O. Nordgaard

Trondhjem, 28/2 1926.

Norsk Haandlexikon

for almennyttige Kundskaber.

Første Bind.

A—J.

Nasjonalbiblioteket
Depotbiblioteket

Kristiania.
Chr. Johnsens Forlag.
Trykt af Chr. H. Knudsen.

Nasjonalbiblioteket
Depotbiblioteket

Nærværende Haandlexikon er udarbeidet særlig med norske Personer og Forhold for Øie. I fremmede Konversationslexikoner, navnlig Brockhaus's og Meyers tyske og den større danske, findes forholdsvis faa Oplysninger vedrørende Norge, og det var væsentlig dette, som bragte mig paa Tanken om at faa istand en Bog, der for Norges vedkommende kunde supplere disse Verker. Jeg haaber, at Hensigten nogenlunde er opnaaet; ved at kaste et Blik paa det vedføiede Register vil man se, at Verket indeholder en Mængde — omkring 3000 — norske Artikler og Navne.

Det har ofte været ikke lidet vanskeligt at erhverve de fornødne Oplysninger for at kunne levere korrekte Meddelelser angaaende det, som omhandles i disse Artikler. Den betydelig længere Tid, det har taget for at faa Verket færdigt, end fra først af paaregnet, skriver sig for en ikke liden Del derfra.

At faa et Arbeide som dette aldeles korrekt i alle Stykker, lader sig neppe gjøre. Jeg tror dog, at Norsk Haandlexikon i denne Henseende maa siges at være upaaklageligt, naar Hensyn tages til, at det er første Gang, et Konversationslexikon udkommer i Norge, og at det indeholder meget nyt, som ikke findes i andre, selv langt større Verker af samme Art.

Det skyldes for en stor Del de Videnskabsmænd og andre Sagkyndige, som velvillig har bistaaet mig med at korrigere de vigtigste Artikler, at Verket er blevet saa tilfredsstillende i Henseende til Korrektheb, som jeg tror det maa siges at være. Hos dem alle har jeg fundet den mest beredvillige Bistand, for hvilken jeg aflægger dem min oprigtige Tak. For flere af dem har det været et ikke lidet brysomt Arbeide, og det bliver saa meget mere paaskjønnelsesværdigt, som de vistnok ikke sjelden har været optagne af sit eget Arbeide, naar Arkene er blevne sendt dem til Gjennemsyn. Nogle Videnskabsmænd har tillige bidraget til Lexikonets Fuldstændiggjørelse ved værdifulde originale Artikler og derved særlig vist sin Interesse for det.

Uden alle disse Mænds Hjelp og de biografiske og andre Meddelelser, jeg har erholdt, vilde Lexikonet neppe være udkommet; jeg vilde ikke have paataget mig Udgivelsen, havde jeg ikke faaet Fagmænds Assistance og derved sikret mig, at Indholdet blev saavidt mulig korrekt.

Ved dets Udarbeidelse har det været ikke lidet vanskeligt at afpasse Artiklerne saaledes, at de ei blev for udførlige og heller ikke saa afkortede, at de deri indeholdte Oplysninger blev utilstrækkelige; de maatte være nogenlunde fyldige, skulde Lexikonet faa den tilsigtede Nytte. I nogle af de første Ark blev dog flere Artikler mindre fuldstændige, hvilket imidlertid er rettet noget paa ved de tilføiede Rettelser og Tillæg.

Med Hensyn til Valget af Artikler, da er de væsentligste af dem, der findes i andre Konversationslexikoner, medtagne. For at vinde mere Plads er en hel Del saadanne Fremmedord, som sjeldnere forekommer, udeladte, ligesom i samme Hensigt Byer udenfor Norge, Sverige og Danmark med en mindre Folkemængde end 8000 ikke er medtagne.

Kristiania, 7de April 1888.

Chr. Johnsen.

Følgende Mænd har bistaaet ved Lexikonets Udarbeidelse:

Sprogforsker Ivar Aasen.
Kaptein, Kammerherre C. J. Anker.
Justerdirektør A. F. O. Arndtsen.
Professor Dr. T. H. Aschehoug.
Professor Dr. L. M. B. Aubert.
Professor Dr. A. C. Bang.
Pastor J. Belsheim.
Doktor G. Bentzen.
Professor Dr. C. A. Bjerknes.
Doktor C. Boeck.
Professor Dr. F. Brandt.
Kand. filos. Hans Brekke.
Bureauchef E. H. Bull.
Professor Dr. C. P. Caspari.
Professor R. Collett.
Musiklærer J. G. Conradi.
Professor Dr. L. Dietrichson.
Universitets-Bibliothekar A. C. Drolsum.
Professor L. M. Esmark.
Literat J. Furø.
Observator H. Geelmuyden.
Dr. A. S. Guldberg.
Kand. jur. N. Grevstad.
Doktor J. Hagen.
Amanuensis J. B. Halvorsen.
Sognepræst J. C. Heuch.
Magistratssekretær C. Hjort.
Professor T. Hiortdahl.
Dr. E. Holst.
Professor Dr. M. P. Ingstad.
Studerende Harald Johnsen.
Literat P. Rosenkrantz Johnsen.
Professor Dr. G. Johnson.
Kobberstikker M. T. Kingo.
Professor Dr. T. Kjerulf.
Underbibliothekar A. Kjær.
Stadsdyrlæge C. C. K. Kolderup.
Doktor S. B. Laache.
Professor J. D. C. Lieblein.
Professor Dr. C. F. Lochmann.
Professor J. M. Moe.
Professor Dr. H. Mohn.
Professor Dr. M. J. Monrad.
Dr. Yngvar Nielsen.
Dyrlæge H. Nilsen-Sæther.
Antikvar N. Nicolaysen.
Oberstløitnant H. J. Nørregaard.
Professor O. Rygh.
Premierløitnant i Marinen, Førstelærer ved Kr.ania off. Sømandsskole A. B. Olsen.
Professor Dr. J. E. W. Sars.
Professor Dr. G. O. Sars.
Oberstløitnant D. T. J. Schnitler.
Professor Dr. F. C. Schübeler.
Apotheker A. B. Schøyen.
Brigadeauditør A. Sinding-Larsen.
Professor Dr. O. Skavlan.
Løitnant J. Skonhoft-Halvorsen.
Professor Dr. L. B. Stenersen.
Professor Dr. G. Storm.
Professor Dr. J. F. B. Storm.
Musikhandler C. Warmuth.
Musiker O. Winter-Hjelm.
Professor Dr. Worm-Müller.
Skolebestyrer P. Voss.
Kompagnikirurg N. G. J. Wulfsberg.
Desuden: Det statistiske Centralbureau.

Derhos maa Typograferne F. P. Schulze og Gottfr. Samuelsen nævnes som de, der for Størstedelen har udført Sætningen, idet de fortjener Anerkjendelse for den Flid og Nøiagtighed, de har vist under Arbeidet.

A.

A er den fyldigste og reneste af alle Vokaler og er antagelig derfor den første Bogstav i Bogstavrækken (Alfabetet) i næsten alle bekjendte Sprog (i Runealfabetet den 10de og i det æthiopiske Alfabet den 13de). A gjør de Sprog, hvori den især er fremherskende, velklingende og musikalske, som f. Ex. Svensk og Italiensk.

Aabenbaring. Guddommelig Aabenbaring er Indbegrebet af alt, hvori Gud har givet Menneskene Kundskab om sit Væsen og sin Villie. Den kristne Kirke skjelner mellem guddommelig Aabenbaring i videre Forstand, det er gjennem Tænkning, Samvittighed, Historie, den omgivende skabte Natur, og i snevrere Forstand, det er ved Guds Meddelelse til Menneskene paa overnaturlig Maade (ved Mirakler, Spaadomme, Inspiration). I den gamle Pagtes Tid er dette efter Skriftens Vidnesbyrd i første Mosebog skeet derved, at Gud talte med dem. „Efterat Gud fordum havde talt mange Gange og paa mange Maader til Fædrene ved Profeterne, har han i de sidste Dage talt til os ved Sønnen" (Ebr. 1, 1). Den guddommelige Aabenbarings samlede Indhold i snevrere Forstand indeholdes i den hellige Skrift, Bibelen.

Aabenraa (tysk Apenrade), By i Slesvig ved Aabenraa Fjord, 6,000 Indb., ligger i en vakker Egn, omgiven af skovklædte Bakker.

Aabent Brev kaldes en Kundgjørelse fra Statens Overhoved ved forskjellige Leiligheder. Som Love kan aabne Breve ikke udkomme i Lande med fri Forfatning.

Åbo (finsk Turku), By i det sydvestlige Finland, ca. 20,000 Indb., er Sædet for Finlands Erkebiskop og dets Høiesteret. Har en smuk Kathedralkirke. Havn og Skibsverfter ved Elven Arajokis Munding. Åbo er anlagt 1157 af Svenskerne. Ved Fredsslutning i Åbo 1743 afstod Sverige noget af Finland til Rusland. Åbo havde tidligere et Universitet, stiftet af Dronning Kristina 1640. Da Bygningerne nedbrændte i 1827, flyttede den russiske Regjering det til Helsingfors.

Aaby Elv, kommer fra Bamblevandet i Bratsberg Amt og har sit Udløb i Aabyfjorden.

A. a. C. (Anno ante Christum), Aar før Kristus.

Aachen (udt. Aken), meget gammel By i den preussiske Rhinprovins med 80,000 Indb. Den er af romersk Oprindelse, og fra Karl den stores Tid var den længe det tyske Riges Hovedstad, fra 803—1558 Kroningsstad. Karl den store var født i Aachen og ligger begraven i den af ham grundlagte Domkirke. Byen har livlig Handel og betydelig Fabrikdrift. Dens varme Svovlkilder er berømte. Ved Fredsslutningen i Aachen 1748 endte den østerrigske Arvefølgekrig.

Aadalen kaldes en Strækning langs Begna-Elven, omfattende en Del af Søndre Aurdals Prestegjeld i Valders og Aadalens Do. paa Ringerike. — Aadalens Prestegjeld i Buskeruds Amt bestaar af Sognene Viker, Næs og Ytre Aadalen.

Aadselædende Dyr gjør stor Nytte i Naturens Husholdning ved at bortskaffe døde, forraadnende Dyr. Til dem hører i Havet Haierne m. fl. og paa Landet Gribbe, Ravne, Ræve osv. samt mange Insekter.

Aafjord, Prestegjeld i Søndre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Aa og Jøssund. Hovedsognet Aa ligger for Størstedelen om den fra Havet indgaaende Aafjord.

Aag (Bassæle), Bæretræ, der lægges over Skuldrene; ligeledes det krumme Træ, som lægges paa Kjøreoxer. — Aag er Benævnelsen paa et Slags Underbygning under Broer. — Aag kaldtes hos Romerne en galgeformig Opstilling af tre Landser, og det var den største Beskjæmmelse mod en overvunden Hær at lade den gaa under Aaget, efterat den var berøvet sine Vaaben og Smykker.

Aagaard Elv kaldes den ene Arm af Glommen paa en Strækning i Moss Fogderi.

Aager er i egentlig Forstand det at tage høiere Rente, end Loven tillader. Hos os er den høieste tilladte Rente for Laan mod Pant i fast Eiendom 5 af 100.

Åhus, før Kjøbstad, nu Ladested i Skaane, ved Helgeaaens Udløb, er Losse- og Oplagssted for Kristianstad.

Aakande, gul Nøkkerose, en smuk Vandplante.

Åkerblad, Johan David, navnkundig svensk Videnskabsmand, født i Stockholm 1763. Da han i en Alder af kun 20 Aar blev ansat ved det svenske Gesandtskab i Tyrkiet, fik han god Anledning til at uddanne sig som Orientalist og Oldgransker. Han reiste om i Grækenland, Asien og Ægypten. Tilsidst nedsatte han sig i Rom, hvor han døde 1819. Han tolkede fønikiske og ægyptiske Indskrifter og var den første, som henledede Opmærksomheden paa Runeindskriften paa den fra Piræus til Venedig bragte Marmorløve.

Åkers Bruk, et storartet Jernverk og Kanonstøberi i Södermanland i Sverige.

Aakirkeby, en liden By med 600 Indb., paa den danske Ø Bornholm i Østersjøen. Har en af Bornholms 4 Marmorkirker.

Aakre Fjord, en Arm af Hardangerfjord, skjærer sig i Vest ind fra Bømmelfjord, Søndre Bergenhus Amt.

Aal, Præstegjeld i Hallingdal, Buskeruds Amt, bestaar af Sognene Aal og Torpe.

Aal, en Fiskeart, der hører til de Frigjellede og mangler Bugfinner. Legemet er langstrakt, Huden glat og slimet. Aalen udgjør en egen Gruppe og findes under de forskjelligste Himmelstrøg. Der gives mange Arter af den. Den lever baade i Havet og i Floder og Sjøer, og nogle Arter baade i Saltvand og Ferskvand. Den store Havaal, der bliver indtil 4 a 5 Alen lang, forekommer undertiden hos os, men spises ikke her.

Ålandsøerne ligger i Østersjøen mellem Sverige og Finland, til hvilket sidste Land de hører. Antallet er over 200, men kun 80 er bebøgde af ca. 15,000 Indbyggere, hvoraf 9,000 paa Aland, der er den største af Øerne. Hovednæringen er Kvægdrift og Fiskeri. Fæstningen Bomarsund paa Aland ødelagdes i 1854 af en engelsk Flaade under Admiral Napier.

Aalborg, By i Jylland i Danmark paa Sydsiden af Limfjorden, $3^1/_2$ Mil fra dennes Munding i Kattegat. 12,000 Indbyggere. I Aalborg bor Stiftamtmanden samt Biskopen i Aalborg Stift. Byen har to Kirker, en lærd Skole og et Stiftsbibliothek paa 20,000 Bind. — Aalborg Amt, 53 Kvadratmil stort, med Byerne Aalborg og Nibe. — Aalborg Stift omfatter Hjørring, Thisted og Aalborg Amter. Det bestaar af Jyllands nordligste Del og omgives af Limfjorden og Havet.

Aalekvabbe (Aalekone), Fisk med langagtigt Legeme, er glat og slimet og har runde Skæl. Ryg-, Gat- og Halefinnerne gaar i ét ligesom hos Aalen.

Aalesund, By paa Søndmøre i Bergens Stift, nordenfor Storfjord og Bredsund, paa nogle Øer, som danner en sikker Havn, hvilken er forbedret ved en Molo. Da Søndmørskysten er et rigt Fiskedistrikt, har der her fra gammel Tid været et Handelssted. Aalesund var allerede i 1793 et Strandsted med nogle Handelsrettigheder, der udvidedes i 1823—24, indtil det omsider 1848 blev Kjøbstad. Byen er gaaet hurtig fremad, idet den i 1825 kun talte 289 Indbyggere, men nu har henved 6,000.

Aalfjord, en Arm af Bømmelfjord, gaar ind i Sveens Præstegjeld, Søndre Bergenhus Amt.

Aall, Jakob, født i Porsgrund 1773, Søn af en rig Kjøbmand, Nikolai Benjamin Aall. Jakob Aall blev dimitteret fra Nyborgs Latinskole til Kjøbenhavns Universitet, hvor han i 1795 tog theologisk Examen med Udmærkelse. Hans beskedne Væsen gjorde, at han havde liden Lyst til at blive Geistlig. Faderen ønskede vel, at han skulde forsøge derpaa og formaaede Pavels, som senere blev Slotspræst og Biskop (i Bergen), men dengang var Præst i Eidanger, til at lade Jakob Aall prædike for sig i den afsides liggende Slemdals Kirke til en Prøve. Men den unge, frygtsomme Aall skilte sig ikke godt fra det; han talte saa fort og saa lavt, at det knap kunde høres. Han slog da ind paa en anden Bane, reiste til Tyskland og studerede Bergvidenskaben i Freiburg under den bekjendte Mineralog Werner samt ved andre Universiteter. Efter Faderens Død i 1799 kjøbte han det i Arendals og Tvedestrands Nærhed beliggende Næs Jernverk. Dette modtog han i en forfalden Tilstand, men bragte det snart op til at blive et af Landets første Jernverker, og udfoldede her en omfattende Virksomhed til sin Død i 1844. I 1814 var han Medlem af Rigsforsamlingen paa Eidsvold og hørte til det Parti, som med Grev Wedel i Spidsen ønskede Norges Forening med Sverige. Han var siden ofte Storthingsmand. Regjeringen benyttede ham i flere Kommissioner, især som Sagkyndig i Bergverkssager, navnlig i Forhandlinger om Kongsbergs Sølvverk. I Krigsaarene 1813 og 14 var han virksom for Kornforsyningen til Norge og henvendte sig personlig flere Gange til Kong Fredrik den sjette med kraftige Foreстillinger derom. Han drog ei alene Omsorg for sine talrige Arbeideres Vel, men med sin store Formue var han altid rede til at understøtte Videnskabsmænd i deres Arbeider. Han bekostede saaledes Udgivelsen af flere islandske Sagaer og for endel ogsaa af Bjørn Haldorsons islandske Ordbog. Selv skrev han i forskjellige Tidsskrifter politiske og landøkonomiske Afhandlinger. De vigtigste af disse udkom siden samlede under Titel: „Nutid og Fortid", 1833—36. Ligesaa befattede han sig meget med historiske Arbeider, saavel fra Oldtiden som fra Samtiden. Blandt hans Sagaoversættelser er den rigt udstyrede Udgave af Snorre Sturlasøn den vigtigste. Hans „Erindringer" (2den Udgave med Tillæg af Chr. Lange, 1859) er et Hovedværk for Norges Historie i de mærkelige første Aar af dette Aarhundrede. Forfatteren havde levet med Begivenhederne og selv været med at lede deres Gang og kunde derfor meddele alt saa anskuelig og fuldstændig. — Nils Aall, Foregaaendes ældre Broder, født i Porsgrund 1770. Efter at have uddannet sig for Handelen i England og Frankrige bosatte han sig som Kjøbmand i Skien, hvor han senere blev Raadmand. Af Prins Kristian Fredrik blev han i 1814 kaldt til Chef for Handels- og Tolddepartementet, og efterat Prinsen var valgt til Konge 17de Mai samme Aar, udnævntes han til Statsraad. Strax efter sendtes han i Forening med Karsten Tank og Peder Anker til London for at faa Kongevalget anerkjendt; men da den engelske Regjering ikke vilde indlade sig paa dette, maatte de vende tilbage med uforrettet Sag. Efter Kristian Fredriks Afreise fra Norge levede Aall som Privatmand og døde paa Ulefos Jernverk 1855. — Hans Jørgen Kristian Aall, Søn af Jakob Aall, født paa Næs Jernverk 1804. Da han i 1827 havde taget juridisk Examen, udnævntes han til Auditør og senere til Overretsassessor i Bergen, fra hvilken By han var Storthingsmand i 1842 og 1845. I 1846 blev han Amtmand i Bratsberg Amt, og herfra valgtes han hver Gang til Medlem af Storthinget, men frasagde sig Valget, saa ofte han efter Grundloven havde Ret dertil. Han var et af Storthingets mest fremragende Medlemmer og dets Præsident paa flere Thing. Hans Arbeidsdygtighed, Skarpsindighed, Karakterfasthed og greie Foredrag, der gjerne var korte og paa en klar Maade fremstillede hans Tanker og Grunde, øvede stor Indflydelse paa Sagernes Afgjørelse. I 1876 tog han Afsked som Embedsmand. Storthinget i 1876 knyttede til Bevilgningen af en aarlig Pengesum til ham (han havde gjort Afkald paa Pension) nogle hædrende Udtalelser i Anledning af hans lange offentlige Virksomhed.

I 1878 udnævntes Aall til Formand i Matrikulerings-Kommissionen. — Jørgen Aall, Grosserer, Stadskaptein, Eidsvoldsmand fra Porsgrund.

Aalst (udt. Alst) eller **Alost**, By i Provinsen Østflandern i Belgien, med ca. 17,000 Indbyggere.

Aalund Fjord, se Aalfjord.

Aamli, se Omli.

Aamot, Prestegjeld i Østerdalen, Hedemarkens Amt.

Aandedræt er den Virksomhed hos levende Væsener, hvorved Luften, der er nødvendig til Blodets Renselse, optages i Legemet, og ubrugelige Luftarter fjernes. Luft er en nødvendig Betingelse for alt dyrisk Liv; hindres Aandedrættet, paafølger Døden næsten øieblikkelig. Hos Pattedyrene, navnlig hos Mennesket, er Aandedrættet fuldkomnest, idet Luften ved Indaanding regelmæssig pumpes ind i Lungerne, og naar den er forbrugt, støbes ud igjen ved Udaandingen.

Aandedrætsredskaber kaldes de Organer, hvorved levende Skabninger aander. De er hos Mennesket og alle Pattedyr samt hos Fugle og Krybdyr Lunger, hos Fiske Gjeller og hos Insekter Aanderør.

Aandssygdomme, se Sjelesygdomme.

Angermanland, Landskab i svensk Norrland, 230 Kvadratmil stort med en Befolkning af omkring 96,000. Det har Vesterbotten og Lapland i Nord, Jemteland og Medelpad i Vest og Syd, og mod Øst grændser det til den Botniske Bugt. Landskabet er særdeles vakkert og afvexlende: Høider, bevoxede med Skov, skifter stadig med Elve, Sjøer og Dale. De vigtigste Næringsveie er Agerbrug, Kvægavl og Skovdrift. Byen Hernösand ligger i Angermanland.

Angermanna-Elv, en af de største Elve i svensk Norrland og af Sveriges vakreste, meget vandrig, har en Længde af 34 norske Mil.

Aar, det Tidsrum, hvori Jorden fuldender sit Omløb om Solen. Dette kaldes det tropiske Aar eller Solaaret. I Astronomien gjøres Forskjel paa Solaaret og Stjerneaaret (det sideriske), ved hvilket sidste man forstaar det Tidsrum, som hengaar fra Solen tilsyneladende indtager en given Stilling til Fixstjernerne, indtil den igjen faar den samme tilsyneladende Stilling. Solaaret er nøiagtigt 365 Dage, 5 Timer, 48 Minuter, 47 Sekunder; Stjerneaaret er 20 Minuter, 23 Sekunder eller over 1/3 Time længere. Forskjellen kommer af Jordens Bevægelse om Solen (Jevndøgnspunkternes Præcision). Almanak- eller Kalender-Aaret regnes for 365 hele Dage, undtagen Skudaarene, hvert 4de Aar, hvilke har 366 Dage (se Kalender). Ved Maane-Aar, som brugtes af endel gamle Folkeslag og tildels endnu benyttes af enkelte Folk, forstaaes Tidsrummet af 12 Maaneomløb, eller 354 Dage, 8 Timer, 48 Minuter, 36 Sekunder; det er altsaa næsten 11 Dage kortere end et Solaar. Hos alle Folk med europæisk Dannelse begynder det borgerlige Aar med 1ste Januar.

Aar (udt. Ahr), en af Rhinens Bi-Elve, Schweiz's vigtigste Vasdrag, 40 Mil lang. Den har sit Udspring fra en stor Isbræ øverst i Kanton Bern og gaar forbi Byerne Bern, Solothurn og Aargau. I Haslidalen danner den et vakkert Vandfald.

Aarau (udt. Ahrau), By i Kanton Aargau i Schweiz. 5,000 Indbyggere.

Aarbostad-Tinden, et høit Fjeld paa Andorgø i Ibestad Prestegjeld, Tromsø Amt.

Aarburg (udt. Ahrburg), By i Kanton Aargau. 2,000 Indbyggere.

Aardal, Prestegjeld i Nordre Bergenhus Amt, ved Aardalsfjorden, en Gren af Sognefjorden. — Af tvende Sogne ved Navn Aardal er det ene Annex til Byglands og det andet til Hjelmelands Prestegjeld, begge i Kristiansands Stift.

Aarefistel, en Svulst paa Halsen, hyppigst hos Heste. Den er meget smertefuld og opstaar efter Aareladning, naar denne er uheldig udført. I Almindelighed er Aarefistel uden Fare.

Aarefod kaldes Foden hos Svømmefuglene, naar Svømmehuden tillige omfatter Bagtaaen.

Aareladning, Aabning ved Sneppert eller Lancet af en Blodaare, fjelden en Pulsaare, for at udtømme Blod. Den er gavnlig mod visse Sygdomme og foretages paa Steder, hvor Aarerne ligger nær Huden, og hvor de underliggende Dele er mindst udsatte for at beskadiges. Aareladning var tidligere hyppig anvendt, men oftest til Skade for Vedkommendes Sundhed, og den bør ikke anvendes uden i visse Tilfælde og af Lægekyndige eller efter deres Raad.

Aareppen, Bygd i Ullensaker, Akershus Amt.

Aarer, den fælles Benævnelse for de Rør, i hvilke Blodet, overhoved Ernæringsvædskerne, bevæger sig hos Mennesker og Dyr.

Arefkutan i Åre Sogn i Jemteland, paa Sydsiden af Kallensjøen, næst Sulitjelma Sveriges høieste Fjeldtop. Skjønt det ikke er fuldt 5,000 Fod høit, findes dog stadig Snemasser paa dets nordre Side.

Aarevingede kaldes en Del Insekter, hvoriblandt Bier, Hvepser og Myrer. Kroppen hos Dyr af denne Art bestaar af tre Afsnit, der ofte kun hænger sammen ved tynde Stilke. Hunnen har hos flere af dem en Giftbraad, og hos Hvepsen og Bien kan et Stik af denne Braad fremkalde stærk Hævelse og ikke liden Smerte. For Afkommet viser mange af disse Insekter stor Omhu, og fine Boliger indretter de fordetmeste meget kunstfærdig.

Aarflot, Sivert Knudsen, født 23de Oktober 1759 paa Aarflot eller Stølen i Ørstens Annex til Voldens Prestegjeld paa Søndmøre. Hans Forældre var Bondefolk. Efter i 15 Aar at have været Skolelærer, blev han i 1792 Lensmand i Volden og boede paa Gaarden Eksæt. Her anlagde han ifølge kongelig Bevilgning af 1808 et Bogtrykkeri og grundlagde en Avis, „Postbudet". I 1803 hædredes han af Kongen med Guldmedalje og blev i 1809 Dannebrogsmand. Død 14de Juli 1814. — Berte Kanutta Sivertsdatter Aarflot, Foregaaendes Datter, født 1794, død 1859, bekjendt som Forfatterinde af flere gudelige Smaaskrifter, mest paa Rim, som „Troens Frugt" o. fl., udkomne i mange Oplag, tilsidst samlede under Titel „Smuler til Næring for Livet i Gud" i fem Dele, Bergen 1857.

Aarfugl, Slægt af Skovhønsenes Familie, med fjerklædt Hoved og kortere Næb end hos de egent-

lige Høns; opholder sig i Skovtrakter og Fjeldegne, især paa den nordlige Halvkugle.

Aargau (udt. Ahrgau) Kanton i det nordlige Schweiz. Det er 25 Kvadratmil stort og har en Befolkning af ca. 200,000. Den større Halvdel af Indbyggerne er Protestanter, den øvrige Del saagodtsom alle Katholiker. Aargau er et frugtbart og veldyrket Landskab og har ogsaa megen Silke- og Bomuldsindustri.

Aarhundrede (Seculum), en Tid af 100 Aar. Det nuværende Aarhundrede (19de) gaar fra 1ste Januar 1801 til 31te December 1900.

Aarhus, By i Jylland ved en Bugt af Kattegat (Aarhusbugten), med ca. 18,000 Indbyggere. Byen ligger i en vakker og frugtbar Egn paa en Slette, der helder ned mod Havet. Den har to Kirker, hvoraf Domkirken, der er fra det 13de Aarhundrede, hører til de største i de tre nordiske Lande. Aarhus har i den senere Tid ved sin Handel gjort betydelige Fremskridt. Byen er en af de ældste i Danmark, kaldtes tidligere Aros, senere Aars, og fik allerede under Gorm den gamle en Kirke, dengang den tredie i Landet. — Aarhus Amt, 45 Kvadratmil stort med ca. 130,000 Indbyggere. Af Byer har Amtet Aarhus, Horsens og Skanderborg. I Amtet findes Danmarks høieste Punkter, Eiersbavnehøi og Himmelbjerget. Det har flere smaa Indsjøer, hvoraf Skanderborg- og Mos-Sjø har Afløb til Danmarks største Elv, Gudenaa. Amtets østlige Del er meget frugtbar, hvorimod den vestlige for en stor Del bestaar af Hedestrækninger. — Aarhus Stift omfatter Aarhus og Randers Amter og støder i Vest til Viborg Stift, i Syd til Ribe Stift og i Nord og Øst til Kattegat.

Aar og Dag betyder i Retssproget 1 Aar 6 Uger, et Tidsrum, som i mange Forhold har stor Betydning. Aar og Dag er den Frist, inden hvilken en Dom skal være exekveret, osv.

Aaron (udt. Aron), Søn af Amram og Jochebed, Moses ældre Broder, Israels første Ypperstepræst og de israelitiske Præsters Stamfader, var Moses Medhjelper under Folkets Udvandring fra Ægypten. Døde 123 Aar gammel paa Bjerget Hor.

Aarringe, de Ringe, der sees i Endeveden af forskjellige Træsorter. Da en Aarring dannes hvert Aar, kan man bestemme et nedhugget Træes Alder ved at tælle dets Aarringe. De bliver tykke for de Aar, som har været gunstige for Træets Vext, tynde for de ugunstige Aar.

Aarstad (forhen Alrekstad), gammel Kongsgaard nærved Bergen, omtales allerede før Kong Harald Haarfagers Tid. Ligger i Aarstad Sogn.

Aarstiderne, Vaar, Sommer, Høst, Vinter, begynder med Jevndøgn og Solhverv, 21de Marts, 21de Juni, 23de September og 21de December. I de varme Jordstrøg regner man kun to Aarstider: den tørre og Regntiden.

Aarungen, en liden Indsjø i Aas Prestegjeld, Akershus Amt.

Aarøsund, 1) et ca. 250 Favne bredt Sund mellem Den Aarø i Lillebelt og Slesvig. 2) Havn, beboet af ca. 20 Familier, paa Nøterøens Sydøstside, en Mil udenfor Tønsberg.

Aas kaldes et Høidedrag af længere Udstrækning, skraanende til begge Sider.

Aas, Prestegjeld i Akershus Amt, bestaaende af Sognene Aas, Kroer og Nordby. I Hovedsognet er Aas høiere Landbrugsskole, oprettet i 1854. Elevernes Antal er ca. 30. Paa Gaarden staar en Mindestøtte af Kristian Magnus Falsen. — Aas Bygd: 1) i Aamots Prestegjeld i Thelemarken, 2) i Mo Prestegjeld, Thelemarken.

Aasen, (Ivar Andreas), f. 1813 i Voldens Prestegjeld paa Søndmøre, hvor hans Forældre var Bondefolk. Allerede som lidet Barn mistede han sin Moder, der formanede sine opvoxne Døtre, at de maatte lære Barnet at læse og oplære ham i Gudsfrygt og Herrens Formaning. Ivar Aasen blev i sit 18de Aar Almueskolelærer og kom siden (1833) i Huset hos Provst Thoresen i Herø for at forberede sig til at studere. Dette opgav han imidlertid. Han blev derefter Huslærer hos Kaptein Daae for dennes Børn, blandt hvilke den senere bekjendte Storthingsmand Sørensskriver Daae. Han havde faaet fat paa den danske Botaniker Hornemanns Plantelære. Denne studerede han flittig og søgte at praktisere efter den ved i sine Fristunder at samle Planter og indrette et Herbarium. (Se dette Ord.) Med dette begav han sig til Molde for at vise det til den bekjendte Botaniker Provst Deinboll. Aasen havde lagt meget Arbeide og Flid paa sit Herbarium og haabede, at dette Arbeide maaske vilde vække nogen Opmærksomhed hos en Sagkyndig. Det blev ogsaa mange Aar derefter fordelagtig bedømt af Professor Blytt, efterat Aasen da paa anden Maade havde vundet et anset Navn. Men hos Deinboll opnaaede han ikke andet, end at denne bladede i Herbariet og gjorde en og anden tør Bemærkning: „det var interessant"; det var det hele. Imidlertid havde Aasen lært Pastor J. P. Berg, dengang Kapellan i Borgund, senere Provst i Dybvaag, at kjende. Denne lagde sig efter Gammelnorsk og havde anskaffet sig nogle Bøger deri. Ved at blive bekjendt med en og anden af disse, og navnlig med R. Rasks „Veiledning i det islandske eller oldnordiske Sprog", mærkede Aasen til sin store Overraskelse, at de samme Ordformer væsentlig fandtes i Søndmørsmaalet som i Gammelnorsk. Han nedskrev da paa nogle Blade en Grammatik i Søndmørsmaal, uden at han tillagde den synderligt Værd eller drømte det fjerneste om, hvad dette skulde føre til. Længe havde Aasen ønsket at tage en Tur til Bergen, og endelig kunde han i 1841 foretage Reisen. Maalet var atter blandt andet at fremvise sit Herbarium. Han mente, at han ogsaa fik tage med Søndmørs-Grammatiken, skjønt han ikke havde nogen Tro paa, at den vilde blive anset for at due noget. Aasen blev tilraadet først at henvende sig til Biskop Neumann. Denne Mands Interesse for Almueskolelærere var bekjendt. Han modtog Aasen venlig og bad om at faa beholde hans Herbarium og Grammatik nogle Dage. Da Aasen kom igjen, leverede Biskopen ham Herbariet tilbage, men bad om at faa laane i nogen Tid Grammatiken, som han fandt var ikke lidet interessant. Aasen reiste hjem til Søndmøre, og kort efter fik han spurgt, at Biskopen havde skrevet en længere Meddelelse i Bergens Stiftstidende om, at nu havde en Skolelærer paa Søndmøre, hvem han navngav, og om hvis Livsomstændigheder han gav endel Oplysninger, skrevet en Grammatik i Søndmørsmaal, og at det var overraskende at se,

hvilken Lighed Almuemaalet der havde med Gammelnorsk m. m. Denne Opsats af Bispen blev bekjendt for Direktionen for Videnskabsselskabet i Trondhjem og var for den en velkommen Efterretning. Denne Direktion, med den bekjendte Videnskabsmand Rektor Fredrik Moltke Bugge som Formand, havde i længere Tid havt sin Opmærksomhed henvendt paa Ønskeligheden af at faa undersøgt én eller flere af Landets Almuedialekter og ønsket at finde en duelig Almuesmand dertil, som med fuldt Kjendskab til Maalsføret kunde bearbeide det i en Grammatik. Og nu var Manden funden. Aasen fik snart Anmodning fra Videnskabsselskabets Direktion om mod et passende Stipendium at reise om i Bergens Stift for at undersøge de forskjellige Bygdemaal og udarbeide en Grammatik derover, noget han strax gik ind paa. Her kom Arbeidet i de rette Hænder. Efterat han havde reist om i Bergens Stift, udvidedes hans Undersøgelsesplan til at omfatte hele Norge, og han fik af Videnskabsselskabet yderligere Stipendium til at bereise alle Norges Bygder. Efter saaledes at have undersøgt en Mængde Bygdemaal og samlet Materiale, begav han sig til Kristiania, hvor han bearbeidede det til sin „Grammatik over det norske Folkesprog", som udkom i 1848. Ved konsekvent Gjennemførelse og Grundighed i det enkelte som i det hele vandt dette Arbeide alle Sagkyndiges Bifald. Arbeidet blev strax anmeldt og fordelagtig bedømt af den bekjendte Videnskabsmand Professor P. A. Munch. Ligesaa heldig gik det, da Aasen i 1850 udgav sin „Ordbog over det norske Folkesprog". Siden har han opholdt sig i Kristiania med Stipendium af Staten og har der, tildels ved yderligere Reiser, fortsat sine Granskninger af Almuesproget, af Gammelnorsk og af beslægtede Sprog. Begge disse hans Hovedskrifter er senere, i 1864 og 1873, udkomne i forøgede og forbedrede Udgaver. Disse Skrifter tilligemed Aasens hele Virksomhed i Sprogundersøgelser har vakt stedse forøget Opmærksomhed hos Videnskabsmænd hjemme og i Udlandet. Foruden de nævnte større Arbeider har han udgivet flere mindre, blandt hvilke „Ervingen" (i to Oplag) og „Symra" (i tre Oplag) er skrevne i Landsmaalet, det vil sige i en Maalform, der med Gammelnorsken som Grundlag optager de bedste Ord og Ordformer, som af denne findes tilbage og er bevarede og lever i Landets forskjellige Maalføre, saaledes som Aasen har vist dette i „Prøver af Landsmaalet" 1853 og „Norske Ordsprog" i 1856. Mange yngre Mænd har med større og mindre Held sluttet sig til den Virksomhed, som man har kaldt „Maalstrævet", alt efterson Kjendskab til Gammelnorsk er blevet mere almindeligt blandt de Studerende og andre. Aasen er, skjønt han aldrig har underkastet sig nogen Examen, en hjemme og i Udlandet agtet og anset Videnskabsmand. Kong Karl hædrede ham med Guldmedaljen pro Artibus et Literis, og Kong Oskar den anden har udnævnt ham til Ridder af Sankt Olafsordenen.

Aasen Fjord, i Frostens Prestegjeld, Nordre Trondhjems Amt.

Aaseral, Prestegjeld øverst i Mandalen i Nedenæs Amt.

Aasgaardstrand, Ladested ved Kristianiafjorden, 3/4 Mil nord for Tønsberg. 450 Indbyggere.

Aasnæs, 1) et Prestegjeld i Solør i Hedemarkens Amt, bestaaende af Sognene Aasnæs og Gjesaasen. 2) et Glasverk i Namdalen, Trondhjems Stift.

Aassiden eller Aasiden, en Strækning af Bragernæs Sogn langs Dramselvens Nordside.

Aasta Elv, en liden Elv, der kommer fra Ringsakers Almenning og falder i Glommen.

Aasted kaldes det Sted, hvorom der handles i en Retssag, et saadant, hvor der forekommer eller findes noget, om hvilket to Personer fører Sag, t. Ex. en Bæk, en Skovstrimmel, Grændse, Markskjel osv., eller hvor der er skeet en Misgjerning eller Skade og en Syns- eller Skjønsforretning skal optages. — Aastedsforretning foretages paa Aastedet til Erhvervelse af Oplysninger.

Aasæde, Besiddelse, Bosted, Jordeiendom. I Norske Lov: den Gaard, hvorpaa den Afdøde har boet. — Aasædesret, Ret for sidste Besidders Børn til at tiltræde Gaarden.

Aate, Lokkemad for Rovdyr.

Atvidaberg, stort og gammelt Kobberverk i Östergötland i Sverige.

Aavigen, Strandsted i Søndre Undal, Lister og Mandals Amt; udgjør Nordsiden af Havnen Svinør.

Ab, Abi, ogsaa Abba, Abu, et hebraisk Ord, som betyder Fader. Det anvendes i mange jødiske Navne, saasom Abraham, Joab, Abigael, Abner. Abi betyder min Fader. Abba er den kaldæiske Form for Ordet.

Aba, Bjerg i Armenien, hvor Floden Eufrat har sit Udspring.

Ababdeh, Folkeslag i det nordøstlige Afrika, bor dels i Ægypten, dels i Nubien, mellem Nilen og det Røde Hav. Det er væsentlig et Hyrdefolk og adskiller sig fra Araberne ved sin mørkere brune Hudfarve.

Abaco eller Lucayo, to af Bahamaøerne i Vestindien.

Abaddon, et hebraisk Ord, der forekommer paa flere Steder i Bibelen og betyder Fordærver, Ødelægger, ogsaa Helvedstraffen. (Aab. 9, 11.)

Abaditer, et mauriſk Dynasti, som herskede i Sevilla i det sydlige Spanien fra 1023—1091.

Abailard (udt. Abælar), Pierre, bekjendt fransk Lærd fra det tolvte Aarhundrede, f. 1079. Som ung Mand stiftede han en Skole i Melun, til hvilken en Mængde Disciple strømmede hen. Skolen blev senere flyttet til Paris. Efter at have studeret Theologi stiftede han ogsaa en theologisk Skole, og den besøgtes ligeledes af Skarer af Disciple. Abailard er især bleven bekjendt ved sin Kjærlighed til Heloise, der var en Datter af den rige Domherre Fulbert. Denne valgte Abailard til Lærer for hende, og en Tid efter lod de Elskende sig hemmelig vie. De flygtede til et Kloster, hvor Fulbert overfaldt Abailard om Natten og lod ham gilde. I sin Fortvivlelse gik Abailard i Kloster, og Heloise blev Nonne. Paa Grund af sin fri Lære i Theologien forfulgtes han af Munkene; han maatte flygte til en Skov, hvor han byggede sig en Hytte. Ved Tilstrømningen af hans Disciple voxede hans Eneboerhytte efterhaanden op til det ansete Kloster Paraklet. Hans Fiender vedblev dog at forfølge ham, saa han paany maatte flygte. Efterat han en Tid atter havde holdt Forelæsninger i Paris, anklagedes han 1140 for Kjætteri, hans Skrifter blev brændte og han selv dømt til livsvarigt Klosterfængsel. To Aar efter

døde han. Heloise, der ved Abailards Flugt var bleven Abbedisse i Paraklet, døde 20 Aar efter.

Abaligether-Hulen, ogsaa kaldet Paplika, en af Ungarns mærkeligste Dryppstenshuler, 1400 Alen lang.

Abandon, Aftrædelse. — Abandonnere kaldes det, naar ved Sjøforsikring Gjenstanden (Skib eller Ladning) afstaaes til Assurandøren, eller naar et synkende Skib forlades af Mandskabet.

Abano, By i Italien, berømt ved sine varme Bade, der hører til de hedeste Svovlkilder i Europa. 3,500 Indbyggere.

Abano, Pietro d', berømt italiensk Læge, Filosof og Astrolog fra Middelalderen, f. 1250, d. 1320.

Abarbanel eller Abravanel, lærd jødisk Fortolker af det Gamle Testamente, f. i Lissabon 1437, d. 1508.

Abarim, et Bjerg i Palæstina paa Østsiden af Jordan. Paa det leirede Israeliterne sig (4 Mos. 33, 47—48). Paa en af dets Toppe, Nebo, døde Moses (5 Mos. 34).

Abascal, Don José Fernando, berømt som Vicekonge i Peru, hvor han fremmede Landets Hjelpekilder og befordrede dets Civilisation; f. 1743, d. 1821.

Abba, se Ab.

Abbadider, se Abaditer.

Abbadie, Anton og Arnould, to Brødre, bekjendte ved sine Reiser og Forskninger i Abessinien fra 1838—48.

Abbas, Profeten Muhameds Farbroder, f. 566, d. 652, Stamfader for Abassiderne, hvilke fra 750—1258 indehavde Kalifatet Bagdad. Han var en ivrig Udbreder af Muhameds Lære.

Abbas den første, kaldet den store, Schah af Persien fra 1586—1628. Han var daadkraftig og hævede Landet betydelig. Mod de Kristne viste han sig tolerant. Skjønt Despot, betragtes han dog af Perserne som deres største Fyrste.

Abbas-Mirza, f. 1783, Søn af den persiske Schah Feth-Ali. Han var en talentfuld og dygtig Mand samt en Ynder og Fremmer af europæisk Civilisation; bekjendt ved sin Krigsførelse mod Rusland, i hvilken han var uheldig. Døde 1833, medens han beredte sig til et Tog mod Herat.

Abbas Pascha, Vicekonge i Ægypten fra 1849—54, Sønnesøn af Mehemed Ali, hvem han fulgte i Regjeringen.

Abbate, Nicolo dell', en af de mest ansete italienske Malere i det 16de Aarhundrede.

Abbate kaldes i Italien en ung Geistlig med Tonsur, men uden prestelig Vielse.

Abbatucci, en korsikansk Familie, der ved Korsikas Indlemmelse i Frankrige 1768 kom til stor Ære og Anseelse.

Abbed (af det kaldæiske Abba, Fader) er Benævnelse paa Forstanderen for et Munkekloster i de katholske Lande.

Abbedisse, Forstanderinde for et Nonnekloster.

Abbeokuta, By i Guinea med ca. 75,000 Indbyggere. Livlig Handel. Byen ligger i en sund Egn paa en 500 Fod høi Fjeldslette. Den er blandt andet bekjendt derved, at mange kristne Missionærer virker her.

Abbeville (udt. Abvil), befæstet By i det franske Departement Somme, med 22,000 Indbyggere. I Byens Nærhed er gjort mærkelige Fund af Redskaber fra Stenalderen.

Abbiate-grasse, By i Italien med 9,000 Indbyggere og ved sin Beliggenhed af militær Vigtighed.

Abbotsford (udt. Æbbetsfaar), et Slot i Skotland, berømt som Digteren Walter Scotts Landsæde.

Abbott (udt. Æbbet), John Stevens Cabot, nordamerikansk Forfatter, f. 1805, d. 1877.

Abbreviere, forkorte, Abbreviatur, Forkortning.

Abbt, Thomas, udmærket filosofisk Forfatter, f. 1738 i Ulm, d. 1766.

Abbuna kaldes det geistlige Overhoved for de abessinske Kristne, bor i Gondar.

Abc-Bøger havdes allerede før Reformationen. I Middelalderen blev Helgeners Navne benyttede til de første Stave- og Læseøvelser. Bogtrykkerkunstens Opfindelse bidrog naturligvis væsentlig til, at Abc-Bøgerne forbedredes og blev mere almindelig benyttede. Blandt Protestanterne fandt Luthers Abc-Bog (1525), der foruden Alfabetet paa de første Sider indeholdt Fadervor, Troesbekjendelsen og nogle Bønner, snart den største Udbredelse.

Abchasien, Landskab i Kaukasien langs Sortehavet, tilhører siden 1864 Rusland. Abchaserne adskiller sig i flere Henseender fra sine Naboer Tscherkesserne; de er mørkere af Hudfarve, er grusomme, listige og hevngjerrige, men tapre, kraftfulde og velbyggede. Deres Antal anslaaes til ca. 100,000.

Abd, et arabisk Ord, som betyder Tjener, Slave, og benyttes til Dannelse af Egennavne, t. Ex. Abd-Allah, Guds Tjener, Abd-el-Kader, den Almægtiges Tjener.

Abdal (arabisk) kaldtes muhamedanske Vandremunke i Middelalderen.

Abd-el-Kader, f. 1807 i Algerien, bekjendt ved sin iherdige Modstand mod Franskmændene under deres Erobring af Algier. Han nedstammer fra en muhamedansk Prestefamilie, erhvervede sig ved en Pilegrimsreise til Mekka Ærestitelen Hadschi, og efterat han ved sin Fader Sidi-el-Mahiddins Død var bleven Emir, angreb han i Spidsen for nogle Araberstammer i Mai 1832 det af Franskmændene besatte Oran. I Februar 1832 kom han i Besiddelse af Vest-Algerien, men maatte 22de December 1847, efter en flereaarig Kamp, i hvilken han ofte seirede over Franskmændene, overgive sig til den franske General Lamoricière, hvorefter han som Fange blev bragt til Frankrige. I 1852 gav Napoleon den tredie ham hans Frihed. Senere har han fornemmelig opholdt sig i Damaskus, hvor han indlagde sig stor Fortjeneste ved under det Blodbad, som Muhamedanerne i 1860 anrettede paa de Kristne, at yde disse Hjelp og Beskyttelse. I 1867 besøgte han Verdensudstillingen i Paris og i November 1869 overvar han Suezkanalens Aabning. Abd-el-Kader er ogsaa Forfatter og har skrevet et filosofisk-religiøst Værk paa Arabisk.

Abdera, i Oldtiden en By i Thrakien. Abderiterne ansaaes for indskrænkede og naragtige og var derfor blevne til et Ordsprog.

Abderrahmann, et Navn, som ofte forekommer hos Muhamedanerne. Sultanen af Marokko fra 1823—59 hedte saa, og han er bekjendt ved, at han i 1844 hjalp Abd-el-Kader mod Frankrige. Aaret efter maatte han give Slip paa den Tribut, som Norge, Sverige og Danmark indtil da havde maattet betale ham for at sikres mod Sjørøvere.

Abdikation, Aftakkelse. Abdicere kaldes det, naar en Fyrste nedlægger Tronen.

Abdominal kaldes i det medicinske Sprog, hvad der vedkommer Underlivet.

Abd-ul-Asis, tyrkisk Sultan, f. 1830, fulgte 1861 sin Broder Abd-ul-Medschid paa Tronen. Hans Reformbestræbelser blev uden Resultater. I 1876 afsattes han og døde strax efter, som det sagdes, ved Selvmord i et Anfald af Vanvid.

Abd-ul-Hamid den anden, tyrkisk Sultan, f. 1842, besteg Tronen ved sin Broder Murat den femtes Afsættelse i August 1876. I 1877 begyndte han Krig med Rusland.

Abd-ul-Latif, arabisk Lærd, f. 1162 i Bagdad, d. 1221. Forfatter af en Beskrivelse over Ægypten.

Abd-ul-Medschid, tyrkisk Sultan, f. 1823, Søn af Mahmud den anden, fulgte sin Fader paa Tronen den 1ste Juli 1829, førte Krimkrigen og døde 25de Juni 1861.

Abd-ul-Mumen, Almohadernes første Kalif i det spansk-mauriske Rige, regjerede fra 1130—63, underkastede sig Almoravidernes Rige i Spanien samt hele det nordvestlige Afrika.

Abegg, Julius Fredrik Heinrich, berømt tysk Forfatter i Strafferetten, f. 1796, d. 1868 i Breslau som Professor i Lovkyndighed.

Abel (betyder Forgjængelighed), anden Søn af Adam og Eva, var Hyrde og dræbtes af Misundelse af sin ældre Broder Kain.

Abel, Nils Henrik, en af den nyere Tids skarpsindigste Mathematikere, f. 5te August 1802 paa Finø Prestegaard i Kristianssands Stift. Hans Fader, Søren Georg Abel, beforedrees i 1803 til Gjerrestad i Nedenæs Amt, og nu modtog den unge Abel den første Undervisning af sin Fader, indtil han i Aaret 1815 kom paa Latinskolen i Kristiania. Allerede her begyndte hans ualmindelige Begavelse for Mathematik at vise sig, saaat han af sin Lærer, den senere Professor Holmboe, modtog privat Undervisning i den høiere Mathematik, og hans geniale Anlæg for denne Videnskab vakte saadan Opmærksomhed hos Universitetets Lærere, at han, da han i 1821 blev Student, ifølge Indstilling fra det akademiske Kollegium af Statskassen fik et aarligt Stipendium paa 200 Spd. for i en Tid af to Aar at fortsætte sine Studeringer i Mathematik. I 1825 fik han af Regjeringen til sin yderligere Uddannelse et Reisestipendium paa 600 Spd. aarlig i to Aar. Han besøgte nu flere udenlandske Byer, blandt andre Berlin, og stiftede overalt Bekjendtskab med den Tids største Mathematikere. Fra Juli 1826 til Januar 1827 opholdt han sig i Paris, hvor han sammen med Professor Jacobi i Königsberg vandt den Pris, som var udsat for Løsningen af et mathematisk Spørgsmaal. Vinteren 1827 kom han tilbage til Norge, konstitueredes som Docent ved Universitetet, men døde i April 1829 i den unge Alder af 27 Aar, vistnok som Følge af Overanstrengelse. Faa Mænd har i en saa kort Levetid havt en saa afgjørende Betydning for Videnskaben som Abel. Han udvidede betydelig Grændserne for den mathematiske Videnskab. En af de vigtigste af hans Opdagelser er hans Bevis for Umuligheden af at opløse Ligninger af 5te Grad og derover. En ligesaa epokegjørende Betydning har han ved sin Udvikling af Theorien om elleptiske Funktioner og om uendelige Rækker. Hans Afhandlinger blev efter hans Død udgivne af hans fordums Lærer, Professor Holmboe. Nu besørges en fuldstændigere Udgave af hans Verker ved Professor Lie og Overlærer Sylow, hvortil Storthinget har ydet klækkelige Bidrag, da Udgivelsen af dette Verk baade anses som vigtig for Videnskaben og til Hæder for Abels Minde og for hans Fædreland.

Abeliter (Abelianer), en kristen Sekt i Nordafrika i det fjerde Aarhundrede, hvilken afholdt sig fra Ægtestab for ikke at forplante Arvesynden.

Abencerragerne (arabisk: Lysets Sønner), en adelig mauriss Slægt i Granada, var Modstander af Familien Zegris og Kong Abu-Hassan, hvilken sidste lokkede Abencerragerne ind i Alhambra og lod dem myrde omkring 1460.

Aben Esra, en lærd og skarpsindig Jøde i det 12te Aarhundrede. Forfatter af talrige theologiske, astronomiske og astrologiske Skrifter.

Abensberg, By i Baiern, bekjendt af en Seier, som Napoleon den første her vandt over Østerrigerne under Erkehertug Karl 20de April 1809.

Aber (Firhændede), er af alle Dyr de, der mest ligner Mennesket i indre og ydre Legemsbygning. Det, hvori de væsentlig adskiller sig fra Mennesket, er, at deres Bagfødder er dannede som Hænder, og at de ikke kan gaa opreist. Derimod klatrer de udmærket og springer med utrolig Lethed fra den ene Gren til den anden i de store Skove, hvori de lever. Ikke sjelden har de en stærk Gribehale, hvormed de holder sig fast eller trækker Gjenstande til sig. De er stærkt behaarede undtagen i Ansigtet og Haandfladerne. Abernes Hjem er de varme Lande; nordligst findes de paa Gibraltar og i Japan, dog mangler de i Ny-Holland og paa Sydhavsøerne. Der gives en Mængde Arter af dem, hvilke inddeles i ægte Aber og Halvaber.

Aberavon (udt. Æbberrævven), By i Wales (England) ved Avons Udmunding i Bristolkanalen. 12,000 Indb.

Aberayron (udt. Æbbereiren), By i Wales (England) ved Cardiganbugten, 13,000 Indb.

Aberbroothwick eller Arbrooth, Sjøstad i Skotland ved Nordsjøen, med Ruiner af et prægtigt Abbedi, 8,000 Indbyggere. Byen har en god Havn samt Seildugsfabriker og Skibsbyggeri.

Aberdeen (udt. Æbberdin), 1) Grevskab i det østlige Skotland, 93 Kvadratmil, med 244,000 Indb., bjergigt, med flere Elve og Sjøer. Det har Fædrift og Handel. 2) Aberdeen, Grevskabets vigtigste By, ved Mundingen af Floden Dee, med Havn, betydelig Industri og Handel. 74,000 Indb. Den gamle Del af Byen (Old Aberdeen) har et Universitet.

Aberration, Afvigelse fra Banen eller fra den lige Retning (om Planeter og Lysstraaler), bruges især som astronomisk Betegnelse for Himmellegemernes tilsyneladende Forflyttelse som Følge af Jordens og Lysets samtidige Bevægelse.

Aberystwith (udt. Æbberristvit), livlig Sjøhandelsby i Wales (England), med 5,000 Indb. Sjøbad.

Abessinien, (Abysinien), Habesch, tidligere ogsaa Æthiopien, et Land i det østlige Afrika, danner en terrasseformig Høislette med dybe Dale og Fjeldrygge, der opnaar en Høide af indtil 15,000 Fod. Landet er ca. 15,000 Kvadratmil

stort, med 5 Millioner Indbyggere. Blandt de talrige Floder i det sydlige Nilomraade er følgende de betydeligste: Habasch, Takazzé, Godscheb og den blaa Nil eller Bahr-el-Azrek (Abai). Veirlaget er i Fjeldegnene for det meste mildt, men i de dybe Dale varmt og usundt. Landet er frugtbart og rigt paa Naturfrembringelser. Kaffen har her sit Hjem og sit Navn af Landskabet Kafa. Abessinierne hører til den semitiske Stamme. Tilbels er fremmede Stammer trængte ind blandt dem, navnlig de vilde Gallaer i Syd. Kristendommen, som fandt Indgang her omtr. Aar 330 ved Desius og Frumentius, er nu forvanskket, saa den er næsten ukjendelig. Næst efter Kristne kommer Jøder (Falascha) og Muhamedanere. Indtil midt i det 18de Aarhundrede dannede dette store Landomraade et Rige under en Keiser (Negus), under hvilken Statholdere (Ras) styrede de enkelte Landskaber. Efterat Opløsningstilstanden mere og mere blev kjendelig paa Grund af Gallaernes Indfald og de indre kirkelige Stridigheder, sank Negus (i Gondar) lidt efter lidt ned til et tomt Skyggebillede, hvorimod Statholderne efterhaanden gjorde sig til uafhængige Herrer. Der dannede sig følgende Stater: 1) Tigré, den nordøstlige Del, omfattende Højlandet; 2) Gondar (Amhara) vest for Takazzé og Bjerget Simen; 3) Schoa i Syd. Fra 1852 indtog Statholderen Kassai i Gondar en stor Del af Landet, beseirede Kong Ubié af Tigré og besteg 1855 under Navn af Theodor Tronen. Ved at gjøre sig skyldig i Brud paa Folkeretten fik han Krig med England og dræbte sig selv efter Tabet af Bjergfæstningen Magdala. Hans Efterfølger derimod, Johannes, slog en i Abessinien indtrængende ægyptisk Hær lykkelig tilbage (1875—77).

Abgar, Navn paa 28 Konger i Edessa (Mesopotamien) fra Aar 137 før Kristus til 216 efter Kr. En af disse, Abgar Uchomo, skal efter Sagnet have vexlet Breve med Kristus og eiet dennes Billede, hvilket nu er i Pavens Besiddelse. Brevene er bevisligen ægte; Billedet har nok aldrig existeret.

Abild, en gammeldansk Benævnelse for Æbletræet.

Abilgaard, Søren, f. 1718 i Kristianssand, bekjendt af sine Tegninger af Mindesmærker til Oplysning om Nordens Oldtid, hvilke han udførte paa sin Reise i Følge med Oldgranskeren Langebek. Død 1791.

Abilgaard, Nikolai Abraham, kaldet „den danske Malerskoles Fader", f. 1744. Han dannedes først under Mandelberg, men fuldendte sin Uddannelse i Rom, hvor han malede og tegnede efter Rafael, Michel Angelo og Tizian. Efter sin Hjemkomst blev han Medlem af Kunstakademiet i Kjøbenhavn og Professor sammesteds. Han leverede en Mængde Billeder, af hvilke dog mange fortæredes ved Kristiansborg Slots Brand 1794. Abilgaard havde stor Indflydelse paa Billedhuggeren Thorvaldsens Uddannelse. Han døde 1809.

Abimelek (hebr., betyder Kongens Fader) hedte efter 1 Mos. 20 og 21 en Konge i Gerar paa Abrahams Tid, efter 1 Mos. 26 (80 Aar senere) en Filisterkonge i Gerar, hvorfor mange anser Abimelek som Fællesnavn for Filisternes Konger. — Abimelek hedte ogsaa Gideons Søn, Konge i Sichem (Dom. Kap. 9).

Abingdon (udt. Æbbingden), By i England ved Themsen, 6,000 Indbyggere.

Abjuration, Frasværgelse, edelig Benegtelse; abjurere, fralægge sig ved Ed.

Abnorm, afvigende fra Regelen.

Abolition, Afskaffelse, Udslettelse, Tilgivelse; Abolitionsbrev, Benaadningsbrev.

Abolitionister kaldtes det Parti i de Forenede Stater, som virkede for Slaveriets Afskaffelse.

Abomeh (Abomei), Hovedstad i Kongeriget Dahomeh i Øvre-Guinea (paa Vestkysten af Afrika), med 24,000 Indbyggere.

Abonnement (udt. Abonnmang), Erhvervelse af Forret til visse Ydelser eller Fordele; Forudbestilling. Abonnent, den, der gjør en saadan Forudbestilling.

Abor, en Fisk, der hører til de Pigfinnedes Orden. I Norge forekommer den hyppig i Sjøer og Elve.

Aboriginer, et Lands Urindvaanere i Modsætning til de Indvandrede. Ab origine, fra Begyndelsen af.

Abort, Misfødsel; abortere, føde for tidlig.

About (udt. Abu), Edmond, aandrig fransk Skribent, født 1828, er især bekjendt som Romanforfatter, mindre heldig har han været som Skuespildigter. Hans Romaner har en tendentiøs Farve, og hans Styrke bestaar i bidende, aandrige Bemærkninger. I 1870 udnævntes han til Statsraad. For Tiden er han Redaktør af Bladet „XIX Siècle" i Paris.

Abracadabra, magisk Tryllеformel; meningsløs Tale. Holberg har givet en af sine Komedier Navnet Abracadabra.

Abraham (hebr., betyder en Mængdes Fader), Søn af Tharah, tidligere kaldet Abram, d. e. den Ophøiede, drog fra Ur i Kaldæa til Haran i Mesopotamien, derfra til Kanaan og blev her Stamfader til Israeliterne, Ismaeliterne og andre arabiske Folkeslag (1 Mos. 11, 26; 25, 10). Abraham døde ca. 1800 Aar før Kristi Fødsel, 175 Aar gammel.

Abrahamson, Berner Hans Fredrik, f. 1744 i Slesvig, d. 1812, Antikvar og Sprogforsker, skrev flere Slags Sange, deriblandt Salmer. Han er især bekjendt som Modstander af Tyskheden i Danmark.

Abrantes, 1) en meget gammel befæstet By i den portugisiske Provins Estremadura, ved Floden Tajo. Blandt dens tre Kirker er St. Vincentkirken en af de pragtfuldeste i Portugal. 5,000 Indb. 2) En portugisisk Adelsfamilie.

Abravanel, se Abarbanel.

Abruzzo heder den nordligste Del af det forhenværende Kongerige Neapel; det er et Højland og danner det høieste Parti af den appenninske Fjeldkjæde. Dalene er rige paa Sydens Frembringelser. Det indbefatter de tre italienske Provinser Chieti, Teramo og Aquila og har ca. 900,000 Indb.

Absalon, Erkebisp i Lund, en af Danmarks største Mænd i Middelalderen, lige berømt som Kriger, Statsmand og Geistlig, f. 1128 ved Sorø. Han var en Støtte for Kongerne Valdemar den første (den store) og dennes Søn Knut saavelsom for Riget. Absalon ledede alle Danmarks Stats- og Krigsanliggender paa den Tid baade mod den tyske Keiser og mod Venderne, over hvilke han 1184 vandt en glimrende Seier. Han fremmede ogsaa Videnskaber, idet han opmuntrede Saxo Grammatikus og Sven Aagesøn til at skrive Danmarks Historie. Han døde 1201 i Sorø.

Absentere sig, fjerne sig, undvige.

Absinth, Vermut; ogsaa Likør af Vermut og Anis. Absinth anlees af nogle for en temmelig stærk Gift. Se Artemisia.

Absolut betyder egentlig fraløst, d. e. det, som ikke staar i Forhold til noget andet; i Filosofien er det absolute Betegnelse for det ubetingede, uforanderlige, i Modsætning til det relative, det betingede, afhængige.

Absolution, Afløsning fra Synden. Efter den lutherske Kirkes Lære har Absolutionen sin fulde Grund i Guds Ord, men er betinget af Anger over Synden og af Tro. Forudgaaende Bekjendelse er nu i Almindelighed aflagt, men den forudsættes og betegnes ved Knæbøining for Alteret.

Absolutisme (Enevælde) kaldes den fyrstelige Magts Uindskrænkethed, idet al Myndighed er samlet hos den regjerende Fyrste uden nogen Skranke eller Modvegt. Absolutister kaldes de, der forfegter et politisk System, som er bygget paa Absolutisme.

Absorbtion, faste Legemers Indsugning af Gaser og Dampe, uden at de indgaar nogen kemisk Forbindelse. I Fysiologien kaldes den Proces hos Mennesker, Dyr og Planter, hvorved flydende Stoffe gjennem Hudens Porer optages i Næringssaften, Absorbtion.

Abstrakt, det er fradraget, betragtet for sig selv alene, almindelig, i Modsætning til konkret. Abstrakte Videnskaber vil sige rene Videnskaber i Modsætning til de anvendte. Abstraktion er en Tankevirksomhed, hvorved man ser bort fra det enkelte, særegne og blot individuelle.

Absurd, urimelig, latterlig.

Abu, se Ab.

Abu-Bekr, Muhameds Svigerfader, blev efter dennes Død den første Kalif blandt Araberne, hvilke under ham begyndte med sine Omvendelses- og Erobringstog; d. 634.

Abukir (det gamle Kanopos), en Landsby i Nedreægypten ved Alexandria, bekjendt ved Nelsons Seier den 1ste August 1798 over den franske Flaade under Admiral Brueys, hvis Skib L'Orient paa 120 Kanoner og med 1000 Mennesker sprang i Luften.

Abulfeda, en arabisk Fyrste, bekjendt som Historieskriver og Geograf, f. 1273 i Damaskus, d. 1331.

Abulkasem, en berømt arabisk Læge og Forfatter i Cordova i Spanien, d. 1106.

Abundantia, Overflødighed, fremstilles af de gamle Romere som en Gudinde med et Overflødighedshorn (med Aabningen vendt mod Jorden for at dets Rigdomme kan udgydes over den).

Abu Simbal, en Landsby i Nubien ved den vestlige Nilbred, bekjendt ved vel vedligeholdte gamle ægyptiske Templer, udgravede af Sandet i 1817.

Abu-Temmam, berømt arabisk Digter, f. 807, d. i Bagdad 841.

Abydos, 1) By i Lilleasien ved Hellesponten, ligeoverfor Sestos paa den europæiske Side. Hertil knytter sig Sagnet om Hero og Leander. 2) By i Øvreægypten, hvor Englænderen Bankes i 1818 fandt den berømte Tavle fra Abydos, en Slægtstavle over de ægyptiske Faraoners attende Dynasti.

Acadia kaldtes af franske Kolonister i Nordamerika Landet syd for Lorenzbugten, det nuværende Ny-Skotland, Ny-Brunsvig og endel af Nedrekanada. Acadier kaldes disse franske Kolonisters Efterkommere, der endnu i hine Lande udgjør en betydelig Del af Befolkningen.

Acajou (udt. Akasju), hvid Mahogni; sædvanlig kaldes ogsaa Mahognitræ i Almindelighed Acajou.

Acanthus, en Planteart, der var meget yndet af de gamle Grækere og Romere, hvilke benyttede den til Prydelse. Dens Blade var Mønster ved Forsiringen af de korinthiske Søiler.

Acapulco, vigtig Havnestad i Mexiko ved Stillehavet, 3,000 Indb. Derfra udgik fordum de spanske Sølvflaader.

Acceleration, Paaskyndelse, kaldes i Mekaniken den gradvise Tilvext i Hastighed, hvormed et Legeme bevæger sig. — Fixstjernernes Acceleration vil sige Forskjellen mellem Længden af en Stjernedag og en Middelsoldag = 3 Min. 56½ Sek., som Middelsoldagen er længer.

Accént (udt. Aksang) kaldes i Grammatiken det særlige Eftertryk, hvormed en bestemt Stavelse i et Ord betones. Accent kaldes ogsaa det Tegn, hvormed Betoningen angives. — Accentuere, betone.

Accession, Tilvext, Forøgelse, en juridisk Benævnelse for den Slags Eiendomserhvervelse, hvorved den retmæssige Eier af Hovedgjenstanden ogsaa erhverver, hvad der nødvendig forbinder sig med den. Dette finder sit Udtryk i Sætningen: Accessorium sequitur suum principale, de. e. Bitingen følger Hovedtingen.

Accessit, anden Præmie for Besvarelse af en videnskabelig Prisopgave.

Accidens, Tilfælde, en Tings tilfældige, uvæsentlige Egenskab. — Accidenser, tilfældige Biindtægter. Accidensarbeide, i Bogtrykkerier: Biarbeide.

Accise, Afgift af Salgsgjenstande, navnlig Landprodukter, naar de bringes til en By. For længe siden ophævet i Norge.

Accouchement (udt. Akkusjmang), Fødselshjelp, Forløsning, ogsaa Nedkomsten selv, Fødsel. — Accoucheur (udt. Akkusjør), Fødselshjelper.

Accursius, berømt Lærer i Romerretten (Glossator) i Bologna, d. 1260, Forfatter af „Glossa ordinaria", et Udtog af alle Glossatorers Arbeider.

Acerbi (udt. Atsjerbi), Guiseppe, f. 1773, d. 1846 som østerrigsk Gubernialraad, bekjendt ved sine Reiser i Norge, Sverige, Danmark, Lapland og Ægypten. I et Tidsskrift har han givet mange værdifulde Oplysninger om Ægypten.

Acerra (udt. Atscherra), By nordvest for Neapel med 13,000 Indb.

Achaltsich eller Achalzik, befæstet By i det russiske Guvernement Tiflis (Kaukasien) ved Floden Poskov, nær ved dennes Udløb i Kur. 15,000 Indb.

Achard, Franz Karl, f. 1753, d. 1821 i Schlesien. Var den første, som begyndte Dyrkningen af Runkelroer til Sukkerkogning.

Achard (udt. Asjar), Louis Amédée Eugene, f. 1814, var først Kjøbmand, men har siden 1835 levet i Paris, hvor han skriver Romaner og Noveller til forskjellige Blade. Han regnes til Frankriges mere ansete Forfattere i Skjønliteratur. Som dramatisk Skribent tilhører han den yngre Dumas's Skole.

Acharius, Erik, svensk Botaniker og Læge, f. 1757, d. 1819; han banede Veien for Studiet af Lavarterne og udgav flere Skrifter om disse Planter.

Achenbach, Andreas, f. 1815 i Kassel. En af de mest ansete Sjø- og Landskabsmalere af Düsseldorferskolen.

Achmed, Navnet paa tre tyrkiske Sultaner.

A. Chr. n., Forkortelse af det latinske ante Christum natum: før Kristi Fødsel.

Acht eller Ban (Fredløshed) kaldtes det, naar en Person efter gammel tysk Ret blev erklæret for fredløs, det er, uden Lovens Beskyttelse, t. Ex. Luther, da han efter Rigsdagen i Worms blev erklæret i Rigets Acht.

Achtyrka, By i Rusland nord for Sortehavet, i Guvernementet Charkow, 15,000 Indb.

Aci-Reale, By paa Østkysten af Sicilien ved Foden af Ætna. 24,000 Indb.

Ackermann, Konrad Ernst, udmærket tysk Skuespiller, f. 1710, d. 1771.

Ackermann, Rudolf, f. 1764 i Tyskland, d. 1834, var først Sadelmager, og paa sine Vandringer som saadan erhvervede han sig stor Kunstfærdighed. I London oprettede han et Kunstmagasin, indførte Stentryk i England, fremmede Træstjærerkunsten og udgav flere illustrerede Verker m. m. Ogsaa ved at opfinde en Maade til at gjøre Uldtøi, Filt, Læder og Papir vandtæt fik han en betydelig Industrivirksomhed igang.

Aconcagua, 1) en af Andesbjergenes høieste Toppe i Chili i Sydamerika, 21,000 Fod høi. 2) Provins i Chili, 348 Kvadratmil stor med 130,000 Indb. 3) By i Chili med 9,000 Indb.

A condition (udt. a kongdisjong), paa Betingelse at kunne bringe usolgte Varer tilbage, forekommer især i Boghandelen.

Aconitum, Venusvogn eller Stormhat, en giftig Plante, der hører til Ranunkelfamilien.

A conto, paa eller i Regning.

Acosta, Gabriel, portugisisk Adelsmand, født 1594 i Oporto, gik i Holland under Navnet Uriel Acosta over til Jødedommen. Ved sine Reformer kom han i Stridigheder med Rabbinerne og døde 1647, efter en usikker Beretning ved Selvmord.

A costi, dersteds, dens Bosted, til hvem man skriver.

Acqua, Cæsar dell', italiensk Maler, f. 1821, især bekjendt ved de for Prins, senere Keiser Maximilian af Mexiko i Slottet Miramare ved Adriaterhavet udførte Malerier.

Acqui, By i den italienske Provins Alessandria, har berømte varme Svovlbade og 6,500 Indb.

Acquiescere (udt. akviesere), være tilfreds med, lade bero ved, t. Ex. en Dom.

Acquisition (udt. Akvisisjon), Erhvervelse. — Acquisitum, det Erhvervede.

Acquit (udt. Akki), Kvittering, Modtagelsesbevis.

Acre (udt. Ækr), Flademaal i England, Irland og Nordamerika, 10,270 norske Kvadratalen, noget over 1 Tønde Land eller 4 Maal.

Acre, St. Jean d', (udt. Sæng Sjan dakr), se Akka.

Acrel, Olof, svensk Læge, f. 1717, d. 1806. Ved Skrifter og Undervisning gjorde han sig meget fortjent af Lægeuddannelsen i Sverige.

Acroleïn. Naar man udblæser et Talglys, stiger der fra den hede Væge en yderst ubehagelig Røg op, der stærkt angriber Øine og Næse. Disse Egenskaber faar Røgen ved et meget flygtigt Stof, Acroleïn, der er blandet i den. Man kan fremstille dette Stof i det store ved at ophede den Glycerin, som indeholdes i Talg og overhoved i alt Fedt. I ren Tilstand er Acroleïn en tynd, farveløs Vædske med en stærk, ubehagelig Lugt.

Acs, ungarsk Landsby med 4,000 Indbyggere nær Fæstningen Komorn, bekjendt fra Opstanden i Ungarn 1849, da flere Fægtninger fandt Sted ved Acs, samt ved Fund af romerske Oldsager.

Act, se Akt.

Acta, hos de gamle Romere alle offentlige Forhandlinger. — Lægge ad acta, henlægge blandt andre Dokumenter.

Actinier, se Sjøanemoner.

Acton (udt. Æktn), en engelsk Familie, der allerede i Begyndelsen af det fjortende Aarhundrede boede i Shropshire. John Francis Edward Acton, f. 1737, d. 1811, gik i neapolitansk Tjeneste, blev Dronning Karolinas Yndling og Førsteminister. Han regjerede despotisk, var fiendtligsindet mod Frankrige, og blev paa dettes Forlangende afskediget, men vedblev at staa i Gunst og ophøiedes til Fyrste. — Sønnesønnen John Dalberg-Acton, f. 1833, er bekjendt som Forsvarer af den gammelkatholske Lære mod de Ultramontane.

Acupressur, i Lægevidenskaben Sammentrykken af et Blodkar for at standse Blødning ved Hjelp af en Metalnaal, som stikkes ind i Blodkarret.

Acupunctur, en Lægemethode, som bestaar i, at meget fine Metalnaale stikkes ind i Huden; den anvendes mod Lamhed og heftige Nervesmerter samt til Undersøgelse af Svulst og til Udtømmen af Vædske; undertiden lader man Elektricitet strømme ind i Legemet gjennem den indstukne Naal.

Acut, skarp, stikkende. — Acute Sygdomme, vil sige hidsige, feberagtige Sygdomme, der er paa Høidepunktet.

A. D. forkortet for anno Domini (lat.): i det Herrens Aar, eller: i det eller det Aar efter Kristi Fødsel.

A. d. forkortet for a dato (lat.): fra nærværende Dag, fra Udstedelsesdagen.

Adafudia, By i de sydvestlige Fellatahers Land i Vestafrika, omtrent to Dagsreiser fra Timbuktu, med 25,000 Indb. Byen ligger ved Sirba, Nigerflodens høire Bielv.

Adagio (udt. Adadsjio), i Musiken et langsomt Tempo, ogsaa et langsomt Musikstykke.

Adal, Landskab i Østafrika mellem Abessinien og Aden-Golfen (Bugten mellem Afrika og Arabien). Beboerne er fanatiske Muhamedanere.

Adalard (Adalhard), d. 826, stod i høi Anseelse hos Karl den store; han var Abbed i Corbie og stiftede Klosteret Korvei ved Weseren.

Adalbert, Slavernes Apostel, Benediktinermunk, fra Aar 961—68 Missionær i Rusland, efter sin Tilbagekomst Erkebisp af Magdeburg. Død 981.

Adalbert, Erkebisp af Bremen og Hamburg, f. i Begyndelsen af det 11te Aarhundrede, d. 1072. I 1050 udnævntes han af Pave Leo den niende til pavelig Legat for de skandinaviske Lande. Adalbert omgikkes med en Plan til at grunde et selvstændigt og uafhængigt Patriarkat i Norden; men Planen strandede af flere Aarsager, blandt hvilke den, at den norske Konge Harald Haard-

raade optraadte som hans Modstander. Under den tyske Keiser Henrik den fjerdes Mindreaarighed øvede han stor Indflydelse i Tyskland og regjerede næsten som Eneherskér med megen Vilkaarlighed mod Landets Stormænd.

Adalbert af Prag, kaldet den hellige, Preusernes Apostel, f. Aar 950 i Bøhmen, fra 982 Biskop i Prag; han dræbtes som Missionær af de hedenske Preussere 997.

Adaldag, Erkebisp i Bremen fra 936, var meget virksom ved Kristendommens Indførelse i Danmark, indviede 948 de tre første Bisper: Harald i Slesvig, Liflag i Ribe og Rembrand i Aarhus. Disse skulde ogsaa have Omsorg for Kristendommens Fremme paa de danske Øer og i Sverige. I sin høie Alder saa han endnu et Bispedømme oprettet, nemlig paa Fyen, samt en Kirke bygget i Roskilde af Harald Blaatand. Under de tre mægtige Keisere Otto I, II og III udøvede han i sin 52 Aar lange Embedstid ogsaa megen Indflydelse paa Tyskl ands Kirke og Statsanliggender. Død 988.

Adalia eller Antalia, By paa Sydkysten af Lilleasien med 5,000 Indbyggere.

Adam og Eva, efter Bibelen (1 Mos. 1, 27 fg., 2, 7 og 4, 2) Menneskeslægtens Stammeforældre. Adam betyder paa Hebraisk Menneske, og Eva Liv, Livets Moder.

Adam af Bremen, Domherre i Bremen, er berømt for sin Kirkehistorie paa Latin, som omfatter det hamburgske Erkestifts Historie fra 788 til Erkebisp Adalberts Død 1072. Den støtter sig paa Optegnelser, tildels ogsaa paa mundtlige Meddelelser og indeholder vigtige Bidrag til Nordens og de nordslaviske Folks Historie. Verket blev først fundet som Haandskrift i Sorø Kloster af Bartholin og udgivet i Kjøbenhavn paa Latin af A. S. Vedel 1579, senere ogsaa af Pertz med Benyttelse af andre imidlertid opdagede Haandskrifter. Adam har tillige skrevet et geografisk Skrift om Norden. Begge er udkomne paa Dansk, oversatte af en dansk Præst, P. W. Christensen, Kjøbenhavn 1861. Adam af Bremen døde omtrent 1076.

Adam, Albrekt, en berømt tysk Dyre- og Batalje-maler, f. 1786, d. 1862 i München. Som Maler var han med paa Franskmændenes Felttog mod Østerrige i 1809 og mod Rusland 1812.

Adam, Jean Louis, f. 1758, d. 1848, var fra 1797 Professor i Musik ved Konservatoriet i Paris. Var ogsaa udmærket Komponist og Klaverspiller. — Hans Søn, Adolphe Charles Adam, d. 1856 i Paris, er bekjendt som Vaudeville- og Operakomponist.

Adam de Fulda, f. ca. 1460, d. ca. 1540, en lærd Munk og Forfatter af en musikalsk Afhandling af stort videnskabelig-antikvarisk Værd.

Adam de la Hale, berømt Digter og Komponist, bekjendt under Binavnet le Bossu d'Arras (den Pukkelryggede fra Arras), f. 1240, d. 1287 i Neapel.

Adamawa eller Fumbina, et Land i Mellemafrika, syd for Bornu. Det er et vandrigt og frugtbart Land, beboet af hedenske Negerstammer. Dets Hovedstad heder Jola, og det staar under Sultanen af Sokotos Overherredømme.

Adamello, Bjerg i Alperne paa Grændsen af Tyrol og Italien, 11,600 Fod høit, med talrige Isbræer.

Adamiter, 1) Sekt i det 2det Aarhundrede, der lærte, at Synden var unndgaaelig, men uden Betydning. I sine Forsamlinger skal de have gaaet nøgne (deraf Navnet). 2) Adamiter (ogsaa kaldet Picarder efter Stifteren, Franskmanden Picard) kaldtes en Sekt af vilde Sværmere i Bøhmen i det 15de Aarhundrede, der levede i fuldkommen Kvindefællesskab. De blev haardt forfulgte af Ziska, men blev ikke ganske udryddede. Efter 1849 traadte Sekten igjen frem med sin sværmeriske og kommunistiske Lære.

Adams (udt. Ædæms). Af dette Navn har de Forenede Stater havt flere fremstaaende Mænd. John Adams, f. 1735 i Massachusetts, d. 1826 i Newyork, var først Sagfører, valgtes 1774 til Nationalkongressen, bidrog væsentlig til Gjennemførelsen af Uafhængighedserklæringen af 4de Juli 1776 og virkede senere for sit Fædreland ved forskjellige diplomatiske Sendelser til Europa. Otte Aar Vicepræsident under Washington valgtes Adams derpaa selv til Unionens anden Præsident, men havde i sin Embedstid (1797—1801) at kjæmpe med mange Vanskeligheder. — John Quincy Adams, Foregaaendes Søn, f. 1767, d. 1848, gik ligeledes i forskjellige diplomatiske Sendelser til Europa, blev 1817 Statssekretær og 1825 Unionens sjette Præsident (1825—1829). — Samuel Adams, f. i Boston 1722, d. 1802, studerede først Theologi, men blev senere Handelsmand og Skatteindkræver. I 1765 var han Medlem af den lovgivende Forsamling i Massachusetts, og senere som Deputeret til Kongressen meget virksom for Gjennemførelsen af Uafhængighedserklæringen. 1794—97 var han Guvernør i Massachusetts.

Adams, (udt. Ædæms) John Couch, engelsk Astronom, f. 1819, Professor ved Universitetet i Cambridge, bekjendt ved sine astronomiske Undersøgelser.

Adams, (udt. Ædæms), Robert, f. 1728, d. 1792 i London, sin Tids mest ansete Arkitekt.

Adamsbjerget, Den Ceylons høieste Bjerg, 6,800 Fod. Paa dets Top er en Fordybning, der ansees for Buddhas Fodtrin og betragtes som en stor Helligdom. Den er indfattet med Ædelstene og beskyttet af et Tag. Fra alle Dele af Indien valfarter man til denne Helligdom.

Adamsbroen kaldes en bred Sandbanke, der gaar fra Forindiens Sydspidse til Den Ceylon.

Adamsæble kaldes Strubehovedet, der især er fremtrædende hos Mænd.

Adana, By i Lilleasien, 30,000 Indbyggere. Transithandel mellem Syrien og Lilleasien.

Adanson (udt. Adangsong), Michel, fransk Naturforsker, f. 1727, d. 1806. I 1748—50 bereiste han Landene ved Senegal, hvor han gjorde vigtige naturhistoriske Undersøgelser. Ved sit Verk „Familles des plantes" vilde han give Botaniken en ny Skikkelse; men det lykkedes ham ikke at gjennemføre sin Plan.

Adda, Flod i Norditalien, udspringer i Bormeodalen, løber gjennem Comosjøen ud i Floden Po. 35 Mil lang.

Addere, lægge sammen. Addition, Sammenlægning eller Summeren. Den første af de fire Regningsarter, de saakaldte fire Species. De Størrelser, der lægges sammen, kaldes Addender.

Addison, (udt. Ædisen), Josef, engelsk Statsmand, f. 1672, d. 1719, er bekjendt som Digter

og Lærd, blandt andet som Medarbeider i Ugeskriftet „The spectator", og som Forfatter af „Evidence of the Christian religion".

Adel. Ordet Adel bruges i to Betydninger. I snevrere, politisk Forstand betegner det en Klasse i Samfundet, der nyder høiere Ære og forøvrigt besidder Forrettigheder fremfor de andre Klasser. I videre Forstand betegner det ædle og ophøiede Egenskaber, især sjelelige, ved hvilke den Enkelte udmærker sig fremfor sine Medborgere, uanseet hvilken Stilling han forøvrigt enten ved Fødsel eller ved ydre Tilfældigheder indtager i Samfundet. I denne Betydning bruges Ordet kun billedlig. I Almindelighed forstaaes ved Adel kun den ved Forrettigheder og Fødsel særlig begunstigede Samfundsklasse. Adelen har i de forskjellige Lande og hos de forskjellige Folk dannet sig i Overensstemmelse med de for disse særegne Kultur- og Samfundsforholde. Den kjendtes i Oldtiden saavel hos Grækerne som hos Romerne. I Middelalderen opstod en Krigeradel, der senere i det 10de og 11te Aarhundrede efterhaanden gik over til en Arveadel. Hos denne var Adelskabet indtil det 13de Aarhundrede altid knyttet til Jordbesiddelse, men ved denne Tid begyndte Fyrsterne at udstede Adelsbreve. Den herved opkomne Adel var Diplom-Adel. Ligetil det 17de Aarhundrede besad Adelen overalt i Europa stor Magt; i Danmark blomstrede den saaledes fra 1536 til 1660, og i Sverige naaede den sin høieste Magt i det 14de og 15de Aarhundrede. Her knækkedes den under Karl den ellevte. Norge besad i Middelalderen et mægtigt Lokalaristokrati, der ved den stærke Udvandring, som efter Harald Haarfagres Samling af Riget foregik af Landets ypperste Ætter til Island, vistnok svækkedes betydelig, men dog fremdeles besad en mægtig Indflydelse ligetil det 13de Aarhundrede. Det var Kong Sverre, som gav det norske Aristokrati det første følelige Stød, idet han beseirede sin Medbeiler til Tronen, den af Aristokratiet støttede Magnus Erlingsøn, og lagde Grunden til et Enevoldsherredømme, under hvilket det gamle Aristokrati tabte næsten al politisk Betydning. Og da Norge traadte ind i Forbindelsen med Danmark, var det ei alene Enevoldskongen, men ogsaa den overmægtige danske Adel, der søgte at trænge de norske Stormænd tilbage. Dog vedblev der bestandig ogsaa under Foreningen med Danmark at existere en norsk Adel, der besad særegne Rettigheder. Efterat denne i Forveien var næsten uddød ophævedes den af Storthinget ved tre Beslutninger, i 1815, 1818 og 1821. Grundloven forbyder ogsaa Oprettelse af Grevskaber, Baronier, Stamhuse og Fideikommisser.

Adelaïde (udt. Ædeleed), 1) Hovedstad i den engelske Koloni Sydaustralien, ved Floden Torrens; Sæde for Guvernøren og to Biskoper. 30,000 Indbyggere og betydelig Handel. Byens Havn heder Port Adelaide. 2) Flod i det nordlige Australien.

Adelaide (udt. Adlæd), Prinsesse af Orleans, f. 1777, Søster af Kong Ludvig Filip, hvem hun fulgte i Landflygtighed under den franske Revolution. Vendte tilbage med ham 1814 og var siden til sin Død 1847 hans trofaste Raadgiverske.

Adeler eller Adelaer, Cort Sivertsen, berømt norsk-dansk Admiral, f. i Brevig 1622, d. 1675. Hans Fader var Forvalter over det kongelige Saltverk. I Brevig var der paa den Tid mange hollandske Skibe, hvilket hos Gutten tidlig vakte Lyst til Sjølivet. 15 Aar gammel reiste han til Holland for at lære Navigation og Mathematik og blev en Tid efter ansat som Kadet paa den hollandske Flaade under den berømte Admiral Tromp. Senere gik han i venetiansk Tjeneste og udmærkede sig i Krigen mellem Venedig og Tyrkiet, under hvilken han hurtig forfremmedes. I 1654 slog han Tyrkerne under Ibrahim Pascha i Sjøslaget ved Tenedos og dræbte Ibrahim med egen Haand. Hjemkaldt til Danmark blev han her foretrukken til Generaladmiral for Nils Juel, den senere saa berømte Sjøhelt. Navnet Adeler, en Omdannelse af Adelborst (Kadet), som han blev kaldet i Venedig, fik han i 1665, da han blev adlet.

Adelheid, kaldet den hellige, Datter af Kong Rudolf den anden af Burgund, f. 933, d. 999, ægtede først Lothar, Konge af Italien, senere Keiser Otto den første, under hvem hun havde en heldig Indflydelse paa de tyske Anliggender, hvilken hun beholdt under sin Søn og Sønnesøn, Otto den anden og tredie, som deres Formynderske.

Adelheidskilde, bekjendt Mineralbrønd ved Landsbyen Heilbrunn i Baiern, 8 Mil fra München.

Adelsberg, Flekke i Krain (Østerrige) paa Veien til Triest, 1900 Indb. I Nærheden er Adelsberg-Grotten med store Dryppstenshuler.

Adelung, Johan Christof, berømt tysk Sprogforsker, f. 1732, d. 1806 i Dresden, hvor han fra 1787 havde været Overbibliothekar. Han har gjort sig høit fortjent af tysk Sprog og Literatur.

Aden, befæstet By paa Sydvestkysten af den arabiske Halvø ved Aden-Bugten. 30,000 Indbyggere. Byen har en fortrinlig Havn og var allerede i tidligere Tid en vigtig Handelsplads. Ved Opdagelsen af Sjøveien til Ostindien om det Gode Haabs Forbjerg kom Aden i Forfald, blev i 1839 besat af Englænderne og har i deres Hænder igjen hævet sig til sin gamle Betydning, hvortil for en stor Del Suezkanalen har bidraget.

Adept, en, som siger sig at være indviet i hemmelige Kunster, navnlig en, som foregiver at kunne gjøre Guld og at have fundet de Vises Sten; en Alkymist.

Aderbeidschen, Provins i det nordvestlige Persien.

Aderer eller **Adrar,** Landskab i det vestlige Sahara, med Hovedstedet Badan.

Aderno, By paa Sicilien ved Ætna. 8,000 Indbyggere.

Adersbach, en Landsby i Bøhmen. I Nærheden findes de berømte Adersbacher Klipper, en Labyrint af flere tusen lodrette og tykke Sandstensstøtter, hvoraf nogle endog er bevoxede med Træer.

Adhæsion, den Tiltrækning, som to Legemer udøver paa hinanden, naar deres Overflader bringes i Berøring med hinanden; Tiltrækningen forøges, jo flere Punkter Berøringen finder Sted paa. Den viser sig saavel mellem faste Legemer, som ogsaa mellem faste og flydende og luftformige. — Adhærere, hænge fast ved.

Adiafora, Middelting eller ligegyldige Ting, som er overladte til den kristelige Frihed efter Overbevisning at gjøre eller undlade, f. Ex. Dans, Spil, Leg, Kirkeskikke o. m. s.

Adiaforistiske Stridigheder er de, som førtes fra 1548 mellem et Parti under Melanchtons Ledelse og et andet med Mathias Flacius som

Fører. Melanchton og hans Parti betragtede flere katholske Kirkeskikke som Adiafora, hvilke man for Kirkens Enhed og Fredens Skyld burde holde fast ved. Flacius og hans Meningsfæller saa derimod i dette en stor Fare for den evangeliske Lære. I 1577 erklærede Konkordieformlen sig i alt væsentlig for sidstnævnte Parti. Under de pietistiske Stridigheder i det 18de Aarhundrede førtes ogsaa Strid om Adiafora. Pietisterne erklærede i sin Iver for Helliggjørelsen alle verdslige Fornøielser (Dans, Skuespil, Luxus i Mad, Drikke og Klæder m. m.) som uforenlige med kristeligt Alvor. De Ortodoxe erklærede derimod alt saadant for Adiafora.

Adige, (udt. Adidsje), en Flod i Italien, som kommer fra Tyrol, gaar forbi Meran, Trient og Verona og falder i Adriaterhavet. 48 Mil lang.

Adils, efter Sagnet en Konge i Upsala i Sverige, der førte Strid med sin Stedsøn Rolf Krake.

Adjektiv, Tillægsord, Egenskabsord, en Talemde, som betegner en Persons eller Tings Beskaffenhed.

Adjunkt, Medhjelper. I Norge og Danmark den tredie Klasse af Lærere ved lærde Skoler. Ved Adjunkt forstaaes i Sverige yngre Lærere ved Universiteter samt Medhjelpere for Geistlige, hvad der omtrent svarer til vore personelle Kapellaner.

Adjutant, en yngre Officer, der er ansat hos en høiere militær Befalingsmand, for at være ham behjelpelig i hans Kontorforretninger samt i aktiv Tjeneste for at overbringe alleslags Ordrer.

Adkomst, Grund, hvormed man besidder en Ting eller en Rettighed. Adkomst kan være retmæssig (som ved Arv, Kjøb, Gave osv.), eller uretmæssig (ved Kjøb eller Overdragelse af den, man véd har stjaalet Tingen eller erhvervet den paa uretig Maade).

Adler eller Erlitz, en Bislod til Elben, med hvilken den forener sig ved Königgrätz i Bøhmen.

Adler, Jakob Georg Kristian, f. 1756 paa Oen Arnæs ved Slesvig, d. 1834. Studerede Theologi og samtidig østerlandske Sprog. Med kongelig Understøttelse reiste han i 1780—82 til Italien, Frankrige og Holland og hjembragte fra sine Forskninger af de østerlandske Bibeloversættelser vigtige Bidrag til Beriqtigelse af den bibelske Text. 1783 blev han Professor i Kjøbenhavn og 1792 General-Superintendent i Slesvig. Som Geistlig var han Rationalist og er ilde omtalt for den „Agende" (Kirkeordning), som udkom 1777 ved hans Medvirkning.

Adler, Johan Gunder, f. 1784 i Kjøbenhavn, var først en Tid Skolebestyrer i Fredrikshald; men da Prins Kristian Fredrik (den senere danske Konge Kristian den ottende) i 1813 kom til Norge, vandt han dennes Ynd est og blev hans Sekretær. Han er bleven bekjendt derved, at han i Forening med Kristian Magnus Falsen udarbeidede Udkast til Norges Grundlov i 1814. Som Kabinetssekretær hos Kristian den ottende bevarede han sin Indflydelse hos denne lige til sin Død i 1852.

Adlerbeth, Gudmund Jøran, født 1751, død 1818, Rigsantikvar hos Gustav den tredie af Sverige og fulgte denne Konge paa hans Reise til Italien. Han havde paa Rigsdagen i 1809 ikke liden Indflydelse under Affattelsen af Sveriges Grundlov. Var Statsraad 1809—1815. Han er tillige bekjendt som Forfatter, Digter og Oversætter af klassiske Digtere.

Adlercreutz, Karl Johan, svensk General, f. 1757 i Finland, d. 1815, udmærkede sig i flere Slag under Krigen i Finland 1808. Under Statsomvæltningen i Sverige 1809 var han med at fængsle Gustav den fjerde Adolf. I 1813 var han Chef for den svenske Generalstab i Tyskland, da Sverige var forenet med de andre Magter mod Frankrige, og i 1814 deltog han som Befalingsmand i Krigen mod Norge.

Adlersparre, Georg, svensk General, Statsmand og Skribent, f. 1760, d. 1835, var i 1809 Chef for Tropperne mod Norge, men rykkede med disse mod Stockholm og paakyndte derved Gustav den fjerde Adolfs Fængsling. Han blev ophøiet til Greve. I sine sidste Aar beskjeftigede han sig med Udgivelsen af et af ham forfattet Verk, betitlet: „Handlingar rörande Sveriges äldre, nyare og nyaste historia."

Administration, Forvaltning, Bestyrelse. Administrator, Forvalter, Bestyrer. Administrativ, det, som angaar eller hører til Forvaltningen. Administrere, bestyre.

Admiral (rettere Amiral), den høieste Befalingsmand til Orlogs. Ordet antages at komme af det arabiske Emir eller Amir (Fyrste, Befalingsmand) og optoges i de europæiske Sprog paa Korstogenes Tid.

Admiral, en smuk, broget Sommerfugl i Mellemeuropa. Admiral (conus ammiralis) kaldes ogsaa en af de vakreste ostindiske Keglesnekker.

Admiralitetsøerne, australisk Øgruppe i Nordøst for Nyguinea, indbefattende 1 større og 24 mindre Øer med tilsammen over 30,000 Indb.

Admirantes (eller Amirantes), en Øgruppe nord for Madagaskar i det Indiske Hav.

Ad notam (lat.), til Bemærkning; tage sig noget ad notam: lægge sig det vel paa Sinde. Adnotation, Bemærkning.

Adolf, Navn paa 8 holstenske Grever. Af disse mærkes her Adolf den ottende, født 1401. Tilligemed sine Brødre arvede han Holsten 1404 og førte i Forening med dem en 25aarig Krig med de tre da forenede nordiske Rigers Unionskonge Erik af Pommern, som ved Freden i 1435 maatte afstaa ham Størstedelen af Sønderjylland, og i 1440 afstod Kristoffer af Baiern ham hele Hertugdømmet Slesvig som arveligt Len. Efter Kristoffers Død 1448 afslog han det danske Rigsraads Tilbud om Danmarks Trone, men bragte i Forslag sin Søstersøn Grev Kristian af Oldenburg, hvilken blev den første i den lange oldenburgske Kongerække i Danmark og Norge. Adolf døde 1459 uden Børn. Derved arvede Kristian den første Slesvig og Holsten, som saaledes blev forenede med Danmark. — Grev Adolf var en mild og forstandig Regent, der gjorde sit lille Land lykkeligt.

Adolf, Hertug af Holsten-Gottorp, den danske Konge Fredrik den førstes tredie Søn, født 1526, død 1586, fik ved Kristian den tredies Deling af Hertugdømmerne den holsten-gottorpske Del (1544), og i 1556 kom han ogsaa i Besiddelse af Slesvig. I 1559 deltog han i Toget mod Ditmarsken sammen med Kong Fredrik den anden og Hertug Hans. Adolf blev Stamfader for de følgende holsten-gottorpske Hertuger, der snart traadte i et spendt og fiendtligt Forhold til sine Lensherrer, de danske Konger. Fra denne gottorpske Fyrstefamilie er den nuværende russiske Keiserslægt udgaaet.

Adolf af Nassau, født omkring 1250, blev efter Rudolf af Habsburgs Død valgt til tysk Konge og kronet i Aachen 1292. Men han havde

et Parti mod sig, der valgte Albrekt af Habsburg til Konge, og mod denne faldt Adolf i et Slag i Nærheden af Worms Aar 1298.

Adolf Vilhelm, den sidste Hertug af Nassau, fulgte 1839 sin Fader i Regjeringen, men nedlagde den i 1866, efterat Hertugdømmet var blevet besat af Preusserne, mod en Erstatningssum af henimod 9 Millioner Thaler.

Adolf Fredrik, Konge af Sverige, født 1710, var en Søn af Kristian August af Holsten-Gottorp; blev 1727 Biskop i Lübeck og bestyrede de holsten-gottorpske Lande. Ved Rislands Indflydelse valgtes han 1743 til svensk Tronfølger, og i 1751 besteg han den svenske Trone ved Fredrik den førstes Død. Stadig ansporet af sin herskesyge Gemalinde, Louise Ulrika, Søster af Fredrik den anden af Preussen, søgte han gjentagende at udvide sin Magt. I 1756 lagde Hoffet endog Planen til en Revolution; men Sammensværgelsen mislykkedes. Adolf døde 1771 og efterlod Tronen til sin Søn, Gustav den tredie, som var heldigere end Faderen i at udvide den kongelige Magt.

Adonai (hebr. Herre), et i det Gamle Testamente hyppigt Navn paa Gud, for at betegne ham som den almægtige Hersker.

Adonis, efter Grækernes Mythe en udmærket skjøn Mand, i hvem baade Gudinden Afrodite og Persefone forelskede sig, hvorfor Zeus bestemte, at han skulde leve afvexlende hos Persefone i Underverdenen og hos Afrodite i Olympen. Senere døde Adonis af et Saar, han fik af et Vildsvin paa Jagten. Der fortælles da endvidere, at Zeus paa Grund af Afrodites grændseløse Sorg tillod, at Adonis fremdeles tilbragte en Del af Aaret hos hende i Olympen. Til Ære for Adonis feirede Grækerne hver Sommer en Fest, som bestod af to Afdelinger: Klage over hans Død og Jubel over hans Gjenoplivelse. Adonis er bleven Billede paa mandlig Skjønhed.

Adoptere, antage i Barns Sted; adoptere en Mening, antage den som sin egen. Adoption, Antagelse i Barns Sted, hvortil i Regelen kræves Bevilgning. Det antagne Barn kaldes Adoptivbarn. I Norge har saadan Adoption ingen retslig Betydning.

Adoptianske Strid fremkaldtes af Erkebisp Elipandus af Toledo og Biskop Felix af Urgel. Begge levede i Spanien mod Slutningen af det 8de Aarhundrede, og de paastod, at Kristus alene efter sin guddommelige Natur var Guds Søn, men efter sin menneskelige Natur kun adopteret (udkaaret til Søn). Herimod optraadte franske Theologer og Keiser Karl den store selv, og Adoptianismen blev paa Synoderne i Regensburg 722 og i Frankfurt am Main 794 forkastet som vildfarende.

Adoration, Tilbedelse; i den katholske Kirke Afdækkelsen og Tilbedelsen af Korset paa Langfredag. Ogsaa Kardinalernes tredobbelte Knæfald for den nyvalgte Pave kaldes Adoration.

Adour (udt. Adur), Flod i det sydlige Frankrige, kommer fra Pyrenæerne og falder nord for Bayonne i den Biskaiske Bugt; 40 Mil lang.

Adova eller **Adua**, Hovedstad i Landet Tigré i Abessinien, vigtig Handelsstad, 10,000 Indb.

Adra, By i Spanien ved Middelhavet; 10,000 Indbyggere. Rige Blyminer.

Adrammelek, 1) assyrisk Afgud, til hvem man ofrede Børn i Ilden (2 Kong. 17, 31); 2) assyrisk Mandsnavn, hvilket blandt andre ogsaa den assyriske Konge Sankeribs Søn førte, som i Forening med sin Broder myrdede sin Fader ca. 680 f. Kr.

Adramyttium, som nu kaldes Adramyti og er en ubetydelig By, var i Oldtiden en blomstrende Handelsstad paa Mysiens Kyst, ligeoverfor Øen Lesbos.

Adrastus, gammel Konge i Argos, der foranledigede de 7 Fyrsters Tog mod Theben for at gjenindsætte sin fordrevne Svigersøn, Polynikes. Toget løb uheldig af, thi alle Fyrster faldt i Kampen undtagen Adrastus selv, som ti Aar senere sammen med de dræbte Fyrsters Sønner (Epigonerne) foretog et nyt Tog mod Theben og da indtog Byen.

Adresse, Udenpaaskrift paa et Brev; Anvisning til at finde en Person; en skriftlig Meningsytring angaaende offentlige Anliggender, som rettes til Regjeringen fra en Forsamling, en Korporation osv., og hvori man tilkjendegiver sine Ønsker eller Besværinger, sin Tak, Tillid eller Mistillid. — Adressere, skrive udenpaa et Brev; anvise. Adressant, Brevaffender; Adressat, Brevmodtager.

Adret, letvindt, behændig.

Adria (Hadria), By i den italienske Provins Rovigo, ved Biankokanalen, 7,000 Indbyggere, en urgammel By, rig paa Oldtidslevninger, var under Romerne en vigtig Havn ved Adriaterhavet.

Adrian, By i Staten Michigan i de Forenede Stater; 9,000 Indbyggere.

Adrianopel, By ved Floden Maritza i Rumelien, med livlig Handel og 150,000 Indbyggere, anlagt af den romerske Keiser Hadrian. Mellem Aarene 1366—1453 var Byen Residens for de tyrkiske Sultaner. Her stod 378 et Slag mellem Gotherne og Keiser Valens, i hvilket de første blev Seierherrer. I 1829 blev Adrianopel indtaget af den russiske General Diebitsch, hvorefter samme Aar blev sluttet den for Rusland og Grækenland gunstige Fred til Adrianopel.

Adriatiske Hav (Adriaterhavet), en stor Bugt af Middelhavet mellem Østkysten af Italien og det til Østerrige hørende Dalmatien, forbundet med det Joniske Hav ved Otrantostrædet; 120 Mil langt, 27—32 Mil bredt. Dets nordligste Ende danner Golferne ved Venedig, Triest og Fiume. Af Floder, som har sit Udløb i Adriaterhavet, er Po og Adige de vigtigste. Vestkysten er flad med faa gode Havne, Østkysten steil og sønderrevet med talrige Øer udenfor, hvorfor den er rig paa Havne, blandt hvilke den ved Triest er den vigtigste.

Adschmer (Ajmeer), befæstet By i det nordvestlige Indien med 34,000 Indbyggere.

Adula kaldes en Gruppe af de schweiziske Alper i Kantonerne Graubünden, Uri og Tessin. Her findes Kilderne til Floderne Rhin og Tessin.

Adular, en ædel Sort af Feldspaten; den er som oftest gjennemsigtig, vandklar og farveløs og har en ikke liden Glans; den findes i Alperne, navnlig paa St. Gotthard, i Sibirien og paa Ceylon, ogsaa i Norge, og benyttes til Smykker.

Adullam, en liden By i Juda Stamme (i det sydlige Palæstina.) I Nærheden var den Hule, hvor David skjulte sig for Saul. (1 Sam. 22, 1).

Adullamiter blev et Spottenavn paa en Del af det liberale Parti i England, hvilken i 1866 skilte sig fra sit Parti paa Grund af Valgreform-Spørgsmaalet.

Advent, (lat., Ankomst) eller Adventstiden kaldes i den kristne Kirke de 4 sidste Uger før Jul, hvilken Tid skal være en Forberedelsestid til Kristi Ankomst, ɔ: hans Fødsel. Med 1ste Søndag i Advent begynder Kirkeaaret.

Adverbium, et Biord, en ubøielig Taledel, som tilføies til et Verbum, Adjektiv eller et andet Adverbium til nærmere Bestemmelse.

Advis, et i Vexler forekommende Udtryk, som betegner, at den, som Vexelen trækkes paa, erholder særskilt Underretning herom. Se Avis.

Advokat, egentlig en Tilkaldt. Hos os Benævnelse paa en Sagfører ved Højesteret. Hos flere Folk Benævnelsen paa enhver Sagfører.

Advocatus ecclesiæ (lat., Kirkens Sagfører) kaldtes i Middelalderen en, som havde at sørge for de geistlige Stiftelsers ydre Anliggender og føre Opsyn med Eiendomsforvaltningen.

Advocatus Dei (lat., Guds Sagfører) kaldes i den katholske Kirke den, som skal forsvare den Persons Værdighed og Helligh, der er foreslaaet at skulle ophøies til Helgen, ɔ: kanoniseres, medens Advocatus Diaboli (Djævelens Sagfører) er Navnet paa den, som skal fremkomme med Tvivl og Betænkeligheder derimod.

Adyton (det Utilgjængelige), det Allerhelligste i Grækernes og Romernes Templer, hvilket kun turde betrædes af Præsterne, og hvor Gudens eller Gudindens Billede ofte var opstillet.

Adækvat, fuldstændig tilsvarende.

Aelst, Evert van, f. 1602, d. 1658, berømt nederlandsk Maler. Han blev dog overtruffen af sin Nevø Willem van Aelst, f. 1620, d. i Amsterdam 1679.

Aërianere kaldtes et kirkeligt Parti i det 4de Aarhundrede, hvis Stifter var Presbyteren Aërius, der fra Aar 355 optraadte mod adskilligt af den herskende Lære og Brug. Han forkastede bestemte Fastedage og Bøn for Afdøde og bestred Bispernes Forrang for Presbyterne.

Aëerobat, Luftspringer, Linedanser.

Aërofon, et af Amerikaneren Edison opfundet Apparat, der tjener til at forstærke den menneskelige Stemme, saa den kan høres i meget lang Afstand.

Aëronaut, Luftskipper; Aëronautik, Læren om Luftseiladsen.

Aërostat, Luftballon; Aërostatik, Læren om luftformige Legemers Ligevegt.

Aëtius, en af de sidste Helte i det vestromerske Rige, f. 396 i Mösien, maatte tilbringe en Del af sin Ungdom som Gidsel hos Gotherne og Hunnerne. Ved sin Hjemkomst steg han hurtig fra Værdighed til Værdighed, indtil han blev Rigets høieste Befalingsmand. Som saadan lagde han stor Dygtighed for Dagen. Han beseirede sin Medbeiler, Bonifacius, holdt de barbariske Folkeslag i Tømme og forstod at hidse dem op mod hverandre. Mest berømt er Aëtius bleven ved den verdenshistoriske Seier, han 451 vandt over Hunnerne under deres Konge Attila paa de Catalauniske Marker. Men Aëtius fik af Keiseren, Valentinian den tredie, kun Utak for sine Fortjenester, idet denne, der var bleven bange for hans Magt, lod ham myrde i Aaret 453.

Afbrænding, se Afsprengning.

Afdrift, 1) den Bevægelse til Siden, som en Kugle undertiden faar, naar den udskydes af en rifflet Kanon; ved Geværer er Sideretningen sjeldnere og næsten umærkelig. 2) Ved Afdrift forstaaes ogsaa den Afvigelse fra den rette Kurs, som et Skib faar, naar det under Seiladsen har Vinden fra Siden.

Affaire (udt. Affær), Sag, Forretning, Anliggende, Begivenhed; i Krigsproget en Fegtning. — Affaire d'amour (udt. damur), Kjærlighedshandel. Affaire d'honneur (udt. donnör), Æresag.

Affekt, pludselig, men kortvarig Sindsbevægelse.

Affektation, paataget Væsen, Forstillelse. — Affektere, anstille sig, lade som, antage Skinnet af noget.

Affektion, Sindsbevægelse, Tilbøielighed, Bevaagenhed. I Lægekunsten ensbetydende med Sygdom; ogsaa sygelig Pirren. — Affektionsværdi, den Pris over den virkelige Salgsværdi, man af en eller anden Grund sætter paa en Ting.

Afficere, virke paa, gjøre Indtryk paa.

Affinering, Gulds Adskillelse fra Sølv ved Kogning med Svovelsyre, hvorved Sølvet opløses.

Affre, Denis August, Erkebisp i Paris, født 1793, blev saaret under Gadekampen i Paris 25de Juni 1848, da han forsøgte at formane Oprørerne til at gaa fra hverandre, og døde to Dage efter.

Affutage (udt. Afytasj), Underlag for Kanoner; disses Retning til Affyring.

Afføringsmidler kaldes i Lægekunsten saadanne Midler, som kunstig befordrer Tarmkanalens Afsondringsfunktion eller bevirker en forstærket Tarmudtømmelse. Dertil hører fede Olier, Engelskfalt, Rhabarber m. m.

Afghanistan, et Land i Asien, der dannes af den nordøstlige Del af det iranske Høiland mellem Persien og Forindien. Størrelsen er 12,000 Kvadratmil og Befolkningen, Afghanere, 4 Millioner. Afghanistan er et Bjergland, hvis midterste Del indtages af store frugtbare Høisletter. Klimatet er idetheletaget sundt, i Bjergegnene mildt og behageligt, i de lavere Egne meget hedt. Befolkningens Hovednæringsveie er Agerdyrkning, Kvægavl og Silkeavl. Landet er delt mellem enkelte Stammer, som staar under en fælles Emir, hvis Residens er Kabul. Ved den stadige Fare for Sammenstød mellem Rusland og England paa asiatisk Grund vil Afghanistan ved sin Beliggenhed stedse blive udsat for at komme i Konflikt med de europæiske Interesser. Sproget, Pushto, ligner det persiske. Afghanerne er tapre, men meget røverske, og deres Religion (de er Muhamedanere af den rettroende Sunna Sekt), byder dem at indtage en afgjort fiendtlig Holdning overfor Europæerne. — Afghanerne, en iransk Stamme, bemægtigede sig Landet i det 9de Aarhundrede, optraadte først erobrende under Ghasnaviderne (961—1140) og beherskede fra 1193 til 1531 Riget Dehli. Achmed Schah (1747—1773) grundlagde Dynastiet Abdalli, hvis Rige i 1823 opløstes med Mahmuds Fald. Mahmuds Søn, Sudscha, formaaede kun at holde Herat, medens Dost Muhamed underkastede sig det øvrige Afghanistan. Denne blev vel 1839—40 beseiret og fordreven af Englænderne og Sudscha ophøiet til Schah; men en almindelig Opstand i Vinteren 1841—42 nødte Englænderne til at drage bort, paa hvilket Tilbagetog Hæren blev fuldstændig opreven, og Dost Muhamed bemægtigede sig atter Herredømmet, først i Kabul, derpaa i Kandahar, siden 1862 endelig ogsaa i Herat. Han døde 9de Juni 1863 og ef-

terlod Riget til sin Søn Shir Ali, mod hvilken dog paa Anstiftelse af Englænderne hans Brødre Azim Khan og Afzul Khan gjorde Oprør. Sidstnævnte erobrede Kabul og Kandahar; efter hans Død (1867) efterfulgtes han af Azim, men som i 1868 blev besejret af Shir Ali og berøvet Herredømmet. Denne herskede siden 1869 over hele Afghanistan, og anerkjendtes ogsaa af Englænderne, der i 1873 enedes med Rusland om Grændserne for det neutrale Afghanistan. I 1878 sendte Rusland et Gesandtskab til Shir Ali i Kabul, og da Englænderne ligeledes afsendte et saadant fra Indien, viste Emiren en fiendtlig Holdning mod dem og negtede at modtage Gesandtskabet, der vendte tilbage under Reisen til Kabul. Efter forgjeves Underhandlinger marserede Englænderne ind i Landet og mødte kun liden Modstand. Shir Ali flygtede fra Kabul, og Englands Underhandlinger med Sønnen Jakub Khan har hidtil (Januar 1879) ikke ført til noget Resultat.

Afglasning. Medens ved Forarbeidelsen af almindeligt Glas dettes Bestanddele ordner sig til en ensformig amorph (ukrystallinsk) Masse ved Smeltningen, har man forstaaet ved langvarig Ophedning af det færdige almindelige Glas og derpaa følgende langsomme Afkjøling at fremstille en hvid, ugjennemsigtig Masse, som er seigere og mindre udsat for at springe ved Temperaturforandring end almindeligt Glas. Det ved denne Afglasningsmethode fremstillede Glas kaldes Reaumursk Porcelæn.

Afgud. I egentlig Forstand, hvad Menneskene tilbeder i Guds Sted. I uegentlig Forstand bruges Ordet om alt, som indtager en Plads i Menneskets Hjerte og Tanke, hvorved det bortdrages fra Gud. Man siger saaledes, at den Gjerrige driver Afguderi med sine Penge, den Lærde med sine Studier, Elskeren med sin Elskede, den Egenkjærlige med sig selv, osv.

Afhjemle er i Retten med Ed at bekræfte et optaget Syn eller afgivet Skjøn.

Afkald har i Lovsproget to Betydninger. Dels betegner Ordet den Tilstaaelse, som en Person efterat være bleven myndig giver Overformynderiet eller Værgen for Modtagelsen af Formuen, dels er det Betegnelse for, at en Person fraſiger sig sin Arveret efter en anden.

Afkjølemaskine. En Maskine, som i Møller benyttes til at afkjøle Melet, der ellers strax efter Malingen er for varmt til at sigtes.

Afkjøling kaldes i Fysiken den Foreteelse, hvorved et Legemes Temperatur synker, idet det afgiver mere Varme til sine Omgivelser, end det selv modtager. En kunstig Temperatursænkning kan erholdes gjennem forskjellige Kuldeblandinger, som t. Ex. en Blanding af Is og Salt. Æther frembringer ved sin Fordunstning et betydeligt Temperaturfald (Kulde). I det menneskelige Legeme foregaar der ved Uddunstning ogsaa en Afkjøling.

Afklask, se Cliché.

Afkog. Mange Lægemidler af Planteriget fremstilles ved at udkoge Stoffene i Vand og fraſile Afkoget (Decoctet).

Afkortningspligt eller Kollationspligt er Livsarvingers Forpligtelse til at taale, at Gaver og Forstrækninger, som de af Forældre osv. i disses levende Live har modtaget, afkortes i Arven til Fordel for Medarvinger, der ellers vilde blive forurettede. Efter den norske Lovgivning paahviler der Livsarvinger ingen saadan Forpligtelse, medmindre Arveladerne udtrykkelig har bestemt, at Kollation skal finde Sted, eller særskilt Overenskomst derom er truffen.

Aflad. I den ældste kristne Tid paalagde Kirken strenge Straffe, Bodsøvelser osv. for at øve Tugt over dem, der forbrød sig i Troessager og mod Sædelovene. Naar Synderen da viste tilstrækkelig Anger, erholdt han Syndsforladelse. Fra det 9de Aarhundrede lod Kirken uddele Syndsforladelse, eller, som det kaldtes, Aflad mod Betaling af en større eller mindre Pengesum, og i 1349 blev dette Salg af Aflad dogmatisk begrundet ved Læren om Kristi og Helgenernes overskydende Fortjeneste hos Gud, over hvilken Kirken havde at raade, og hvoraf den kunde lade mere eller mindre tilflyde saadanne, som den ansaa værdige til denne Naade. Endog for dem, der var døde og befandt sig i Skjærsilden, folgtes Aflad, hvorved Straffen skulde forkortes i større eller mindre Grad efter Pengesummens Størrelse. Der blev overalt i den katholske Verden drevet et forfærdeligt Uvæsen med dette Afladssalg. Leo den tiende lod saaledes prædike Aflad for at faa Penge til Bygningen af den prægtige Peterskirke i Rom, hvilket nokſom viser, hvor umaadelig denne Indtægtskilde var. Mest skamløs drevés Afladssalget af Johan Tetzel i Tyskland, hvor det imidlertid blev den nydre Foranledning til Reformationen ved Luther.

Aflader er Benævnelsen paa en, der afsender Varer med et Skib.

Afledning eller Derivation. Ordet bruges i Lægevidenskaben om Operationer, hvorved en forøget Virksomhed fremkaldes paa Legemets Overflade i Henſigt at formindske eller fjerne sygelige Tilstande i vigtigere Organer. Man afleder saaledes til Tarmkanalens Overflade ved Afføringsmidler og til Huden ved Midler, der fremkalder stærkere eller svagere Irritation, som t. Ex. ved Gnidning, Sennepskager, spanske Fluer osv. — Afledning i Betydningen Orddannelse, se dette Ord.

Aflysning eller Aflæsning er en Retshandling, hvorved thinglæste Dokumenter for at udslettes af Rets- eller Stjøde- og Panteprotokoller ved ny Thinglæsning bliver erklærede magtesløse.

Aflægning. En særegen Fremgangsmaade for at formere forskjellige Slags Træer og Buske. Grenen, som benyttes, kaldes Aflægger. Den stikkes med Spidsen op 4—6 Tommer ned i Jorden, helst om Foraaret, for at den kan spire i Løbet af Sommeren og blive fuldt udviklet inden Vinteren. — Aflægning er det Arbeide i Bogtrykkerierne, hvorved Typerne efterat Satsen er benyttet stilles ad og fordeles (aflægges) i sine særskilte Rum.

Aflæsning, se Aflysning.

Afmagring fremkommer ved Misforhold i Legemets Ernæring, hvorved dets Kjødbestanddele aftager (forbruges).

Afmagt, se Besvimelse.

Afmønstring. I Koffarditjeneste, sjeldnere i Orlogstjenesten, siger man om et Skibsmandskab, der efter Forhyringstidens Udløb faar sin Hyre udbetalt og gaar fraborde, at det afmønstrer. I Orlogstjenesten bruger man Udtrykket: at stryge Kommandoen.

Afpimpning kaldes det, naar Metalsager med hel, vaad Pimpsten glatslibes.

Afra, en Kvinde, som led Martyrdøden paa Baalet i Augsburg i Aaret 304.

Afrancasados, Navnet paa de Spaniere, som i 1808 sluttede sig til Napoleon den første.

Afranius, romersk Komediedigter, der levede omkring 100 Aar f. Kr.

Afrika, en af de fem Verdensdele, har et Fladeindhold af 530,000 Kvadratmil og en Befolkning, der anslaaes til over 200 Millioner. Det er i Fladeindhold 270,000 Kvadratmil mindre end Asien, 200,000 Kvadratmil mindre end Amerika, men 350,000 Kvadratmil større end saavel Europa som Australien og endog omkring 170,000 Kvadratmil større end begge disse Verdensdele tilsammen. — Hvad der især falder i Øinene ved at betragte et Kart over Afrika, er dets ringe Kystudvikling. Medens de andre Verdensdele, fremfor alt Europa og tildels Asien, har en Mængde dybe Havindskjæringer, Fjorde og Bugter, og derimellem fremstikkende Halvøer, er Afrika omtrent blottet derfor; ogsaa Antallet af Øer ved Fastlandet er meget ringe. Man har beregnet Afrikas Kystlinie (Omkreds) til 3,520 Mil, hvoraf 600 i Nord, 1,470 i Vest og 1,450 i Øst. Øerne har tilsammen et Fladeindhold af 11,300 Kvadratmil, af hvilke imidlertid 10,500 kommer paa Madagaskar alene. — Afrika er nu, efterat Jordtangen ved Suez er gjennemskaaren, i Virkeligheden en Ø, der i Nord beskylles af Middelhavet, i Øst af det Røde Hav og det Indiske Hav og i Syd og Vest af Atlanterhavet. Afrikas største Udstrækning fra Nord til Syd udgjør ca. 1,080 Mil eller 72 Bredegrader, og fra Øst til Vest omkring 1,000 Mil. Dets nordligste Punkt er Kap Blanco ved Tunis under 37 Grader nordlig Brede og dets sydligste Kap Agulhas (sydøstlig for det Gode Haabs Forbjerg) under 35 Grader sydlig Brede. Dets østligste Punkt er Kap Guardafui og dets vestligste Kap Verde (det Grønne Forbjerg). Afrika har det hedeste Klima af alle Verdensdele, da det med mere end 400,000 Kvadratmil ligger indenfor den hede Zone, og kun lidet af Verdensdelen strækker sig ud i de tempererede Zoner. Til den nordlige tempererede Zone hører der af Afrika saaledes kun omkring 90,000 Kvadratmil og til den sydlige neppe 40,000. Fuldstændig forekommer de fire Aarstider derfor kun i Syd og delvis i den nordligste Rand; men ogsaa her er Vinteren overmaade mild, og Sne en Sjeldenhed. Beltet under Troperne har blot to Aarstider, den tørre, under hvilken Jorden alene fugtes af Natteduggen, og den vaade eller Regntiden. Denne varer syd for Ækvator fra Oktober til April og nord for samme fra April til Oktober. I denne Gjennemsnitsregel kommer imidlertid de Forskjelligheder i Betragtning, der hidrører fra Terrænets Beskaffenhed og høiere eller lavere Beliggenhed. Saaledes har de vestlige Kyststrækninger fra Senegambien og Guinea en Overgang fra den tørre Aarstid til Regntiden, medens denne i Egnene om Tsadsjøen indtræder pludselig fra den tørre Aarstid; disse Egne er ogsaa usædvanlig rige paa Regn. Det hedeste Ækvatorbelte strækker sig i nordlig Retning fra Peberkysten, berører Sudan og ender ved det Røde Hav. Bekjendt for sin Usundhed er Senegambiens sumpige Kyststrækning, tildels ogsaa Guineakysten. Ægypten ansees som det egentlige Moderland for Pesten, der forøvrigt heller ikke er usædvanlig i Berberiet. Karakteristisk for Afrika er de farlige og fordærvelige Stormvinde, der til sine Tider blæser, som t. Ex. Tornados, der i Mellemafrika gaar forud for Regntiden, Harmattan, en periodisk Østenvind fra Ørkenen, som især herskер i Guinea i Slutningen af December, og Samum, en glødende Vind, der som en frygtelig Sandstorm pludselig overrasker Karavanerne i Ørkenen.

Skjønt Afrikas Indre vistnok endnu ikke paa meget nær er fuldstændig kjendt, tror man dog at kunne slutte, at den sydlige Del lige til 10 Grader nord for Ækvator væsentlig er Høiland, ligesom man med Vished véd, at det Indre mellem Kaplandet og Ækvator samt delvis ogsaa mellem Ækvator og Sahara vistnok indeholder store Steppestrækninger, men at disse ingenlunde, hvad man før har troet, er ørkenagtige, men tvertom for det meste meget frugtbare og tildels ogsaa stærkt befolkede. I Nord udbreder sig et stort Sletteland i en Høide af 1200 Fod over Havet, hvilket dog i sin østlige Halvdel gjennemskjæres af Fjeldkjæder. Længst i Øst har man de abessinske Høifjelde, og paa den modsatte Kant, i Nordvest, Atlasbjergene. I Syd for disse ligger den store Sandørken Sahara, 600 Mil lang og 1—200 Mil bred. Saharas østlige Del kaldes ogsaa den libyske Ørken. — De afrikanske Øer er alle meget bjergfulde og for det meste ogsaa vulkanske, hvad derimod ikke er Tilfældet med Fastlandet, der kun i Cameron-Bjergene paa Vestkysten har en større Vulkan, Mongoma Loba. Afrika er langtfra saa fattigt paa Floder og Indsjøer, som man tidligere har antaget. I Atlanterhavet udgyder sig den mægtige Kongoflod, hvis Længde og Vandmasse først ved Stanleys sidste Opdagelsesreise er bleven bekjendt. Den er ca. 600 Mil lang. Nilen, der løber ud i Middelhavet, staar med Hensyn til Vandmasse over Kongo, men er neppe saa lang. Oranjefloden med sit indviklede Flodsystem falder ligeledes i Atlanterhavet, medens Zambesi og Limpopo flyder ud i det Indiske Hav. Af Indsjøer er de vigtigste: Dembee eller Tzana i Abessinien, Tsad i Mellemafrika, Ngami i Syd, Viktoria Nyanza, Albert Nyanza, Muta Nzige, Tanganyika og Nyassa, alle i det østlige Mellemafrika. — Afrika er rigt paa eiendommelige Dyrearter: Giraffer, Zebra, Quagga, Gnu, Elefanter, Næshorn, Flodheste, Desmerkatte, Løver, Leoparder, Hyæner, Antiloper, Gazeller og Springharer, talrige Arter af Aber, Krokodiller, store og giftige Slanger, en stor Mængde, fordetmeste prægtig farvede Fugle, dog faa Sangfugle; i Ørkenerne lever en Mængde Strudse. Uhyre Sværme af Græshopper er en Landeplage, dertil findes Myrer og Termiter, og i Sydafrika den giftige Tsetseflue. De vigtigste Husdyr er Hesten (i Berberiet, Abessinien og Nubien) samt Kamelen og Dromedaren. Vidt udbredte er Æslet, Hornkvæg, Faar og Gjeder. Plantevexten er især i de tropiske Floddale overordentlig yppig og rig paa eiendommelige Former. Mærkelige Planter er Boababtræet, Drageblodstræet, Dadel- og Viftepalmen, Aloëarter, talrige Krydder-, Læge- og Specievexter, Farvetræ og finere Træsorter, Papyrusbusken (i Nildalen), Kaffetræet, der voxer vildt i Abessinien og ved Niger, Gummitræet. Der dyrkes Bomuld, Indigo, Bananer, Hvede, Mais, Ris, europæisk Frugt, Vin, Sydfrugter (ved Kysterne), Jordnødder, Durra. — Befolkningen, der i Gjennemsnit neppe udgjør 7 paa Kvadratmilen, er tættest i Sudan og om Guineabugten. I Nord for Sudan bor Berberne

(i Atlas, i Ørkenen og i Nubien), Abessinierne, de ægyptiske Kopter og Tyrker, sidstnævnte kun i Ægypten, i Tripolis og Tunis. Hele Mellem- og Sydafrika er befolket af Negere; længst i Syd bor Kaffer, Hottentotter og Malayer, de sidste paa Madagaskar. Europæiske Kolonister findes i alle Kystlandene, talrigst i Kaplandet, i Algier og paa Øerne. Den overveiende Del af Nordafrikas Befolkning er Muhamedanere (Islamiter). I Mellem- og Sydafrika er Indbyggerne hovedsagelig Hedninger. Kopterne og Abessinierne bekjender sig til Kristendommen, hvilken dog er saa udartet, at den neppe kan gjenkjendes, og i den nyere Tid har ved Missionærer Kristendommen ogsaa begyndt at faa Indpas blandt Negerne paa hele Guineakysten, i Zululandet, paa Madagaskar o. fl. St. — I det nordlige Afrika finder man Spor af høiere Dannelse og Industri. Handelsforbindelsen med det Indre foregaar hovedsagelig ved Karavaner. Araberne, Europæerne og Amerikanerne driver den meste Sjøhandel. Uagtet Slavehandelen i de senere Aar ved energiske Foranstaltninger, især fra Englands Side, betydelig er indskrænket, er den dog paa langt nær ophørt, men drives fremdeles, især i stor Maalestok mellem Negerstammerne indbyrdes. — Ordnede Statsforholde findes, foruden i de europæiske Besiddelser, kun i Ægypten og tildels i Tripolis, Tunis og Marokko. I anden Række kommer Lande som Zanzibar, Abessinien, Aschanté og Dahomey. Madagaskar har i den senere Tid gjort betydelige Fremskridt i Civilisation. I de øvrige indfødte Stammers Samfundsordning er den yderste Raahed og Despotisme almindelig fremherskende. Af europæiske Stater, som har Besiddelser i Afrika, maa først og fremst nævnes England og dernæst Frankrige og Holland. — Med Undtagelse af Afrikas Nordkyst, der som bekjendt allerede i den ældste Tid (Ægypten under Faraonerne samt Karthago) har spillet en Rolle i Verdenshistorien, har den største Del af Afrika ligetil det 15de Aarhundrede været en lukket Bog for den øvrige Del af Verden. Ved den portugisiske Prins Henrik Navigators Opdagelsesreise til Vestkysten blev for første Gang Opmærksomheden henledet paa denne ubekjendte Del af Verden. Da Vasco de Gama i 1468 havde omseilet det Gode Haabs Forbjerg og ad denne Vei havde naaet Indien, foregik der en Omvæltning i Verdenshandelen, som ogsaa kom til at berøre Afrika. Ved Kysterne opstod der nu hurtig Kolonier, men Landets Indre forblev dog fremdeles lukket, indtil Handelsinteresser ved Midten af det 18de Aarhundrede begyndte at opfordre til Undersøgelser. Siden denne Tid er der foretaget mange Opdagelsesreiser, hvilke har kostet ikke faa dristige Reisende Livet, som t. Ex. Mungo Park, Laing, Denham, Clapperton, Lander, Caille, Hornemann og Burckhardt. Store Resultater er imidlertid ogsaa opnaaede, især ved Richardsons, Overwegs og Barths Reiser i det Indre af Nordafrika samt ved Livingstones i Sydafrika. Yderligere har mange Reisende, der planmæssig har gjennemforsket enkelte Strøg, i den senere Tid indlagt sig store Fortjenester. Saaledes har Vogel, Daareyrier, Rohlfs, Schweinfurth og Nachtigall nøie undersøgt Verdensdelens nordlige Halvdel samt Mellemafrika; Burton, Speke, Baker m. fl. Nilegnene og Østkysten; Mauch Sydafrika samt du Chailly og Ladislaus Magyar Vestafrika. Camerons Reiser har ogsaa bragt store Resultater, men mest af alle Afrikareisende har dog Stanley ved sin Reise fra 1874—77 tvers igjennem Afrika langs Kongofloden bidraget til at forøge Kjendskabet til Afrikas Indre.

Afrikanske Krig. Den Krig, som Cæsar førte mod Pompeius's Tilhængere i Afrika Aar 48—46 f. Kr.

Affindighed, se Sindssygdomme.

Affalkning kaldes Overhudens jevne, umærkelige Hentørren og Fornyelse. Efter visse Sygdomme affalkes den i store, sammenhængende Skjæl.

Affkove, borthugge Skov, saa Grunden kan bebygges eller opdyrkes.

Affkraaer, kort, tyk Meisel, som bruges i Smedierne.

Affkrift, se Kopi.

Affkrækkelsestheorien. Blandt forskjellige Principer for Strafferetten er ogsaa Skrækprincipet, der bygges paa den Lære, at Mennesket ved at stilles en haard Straf i Udsigt skal affkrækkes fra Forbrydelse. Erfaring har dog lært, at disse haarde Straffe ikke opnaar sin Hensigt.

Affnit, se Segment. — Affnit kalder man i Fæstninger en Jordvold med Grav, som bag den egentlige Hovedvold tjener til yderligere Forhindring for Fienden.

Affondring (Secretion) benævnes i Fysiologien Udskillelsen af Vædsker fra visse af Legemets Organer. Affondringsorganerne er Kjertlerne: Spyt-, Melke-, Taare- og Mavekjertlerne samt Nyrerne, Leveren, Huden og Slimhinderne.

Affoning, Udholdelse af Fængselsstraf, naar ilagte Bøder ikke kan betales.

Affprengning eller Afbrænding kaldes en særegen letvindt Maade til at „farve" glatte Sager af 10—14 Karats Guld. Efterat Metalstykket er belagt med Farven, ophedes det, indtil Farven koger og bliver gul, hvorefter det renses. — Affprengning kaldes ogsaa den Fremgangsmaade, hvorved man udvinder Guldet af kasserede forgyldte Gjenstande. Disse overstryges med Svovl, Salmiak og Eddike, glødes og afkjøles i fortyndet Svovlsyre, hvorefter der affradses med en Børste.

Affstamningslære, se Darwinisme.

Affstrøg, en klumagtig Blanding, der danner sig ved Afdrivning af sølvholdigt Bly, og hvoraf undertiden urent Bly udvindes.

Affstøbning, en ved Støbning frembragt Kopi af et fast Legeme. Ved Gibs- og Bronceaffstøbninger mangfoldiggjøres Kunstværker. Gibsmasker af Afdøde tages hyppig. Til Affstøbning af Mynter benyttes brunt (amorpht) Svovl, der giver et skarpere Tryk end Gibs.

Affugning, en forhen brugt Forædlingsmaade af træagtige Planter.

Affvovling. For at gjøre Stenkul mere brugbare ved Smedning af finere Staal- og Jernsager, underkaster man dem en svag Forkulling, hvorved de nærmer sig Cokes. Dette kalder man Affvovling.

Affænke kaldes i Bergværksdriften at bygge en Schakt eller udvide en ældre i Dybden.

Affætning. Naar en Dom lydende paa Penge er appelleret, kan Kreditor i enkelte Tilfælde fordre et foreløbigt Udlæg, t. Ex. i en Vexelfordring; dette

kaldes Affætning. Man taler ogsaa om Affætning ved Arvefkifte, naar en Arvetager er fraværende.

Afsøgning af Terrænet (Skove, Landsbyer osv.) foretages under Militæroperationer ved Blænkere og Patruljer for at skaffe Oplysning om, hvorvidt Stedet tjener til Bedækning for Fienden eller af ham holdes besat.

Aften- og **Morgenrøde** kaldes den rødgule Farve, som Himlen i Nærheden af Horisonten ofte faar ved Solens Op- og Nedgang. Aarsagen til dette Naturfænomen er dels den stærke Brydning i Atmosfæren af de skraat indfaldende Solstraaler, men især den, at Luftens Vanddampe lader det røde og gule Sollys gaa igjennem, medens de opsuger eller kaster tilbage (reflekterer) de øvrige Farver, hvoraf Sollyset bestaar.

Aftenstjerne, se Venus. — Aftenstjerne heder en Planteslægt af de Korsblomstredes Familie. Til denne hører Natviolen, der i Syd- og Østeuropa dyrkes for sin Vellugts Skyld.

Aftensværmer, en stor, lodden Sommerfugl.

Aftryk kaldes den ved Tryk fremstillede Afbildning af en Gjenstand, t. Ex. ved Bogtryk og Stentryk, Kobberstik, Staalstik osv. Særlig Omhyggelighed fordrer Aftryk af Kobberstik. — I Kunsttekniken forstaaes ved Aftryk at afforme et fast Legeme, eller omvendt et blødere, t. Ex. ved Forsegling og i Billedhuggeriet, hvor et ophøiet Billede fremstaar ved den fordybede Form. — Ogsaa Naturen leverer Aftryk i Lerskifer af Urter, Fortidens Dyr osv.

Aftrække kaldes det at bestemme en Stolls Retning. I Bogtrykkerier kaldes det at aftrække, naar der tages et enkelt Aftryk af en Sats. Ordet bruges ogsaa om Metalsager, der ikke poleres, men renslibes ved Smergel.

Aftægt, se Føderaad.

Afveie vil sige ved Nivelleringsinstrument at bestemme Høideforskjellen mellem to Punkter; se Nivellering.

Afvigelse. Et Skydevaabens Skudsikkerhed vurderes efter den større eller mindre Afvigelse, det er, hvor nær et vist Antal Skud, afskudt paa fast Anlæg, træffer Maalet. Kuglen afviger gjerne en Smule til en af Siderne, og efter Middelresultatet af denne Misvisning stilles siden Sigtet.

Afvisning af en Sag fra Retten er det, naar en Ret erklærer ikke at ville tage den under Paakjendelse, fordi den ikke hører under denne Rets Afgjørelse eller fordi den lider af en eller anden Formfeil.

Afzelius, 1) Adam, svensk Botaniker, f. 1750, d. 1837, Professor i Upsala i de østerlandske Sprog, lagde sig efter Botanik og reiste i Vestafrika for at samle Planter, hvilke siden erhvervedes af Upsala Universitet. — 2) Arvid August Afzelius, svensk Præst, f. 1785, bekjendt som Oversætter af Sagaer og af den ældre Edda samt som Udgiver af svenske Folkeviser 1814—15.

Aga, militær Titel i Tyrkiet, betyder Herre.

Agabus, en kristelig Profet paa Apostlernes Tid, der forudsagde en stor Hungersnød, hvilken ogsaa indtraf under Keiser Klaudius Aar 44 efter Kristus (Ap. G. 11, 28). Ligesaa forudsagde han Pauli Fængsling i Rom (Ap. G. 21, 10—11). Han skal have lidt Martyrdøden i Antiokia.

Agades, vigtig Handelsplads i Oasen Air i Sahara. 7,000 Indb.

Agadir, Havnestad i Marokko, erobredes af Maurerne 1536. Nu af ringe Betydning.

Agalmatolith, kinesisk Spekstен (Pagodit), et blødt Mineral, som i Kina benyttes til Vaser, Gudebilleder osv.

Agamemnon, Atreus's Søn, Konge i Mykene i det gamle Hellas, hører til de stolte Sagnhelte, Homer omtaler i Iliaden. Overanfører i den trojanske Krig.

Aganuten, Fjeld paa Sørfjordens Vestside i Hardanger, Søndre Bergenhus Amt, 4,530 Fod høit.

Agardh, 1) Karl Adolf, svensk Botaniker, Nationaløkonom og Theolog, f. 1785, d. 1859. Han har store Fortjenester af Naturvidenskaben, som han berigede med flere Verker, hvoriblandt især et over Skandinaviens Tangarter. I 1855 blev han udnævnt til Biskop i Karlstad, i hvilken Stilling han blev til sin Død. — 2) Jakob Georg Agardh, Foregaaendes Søn, f. 1813 i Lund, hvor han som Professor i Botanik har fortsat Faderens Forskninger.

Agasias, gammel græsk Billedhugger, fra Ephesus, levede antagelig paa Alexander den stores Tid.

Agassis, Ludvig Joh. Rud., f. 1807 i Kanton Waadt i Schweiz, en af vor Tids mest fremragende Naturforskere, har især givet værdifulde Bidrag til vor Kundskab om Fortidens Dyreformer. I Cambridge i Nordamerika, hvor han var Professor ved Harward College, grundlagde han et storartet naturvidenskabeligt Museum. Her døde han 1873. — Hans Søn Alexander Agassis har som Naturvidenskabsmand fortsat Faderens Værk.

Agat kaldes et Mineral med smukke Farvetegninger, der hidrører fra en Blanding af forskjelligfarvede Kvartsarter, især Ametyst, Kalcedon og Jaspis. Det er saaledes et Kiselsyre-Mineral. Det bruges paa Grund af sin Skjønhed, Haardhed og Evne til let at antage varig Politur meget til alleslags Smykker o. l.

Agathokles, en af Oldtidens dristigste Eventyrere, f. 361 f. Kr., var først i Pottemagerlære, men svang sig ved sin hensynsløse Dristighed i en ung Alder op til Feltherre i Syrakus, blev 317 Tyran (Enehersker) og antog 306 Kongenavn. Lykken svigtede ham dog tilsidst, og 289 blev han myrdet af sine Slægtninge, til stor Glæde for Folket, der sukkede under hans Tyranni.

Agave, en med Narcisfamilien beslægtet Plante. Den amerikanske Agave har lange, tykke, piggede Blade og behøver meget lang Tid, i Drivhuse fra 50—100 Aar, før den blomstrer; men da skyder den et 10—15 Alen høit Blomsterskaft, der bærer flere tusen store, hvidgule Blomster. Den voxer nu vildt i Spanien, Sicilien og Neapel.

Agde, befæstet By i det franske Departement Hérault; 10,000 Indb.

Agdenæs, en for Sjøfolk bekjendt Landodde i Orlandets Prestegjeld paa den sydlige Side af Indløbet til Throndhjemsfjorden. Her findes Levninger af en i det 12te Aarh. anlagt Havn. Paa Næsset er et Fyrtaarn.

Agder, det gamle Egdafylke, bestod i ældre Tid af to Hoveddele, Kyststrækningen, det egentlige Agdir, og de indre Dele, Raabyggjalög. Paa Kysten regnedes som Egdafylkets Yderpunkter

i Vest Sireaaens Munding ved Grændsen af det nuværende Lister og Mandals Amt og Stavanger Amt, og i Øst Grændsen mellem nuværende Kristianias og Kristiansands Stifter. Til Agder regnedes dog ogsaa Lunde Sogn i Dalerne med. — Egdafylket synes, ifølge P. A. Munch, at have været af de seneste og derfor i ældre Tider tyndest befolkede Dele af Landet, ihvorvel der temmelig tidlig omtales Konger paa Agder. De bedst befolkede Dele var Egnen om Nidelven ved det nuværende Arendal; her laa Kongsgaarden Nidarnes (Nedenæs) og Den Thruma (Tromø), bekjendt som Storvirks, Starkads Faders Hjem. Hele Kysten kaldtes ligetil 1797 Agdesiden, ved hvilken Tid Agdesidens Lagmandsembede ophævedes.

Agelades, en græsk Billedhugger, der levede ca. 500 Aar f. Kr., har Interesse som den berømte Billedhugger Phidias's Lærer.

Agen (udt. Asjang), By i det franske Departement Lot-Garonne. 18,000 Indb. Af Betydenhed for Sydfrankriges Indenrigshandel.

Agende, Bog, der indeholder kirkelige Forskrifter angaaende Gudstjenestens Form og Ordning samt de kirkelige Formularer. Se Ritual. I den protestantiske Kirke har hvert Land sin særskilte Agende.

Agent, en, der optræder som Mellemmand ved Kjøb og Salg af Varer for indenlandske og udenlandske Handelshuse mod en vis Provision. Ogsaa en, som af en Regjering er overdraget et Hverv uden egentlig diplomatisk Stilling.

Agerbrug, Agerdyrkning, se Jordbrug.

Agerdyrkningskemi, se Agrikulturkemi.

Agerhøne, se Raphøns og Agerrixe.

Agerkaal, Navnet paa tre Arter af de Korsblomstredes Familie.

Agern (Aakorn), Egenød.

Agerrixe (dansk Vagtelkonge) hører til Sumphønsene. Den har kort, sammentrykt Næb, stærke og tykke Ben samt brunrøde Vinger. Er meget udbredt hos os og lader om Sommeren uafladelig sin Stemme høre i Græsset og i Ageren. I nogle Egne af Norge kaldes den Aakerhøne. Se forøvrigt Sumphøns.

Agersnegl, en liden graabrun Snegl, som ganske mangler Skal. Gjør ofte stor Skade paa den spirende Sæd, især Rugen. Aske og Kalk er de bedste Midler til dens Udryddelse. Oversprøitning med tynd Lud er ogsaa virksom.

Agersøen ligger en Mil syd for Fredriksstad. I 1675 blev paa en Holme ved denne Ø opført en Skandse, som sattes i Forbindelse med Anlægget af Fæstningsverkerne i Fredriksstad og som senere blev udvidet. Den sløifedes omtrent 1807.

Agesandros, græsk Billedhugger, ca. 430 f. Kr. Bekjendt for sammen med sine Sønner at have forfærdiget den mægtige Laokoonsgruppe.

Agesilaos, Konge af Sparta (i det gamle Grækenland), en af Oldtidens berømteste Feltherrer. Regjerede fra 397—361 f. Kr. Efterat have kjæmpet heldig mod Perserne og befriet Thebanerne ved Kæronea, reddede han Sparta efter Nederlaget ved Leuktra (371) fra at blive erobret af Epaminondas, gjorde 361 et Tog til Ægypten, men døde paa Tilbagereisen.

Aggerkanal forbinder Limfjorden i Jylland med Nordsjøen. Den dannedes i 1825, ved at Havet gjennembrød Harboøre-Tangen. Den er nu useilbar.

Aggregat er en Forening af Dele til et Helt. I Mineralogien betegner Ordet en Sammenslutten (Sammenvoxen) af flere Krystaller til et massevartet Hele.

Aggregattilstand er i Fysiken den forskjellige Form, i hvilken Legemerne optræder, og som er afhængig af den Kraft (Cohæsionskraft), hvormed Legemernes Smaadele (Molekyler) tiltrækker hverandre. Man skjelner mellem fast, flydende og gasformig Tilstand. Is, Vand og Vanddamp er Exempel paa forskjellig Aggregattilstand for et og samme Legeme.

Aggressiv, angribende, angrebsvis. — Aggression, Angreb.

Agio (udt. Adsjio), Opgjeld; betegner den i Procenter angivne Forskjel mellem en Pengesorts eller et Værdipapirs virkelige Egenværdi og den større eller mindre Pris, der erholdes ved Salget. — Agiotage (udt. Adsjiotaasj) kalder man derfor Spekulationer i Myntsorters og Værdipapirers Stigen eller Falden paa Pengemarkedet.

Agitation, Bevægelse, Ophidselse, sygelig Uro; betegner, at Stemningen sættes i Bevægelse hos Masserne til Fremme af et eller andet Formaal, især en Partiinteresse. — Agitator, en, der arbeider for at fremkalde en Stemning til Gunst for et saadant Formaal. — Agitere, bevæge, ophidse, opegge.

Aglabiter, arabisk Dynasti i Nordafrika, grundet af Ibrahim ben Aglab, Harun al Radschids Statholder, der omkring Aar 800 gjorde sig uafhængig.

Aglaia, en af de tre Gratier, Glæden, hvorefter en af de smaa Planeter mellem Mars og Jupiter er bleven opkaldt.

Agn (Madding) kaldes alt, hvad der af Fiskere bruges som Lokkemad paa Krogen, saasom Musling, Regnorme, Smaafisk.

Agnater kaldes en Linie af Beslægtede, som kun er forbundne gjennem mandlige Led, i Modsætning til Cognater, der i snevrere Forstand betyder Beslægtede gjennem kvindelige Led, men i videre Forstand Blodsforvandte i Almindelighed. I de fleste Lande er Tronfølgen agnatisk, d. e., tilhører alene Mandssiden, som i Norge-Sverige.

Agnes Sorel (udt. Sorel) var den franske Konge Karl den syvendes fagre og ædle Elskerinde, der ofte havde en heldig Indflydelse paa Kongen. Hun døde i 1450, maaske forgiftet af Karls Søn Ludvig den ellevte.

Agnes, St., en af Scillyøerne ved Englands Sydvestkyst, med et udmærket Fyr.

Agnmark, se Sandmark.

Agnoëter (d. e. de uvidende), en religiøs Sekt i det 6te Aarh., som lærte, at Kristus, medens han var Menneske, ikke havde været alvidende.

Agnona, By i Syditalien, med 10,000 Indb. Fabrikation af Kobbervarer.

Agnus Dei (lat.), Guds Lam, et Navn, der gaves Jesus, se Joh. 1, 29. — I den romerskkatholske Kirke en kort Bøn i Messen. — Af Levningerne af Paaskekjærterne laves der i Rom Voxbilleder, forestillende Kristus som Lammet, hvilke hvert syvende Aar indvies af Paven Paaskedagen og uddeles til fornemme Personer.

Agobard, lærd Erkebisp i Lyon, 817—40. Bekjæmpede ivrig sin Tids Overtro.

Agon (gr.), Kamp, især Væddekampen i de gamle Grækeres og Romeres festlige Lege, der opførtes til Gudernes Ære og enten var gymniske, d. e. bestod i Springen, Bryden, Diskuskasten, Nævekamp, Vognkjørsel, eller musiske, d. v. s. Væddestrid i Digtekunst, Sang, Spil, Dans o. s. v. De var Grækernes fornemste Fornøielse og maatte ikke savnes ved nogen Fest.

Agonistiker, Stridsmænd (for Kristus), en til de strengere Donatister hørende vild Sekt, der i det 4de Aarh. streifede om i Nordafrika og ødelagde hedenske Gudebilleder. De var ugifte og levede af Tiggeri.

Agosta, stærkt befæstet Sjøstad paa Sicilien, 10,000 Indb. Sjøslag 1676 mellem en spansk-hollandsk Flaade under Ruyter og en fransk, i hvilket Slag Ruyter blev dødelig saaret.

Agower, Folkeslag i Abessinien.

Agra, Hovedstad i Provinsen Agra i det engelske Ostindien, med 120,000 Indb., betydelig Handel, og med prægtige Levninger fra sin Glansperiode i det 16de Aarhundrede, da det var den berømte Stormogul Akbars Residens. Er nu forbundet med Kalkutta ved Jernbane.

Agraffe, en Spænde, Krampe, hvormed et Klædningsstykke holdes sammen, en Kokarde fæstes osv. — I Kirurgien et tangformet Instrument til at holde Randene af et Snitsaar sammen.

Agram (ogsaa Zagreb), By i Kroatien ved Floden Sau, 20,000 Indb., Hovedstad for saavel Komitatet Agram som det østerrigske Kronland Kroatien, er Sæde for sidstnævntes Regjerings- og Militærmyndigheder samt for en Erkebiskop; har siden 1874 et Universitet.

Agrariske Love var i det gamle Rom Navnet paa Lovbud, der paabød Fordelingen indtil en fastsat Størrelse mellem fattige Borgere af Jordeiendom, som tilhørte Staten. — I den nyere Tid forstaaes derved Lovbestemmelser, der tilsigter en bedre Brug af Grundeiendomme.

Agrell, Johan, svensk Komponist, f. 1701, d. 1765.

Agricola, Gnejus Julius, f. Aar 40, udmærket romersk Statsmand og Feltherre. I 77 blev han Konsul og derefter Statholder i Britannien, hvor han lagde for Dagen stor militær og administrativ Dygtighed. Han døde Aar 93 under Domitian. Hans Svigersøn, Tacitus, har skildret hans Liv og Virksomhed.

Agricola, Georg, f. 1490, d. 1555 som Borgemester og Stadsfysikus i Chemnitz, bekjendt som Grundlægger af den videnskabelige Mineralogi i Tyskland.

Agricola, Johan, f. 1492 i Eisleben, blev 1537 Professor i Wittenberg, død 1566 i Berlin som Hofprædikant og General-Superintendent, var en af de ivrigste Forkjæmpere for Reformationen og i lang Tid Luthers og Melanchtons fortrolige Ven. Han kom imidlertid i Strid med dem angaaende en af ham fremsat Lære, hvilken han i 1540 tilbagekaldte, efterat Luther havde overbevist ham om hans Vildfarelse. Professor Caspari har gjort opmærksom paa en i Kristiania Universitetsbibliothek opbevaret Bibel med egenhændig skrevne Anmærkninger af Johan Agricola.

Agricola, Martin, berømt musikalsk Forfatter, f. 1486, d. 1556 som Musikdirektør i Magdeburg. Han var den første, som anvendte Noder istedenfor den før brugelige Tabulatur (Tonebetegning med Bogstaver).

Agrikola, Michael, f. 1510, d. som Biskop i Åbo 1557, grundlagde det finske Skriftsprog ved at udgive Bøger, navnlig en Bibeloversættelse, paa Finsk.

Agrikultur, se Jordbrug.

Agrikulturkemi eller Landbrugskemi er den Del af den anvendte Kemi, der behandler Betingelserne for de nyttige Vexters og Husdyrenes Liv og Trivsel. Den giver saaledes paa den ene Side Regler for, hvilke Stoffer det er nødvendigt at tilføre Jorden for at denne, idet den benyttes til Dyrkningen af Korn, Rodfrugter osv., ikke tilsidst skal blive udtømt, men altid bibeholde sin naturlige Rigdom paa Næringsstof for Planten og sin Produktionsevne, ligesom den ogsaa lærer, hvilke Stoffer denne eller hin Plante fortrinsvis trænger. Paa den anden Side lærer Agrikulturkemien os at kjende de forskjellige Fodringsmidlers kemiske Bestanddele, deres Næringsværdi og Indflydelse paa Husdyrene ved at gjøre dem fede og melkerige, give dem stærk Benbygning osv. Denne Videnskab, der saaledes har aabnet Veien for det rationelle Landbrug, er grundlagt 1840 af Professor Liebig ved hans bekjendte, epokegjørende Værk „Den organiske Kemi i dens Anvendelse paa Agrikultur og Fysiologi"; se forøvrigt Artikelen Liebig.

Agrigent, se Girgenti.

Agrippa, Marcus Vipsonius, f. Aar 63, d. 12 f. Kr., var Octavianus Augustus's Flaadeanfører og Raadgiver og befæstede hans Eneherredømme over hele det romerske Rige ved det bekjendte Sjøslag ved Actium, 31 f. Kr. Han fik først Octavianus's Niece, Marcella, og senere hans Datter, Julia, til Hustru.

Agrippa, Cornelius Heinrich, fra Nettesheim, f. 1486, d. 1535, beklædte forskjellige Embeder, dels i Tyskland, dels i Frankrige. Han var en af sin Tids mest fremragende Aander, og skrev en bidende Satire over Videnskabernes daværende Tilstand.

Agrippina, Vipsania, Datter af M. V. Agrippa, den romerske Keiser Tiberius's første Gemalinde, fra hvem han maatte skille sig for at ægte Keiser Augustus's Datter Julia, Agrippas efterladte Enke. — Agrippina, Agrippas og Julias anden Datter, Cæsar Germanicus's Gemalinde, forvistes efter hans Død til Øen Pandataria ved Neapel, hvor hun døde af Sult i Aaret 33 efter Kr. Hendes yngste Søn var Keiser Caligula. — Julia Agrippina, den foregaaendes Datter, f. Aar 16 e. Kr. i Køln, Keiser Claudius's Gemalinde, Caligulas Søster, Neros Moder, en af de skrækkeligste Kvinder, som har levet, rasede med Gift blandt sine Slægtninge, men blev selv dræbt af sin Søn Nero Aar 59 e. Kr.

Agronom, en, som er kyndig i det videnskabelige, rationelle Landbrug og dets praktiske Udøvelse. — Agronomi, Landbrugsvidenskab.

Agropoli, en liden By i den italienske Provins Salerno; Ruinerne ved Pæstum ligger et Stykke i Nord for Byen.

Agter. Alt, hvad der paa et Fartøi er og foregaaer bag i samme, betegnes med Tillægsordet agter; Agterskib, Agterspeil, agterud, agterover osv. — Agtergaster, de Folk, der hører til Betjeningen agter i Orlogsskibe. — Agter-

stevn, et svært Tømmer bagerst i Skroget, som gaar skraa opad fra Kjølen. Udenpaa samme er Stilken, hvorpaa Roret hænger, fastboltet.

Agua, en af de mægtigste Vulkaner i Guatemala i Mellemamerika, ca. 13,400 Fod høi.

Aguas Calientes, By i Mexiko med 22,000 Indb. I Omegnen er flere varme Kilder.

Agueſſeau (udt. Ageſſaa), Henri François, f. 1668, d. 1751, fransk Statslærd, Kansler 1717—50 med Afbrydelse, har indlagt sig store Fortjenester af det franske Retsvæsen.

Aguilar (udt. Ægilær), Grace, engelsk Forfatterinde, af jødisk Herkomst, f. 1816, d. 1847. Hun har skrevet en Mængde Romaner og Fortællinger.

Aguilar de la Frontéra, By i den spanske Provins Cordova, 12,000 Indb.

Agulhas (Naalekap), Forbjerg, Afrikas sydligste Spidse. Har et Fyrtaarn. — I Nærheden er det farlige Agulhas- eller Naalerev, som er vel bekjendt for Østindiefarere.

Agurk hører til Græskarfamilien og udmærker sig, ligesom Melonen og Græskarret, ved en særdeles frodig Vext. Dens egentlige Hjem er Østindien, hvor den fra umindelige Tider har været dyrket. Enkelte Afarter voxer vildt i Europa, som t. Ex. Galdebær og Æselagurk, medens den egentlige Agurk dyrkes for sin spiselige Frugts Skyld.

Aguti, sydamerikanske Gnavere, der ligesom Haren lever af Planter, dog ogsaa af Insekter og andre Smaadyr.

Agvaldsnæs eller Augvaldsnæs (tidligere Ogvaldsnes, Avaldsnes) paa Karmøens nordøstlige Side i Nærheden af Haugesund, var i Middelalderen en bekjendt Kongsgaard og Thingsted, som efter Sagnet skal have faaet sit Navn efter en Kong Agval, hvis Gravhøi endnu vises i Nærheden af Gaarden. Harald Haarfagre opholdt sig meget paa Agvaldsnæs Kongsgaard, hvor han ogsaa døde 933. Ogsaa Sønnen Haakon Adalsteinsfostre boede ofte paa Agvaldsnæs, og 957 stod i Nærheden det mærkelige Slag, hvorved Haakon seirede, og efter hvilket en Høide i Nærheden, der kaldes Blodheien, skal have faaet sit Navn. Agvaldsnæs Kongsgaard var i det hele taget i hin Tid et hyppigt Opholdssted for Landets Mægtige, og der findes ogsaa paa Gaardens Grund mange mærkelige Oldstidsminder, blandt andre en prægtig Stenkirke, St. Olafskirke, der opførtes af Haakon Haakonsøn og var det 4de af de 14 kongelige Kapeller. Ved Kirkens nordlige Langvæg staar en mægtig Bautasten, kaldet St. Maria Synaal. — Agvaldsnæs er nu Prestegaard for Agvaldsnæs Prestegjeld og Sognets nye Kirke er bygget paa Ruinerne af den gamle St. Olafskirke. Prestegjeldet bestaar af Sognene Agvaldsnæs og Kopervig.

Ahasverus, et Fællesnavn eller en Titel for flere i Bibelen forekommende Konger af Medien og Persien. Den mest bekjendte er han, der ægtede Jødinden Esther. — Ahasverus er ogsaa Navnet paa den „evige Jøde".

Ahlefeld, en holstensk Adelsslægt fra det 14de Aarh., som senere kom til Danmark, og hvoraf flere har efterladt sig et Navn, blandt andre Fredrik Ahlefeld, f. 1623, d. 1686, der som en af Griffenfelds Fiender i 1676 blev hans Efterfølger som Storkansler. En Ætling arvede i 1785 Grevskabet Laurvig i Norge, hvorefter Slægten antog Navnet Ahlefeld-Laurvig.

Ahlfeldt, Johan Friedrich, f. 1810, bekjendt tysk Prædikant, har udgivet flere Prædikensamlinger og Fortællinger for Folket.

Ahlmann, Nikolai, f. 1809 i Sønderborg, bekjendt for sin politiske Virksomhed, mest som Ordfører for den Deputation, der i 1866 i Berlin fremlagde en af 17,100 Nordslesvigere undertegnet Adresse angaaende Opfyldelsen af Pragerfredens Løfte om Folkeafstemning med Hensyn til Nordslesvigs fremtidige politiske Stilling, „om det skulde være preussisk eller dansk". Efter en ihærdig og langvarig, men frugtesløs politisk Kampperiode flyttede Ahlmann i 1875 til Kjøbenhavn.

Ahlquiſt, August Engelbert, finsk Digter og Sprogmand, f. 1826, og siden 1863 Professor i Helsingfors.

Ahlström, J. N., svensk Musiker og Komponist, f. 1805, d. 1857. Har skrevet Pianokoncerter m. m. og i Forening med Boman udgivet en Samling svenske Folkeviser.

Ahm, se Ama.

Ahmedabad, befæstet By i Forindien, var i Midten af det 17de Aarhundrede en af Asiens største, rigeste og prægtigste Byer, optager endnu et Fladeindhold af 1½ Kvadratmil, der imidlertid for en stor Del er opfyldt med Ruiner. Har Silke- og Bomuldsfabriker, vigtig Handel, flere pragtfulde Moskeer, hvoriblandt Byens Grundlægger Ahmed Schahs „Store Moské" og den pragtfulde „Elfenbensmoské". Har 117,000 Indb. — Ahmedabad heder ogsaa Distriktet, hvori Byen ligger, i Præsidentskabet Bombay. Det har 712,000 Indb.

Ahmedpur, By i engelsk Ostindien, Bomulds- og Silkefabriker. 30,000 Indb.

Ahmed Schah, f. 1724, d. 1773, Grundlægger af Afghanernes eller Duraniernes Rige. Hans Regjering (1747—73) var krigersk, forenet med store Erobringer.

Ahn, Joh. Franz, tysk Professor, f. 1796, d. 1865, har erhvervet sig et Navn for sine talrige Skrifter til Undervisning i nyere Sprog.

Ahner, se Aner.

Ahorn, se Løn.

Ahr, Flod i den preussiske Rhinprovins; falder i Rhinen.

Ahrens, Heinrich, f. 1808, d. 1874, bekjendt som Forfatter af flere udmærkede Skrifter i Retsfilosofi.

Ai-Ai, se Dovendyr.

Aias eller Aiax, Navnet paa to af Homers Helte (græske Hærførere i den trojanske Krig).

Aide, Hamilton, f. 1829, engelsk Digter og Novelleforfatter.

Aiguillon (udt. Ægijong), By i det franske Departement Lot-et-Garonne, bekjendt derved, at den i 1638 kjøbtes af Richelieu og af ham foræredes til hans Niece, der antog Titel af Hertuginde af Aiguillon.

Ailly (udt. Æji), Pierre d', Kansler ved Universitetet i Paris, senere Biskop og Kardinal, lærd Scholastiker, f. 1350, d. 1425. Skjønt han ivrig havde medvirket til Johan Huss's Fordømmelse, var han dog i Kostnitz tilligemed Gerson Hovedet for Reformpartiet og fordrede i et Skrift, der udkom 1416, at Paven skulde underordne sig Kirkeforsamlingerne.

Ailsa, en Klippeø ved Skotland i Clydefjordens Munding, kun lidet beboet, men Opholdssted for Tusender af Sjøfugle. Høide 1000 Fod.

Ain (udt. Æhng), Flod i Østfrankrige, falder i Rhône. — Ain, Departement i Østfrankrige, 106 Kvadratmil stort med ca. 400,000 Indb.

Ainmüller, Maximilian Emanuel, f. 1807, d. 1870, tysk Arkitekturmaler, gjenoplivede Glasmaleriet.

Ainsworth (udt. Æensvort), William Francis, engelsk Læge, Geolog og Reisende, f. 1807, har udgivet et Skrift om Kolera samt flere interessante Reiseskildringer fra Eufratlandene og Lilleasien.

Ainsworth (udt. Æensvort), William Harrison, bekjendt engelsk Romanforfatter, f. 1805; har fordetmeste hentet sit Stof fra den engelske Historie.

Ain-Tab, By i Syrien; 20,000 Indb.

Ain-Derne, en australsk Øgruppe, indeholdende omkring 20 Koraløer af indtil 440 Fods Høide.

Air eller Asben, Oase i Sahara mellem Fessan og Sudan.

Air (udt. Æhr), Mine, Holdning osv., især hvor der er Tale om en virkelig eller søgt fornem Fremtræden.

Aird (udt. Æhrd), Thomas, skotsk Digter, meget afholdt især paa Grund af sine Landsbyhistorier, f. 1802, d. 1876.

Airdrie (udt. Æhrdri), Fabrikby i det skotske Grevskab Lanarkshire, 14,000 Indb.

Aire (udt. Æhr), gammel By i det franske Departement Landes ved Floden Adour. 5,000 Indb. — Aire, befæstet By i Frankrige i Departementet Pas-de-Calais ved Floden Lys; 10,000 Indb.

Airy (udt. Æerri), George Biddell, engelsk Astronom, f. 1801, siden 1836 Direktør for Observatoriet i Greenwich. Bekjendt af sine astronomiske Jagttagelser og Beregninger og ved sine talrige Undersøgelser og Opdagelser.

Aischa, Muhameds Hustru, d. i Medina 678, æredes som Profetinde.

Aisne (udt. Æhn), det gamle Arona, Flod i Nordfrankrige. — Aisne, Departement i Nordfrankrige, 133 Kvadratmil med noget over ½ Million Indb.

Aistulf, Longobardernes Konge, i 749 sin Broder Retchis Efterfølger, død 756, erobrede Ravenna og truede Rom, men beseiredes af den franske Konge Pipin den lille, der fratog ham Exarkatet, som han 755 lagde under Pavestolen, og herved var Grunden lagt til Pavens verdslige Magt og den senere Kirkestat.

Aitzema, Lieuwe van, hollandsk Historieskriver, f. 1600, d. 1669. Udgav Hollands Stats- og Krigshistorie.

Aivali eller Aivalik, By i Lilleasien ved det Ægæiske Hav, ligeoverfor Lesbos; 20,000 Indb.,

Aix (udt. Æ), ældgammel By i Provence i Frankrige, med 29,000 Indb., og en vakker Kathedralkirke, havde i Oldtiden bekjendte Bade. I Nærheden er Stedet, hvor Marius Aar 120 f. Kr. slog Teutonerne.

Ajaccio (udt. Ajatsjo), Korsikas Hovedstad, ligger paa Østens Vestside; 16,000 Indb. Napoleon den førstes Fødested.

A jour (udt. asjur). Være a jour med noget vil sige at holde Skridt med (t. Ex. med Tiden og Tidsbegivenhederne), at have ført sine Bøger, fuldført sit Arbeide til bestemt Dag osv. — A jour siges om en Ædelsten, naar den er indsattet paa den Maade, at ogsaa dens Bagside ligger fri, og Stenen saaledes er gjennemsigtig.

Ajournere (udt. asjurnere), udsætte, opsætte til en anden Tid, beramme en anden Tid til et Møde, henlægge. — Ajournement (udt. Asjurnemang), Udsættelse, Opsættelse.

Akab, Konge i det israelitiske Tistammerige fra 918 til 897 f. Kr., var gift med den ugudelige Kongedatter fra Sidon, Jesabel, og indførte Baalsdyrkelsen. Mod ham optraadte Profeten Elias og udtalte Herrens Dom over ham og hans Hus. Akab faldt i en Krig mod Syrien. (1 Kong. 16—22.)

Akababugten, en 22 Mil lang Bugt, der dannes af Halvøen Sinai; den nordøstligste Del af det Røde Hav.

Akacie, en Planteslægt med mange Arter af Mimosernes Familie, voxer i de varme Lande, især paa Nyholland, i Afrika og Amerika. Det i Handelen forekommende Gummi arabicum (arabisk Gummi) tilberedes af Saften af en i Nordafrika voxende Art af denne Plante; Saften af andre Arter bruges som Medicin. Enkelte Arter dyrkes ogsaa som Sirplanter i Værelser. De ægte Akacier hører til de Ærteblomstredes Familie.

Akademi, oprindelig en til Helten Akademos indviet Lund i Nærheden af Athén (i det gamle Grækenland), hvor Filosofen Plato holdt Foredrag for sine Elever; derefter fik den af Plato stiftede filosofiske Skole Navnet Akademia. Den samme Betegnelse blev brugt for de senere græske filosofiske Skoler, der stiftedes af de mest fremtrædende Filosofer, hvilke oftest bekjendte sig til mere eller mindre afvigende Grundanskuelser. Siden det 15de Aarhundrede betyder Akademi en Forening af Lærde, et Universitet eller en høiere Fagskole (saaledes Handels-, Kunst-, Berg-, Landbrugs-Akademi m. fl.). Historisk berømt er især det af Ministeren Richelieu 1635 stiftede académie française, der ved sin bekjendte Ordbog over det franske Sprog har fastslaaet den Form, hvori dette endnu efter mere end 300 Aars Forløb skrives, ligesom det i det hele har havt en overordentlig stor Indflydelse paa den franske Literatur. Det tæller 40 Medlemmer, de saakaldte „Udødelige". Blandt disse er i den nyere Tid den store franske Statsmand og Historiker Thiers den mest bekjendte. Saadanne Akademier, der har havt en bestemmende Indflydelse paa Literaturen eller Grene af den, er nedigjennem Tiderne oprettede i alle Lande og i de fleste større Byer. Den franskfindede svenske Konge Gustav den tredie oprettede saaledes 1786 „Svenska Akademien", der tæller 18 „Udødelige", nøiagtig efter académie française som Forbillede. Under Foreningen med Danmark var t. Ex. „Selskabet for de skjønne Kunster" en saadan Anstalt; men det fik ikke den Betydning som de to nævnte. I Norge findes for Tiden flere lignende Foreninger af Videnskabsmænd; men disse har fornemmelig et videnskabeligt eller praktisk-videnskabeligt Formaal, saaledes Videnskabsselskabet i Trondhjem og i Kristiania og Selskabet for Norges Vel i Trondhjem. Noget

Akademi med udelukkende literært Øiemed af den Betydning som det franske og svenske findes ikke hos os.

Akademiker, 1) en, der hører til et Akademi, 2) en, der er uddannet ved et saadant. Akademisk, hvad der staar i Forbindelse med et Akademi (saaledes akademisk Dannelse, akademisk Borger, d. e. en, der er indskrevet ved et Akademi, akademisk Lærer, o: Professor osv.).

Akaia var i Oldtiden Navnet paa det nordligste Kystlandskab i Pelepomnes, et Bjergland, men dog meget frugtbart og gjennemstrømmet af Elve. Af Akaias 12 Byer tilligemed Sikyon og Korinth dannedes det akæiske Forbund Aar 280 f. Kr., hvilket senere kom i Krig med Romerne, der blev Seierherrer og ødelagde Korinth (146 f. Kr.) Grækenland blev nu med Undtagelse af Thessalien forvandlet til en romersk Provins under Navnet Akaia. Akaia omtales paa flere Steder i det Nye Testamente, som Ap. Gj. 18, 12 og 19, 21. Rom. 15, 26 m. fl.

Akarnanien, det nordvestligste Landskab i det gamle Grækenland ved det Joniske Hav. Har nu en Folkemængde af 122,000 Indbyggere. Størrelse 120 Kvadratmil. Hovedstad Missolonghi.

Akas, ugudelig Konge i Juda fra 741 til 725 f. Kr. Paa hans Tid levede Profeten Esaias.

Akbar (d. e. den meget store, egentlig Dschelaleddin-Muhamed), f. 1542, d. 1605, Keiser (Stormogul) af Hindostan, en Efterkommer af Timur (Tamerlan), var en af Asiens største Fyrster i den nyere Tid. Han udbredte sit Herredømme over hele det nordvestlige Hindostan, befordrede Handel og Agerbrug og var en Ven af Videnskaber og Kunster. Hans Søn Selim fulgte ham i Regjeringen.

Akcept, Akceptation (egentlig Antagelse), Erklæring om til Forfaldstid at ville betale den paa en Vexel anførte Sum, hvilket sker ved Paategning paa Vexelens Forside. — Akceptere, vedtage noget; acceptere en Vexel: erklære ved Paategning sin Forpligtelse til at betale Vexelbeløbet. Akceptant kaldes den, som saaledes paategner.

Akeleie, Plante af Ranunkelfamilien, voxer i Bjergegne, fornemmelig i Europa og Asien. Den almindelige Akeleie dyrkes i Haver og har da forskjelligfarvede Blomster; i vild Tilstand er den blaa.

Akeloos, se Aspropotamos.

Akenside (udt. Ækkenseid), Mark, f. 1721, d. 1770 i London som Dronningens Livlæge. Det er som Digter hans Navn er blevet mere bekjendt.

Aker, to Præstegjeld i Kristiania Stift, Vestre og Østre Aker, beliggende omkring Hovedstaden.

Akeron, i den græske Mythologi (Gudelære) Navnet paa en Flod i Underverdenen, over hvilken Karon førte de Afdødes Skygger.

Akershus, Fæstning paa Sydsiden af Kristiania, beliggende paa en i Fjorden fremspringende Odde. Fæstningen, der behersker Indløbet til Byens Havn, har sit Navn af Gaarden Aker, hvor Gamle Akers Kirke (opført af Olaf den hellige) staar. Den anlagdes af Hertug Haakon Magnussøn, til hvis Lehn Oslo med Distrikt hørte. Den var i Begyndelsen af liden Udstrækning og laa da paa den vestlige Side af hin Odde (Akersnes). Den kaldtes dengang Akersborg; senere blev den kaldt Akershus, fordi en Borg eller mindre Fæstning benævnedes et „Hus". Fæstningen blev benyttet som Residens af flere Konger. I Stridighederne under Kalmarunionen var den det vigtigste Punkt paa Østlandet. Forgjeves blev Akershus beleiret af Kristian den anden 1531, af Svenskerne i Syvaarskrigen 1567, ligesom den i 1716 modstod Karl den tolvtes Angreb. Af Kongerne Kristian den fjerde og Kristian den femte blev Fæstningen udvidet og forbedret. Nu har den saa ganske tabt sin Betydning som Fæstning, at der er Tale om at sløife den og planere Grunden. Den har et betydeligt Arsenal, store Depoter for Armeen, og inden sine Mure Norges største Strafanstalt for de groveste Forbrydere, med ca. 260 Fanger. Fæstningen har bevaret sit middelalderlige, borgmæssige Udseende.

Akershus Amt ligger ved det Indre af Kristianiafjorden omkring Hovedstaden og Fæstningen, efter hvilken sidste det har Navn, er 94 Kvadratmil stort med 115,000 Indbyggere og et af Norges rigeste og betydeligste Amter. Det grændser i Syd, Sydost og Øst til Smaalenenes og Hedemarkens Amter, i Nord til Kristians Amt, i Vest og Sydvest til Buskeruds Amt og Kristianiafjorden og inddeles i 21 Herreder og 3 Bykommuner, hvortil dog Kristiania, der udgjør et eget Amtsdistrikt, ikke hører. Forøvrigt deles Amtet i 3 Distrikter med forskjellig naturlig Beskaffenhed: 1) Aker omkring Kristianiafjordens Bund, gjennemstrømmes af Akerselven, hvis Fosse driver mange industrielle Anlæg; 2) Follo paa Fjordens Østside, grændser til Smaalenene. Begge disse Distrikter er trods sit kuperede og bakkede Terræn frugtbare og vel dyrkede; 3) Romerike ved Glommen, Vormen og Øieren bestaar af store Sletter med frugtbar Lerbund eller ufrugtbar Sandbund. Amtet deles i 5 Sorenskriverier: Aker, Follo, Nedre Romerike, Næs og Eidsvold, samt i 3 Fogderier: Aker og Follo, Nedre og Øvre Romerike. Foruden Kristiania findes følgende Byer i Amtet: Drøbak, Hølen og Soon samt Hvidsten. De vigtigste Næringsveie er Agerbrug, Fædrift, Skovdrift og Bergverksdrift. Hertil kommer, især for Trakterne omkring Kristiania, en ganske betydelig Fabrikdrift og Industri.

Akerø, Præstegjeld mod Havet i Romsdals Amt, bestaaende af Sognene Akerø, Oterø og Sandø.

Akhissar, By i Øst for Smyrna i Lilleasien, 10,000 Indb.

Akhmim, By i Øvreægypten, paa Nilens Østside, Oldtidens Panopolis. 10,000 Indbyggere. Byen har en smuk koptisk Kirke.

Akiali eller Ankialo, befæstet By i Rumelien ved Burgasbugten, med 4,000 Indb.

Akiba, berømt jødisk Lærer, Forfatter af det kabbalistiske Værk Jezirah, henrettet Aar 135 som Deltager i Opstanden under den romerske Keiser Hadrian.

Akilles, den tapreste af de græske Helte foran Troja. Efter Sagnet dyppede hans Moder, Havgudinden Thetis, ham i Floden Styx for at gjøre ham usaarlig; men Hælen, som hun holdt i, blev uberørt af Vandet. Under Trojas Beleiring fældte han Hektor, men blev derefter selv dræbt, truffen i Hælen af et Pileskud. — Akillesheel betegner det Punkt, hvor en lettest kan saares.

Akiurgi, Læren om de Operationer, der udføres ved Skjæreinstrumenter.

Akjerman, befæstet By i Bessarabien paa den vestlige Bred af Floden Dniestrs Munding. 30,000, mestendels græske og jødiske Indbyggere. Akjerman anses for Romernes Alba Julia. Byen har betydelig Udførsel af Salt.

Akka, (St. Jean de'Acre), det gamle Ptolemais, befæstet Havneby i Syrien ved Akkabugten i Middelhavet, ligeoverfor Bjerget Karmel. 5,000 Indb. Byen blev 1099 beleiret af Gotfred af Bouillon, 1104 erobret af Korsfarerne, 1187 af Saladin, 1191 atter af Korsfarerne (Rikard Løvehjerte). I 1291 kom den under ægyptisk og senere under tyrkisk Herredømme. 1799 beleirede Bonaparte den forgjeves. 1832 blev den stormet og ødelagt af Ibrahim Pascha.

Akklamation, Bifald ved Tilraab; Valg ved Tilraab (uden Afstemning).

Akklimatisation. En levende Skabning, en Plantes, et Dyrs eller Menneskes Tilvænnelse til et fremmed Lands Klima. I Regelen sker dette først, efterat de saakaldte Akklimatisationssygdomme er overstaaede. — Akklimatisere, vænne eller vænnes til et fremmed Klima.

Akkomodation, Tillempning, Tilslutning til en andens Mening. — Akkomodationsevne, i Fysiken Øiets Evne til at opfatte Gjenstande i forskjellige Afstande. — Akkomodere, lempe efter, vænne til. — Akkomodationsvexel, en Vexel, der trækkes alene for at diskonteres.

Akkompagnement (udt. Akkongpanjmang), musikalsk Ledsagelse (af Instrumenter eller underordnede Syngestemmer). — Akkompagnere (udt. akkongpanjere), understøtte en enkelt Stemme eller et Musikstykke.

Akkord, Overenskomst, Forlig; i Konkurslovgivningen en Overenskomst, hvorved Skyldneren af sine Kreditorer faar et Afslag i sin Gjeld; i Musiken en Samklang af flere Toner til en Harmoni.

Akkordion, se Harmonika.

Akkra eller Ankra, By paa Guldkysten i Øvre-guinea, 6,000 Indb.

Akkreditere, bevidne ens Troværdighed, anbefale en, befuldmægtige, ansætte en hos nogen med Fuldmagt til i et vist Omfang at handle paa dens Vegne, af hvem han er ansat. Saaledes akkrediterer Staten eller dens Regent ved et Akkreditiv en Gesandt, Kjøbmanden eller Bankieren en Kommissionær eller Reisende ved et Kreditbrev, sædvanlig lydende paa en vis Sum, for at han kan hæve Penge paa bestemte Steder.

Akkumulatorer, Apparater, opfundne af Armstrong til Ansamling af Kraft for særegne (afbrudte) Arbeider.

Aklangen, Indsjø i Vinger, Hedemarkens Amt.

Akrehavn, en liden Havn for Smaaskibe i Akre Sogn paa Karmøen, Stavanger Amt.

Akrell, Karl Fredrik, f. 1779, d. 1868, svensk General, Telegrafdirektør, Geograf og dygtig Karttegner.

Akrobat, en, der kan gaa paa Line og gjøre lignende Kunster.

Akrolither kaldes i Kunsthistorien de ældste Billedstøtter, paa hvilke de nøgne Dele var udførte i Marmor, det øvrige i malet eller beklædt Træ.

Akromasi, Farveophævelse; i Medicinen Blegghed. — Akromatisk Linse kaldes to Glasse, et konvex af sædvanlig Sort Glas og et konkav af stærkt brydende Flinteglas (blyoxydholdigt Glas), ved hvilken Linse de farvede Kanter paa Billeder, der fremkommer ved Lysets Brydning, ophæves eller forsvinder.

Akromatopsi, se Farveblindhed.

Akromonogram, et Digt, hvor en foregaaende Linies Slutningsbogstav er den følgendes Begyndelsesbogstav.

Akropolis, Navnet paa den befæstede, høitliggende Del i de gamle græske Byer. Athens Akropolis er især berømt for sine herlige Bygninger.

Akrostichon, et Digt, hvori Begyndelses- eller Endebogstaverne i hver Linie danner et Navn eller en Mening.

Akroterier, bladformige Prydelser paa Gavlen af antike (ældgamle) Bygverker.

Aksu, By i Øst-Turkestan, Knudepunkt for flere Karavanveie og for Handelen i det vestlige Kina. 50,000 Indb.

Akt, en af Retten udfærdiget og attesteret Beskrivelse af alt, hvad der i en Retssag er bleven krevet og sagt (og dokumenteret, forsaavidt ikke selve Dokumenterne medfølger). Underretsakt, Høiesteretsakt, Skifteakt osv. 2) Hovedafsnit i et Skuespil. 3) Handling (offentlig, høitidelig osv.).

Aktie, 1) Andel i en Forretning, et Anlæg, Foretagende eller lignende, der drives for fælles Kapital; 2) det Dokument, som Indskyderen eller Deltageren faar, hvilket angiver Andelens Kapitalværdi og hvortil Retten er knyttet. Aktier gaar sædvanligvis i Handelen og sælges efter Kurs. Aktieselskab, samtlige Aktieeiere i et Foretagende; Aktieselskaber er i Regelen uansvarlige (anonyme), d. e. naar Aktieeierne ikke hefter for Selskabets Gjeld med sin Formue udenfor Aktien. Kommandite-Aktieselskaber bestaar af uansvarlige Aktieeiere med en ligeoverfor Kreditor fuldt ansvarlig Person i Spidsen for Foretagendet.

Aktinometer, Instrument, hvormed man maaler Solstraalernes Varmeevne, konstrueret af Herschel.

Aktium, Forbjerg i det græske Landskab Akarnanien, bekjendt ved et Sjøslag, som stod her Aar 31 f. Kr., i hvilket Octavianus (den senere Keiser Augustus) seirede over Antonius og Kleopatra.

Aktiv betegner (i Modsætning til passiv) virksom, handlende, i Krigssproget angribende, t. Ex. aktivt Forsvar i Modsætning til passivt Forsvar, hvilket sidste indskrænker sig til at afslaa Fiendens Angreb; tjenstgjørende. — Aktivitet, Virksomhed.

Aktiva og **Passiva** kaldes et Boes Eiendom og Gjeld. Aktiva er hele Formuen eller Boets Masse indbefattet udestaaende Fordringer uden Hensyn til, hvad der skyldes. Passiva er hele Gjelden.

Aktor kaldes i Retssproget den Sagfører eller Advokat, der i Retten optræder og fremstiller Beviserne mod en Anklaget, i Modsætning til Defensor, hvis Hverv er at forsvare den Anklagede.

Aktrice, Skuespillerinde.

Aktuarius kaldes i Tyskland Retsskriveren, den, som i Retten fører Protokollen.

Aktæon ifølge den græske Gudelære en ivrig Jæger og Dyrker af Gudinden Artemis, der til Straf for, at han havde beluret hende i Badet,

forvandlede ham til en Hjort, hvorefter han blev sønderreven af sine egne Hunde.

Akureyri, Islands næststørste By, ved Eyafjordr, paa Øens Nordkyst, 800 Indbyggere. Vigtig Handelsplads.

Akustik, se Lydlære.

Akyab eller Akjab, By og Havn i Provinsen Aracan i Bagindien, paa Østsiden af Akyabøen, et hurtig opblomstrende Handelssted med 16,000 Indb.

Akæerne, Beboerne af Landskabet Akaia.

Akæmeniderne kaldes den persiske Kongeslægt fra Kyrus.

Al, Malmved, det omkring Marven liggende faste Lag, især paa Gran og Fure, modsat Yten, Jeiten.

A la betyder som, paa den eller den Maade, i Forbindelse som t. Ex. a la mode, paa Moden, a la Garibaldi, som Garibaldi, d. v. s. som hans Manér eller Handlinger pleiede at være.

A la baisse (udt. bæhs), **a la hausse** (udt. aas), Udtryk ved Børsspekulationer. Man spekulerer a la baisse, naar man t. Ex. sælger et Værdipapir (en Statsobligation, en Aktie osv.) i den Tro, at det vil falde i Pris, — a la hausse, naar man kjøber i den Tro, at det vil stige.

Alabama, en af de Forenede Stater i Nordamerika, ligger mellem Staterne Florida, Mississippi, Tennessee og Georgia, hvorhos en liden Del støder til den mexikanske Bugt. Størrelsen er 2,386 Kvadratmil og Folkemængden ca. 1 Million, hvoraf omtr. Halvdelen Farvede. Den mellemste Del af Staten har frugtbar Jordbund og stor Rigdom paa Naturprodukter (Mais, Bomuld, Tobak, Ris og Indigo). Hovedstaden er Montgomery, den vigtigste Handelsstad Mobile. Gjennem Staten gaar flere Floder; den største er Alabama, der falder i Mexikobugten.

Alabama, et af Sydstaternes Kaperskibe, som under den amerikanske Borgerkrig i høi Grad skadede Nordstaternes Handel. „Alabama" var i Strid med Folkeretten bygget og udrustet i England, og dette Land maatte ifølge Voldgiftskjendelsen i Genf 1872 betale de Forenede Stater 15½ Million Dollars i Erstatning. Kaperskibet blev i 1864 af det amerikanske Krigsskib „Kearsarge" skudt ifsenk udenfor Cherbourg i Frankrige.

Alabast, en finkornet, gjennemsigtig Gibs, der er modtagelig for Politur og benyttes til forskjellige Kunstgjenstande, som Vaser osv. Det har sit Navn efter Byen Alabastron i Øvreægypten, hvor denne Sten brydes i store Masser. Den er hvid, men gaar ogsaa over i andre Farver, og er saa blød, at den kan ridses med en Negl. Alabast findes i flere Lande, og er især smuk i Øvreitalien. Kalkalabast er haardere.

Alagoa, By paa den azoriske Ø St. Miguel, 6,500 Indb.

Alagoas, Provins i Brasilien, ved Atlanterhavet, hørte indtil 1840 til Pernambuko, 1051 Kvadratmil stort med 270,000 Indb. — Alagoas, By i Provinsen med 4,000 Indb.

A la gréque (udt. alagræk), en græsk Forsiring fra Oldtiden, der ser saaledes ud

A la guerre, et Slags Billardspil.

A la hausse, se a la baisse.

Alais (udt. Alæ), By i det franske Departement Gard, ved Sevennerne, har Jerngruber og Stenkulsminer. 16,000 Indb.

Alakamanda, Flod i Indien, en af Ganges's Kildefloder.

Alamanni, Luigi, italiensk Digter, f. 1495, d. i Paris 1556 i Landflygtighed. Hans Digte udmærker sig ved Stilens Lethed og Elegans. I sit Hjemland arbeidede han mod Mediciernes Magt; som Landflygtig opnaaede han stor Yndest hos Frants den første, Henrik den anden og Karl den femte, hvilke anvendte ham i diplomatiske Sendelser.

Alamos, By i Mexiko med vigtige Sølvminer. 6,000 Indb.

Alaner er Navnet paa et Folk fra Kaukasus, der under Folkevandringen udbredte sig til Armenien, Makedonien og Lilleasien. Med Vandalerne og andre Folk trængte de gjennem Tyskland til Italien, Frankrige og Spanien. Antallet af Alaner i Europa anslaaes til 60,000.

Alanus ab Insulis, berømt fransk Kirkelærer fra det 12te Aarhundrede, søgte at forsvare Kirkens Troessætninger ved strengt mathematiske Beviser.

A la queue, se Queue.

Alarcon y Mendoza, Juan Ruiz de, berømt spansk Skuespildigter, d. 1639. Hans Voldsomhed i Ord og Handling afspeilede sig ogsaa i hans Digte og skaffede ham mange Fiender.

Alard (udt. Alar), Delphin Jean, Professor ved Konservatoriet i Paris, f. 1815, fremragende fransk Violinist.

Alarik den første, Vestgothernes Konge, f. 376, gjorde 393 et Erobringstog gjennem Trakien, Makedonien og Thessalien, trængte plyndrende ind i Grækenland og Italien og erobrede 410 Rom. Han døde, idet han var i Begreb med ogsaa at erobre Sicilien. — Alarik den anden, Konge over Vestgotherne i Frankrige og Spanien, faldt i Slaget ved Poitiers mod den franske Konge Chlodevig.

Alarm, Larm, Uro, i Krigssproget Soldaternes pludselige Sammenkalden ved Alarmsignal. — Alarmere, forurolige. — Alarmpibe, en Pibe til at angive, at der er Fare formedelst Vandmangel eller for stort Damptryk i en Dampkjedel.

Alaschehr, det gamle Philadelphia, med Ruiner af samme, By i Lilleasien, øst for Smyrna, med 15,000 Indb.

Alaska, en 80 Mil lang, smal Halvø i det nordvestlige Amerika; begrændser Behringshavet mod Syd.

Alassio, Sjøstad syd for Genua i Norditalien, 5,000 Indb.

A la suite (udt. alasvit), i Følge. Bruges om Officerer, som ikke tilhører noget bestemt Troppekorps, men er i Fyrstens Følge eller tilstede for at gjøre Tjeneste i forefaldende Tilfælde.

Alatri, By i Italien, nær Rom; 6,000 Indb.

Alatyr, By i det russiske Guvernement Simbirsk; 8,000 Indb. Klædefabriker.

Alava, en af de tre baskiske Provinser i Nordspanien, 57 Kvadratmil stor med 102,000 Indb.

Alava, Don Miguel Ricardo de, spansk General, f. 1771, kjæmpede under Wellington mod Napoleon den første, deltog i den spanske Revolution 1820 og maatte flygte til England. Vendte efter Ferdinand den syvendes Død hjem, men drog

1837 af Uvillie mod Forfatningen til Frankrige, hvor han døde 1843.

Alba, By i den italienske Provins Cuneo, har en mærkelig Domkirke; 10,000 Indb.

Alba, Ferdinand Alvarez af Toledo, Hertug af, f. 1508, d. 1582, spansk Feltherre og Statsmand under Karl den femte og Filip den anden. Han kjæmpede med Berømmelse i Krigen mod Frankrige, vandt 1547 en Seier ved Mühlburg, som var afgjørende for den schmalkaldiske Krig, og erobrede 1557 Kirkestaten. I 1567 sendtes han som Statholder til Nederlandene, dengang et spansk Lydrige, hvor en Opstand var udbrudt. Med blodig Strenghed søgte han at kue denne og gjorde sig skyldig i stor Grusomhed, men maatte 1573 forlade Landet uden at have naaet sit Maal. I de 6 Aar, han var i Nederlandene, skal han have ladet henrette atten tusen Mennesker. Hjemkommen til Spanien erobrede han 1581 Portugal.

Albacete, Provins i Spanien, 277 Kvadratmil med 222,000 Indb. — Albacete, By i samme Provins med 17,000 Indb. Meget besøgt Markedsplads.

Alba longa, Latiums ældste Stad sydøstlig for Rom, efter Sagnet anlagt 1050 f. Kr. Den ødelagdes af Romerne 650 f. Kr.

Alban den hellige, Britanniens første Martyr, henrettet i Kristenforfølgelsen under Diocletian 286.

Albani, en rig og fornem romersk Familie. Giovanni Francesco Albani blev Aar 1700 Pave under Navnet Clemens den ellevte. Flere Medlemmer af Slægten var fremragende Geistlige og Statsmænd og Andere af Kunst og Videnskab. Familien uddøde i 1852 med Fyrst Filippo Albani.

Albani, Francesco, berømt Maler fra Bologna, f. 1578, d. 1660.

Albani, Mathias, f. 1621 i Tyrol, arbeidede de ypperlige Violiner, der endnu er berømte under Navnet „Albanesere".

Albania, det gamle Navn paa Kyststrækningen mellem det Kaspiske Hav og Kaukasus.

Albanien, tyrkisk Provins, et vildt Bjerglandskab ved det Adriatiske og Joniske Hav, mellem Montenegro, Rumelien og Grækenland. 786 Kvadratmil med $1^1/_2$ Million Indb. — Albanеserne er et krigersk, kraftigt og uregjerligt Folkefærd; de er dels Muhamedanere, dels græske og dels romersk-katholske Kristne. Deres Sprog danner en særegen Gruppe af den indo-germanske Sprogstamme.

Albano, By ved den af Krateret af en udslukt Vulkan dannede Albanersjø, øst for Rom, med 6,000 Indbyggere. I Nærheden laa i Oldtiden Alba longa. — Berømt er Albanerstenen, en meget fin og varig Tuffsten, der allerede af de Gamle benyttedes til Pragtbygninger. — Albanovin, en udmærket hvid og rød Vin, berømt allerede i Oldtiden.

Albans, St. (udt. Sænt Ælbns), 1) By i Nærheden af London med en mærkelig ældgammel Kirke. Her leveredes 1455 det første Slag i Krigen mellem de to Roser (den røde og den hvide Rose). 14,000 Indb. 2) By i Vermont i Nordamerika. 3,000 Indb.

Albany (udt. Ælbeni), 1) Hovedstad i Staten Newyork, Nordamerika, med 77,000 Indb. Har et Universitet og prægtige Bygninger. Ved sin Beliggenhed og Forbindelsesveie er Albany en meget livlig og blomstrende By. Mellem Albany og Newyork er der stærk Dampskibsfart paa Hudsonsfloden. 2) Flod i Nordamerika, falder i Hudsonsbugten. 3) Se Newalbany.

Albany, Louise Marie Karoline, Grevinde, Prinsesse af Stollberg-Gedern, f. 1753, d. 1824, gift 1772 med Tronprætendenten Karl Edvard, men flygtede 1780 til et Kloster paa Grund af hans Drikfældighed og Raahed. Efter hans Død levede hun længere Tid sammen med den berømte italienske Digter Alfieri, paa hvem hun øvede en velgjørende og begeistrende Indflydelse.

Albardos, Bjergkjæde i den portugisiske Provins Estremadura, Vandskillet mellem den nedre Tejo (Tajo) og Atlanterhavet.

Albatani (Albategnius), Muhamed Ben Geber, berømt arabisk Astronom, grundlagde Trigonometrien hos Araberne; død som Statholder i Syrien 929.

Albatros, en Stormfugl paa den sydlige Halvkugle, hvor den holder sig paa de store Have. Den er af en Svanes Størrelse, hvid og plump af Skabning.

Albay, By paa den Filippinske Ø Luzon, 13,000 Indb.

Albe eller Alba kaldes den lange hvide Linnedkjortel, som de katholske og anglikanske (engelske) Geistlige bærer over den sorte Prestekjole.

Albemarle (udt. Ælbmærl), engelsk Hertug- og Grevetitel.

Albemarlesund (udt. Ælbmærlsund), Bugt af Atlanterhavet i den nordamerikanske Stat Nord-Karolina; ved Albemarlekanalen forbindes Sundet med Chesapeake-Bugten.

Albemarle-Øen, den største af Galopagoøerne i Stillehavet, lige under Ækvator.

Albendorf, Landsby i Schlesien, bekjendt Valfartssted for Katholiker.

Albenga, Havneby ved Middelhavet i Provinsen Genua i Norditalien, 3,000 Indb.

Albergati Capacelli (udt. Kapatschelli), Francesco, f. 1728, d. 1804, italiensk Lystspildigter.

Alberik den første, Markgreve af Spoletto og Camerino, fik ved Giftermaal med den berygtede Marozia det verdslige Herredømme over Rom, men blev af det pavelige Parti fordrevet og myrdet 925. Hans Søn, Alberik den anden, herskede over Rom i 23 Aar, daadkraftig ligeoverfor Paven til sin Død 954. Hans Søn og Efterfølger Octavian blev Pave under Navnet Johan den tolvte og forbandt med det verdslige Herredømme over Rom ogsaa det geistlige.

Alberoni, Giulio, Kardinal og spansk Minister, f. 1664 i Italien af fattige Forældre, kom ved Hertugen af Vendomes Gunst til Spanien, hvor han ved Fyrstinde Orsinis Indflydelse steg ved Filip den femtes Hof, og blev i 1713 dennes Førsteminister. Som saadan regjerede han Spanien almægtig, men bragte ved sine Ænker og eventyrlige Magtplaner Landet i en saadan Forvirring, at han 1719 blev forvist fra Spanien. I Italien, hvorhen han var flygtet, kunde han heller ikke mere gjøre sig gjeldende. Han døde i Piacenza 1752.

Albert af Stade, Abbed og Krønikeskriver, død 1260. Har leveret vigtige Bidrag til Danmarks Historie.

Albert, A. M., f. 1815, Maskinarbeider i Paris, deltog 15 Aar gammel i Julirevolutionen 1830, grundlagde 1840 Arbeiderbladet l'Atelier, kjæmpede i Februarrevolutionen 1848 paa Barrikaderne og blev Medlem af den provisoriske Regjering, deltog i senere Opstandsforsøg, udholdt flere Aars Fængsel, men benaadedes i 1859.

Albert, Bjørn, den første Markgreve af Mark-Brandenburg, f. 1106, d. 1170.

Albert Edvard, Prins af Wales (Titelen for Englands Kronprins), Søn af Albert og Victoria, f. 1841, ægtede 1863 Prinsesse Alexandra af Danmark. Han har foretaget Reiser i Østerlandene; i 1875 besøgte han Indien og vendte tilbage med rige og sjeldne Gaver fra indiske Fyrster.

Albert, Frants August Karl Emanuel, Prins af Sachsen-Koburg, f. 1819. I 1840 blev han gift med Dronning Victoria af England. Han var en Befordrer af Kunst, Videnskab og Handel, og den store Verdensudstilling i London 1851, den første af de store internationale Verdensudstillinger, var hans Verk. I Førstningen nærede Englænderne Mistro til ham; men han blandede sig aldrig umiddelbart i Regjeringen, var en udmærket Ægtefælle og Borger, og da han 1861 døde, havde han vundet Nationens Agtelse og Kjærlighed.

Albert, Fredrik August, Konge af Sachsen, f. 1828, fulgte 1873 sin Fader i Regjeringen. I 1866 anførte han den sachsiske Armé mod Preusserne, blandt andet i det store Slag ved Königgrätz, og i den fransk-tyske Krig 1870—71 hævdede han sit Feltherretalent. Kong Albert er gift med Prinsesse Karoline af Wasa.

Albert, Greve af Bollstädt, kaldet Albertus Magnus, f. 1193, d. 1280 i Köln, Dominikaner, en af Middelalderens kundskabsrigeste Mænd. Fra 1260—62 var han Biskop i Regensburg. Hovedgjenstanden for hans Forskninger var Aristoteles; hans for den Tid store kemiske og mekaniske Kundskaber bragte ham i Mistanke for Trolddom. Hans Verker blev i 1651 samlede i 21 Bind.

Albert, Greve af Orlamünde, Rigsforstander i Danmark under sin Morbroder Valdemar Seiers Fangenskab. Død 1245.

Albert, Henrik, tyst Digter, især Salmedigter, og Komponist, f. 1604, d. 1651 som Organist ved Domkirken i Kønigsberg.

Albert, Josef, f. 1825 i München, en af de dygtigste Fotografer. Han er Grundlægger af en ny fotografisk Trykningsmaade (Lystryk), efter ham kaldet Albertotypi.

Alberti, Leone Battista, f. i Italien 1398, d. 1472, har især gjort sig bekjendt som Arkitekt. Hans betydeligste Bygverk er Kirken San-Andrea i Mantua og San-Francisco i Rimini. Han var en Mand med store Kundskaber, dertil Musiker og Maler.

Albertinelli, Mariotto, anset italiensk Historiemaler, f. 1475, d. 1520.

Albertinske Linie, den yngre Linie af det sachsiske Fyrstehus, nedstammer fra Hertug Albrecht den modige, død 1500.

Albert Nyanza, se Nyanza.

Albertrandy, Jean Baptiste, polsk Historieskriver, f. 1731, d. 1808. Har blandt andet gjort sig fortjent ved sine omfangsrige Samlinger fra Roms og Sveriges Arkiver.

Albi eller Alby, By i det franske Departement Tarn, 16,000 Indb. Klædefabriker.

Albigenser var i en Periode i Middelalderen, især i det 13de Aarh., et Fællesnavn for flere Sekter i Sydfrankrige, hvilke afveg fra den romersk-katholske Lære. Først forsøgte Kirken at omvende dem ved fredelige Midler, og da disse forblev uden Virkning, udrustede Pave Innocenz den tredie et Korstog mod dem. Fra 1209 førtes Kampen med fanatisk Forbitrelse fra begge Sider, indtil Albigenserne var omvendte eller udryddede.

Albignac (udt. Albinjak), Maurice, Greve, fransk Militær, f. 1775, d. 1824. I 1808 blev han Krigsminister hos Kongen af Vestfalen og udnævntes 1810 til Greve af Ried. I 1812 var han med paa Napoleons Tog til Rusland. Efter dennes Fald sluttede han sig til Bourbonnerne.

Albinos, Mennesker med melkehvid Hud, silkeagtigt, hvidt Haar, blegrød Øiehinde og mørkerød Pupil; saadanne Mennesker forekommer hyppig blandt Negrene. Albinoismen er mest udbredt blandt Dyr, især Kaniner, Rævе og Mus.

Albinus, Bernhard Siegfried, f. 1697, d. 1770, medicinsk Professor i Leyden. Har gjort sig fortjent af Anatomien.

Albion (Bjergland), det ældste Navn paa Storbritannien; bruges endnu ofte af Digtere.

Albiruni, Abu Rihan Muhamed, død 1039, berømt indisk Geograf.

Albit, se Feldspath.

Alboin, Longobardernes Konge, ægtede Rosamunde, Datter af Gepidernes Konge Kunimund, besejrede Østgotherne og Gepiderne og erobrede 568 Norditalien. I 574 dræbtes han af sin Hustru, som han ved en Fest havde tvunget til at drikke af sin Faders Hjerneskal.

Alboni, Marietta, berømt italiensk Altsangerinde, f. 1823, blev 1854 gift med Grev Pepoli.

Alboran, en liden spansk Ø i Middelhavet, midtveis mellem Spanien og Afrika, kun beboet af Fiskere.

Albornoz (udt. Alborno), Gil Alvarez Carillo, spansk Kardinal, Statsmand og Feltherre, f. ca. 1300, d. 1367. Han er Forfatter af et interessant og nu sjeldent Verk om den romerske Kirke.

Albrecht, Navn paa en stor Del tyske Fyrster: 1) Konger af det Habsburgske Hus, 2) Hertuger og Erkehertuger af Østerrige og Baiern, 3) Markgrever af Brandenburg og Meissen, 4) Hertuger af Brunsvig, Mecklenburg og Sachsen, 5) Prinser af Preussen.

Albrecht eller Albret, Biskop af Apeldern, Livlændernes Apostel, førte i Aaret 1200 en Korshær mod Livland, grundlagde Byen Riga og stiftede 1204 Sværdbrødre-Ordenen, død 1229.

Albrecht, Kurfyrste af Mainz, Erkebiskop af Magdeburg, f. 1490, d. 1545, er bekjendt ved, at han af Paven forpagtede Afladshandelen og lod Dominikanermunken Tezel drive den, hvorved han blev en umiddelbar Aarsag til Reformationen. Han var den første tyske Fyrste, som modtog Jesuiterne, men bevilgede 1544 sine Undersaatter fri Religionsøvelse, mod at de betalte hans Gjeld.

Albrecht, Fredrik Rudolf, Erkehertug af Østerrige, f. 1817, blev 1863 Feltmarskal, kjæmpede med Udmærkelse 1848—49 under Radetzky i Italien og havde under Krimkrigen Kommandoen over den østerrigske Observationshær. I Krigen i Italien

1866 havde han Overkommandoen over den østerrigske Sydarmé og vandt Seiren ved Custozza. Han er ogsaa militær Forfatter og har gjort sig fortjent ved Reorganisationen af den østerrigske Armé.

Albreckt af Mecklenburg, Konge i Sverige fra 1364—89, f. 1340, d. 1412. Han var indkaldt fra Tyskland af de svenske Stormænd, fordi man i Sverige var misfornøiet med den norske Konge Haakon, der tillige var Konge i Sverige, og med denne og Waldemar Atterdag i Danmark maatte han længe føre Krig, førend han kunde anse sig sikker paa Tronen. Han var en daarlig Konge, støttede sig paa tyske Leietropper og pantsatte store Landstrækninger til tyske Adelsmænd, der udsugede Folket. Da de i 1386 forsøgte at udvide sin Magt, og Albreckt havde gjort sig yderst forhadt af Svenskerne, indkaldte disse Dronning Margrete i Danmark. Ved Falköping seirede hun 1389 over Albreckt, som blev fangen og ført til Danmark, hvor han sad fængslet til 1395.

Albuefjord (Nakskovfjord), paa Vestsiden af den danske Ø Lolland.

Albuera, en liden By ved Badajoz i Estremadura i Spanien. Her seirede 1811 Englænderne under Beresford over Franskmændene under Marskal Soult.

Albufera, en 3 Kvadratmil stor Indsjø ved Valencia i Spanien.

Albula, Alpepas med Kunstveie i Graubünden i Schweiz.

Album, 1) hos Romerne en paa Torvet ophængt hvid Tavle, hvorpaa Bekjendtgjørelser og Dagens mærkelige Ting blev skrevne, altsaa enslags Avis. 2) Stambog eller Samling af Portræter, Haandskrifter osv.

Albumin, Æggehvide; findes ogsaa i Blod og Planter. Albuminstoffer ligner i Sammensætning og Egenskaber Æggehvide, og hører til de vigtigste Næringsstoffer.

Albuminuri, en Sygdom, hvorved Blodets Æggehvide gaar over i Urinen.

Albuquerque (udt. Albykærk), befæstet By i Estremadura i Spanien, 7,500 Indb.

Albuquerque (udt. Albykærk), Alfonso, med Tilnavnet den store, f. 1452, d. 1515, grundlagde Portugals Herredømme i Indien ved Erobringen af Goa, Malakka, Sundaøerne og Ormus; blev Statholder 1507, afsattes paa Grund af Bagvaskelser 1515 og døde samme Aar pludselig paa Havet, almindelig begrædt.

Alcala de Henares, By i Ny-Kastilien i Spanien, Digteren Cervantes's Fødeby. 8,500 Indb. Byen havde indtil 1836 et berømt Universitet, grundlagt 1499, som nu er flyttet til Madrid. — Alcala de los Gazules med 22,000 Indb. og Alcala la Real med 7,000 Indb, Byer i Andalusien i Spanien.

Alcalde, spansk Benævnelse paa Dommere og Øvrighedspersoner.

Alcamo, By i Provinsen Trapani paa Sicilien, 21,000 Indb. I Nærheden findes prægtige Ruiner af det gamle Segesta.

Alcaniz, By i Arragonien i Spanien, med Alunverker. 8,000 Indb.

Alcantara, 1) By ved Tajo i spansk Estremadura, 4,000 Indb. 2) By i Provinsen Maranhao i Brasilien, 8,000 Indb.

Alcantara-Ordenen, den ældste af de spanske geistlige Ridderordener, stiftedes i Alcantara til Kamp mod Maurerne i det 12te Aarhundrede; den ophævedes 1835.

Alcaudete (udt. Alka-udete), By i Spanien med ca. 6,000 Indb. Husene er næsten alle byggede af sort Marmor.

Alcazar, San Juan (udt. San Khuang), By i Ny-Kastilien i Spanien, 8,000 Indb.

Alcazar, Slot, Kastel. (Spansk Ord, optaget fra Arabisk).

Alciati (udt. Altsjæti), f. 1492 i Italien, d. 1550, en af de betydeligste Retslærde paa sin Tid. Hans Verker er flere Gange udgivne.

Alcibiades, se Alkibiades.

Alcira (udt. Aldsira), By i den spanske Provins Valencia, 14,000 Indb.

Alcobaça, By i portugisisk Estremadura, 2,000 Indb. Prægtfuldt Kloster med portugisiske Kongers Grave, stiftet 1147 af Alfons den første, plyndret 1811 af Franskmændene.

Alcolea, en liden spansk By i Nærheden af Cordova. I 1868 vandt Insurgentarmeen under Marskal Serrano her en Seier over de kongelige Tropper under General Pavia, hvilken havde en Opstand i Madrid og Dronning Isabellas Afsættelse til Følge.

Alcoy, By i den spanske Provins Alicante. Middelpunkt for Valencias Industri. 25,000 Indb.

Alcudia, Hertug af, se Godoy.

Alcuin eller Alchuin, fremragende Lærd, Karl den stores Lærer, Raadgiver og Ven, f. 735 i England, d. 804. Han grundede Skoler og virkede, kraftig understøttet af den store Konge, meget for Oplysningens Udbredelse i Frankrige.

Aldan, den betydeligste Biflod til Lena i Sibirien, 150 Mil lang, seilbar i næsten hele sin Længde. Efter den har de Aldanske Bjerge sit Navn, hvilke hæver sig til en Høide af 4,000 Fod.

Aldea Galega, By ligeoverfor Lissabon i Portugal. 5,000 Indb. Meget besøgt Valfartssted.

Aldebaran, en klar Stjerne af første Størrelse i Stjernebilledet Tyren.

Aldegonde, Filip van Marnix, f. 1538 i Brysel, d. 1598; han var Statsmand, Krigerog en af de lærdeste Mænd i det 16de Aarhundrede. I den nederlandske Uafhængighedskamp mod Spanien var han en af Vilhelm af Oraniens kraftigste Støtter.

Aldegrever eller Aldegraf, Henrik, ogsaa Albrecht fra Vestfalen, udmærket Maler og Kobberstikker, Albrecht Dürers dygtigste Elev, f. 1502, d. 1562.

Aldehyd, en vandklar, let bevægelig Vædske af en gjennemtrængende, kvælende Lugt, optræder i Vin og raa Spiritus og danner sig ved Eddikefabrikationen som et Overgangsstadium fra Alkohol til Eddikesyre, til hvilket Stof den med Lethed overføres ved tilstrækkelig Tilgang af Luft. Den fremstilles ved Alkohols Destillation med Svovlsyre og Brunsten eller kromsur Kali. Den blander sig med Vand og Alkohol og er meget let antændelig. Aldehyd tjener til Fremstilling af Anilinfarver og til Forsølvning af Glas.

Alder betegner en vis Tidslængde. En Menneskealder regnes for 33 Aar, men den gjennemsnitlige Levealder er høiere, fra 35 til 40 Aar.

Man pleier at dele Menneskets Levetid i 4 Afsnit eller Livsaldre: Barnealderen, Ynglingealderen (fra det 14de Aar), Manddomsalderen (24—60de Aar) og Oldingealderen. — Man taler ogsaa om Dyrs og Planters Alder, ogsaa om Gjenstandes, der er frembragte ved Menneskehaand, Byers, Bygningers osv.

Alderman, hos Angelsaxerne de høieste Øvrighedspersoner og Formændene for Laugene; nu er det i England og Amerika Navn paa Medlemmer af Byraadet (Kommunebestyrelsen).

Alderney (udt. Ælderni), en Ø i Kanalen, vest for Cherbourg. Nødhavn.

Aldershott (udt. Ældersjot), By i Hampshire i England, 122,000 Indbyggere. Den engelske Armé har her en fast Øvelsesleir.

Alders Tid (ogsaa Arilds Tid) betegner i Lovsproget et Tidsrum af mindst 100 Aar. Alders Tid kan dels danne Adkomst for en Rettighed (Alders Tids Hævd) og dels være Bevis for den. Talemaadens Oprindelse er dunkel.

Aldobrandini, en florentinsk Adelsslægt, som af Pave Clemens den ottende, der selv hørte til den, ophøiedes i Fyrstestanden. Den uddøde 1681.

Aldobrandinske Bryllup, gammelt Vægmaleri, fundet i Rom 1606, nu i Vatikanet. Før Udgravningen af Pompeji og Herculanum var dette Maleri det ældste, man kjendte, og var derfor af Betydenhed.

Aldrich, T. B., amerikansk Digter, f. 1835 i Portsmouth.

Aldridge, Ira (udt. Eira Aldridsch), en som Skuespiller især i Shakespearske Roller berømt Neger, f. 1810 ved Baltimore, d. 1867.

Aldringer eller Altringer, Johan, Greve, duelig keiserlig General i Trediveaarskrigen, f. 1590. I 1633 førte han Overkommandoen over den Hær, der kjæmpede mod Svenskerne ved Donau. Aaret efter faldt han ved Landshut.

Aldstone-Moor (udt. Ælstën-Muhr), By i Cumberlandshire i England. 6,000 Indb.

Ale (udt. Æhl), et stærkt, meget sukkerholdigt engelsk Øl af lyst Malt.

Alea jacta est, Tærningen er kastet, Cæsars Udraab, da han overskred Grændseelven Rubicon og førte sin Hær mod Pompeius i Rom. Figurlig bruges det for: Det være vovet!

Alearði, f. 1810, d. 1878, italiensk Digter og Politiker, der utrættelig arbeidede for Italiens Frihed og Enhed.

Alemanner er et Navn, som allerede kjendtes i Begyndelsen af det 3die Aarhundrede. Det var en Forening af flere germaniske Stammer, som stadig kom i fiendtlig Berørelse med Romerne. Ved Enden af det 3die Aarh. var de udbredte fra Mainz indtil Donau, i Syd til Bodensjøen. I den anden Halvdel af det 5te Aarhundrede havde de udbredt sit Herredømme i Syd for Rhin og Bodensjøen lige til Alperne. Paa denne Tid blev Navnet Alemanner fælles ogsaa for de med dem forbundne Svever. En Seier, som Frankerkongen Chlodevig 496 vandt over dem, bragte Størstedelen af dem under frankisk Herredømme. Deres Land dannede Hertugdømmet Alemannien; en Del af dette blev senere kaldt Schwaben. Alemanner er endnu i det franske Sprog Navnet paa Tyskerne. Alemannisk Ret var en af de germanske Folkeretter.

Alembert (udt. Alangbær), Jean le Rond d', f. 1717, d. 1783, berømt fransk Mathematiker og Encyklopædist. Stod i stor Gunst hos Fredrik den anden af Preussen og Katharina den anden af Rusland. Han skrev Indledningen til den store franske Encyklopædi.

Alen, Længdemaal, deles i 2 Fod, 4 Kvartér og 24 Tommer.

Alençon (udt. Alangsaang), By i det franske Departement Orne. Fabrikation af Kniplinger. 16,000 Indb.

Alentejo (udt. Alentehsju), Provins i det sydlige Portugal, 330,000 Indb.

Aleppo eller Haleb, By i den asiatisk-tyrkiske Provins Aleppo i Syrien. Stapelplads for tyrkiske, persiske og indiske Varer. 80—100,000 Indbyggere, af hvilke Fjerdeparten Kristne. I Midten af forrige Aarhundrede havde Byen det dobbelte Folketal. Frygteligt Jordskjelv 13de August 1822.

Aleschki, befæstet By i det russiske Guvernement Taurien, 8,000 Indb.

Alesia, i Oldtiden Mandubiernes Hovedstad i Gallien, berømt ved Cæsars Seier over Gallerne Aar 46 før Kr.

Alessandrescu, Gregor, f. 1812, rumænsk Digter og Politiker.

Alessandria, italiensk Provins i Piemont med 683,000 Indb. — Alessandria, By i den nævnte Provins, ved Floden Tanaro, med en stærk 1168 anlagt Fæstning, Bispesæde og Akademi, tæller med nærmeste Omegn 57,000 Indb. I Nærheden ligger Landsbyen Marengo, hvor Napoleon 14de Juni 1800 vandt en glimrende Seier over Østerrigerne, efterat han ligesom Hannibal havde ført sin Hær over Alperne.

Alessi, Galeazzo, f. 1500, d. 1572, en af de største italienske Bygmestere i det 16de Aarh. i Michel Angelos Stil.

Alessio, Havneby i Albanien ved Drinamundingen, i den tyrkiske Provins Skutari. Her er den albanske Helt Skanderbegs Grav.

Aleuterne, en Samling af omtrent 100 høie, vulkanske Øer nordvest for Nordamerika; de strækker sig fra Halvøen Alaska til Kamtschatka og begrændser Behringshavet i Syd; opdagedes af Behring 1728 og solgtes af Rusland til de Forenede Stater 1867. Paa Øerne findes 30 Vulkaner. 1900 Indb.

Alexander den store, Konge af Makedonien, Søn af Filip af Makedonien og Olympia, f. i Pella 356 f. Kr., d. 323 i Babylon. Allerede som Yngling lagde Alexander for Dagen en Karakterens Storhed, en Trang til at øve Storverker og en Ærgjerrighed uden Lige. 18 Aar gammel afgjorde han det for Grækenlands Frihed bestemmende Slag ved Kæronea. Han er en af de største Krigere, Historien kjender. Aristoteles var hans Lærer, og af den græske Krigere Epaminondas lærte han den Krigskunst, hvorved han i Forbindelse med sit Geni underlagde sig Grækenland, Ægypten, Persien og Indien indtil Floden Hydaspes. 334 overskred han Hellesponten med en Hær paa 35,000 Mand af Makedonere og Grækere; ved Granikos og Issos slog han Perserkongens Hære paa ½ Million Mand eller derover, vendte sig derpaa mod Syd, erobrede Jødeland og Ægypten, drog derpaa atter mod Persien, som han helt underlagde sig og hvis Konge Darius

blev dræbt af en Forræder blandt sine egne Folk. Efterat Alexander havde overskredet Indus og beseiret den indiske Konge Porus, maatte han ved Hydaspes vende om, da hans Hær negtede at følge ham længer. Hans store Aand vilde sammensmelte disse vidtstrakte og forskjellige Lande til et Verdensrige. Men Døden overraskede ham i hans 33te Aar, netop som han stod i Begreb med at organisere sit umaadelige Rige. Ved hans Død var der ingen, der magtede at tage den store Arv i Besiddelse. Hans mest fremragende Generaler bemægtigede sig hver sit Stykke af Riget og førte siden langvarige og ødelæggende Krige med hverandre. Alexanders Verk fik dog en stor og varig Betydning for Civilisationen. De Byer, han paa sine Tog med Geniets Klarsyn havde anlagt, blev Plantestæder for materiel og aandelig Udvikling i stor Udstrækning — saaledes Alexandria i Ægypten —; Østen og Vesten traadte fra nu af i en stadig og frugtbar Forbindelse med hinanden, nye Lande og Produkter opdagedes og gjordes frugtbringende baade for det almindelige Samkvem mellem Nationerne og for Videnskaben; de umaadelige Skatte af ædle Metaller, der var ophobede i de persiske Byer, kastedes ud paa Verdensmarkedet og lettede den almindelige Omsætning, og endelig, hvad der var det vigtigste af alt, græsk Sprog og Kultur groede i Fodsporene efter Alexanders Soldater. Medens saaledes Alexander paa den ene Side tilintetgjorde Grækenlands sidste Rest af Selvstændighed, tog han paa den anden Side det rige Kulturens Frø, dette lille Land havde udviklet, i sin stærke Haand og saaede det ud over al Verden. Derved blev Landene omkring Middelhavet ogsaa forberedte til Kristendommens Modtagelse i Tidens Fylde.

Alexander den første, Pawlowitsch, Keiser af Rusland, Søn af Keiser Paul den første, f. 1777, kom tidlig (24de Marts 1801, efterat hans Fader var myrdet) paa Tronen. Han gjorde meget for at hæve Rusland i Kultur og stille det ved Siden af de andre europæiske Kulturlande. Talrige Præsteseminarier, Gymnasier og Elementærskoler blev under ham dels oprettede, dels bedre ordnede og udstyrede. Han befordrede Kunst og Videnskab ved Anlæggelse af Samlinger og Biblioteker, ophævede Livegenskabet i Esthland, Liftland og Kurland og søgte at hæve Industri og Handel. I Henseende til den udenrigske Politik gik hans Bestræbelser ud paa at opnaa Ruslands Overlegenhed over Europas østlige Halvdel. 1805 sluttede han sig til Forbundet mod Frankrige, kjæmpede i Slaget ved Austerlitz og kom 1807 Preussen tilhjelp. I Tilsit lod han sig imidlertid af Napoleon den første vinde for en Deling af Herredømmet over Europa, gav sin Ven Fredrik Vilhelm den tredie af Preussen til Pris for Seierherrens Overmod og begyndte efter Sammenkomsten med Napoleon i Erfurt 1808 at bemægtige sig Finland og Donaulandene. Napoleons Herskesyge, Trykket af Kontinentalsystemet samt Oldenburgs Besættelse af Franskmændene gjorde dog Ende paa Venskabet og bevirkede Ophævelsen af Delingsalliansen, og Napoleons ulykkelige Tog til Rusland 1812 førte atter til et nærmere Forbund med Preussen. Under de forbundne Magters Krig mod Napoleon var Alexanders Indflydelse den mægtigste saavel paa Krigsoperationerne som paa Ordningen af Statsforholdene. Alexanders Tilbøielighed til Grublen i aandelige Ting (Mysticisme) bevirkede, at den fromme Sværmerske Fru von Krüdener fik stor Indflydelse paa ham, og førte til Stiftelsen af den Hellige Alliance mellem Rusland, Østerrige og Preussen, der i lang Tid trælbandt Europa, men sprængtes endelig fuldstændig ved Krimkrigen 1854. Skræmt ved Frihedsbevægelsen i Rusland slog Alexander ind paa Reaktionens Vei, og denne hans nye Retning blev fulgt af hele Europa. Alexander døde i Taganrog den 1ste December 1825. Hans Ægteskab var barnløst, hvorfor hans Broder Nikolaus fulgte ham paa Tronen.

Alexander den anden Nikolajewitsch, ældste Søn af Keiser Nikolaus, f. 1818, besteg Tronen 1855, sluttede efter Sebastopols Fald Freden til Paris (1856) og begyndte strax at iverksætte omfangsrige Reformer. Ophævelsen af Livegenskabet (1863), Armeens Omordning og en Reform i Retsvæsenet fulgte hurtig efter hinanden. Frisindede Reformer i Undervisningsvæsenet og paa Folkeoplysningens Omraade kom ikke til Udførelse paa Grund af Nihilismens Indtrængen i de høiere Skoler og Universiteterne og deraf følgende Udskeielser. Derimod tog Handel og Industri ved Forbedring af Samfærdselsmidlerne i Landets Indre et stort Opsving. Storartede Jernbaneanlæg har betydelig fremmet Rigets materielle Udvikling. Enslags Selvbestemmelsesret i kommunale Anliggender, der blev givet 1864, har været det første Skridt til Ophævelse af den hidtilværende Samling af al Magt hos Regjeringen. Traktater med Kina, der sikrede Besiddelsen af Amurlandet, forøgede Ruslands Indflydelse i Østen, og store Erobringer har udvidet dets Landomraade i Mellemasien. I 1858 underkastede Størstedelen af de kaukasiske Bjergboere sig, efterat deres Fyrste Schamyl var tagen tilfange. I Preussens Krig med Østerrige 1866 og med Frankrige 1870 holdt Rusland sig rolig og lagde ingen Hindringer veien for Preussens Fremgang. I 1872 stiftedes Trekeiserforbundet mellem Alexander og Keiserne af Tyskland og Østerrige, men det blev snart uden Betydning. De Indskrænkninger og Forpligtelser, Alexander havde været nødt til at underkaste sig efter Krimkrigen ved Pariserfreden, brød han for en væsentlig Del i 1871, og optog 1876 det tyrkiske Spørgsmaal ved at erklære Tyrkiet Krig, hvorved han haabede at tvinge dette Land til at indgaa paa hans Fordringer og Ønsker. Denne Krig, der førtes til Begyndelsen af 1878 med afvexlende Held, endte ved Freden til San Stefano med store Ofre for Tyrkiet, der maatte afstaa til Rusland betydelige Landstrækninger og betale en stor Sum i Krigsomkostninger samt anerkjende Ruslands Indflydelse med Hensyn til Ordningen af flere af dets Provinser og de Kristnes Stilling i Tyrkiet. Denne Fred vilde have knækket Tyrkiet og givet Rusland en farlig Overvegt i Europa, hvorfor England med Kraft satte sig mod dens Udførelse og bevirkede en Sammenkomst i Berlin af Befuldmægtigede fra Stormagterne (Berlinerkongressen), hvilken i vigtige Punkter forandrede Fredsbetingelserne.

Alexander, 1) Johan den første, Fyrste af Rumænien, f. 1820, d. 1873 i Tyskland, styrtedes fra Tronen 1866 paa Grund af sine Be-

stræbelser for at skaffe sig Enevoldsmagt. 2) Alexander, Karageorgewitsch, Fyrste af Serbien, f. 1806, valgt til Fyrste 1843, flygtede og affattes 1858, dømtes til strengt Fængsel 1871 for Deltagelse i Mordet paa Michael Obrenowitsch. 3) Alexander, Storfyrst-Tronfølger i Rusland, f. 1845, gift med Prinsesse Dagmar af Danmark, kommanderede 1877 et Armékorps mod Tyrkerne.

Alexander, Navn paa 8 Paver, blandt hvilke den berygtede Alexander den sjette Borgia (1492—1503), en af de mest lastefulde og foragtelige Fyrster, som har levet. Se forøvrigt Artikelen Borgia.

Alexander, Patriark i Alexandria 313—26, Modstander af Arius paa Kirkeforsamlingen i Nicæa 325.

Alexander, Filosof fra Aphrodisias i Karien, lærte i Athen 198—211 e. Kr., berømt som Fortolker af Aristoteles.

Alexander fra Hales, Franciskanermunk i Hales i England, fra 1222 Lærer i Paris, kaldtes den „Ugjendrivelige", død 1245.

Alexander Newsky, russisk Nationalhelt og Helgen, f. 1219, d. 1263. Slog Svenskerne ved Neva 1240.

Alexander Severus, romersk Keiser fra 222—35, f. 208, kjæmpede mod Germanner og Perser og dræbtes 235 af sine egne Soldater.

Alexander, Sir James Edward, engelsk Reisende og Militærforfatter, f. 1803, deltog 1829 i det russiske Felttog i Tyrkiet og i 1854 i Krimkrigen. Foretog en Opdagelsesreise fra Kapkolonien til Egnen om Oranjefloden.

Alexanderbad, Sundhedsbad i Baiern.

Alexandersagn, en ca. 200 e. Kr. af Pseudo-Kallisthenes samlet Sagnkreds om Alexander den store; i Middelalderen ofte poetisk bearbeidet.

Alexanderslaget, et 1831 i Pompeji fundet Mosaikgulv, der forestiller Slaget ved Issos.

Alexandra, Prinsesse af Danmark, f. 1844, gift 1863 med Prinsen af Wales.

Alexandraland, Territorium i det Indre af Australien.

Alexandrette (Skanderun), tyrkisk Sjøhavn i Syrien.

Alexandria, 1) berømt By i det gamle Ægypten, beliggende paa Landtangen mellem Middelhavet og Kystsjøen Mareotis, anlagt af Alexander den store 332 f. Kr., under Ptolemæerne Hoved- og Residensstad og efter Athens Forfald Sæde for den græske Videnskabelighed. Alexandria var dengang Verdens første Handelsstad med omtrent 1 Million Indbyggere. Den Pharos med det berømte Fyrtaarn var forbundet med Staden ved en Molo, der delte Havnen i 2 Dele. Ved Havnen var den prægtigste Bydel med Kongeborgen, Museum med det berømte Bibliothek, Poseidontempel m. m. Blandt Stadens Bygninger kan ogsaa mærkes Alexander den stores og Ptolemæernes Grave. Ved Arabernes Erobring 640 e. Kr. forfaldt Staden; i 1798, da Napoleon stormede den, havde den kun 7,000 Indbyggere. Det nuværende Alexandria, der er europæisk ombygget, er en af Middelhavets betydeligste Handelsstæder, med Arsenal, Flaadestation, Jernbaner og Dampskibsforbindelser. 212,000 Indb., hvoraf mange Europæere. — 2) Havnestad i Virginien i Nordamerika 13,600 Indb.

Alexandriner, et sexfodet jambisk Versemaal. Ex.: „Du al|drig bli|ver gift||, hvis det|idag|ei sker." („Kjærlighed uden Strømper" af J. H. Wessel.)

Alexandrinske Bibeloversættelse, den ældste Oversættelse af det Gamle Testamente, hvilken ca. 250 e. Kr. begyndtes og fortsattes af græsktalende Jøder i Alexandria, efter Sagnet 70 („de 70 Fortolkere"). Derfor heder Oversættelsen Septuaginta, d. e. Sytti.

Alexandrinske Bibliothek, et af Ptolemæerne i Alexandria grundet Bibliothek, der tilsidst talte 700,000 Bind. Den ene af dets to Afdelinger brændte ved Alexandrias Beleiring under Julius Cæsar, men blev erstattet af det pergamiske; den anden blev 391 ødelagt af fanatiske Kristne og ikke, som tidligere antaget, af Kalifen Omar.

Alexandrinske Codex, et græsk Haandskrift af Bibelen, nu i Britisk Museum.

Alexandrinsk Literatur, den Literatur, der opblomstrede i Alexandria, efterat Athen var ophørt at være den græske Kulturs Midtpunkt. Denne Literatur stod med Hensyn til Poesi og Filosofi tilbage for den ældre græske og manglede navnlig dennes Originalitet; i kritisk og videnskabelig Henseende forøvrigt indtog den en høi Rang (Grammatik, Mathematik, Astronomi (Ptolemæos's Verdenssystem) og Geografi). — Alexandrinske Skole, en i Alexandria især i det 3die Aarhundrede blomstrende kristelig-filosofisk Skole, der søgte at begrunde Kristendommen videnskabelig og bringe den i Samklang med Filosofien. Dens mest fremragende Lærer var Kirkefaderen Origenes.

Alexandrinske Tidsalder, den Tid, hvori Alexandria efter Grækenlands og dets Literaturs Forfald var det vigtigste kommercielle og aandelige Centrum i Middelhavslandene. Den falder i to Tidsrum: Ptolemæernes Tid fra 323—30 f. Kr. og det romerske Tidsrum fra 30 f. Kr. til Arabernes Indfald 640 e. Kr.

Alexandropol (Gumri), By og Fæstning i det russiske Guvernement Eriwan i Kaukasus. 21,000 Indb.

Alexandrow, By med et berømt Nonnekloster i det russiske Guvernement Wladimir ved Sseraja. 7,000 Indb.

Alexandrowsk, befæstet By ved Dniepr, 4,500 Indb.; vigtigt Oplagssted.

Alexei Michailowitsch, den anden russiske Czar af Slægten Romanow, f. 1629, d. 1676. Uagtet han maatte kjæmpe med flere Tronfordrere, førte han dog mange heldige Krige udadtil. Saaledes erobrede han flere Provinser fra Polen, underlagde sig en Del af Ukraine og udvidede Ruslands Herredømme langt ind i Sibirien.

Alexei Petrowitsch, Peter den stores ældste Søn, f. 1690, d. 1718 i Fængsel. Da han viste sig fiendtlig mod Faderens store Reformer, paadrog han sig dennes Had og maatte flygte; lokket tilbage blev han dømt til Døden, men benaadet med Fængselsstraf. Han blev ogsaa benaadet for denne, men døde af Sindsbevægelse i Fængslet.

Alexianere, en i Antwerpen omtr. Aar 1300 stiftet Klosterforening eller Munkeorden, hvis Formaal var at undervise Børn, pleie Syge osv. Ordenen stiftede mange Klostre i Nederlandene, Tyskland og Polen.

Alexinatz, Fæstning i det sydlige Serbien, erobret af Tyrkerne i Oktober 1876. 4,000 Indb.

Alexius den første Komnenos, østromersk Keiser, f. 1048, d. 1118. Han blev sat paa Tronen af en af Rigets Hære paa Grund af sin Feltherredygtighed. Som Keiser kjæmpede han mod Normanner og Korsfarere, som han behandlede med Klogskab, og mod Tyrkerne, som han bibragte to store Nederlag. Det var ham, Sigurd Jorsalfarer gjæstede paa sit Tog til det hellige Land.

Alexius den hellige levede i det 5te Aarhundrede ukjendt, som Tigger, 17 Aar under Trappen i sin Faders Hus (Faderen var Senator i Rom).

Alfabet, Bogstavrækken i et Sprog. Navnet Alfabet kommer af de to første Bogstaver i det græske Sprog: Alpha og Beta. Man kjender i det hele over 400 Alfabeter. Det latinske Alfabet er udviklet af det græske, som stammer fra Fønikerne, hvis Alfabet igjen var en Omdannelse af den babyloniske Kileskrift. Det gothiske Alfabet (det hos os sædvanlig benyttede) er det latinske, af Munkene udskjæmt med Snirkler. — Alfabetisk, efter Bogstavrækken, som følger efter Bogstavordenen.

Alfer, Naturaander i den nordiske Gudelære. Lysalferne boede i Alfheim (i Himlen), var Menneskenes Venner og fagrere end Solen, Svartalferne, der var fortere end Beg, boede i Jorden og var Menneskenes Fiender. Se forøvrigt Gudelære.

Alf Erlingsson, se Alv E.

Alfieri, Vittoria, Grev, italiensk Digter og Omskaber af Italiens tragiske Scene, f. 1749 i Asti i Piemont, d. 1803 i Florens; han stod i sine sidste Aar i nært Forhold til Grevinden af Albany. Han har skrevet tragiske, komiske, lyriske og episke Digte og Satirer.

Alf Knutsson, se Knut Alvsson.

Alfons, 1) Navn paa Konger af Arragonien og Navarra. 2) Navn paa 11 Konger af Kastilien. 3) Alfons den tredie, den store, Konge af Leon, Asturien og Galicien, f. 848, d. 912. 4) Alfons den tolvte, Spaniens nuværende Konge, f. 1857, Søn af den afsatte Dronning Isabella; Konge siden 1875. 5) Navn paa 6 Konger af Portugal, blandt hvilke Alfons den femte, Afrikaneren, under hvem Guineakysten opdagedes og de første portugisiske Kolonier grundlagdes. Han udgav en Lovsamling for sit Folk.

Alfonsinske Tavler, astronomiske Tavler udarbeidede under Alfons den tiende af Kastilien (1252—82).

Alfort (udt. Alfaar), Landsby med berømt Dyrlægeskole i Departementet Seine i Frankrige.

Alfragani, arabisk Geograf i det 9de Aarhundrede.

Alfred den store (udt. Ælfred), Konge i England, f. 829, d. 901. Han var en Søn af Kong Etelwulf og blev af Folket udraabt til Konge efter sin ældre Broder Ethelreds Død 871. I Begyndelsen maatte han flygte for de indtrængende Daner og nordiske Vikinger; men efterat han havde beseiret dem i 3 store Slag, var deres Magt i England fuldstændig brudt 897. Han udgav gode Love, grundede Skoler, sørgede for Landets Opdyrkning og for Udviklingen af dets Næringsveie overhoved, grundlagde Englands Sjømagt, fremmede Videnskaben og var selv en dygtig Forfatter.

Al fresco, se Frescomaleri.

Algarbien eller **Algarve**, Portugals sydligste Provins, med 190,000 Indb. og Hovedstad Faro.

Algardi, Alessandro, italiensk Billedhugger, f. 1602 i Bologna, d. 1654. Hovedverk: Reliefet Attila i St. Peterskirken i Rom.

Algarotpulver, et Brækmiddel, der bestaar af en Antimonchloridoplosning i Vand.

Algau, det sydvestlige Baiern og det nordvestlige Tyrol. Algauer-Alperne, den Del af Alperne, der strækker sig ind i Landskabet Algau.

Algebra (arab.), en Del af den rene Mathematik, Læren om Ligninger; Bogstavregning.

Algenib, Stjerne af 2den Størrelse i Stjernebilledet Pegasus; Stjerne af 2den Størrelse i Perseus.

Alger eller Tare (Tang), Planteklasse af Kryptogamerne, én- eller flercellede, mikroskopisk smaa eller meget store. De har forskjellige Former: Grønalger paa grundt (ferskt og salt) Vand, Rødalger og Brunalger i salt Vand. Af Havtarerne fabrikeres Jod og Soda.

Algerien (udt. Alsjerien), tidligere tyrkisk Vasalstat, siden 1830 fransk Koloni, paa Afrikas Nordkyst ved Middelhavet mellem Marokko og Tunis, ca. 12,000 Kv.mil stort med henved 3 Mill. Indb., af hvilke 2½ Mill. Muhamedanere (Arabere, Berber og Kabyler) og Resten Europæere, mest Franskmænd. Landet deles geografisk i 3 Dele: 1) Kyststrækningen ved Middelhavet (Tell), 2) en skovrig Høislette med mange Bjergtoppe og Saltsumpe (Schotts) i Midten og 3) sydligst den frugtbare saakaldte Algeriske Sahara. Floder: Schelif, Seybouse og Semmam. Kulturplanter: Hvede, Byg, Olie, Tobak, Vin og Bomuld. I Spidsen for Algeriens Forvaltning staar en fransk General-Guvernør, der i sig forener den øverste civile og militære Magt; under ham staar Præfekterne over de 3 Provinser: Algier, Oran og Konstantine. Enhver af disse Provinser deles i et Civil- og et Militærdistrikt. De Indfødte staar i enkelte Anliggender under egne Høvdinger. Algeriens samlede Omsætning udgjør ca. 350 Mill. Francs; det har Jernbaner og Telegrafer. Hovedstad Algier. — Algerien, der i Oldtiden hørte til Numidien, blev 46 f. Kr. erobret af Romerne, 429 e. Kr. af Vandalerne og 690 ødelagt af Araberne. Byen Algier anlagdes 935 af den arabiske Fyrste Zeiri, hvis Efterkommere herskede til 1148. 1509 blev Landet erobret af Ferdinand den katholske af Spanien. Nogle Aar senere gjorde den frafaldne Græker Dscherredin Barbarossa Algerien til en under Tyrkiets Beskyttelse staaende Sjørøverstat, som forurolige navnlig Middelhavets Handel, og hvis Magt Frankrige, England og Spanien gjentagende forgjæves søgte at knække. Flere kristne Stater saa sig derfor nødte til at betale en aarlig Afgift for at sikre sin Handel, Danmark og Norge ved Traktat af 1746. Men da Dejen Hussein i 1827 havde krænket den franske Konsul, ledede dette til en Blokade af alle Algeriens Sjøhavne og i 1830 til en fransk Expedition, der begyndte Landets Erobring. Denne blev gjennemført ved flere af Frankriges mest udmærkede Krigere i den nyere

Tid, af hvilke mærkes Marskal Bugeaud. Franskmændenes farligste Modstander var Araberhøvdingen Abd-el-Kader, der i 1847 endelig maatte overgive sig. Efter utallige Kampe i disse Aar havde Frankrige udbredt sit Herredømme fra Kysten længer og længer ind i Landet. Under den fransk-tyske Krig 1870—71 udbrød flere Opstande, der blev blodig undertrykte.

Algeziras, Havnestad i den spanske Provins Cadiz ved Gibraltarstrædet. 14,000 Indb. Den har en livlig Kysthandel. Her stod 1801 to Sjøslag mellem en engelsk og en fransk Flaade. I det første blev Franskmændene Seierherrer, i det sidste Englænderne.

Alghero, befæstet By paa Øen Sardiniens Vestkyst. 9,000 Indb. I Nærheden af denne By findes Middelhavets bedste Koraller.

Algier (udt. Allsjihr), Hovedstad i den franske Kolonі Algerien, ved Middelhavet, med 49,000 Indb., hvoraf Halvdelen Europæer. Den er Sæde for Kolonien Algeriens høieste civile, geistlige og militære Forvaltning, har et Universitet og andre høiere Skoler, et smukt og vigtigt Sjøarsenal. Havnen, der rummer en større Orlogsflaade, og Fæstningsverkerne blev allerede paabegyndte 1530 af Barbarossa. Byen, der er Knudepunkt for flere Jernbaner, har en betydelig Handel.

Algierſk Metal, en hvid, klingende Metalblanding af Tin (94.5), Kobber (5.0) og Antimon (0.5).

Algoabai, Havbugt paa Sydostkysten af Kaplandet.

Algodonbai, Bugt ved Stillehavet paa Kysten af Bolivia i Sydamerika.

Algol, Stjerne af 2den Størrelse i Stjernebilledet Perseus, mærkelig ved sine hurtige Lysforandringer.

Algonkin eller **Algonquins**, et fælles Navn for flere Indianerstammer i Nordamerika, hvilke tidligere besad hele Landet mellem Mississippi og Atlanterhavet. Af disse Stammer kan nævnes: Delawarerne, Mohikanerne og Susquehanerne. Under Sammenstødet med Europæerne er disse Indianerfolk dels uddøde, dels trængte mod Nordvest. Nu er der kun 18,000 Mennesker tilbage af de engang talrige og mægtige Stammer.

Algreen Ussing, se Ussing.

Alhajoth, se Capella.

Alhama (udt. Alama), Navn paa tre Byer i Spanien med varme Svovlbade: Alhama i Provinsen Granada, berømt Badested, tidligere en af de vigtigste mauriske Fæstninger, 7,400 Indb.; Alhama i Provinsen Murcia med 4,000 Indb. og Alhama i Provinsen Saragossa; her har Svovlkilderne en Varmegrad af 32—46 C. — Alhama er ogsaa Navnet paa en af Ebros Bifloder.

Alhambra eller **Alhamra** (arab. „den røde Borg"), Fæstning og Palads i Granada, opført af Maurerne 1213—1338, det skjønneste Mindesmærke om arabisk Byguingskunst, der findes i Europa. Især mærkelig er Løvegaarden med den berømte Springbrønd, der bæres af 12 i Marmor udhugne Løver.

Alhazen, arabisk Stjernekyndig, levede i Spanien omtrent 1100.

Alheden, en stor Hedestrækning i Jylland, af hvilken nu en ikke ubetydelig Del er opdyrket.

Alhidade (arab. „Tæller") bevægelig Lineal paa enkelte Vinkelinstrumenter, hvormed Kikkertens Dreininger maales.

Alhucemas, spansk Fæstning i Nordafrika, paa en Ø ved Kysten af Marokko, hvorhen Spanierne sender Forbrydere.

Ali, et af de mest brugelige muhamedanske Navne; ogsaa en Ærestitel, der betyder Høihed, Excellence.

Ali, Pascha af Janina, f. 1741 i Albanien, Søn af en Høvding, ydede Tyrkiet god Tjeneste i Krigen med Rusland og Østerrige 1787, blev udnævnt til Pascha af Janina og 1803 til Overstatholder i Rumelien. I hemmelig Forbindelse med Franskmændene og Russerne søgte han at gjøre sig fuldstændig uafhængig af Tyrkiet. Af Kurschid Pascha indesluttedes han i Janina 1822, overgav sig til ham mod Sikkerhed for Liv og Gods, men blev i Februar s. A. nedhugget. Ali, der var ligesaa hadet som frygtet, var falsk, mistroisk og uforsonlig, derhos blodtørstig. Strax Lykken begyndte at føie ham, dræbte han sin Broder og lod sin Moder indesperre. Senere lod han engang, for at hevne sig for en hans Moder 40 Aar tidligere tilsøiet Fornærmelse, 739 mandlige Efterkommere af de afdøde Gjerningsmænd dræbe. En anden Gang lod han en Grækerinde kaste i Havet tilligemed femten andre Kvinder, fordi han syntes, hun øvede for stor Indflydelse paa hans Søn.

Alia (Allia), nu Aja, Bifod til Tiber ovenfor Rom; her seirede Galleren Brennus over Romerne 390 f. Kr.

Ali Bei, f. 1728 i Abkasien, var først Slave hos den ægyptiske Janitscharhøvding Ibrahim, men blev paa Grund af sin Tapperhed dennes Efterfølger 1757. Efterat han 1771 havde svunget sig op til uafhængig Sultan af Ægypten, erobrede han Mekka og Syrien, beseirede Tyrkerne gjentagne Gange, men blev endelig overvunden 1773 Nogle Dage efter døde han.

Ali ben Abu Taleb, f. 602 i Mekka, Muhameds troeste Tilhænger og gift med hans Datter Fatime. Han blev den 4de Kalif 656, men myrdedes 661.

Alibi, andensteds. At bevise sit Alibi vil sige at bevise, at man paa en Tid, da noget er foregaaet, t. Ex. en Forbrydelse, har opholdt sig paa et andet Sted end det, hvor Gjerningen foregik.

Alicante, spansk Provins med 440,000 Indb. Alicante, Provinsens Hovedstad, ved Middelhavet, 32,000 Indb., er næst Cadiz og Barcelona Spaniens vigtigste Sjøhavn; udfører Sydfrugter, Salt og Alicantevin. Denne tilberedes af de Druer, som voxer paa den nordlige Skraaning af det høie befæstede Bjerg, der rager opover Byen.

Alicata (Licata), By i Provinsen Girgenti paa Siciliens Sydkyst. 16,000 Indb.

Alighieri, se Dante.

Alimentationsbidrag, Opfostringsbidrag, navnlig Faderens Opfostringsbidrag til uægte Barn. (Lov af 1ste August 1821).

Alingsås, By i Vestergötland i Sverige ved Indsjøen Mjørn, 2,200 Indb.

Alison (udt. Ællis'n), Archibald, f. 1792, d. 1867, skotsk Historieskriver og juridisk Forfatter. Han har blandt andet skrevet „Europas Historie fra Begyndelsen af den franske Revolution til Bourbonnernes Gjenindsættelse"; den udkom i ti

Bind og er oversat paa fem Sprog, deriblandt paa Arabisk og Hindostansk. I 1861 udkom 10de Oplag af den engelske Original i 14 Bind.

Alizarin, et Farvestof i orangerøde Krystaller, der fremstilles af Kraproden. Siden 1870 fremstilles Alizarin ogsaa af Anthracen, et i Stenkultjæren forekommende Kulvandstof. Anvendes ved Fremstilling af Tyrkisrødt. — Alizarinblæk, en Sort Blæk, som skriver blaagrønt; Skriften bliver dog snart sort.

Alkalier, de farveløse, i Vand opløselige, ætsende Oxyder og Oxydhydrater af Alkali-Metallerne: Kalium, Natrium, Lithium, Cæsium, Rubidium og Radikalet Ammonium; de er de stærkeste Baser, farver rødt Lakmuspapir blaat og danner med Syrer Alkalisalte, der næsten uden Undtagelse er let opløselige i Vand. — Alkaliske Jordarter er de farveløse, tungt opløselige Oxyder og Oxydhydrater af Jordalkali-Metallerne: Barium, Strontium, Kalcium og Magnesium. Oxydhydratet af Kalcium er det samme som lædsket Kalk.

Alkaloider, Plantebaser, kvælstofholdige, i Planteriget forekommende Stoffer, der ligesom Alkalierne forbinder sig med Syrer til Salte. De er dels flydende og flygtige, som: Nikotin (i Tobak) og Coniin (i Skarntyde); dels og for det meste er de faste, ikke flygtige, farveløse, uden Lugt, bitre af Smag. De virker kraftig paa Organismen og danner den virksomme Del af mange Læge- og Nydelsesmidler; flere er stærke Gifte. Af Alkaloider kan mærkes: Kinin, Kinkonin, Piperin, Kaffein, Strykнin, Morfin, Atropin, Veratrin m. fl., hvoraf fornemmelig de fire sidstnævnte er stærke Gifte.

Alkamenes, berømt græsk Billedhugger i det 5te Aarh. e. Kr., Phidias's dygtigste Elev.

Alkanna, Planteslægt af de Rubladedes Familie. Roden (den ægte) af Farve-Alkannaen fra Sydeuropa, hvilken indeholder et rødt Farvestof, bruges til Rødfarvning af Olier, Salver osv. og til Tilberedelse af Sminke. Den ægte Alkanna-Rod faaes af den hvide Lawsonie fra Orienten, der hører til Kattehalefamilien; den bruges som Lægemiddel og til Farvning. Alkanna er Bibelens Copher (Høis. 1, 14).

Alkarsin, en ildelugtende, giftig, selvantændelig Vædske, der faaes ved Ophedning af eddikesurt Kali med Arsénsyrling.

Alke, Slægt af Svømmefuglenes Familie, med smaa og korte Vinger. Alkerne findes i stort Antal i Polarlandene, hvor deres Æg og Fjer er en vigtig Nærings- og Salgsgjenstand. Der gives flere Arter af dem: Lomvien eller den spidsnæbbede Alke, den almindelige eller krumnæbbede Alke, Lunnefuglen, Alkekongen m. fl.

Alkemi (Alkymi), af det arabiske Ord alkimia) brugtes oprindelig i samme Betydning som Kemi (se dette Ord); fra det 2det Aarhundrede har Ordet Alkemi været ensbetydende med Kunsten at omdanne uædle Metaller til ædle, „gjøre Guld". Alkemisterne kaldte sin formentlige Kunst „de Vises Sten". De paastod, at et af deres Midler, den „store Elixir", ikke alene kunde omdanne uædle Metaller til Guld, men ogsaa helbrede alle mulige Sygdomme, ja endog bringe den tabte Ungdom tilbage og forlænge Menneskets Liv. Alkemien er meget gammel; den bragtes af Araberne til Spanien og udbredte sig derfra over det øvrige Europa. Under Forsøg paa at finde „de Vises Sten" opdagede Joh. Böttcher Porcelænet og Munken Berthold Schwartz Krudtet.

Alkibiades, berømt Athener, f. 451 f. Kr., Sokrates's Elev og Yndling, udmærket Taler og Feltherre, men letsindig og ærgjerrig; han indviklede Athenerne i Krig med Spartanerne, til hvem han efter en Anklage for Gudsbespottelse flygtede; mistænkt af dem flygtede han til den persiske Statholder Tissafernes i Lilleasien, blev hjemkaldt og fik Overkommandoen over Athens Flaade, slog Spartanerne, men landsforvistes (407) atter paa Grund af en Underfeltherres Nederlag, flygtede anden Gang til Perserne, hvilke i Aaret 404 efter Spartas Opfordring dræbte ham paa et Slot i Frygien.

Alkiphron, græsk Forfatter fra det 3die Aarh.; han har skrevet 118 „Kjærlighedsbreve", der giver et livligt og anskueligt Billede af Tidens Sæder og Tænkemaade.

Alkmaar (udt. Alkmar), By i det nordlige Holland ved Nordkanalen. 11,600 Indb. Handel med Fedevarer og Blomster. Den er et Mønster paa hollandsk Renhed og Orden.

Alkman fra Sardes, en af den græske lyriske Digtnings Grundlæggere, levede i det 7de Aarh. f. Kr. Efter ham Benævnelsen: det alkmaniske (daktyliske) Vers.

Alkmene, en af de smaa Planeter mellem Mars og Jupiter.

Alkmæon, græsk Læge fra Kroton, den første, der foretog Dissektioner.

Alkohol, den berusende Bestanddel i alle gjærede Drikke, saasom Brændevin, Vin og Øl, udvindes af Druesukker, der ved Gjæring spaltes i Alkohol og Kulsyre. Vandfri Alkohol eller, som den ogsaa kaldes, absolut Alkohol, virker som Gift. Alkohol, fortyndet med Vand, fører Navn af Spiritus eller Brændevin, efter Styrkegraden; Brændevin indeholder saaledes omtrent 40 Procent Alkohol. Forruden som Nydelses- eller Berusningsmiddel anvendes Alkohol baade til medicinsk og teknisk Brug. — I mere udvidet Forstand betegnes ved Alkohol en Række af organiske Forbindelser, der samtlige bestaar af Kulstof, Vandstof og Surstof.

Alkoran, se Koran.

Alkove (norsk: Kove), et afsondret mindre Rum uden Vinduer.

Alkæos fra Mitylene, en af de ældste græske lyriske Digtere fra det 7de Aarh. f. Kr. Samtidig med ham levede Digterinden Sappho. Alkæos blev efterlignet af den romerske Digter Horats.

Allabatti, fine broderede Bomuldstøier fra Indien.

Allah (arab., egentlig al ilah), „den Tilbedelsesværdige", Muhamedanernes Navn paa Gud.

Allahabad, By i Indien, Hovedstad i den engelsk-indiske Provins af samme Navn, ved Ganges og Dschamna, 106,000 Indb. Hovedvaabenplads og en af Hinduernes hellige Steder. Betydelig Handel.

Allan Karder, Stifter af Spiritisternes Samfund, f. 1803, d. 1869.

Allard (udt. Allar), Jean François, f. 1783 i Frankrige, d. 1839, var først i fransk Krigstjeneste, men gik i 1815 til Persien, derpaa til Afghanistan og i 1820 til Indien, hvor han tilsidst blev Generalissimus i Lahore.

Allé, en Vei, der fører gjennem en Række regelmæssig plantede Træer paa begge Sider.

Alleghany (udt. Allegenni), nordamerikansk Flod, udspringer i det nordlige Pennsylvanien og forener sig ved Pittsburg med Monongahela, hvorved Floden faar Navn af Ohio.

Alleghanybjergene eller Apalacherne (udt. Aplætsjerne), en Bjergkjæde i det østlige af de Forenede Stater, strækker sig i nordøstlig Retning langs Atlanterhavet til Floden Hudson. Den bestaar af flere ligeløbende Kjæder, gjennemskjæres af Tverdale og danner Vandskillet mellem Atlanterhavet, de store amerikanske Indsjøer og Mississippi. De er rige paa Skov og Mineralier, især Jern og Kul. Alleghanybjergenes høieste Punkt er Black Mountain (6,100 Fod).

Alleghany-City (udt. sitti), Fabrikby i Pennsylvanien ved Alleghanyfloden med 53,000 Indb.

Allegori, Anskueliggjøren af en Gjenstand ved en anden, der ligner den; Sindbillede, forblommet Tale. — Allegorisk, forblommet, sindbilledligt, hentydende paa. Allegorisk Fortolkning er en saadan, hvorved Ordene i et Skrift ikke opfattes efter deres ligefremme Mening, men som Udtryk for en anden og dybere, der ikke ligefrem er udtalt. — Ved allegoriske Væsener forstaar man Begreber eller Idéer, fremstillede som selvstændige Væsener, t. Ex. Retfærdigheden som en kvindelig Figur med Vegtskaal og Sværd.

Allegri, 1) se Correggio. 2) Allegri, Georgio, italiensk Kirkekomponist, f. 1580 i Rom, d. 1652. Hans Hovedverk er det store Miserere med dobbelt Kor, der endnu hvert Aar i den stille Uge opføres i det sixtinske Kapel i Rom.

Allegro (i Musiken), hurtig, munter. Allegretto, mindre hurtig end Allegro. Allegrissimo, meget hurtig.

Allehaande, „Madpeber", umodne tørrede Frugter af Allehaandetræet fra Vestindien.

Allehelgensbugt i Brasilien ved Atlanterhavet, har gode Havne og en fortrinlig Red.

Allehelgensdag, det er alle Helliges (Helgeners) Fest; romersk-katholsk Fest den 1ste Novbr.

Allen, Karl Ferdinand, Professor ved Universitetet i Kjøbenhavn, f. 1811, d. 1871. Han er en af de mest fremragende danske Historikere i dette Aarhundrede, og hans Skrifter, hvoraf det betydeligste er „De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Kristian II., Fredrik I., Gustav Wasa, Grevefeiden 1497—1536", udmærker sig ved Rigdom og Fylde i Fremstillingen samt ved en let og behagelig Stil.

Allenghin, By i Preussen, ikke langt fra Königsberg, 6,000 Indb.

Allentown (udt. Allentoun), By i Pennsylvanien ved Floden Lehigh, 14,000 Indb. Jernindustri.

Aller, Bifod til Weser, udspringer i Nærheden af Magdeburg, 21 Mil lang; seilbar fra Kölln.

Allerhelligste, den affondrede, bagerste Del af det jødiske Tabernakel og (senere) Tempel, hvor Pagtens Ark stod. Det maatte kun betrædes af Ypperstepresten paa den store Forsoningsfest. Det Allerhelligste betegner hos Katholikerne den indviede Hostie.

Allerkristeligste Majestæt var en Titel, som Pave Paul den anden 1469 gav Kong Ludvig den ellevte af Frankrige, og som blev benyttet af den ældre bourbonske Linie.

Allertroeste Majestæt, Titel for Kongerne af Portugal fra 1748, da Pave Benedikt den fjortende gav den til Johan den femte.

Alle Sjeles Fest, Fest i den katholske Kirke den 2den Novbr. til Minde om de afdøde Troende; indført af Abbed Odilo af Clugny 993.

Allia (nu Aja), en liden Elv, der strax ovenfor Rom falder i Tiberen, bekjendt ved det Nederlag, som Romerne her led i et Slag mod Gallerne under Brennus den 18de Juli 390 f. Kr.

Alliance (udt. Alliangs), Forbund mellem to eller flere Stater til fælles Optræden mod andre Magter. Offensiv Alliance: Angrebsforbund. Defensiv Alliance: Forsvarsforbund. Alliere, indgaa en Alliance. Allieret, forbunden med, Forbundsfælle.

Allier (udt. Alje), 1) seilbar Bifod til Loire i Frankrige, 56 Mil lang. 2) Departement i Mellemfrankrige, gjennemstrømmes af Floderne Loire og Allier, 390,000 Indb. Vigtigste By er Moulins.

Alligation, Blanding. — Alligationsregning, Blandingsregning, hvorved man t. Ex. kan finde, i hvilket Forhold to Sorter af en Vare skal blandes for at give en Mellemsort af en vis Godhed. Især vigtig ved Metalblandinger.

Alligator eller Kaiman, en Krokodilleart, som kun forekommer i Amerika og er mindre end den almindelige Krokodil, men dog farlig for Mennesket. Den kan blive indtil 7 Alen lang. Den har afstumpet Snude og halv Svømmehud mellem Tæerne paa Bagfødderne.

Allike, se Kaie.

Allingham (udt. Allinghæm), William, anglo-irsk Digter, f. 1828.

Alliteration, se Bogstavrim.

Allmann (udt. Allmen), G. J., engelsk Zoolog, bekjendt ved sine værdifulde Arbeider om de lavere Ferskvandsdyr. Er Professor i Edinburgh.

Alloa (udt. Allloa), By med Havn ved Firth of Forth i Skotland, 9,400 Indb. I Nærheden Jern- og Kulgruber.

Allobrogerne, et keltisk Bjergfolk mellem Isère og Rhône i Gallien (det nuværende Dauphiné og Savoyen), undertvunget af Romerne 121 f. Kr.

Allod (Allodium), af de germanniske Ord al og od (beslægtet med vort Odel), betegnede i Middelalderen fuld og arvelig Eiendom, i Modsætning til Len eller Feudum, hvorved man forstod større faste Eiendomme, som Fyrsten skjænkede sine fortjente Mænd til Brug paa Livstid, medens Eiendomsretten forblev hos Fyrsten selv.

Allokution, Tiltale, især en høitidelig Tale, saasom Pavens Foredrag i Kardinalernes Forsamling.

Allonge (udt. Alaangsj), Anhang, Tillæg, t. Ex. et til en Vexel klæbet Stykke Papir, for at give Plads til flere Navne. — Allongeparykker, Parykker fra det 17de og 18de Aarh., med lange, pudrede Lokker.

Allopathi, se Homøopathi.

Allori, Alessandro, florentinsk Maler, Efterligner af Michel Angelo, f. 1535, d. 1607. Hans Søn Christophano Allori, ligeledes Maler, f. 1577, d. 1621, indtager som Kunstner en endnu høiere Rang end Faderen. Hans Hovedverk er Judith med Holofernes's Hoved.

Allotropi, Grundstoffernes Evne til at optræde i forskjellige Former, t. Ex. Kulstof som Diamant, Blyant og Kul.

Allsherjarthing, se Althing.

Allston (udt. Ælst'n), Washington, amerikansk Maler og Digter, f. 1779, d. 1843. Har især malet bibelske Billeder.

Alludere, hentyde til. Allusion, Hentydning.

Alluvium, Alluvialdannelser, de yngste Afleiringer paa Jordens Overflade, hvilke fremdeles fortsættes. De opstaar derved, at Vandet i Floddale og ved Havkyster skyller op Sand, Grus, forraadnede Rester af Planter og Dyr m. m. Til Alluvialdannelser henregnes Torvmyrer, Koralrev, Infusorieleier o. a.

Alm, Træ af Almefamilien, der dels voxer vildt, dels plantes i Alléer og Haver; blomstrer i April.

Alma, en liden Elv paa Halvøen Krim i Sortehavet, bekjendt ved Franskmændenes og Englændernes Seier over Russerne i Krimkrigen, 20de September 1854.

Almada, By i Provinsen Estremadura i Portugal, ligeoverfor Lissabon ved Floden Tejos venstre Bred; 6,000 Indb. Handel med Vin.

Almade kaldes et hurtigseilende Fartøi i Kalkutta.

Almaden, By i Ny-Kastilien i Sierra Morena i Spanien, 7,000 Indb. Berømte Kvikfølvgruber, der hører til de rigeste paa Jorden.

Almagro, By i Ny-Kastilien i Spanien, 10,000 Indb. Hovedsted for den spanske Knipplingsfabrikation.

Almagro, Diego, funden 1475 som Hittebarn ved Byen Almagro, hjalp Pizarro ved Opdagelsen og Erobringen af Peru, erobrede Chili, men blev, da han vilde styrte Pizarro, af denne fangen og dræbt 1538. Almagros Søn, Diego d'Almagro, hevnede Faderen ved at dræbe Pizarro 1541.

Almali eller **Elmaly**, By i Lilleasien, 20,000 Indb. Talrige Vandværker for Fabrikdrift, livlig Handel.

Almamum, Kalif fra 813—833, af Abassidernes Dynasti, ligesom Faderen, Harun-al-Raschid, en Ven af Kunst og Videnskab; han hævede Bagdad til Arabernes literære og aandelige Midtpunkt.

Almanak (arab. al-manah, Maal, Tid), en Bog, hvori Aarets Dage, Uger og Maaneder, med Feste, Helligdage, Maaneskifter, Planeternes Stilling og andre astronomiske Beregninger for Aaret findes optegnede. I Middelalderen gav man astronomiske Kalendere Navn af Almanaker; de indeholdt astrologiske eller andre Bemærkninger, senere desuden Notiser om Postgangen, Messer, Markeder, Høffester o. m. s. saavelsom Anekdoter, Fortællinger osv. I den senere Tid meddeles ogsaa i Almanakerne almennyttige Oplysninger: Postruter, Fortegnelse over Markeder, statistiske Tabeller, Fredningsbestemmelser m. m. Det norske Universitet har Eneret til at udgive Almanaker i Norge. — Den første trykte Almanak udkom 1460 i Wien.

Almansa, By i den spanske Provins Albacete (Murcia), 7,400 Indb. Monument til Minde om Spaniernes og Franskmændenes Seier her over de forenede Englændere, Portugisere og Hollændere 1707.

Almansor, Kalif fra 754—775, af Abassidernes Dynasti, grundlagde Bagdad 762 og fremmede Kunst og Videnskab, men forfulgte de Kristne i Ægypten og Syrien. Under ham løsrev Spanien sig og dannede et selvstændigt Kalifat.

Almanzara, Flod i spansk Estremadura. Franskmændene seirede her over Spanierne 1810.

Almeida, stærk Grændsefæstning i den portugisiske Provins Beira, 4,500 Indb. Den franske Marskal Masséna slog her 1810 Spanierne og blev selv 1811 slaaet af Englænderne under Wellington.

Almeida, Don Francisco d', portugisisk Helt af Slægten Abrantes, blev 1505 af Emanuel den første udnævnt til den første Vicekonge i Indien og lagde som saadan Staterne Quiloa, Cananor, Cochin, Kalikut, Malakka m. fl. under Portugals Herredømme. Da hans Søn Lorenzo var falden i et Sjøslag mod Ægypterne, hvilede han ikke, før han fik hevnet ham, og slog en ægyptisk-indisk Flaade 1509, men faldt paa en Tilbagereise til Portugal i Kamp mod Hottentotterne 1510. Hans Søn Lorenzo, der faldt 1507, opdagede Maldiverne og Madagaskar.

Almeida-Garret, Joao Baptista de, f. 1799 i Oporto, d. 1854 i Lissabon, en af de mest fremragende portugisiske Digtere i den nyeste Tid, der især har gjort sig bekjendt ved at angribe og spotte Munkene. Han var tillige Statsmand. Efter Omvæltningen i 1820 blev han 21 Aar gammel Minister for den offentlige Undervisning, men i 1823 og 1828 under Partiernes Vexling landsforvist. Med Dom Pedro vendte han tilbage og var siden virksom som Medlem af Cortes og som Diplomat.

Almendingen, Ludvig Harscher von, f. 1766, d. 1827, udmærket tysk Retslærd, der i Forening med Feuerbach og Grolman omdannede Strafferettens Theorier.

Almenninger kaldes de Strækninger af Norge, som ikke blev optagne ved Nordmændenes Indvandring og Bosættelse, og hvorover Staten efter Harald Haarfagre tilegnede sig Eiendomsret, medens de tilgrændsende Bygdelag havde en ved Lov nærmere bestemt Brugsret. I forrige Aarhundrede blev paa Grund af den herskende Finansnød nogle Almenninger solgte; men dette vakte paa flere Steder Almuens Uvillie, og videre Salg indstilledes. Almenningernes nuværende Retsstilling er nærmere bestemt ved Lov af 12te Oktbr. 1857 og af 22de Juni 1862. I andre Lande findes ogsaa Almenninger.

Almeria, Kystprovins i Andalusien i Spanien med 361,000 Indb. Almeria, By i Provinsen, ved Middelhavet, med 30,000 Indb. God Havn, Handel med Vin og Silke.

Almlöf, Nils Vilhelm, fremragende svensk tragisk Skuespiller, f. 1799, d. 1875. Sønnen, Karl And. Knut Almlöf, f. 1829, udmærket komisk Skuespiller i Stockholm.

Almohader, se Almoravider.

Almonde, Don Juan Nepomuceno, f. 1804, mexikansk General og Statsmand, opmuntrede Napoleon den tredie til det skjebnesvangre Tog til Mexiko 1861 for at omstyrte Republiken, styrede som Diktator Landet 1863—64 indtil den nyvalgte Keiser Maximilians Ankomst, af hvem han udnævntes til Stormarskal. Ved Keiserdømmets Fald 1867 flygtede han til Frankrige, hvor han døde i Paris 1869.

Almora, By i den nordvestlige Del af engelsk Indien, øst for Delhi, ca. 5,000 Fod over Havet. 6,000 Indb.

Almoravider og **Almohader**, to mauriske Dynastier i Spanien. Almoraviderne, oprindelig en stridbar religiøs Sekt, grundede under Emiren Abu Bekr 1070 Marokko og erobrede det mauriske Spanien. De styrtedes 1146 af Almohaderne under Abd-ul-Mumen, ogsaa oprindelig en i Nordafrika 1130 opstaaet fanatisk Sekt, hvis Herredømme imidlertid gik tilgrunde 1273, efterat Kongerne af Kastilien havde fordrevet dem fra Spanien og erobret Marokko.

Almosenier, oprindelig en Ordensgeistlig, der bestyrede et Klosters Almisseanliggender; i Middelalderen en ved Fyrsternes Hof ansat Almisseuddeler. Fra Frans den førstes Tid stod en Storalmisseuddeler (Grand-Aumonier de France) i Spidsen for den franske Geistlighed. Dette Embede, der bortfaldt under Revolutionen, oprettedes igjen af Pave Pius den niende paa Napoleon den tredies Begjæring.

Almquist, Erik Jonas, f. 1729, ansat Theolog, d. 1808 som Professor i Upsala. Han forsvarede med Frimodighed og Lærdom Kirkens Lærebegreb mod den Tids Fritænkere og Naturalister. — Erik Abraham Almquist, Foregaaendes Søn, f. 1767, ligeledes Theolog, d. 1830 som Biskop i Hernøsand. Han nærede stor Interesse for filosofiske Studier; flere Troeslærdomme behandlede han temmelig frit, nagtet han følte sig overbevist om en naturlig Aabenbaring. Var virksom Rigsdagsmand. — Karl Jonas Ludvig Almquist, Brodersøn af Biskopen, f. 1793 i Stockholm, Sveriges vistnok genialeste Digter. Som ganske ung arbeidede han i en Klub sammen med flere Ligesindede for national Simpelhed i Liv og Kunst og levede, for at praktisere sine Theorier, 1824—26 som Nybygger i Vermland, hvor han giftede sig med en Bondepige. Han blev dog kjed af dette Liv, drog til Stockholm, blev her Rektor, Regimentspræst og Redaktør, men maatte 1851 flygte til Amerika som mistænkt for Mordforsøg. Under Navnet Westermann levede han derpaa fra 1865 i Bremen, hvor han døde 1866. Almquist, der er Sveriges frugtbareste Skribent, har forfattet Grammatiker i flere Sprog, mathematiske Lærebøger, historiske, kritiske, statsøkonomiske og filosofiske Skrifter, og især en Mængde Digtninger i forskjellige Arter: tragiske og komiske Skuespil, fortællende Digte, Romaner, Noveller og lyriske Digte. Hans digteriske Arbeider udmærker sig ved en sjelden Originalitet; flere er af en tiltalende Simpelhed og Renhed, t. Ex. „Nybygget paa Grimstahamn" (oversat paa Norsk); men de fleste bærer Præg af den samme Urolighed og Holdningsløshed, som han lagde for Dagen i sit Liv. Endel af hans bedste poetiske Arbeider udkom under den fælles Titel: Törnrosens bok, i to Rækker 1832 og 1851.

Alnwick (udt. Ænnik) med Alnwick Castle (udt. Kæs'l), By i Grevskabet Northumberland i England, ved Floden Alne. 6,000 Indb.

Aloë, en i varme Lande forekommende Planteart af Liliefamilien. Bladene af enkelte Arter indeholder en bitter Saft, der tørret bruges som afførende Middel. Aloë er en vakker Plante med smukt farvede Blomster, hvorfor den ogsaa dyrkes som Sirplante i Værelser.

Aloger, Spottenavn paa en kristelig Sekt fra det 2det og 3die Aarh., som forkastede Apostelen Johannes's Skrifter, navnlig hans Lære om Logos (Ordet, der blev Kjød).

Alopeci, Sygdom i Haarroden, der medfører Haarets Affalden; arvelig eller en Følge af haarde Sygdomme, Tyfus, Syfilis m. fl.

Alora, By i den spanske Provins Malaga, 8,300 Indb.; Mineralbade.

Alori, stor Handelsplads i Riget Yarriba i Vestsudan i Afrika.

Alotepeque, Bergstad med rige Sølvminer i Republiken Guatemala i Mellemamerika.

Alpaka, den mindste Art af Lamaslægten i Sydamerika. Den har silkeagtig fort eller hvid Uld, der benyttes til fine og kostbare Uldtøier.

Al pari, se Pari.

Alpeglød, den eiendommelige, pragtfulde Belysning fra Alpernes Snetoppe.

Alpehorn, Lur, hvorpaa Schweizerhyrderne blæser sine „Kuhreigen" (Jodleslaatter).

Alper, fynske, en Gruppe af lyngklædte Sandbakker i det sydvestlige Fyen, 3—400 Fod høie.

Alper, sydlige, Bjerge paa Nyseeland af ca. 8,000 Fods Middelhøide.

Alperne, Europas høieste og mest omfangsrige Bjergsystem, der fra Nizza ved Middelhavet med Rhônedalen som vestlig Grændse buer sig omkring Norditalien og det adriatiske Hav og med Donauegnene som nordøstlig Grændse gaar ind paa den græsk-tyrkiske Halvø, hvor de fortsættes i denne Halvøs to Bjergkjæder: de græske Bjerge i Syd og Balkan i Øst. Alperne, der ligger mellem 43° og 48° n. Br. og 22° og 34° ø. L. og har et samlet Fladeindhold af 4,500 Kv.mil, danner ingen sammenhængende, fortløbende Kjæde, men bestaar af en Forbindelse af flere Fjeldgrupper. Deres Brede udgjør 20—40 Mil og Længden 150 Mil. I Nord skraaner de jevnt af mod det schweizisk-sydtyske Høiland; i Syd styrter de brat ned mod Norditaliens Lavland. Efter Beliggenheden deles Alperne i følgende 3 Hoveddele: 1) Vestalperne, der bestaar af Sjøalperne, de kottiske og de grajiske Alper og strækker sig fra Middelhavet til Montblanc; de sender talrige Forgreninger mod Vest ind i Frankrige. Middelhøiden er 7,500 Fod. De høieste Toppe er Mont Pelvoux de Vallouise (ca. 13,000 Fod), Mont Viso og Mont Cenis. 2) Midtalperne (Centralalperne), Systemets høieste og mægtigste Bjergmasse, der fra Montblanc strækker sig i østlig Retning til Dreiherrnspitz (30° ø. L.). De deles i de egentlige Centralalper, Nordalperne og Sydalperne, af hvilke hver atter danner flere Forgreninger med særskilte Navne. Middelhøiden er 8,800 Fod. Af de vigtigste Høidepunkter mærkes: Montblanc paa Grændsen af Vestalperne, Europas høieste Fjeld, 15,300 Fod; Mont Rosa (15,000 Fod), St. Bernhard, Simplon, St. Gotthard, Jomfruen, Finsteraarhorn, Schreckhorn og Munken, alle over 13,000 Fod, samt Ortlespitz i Sydalperne, 12,400 Fod. 3) Østalperne, den bredeste og laveste Del af Bjergmassen, breder sig fra Dreiherrnspitz som en Vifte mod Nordøst og Sydøst; de deles i de noriske, de karniske og de juliske Alper. — Alperne danner en

Mængde Dale, i det hele ca. 400, hvoraf de største er Længdedale og følger Fjeldkjædens Hovedretning. De vigtigste Dale er de, der gjennemstrømmes af Floderne Rhône, Rhin, Reuss, Aar, Inn, Salza, Enns, Mur, Drau, Sau, Etsch og Adda. Floderne udvider sig tildels til talrige og ofte betydelige Indsjøer; de vigtigste er: Genfer-, Brienzer-, Vierwaldstätter-, Züricher- og Bodensjøen i Nord (i Schweiz) og Lago Maggiore-, Como- og Gardasjøen i Syd (i Italien). Alpernes usædvanlig rige Vandsystem samler sig i 4 Hoveddele: Rhônesystemet til Middelhavet, Rhinsystemet til Nordsjøen, Donausystemet til det Sorte Hav og Posystemet til det Adriatiske Hav. — Over Alpernes Passe fører henved 20 kunstmæssig byggede Veie, der alle hører til de høiest liggende i Europa, og desuden 4 Jernbaner. En Tunnel tvers gjennem Mont Cenis er fuldført, og under St. Gotthard er en under Arbeide. — Klimatet er meget forskjelligt. I de lavt liggende Egne mod Syd er det usædvanlig varmt og drivende, medens en stor Del af Alperne er bedækket med evig Sne, hvorfra mægtige Gletschere eller Isbræer skyder sig ned gjennem Dalene. Med Hensyn til Plantevexten, der er meget rig, adskilles 4 Regioner: Vinstokkens Region, Løvtræernes og Agerbrugets Region, Naaletræernes Region med herlige Fjeldbeiter og kraftige, lægende Urter, og endelig de saakaldte Alpeplanters Region. Dyreverdenen er ligesaa karakteristisk og rig; af Dyr, der er eiendommelige for Alperne alene, kan mærkes: Gemsen og Stenbukken, Murmeldyret og Lammegribben. De østlige Alper er rige paa Metaller: Jern, Kobber, Bly og Kvikfølv.

Alperne, tre Departementer i Frankrige: Nedre Alpernes Departement, 126 Kv.mil med 139,000 Indb., Øvre Alpernes, 101 Kv.mil med 119,000 Indb. og Sjøalpernes, 70 Kv.mil med 199,000 Indb.

Alperose, en eviggrøn Busk eller Halvbusk af Lyngfamilien, der voxer i Alpeegnene. Den er særdeles smuk og voxer ofte saa tæt, at den dækker Jorden som et Teppe.

Alpestik, en i Alpelandene forekommende Lungesygdom.

Alpha (α), den første Bogstav i det græske Alfabet, af hvilket Omega (ω) er den sidste. Deraf den figurlige Talemaade: Alpha og Omega, d. e. Begyndelse og Ende.

Alphabet, se Alfabet.

Alphard, Stjerne af anden Rang i Stjernebilledet Vandslangen (paa den sydlige Himmel).

Alpina, en stor, pragtfuld tropisk Plante af Bananernes Familie. Enkelte Arter dyrkes som Stueplanter.

Alpujarras (udt. Alpuharras), Bjergkjæde ved Middelhavet i Granada i Sydspanien, med romantiske, tæt befolkede Dale. Disses Beboere er af arabisk Herkomst og adskiller sig i Sæder og Skikke fra de øvrige Spaniere.

Alquifuz (udt. Alkifus), et Skjønhedsmiddel, bestaaende væsentlig af Blyglans, hvormed Orientens Damer sværter sine Øienbryn.

Alreken, se Ulriken.

Alrune, en Planteslægt af Natskyggefamilien, der i Oldtiden og Middelalderen benyttedes til Tryllekunster, især for at vinde en Persons Kjærlighed.

Alruner (af run, Hemmelighed), Spaakvinder hos de gamle Germaner.

Als, Ø i Lillebelt, 5½ Kvadratmil stor med vel 24,000 mest dansktalende Indb.; den skilles fra Fastlandet ved det 2½ Mil lange Alssund. Den blev 29de Juni 1864 erobret af Preussерne og hører siden 1866 til den preussiske Provins Slesvig.

Alstahaug, Prestegjeld i Nordlands Amt, bestaar af Sognene Alstahaug og Stamnæs.

Alsteno, en Ø i Helgeland, Nordlands Amt, med høie, spidse Fjelde; hører til Alstahaug Prestegjeld.

Alster, en Flod, der udspringer i Holsten og ved Hamburg falder i Elben; 5 Mil lang.

Alstfjeldet, se De syv Søstre.

Alstone (udt. Ålst'n), By i Cumberland i England med 6,000 Indb.

Alströmer, Navn paa flere navnkundige svenske Mænd, som har udøvet stor Indflydelse paa Udviklingen af svensk Industri. Jonas Alströmer, f. 1685, adlet 1751, d. 1761, kaldet den svenske Industris Fader, var først en Tid Kjøbmand i England, flyttede 1724 til Sverige og anlagde mange Fabriker. Han var den første, som indførte Potetes- og Tobaksplanten til Sverige. — Sønnerne Patrik og Klas Alströmer traadte i Faderens Fodspor.

Alt, Biflod til Donau, udspringer paa Karpatherne i Siebenbürgen.

Alt, den dybe Gutte- og Kvindestemme fra lille g til tostreget d; i Harmonilæren den anden af de 4 Hovedstemmer.

Altai (Guldbjerge), en Bjergkjæde i den vestlige Del af Mongoliet og paa Sydgrændsen af det sibriske Guvernement Tomsk. Der skjelnes mellem Lille-Altai, som ligger paa Grændsen af Sibirien og Mongoliet, og hvis høieste Top er 10,500 Fod, og Store-Altai, som hænger sammen med Lille-Altai og berører Sydgrændsen af Guvernementet Tomsk, men iøvrigt udelukkende tilhører den vestlige Del af Mongoliet. Store-Altai hæver sig til en Høide af henved 11,000 Fod. Regner man Altais Begyndelse ved Floden Irtisch's Kilder og dets Endepunkt ved Baikalsjøen, saa har denne Bjergkjæde en Længde af næsten 200 Mil. Sidegrene af Lille-Altai er det paa Metaller, navnlig Guld og Sølv, rige Kolyvanske Bjerg, mellem Irtisch og Indsjøen Bija, samt det Kusnezkiske Bjerg mellem Floderne Ob og Jenisei, begge i Guvernementet Tomsk.

Altaiske Sprog og Folk er en i den nyere Tid forekommende Fællesbenævnelse for et stort Antal Sprog og Folk i Nord- og Østeuropa samt i Nord- og Høiasien; deres oprindelige Hjem har været Altaiegnene. De hører alle til den turanske Folkeæt og deles i 5 store Sproggrupper, hvoraf det finsk-tartariske er den ene.

Altamura, By i den italienske Provins Bari. 17,000 Indb. og rige Mindesmærker fra Oldtiden.

Altan, en med Rækverk omgiven flad Plads paa Taget af en Bygning eller ogsaa en med Rækverk omgiven Udbygning paa Ydersiden af et Hus med Adgang fra det indenfor liggende Værelse.

Altaroche (udt. Altaraasjh), Marie Michel, fransk Forfatter, Redaktør, Deputeret og Theaterdirektør, f. 1811 i Issoire. Fra 1852 trak han

sig tilbage fra Politiken og har siden alene virket som Digter og Theaterdirektør.

Altdorfer, Albrecht, Maler, fortrinlig Træskjærer og Kobberstikker, f. 1480 i Altdorf i Baiern, d. 1538.

Altea, Havneby i Provinsen Alicante i Spanien. 5,000 Indb.

Alte Land, det, en frugtbar Marskegn langs Elben i Hannover.

Al tempo betegner i Musiken Gjenoptagelse af en tidligere anvendt Takt.

Alten, 1) det vestligste Fogderi i Finmarkens Amt, vel 6000 Indb. 2) Prestegjeld inderst ved Altenfjord. 3) Fjord i Alten Fogderi, gaar ind fra Ishavet mellem Sørø og Den Silden; 3 Mil lang. 4) Elv i Vestfinmarken, kommer fra Karasjok Prestegjeld ved Rigsgrændsen, gjennemstrømmer den langt indgaaende, skovrige Altendal, tidligere bekjendt for sit rige Laxefiskeri; 20 Mil lang.

Altena, By i Preussen med 7,800 Indb. Den har et Slot, som indtil 1249 var Residens for Grevene af Altena, men nu af Johanniterordenen benyttes som Hospital.

Altenburg, Hoved- og Residensstad i Hertugdømmet Sachsen-Altenburg, 5 Mil syd for Leipzig. Den har livlig Handel og Industri og er Sæde for Landets øverste Myndighed. 22,000 Indb. Det hertugelige Slot er historisk mærkeligt ved Kunz von Kaufungens Prinserov 8de Juli 1455.

Altenstein, Bergstad i Sachsen-Meiningen, hvor Luther paa Kurfyrst Fredrik den vises Befaling blev opsnappet og ført til Wartburg, 4de Mai 1521.

Alter (lat. altar), betyder egentlig et ophøiet Sted, men bruges sædvanlig om et saadant Sted, der benyttes til Ofringer. I den kristne Kirke brugtes i Begyndelsen kun Borde, hvorpaa Nadverden uddeltes. Senere ombyttedes saadanne Borde med Altere, og under Pave Gregor den sjette begyndte man at anbringe flere i én Kirke; det, der laa i Kirkens Kor mod Øst, kaldtes Hovedalter eller Højalter. De Reformerte afskaffede Altere i sine Kirker; men Luther bibeholdt baade Ofringen og Alterne. — Alterbog kaldes en Bog, der indeholder Bønner og Formularer m. m., som Presten læser under Gudstjenesten. Vor første Alterbog udkom 1556; den nu brugelige er fra 1688.

Altera pars (lat.), den anden Del (Part). Audiatur et altera pars: Lad ogsaa den anden Part blive hørt.

Alteration, Skræk, Ærgrelse. Altereret, bragt ud af Fatning; forskrækket.

Ater ego (d. e. „det andet jeg"), den, der af en anden, især en Fyrste, har faaet Fuldmagt til være hans Stedfortræder.

Alternat, den diplomatiske Skik at sætte Underskrifterne paa diplomatiske Aktstykker i forskjellig Orden i de forskjellige Exemplarer, forat ingen Stat skal gives Forrang for den anden eller de øvrige.

Alternativ, et af to Tilfælde, mellem hvilke man skal vælge, „enten — eller". — Alternativt, vexelvis, saa det ene, saa det andet. — Alternere, afvexle, forandre.

Altevand, Indsjø i Tromsø Amt, af Størrelse den tredie af Norges Indsjøer; har Udløb gjennem Bardoelven.

Althing (oldnorsk: alþing, allsherjarþing) kaldtes Islands lovgivende og dets fælles dømmende Forsamling. Althinget organiseredes 930 af Ulfljot og blev senere ombannet og udvidet. Som lovgivende Forsamling talte Althinget tolv Tylter eller 144 Medlemmer foruden Lagmanden og Dens to Bisper. Umiddelbart tillaa den lovgivende Myndighed Lagretten (lögrètta), et Udvalg paa 48 Medlemmer med dobbelt saa mange tilkaldte Bisiddere, hvoriblandt Landets 39 Goder. Som dømmende Forsamling bestod Althinget, der delte sig i 4 Fjerdingsretter, ligeledes af 144 Medlemmer; men alle disse udnævntes af Goderne og var altsaa ikke de samme, som de, der havde den lovstiftende Magt. Althinget samledes hvert Aar i Juni i det sydlige Island paa Thingvolden (þingvellir). — Da den islandske Fristat gik tilgrunde ved Foreningen med Norge 1261, tabte Thinget det meste af sin Magt. Navnlig gik Myndigheden til at give Love over til de norske og senere til de danske Konger. 1800 blev det endelig ophævet. Fra 1845 samledes det hvert andet Aar i Reykjavik, men kun som raadgivende Forsamling, indtil det i 1874 fik den gamle lovgivende Myndighed tilbage i særlig islandske Anliggender. Endel af Medlemmerne er dog nu kongevalgte, og Islænderne er fremdeles utilfredse med Althingets Ordning.

Althæa, Planteslægt af Katostfamilien. Hertil hører Stokrosen, hvis Blomster bruges som Lægemiddel og i Farverierne.

Altieri, en fyrstelig Familie i Rom; blandt flere Kardinaler af denne Slægt kan mærkes Don Emilio Altieri, der blev Pave under Navn af Clemens den tiende (1670—76). Kardinal Ludovico Altieri, f. 1805, d. 1867, var Erkekansler for det romerske Universitet og 1849—50 Medlem af den Regjeringskommission, der bestyrede Kirkestaten i Pius den niendes Fraværr.

Altimeter, Højdemaaler. — Altimetri, Højdemaaling, t. Ex. af Bjergtoppe.

Altmühl, en 27 Mil lang seilbar Flod i Baiern, der i Forbindelse med Ludvigskanalen forbinder Donau med Rhinen.

Alto-Amazonas, Provins i Brasilien, udgjør den nordvestlige Del af Landets Indre og gjennemstrømmes af Amazonfloden. 33,880 Kvadratmil stor med 57,000 Indb. Hovedstad Manaos (Barra-do-Rio-Negro).

Altodouro, Portugals vigtigste Vindistrikt, i Provinsen Trazos-Montes, gjennemstrømmes af Floden Duero.

Altomonte, Martino, Maler, f. i Neapel 1677, levede ved Sobieskis Hof i Polen og fra 1703 i Wien, hvor han døde 1745. I Wiens Kirker er der mange Billeder af ham.

Alton (udt. Ælt'n), 1) By ved Missisippi i Illinois med 10,000 Indb. 2) By i Grevskabet Hants i England, 4,000 Indb.

Alton, en nederlandsk Adelsfamilie, hvoraf flere Medlemmer udmærkede sig i østerrigsk Tjeneste. Richard, Greve af Alton, f. 1732, d. 1790, Maria Theresias Yndling, fik en vigtig politisk Sendelse til Nederlandene for at dæmpe de oprørske Bevægelser dersteds; men hans ukloge Strenghed gjorde kun galt værre. Hans Broder Edvard Alton, f. 1737, kjæmpede i Syvaarskrigen mod

Preussерne og mod Tyrkerne og faldt ved Dünkirken 1793 i Kamp mod Franskmændene.

Alton, Johan Wilhelm Edvard, f. 1772 i Aquileja, d. 1840 som Professor i Arkæologi og Kunsthistorie i Bonn (Preussen). Han studerede ogsaa Naturvidenskaberne og har skrevet forskjellige zoologiske Verker.

Altona, Kredsstad i den preussiske Provins Slesvig-Holsten, ved den høire Bred af Elben, tæt ved Hamburg, 84,000 Indb.; Observatorium, Sjømandsskole, talrige Fabriker samt livlig Handel og Skibsfart.

Altoona (udt. Altuna), By i Pennsylvanien; vigtige Maskinfabriker og 10,000 Indb.

Altranstädt, By i den preussiske Provins Sachsen i Nærheden af Lützen. Den 24de Septbr. 1706 sluttedes her en Fred mellem Karl den tolvte og August den anden af Polen, hvorved den sidste tabte Polens Krone.

Altstätten, By i Kanton St. Gallen i Schweiz med 7,500 Indb.

Altwasser, Badested i Distriktet Breslau i Preussen, nær Salzbrunn, med henved 8,000 Indb. Jern- og Stenkulsgruber.

Altötting (Alten-Ötting), Markedsplads i Øvrebaiern, paa Grund af den hellige Jomfrues Kirke med Tillys Grav et af Tysklands mest besøgte Valfartssteder (det tyske „Lorato").

Aluminium, et Metal, der ikke optræder frit i Naturen, men bundet til andre Stoffe. Dets Oxyd er Lerjord og dets kiselsure Salte almindeligt Ler. Aluminium er graahvidt og omtrent saa haardt som Sølv; det har en stærk metallisk Klang og lader sig strække og udvalse (Bladaluminium). Dets Vegtfylde er 2.5, Smeltepunkt 700°; det holder sig godt i Luften og er let at forarbeide. Med Kobber (90—95 % Kobber, 10—5 % Aluminium) danner det den vigtige Legering Aluminiumbronce, der ligner Guld og er af stor Styrke. Aluminium blev opdaget 1827 af Wöhler og i 1853 først fremstillet i det store af Deville. Det benyttes til Medaljer, Skeer, Gafler, Sextanter osv., men er dog endnu paa Grund af Vanskeligheden ved dets Fremstilling meget for kostbart i Forhold til sine Egenskaber til at kunne erholde nogen mere udbredt Anvendelse.

Alumnus, Elev af en høiere Undervisningsanstalt med gratis Undervisning og Underholdning.

Alun, et Dobbeltsalt af svovlsur Lerjord og et svovlsurt Alkali (Kali, Natron, Ammoniak). Man har flere Slags Alun med forskjellige, særegne Egenskaber: Kalialun (den mest anvendte), Natronalun, Ammoniakalun, Chromalun m. fl. Alun har stor Anvendelse, især i Farverierne, Garverierne og som Lægemiddel. Den romerske Alun, som fremstilles af Alunsten (Alunit), der findes ved Tolfa i Nærheden af Rom, er den bedste. Alunskifer er kulholdig Lerskifer og findes ved Kristiania, i Sydsverige, paa Bornholm, i Tyskland og England.

Alunno di Liberatore, Niccolo, italiensk Maler af den umbriske Skole, f. 1430. Ogsaa kaldet Niccolo af Fuligno.

Aluta eller Alt, Olt, Biflod til Donau, udspringer paa Karpatherne i Siebenbürgen. 76 Mil lang.

Alvar, en liden Skytsstat i engelsk Ostindien, 170 Kv.mil stor med 280,000 Indb. Ligger mellem Jeypur og Delhi.

Alvarado, P., d. 1541, bekjendt fra de spanske Opdagelser og Kolonisationer i Syd- og Mellemamerika.

Alvarez, Don José, f. 1768, d. 1827 i Madrid, spansk Billedhugger af Canovas Retning.

Alvensleben, 1) Gustav von, f. 1803, preussisk General, kommanderede det 4de Armékorps i den tysk-franske Krig 1870. 2) Konstantin von Alvensleben, f. 1809, preussisk General, udmærkede sig som Chef for 3die Armékorps i den tysk-franske Krig.

Alv Erlingsson til Tornberg (nu Tandberg) paa Ringerike, i Folkeviserne sædvanlig kaldt „Mindre-Alv", var en norsk Stormand, som spillede en fremragende Rolle i Norge i det 13de Aarhundrede. Han stod i stor Gunst hos den norske Enkedronning Ingeborg og havde, saa længe hun tog Del i Regjeringen, betydelig Indflydelse paa Rigets Anliggender. Under Norges Stridigheder med Danmark begyndte Alv 1284—85 — sandsynligvis efter Dronningens hemmelige Opfordring — at herje i de danske og tyske Farvande. Han opbragte danske og tyske Skibe, indtog Skanør og Laholm og brændte Horsens og Kallundborg. Disse Herjinger havde til Følge, at der mellem de vendiske og nordtyske Stæder og Danmark sluttedes et Forbund om i Forening at bekrige Norge og hindre al Tilførsel til dette Land. De Forbundne udrustede en stor Flaade; men Alv Erlingsson rustede sig ogsaa, og ved sin Forvovenhed, Snildhed og Tapperhed lykkedes det ham at beseire den overlegne Fiende. Han havde Borgesysel til Len og ophøiedes 1286 til Jarl, ligesom han benyttedes i vigtige Sendelser til England. Da han imidlertid havde dræbt en af Hertug Haakons høitstaaende Mænd og endog angreb Hertugen selv, blev hans Værdigheder ham fratagne og han selv lyst fredløs (utlæg), hvorefter han flygtede til Sverige. Efterat Krigen mellem Norge og Danmark atter var udbrudt, viste Alv sig igjen i Spidsen for sin Flaade og blev paany en Skræk i de danske Farvande. Han hørte ikke til den norske Krigsmagt, men deltog i Krigen paa egen Haand, maaske for derved at gjenvinde sin tidligere Stilling i Norge. Denne Gang kostede dog hans Dristighed ham Livet. Forklædt som Messedreng havde han alene vovet sig i Land for at speide; men han blev gjenkjendt af en tidligere Skolekammerat, greben og levende radbrækket 1290. Folkeviserne fra den Tid fortæller, hvor frygtet „Mindre-Alv" var.

Alvin, Ludvig Johan, fremragende belgisk Digter og Kunstkritiker, f. 1806.

Alvinczy (udt. Alvindsi), Josef, Friherre af, østerrigsk Feltmarskal, f. 1735, d. i Ofen 1810 som Overstkommanderende i Ungarn. Han udmærkede sig i Syvaarskrigen og i den baierske Arvefølgekrig, kjæmpede senere mod Tyrkerne og Franskmændene, men var uheldig mod de sidste; af Bonaparte blev han fuldstændig slaaet ved Arcole og Rivoli.

Alv Knutsson, se Knut Alvsson.

Alvø, en liden Ø ude mod Havet i Mangers Prestegjeld, Søndre Bergenhus Amt.

Alxinger, Johan Baptist von, f. 1755 i Wien, d. der 1797, en anset Digter og en af Forkjæmperne for aandelig Frihed.

Alyattes, Konge i Lydien 617—560 f. Kr., Fader til Krøsus.

Alzei, By i Rhinhessen med 5,000 Indb. Den ligger i en frugtbar Egn og har vigtige Jernbaneforbindelser.

Alzog, Johannes, katholsk Kirkehistoriker, f. 1808, siden 1853 theologisk Professor i Freiburg i Breisgau. Hans „Den kristne Kirkes Universalhistorie" er bleven oversat paa flere Sprog.

A. m. (anno mundi), i det Verdens Aar.

Ama, dansk Ahm, svensk Am, tysk Ahm og Ohm, en stor Tønde eller et Fonstage; Maal paa flydende Varer, 160 Potter.

Amadeo, Giovanni Antonio, en af sin Tids bedste Billedhuggere, f. 1447 i Pavia, d. 1522.

Amadeo, Ferdinand Maria, Hertug af Aosta, Søn af Kong Victor Emanuel af Italien, f. 1845, var Konge af Spanien fra 4de Decbr. 1870 til 11te Febr. 1873, da han paa Grund af Partiernes uophørlige Stridigheder frivillig nedlagde Regjeringen og vendte tilbage til Italien.

Amadeus (d. e. „Kjære Gud"), et for Fyrster af Huset Savoyen almindeligt Navn, der først blev baaret af Grev Amadeus den første i Begyndelsen af det 11te Aarhundrede. Amadeus den store, f. 1249, d. 1323, erhvervede Rigsfyrsteværdigheden. Amadeus den sjette, „den grønne Greve", f. 1334, d. 1383, udvidede Fyrstendømmets Landomraade betydelig. Under Amadeus den ottende blev Savoyen Hertugdømme 1416; han nedlagde Regjeringen 1434 og blev 1439 valgt til Pave som Felix den femte.

Amadia, tyrkisk By i det nordvestlige Kurdistan, med 9,000 Indb. og et fast Slot.

Amadis, Navn paa flere Helte i Ridderromaner fra Middelalderen. Originalromanen, som de andre efterlignede, Amadis af Gallien, blev forfattet paa Portugisisk 1370 af Vasco de Lobeira.

Amager, dansk Ø i Øresund, skilt fra Sjælland ved det smale Stræde ved Kallebodstrand, $1^1/_3$ Kvadratmil stor med ca. 12,000 Indb. Den er meget frugtbar og har, siden 24 hollandske Familier indflyttede 1516, været Kjøbenhavns Kjøkkenhave.

Amakosa, en Kafferstamme i det østlige Kapland.

Amalekiter, et urgammelt Beduinerfolk, sydvest for Jødeland, der allerede omtales paa Abrahams Tid (1 Mos. 14, 7) og var de første, som modsatte sig Israeliterne i den arabiske Ørken (4 Mos. 14, 25). Senere blandede de sig med Edomiterne og kjæmpede ofte mod Jøderne. Efter Sauls og Davids Seire forsvinder de fra Historien. I Salmen 83, 8 kaldes de Israels Fiender.

Amalerne, en Herskerslægt hos Østgotherne.

Amalfi, Sjøstad i den italienske Provins Salerno med 7,000 Indb. I Middelalderen var den Hovedstad i et Normannerhertugdømme. Dens Sjøret (Tabula Amalphitana) gjaldt i hele Italien.

Amalgam, Legering (Forbindelse) af et Metal med Kviksølv. Saadanne Forbindelser findes ogsaa som en Sjeldenhed i Naturen. Mange Metaller legerer sig let med Kviksølv, andre derimod vanskelig. Det saakaldte Speilkviksølv er en Legering af Kviksølv og Tin; en Legering med Cadmium bruges til Plombering af hule Tænder, idet en saadan Legering, naar den er frist tilberedt, er blød, men efter kort Tid stivner til en haard Masse; Legering med Guld og Sølv bruges til Forgyldning og Forsølvning. — Amalgamere, Amalgamation, i Almindelighed enhver Forbindelse af et Metal med Kviksølv; i snevrere Betydning en kemisk Proces, hvorved Guld og Sølv udvindes af sine Ertser ved Hjelp af Kviksølv. — Uegentlig betegnes ved Amalgamation en nøie Forening.

Amalia, Anna, Hertuginde af Sachsen-Weimar, f. 1739, d. 1807, trak Herder, Goethe, Schiller m. fl. til sit Hof i Weimar, medens hun regjerede for sin Søn, den senere saa bekjendte Karl August, under hvem Weimar en Tid blev Tysklands aandelige Midtpunkt.

Amalie, Marie Fredrikke Augusta, Hertuginde af Sachsen, f. 1794, d. 1870; under Navnet Amalie Heiter kjendt som Forfatterinde, især af dramatiske Verker.

Amalienborg, Slot i Kjøbenhavn; paa Amalienborgplads staar Fredrik den femtes Rytterstatue af Saly.

Amalrik af Bena, Lærer i Theologi i Paris, 1207 dømt som Kjætter paa Grund af sin Pantheisme. Flere af hans Disciple blev brændte og hans Lig senere opgravet og brændt.

Amand les Eaux, St., (udt. Aman-Leso), By i det franske Departement Nord. 10,000 Indb.

Amand-Montrond, St., (udt. Amang-Mongtraang), By i det franske Departement Cher. 9,000 Indb. Jernverker.

Amandus den hellige, Belgiens Apostel, d. 675 i Klostret Elnon; fra 649 var han Biskop i Maastricht. Han udbredte Kristendommen i Gascogne og i Egnene om Gent.

Amanitin, den giftige Bestanddel i Fluegift, er flydende og har en væmmelig Lugt og Smag.

Amantea, By i Provinsen Cosenza i Syditalien, 4,000 Indb.

Amanuensis, Famulus, Hjelper, en ung Mand, der paa Skoler eller Universiteter bistaar Lærerne eller Bestyrerne; hos Romerne en Slave, som blev sat til boglige Sysler, Afskrivning, Forelæsen m. m.

Amanvillers (udt. Amangvillær), By vest for Metz, i 1870 Skueplads for heftige Kampe.

Amapala, nylig grundlagt Sted i Honduras i Mellemamerika, med en fortrinlig Havn.

Amara, bitre vegetabilske Lægemidler mod Mave- og Tarmsygdomme. De vækker Madlysten og befordrer Fordøielsen ved at fremkalde en rigeligere Affondring af Mavesaft.

Amarant, Planteslægt af Amarantfamilien; den voxer vildt i de varme Lande og dyrkes i de koldere som Sirplanter. Herhen hører Amarantus tricolor, Tusenskjøn, fra Ostindien og Amarantus candatus, Rævehale, fra Persien.

Amarante, By i den portugisiske Provins Minho, ved Tamega. 4,000 Indb.

Amaranterordenen, en til den ugifte Stand viet Orden, der 1653 stiftedes af Dronning Kristina af Sverige; den gik ind 1656, da Dronningen gik over til den katholske Tro. Medlemmerne havde Ret til hver Søndag at spise med Dronningen.

Amarantfarve, et pragtfuldt Rødt, der spiller i det Violette.

Amaranttræ, en Træsort fra Vestindien, der ligner Mahogni og er af en mørk Blodfarve.

Amarapura, indtil 1857 Residens- og Hovedstad i det birmanske Rige i Bagindien. Den havde engang 170,000 Indb., men er nu ganske forfalden.

Amari, Emerico, f. 1810, d. 1870, italiensk Publicist og Professor i Strafferetten ved Universitetet i Palermo. 1848 landsforvistes han paa 12 Aar for Deltagelse i de republikanske Bevægelser; fra 1867 fremragende Parlamentsmedlem, især paa Grund af sin Veltalenhed.

Amari, Michele, fremragende italiensk Statsmand og Historieskriver, f. 1806. 1842 maatte han flygte til Frankrige for sit Værk: „Den sicilianske Vesper", men vendte 1848 tilbage. Efter for anden Gang at være landsforvist blev han under Garibaldis Diktatur paa Sicilien Minister, udnævntes til Senator i Kongeriget Italien og blev 1863 dettes Kultusminister. I 1864 trak han sig tilbage fra Politiken og ofrede sig paany for sine historiske Studier.

Amaryllis, Planteslægt af Narcisfamilien fra det varme Sydamerika og Sydafrika, dyrkes som Sirplante paa Grund af sine store, vakre Blomster. Den smukkeste Art er Jakobslilien (Amaryllis formosissima).

Amasia, By i Lilleasien ved Iris, engang Kongerne af Pontus's Residensstad. 25,000 Indb. Strabos Fødeby.

Amasia, Konge i Juda 838—809 f. Kr., Søn af Joas. Han undertvang Edomiterne, men blev besejret af Israels Konge Joas, der lod en Del af Jerusalems Mure nedrive (2 Kong. 2, 21 og 2 Krøn. 24, 27). Ifølge 2 Krøn. 25 blev han dræbt af sine egne Undersaatter.

Amasis, to Konger i Ægypten. Amasis den første, 1684—1659 f. Kr., styrtede Hyrdefolket Hykos's Herredømme. — Amasis den anden, 570—526 f. Kr., var en Ynder af Grækerne og hævede Riget til stor Glans.

Amasry, Sjøstad i Lilleasien ved det Sorte Hav, 4,000 Indb., med Ruiner af den gamle By Amastrig, tidligere Sesamos.

Amathos, fordum By paa Cypern, med det berømte Venustempel Amathusia.

Amati, Familie i Cremona, der fra 1530 til ca. 1680 fabrikerede de for sine rene og fyldige Toner berømte Cremoneservioliner (Amatis). Nicolo Amati den yngre, f. 1596, d. 1684, var den mest berømte; med ham uddøde Familiens Kunst, og hans Elever Guarneri og Stradivari blev hans kunstneriske Arvtagere.

Amatitlan eller Amatitan, Indsjø i den mellemamerikanske Republik Guatemala; paa dens Østside ligger Byen Amatitlan med 14,000 Indb. I Nærheden findes varme Kilder.

Amatrice (udt. Amatrisje), By i den italienske Provins Catanzaro med 6,000 Indb.

Amatrice, Kunstelskerinde.

Amator, Kunstelsker.

Amaurose, den sorte Stær, s. Stær.

Amariki (Leukas), By paa Santa Maura, en af de Joniske Øer, 5,000 Indb.

Amazonas, Provins i det nordlige Peru i Sydamerika, 660 Kv.mil stor med 44,000 Indb.

Amazon-Delfinen, en Delfinart af Tandhvalernes Familie, lever i Amazonfloden. Den bliver indtil 12 Fod lang og udmærker sig ved sin lange næbformige Snude.

Amazoner, efter de græske Sagn et krigersk Folk af Kvinder ved Kysterne af det Sorte Hav, i Kaukasus, Skythien og Afrika; de kom i Berørelse med Grækerne foran Troja og blev endelig besejrede af Grækenlands ypperste Helte, Herakles, Theseus og Achilles. De stod under en Dronning og taalte ingen Mænd blandt sig. — Nu forstaar man ved en Amazone en Kvinde, der trodser Fare i Krig; Heltekvinde.

Amazonfloden, Jordens største Flod, udspringer fra Indsjøen Lauricocha i Andesbjergene (Sydamerika), 12,000 Fod over Havet; under Navnet Tunguragua løber den først mod Nord, gjennemskjærer derpaa Andernes Kjæde mod Øst og kaldes derefter Maranon; efterat den her har forenet sig med Ucayali, kaldes den Solimoes, fortsætter efter Optagelsen af Bifloden Madeira sit Løb under Navnet Amazonfloden og udmunder i Atlanterhavet paa Brasiliens Nordostkyst. Dens Længde er 800 Mil. Fra sit Udspring og under sit Løb gjennem Brasiliens Sletter og Urskove optager den over 200 Bifloder, hvoraf 100 er seilbare, 60 er længere end Rhinen og 17 Floder af første Rang. Dens umaadelige Vandmasse ligner et Hav, og Strømmen mærkes 50 Mil fra Land, medens omvendt Havets Ebbe og Flod naar 100 Mil ind i Landet. Indseilingen er farlig paa Grund af Sandbanker og Sammenstødet mellem Havets og Flodens Strømsætning. Siden 1867 er denne uhyre Vandvei aabnet for fri Skibsfart, og 20 Dampskibe befarer den nu. Den blev opdaget 1499 af Pinçon og først beseilet næsten i sin hele Længde af Orellana 1539—1544.

Amazonsten, en Art (grøn) Feldspat.

Amba, i Abessinien brat opstigende Klippeskraaninger, hvis Affatser danner naturlige Fæstninger; de er ofte meget store, er rige paa Vandtilløb og paa Skov og beboes og dyrkes bestandig.

Ambalema, By i den sydamerikanske Fristat Kolumbia, ved Magdalenefloden; 10,000 Indb. I Nærheden voxer den udmærkede Ambalema-Tobak.

Ambar, et Spand, Trækar med Laag og med Hank paa Midten af Laaget. (Norsk Ord.)

Ambassade (udt. Angbassad), Gesandtskab, Sendemænd fra en Stat eller Regjering til en anden. — Ambassadör, Gesandt af første Rang, der ogsaa har Ret til at repræsentere den Fyrstes Person, af hvem han er sendt.

Ambassi, portugisisk By i Kongo i Nedre-Guinea. 24,000 Indb.

Ambato, Handelsstad ved Floden Ambato i Ecuador, sydvest for Quito, 10,000 Indb. — Sierra de Ambato, Navn paa en Strækning af Andesbjergene i Bolivia i Sydamerika.

Ambe, i Kombinationslæren en Forbindelse af 2 Størrelser; i Lotterispil en Tvetræffer, d. e., at 2 af 5 Numre kommer ud.

Amberg, By med Geværfabrik i Øvresalz i Baiern, 13,000 Indb. I Nærheden Jernverker.

Ambérieux (udt. Angberiø), By i det franske Departement Ain, 3,000 Indb. Den danner Knudepunkt for flere vigtige Jernbanelinier.

Ambert (udt. Angbær), By i det franske Departement Puy-de-Dôme, med 8,000 Indb. Her laves den bedste Ost i Auvergne.

Ambiorix, Eburonernes Fyrste i det nordøstlige Gallien, reiste 55 f. Kr. en Opstand mod

Romerne og tilintetgjorde en af deres Legioner, men blev overvunden af Cæsar, hvorefter Eburonernes Land blev lagt øde.

Ambition, Æresfølelse, Ærekjærhed. — Ambitiös, ærekjær, ærgjerrig.

Am. B. M. paa latinske Indskrifter = amico bene merenti, for den vel fortjente Ven.

Amboinerne, en Gruppe af 3 større og flere mindre Øer af Molukkerne i hollandsk Indien; 479 Kv.mil store med 170,000 Indb. De er bekjendte for sine Krydderier og som Krydderneliken Hjem. Hovedøen og den vigtigste af Molukkerne er Amboina. I Hovedstaden af samme Navn med 13,000 Indb. bor den hollandske Guvernør.

Amboinatræ, den haarde, rødlig-guldgule Ved af en Palme paa Øen Amboina; benyttes til finere Snedkerarbeider.

Amboise (udt. Angboas), det gamle Ambacia, By i det franske Departement Indre-Loire ved Loires venstre Bred med 4,700 Indb. Byen spillede i de franske Religionskrige i det 16de Aarh. en vigtig Rolle, og ved Ediktet til Amboise af 19de Mai 1563 sikredes Hugenotterne fri Religionsøvelse. I Slottet i Amboise holdtes Abdel-Kader fangen 1847—52.

Amboise (udt. Angboas), George d', fransk Kardinal, f. 1460, d. 1510, under Ludvig den tolvte Førsteminister og Frankriges egentlige Regent.

Ambolt, et ovenpaa fladt, svært Redskab af Jern, i den ene Ende rundt tilspidset, i den anden smalt og afstumpet. Det hviler paa en Trækubbe („Stabbe") og benyttes som Underlag ved Smedning, naar Metalstykker skal udhamres og tildannes.

Ambon eller **Ambo**, en Forhøining i de gamle kristne Kirker, hvorfra der forelæstes eller blev sunget, og i hvis Sted i det 13de Aarh. Prædikestolen traadte.

Amboy (udt. Æmbei), Nord- og Syd-Amboy, By i Staten New-Jersey i Nordamerika. 8,000 Indbyggere.

Ambra, en graabrun, voxagtig Substans med behagelig Lugt, der findes svømmende ved Kysterne i de tropiske Have, især ved Madagaskar, Surinam, Java, Japan og Brasilien. Ambra er en Tarmafsondring af Kaskelotten. Nu bruges den kun i Parfümerierne; i Oldtiden anvendtes den ogsaa som Lægemiddel.

Ambrakia, se Arta.

Ambras eller **Amras**, keiserligt Slot ved Insbruck i Tyrol. Den største Del af de af Erkehertug Ferdinand den anden her samlede Kunstskatte flyttedes 1805 til Belvedere i Wien (Ambrasersamlingen).

Ambreades, ægte Bernstenskoraller.

Ambriz, Distrikt i den portugisiske Koloni Angola i nedre Guinea, med 2,100,000 Indb. Hovedstad Ambriz.

Ambros, August Vilhelm, musikalsk Forfatter og Komponist, f. 1816, d. 1876 i Wien, hvor han havde en Ansættelse ved Hoffet.

Ambrosch, Jos. Julius Athanasius, tysk Sprogmand og Oldgransker, f. 1804, d. 1856 som Professor i Breslau. Han har især gjort sig fortjent ved sine Forskninger med Hensyn til de gamle Romeres religiøse Forhold.

Ambrosia, i den græske Gudelære Gudernes Spise, der skjænkede evig Ungdom og Udødelighed. (Sammenlign Yduns Æbler i den norske Gudelære.)

Ambrosianske Bibliothek, et af Erkebisp Boromeo 1609 i Mailand grundet offentligt Bibliothek, der talte 70,000 Bøger og 15,000 Haandskrifter.

Ambrosius, den hellige, berømt Kirkefader, f. 340 i Trier, blev 369 Præfekt i Norditalien og 374 Biskop i Mailand, skjønt han ei var døbt. Han var nidkjær og virksom som Biskop, optraadte kraftig mod Arianerne og virkede for Kristendommens Udbredelse. Skjønt mild og sagtmodig besad han en fast Karakter, der tvang Keiser Theodosius den anden til Underkastelse. Han indlagde sig stor Fortjeneste af Gudstjenestens Ordning — den af ham indførte ambrosianske Ritus bruges endnu i Mailand — og hører som kirkelig, theologisk og Salme-Forfatter til de allermest fremragende af de ældre Skribenter. Den ham tillagte Ambrosianske Lovsang: Te Deum laudamus (O store Gud, vi love dig) er derimod forfattet 100 Aar efter ham. Han døde 4de April 397.

Ambrosius Stub, se Stub.

Ambryn, en liden Ø af Nyhebriderne i Stillehavet, 10 Kvadratmil stor, med en endnu virksom 3,000 Fod høi Vulkan.

Ambulance (udt. Angbylangs), flytbart Feltsygehus, der følger Tropperne paa Marsen og Slagmarken for at yde Syge og Saarede den første Hjelp. Ambulancerne har sin egen Betjening af Læger og Soldater og kan ifølge Genferkonventionen ikke krænkes af nogen af de kjæmpende Parter. Derfor begik Tyrkerne et grovt Brud paa Folkeretten, da de under den serbisk-tyrkiske Krig i 1876 af fanatisk Had ikke engang sparede Ambulancernes Betjening. Ambulancernes Mærke er et hvidt Flag med rødt Kors („det røde Kors"). — Ambulancevogne, Transportvogne for Saarede. — Den norske Korpslæge Smith har indført mange Forbedringer i Ambulancevæsenet og i de Saaredes første Behandling.

Ameiva, det varme Amerikas Firben, 4—5 Fod lange.

Amelia, det gamle Ameria, By i den italienske Provins Umbrien, mellem Tiber og Nera, med 7,200 Indb.

Amelie-les-Bains (udt. Ameli-le-Bæng), Badested i det franske Departement Østpyrenæerne med 18 Svovlkilder, 40—60° varme.

Amen (hebr.: „Det ske!" „Det være saa!"), anvendes i de fleste kristne Kirker som Bekræftelsesformel ved Slutningen af Prædikener, Bønner osv.

Amendement (udt. Amangd'mang), Forbedring; i den parlamentariske Sprogbrug Ændringsforslag til et Forslags enkelte Dele (Paragrafer).

Amenthes, hos de gamle Ægyptere Underverdenen, Grækernes Hades.

Amerighi, se Caravaggio.

Amerigo Vespucci (udt. Vesputtji), en Italiener, efter hvem Amerika har faaet Navn, f. 1451 i Florens, d. 1512 i Sevilla. Han deltog 1497 i et Opdagelsestog til Sydamerika og udgav 1507 en Samling Beskrivelser over sine Reiser, hvori han fremstiller sig selv som den første Opdager af den nye Verdensdels Fastland. Efter Forslag af Boghandleren Martin Waldseemüller i Freiburg blev den af Kolumbus opdagede Verdensdel siden kaldt Amerika.

Amerika, „den nye Verden", er det store Fastland paa den vestlige Halvkugle, i Nord begrændset af Nordishavet, ved Atlanterhavet skilt fra Europa og Afrika i Øst og ved det Store Ocean (Stillehavet) fra Asien og Australien i Vest. Det ligger mellem 73° 54′ n. Br. (Kap Murchison paa Halvøen Boothia) og 53° 54′, s. Br. (Kap Froward) samt mellem 150° 19′ vestlig Længde (Kap Prince af Wales) og 17° 8′ vestlig Længde (Kap Branco i Brasilien). Paa Midten skjæres det næsten over ved den mexikanske Golf og det karaibiske Hav, hvilke deler det i to Halvdele: Nordamerika med et Fladeindhold af 337,000 Kv.mil og Sydamerika, der har et Fladeindhold af 330,000 Kvadratmil. Disse to Halvdele forbindes ved den kun 6 Mil brede Landtunge ved Panama. Amerikas samlede Fladeindhold er 733,700 Kvadratmil, iberegnet de arktiske Øer, der udgjør 62,000 Kvadratmil, og de vestindiske Øer mellem Nord- og Sydmerika, hvilke tilsammen har et Fladeindhold af 4,700 Kvadratmil. Amerika er altsaa næst Asien den største Verdensdel. — I Nordamerika skjærer Havet, især paa Østkysten, flere Steder dybt ind i Landet og danner store Havbugter, saasom Hudsonsbugten og den mexikanske Golf, og talrige Halvøer, saasom Labrador, Ny-Skotland, Maryland, Florida og Yucatan i Øst og Californien i Vest. Den samlede Kystlængde er 5,635 Mil, og Forholdet mellem Kystlængde og Fladeindhold altsaa meget gunstigt. Til Fastlandet hører flere Øgrupper, hvoraf de vigtigste er: de arktiske Øer med Grønland i Nord, de vestindiske Øer (de store og smaa Antiller, Bahamaøerne m. fl.) i Midten, Øgrupperne omkring Sydamerikas Sydspidse og endelig Vancouver og Aleuterne i Nordvest. — Nordamerika bestaar af Britisk Amerika og de Forenede Stater; Mellemamerika af Mexiko og flere mindre Republiker, og Sydamerika af Republikerne Kolumbia, Venezuela, Guyana, Ecuador, Peru, Bolivia, Chili, Patagonien, Argentina, Uraguay, Paraguay og Keiserdømmet Brasilien. Fastlandets Grundform bestemmes ved Jordens største Fjeldkjæde, der fra Diego Ramirez-Klippen i Syd under Navn af Cordilleras de los Andos i nordlig Retning strækker sig gjennem hele Sydamerika langs Vestkysten, idet den tildels naar en Høide af over 20,000 Fod; i Mellemamerika sænker Fjeldkjæden sig til et Høiland og gaar derpaa ind i Nordamerika, hvor den under Navnet Rocky Mountains følger Vestkysten i nordvestlig Retning indtil Kysten af Nordishavet; dens samlede Længde er henved 2,000 Mil. I Vest for denne Kjæmperyg styrter Landet temmelig brat ned mod Havet. I Øst derimod udbreder Syd- og Nordamerikas umaadelige Sletter sig, hvilke sænker sig langsomt mod Atlanterhavet, idet Slettelandet dog paa enkelte Steder, saasom i Brasilien, Guyana og de Forenede Stater, afbrydes af mindre Bjergsystemer. Disse Sletter har et Vandsystem, der i Vandrigdom og Udstrækning overgaar ethvert andet paa Jorden. Sydamerika gjennemskjæres af utallige Floder, hvoraf de fleste samler sig i 3 Hovedstrømme: La Plata, Amazonfloden og Orinoco. Nordamerika er især rigt paa Indsjøer af forskjellig Størrelse, hvilke for det meste staar i Forbindelse med hverandre, og hvis Afløb derfor samler sig til store Floder med Afløb enten til Nordishavet eller til Atlanterhavet. Afløbene fra den sydlige Del af det nordamerikanske Slettelend forener sig for det meste i Mississippis Hovedstrøm, der med et sagte Fald udmunder i den mexikanske Golf. — Klimatet er paa Grund af Landets store Udstrækning mere forskjelligartet end i nogen anden Verdensdel; det er i det hele mere fugtigt og mere brat vexlende end i den gamle Verden. Den aabne nordamerikanske Slette er vexelvis udsat for hede Vinde fra Syden og for iskolde Vinde fra Nord eller fra Rocky Mountains Snebjerge. I Mellemamerika hæver Mexikos Høiland med sit evige Vaarklima sig op fra de hede, pestagtige Egne omkring den mexikanske Bugt, og i Sydamerika skuer Andernes Snerygge ned paa Brasiliens dampende Urskove og Pérus, Quitos og Bolivias tropiske Dale. Under Troperne hersker heftige Storme og den herjende gule Feber. Det fugtig-varme Klima har fremkaldt en Plantevext af stor Kraft og Yppighed. Tobak, Kakao, Potetes, kostbare Træsorter, som Mahogni m. fl., hørte oprindelig hjemme i Amerika. Af Europæerne indførte vigtige Kulturplanter mærkes: Sukkerrøret, Kaffetræet, Bomuldstræet, Vinstokken, Ris, Mais m. fl. Dyreverdenen er fattig paa høiere Dyreordener, men rig paa lavere. Eiendommelige Former er blandt andre: Bisonoxen, den sorte Bjørn, Vaskebjørnen, Jaguaren (den amerikanske Tiger), Kuguaren (den amerikanske Løve), Lama og Vicuna, Dovendyret, Tapiren, Kondoren, flere Abe- og Papegøiearter, Kjæmpeslanger, Klapperslangen, Zitteraalen, Alligatorer m. fl. De af Europæerne indførte Husdyr har formeret sig overordentlig. Paa Nordamerikas Prærier og Sydamerikas Llanos (Græssletter) findes umaadelige Flokke af vildt eller halvvildt Hornkvæg, der har rigelig Næring paa de yppige Græsgange. Mineralriget er overordentlig rigt paa Guld, Sølv, Stenkul, Jern, Ædelstene, brændbare Olier m. m. Efter Amerikas Opdagelse er Verdens Forraad af ædle Metaller mere end fordoblet, hvilket har medført et overordentlig stort Fald i disse Metallers Værdi, og ved Opdagelsen af de rige Guldleier i Kalifornien blev den almindelige Guldmængde saaledes forøget, at dette Metal, da rige Guldminer ogsaa blev fundne i Australien, snart har fortrængt det før almindelige Sølv som Myntfod i Europa. — Befolkningen bestaar af: 1) Urindvaanerne, der danner en egen Menneskerace, Indianerne, af kobberrød Hudfarve, ca. 12 Millioner. 2) Den herskende Klasse, indflyttede Europæere og Efterkommere af tidligere Indvandrede, i Nordamerika væsentlig Germaner, især Englændere, i Mellem- og Sydamerika næsten udelukkende Romaner, især af spansk og portugisisk Herkomst, tilsammen ca. 52 Millioner. 3) 9 Millioner Negre, af hvilke de fleste nu er fri. Endelig findes Kinesere, Jøder og Blandede af forskjellige Racer i et samlet Antal af ca. 14 Millioner. Amerikas hele Befolkning er saaledes ca. 85½ Million, hvoraf 55 Millioner i Nordamerika, 26 Millioner i Sydamerika og 4¼ Million i Vestindien. Af denne Befolkning er ca. 40 Millioner Katholiker, mest i Sydamerika, ligesaa mange Protestanter, især i Nordamerika; Resten er Hedninger (Indianere og Kinesere) og Jøder. — Amerika blev først opdaget fra Grønland Aar 1000 af Nordmanden Leiv, Erik rødes Søn. Nordmændene

kaldte Landet Vinland. Deres Opdagelse blev imidtertid snart glemt, da Reiserne fra Island og Grønland ophørte. Den endelige Opdagelse skyldes Italieneren Kristoffer Kolumbus, som 12te Oktober 1492 landede paa Bahamaøen Guanahani (San Salvador) og efter at have opdaget flere af de vestindiske Øer 1498 betraadte Sydamerikas Fastland. Den opdagede Verdensdel bærer dog ikke hans Navn, men Amerigo Vespuccis, der først beskrev den. Kun en enkelt Stat i Sydamerika heder Kolumbia. Derefter fulgte den ene Opdagelse efter den anden, indtil Mac Clure 1850 fandt den nordvestlige Gjennemfart. Spanierne, Portugiserne og Englænderne tog først store Dele af den nye Verdensdel i Besiddelse og grundede vidstrakte Kolonier, der blev holdte i trykkende Afhængighed af Moderlandene. Efter heltemodige Anstrengelser tilkjæmpede de engelske Kolonier i Nordamerika sig Friheden 1783 og dannede de Forenede Stater. 1810 fulgte de spanske Kolonier Exemplet, og 1822 blev Brasilien selvstændigt, og næsten hele det amerikanske Fastland var derved blevet frit og uafhængigt af europæiske Stater. Flere af disse har dog endnu Besiddelser i Vestindien, og England desuden i Nordamerika (Kanada m. m.).

Amerikanske Oldsager, Mindesmærker om Amerikas Urindvaaneres Kultur før Europæernes Ankomst. I Nordamerika bestaar disse i Jordhøie, Indhegninger af Jord og Sten, tildels med Vandbeholdninger og Trapper; saadanne Høie antages at have været benyttede til religiøst eller krigersk Brug. Om et høiere Kulturtrin vidner Sydamerikas Mindesmærker. I Inkaernes gamle Rige, Peru, Bolivia og Ecuador, findes de kolossale, af kjæmpemæssige Stenblokke opførte Mure ved Tiahuanuco, Ruiner af Inkatemplet paa Titicaca-Øen, Tempelruinerne ved Pachacamac og især den storartede Inkavei over Andeshjergene, med Trapper uhugne i Klippen, Templer og Skanser. En anden Kulturform tilhører Oldsagerne i Cundinamarka, hvor Muiscaerne paa den spanske Erobrings Tid havde grundet en blomstrende Stat. De interessanteste og vigtigste Vidnesbyrd om ældre amerikansk Kultur findes imidlertid i Mellemamerikas Høilande, i Anahuac, Guatemala og Yucatan, Aztekernes gamle Rige. Disse Mindesmærker bestaar af Ruiner af Templer, Stæder, Mure, Slotte, hvis Vægge prydes af Indskrifter, Malerier og Basreliefer; Obelisker med Menneskefigurer, kolossale Gudebilleder, kunstige Vandbygninger o. sl. lignende, der alle vidner om en original og betydelig udviklet Kultur.

Amerikansk Olie, se Ricinus.

Amersfoort, By i den hollandske Provins Utrecht med Uldmanufakturer. 13,000 Indb.

Amethyst, en Halvædelsten af violet, brun eller graa Kvarts; den smukkeste findes paa Ceylon og ved Karthagena i Spanien. Østerlandsk Amethyst er en violblaa Korund, der er afgrevet ved Slødning; den bruges istedenfor Diamant og Topas; i Oldtiden anvendtes den til Amuleter.

Amfibier, d. e. dobbeltlevende, som kan leve baade i Vandet og paa Landet; systematisk Udtryk for Krybdyr og Padder.

Amfibiske Planter, urtagtige Planter, der forekommer saavel i Vandet som paa Landet, som Polygonum amphibium m. fl.

Amfitheater, hos Romerne ovale eller runde Bygninger uden Tag, i hvilke Kamplege opførtes. Skuepladsen, Arena, var i Bygningens Midte, og Tilskuerpladsene bestod af Bænke, som gik helt rundt Arenaen, og hvoraf enhver bagenforliggende laa høiere end den, der var foran. Det første store Amfitheater blev opført af Cæsar Aar 44 f. Kr. Det største var imidlertid Colosseum i Rom, der blev opført helt af Sten under Vespasian og Titus. Mægtige Ruiner af dette Theater, der rummede 87,000 Mennesker, staar endnu tilbage.

Amhara, Landskab i Abessinien mellem den blaa Nil og Takazze. Det var tidligere et eget Rige med Hovedstad Gondar.

Amherst (udt. Æmmerst), 1) By i engelsk Birma i Bagindien, ved Martabanbugten; i 1853 med 20,000, nu med kun 3,000 Indb. 2) By i Staten Massachusetts i Nordamerika med 5,000 Indb. og en videnskabelig Skole, der besidder rige naturhistoriske Samlinger.

Amherst (udt. Æmmerst), 1) Jeffery, f. 1717, d. 1797, engelsk General, fuldendte efter Wolfes Død Kanadas Erobring 1760. 2) William Pitt, Jarl, f. 1773, d. 1857, Brodersøn af førstnævnte, blev Guvernør i Ostindien 1823—28 og i 1826 ophøiet til Greve.

Amici (udt. Amitsji), Giovanni Battista, f. 1786, d. 1863 som Direktør for Observatoriet i Florens, opfandt nye optiske og astronomiske Instrumenter.

Amiens (udt. Amiæng), det gamle Samarobriva, befæstet By i det franske Departement Somme ved Floden Somme, med 64,000 Indb. og en Kathedralkirke, der er et Mesterverk af gothisk Bygningskunst. Freden til Amiens mellem Frankrige og England 27de Marts 1802. Slag 1870 mellem Tyskerne og den franske Nordarmé.

Amiranterne (Admiralitetsøerne), en England tilhørende Gruppe af Koraløer i det Indiske Hav.

Ammanati, Bartolomeo, f. 1511, d. 1592, italiensk Billedhugger og Bygmester, uddannede sig efter Michel Angelo.

Ammann eller **Amann**, Jost, f. 1539, d. 1591, tysk Maler, især berømt for sine Tegninger for Stik og Træsnit.

Ammann (Amtmand) er i Schweiz Titelen for Distrikts- eller Kommuneforstandere, tidligere ogsaa for de høieste Værdigheder; Landammann kaldes Præsidenten for den udøvende Magt i et Kanton.

Ammer eller **Amber**, Bifloð til Isar i Baiern, gjennemstrømmer den paa Naturskjønheder rige Ammerdal; 26 Mil lang.

Ammianus Marcellinus, romersk Historieskriver, f. 330 i Antiokia, d. omtr. 400 i Rom. Hans romerske Historie i 31 Bøger omfatter Tidsrummet 91—378 e. Kr.

Ammon, Christoph Friederich, von, anset tysk Theolog, f. 1766, d. 1850. Hans ældste Søn, Friederich Wilh. von Ammon, f. 1791, d. 1855, udmærkede sig ogsaa som theologisk Forfatter. En anden Søn, Friederich August von Ammon, udmærkede sig som Øienlæge og ved lægevidenskabelige Skrifter.

Ammoniak, en farveløs Gas af en eiendommelig gjennemtrængende Lugt, fortættes under stort

Tryk og stærk Kulde til en farveløs Vædske og fremstilles ved Opløsning af Salmiak og brændt Kalk. Den forener sig let med Vand.

Ammoniakgummi, den indtørrede Saft af en persisk Plante; bruges som Lægemiddel.

Ammoniter, se Ammonshorn.

Ammoniter, et semitisk Folk nordøst for Judæa, der ofte førte Krig med Israelerne. I det Gamle Testamente kaldes de gjerne Ammons Børn (4 Mos. 21, 24; Dom. 10, 7—8; Salm. 83, 8 o. fl.). Fra det 3die Aarh. e. Kr. forsvinder de fra Historien. Deres Hovedstad var Rabbath-Ammon, og deres Religion lignede den syriske Molochdyrkelse.

Ammonium, Landstrækning i den libyske Ørken, hvor nu Oasen Siwah ligger, berømt ved Jupiter Ammons pragtfulde Tempel og Orakel. Paa sit Erobringstog lod Alexander den store sig her dyrke som en Søn af Guden Jupiter Ammon.

Ammonium, en Forbindelse af Kvælstof og Vandstof, der i kemisk Henseende spiller samme Rolle som et Metal, men endnu ikke har kunnet fremstilles isoleret.

Ammonius, Navn paa flere Lærde fra den senere græske Tid. Ammonius Sakkas fra Alexandria, stiftede den nyplatoniske Skole, d. 241 e. Kr. — Ammonius, Hermias's Søn, forestod i det 5te Aarh. den alexandrinske Skole, berømt som Fortolker af Aristoteles. — Ammonius, alexandrinsk Grammatiker fra det 4de Aarh.

Ammonshorn (Ammoniter), forstenede Skaller af uddøde Arter af Blæksprutter, findes især i Jura- og Kridtperiodens Jordlag.

Ammunition (Munition), Krigsforraad af hvad der hører til Ladning af et Skydevaaben.

Amnesi, Svækkelse eller Tab af Hukommelsen.

Amnesti betyder Forglemmelse, en Erklæring fra Statens øverste Myndighed om, at visse ligeartede, især politiske Forbrydelser, begaaede i et vist Tidsrum af en Klasse eller en Flerhed af Personer, under visse Betingelser skal undtages fra Lovens Straf. — Amnestere, at give Amnesti. Amnesteret, den, der har faaet Amnesti.

Amnon, Kong Davids ældste Søn, dræbt af sin Broder Absalon, fordi han havde skjændet sin Halvsøster, Absalons Helsøster Thamar (2 Sam. 13).

Amok, Malaiernes Berserkergang, et Raseri, som hos disse Folkestammer fremkaldes ved Nydelsen af Opium, og hvorunder de i fuldstændig Vildhed nedhugger enhver, de støder paa.

Amor (gr. Eros), det latinske Navn paa Kjærlighed og Elskovens Gud. De senere Digteres Amor, Søn af Mars og Venus, fremstilles som en Gut med Bue og Pil.

Amor og Psyke, en af de smukkeste Fabler fra Oldtiden om Sjelens (Psykes) Forbindelse med Kjærlighedsguden (Amor). Dens Indhold er, at Sjelen kun saa længe den hviler i sin barnlige Uskyld føler sig lykkelig; naar den mister denne, vanker den hvileløs omkring, idet den forteres af Længsel efter den tabte Lykke, og først efter mange Lidelser kan den indgaa til den høiere Lyksalighed.

Amorf, formløs, i Kemien det modsatte af krystallinsk; den Tilstand hos faste Legemer, i hvilken man ikke kan opdage noget Spor af Krystallisation hos deres enkelte Dele.

Amorgo, Oldtidens Amorgos, en af de sporadiske Øer i det græske Arkipel; 2,200 Indb.

Amoriter, et kananitisk Folk ved Jordan. Dets østlige Gren blev overvunden af Moses (4 Mos. 21, 21—24) og af Josva (Jos. 10, 10); Levningerne af den vestlige Gren holdt sig i Sydpalæstina til Salomos Tid (1 Kong. 9, 20—21) og selv til Esras (Esr. 9, 1).

Amortisation, Udslettelse, Ødelse, i Retssproget Erklæring om, at et Dokument retslig sættes ud af Kraft. — Amortisere, udelukke, erklære ugyldig, især om Obligationer, udstedte for offentlige Laan; at tilbagebetale saadanne kaldes at amortisere dem, d. e. Obligationerne kjøbes tilbage og erklæres da for ugyldige.

Amos, den tredie af de saakaldte smaa Profeter, levede ca. 800 f. Kr. under Kongerne Usia og Jeroboam den anden. Han skal være bleven slaaet ihjel med en Stang eller Kølle.

Amoy eller **Emoy**, ogsaa Fukian, Hiamen, Sjøstad i den kinesiske Provins Fu-kien paa Øen Amoy med 300,000 Indb.; Frihavn.

Ampelius, Lucius, romersk Historieskriver fra det 4de Aarh., fortæller i „Liber memoralis" de vigtigste Verdensbegivenheder.

Ampère (udt. Angpær), André Marie, berømt fransk Fysiker, f. 1775, d. som Professor ved Collége de France i Paris 1836. Navnlig ved sin elektro-dynamiske Theori har han erhvervet sig varig Berømmelse. — Hans Søn, Jean Jacques Antoine Ampère, f. 1800, d. 1864 som Professor i nyere Literatur ved Collége de France, har ved en Række Skrifter indlagt sig stor Fortjeneste af den franske Literatur.

Ampfing, en liden By i Overbaiern. Østerrigerne under Erkehertug Johan seirede her over Franskmændene 1ste Decbr. 1800.

Amphiktyoner-Forbundet, hos de gamle Grækere en Forbindelse af flere Stammer til gjensidig Jagttagelse af visse politiske Forskrifter og ens Religionsøvelse ved et fælles Tempel. Størst Indflydelse opnaaede det delfiske Amphiktyoner-Forbund, oprindelig stiftet af doriske Stammer, til hvilket 12 græske Stammer hver sendte 2 Afsendinger, hvilke samledes to Gange aarlig, vexelvis ved Delfi og ved Termopylæ. Ved at opstille visse folkeretlige Grundsætninger søgte de at forebygge Stridigheder mellem de græske Stater og at forene de forskjellige Stammer til en national Enhed med den delfiske Helligdom som Midtpunkt. Forbundsretten kunde ogsaa bilægge Tvistemaal mellem Stammerne, straffe Overtrædelser af Folkeretten og mod Templet i Delfi, paalægge Pengebøder og iverksætte sine Beslutninger med Vaabenmagt. Med det delfiske Orakels Forfald ophørte denne Forbundsret.

Amphion, Grækenlands første Tonekunstner, Søn af Jupiter og Antiope og opammet af Muserne, der gav ham Sangens Gave. Han erobrede Theben og spillede efter Sagnet saa skjønt paa Lyre, at Stenene af sig selv føiede sig sammen til en Mur om Staden. Af Sorg over alle sine Børns Død med Niobe dræbte han sig selv.

Amphipoder, en Afdeling af Ringkrebsenes Orden, hvoraf der gives mange Slægter og Arter. De kaldes hos os Tanglopper eller Marsluer, findes i uhyre Mængde og udgjør en Hovednæring for Badefugle, Fiske og andre Sjødyr, selv de største, t. Ex. Hvaler og Sælhunde, paa de Steder, hvor

Sjøen vrimler af visse Arter. De er yderst graadige, saa at de i utrolig kort Tid fortærer Kjødet af et i Havet nedsænket Dyr.

Amphipolis, athenienſisk Koloni ved Strymons Munding i Thrakien, berømt ved Slaget mellem Athenerne og Lakedæmonierne 422 f. Kr. Under Romernes Herredømme Makedoniens Hovedstad. Nu forsvunden.

Amphiſſa, nu Salona, By i Landskabet Fokis i Grækenland med 4,500 Indb.

Ampoy, Biflod til Maros i Siebenbürgen.

Ampulla, hos Romerne et smalhalſet Kar af Glas eller Ler; i den katholſke Kirke Karret, hvori Salveolien frembæres.

Amputation, den kunſtmæssige Borttagelse af et Lem eller en Del deraf ved at skjære det fra den øvrige Del af Legemet. — Amputere, foretage en saadan Operation.

Amras, se Ambras.

Amrit, det gamle Marothos, det paa Ruiner rigeſte Sted paa den fønikiſke Kyst.

Amritſir eller **Amritſar**, By i Penſchab i Oſtindien, med 138,000 Indb., Sikhernes gamle hellige Stad. Deres Nationalhelligdom, den i 1581 anlagte Vandkum Amrita Saras (Udødelighedsdam), indeholder uagtet dens stadige Brug til Badning krystalklart Vand. Paa en Ø i Midten staar et pragtfuldt Tempel med Sikhernes hellige Lovbog.

Amru, Ibn Aas, arabiſk Feltherre, erobrede 638—651 Ægypten og grundlagde Kairo.

Amru-el-Kais, berømt arabiſk Digter fra det 6te Aarh. Kandah-Stammens Fyrste.

Amrum, ſlesvigſk Ø i Nordſjøen, 1½ Mil lang og henved ½ Mil bred. Rig Østersfangst.

Amsdorf, Nikolaus, von, Luthers Ven og Medhjelper, f. 1483, bevirkede Univerſitet i Jena oprettet 1548, fra 1552 Superintendent i Eiſenach, hvor han døde 1565. Som Hoved for de strenge Lutheranere var han indviklet i de fleſte af den Tids theologiſke Kampe og skrev mange Stridsſkrifter.

Amſtel, en liden Flod i Nordholland, der ved Amſterdam munder ud i den store Kanal.

Amſterdam, Hovedstad i Kongeriget Holland og Provinſen Nordholland ved Floden Amſtel og den Kanal, der forbinder Zuyderſjøen med Nordſjøen. Byen har 27,600 Huſe, 44 Kirker, 9 Synagoger, Palads, Univerſitet (aabnet 1877) og andre prægtige offentlige Bygværker; 290,000 Indb. Den er bygget i Form af en Halvmaane paa nedrammede Pæle og deles ved Kanaler i 90 Øer, der forbindes ved 300 Broer. Med ſin store og prægtige Dobbelthavn, der efter den nye Kanals Fuldendelse er aaben for de største Skibe, ſine Verfter, Arſenaler og store Omsætning, iſær af Kolonialvarer, er Amſterdam en Handelsstad af første Rang.

Amſterdam, 1) Ø veſt for Spitsbergen, 2) Ø ved Nordkysten af Java. 3) Ø nordveſt for Ceylon. 4) ubeboet vulkanſk Ø i Sydhavet.

Amt (tyſk, egentlig Embede), i Norge og Danmark Benævnelſe paa Overøvrighedsdiſtrikterne, hvilke i Sverige benævnes Len. Danmark er inddelt i 18 Amter foruden Kjøbenhavn, der udgjør et eget Amt, Norge i 18, foruden Kriſtiania og Bergen, der hver danner et eget Overøvrighedsdiſtrikt. Hvert Amt beſtyres af en Amtmand, der har Fogderne under ſig som Politiembedsmænd for Landdiſtrikterne. En af Amtmændene i hvert Stift er Stiftamtmand, der er ſelvſkrevet Medlem af Stiftsdirektionen, ſamt Medlem af de geiſtlige Overretter, de ſaakaldte Konſiſtorialretter. Efter norſk Ret er Tiltalemyndigheden henlagt til Amtmanden. — Amtsformandſkabet heder Amtskommunens ſamlede Repræſentation, der beſtaar af Herredernes Ordførere med Amtmanden ſom ſelvſkreven Ordfyrer. Det faſtſætter Amtskommunens Indtægter, bevilger de nødvendige Midler til de forſkjellige Grene af Amtets Forvaltning og har dels derved, dels ved Myndigheden til at fatte bindende Beſlutninger — hvoraf nogle ifølge Lov tiltrænger Kongens Approbation — den afgjørende Indflydelſe paa de fleſte og vigtigſte af Diſtriktets Anliggender, forſaavidt de ikke er ordnede ved almindelig Lov. Det er altſaa et Storthing i det ſmaa: et Amtsthing. Amtskommunen har flere offentlige Funktionærer i ſin Tjeneſte: Amtsdyrlæger, Amtskonduktører (Landmaalere), Veiinſpektører, Udſkiftningsformænd m. fl., ligeſom det paaligger den at oprette eller vedligeholde visſe Indretninger, ſaaſom Sygehuſe, Diſtriktsfængſler m. m.

Amu-Darja (arab. Gihon, de Gamles Oxus), Flod i Turan, udſpringer paa Høilandet Pamir, gjennemſtrømmer Balkh, Bukariet og Khanatet Khiva, deler ſig her i mange Kanaler og munder ud i Aralſjøen efter et Løb af 255 Mil. Tidligere faldt den i det Kaſpiſke Hav.

Amu-Darja-Gebetet, Diſtrikt i ruſſiſk Turkeſtan, ved Aralſjøen og Amu-Darja-Flodens nederſte Løb, 1850 Kv.mil ſtort, med 110,000 Indb., for største Delen af tyrkiſk Stamme. Landet erobredes 1873.

Amul eller **Amol**, By i det perſiſke Landskab Maſenderan, ved Floden Heraz, 10,000 Indb.

Amulet, en liden Gjenſtand af Træ, Sten o. desl. med hemmelige Tegn til Beſkyttelſe mod Saar, Sygdom og Hexeri. I Østen bruger ſelv Kriſtne endnu ſaadanne Amuleter, der bæres et eller andet Sted paa Legemet.

Amur, den vigtigſte Flod i det nordøſtlige Aſien, dannes ved Foreningen af Floderne Schilka og Argun, gjennemſtrømmer Mandſchuriet, optager Bifloderne Dſeja (Djinkiri), Njuman, Guryn, Amgun, den mægtige Sungari-Ulla og Uſuri og falder ved Nikolajewſk i det Okotſke Hav. Længde 600 Mil. Den befares af Dampſkibe og er en vigtig Kommunikationslinie for Østſibirien.

Amurang, Havbugt og Havn paa Celebes (Sundaøerne).

Amurlandet eller **Mandſchuriet**, en Del af det østlige Aſien, nord for Korea, veſt for det Japanſke Hav, stod indtil 1858 ganske under Kinas Herredømme, men deles ſiden den Tid i ruſſiſk Amurland og det Kina tilhørende Mandſchuri i ſnevrere Forſtand. Hele Landet er bjergigt, men frugtbart og rigt paa Metaller. Det ruſſiſke Amurland udgjør ca. 8,000 Kv.mil med kun 22,000 Indb., det kineſiſke Mandſchuri 17,000 Kv.mil med en Befolkning, der tidligere udgjorde 3—5 Millioner, men ved maſſevis Indvandring fra Kina nu anſlaaes til 12 Millioner. Hovedſtaden er Mukden med 200,000 Indb.

Amuſement (udt. Amysmang), Morſkab, Tidsfordriv. — Amuſere (udt. amyſere), underholde, fornøie, more.

Amygdalin, et Stof i bitre Mandler, hvilket i sig selv kun i ganske ringe Grad er giftigt, men i Forbindelse med Vand og Emulsin danner den overordentlig stærke Gift Blaasyre.

Amyklæ, By i det gamle Grækenland, sydost for Sparta, havde et berømt Tempel med Apollos Billedstøtte.

Amyl, en kemisk Forbindelse af Kulstof og Vandstof. — Amyl-Alkohol, den rene Olie af Potetesfusel (Potetesbrændevin), ligner almindelig Alkohol. Amylen, et Kulvandstof, der udvindes af Fuselolie.

Amylum, Amylon, Stivelse, Kraftmel, et Stof, som findes i næsten alle Planter og især udvindes af Poteter.

Amyot eller **Amiot** (udt. Amio), Joh., f. 1718 i Toulon, Jesuit, død 1794 som Missionær i Kina; han har bidraget meget til Europæernes Kjendskab til Kinas Historie, Sprog, Literatur og Kunst.

Amyraut (udt. Amiraa) eller **Amyraldus**, Moses, f. 1596, d. 1664 som theologisk Professor ved Akademiet i Saumur, formildede den strenge kalvinske Lære om Forudbestemmelsen til evig Salighed eller evig Fordømmelse (Prædestinationen).

Ana betegner, naar det sættes til et Egennavn, ofte en Samling af Anekdoter eller Efterretninger om den Person, til hvis Navn det er knyttet, t. Ex. Wergelandiana, Holbergiana.

Ana, Santa, By i San Salvador i Mellemamerika, med 10,000 Indb.

Anabaptisme, Gjentagelse af Daaben. Anabaptisternes, d. e. Gjendøbernes Lære, gaar ud paa, at Daab af smaa Børn er stridende mod Guds Ord og Daabens Væsen. Derfor omdøber de dem, der gaar over til deres Samfund. Se Baptister.

Anabara, Flod i Sibirien, danner Grændsen mellem Guvernementet Jeniseisk og Gebetet Jakutsk og falder i Nordishavet. 72 Mil lang.

Anaconda, en Kjæmpeslange, der lever i Brasiliens Floder og opnaar en Længde af 20 Alen.

Anadoli eller **Anatolien**, tyrkisk Navn paa Lilleasien.

Anadyr, Flod i Sibirien, der udmunder i Anadyrbugten, som gaar ind fra Beringshavet.

Anagni (udt. Ananji), By med Svovlkilder og Svovlminer i den italienske Provins Rom. 8,000 Indb.

Anagram, Omflytning af alle Bogstaver i et Ord eller en Forbindelse af Ord, saa at en ny Mening fremkommer, t. Ex. Pastor, Sparto; Amor, Roma.

Anahuac, Navnet paa et sammenhængende Høiland i Mellemamerika, hvilket indbefatter den sydligste og vigtigste Del af Mexikos Omraade. Her findes Høisletter af indtil 7,000 Fods Høide, hvis Klima, der navnlig udmærker sig ved bestandig Vaar, er behageligere end maaske nogen anden Egns paa Jorden.

Anakoret, kristelig Eneboer, Eremit. Fra det 2det Aarh. trak saadanne Eneboere sig tilbage fra Verden til Ørkener eller andre ensomme Steder for udelukkende at kunne vie sig til Guds Dyrkelse. Dette Eneboerliv var Begyndelsen til Kloster- og Munkelivet, der opstod i det 4de Aarh.

Anakreon, en græsk lyrisk Digter fra Teos i Jonien, der levede i det 6te Aarh. f. Kr. Hans Digte, der besynger Kjærligheden og Vinen, har været Mønstre for den senere europæiske Digtning over samme Emner. Endnu benævnes saadan Poesi „anakreontisk Poesi".

Anakronisme, Brud paa den rigtige Tidsfølge, idet en Begivenhed eller andet henføres til en urigtig Tid. — Anakronistisk, tidsstridig, som indeholder en Tidsforvexling.

Analog, lig, i Overensstemmelse med noget. — Analogi, Lighed, Forholdsmæssighed, Overensstemmelse i visse Forhold. I Sproglæren betyder Analogi Lighed i Ordenes Dannelse. Analogislutning vil sige, at man fra to Tings eller Tilfældes erkjendte Lighed i visse Henseender slutter, at de maa være lige ogsaa i andre Henseender. Denne Maade at slutte paa er ikke altid sikker, men anvendes dog ikke saa lidet i Videnskaben. Træffer det saaledes, at et Lands Lovgivning ikke har nogen Bestemmelse for et enkelt Tilfælde, slutter Domstolene, enten af den hele gjældende Ret eller af enkelte Lovbestemmelser, hvad Loven vilde have bestemt, om den havde tænkt sig Tilfældet (Rets- eller Lovanalogi). I Strafferetten anvendes dog denne Slutningsmaade kun med stor Varsomhed. Ligesaa betegner Troens Analogi, at man ved Fortolkningen af den Hellige Skrift forklarer utydelige og dunkle Skriftsteder i Overensstemmelse med de klare og tydelige, hvis Mening man sikkert kjender.

Analyse, Opløsning, Sønderlemmelse i de enkelte Dele; i Filosofien Opløsning af et Begreb i dets væsentlige Kjendemærker. Den modsatte Fremgangsmaade kaldes Synthese, d. e. Sammensætning af de enkelte Dele til et Helt. Ved den kemiske Analyse undersøges dels Beskaffenheden af et vist Stof (den kvalitative Analyse), dels i hvilken Mængde det forekommer i en vis Forbindelse (den kvantitative Analyse). Den mathematiske Analyse omfatter i Ordets videste Betydning den almindelige Fremstilling og Udvikling af de forskjellige Former af Forbindelser mellem flere Størrelser. Analysen af de endelige Størrelser omfatter Ligninger, Rækker, Logarithmer osv. og Analysen af de uendelige Størrelser Differential-, Integral- og Variationsregning. Ved Løsningen af geometriske Opgaver forstaaes ved den analytiske Methode i Modsætning til den synthetiske, at man betragter det Søgte som fundet og derpaa udleder Sammenhængen med det Givne. — Analysere, foretage en Analyse. — Analytik, den Videnskab, hvis Gjenstand er Analysen.

Anam eller **Annam**, Rige i Bagindien ved det Kinesiske Hav, 9,200 Kv.mil stort med 15 Millioner Indb. Landet begrændses i Nord af Kina, i Vest af Siam og i Øst og Syd af det Kinesiske Hav. Landets vigtigste Frembringelser er: Guld, Sølv, Kobber, Jern, Ris, Sukker, Kanel, Ibenholt. Indbyggerne hører til de mongolske Folkeslag. Deres Sprog ligner Kinesernes, og den herskende Religion er Buddhaismen. Landet, der tidligere nu og da havde staaet under kinesisk Herredømme, blev 1428 uafhængigt. Franske Jesuiter havde allerede i det 17de Aarh. forkyndt Kristendommen i denne Del af Bagindien, hvor den kristne Tro især i forrige Aarh. vandt stor Udbredelse. Da Kristenforfølgelser udbrød fra 1835, sendte Frankrige en militær Expedition til Anam, hvorefter den sydlige Del, Kokinkina ved Floden

Mekhongs Munding, 1862 afstodes til Frankrige. Ved en Traktat af 1874 er hele Anam i Virkeligheden kommet under fransk Herredømme. Dets Hovedstad er Hué.

Anamabu, Handelsstad i engelsk Guinea i Vestafrika, med et stærkt Fort; 5,000 Indb.

Ananas, Planteslægt af Ananasfamilien, med fjøgrønne, kjødagtige, tandede, med Torne besatte Blade og en sammensat, tæplignende, meget stor Frugt af en behagelig Lugt og Smag. Den spiselige Ananas dyrkes i alle varme Lande i det Fri, og i de koldere Lande i Drivhuse. Af Frugten, der bruges baade som Nærings- og Lægemiddel, faaes desuden Ananasvin, Ananaspunsch og Likør. Bladenes Traadvæv paa den vilde Art, der voxer paa Manila, forarbeides til det meget fine Ananaslærred. Ananasolie (Ananasessents), Smørsyreæther opløst i Spiritus, bruges til fint Bagverk m. m.

Ananjew, By i det russiske Guvernement Cherson ved Tiligul, 16,000 Indb.

Anapa, befæstet Havnestad ved det Sorte Hav, i Kaukasien, sydost for Floden Kubans Udløb; 5,000 Indb.

Anaphi eller **Namphio**, en af de Kykladiske Øer i det Ægæiske Hav; 1,000 Indb.

Anaphora, en Talefigur, som bestaar deri, at det samme Ord eller den samme Ordforbindelse gjentages flere Gange i Begyndelsen af de følgende Sætninger.

Anarki, betegner den Samfundstilstand, da Lovene har tabt sit Herredømme og de Autoriteter (Regjering, Embedsmænd), der skal paase Lovenes Haandhævelse, sin Magt; et Samfund uden Regjering. — Anarkisk, lovløs Tilstand. Anarkister, de, der forsøger at fremkalde lovløse Tilstande.

Anasarka eller **Anasarki**, Hudvattersot, Ansamling af Vædske i Underhudens Cellevæv, hvorved Legemet svulmer op og Huden bliver bleg, kold og glinsende. Denne Sygdom er altid en Følge af andre Sygdomme, saasom Nyresvaghed, organiske Hjertefeil, Lungesygdomme m. fl.

Anastasia, Navn paa Helgeninder i den katholske Kirke. To fornemme Romerinder af dette Navn led Martyrdøden, den ældre under Nero, den yngre under Domitian. — Anastasia, en fager Grækerinde, som forfulgtes af Keiser Justinian, levede 28 Aar forklædt som Munk i et Kloster i Alexandria. Død 567.

Anastasius den første, østromersk Keiser 491—518, kjæmpede med Perser, Gother, Bulgarer og Hunner og dræbtes ved Lynslag 518. — Anastasius den anden, østromersk Keiser 713—715, afsat ved en Soldateropstand og dræbt 719, da han søgte at bemægtige sig Tronen igjen.

Anastasius, Navn paa 4 Paver. Anastasius den første, 398—401, er bekjendt ved sin Fordømmelse af flere af Kirkefaderen Origenes's Læresætninger.

Anastasius Grün, se Auersperg.

Anastatisk Tryk kaldes den af Rud. Appel opfundne Ætsningsmethode, hvorved Farven paa gammel Tryk opfriskes saaledes, at der kan tages Overtryk deraf paa Zinkplader; nu fortrængt af Fotografien.

Anastrofe, omvendt Ordstilling, som: „ind lad dem komme" istedenfor „lad dem komme ind".

Anatas, et Metal, der bestaar af Titansyre, indigoblaat, brunt; findes i Granit, Gneis, Diorit.

Anathema betyder en Forbandet samt Forbandelsen selv; i den katholske Kirke Kirkens Forbandelse over halstarrige Vantro eller grove Forbrydere: det store Kirkeban. — Anathematisere, lyse i Kirkens Ban.

Anathot, nu Anata, engang Prestestad i Benjamins Stamme, nordøstlig for Jerusalem, Profeten Jeremias's Fødested (Jos. 21, 17—18; Jer. 1, 1).

Anatolien eller **Natolien**, Østerland, d. e. det Land, hvor Solen staar op. Se Anadoli.

Anatolius, Biskop i Konstantinopel, d. 458, var den første, som antog en Patriarks Titel og Myndighed og foraarsagede derved Iversygen mellem Biskoperne i Rom og Konstantinopel.

Anatomi (betyder egentlig Sønderlemmelse), Læren om Organismernes Bygning. Den Gren af Anatomien, som omhandler Planternes Bygning, kaldes Phytotomi; den Del, der omhandler de dyriske Organismer, Zootomi; en liden Del af denne er igjen Antropotomien, der omhandler Menneskets Form og Bygning. Den menneskelige Anatomi kaldes normal Anatomi, naar den handler om de menneskelige Organer, saaledes som disse er i sund Tilstand; pathologisk Anatomi, naar den behandler de Forandringer i Organernes Beliggenhed, Dannelse og Udseende, der er en Følge af Sygdomme. Det er især denne sidste Del af Anatomien, som i den nyere Tid har gjort saa overordentlige Fremskridt. Den normale Anatomi har igjen 2 Underafdelinger: 1) Den specielle, systematiske eller beskrivende Anatomi omhandler Bygningen, Formen og den gjensidige Sammenhæng af Legemets enkelte Dele; denne Del indbefatter Læren om Benene, Baandene, Musklerne, Hjertet, Blod- og Lymfekarrene, Nerverne, Indvoldene og Huden, idet den inddeler Legemet i Hoved, Hals, Bryst, Yderlemmer osv. 2) Den almindelige eller mikroskopiske Anatomi undersøger ved Mikroskopets Hjelp Bygningen af de enkelte Organer, selv de mindste, der er usynlige for det ubevæbnede Øie, saasom Cellerne. Denne Del danner det vigtigste Grundlag for Fysiologien. — Anatomien kaldes topografisk, naar den betragter Organerne i de forskjellige Legemsdele efter deres indbyrdes Leie og Sammenhæng, sammenlignende eller komparativ, naar den undersøger Ligheder og Forskjelligheder i Bygning hos forskjellige Dyrearter og sammenligner Eiendommelighederne med hverandre. — Den praktiske Anatomi, Disfektion, er Kunsten efter visse Regler at sønderlemme det menneskelige Legeme i dets forskjellige Dele for at anskueliggjøre disses Leie og Sammenhæng. — Den anatomiske Videnskab er som de fleste andre Videnskaber grundlagt af Grækerne. Men hverken disse eller Romerne kunde udvikle Anatomien til nogen Fuldkommenhed, da religiøse Fordomme og Overtro forhindrede dem fra at sønderlemme det menneskelige Legeme. De indskrænkede sig til Undersøgelse af Dyr. Dog skal den alexandrinske Skole ca. 350 f. Kr. have udstrakt Undersøgelserne ogsaa til Mennesker. Efterat denne Videnskab derefter under Civilisationens Tilbagegang næsten var gaaet til Grunde, gjenoplivedes den i det 16de og 17de

Aarh. Harvey opdagede 1628 Blodets Kredsløb, og siden fulgte den ene vigtige Opdagelse den anden. — Anatomikammer, et Værelse, hvor Dissektioner udføres, saaledes indrettet, at de anatomiske Forsøg kan udføres i Paasyn af mange Tilhørere; ogsaa kaldt anatomisk Theater.

Anaxagoras, græsk Filosof af den joniske Skole, f. ca. 500, d. 428 f. Kr., Lærer i Athen, Ven af Perikles, den første, som har forklaret Sol- og Maaneformørkelser paa en naturlig Maade.

Anaximander, græsk Mathematiker og Filosof af den joniske Skole, f. i Milet 610, d. 547 f. Kr. Han var den første, som opdagede Ekliptikens Hældning og bestemte Solhverv og Jevndøgn ved Hjelp af en Solviser, og som forsøgte at tegne Jord- og Himmelkarter. Som Filosof opstillede han det ubegrændsede som det, hvorfra alt i den sanselige Verden var udgaaet, og hvortil alt skulde vende tilbage.

Anaximenes fra Milet, græsk Filosof, udviklede ca. 550 f. Kr. Anaximanders Lære videre, og antog det fine Stof i Universet (Ætheren) som alle Tings Urstof.

Anbrud, det Sted i en Grube, hvor man støder paa et Malmleie.

Ancelot (udt. Angslaa), Jacq. Arsène Polycarpe François, fransk Digter, f. 1794, siden 1841 Medlem af det franske Akademi, d. 1854 i Paris. Han skrev mange Theaterstykker og Romaner. Hans Hustru Marguerite Louise Virginie, født Chardon 1792, d. 1875, var ligeledes dramatisk Forfatterinde.

Anchises (Ankises), Konge i Dardanos, avlede ifølge Sagnet med Gudinden Aphrodite Sønnen Æneas; men da han forraadte Gudindens Hemmelighed, blev han blændet og lammet af en Lynstraale fra Zeus. Da Troja blev stormet af Grækerne, bar Æneas sin gamle lamme og blinde Fader paa sine Skuldre ud af den brændende Stad.

Anchovis, Ansjos, en liden med Sardellen beslægtet Fisk, som fanges i Middelhavet, især ved den italienske, franske og spanske Kyst, nedsaltes og udføres. Den norske (og nordiske) Ansjos er en anden Sildeart, Brislingen, der nedlægges i smaa Dunke med Laurbærblade og forskjellige Krydderier.

Anciennetet (udt. Angsiennetet), Embedsalder, Befordringsret. Ved Forfremmelser af Embedsmænd (Befordringer) pleier der under nogenlunde lige Omstændigheder at tages Hensyn til Ansøgernes Embedsalder, saa at den, der har den længste Tjenestetid, i Regelen fortrinsvis kommer i Betragtning.

Ancien regime (udt. Angsiæng resjim), det gamle Styresæt; efter Revolutioner en spottende Betegnelse for den styrtede Regjering; især om det nindstrænkede franske Kongedømme før 1789.

Ancilla theologiæ, Theologiens Tjenestepige, en Benævnelse, som Theologerne i sin Enfoldighed har givet Filosofien.

Ancillon (udt. Angsillong), en Hugenotfamilie fra Metz, som i 1685 efter Ophævelsen af det nantiske Edikt udvandrede fra Frankrige til Preussen, i hvis Tjeneste flere af Familiens Medlemmer har udmærket sig, især Jean Pierre Friedr. Ancillon, f. 1767 i Berlin, d. som Professor ved Militærakademiet dersteds 1837. Fra 1818 var han den virkelige Leder af det preussiske Udenrigsministerium, som han fra 1832 forestod ogsaa i Navnet.

Anckarström, Jakob Johan, f. 1762, Kaptein i den svenske Livgarde, var en af Deltagerne i Adelens Sammensværgelse mod Gustav den tredie og den, som, tildels af personlig Hevngjerrighed, udførte Mordet paa Kongen, idet han skjød denne paa et Maskebal Natten mellem den 15de og 16de Marts 1792. Efterat han var bleven kagstrøgen, henrettedes han 27de April s. A. Det er dog ikke historisk bevist, at det var Anckarström, som skjød paa Kongen; en Ytring af en af hans Medsammensvorne (Ribbing) hentyder paa, at det var denne, som i sidste Øieblik, da Modet svigtede Anckarström, udførte Gjerningen.

Anckarswärd, Michael, f. 1742, adlet til Løn for sin Deltagelse i Revolutionen 1772. Fra 1784—89 ledede han med stor Dygtighed Udviklingen af den svenske Skjærgaardsflaade; tog 1809 Del i Sammensværgelsen mod Gustav den fjerde Adolf og ledede efter Kongens Fald Ridderhusets Forhandlinger; ophøiedes til Greve og døde 1838. — Karl Henrik Anckarswärd, den foregaaendes Søn, f. 1782, d. 1865, tog ligeledes Del i Revolutionen 1809, idet han fik Ablerkreutz til at fængsle Kongen. Under Krigen mod Napoleon 1813 fulgte han Bernadotte (Karl Johan) som Adjutant til Tyskland, men blev afskediget paa Grund af sin fransksvenlige Tænkemaade. Fra 1817 ledede han Ridderhusets Opposition mod Regjeringen og foreslog 1830 en Forandring i den svenske Repræsentation efter norsk Forbillede. I Norge er han mest bekjendt paa Grund af sin Optræden i den bekjendte „Statholderstrid" 1859—60, idet han i Ridderhuset med den bitreste og mest ligefremme Hensynsløshed forfegtede den Anskuelse, at Norge i Unionen er Sverige underordnet.

Ancona, By i den italienske Provins Ancona i Mellemitalien, ved Adriaterhavet; 46,000 Indb. Fæstning, Frihavn og Bispesæde. Byen anlagdes 380 f. Kr., tog levende Del i Revolutionen 1848, erobredes af Østerrigerne 1849, kom under Pavestolen 1852 og indlemmedes i Kongeriget Italien 1860. — Provinsen Ancona er 34½ Kv.mil stor med 260,000 Indb.

Ancre (udt. Angk'r), Baron af Lusigny, Marskal d', fra Florens, hedte oprindelig Concini, kom 1600 til Frankrige i Følge med Maria af Medici og blev efter hendes Gemal Henrik den fjerdes Mord Dronningens almægtige Yndling. 1613 blev han Marskal og Førsteminister; men paa Grund af sin stolte og anmassende Optræden mod den unge Ludvig den trettende faldt han som Offer for en Sammensværgelse 1717. Idet han traadte ind i Slottet Louvre blev han skudt af Gardisterne, hans Legeme slæbtes af Pøbelen gjennem Gaderne og kastedes paa Ilden. Nogle Maaneder efter blev hans Enke brændt som Hex.

Ancud, By paa Øen Chiloë i Chili med god Havn og 5,000 Indb.

Ancus Marcius, den fjerde Konge i Rom, 640—617 f. Kr., Numa Pompilius's Dattersøn, anlagde Roms Havnestad Ostia, besejrede de omboende latinske Stammer, byggede Janiculum paa den anden Side af Tiberen og ordnede Gudsdyrkelsen.

And, Slægt af Ændernes Familie. Der skjelnes mellem Dykænder, hvilke dukker helt under

Vandet, og egentlige Ænder, der kun dukker under med Forkroppen. Til disse hører Skeanden, Gravanden, Krikanden og Vildanden. Fra den sidste nedstammer de tamme Ænder.

And, Avisskrone.

Andabelø, en liden Ø udenfor Flekkefjord.

Andalusien, oprindelig Vandalusien efter Vandalerne, Provins i det sydlige Spanien mellem Bjergkjæden Sierra Morena og Middelhavet, med 3,264,000 Indb. Midten af Landet indtages af Guadalquivirs Floddal. Paa begge Sider af denne hæver Terrænet sig mod Sierra Morenabjergene i Nord og Sierra Nevada i Syd. Det er tæt befolket og paa enkelte Strækninger overmaade frugtbart, medens det ogsaa har sandede og menneskefomme Egne. Klimatet er af det varmeste i Europa. Landet frembringer Olie og Oranger; dets Kvæg- og Hesteavl staar paa et høit Trin; navnlig er de andalusiske Heste berømte for sin Skjønhed. Andalusien udgjorde tidligere de 4 mauriske Kongeriger Cordova, Sevilla, Granada og Jaen. Da Arabernes Herredømme gik tilgrunde 1492 og samtidig ½ Million Jøder blev fordrevne, gik Landet meget tilbage. Dets nuværende Beboere, som i Udseende og Sprog minder om Maurerne, er et livligt, smukt og virksomt Folkefærd.

Andamanøerne, en engelsk Øgruppe i den Bengalske Bugt, som bestaar af 4 større og mange smaa Øer med et samlet Fladeindhold af 126 Kv.mil og 13,500 Indb., af hvilke en Trediedel Indfødte og to Trediedele engelsk-indiske Forbrydere. Siden 1858 er der nemlig en Straffekoloni i Port Blair paa Syd-Andaman. Øernes Klima er usundt; de Indfødte, hvis Sprog ikke er beslægtet med noget andet, er berygtede som vilde Sjørøvere.

Andante, 1) i Musiken: gaaende, i langsom Bevægelse (mellem Adagio og Allegro). 2) Et Musikstykke i denne Takt. — Andantino, noget hurtigere end Andante.

Andchui eller Andkhui, By i den afghanistanske Provins Balkh; 15,000 Indb. Vigtig for Karavanhandelen mellem Bokhara og Afghanistan.

Andebo, Prestegjeld i Jarlsberg og Laurvigs Amt, bestaar af Sognene Andebo, Høigjord og Kodal.

Andechs, Kloster med Ruiner paa det 2,140 Fod høie Hellige Bjerg i Øvrebaiern, ved Ammersjøen; meget besøgt Valfartssted.

Andelven, en liden Elv, der falder i Vormen, Eidsvolds Prestegjeld.

Andelys (udt. Angd'li), By i det franske Departement Eure, ved Seine, nordvest for Paris, med 5,400 Indb.; Svovlkilder.

Andenne (udt. Angdenn), By i den belgiske Provins Namur, 6,000 Indb.; store Stenkulslagre og Lerfabriker.

Andenæs, Prestegjeld i Vesteraalen, Nordlands Amt, bestaar af Sognene Andenæs, Overberg og Bjørnskind.

Anderlecht, Fabrikby i belgisk Sydbrabant, tætved Brüssel; 18,000 Indb.

Andermatt, Landsby i Kanton Uri i Schweiz lige over Gotthardstunnelen.

Andernach, det gamle Andernacum, By ved Rhinen i Preussen, med en mærkelig Kirke fra det 13de Aarh.; 5,000 Indb. Byen var under Romerne en Fæstning; senere blev den Residensstad for de merovingiske Konger; i Middelalderen var den en mægtig Rigsstad.

Anderne, Andes, se Cordilleras.

Andersen, Carl, en meget yndet dansk lyrisk Digter, f. 1828 i Kjøbenhavn, siden 1860 Inspektør ved den kronologiske Samling paa Rosenborg Slot.

Andersen, Hans Kristian, berømt dansk Digter, f. 2den April 1805 i Odense paa Fyen. Hans Fader var en fattig Skomager og magtede derfor ikke at holde sin Søn frem den Vei, hans store Evner viste. 1819 reiste Andersen, blottet for alle Midler, med en Pose paa Ryggen til Kjøbenhavn, hvor flere formaaende Mænd, saasom Weyse, Siboni, Collin og Guldberg fattede Interesse for ham og hjalp ham. Han blev Elev ved Theatrets Danse- og Sangskole; men hans Ydre var ikke synderlig heldigt for Optræden paa Scenen, og han gjorde ingen Lykke. Efterat han derpaa havde faaet Penge til at studere for, blev han i 1828 Student. Allerede i Skolen havde han skrevet Digte, som vakte Opmærksomhed. Fra 1829 udgav han en Række Digtninger: lyriske Digte, Reisebeskrivelser, Dramaer og Romaner, som alle udmærkede sig ved en livlig, spillende Fantasi, varm Følelse og en mild, barnlig og ren Livsopfatning, men i kunstnerisk Henseende var noget svage. I 1835 fandt han den kunstneriske Form, der svarede til hans Begavelse, idet han det nævnte Aar udgav den første af sine Eventyrsamlinger. Det er som Eventyrdigter, Andersen har vundet størst Betydning og Berømmelse. Ingen nordisk Digter er bleven læst og elsket i saa vide Kredse som han. Selv paa Indisk og Arabisk er hans Eventyr og Historier oversatte. Inden Eventyrets Ramme har han fundet Plads for sin Opfatning af Menneskelivet i dets skiftende Vexel, for sin Spot og Satire over herskende Naragtigheder og Daarskaber og for sine dybeste Længsler og sin høieste Begeistring. Disse hans Digtnings bedste Fostre udmærker sig ved en barnlig Friskhed, der søger sin Lige, en rig og sikker Indbildningskraft og en aldrig trættet Opfindelsesevne. De er lige tiltalende for Voxne som for Børn. — Andersen har stadig ligget paa Reiser i Udlandet; hvad han paa disse har set og oplevet, har hans bøielige Aand ombannet til Næring for hans Digtning. Sit Liv og sin Udvikling har han selv skildret i „Mit Livs Eventyr" hvor han med en Omhyggelighed, der kunde været bedre anvendt, har medtaget altfor meget af ubetydelige Smaating. Han døde 4de August 1875.

Andersen, Jens, se Beldenak.

Andersson, Karl Johan, f. 1827 i Vermland, foretog 1850—51 i Forening med Englænderen Galton en Reise til Afrika, til Damara- og Ovampo-Landet. Senere foretog han alene flere Opdagelsesreiser til Afrikas Indre og trængte under disse under utallige Farer og Vanskeligheder frem til Sjøen N'gami (1853) og paa en senere Reise til Floden Okavango (1859). Han døde i Afrika 1867. Hans Reiseberetninger er udkomne paa Engelsk og Tysk.

Andersson, Nils Johan, f. 1821 i Småland, Professor og Intendant ved Rigsmuseets botaniske Samlinger i Stockholm, har ved sine Skrifter virket meget for Kjendskabet til den skandinaviske Plantevext og desuden ved sine Reiser ydet værdifulde Bidrag angaaende Tropelandenes Flora.

Andesin, et Mineral af Kalknatronfeldspat, der ligner Albit og findes i Porfyr fra Anderne, i Andesit og i Syenit fra Vogeserne.

Andesit, en finkornet Stenart, hvoraf Andernes høie vulkanske Keglebjerge bestaar. Det er en Blanding af Plagioklas og Hornblende eller Augit, med eller uden Kvarts.

Andfjord, en flere Mil bred Havarm, der gaar ind fra Nordishavet mellem Andø og Senjen i Nordland. Ude ved Havet danner den Grændsen mellem Nordlands og Tromsø Amter.

Andidschan, By i russisk Turkestan, med Karavanvei til Kaschgar.

Andlaw, en gammel Adelsslægt i Elsas, hvor den 1274 fik Byen Andlaw med Omegn til Len. Slægtens Ældste havde Ret til at kalde sig „Arving til det hellige Romerske Rige". Den har udmærket sig i offentlig Tjeneste lige ned til den sidste Tid.

Andokides, attisk Taler, f. 468 f. Kr. i Athen, d. 394 i Landflygtighed. Af hans Taler, der er vigtige for den peleponnesiske Krigs Historie, er 4 bevarede.

Andor Fjeld, en betydelig høi Fjeldtop i Snaasens Prestegjeld, Nordre Trondhjems Amt.

Andorg Ø, ca. ½ Mil fra Fastlandet, hører til Ibestad Prestegjeld i Tromsø Amt.

Andorno, det gamle Andurnum, By i den italienske Provins Novara, med 1,700 Indb. i Dalen Andorno, som gjennemstrømmes af Floden Cervo, og har 12,000 Indb. og mange Jern-, Kobber- og Blyverker.

Andorra, en liden neutral Fristat paa Sydsiden af Østpyrenæerne mellem Departementet Ariège i Frankrige og Katalonien i Spanien, 9 Kv.mil stort med 13,000 Indb. Den blev grundet af Ludvig den fromme 805 og staar i politisk Henseende under Frankriges Beskyttelse, i kirkelig Henseende under Bispen af Urgel (Spanien). Enhver Mand er værnepligtig fra det 16de til det 60de Aar. Hovedstaden Andorra har 2,000 Indb.

Andover (udt. Ændover), 1) By med 5,000 Indb. i Grevskabet Hants i England. 2) By i Staten Massachusetts i Nordamerika; 5,000 Indb. Har tre berømte Skoler: Philips Akademi, Kongregationalisternes theologiske Seminarium og Abbot Akademi.

Andrada, en portugisisk Adelsslægt, hvoraf flere Medlemmer har udmærket sig i literær og politisk Henseende. — Andrada e Silva, Jose Bonifacio d', f. 1765 i Santos i Brasilien, stillede sig 1821 tilligemed sine to Brødre Antonio Carlo og Francesco Andrada i Spidsen for Opstanden i sit Fødeland, blev 1822—23 Indenrigsminister og, efter at have været landflygtig og tilbagekaldt, 1831 Formynder for Pedro den anden; d. 1838.

Andral (udt. Angdral), Gabriel, f. 1797, d. 1876, en af Frankriges dygtigste Læger og Forfatter af flere fortrinlige medicinske Haandbøger, især i Anatomi.

Andrassy (udt. Andrassi), en gammel ungarsk Adelsslægt i to Linier, hvoraf den ældre 1766 og den yngre 1779 ophøiedes i Grevestand. — Karl Andrassy, Grev, f. 1792 i Gömör, var paa Rigsdagen 1839 og 1840 et fremtrædende Medlem af Oppositionen; d. 1845 i Brysel. Hans Søn Gyula (Julius) Andrassy, f. 1823 i Zemplin, tog 1848—49 virksom Del i den ungarske Revolution baade som Militær og Politiker. Efterat Opstanden i Ungarn var undertrykt, blev han dømt til Døden og hængt (in contumaciam, da han var flygtet til Paris). 1860 blev han benaadet og vendte da tilbage til Ungarn, hvor han atter indtog en fremtrædende politisk Stilling, idet han sluttede sig til Deaks Parti. 1867 blev han Præsident for det ungarske Ministerium, forhindrede 1870 et Forbund mellem Østerrige og Frankrige, og efter Beusts Fald 14de November 1871 blev han Udenrigsminister i Østerrige-Ungarn og Rigskansler. Som saadan fik han 1872 Trekeiserforbundet istand. Under de sidste Forviklinger paa Balkanhalvøen har Andrassy spillet en fremtrædende Rolle, idet han har søgt at drage Østerrige-Ungarn ud af den tilbagetrukne Stilling, hvori dette Rige har holdt sig efter Slaget ved Sadowa. Paa Berlinerkongressen 1878 opnaaede han, at Østerrige fik Bosnien som sin Del af Tyrkiets Afstaaelser.

Andrea, Girolamo d', romersk Kardinal, af en neapolitansk Adelsfamilie, f. 1812, bekjendt af sin skarpe Opposition mod Pius den niende og Kardinal Antonelli; han døde pludselig 1868, og hans Memoirer faldt i Antonellis Hænder.

Andreani, Andrea, f. 1560, d. 1623 i Rom, bekjendt ved sine Kobberstik og skjønne Træsnit.

Andreanoøerne, den midterste Gruppe af de aleutiske Øer, med hede Kilder.

Andreas fra Bethsaida i Galilæa (Joh. 1, 37 fg.), en af de tolv Apostler og Broder af Simon Petrus. Efter de kristelige Sagn forkyndte han Evangeliet i Skythien, Lilleasien, Thrakien og Grækenland og skal 30te Novbr. 62 eller 70 i Byen Patræ i Akaia være bleven korsfæstet paa et skjævt Kors (X), hvorfor et saadant (græsk Kors) ogsaa kaldes Andreaskors. Russerne kalder Andreas sin Apostel; ogsaa Skotterne ærer ham som Skytshelgen (St. Andrews).

Andreas, Navn paa 3 ungarske Konger af Dynastiet Arpad. Andreas den første, 1046—58, forfulgte først Kristendommen, men beskyttede den siden; han kjæmpede med Held mod den tyske Keiser Henrik den tredie, men faldt i en Krig mod sin Broder Bela. — Andreas den anden, 1205—36, havde flere Oprør at bekjæmpe, foretog et resultatløst Korstog og blev 1222 af Stormændene tvungen til at give Bulla aurea, Ungarns første Grundlov. Hans Sønnesøn, Andreas den tredie, besteg Tronen 1290 og døde som den sidste Arpad 1301.

Andreas, Erkebisp af Krain, forsøgte 1482 at istandbringe et nyt reformatorisk Kirkekoncil i Basel. Hans heftige Udfald mod Pave Sixtus den fjerde bevirkede, at han blev sat i Ban og kastet i Fængsel, hvor han 1484 blev funden død.

Andreasberg, Bergstad i preussisk Overharzen i Syd for Brocken, 3,000 Indb., rige Sølvgruber og Handel med Kanarifugle.

Andreasorden, den høieste Orden i Rusland, stiftet 1698 af Peter den store. Ordenstegnet er den hellige (Apostel) Andreas's Billede.

Andree, Karl Theodor, tysk Forfatter og Journalist, f. 1808 i Brunsvig, d. 1875, har leveret talrige geografiske Arbeider, hvoriblandt en „Verdenshandelens Geografi". Hans Søn, Rikard Andree, f. 1835, har ogsaa skrevet flere Verker

som Udbytte af sine historiske, sproglige og ethnografiske Studier, især over slaviske Folk.

Andréossy (udt. Angdreossi), Antoine Francois, Grev, f. 1761, d. 1828 i Montauban, fransk General under Revolutionskrigene, blev 1799 Krigsminister og efter Freden i Amiens 1802 Gesandt i London, Wien og Konstantinopel.

Andrews, Saint (udt. Sænt Andruss), 1) Universitetsby i Fifeshire i Skotland, ved en Bugt af Nordsjøen, med Ruiner af et Slot og en i 1559 ødelagt Kathedralkirke; 5,000 Indb. 2) By i New Brunsvig i britisk Nordamerika, paa Grændsen af Staten Maine, med 6,000 Indb. Fiskeri og Udførsel af Trælast.

Andreä, Abraham, f. i Ångermanland, blev 1573 Rektor i Stockholm, men maatte flygte til Tyskland paa Grund af sin Modstand mod Johan den tredies Liturgi. Han fortsatte sin Kamp gjennem Skrifter, som han udgav i Tyskland, og opnaaede en saadan Anseelse hos det svenske Præsteskab, at han paa Kirkemødet i Upsala 1593 valgtes til Erkebisp. Da hans Embedsiver bragte ham i Strid med Hertug Karl, blev han uden Dom i mange Aar holdt i Fængsel, hvor han døde 1608.

Andreä, Jakob, bekjendt lutherskt Theolog, f. 1528 i Weiblingen i Würtemberg, fra 1562 Professor og Kansler ved Universitetet i Tübingen, d. 1590. Han havde en væsentlig Del i Udarbeidelsen af Lutheranernes udførligste Bekjendelsesskrift, Konkordieformelen (Formula concordiae) af 1577. — Hans Sønnesøn, Joh. Valentin Andreä, f. 1586, d. 1654 som Hofpræst i Tübingen, var en aandfuld og original Forfatter og regnes for en af de betydeligste lutherske Theologer. Han var en varmhjertet, lærd Mand med megen Verdenserfaring og Menneskekundskab og et sundt praktisk Blik. Hans træffende Satire revsede Tidens Daarskaber og Overtro, den herskende tørre Rettroenhed og aandløse Bogstavdyrkelse. Paa den anden Side latterliggjorde han Tidens Hang til Mysticisme; men hans Skrifter herom blev misforstaaede og gav netop Anledning til Stiftelsen af „Rosenkreutzernes" hemmelige Samfund.

Andreä, Laurentius, f. 1489, d. 1552, svensk Kirkereformator, Gustav Vasas Kansler. Han virkede meget for Reformationens Fremgang i Sverige, idet han blandt andet besørgede det Nye Testamente oversat paa Svensk 1526. Men da han modarbeidede Bestræbelserne for at gjøre Kirken aldeles afhængig af Staten, faldt han i Unaade, blev 1540 anklaget for Embedsforsømmelse og endog dødsdømt, men benaadedes med svære Bøder.

Andria, By i den italienske Provins Bari, med 34,000 Indb. og en smuk Kathedralkirke.

Andrias Scheuchzeri, en forjordisk Kjæmpesalamander, hvoraf Skeletdele er fundne i tertiære Skiferlag. Man ansaa den først feilagtig for at være et forstenet Menneske og kaldte den derfor: Homo diluvii testis, d. e. det menneskelige Vidne om Syndfloden.

Andrienne (udt. Angdrien), en Fruentimmerdragt i Begyndelsen af det 18de Aarh., lang Kjole med Slæb.

Andrieux (udt. Angdriø), Franc. Guillaume Jean Stanislaus, fransk Lystspildigter, f. 1759, d. 1833, Professor ved Collége de France, fra 1816 Medlem af Akademiet.

Andro eller Andros, den nordligste af de Kykladiske Øer i det Ægæiske Hav, ved Dorokanalen skilt fra Eubøa. 20,000 Indb.

Androider, kunstige Menneskefigurer, der uden synlig Hjelp bevæger sig som et Menneske (Automater).

Androkles, græsk Taler i Athen, Alkibiades's ivrigste Modstander, var en Tid Fører for Demokraterne og blev 410 f. Kr. myrdet af det oligarkiske Parti.

Andromake, efter de græske Sagn den trojanske Helt Hektors Hustru; efter Trojas Fald tilfaldt hun Pyrrhos, Achilles's Søn, der førte hende som Slavinde til Epirus. Hun er Hovedpersonen i en af Euripides's Tragedier.

Andromakus, fra Kreta, Livlæge hos Nero, opfandt Theriak som Lægemiddel mod dyriske Gifte.

Andromeda, 1) i de græske Sagn Datter af den ægyptiske Konge Kepheus og Kassiopeia. For at frelse Landet fra et af Poseidon sendt frygteligt Sjøuhyre, blev hun, lænket til en Klippe, given til Pris for dette. Men Helten Perseus ilede hende paa den bevingede Hest Pegasus til Hjelp, dræbte Uhyret og tog Andromeda til Hustru. 2) Stjernebillede paa den nordlige Himmel, kjendeligt ved 3 klare Stjerner i en ret Linie.

Andronikos, Navn paa 3 østromerske Keisere i det 12te, 13de og 14de Aarh.

Andronikow, Iwan Malchasowitsch, Fyrste, f. 1801, russisk General, bekjendt fra den orientalske Krig 1853—54.

Andronikus, fra Tyrrhos i Syrien, byggede i det 2det Aarh. f. Kr. det saakaldte „Vindenes Taarn" i Athen, hvilket delvis endnu er bevaret.

Andros, en af Bahamaøerne i Vestindien; den hæver sig endnu stadig frem af Havet.

Androscoggin (udt. Androsskossjin), Flod i de Forenede Stater; den gaar ud af Indsjøen Umbagog, gjennemstrømmer Staten Maine og falder i Atlanterhavet. 42 Mil lang.

Andræ, Karl Kristoffer Georg, dansk Militær, Folkerepræsentant og Minister, f. 1812 paa Møen, har deltaget virksomt i det offentlige Livs Forhandlinger, og øvede stor Indflydelse ved Affattelsen af den danske Grundlov. Afgik som Minister 1858.

Andræ, Sankt, By i Ungarn ved Donau, 8,000 Indb.

Andujar (udt. Anduhar), By i den spanske Provins Andalusien ved Guadalquivir, med 13,000 Indb.

Anduze (udt. Angdyhs), det gamle Anduzia, By i det franske Departement Gard, med 5,000 Indb.

Andvake, Sverres Krigslur.

Andøen, en til Vesteraalen i Nordlands Amt hørende Ø, der skilles fra Senjen ved Andfjorden. Dens nordligste Spidse er Andenæs Vær. Øen indeholder Stenkul, hvoraf der af Staten i de senere Aar har været udvundet en Del; men Driften viste sig ikke at svare Regning, hvorfor den blev standset.

Anegada, den nordligste af Jomfruøerne i Vestindien, engelsk Besiddelse.

Anegertik, Gjenoplivelseskunst, Kunsten at gjenoplive Skindøde.

Anekdota, hos de Gamle alt, hvad der endnu ikke skriftlig var blevet bekjendtgjort; nu betyder Anekdote en liden kort Fortælling, som kan more ved sit overraskende, lattervækkende Indhold.

Anelektrisk, uelektrisk; Legemer, som ved at rives mod hianden ikke udvikler Elektricitet, kaldes i Fysiken anelektriske.

Anemologi, Læren om Vindene. — Anemometer, Vindmaaler, et Instrument, der er konstrueret saaledes, at det kan bestemme Vindens Retning og Styrke. — Anemograf, Instrument, der selv opskriver Vindens Retning. — Anemoskop, Veirhane.

Anemone, se Vaarblomst.

Anemopathi, se Sanatorium.

Anemur eller Anamur, Forbjerg paa Lilleasiens Sydkyst.

Aner, fyrstelige og adelige Personers Forfædre. I Lande, hvor sligt har nogen Betydning, ansés den Slægt for den bedste — alt forøvrigt sat lige —, der tæller de fleste Aner, det længste Stamtræ.

Aneroidbarometer, et i 1847 af Vidi konstrueret Instrument til Maaling af Luftrykket. Det bestaar af en lufttom Metaldaase med meget tynde elastiske Bundflader. Mellem disse er der anbragt en Spiralfjer, som søger at fjerne Bundfladerne fra hinanden, men giver efter for Luftens athmosfæriske Tryk. En paa Instrumentet anbragt Viser angiver Bundfladernes Bevægelser paa Grund af det større eller mindre Lufttryk. Bourdon ombyttede 1853 Metaldaasen med et bøiet og i begge Ender lukket Metalrør, saaledes indrettet, at enhver Forandring i Luftens Tryk medfører en Forandring i Rørets Krumning.

Aneurysma, Pulsaareforvulst, sygelig Udvidelse af en Pulsaare; den kan omfatte alle de Hinder, som danner en Pulsaarekanal og kaldes da ægte, eller blot enkelte og kaldes da uægte. Saadanne Svulster kan ogsaa sætte sig i Hjertet. Aneurysma er vanskelig at helbrede og medfører store Lidelser. Brister Svulsten, fremkaldes derved en Blødning, som kan have Døden til Følge.

Anfordringsseddel, et Gjeldsbrev uden bestemt Forfaldsdag og som derfor maa betales ved Kreditors Paakrav.

Anførselstegn („—“) sættes foran og efter et Citat eller et Ord eller en Sætning, som skal gjentages eller udhæves.

Angad, Landskab i den nordøstlige Del af Marokko med Usjda-Oasen; gjennemstrømmes af Mulnja.

Angangueo, Bergstad med Guldminer i Dalen Cauda de las Papas i Mexiko, 8,000 Fod over Havet.

Angantyr, ifølge Hervararsaga Søn af den svenske Kjæmpe Arngrim og Eivor, udmærkede sig tilligemed sine 11 Brødre ved sin overordentlige Styrke. De blev fældte af Hjalmar og Ørvarod, og Angantyrs ypperlige Sverd Tyrfing blev lagt i Haug med ham. Efter en anden Beretning blev Angantyr med 8 Brødre fældet af den norske Kjæmpe Starkad (Stærkodder), der efter Kampen havde 17 Saar.

Angara, Flod i Sibirien, kommer fra Nordost og gaar først ud i Baikalsjøen, som den igjen forlader nær ved dennes sydlige Ende. Den faar senere Navn af Øvre Tunguska og falder i Jenisei; 210 Mil lang.

Angazicha eller Komoro, den største af de Komoriske Øer i Mozambique-Kanalen mellem Afrikas Østkyst og Madagaskar; har en virksom Vulkan.

Angekok, Navn paa Præster, Troldmænd og Læger hos Eskimoerne.

Angel, Aangel eller Ongul, 1) Fiskekrog, hvorpaa Agnet eller Lokkemaden sættes. 2) Den smale Spids paa Knive og lignende Redskaber, hvilken drives ind i Skaftet; norsk: Tange.

Angelica, se Kvanne.

Angelina, en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Angell, en flesvigsk Slægt, som tog Bopæl i Norge og i det 17de og 18de Aarh. samlede en usædvanlig stor Formue i Trondhjem. — Thomas Angell, f. 1692 i Trondhjem og død der 1767, eiede en efter norske Forhold meget betydelig Formue. Den største Del af denne stiftede han ved Legat til Byens Fattig- og Skolevæsen. Dette Legat udgjør nu over 2 Millioner Kroner foruden meget Jordegods og Parter (Kuxer) i Nøraas Kobberverk. Hans Broder Lorens Angell havde en eneste Datter, som blev gift med Historieforskeren Fredrik Suhm. Den Formue, Suhm erhvervede ved dette Giftermaal, anvendte han paa den gavnligste Maade for Videnskaben.

Angelo di Lombardi, San (udt. Andsjelo —), By og Erkebispsæde i Provinsen Avellino i Syditalien. 6,000 Indb.

Angelolatri, Engledyrkelse, billiget af Kirkekoncilierne i Nikæa 787 og i Trient.

Angelsakserne er det fælles Navn paa de nedertyske Stammer, Angler og Sakser, som under Anførsel af Hengist og Horsa 449 e. Kr. fra Elbens og Weserns Mundinger drog over til Britannien og bemægtigede sig dette Land. De blev først indkaldte af Englands daværende Beboere, Kelterne, som ikke kunde værge sig mod de talrige Anfald af sine nordlige Naboer, Pikter og Skoter, efterat Romerne havde trukket sine Hære bort fra Britannien. Da Angelsakserne havde overvundet Kelternes Angribere, vendte de imidlertid, forstærkede ved nye Sværme af Stammefrænder, sine Vaaben mod Kelterne selv, hvilke blev fordrevne til Wales's Bjergegne og over Kanalen til det nordvestlige Frankrige. Seierherrerne delte derefter Landet mellem sig og grundede 7 Kongeriger, det saakaldte angelsaksiske Heptarki: Kent, Essex, Sussex og Wessex, hvilke især betaltes af Sakser, og Østangeln, Mercia og Northumberland, hvilke Anglerne tog i Besiddelse. Disse sidste var det talrigste, mægtigste og derfor i politisk Henseende det ledende Folk. Efter dem fik Landet senere Navn: Angelland, Engelland, England. Da Wessex senere blev den mægtigste Stat, gik Titelen Bretwalda, som hidtil især Kongerne af Mercia havde baaret, over paa Wessex's Konger. En af disse, Egbert, forenede 827 alle Stater til et Kongerige, Anglia eller England, og blev saaledes Stifter af det Angelsaksiske Rige, der bestod indtil Normannernes Erobring af England 1066. Fra det ene herskende gik Angelsakserne nu over til at blive det beherskede Folk. De i stort Antal indstrømmende franske og normanniske Adelsmænd, der baade besad den høieste Krigerdygtighed og den høieste Dannelse i Europa paa den Tid, undertrykte den hele saksiske Befolkning, og som en Følge heraf blev den mægtige saksiske Adel ogsaa trængt tilbage. Den saksiske Race besad imidlertid en saa udpræget Nationalitet, og Saksernes Samfundsordning i Forbindelse med det

uafbrudte Krigerliv havde hos dette Folk udviklet en saa kraftig Selvstændighedsfølelse, at det ikke alene magtede at bære Seierherrernes Aag, men disse blev endog i væsentlig Grad paavirkede af sine Undertvungne, som omvendt selvfølgelig ogsaa blev paavirkede af Seierherrerne. — Angelsaksernes oprindelige Statsforfatning blev standset i sin Udvikling og forstyrret ved de danske Kongers Herjinger og Indfald. Men efterat Kong Alfred den store i Slutningen af det niende Aarh. havde overvundet de Danske, gjenoprettede og udviklede han videre den forstyrrede Samfundsforfatning, der i sine Grundtræk lignede de øvrige germaniske Folkeslags: I Spidsen for Staten stod en Konge, hvis Magt var indskrænket ved Præsteskabets Indflydelse og Folkeforsamlingerne, der havde den lovgivende Myndighed. Ogsaa den dømmende Myndighed var hos Folket. Paa Folkeforsamlingerne havde Adelen, Earls (hvoraf det norske Ord Jarl) og Thanes en forholdsvis større Indflydelse end ringere Fribaarne. Denne Samfundsordning var i høi Grad skikket til at værne om og udvikle Folkets Frihed. Angelsakserne kom desuden i en livlig, dels venskabelig, dels fiendtlig, Berørelse med de stridbare og fri Nordboer (Norske og Danske), som beherskede Nordsjøen og havde besat de fleste af Øerne rundt England. Mange Nordboer tog ogsaa fast Bopæl i dette Land. Føies saa hertil, at Englands normanniske Erobrere ogsaa havde nordisk Blod i sine Aarer, bliver det forklarligt, at den engelske Statsforfatning, der jevnt og rolig og næsten uden mærkbare Nydelser har udviklet sig fra den saksiske, i Aarhundreder har været et Frihedens Bolværk, som har gjort England rigt, mægtigt og lykkeligt. — Angelsakserne omvendtes til Kristendommen ca. Aar 600 af Augustin, som Pave Gregor den første sendte over til Kong Ethelbert af Kent. Augustin blev den første Erkebisp af Canterbury. Det angelsaksiske Præsteskab udmærkede sig baade ved Iver for Kristendommens Udbredelse og ved Lærdom. De sendte Missionærer til sine hedenske Brødre i Tyskland, og det var ved engelske Præster, Olaverne kristnede Norge, ligesom det angelsaksiske Præsteskab ogsaa siden havde stor Indflydelse paa det norske.

Angelsaksiske Love, de Love, der blev givne under de angelsaksiske Konger fra Begyndelsen af det 7de til det 11te Aarh. De danner et Mellemled mellem Nordboernes Folkeretter og de germanisk-frankiske. De ældste er fra Kong Ethelbert af Kents Tid.

Angelsaksisk Race, se Angloamerikanerne.

Angelsaksisk Sprog og Literatur. Det angelsaksiske Sprog, en Gren af den nedertyske Stamme af de germaniske Sprog, blev ved Angelsakernes Indvandring forplantet til England. Efterat det allerede i Slutningen af det 6te Aarh. havde fortrængt det keltiske og latinske Sprog, blev det Kirkens og Landets almindelige Tungemaal og fra Slutningen af det 8de Aarh. ogsaa Literatursprog. I 400 Aar var det Englands Hovedsprog, indtil det ved Erobringen 1066 fortrængtes fra Hoffet, Retsforhandlingerne og Literaturen, medens det fremdeles holdt sig i Folkets daglige Tale. Idet det blandede sig med det normanniske omdannede det sig i Løbet af det 12te og 13de Aarh. til det nuværende engelske Sprog. — Af hvad der er os levnet af den angelsaksiske Literatur staar Poesien høiest. De episke Digtninger, der fornemmelig behandler nationale Sagn, bibelske Emner og Legender, udmærker sig ved en kraftig kjernefuld Stil, der minder om Edda. Det store Drapa om Beowulf er det mærkeligste af de bevarede Digte. Senere blev oldfranske Digte oversatte paa Angelsaksisk. I Prosa er verdslige og kirkelige Love, historiske Værker, Oversættelser og Bearbeidelser fra Latin og talrige theologiske Skrifter de vigtigste opbevarede Værker.

Angelus Silesius (Joh. Scheffler), fremragende tysk Theolog og geistlig Digter, f. 1624 i en protestantisk Slægt, 1654 ansat som Livlæge hos Keiser Ferdinand den tredie, d. 1677 i et Jesuiterkloster i Breslau. 1653 gik han over til den katholske Kirke og angreb heftig Lutheranerne i flere Stridsskrifter. Hans religiøse Digtning har især gjort ham berømt baade blandt Lutheranere og Katholiker. Den udmærker sig saavel ved Følelsens Inderlighed som ved dybe og storslaaede Tanker, der undertiden streifer ind paa Pantheismens Omraade.

Angely (udt. Angsjeli), Louis, tysk Lystspildigter og Skuespiller, f. 1788, d. 1835 i Berlin som Gjestgiver. Af hans mange Stykker har især „De syv militære Piger" gjort Lykke.

Angerbode, se Gudelære.

Angermünde, By ved Mündesjøen i Distriktet Potsdam i Preussen, Knudepunkt for Berlin—Stettiner-Banen, 7,000 Indb.

Angers (udt. Angsje), det gamle Andegavum, By i det franske Departement Maine-Loire (det tidligere Hertugdømme Anjou), ved Floden Maine. Byen er Sæde for en Biskop, har en prægtig Kathedralkirke, betydelig Lin- og Bomuldsindustri og er Knudepunkt for Orleans- og Vestbanen; 58,000 Indb.

Anghiera, Pietro Martire d', bekjendt under Navnet Petrus Martyr Anglerius, f. i Spanien 1455, d. 1526. Han tjente de spanske Konger først som Soldat, senere som Diplomat og udgav et Skrift: De orbe novo (Om den nye Verden), der indeholder en paa sikre og samtidige Kilder støttet Beretning om Amerikas Opdagelse.

Angilbert (Engelbert), Karl den stores Ven og Kansler, 790 udnævnt til Abbed af Centula; d. 814. Han stod i Kjærlighedsforhold til Karls Datter Bertha, der fødte ham Sønnen Nithard, berømt som Historiker. Dette Forhold er Grundlaget for den romantiske Saga om Eginhard og Emma.

Angiologi, den Del af Anatomien, der indeholder Læren om Hjertets, Aarernes og Lymfekarrenes Bygning.

Anglaise (udt. Anglæhs), engelsk Countrydance, en livlig Kontradans, i 2/4 eller 3/4 Takt.

Anglesey eller Anglesea (udt. Engl'sih), Ø og Grevskab i det Irske Hav, adskilt fra Wales ved Menaistrædet, hvorover den prægtige Britanniabro fører. Øen, der er 14 Kv.mil stor med 51,000 Indb., er fattig paa Skov, men frugtbar og har rige Kobberminer.

Anglesey (udt. Engl'sih), Henry William Paget, berømt engelsk General og Statsmand, f. 1768, tjæmpede under Wellington paa den spanske Halvø 1808 og kommanderede det engelske Kavalleri ved Waterloo. 1812 blev han ophøiet til Jarl af Uxbrigde og 1814 udnævnt til Marquis af Angle-

sey. 1828 og 1831—33 var han Vicekonge i Irland. Død 1854.

Anglikanske Kirke eller episkopale (biskoppelige) Kirke kaldes den protestantiske Statskirke i England og Irland; den tæller omtrent 18 Millioner Bekjendere, fornemmelig i England og Wales. Den anglikanske Kirke blev grundet af Kong Henrik den ottende, som 1534, paa Grund af en Tvist med Paven, erklærede den engelske Kirke for uafhængig af Romerkirken og gjorde sig selv til dens geistlige Overhoved. Hans Reformverk blev fortsat af Erkebisp Cranmer af Canterbury. Under Edvard den sjette (1547—53) og Elisabeth (1558—1603) blev den nye Kirkeordning endelig fastslaaet og stadfæstet. Den anglikanske Kirke indtager en Mellemstilling mellem Katholicismen og Protestantismen. I sin Bekjendelse, der indeholdes i de 39 Artikler, som 1562 vedtoges paa en Synode i London og 1571 stadfæstedes ved en Parlamentsakt, har den mest Lighed med den Kalvinsk-reformerte Kirke, medens den i Ritus (Kirkeskikke) nærmer sig den katholske. Erkebispen af Canterbury er Kirkens høieste Embedsmand og Rigets øverste Peer (Lord). Han kroner Kongen, har Rang og Sæde lige med kongelige Prinser og har 21 Bisper under sig. Erkebisperne og Bisperne danner det høiere Præsteskab. Den anglikanske Kirke har i lang Tid udmærket sig ved sin Ortodoxi. I den sidste Tid har den delt sig i 3 Partier: det høikirkelige, det lavkirkelige og det bredkirkelige.

Angloamerikanere, de Indbyggere af Nordamerika, som er af engelsk Herkomst.

Angola, Landskab i Nedreguinea paa Vestkysten af Afrika, ca. 5,360 Kv.mil stort med 2—3 Millioner Indbyggere. Det gjennemstrømmes af flere Floder, af hvilke de vigtigste er Koanza, Bengi og Dande. Landet er rigt paa Produkter af Mineral-, Plante- og Dyreriget. Angola er et portugisisk Lydrige; men Portugisernes Indflydelse er forresten ikke stor udenfor de befæstede Steders Omraade.

Angolatræ (afrikansk Sandeltræ), et Farvetræ fra Vestafrika.

Angollala eller Angolalla, Hovedstad i Riget Schoa i Abessinien, 4,000 Indb.

Angora, Oldtidens Ankyra, By i den tyrkiske Provins Angora i Lilleasien; 40,000 Indb. Storartet Opdræt af Angoragjeder, af hvis Uld fabrikeres de fineste Tøier; 1 Million Pund raa Uld udføres aarlig. 1402 vandt Timur (Tamerlan) her en Seier over den tyrkiske Sultan Bajesid den første.

Angoragjed, Angorakat og Angorakanin (Silkehare), er Afarter af den almindelige Gjed, Huskat og Kanin; de udmærker sig alle ved sine lange silkebløde Haar. Deres Stamland er Egnen om Angora; Forsøg paa at forflytte dem til andre Steder har sjelden villet lykkes.

Angornu, By ved Tsadsjøen i Bornu i Mellemafrika; betydelig Handel og talrig besøgte Marketer; 30,000 Indb.

Angostura, By i Venezuela i Sydamerika ved Floden Orinoco; 7,000 Indb.

Angoulême (udt. Angulæm), By i det franske Departement Charente, ved Floden Charente; 26,000 Indb. Byen er Sæde for en Biskop.

Angoulême (udt. Angulæm), 1) Charles de Valois, Hertug af, f. 1573, uægte Søn af Frankriges Konge Karl den niende, udnævntes 1580 til Storprior af Frankrige, deltog i Begyndelsen af Henrik den fjerdes Regjering i en Sammensværgelse mod denne og blev 1604 dømt til Døden. Han blev først benaadet med livsvarigt Fængsel og 1616 frigiven; 1619 ophøiedes han til Hertug af Angoulême og tjente siden Kongerne Ludvig den trettende og fjortende som dygtig Kriger og Diplomat. Død 1650. — 2) Louis Antoine de Bourbon, Hertug af, f. 1775, Dauphin (fransk Kronprins) fra Faderens, Karl den tiendes, Tronbestigelse og til Julirevolutionen 1830. Under Omvæltningen i 1789 udvandrede han, og stillede sig 1792 i Tyskland i Spidsen for et Emigrantkorps. 1799 ægtede han i Mitau sit Søskenbarn Maria Theresia, eneste Datter af Ludvig den sextende og Marie Antoinette. 1814 rykkede han med Englænderne over Pyrenæerne ind i Frankrige og udraabte i Bordeaux Ludvig den attende som Konge. Ved Napoleons Tilbagekomst fra Elba 1815 fik han Kommandoen over den Hær, der sendtes mod Keiseren, men blev forladt af Troppperne og fangen. 1823 anførte han den spanske Hær, som omstyrtede Spaniens fri Forfatning, og under Restaurationen i Frankrige var han en Hovedstøtte for Reaktionspartiet. Efter Julirevolutionen gav han 2den August 1830 tilligemed Faderen Afkald paa den franske Krone til Fordel for Greven af Chambord og fulgte Karl den tiende i Landflygtighed. Død i Görz 1844. — 3) Hans Gemalinde, Maria Theresia Charlotte, Hertuginde af Angoulême, hvem Napoleon kaldte „den eneste Mand i hendes Slægt", blev født 1778 i Versailles, holdtes fra 1792 fangen i Temple og blev 1795 udvexlet mod nogle franske Conventsmedlemmer, som General Dumouriez havde overgivet til Østerrigerne. Hun var kraftig, ultraroyalistisk og klerikal. Død 1851 i Frohsdorf ved Wien.

Angoy, Landskab paa Vestkysten af Afrika mellem Kongoflodens Munding og Belefloden, med portugisiske og hollandske Handelsfaktorier.

Angoza, Landskab paa Mosambiquekysten i Østafrika, staar under portugisisk Overhøihed tilligemed Angozaøerne, der, 24 i Tallet, ligger langs Kysten.

Angra (do Heroismo), befæstet By paa Sydkysten af Øen Terceira; 18,000 Indb., Hovedstad for de Azoriske Øer.

Angra dos Reys (udt. Reis), Sjøstad i den brasilianske Provins Rio Janeiro, ved Angrabugten; 4,000 Indb.

Angreb kaldes i Militærsproget en Hærafdelings Fremrykken for at fordrive en fiendtlig Krigsstyrke eller tvinge en Fæstning til Overgivelse. I aaben Mark kan Angrebet rettes mod den fiendtlige Hærs Centrum, Fløie eller Ryg; ligesaa har man Hoved- og Biangreb, skjult Angreb og Skinangreb, det sidste for at lokke Fienden til at blotte sig paa et Sted, hvor Hovedangrebet skal rettes mod ham. En Fæstning angribes ved Indeslutning, Bombardement og Storm eller formelig Beleiring, hvorunder man ved Løbegrave arbeider sig ind mod Fæstningen. Angrebsfront er den Del af en Fæstning, mod hvilken Angrebet rettes. Angrebsvaaben, de Vaaben, som benyttes til Angreb, i Modsætning til Dækvaaben, der alene tjener til Forsvar eller Værn.

Angri, By i Provinsen Salerno i Syditalien, 10,000 Indb.

Angström, Anders Johan, Professor i Fysik i Upsala, f. 1814, d. 1874, har ydet betydeligt i sit Fag, navnlig ved spektralanalytiske Undersøgelser.

Anguilla, Snake Island (udt. Snæk Eilænd) eller **Slangeøen**, britisk Ø i Vestindien, en af de smaa Antiller, ca. 2 Kv.mil stor med 3,000 Indb., mest Negre og Farvede. Dens Hovedprodukt er Salt fra en Saltsjø midt paa Øen.

Angulær, hjørnet, vinklet. Angulær Størrelse, en Størrelse, der udmaales ved en Vinkel, f. Ex. Afstanden mellem to Stjerner. Angulærsystem kaldes den Maade at bygge Fæstninger paa, at Murene bygges med ud- og indadgaaende Vinkler, forat det foran Fæstningen liggende Terræn kan beskydes med Krydsild.

Angus, se Forfarshire.

Angus, Archibald Douglas, Greve af, hørte til en berømt skotsk Adelsslægt. Han ægtede Margrete Tudor, Enke efter Kong Jakob den fjerde, og styrede Skotland som Formynder for sin Stedsøn Jakob den femte; da denne var bleven myndig, blev Angus som Forræder jaget i Landflygtighed. Han døde 1545.

Anhalt, Hertugdømme i det Tyske Rige, 42½ Kv.mil stort med 214,000 Indb. Det er næsten helt omgivet af preussisk Sachsen og bestaar af to Hoveddele, en østlig og en vestlig Del samt fem Smaastykker (Enklaver). Den østlige Del, der hører til den nordtyske Slette og gjennemstrømmes af Elben, Mulde, Saale, Bode og Selke, er frugtbar og godt befolket; Agerbrug og Fædrift er her Hovednæringsveie. Den vestlige Del opfyldes for en væsentlig Del af Harzbjergene, der er rige paa Mineralier, især Sølv, Bly, Kul og Salt. Landet deles i 5 Kredse: Dessau, Zerbst, Köthen, Bernburg og Ballenstedt. Regjeringen er monarkisk og indskrænket ved Landdagen, der tæller 36 Medlemmer. Til Rigshæren stiller Anhalt et Infanteriregiment. — Stamfader for den nu regjerende Anhaltske Fyrsteslægt er Grev Esico af Ballenstedt. En Efterkommer af ham, Albrecht Bjørn, blev 1134 den første Markgreve af Brandenburg. Fra det 13de Aarh. blev de anhaltske Lande flere Gange delte mellem de forskjellige Linier af Albrechts Efterkommere, indtil de 1863 blev endelig forenede under Hertugerne af Dessau og ophøiedes til et Hertugdømme. 1866 sluttede Anhalt sig til Preussen, tiltraadte 1867 det Nordtyske Forbund og indlemmedes 1870 i det Tyske Rige. Dets nuværende Fyrste er Leopold Friedrich, f. 1831, Hertug fra 1871.

Anholt, dansk Ø i Kattegat, hører til Aarhus Stift, ⅓ Kv.mil stor med ca. 200 Indb., der lever af Fiskeri og Bjergning af Vrag. Den er for det meste bedækket med Flyvesand og omgives af farlige Grunde og Rev. Fra 1809 til 1814 var den i engelsk Besiddelse. Paa Øen er et Fyr med Speilapparat.

Anhydrider, vandfri Legemer, især kemiske Forbindelser, der dannes af Syrer eller Baser ved Udskillelse af det Vand, disse indeholder.

Anhydrit, Karstenit, Muriacit, et Mineral af vandfri svovlsur Kalk (Gips) i smukke Krystaller; det findes i Stensalt- og Gipslagene og anvendes ligesom Alabast til Kunstarbeider. I Forbindelse med Vand danner det Gips.

Anhængiggjøre eller inkaminere en Sag er at indbringe den for Retten, forat denne kan tage den under Behandling og Paadømmelse.

Ani, forfalden By med storartede Ruiner i det nuværende russiske Armenien, ved Floden Arpatschai, fra 961 de armeniske Kongers Residensstad, 1313 aldeles ødelagt ved Jordskjelv.

Ani, en Gjøgeart af sort Farve i Sydamerika og Vestindien.

Anicet-Bourgois (udt. Anise-Bursjoa), Auguste, fransk Skuespilforfatter, f. 1806, d. 1871; han har, tildels ved Hjelp af Medarbeidere, skrevet over 200 Theaterstykker af alle Arter, mest Melodramer.

Anicetus, romersk Pave 157—168, Pius den førstes Efterfølger. Under ham begyndte Striden mellem den østerlandske og den vesterlandske Kirke om Paaskefesten.

Aniene, se Anio.

Anilin, en organisk Base, som i ringe Mængde findes i Stenkultjære og i stor Skala fremstilles af Benzol, der ligeledes, men i langt større Mængde, forekommer i Stenkultjære, ved først at overføre denne i Nitrobenzol og derpaa i Anilin. Anilin er en farveløs Vædske med svag aromatisk Lugt, er lidt tyngre end Vand og koger ved 182°; det er brændbart, lidet opløseligt i Vand, men let opløseligt i Alkohol og Æther. Anilin danner Grundlaget for Fabrikationen af de prægtige Anilinfarver. Disse har fremkaldt et fuldstændigt Omslag i Farveindustrien og ved sin Skjønhed og Prisbilligbed for største Delen fortrængt de ældre Farvestoffer i Uld- og Silkefarverierne. Medens Europa før hentede sine Farvestoffer fra Syden, forsyner det nu Kina, Japan, Indien og Amerika med sine nye Farver. De vigtigste af Anilinfarverne er: Mauvein (violet), den først fremstillede Anilinfarve (af Perkins 1856), Anilinrødt, Fuksin eller Magenta, Anilingrønt, Anilinblaat, Anilingult, Hoffmans Anilinviolet og Anilinsort. Ved Fabrikationen af Anilinfarver anvendes ofte giftige Stoffer, og forsaavidt Farverne, hvilket ofte hender, ikke er fuldkommen befriede for disse, maa de betragtes som giftige. Da Anilinfarver hyppig anvendes til Farvning af Nydelsesmidler, saasom Likører, Sukkertøi etc., er det derfor at paase, at hertil kun anvendes fuldkommen rene Farver.

Anilleros (udt. Aniljeros), et politisk Parti i Spanien, som efter Restaurationen i 1813 forsøgte at opretholde Kortesforfatningen i en ændret Skikkelse.

Animal, ethvert dyrisk Væsen. Animalsk, dyrisk. Animalske Bade (Dyrebade) bestaar deri, at enkelte Lemmer eller det hele Legeme bringes ind i Liv- eller Brysthulen paa nylig slagtede Dyr, førend disse har mistet den dyriske Varme; saadanne Bade anses af mange som virksomme mod Rheumatisme og Lamhed, men virker kun som andre fugtige Varmemidler.

Animere, opmuntre, tilskynde, besjele. — Animeret, belivet, munter.

Animosität, Ophidselse, Forbitrelse, Nag mod en Person.

Animuccia (udt. Animutsja), Giovanni, berømt italiensk Komponist, f. 1500, d. 1571 i Rom som Kapelmester ved Peterskirken.

Anio, nu Aniene eller Teverone, Biflod til Tiberen, falder i denne ovenfor Rom.

Anis, Frugten af en i Syrien og Ægypten forekommende Plante, Pimpinella Anisum, der ogsaa dyrkes i flere Lande i Europa. Anis har en behagelig Lugt og Smag og anvendes i Konditorierne og i Medicinen; af den udvindes ogsaa en ætherisk Olie, Anisolie, og Anisessens. Stjerneanis, Frøet af et Træ (Anistræet), der voxer i Kina; den har en lignende Anvendelse som almindelig Anis, men finere Lugt og Smag end denne.

Anjala-Forbundet, et Forbund, som 1788 stiftedes af 113 svenske og finske Officerer i Leiren ved Anjala, for at tvinge Kong Gustav den tredie til at slutte Fred med Rusland. Da Komplottet opdagedes, blev Lederne henrettede, eller de maatte flygte ud af Landet.

Anjengo (udt. Andsjengo), By i den engelske Vasalstat Travancore i Forindien.

Anjer eller Anger (udt. Andsjer), By paa den hollandske Ø Java, ved Sundastrædet, 3,000 Indb.

Anjou (udt. Angsju), tidligere Grevskab i det vestlige Frankrige, omtrent det nuværende Departement Maine et Loire, ca. 160 Kv.mil med ½ Million Indb. Anjou kom 1154 i den engelske Krones Besiddelse, men tilbagerobredes af Frankrige 1204 og ophøiedes 1356 til Hertugdømme. Efter i en Tid at have tilhørt den yngre Linie af Huset Anjou, der tillige indehavde Neapels Trone, blev det i 1481 igjen forenet med Frankrige, og „Hertug af Anjou" blev siden kun en Titel for franske Prinser.

Anjou (udt. Angsju), Lars Anton, f. 1803 i Upland, blev 1845 Professor i Theologi ved Universitetet i Upsala og var 1855—59 Kirkeminister, hvorefter han udnævntes til Biskop i Visby. Han har indlagt sig Fortjeneste som theologisk Forfatter, især af kirkehistoriske Verker.

Anjuan (udt. Anhuan) ogsaa Andschuan eller Johanna, en af Komoroerne i Mosambiquestrædet ved Sydafrikas Østkyst, 6 Kv.mil stor med 12,000 Indb. Hovedstad Makhadu.

Ankel, se Ben.

Anker, et svært Redskab af Jern, der tjener til at holde Skibe fast, i hvilken Hensigt det fires ned ved Bougen og med en af sine to udstaaende Arme (Fliger) borer sig ned i Bunden. Ankeret er større eller mindre efter Skibets Størrelse og fæstes til en Kjetting eller et Toug i en Ring i den øvre Ende af Ankerlæggen (den opstaaende Jernstang mellem Fligerne, forsynet under Ringen med en Tverstang: Ankerstokken). Et Skib siges at gaa til Ankers eller at lade Ankeret falde, naar det efter en Seilads vil lægge sig stille paa en Havn eller Red, medens det letter Ankeret, naar det skal gaa under Seil. — Ankerbøie, en stor hul Kugle af Jern eller Træ, som ligger for ét eller flere Ankere og er forsynet med Ringe, hvori Skibene kan fæste sine Touge. — Ankergrund, Havbund af den Beskaffenhed, at Ankeret kan hage sig fast. — Ankerspil, en Heiseindretning paa et Skibs Fordæk, som ved at dreies rundt vinder Ankerkjettingen omkring sig, hvorved Ankeret løftes fra Bunden. — At kappe Anker vil sige at overhugge Ankertouget eller stikke Kjettingen fra sig, hvilket man bliver nødt til, naar Ankeret sidder fast i Bunden eller der paa Grund af Storm ikke gives Tid eller Anledning til at heise det. — Anker kaldes ogsaa et Jernstykke, som lægges til en Magnets Poler for at bevare disse. — Anker, et lidet Fustage for flydende Varer, der rummer 40 Potter.

Anker er Navnet paa en af Norges mere fremtrædende Familier, der har sit Udspring fra Bothwida-Slægten Anchar til Aguhammar i Vermland, som havde levet der siden Midten af det 15de Aarh. og 1625 erholdt Sæde paa det svenske Ridderhus. — Erik Ancker, f. 1646, Familiens norske Stamfader, flyttede 1667 fra Sverige til Kristiania og døde der 1699 som velstaaende Handelsmand. — Kristian Ancker, foregaaendes Sønnesøn, f. 1711, d. 1765, rig Handelsmand og titulær Justitsraad i Kristiania, hvor han byggede det saakaldte Palæ. — Bernt Anker, sidstnævntes Søn, f. 1746, blev 1761 Student i Kjøbenhavn og foretog derefter med sine to Brødre en længere Udenlandsreise. Udenrigsministeren, Grev Bernstorff, tilbød ham Posten som Legationssekretær i Paris; men hans Moder bevægede ham 1767 til istedet at overtage Bestyrelsen af hendes vidtløftige Handelsforretninger. Fra 1783 drev han Forretninger for egen Regning og blev ved sit lyse Hoved og sine kloge og driftige Spekulationer Norges rigeste Mand. Han eiede 5 af Norges Bergverker, 146 af Landets faste Eiendomme og havde 40 Skibe paa Sjøen, ligesom han var den første norske Reder, som udrustede Ostindiefarere. Han gjorde sig meget fortjent af Bergverks- og Fabrikdriftens Opkomst og bidrog betydelig til at fremme Trælastproduktionens Udvikling samt til Handelens Opkomst i det hele. En væsentlig Del af sin store Formue anvendte Bernt Anker til fædrelandske og videnskabelige Øiemed. Som Kunstens og Videnskabers Beskytter er han i Norge næsten enestaaende; han holdt selv Forelæsninger over naturvidenskabelige Emner og arbeidede paa det ivrigste for Oprettelsen af et norsk Universitet. Det nuværende Palæ, Krigsskolens Gaard m. m. skjænkede han Staten. 1778 fik han Tilbud om at overtage Finantsministeriet efter Grev Schimmelmann, men afslog det. Bernt Anker har efterladt sig ikke faa haandskrevne Arbeider, hvilke opbevares paa Kjøbenhavns Universitet. Han var Medlem af Videnskabsselskaberne i Trondhjem, Stockholm og London. Han døde barnløs 1805 i Kjøbenhavn og efterlod sig en efter den Tids Forhold meget betydelig Formue, der ifølge hans Testament skulde holdes samlet og bestyres som et Fideikommis og især anvendes til bedste for forskjellige offentlige Øiemed. Det „Ankerske Fideikommis" hævedes 1819. — Peder Anker, den forriges Broder, f. 1749, studerede ved Kjøbenhavns Universitet og efter Tilbagekomsten fra en Udenlandsreise tillige i Upsala, hvor han især besøgte Linnés Forelæsninger. Tilligemed Broderen blev han 1778 optagen i den danske Adelsstand. Peder Anker indehavde flere vigtige Embeder og Ombud i sit Fædreland. 1788 udnævntes han til Generalkrigskommissær, 1789 til General-Veiintendant i Akershus Stift, hvilket Embede han bestyrede i 11 Aar uden at modtage nogen Løn af Staten. Han gjorde sig meget fortjent af Kommunikationsvæsenets Udvikling; Hovedveiene over Dovre og Filefjeld skyldes saaledes

hans Initiativ, og 1801 udnævntes han til Bestyrer af den Bergenske og den Kristiansandske Kongevei. 1814 valgtes han til Medlem af Rigsforsamlingen paa Eidsvold, hvor han var en af de fungerende Præsidenter. Fra 1814 levede han i Stockholm som norsk Statsminister, indtil han i 1822 paa Grund af Alderdomssvaghed tog Afsked. Han døde 1824 paa Gaarden Bogstad ved Kristiania, som dengang ejedes af Grev J. C. Wedel-Jarlsberg, der var gift med hans eneste Datter. — Peter Anker, en Fætter af de foregaaende, f. 1744, studerede en Tid i Oxford, udnævntes 1786 til Oberst og Guvernør i dansk Ostindien, hvor han virkede med megen Dygtighed under vanskelige Forhold til 1806. Han deltog i det forberedende Møde paa Eidsvold 16de Februar 1814 og sendtes samme Aar tilligemed sin Broder Carsten til England for at udvirke dettes Neutralitet under Norges forestaaende Frihedskamp. Død 1832. — Carsten Tank Anker, Broder af den sidstnævnte, f. 1747, d. 1824. I Forening med sin Broder foretog han en længere Udenlandsreise, hvorunder han studerede ved Universiteter i England, Frankrige og Tyskland. Efter sin Hjemkomst ansattes han i Danmark i Statens Tjeneste og forfremmedes paa Grund af sin Dygtighed meget hurtig. Han var Medlem af Bestyrelsen for Handels- og Kanalkompagniet, var fra 1792—1811 første Direktør for det kongelige asiatiske Kompagni og havde til sin Død Opsynet med de norske Glasværker. Anker flyttede 1811 til Norge og bosatte sig paa Eidsvolds Værk, som han havde kjøbt. Her udviklede han megen Fabrikvirksomhed. Han deltog i det forberedende Møde paa Eidsvold 1814, sendtes samme Aar med sin Broder Peter Anker til England og udnævntes derefter til Statsraad. Han blev tilligemed sin Broder ophøiet i den danske Adelsstand 1778. — Erik T. B. Anker, Søn af Carsten T. Anker, f. 1785, d. 1858, deltog som Officer ved Garden til Hest i Kjøbenhavns Forsvar 1807, forlod 1812 Danmark og ansattes i det norske Kavalleri, hvor han hurtig avancerede, indtil han 1839 udnævntes til Generalmajor. — Hans Søn Carsten C. Anker, f. 1817, deltog fra 1846 i henved 2 Aar som Adjutant hos General Cavaignac i Franskmændenes Krig i Algerien og i 1848—49 i den dansk-tyske Krig. Han blev Officer af Æreslegionen 1856 og udnævntes 1871 til Oberstløitnant i det norske Kavalleri. — Herman Anker, f. 1836, cand. theol. 1863, Søn af Storthingsmand Peter Martin Anker, oprettede 1864 med betydelig Pengeopofrelse Norges første Folkehøiskole paa Sagatun ved Hamar.

Anklage, i juridisk Betydning Andragende til en Ret om at indlede kriminel Undersøgelse mod en bestemt Person angaaende en vis Forbrydelse.

Anklagejury eller Storjury, i den engelske Strafproces en Jury, bestaaende af mindst 12 og høist 23 Edsvorne, hvilke, efter at have anstillet en Forundersøgelse, afgjør, om en fremsat Anklage skal indbringes til Paakjendelse af Lille-Juryen (Domsjuryen), eller om den skal bortfalde. Forhandlingerne for Anklagejuryen er hemmelige. Kun Klageren og hans Bidner, ikke tillige den Anklagede, bliver afhørte. I Frankrige har Anklagekammeret den samme Myndighed. Hos os er det i Regelen Amtmanden, som bestemmer, om Tiltale skal finde Sted eller ei.

Anklageproces eller Akkusationsproces betegner den strafferetlige Fremgangsmaade, at en offentlig Myndighed eller i enkelte mindre vigtige Tilfælde en privat Person for Retten forlanger en Forbryder afstraffet, overtager at levere Skyldbeviset mod ham og søger at udvirke, at han fældes til den i Loven bestemte Straf. Denne Form af Straffeprocessen er gjeldende hos os. Heri, at en udenfor Retten staaende Person optræder som Anklager, adskiller Anklageprocessen sig fra Undersøgelses- eller Inkvisitionsprocessen, hvorunder Dommeren paa Embeds Vegne strider ind, selv indleder og gjennemfører Undersøgelsen, der hverken er indskrænket til en bestemt Person eller en bestemt Forbrydelse, og endelig afsiger Dommen.

Anklagestand betegner i den tyske Ret, at en Anklaget, efterat Forundersøgelserne er endte, ved en Retskjendelse henvises til den egentlige Straffedomstol, der har at paadømme Forbrydelsen.

Anklam, By i Pommern, ved Floden Peene; 12,000 Indb. og megen Handel og Skibsfart. Anklam tilhørte fra 1419—1628 Hanseforbundet.

Ankobar, By i Schoa i det sydøstlige Abessinien, 7,500 Fod over Havet; 15,000 Indb.

Ankova eller Ankove, Landskab i det Indre af Madagaskar, hvor Hovafolket, der behersker næsten hele Øen, har sin Hjemstavn. Her ligger ogsaa Madagaskars Hovedstad, Tananarivo.

Ankylose, Stivhed i Leddene. Den kaldes sand, naar Overfladen paa de to Knokler, der danner Leddet, er voxede sammen, og er da uhelbredelig; falsk, naar Stivheden alene hidrører fra de Sener, Baand og Muskler, som omgiver Leddet.

Ankyra, se Angora.

Anlæg, Udkast; Begyndelse; Begavelse i en bestemt Retning; i Fysiologien de første synlige Spirer til et Organ; i Lægevidenskaben den Legemet medfødte eller iboende Tilbøielighed til visse Sygdomme. Anlæg betegner ogsaa Forholdet mellem en Skraanings Høide og Brede. Anlægget er helt, naar Høiden og Breden er lige store. halvt, naar Høiden er dobbelt saa stor som Breden, og dobbelt, naar Forholdet er omvendt.

Anlobning af Metaller kaldes det, naar Metallet ved Glødning eller under Luftens Paavirkning overtrækkes med et tyndt Lag af Oxyd eller Svovlmetal.

Anna den hellige, efter de kristelige Sagn Joakims Hustru og Jomfru Marias Moder. I den romersk-katholske Kirke feires hendes Fest den 26de Juli, i den græsk-katholske den 9de Decbr.

Anna, Navn paa flere fyrstelige Personer. Anna Komnena, Datter af den græske Keiser Alexios den første, f. 1083, d. 1148 i et Kloster. Hun udmærkede sig ved sin Lærdom og skrev sin Faders Historie i 19 Bøger. — Anna Boleyn (udt. Bolin), f. 1507. Hendes Fader var Bager, men hun blev opdragen ved det franske Hof og derefter Hofdame hos Dronning Katharina af England. Kongen, Henrik den ottende, fattede en lidenskabelig Kjærlighed til hende, og efterat han havde faaet sit Ægteskab med Katharina erklæret for ugyldigt, blev Anna Boleyn kronet som Dronning 1533; Henrik havde dog ladet sig hemmelig vie til hende, før han var skilt fra Katharina. Anna

Boleyn blev Moder til den senere Dronning Elisabeth. Henrik blev imidlertid snart kjed af hende, anklagede hende for Utroskab og indesperrede hende i Tower; ved en uretfærdig Dom blev hun dømt til Døden og halshugget 1536. — Anna af Østerrige, Datter af Filip den tredie af Spanien, f. 1601, ægtede 1615 Ludvig den trettende af Frankrige, hvem hun fødte Sønnerne Ludvig den fjortende og Filip, Stamfaderen for Linien Orleans. Efter Ludvig den trettendes Død blev hun under Sønnens Mindreaarighed af Parlamentet erklæret for Regentinde (1543—51); hun overlod Regjeringen til Kardinal Mazarin og trak sig efter hans Død i 1661 tilbage til et Kloster, hvor hun døde 1666. — Anna Stuart, Dronning af Storbritannien og Irland 1702—14, den sidste Hersker af Huset Stuart, f. 1664, var en Datter af den skotske Konge Jakob den anden. Hun ægtede 1683 Prins Jørgen (Georg) af Danmark og besteg Tronen efter Vilhelm den tredies Død. Under hendes Regjering blev England og Skotland 1707 forenede til ét Rige, Storbritannien. — Anna Ivanovna, f. 1693, Datter af Ivan den tredie og Broderdatter af Peter den store, besteg den russiske Trone efter Peter den andens Død 1730, men lod sin Yndling, Tyskeren Biron, eneraadig regjere. Hun døde 1740. — Anna Karlovna (Elisabeth Katharine Kristine af Mecklenburg), Søsterdatter af den russiske Keiserinde Anna Ivanovna, f. 1718, ægtede 1739 Anton Ulrik, Hertug af Brunsvig-Wolfenbüttel, hvem hun fødte Sønnen Ivan. Efter Birons Fald 1740 erklærede Anna sig for Storfyrstinde og Regentinde af Rusland; men ved en Paladssammensværgelse til Gunst for Peter den stores Datter Elisabeth blev hun 1741 styrtet. Hendes Søn Ivan, som Keiserinde Anna havde udkaaret til Tronfølger, blev myrdet 1764, og selv blev hun med sin Mand ført til en Ø i Dwina ved Hvidehavet, hvor hun døde 1746. — Anna, Datter af Ludvig den ellevte af Frankrige, f. 1462, d. 1522, en Kvinde af sjeldne Talenter, styrede Frankrige som Regentinde 1483—91 under Broderen Karl den ottendes Mindreaarighed. — Anna af Bretagne, Arvedatter af Hertug Frans den anden af Bretagne, f. 1476, d. 1514, ægtede 1496 Karl den ottende af Frankrige og efter hans Død hans Efterfølger Ludvig den tolvte. Derved blev Bretagne knyttet til den franske Krone. — Anna Katharina, den danske Konge Kristian den fjerdes Dronning, f. 1525, d. 1612. — Anna Petrovna, Datter af Peter den store, f. 1708, ægtede 1725 Hertug Karl af Holsten-Gottorp, d. 1728, Moder til Keiser Peter den tredie af Rusland.

Annaberg, Bergstad og Fabrikby i de sakſiske Ertzbjerge; 11,700 Indb. Den har en livlig Fabrikvirksomhed, navnlig tilvirkes Baand og Silkevarer. De nærliggende Sølvverker, der nu er ubetydelige, gav i det 16de Aarh. et rigt Udbytte.

Annabon eller **Annabom**, en liden bjergfuld spansk Ø i Guineabugten ved Afrikas Vestkyst; 3,000 Indb.

Annaler, Aarbøger, som beretter historiske Begivenheder efter Tidsfølgen; historiske Verker i Almindelighed, naar de er ordnede efter Tidsfølgen. I den senere Tid ogsaa Tidsskrifter. — Annalist, Forfatter af Annaler.

Annalin, finmalet, brændt Gips, som benyttes ved Papirfabrikationen.

Annam, se Anam.

Annamabu, Havneby paa Guldkysten i Guinea, 4,000 Indb.

Annan (udt. Annænn), Havneby i det skotske Grevskab Dumfries i Solwayfjorden.

Anna-Ordenen, russisk Ridderorden, stiftet 1735 af Hertug Karl Fredrik af Holsten-Gottorp.

Annapolis, Hovedstad i den amerikanske Unionsstat Maryland, i Nærheden af Severns Udløb i Chesapeakbugten, med et katholsk Universitet og 6,000 Indb. I Fort Severn er de Forenede Staters Sjøakademi.

Ann-Arbour (udt. Annarbr), den nordamerikanske Unionsstat Michigans Universitetsby, ved Huronfloden; 7,000 Indb.

Annater, en Afgift, som de katholske Bisper og Abbeder ved sin Embedstiltrædelse betaler til den pavelige Stol. Fra Bonifacius den niendes Tid har Annaterne været en regelmæssig, staaende Afgift.

Annecy (udt. Annsi), Fabrikby i det franske Departement Øvre-Savoyen, ved Annecysjøen, med 12,000 Indb. Byen, som i Middelalderen var Residens for Greverne af Genevois, er nu Bispesæde.

Annelider, se Ledorme.

Anner, hvad der er forbundet med eller hører til noget; et Kirkesogn, som har Præst fælles med Hovedsognet.

Annerbatterier, Hjelpebatterier, som under Forsvaret af de store nymodens Fæstninger anlægges i Linie med disses Forter, forat Fiendens Ild kraftigere kan besvares.

Annexion, Indlemmelse af et Land, helt eller delvis, i et andet. — Annektere, indlemme, indforlive.

Annihilation, Ophævelse, Ugyldighedserklæring. — Annihilere, erklære for ugyldig.

Anniversarier, i den romersk-katholske Kirke aarlige Fester til Minde om en Afdød.

Anno, i Aaret. T. Ex. Anno ante Christum 150, i Aaret 150 før Kristus; Anno Domini, i det Herrens Aar; Anno Salvatoris nostri, i vor Gjenløsers Aar.

Anno (Hanno) **den hellige** var først Kansler hos Keiser Henrik den tredie og senere (1056—75) Erkebisp i Köln. 1062 fik han den umyndige Henrik den fjerde i sin Magt og tilrev sig Rigsforvaltningen, hvilken han 1064 maatte afstræde til Erkebisp Adalbert af Bremen; men 1072 overtog han den paany og døde 1075. Som Prælat vilde han hæve Geistligheden i sædelig Henseende. I det følgende Aarh. forfattedes Annosangen, som fortæller og forherliger hans Liv og Gjerning.

Annonay (udt. Anonæ), By i det franske Departement Ardèche, ved Cance og Déaume; 17,000 Indb. Har megen Industri.

Annonce (udt. Anongs), offentlig Bekjendtgjørelse, især med Hensyn til Forretninger. — Annoncere (udt. Anongsere), bekjendtgjøre. — Annoncebureau (udt. Anongsbyraa), en Forretning (Kontor), der besørger Bekjendtgjørelser indrykkede i de Aviser, i hvilke Vedkommende ønsker dem optagne.

Annuel, aarlig. — Annuelle Planter, énaarige Planter.

Annuitet, en aarlig Betaling, hvorved en Gjeld afdrages eller forrentes, idet 1) enten en rentefri Gjeld afdrages, eller 2) en uopsigelig Gjeld forrentes eller samtidig baade afdrages og forrentes, eller 3) med lige store aarlige Beløb afdrages og forrentes, kun saalænge Kreditor lever (Livrente). I England betyder Annuitet (annuities) et Statspapir, som Staten har udstedt for et modtaget Laan, og som sikrer Laangiveren visse aarlige Renter, der erlægges i 99 Aar (lang Annuitet) eller i 49 Aar (kort Annuitet). Selve Kapitalen tilbagebetales ikke, men betragtes som opslugt af Renterne.

Annullation, Ugyldighedserklæring; i Retssproget en overordnet Rets Ugyldighedskjendelse med Hensyn til en for den underordnede Ret passeret Retshandling. — Annullere, erklære for ugyldig.

Annulus piscatorius, d. e. Fiskerringen, Pavens Ring med det mindre pavelige Signet forestillende Apostelen Peder ifærd med at trække sit Garn.

Annunciader, Navn paa en fransk og en italiensk Nonneorden. — Annunciade-Ordenen er Kongeriget Italiens høieste Ridderorden.

Annus, Aar. — Annus confusionis, Forvirringens Aar, se Kalender.

Anolis, en Krybdyrslægt fra Vestindien.

Anomali, Afvigelse fra den almindelige Regel, fra det sædvanlige. I Astronomien betegner sand Anomali den Vinkel, som en Planets Radius vector (en ret Linie fra Solens Midtpunkt til Planetens) har beskrevet siden Gjennemgangen gjennem Perihelet (da Planeten var nærmest Solen). — Anomal, afvigende fra Regelen, uregelmæssig.

Anona, Flaskетræ, Slægt af Anonaceernes Familie fra det varme Amerika og Afrika. Hertil hører Anona murciata med store hjerteformige Frugter af en frisk, syrlig-sød Smag, og Anona cherimolia fra Peru, som for sine vellugtende Frugter dyrkes i Spanien.

Anonaceer, Træer af de Frikronbladedes Orden; flere Slægter anvendes i Medicinen, og mange har spiselige Frugter.

Anonym, navnløs, om Skrifter eller Breve uden Forfatternavn. — Anonym, en, en ukjendt Forfatter. — Anonymitet, Fortielse af Forfatternavn. — Anonymt Interessentskab, se Aktieselskab.

Anopsi, Blindhed eller Mangel paa Evne til at se paa Grund af Øinenes feilagtige Stilling.

Anordning, en af Statens Overhoved udstedt og for Borgerne kundgjort Befaling med Hensyn til et administrativt Anliggende.

Anorganisk, uorganisk, kalder man i Naturvidenskaben de Legemer, som ikke ved Optagelse af Næring voxer og udvikler sig efter bestemte Love (Mineralriget i Modsætning til Planter og Dyr).

Anormal, uregelmæssig, uregelret.

Anquetil (udt. Angketil), Louis Pierre, fransk Historiker, f. 1723, d. 1808. Hans Hovedverk er en „Frankriges Historie" i 14 Bind, som efter hans Død er bleven fortsat af La Bruyère lige ned til den sidste Tid.

Anquetil-Duperron (udt. Angketil-Dypæröng), Abraham Hyacinthe, Orientalist, Broder af den foregaaende, f. 1731 i Paris, d. sammesteds 1805. Han foretog i Aarene 1755—62 en Reise i Indien for at studere de indiske Sprog og opdage Parsernes hellige Bøger. Efter sin Hjemkomst nedlagde han Frugterne af sine Granskninger i flere værdifulde Verker.

Ansarier, d. e. Hjelpere, Forsvarere, kaldtes de Indbyggere i Medina, hvilke først antog Muhameds Lære og dannede et Parti for ham.

Ansbach, By i den baierske Provins Mellemfranken, med 13,000 Indb. — Mellemfranken bestaar for en væsentlig Del af det forhenværende Fyrstendømme Ansbach, hvilket Borggrev Fredrik den femte af Nürnberg 1362 erholdt som Len. Efter at være delt i to Dele blev det i 1763 forenet igjen og af den sidste Markgreve, Alexander, i 1791 aftraadt til Preussen, 1806 erobret af Franskmændene, som 1810 afstod Fyrstendømmet til Baiern.

Anse (udt. Angs), By i det franske Departement Rhone, med 2,000 Indb. Her har været afholdt flere Kirkekoncilier: 1025 under Pave Johan den nittende, 1075 under Gregor den syvende og 1298 under Bonifacius den ottende.

Anselm af Canterbury (udt. Kænterbørri), Grunderen af den skolastiske Filosofi, f. 1033 i Aosta i Piemont, d. 1109, blev 1078 Abbed for Klosteret Bec i Normandiet og 1093 Erkebisp af Canterbury. Han kjæmpede for Kirkens Frihed og opstillede Troen som Erkjendelsens Betingelse. I sit Verk „Proslogium" opstillede han det ontologiske Bevis for Guds Tilværelse.

Anselm af Laon (udt. Lang), fremragende skolastisk Filosof, Disciple af Anselm af Canterbury, holdt fra 1076 theologiske Forelæsninger i Paris, til hvis Universitet han derved lagde Grunden; d. 1117. Han udgav flere Fortolkninger til enkelte Bøger af Bibelen; men især blev hans „Glossa interlinearis", en Fortolkning af Vulgata, skreven mellem Textens Linier, meget benyttet.

Ansgar, „Nordens Apostel", f. 801 i Frankrige. Han fik sin første geistlige Uddannelse i Klosteret Corvei ved Amiens og blev 815 Munk. 826 fulgte han Harald Klak for at prædike Kristendommen i Danmark, men blev fordreven Aaret efter. 830 forkyndte han Kristendommen i Sverige, hvor den første kristne Menighed i Norden blev stiftet. 831 fik han af Ludvig den fromme Hamburgs Erkebispedømme, som senere forenedes med Bremens til et Erkestift. Som Erkebisp virkede Ansgar med Iver og Flid for Kristendommens Udbredelse i Slesvig og Jylland indtil sin Død 865. Af den katholske Kirke er han bleven ophøiet til Helgen.

Ansigt kaldes den forreste Side af Hovedet; det er den Del af Legemet, hvor det første Antal af de forskjelligste Organer findes paa det mindste Rum. Ansigtets Grundform dannes af 14 Ben, Ansigtsbenene, hvoraf de vigtigste er Over- og Underkjævebenene, Kindbenene, Gane- og Næsebenene. Ansigtsmusklerne tjener dels de forskjellige Sanser, og dels fremkalder deres Sammentrækninger Folder i Ansigtets Hud, hvilke som Udtryk for den sjelelige Tilstand danner Ansigtsudtrykket. Formen af Ansigtets Organer danner Ansigtstrækkene; disse er afhængige af Race, Familie og Livsstilling og anthyder den Enkeltes fremtrædende Karakter. Ansigtsrødme er en

Følge af Blodtilstrømning til Ansigtets yderste Blodkar, hvilket blandt andet kan finde Sted ved pludselige Sindsbevægelser, som Brede, Skam osv. — Ansigtssmerte, Nervesmerte i Ansigtet, sædvanlig kun i den ene Halvdel; en langvarig Sygdom.

Anskuelse, den umiddelbare, den gjennem Synssansen erhvervede umiddelbare Forestilling om en Gjenstand; Synsmaade. Anskuelsesøvelser, den Fremgangsmaade ved den første Undervisning, at Lærerens Beskrivelse af en Gjenstand eller Fortælling om en saadan ledsages af Billeder eller lignende for hos Barnet at fremkalde en tydelig og rigtig Forestilling om den beskrevne Ting.

Anslag betegner i Musiken den Maade, hvorpaa Tasterne (Tangenterne) paa Pianoforter og lignende Instrumenter sættes i Bevægelse ved Fingrenes Tryk paa dem.

Anson (udt. Ænnsn), George, Lord, engelsk Sjøhelt, f. 1697 i Shugborough, foretog 1740—44 et dristigt Tog i Sydhavet mod Spanierne og en Verdensomseiling, som i videnskabelig Henseende bragte stort Udbytte. Senere beseirede han Franskmændene i flere Sjøslag og blev for sine Fortjenester udnævnt til Admiral og Overstkommanderende over den engelske Flaade; d. 1762.

Anstand, i Retsvæsenet den Udsættelse, som af Retten paa Begjæring indvilges Sagens Parter, forat disse kan iagttage det fornødne til sin Sags Fremme. — At staa paa Anstand betyder i Jagtsproget at passe Vildtet op paa de Steder, hvor dette pleier at komme.

Anstiftelse betegner, at en Person, Anstifteren, hos en anden, den Anstiftede, med Hensigt vækker Beslutning om at udføre en Forbrydelse eller være Medhjelper ved Forøvelsen af en saadan.

Antagonist, Modstander. — Antagonisme, Modvirkning; i Fysiologien forstaaes derved, at et Organ modvirker et andet, saa at Ligevegten opretholdes. Dette Forhold finder Sted mellem mange Muskler, t. Ex. paa Armene, hvis Bøie- og Strækkemuskler er Antagonister.

Antakia, se Antiokia.

Antalia (Andalia), By med Havn paa Lilleasiens Sydkyst ved Bugten af samme Navn; 10,000 Indb.

Antalkidiske Fred, den, blev sluttet Aar 387 f. Kr. i Sardes mellem den spartanske Sjøkriger Antalkidas og den persiske Statholder i Lilleasien Tiribazus. Under den korinthiske Krig svækkedes Sparta betydelig, og for ei at miste sit Hegemoni (overveiende Indflydelse) overgav Spartanerne ved den antalkidiske Fred de græske Stæder i Lilleasien til Perserne, mod at de øvrige græske Stæder anerkjendtes som fri. Herved var Spartas Hegemonie sikret, men ogsaa Spiren lagt til indre Splid i Grækenland. Spartes Troløshed fik imidlertid snart, under Thebens Reisning, sin fortjente Løn, og Forræderiets Ophavsmand, Antalkidas, døde 369, idet han foragtet af Venner og Fiender sultede sig selv ihjel.

Antalo, By i det tidligere Kongerige Tigré i Abessinien, Knudepunkt for flere Karavanveie; 4,000 Indb.

Antares, en Fixstjerne af første Størrelse, med rødt Lys, i Stjernebilledet Skorpionen.

Antarktiske Lande, Landene omkring Sydpolen.

Antecedens, forudgaaende. — Antecedentia, Antecedenser, tidligere indtrufne Tilfælde, hvorfra man kan slutte til de nærværende eller fremtidige med Hensyn til en Sag eller en Person. — Antecessor, Forgjænger.

Ante Christum, før Kristus, eller ante Christum natum, før Kristi Fødsel.

Antedatere, at give et Dokument, et Skrift eller et Brev en tidligere Datum end den, paa hvilken det affattes eller er affattet.

Antediluvianſk, hvad der er foregaaet før Syndfloden. — Antediluvianske Tidsalder, Tiden før Syndfloden. I Naturvidenskaben betegner den antediluvianske Periode Tiden før den sidste ved Vandflomme fremkaldte Omdannelse af Jordens Overflade.

Antefixer, paa antike Bygninger de forreste, opretstaaende Tagsten, som afslutter Tagstenrækken.

Antejustinianeiſk Ret, i Almindelighed den Ret, der gjaldt i det romerske Rige indtil Keiser Justinian; i en snevrere Betydning de fra samme Tidsrum opbevarede Retskilder: Love, Edikter og de Retslærdes Skrifter.

Antenner, se Følehorn.

Antenor, en Trojaner, som ifølge de homeriske Digte under den trojanske Krig med klog Fædrelandskjærlighed raadede til Fred med Grækerne, men efter de senere Sagn Grækernes Ven og Fædrelandets Forræder; efter Trojas Fald flygtede han til Italien, hvor han grundede Padua.

Antequera (udt. Antekera), By i Granada i Spanien, 27,000 Indb.

Anthemius, Flavius, fra Galatien, ægtede Eufemia, Datter af den romerske Keiser Marcian, beseirede Hunnerne ved Donau og blev 467 valgt til vest-romerst Keiser, men myrdedes af Ricimer 472. — Anthemius, Bygmester fra Tralles i Lydien, d. 534, opførte i Forening med Isidorus Sofiakirken i Konstantinopel.

Anthofyllit, en Art brunfarvet Hornblende, bestaaende af Kiselsyre, Jernoxydul og Magnesia; det findes i Norge, Grønland og Baiern.

Anthologi, egentlig Blomstersamling, hyppig Navn for Samlinger af Digte, Ordsprog, Sentenser m. m.; i den nyere Tid især en Samling indeholdende Udvalg af flere Forfatteres Arbeider. — Anthologia Graeca, en Samling af fine, formfuldendte græske Epigrammer fra det 10de Aarh., samlet og udgiven af Konstantin Kefalas i Konstantinopel.

Anthony, Saint (udt. Sænnt Antoni), By ved Mississippi i Minnesota i Nordamerika. Mississippi danner her en mægtig Fos, efter hvilken Byen har Navn.

Anthracit, Glanskul, den ældste Kulart, har en jern- eller graasort Farve, ufuldkommen metallisk Glans og indeholder 90—96 % Kulstof. Anthracit er amorf og skjør, frembringer stor Varme og forbrænder vanskelig, uden Lugt og Røg og med en kort, hvid Flamme. Den findes i Europa, Amerika og Australien.

Anthrakonit, en kulblandet Kalksten af sort Farve, der findes i Norge, Sverige, paa Bornholm og fl. Steder. Den benyttes i Bygningskunsten under Navn af det sorte Marmor.

Anthrakose, Kulsygdom, fremkaldes ved Indaanden af Kulstøv, findes især hos Bergværksarbeidere og Kulhandlere.

Anti, 1) græsk Forholdsord, der betyder imod, ligeover for. 2) latinsk Forholdsord (ante), der betyder for, foran.

Antibes (udt. Angtib), det gamle Antipolis, befæstet Havneby i det franske Departement Sjø-alperne; 7,000 Indb. I den nærliggende Bugt ved Juan landede Napoleon den første ved sin Undvigelse fra Elba 1815.

Antichlor, en Opløsning af undersvovlsyrlig Natron, der anvendes til at fjerne Resterne af Chlor fra chlorblegede Stoffer.

Anticipation, Forudgriben, Forudtagen; i Handelsvæsenet: Forskud; i Finansvæsenet: Op-krævning af Skatter, som først senere forfalder; i Filosofien: vilkaarlig Antagelse af en Sætning for at kunne bevise en anden. — Anticipere, fore-gribe; forudsætte, paa Forhaand antage noget, gjøre noget tidligere end paa den bestemte Tid.

Anti-Cornlaw-League (udt. Ænnti-Kaarn-laa-Ligh), en Forening af Handlende og Industri-drivende, stiftet af Richard Cobden 1831 i Man-chester i England. Dens Formaal var at faa ophævet den overdrevne Beskyttelsestold paa Korn, der i høi Grad fordyrede Kornet i England. Med den talentfulde Cobden i Spidsen udfoldede For-eningen en storartet Virksomhed, indtil den endelig i 1846 naaede sit Maal, da Korntolden ved en Parlamentsakt ophævedes.

Anticosti, en næsten ubeboet Ø med tætte Skove i britisk Nordamerika ved Lorensfloden's Munding.

Antidot, Modgift, et Middel, der hæver Virk-ningerne af et giftigt Stof.

Antietam, Biflod til Potomak i Nordamerika, udspringer paa Alleghanybjergene i Pennsylvanien og munder ud ved Sharpsburg i Maryland; ca. 10 Mil lang. Slag 1862 mellem Unionshæren under Mac Clellan og Sydhæren under Lee, i hvilket den sidste efter en blodig Kamp blev slagen.

Antigone, ifølge de græske Sagn Datter af Kong Ødipus paa Kolonos og hans egen Moder Jokaste. Da hendes Fader i Fortvivlelse over sin Ulykke havde stukket sine Øine ud, viste hun ham under hans Landflygtighed en opofrende Kjærlig-hed. Mod Kreons Forbud jordede hun Liget af sin Broder Polynikes, der faldt paa de Syvs Tog mod Theben, og blev til Straf levende begravet. I Tragedierne „Ødipus paa Kolonos" og „Anti-gone" har Sofokles fremstillet hende som Ideal paa det reneste kvindelige Heltemod og den mest opofrende Kjærlighed.

Antigonus, Navn paa flere Fyrster i Old-tiden. 1) Antigonus, den enøiede, f. 381 f. Kr., en af Alexander den stores Feltherrer, var ved Alexanders Død 323 Statholder i Frygien, Lykien og Pamfylien. Efter mange Kampe blev han af Alexanders øvrige Feltherrer 311 anerkjendt som Hersker over hele Forasien og antog 306 Kongenavn. Hans Herskelyst bragte imidlertid Kasander, Lysimakus og Selevkus til at reise sig mod ham, og i Kampen mod disse tabte han 301 i Slaget ved Ipsos Liv og Rige. — Hans Sønne-søn 2) Antigonus den første, Gonatas, Søn af Demetrius Poliorketes, besteg den make-doniske Trone 276 og holdt sig i Regjeringen til sin Død 240 f. Kr. — 3) Antigonus den an-den, Doson, Konge i Makedonien 230—220 f. Kr., seirede over Spartanerne 222 og opnaaede derved Overherredømmet over Grækenland. — 4) Antigonus, Søn af Aristobulus den anden, var den sidste jødiske Konge af Makkabæernes Slægt. Han regjerede 39—37 f. Kr. og blev styrtet af Herodes.

Antigua (udt. Æntigua), en af de smaa An-tiller i Vestindien, 5 Kv.mil stor med 36,000 Indb. Siden 1636 engelsk Besiddelse.

Antik, gammel, hvad der tilhører Oldtiden, fornemmelig den græske og romerske. — Antiker, Kunstverker, især Billedhuggerverker, fra den græske og romerske Oldtid.

Antikrist, Modkristus. Efter de første Krist-nes Opfatning skulde Antikristen i Spidsen for alle Verdens onde Magter ved Dagenes Ende reise sig mod Kristus og hans Rige, men efter en vældig Kamp overvindes. I Johannes Aaben-baring opfattes Nero som Antikristen; i den senere Middelalder ansaa flere reformatoriske Partier, selv Luther, den romerske Pave for at være det.

Antikritik, Modkritik, Imødegaaelse af en Kritik over et Skrift, en Tale osv., som For-fatteren eller Taleren selv fremkommer med.

Antikvar, Oldgranster, Arkæolog; nu hyppigst en Boghandler, der handler med gamle og brugte Bøger.

Antikviteter, Oldsager. — Antikveret, for-ældet.

Antikyra, en ældgammel græsk By i Fokis. I Nærheden voxte en Plante, Helleborus (Nyse-urt), der tillagdes den Evne at fordrive Griller og klare Tankerne. Deraf Talemaaden om svage Hoveder: Gaa til Antikyra.

Antilegomena, et Navn, som Kirkefædrene i det 4de Aarh. gav enkelte af det Nye Testa-mentes Skrifter, og som betegnede, at de ikke ansaaes for ægte eller for skrevne af den Apostel, hvis Navn de bar. Til disse regnedes Jakobs Brev, 2det Petri Brev, Juda Brev samt 2det og 3die Johannes's Brev.

Antilibanon, en i Syrien jevnsides med Libanon løbende Fjeldkjæde, hvis høieste Top Hermon eller Dscheb-el-Scheich naar en Høide af 9,000 Fod. Antilibanons Skraaninger og Dale beboes af Druserne.

Antillerne, en Vrække, som i en Bue omgiver det Karaibiske Hav og den Mexikanske Golf fra Floridakanalen i Nordamerika til Orinocos Mun-ding i Sydamerika. Deres samlede Fladeindhold er 4,500 Kv.mil med ca. 4¼ Million Indb. Antillerne eller Vestindien, som de ogsaa kaldes, deles i to Hovedgrupper: de store og de smaa Antiller. Til de første hører de 4 Øer: Kuba, Jamaika, Haïti eller San Domingo og Portorico. De smaa Antiller, hvis Antal er omtrent 100, deles i de virginiske Øer eller Jomfruøerne, de Karaibiske Øer (Øerne for Vinden) og Øerne under Vinden langs Sydamerikas Nordkyst. De vestindiske Øer, der for det meste er bjergfulde og tildels vulkanske, staar i en meget levende Handels-forbindelse med Europa. Klimatet er tropisk og tildels usundt, saa at Febre ofte herjer Øerne. Jordskjelv og voldsomme Orkaner er hyppige. De fleste, især de større Øer, er meget frugtbare og frembringer en Mængde værdifulde Udførselsgjen-stande. De vigtigste Produkter er: Tobak, Kaffe, Sukker, Rom, Indigo, Mahogni, Krydderier og forskjellige kostbare Farveplanter. Paa enkelte findes

ogsaa Mineralier, især Kobber (paa Kuba), Salt og Asfalt. Haïti er uafhængig. De øvrige Øer er for det meste europæiske Kolonier, hvoraf Størstedelen tilhører England, Resten Frankrige, Spanien, Holland og Danmark.

Antiloper, Underfamilie af de skedehornede Drøvtyggere; de har runde, for det meste snoede eller krumme Horn og hjortelignende Krop. De fleste Arter findes i det varme Asien og Afrika. Ogsaa i Nordamerika findes en Antilopeart. Antiloperne lever flokkevis og udmærker sig ved sin smekre Bygning og fine hurtige Bevægelser. — Hjortgjedantilopen i Forindien tilbedes af Hinduerne paa Grund af sin Skjønhed. Gazellen i Afrika, hos Digterne Billede paa Skjønhed og Ynde, var hos de gamle Ægyptere Husdyr.

Antimilo eller **Crimo**, en af de Kykladiske Øer i det Ægæiske Hav, sydøst for Grækenland.

Antimon, Spydglans, Stibium, et Metal, som hyppigst findes forbundet med Svovl som Antimonglans, og som fremstilles af denne Forbindelse ved Røstning og Reduktion af Ertsen med Kul og Soda eller ved at smelte Forbindelsen sammen med Jernaffald. Det er næsten sølvhvidt, krystalliserer i Blade, har en specifik Vegt af 6.71, smelter ved 425°, er sprødt og ustrækkeligt og temmelig uforanderligt i Luften. Det opløses i heð Saltsyre og Kongevand og anvendes til forskjellige Metalblandinger, saasom Lettermetal og Britanniametal. I forskjellige Forbindelser finder det Anvendelse i Medicinen. Brækvinsten er vinsurt Antimonkalium. — Antimonglans eller Graasydglans, et blygraat, krystallinsk, blødt, metalglinsende Mineral, der bestaar af 28 Dele Svovl og 72 Dele Antimon. Svovlantimon eller Antimonglans er let smelteligt, findes især i Ungarn og Tyskland og anvendes til Fremstilling af metallisk Antimon og de fleste Antimonforbindelser.

Antinomisme, d. e. Kamp mod Loven, kaldte Luther og Melanchton den af Johan Agricola 1537 opstillede og forfegtede Lære, at den mosaiske Lov overhoved var uden Betydning for den Kristne. Agricola frygtede nemlig for, at man ved at prædike Loven skulde falde tilbage til den katholske Kirkes Gjerningshelligheð. Hans Meningsfæller kaldtes Antinomer eller Lovstormere. Efter en langvarig Kamp tilbagekaldte Agricola sin Lære, hvorefter den antinomistiske Strid ophørte.

Antioco, San, en meget frugtbar liden Ø ved den sydvestlige Odde af Sardinien; 3,000 Indb.

Antiokenske Skole, en theologisk Skole, som i Begyndelsen af det 4de Aarh. stiftedes i Antiokia af Presbyterne Dorotheus og Lukianus. I skarp Modsætning til den alexandrinske Skoles idealistiske og allegoriske Skriftfortolkning hævdede Tilhængerne af den antiokenske Skole under de kirkelige Stridigheder i det 5te Aarh. en mere nøgtern og med Bibelens Ordlyd mere stemmende Fortolkning.

Antiokia, Navn paa flere Byer i Oldtiden. De mærkeligste var: 1) Antiokia i Pisidien (under Keiser Augustus hed den Cæsarea), en romersk Koloni, hvor Paulus og Barnabas først prædikede Evangeliet for Hedningerne. (Ap. Gj. 15, 35.) Ruiner af Byen findes i Nærheden af Afschehr i Lilleasien, øst for Smyrna. — 2) Antiokia Epidafne, Syriens Hovedstad, i en skjøn Egn ved Floden Orontes, anlagt 301 f. Kr. af Selevkus Nikator, var en af Oldtidens rigeste og prægtigste Byer, Residensstad for de syriske Konger af Selevkidernes Dynasti og senere for en romersk Statholder. Antiokia, der udmærkede sig lige meget ved sin Videnskabelighed som ved sin Rigdom og Pragt, havde paa sin Blomstringstid, under de romerske Keisere, ½ Million Indb. I det 7de Aarh. blev Byen erobret af Araberne under Kalifen Omar, i det første Korstog af Korsfarerne (1098); den tilfaldt Bohemund, Fyrste af Tarent, og forblev i hans Familie til 1268, da den blev indtagen af Saracenerne. Endnu findes storartede Ruiner af de af Korsfarerne opførte Fæstningsverker. Antiokia, hvor Bekjenderne af Evangeliets Lære først antog Navnet Kristne, blev tidlig Sæde for en kristen Menighed, og da udmærkede Mænd, blandt hvilke Ignatius og Krysostomus, i Regelen stod i Spidsen for denne, blev Antiokia snart en af Kristenhedens Hovedstæder og dets Biskop en af de 5 Patriarker. Byens nuværende Navn er Antakia; den har 20,000 Indb. og er Sæde for en Erkebiskop.

Antiokus, Navn paa flere syriske Konger af Selevkidernes Dynasti. — Antiokus den første, Soter, Søn af Selevkus Nikator, regjerede 281—61 f. Kr. — Antiokus den anden, Theos, 261—47 f. Kr., tabte Parthien og Baktrien. — Antiokus den tredie, den store, 224—187 f. Kr., forsøgte at underlægge sig Makedonien og kom derved i Krig med Romerne. Han blev slagen ved Thermopylerne 191 og ved Magnesia 190 og maatte som Følge heraf afstaa hele Lilleasien indtil Taurus. — Antiokus den fjerde, paa Grund af sin Pragt kaldt Epifanes, d. e. den straalende, men senere, da han gik fra Forstanden, Epimanes, d. e. den gale, regjerede 175—163 f. Kr. Hans grusomme Tyranni og hans Tempelrov i Jerusalem fremkaldte Jødernes Opstand under Makkabæerne, hvilken havde til Følge, at Jødeland afrystede det syriske Aag. — Antiokus den trettende, 69—64 f. Kr., blev afsat af Pompejus.

Antiope, en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Antioquia, en af de 9 forbundne Stater i den sydamerikanske Republik Kolumbia, ca. 1,000 Kv.mil stor med 366,000 Indb. Hovedstaden er Santa Fé de Antioquia ved Caucafloden; 10,000 Indb.

Antiparos, en af de Kykladiske Øer i det Ægæiske Hav; berømte Dryppstenshuler.

Antipater, en makedonisk Feltherre, som Alexander den store 334 f. Kr. indsatte til Statholder i Makedonien under sit Fravær paa Toget mod Persien. Antipater overvandt Spartanerne, som vilde gjøre sig uafhængige, blev efter Alexanders Død i Forening med Krateros Statholder over den europæiske Del af Alexanders Rige og efter Perdikkas's Død Formynder for Alexanders Børn og Rigets Regent; d. 318 f. Kr.

Antipathi, det modsatte af Sympathi, betegner en uden nogen paaviselig Grund opstaaet Uvillie hos et levende Væsen, et Menneske eller Dyr, mod et andet Individ, en Ting eller en Tilstand.

Antiphanes fra Rhodos, græsk Digter fra det 4de Aarh. Han har skrevet 250 Komedier, der tilhører den mellemste attiske Komediedigtning.

Antiphilos, berømt græsk Maler fra Ægypten, levede i det 4de Aarh. f. Kr. samtidig med Apelles.

Antiphon, den første af de 10 store attiske Talere, f. 480 f. Kr. paa Rhamnus i Attika, deltog som Feltherre i den peloponnesiske Krig og blev 411 dømt til Døden som Deltager i den oligarkiske Sammensværgelse. Af hans Taler er 17 opbevarede.

Antiphoni, i den katholske Kirke Vexelsang mellem Præst og Menighed eller mellem to Kor og deres Forsangere; indført af Ignatius og Ambrosius. En Samling af saadanne Vexelsange blev først udgiven af Pave Gregor den første (590—604).

Antipoder, Mennesker, som vender Fødderne mod hverandre, d. e. som bor paa lige modsatte Sider af Jorden. Antipoderne har modsatte Dagstider, og forsaavidt de ikke bor i Nærheden af Ækvator, ogsaa modsatte Aarstider.

Antipodes, en liden vulkansk Ø vest for Nyholland, i det sydlige store Ocean; den ligger næsten diametralt modsat Greenwich.

Antiqua, den almindelige opretstaaende latinske Trykskrift, i Modsætning til den gothiske og Frakturskriften. Den skraat liggende latinske Skrift kaldes Kursiv.

Antisana, Vulkan i den østlige Kjæde af Andesbjergene i Ecuador i Sydamerika; 17,500 Fod høi.

Antistes, Forstander; i den ældste kristne Kirke Titel for Bisper og Abbeder; i enkelte Kantoner i Schweiz Navn paa Forstanderen for den reformerte Geistlighed.

Antisthenes fra Athen, græsk Filosof, f. 442 f. Kr., var først Elev hos Sofisten Georgias, senere hos Sokrates, efter hvis Død han stiftede den kyniske Skole. Han opstillede Dyden som Menneskelivets Maal og lærte, at Viden kun havde Værd, forsaavidt den fremmede Dyd. Han ansaa Uafhængighed af ydre Ting og Frihed for Fornødenheder som de vigtigste Betingelser for Lyksalighed. Han gik derfor selv i Betlerdragt; men Sokrates sagde, at Forfængelighed stak ud af Hullerne paa hans Kappe. Antisthenes forkastede den græske Gudelære og Gudsdyrkelse. Hans mest berømte Elev er Diogenes.

Antitaurus, se Taurus.

Antithese, Modsætten, bestaar deri, at man udhæver et Begreb ved at stille det sammen med et andet, som har den modsatte Betydning.

Antitrinitarier, Modstandere af den kirkelige Lære om Treenigheden. Saadanne var i det første Aarhundrede Arianerne. De efter Reformationen optraadte Antitrinitarier kalder sig selv Unitarier.

Antium, nu Porto d'Anzio, en gammel, befæstet og rig By i Latium ved Middelhavet. Den tilhørte Volskerne, besad en betydelig Sjømagt og blev erobret af Romerne 468 og 338 f. Kr. Ved Saracenernes Indfald i det 9de og 10de Aarh. blev den fuldstændig ødelagt. Blandt dens storartede Ruiner har man fundet udmærkede Kunstverker fra Oldtiden; de mærkeligste er Apollo fra Belvedere og den Borghesiske Fægter.

Antiunionister, Modstandere af en Union eller Forening, især i kirkeligt Øiemed.

Antivari (tyrkisk Bar), Havneby ved Adriaterhavet. Byen, der er Sæde for en katholsk Erkebisp, blev 1878 afstaaet til Montenegro. 3,000 Indb.

Antjar, en Plantegift, som i det østlige Asien tilberedes af Upastræet og af de Indfødte benyttes til Forgiftning af Pile.

Antommarchi (udt. Antommarki), Francesco, f. 1790 paa Korsika, blev 1819 Napoleon den førstes Livlæge paa St. Helena og udgav 1823 i Paris det meget læste Verk: Les derniers moments de Napoléon (Napoleons sidste Øieblikke). Han døde i 1838 i San-Antonio paa Kuba.

Anton af Bourbon (udt. Burbong), Konge af Navarra, Søn af Hertug Karl af Vendôme, f. 1518, ægtede 1548 Johanna d'Albrecht, Datter af Henrik den anden af Navarra. Han stod først i Spidsen for Hugenotterne, men blev fra 1560 deres Modstander, idet han gik over til Katholikerne. Han var en Tid Frankriges Generalstatholder og døde 1572. Henrik den fjerde af Frankrige var en Søn af Anton af Bourbon.

Antonelli, Giacomo, romersk Kardinal og pavelig Statssekretær, f. 1806, d. 1876. Hans Fader, der var Hyrde og Vedhugger, nedstammede fra en gammel Familie, som blandt sine Medlemmer tæller saavel Retslærde og Historieskrivere som Røvere. Den unge Antonelli fik sin første Uddannelse i det store pavelige Seminarium i Rom. Her blev Pave Gregor den sextende opmærksom paa ham og bestemte ham, efterat han havde erhvervet sig Præsteværdigheden, for den diplomatiske Løbebane. Antonelli steg nu hurtig fra den ene Værdighed til den anden, indtil han i 1845 blev Finansminister. Da Pius den niende besteg den pavelige Stol, sluttede Antonelli, som til da havde været en ivrig Forkjæmper for aandeligt og verdsligt Tyranni, sig til de Liberale og Reformvennerne og erhvervede sig derved den nye Paves Gunst og ubetingede Tiltro. Efterat han i 1847 var udnævnt til Kardinal, blev han Formand i et Reformudvalg og deltog i Udarbeidelsen af den fri Forfatningslov for Kirkestaten af 14de Marts 1848, hvorefter han blev Pavens første Ministerpræsident. Som saadan sluttede han sig til de nationale Bestræbelser i Italien og sendte et paveligt Korps paa 17,000 Mand til Understøttelse for Piemonteserne, som rykkede ind i Lombardiet for at fordrive Østerrigerne. Antonelli sadlede imidlertid snart om, modsatte sig Gjennemførelsen af Reformer, som han selv havde forberedt, og fik Paven til at fordømme Krigen mod Østerrige. Folkets Uvillie tvang ham til at gaa af som Minister; men som Pavens hemmelige Raadgiver vedblev han at være den egentlige Leder af den romerske Politik. Han fulgte Paven paa dennes Flugt til Gaëta, hvor han blev udnævnt til Statssekretær, og efter Pius's Tilbagevenden til Rom blev han 1850 den øverste og eneste Styrer af alle politiske Anliggender. Fra nu af viede han sit Liv til Kamp mod de nationale og frisindede Bestræbelser i Italien. Ved hyppige Rundskrivelser til de europæiske Magter søgte han at bevæge disse til at sende Armeer ind i hans Fædreland for at ødelægge Victor Emanuels og Cavours Verk. Han var Sjelen i den romerske Reaktion siden 1850. Antonelli var en høit begavet og smidig, men samvittighedsløs og rænkefuld Statsmand, gjerrig, havesyg og fuld af Had. Han samlede sig en umaadelig Formue i sin offentlige Stilling og gav sine Slægtninge store Embeder, saa de kunde gjøre det samme. Efter hans Død erklærede Grevinde Lambertini sig for en uægte Datter af ham og gjorde Paastand paa at arve hans efterladte Formue, i hvilken Anledning hun

i længere Tid førte Proces. Appellationsretten i Rom gav dog ikke hendes Fordring Medhold.

Antonello fra Messina, italiensk Maler, f. 1414, d. 1493, har stor Betydning for den italienske Malerkunsts Udvikling, da han som Elev af Joh. van Eyck indførte det flanderske Oliemaleri til Venedig.

Antoninus, Navn paa 2 romerske Keisere. 1) Antoninus Pius, f. 86 e. Kr., Adoptivsøn af Keiser Hadrian, hvem han fulgte paa Tronen 138. Hans Regjering var mild, fredelig og sparsommelig. Paa Grund af sin Ærbødighed og Kjærlighed for Hadrians Minde fik han Tilnavnet Pius. Han var barnløs og adopterede til sin Efterfølger 2) Antoninus Marcus Aurelius, almindelig kaldt Mark Aurel, en af de ædleste af alle romerske Keisere. Han var f. 121 e. Kr., besteg Tronen 161, førte seirrige Krige med Parther, Germaner og Markomaner og døde 180 i Vindobona (Wien). Trods de mange og store Krige, han førte, fik han dog Tid til at forbedre Retsvæsenet og Forvaltningen. Mark Aurel var en Tilhænger af den stoiske Filosofi og skrev selv et filosofisk Verk paa Græsk: „Selvbetragtninger". Paa Grund heraf fik han Tilnavnet „Filosofen". Senatet lod til hans Ære opreise den Antoninussøile, der endnu staar paa Piazza Colonna i Rom.

Antonio, San, eller Antao, den nordligste af det Grønne Forbjergs (Kapverdiske) Øer i Atlanterhavet, tilhører Portugiserne. Den har et 8,000 Fod høit Keglebjerg og er vandrig og frugtbar. 15,000 Indb.

Antonius, Marcus, romersk Triumvir, f. 83 f. Kr., valgtes Aar 50 til Folketribun, understøttede kraftig Cæsar og blev 44 tilligemed denne Konsul. Efter Cæsars Mord forstod han behændig at tilvende sig Magten i Rom og ophidsede Folket til Hevn mod Republikanerne. Efterat han af Senatet var erklæret for Fædrelandets Fiende, blev han 43 overvunden ved Mutina, men forenede sig med Lepidus og Octavianus til det blodige og berygtede Triumvirat af Aaret 43. Da Triumvirerne havde overvundet de sidste frygtede Frihedsvenner, Brutus og Cassius, kunde de dele den romerske Verden mellem sig. Lepidus blev imidlertid snart udstødt af Forbundet, hvorefter Octavian fik Occidenten eller Vesterlandene og Antonius Orienten. Hos Ægyptens ligesaa skjønne som letfærdige Dronning Kleopatra hengav nu Antonius sig til et uværdigt Liv i østerlandsk Pragt og Vellevnet i Alexandria, idet han forskjød sin Hustru Octavia, Octavians Søster. Dette ledede til et Brud mellem begge Medbeilerne. Antonius blev overvunden i Sjøslaget ved Aktium 31 f. Kr. Han dræbte sig selv, og Octavian blev Romerrigets Eneherskér under Navnet Augustus.

Antonius af Padua, f. i en adelig Slægt 1195 i Lissabon, Franciskanermunk, forkyndte Kristendommen for Maurerne i Afrika; d. 1231, ophøiet til Helgen 1232.

Antonius den hellige, Munkevæsenets Fader, f. 251 ved Heraklea i Øvreægypten, bortgav al sin Formue til de Fattige og levede fra 285 som Eneboer i den ægyptiske Ørken. Rygtet om hans Helligbed udbredte sig i vide Kredse, og flere fulgte hans Exempel. Eneboerne blev Munkenes Forløbere. Antonius forlod sin Ørken to Gange: 311 for at trøste de Kristne under Maximins Forfølgelse og 351 for at bekjæmpe Arianerne. Han døde 356 over 100 Aar gammel.

Antoniusorden (den hellige Antonius's Hospitalsbroderskab), en Forening af Lægmænd til Pleie af Syge, stiftet af en fransk Adelsmand 1095. Den blev 1218 en egentlig Munkeorden og forenedes 1774 med Maltheserordenen. Medlemmerne, Antonibrødre, Antoniherrer eller Antoniter, bar en sort Kappe med et blaat Halvkors i Form af et T, Antonikorset. Denne Orden havde ogsaa et Kloster paa Hamar og senere et i Bergen.

Antraigues (udt. Angtræg), Emmanuel Louis Henri, Grev d', f. 1755, fransk Publicist og politisk Partigjænger, sluttede sig 1788 til de frisindede Anskuelser, men forsvarede efter Revolutionens Udbrud Arveadelen og blev Bourbonnernes politiske Agent i Udlandet. 1803 traadte han i russisk Tjeneste, men forraadte 1807, for god Betaling, til England de hemmelige Artikler i Tilsitertraktaten af samme Aar. Han blev myrdet 1812 i Nærheden af London.

Antrim (udt. Æntrim), Grevskab i den irske Provins Ulster, 54 Kv.mil stort med 420,000 Indb. Det er fuldt af Bjerge og Sumpe. Ved Nordkysten ligger den saakaldte Risedam (Giants Causeway). Den vigtigste By er Belfast.

Antuco, virksom Vulkan paa Anderne i Chili, ca. 8,000 Fod høi. Ved dens Fod ligger Indsjøen La Lajo.

Antvorskov, forhen rigt Johanniterkloster paa Sjelland, stiftet af Valdemar den store ca. 1177.

Antwerpen (fransk Anvers, udt. Angvær), By i Belgien, ved Floden Scheldes høire Bred, er Belgiens vigtigste Sjøhavn og Hovedvaabenplads. Den danner Knudepunkt for flere vigtige Jernbanelinier, har betydelig Fabrikdrift, Skibsfart, Handel og 145,000 Indb. Af Byens mange prægtfulde Bygverker mærkes: Kathedralkirken (fra det 14de Aarh.) med et 440 Fod høit Taarn, hvori et Klokkespil, der lader sig høre ved hvert Timeslag, samt herlige Skulpturarbeider og Malerier; Børsen, den ældste i Europa, Raadhuset, Rubens Mindesmærke, Krigs- og Handelshavnen med et af Napoleon den første 1804 anlagt Bassin, der rummer 400 Skibe, m. fl. Antwerpen er Sæde for en Biskop og har mange videnskabelige og Kunstanstalter samt talrige Fagskoler. Den har lidt meget ved hyppige Beleiringer: 1576 og 1585 af Spanierne, 1746 og 1792 af Franskmændene, 1793 af Østerrigerne og 1794 og 1832 atter af Franskmændene. Størst Skade for Byens Handel bevirkede dog Afstaaelsen af Scheldeflodens Munding til Holland 1648; men efter Belgiens og Hollands Forening 1815 begyndte Byen at hæve sig til stor Velstand og Rigdom. De nye Fæstningsverker, der er anlagte istedenfor de ældre, gjør Antwerpen til en Fæstning af første Rang. — Antwerpen, belgisk Provins, 50 Kv.mil stor med 523,000 Indb. for det meste af flamsk Herkomst.

Anund, Konge i Upsala, Søn af Kong Yngvar og Fader til Ingjald Illraade. Han ryddede Skove, bebyggede øde Strækninger og brød nye Veie, hvorfor han blev kaldt Braut-Anund. — Anund Jakob, Søn af Olaf Skotkonung, blev af Folket, der var misfornøiet med hans Faders Regjering, kaaret til dennes Medkonge 1019. I

Forening med sin Svoger Olav den hellige i Norge førte han 1026—30 Krig mod Knut den store i Danmark. Senere hjalp han Olav med Folk, da denne vilde gjenerobre Norge. Paa Grund af sin Strenghed mod Forbrydere fik han Tilnavnet Kolbränna. Han døde 1050, elsket af sit Folk.

Anville (udt. Angvil), Jean Baptist, f. 1697, d. 1782, berømt fransk Geograf og Karttegner.

Anvisning (Assignation), et Dokument, hvori en Person, Assignanten, anmoder en anden Person, Assignaten, om at overbrage en tredie Person, Assignataren, en Værdigjenstand, hyppigst en vis Sum Penge. Anvisninger ligner i sin Form og Anvendelse Vexler; men de er ikke underkastede den strenge Vexelret.

Anzin (udt. Angsæng), By i det franske Departement Nord, ved Valenciennes; 8,000 Indb. Midtpunkt for Frankriges Stenkulsdrift.

Anzuan, en af de Komoriske Øer i Mosambique-Kanalen, ved Afrikas Østkyst, 35 Kv.mil stor med 30,000 Indb.

Anæsthetiske Midler, Midler, som frembringer Følesløshed og Slappelse, saasom Kloroform. Den kunstmæssige Anvendelse af saadanne, Anæsthetisering, finder Sted, naar Legemet skal gjøres følesløst for Smerter, f. Ex. ved Operationer. Se forøvrigt under Kloroformere.

Aonio Poleario, f. 1500 ved Rom, forsøgte at reformere den romerske Kirke, men anklagedes 1568 af Inkvisitionen og blev 2 Aar efter henrettet. I 1542 udgav han et lidet Skrift „om den korsfæstede Kristi Velgjerning", hvoraf i Løbet af 6 Aar alene i Venedig trykkes 40,000 Exemplarer. Det blev eftersporet med en saadan Iver af Inkvisitionen, at man ansaa det for helt tilintetgjort, indtil et Exemplar 1855 blev fundet i Cambridge i England.

Aorta, den store Arterie eller Pulsaare, Hovedstammen for alle de Pulsaarer, som hører til det store Blodomløb. Den udgaar fra det venstre Hjertekammer, bøier ned gjennem Bryst og Underliv og deler sig i to Hovedgrene, en til hvert Ben.

Aosta, By i Norditalien nordvest for Turin, ved Floden Dora Baltea; 8,000 Indb.

Apacaga, Vulkan i Republiken Guatemala i Mellemamerika.

Apachos eller **Apacherne**, en vild og krigersk Indianerstamme i Mexiko og Nymexiko i Mellem- og Nordamerika; den tæller nu omtrent 8,000 Mennesker.

Apafi, Michael, den første, Fyrste af Siebenbürgen (Transsylvanien) fra 1661—1690, fordrev ved tyrkisk Hjelp den østerrigsksindede Johan Kemeny; herved kom han imidlertid selv under tyrkisk Overherredømme, indtil Siebenbürgen i 1686 blev stillet under tysk Beskyttelse og i 1687 under Keiserens militære Overhøihed. — Michael den anden, f. 1680, d. 1713, den forriges Søn og Efterfølger, maatte i 1699 mod en aarlig Apanage overgive Fyrstendømmet til Østerrige.

Apalacherne, se Alleghanybjergene.

Apanage (udt. Apanasj), aarlig Pengesum, som af Statskassen udbetales til Medlemmerne af Landets Fyrstehus.

Aparte, egen, eiendommelig.

Apathi, Følelsesløshed, Ligegyldighed, Trægheid.

Apatit, et Mineral, som bestaar af en Forening af fosforsur Kalk med Chlorcalcium og Fluorcalcium; den forekommer dels som sexkantede Krystaller, dels ogsaa drøi (formløs). Farven er rødlig, hvid, gul eller spargelgrøn, som Spargelsten, eller blaalig-grønagtig, Moroxit (ved Arendal). Apatiten anvendes i temmelig stor Udstrækning til kunstig Gjødning paa Grund af den Mængde Fosforsyre og Kalk, den indeholder. Den forekommer i Cornwall, i Alperne, i Norge, især ved Kragerø og i Bamble, samt fl. a. Steder.

A. p. C., d. e. Anno post Christum (natum), betyder: I Aaret . . . . efter Kristi Fødsel.

Apelles, Grækenlands berømteste Maler i Oldtiden, levede i den anden Halvdel af det 4de Aarh. f. Kr. Han var Alexander den stores Ven og udmærkede sig som Maler ved sin fortrinlige Farveblanding og sin fuldendte Ynde. Hans ypperste Verk var „Aphrodite Anadyomene".

Apenninerne, Italiens Hovedbjergkjede, begynder som en Fortsættelse af Sjøalperne paa Grændsen af Nizza, omfatter først Havbugten ved Genua og gaar derefter i sydostlig og sydlig Retning ned gjennem hele Italien til Kap Spartivento ved Messinastrædet. Under dette Løb fører Bjergkjeden Navn efter Landskaberne: de liguriske, etruskiske, romerske, neapolitanske, bruttiske (Abruzzerne) og kalabriske Apenniner. Den samlede Længde er 170 Mil og Middelhøiden er i Norditalien ca. 2,500 Fod, i Mellemitalien ca. 4,500 Fod og i Syditalien ca. 5,500 Fod. De høieste Toppe er Monte Cimone i Modena (6,500 Fod), Gran Sasso og Monte Velino i Abruzzerne (8,970 og 7,482 Fod). Apenninerne danner Vandskillet mellem det Liguriske og det Tyrrhenske Hav i Vest og det Adriatiske Hav i Øst. Paa den østlige Side danner de for det meste Tverdale, paa den vestlige derimod Længdedale, da Bjergmassen her bestaar af flere ligeløbende Kjeder. I de romerske Apenniner findes de berømte Albaner- og Sabinerbjerge. Apenninernes Hovedmasse bestaar af en fast, hvidgraa Kalksten; paa enkelte Steder forekommer ogsaa Granit, Gneis og Glimmerskifer samt vulkanske Bjergarter. De er fattige paa Metaller, men har en Mængde fortrinlige Marmorbrud og mineralske Kilder.

Aphanit, en finkornet Art af Grønsten, findes i Gange, der i stor Mængde gjennemsætter Kalkstenen og Lerskiferen i Kristianiadalen og paa Ringerike.

Aphelium. Planeternes Bane om Solen er ikke en Cirkel, men en langstrakt Bue (Ellipse), i hvis ene Brændpunkt Solen staar, saa at de paa et vist Punkt er denne nærmest, paa det modsatte længst borte fra den. Naar en Planet har naaet den største Afstand fra Solen, siger man, at den er i Aphelium. Jo mere Planeten fjerner sig fra Solen, desmere aftager dens Omløbshurtighed, der altsaa er mindst i Aphelium og størst i Perihelium, d. e. det Punkt i Banen, hvor Planeten har sin mindste Afstand fra Solen.

Apis, hos de gamle Ægyptere en i Memfis med guddommelig Ære tilbedet Tyr, der var et Billede paa Osiris's Sjel. Denne Tyr maatte være sort med et hvidt trekantet Mærke paa Panden. Naar en Tyr havde gjort Tjeneste som Gud i 25 Aar, blev den druknet i en hellig Brønd og høitidelig begravet. Indtil en ny Apis var funden, herskede der dyb Sorg i Ægypten.

Aplomb, Ligevegt, Selvbevidsthed og Sikkerhed i Optræden.

Apogæum, det Punkt i Maanens Bane, hvor den er længst fra Jorden, det modsatte af Perigæum, d. e. det Punkt, hvor den er nærmest Jorden.

Apokalypse, d. e. Aabenbaring, betegner som kirkelig Benævnelse Johannes Aabenbaring. — Apokalyptiker, se Tusenaarige Rige. — Apokalyptisk, gaadefuld, uforstaaelig. — Det apokalyptiske Tal, „Dyrets Tal", er det mystiske Tal 666 i Joh. Aab., hvori man dels har villet finde Antikristen antydet, dels en Tidsbestemmelse. I den nyeste Tid antager mange, at det skal betegne Nero, da den hebraiske Talværdi af Bogstaverne Neron Kesar (Keiser Nero) netop er 666.

Apokryfiske Bøger, d. e. skjulte Bøger, kaldes de Skrifter i den jødiske og ældste kristelige religiøse Literatur, som ikke ansaaes for at være inspirerede af Gud og derfor ikke optoges blandt det Gamle og Nye Testamentes kanoniske Bøger, ligesom de heller ikke blev benyttede under Gudstjenesten. Til saadanne apokryfiske Skrifter regnes i det Gamle Testamente: Makkabæernes Bøger, Judiths, Tobiæ og Jesu Sirachs Søns Bøger, Visdommens Bog, Baruks Bog, Manasse Bøn, Tillæg til Esthers Bog og til Daniels Bog; i det Nye Testamente: Jesu Barndoms Evangelium, Nikodemus's Evangelium, Jakobs og Thomas's Evangelier, Tømmermanden Josefs Historie m. fl. Luther optog de gammeltestamentlige apokryfiske Bøger i sin Bibeloversættelse, „ikke som Bøger, der skulde agtes lige med den Hellige Skrift, men som Bøger, der var nyttige og gode at læse". Den reformerte Kirke har derimod ikke optaget dem i sine Bibler; i den katholske Kirke regnes adskillige af dem for hellige Skrifter af anden Rang.

Apolda, By i Storhertugdømmet Sachsen-Weimar; 12,000 Indb. Betydelig Tilvirkning af Strømper og Kasimir.

Apollinaris den yngre, Biskop i Laodikea i Syrien 362—382, lærte, at Kristus manglede den almindelige menneskelige Aand, idet hos ham den hellige Aand (Logos) havde forenet sig alene med et menneskeligt Legeme og dettes dyriske Sjel. Hans Lære, Apollinarismen, blev forkastet paa flere Synoder.

Apollodorus fra Damaskus, Keiser Trajans Bygmester, byggede Forum Trajanum i Rom og den store Donaubro i Ungarn. Keiser Hadrian lod ham dræbe 129 e. Kr. — Apollodorus fra Athen, græsk Forfatter, levede ca. 150 Aar f. Kr. Han har skrevet den bedste mythologiske Haandbog, vi har fra Oldtiden.

Apollo fra Belvedere er den skjønneste af de fra Oldtiden opbevarede Statuer af den græske Gud Apollo. Den blev for omtrent 400 Aar siden udgravet ved Antium og findes nu i Vatikanet i Rom.

Apollon, se Gudelære, den græske.

Apollonia, Navn paa flere Byer i Oldtiden, af hvilke Apollonia i Illyrien, en Tid Hovedsæde for græsk Videnskabelighed, og Apollonia i Thrakien, en milesisk Koloni ved det Sorte Hav, især er bekjendte.

Apollonius fra Tyana i Kappadokien, en nypythagoræisk Filosof paa Kristi Tid, bekjendt for sine Spaadomme og Undergjerninger, hvorfor blandt andre Fritænkeren Voltaire har sammenlignet ham med Kristus.

Apollos eller Apollonius, en jødisk Skriftlærd fra Alexandria, som virkede for Kristendommens Udbredelse samtidig med Apostelen Paulus. Nogle, deriblandt Luther, har anset ham for Forfatter af Brevet til Ebræerne.

Apologi, Forsvarstale eller ogsaa et Skrift til Forsvar for en Anklaget, som t. Ex. Platos berømte Forsvarsskrift for Sokrates; i den senere Tid især et Forsvarsskrift for Kristendommen. — Apologet, en Forsvarer af Kristendommen. — Apologetik, Læren om det paa videnskabelig Grund byggede Forsvar for Kristendommens Sandheder. — Den Augsburgske Konfessions Apologi, se Augusburgske Konfession.

Apophyllit, et Mineral, bestaaende af kiselsur Kalk, Fluorkalium og Vand, krystalliserer i vandklare Prismer med Glas- eller Perlemorglans.

Apoplexi, Slag, pludselig Blødning i Hjernen, saa at dennes Virksomhed lammes ved det udstrømmende Blod; i Almindelighed en pludselig Blødning i Legemets Væv overhoved. — Apoplektisk, hvad der staar i Forbindelse med Apoplexi.

Apostat, en Frafalden, især om en, der falder fra Fædrenes Religion. — Apostata, se Julian den frafaldne.

Apostel, Sendebud, Udsending, især Jesu 12 Disciple og Sendebud: Simon Petrus, Andreas, Jakobus Zebedæi Søn, Johannes, Philippus, Bartholomæus (Nathanael), Thomas, Matthæus (Levi), Jakobus Alphæi Søn, Judas Thaddæus, Simon Zelotes eller Kananites og Judas Iskarioth; efter Kristi Død blev i Forræderens Sted valgt Matthias, medens Apostelen Paulus fik Guds særlige Kaldelse til Apostelgjerningen blandt Hedningerne. I den senere kristne Kirke er Apostel bleven et Tillægsnavn for Kristendommens første Forkyndere i de enkelte Lande, saaledes: Ansgar, Nordens Apostel. — Apostledage kaldes i den katholske Kirke de til hver enkelt Apostel helligede Festdage. — Apostelbrødre eller Apostolikere (Apostelorden), en 1260 i Italien stiftet Sekt, der forpligtede sig til i Levnet og Troesiver at ligne Apostlerne. — Apostlernes Gjerninger, den femte Bog i det Nye Testamente, en Fortsættelse af Lukas Evangelium, beretter om Kristendommens første Udbredelse fra Jerusalem til Rom, især om Apostlerne Paulus's og Peters Arbeide indtil 62 e. Kr. Skriftet er forfattet af Evangelisten Lukas.

Apostolisk, hvad der umiddelbart skriver sig fra Apostlerne selv eller er præget af deres Aand og Karakter. — Apostoliske Breve, d. e. de i det Nye Testamente optagne Breve fra Apostlerne til kristne Menigheder eller enkelte Personer. — Apostoliske Konstitutioner og Kanones, en Samling fra det 5te Aarh. af Forskrifter og Love angaaende forskjellige Forhold i den gamle Kirke. Samlingen indeholder 85 enkelte Lovbud fra det 3die og 4de Aarh. og er inddelt i 8 Bøger. — Apostoliske Fædre: de af Apostlernes Disciple og Efterfølgere, som har efterladt sig Skrifter: Barnabas, Clemens Romanus, Hermas, Ignatius af Antiokia, Polykarp af Smyrna og Papias af Hierapolis. — Apostolisk Konge, en Titel, som Pave Sylvester den anden Aar 1000 skjæn-

kede Hertug Stefan af Ungarn, og som i 1758 af Pave Clemens den trettende blev fornyet for Maria Theresia og hendes Efterfølgere. — Apostoliske Menigheder, de af Apostlerne stiftede Menigheder, hvilke i den ældste Tid blev indrømmet en Forrang fremfor andre, saaledes Menighederne i Jerusalem, Antiokia, Efesus, Korinth og Rom. — Apostoliske Symbolum, Troens Artikler, det ældste af de tre økumeniske Symboler eller Troesbekjendelser. Efter Sagnet skal det være forfattet af Apostlerne i Jerusalem, før de skiltes ad; det har imidlertid lidt efter lidt udviklet sig af den gamle Daabsformel, indtil det i det 5te Aarh. fik sin nuværende Form.

Apostrof (') betegner, at én eller flere Bogstaver er udeladte i et Ord, saaledes: ha'e for have, Fa'r for Fader.

Apothek, et i Regelen privilegeret Udsalgssted for Lægemidler, oprettet med Statens Tilladelse og undergivet dens Opsyn. Oprindelig havde Lægerne selv Ret til at tilberede og sælge Lægemidler; men i det 15de Aarh. blev dette overdraget til Apothekerne. I de fleste Lande er Apothekervæsenet stillet under Medicinalpolitiets Kontrol, ligesom Oprettelsen af private Apotheker er forbudt. Alle Apotheker har en fælles af det Offentlige fastsat Taxt. — Apothekerkunst eller Farmaci er den praktiske Anvendelse og Udøvelse af de for Tilberedelsen af Lægemidler opstillede videnskabelige Regler.

Apotheose, Forgudelse, Guddommeliggjørelse; i Oldtiden den Høitideligheds, ved hvilken de græske Helte og de romerske Keisere erklæredes for optagne blandt Guderne.

Appel, Raab, Tilraab; i Militærsproget et Signal til Samling af Officerer, Underofficerer og Mandskaber.

Appel (Appellation), Indbringelse af en underordnet Rets Afgjørelse i en Sag til nærmere Prøvelse af en høiere Ret. Har den underordnede Ret begaaet formelle Feil, vil den overordnede Ret efter Omstændighederne annullere eller kjende Sagsbehandlingen uefterrettelig og tillige hjemvise Sagen til ny Behandling, forsaavidt den har været anlagt ved den Ret, under hvis Paadømmelse den rettelig hører. Er reelle Feil begaaede, underkjendes den trufne Afgjørelse, og den overordnede Ret giver ny og ændret Dom. I enkelte Lande, saasom Frankrige, kan den overordnede Ret alene enten kassere den indbragte Retshandling og hjemvise til ny Afgjørelse eller stadfæste den, ikke tillige give ny Dom. Appelinstitutionen er en Betryggelse for Retfærdigheden og findes i alle Lande med en civiliseret Retsforfatning. Hos os kan en Sag i Almindelighed prøves i tre Instanser: ved Underretten, Overretten og Høiesteret. For at den fra Underretten skal kunne indbringes for Overretten, maa summa appellabilis, d. e. Værdien af den Gjenstand, hvorom der tvistes, udgjøre mindst 32 Kroner, eller forsaavidt der tvistes om en fast Afgift 1 Kr. 28 Øre (d. e. 4 % af 32 Kroner); summa appellabilis til Høiesteret er 400 Kroner. — Appellere, indbringe en Sag for høiere Ret. — Appellant, den, som appellerer. — Appellationsfrist, den Frist, under hvilken en underordnet Rets Afgjørelse maa være indbragt for høiere Ret, for at den af denne kan tages under Paakjendelse. — Appellabel kaldes en Sag, naar den før Appellationsfristens Udløb kan indbringes for høiere Ret; inappellabel, naar den ikke kan indbringes for høiere Ret, enten fordi Appellationsfristen er overskridet, eller fordi Gjenstanden for Tvistemaalet ei har den behørige Værdi. — Nødvendig Appel finder nu hos os kun Sted, naar nogen er dømt til at have sit Liv forbrudt, i hvilket Tilfælde Høiesteret altid maa fælde Dom, før Straffen kan exekveres. — Appellationsretter, de Domstole, som har at prøve de af underordnede Retter affagte Domme, Kjendelser eller foretagne Retshandlinger, hos os Overretterne, Konsistorialretterne og Høiesteret. Underretten er Appellationsret for enkelte af Fogden og Lensmanden foretagne Retshandlinger.

Appelsin, se Orange.

Appendix, Tilhang, Tillæg.

Appenzell, Kanton i det nordøstlige Schweiz, 7½ Kv.mil stort med 61,000 Indb. Det bestaar af det katholske Inner-Roden med 12,000 Indb. og det protestantiske Auszer-Roden med 49,000 Indb. Begge Halvkantoner danner i sit Forhold til det schweizerske Edsforbund et Hele. Kantonet er et Bjergland med trange Dale.

Appert (udt. Appær), Benjamin Nicolas Maria, fransk Filantrop, f. 1797 i Paris, viede sit Liv og Arbeide til Forbedringer af Fængselsvæsenet, i hvilket Øiemed han bereiste den største Del af Europa. Udbyttet af sine herunder indsamlede Erfaringer og Studier har han nedlagt i flere fortrinlige Verker.

Appert (udt. Appær), François, en fransk Kok, som har gjort sig bekjendt ved at opfinde den hermetiske Opbevarelse af Fødemidler.

Appetit, Madlyst, i Regelen en Følge af naturlig Trang til Næring, men kan ogsaa fremkaldes ved kunstige Midler.

Appiani, Andrea, berømt italiensk Frescomaler, f. 1754, d. 1817. Som Hofmaler hos Napoleon den første har han malet Portræter af hele den keiserlige Familie.

Appianus fra Alexandria, romersk Historieskriver fra det 2det Aarh. e. Kr.; har skrevet Roms Historie fra den ældste Tid til Keiser Augustus i 24 Bøger, hvoraf nu kun Brudstykker er tilbage.

Appiske Vei, Romernes ældste med Kunst anlagte Vei, førte fra Rom til Kapua, anlagdes af Censoren Appius Klaudius Cæcus 313 f. Kr. og forlængedes senere til Brundusium. Levninger af Veien findes endnu.

Appius Klaudius, af Klaudiernes patriciske Slægt, en af Decemvirerne (Timændene) i Aaret 451 f. Kr., søgte at gjøre Decemvirernes efter Loven étaarige Myndighed livsvarig. Hans Lidenskab for Plebeieren Lucius Virginius's Datter Virginia, som hendes Fader dræbte med egen Haand for at redde hendes Ære, fremkaldte imidlertid en Opstand, hvorved Appius Klaudius dræbtes, de øvrige Decemvirer sendtes i Landflygtighed, og selve denne Myndighed ophævedes.

Applaudere, at raabe eller med Hænderne klappe Bifald. — Applaus, Bifaldsklap, Bifaldsraab.

Appledore (udt. Epp'ldor), Sjøstad med en god og megt besøgt Havn i Devonshire i England, ved Torridges Munding i Barnstaplebugten; 5,000 Indb.

Applikabel, anvendbar, som kan anbringes. — Applikation, Anvendelse, Anbringelse. — Applicere, anvende, hentyde, anbringe.

Apponyi (udt. Apponji), en ungarsk Adelsslægt, som i flere Led har gjort sig adskillig bekjendt ved sin Deltagelse i Ungarns offentlige Liv. Anton Georg Apponyi, Greve, f. 1751, d. 1817, grundede det Apponyiske Bibliothek paa 50,000 Bind (nu i Presburg).

Apportere, hidbringe, bringe tilbage, især om oplærte Hunde.

Apposition, egentlig Tilføielse; i Grammatiken en Relativsætning uden Subjekt og Prædikat, der som Bestemmelse sættes til et substantivisk Ord eller en Forbindelse af Ord.

Appretere, i Fabriker, især Væverier, ved en særegen Fremgangsmaade at give de færdige Varer og Stoffer den høist mulige Glans og det smukkeste Udseende; den saaledes tilbredte Vare siges at have faaet Appretur. Denne gives hovedsagelig ved Glatning, Blegning, Presning, Stivning osv.

Approbation, Samtykke, Godkjendelse, især Godkjendelse af Forføininger, trufne af underordnede Lokalmyndigheder. — Approbere, bifalde, billige, samtykke, erklære for gyldig.

Approche (udt. Appraasj), et Slags Løbegrav.

Apraxin, en russisk Adelsslægt af tartarisk Herkomst. Grev Feodor Apraxin, f. 1671, d. 1728, Peter den stores Storadmiral, udmærkede sig som Sjøkriger; han er Skaberen af den russiske Orlogsflaade. Ved at plyndre og ødelægge Finlands Kystbyer tvang han Sverige til 1721 at slutte Freden til Nystad, hvorved Rusland kom i rolig Besiddelse af Finland og Østersjøprovinserne. — Grev Stefan Feodorowitsch Apraxin, f. 1702, anførte den russiske Hær i Syvaarskrigen og seirede 1757 over Prøusserne ved Grossjägerndorf. Da han ikke forfulgte sin Seier, kastedes han i Fængsel, hvor han døde 1758.

Aprikostræ, Frugttræ af Mandeltræernes Familie, med rundagtige, gulrøde, paa Solsiden ofte blodrøde Stenfrugter, hvis saftrige og velsmagende Kjød bliver nydt i raa og syltet Tilstand; tørrede og pressede danner de en vigtig Udførselsartikel. De hører udelukkende hjemme i de varme Lande og dyrkes hos os kun i Drivhuse. Af Stenene laves ved Forkulling Tusch.

April, den fjerde Maaned i Aaret, hos de gamle Romere den anden. Karl den store kaldte den Paaskemaaned, fordi Paasken hyppigst falder i April. Da Veiret ofte er ustadigt i April, betegner Aprilsveir et hyppig omskiftende Veirlag, ligesom den Skik at narre Folk April den 1ste i denne Maaned skriver sig fra den samme Upaalidelighed.

Apriorisk eller a priori, hvad der ikke er grundet paa Erfaring, men udledes gjennem Fornuftslutninger. — Aposteriorisk, a posteriori, hvad der hviler paa Erfaring.

A propos, i rette Øieblik, bekvemt; ogsaa: det falder mig netop ind.

Apscheron, en Halvø paa Vestsiden af det Kaspiske Hav, ved Foden af Kaukasus; bekjendt for sine Naftakilder og Dyndvulkaner.

Apsider, de Punkter i en Planet- (Komet-) bane, hvor Planeterne har den mindste og den største Afstand fra Solen (Perihelium og Aphelium). Apsidelinien, Forbindelseslinien mellem disse Punkter.

Apsis, et afsondret Rum i de gamle Basilikaer og Middelalderens Kirker, bestaaende i en halvrund med Halvkuppel dækket Nische, Begyndelsen til Korhvelvingen i de senere Kirker.

Apulejus, Aulus Lucius, fra Madaura i Afrika, romersk Taler og Filosof fra det 2det Aarh. e. Kr., bestyldtes for Trolddom og forsvarede sig i et endnu bevaret Skrift Apologia de magia. Blandt hans mange Skrifter er en humoristisk-fantastisk Roman, „Guld-Æslet eller Forvandlingerne", af blivende Værd paa Grund af sin vittige Satire paa Samtidens Daarskaber.

Apulien indbefattede i Oldtiden hele den sydøstlige Del af Italien; nu indbefatter det de forrige neapolitanske Provinser Capitanata, Bari og Otranto, er 421 Kv.mil stort med ca. 1½ Mill. Indb. Landet gjennemstryges i hele sin Længde af Appenninerne, men er ellers forholdsvis fladt. Apuliens Urbeboere var Japygerne. I den ældste Tid havde Landet en monarkisk Forfatning; men allerede før Landets Underkastelse under Rom løsrev flere Provinser sig og dannede selvstændige Fristater. 1043 nedsatte Normannerne sig i Apulien under Anførsel af Guiscard, der af Paven fik Landet som Hertugdømme. Siden blev det en Del af Kongeriget Neapel og indlemmedes med dette i Kongeriget Italien. Apulien (Puglio) er nu blot en geografisk Benævnelse.

Apure, Bifod til Orinoco i Venezuela i Sydamerika, udspringer paa Andernes østlige Side, er over 200 Mil lang og seilbar i næsten hele sin Længde. Den optager flere vandrige Bifloder, af hvilke de betydeligste er San Domingo og Portugueſa. I Regntiden oversvømmer Apure det omliggende Landskab i en Udstrækning af flere hundrede Kv.mil.

Aquarel, se Maleri.

Aquarium (Akvarium), en stor Beholder (Kum) med Vand, hvori opbevares Vandplanter, Fisk og Dyr, som lever i Vandet. I mange store Byer, t. Ex. London, Hamburg, Neapel m. fl. findes store Akvarier; paa enkelte Steder er saadanne anlagte for at fremme de naturvidenskabelige, især zoologiske Studier.

Aqua Tofana eller Toffana, ogsaa Acquetta di Napoli, en farveløs, dræbende Gift, hvis Hovedbestanddel var Arsenik; den blev i Slutningen af det 17de Aarh. opfundet af en Sicilianerinde, Tofana, og solgt under Navnet „St. Nikolaus af Baris Manna". Giftblanderſken blev i 1709 henrettet for sine Forbrydelser.

Aqua vitae, Akvavit, se Brændevin.

Aquaviva, Klaudius, f. 1543 i en adelig neapolitansk Familie, indtraadte i sit 25de Aar i Jesuiterordenen og blev i 1581 neppe 38 Aar gammel Ordenens General. Ved den beregnende Klogskab og den Fasthed, hvormed han forfulgte sine Planer, blev han saa at sige Ordenens anden Skaber efter Stifteren Loyala. D. 1615.

Aquila (Ørn), et Stjernebillede paa den nordlige Himmel.

Aquila, By i Syditalien i Provinsen Aquila, med Bispesæde og Universitet. Fabrikation af Papir, Lærred og Voxlys. 14,000 Indb.

Aquila, Ponticus, en kristen Jøde, som levede i det 2det Aarh., oversatte det Gamle Testamente

fra Hebraisk til Græsk. Hans Oversættelse blev paa Grund af den Nøiagtighed, hvormed han havde fulgt Grundtextens Ordlyd, af Jøderne foretrukken fremfor den af de 70 Fortolkere givne. Nu er der kun Brudstykker af den tilbage.

Aquila, Joh. Kaspar, f. 1488, d. 1560, tysk Præst, hedte egentlig Adler, bekjendt som Luthers Medhjelper, især ved Oversættelsen af Bibelen.

Aquileja eller Aglar, en gammel By i Illyrien, i Oldtiden en af de romerske Keiseres Hovedfæstninger og en betydelig Handelsplads, blev ødelagt af Attila 452 og har nu kun 1,800 Indb. Den staar i Forbindelse med Adriaterhavet ved en seilbar Kanal og har en gammel Domkirke i Rundbuestil.

Aquitanien, en af de fire romerske Provinser i det gamle Gallien, mellem Sevennerne, Garonne, Atlanterhavet og Pyrenæerne. Landet, som før sin Erobring af Romerne var beboet af iberiske Folkestammer, blev 419 besat af Vestgotherne, der gjorde Tolosa (Toulouse) til Hovedstad; men efter Slaget ved Poitiers maatte disse allerede 507 afstaa det til Chlodevig, Frankernes Konge. 769 blev det erobret af Karl den store, som 781 ophøiede det til et Kongerige under sin Søn Ludvig den fromme. Derefter stod det under næsten uafhængige Hertuger, indtil det 1137 under Navnet Guyenne forenedes med Frankrige, men kom allerede 1152 under den engelske Krone. Efter langvarige Krige blev Landet endelig 1451 under Karl den syvende for stedse forenet med Frankrige.

Aquædukt, se Vandledning.

Ar kaldes den Dannelse af en hvidagtig, fast Bindevæv, som tjener til at hele Saar i Hud, Slimhinder, Sene-, Muskel- og Bindevæv. Arret er meget sparsomt forsynet med Blodkar og Nerver og har derfor mindre Livskraft end Legemets normale Væv.

Ara, en Papegøieart, som hører hjemme i Sydamerika og udmærker sig ved sin Størrelse og pragtfulde Fjerbeklædning.

Arabesker, Ornamenter, hvortil alene Former fra Planteriget er benyttede. Navnet Arabesker skriver sig fra, at denne Maade at forsire paa har sin Oprindelse fra Araberne, hvis Religion forbød dem i Forsiringer at fremstille Billeder af Dyr og Mennesker. Saavel Grækerne som Romerne har imidlertid ogsaa tjendt denne Ornamenteringsmaade, men deri ogsaa indflettet Afbildninger af Mennesker og Dyr.

Arabien, af Tyrker og Perser kaldet Arabistan, en stor Halvø i det sydvestlige Asien, i Sydost, Syd og Sydvest omgiven af den Persiske Bugt, det Arabiske Hav og det Røde Hav, i Nord og Nordost begrænset af Syrien og Mesopotamien og i Nordvest tidligere landfast med Afrika ved Jordtangen ved Suez. Arabien danner med Hensyn til Beliggenhed, Beboere og Produkter Overgangs- og Forbindelsesleddet mellem Afrika og Asien. Det er omkr. 50,000 Kv.mil stort med ca. 5 Mill. Indb. Den arabiske Halvø danner et ved Ørkener og Have affondret Høiland, som i det Indre hæver sig til et 4—5000 Fod høit Steppeland, der i Affatser sænker sig ned mod Kysterne og ved disse danner det saakaldte Kystland. Det indre Høiland opfyldes af nøgne Klippemasser, som tildels naar en Høide af indtil 9,000 Fod. I Nordvest hæver sig Sinai til 8,170 Fod og Horeb til 7,030 Fod. — Arabien er fattigt paa rindende Vande og har ikke en eneste større Flod; i Regntiden flyder utallige Bække gjennem de saakaldte Wadis (Fordybninger) mod Kysterne. Eufrat berører Udkanten af den syriskarabiske Ørken. Den eneste betydelige Indsjø er Salome-Sjøen, som optager Floden Sayl. — Klimatet er overordentlig hedt og tørt og Himmelen omtrent bestandig skyfri. I det Indre er dog Nætterne ofte meget kolde. Regn falder sjelden, men erstattes ved rigelig Dug. Større Skove findes ikke; i Kystegnene er enkelte Strækninger bevoxede med Smaakrat. De sydlige, terasseformige Landskaber er derimod meget frugtbare, især det sydvestlige saakaldte „lykkelige Arabien" (Yemen). Herlige Palmer, Tobak, Indigo, Kaffe og mange forskjellige Krydderurter voxer her i rig Overflod. Af Dyreriget er den arabiske Hest berømt for sin Skjønhed og Hurtighed. Desuden findes Kamelen og Æslet (ogsaa disse er af bedre Race end andre Landes), Strudsen og flere vilde Dyrearter. — Af Mineralriget er Jern, Kobber, Bly, Svovl, Jordbeg, Stensalt, Agat og ædle Stene, som Karneol og Onyx, de vigtigste Frembringelser. — Arabiens Befolkning, Araberne, hører til den semitiske Folkeæt. Fremfor alle Asiater udmærker de sig ved Kraft, Begavelse, Frihedskjærlighed, Stolthed og Mod. Størsteparten lever patriarkalsk som vandrende Nomader (Beduinerne); en Del er fastboende og ernærer sig ved Handel eller Agerbrug (Hadesi og Fellahs). Ogsaa Jøder og Indier lever som Handelsmænd mellem de egentlige Arabere. Handelen, der omfatter alle Landets Produkter, er meget livlig. Foruden de ovenfor nævnte Frembringelser udføres: Dadler, Bomuld, Røgelser, Myrrha, Gummi, Manna, Senepsblade og Perler (fra den Persiske Bugt). — En samlet Stat har Arabien aldrig været; de enkelte Stammer har dannet selvstændige Samfund med et Overhoved, som dels kaldes Emir, dels Scheik eller Imam. Vestkysten staar under tyrkisk Overhøihed; men de regjerende Smaafyrster, saasom Scheriffen af Medina, Storscheriffen af Mekka, Imamen af Sana o. fl., er i Virkeligheden uafhængige. Paa Sydkysten har England besat Aden. De vigtigste Byer er: de hellige Stæder Mekka og Medina, desuden Mokka, Maskat og Aden. Arabiens mægtigste enkelte Statssamfund er Sultanatet af Maskat i Oman. — Arabiens Historie før Muhamed er meget dunkel. Arabernes egne Sagn omtaler, at Urindbaanerne nedstammer dels fra Kathan, en Efterkommer af Sem, dels fra Ismael, Abrahams Søn. De enkelte Landskabers Fyrster (Tobba) tilhørte Kathans Stamme, af hvilken Himjariternes Dynasti opstod, der i 2,000 Aar skal have hersket over Yemen. Ingen af de østerlandske Erobrere formaaede at underkaste sig Araberne. Alexander den store havde foresat sig at gjøre et Tog ogsaa til Arabien, men døde forinden; den ved hans Død opstaaede Forvirring i hans Rige benyttede mange Araberstammer til at underkaste sig flere af hans asiatiske Provinser. Den romerske Keiser Trajan gjorde 107 e. Kr. et Tog mod det Indre af Arabien, men formaaede kun at holde Fyrsterne ved Nordkysten i en vis Afhængighed. — Allerede tidlig fandt Kristendommen mange Tilhængere i Arabien; Biskopsmenigheder dannedes under Metropoliten i Bostra. Efter Jerusalems Ødelæg-

gelse strømmede ogsaa en stor Mængde Jøder til Landet, især til Yemen. Ved Siden af Kristendommen og Jødedommen bestod dog fremdeles den gammelarabiske Religion, Stjernetilbedelsen. — Muhameds Fremtræden giver Arabiens Historie en ny Skikkelse. Hans Lære, der fandt en forbausende hurtig Udbredelse, samlede de spredte Stammer til ét Folk. Troen paa en uundgaaelig Skjebne gjorde disse kraftige Ørkenens Sønner til uimodstaaelige Stridsmænd. Seirende overskred Araberne sit Lands Grændser og blev en Tid Verdens herskende Folk. De udbredte sin Tro og sit Sprog med Sværdet og grundede mægtige Riger i Asien, Afrika og Europa (herom mere under Maurerne og Kalifatet). Med Kalifatet af Bagdads Undergang i 1258 var det forbi med Arabernes Magt i Asien, og ved Ferdinand den katholskes Seier 1492 over Maurerne ogsaa i Europa. I det 16de Aarh. erobrede Tyrkerne Yemen, men blev igjen fordrevne i det 17de Aarh. Portugiserne herskede fra 1508—1659 over Maskat. Siden har Ægypten og Tyrkiet søgt at underlægge sig Landet, men kun med lidet Held.

Arabin (Arabinsyre), en til Kalk bunden organisk Syre, som især findes i det saakaldte arabiske og Senegal-Gummi, men ogsaa i flere andre Plantestoffer. Den danner en farveløs amorf Substans uden Smag.

Arabisk Bygningskunst. Den saakaldte arabiske eller mauriske Stil udviklede sig ved en Sammensmeltning af den ældre romerske og græske Arkitektur med Østerlandenes af Ornamenter overlæssede Stilformer. Den er med sine slanke, fantastisk snoede og udskaarne Søilerækker og lette Taghvelvinger, runde og spidse Buer, med sine med Arabesker yppig dekorerede og med glimrende Farver malede Vægflader, Tage, Kupler og Mosaikgulve ikke uden en særegen Skjønhed og Elegance og overordentlig karakteristisk, men mangler den organiske Enhed i Konstruktionen, den Ro og Harmoni, som er egen for de europæiske Stilarter, fremforalt den gamle græske.

Arabisk Sprog og Literatur. Blandt de semitiske Sprog er det arabiske det mest udviklede og formfuldendte. Allerede før Muhamed var det betydelig udviklet, især i den poetiske Stil, og blev af Beduinerne bevaret i sin oprindelige Renhed. Da Araberne blev et mægtigt Kulturfolk, modtog ogsaa deres Sprog en mere alsidig Udvikling. Det deles i to Hoveddialekter: den sydarabiske eller himjaritiske, som nu kun kjendes gjennem bevarede Indskrifter, og den nordarabiske eller koreisjitiske Dialekt, den nuværende æthiopiske. Da Koranen blev affattet i den sidstnævnte Dialekt, blev denne ophøiet til Skriftsprog og almindeligt Omgangssprog i hele det arabiske Rige, og hersker endnu som saadant hos Muhamedanerne i Vest- og Sydasien og i Afrika. Heraf har senere udviklet sig flere Dialekter som Talesprog i de forskjellige Provinser, det saakaldte vulgær-arabiske. Da imidlertid det Sprog, hvori Koranen er affattet, ansees for det absolut fuldendte, sker der liden Dialektudvikling. — Af Literaturen før Muhamed findes der kun faa Spor tilbage; den har væsentlig været Folkedigtning, mest Kjærligheds- og Krigssange. Med Muhamed og Koranen, hvorved et klassisk Skriftsprog udviklede sig, tog Literaturen en religiøs Retning, samtidig med at Interessen vaktes for muhamedansk Ret og Politik og efter græsk og syrisk Mønster for Historie, Geografi, Filosofi (efter Aristoteles), Medicin, Mathematik og Astronomi. Middelpunktet for disse Studier var Abbasidernes glimrende Hof i Bagdad, især under Kaliferne Almansor og Harun-al-Raschid i det 8de Aarh.; ogsaa under Omajaderne i Kordova i Spanien i det 10de Aarh. blomstrede det literære Liv. Idet Araberne herved blev Civilisationens Bærere, der i sig ogsaa havde opsuget den gamle græske Kultur, havde de en stor og betydningsfuld Indflydelse paa den kristne Middelalder. Arabernes Theologi, Jurisprudens og Filosofi var temmelig tør og et spidsfindigt Bogstavkjevleri; i den medicinske Videnskab var Botaniken for de lægende Urters Skyld meget dyrket, ligesaa Kemi og beskrivende Naturlære. I Mathematiken er en Gren, Algebraen, først udviklet af Araberne, og hvad deres Arbeide i Astronomiens Tjeneste angaar, er den store Mængde tekniske Udtryk, som denne Videnskab har hentet eller rettere nedarvet fra det arabiske Sprog, Bevis nok for dette Arbeides Betydning. Arabernes Skjønliteratur udviklede sig i Overensstemmelse med deres Raceeiendommeligheder kun inden visse Grændser. I Digtekunsten blev den ældste arabiske Poesis strenge Kraft erstattet gjennem en fra Formens Side i høi Grad kunstrig Digtning, ved Siden af hvilken Fabeldigtningen (Lokman), den poetiske Fortælling og Eventyrdigtningen (t. Ex. „Tusen og én Nat") naaede en høi Udvikling.

Arabisk Talbetegning er den af alle civiliserede Nationer benyttede Talregning: Titalsinddelingen, 0—9. Den stammer oprindelig fra Indien, bragtes i det 10de Aarh. af Araberne til Spanien, hvorfra den langsomt fandt Indgang i det øvrige Europa.

Arabiske Bugt, den, se Røde Hav.

Arabiske Hav eller Persiske Hav, den nordvestlige Del af det Indiske Ocean, omgivet af Forindiens, Beludschistans, Persiens, Arabiens og Østafrikas Kyster; er efter Suezkanalens Aabning meget befaret.

Arabkir, By i det asiatisk-tyrkiske Vilajet Diarbekr, i Nærheden af Eufrat, med 35,000 Indb.

Aracaty, Havnestad i den brasilianske Provins Ceara, nær Floden Jaguaribes Munding, med betydelig Udførsel af Bomuld. 9,000 Indb.

Arad, By i Ungarn ved Floden Maroschy, Hovedstad i Komitatet Arad, ca. 33,000 Indb.; Byen deles af Floden i GamleArad og Ny-Arad, hvilken sidste er stærk befæstet.

Arafat, et helligt Bjerg ved Mekka, besøges af muhamedanske Pilegrime.

Arago, Dominique François Jean, berømt fransk Fysiker, f. 1786, var fra 1809—31 Professor ved den polytekniske Skole i Paris og døde i 1853 som Sekretær ved Akademiet. Den store Anseelse, Arago har naaet som Videnskabsmand, grundede sig paa hans Opdagelse af Jerns Magnetisering ved den elektriske Strøm saavelsom af den saakaldte Rotationsmagnetisme, samt paa hans Undersøgelser om Lyset. Arago deltog ogsaa ivrig i det politiske Liv og var som Politiker Republikaner. Som Medlem af den provisoriske Regjering i 1848 viste han under Arbeiderurolighederne stort Mod. Han var en Modstander af Bona-

partisterne og negtede at aflægge Troskabseden til Napoleon den tredie.

Arago, Jacque Etienne, den forriges Broder, f. 1790, er bekjendt dels som Vaudevilleforfatter, dels ved sine Reiseskildringer. I de senere Aar af sit Liv var han blind. Han døde 1855 paa en Reise i Brasilien.

Aragon, en Biflod til Ebro i Spanien, udspringer paa Pyrenæerne; 30 Mil lang.

Aragona, By i den italienske Provins Girgenti, har mange Oldtidslevninger; 7,000 Indb.

Aragonien (spansk Aragon), et Landskab i det nordlige Spanien, der fører Titel af Kongerige, ved Pyrenæerne skilt fra Frankrige og omgivet af Katalonien, Valencia, Kastilien og Navarra, 846 Kv.mil stort med 930,000 Indb. Landet er meget bjergfuldt, især i den nordlige Del, hvor Centralpyrenæerne udbreder sig, medens den sydligere Del, Ebrodalen, danner et større Sletteparti. Det deles i 3 Provinser: Saragossa, Teruel og Huesca. Aragonien blev først tilligemed det øvrige Spanien erobret af Romerne, under Folkevandringerne besat af Vestgotherne i det 5te Aarh. og i det 8de Aarh. af Araberne. I 1035 blev det under Ramiro den første Kongerige og i 1162 forenet med Katalonien. 1516 blev det under Karl den første forenet med Kastilien til ét Rige, Spanien. Aragonien har kun ubetydelig Industri. Dets vigtigste Frembringelser er Ris, Vin, Oliven og de almindelige Kornsorter. Aragonierne er, som gjerne de fleste Bjergfolk, modige, haardføre og stolte samt ypperlige Soldater.

Aragonit, et vandfrit Mineralsalt, ligesom Kalksten bestaaende af Kulsyre og Kalk og kun forskjellig fra denne ved sin Krystalform.

Araguay eller Araguaia, Flod i det Indre af Brasilien, 200 Mil lang; udmunder i Tocantins, som forener sig med Amazonflodens østlige Mundingsarm.

Arahal, By i den spanske Provins Sevilla, 9,000 Indb.

Arak, en Sort Brændevin, som tilberedes af Ris (Batavia-Arak), Palmesaft (Goa-Arak) eller Sukker. Ægte Arak er vandklar med gulagtig Farve og af en behagelig Lugt og Smag.

Arakan, engelsk Provins i Bagindien ved den Bengalske Bugt, 635 Kv.mil stor med henved ½ Million Indb. Arakan var tidligere en selvstændig Stat, men erobredes 1783 af Birmanerne og blev af disse 1826 afstaaet til Englænderne. Udførsel af Ris, Indigo, Peber, Sukkerrør, Tømmer og Salt.

Aralsjøen, en saltholdig Steppesjø i Turkestan i Asien, øst for det Kaspiske Hav, 20 Fod over Havet, 1,200 Kv.mil stor. Dens fornemste Tilløb er Floderne Amu-Darja og Sir-Darja.

Aralsk, russisk Fæstning ved nedre Sir-Darja, ved dennes Udløb i Aralsjøen. Station for en russisk Flaade.

Aramæa, i det Gamle Testamente Landstrækningen mellem Libanon, Armenien, øvre Tigris, Eufrat og den arabiske Ørken; fortrinsvis Betegnelse for Syrien østenfor Jordan.

Aranda, Pedro Pablo, Greve af, f. 1718, d. 1799, spansk Minister og Diplomat. Han indskrænkede Inkvisitionen, fordrev Jesuiterne og viste sig i det hele som en kraftig Reformven.

Aranda de Duero, By i den spanske Provins Burgos, ved Duero; 5,000 Indb.

Aranjuez (udt. Aranhues), By i Spanien, omtrent 4 Mil fra Madrid, ved Tajo, med 11,000 Indb. og et kongeligt Lystslot, der er det spanske Hofs Yndlingsresidens.

Arany (udt. Oranj), Janos, episk Digter, f. 1817, den mest fremragende af Ungarns nulevende Digtere; 1864 kronet af det ungarske Akademi.

Aranyos (udt. Oraniosj), en guldførende Bielv til Floden Maros i Siebenbürgen.

Ararat, Bjerg i Armenien i Lilleasien, hæver sig i to Tinder, store Ararat, 16,000 Fod, og lille Ararat, 13,000 Fod, begge af vulkansk Beskaffenhed. Ifølge det Gamle Testamente strandede Noahs Ark paa Ararat (1 Mos. 8, 4). Armenierne anser endnu Bjerget for helligt.

Aras, Oldtidens Araxes, Biflod til Kur i russisk Armenien, udspringer i Provinsen Erzerum, danner Grændsen mellem det russiske og persiske Gebet og udmunder, 75 Mil lang, i nedre Kur.

Arason, Jon, Islands sidste katholske Biskop paa Holum, modsatte sig under Kristian den tredie Reformationens Indførelse paa Øen, men blev, da han gjorde væbnet Modstand, tagen tilfange af Bonden Dade Gudmundsøn og uden Bemyndigelse af den danske Regjering paa Befalingsmandens Fuldmægtig, Kristian „Skrivers", Befaling tilligemed sine to Sønner halshuggen paa Skaalholt den 7de Novbr. 1550. Jon Arason var en herskesyg og verdsligsindet Mand, men en varm Fædrelandsven; navnlig har han Fortjenesten af at have indført Bogtrykkerkunsten paa Island. Under sin Modstand mod Reformationen skal han endog have sat sig i Forbindelse med Keiser Karl den femte.

Aratos fra Sikyon i Akæa, f. 270 f. Kr., berømt som Statsmand, befriede sin Fødeby fra Tyrannen Nikokles og bevirkede dens Optagelse i det akæiske Forbund, som han styrkede gjennem Forbindelser med andre græske Stater. Da Forbundet imidlertid i sine Stridigheder med Sparta lod sig understøtte af Makedonien, tabte det snart sin Uafhængighed og Frihed, og da den makedoniske Konge Filip den tredie af let forklarlige Grunde frygtede Aratos, lod han ham i 217 f. Kr. bringe af Dage ved Gift.

Arauca, Biflod til Orinoco i Venezuela, udspringer paa Cordillerne i det østlige Nygranada; 100 Mil lang.

Araucaria, en Art Gran, der voxer i Sydamerika og i Brasilien danner store Skove. I Chili bliver Træet 140 Fod høit og Frøet er der et vigtigt Næringsmiddel.

Araujo Porto-Allegre, Manuel de, f. 1806, en af Brasiliens navnkundigste Digtere, tillige Maler og Arkitekt, siden 1837 Professor ved Kunstakademiet i Rio Janeiro.

Arauko, Provins i den sydamerikanske Republik Chili, med ca. 50,000 Indb.; tidligere en Del af Araukanien.

Araukos eller Araukanerne, en fri, hedensk Indianerstamme, paa 70,000 Mennesker i Provinsen Araukanien i Chili. I 1537 blev den for første Gang angreben af Spanierne, men har ved sin Tapperhed og bestemte Modstand vidst at bevare sin Uafhængighed lige til vor Tid; nu ansees den dog for at staa under Chilis Overherredømme.

Aravalli, en omkr. 44 Mil lang Bjergkjede i det vestlige Indien, løber fra Nordost gjennem

Radschputana og danner Vandskillet mellem Ganges, det Arabiske Hav og Indus.

Arbeide er en Anvendelse af Sjelens eller Legemets Evner og Kræfter paa at udrette eller frembringe noget. Kun sjelden vil den aandelige og den legemlige Virksomhed være lige fremtrædende. Arbeidet kan derfor deles i Aandsarbeide og i legemligt Arbeide. — Arbeider, enhver, som udfører et Arbeide, legemligt som aandeligt; i den almindelige Sprogbrug benyttes Ordet hovedsagelig kun om den, der beskjæftiger sig med og søger sit Livsophold ved legemligt Arbeide, hvorved det især kommer an paa legemlig Styrke og Duelighed, medens den aandelige Virksomhed er mindre fremtrædende. Arbeiderne i den sidste Betydning udgjør Arbeiderstanden, som i ethvert Samfund danner den talrigste Samfundsklasse. For at fremme Arbeiderstandens Oplysning og Dannelse oprettes der i vor Tid talrige Arbeiderforeninger eller Arbeidersamfund, hvor der gjennem folkelige, belærende Foredrag, Samtaler og Diskussioner og gjennem god og underholdende Læsning af forskjellig Slags bydes Arbeiderne Anledning til at samle Kundskaber og udvikle sin Aand. De især blandt Arbeiderne i store Fabrikbyer paa Grund af trange og usunde Boliger herskende Sygdomme, Urenlighed og deraf følgende store Dødelighed, har i den senere Tid ført til Oprettelsen af Arbeiderboliger, d. e. store Bygninger, som helt er indrettede til Beboelsesleiligheder for Arbeiderfamilier. For en billig Leie kan disse i Arbeiderboligerne faa sunde, rene og luftige Værelser. Erfaringen har vist, at dette har været til Gavn for Arbeiderne ikke alene i fysisk, men ogsaa i moralsk Henseende. — Arbeiderbolag eller Samlag, Foreninger af Arbeidere, nærmest i den Hensigt i gode Tider at tvinge Arbeidslønnen op og i daarlige Tider at skaffe Medlemmerne stadigt Arbeide mod en vis Procent af Udbyttet i Arbeidsløn. — Arbeidslønnen, den Betaling, Arbeideren modtager for sit Arbeide; den beregnes enten som Dagløn eller efter Akkord, d. e. en bestemt Betaling for en vis Sum Arbeide, uanset hvor lang Tid det har medtaget. Arbeidslønnens Høide bestemmes af Tilbud og Efterspørgsel. Tilbudet er den ledige Arbeidskraft, Efterspørgselen den Mængde Arbeide, som forlanges udført. Tilbudet afhænger af Arbeidernes Antal, Efterspørgselen af den fri Kapital. Arbeidslønnens laveste Grændse er, hvad Arbeideren behøver for at kunne leve. Arbeiderspørgsmaalet eller Spørgsmaalet om, hvorledes Arbeidernes Livsvilkaar paa en almindelig og varig Maade kan forbedres, er næsten ligesaa gammelt som Arbeidet selv, men har især i vor Tid trængt sig frem i Forgrunden, navnlig i de store Fabriklande. I det gamle Rom var Kampen mellem Patricier og Plebeier den betydeligste indre Kamp i Romerstaten; det var Arbeiderspørgsmaalet i den Tids Skikkelse. Endnu er Løsningen lige nær. Mange, især Kommunister og Socialister, søger Aarsagerne til Arbeidernes slette Livsvilkaar i den nuværende Samfundsordning, som de derfor stræber at omstyrte. Men deres Meninger viser sig ved en nærmere Prøvelse at være uholdbare, idet det kan paavises, at Arbeidernes Kaar kun vilde forværres, om disse Meninger gik igjennem, og de enkelte praktiske Forsøg, man har havt Anledning til at se, er aldeles mislykkede. — Arbeidsanstalter kaldes i Norge offentlige Arbeidshuse, hvor Løsgjængere af begge Kjøn indsættes paa kortere eller længere Tid og ved Tvang holdes til forskjelligt Slags Arbeide. — Arbeidsindstilling eller som det med et engelsk Udtryk hyppigst benævnes „Strike", er en masse vis Nedlæggelse af Arbeidet, især ved store industrielle Anlæg, i den Hensigt at tvinge Arbeidslønnen op.

Arbeidsmængden maales i Mekaniken med Produktet af den overvundne Modstand og gjennemløbne Vei.

Arbeidsstrøm kalder man i den elektriske Telegrafi en elektrisk Strøm, der sendes ind i Telegrafledningen for at frembringe det telegrafiske Skrifttegn.

Arbela, gammel By i det østlige Asyrien, ved Tigris, historisk bekjendt ved at Alexander den store i Byens Nærhed (ved Gaugamela), seirede over Perserkongen Darius, 331 f. Kr. Byen heder nu Arbil, har 6,000 Indb. og tilhører det asiatisk-tyrkiske Vilajet Bagdad.

Arbitrage (udt. Arbitrasj), 1) en Voldgiftsmands Kjendelse. 2) I Handelssproget betegner Ordet dels den Vexelberegning, efter hvilken en Kjøbmand fordelagtigst afbetaler en Gjeld paa et fremmed Sted eller inddrager en saadan, eller i det hele taget sælger og kjøber Vexler fordelagtigst. Vexelarbitrage, kaldes den Beregning, efter hvilken man benytter denne eller hin Pengesort, for fordelagtigst at gjøre en Forretning. Endelig kaldes selve den beregnede Spekulation eller Vexeloperation Arbitrage.

Arbitrær, vilkaarlig, efter Godtykke.

Arbo, Peter Nikolai, norsk Maler, f. i Drammen 1831. Efter at have fuldendt sine akademiske Studier ved Kristiania Universitet begyndte han at studere Malerkunsten først i Kjøbenhavn og senere i Düsseldorf, hvor han tog Undervisning hos Professor Sohn og Slagmaleren Hünter. Et derpaa følgende længere Ophold i Paris udviklede i høi Grad hans Talent. Arbos mest fremragende Arbeider tilhører Historiemaleriet; men ogsaa indenfor Portræt- og Genremaleriet har han leveret betydeligt. I 1866 blev paa den store Udstilling i Stockholm den første Pris enstemmig tilkjendt ham for hans store Maleri „Valkyrierne", der findes i Nationalgalleriet i Kristiania. Blandt hans mest bekjendte Malerier kan foruden dette nævnes: „En Slagmark under Trediveaarskrigen" (1861) i det kgl. Galleri i Stockholm; „Ingeborg" og „Aasgaardsreien" (1870), tilhørende Nationalgalleriet i Kristiania.

Arboga, gammel By i Vestmannland i Sverige, ½ Mil fra Mälaren. Byen var før en betydelig Handelsstad; under Vasatiden residerede flere af Sveriges Konger her, og Byen var dengang Scene for flere vigtigere politiske Begivenheder. Den tæller nu mellem 3—4000 Indb., har flere større mekaniske og industrielle Anlæg og driver ogsaa adskillig Skibsfart.

Arbogast, en Franker, romersk Feltherre under Keiserne Gratian og Valentinian den anden, dræbte denne og indsatte Eugenius til Keiser. Herved indviklede han i Krig med Theodosius den store i det østromerske Rige og blev slaaet ved Aquileia, hvorefter han dræbte sig selv Aar 394 e. Kr.

Arbois (udt. Arboa), By med Vinavl i det franske Departement Jura. 5,000 Indb.

Arbroath (udt. Arbraadt), se Aberbrothwik.

Arbues, Pedro, spansk Inkvisitor, f. 1441 i Aragonien, umenneskelig grusom i Udøvelsen af sit Embede, blev 1485 myrdet under Messen foran Alteret som Offer for en Sammensværgelse. I 1661 blev han af Alexander den anden erklæret for salig og ophøiedes af Pius den niende til Helgen.

Arbuthnot (udt. Arbøthnott), John, f. i Skotland 1675, d. 1735 i London, var Dronning Annas Livlæge, er bekjendt som Forfatter af vittige Satirer.

Arc, Jeanne d', se Jeanne d'Arc.

Arcade, i Bygningskunsten en Række Buer, baarne af Piller eller Søiler, der danner en Gang foran en Bygning. Saadanne Arcader (Buegange) findes langs Hovedgaderne i flere Byer, som i Turin, Bologna og Paris.

Arcadia, By i Staten Newyork i Nordameria, ved Eriekanalen, 6,000 Indb.

Arcadius, den første østromerske Keiser, fra 395—408 e.Kr., f. 377. Han var Keiser Theodosius's Søn og erholdt ved det romerske Riges Deling de østromerske Lande, medens hans Broder Honorius fik de vestromerske. Arcadius var en svag Karakter, henfalden til Yppighed, og overgav snart Regjeringen til sin Hustru Eudoxia. Ved hans Død 408 besteg hans umyndige Søn Theodosius den anden Tronen.

Arcana, hemmelige Midler, Universal-Lægemidler, hvis Sammensætning og Tilberedning er Opfinderens eller Sælgerens Hemmelighed.

Arcandisciplin, i den gamle kristne Kirke Hemmeligholdelse for Udøbte og Hedninger af Gudstjenestens vigtigste Dele, Daaben, Nadverden, Troesbekjendelsen. Arcandisciplinen opstod under Kristenforfølgelserne, blev almindelig i det 3die Aarh., men faldt efterhaanden bort.

Arcembold, Joh. Angelus, drev som Afladskræmmer sit Spil i Danmark fra 1517, da han ankom dertil som pavelig Legat. Hensigten med Reisen var ved Salg af Aflad at samle Penge til Opførelsen af Peterskirken i Rom. Det lykkedes ham ogsaa at besnære den godtroende Almue, saa han fik bragt sammen en stor Del baade af Penge og Varer. Arcembold havde faaet Kristian den andens Tilladelse dertil i Haab om, at det kunde befordre dennes Planer mod Sverige; men da Kongen kom underveir med, at Legaten smed Ænker mod ham og stod i Forbindelse med hans Modstandere i Sverige, fratog han ham alt hvad han havde samlet, og det var med Nød, Afladskræmmeren, den sidste i Norden, frelste sig ved at flygte ud af Riget. Han døde 555 som Erkebisp i Mailand.

Arcole, Landsby syd for Verona i Italien, i Nærheden af Etsch. 1796 slog Bonaparte her Østerrigerne under Alvinzy.

Arçon (udt. Arsong), Jean Claude Lemicaud d', fransk Ingeniør, f. 1733, opfandt 1780 de svømmende Batterier, hvormed Fæstningen Gibraltar kunde beskydes, og ledede under de franske Revolutionskrige Operationerne mod flere hollandske Fæstninger. Han er Forfatter af nogle videnskabelige Arbeider om Befæstningskunsten. D. 1800.

Arcos de la Frontera, By i den spanske Provins Cadiz, ved Guadalete. 12,000 Indb.

Arcueil (udt. Arkøj), Landsby i det franske Seinedepartement, 2 Mil syd for Paris, har en berømt Vandledning, som under Maria af Medici er bygget paa Ruinerne af en By fra Romertiden. 5,000 Indb.

Arda, Flod i Tyrkiet, udspringer paa Rhodopebjergene, 24 Mil lang.

Ardahan, befæstet By i Provinsen Erzerum i Armenien, 1877 erobret af Russerne.

Ardebil, befæstet By i Persien i Provinsen Aserbeidschan, 20,000 Indb., med Mineralkilder og et pragtfuldt Mausoleum. Var forhen Valfartssted.

Ardèche (udt. Ardæsj), Biflod til Rhône i Frankrige, udspringer paa Sevennerne, 17 Mil lang. — Departementet Ardèche, som indbefatter den nordlige Del af Languedoc, er ca. 100 Kv.mil stort med 380,000 Indb.

Ardennerne og Ardennerskoven, et Bjerglandskab mellem det sydøstlige Belgien, Luxemburg og de tilgrændsende Dele af Frankrige. Det gjennemskjæres af Floden Maas. Middelhøiden udgjør 1750 Fod. Landskabet er bølgeformigt og stærkt skovbevoxet. Det er rigt paa Stenkul, Jern, Zink og Bly. — Det franske Departement Ardennerne, 95 Kv.mil stort, har 320,000 Indb. — Ardennerkanalen, 13 Mil lang, forbinder Floderne Aisne og Maas.

Arditi, Luigi, italiensk Komponist og Violinist, f. 1822, siden 1858 bosat i London, har komponeret forskjellige Operaer og andre Værker, deriblandt den bekjendte Balsarie: Il baccio.

Ardore, By i den italienske Provins Reggio di Calabria; 5,000 Indb.

Ardoye (udt. Ardoa), By i den belgiske Provins Vestflandern; 6,000 Indb.

Ardres (udt. Ard'r), By i det franske Departement Pas-de-Calais, 2,000 Indb.; historisk bekjendt ved den Sammenkomst, som i 1520 fandt Sted her mellem Frans den første af Frankrige og Henrik den ottende af England.

Ardrossan (udt. Ardrosan), Havneby i Ayrshire i Skotland; 4,000 Indb.

Ardschisch, de Gamles Argæus, vulkansk Bjerg ved Cæsarea i Lilleasien, 11,500 Fod høit.

Are, Grundenheden for det metriske Flademaal, 100 Kv.meter.

Areal, Fladeindhold.

Arefjeld i Helgeland i Nordland, et udmærket Punkt paa Fjeldryggen mod Sverige.

Are Frode, Thorgilssøn, f. 1068, hørte til en af Islands mægtigste Slægter. Han opfostredes hos Bedstefaderen Gelle Thorkelssøn og senere hos den ansete Hall Thorarinssøn i Haukadal. Are Frode grundlagde Islands gamle Sagaliteratur og kan saaledes kaldes den norske Historieskrivnings Fader. Hans Livsomstændigheder er kun lidet bekjendte. At han maa have staaet i Forbindelse med sin noget ældre Samtidige Sæmund Frode, og at de indbyrdes maa have meddelt hinanden Oplysninger, er utvivlsomt. Snorre Sturlessøn siger, at Are Frode var den første, som paa Island nedskrev historiske Efterretninger. Det Skrift, hvortil Snorre sigter, er den mærkelige Islendingabok, som nu kun findes i Afskrifter og trykte Udgaver. Det er hovedsagelig af kronologisk Indhold og omhandler fornemmelig Hovedbegivenhederne paa Island, men derhos ogsaa samtidige Begivenheder i andre Lande, fornemmelig Norge. Andre kronologiske Optegnelser, der nærmere angaar de norske Kongers Historie, har man ligeledes Are Frode at takke

for. Egentlige Kongesagaer forfattede han dog neppe; derimod har han sandsynligvis været den første og egentlige Forfatter af Islands „Landnamabog", det mærkelige Skrift, hvori Islands Bebyggelse beskrives og Landnammændenes Herkomst, Hjemstavn og Efterkommere udførlig og nøiagtig er optegnede. Han deltog i Bearbeidelsen af det latinske Alfabet efter det oldnorske Sprogs Lydforhold; men hans største Fortjeneste bestaar i, at han i sine historiske Verker fastsatte Hovedpunkterne i Tidsregningen, saa at de senere Bearbeidere af Norges og Islands Historie kunde bygge paa det af ham lagte kronologiske Grundlag. Are døde 1148.

Areka- eller Betelnød-Palmen, en ostindisk Palmeart, hvis umodne Frugter, Betelnødder, som af de Indfødte tygges omtrent som Skraatobak, danner en meget vigtig Handelsvare. Fra Sumatra udføres der saaledes aarlig omkring 100,000 Centner.

Arelat, et i 880 af Grev Boso stiftet burgundisk Kongerige, bestod af Landstrækningerne mellem Rhin, Jurabjergene, Saône, Rhône og Alperne, med Arles som Hovedstad. I 1038 kom det i Keiser Konrad den andens Besiddelse, der gjorde sin Søn Henrik den tredie til Konge af Arelat. Landet hørte fra denne Tid til det tyske Rige, indtil det i det 12te Aarh. blev delt.

Aremark, Prestegjeld i Smaalenene, bestaar af Sognene Aremark og Ødemark.

Aren, et Vanddrag eller Indsjø i Smaalenene, der gjennemstrømmer Aremark Prestegjeld i hele dets Længde. Den nordlige og største Del fører Navn af Ødemarksfjøen, den sydlige af Aremarksfjøen, hvilken løber ud i Aspersjøen, som igjen har Afløb i Femsjø.

Arena kaldtes i de gamle Amfitheatre den aabne Rundflade i Midten, hvorpaa Bæddestriden mellem de optrædende Kjæmpere foregik. At optræde paa Arenaen betydede derfor at optræde som Gladiator.

Arendal, By i Nedenæs Amt i Kristiansands Stift, ved Nidelvens Udløb, har 4,100 Indb. og med de nærved liggende Strandsteder Kolbjørnsvig, Strømmen og Barbo ca. 7,000. Byens fornemste Erhvervskilder er Trælasthandel og Skibsfart. Dens ca. 70,000 Kommercelæster store Handelsflaade (i 1876) er i Drægtighed den største af alle norske Byers; derimod har enkelte af disse, hvoriblandt Bergen og Stavanger, et større Antal Skibe. Arendal er forholdsvis en af de rigeste norske Byer, hvortil den betydelige og heldige Skibsfart, Byen har drevet i en Række af Aar, fornemmelig har bidraget. Den er bygget paa Øer og Klippespidser, dels paa Brygger og Bolværker, og er i de ældre Dele meget uregelmæssig, ligesom Husene her er af Træ. Efter den store Ildebrand, som 1868 lagde den bedste Del af Byen i Aske, undergik Terrænet væsentlige Forandringer, idet flere Fjeldpartier ved betydelige Mineringer sænkedes og tildels bragtes i Niveau med de tilstødende Bydele. De nye Huse i de afbrændte Strøg blev opførte af Mur, fordetmeste i en smuk, tidsmæssig Stil og af en anselig Størrelse, og Arendal er nu en sjelden vakker By, der især fra den rummelige og fortrinlige Havn tager sig godt ud. Indseilingen sker gjennem Tromøsundet; Havnens Værn mod Havet dannes af Tromøen. — Arendal er ingen gammel By; den opstod i det 16de Aarh. ved den i disse Egne begyndte Trælasthandel. 1723 fik den Kjøbstadsrettigheder. Flere Legater, hvoraf det af Peder Thomassen og Hustru i 1813 oprettede er det betydeligste, anvendes til Understøttelse af Fattige og Trængende, til Skoler m. m.

Arendt, Martin Friedrik, f. 1769 i Altona, d. 1824, en Særling, ivrig Oldgransker, tilbragte sin meste Tid paa Reiser, for det meste tilfods, fornemmelig i Mellem- og Sydeuropa. Under disse var han stadig sysselsat med at studere Oldtidslevninger, Rune-Indskrifter o. l. Sine skriftlige Optegnelser gjemte han under Stendynger paa Marken eller bar dem hos sig. Der er kun lidet bevaret af dem, og deraf findes en Del i det oldnordiske Museum i Kjøbenhavn.

Arensburg, By paa Øen Øsel i det russiske Guvernement Livland. Havn og Sjøbade; 3,000 Indb.

Arentz, Fredrik Christian Holberg, f. 1736 i Søndfjord i Bergens Stift, hvor Faderen, den senere Biskop i Bergen Fredrik Arentz, dengang var Sognepræst. Moderen var en Broderdatter af Ludvig Holberg. Efter i 1756 at have taget theologisk Embedseramen i Kjøbenhavn, studerede han med Iver Mathematik, Filosofi og Astronomi, i hvilke Videnskaber han naaede en høi Rang baade som Forfatter og som Lærer. I 1781 blev han Rektor ved Latinskolen i Bergen, hvilken Stilling han indehavde lige til sit 89de Aar, da han 1824 paa Grund af Sygdom maatte tage Afsked. Under sin 65aarige Virksomhed som Skolemand erhvervede han sig Overordnedes, Kollegers og Elevers Agtelse og Kjærlighed. Han blev 1774 Medlem af det kgl. norske Videnskabsselskab, 1775 af det kgl. danske og 1806 titulær Professor. D. 1825. Et Legat, hvoraf Renten skulde tilfalde en fra Bergens lærde Skole dimitteret Student eller en, der i lige Linie nedstammer fra Arentz, oprettedes paa hans 90aarige Fødselsdag og bærer Navnet „Professor og Rektor Arentz's Minde".

Arentzen, Kristian, f. 1823, dansk Literærhistoriker samt lyrisk og dramatisk Digter.

Arenys de Mar, Havneby i den spanske Provins Barcelona, 5,000 Indb.

Areopagos, en Høi i det gamle Athen ved Akropolis. En urgammel Domsret, som forsamledes paa denne Høi, fik efter den Navnet Areopagus. Denne Domstol dømte i Livssager og var desuden Lovenes og Forfatningens, Religionens og Sædelighedens Vogter og Beskytter. Efter Solons Forfatning blev Areopagos sammensat af forhenværende Embedsmænd (Arkonter). De enkelte Medlemmer kaldtes Areopager. Den blev berøvet sin Myndighed af Efialtes 460 f. Kr., men bestod i Navnet til den romerske Keisertid.

Arequipa (udt. Arekipa), Hovedstaden i Provinsen Arequipa i Peru i Sydamerika; 45,000 Indb. Har blomstrende Industri, især Silke-, Uld- og og Bomuldsvæverier og livlig Kommunikation med Havet over Havnen Port-Islay. I Nærheden ligger den 18,000 Fod høie Vulkan Arequipa, som allerede fire Gange har ødelagt Byen. — Provinsen Arequipa er 1,300 Kv.mil stor med 200,000 Indb.

Ares, se Gudelære, den græske.

Ares, By i den spanske Provins Corunna, 5,000 Indb. Vigtigt Sardinfiskeri.

Areschoug, Johan Erhard, svensk Botaniker, f. 1811 i Göteborg, blev 1858 Professor ved Upsala Universitet; har udgivet flere videnskabelige Afhandlinger, bl. a. om Skandinaviens Alge-Arter.

Arethusa, 1) i det gamle Grækenland Navnet paa flere Kilder; den mest bekjendte laa i Syrakus paa Øen Ortygia. 2) En af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Aretino, Pietro, f. 1494, d. 1557, var en italiensk Digter med betydeligt Talent, men umoralsk, tildels usædelig i sin Tendens. Han var frygtet og hadet for sin bidende Satire, som han især benyttede mod Smaafyrsterne, hvorfor han pralende kaldte sig Fyrsternes Svøbe.

Aretæus, græsk Læge fra Kappadokien, kom under Keiser Trajan til Rom, og ansaaes næst Hippokrat for at være den fineste Jagttager af Sygdomme. Hans efterladte Skrifter, der bl. a. indeholder Afhandlinger over akute og kroniske Sygdomme, retfærdiggjør denne Anseelse.

Arezzo, befæstet By i Toskana i Mellemitalien, med ca. 40,000 Indb., en berømt Kathedral, Bispesæde og Hovedstad for Provinsen Arezzo. Var i Oldtiden en af de tolv etruskiske Republiker og har et etruskisk Oldtidsmuseum.

Arfvedson, Johan August, f. 1792, d. 1841, svensk Kemiker, har især gjort sig bekjendt ved sin Opdagelse af Alkaliemetallet Lithion.

Argali-Faar, en vild Faarerace i Mellemasiens Højfjelde, med store krogede Horn, glat, brun Pels og meget velsmagende Kjød.

Argand (udt. Argang), Aimé, fransk Fysiker og Mekaniker, f. 1755, d. 1803 i England, er bekjendt som Opfinderen af den Argandske Brænder. Medens i de ældre runde Væger Luftens Surstof kun kom i Forbindelse med Vægens Yderside, udmærker den Argandske Lampe sig ved, at Vægen i denne er hul cylindrisk, saa at Luften ogsaa faar Adgang til Vægens indre Side, hvilket bevirker en fuldkommen Forbrænding af Vægens Kul, hvorved Flammen bliver stærkere og hvidere.

Argelander, Fredrik Vilhelm August, f. 1797 i Memel, d. 1875, en af vor Tids mest fremragende Astronomer. Han var efterhaanden Direktør for Åbos, Helsingfors og Bonns Observatorier.

Argens (udt. Arsjang), Jean Baptiste de Boyer, Markis, f. 1704, d. 1771, nød i sin Tid Anseelse som en populær Filosof, levede ved Fredrik den stores Hof, hvor han var i stor Gunst og udviklede en ivrig, antikristelig literær Virksomhed.

Argensola, Lupercio Leonardo d', f. 1564, d. 1613, tilhørte tilligemed sin Broder Bartolome Leonardo d'Argensola, f. 1566, d. 1631, den Række Digtere, som betegner den spanske Literaturs Blomstringstid. Den sidste nød ogsaa stor Anseelse som historisk Forfatter.

Argenson, Boyer d' (udt. Boaje d'Arsjangsong), en gammel fransk Adelsslægt, som fra det 16de Aarh. i flere Slægtled har spillet en Rolle i den franske Hofpolitik.

Argenta, By i den italiensk Provins Ferrara, med 16,000 Indb.

Argentan (udt. Arsjangtang), By i det franske Departement Orne; 6,000 Indb.

Argentan eller Nysølv er en Legering af Kobber, Zink og Nikkel. Den er af en sølvlignende Farve og gjøres ved stærk Forsølvning ad galvanisk Vei skikket til at anvendes istedetfor Sølv til Gjenstande, hvor dette ellers bruges.

Argenteuil (udt. Arsjangtøj), By ved Seinefloden i det franske Departement Seine et Oise; 8,000 Indb.

Argentina eller den argentinske Republik, en sydamerikansk Forbundsstat bestaaende af 14 Fristater (Provinser), 36,100 Kv.mil stor med 1,877,000 Indb. Landet grændser i Nord til Bolivia, i Øst til Paraguay, Brasilien, Uruguay og Atlanterhavet, i Syd til Patagonien og i Vest til Chili. Den største Del af Landet hører til La Platas Strømleie. Klimatet er i Almindelighed sundt. De vidtstrakte Sletter (Pampas), er Tilholdssted for umaadelige Kvæghjorder, og er tildels ogsaa skikkede for Agerbrug. Af Mineralrigets Produkter findes der kun lidet, uagtet Landet indeslutter flere Forgreninger fra Andeskjæden. Af Produkter fra Planteriget trives Sukkerrøret og Bomuldsplanten i de nordlige, Ris, Tobak, Mais og flere Kornsorter i de sydlige Distrikter. De vigtigste Artikler, som over Buenos-Ayres og Rosarios Havne udføres, bestaar i Faareuld, Heste- og Kohuder, Talg, tørret Kjød og Strudsfjer. Befolkningen bestaar af spanske Kreoler, civiliserede og vilde Indianere, Mestizer, hvortil de saakaldte Gauchos hører, et mindre Antal Negre, Mulatter og Zambos; i indeværende Aarh. er en betydelig Indvandring foregaaet af Italienere, Franskmænd, Schweizere og Tyskere, som især i Parasia har anlagt blomstrende Agerdyrkningskolonier. Landstrækningerne ved La Plata-Flodens Munding betraadtes af Europæere først af Juan Diaz de Solis 1509 og 1515 og af Sebastian Cabot 1528. De første Kolonier anlagdes af Spanierne 1555. I 1777 blev det spanske Vicekongerige Buenos-Ayres oprettet. Efterat engelsk Indflydelse udenfra og liberale Bevægelser i det Indre havde forberedt en fri Forfatning, fulgte den 9de Juli 1816 Rio de la Platas „Forenede Staters" Uafhængighedserklæring, ved hvilken Provinserne Uruguay, Paraguay og Bolivia imidlertid hver for sig konstituerede sig som selvstændige Stater, medens de øvrige Provinser den 23de Januar 1825 grundlagde en Forbundsstat. Efter mange indre Kampe og Partitvistigheder udskilte Buenos-Ayres sig 1852 som en egen Stat, men optoges atter 1860 i Forbundet. Ifølge Forfatningen af 1853 er Argentina en repræsentativ Forbundsrepublik, i hvilken Kongressen har den lovgivende og en paa 6 Aar valgt Præsident den udøvende Myndighed. Forbundsregjeringens Sæde er Buenos-Ayres.

Argenton (udt. Arsjangtong), By i det franske Departement Deux-Sevres; 5,000 Indb.

Argo, en Ø i Nilen i Nubien med tvende kolossale Memnonstøtter.

Argolis eller **Argolika**, det østlige Landskab i det gamle Peloponnes, i Oldtiden beboet af Dorerne. Det nuværende Guvernement Argolis, hvortil ogsaa Korinth hører, har 128,000 Indb. Hovedstad Nauplia.

Argonauter, Fællesnavn for de græske Helte, som ifølge det græske Sagn paa Skibet Argo med Jason som Anfører foretog Toget til Kolkis ved det Sorte Hav for der at hente det gyldne Skind.

Argonne (udt. Argonn), skovrigt Bjerglandskab, hvortil Argonnerskoven hører, i det nord-

østlige Frankrige, paa begge Sider af Aisne, som deler det i det østlige og vestlige Argonne.

Argos, i Oldtiden Hovedstad i Argolis. Det nuværende Argos, der tildels er opbygget paa den gamle Stads Ruiner, har ca. 9,000 Indb.

Argostoli, By paa den joniske Ø Kefalonia, 8,000 Indb., god Havn og livlig Handel.

Argot (udt. Argaa), Rotvælsk, et Blandingssprog, som bruges i Frankrige af Landstrygere og Tyve, svarende til det saakaldte Skøiersprog (Kjeltringlatin), hvormed vore Landstrygere gjør sig forstaaelige for hinanden, men som dog ikke maa forveksles med Tatersproget.

Argout (udt. Argu), Antoine Maurice Apollinaire, fransk Greve, f. 1782, førte et meget bevæget politisk Liv, Minister fra 1830—34, da han blev Direktør for Frankriges Bank. Efter Statskuppet 1851 overtog han flere andre vigtige Hverv, idet han med stor administrativ Dygtighed forbandt en politisk Holdningsløshed, som forsonede ham med alle de skiftende Styrelser. D. 1858 i Paris.

Arguelles (udt. Arghueljes), Augustin, f. 1775, d. 1844, spansk Statsmand, var 1812—14 Medlem af Cortes og det liberale Partis Leder, blev efter Ferdinand den syvendes Tilbagekomst dømt til 10 Aars Tugthusstraf og indesperret paa Fæstningen Ceuta, frigaves 1820, hvorefter han blev Minister, men flygtede 1823 efter Konstitutionens Ophævelse til England. 1832 vendte han tilbage, beklædte derefter forskjellige Embeder og var fra 1841 til sin Død Formynder for den unge Dronning Isabella.

Argument, Bevisgrund, Beviset selv. — Argumentation, Bevisførelse.

Argus, med Tilnavnet Panoptes, d. e. „den Altseende", havde hundre Øine, hvorfor Juno satte ham til at bevogte Jo. Merkur inddysede ham imidlertid i Søvn ved sit Fløitespil og dræbte ham. — Udtrykket **Argusøine** bruges om mistroiske, skarpt bevogtende Øine.

Argusfasanen, en Fugl, der lever paa Sumatra og Halvøen Malakka. Hannens overmaade lange og brede Vingefjer er prydede med en Mængde Øienpletter, hvoraf Fuglen har erholdt sit Navn.

Argyle (udt. Argeil), Grevskab paa Skotlands Vestkyst, 152 Kv.mil stort med 76,000 Indb., bestaar tildels af Øer, er bjergfuldt, rigt paa Mineralier og har betydelig Kvægavl. Hovedstad Inverary.

Argyle ell. **Argyll** (udt. Argeil), den skotske Familie Campbell's Hertugtitel. — Archibald, Jarl af Argyle, f. 1598, en af sin Tids mest fremragende Statsmænd, det skotske presbyterianske Partis Hoved og Cromwells Bundsforvante, blev 1661 halshugget, anklaget for at have befordret Karl den førstes Henrettelse. — Hans Søn Archibald sluttede sig til Hertugen af Monmouths Opstand blev tagen til Fange ved et Indfald i Skotland og henrettet i Edinburgh 1685. — Den nuværende Hertug af Argyle, George John Douglas Campbell, f. 1823, engelsk Statsmand, 1868—74 Statssekretær for Indien, det liberale Partis Fører i Overhuset, har ogsaa gjennem literær Virksomhed og som ivrig Befordrer af Videnskab og Kunst vundet et agtet Navn. Hans ældste Søn, John George Edvard Henry Douglas Sutherland-Campbell, Markis af Lorne, f. 1845, er siden 1871 gift med Prinsesse Louise (f. 1848), Dronning Viktorias fjerde Datter. I 1878 udnævnt til Vicekonge i Kanada.

Argyro-Kastro, By i den tyrkiske Provins Janina, 10,000 Indb.

Ariadne, Datter af Kong Minos paa Kreta, fattede efter Sagnet Kjærlighed til Helten Theseus og gav ham et Garnnøste, da han gik ind i Labyrinthen for at dræbe Uhyret Minotauras. Ved at følge den oprullede Traad fandt han Veien tilbage gjennem de kunstige Gange. Deraf Udtrykket Ariadnetraad som Billede paa den gjennem alle Vanskeligheder ledende Kjærlighed.

Ariadne, en af de smaa Planeter mellem Mars og Jupiter.

Arianerne kaldtes det Parti i den ældste kristne Kirke, som i det 4de Aarh. sluttede sig om Presbyteren Arius i Alexandria. Denne negtede Kristi guddommelige Natur, idet han lærte, at Guds Søn kun lignede Faderen i Væsen, men ikke var af samme Væsen som denne eller fra Evighed. Den ved denne Lære opstaaede arianske Strid rystede i lange Tider hele den kristne Verden, især Orienten. Paa Konciliet i Nikæa 325 blev navnlig ved Athanasius's Indflydelse Arius' Lære, Arianismen, fordømt og Sønnens Væsensenhed med Faderen fastslaaet som Dogme for den romerske Kirke. Efterat Arianismen i 336 atter havde vundet Overhaand i Konstantinopel og dens Bekjendere en Tidlang havde havt Magten, blev den endelig paany ved den anden almindelige Synode i Konstantinopel 381 fordømt som kjættersk og forsvandt efter det 5te Aarh. fra det romerske Rige. — Hos de samtidig til Kristendommen omvendte Germaner, hos Vest- og Østgotherne, Burgunderne, Sveverne og Longobarderne fandt den arianske Lære imidlertid ny Jordbund; men alle disse Folk vendte dog lidt efter lidt tilbage til den katholske Kirkes Bekjendelse.

Ariano, By i den italienske Provins Avellino, 13,000 Indb. Byen, der er Sæde for en Biskop, har betydelige Fajancefabriker.

Arica, Havneby i Peru ved Stillehavet; Byen blev i 1868 ødelagt af et voldsomt Jordskjelv. 5,000 Indb.

Arie, et enstemmigt Sangstykke af lyrisk Indhold, med udpræget Melodi, foredrages af én Sangstemme under Akkompagnement af Instrumenter; er dels et selvstændigt Musikstykke, som f. Ex. flere Koncertaries, men oftest en Del af et større Musikverk, en Opera, Cantate osv. — Ariette, en mindre, ikke saa bredt udarbeidet Arie. — Ariolo, en kort Sang, for det meste indlagt i større Recitativer.

Ariege (udt. Arieſj), Departement i Sydfrankrige paa Pyrenæernes Nordskraaning, 88½ Kv.mil stort, med 251,000 Indb., har betydelig Kvæg-, Faare- og Biavl, Jern, Marmor og Porfyr. Det gjennemstrømmes af Floden Ariege, som falder ud i Garonne.

Ariel, (hebr., „Guds Løve"). Navnet paa flere Personer i det Gamle Testamente. — I den jødiske „Kabbala" en Vandaand.

Ariel, en af Planeten Uranus's Maaner.

Arienzo, By i den italienske Provins Caserta, 4,000 Indb.

Arier (Sanskrit: Arja, d. e. værdig, bydende) kaldte det Folk sig, som fra Mellemasiens Høilande indvandrede dels til Indus- og Ganges-

landene, dels til Iran (Meder, Perser). Paa Grund af det nære Slægtskab, som herskер mellem dette Folk og den store indogermaniske eller, som den ogsaa kaldes, indoeuropæiske (japetiske) Stammes forskjellige Folkeslag (Græker, Romer, Romaner, Germaner og Slaver) er Navnet ariske Folk og Sprog udstrakt til ogsaa at betegne den indogermaniske Race overhoved.

Arilds Tid, se Alders Tid.

Arinos, en guldførende Flod i Brasilien, udspringer paa Sjerra Pareus og falder i Papajos; 75 Mil lang.

Arion, græsk Digter og Musiker fra Methymna paa Lesbos, 620 f. Kr., Dithyrambens (Bakkushymnens) Skaber, erholdt ved den digteriske Vædde-strid i Tarent Seiersprisen.

Arioſto, Lodovico, en af Italiens mest fremragende Digtere, f. 1474. d. 1533. Forunden sit Hovedarbeide „Orlando furioso“ („Den rasende Orlando“), et romantisk Epos, hvis fuldendte Form skaffede ham Tilnavnet „den Guddommelige“, skrev han ogsaa flere Lystspil, Satirer, Sonetter osv.

Arioviſt, tyſk Hærfører, levede omtr. 70 f. Kr., berømt ved sit Krigstog til Gallien og sine morderiske Kampe mod Romerne under Julius Cæsar, hvilke endte med Slaget ved Vesontium, hvor Tyskerne (Germanerne) blev fuldstændig slagne. Den beseirede Arioviſt flygtede med Levningerne af sin Hær, og forsvinder derefter fra Historien.

Arisch (El-Arisch), Ægyptens Grændsestad mod Syrien, ved Middelhavet. — Arisch, europæisk Larasch, befæstet By i Marokko, ved Middelhavet, 5,000 Indb.

Ariſtagoras, Tyran i Milet, anførte 500 f. Kr. Joniernes Opstand mod Perserne og gav herved det første Stød til Perserkrigene.

Ariſtarkos, fra Samothrake, bekjendt græsk Grammatiker og Kritiker i Alexandria i det 2det Aarh. f. Kr. Hans Kritik var saa skarp, at man efter ham kalder en streng Kunstdommer en Aristarkus. — Aristarkos fra Samos, græsk Astronom i det 3die Aarh. f. Kr.

Ariſtides, med Tilnavnet den „Retfærdige“, f. 540 f. Kr., var 490 en af Athenienſernes 10 Anførere (Strateger) mod Perserne ved Marathon. Senere dreves han i Landflygtighed ved Ostrakismen paa Themiſtokles's Forslag, men under Krigen med Xerxes viste han saa store Beviser paa sin Fædrelandskjærlighed, at Forvisningsakten mod ham ophævedes. I Slaget ved Platææ mod Mardonius havde han som Athenienſernes Anfører den væsentligste Andel i Seiren. Hædret af sit Fædreland med de største Tillidsposter og sine Medborgeres Beundring og Kjærlighed, døde han 467, fattig som han havde levet, 73 Aar gammel.

Ariſtippos fra Kyrene, Stifter af en filosofisk Skole omtr. 380 f. Kr., lærte, at Tilfredsstillelsen af Trangen til Nydelse, beherſket og forædlet af Dannelsen, var Bestemmelsen for Menneskets Tilværelse. Hans Datterſøn, Aristippos den yngre, udviklede denne Lære end yderligere og ordnede den i et filosofisk System. Denne Nydelsesfilosofi (Hedonismus), er efter sin Stifter bleven kaldt den kyrenæiske.

Ariſtobulus, Konge af Judæa, Søn af Alexander Janæus, af Makkabæernes Æt, satte sig 69 f. Kr. i Besiddelse af Tronen, der egentlig tilkom hans ældre Broder, Hyrkanus. I Aaret 63 blev han fangen af Pompeius og i Triumf ført til Rom. Senere (Aar 56) undkom han, samlede i Judæa en Hær, men blev atter fangen og sendt til Rom. Sendt af Cæsar med to Legioner til Judæa for der at bekjæmpe Pompeius's Tilhængere, døde han (49) underveis af Gift. — Aristobulus, ældste Søn af Johannes Hyrkanus, blev efter Faderens Død Ypperstepræst og antog tillige Kongenavn, hvilket ingen i Judæa havde baaret efter det babyloniske Fangenskab. D. 103 f. Kr.

Ariſtofanes, Grækernes og overhoved Oldtidens største Komediedigter, f. omkring 444 f. Kr., d. 380. Hans Komedier revser med træffende Vid og Satire hans Landsmænds, Athenienſernes herskende Feil og Daarskaber, deres Letsind, Forfængelighed og Nydelsessyge. I nogle af dem har han gjort enkelte Samtidens betydeligste Mænd, som Sokrates, til Gjenstand for sin Spot. Af Aristofanes's Komedier, ialt 54, er endnu 11 bevarede, hvoraf nogle er oversatte paa Dansk. — Aristofanes, græsk Grammatiker i det 3die Aarh. f. Kr. Han skal have opfundet Skilletegnet.

Ariſtokrati, egentlig „de Bedstes Herredømme“, men i Virkeligheden kun Modsætningen til Demokrati, opstod allerede i det gamle Grækenland og Rom, idet Magten kom i Hænderne paa et Mindretal, som hævede sig frem af Mængden ved Fødsel, Forbindelser og Rigdom. I de moderne Samfund skjelner man mellem Adels-, Embeds- og Pengearistokrati. — Aristokrat kaldes den, som paa Grund af adelig Fødsel, arvet Rigdom eller Forbindelser indtager og gjør Fordring paa at indtage en mere fremtrædende Stilling i Samfundet fremfor den store Mængde.

Ariſtomenes græsk Feltherre i det 7de Aarh. f. Kr., var Messenierнes Anfører i den anden messeniske Krig med Sparta. Da han ved Forræderi blev slaaet af Spartanerne, udvandrede han med Størstedelen af Messenierne til Sicilien og nedsatte sig i Zankle, som fra nu af blev kaldt Messina.

Ariſtoteles, en af det gamle Grækenlands mest fremragende Filosofer, f. 384, d. 322 f. Kr., var fra Begyndelsen af en Discipel af Plato, men stiftede siden i Lyceum ved Athen en egen filosofisk Skole. Beskyldt for Gudsbespottelse, flygtede han til Kalkis, hvor han døde. En Tid var han Alexander den stores Lærer. — Den aristoteliske Filosofi er fremgaaet af den platoniske Idélære. I Modsætning til Plato indførte Aristoteles imidlertid Realismen i Filosofien. Efter hans System henter Aanden sine Ideer fra Erfaringen, og kun de af Erfaringen erkjendte Egenskaber har Sandhedens Gyldighed. Aristoteles er Naturhistoriens og Metafysikens Fader; hans talrige Verker omfatter alle Grene af de Videnskaber, som paa hans Tid dyrkedes i Grækenland.

Ariſtoxenos fra Tarent, ca. 350 f. Kr., var en Discipel af Aristoteles og Forfatter paa Musikens Omraade. Blandt alle hans Skrifter er paa nogle mindre Brudstykker af de øvrige nær kun bevaret „Harmonilærens Elementer“. Han hævdede den musikalske Sans og Ørets Dom mod de af Pythagoras opstillede mathematiske Regler.

Arithmetik, den Del af Mathematiken, som handler om Størrelser i Almindelighed uden dermed at forbinde Begreberne om Rum og Tid

(diskrete Størrelser). Den rene Arithmetik i engere Forstand handler om de ubenævnte Tal (se Tal). Den lavere (elementære) Arithmetik behandler de saakaldte „fire Species" (Addition, Subtraktion, Multiplikation, Division, hvorunder Brøk), Proportionslæren, Potenslæren, Rodlæren, Logarithmer (Anvendelse), Kjedebrøk og disse Regningsarters Anvendelse paa Ligninger af 1ste og 2den Grad samt irrationale Ligninger. Desuden behandler den de simpleste Progressioner (den arithmetiske Række, hvori Differensen mellem hvert Led og det foregaaende overalt er ligestor, og den geometriske, hvori Kvotienten er ligestor). Den høiere Arithmetik (den mathematiske Analyse) behandler Permutationer, Kombinationer, Rækker, Ligningers Theori, Differential- og Integralregning samt den af Pascal opfundne Sandsynlighedsregning. — Arithmetisk Række, en Rækkefølge af Tal, som er saaledes beskafne, at der mellem hvert Led og det forangaaende er et bestemt arithmetisk Forhold (Forskjellen eller Differensen mellem Tal, i Modsætning til geometrisk Forhold, der udtrykker Kvotienten mellem dem). Er denne Differens overalt den samme, fremkommer den arithmetiske Række, som behandles i den lavere (elementære) Arithmetik. En saadan er Talrækken; i den er Differensen altid 1:
$1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+\ldots$.
Vil man finde Summen af en saadan Talrække, adderes første og sidste Led, hvorpaa det udkomne multipliceres med Leddenes halve Antal. Vil man saaledes finde Summen af alle Tal fra 1 til og med 1000, adderes 1 og 1000 = 1001, hvilken Sum multipliceres med $\frac{1000}{2} = 500$; man faar altsaa:
$1+2+3+4..+1000 = 1001 \times 500 = 500500$.
Ligeledes har man:
$2+4+6+8+10 = (10+2)\frac{5}{2} = 12 \times \frac{5}{2} = 30$.

Arius, se Arianerne.

Arizona, Territorium i de forenede Stater i Amerika, omgivet af Mexiko, Kalifornien, Nevada, Utah og Ny-Mexiko. Landet, der er 5,360 Kv.mil stort, beboes af mellem 20—30,000 Indianere og 4—5,000 Hvide. Det er bjergfuldt og rigt paa Guld, Sølv og Kobber.

Arjona, By i Andalusien i det sydlige Spanien, 14 Mil nord for Granada; 5,000 Indb.

Ark, Pagtens, som paa Herrens Befaling blev gjort for at opstilles i Tabernaklet og siden i Templet, var af Træet Sithim (Akacietræ) og indvendig og udvendig beslaaet med Guld (2 Mos. 25, 10). Den havde sin Plads i det Allerhelligste, og i den opbevaredes Lovens Tavler med de 10 Bud. Pagtens Ark var et Symbol paa Herrens Nærværelse hos sit Folk. Den ødelagdes 588 f. Kr., da Kaldæerne tilintetgjorde Salomos Tempel.

Arkadien, Provins i det gamle Grækenland, udgjorde den midterste Del af Peloponnes, var især beboet af Hyrder og Jægere og blev af Digterne priset som de jevne, patriarkalske Sæders Hjem. Heraf Udtrykket arkadisk, et idyllisk, lykkeligt Hyrdeliv.

Arkangel, russisk Arkangelsk, Guvernement i det nordlige Rusland, 5,100 Kv.mil stort med ca. 300,000 Indb., hvoraf mange Finner, Lapper og Samojeder. — Hovedstaden Arkangel ligger ved det Hvide Hav i Nærheden af Floden Dwinas Udløb; den har ca. 20,000 Indb. og er en af Rislands vigtigste Sjøhandelsstæder. Byen har en Orlogshavn, som er beskyttet ved en Fæstning.

Arkansas (udt. Arkænsæs), en af de Forenede Stater i Nordamerika, mellem Staterne Missouri, Mississippi, Louisiana, Texas og Indianerterritoriet, 2,445 Kv.mil stor med 485,000 Indb. Betydelig Mais- og Bomuldsavl; Hesteopdrætning, Fædrift, Jern- og Stenkulsgruber.

Arkansas (udt. Arkænsæs), Flod i Nordamerika, udspringer paa Klippebjergene i Kolorado og falder i Arkansas i Mississippi; 400 Mil lang.

Arkelaos, ifølge græske Sagn en af Herakliderne, flygtede, fordreven af sine Brødre, til Makedonien og blev Grundlæggeren af det Dynasti, hvorfra Alexander den store nedstammede. — Arkelaos, 413—399 f. Kr. Konge af Makedonien, befordrede græsk Dannelse og samlede Kunstnere og Digtere omkring sig. — Arkelaos, Konge af Ægypten, besteg Tronen efter at have beseiret Mithridates og ægtet den fordrevne Kong Ptolemæus's Datter. 6 Maaneder efter sin Tronbestigelse tabte han imidlertid, 55 f. Kr., et Slag mod Romerne, i hvilket han dræbtes. Hans Søn Arkelaos blev ved Antonius's Hjelp Konge af Kappadokien; d. 17 e. Kr. i Rom. — Arkelaos, Søn af Kong Herodes den store i Judæa, blev Aar 1 e. Kr. dennes Efterfølger, men paa Grund af sin Grusomhed assat af Romerne efter 9 Aars Regjering og landsforvist til Gallien. (Matth. 2, 22.)

Arkeli, den agterste Del af underste Batteri paa et Linieskib, hvor Haandvaaben og lign. opbevares.

Arkesilaos, græsk Filosof og Stifter af den anden akademiske Skole, f. 316 f. Kr., d. i Athen 241. Han gik i sin Filosofi ud fra, at Mennesket ikke formaar med fuldstændig Sikkerhed at erkjende Sandheden, hvorfor det i alt ene og alene kan holde sig til Sandsynligheden.

Arkidamus, Navn paa fire spartanske Konger. — Arkidamus den første endte 686 f. Kr. den anden messeniske Krig. Under Arkidamus den anden, 468—426 f. Kr. førtes den tredie messeniske og den peloponnesiske Krig. — Arkidamus den tredie, Søn af Agesilaos, 361—338 f. Kr., overvandt Arkadierne ved Megalopolis.

Arkidiakon, øverste Tjener, Overdiakon, i den ældste Kirke Biskopens første Medhjelper og Stedfortræder. Siden det 16de Aarh. er denne Værdighed i den katholske Kirke erstattet ved en Generalvikar.

Arkiko, By i Ægypten ved det Røde Hav, 5000 Indb.

Arkilokos, lyrisk Digter i det gamle Grækenland, skal have opfundet det jambiske Versemaal, omtr. 688 f. Kr.

Arkimandrit, i den græsk-katholske Kirke Titel for en Abbed, som har flere Klostre under sit Opsyn.

Arkimedes, Oldtidens største Mathematiker, f. 287 f. Kr. i Syrakus, berigede Mathematiken med Opdagelser af største Vigtighed og er den egentlige Skaber af den høiere Geometri og af Mekaniken. Den kjendte Sætning i Fysiken, at et Legeme, nedsænket i en Vædske, taber saameget i Vegt, som Vegten af den Vædskemængde, det fortrænger, er først opstillet af ham og kaldes efter ham Arkimedes's Princip. Under Syrakus's Beleiring opfandt han sindrige Maskiner, især Kasteskyts, til Byens Forsvar. Ved Byens Indtagelse 212 blev han

dræbt, efter hvad Sagnet fortæller, medens han sad fordybet i sine geometriske Beregninger.

Arkimedes's Skrue, se Vandskrue.

Arkipel, Arkipelagus, en større Samling af Øer og Øgrupper; betegner særlig den af Øer opfyldte nordøstlige Del af Middelhavet, som ligger mellem Grækenland, Lilleasien og det europæiske Tyrki, det græske Arkipel eller det Ægæiske Hav.

Arkitekt, Bygmester med videnskabelig og teknisk Uddannelse i Bygningskunsten.

Arkitektur, se Bygningskunst.

Arkitekturmaleri, en i det 17de Aarh. opstaaet Gren af Malerkunsten. Det fremstiller enten Bygninger af arkitektonisk Interesse eller ogsaa Landskaber, hvor saadanne Bygninger danner Maleriets væsentligste Partier.

Arkitrav eller Epistyl, i de gamle græske Søilegange den Langbjelke (af Sten), som bæres umiddelbart af Søilerne.

Arkiv, egentlig Øvrighedsbygning, betegner saavel det Sted, hvor offentlige og andre vigtige Dokumenter opbevares, som ogsaa selve den ordnede Samling af saadanne Dokumenter. I ethvert civiliseret Land og Samfund har Styrelsens forskjellige Grene sine Arkiver.

Arkona eller Arkon, et steilt Forbjerg, som paa den fra Øen Rygen udgaaende Halvø Wittow stikker ud i Østersjøen i bratte af Kridtsten dannede Bjergstyrtninger. Paa Forbjergets Vestside stod i Middelalderen den berømte af Venderne opbyggede, fra tre Sider utilgjængelige Borgring, hvor de havde bygget sin Afguds, Svantevits Tempel. Borgen indtoges 1168 af den danske Konge Valdemar den store, som brændte Templet og kristnede Øens vilde Beboere. Nu staar der paa Forbjerget et stort Fyrtaarn.

Arkont var i det gamle Athen Titelen paa den, der efter Kongemagtens Afskaffelse stod i Spidsen for Staten; han valgtes paa ét Aar blandt de rigeste og mest ansete Borgere.

Arktisk, hvad der ligger omkring Stjernebilledet Bjørnen (Arktos) paa den nordlige Himmel. — Arktiske Lande, de nordlige Polarlande, Landene nordenfor den nordlige (arktiske) Polarkreds. — Arktiske Zone, den nordlige kolde Zone. — Antarktisk, hvad der ligger om og i Nærheden af Sydpolen.

Arkturus, en klar Stjerne af første Størrelse i Stjernebilledet Bootes paa den nordlige Himmel.

Arkwright (udt. Arkreit), Sir Richard, engelsk Mekaniker, f. 1732, var først Barbér, men opfandt 1768 i Fællesskab med en Uhrmager Kay en Spindemaskine for Bomuld og drev den først med Hestekraft, siden med Vandkraft, oprettede senere et stort Maskinspinderi, som han stedse udvidede, og døde i 1792 som Baron og Millionær.

Arkæologi, egentlig den Videnskab, som behandler en Nations Oldtid, altsaa Oldtidskundskab i Almindelighed, betegner sædvanlig kun Studiet af Mindesmærker fra Oldtiden med Hensyn til deres historiske og kunstvidenskabelige Betydning. Saadanne er især arkitektoniske Levninger, Smykker, Vaaben, Billedhuggerarbeider, Indskrifter. I det sidste Aarh. er Arkæologien som historisk Videnskab naaet frem til en ikke liden Betydning; systematisk ordnede Samlinger af Monumenter, Redskaber, Vaaben og Smykker fra de forskjellige Kulturperioder: Stenalderen, Broncealderen og nedover til Middelalderen, afgiver for Historikeren et uundværligt Materiale ved Studiet af Tider og Forhold, som er fattige paa historiske Overleveringer af anden Art. Blandt mærkelige Oldfund kan nævnes de, som Dr. Schliemann i 1876, 77 og 78 har gjort under sine Udgravninger i Mykenæ og Olympia i Grækenland, hvorved en Mængde værdifulde Kunstgjenstande, Vaaben, Bygninger og lignende, fra den oldgræske Tid er bragte for Dagens Lys. En Del af de førstnævnte er opbevarede i South Kensington-Museet i London.

Arles (udt. Arl), det gamle Arelatum, By i det franske Departement Rhônemundingerne ved Rhônes venstre Bred, rig paa pragtfulde Oldtidslevninger fra Romertiden, blev 879 Hovedstad i Kongeriget Arelat. De saakaldte arelatiske Kirkesynoder blev afholdte her i Aarene 314, 354, 452 og 475. Arles har ca. 25,000 Indb. og er ved en Kanal forbundet med Middelhavet.

Arlon (udt. Arlong), befæstet By i den belgiske Provins Luxemburg. 6,000 Indb. 19de April 1793 seirede Franskmændene under Jourdan her over Østerrigerne.

Arm kaldes den øverste (forreste) af Yderlemmerne hos Mennesket og firhændede Pattedyr og består af Overarmen, Underarmen og Haanden. Overarmen består af en eneste fast Rørsøile, Overarmbenet, og Underarmen af to Ben, Albuebenet og Spolebenet, der er bevægelige omkring hinanden. Haandens Skelet består af Haandroden, der er sammensat af 8 Smaaben, Mellemhaanden med 5 og Fingerleddene med 14 Ben (Led), hvoraf Tommelfingeren har to og de øvrige hver tre Led. Paa Grund af sin fri Skulderbevægelse er Armen det bevægeligste af alle Menneskets Lemmer. Den er desuden beklædt med et stærkt og fuldendt Muskelsystem, der giver dens forskjellige Dele en høi Grad af Styrke og Bevægelighed. Dette Muskelnet er gjennemvævet af en Utallighed af Blodaarer og Nerver.

Armada betyder overhoved enhver bevæbnet Magt, navnlig en Krigsflaade, men især den store spanske Armada, den saakaldte uovervindelige Flaade, som Filip den anden 1588 under Hertugen af Medina-Sidonia og Viceadmiralen Martinez de Recaldo sendte mod England for at erobre dette Land og hevne Maria Stuarts Død. Efterat Flaaden, som ialt talte 160 Krigsskibe med 30,000 Mand Matroser og Sjøsoldater, paa Overfarten havde lidt meget af Storme, blev den paa Høiden af Plymouth aldeles ødelagt af den engelske Flaade under Anførsel af Dronning Elisabets Admiral Howard.

Armadil, se Bæltedyr.

Armagh, Hovedstad i Armaghshire i Irland, Erkebispsæde for Irland, har en Kathedralkirke, et Observatorium og betydelig Lærredshandel; 9,000 Indb.

Armagnac (udt. Armanjak), Landskab i Sydfrankrige, tilhørte fordum Greverne af Armagnac, som i det 12te og 13de Aarh. ofte stod i Spidsen for politiske Partier og fra 1360 til 1497, da Grevskabet faldt ind under den franske Krone, spillede en ikke ubetydelig Rolle i Frankriges Historie. — Armagnakkerne, Bander af hvervede Krigere, som efter at have tjent Karl den syvende af Frankrige mod England ikke

vilde afskilles, men plyndrede rundt omkring i Landet. Kronprinsen, den senere Ludvig den ellevte, samlede dem imidlertid til et Tog mod Elsaß og Schweiz, hvorved en Mængde faldt, og Resten adsplittedes.

Armatur, en Soldats eller et Skibs Udrustning med Vaaben. — Armere, bevæbne, bruges i snevrere Forstand om at udruste en Fæstning eller et Skib med grovt Skyts, i videre Forstand om at sætte dem i fuld Forsvarsstand. — Armering, Udrustning af et Orlogsskib eller en Fæstning.

Armbryst, et middelalderligt Skydevaaben, som bestod af en Staalbue, fæstet til et Skjefte med Løb for Pilen og en Laas til at spænde Strengen med. Det gik af Brug i det 16de Aarh.

Armé, en Stats væbnede Landstyrke; Landhær. Ogsaa en af alle Vaabenarter sammensat Troppemasse under en Generals Kommando.

Armenien, Landskab i Vestasien, mellem det Kaspiske og det Sorte Hav, med Persien og Kurdistan i Syd, 2,270 Kv.mil stort, et høit Bjergland, fra hvilket Terrænet sænker sig til alle Sider og sender sine Vande til det Sorte Hav, den Persiske Bugt og det Kaspiske Hav, idet Floderne Eufrat, Tigris, Kur og Aras her har sine Udspring. Armenien danner en Høiflette, 5—7000 Fod over Havet, med Bjergtoppe paa 9,000 til 12,000 Fod; Ararat naar endog en Høide af ca. 17,000 Fod. Det har Høilandsklima, varme Dage og kolde Nætter; kun i nogle Dalfører trives Vinranken og Bomuldsplanten, medens Høisletterne er vel skikkede for Fædrift. Vinteren er meget raa og barsk. I politisk Henseende er Landet nu delt mellem Rusland, Persien og Tyrkiet. Beboerne er dels Armenier, dels Tyrker, Russer, Perser, Turkomaner og Kurder. Deres Antal udgjør 4 Millioner. — Armeniernes ældste Historie kjender man lidet til, og først i det 6te Aarh. f. Kr. begynder Landets historiske Tid med dets Løsrivelse fra Medernes Overherredømme under Kong Diran (Tigranes) den første. Dets sidste Konge af dette Dynasti faldt 328 f. Kr. mod Alexander den store, hvorpaa Landet først blev en makedonisk Provins og kort efter kom under Syrien. To af dets sidste Statholdere, Zariadres og Artaxias, anmassede sig 190 f. Kr. Kongetitel og dannede Rigerne Store- og Lille-Armenien. — I Store-Armenien regjerede Artaxias's Efterkommere, indtil dette Dynasti allerede i Midten af det 2det Aarh. f. Kr. fortrængtes af en Gren af de parthiske Arsakider, blandt hvilke Tigranes den store 63 f. Kr. især gjorde sig bekjendt ved sine talrige Erobringer. Efter hans Død var Landet længe et Stridsæble mellem Romerne og Partherne, indtil det endelig 232 kom under Persien og siden afvexlende dels stod under dette og dels dannede et selvstændigt Rige. Paa denne Tid begyndte Kristendommen at udbrede sig og byzantinsk Indflydelse at gjøre sig gjeldende. Nu blev Landet imidlertid et Stridsemne mellem de arabiske Kalifer og Byzantinerne, indtil Armenieren Aschod den første atter gjorde det til et selvstændigt Rige, under Bagratidernes Dynasti 885. Efter nafladelige Stridigheder, hvorunder Grækerne, Tyrkerne, Mongolerne og Perserne erobrede snart denne, snart hin Del af Landet, kom den vestlige Del af Armenien 1522 under Tyrkiet, og af den østlige Del, som siden 1472 var persisk Provins, erobrede Rusland i 1828 det meste. — Ved Freden til San Stefano 1878 maatte Tyrkiet afstaa en Del af Armenien til Rusland.

Armenisk Kirke. Først i det 4de Aarh. vandt Kristendommen fast Fod i Armenien gjennem Biskop Gregorius Illuminator (d. e. Oplyseren). I det 5te Aarh. fik det en egen Bibeloversættelse af Mesrob. I den paa hin Tid meget heftige Strid inden Kirken om Kristi tvende Naturer erklærede Armenierne sig for Monofysiterne (se denne Art) og adskilte sig som et særegent Kirkesamfund: „Den Gregorianske Kirke", der lærte, at Kristus kun har én Natur, og at den Helligaand kun udgaar fra Faderen. Sædet for Kirkens Overhoved er Klostret Edschmiadzin ved Eriwan. Trods talrige Forsøg fra den romersk-katholske Kirkes Side paa at faa den armeniske Kirke til at høie sig ind under den, har dette hidtil ikke skeet. Derimod findes der i Italien, Polen, Galizien, Persien, Marseille og andre Steder endel Armenier, der anerkjender Paven som sit Overhoved, men ellers har sin egen Kirkeordning; denne Kirke er den unerede armeniske Kirke.

Armenisk Sprog og Literatur. Det armeniske Skriftsprog hører til den indogermaniske Sprogstamme; men det almindelige Talesprog er opblandet med mange fremmede, især tyrkiske Ord. Landets Literatur begynder, paa nogle faa Brudstykker fra den hedenske Tid nær, med Kristendommens Indførelse i det 4de Aarh. Den indskrænkede sig væsentlig til Oversættelser af den syriske og græske samt endel Historieliteratur. Af historiske Forfattere er Moses fra Korene, d. 487, den fornemste. Mesrobs og hans Disciples Bibeloversættelse fra 411 udmærker sig ved et klassisk rent Sprog. Den armeniske Literatur, der ikke er saa ganske ubetydelig, gik fra det 14de Aarh. adstillig tilbage.

Armentières (udt. Armangtiær), By i det franske Departement Nord, 2 Mil vest for Lille, 19,000 Indb.

Armering, Forstærkelse af Magnetismen i en naturlig Magnet ved at belægge dennes Poler med Skiver af blødt Jern.

Armfeldt, Karl Gustav, svensk General af Slægten Armfeldt, f. 1666, d. 1736, kjæmpede 1713 tappert, men uden Held, mod Russerne i Finland, rykkede 1718 ind i det nordlige Norge med et Korps paa 6,000 Mand, som for Størstedelen omkom af Sult og Kulde, da han efter Karl den tolvtes Fald over Tydalsfjeldene skulde trække sig tilbage til Sverige. — Gustav Maurits Armfeldt, svensk Statsmand, f. 1757, d. 1814, spillede en fremtrædende Rolle under Formynderstyrelsen i 1792 og senere under Gustav den fjerde. 1811 gik han i russisk Tjeneste og blev i Finland ansat i flere høie Embeder.

Armfinnede Fiske, se Paddefiske.

Armfødde kaldes en Underklasse af Muslingernes Familie, hvoraf kun faa Arter lever i den nuværende Jordperiode. De har to hudartede, frynsede og i en Spiral sammenrullede Arme ved Munden med en Række Føletraade. I Forsteningskalken forekommer de ofte i uhyre Mængde, t. Ex. paa Malmøen ved Kristiania. Nogle Arter lever i Havet omkring vore Kyster.

Armillarsfære eller **Armille** kaldes en af Ringe sammensat Kugle, som forestiller Jord- og Himmelkredsene og tjener til at anskueliggjøre disses Stilling til hverandre og til Verdensaxen.

Arminianere eller Remonstranter var en af Jak. Arminius (f. 1560, Professor i Leyden, d. 1609) dannet Sekt inden den reformerte Kirke i Nederlandene. I Modsætning til Kalvins af Gomarus og hans Tilhængere, Gomaristerne, ivrig forsvarede Lære om den absolute Forudbestemmelse erklærede Arminianerne, at Menneskene selv formaaede at medvirke til sin Salighed og til Bekjæmpelsen af Synden. De søgte at forsvare sin Lære i et Forsvarsskrift (Remonstration), som de i 1610 overrakte Hollands Stænderforsamling; men paa Synoden i Dortrecht 1618—19 blev deres Lære fordømt og dens Bekjendere landsforviste eller fængslede og henrettede. Arminianerne blev under Kampen med sine Modstandere førte videre end fra først af tilsigtet. Deres Lære om Synden og om Kristi Forsoning blev rent pelagiansk (se denne Art), og i sin senere Form blev Arminianismen en Forløber for Rationalismen. Efter 1625 fik Arminianerne atter Tilladelse til at opholde sig i Holland.

Armpolyp eller Ferskvandspolyp (Hydra), hører til Straaledyrenes Klasse og lever, fasthæftet til Rødderne af Vandplanter, i vore Ferskvande. Med sine traadformige Fangearme fører den sit Byttte, Myglarver, Vandlopper og lign., til Munden. Den forplanter sig dels ved Knopskydning, dels ved Æg.

Armstrong, Sir William Georg, f. 1810, studerede en kort Tid Retsvidenskab, derefter Mekanik og erhvervede sig snart et betydeligt Navn som Ingeniør. 1854 konstruerede han den bekjendte Armstrongkanon, der bestaar af flere Rør af Støbejern, det ene udenpaa det andet. Armstrong blev 1859 Direktør for Vaabenfabriken i Woolwich, men nedlagde i 1863 denne Stilling og forsatte i stor Maalestok sin private Virksomhed i sin egen Fabrik i Elswick on Tyne.

Arnaud (udt. Arnaa), Jaques Leroy de Saint, Marskal af Frankrige, f. 1796, traadte meget ung ind i Arméen, steg hurtig til General, blev derefter Krigsminister og understøttede som saadan Ludvig Napoleons Statskup 1852, blev samme Aar Marskal og modtog i 1854 Overkommandoen over den franske Hær paa Krim, hvor han seirede i Slaget ved Alma, men blev syg og døde kort efter.

Arnauld (udt. Arnaal), Arno Antoine, Frankriges berømteste Advokat paa den Tid, f. 1560, d. 1619. Som Forfegter af Henrik den fjerdes Sag paadrog han sig megen Forfølgelse. — Hans Søn, Antoine Arnauld, ogsaa kaldet den store Arnauld, f. 1612, var Jansenisternes fornemste Leder, maatte 1679 flygte for Jesuiterne og blev derefter Jansenisternes Hoved i Nederlandene. Han døde 1694.

Arnaut og Arnauter (udt. Arna-ut), det tyrkiske Navn paa Albanien og Albaneserne.

Arndt, Johan, f. 1555, d. 1621, en af de mest fremragende Forfattere af evangeliske Opbyggelsesskrifter. Hans Skrift „Om den sande Kristendom", udgivet 1605, har naaet en overordentlig stor Udbredelse og er oversat i næsten alle europæiske Sprog.

Arndt, Ernst Moritz, tysk Forfatter og Politiker, f. 1769, maatte 1807 for et mod Napoleon den første rettet Skrift, „Tidens Aand", flygte til Sverige, traadte derefter i et nært Forhold til von Stein og virkede utrættelig for den tyske Frihedsreisning ved sine mandige, glødende Kampdigte og talrige Flyveskrifter. 1818 udnævntes han til Professor i Historie i Bonn og blev 1848 Medlem af den tyske Nationalforsamling. D. 1860.

Arne (udt. Arn), Thomas Augustin, engelsk Komponist, f. 1710, d. 1778, er Skaberen af den engelske Folkehymne Rule Britannia.

Arnheim, By i den hollandske Provins Geldern ved Rhin; 35,000 Indb. og betydelig Flodhandel.

Arni, se Bøffel.

Arnica, Plantesslægt af de Kurvblomstredes Familie (Astergruppen). Blomsterne af Arnica montana i Mellem- og Nordeuropa (ogsaa i Norge) indeholder lægende Stoffer og indsamles til medicinsk Brug. — Arnikadraaber bestaar af 1 Del Blomsterstof og 10 Dele Spiritus og anvendes mod Nervesmerter m. m.

Arnim, tysk Adelsslægt, hvis Ætlinger gjennem flere Led har spillet en betydelig Rolle i Tyskklands politiske Liv. Harry Karl von Arnim, f. 1824, lagde 1864 som preussisk Gesandt ved den pavelige Kurie i Rom et betydelig politisk Talent for Dagen og blev til Belønning for de Tjenester, han viste sit Land, ophøiet i Grevestanden. Som det tyske Riges Gesandt i Paris 1872 kom han imidlertid i Strid med Bismarck, hvem han modarbeidede, tog sin Afsked, men anklagedes for at have stukket vigtige politiske Aktstykker tilside, og efterat han i 1875 havde udsendt Flyveskriftet Pro nihilo, blev han dømt til to Aars Tugthusstraf. Han unddrog sig imidlertid i Tide gjennem Flugt sin Straf og opholder sig for Tiden (1879) som Landflygtig i Italien.

Arnim, Ludvig Achim von, f. 1781, d. 1831, tysk Digter og Novelleforfatter. Mere bekjendt er hans Hustru Elisabeth (Bettina) von Arnim (f. Brentano 1785), d. 1859, en aandrig, men fantastisk og excentrisk Forfatterinde. Hun omfattede Goethe med sværmerisk Kjærlighed, som han ikke besvarede, og har blandt andet udgivet Digtningen: „Goethes Brevveksling med et Barn" (1835).

Arnmødlingeætten var den mest ansete Lendermandsæt i Norge i det 11te, 12te og 13de Aarh. og bestægtet eller besvogret med Konge- og Jarleætterne. Den stammede fra Arnmod, undertiden kaldet Arnmod Jarl, en af de norske Høvdinger i Slaget mod Jomsvikingerne. Hans Søn var Arne paa Giske (paa Sømdmøre), efter hvem Slægten ogsaa kaldes Arnungerne. Han havde flere Sønner, der var mægtige Mænd paa Olav den helliges Tid: Thorberg, Finn, Kalv og Arne. Den ældste Søn Thorberg Arnessøn var en tro Tilhænger af Kong Olav og kjæmpede med ham ved Stiklestad; han var gift med Erling Skjalgssøns Datter Ragnhild og ved sin Søn Ogmund Stamfader for den rige og mægtige Giskeæt og ved sin Datter Thora (gift med Harald Haardraade) for de følgende norske Konger. Skofte Ogmundssøn deltog med sine Sønner i Magnus Barfods Krigstog og drog siden paa Korstog, men døde paa Veien 1103. Hans Sønnesøn Nikolas Kuvung kjæmpede længe for Magnus Erlingssøn, men sluttede sig siden til Sverre; med hans Sønnesønssøn Nikolas uddøde den mandlige Linie 1265, og Nikolas's eneste Datter Margrete forenede ved sit Ægteskab med Bjarne Erlingssøn Giske med Bjarkø. — Arne Arnessøn kjæmpede ligeledes for St. Olav ved Stiklestad;

hans Søn Jon ægtede en Sønnedatter af Thore Hund og arvede derved Bjarkø i Haalogaland og blev Stamfader for Bjarkøætten (se denne). — Kalv Arnessøn blev ved Olav den helliges Hjelp gift med en rig Enke paa Egge og blev derved en mægtig Lendermand blandt Indtrønderne, men da Lykken begyndte at gaa Olav imod, forlod han ham og sluttede sig til Kong Knut, som gjorde ham store Løfter. Kalv var en af Bøndernes Høvdinger ved Stiklestad, og mange paastod, at han med egen Haand saarede Olav. Men da Knut ikke opfyldte sine Løfter, og Hadet til den danske Regjering blev stærkt i Norge, forligte Kalv sig med sine Brødre og deltog i Reisningen for Olavs Søn Magnus, hvis Formyndere han og Einar Tambarskjelve blev. Men da Magnus blev voxen, ophidsede Kalvs Uvenner Kongen mod ham, saa Kalv maatte forlade Landet; han laa nu i mange Aar ude paa Vikingetog i engelske og skotske Farvande, indtil hans Broder Finn fik ham tilbagekaldt. — Finn Arnessøn paa Auftrað (se denne Art.) var en tro Ven af Olav den hellige og havde stor Indflydelse hos ham, fulgte ham i Landflygtigheden og kjæmpede for ham paa Stiklestad; siden forsonede han sig med sin Broder Kalv og virkede med til, at Magnus den gode kom tilbage. Da Harald haardraade, som var gift med hans Broderdatter, havde ladet Einar Tambarskjelve dræbe, fik Finn ham forsonet med Trønderne, mod at Kongen kaldte Kalv tilbage; men da Kalv kort efter faldt paa et Tog i Danmark, troede Finn, at Kongen havde forraadt ham, forlod forbitret Landet, gik i Kong Sveins Tjeneste og blev Jarl i Halland. Finn blev fangen ved Nisaa (1062), men frigiven og døde i Danmark. Hans eneste Datter Ingeborg var gift med den mægtige Torfinn Jarl paa Orknøerne og Stammoder for de senere Orknøjarler.

Arno, Flod i Italien, udspringer paa de etruskiske Apenniner, gjennemstrømmer den frugtbare Arnodal samt Provinserne Firenze og Pisa og falder i Middelhavet; 30 Mil lang.

Arnobius den ældre, en Veltalenhedslærer, som omtr. 300 e. Kr. levede i Sicca i Numidien, blev Kristen og skrev et berømt Forsvarsskrift (Apologi) for Kristendommen adversus gentes (Mod Hedningerne).

Arnold, Gottfried, protestantisk Kirkehistoriker, f. 1655, d. 1714, især bekjendt ved sit Skrift: „Upartisk Kirke- og Kjætterhistorie". Salmen „Helligste Jesu, Helligheds Kilde", er forfattet af ham.

Arnold af Brescia (udt. Bressja), Reformator i det 12te Aarh. og en Disciple af Abailard, ivrede i Brescia mod Præsteskabets Verdslighed og usædelige Liv, flygtede, anklaget for Kjætteri, 1139 til Frankrige, stod fra 1145 i Spidsen for det romerske Folkeparti, som vilde gjenoprette den gamle romerske Republik, men forladt af sine Tilhængere faldt han i Hænderne paa Keiser Fredrik den første, hvorefter han blev kastet i Fængsel og uden Dom hængt. Hans Lig blev brændt og Asken strøet i Tiberen.

Arnsberg, 1) Distrikt i den preussiske Provins Westfalen, 140 Kv.mil stort med ca. 1 Million Indb. 2) By i Distriktet af samme Navn, med 5,000 Indb.; tidligere Hovedstad i Hertugdømmet Westfalen og Hovedsæde for de tyske hemmelige Retter (Femgerichte).

Arnstadt, By i Fyrstendømmet Schwarzburg-Sonderhausen, i Nærheden af Stensaltgruben og Saltværket Arnshall; i de senere Aar et temmelig stærkt besøgt Kursted; 9,000 Indb., livlig Industri.

Arnswalde, By i Brandenburg i Preussen, 9 Mil sydøst for Stettin. 6,000 Indb.

Arntzen, Karl, f. 1801 i Kjøbenhavn, tog juridisk Examen ved Kristiania Universitet 1824, d. 1877 som Justitiarius i Kristiania Stiftsoverret. 1834—37 var han Medredaktør af „Departements-Tidende" og 1848—57 af „Kristiania-Posten". Arntzen nød stor Anseelse baade som Embedsmand, juridisk Forfatter og Publicist. — Arntzen, Karelius August, den foregaaendes yngre Broder, f. 1802, d. 1875 som Stiftamtmand i Kristiania, var ogsaa en anset Embedsmand og frugtbar Publicist.

Arnulf, tysk Keiser og østfrankisk Konge, erholdt 880 Hertugdømmet Kärnten, men gjorde ved Karl den tykkes Affættelse Fordring paa Tronen og valgtes ogsaa 887 til Konge. Han var en tapper og energisk Mand, gjorde flere Tog til Italien og erobrede Rom, hvor han lod sig krone til Keiser i 896, men døde allerede 899 i Regensburg. Hans Søn Ludvig Barn fulgte ham som den sidste af Karolingerne paa Tysklands Trone.

Arno, 1) søndre og nordre, to Øer i Gildeskaals Præstegjeld, Nordlands Amt. 2) Ø i Skjervø Præstegjeld, Tromsø Amt, ret ud for Lyngenfjord. Den er den nordligste i den store sammenhængende Række, som i en Længde af ca. 60 Mil strækker sig fra Lofotens Vestside til Loppenhavet.

Aroma, d. e. Vellugt, et flygtigt, vellugtende Stof (for det meste ætheriske Olier), som findes i mange Planter. — Aromatiske Midler, Stoffer, som indeholder vegetabilske, ætheriske Olier; de befordrer Saftafsondringen og virker styrkende paa Nervesystemet.

Arpad, Magyarernes Høvding 889—907, erobrede Ungarn og Siebenbürgen, Grundlæggeren af det arpadske Dynasti, som herskede i Ungarn indtil 1301.

Arpino, By i Syditalien, Oldtidens Arpinum, Marius's og Ciceros Fødeby; 6,000 Indb.

Arquebuse (udt. Arkebys), et i det 16de og 17de Aarh. benyttet Haandskydevaaben. — Arquebusier, en med dette Vaaben bevæbnet Rytter. — Arquebusere, fransk Udtryk for at henrette ved Skydning.

Arracacha (udt. Arrakatsja), sydamerikansk Vext af Skjermplanternes Familie, hvoraf en Art i sit Hjemland dyrkes for sine spiselige Rødders Skyld, der har Lighed med og bruges som Poteter.

Arran, den største af Øerne i Clyde-Bugten ved Skotland, bjergfuld, men frugtbar og veldyrket; Den har talrige Gravhøie fra Oldtiden. — Arran er ogsaa Navnet paa to Grupper Smaaøer, Nord-Arran og Syd-Arran ved Irlands Vestkyst.

Arrangere (udt. arrangsjere), ordne, indrette; bearbeide eller omsætte et Musikstykke fra dets oprindelige Udsætning til en anden, hvori det kan udføres af andre eller flere Instrumenter end i sin oprindelige Form. — Arrangement (udt. Arrangsjemang), Indretning, Anordning, Overenskomst; i Musiken: Bearbeidelse.

Arras (udt. Arra), Hovedstad i det franske Departement Pas-de-Calais. Byen er stærkt befæstet, har 27,000 Indb. og betydelig Handel, Industri

og Fabrikdrift. Den var i Middelalderen Hovedstad i Artois og kom 1640 under Frankrige. Robespierres Fødeby.

Arrebo, Anders Kristensen, „den danske Digtekunsts Fader", f. paa Ærø 1587. Han levede i den saakaldte „lærde Tid", da Modersmaalet var lidet uddannet og foragtet, og hans største Fortjeneste bestaar i, at han i denne Tid var en af de første, som skrev kunstmæssige Digte paa Folkets Maal. Han var ingen rig og dyb Digternatur; men hans poetiske Begavelse var sund og hans Følelse naturlig og frisk, og hans Digte staar derfor høit over de tørre og smagløse Rimerier, som Tiden lod stå nøie med og stemplede som sand Poesi. Arrebo vakte forunden som Digter ogsaa ellers allerede tidlig Opmærksomhed og blev 31 Aar gammel Bisp i Trondhjem; men han var munter og uforsigtig i sin Optræden, og da han havde Fiender, som forstod at udlægge enhver Ting til det værste, affattes han 1622, men benaadedes og blev senere Præst i Vordingborg, hvor han døde 1637. Hans fri Bearbeidelse af „Davids Salmer" fandt, især i Norge, stor Udbredelse; mest bekjendt er dog hans „Hexaëmeron" (de sex Dages Værk), som i det væsentlige vistnok er en Bearbeidelse af et fransk Værk „Om Skabelsen"; men det indeholder ogsaa mange originale, sandt poetiske Naturskildringer.

Arresjø, Indsjø paa Sjælland, 5 Mil i Omkreds, den største i Danmark.

Arreskov-Sjø, Fyens største Indsjø, ved hvis Bredder Arreskov gamle Herresæde ligger; 1/8 Kv.-mil stor.

Arrest betegner i Almindelighed det samme som Anholdelse, Hefte1se. Saaledes hvor nogen fængsles som mistænkt for en Forbrydelse (Varetægtsarrest). Særlig betegnes derved en Art af Straffængsel, hvorved Fangen (Arrestanten) ikke er underkastet nogen Indskrænkning i Henseende til sin Underholdning. For militære Forbrydelser anvendes den under 3 Former: som Husarrest, Vagtarrest eller Fæstningsarrest, i den første og den sidste Form kun for Officerer. — I Civilprocessen betegner Arrest et foreløbigt Retsmiddel, hvorved en Kreditor til Sikkerhed af sin Fordring anholder Skyldnerens Gods eller Person. Hertil har Kreditor Adgang, naar Skyldneren ikke til Forfaldstid betaler, mod at stille betryggende Borgen for den Skade, som kunde foraarsages ved Arresten, om den maatte befindes ulovlig. Skyldneren kan fra sin Side afværge Arresten ved at stille Sikkerhed for Gjelden, hvoraf igjen sluttes, at Arrest ikke kan finde Sted, hvor Gjelden forud er forsynet med tilstrækkeligt Pant eller Kaution. Ved Gjeld efter Vexel eller Vexelobligation kan dog Arrest aldrig afværges ved Sikkerhedsstillelse. Arrest paa Person kan alene anvendes, hvor der ikke findes tilstrækkeligt Gods til Fordringens Sikkerhed, og derhos Skyldneren enten staar i Begreb med at forlade Landet, eller han befinder sig under Konkurs, og Skifteretten finder Anledning til at antage, at han har ifinde at undvige eller at fravende Boet noget, eller han ikke efterkommer, hvad Konkursloven paalægger ham. — Arrestforretningen afholdes i Retsformer, under Bestyrelse af Fogden med 2 Retsvidner, og staar under Paaanke til Stiftsoverretten, i Kristiania til Byretten. — Den Kreditor, der har ladet afholde Arrest (Arrestrekvirenten), er derhos forpligtet til, som det heder, at forfølge Arresten til Stadfæstelse, ved at paastevne den Gjeld, til hvis Sikkerhed den er gjort, til første Forligelseskommission og derfra til første Thing, hvortil lovligt Varsel kan gives; forsømmes dette, er Arresten dermed ophævet. Befindes Arresten ulovlig, har Rekvirenten at erstatte den Arresterede (Arrestatus) ikke alene den Skade, men ogsaa den Tort, Skyldneren derved har lidt. — Virkningen af Arresten er, at Skyldneren under Straf af Bøder ikke maa afhænde, pantsætte eller forflytte Godset, og naar Arresten er thinglyst, kan enhver senere Afhændelse ogsaa ligeoverfor Trediemand omstødes. Derimod giver Arresten ingen Panteret og er saaledes ikke til Hinder for, at den Arresterede gjør Konkurs, eller at en anden Kreditor tager Udlæg i det arresterede Gods. — I Tilfælde af Arrest paa Person er Rekvirenten pligtig at erlægge 80 Øre daglig til den Arresteredes Underholdning og 1 Krone om Ugen til Arrestforvareren for hans Varetægt. For disse Udgifter kan ingen Erstatning kræves, og hvis de ikke i rette Tid erlægges, kan den Arresterede strax fordre Løsladelse og ikke mere arresteres for samme Fordring. — Relaxation er Ophævelse af Arrest, og foregaar paa samme Maade som denne. Hertil behøves ingen formelig Fogedforretning undtagen i de Tilfælde, hvor den Arresterede ikke har det i sin Magt selv at unddrage sig Arrestbaandet, altsaa: hvor han er arresteret paa Person, eller Godset er sat ud af hans Besiddelse, eller han vil have en thinglyst Arrest udslettet af Pantebogen, eller ved efterfølgende Sikkerhedsstillelse vil have Arresten løst, saavelsom hvor han ikke drister sig til paa egen Haand at sætte sig ud over Arresten. Naar en Arrest er ophævet ved Dom, eller Rekvirenten giver sit Samtykke, er Relaxation i ethvert Fald overflødig.

Arrest, Heinrich Louis d' (udt. d'Arre), Astronom, f. 1822 i Berlin, d. 1875, var først Professor i Leipzig og fra 1857 i Kjøbenhavn. Han opdagede flere Kometer og en Mængde Stjernetaager, hvilke han har beskrevet i et Værk, som udkom 1867.

Arrhenius, Johan, f. 1811, bekjendt svensk Botaniker og Agronom, har virksomt bidraget til at fremme Interessen for Landbrugets Udvikling i Sverige.

Arria, en ædel Romerinde, fulgte med sin Mand, Cæcina Pætus, da denne flygtede for Keiser Klaudius, og da hun saa, at Redning var umulig, gjennemborede hun sit Bryst med en Dolk og opmuntrede sin Mand til det samme. Da Forfølgerne naaede dem, fandt de begge døde.

Arrianus, Flavius, græsk Historieskriver fra den romerske Keisertid, f. i Slutningen af det 1ste Aarh. e Kr., en af den stoiske Filosofis ivrigste Tilhængere. Blandt hans mange Skrifter er „Anabasis", en Beskrivelse af Alexander den stores Felttog, bekjendt.

Arriergarde, (udt. Arriærgarde), Bagtravet, en Hærafdeling, som under Hovedstyrkens tilbagegaaende Bevægelse følger et Stykke efter den for at sikre den mod Angreb i Ryggen.

Arrighi, Jean Toussaint di Casanova, Hertug af Padua, f. paa Korsika 1788, d. 1853, en Slægtning af Napoleon den første, under hvem han kjæmpede som General i Tyskland, forvistes fra

Frankrige 1815, vendte 1820 tilbage og arbeidede som Medlem af Nationalforsamlingen 1849 for Louis Napoleons Valg til Præsident. Efter Statskupet blev han udnævnt til Senator 1852.

Arrivere, ankomme; hende.

Arrogant (udt. arrogang), fordringsfuld, hovmodig. — Arrogance (udt. Arrogangs), Fordringsfuldhed, Hovmod.

Arrondisement (udt. Arrongdissemang), i Frankrige en Underafdeling af et Departement.

Arrowroot, se Salep.

Arsakes den første stiftede 256 f. Kr. det parthiske Rige; hans Efterkommere kaldtes Arsakiderne; den sidste Arsakide, Artabanos den fjerde, blev styrtet af Artaxerxes 226 e. Kr.

Arsen forekommer i Mineralriget, dels frit, dels i Forbindelse med Metaller og Svovl. Det er et graat Legeme med stærk Metalglans. Ved begyndende Rødglødhede forflygtiges det, uden at smelte, til en Gas, som er let kjendelig paa sin særegne Løglugt. Det forbrænder ved Ophedning i Luften med blaa Lue til Arsensyrling, der gaar bort som en hvid Røg og ved Afkjøling afsætter sig som hvide, glinsende Krystaller. Arsensyrling, Arsenik eller Rottekrudt fremstilles i det store ved arsenholdige Ertsers Forbrænding i Luften. I størst Mængde fremstilles det dog gjennem Rostning af Arsenkis og Arsenjern. Det færdige Produkt er hvidt, porselænsagtigt, tungt krystallinsk og kun lidet opløseligt i Vand. Saavel Arsensyrlingen som dens Forbindelser er meget giftige. I Forgiftningstilfælde er især Magnesiahydrat (Magnesiumoxydhydrat) en virksom Modgift, idet det med Arsensyrlingen direkte danner en uopløselig Forening. Jernoxydhydrat er ogsaa en virksom Modgift. — Brændes Tøi, der er farvet med saadanne grønne Farver (Kobberfarver), til hvis Fremstilling Arsenik er benyttet, vil det i Tøiet indeholdte Kulstof reducere Arsensyrlingen til Arsendampe, som strax vil gjenkjendes paa sin Løglugt, selv om Mængden ikke er meget stor. — Arsensyre dannes, naar Arsensyrling behandles med Salpetersyre. — Arsenvandstof er en ildelugtende og yderst giftig Gas, der er Aarsag til mange Forgiftningstilfælde. Det fremstilles af Arsensyrling, som bringes sammen med Zink og en Syre i et Vandstofudviklingsapparat, og brænder, sammen med den samtidig udviklede Vandstofgas, ved Antændelse til Arsensyrling og Vand. Holdes en Porselænsflade imod Flammen, afkjøles denne, saa at blot Vandstofgasen brænder, medens Arsenet udskilles som et blankt, sort Metalspeil; det samme sker, naar Arsenvandstofgasen passerer gjennem et paa et enkelt Sted til Rødglødning ophedet Glasrør. Man benytter disse karakteristiske Reaktioner til ved retslige Undersøgelser at paavise Arsenik (Marsh's Apparat).

Arsenal, Tøihus, Opbevaringssted for Armeens Vaaben og øvrige Krigsmateriel, med Undtagelse af Krudt og andre exploderende Sager. Med Arsenaler er ogsaa gjerne Værksteder til Forfærdigelse af Krigsmateriel forbundne. — Sjø-Arsenal eller Flaadens Arsenal benyttes i Marinens Tjeneste i samme Øiemed.

Arsenius, kaldet Autorianus, var 1254 den græsk-katholske Kirkes Patriark i Konstantinopel og satte Keiser Mikael Palæologos i Kirkens Ban, fordi han havde ladet den retmæssige Tronarving, Johannes Lascaris, blinde. Arsenius blev afsat og forvist til en ensom Ø, hvor han døde 1267.

Art, naturligt Anlæg, Beskaffenhed; i Naturhistorien Underafdeling af Slægt. Til samme Art hører de Individer af Planter og Dyr, som har alle væsentlige Kjendetegn tilfælles og forplanter disse paa sit Afkom ligesaa uforandrede, som de selv har modtaget dem. Kun Dyr af samme Art kan frembringe frugtbart Afkom. — Afart (Varietet) betegner saadanne Individer af en Art, som i uvæsentlige Kjendemærker, saasom Størrelse, Farve, osv., afviger fra Artens almindelige Type. Nedarves disse Særegenheder gjennem flere Slægtled, kaldes Afarten Race. Denne Betegnelse benyttes dog især om Husdyrene og de under forskjellige Klimaer og Livsforhold levende Mennesker, hvilke adskiller sig i forskjellige Racer.

Arta, By i den tyrkiske Provins Albanien, ved det Joniske Hav; 6,000 Indb.

Artabazos, Perserkongen Xerxes's Hærfører i Slaget ved Platææ, 479 f. Kr.

Artaxerxes, Navnet paa tre persiske Konger. Under Artaxerxes den første, den langhaandede, 464—425 f. Kr. begyndte Rigets Forfald. — Artaxerxes den anden, 405—359 f. Kr., slog sin Broder Kyros ved Kunaxa 401 og sluttede 387 den antalkidiske Fred, hvorved de græske Stæder i Lilleasien kom under Persiens Herredømme. — Artaxerxes den tredie, 359—338 f. Kr., bragte Ægypten og Fønikien til igjen at underkaste sig Persien.

Artemis, se Gudelære, den græske.

Artemisia, se Rynke.

Artemisium, det nordlige Forbjerg paa Eubøa i Grækenland, bekjendt ved Sjøslaget mellem Perser og Græker 480 f. Kr.

Arterie, se Pulsaare.

Artesiske Brønde, se Brønde.

Artevelde, Jakob van, en flandersk Patriot, som i Begyndelsen af det 14de Aarh. ledede Folkepartiet i Flandern mod den franskfindede Grev Ludvig den første, hvem han fordrev, hvorefter han sluttede Forbund med England, men dræbtes under et Opløb 1345.

Arthur eller Artus, en Fyrste hos Silurerne og Britternes Anfører mod Angelsakserne, døde efter Sagnet omtrent 542 e. Kr. Han er Hovedpersonen i en Kreds af Heltesagn, som fra det 9de Aarh. fra Wales forplantede sig til de germaniske og romanske Lande og af Middelalderens Digtere oftere blev bearbeidede. Arthur residerede i Caerleon i Wales med sin skjønne Dronning Ginevra, omgiven af et glimrende Hof, hvis Kjerne dannedes af 12 Riddere, „Ridderne om det runde Bord", som Kongen selv havde udvalgt blandt de ædleste og tapreste Krigere. Fra Arthurs Hof drog hans Riddere ud i alle Lande paa Eventyr, og Beretningerne om disse danner Indholdet i en hel Række Digtninger i næsten alle vesterlandske Sprog.

Arthur, Hertug af Bretagne, f. 1187, blev 15 Aar gammel myrdet af sin Farbroder Johan uden Land, som frygtede for, at den unge Fyrste, der var nærmere arveberettiget til Tronen, skulde blive ham farlig. Dette Mord medførte Tabet af Englands franske Besiddelser.

Artikel, Lænke, Led, Del af en Sammenlænkning; Sats, Troessats (Troens tre Artikler);

i Grammatiken et lidet Ord, som føies til et substantivisk Ord for at bestemme Omfanget af dets Begreb (en, et, ene eller ne), eller til et Adjektiv (den, det, de). — Artikler, den engelske Kirkes, 39 Troesartikler, som paa Synoden i London 1562 affattedes og 1571 indtoges i den engelske Grundlov.

Artikulation, se Led.

Artilleri, 1) ethvert Skydevaaben, som maa betjenes af mere end én Mand (Kanoner, Morterer m. fl.). 2) Det til Betjening af dette Vaaben nødvendige Mandskab (Artilleriister), saavelsom Vognmateriel og Trækdyr (Heste). 3) Artillerividenskab, Læren om Vaabenets Tilveiebringelse, Uddannelse og Anvendelse tilligemed de nødvendige Hjelpevidenskaber. Efter den forskjellige Anvendelse deles Artilleriet i Feltartilleri (kjørende og ridende), Fæstnings-, Beleirings- og Kystartilleri, hvilket sidste udfordrer det sværeste Skyts, da dets Hensigt er at ødelægge Pantserskibe. Det samme gjelder Skibsartilleri. — Artilleripark er en Underafdeling af Arsenalet, hvor Artillerimateriel opbevares i Reserve eller repareres.

Artiskok, en til Tidslerne hørende Planteslægt af de Kurvblomstredes Familie. Den dyrkes undertiden i Haverne paa Grund af sine spiselige Rodblade.

Artist, Kunstner, især en Skuespiller. — Artistisk, kunstnerisk.

Artium eller Examen Artium er ved det norske Universitet i Kristiania den Examen, som de maa underkaste sig, der ønsker at indskrives som akademiske Borgere ved Universitetet. Efter den nye Lov af 17de Juni 1869 om det høiere Undervisningsvæsen maa enhver, som ønsker at underkaste sig denne Examen, have taget Middelskolens Afgangsexamen enten paa Engelsk- eller Latinlinien. Examen Artium er nu dels klassisk (med Latin og Græsk), dels real (med større Fordringer i Naturfag og nyere Sprog istedenfor de to døde Sprog).

Artois (udt. Artoa), gammelt Grevskab og Provins i det nordvestlige Frankrige, omtrent det nuværende Departement Pas-de-Calais, kom i 1659 efter mange Omvexlinger under den franske Krone.

Artot (udt. Artaa), Desirée, f. 1839, berømt fransk Operasangerinde.

Aruba eller **Oruba**, hollandsk Ø i Vestindien, nord for Venezuela.

Arui, se Faar.

Arundel, Sjøstad i det engelske Grevskab Sussex, bekjendt ved Arundel-Castle, Hertugen af Norfolks pragtfulde gamle Slot.

Arup, Jens Laurits, f. 1793 i Kristianssand, kom som ung Student til Danmark, men vendte 1814 hjem til Norge, hvor han 1818 tog theologisk Embedsexamen med Udmærkelse. 1846 udnævntes han til Biskop i Kristiania Stift, i hvilket Embede han blev til sin Død 1874. Han var i flere Aar Storthingsmand fra Drammen samt 1852—53 Medlem af Interims-Regjeringen i Stockholm.

Aruøerne, en hollandsk Øgruppe i det Indiske Arkipel, 20 Mil vest for Ny-Guinea. De største af Øerne er meget frugtbare. Befolkningen udgjør omtrent 50,000 Mennesker, hvoraf en Del er Kristne.

Arv, at arve er Erhvervelse af en Afdøds Efterladenskab enten som hans naturlige Efterfølger (Slægtsarv, Inteſtatarv) eller paa Grund af hans sidste Villie (testamentarisk Arv). Da det vilde være altfor uheldigt, om Individets samtlige formueretlige Forhold skulde opløses ved Døden, har Loven i alle civiliserede Stater anerkjendt en Overgang af samme enten til hans Slægtninger eller til dem, han selv ved Testament har udvalgt til sine Efterfølgere. I den romerske Ret var oprindelig det sidste Hovedregelen, idet Slægten ikke kaldtes til Arv, medmindre ingen testamentarisk Arving var indsat; men senere erholdt de nærmeste Slægtninger Krav paa en Arvelod (Pligtdelen). I den ældre germaniske Ret gjaldt derimod den første Regel, idet Slægten var eneberettiget til at arve sine afdøde Medlemmer, og kun den, som ingen Slægtninger havde, var berettiget til at bortgive noget ved Testament. Men senere blev der ogsaa tilstaaet dem, som efterlod sig Slægtninger, en begrændset Ret til at raade over sine Efterladenskaber. — Efter vor Lov er Slægtsarv Regelen; men den, der ingen Livsarvinger efterlader, kan ved Testament raade over sin hele Formue efter Forgodtbefindende. Livsarvinger har derimod Krav paa tre Fjerdedele af den Afdødes Efterladenskab, saa at han altsaa kun kan raade over en Fjerdedel deraf. De arveberettigede Slægtninger er delte i Klasser, hvoraf hver nærmere udelukker de fjernere. Inden samme Klasse deles Arven uden Hensyn til Kjønsforskjel og saaledes, at enhver udelukker sit eget Afkom; medens, hvor noget Medlem af en Klasse er død og har efterladt Afkom, disse træder i hans Sted og tager den Lod, som vilde faldt paa ham (Repræsentationsret). Saaledes er 1ste Klasse Arveladerens Børn; er nogen af disse død, træder hans Børn i hans Sted og tager hans Lod; er noget af Børnebørnene død, træder dettes Børn i dets Sted osv. 2den Klasse er Arveladerens Forældre; er nogen af disse død, træder deres Børn, som er Arveladerens Søskende, og disses fjernere Afkom (1ste Sidelinie) i deres Sted, saaledes som ovenfor sagt; er der ikke Afkom af den afdøde Fader eller Moder, tager den Efterlevende hele Arven. Fuldbsøskende tager saaledes Lod baade i Faders og Moders Sted, medens Halvsøskende kun tager Lod istedenfor den af Forældrene, gjennem hvilken de er beslægtede med Arveladeren. 3die Klasse er Arveladerens Bedsteforældre, altsaa to Par, mellem hvilke Arven deles, saaledes, at hvis den ene af de fire Bedsteforældre er død uden Afkom, tilfalder dennes Lod den gjenlevende af samme Par, og hvis begge Bedsteforældrene paa Faders eller Moders Side er døde uden Afkom, tilfalder hele Arven det andet Par. Er nogen af Bedsteforældrene død og har efterladt Børn, træder disse, som er Arveladerens Farbrødre eller Fastre, Morbrødre eller Mostre, eller deres Afkom (2den Sidelinie) i deres Sted, saaledes som ovenfor sagt. 4de Klasse er Arveladerens Oldeforældre, altsaa fire Par, mellem hvilke Arven deles, og i Tilfælde af, at nogen af dem er død, træder deres Børn, som er Arveladerens Grandonkler eller Grandtanter, eller deres Afkom (3die Sidelinie) i deres Sted, saaledes som oven forklaret. 5te Klasse er paa samme Maade Arveladerens otte Par Tipoldeforældre og disses Afkom (4de Sidelinie) osv. Foruden Slægtninger tilkommer ogsaa den gjenlevende Ægtefælle en Arvelod, dog kun dersom den Afdøde ikke har Livs-

arvinger. Er der andre arveberettigede Slægtninger, faar Ægtefællen en Trediedel af Formuen og hvis ingen Slægtninger er ilive, det hele Bo., Arveretten er i nedstigende og opstigende Linie samt i den første Sidelinie ubegrændset, men i de øvrige Sidelinier indskrænket til 7de Led. — Større Gaver og Forstrækninger, som Forældre i levende Live har gjort til sine Børn, kan af dem bestemmes at skulle regnes som Forskud paa deres (eller i Tilfælde deres Børns) Arvelod; men hvor ingen saadan Bestemmelse findes, foregaar ingen Afkortning af denne Grund. — Livsarvinger kan gjøres arveløse af sin Ascendent, naar de efter sit 15de Aar har groveligen fornærmet denne paa Ære, Frihed, Legeme eller Helbred, eller, uagtet det var dem muligt, undladt at komme ham til Hjelp i overhængende Fare, eller ladet ham mangle det nødvendige i Tilfælde af Trang. — Sidste Villieserklæringer kan afgives enten som gjenkaldelige (Testamenter) eller ugjenkaldelige (Arvepagter). I begge Tilfælde skal de være skriftlig oprettede under Testators Haand og af ham vedkjendte enten for Notarius eller i Overvær af mindst to tilkaldte, fuldt troværdige Vidner. Har Testator ikke egenhændig nedskrevet sit Testament, bør det langsomt og tydelig oplæses til Vedtagelse og af Notarius eller Vidnerne gives Paategning om, at saadant er iagttaget, samt om hvorvidt Testator har været ved fuld Sans og Samling. Kun hvor Sygdom eller andet uformodet og farligt Tilfælde er til Hinder for Jagttagelsen af disse Former, kan en mundtlig Villieserklæring træde istedet; men denne taber, hvis den ikke er afgiven for Notarius, sin Kraft, naar 6 Uger er forløbne, siden Hindringen ophørte. Samme Former som ved Testamenters Oprettelse skal ogsaa iagttages, hvor nogen vil gjøre Forandringer i eller Tillæg til sit Testament (Kodiciler), saavelsom hvor nogen vil gjøre sin Livsarving arveløs. — Flere Personer kan ikke gyldigen testere til Fordel for hverandre ved samme Dokument, med Undtagelse af Ægtefolk, der kan oprette Testament saavel til Fordel for hinanden som for Trediemand i en fælles Akt. Saadant gjensidigt Testament kan ikke af den ene Ægtefælle forandres eller tilbagekaldes, med mindre den anden tilkaldes og gives fornøden Underretning. Benytter den længstlevende sig efter Ægtefællens Død af det gjensidige Testament, kan han ikke deri ved sidste Villieserklæring foretage nogen Forandring, end ikke med sin egen Andel af Boet, til Skade for den førstafdødes Slægtninger eller andre i Testamentet bestemt betegnede Personer. Ved Skilsmisse bliver det mellem Ægtefællerne oprettede gjensidige Testament at anse som tilbagekaldt. — Er et Bo ikke tilstrækkeligt til, efterat Gjelden er betalt, at udrede alt, hvad Testamentet bestemmer, maa Arvingerne taale forholdsvis Afkortning, dog saa, at hvis nogle er indsatte som Arvinger af enkelte Gjenstande eller bestemte Summer (Legatarer), medens andre er tillagte Brøkdele af Boet eller Boets Overskud (Arvinger i streng Forstand), skal hine fyldestgjøres foran disse. Er der Overskud i Boet, efterat alle de ved Testament bortgivne Lodder er udlagte, eller nogen ved Testament indsat Arving bortfalder, tilfalder dette Overskud eller den ledige Lod Testators Slægtsarvinger. — Arven anses falden ved Arveladerens Død, d. e. i dette Øieblik erhverver Arvingen Retten, og Arven gaar i Tilfælde af hans Død over til hans Arvinger. Saalænge Arveladeren lever, har derimod Arvingen blot en Udsigt, ingen Ret til Arven, og denne gaar, hvis han dør før Arveladeren, over til dennes øvrige Arvinger. — Arvingen, som overtager sin Arveladers Bo, bliver selvfølgelig ogsaa ansvarlig for dennes Gjeld. Dersom han imidlertid overlader Boets Behandling til den offentlige Skifteret, befries han for at svare til Gjelden, forsaavidt den overstiger Boets Formue, medens han ligefuldt beholder sin Ret til det Overskud, som Boet maatte afgive, efterat Gjelden er betalt. Er nogen af Arvingerne umyndig eller fraværende, er offentlig Skiftebehandling nødvendig. — Af al Arv, som tilfalder andre end Arveladerens Livsarvinger, Forældre og Fuldbørnkende, naar de eller deres Afkom arver tilligemed Fader eller Moder, skal der i Arveafgift til Statskassen erlægges 4 Procent, dog kun forsaavidt Boets beholdne Formue udgjør 400 Kroner eller derover.

Arve (udt. Arv), Flod i Savoyen, udspringer ved Mont-Blanc og udmunder ved Genf i Rhône.

Arvefæste betyder egentlig et Leieforhold med Hensyn til fast Eiendom, hvor Brugsretten ogsaa skal gaa over til Leierens Arvinger i visse Led. Men hyppigst betegnes derved en Afhændelse for bestandig, hvorved Fæsteren i Virkeligheden bliver sand Eier og alene Kjøbesummen for det Hele eller for en Del er bestemt til en aarlig Afgift. Ved at vælge denne Form og betegne Forholdet „Fæste" søgte man nemlig at unddrage sig de især tidligere temmelig betydelige Omkostninger ved Skyldsætning og Skjødning. I de sidste 40 Aar har man paaset Lovens Overholdelse med største Strenghed; men alligevel har Navnet Arvefæste vedligeholdt sig.

Arvesynd, se Synd.

Arwidsson, Adolf Ivar, f. 1791 i Finland, svensk Skribent og Digter, død 1858 som Overbibliothekar i Stockholm, har især gjort sig bekjendt ved Samlingen af gammelsvenske Folkesange.

Arzignano, By i Norditalien, nær Vicenza, 8,000 Indb.

Asfi eller **Safi**, By i Marokko i Nordafrika, 12,000 Indb.

Asa foetida, se Dyvelsdræk.

Asalæren, Læren om Æserne, se Gudelære, den norske.

Asama Yama, virksom Vulkan paa den japanske Ø Nipon.

Asaph, Forstander for et Sangerkor paa Kong Davids Tid, Forfatter af 12 af Davids Salmer, den 50de og 73de til 83de.

Asbest, et Hornblendemineral af en særegen traadet og trevlet Sammensætning. Det er graat, grønagtigt eller hvidt, og en Varietet, Amianth, der udmærker sig ved sine bløde, silkeglinsende Trevler, benyttes endogsaa til deraf at spinde uforbrændeligt Tøi.

Asbjørnsen, Peter Christen, født 15de Januar 1812 i Kristiania, hvor Faderen var Glasmester. Efter at være bleven Student i 1833, tilbragte han nogle Aar paa Landet som Huslærer. Sin Fritid benyttede han her, saameget han kunde, til at samle Eventyr og andre Folkedigtninger, og allerede i 1836 kom han overens med Jørgen Moe om at udgive Folkeeventyrene. Imidlertid vendte han i 1837 tilbage til Kristiania, hvor han i

nogen Tid lagde sig efter Medicin, men studerede dog fornemmelig Naturlære og især Zoologi. Asbjørnsen, der følte Kald til Forfattervirksomhed, opgav snart Brødstudiet. Det første større Arbeide, han udgav, var hans bekjendte „Naturhistorie for Ungdommen", der begyndte at udkomme i 1839 og som 10 Aar senere afsluttedes med 6te og sidste Bind. Asbjørnsens videnskabelige Virksomhed gav Anledning til, at han gjentagne Gange — i 1846, 1849, 1851 og 1853 — fik offentlig Understøttelse til at undersøge Dyrelivet i vore Fjorde. Under de Reiser, som han i dette Øiemed foretog, fandt og opdagede han flere nye og sjeldne Dyreformer, deriblandt især en Sjøstjerne (Brisinga), som bidrog til at hidføre en Formodning om, at Kridttiden fortsætter sig i de store Havdyb. Dette Fund har ogsaa medvirket til at foranledige de storartede Udrustninger til Verdenshavenes Undersøgelse, som England og Amerika i senere Tider har udsendt. Asbjørnsens alvorlige Syslen med naturvidenskabelige Gjøremaal havde dog ikke ladet ham tabe Eventyrene og deres Udgivelse af Sigte. I 1842 udgav han sammen med Jørgen Moe den første Samling af „Norske Folkeeventyr", og 1845—49 „Norske Huldreeventyr", hvori han under en fri digterisk Iklædning indfører de meddelte Eventyr og Sagn. Eventyrenes store Betydning som umiddelbare og eiendommelige Udtryk for Folkets Aandsliv begyndte nu at gaa op for den oplyste Almenhed, og dette førte til, at saavel Asbjørnsen som Moe fik offentlig Understøttelse til Reiser opover i Bygderne for at samle Folkedigtninger. Saadanne Reiser foretog Asbjørnsen i 1847 og 1852. I Vinteren 1849—50 fulgte han med Orlogskorvetten „Ørnen" paa et Togt til Middelhavet. Sine Oplevelser under dette Togt meddelte han blandt andet i det i 1851 af ham udgivne Vinterskrift „Ydale". Ogsaa her ser man, at han har benyttet Leiligheden til efter Besætningens Fortællinger at optegne Eventyr og Sagn. Asbjørnsens praktiske Syn paa og greie Opfatning af mange Forhold i Folkets Husholdning havde imidlertid ladet ham vende sin Opmærksomhed i denne Retning. Det var særlig Skovhusholdningen, som han gjorde til Gjenstand for flere Skrifter — saaledes „Om Skovene og ordnet Skovbrug" 1855; „Om Lærketræer" 1855. 1856—58 studerede han Forstvidenskaben i Tyskland, fornemmelig ved Forstakademiet i Tharand. Efter sin Hjemkomst blev han i 1860 udnævnt til Forstmester og forestod i de følgende Aar Ordningen af de forviklede Skov- og Grændseforhold i de Trondhjemske Amter. I 1864 foretog han en Reise til Danmark, Nordtyskland og Holland for at studere Torvvæsenet, og det blev derefter overdraget ham at lede Foranstaltningerne for at indføre en mere forstandig og hensigtsmæssig Benyttelse af Torvmyrerne i Landet. Dette Hverv medførte aarlige Reiser i de fleste af Landets Egne. To Gange — i 1871 og 1874 — besøgte Asbjørnsen Nordland og Finmarken. I 1876 tog han Afsked og fik af Storthinget bevilget sin fulde Gage i Pension. — Omfanget af Asbjørnsens Forfatterskab er meget betydeligt. Lige fra først af har han leveret Bidrag af høist forskjellig Art til Blade og Tidsskrifter, hvoriblandt de af ham selv alene eller sammen med andre redigerede Skrifter „Budstikken" og „Norsk Landmandsbog". Af saaledes leverede Afhandlinger af ham kan nævnes „Elgen", „Vildrenen", „Træ- og Udskjæringsarbeide", „Aasgaardsreien". Til de ovennævnte Skrifter om Skovhusholdningen slutter sig: „Om Myrdyrkning" 1856; „Om Skovdyrke og Markaar" 1861; „Om Torvdrift" 1868. Til denne husholderske Gren af Asbjørnsens Forfattervirksomhed hører fremdeles „Fornuftigt Madstel", en Kogebog, udgivet 1863 (under det paatagne Navn Clemens Bonifacius). Det, der har gjort denne Bog saavelsom Asbjørnsens andre Skrifter i Almindelighed saa yndede og velskikkede til at virke for sit Øiemed, er den grundige, greie, folkelige Fremstilling, som han paa en mærkelig Maade har formaaet at give ethvert Emne, der kom under hans Pen. De her berørte Grene af hans Forfattervirksomhed vilde været tilstrækkelige til at fæste hans Navn i vor nationale Literaturs Historie. Hvad der dog især vil bidrage til at lade ham leve i denne, er hans Behandling af Eventyrene. Den har ogsaa i Udlandet gjort ham mere end almindelig kjendt og anset. Af den 1ste, i Fællesskab med Moe udgivne Samling af Folkeeventyr er der udkommen 5 Udgaver, nemlig, foruden den første, tillige i 1851—52, 1866, 1868 og 1874, hvorhos denne Samling er oversat paa Tysk, Engelsk og Fransk. Alene har Asbjørnsen udgivet en ny Samling af Folkeeventyrene 1871; 2den Udgave 1876. Af Huldreeventyrene er der udkommen 3 Udgaver, nemlig 2den 1865—66 og 3die 1870. De i „Juletræ" 1850, 51, 52 og 66 samt i forskjellige andre Skrifter meddelte Eventyr er optagne i den nye Samling Folkeeventyr og i de senere Udgaver af Huldreeventyrene. Anerkjendt baade herhjemme og i Udlandet er den slaaende Troskab og paa samme Tid den fine Følelse og usvigelige Takt, hvormed Asbjørnsen har forstaaet at gjengive Eventyrene, saaledes at de synes at komme lige fra det fortællende Folks egen Mund, medens det dog er en i mange Maader indgribende kunstnerisk Behandling, de først maa have undergaaet. Ikke mindre anerkjendt er det sproglige Mesterskab, den selvstændige, digteriske Skjønhed, den inderlige og fulde Forstaaelse, der udmærker hans Skildringer af Natur og Folkeliv i vore Bygder. Den Virkning, som disse Skildringer har havt paa vor Kunst og Skjønliteratur, er ogsaa mærkelig. Men den Indflydelse, Asbjørnsens hele Forfattervirksomhed har øvet paa vor Literatur i dens Almindelighed, er dog endnu mere betydningsfuld, fordi bevidst norsk Selvstændighed paa dette Felt og bestemt Frigjørelse fra dansk Væsen og Udtryksmaade først med og efter ham er trængt igjennem hos vore Forfattere; hans mesterlige og mønstergyldige Prosa betegner saaledes et vigtigt Skifte i Literaturens Udvikling hos os. Han gik ogsaa i Spidsen for en sproglig Bestræbelse, der i vor hele Literatur nu skrider fremad ved Siden af „Maalstrævet" og i Grunden fører til samme Maal, hvorhen dette sigter. — Asbjørnsen anvender nu de Kræfter, hans svækkede Helbred levner ham, til Ordning og Bearbeidelse af det righoldige Stof, Folkedigtningen vedkommende, som han under sin mangeaarige og ihærdige Syslen med denne Sag har indsamlet.

Ascanius, Peter, f. 1723 paa Søndmøre i Norge, blev 1759 Professor i Kjøbenhavn i Naturvidenskaberne, bereiste de norske Kyster for at studere

Fiskene og udgav et Verk om Fiskene af stor videnskabelig Betydning. Han blev Berghauptmand i Norge 1776 og døde 1803.

Ascendenter, Slægtninge i opstigende Linie, Forfædre.

Ascension (udt. Asensjen) eller Himmelfartsøen, en liden Ø af vulkansk Oprindelse i Atlanterhavet mellem Sydafrika og Brasilien. Siden 1816 engelsk Besiddelse.

Asch, By i Bøhmen ved den baierske Grændse, med 9,000 Indb. Betydelige Silke-, Uld- og Bomuldsfabriker.

Aschaffenburg, ældgammel By i Baiern med 11,000 Indb. Betydelig Handel med Sæbe, Vin og Tømmer.

Aschanti, et Kongerige med despotisk Regjeringsform i Vestafrika, paa Nordsiden af Guineabugten, beboet af hedenske Negerstammer. Menneskeofringer finder endnu Sted, fornemmelig ved Høffester. Aschanteerne har flere Gange ført uheldige Krige med Englænderne. Riget udgjør omtrent 3,450 Kv.mil med en Befolkning af omtr. 4—5 Millioner. Hovedstaden er Kumassi.

Asche, By i den belgiske Provins Brabant, 6,000 Indb.

Ascheberg, Rutger von, svensk Feltmarskal, f. 1621, d. 1693, deltog i Trediveaarskrigen som hessisk General, kom 1655 til Sverige og udmærkede sig i dette Lands Krige med Danmark i Slagene ved Lund, Halmstad og Landskrona (1676 og 1677). Efter Fredsslutningen blev han Generalguvernør i det sydlige Sverige.

Aschehoug, Thorkel Halvorsen, f. 1822 i Smaalenene, hvor hans Fader var Præst i Id, blev Student 1839, juridisk Kandidat 1844, studerede derefter, tildels i Udlandet, Statsøkonomi og Statistik og ansattes 1852 som Lektor i Lovkyndighed ved Kristiania Universitet, 1863 som Professor og i 1870 tillige som Professor i Statsøkonomi og Statistik. Aschehoug er en af vore mest fremragende juridiske Forfattere. Til forskjellige Tidsskrifter har han leveret flere Afhandlinger, som alle vidner om hans omfattende Kildestudier. Hans Hovedverk er imidlertid: „Norges offentlige Ret", hvoraf første Afdeling, „Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814", udkom 1866, medens anden Afdeling, „Norges nuværende Statsforfatning", endnu ikke er afsluttet. Dette Arbeide er baade her hjemme og i Udlandet anset for at være et videnskabeligt Verk af høi Rang. Fra 1852 til 1868 var han Medarbeider af „Morgenbladet". Aschehoug har med en omfattende Kundskabsfylde og alsidig Dygtighed forenet en Interesse for offentlige Gjøremaal, som har gjort ham til en i det Offentliges Tjeneste meget brugbar og benyttet Mand. Han har saaledes som Medlem af flere kongelige Kommissioner havt en væsentlig Del i Udarbeidelsen af de vigtige Love om Husmandsvæsenet (1851), Maltbeskatningen (1857), Fattigvæsenet (1863) og Myntvæsenet (1875). Desuden var han Medlem af Unionskomitéen (1865—67), den skandinaviske Komité, som forberedte Myntreformen, og af den 1871 nedsatte Kommission angaaende Formuesforholdet mellem Ægtefæller. I lang Tid har han taget ivrig Del i forskjellige Foranstaltninger til Fremme af Landets Jordbrug. Som Sekretær i Selskabet for Norges Vel 1851—60 arbeidede han virksomt for de gavnlige Foranstaltninger, Selskabet i denne Tid satte i Verk, saaledes Omsendelse af reisende Agronomer, Indkaldelse af Kvægrøgtere fra Schweiz, Oprettelse af Meierier m. fl. Senere har han i længere Tid været en af Selskabets Direktører. Fra 1860—73 var han Medlem af Tilsynskommissionen for Aas høiere Landbrugsskole, 1866—72 af Jernbanedirektionen, og fra 1874 har han været Direktør i Hypothekbanken. Siden 1868 har han som Repræsentant fra Kristiania været et af Storthingets dygtigste og mest fremragende Medlemmer.

Aschersleben, By i Preussen, 5 Mil sydost for Halberstadt; 18,000 Indb., vigtig Manufakturhandel.

Asciano, By i Norditalien med 7,000 Indb.; Mineralkilder.

Ascoli di Satriano, By i Syditalien, Oldtidens Asculum Apulum. 6,000 Indb.; her seirede Pyrrhos over Romerne 279 f. Kr.

Ascoli Piceno, By i Mellemitalien med 23,000 Indb. I Romertiden hed Byen Asculum Picenum.

Asdod, en af Filisternes fem Hovedstæder ved Middelhavet. Byen omtales flere Steder i Bibelen, bl. a. Josv. 11, 22; 1 Sam. 5, 1; Ap. Gj. 8, 40.

Asen, se Æsel.

Aseptin, et Middel til at bevare Fødevarer mod Forraadnelse; dets væsentligste Bestanddel er Borsyre, blandet med Sukker (enkelt Aseptin) eller pulveriseret Alun (dobbelt Aseptin). Amykos-Aseptin, et Sundheds-, Skjønheds- og Lægemiddel, bestaaende af Borsyre, Glycerin og forskjellige aromatiske Bestanddele.

Asfalt, se Jordbeg.

Ashburton (udt. Æshbørt'n), Alex. Baring, Lord, f. 1773, d. 1848, fra 1834—35 engelsk Myntmester og Handelsminister, blev i 1835 Peer med Titelen Baron af Ashburton. I 1842 løste han Grændsestridighederne mellem England og Nordamerika.

Ashby de la Zouch (udt. Asjbi de la Sotsj), By i England, 4 Mil nordvest for Leicester. 7,000 Indb.

Ashford (udt. Asjførd), By i det sydlige England, 10 Mil sydvest for London. 9,000 Indb.

Ashton under Line (udt. Ast'n ønder lein), Fabrikby i Lancashire i England med storartede Bomuldsspinderier. 37,000 Indb.

Asia, en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Asiago, By i Norditalien, 6,000 Indb.

Asien, den største af de fem Verdensdele, ligger paa den østlige Halvkugle, er næsten paa alle Sider omgivet af Have og alene i Nordvest landfast med en anden Verdensdel, Europa. Asiens Fastland ligger mellem 1 og 79° n. Br. (Kap Buro i Bagindien og Kap Tscheljuskin i Sibirien) og mellem 43½ og 188° ø. L. (Kap Baba i Lilleasien og Østkap ved Beringsstrædet). Dets Brede fra Nord mod Syd er 1,170 Mil, Længden fra Vest mod Øst 1,484 Mil og Verdensdelens samlede Fladeindhold over 800,000 Kv.mil. De omgivende Have danner ved sine talrige og dybe Indskjæringer flere store Halvøer, Havbugter og Indlandshave: Lilleasien, mellem det Sorte Hav og Middelhavet, Arabien omgivet af det Arabiske Hav og dettes to Arme: det Røde Hav og den Persiske Bugt, Forindien mellem det Ara-

biske Hav og den Bengalske Bugt, Bagindien mellem den sidste og det Sydkinesiske Hav, Korea mellem det Gule og det Japanske Hav og endelig Kamtschatka mellem det Okotske Hav og Beringshavet. Ishavet i Nord danner kun faa og ubetydelige Bugter. Fastlandets Øst- og Sydostkyst omgives af et næsten sammenhængende Belte af betydelige Øer og Øgrupper; de vigtigste er: Kurilerne, Sakalin, de Japanske og de Kinesiske Øer med Formosa i Øst, Hainan, Filippinerne, Molukkerne, Sundaøerne og Ceylon i Sydost. Halvøerne udgjør omtrent en Femtedel eller ca. 160,000 Kv.mil af den hele Verdensdel og Øerne en Sextendedel eller ca. 50,000 Kv.mil. — Asiens Høiland er det mægtigste og mest udstrakte og dets Bjergkjeder og Bjergtoppe de høieste paa Jorden. Forholdet mellem Høi- og Lavland er som $^3/_5$: $^2/_5$. Den asiatiske Bjergmasse begynder ved Middelhavet og fortsætter sig derpaa med vorende Brede og Høide mod Øst, indtil den i temmelig bratte Styrtninger gaar over i det Kinesiske Lavland; den er i Nord begrændset af den sammenhængende Slette, som strækker sig fra det Kaspiske Hav gjennem Vestturkestan, Kirgisersteppen og Sibirien, i Sydvest og i Syd af Mesopotamien, den Persiske Bugt, det Arabiske Hav og de to Indiske Halvøers Lavlande. Ved Hindu-Kusch kniber Bjergmassen under 66° ø. L. sig sammen til et flere tusen Fod dybt og forholdsvis smalt Skar, som danner Skillet mellem Vestasiens og Høiasiens Fjeldsystemer. Det første begynder med de to ligeløbende Fjeldkjeder Taurus (10,000 Fod) og Antitaurus i Lilleasien, hæver sig derpaa langsomt, til det gaar over i det Armeniske Høiland, hvor Ararat naar en Høide af ca. 17,000 Fod. Fra de armeniske Bjerge udgaar to Hovedgrene, som efter at have omsluttet det Iranske Høiland atter bøier sig sammen ved Hindu-Kusch-Skaret. Den nordligste Gren er Elburs, som naar en Høide af 18,000 Fod og gaar over i den noget høiere Hindu-Kuschkjede; den sydlige Gren bøier ned mod Syd gjennem Kurdistan, følger derefter Kystranden af den Persiske Bugt gjennem Faristan og Beludschistan, hvor Bjergryggen bøier mod Nord op til Hindu-Kusch og under Navnet Solimanbjergene (11,000 Fod) danner Grændsen mellem Indus's Lavland i Øst og Afghanistan i Vest. Det saaledes omsluttede Iranske Høiland, der for det meste bestaar af lavere, ligeløbende Bjergkjeder og Dale, har i det nordlige en Middelhøide af 4,500 og i det sydlige af 2,500 Fod. De Armeniske Bjerge udsender desuden mod Nord Kaukasuskjeden og mod Sydvest de Syriske Bjerge, som staar i Forbindelse med Arabiens Høislette. Dekhans Høiland i Forindien kan betragtes som en ved Indus's Sletter afbrudt Fortsættelse af Solimanbjergene. I Øst for Hindu-Kusch hæver Bolor Tagh sig til en Høide af ca. 18,000 Fod. Fra dette Knudepunkt udgaar mod Sydost og Nordost de mægtige Fjeldkjeder, som omslutter Ørkenen Gobi (med 3,600 Fods Middelhøide), Thibet (9—13,500 Fods Middelh.) og Dsungariet (2100 Fods Middelh.) I Syd er dette Høiland begrændset af Himalayabjergene, hvis Middelhøide er 16,000 Fod, medens talrige Toppe er over 21,000 Fod og Mont Everest endog 27,500 Fod høit, og som styrter brat ned mod Forindiens Sletter og sender talrige Grene ind i Bagindien, hvilke langsomt sænker sig, indtil de gaar over i Slettelandet; i Nord begrændses det af Altaibjergene (11,000 Fod), som mod Nordost fortsætter sig lige til Halvøen Kamtschatka, og i Øst af Mandschuriets og de kinesiske Bjerges talrige Forgreninger. Indenfor disse Grændser stryger Himmelbjergene og Kyenlyn med Karakorn mod Øst. Omkring og mellem disse Bjergmasser samler Asiens Lavland sig i 5 Hovedgrupper: Sibirien i Nord med et Fladeindhold af ca. 200,000 Kv.mil, Vestturkestan, 54,000 Kv.mil, hvilket sidste ved det Kaspiske Hav ligger 75 Fod under Havet, Mesopotamien, Forindien og Bagindien, tilsammen over 300,000 Kv.mil og det kinesiske Lavland, ca. 20,000 Kv.mil. Paa alle Sider følger store og vandrige Floder Dalførerne ned mod Sletterne og Kysterne: Ob, Jenisej og Lena til Ishavet, Amur, Hoangho og Jangtsekiang til det Stille Hav, Sikiang, Mekhong, Menam, Irawadi, Brahmaputra, Ganges, Indus, Eufrat og Tigris til det Indiske Hav og Kisil Irmak til Sortehavet. Desuden findes betydelige Steppesøer, af hvilke Kur, Terek, Kuma og Ural falder i Jordens største Indsjø, det Kaspiske Hav (7,160 Kv.mil stort), Amu-Darja og Sir-Darja i Aralsjøen, Tarim i Lopnoor-Sjøen, Ili i Baikalsjøen og Jordan i det Døde Hav. Desuden findes foruden de nævnte flere betydelige Indsjøer, hvoraf den vigtigste er Balchasah. — Klimatet er paa Grund af Verdensdelens store Udstrækning vistnok meget forskjelligartet, men i Sammenligning med Amerikas forholdsvis ensartet. I hele det indre Asien hersker et stadigt tørt og hedt Oplandsklima. I Thibet gaar Snegrændsen op til 17,000 Fod. Det tropiske Asien har dels et fugtigvarmt, dels et hedt og tørt Veirlag, som dog i Bjerglandene bliver koldere med den stigende Høide over Havet. Nordasien har strenge og lange Vintre og korte hede Somre. — Planteverdenen udmærker sig ved Yppighed og stor Rigdom paa Arter. Naar undtages Polarlandene, hvor forskjellige Mosarter danner det eneste Planteliv, de udstrakte Stepper, som næsten udelukkende er bevorede med et sparsomt og tørt Græs, og de høieste Bjerge, der enten er bedækkede med evig Sne eller kun frembringer Alpeplanter, er Asiens Planteverden forøvrigt overordentlig rig paa nyttige Vexter: Palmer, Ris, Bananas-, Brødfrugt-, Figen-, og Kaffetræet, forskjellige ædle Træsorter, Bambus, Sukkerrøret, Bomuldsbusken, Indigoplanten, Orange- og Myrtetræet, Vinstokken, Thebusken m. fl.; paa Øerne findes kostbare Kryder- og Lægeplanter: Kardemome, Kanel, Muskat, Nellik, Ingefær, forskjellige Sorter Peber og Kamfer m. fl. — Asien er det oprindelige Hjem for flere af vore Husdyr. Dets ædle Hesteracer (fra Arabien) er bekjendte, endvidere Yakoxen og den indiske Pukkeloxe samt flere Faare- og Gjederacer. Af andre Dyrearter har det den topukkede Kamel, Dromedaren og Æslet, i Sibirien Rensdyr og Elg. Elefanten saavel vild som tæmmet forekommer i de tropiske Egne, desuden Næshornet, Kongetigeren, Løven, Panteren, Sjakalen, Hyænen, Gazellen, giftige Slanger, bl. a. Brilleslangen. Asien har en Utallighed af Fuglearter, hvoriblandt Kasuaren, Fasanen, Paafuglen, samt en stor Rigdom af Insekter. I Havene findes Guldfiske, Skildpadder og Perlemuslinger. — Af Mineralriget fore-

kommer: Guld, Sølv, Tin, Bly, Jern og Kobber og af Ædelstene næsten alle bekjendte Arter, navnlig Diamanter i Forindien. — Asiens Befolkning anslaaes til 825 Millioner; heraf hører Kineserne, Japaneserne, Thibetanerne, Mongolerne, Siameserne, Birmanerne, Kirgiserne, Kalmukerne, Mandschuerne og Tunguserne osv. til den mongolske Race; Hinduerne, Perserne, Araberne, Armenierne, Afghanerne og Tyrkerne m. fl. til den kaukasiske eller indoeuropæiske Race, og Malayerne paa Malakka, Java, Sumatra og flere Øer til den malayiske Race. I sproglig Henseende deles Asiaterne i 4 Hovedgrupper. Kineserne, Thibetanerne og de fleste Beboere af Bagindien taler Enstavelsessprog. De asiatiske Folk befinder sig med Hensyn til Kultur paa et meget forskjelligt Standpunkt. I Sibirien er Jæger- og Fiskerlivet fremherskende, i Højasien og i en stor Del af Vestasien Nomadelivet, medens i Øst- og Sydasien fornemmelig findes fastboende Folk, som ernærer sig ved Agerbrug, Fædrift, Handel og Industri. Handelen i det Indre er væsentlig Karavanhandel. De vigtigste industrielle Frembringelser er: Porcelæn, Papir, Elfenbens- og Lakererarbeider (i Kina og Japan), kostbare Tøier af Silke, Uld og Bomuld, Læder og Metalvarer (i Kina, Hindostan og Vestasien). — I religiøs Henseende indtager Brahmadyrkelsen og Buddhismen, Konfucius's og Laotses Lære den fornemste Plads i Øst-, Syd- og Mellemasien. I Vest- og for en Del ogsaa i Sydasien er Islam herskende. I Nord, hvor den græsk-katholske Kirke vinder talrige Tilhængere, findes ogsaa mange raa Hedninger. Tilhængere af Zoroasters Lære i Persien og Indien er svundne ind til et ganske lidet Antal. I Kina, Indien og det Indiske Arkipel har det lykkedes Missionærer at bringe en ringe Del af de Indfødte til at antage Kristendommen. — Asien er Menneskeslægtens og Historiens Vugge. I den tidligste Oldtid opstod her store Religions- og Statssamfund. Menneskeslægten har fra denne Verdensdel udbredt sig til de øvrige og fra sit Hjem medbragt de første Spirer til Kultur. I alle disse store ældgamle Erobringsstater var den herskende Regjeringsform en theokratisk Absolutisme, som gjorde en fortsat og varig Udvikling umulig. De mægtige Riger bukkede derfor efter en Tid under i Sammenstød med andre Folkeslag for ikke mere at reise sig, eller de afsperrede sig fra den øvrige Verden, hvorved al videre Fremgang blev standset. Da Makedonierne og senere Romerne optraadte som erobrende Folk, undertvang de store asiatiske Provinser og Folkestammer, hvorved Indvirkningen af asiatiske Sæder og Kultur gjorde sig gjeldende i den europæiske Civilisation. Længere frem i Tiden udgød vilde asiatiske Horder fra Stepperne gjentagne Gange sin frygtelige Strøm over Europa, som f. Ex. Hunnerne og Dschingiskans og Timurs Rytterskarer, medens Araberne grundlagde Kalifater i alle tre Verdensdele. Asiens sidste Kraftytring paa Europa var det østromerske Riges Erobring af Tyrkerne. — Efterat Sjøveien til Østindien var opdaget, anlagde først Portugiserne, snart ogsaa Spanierne, Hollænderne, Frankrige, Danmark og England Kolonier ved det Indiske Havs Kystlande. England udviklede med umaadelig Hurtighed og Kraft sin Indflydelse og besidder nu i Hindostan det mægtige engelsk-indiske Rige, samt faste Punkter i Kina, Arabien og det Indiske Arkipel og har efterhaanden indskrænket de andre europæiske Staters Kolonier. For Øieblikket besidder 1) Portugiserne Macao, Diu og Goa, 2) Spanien Filippinerne, 3) Holland de vigtige Sunda-Øer og Molukkerne, 4) Frankrige Pondichéry, Carical, Mahé og Kambodscha. Hele Nordasien og en Del af Vestasien tilhører Rusland. — Asiens civiliserede Folk staar trods mange indre Uligheder paa et temmelig ligeartet Udviklingstrin. De har gjennem Aarhundrer bevaret sine Love, Sæder og Skikke nogenlunde uforandrede. De er samlede i store, nu for det meste svage, Statssamfund med en monarkisk-despotisk Regjeringsform. De vigtigste af disse er: Det Osmaniske Rige, Arabien, Persien, Afghanistan, Beludschistan (nu afhængigt af England), Khanatet Turkestan, Japan, Kina med sine Vasalstater, Forindiens Stater Nepal og Butan, der endnu er uafhængige af England, samt Bagindien: Birma, Siam, Anam og den malayiske Halvø. — De første geografiske Kundskaber om Asien skyldes Homer, der imidlertid kun omtaler Lilleasien. Alexander den store spredte ved sine Krigstog Kjendskabet til Asien ikke ubetydeligt. Senere har arabiske Reisende udgivet værdifulde Reisebeskrivelser; men i endnu højere Grad har Kineserne vist Udholdenhed i at indsamle Kundskaber om de udstrakte Lande, der stod under deres Herredømme. Venetianeren Marco Polos Reiser i Mongoliet i Slutningen af det 13de Aarh. afgiver udmærkede Oplysninger om disse Egne. Ved Russernes Erobringer i Begyndelsen af det 17de Aarh. blev Sibirien bekjendt. Af nyere Reisende kan nævnes Humboldt, Brødrene Schlaginteweit, Vambery, von Hellwald og Wenjukow.

Asinara, en liden Ø med Koralrev ved Sardinien. 2 Kv.mil stor med 250 Indb.

Asinius Pollio, Cajus, en ansat Romer paa Keiser Augustus Tid, anlagde det første offentlige Bibliothek i Rom.

Asir, Bjerglandskab i det indre af det vestlige Arabien, 160 Kv.mil stort med 400,000 Indb.

Ask, Slægt af Olivenfamilien. Den almindelige Ask voxer paa mange Steder i Norge. Det er et 80—90 Fod højt Træ og trives lige op til mellem 63de og 64de Bredegrad i Prestegjeldet Lexviken ved Trondhjemsfjord. I det sydlige Norge voxer det indtil 1700 Fod over Havet. I Sydeuropa forekommer en anden Askart, Manna-Asken, et 20—30 Fod højt Træ, hvis Saft er den i Medicinen anvendte Manna.

Ask, Navnet paa en betydelig Gaard paa Askøens østre Side i Askøens Prestegjeld, Søndre Bergenhus Amt. Ifølge Sagnet skal Starkad være opfostret her.

Askalon, i Syrien ved Middelhavet, var en af Filisternes fem Fyrstestæder og Hovedsædet for Gudinden Derketas Dyrkelse. Den var en af Filistæas stærkest befæstede Stæder, men ligger nu i Ruiner. Korsfarerne under Gottfred af Bouillon vandt her 1099 en Seier over Sultanen af Ægypten. (Dom. 1, 18; 14, 19.)

Askarider, se Springorme, Spolorme.

Aske kaldes den uforbrændelige Rest, som bliver tilbage ved Forbrændingen af et organisk Legeme. Den bruges som Gjødning og ved Tilberedning af Lud (Træaske).

Askekegle, Askeregn, se Vulkaner.

Askelöf, Johan Christoffer, bekjendt svensk Journalist, f. 1787, d. 1848. Det af ham udgivne Blad „Minerva" vandt stor Udbredelse ved sit geniale og vittige Indhold.

Askeonsdag er i den katholske Kirke de første af de 40 Fastedage, der gaar forud for Paaskefesten, og feires i alle katholske Lande med høitidelig Gudstjeneste. I den protestantiske Kirke begynder de saakaldte Fasteprækener paa Askeonsdag.

Asker, Prestegjeld i Akershus Amt ved Kristianiafjordens vestre Side, ca. 2 Mil fra Kristiania; bestaar af Sognene Asker, Vestre Bærum og Østre Bærum. I Prestegjeldet ligger Asker Skolelærerseminarium.

Asker Ryg stiftede i Forening med sine Brødre Sorø Kloster. D. omkr. 1153. Han var Fader til Esbern Snare og Erkebisp Absalon.

Askerø, en Ø i Dybvaag Prestegjeld, nordøst for Tvedestrand.

Askese, Øvelse, Hærdelse, kaldtes i Grækenland den Afholdenhed fra stærke Drikke og Spiser og andre Nydelser i Forening med haarde Legemsøvelser, som Athleterne maatte underkaste sig for at forberede sig til Væddekampen. De første Kristnes Askese hvilede paa den Livsopfatning, at det er Menneskets Pligt at dræbe Kjødet, for at Aanden, uhindret af Kjødet og dets Lyster, kan frigjøres og leve. — De kristelige Asketer opstod især i det fjerde Aarh. og levede som Eneboere, ofte under de forfærdeligste Selvpinsler. Gjennem hele Middelalderen trivedes dette hellige Uvæsen blandt Munke og andre Bodfærdige. Bekjendte er især det fjortende Aarh.s Flagellanter.

Askevold, Anders, er født 1834 i Nærheden af Bergen. Hans fremragende Talent gjorde, at han fik Understøttelse til at uddanne sine Evner som Landskabsmaler under Professor Gudes Ledelse i Düsseldorf. Senere opholdt han sig ogsaa en længere Tid i Paris. I 1866 vendte han hjem til Norge og har siden den Tid stadig opholdt sig i Bergen og Omegn, indtil han i 1877 tog Ophold i München. Hans Malerier, der gjerne fremstiller livlige Grupper af Kjør i varme, solbeskinnede Sommerlandskaber, vidner ligemeget om den Kjærlighed, hvormed hans Kunstnerøie har opfattet dette Sommerliv paa Sæteren, som om grundige Studier og alvorligt Arbeide. Askevold erholdt Medalje ved Verdensudstillingen i Wien 1873 og har i det hele taget et særdeles vel anset Navn som Maler.

Askevold, Prestegjeld i Nordre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Askevold og Vilnæs.

Askim, Prestegjeld i Smaalenenes Amt.

Asklepiades, en af Oldtidens berømteste Læger, f. 96 f. Kr. i Bithynien, Stifter af den methodiske Skole i Lægevidenskaben.

Asklepios eller Æskulap, se Gudelære, den græske.

Askøen, Prestegjeld i Søndre Bergenhus Amt, for Størstedelen beliggende paa Øen af samme Navn ved Indseilingen til Bergen.

Asmaløen, en af Hvaløerne, syd for Fredriksstad.

Asmodi eller Asmodæus, egentlig Asmedai, d. e. Ødelæggeren, omtales i de senere jødiske Skrifter som en ond Aand, der ifølge Tobiæ Bog efter hinanden dræbte Saras 7 Ægtemænd. Deraf den spøgende Anvendelse af Ordet Asmodæus om en Ægteskabsdjævel, som forstyrrer Ægteskaber.

Asnieres (udt. Asnier), By i det franske Departement Seine, 6,000 Indb. Knudepunkt for de nordvestlige Jernbaner.

Asoka, ifølge Buddhisternes Aarbøger den mest berømte Konge i Indien, herskede omkring 250 f. Kr. Han gik fra den brahmanske Lære over til Buddhismen og udsendte buddhistiske Lærere til Landene rundt omkring for at udbrede denne Religion. Han er den første indiske Konge, som har efterladt sig Indskrifter.

Asola, By i den italienske Provins Brescia, 6,000 Indb.

Asolo, Romernes Azelum, By i den italienske Provins Treviso med 5,000 Indb. Levninger af gamle Bade og Vandledninger.

Asow (udt. Asoff), Sjøstad i det russiske Guvernement Jekaterinoslaw ved Floden Dons Udløb i det Asowske Hav. Byen har omtrent 17,000 Indb., og blev i 1774 af Tyrkerne afstaaet til Rusland. — Asowske Hav, et Indhav, der gjennem Strædet ved Kertsch eller Jenikale staar i Forbindelse med det Sorte Hav.

Asp eller Osp er en Art Poppel, hvis Blade paa Grund af Bladstilkenes Tyndhed og Bøielighed sættes i Bevægelse ved den mindste Luftning; deraf dens latinske Navn Populus tremula („Skjelve-Poppel"). Aspen er et i Norge hyppig forekommende Løvtræ og voxer næsten lige saa langt mod Nord som Birken. Paa Fjeldene stiger den op til 2,500 Fod over Havet. Den forekommer aldrig i større Masser, men indblandet i Grupper mellem andre Træer og kan naa en betydelig Høide, lige til 60 Fod.

Asparges, Planteslægt af Konvallernes Familie, med dybt i Jorden liggende Rodstok, kraftige Birødder og grønne Stængler med fine linieformige Blade, smaa gulgrønne Blomster og røde Bær. Den voxer vildt over hele Europa.

Aspasia, en Hetære, der levede i Athen omkr. 450 f. Kr., bekjendt saavel for sin Skjønhed som sin Aandrighed, samlede Athens første Mænd omkring sig, bl. a. Sokrates.

Aspe, By i den spanske Provins Alicante ved Floden Tarara; 7,000 Indb.

Aspekter kaldes i Astronomien Solens, Maanens og Planeternes Hovedstillinger til hverandre. De vigtigste af disse kaldes Konjunktion (☌), Opposition (☍) og Kvadratur (□).

Aspern og Eslingen, to Landsbyer øst for Wien, mellem hvilke Østerrigerne under Erkehertug Karl 21de og 22de Mai 1809 havde en blodig og uafgjørende Kamp med Franskmændene under Napoleon den første. Marskalk Lannes blev dødelig saaret i Slaget.

Aspersjø, en Indsjø i Smaalenenes Amt, øst for Fredrikshald. Den har Udløb i Femsjøen gjennem Tistedalselven.

Aspirant, en, som attraar eller tragter efter noget, især et Embede.

Aspiration, Indaanding; i Grammatiken et Bogstavs (en Vokals) Udtale med et Aandestød, der lader det lyde, som om et „h" var sat foran. — Aspirere et Bogstav, udtale det med Aandestød.

Aspromonte, den yderste Gren af Apenninerne, der udfylder den sydligste Halvø af Kalabrien og i Bjergtoppen Monte-Alto naar en Høide af ca. 6,000 Fod. Her blev Garibaldi den 29de August

1862 saaret og taget tilfange af den italienske Oberst Pallavicini.

Aspropotamos (Oldtidens Akeloos), Flod i Grækenland, udspringer paa Pindus og falder i det Joniske Hav.

Aspø, 1) en Halvø i Romsdals Fjord indenfor Kristianssund, mellem Fredø og Hundvaagfjord. 2) Ø i den svenske Indsjø Mälaren. 3) En af Alandsøerne.

Assam var fordum et Kongerige, beliggende paa begge Sider af Bramaputra i Bagindien, men er nu engelsk Besiddelse og indlemmet i Keiserdømmet Indien. Landets Størrelse er ca. 1030 Kv.mil og Folkemængden 2—3 Mill., hvoraf Størstedelen Hinduer. Det er overmaade frugtbart og udfører en Mængde af Indiens vigtigste Produkter, The, Bomuld, Sukker, Tobak osv. Hovedstaden er Gowahatti eller Guahatti.

Assassiner (Ismaeliter), en politisk-religiøs Sekt, som stiftedes i Persien ved Slutningen af det 11te Aarh. af Hassan-Ibn-Sabbah. Dens Midtpunkt var Kairo. Assassinerne tiltog meget hurtig i Antal, og da de havde sat sig i Besiddelse af mangfoldige faste Borge i flere Lande og søgte at udbrede sin Magt ved talrige Snigmord, blev de snart en Skræk for de omboende Folkeslag. Deres Overhoved, Scheikh-al-Dschebel, d. e. Bjergets Fyrste, havde Ret til at kræve blind og ubetinget Lydighed af enhver, som hørte til Samfundet. Fra Borgen Kahf i Libanon, hvor Høvdingen residerede, bekjæmpede de Korsfarerne, og mangen kristen Ridder faldt som Offer for Assassinernes Snigmorderdolke. Mod Slutningen af det 13de Aarh. ødelagde Mongolerne i Persien og Ægypterne i Syrien deres Borge, og dermed var Sektens Magt brudt; dog findes der endnu i vor Tid i Orienten under Navnet Ismaeliter hemmelige Sekter, som er Rester af hin Tids Assassiner. Fra det 12te Aarh. er Assassin i det franske og italienske Sprog bleven Betegnelse for en Snigmorder.

Assegai, Assagai eller **Hassagai**, et Stikvaaben hos forskjellige halvvilde Folkestammer paa Øerne i det Indiske Hav og i Sydafrika, deriblandt Zulukafferne. Det bestaar af et spidst, tveægget Jernstykke med et tyndt Træskaft, og benyttes ogsaa som Kastevaaben.

Assemani, Jos. Simon, f. i Syrien 1682, d. 1768, bekjendt Orientalist. Flere Mænd af hans Slægt gjorde sig senere fortjente ved sine Studier over de orientalske Sprog samt ved sine Bidrag til de østerlandske Kirkers Historie.

Assen, By i det nordlige Skotland, 7,000 Indb.

Assens, Kjøbstad paa Fyen ved Lillebelt, med en smuk gothisk Kirke. 3,400 Indb.

Asser, en af Patriarken Jakobs Sønner. Assers Stamme fik ved Kanaans Uddeling af Josva sin Lod i den nordlige Del af Landet nærmest Libanon.

Assessor, Dommer i en kollegial (d. e. af flere Dommere sammensat) Ret; almindelig Embedstitel for en saadan Dommer.

Assignater, Anvisninger, især de Anvisninger paa Statens Eiendommes og de konfiskerede Godsers Værdi, som den franske Nationalforsamling 1790 udstedte til Dækkelse af Nationalgjelden. De skulde gaa som Papirpenge, til de blev indløste; men da der udstedtes Anvisninger til et Beløb af 45,578 Mill. Franks, og de desuden blev tvungent Betalingsmiddel, sank deres Værdi tilslut til $^1/_{300}$ af deres Paalydende. De blev derfor ombyttede med andre Anvisninger, „Mandater", som havde samme Skjebne. Først under Napoleon den første blev Pengevæsenet igjen bragt i Orden.

Assignation, se Anvisning.

Assimilation, i Fysiologien Næringsmidlernes Omdannelse til en Del af Legemet, som siges at assimilere det omdannede og optagne Stof; i Grammatiken, at en Konsonant under Sammenstød med en anden gaar over til denne eller til en, som lettere kan udtales sammen med den, t. Ex. Bjørn, Bjønn, Fuldmagt, Fullmagt.

Assiniboine (udt. Æssinibenn), Flod i Kanada i Nordamerika, munder ud i Winipegsjøen; 100 Mil lang.

Assiser, Nævningeretter, Edsvorneretter, Juryretter, bestaaende af et vist Antal Lægmænd og en eller flere retskyndige Medlemmer. De holdes i England to Gange, i Frankrige fire Gange om Aaret. I England findes en Assiseret i hvert Grevskab, i Frankrige en i hvert Departement. (Se forøvrigt Jury.)

Assisi, By i Perugia i Italien, bekjendt som Franciskanerordenens Stifter Franz af Assisis Fødeby.

Assistent, Medhjelper. — Assistance, Hjelp, Bistand. — Assistere, hjelpe, understøtte, bistaa.

Association, Forening, Sammenslutning, i Almindelighed enhver Forening i et eller andet Øiemed, til hvis Opnaaelse der kræves Samvirken af flere Personer. I vor Tid dannes der talrige Foreninger i politiske, kirkelige, sædelige og alleslags praktiske Øiemed, som f. Ex. Arbeiderforeninger, Missionsforeninger, Læseforeninger til Fremme af Oplysning o. m. a. I de fri Lande er Forsamlingsfriheden en Borgerne ved Grundloven hjemlet Ret.

Associé, Deltager og Medeier i en Forretning.

Assortiment (udt. Asortimang), ordnet Varelager af forskjellige Gjenstande. — Assortere betegner i Kjøbmandssproget dels at ordne Varerne efter Sorterne, dels at forsyne sig fuldstændig med de forskjellige Varer.

Assurance, se Forsikring.

Assyrien (hebr. Assur), et gammelt Rige i Asien, oprindelig Landet øst for Tigris, det nuværende Kurdistan; dets Hovedstad var først Assur, senere Ninive. Grækernes Beretninger fra Assyriens ældste Historie om Ninus, Semiramis og Sardanapal har vist sig at være aldeles uhistoriske Opdigtelser, efterat det kongelige Palads i Ninive i 1843 er udgravet, og man har lært at udtyde de der fundne Kileskrifter. Oprindelig afhængigt af Babylon, løsrev Assyrien sig omkr. 1800 f. Kr. og grundlagde et selvstændigt Kongedømme. Fra 9de til 7de Aarh. f. Kr. udvidede det sin Magt over hele Forasien. Blandt dets mest bekjendte Konger er: Tiglath Pilesar den anden (745—728), Salmanassar den fjerde (727—723), som omstyrtede Israels Rige, Sargon (722—705), Sankerib (705—682) og Asarhaddon (681—669). Den Sardanapal, som Grækerne omtaler, er Asurbanipal (668—626), under hvem Assyrien naaede sin største Magt, saa at endog Ægypten og Lydien skattede til det. Efterat Riget var bleven rystet ved Skythernes Indfald, forbandt Medernes Konge Kyaxares sig med Statholderen i Babylon Nabopolassar til

en Krig mod Assyrien, hvilken endte med Rigets Fald og Ninives Indtagelse 606 f. Kr.

Assyriske Oldtidsminder, de Levninger af den gamle assyrisk-babyloniske Kunst, som af Botta, Smith, Layard med flere er udgravne paa Ruinerne af de gamle Byer Nineve, Assur, Dur-Sarrukin og Chalah samt ved Landsbyerne Nimrod, Korsabad og Karamles. De bestaar i Ruiner af Templer og Kongepaladser med Statuer og Reliefer, Vaaben, Smykker, Husgeraad m. m. Billedverkerne er af Bronce eller Sten og forestiller Guder, Konger og mægtige Dyreskikkelser; Relieferne forestiller Slag, Beleiringer, Jagtpartier, Triumftog m. m. Væggene er tildels prydede med Indskrifter (i Kilekrift), hvilke giver vigtige Bidrag til dette eiendommelige Folks Historie. Disse Mindesmærker om en meget udviklet, men forlængst forsvunden Kultur er af overordentlig stor Betydning for Menneskeslægtens ældste Historie. De viser, at den gamle græske Kunst har sine vigtigste Rødder ved Eufrat og Tigris.

Astarte, syrisk Gudinde for den undfangende og fødende Naturkraft. Hendes Dyrkelse var sanselig og vellystig.

Astatiske Naale, to Magnetnaale saaledes forbundne, at Jordmagnetismens Virkning paa dem er saagodtsom ophævet.

Aster, Blomsterslægt af de Kurvblomstredes Familie med talrige Arter i Asien, Amerika og Europa. De har smukke Blomster, og mange Arter dyrkes derfor som Sirplanter i Haver og som Potteplanter.

Asteride, se Korstrold.

Asteroider, se Planetorider.

Asthma, Brystkrampe, Brystbeklemmelse eller Trangbrystighed, en Sygdom, som optræder periodisk og i enkeltvise Anfald, hvorunder den Syge har vanskelig for at drage Aande i Forbindelse med en ængstelig Følelse af Kvælning. Sygdommen forklares hyppigst som en nervøs Krampe i Indaandingsorganerne og Mellemgulvet.

Asti, det gamle Asta Pompeia, By i Norditalien, 5 Mil vest for Alessandria. Byen er Sæde for en Biskop og har en prægtig Kathedralkirke. Digteren Alfieris Fødeby.

Astor, Joh. Jakob, f. 1763, d. 1848, udvandrede fra Tyskland til Amerika, hvor han ved dristige og heldige Spekulationer tjente sig en Formue paa 20 Millioner Dollars; oprettede Astor-Bibliotheket i Newyork, hvilket nu tæller over 150,000 Bind.

Astorga, Emanuel d', f. 1681 i Palermo, d. 1736, har komponeret forskjellige Værker, hvoraf det mest bekjendte er hans Stabat mater.

Astorga, befæstet By i det nordvestlige Spanien, 5 Mil sydvest for Leon. 5,000 Indb.

Astrabad, Asterabad eller Astarabad, By i det nordlige Persien, nær Floden Asters Munding i det Kaspiske Hav; 10,000 Indb.

Astragel, en især i Sydeuropa meget udbredt Planteslægt af de Ærteblomstredes Familie. I Norge findes to Arter: sødbladet Astragel med gule Blomster og Blade af lakrisagtig Smag, og Fjeldastragel med blaa Blomster. Af en sydeuropæisk Art benyttes Frøet som Kaffe (svensk Kaffe eller Astragelkaffe); af en Art i Mellemasien tilberedes Traganthgummi.

Astrakan, russisk Guvernement ved det Kaspiske Hav, 4,100 Kv.mil stort med 601,000 Indb., hvoraf mange Kirgiser og Kalmuker. Det bestaar for det meste af tørre, ufrugtbare Saltstepper. Hovedstaden Astrakan, paa en liden Ø i Volga, 7 Mil fra det Kaspiske Hav, er Sæde for en græsk og en armenisk Erkebiskop, har betydelig Skibsfart og Handel, Størfiske og 48,000 Indb.

Astrakanskind, fine Lammeskind fra Sydrusland.

Astrallampe, argandiske Lampe, se Argand.

Astrognosi, Læren om Stjernernes Navne og gjensidige Stilling. Astrografi, Stjernebeskrivelse. Astrolabium, et af Grækerne opfundet Instrument, hvorved man umiddelbart kan bestemme Stjernernes Stilling i Forhold til Ekliptiken. — Astrologi, den angivelige Kunst af Stjernernes Stilling at kunne forudsige fremtidige Begivenheder, navnlig Menneskets Skjebne, opstod hos Kaldæerne, udbredte sig over det vestlige Asien og blev dyrket endog af store europæiske Stjernekyndige. Kepler og Tyge Brahe befattede sig for det meste kun med Astrologi paa Embeds Vegne. Brahe tilføiede gjerne udtrykkelig ved sine Horoskoper, at Resultatet ikke var at lide paa. Det Kopernikanske System gjorde en Ende paa denne falske Videnskab. — Astrolog, Stjernetyder.

Astronomi, Stjernelære, den Videnskab, som behandler 1) Himmellegemernes tilsyneladende Bevægelser (sfærisk Astronomi), 2) deres virkelige, sande Bevægelser (theorisk Astronomi) og 3) forklarer disse Bevægelser ud fra de almindelige Love om Tyngdekraften (fysisk Astronomi eller Himlens Mekanik). Den praktiske Astronomi omhandler de astronomiske Instrumenters Indretning og Brug og de astronomiske Jagttagelsers Anvendelse paa Tidsbestemmelser og lignende. De første astronomiske Kundskaber skyldes Kaldæerne, Inderne, Kineserne og Ægypterne. De sidstnævnte havde allerede 1400 f. Kr. bestemt Aarets Længde til $365^1/_4$ Dag. Den alexandrinske Skole gav denne Videnskab et betydeligt Fremstød. Aristark beregnede ca. 270 f. Kr. Maanens Afstand fra Jorden, og Eratosthenes foretog den første Gradudmaaling. Hippark opdagede, at Solens og Maanens Afstand fra Jorden er foranderlig, og Ptolemæos (ca. 130 e. Kr.), Oldtidens berømteste Astronom, opstillede et Verdenssystem, som i 1400 Aar blev antaget for det sande. Araberne dyrkede i det 8de og 9de Aarh. Astronomien, idet de oversatte og studerede græske Værker og gjorde selvstændige Jagttagelser. I det 16de Aarh. gjorde Kopernikus den Opdagelse, at Jorden bevæger sig om Solen, Tyge Brahe foretog nøiagtigere Observationer, end man tidligere havde kjendt, medens Kepler fremsatte Læren om, at Planeternes Bane er en Ellipse, og Newton (1642—1727) forklarede Himmellegemernes Bevægelser ved Tyngdelovene (Gravitationstheorien). Siden har Oprettelsen af talrige Observatorier og Opfindelsen af fuldkomnere Instrumenter ledet til en Række af vigtige og overraskende Opdagelser paa Astronomiens Felt. Ved Hjelp af Spektralanalysen kan man nu endog lære Stjernernes fysiske Beskaffenhed at kjende. — Astronom, Stjernekyndig. — Astronomiske Tavler, beregnede Tabeller, som viser, hvor paa Himmelhvelvingen et Himmellegeme til en given Tid befinder sig. — Astronomiske Uhre, nøi-

agtig gaaende Pendeluhre, som bruges under astronomiske Observationer.

Astræa, en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter, opdaget 1845 af Hencke.

Asturien, Provins i det nordlige Spanien, 190 Kv.mil stor med 610,000 Indb.; et paa Naturskjønheder rigt Bjergland med store Skove og betydelige Jern- og Kulgruber. Landets Beboere, Asturierne, af gothisk Herkomst, var de første af alle Spaniere, som blev kristnede.

Astyages, Kyaxares's Søn, Medernes sidste Konge (594—558 f. Kr.), blev ved Pasargadæ besejret af sin Datterson Kyrus og derefter afsat.

Astypalia eller Stampalia, tyrkisk Ø ved Lilleasiens Vestkyst, med 1,500 Indb.

Asuncion, Hovedstad og den vigtigste Handelsby i den sydamerikanske Republik Paraguay, ved La-Plata-floden, med 48,000 Indb.

Asyl, Fristed for Forfulgte, selv Forbrydere. Asylret, Ret til at modtage og beskytte Forfulgte, havde i Oldtiden Templerne, Altrene og Gudebillederne og senere Kirkerne. Asyl betegner nu en for private eller offentlige Midler oprettet Anstalt, hvor fattige Personer optages. Børneasylerne optager Smaabørn, som enten er forældreløse eller i Hjemmet ikke kan faa Pleie og Tilsyn. Det første Børneasyl oprettedes 1779 af Oberlin i Elsass; nu findes talrige saadanne Børnehjem.

Asynjer, se Gudelære, den nordiske.

Atacama, Provins i Chili i Sydamerika, 1,800 Kv.mil stor med 71,000 Indb. Den nordlige Del danner et øde, fra Havet brat opstigende ørkenagtigt Høiland, som fortsætter sig til Grændsen af Bolivia. Hovedstad Copiapo.

Atacamit (Saltkobbererts), et navnlig i Sydamerika forekommende Mineral af grønagtig Farve; pulveriseret benyttes det som grøn Skrivesand.

Atahualpa, den sidste Inkakonge, herskede over Quito og Peru, da Spanierne under Pizarro kom til Landet i det 16de Aarh. Under en Sammenkomst med Pizarro overfaldt denne ham med Svig, tog ham efter et frygteligt Blodbad til Fange og lod ham senere dømme til Baalet. Da Atahualpa endelig lod sig døbe, blev han benaadet med Kvælning og døde 1533 30 Aar gammel.

Atair, Dobbeltstjerne af første Størrelse i Stjernebilledet Ørnen paa den nordlige Himmel.

Ataki, By i den russiske Provins Bessarabien, nord for det Sorte Hav, ved Floden Dniestr. 7,000 Indb.

Atalante, 1) 2 græske Sagnfigurer, den ene Jægerinde, den anden befjendt ved sin Skjønhed og sin Hurtighed i Løb. 2) Navn paa en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Atavisme, Lighed i aandelige og legemlige Egenskaber med Forfædre.

Atbara, Nilens eneste Biflod, udspringer i det abessinske Høiland, gjennemstrømmer Nubien og falder i Nilen syd for Berber.

Atcha, en af de Aleutiske Øer syd for Beringshavet.

Atchin, se Atschin.

Atelier (udt. Atelje), en bildende Kunstners Værksted.

Atessa, By i Mellemitalien ved Adriaterhavet; 5,000 Indb.

Ath, befæstet By i den belgiske Provins Hennegau, ved Floden Dender, med Bomuldsvæverier og 8,000 Indb.

Athabasca eller Athapasca, 1) Flod i britisk Nordamerika, udmunder i Athabascasjøen der gjennem Mackenziefloden har Afløb til Nordishavet. 2) En Indianerstamme i Nordamerika.

Athalia, Ahabs og Jesabels Datter, ægtede Juda Konge Joram, indførte Baalsdyrkelsen i Juda Rige, udryddede hele Kongefamilien af Davids Hus paa Joas nær, men styrtedes fra Tronen og dræbtes 878 f. Kr. (2 Krøn. 23, 15).

Athanasianske Symbol, det tredie af de tre almindelige Troesbekjendelser, fremstiller Kirkens Lære om Treenigheden og Kristi to Naturer. Det kaldes det athanasianske, ikke fordi det er affattet af Athanasius, men fordi det udtrykker den Bekjendelse, han kjæmpede for i sit Liv. Sandsynligvis skriver det sig fra Begyndelsen af det 6te Aarh.

Athanasius, den „store", „Rettroenhedens Fader", en af de ypperste Kirkefædre, f. ca. 300 i Alexandria, d. 373, bekjæmpede seierrig Arius paa Kirkemødet i Nikæa 325, var fra 328 Biskop i Alexandria, men blev, da Arianerne fik Magten ved Hoffet, gjentagne Gange forvist og tilbragte 20 Aar af sit Liv i Landflygtighed.

Athaulf (Adolf), Vestgothernes Konge, fulgte 410 sin Svoger Alarik den første i Regjeringen, erobrede 412 Gallien, ægtede 414 Keiser Honorius's Søster Placida og myrdedes 415 i Barcelona i Spanien.

Atheisme, den Anskuelse, som negter Tilværelsen af en personlig Gud. — Atheist, Gudsfornegter. — Atheistisk, gudsfornegtende.

Athelstan (Ethelstan), Angelsaksernes Konge 925—941, underlagde sig hele England. Hos ham opfostredes den norske Konge Haakon den gode.

Athen, Attikas Hovedstad og Midtpunktet for gammelgræsk Kultur, laa mellem 2 smaa Elve, Kefissos og Ilissos, ved den Saroniske Bugt. Den højestliggende og ældste Del af Byen, Akropolis, laa paa nogle opstigende Kalkklipper; omkring denne Del bredte sig de lavere og senere tilbyggede Bydele. Athen var smykket med en Rigdom af herlige Kunstværker og Bygninger. Paa Akropolis fandtes Templet Parthenon med Fidias's berømte Athenestatue, 34 Fod høi, helt forarbeidet af Guld og Elfenben; Erekteion m. fl. I den lavere By fandtes et Dionysostheater, som rummede 30,000 Mennesker, mange Templer og offentlige Bygninger. Athen havde paa sin Blomstringstid, umiddelbart efter Perserkrigene, under Kimon og Perikles, omtr. ½ Mill. Mennesker (135,000 Fri, 365,000 Trælle). Athenerne udmærkede sig ikke alene ved Kunstsans og Videnskabelighed, men ogsaa ved Vindskibelighed og Handel. Byen havde 3 Havne, hvoraf den største, Piræus, rummede 400 Skibe og var forbunden med Athen ved lange Mure. I hele den romerske Tid var Athen endnu et Hovedsæde for Kunst og Videnskabelighed; først da Konstantinopel havde reist sig, tabte Athens Glans sig efterhaanden. Ved Udgangen af den græske Frihedskrig (1828) stod kun 300 Huse igjen af den engang prægtige By; af Akropolis, der under Kampen mod Tyrkerne var bleven benyttet som Fæstning, var kun Levninger tilbage. Det nuværende Athen, Kongeriget Grækenlands Hovedstad, er bygget paa Nordsiden af Akropolis. Det har herlige Ruiner og Oldtidsmindesmærker, et kongeligt Palads, Universitet samt ikke ubetydelig Skibsfart, Handel og Industri; 44,500 Indb.

Athenagoras, græsk Filosof af den platoniske Skole, levede i Alexandria i det 2det Aarh. e. Kr., blev Kristen og skrev et Forsvarsskrift for Kristendommen.

Athene, græsk Gudinde, se Gudelære, den græske.

Athenæos, græsk Grammatiker, levede ca. 200 e. Kr. i Alexandria og Rom. Hans efterladte Skrifter indeholder kulturhistoriske Oplysninger af stort Værd om de gamle Grækeres huslige Liv, Sæder, Kunst og Videnskab.

Athenæum, oprindelig et Tempel for Athene, senere Betegnelse for en højere videnskabelig Dannelsesanstalt, saaledes den romerske Keiser Hadrians berømte Athenæum for Undervisning i Veltalenhed og Politik; nu undertiden Navn paa videnskabelige Foreninger, ogsaa paa Læseforeninger.

Atherman, i Fysiken ethvert Legeme, som ikke lader Varmestraalerne gaa igjennem.

Athlet kaldtes hos Oldtidens Grækere enhver, som levede af at optræde paa Arenaen i Brydningskamp og andre gymnastiske Lege. Nu betyder Athlet en usædvanlig kraftig udviklet Mand. — Athletisk, stærkbygget, muskuløs.

Athlone (udt. Æddlon), By i Irland, sydvest for Dublin; 6,000 Indb.

Athos, et omtr. $1^1/_2$ Mil bredt og indtil 5,000 Fod højt Bjerg, som fra den makedoniske Halvø Kersones stikker ud i det Ægæiske Hav. Paa Bjerget findes 22 Kirker, 21 Klostre og 480 Kapeller og Eremitboliger med ca. 6,000 græske Munke, som danner et republikansk Samfund under Tyrkiets Overhøihed. Klostrene er i Besiddelse af store Rigdomme. Munkene dyrker Vin og Olie og beskjæftiger sig desuden med Biavl og Forfærdigelse af Helgenbilleder.

Athy (udt. Æthei), By i Irland ved Barrowfloden; 5,000 Indb.

Atlanta, By i Staten Georgia i Nordamerika. Livlig Handel med Korn og Bomuld; 22,000 Indb. 1864 stod her et heftigt, men uafgjørende Slag mellem Unionsgeneralen Sherman og de Konfødereredes General Hood.

Atlanterhavet eller det Atlantiske Ocean kaldes den Del af Verdenshavet, som mellem Europa og Afrika i Øst og Amerika i Vest flyder sammen med Nord- og Sydishavet. Dets Brede mellem Norge og Grønland er 200 Mil, mellem Labrador og Irland 450, mellem Brasilien og Afrika 400, mellem Afrikas Sydspids og Amerika 850, mellem Gibraltar og Nordamerika 950 Mil. Fladeindholdet er 1,626,000 Kv.mil. Atlanterhavet danner flere betydelige Indlandshave og Bugter; i Øst: Nordsjøen med sin Arm Østersjøen, den Biskaiske Bugt, Middelhavet samt Bugten ved Guinea; i Vest: Hudsonsbugten, den Mexikanske Bugt og det Karaibiske Hav. Af stor Betydning er dets Strøm- og Vindforhold, især Passatvindene under Ækvator og de fire Strømme: den sydlige Polarstrøm, Ækvatorialstrømmen, den nordlige Polarstrøm og Golfstrømmen. De nøiagtige Maalinger og Undersøgelser, som har været anstillede i den senere Tid, har berigtiget Kundskaben om Atlanterhavets Dybder. Bunden er for det meste jevn. Kun i Nærheden af Kysterne findes paa enkelte Steder bratte Klippepartier. Middeldybden er ca. 1,300 Favne; henimod Amerikas Kyst gaar Dybden op til ca. 3,300 Favne. I Midten findes store Tangmasser, hvoraf de mest bekjendte er det saakaldte „Sargassohav". Atlanterhavet er Opholdssted for umaadelige Fiskestimer, navnlig af Sild og Torsk. Fire Telegrafkabler over det forbinder Europa med Amerika.

Atlas, en Bjergkjede i det nordvestlige Afrika, hvor den udstrækker sig over en stor Del af Marokko, Algier og Tunis. Idet den beskytter mod Ørkenvindene og fører Vand i rigelig Mængde ned mod Afrikas Nordkyst, er den en Betingelse for dennes Frugtbarhed. Sin største Høide naar Atlas i Marokko i det Høie Atlas med Fjeldtoppene Miltsin (10,000 Fod) og Ajaschin (10,800 Fod). Ved Middelhavets Kyst heder Fjeldkjeden Lille Atlas og i Syd Store Atlas.

Atlask (Satin), et af Silke vævet Stof, som erholder sin særegne, smukke Glans ved en egen Vævningsmethode, der lader Kjedetraadene ligge omtrent fri paa Retsiden.

Atlasktræ, Satin- eller Feroltræ, en haard, porøs Træsort fra Antillerne, som ved Politur antager en atlaskagtig Glans og benyttes til indlagte Arbeider.

Atløy, en Ø i Askevolds Prestegjeld, Nordre Bergenhus Amt, mellem Stavsfjord og Dalsfjord. Øen har faaet sit Navn efter Atle, Jarl i Sogn paa Harald haarfagers Tid. I Slaget i Stavenæsvaag mellem Atle og den mægtige trønderske Jarl Haakon Grjotgaardsøn blev Atle saaret og døde fem Dage efter paa denne Ø.

Atmometer eller **Atmidometer**, Fordunstningsmaaler, Instrument til at maale Hastigheden af Vandets Fordunstning i Atmosfæren.

Atmosfære er overhoved ethvert af gasformige Stoffer dannet Hylster om et Legeme; i Almindelighed den Luftmasse, som omgiver Jorden. Denne bestaar af to Gasarter, Kvælstof og Surstof, der er mekanisk blandede, ikke kemisk forbundne, i Forholdet 79 : 21, samt af Vanddampe i ringe og vexlende Mængde. Desuden forefindes ogsaa høist ubetydelige Kvantiteter af Kulsyre og enkelte andre Gasarter. Blandingsforholdet mellem Luftens Hovedbestanddele er overalt i Atmosfæren det samme, hvorimod Luftmassens Tæthed aftager med Afstanden fra Jorden, idet dennes Tiltrækningskraft, der holder Atmosfæren sammen, aftager med Afstanden fra Jordens Midtpunkt. Luften befinder sig i en uafladelig Bevægelse, hvis oprindelige Aarsag Solvarmen er, idet denne ikke virker ensartet til alle Tider og paa de forskjellige Steder af Jorden. Da Luften udvider sig og bliver lettere, eftersom den opvarmes, vil den over et Sted af Jorden, der særlig opvarmes, blive mindre tæt end sine Omgivelser, stige tilveirs og i Høiden flyde ud til Siderne, medens der nede ved Jordoverfladen fra alle Kanter strømmer ny kold Luft ind for at erstatte den varme, der steg tilveirs. Saaledes opstaar Vinde. De Vanddampe, som Luften under Solvarmens Indvirkning opsuger, fortættes under dens Afkjøling til Skyer og Taage og falder atter til Jorden som Dug, Regn, Hagl eller Sne, alt efter den mindre eller større Afkjøling. Atmosfæren er en Betingelse for alt organisk Liv: de dyriske Organismer indaander dens Surstof, som forbinder sig med Blodets Kulstof til Kulsyre, der udaandes og optages som Næring af Planterne. — Atmosfærens Tryk, hvilket udgjør omtrent 1 Kilogram pr. Kv.centimeter, benyttes som Maale-Enhed for Dampes Spændkraft og Maskinkjedlers Styrke.

Atna Elv, en af Glommens Bielve, kommer fra Gudbrandsdalen, løber gjennem Atnedalen og falder i Glommen i Rendalens Prestegjeld.

Atom. De mindste, udelbare Smaadele, af hvilke ethvert Legeme tænkes at være sammensat, og som for hvert Stof er forskjellige i Størrelse og Form, kaldes Atomer. I Modsætning til denne Atomtheori (ogsaa kjendt blandt de gamle græske Filosofer), som lærer, at Atomet er Grændsen for ethvert Legemes Delbarhed, staar den dynamiske Theori, der antager, at Materien er delbar i det uendelige. De forskjellige Grundstoffers Atomer kan forbinde sig med ét, to eller flere Atomer af andre Grundstoffer, d. e. Atomerne har forskjellig Værdi. — Atomistik, Læren om Atomerne. — Et Stofs Atomvarme er det Antal Varmeenheder, som maa til for at opvarme et Atom 1 Grad.

A tout prix (udt. a tu pri), for enhver Pris.

Atrato, seilbar Flod i Staten Cama i Kolumbia i Sydamerika, udspringer paa Kordillerne og falder i det Karaibiske Hav. 66 Mil lang.

Atrek, Grændseflod mellem Persien og den turkomanske Ørken, udmunder i det Kaspiske Hav. 60 Mil lang.

Atri, By med Bispesæde i Provinsen Chiëti i Syditalien; 10,000 Indb.

Atrider, Atreus's Sønner Agamemnon og Menelaos, græske Anførere i den trojanske Krig.

Atrium kaldtes hos de gamle Romere det Sted i Huset, hvor Familien samledes; senere den med Søiler omgivne Forgaard i de ældste kristne Kirker (Basilikaer).

Atropin, et meget giftigt Alkaloid, som findes i Galnebær og Pigæbler (begge sjeldne i Norge).

Atropos, se Gudelære, den græske.

Atschin (Achem, Atchin) var indtil 1875, da det erobredes af Hollænderne, et malayisk Sultanat paa den nordlige Del af Øen Sumatra. Befolkningen er for største Delen muhamedanske Malayer, og Landet er frugtbart med udviklet Silke- og Bomuldsindustri. Byen Atschin paa Nordvestsiden af Øen har omtr. 40,000 Indb.

Attaché, en ung Diplomat, der er ansat som Hjelper ved et Gesandtskab.

Attalus den første, Konge af Pergamus 240—198 f. Kr., udvidede ved glimrende Seire over Antiochus den anden af Syrien sit oprindelig ubetydelige Rige og traadte i Forbund med Romerne for at sikre sig mod Makedonien og Syrien. Hans Søn og Sønnesøn, Attalus den anden og tredie, fortsatte Forbundet, og den sidste testamenterede ved sin Død 133 sit Rige til Romerne.

Attaque (udt. Attak), Angreb; i Militærsproget Infanteriets og Kavalleriets Anfald.

Attentat, Forsøg paa en retsstridig Handling, i den nyere Tid hyppigst om Mordforsøg, især paa fyrstelige Personer.

Atterbom, Per Daniel Amadeus, fremragende svensk Digter og Forfatter, f. 1790, d. 1855 som Professor i Æsthetik ved Upsala Universitet. Allerede i en ung Alder havde Atterbom med Begeistring studeret de tyske Romantikere, og 1810—13 udgav han tilligemed flere Aandsfrænder Tidsskriftet „Fosforos" (Lysbæreren), hvori han og de andre „Fosforister" med Talent bekjæmpede den akademiske Skole i den svenske Poesi og optraadte som Romantikens Talsmænd i Sverige. Atterboms kritiske og literærhistoriske Arbeider er trods sin Ensidighed af blivende Betydning for den svenske Literatur. Som Digter indtager han en Særstilling i sit Fædreland, idet de betydeligste af hans poetiske Arbeider er Allegorier. Hans Naturssymbolik er dyb og inderlig, men ogsaa uklar og dunkel, det poetiske Udtryk undertiden struet og søgt, medens selve det poetiske Indhold ofte glider bort i en abstrakt og blodløs Tomhed. Det mest vellykkede af hans Arbeider er Digtcyklen Blommorna. I den dramatiserede Allegori paa det menneskelige Liv, Lyksalighetens ö, findes mange herlige geniale Enkeltheder, men ogsaa megen Trivialitet og Ufans.

Attest, skriftligt Vidnesbyrd eller Erklæring. — Attestere, bevidne, bekræfte (mundtlig eller skriftlig).

Attika, Landskab i det gamle Grækenland, den sydøstlige Halvø af det egentlige Hellas, bjergigt, men fattigt paa Vand, frugtbart paa Oliven, 40 Kv.mil stort med 700,000 Indb. i sin Glanstid.

Attila, fra 433—53 e. Kr. Konge over Hunnerne, som fra Asien gjennem Ungarn strømmede ind over Europa. Han forenede under sig alle Hunnernes enkelte Stammer og grundede ved Erobring af de besejrede Skythers og Germaners Lande et Rige, som strakte sig fra Volga ind i Tyskland. Derefter faldt han ind i det østromerske Rige og tvang Keiser Theodosius den anden til en ydmygende Fred, drog 451 mod Vest og trængte frem over Rhinen ind i Gallien med 700,000 Mand. Her bibragte imidlertid den vestromerske Feltherre Aetius ham ved Chalons (paa de katalauniske Marker) et frygteligt Nederlag, som han hevnede ved et rasende Indfald i Norditalien 452. Paa sit Tog mod Rom bevægedes han af et Gesandtskab, som med Pave Leo den første i Spidsen kom ham imøde fra Staden, til at vende om og drage bort. Efter Attilas Død 453 opløstes Hunnernes Rige efterhaanden, og deres Navn forsvandt af Historien. Attila, som selv kaldte sig „Guds Svøbe", er en af de mest raa og grusomme Erobrere, Historien kjender.

Attisk Filosofi, den i Athen blomstrende Filosofi, hvis Hovedrepræsentanter var Sokrates, Plato, Aristoteles m. fl. — Attisk Salt, attisk Vid, aandrig og vittig Tale.

Attitude (udt. Attityd), udmærket og karakteristisk Legemsholdning.

Attorney (udt. Ættørnæ), en lavere Klasse Advokater i England. Det tillades dem at forsvare en Klient skriftlig, men ikke ved mundtligt Foredrag for Retten. — Attorney General (udt. Djennerell) er den engelske Kronadvokats Titel.

Attraktion, se Tiltrækning.

Attribut, enhver (hædrende) Egenskab, som tillægges en Person eller Gjenstand; i den bildende Kunst et Symbol eller Sindbillede til Betegning af et Begreb eller en Person, t. Ex. Korset som Troens Symbol, Palmegrenen som Fredens, Hammeren som Tors, osv.

Atwoods Faldmaskine, et Apparat, som viser Lovene for Legemers frie Fald, opfundet af George Atwood (udt. Atwud), Professor i Fysik ved Universitetet i Cambridge, f. 1745, d. 1807.

Aubagne (udt. Aabanj), By med Rødvinavl i det franske Departement Rhônemundingerne; 8,000 Indb.

Aube (udt. Aab), Flod i Frankrige, udspringer paa Langreshøiden i Departementet Øvre-Marne

og falder i Seinen; 25 Mil lang. — Aube, fransk Departement, udgjør en Del af det gamle Champagne, har megen Kornavl. Hovedstad Troyes.

Aubenas (udt. Aabna), By i det franske Departement Ardèche, ved Foden af Sevennerne; 7,500 Indb. og betydelige Silkevæverier.

Auber (udt. Aabær), Daniel François, berømt fransk Operakomponist, f. 1782, blev 1842 Direktør for Musikkonservatoriet i Paris, d. 1871. De mest bekjendte af hans Operaer er „Den Stumme fra Portici", der skabte hans Verdensberømmelse, „Murmesteren", „Fra Diavolo" og „Den sorte Domino".

Aubert (udt. Aabær), Ludvig Cæsar Martin, f. 1807 i Kristianssand, Søn af Generalmajor Benoni d'Aubert, blev Student 1823, filologisk Kandidat 1832, Lektor i det latinske Sprog ved Kristiania Universitet 1834 og 1840 Professor. Foruden talrige Universitetsprogramer og mindre Afhandlinger om sproglige Emner i inden- og udenlandske Tidsskrifter har han (1874) udgivet det betydelige Verk: „Den latinske Verbalflexion". Desuden har han ved sine klare og grundige Forelæsninger havt en særdeles stor Indflydelse paa det klassiske Sprogstudium ved det nævnte Universitet. — Ludvig Maribo Benjamin Aubert, Søn af den foregaaende, f. 1838, blev 1864 ansat som Professor i Lovkyndighed ved Kristiania Universitet. Han har skrevet flere fagvidenskabelige Afhandlinger og udgav 1877 „De norske Retskilder og deres Anvendelse", første Bind (om Lovene).

Aubervilliers (udt. Aabervilje), By i det franske Departement Seine, nord for Paris, 12,000 Indb.

Aubigné (udt. Aabinje), Theodor Agrippa d', f. 1550, d. 1630, fransk Statsmand og Skribent, traadte som Yngling ind i den protestantiske Hær og kom i særlig Yndest hos Henrik den fjerde, der tilsidst ophøiede ham til Viceadmiral. Som Forfatter og Historieskriver udmærkede han sig ved hensynsløs Kritik og træffende Satire. — Hans Søn Constant d'Aubigné var Fader til den bekjendte Madame Maintenon.

Aubin (udt. Aabæng), By i det franske Departement Aveyron i Sydfrankrige, 9,000 Indb.

Auburn (udt. Aabørn), By i Staten New-York i Nordamerika, har 17,000 Indb. og en 1816 af Staten oprettet stor Straffeanstalt. — Auburnske Fængselssystem, se Fængsel.

Aubusson (udt. Aabysong), By i det franske Departement Creuse; betydelig Tilvirkning af Uldvarer, Tepper og Duge. 6,500 Indb.

Aubusson (udt. Aabysong), Pierre d', f. 1423, d. 1503, Stormester for Johanniternes Ridderorden, indlagde sig Berømmelse ved sit Forsvar af Øen Rhodos mod Tyrkerne under Sultan Muhamed den anden.

Auch (udt. Aasj), By i det franske Departement Gers, ved Floden Gers, med 13,000 Indb. Erkebispesæde; Handel med Uldmanufakturvarer og Vin.

Auckland (udt. Aaklænd), 1) Hovedstad i Provinsen af samme Navn i den engelske Koloni Ny-Séland i Australien, paa Nordøen; 22,000 Indb. 2) By i Grevskabet Durham i England, 8,000 Indb.

Auckland (udt. Aaklænd), William Edw., Peer af England, f. 1750, d. 1814, bekjendt Statsmand og Diplomat, sendtes 1778 til Amerika for at underhandle med Kolonierne og blev senere Statssekretær og Gesandt. Hans Søn George Auckland, f. 1784, d. 1841, var 1835—41 Generalguvernør i Indien.

Aucklandsøerne, en England tilhørende Øgruppe i Syd for Ny-Séland i Australien; Sælhundfangst, Station for Hvalfangere i Sydishavet.

Aude (udt. Aad), Flod i det sydlige Frankrige, udspringer i Øst-Pyrenæerne og falder i Middelhavet, 30 Mil lang. — Aude, Departement i Languedoc i Sydfrankrige, bjergfuldt, men frembringer Korn, Vindruer og Sydfrugter i Overflod; 286,000 Indb.

Audh (Oude), engelsk Provins i Forindien, 1,130 Kv.mil stor med 11 Millioner Indb. Hovedstad Lucknow.

Audiens, Foretræde hos en Fyrste eller anden høitstillet Person.

Audiffret-Pasquier (udt. Aadifre-Paskie), Edm. Armand Gaston, Hertug af, fransk Statsmand, f. 1815, blev 1871 Medlem af Nationalforsamlingen, 1875 livsvarig Senator og 1876 Senatets Præsident, hvilken Stilling han indehavde til Januar 1879.

Auditorium, Høresal; ogsaa den paa et Foredrag hørende Forsamling.

Auditør, en Embedsmand, som i militære Retssager leder Forhørene og fremstiller den Skyldiges Brøde samt indstiller ham til Lovens Straf, uden i Almindelighed at deltage i Domsafsigelsen.

Audubon (udt. Aadybong), John James, Amerikas største Ornitholog, f. 1790, d. 1851, bereiste Vestens Floder for at iagttage Fuglelivet, hvorom han udgav mange udmærkede Verker.

Audun Hugleiksson med Tilnavnet Hestakorn, ogsaa Audun af Hegranes, var en fornem Nordmand, som levede i Slutningen af det 13de Aarh. og var beslægtet med Kongehuset. Han var 1270—80 Stallar hos Kong Magnus Haakonsøn og nød stor Anseelse for sin Lovkyndighed, under Erik Magnussøn kongelig Fehirde (Skatmester) og benyttedes ofte som Afsending til Udlandet, blandt andet til Skotland 1293 for at afslutte Giftermaal mellem Erik og den senere skotske Konge Robert Bruces Søster. Da Kong Erik var død og hans Broder Haakon havde besteget Tronen, lod denne 1299 Audun fængsle og ca. 3 Aar efter hænge som anklaget for at være meddelagtig i en Plan om at udelukke Haakon fra Tronfølgen.

Auerbach, By i Sachsen med 5,000 Indb. Bomuldsindustri.

Auerbach, Berthold, tysk Digter, f. 1812 af jødisk Slægt, ofrede sig efter endte Universitetsstudier udelukkende for literær Virksomhed og vandt snart ved sine „Schwarzwälder Dorfgeschichten" (Landsbyhistorier), der udkom 1843, et betydeligt Navn. Efter disse fulgte Romanerne: „Paa Høiden", „Landstedet ved Rhinen" og „Waldfried". Hans samlede Skrifter udkom i Stuttgart 1864 i 22 Bind; 2det Oplag 1871.

Auersperg, gammel østerrigsk Adelsslægt, af hvilken Carlos Vilhelm, Fyrste af Auersperg, f. 1814, har spillet en fremragende politisk Rolle; han var Fører for de frisindede, tyske Godseiere paa den bøhmiske Landdag og 1868—71 østerrigsk Førsteminister. — Anton Alexander, Greve af Auersperg, f. 1806, d. 1876, en af de mere fremragende tyske Digtere i den nyere Tid, bekjendt under det paatagne Navn Anastasius Grün. Sit Navn som Digter grundlagde han

især ved sit politiske Tendensdigt, „Spaziergänge eines Wiener-Poeten", hvilket gjorde stor Opsigt. Han spillede ogsaa en betydelig politisk Rolle. — Adolf Vilhelm Auersperg, f. 1821, er en af Østerriges mest fremragende Statsmænd.

Auerstädt, Landsby i preussisk Sachsen, hvor Franskmændene under Marskal Davoust 1806 slog Preusserne under Hertug Karl af Brunsvig.

Auerswald, preussisk Adelsslægt, hvoraf tre Brødre, Hans Adolf Erdmann (f. 1792, myrdet 1848), Rudolf (f. 1795, d. 1866) og Alfred (f. 1797, d. 1870) von Auerswald, har spillet en fremragende politisk Rolle i det preussiske Statsliv som Medlemmer af Nationalforsamlingen.

Augereau (udt. Aasjeraa), Pierre François Charles, f. 1757, d. 1816, fransk Militær, deltog med Berømmelse i næsten alle Napoleon den førstes Krige, hvorfor han 1804 ophøiedes til Marskal og 1805 til Hertug af Castiglione. Efterat Napoleon var styrtet 1814, gik han over til Ludvig den attende, som udnævnte ham til Pair af Frankrige, hvorfor Napoleon under de hundre Dage erklærede ham for en Forræder og tilbageviste hans Underkastelse. Efter Slaget ved Waterloo fik han heller ingen Ansættelse under Ludvig den attende.

Augias, en græsk Sagnkonge, hvis Stald Herkules alene kunde rense ved at lede to Floder gjennem den. Deraf Udtrykket Augiasstald om hvad der ved forfsat Uorden og Forsømmelighed er bragt til en høi Grad af Vildrede.

Augier (udt. Aasje), Emil, f. 1820, er en af den nyere Tids mest fremragende og talentfulde dramatiske Digtere i Frankrige, siden 1858 Medlem af Akademiet. Hans betydeligste Arbeider er Skuespillene: „Gabrielle", „En fornem Svigersøn", „Giboyers Søn" og „Familien Fourchambault".

Augila, Oase i den libyske Ørken.

Augit, ogsaa Pyroxen, et Kiselsyre-Mineral, hvoraf en Varietet, den grønne, gjennemsigtige Diopsid, lader sig slibe og benytte til Smykker. Augiten optræder i Norge som Bestanddel af enkelte Bergarter, saasom Augitporfyr og Gabbro.

Augment, Forøgelse, i Grammatiken et Tillæg til Begyndelsen af et Ord, hvorved dettes Betydning forandres, især Tillæg til et Verbum i de forbigangne Tider (i Sanskrit og Græsk).

Augne Elv, i Nordre Trondhjems Amt, udspringer paa Gulstadhøiden nær Rigsgrændsen, gjennemløber Augnedalen og falder ved Stenkjær i Trondhjemsfjorden.

Augsburg, By i Baiern, ved Floden Lech, med ca. 57,000 Indb. Den danner Midtpunktet for det sydtyske Jernbanenet, er Bispesæde og en af Tyskl ands smukkeste Byer med en Mængde prægtige og monumentale offentlige og private Bygninger. Den blev grundlagt af Romerne som Koloni 13 f. Kr., blev 1276 fri Rigsstad, var i Middelalderen en verdensberømt Handelsstad og kom 1806 under Baiern. I denne By holdtes de for Protestantismen vigtige Rigsdage 1530, 1547—48 og 1555, paa hvilken sidste den Augsburgske Religionsfred sluttedes.

Augsburgske Konfession, den lutherske Kirkes vigtigste Bekjendelsesskrift, udarbeidedes af Melanchton under Raadførsel med Luther og andre protestantiske Theologer. Den indeholder 21 Artikler om de fornemste Troesspørgsmaal og 7 om de afskaffede Misbrug og overraktes Keiseren paa Rigsdagen i Augsburg 1530, forsynet med de evangeliske Fyrsters og Rigsstæders Underskrifter. Paa Keiserens Befaling udarbeidede 3 katholske Theologer en Gjendrivelse af Bekjendelsesskriftet, hvilken Melanchton besvarede med en Apologi for den Augsburgske Konfession. Senere gjorde Melanchton Forandringer, navnlig i Læren om Nadverden, for at forsone Luthers og Kalvins Anfuelser. I Norge og Danmark indførtes den uforandrede Augsburgske Konfession som Bekjendelsesskrift 1574, i Sverige 1593.

Augurer kaldtes hos Romerne Medlemmerne af et Præsteskab, som af Fuglenes Flugt og Skrig tydede Fremtiden og Gudernes Villie.

August, Høstmaaned, den 8de Maaned i Aaret, med 31 Dage, har faaet Navn efter Keiser Augustus.

August, Navn paa flere Kurfyrster af Sachsen. August den første, f. 1526, d. 1586, efterfulgte sin Broder Moritz ved dennes Død 1553 i Kurfyrsteværdigheden, forstod ved klog Benyttelse af Begivenhederne at udvide saavel sin egen Magt som sit Lands Grændser, indførte Forbedringer i Lovgivning, Forvaltning og Skolevæsen og fremmede Handel, Industri og Agerbrug. — August den anden, Fredrik, den stærke, tillige Konge af Polen, f. 1670, d. 1733, fulgte 1694 sin Broder Johan Georg den fjerde i Kurværdigheden og valgtes 1697 ogsaa til Konge i Polen, efterat han var gaaet over til den katholske Tro. Som østerrigsk Feltherre i Krigen mod Tyrkerne viste han megen Tapperhed. Han tiltraadte det nordiske Forbund mod Sverige 1700, men blev af Karl den tolvte efter flere Nederlag ved Freden i Altranstädt 1706 nødt til at frasige sig den polske Trone, som han dog efter Slaget ved Pultava 1709 igjen besteg. Ved Ødselhed og Pragtsyge forarmede han sit Land. En af hans mange Friller, Aurora Königsmark, fødte ham Sønnen Moritz, den bekjendte Marskal af Sachsen. Hans eneste ægte Søn var August den tredie, f. 1696, d. 1763, som ved Faderens Død blev Kurfyrste af Sachsen, men først 1736 erkjendtes som Konge af Polen. Hans Yndling Grev Brühls ukloge Politik indviklede ham i den Schlesiske Krig og Syvaarskrigen. Preusserne besatte to Gange hans Arveland Sachsen, og August flygtede den sidste Gang til Polen.

Augusta, 1) Hovedstad i Staten Maine i Nordamerika, ved Floden Kennebek; 8,000 Indb. 2) By med Arsenal i Staten Georgia i Nordamerika, ved Floden Savannah; 15,000 Indb.

Augustenborg, en Sidelinie af det oldenborgske Kongehus, nedstammer fra Kristian den tredies Søn Hans (den yngre), hvis Sønnesøn Ernst Günther, d. 1689, byggede Slottet Augustenborg paa Als, hvorefter Slægten tog Navn. — Hertug Kristian Augustenborg, f. 1798, gjorde Krav paa at være Arving til Slesvig-Holsten og stillede sig i Spidsen for Oprøret mod Danmark 1848. Hans Søn Fredrik, f. 1829, erklærede sig ved Fredrik den syvendes Død 1863 som Regent i disse Provinser, men puttedes til Side af Preussen.

Augusti, Joh. Krist. Wilh., tysk protestantisk Theolog, f. 1772, d. 1841, især bekjendt ved sit Skrift om den kristelige Arkæologi.

Augustinere, Augustinereremiter, en i det 13de Aarh. i Italien opstaaet Betlerorden,

som 1567 af Pave Pius den femte anerkjendtes som den fjerde Tiggerorden. Den udartede i det 14de og 15de Aarh., hvilket foranledigede Dannelsen af flere nye Ordenssamfund med strengere Regler, saaledes det sachsiske, som Luther tilhørte. Der stiftedes ogsaa Nonneklostre, Augustinerinder. Augustinerordenen, som i det 16de Aarh. havde udbredt sine Klostre over hele Europa, er i den nyere Tid ophævet i de fleste Lande.

Augustinus, Aurelius, den største Kirkefader i den vesterlandske Kirke, f. 354 i Numidien, undervistes af sin fromme Moder Monika i Kristendommen, men hengav sig først til et yppigt Liv, idet han samtidig i sin Søgen efter Sandheden med Iver studerede hedensk Veltalenhedslære og Filosofi, først i Karthago, senere i Rom og sidst i Milano, hvorhen Biskop Ambrosius's Veltalenhed havde lokket ham. Men han fandt mere end Veltalenhed; han fandt i Troen paa Kristus den Sandhed og den Fred, hvorefter hans urolige Hjerte saa længe havde søgt. I Paasken 387 blev han døbt af Ambrosius, og sammen med sin Moder, der havde fulgt efter ham til Milano, vendte han snart efter tilbage til Afrika. Paa Hjemveien døde Monika i Ostia, nær Rom. Senere virkede han som Præst og Biskop i Hippo til sin Død 430. Hans seierrige Kamp med Pelagianerne dreiede sig især om Synd og Naade, og til hans Læreudvikling viser saavel den lutherske som den reformerte Kirkelære tilbage. I det hele taget udøvede Augustinus gjennem sine talrige Skrifter en overordentlig frugtbar Indflydelse baade paa Samtidens og Eftertidens Kirke. I sine berømte „Bekjendelser" (confessiones) har han skildret sit Ungdomsliv lige til Moderens Død med sjelden Aabenhed og ydmyg Anger.

Augustinus, Englands Apostel, Benediktinermunk, sendtes 596 med 40 andre Munke af Pave Gregor den første til Britannien for at omvende Angelsakserne til Kristendommen. Understøttet af Kong Ethelbert af Kents kristne Dronning Bertha lykkedes det ham at døbe en stor Del af Folket forunden Kongen selv. Han blev 598 Erkebisp af Canterbury og døde 607.

Augustus, Cajus Julius Cæsar Octavianus, Grundlæggeren af det romerske Keiserdømme, f. 63 f. Kr., blev adopteret af Julius Cæsar, hvis Søsterdattersøn han var, og af ham indsat til hans Arving. Da Cæsar Aar 44 var myrdet, forstod Octavian ved klog Benyttelse af Omstændighederne at komme til Magten og i 20 Aars Alderen at tiltvinge sig Konsulatet Aar 43, hvorpaa han forenede sig med Antonius og Lepidus til det bekjendte 2det Triumvirat. Efterat Triumvirerne 42 havde besejret Brutus og Cassius ved Filippi og dermed brudt Frihedsmændenes Modstand, fik Octavian ved Delingsforliget i Brundusium (40) de vestlige Lande og Illyrien, hvorover han blev Enehersker, efterat Lepidus (36) var fortrængt, og ved Antonius's Død efter Slaget ved Aktium 31 stod han endelig som Enehersker over hele det romerske Rige. Han lod imidlertid de fleste af Republikens Institutioner blive staaende i Formen; men han forstod at forene alle de høieste Værdigheder i sin Person og herskede i Virkeligheden enevældig. Hans Regjering var maadeholden og klog. Landets Næringsveie, Forvaltning og Retsforfatning fremmedes og forbedredes, og flere heldige Krige sikrede og udvidede Rigets Grændser. Octavian, som af Senatet blev hædret med Tilnavnet Augustus, d. e. den „ærværdige", var en høit dannet Mand, der ivrig understøttede Literatur og Kunst, saa at hans Regjering, „den augusteiske Tidsalder", endog betegner den romerske Literaturs Blomstringstid. Keiser Augustus døde i Nola i Kampanien Aar 14 e. Kr. Hans Stedsøn Tiberius blev hans Efterfølger.

Augvaldsnæs, se Agvaldsnæs.

Auktion, Handling, hvorved Ting eller Gjenstande opraabes til Salg til Høistbydende. Hos os maa Tvangsauktioner, d. e. saadanne, som en Fordringshaver rekvirerer, altid bestyres af en dertil beskikket offentlig Myndighed, hvorimod enhver efter Lov af 17de Juni 1869 er berettiget til ved Auktion at afhænde Ting, han forøvrigt har Ret til at sælge. — Auktionarius, den, som forestaar en Auktionsforretning. — Auktionskonditioner, de Betingelser, hvorpaa Bortsalget sker. — Auktionsrekvirent, den, som forlanger en Auktion afholdt.

Aula, hos de gamle Grækere og Romere en aaben Forgaard i Bygningerne; i Middelalderen Lægfolkenes Plads i Kirken. Nu betegner det den store Forsamlingssal i et Universitet (aula academica).

Aulich, Ludvig, f. 1792, sluttede sig 1848 som østerrigsk Oberstløitnant med sit Regiment til den ungarske Revolution, blev 1849 ungarsk General og Krigsminister, men stemte tilligemed Görgei for Underhandling med Russerne og blev samme Aar med 12 andre Generaler hængt.

Aulis, By i Bøotien i det gamle Grækenland, hvor Agamemnon samlede den græske Flaade mod Troja.

Aumale (udt. Aamal), tidligere Grevskab i Frankrige, 1527 ophøiet til Hertugdømme for en Sidelinie af Huset Lothringen. Hertugerne af Aumale spillede som ivrige Katholiker under de franske Religionskrige en fremtrædende Rolle. Claude den anden, Hertug af Aumale, var en af Hovedmændene for Bartholomæusnattens Blodbad. — Aumale, By i Departementet Nedre-Seine i Frankrige, bekjendt ved sine mineralske Kilder (Staalbade).

Aumale (udt. Aamal), Henri Eugène Filip Louis d' Orleans, Hertug af, Ludvig Filips 4de Søn, f. 1822, blev 1847 Generalguvernør i Algier, som han 1848 ved Efterretningen om Februarrevolutionen forlod og begav sig til England. Ved den fransk-tyske Krigs Udbrud 1870 tilbød han først Napoleon den tredie og siden Republiken sin Tjeneste, men begge Gange forgjeves. I 1871 blev han imidlertid indvalgt i Nationalforsamlingen, var 1873 Præsident for den over Marskal Bazaine nedsatte Krigsret og blev senere Chef for 7de Armékorps. Han har skrevet Afhandlinger om franske militære Forhold samt „Prinserne af Condés Historie" og blev 1871 Medlem af det franske Akademi.

Aurdal, Nordre og Søndre, to Prestegjeld i Valders, Kristians Amt. Nordre Aurdals Prestegjeld bestaar af Sognene Aurdal, Ulnæs, Svennæs, Skrutvold og Nordre Etnedalen; Søndre Aurdals af Sognene Bagn, Renli, Bruflat og Hedalen.

Aure, Prestegjeld i Romsdals Amt, bestaar af Sognene Aure og Valsøfjord.

Aure, se Ørret.

Aurelianus, Cajus Domitius, romersk Keiser 270—276 e. Kr., var Feltherre under Valerian og Klaudius den anden og blev efter den sidstes Død udraabt til Keiser. Han førte Regjeringen med streng Haand, undertvang oprørske Statholdere og tilbagedrev de germaniske Folks Angreb, saa at han fuldt fortjente det Tilnavn „Rigets Gjenopretter", som blev givet ham. Paa et Tog mod Perserne blev han dræbt ved Snigmord.

Aurelius, Markus, se Antoninus.

Aurelle de Paladines (udt. Aarell-dø-Paladin), f. 1804, indtraadte 1823 i den franske Armé og blev under Krimkrigen Divisionsgeneral. Under den fransk-tyske Krig 1870 kommanderede han den saakaldte Loire-Armé og vandt først en større Seier over Tyskerne, men blev slagen, efterat disse havde faaet Forstærkninger, hvorefter han maatte rømme Orleans. Efter dette Nederlag blev han afsat af Gambetta, indvalgtes 1871 i Nationalforsamlingen, blev 1875 livsvarig Senator og døde 1877.

Aurengzeb, Stormogul af Indien, f. 1619, styrtede sin Fader fra Tronen og dræbte sine Brødre for selv at komme til Magten. Sit Land, som han ved Erobringer betydelig udvidede, styrede han med Kraft og Klogskab, saa at Stormogulernes Rige under ham naaede sin høieste Magt. Han beskyttede Kunster og Videnskaber og traadte i et venskabeligt Forhold til Europæerne. Efter hans Død 1707 forfaldt Riget imidlertid snart.

Aurengabad eller **Aurungabad**, By i Forindien med 60,000 Indb., var under Aurengzeb Stormogulernes blomstrende Residensstad.

Au revoir (udt. Ao-revoar), paa Gjensyn.

Aurich, By i Hannover, 5,000 Indb.

Aurikel (Primula) hører til Aurikelfamilien, hvoraf en Mængde forskjellige Arter forekommer i Norge, deriblandt Marie Nøglebaand, som blomstrer i Mai.

Aurillac (udt. Aarijak), By i det franske Departement Cantal (Auvergne), 11,000 Indb., bekjendt ved sine aarlige Hesteveddeløb. Betydelig Fabrikation af Kniplinger.

Auripigment eller **Operment** forekommer i Naturen i gjennemsigtige, glinsende, citrongule Krystaller, er en Forbindelse af 61 Dele Arsenik og 39 Dele Svovl og findes som Mineral især i Ungarn, Siebenbürgen og Harzen. Det kan ogsaa fremstilles kunstig ved Opheding af Svovl med Arsen. Er, skjønt giftigt, en søgt gul Malerfarve.

Aurland eller **Urland**, Præstegjeld i Sogn, Nordre Bergenhus Amt, med Sognene Vangen, Flaam, Nærø og Underdal.

Aurora, hos Romerne Morgenrødens Gudinde.

Aurora, By i Illinois i Nordamerika, ved Fox River, med betydelig Jernindustri og Handel. 11,000 Indb.

Aursun Sjø, se Glommen.

Auskultation, Undersøgelse af Legemet (Hjerte, Lunger m. m.) ved Ørets eller Hørerørets Hjelp. Auskultant, Auskultator, den, som saaledes undersøger.

Ausonia, en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Auspicier kaldtes de Varsler, som de romerske Augurer tog af Fuglenes Flugt osv., for et Foretagendes heldige eller uheldige Udfald; nu Lykkevarsel; ogsaa Beskyttelse, Opsyn, Ledelse („under ens Auspicier").

Aussig, By i Bøhmen, ved Floden Bielas Udløb i Elben, 13,000 Indb.

Austerlitz, en liden By i Mähren øst for Brünn, hvor Napoleon den første i Slaget ved Austerlitz („Trekeiserslaget") den 2den December 1805 vandt en fuldstændig Seier over den russisk-østerrigske Armé under Keiserne Alexander den første og Frans den anden.

Austin (udt. Astinn), siden 1844 Hovedstad i Texas i de Forenede Stater; 5,000 Indb.

Austraat eller **Østraat**, et gammelt norsk Herresæde paa Ørlandet i Fosen i Søndre Trondhjems Amt. Dets første bekjendte Eier var Finn Arnesson (se Arnmødlingeætten). Efter hans Død faldt Gaarden til Kongerne, som omkr. 1100 gav den til Kaare Kongsmaag (af Saxvikætten); hans Slægt uddøde med Jon 1214, med hvis Datter Gaarden kom til Aasulf Jarlsfrænde (af Reinsætten), der var med at dræbe Hertug Skule 1240. I Slutten af det 14de Aarh. eiedes Gaarden af Else Ottesdatter (Rømer) og senere af hendes Efterkommere, de yngre Rømere. Den norske Rigsraad Nils Henriksson (Gyldenløve) fik den med sin Hustru Ingerd Ottesdatter (d. 1555), og med deres Datter Lucia kom den til hendes Mand Jens Bjelke; derefter gik den i Arv til dennes Efterkommere, blandt hvilke Kanslerne Jens Bjelke (d. 1659) og Ove Bjelke (d. 1674). Den sidste opførte den nuværende borgmæssige Bygning med Kapel og Fængsel. I Bjelkes Slægt forblev Austraat til 1710, da Lagmand Dreier i Trondhjem kjøbte den. Senere har den flere Gange gaaet over til nye Slægter. Gaarden har Sagbrug, betydeligt Laxefiske og føder omtrent 100 Kjør og 30 Heste.

Australien (d. e. Sydlandet), den femte Verdensdel, dannes af Fastlandet Australien og en Mængde større og mindre Øer og Øgrupper i Stillehavet og det Indiske Hav. Den hele Verdensdel har en Udstrækning fra Øst til Vest af ca. 139 Længdegrader og fra Nord (Krebsens Vendekreds) til Syd af 70½ Bredegrad. Den samlede Størrelse anslaaes til mellem 160,000—180,000 Kv.mil med en Befolkning af ca. 4—5 Mill. Fastlandet Australien (Nyholland) er ca. 140,000 Kv.mil stort med 2 Mill. Indb.; det danner Verdensdelens vestlige Del og er i Syd ved Bassstrædet skilt fra Tasmanien og i Nord ved Torresstrædet fra Ny-Guinea. Det Australske Arkipel eller Oceanien inddeles af nyere Geografer i fire Grupper: 1) den vestlige Gruppe, Melanesien, („de Sortes Land"), beboet af Australnegre (Papua's), indbefatter Ny-Guinea, Tasmanien, det Nybritanniske Arkipel, Salomonsøerne, Nyhebriderne, Nykaledonien, Fidschi-Øerne og Santa Cruz-Øerne; 2) Polynesien, den østlige Gruppe, hvortil Samoa-, Tonga- og Cooksøerne, Selskabsøerne (Tahiti-Arkiplet), Taumotu- og Markesasøerne samt de fjerntliggende Sandwichsøer hører; 3) Mikronesien, den nordvestlige Gruppe, bestaar af Karolinerne, Ladronerne samt Marschalls- og Gilbertsøerne; 4) den sydvestlige Gruppe, der dannes af Ny-Sëland med Norfolk og omliggende Øer. — Det australske Fastland adskiller sig saavel med Hensyn til Landets Bygning og Beskaffenhed som ved sit

Plante- og Dyreliv fuldstændig fra de øvrige Verdensdele. Kysterne, som i det hele taget ikke er meget indskaarne af Havet, er ved de talrige udenfor liggende Rev og Banker paa flere Steder næsten utilgjængelige. Kun paa Sydostkysten findes flere gode Havne. Landets Indre danner vidstrakte Dalstrækninger og Høisletter, hvorfra talrige afsondrede Bjerggrupper og Bjergkjeder hæver sig. Alene ved Øst- og Sydostkysten naar disse en mere betydelig Høide og Udstrækning; i de australske Alper i Sydost stiger Warragongbjergene op til 7000 Fods Høide. Landet har kun et eneste større Flodsystem, nemlig Floden Murray med Murrumbidgre og Darling; den udspringer i Warragongbjergene og udmunder paa Sydkysten. Murray's Længde er ca. 350 Mil, hvoraf 300 seilbare. Af andre seilbare Floder gaar Hawksbury, Hunter og Brisbane mod Øst, Svanefloden, Murchison, Gascoyne og Fortescue mod Vest, samt Victoria mod Nord. De betydeligste Indsjøer er Gairdner, Torrens (Saltsump), Eyre og Austin. — Verdensdelens Klima er i den nordlige Del fuldstændig tropisk, med to Aarstider, nemlig Regntiden fra Oktober til Mai og den tørre Aarstid fra Mai til Oktober. Paa Østkysten veksler det i fire Aarstider med Vaarens Indtræden i September. Hvad Øerne angaar, har disse paa Grund af Havluftens Indflydelse et Klima, som selv i Nærheden af Ækvator har en jevn, behagelig Middelvarme, og paa mange af dem hersker i Virkeligheden et stadigt Foraar. — Planteverdenen er paa Fastlandet temmelig fattig, især paa Arter, hvorimod den paa Øerne i Rigdom og Frodighed kan sammenlignes med det Indiske Arkipels. Indførte Kulturplanter trives imidlertid ogsaa paa Fastlandet meget godt. Dyreverdenen mangler næsten fuldstændig de i de andre Verdensdele almindelige Arter, saaledes alle Rovdyr med Undtagelse af Dingoen (en mellem Ulven og Ræven staaende Dyreart), Insektædere og Aber, men har til Gjengjeld Former, som ikke findes andensteds, saasom: Kænguruh, Wombat, Næbdyret og det flyvende Ekorn, og blandt Fuglene: Kasuaren, den sorte Svane og Talegallanhøns. Faar, Hornkvæg og Heste er indførte og trives godt. — Af Mineralier findes Salt, Stenkul, Jern, Kobber, Tin og Sølv. Rige Guldleier opdagedes 1851 i Ny Sydwales og Victoria og fremkaldte en umaadelig Indvandring fra alle Verdens Kanter til det nye Guldland. — Befolkningen paa Tasmania, Fastlandet og Ny-Séland bestaar for en stor Del af indvandrede Nybyggere (mest Englændere, Tyskere og Kinesere), medens de Indfødte mere og mere forsvinder. Disse adskiller sig i to forskjellige Typer, Australnegerne, Papua's, især fremherskende paa de vestlige Øgrupper (Ny Guinea, Ny Kaledonien og Nybritannien), og Malay-Negerne, især i den østlige Del. Flere af de indfødte Stammer er omvendte til Kristendommen, som t. Ex. Selskabs- og Sandwichsøernes Beboere; blandt andre hersker endnu det fuldstændigste og laveste Hedenskab (Fetischdyrkelsen). — Det hele australske Fastland anses som engelsk Besiddelse. Det bestaar af Kolonierne 1) Ny-Sydwales med Hovedstad Sidney; 2) Queensland med Hovedstad Brisbane; 3) Vest-Australien med Hovedstad Perth; 4) Victoria med Melbourne som Hovedstad; 5) Syd-Australien med Hovedstad Adelaide, hvortil ogsaa Nord-Australien og Alexandraland hører. Andre britiske Kolonier i denne Verdensdel er: 6) Tasmania med Hovedstad Hobartstown; 7) Ny-Séland med Hovedstad Auckland; 8) Fidschiøerne med Hovedstad Levuka. I den nyere Tid har Franskmændene besat Markesasøerne, Selskabsøerne, Nykaledonien og nogle af Taumotuøerne. Nordamerikanerne har foruden endel mindre Øer taget Skipperøerne i Besiddelse. Sandwichsøerne danner et efter europæiske Former regjeret Kongerige. — Efterat Magellan 1521 havde opdaget Ladronerne, og flere Øgrupper var fundne af Menezes, Saavedra og Mendana, betraadte Hollænderen Tasman 1606 først Nordkysten af Australiens Fastland. Hollænderne gjorde i den første Halvdel af det 17de Aarh. flere vigtige Opdagelser, og den berømte Cook fandt under sine Verdensomseilinger i 1768—79 Sandwichsøerne, Cooks- (eller Hervey-) Øerne, Ny-Kaledonien o. fl., ligesom han nærmere bestemte ældre Opdagelser og gjennemseilede Torresstrædet. Senere er nye Opdagelser gjorte af Lapeyrouse, d'Entrecasteaux, Vancouver, Baudin, Marchand, Bass o. fl. Fastlandets Indre er i de sidste Aar med stor Iherdighed og rigt Udbytte gjennemreist og udforsket af Sturt, Leichhardt, Stuart, Gregory, Mac Kinlay, Warburton, Giles og Forrest m. fl. Med den stigende Indvandring, Handel, Samfærdsel og materielle Fremgang overhoved har det europæiske Kulturliv mere og mere udbredt sig ogsaa over denne Verdensdel.

Austrasien eller Austrien (d. e. Østriget) var under Merovingerne Navn paa Frankerrigets østlige Besiddelser, Lothringen og Belgien samt Landene ved Rhinen. Under Karl den stores Efterfølger indlemmedes disse Lande i Tyskland.

Austria Sund, et paa Øer rigt Stræde ved det af den østerrigske Nordpolsexpedition opdagede Polarland, befaret 1874 af Payer.

Authentisk, ægte, oprindelig, troværdig, t. Ex. om et Skrift, som bevises at være skrevet af den Forfatter og til samme Tid og Sted, som det selv eller andre opgiver. — Authentisk Lovfortolkning, at Lovgiveren selv ved en yngre Lov direkte eller indirekte fortolker en ældre.

Autichamp (udt. Aatisjang), den franske Adelsfamilie Beaumonts Tilnavn. — Charles de Beaumont, Greve af Autichamp, f. 1770, d. 1852, var 1792—99 en af Vendéernes Førere, men underkastede sig Republiken, traadte i Napoleon den førstes Tjeneste og blev under Restaurationen Generalløitnant og Pair. Under Julirevolutionen gjorde han et mislykket Forsøg paa at faa en legitimistisk Reisning istand i Vendé, blev dømt til Døden, men benaadet.

Autobiografi, Selvbiografi, Beskrivelse af eget Liv og Levnet.

Auto-da-fé, se Inkvisition.

Autodidakt, selvlært, en, som paa egen Haand uden Lærer eller Undervisning har tilegnet sig sine Kundskaber i en eller anden Retning.

Automat, en Menneske- eller Dyrefigur, som paa Grund af en skjult Mekanisme af sig selv kan efterligne Menneskers eller Dyrs Bevægelser og Stillinger. — Automatisk, mekanisk, i Modsætning til hvad der sker med Overlæg.

Autonomi, Myndighed for Provinser eller mindre Dele af et Land til at give Love og bindende Bestemmelser i indre, lokale Anliggender.

Autor eller **Auktor**, egentlig Ophavsmand, især en Forfatter. — Autorisation, Bemyndigelse, Stadfæstelse eller Bekræftelse. — Autorisere, bemyndige, berettige, gjøre gyldig. — Autoritet kaldes en Person, et Kollegium eller en Forsamling, som enten paa Grund af fremragende Dygtighed eller andre fremtrædende Egenskaber besidder stor Anseelse, og hvis Mening i en Sag derfor tillægges stor Vegt. — Autoriteter, Embedsindretninger (f. Ex. et Departement), Embedsmænd, især Øvrighedspersoner.

Autun (udt. Aatøng), By i det franske Departement Saone et Loire; 12,000 Indb.

Auvergne (udt. Aavernj), gammel Provins i det sydlige Frankrige, indbefatter de nuværende Departementer Puy-de-Dôme, Cantal og Øvre-Loire. Landet gjennemskjæres af Auvergnebjergene, en Sidegren af Sevennerne. Befolkningen ernærer sig for det meste ved Agerbrug og Fædrift.

Auxerre (udt. Aasærr), By i det franske Departement Yonne, 20 Mil sydøst for Paris, 16,000 Indb. Byen er Sæde for en Erkebisp og har en prægtig Kathedralkirke.

Auxiliærtropper, Hjelpetropper.

Auxonne (udt. Aasonn), befæstet By i det franske Departement Côte d'Or, 5 Mil sydøst for Dijon med 6,000 Indb., et Arsenal og Kanonstøberi.

Ava, i ældre Tider Kongen af Birmas prægtfulde Hovedstad ved Irawaddi; ligger nu i Ruiner.

Ava, Sjøstad paa Øen Sikok i Japan.

Avallon (udt. Avalong), By i det franske Departement Yonne, bekjendt for sin Rødvin; 6,000 Indb.

Avan eller Afvan, en ca. 16 Mil lang Indsjø i Vesterbottens Len i svensk Norrland. Dens vestlige Del kaldes Horn-Avan og dens østlige Stor-Avan.

Avance (udt. Avangs), Forspring; Fordel, Fortjeneste, Overskud. At sælge en Vare med Avance er at sælge den med Gevinst. Avance kaldes ogsaa den Pris eller Kurs, som en Vexel eller Pengesort har over Pari; Ordet er da ensbetydende med Gevinst eller Agio.

Avancement (udt. Avangsemang), Forfremmelse. — Avancere, rykke fremad (om en Armé); rykke op i en høiere Post (om Embedsmænd o. l.).

Avantgarde, Fortrav, Hærafdeling, som rykker frem foran en Armés Hovedstyrke.

Avanturin eller Solsten, en Feldspatart, hvori er indsprengt smaa, tavleformige Jernglanskrystaller, der giver den et smukt, glimrende Udseende, hvorfor den ogsaa bruges til Smykkesten. Den findes ved Kragerø, Tvedestrand og paa Hitterø.

Avarerne, en mongolsk Folkestamme, som i det 6te Aarh. fra Kaukasus oversvømmede det østlige Europa og paa sine Plyndringstog trængte dybt ind i Tyskland. De blev ca. 800 slagne af Karl den store og forsvinder i det 9de Aarh. fra Historien, idet de tildels smeltede sammen med Magyarerne. Spor af deres Leire, de saakaldte avariske Ringe, findes endnu i de Lande, hvor de slog sig ned.

Aveiro (udt. Aveiru), Havneby i den portugisiske Provins Beira ved Floden Bougas Munding; 7,000 Indb. Udførsel af Salt og Vin.

Aveiro, Dom José, Hertug af, f. 1708, Overhofmester hos Kong Johan den femte af Portugal, gjorde 1758 i Forening med nogle Sammensvorne et mislykket Forsøg paa at myrde Johans Eftermand, Josef den første. Aaret efter blev han tilligemed sine Sønner og flere andre Adelsmænd henrettet under store Pinsler. Samtidig blev Jesuiterne, der befkyldtes for at være meddelagtige i Mordforsøget, forviste fra Portugal. Senere grundige Undersøgelser gjør det sandsynligt, at Støretedelen af de Dømte har været uskyldige.

Avellino, By i Syditalien i Provinsen Avellino, 20,000 Indb.; Bispesæde.

Avellino, Francesco, f. 1788, d. 1850, bekjendt italiensk Arkæolog og Numismatiker.

Ave Maria (d. e. „Hil dig, Maria!"), ogsaa kaldet Engelens Hilsen, er en Bøn, som Katholikerne beder til Jomfru Maria.

Aventinerbjerget, se Rom.

Aventinus, Johannes (egentlig Thurmayr), f. 1477, d. 1534, Tysklands mest fremragende Historiker i det 16de Aarh.

Avenue (udt. Aveny), en med Træer beplantet Indgang (Indkjørsel) til en Gaard, en By og lign.

Averrhoës (egentlig Ibn-Roschd), f. 1120, d. 1198, en berømt arabisk Læge og Filosof, var under Almohaderne ansat i høie Embeder i Spanien og Afrika, men affattes, da hans filosofiske Studier gjorde ham mistænkt for Vranglære. Han fortolkede og oversatte Aristoteles paa Arabisk. Desuden udgav han et medicinsk Verk „Colliget".

Avers, Forsiden paa en Mynt; Kronesiden.

Aversa, By i Syditalien med 21,000 Indb., bekjendt for sine mousserende Vine. Bispesæde. Den grundlagdes af Normannerne 1022 og var den første normanniske Koloni i Italien.

Avertere, bekjendtgjøre, underrette om, gjøre opmærksom paa. — Avertissement (udt. Avertissemang), Bekjendtgjørelse, Tilkjendegivelse.

Averøen, en Ø i Romsdals Amt, tæt ved Kristianssund, udgjør Størstedelen af Kværnæs Prestegjeld.

Aves, en Holland tilhørende Gruppe Smaaøer i det Karaibiske Hav, ved Kysten af Venezuela.

Avesta, en liden By i Dalarne i Sverige med et ikke ubetydeligt Kobberverk samt Jernverk og Støberi. Var tidligere Myntstedet for Sveriges Kobbermynt.

Aveyron (udt. Avæirong), 1) Departement i det sydlige Frankrige, begrændses af Departementerne Tarn, Lot, Cantal og Lozere; 160 Kv.mil stort med 400,000 Indb. 2) Flod i Sydfrankrige, udspringer i Departementet Aveyron og falder i Tarn; 30 Mil lang.

Avezzano, By i den italienske Provins Aquila; 6,000 Indb.

Avicénna (egentlig Ibn-Sina), f. 980, d. 1037, arabisk Filosof og berømt Læge. Hans medicinske System „Kanun" betragtedes i Aarhundreder som Lægekunstens Grundlag.

Avigliano (udt. Aviljano), By i den italienske Provins Potenza, med 11,000 Indb.

Avignon (udt. Avinjong), By i Departementet Vaucluse i Sydfrankrige, med 38,000 Indb. Byen er Sæde for en Erkebisp og har en prægtig Kathedralkirke samt flere milde og videnskabelige Stiftelser. Den var i Oldtiden en romersk Koloni, kom senere under Burgund og 1251 til Grevskabet Provence, kjøbtes med omliggende Land 1348 af Paven, var fra 1303—77 syv Pavers Residens og kom 1790 under Frankrige.

Avila, By i Provinsen Avila i Gammelkastilien i Spanien, 12 Mil nordvest for Madrid. Bispesæde; 7,000 Indb.

Avila, Gil Gonzalez d', f. 1577, d. 1658, Kannik i Salamanca, bekjendt spansk Historieskriver.

Avila y Zuniga (udt. Djuniga), Don Luiz d', spansk Feltherre under Karl den femte, hvis Fortrolige han var. Har skrevet et værdifuldt Verk om den Schmalkaldiske Krig.

Avis, Beretning; Efterretning; se Advis. — Avisskib eller Aviskib, et mindre, hurtiggaaende Krigsskib, som benyttes til Affendelse af Ordrer, Efterretninger osv.

A vista, ved Forevisning (efter Sigt); à vista Vexel, en Vexel, som betales ved Forevisningen.

Avlona, tyrkisk By ved Adriaterhavet; 6,000 Indb. Skildpaddehandel.

Avnbøg, se Bøg.

Avola, Havneby i Provinsen Syrakus paa Sicilien; 12,000 Indb.

Avranches (udt. Avrangsj), By i det franske Departement La Manche i Normandiet; 9,000 Indb., Laxefiske og Kniplingsindustri.

Ax, se Blomsterstand.

Axe betyder i Almindelighed en Midtlinie. — I Fysiken og Mekaniken betegner Omdreiningsaxe den rette Linie gjennem et Legeme, hvilken under dettes Omdreining uforandret beholder sin Plads. — Verdensaxen, den Linie, hvorom Himmelhvelvingen i 24 Timer synes at dreie sig fra Øst mod Vest. — Jordens Axe, den gjennem begge Poler gaaende Linie, omkring hvilken Jordens Omdreining foregaar. Jordaxen falder indenfor Polerne sammen med Verdensaxen. — En Magnets Axe er den Linie, som forbinder begge dens Poler. — Diets optiske Axe er Linien gjennem Hornhudens og Krystallinsens Centrum.

Axel, en Stang af Jern, Staal eller Træ, hvorpaa et Hjul dreier sig, enten saaledes, at Axlen ligger stille, eller saa, at den dreier sig med Hjulet. — Axel, Skulder. — Axelhulen, den mellem Armen og Brystet liggende Hulning af Skuldren.

Axelhus og **Axelstad**, se Kjøbenhavn.

Axelsonnerne, se Thott.

Axeometer, et Instrument, som angiver Rorets Stilling paa et Skib.

Axinit, en Stenart af Granitfamilien, forekommer blandt andre Steder i Kongsbergs Sølverks Gruber i brunagtige, kileformige Krystaller.

Axiom, se Grundsætning.

Axishjort, en Hjorteart, som forekommer i Bengalen i Ostindien; den er af Størrelse som et Daadyr, har lange, tynde Takker og hvidplettet Skind.

Ayacucho (udt. Ajakutsjo), By ved Floden Huamunga i Peru i Sydamerika, med 30,000 Indb., Universitet og Bispesæde. Den spanske Vicekonge La Serna led her 1824 et Nederlag, som havde Perus Uafhængighedserklæring tilfølge.

Ayala, Pedro Lopez d', kaldet el Viejo, f. 1332, berømt spansk Statsmand, Historieskriver og Digter, d. 1407.

Ayamonte, befæstet By i Andalusien i Spanien, ved Floden Guadianas Munding, 6,000 Indb.; Sardelfiske.

Aylesbury (udt. Elsbørri), By ved Floden Themsen i Buckinghamshire i England; 7,000 Indb.

Ayr (udt. Er), Grevskab (Shire) i Sydskotland, paa Vestkysten, ved Clydefjorden, 48 Kv.mil stort med 200,000 Indb. Ayrshire er temmelig bjergfuldt, har Kul- og Jerngruber og betydelig Kvægavl. Ayrshireracen er bekjendt. — Ayr, Sjøstad ved Clydefjorden, en vakker By i Grevskabet Ayr, med 20,000 Indb.

Ayrer, Jakob, næst Hans Sachs Tyskl ands bedste dramatiske Digter i det 16de Aarh., d. som keiserlig Notar i Nürnberg 1605.

Aytoun (udt. Eitoun), William Edmonstoune, f. 1813, skotsk Digter, Forfatter af Ballader og satiriske Digte, d. 1865 som Professor i Veltalenhed ved Edinburghs Universitet.

Ayubiderne, se Saladin.

Ayuthia, By i Bagindien paa en Ø i Floden Menam, forhen Kongeriget Siams Hovedstad; 30,000 Indb.

Azara, José Nicolo d', bekjendt spansk Diplomat og Lærd, f. 1731, d. 1804 i Paris. — Hans Broder Felix d'Azara, f. 1746, d. 1811, indlagde sig Fortjeneste ved sine Undersøgelser af La-Platalandene.

Azeglio (udt. Asiljo), Massino Taparelli, Marchese d', italiensk Forfatter og Statsmand, f. 1798, d. 1866, lagde sig først efter Maleri og Musik, men sluttede sig derpaa til Manzonis Arbeide for Italiens Gjenfødelse og søgte ved Romaner og talrige politiske Skrifter at vække Folkets Fædrelandskjærlighed, kjæmpede 1848 mod Østerrigerne i Venedig og ved Piacenza, blev 1849 Medlem af det sardinske Deputeretkammer og kort efter Førsteminister indtil 1852, da han maatte vige Pladsen for den kraftigere og mere vidtgaaende Cavour.

Azimgarh, Distrikt i Indien, 145 Kv.mil stort med 1½ Million Indb. — Azimgarh, By i Distriktet med 16,000 Indb.

Azimuth. Ved en Stjernes Azimuth forstaaes den Bue af Horizonten, som ligger mellem Meridianen og den gjennem Stjernen lagte Høidecirkel. Azimuth er østlig eller vestlig, eftersom Stjernen iagttages før eller efter sin Kulmination. — Azimuthalcirkel kaldes paa astronomiske Instrumenter en graderet, vandret (horizontal) Cirkelbue, hvorved Azimuth maales.

Azincourt (udt. Asængkur), By i det franske Departement Pas-de-Calais. Her vandt den engelske Konge Henrik den femte 1415 en berømt Seier over Franskmændene under Konnetablen af d'Albret.

Azorerne (Høgøerne), en Gruppe af ni Øer (San Miguel, Santa Maria, Terceira, Graciosa, San Jorge, Pico, Fayal, Flores og Corvo) i Atlanterhavet, mellem Afrika og Amerika, under 37—40° n. Br., med et samlet Fladeindhold af 46 Kv.mil og med 260,000 Indb. af portugisisk Herkomst. Øerne er af vulkansk Oprindelse, bjergfulde, med bratte Kyster, og frugtbare, har et mildt og fugtigt Klima og frembringer Korn, Vin og Sydfrugter. Hovedstad Angra paa Terceira. Azorerne blev opdagede 1432 af Portugiserne, i hvis Besiddelse de endnu er.

Aztekerne, se Mexiko.

Azur (Lazur), den smukke himmelblaa Farve.

B.

B, den anden Bogstav i de fleste Alfabeter; den er en Læbekonsonant. I Musiken betyder b som Tegn foran en Note, at denne skal tages en halv Tone dybere.

Baad, et lidet, dels aabent, dels med Dæk forsynet Fartøi, som drives frem med Aarer eller Seil. En fladbundet aaben Baad kaldes Pram. Andre Benævnelser paa aabne Baade er: Snekke, Jolle, Skjækte. Paa store Skibe kaldes de forskjellige Baade efter sin Størrelse: Storbaad (Barkasse), Slup, Jolle eller Gig.

Baade, Knut, norsk Landskabsmaler, f. 1808 ved Stavanger, modtog sin første kunstneriske Uddannelse i Kjøbenhavn og var senere en Tid Elev hos Professor Dahl. Han lagde sig i Begyndelsen efter Historiemaleriet; først meget senere fandt han sit rette Felt: Landskab i Maanelys. Paa dette snevre Omraade har han leveret udmærkede Kunstværker, som især i Tyskland, hvor han siden 1848 har havt fast Bopæl, har fundet megen Anerkjendelse; 1861 fik han paa den store Udstilling i Genf 1ste Medalje. Af Baades Malerier eier Nationalgalleriet i Kristiania „Skibbrud ved den norske Kyst"; de øvrige findes spredte i inden- og udenlandske Museer og Privatsamlinger.

Baader, Frans Xaver von, genial katholsk Filosof, f. 1765 i München, d. 1841 som Professor i Filosofi dersteds. Han søgte gjennem Spekulationen at forene den katholske Theologi med Filosofien og arbeidede for Kirkens Frigjørelse fra Pavens Herredømme.

Baadshage, et tilsjøs brugeligt Redskab, som bestaar af en 5—6 Alen lang Stang, der i den ene Ende er forsynet med en Pig og Hage af Jern.

Baadsmand, paa Krigsskibe en høiere Underofficer, som har Tilsyn med Master, Takelage, Skibets Forsyning og Aftakling; paa Koffardiskibe den første Matros.

Baae eller **Boe**, **Bode** (G. N. bodi), se Havbund.

Baal (udt. Bahl), hos Babylonierne Bel, d. e. Herre eller Hersker, var en af de høieste Guder hos de gamle semitiske Folk, navnlig Fønikerne og Babylonierne. Baal var en Legemliggjørelse af Naturens livgivende og befrugtende Kraft. Den kvindelige Hovedguddom, den undfangende og fødende Gudinde, hed hos Babylonierne Baaltis, hos Fønikerne Astarte. Baalsdyrkelsen var vild og sanselig og forbunden med Menneskeofringer. Den blev indført i Israels Rige af Akab ved hans Giftermaal med Jesabel, Datter af Sidoniernes Konge Ethbaal (1 Kong. 16, 31), men igjen udryddet af Jehu (2 Kong. 10, 28).

Baalbek (udt. Balbek), d. e. Baals Stad, Grækernes Heliopolis, engang en stor og rig By mellem Libanon og Antilibanon. I det 7de Aarh. blev den erobret af Kalifen Omar, 1401 af Timur og ødelagdes 1759 ved Jordskjelv. Nu en ubetydelig By nordvest for Damaskus med storartede Ruiner, især af det gamle Soltempel.

Baand, Forbindelsesmidler; i Anatomien Forbindelsesmidlerne mellem de enkelte Knokler.

Baandfisk, af de Pigfinnedes Orden, er meget langstrakte, stærkt sammentrykte, med flade Sider og meget smaa Skjæl. Til Baandfiskene hører Vaagmæren eller Sølvkveiten, 6—8 Fod lang, 1 Fod høi og 1—2 Tom. tyk, der undertiden forekommer ved Island og det nordlige Norge,

Baandjern, flade, tynde Jernstænger, bruges til Tøndebaand og lignende. — Baandkjæde, en leddet Kjæde, som bruges til at forplante Bevægelse.

Baandorme, se Bændelorme.

Baard Guthormsson paa Rein, en bekjendt, men ikke synderlig fremragende norsk Stormand i det 12te Aarh., nedstammede ligesom Reinsætten, hvortil han hørte, fra den engelske Jarl Toste Godvinsson, ægtede Cecilia, en Søster af Kong Sverre, til hvem han trofast sluttede sig, og faldt i Slaget mod Øfteggerne i Florevaag ved Bergen 1194. Se forøvrigt Art. Inge og Skule.

Babadagh, By i den rumænske Provins Dobrudscha; 10,000 Indb.

Babakande, By i Vestafrika i Fellatalandet, 10,000 Indb.

Babbage (udt. Bebbædsj), Charles, engelsk Mathematiker, f. 1790, d. 1871, opfandt den første Regnemaskine, som han dog ikke fik fuldendt.

Babel eller **Babylon** var Hovedstaden i Babylonien (Sinear). Byen skal have havt sit Navn af den Forvirring, som opstod ifølge 1 Mos. 11, 9, eller af Afguden Bel (Bels Stad) og laa 170 Mil i Øst for Jerusalem, paa begge Sider af Eufrat, i Form af en Firkant, hver Side 120 Stadier lang, eller i Omkreds 12 Mil. Den var omgiven af to Mure, hvoraf den ydre var 160 Fod høi og 96 Fod bred; den indre var 360 Stadier lang, og kun den var endnu til paa Alexander den stores Tid (ca. 330 f. Kr.). 100 Kobberporte førte ind gjennem Murene. De to Bydele, som var overordentlig regelmæssige, med brede og lige Gader i rette Vinkler, var forbundne med hinanden ved en overhvelvet Bro, bygget af Kvadersten. I den større østlige Del laa de af Nebukadnezar anlagte Haver samt Merodaks Borg og Tempel (nu Babil-Ruinen). Babylon var Residens for alle babyloniske Konger og blev paa Grund af sin Størrelse og Pragt kaldet det store Babel (Dan. 4, 30). — Allerede i det 3die Aartusen f. Kr. var Byen Sæde for en høi Kultur, men delte Babyloniens Skjebne og forfaldt under Perserkongerne. Endnu sees en Mængde Ruiner af denne Oldtidens umaadelige Stad.

Bab-el-Mandeb, d. e. „Taarernes Port", et 4½ Mil bredt Stræde mellem Afrika og Arabien, hvilket forbinder det Indiske Hav med det Røde Hav. Midt i Strædet ligger den befæstede Klippeø Perim, der tilhører England.

Babels Taarn, et Tempel i Babylon med et 570 Fod høit Taarn, ifølge det Gamle Testamente (1 Mos. 11) opbygget til et Samlingssted for Noahs Efterkommere, hvilke dog ved Sprogforvirringen spredtes over Jorden.

Babeuf (udt. Babøf), François Noël, f. 1764, forlangte i et Blad, han udgav, Jordeiendommenes ligelige Fordeling mellem Borgerne, og stod under Direktorialregjeringen i Spidsen for en kommunistisk Sammensværgelse, hvorfor han 1797 blev henrettet.

Babinet (udt. Babine), Jacques, fransk Fysiker, f. 1794, d. 1872, bekjendt som fremragende Videnskabsmand og som Konstruktør af forskjellige fysikalske Apparater.

Babington (udt. Bæbbingt'n), Anthony, en ung, rig engelsk Adelsmand, som stillede sig i Spidsen for en mislykket Sammensværgelse mod Dronning Elisabeths Liv for at befri Dronning Maria Stuart af Skotland. Han blev henrettet 1586.

Babrios, græsk Fabeldigter fra det 2det Aarh. e. Kr. I 1844 opdagedes 123 af hans Fabler i et Kloster paa Bjerget Athos, og senere er flere nye fundne.

Babujanerne, spansk Øgruppe ved Indiens Østkyst, nord for Filippinerne, tilsammen ca. 10 Kv.mil store, med 7,000 Indb.

Babur eller Baber, f. 1483, d. 1530, Timurs Sønnesøn, grundede Stormogulernes Rige i Indien, efterat han 1526 havde erobret dette Land. Hans Efterkommere, Baburiderne, beholdt Stormogul-Værdigheden til 1857.

Babylonien (Bibelens Sinear), et af Verdens ældste Riger, omfattede det frugtbare Lavland ved nedre Eufrat i Mesopotamien. Det blev grundet i det 3die Aartusen f. Kr. af turanske Folk (Kaldæerne), som opfandt Kileskriften og udviklede en betydelig Kultur, og blev derefter erobret af Semiter fra Arabien, hvilke smeltede sammen med den overvundne Befolkning. I 8de og 7de Aarh. f. Kr. var det babyloniske Rige hyppig undertvunget af Assyrerne, indtil Statholderen Nabopolassar (625—604 f. Kr.) i Forening med den mediske Konge Kyaxares omstyrtede det assyriske Rige og grundede et selvstændigt nybabylonisk Dynasti. Hans Søn Nebukadnezar (604—561) overvandt 605 den ægyptiske Konge Neko ved Karkemis, ødelagde 586 Jerusalem og førte Juda Riges Indbyggere som Fanger til Eufrat (2 Kong. 25) og erobrede 573 Syrien. Det mægtige Rige forfaldt snart og blev 538 erobret af den persiske Konge Kyrus. Efterat Babylonien afvexlende havde staaet under Makedonernes, Romernes, det Nypersiske Riges, Arabernes og Persernes Herredømme, blev det 1638 e. Kr. erobret af Tyrkerne. — Kaldæerne besad en alsidig og høit udviklet Kultur. De opfandt et Mynt-, Maal- og Vegtsystem, udviklede en betydelig Industri og Kunst og gjorde store astronomiske Opdagelser. Landet var gjennemskaaret af storartede Kanaler. De dyrkede flere Guder, af hvilke den øverste var den evige Gud El. Hovedstaden var Babel eller Babylon.

Babyloniske Exil, Jødernes Fangenskab i Babylonien fra 588—536 f. Kr., da Kyrus gav dem Lov til at vende tilbage til sit Land (2 Krøn. 36, 22—23). I Kirkehistorien Pavernes tvungne Ophold i Avignon 1309—77.

Baccalaureus, tidligere Betegnelse for den laveste akademiske Grad.

Baccarat (udt. Bakkara), By i fransk Lothringen; 5,000 Indb. Stor Krystalglasfabrik.

Bacchanalier, Fester til Ære for Guden Bacchus, i hvilke fra først af blot Kvinder deltog; nu Betegnelse for udsvævende Drikkelag. — Bacchanter, Deltagere i en Bacchusfest.

Bacchus, se Gudelære, den græske.

Bacciochi (udt. Batsjokki), Felice Pasquale, f. 1762, d. 1841, ægtede Napoleon den førstes ældste Søster Maria Elisa Bonaparte, f. 1777, d. 1820. Da hun blev regjerende Fyrstinde af Lucca og Piombino, fik Bacciochi Titel af Fyrste.

Baccio della Porta (udt. Batsjo), se Bartolommeo.

Bach, Johan Sebastian, berømt tysk Tonekunstner, f. 1685 i en anset, oprindelig ungarsk Musikerfamilie, d. 1750 (i de sidste Aar blind), virkede paa forskjellige Steder i Tyskland som Organist og komponerede talrige Værker, dels kirkelig, dels verdslig Musik, af hvilke de fleste udmærker sig saavel ved Tankerigdom og Dybde som ved ren og fuldendt Kunst. Bach er den betydeligste protestantiske Kirkekomponist. Den ældste og mest begavede af hans Sønner, Vilhelm Friedmann Bach, f. 1710, Komponist og fremragende Organist, døde i Fattigdom og Elendighed 1784. Dennes Broder Karl Filip Emanuel Bach, f. 1714, d. 1788, har store Fortjenester af Klaverteknikens Udvikling. To yngre Brødre, Johan Kristian, f. 1735, d. 1782, og Kristof Fredrik, f. 1732, d. 1795, var ligeledes begavede Musikere.

Bach, Alexander Anton, Friherre af, østerrigsk Statsmand, f. 1813, gjorde sig først bekjendt som dygtig Advokat i Wien, blev 1848 en indflydelsesrig politisk Leder samt Justitsminister og 1849 Indenrigsminister, arbeidede som saadan for en absolutistisk Centralisation i Rigets Forvaltning og var Ophavsmand til Konkordatet af 1855. Efter den italienske Krig blev han afskediget og var derpaa en Tid Østerriges Afsending i Rom.

Bache, Otto, f. 1839, bekjendt dansk Dyremaler, blev 1872 Medlem af Kunstakademiet i Kjøbenhavn.

Bachelier (udt. Basjelie), Jean Jaques, f. 1724, d. 1805, udmærket fransk Blomster- og Frugtmaler, navnlig paa Porcelæn.

Bachmut, By med Alabast- og Stenkulsbrud i det russiske Guvernement Jekaterinoslav; 18,000 Indb.

Bachtijarerne, et gjestfrit, tappert og krigersk Bjergfolk i det østlige Luristan; det staar under persisk Overhøihed og tæller omtrent $^1/_2$ Million Mennesker.

Back, (udt. Bæk), Sir George, engelsk Nordpolsfarer, f. 1796, var med Franklin paa hans to Reiser til Amerikas Nordkyst, foretog 1833—35 og 1836—37 Opdagelsesreiser til Nordishavet, opdagede den store Fiskeflod, men søgte forgjeves at naa Ishavet fra Hudsonbugten; udnævntes 1867 til Admiral og døde 1878.

Backergunge eller **Bakarganj**, Distrikt i Forindien, 290 Kv.mil stort med ca. $2^1/_2$ Mill. Indb.

Backhuysen, hollandsk Marinemaler, f. 1631, d. 1709, underviste Peter den store af Rusland i Skibstegning under Czarens Ophold i Holland.

Backnang, By i Würtemberg, ved Floden Murr; ca. 6,000 Indb.

Backs Fiskeflod eller Thluitsja (opdaget af George Back), Flod i britisk Nordamerika, kommer ud fra Store Slavesjøen, gaar gjennem flere Sjøer og falder i Ishavet ligeoverfor Kong Williams Land; 130 Mil lang.

Backwoods (udt. Bækwudds), Bagskove, kaldtes af de første Nybyggere i Amerika de umaadelige Urskove i Vest for Alleghanybjergene; nu Betegnelse for det fjerne Vestens ubebyggede Skovstrækninger.

Bacon (udt. Bek'n), Francis, Lord af Verulam, berømt engelsk Statsmand og Filosof, f. 1561, d. 1626, udmærkede sig allerede under Dronning Elisabeth og blev under hendes Eftermand 1617 Storseglbevarer, 1619 Lordkansler og Baron, men dømtes 1621 for Bestikkelighed og Misbrug af Statssegletil en Bod af ½ Million Kroner og Fængselsstraf i Tower. Han benaadedes kort efter, men opnaaede ikke mere sin tidligere Anseelse. Bacon er Grundlæggeren af den nyere Filosofi. Han bekjæmpede Skolastikernes Maade at søge Sandheden paa og paaviste, at deres tomme og taagede Tankeforsøg ikke kunde lede til blivende Resultater, og at en aldeles sikker videnskabelig Erkjendelse alene kan naaes ad Erfaringens og Forsøgets Vei. De betydeligste af de følgende engelske Filosofer fortsatte i hans Spor.

Bacon (udt. Bek'n), Roger, engelsk Naturforsker, f. 1214, d. 1292, traadte 1240 ind i Franciskanerordenen, gjorde flere vigtige Opdagelser i Fysiken, Kemien og Lyslæren (Forstørrelsesglas), ligesom han forbedrede den julianske Kalender. Han blev gjentagne Gange fjernet fra sin Lærestol og tilsidst kastet i Fængsel, dels fordi han revsede Munkene for deres Vankundighed og usædelige Liv, og dels fordi han som samvittighedsfuld Naturforsker var mistænkt af Tidens Orthodoxi.

Bacs Bodrog, Distrikt i Ungarn, mellem Donau og Theis, 187 Kv.mil stort med 580,000 Indb.

Bad, 1) Neddypning af det menneskelige Legeme eller Dele deraf i Vand eller anden Vædske, eller Legemets Overrislen med Vand; ogsaa Indvirkning af andre Stoffer, gas- og dampformige, eller af faste Substanser (Sand, Myr) paa Legemets Hud. 2) Sted, hvor de nødvendige Indretninger haves til en let og bekvem Brug af Bad (Badeanstalt, Badested). — Badning tjener til at vedligeholde Sundheden og afværge Sygdom, idet Legemet renses og forfriskes, dels virker den helbredende. Brugen af Bad er omtrent ligesaa gammel som Menneskeslægtens Kultur. Den omtales i de ældste mythologiske Sagn, og hos de fleste Oldtidsfolk i Orienten fandtes meget fuldkomne Badeanstalter. Hos Jøderne var det en religiøs Pligt at bade før Bønnen og efter Ofringen. Ligesaa paabyder Koranen Muhamedanerne at tage flere Bad om Dagen. I Spanien oprettede Maurerne talrige med stor Luxus udstyrede Badeindretninger. Grækerne og Romerne havde talrige offentlige Bade; alene i Rom fandtes over 800. Hos Grækerne, der aldrig gik til et Maaltid uden først at have badet sig, var flere religiøse Ceremonier forbundne med Badningen. I Rom, hvor varme Bad først kom i Brug, blev Badestederne i Keisertiden endog almindelige Forlystelsessteder. Ved Korstogene kom Bad mere i Brug i England, Frankrige og Tyskland; men først i forrige Aarh. begyndte de i Europa at blive almindelige og mere fuldkomne. I folkerige Byer og Distrikter oprettedes Badeanstalter, i hvilke der var Anledning til mod en ringe Betaling ogsaa at tage et varmt Bad. Nu findes saadanne Badeanstalter overalt i enhver større By. Foruden varmt Vandbad har man nu Dampbad (russisk Bad), Flod- og Sjøbad, Bad i hed, tør Luft (romersk eller tyrkisk Bad), elektrisk Bad, Douchbad m. fl. — Ligesaa er det først i vort Aarhundre man tilfulde har lært at forstaa Betydningen af Mineralbad som Helbredelsesmiddel. Paa mange Steder har man fundet mineralske Kilder, hvis Vand har en større eller mindre helbredende Kraft. Flere af disse Badesteder er blevne berømte og besøges hvert Aar af Tusender. Af mineralske Bade findes i Norge St. Olafs Bad paa Modum og Eidsvolds Bad. Havvandet langs Norges Kyst er paa Grund af sin Renhed og store Saltholdighed et fortrinligt Badevand. Især langs Sydkysten findes derfor talrige Sjøbad, af hvilke det mest bekjendte er Sandefjords.

Badagri, Havnestad i et Negerrige af samme Navn paa Slavekysten i Guinea; 10,000 Indb.

Badajoz (udt. Badahos), befæstet By ved Floden Guadiana i Estremadura i Spanien, med Udførsel af Sæbe og Læder; 23,000 Indb.. Bispesæde. Erobret af Franskmændene under Soult 1811 og af Englænderne under Wellington 1812.

Badalona, By ved Middelhavet i Provinsen Barcelona i Spanien; 9,500 Indb.

Baden, Storhertugdømme langs Rhinens høire Bred i Sydtyskland, mellem Elsass i Vest, Schweiz i Syd, Würtemberg i Øst og Baiern og Hessen-Darmstadt i Nord, 277 Kv.mil stort med ca. 1½ Mill. Indb., af hvilke to Trediedele er Katholiker og omtrent en Trediedel Protestanter. Det er for det meste et Bjerg- og Bakkeland, som fra Sydvest mod Nordøst gjennemstryges af Schwarzwald, medens enkelte afsondrede Bjergpartier og Høiletter opfylder den sydøstlige Del. Kun den vestlige Strimmel hører til den flade Rhindal. Af dets mange smaa Bifloder til Rhinen er Neckar, som gjennemstrømmer den for sin Naturskjønhed bekjendte Neckardal, den betydeligste. Klimatet er i Rhindalen varmt og mildt. Landet er meget frugtbart og veldyrket og frembringer Korn, Kjøkkenvexter, Frugt, Vin, Tobak, Mandler og Kastanier og af Mineralriget Stensalt og en Del Jern. Det har over 60 varme Kilder og derfor flere meget besøgte Bade. Samfærdselsmidlerne er betydelig udviklede, Handelen livlig, og Industri og Fabrikdrift staar paa et meget høit Trin. De betydelige Skove er Gjenstand for en omhyggelig forstmæssig Behandling. Det har to Universiteter, et protestantisk i Heidelberg og et katholsk i Freiburg. Hovedstad Karlsruhe. — Efterat Landet i Begyndelsen af Middelalderen havde tilhørt Alemanerne og efter dem Frankerne, blev Markgrevskabet Baden som et eget Fyrstendømme grundlagt af Rudolf den første i den sidste Halvdel af det 13de Aarh. Hans Efterfølgere udvidede ligesom han selv Fyrstendømmet ved Erobringer og Giftermaal, men delte det gjentagne Gange, indtil det 1771 blev endelig forenet under den baden-durlachske Linie. Karl Fredrik tiltraadte 1806 Rhinforbundet og fik Titel af Storhertug, og hans Efterfølger Karl Ludvig sluttede sig 1815 til det tyske Forbund og gav 1818 Landet en konstitutionel Regjeringsform, der var den mest frisindede i Tyskland, ligesom Baden var det tyske Land, som gik forrest med Hensyn til politiske Reformer. Karls Farbroder og Efterfølger Ludvig foretog imidlertid reaktionære Forandringer i Forfatningen. Februarrevolutionen i 1848 fremkaldte flere Opstande, Tropperne sluttede sig til Borgerne, og Polaken Mieroslawski fik Kommandoen over den revolutionære Armé. Han slog Rigsarmeen;

men da Prenssen sendte et Korps til Hjelp for denne, blev Opstanden undertrykt, 30 af Oprørerne henrettede og den gamle Tingenes Orden gjeninduført. Under Krigen mellem Preussen og Østerrige 1866 stod Baden paa dettes Side, men sluttede sig kort efter til Preussen, deltog i Krigen mod Frankrige og indtraadte i November 1870 som Forbundsstat i det tyske Rigsforbund.

Baden eller **Baden-Baden**, By i Distriktet af samme Navn, med 11,000 Indb., et af de mest besøgte Badesteder i Tyskland, (ca. 50,000 Badegjester aarlig), med tyve 37—57° R. varme Kilder.

Baden, 1) By og Badested ved Floden Schwekat i Nærheden af Wien, 7,500 Indb.; besøges aarlig af 12,000 Badegjester. 2) Badested i Aargau i Schweiz med 3,500 Indb. — Ved Freden til Baden af 7de September 1714 mellem Frankrige og det Tyske Rige endte den spanske Arvefølgekrig.

Baden, Jakob, dansk Sprogforsker, f. 1735, d. 1804 som Professor ved Kjøbenhavns Universitet, forfattede grammatiske og lexikalske Verker og udgav flere Oversættelser af Klassikerne. — Hans Søn Gustav Ludv. Baden, f. 1764, d. 1840, gjorde sig fortjent ved selvstændige og omfattende Studier i Danmarks Stats-, Rets- og Kulturhistorie.

Badia Polesine, By ved Floden Etsch i Italien, med 6,000 Indb.

Baena, By i den spanske Provins Cordova, med 12,000 Indb.

Baër, Karl Ernst von, berømt russisk Naturforsker, f. 1792, d. 1876, har gjort vigtige Opdagelser paa Fysiologiens Omraade og udgivet en Række fortjenstfulde Verker om Dyrenes Udviklingshistorie og om Dyrelivet i Polarlandene.

Baeyer, Joh. Jakob, preussisk General, f. 1794, bekjendt ved sine Grad- og Kystmaalinger, har udgivet flere Skrifter om Gradmaaling og Nivellering.

Baeza, By i Andalusien i Spanien, med 15,000 Indb.

Baffinsbugt, en Arm af Nordishavet mellem Grønland i Øst og Øerne Cumberland og Cookburn med flere i Vest; i Syd staar den ved Davisstrædet i Forbindelse med Atlanterhavet. Baffinsbugten opdagedes 1616 af den engelske Nordpolfarer William Baffin (udt. Bæffin), f. 1584, d. under Beleiringen af Ormus ved den Persiske Bugt 1622. — Baffins Land er den fælles Benævnelse paa Ørækken vest for Baffinsbugten.

Bagage, Reisegods, som den Reisende ikke bærer paa sig.

Bagatel, Ubetydelighed, Smaating.

Bagbord, den venstre Side af et Skib. — Styrbord, den høire Side.

Bagdad, befæstet By ved Tigris i Provinsen Bagdad i det asiatiske Tyrki, med 100,000 Indb., Silke- og Bomuldsvæverier og betydelig Handel. Det gamle Bagdad, paa den høire Side af Floden, var fra 762 til 1258 Kalifernes Residensstad og skal i sin Glansperiode, i det 10de og 11te Aarh., have havt 2 Mill. Indb.

Bage er ved Stegning i en Ovn at gjøre en raa Deig tjenlig til at spises. Bagning spiller en vigtig Rolle i Husholdningen. I Byerne udføres den dels hjemme i Familierne, dels og almindeligst af Bagerne, der driver Bagning som Næringsvei; paa Landet udgjør den sædvanlig en Del af Husholdningsarbeidet. Bagning af Brød sker i dertil indrettede Bagerovne, som er af forskjellig Konstruktion. De sædvanlige, ældre, er ufordelagtige, da megen Varme gaar tabt. Man har derfor i den nyere Tid indrettet store Fælles-Bagerovne, i hvilke Ilden stadig vedligeholdes og Brænde spares. — Ved finere Bagning anvendes Sukker, Smør, Melk, Æg o. m.

Bagge, Jakob, svensk Admiral, f. 1499, d. 1577 som Statholder i Stockholm, blev under den nordiske Syvaarskrig efter et heltemodigt Forsvar ved Øland mod en forenet dansk-lybsk Flaade ført som Fange til Danmark, hvor han holdtes tilbage til Krigen var endt.

Bagger (Norbagger), hos Svenskerne og Danskerne et gammelt Øgenavn paa Nordmændene.

Bagger, Karl Kristian, dansk Digter, f. 1807, d. 1846, udgav en original og karakteristisk Fortælling „Min Broders Levnet" (1835) og flere Digtsamlinger („Smaadigte" 1834, „Digtninger" 1836 og „Dieblikkets Børn" 1845). Flere af hans Digte har et høit poetisk og kunstnerisk Værd.

Bagger, Hans, f. 1646, d. 1693, blev 1674 Stiftsprovst i Kjøbenhavn, ægtede samme Aar Griffenfeldts Søster Margrete Schumacher, hvorefter den mægtige Minister 1675 gjorde ham til Biisp i Sjælland, uagtet han kun var 29 Aar. Han var en kraftig og dygtig Mand, strengt orthodox og havde en væsentlig Del i Udarbeidelsen af det nye Kirkeritual af 1686 og Alterbogen af 1688. Men han var intolerant mod anderledes Troende og erklærede sig afgjort mod, at de fordrevne franske Hugenotter skulde gives Adgang til Danmark og Norge, hvorved han tilføiede disse Riger stor Skade.

Baggesen, Jens, den dansk-norske Fællesliteraturs sidste betydelige Digter, blev født i Korsør af fattige Forældre 1764. Efterat han med Understøttelse af forskjellige Privatmænd havde gjennemgaaet Slagelse Latinskole, blev han 1782 Student og lod nu sine første Vers trykke. 1785 udkom hans „Komiske Fortællinger", som med ét Slag gjorde ham til en yndet Forfatter. I de følgende Aar udgav han flere mindre Digte og en smagfuld og særdeles vellykket Oversættelse af „Nils Klim". Hans Vid, personlige Elskværdighed og smidige selskabelige Talenter banede ham Adgang til de høieste Kredse i Kjøbenhavn. Prinsen af Augustenborg skaffede ham et aarligt Stipendium til en Udenlandsreise, som han 1789—90 foretog til Tyskland, Schweiz og Frankrige, og hvorunder han stiftede Bekjendtskab med flere af Tidens mest fremragende Mænd. Sin Reise beskrev han i „Labyrinthen" (1792—93), som paa Grund af den fortrinlige Sprogbehandling og Fremstillingens Liv og Ynde er den Tids Hovedverk i Prosa. Paa sin anden Udenlandsreise, 1793—95, studerede han Kant og optraadte tillige som tysk Digter. Efter sin tredie Reise, 1797—98, hvorunder han i Bern mistede sin første Hustru, blev han Theaterdirektør i Kjøbenhavn; men hans urolige Sind drev ham paa nye Reiser. 1800 tog han fast Bopæl i Paris indtil 1810. Imidlertid skrev han lyriske Digte paa Dansk, Tysk og Fransk og udgav paa et Besøg i Kjøbenhavn 1806—7 „Skjemtsomme Rimbreve" samt „Gjengangeren og han selv"; det sidste vakte Mishag, da det rettede skarpe Angreb mod flere dalevende literære Mænd. Efterat han en kort

Tid havde været Professor i dansk Sprog ved Universitetet i Kiel, tog han 1813—20 fast Ophold i Kjøbenhavn. Under dette falder hans Feide mod den unge Romantismens Repræsentant Øhlenschlæger. Baggesens Angreb paa denne Digter var vittige og træffende, men ogsaa hadske og bitre. Det store Publikum, som stod paa Øhlenschlægers Side, saa i dem kun Udtrykket for en lav Misundelse og saaret Forfængelighed, og Beundringen for den tidligere erklærede Yndling gik over til aabenbar Miskjendelse. Mismodig forlod Baggesen sit Fædreland og reiste til Schweiz og senere til Paris. Her rammede store Sorger ham. Hans Hustru og yngste Søn døde, hans egen Helbred var nedbrudt, og han besluttede at vende tilbage til sit Fædreland, men naaede ikke længer end til Hamburg, hvor han døde 1826. — Baggesen var en forfængelig, lunefuld og ustadig Karakter, rig paa Planer og Ideer, men uden Fasthed og Handlekraft. Han besad en livlig Indbildningskraft, skarp Forstand, sprudlende Vid og et usædvanligt Sprogtalent. Hans Digtning er let, spøgende, yndefuld, aandrig og vittig. Den danner en glimrende Afslutning paa den dansknorske Fællesliteratur. — Hans Søn Fredrik Ludvig Baggesen, f. 1795, d. 1865, kommanderede i Krigen 1848 en dansk Brigade.

Bagheria, By i Sydøst for Palermo paa Sicilien, med 10,000 Indb.

Baghirati, se Ganges.

Baghirmi, et Negerrige i Sydøst for Tsadsjøen i Mellemafrika, 2,600 Kv.mil stort med $1^1/_2$ Mill. Indb., af hvilke Størstedelen bekjender sig til Muhamedanismen. Baghirmi er i hele Sudan bekjendt for sine skjønne Kvinder. Hovedstad Massenja.

Bagkrop, se Leddyr.

Bagladningsvaaben kaldes det Skyts, hvor Ladningen indføres i Løbet bagfra. Af den Grund er Løbets bagre Del konisk udvidet, og Kuglen (Projektilet) kommer derfor til at forlade Løbet som Paskugle (se dette Ord). Da Ladningen, Krudt eller et andet explosivt Stof, Tændsats og Kugle, er fast forbundne (ved Geværer til en Patron), saa foregaar Betjeningen med stor Hurtighed. For Tiden er Bagladningsgeværer indførte i alle Arméer; derimod vil Mundladningskanoner endnu længe holde sig. Se forøvrigt Artiklerne Gevær og Kanon.

Baglerne kaldtes under de norske Borgerkrige i det 12te og 13de Aarh. et mægtigt Parti, som stiftedes og styredes af Biskop Nikolaus i Oslo til Kamp for Kirkens Fordringer mod Sverre og hans Ætt. Det bestod især af Medlemmer af de Stormandsætter, som havde sluttet sig til Magnus Erlingsøn. Paa et stort Møde i Danmark 1196 tog Baglerne til Konge en Gut Inge, som de udgav for en Søn af Magnus Erlingsøn; men under Haakon Sverressøn forligte de sig med Birkebeinerne, og deres Konge blev dræbt. Under Haakons Eftermand Guthorm Sigurdsøn reiste de sig igjen og tog en anden foregiven Søn af Erling Magnussøn, Erling Steinveg, til Konge, og efter hans Død 1207 blev Biskop Nikolaus's Søsterson Filip Baglernes Konge. Denne afsluttede 1208 med Kong Inge Baardsøn et Forlig paa Hvittingsø ved Stavanger, hvorefter Filip anerkjendtes som retmæssig Herre over en Del af det østlige Norge. Ved Filips Død 1217 underkastede Baglerne sig Haakon Haakonssøn, og det urolige Parti, som hverken Sverre eller hans Efterfølgere havde kunnet overvinde, opløstes.

Baglioni (udt. Baljoni), Aftorre, forsvarede 1570 et helt Aar Famagusta paa Cypern mod en talrig tyrkisk Hær, men maatte endelig overgive sig, hvorefter Pascha Mustafa lod ham og hans Officerer troløst nedsable.

Bagnara (udt. Banjara), By i Provinsen Reggio i Italien, med 6,000 Indb.

Bagnères de Biggorre (udt. Banjær de Bigorr), By ved Floden Adour i Departementet Øvre-Pyrenæerne i Frankrige, med 9,500 Indb. og over 40 varme, mineralske Kilder, som benyttedes allerede af Romerne og af dem kaldtes Aquæ Biggerronum; nu besøges de aarlig af ca. 18,000 Badegjester.

Bagno (udt. Banjo), egentlig Bad, senere Betegnelse for de franske Strafanstalter i Toulon, Brest og Rochefort, hvor Fangerne (Galeislaver) blev benyttede til Havnearbeider; ophævede under Napoleon den tredie.

Bagratiderne, det regjerende Fyrstehus i Armenien og Georgien mellem 885 og 1045 e. Kr.

Bagration, Peter, Fyrste, russisk General, en Ætling af de armenske Bagratider, f. 1765, d. 1812, kjæmpede under Suworow 1792 og 1794 i Polen, mod Franskmændene: 1799 i Italien og Schweiz, 1805 ved Austerlitz og 1807 ved Eylau og Friedland; 1808 mod Svenskerne i Finland, 1809 mod Tyrkerne ved Donau og blev 1812 som Chef for den anden russiske Vestarmé dødelig saaret ved Borodino.

Bagslag, i et uelektrisk, organisk Legeme Gjenforeningen af de modsatte Elektriciteter, naar det elektriske Legeme, som har fordelt dem, fjernes. Bagslaget er undertiden saa stærkt, at det kan dræbe Mennesker og Dyr.

Bahamaøerne, en Gruppe af ca. 650 Koraløer i Vestindien, mellem Halvøen Florida og Øerne Kuba og Haiti, med et samlet Fladeindhold af ca. 250 Kv.mil og med 44,000 Indb., af hvilke Størsteparten er Negre. Omtrent 20 er beboede; de fleste er klippefulde og utilgjængelige ved omliggende Koralrev og Sandbanker, saaledes den 80 Mil lange Store Bahamabank, som skiller dem fra Kuba. De vigtigste er: Nyprovidence, St. Andrews, Store Bahama, Store Abaco og Inagua. Paa Guanahani (San Salvador) landede Columbus 1492. Øerne er engelsk Besiddelse og frembringer Kaffe, Sukker, Bomuld, Indigo, Mahogni og Salt. Indbyggerne driver ogsaa Skibsbyggeri, Sjøfart og Handel.

Bahar, By ved Ganges i Bengalen i Forindien, med 30,000 Indb.

Bahariderne, Mamlukernes Dynasti i Ægypten, mellem 1254—1390 e. Kr.

Bahavolpur (engelsk Bhawlpur), Hovedstad i det indiske Rige af samme Navn, 70 Mil nordvest for Delhi, med 20,000 Indb.

Bahia, Provins i det sydøstlige Brasilien, 7,610 Kv.mil stor med 1,400,000 Indb. Hovedstaden Bahia (tidligere San Salvador), ved Allehelgensbugten, Brasiliens ældste By (grundlagt 1549) og indtil 1808 dets Hovedstad, er Keiserdømmets første Sjøhavn, med betydelig Udførsel af Sukker og Bomuld, en stærk Fæstning og ca. 136,000 Indb.

Bahreinøerne, en Øgruppe i Bahreinbugten, en Arm af den Persiske Bugt; de beboes af ca. 40,000 Arabere, som driver et rigt Perlefiske ved Kysterne. Hovedstad Menama, med 8,000 Indb.

Bahr-el-Abiad, -el-Azrak, se Nilen.

Baiern, Kongerige i Sydtyskland, bestaaende af to Dele, det egentlige Baiern, mellem Würtemberg i Vest, Bøhmen i Øst og Tyrol i Syd, og Pfalz i Vest for Rhinen, i det hele 1,377 Kv.mil stort med over 5 Mill. Indb., af hvilke $3^1/_2$ Mill. er Katholiker, $1^2/_5$ Mill. Protestanter og ca. 50,000 Jøder. Baiern er for det meste et Bjergland, der i Syd gjennemstryges af Algaeralperne og de baierske Alper, i Øst og Nordøst af Böhmerwald og Fichtelbjergene (2,400 Fod), i Nordvest af Rhønbjergene med Kreuzberg (2,956 Fod), Spessart (2,000 Fod) og i Midten af de frankiske Jurabjerge. Mellem disse Bjergkjeder er Jordbunden bølgeformig og bakket. Den baierske Høislette mellem Iller, Inn og Donau naar en Høide af ca. 1,600 Fod. I Pfalz hæver Hardtbjergene sig til 2,400 Fods Høide. Landet har omtrent 50 større og mindre Indsjøer, af hvilke Ammer-, Starnberger-, Walchen-, Tegern- og Chiemsjøen er de betydeligste. Dets største Flod er Donau, som i en Bue gjennemstrømmer det fra Vest til Øst og optager Bifloderne Iller, Lech, Isar og Inn fra Syd og Wörnitz, Altmühl, Naab og Regen fra Nord. Den nordlige Del gjennemstrømmes af Main med Bifloderne Itz, Saale og Regnitz, hvilken sidste ved den 23 Mil lange Ludvigskanal forbindes med Altmühl og Donau. I Pfalz er Rhinen Grændseflod med et Par smaa Bifloder. — Klimatet er i Bjergegnene raat og koldt, men i det øvrige mildt og behageligt. Af den frugtbare Jordbund er ca. $^2/_3$ Ager- og England og ca. $^1/_3$ Skovland. De vigtigste Frembringelser er Korn, Tobak, Vin og Frugter. I Bjergegnene drives betydelig Kvægavl. Af Mineralriget udvindes Jern, Stensalt, Stenkul og Skifer. Desuden findes talrige mineralske Kilder. Landet har gode Samfærdselsmidler, Veie, Jernbaner og seilbare, ved Kanaler forbundne Floder, levende Handel og en meget udviklet Fabrikdrift og Industri. Det nationale og vigtigste industrielle Produkt er Øl; fra mere end 5,000 Bryggerier tilvirkes aarlig for ca. 150 Millioner Kroner. Det har tre Universiteter: i München, Würzburg og Erlangen, flere Kunstanstalter og mange høiere Fagskoler. — Statsforfatningen er efter Grundloven af 1818 med Tillæg af 1848 indskrænket monarkisk. Kongen deler den lovgivende Magt med Stænderforsamlingen, Rigsraadet og de Deputeredes Kammer. Landet inddeles i 8 Regjeringskredse: Øvrebaiern, Nedrebaiern, Pfalz, Øvrepfalz og Regensburg, Schwaben og Neuburg, Øvrefranken, Mellemfranken, Nedrefranken og Aschaffenburg. — Baiern, som oprindelig var beboet af de keltiske Bojer og under Keiser Augustus dannede den romerske Provins Noricum, blev under Folkevandringerne besat af germaniske Stammer, som dannede et Folkeforbund, Bojarierne, der i det 6te—8de Aarh. beherskedes af Agilolfingernes Hertugslægt under de frankiske Kongers Overhøihed. Efterat Landet 911 var indlemmet i det frankiske Rige, gav Keiser Fredrik den første det 1180 som hertugeligt Len til Pfalzgreve Otto af Wittelsbach, Stamfaderen til det endnu regjerende Dynasti. Hans Efterfølgere udvidede Rigets Grændser ved Erhvervelse af nye Provinser (Pfalz, Tyrol), men svækkede det ved Deling mellem flere Linier, indtil Albrecht den fjerde 1505 forenede alle baierske Lande og ved at indføre Førstefødselsretten i Arvefølgen forhindrede deres Udstykning for Fremtiden. Under Religionskrigene i det 17de Aarh. var Baiern næst Østerrige Tyskklands mægtigste katholske Stat og dets Fyrste, Maximilian den første (1598—1651), Hovedet for den katholske Liga og den egentlige Sjel i Kampen mod Protestanterne. Til Løn fik han af Keiser Ferdinand den anden Kurværdigheden, i hvilken han anerkjendtes ved den westfalske Fred. Maximilian den anden (1679—1726) deltog paa Frankriges Side i den spanske Arvefølgekrig, hvorved Baiern led meget. Under hans nærmeste Eftermænd gjorde Østerrige Krav paa de baierske Lande, hvilket ledede til den baierske Arvefølgekrig, som endte ved Freden til Teschen 1779, hvorved en liden Landstrækning afstodes til Østerrige. I Napoleons Krige var Baiern som oftest Frankriges Forbundsfælle og erhvervede, mest paa Østerriges Bekostning, 600 Kv.mil nye Lande med $1^1/_2$ Million Indb. Maximilian den fjerde, som 1806 havde antaget Kongenavn, udstedte 1818 en konstitutionel Forfatning, der sikrede alle Stænders Andel i Lovgivningsmyndigheden. Ludvig den første (1825—48) indførte streng Sparsomhed i Statshusholdningen og fremmede Kunster og Videnskaber, men sluttede sig til Reaktionen og nedlagde 1848 Regjeringen under de ved Februarrevolutionen fremkaldte Bevægelser. Hans Søn Maximilian den anden (1848—64) yndede Politiregimente og modsatte sig en konstitutionel Udvikling af Forfatningen, men var ligesom Faderen en ivrig Beskytter af Kunst og Videnskab. Hans Søn og Efterfølger Ludvig den anden deltog 1866 i Krigen mod Preussen, som ved Freden af 22de August s. A. tvang Baiern til en liden Landafstaaelse og til at indgaa et Angrebs- og Forsvarsforbund. 1867 indtraadte Baiern i den tyske Toldforening, deltog 1870—71 paa Preussens Side i den tysk-franske Krig og sluttede sig 23de November 1870 som Forbundsstat til det Tyske Rige. Det sender 53 Deputerede til den tyske Rigsdag og har i Forbundsraadet 6 Stemmer.

Baierske Arvefølgekrig, „Poteteskrigen", førtes i Anledning af den baierske Tronfølge mellem Østerrig og Preussen 1779. Den endte med Freden til Teschen 13de Mai 1779, uden at det var kommet til noget Slag.

Baikal, Indsjø i det sydlige Sibirien i Guvernementet Irkutsk mellem høie, tildels snedækte Bjerge, ca. 630 Kv.mil stor, rig paa Fisk (især Lax og Stør) og med betydelig Skibsfart. Den optager Floderne Selenga, Bargusin og Øvre-Angara; dens eneste Afløb er Nedre-Angara, som falder i Jenisei. — Baikalbjergene, en Gren af Altai, paa Baikalsjøens Nordside (6,000 Fod).

Baikie (udt. Beki), William Balfour, engelsk Afrikareisende, f. 1824, d. 1864 i Sierra Leone, foretog 1854 og 1857 flere Opdagelsesreiser til Landene mellem Niger og Binue i Syd og Kano i Nord. Under disse virkede han med Held for Slavehandelens Afskaffelse og ordnede Handelsforbindelser i det indre Afrika.

Bailey (udt. Beli), John, skotsk Landmand og Mekaniker, konstruerede i Slutningen af det

18de Aarh. den første Plog efter mathematiske Grundsætninger.

Bailleul (udt. Bajøl), By i det franske Departement Nord, med 13,000 Indb. og Kniplingsfabriker.

Bailly (udt. Baiji), Jean Sylvain, f. 1736 i Paris, fransk Forfatter og Astronom, valgtes 1789 af Borgerstanden i Paris som Deputeret til Nationalforsamlingen og viste som dennes Præsident stor Fasthed og Dygtighed. Efter Bastillens Indtagelse blev han Maire i Paris og optraadte med Kraft mod Pøbelens Udskeielser, nedlagde 1791 sit Embede og trak sig tilbage til Landet, men blev under Skrækregjeringen anklaget, ført til Paris og guillotineret 1793.

Baily (udt. Beli), Edvard Hodges, f. 1788, d. 1867, en af de mest bekjendte engelske Billedhuggere i den nyere Tid. Af hans mange Værker er især Nelsons Statue paa Trafalgar-Square i London bekjendt.

Bain, (udt. Ben), Alexander, f. 1818, d. 1877, Professor ved Universiteterne i Glasgow, Aberdeen, og London, er i den nyeste Tid en af de mest fremragende Repræsentanter for den engelske Erfaringsfilosofi. Han var ogsaa Naturforsker og opfandt de elektro-kemiske Tryktelegrafer.

Baines (udt. Bens), Edvard, engelsk Publicist, Historiker og Parlamentsmedlem, f. 1774, d. 1848. Hans Søn Edvard Baines, f. 1800, ligeledes Publicist samt Forfatter af Værker om Handel og Industri, var i Underhuset til 1874 en af Førerne for Dissenterne.

Baini, Giuseppe, f. 1775, d. 1844, italiensk Musikkærd og Direktør for det pavelige Kapel, er især bekjendt ved sine historiske Forskninger paa Musikens Omraade.

Baipur, By i Præsidentskabet Madras i Forindien, med 15,000 Indb., Handel og Skibsfart.

Bairaktar, se Mustafa.

Baireuth, Hovedstad i den baierske Regjeringskreds Øvrefranken, med 19,000 Indb.; livlig Fabrikvirksomhed. Byen har 2 Slotte samt Wagners (1876 fuldførte) Nationaltheater.

Baise (udt. Bæs), Bifloд til Garonne, udspringer paa Pyrenæerne, 22 Mil lang.

Baisse, se A la baisse.

Baiserne, Ogruppe i Honduras-bugten, hører siden 1859 til Republiken Honduras i Mellemamerika.

Baja, By ved Donau i Ungarn, 20 Mil syd for Ofen, med livlig Handel og 18,000 Indb.

Bajadere, i Indien offentlige Danserinder, som dels har Tjeneste i Templerne og dels drager omkring i Landet.

Bajads, **Bajazzo**, Spasmager i Kostyme, med en Hue som en Sukkertop.

Bajazet eller **Bajesid** den første, tyrkisk Sultan, f. 1347, d. 1403, erobrede Bulgarien, Dele af Makedonien, Serbien og Thessalien og de fleste af Lilleasiens Stæder, besejrede en Korsfarerhær 1396 ved Nikopolis, men blev 1402 af Timur slagen og fangen ved Angora i Lilleasien.

Bajesid, befæstet By i Armenien, med 18,000 Indb. Af stor militær Betydning; 1877 erobret af Russerne.

Bajonet, et Stikvaaben, som fæstes ved Geværpibens Munding, forat Soldaten kan bruge sit Gevær ogsaa til Stik og Stød. Bajonetter kom først i Brug under Ludvig den fjortende og skal være opfundne i Byen Bayonne i det sydvestlige Frankrige. I vor Armé er Sabelbajonetten den almindelig brugelige; den har sit Navn af, at den sædvanlig bæres ved Siden som en almindelig Sabel og ogsaa kan benyttes som en saadan. — Bajonetangreb anvendes for at kaste Fienden ud af hans Stilling, efterat han er bragt til at vakle ved Skydning.

Bajsalt, se Salt.

Bajus, Michael, f. 1513, d. 1589, katholsk Theolog, Professor i Löwen i Nederlandene, forsvarede trods Pavens og Jesuiternes Fordømmelse Augustins kirkelige Lære ligeoverfor den herskende Pelagianisme.

Bajæ, berømt gammel-romersk Badested ved Bugten ved Neapel i Kampanien; nu næsten øde.

Bakacs (udt. Bakatsj), Thomas, Søn af simple ungarske Bondefolk, svang sig op til Primas af Ungarn og pavelig Legat. Han fik istand et Korstog mod Tyrkerne; men de Skarer af Bønder, hans Opraab havde samlet, begyndte isteden at plyndre Adelens Godser, hvilket foranledigede en Bondekrig, som 1514 dæmpedes af Johan Zapolya. Bakacs døde 1521, efterladende sig store Rigdomme.

Baker (udt. Bæk'r), Sir Samuel White, berømt engelsk Afrikareisende, f. 1824, paabegyndte 1861 en Expedition til Afrikas Indre for at efterforske den hvide Nils Kildesjøer og trængte under mangfoldige Farer og Besværligheder 1864 frem til en stor Sjø, hvilken de Indfødte havde betegnet som en af dem, og som han gav Navnet Albert Nyanza. I 1870 overtog han Ledelsen af en stor ægyptisk Expedition til Landene om den hvide Nil, for at lægge dem under Ægypten og hindre Slavehandelen, men vendte 1873 tilbage efter at have trængt frem til Gondokoro og Unyoro, inden Expeditionen endnu havde løst sin Opgave. Hans samlede Reisebeskrivelser er meget værdifulde og interessante.

Bakersbugt, en liden Bugt paa Nordvestkysten af Nordamerika, ved Floden Kolumbias Udløb.

Bakewell (udt. Bækvel), Robert, f. 1726, d. 1795, engelsk Landmand, bekjendt ved den af ham opdrættede languldede Faarerace, Leicesterracen, ogsaa efter hans Gaard kaldet Dishleyracen.

Bakke, et Sjømandsudtryk, som betyder at give ét eller flere Seil en saadan Stilling, at de stopper Skibet. — Bakke Maskinen, lade den arbeide den modsatte Vei, hvorved Skibet standses eller gaar agterover.

Bakke, Præstegjeld i Lister og Mandals Amt, bestaar af Sognene Bakke og Gyland.

Bakke, Ole Svensen, Klokker og Skolelærer paa Ø ved Fredrikshald, udmærkede sig ved Mod og Fædrelandskjærlighed under Karl den tolvtes Indfald i Norge 1716. Som utrættelig Speider skaffede han de norske Kommanderende vigtige Oplysninger om Fienden. Da han engang havde faaet Nys om, at en svensk Afdeling laa ved Enningdalens Bro for at bevogte denne, gav han Peder Kolbjørnsen i Fredrikshald nøiagtige Oplysninger om Fiendens Styrke og Stilling og fulgte selv som Veiviser med de 200 Mand, Kolbjørnsen havde samlet til Angrebet. Den største Del af Fienderne faldt; en af de flygtende listede sig under en Laavebro, hvorfra han skjød Klokkeren en Kugle gjennem Brystet, saa han døde.

Bakkemynte, Planteslægt med blaa Blomster af de Læbeblomstredes Familie, voxer helst paa tørre Steder.

Bakken, forud paa et Skib, hvor Udkigspladsen er. Undertiden ligger Bakken noget høiere end det øvrige Skibsdæk.

Bakke Nonnekloster eller Bakkekloster (Nunnusetr á Bakka), lige overfor Nidaros paa Nidelvens Østside i Lade Sogn, omtales første Gang ved Midten af det 12te Aarh. og har sandsynligvis været et Benediktinerkloster. Ogsaa om Klosterets senere Historie er Efterretningerne faa og usammenhængende. Den sidste Abbedisse, Benedikte Jonsdatter, der nævnes i et Brev 1536, døde 1561, og Klostret har efter Reformationens Indførelse rimeligvis vedblevet at bestaa under verdsligt Tilsyn til 1564. Kong Fredrik den tredie solgte Klostret med tilhørende Gods til Brødrene Marsellius for 29,032 Rdlr. Af Bygningerne stod i 1606 noget af Kirkens Mure tilbage; disse Levninger er nu forsvundne, og paa Klostrets Grund staar nu Bakkelandets Kirke i Trondhjem.

Bakkestjerne, Slægt af Prestekravefamilien; stammer oprindelig fra Amerika, men er overført til Europa i amerikansk Rug og er nu et almindeligt Ukrud i Agrene.

Baksgaster kaldes de af Skibsmandskabet paa et Orlogsskib, som gjør Tjeneste forud.

Bakterier, se Vibrioner.

Baktrien, det nuværende Balkh, et Landskab i Asien øst for det Kaspiske Hav, indbefattede i Oldtiden Landstrækningen mellem Floden Oxus (Amu-Darja) og Bjergkjeden Hindu-Kusch, var først et selvstændigt Rige med Hovedstaden Baktra, men kom siden under Medien og Persien, blev dernæst erobret af Alexander den store og efter hans Død forenet med Syrien. I 256 f. Kr. løsrev Statholderen Diodotus sig og grundlagde det indo-baktriske Rige, som af hans Efterfølgere udvidedes betydelig, men senere blev et Bytte for Parther og Skyther. De i den senere Tid fundne baktriske Mynter er af stor historisk-videnskabelig Interesse.

Baktschisarai, By paa Halvøen Krim, nordøst for Sebastopol, tidligere Tatar-Khanen af Krims Residens, hvis prægtige Palads endnu er fuldstændig bevaret. 11,000 Indb.

Baku, russisk Guvernement paa Sydsiden af Kaukasus, 165 Kv.mil stort med 514,000 Indb. — Baku, befæstet By i Guvernementet af samme Navn, paa Landtungen Apscheron ved det Kaspiske Hav. 16,000 Indb. Byen er Station for en russisk Orlogsflaade. I Nærheden findes Nafta- og Petroleumskilder.

Bakunin, russisk Forfatter, f. 1814, d. 1876, sluttede sig tidlig til Socialisterne og arbeidede ivrig for en Forandring i Statsstyrelsen. Ved de polske Flygtningers Aarsfest 1847 i Paris holdt han en voldsom Tale, der foranledigede den russiske Regjering til at fordre ham udleveret, og der sattes en Pris af 10,000 Rubler paa hans Hoved. Det lykkedes ham imidlertid at flygte. Bakunin var en frugtbar Forfatter, og flere af hans Verker vidner om et grundigt Studium.

Balaguer, befæstet By i Provinsen Lerida i Spanien, med 6,000 Indb.

Balaklava, befæstet By med udmærket Havn paa Krim. Under den orientalske Krig var Balaklava Englændernes Flaadestation. Her stod 1854 en hidsig Kamp mellem Englænderne og Russerne.

Balance (udt. Balangse), Ligevegt, Vegtskaal. — Balancier (udt. Balangsie), en Vegtstang; i Maskiner en dobbeltarmet frem- og tilbagesvingende Hævstang, som forplanter Stempelstangens Bevægelse til de øvrige Maskindele; i Lommeuhre den saakaldte Uro. — Balancere (udt. balangsere), holde Ligevegten.

Balaschow, By i det østlige Rusland i Guvernementet Saratow, 7,000 Indb.

Balasor, By i Forindien ved Floden Burabalangs Udløb i den Bengalske Bugt; 18,000 Indb.

Balassa-Gyarmat (udt. Balasja-Djarmat), By i Ungarn, med 6,500 Indb.

Balbi, Adriano, f. 1782, d. 1848, bekjendt italiensk Geograf og Statistiker.

Balbo, Cesare, Greve af, italiensk Statsmand f. 1789, d. 1853, har ogsaa gjort sig bekjendt som Historiker og Novelleforfatter.

Balboa, Vasco Nunez de, f. 1475 i Spanien, udvandrede til Amerika, hvor han 1510 fulgte med Francisco de Enricos Expedition mod Darien, blev den nye Kolonis Overhoved, opdagede senere Peru, som han tog i Besiddelse for Spanien, men blev under for Hofintriger og blev 1517 halshugget af Dariens nye Guvernør, Davila.

Balcon, Balkon, (udt. Balkong), aabne eller overdækkede Udbygninger med Rækverk, hvilke anbringes paa en Bygnings Udside, tildels ogsaa i indre store Rum.

Baldachin eller Baldakin, det af Søiler eller paa anden Maade baarne Dække over en Trone, Prædikestol og lign.; den ved høitidelige Processioner benyttede, paa Stænger opspendte Himmel, som bæres over fyrstelige Personer og høie Geistlige.

Balder, se Gudelære, den nordiske.

Balderbraa, Plante af Prestekravegruppen, med hvide Randkroner.

Baldrian eller Vendelrot, en Planteslægt, som er udbredt over hele Europa, har finnede Blade og lyserøde eller hvide Blomster.

Balduin, Navn paa fem Konger i Jerusalem af Gottfred af Bouillons Slægt (se denne Art.).

Balearíske Øer, en spansk Øgruppe i Middelhavet, paa Spaniens Østside. De største er Mallorca, Minorca, Cabrera, Iviza og Formentera. Øerne, der er meget bjergfulde, har et mildt og sundt Klima. Cabrera er Forvisningssted for spanske Forbrydere.

Balestrand, Præstegjeld i Sogn, Nordre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Tjugum, Vangsnæs og Mundal. — Paa Bale, en større Gaard i Præstegjeldet, skal det i Fridtjofs Saga omtalte Balders Tempel have staaet.

Balfe, Michel William, bekjendt engelsk Komponist, f. 1808, d. 1870.

Balfrusch, By i det nordøstlige Persien, med 50,000 Indb. Vigtig Handel med Rusland.

Bali, en af de smaa Sundaøer syd for Bagindien, skilles ved Balistrædet fra Javas Østkyst, 104 Kv.mil stor med 80,000 Indb.

Balk kaldtes de gamle nordiske Lovsamlingers enkelte Hovedafdelinger, t. Ex. Arvebalken, Landsleiebalken o. sl.

Balkan, Oldtidens Haemus, en Fjeldryg, som fra Sortehavet strækker sig vestover Balkanhalvøen og omtrent danner Grændsen mellem Rumelien og det nye Fyrstendømme Bulgarien. Over Balkan fører flere trange Pasfe. Bjergkjedens Middelhøide er 3,000 Fod, medens de høieste Toppe gaar op til 9,000 Fod. I Vest forgrener Balkan sig i flere Bjergkjeder, hvoraf en Arm gaar mod Syd mellem Rumelien og Albanien og en mod Vest til Montenegro. Balkan er desuden forbundet med de transylvanske Alper ved Fjeldkamme gjennem Serbien. Af Balkans Bjergpasse er især Schipkapasset bekjendt paa Grund af de heftige Kampe, som fandt Sted her i den russisk-tyrkiske Krig 1877.

Balkanhalvøen kaldes den sydøstlige Del af Europa, der omfatter det europæiske Tyrki, Serbien, en Del af Rumænien, Dalmatien, Montenegro og Grækenland.

Balkasch, en 380 Kv.mil stor Indsjø i Asien, nord for Turkestan. Flere Elve, hvoraf den betydeligste er Ili, falder i den; men den har intet Afløb.

Ballade kaldes gamle Folkeviser af fortællende og især sørgeligt og rørende Indhold; de har nogen Lighed med Kjæmpeviserne.

Ballarat, By i Kolonien Victoria paa Nyholland, 40,000 Indb. Her var tidligere en af de rigeste Guldegne i Australien.

Ballast kaldes de tunge, sædvanlig værdiløse Materialier (Sand, Sten o. lign.), som et Skib, der ikke har Last inde, maa forsynes med for at ligge tilstrækkelig dybt i Vandet til at kunne taale Seilføring. Skarpbyggede Skibe maa gjerne bestandig have en Del Ballast inde, da de ellers ikke vilde kunne bære Riggen uden at kantre.

Balle. I Papirhandelen udgjør en Balle Papir 10 Ris, hvert paa 20 Bøger a 24 eller 25 Ark. — I Klædeshandelen udgjør en Balle 12 Stykker a 32 Alen, i Lærredshandelen 12 Stk. a 30 Alen; i Læderhandelen er en Balle 20 Ruller, lig 220 Stk. Ruslæder eller 30 Stk. Pundtlæder.

Balle, Nikolai Edinger, f. 1744, d. 1816, en af Danmarks mest bekjendte Theologer, blev 1783 Biskop i Sjælland, kjæmpede i en lang Aarrække med aldrig svigtende Nidkjærhed mod Rationalismen, som truede med at nedbryde Kirke og Kristendom. Under denne Kamp udgav han „Bibelen forsvarer sig selv" (1797—1802). Han var Medlem af den Kommission, der udarbeidede „Den evangelisk-kristelige Salmebog", og det er vistnok ham man har at takke for, at Bogen ikke blev endnu mindre evangelisk, end den blev.

Ballenøerne, fem Øer i Sydishavet med en 12,000 Fod høi Vulkan paa Øen Young; opdagedes 1838 af Englænderne.

Ballesteros, Don Francisco, f. 1770, spansk General, spillede en ikke uvigtig Rolle under Ferdinand den syvende, var en Tid Krigsminister, men faldt i Unaade og maatte flygte til Paris, hvor han døde 1832.

Ballet (af det italienske ballare, danse), en kunstnerisk udarbeidet Dans, som opføres paa Theatre, dels af en enkelt Danser eller Danserinde, dels af flere, paa store Theatre ofte af flere hundre Personer. Til en virkelig Ballet fordres der strengt taget en dramatisk Handling, hvori Talen erstattes af levende Mimik og karakteristiske Bevægelser og Stillinger.

Ballina, By i Irland, ved Floden Moy; 6,000 Indb.

Ballinasloe (udt. Bællinæslø), By i Irland vest for Dublin; 5,000 Indb., Uld- og Kvægmarked.

Ballistik, Kasteskytskunst; Læren om den Bane, tunge Legemer (navnlig Bomber, Kugler og Raketer m. m.) beskriver, naar de udslynges i Luften, har i den nyere Tids Krigskunst faaet en stor Betydning ved Beregningen af Skytsets, navnlig Kanonernes Rækkevidde, og har efter Indførelsen af riflet Skyts naaet en høi Grad af Fuldkommenhed. Den ballistiske Pendul, som tidligere benyttedes ved Beregningen af Projektilets Hastighed ved Anslaget, er nu erstattet af den „elektromagnetiske Kronograf", som bestemmer Hastigheden paa ethvert Punkt af Projektilets Bane. — Ballist, en af Romerne benyttet Maskine til at slynge Stene med.

Ballon (udt. Ballong), et rundt, hult Legeme. Balloner af Glas benyttes til Opbevaring af ætsende Syrer o. lign.; ellers bruges Ordet mest om Luftballoner (se denne Art.).

Ballymena (udt. Bællimene), By i Grevskabet Antrim i Irland; 8,000 Indb.

Balmoral, Slot i de skotske Høilande i Grevskabet Aberdeen, tilhørende Dronning Victoria, som ofte i Sommertiden opholder sig her.

Balsam, Urt af de Kurvblomstredes Familie, af samme Gruppe som Regnfang og Bynke, er almindelig i Sydeuropa; voxer ikke i Norge.

Balsam kaldes seigflydende, olieagtig, stærkt lugtende Vædsker, som erholdes af forskjellige Træer og bestaar af Harpix og ætherisk Olie. De kan tildels fremstilles kunstig. Benyttes i Medicinen, som f. Ex. Terpentin og Copaivabalsam, og ved Tilberedning af Parfymerier.

Balsamering af Lig skriver sig fra de gamle Ægyptere, der indgned fine Afdøde med vellugtende Salver af Balsam osv. (se Mumier). Senere forsøgte man at bevare Lig for Forraadnelse ved at overdrage dem med et Lag Fernis. I den nyere Tid har man i samme Hensigt benyttet Indsprøitning af kemiske Opløsninger, som Lerjordsalte, Arsenik osv., i de store Blodkar.

Balsamin (af Slægten Balsamineae) dyrkes som Potteplante og udmærker sig ved sin halvt gjennemsigtige Stængel. En vild Art er Springfrø, med gule Blomster og Kapsel, som ved mindste Berøring springer op; voxer paa fugtige Steder.

Balsamtræ, balsamrige Træer eller Buske, hvoraf der findes flere forskjellige Arter i de tropiske Egne, saaledes det arabiske Balsamtræ, som leverer den vellugtende Mekkabalsam, samt i Sydarabien Myrrhatræet, hvoraf Myrrhaharpix udvindes; Oldtidens Virak, den ostindiske Balsam, erholdes af det ostindiske Viraktræ.

Balsfjord, Præstegjeld i Tromsø Amt, bestaaende af Sognene Balsfjord og Malangen. Hovedsognet ligger for Størstedelen om den 7—8 Mil lange Havarm Balsfjord, der ved Nystrømmen, Tromsøsund, Sandnæssund og Kvalsund staar i Forbindelse med Nordishavet.

Balstad, Gaard i Buksnæs Præstegjeld, Nordlands Amt, et af Vestlofotens betydeligste Fiskevær.

Balta, By i det sydvestlige Rusland, i Guvernementet Podolien, 19,000 Indb.

Balta-Liman, Oldtidens Phidia, Bugt i Bosporus paa den europæiske Side. 1849 afsluttedes her en Overenskomst mellem Tyrkiet og Rusland, hvorved det sidste fik Ret til at blande sig i Donaufyrstendømmernes Anliggender. Denne Overenskomst bidrog til at fremkalde Krimkrigen.

Baltimore (udt. Baltimur), en af de Forenede Staters betydeligste Byer, ligger paa den vestlige Side af Chesapeakebugten i Staten Maryland, 9 Mil nordost for Washington; 267,000 Indb. Byen er meget smukt bebygget og er Knudepunkt for flere vigtige Jernbanelinier, har en sikker Havn, betydelig Skibsfart og Fabrikvirksomhed. De vigtigste Udførselsartikler er Huede, Bomuld og Tobak.

Baltiske Hav, d. s. s. Østersjøen.

Baltistan eller **Lilletibet**, Provins i Kashmir i det vestlige Tibet i Asien; tilhører nu britisk Indien.

Balustrade, Brystværnet paa Rækverk, hvilket dannes af smaa Søiler (Balustre).

Baluze (udt. Balys), Etienne, f. 1631, d. 1718, lærd fransk Historiker.

Balzac, Honoré de, f. 1799, d. 1850, en af Frankriges mest ansete og yndede Romanforfattere og overhoved en af den nyere Tids største Psykologer. Blandt hans bedste Arbeider kan nævnes „Fader Goriot", „Eugenie Grandet", „Scener af Provinslivet" og „Scener af Livet i Paris". Hans samlede Verker udkom 1842—48 i 17 Bind under Titelen: „Den menneskelige Komedie".

Bambara eller **Bambarra**, selvstændigt Negerrige i det indre Vestafrika, paa begge Sider af øvre Niger. Befolkningen, dels Hedninger, dels Muhamedanere, udgjør ca. 2 Mill. af Mandingostammen.

Bamberg, By i Baiern, med en i Aaret 1002 bygget prægtig Domkirke; Erkebispesæde og betydelig Handel; 27,000 Indb. Den er anlagt i det 9de Aarh. og var flere af de tyske Keiseres Residensstad.

Bamberger, Ludvig, f. 1823, tysk Statsøkonom, deltog i Urolighederne 1849 og flygtede til Paris, hvor han var Leder af et Bankforetagende til 1866, da han benaadedes. 1868 tog han Sæde i det tyske Toldparlament og 1871 i Rigsdagen, hvor han har havt en væsentlig Indflydelse paa Afgjørelsen af finansielle og økonomiske Spørgsmaal.

Bamble, 1) Fogderi og Sorenskriveri i Bratsberg Amt, omfattende Prestegjeldene Bamble, Sandøkedal og Drangedal. 2) Prestegjeld i Fogderiet af samme Navn. I Bamble ligger Ladestederne Stathelle og Langesund, af hvilke sidstnævnte er Prestegjeldets Annexsogn. — Bamble Vand, en liden Indsjø i Bamble Prestegjeld.

Bambuk, Landskab i Afrika mellem Senegal og Floden Faleme, beboet af flere Negerfolk af Mandingostammen. Landet er rigt paa Metaller. Hovedstad Farbena.

Bambus eller **Bambusrør**, af Græsenes Familie, voxer i de tropiske Lande, især Ostindien, og danner der ofte ugjennemtrængelige Skove. Det almindelige Bambusrør naar en Høide af indtil 60 Fod, er tykt, træagtigt knudret og bruges til Bygningstømmer, Pæle o. lign.; Bladene og de tyndeste Grene benyttes til Fletningsarbeide, Hatte osv.

Bamiyan eller **Bamian**, et trangt Bjergpas, som i mere end 7,000 Fods Høide fører over Hindukusch i Afghanistan og er den eneste farbare Vei mellem Kabul og Turkestan.

Bamm, befæstet By i det vestlige Persien; 10,000 Indb.

Bammaku, By i Negerriget Bambara i det indre Afrika, ved den herfra seilbare Flod Niger.

Ban eller **Kirkeban** benyttedes af Biskoperne i den ældste kristne Kirke mod Kjættere, Schismatikere og grove Syndere og bestod i Udelukkelse fra Menigheden. Da Kristendommen siden blev Statsreligion, skjelnedes mellem det lille Ban, Exkommunikationen, som benyttedes mod dem, der viste de hellige Ting Ringeagt eller krænkede Sædeligheden og derfor negtedes Delagtighed i Sakramenterne, og det store Ban, Anathema, der lystes over aabenbare Frafaldne og frække Syndere. Dette bestod i fuldstændig Udelukkelse fra det kristne Samfund og anvendtes efter det 10de Aarh. næsten udelukkende af Paven. Det har nutildags tabt Styrstedelen af sin Betydning. I den protestantiske Kirke anvendtes tidligere det lille Ban.

Banan, se Pisang.

Banat kaldtes tidligere et østerrigsk Kronland, som 1849 dannedes af de ungarske Komitater Bacs-Bodrog, Torontal, Temes og Krasso, men 1860 ophævedes og forenedes med Ungarn.

Banat-Komlos, By i den ungarske Provins Torontal, med 6,000 Indb.

Banbridge (udt. Bænbridsj), By i Irland, ved Floden Ban, med 6,000 Indb.

Bancroft, George, f. 1800, amerikansk Historiker og Diplomat, trak sig 1874 tilbage til Privatlivet efter en lang politisk Løbebane, under hvilken han 1846—49 var de Forenede Staters Gesandt i London og 1867—74 i Berlin. Som Historiker er han især bekjendt ved sin udmærkede Amerikas Historie.

Banda, 1) Distrikt i Indien, i Nordvestprovinserne, bekjendt ved sin store Bomuldsavl; 170 Kv.mil stort med 700,000 Indb. 2) By i Distriktet, ved en af Ganges's Bifloder; 35,000 Indb.

Bandaasen, et anseligt Fjeld paa Ombøen i Hjelmelands Prestegjeld, Stavanger Amt.

Bandage (udt. Bandasj), Forbinding om Saar, Benbrud o. lign. — Bandagist, en, som haandverksmæssig forarbeider saadanne Forbindinger.

Bandaksvandet, en 2½ Mil lang Indsjø i Telemarken mellem Laurdal og Hvideseid, staar i Forbindelse med Hvideseidvandet og har Afløb til Skiens Vasdrag. Se Bratsberg Amt.

Bandaøerne, en Gruppe vulkanske Øer i det indiske Arkipel mellem Molukkerne og de smaa Sundaøer, med samlet Fladeindhold af 411 Kv.mil og med 155,000 Indb.; tilhører Hollænderne.

Bandel, Ernst von, f. 1800, d. 1876, tysk Billedhugger; det 1875 afslørede imponerende Hermanns-Mindesmærke ved Detmold er udført af ham.

Bandelkand, se Bundelkund.

Bandiéra, Brødrene Attilio og Emilio, f. 1817 og 19, Sønner af den østerrigske Kontreadmiral Franz Bandiéra, sluttede sig til Mazzini og Frihedsbevægelserne i Italien og blev efter et mislykket Forsøg paa at faa en Revolution istand i Neapel, skudte som Oprørere den 25de Juli 1844.

Bandinelli, Baccio, Billedhugger i Florens, f. 1487, d. 1559, har blandt mange andre Ar-

beider udført Figurerne paa Korskranken i Florens Domkirke.

Bandit, Landsforvist, Landeveisrøver, Snigmorder.

Bandon eller **Bandonbridge** (udt. Bænd'nbridsj), By i det sydlige Irland i Grevskabet Cork, ved Floden Bandon; 6,000 Indb.

Bandschermassing eller **Bandjermassing**, Distrikt paa Sydkysten af den østindiske Ø Borneo, med Byen Bandschermasing, 10,000 Indb. Tilhører Holland.

Bandtke, Georg Samuel, f. 1768, d. 1835 som Professor ved Universitetet i Krakau, polsk Historieskriver og Sprogforsker. — Joh. Vincenz Bandtke, foregaaendes Broder, f. 1783, d. 1851 i Varschau som Professor i Retslære, har skrevet et fortjenstfuldt Verk over Polens Retshistorie.

Banér, Johan, svensk Feltherre, f. 1595 i Stockholm, d. 1641. Banér var en af Gustav Adolfs dygtigste Generaler, deltog med Hæder i Trediveaarskrigen og udmærkede sig i Slagene ved Leipzig, Donauwörth og Lech. Efter Slaget ved Lützen 1632, hvor Gustav Adolf faldt, forlangte Banér sin Afsked fra Krigstjenesten, men bevægedes dog til at forblive i sin Stilling. Da Svenskerne under Hertug Bernhard af Weimar og Gustav Horn havde tabt Slaget ved Nördlingen, udnævntes Banér til den svenske Hærs Øverstbefalende i Tyskland. Strax efter vandt han en fuldstændig og glimrende Seier ved Wittstock over de keiserlige Tropper og de med dem forenede Sachsere. Saavel paa Slagmarken som under sine Tilbagetog lagde Banér stort Feltherretalent for Dagen, og han ansees for en af sin Tids mest fremragende Hærførere.

Banff, Grevskab i det nordlige Skotland, 40 Kv.mil stort med 60,000 Indb.

Bang, Anthon, norsk Folkeskribent, f. 1808 i Kjøbenhavn, d. 1873, flyttede 1810 med sine Forældre til Norge, blev Officer 1831, men maatte 1844 tage Afsked paa Grund af Lamhed i Benene. Han udgav en „Verdensbeskrivelse for Folket" (1851), en „Oversigt over Fædrelandets Historie og Geografi" (1854), 3 Rækker „Fortællinger for Folket" og virkede ogsaa som Avisudgiver og frugtbar Journalist for Folkeoplysningens Fremme.

Bangalore, By i det sydlige Forindien, 40 Mil vest for Madras; 190,000 Indb. Militær Hovedstation for den indiske Regjering. Betydelig Handel og Industri.

Bangkok eller **Bankok**, Hovedstad i Siam i Bagindien, ved Floden Menams Udløb i Bugten ved Siam. 500,000 Indb.; Centralpunkt for Bagindiens Handel. Byen har prægtige Templer og kongelige Paladser.

Bangor (udt. Bængør), 1) By i det nordlige Wales i Caernarvonshire ved Menaikanalen; 10,000 Indb. Byen, der er Sæde for en Erkebiskop, er et besøgt Badested. 2) By i Staten Maine i Nordamerika, ved Mundingen af Penobscotfloden; 18,000 Indb. Vigtig Trælasthandel.

Baniantræ, indisk Figentræ, se Figen.

Banim (udt. Bænim), John, irsk Novelleforfatter, f. 1800, d. 1842, behandlede Irlands Historie og Folkeliv, hvoraf han leverede træffende Billeder.

Banjaluka, befæstet By i Bosnien, ved Floden Verbas, 15,000 Indb.

Banjerdæk, det underste Dæk i et Orlogsskib.

Banjumas, befæstet By paa Øen Java i Ostindien, med 10,000 Indb.

Banjuwangi, Provins paa Javas Østkyst, 260 Kv.mil stor med 940,000 Indb. Hovedstad Besuki. Betydelig Udførsel af Ris og Kaffe.

Bank og Bankvæsen. Ved en Bank forstaaes et Institut eller en Forretning, der optræder som Mellemmand ved Penge- og Værdiomsætninger. Bankvirksomheden er af forskjellig Slags; dens vigtigste Hovedgrene er: 1) at modtage Penge til Opbevaring eller Indlaan, navnlig for at laane dem ud igjen (Deposito- og Laanevirksomheden), 2) at overtage Ind- og Udbetalinger for andre Arter af Forretninger (Kontokurantvirksomheden) og 3) at udstede Pengesedler. Det fælles Kjendemærke for disse forskjellige Virksomheder er, at Kredit derved gives eller modtages. Bankerne, der først i den nyere Tid har faaet sin nuværende store Betydning, er en Frugt af den almindelige kommercielle Udvikling, som de i høi Grad letter. En Bank er for Forretningslivet, hvad en Vandbeholder er for et Landskab, som mangler regelmæssig Vandforsyning. Som en Beholder optager Banken Kapitalens mange smaa Tilløb, forener dem og holder dem samlede, og ligesom Beholderen gjennem Afløbsrender udsender Vandet til de Steder, hvor det trænges, spreder Banken gjennem Udlaan sin Kapitalbeholdning til de Forretningsgrene, hvor den kan finde Anvendelse, eller til de Personer, som har Brug for Kapital. Bankvæsenet har oprindelig udviklet sig i Italien; den første Bank stiftedes i Venedig i det 12te Aarh. De første Banker var Depositobanker, som mod en vis Godtgjørelse modtog ædle Metaller (myntet eller umyntet) til Opbevaring. Deponenten (den, der satte Metal ind i Banken) fik Adgang til at disponere over Værdien af sit Depositum (det i Banken indsatte Beløb) i de saakaldte Bank-Penge (t. Ex. Mark Banco i Hamburg), som ikke udmyntedes, og hvis Værdi derfor ikke forrykkedes ved de i hine Tider ikke usædvanlige Myntforandringer. For det indsatte Beløb opførtes han i Bankens Bøger som Kreditor og kunde nu afgjøre sit Mellemværende med en anden, som havde Konto i samme Bank, ved at Beløbet i Bankens Bøger overførtes (gireredes) fra den enes Konto til den andens, saaledes at Debitor kunde undgaa at remittere det skyldige Beløb. Derfor kaldtes disse Banker ogsaa Girobanker. Ligetil 1875 var den bekjendte Hamburgs Bank en saadan Girobank. — Laanebankerne, som især i den nyeste Tid har faaet en overordentlig stor Betydning, modtager Pengemarkedets ledige Kapitaler tillaans, sædvanlig mod en vis Rente (Indlaansrenten), og udlaaner dem igjen mod en noget høiere Rente (Udlaansrenten). Forskjellen mellem Indlaans- og Udlaansrenten bliver Bankens Gevinst. Forat en saadan Bank skal kunne opfylde sine Forpligtelser og specielt være istand til at møde ethvert berettiget Krav med fornøden Hurtighed, maa dens Virksomhed være baseret paa en Grundkapital eller et Grundfond, der gjerne dannes ved Aktieindskud og saaledes i Regelen er dens egen Formue, og dernæst maa den ordne sine Udlaan paa en saadan Maade, at den til enhver Tid med Lethed kan inddrage en tilstrækkelig Mængde af sine Kapitaler. Disse udlaanes derfor fortrinsvis paa kortfristige, solide

Papirer, fornemmelig gode Forretningsvexler, medens kun en mindre Del udlaanes fast paa længere Tid. Ved Siden af Ind- og Udlaansvirksomheden driver saadanne Banker som oftest ogsaa forskjellige Arter af almindelig Handels- og Kommissionsvirksomhed, saasom Kjøb og Salg af fremmed Valuta, af Stats- og Kommuneobligationer osv. En Art af Laanebanker er de saakaldte Sparebanker, hvis Hensigt fortrinsvis er at tjene som Samlingssted for saadanne smaa Kapitalbeløb, som ellers enten vilde henligge ufrugtbare eller bortødes. De er derfor principmæssig ikke indrettede paa at tilbagebetale Indskuddene uden efter nogen Tids Opsigelse og kan af denne Grund ogsaa udlaane paa længere Terminer end Diskontobankerne, hvis væsentlige Formaal er Diskontovirksomheden. Skotland er det Land, hvor Laane- og Depositovirksomheden har naaet størst Fuldkommenhed. — Seddelbanker er Banker, som foruden at drive almindelig Bankvirksomhed ogsaa udsteder Pengesedler (Banksedler, Banknoter), hvilke maa 1) lyde paa Ihændehaveren, 2) være betalbare paa Anfordring og 3) ikke være rentebærende. En Banksedel er i Virkeligheden kun et almindeligt Gjeldsbrev, der viser, at Banken er Ihændehaverens Skyldner for Seddelens Paalydende. Har Banken tilstrækkelige Midler til at indløse sine Sedler til enhver Tid, saa at Ihændehaverne er sikre paa naarsomhelst at kunne faa den fulde paalydende Værdi for dem i Guld- eller Sølvmynt, vil Sedlerne i den almindelige Omsætning gaa og gjelde fuldtud for den Mynt, som enhver af dem repræsenterer. Det er imidlertid ikke nødvendigt, at en Seddelbank har liggende et Metalforraad (Guld eller Sølv i Mynt eller Barrer), der svarer til hele dens Seddelgjeld, d. v. s. Beløbet af de Sedler, som besiddes af andre end Banken selv, og som derfor siges at være i Omløb eller Cirkulation. Især gjelder dette, naar Banksedlerne har Tvangskurs, det vil sige er tvungne Betalingsmidler, saaledes at enhver Gjeld, som skal betales inden Landet, kan afgjøres med dem. I saa Fald vil de fleste til enhver lidt større Betaling foretrække at bruge Sedler fremfor Mynt, og paa Grund heraf vil altid et meget betydeligt Seddelbeløb forblive i Omløb mellem Almenheden. Størrelsen af dette Beløb retter sig hovedsagelig efter Omfanget af de Kjøb, Arbeidskontrakter og andre Forretninger, som medfører indenlandske Udbetalinger. Da en Seddelbank ved at udgive Sedler faar rentefrit Laan af Almenheden, men tager Rente eller Diskonto af sine Udlaan, er det meget fordelagtigt at udgive saamange Sedler, som behøves for Omsætningerne, og at have Eneret (Privilegium) til at udgive Sedler er derfor en rig Indtægtskilde. I nogle Lande, f. Ex. Sverige og Nordamerika, tillades det private Banker at udstede Sedler. I andre Lande, saasom Frankrige, Danmark og Norge, er det kun én Bank, som har saadan Ret, og henimod denne Ordning stræber saavel England som Tyskland. Udsteder Banken flere Sedler, end den indenlandske Omsætning behøver, saa bliver Overskuddet meget hurtig præsenteret Banken til Indløsning. Herved formindskes Bankens Metalforraad, og at erstatte denne Formindskelse medfører altid Udgifter for Banken. Hvis Bankens Metalforraad udtømmes, saaledes at den ikke længere kan indløse de Sedler, som præsenteres den, saa taber disse Sedler ialfald en Del af sin Værdi, og hvis de har Tvangskurs, lider alle Kreditorer et tilsvarende Tab. Falder Sedlerne meget i Værdi, opstaar heraf en høist fordærvelig Usikkerhed og Forvirring i Landets økonomiske Forhold. For at forebygge, at Banken skal blive ude af Stand til at indløse sine Sedler, paalægger Lovgivningen den gjerne at have Metalforraad af en vis Størrelse. I ældre Tid fastsattes dette Metalforraad sædvanlig til en vis Brøkdel, f. Ex. til $^1/_2$ eller $^1/_3$ af de cirkulerende Sedler (Kvotientsystemet). I nyere Tider paalægger man i flere Lande Banken at have et ligesaa stort Metalforraad, som den har udeløbende Sedler, dog med Fradrag af det Beløb, som er det mindste, man antager den indenlandske Pengeomsætning nødvendig tiltrænger (Differenssystemet). I Tyskland har man troet at opnaa den samme Sikkerhed ved at lægge en Skat til Statskassen paa de Sedler, der udstedes udover et vist Beløb. Den franske Bank er uden enhver bindende Lovregel for Metalforraadets eller Seddelmængdens Størrelse. — Den første Bank i Danmark og Norge var den private saakaldte Kurantbank i Kjøbenhavn, som oprettedes 1736 og 1773 gik over til at blive Statsbank. Den udstedte en Mængde ufunderede Sedler og stansede 1756 sin Indløsning af disse, som derfor efterhaanden faldt betydelig i Værdi. I 1813 var Kurantdalerseddelen sunken ned til en Værdi af et Par Skilling i Sølv, medens den egentlig skulde være værd 96 Skilling. Ved Forordning af 5te Januar 1813 blev Kurantbanken ophævet, og en ny Bank, den saakaldte dansk-norske Rigsbank, indrettet. Den havde en Filial i Kristiania, som ved Rigernes Adskillelse gik over til et selvstændigt Institut, den norske Rigsbank. Denne var og forblev altid fallit. Den ophævedes ved Loven af 14de Juni 1816, som paabød Oprettelsen af den nuværende Norges Bank. Denne grundlagdes ved tvungne Indskud af 2 Millioner Speciesdaler, paa hvilket Grundfond den kun fik Ret til at udstede 4 Millioner Speciesdaler i Sedler. Den var altsaa meget stærkt funderet; men desuagtet forhøjd Loven af 13de August 1818 den indtil videre at indløse sine Sedler. For, som man sagde, at hjelpe de Nødstedte med Laan, paalagde Lovgivningen Banken samtidig at udstede flere Sedler. Følgen deraf var, at Dalerseddelen i 1822 var sunken til en Værdi af 58 Skilling i Sølv. Kursen forbedredes senere efterhaanden; men først 1842 paalagdes det Banken at indløse Sedlerne med deres fulde paalydende Værdi. Det er desuden ved Lov af 28de September 1857 § 7 bestemt, at saafremt Banken nogensinde skulde stanse med Indfrielsen af sine Sedler efter fuld Værdi, ophører disse at være tvungent Betalingsmiddel mod andre end Banken selv. Bankens Sedler indløstes før 1ste Januar 1874 med Sølv, senere med Guld. Banken har nu Ret til at udstede Sedler:

paa Grundfondet, 10 Millioner Kroner, i Forhold som 5 til 2	25 Mill.
„ det ifølge Lov af 8de Aug. 1842 oplagte Fond, $2^1/_2$ Mill., i Forhold som 3 til 2	$3^3/_4$ —
„ Reservefondet, nu ca. $4^1/_2$ Mill., i Forhold som 3 til 2. . . .	$6^3/_4$ —
tilsammen	$35^1/_2$ Mill.

Desuden kan den udstede Sedler til et ubegrændset Beløb mod at nedlægge en lige Sum Metal i det saakaldte Extrafond. Bankens cirkulerende Seddelmængde udgjorde 1ste Januar 1870 27 Mill. Kroner, naaede Juli 1874 sin største Høide, 51 Mill., og var den 1ste Januar 1879 31 Mill. Diskonto ved Kristiania Bankafdeling var laveſt fra Juni 1871 til April 1873: 3½ %, høieſt i Midten og Slutningen af 1875: 7 %. Banken eies af Indskyderne. Aktiekapitalen er nu 12½ Mill. Kroner, hvoraf Staten eier noget over ⅓. Udbyttet har i den senere Tid været fra 10—12½ %. Norges Banks øverste Styrelse er henlagt under Storthinget, som vælger dens Embedsmænd og Revisorer. Dens Hovedsæde er Trondhjem, med Filialer i Lillehammer, Kristiania, Drammen, Skien, Kristianssand, Stavanger, Bergen og Tromsø. — I nogle af de større Byer findes én eller flere Kredit- og Diskontobanker, i det hele med en Forvaltningskapital af ca. 60—70 Mill. Kroner. — I alle Byer og i ethvert større Landdistrikt findes desuden Sparebanker med en Forvaltningskapital af tilsammen ca. 130 Mill. Kroner. — Hypothekbanken i Kristiania, der kun udlaaner sine Kapitaler mod Pant i fast Eiendom, oprettedes ved Lov af 18de Septbr. 1851 for at imødekomme Laanetrangen hos Besidderne af faste Eiendomme. Af Statskassen fik den et oprindeligt Grundfond af ½ Mill. Speciesdaler (2 Mill. Kroner), hvilket senere er forøget til 8 Mill. Kroner. For at tilveiebringe tilstrækkelige Laanemidler kan den udstede Obligationer, lydende paa Ihændehaveren, til et Beløb, der udgjør det ottedobbelte af Grundfondet (altsaa nu 64 Mill. Kroner.). De forhandles efter Kurs og amortiseres ved aarlige Trækninger. Den udlaaner kun ⅗ af Pantets Taxtværdi. Ved Inddrivelsen af sine Fordringer har den forskjellige processuelle Forrettigheder. Den bestyres af en Direktion, hvoraf to Medlemmer vælges af Storthinget og ét af Kongen.

Banka eller **Bangka**, en af Sundaøerne, sydost for Sumatra, skilt fra denne ved Bankastrædet. Den er rig paa Tin.

Bank-Ban, Adelsmand ved Kong Andreas den anden af Ungarns Hof, gjorde 1214 i Forening med flere Misfornøiede et Angreb paa det kongelige Slot under Kongens Fraværd og dræbte hans Dronning, der havde været sin Broder Eckhart behjelpelig med at forføre Bank-Bans skjønne Hustru. Bank-Ban blev strax efter fangen af Kongen og dræbt.

Banke, se Havbund.

Bankerot, se Fallit.

Banket, den Forhøining bag en Skanse eller Brystværnet paa en Fæstningsvold, hvorfra Infanteriet affyrer sine Geværer over Murkronen. — Banket, Festmaaltid, mest af politisk eller anden offentlig Karakter.

Bankfiske, se Fiskeri.

Bankier, en, som driver Forretning med Veksling af Guld, med Salg og Kjøb af Vexler, Statspapirer, Aktier osv. paa fremmede Pladse, med Diskontering o. lign.

Banknoter, se Bank og Bankvæsen.

Banks, Sir Josef f. 1743, d. 1820, engelsk Botaniker, fulgte med Cook paa dennes første Reise til Sydhavet; har stor Fortjeneste af den botaniske Videnskab.

Banks, Nathaniel, f. 1816 i Staten Massachusetts i Nordamerika, var først Bomuldsspinder, dernæst Maskinbygger, arbeidede sig ved Selvstudium og udholdende Flid op til en Mand af Anseelse, valgtes 1849 til Medlem af Statens lovgivende Forsamling og blev 1857 Guvernør i Massachusetts. Ved Borgerkrigens Udbrud blev han Generalmajor blandt de Frivillige, førte 1862 Potomacharens høire Fløi, men var uheldig mod General Jackson. Senere har han været et fremragende Medlem af Kongressen.

Banksland eller **Baringsø**, en Ø ved Amerikas Nordkyst, skilt ved Mac-Clurestrædet fra Prins Alberts Land og ved Bankstrædet fra Melvillegen.

Bankura, By i Forindien, med 17,000 Indb.

Banmo, By i Birma i Bagindien, 14,000 Indb.

Banner, i Middelalderen Kongernes og de mægtige Fyrsters og Ridderes Faner med deres „Mærke"; under Kampen vaiede det altid i deres Nærhed. Senere fik de enkelte Riger sit Rigsbanner med Landets Vaaben.

Bannockburn (udt. Bænnockbørn), By i Sydskotland, ved Bannocki, hvor Skotterne 1314 under Robert Bruce slog Edvard den anden af England, og hvor Jakob den tredie 1488 blev slaaet af Oprørerne.

Bantam, hollandsk Provins, tidligere Fyrstendømme, paa Javas Vestkyst, 180 Kv.mil stor med 800,000 Indb.

Bantingoxe, en vild Oxerace paa Java og Borneo.

Bantings Kur, en af den engelske Læge Harvey opfunden Kurmethode mod Fedme og Fedtsyge, bestaaende hovedsagelig i streng Afholdenhed (Diæt) fra alle Spiser og Drikke, som indeholder Stivelse, Sukker og Fedt, f. Ex. Poteter, Sukker, Melk, fede Melspiser o. lign. Kjød, Grøntsager og Vin er under Kuren de vigtigste Næringsmidler. Kuren har faaet Navn efter en Banting, som først anvendte den.

Baobab- eller **Abebrødtræet**, et til Katostfamilien hørende Træ, hvis Hjemland er det tropiske Vestafrika, men nu er forplantet baade til Asien og Amerika. I Tykkelse overgaar det alle andre Træer, da det kan opnaa et Omfang af 80 Fod, medens det ikke bliver mere end 70 Fod høit. Grenene, som kan være indtil 70 Fod lange, hænger ned mod Jorden og giver Træet et besynderligt Udseende. Frugten er spiselig.

Baptister, et fælles Navn for de kristne Sekter, som forkaster Barnedaaben og lærer, at til en sand Daab kræves, at hele Legemet neddyppes i Vand, samt at alene Voxne bør døbes, da kun disse kan tro. Baptisterne er fremgaaede af de religiøse Bevægelser i England i den første Halvdel af det 17de Aarh. De blev i Begyndelsen haardt forfulgte, indtil de under Vilhelm den tredie ved Toleransakten af 1689 erkjendtes som Disſenterparti. Under de religiøse Stridigheder i England søgte Baptisterne over til Nordamerika, hvor den første Baptistmenighed stiftedes 1639, og hvor deres samlede Antal nu udgjør ca. 4 Mill.; i England udgjør de ca. 200,000. De udfolder en ivrig og frugtbringende saavel indre som ydre Missionsvirksomhed, og Tilhængernes Antal voxer derfor stadig i de fleste Lande. De deler sig i flere Sekter, af hvilke de vigtigste er Partikular-Baptisterne og General- eller Freewel-

Baptisterne. Syvendedags-Baptisterne, Sabbatharianerne, festligholder den syvende Dag istedenfor Søndagen. — Baptisme, Baptisternes Lære og Gudsdyrkelse. Anabaptister, Gjendøbere, en kristen Sekt, som opstod paa Reformationens Tid, og som forkastede Barnedaaben og gientog Daaben paa de Voxne. De hyldede desuden yderliggaaende og sværmeriske sociale og politiske Anskuelser og troede, at de skulde oprette et Gudsrige paa Jorden. De optraadte i forskjellige Byer i Tyskland, deltog i Bondekrigen og oprettede 1534 i Münster enslags Stat og udraabte Skræderen Johan fra Leyden til Konge i det nye Zion. Men da de hengav sig til de vildeste Udskeielser, forenede flere Fyrster sig om at gjøre Ende paa dette Uvæsen, og 1535 blev Münster stormet og Føreren henrettet. Simon Menno samlede Sektens Rester i Nederlandene og Nordtyskland og ordnede dem i Menigheder med en streng Kirketugt. Hans Tilhængere, Mennoniterne, forkaster Søgsmaal, Ed og Krigstjeneste. I Tyskland tæller denne Sekt for Tiden 14,000 Tilhængere.

Baptisterium, Daabshus, tidligere en Sidebygning til Kirkerne, med et dybt Bækken i Midten, i hvilket Daaben foregik. Da Barnedaaben kom i Brug, afløstes Baptisterium af Døbefonten.

Bar, By i Guvernementet Podolien i det sydvestlige Rusland; 8,000 Indb.

Baraba eller **Barabinske Steppe**, et af Sumpe opfyldt Steppeland i Guvernementerne Tomsk og Tobolsk i Vestsibirien mellem Floderne Ob og Irtisch.

Barabas (udt. Barabasj), Michael, f. 1810 i Siebenbürgen, fremragende Portrætmaler.

Barabra, et Folkefærd i Nubien, adskiller sig fra Araberne ved mørkere Hudfarve og mindre skarpe Ansigtstræk. De bebor Nildalen mellem Assuan og Sebua og bekjender sig til den muhamedanske Religion.

Baraguay d'Hilliers (udt. Baragyæ Dillie), Louis, f. 1764, fransk General, deltog med Udmærkelse i alle Napoleon den førstes Felttog indtil 1812, da han døde som Guvernør i Berlin. — Hans Søn Achille Baraguay d'Hilliers, fransk Marskal, f. 1795, anførte i Krimkrigen Østersjø-Expeditionen og indtog Bomarsund. Han deltog saavel i den italienske Krig 1859 som i den tysk-franske Krig 1870—71 og var en kort Tid Guvernør i Paris. D. 1878.

Barahat, By i Provinsen Bengalen i Forindien, med 12,000 Indb.

Barakker, let opførte Bygninger, der benyttes som Opholdssteder for Soldater under Leirsamlinger eller i Felten; de enkelte til flere Mand indrettede Værelser i en Kaserne.

Barante (udt. Barang), Aimable Guillaume, Baron de, fransk Statsmand og Forfatter, f. 1782, d. 1866, var under Napoleon den første Statsraad og Generaldirektør for de indirekte Skatter. Under Bourbonnerne beklædte han flere vigtige Embeder. Efter Februarrevolutionen 1848 trak han sig tilbage til Privatlivet.

Baranya (udt. Baranja), Provins i det sydvestlige Ungarn, mellem Floderne Donau og Drau, 93 Kv.mil stor med 284,000 Indb.

Barataria, Ø i Baratariabugten i den mexikanske Golf, i Staten Louisiana, ikke langt fra Mississippis Munding; var tidligere Tilflugtssted for Sjørøvere.

Baratinski, Jewgeni Abramowitsch, en af de betydeligste russiske Digtere i den nyere Tid, f. 1800, d. 1844.

Barbados eller **Barbadoes**, den østligste af de smaa Antiller i Vestindien, 8 Kv.mil stor med 162,000 Indb. Betydelig Udførsel af Sukker.

Barbar, hos Oldtidens Grækere Fællesbetegnelse for Udlændinge og hos Romerne for alle ukultiverede Nationer, navnlig de germaniske Folk. Nu forstaaes ved Barbar et raat og følesløst Menneske. — Barbari, Raahed, Grusomhed; ogsaa Uvidenhed. — Barbarist, raa, grusom, umenneskelig. — Barbarismus, Sprogfeil, unødvendig eller ubjemlet Indblanding af fremmede Ord og Talemaader.

Barbareskstaterne, den fælles Benævnelse paa de Nordafrikanske Stater: Algier, Tunis, Tripolis og Marokko.

Barbarossa, se Fredrik Barbarossa.

Barbarossa, Brødrene Horuk og Khaireddin, to dristige Sjørøvere, af hvilke den første erobrede Algier 1516, men blev dræbt tre Aar senere, hvorpaa Broderen under den tyrkiske Sultans Overhøihed indtog Horuks Plads som den mægtige og frygtede Sjørøverstats Overhoved; d. 1547.

Barbaroux (udt. Barbarø), Charles, f. 1767, fransk Advokat og ivrig Politiker, sluttede sig 1792 som Medlem af Konventet nøie til Girondisternes Parti og var en af dets heftigste Talere, hvorfor han blev erklæret fredløs og guillotineret 1794 i Bordeaux.

Barbastro, By i det østlige Spanien, 5 Mil sydøst for Huesca; 8,000 Indb.

Barberini, en gammel romersk Fyrsteæt, hvortil Pave Urban den ottende og flere Kardinaler hørte, uddøde paa Mandssiden i Midten af det 18de Aarh. Det Palads, der eiedes af Familien, hører til Roms fornemste Pragtbygninger. Thorvaldsen havde her en Tid sit Atelier.

Barbès (udt. Barbe), Armand, f. 1809, d. 1870, ivrig fransk Revolutionær, Raspails og Blanquis Medforbundne i Angrebet paa Nationalforsamlingen 1848.

Barbié de Bocage (udt. Barbie-dø-Bokasj), Jean Denis, f. 1760, d. 1825, bekjendt fransk Geograf. Hans Sønner Jean Guilaume, f. 1793, d. 1847, og Alexandre Fréderic, f. 1798, d. 1834, har ogsaa efterladt sig et Navn som Geografer.

Barbo, Prestegjeld i Nedenæs Amt, tæt ved Arendal.

Barbour (udt. Bærbør), John, f. 1316, d. 1396, Skotlands ældste Folkedigter.

Barbuda, en af de smaa Antiller; tilhører England.

Barbugede, de Fiskearter, som mangler Bugfinner, f. Ex. Aalen.

Barby, By i den preussiske Provins Sachsen, ved Floden Elben; 5,000 Indb.

Barcellona, By i Provinsen Messina paa Sicilien; 13,000 Indb.

Barcelona, 1) By i Katalonien, ved Middelhavet, er Spaniens vigtigste Sjøhandels- og Fabrikstad. Byen, der er stærkt befæstet, er Sæde for en Biskop, har mange pragtfulde offentlige Bygninger, hvoriblandt Audienciapaladset med Kongeriget Ara-

goniens berømte Arkiver; 190,000 Indb. Barcelona anlagdes af Karthagerne 235 f. Kr. 2) By i den sydamerikanske Republik Venezuela, ved det Karaibiske Hav; 8,000 Indb.

Barchent, se Bommesi.

Barclay (udt. Barklæ), Alex., engelsk Digter og Skribent, f. 1480, d. 1552.

Barclay, John, f. 1582, d. 1621 i Rom, har i sine Romaner, blandt hvilke „Argenis" er mest bekjendt, rettet skarpe Angreb mod Jesuiterne.

Barclay, Rob., Kvækernes Dogmatiker, f. i Skotland 1648, d. 1690. Hans Skrift: „Forsvar for den sande kristelige Lære", er oversat paa flere Sprog og er den første ordnede Fremstilling af Kvækernes Anskuelser.

Barclay de Tolly, Michael, Fyrst, f. 1759 i Livland af skotsk Familie, steg efter at være traadt ind i den russiske Armé hurtig til de høieste militære Poster og gjorde sig berømt som den russiske Armés Overstkommanderende i Krigen mod Napoleon, først i Slaget ved Smolensk og senere i Slagene ved Dresden, Kulm og Leipzig. D. 1818.

Bar-Cochba, (d. e. Stjernens Søn), Simon, Jødernes Anfører under deres sidste Opstand mod Romerne 132—135 e. Kr. Han udgav sig for den ventede Messias og blev udraabt til Konge i Jerusalem. I Begyndelsen havde han Lykken med sig og fik et stort Tilløb, men faldt i et Slag mod den romerske Felherre Julius Severus efter at have mistet den sidste Fæstning Bitther.

Barde, Betegnelse for de ældste galliske og keltiske Digtere, som navnlig i Irland og Skotland hos Fyrsterne og Folket indtog samme ansete Stilling som Skaldene hos de skandinaviske Folk.

Bardehval, se Hval.

Bardesanes, syrisk Gnostiker ved Slutningen af det 2det Aarh. e. Kr. Hans Tilhængere, Bardesanisterne, holdt sig indtil det 5te Aarh.

Bardin (udt. Bardæng), Jean, f. 1732, d. 1809, fransk Historiemaler. Han var den berømte Davids Lærer.

Bardo Elv løber ud fra Altevand i Tromsø Amt, gjennemløber den skovrige Bardodal og falder i Maalselven; 7 Mil lang. Strax før den forener sig med Maalselven, danner den et prægtigt Vandfald, Bardofossen.

Barduner, Touge paa Skibe, hvormed Stænger, Dampskorstene osv. støttes.

Bardvan (udt. Barduan), 1) Provins i Bengalen i Forindien, 740 Kv.mil stor med 7 Mill. Indb. 2) By i Provinsen, nordvest for Kalkutta, ca. 33,000 Indb.

Bare, se Havbund.

Barège (udt. Baræsj), fint, gjennemsigtigt Tøi, vævet dels alene af Silke, dels af Silke og Bomuld eller Silke og Lin.

Bareilly eller **Bareli**, By i Distriktet Bareilly i den engelske Nordvestprovins Rohilkand i Forindien, med 105,000 Indb. Vigtig Handel.

Barents, Villiam, hollandsk Sjøfarer, gjorde i Slutningen af det 16de Aarh. Forsøg paa at naa Kina og Ostindien ved at omseile det nordlige Asien. Han døde 1597 paa Nordkysten af Novaja Semlia, hvor hans Vinterhus for nogle Aar siden blev fundet af norske Fangstmænd.

Barère de Vieuzac (udt. Barær dø Viøsak), Bertrand, f. 1755, d. 1841, fransk Advokat, en af de mest fanatiske Delkagere i den store franske Revolution, blev 1795 dømt til Landsforvisning men Dommen blev ikke exekveret.

Baret (udt. Baræt), en især i Middelalderen benyttet Hovedbedækning, enslags Hue af Fløil, Silke eller simplere Stof efter Eierens Stand og Stilling.

Baretti, Giuseppe, f. 1719, d. 1789, italiensk Digter og Skribent.

Barfod, Poul Fredrik, f. 1811, dansk Forfatter og Politiker („Fortællinger af Fædrelandets Historie").

Barfodmunke, Munke (og Nonner), som for kortere eller længere Tid, ofte for hele Livet, paalægger sig selv som en Bod at gaa barfodet eller blot med en tynd Sandal under Foden; de tilhører ikke noget fælles Ordenssamfund.

Barge (udt. Bardsje), By i Provinsen Cuneo i Norditalien, med 10,000 Indb.

Bargusin, Landsby i det sibiriske Guvernement Transbaikalien, bekjendt ved de Bargusinske Bade, varme mineralske Kilder og Saltsjøer i Byens Nærhed.

Bari, 1) Provins i det sydvestlige Italien, 117 Kv.mil stor med 605,000 Indb. 2) By i Provinsen, ved Adriaterhavet, Romernes Barium; 51,000 Indb., Erkebispsæde og god Havn.

Barilla, Aske af flere ved Middelhavets Kyster voxende Havplanter (som: Salicornia, Salsola, Atriplex osv.), indeholder 25—30 Procent kulsur Natron og gaar i Handelen som „naturlig Soda". Den var, før man opfandt den Kunst at fremstille Soda af Kogsalt, af stor Vigtighed.

Baring (udt. Bering), en til England udvandret Familie, som efterhaanden har hævet sig op til Grundlæggere og Eiere af det verdensbekjendte londonske Bankierfirma Baring Brothers & Komp. (se forøvrigt Ashburton).

Barium, et sølvhvidt Metal, der ikke findes frit i Naturen, men stedse i Form af Salte, i Forbindelse med Svovlsyre som Tungspat, med Kulsyre som Witherit. Alle opløselige Bariumforbindelser er giftige. Oxydet kaldes Baryt. Svovlsur Baryt bruges til Forfalskning af Blyhvidt og som hvid Malerfarve under Navn af Permanenthvidt; salpetersur Baryt tjener som Reagens for Svovlsyre og anvendes i Fyrverkerierne til Fremstilling af grøn Ild; chromsur Baryt, et i Vand tungt opløseligt Pulver, forekommer i Handelen som en gul Farve under Navn af gul Ultramarin. Kulsur Baryt bruges som Rottegift.

Barjatinski, Alexander Iwanowitsch, Fyrste og russisk Feltmarskal, f. 1814, d. 1879, endte 1859 den langvarige Bjergkrig mod Tscherkesserne ved Indtagelsen af Schamyls sidste Tilflugtssted, Slottet Ghunib.

Bark eller **Barkskib**, tremastet Skib, hvorpaa Fokke- og Stormast fører Fregatrig, medens Mesanmasten er skonnertrigget.

Barka, 1) Høislette i Nordafrika, i Nord begrændset af Middelhavet, i Syd af den libyske Ørken, i Vest af den store Syrte og i Øst af Ægypten. Den er befolket af omkr. 400,000 Arabere, mest Hyrder. — 2) Flod i det nordøstlige Afrika, udspringer paa de abessinske Bjerge og falder i det Røde Hav; 70 Mil lang.

Barkasse, den største af Baadene paa et Krigsskib, armeret med en mindre Kanon. Paa de større Handelsskibe Storbaaden eller Livbaaden.

Barkbille eller **Træborer**, Insekt af de Helvingedækkedes Orden, hører til Snudebillernes talrige Familie. Den egentlige Barkbille, Granbillen eller „Bogtrykkeren", er et ganske lidet Insekt med tvært afstumpet Bagkrop. Den lægger sine Æg rækkevis under Træernes Bark; de udklækkede Larver lever af Sevjen, æder sig ud til begge Sider og danner derved regelmæssige Systemer af Gange mellem Veden og Barken, hvorved Saftomløbet afbrydes og Træet visner. Disse Insekter, der især efter Storme, Vindfald og uvorne Hugster i stor Udstrækning angriber og ødelægger Granskovene, hører til Skovens farligste Fiender; de har ogsaa i vort Land bragt Skoveiendommene i Fare og tilintetgjort store Værdier.

Barker, Mathew Henry, engelsk Novelleforfatter, f. 1790, d. 1846, har navnlig leveret Skildringer af Sjølivet.

Barkholter, de tykkeste Planker i et Skibs Forhudning, anbragte paa de Steder, hvor Dækkene forbindes med Spanterne.

Barking, By i England i Grevskabet Essex ved Rodings Udløb i Themsen, med 6,000 Indb.; havde tidligere et af Englands ældste og rigeste Nonneklostre.

Barlaam og Josafat, religiøs Roman fra det 8de Aarh., behandler den hedenske Prins Josafats Omvendelse til Kristendommen ved den asiatiske Eremit Barlaam. Den græske Original vandt hurtig Udbredelse i Oversættelser og kom endog til Norge, hvor den oversattes paa Oldnorsk af Kong Haakon Sverressøn.

Bar le Duc (udt. Bar lø Dyk), By i det franske Departement Meuse, 8 Mil nordøst for Chalons; 15,000 Indb.

Barletta, Sjøstad i Provinsen Bari i Italien, ved det Adriatiske Hav; 28,000 Indb.

Barlind, Træ af Bartræernes Familie, forekommer hist og her i det sydlige og vestlige Norge. Dens Bar ligner Granens, men er større.

Barmakiderne eller **Barmekiderne**, berømt Slægt fra Khorasan i Persien, opnaaede især under Harun-al-Raschid stor Magt og Anseelse.

Barmen, en Ø i Selø Prestegjeld, Nordre Bergenhus Amt, med flere Oldtidsminder.

Barmen, stor Fabrikby i den preussiske Rhinprovins, bestaar af Øvre-, Mellem- og Nedre-Barmen; 86,000 Indb. Sæde for det Rhinske Missionsselskab.

Barmhjertige Brødre og Søstre kaldes tvende katholske Ordensselskaber, af hvilke De barmhjertige Brødres Orden blev stiftet 1540 i Sevilla og De barmhjertige Søstres Orden 1634 af Franskmanden Vincens de Paula. Begge Ordeners Formaal er at pleie Syge og Lidende; de har stor Udbredelse og optager Syge uden Hensyn til Tro, Stand eller Nationalitet. De protestantiske Diakonissеforeninger har taget disse Ordener til Mønster.

Barnabas, egentlig Joses, Levit fra Cypern, ledsagede Paulus paa hans første Reise og virkede siden alene, indtil han døde, efter Beretningen som Martyr, paa Cypern. Barnabas-Brevet er neppe forfattet af ham.

Barnabiter, en 1530 i Mailand stiftet geistlig Orden, hvis Formaal er Missionsvirksomhed, Sygepleie og Undervisning.

Barnaul, By i Sibirien i Guvernementet Tomsk, ved Floden Ob, har en Bergværksskole, betydelig Bergværksdrift og 14,000 Indb.

Barnave (udt. Barnav), Antoine Pierre Josef Marie, f. 1761, ansat fransk Advokat, blev 1789 Medlem af Nationalforsamlingen, hvor hans store Veltalenhed og Frihedssind snart gjorde ham til et af de mest fremragende Medlemmer. Han forsvarede Kongens Ukrænkelighed, da Ludvig den sextende efter sin Flugt var ført tilbage og anklaget, og blev 1793 paa Grund af en funden Brevvexling mellem ham og Hoffet guillotineret.

Barnekow, Kristian, dansk Adelsmand, f. 1556, bekjendt for sin Lærdom og sin høimodige Opofrelse under Kalmarkrigen, da han under Træfningen paa Skellinge Hede den 22de Februar 1612 overlod den flygtende Kristian den fjerde sin Hest med de Ord: „Jeg giver Kongen min Hest, Fienden mit Liv og Gud min Sjel." Kongen frelstes, og Barnekow nedhuggedes.

Barneveld, By i den hollandske Provins Geldern, 2 Mil øst for Amersfort; 6,000 Indb.

Barni, Jules Romain, f. 1818, fransk Videnskabsmand og Deputeret, har studeret den tyske Filosofi, især Kant, hvis fleste Værker han har oversat og fortolket. To af hans Skrifter: „Den fri Tankes Martyrer" (1862) og „Napoleon og hans Historiker, Thiers" (1865), blev forbudte i Frankrige under Napoleon den tredie.

Barnsley (udt. Bærnslei), By i Yorkshire i England, med 23,000 Indb. og betydelig Fabrikvirksomhed.

Barnstaple (Bærnstæp'l), Sjøstad i Devonshire i England, ved Floden Taw, med 12,000 Indb., Havn og Skibsbyggeri.

Barnum, Phineas Taylor, f. 1810, amerikansk Spekulant, har i sit Museum i New-York, Barnums Museum, drevet den amerikanske Humbug til stor Fuldkommenhed ved sine originale og besynderlige Udstillinger.

Baroccio (udt. Barotsjo), Federigo, f. 1528, d. 1612, italiensk Maler, især paa Grund af sin fortrinlige Farvebehandling anset som en af den romerske Skoles dygtigste Kunstnere.

Baroche (udt. Baraasj), Pierre Jules, f. 1802, fremragende fransk Advokat og Statsmand, nød som ivrig Tilhænger af Bonapartismen Napoleon den tredies Gunst, steg til Justits- og Kultusminister og Senator, gik af i 1869 og døde 1870.

Baroda, Hovedstad i den engelske Vasalstat Baroda i Provinsen Bombay i Forindien, med 140,000 Indb. Betydelige Bomulds- og Silkevæverier.

Barok eller **baroque**, besynderlig, uregelmæssig. I Bygningskunst og Ornamentik smagløs Overlæsselse.

Barometer, Lufttrykmaaler, Instrument til at maale Atmosfærens Tryk, er indrettet paa følgende Maade: Et 810—850 Millimeter langt, i den ene Ende lukket Glasrør, hvis aabne Del er ombøiet som en Hævert, fyldes med Kviksølv og anbringes derpaa i lodret Stilling med den lukkede Ende øverst. Kviksølvet vil derved synke et Stykke i den lange Rørgren, og der fremkommer et lufttomt Rum i den øvre Ende; en tilsvarende Kviksølvmængde rinder da ud af den aabne, korte Rørgren, hvorfra man desuden borttager noget Kviksølv, saa at det korte Rør ikke er fyldt helt op

til den aabne Rand. Luften trykker nu paa Kviksølvets Overflade i den aabne Gren og holder derved Kviksølvsøilen oppe i den lukkede, hvorfor Høiden af denne Søile eller den vertikale Afstand mellem Kviksølvets Overflade i begge Rørgrene bliver Maalet for Luftens Tryk. Denne Høide, Barometerstanden, afløses paa en, almindelig i Millimeter, inddelt Skala, hvis Nulpunkt er anbragt nøiagtig i Høide med Kviksølvoverfladen i den korte Rørgren. Ved Havets Overflade er Barometerstanden gjennemsnitlig omtrent 760 Millimeter; den kan variere mellem 710 Millimeter (under tropiske Orkaner) og 790 Millimeter (paa de nordlige Kontinenter under streng Vinterkulde). Jo høiere man kommer tilveirs i Atmosfæren, desto lavere er den gjennemsnitlige Barometerstand; for smaa Høider kan man regne, at Barometerstanden aftager 1 Millimeter for hver 11 Meter, man stiger op, medens Formindskelsen gaar langsommere, jo høiere man kommer. Barometret bruges med Fordel til Høidemaalinger og er et uundværligt Hjelpemiddel i Meteorologien, da enhver Ytring af Bevægelse i Atmosfæren har sin Grund i Forstyrrelse af Ligevegten i Luftens Trykforhold og som Følge deraf altid maa give sig tilkjende ved større eller mindre Vexlinger i Barometerstanden. Det bliver derfor ogsaa Barometrets Falden og Stigen, der først og fremst maa tages i Betragtning ved Veirforudsigelser, og ikke saameget den absolute Barometerstand. De som oftest paa Stuebarometre anbragte faste Inskriptioner: Smukt Veir, Regn, Storm osv., har saaledes ingen Betydning. Kviksølvbarometret er opfundet af Torricelli 1643 og af senere Videnskabsmænd forbedret. I den nyere Tid har Vidi konstrueret et andet Slags Barometer, Aneroïdbarometret (se dette Ord).

Baron, oprindelig den høieste Titel for en fri Mand, er nu i enkelte Lande en Titel for en vis Klasse af Adelsmænd. — Baronesse, en Barons Hustru eller Datter. — Baroni, en Barons faste Landeiendom.

Baronet (udt. Bærronett), engelsk Brevadelsværdighed uden politiske Forrettigheder, hvilken 1611 indførtes af Jakob den første.

Baronius, Cæsar, f. 1538, d. 1607, Kardinal og Bibliothekar i Vatikanet, udmærkede sig som kirkehistorisk Forfatter ved omfattende og dyb Lærdom.

Barоskop, ældre Navn for Barometer.

Barotsch, livlig Handels- og Fabrikstad i Præsidentskabet Bombay i engelsk Ostindien, ved Floden Nerbadda; 37,000 Indb.

Barquisimeto (udt. Barkisimeto), By i den sydamerikanske Republik Venezuela, ved Floden Barquisimeto, med 26,000 Indb.

Barr, By i Nedre Elsas, 5 Mil sydvest for Strasburg, med 6,000 Indb.

Barra, Negerrige i Vestafrika, ved Floden Gambias Munding, med 200,000 Indb. og Handel med Guldstøv og Elfenben.

Barrakpur, By i Bengalen i Forindien, ikke langt fra Kalkutta, med 10,000 Indb.

Barras (udt. Barra), Paul Jean François Nicolas, Greve af, f. 1755, deltog ivrig i den franske Revolution, stemte som Medlem af Nationalforsamlingen 1789 for Kongens Død, havde en væsentlig Andel i Robespierres Fald 1794, valgtes 1795 til Konventets Præsident, fik ved sin Indflydelse som Medlem af Direktoriet 1796 udvirket, at den unge Bonaparte blev Overgeneral i Italien, virkede som Diktator fra 1797 med stor Kraft og Dygtighed til 9de November 1799, da han blev styrtet af sin Yndling Bonaparte, der senere holdt ham udenfor det politiske Liv. Barras, som var en begavet Mand uden sædelige Grundsætninger, levede dels i Frankrige, dels i Udlandet til sin Død 1829.

Barrer kaldes de Stænger af umyntet rent Guld og Sølv, der, navnlig i Bank- og Handelsvirksomheden, bruges ved store Udbetalinger, som skal foregaa i Metal. Deres Værdi regnes efter Vegt og Finhed, der er angivet ved et Stempel.

Barrh, By ved Floden Ganges i Bengalen i Ostindien, med 26,000 Indb.

Barrière, Skranke, Stængsel, som enten slet ikke eller blot under visse Betingelser aabnes for Gjennemgang, som f. Ex. ved Broer, hvor der betales Overgangspenge, ved Grændselinier, hvor der skal betales Told, osv.

Barrikade, en Opstabling til Afsperring af Gader, trange Bjergpas osv. til Dækning og Forsvar mod en fremtrængende Fiende, især anvendt i større Byer ved Folkeopløb og Revolutioner, idet voldsomme Gadekampe har fundet Sted mellem Militæret og Mængden paa Barrikaderne.

Barrister (udt. Bærrist'r), Titel for en Klasse Advokater i England, som har Ret til at føre Sager for de høieste Domstole.

Barros, Joao de, f. 1496, d. 1570, berømt portugisisk Historieskriver og Romanforfatter, blev 1521 Guvernør i Guinea og 1533 Skatmester for Indien.

Barrot (udt. Barraa), Camille Hyacinthe Odilon, f. 1791, fremragende fransk Advokat og Statsmand, var fra 1830 til 1848 Leder af den saakaldte dynastiske Opposition i Parlamentet, styrtede Guizot 1848, deltog i Reformbanketerne, som gik forud for Februarrevolutionen, og blev efter dennes Udbrud Ministerpræsident til Oktober 1849. Efter Statskupet trak han sig 1851 tilbage til Privatlivet lige til 1870; 1872 indvalgtes han af Nationalforsamlingen i det nye Statsraad. D. 1873. — Hans Broder Victorin Ferdinand Barrot, Advokat, f. 1806, sluttede sig tidlig til Prins Napoleon, blev 1848 Medlem af Nationalforsamlingen og senere Præsidentens Generalsekretær, 1849 Indenrigsminister og 1853 Senator. 1878 valgtes han til livsvarigt Medlem af Senatet.

Barrow (udt. Bærro), Flod i Irland, udspringer paa Sliebh-Bloombjergene og munder ud i Bugten ved Waterford; efter sin Forening med Nore er den seilbar.

Barrow (udt. Bærro), Isaak, f. 1630, d. 1677, berømt engelsk Theolog og Mathematiker. Han var Newtons Lærer og hans Formand som Professor i Mathematik ved Universitetet i Cambridge.

Barrow (udt. Bærro), Sir John, f. 1764, d. 1849, bekjendt engelsk Reisende og Forfatter af Reise- og Levnetsbeskrivelser, samt Stifter af det geografiske Selskab i London.

Barrowstrædet, et Sund ved Amerikas Nordkyst, mellem Prinsen af Wales Land og Melvilleøen; opdagedes 1819 af Parry.

Barry (udt. Bærri), Sir Charles, f. 1795, d. 1860, engelsk Arkitekt, byggede Westminsterpaladset (den engelske Parlamentsbygning) i London.

Bartenstein, By i Østpreussen ved Floden Alle, med 6,000 Indb.

Bartfeld (ungarsk Bærta), By i Komitatet Saros i Ungarn, med 5,500 Indb.; i Nærheden Badestedet Bartfeld med mineralske Kilder.

Barth, Havnestad i Preussen, ved Østersjøen, med 6,000 Indb.

Barth, Heinrich, f. 1821, d. 1865, berømt tysk Reisende, hvis Opdagelsesreiser i Nord- og Mellemafrika har ydet mange og betydelige Bidrag til Kundskaben om denne Verdensdel; den vigtigste af sine Reiser foretog han i Aarene 1849—55; efter sin Tilbagekomst til Europa har han beskrevet dem i „Reiser og Opdagelser i Nord- og Centralafrika" (1855—58) og i et kortere Uddrag i 1859—60. Barth gjennemreiste ogsaa Ægypten, Syrien og Lilleasien og foretog efter sin store Afrikaexpedition fremdeles flere Reiser, især i Asien.

Barth, Jakob Bøchmann, Forstmester, f. 1822, blev juridisk Kandidat 1846, fik 1852 et Stipendium af Statskassen for at uddanne sig i Forstvidenskaben, opholdt sig derefter i længere Tid i Tyskland og ansattes 1856 i Statens Tjeneste som Forstmand. Ved flere Skrifter, navnlig om norske Skov- og Almenningsforhold, har han virket for et forbedret Skovbrug i Norge, ligesom han har leveret en Række livlige Naturskildringer og fortrinlige Billeder af Jagtlivet.

Barth eller **Bart**, Jean, f. 1651, d. 1702, fransk Sjøhelt, steg ved sin Tapperhed fra simpel Matros til Sjøofficer og udnævntes af Ludvig den fjortende efter et forvovent Krydstog til Kommandør over en Eskadre samt ophøiedes i Adelsstanden.

Barthélemy-Saint-Hilaire, Jules, f. 1805, fransk Videnskabsmand og Politiker, Professor ved Collège de France, har erhvervet sig et berømt Navn ved sine Arbeider om Aristoteles, den gammelindiske Filosofi og Religion, Muhamedanismen osv.

Barthélemy, Saint, en af de smaa Antiller, afstodes 1784 af Frankrige til Sverige og tilbagekjøbtes igjen 1877; Hovedstad Gustavia.

Barthez (udt. Barte), Paul Josef, f. 1734, d. 1806, udmærkede sig lige meget som praktisk Læge og som videnskabelig Forfatter.

Bartholin, en dansk Slægt, af hvilken flere Medlemmer har været berømte Videnskabsmænd. — Kasper Bartholin, f. 1525, d. 1629, blev 1611 Professor i Veltalenhed ved Kjøbenhavns Universitet, 1615 i Medicin og 1624 i Theologi. Han er især bleven bekjendt ved et anatomisk Verk, som oversattes i flere Sprog. — Hans Søn Thomas Bartholin, en af sin Tids navnkundigste Læger, f. 1616, d. 1680, blev 1647 Professor i Anatomi og Medicin ved Kjøbenhavns Universitet og 1675 Assessor i Høiesteret, gjorde vigtige Opdagelser (af de lymfatiske Kar) paa Anatomiens Omraade. — Sidstnævntes Broder Rasmus Bartholin, f. 1625, d. 1698, bekjendt Mathematiker, Astronom og Fysiker, opdagede Straalebrydningen i den islandske Bergkrystal. — Thomas Thomsen Bartholin, f. 1659, d. 1690, blev 18 Aar gammel Professor ved Kjøbenhavns Universitet, udgav 1689 et fortjenstfuldt Verk om den nordiske Oldtid.

Bartholomæus, ogsaa kaldet Nathanael, en af de 12 Apostle, prædikede Kristendommen i Indien og skal efter Sagnet være bleven korsfæstet i Derbend ved det Kaspiske Hav.

Bartholomæusnatten, se Hugenotterne.

Bartolommeo, Fra (Pagholo del Fattorino), med Tilnavnet Baccio della Porta, italiensk Maler af den florentinske Skole, f. 1469, d. 1517, sluttede sig med Begeistring til Savonarola og gik, efter dennes Død paa Baalet, 1498 i Kloster, hvor han forblev nogle Aar. Han var paavirket af Leonardo da Vinci og paavirkede selv Rafael. Hans Verker, som udmærker sig ved korrekt Tegning, storslagen Komposition og glimrende Farvevirkning, hører til den florentinske Skoles mest fuldendte Frembringelser.

Barton, Bernhard, kaldt Kvækerdigteren, f. 1784, d. 1849, har skrevet idylliske Digte, der udmærker sig ved ren Følelse og livlig Fantasi. Han stod i Venskabsforhold til Byron.

Barton upon Irwel, By i England, $1^1/_2$ Mil vest for Manchester, med 14,000 Indb. og betydelig Tilvirkning af Bomuldstøier.

Bartsch, Johan Adam Bernhard, f. 1757, d. 1821 som Bestyrer af Hofbibliotheket og Kobberstiksamlingen i Wien, udmærket Kobberstikker, skrev et fortjenstfuldt Verk i 21 Bind over denne Kunst.

Bartsch, Flod i Preussen, udspringer i Posen og falder i Oder ved Glogau, 22 Mil lang.

Baruch, d. e. den Velsignede, Profeten Jeremias's Ven og Reisefælle, skal være Forfatter af det apokryfiske Skrift „Baruchs Bog".

Barye, Antoine Louis, fransk Billedhugger, f. 1795, d. 1875, udførte 1864 en Rytterstatue af Napoleon den første for dennes Fødeby Ajaccio, men er især bekjendt for sine Dyrefigurer.

Baryton, den Mandsstemme, som ligger mellem Bas og Tenor (fra store A til enstreget F).

Bas, i Musiken den dybeste Tone i en Akkord eller den dybeste Stemme i et flerstemmigt Musikstykke. Ved Bas forstaar man i Sangmusiken ogsaa Basstemmen, hvis Omfang naar fra store F til det enstrøgne D eller E; i Instrumentalmusiken Kontrabas eller Violoncel. Den dybeste Tone i ethvert Instrument kaldes ogsaa Bas.

Basalt, en sort eller graa, finkornet Bergart, der er meget haard, tung og tæt og bestaar af Augit, Magnetjern, Feldspat og som oftest ogsaa Olivin. Basalten forekommer over hele Jorden, især i Frankrige og paa de britiske Øer. Den er af vulkansk Oprindelse og fremtræder ofte i de forunderligste Former, som Søiler, Pyramider, Kegler osv. En af de mærkeligste og mest bekjendte Basaltdannelser er Fingalshulen paa den skotske Ø Staffa. Basalten bruges til Veibygning og Møllestene og afgiver ved Forvitring en rig Plantenæring.

Basardschik, By i Rumelien ved Floden Maritza, med 10,000 Indb.

Baschi-Bozuker kaldes i den tyrkiske Hær Soldaterne i de af Regjeringen hvervede Frikorpser. De er berygtede for sin Vildhed og sine Plyndringer.

Baschiøerne eller **Batanerne**, en Øgruppe i Ostindien, nord for Filippinerne; tilhører Spanien.

Baschkirer (egentlig Baschkurt), et Folk paa omtr. $^1/_2$ Million af østjakisk-tatarisk Herkomst i Guvernementerne Orenburg, Perm og Samara i det sydøstlige Rusland. De bekjender sig til den muhamedanske Religion, har dels faste Bopæle, men lever ogsaa tildels som Nomader og driver fornemmelig Hesteavl. I den russiske Hær danner de et Slags Kosakkorps.

Base kaldes et Metaloxyd, som i Forbindelse med en Syre kan danne et Salt. Mange Metaller har Oxyder, der kan optræde som Baser. Organiske Baser, se Alkaloïder.

Basedow, Johannes Bernhard, f. i Hamburg 1723, fra 1753—61 Professor i Sorø. Paavirket af Rousseau søgte han at reformere den elementære Undervisning ved at gjøre denne mindre mekanisk og mere stemmende med Barnets Følelses- og Tankeliv samt desuden ved at gjøre Børnenes legemlige Udvikling til en Skolens Sag. 1774 oprettede han i Dessau en Mønsterskole i denne Hensigt, men fratraadte 1778 Ledelsen af den. Senere virkede han ved Undervisningsskrifter indtil sin Død 1790. Endskjønt Basedows Ideer tildels var temmelig overspændte og upraktiske, har hans Virken dog i mange Retninger vakt Sansen for Opdragelsens Vigtighed og ledet til en rigtigere Opfatning af dens Væsen.

Basel, Kanton i det nordvestlige Schweiz, 8½ Kv.mil stort med 102,000 Indb., af hvilke 22,500 er Katholiker. Siden 1833 deles den i de to selvstændige Halvkantoner: Basel Stadt og Basel Land. Basel, der gjennemskjæres af Jurabjergene, er frugtbart og skovrigt og frembringer især Korn og Vin, ligesom der i den sydlige Del drives betydelig Kvægavl. Fabrikdriften er ogsaa af Vigtighed. — 1501 indtraadte Kantonet i det schweiziske Edsforbund. 1830 og 1832—33, kom det, efterat der allerede tidligere mange Gange havde fundet Rivninger Sted mellem By og Land, til aaben Kamp, hvilket førte til Kantonets Deling. Basel, Kantonets vigtigste By, ligger paa begge Sider af Rhinen; den har 45,000 Indb., et Universitet, en Domkirke fra det 11te Aarh. og en Missionsanstalt. I Basel holdtes fra 27de August 1431 til 7de Mai 1449 Baseler-Konciliet, et af de mange mislykkede Forsøg paa at reformere den romersk-katholske Kirke. 1795 afsluttedes her Fred mellem Frankrige og Preussen og samme Aar mellem Frankrige og Spanien.

Basilika, i Bygningskunsten oprindelig en Kongehal, senere Børs- og Retssal, bestaaende af to Sølehaller, en for Publikum og en for Dommeren; Forbilledet for de første kristne Kirker, der almindelig kaldtes Basilikaer.

Basilikum, Plante af de Læbeblomstredes Familie, oprindelig fra Asien, dyrkes nu overalt som Lægeplante.

Basilisk, en sydamerikansk Øgleart med en takket Hudkam langs Ryggen og Halen. Den i Sagnene og Eventyrene omtalte Basilisk skildres som et Uhyre, hvis Blik var dræbende; deraf Udtrykket: Basiliskblik.

Basilius den første, Macedo, græsk Keiser, kom som Soldat til Konstantinopel, blev Michael den tredies Yndling og tilsidst hans Medregent. Ved Michaels Død (ifølge nogle Angivelser skal Basilius have myrdet ham) blev han Enekeiser 867. D. 886. — Basilius den store, græsk Kirkefader, f. 330 i Cæsarea, var først Sagfører, levede senere som Eremit, blev 370 Biskop i sin Fødeby, d. 379. Han ordnede Munkevæsenet, idet han foreskrev de tre Løfter om Kydskhed, Fattigdom og Lydighed.

Basingstoke (udt. Bæsingstok), By i Hampshire i England, 8 Mil sydvest for London; 6,000 Indb.

Basis, Grundlag; i Geometrien den Side eller Flade eller det Punkt, hvorpaa man tænker sig en geometrisk Figur eller et Legeme hvilende.

Baskerne, et ældgammelt Folk paa begge Sider af Pyrenæerne. I Frankrige bebor de Departementerne Ariège, Øvre Garonne og Nedrepyrenæerne, i Spanien de Baskiske Provinser (Navarra, Alava, Biskaya og Guipuzcoa). — Det baskiske Sprog er det gamle iberiske, der ikke er beslægtet med det spanske Sprog. — De baskiske Provinser omgiver det Indre af den Biskaiske Bugt. Landet er bjergfuldt og rigt paa Skov, især Barskov. Næringsveiene er Kvægavl, Agerbrug, Fiskeri, Frugt-, Olie- og Vinavl. De vigtigste Bergverksprodukter er Jern, Marmor, Jaspis og Porfyr.

Basnage (udt. Banasj), Jacques, f. 1653, først Præst i Rouen, senere i Rotterdam og Haag, hvor han døde 1723, især bekjendt som Kirkehistoriker.

Basra eller **Bassora**, By i den tyrkiske Provins Bagdad i Asien, ved Bredden af Eufrat, nogle Mil fra dens Udløb i den Persiske Bugt. Det er nu kun en ubetydelig By med 4,000 Indb., men var i sin Tid Hovedstapelplads for indiske, persiske, arabiske og europæiske Produkter, og i 1770 havde den 150,000 Indb.

Basrelief, se Relief.

Bassano, By i Provinsen Vicenza i Norditalien, ved Floden Brenta, 8 Mil nordvest for Venedig; 13,000 Indb. 8de Septbr. 1796 seirede Bonaparte her over Østerrigerne under Wurmser.

Bassano, Jacopo da Ponte, f. 1510, d. 1592, forestod Malerskolen i Bassano og grundlagde Genremaleriet.

Basse, Hans Pedersen, Norges Kansler, d. 1602, havde en væsentlig Del i den Oversættelse af Magnus Lagabøters Landslov, der 1604 udkom som Kristian den fjerdes Norske Lov.

Bassein, By i Provinsen Pegu i Bagindien, ved en af Irawaddis Bifloder, med 20,000 Indb.

Basselin (udt. Baslæng), Olivier, fransk Folkedigter, f. 1350, d. 1418, levede som Møller i Vaux de Vire i Normandiet.

Basselisetapeter, se Gobelins.

Basseterre (udt. Bastærr), Hovedstad paa den franske Ø Guadeloupe i Vestindien; 9,500 Indb.

Bassin (udt. Bassæng), Vandbeholder, Kum, det Indre af en Havn; en Sjø, hvori flere Floder har sit Udløb.

Bassompierre (udt. Basongpiær), François de, fransk Statsmand og Kriger, f. 1579, d. 1646, en Yndling af Henrik den fjerde og Ludvig den tredtende, blev 1622 udnævnt til Marskal, men af Richelieu sat i Bastillen, hvor han sad i 12 Aar. Hans i Bastillen skrevne Memoirer yder vigtige Bidrag til Samtidens Historie.

Bassora, se Basra.

Bassstrædet, et 30 Mil bredt Stræde, som skiller Van-Diemens-Land fra Australiens Fastland.

Bast, se Karbundt.

Basta, Stop, Slut; det er nok.

Bastard, oprindelig: uægte; en Adelsmands uægte Søn; i Naturhistorien Afkom af to forskjellige Arter, som dog maa være nær beslægtede, f. Ex. Hest og Æsel, Hare og Kanin. Hos Dyrene er Bastarderne i Almindelighed ufrugtbare. Blandt Planterne er Bastarder meget almindelige; de voxer frodig og udmærker sig ved sine skjønne Blomster; men Evnen til at forplante sig er ogsaa

hos disse svækket; flere af vore mest bekjendte Sirplanter er frembragte ved Krydsning.

Bastardnattergalen, Fugl af Spurvefamilien, en af Nordens bedste Sangfugle.

Basthólm, Kristian, dansk Theolog, f. 1740 i Kjøbenhavn, d. 1819, studerede foruden Theologi ogsaa Filosofi og Naturvidenskaberne, blev, efter at have beklædt forskjellige præstelige Embeder, 1778 Hofprædikant indtil 1800, da Sygdom tvang ham til at tage Afsked. Udrustet med en glimrende Veltalenhed udøvede han i sin Tid stor Indflydelse i Danmark som den fornemste og mest begavede Talsmand for „Oplysningstidens" Fornuftkristendom. Han var en frugtbar og meget yndet Forfatter. 1785 udgav han et „Forslag til en forbedret Gudsdyrkelse", hvilket vakte en heftig kirkelig Strid og især af Biskop Balle blev bekjæmpet med stort Talent.

Bastia, befæstet Havnestad i den nordøstlige Del af Øen Korsika, med 18,000 Indb. Byen er Sæde for en Biskop og var til 1791 Øens Hovedstad.

Bastian, Adolf, en af de mest foretagsomme og kundskabsrige tyske Reisende, f. 1826, siden 1866 Professor i Ethnologi i Berlin. Han foretog fra 1851—1859 en Reise omkring Jorden, besøgte 1861—1865 Bagindien, Japan, Kina og Sibirien og har udgivet flere Skrifter om sine Reiser og Forskninger.

Bastiat (udt. Bastja), Frederic, fremragende fransk Statsøkonom, f. 1801, d. i Rom 1850, var først Handelsmand, men ofrede sig snart udelukkende for Studiet af Statsøkonomi og Lovgivningspolitik, blev 1831 Fredsdommer og kort efter Generalraad i Departementet Landes, optraadte 1844 som statsøkonomisk Forfatter og udgav siden en Række Skrifter, hvori han med stort Talent bekjæmpede Socialismen og Beskyttelsessystemet. Hans sunde Theorier og anskuelige, livlige og klare Fremstilling har gjort hans Skrifter meget yndede; de er oversatte paa flere Sprog.

Bastille (udt. Bastilje), egentlig et fast Slot med Taarne, et berygtet Statsfængsel i Paris (opført som Fæstning mod Englænderne 1370—83), under Revolutionen stormet og ødelagt 14de Juli 1789. Paa Bastillepladsen er Julisøilen opreist til Ære for Friheden.

Bastion, Bolværk, fremspringende Parti paa en Fæstnings Hovedvold.

Bastonnade, en i Østerlandene brugelig Straf af Stokkeprygl, fornemmelig under Fodsaalerne.

Bastø, en Ø i Kristianiafjorden udenfor Horten med et Fyr.

Basun, et Bas-Blæseinstrument af Messing.

Bataille (udt. Batalj), et mindre Slag, en Træfning.

Bataljon, en Afdeling Stridsmænd (Fodfolk) paa 600—1000 Mand, udgjør i Regelen Halvdelen eller Trediedelen af et Regiment og er inddelt i 4 eller 6 Kompagnier. I den norske Armé dannes Bataljonen af 4 Linie- og 2 Landværns-Kompagnier, og 4 Bataljoner tilligemed 2 Depôtkompagnier udgjør en Brigade. I flere Lande er ogsaa Artilleriet inddelt i Bataljoner; hos os bestaar en Artilleribataljon af 2 eller 3 Batterier. Chefen for en Bataljon er Oberst, Oberstløitnant eller Major.

Batanerne, se Baschiøerne.

Batangas, By paa Øen Luzon, den største af Filippinerne, med 17,000 Indb.

Batate, Rodfrugten af Batatplanten, der hører hjemme i Amerika og nu dyrkes hyppig ogsaa i andre tropiske og varme tempererede Lande. Knollerne, som ogsaa kaldes søde Poteter, benyttes dels som almindelige Poteter og dels males de til Mel, hvoraf bages Brød.

Bataver, et germanisk Folk i en Del af det nuværende Holland mellem Rhin og Waal. De blev undertvungne af Romerne under Germanicus, gjorde Aar 70 e. Kr. Oprør, men maatte atter underkaste sig. I Slutningen af det 3die Aarh. forsvinder de af Historien.

Batavia, d. e. Batavernes Land, det latinske Navn paa Holland og Nederlandene, som ogsaa fra 1795—1806 førte Navn af den Bataviske Republik.

Batavia, Hovedstad for de hollandske Besiddelser i Ostindien og Sæde for Generalguvernøren. Den ligger paa Nordkysten af Java og er Bagindiens første Handelsstad, men har paa Grund af den ved det usunde Klima foraarsagede store Dødelighed ikke mere end 70,000 Indb. Den højere liggende Bydel (Weltevreden) er sundere.

Bathie (udt. Babi), Anselme Polycarpe, fransk Statsøkonom og Politiker, f. 1818, Professor i administrativ Ret og Statsøkonomi ved forskjellige Universiteter i Frankrige (fra 1857 i Paris), blev 1871 Medlem af Nationalforsamlingen, hvor han sluttede sig til Høire og ved sine reaktionære Ænker medvirkede til at styrte Thiers 1873; efter dennes Fald blev han Kultusminister fra Mai til Novbr. 1873. 1876 indvalgtes han i Senatet. Han er ogsaa bekjendt som statsøkonomisk Forfatter.

Bates (udt. Bets), Henry Walter, bekjendt engelsk Naturforsker, f. 1825 i Leicester, siden 1864 Sekretær i det geografiske Selskab i London.

Bath (udt. Bæth), 1) By i Somersetshire i England, ved Floden Avon, med berømte Bade, der allerede i Oldtiden var bekjendte. Byen er Bispesæde og har en gammel gothisk Kirke; 53,000 Indb. 2) By i den nordamerikanske Stat Maine, med 7,500 Indb.

Bathometer, et Redskab, hvormed man maaler Havets Dybde.

Bath-Ordenen (Knights of the Bath), gammel engelsk Ridderorden, stiftet 1399 ved Henrik den fjerdes Kroning.

Bathory, en gammel, berømt adelig Slægt af tysk Herkomst i Siebenbürgen. Stefan Bathory blev 1571 Fyrste i Siebenbürgen og valgtes 1576 til Konge i Polen, hvor han regjerede med Kraft og Dygtighed til 1586. Han forbedrede Retsvæsenet og førte heldige Krige med Rusland. — Sigismund Bathory aftraadte Siebenbürgen til Keiser Rudolf den anden og døde 1613 i Prag. — Gabriel (Gabor) Bathory, det sidste Skud af Slægten, en Søn af Stefan Bathory, Konge i Polen, regjerede som Fyrste af Siebenbürgen 1608—13, da han blev myrdet i Großwardein. — Elisabeth Bathory, gift med den ungarske Greve Franz Nadasdy, lokkede efterhaanden 650 unge Piger til sit Slot, hvor hun lod dem dræbe for ved Badning i deres Blod at bevare sin Skjønhed. Hun blev dømt til livsvarigt Fængsel og døde 1614. Hendes Hjelpershjelpere blev 1611 levende brændt.

Bathurst (udt. Bæthørst), Ralph, engelsk Theolog, Digter og Læge, f. 1620, d. 1704, stiftede 1650 The Royal Society.

Bathurstøen, en Ø i det nordlige Ishav, vest for Grønland, mellem Melvilleøen og Nord-Devon, Batignolles, se Paris.

Batist eller **Battist,** det fineste, meget fast og tæt vævede Linlærred, forarbeidet af kærkilt dertil dyrket Lin; man har ogsaa Bomulds-Batist.

Batjuschkow, Konstantin Nikolajewitsch, russisk Digter, f. 1787, d. vanvittig 1855. Hans Digtning er stærkt paavirket af italiensk Poesi, som han med Forkjærlighed studerede.

Baton Rouge (udt. Batong Rusj), By i Staten Louisiana i Nordamerika; 6,000 Indb. Her stod 1862 et Slag mellem Unionstropperne under General Williams og en Sydstatshær under General Breckenridge.

Batschian eller **Batjan,** en af de molukkiske Øer i Stillehavet; tilhører Hollænderne.

Battenfjord, Fjord i Thingvolds Prestegjeld, Romsdals Amt.

Batteri, Artilleriets taktiske Enhed, bestaar sædvanlig af 6 Kanoner med Mandskab, Heste og Vogne; et til Opstilling af Skyts anlagt Befæstningsværk; paa større Krigsskibe et lukket Dæk med Kanonporte i Skibssiden til Opstilling af Skytset.

Batteri, elektrisk, en Forbindelse af flere elektriske Forstærkningsflasker (Leydenerflasker), hvis indre og ydre Belæg er forenede ved metalliske Ledere.

Batteux (udt. Batø), Charles, berømt fransk Æsthetiker, f. 1713, d. 1780.

Batthyanyi (udt. Battjanji), en gammel ungarsk Adelsslægt, hvis ældre Linie 1764 tildeltes Rigsfyrsteværdigheden. — Grev Kasimir Batthyanyi, f. 1807, fra 1840 en af Oppositionens Ledere i den ungarske Landdag, blev efter Ungarns Uafhængighedserklæring 14de April 1849 Udenrigsminister, flygtede efter Katastrofen ved Vilagos med Kossuth til Tyrkiet og døde i Paris 1854. — Grev Ludvig Batthyanyi, f. 1806, fra 1840 en af de mest talentfulde Oppositionstalere i den ungarske Rigsdag, udnævntes 1848 til Præsident i det første ungarske Ministerium og blev 1849, efterat han med sine Undergivne havde deltaget i Frihedskrigen, fængslet og senere skudt. 1868 fik hans Enke hans inddragne Godser tilbage, og 1872 blev hans Lig igjen opgravet og høitidelig jordfæstet.

Battle-Creek (udt. Bættl-Krik), By i Staten Michigan i Nordamerika, med 6,000 Indb.

Batum eller **Bathumi,** By i Armenien paa Østkysten af det Sorte Hav, med 10,000 Indb.; ved San Stefanofreden 1878 afstaaet til Rusland.

Batuøerne, Øgruppe paa Vestsiden af Sumatra i det Indiske Hav.

Baudry (udt. Baadri), Paul Jacques Aimé, udmærket fransk Portræt- og Historiemaler, f. 1828.

Bauer, Anton, fremragende tysk Strafferetslærer, f. 1772, d. 1843 som Professor i Göttingen.

Bauer, Bruno, bekjendt tysk Filosof og Theolog, f. 1809, sluttede sig først til Høire-Hegelianerne, men gik derpaa over til den unge hegelske Skole og udgav kritiske Verker angaaende flere nytestamentlige Skrifter, hvis Guddommelighed han bestred. Desuden skrev han en Fremstilling i 4 Bind af det 18de Aarhundredes Kultur og Politik.

Bauernfeld, Edvard, von, tysk Digter, f. 1802, har foruden Digte skrevet talrige Lystspil.

Bauhin, Kaspar, f. 1560, d. 1624 som Professor i Botanik ved Universitetet i Basel, var som Botaniker og Anatom en af sin Tids dygtigste.

Baumannshulen, en mærkelig Drypstenshule i Harzbjergene; den er delt i 7 store Rum og har en Længde af 840 Fod.

Baumgarten, Alex. Gottlieb, tysk Filosof, f. 1714, d. 1762 som Professor i Frankfurt, grundlagde Æsthetiken som en selvstændig Videnskab om det Skjønne.

Baune, et Baal, som i ældre Tider tændtes især paa høitliggende Steder, for at give Underretning om en Fiendes Nærmelse eller Angreb, tildels ogsaa om andre landsvigtige Begivenheder. I Norge ordnede Haakon den gode disse Ildtelegrafer, saa at Efterretningen om fiendtlige Anfald i faa Dage kunde udbrede sig over hele Landet.

Baur, Ferdinand Kristian, tysk protestantisk Theolog, f. 1792, d. 1860 som Professor i Tübingen, stiftede den saakaldte kritiske Skole og udgav en Række kritiske, dogmatiske og historiske Verker, der bidrog meget til en rigtigere Forstaaelse af Kristendommens oprindelige Skikkelse og historiske Udvikling.

Bautasten, en Mindesten uden Indskrift, som i Skandinavien i Middelalderen reistes paa berømte Mænds Gravhøie. Se forøvrigt Runesten.

Bautzen eller **Budissin,** By i Sachsen, ved Floden Spree, med 15,000 Indb. Her seirede den 20de og 21de Mai 1813 Napoleon den første over de forenede Russere og Preussere under Barclay de Tolly.

Baurit, et Mineral, bestaaende af Lerjord med vexlende Mængde Jernoxyd, Kiselsyre og Vand; benyttes til Fremstilling af Aluminium og ildfaste Digler.

Bavian, en til de egentlige Aber hørende Abeslægt i den gamle Verden, med stærke Hjørnetænder, nøgne Sædeballer og en lang Snude, saa at Hovedet, paa Dyrene nær, ligner et Hundehoved. Af disse Aber er Mandrillen fra det sydlige Afrika den mest bekjendte.

Bay, Daniel Vilhelm Rudolf, dansk Tonedigter, f. 1791, d. 1856. Den mest bekjendte af hans Kompositioner er Melodien til „Vift stolt paa Kodans Bølge".

Bayard (udt. Bajar), Jean Franc. Alfred, fransk Lystspildigter, f. 1796, d. 1853.

Bayard (udt. Bajar), Pierre du Terrail, fransk Hærfører, „Ridderen uden Frygt og Dadel" (Le chevalier sans peur et sans reproche), f. 1476, var først ansat ved Hertugen af Savoyens Hof, gik derefter i fransk Krigstjeneste, deltog fra 1495 i alle Frankriges Krige, afgjorde 1515 Slaget ved Marignano til Franskmændenes Fordel, forsvarede 1521 Mezières mod Keiser Karl den femtes overlegne Magt og blev 1524 i Slaget ved Sesia i Nærheden af Lodi dødelig saaret.

Bayer, Joh., Astronom i Augsburg, f. 1572, d. 1625, tegnede de første brugelige Himmelkarter.

Bayern, d. s. s. Baiern.

Bayeux (udt. Bajø), By i Normandiet i Frankrige, med 8,500 Indb. og en prægtig Kathedralkirke.

Bayle (udt. Bæl), Pierre, berømt fransk Filosof og Kritiker, f. 1647, d. 1706, blev 1675 Professor i Filosofi i Sedan og 1681 i Rotterdam, men affattes 1693 fra sit Embede paa Foranledning af Theologen Jurieu. Bayle er i den nyere

Tid den første fremragende uafhængige Tænker og Skeptiker. Han tilhørte den i Frankrige forfulgte reformerte Kirke og optraadte altid som Tolerancens Talsmand og som en uforsonlig Modstander af al saavel videnskabelig som ikke videnskabelig Overtro. Idet hans flængende Kritik blottede den videnskabelige Uholdbarhed ved den herskende Skolastik, paaviste han, at Religionen som en udelukkende Troessag ikke kan være Gjenstand for Begribelse. Hans største og mest følgerige positive Grundsætning er den, at Moralen er uafhængig af Religionen, og at en Handlings moralske Værd altsaa ikke bør søges i den Handlendes religiøse Tro. Bayles Hovedverk: Dictionnaire historique et critique, der vidner lige meget om Fremstillingsevne som om omfattende Lærdom og stor Tænkedygtighed, udkom 1696 under hans Ophold i Holland.

Baylén (udt. Ba-ilén), By i Andalusien i Spanien, med 8,000 Indb. I et Bjergpas ved Byen maatte 23de Juli 1808 den franske General Dupont med 20,000 Mand overgive sig.

Bayonne (udt. Bajaann), Fæstning og rig Handels- og Havneby i Departementet Nedre-Pyrenæerne i Frankrige, ved Floden Adour, med 27,000 Indb. God Havn, Orlogsværfter, Skibsbyggeri og Handel, især med Skibstømmer, Vine, Chokolade og Skinker. Her frasagde 5te Mai 1808 Karl den fjerde og Prinsen af Asturien (Ferdinand den syvende) af Spanien sig den spanske Trone til Fordel for Napoleon den første.

Baza, By i Provinsen Granada i Spanien, med 7,000 Indb.

Bazaine (udt. Basæn), François Achille, fransk Marskal, f. 1811, gik ind i den franske Armé som simpel Soldat, gjorde fra 1832 Krigstjeneste i Algerien, udnævntes 1850 til Oberst og 1855 til Divisionsgeneral og deltog med Udmærkelse i Krimkrigen og i den italienske Krig 1859. 1863 fik han Overbefalingen over de franske Tropper i Mexiko, hvor han samlede sig en meget stor Formue, og udnævntes 1864 til Marskal. Efterat han ved sine ærgjerrige Rænker havde bidraget til Keiser Maximilians Fald, tilbagekaldtes han 1867. I den fransk-tyske Krig kommanderede han først det 3die franske Armékorps og siden Rhinarmeen, blev efter de blodige Slag ved Rouilly, Mars la Tour og Gravelotte den 14de, 16de og 18de August 1870 nødt til at indeslutte sig i Metz og maatte 27de Oktober overgive sig med 173,000 Mand. Han blev derefter stillet for en Krigsret, som 10de December 1873 for Forræderi mod Fædrelandet dømte ham til Degradation og til Døden. Mac Mahon benaadede ham til 20 Aars Fængsel paa Øen Marguerite, hvorfra det i Oktober 1874 lykkedes ham at flygte. Han har siden for det meste opholdt sig i Spanien.

Bazancour (udt. Basangkur), fransk Romanforfatter og Historiker, f. 1810, d. 1865, udgav efter Keiser Napoleon den tredies Befaling udførlige Beretninger om Krigene paa Krim og i Italien.

Bazar, i Østerlandene en aaben eller overtækket Markedsplads, hvor navnlig Luxusvarer er udstillede til Salg; i Norge i den senere Tid Benævnelse paa et Vareudsalg i veldædigt Øiemed.

Bazard (udt. Basar), Saint-Amand, fransk Politiker og Revolutionær, f. 1791, d. 1832, stiftede 1820 en fransk karbonarisk Forening, som allerede efter et Aars Forløb talte 200,000 Tilhængere, dømtes 1821 for Deltagelse i en Sammensværgelse in contumaciam til Døden, sluttede sig 1825 til Saint Simons Lære, som han søgte at udbrede ved talentfulde, stærkt besøgte Forelæsninger i Paris. Han var en ædel og sædelig ren Personlighed.

Bazas (udt. Baza), By i Departementet Gironde i Frankrige, med 5,000 Indb.

Bazeilles (udt. Basei), en liden By i Departementet Ardennes i Nærheden af Sedan. Her stod den 1ste September 1870 en blodig Kamp mellem Bairerne og Franskmændene.

Bazley (udt. Bæslæ), Thomas, engelsk Politiker, f. 1797, en af de ældste og mest fremragende Medlemmer af Anti-Cornlawliguen, optraadte 1837 som en af Cobdens dygtigste Medkjæmpere mod Kornlovene og for Frihandelssystemet, valgtes 1858 i Manchester til Medlem af Underhuset, hvor han har hørt til det liberale Parti.

Beachy-Head (udt. Bitsji Hedd), Forbjerg med Fyrtaarn paa Englands Sydkyst i Grevskabet Sussex, mellem Brighton og Hastings. Her seirede 1690 en fransk Flaade over en forenet engelsk-hollandsk under Torrington.

Beaconsfield (udt. Bik'nsfield), Benjamin Disraeli, Jarl af, engelsk Forfatter og Statsmand, er født i London 1805. Hans Fader var den som Literaturhistoriker ansete Jøde Isaak Disraeli (d. 1848). Allerede i Tyveaarsalderen debuterede Disraeli med et Bind af en Roman „Vivian Grey", som vakte megen Opmærksomhed. Han fortsatte paa den heldig begyndte Forfatterbane; men hans rastløse Ærgjerrighed drev ham mere og mere over i Politiken. Han stillede sig 1832 til Valg som Radikal, men kastedes, hvorefter han 1837 blev valgt til Medlem af Underhuset som Tory. Han bekjæmpede heftig Peels Frihandelspolitik og som Toryernes Fører 1848 Palmerstons Udenrigspolitik i den dansk-tyske Krig, var 1852, 1858—59 og 1866—68 Skatkammerkansler og det sidste Aar Førsteminister. I November 1868 traadte han tilbage for Gladstone og blev Oppositionens Fører i Underhuset, indtil han ved Gladstones Tilbagetræden 1874 atter kom til Roret som Førsteminister. Som Leder af Englands Politik har han i de sidste Aar udfoldet usædvanlig Dygtighed og Kraft og hævet England frem fra den lidet paaagtede Stilling, hvortil det var sunket ned i Europas Raad. Han stansede Rusland foran Konstantinopel, paatvang det Berlinertraktaten, som blandt andet bestemte, at det ved San Stefanotraktaten oprettede Fyrstendømme Bulgarien skulde deles, og at den sydlige Del, Østrumelien, skulde blive en Vasalstat under Tyrkiets Overhøihed, erhvervede Cypern for England og har i det sidste Aar udvidet Englands indiske Grændse mod Afghanistan. 1876 ophøiedes han til Jarl. Hans Romaner udmærker sig ved glimrende Skildringer og en levende og rig Fantasi, og som Taler er han vittig, sarkastisk og træffende.

Beaton udt. Bit'n), David, Kardinal og Skotlands Primas, f. 1494, forfulgte Protestanterne, af hvilke han lod mange henrette eller brænde, og forsvarede Skotlands Selvstændighed ligeoverfor England. 1546 blev han overfalden og dræbt af nogle skotske Adelsmænd.

Beatrice, en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Beattie (udt. Biti), James, skotsk Filosof og Digter, f. 1735, d. 1803 som Professor ved Universitetet i Aberdeen, har foruden Digte skrevet et Værk, hvori han bekjæmper Filosofen Humes Skepticisme.

Beaucaire (udt. Baakær), By ved Rhône i det franske Departement Gard, med Silke- og Bomuldsvæverier og 9,500 Indb.

Beauchamp (udt. Baasjang), Alphonse de, fransk Historiker, f. 1767, d. 1832, har udgivet en Række historiske Værker, af hvilke de mest bekjendte er „Felttogene 1814—15", „Ludvig den attendes Historie", „Revolutionen i Piemont" m. fl.

Beaufort (udt. Baaf'rt), berømt engelsk Slægt, der har sit Navn efter Slottet Beaufort i Anjou i Frankrige. Henrik Beaufort, Hertug af Lancaster, Kardinal og Biskop af Wincester, d. 1447, var tre Gange Kansler, ledede et Korstog mod Husiterne og præsiderede i den Blodret, som dømte Jeanne d'Arc til Døden. — Edmund Beaufort, Hertug af Somerset, nedstammede fra en Sidelinie af Huset Lancaster, blev under Henrik den sjette 1445 Regent i Frankrige, men tilbagekaldtes paa Grund af sin Udueelighed og indesperredes i Tower, toges igjen til Naade, udnævntes til Guvernør i Calais og faldt 1455 i Slaget ved St. Albans, det første Slag i Krigen mellem den røde og den hvide Rose.

Beauharnais (udt. Baa-arnæ), en fransk Adelsfamilie, der siden den store Revolution har spillet en fremtrædende historisk Rolle. — François, Marquis de Beauharnais, f. 1756, var 1789 Medlem af Nationalforsamlingen, anvendtes af Napoleon den første som Gesandt i Italien og Spanien og døde 1846 som Pair af Frankrige. Hans Broder Alexandre, Greve af Beauharnais, f. 1760 paa Martinique, ægtede 1779 Josefine Tascher de la Pagerie, der senere blev gift med Napoleon den første, deltog i den amerikanske Frihedskrig, reiste derefter til Frankrige, hvor han som Medlem af Nationalforsamlingen 1789 sluttede sig til Folkepartiet, udnævntes 1793 til Chef for den franske Rhinarmé, men nedlagde frivillig Kommandoen, hvorefter han blev anklaget for Forræderi og 1794 henrettet. — Fanny Beauharnais, Grevinde, d. 1813, er bekjendt som Romanforfatterinde. Hendes Søn Claude, Greve af Beauharnais, f. 1756, sluttede sig til Keiserdømmet og blev efter Restaurationen Pair af Frankrige; d. 1819. Hans Datter Stefanie ægtede 1806 den senere Storhertug Karl Ludvig af Baden. — Eugen Beauharnais, Hertug af Leuchtenberg og Fyrste af Eichstädt, Søn af Alexandre Beauharnais og Josefine, blev født 1781. Han deltog i Bonapartes Felttog i Italien og Ægypten, udnævntes 1805 til Vicekonge i Italien og blev 1807 adopteret af Napoleon. 1809 slog han Østerrigerne ved Raab, kommanderede 1812 et Armékorps mod Rusland og overtog efter Napoleons Afreise til Paris Overbefalingen over Levningerne af den slagne Hær, afgjorde 1813 Slaget ved Lützen til Franskmændenes Fordel, hvorefter han blev Overstkommanderende i Italien. Efter Napoleons Fald fik han af Kong Maximilian den første af Baiern, med hvis ældste Datter, Amalie Augusta, han var gift, Grevskabet Leuchtenberg og Fyrstendømmet Eichstädt. Han døde 1824 i München. Af hans Børn blev Josefine, f. 1807, d. 1876, gift med Kong Oskar den første af Norge og Sverige; en anden Datter, Amalie, f. 1812, d. 1873, var gift med Keiser Pedro den første af Brasilien. — Hortence Eugenie Beauharnais, f. 1783, d. 1837, Napoleon den førstes Steddatter og Datter af General Beauharnais og Josefine, var Moder til Napoleon den tredie; se forøvrigt Ludvig Bonaparte.

Beaulieu (udt. Baalio), Jean Pierre, Baron af, østerrigsk General, f. 1725, d. 1819, kjæmpede i Syvaarskrigen mod Preusserne og 1796 som Overgeneral i Italien mod Franskmændene under Bonaparte, som beseirede ham ved Montenotte, Millesimo og Lodi, hvorefter Østerrigerne maatte rømme hele Lombardiet.

Beaumarchais (udt. Baamarsjæ), Pierre Auguste Caron de, fransk Digter, f. 1732, d. 1799, var først en meget talentfuld Uhrmager og fortrinlig Harpespiller, blev derefter Musiklærer for Ludvig den femtendes Døtre, ægtede en rig Enke, kastede sig ind i dristige Handelsspekulationer og stod under den amerikanske Frihedskrig i den franske Regierings Tjeneste som hemmelig Agent. 1768—74 førte han en langvarig Proces, der fik det Udfald, at han frakjendtes sin borgerlige Ære, hvilken han imidlertid to Aar efter fik tilbage, da han opnaaede at faa Dommen kasseret. Sine talentfulde Indlæg i denne Sag udgav han under Titelen Mémoires, hvilke vakte megen Opsigt og gjorde Forfatteren i høi Grad populær. 1775 udgav han Lystspillet „Barberen i Sevilla" og 1780 „Figaros Bryllup", i hvilke han med glimrende Vid og træffende Satire angreb Tidens herskende Misbrug og banede Veien for Revolutionen. Han udgav ogsaa flere Skuespil, der imidlertid var betydelig svagere end de nævnte. Under Revolutionen blev han anklaget for Bedrageri mod Staten, frikjendtes, men maattte 1793 flygte til Hamburg, hvor han levede i stor Fattigdom til 1796.

Beaumelle (udt. Baamæl), Laurent Angleviel de la, fransk Forfatter, f. 1726, d. 1773, blev Huslærer i en adelig Familie i Danmark, udgav her 1749 et Ugeskrift og holdt literære Forelæsninger, angreb Regieringssystemet, forlod derefter Danmark og reiste 1751 til Berlin, hvor han kom i Strid med Voltaire, og 1753 til Paris, hvor han blev sat i Bastillen et Par Gange. Hans „Mémoirer" om Madame Maintenon var en Tid meget læste.

Beaumonde (udt. Baamongd), den fine, fornemme Verden.

Beaumont (udt. Baamong), Elie de, fransk Geolog, f. 1798, d. 1874, siden 1832 Professor ved Collège de France i Paris, deltog 1826—40 i Udarbeidelsen af et geognostisk Kart over Frankrige; er især bekjendt ved sin Lære om Vulkanerne og om Bjergkjedernes Dannelse.

Beaumont (udt. Baamong), Francis, engelsk Digter, f. 1585, d. 1615, forfattede i Forening med John Fletscher, f. 1576, d. 1625, en Række Skuespil, som udmærker sig ved fast Bygning, stor Fantasirigdom, glimrende Lyrik og fortrinlig Sprogbehandling.

Beaumont (udt. Baamong), Gustave Auguste de, fransk Forfatter og Politiker, f. 1802, d. 1866, sendtes 1831 sammen med Tocqueville til Amerika for at studere dets Fængselsvæsen, valgtes 1840 til Medlem af Deputeretkammeret, hvor han slut-

tede sig til Oppositionen, deltog som maadeholden Republikaner i den konstituerende Forsamling efter Februarrevolutionen 1848, hvorefter han var Gesandt i London og Wien. Efter Statskupet 1851 blev han en Tid holdt i Fængsel. Hans Hovedverk er en Fremstilling af de Forenede Staters Fængselssystem med Anvisning til dettes Anvendelse i Frankrige. — Edvard, Greve af Beaumont-Vassy, fransk Historiker og Diplomat, f. 1816, d. 1875, var 1851—53 Præfekt og senere Medlem af Statsraadet, men dømtes 1859 for Svindlerier til to Aars Fængsel. Han har skrevet flere historiske Værker, blandt hvilke „Svenskerne fra Karl den tolvte til Oskar den første" i 3 Bind.

Beaune (udt. Baan), By i Departementet Côte d'Or i Frankrige, med 11,000 Indb. Hovedoplagssted for Burgundervine.

Beauregard (udt. Baaregar), Peter Gustav Toutant, amerikansk General, f. 1818, udmærkede sig i Krigen i Mexiko 1847, traadte ved Udbruddet af den nordamerikanske Borgerkrig ud af Unionens Armé og blev 1861 Brigadegeneral i Sydstaternes Hær. Han ledede Angrebet paa Fort Sumter den 12te til 14de April 1861 og vandt som Overstkommanderende i Virginia den 21de Juli samme Aar Seiren ved Bull-Run; men efter Slaget ved Shiloh i April 1862 mistede han sin Anseelse og maatte nedlægge Kommandoen. 1865 blev han igjen Overstkommanderende; men da han atter var uheldig, blev Kommandoen ham paany fratagen, da den afgjørende Kamp forestod.

Beauvais (udt. Baavæ), By i det franske Departement Oise, 9 Mil nordvest for Paris, med en Kathedralkirke fra det 13de Aarh. og betydelige Manufakturer. 15,500 Indb.

Bebel, Ferdinand August, tysk Socialdemokrat, f. 1840, af Profession Dreiermester (i Leipzig), har fra 1867 været en af det tyske Socialdemokratis mest fremragende Førere. Siden 1871 har han i den tyske Rigsdag med Dygtighed og Aabenhed kjæmpet for sine sociale Anskuelser.

Bebutow, Wassilij Ossipowitsch, Fyrste, russisk General, f. 1792, d. 1858, blev 1835 Guvernør i Armenien, 1847 Præsident for Forvaltningsraadet i Transkaukasien og 1857 General i Infanteriet. Han kjæmpede med Held mod Tyrkerne 1828 og 1853—54.

Beccaria, Cesare Bonesano de, italiensk Statsretslærer, f. 1738, blev 1768 ansat som Professor i Milano, hvor han døde 1794. Han var paavirket af de franske Encyklopædister, især Montesquieu, og udgav 1764 det epokegjørende Skrift Dei delitti e delle pene (Om Forbrydelser og Straffe), hvori han med ædel Harme og varm Menneskekjærlighed bekjæmpede Torturen og Dødsstraffens Berettigelse. Skriftet blev oversat i 22 Sprog og bidrog meget til Afskaffelsen af de strenge og barbariske Straffe i den kriminelle Retspleie.

Bech, Fredrik Julius, f. 1758 i Danmark, blev theologisk Kandidat 1783, Præst i Trondhjem 1787 og Biskop i Akershus 1805, 1810 Viceformand i Selskabet for Norges Vel, 1811 Medlem af Kommissionen for det norske Universitets Oprettelse, 1814 Storthingsmand for Akershus Amt og var fra 1817 til sin Død 1822 Universitetets Prokansler. Foruden mange trykte Taler leverede han, tildels i Tidsskrifter, flere mindre Afhandlinger, hvori han behandlede forskjellige økonomiske, sociale og kirkelige Spørgsmaal.

Bechstein, Ludvig, tysk Digter og Forfatter, f. 1801, d. 1860, har foruden Digte udgivet en Række Romaner og Noveller, men har især gjort sig fortjent som Samler af tyske Folkeeventyr og Sagn.

Beck, Joh. Tobias, bekjendt tysk Theolog, f. 1804, d. 1878, blev 1843 Professor i Theologi ved Universitetet i Tübingen, grundlagde den saakaldte nyere Tübinger-Skole, der i Modsætning til den ældre kritiske (vantro) Tübinger-Skole, hvis Hoved var Ferd. Kr. Baur, knyttede den kristelige Lære umiddelbart til Bibelen selv, hvorfor et positivt Studium af Bibelen var denne Skole en Hovedsag. Foruden endel videnskabelige Værker har Beck udgivet flere Samlinger aandfulde „kristelige Taler".

Beck, Karl, tysk Digter, f. 1817 i Ungarn af jødiske Forældre, d. 1879, Redaktør i Wien, har udgivet flere Digtninger, som med stor Troskab maler ungarsk Natur og Folkeliv.

Beckaskog, Karl den femtendes smukke Lystslot i Skaane; er nu forpagtet af den danske Kronprins.

Becker, Karl Fredrik, tysk Historiker, f. 1777, d. 1806, især bekjendt som Forfatter af „Beckers Verdenshistorie" i 9 Bind, fra 1805 til den nyeste Tid (13 Bind) forsat af A. Schmidt og E. Arnd.

Becker, Joh. Filip, tysk Frihedsmand og Revolutionær, f. 1809, Børstenbinder af Profession, blev 1833 fængslet for Deltagelse i revolutionære Planer i Tyskland, flyttede 1837 til Schweiz, hvor han tog Del i Bevægelserne i Bern 1846 og modarbeidede Jesuiterne, dannede 1848 en „Schweizerlegion", hvormed han med stor Dygtighed deltog i Opstanden i Baden 1849, har siden 1862 boet i Genf, hvor han har sluttet sig til Socialismen og været en af de virksomste Agitatorer for „Internationale".

Becker, Nikolaus, f. 1809, d. 1845, Forfatter af den populære saakaldte Rhinsang: „Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein" (De skal den ikke have, den frie tyske Rhin), hvilken Alfred de Musset parodierede i Digtet: „Nous l'avons eu, votre Rhin allemand".

Becker, Peter Villemoes, dansk Præst, f. 1808, d. 1877, udgav 1847—57 „Samlinger til Danmarks Historie under Fredrik den tredie".

Becker, Tyge Alexander, f. 1812, d. 1869, dansk Slægtshistoriker og Romanforfatter.

Becket, Thomas à (den hellige Thomas af Canterbury), f. 1118 i London, blev 1158 Kansler og Lærer for Kong Henrik den andens Søn og 1162 Erkebisp af Canterbury, kjæmpede ivrig for Kirkens og det angelsaksiske Folks Rettigheder ligeoverfor Kongen og Adelen, hvorfor han 1164 maatte flygte til Frankrige til Pave Alexander den tredie, ved hvis Mægling han igjen blev forligt med Kongen, vendte 1170 tilbage, men myrdedes samme Aar foran Højalteret af 4 Adelsmænd. To Aar efter blev han erklæret for en Troens Martyr og kanoniseret og æredes siden af Folket som en Forkjæmper for dets Rettigheder mod det fremmede Tyranni. Aarlig feiredes en stor Fest til hans Minde og hvert femtiende Aar et Jubilæum. Henrik den ottende forbød disse Fester og lod hans Ben opgrave, brænde og strø for Vindene.

Becquerel (udt. Bekerel), Antoine César, fremragende fransk Fysiker, f. 1788, d. 1878, deltog som Ingeniørofficer i Krigen i Spanien 1810—12 og i

de franske Krige 1814, ofrede sig siden udelukkende for Naturvidenskaberne og skrev fortrinlige Værker om Elektricitet og Magnetisme. — Hans Søn Alexandre Edmond Becquerel, f. 1820, siden 1853 Professor i Fysik ved Konservatoriet for Kunst og Haandværk i Paris, har gjort sig fortjent ved sine Undersøgelser af det elektriske Lys.

Becse (udt. Betsje), to Byer i Ungarn ved Floden Theis, 8 Mil ovenfor dens Udløb i Donau. Gammel Becse, paa Flodens høire Bred, har 14,000 Indb.; Ny Becse, paa den venstre Bred, har 7,000 Indb.

Becskerek (udt. Betsjkerek), By ved Begakanalen i det ungarske Komitat Torontal, ved Floden Bega, med 20,000 Indb.

Beda, den „ærværdige", en af sin Tids lærdeste Mænd, f. 674, d. 735 som Munk i Klostret Jarrow i Northumberland i England, skrev talrige videnskabelige Værker af theologisk, naturvidenskabeligt, astronomisk, historisk og sprogligt Indhold samt religiøse Sange og Epigrammer. Hans betydeligste Værk er en engelsk Kirkehistorie i 5 Bøger.

Bedarieux (udt. Bedarjø), By i det franske Departement Hérault, ved Floden Orbe, vest for Montpellier, med 9,000 Indb.

Bedding, det Underlag, hvorpaa et Skib bygges; ogsaa et svært Tømmer i Forenden af et Skib, hvorom Ankertouget fæstes.

Bedeau (udt. Bødoo), Marie Alfonse, fransk General, f. 1804, d. 1863, kjæmpede fra 1836 med Hæder i Algier og blev 1847 Provinsens Guvernør, valgtes 1848 til Nationalforsamlingen, hvor han sluttede sig til de maadeholdne Republikanere og bekjæmpede det keiserligsindede Parti.

Bededag, Store, paa fjerde Fredag efter Paaske, en Helligdag, der ved en Forordning af 27de Marts 1686 indførtes som almindelig Faste-, Bods- og Bededag i Danmark og Norge.

Bedford (udt. Beddførd), Hovedstad i det engelske Grevskab Bedford i det sydøstlige England, ved den seilbare Flod Ouse, med 17,000 Indb.

Bedford (udt. Beddførd), Johan, Hertug af, d. 1435, Søn af den engelske Konge Henrik den fjerde, var under Henrik den sjettes Umyndighed Regent i Frankrige, hvor han hævdede Englands Herredømme, indtil Jeanne d'Arcs Fremtræden bragte Seiren over paa Franskmændenes Side.

Bedlam (udt. Bedlæm), bekjendt Sindssygehospital fra det 16de Aarh. i City i London.

Bedlise eller **Bitlis**, Kurdernes Hovedstad i Erzerum i tyrkisk Armenien, med 12,000 Indb.

Bedscha, et Folk i Nubien, som bebor Landskabet El Bedscha, en Strækning mellem Nilen og det Røde Hav.

Beduiner, d. e. „Ørkenens Beboere", kaldes de omvandrende muhamedanske Beboere af Arabiens, Syriens og Nordafrikas Ørkener. De ernærer sig hovedsagelig ved Kvægavl og desuden ved Handel og Røveri. De er gjæstfri, tapre og frihedselskende, men ogsaa hevngjerrige og troløse. Deres Samfundsordning er patriarkalsk. Stammens Øverste kaldes Emir eller Sultan og vælges af og blandt de enkelte Familiers Høvdinger, Scheikerne.

Bedækning betegner i Astronomien, at et Himmellegeme helt eller delvis skjuler et andet, saaledes f. Ex., naar en Planet eller Fixstjerne dækkes af Maanen. Naar Solen dækkes af Maanen eller Maanen af Jorden, kaldes det Formørkelse (se denne Art.).

Bedøvelse, Mangel paa sjelelig Bevidsthed og Opfattelsesevne, enten som Følge af Stød eller anden ydre Indvirkning paa Hjernen, eller som Følge af Giftstoffers eller Lægemidlers Indvirkning.

Beecher (udt. Bitsjer), Henry Ward, amerikansk Præst, f. 1813, bekjæmpede med stor Dygtighed og Varme Negerslaveriet i de Forenede Stater og reiste under Borgerkrigen 1863 til England for at virke for Nordstaternes Sag. Han har siden virket for Frihandelssystemets Gjennemførelse og Kvindens Emancipation. Som Præst er Beecher bekjendt ved sin glimrende Veltalenhed. 1875 blev han anklaget for Ægteskabsbrud men frikjendt; hans moralske Anseelse led imidlertid et dybt Skaar ved den skandaløse Proces.

Beecher-Stowe (udt. Bitsjer-Stou), Harriet, amerikansk Forfatterinde, en Søster af Henry Ward Beecher, f. 1812, var ligesom hele hendes Slægt en Modstander af Negerslaveriet, ægtede 1836 Professor Calvin Stowe og udgav 1852 „Onkel Toms Hytte", hvori hun med kristelig Kjærlighed og dyb Medfølelse skildrer Slaveriets Uretfærdighed og Slavernes sjelelige og legemlige Elendighed. Bogen blev optrykt i mangfoldige Oplag og oversat i næsten alle civiliserede Sprog. Hendes senere Arbeider har været mindre betydelige. 1869 udgav hun et Skrift om den engelske Digter Byron, som vakte megen Forargelse.

Beechey (udt. Bitsji), Fredrik William, f. 1796, d. 1856, deltog 1818 i Buchans og 1819 i Parrys Nordpolsexpeditioner, forsøgte 1825—28 forgjeves fra Nordvestkysten af Nordamerika at opsøge Franklin, blev 1847 Marineminister, 1854 Admiral og 1855 Præsident for det geografiske Selskab i London.

Beelzebub, (d. e. „Fluegud"), Filisternes Afgud i Ekron (2 Kong. 1, 2. 3. 16). Jøderne forandrede det spottende til Beelzebul (ɔ: Møggud); senere blev Beelzebub brugt om Djævelen (Matth. 10, 25 og 12, 24. 27, Mark. 3, 22 og Luk. 11, 15).

Beerseba (Edsbrønden), i Oldtiden en By i Palæstina ved Landets Sydgrændse, havde sit Navn efter en af Abraham gravet Brønd. Efterat Josva havde indtaget Landet, tilhørte Stedet først Juda Stamme (Jos. 15, 28) og dernæst Simeons (Jos. 19, 2). Stedet, hvor Byen laa, kaldes nu Bir es Seba.

Beethoven, Ludvig van, den største Tonedigter i det 19de Aarh., f. 1770 i Bonn, hvor hans Fader var Tenorsanger ved det kurfyrstelige Kapel, viste allerede som Barn en usædvanlig musikalsk Begavelse, der bevægede Kurfyrsten til at sørge for den fattige Guts Uddannelse. 1792 blev han sendt til Wien, hvor han studerede under Haydn, Albrechtsberger og Schenck. Dels i Wien og dels i den nærliggende Landsby Mödling levede Beethoven i Tilbagetrukkenhed til sin Død 1827. Wien var dengang Hovedsædet for klassisk Musik, og Beethoven blev snart Midtpunktet i Stadens rige Musikliv. Allerede i 28 Aars Alderen begyndte han at blive tunghør og blev tilslut aldeles døv. Han levede ensomt og indadvendt. Men desto rigere var hans indre Liv. Han stod Goethe og Schiller meget nær og omfattede den franske Revolutions Ideer med glødende Begeistring. I hans Tonedigtning udfoldede dette hans indre Liv

sig med en Rigdom, Dybde, Kraft og Skjønhed, der hidtil er uopnaaet. Han var stor paa alle Musikens Omraader og bragte navnlig Instrumentalmusiken til den høieste Fuldkommenhed, idet han byggede videre paa den af Mozart og Haydn lagte Grundvold. Af hans talrige Verker, Sonater, Variationer, Piano-Trioer, Strygekvarteter og Orkesterverker, er den 9de Symfoni den mest geniale.

Beets, Nikolas, f. 1814, Præst og Professor i Theologi ved Universitetet i Utrecht, er en af de betydeligste nulevende nederlandske Digtere. Mest bekjendte er hans under Titelen Camera obscura 1837 udgivne humoristiske Noveller og Skizzer.

Befolkning kaldes hele den Menneskemængde, som bebor et vist Omraade; saaledes en Bys, et Lands Befolkning osv. Befolkningens Størrelse paa et givet Sted afhænger af dens Evne til at forskaffe sig de fornødne Tilfredsstillelsesmidler for sine Behov, hvilken atter er afhængig af ikke alene geografiske og klimatiske, men ogsaa af kommerfielle, sociale og andre Forhold. I ældre Tider ansaaes den størst mulige Befolkning i et Land som et ubetinget Gode og som et ubestrideligt Tegn paa Landets Lykke og Fremgang. At denne Betragtning var feilagtig, søgte i Begyndelsen af dette Aarh. den skotske Præst Malthus at bevise, idet han fremsatte den Lære, at et Lands Befolkning er tilbøielig til at vore i et geometrisk Forhold (2. 4. 8. 16. osv.), medens i samme Tid Næringsmidlerne kun voxer i et arithmetisk (2. 4. 6. 8. osv.). For at hindre, at Menneskeslægten efterhaanden skulde nedsynke i almindelig Fattigdom, maatte den derfor, sagde han, ved sædelig Afholdenhed begrændse Folkemængdens Forøgelse, saa at denne holdt Skridt med Næringsmidlernes Tilvext. Irland og Frankrige har i hver sin Retning været nævnte som Exempler, der skulde stadfæste Rigtigheden af Malthus's Lære. I det første Land har den uforholdsmæssig store Folkeformerelse, navnlig i dette Aarh. i Forbindelse med andre Aarsager, bl. a. politiske Forhold, medført national Armod, medens Frankrige, hvor Folkemængden næsten staar stille, er vedblevet at gaa stærkt fremad i materielt Velvære. Ved disse og lignende Jagttagelser er det imidlertid ikke bevist, at særlige Foranstaltninger skulde være nødvendige for at regulere det her omhandlede Forhold. Vistnok har Overbefolkning i Tidernes Løb ofte fremkaldt Dyrtid, blodige Krige og Farsotter, der har virket til at formindske den; men ligesom Menneskeslægtens Fremgang i Kultur lærer den at udnytte Jordens Frugtbarhed og Naturens øvrige Kræfter i større Mon end før og derved sætter den istand til at underholde et stedse voxende Antal Individer, saaledes maa det forudsættes, at naar Befolkningens Størrelse har naaet et vist Høidepunkt, vil dens videre Tilvext hemmes, dels ved at færre Ægteskaber bliver indgaaede, og dels ved Udvandring. — Befolkningsstatistiken meddeler Oplysning om Folkemængdens Størrelse og aarlige Bevægelser. Jordens samlede Folkemængde anslaaes nu til ca. 1,400 Mill.; men sikre statistiske Opgaver besidder man endnu kun for omtrent Halvparten af dette Antal. Tillige har man fra alle Kulturlande temmelig paalidelige Angivelser over Forholdet mellem de forskjellige Aldre og Kjøn, mellem Fødsler og Dødsfald, mellem By- og Landbefolkning, Gifte og Ugifte osv., og ved at belyse de forskjellige Foreteelser i de menneskelige Samfund med dette righoldige statistiske Materiale har man vundet en i høi Grad forøget Indsigt i Samfundenes organiske Bygning og indre Liv. Det har vist sig, at disse ligesom den ydre Natur beherskes af almengyldige Love, at f. Ex. Forbrydelser, set i det store, er Samfundssygdomme, som finder sin Forklaring i bestemte sociale Mangler og Ufuldkommenheder.

Befragtning, Leie af et Skib eller en Del af dets Skibsrum til Vareførsel. — Leietageren kaldes Befragter, Udleieren Forfragter og Kontrakten Befragtningskontrakt eller Certeparti.

Befrugtning betegner i Fysiologien den Indvirkning af det mandlige Avlestof paa det kvindelige Æg, hvorved dette bringes til at voxe og udvikle sig. Hos Planterne er det kvindelige Organ en enkelt Ægcelle, Frugtknuden, som optager Hanplantens Blomsterstøv.

Befæstningskunst er den Kunst ved Anlæg af Murverk, Jordvolde eller lignende at sætte en mindre Krigsstyrke istand til at forsvare et strategisk eller taktisk vigtigt Punkt mod en overlegen Fiende. Den passagère Befæstningskunst, der sædvanlig kommer til Anvendelse i Felten, har til Opgave i kortest mulig Tid ved Hjelp af Spader og Hakker at ombanne et vist Terrænomraade til den stærkest gjørlige Forsvarsstilling. Den permanente Befæstningskunst beskjeftiger sig med Anlæg af varige Forsvarsverker, Fæstninger. Se forøvrigt Artikelen Fæstning.

Beg, den kogte Harpix af enkelte Bartræer. — Begpap, der udmærker sig ved sin Styrke, tilberedes af det malede Affald af tjæret Tougverk.

Beg eller **Bei**, egentlig „Herre", hos Tyrkerne Titel for høierestaaende civile og militære Embedsmænd.

Begas, Karl, bekjendt tysk Historie- og Portrætmaler af Berlinerskolen, f. 1794, d. 1854. Hans Søn Reinhold Begas, f. 1831, er en meget fremragende, stærkt realistisk Billedhugger.

Begna eller **Beina**, Elv i Valders, Kristians Amt, løber ud fra Strandefjord, gjennemstrømmer Aurdal og falder i Spirillen; 6 Mil lang.

Begonia, en Planteslægt fra det varme Asien og Amerika; mange af dens talrige Arter dyrkes almindelig som Stueplanter.

Begravelse kaldes den i Regelen med religiøse Ceremonier forbundne Handling, hvorved Lig fjernes fra de Levendes Tal ved enten at nedgraves i Jorden eller brændes. De gamle Ægypter balsamerede Ligene og hensatte dem derpaa i Gravkamre. Hinduerne, Perserne, Grækerne og Romerne brændte sine Døde. Hos Grækerne og Romerne foregik Opbrændingen og Bisættelsen af de Døde under mange Ceremonier og høitidelige Festligheder. Asken af Liget opsamledes i en Urne, som sattes i Gravkamret, over hvilket hos Grækerne opkastedes en Jordhøi. De gamle Kelter og Germaner brændte i Regelen de Dødes Lig. Disse blev i Norden i Stenalderen ubrændte hensatte i Gravkamre af Sten, medens de i Broncealderen brændtes, og Asken lagdes i en Krukke, der sattes ind i Gravhøien. I Jernalderens senere Tid lagdes Ligene ofte ubrændte i Gravhaugen, hvorpaa reistes Rune- og Bautastene. Jøderne, Muhamedanerne og de Kristne af alle Troesbekjendelser har altid begravet sine Døde. I den

sidste Tid har man i de fleste større Lande i Europa begyndt at arbeide for Indførelse af Ligbrænding istedenfor egentlig Begravelse.

Begrædelsernes Bog, se Jeremias.

Beguiner eller **Beghiner**, Medlemmerne af en kvindelig Forening, som i det 12te Aarh. opstod i Nederlandene og hvis Formaal var Børneopdragelse og Sygepleie. De levede omtrent paa Klostervis uden Klosterløfte og udbredte sig under Forfølgelser ogsaa til Tyskland og Frankrige. — Begharder kaldtes Medlemmerne af Foreninger af Mænd med lignende Formaal.

Behaim, 1) Michael, tyst Mestersanger fra det 15de Aarh., f. 1416, d. 1475. 2) Martin, tyst Rejsende og Geograf, f. 1459 i Nürnberg, d. 1507, ledsagede 1484—85 Diego Cão paa en Opdagelsesreise til Vestafrika, vendte 1490 tilbage til sin Fødeby, hvor han forfærdigede en stor Globus, som endnu findes i Nürnberg.

Behar, Provins i Bengalen i Ostindien, 1100 Kv.mil stor med 13 Mill. Indb. Den vigtigste Næringsvei er Risavl. Hovedstad Patna.

Behar, Provins og By i britisk Indien, se Bahar.

Behenolie eller **Benolie**, en af Parfümerihandlere benyttet fed Olie, som tilberedes af Behennødder, d. e. Frugterne af Moringatræet fra Ostindien og det varme Amerika.

Behistan eller **Behistun**, en Klippe i Nærheden af Kirmanshah i Vestpersien, med et Basrelief og en Indskrift, som giver vigtige Bidrag til Persiens Historie under Darius Hystaspis.

Behr, Vilhelm Jos., tyst Statsretslærer og Politiker, f. 1775, d. 1851, Professor i Würzburg 1799—1821, senere Borgemester sammesteds, dømtes 1836 for en Tale paa Konstitutionsfesten til Fæstningsstraf, benaadedes 1848 og erholdt 10,000 Gylden som Erstatning.

Behrens, Johan Didrik, „den norske Mandssangs Fader", f. 1820 i Bergen, blev Student 1841, oprettede kort efter Studenternes Sangforening, 1847 Handelsstandens og 1848 Haandværkernes Sangforeninger, afholdt sidstnævnte Aar den første norske Sangerfest i Kristiania, har udgivet en meget udbredt Skolesangbog, en Samling af over 200 Mandssange i 33 Bind foruden flere Sangsamlinger og andre Lærebøger i Sang. Behrens er en ligesaa dygtig som levende interesseret Instruktør.

Behrens, Konrad, tyst Operasanger, f. 1835, kom i en ung Alder som Handelsmand til Sverige, gik til Theatret og har nu i nogle Aar været bosat i London.

Bei, se Beg.

Beieren, Prestegjeld i Nordlands Amt, paa begge Sider af den 4 Mil lange Beierenfjord, der strax søndenfor Bodø stjærer ind fra Havet.

Beira, to Provinser i Portugal, bjergfulde, med vel befolkede Dale, mellem Floderne Duero i Nord og Tejo i Syd, tilsammen ca. 400 Kv.mil store, med 1,400,000 Indb. Agerbrug og Fædrift, men især Vinavl, er Befolkningens Hovednæringsveie. Hovedstad i Øvre-Beira er Coimbra og i Nedre-Beira Castello Branco.

Beiram, Navn paa to store Fester hos Muhamedanerne, store Beiram, som varer i 3 og lille Beiram, der varer i 4 Dage.

Beirut eller **Bairut**, det gamle Berytos, Syriens vigtigste Sjø- og Handelsstad, med betydelige Bomulds- og Silkevæverier, Tilvirkning af Guldsager og 80,000 Indb., af hvilke mange er Kristne.

Beit eller **Bêt-el-Fakih**, By i Provinsen Jemen i Arabien, med 8,000 Indb. Byen, som i det 18de Aarh. var Jordens største Kaffemarked, er endnu Midtpunktet for Kaffehandelen i det sydlige Arabien.

Beitse, **Beitsning**, i Almindelighed en skarp Vædskes Indvirkning paa et eller andet Stof; i Farverierne Saltes Indvirkning paa Tøistofferne, hvorved disse bliver modtagelige for Farven; ved Metalarbeider Rensningen af et Metalstykkes Overflade med en Syre, almindelig Svovlsyre. Beitsning af Horn og Træ betegner det samme som Farvning. — Beitse kaldes ogsaa det Stof, hvormed der beitses.

Beitstaden, Prestegjeld i Nordre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Solberg og Elden. — Beitstad Fjord, en 4 Mil lang og halvanden Mil bred Fjord i Indherred, staar ved Skarnsund i Forbindelse med Trondhjemsfjorden. Ved dens østlige Ende ligger Ladestedet Stenkjær.

Beitzke, Henrik Ludvig, tyst Militær og Historieskriver, f. 1798, d. 1867, tog 1845 som Major Afsked fra Krigstjenesten og sluttede sig som Medlem af det preussiske Underhus til Fremskridtspartiet. Han har beskrevet den fransk-tyske-russiske Krig Aarene 1812—15.

Beja, gammel By i den portugisiske Provins Alentejo, med talrige Ruiner fra den romerske og den mauriske Tid; 7,000 Indb.

Bejar (udt. Behar), By i en romantisk Egn i Provinsen Salamanca i Spanien. 11,000 Indb.; berømte 34° varme Svovlkilder.

Bejar San Antonio, By i Staten Texas i Nordamerika, ved San Antoniofloden; 12,000 Indb.

Beke (udt. Bik), Charles Tilstone, engelsk Rejsende, f. 1800, d. 1874, foretog 1840—43 en Opdagelsesreise til det sydlige Abessinien og udgav efter sin Tilbagekomst værdifulde Afhandlinger om Abessiniens geografiske og ethnografiske Forhold.

Bekes (udt. Bekesj), Hovedstad i den ungarske Provins af samme Navn, ved Floden Körös, med betydelig Biavl og 22,500 Indb.

Bekkasin, Slægt af Sumpfuglenes Orden, Sneppernes Familie, med langt, blødt Neb, korte Ben og store, langt tilbageliggende Øine. Bekkasinerne er især i Bevægelse om Natten, medens de om Dagen holder sig skjult. Herhen hører Boldsneppen, den lille, den dobbelte og den enkelte Bekkasin eller Myrsnipen.

Bekker, Balthasar, hollandsk Theolog, f. 1634, d. 1698, blev 1692 afsat som Præst, fordi han i sin berømte Bog „Den fortryllede Verden" bekjæmpede Tidens Overtro paa Troldmænd, Hexe og onde Aander.

Bekker, Elisabeth, fremragende hollandsk Forfatterinde, f. 1738, d. 1804, skrev i Forening med en Veninde, Agathe Deken, flere, især i sproglig Henseende, klassiske Romaner.

Bekker, Immanuel, fremragende tyst Sprogmand, f. 1785, d. 1871, fra 1815 Professor ved Universitetet i Berlin, er især bekjendt for sine ypperlige Textkritiker af græske og romerske Forfattere.

Bel, se Baal.

Bela, Navn paa 4 ungarske Konger af Dynastiet Arpad i det 11te, 12te og 13de Aarh. Bela den første (1061—63) indførte en repræsentativ Rigsdag. Bela den fjerde (1235—70) maatte 1241 under Mongolernes Indfald flygte til Østerrige, vendte senere tilbage, beseirede 1246 Hertug Fredrik af Østerrige, 1262 Mongolerne og ophjalp Landets Agerbrug og øvrige Næringsveie ved at indkalde Nybyggere.

Belad el Dscherid, se Sahara.

Belcher (udt. Beltsjer), Sir Edvard, engelsk Admiral, f. 1799, foretog 1825 en Reise til Beringsstrædet og 1836—42 en Jordomseiling, forestod 1843—48 Opmaalingen af det Indiske Havs Kyster og ledede 1852—53 en mislykket Expedition til Polarlandene for at opsøge Franklin. Sine Reiser har han beskrevet i flere Verker.

Beldenak, Jens Andersen, Søn af en Skomager, blev 1501 Bisp i Fyen, var Kristian den andens Haandlanger ved det stockholmske Blodbad, fradømtes paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530 Æren for injurierende Ytringer om Konge og Rigsraad, blev 1533 overfaldt, mishandlet og ført som Fange til Holsten af en Adelsmand, Rantzau, og døde, løskjøbt af sine Slægtninger, 1537 i Lübek.

Bele, i de norske historiske Sagn en Konge i Sogn, som havde sluttet Fostbroderskab med Vikingen Torstein, den navnkundige Fridtjovs Fader. Bele havde to Sønner, Helge og Halvdan, og en Datter, Ingebjørg hin fagre.

Beleiring. Beleiring af en Fæstning eller By sker ved at omslutte den med en Krigsstyrke, som dels ved at forhindre al Tilførsel, dels ved Beskydning og Angreb søger at tvinge Stedet til Overgivelse. — Beleiringstilstand betegner den retlige Tilstand, i hvilken den øverste saavel civile som militære Myndighed i en By, Fæstning eller et helt Land er henlagt under en militær Autoritet. Beleiringstilstand erklæres i Regelen kun i Tilfælde af fiendtligt Anfald, men undertiden ogsaa i Fred, for at beherske oprørske Bevægelser, Pest, Oversvømmelser m. m.

Belemniter, se Blæksprut.

Bel-etage (udt. Beletaasj), den bedst udstyrede Etage i et Baaningshus, sædvanlig anden Etage.

Belfast, By ved Laganflodens Munding i Provinsen Ulster i Irland, med 174,000 Indb. Den er Irlands betydeligste Handelsby, har et katholsk Universitet, 73 Kirker, talrige Fabriker og en rummelig Havn med en fortrinlig Dok.

Belfort (udt. Belfaar) eller Béfort, By med en stærk Fæstning, der beskytter Gjennemgangen mellem Jura og Vogeserne, i det franske Distrikt Belfort, med 8,000 Indb. Under den tysk-franske Krig overgav Fæstningen sig efter et glimrende Forsvar den 16de Februar 1871 til Tyskerne. Slag 15de—17de Januar 1871 mellem Werders og Bourbakis Korpser.

Belgam, By i Præsidentskabet Bombay i engelsk Ostindien, med 27,000 Indb. Britisk Militærstation.

Belgien, Kongerige mellem Frankrige i Sydvest, Tyskland i Øst samt Holland og Nordsjøen i Nord og Nordvest, 535 Kv.mil stort med ca. 5,403,000 Indb., af hvilke 3 Mill. er Flamlændere, som taler det flamske, en Gren af det nedertyske Sprog, og ca. 2½ Mill. Vallonier, som taler Fransk, hvilket siden 1794 er Belgiens officielle Sprog og af de dannede Klasser nu ogsaa almindelig benyttes som Talesprog. Med Undtagelse af ca. 15,000 Protestanter bekjender hele Befolkningen sig til den romersk-katholske Religion. Landet hører til den store nordeuropæiske Slette; kun enkelte for det meste skovbevoxede Høidedrag hæver sig over det særdeles frugtbare, tildels sumpede Fladland. De betydeligste Floder er Schelde og Maas, hvilke i Forbindelse med sine mange Bifloder danner et rigt Vandsystem, som ovenikjøbet ved ca. 30 Kanaler er udnyttet for Landets Samfærdsel. Klimatet er mildt tempereret og især ved Kysterne og Flodbredderne noget fugtigt. Belgien er et af de bedst dyrkede og frugtbareste Lande i Europa. Befolkningens gjennemsnitlige Tæthed er større end i noget andet europæisk Land og udgjør ca. 9,983 pr. Kv.mil. Hovednæringsveie er Agerbrug, Fædrift, hvilke staar paa et meget høit Trin, samt Bergverksdrift. Af Mineralier frembringer det meget Jern og især Stenkul. Det aarlige Udbytte af Belgiens ca. 280 Stenkulsminer udgjør over 330 Mill. Francs. Industri og Fabrikdrift er udviklet til meget stor Fuldkommenhed og omfatter foruden Tilvirkning af de berømte belgiske Kniplinger Lin-, Bomulds- og Uldvarer, Geværer, Maskiner m. m. Handelen med Nabostaterne er særdeles livlig og lettes meget ved et tæt Jernbanenet. Den lavere Undervisning, som hidtil for en væsentlig Del har ligget i det katholske Præsteskabs Hænder, er temmelig forsømt. Derimod har Belgien 4 ansete Universiteter: i Löwen, Brüssel, Lüttich og Gent, flere lærde Skoler, ca. 150 Middelskoler foruden talrige Fagskoler af forskjelligt Slags. Akademiet for de skjønne Kunster i Antwerpen, Maleri- og Skulpturmuseet i Brüssel og Musikkonservatorierne i Gent, Lüttich og Brüssel er berømte. — Paa Romernes Tid dannede Belgien, som var beboet af germaniske og keltiske Stammer, under Navnet Gallia belgica en Del af Provinsen Gallien og kom efter Forliget til Verdun 843 under den franske Krone. De belgiske Lande blev derefter splittede i flere Dele, som i Begyndelsen af det 15de Aarh. forenedes af og under Huset Burgund. Da Maria af Burgund 1482 ægtede Erkehertug Maximilian af Østerrige, tilfaldt de belgiske Provinser Huset Habsburg og forenedes 1555 ved Filip den andens Tronbestigelse med Spanien. Med Undtagelse af Aarene 1598—1621, da de under Isabella af Spanien dannede en selvstændig Stat, blev de bestyrede som Provins af spanske Statholdere og reves med i det spanske Riges Forfald uden at have høstet Frugter af dets Storhed. Efterat Ludvig den fjortende ved Freds-slutningerne af 1659, 1668 og 1678 havde tiltvunget sig Afstaaelsen af flere Provinser paa Belgiens Sydgrændse, tilfaldt de spanske Nederlande ved Freden til Utrecht 1713 Østerrige, som under den østerrigske Arvefølgekrig tabte Størstedelen af dem til Frankrige, der imidlertid ved Freden til Aachen 1748 gav dem tilbage. Josef den andens Reformer vakte hos det religiøst konservative Folk 1789 en Opstand, som efter et Par Aar blev dæmpet. Under den franske Revolution blev Belgien 1794 erobret af Pichegru og 1795 forenet med Frankrige, i hvis Besiddelse det var til 1814. Paa Wienerkongressen 1815 forenedes de nordlige og de sydlige Nederlande til Kongeriget Nederlandene. De mellem de nordlige

og de sydlige Provinser herskende Forskjelligheder med Hensyn til Nationalitet, Sprog og Religion indeholdt imidlertid talrige Spirer til Tvistemaal og viste sig i Længden som bestemte Hindringer for en varig Forening. Da hertil kom, at de sydlige Provinser følte sig stedmoderlig behandlede i Unionen, og den franske Julirevolution fristede til Efterligning, skete 1830 en almindelig Opstand. Der dannedes en provisorisk Regjering, og efterat de hollandske Tropper var besejrede, proklameredes Belgiens Uafhængighed 4de Oktober 1830. En indkaldt Nationalforsamling vedtog, efter at have udelukket Huset Oranien fra Belgiens Trone, den 7de Februar 1831 en Forfatning, ifølge hvilken Belgien danner et konstitutionelt Monarki, hvor den lovgivende Magt er delt mellem Kongen og Kamrene: Senatet og Repræsentanternes Hus. Den belgiske Grundlov ansees for at være en af de bedste af de nu gjeldende Grundlove. Efterat Prins Leopold af Sachsen-Koburg den 9de Juli 1831 havde antaget det paa ham faldne Valg til belgisk Konge, blev Holland ved Frankriges og Englands forenede krigerske Forholdsregler tvunget til at godkjende den nye Tingenes Ordning. Siden har Belgien under Kongens mønstervärdig konstitutionelle Holdning stadig og jevnt gaaet fremad i materiel og aandelig Udvikling, uagtet heftige parlamentariske Kampe har fundet Sted mellem Kamrenes liberale og klerikale Partier. Efterat Valgenes Udfald 1878 havde ledet til Dannelsen af det liberale Ministerium Frère-Orban, har Styrelsen med Kraft taget fat paa en Omordning af den forsømte Folkeoplysning. — Leopold den første døde 1865 og efterfulgtes af sin Søn Leopold den anden, der ansees for at være en af Europas klogeste og dygtigste Fyrster.

Belgiojoso (udt. Beldjaajaasaa), Kristina, Fyrstinde af, italiensk Forfatterinde, f. 1808, ægtede 1824 Fyrst Emilio af Barbiano, deltog 1830 i Opstanden i Romagnaen, boede, efterat denne var mislykket, indtil 1848 i Paris, hvor hendes Hus var et Samlingssted for Kunstnere, Forfattere og Politikere, udrustede 1848 paa egen Bekostning et Frikorps paa 200 Mand, arbeidede fra 1858 ivrig for Cavours Verk, idet hun reiste om i Italien for at vække Folkets Nationalfølelse og Frihedskjærlighed. Hun grundlagde flere Aviser og udmærkede sig som Forfatterinde ved genial Jagttagelsesevne og ved en fuldendt Stil.

Belgrad („den hvide Borg"), Serbiens Hovedstad, ved Floden Saus Udløb i Donau, med 28,000 Indb. og en Fæstning, der tidligere var af stor Betydning som ungarsk Grændsefæstning mod Tyrkiet. Belgrad er Gjennemgangspunkt for Handelen mellem Ungarn og Tyrkiet. Her seirede 1456 Ungarerne under Hunyades over Tyrkerne under Muhamed den anden.

Belial, egentlig unyttig, fordærvelig, skadebringende; i Bibelen Indbegrebet af det Onde; Helvedesfyrsten, Djævelen (5 Mos. 13, 13; 2 Kor. 6, 15).

Belisar, berømt østromersk Hærfører, f. 505 i Dacien, begyndte sin militære Løbebane som simpel Soldat, men svang sig ved sin Tapperhed og Dygtighed op til Keiserrigets øverste Feltherre, hvem Keiser Justinian den første for en stor Del havde at takke for sin Regjerings Glans. 529 overvandt Belisar Perserne under Kosru, erobrede 534 Vandalernes Rige i Afrika, 535 Nedreitalien, besejrede Bulgarerne foran Konstantinopel 559; beskyldtes for Deltagelse i en Sammensværgelse og fængsledes 563, blev kort efter frigiven og døde 565.

Bell, A. G., Telefonens Opfinder, udstillede sin første Telefon paa Verdensudstillingen i Filadelfia 1876.

Bellamy, Jakob, talentfuld hollandsk Digter, f. 1757, d. 1786; mest bekjendt af hans Verker er den poetiske Fortælling „Roosje".

Bellangé (udt. Bellangsje), Hippolyte, fransk Slagmaler, f. 1800, d. 1866. Elev af Gros. Hans Hovedverker behandler Motiver fra Napoleon den førstes Krige.

Bellarmin, Robert, lærd Jesuit og Kardinal, f. 1542 i Italien, d. 1621, udgav 1581 et berømt, med overlegen dialektisk Dygtighed affattet Skrift mod Protestanterne og hævdede Pavens verdslige Overhøihed over Fyrsterne.

Bellary, By i Præsidentskabet Madras i Forindien, med 30,000 Indb. (foruden Militær); vigtig britisk Militærstation.

Bellegarde (udt. Belgard), fransk Grændsefæstning mod Spanien, i Departementet Østpyrenæerne.

Bellegarde (udt. Belgard), Fredr. Henr., Greve af, østerrigsk Feltmarskal, f. 1756, d. 1845, kjæmpede i Krigen mod Tyrkerne 1788 og udmærkede sig i Østerriges Krige mod Napoleon den første.

Belle Isle (udt. Bel-il), besæstet fransk Ø ved Sydkysten af Bretagne, med 10,000 Indb.

Belleisle-Strædet (udt. Belil-), et Stræde ved Amerikas Nordostkyst, mellem Newfoundland og Labrador.

Belletrist (af „belles lettres", „skjønne Videnskaber"), et Begreb, som opstod i en Periode, da Studierne over de skjønne Kunster endnu ikke var blevne bragte ind under nogen videnskabelig Methode, og som fremdeles betegner saavel en Forfatter inden Skjønliteraturen som en, der syssler med Studier over Digtekunst, med æsthetisk Kritik osv. uden dybere Grundighed. — Belletristisk, hvad der angaar de skjønne Videnskaber eller Kunster, især Poesien.

Belleville (udt. Belvil), se Paris.

Belliard (udt. Beljar), Augustin Daniel, Greve, fransk Ryttergeneral, f. 1769, d. 1832, udmærkede sig i Napoleons Krige og blev efter dennes Fald af Bourbonnerne ophøiet til Pair af Frankrige og Greve.

Bellini, en italiensk Malerfamilie, af hvilken Giovanni Bellini, f. 1426, d. 1516, er bekjendt som en af den ældre venetianske Skoles betydeligste Mestre og som Lærer for Tizian og Giorgione.

Bellini, Vicenzo, en af de mest yndede nyere Operakomponister, f. 1802 paa Sicilien, d. 1835, komponerede fra 1824—34 en Række Operaer, af hvilke de mest bekjendte er „Norma", „Puritanerne", „Søvngjængerske" og „Sjørøveren". Bellini er meget stærkt paavirket af Rossini; men han bevarede altid en vis Selvstændighed ligeoverfor sin store Mester, hvis sprudlende Genialitet og rige Mangfoldighed han savnede.

Bellman, Karl Mikael, en af Sveriges største Digtere, blev født 1740 i Stockholm, hvor Faderen, som var Sekretær i Slotskancelliet, levede i smaa Kaar med sin talrige Familie (hans Hustru fødte ham 21 Børn). Den unge Bellman fik 1757 en Post i en Bank, hvortil han ei duede,

ansattes derefter i Toldvæsenet og blev 1775 af Gustav den tredie, som levende interesserede sig for ham, udnævnt til Sekretær i Tallotteriet. Da Kongen var dræbt, var Lykkens Dage forbi for Bellman. Han plagedes af ubarmhjertige Kreditorer, medens han var nødt til at opholde sig og sin Familie med hvad han kunde faa af sine Venner; hans Helbred var nedbrudt, og efter et kort Sygeleie døde han 1795. Bellmans Hovedverker er „Fredmans epistlar", „Fredmans sånger" og „Bacchanaliska ordenskapitlets handlingar". I Epistlerne (ialt 82), som samlede først blev udgivne af Kellgren 1790, fremtræder hans karakteristiske Eiendommelighed som Digter aller klarest. De udgjør et Slags Epos af den mest lyriske Karakter, hvori Hovedfigurerne, (Korporal Mollberg, Fader Movitz, Fader Berg, Fader Bergstrøm og Ulla Winblad, lidenskabelige Musik- og Bacchusdyrkere), skildres gjennem humoristiske, burleske Scener, hvis Grundtone er en stærk Livslyst, medens fine og enkle Naturmalerier lægger en dybere Stemnings Slør over det blussende, glade Selskab. Bellmans Sange er uadskillelige fra Melodierne, som Digteren enten selv har komponeret eller omdannet af allerede kjendte, især Operamelodier.

Bellona, 1) Romernes Krigsgudinde. 2) en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Belloy (udt. Belloa), Pierre Laurant Buyrette de, fremragende fransk dramatisk Digter, f. 1727, d. 1775. Han var en af de første fra den klassiske Tid, som behandlede fædrelandske Emner istedenfor græske og romerske.

Bell-Rock (d. e. Klokkeklippen), en enkeltstaaende for Sjømænd farlig Klippe med et bekjendt Fyrtaarn paa Skotlands Østkyst, udenfor Floden Tays Munding.

Belluno, By i Provinsen af samme Navn, i Venetien i Italien, mellem Floderne Piave og Ardo; 16,000 Indb.

Belmontet (udt. Belmaangte), Louis, fransk Digter og Publicist, f. 1799, grundlagde 1830 det bonapartistiske Blad Tribune, var 1852—70 Medlem af den lovgivende Forsamling, udgav 1839 Dronning Hortenses Memoirer og forherligede ved sin Digtning det franske Keiserdømme.

Belsazer, Bibelens Navn paa Babylons sidste Konge, Nabonetos (555—538 f. Kr.). Han blev dræbt, da Kyrus stormede Babylon. (Dan. 5. 30).

Belsheim, Johannes, f. 1829 i Vang i Valders, theologisk Kandidat 1861, Præst 1864, har siden 1875 opholdt sig i Kristiania. Han har udgivet smaa Skrifter om Bibelen, om Salmeliteraturen m. m. samt Codex aureus og noget af Gigas librorum, hvilke gamle latinske Bibelhaandskrifter opbevares i det kongelige Bibliothek i Stockholm.

Beltedyr, Pattedyr af de Tandløses Orden, med spidst Hoved, lange Øren, tyk Hale og korte Ben, der er forsynede med stærke Gravekløer. Ryggen er dækket med et sammenhængende, stærkt Benskjold. Beltedyrene er smaa, lysskye Dyr, der navnlig findes i Sydamerika. Til denne Orden hører: egentlige Beltedyr eller Armadiller, Kugle-Beltedyret, der kan rulle sig sammen til en Kugle, og Kjæmpebeltedyret.

Belterne, to Stræder mellem Østersjøen og Kattegat: Lille-Belt mellem Fyen i Øst og Slesvig og Nordjylland i Vest, 7 Mil langt, fra 1000 Alen indtil 2½ Mil bredt, 5—14 Favne dybt, og Store-Belt mellem Sjælland og Fyen, 9 Mil langt, ca. 4 Mil bredt og 8—16 Favne dybt.

Belutschistan, det gamle Gedrosien, et Land i Asien mellem Afghanistan i Nord, Indien i Øst, det Arabiske Hav i Syd og Persien i Vest. Det udgjør den sydøstlige Del af det iranske Høiland, er ca. 5,000 Kv.mil stort og har 1 Mill. Indb., af hvilke de fleste er Muhamedanere af den sunnitiske Sekt. Landet, som for det meste er et ufrugtbart Høiland, har et hedt Klima og mangler større Floder. De frugtbareste Egne er Katscha-Gandava og Kelat i Nordøst. De vigtigste Næringsveie er Kvægavl og Agerbrug. Hovedstad Kelat. Belutschistan er delt i flere Khanater, som staar under Khanen af Kelats Overhøihed.

Belvedere (fransk Bellevue), egentlig skjøn Udsigt, hyppigt Navn paa Lystslotte.

Belysning. Til Frembringelse af kunstig Belysning benyttes i Regelen et eller andet Brændemateriał, hyppigst forskjellige Fedtstoffer og brændbare Oliер eller Gaser. Faste Lysstoffer støbes omkring en Væge til Lys; de flydende opsuges af en Væge og forbrænder med denne. I ældre Tider anvendtes især Tran, Talg og Vox, i den nyere Tid forskjellige Oliер, som Paraffinolie og Jordolie, og Lysgas. Naar stærk Lysvirkning skal opnaaes, anvendes drummondsk Lys, Magnesiumlys og i den allersidste Tid elektrisk Lys, der er det kraftigste Belysningsmiddel. Selve Lysvirkningen hidrører fra faste Stoffer, navnlig Kulstof, som i Flammen bliver ophedede til Hvidglødhede.

Belzoni, Giovanni Battista, italiensk Reisende og Oldgranker, f. 1778, d. 1823, studerede fra 1815 ægyptiske Oldsager, aabnede 1817 Abusimbals Tempel og Chephren-Pyramiden, besøgte Ruinerne af Ammons Tempel i Oasen Siwah og foretog 1822 en Reise til Timbuktu i det indre Afrika. 1821 udgav han en paa Engelsk affattet „Beretning om de nyeste Opdagelser i Ægypten og Nubien".

Bem, Josef, polsk General, f. 1795, kommanderede som General i den polske Armé under Polens Opstand 1831, gik efter dennes Undertrykkelse til Paris, ledede 1848 Wiens Forsvar, kjæmpede med verlende Held i den ungarske Frihedskrig 1849 mod Russerne og Østerrigerne og flygtede efter Slaget ved Temesvar til Tyrkiet, hvor han gik over til Muhamedanismen og antog Navnet Amurat Pascha. 1850 undertrykte han i Syrien en Opstand mod de Kristne og døde i Aleppo samme Aar.

Bemanding, Besætningen paa et Skib.

Bembo, Pietro, f. 1470, d. 1547, italiensk Forfatter og Lærd, udnævntes 1539 til Kardinal og Biskop af Bergamo. Han var en af de mest ansete italienske Lærde paa sin Tid og har især gjort sig fortjent ved at uddanne det italienske Sprog og gjeninføre en bedre latinsk Stil.

Ben betyder paa Hebraisk og Arabisk Søn, t. Ex. Ben-Hanan (1 Krøn. 4, 20); Ben-Oni (1 Mos. 35, 18).

Ben, i Almindelighed de faste Dele, Knokler, som danner Hvirveldyrenes Skelet eller Benrad og dels tjener til at beskytte forskjellige af Legemets Organer, dels til Fæste for saadanne og dels som Bevægelsesmidler. Efter sit forskjellige Øiemed har de en forskjellig Form (lange, runde, flade osv.). De bestaar af omtrent ⅓ organiske

og $^2/_3$ anorganiske Bestanddele (mest fosforsur Kalk) og er omgivne af en Hinde, Benhinden, som er forsynet med en Mængde Blodkar, der trænger ind i Benenes Indre og saaledes tilfører dem Næring. I det menneskelige Legeme findes i det hele 205 Ben fraregnet de 32 Tænder. Frigjøres Benene for de organiske Bestanddele og bleges, bliver de tildels tjenlige til fine Snedker- og Dreierarbeider (saaledes Tænderne af Elefanten, Hvalrossen, Flodhesten m. fl.) — I snevrere Forstand betegner Ben hos Mennesket de til Gang indrettede Lemmer, som indeholder Laarbenet, Læg- og Skinnebenet og Foden. Laarbenet staar ved Hofteledet i Forbindelse med Kroppen og ved Knæledet med Skinnebenet, som tilligemed Lægbenet og et af Fodrodens Ben danner Ankelledet. Fodrodens 7 Ben sammen med de 5 Mellemfodben og Tærnes 14 Ben danner Foden. Benene er forsynede med kraftige Bøie-, Strække- og Bridemuskler. — Benaske, Asken af hvidbrændte Ben, bestaar af kultur og fosforsur Kalk og Magnesia og anvendes til Polering af Guld og Sølv, ved Fabrikationen af Melkeglas og til Fremstilling af Fosfor. — Benbrud, et Bens (Knokkels) Adskillelse helt eller delvis ved pludselig Vold; helbredes hos Børn paa 2—3 Uger, hos Voxne paa 4—6 Uger. — Benedder, en som oftest langvarig Sygdom i Knoklerne; optræder enten lokalt eller i Forbindelse med konstitutionelle Sygdomme. — Bengjødning tilberedes af Knokler i særegne Fabriker og er paa Grund af sin Rigdom paa fosforsur Kalk et af de fortrinligste Gjødningsmidler. Den benyttes enten som Benmel, d. e. pulveriserede udkogte eller hvidbrændte Ben (Benjord) eller ved Tilsætning af Svovlsyre som sur fosforsur Kalk. — Benglas eller Melkeglas faaes ved at tilsætte almindelig Glasmasse med 10 % Benaske og noget Mønnie. — Benkul, Ben, som er ophedede uden Tilgang af Luft; pulveriseres de, faaes Bensort. — Bensvulst, sygelig Udvext paa et Ben. — Ved en Vinkels Ben forstaaes de to rette Linier, som danner Vinkelen.

Benaadning, hel eller delvis Eftergivelse af den en Forbryder ved Dom eller Vedtagelse ilagte Straf. Gjenstand for Benaadning er kun Straf; Tvangsmulkter til Efterkommelse af en Forpligtelse kan, ligesaalidt som Skadeserstatning, eftergives ved Benaadning; omvendt er enhver Straffebod helt ud Gjenstand for Benaadning, selv om den for en Del skulde tilfalde f. Ex. en privat Angiver. Benaadningsmyndigheden er en Suverænitetsrettighed, som nødvendig tilligger Staten som Stat; dens Udøvelse er i alle Stater henlagt til den udøvende Magt. I Norge kan, ifølge Grundlovens § 20, Kongen benaade Forbrydere, efterat Dom er falden og han har hørt sit Raad. Benaadningen er en Retfærdighedshandling, og bør efter sit Øiemed kun komme til Anvendelse, hvor Loven, som ikke kan forudse hvert enkelt Tilfælde og derfor maa udtrykke sine Forskrifter som almindelige Bud, har vist sig for streng eller uretfærdig. Forbryderen har efter Norges Grundlov Valget, om han vil modtage Kongens Naade eller underkaste sig den ham idømte Straf. I de Sager, som af Odelsthinget foranstaltes anlagte for Rigsretten, kan ingen anden Benaadning end Fritagelse for idømt Livsstraf finde Sted. — Forskjellig fra Benaadning er Fritagelse for eller Indstillen af Tiltale for Forbrydelser. Fritagelsen kan enten gjelde enkelte Tilfælde (Abolition), eller den kan omfatte visse Klasser af Forbrydelser (især politiske) og Forbrydere (Amnesti). I begge Tilfælde kan den efter norsk Ret alene ske ifølge særskilt Lov.

Benares, By i Distriktet af samme Navn (850 Kv.mil stort med 8 Mill. Indb.) i engelsk Ostindien, ved Ganges's venstre Bred, ca. 80 Mil nordvest for Kalkutta, med 175,000 Indb. Benares, som er Hinduernes helligste By og mest besøgte Valfartssted, har 1000 hinduiske Templer og 300 Moskeer; den er et urgammelt Sæde for brahminsk Videnskab og Kultur og har et berømt hinduisk Universitet og et Observatorium. Betydelig Industri (Shawler og Silkestoffer) og Handel, især med Ædelstene.

Bendemann, Eduard, bekjendt tysk Maler, f. 1811 af jødisk Slægt, blev 1838 Professor ved Kunstakademiet i Dresden og var 1858—67 Direktør for Malerakademiet i Düsseldorf. Hans Billeder, af hvilke „Jeremias paa Jerusalems Ruiner", „Jødernes Bortførelse til Babylon" og „De sørgende Jøder" kan nævnes blandt de bedste, udmærker sig ved natursand Karakteristik, storslagen Komposition og mesterlig Teknik.

Bender, befæstet By ved Dniestr i Bessarabien i Rusland, med 25,000 Indb. I Landsbyen Warnitza i Nærheden af Bender opholdt Karl den tolvte af Sverige sig 1709—12.

Bendz, Vilhelm, dansk Portræt- og Genremaler, f. 1804, d. 1833. Hans mest bekjendte Billede er „Finchs Kaffehus i München" med en Mængde Kunstnerportræter; det findes i Thorvaldsens Museum i Kjøbenhavn.

Benedek, Ludvig, østerrigsk Feltherre, f. 1804 i Ungarn, udmærkede sig i Østerriges Krige i Italien 1848—49, 1850—54 og 1859, udnævntes 1853 til Feltmarskalløitnant og 1859 til Felttøimester, kommanderede den østerrigske Hær i Bøhmen i Krigen mod Preussen 1866, men blev gjentagne Gange slaaet og afskedigedes efter det store Nederlag ved Sadowa (Königgrätz).

Benedetti, Vincent, Grev, fransk Diplomat, f. 1817, blev 1864, efter at have beklædt forskjellige diplomatiske Poster, fransk Gesandt i Berlin, hvor han med Bismarck førte langvarige hemmelige Underhandlinger angaaende Frankriges og Preussens Udvidelse paa forskjellige Nabostaters Bekostning, samt 9de—13de Juli 1870 de Underhandlinger i Ems med Kong Vilhelm selv, hvilke foranledigede Frankriges Krigserklæring den 14de Juli samme Aar. Efter Keiserdømmets Fald blev Benedetti fjernet fra Statens Tjeneste. 1871 udgav han en Bog, Ma mission en Prusse (Min Opgave i Preussen), hvori han søgte at retfærdiggjøre Napoleon den tredies Udenrigspolitik.

Benedikt, Navn paa 14 Paver, af hvilke Benedikt den ottende (1012—24) fratog Saracenerne Sardinien og Grækerne Apulien, og Benedikt den fjortende (1740—58) udmærkede sig ved Fromhed og Lærdom og ved den Interesse, hvormed han omfattede Kunst og Videnskab.

Benedikt den hellige, f. 480 i Nursia i Italien, d. 543, grundede 529 det berømte Munkekloster paa Monte Casino ved Neapel, hvis Klosterregler, som krævede det tredobbelte Løfte om Lydig-

hed, Fattigdom og Kyskhed, alle senere Klostre i Vesterlandene tog til Forbillede (Benediktinerregelen).

Benediktinere, Medlemmer af Benediktinernes Munkeorden, som i flere Aarhundreder var den eneste i den katholske Kirke, og hvis Stifter var Benedikt af Nursia. Munkene, der skyldte Klostrenes Formænd, Abbederne, ubetinget Lydighed, beskjeftigede sig foruden med religiøse Øvelser ogsaa med Agerbrug, Havedyrkning og Haandverksdrift, ligesom videnskabelige Sysler og Afskrivning var dem en Ordenspligt. Ordenen udbredte sig fra det 6te Aarh. med stor Hurtighed over hele det katholske Europa; overalt stiftedes Klostre, der paa samme Tid, som de befordrede Kristendommens Udbredelse, var Planteskoler for Middelalderens Kultur, Lærdom og Videnskabelighed. Med Ordenens voxende Rigdom og Magt forfaldt imidlertid den klosterlige Tugt. Benedikt af Anianes Reform i det 8de Aarh. fik ingen varig Betydning, og efterhaanden udsondrede sig nye Ordenssamfund med strengere Regler, som Kartheuserne, Cluniacenserne, Cistercienserne o. fl. I det 17de Aarh. stiftede St. Maurus i Paris en Kongregation (Maurinerne), der som Ordenspligt satte videnskabelige Sysler, navnlig Historieforskning, istedenfor Bodsøvelser og Haandarbeide; Maurinerne har ogsaa indlagt sig stor Fortjeneste ved sine videnskabelige, navnlig kirkehistoriske Arbeider. — Benediktinerinder dannede sig omtrent samtidig med Benediktinerne og med ligeartede, om end noget afændrede, Formaal som disse. Benediktinerordenen, som i det 15de Aarh. havde 15,107 Klostre, tæller nu omtrent 800. I Norge havde denne Orden følgende Klostre: Nidarholm ved Trondhjem, Selø i Nordfjord, Munkeliv i Bergen, Gimsø Nonnekloster ved Skien, St. Mariæ Nonnekloster ved Oslo og Bakke Nonnekloster ved Trondhjem.

Benediktion, Velsignelse; i den katholske Kirke Indvielsen (Velsignelsen) af en Person eller Ting ved Bøn, Bestænkelse med Vievand osv.; Pavens Velsignelse paa Skjærtorsdag, Paaskedag og Kristi Himmelfartsdag over Rom og den ganske Verden (urbi et orbi).

Benedix, Julius Roderich, tysk Lystspildigter, f. 1811, d. 1873. Hans samlede dramatiske Værker afsluttedes 1874 med 27de Bind.

Benefice, en Theaterforestilling til Indtægt enten for én eller flere af Theatrets Kunstnere eller for en eller anden Indretning ved Theatret, f. Ex. et Pensionsfond.

Beneficeret Gods. Ved beneficeret Gods forstaaes Jordegods, som fra ældre Tid var skjænket til Kirkens Vedligeholdelse og til Geistlighedens Underholdning. Det sidste kaldes ogsaa Mensalgods og er forskjelligt fra Prestegaardene, der var henlagte til de geistlige Embeder til Brug og Beboelse af Presterne, medens Mensalgodset var bestemt til gjennem Bortleie at skaffe dem Indtægt. Den geistlige Embedsmand, som nyder Indtægten af beneficeret Gods, kaldes Beneficiar. Da Kirken ved Reformationens Indførelse tabte sin tidligere selvstændige Stilling, kunde der ikke længere skjelnes strengt mellem det beneficerede Gods og den øvrige Statsformue. Det inddroges dog ikke ligefrem under Statens Gods, men anvendtes efter sin oprindelige Bestemmelse. Det maatte ikke bruges for Beneficiarens egen Regning, men skulde bortbygsles til Leilændinger paa disses og Enkers Levetid, medens Afgiften (de jorddrotlige Rettigheder) tilfaldt Beneficiaren. Staten anfaa sig forøvrigt berettiget til at forføie over det paa hvilkensomhelst Maade, naar blot Beneficiaren beholdt de ham tilkommende jorddrotlige Rettigheder. Saaledes er de fleste civile og militære Embedsgaarde udlagte af det beneficerede Gods. — Ifølge den senere Lovgivning (Lov af 20de August 1821, 4de August 1827 og 28de November 1836) skal det beneficerede Gods sælges, efterhaanden som det bliver bygselledigt, og Kjøbesummen tillægges Oplysningsvæsenets Fond for at anvendes til Geistlighedens Bedste og Oplysningens Fremme (Grl.s § 106). Kapitalen anvendes som Laanefond, dels til Embedsgaardes Bebyggelse, dels til Udlaan til Kommuner, der vil bygge Kirker eller iverksætte større Foranstaltninger til Almueskolevæsenets Fremme, og dels til Landmænd, som vil foretage Jordforbedringer. Af Renterne tilfalder en Trediedel Universitetet, medens de to Trediedele udgjør Oplysningsvæsenets Understøttelsesfond, der anvendes til Skolevæsenets Fremme, til Pensioner for afgaaede Skolelærere m. v., efter Bevilgning af Storthinget. I mere udstrakt Betydning omfatter det beneficerede Gods ogsaa det i ældre Tider til offentlige Stiftelser, saasom Skoler og Hospitaler m. v. henlagte Jordegods, der ligeledes skulde gjøres frugtbringende ved Bortleie. Ogsaa dette Gods sælges efterhaanden, og Kjøbesummen tilfalder vedkommende Stiftelser som et fast og uafhændeligt Fond, hvis Renter og andre Indtægter anvendes til Stiftelsernes Bedste under det Offentliges Tilsyn. — Oplysningsvæsenets Kapitalfond udgjør nu omtrent $16\frac{1}{2}$ Million Kroner.

Beneficeret Sag, en Retssag, som efter Bevilling faaes udført frit, idet man fritages for Brug af stemplet Papir og for Erlæggelse af Retsgebyrer, ligesom den Sagfører, der besørger den udført, betales af det Offentlige. Bevilling til saadan fri Sagførsel kaldes beneficium paupertatis, hvor den gives paa Grund af Ansøgerens Fattigdom, og beneficium processus gratuiti, hvor den gives af den Grund, at Sagen selv interesserer det Offentlige. Den meddeles ved kongelig Resolution.

Benegtelsesed, se Ed.

Benevent (italiensk Benevento), By i den italienske Provins af samme Navn (32 Kv.mil stor med ca. 230,000 Indb.) i Kampanien, med 17,000 Indb. og rige Mindesmærker fra Oldtiden. Her seirede 275 f. Kr. Romerne over Pyrrhus og 1266 Karl af Anjou over Kong Manfred, som faldt. I Middelalderen var Provinsen Benevent et longobardisk Fyrstendømme, som 1077 tilfaldt Paven, der besad det til 1806, da den franske Minister Talleyrand af Napoleon den første ophøiedes til Fyrste af Benevent. Fra 1815 var Provinsen igjen i Pavens Besiddelse, indtil den 1860 blev indlemmet i Kongeriget Italien.

Benfey, Theodor, tysk Sprogforsker, f. 1809, blev 1848 Professor i Göttingen, har udgivet flere Grammatiker over Sanskritsproget og ved en Række indgaaende Undersøgelser paavist de orientalske Eventyrs og Fablers Udbredelse til Vesten.

Benfiske, Fællesnavn for alle de Fiske, som har et fuldstændigt Benskelet.

Bengalen, se Ostindien.

Bengalske Bugt, en Bugt af det Indiske Hav, mellem Forindien og Bagindien.

Bengalsk Ild, se Fyrverkeri.

Bengalsk Sprog og Literatur, se Sanskrit.

Bengasi (det gamle Berenike), Sjøstad i Landskabet Barka i Tripolis, med 7,000 Indb. Karavanhandel med det indre Afrika.

Bengjerd, se Berengaria.

Benguela, Landskab i Nedre Guinea; hører til den portugisiske Provins Angola (se dette Ord).

Benicarlo, By i Valencia i Spanien, ved Middelhavet, med 7,000 Indb.

Beni-Hassan, Landsby i Mellemægypten, paa Nilens høire Bred, berømt ved de i Nærheden liggende Klippegrave med udførligere hieroglyfiske Indskrifter end paa noget andet ægyptisk Monument.

Benin, et Negerrige i Øvre-Guinea, omfatter Nigers vestlige Delta, frugtbart og tæt befolket. Hovedstad Benin med 15,000 Indb.

Beni-Suef, Mellemægyptens vigtigste Handelsby, med 6,000 Indb.

Benjamin (d. e. den høire Haands ɔ: „Lykkens Søn"), Patriarken Jakobs yngste Søn og Stamfader for en af Israels tolv Stammer, Benjamins, hvis Land laa ved Jordan mellem Efraims, Dans og Judas Stammer.

Benjamin fra Tudela, en lærd spansk Jøde, som 1159—73 foretog en Reise gjennem Italien, Grækenland, Jødeland, Persien, Indien og Ægypten, og hvis Reiseskildringer indeholder vigtige geografiske Oplysninger om de nævnte Lande.

Ben Jonson, se Jonson, Benjamin.

Benjowsky, Moritz Aug., Greve af, f. 1741 i Ungarn, kjæmpede 1769 i Polen mod Russerne, blev tagen til Fange og sendt til Kamtschatka, hvorfra han 1771 flygtede med Statholderens Datter, som han ægtede, kom efter mange Besværligheder til Frankrige, hvorfra han sendtes til Madagaskar for der at grunde en Koloni, valgtes 1776 af de indfødte Stammer til Konge, kommanderede 1778 i østerrigsk Tjeneste mod Preusserne og faldt 1786 paa Madagaskar i en Kamp med franske Tropper, efterat han af engelske og amerikanske Handelsmænd var udrustet for at grundlægge en ny Koloni.

Bennett, James Gordon, amerikansk Publicist, f. 1795 i Skotland, d. 1872, grundlagde 1835 i Newyork Dagbladet New York Herald, som han ved Talent, Flid og Dygtighed oparbeidede til et af Verdens rigeste og mest udbredte Blade. 1871 udrustede han og hans Søn, James Gordon Bennett jun., en Expedition til det indre Afrika under Henry Stanleys Anførsel for at opsøge Livingstone. Sønnen overtog ved Faderens Død Redaktionen af New York Herald. I 1874 udrustede han i Forening med det store Londonerblad Daily Telegraph en Expedition under Stanleys Ledelse for at fortsætte Livingstones Opdagelser i det indre Afrika, hvilken Expedition ved Stanleys Ihærdighed blev af stor videnskabelig Betydning. I 1879 sendte Bennett et Skib til Nordishavet for at finde Professor Nordenskiöld.

Bennett, William Cox, engelsk Digter og Publicist, f. 1820, især bekjendt ved sine Fædrelandssange og Ballader.

Bennett, William Sterndale, den mest bekjendte engelske Tonedigter i Nutiden, f. 1816, d. 1875. Hans Kompositioner, Koncertouverturer og Klaverstykker, udmærker sig ved Symmetri, Finhed i det musikalske Udtryk og henrivende Klangvirkning.

Bennetter, Johan Jakob, norsk Marinemaler, f. 1823 i Kristiania, var først Sjømand, men benyttede herunder enhver Anledning til at uddanne sine kunstneriske Anlæg, ofrede sig derefter udelukkende for Malerkunsten og studerede en Tid under Louis Meyer i Haag og senere under Gudin i Paris, hvor han har taget fast Bopæl. Til hans mest bekjendte Arbeider hører blandt andre „Sjøslag ved Kysten af Madagaskar" (i Nationalgalleriet i Kristiania).

Ben Nevis (udt. Ben Nivis), paa Grampianbjergene i Skotland, de britiske Øers høieste Bjergtop, 4,370 Fod høi.

Bennigsen, Levin August Theofil, berømt russisk General, f. 1745 i Tyskland, d. 1826, kjæmpede 1774 og 1787 mod Tyrkerne, 1794 som Generalmajor mod Polakerne, 1796 mod Perserne, udnævntes 1798 til Generalløitnant, men faldt senere i Unaade og deltog 1801 i Mordet paa Keiser Paul den første, udmærkede sig derpaa i Krigene mod Frankrige 1805, 1806 og 1807 og især ved Leipzig 1813, hvor han kommanderede den 3die Hovedkolonne paa høire Fløi og paa Slagmarken af Keiser Alexander ophøiedes i Grevestanden. — Hans Søn Alexander Levin, Greve af Bennigsen, hannoveransk Statsmand, f. 1809, blev 1841 Medlem af første Kammer, 1848—50 Førsteminister, ledede senere som Præsident i første Kammer (og siden i andet) med Dygtighed og Maadehold den liberale Opposition mod Regjeringen.

Bennigsen, Rudolf von, fremragende tysk Politiker, en af Førerne for det nationalliberale Parti i den tyske Rigsdag, f. 1824, var 1857—66 Fører for Oppositionen i det hannoveranske andet Kammer, søgte forgjeves at redde Hannovers Neutralitet under den preussisk-østerrigske Krig 1866, dannede efter Krigens Slutning det nationalliberale Parti, hvis Formaal var at virke for en tysk parlamentarisk Forbundsstat, deltog i det tyske Hovedkvarter i Versailles i December 1870 i Forhandlingerne angaaende Stiftelsen af et tysk Rige og blev 1871 Medlem af den tyske Rigsdag, som 1872 valgte ham til Vicepræsident og 1873 til Præsident. Bennigsen er en af de grundigste og bedste Talere i den tyske Rigsdag.

Benno den hellige, f. 1010, d. 1107, fra 1066 Biskop i Meissen, virkede ivrig for Kristendommens Udbredelse blandt den vendiske Stamme, Sorberne. Han blev kanoniseret 1523, hvorimod Luther optraadte i Skriftet „Mod den nye Afgud og gamle Djævel i Meissen".

Benoit de Sainte Moore (udt. Benoa dø Sæng Maar), gammelfransk normannisk Digter fra det 12te Aarh.; hans Verker, hvori han efterlignede og benyttede de gamle latinske Digtere, var meget yndede og oversattes paa flere Sprog.

Bentham (udt. Benthem), Jeremy, engelsk Retslærd og Filosof, f. 1748, d. 1832, virkede for Reformer i Valg- og Fængselsvæsenet og i Retspleien og Lovgivningen overhoved, og var en af de første, som arbeidede for Frihandelssystemet. Hans Hovedverk, „Civil- og Kriminallovgivningens Grundsætninger", blev udgivet paa Fransk af hans Ven og Elev Etienne Dumont. Nytten

er efter Bentham det mest omfattende og mest frugtbringende Princip; han er Skaberen af den engelske Nyttesfilosofi (Utilitarismen).

Bentheim, Grevskab i Hannover, ca. 16 Kv.-mil stort med 30,000 Indb.

Bentinck, en for sin Deltagelse i det engelske Statsliv bekjendt, oprindelig hollandsk, Adelsslægt, som i det 17de Aarh. forplantedes til England. Lord William Henry Cavendish-Bentinck, f. 1738, d. 1809, var Englands Førsteminister 1783 og 1807—9. — Lord William George F. Cavendish-Bentinck, f. 1802, d. 1848, blev 1826 Medlem af Underhuset, hvor han hørte til Whigpartiet og sluttede sig til Peel; men da denne vilde ophæve Beskyttelsestolden, forenede 1846 Bentinck, understøttet af Disraeli, sig med Oppositionen for at styrte ham.

Bentivoglio (udt. Bentivaaljio), Guido, italiensk Kardinal, f. 1579, d. 1644, skrev et udførligt, især i stilistisk Henseende fortrinligt Værk om Nederlandenes Opstand.

Bentkowski, Ladislaus, polsk Fædrelandsven, f. 1817, blev Officer 1848, deltog i den ungarske Frihedskrig 1849, var 1854—63 en af Førerne for den polske Gruppe i det preussiske Underhus og gjorde i den sidste polske Krig 1863 Tjeneste som Stabschef hos Langiewicz.

Benton (udt. Bent'n), Thomas Hart, fremragende amerikansk Statsmand og Politiker, f. 1782, d. 1858, valgtes ca. 1820 til Forbundssenator fra den nylig i Unionen optagne Stat Missouri og arbeidede som saadan ivrig for en Ligestilling af Vestens Stater med de ældre i Unionen, men modsatte sig Slaveriets Udbredelse til de nye Stater; virkede med Ihærdighed for Udbredelse af Civilisation og Kultur til de kun af Indianere beboede Strækninger i Vesten, hvorfor han foreslog, at en Jernbane skulde bygges tvers over Fastlandet til det Stille Hav, og at Forbundsland skulde uddeles gratis til Nybyggere. I alle finansielle Spørgsmaal var han sit Partis Leder.

Bentsjordtinden, et af de høieste Fjelde i Tromsø Amt, paa Vestsiden af den Halvø, der stikker ud mellem Balsfjorden og Malangen; omtrent 4,000 Fod høit.

Benved, Krisstorn, en Planteslægt med læderagtige, altid grønne, i Randen tornede Blade og hvide Blomster; voxer langs den norske Kyst fra Arendal til Kristiansund i aabne Skove og Krat. Paa enkelte Steder i Norge er Bénved Benævnelse paa et andet Træ, Krosved (Viburnum Opulus), en middelshøi Buskmed tandede Blade og store snehvide Blomster. I Haver dyrkes en Afart, Sneboldtræet, med store, hvide Blomster.

Benvenuti, Pietro, udmærket italiensk Historiemaler, f. 1769, d. 1844 som Direktør for Akademiet i Florens.

Benzaldehyd, se Bittermandelolie.

Benzelius, Erik, svensk Geistlig og Videnskabsmand, f. 1632, d. 1709, blev 1668 Professor i Theologi og 1700 Erkebisp. Hans 3 Sønner, Erik, f. 1675, d. 1743, Jakob, f. 1683, d. 1747, og Henrik Benzelius, f. 1689, d. 1758, udmærkede sig alle ved sin Lærdom og blev, den ene efter den anden, Erkebisper i Sverige.

Benzin kaldes alle flydende Kulvandstoffer, som destillerer ved 70°—100°. Den af Stenkultjære udvundne Benzin tjener, formedelst sin store Gehalt paa Benzol, som Raaprodukt til Fremstilling af kunstig Bittermandelolie og Anilinfarver.

Benzoeharpix vinder man af Styrax Benzoin, et Træ, som voxer i Ostindien. Det danner en sprød, gulbrun Masse, hvori der er indsprængt hvidagtige, gjennemsigtige Korn, og bestaar af forskjellige Harpixer, en liden Mængde af en ætherisk Olie og af Benzoesyre. Paa Grund af sin behagelige Lugt anvendes det til Røgelse; opløst i Alkohol kaldes det Benzoetinktur og bruges som saadan til Sminke.

Benzoesyre, et i Planteriget meget udbredt Stof, kan fremstilles efter flere forskjellige Methoder: af Benzoeharpix, ved Oxydation af Benzylchlorid osv. Da den i den sidste Tid er bleven et Industriprodukt, vindes den i det store dels af planteædende Dyrs Urin, der indeholder Hippursyre, og dels af Naftalin, et Biprodukt fra Lysgasfabrikationen. Benzoesyre krystalliserer i perlemorglinsende, gjennemsigtige Blade eller Naale, har en skarp, sur Smag og opløser sig let i Alkohol og Æther, vanskelig i Vand. Man anvender den som Lægemiddel og til Fremstilling af Anilinfarver og Tobakssauce.

Benzol (Benzin, Phenylvandstof), opstaar ved tør Destillation af organiske Substanser og af Stenkul. Det er en farveløs, let bevægelig Vædske, som lugter ætherisk, koger ved 82° og stivner ved 0° til en krystallinsk Masse. Benzol er uopløseligt i Vand, let opløseligt i Alkohol og Æther og er et godt Opløsningsmiddel for ætheriske Olier, Fedte, Kautschuk og andre Stoffer. Den i Handelen forekommende raa Benzol anvendes til Belysningsmiddel, til Rensningsmiddel for Klæder, til Fernisser, Kit og til Fremstilling af Anilin.

Beowulf eller **Bjowulf**, Helten i det angelsaksiske Beowulfsdrapa fra det 8de Aarh., det betydeligste Digt i den angelsaksiske Literatur. Det blev 1820 udgivet og oversat af Grundtvig.

Béranger (udt. Berangsje), Pierre Jean de, berømt fransk Digter, f. 1780 i Paris af fattige Forældre, d. 1857, var først Opvarter, derefter en Tid Bogtrykkerlærling og fik 1809 ved Lucien Bonapartes Gunst en Skriverpost i Undervisningsministeriet. Hans første Samling Viser eller Sange (chansons), der udkom 1815, paadrog ham en Irettesættelse af hans Overordnede. I de følgende Samlinger af 1821, 1825 og 1833 blev Béranger imidlertid endnu friere og dristigere. Med bidende Spot angreb han Præsteskabet, Bourbonnerne og Restaurationens Yngel, som han latterliggjorde med Revolutionens og Keiserdømmets store Skikkelser som Baggrund. Forfatteren blev kastet i Fængsel og ilagt Bøder; men dette forøgede kun hans Popularitet. For at unddrage sig enhver politisk Belønning efter Julirevolutionen, som han saa virksomt havde fremmet, forlod han Paris og flyttede ud paa Landet. Efter Februarrevolutionen 1848 valgtes han med 200,000 Stemmer til Medlem af Nationalforsamlingen, men nedlagde sit Mandat. Foruden en liden Samling Digte, der udkom 1846, udgav han 1857 „Sidste Samling“ og sin Selvbiografi. 1874 udkom hans „Efterladte Verker“. Bérangers Digtning er en Legemliggjørelse af den franske Aand. Med en sjelden Klarhed i Tanke og Følelse og med udsøgt Ynde besang han i velformede Vers det frigjorte, glade Kunstnerliv, eller han tolkede med

legende Lidenskabelighed, med revolutionært Vid og træffende Satire de bundne Frihedsfølelser og den herskende Trældom. Hans Sange er trods sit eiendommelige franske Præg blevne oversatte paa de fleste europæiske Sprog.

Berar, et Landskab i det nordlige Dekan i Ostindien, 1853 indlemmet i de engelske Besiddelser, 800 Kv.mil stort, med ca. 2½ Mill. Indb. Hovedstad Akola.

Berat eller **Arnaut**, Beligrad, befæstet By i den tyrkiske Provins Albanien, med 12,000 Indb.

Berber, se Berberiet.

Berberah, Havnestad og vigtig Handelsplads paa Nordkysten af Somalilandet, ved Adenbugten i Østafrika. 1875 annekteret af Ægypten.

Berberiet, den fælles Betegnelse for Staterne ved Afrikas Nordkyst, mellem Middelhavet og Sahara: Marokko, Algerien, Tripolis og Tunis, hvis samlede Befolkning udgjør ca. 11½ Mill. Størstedelen af denne bestaar af Berber, d. e. Nordafrikas oprindelige Indbyggere, som i det 7de Aarh. e. Kr. blev beseirede af Araberne, hvis Tro de antog. Allerede i Oldtiden opstod betydelige Stater i denne Del af Afrika. Omtrent Aar 1000 f. Kr. anlagde Fønikerne en Koloni her, det for sin Rigdom og Magt senere saa berømte Karthago. I det 7de Aarh. f. Kr. grundede Grækerne Kolonier i den østlige Del, af hvilke Kyrenaika var den vigtigste. Paa Romernes Tid var foruden Karthago Numidien og Mauritanien mægtige Riger. Efter den anden punitiske Krig 146 f. Kr. kom hele Afrikas Nordkyst i Romernes Besiddelse. Under Folkevandringerne grundede Vandalerne her 429 e. Kr. et Rige, som 533 omstyrtedes af den østromerske Feltherre Belisar. Efterat Araberne i det 7de Aarh. havde udbredt sit Herredømme til denne Del af Afrika og udryddet Kristendommen her, blev Berberiet indlemmet i Kalifatet. Forskjellige arabiske Dynastier afløste hverandre, indtil de saakaldte Barbareskstater eller Røverstater opstod i det 16de Aarh. som tyrkiske Lydriger. Disses Magt blev først knækket 1830 ved Frankriges Erobring af Algerien (se denne Art.).

Berberin, et Alkaloid, der danner det Farvestof, som indeholdes i Berberistræets Rod. Det er gule Krystaller, der smager bittert og er opløselige i Vand og Alkohol. Berberin tjener til Fremstilling af gule og brune Farver.

Berberis, en 3—5 Alen høi tornet Buskplante af Berberisfamilien, med syltandede, glatte Blade og gule, stærkt lugtende Blomster i hængende Klaser. Den dyrkes i Haver, men voxer ogsaa vildt i Asien og Europa. Bærrene bruges i Medicinen, og Veden, som er af lysgul Farve, anvendes til finere Træarbeider.

Berditschew, By i Guvernementet Kiew i Sydrusland, med 52,000 Indb., af hvilke de fleste er Jøder. Stort Hestemarked.

Berdjansk, By i Guvernementet Taurien i Sydrusland, ved det Asowske Hav, med 12,000 Indb.

Berengar, Navn paa to Konger af Italien. Berengar den første (888—924) blev af Pave Johan den tiende kronet som Keiser 915 og snigmyrdedes 924. — Berengar den anden (950—961), blev 964 tagen til Fange af Keiser Otto den første og ført til Tyskland, hvor han døde i Bamberg 966.

Berengar af Tours, frimodig, lærd og med filosofisk Skarpsind begavet Skolastiker, f. 1000 i Tours, blev 1040 Erkediakon i Angers, bekjæmpede Læren om Brødets og Vinens Forvandling i Nadverden, blev gjentagne Gange tvungen til at tilbagekalde sine Meninger og maatte paa Grund af de heftige Forfølgelser, hvorfor han blev udsat, 1080 trække sig tilbage til Den St. Côme ved Tours, hvor han 1088 døde.

Berengaria, i Danmark kaldet Bengjerd, d. 1221, en portugisisk Prinsesse, blev Valdemar Seiers anden Dronning og Moder til Kongerne Erik, Abel og Kristoffer. Efter Folkevisen var hun skjøn, men blev for sin Stolthed hadet af Folket, som i hende saa en Modsætning til den blide Dagmar (se d.)

Berenikes Haar (Coma Berenices), et Stjernebillede paa den nordlige Himmel lige under Stjernebilledet Jagthundene. Da Ptolemæus den tredie Evergetes, Konge af Ægypten (246—221 f. Kr.), krigede i Asien, afskar hans Hustru Berenike sit skjønne Haar og bragte Gudinden Afrodite det som Offer, for at denne skulde skjænke hendes Mand Seier. Efter Sagnet blev det af Guderne hensat blandt Stjernebillederne.

Berenike, Navn paa flere Byer i Oldtiden, saaledes Berenike ved det Røde Hav og Berenike i Kyrenaika.

Beresford (udt. Birsford), William Carr, Viscount, bekjendt engelsk General, f. 1768, d. 1854, deltog 1795—1807 i forskjellige Expeditioner til Vestindien, Ostindien, Middelhavet, Sydafrika og Sydamerika, omorganiserede 1809 den portugisiske Armé, udmærkede sig ved personlig Tapperhed i Krigene paa den spanske Halvø 1812—13, ophøiedes 1814 til Peer af England og udnævntes 1828 til Felttøimester.

Beresina, Biflod til Dnjepr, udspringer i Kredsen Borissow i det russiske Guvernement Minsk, gaar i sydlig Retning og falder i Dnjepr ved Byen Lojev; 76 Mil lang. Ved Beresinakanalen staar den i Forbindelse med Dünafloden og Østersjøen. Beresina er bleven verdensbekjendt ved Franskmændenes ulykkelige Overgang (27de—29de Novbr. 1812) paa Napoleons Tilbagetog fra Rusland, under hvilken Størstedelen af den talrige Hær, som var udmattet af Sult og Kulde, druknede i Beresina eller nedskjødes af de fremstormende Russer.

Beresowski, A., f. 1847, en Polak, som under Udstillingen i Paris 1867 forsøgte at myrde Keiser Alexander den anden af Rusland; han dømtes til livsvarigt Strafarbeide og deporteredes til Ny-Kaledonien.

Berettini, Pietro da, se Cortona.

Berg, 1) Prestegjeld i Smaalenenes Amt, bestaar af Sognene Berg, Rokke og Asak. 2) Prestegjeld i Tromsø Amt, paa den nordvestlige Side af Senjensøen, med Sognene Berg og Torsken.

Berg, forhen et selvstændigt tysk Fyrstendømme ved Rhinen, aftraadtes 1806 til Frankrige, udvidedes og ophøiedes til Storhertugdømme af Napoleon den første, som gav det til sin Svoger Murat; indlemmedes 1815 i Preussen.

Berg, Fredrik Vilh. Rembert, Grev, russisk General og Statsmand, af en bekjendt livlandsk Adelsslægt, f. 1790, deltog med Udmærkelse i Krigen mod Tyrkiet 1828—29, i Polen 1831 og Un-

garn 1849, hvor han tillige udmærkede sig som Diplomat, ledede under Krimkrigen Forsvaret af Østersjøprovinserne, blev 1856 Statholder i Finland til 1861, da Keiseren maatte tilbagekalde ham paa Grund af hans Upopularitet, undertrykte som Statholder i Polen den polske Opstand med grusom Strenghed og udnævntes 1866 til Feltmarskal. Som Leder af den russiske Generalstabs topografiske Arbeider udfoldede han stor Virksomhed og Dygtighed. Han døde i St. Petersburg 1874 under et Besøg, Keiseren aflagde ham.

Berg, Jens Kristian, norsk Historieforsker, f. 1775, blev Student ved Kjøbenhavns Universitet 1792, var 1795—98 ansat som Amanuensis ved det store kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn, tog 1803 juridisk Embedseramen i Modersmaalet og udnævntes samme Aar til Birkedommer i Søndre Jarlsbergs Sorenbirkekriveri. Han var Medlem af det overordentlige Storthing 1814 og valgtes til Formand for den Komité, som blev nedsat for at redigere den forandrede Grundlov. Samme Aar udnævntes han til Justitiarius i Akershus Stiftsoverret, var 1828—35 Medlem af en Kommission, som skulde gjøre Udkast til en ny Straffelov, og fra 1835 til 1844 Administrator ved Norges Banks Filial i Kristiania. Det er imidlertid ved sin videnskabelige Virksomhed, Berg har indlagt sig størst Fortjeneste af sit Fædreland. Han besad usædvanlig grundige og detaljerede Kundskaber i Norges Historie i de sidste tre hundre Aar. Sit store Kundskabsforraad meddelte han for det meste i Noter og Bemærkninger til andres Arbeider, ligesom han ofte har været den Kilde, hvoraf andre har øst. De historiske Afsnit i Krafts Verk over Norge hidrører saaledes for en væsentlig Del fra Bergs Haand. Hans Afhandlinger i „Budstikken", som han redigerede 1821—26, og „Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie", hvis Hovedudgiver han var 1833—38, sætter disse Skrifter blandt de mest værdifulde og paalidelige af vore historiske Kildeskrifter. Hans eneste større særskilte Verk, er „Historisk Underretning om Landværnet" (1830), hvilket udmærker sig ved den samme Stofrigdom som alle hans øvrige Arbeider. Desuden deltog han i Pressen i Behandlingen af forskjellige af Dagens mere nærliggende Spørgsmaal. I al sin Virksomhed var han besjelet af en levende Fædrelandskjærlighed, men ogsaa af et stærkt Had til Danmark. Berg døde i Kristiania den 4de Juni 1852.

Berg, Magnus, norsk Billedskjærer, f. 1666 i Romsdalen, d. 1739 i Kjøbenhavn, reiste med Understøttelse af Kristian den femte og Fredrik den fjerde i Italien og Frankrige og vandt megen Berømmelse for sine Arbeider, af hvilke navnlig de i Elfenben udmærkede sig ved stor Kunstfærdighed.

Bergakademi eller **Bergskole**, en Skole, hvori der meddeles theoretisk og praktisk Undervisning i de Fag, som hører til Bergvidenskaben, med det Formaal at uddanne høiere og lavere Bergverksfunktionærer. I de fleste Lande, der har nogen Bergverksdrift, findes flere saadanne Skoler, i Sverige 3: i Stockholm, Falun og Filipstad. Norge har intet Bergakademi; paa Kongsberg findes derimod en elementær Bergskole. I Tyskland er Bergakademiet i Freiberg i Sachsen det mest ansete.

Bergama, det gamle Pergamus, By i det asiatiske Tyrki, ved Middelhavet, med 12,000 Indb.

Bergamo, 1) Provins i Lombardiet i Norditalien, 50 Kv.mil stor med 368,000 Indb. — 2) By i Provinsen, 5 Mil nordøst for Mailand, med 37,000 Indb. Byen, der nævnes allerede i Roms første Tider, er Sæde for en Biskop, har en Kathedralkirke, en rig Malerisamling, Silke-, Uld- og Bomuldsvæverier samt en livlig Handel. Tassos Fødeby.

Bergamotte, se Pære.

Bergart kaldes ethvert enkelt Mineral eller enhver Samling af flere Mineralier, som paa en større Strækning bevarer sine væsentlige Egenskaber uforandrede og derhos optræder i saa stor Mængde, at denne kan betragtes som en Bygningsdel af Jordens faste Masse. Bergarterne kan enten bestaa udelukkende af Smaadele af et og samme Mineral og kaldes da *enkelte* eller *ensartede*, f. Ex. Stensalt, Marmor, Kvarts, Stenkul, Torv, eller de kan bestaa af en Sammensætning af flere forskjellige Mineralier og kaldes da *blandede* eller *uensartede*, f. Ex. Gneis, Granit, Lava, Sandsten. — *Petrografien* eller *Bergartlæren* danner den første Del af Geognosiens Elementer.

Bergasse (udt. Bergas), Nikolas, fransk Statsmand og Forfatter, f. 1750, d. 1832, udgav under Revolutionen flere Smaaskrifter mod forskjellige af Nationalforsamlingens Forholdsregler og senere filosofiske Arbeider, som udmærker sig ved stor Idérigdom og en glimrende Stil.

Bergen, Norges næststørste By, ligger paa Vestkysten i det gamle Hordaland i Form af en Hesteko om „Vaagen" (den inderste Bugt af den saakaldte Byfjord), under 60° 24′ nordlig Brede paa Vestsiden af den Halvø, der stikker ud mellem Osterfjord og Samnangerfjord. Byen, som ved en Række Øer har Værn mod Havet, og som har en aldeles fortrinlig Havn, der mod Nord er beskyttet ved en Molo og rummer ca. 300 Skibe, omgives af 7 høie Fjelde, blandt hvilke Fløifjeldet, Sandvigsfjeldet, Ulriken, Løvstakken og Lyderhorn. Den egentlige Hovedby ligger paa Vaagens Vestside og kaldes Strandsiden (de Gamles Haakarlestrand); paa Østsiden er den saakaldte Tyskebrygge. *Sandvigen*, *Nøstet*, *Skudevigen* og *Nordnæs* er Dele af Bergen. Byen, der har ca. 40,000 Indb. (1879), er i de indre Dele smukt bebygget; set fra Vaagen tager den sig særdeles godt ud. Paa Vaagens Østside ligger Fæstningen *Bergenhus* med Levninger af den af Sverre opførte Fæstning *Sverresborg*. Paa Nordnæs, paa Havnens Vestside, laa før en liden Fæstning, *Fredriksberg*, der nu kun benyttes som Depot og Brandvagt. Byen udgjør et eget Amt og er Sæde for Bergens Stifts Biskop, Stiftamtmand og Stiftsoverret. Den sender fire Repræsentanter til Storthinget. I geistlig Henseende inddeles den i 5 Kirkesogne; desuden har dens Arbeidsanstalt, Fattighuse, Sygehus og Sindssygeasyl særskilt Præst, ligesaa St. Jørgens Hospital. Af dens offentlige Bygninger kan nævnes: Haakonshallen (se d. Art.), Valkendorfs Taarn, Museet, der indeholder rige videnskabelige Samlinger, den nye smukke Børsbygning, Domkirken, opført i Midten af det 13de Aarh., Korskirken, der allerede omtales i Slutningen af det 12te Aarh., og „Tyskekirken" (Maria-Kirke). Af Undervisnings- og Kunstanstalter har den en Latinskole, en Real-

skole (Tanks Skole), en teknisk Skole, en Sjømandsskole, Theater, Observatorium, en Kunstforening samt flere Bogsamlinger. Desuden forskjellige Stiftelser til Fremme af Oplysning og andre offentlige Øiemed. Fabrikdrift og Industri er ikke af megen Vigtighed; dog drives Skibsbyggeri, Rebslageri og Bødkeri i temmelig stor Maalestok, ligesom flere Fabriker af ikke uvæsentlig Betydning i den senere Tid er anlagte i Byens Omegn. Handel og Skibsfart er derimod af megen Vigtighed. Bergen har i lange Tider været Norges vigtigste Handelsstad og er først i de senere Aar bleven overfløiet af Kristiania. Dens Handelsflaade staar i Drægtighed kun tilbage for Kristianias, Stavangers, Drammens og Arendals. Dampskibsflaaden er meget betydelig, da den med Hensyn til Drægtighed udgjør over Halvdelen af hele Norges. Bergens vigtigste Udførselsartikler er Fiskeprodukter (Tørfisk, Klipfisk, Sild, Tran, Rogn) og Rebslagerarbeide. Indførselen bestaar fornemmelig i Korn, Kolonial- og Manufakturvarer, Salt og Stenkul. Til de store Torskefiskerier i Nordland og Finmarken samt til Sildefiskerierne i det nordlige Norge sender Bergen aarlig Hundreder af Fartøier, ligesom de bergenske Kjøbmænd for det meste indehar Handelen paa Nordland. — Bergen, hvis ældste Navn var Bjargvin, Bjørgvin eller Bergvin, er anlagt af Olaf Kyrre omkr. 1075; dog er det muligt, at Stedet længe før har været et besøgt Handelssted. Byen gik hurtig fremad i Velstand og Folkemængde; allerede i det 12te Aarh. havde den 4 Kirker, var Bispesæde og Rigets største Handelsstad. De der stiftede Klostre, blandt hvilke det rige Munkeliv Kloster var det vigtigste, bidrog vistnok ogsaa meget til at give Byen Anseelse. Fra Olaf Kyrre og til Haakon Magnussøn havde Kongerne ofte sin Residens i Bergen, ligesom flere af de gamle norske Konger ligger begravne her. Borgerkrigene (1130—1240) havde ringe Indflydelse paa Byens Trivsel, uagtet den i den Tid ofte skiftede Herrer og hjemsøgtes af flere betydelige Ildebrande. Et alvorligt Knæk fik den indenlandske Handelsstand i Byen i det 14de Aarh., da Pesten eller „den sorte Død" 1349 indbragtes til Byen med et engelsk Handelsskib og snart udbredte sig over hele Landet. Thi førend den var begyndt at komme sig efter denne Ulykke, tilrev Hanseaterne (de Kontorske) sig Byens Handel, idet de i Bergen oprettede et Hovedkontor, hvorefter Tyskebryggen endnu har Navn. Vistnok vorte Handelen; men den var i Hænderne paa Udlændingerne og kom væsentlig disse tilgode, medens indfødte Kjøbmænd var saagodtsom voldgivne det mægtige Hanseforbund, hvis Overmod de oftere fik føle. Endelig knækkede Kristofer Valkendorf omkring Midten af det 16de Aarh. Hanseaternes Magt. Fra nu af begyndte Handelen mere og mere at gaa over i de indfødte Kjøbmænds Hænder, og de „Kontorske" fortrængtes lidt efter lidt, indtil deres Indflydelse ganske tabte sig.

Bergen, se Mons.

Bergen op Zoom, stærkt befæstet By i det sydlige Holland, nær Scheldefloden Munding, med 10,000 Indb.

Bergens Stift indbefatter den Del af Norges Vestland, som ligger mellem Kristianssands Stift i Syd, Kristiania og Hamar Stifter i Øst og Trondhjems Stift i Nord. Fladeindholdet udgjør 301,88 norske Kv.mil, og Folkemængden er ca. 286,700 Indb. (950 paa Kv.milen). Stiftet inddeles i geistlig Henseende i 14 Provstier og 71 Prestegjeld med 174 Sogne og 183 Kirker; i verdslig Henseende inddeles det i 3 Overøvrighedsdistrikter: 1) Søndre Bergenhus Amt (118,81 norske Kv.mil med 121,300 Indb.), bestaaende af 3 Fogderier: Søndhordland, Hardanger og Vos og Nordhordland. 2) Kjøbstaden Bergen med ca. 40,000 Indb. 3) Nordre Bergenhus Amt (143 norske Kv.mil med 86,100 Indb.), bestaaende af Sogns Fogderi samt Sønd- og Nordfjords Fogderi. Til dette Stift henregnes desuden Sønd-møre Fogderi i Romsdals Amt. Bergens Stift danner et Fjeldland, som i uregelmæssige Former sænker sig ned mod Havet fra Langfjeldenes Ryg i Øst. Den største Del af denne Fjeldmark ligger høit over Havet, er stovbar og for en Del bedækket med evig Sne. Mellem Nordfjord og Sogn ligger Justedalsbræen, hvis nederste Rand har en Høide over Havet af 4,000—4,500 Fod. Den dækker et Fladenum af 12 norske Kvadratmil og er ikke alene Norges, men det europæiske Fastlands største Isbræ. Mellem Hardangerfjorden i Nord og Vest og to af dens Arme, Aakrefjorden i Syd og Sørfjorden i Øst, udbreder sig paa Folgefonfjeldet den 2,2 norske Kv.mil store Snebræ Folgefonnen, hvis Ryg hæver sig til 5,270 Fod over Havet. Langs hele Stiftets Østgrændse findes en Række Fjeldtoppe af 4—5—6,000 Fods Høide og derover, ligesom enkeltstaaende Tinder hæver sig paa flere af Øerne langs Kysten, saaledes det bekjendte 2,400 Fod høie Fjeld Hornelen paa Bremangerland i Nordfjord, en af Vestlandets mest bekjendte Naturmærkværdigheder. Spalter i Fjeldmassen danner dybe og smale, for det meste korte Dale med brat opstigende Sider. Kystranden er søndersprengt af Havet og omgives af en tæt Række, som kun afbrydes ved Stat. De største Øer er: Bømmelø, Stordø, Tysnæsø, Sartor og Osterø i Søndre Bergenhus Amt, Sulen, Atleø og Bremanger i Nordre Bergenhus Amt, samt Gurskø og Hareidlandet paa Søndmøre. Havet skjærer paa flere Steder dybt ind og danner indtil ca. 15 Mil lange Fjorde, af hvilke de største er Hardangerfjord, Sognefjord, Søndfjord, Nordfjord og Storfjord. Paa Fjeldmarken findes talrige Indsjøer og Fjeldvande; de betydeligste er: Stordalsvandet, Vigstervandet i Søndhordland, Røldalsvandet, Kvænsjøen, Nordmandslaagen, Kinsaakvelvsvandet, Hamlegrøvand og Vossevangsvandet i Hardanger og Vos, Storevand i Nordhordland, Aardalsvand, Hafslovandet, Veitestrandsvandet i Sogn, Vikvandet, Haukedalsvandet, Jølstervandet, Bredheimsvandet, Lodinvandet, Strynsvandet og Horningdalsvandet i Sønd- og Nordfjord. Vasdragene er kun af ubetydelig Længde. De største er: Eidfjordelven (Beigelven og Bjoreia), 3½ Mil lang, falder ud i Hardangerfjordens østligste Arm, Eidfjorden, og danner det bekjendte 470 Fod høie lodrette Vandfald Vøringfossen; Vosseelven, 6½ Mil, Aurlandselven i Sogn, 3½ Mil, Utla i Sogn, 4½ Mil, Justedalselven, 4 Mil, Gaula, 4½ Mil, og Førdeelven, 4 Mil, i Søndfjord, Bredheimselven, Strynselven og Horningelven i Nordfjord. Klimatet er fugtigt og i Forhold til Beliggenheden usædvanlig mildt. Bergens Stift er bekjendt for sin storartede og skjønne Natur, især inde i Fjor-

dene og oppe paa Høiderne. Navnlig i Hardangerfjorden findes overordentlig skjønne og malerisk Partier. Dyrkbart Jordsmon forekommer i Regelen kun langs Kysten og Fjordbredderne og et lidet Stykke op i Dalene. Selv Skovland er der kun ubetydeligt af. Derimod afgiver Græsgangene tilfjelds prægtige Sommerbeiter for Kreaturene. Befolkningens vigtigste Næringsveie er Agerbrug, Fædrift og Fiskeri; et betydeligt Vaarsildfiske falder periodisk langs Kysten nord til Stat, og nordenfor dette Forbjerg drives udenfor Søndmøres Kyst et regelmæssigt Vaartorskfiske. — Det nuværende Søndre Bergenhus Amt indbefatter det gamle Hordaland (senere Hordafylke), Voss og Hardanger. Nordre Bergenhus Amt indbefatter det gamle Sygnafylke (Sogn), Firdafylke og Fjalafylke (Nord- og Søndfjord). Disse Landsdele spillede i den ældste Tid en betydelig Rolle og var navnlig under Harald haarfager, Hagkon den gode, Olaverne og Øverre Skuepladsen for historiske Begivenheder af indgribende Betydning for Norges Stiftelse. Paa Gulen i Evindvik i Sogn holdtes Gulathinget for Gulathingslagen, hvis Omraade forøvrigt var større end det nuværende Bergens Stift. I det fjortende Aarh. led den sydlige Del meget ved Hanseaternes Plyndringer. Søndre Bergenhus Amt hørte i Lenstiden til Bergenhus Len; det andet Amt var delt i flere særskilte Len, af hvilke den navnkundige Tyge Brahe i Slutningen af det 16de Aarh. var forlenet med Nordfjord. I det 15de og 16de Aarh. bosatte en Mængde adelige Familier sig i det søndre Amt, især paa Hordaland, hvor der 1660 fandtes over 20 adelige Sædegaarde. Ved Samlinger af saadanne adelige Eiendomme er Rosendals og Lysekosters Godser i Søndre og Svanegodset i Nordre Bergenhus Amt opstaaede. I det 17de Aarh. gik Bergenhus Len over til at blive Bergenhus Amt, hvilket 1763 deltes i de tvende nuværende Amter. Misnøie over den 1762 paabudne Extraskat fremkaldte paa Nordhordland 1765 den saakaldte Strilekrig, og Dyrtiden 1814 et tumultuarisk Optrin i Bergen, fornemmelig af Indbyggere i Os og Haus Prestegjelde. — I Løbet af dette Aarh. har ogsaa denne Del af Landet gaaet jevnt og stadig fremad i Velstand og Folketal. Kommunikationen foregaar paa Grund af den naturlige Beskaffenhed for Størstedelen tilvands. Paa de betydeligste af de bergenske Fjorde gaar nu hver Uge Dampskibe i faste Ruter. Fra Lærdalsøren udgaar Stiftets eneste Hovedvei til Østlandet; den deler sig paa Filefjeld, idet den ene Gren gaar gjennem Hallingdal og forbi Tyrifjorden, den anden gjennem Valders og forbi Randsfjorden. En mærkelig Jernbane fra Bergen til Vos er under Bygning (1879); en Forsættelse af den gjennem Hallingdal til Kristiania er projekteret. — Bergenhus Amter sender hvert 5 Repræsentanter til Storthinget.

Berger, Johan Nepomuk, østerrigsk Retslærd og Statsmand, f. 1816, d. 1870, var paa Nationalforsamlingen i Frankfurt 1848 en fremragende Repræsentant for den stortyske Retning, vandt senere som Sagfører i Wien et berømt Navn som Forsvarer for Anklagede og indlagde sig som Medlem af Deputeretkammeret store Fortjenester af den østerrigske Lovgivning. Desuden udgav han flere dygtige videnskabelige Verker.

Bergerac (udt. Berssjerak), Cyrano de, fransk Forfatter, f. 1620, d. 1655, udgav de satiriske Reiseromaner „Staterne paa Solen“ og „Staterne paa Maanen“, der var Forløbere for Swifts „Gullivers Reiser“ og Holbergs „Nils Klim“.

Bergerac (udt. Berssjerak), By i Departementet Dordogne i Frankrige, med ca. 12,000 Indb. Betydelig Vinavl.

Bergflette eller **Epheu**, se Vedbende.

Bergfrue og **Bergsildre**, se Stenbræk.

Berggren, Andreas Peter, dansk Tonedigter, f. 1801, har komponeret Musiken til nogle af Oehlenschlægers Tragedier, men har især gjort sig fortjent ved sine Samlinger af fædrelandske og fremmede Folkesange og Melodier samt ved sit Salmeverk, til hvilket han selv har komponeret flere smukke Melodier.

Berggylte, Fisk af Læbefiskenes Familie, har en høi og forholdsvis kort Krop og kun én Ryggfinne. Overkjæben er dannet til at skydes frem; Overlæben er tyk og dobbelt, Farven blaagrøn, mod Bugen gulagtig. Længden indtil 12 Tommer. I Norge forekommer Berggylten op til Trondhjemsfjorden. Mindre Arter, som forekommer ved Norges Kyster, er Blaastaalen og Rødsnekken (Han og Hun af samme Art) samt den meget almindelige Bergnebbe.

Bergh, Kristian Vilhelm, Veidirektør, f. 1814, d. 1873, har indlagt sig stor Fortjeneste af Norges Veibygning. Det betydeligste under hans Ledelse udførte Arbeide er Omlægningen af Veien fra Lillehammer gjennem Gudbrandsdalen til Støren med Sidelinie fra Dovre til Veblungsnæs i Romsdalen.

Bergh, Edvard, Sveriges nulevende ypperste Landskabsmaler, f. 1828, studerede først Lovkyndighed, som han dog opgav for at følge sit Kunstnerkald, blev efter flere Kunstreiser i Udlandet Professor ved Kunstakademiet i Stockholm, hvilken Stilling han endnu bekleder. Hans Verker udmærker sig ved korrekt Tegning og mesterlig Farvebehandling.

Berghaus, Henr. Karl, tysk Geograf og Kartegner, f. 1797, fra 1824—55 Professor ved Bygningsakademiet i Berlin, har udgivet talrige populære geografiske Skrifter og flere Kartverker, af hvilke Fysikalsk Atlas er det fortrinligste.

Bergk, Theodor, fremragende tysk Filolog, f. 1812, fra 1857—69 Professor ved Universitetet i Halle, er især bekjendt ved sine Arbeider over den gamle græske Literaturs Historie og ved sine fortrinlige Udgaver af flere af de græske Digtere.

Bergknap, se Stenurt.

Bergkrystal, et Mineral, som bestaar af aldeles ren, krystalliseret Kiselsyre eller Kvarts. Det forekommer som serkantede, tilspidsede Søiler, der har Glasglans og kan være vandklare eller farvede. Bergkrystal findes især i Alperne og Pyrenæerne. Den vandklare benyttes som Smykker. Den rødgraa Bergkrystal kaldes Rødtopas, den gule Citrin, den sorte Morion og den violblaa Amethyst.

Bergman, Torbern Olof, fremragende svensk Naturforsker og Kemiker, f. 1735, d. 1784, fra 1767 Professor ved Upsala Universitet, udgav 1766 „Fysisk Beskrivelse af Jordkloden“, der skaffede ham Anerkjendelse som en af Samtidens ypperste Naturforskere, og indlagde sig stor Fortjeneste af Kemiens Udvikling, idet han blandt andet grundlagde den analytiske uorganiske Kemi og udviklede en genial Theori om Valgslægtskabet (den kemiske Affinitet).

Bergmester, en ved et Bergverk ansat Embedsmand, som har det nærmeste Opsyn med de forskjellige Arbeider ved Verket. I Norge paaligger det ham ifølge Lov ang. Bergverksdriften af 14de Juli 1842 blandt andet: at udstede Skjærpesedler og Muthingsbreve (§§ 2 og 9), at beramme Forretninger i Anledning af Grubefelters Udmaaling saavelsom at udføre Udmaalingen (§§ 22 og 26), at meddele Fristbevilling (§ 31) samt endelig at føre det specielle Tilsyn med Grubedriften (§§ 42—48).

Bergslien, Brynjulf, norsk Billedhugger, er født paa Vors 1830. Faderen var Underofficer; Moderen, som under sit Strøv som Husmoder i en fattig Familie havde Evne og Lyst til at arbeide kunstig udførte Messingsøljer, tilhørte en for sin Hændighed og Kunstfærdighed bekjendt Slægt, af hvilken hendes Broder Odd Gjelle var en i mange Retninger usædvanlig begavet Mand, som paa egen Haand erhvervede sig grundige videnskabelige Kundskaber, især i Astronomi og Mathematik, og navnlig som Stempelskjærer var kjendt i vide Kredse. Brynjulf kom først i Lære hos en Instrumentmager i Bergen, fik 1848 Plads paa Tostrups Gravørverksted i Kristiania og 1853 hos Medaljør Konradsen i Kjøbenhavn, hvor han blev Elev af Kunstakademiet, hvis lille og store Sølvmedalje han vandt, og begyndte at arbeide i Jerichaus Atelier for at uddanne sig til Billedhugger. Efterat han havde arbeidet under Jerichaus Veiledning i fire Aar, blev han 1858 H. V. Bissens Elev, og det blev ham overdraget at udføre i Marmor enkelte af Thorvaldsens Arbeider („Haabet", „Mars med Amor", Vulkan" og „Jason"). 1861 vendte han tilbage til Norge, opholdt sig omkring 1864 et Aars Tid i Rom og kjæmpede efter som før sin Tilbagekomst under yderst trange Kaar en haard Kamp for sin Kunst, indtil det 1868, efter Konkurrance, blev ham overdraget at udføre Karl Johans-Monumentet, der 1875 blev reist og afsløret paa Slotspladsen i Kristiania. Foruden dette fremragende Kunstværk har Bergslien udført en Række mindre Arbeider, blandt hvilke kan nævnes fortrinlige Byster af flere af Norges bekjendte Mænd (Ueland, Schweigaard, Advokat Dunker, Rektor Holmboe, Lyder Sagen m. fl.), ligesom det er blevet ham overdraget at udføre Henrik Wergelands Monument. — Knut Bergslien, Maler, er Broder af den foregaaende og født paa Vors 1827. 18 Aar gammel lod han sig hverve til Soldat i Bergen, hvor han i sine Fritimer ivrig syslede med Tegning og Malning. Da man havde faaet Øie for hans utvivlsomme Begavelse, fik han 1849 et privat Stipendium, hvorved han sattes istand til at foretage en toaarig Studiereise til Antwerpen, Paris og Düsseldorf, hvor han ankom Vaaren 1852, og hvor han, saa godt som uden Afbrydelse, boede til 1869. Foruden talrige Portrætmalerier af bekjendte Mænd har Bergslien udført et Par dygtige Historiemalerier: „Birkebeinernes Færd med Kongssønnen Haakon over Fjeldene til Trondhjem" og „Kong Sverre i Snestorm paa Dorsefjeldet". Efter Bestilling af Kong Oskar den anden har han desuden malet denne Konges Kroning i Trondhjems Domkirke 1873. Efter Eckersbergs Død har han i Forening med Morten Müller forfat Malerskolen i Kristiania; som Lærer ved denne har han ved sin samvittighedsfulde Undervisning lagt det første Grundlag hos mange af vore yngre Kunstnere.

Bergsøe, Jørgen Vilhelm, dansk Digter og Romanforfatter, f. 1835, studerede først Medicin og naturvidenskabelige Fag, men angrebes 1866 af en Øiensygdom, som gjorde ham det umuligt at fortsætte disse Studier. Han udgav derefter flere Samlinger Digte („I Ny og Næ", „Hjemvé", „Blomstervignetter") og desuden Romaner og Fortællinger, hvis lette Stil, dybe og sande Naturskildringer og rige Fantasi gjorde dem meget yndede. De mest bekjendte er: „Fra Piazza del Popolo" (1866), „Fra den gamle Fabrik" (1869), „Bruden fra Rørvig" (1872) og „I Sabinerbjergene" (1876). Senere har han leveret et stort illustreret Prægtværk: „Rom under Pius den niende", samt populærvidenskabelige Naturskildringer under Titel: „Fra Skov og Mark".

Bergverk og **Bergverksdrift**. Ved et Bergverk forstaaes et fast Anlæg med Tilbehør af Maskiner, Smeltehytter med flere nødvendige Indretninger til Udvinding og Rensning af Malme. Bergverksdrift betegner samtlige de Arbeider, ved hvilke Ertserne optages fra sit Leiested og derefter paa mekanisk og kemisk Vei undergives en Rensning. De første Arbeider bestaar i den saakaldte Grubedrift og foregaar der, hvor Malmen eller Ertsen forekommer i fast Fjeld. Gjennem lodrette Aabninger i Fjeldet (Schakter) baner man sig Adgang til Malmgangene, som ofte kan følges dybt „under Dagen", og ved at udminere Malmen efter dens Aarers Løb opstaar inde i Bjerget større eller mindre udhulede Rum; for at lette Adgangen til og fra disse anlægges derhos ofte Stoller eller vandrette Gange, som endog kan have en Udstrækning af indtil ½ Mil og derover (saaledes f. Ex. paa Kongsberg). Den udminerede Erts føres paa Vogne gjennem Stollerne, heises op gjennem Schakterne og bliver derpaa under Hyttedriften ved Glødning og Smeltning renset for sine urene Bestanddele. Ved fornyet Forædling erholder Metallerne endelig den Form, hvori de forekommer som Handelsvare, og anvendes til industrielt Brug. — Bergverksdriften er en af de ældste Industrigrene. I Østerlandene anvendtes Jern og Bronce ca. 2000 Aar f. Kr. Ægypterne drev Guldverker 2000 Aar f. Kr., og i Spanien havde Fønikerne og Karthagerne i det første Aartusen f. Kr. rige Bergverker. Alene Sølvgruberne ved Ny-Karthago (Karthagena) skal have beskjeftiget 40,000 Arbeidere. I Lilleasien, Makedonien, Grækenland og Romerriget fandtes ligeledes talrige Bergverker i Oldtiden. I Middelalderen udviklede en systematisk ordnet Bergverksdrift sig først i Tyskland, ligesom det var der, de første særegne Retsregler for denne Industri uddannede sig. Fra det 16de Aarh. gav den videnskabelige Behandling af Bergverksdriften denne Næringsgren et stærkt Fremstød; men først de naturvidenskabelige Opdagelser i det 19de Aarh. har hævet den til dens nuværende Betydning. — Egentlig Bergverksdrift er i Norge ikke ældre end fra Slutningen af det 15de Aarh.; tidligere indskrænkede man sig til at udvinde Jern af Myr- og Sjømalm. Det ældste Bergverk i Norge er Kobberverket i Sandsyer, som omtales i en Forordning fra 1490. Den ældste Bergordning for Norge er af 9de Juni 1539; paa Grundlag af tysk Bergret indførte den Bergregalet (d. e. Statens Eneret til Bergverksdrift), medens

den dog giver enhver Finder Tilsagn om paa visse Betingelser at blive forlenet med Statens Ret. Under Kristian den fjerde blev ved Forordning af 29de Juli 1632 Bergverksdrift efter ædle Metaller erklæret fri, idet fremdeles Grundeieren ikke tillagdes større Ret end enhver anden med Hensyn til Metaller og Ertser. 1783 blev ogsaa Driften efter ædle Metaller fri udenfor Kongsberg Sølverks Distrikt. De nu gjeldende Bestemmelser om Bergverksdriften i Norge indeholdes i Lov af 14de Juli 1842 med Tillægslove af 28de Septbr. 1857 og 7de Febr. 1866.

Berhampur eller **Burhampur**, By i Mahratterstaten Gwalior, ved Floden Tapty, i Ostindien, med 50,000 Indb.

Bering, Vitus, dansk Opdagelsesreisende, f. 1680 i Jylland, udmærkede sig i russisk Tjeneste som uforfærdet Sjømand i Krigen mod Karl den tolvte, foretog 1728 en Opdagelsesreise til Kamtschatka, under hvilken han gjennemseilede det efter ham opkaldte Beringsstræde mellem Asien og Amerika, og døde paa de Aleutiske Øer under en Opdagelsesreise 1741.

Beringshavet, den nordligste Del af Stillehavet, begrændses i Øst af Nordamerika, i Syd af Halvøen Alaska og de Aleutiske Øer og i Vest af Asien. I Nord staar det i Forbindelse med Nordishavet ved Beringsstrædet, en 8 Mil bred Havarm mellem Østkap i Asien og Prins Wales Kap i Amerika. — Beringsbugten eller Admiralitetsbugten, en Havbugt, som fra Beringsstrædet skjærer ind i Nordamerikas Vestkyst.

Beringskjold (egentlig Bering), Magnus, dansk Eventyrer og politisk Konspirator, f. ca. 1720, d. 1803 i Stavanger, deltog 1762 i Mordet paa Peter den tredie af Rusland og var 1772 en af Hovedmændene i den Sammensværgelse, som styrtede Struensee.

Bériot (udt. Beriaa), Charles Auguste de, udmærket belgisk Violinist, f. 1802, d. 1870, ægtede 1833 Sangerinden Malibran-Garcia; han udgav talrige meget yndede Violinkompositioner.

Berislav, By i Guvernementet Cherson i Rusland, ved Floden Dnjepr, med 8,000 Indb.

Berkeley (udt. Berklei), George, engelsk Geistlig og Filosof, f. 1684, d. 1753, gjorde 1728, efterat han ved at ægte den rige Stella Johnson havde erhvervet en stor Formue, et mislykket Forsøg paa at oprette en Missions- og Læreanstalt paa Rhode-Island for Amerikas Vilde og blev 1734 udnævnt til Biskop af Cloyne i Irland. Berkeley var en ædel Karakter med omfattende Kundskaber paa den menneskelige Videns hele Omraade. Han opstillede et idealistisk filosofisk „System", hvori han, i Modsætning til den herskende Materialisme og Realisme, negtede Tilværelsen af en Udenverden, som kun skal være Skin, fremkaldt ved Menneskets egne Forestillinger, og paastod, at alene den fuldkomne Aand i Virkeligheden kan siges at være til.

Berlat, By ved Floden af samme Navn, i Rumænien, med 26,500 Indb.

Berlengas, en Samling smaa klippefulde Øer ca. 1 Mil i Vest for Kysten af den portugisiske Provins Estremadura.

Berlichingen, Götz von, tysk Ridder, f. 1480, mistede 1504 ved Beleiringen af Landshut sin høire Haand og brugte siden en Jernhaand, kjæmpede 1519 mod det schwabiske Forbund og var 1528 Bøndernes tvungne Anfører i Bondekrigen, deltog 1541 og 1544 i Keiser Karl den femtes Krige mod Tyrkiet og Frankrige og døde 1562. Af hans Selvbiografi, der først udkom 1731, tog Goethe Stoffet til sit første større Arbeide: „Götz von Berlichingen".

Berlin, Hovedstaden i det tyske Keiserdømme og i Kongeriget Preussen, ligger i Provinsen Brandenburg, paa begge Sider af den seilbare Flod Spree, i en sandig, nøgen Egn. Den er Sæde for de høieste Regjeringsmyndigheder og Forsamlingssted for den tyske Rigsdag og den preussiske Landdag, har ca. 17,900 Vaaningshuse og 968,600 Indb. Af Byens 517 Gader er „Unter den Linden", som er ca. 60 Alen bred og beplantet med 4 Rækker Lindetræer, den mest pragtfulde. Byen har 61 offentlige Pladse, af hvilke kan mærkes: Operapladsen med Fredrik den stores ca. 39 Fod høie Rytterstatue af Rauch, Schillerplads med det nye Theater og Schillermonumentet, Vilhelmsplads, Belle-Alliance-plads med Fredsspilen, Pariserplads og Kongeplads med den 1873 reiste 153 Fod høie Seiersøile. Af offentlige Bygninger kan nævnes det kongelige Slot, det nye Museum, Nationalgalleriet, den nye Børs, det nye Raadhus, flere Paladser, 60 Kirker og Kapeller foruden mange andre. Videnskabelige og Kunstanstalter: Universitetet, det kongelige Bibliothek (710,000 Bind og 18,000 Haandskrifter), Akademier for Videnskaber og for Kunster, flere Museer, den zoologiske og den botaniske Have, Akvarium, flere lærde Selskaber, Krigsakademiet, ca. 20 Theatre, 10 Gymnasier, 8 Realskoler og over 200 offentlige og private Elementærskoler. Af dens mange Hospitaler har Charité-Hospitalet Plads for 1350 Syge. Den er Tysklands vigtigste Industri- og Fabrikby, har betydelig Handel og danner Knudepunktet for Nordtysklands Jernbanenet. Berlin bestaar af 16 gamle Bydele, af hvilke de ældste, Kölln og Berlin, fik Kjøbstadsret henholdsvis 1232 og 1242. Efterat de 1307 var blevne forenede, valgte Kurfyrst Fredrik den anden 1448 Berlin til Residensstad. Under den store Kurfyrste tiltog Byen hurtig i Folketal og Velstand (6,000 Indb. i 1640, 140,000 i 1760). Den blev besat og brandskattet af Russerne 1760 og af Franskmændene 1806. Efter en Lov af 1875 danner Byen med nærmeste Omegn en egen Provins.

Berlin, Nils Johan, fremragende svensk Kemiker og Naturforsker, f. 1812, blev 1845 Professor i Farmakologi, 1847 i Kemi og Mineralogi ved Lunds Universitet og 1862 Professor i medicinsk og fysiologisk Kemi sammesteds. 1864 udnævntes han til Generaldirektør og 1873 til Ordfører i det svenske Sundhedskollegium. Berlin er en af Nutidens betydeligere Naturforskere. Hans Evne til at fremstille sine Meninger og Resultater i en klar og letfattelig Form har gjort ham til en akademisk Lærer af sjelden Dygtighed og sat ham istand til at skrive videnskabelige Lære- og Læsebøger, som har faaet en overordentlig stor Udbredelse. Hans Lärobok i naturläran för folkskolor och folkskollärare-seminarier (1852) har oplevet 9 Oplag og hans Läsebok i naturläran för Sveriges allmoge (1852) er oversat paa flere Sprog og har alene i Norge været oplagt 5 Gange (mest kjendt under Benævnelsen „Berlins Naturlære"). Af hans videnskabelige Verker skal her

endnu blot nævnes Elementärlärobok i oorganisk kemi (1857), der ogsaa har oplevet flere Oplag. Desuden har han i inden- og udenlandske Tidsskrifter offentliggjort nye og vigtige Resultater af sine Undersøgelser og Granskninger.

Berlinerblaat. Lader man 3 Dele gult Blodludsalt indvirke paa 2 Dele Jernchlorid, saa opstaar et uopløseligt Bundfald af smuk blaa Farve. Dette er Berlinerblaat. Det anvendes som Malerfarve. En Opløsning af Berlinerblaat i Oxalsyre bruges som blaat Blæk, der dog paa Grund af sin sure Beskaffenhed ikke egner sig for Staalpenne. Bringer man 2 Dele gult Blodludsalt, opløst i Vand, sammen med 1 Del Jernchlorid, opstaar der et lignende Bundfald, som imidlertid er opløseligt i Vand og gaar under Navn af *opløseligt Berlinerblaat*. Dette anvendes til Blæk.

Berlioz (udt. Berliaas), Hector, fransk Tonedigter, f. 1803, d. 1869 som Bibliothekar ved Konservatoriet i Paris, opfandt den saakaldte Programmusik, d. e. Instrumentalmusik, som for at kunne forstaaes maa forklares ved Ord; komponerede talrige Symfonier og Ouverturer og gjorde sig ogsaa bekjendt som aandfuld Musikkritiker og ved et fortrinligt Arbeide om Instrumentalmusiken.

Berme, 1) Bundfald af gjærende Vædsker; 2) i Ingeniørkunsten en horizontal Affats paa en Jordskraaning, som skal hindre Jordmassens Udgliden.

Bermudasøerne eller **Bermuderne**, tidligere ogsaa kaldet Sommerøerne, hører til Britisk Nordamerika, ligger i Atlanterhavet, 100 Mil fra Kysten af Syd-Karolina, har tilsammen kun et Fladeindhold af 5 Kv.mil og noget over 12,000 Indb. Deres Antal er 365, alle næsten kun smaa Klipper. Paa de 6 beboede Øer dyrkes Korn, Potetes, Belgfrugter m. m. En egen Slags vildtvoxende Ceder bruges til Skibsbygning, og af Kulpalmen bygges Hytter. Havet vrimler af Fisk. England sender Forbrydere til Bermudasøerne. Paa *Bermuda* eller Long Island, den største af Øerne, er Hovedstaden Hamilton, hvor den engelske Guvernør bor. De øvrige beboede Øer er St. George, St. David, Watford, Ireland og Somerset.

Bern, i gamle germaniske Folkedigtninger Navn paa Verona. (Didrik af Bern).

Bern, Kanton i Schweiz, 125 Kv.mil stort med ca. $^1/_2$ Mill. Indb., af hvilke næsten ni Tiendele er Reformerte. Den sydlige Del opfyldes af Berneralperne og danner et Høiland (Berner Oberland) med skjønne Dale; den nordlige Del er et frugtbart Bakkeland, som i Nord og Nordvest gjennemskjæres af Forgreninger fra Jurabjergene. Den største Flod er Aar (udt. Ar), som gjennemstrømmer Brienzer og Thunersjøen og modtager Afløbet fra Kantonets talrige betydelige Indsjø, Bielersjøen. De vigtigste Næringsveie er Fædrift og (i Nord) Agerbrug, Frugt- og Vinavl. Fabrikvirksomhed og Industri er af forholdsvis mindre Betydning; dog har Tilvirkningen af Uhre naaet et betydeligt Omfang. Bern, som er Schweiz's næststørste Kanton, har et Universitet og flere Gymnasier. Forfatningen, er bestemt ved Grundlov af 31te Juli 1846. Hovedstaden, *Bern*, ved Floden Aar, med en prægtig gothisk Kirke, et Forbundspalads og flere offentlige Bygninger, har 36,000 Indb. Fra 1848 har den tillige været det schweizisk Edsforbunds Hovedstad.

Bernadotte (udt. Bernadaatt), se Karl Johan.

Bernard (udt. Bernar), Charles de, fransk Roman- og Novelleforfatter af Balzacs Skole, f. 1805, d. 1850. Hans Romaner, hvori han med en undertiden frivol Spot behandler det høiere Selskabsliv, udmærker sig ved en klassisk ren Stil.

Bernard (udt. Bernar), Claude, en af Nutidens største Fysiologer, f. 1813, d. 1878, blev 1854 Professor i Fysiologi ved Pariseruniversitetet og 1855 Professor i experimental Fysiologi ved Collège de France. Han har udgivet værdifulde Skrifter om Fordøielsesprocessen, men har især vundet Berømmelse ved sine Undersøgelser af Mavekjertelens Funktioner og ved sin Opdagelse af Sukkerdannelsen i Leveren.

Bernardin de St. Pierre, se St. Pierre.

Bernay (udt. Bernæ), By i Normandi i Frankrige, med et 1027 stiftet Benediktinerabbedi og 7,500 Indb.

Bernburg, By i Hertugdømmet Anhalt i Tyskland, ved Floden Saale, med 17,000 Indb.

Berner, Albert Fredrik, bekjendt tysk Strafferetslærer, f. 1818, siden 1848 Professor ved Universitetet i Berlin.

Bernhard, Hertug af Sachsen-Weimar, en af Trediveaarskrigens dygtigste Hærførere, f. 1604, sluttede sig 1631 til Gustav Adolf, som paa Grund af hans Tapperhed og Dygtighed udnævnte ham til General og lod ham faa Befalingen over et Rytterregiment, hvormed han i Hessen erobrede Mannheim og andre faste Pladse. I Slaget ved Lützen 1632 kommanderede Hertug Bernhard Svenskernes venstre Fløi og overtog efter Kongens Død Befalingen over hele Hæren, som vandt en fuldstændig Seier over de keiserlige Tropper. Efterat han 1633 som Anfører for den ene Halvdel af den svenske Hær havde erobret Bamberg og Regensburg, led han 1634 et stort Nederlag ved Nördlingen. 1635 gik han i fransk Tjeneste, vandt 1636—38 en Række glimrende Seire over de østerrigske Armeér, indtog flere Fæstninger og stod netop i Begreb med at trænge ind i Baiern, da han 1639 døde i Neuenburg ved Rhinen, som det formodes af Gift. Ved Hjelp af Bestikkelser vandt Richelieu hans Erobringer og hans Hær for Frankrige.

Bernhard, Karl, Hertug af Sachsen-Weimar, f. 1792, d. 1862, kjæmpede i Krigene mod Napoleon 1809, 1814 og 1815, kommanderede som Generallöitnant den hollandske Hær i Belgien 1830—31 og havde 1848—53 Overbefalingen over de hollandske Tropper i Ostindien.

Bernhard, Karl, se Saint-Aubain.

Bernhard af Clairvaux (udt. Klærvaa), maaske den betydeligste af Middelalderens Asketer og Mystikere, f. 1091 i Fontaines i Burgund. 23 Aar gammel gik han tilligemed nogle andre Ynglinger i Cistercienserklostret Citeaux, hvor den hellige Benedikts Klosterregel efterlevedes. Her blev Bernhard snart bekjendt ved sin yderlig strenge Jagttagelse af alle Munkelivets Fordringer. Rygtet om hans Hellighed og Fromhed gik vidt og bredt, og 1115 blev han udset til Abbed i det nys anlagte Cistercienserkloster *Clara Vallis* (Clairvaux). Han gjorde snart dette Kloster til et Mønster for alle Samtidens Klostre og udgav mange Skrifter, deriblandt ogsaa Salmer. Flere af disse er bearbeidede paa Tysk og fra Tysk igjen oversatte paa Dansk, saasom: „O Hoved, høit forhaanet",

„Vær velsignet, Naadetrone". Bernhard døde 1153 og blev af Paven 1174 erklæret for Helgen.

Bernhard, Navn paa to Fjelde i Schweiz. Paa Store St. Bernhard i Walliseralperne, 7,434 Fod høit, hvorover et stedse farbart Pas gaar til Aosta i Italien, findes et 962 grundlagt berømt Kloster, hvis Formaal er at hjerge og optage forulykkede Reisende. Over Lille St. Bernhard i de grajiske Alper, 6,529 Fod høit, fører et Pas fra Savoyen til Italien. Ogsaa her findes et Kloster.

Bernhardin af Siena, Franciskanermunk, f. 1380, d. 1444, kanoniseret 1450, gjenoplivede sin Ordens strenge Regler og udmærkede sig som religiøs Taler.

Bernhardin, St., et Bjergpas i Graubünden eralperne, 6,195 Fod høit, hvorover fører en Vei fra Rhindalen til Mesoccodalen.

Bernhardinere, se Cistercienſere.

Bernhardskrebs, se Krebsdyr.

Berni, Francesco, italiensk Digter, f. 1490, d. 1536, udgav en aandfuld Travesti af Bojardos Orlando innamorato og skabte La maniera bernesca, en egen Genre af den komiske Poesi.

Bernina, en Bjerggruppe i Graubünden, i de rätiske Alper, mellem Inns og Addas Dalfører.

Bernini, Giovanni Lorenzo, berømt italiensk Arkitekt, Billedhugger og Maler, f. 1598, d. 1680, den betydeligste Repræsentant for Barokstilen, udførte Baldakinen med Peters Stol og det store Tabernakel over Peters Grav i St. Peterskirken i Rom og byggede den kolossale Søilegang foran denne Kirke. Til hans mest bekjendte Arbeider hører fremdeles Paverne Urban den ottendes og Alexander den syvendes Gravmæler, „Proserpinas Rov", „Appollon og Dafne", Konstantins Rytterstatue m. fl., foruden over 200 Malerier. Efter Indbydelse af Ludvig den fjortende drog han 1665 til Paris, hvor han gjorde Udkast til Louvrepaladset; hans Udkast blev dog ikke benyttet.

Bernis (udt. Berni), François Joachim de Pierres de, fransk Statsmand og Kardinal, f. 1715, d. 1794, vandt ved sine elegante Vers Madame Pompadours Gunst og gjennem hende Ludvig den femtendes, var 1757—58 Udenrigsminister og indviklede Frankrige i den for det uheldige Syvaarskrig, udnævntes 1764 til Erkebiskop af Alby og blev 1769 fransk Gesandt i Rom.

Bernoulli (udt. Bernuji), en hollandsk Slægt, som for at undgaa Hertug Albas Tyranni udvandrede til Frankfurt og senere til Basel; den har frembragt en Række udmærkede Videnskabsmænd, navnlig i de mathematiske Fag. — Jakob Bernoulli, f. 1654, d. 1705 som Professor i Mathematik ved Universitetet i Basel, fandt vigtige Kurver, udviklede Sandsynlighedsberegningen og i Forening med sin Broder Johan den af Leibnitz og Newton opfundne Differentialregning — Hans Broder Johan Bernoulli, f. 1667, d. 1748 som Professor i Mathematik i Basel, opfandt Integralregningen. — Nikolaus Bernoulli, f. 1687, d. 1759 som Professor i Basel, berigede Sandsynlighedsregningen og Integralregningen med nye Opdagelser. — Daniel Bernoulli, f. 1700, d. 1782 som Professor i Basel, var en af sin Tids største Fysikere og Mathematikere. — Christoph Bernoulli, f. 1782, d. 1863, fra 1817—61 Professor i Naturhistorie ved Universitetet i Basel, udgav talrige Verker, hvori han bearbeidede den rationelle Teknologi.

Bernsten, se Rav.

Bernstein, Aaron, tysk Publicist og Novellist, f. 1812 af jødiske Forældre, har udgivet et populært naturvidenskabeligt Verk i 20 Bind, hvilket har oplevet flere Oplag.

Bernstorff, Johan Hartvig Ernst, Grev, dansk Statsmand, f. 1712 i Hannover, d. 1772, blev 1751 dansk Udenrigsminister, søgte at ophjelpe Industrien ved Monopoler og Indførselsforbud og afskaffede Hoveriet paa sit Gods; styrtedes 1770 af Struensee. — Hans Brodersøn Andreas Peter Bernstorff, Grev, f. 1735, blev Udenrigsminister 1773 og var fra 1784 til sin Død 1797 Sjelen i det dansk-norske Monarkis baade indre og ydre Politik. Han forstod at hævde Rigernes Neutralitet under Revolutionskrigene, hvilket medførte et stort Opsving i deres Handel og Skibsfart, samt medvirkede til Bondestandens Frigjørelse og opretholdt Trykkefriheden. — Hans Søn Kristian Günther Bernstorff, f. 1769, d. 1835, efterfulgte 1797 Faderen som Udenrigsminister. Han var ligesaa udygtig, som Faderen var dygtig, og styrtede ved sin ukloge Politik de forenede Riger i stor Ulykke; afgik 1810, blev senere preussisk Udenrigsminister og arbeidede som saadan for Metternichs reaktionære Politik.

Berntsen, Arent, f. i Bergen 1610, d. 1680 som Raadmand i Kjøbenhavn, udgav 1656 „Dannmarckis oc Norgis Structbar Herlighed", den første geografiske og statistiske Beskrivelse af de forenede Riger.

Berosus, en Præst i Babylon i det 3die Aarh. f. Kr., skrev en Babylons Historie paa Græsk, hvoraf Brudstykker endnu er bevarede.

Berri eller **Berry**, et Landskab i Mellemfrankrige, indbefattende omtrent de nuværende Departementer Indre og Cher, stod i den første Del af Middelalderen under Greverne af Bourges, kjøbtes 1100 af den franske Krone og ophøiedes 1360 til et Hertugdømme, efter hvilket flere franske Prinser har ført Titelen Hertug af Berri. Mest bekjendt blandt disse er Charles Ferdinand, Hertug af Berri, f. 1778, Søn af Karl den tiende og Maria Theresia af Savoyen. Efter Revolutionens Udbrud flygtede han 1792 til Turin og kjæmpede derefter under Prinsen af Condé mod sit Fædreland. Da Napoleon var styrtet 1814, vendte han tilbage til Frankrige og fik ved Efterretningen om Keiserens Flugt fra Elba Befaling over Tropperne i og om Paris, men maatte flygte og undkom med Nød og neppe til Gent. Efter Slaget ved Waterloo vendte han tilbage, men var almindelig forhadt og myrdedes 1820 af en politisk Fanatiker Louvel. — Hans Enke Karoline Ferdinande Luise, Hertuginde af Berri, f. 1798, Datter af Kong Frans den første af Neapel, fødte 1820 Sønnen Henrik, Hertug af Bordeaux (den senere Greve af Chambord), med hvem hun efter Julirevolutionen forlod Frankrige og 1831 bosatte sig i Italien. 1832 forsøgte hun i Vendée at reise en Opstand mod Regjeringen til Fordel for sin Søn (der som Konge skulde havt Navn af Henrik den femte); men hendes Flok blev let opreven og hun selv fængslet. Da det imidlertid oplystes, at hun var hemmelig gift med en italiensk Greve, Lucchesi-Palli, blev hun som politisk uskadelig frigiven. Hun døde 1870 paa sit Slot Brunnsee i Steiermark.

Berruguete, Alfonso, berømt spansk Maler, Billedhugger og Arkitekt, f. 1480, d. 1561, studerede i Italien under Michel Angelo, hvis Stil han med stort Talent forplantede til sit Fædreland.

Berryer (udt. Berrie), Pierre Antoine, berømt fransk Advokat, Taler og Politiker, f. 1790, d. 1868, sluttede sig først til Napoleon den første og senere til Bourbonnerne uden dog at fornegte sit Frihedssind, valgtes 1829, efterat han havde vundet et berømt Navn som Advokat, til Medlem af Deputeretkammeret, bekjæmpede efter 1831 Julikongedømmet med Liberalismens Vaaben og forsvarede politisk anklagede fremtrædende Mænd af det republikanske Parti og 1840 endog Prins Ludvig Napoleon. Efter Statskupet, som han søgte at forhindre, arbeidede han for en Forsoning mellem de to bourbonske Linier og valgtes 1863 til Medlem af den lovgivende Forsamling. 1854 var han bleven Medlem af det franske Akademi. 1872—74 udkom hans parlamentariske Taler i 5 Bind.

Bersaglieri (udt. Bersaljeri), Betegnelse for Skarpskytterne i den italienske Hær.

Berserk (af de oldnorske Ord berr, d. e. nøgen, bar, og serkr, Brynje), Benævnelse paa de gamle nordiske Kjæmper, som uden Hjelm og Harnisk gik til Kampen, idet de alene stolede paa sin Styrke. — Berserkergang, en Tilstand af vildt Raseri, hvori Kjæmperne, Berserkerne, styrtede sig ind i Striden.

Bersøglisviser (af de oldnorske Ord berr, d. e. bar, ligefrem, og segja, at sige) d. e. Fritalenhedsviser, kaldtes en Flok (et mindre Kvad), som Sighvat Skald digtede for at udtale for Kong Magnus Olavsøn Bøndernes Uvillie mod hans haarde og lovløse Fremfærd mod dem. Magnus lagde Skaldens frimodige Ord paa Hjerte og blev siden saa mild og vennesæl, at han fik Tilnavnet den gode.

Berthelot (udt. Bertelaa), Marcellin Pierre Eugène, bekjendt fransk Kemiker, f. 1827, har især gjort sig fortjent ved sine Studier i den organiske Kemi.

Berthier (udt. Bertie), Alexandre, Fyrste af Neufchatel og Wagram, Marskal af Frankrige, f. 1753, blev 1770 Løitnant i den franske Hærs Generalstab, deltog under Lafayette i den amerikanske Frihedskrig, blev 1791 Chef for Nationalgarden i Versailles, 1792 Brigadegeneral og 1795 Divisionsgeneral og Chef for Generalstaben ved den franske Hær i Italien. Da Bonaparte 1796 fik Overbefalingen over denne, traadte Berthier i et fortroligt Venskabsforhold til ham; han fulgte ham 1798 som Generalstabschef til Ægypten og hjalp ham 1799 til at iverksætte Statskupet den 18de Brumaire. 1800 blev han Krigsminister og lagde samme Aar en usædvanlig Dygtighed for Dagen under Toget over Alperne til Italien, udnævntes 1804 til Marskal, var i Krigene mod Østerrige, Preussen og Rusland 1806 og 1807 Chef for Hærens Generalstab og blev det sidste Aar regjerende Fyrste af Neufchatel og Valengin. 1808 ægtede han Marie Elisabeth Amalie, Datter af Hertug Vilhelm af Baiern-Birkenfeld, fik efter Slaget ved Wagram 1809 Titel af Fyrste af Wagram og var i Krigene 1812—14 Hærens øverste General og Chef for Generalstaben. Efter Napoleons Fald underkastede han sig Ludvig den attende, der udnævnte ham til Pair af Frankrige. Efter Keiserens Tilbagevenden fra Elba drog han, raadvild og tungsindig, til sin Svigerfader i Bamberg, hvor hans Tungsind undertiden gik over til Sindsforvirring. Rystet ved Synet af en russisk Troppeafdeling, som marserede mod hans Fædrelands Grændser, styrtede han i Juni 1815 ned fra Slottets Balkon, hvorefter han strax døde. Hans Memoirer udkom 1826 i Paris. To af hans Brødre, Leopold Berthier (f. 1770, d. 1807) og César Berthier (f. 1765, d. 1819), udmærkede sig ogsaa som Generaler i Napoleons Krige. Hans Søn Alexandre Berthier, Fyrste af Wagram, f. 1810, var en ivrig Tilhænger af Napoleon den tredie, som 1852 udnævnte ham til Senator.

Berthold af Regensburg, Franciskanermunk, d. 1272, bekjendt som den største tyske Folketaler i Middelalderen.

Berthollet (udt. Bertolle), Claude Louis, Greve af, en af sin Tids mest fremragende Kemikere, f. 1748 i Savoyen, d. 1822 som Pair af Frankrige, havde stor Indflydelse paa Udviklingen af den kemiske Teknik og udgav flere udmærkede Verker, af hvilke hans Skrift om den kemiske Affinitet (Essai de statique chimique) var epokegjørende.

Bertin (udt. Bertæng), Louis François, f. 1766, d. 1841, grundlagde 1800 det bekjendte franske Blad Le Journal des Débats, som under Stifterens og senere under hans to Sønners Ledelse ved sin maadeholdne Tone har øvet betydelig Indflydelse paa Frankriges indre Politik lige til den sidste Tid.

Berton (udt. Bertong), Henri Montan, frugtbar fransk Tonedigter, f. 1767, d. 1844 som Professor ved Konservatoriet i Paris.

Bertrand (udt. Bertrang), Henri Gratien, Grev, fransk General, f. 1773, d. 1844, deltog i alle Napoleons Krige og lagde for Dagen en Dygtighed og personlig Tapperhed, der erhvervede ham Keiserens særlige Gunst. Med sin Familie fulgte han Napoleon til Elba og efter Slaget ved Waterloo til St. Helena, hvor han søgte at lindre sin faldne Herres Fangenskab ved den mest hengivne Troskab. Da han efter Keiserens Død vendte tilbage til Frankrige, blev han gjeninds fat i alle sine Værdigheder og valgtes 1830 til Medlem af Deputeretkammeret, hvor han arbeidede for de frisindede Anskuelser og navnlig kjæmpede for Pressefrihed.

Bertrand de Born, fransk Troubadour fra det 12te Aarh., d. 1210 i Kloster.

Berufjord, en 2 Mil lang Fjord paa Islands Østkyst.

Berwald, Frans Adolf, svensk Tonedigter, f. 1796, d. 1868 som Lærer i Komposition ved det musikalske Akademis Konservatorium i Stockholm, komponerede Operaer, Symfonier og Kantater, hvilke udmærkede sig ved udpræget Originalitet.

Berwick on Tweed (udt. Berrik on Twiid), By i Northumberland i England, ved Floden Tweed, 13 Mil nord for Newcastle, med 13,000 Indb.

Berwick (udt. Berrik), James Fitzjames, Hertug af, f. 1670, ægte Søn af Jakob den anden af England, kjæmpede under Hertug Karl af Lothringen mod Tyrkerne i Ungarn, og i Ludvig den fjortendes Tjeneste 1691 i Flandern, blev 1706 fransk Marskal, hvorefter han 1707 vandt Seiren ved Almanza i Spanien, hvis Konge, Filip den femte, til Belønning herfor udnævnte

ham til Hertug af Liria og Xerica. Efterat han 1714 havde endt den spanske Arvefølgekrig ved Indtagelsen af Barcelona, fik han under den polske Arvefølgekrig 1733 Overbefalingen over den franske Rhinhær, hvormed han overskred Rhinen og belejrede Filipsburg; her faldt han 1734. Fra hans første Ægteskab stammer Hertugerne af Liria i Spanien, fra hans andet Hertugerne af Fitzjames i England.

Beryllium er et i Naturen lidet udbredt Metal. Især findes det som Silikat under Navn af Beryll. En kromgrønfarvet Varietet af Beryll er det, man kalder Smaragd, en kostbar Ædelsten. Beryllium er et hvidt Metal, som i fint fordelt Tilstand, glødet i Luften, forbrænder under stærk Lysudvikling.

Berzelius, Jöns Jakob, Friherre af, en af den nyere Tids største Kemikere, f. 1779 ved Linköping i Östergötland, d. 1848, blev, efter endte Universitetsstudier i Upsala, 1806 Lærer i Kemi ved Krigsakademiet i Stockholm og Aaret efter Professor i Medicin og Farmaci. 1808 blev han Medlem af Videnskabernes Akademi i Stockholm, adledes 1818 og ophøiedes 1835 til Friherre. Berzelius's Forskninger i den anorganiske Kemi er af den allerstørste Betydning for Videnskaben. Han opdagede Selen, Ceer og Thorium, og var den første, der fremstillede Baryum, Strontium, Tantal, Silicium og Cirkonium som Elementer. Han opstillede en ny, nu almindelig antaget, Benævnelse og Klassifikation af de kemiske Forbindelser, men har især gjort sig fortjent ved sin Lære om de kemiske Proportioner. Af hans talrige Verker er hans bekjendte Lärobok i kemien i 3 Bind (1808—18) det betydeligste; den blev inden lang Tid oversat paa Fransk, Engelsk, Italiensk, Hollandsk og Tysk.

Berzsenyi (udt. Berzenji), Daniel, en af de betydeligste af Ungarns lyriske Digtere, f. 1776, d. 1836. Hans Oder og Fædrelandssange vil altid regnes til den ungarske Literaturs klassiske Verker.

Besaaningshugst kaldes det, naar Træerne paa et Skovstykke aavirkes for at give Plads for de nye Skud, som vil fremspire, idet Jorden modtager Frø ved den saakaldte Selvbesaaning eller naturlige Besaaning, d. e. at Træfrø spredes fra nærstaaende eller efterladte Træer.

Besançon (udt. Besangjong), befæstet By i det østlige Frankrige, Hovedstad i Departementet Doubs, med et Citadel, der ligger paa en næsten utilgjængelig Klippe. Byen er Sæde for en Erkebisp, har 10 Kirker, hvoriblandt en stor, seværdig Kathedral i gothisk Stil, er smuk, med brede og lige Gader, har mange Fabriker, især for Uhre, et Bibliothek paa 120,000 Bind, romerske Oldtidsminder og 49,500 Indb.

Besiddelse betegner et saadant udvortes Forhold mellem en Person og en Ting, at Personen (Besidderen) til en vis Grad kan undbrage Tingen fra fremmed Paavirkning; dog maa dette Forhold være forbundet med Bevidsthed om, at saadan Adgang er tilstede, samt med Villie til i fornødent Fald at benytte den. Besiddes Tingen i eget Navn eller paa egne Vegne, kaldes Besiddelsen borgerlig; besiddes den paa en andens Vegne, kaldes den naturlig. Besiddelsen afføder vigtige Retsvirkninger, bl. a., at Besidderen ikke behøver at opgive Tingen før efter Dom, og at han erhverver Eiendomsret til Tingens Frugter; fremdeles er Besiddelse en af Betingelserne for at kunne hævde.

Besikabugten, en rummelig Bugt i det Ægæiske Hav, paa Østkysten af Øen Tenedos, ved Indseilingen til Dardanellerne. Under Krimkrigen 1854, lagde den fransk-engelske Flaade sig for Anker i Besikabugten, og i den russisk-tyrkiske Krig 1877 laa i længere Tid en engelsk Flaade her.

Beskatning. For at Staten skal blive istand til at befordre Samfundets økonomiske og sædelige Fremgang, haandhæve Retssikkerheden og fremme de aandelige Interesser, maa den kunne beskatte sine Borgere, d. e. paalægge disse at yde de Pengemidler, som Løsningen af dens Opgaver kræver. I de ældste (og overhoved i alle primitive) Samfund existerede ikke Beskatning, men denne erstattedes ved Naturalydelser og Pligtarbeide. I Middelalderen dækkedes Statens Udgifter ved Indtægterne af dens egne Eiendomme, Domænerne. Naar disse Indtægter var utilstrækkelige, henvendte Kongerne sig til Undersaatterne med Anmodning om „Skatgaver", hvilke blev Begyndelsen til de senere Skatter. Da Fyrsterne havde tilkjæmpet sig Enevoldsmagt, beskattede de efter Forgodtbefindende. Staternes Udgifter øgedes stadig, navnlig paa Grund af de staaende Hære og Fyrsternes Sløseri, og det blev derfor nødvendigt ogsaa at forøge Indtægterne. Da enkelte Samfundsklasser, og det netop de rigeste og mest velstaaende, var skattefri, faldt de vorende Skattebyrder med desto større Vegt paa den store, arbeidende Del af Befolkningen. Tildels paa Grund heraf befandt Europa sig i det 17de og 18de Aarh. i en almindelig og stor Forarmelse. Dette gav Anledning til en videnskabelig Undersøgelse af Beskatningsspørgsmaalene, der begyndtes af Ludvig den fjortendes Ingeniør Vauban. Videnskaben formaaede imidlertid endnu ikke at løse den vanskelige Opgave, førend Skotlænderen Adam Smith i Slutningen af forrige Aarh. anstillede en nøiagtig Undersøgelse af de rette Grundsætninger for Beskatningen. Som saadanne opstillede han: 1) at Skattebyrderne saavidt mulig skal rettes efter Skatteydernes Evne, 2) at den Skat, enhver har at betale, skal være fast bestemt, ikke vilkaarlig, 3) at den opkræves paa den Tid og Maade, som falder letteſt for Skatteyderen, 4) at den ikke medfører store Oppebørselsomkostninger og saavidt mulig heller ikke iøvrigt skaffer Borgerne større Udgifter, end den bringer Statskassen Indtægter. Socialisterne vil kun erkjende den første af disse Grundsætninger og fordømmer derfor andre Skatter end Skat paa Indtægt, Formue og Arv. Intet Slags Skat fyldestgjør alle de nævnte Fordringer. Enhver Skat har sine Fortrin og sine Mangler. Derfor opkræver enhver Stat enten til sig selv eller til sine Kommuner flere forskjellige Slags Skatter, forat ikke den ved enhver af dem klæbende Mangel skal blive altfor trykkende. Man skjelner mellem to Hovedarter, de direkte og de indirekte Skatter. Ved de sidste mener man saadanne, hvor Skattepligten opstaar ved en Handling, Skatteyderen frivillig foretager. Dertil hører Told, Produktions- og Stempelafgifter. Direkte kaldes de Skatter, hvor Skattepligten opstaar uafhængig af Skatteyderens frivillige Handlinger. Hertil henregnes Skatterne paa faste Eiendomme, f. Ex. Matrikulskatten i Landdistrikterne, fremdeles Arveafgiften og Skatten paa Formue og Ind-

tægt. Indirekte kaldes hine, fordi den, der indbetaler dette Slags Skatter i Statskassen, i Almindelighed erholder Godtgjørelse derfor af andre; saaledes faar Kjøbmanden Tolden godtgjort af Kjøberen. Derimod maa den, som har betalt direkte Skat, i Almindelighed selv bære den. Undtagelsesvis kan dog ogsaa dette Slags Skat væltes over paa andre, f. Ex. Bygningsskat paa Leierne. Modsætningen mellem direkte og indirekte Skatter er saaledes ikke skarp. Beskatningens Formaal bør kun være rent fiskalt, d. e. alene beregnet paa at skaffe Staten Indtægt. Den har derimod ikke til Formaal at beskytte den indenlandske Produktion mod Udlandets. Derved opnaaes i Virkeligheden kun, at Befolkningens Skatteevne aftager. (Se forøvrigt Frihandelssystemet.) — Retten til at paalægge Skatter tilkommer i ethvert frit Samfund Folket eller dets Repræsentanter. Af alle et Folks politiske Rettigheder er dette den vigtigste. I Grækenland og Rom havde Regjeringen den beskattende Myndighed, medens i de gamle germaniske Stater Kongerne ikke kunde paalægge Skatter uden Folkets Samtykke. Under det væsentlig paa germanisk Grundlag udviklede Feodalherredømme i Middelalderen havde ogsaa de store Kommuners og Stæders Repræsentanter Stemme ved Paalæg af Skatter. Da Enevoldsmagten indførtes, mistede Folket enhver Beskatningsret undtagen i England og Sverige. Den Statsmagt, som har Retten til at paalægge Skatter, vil derigjennem ogsaa kunne tiltage sig Retten til at bevilge Statens Udgifter ved til Skattepaalæggene at knytte Betingelser, som maa respekteres af den, der skal anvende Skatterne. Paa denne Maade har ogsaa det engelske Parlament tiltaget sig den bevilgende Myndighed. Efter den norske Statsforfatning har Storthinget den væsentligste Del af Raadigheden over Statsformuen. Denne skal vel nemlig bestyres af Kongen, men efter de Bestemmelser Storthinget derom afgiver. Ifølge Grundlovens § 75 tilkommer det Storthinget: 1) at paalægge Skatter, Afgifter, Told og andre offentlige Byrder, som dog ei gjælder længer end til 1ste Juli det Aar, i hvilket næste ordentlige Storthing sammentræder, medmindre de af dette udtrykkelig fornyes (Beskatningsmyndigheden); 2) at bevilge de til Statsudgifterne fornødne Pengesummer (Bevilgningsmyndigheden) og 3) at føre Opsyn med Finansernes Forvaltning (Kontrolmyndigheden); i dette Øiemed vælger Storthinget fem Revisorer, der aarlig skal gjennemse Statens Regnskaber og bekjendtgjøre Extrakter af samme ved Trykken, hvilke Regnskaber derfor skal tilstilles disse Revisorer hvert Aar inden 1ste Juli. Efterat kommunalt Selvstyre inden visse Grændser var blevet indført i Norge, har Herredsstyrelserne ved Lov faaet Bemyndigelse til efter bestemte Regler at skatlægge Kommunens Indbyggere for at kunne tilveiebringe de nødvendige Midler til de kommunale Udgifter, saasom til Skole- og Fattigvæsen m. m.

Beskelersyge, en Sygdom, der undertiden forekommer hos Hesten og yrer sig paa Kjønsorganerne. Den ondartede Beskelersyge, der hidtil kun har vist sig i det sydlige Europa, er gjerne langvarig og vanskelig at lægе. Den er farlig og smitsom og ledsages af en betydelig Svækkelse af Nervesystemet og Svinding af Musklerne.

Beskikkelse, Bemyndigelse af en offentlig Autoritet til at forestaa visse offentlige Hverv (Ombud), f. Ex. som Lensmand, Stevnevidne osv., eller til at udføre visse Handlinger paa det Offentliges Vegne, f. Ex. udføre Aktoratet i en Justitssag. — Beskikke, meddele en saadan Bemyndigelse.

Beskikkelse kaldes den Handling, hvorved nogen ved Beskikkelsesvidner eller Notarius publicus afæsker en Person en Erklæring eller giver ham en Meddelelse. — Beskikke en, afæske en Erklæring paa den nævnte Maade.

Beskow, Bernhard von, bekjendt svensk Digter og Literaturhistoriker, f. 1796, d. 1868 som Sekretær ved det svenske Akademi, skrev Tragedier („Torkel Knutsson", „Birger och hans ätt" m. fl.), endvidere „Minnesteckningar" af Karl den tolvte og Gustav den tredie samt flere fortjenstfulde literaturhistoriske Afhandlinger, hvori han dog ikke altid skifter Ret og Uret efter Fortjeneste.

Beskyttelsessystemet, se Frihandelssystemet.

Beslag i retslig Betydning betegner en foreløbig Hæftelse af Gods i Almindelighed, hvad enten den sker ved civil Arrest, ved Forbud mod Tings Bortførelse eller af kriminelle Grunde.

Bessarabien, Guvernement i det sydlige Rusland, ved det Sorte Hav, mellem Floderne Dnjestr, Pruth og Donau, ca. 660 Kv.mil stort med noget over 1 Mill. Indb. (især Rumæner, Bulgarer, Græker, Tatarer, Armenier, Lillerusser, Jøder og tyske Kolonister). Det har rige Saltsjøer og frembringer Korn til Udførsel.

Bessarion, Johannes eller Basilius, byzantinsk Theolog, Filolog og Filosof, f. 1395, d. 1472, bevirkede paa Konciliet i Florens 1439, at en Union mellem den romerske og den græske Kirke kom istand, og blev derefter Kardinal. Han var en af dem, som først og virksomst bidrog til at udbrede græsk Videnskabelighed i Vesterlandene.

Bessel, Fredrik Vilhelm, en af den nyere Tids skarpsindigste Astronomer, f. 1784 i Minden i Tyskland, d. 1846, blev 1810 Professor i Astronomi i Königsberg og 1813 Direktør for det under hans Veiledning byggede Observatorium dersteds. Han udgav talrige Afhandlinger, hvori han paa Grundlag af de nøiagtigste Undersøgelser har beriget den astronomiske Videnskab med nye Resultater.

Bessemerstaal, se Staal.

Bessières (udt. Bessiær), Jean Baptiste, Hertug af Istrien, fransk Marskal, f. 1768, vakte under Felttoget i Italien 1796 Bonapartes Opmærksomhed, udmærkede sig i Ægypten 1798—99 og udnævntes derefter til Brigadegeneral, afgjorde tilligemed Kellerman ved et Rytteriangreb Slaget ved Marengo 1800, blev 1804 Marskal, kjæmpede seierrig som Kavallerigeneral ved Austerlitz 1805, Jena 1806, Eylau og Friedland 1807, hvorefter han udnævntes til Hertug af Istrien; seirede som Chef for et Armékorps i Spanien 1808, saaredes ved Wagram 1809 og viste under Tilbagetoget fra Rusland 1812 urokkelig Karakterstyrke og overlegen Dygtighed. 1ste Mai 1813, Dagen før Slaget ved Lützen, faldt han under en Rekognoscering.

Bessus, persisk Statholder i Baktrien under Darius Kodomannus, hvem han efter Slaget ved Arbela 331 f. Kr. førte med sig som Fange og dræbte. To Aar efter blev han selv fangen og af Darius's Broder Oxathres dræbt.

Bestalling kaldes det Dokument, hvorved en Embedsmand indsættes i sit Embede.

Bestand, Skovbestand, et Skovstykke som med Hensyn til Træslag, Alder, Tæthed og Vækterlighed tydelig skiller sig fra sine Omgivelser.

Bestik, et lidet fladt Skrin, hvori opbevares forskjellige Instrumenter og Apparater (Tegnebestik, anatomisk, kirurgisk Bestik). — I Sjømandssproget kaldes det at gjøre Bestik, naar Skibets Fører eller Styrmand paa Kartet betegner det Punkt, hvor Skibet under Seilads i aaben Sjø befinder sig, hvilket gjerne sker hver fjerde Time.

Bestillingsmand, en offentlig fast Funktionær, der indsættes af Øvrigheden. Bestilling, en Bestillingsmands Forretningskreds.

Bestuscheff, Alexander, russisk Digter og Novellist, f. 1795, deltog 1825 i Sammensværgelsen mod Nikolaus den første, dømtes til Døden, men benaadedes med Forvisning til Sibirien, fik 1829 Tilladelse til at indtræde i Kaukasusarméen og faldt 1837.

Bestuscheff-Rjumin, Alexei Petrowitsch, Greb, russisk Feltmarskal, f. 1693, d. 1766, blev under Keiserinde Elisabeth Rigskansler og Leder af Rislands Udenrigspolitik, sluttede 1756 Forbund med Østerrige mod Preussen, hvilket havde Syvaarskrigen til Følge, tilbagekaldte den russiske Hær under Apraxin for at sikre Storfyrstinde Katharina Tronen efter den syge Dronning, blev derefter anklaget for Høiforræderi og 1758 berøvet sine Værdigheder og forvist til sine Godser. Katharina den anden kaldte ham 1762 tilbage og udnævnte ham til Feltmarskal.

Besuki, By paa Javas Nordkyst, ved Madurabugten, med ca. 25,000 Indb.

Besvimelse (Afmagt), den Tilstand hos et Menneske, at enhver Livsytring hos ham for en kort Tid ophører, idet Bevidsthed og Følelse tabes. Den fremkaldes ved pludselig stærk Sindsbevægelse, ved Sygdom, stort Blodtab o. m. og grunder sig i en derved øieblikkelig opstaaet Blodmangel i Hjernen og andre vigtige Organer. Besvimelse kan ofte forebygges ved itide at fjerne Hindringer for Aandedrættet (trange Klæder, usund Luft) og ved at gnide Hænder og Fødder eller ved varmt Haand- og Fodbad. Man bringer en Besvimet til Bevidsthed igjen ved at overstænke hans Ansigt med koldt Vand eller Edike, gnide Panden og Tindingerne dermed eller med Nafta, Eau de Cologne osv.

Besætning, fælles Betegnelse for alle de Personer, som er paamønstrede til Tjenstgjøring paa et Skib; i Krigsvæsenet det Antal Tropper, som skal forsvare en Fæstning; ogsaa en Krigsstyrke, som holder en Del af Fiendens Omraade besat.

Betanzos, By i Provinsen Korunna i Spanien, med ca. 6,000 Indb.

Betel, Betelnød, s. Arekapalmen.

Bethabara, et Sted paa Østsiden af Floden Jordan, fire Mil fra Jerusalem, hvor Johannes den Døber prædikede og døbte (Joh. 1, 28).

Bethania, Lazarus og hans Søstres Bosted, Landsby, 3/8 Mil øst for Jerusalem, ved Foden af Oliebjerget, omtales paa flere Steder i det Nye Testamente (Joh. 11, 1; Matth. 26, 6; Luk. 24, 50). Nu har Bethania kun 500 Indb., som næsten alle er Kristne.

Bethel (d. e. Gudshus), i Oldtiden en By paa et Bjerg, to Mil fra Jerusalem. Det var her, Jakob i Drømme saa Himmelstigen og blev erindret om Guds Forjættelser (1 Mos. 28, 12. 19; 35, 6. 15).

Bethesda, d. e. Naadens og Barmhjertighedens Hus, var en Dam i Jerusalem, hvor der var bygget et Hospital med fem Haller eller bedækkede Gange. I Hospitalet laa mange Syge, som ventede paa, at Vandet skulde bevæges, for da at bade sig i det og blive helbredede (Joh. 5, 2).

Bethlehem (hebr. Beth-læchem, d. e. Brødhus), By i Palæstina, nu kaldet Beit-Lahm, Jesu Kristi Fødested, 1½ Mil i Syd for Jerusalem, ved et med Vinplantninger og Olietræer bedækket Bjerg. Den har nu 5,000 Indb. (armenske, romerske og græsk-katholske Kristne), hvilke forfærdiger Rosenkranse og Krucifixer, som de sælger til Pilegrime. I et befæstet Kloster er en Kirke, som staar lige over det Sted (en Klippehule), hvor Kristus skal være født. 15 Trin fører ned til den „hellige Grotte", der oplyses af 21 Lamper. — Bethlehem, By i Pennsylvanien, med 5,000 Indb., Brødremenighedens (Herrnhuternes) vigtigste Koloni i Nordamerika.

Bethlehemiter, en engelsk Dominikanermunkeorden i det 13de Aarh., hvorom ellers lidet er bekjendt; i Bøhmen ogsaa stundom Betegnelse for Johan Huss's Tilhængere efter Bethlehemskapellet i Prag, hvor Huss prædikede. Bethlehemiter eller Bethlehemsbrødre kaldes endelig en Munkeorden, stiftet 1659 af en Franciskanermunk, Peter af Bétencourt i Guatemala (Mellemamerika). Dens Medlemmer skal fornemmelig beskjeftige sig med at meddele Sygepleie og fri Skoleundervisning. Ordenen fik pavelig Stadfæstelse 1807. Den er meget udbredt i Sydamerika.

Bethlen Gabor, f. 1580, d. 1629, understøttede 1608 Bathory, hvem han senere styrtede, hvorefter han 1613 ved tyrkisk Hjelp blev Fyrste i Siebenbürgen; 1619 sluttede han Forbund med Lederne for den bøhmiske Opstand mod Keiser Ferdinand den anden, trængte ind i Ungarn, truede Wien og valgtes 1620 til Konge i Ungarn, men sluttede 1621 Fred med Østerrige og frasagde sig Kongeværdigheden. Hans Deltagelse i Tredveaarskrigen mod Østerrige (1623 og 1626) fik ingen Betydning, da han begge Gange strax sluttede Fred.

Bethmann-Hollweg, Moritz August von, tysk Statsmand og Retslærd, f. 1795, d. 1877, blev 1829 Professor i Lovkyndighed i Berlin og senere i Bonn og var 1858—62 preussisk Kultusminister; han har udgivet flere fortjenstfulde Verker om tysk og romersk Proces.

Bethsaida, i Oldtiden en By i Palæstina, i Nærheden af Kapernaum, ved den nordvestlige Bred af Genesarets Sjø, Apostlerne Andreas, Peders og Filips Fødeby. Ruiner af den sees endnu. Byen omtales flere Steder i Skriften, bl. a. Matth. 11, 21; Mark. 6, 45 og Joh. 1, 45. En anden By af samme Navn laa østenfor Genesarets Sjø; tæt derved bespiste Jesus 5,000 Mand i Ørkenen. Matth. 14, 13—21 o. fl. a. St.

Bethune (udt. Betyn), befæstet By i Departementet Pas-de-Calais i Frankrige, med ca. 8,500 Indb.

Beton (udt. Betong), en Sort Murkalk, der egner sig udmærket som Byggematerial under

Vand, da den her efter kort Tid stivner til en stenhaard Masse.

Betoning kaldes den større eller mindre Styrke i Stemmen eller det særegne Klangpræg, hvormed enkelte Stavelser, Ord eller Sætninger udtales. Se forøvrigt Akcent.

Betschuaner, et med Kafferne beslægtet Folk i det Indre af Sydafrika; det er delt i flere Smaastammer med monarkisk Regjeringsform. De mere krigerske og mere begavede Zulukaffer har efterhaanden trængt Betschuanerne mod Nord og erobret en Del af deres Land.

Bettina, se Arnim.

Betændelse (Inflammation) kaldes den sygelige Tilstand i en Legemsdel eller i et Organ, som opstaar, naar sammes Haarkar overfyldes med Blod, og dette enten bliver staaende stille eller kun flyder ubetydelig. Af Karrene udsvedes da Vædske, som endog kan gaa over til Edder. Betændelse medfører Smerte, Svulst, Rødhed og Varme, derhos Forstyrrelse i det angrebne Organs Funktion, ofte Feber, Tørhed i Huden og andre Onder. Den hæves ved at Blodet i Haarkarrene igjen bringes til at strømme.

Beulé (udt. Bøle), Charles Erneste, bekjendt fransk Arkæolog, f. 1826, d. 1874, ledede 1849—53 Udgravningerne ved Akropolis i Athen, blev 1862 Sekretær ved Akademiet for de skjønne Kunster, valgtes 1871 til Deputeret og blev efter Thiers's Fald 1873 Indenrigsminister.

Beurmann, Karl Moritz von, tysk Afrikareisende, f. 1835, foretog 1860—61 i videnskabeligt Øiemed en Reise til Nubien, Sudan og Bogoslandene og tiltraadte 1862 en Reise til Wadai, under hvilken han 1863 blev myrdet.

Beurnonville (udt. Børnongvill), Pierre de Ruel, Marquis af, fransk Marskal, f. 1752, d. 1821, deltog i Felttoget i Ostindien 1779—81, sluttede sig til Revolutionen og kommanderede Nordarméen ved Valmy 1792, assendtes 1793 af Nationalkonventet for at fængsle Dumouriez, men blev af denne overgivet til Østerrigerne som Gidsel, var 1795—98 Chef for Nordarméen, blev derefter Generalinspektør for Infanteriet og af Napoleon 1804 udnævnt til Senator. 1814 stemte han for Keiserens Affættelse og blev efter Restaurationen Statsminister, Pair af Frankrige og Marskal.

Beust, Fredrik Ferdinand, Greve af, sachsisk og østerrigsk Statsmand, f. 1809, af en gammel anset sachsisk (oprindelig brandenburgsk) Adelsslægt, traadte 1831 ind i det sachsiske Udenrigsministerium, blev 1836 Legationssekretær i Berlin og 1838 i Paris, 1841 Chargé d'Affaires i München, 1846 Ministerresident i London og 1848 Gesandt i Berlin. Som sachsisk Udenrigsminister fra 1849—53 og som Førsteminister fra 1853—66 var han ikke alene Lederen af sit Lands Politik, men havde ogsaa stor Indflydelse paa de tyske Forhold i Almindelighed. Han bevirkede 1849 Sachsens Udtræden af det kort forud affluttede Trekongeforbund mellem Preussen, Hannover og Sachsen, krænkede 1850 den sachsiske Konstitution for at fremme sin reaktionære Politik og fik gjeninnført den gamle tyske Forbundsforfatning. For at modarbeide Preussens Planer og de tyske Enhedsbestræbelser søgte han at istandbringe en Forening af Mellemtysklands Stater, som skulde danne et Preussen og Østerrige sideordnet Statsforbund. Som det tyske Forbunds Repræsentant paa Londonnerkonferencen 1864 optraadte han som en bitter Fiende af Danmark. Hans Politik gjorde 1866 Sachsen til Østerriges Forbundsfælle. Da han efter Preussens Seire var bleven umulig i Sachsen, gik han Oktbr. 1866 i østerrigsk Tjeneste som dette Lands Udenrigsminister, blev næste Aar Ministerpræsident og Rigskansler og 1868 ophøiet til Greve. For at stille Ungarerne tilfreds gjeninførte han Forfatningen af 1848 og søgte at vinde de cisleithanske Kronlande ved konstitutionelle Indrømmelser. Han havde lovet Frankrige Hjelp 1870, men formaaede ei at sætte sin Mening igjennem, afløstes 1871 som Rigskansler og Udenrigsminister af Andrassy og udnævntes derefter til østerrigsk Gesandt i London. Beust er en ærgjerrig og urolig Statsmand, tilbøielig til Ænker, især naar han kan tilfredsstille sit Had til Preussen.

Beuthen, By i Schlesien, i Nærheden af den polske Grændse, med 19,000 Indb. Midtpunkt for Schlesiens Jernindustri og Kulgrubedrift.

Beveland, 2 Øer i den hollandske Provins Zeeland, mellem Scheldes Mundingsarme, med tilsammen ca. 28,000 Indb.

Bevern, Aug. Wilh., Hertug af Braunschweig-Bevern, preussisk General i Syvaarskrigen, f. 1705, d. 1782.

Bevilgning har i Statsretten en dobbelt Bemærkelse: 1) En Beslutning, hvorved Nationalrepræsentationen bemyndiger Regjeringen til at anvende en vis Sum Penge af Statskassen i et vist Øiemed. 2) En for enkelt Tilfælde eller Forhold meddelt Tilladelse til at foretage, hvad Loven i Almindelighed forbyder, eller Fritagelse for at gjøre, hvad Loven befaler (Dispensation). Af egen Magtfuldkommenhed kan blot Lovgiveren give Dispensationer, men Lovgivningen overdrager ofte enten Kongen, Øvrigheden, Kommunalbestyrelserne eller endog Domstolene at meddele visse Slags Bevilgninger. Under Enevældet blev der hos os tilstaaet mange Slags Bevilgninger, dog ikke i Flæng, men alene i de ved Lov eller statsretslig Praxis hjemlede Tilfælde, og kan Dispensationer fra Love ældre end 1814 fremdeles gives i saadanne Tilfælde. Grundlovens § 95 forbyder at meddele Dispensationer, efterat den paatænkte nye Lovbog var udkommen. Dette forstaaes saaledes, at Dispensationer fra de af Storthinget givne Love kun maa tilstaaes i saadanne Tilfælde, hvor disse Love selv tillader det. De vigtigste hos os forekommende Arter af Dispensationer er Bevilgninger til at indgaa Ægteskab i forbudne Led, til at ophæve det ægteskabelige Samliv (Separationsbevilgninger), Skilsmissebevilgninger, Bevilgninger til at sidde i uskiftet Bo, forskjellige Slags processuelle Bevilgninger, saaledes paa fri Sagførsel, Opreisninger, det vil sige Tilladelse til at paaanke Sager, uagtet Appelfristen er forløben, fremdeles Bevilgninger til at drive visse Slags bundne Næringer, f. Ex. Apothekernæring, Brændevins- eller Øludskjænkning m. v.

Bevis betyder i logisk Forstand at godtgjøre Rigtigheden eller Urigtigheden af en Dom (Antagelse) ved at fremstille dens nødvendige Sammenhæng eller Uforenlighed med anerkjendte Erfarings- eller Fornuftsandheder. At fremstille denne Sammenhæng kaldes at bevise. Beviset er direkte, naar en Dom udledes som fornuftsnødvendig

Følge af givne Præmisser (Forudsætninger); indirekte, naar Antagelsen af det modsatte godtgjøres at være umulig. — Ved Bevis i juridisk Forstand forstaaes Tilveiebringelsen af de Oplysninger, der er nødvendige, forat en omtvistet Kjendsgjerning kan anses for at være bragt paa det rene. Beviset er enten direkte, d. e., naar det gaar lige løs paa den omstridte Kjendsgjerning selv, eller indirekte, d. e., naar det søger at oplyse Omstændigheder, som staar i en vis Aarsagsforbindelse med den (Indicier). I begge Tilfælde benyttes de saakaldte Bevismidler: Vidner, Parters Ed, Syn og Skjøn samt Dokumenter. Maalestokken for, hvad der er juridisk Bevis, kan bestemmes efter to væsentlig forskjellige Grundsætninger. Enten kan Loven selv, som i vor ældre og tildels i vor nugjeldende Ret, fastsætte, hvad der skal til for at fylde Bevisets Maal, saa at Dommeren derved er bunden, uagtet han i det enkelte Tilfælde kan finde, at en Kjendsgjerning er bevist, endskjønt den legalt ikke er det, eller at den ikke er bevist, endskjønt den legalt er det (den lovbestemte, legale, eller bundne Bevistheori). Eller det kan overlades til Dommeren selv at afgjøre, hvad der er bevist eller ikke bevist (den fri Bevistheori). Saavel i den civile som i den kriminelle Rettergang er nu i næsten alle civiliserede Lande den tidligere anvendte legale Bevistheori afløst af den fri.

Bevægelse betegner i Fysiken, at et Legeme forandrer Plads. Bevægelsen er jevn, naar Forandringen altid foregaar med samme Hastighed, og jevnt voxende, naar Hastigheden voxer i samme Forhold som den Tid, der medgaar. — Bevægelsesmængde er Produktet af et Legemes Masse og Hastighed.

Bevaring, se Værnepligt.

Beyle, Marie Henri, original fransk Forfatter, mest kjendt under Pseudonymet Stendhal, f. 1783, studerede først Malerkunsten under Regnault, blev kort efter Officer og deltog som General Michauds Adjutant i Felttoget til Italien 1800. 1810 blev han Auditør i Statsraadet, var med paa Toget til Rusland 1812 og blev efter Julirevolutionen fransk Generalkonsul i Civitta-Vecchia, hvor han 1842 døde. Hans aandfulde Verker: Studier og Livsskildringer af berømte Musikere, Reiseskizzer og Skildringer fra Italien, en interessant Skizze af Racine og Shakespeare og endelig Romaner, udmærker sig samtlige ved dyb Originalitet.

Beza (egentlig de Bèze), Theodor, Kalvins Kollega og Efterfølger som Leder af den reformerte Kirke, f. 1519, d. 1605, studerede først Lovkyndighed og levede et Nydelsens Liv i Paris, flyttede 1548 til Genf, hvor han som en af Kalvins ivrigste og dygtigste Tilhængere vandt megen Anseelse og 1559 blev Professor i Theologi. Ved Kalvins Død 1564 var han den mest ansete Theolog i den fransk-schweizisk reformerte Kirke og havde lige til sin Død den bestemmende Indflydelse ved Afgjørelsen af ethvert vigtigt Spørgsmaal. Dens Lære udviklede og forsvarede han i flere Skrifter med Lærdom, Mod, Dristighed og Kraft.

Béziers (udt. Besie), By i det franske Departement Hérault, ved Kystfloden Orbes Forening med Midikanalen; 31,500 Indb. Betydelig Fabrikdrift, Industri og Handel.

Bezoar, faste, runde, stenlignende, forskjellig farvede Dannelser, som findes i Bezoargjedens og andre planteædende Dyrs Indvolde, og som bestaar af Haar, Plantetrevler og andre ufordøielige Stoffer.

Bhagalpur, By ved Floden Ganges, i Provinsen Behar i Bengalen i Ostindien, med ca. 70,000 Indb.

Bhartpur, Hovedstad i den britiske Skytsstat af samme Navn i Ostindien, med 60,000 Indb.

Bhartrihari, indisk Vismand fra det 1ste Aarh. f. Kr. En Samling af 300 indiske Ordsprog, Sentenser, der indeholder dybsindige filosofiske og religiøse Tanker, tillægges ham.

Bhavabhuti, indisk dramatisk Digter fra det 8de Aarh. f. Kr.

Bhawalpur, se Bahavolpur.

Bhil, et indisk Folk, bestaaende af flere Stammer, i Skovegnene ved Nerbadda og Tapti. De synes at nedstamme fra Indiens Urbefolkning, men er meget paavirkede af de indvandrede ariske Folk.

Bhilsa, By i Fyrstendømmet Gwalior i Ostindien, med 30,000 Indb.

Bholan- eller **Bolanpasset**, et ca. 12 Mil langt Bjergpas i det nordøstlige Belutschistan, hvorfra en Vei fører til Kelat og en til Kandahar i Afghanistan. Bekjendt ved engelske Hærafdelingers Gjennemgang under Krigene med Afghanistan 1839 og 1878.

Bhopal, By i Præsidentskabet Bengalen i Ostindien, syd for Agra, med ca. 30,000 Indb.

Bhutan, uafhængigt Distrikt i Ostindien, paa Himalayas Sydskraaning, med ca. 200,000 Indb., som bekjender sig til Lamaismen, og hvis Sprog er en Dialekt af det tibetanske Sprog. Hovedstad Tassisudon.

Bi, Insektslægt af de Aarevingedes Orden, let kjendelig ved sin lodne, sammentrængte Krop og ved en svag Forbybning paa de bagre Skinneben, der i Randen er forsynede med lange Haar. Man skjelner mellem forskjellige Varieteter: den almindelige Honningbi med sort, silkeglinsende Krop, Humlebien, Gravebien, Murbien o. fl. Alle fører samme Levevis. Et Bisamfund bestaar af: én Hun (Dronning, Viser), talrige Arbeidere og nogle Hanner (Droner). De sidste har ingen Braad. Naar Indredningen af en Bikube skal foregaa, tilstoppes først af Arbeiderne alle Aabninger, undtagen én, med Harpix, som samles af Bladknopper. Derpaa bygges af Vox, der udsvedes mellem Ringene paa Bagkroppen, lodrette Kager, som bestaar af to Lag sekantede Celler, der vender Aabningerne udad. I nogle af disse Celler anbringer Arbeiderne Honningen, d. e. den udsugede søde Saft af Blomsterne, eller Bibrødet, d. e. Blomsterstøv, blandet med lidt Honning, — i andre de Æg, som Dronningen lægger. Dronningen er Moder til hele Sværmen. Hendes Opgave er at lægge Æg. Hannerne har den Forretning at befrugte Hunnen. Arbeiderne maa pleie og made Larverne, tillukke Cellerne, naar Forpupningen skal foregaa, og igjen tage Laaget bort, naar Forvandlingen er endt. Naar Dronningen er befrugtet, dræbes alle Dronerne af Arbeidsbierne. Saasnart de unge Dronninger er fuldt udviklede, forlader den gamle Kuben og grundlægger en ny Koloni i Spidsen for en Sværm Arbeidere. Om Vinteren holder Bierne sig stille og lever af det indsamlede Forraad. — Biavlen er en meget fordelagtig Forretning; thi Bierne finder let Føde og Honning,

hvor der er Skov eller Mark i Nærheden. De maa beskyttes mod sine mange Fiender (Mus, Fugle, Hvepse osv.) Hensigten med Bivalen er at udnytte det Overskud af Vox og Honning, som bliver tilbage, efterat Bierne har forbrugt det nødvendige.

Biafra- eller **Biafarabugten**, den inderste Del af Guineabugten paa Afrikas Vestkyst.

Bialystok eller **Bjelostok**, By i det russiske Guvernement Grodno, ved Floden Biala, med ca. 18,000 Indb. Meget besøgte Markeder; livlig Handel.

Biancavilla, By ved Ætna paa Sicilien, i Provinsen Catania, med 12,000 Indb.

Biard (udt. Biar), François Auguste, fransk Genremaler, f. 1800, udmærket ved sin Jagttagelse af Naturen, poetisk Opfatning og fuldendt Teknik.

Bias, fra Priene i Jonien, en af Grækenlands „syv Vise", levede i det 6te Aarh. f. Kr.

Bibel (af det græske Ord: biblia, Bøger) er Navnet paa den Hellige Skrift, der bestaar af det Gamle og det Nye Testamente. Hint alene er det guddommelige Aabenbarings-Skrift for den jødiske Religion. Begge Dele tilsammen er det guddommelige Aabenbarings-Skrift for den kristelige Religion. Det Gamle Testamente bestaar af 39 kanoniske Skrifter: de fem Mosebøger, Josva, Dommernes og Ruths Bøger, to Samuels Bøger, to Kongernes Bøger, to Krønikernes Bøger, Esras, Nehemias og Esthers Bøger, Hjobs Bog, Salmerne, Ordsprogene, Prædikeren og Højsangen, de fire store Profeter: Esaias, Jeremias (med hans Begrædelsesbog), Ezekiel og Daniel, og de tolv smaa Profeter: Hoseas, Joel, Amos, Obadias, Jonas, Micha, Nahum, Habakuk, Zefanias, Haggai, Sakarias og Malakias. Til disse kommer endnu de apokryfiske Bøger (se denne Art.). De kanoniske Bøger har Jøderne inddelt paa en anden Maade, nemlig i Loven (d. e. de fem Mosebøger), Profeterne (Josva, Dommernes, Samuels og Kongernes Bøger samt de store og smaa Profeter med Undtagelse af Daniel) og Skrifterne eller Salmerne (Luk. 24, 44), d. e. de øvrige kanoniske Skrifter i det Gamle Testamente, som ikke regnedes med til nogen af de foregaaende Afdelinger. — Det Nye Testamente bestaar af en Samling af 27 Skrifter, deraf: 5 historiske Bøger (de 4 Evangelier af Matthæus, Markus, Lukas og Johannes samt Apostlernes Gjerninger), 21 Lærebøger i Brevform (hvoraf 13 Breve af Paulus, nemlig 1 til Romerne, 2 til Korintherne, 1 til hver af Menighederne i Galatia, Efesus, Filippi og Kolossæ, 2 til Thessalonika, 2 til Thimotheus, 1 til Titus og 1 til Filemon), 1 Brev til Ebræerne, og 7 almindelige Breve (1 af Jakob, 2 af Petrus, 3 af Johannes og 1 af Judas) samt 1 profetisk Bog (Aabenbaringen). — Mellem Affattelsestiden af de ældste Bøger i Bibelen, Mosebøgerne, og de seneste skrevne, Johannes Evangelium og hans Breve, ligger et Tidsrum af omkring 1600 Aar; de forskjellige Bøger er derfor skrevne under meget forskjellige Forhold. Ikke desmindre danner de en Helhed, idet de er gjennemtrængte af den samme Aand og har samme sædelig-religiøse Maal, Menneskenes Opreisning og Frelse. Guds Gjerning for dette Formaal og hans Aabenbarelse er Bibelens Indhold. Kristus som den eneste Frelser og Midler mellem Gud og Mennesket danner den hellige Skrifts Middelpunkt. At de bibelske Bøger er af guddommelig Oprindelse udtales paa flere Steder i Bibelen selv; det antoges af Jøderne om det Gamle Testamente, og det fremsættes som Kirkefædrenes Anskuelse allerede fra det 2det Aarh. Det Gamle Testamente indeholder de Skrifter, som er et Udtryk for Jødernes religiøse Liv. En stor Del af dem synes ikke at være andet end dette Folks Historie; men denne Historie fremsættes under det Synspunkt, at Jøderne er Guds udvalgte Folk, hvem han har aabenbaret sin Villie, og blandt hvilket han vilde berede den Frelse, som skulde aabenbares i Tidernes Fylde. Hele det Gamle Testamentes Stilling er saaledes forbilledlig og forberedende. Dets kanoniske Bøger er skrevne paa Hebraisk (med Undtagelse af nogle Kapitler af Esra Bog og af Daniel, som er skrevne paa Kaldæisk) omtrent mellem Aarene 1500 og 450 f. Kr. Det Nye Testamentes Bøger er skrevne paa Græsk i det 1ste Aarh. e. Kr. af Mænd, som levede under det endnu friske Indtryk af Kristi Person, hans Ord og Gjerninger, hvortil de fleste af dem havde været Øienvidner. Disse Skrifter fremstiller for os det aandelige Gudsriges Grundlæggelse og Oprettelse ved Kristus, dets Udbredelse og Befæstelse ved Apostlernes Virksomhed. Det Nye Testamente er Opfyldelsen af det Gamle. — Paa hvilken Tid det Gamle Testamentes kanoniske Bøger blev samlede til en Helhed vides ikke med Sikkerhed. Man har antaget, at Esra gjorde det (omkring Aar 450 f. Kr.), og dette er ikke usandsynligt, skjønt det alene grunder sig paa et jødisk Sagn. Første Gang, det Gamle Testamentes Skrifter udtrykkelig omtales som ét hele, er i Fortalen til Syraks Bog (omkring 130 f. Kr.). At de var blevne én Samling (Kanon), forudsættes ogsaa i den alexandrinske græske Oversættelse (Septuaginta), som er foregået med de apokryfiske Bøger og rimeligvis blev afsluttet paa den Tid. — En Samling af det Nye Testamentes Skrifter synes allerede i Slutningen af den apostolske Tid at være paabegyndt. Saaledes omtales Pauli Breve i 2 Petr. 3, 16. En Samling af de fleste af Skrifterne i det Nye Testamente omtales ofte af de ældste Kirkefædre; en Fortegnelse over de fleste af dem fra det 2det Aarh. haves endnu i den saakaldte Muratoriske Kanon. Bøgernes Antal angives imidlertid lidt forskjelligt, hvad der kan forklares deraf, at ikke alle de mindre Bøger strax blev bekjendte overalt. Kirkefaderen Eusebius (d. 340) omtaler tre Slags Skrifter: Homologumena, det er enstemmig anerkjendte hellige Skrifter; til disse regner han de 4 Evangelier, Apostlernes Gjerninger, Pauli Breve (deriblandt ogsaa Ebræerbrevet), 1ste Petri Brev og 1ste Johannes Brev samt, om man vil, Johannes Aabenbaring; endvidere Antilegomena, det er modsagte Skrifter, som dog — efter hvad han føier til — af mange anerkjendes; disse er Jakobs Brev, 2det Petri Brev, Johannes 2det og 3die Brev samt Judæ Brev (kfr. Pag. 64, hvor Artikelen Antilegomena berigtiges efter det her anførte); endelig Notha, det er uægte Skrifter, hvoraf han opregner nogle, der læstes som hellige Skrifter paa enkelte Steder, men ikke var af apostolsk Oprindelse. Blandt disse er Barnabas's Brev og Hermas's Hyrde. Baade Homologumena og Antilegomena blev erkjendte som hellige Skrifter,

og saaledes det Nye Testamentes Kanon fastsat af Kirkemødet i Hippo i Afrika Aar 393. — Før Bogtrykkerkunstens Opfindelse i det 15de Aarh. var naturligvis Bibelen som alle andre Bøger alene til i Haandskrifter. Af Haandskrifter, som indeholder det Gamle Testamente, kjendes en stor Mængde. Den engelske Lærde Kennicott undersøgte i forrige Aarh. 577 af dem, og den italienske Professor J. B. de Rossi (d. 1831) undersøgte 825 andre. Det ældste hebraiske Bibelhaandskrift, man nu kjender, er skrevet Aar 489 e. Kr. Siden 1840 er flere saadanne fundne paa Krim og bragte derfra til St. Petersburg. Et af de der forvarede vigtige Haandskrifter blev 1876 udgivet af Prof. Strack i Berlin i lithograferet Facsimile. — Af græske Haandskrifter, indeholdende den hele Bibel, det Nye Testamente eller Dele deraf, kjendes 1280. Deraf er omkring 50 skrevne med store Bogstaver og kaldes Uncialhaandskrifter (fra 4de til 9de Aarh.); Resten er skrevne med smaa Bogstaver og kaldes Kursivhaandskrifter (fra 10de til 15de Aarh.). Af de første kjendes alene 4, som har indeholdt Bibelen fuldstændig, nemlig: 1) Sinaihaandskriftet i St. Petersburg, fundet 1859 af Professor C. Tischendorf i et Kloster paa Sinai og af ham udgivet 1862, 63 og 65. Det indeholder betydelige Rester af det Gamle Testamente og hele det Nye Testamente. Det antages at være skrevet i Midten af det 4de Aarh. 2) Vatikanerhaandskriftet i Rom, fra omtrent samme Tid, indeholder det meste af det Gamle og af det Nye Testamente og er nu oftere udgivet, senest i Rom 1872. 3) Det alexandrinske Haandskrift i London, fra det 5te Aarh.; det indeholder ligeledes det meste af det Gamle og af det Nye Testamente, udgivet 1786 og 1860. 4) Det Efremske Haandskrift i Paris, fra omtrent samme Tid; det indeholder Brudstykker af nogle Bøger i det Gamle Testamente og af de fleste i det Nye Testamente. Det blev udgivet af Tischendorf 1843. De ældste Udgaver af Bibelen paa Grundsprogene var: Komplutenser-Udgaven, besørget af Kardinal Frans Ximenes i Spanien, udkom færdig 1522. Af det Nye Testamente paa Grundsproget udgav Erasmus fra Rotterdam den første Udgave 1516. De nyeste og bedste Udgaver er af Tyskeren Tischendorf og af Englænderen Tregelles. — Det Gamle Testamente var allerede oversat paa Græsk i det 3die Aarh. f. Kr., den saakaldte Septuaginta, LXX. Flere græske Oversættelser af det Gamle Testamente findes fra de første kristelige Aarhundreder. I det 2det Aarh. blev Bibelen oversat paa Latin. Der fandtes snart flere latinske Oversættelser; men Pave Damasus formaaede Tidens lærdeste Mand, Hieronymus, til at gjennemse disse og udarbeide en ny. Denne kaldes Vulgata, d. e. den almindelige Udgave; den blev færdig Aar 405. Antagelig allerede i det 2det Aarh. blev Bibelen oversat paa Syrisk. En senere syrisk Oversættelse kom istand 508. Tre ægyptiske Oversættelser kjendes fra det 3die Aarh., en æthiopisk fra det 4de, en armenisk fra det 5te, en gothisk, af Biskop Ulfilas, fra det 4de Aarh. De vigtigste Levninger af sidstnævnte, den saakaldte Sølvbog, findes i Upsala. Den indeholder Brudstykker af de 4 Evangelier, skrevne med Sølvbogstaver paa rødt Pergament. Der fandtes ogsaa arabiske Oversættelser, en slavisk og en angelsaksisk. Fremdeles fandtes der flere tyske i Middelalderen. Nogle af det Gamle Testamentes Bøger var oversatte paa Dansk, nogle paa Svensk, nogle ogsaa paa Gammelnorsk, den saakaldte Stjorn. Alle disse sidst omtalte var efter den latinske Vulgata. — Luther begyndte at oversætte Bibelen fra Grundsprogene under sit Ophold paa Wartburg 1521. Det Nye Testamente udkom 1522, efterhaanden flere Bøger af det Gamle Testamente, og 1534 hele Bibelen oversat. Luther havde Hjelp af Melanchton, Bugenhagen, Justus Jonas, Amsdorf m. fl. Hans Oversættelse udmærker sig ikke ved nøiagtig Gjengivelse af Grundteksten; men neppe har nogen forstaaet som Luther at udtrykke Bibelens Aand og Tanke. Derfor har hans Oversættelse endnu holdt sig i Tyskland, uagtet mange nyere der er udkomne. Paa Dansk blev det Nye Testamente første Gang oversat af Hans Mikkelsen 1524, dels efter Vulgata, dels efter Luthers Oversættelse. Derefter blev det oversat i et bedre dansk Sprog af Kristen Pedersen 1529. Hele Bibelen udkom 1550 paa Kong Kristian den tredies Foranstaltning; Oversættelsen besørget af Kristen Pedersen, men gjennemset af flere Theologer. Den var foretagen efter Luthers tyske Oversættelse. Den første danske Oversættelse efter Grundteksterne udkom 1607, besørget af Biskop Hans Paulsen Resen; den er i mange Stykker fulgt i vor endnu brugelige Bibel. I Danmark udkom 1872 en revideret Oversættelse af Kalkar, Biskop Martensen og Professor Hermansen. Oversættelser paa Dansk af det Nye Testamente haves af Bastholm og O. H. Guldberg, af den hele Bibel af J. Ch. Lindberg. — I Norge trykkes det Nye Testamente første Gang 1819. En Revision af Prof. Hersleb udkom 1830, og denne bruges endnu i det væsentlige. Siden 1842 har der af flere Mænd været arbeidet paa en ny Oversættelse, og af denne er det Gamle Testamente nu snart færdigt (1879). Arbeidet er udført af Adjunkt Thistedahl i Kristianssand, Professorerne Caspari, Dietrichson, Nissen, Johnson og Biskop Kaurin. Det Nye Testamente og Dele af det Gamle Testamente blev af Stockfleth oversatte paa Lappisk 1840 o. flg. Aar. — Island fik sin Bibeloversættelse paa Reformationstiden. Det Nye Testamente blev oversat af Odd Gottskalkson og blev trykt i Roskilde 1540. Odd var da hos den katholske Biskop Ögmund i Skaalholt og maatte sidde skjult paa Fjøshjellen og oversætte Nytestamentet. Efterhaanden udkom de øvrige Dele af Bibelen. — I Sverige blev det Nye Testamente første Gang oversat af Laurentius Andreæ 1526, og hele Bibelen udkom 1541, besørget af Erkebisp Laurentius Petri, nærmest efter Luthers Bibeloversættelse; den bruges endnu i Sverige med endel Tillempninger. Der har imidlertid været foretaget flere nye Oversættelser, og der arbeides fremdeles derpaa. Ogsaa Finland fik Bibelen oversat paa Reformationstiden af M. Agrikola. — Den schweizisk-reformerte Kirke fik Bibelen oversat 1524 o. flg. Aar af Leo Juda m. fl. — I den fransk-reformerte Kirke blev Bibelen 1535 oversat af Robert Olivetanus, hvis Oversættelse blev revideret af Kalvin 1551. I England var Bibelen i Middelalderen oversat af Wiklef (1384). Paa Reformationens Tid blev det Nye Te-

stamente oversat af Tyndal 1526 og det Gamle Testamente af Coverdale 1535. Derefter udarbeidedes den saakaldte Biskopsbibel 1568, som i det væsentlige endnu bruges. — Hollænderne fik sin Bibeloversættelse (Staatsbibelen) 1637. — Bibelen eller Dele af den er nu oversat paa omkring 250 Sprog. (Se videre J. Belsheims Bog: Om Bibelen. Kristiania 1875). — Bibelsk Arkæologi kaldes en Fremstilling af Jødernes og de omboende Folks gudstjenstlige Skikke, Levesæt, Boliger, Husgeraad, Klædedragt, Handel og Vandel osv. Kundskab om disse Ting er nødvendig til en rigtig Forstaaelse af Bibelen, navnlig af dens historiske Bøger. Et Skrift, som handler herom, er Professor C. A. Holmboes „Bibelsk Real-Ordbog", Kristiania 1868. — Bibelsk Geografi kaldes en Beskrivelse af Jødeland og de andre i Bibelen omtalte Lande. En saadan Beskrivelse findes i Omrids i flere Bibelhistorier; særskilt udgivne er flere bibelske Geografier, t. Ex. Holmboes. — Bibelsk Historie kaldes en efter Tidsfølgen ordnet Fremstilling af Bibelens historiske Stof. Bibelhistorier bruges nu baade i større og mindre Form som Lærebøger i Skolerne. — Bibelforbud. Den katholske Kirke har paa flere Maader hindret eller indskrænket Bibelens Læsning af Frygt for dens Misbrug, især siden flere Sekter paaberaabte sig den under sin Modstand mod Kirkens Vælde. Paa Kirkemødet i Toulouse 1229 blev det strengt forbudt Lægfolk at læse Bibelen paa Modersmaalet. Denne Bestemmelse blev skjærpet under den hussitiske Bevægelse i Bøhmen. Mod Reformationens Bestræbelse for Bibelens almindelige Udbredelse anfaa den katholske Kirke det for unyttigt at nedlægge Forbud. Men Tridentinerkonciliet bestemte, at Bibelen af Lægfolket kun maa læses efter Skriftefædrenes Tilladelse og det alene i Oversættelser, som er godkjendte af Kirken. — Bibelselskaber kaldes Foreninger af Mænd (og Kvinder), hvis Formaal er at udbrede Bibelen i de videst mulige Kredse. Allerede i den ældste kristne Kirke var der flere, som gjorde meget for Bibelens Udbredelse, t. Ex. Pamfylius og Keiser Konstantin den store. Men i Middelalderen var Bibelen meget sjelden. Først med Reformationen begyndte man at udbrede den i det store. Indtil Aaret 1559 var af Luthers Bibeloversættelse hele Bibelen udkommen 38 Gange og det Nye Testamente 72 Gange. I England dannede der sig 1698 et Selskab for Udbredelse af kristelig Kundskab og af Bibelen, et andet lignende 1701. 1710 grundedes den Kanstein ske Bibelanstalt i Tyskland. Men det er først i vort Aarh., at Bibelselskaberne har taget noget større Opsving. 1804 stiftedes det store engelske Bibelselskab, som har det Formaal at lade oversætte og udbrede Bibelen hos alle Folk. Fra sin Stiftelse indtil 1876 havde det udbredt omkring 76½ Mill. Bibler eller Dele af Bibelen paa 211 Sprog. En Mængde andre Bibelselskaber har dannet sig i andre Lande efter det engelske som Mønster, saaledes i Nürnberg 1804, flyttet 1806 til Basel, i Berlin 1806, omdannet 1814 til det preussiske Bibelselskab, i Würtemberg 1813, i Holland 1815, i St. Petersburg 1812, ophævet 1825, men afløst af et protestantisk. Det svenske Bibelselskab stiftedes 1815, det norske 1816. Dette havde indtil 1878 udbredt 362,370 Bibler eller Dele af Bibelen. Det danske Bibelselskab stiftedes 1814, det amerikanske i Newyork 1816; sidstnævnte kommer det engelske nærmest i Størrelse og i omfattende Virksomhed, det udbreder nu omkring ¾ Mill. Bibler eller Dele af samme om Aaret. Der er ogsaa flere mindre Bibelselskaber. — Biblia pauperum (d. e. de Fattiges Bibel) kaldtes en Fremstilling i Billeder af det Nye Testamentes Historie med korte Forklaringer dertil. Saadanne kjendes fra det 11te Aarh.; i det 15de Aarh. udkom de i Træsnit og efter Bogtrykkerkunstens Opfindelse i Tryk.

Biberach, By i Würtemberg, ved Floden Riss, sydvest for Ulm, med 7,000 Indb. Her seirede 1800 Franskmændene under Saint-Cyr over Østerrigerne under Cray.

Biberg, Nils Fredrik, svensk Filosof og Æsthetiker, f. 1776, d. 1827.

Bibesco, Barbo Demetrius, Hospodar af Valakiet, f. 1801, d. 1869, deltog 1821 i Alexander Ypsilantis Reisning, blev senere Minister i Valakiet og 1849—56 Hospodar. Under hans Styrelse ordnedes Landets Finans- og Skolevæsen, ligesom Ordenen gjenoprettedes. — Hans Broder Georg Bibesco, f. 1804, d. 1873, blev efter Ghikas Fald 1843 Hospodar af Valakiet indtil 1848, da han traadte tilbage for en stærk Opposition. Under hans Styrelse gik Landet frem i Velstand og Dannelse.

Bibliografi, Bogbeskrivelse, betyder egentlig en methodisk ordnet Fortegnelse over Haandskrifter eller Bøger; i mere udvidet Betydning en Fremstilling af de forskjellige Nationers Frembringelser paa Literaturens Omraade tilligemed Oplysninger om Bøgernes Indhold og Værd, Forfattere m. m. Bibliografiske Skrifter vedkommende den norske Literatur er: „Almindeligt Literaturlexikon for Danmark, Norge og Island" (1820) af Nyerup og J. E. Kraft, „Norsk Forfatter-Lexikon 1814—56" af J. E. Kraft, udgivet af Lange 1863, La Norvège Littéraire au IXX. siècle (1868) af Paul Botten-Hansen, „Norsk Bogfortegnelse for 1814—47" af M. Nissen, fortsat for 1848—65 af P. Botten-Hansen. — Bibliomani (Bograseri), udpræget Lyst til at samle sjeldne Bøger. — Biblioman, en, der beherskes af en saadan Lyst. — Bibliofil, Bogven, en der samler Bøger i videnskabeligt Øiemed.

Bibliothek, Bogsamling. Af de historiske Beretninger fremgaar, at Bibliotheker eller større Bogsamlinger allerede i Oldtiden fandtes hos alle Folk med nogen Kultur, saaledes hos Ægypterne, Jøderne, Perserne og Assyrerne. Bekjendt er det store alexandrinske Bibliothek, som 391 e. Kr. blev et Rov for Luerne. I Grækenland havde flere Lærde betydelige Bogsamlinger, af hvilke Aristoteles's var den største. I Rom oprettedes det første offentlige Bibliothek, under Keiser Augustus, Aar 36 f. Kr. I Konstantinopel anlagde Konstantin den store et Bibliothek, som efterhaanden forøgedes til 100,000 Bind. Flere af de arabiske Kalifer viste megen Sans for Lærdom og Videnskabelighed og anlagde store Bogsamlinger, af hvilke den sidste fatimidiske Kalif i Kairo, Aladids, skal have talt 2 Mill. Bind. I Middelalderen fandtes hos de Kristne de største Bogsamlinger i Klostrene, der overhoved var Videnskabelighedens Sæde i denne Tid. Da Universiteter oprettedes, samledes efterhaanden betydelige Bogskatte ved disse. Bogtrykkerkunstens Opfindelse, der i saa høi Grad lettede Mangfoldiggjørelsen og Udbredelsen af Bøger,

ledede selvfølgelig til, at Bogsamlingerne fra nu af tiltog baade i Antal og Omfang. De betydeligste af de nuværende Bibliotheker i Europa er: det kongelige Bibliothek i München (800,000 Bind og 24,000 Haandskrifter), i Berlin (710,000 Bind og 18,000 Haandskrifter), i Dresden (500,000 Bind, 30,000 Karter og 4,000 Haandskrifter), det keiserlige Bibliothek i Wien (400,000 Bind og 20,000 Haandskrifter), Universitetsbiblioteket i Göttingen (400,000 Bind og 5,000 Haandskrifter) og det i Leipzig (350,000 Bind og 4,000 Haandskrifter), Bibliothèque nationale i Paris (1,700,000 Bind, 80,000 Haandskrifter og 1 Mill. Kobberstik og Karter), British Museums Bibliothek i London (det værdifuldeste og bedst ordnede af alle) med 1,400,000 Bind og sjeldne Haandskrifter, det store kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn (460,000 Bind og 17,800 Haandskrifter), Universitetsbiblioteket sammesteds (270,000 Bind og 4,000 Haandskrifter), det kongelige Bibliothek i Stockholm (200,000 Bind og 8,000 Haandskrifter). I Norge er Universitetsbiblioteket i Kristiania med 220,000 Bind og 1,100 Haandskrifter det største. Det stiftedes 1811 og fik 30,000 Dubleter fra det store kgl. Bibliothek i Kjøbenhavn og forøgedes med den Colbjørnsenske og den Rumohrske Bogsamling (tilsammen 5,100 Bind), en af Halvor Andersen 1807 testamenteret Bogsamling paa 15,000 Bind og Kongsbergs Bergskoles Bibliothek paa 1,000 Bind. I Kristiania findes desuden: det Deichmanske Bibliothek paa 13,000 Bind, Kathedralskolens (20,000 Bind) og Studentersamfundets med ca. 20,000 Bind. Af større Bogsamlinger udenfor Kristiania kan mærkes: Videnskabsselskabets i Trondhjem (50,000 Bind), det bergenske Museums (ca. 22,000 Bind) og Arendals Bibliothek (ca. 12,000 Bind). Ved alle offentlige og private høiere Skoler findes desuden betydelige Bogsamlinger. — Bibliothekar, Bestyrer af et Bibliothek.

Bibra, Ernst, Friherre af, tysk Naturforsker og Forfatter, f. 1806, har udgivet Reisebeskrivelser fra Sydamerika, Romaner og flere naturvidenskabelige Verker.

Bicêtre (udt. Bisætr), tidligere et gammelt Ridderslot, nu berømt Sindssyge- og Fattighospital i Nærheden af Paris.

Bichat (udt. Bisja), Marie François Xavier, en af den nyere Tids mest berømte Læger, f. 1771, d. 1802 som Læge ved Hôtel Dieu i Paris, grundlagde den almindelige Anatomi, Læren om det menneskelige Legemes Væv og den fysiologiske Medicin.

Bidassoa, Grændseflod mellem Frankrige og Spanien, falder i den Biskaiske Bugt. Paa Fasanøen i Bidassos Munding sluttedes Pyrenæerfreden 7de Novbr. 1659.

Bidevind, et hollandsk Ord, der anvendes i Sjømandssproget og betegner, at Vinden under et Skibs Seilads blæser fra en af Siderne i skraa Retning forfra. At seile Bidevind er at seile saa nær Vinden, at den netop fylder de skjævt stillede Seil. Er Vinden lige imod eller, som det heder i Sjømandssproget, stik i Stevn, lader man Skibet gaa Bidevind afvexlende til begge Sider, hvilket kaldes at krydse, og hvorved det avancerer mod det bestemte Punkt.

Bidevindsseiler, Bløddyr af Manæternes Klasse, forekommer hyppig i de varmere Have.

Bidpai den angivelige Forfatter af en Samling indiske Dyrefabler, som i det 8de Aarh. blev oversatte paa Arabisk og efterhaanden paa næsten alle Sprog i Øster- og Vesterlandene.

Bidschapur, By med prægtige Ruiner i Præsidentskabet Bombay i Ostindien; 13,000 Indb. Tidligere Hovedstad i det muhamedanske Rige Bidschapur, som grundedes ca. 1500 og 1686 indlemmedes i Stormogulernes Rige.

Biebrich, By i Provinsen Nassau, ved Rhinen, med 7,500 Indb.

Biedermann, Friedr. Karl, tysk Forfatter, f. 1812, har udgivet dramatiske, filosofiske og kulturhistoriske Verker og har som Redaktør og Leder af „Deutsche allgemeine Zeitung", et af det tyske nationalliberale Partis Hovedblade, havt ikke ringe Indflydelse paa Tyskl.ands indre Politik.

Biéfve (udt. Bjæv), Edouard de, bekjendt belgisk Historiemaler, f. 1809.

Biehl, Charlotte Dorothea, dansk Oversætterinde (Don Quichot), f. 1731, d. 1788.

Biel, Industriby ved Foden af Jurabjergene, i Kanton Bern i Schweiz, med 8,000 Indb. — Øen St. Pierre i den nærliggende Bielersjø er bekjendt ved Rousseaus Ophold der 1765.

Biela, Wilhelm, Baron af, f. 1782, d. 1856 i Venedig, østerrigsk Militær, har gjort sig fortjent af Astronomien ved at opdage 3 Kometer, af hvilke én, Bielas Komet, har sit Navn efter ham.

Bielefeld, By med betydelig Linindustri i Provinsen Westfalen i Preussen, med 26,500 Indb.

Bielitz, By med Slot i østerrigsk Schlesien, ved Floden Biala; 11,000 Indb.

Biella, By i Provinsen Novara i Italien, ved Floden Cervo, med 10,000 Indb. Bispesæde.

Bielshulen, Dryppstenshule i Hartzbjergene, i Nærheden af Baumannshulen.

Bienaimé, (udt. Biennæme), Luigi, italiensk Billedhugger, Elev af Thorvaldsen, er en af de mest fremragende Kunstnere af den unge romerske Skole.

Biermann, Karl Eduard, tysk Landskabsmaler, f. 1803, Professor ved Kunstakademiet i Berlin. Hans Billeder udmærker sig ved Naturtroskab og aandfuld Behandling af Sujetterne.

Bierstadt, Albert, fremragende amerikansk Landskabsmaler, f. 1830, har fremstillet Vestens storslaaede Natur i fortræffelige Billeder.

Biesbosch, en øvig Havbugt i Holland mellem Provinserne Sydholland og Nordbrabant, dannet ved et Gjennembrud af Digerne 1421, hvorved 72 Landsbyer gik tilgrunde, og 100,000 Mennesker mistede Livet.

Bifrøst (Bivrøst), d. e. den bævende Vei, i den nordiske Gudelære Broen, som Aserne bygger mellem Himmel og Jord (Regnbuen).

Bigami, Tvegifte, d. e., at en Person, som er bunden ved et tidligere endnu bestaaende Ægteskab, indgaar nyt Ægteskab med en anden. — At leve i Bigami er at være gift med to Personer paa samme Tid. — Bigam, en, som gjør sig skyldig i Bigami.

Bignon (udt. Binjong), Louis Pierre Edouard, Baron af, fremragende fransk Diplomat og Historieskriver, f. 1771, d. 1841, indtraadte under Revolutionen i den franske Armé som simpel Soldat, kastede sig derefter over de diplomatiske Studier, blev 1806 Minister i Kassel, forestod 1808 For-

valtningen i de af Franskmændene besatte Lande og var to Gange, 1815 og 1830, en kort Tid Udenrigsminister. 1837 ophøiedes han til Pair. Han udgav flere Flyveskrifter, som vakte megen Opsigt, og skrev efter et af Napoleon i dennes Testamente udtalt Ønske „Frankriges Historie fra 18de Brumaire til Freden i Tilsit" (7 Bind 1827—30) og „Frankriges Historie fra Freden i Tilsit til 1812" (4 Bind, 1838).

Bigot eller **bigott**, dumfrom, skinhellig, blindttroende. — Bigotteri, Skinhelighed, Hykleri, overdreven, ceremoniel Andægtighed.

Bihar, 1) Provins i Præsidentskabet Bengalen i Ostindien, med ca. 20 Mill. Indb. 2) By i Provinsen, med 44,000 Indb.

Bijouteri (udt. Bisjuteri), fælles Betegnelse for alle Slags smaa, undertiden med ægte eller uægte Stene indsattede, Smykkesager af Metal: Guld, Sølv, Staal, Jern, Tombak m. fl.

Bijsk, By i russisk Sibirien, ved Sammenløbet af Floderne Bija og Kattunja; 6,000 Indb.

Bikanir, By i den britiske Skytsstat af samme Navn i Ostindien, vest for Delhi; 60,000 Indb.

Bikonvex, rundhvelvet paa begge Sider. En Linie siges at være bikonvex, naar den frembyder en konvex eller hvelvet Flade med Straaler, der falder mod hvilkensomhelst af dens Sider; en saadan er Brændglasset. — Bikonkav, hulrund paa begge Sider.

Bilance, d. s. s. Balance.

Bilbao, Hovedstad i den baskiske Provins Biscaya i Nordspanien, ved Floden Nervion, med 18,000 Indb. og betydelig Handel.

Bilbrev, et af Øvrigheden udfærdiget Dokument, der indeholder en kort Beskrivelse af et nyt Skib, hvor og naar det er bygget, dets Drægtighed m. m. Ethvert Skib maa være forsynet med Bilbrev, før det kan sættes i Fart. Et Skib siges at være i bilfærdig Stand, naar det er færdigbygget, saa der kan begyndes med dets Tilrigning.

Bild, Evert, dansk Adelsmand, under den store nordiske Syvaarskrig Lensherre i Trondhjem. Da Svenskerne under Anførsel af Franskmanden Klaudius Kollart faldt ind i Jemteland, samlede han Almuen i det Trondhjemske og jog dem ud igjen. Næste Aar kom de forstærkede til 4,000 Mand tilbage og indtog Trondhjem, medens Lensherren blev indsluttet paa Fæstningen Stenviksholm, som tilsidst maatte overgive sig. Bild beholdt sin Frihed, men drog med et Skib til Bergen, hvor Lensherren, Erik Rosenkrans, udrustede 3 Skibe. Med disse Skibe under Erik Munks Anførsel og en Del Tropper, Bild paa egen Bekostning udrustede, seilede han til Trondhjem, hvor Almuen samlede sig om ham. Kollart stængte sig nu inde paa Stenviksholm, som beleiredes af 4,000 Nordmænd, der erobrede Fæstningen og tog ham tilligemed 400 Mand til Fange. Bild døde som Admiral 1567.

Bildende Kunst er Fællesnavnet for de Kunstarter, hvis Frembringelser, udførte i materielle Stoffer, tiltaler vor Skjønhedssans gjennem Øiets Medium, altsaa Bygningskunst, Billedhuggerkunst og Maleri med tilhørende vedhængende Kunstarter i Modsætning til Musik og Digtekunst med deres vedhængende Kunstarter. Dog skjelner man stundom, skjønt mindre rigtigt, atter mellem Bygningskunst og bildende Kunst, der da kun indfatter Billedhuggeri og Maleri.

Bilderdijk (udt. Bilderdeik), Willem, hollandsk Digter, f. 1756, d. 1831, blev 1806 Kong Ludvig Napoleons Bibliothekar, besad omfattende Kundskaber og mangesidig Dannelse og udviklede som Digter en usædvanlig stor Produktivitet. Han var en fuldendt Formens Mester; men hans Digtning, som blev indsnøret i de stramme franske Kunstregler, savner naturlig Friskhed og Liv. Til hans bedste Digte hører „De Lærdes Sygdomme" (1807) og „Menneskets" (1808). Desuden skrev han en omfattende „Fædrelandets Historie" i 13 Bind (1832—53).

Bileam, en i Mesopotamien boende Profet, som omtales i 4 Mos. 22, 23, 24 og 31 Kap. Han er mærkelig som en Mand, der, ligesom Melchisedek blandt Kananiterne, levede blandt Hedninger og dog havde nogen Kundskab om den sande Gud og spaaede om Kristus. Han blev dræbt i en Krig mellem Israeliterne og Midianiterne.

Biledulgerid, se Sahara.

Biliær eller **bilios**, galdesyg, galdesprengt.

Bill kaldes i England et for Parlamentet indbragt Lovforslag (Bill in parliament). En Bill maa behandles („læses") 3 Gange i hvert af Parlamentets Huse, Over- og Underhuset, og efter saaledes 3 Gange at være behandlet og antaget, forelægges den Regenten til Sanktion, som aldrig negtes, hvorefter Forslaget er Lov.

Billard (udt. Biljar), et Spil med Elfenbenskugler, hvilket foregaar paa et rektangelformet med (grønt) Klæde overtrukket Bord, forsynet med et Hul i hvert Hjørne og to paa Midten af hver af Længdesiderne. Billardspillet blev opfundet i Italien i det 16de Aarh.

Billaud-Varennes (udt. Bijaa-Varenn), Jean Nicolas, en af de mest vidtgaaende Revolutionsmænd under den store franske Revolution, f. 1756, d. 1819, var ved dennes Udbrud Advokat i Paris, sluttede sig til Jakobinerne, var med at iverksætte Septembermyrderierne, stemte som Medlem af Konventet for Ludvig den syttendes Død, bidrog til at styrte Girondisterne og medvirkede senere til Robespierres Fald. 1795 blev han anklaget for Konventet og dømt til Landsforvisning.

Billault (udt. Bijaa), Auguste Adolphe Marie, fransk Advokat og Statsmand, f. 1805, d. 1863, valgtes 1837 til Medlem af Deputeretkammeret, hvor han sluttede sig til de Liberale, blev 1840 Understatssekretær i Thiers's Ministerium, hørte som Medlem af Nationalforsamlingen 1848 til det moderat-demokratiske Parti, udnævntes efter Statskupet 1851 til Præsident i den lovgivende Forsamling og virkede siden ihærdig for det andet Keiserdømmes Oprettelse. 1854—58 og 1859—60 var han Indenrigsminister og udnævntes 1863 til Førsteminister.

Bille eller **Bilde**, en dansk Adelsslægt, som allerede omtales paa Valdemar Atterdags Tid. — Eske Bilde, d. 1552, en lang Tid Lensmand paa Bergenhus, var en af de faa, som blev Fredrik den første tro, da Kristian den anden 1531 landede i Norge. Efter Fredriks Død virkede han for Kristian den tredies Valg, hvorfor Erkebispen, Olav Engelbrektsøn i Trondhjem, 1536 lod ham fængsle. Efterat være frigiven anvendtes han i diplomatiske Sendelser og blev 1544 Rigshovmester. — Hans Broder Ove Bilde, Kristian den andens Kansler og fra 1520 Bisp i Aarhus, modsatte sig først Refor-

mationen, men gik i sin Alderdom over til den og døde 1555, høit anset for sin store Lærdom og sit rene Liv. — Anders Bilde, den sidste danske Rigsmarsk, maatte under Krigen mod Karl Gustav indeslutte sig med 6,000 Mand i Fæstningen Fredericia, som 24de Oktober 1657 blev stormet af Svenskerne, hvorved Bilde blev tagen til Fange og saa haardt saaret, at han kort efter døde. — Sten Andersen Bille, f. 1751, d. 1833 som Geheimestatsraad, seirede 1797 med „Najaden" i Tripolis's Havn mod en stor Overmagt, kommanderede 1807 Flaaden i Kjøbenhavn og havde siden som Deputeret i Admiralitetet en væsentlig Fortjeneste af Flaadens Gjenoprettelse. — Hans Søn Sten Andersen Bille, f. 1797, foretog 1845—47 en Jordomseiling med Korvetten „Galathea", udmærkede sig i Krigene 1848—50, var Marineminister 1852—54 og 1860—63 og udnævntes 1864 til Viceadmiral. — Karl Sten Andersen Bille, dansk Politiker og Journalist, f. 1828, grundlagde 1851 „Dagbladet", som under hans dygtige Redaktion (indtil 1872) snart blev et af de mest ansete danske Blade. Siden 1861 har Bille været Medlem af Folkethinget.

Bille, den Afdeling af Insektklassen, der omfatter de talrigste og mest karakteristiske Arter. De kaldes ogsaa de Vingedækkede, fordi alle har tykke og ugjennemsigtige Forvinger. Den forreste Brystring er fri, Munden er en Bidemund. De undergaar en fuldstændig Forvandling. Bagvingerne er hindeagtige og foldede op under Forvingerne, naar Insektet ikke flyver. Billerne deles i flere Familier: Springerne, Løbebiller, Vandkalve, Aadselbiller, Pragtbiller, Smældere, Snudebiller, de Tykhalsede osv.

Billede betegner i Almindelighed Lighed, Overensstemmelse i Udseende med noget andet („hans udtrykte Billede"); et Maler- eller Billedhuggerværk; ogsaa en Forestilling om en legemlig Ting, der benyttes til at forklare noget oversanseligt. Et optisk Billede dannes ved Lysstraalernes Tilbagekastning fra plane og krumme Speil eller Brydning i gjennemsigtige, krumfladige Legemer (Linser). Billedet kaldes reelt (virkeligt), naar det kan opfanges paa en foran Speilet eller bag Linsen opstillet Skjærm, virtuelt (indbildt), naar saadant ikke er muligt. — Billeddyrkelse, Tilbedelse af Billeder af de guddommelige Personer og af Helgener. Luther forbød saadant som Afguderi, men tillod, at man i Kirkerne havde Billeder til Belærelse. — Billedstrid og Billedstormere. I den østerlandske Kirke tog Billeddyrkelsen mere og mere Overhaand, uagtet saavel Kirkefædrene som senere flere byzantinske Keisere bestemt optraadte derimod. Keiser Leo den tredie udstedte 726 et Billedforbud og lod 730 Billederne fjerne fra Kirkerne, hvilket havde en heftig Billedstrid til Følge. De følgende Keisere opretholdt Forbudet, indtil Keiserinde Irene fik Synoden i Nikæa 787 til at erklære Kirkebilleder for tilladelige. Keiserne Leo den femte (813—820) og Theofilus (829—842) greb igjen til strenge Forholdsregler mod Billeddyrkelsen; men Theofilus's Gemalinde og Efterfølgerske, Keiserinde Theodora, begunstigede Billederne. Under Luthers Ophold paa Wartburg reiste Karlstadt 1522 i Wittenberg en Billedstorm. Luther bibeholdt Billederne, medens den reformerte Kirke fuldstændig afskaffede dem. — Billedgalleri, større, især offentlig Samling af Malerier. De mest bekjendte udenlandske Billedgallerier findes i Paris (Louvre), London, Dresden, Wien, München, Antwerpen, Madrid, Petersburg og Amsterdam. I Norge findes et „Nationalgalleri" i Kristiania og et Billedgalleri i Bergen.

Billedhuggerkunsten (Skulptur, Plastik) fremstiller i et fast Emne Billeder af levende Væsener enten fritstaaende eller kun delvis ophøiede paa en Flade. Billedhuggerkunstens Materiale er: 1) Ler eller Voks, hvori Billedhuggeren med Modellérpinden former (pousserer) sit første omtrentlige Udkast (Skizzen); i Ler udfører han ogsaa den forberedende, helt udførte Figur (Modellen) efter at have studeret Naturens Former paa den levende Model. Leret kan ved Brænding hærdes og bevares (Terracotta, Stearinmasse, Bisquit, Fayence, Porcelæn). 2) Gibs (svovlsur Kalk), der lader sig støbe i Former og anvendes dels til under det videre Arbeide at fastholde den let sønderfaldende Lermodel (Gibsmodellen), dels til at mangfoldiggjøre det færdige Arbeide for Musséer og Samlinger (Gibsafstøbning). Stundom maa Kunstneren lade sig nøie med at se sit Verk udført i Gibs, da de videre Materialier er meget kostbare. 3) Marmor (kulsur Kalk) eller andre ædle Stenarter (Syenit, Basalt, Porfyr, Granit, Alabaster), som tilhugges med Hammer og Meisel ved en mekanisk Behandling af Modellen, der kaldes Punktering, hvorved gjennem Marmorets Borthugning i de til de mest ophøiede Punkter paa Gibsmodellen svarende Flader i Marmoret dette efterhaanden antager Gibsmodellens Form, et Arbeide, som gjerne udføres af Stenhuggeren, hvorefter Kunstneren udfører den sidste kunstneriske „Retouche". 4) Bronce (en Blanding af Kobber og Tin) eller lignende Metaller, som støbes i Former og navnlig anvendes for Verker, der i et raat Klima er bestemte til at staa i fri Luft. Broncen har en alvorligere Karaktér end Marmoret og større Sammenhængskraft, da det er lettere paa Grund af, at det støbes hult, medens Marmoret er kompakt, hvorfor Broncen gjerne anvendes for Stillinger, der paa Grund af, at de ikke har tilstrækkelig Støtte, vilde sønderbryde Marmoret. Broncen oxyderer i Luften med en smuk grønlig Farvetone (Patina). Broncestøbningen maa sædvanlig ske i Stykker, der senere sættes sammen. Vil man have meget lette Bronceverker, anvender man ikke Formning, men dreven, d. v. s. fra Bagsiden udhamret Bronce (Torentik). Det færdige Bronceverk bearbeides paa Overfladen med fine Jern for at gjøres ensartet (Cicelering). Paa samme Maade bearbeides andre Metaller: Jern, Zink og ædle Metaller. 5) Træ og Elfenben skjæres med Kniv, ligesom Metallerne kan behandles med Kniv (Stempelskjæreri); Ædelstene skjæres hovedsagelig saa, at Billedet ligger fordybet i Stenen (Gemmer); Konchylier væsentlig saa, at Billedet er ophøiet over Fladen (Kaméer). Disse to Arter (Glyptik) kaldes tilsammen Intagli (ital.). 6) Guld og Elfenben sammen, Chryselefantinteknik, anvendtes af Grækerne for store Gudestatuer; men denne Kunst er nu tabt. — Billedhuggeren former enten sin Gjenstand fra alle Sider, fritstaaende: Statuer eller, hvor flere Figurer er forenede: Statuegrupper, eller saa, at den kun med sin ene Side hæver sig over en Flade: Relief (Basrelief, svagt

ophøiet, Hautrelief, stærkt ophøiet). Byſten er Fremſtillingen af et Hoved med tilhørende Bryſt (af bustum, fordi deslige Billeder opſtilledes ved Brændingen af Ligene i Rom) og anvendes navnlig for Portræter. Hvis Byſten afſluttes nedad i en Firkant uden særſkilt Baſis (Plinthe), kaldes den Herme (efter de ældſte Billeder af Hermes, der dannedes af Gudens Hoved ſat paa en firkantet Sten). — Billedhuggerkunſtens vigtigſte Biſtudier er Anatomi og Fyſiologi. Billedhuggerens høieſte Opgave er Fremſtillingen af den ſkjønne menneſkelige Form i dens Sundhed, Fylde og Kraft, ſkjøn ſom den fremgaar af Naturens egen Haand, men ſjelden ſees i det virkelige Liv under Indflydelſen af dettes forſtyrrende Tilfældigheder. Billedhuggerkunſten ſkaber derfor gjerne ideale Skikkelſer: Gude-, Helte- og ſkjønne Kvindeſkikkelſer. Den vil kun fremſtille Formen i rene Linier og giver derfor frivillig Slip paa Farven; dog har ſaavel den antike Tid ſom Middelalderen havt farvede (polychrome) Billedhuggerverker. — Billedhuggerkunſtens Hiſtorie. Hos Oldtidens (Antikens) orientaliſke Folk ſtod Billedhuggerkunſten endnu i Arkitekturens Tjeneſte og vandt aldrig fuld Selvſtændighed, før den i Grækenland ca. 438 f. Kr. hævede ſig til den ſtørſte Høide, den overhoved nogenſinde har naaet. I den første Blomſtringstid, under Perikles i Athen, er Phidias Centrum. Hans Athene i Parthenon og hans Zeus i Olympia, begge af Guld og Elfenben, blev Typer for alle ſenere Fremſtillinger af diſſe Guder. Hans Stil kjender vi væſentlig gjennem de 1816 i Britiſh Muſeum indlemmede Marmorverker fra Parthenons Gavl, Friſe og Metoper, der er udgaaede af hans Skole og i Aarhundredets Begyndelſe bortførtes fra Athen af Lord Elgin (deraf deres Navn: Elgin Marbles). Phidias var den høie Idealitets, den ſtore Stils Mand. Ved hans Side ſtod de realiſtiſke Kunſtnere Myron og Polyklet, der navnlig ſkildrede Athleter; dog har Polyklet i Argos ſkabt Here-(Juno-)typen. I Olympia virkede Paionios. Den anden græſke Blomſtring falder mellem den peloponneſiſke Krig og Alexander den ſtores Død (400—323 f. Kr.). Den repræſenteres af Skopas, Skildreren af de ſtore Lidenſkaber i ſin Mænade, af det ſvulmende græſke Skjønhedsliv i ſin Apollo Kitharoedos, ſin Ares o. fl., ſamt Praxiteles, Skildreren af den første Ungdoms Udfoldelſe fra Knop til Blomſt i ſin Knidiſke Afrodite, ſin Eros af Thesbiæ, ſin berømte Faun o. fl. Figurer. Oldtiden ſelv var i Tvivl om, hvorvidt han eller Skopas var Skaberen af den berømte Niobegruppe. Paa Alexander den ſtores Tid levede Lyſippos, navnlig berømt ved ſine Portræter af Alexander, men ogſaa ſom Skaber af en berømt Athletſtatue, Skraberen (Apoxyomenos) og af Herkulestypen. I Tiden efter Alexander (323—146) opſtod berømte Skoler paa Rhodos, hvor Ageſandros fremdragte Laokoongruppen, i Tralles (den farneſiſke Tyr), i Efeſus (den noget yngre Agaſias's borgheſiſke Fægter) og i Pergamon, hvor Kong Attalos's Seier over Gallerne 279 f. Kr. fremkaldte en Række Gallierſtatuer, blandt hvilke den døende Gallier (urigtig kaldet den døende Gladiator) paa Kapitolium i Rom. Af berømte græſke Kunſtverker, hvis Meſtre er ubekjendte, nævner vi: Ægineterne, to Gavlgrupper fra Athenetemplet paa Ægina, fremſtillende Grækernes Strid udenfor Troja under Athenes Beſkyttelſe, — tilhørende Perſerkrigenes Tid, ca. 470 f. Kr., opbevarede i Glyptotheket i München, Venus af Milo (funden 1820) i Louvre, Sophoklesſtatuen i Lateranet, Apollo Belvedere i Vatikanet, Diana af Verſailles i Louvre, Lyſikratesmonumentet i Athen ſamt Skulpturerne fra Apollotemplet i Phigalia og Mauſolæet i Halikarnas, begge i Britiſh Muſeum. Den romerſke Billedhuggerkunſt (150 f. Kr. til 326 e. Kr.) var kun en Efterblomſtring af den græſke Kunſt, havde ſin Styrke i Portrætet, t. Ex. den ſkjønne Auguſtſtatue fra Prima-Porta ved Rom og en Mængde Keiſerbyſter; den eneſte Idealfremſtilling af romerſk Opfindelſe var den guddommeliggjorte Antinous, Hadrians Yndling (ca. 130 e. Kr.); dog ogſaa denne hvilende paa Portrætdannelſen. Forøvrigt mærkes en Række ſkjønne Sarkofager. Etruſkerne har efterladt fortræffelige Arbeider i brændt Ler ſamt Metalarbeider, navnlig de herlige Metalſpeile og Skrin med graverede Tegninger. Kriſtendommens mere indadvendte Retning, der i høi Grad befordrede Maleriets Udvikling, var ikke gunſtig for Billedhuggerkunſten, ſom desuden længe frygtedes ſom givende Anledning til Billeddyrkelſe; dog har den ældſte kriſtne Tid efterladt ſmukke Sarkofager og en Statue af St. Petrus (ca. 400), der alle dog er paavirkede af den antike, romerſke Kunſt. Middelalderens ſtive byzantinſke Stil (ca. 400—800) har ikke efterladt andre fremragende Skulpturverker end ſmukke Elfenbensſkjærerier; den romanſke Stil (ca. 800—1250) øvede desuden Broncestøbning og Stenbilledhuggeri ſaavel i Tyſkland (Bronceportene i Domen i Hildesheim af Bernward, ca. 1020, den gyldne Port i Domen i Freiberg, ca. 1250) ſom i Italien, hvor Nicola Piſano (ca. 1250) iſær i ſine Marmor-Prædikeſtole i Piſa og Siena frembragte herlige Basreliefer, der ſtøttede ſig til de romerſke Sarkofagers Former, og hvor en Række Kirkeporte af Bronce (Piſa, Rom, Monreale, Ravello o. a. St.) vidner om manglende teknik Evne, men en naiv, friſk Sans. Den gothiſke Billedhuggerkunſts Stil (1250—1420) har efterladt en uhyre Mængde kirkelige Billedverker i de mange gothiſke Domkirker. Domkirken i Chartres alene indeholder henved 2,000 ſtørre og mindre Skulpturer. I Nürnberg udvikler Schonhofer en egen Skole, i Italien Nicola Piſanos Søn Giovanni Piſano (ca. 1300), ligeſom Andrea Piſano (ca. 1320), der har udført Basrelieferne paa den ſøndre Dør til Baptiſteriet i Florens. Den gothiſke Skulptur udmærker ſig ved ſtørre Følelſe og Inderlighed og blødere Former end den romanſke. Først Renaiſſancens Billedhuggerkunſt (1420 til ca. 1600) naar op til en Høide, der tør ſammenlignes med den græſke Antik, om den end ikke opnaar dennes Storhed. Den ſtøtter ſig væſentlig paa den romerſke Antiks Efterligninger af græſke Verker. Den tidlige Renaiſſances (1420—1500) Hovedſtad er Florens, hvor Lorenzo Ghiberti (ca. 1420) udfører Bronceportene paa Baptiſteriet i Florens, hvor Lucca della Robbia (d. 1481) ſkaber det efter ham opkaldte glaſſerede og malede Terracottaarbeide, medens Donatello (d. 1468) optræder ſom en mægtig og ſtreng Naturaliſt. Paa ſamme Tid virker i Venedig Familien Lombardi og A. Leopardo. Høirenaiſſancen (Blomſtringstiden 1500

—1564) har Florens og Rom som Hovedstæder. Andrea Sansavino (d. 1529), Leonardo da Vinci (d. 1519) og Raffael Santi, d. 1520, (Jonas, det døde Barn paa Delfinen), af hvilke de to sidste dog fortrinsvis er bekjendte som Malere, samt den noget yngre Benvenuto Cellini (d. 1572), navnlig stor som Cisellør, omgiver her den mægtige Centralskikkelse Michelagniolo Buonarroti (f. 1475, d. 1564), hvis Pieta, David, Moses, Medicæergravene i Florens osv. er verdensberømte, hvorvel ogsaa han leverede sit største Verk som Maler (Taget i det Sixtinske Kapel). I Tyskland florerer Højrenaissancen navnlig i Nürnberg, hvor Træskulptøren Veit Stosz (Maria Rosenkrans), Stenskulptøren Adam Kraft (Lidelseshistorien) og Broncestøberen Peter Vischer (Sebaldusgraven) alle tilhører Begyndelsen af det 16de Aarh. I Frankrige arbeider Jean Goujon (d. 1572 i Bartolomeusblodbryllupet). Renaissancens Efterblomstring (1564—1600) tilhører Giovanni da Bologna (d. 1608). Baroktiden (1600—1700), der optager Michelagniolos store Former uden at kunne fylde dem med hans store Aand, beherskes af Lorenzo Bernini (f. 1598, d. 1680), en raffineret sanselig og theatralsk pathetisk Kunstner, men af eminent Dygtighed. I den saakaldte Rococo- og Zopfperiode (1700—1800) behersker Frankrige Skulpturen gjennem Pigalle og hans Samtidige, hvis vildt udsvævende Former dog ikke hyldedes af den tyske Skoles største Mester, Andreas Schlüter (d. 1714), der har skabt Kurfyrstrytterbilledet i Berlin. Med de i det 18de Aarh.s anden Halvdel begyndte nye Opdagelser i Grækenland begynder vor Tids Billedhuggerkunst, i hvis første Opkomst Norden har spillet en betydelig Rolle gjennem Tegneren Carstens, dansk, Billedhuggeren Sergel (d. 1814), svensk, (den drukne Faun, Eros og Psyche samt Gustav den tredie), der indledede denne nye græske Renaissance, og — efterat Italieneren Canova (f. 1757, d. 1822) havde løftet Statue-Billedhuggerkunsten et dygtigt Skridt gjennem sine Arbeider (Pavemonumenterne, Perseus, Gratierne, Venus) — gjennem Periodens største Mester Berthel Thorvaldsen (dansk, f. 1770, d. 1844), der navnlig gjenfødte den græske Basreliefstil i Alexandertoget, de Anakreontiske Basreliefer, Dagen, Natten osv., men ogsaa som Statuebilledhugger indtager den første Plads ved sin Jason, Kristus og Apostlerne i Frue Kirke i Kjøbenhavn osv. Danmarks yngre Billedhuggere: Bissen (d. 1868) og Jerichau, har fortsat hans Verk; i Sverige har Fogelberg (d. 1854) og Qvarnström (d. 1867) optaget den nordiske Mythologi til Behandling. Af andre Landes moderne Billedhuggere mærker vi i Italien: Tenerani, Dupré, Vela og Monteverde (den realistiske Jennerstatue); i Frankrige: Houdon, Pradier, Paul Dubois; i England: Flaxman, Gibson; i Tyskland: Dannecker (Ariadne), Rauch (Fredrik den store i Berlin, Dronning Louise i Charlottenburg), Rietschel (Lessings, Luthers samt Schiller-Goethes Statuer i Hannover, Worms og Weimar), Schwanthaler (den romantiske Skaber af die Hermannsschlacht i Walhalla ved Regensburg). Af norske Billedhuggere mærkes: Hans Michelsen, d. 1859 (Apostlerne i Trondhjems Domkirke), Brynjulf Bergslien (Karl-Johans-Monumentet i Kristiania) og J. Middelthun.

Billet, et lidet Brev; Adgangskort. — Billet d'amour (udt. Bije damur) eller billet doux (udt. Bije du), Kjærlighedsbrev.

Billion, en Mill. Millioner (1,000,000,000,000).

Billiton, hollandsk Ø mellem Banka og Borneo i det Ostindiske Arkipel; har rige Jern- og Tingruber.

Billot (udt. Biljaa), J. B., fransk General, f. 1828, udmærkede sig under den tysk-franske Krig 1870, valgtes 1871 til Medlem af Nationalforsamlingen, hvor han sluttede sig til Republikanerne, og blev 1875 livsvarig Senator.

Billung, en sachsisk Adelsslægt, som 961—1106 indehavde den sachsiske Hertugværdighed. Slægtens Mandsstamme uddøde 1106 med Magnus Billung, der var en Dattersøn af Olav den hellige.

Bilma, Oase i den østlige Halvdel af Sahara, indeholder mange Saltsjøer, hvorfra en stor Del af Sudan og Nordafrika forsynes med Salt.

Bilston (udt. Bilsten), By i Stafford i England, med 21,400 Indb. og Fabriker i lakerede og emaljerede Blik- og Jernvarer.

Bilægger, en Ovn, som ildes udenfra og ingen Aabning har ind til Værelset.

Bindalen, det sydligste Prestegjeld i Nordlands Amt, bestaar af Sognene Vatsaas og Solstad. — Bindalsfjord, en fra Havet indgaaende Fjord, som for en Del danner Grændsen mellem Trondhjems og Tromsø Stifter. Inde i Landet forgrener den sig i flere Arme, af hvilke Urfjord og Tosenfjord er de vigtigste.

Bindesböll, Michael Gottlieb, bekjendt dansk Arkitekt, f. 1800, d. 1856, byggede 1839—47 Thorvaldsens Museum i Kjøbenhavn.

Bindevæv kaldes de Sammenslyngninger af bløde Traade, som i det menneskelige Legeme slynger sig ind mellem flere forskjelligartede Væv og ligesom forbinder disses enkelte Formbestanddele eller Grupper af samme med hinanden. Bindevævet spiller en betydelig Rolle i Organismen.

Bindraban eller **Bindrabund**, By i Provinsen Agra i Forindien, ved Floden Jumna, 7 Mil fra Hovedstaden Agra, med 20,000 Indb. Byen, til hvilken Hinduerne i Mængde valfarter, betragtes af dem som meget hellig.

Binghamton (udt. Binghæmt'n), By i Nordamerika i Staten Newyork, ved Susquehannah, med ca. 13,000 Indb.

Bingse, Binne, se Bjørn.

Bingsfossen, Vandfald i Glommen, straks ovenfor dens Udløb i Øieren.

Binom kaldes i Mathematiken en Sum eller Differens mellem 2 Led (2 Monomer), f. Ex. $2 + 3$ eller $6 \div 4$. — Binominalformelen (den binomiske Læresætning), er en Række, hvorved et Binom kan potenseres. Man véd ikke, hvem der har opfundet den; mange nævner Pascal. Newton (f. 1642, d. 1727) var den første, som anvendte den for alle Slags Exponenter, hvorfor den hyppigst kaldes „Newtons Binominalformel". Binominalformelen har for Mathematiken meget stor Betydning. Blandt andet kan man ved dens Hjelp paa en bekvem Maade uddrage en Rod af et Tal.

Bintang, hollandsk Ø i det Ostindiske Arkipel, i Sydost for Singapur, 21 Kv.mil stor med 18,000 Indb.

Binué, se Niger.

Biobio, Flod i Chili i Sydamerika, udspringer paa Andesbjergene og falder ved Byen Concepcion i Stillehavet; 40 Mil lang.

Biografi, Levnetsbeskrivelse. — Biograf, Forfatter af Levnetsbeskrivelser.

Biologi, d. e. Læren om Livet, en systematisk Fremstilling af Livsbetingelserne. Se forøvrigt Fysiologi.

Biot (udt. Biaa), Jean Baptiste, fremragende fransk Fysiker, f. 1774, d. 1862 som Professor i Fysik ved Collége de France, udgav 1805 en fysisk Astronomi i 5 Bind og 1816 en Fysik i 4 Bind.

Biplanet eller **Drabant** (Maane), et Himmellegeme, som bevæger sig om en Planet og følger denne paa dens Gang om Solen.

Bir eller **Biredschik**, By ved Eufrat i det asiatiske Tyrki, med 10,000 Indb. Vigtigt Overfartssted over Eufrat.

Birch-Pheiffer, Charlotte, tysk Skuespillerinde og dramatisk Forfatterske, f. 1800, d. 1868. 1837—43 bestyrede hun med Dygtighed Zürichs Theater. Med nøie Kjendskab til Scenen skrev hun omtrent 100 dramatiske Arbeider, som i æsthetisk Henseende kun besidder ringe Værd, men hvoraf mange i sin Tid gjorde Lykke og blev Kassestykker.

Bird (udt. Børd), William, engelsk Komponist, f. 1538, d. 1623, blev 1575 Organist ved Dronning Elisabeths Kapel; han havde omtrent samme Betydning for den engelske Musik som hans Samtidige Palestrina (s. d.) for den italienske, hvorfor han ogsaa kaldes den engelske Musiks Fader.

Birger den første, Brosa, Jarl, af Folkungernes mægtige Æt, gift med Birgitta, en Datter af den norske Konge Harald Gille, haandhævede ved sin kraftige Forvaltning indre Ro og Orden i Sverige, medens Naboriget Norge samtidig var Skuepladsen for blodige Borgerkrige. Birkebeinernes Høvdinger Øistein Møyla og Sverre Sigurdsøn fik under sin Kamp for Norges Trone Hjelp hos den mægtige svenske Jarl. Birger Jarl døde 1202 og havde med Birgitta Sønnerne Filip Jarl, Knut Jarl og Datteren Ingegerd, som blev gift med den svenske Konge Sverker den anden. — Birger den anden af Bjälbo, blev 1248 Jarl og var Sveriges egentlige Styrer under Kongerne Erik og Birgers egen Søn Valdemar. Han grundlagde det svenske Herredømme paa den anden Side af Østersjøen, fremmede Sveriges Handel, tildels ved at slutte Handelsforbund med udenlandske Magter, og ophjalp Stockholm. Flere gode Love udkom under hans Styrelse; Trældommen ophævedes, Jernbyrd afskaffedes, Arveretten blev ordnet og Landefreden sikret. Han døde 1266. To af hans Sønner, Valdemar og Magnus, blev Konger i Sverige.

Birger Magnusson, svensk Konge fra 1290—1318, f. 1280, d. 1321, laa i Strid med sine Brødre Erik og Valdemar, hvilke 1306 tog ham til Fange og holdt ham fængslet, indtil han 1308 indgik et ydmygende Forlig med dem; efter et nyt Forlig 1310, hvorefter Landet deltes mellem de Stridende, lod han Brødrene 1317, medens de var paa et Besøg hos ham, kaste i Fængsel, hvor de døde, efter Sagnet af Hunger. Mod denne Udaad reiste Landet sig, og Birger maatte flygte til sin Svoger Erik Menved i Danmark.

Birgitta den hellige, svensk Seerske og Helgeninde, f. 1304, d. 1373 i Rom, en Datter af den høiættede uplandske Lagmand Birger Petersson, fik en særdeles omhyggelig og religiøs Opdragelse og havde allerede som Barn en saa levende Indbildningskraft, at hun troede at se overnaturlige Syner. 14 Aar gammel blev hun gift med Lagmanden Ulv Gudmarsson og blev 1336 Hovmesterinde ved Magnus Eriksson og Dronning Blankas Hof. Hun troede sig kaldet til ogsaa at gribe ind i den europæiske Politik og rettede Formaninger til den tyske Keiser. Pilegrimsfærder havde altid staaet som noget tillokkende for den fromme Sværmerske, og i Følge med sin Mand besøgte hun Trondhjem og 1338—40 den hellige Jakobs Grav i Compostella i Spanien. Ved Tilbagekomsten fra denne Reise gik Ulv i Alvastra Kloster, hvor han døde 1344, og hvor ogsaa Birgitta en kort Tid fik Tilhold. Fra nu af blev hendes Aabenbarelser hyppigere. Da hun havde sét, at Mænd og Kvinder kunde arbeide sammen i religiøse Øiemed, fik hun snart guddommelig Befaling til at grundlægge en ny Munke- og Nonneorden, og dikterede til Underprioren i Alvastra Reglerne for „Frelserens Orden efter den hellige Augustini reformerede Regel". 1346 stiftedes Ordenens første Kloster, Vadstena, medens Opførelsen af Klosterbygningerne først senere paabegyndtes. 1349 tiltraadte hun en Pilegrimsreise til Rom, hvor hun virkede for Pavens Tilbagevenden til denne By, besøgte 1372 det hellige Land og vendte 1373 tilbage til Rom, hvor hun døde. 1391 blev hun kanoniseret. Hun efterlod 8 Bøger „Aabenbarelser" paa Svensk, hvilke blev oversatte til flere Sprog, især Latin. Hendes Datter Katharina blev den første Abbedisse i Vadstena og ligesom Moderen erklæret for Helgeninde.

Birgittinerordenen, som den almindelig kaldtes efter Stifterinden, den hellige Birgitta, eller „Frelserens Orden efter den hellige Augustini Regel", hvilket var dens officielle Titel, var en Munke- og Nonneorden, som stiftedes i Sverige i det 14de Aarh. og 3die Decbr. 1379 bekræftedes af Pave Urban den sjette, efterat Urban den femte under 5te August 1369 havde tilladt Opbyggelsen af et Kloster i Vadstena og bekræftet Reglerne for dette Kloster. Ordenens Regel var grundet paa Birgittas Aabenbarelser. Hvert Kloster skulde bestaa af 60 Nonner, 13 Præstmunke, 4 Diakoner og 8 Lægbrødre; de 13 Præstmunke forestillede de 13 Apostle, de øvrige Jesu første (72) Disciple. Munkene og Nonnerne beboede hver sin adskilte Fløi (Konvent) i Klosterbygningen, og Samkvem mellem dem var strengt forbudt. Enkelte af Augustins Klosterregler var formildede, medens derimod Tausheds pligten var skjærpet. Klædedragten bestod for alle Ordenens Medlemmer af to ankelside Badmelskjortler, lidt kortere for Brødrene, den ene graa, den anden hvid, med en graasort Overklædning, Mantel uden Ærmer, i Brystet heftet med en Træknap. Paa Hovedet bar Brødrene en graa Badmels Hætte, Søstrene en saakaldt Krone. Klostret stod under Bestyrelse af en Abbedisse, som en blandt Munkene valgt Formand (Generalconfessor) bistod med Raad og Hjelp. Præstmunkene skulde hver Søndag udtyde Dagens Evangelium paa Modersmaalet. Birgittinerordenen, den eneste, som er ud-

gaaet fra Norden, nød i Begyndelsen stor Anseelse. Den havde en fællesskandinavisk Karakter og virkede ved sine Skrifter til at udjevne Forskjellen mellem de nordiske Sprog („Birgittinersproget"). Dens første Medlemmer bestod af Nordens ædleste Mænd og Kvinder, og rige Gaver strømmede til Klostret i Vadstena. Den udbredte sig snart ikke alene til alle nordiske Lande, men ogsaa til det øvrige Europa. I Sverige havde den kun et Kloster ligesom i Norge, hvor Benediktinerklostret Munkeliv i Bergen mellem 1421 og 1434 ombannedes til et Birgittinerkloster. Klostertugten forfaldt imidlertid efterhaanden ogsaa blandt Birgittinerne, og deres Vellevnet, indre Tvedragt og Usædelighed truede gjentagne Gange med at hidføre Ordenens Undergang. Munkeliv sekulariseredes 1531, Vadstena nedlagdes 1595 og Maribo Kloster i Danmark 1620. Ordenen existerer endnu i det katholske Europa; men uagtet den har undergaaet mange Reformer, har det aldrig lykkedes den at vinde stor Udbredelse.

Birid, Præstegjeld i Kristians Amt, paa Vestsiden af Mjøsen, bestaar af Sognene Birid og Snertingdal.

Birk, Bjerk, Bjørk, Slægt af Birkegruppen. Hvidbirken har hvid glat Bark og trekantede, tilspidsede Blade; den danner hele Skove i de nordligste Lande i Europa og Asien; i Skandinavien er Grendsen for dens Vext den 71de Grad. Den afgiver et udmærket Brændsel; Veden anvendes som et fortrinligt Material til forskjellige Arbeider, Barken i Garverierne, Grenene til Koste, Bladene i Farverierne, og af Saften, der om Vaaren rinder ud af Stammen, tilberedes ved Gjæring Birkevin. — Hængebirken forekommer især i Nordeuropa og Sibirien, Sukkerbirken i Nordamerika; Dvergbirken, som kun opnaar en Høide af et Par Fod, findes fornemlig i Norden.

Birk betegner oprindelig et Distrikt eller Landomraade, som var uafhængigt af den almindelige Inddeling i Jurisdiktionsdistrikter, i Norge og Sverige i Middelalderen fortrinsvis Byer. I Danmark gik Birk over til udelukkende at betegne Jurisdiktionsinddelingen paa Kongens og Adelens Godser. — Birkedommeren og Birkeskriveren udnævntes af Godseieren. Den adelige Patronatsret ophævedes i Danmark først ved Grundloven af 1849. I Norge bortfaldt Birkeinstitutionen med Ophævelsen af Adelen og de Forrettigheder overhoved, som knyttede sig til adeligt Gods. — Birkeret, 1) den indenfor Birket gjeldende Ret, særlig en Forordning af 1623, udgiven under Kristian den fjerde. 2) d. s. s. Birkerettighed, d. e. Retten til at udnævne Dommere og andre offentlige Funktionærer i et Birk.

Birkebeiner kaldtes under Borgerkrigene i Norge i det 12te og 13de Aarh. et politisk Parti, hvem det tilsidst lykkedes at overvinde de andre Partier og sætte sin Anfører paa Norges Kongestol. Navnet Birkebeiner var et Klængenavn, som de fik, fordi de i Begyndelsen, medens de endnu var faatallige og magtløse, maatte opholde sig i Ødemarker og beklæde Fødderne med Bjerkenæver istedenfor Sko. Partiet blev stiftet 1174 af Øistein Møyla, som 1177 faldt i Slaget paa Re ved Tunsberg. Resterne af den slagne Flok flygtede til Vermland, hvor de støbte paa Sverre Sigurdsøn, hvem de tvang til at blive deres Høvding. Sverres store Anførerdygtighed og politiske Klogskab førte Partiet fra Seier til Seier, indtil han efter Magnus Erlingsøns Fald 1184 anerkjendtes som Konge over hele Landet, hvorved Birkebeinerne ogsaa i politisk og social Henseende blev det mægtigste Parti. Flere Reisninger af andre Partier (Kuvlunger, Varbelger, Østjegger, Bagler) formaaede ikke at berøve dem denne Stilling. Efter Sverres Død maatte de 1208 ved et Forlig dele Magten i Landet med Baglerne; men da disse 1218 hyldede Birkebeinernes Tronkandidat Haakon Haakonsøn, gik deres bedste Mænd ind i Birkebeinernes Rækker. Under Striden mellem Skule og Haakon Haakonsøn var det gamle Parti delt mellem begge, men Kongens Parti bar det gamle Navn, som efter Skules Død 1240 ganske ophørte.

Birkedal, Schøller Parelius Vilhelm, bekjendt dansk Præst og Forfatter, f. 1809, en af Grundtvigianismens mest begavede og veltalende Forkjæmpere i Danmark, har foruden folkelige Foredrag og flere andre Smaaskrifter udgivet to meget yndede Prædikensamlinger „Synd og Naade" (5te Oplag 1868) og „Naadens Sorg og Sorgens Naade" (1855—57).

Birkelange, norsk Bjørkelaange, se Lange.

Birkenhead (udt. Birkenhæd), By i det engelske Grevskab Chester, ved Floden Mersey, ligeoverfor Liverpool, med 50,000 Indb. Byen har storartede Dokker og Skibsverfter.

Birket-el-Mariut, Oldtidens Mareotis, Indsjø i Nedrægypten. — Birket-el-Kerun, Oldtidens Moeris, Indsjø i Mellemægypten. Begge staar ved Kanaler i Forbindelse med Nilen.

Birkevandshatten, et over 4,000 Fod høit Fjeld i Snaasen Prestegjeld, Nordre Trondhjems Amt, nær Rigsgrændsen.

Birma eller **Burma**, Rige i det nordvestlige Bagindien, ca. 9,000 Kv.mil stort med 4 Mill. Indb. Den nordlige Del er bjergfuld; den sydlige bestaar for det meste af bakket Sletteland, som tildels er dannet ved Flodopskyl. Den betydeligste Flod er Irawaddi. Klimatet er sundt. Landet er frugtbart og frembringer Korn, Bomuld, Sukker, Tobak, Indigo, The, ædle Metaller, Ædelstene, brændbare Olier og flere kostbare Træsorter. Hovedstad er Mandalai. — Birmanerne, som for Størstedelen er Indokinesere, der hører til den mongolske Stamme, er et kraftigt, men dovent Folkefærd. De bekjender sig til Buddhas Lære. Regjeringsformen er fuldstændig despotisk. — Birmas ældste Historie er indhyllet i Sagn. Fra det 9de til det 13de Aarh. dannede Pagan ved Irawaddi et blomstrende Rige, som 1284 blev forstyrret af Kineserne. Riget Ava, som opstod i Slutningen af det 14de Aarh., splittedes snart i flere Smaastater og erobredes 1740 af Pegu, hvilket imidlertid 1752 blev forstyrret af Alompra, Grundlæggeren af det endnu herskende Dynasti, der indlemmede flere tilgrændsende Strækninger i sit Rige. 1826 maatte Birma afstaa Arakan og Tenasserimprovinserne til det engelsk-ostindiske Kompagni og efter en ny Krig i 1851—53 ogsaa Pegu og hele Kystlandskabet, hvorhos Skibsfarten paa Irawaddi blev fri.

Birmingham (udt. Bærminghæm), Englands første Fabrikby, i Warwickshire i Midten af Landet, med 360,000 Indb. Byen, der er Knudepunkt for nogle af de vigtigste Jernbanelinier, har flere

prægtige Bygninger, et Slags Universitet (Queens College) og mange andre Undervisningsanstalter. Af dens Fabrikata kan især nævnes Galanterivarer og finere Metalsager, desuden Geværer, Maskiner, Glasvarer og Legetøi. Allerede paa Alfred den stores Tid var Birmingham bekjendt paa Grund af sit Jern.

Biron (udt. Birong), Charles de Gontaut, Hertug af, fransk Marskal, f. 1562, udmærkede sig i de franske Religionskrige, men indlod sig senere i forræderske Planer mod Kongen, Henrik den fjerde, hvorfor han af Parlamentet dømtes til Døden og 1602 henrettedes.

Biron (udt. Birong), Ernst Johan von, Hertug af Kurland, f. 1690, d. 1772, Søn af en kurlandsk Godseier Bühren, kom paa Grund af sin Skjønhed og sit smidige Væsen i stor Gunst hos Hertuginden af Kurland, Anna Ivanovna, og blev, da hun 1730 besteg Ruslands Trone, i Virkeligheden dette Lands enevældige Herster. Han var dygtig, men stolt og despotisk; for at tilfredsstille sit lidenskabelige Had til sine Medbeilere til Magten lod han Tusender af Ruslands fornemste Mænd henrette og endnu flere sende til Sibirien. 1737 ophøiedes han til Hertug af Kurland og udnævntes til Formynder for Prins Ivan og til Regent, men styrtedes efter Annas Død 1740 af Feltmarskal Münnich og forvistes til Sibirien. 1741 blev han tilbagekaldt af Elisabeth, og efter Katharinas Tronbestigelse blev han ogsaa gjeninsat i sin Hertugværdighed, hvorefter han med Retfærdighed og Mildhed styrede sit Hertugdømme til 1769. — Hans Søn Peter, Rigsgreve af Biron, Hertug af Kurland og Sagan, f. 1724, d. 1800, aftraadte 1795 sit Hertugdømme til Rusland.

Birtingsbad, Blodbad, Mandefald, af det gammelnorske Ord Birting, d. e. Sverd.

Bisamrotte, Bisamore, Bisamsvin, se de tilsvarende Artikler under Moskus.

Biscaya eller **Viscaya**, se under Artikelen Baskerne. — Biskaiske Bugt, en Bugt af Atlanterhavet mellem Nordkysten af Spanien og Vestkysten af Frankrige.

Bisceglie (udt. Bisjelji), Havnestad i Provinsen Bari i Italien, med 19,000 Indb.

Bischof, Karl Gustav, tyst Geolog, f. 1792, d. 1870 som Professor i Kemi og Teknologi ved Universitetet i Bonn, udgav flere Verker over kemisk og fysisk Geologi, i hvilke han fremstillede en ny Lære om Jordens Dannelse, der har givet den geologiske Videnskab et stort Fremstød.

Bischoff, Theod. Ludv. Wilh., fremragende tysk Anatom og Fysiolog, f. 1807, siden 1855 Professor i München, har udgivet fortrinlige Verker om Pattedyrenes Udviklingshistorie og Fordøielsesprocessen.

Bischweiler eller **Bischwiller**, By i Nedre-Elsas, 3 Mil nord for Strasburg; 9,000 Indb.

Biscuit (Beskøit), Tvebak, to Gange baget haardt Brød af Sukker, Mel og Æg; ogsaa uglasseret Porcelæn.

Bishop-Auckland, By i Durhamshire i England, 9,000 Indb.

Biskop eller **Bisp** (af et græsk Ord: episkopos, som betyder Tilsynsmand) kaldes fra Kirkens ældste Tider en, som har at føre Tilsyn med den kristelige Lære og det kristelige Liv og at indsætte Lærere i en Menighed. Dette gjorde i Begyndelsen Apostlerne, og naar de forlod en Menighed, som de havde stiftet, indsatte de saadanne Tilsynsmænd. Saaledes efterlod Paulus sin Discipel Timotheus i Efesus og Titus paa Kreta, forat de skulde indsætte Ældste i hver Stad (1 Tim. 1. 3; Tit. 1. 5). Disse Tilsynsmænd kaldtes ogsaa Ældste (paa Græsk: presbyteros, deraf vort Præst), som de, der med større Kundskab og Erfaring kunde undervise Menigheden. I den gamle Kirke brugtes saaledes Benævnelsen Ældste og Tilsynsmand afvexlende om de samme Personer. (Ap. Gj. 20, 28; 1 Pet. 5, 1; 1 Tim. 5, 18.) Oprindelig var der altsaa ingen Forskjel mellem Ældste og Tilsynsmænd eller mellem Præst og Biskop. Senere blev imidlertid alene de kaldte Biskoper, som havde at føre Tilsyn med flere Menigheder. Og længere hen i Tiden blev Biskoperne i de fornemste Stæder kaldte Erkebiskoper, medens andre Biskper, som stod under dem, kaldtes Suffraganbiskoper. Den katholske Kirke paastaar, at Forskjellen mellem Præst og Biskop er oprindelig fra Kirkens ældste Tider, og forkaster derfor Protestanterne, at disses Præster ikke har nogen ret Indvielse, siden Rækken af Biskper er brudt, idet de første protestantiske Biskper ikke blev indviede af Biskper. — Da Kristendommens Indførelse i Danmark og Sverige begyndte i det 9de Aarh. ved Ansgar (d. 865), blev han Erkebiskop i Hamburg, hvilken Biskpestol kort efter forflyttedes til Bremen, der blev Erkesæde 847; og de nordiske Lande, paa hvis Omvendelse til Kristendommen der nu arbeidedes, blev lagte under Bremens Erkebiskpestol. Der oprettedes efterhaanden 9 Biskpedømmer i Danmark: i Slesvig, Ribe, Aarhus, Odense, Roskilde og siden i Viborg, Børglum (nu Aalborg), samt Lund og Dalby i Skaane. De to sidste forenedes til ét, Lund, 1080, hvilket 1104 blev Erkesæde. Lollands Stift er oprettet senere. — De første norske Biskper kaldtes Lydbiskper og var uden faste Biskpesæder. Under Kong Sigurd Jorsalfarer oprettedes noget før 1130 faste Biskpesæder i Nidaros, Bergen, Stavanger og Oslo; dertil kom 1152 Biskpesædet i Hamar. Indtil sidstnævnte Aar stod de norske Biskper under Erkebiskpen i Lund; men i dette Aar blev Nidaros Erkebiskpestol. Under denne lagdes de 4 andre norske Biskpestole og de to Biskpedømmer Skaalholt og Holar paa Island samt Biskpedømmerne paa Færøerne, Grønland, Orknøerne og Syderøerne, ialt 10. — Den svenske Kirke stod ligeledes først under Bremens Erkebisp, derefter under Lunds, indtil den 1163 fik sin egen Erkebisp i Upsala. De andre Biskpedømmer var Vesteraas, Strengnæs, Linköping, Skara, Vexiø og (i Finland) Åbo. Karlstads, Gøteborgs, Kalmars, Visbys og Hernøsands Biskpedømmer er oprettede senere, — ligesaa de to nyere i Finland Borgå og Knopio. — I de fleste protestantiske Lande blev efter Reformationen Biskperne kaldte Superintendenter. Biskpenavnet blev dog snart igjen optaget i Danmark og Norge. I 1682 flyttedes Stavangers Biskpesæde til Kristianssand. I 1803 blev af Trondhjems Stifts nordlige Del oprettet Tromsø Stift, og i 1863 blev Hamars Biskpestol igjen oprettet, efterat Stiftet siden Reformationen havde været forenet med Oslo eller Akershus, nu Kristiania Stift.

Bismarck-Bohlen, Fredrik Alexander, Greve af, preussisk General, Fætter af den tyske Rigskansler, f. 1818, var 1870—71 Generalguvernør i Elsas.

Bismarck-Schönhausen, Otto Eduard Leopold, Fyrste af, tysk Rigskansler og preussisk Ministerpræsident og Udenrigsminister, er født den 1ste April 1815 af en brandenburgsk Adelsslægt, der omtales allerede i det 13de Aarh. 1830—34 studerede han Lovkyndighed ved Universiteterne i Göttingen og Berlin og gjorde sig under Studietiden bekjendt som en af de letsindigste og værste Slagsbrødre blandt Studenterne. Efterat han 1835 havde taget en god juridisk Examen, var han i nogle Aar ansat i lavere Embedsstillinger, indtil han 1839 overtog Bestyrelsen af en Del af Familiens Godser, af hvilke han 1845 arvede Schönhausen. Han valgtes Aaret efter til Deputeret i Provinsen Sachsens Provinsiallanddag og blev som saadan Medlem af den forenede Landdag 1847, hvor han, ligesom paa den preussiske Landdag 1849, gjorde sig bekjendt ved sin yderlig reaktionære Politik. Paa Erfurterparlamentet 1850 modsatte han sig de preussiske Enhedsbestræbelser i Tyskland og udtalte sig for et Forbund med Österrige mod „Revolutionens Hydra". Han udnævntes derefter 1851 til preussisk Gesandt ved Forbundsdagen i Frankfurt. Da han her fik at, at Österrige ikke vilde anerkjende Preussens jevnbyrdige Stilling i Forbundet, blev han en Tilhænger af den tyske Enhedstanke og en afgjort Modstander af Österrige. 1859 tilbagekaldtes han og sendtes som Gesandt til Petersburg indtil 1862, da han forflyttedes til Paris. Han var imidlertid allerede udset til at træde i Spidsen for den preussiske Regjering, og efter kun i nogle Maaneder at have beklædt Posten i Paris udnævntes han — til stor Bestyrtelse for Landets liberale Parti — til preussisk Ministerpræsident og Udenrigsminister. Det preussiske Deputeretkammer, som hævdede sin Bevillingsret, behandlede han paa en høist brutal Maade, og da det ikke vilde antage hans Forslag, opløste han gjentagne Gange Landdagen og regjerede uden forfatningsmæssig bevilget Budget. Imidlertid afsluttede han 1862 en Handelstraktat med Frankrige, hvorved Österrige udestængtes fra den tyske Toldforening, og forkastede Keiser Frans Josefs Forslag til en Forbundsreform. Den danske Konge Fredrik den syvendes Død gav den indre tyske Politik en ny Vending. Bismarck fik Österrige til i Forening med Preussen, med Udelukkelse af Forbundet, at besætte Elbhertugdømmerne. Efterat disse 1864 var aftraadte til Seierherrerne, negtede han Prinsen af Augustenborg Arveret, og ved Forliget i Gastein 1865 fik Österrige Holsten og Preussen Slesvig. Efterat han 1866 med Napoleons gode Villie havde indgaaet et Angrebs- og Forsvarsforbund med Italien og ved Løfter om Afstaaelse af tysk Land til Frankrige sikret sig dettes Neutralitet, begyndte han ufortøvet at sætte sine Planer mod Österrige i Verk. Han indledede først en Notekrig og udfordrede ligefrem Österrige, da han 9de April indleverede til Forbundsdagen et Forslag om Sammenkaldelsen af en tysk Rigsdag, fremgaaet af direkte Valg. (10de Juni fremlagde han Udkast til en Forbundsreform, hvilket blandt andet gik ud paa, at Österrige skulde udelukkes af Forbundet.) Da han desuden havde ladet preussiske Tropper indrykke i Holsten, fik Österrige Forbundsdagen til at beslutte, at Preussen med Magt skulde tvinges til Eftergivelse. Han erklærede derpaa ufortøvet Krig mod de Stater, som havde stemt for Forbundsrustninger mod Preussen. Krigsbegivenhederne udviklede sig Slag i Slag paa Grund af de preussiske Generalers Raskhed og Dygtighed, og efterat Preussерne havde vundet den afgjørende Seier ved Königgrätz 3die Juli 1866, laa Österrige for dets Fod. Ved Freden til Prag (23de Aug. s. A.) blev Österrige udelukket fra det tyske Forbund. Omtrent samtidig sluttedes Fred med Baiern, Würtemberg og Baden. Frankfurt, Hannover, Kurhessen og Nassau indlemmedes i Preussen. Bismarck havde nu faaet frie Hænder og kunde derfor ubunden arbeide hen mod sit store Maal: Tyskлands Enhed. 1867 skabte han det tyske Forbund, som omfattede 22 Stater med 29 Mill. Mennesker, og hvis Kansler Bismarck blev. 1868 organiserede han det tyske Toldparlament, der medførte en nærmere Forbindelse mellem Nord- og Sydtyskland. Forat de i mange Henseender endnu uensartede Dele skulde sammensmelte til en sand national og politisk Enhed, var imidlertid et ydre Tryk nødvendigt, der kunde samle Tyskerne i én Følelse og lære dem, at de for at hævde sig selv som Nation maatte slutte sig sammen til én Stat. Et saadant Tryk var Krigen med Frankrige. De diplomatiske Konflikter mellem Frankrige og Preussen begyndte (1867) i Anledning af, at Preussерne fremdeles holdt Forbundsfæstningen Luxemburg besat. Napoleon fordrede, at denne skulde rømmes, og indledede samtidig Underhandlinger med Holland om Hertugdømmet Luxemburgs Erhvervelse for Frankrige. Londonnerkonferensen 1867 besluttede, at Fæstningen skulde sløifes og Territoriet Luxemburg erklæres for neutralt. Dette Nederlag for den franske Politik fremkaldte i Frankrige en bitter Stemning, hvilken end mere øgedes ved Efterretningen om de mellem de syd- og nordtyske Stater afsluttede Angrebs- og Forsvarsforbund. Forholdet mellem de to mægtige Naboer havde antaget en saa spendt Karaktér, at Krigen kun var et Tidsspørgsmaal. Bismarck ønskede den for at samle den tyske Nation under en stor fælles Opgave, og Napoleon ønskede den ogsaa for muligens at styrke sin vaklende Trone. Spørgsmaalet om Prins Leopold af Hohenzollerns Valg til spansk Konge benyttedes derfor af begge Parter som et velkommet Paaskud. Den 15de Juli 1870 erklærede Frankrige den ulykkelige Krig. Bismarck fulgte de seirende tyske Armeér og forstod med sin vanlige Dygtighed at hindre fremmede Magters Indblanding til Frankriges Fordel. 18de Januar 1871 udraabtes Kong Vilhelm i Versailles til tysk Keiser, og 10de Mai s. A. maatte Frankrige ved Freden til Frankfurt afstaa Elsas og tysk Lothringen og betale 5 Milliarder Francs i Krigsomkostninger. Efterat det tyske Riges ydre Bygning saaledes var reist, har Bismarck med Kraft arbeidet paa Befæstelsen af dets indre Enhed og Vext. Navnlig har han med Støtte af Rigsdagens nationalliberale Parti i de sidste Aar ført en hensynsløs Kamp mod det ultramontane og hierarkiske katholske Parti, som vil unddrage Statsmyndigheden den endelige Afgjørelse af de kirkelige Anliggender. Men de bekjendte „Mailove" af 1873 havde neppe svækket den katholske Kirkes Magt i væsentligt Mon, da Bismarck 1879 for at sætte sin økonomiske Politik

igjennem blev nødt til at søge en Udsoning med det klerikale Parti. — Bismarck er en af den nyere Tids mest fremragende Statsmænd. Som en øvet Spiller forstaar han nøiagtig at beregne saavel Modstandernes som sine egne Kræfter; han bøier sig for Omstændighederne eller bøier dem under sig, eftersom det ene eller det andet fører ham til Maalet, og med en urokkelig og hensynsløs, ofte brutal Fasthed iverksætter han den Plan, han engang har fundet hensigtsmæssig. Ting, Forhold, Partier og Personer er for ham kun Redskaber, som han kaster bort, naar han har brugt dem. Til Opnaaelsen af sit Maal: at skabe et stort og stærkt Tyskland, forbandt han sig først med det preussiske Junkerparti mod de frisindede Partier; da han var bleven den ledende Aand i den preussiske Politik, ofrede han sine Junkere og lod den store nationalliberale Strømning, som gik gjennem det tyske Folk, bære hans Værk et Kjæmpeskridt fremad. Og da det tyske Rige var blevet en Kjendsgjerning, værnet af en Million Bajonetter, sprengte han det liberale Parti og kastede sig ind i en voldsom økonomisk og politisk Reaktion. Bismarcks Storhed er, at han har forstaaet at benytte sin Tids og sit Folks store Bevægelser i sin Tjeneste; hans Feil er, at han ikke har forstaaet i Sandhed at stille sig selv i den sande Friheds og Fremskridtets Tjeneste. Bismarck ophøiedes til Greve 1865 og fik efter den preussisk-østerrigske Krig 1866 en Statsdotation, hvorfor han kjøbte Godset Varzin i Pommern, og efter Krigen med Frankrige blev han det tyske Riges Kansler, Fyrste og General i Landeværnet.

Bismark, By i den preussiske Provins Sachsen, med 2,000 Indb.; Familien Bismarcks Stamhus.

Bismer, et Veieredskab med bevægeligt Lod. — Bismerpund = 12 Skaalpund = 24 Mark.

Bisole og **Bimaaner** opstaar nær Solen og Maanen, naar disse Himmellegemer sees bag tynde, lagformige Skyer. De fremkommer ved Lysets Brydning i de fine Snekrystaller, hvoraf de nævnte Skyer bestaar.

Bisonoxe, Oxeslægt med høie, puklede Skuldre, bred hvælvet Pande og en Manke af bløde, krusede Haar. — Den europæiske Bison med kruset, sammenfiltret Haarbedækning, findes nu kun vild i Kaukasus og Lithauen. — Den amerikanske Bison lever i store Flokke paa Nordamerikas Prairier.

Bisp, se Biskop. — Bispedømme, et Distrikt, som i kirkelig Henseende staar under Tilsyn og Ledelse af en Bisp. — Bispestav, Krumstav, en lang oventil krum Stav, som de katholske Bisper fører som Tegn paa sin Hyrdeværdighed.

Bissaoøerne, en portugisisk Øgruppe ved Senegambiens Kyst. Den største af Øerne, Bissao, er befæstet.

Bissen, Herman Vilhelm, Danmarks betydeligste Billedhugger efter Thorvaldsen, f. 1798, d. 1868, fra 1840 Professor ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn. Af hans Værker kan nævnes: et stort Basrelief og 18 kvindelige Statuer paa Kristiansborgs Slot og de 4 store Broncestatuer foran dette, Apollo og Minerva i Kjøbenhavns Universitets Forhal, Seiersgudinden ovenpaa Thorvaldsens Museum, Rytterstatuen af Fredrik den syvende, Statuer af Oehlenschläger, Tordenskjold og Tyge Brahe og flere Nationalmindesmærker over de i den dansk-tyske Krig 1848—50 Faldne (bl. a. „den tapre Landsoldat" i Fredericia), foruden et stort Antal Portrætbyster. Thorvaldsen overdrog ham Udførelsen af Gutenbergs-Støtten i Mainz, ligesom han i sit Testament betroede Bissen at føre Tilsyn med Fuldførelsen af hans ufuldendte Værker. Bissen grundlagde en dansk Billedhuggerskole og har havt stor Indflydelse paa Billedhuggerkunstens Udvikling i Danmark.

Bistritz, By i Siebenbürgen, ved Floden Bistritza, med 7,200 Indb.

Bisværmeren, Sommerfugl af de Skjælvingedes Orden, forekommer i det sydlige Norge. Den har sort, gulringet Bagkrop og glasagtige Vinger.

Bithynien, forhen et Landskab i det nordvestlige Lilleasien ved det Sorte Hav og Marmorahavet, i Øst, Syd og Sydvest omgivet af Paflagonien, Frygien og Mysien. Beboerne tilhørte den trakiske Folkestamme. Grækerne anlagde Kolonier ved Kysten, af hvilke de bethydeligste var Heraklea, Astrakes og Khalkedon. 560 f. Kr. kom Landet under Lydien, 548 under Persien og 334 under Makedonien. Mellem 300—75 f. Kr. var det et selvstændigt Kongerige med Nikomedia som Hovedstad; derefter blev det en romersk Provins. I det 11te Aarh. var Bithynien en Tid i Seldsjukernes Besiddelse og blev i det 14de Aarh. erobret af Osmannerne, hvorefter Prusa (Brussa) indtil 1453 var Hovedstad i det osmanniske Rige.

Bitihorn, Fjeld ved Indsjøen Bygdin, i Jotunheimen, 5,020 Fod høit.

Bitlis, By i tyrkisk Armenien, ved Floden Bitlis, med 30,000 Indb.

Bitonto, By i Provinsen Bari i Italien, med 25,000 Indb. Her seirede 25de Mai 1734 Spanierne under Montemar over Østerrigerne under Visconti.

Bitre Midler, Lægemidler, som paa Grund af sin bitre Smag og den Mængde Bitterstof, de indeholder, i høi Grad befordrer Fordøielsen.

Bittalsfjeldene, Fjeldgruppe i Vinje i Thelemarken, 4,200 Fod høi.

Bitterjord, se Talkjord.

Bittermandelolie eller **Benzaldehyd** opstaar ved Oxydation af Benzylalkohol med Salpetersyre. Man faar Stoffet lettere ved at destillere bitre Mandler, der er rensede for sin fede Olie, med Vand. Den i Handelen forekommende raa Bittermandelolie indeholder Blaasyre. For at befri den for denne, ryster man den med en Opløsning af Ferrochlorid og Calciumhydroxyd. Den saaledes rensede Bittermandelolie er en farveløs, olieagtig, ikke giftig Vædske, der koger ved 180°. Den lugter behagelig. Udsat for Luften gaar den over i Benzolsyre.

Bittermandelvand, en klar, farveløs Vædske, som fremkommer ved Distilation af bitre Mandler med Vand; indeholder Bittermandelolie og lidt Blaasyre og anvendes som Lægemiddel.

Bitterſalt eller **engelsk Salt**, svovlsur Magnesia.

Bitumen, Betegnelse for de i Naturen forekommende Stoffer, som har en tjæreagtig Lugt (Nafta, Jordolie, Asfalt etc.). — Stoffer, gjennemtrængte af Bitumen, kaldes bituminøse.

Bitzius, Albert, schweisisk Forfatter, f. 1797, d. 1854, skrev under Navnet Jeremias Gotthilf

Fortællinger fra Folkelivet, hvilke udmærker sig ved et djervt Humor og streng Sædelighed. Hans samlede Skrifter (24 Bind) udkom 1861 i andet Oplag.

Bitæer, hos Svinet og enkelte Drøvtyggere to smaa Tæer, som sidder bag de to store og bidrager til at hindre Dyret fra at synke ned i blød Grund. De naar ikke Jorden.

Bivouak (udt. Bivuak), Soldaterleir under aaben Himmel. Tropper bivouakere eller ligger i Bivouak istedenfor at slaa Teltleir, naar de enten paa Grund af Fiendens Nærhed eller andre Omstændigheder maa holde sig færdige til øieblikkelig Opstilling. Kan det forudsees, at de i længere Tid vil blive liggende i Bivouak, istandbringes Hytter af Jord eller Grene.

Bixio, Girolamo Nino, italiensk General, f. 1821, d. 1873 paa Sumatra, var 1848—49 Garibaldis Generalstabsofficer under Forsvaret af Rom og Venezia, førte 1859 som Major en Bataljon Alpejægere, deltog 1860 i Expeditionen til Marsala, udnævntes 1862 til Generalløitnant i den italienske Hær og dækkede med sin Division Tilbagetoget under Slaget ved Custozza 1866.

Bizar, besynderlig, selsom, forunderlig.

Biædere, pragtfulde Fugle af Skrigefuglenes Orden, der har hjemme i den gamle Verdens varme Lande. De ernærer sig af Bier, Humler og Hvepse, som de snapper i Flugten. Herhen hører den europæiske Biæder.

Bjarke, Bødvar, efter Sagnet en Nordmand ved Rolv Krakes Hof, den ypperste af Kongens 12 Kjæmper og gift med hans Søster Rude. Da Hjørvard, egget af sin Hustru Skuld, Kongens Søster, om Natten overfaldt Rolv og hans Mænd med stor Overmagt, kvad Bjarke og Hjalte det i Oldtiden saa berømte Bjarkemaal, med hvilket Tormod Kolbrunarskald ogsaa vækkede Olav den hellige og hans Hær før Slaget ved Stiklestad. Rolv og hans Mænd blev overmandede efter en tapper Modstand. Bjarke lagdes i samme Haug som Kongen.

Bjarkø, nu **Bjerkø**, en liden Ø i Sands Prestegjeld, Tromsø Amt, bekjendt som Tore Hunds og flere historisk bekjendte Høvdingers Bosted. Den har flere Oldtidsminder.

Bjarkøretten var Navnet paa en Samling af Retsregler og Vedtægter, der fulgtes i Middelalderens norske Byer, indtil Magnus Lagabøters Lovgivning satte den nyere Bylov isteden. Kun Brudstykker deraf haves endnu i Behold. Hvorfra Navnet skriver sig, er ikke ganske sikkert; men der er Grund til at antage, at det oprindelig saavel i Norge som i Sverige og Danmark har betegnet en Handels- og Sjøret, der gjaldt i Kjøbefærder og paa Markedspladse, hvor Landbefolkningen i kortvarige Handelsstevner traf sammen med de fremmede Kjøbmænd, samt ved de store Fiskerier.

Bjarkøætten, en Sidegren af Arnmødlingeætten (s. d.), nedstammede fra Jon Arnessøn, som ægtede Tore Hunds Sønnedatter Ragnhild og med hende arvede Bjarkø i Haalogaland. Paa Grund af sin Rigdom, Magt og Anseelse spillede Bjarkøætten en vigtig Rolle i Norges ældre Historie. Erling i Bjarkø var en af de fornemste Lendermænd under Haakon Haakonssøn. Hans Søn Bjarne blev ved sit Giftermaal med Margrete Nikolausdatter paa Giske Norges rigeste og mægtigste Mand paa sin Tid. Han var et virksomt Medlem af Formynderstyrelsen under Erik Magnussøns Mindreaarighed, og sendtes i flere vigtige Ærender til Udlandet, (saaledes 1281, 1286 og 1312 til Skotland, 1289 til England, 1295 og 1309 til Danmark). Han døde 1313 og efterlod sig en Sønnedatter, som fik Giske. Bjarkø arvedes af hans Broder Vidkunn, hvis Søn Erling igjen forenede Bjarkø- og Giskegodset. 1323 blev han udnævnt til Rigsforstander under Magnus Smeks Mindreaarighed og førte indtil 1333 Titelen Drottsete (dansk Drost). Han døde 1355. Erlings eneste Datter og Arving Ingeborg ægtede Ridderen Sigurd Havtorssøn, som var en Dattersøn af Kong Haakon Magnussøn. Fra dem nedstammede mange mægtige Høvdingeætter baade i Norge og Sverige i det 15de og 16de Aarh.

Bjarmeland omtales ofte i de gamle norske historiske Sagaer som et Land, der tidt besøgtes af Nordmændene, og hvorfra de hentede forskjellige Varer, navnlig Pelsverk. Det laa i Øst for Finmarken ved Kysten af det Hvide Hav. Sandsynligvis indbefatter Benævnelsen Bjarmeland Strækningen fra Finland øst til Ural. Dets Beboere kaldtes Bjarmer.

Bjelaja, Flod i Rusland, udspringer i Guvernementet Orenburg og falder i Kama; 130 Mil lang.

Bjela-Zerkow, By i det russiske Guvernement Kjew, med 8,000 Indb.

Bjelew, By i det russiske Guvernement Kjew, ved Floden Oka, med 9,000 Indb.

Bjelgorod, By i det russiske Guvernement Kursk, ved Floden Donetz, med 16,000 Indb.

Bjelke, en nu uddød dansk og norsk Adelsæt, der nedstammede fra Jens Tilluffsen Bjelke, som ca. 1550 blev gift med Lucie Nilsdatter, Datter af Fru Inger til Austraat, og ved dette Ægteskab arvede Austraats Godser. Hans Sønnesøn og Ættens mest bekjendte Medlem Jens Agessøn Bjelke, f. 1580, d. 1659, var fra 1614 til sin Død Norges Riges Kansler og 1633—41 Lensherre i Bergenhus Len og 1641—46 i Stavangers. Han besad store juridiske Kundskaber og har skrevet Fortolkninger af Kristian den fjerdes norske Lov. Jens Bjelke var Norges største Eiendomsbesidder paa sin Tid. Foruden Austraat besad han Storfosen og Tøndal i Fosen, Holden og Kanestrøm paa Nordmøre, Hatteberg og Mel i Søndhordland, Veden, Herrebroden, Evje, Sande, Kjølberg og Ellinggaard i Smaalenene, Hovinsholm og Skridshol paa Hedemarken og Tøien ved Kristiania. Hans ældste Søn Ove Bjelke, f. 1604, d. 1674, efterfulgte Faderen som Rigskansler 1659 og var 1648—63 Befalingsmand paa Bergenhus, hvorefter han blev Stiftamtmand i Trondhjem. En anden Søn, Henrik Bjelke, f. 1615, d. 1683 som Admiral og Præsident i Admiralitetskollegiet, udmærkede sig i Krigene mod Sverige og havde en Tid Sæde i det danske Rigsraad. — Fredrik Holger Rudolf Bjelke, f. 1810, d. 1855, var en af Danmarks dygtigste Diplomater i dette Aarh.

Bjelke, svensk Adelsæt, af hvilken flere Medlemmer har spillet en fremtrædende Rolle i Sveriges Historie. Den nedstammer fra en Bengt Jonsson, som levede i det 13de Aarh., men antog først i det 16de Aarh. Slægtsnavnet Bjelke. —

Nils Turesson Bjelke blev Rigets Drottsete 1344, stillede sig under Striden mellem Kong Magnus og dennes Søn Erik paa den sidstes Side, var senere med at indkalde Albrecht af Mecklenburg og faldt 1364 ved Åbo. — Ture Turesson Bjelke, d. 1488, var Karl Knutssons Svoger, men sluttede sig til Kristiern den første, forsvarede 1464 med stor Tapperhed Stockholms Slot mod Karl Knutsson og kjæmpede i Slaget ved Brunkeberg 1471 paa dansk Side. — Gunilla Bjelke, f. 1568, d. 1597, blev 1585 gift med Kong Johan den tredie, paa hvem hun havde en meget gavnlig Indflydelse. — Hogenskild Bjelke, f. 1538, blev 1569 Friherre og understøttede ihærdig Bestræbelserne efter at forøge Adelens Indflydelse og Magt, hørte til Sigismunds Parti, hvorfor han 1605 blev anklaget og henrettet. — Hans Broder Klas Bjelke, f. 1544, d. 1623, var Sveriges rigeste Mand paa sin Tid og havde som Svoger af Kong Johan den tredie stor Indflydelse. — Ture Bjelke, de to foregaaendes Broder, f. 1547, blev 1586 Rigsraad, flygtede 1598 til Kong Sigismund i Polen, udleveredes efter Slaget ved Stångebro til Hertug Karl og henrettedes 1600. — Sten Bjelke, d. 1638, blev 1633 Generalguvernør i Pommern og tillige Rigsraad og fik 1636 den øverste Ledelse af Forhandlingerne i Tyskland. — Hans Fætter Sten Bjelke, f. 1624, d. 1684, udnævntes 1657 til Admiral og Rigsraad og 1672 til Rigsskatmester. — Sidstnævntes Broderson Nils Bjelke, f. 1644, udmærkede sig i den skaanske Krig, udnævntes 1678 til Generalløitnant, var 1679—82 svensk Assending i Paris, deltog 1685 med glimrende Tapperhed i den tyske Keisers Krig mod Tyrkerne, blev 1687 Generalguvernør i Estland og senere ogsaa i Pommern og 1690 Feltmarskal. Han paadrog sig imidlertid Karl den tolvtes Uvillie og blev 1705 for Forræderi og Underslæb fradømt Liv, Ære og Gods. Han benaadedes for Livsstraffen og gjengaves efter Karls Tilbagekomst fra Tyrkiet 1715 Æren og fik kort efter ogsaa sin Frihed tilbage; død 1716. — Hans Søn Ture Gabriel Bjelke, f. 1684, d. 1763, delte trofast Karl den tolvtes Skjebne under dennes Ophold i Tyrkiet, deltog 1718 i Toget mod Norge og udnævntes 1719 til Generalmajor. — Ture Johan Bjelke, f. 1742, deltog i Sammensværgelsen mod Gustav den tredie og dræbte sig selv ved Gift 1792. — Axel Gabriel Bjelke, Grev, f. 1800, d. 1877, stiftede 1832 den svenske Kunstforening. Sine værdifulde og usædvanlig righoldige Kunstsamlinger testamenterede han til Staten.

Bjelland, Præstegjeld i Lister og Mandals Amt, bestaar af Sognene Bjelland, Grinnem og Finsland.

Bjelopolje, By i det russiske Guvernement Charkow, med 12,000 Indb.

Bjelostok, se Bialystok.

Bjerg kaldes en større Forhøining, nogle hundre Fod og derover, naar den stiger rask tilveirs og bestaar af Klippe. Ethvert Bjerg bestaar af tre Dele: Foden, den nederste Del eller Omkredsen paa det laveste Sted, Toppen eller det øverste Punkt, og Mellempartiet, som dannes af Siderne eller Skraaningerne. Oppe paa og mellem Bjergene findes tildels enkelte Sletter, undertiden af stor Udstrækning, hvilke da faar Navn af Høisletter (plateaus). Fordybningerne mellem Bjergene kaldes Dale; gaar de omtrent parallelt med Bjergkjedens Hovedretning, benævnes de Længdedale, og gjennemskjærer de Hovedretningen eller løber ud til Siderne, Tværdale. Er Dalene trange og har bratte Vægge, kaldes de Kløfter eller Slug. Bjergenes Form, Høide og Udstrækning er høist forskjellig. Høiden kan gaa op til 27,000 Fod over Havet (Mount Everest paa Himalaya). Sjelden hæver dog høie Bjerge sig umiddelbart fra Sletten til sin største Høide, men fordetmeste i flere Affatser. En for sig bestaaende Sammenstilling af høie Bjerge, fra hvilken mindre Bjerge løber ud til Siderne eller kun er lidet fjernede fra den, medens de kan have sine særskilte Navne, kaldes et Bjergsystem, og en fortløbende Række af omtrent lige høie Bjerge, hvis Toppe hist og her rager op, en Bjergkjede. Den Hovedlinie, som bestemmer Bjergkjedens Retning og Længde, kaldes Bjergkam eller Bjergryg. Fra Hovedkammen strækker sig ofte mindre Bjergrygge til Siderne, hvilke da faar Navn af Grene og Arme.

Bjergblaat, en blaa Farve, som tilberedes af fint pulveriseret Kobberlasur (basisk Kobberkarbonat) og anvendes som Malerfarve.

Bjergprædiken kaldes en Tale, som Jesus holdt paa et Bjerg i Galilæa i Nærheden af Thabor (Matth. 5 og 7 Kap., Luk. 6, 20 ff.)

Bjerkén, Pehr af, fremragende svensk Læge, f. 1765, d. 1818, udmærkede sig under den finske Krig 1808—9 ved sin menneskekjærlige Opofrelse, sin Dygtighed og sit ubetvingelige Mod. I „Döbeln vid Jutas“ lader Runeberg Döbeln sige:

„Två ting dock lärt mig akta läkarns yrke:
Min bräckta panna och min vän Bjerkén.“

Bjerknes, Carl Anton, Professor ved Kristiania Universitet, f. i Kristiania 1825, blev Student 1844, tog 1848 mineralogisk Embedseksamen, hvorpaa han i flere Aar var ansat i en underordnet Betjentstilling ved Kongsberg Sølverk. Senere var han Adjunkt ved Kongsberg Middelskole, blev 1854 Universitetsstipendiat i Mathematik og udnævntes 1863 til Professor. Som Stipendiat foretog han 1855—57 en Reise til Tyskland og Frankrige og studerede derunder i Göttingen, under Dirichlets Veiledning, de netop dengang begyndende Grene af Hydrodynamiken, hvilken senere er bleven hans Hovedfag. Løsningen af visse Problemer vedrørende samtidige Bevægelser og Volumændringer af Legemer i en usammentrykkelig Vædske bragte ham i 1868 til det, allerede gjennem Observationer fra Studieopholdet i Tyskland tildels formodede Resultat, at de saaledes frembragte Trykforandringer og Trykuligheder vilde betinge en „apparent Kraftvirksomhed“, som i de væsentligste Punkter var analog med Kraftvirksomheden i Naturen. Et videre Fremskridt blev gjort i Sommeren 1875. Han fandt, at om de indsænkede Legemer udførte svingende Bevægelser (Pulsationer eller Oscillationer), der foregaar i de samme Perioder, saa vilde lignende Tiltrækninger og Frastødninger fremkomme som mellem elektriske eller magnetiske Legemer, og selv Dreininger skulde kunne opstaa tilsvarende til dem, som iagttages ved Magneters gjensidige Indvirkninger i visse Stillinger. Analogien skulde være fuldstændig, kun at Fænomenerne i alle Tilfælde vilde blive modsatte de elektriske og magnetiske. Disse ad den

mathematiske Deduktions Vei udledede Resultater, betegnende hvad han har benævnt en „omvendt Magnetisme", eller senere med større Fuldstændighed, en „Hydroelektricitet" og en „Hydromagnetisme", har han i de følgende Aar forsøgt at erholde bekræftede gjennem fysiske Forsøg. I Begyndelsen af 1879 er dette sluttelig lykkedes for alle Hovedtilfældes Vedkommende, og Resultaterne er foreløbig blevne meddelte i et Par kortfattede Artikler i Comptes-Rendus, ligesom Rækken af Experimenter til forskjellige Tider har været forevist ved Videnskabsselskabets Møder i Kristiania. En Udsigt over tidligere Arbeider, hængende sammen med de nævnte, har han givet i 5 Artikler fra 1877, der ligeledes er indførte i det franske Akademis Forhandlinger.

Bjerregaard, Henrik Anker, norsk Jurist og Digter, er født 1792 i Ringsaker paa Hedemarken. Ved Norges Adskillelse fra Danmark 1814 befandt han sig i Danmark. Han besluttede at reise hjem til Norge, og i Følge med et Par Venner tog han i en aaben Baad den da sædvanlige Vei fra Jylland over til Norge. Under den norske Kyst blev Vennerne opbragte af en svensk Fregat og førte som Fanger til Göteborg, hvor de kastedes i et haardt Fængsel. Efter Konventionen til Moss blev de under militær Bevogtning sendte til Fredrikshald og atter indesperrede, af Stedets svenske Kommandant, da de negtede at aflægge Troskabsed til den svenske Konge. Efter flere forgjeves Forsøg paa at bevæge dem til at aflægge Eden slap man dem endelig fri. Bjerregaard tog juridisk Embedseksamen 1815, udnævntes til Højesteretsadvokat 1819, til Protokolsekretær i Højesteret 1827, til Assessor i Akershus Stiftsoverret 1830 og til Assessor i Højesteret 1838. Han var en ansat juridisk Embedsmand og paa Grund af sin Elskværdighed, sit Humor og sin godmodige Vittighed en meget søgt Selskabsmand. Det er imidlertid som Digter, han har fæstet sit Navn til Norges begyndende Udvikling som fri Stat. Bjerregaard og hans to Venner, Mauritz Kristoffer Hansen og Konrad Nikolai Schwach, danner det første Kuld af norske Digtere, som optog nationale Emner til poetisk Behandling. Vistnok formaaede ingen af dem at grundlægge en virkelig national Poesi; men de gjorde en Begyndelse. Bjerregaard er den af dem, hvis Navn længst har bevaret sig. Dette skyldes væsentlig to af hans Arbeider, den kronede norske Nationalsang, „Sønner af Norge, det ældgamle Rige" (1820) og det nationale Syngespil „Fjeldeventyret" (1824). Efter mere end 50 Aars Forløb hører dette Stykke endnu til vor Scenes faste Repertoire, hvilket vistnok for en Del ogsaa skyldes Valdemar Thranes fortrinlige Musik. Foruden flere Arbeider, spredte i forskjellige Blade og Tidsskrifter, udgav Bjerregaard 1829—30 „Blandede Digtninger", som i det hele taget i poetisk Henseende er meget svage. Desuden var han en frugtbar Medarbeider i Samtidens liberale Presse. Bjerregaards Begavelse, varme Fædrelandssind og den Betydning, han har for vor Literatur, vil altid sikre ham en Plads blandt Norges fortjente Mænd. Han døde 7de April 1842.

Bjoreia, Elv i Søndre Bergenhus Amt, løber ud fra Tinhølen-Sjø og falder i Eidfjord, Ulviks Præstegjeld; 5 Mil lang. Et Stykke ovenfor sit Udløb i Havet danner den det prægtige Vandfald Vøringsfossen.

Bjugn, Præstegjeld i Søndre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Bjugn, Næs og Skjørn.

Björkö, en liden Ø i Mälaren i Sverige, med mange Fortidsminder. 1872 gjordes her et rigt Fund af Armringe, østerlandske Mynter m. m. fra den yngre Jernalder. Der findes over 2,000 Gravhøie, hvoraf de fleste indeholder brændte Lig. 1876 fandtes et Gravfelt med Grave for ubrændte Lig.

Bjørling, Carl Olof, svensk Biskop, f. 1804, har foruden flere mindre Skrifter om forskjellige Skole- og Kirkespørgsmaal udgivet „Den kristliga dogmatiken enligt lutherska kyrkans bekännelseskrifter" (1866—75), et betydeligt Arbeide, der har vakt fortjent Opmærksomhed ogsaa udenfor Sverige. — Emanuel Gabriel Björling, fremragende svensk Skolemand, f. 1808, d. 1872 som Lektor i Mathematik ved Vesteraas Gymnasium, udgav talrige mathematisk-videnskabelige Afhandlinger og flere Lærebøger i dette Fag, af hvilke navnlig hans „Algebra", som 1875 udkom i 9de Oplag, virkede reformerende paa den mathematiske Undervisning i Sverige.

Bjørn, en Rovdyrslægt, der udmærker sig ved sin stærkbyggede, plumpe Krop, brede Pande, spidse Snude, smaa Øren og Øine og grove, tykke Haarbedækning (Pels). Fodsaalerne er nøgne og hviler paa Jorden i sin fulde Længde. Kløerne er store og krumme, For- og Hjørnetænderne som hos andre Rovdyr; men i Kindtænderne er det knusende Parti stærkt udviklet. Bjørnen forekommer over hele Europa, Asien og Amerika og opholder sig helst i tykke Skove paa Bjergene. Af Landbjørne udmærker sig den brune Bjørn, den sorte Bjørn, ogsaa kaldet Baribalen, som er glinsende sort og forekommer i Amerika, den graa Bjørn, der ansees som den farligste, Thibetbjørnen, som findes i Kina og Japan, den malayiske Bjørn og Læbebjørnen; den sidste har meget bevægelige Læber og nærer sig af Plantestoffer, Myrer og Termiter. Den brune Bjørn findes i alle Asiens Skove, tidligere ogsaa i alle Europas, men er nu udryddet paa de fleste Steder i Sydeuropa. Den lever især af Frugter og Bær; men har den engang faaet Smag paa Kjød, foretrækker den dette fremfor alt andet og kan da blive meget farlig for Husdyrene og, naar den er saaret, ogsaa for Mennesker. Den klatrer godt, og Ungerne flygter ofte op i Træer. Om Vinteren ligger den i Dvale i en Hule eller Fordybning i Jorden (Bjørnehi) og tager da ingen Føde til sig. Bjørnen er et godmodigt Dyr, naar den ikke tirres. Foruden Pelsen benyttes ogsaa Kjødet, Senerne og Tarmene. — Isbjørnen eller Polarbjørnen, ogsaa kaldet Hvidbjørnen, adskiller sig fra Landbjørnen ved sin lange Hals, sin tætte, hvide Pels og ved at Fodsaalerne er klædte med Dækhaar. Den lever paa Spitsbergen, Grønland, Sibiriens Kyster og i det nordøstlige Amerika. Fisk, Sælhunde og Aadsler udgjør dens vigtigste Næringsmidler. Det er sandsynligt, at Isbjørnen ikke sover nogen Vintersøvn. Sine Unger føder Hunnen om Vinteren i Sneen. Fedtet, Kjødet og Skindet er meget værdifulde. — Hunbjørnen kaldes paa Norsk Bingse eller Binne.

Bjørn, store og lille, to Stjernebilleder paa den nordlige Himmel, hvilke i Norge altid er circum-

polare, d. e. de gaar aldrig ned under Horisonten. Den store Bjørn eller Karlsvognen, et af de mest fremtrædende Stjernebilleder, bestaar af en Samling af 203 Fixstjerner, som alle kan sees med det blotte Øie. Af disse danner de 7 største (4 i en Firkant og 3 i en lidt buet Linie) den store Vogn. Den lille Bjørn bestaar af 54 Stjerner, af hvilke de 7 største danner den lille Vogn. Stjernen i det yderste af Vognstangen staar kun $1^1/_2{}^0$ fra Polen og kaldes derfor Polarstjernen.

Bjørn, et hos de gamle Nordboer meget brugeligt Mandsnavn, undertiden sammensat med andre Ord, f. Ex. Steinbjørn. Bjørn Farmand (d. e. Kjøbmand), Harald haarfagers Søn, Konge paa Vestfold, en spag og fredsæl Mand, boede paa Kongsgaarden Sæheim ved Tunsberg; han dræbtes 927 af sin Broder Erik Blodøxe. — Bjørn Stallare var en af Kong Olav den helliges mest betroede Mænd. Da Olav 1021 maatte forlade Norge, lod Bjørn sig friste af Danskekongen Knut den stores Guld og Løfter. Men han angrede snart, at han havde sveget sin Herre, og drog derfor til Olav i Rusland, fik hans Tilgivelse og fulgte ham tilbage til Norge, hvor han faldt 1030 for Thore Hunds Haand, idet han stred ved Kongens Side paa Stiklestad. — Bjørn, Fridtjovs Fostbroder og Kampfælle. — Bjørn Jernside, en navnkundig Viking i Begyndelsen af det 9de Aarh., Søn af Ragnar Lodbrok, hevnede sin Faders Død i England og blev derefter Konge i Sverige. I Spidsen for sine Vikinger herjede han det sydlige og vestlige Europas Kyster.

Bjørneborg, Sjøstad i Finland, i Aabo Län, ved Floden Kumos Udløb i den Botniske Bugt; 7,000 Indb.

Bjørneborgernes March, en Soldatermarch, der har faaet sit Navn af det under den finske Krig 1808—9 for sin glimrende Tapperhed bekjendte Bjørneborgs Regiment. Melodien stammer efter al Sandsynlighed oprindelig fra Frankrige. Under de napoleonske Krige var den almindelig kjendt i den russiske Armé.

Bjørnefjord, en 4 Mil lang og 2 Mil bred Fjord mellem Tysnæs og Os Prestegjelde i Søndre Bergenhus Amt.

Bjørnesjø, Store, en ikke ubetydelig Indsjø i den nordligste Del af Britisk Nordamerika, 36 Mil lang og 15—30 Mil bred.

Bjørnsholm, Herregaard i Nærheden af Løgstør ved Limfjorden i Jylland; forhen det berømte Cistercienserkloster Vitskøl, som 1158 blev stiftet af Valdemar den store.

Bjørnsjø, et Vand i Nordmarken, ca. 2 Mil nord for Kristiania, ofte nævnt i Asbjørnsens „Huldreeventyr og Folkesagn".

Bjørnson, Bjørnstjerne, er født 8de December 1832 i Kvikne i Østerdalen. 6 Aar gammel kom han til Næsset i Romsdalen, da hans Fader 1838 blev Sognepræst der. Denne Egns storartede og skjønne Natur og bevægede Folkeliv fæstede tidlig sine Billeder i hans modtagelige Sjel. Turvis gik han paa Molde lærde Skole, hvor han organiserede alle Slags Foreninger og snart blev Leder for hele Skolens Ungdom. Han befattede sig ikke synderlig med Skolefagene, men læste alt, hvad han kunde overkomme af Historie og Digtning, saaledes Asbjørnsens Eventyr, de norske Kongesagaer, Ingemanns og Marryats Romaner og senere ogsaa egentlige Digte. Det første Digt, han læste, var Wergelands „Den engelske Lods", hvilket han omtrent lærte udenad. Derefter kom Turen til Wergelands øvrige Verker. I 17—18aars Alderen reiste han til Kristiania for at læse videre, medens Artiumsstudiet var ham en Bisag. Som Elev paa Heltbergs Skole gjennempløiede han Øhlenschlæger, Welhaven, Heiberg, Landstads Folkeviser og noget senere Goldschmidt, hvis Friheds-sans, oppositionelle Stilling og fine Jagttagelsesevne særlig tiltalte ham. Goldschmidt har tildels stemt hans Stil. Han kom i et Forhold til flere senere bekjendte Mænd, saaledes Aasmund Vinje, Jonas Lie og senere Ernst Sars, medens han kun „gik og saa paa Henrik Ibsen", der var hans Skolekammerat. I to Aar var han Vinjes fortroligste Ven, trods den Forskjel i Alder, der var mellem dem. Vinje, der jevnlig benyttede ham som Sekretær under sin Korrespondentvirksomhed, virkede befrugtende og modnende paa den vordende Digter, som til Gjengjeld meddelte sin Lærer noget af sit umiddelbare Initiativ. Dette Forhold ophørte, da „Mellem Slagene" udkom. Da Ernst Sars kom til Kristiania, sluttede Bjørnson sig nær til ham. De udgjorde sammen med flere begavede Kammerater et Ungdomslag, hvor literære og andre almene Spørgsmaal blev drøftede med Ungdommens Overmod og Ungdommens Tro. Bjørnson interesserede sig dengang som senere meget for alt, hvad der rørte sig om ham; et Udslag af denne Almensans var det, at han saa smaat begyndte at befatte sig med Politik, dog ikke direkte, men bag sin begavede Onkel, som var Formand i Haandverkerforeningen. Imidlertid skrev han i Hemmelighed Dramaet „Valborg"; det blev antaget, og Theatrets danske Direktør, Borregaard, ytrede til den ungdommelige Forfatter: „De er det største Talent, jeg har mødt, siden jeg kom til Norge." Men da Bjørnson havde faaet sin Forfatterbillet og derved bedre Anledning til at studere Scenens og Dramatikens Kunst, tog han selv sit Stykke tilbage i Erkjendelse af, at det var umodent. Et Par Skuespil til, som han ligeledes skrev i Hemmelighed, henlagde han uden at indlevere dem. Det daværende danske Theater indtog i kunstnerisk Henseende en meget høi Rang. Repertoiret, som var valgt med megen Omhu, var i særlig Grad stikket til at øve en forædlende og opdragende Magt. Flere af Skuespillerne var meget betydelige Kunstnere, og Holbergs og Øhlenschlægers Stykker samt Scribes borgerlige Dramaer blev spillede med en Sandhed, et ægte kunstnerisk Liv og et Samspil, hvortil man hos os sjelden har set Mage. Af Skuespillerne øvede navnlig Jørgensen stor Indflydelse paa Bjørnson ved den Personlighedsfylde, denne begavede Kunstner forstod at lægge i sine Karakterer. Da Bjørnson 1852 var bleven Student, reiste han, efter at have levet et stærkt Ungdomsliv blandt Kammerater, hjem et Aar. I dette Aar saa han Folkelivet med opladte og mere modnede Øine. Han levede med i Folkets Liv og digtede Viser, som ofte blev lærte udenad og sungne. Da han var kommen tilbage til Kristiania, sparsomt udrustet med Penge fra Hjemmet, medens han netop havde en stærk Trang til at leve med overalt, erklærede han sin Fader, at han fra nu af vilde staa paa egne Ben. Han begyndte da at skrive Kritiker og Theateranmeldelser, først for „Morgenbladet", senere for „Krydseren" og saa atter

for „Morgenbladet". Kritikeren levede her personlig med sit Stof og var derfor uretfærdig paa de Omraader, hvor han selv holdt paa at voxe op som Digter. Imidlertid læste han Heiberg, Sibbern, Kierkegaard og senere Grundtvig. De moderne europæiske filosofiske og sociale Anskuelser var dengang omtrent ukjendte ved Norges Universitet. Fagdygtigheden ved dette var stor, men forøvrigt var Aandslivet som afstængt; her var ingen europæisk Bevidsthed. Som Følge heraf kom heller ikke Bjørnson dengang, medens han stod i sin første Udvikling, i Berørelse med den nyere Tids filosofiske og sociale Anskuelser. Imidlertid fortsatte han sin Virksomhed som Theateranmelder. Hans Kritiker vakte megen Opsigt; man saa, at han var Digter, og nogle af hans Velyndere sammenstjød en liden Sum, saa han kunde reise hjem til sine Forældre for i Ro at skrive et Stykke. Han begyndte paa „De Nygifte", henlagde det og optog Emnet først 10 Aar senere. Han følte selv, at han endnu savnede tilstrækkelig Modenhed. Den Begeistring og Poesi, han eiede, strømmede ud i lyriske Digte og i Taler. I Striden mellem det danske og det norske Theater stillede han sig paa et maadeholdent Standpunkt: han vilde ikke som de mest vidtgaaende begynde en norsk Scene med udelukkende nye og uøvede norske Kræfter; men han vilde beholde de danske Skuespillere, man havde, forat de kunde opdrage norske. Imidlertid gik det med større og større Klarhed op for ham, at han skulde skrive Bondefortællinger, hvilket han ansaa for en meget let Sag. Han havde dengang ikke læst Auerbach. Hvad der fra først af skabte ham som Digter var, at hans Liv, Læsning og Anlæg havde medført, at han saa Bonden i Sagaens Lys og Sagaen i Bondens Lys. I „Illustreret Folkeblad" skrev han anonymt Fortællingerne „Aanun", „Ole Stormoen", og „En munter Mand", Spiren til „Arne". Deltagelsen i Studentertoget til Upsala 1856, hvortil „Morgenbladet" ekviperede og udrustede ham som dets Korrespondent, var af afgjørende Betydning for hans Udvikling. Efter Upsalatoget brød han overtvert med Forholdene her og reiste til Kjøbenhavn uden en Skilling i Lommen. Han tog først en liden Tur til Hjemmet, hvor han paa 14 Dage undfangede, skrev og renskrev „Mellem Slagene". Dette Stykke blev forkastet af Direktøren for det kongelige Theater i Kjøbenhavn, J. L. Heiberg; men det skaffede sin Forfatter en udvalgt Omgangskreds dernede, hvor dengang kun faa i ham saa den vordende Digter, medens han for de fleste nærmest var et interessant bizart norsk Naturfænomen. I Kjøbenhavn fortsatte han sine anonyme Fortællinger til det ovenfor nævnte Blad og skrev samtidig den første Del af „Synnøve Solbakken" og Begyndelsen af „Halte-Hulda". Til det danske „Fædrelandet" leverede han Fortællingen „Trond", som han selv kaldte „Min første Fortælling" i Bevidstheden om, at nu skulde han for Alvor begynde. Imidlertid læste han Tieck og de andre tyske Romantikere samt Goethe og Schiller. Efterat Bjørnson Sommeren 1857 var vendt tilbage til Norge, skrev han Synnøve færdig. Den udkom 1ste Oktober samme Aar som Bog paa Johan Dahls Forlag og vakte almindelig og fortjent Beundring. „Mellem Slagene" blev antaget til Opførelse paa Kristiania Theater. Paa Grund af sin Ulighed med de historiske Skuespil, man tidligere havde været vant til at se her, slog dette Stykke Publikum først med Overraskelse, men rev det tilslut fuldstændig med. Den unge Digter, som ved disse to Arbeider var bleven bekjendt, modtog Høsten 1857 Ole Bulls Anmodning om at overtage Ledelsen af hans Theater i Bergen, hvilket var i fuldstændig Opløsningstilstand. Bergen, hvor Nationalfølelsen var klarere og stærkere end i Kristiania, var netop en Jordbund for Bjørnsons nationale Digterliv. Sammen med Ole Bull levede han derborte et Aandens Herreliv, som hører til hans lyseste Minder. Under sit Ophold i Bergen udgav han 1858 „Arne„ og „Halte-Hulda" og overtog Ledelsen af „Bergensposten". Som Redaktør reiste han en stærk Opposition mod de dengang spirende amalgamistiske Planer, der havde vundet ikke faa af de mere betydende Mænd for sig. Bjørnson havde en ikke ringe Del i, at Bergens 4 Repræsentanter, som havde stemt for en nærmere Toldforbindelse mellem Norge og Sverige, ikke blev gjenvalgte til Storthinget 1860. Paa denne politiske Debut blev han 1859 Redaktør af „Aftenbladet" i Kristiania. Han overtog Redaktionen for at have en Stilling og noget at leve af; thi at være Digter og intet andet faldt ham dengang ikke ind. I den bekjendte ligesaa heftige som alvorlige „Statholderstrid" optraadte Bjørnson som kraftig Talsmand for Norges Ret. Men hans politiske Standpunkt blev anset for at være for farligt; der blev taget Rev i Seilene, og han udtraadte af Bladets Redaktion. Han blev beskyldt for at være Svenskehader, og der reistes en voldsom og tildels raa Opinion mod ham. Nedstemt over det politiske Misgreb, som efter hans Mening blev begaaet, og over den Miskjendelse, hvorfor han blev Gjenstand, reiste han 1860 til Kjøbenhavn, hvor han udgav „Smaastykker". Efter et halvt Aars Ophold i Danmark tog han med Familie gjennem Tyskland til Rom, hvor han skrev „Kong Sverre" og den storslagne dramatiske Trilogi „Sigurd Slembe". Paa Tilbageveien boede han en Sommer i Tyrol, studerede dramatisk Kunst ved Münchens og Dresdens ypperlige Theatre og kom Vaaren 1862, efter et Par Maaneders Ophold i Frankrige, tilbage til Norge. Under den dansk-tyske Krig 1864 tog han Ordet for, at Norge og Sverige skulde hjelpe Danmark. 1865—67 var han Direktør for Kristiania Theater, hvilken Stilling han frivillig fratraadte. Paa Grund af Uenighed med Direktionen om Instrux for Theatrets Direktør overtog han ikke senere Posten. 1866 var han med at oprette „Norsk Folkeblad", som efter Planen ikke skulde befatte sig med Politik; men da Unionsforslaget kom frem, optog Bjørnson Advokat Dunker som Medarbeider og gjorde Bladet til Organ for Modstanden mod dette Forslag. Avisen svigtede derved sit Program og maatte senere gaa ind. Men en stærk Opinion mod det nævnte Forslag var da oparbeidet. Bjørnson, som er en af sit Lands mest begavede Talere og en ypperlig Forelæser, har gjort flere Foreløsningsreiser baade i Norge og Sverige. Efter en Udenlandsreise 1873 tog han fast Ophold i Gausdal i Gudbrandsdalen, hvor han siden har boet. — De betydeligste af Bjørnsons Verker er foruden de allerede nævnte: Fortællingerne „Fiskerjenten" (1868), „Brudeslaatten" (1867) og „Magnhild" (1878), samt Skuespillene „Maria Stuart i Skotland" (1864), „De Nygifte" (1865), „En Fallit" (1876), „Redaktøren" (1876) og

„Kongen" (1878), „Det nye System" og „Leonarda" (1879). Desuden har han skrevet et episk Digt „Arnljot Gelline" (1870) og udgivet en Samling lyriske Digte under Titelen „Digte og Sange" (1870). — Bjørnson er en original og rigt begavet Digternatur og han har derfor havt en afgjørende Betydning for vor Literaturs Udvikling. De første af hans Arbeider, de historiske Skuespil og Fortællingerne, med Undtagelse af „Fiskerjenten", „Kaptein Mansana" og „Magnhild", tilhører den national-romantiske Retning i vor Poesi, hvis egentlige Gjennembrud betegnes ved Asbjørnsens og Moes Fremtræden. Bjørnsons Noveller er denne Romantiks mest fuldendte Skud. Med en Dybde, Friskhed og Finhed som ingen før har Digteren i disse fremstillet vort Folkeliv i klare, faste Billeder. Hans knappe, kjernefulde Stil er her en naturlig Form for det poetiske Indhold. Men Bjørnsons skarpe Virkelighedssans og det direkte Forhold, hvori han altid har stillet sig til det praktiske Liv, maatte føre ham ud over Romantiken. Allerede hans første Arbeider antyder i denne Henseende et literært Tidsskifte, og efter enkelte bestemtere Antydninger i de følgende Verker fremtræder han i „En Fallit" som fuldblods Realist. Under Paavirkning af Europas moderne Kulturstrømninger er ogsaa hans Verdensopfatning bleven en anden, eller maaske rettere: den er bleven udviklet derhen, hans Natur oprindelig har peget. Denne nye Livsopfatning har han givet et stærkt subjektivt Udtryk i flere af sine sidste Digterverker, som alle behandler et eller andet Samfunds- eller politisk Spørgsmaal. Det siger sig da omtrent selv, at denne hans senere Digtning har mødt megen Modstand blandt dem, som ikke deler hans politiske eller sociale Meninger. Enkelte af hans sidste Arbeider har Kritiken tildels fundet noget svage i teknisk Henseende, medens de med Hensyn til sin og sand Jagttagelsesevne og Karaktertegningens Styrke fuldstændig staar ved Siden af eller over de bedste af hans tidligere Arbeider. Det er ikke blot paa Literaturens Omraade, Bjørnson har havt stor Indflydelse; ogsaa vor scenisk Kunst skylder ham særdeles meget. Hans kraftige Optræden i Femtiaarene bidrog til at bringe den ind i et nyt Spor, og som Direktør for Norges betydeligste Theatre, Kristiania, Bergens og Det norske Theater, har han ledet de første samlende Forsøg paa at skabe en national dramatisk Kunst. Hos flere af vore betydeligste Skuespillere har han saaledes vakt Tanken om at ofre sig for Scenen; nogle har debuteret under ham, ligesom baade ældre og yngre skylder hans Instruktion meget. Det kan derfor siges, at forsaavidt man hos os kan tale om en virkelig national Skuespilkunst med en nogenlunde fæstet Tradition, har Bjørnson her været med. Som allerede bemærket har Bjørnson altid taget levende Del i Behandlingen af politiske og andre Samfundsanliggender. I den sidste Tid har han paa Folkemøder og i Bladpressen leveret Indlæg i forskjellige politiske, religiøse og sociale Spørgsmaal. Hans Optræden har imidlertid ikke sjelden mødt megen og stærk Modstand, da han har forfegtet Meninger, der, om end stundom berettigede, dog ofte har staaet i Strid med en nøgtern Opfatning af Forholdene. Alle er imidlertid enige i at anerkjende hans djærve og aabne Optræden. Bjørnson er vor mest populære Digter. Flere af hans Sange er blevne virkelige Folkesange, der synges over det hele Land; „Ja, vi elsker dette Landet" har afløst Bjerregaards „Sønner af Norge" som Nationalsang. Melodierne ligesom den geniale Musik til „Maria Stuart i Skotland" er komponerede af Digterens Fætter, en af vore første selvstændige Tonedigtere, den unge, afdøde Nordrok, der formede sine Idealer under Bjørnsons Paavirkning, saa at sidstnævnte i ikke ringe Grad har bestemt Grundtonen i Nordroks Kunst. Storthinget har erkjendt Betydningen af Bjørnsons Virksomhed ved (1863) at bevilge ham Digtergage. — Ogsaa i Udlandet er Bjørnson kjendt og skattet, og hans Verker har faaet en videre Udbredelse udenfor Norges Grændser end nogen anden norsk Digters. Hans Fortællinger er udkomne i Tyskland i flere nye Oplag og Oversættelser — en enkelt har været oversat 12 Gange —, og i England og Amerika har de opnaaet stor Spredning. De er oversatte paa de fleste slaviske Sprog samt paa Ungarsk og Finsk, et Par ogsaa paa Fransk, Spansk og Italiensk. Enkelte af hans Skuespil har været opførte i Rusland, Polen, Ungarn, Bøhmen, Holland og næsten paa alle betydeligere Theatre i Tyskland. Efter tyske Kritikeres Udtalelser er „En Fallit" det germaniske Stykke, som i den nyeste Tid har gjort den dybeste og varigste Lykke.

Björnståhl, Jakob Jonas, svensk Sprogforsker, f. 1731, d. 1779 i Saloniki, berigede Videnskaben med fortrinlige Verker over østerlandske Sprog.

Björnstjerna, svensk Slægt, adlet 1760. — Magnus Fredrik Ferdinand Björnstjerna, Krigs-, Statsmand og Forfatter, f. 1779, d. 1847, udmærkede sig som Overadjutant ved den finske Armés Generalstab 1808, understøttede Revolutionen 1809, deltog i Felttoget i Tyskland 1813, var 1814 Generaladjutant ved den svenske Hær i Norge og afsluttede som svensk Underhandler 14de August s. A. Konventionen til Moss, blev 1826 Greve og 1843 General. 1828—46 var han de forenede Rigers Minister i London. Han udgav flere Skrifter væsentlig af politisk, økonomisk og statsretligt Indhold. — Hans Søn Grev Carl Magnus Ludvig Björnstjerna, f. 1817, blev 1876 Generaladjutant og har som Rigsdagsmand taget virksom Del i Sveriges politiske Liv og navnlig med Ihærdighed arbeidet for Indførelsen af almindelig Værnepligt. — Sidstnævntes Broder Oskar Magnus Fredrik Björnstjerna, Statsmand og Militær, f. 1819, Generalmajor 1871, blev 1863 de forenede Rigers Ministerresident i Konstantinopel, 1864 Minister ad interim i Kjøbenhavn og 1868 Minister i Petersburg indtil 1872, da han udnævntes til Udenrigsminister. — Johan Magnus Björnstjerna, General, f. 1805, fra 1858—62 Statsraad og Chef for landtförsvars-departementet, har taget en fremtrædende Del i Behandlingen af Spørgsmaalene om den svenske Hærordnings Omdannelse.

Bjørnør, Præstegjeld i Søndre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Roan, Osen og Stokksund.

Blaabær, se Lyngplanter.

Blaafarveverk, Fabrikanlæg, hvor Smalte tilberedes af Koboltertser. I Norge findes et Blaafarveverk paa Modum.

Blaa Grotte, en for sit skjønne Farvespil berømt Stalakithule paa Øen Kapri ved Neapel. Den er omtrent 150 Fod lang og 80 Fod bred

og har et høit, hvelvet Tag, medens Indgangen over Havfladen kun er 4 Fod høi.

Blaahai, en af de mest bekjendte Haier, har staalgraa Ryg, hvid Bug, lang, flad Snude og smaa Tænder og forekommer fra Kattegat til Middelhavet. Gjør stor Skade paa Fiskerierne. Spises sjelden.

Blaakjelke (Blaastrubesangeren), Trækfugl af Sangfuglenes Orden, med graabrun Ryg, himmelblaa Strube og sortebrune Halefjer. Den forekommer overalt i Skove og Haver i den nordlige Del af den gamle Verden og i Norge ikke sjelden i den øverste Del af Birke- og Vidiebeltet paa Høifjeldene.

Blaakjæft, se Uer.

Blaaland og **Blaamænd**, hos de gamle Nordboer Betegnelser for Afrika og dets Indbyggere.

Blaameise, se Meise.

Blaamusling, se Musling.

Blaar, se Strv.

Blaaræv, se Ræv.

Blaaskjæg, Tilnavn for Ridderen Raoul, Helten i en fransk Folkedigtning fra Middelalderen. Han dræbte sine 6 Koner til Straf for deres Nysgjerrighed. Den syvende Hustru reddedes af sine Brødre, som dræbte Ridderen og tog hans store Skatte.

Blaasot, en Sygdom, som opstaar paa Grund af Mangel paa Surstof i Blodet og utilstrækkelig Affondring af Kulsyre; den ytrer sig derved, at Huden og Slimhinderne antager en blaalig Farve.

Blaastaal, se Berggylte.

Blaastrubesanger, se Blaakjelke.

Blaastrompe, en spottende Betegnelse for lærde Kvinder.

Blaasyre, Forbindelse af Cyan med Vandstof, fremstilles ved Spaltning af Kvikjølvcyanid med Saltsyre, ved Indvirkning af Syrer paa gult Blodludsalt, ved Gjæring af bitre Mandler, Kirsebær- og Blommekjerner og lign. Blaasyren, som er en farveløs, brændbar Vædske, der lugter af bitre Mandler, er en af de heftigste Gifte, saavel i gasformig som i flydende Tilstand. Som Modgift anvendes ofte med Held fortyndet Ammoniak.

Blaataarn kaldtes et af Taarnene paa det kongelige Slot i Kjøbenhavn, hvilket under Fredrik den anden, Kristian den fjerde, Fredrik den tredie og Kristian den femte benyttedes som Statsfængsel. Flere fortjente Mænd og Kvinder, deriblandt Korfitz Ulfelds Hustru Eleonore Kristine, maatte hensidde mange Aar i Blaataarn som Ofre for Kongemagtens Misbrug.

Blacas d'Aulps (udt. Blaka d'aal), Pierre Louis, Hertug af, fransk Diplomat, f. 1771, udvandrede under Revolutionen 1789 og kjæmpede i Condés Armé mod sit Fædreland, blev under Ludvig den attende en Tid Statsminister, var derefter afvexlende Gesandt i Rom og Neapel, fulgte 1830 Karl den tiende i Landflygtighed og døde 1839.

Black, Josef, engelsk Kemiker, f. 1728, d. 1799, fra 1766 Professor i Medicin ved Universitetet i Edinburgh, opdagede 1755 Kulsyren og lagde derved Grunden til Læren om Gaserne.

Blackburn (udt. Blækbørn), By i Grevskabet Lancaster i England, med 76,000 Indb. og betydelig Bomuldsindustri.

Black Hills (Sorte Høie), en Bjergkjede, der tilhører Anderne eller Cordilleras i Amerika. Den begynder under 42° n. Br., danner en Vinkel paa 45° med Klippebjergene, strækker sig i en Længde af over 20 Mil og forlænger sig i Nordvest til Missouris store Krumning.

Blackie (udt. Blæcki), John Stuart, skotsk Sprogforsker og Forfatter, f. 1809, fra 1841—52 Professor i Aberdeen og siden 1852 Professor ved Universitetet i Edinburgh, har udgivet flere Verker om de gamle Grækeres Sprog og Literatur, en fortrinlig Oversættelse i Balladeform af Homer og desuden politiske Skrifter, af hvilke „Om Demokratiet" (1867) paa 6 Dage oplevede 14 Oplag.

Blackstone (udt. Blækston), Sir William, engelsk Retslærd, f. 1723, d. 1780, udgav 1765—68 en „Fortolkning af den engelske Ret" i 4 Bind, der endnu gjelder som Autoritet i alle konstitutionelle Spørgsmaal. Desuden skrev han andre juridiske Verker af høit videnskabeligt Værd.

Black Warrior, Bislod til Tombigby i Alabama i de Forenede Stater, seilbar i næsten hele sin Længde.

Blad, Organ hos en fuldstændig Plante, bestemt til at omdanne de raa Næringsstoffer, som optages gjennem Roden. Dets Indre bestaar af langstrakte, hule, ophøiede Striber, saakaldte Nerver, og af Bladkjød. Et fuldt udviklet Blad deles i Skeden, den nederste, brede Del, Stilken, den mellemste, smale Del, og Pladen, den øverste, flade Del. Efter den forskjellige Maade, hvorpaa Nerverne er fordelte, kaldes Bladet ligenervet, fjernervet, buenervet, haandnervet o. s. v. Er Pladens Rand uden Indsnit, kaldes Bladet helrandet; findes der smaa Indskjæringer, kaldes det tagget eller kantet; er disse Indskjæringer dybe, kaldes det delt, og gaar de helt ind til Hovednerven, kaldes Bladet sammensat. I disse Hovedformer kan Nerveforbelingen atter være forskjellig; saaledes har man fjerdelte, haandlappede, fligede Blade. Et sammensat Blads enkelte Afsnit kaldes Smaablade, og disse kan atter være sammensatte. Med Hensyn til sin Stilling paa Stilken kan Bladene være modsatte, spredte eller kredsstillede. De Blade, som først udvikles, kaldes Grobladе, de, der udgaar fra Roden, Rodblade, de paa Stilken siddende Stilkblade. Dækblad er det Blad, som oftest findes ved Grunden af hver Blomsterstilk. Bægerblade og Kronblade findes i selve Blomsten. Et siddende Blad er et Blad uden Stilk. Skeden er ofte forsynet med en egen Udvikling, som man kalder Axelblade.

Bladfødder, Krebsdyr af Gjellefødernes Orden. Paa Bagkroppen findes en hel Del bladformede Svømmefødder, der ogsaa tjener som Aandedrætsorganer. Herhen hører Slægterne Gjellefod og Apus (Damrokken).

Bladguld, Guld, som er udvalset til en Tykkelse af $^1/_{10,000}$ Millimeter, og som slipper Lyset igjennem med grøn Farve. Det bruges til Forgyldning af Bøger o. s. v. Af Tombak faaes uægte Bladguld.

Bladhornede, Familie af Billernes Orden. Herhen hører de smukkeste og største Arter af Biller. De udmærker sig ved den store Forskjel mellem Han og Hun af samme Art, og ved at Følehornenes sidste Led er bladformige. Til denne

Familie regnes Torbisten, Oldenborren, Herculesbillen, Næshornbillen, Gaasebillen, Goliath, Guldbassen o. fl.

Bladhveps, Insekt af de Aarevingedes Orden, hvis Bagkrop er sammenvoxet med Brystskjoldet i hele sin Brede og ender i en kort Læggebraad. Larverne, der har megen Lighed med Sommerfuglelarver, lever paa flere Planters Blade, hvorved disse ofte skades meget.

Bladlus, Insekt af de Næbmundedes Orden. Paa Bagkroppens sjette Led findes to opad rettede Honningrør, der, naar de af Myrerne irriteres, udskiller en sød Vædske, som opsuges af disse, hvorfor de ogsaa kaldes Myrernes Malkekjør. De lever især paa Planter; forekommer de her i stor Mængde, skader det Bladene i høi Grad. Herhen hører Lindens, Æbletræets, Rosens Bladlus o. fl. I Norge findes ca. 100 Arter.

Bladmave, se Drøvtyggere.

Bladnæse, Pattedyrslægt af de Haandvingedes eller Flaggermusenes Orden. Sit Navn har de faaet af det store Hudblad, de har paa Snuden. De forekommer fornemmelig i de varme Egne af Jorden. Enkelte Arter er blodsugende Dyr.

Bladvikler, af Sommerfuglenes Orden, har faaet sit Navn af, at flere Arters Larver ved Hjelp af Traade spinder Bladene sammen og lever i det saaledes dannede Hylster. Herhen hører Æblevikleren, Æblevikleren, Granbarkens Vikler o. fl.

Blaeu, Wilhelm, hollandsk Astronom og Mathematiker, f. 1571, d. 1638, udmærkede sig, foruden ved sine astronomiske Værker, som Karttegner og Forfærdiger af Himmel- og Jordglober.

Blagoweſtſchenſk, By paa den venstre Bred af Amur i Sibirien, grundet 1858, har noget over 2,000 Indb., der driver megen Handel med Kineserne.

Blake (udt. Blek), Robert, engelsk Sjøhelt, f. 1599, d. 1657, fik 1649 Overbefalingen over den engelske Sjømagt, slog Hollænderne 1652—53, opbrændte 1655 en tyrkisk Flaade i Tunis og beseirede 1657 en spansk Flaade ved Santa Cruz og fratog den en Mængde Skibe ladede med Sølv.

Blanc, Jean Joh. Louis, fransk Publicist, Historiker og Politiker, f. 1813, levede i Trediveaarene i Paris som Medarbeider af forskjellige Blade og grundlagde 1838 „Fremskridtets Tidende", hvori han først offentliggjorde sine eiendommelige socialistiske Anskuelser om Arbeidets Organisation: For at raade Bod paa sine mislige Kaar skulde Arbeiderne forene sig i Grupper af en vis Størrelse, hvor enhver skulde arbeide efter Anlæg og Evne, medens Udbyttet blev at dele lige. Da han 1848 blev Medlem af den provisoriske Regjering, blev der for Statens Regning oprettet flere saakaldte Nationalværksteder i Paris. Det betydelige Tab, hvormed disse blev drevne, foranledigede imidlertid, at de snart maatte lukkes. Mistænkt for Delagtighed i Attentatet den 15 Mai flygtede Blanc til Belgien. 1870 tog han igjen Bopæl i Paris og valgtes til Medlem af Nationalforsamlingen, hvor han sluttede sig til yderste Venstre. Foruden talrige politiske mindre Verker har han udgivet „Den franske Revolutions Historie", „Frankriges Historie 1830—40" og „Revolutionens Historie i 1848". — Hans Broder Auguſte Alexandre Philippe Charles Blanc, fremragende Kunstkritiker, f. 1815, var 1848—52 Direktør for Indenrigsministeriets Afdeling for de skjønne Kunster og grundlagde 1859 Kunstbladet „La gazette des beaux-arts", hvis Redaktør han fremdeles er. Han har udgivet ypperlige Verker over Maleriets Historie.

Blanc d'Eſpagne, se Bismuth.

Blanca af Kaſtilien, fransk Dronning, f. 1188, d. 1252, Datter af Alfons den ottende af Kastilien, gift med Ludvig den ottende af Frankrige og Moder til Ludvig den hellige, førte Regjeringen med sjelden Dygtighed under Sønnens Mindreaarighed 1226—35 og under hans Korstog til Ægypten og Ophold i Syrien 1248—52.

Blanchard (Blangsjar), Nicolas François fransk Luftskipper, f. 1738, d. 1809, foretog 4de Marts 1784 den første Luftreise med Ballon og satte næste Aar over Kanalen til England.

Blanche (udt. Blangsj) eller **Blanka**, svensk Dronning, Datter af Grev Johan af Namur, ægtede 1335 den svenske Konge Magnus Eriksson. Hun døde 1363 paa et Besøg i Kjøbenhavn for at feire sin Søn Haakons Bryllup med Valdemar Atterdags Datter Margrete.

Blanche (udt. Blangs), August Theodor, populær svensk Digter og Forfatter, f. 1811, d. 1868, optraadte i Trediveaarene med et Par politiske Flyveskrifter, hvorefter han en kort Tid var Redaktør af Bladet „Freja". Mest efter fremmede Forbilleder begyndte han derefter at skrive Lystspil, af hvilke han har udgivet et stort Antal. Uden dybere Originalitet gjorde dog hans dramatiske Arbeider Lykke paa Grund af sin nationale Tone, sine morsomme Figurer og sit elskværdige Humor. Med mindre Held forsøgte Blanche sig som Romanforfatter. Størst literært Værd har imidlertid hans bekjendte Skildringer af Stockholmslivet. De første af dem udkom 1845 under Titelen „Taflor och berättelser ur Stockholmslifvet". Fra 1857, da Blanche blev Redaktør af „Illustrerad Tidning", skrev han i dette Blads Føljeton sine fortrinlige „Bilder ur verkligheten". 1859 blev han Medlem af den svenske Rigsdag som Repræsentant for Stockholm. Med Talent og Veltalenhed kjæmpede han som Rigsdagsmand altid for de frisindede humane Anskuelser. Hans varme Forsvar for Norges Ret under Statholderstriden gjorde ham overordentlig populær ogsaa paa denne Side af Kjølen, og da han 1862 besøgte Kristiania, blev han modtagen med storartet Hyldest.

Blanco, Kap (det hvide Forbjerg), 1) en høi Landtunge paa Vestkysten af Sahara. 2) Afrikas nordligste Punkt, ved Tunis.

Blandede Ægteſkaber, Ægteskaber mellem Personer af forskjellig Troesbekjendelse.

Blandrata, Georgio, italiensk Læge, f. 1515, flygtede for Inkvisitionen 1556 til Genf, hvor han sluttede sig til Kalvins Lære. Men da Kalvin lærte hans Opfattelse af Treenigheden at kjende, maatte Blandrata forlade Genf. Han fæstede endelig Bo i Siebenbürgen, hvor han skaffede Unitarierne Religionsfrihed. 1590 myrdedes han af sin Broderson, en fanatisk Katholik.

Blanket, et Stykke Papir, bestemt til Regning, Vexel, Vexelobligation og lignende, hvorpaa er trykt den Del af Indholdet, der er fælles for alle Dokumenter af samme Art, medens enkelte Rum er ladte aabne til Udfyldning af det specielle Indhold, saasom Navn og Beløb.

Blanke Vaaben er: 1) Kaſteſpyd og Spyd (Stødvaaben). 2) Lanſe (Stødvaaben).

3) Hellebard, kort Lanse med Øxeblad, som før i Tiden brugtes til Hug og Stød. 4) Øx (kun til at hugge med). 5) Sværd eller Sabel (baade til Hug og Stød). 6) Krumsabel (Yatagan), kun til at hugge eller skjære med, benyttes mest i Østerlandene. 7) Kaarde og 8) Dolk, der begge er rette, den sidste kortere end den første (benyttes kun til Stød). 9) Bajonetten, et paa et Gevær anbragt Stødvaaben. (Se d. Ord). Grækerne og Romerne brugte af blanke Vaaben Kastespyd, Lanse og Sværd (desuden Skjold, Hjelm og Harnisk), de gamle Nordmænd Spyd, Sværd, Øx og Hellebard (desuden Skjold, Hjelm og Brynje).

Blanko (Bianko), hvidt; in blanco, ubeskrevet, ikke udfyldt, naar Navn, Sum eller Datum i en Vexel eller andet Værdipapir eller i et Dokument staar aabent, d. e. ikke er tilsøiet, men kun levnet Plads til. — Blankokredit kaldes den Ret, som en har erhvervet hos en anden (Bankier, Bank), grundet paa personlig Tillid, til at trække Verler paa ham til et vist Beløb, med Forpligtelse til at dække det inden Forfaldstid.

Blankslibning, se Polering.

Blanqui (udt. Blangki), Jérôme Adolphe, fransk Statsøkonom, f. 1798, d. 1854, blev 1830 Direktør for Handelsskolen i Paris og 1838 Professor ved Conservatoire des arts et métiers. Det betydeligste af hans Verker er „Den politiske Økonomis Historie i Europa", der 1860 udkom i 4de Oplag. — Hans Broder Louis Auguste Blanqui, fransk Revolutionær, f. 1805, tog allerede fra sin tidligste Ungdom Del i hemmelige Selskaber og har for Stemplinger mod sit Lands Regjeringer eller Samfundsorden tilbragt over Halvdelen af sit Liv i Fængsel. For sin Tapperhed under Julidagene 1830 fik han Julikorset; men paa Grund af sin Optræden mod Borgerkongedømmet blev han snart efter kastet i Fængsel. Amnesteret 1837 gjorde han 1839 i Spidsen for et revolutionært Selskab, han havde dannet, et dumdristigt Oprørsforsøg, hvorfor han 1840 dømtes til Døden. Benaadet med livsvarigt Fængsel og løsladt efter Februarrevolutionen 1848 stillede han sig samme Aar strax i Spidsen for tumultuariske Folkeoploeb. For sin Deltagelse i Attentatet af 15de Mai dømtes han til 10 Aars Fæstningsstraf. 1861 dømtes han for Sammensværgelse til 4 Aars Fængsel. 1865 flygtede han til Belgien, men vendte efter Napoleons Fald 1870 tilbage til Paris, hvor han 1872 for sin Deltagelse i Kommuneoprøret dømtes til Landsforvisning til Ny Kaledonien, hvilken Straf paa Grund af hans nedbrudte Helbred forandredes til Fængsel. I 1879 valgtes han i Bordeaux, medens han endnu sad fængslet, til Medlem af Deputeretkammeret, men Valget kasseredes af dette mod nogle faa Stemmer.

Blaseret, udmattet, sløv, træt — paa Grund af for stærk Livsnydelse.

Blasfemi, Gudsbespottelse. Blasfemist, Gudsbespotter.

Blasieholmen, se Stockholm.

Blasnavac, Milivoye Petrowitsch, serbisk Militær og Statsmand, f. 1826, d. 1873, blev 1860 Krigsminister og organiserede som saadan en Militsarmé paa 80,000 Mand, traadte efter Fyrst Michaels Mord 1868 i Spidsen for Regjeringen og kaldtes 1872 til Ministerpræsident.

Blaurer, Ambrosius, tysk Munk og Præst, f. 1492, d. 1564, optraadte paavirket af Luther, 1524 som Reformator og organiserede 1534—38 den evangeliske Kirke i Hertugdømmet Würtemberg.

Blaze (udt. Blas), Ange Henri, Baron af Bury (udt. Byri), fransk Forfatter, f. 1818, oversatte 1840 Goethes Faust til Fransk og har dels i Tidsskrifter, dels i særskilte Verker offentliggjort en Række Studier og Kritiker over Tyskland og dets Literatur.

Bleek, Wilhelm Heinrik Immanuel, tysk Sprogforsker, f. 1827, har udgivet et stort Antal Skrifter om Sprogene i Afrika, Australien og Polynesien.

Blege, Ferskvandsfisk af Karpefiskenes Slægt. Kjødet har liden Værdi som Fødemiddel.

Blegekalk eller Chlorkalk, en Blanding af Calciumhypochlorit, Calciumchlorid og Calciumhydroxyd, der bruges til Blegning. Man faar det ved langsomt at lede Chlor til fugtet Calciumhydroxyd (lædsket Kalk). Dens blegende Egenskab skyldes alene Calciumhypochlorit, idet denne afgiver Surstof til de organiske Substanser og ødelægger disse (Farvestofferne), medens den selv gaar over til Calciumchlorid. Blegekalk bruges især til Blegning af Bomuld og Linned samt i Papirfabrikationen. Den maa opbevares i godt tillukkede Kar, da den tiltrækker Vand af Luften. — Blegevand er Chlorkalk, udrørt i Vand.

Blegekridt, en løs, hvidgraa Kalksten, der forekommer i Mellem-Jylland, hvor den bruges til Kalkbrænding.

Blegning, den Maade, hvorpaa man ødelægger (destruerer) Farvestofferne hos forskjellige Legemer. Naar Tøier, under stadig Fugtning, udsættes for Sollyset, kaldes Methoden Sommerbleg. Benyttes Blegevand (se Blegekalk), maa Tøierne først skylles godt, derpaa koges med Lud og gjerne behandles med svage Syrer, førend de bringes i Blegevædsken; paa samme Maade efter Blegningen. Til Blegning af Uld, Silke, Straa og Lin bruges Svovlsyrling, der indgaar farveløse Forbindelser med Farvestofferne uden at ødelægge Farven. Papir bleges ved Chlor, hvilket grunder sig paa dette Stofs større Affinitet til Vandstof.

Blegsot, en Sygdom, som har sin Grund i Blodmangel eller nøiagtigere i Mangel paa Blodkorn. Den er især fremtrædende hos unge ugifte Kvinder og er kjendelig paa den Syges blege Hudfarve. Blegsoten fremkalder mange andre Sygdomme, især i Nerve- og Blodsystemet. Som Helbredelsesmidler anvendes alt, som kan forøge den Syges Kræfter.

Bleiberg, By i Kärnthen i Østerrige, ved det ca. 7,000 Fod høie Bjerg Dobratsch, med store Blyverker, der aarlig leverer 40,000 Centner Bly; 4,500 Indb.

Bleibtreu, Georg, tysk Slagmaler, f. 1828, har fremstillet Scener af Slagene ved Grosbeeren og Waterloo, de tysk-danske Krige 1848—49 og 1864, den preussisk-østerrigske Krig 1866 og den tysk-franske 1870—71.

Bleke, Bleik, Bleikja, d. s. s. Hviting.

Bleking eller **Blekingen**, et 22 Mil langt og 6 Mil bredt skjønt og frugtbart Landskab paa Sveriges Sydkyst, nord for Smaaland. Indbyggerne udmærker sig ved en smuk Legemsbygning.

Blende, Zinkblende (Zinksulfid), et Mineral af sortbrun, gul eller rød Farve, der forekommer i Naturen i regulære Oktaedre. Det er skjørt og har Diamantglans. Bruges til Fremstilling af Zink.

Blenheim, pragtfuldt Slot i Oxford i England, med en stor Samling Malerier af berømte Mestre, hvilken blev foræret Hertugen af Marlborough af den britiske Nation for hans (og Prins Eugens) Seier over Franskmændene 13de Aug. 1704, ved Landsbyen Blindheim eller Blenheim i Baiern, i den spanske Successionskrig.

Blenker, Ludvig, tysk Frihedsmand, f. 1812, d. 1863, fulgte 1832 Kong Otto til Grækenland, i hvis Hær han blev ansat, tog 1837 Afsked som Løitnant, fik 1849 Befalingen over Oprørerne i Pfalz og indtog flere faste Pladse i Landet, men maatte flygte for de indtrængende Preussere og tog derefter Bopæl i Schweiz. Udvist herfra udvandrede han til Nordamerika, hvor han ved Borgerkrigens Udbrud 1861 blev Oberst i Nordstaternes Hær. Han dækkede Tilbagetoget efter Slaget ved Bulls Runn, udnævntes til Brigadegeneral og deltog i Slaget ved Cross Keys i vestre Virginien.

Blessere, saare. — Blessure (udt. Blessyr), Saar efter Vaaben.

Blessington (udt. Blæssingtn), Margaret, Grevinde, engelsk Romanforfatterinde, f. 1789, d. 1849, skrev i en let og livlig Stil en Række Noveller med Stof fra det høiere engelske Samfundsliv og udgav 1834 Conversations with lord Byron (Samtaler med Lord Byron), hvori hun aabent og dristig tog den bagvaskede store Digter i Forsvar.

Blicher, Steen Steensen, dansk Præst og Digter, f. 1782, d. 1848, blev 1819 Præst i Thorning ved Viborg og 1826 i Spentrup ved Randers. Han var i sin Ungdom sygelig og led altid af Tungsind, som trykkende Næringssorger, et ulykkeligt Ægteskab og den dystre jyllandske Natur, hvori han levede, gav Næring. Hans eneste Adspredelse var Jagten, og paa sine hyppige og lange Jagtture paa Jyllands Heder indsugede han et fortroligt og frugtbart Kjendskab til disses eiendommelige Natur. 1807—9 udgav han en Oversættelse af Ossian og 1814 et Bind Digte, der ligesaalidt som nogle senere Arbeider vakte nogen synderlig Opmærksomhed. Ved sine Noveller, hvori han med mesterlig Sandhed og Troskab skildrer jydsk Natur og Folkeliv, vandt han derimod med ét Slag en fremtrædende Plads i den danske Literatur. Især fortrinlig er „E Bindstouw" (1842), en Samling Digte og Fortællinger i jydsk Folkemaal. Senere Digtere er traadte i hans Fodspor, og Blicher er saaledes bleven den danske Bondenovelles Fader. I sine sidste Aar arbeidede han ivrig for at vække Nationalfølelsen hos sit Folk og blev Ophavsmand til de store danske Folkefester. Blichers samlede Noveller udkom 1846 og i 3die Udgave 1861—62.

Blidah, By i Algerien, med betydelig Vin- og Frugtavl; 8,000 Indb.

Blide, en Kastemaskine i Form af en stor Slynge, som før Krudtets Opfindelse brugtes til at kaste ud brændbare Sager og Stene, der ofte var glødende. Den udkastede, ligesom de nuværende Morterer, sine Projektiler i store Buer. Se Ballist under Ballistik.

Blik, plane Metalstykker af forskjellig Længde og Brede, men liden Tykkelse. De frembringes saagodtsom altid ved Valsning, sjelden ved Hamring.

Blikfølv, næsten ganske rent Sølv, saaledes som det udvindes i Smeltehytten af sølvholdigt Bly.

Blind, Karl, tysk Revolutionsmand, f. 1820, tog 1848 Del i Heckers Opstand, hvorfor han landsforvistes, og sluttede sig i September s. A. til Struwes Friskaretog, men blev tagen til Fange og dømt til 8 Aars Tugthus. Ved Revolutionens Udbrud i Baden blev han befriet og sendtes af den provisoriske Regjering som Befuldmægtiget til Paris, hvor han deltog i Opstanden 13de Juni 1849. Forvist fra Frankrige, tog han Ophold i Brysel til 1852, da han flyttede til London. Siden 1866 har han i den engelske og tyske Presse ivrig forsvaret den tyske Enhedspolitik. Hans Stedsøn Ferdinand Cohen-Blind gjorde 1866 et mislykket Attentat paa Bismarcks Liv.

Blinderaa kaldes en Raa under Bougsprydet, som tidligere almindelig fandtes paa store Skibe, men i den senere Tid næsten er gaaet af Brug.

Blinde Skjær, se Havbund.

Blindhed, fuldstændig Mangel paa Synsevne. Den er dels, dog sjelden, medfødt, dels erhvervet; i begge Tilfælde beror den paa en eller anden Sygdom i Øiet. Angribes det indre Øie og Synsnerven (den „sorte Stær"), er Blindheden i Regelen uhelbredelig. Den „graa Stær", som bestaar deri, at Øiets Linse fordunkles, kan derimod i Regelen helbredes ved Operation. — Den blinde Flek (Mariottes Flek), et Punkt i Øiet, beliggende 1,3 Linier indenfor dettes bagre Pol, hvilket mangler Evne til at opfange Lysstraaler og saaledes er blindt. Man kan opdage den blinde Flek ved at tegne to smaa sorte Punkter paa et hvidt Papir i en indbyrdes Afstand af 19 Linier og derpaa f. Ex. med det venstre Øie lukket holde det høire i 92 Liniers Afstand fra Papiret. Fæstes saa Øiet skarpt paa det venstre Punkt, vil det høire forsvinde. — Blindeinstitut, Anstalt, hvor uhelbredelige blinde Børn opdrages og undervises i almennyttige Kundskaber og Færdigheder. Det første Hospital for Blinde oprettedes 1260 i Paris. I Norge oprettedes 1860 et Blindeinstitut i Kristiania af den her stiftede Forening for Blinde. Dets Formaal er at opdrage blinde Børn af begge Kjøn og bibringe dem almindelig Skoledannelse samt saadanne Færdigheder, at de, saavidt mulig, kan ernære sig selv. Som Elever optages i Regelen kun Børn i Alderen fra 8—12 Aar, og deres Ophold ved Anstalten varer i Almindelighed 8 Aar, men kan efter Omstændighederne indskrænkes eller forlænges. Skoleundervisningen omfatter: Religion, Modersmaal, Historie, Geografi, Naturlære, Regning, Skrivning, Musik, Sang og Gymnastik. Arbeidsundervisningen omfatter for Gutternes Vedkommende: Kurvmageri, hvormed er forenet Stolsæde- og Mattefletning, Snedkring, Dreierarbeide og Børstebinding. Pigerne oplæres i Strikning, Spind, Hekling, Søm og Baandvævning. Institutet nyder et aarligt Statsbidrag paa 4,200 Kroner. Det har modtaget betydelige Gaver, saa at det for Tiden (1879) eier en Legatkapital af tilsammen 101,420 Kr., af hvilke 40,000 Kr. er skjænkede af den i Paris bosatte norske Prokurator Sebbelow. Institutets Elevantal udgjør for nærværende 26 Gutter og 20 Piger. I det hele har

det optaget 121 Elever. — Blindeundervisningen har først i de sidste hundre Aar udviklet sig til en selvstændig Gren af Undervisningslæren. Bernoulli i Genf underviste først Blinde i Skrivning (1667). Den blinde Frøken Paradies i Wien opfandt en, væsentlig paa en skjærpet Anvendelse af Høre- og Følesansen bygget Undervisningsmethode, hvorved hun formaaede at oplære Blinde i Læsning, Skrivning og Orgelspil. Hendes Methode anvendte Valentin Hauy, som 1784 i Paris oprettede det første Blindeinstitut, der blev Forbilledet for alle senere lignende Anstalter. Kundskab i Læsning, Skrivning og Geografi meddeles ved Hjelp af ophøiet Skrift og ophøiede Karter.

Blindheimsætten, en norsk Stormandsæt i Middelalderen, der havde sit Navn efter Gaarden Blindheim paa Bigerøen i Harhams Prestegjeld eller Blindheim paa Aspeøen i Borgund paa Søndmøre. Den var beslægtet med Reinsætten og Arnmødlingeætten og spillede især under Borgerkrigene i det 12te Aarh. en fremtrædende Rolle. Lendermanden Hallkell Huuk, som førte Harald Gille til Norge, tilhørte denne Æt. Han var gift med en Søster af Guthorm paa Rein og havde med hende to Sønner, Simon Skaalp og Jon, hvilke ca. 1155 blev gifte med Døtre af Kong Harald Gille.

Blindmus, Gnaver af Jordmusenes Familie, lever i dybe Huler paa Stepper og i frugtbare Egne i Landene om det Sorte Hav. Den har de mindste Øine af alle Pattedyr; Farven er gulbrun og dens Næring for det meste Rødder.

Blindtarm, se Tarm.

Blinken, en hurtig Bevægelse af Øielaagene, der enten er vilkaarlig eller en Følge af Sygdom i Øiets Bevægelsesnerver.

Blinkfyr, se Fyr.

Blinkhinde, et tyndt, halvt gjennemsigtigt tredie Øielaag hos en Del Fugle, Patte- og Krybdyr, hvilket fra den indre Øievinkel kan trække sig over hele Øiet.

Blixen-Finecke, Karl Fredrik Axel Bror, Baron, f. 1822, d. 1873, var under den slesvigholstenske Krig 1848 Chef for en frivillig dansk Skarpskytteafdeling, deltog 1850 i Stiftelsen af „Grundeierforeningen", blev 1858 Medlem af Folkethinget, hvor han sluttede sig til Venstre, og næste Aar Udenrigsminister til 1860. I et Flyveskrift „Skandinavismen praktisk" (1857) foreslog han en gjensidig Adoption af de skandinaviske Kongehuse. Han var gift med Kristian den niendes Søster, Prinsesse Augusta af Hessen-Kassel.

Bloch, Karl, dansk Historie- og Genremaler, f. 1834, vakte tidlig Opmærksomhed ved sine Billeder af det danske Folkeliv („Fiskere paa Jyllands Vestkyst", „Søndageftermiddag paa Ræfsnæs", 1857—58 m. fl.) 1859—65 opholdt han sig i Italien, hvis Folkeliv han ligeledes skildrede i livlige Billeder („En Fisker i Sorrento", 1861, „To Munke", 1862). 1863 udstillede han sit store Billede „Samson plages af Filisterne", hvilket efterfulgtes af flere fortrinlige Historiemalerier: „Jairi Datter" (1864), „Prometheus's Befrielse" (1865), „Nils Ebbesen og Grev Geert" (1867), „Kristian den anden i Fængslet" (1871) og „Samson og Dalila" (1874). Desuden har han malet bibelske Billeder („Christus consolator", „Mariæ Bebudelse" m. fl.).

Block, Maurice, fransk Statistiker, f. 1816 i Berlin, var først ansat i Statens Tjeneste, men udtraadte af denne 1864 for udelukkende at ofre sig for Forfattervirksomheden. Af hans mange fortrinlige statistiske Verker kan nævnes: Statistique de la France (1860) og Dictionnaire general de la politique (1862—64).

Block, en temmelig stor Ø ikke langt fra Newyork i Nordamerika.

Blocksberg, Navn paa flere Bjerge i Tyskland, betegner særlig den høieste Del af Hartzbjergene, Brocken, hvor efter Folketroen Hexene holdt Møde Natten til Gauksmessa eller Valborgdagen (1ste Mai).

Blod kaldes den Vædske, som stadig tilfører de forskjellige Dele af Dyrelegemet nyt Næringsstof, og som indeholder samtlige for Legemets Vext og Vedligeholdelse fornødne Bestanddele. Det danner hos de høiere Dyr en rød, ugjennemsigtig, flydende Masse, som bestaar af: 1) en klar, klæbrig Vædske (plasma), der indeholder Vand, Salte og Æggehvidelegemer, deriblandt de fibrindannende Stoffer, og 2) en Utallighed af smaa, i denne Vædske svømmende faste Legemer, de røde og de hvide Blodlegemer. De røde Blodlegemer, som de høiere Dyrs Blod skylder sin røde Farve og sin Ugjennemsigtighed, er runde, i Midten fordybede Skiver (deres Diameter udgjør hos Mennesket omtr. $^1/_{125}$ Millimeter), hvoraf der findes omtrent 5 Millioner i 1 Kubikmillimeter Blod. Deres vigtigste Bestanddele er Vand, Æggehvide og Salte samt et rødt, krystallinsk, æggehvideartet Farvestof, Hæmoglobin, som i Lungerne binder det indaandede Surstof og igjen afgiver det til Legemets Dele. De farveløse (saakaldte hvide) Blodlegemer er kugleformige Celler med Kjerne og med kornet Indhold; de er noget større end de røde og synes under visse Betingelser at kunne omdannes til saadanne. I Regelen regner man 1 hvidt Blodlegeme paa 350 røde. — Blodet indeholder Gasarter, navnlig Surstof og Kulsyre. Af Surstof indeholder det arterielle Blod omtr. 17 %, fornemmelig løst bundet til Blodfarvestoffet, det venøse derimod mindre. Kulsyre findes i det venøse Blod (30—35 %) i større Mængde end i det arterielle. — Man anslaar Blodmængden hos de høiere Dyr til $^1/_{13}$ af Legemsvegten. — Naar Blodet kommer ud af Karrene, levrer det sig („koagulerer"). Der dannes Fibrin, som udskiller sig og, hvis dette sker hurtig, river Blodlegemerne med sig, saa at det hele faar Udseende af en eneste rød Klump („Blodlever" eller „Blodkage"). Hele denne Proces iagttages tydeligst, naar man lader Blodet staa i et Glaskar. Man ser da Blodkagen efterhaanden trække sig sammen, medens der over og omkring den dannes en klar Vædske (Blodvand eller Blodserum). Vispes Blodet, afsætter Fibrinet sig paa Vispen, medens Størstedelen af Blodlegemerne bliver tilbage i Vædsken („defibrineret Blod"). — Blodet bevæger sig stadig i Legemet med stor Hurtighed i et lukket System (Hjertet og Aarerne), der forgrener sig til alle Legemets Dele. Denne Bevægelse skyldes Hjertet. Hjertet bestaar hos Fugle og Pattedyr af to ved en Skillevæg adskilte Dele, en høire og en venstre, der hver igjen dannes af et Kammer og et Forkammer, som staar i Forbindelse indbyrdes.

Væggene i disse Afdelinger dannes af Muskler, som ved sin Sammentrækning (systole) driver Blodet ud, fra Forkamrene i Kamrene, fra Kamrene i Aarerne; idet de atter udvider sig (diastole), trænger Blodet ind, fra Aarerne i Forkamrene og fra disse i Kamrene. Hjerteslaget foregaar saaledes, at begge Kamrene trækker sig sammen samtidig, medens Forkamrene under dette udvider sig; til Forkamrenes Sammentrækning svarer derimod Udvidning af Kamrene. Ved denne Hjertets Virksomhed istandbringes nu det saakaldte store og lille Kredsløb. I det store Kredsløb gaar Blodet fra venstre Kammer (fra hvilket det stødes ud meget kraftig, saa at Pulsen o: den ved Kamrets Sammentrækning foraarsagede Blodbølge, føles selv meget langt fra Hjertet) ud i den store Arterie, aorta, hvis Grene (Arterierne) tilsidst rundt om i Legemet opløser sig i et Netværk af mikroskopiske Kar, de saakaldte Kapillærer eller Haarkar. Blodet, der i Arterierne er lysrødt og rigt paa Surstof, taber i Kapillærerne sit Surstof og optager istedet derfor Kulsyre og bliver mørkere. Kapillærerne samler sig atter til stærkere Stammer, Venerne, der fører Blodet til Hjertet og som to store Stammer (den øvre og nedre Hulvene) indmunder i høire Forkammer. Herfra drives Blodet ind i høire Kammer og gjennemgaar nu det lille Kredsløb, idet det gjennem Lungearterien gaar til Lungerne, i hvis Kapillærer det igjen taber sin Kulsyre og mættes med Surstof, og gjennem de fire Lungevener tilbage til venstre Forkammer og videre til venstre Kammer. Kredsløbet foregaar meget hurtig; man sætter den Tid, som hengaar, fra at Blodet forlader en hvilkensomhelst Del af Hjertet, og til det kommer tilbage til samme, til 1/5 Minut. — Blodbrok, Blodudgydning i de Testikelen nærmest omgivende Hinder. — Blodbrækning, med Brækning forbundet Udtømmelse af Blod, hvilken hidrører fra Bristning af Kari Mavesækken. — Blødning, enhver Udtømmelse af Blod gjennem en Aabning i Karrene, der foraarsages enten ved ydre Vold (Overskjæring, Stik) eller ved frivillig Bristning, naar Karvæggenes Modstandskraft er formindsket. En Blødning i de indre Organer, hvor Blodet ikke kan strømme væk, betegnes som en Blodudtrædelse; foregaar en saadan lige under Huden, saa at det udtraadte Blod hvælver denne frem, dannes der en Blodbule. Visse Mennesker, hos hvem der paa Grund af en egen Forandring af Karvæggene ofte indfinder sig stærke Blødninger, der kun med Vanskelighed kan standses, kalder man Blødere. — Blodflod, blodige Udtømmelser, især fra de kvindelige Kjønsorganer. — Blodgang (Dysenteri), en i Regelen akut optrædende epidemisk Sygdom, karakteristisk ved de blodige, slimede Udtømmelser fra Tarmkanalen. — Blodkjertel, forskjellige kjertelagtige Organer paa enkelte Steder af Legemet (Milten, Skjoldbruskkjertelen o. fl.), hvilke staar i en nær Forbindelse med Blodkarsystemet, men hvis Funktion for største Delen er ubekjendt. Alene for Miltens Vedkommende tror man at vide, at den tjener til at forvandle hvide Blodlegemer til røde. — Blodmangel (Anæmi), forskjellige sygelige og afkræftende Tilstande, som kan bero paa en Formindskelse af Blodets Mængde (f. Ex. efter stærke Blødninger) eller paa en Forgiftelse af dets Vandgehalt paa de faste Stoffers Bekostning. — Blodoverfyldning (Hyperæmi), lokal Forøgelse af Blodmængden. — Blodpis, Udtømmelse af Blod med Urinen, foranlediget ved Blødning i Blæren o. desl. — Blodprop. Ligesom udenfor Karrene kan Blodet under forskjellige sygelige Omstændigheder koagulere i selve disse. Af disse Koagler kan der saa afrives Tafser (Tromber), som føres afsted med Blodstrømmen og kan sætte sig fast i mindre Kar paa de forskjelligste Steder (Emboli). Sker dette i Hjernen, foraarsager det et apoplektisk Anfald.. — Blodspytning, med Hoste forbunden Udtømmelse af Blod, der er udtraadt ved Bristning af Kar i Luftveiene. — Blodstyrtning, enhver voldsomt og pludselig optrædende Blødning fra indre Organer, der er saaledes beliggende, at det udtraadte Blod kan udtømmes gjennem de naturlige Aabninger (Mund, Næse osv.) — Blodsvulst, blodfyldte Udvidelser af Karrene. — Blodsygdomme, Forandringer af Blodet, hvorved Ernæringen lider (Blegsot, Skjørbug osv.), tildels fremkaldte ved Tilstedeværelsen af fremmede Organismer i Blodet (f. Ex. Miltbrand). — Blodsænkning, Blodets Ansamling efter Døden i de Legemsdele, der ligger underst, hvorved disse Dele faar et blaaligt Udseende. — Blodudtømmelse, enhver Proces, hvorved Legemet berøves Blod, som ved Aabning af en Blodaare (Aareladning) eller ved flere smaa Indsnit i Huden (Kopsætning).

Blod, et gammelt germanisk Udtryk for Slægt; deraf f. Ex. Blodhevn, Slægtshevn.

Blodager (Hakeldama) blev den Ager kaldt, som Ypperstepræsterne i Jerusalem købte af en Pottemager for de 30 Sølvpenge, Judas havde faaet for at forraade Kristus. Den blev anvendt til at jorde Fremmede i. (Matth. 27, 6, 7; Ap. Gj. 1, 19.)

Blodhevn kaldes den Hevn, som bestaar deri, at nogen af et forsætlig dræbt Menneskes Slægt dræber Banemanden eller nogen af hans Slægt. I uciviliserede Samfund, hvor Staten endnu ikke anerkjendes som Retfærdighedens Vogter og som den eneste Myndighed, der er berettiget til at straffe begaaede Forbrydelser, er Blodhevnen det naturlige Udtryk for det raa Menneskes Hevngjerrighed, som uvilkaarlig tager sig selv til Rette ved at ramme Fornærmeren med et lignende Onde, som det, han har tilføiet. Saaledes synes den at have været erkjendt som berettiget i det gamle jødiske Samfund (2 Mos. 21, 12; se ogsaa 21, 24: „Die for Die, Tand for Tand, Haand for Haand, Fod for Fod"), ligesom den var gjængs hos de gamle Grækere og Romere. Paa Korsika blev den først afskaffet for nogle Aar siden. Hos vore Forfædre øvedes Blodhevn i stor Udstrækning paa Grund af den dybe, forpligtende Slægtsfølelse, som forbandt de enkelte Medlemmer af en Æt. I den historiske Tid, da Retsforfatningen havde naaet temmelig stor Fuldkommenhed, ansaaes den i den almindelige Opfatning ikke længer for at være nødvendig uden i enkelte Tilfælde, idet de Fornærmede i Almindelighed kunde indbringe sin Sag for Thinget, som da efter de gjeldende Love fastsatte Banemandens Straf. Men forsaavidt den krænkede Slægt ikke valgte den sidste Udvei, var den ikke alene berettiget, men i Regelen ogsaa forpligtet til at øve Blodhevn. Denne rammede Drabsmanden selv, om han kunde paatræffes, og i modsat Fald nogen af hans Slægt. Allerede

meget tidlig stemplede imidlertid Lovene det som en grov Forbrydelse at hevnes paa nogen „anden end den, som gjorde Gjerningen". Men Loven var i lang Tid magtløs mod Folkets umiddelbare Retsfølelse, og de gamle Ættesagaer vidner tydelig nok om, hvilken Magt Blodhevnen havde i de gamle Nordboers daglige Liv. Den ene Hevn fremkaldte den anden, og en snart sagt uendelig Kjede af Drab danner saaledes et blodigt Baand i næsten alle de gamle Slægter (se Njaals Saga, Egils Saga, Laxdøla Saga m. fl.). Kirken søgte at indskrænke Blodhevnen, først ved at aabne et Fristed ved sine Altre, hvor Drabsmanden var ukrænkelig. Men helt at udrydde den magtede Kirken ikke; derimod indskrænkedes den lidt efter lidt i Tidernes Løb og blev endelig belagt med Straf, da Straffemyndigheden udelukkende var gaaet over til Staten. Blodhevnen lever endnu i en ændret og noget civiliseret Skikkelse i den i de fleste Staters Straffelove hjemlede Dødsstraf.

Blodhund, se Hund.

Blodludsalt, se Kalium.

Blodrensende Midler, fælles Betegnelse for en Del Lægemidler, der befordrer Fordøielsen og Ernæringsevnen.

Blodskam, Samleie mellem to Personer, som er hinanden beslægtede i de forbudne Led, d. e. saa nær beslægtede, at de efter Loven ei kan indtræde i Ægteskab med hinanden. For de mest kvalificerede Former af Blodskam sætter Straffeloven indtil 15 Aars Strafarbeide.

Blodstillende Midler, Midler, som stanser eller hemmer Blødning: Is, koldt Vand, Knusk, Klorjern m. fl.

Blodørn. „At riste Blodørn" var en hos de gamle hedenske Nordboer stundom brugt grusom Drabsmaade, som anvendtes i enkelte Tilfælde af Blodhevneren, naar han fik sin Fiende i sin Vold. Den bestod deri, at Ribbenene blev brudte løs fra Ryggen og vredne ud, saa de lignede blodige Vinger, medens Lungerne toges ud gjennem Aabningen.

Bloemaert (udt. Bloumart), Abraham, frugtbar og talentfuld hollandsk Maler og Kobberstikker, f. 1564, d. 1647. Hans Søn Cornelius Bloemaert, f. 1603, d. ca. 1680, var en berømt Kobberstikker.

Bloemfontein, Hovedstad i Republiken Oranje i Sydafrika, ligger 120 Mil nordøstlig for Kapstaden, har 200 velbyggede Huse, fire Kirker, en offentlig Skolebygning, et Theater og livlig Handel.

Blois (udt. Bloa), By i det franske Departement Loir-et-Cher, ved Floden Loire, med betydelig Industri og Handel; 20,000 Indb. Byen er Bispesæde, har et gammelt historisk mærkeligt Slot samt Levninger af romerske Vandledninger. Over Loire fører en stor artet Stenbro paa 11 Buer. Under en Rigsdag, som Henrik den tredie holdt her 1588, blev Henrik af Guise og hans Broder Kardinalen myrdede.

Blokade, i Krigsvæsenet Afsperring af en fiendtlig Havn fra al Forbindelse tilsjøs. Er Blokaden effektiv, og de neutrale Magter er meddelte særlig Underretning om den, har den blokerende Magt Ret til at opbringe ogsaa ethvert neutralt Skib, som forsøger at trænge igjennem. Effektiv ansees Blokaden for at være, naar Afsperringen sker ved saa mange Krigsskibe, at intet Skib kan løbe ind eller ud uden med øiensynlig Fare for at opbringes. — Blokadebryder, et Skib, som forsøger at seile ind eller ud af en blokeret Havn.

Blokhus, en til Forsvar indrettet Bygning af Træ eller Sten, forsynet med Skydehuller og i Regelen omgiven af en Grav med Volde. I Taget, som er bedækket med Fastiner og Jord, er som oftest anbragt en Aabning.

Blokskib, et til Vagt-, Fange eller Lazaretskib i en Havn fastliggende Fartøi (sædvanlig et kasseret Krigsskib).

Blom, Gustav Peter, norsk Forfatter og Politiker, f. 1785, d. 1869, tog 1807 norsk-juridisk Embedsexamen, blev 1810 Sorenbirkeskriver i nordre Jarlsberg og var 1831—57 Amtmand i Buskeruds Amt. Som Medlem af Rigsforsamlingen paa Eidsvold 1814 sluttede han sig til Grev Wedels Parti. Paa Storthingene 1830, 1842 og 1848 var han Repræsentant fra Drammen, ligesom han som Medlem af flere kongelige Kommissioner (saaledes den første Hovedmatrikuleringskommission) har deltaget i Behandlingen af forskjellige vigtige Spørgsmaal. Blom har blandt andet udgivet: Geschichte der Staatsveränderung Norwegens (1858), Das Königreich Norwegen statistisch beschrieben (1843) og det i stilistisk Henseende fortjenstfulde Verk „Bemærkninger paa en Reise i Nordlandene og gjennem Lapmarken til Stockholm i 1827" (1830).

Blom, Hans Ørn, norsk Digter, Søn af Amtmand Gustav Blom, f. 1817, blev juridisk Kandidat 1843, sluttede sig i Striden mellem Wergeland og Welhaven til den førstes Parti og hører tillige med Kristian Monsen og Sylvester Sivertsen til, hvad man kan kalde den Wergelandske Skole i vor Literatur. Blom var en begavet Digternatur; men hans Evner blev bortødslede, og noget Verk af varig Betydning har han ikke leveret. Flere af hans lyriske Digte udmærker sig ved Friskhed og flydende Versifikation. Et utrykt Syngespil „Tordenskjold i Dynekilen" var i sin Tid et yndet Folkestykke. Hans seneste Arbeider, saasom „Bifrost" m. fl., kan nærmest betragtes som Fostre af den ulykkelige Sjelstilstand, hvoraf Forfatteren i flere Aar har lidt.

Blom, Kristian, norsk Sjøkaptein, f. 1782 paa Narverud ved Tønsberg, komponerede Melodien til Bjerregaards Fædrelandssang „Sønner af Norge, det ældgamle Rige".

Blom, Hans Jørgen, dansk Oberst og Militærforfatter, f. 1792, d. 1864, udgav foruden flere Flyveskrifter om Forsvarsvæsenet „Unions- og Borgerkrigene" og „Krigstildragelserne i Sjælland 1807".

Blommaert (udt. Blommart), Filip, belgisk Forfatter, f. 1808, d. 1871, en af de kraftigste Forkjæmpere for det flamske Sprogs Ret, udgav ældre flamske Digte, oversatte Niebelungenlied og skrev en Belgiens Historie.

Blommér, Nils Johan Olsson, svensk Historiemaler, f. 1816, d. 1853, søgte at skabe en selvstændig nordisk Malerkunst og hentede fortrinsvis sine Emner fra den gamle nordiske Sagnverden.

Blomst, den Del af en Plante, der er bestemt til dels at fremme Plantens Formering, dels at forskjønne den. Blomsten bestaar altid af en Axe, hvis Blade enten alle eller for en Del er omdannede til Formeringsorganer. Blomsterstilken er den

nederste Del af Axen, og Frugtbunden, paa hvilken Blomstens Blade sidder, den øverste. Er Blomsterstilken meget kort, kaldes Blomsten siddende. En fuldstændig Blomst deles i Bægeret, Kronen, Støvdragerne og Støvveien. Bægeret er de yderste, grønne Blade, der omgiver Blomsten, før den springer ud. Kronen er den mest udprægede Del og angiver Blomstens Farve. Støvdragerne, der findes indenfor Kronbladene, bestaar af Støvtraaden og Støvknoppen med Blomsterstøvet. Støvveien er den midterste Del og bestaar af Frugtknuden med Æggene, Griffelen og Arret. Bæger og Krone benævnes med et fælles Navn Blomsterdækket. Dette er, naar det dannes af Bæger og Krone, dobbelt; findes derimod kun ét Bladsæt, kaldes det enkelt, og mangler det fuldstændig, kaldes Blomsten nøgen. En Blomst, der mangler alle fire Bladsæt, benævnes ufuldstændig. Findes saavel Støvdragerne som Støvveien paa en Blomst, kaldes den tvekjønnet; er kun det ene Slags af disse Blade tilstede, kaldes den énkjønnet. I sidste Tilfælde er den Han- eller Støvblomst, hvis den bærer Støvdragere, og Hun- eller Frugtblomst, hvis den kun har Støvvei. Er Bladene paa en Blomst stillede i rigtig Orden, kaldes den undersædig (Nellik). Den Del af Frugtbunden, hvorpaa Bæger, Krone og Støvdragere er befæstede, kan ofte udvides meget stærkt, saa at disse Bladsæt kommer til at sidde høiere oppe end Støvveien, og i dette Tilfælde er Blomsten omkringsædig (Rose). Naar nævnte Frugtbunddel voxer sammen med Frugtknuden, kaldes Blomsten oversædig (Æble). — Blomsterstanden er den Maade, hvorpaa flere Blomster er samlede paa en Plante. Forlænget er Blomsterstanden, naar den ene Blomst er stillet høiere end den anden paa Stilken (Klasen med stilkede, Axet med siddende Blomster). I en forkortet Blomsterstand sidder samtlige Blomster i samme Høide (Skjermen, hvor alle Blomsterstilkene straaler ud fra ét Punkt, Kurven, hvor de udstilkede Blomster er stillede tæt ved Siden af hverandre). Hos Halvskjærmen har de nederste Blomster længere Stilke end de øverste, saaledes at de kommer til at sidde omtrent i samme Høide. Raklen er et Ax med ufuldstændige Blomster, der ikke skilles fra Axen, men som sammen med hele Raklen falder til Jorden. — Blomsterstøv er det gulagtige Pulver, som findes i Blomsternes Støvknopper. Naar Blomsten er fuldt udviklet, løsrives Blomsterstøvet og føres (af Vind og Insekter) hen paa Støvveien, hvorved denne befrugtes.

Blomster- og Frugtmaleri, se Maleri.

Blomstrand, Kristian Vilhelm, svensk Naturforsker, f. 1826, blev 1854 Docent og 1862 Professor i Kemi ved Universitetet i Lund, har skrevet et stort Antal Afhandlinger i Kemi, Mineralogi og Geologi. 1861 deltog han i en videnskabelig Expedition til Spitsbergen og udgav derefter Geognostiska iagttagelser under en resa til Spetsbergen.

Blond, lyslet. — Blondine, en lyslet Dame.

Blondel (udt. Blaangdel), fransk Troubadour fra det 12te Aarh., kom i stor Gunst hos Rikard Løvehjerte af England, hvem han fulgte paa hans Korstog og efter Sagnet opsøgte og bevirkede udløst af Fangenskabet i Tyskland.

Blonder, et Slags Kniplinger af lys, graagul Farve; se forøvrigt Kniplinger.

Blondin (udt. Blaangdæng), Emil Gravelet, fransk Linedanser, f. 1830, gik 1859 paa Line over Niagarafossen, hvilket han senere ofte har gjentaget.

Blot, at blote (blóta) kaldtes de gamle hedenske Nordboers Offerhandlinger, hvilke forestodes af de almindelige Høvdinger (Konger, Jarler, Herser) eller undertiden af en særskilt Offerpræst (blótgoði). Vore Forfædre feirede aarlig tre store Offerfester: Vinternatsblot (til års, d. e. for god Høst) i Midten af Oktober, Midtvintersblot eller Juleblot (til groðrar, d. e. for et frugtbart Aar) i Midten af Januar og Sommerblot (til sigrs, d. e. for seierrige Hærførder) i Midten af April. Ved Offerfesterne slagtedes Blotdyrene; de ædle Dele af Indvoldene forbeholdtes Guderne, medens Blodet (Hlaut) opsamledes i særegne Hlautboller og stænkedes med Kviste (Hlautteinar) paa Gudebillederne, Tempelvæggene, Alterne og den forsamlede Mængde. Derefter fulgte Blotgildet, hvorved Offerkjødet spistes af Præsterne og Folket, medens Skaaler udbragtes for de høie Guder. — Blótmaðr, Blotmand, en ivrig Deltager i Blotfesterne, en ivrig Afgudsdyrker. — Blotspaan, hos de hedenske Nordboer hellige med Runer paaskrevne Spaadomskviste.

Blot-Sven, en hedensk Konge i Svealand, som ca. 1080 blev fældet af den kristne Konge i Vestergötland Inge Stenkilsson.

Bludow, Dmitri Nokolajewitsch, russisk Statsmand, f. 1783, d. 1864, blev 1832 Indenrigsminister og 1861 Præsident i Rigsraadet og Ministeriet. Han fuldendte Speranskis Lovverk og bidrog virksomt til Bøndernes Frigjørelse og Livegenskabets Ophævelse.

Bluhme, Johannes Bartholomæus, f. 1681, d. 1753, havde som tysk Hofprædikant hos Kongerne Fredrik den fjerde og Kristian den sjette stor Indflydelse; navnlig var den herskende Pietisme under den sidste væsentlig Bluhmes Værk; efter hans Raad indførtes ogsaa Konfirmationen 1736. — Kristian Albrecht Bluhme, dansk Statsmand, f. 1794, d. 1866, blev 1851 Udenrigsminister og afsluttede Forhandlingerne med de tyske Stormagter om Slesvigs og Holstens Stilling i det danske Monarki, udstedte 1852 som Førsteminister den skjebnesvangre Forordning om en ny Helstatsforfatning, anklagedes 1856 for Rigsretten, men frikjendtes og ledede derefter 1856—57 med stor Dygtighed Konferensen om Øresundstoldens Afløsning. 1856—63 var han som Medlem af Rigsraadet Leder for det forstokkede konservative Helstatsparti, blev efter Krigen 1864 Konseilspræsident og Udenrigsminister og afsluttede som saadan Freden i Wien, ved hvilken Hertugdømmerne afstodes.

Blum, Karl, frugtbar tysk Komponist og Theaterforfatter, f. 1790, d. 1844, omplantede den franske Vaudeville paa tysk Grund.

Blum, Robert, tysk Politiker, f. 1807, var under Bevægelserne 1848 Leder for Demokraterne i Sachsen og i Frankfurterparlamentet yderste Venstres Fører. Ved Opstandens Udbrud i Wien drog han derhen, deltog i Barrikadekampene, hvorefter han blev fængslet og efter Krigsretsdom skudt 9de Novbr. 1848.

Blumenbach, Johann Friedrich, tysk Naturforsker, f. 1752, d. 1840, fra 1776 Professor i Göttingen, grundlagde den sammenlignende Anatomi i sit Fædreland og var den første, som inddelte Menneskeslægten i de bekjendte 5 Racer. Hans mest berømte Værk er Haandbog i Naturhistorien, som 1830 udkom i 12te Oplag.

Blumenthal, Leonhard von, preussisk General, f. 1810, deltog som Generalstabschef i den dansk-tyske Krig 1863—64 og udmærkede sig som Kronprinsens Generalstabschef i Krigen mod Østerrige 1866 og mod Frankrige 1870—71.

Blunck, Ditlev, dansk Historiemaler, f. 1798, d. 1853, en af den Eckersbergske Skoles mest fremragende Elever.

Bluntschli, Johann Kaspar, tysk-schweizisk Stats- og Folkeretslærer, f. 1808, blev 1833 Professor i Zürich, hvor han tog virksom Del i det politiske Liv og forfattede Udkast til en i 1855 udgiven Lovbog, 1847 i München og 1861 i Heidelberg. Ogsaa i Tyskland tog han ivrig Del i det politiske Liv og har været en af det nationalliberale Partis Førere i Baden. Han var en af Stifterne af det internationale Institut for Folkeret i Genf og af den tyske (rationalistiske) Protestantforening. Bluntschli har udgivet et stort Antal Værker, navnlig af statsretligt, retshistorisk og folkeretligt Indhold og gjelder for Tiden som en af de første videnskabelige Autoriteter i Folkeretten.

Bluse, et kort rummeligt Klædningsstykke, som især bruges af Arbeidere og Sjøfolk.

Blücher, Gebhardt Leberecht von, Fyrste af Wahlstadt, berømt preussisk Hærfører, f. 1742, d. 1819, indtraadte 1756 i et svensk Husarregiment i Pommern, blev 1760 fangen af Preusserne og gik derefter i preussisk Krigstjeneste. 1771 udnævntes han til Stabsritmester, men tog Afsked Aaret efter og indtraadte 1787 i Hæren igjen som Major. I Krigen mod Frankrige 1793 udmærkede han sig som Kavalerieofficer og dækkede efter Slaget ved Auerstädt 1806 Tilbagetoget med stor Dygtighed. Forfulgt af Franskmændene kastede han sig ind i Lübeck, men maatte overgive sig. Under Krigen 1813 vandt han i Spidsen for den schlesiske Armé den glimrende Seier over Macdonald ved Katzbach, hvorefter han tiltvang sig Overgangen over Elben ved Wartenburg og deltog derpaa, efter at have slaaet Marmont ved Möckern, i det store Slag ved Leipzig den 18de og 19de Oktbr. Blücher, som efter disse glimrende Bedrifter udnævntes til Marskal, stemte for en kraftig Fortsættelse af Krigen, overskred derpaa Nytaarsdag 1814 Rhinen, seirede ved La Rothière og trængte frem mod Paris langs Marne, hvor imidlertid Napoleon i flere blodige Slag (11te—15de Febr.) næsten aldeles ødelagde hans Armé, hvorefter han trak sig tilbage til Chalons. Efter at have forenet sig med Bülows Korps trængte han imidlertid paany fremad, seirede 9de og 10de Marts over Ney ved Laon, hvorved han aabnede de Forbundne Veien til Paris, og stormede 30te s. M. Montmartre. Han ophøiedes derefter til Fyrste af Wahlstadt og fik store Godser som Gave af Staten. Efter Napoleons Flugt fra Elba fik Blücher Kommandoen over den preussiske Armé i Belgien, hvor han led et blodigt Nederlag ved Ligny den 16de Juni 1815. Han trak sig tilbage og naaede tidsnok frem til Waterloo, hvorved han fravristede Napoleon den saa godt som vundne Seier over Englænderne under Wellington. Derefter rykkede han mod Paris, som blev besat af Preusserne. Blücher var ingen stor Strateg; men han besad et genialt Skarpblik, ubøielig Energi og forstod at udføre en given Plan med en Kraft og Hurtighed som faa.

Bly, et Metal, der kun meget sjelden forekommer gediget i Naturen, ofte derimod i Forbindelser, især med Svovl som Blyglans, hvilken næsten altid anvendes som Raastof for Udvindingen af Bly. Blyglansen bliver rostet. Derved opstaar Blysulfat, Blyoxyd og Svovlsyrling, medens en Del af Ertsen bliver uforandret. Derpaa tillukkes Smelteovnens Aabninger, og man opheder stærkt, hvorved Blysulfidets Svovl forbrændes paa Bekostning af det i Oxydet og Sulfatet indeholdte Surstof, og der dannes Svovlsyrling og Bly. Ved denne Proces adskiller man to Stadier, Rostningsperioden og Smelteperioden. Man kalder Methoden Rostningsarbeide. Bly erholdes ogsaa ved det saakaldte Nedslagsarbeide, idet man opheder Blyglans med Jern, hvorved Svovl gaar over paa Jernet. Det paa disse Maader udvundne raa Bly kaldes Verkbly og indeholder altid smaa Mængder Sølv, Kobber, Antimon m. m. Blyet har en blaagraa Farve, stærk Glans, er meget blødt og hammerbart og affarver stærkt paa Papir. Det smelter ved 335° C. og fordamper i Hvidglødhede. Udsat for Luften overtrækkes det med en graa Hinde. I Vand, som indeholder Luft, oxyderer det. I Saltsyre og Svovlsyre er det uopløseligt, derimod let opløseligt i fortyndet Salpetersyre. I Berøring med Luft opløses det ogsaa af svagere Syrer: f. Ex. Eddikesyre, hvorfor man aldrig maa koge eller opbevare sine Spiser i Blykar. Alle opløselige Blyforbindelser er giftige. — Bly anvendes som Kar i kemiske Fabriker, til Hagl, til Vand- og Gasledningsrør, Legeringer, til Fremstilling af flere Blypræparater, som anvendes i Medicinen og i Industrien, m. m. — Blyoxyd opstaar ved Ophedning af Bly i Luften og danner et gult Pulver, som kaldes Massicot. Naar man smelter Massicot, faar man et Produkt, som krystalliserer ved Afkjøling og i Handelen gaar under Navn af Sølverglød, der som Pulver er gulagtigt eller rødligt, og anvendes til Fremstilling af Fernisser, Plastre, Kit og Glasfurer Massicot bruges som Farvemiddel. Ved Ophedning i Luften giver Blyoxyd rød Mønje, som, behandlet med Salpetersyre, udskiller brunt Blysuperoxyd, hvilket anvendes til Fosfortændmasse i Forbindelse med Mønje og Salpetersyre. Mønje tjener til Fremstilling af Kit, Glasurer og benyttes som tagstensrød Malerfarve og som Oxydationsmiddel. — Blychlorid er et hvidt Pulver, der danner flere basiske Forbindelser, Oxychlorider. Et saadant Oxychlorid gaar under Navn af Pattinsons Blyhvidt og anvendes undertiden istedenfor almindeligt Blyhvidt. Et andet, Kasselergult, anvendes som Malerfarve. — Blysulfat findes som Blyvitriol og benyttes undertiden som Anstrøgsfarve. — Blykarbonat findes i Naturen som Hvidblyerts i Form af gjennemsigtige Prismer. Blyhvidt er basisk Blykarbonat. Man fremstiller Blyhvidt enten ved Indvirkning af Eddikesyre og Kulsyre paa Blyplader (hollandske Methode), eller ved at blande Sølverglød sammen med noget Blysukker

og behandle Blandingen med Kulsyre (engelske Methode) eller ogsaa ved at fælde en Opløsning af basisk eddikesurt Blyoxyd med Kulsyre (franske Methode). Blyhvidt er et hvidt, giftigt Pulver, der er uopløseligt i Vand, men opløseligt i Syrer. Dets vigtigste Anvendelse er som Malerfarve. Det besidder i høi Grad den Egenskab at dække godt, d. v. s. hindre den Flade, hvorpaa det stryges, fra at skinne igjennem; derhos bruges det til Fremstilling af Kit, Mønje, Plastre, Fernisser osv. Af Svovlvandstof farves det først brunt, derpaa sort. — Blychromat findes som gulrøde, glinsende Prismer under Navn af Rødblyerts. Kunstig fremstiller man det ved Spaltning af Blysalte med Kalium-Chromat og faar det da som et smukt gult Pulver, der anvendes som Malerfarve under Navn af Chromgult. — Eddikesurt Blyoxyd eller Blysukker fremstilles i det store ved Opløsning af Blyoxyd i Eddike. Det er farveløse Krystaller, som smager metallisksødt, er meget giftige og anvendes til Fremstilling af eddikesur Lerjord, Fernisser, Chromgult, Aceton m. m. Basisk eddikesurt Blyoxyd, Blyeddike, danner med 49 Dele destilleret Vand Blyvand, hvilket anvendes som Lægemiddel til udvortes Brug for at bringe alle Slags betændelsesagtige Hævelser til at falde; især anvendeligt efter Stød.

Blyant, Skriveblyant, Grafitstykker, indfattede i Træ. Paa enkelte Steder, især i England, forekommer Grafiten i saa ren Tilstand, at man kun behøver at sage den i tynde Stifter, som da indsættes i Træ. De fleste Blyanter forarbeides dog paa den Maade, at man smelter den i Naturen forekommende støvformede Grafit sammen med Svovlantimon eller blander den med Lim eller Gummi og derefter former Massen som Stifter. Den mest brugelige Methode bestaar i, at Grafiten i vaad Tilstand blandes sammen med fint Ler, hvorefter Blandingen formes og glødes uden Luftens Adgang. De første Blyanter tilvirkedes i England 1664. Nutidens største Blyantfabrik findes i Nürnberg i Baiern. — Se Grafit.

Blytt, Mathias Numsen, norsk Botaniker, f. 1789, d. 1862 som Professor ved Kristiania Universitet, udgav Norges Flora eller Beskrivelse over de i Norge vildtvoxende Karplanter tilligemed Angivelse af de geografiske Forhold, under hvilke de forekommer (1ste Bind). Han reiste i mange Aar hver Sommer, fornemmelig i Norge, og indsamlede Materialier til Verket. Hans Søn Axel Gudbrand Blytt, Universitetsstipendiat, f. 1843, har ogsaa paa talrige Reiser samlet Bidrag til Norges Flora og fortsatte Faderens paabegyndte Verk. Han udgav 2det og 3die Bind af „Norges Flora" og foruden flere andre Arbeider i 1876 en Theori om Indvandringen af Norges Flora under vexlende tørre og regnfulde Perioder.

Blæksprut, den mest fuldkomne Klasse blandt Bløddyrene, har et tydeligt Hoved, forsynet med to fuldt udviklede Øine. Omkring Munden er anbragt en Krans af kraftige og elastiske Fangearme, forsynede med Sugeskaale, ved Hjelp af hvilke Dyret kan fastholde sit Bytte og bevæge sig. Under Halsen sidder Tragten, som tjener til at drive Dyret baglængs gjennem Vandet, og hvorigjennem det ogsaa, naar det forfølges, sprøiter den mørkebrune Blækvædske, som opbevares i Blæksækken. Blæksprutterne er Rovdyr, som bebor det aabne, dybe Hav, hvor de ernærer sig af Fisk, Krebsdyr og Snegle. De deles i ottearmede Blæksprutter med otte mægtige Arme (herhen hører Ottefoden og Papirsnekken), og tiarmede Blæksprutter, med otte korte og to lange med stilkede Sugeskaale forsynede Arme. Til disse regner man Kalmaren. — Belemniter kaldes Levninger af Fortidens Blæksprutter. — Nautilerne har fire Gjæller og Fangearme, som kan trækkes i Skeder, og en Skal, hvori Dyret opholder sig.

Blærebær, Blomsterslægt af Natskyggernes Familie. Hertil regnes Jødekirsebær med sit høirøde Bær, der indeslutter spiselige Bær, og Ananaskirsebær, der forekommer i Sydamerika.

Blærefod, Insektslægt af de Hjelmkjærbedes Orden, udmærker sig ved, at Fødderne yderste Led danner en Blære. De er en stor Plage for Landmanden, da de ødelægger Korn og Græsarter. Herhen hører Kolerasluen og Kornblærefoden. Alle Arter af denne Slægt er smaa, de største knap en Linie lange.

Blæreføddede, Krebsdyrslægt, hos hvilke to af Kroppens Led har Gjelleblade istedenfor Ben (Hvallus).

Blærekatarrh, Betændelse, enten en hurtig (akut) eller en langsom (kronisk) forløbende, i Urinblærens Slimhinde; det er en haardnakket Sygdom, som er vanskelig at helbrede, især den kroniske, og som endog kan føre til Døden.

Blæreorm. Naar et med Æg fyldt modent Led af en Bændelorm kommer ind i et Dyrs Legeme, vil Æggene her have den bedste Betingelse for at udklækkes. Fosteret frigjøres og baner sig Vei til en eller anden Del af Legemet, hvor det voxer og antager den Skikkelse, som man benævner med Navnet Blæreorm. Denne ligger altid indesluttet i en Blære og findes i Hjerne, Lunge og Lever, men aldrig i Tarmene. De saakaldte Tinter er Blæreorme med et enkelt Hoved; Svinets Tinte bliver til Menneskets Bændelorm, Musens til Kattens og Harens til Hundens. Kvæsen, Blæreorm med flere Hoveder, findes i Faarets Hjerne og bevirker den saakaldte Dreiesyge hos disse Dyr.

Blærestaal, se Staal.

Blæresten, Urinsten, faste Legemer af vexlende Antal og Størrelse, som dannes i Urinblæren. De bestaar dels af Urinsyre, dels af oxalsur Kalk og dels af fosforsure Salte og foraarsager i Regelen store Lidelser (Stensmerte). De danner sig om en Kjerne, som enten indføres i Blæren udenfra eller falder ned fra Nyrene (Nyresten). Helbredelsen af denne Sygdom foregaar paa den Maade, at Stenene enten udtages gjennem et Snit i Blæren (Stensnit) eller ved et i Blæren indført Instrument knuses i saa smaa Dele, at disse kan gaa ud med Urinen.

Blæretræ, Busk af de Erteblomstrede. Gule Blomster og blæreformet Belg. Almindelig i Høver.

Blæsebelg, et Apparat med bevægelig Over- og Bundflade, hvilket anvendes til at forøge Forbrændingen i Smedierne, derved at athmosfærisk Luft indsuges i Blæsebelgen og derpaa sammenpresses og udstødes gjennem en snæver Aabning, som udmunder ved Esen. Blæsebelgen drives i Regelen ved Haand- eller Fodkraft. I Husholdningerne anvendes ofte en ganske liden Form af dette Redskab, Pusteren eller Haandpusteren. I Bergverkerne bruges store enkelt- eller dobbelt-

virkende Blæsemaskiner, som drives ved Damp- eller Vandkraft. — Blæserør, et bøiet Rør, som anvendes ved kemiske Analyser og ved enkelte Haandverk, og hvorigjennem Luft blæses for at forhøie Temperaturen i en brændende Flamme.

Bläser, Gustav Hermann, tysk Billedhugger, f. 1813, d. 1874, udførte de kolossale Rytterstatuer af Fredrik Vilhelm den tredie og Fredrik Vilhelm den fjerde (i Köln), en kolossal Büste af Lincoln (i Washington) og Fredrik Vilhelm den fjerdes Marmorstatue (i Potsdam).

Blæsgaas, Gasart, der udmærker sig ved en hvid, fortindfattet Pandeplet. Dens Hjem er det nordlige Norge og Sverige, Island og Grønland.

Bløddyr, en Hovedklasse af Dyreriget. Den uleddede Krop omgives af en blød, slimet Hud, af hvilken hos de fleste Bløddyr udfondres et Kalkskal, men støttes ikke af noget indre Skelet. De fleste Bløddyr lever i Vandet; Aandedrættet foregaar ved Hjelp af Gjeller eller Lunger, og saagodtsom alle gjennemgaar en Forvandling. Mange af dem har Betydning som Fødemiddel. Herhen regnes: Blækspruter, Snegler, Muslinger, Sækdyr, Mosdyr m. fl.

Bo betegner i den juridiske Sprogbrug en vis Formuesmasse med Aktiva og Passiva, tilhørende en enkelt Person eller flere i Fællesskab, enten saaledes, at de er Sameiere af Boets enkelte Gjenstande, eller saa, at enhver har Ret til en vis Andel af det endelige Salgsbeløb. Udtrykket Bo forekommer iøvrigt hyppigst kun i Forbindelser, som antyder Formuens Deling eller Overgang til andre Personer: Dødsbo, Konkursbo, (Mandens og Hustruens) Fællesbo.

Boa, se Kjæmpeslange.

Boas, 1) en Borger i Jerusalem, som omtales i Ruths Bog 2, 1 fg. og 4, 1. 5. 2) Navnet paa en prægtig Kobberstøtte i Salomos Tempel, 1 Kg. 7, 21.

Boavista, se Kapverdiske Øer.

Bober, Biflod til Oder, i Preussen, 36 Mil lang.

Bobruisk, By i Lithauen i Rusland, en af det russiske Riges stærkeste Fæstninger, ved Floden Beresina; 19,000 Indb.

Boccaccio (udt. Bokkatsjaa), Giovanni, berømt italiensk Forfatter og Humanist, f. 1313, d. 1375, var først Kjøbmand, studerede derefter kanonisk Ret i Neapel, men opgav snart det juridiske Studium for udelukkende at vie sig til Digtekunsten og Studiet af de græske og romerske Klassikere. I Neapel, hvor han ved Kong Roberts glade Hof gav sin strømmende Livslyst frit Løb, stiftede han Bekjendtskab med Petrarca og traadte i et glødende, fuldt Kjærlighedsforhold til Kongens naturlige Datter, Prinsesse Marie, hvem han har besunget som Fiammetta. Dette Forhold inspirerede ham til flere af hans Digtninger. Mellem Aarene 1349 og 1360 blev Boccaccio af den florentinske Republik betroet flere diplomatiske Sendelser til de italienske Hoffer. 1361 indtraadte et Vendepunkt i hans Liv. Han skræmtes af en døende Munks Forudsigelse om hans snare Endeligt, og opgav kun paa Petrarcas indstændige Anmodning sin Beslutning om at hengive sig til den yderligste Askese. 1362 lod han sig vie til Præst og forfattede i de følgende Aar lærde latinske Verker af mythologisk, historisk og sprogligt Indhold, ligesom han paa Latin skrev den første Biografi af Dante. 1373 oprettede Florentinerne en Professorpost for Fortolkning af Dante, og den besattes med Boccaccio; men kort efterat han havde begyndt sine Forelæsninger, maatte han paa Grund af Sygdom fratræde. De følgerigeste af hans Verker er: Heltedigtet Teseïde, hvori Octaverimet første Gang blev anvendt i sin fuldendte Form, Romanen Ameto, hvorved han blev Skaberen af de moderne Hyrderomaner, Fiammetta, en Elskendes Lidelseshistorie, et Slags Forløber for Goethes Werther, og endelig Decameron, som han skrev paa Fiammettas og Dronning Johanna af Neapels Opfordring, og hvorved han grundlagde den moderne Novelledigtning og erhvervede sig Tilnavnet: den italienske Prosas Fader. Decameron er en Samling af 100 Noveller, som Forfatteren lader fortælle af 7 unge Damer og 3 unge Herrer, som er flygtede for Pesten, der herjede Florens 1368, og som har slaaet sig ned paa et afsides liggende Landsted. Hver Novelle indledes af en anskuelig og gribende Skildring af Pestens Ulykker. Fortællingernes Indhold er tragiske og rørende, overgivne eller letfærdige og kaade Kjærlighedshistorier. Stilen er flydende, livlig og let. Decameron, der er bleven oversat til de fleste civiliserede Sprog, har for senere Forfattere været en Guldgrube, hvor de har hentet Sujetter. Boccaccio deler med Dante og Petrarca Æren af at have grundlagt den italienske Literatur og har alene Fortjenesten af at have skabt dens Prosa. Desuden bidrog han virksomt til de klassiske Studiers Gjenfødelse og var den første af Humanisterne, som kastede sig over Studiet af de gamle græske Digtere. Decameron udkom trykt første Gang omkring 1470. Boccaccios samlede Verker udkom 1827 i 17 Bind.

Bocca Tigris kaldes af europæiske Sjøfolk Mundingen af Sikiangfloden i Kina.

Boccherini (udt. Baakkerini), Luigi, frugtbar italiensk Komponist, f. 1740, d. 1805. Hans Kompositioner udmærker sig ved sine friske Melodier og sin fortrinlige Teknik.

Bocchetta, et i militær Henseende vigtigt trangt Pas i Apenninerne, mellem Genua og Novi, om hvilket der ofte har været kjæmpet.

Bochnia, By i Galicien, 5 Mil sydøst for Krakau, med et stort 1251 opdaget Stenfalt-Bergverk, et Gymnasium og 6,000 Indb.

Bochum, By i den preussiske Provins Westfalen, med 28,000 Indb. Fabrikation af Støbestaalvarer og Maskiner.

Bocchus den første, Konge i Mauritanien, forraadte sin Svigersøn Jugurtha til Romerne og fik til Løn en Del af hans Rige Numidien (106 f. Kr.). — Bocchus den anden sluttede sig under de romerske Borgerkrige til Cæsar mod Pompeius og til Octavian mod Antonius og støtte sin Medregent og Broder Bogud fra Tronen; d. 32 f. Kr.

Bock, Karl Ernst, tysk Videnskabsmand og Læge, f. 1809, d. 1874 som Professor i pathologisk Anatomi ved Leipzigs Universitet, var en afgjort Tilhænger af den fysiologiske Helbredelsesmaade og udgav flere saavel videnskabelige som populære Verker, af hvilke hans „Volksgesundheitslehrer" (6te Oplag 1877) ogsaa er oversat paa Norsk (Sundhedslære for Folket).

Bockenheim, By i den preussiske Provins Hessen-Nassau, mellem Floderne Nidda og Main, med 13,000 Indb. Betydelige Maskinfabriker.

Bockøl, et Slags maltrigt tykt Øl af mørkebrun Farve.

Bocskai (udt. Botsjkai), Stefan, f. 1555, d. 1606, stillede sig 1604 i Spidsen for Protestanternes Opstand i Ungarn, udraabtes 1605 til Fyrste af Ungarn og anerkjendtes af den tyske Keiser ved Freden til Wien 1606 som Fyrste i Siebenbürgen, ligesom Keiseren ved denne Tid maatte tilstaa Ungarns Protestanter Religionsfrihed.

Bod, Præstegjeld i Romsdals Amt, bestaar af Sognene Bod og Hustad.

Bod (af at bøde) betyder egentlig Istandsættelse, men bruges i Almindelighed enstydigt med Anger og svarer som saadant til det latinske Ord poenitentia, som er dannet af Ordet poenitere: at angre. Dette latinske Ord brugte man igjen til i Oversættelse at gjengive det græske metanoia, som betyder Sindsforandring eller Omvendelse. Bod er altsaa det samme som Anger over Synden eller Omvendelse, en i Forbindelse med Troen nødvendig Betingelse for, at Mennesket kan blive saligt (Mark. 1, 15; Ap. Gj. 2, 38). Skjønt Mennesket ikke kan gjøre godt igjen, hvad det ved sin Synd har gjort ondt, men alene ved Guds Naade kan angre og tro paa Jesum Kristum, vil der dog let opkomme hos det den Tanke, at det kan gjøre noget godt selv. Denne Tanke udviklede sig efterhaanden i den katholske Kirke i Middelalderen til en Lære om Boden, hvorefter Mennesket ved gode Gjerninger, saasom Gaver til gudeligt Brug og til Fattige, ved at underkaste sig visse Kirkestraffe, saasom Faste o. desl., kunde hjelpe idetmindste noget til sin Frelse. Kirkens Præster foreskrev disse gode Gjerninger eller Straffe ved det private Skriftemaal, og senere troede man, at Kirken kunde omsætte Gjerningerne (Straffene, Boden) i Penge. Derved udviklede sig atter den bekjendte Lære om Aflad. Man kunde befri sig fra hine Kirkestraffe, troede man, ved at betale nogle Penge til et gudeligt Øiemed, f. Ex. til Krig mod de Vantro, til Opførelse af Kirker og lign. Reformationen bragte Læren om Boden tilbage til dens Oprindelse og i Overensstemmelse med Bibelens Lære. — Methodismen lærer, forskjellig fra den lutherske Kirke, at Boden skal ytre sig paa en og samme haandgribelige Maade (Methode) hos alle Mennesker; deraf har dette religiøse Samfund sit Navn.

Bod, Boder, se Straf og Straffemidler.

Bodensjø, ogsaa kaldet Kostnitzer- eller Konstans-Sjøen, en paa Grændsen mellem Tyskland og Schweiz 9 Mil lang og 9½ Kv.mil stor Indsjø, hvoraf den sydlige mindre Del gaar ind i Schweizer-Kantonerne St. Gallen og Thurgau og den nordøstlige ind i Baiern, Würtemberg og Baden. En i nordvestlig Retning gaaende, 3 Mil lang Bugt, Überlingersjøen, skjærer sig ind i Baden, og syd for den danner Rhinen, efterat den har forladt Konstans, Nedresjøen (Untersee), hvoraf den nordøstlige Del har Navn af Zellersjøen. Bodensjøens største Dybde er 964 Fod. Den fryser næsten aldrig til. Skibsfarten paa den er meget betydelig, og flere Jernbaner udmunder ved dens Bredder.

Bodenstedt, Friedrich Martin von, tysk Digter og Forfatter, f. 1819, bereiste 1845 Kaukasuslandene og Armenien og var derefter Redaktør, Professor i München og Theaterdirektør i Meiningen. Han har udgivet Reisebeskrivelser, Digte, Romaner og Skuespil samt Oversættelser af Shakspeare og af de russiske Digtere Lermontow og Puschkin. Hans Digtcyklus „Lieder des Mirza Schaffy" har oplevet 61de Oplag (1876). Hans samlede Verker udkom 1865—69 i 12 Bind.

Bodin (udt. Bodæng), Jean, fransk Forfatter, f. 1530, d. 1596, forsvarede som Medlem af Stænderforsamlingen i Blois 1576 Folkets Rettigheder og udgav 1577 det dybsindige og originale Verk: De la république (Om Republiken), efter Aristoteles det første betydelige Forsøg paa en videnskabelig Statslære.

Bodley (udt. Boddli), Thomas, engelsk Statsmand og Lærd, f. 1544, d. 1612, anvendtes under Elisabeth i diplomatiske Sendelser til Danmark, Frankrige og Holland og grundlagde, tildels ved egne Midler, det store Bibliothek i Oxford, hvilket til hans Ære blev kaldt „Bodleyan library" (det bodleyanske Bibliothek), som nu tæller 260,000 Bind og 22,000 Haandskrifter.

Bodmer, Johan Jakob, schweizisk Digter og Kritiker, f. 1698, d. 1783, som Professor ved Universitetet i Zürich, skrev Digte og Dramaer og udgav tyske Digtninger fra Middelalderen samt bekjæmpede paa det heftigste den franske Smag i Kunst og Poesi.

Bodmeri, en Kontrakt, ifølge hvilken Penge forstrækkes en Skipper til Reisens Fortsættelse, mod at han til Sikkerhed for Tilbagebetalingen pantsætter Skib, Fragt og Ladning, enten i Forening eller én eller to af disse Gjenstande, og paa det Vilkaar, at Kreditor ikke skal kunne fordre mere, end hvad der ved Reisens Ende eller paa det Sted, hvor Laanet bliver at tilbagebetale, kan udbringes af de ham til Sikkerhed stillede Gjenstande. Renten for Bodmerilaan er altid fri (alm. 10—20 %). Kontrakten, skal oprettes skriftlig. Ved Sammenstød mellem flere Bodmerikrav gaar det yngre (senere stiftede) foran det ældre. — Bodmerist, en, som yder et Bodmerilaan.

Bodum, Erik, norsk Landskabsmaler, f. 1829 i Vestby Prestegjeld, d. 1879, studerede under Professor Gude først hjemme og senere i Düsseldorf, hvor han i en lang Aarrække boede. Han fremstillede, især i sin tidligere Periode, med Forkjærlighed den norske Skovnatur, fornemmelig de ensomme indesluttede Partier med stille Kjern i de østlandske Barskove. 1866 fik han Mention honorable ved den skandinaviske Kunstudstilling i Stockholm. Af hans Arbeider kan nævnes „Motiv fra Bondhusdalen" (i Bridgewater Gallery i London), „Motiv fra Nordmarken" (i Nationalgalleriet i Kristiania), „Bautastene ved Stranden" og „Øde og tomt efter Sortedøden".

Bodø, By i Nordland i Norge, ved Indløbet til Saltenfjord, med 1,500 Indb. Den væsentligste Næringsdrift er Fiskehandel og nogen Skibsfart. — I 1820 blev der her lagt Beslag paa endel Varer, som nogle engelske Kjøbmænd havde forsøgt at indsmugle, og som disse bagefter fratog Toldvæsenet. Ovenikjøbet blev Norge gjennem den engelske Regjering nødt til at give Voldsmændene Erstatning. Denne famøse Sag fik Navn af Bodøsagen.

Boeck, Christian Peter Bianco, bekjendt norsk Naturforsker, f. 1798 paa Kongsberg, d. 1877 som Professor ved Kristiania Universitet, blev 1817

Student, 1824 medicinsk Kandidat, var derefter en Tid konstitueret Kompagnikirurg, og udnævntes 1828 til Lektor i Veterinærvidenskaben ved den paatænkte, men ei oprettede Veterinærskole i Kristiania og 1840 til Professor i Fysiologi, sammenlignende Anatomi og Veterinærmedicin ved Universitetet. Han foretog flere videnskabelige Reiser i Norge for at studere Landets geografiske, geologiske, botaniske og zoologiske Forhold, ligesom han, dels med offentligt Stipendium, dels paa egen Bekostning, foretog Reiser til Frankrige, Tyskland og Sverige for at studere Veterinærmedicinen og beslægtede Discipliner i disse Lande. Efter den franske Regjerings Opfordring medfulgte han som Zoolog den franske videnskabelige Expedition til Spitsbergen 1838. Som Medlem af Farmakopé-Kommissionen havde han den væsentligste Andel i Udarbeidelsen af Pharma copoea Norvegica, et for sin Tid mærkeligt videnskabeligt Arbeide. Ligesaa virkede han som Medlem af flere andre Kommissioner og ogsaa paa anden Maade for sin Videnskabs praktiske Anvendelse i det daglige Liv. 1828—60 var han Medlem af Direktionen i Selskabet for Norges Vel. Han var en af Stifterne af Videnskabsselskabet i Kristiania, den fysiografiske Forening og det medicinske Selskab og grundlagde en af de mest værdifulde Samlinger ved Universitetet, det zootomiske Museum. Boeck var Medlem af flere videnskabelige Selskaber saavel i Ind- som Udlandet. Hans talrige videnskabelige Afhandlinger findes spredte i forskjellige inden- og udenlandske Tidsskrifter. Særlig har han indlagt sig Fortjeneste ved Konstruktionen af nye og hensigtsmæssige Apparater til fysiologiske Undersøgelser, saaat vort Universitet fra hans Haand besidder en sjelden, af fremmede Videnskabsmænd højt skattet Samling af saadanne Instrumenter. I sin lange videnskabelige Virksomhed, der strakte sig gjennem mere end to Menneskealdre, fulgte og deltog han paa næsten alle Omraader i Naturvidenskabens forbausende Udvikling i vort Aarhundrede.

Boeck, Carl Vilhelm, Foregaaendes Halvbroder, bekjendt norsk Videnskabsmand og Læge, f. 1808 paa Kongsberg, d. 1875 i Kristiania, blev Student 1827, medicinsk Kandidat 1831 og Distriktslæge i Senjen samme Aar. Efter en videnskabelig Reise til Sverige, Danmark og Tyskland blev han extraordinær Koleralæge i Drammen, da denne Farsot 1832 første Gang hjemsøgte Norge, 1833 Berglæge paa Kongsberg, 1846 Lektor i Medicin ved Kristiania Universitet og 1851 Professor. Boecks Navn og videnskabelige Fortjenester er især knyttet til hans Undersøgelser af Spedalskheden og af Syfilis. For at studere den spedalske Syge foretog han 1840 med offentligt Stipendium en videnskabelig Reise over England, Frankrige og Italien til Grækenland, hvor Spedalskheden næst efter Norge havde den største Udbredelse i Europa. Et omfangsrigt og epokegjørende Verk over denne Sygdom, forfattet af Boeck i Forening med Overlæge Danielssen i Bergen, udkom 1847 og vakte den videnskabelige Verdens Beundring. Det blev 1848 oversat paa Fransk og af det franske Akademi tildelt den saakaldte Prix Monthyon paa 2,000 Franks. Fra 1850 til sin Død var Boeck med enkelte Afbrydelser knyttet til Rigshospitalet og anstillede ved denne Anstalt omfattende og indgaaende Undersøgelser af Syfilis, hvilke i høi Grad har bidraget til at forøge Indsigten i denne Sygdoms Natur. Han anvendte en særegen Kurmethode mod denne Sygdom, som bestod i fortsatte Indpodninger med syfilitisk Materie, indtil Legemet ikke længer lod sig paavirke af Indpodninger med nogensomhelst saadan Gift. Man saa herunder, at Symptomerne under et i det hele regelmæssigere Forløb af Sygdommen hurtigere svandt, end om den overlodes til sig selv og Naturens egen helbredende Kraft; men da Methoden dog ikke holdt, hvad man fra først af ventede sig af den, og dens Gjennemførelse desuden var forbunden med adskillige Vanskeligheder er den nu forladt, ialfald som almindelig Kur methode. Boecks store Fortjeneste af denne Sygdoms Behandling er dog at have vist, hvor langt man kan hjelpe sig uden at anvende de voldsomme og indgribende Midler (Merkuren), der ofte giver Sygdommen en mere ondartet og for den Syge mere fordærvelig Karakter.

Boemo, Kap, Den Siciliens vestligste Forbjerg.

Boemund eller Bohemund, Navn paa flere normanniske Fyrster. Boemund den første, f. ca. 1065, d. 1111, Søn af den normanniske Erobrer Robert Guiscard, fortrængtes af sin Stedmoder fra sin Faders Rige, Apulien og Kalabrien, og maatte nøie sig med Fyrstendømmet Tarent, deltog i det første Korstog, under hvilket han udmærkede sig ved glimrende Tapperhed og indtog Antiokia, som han med omliggende Distrikt fik til Fyrstendømme, hvis Forsvar han senere overlod til sin Slægtning Tankred, medens han selv drog til Europa og foretog et uheldigt Anfald paa det græske Rige. — Hans Søn Boemund den anden blev 1126 Fyrste af Antiokia og faldt 1130 i Kamp mod Saracenerne. — Boemund den tredie regjerede fra 1163—1201 og Boemund den fjerde fra 1201—33. Under Boemund den sjette blev Antiokia 1268 erobret af Mamelukerne, som omstyrtede de Kristnes Herredømme.

Boerhaave (udt. Burhave), Hermann, navnkundig Læge i Leyden i det 18de Aarh., f. 1668, d. 1738, blev 1709 Professor i theoretisk Medicin ved Leydens Universitet, som gjennem ham blev vidt berømt og tiltrak Studerende fra alle Lande. Han grundlagde den systematiske kliniske Undervisning, bragte Sygdommene i System og inddelte Lægemidlerne i bestemte Grupper. Hans videnskabelige Verker vidner om hans, af Samtiden saa høit beundrede, omfattende Lærdom.

Boers, d. e. Bønder, almindelig Benævnelse paa de hollandske Kolonister i Sydafrika.

Boethius, Daniel, svensk Filosof, f. 1751, d. 1810 som Professor i Upsala, sluttede sig nærmest til Kant og i retsfilosofisk Henseende til Fichte og udøvede stor Indflydelse paa den høiere Dannelse i sit Fædreland.

Boëtius, Anicius Manlius Torquatus, romersk Statsmand og Filosof, f. ca. 470 i Rom, beklædte høie Embeder under Østgothernes Konge Theodorik, blev senere anklaget for Forræderi, dømt til Døden og efter et langt Fangenskab henrettet 524. Han oversatte og fortolkede Aristoteles og skrev i Fængslet sit berømte Verk „Om Filosofiens Trøst", som i Middelalderen blev oversat til flere Sprog.

Bog, i Papirhandelen 24 Ark Skrivpapir og 25 Ark Trykpapir.

Bogbinder, Ambrosius, Kjøbmand og Borgemester i Kjøbenhavn i det 16de Aarh., var en ivrig Talsmand for Reformationen og Tilhænger af Kristian den anden.

Bogbinderi, Bogbinding, bestaar i at samle, ordne og sammenlægge (false) skrevne eller trykte Ark og forsyne dem med Bind. Efterat de er falsede og lagte paa hverandre i den rette Orden, bankes de, heftes sammen med Traad eller ved Limning, hvorefter den saaledes sammenhængende Bog presses, beskjæres med Bogbinderhøvlen og forsynes med Bind. Dette er høist forskjelligt, mere eller mindre stærkt og forsiret, efter Bogens Størrelse og Værd. I den sidste Tid har Bogbinderiet gjort store Fremskridt, og ikke sjelden leveres der nu meget pragtfulde Bind til Bøger, der anskaffes i særegne Øiemed.

Bogdanowitsch, Ippolyt Feodorowitsch, russisk Digter, f. 1743, d. 1803, udgav 1778 det komiske Heltedigt „Dusjenka" og 1785 en Samling russiske Ordsprog.

Bogdo Lama, se Lama.

Bogense, By paa Fyens Nordkyst i Danmark, med ca. 2,000 Indb. og Udførsel af Korn- og Fedevarer.

Bogfinke, se Finke.

Boghandel, Handel med Literaturens Frembringelser, deles almindelig i: Forlagsboghandel, Sortimentsboghandel og Kommissionsboghandel. Forlagsboghandleren, Forlæggeren, lader for egen Regning trykke Bøger og Tidsskrifter m. m. til Salg. Sortimentsboghandleren handler med andre Boghandleres Forlagsartikler, som han modtager enten med Forbehold om at kunne tilbagesende, hvad der maatte være usolgt, naar Opgjør finder Sted, eller uden saadant Forbehold. Kommissionsboghandeleen, som fornemmelig har naaet en stor Udvikling i Tyskland, hvor Leipzig er dens Hovedsæde, danner Mellemleddet mellem Boghandelens forskjellige Grene. — Antikvarboghandleren handler kun med brugte Bøger. — Den norske Boghandel var i lang Tid efter 1814 afhængig af den danske, men har i de senere Aar arbeidet sig op til større Selvstændighed. Den norske Forlagsboghandel kan dog endnu ikke paa langt nær konkurrere med den danske, idet flere af den norske Literaturs betydeligste Frembringelser forlægges i Danmark, næsten udelukkende af den Gyldendalske Boghandel.

Bogholderi kaldes den efter bestemte Regler og en vis Methode ordnede Regnskabsførsel. Man skjelner mellem det enkelte og det dobbelte Bogholderi, hvilket sidste, der ogsaa benævnes det italienske, først anvendtes i Italiens Handelsstæder i det 15de Aarh. Ved det enkelte Bogholderi anføres enhver Indtægts- og Udgiftspost kun én Gang eller paa én Konto, medens ved det dobbelte enhver Post opføres paa to Konti, paa den ene til Debet, paa den anden til Kredit. Fordelen herved er, at man stedse har en klar Oversigt over Status og derhos hurtig kan opdage enhver Feil, som maatte være begaaet i Bogførselen, idet de modsvarende Konti maa balansere, naar Regnskabet er rigtigt. Ved begge Slags Bogholderi benyttes Memorial, Kasse- og Hovedbog samt Brevkopibog, og ved det dobbelte desuden Journal, ved Handelsforretninger tillige Varelagerbog, Vexelkopibog, Ordrebog, Fakturabog og Kalkulationsbog. Tidligere anvendtes det dobbelte Bogholderi kun ved Handels- og industrielle samt andre lignende Forretninger; men i de senere Aar benyttes det ogsaa ved Staters og Kommuners Regnskabsførsel. For Handelsmænd er det Pligt at føre Regnskab over sin Forretning. Rigtig førte Bøger danner i Tilfælde af Tvistemaal et efter Omstændighederne mere eller mindre stærkt Bevis eller foranlediger, at større Fordringer stilles til Modpartens Bevis. Har en Fallent, som har drevet Handel eller anden Næring, hvorved Bog bør holdes, i bedragersk Hensigt enten ingen Bøger ført eller ført falske Bøger, belægges han med Strafarbeide fra ½—6 Aar.

Boghvede, Slægt af Syrefamilien med glat Stilk og rødhvide Blomster. Boghvede er et ikke lidet benyttet Fødemiddel. Almindelig Boghvede benyttes som Grøntfoder.

Boglipur, d. s. s. Bhagalpur.

Boglus, smaa Insekter, som lever i Bøger og lignende. — Bogmøl, et lidet Insekt (Bille), som foraarsager Skade ved at søndergnave Pelsverk, Bøger, Plantesamlinger og lignende. — Bogskorpionen lever mellem gamle støvede Papirer og ernærer sig af Midder og Bogmøl. I Persien findes en meget giftig Art.

Bogoduchow, By i det russiske Guvernement Charkow, med 9,000 Indb. og store, udmærkede Garverier.

Bogomilier (d. e. Gudsvenner, af Bog, det slaviske Navn paa Gud) kaldtes en antikristelig religiøs Sekt i Bulgarien i det 12te Aarh. Deres Lære var meget fantastisk. De forkastede Ægtestab, Brug af Billeder m. m. Den græske Keiser Alexius Komnenus fik ved List Sektens Stifter, Basilius, i sin Magt, idet Keiseren lod, som om han vilde antage Sektens Lærdomme. Basilius blev brændt og mange af hans Tilhængere henrettede (1118). Levninger af Sekten holdt sig dog til i det 13de Aarh.

Bogorodizk, By i det russiske Guvernement Tula, med 8,000 Indb.

Bogota, Hovedstad i den sydamerikanske Republik Nygranada. 30,000 Indb. Byen har et Universitet, en pragtfuld Kathedralkirke og et Observatorium. Livlig Handel.

Bogsjø, en 1½ Mil lang Indsjø i Jd Præstegjeld, Smaalenenes Amt, lige ved Rigsgrændsen.

Bogstad, en stor Gaard med prægtige Bygninger, en vakker Malerisamling og skjønne Haveanlæg, ved Bogstadvandet, 1 Mil fra Kristiania, har i lang Tid været Hovedgaard for et betydeligt Gods. I forrige Aarh. tilhørte Gaarden Morten Leuch, som døde 1768, derefter Bernt Anker, der 1772 solgte den til sin Broder, senere Statsminister Peder Anker. Efter dennes Død 1824 gik den over til hans Svigersøn, Grev J. K. H. Wedel-Jarlsberg, og eies nu af dennes yngste Søn, Baron Herman Wedel-Jarlsberg.

Bogstav, et Skrifttegn for en Sproglyd. — Bogstavlaas eller Tegnlaas, en 1540 opfunden Sikkerhedslaas uden Nøgel, som kun kan aabnes, naar visse Laasdele bringes i en bestemt Stilling, hvilket anthdes ved Bogstaver eller Tegn paa Laasen. — Bogstavskrift, den Skrift, som bestaar af særskilte Tegn for de enkelte Sproglyd. Kineserne har særskilte Tegn for hvert Ord (Ordskrift); de gamle Ægyptere brugte

Billedskrift (Hieroglyfer) og Assyrerne Kileskrift. — Bogstavregning, Regning med Bogstaver istedenfor med Sifre, hvilke sidste alene kan anvendes ved enkelte Exempler, medens Bogstavregningen er almindelig uden at bindes til enkelte Tilfælde. I den høiere Mathematik er Bogstaver uundværlige. Bogstavregningen blev opfunden af Franskmanden Viëta (d. 1603) og forbedret af Englænderen Harriot (d. 1621).

Bogstavrim eller **Alliteration** bestaar i Almindelighed i Gjentagelse af samme Sproglyd i flere særskilte Ord eller Stavelser. I den norrøne Verslære forstaaes ved Bogstavrim, at flere for Meningen betydningsfulde Ord i et Vers begynder enten med samme Konsonant (konsonantisk Bogstavrim) eller med Vokal, men i saa Fald for Vellydens Skyld helst med forskjellig Vokal (vokalisk Bogstavrim).

Ex. **G**anga hér at **g**arði
gullhyrndar kyr;
— — — — — —
Einn át **o**xa,
átta laxa,
(Ældre Edda).

hvor Bogstavrimet dannes i første Tilfælde af den udhævede Konsonant g og i andet af Vokalerne ei—o—á. Exempel fra den nyere norske Literatur:

Her ser eg **H**aralds
Haug fyre Augom.
— — — — — —
Endaa trur eg, **A**nden hans
Yver oss mun sviva.
(Ivar Aasen).

To Verslinier danner i Regelen en Helhed, saaledes at i dem tilsammen to, ofte tre, men aldrig flere betonede Ord har Rimbogstaver. Den ene Rimbogstav skal altid begynde den første Fod i anden Linie og kaldes Hovedstaven (höfvuðstafr); den eller de andre skal findes i første Linie og kaldes Støtter (stuðlar). Bogstavrim findes ikke alene i Vers, men ogsaa ofte i Ordsprog og ordsproglige Talemaader, i Lovregler ligesom ogsaa ellers hvor man søger at give Fremstillingen en karakteristisk Form. En Levning af dette Rim findes endnu i mange daglige Talemaader, saasom: **Vind og Veir, Laatt og Løgje** m. fl. Bogstavrimet har været anvendt og anvendes endnu hos flere Folk, især germaniske, men blev fornemmelig udviklet til stor Fuldkommenhed i den gamle norske Literatur.

Bogtrykkeren, se Barkbille.

Bogtrykkerkunst, Kunsten at gjengive Tanker ved Tryk med bevægelige Metaltyper i en Presse, hvorved man kan tage saa mange Exemplarer af det trykte Ark, man ønsker. Bogtrykkerkunsten i denne Betydning er opfunden af Johan Gutenberg i Mainz omkr. 1440. Det er en af Menneskeaandens største Opfindelser og maaske den, som mest har befordret Menneskeslægtens Fremgang i Kultur. I den tidligste Oldtid blev Sætninger og korte Beretteller indgravne i Sten, Erts eller Ler; senere lærte man at skrive paa Papyrusblade, som blev rullede sammen og ombundne. Den righoldige græske og romerske Literatur kunde alene spredes ved en langsom og kostbar Afskrivning. Efterhaanden udviklede Afskriveriet sig tilsidst til en betydningsfuld selvstændig Kunst og foregik ofte paa den Maade, at flere paa én Gang skrev efter Diktat. Da den klassiske Kultur var nedtraadt af Barbarernes Hestehove, var det især i Klostrene, at Afskrivning af de gamle Bøger fandt Sted. I det 11te Aarh. blev Efterspørgselen efter Bøger saa stor, at Klostrene ei kunde tilfredsstille Behovet, og Lægmænd begyndte derfor ogsaa at beskjæftige sig med Afskrivning. Bogtrykkerkunstens nærmeste Forløber er Træskjærerkunsten. Allerede i det 6te Aarh. e. Kr. forstod Kineserne at trykke med udskaarne Træplader; men i Europa lærte man ikke at skjære i Metal eller Træ i dette Øiemed før i det 12te Aarh. De første Frembringelser af Træskjærerkunsten var Spillekort og Helgenbilleder. Disse sidste omgaves efterhaanden med Navne og Sentenser, og endelig naaede man saavidt, at man ved udskaarne Træplader kunde trykke smaa Bøger. Men Pladens Bogstaver var faste; de kunde ikke benyttes i andre Forbindelser end den engang givne, og Pladerne var derfor unyttige, naar man havde gjengivet dem i et tilstrækkelig stort Antal Aftryk. I det 15de Aarh., da Sansen for den klassiske Literatur var gjenopvaagnet, og Rigdom og Vindskibelighed var opblomstret i Stæderne, blev endelig den Kunst funden, der blev saavel Videnskabens som Reformationens mægtigste Vaaben. Johan(nes) (Gensleisch) Gutenbergs første Forsøg er indhyllede i Dunkelhed. Efter flere mislykkede Anstrengelser i Strasburg kom han til Mainz, hvor han 1450 havde forbundet sig med en rig Borger, Johan Fust, som skaffede ham Midler til Anlæg af det første Bogtrykkeri. Kunsten var i Princippet funden, om den end i mangt og meget endnu var mangelfuld, og Gutenberg vovede at paabegynde Trykningen af den hellige Skrift (den saakaldte 42liniede Bibel). Som tredie Mand i Forbundet optoges Peter Schöffer, der afhjalp de væsentligste Mangler og navnlig opfandt Skriftstøberiet i den Form, det endnu har. Han støbte smukkere Typer og fandt en passende haard Blanding af Skriftmetallet og den Sammensætning af Sværten, som endnu er brugelig. Gutenberg høstede dog liden Lykke af sin Kunst; Fust lod ham 1455 stevne for det Beløb, han havde forskudt ham, og tog hans Trykkeri og alle hans Materialier som Udlæg. Gutenberg fik imidlertid Hjelp, saa han kunde anlægge et nyt Trykkeri, først i Mainz og senere (1460) i Eltville. Hos Fust og Schöffer blev den første med Typer trykte Bog, Gutenbergs paabegyndte Udgave af den 42liniede Bibel, færdigtrykt 1455. Derefter fulgte Psalterium 1457 og Biblia sacra latina 1462. Da Mainz i dette Aar blev overfaldt af Hertugen af Nassau, brændte de derværende Trykkerier, og Gutenbergs ledige Elever spredte sig da over hele Europa og tog sin Kunst med sig. Italien fik sit første Bogtrykkeri 1465, Frankrige 1470, Bøhmen 1471, Nederlandene 1473, Spanien ca. 1474, England 1474, Danmark 1482, Sverige 1483, Polen 1491, Rusland 1493, Island 1528 og Norge 1650. I Løbet af det 16de Aarh. udviklede Bogtrykkerkunsten sig til stor Fuldkommenhed. Fyrster og Lærde kappedes om at hæve den nye Kunst, og fremragende Bogtrykkere i de forskjellige Lande satte en Ære i at levere de smukkeste og bedste Bøger. 1750 blev Stereotypien (s. d.) opfunden af William Ged i Skotland. Efterhaanden udbredtes Bogtrykkerkunsten ogsaa udenfor Europa. Missionærer bragte den i Slutningen af det 16de Aarh. til Kina og Japan; 1540 bragtes den til Mexiko, 1638 trykkes

den første Bog i Nordamerika og 1723 en Talmudbibel i Trankebar i Ostindien. Under det 17de Aarh.s Krige og Barbari gik ogsaa Bogtrykkerkunsten tilbage, og først ved Midten af det 18de begyndte den igjen at hæve sig. Mekanikens Udvikling i Begyndelsen af det 19de Aarh. bragte den til en før ukjendt Fuldkommenhed. Englænderen Lord Stanhope opfandt Jernpressen og Tyskeren Fredrik König Hurtigpressen (1816), og omtrent samtidig blev Papirmaskinen opfunden. Da ogsaa Træskjærerkunsten havde udviklet sig til stor Fuldkommenhed, blev den omkring Firtiaarene taget i Bogtrykkerkunstens Tjeneste ved Trykning af illustrerede Værker. Senere har man opfundet Maskiner, som ogsaa kan levere flerfarvet Tryk. Avisliteraturens overordentlige Tilvext og Udvikling i de sidste femti Aar har ledet til en Række Opfindelser til at befordre Trykningens Hurtighed. Saaledes opfandt Amerikaneren Bullock en Hurtigpresse, hvortil kunde benyttes fortløbende Rullepapir. Endelig har man lært at sætte forskjellige Maskiner, deriblandt Falsemaskiner, i Forbindelse med selve Trykpressen og derved opnaaet en overordentlig Besparelse af Tid og Arbeide. Den Hurtigpresse, hvormed Times trykkes, leverer saaledes 12,000 Ark i usædvanlig stort Format i Timen. Sætningen foregaar derimod endnu væsentlig paa samme Maade som paa Gutenbergs Tid. Mangfoldige Sættemaskiner har vistnok været opfundne, men ingen af den Fuldkommenhed, at den med Fordel har kunnet afløse menneskelige Sættere. Nu (1879) skal imidlertid en saadan, konstrueret af Belgieren Castenbein, have vist sig praktisk anvendbar. — Bogstavernes Sammensætning til Ord og Linier foregaar paa følgende Maade: Sætteren stiller sig foran Skriftkassen, som er anbragt paa en Reol (lig en stor Skrivepult, med Skuffer eller Kasser til Typerne), hvori Typerne (eller Skriften: smaa, støbte, langagtige Stykker, bestaaende af en Blanding af Bly og Antimon, paa hvis ene Ende Bogstavet er støbt) ligger, hvert Bogstav i sit Fag (Rum), og sætter dem sammen, Bogstav for Bogstav, efter Manuskriptet, som han har staaende foran sig i en Klemme. De sættes ned i en saakaldt Vinkelhage, som han holder i den venstre Haand, og som, naar den er fuldsat, „udhæves", d. e. Satsen hensættes, hvorefter Sætningen vedbliver under samme Fremgangsmaade, indtil Siden eller Spalten er fuldsat. Naar et helt Ark paa denne Maade er sat, tages der i Haandpressen et Aftryk af Satsen, forat det hele kan læses og alle Feil rettes (korrigeres). Har man læst to eller flere Korrekturer, saa man er sikker paa, at Satsen er som den skal være, og ingen Bogstavfeil findes, bringes den i Pressen og faar da Navn af Form, og Trykningen begynder. Denne foregaar enten med Haandpresse, eller, og i den senere Tid væsentlig, med Hurtigpresse, som i Almindelighed drives med Damp- eller Gasmaskine. Den sædvanlige enkle Hurtigpresse trykker blot paa den ene Side af Arket, saaledes at dette maa vendes om og Trykningen paany begynde paa den anden Side. Den saakaldte dobbelte Hurtigpresse, ligesom de mere sammensatte Presser, saasom Viktoriapressen, trykker derimod begge Sider samtidig. De almindelige Hurtigpresser har flere Farvevalser, af hvilke en af de øverste tager Farven eller Sværten fra Farvekassen og fører den ned til en underliggende Valse, som igjen bringer den videre, indtil den underste har faaet Farven jevnt fordelt over det hele og bringer den over paa Formen eller Satsen. Det fugtede rene Ark Papir lægges saaledes, at Cylinderens Gribere kan tage det, hvorefter det med Cylinderen føres rundt, samtidig med, at Formen gaar ind, hvorved denne eller Satsen aftrykkes paa Papiret, der saaledes kommer frem som trykt Ark. Viktoriapressen har 4 Cylindre (to Skrift- og to Trykcylindre); den fugter selv Papiret, overskjærer Arkene i den Størrelse, de skal have, og falser dem. Til denne Presse benyttes saakaldt „endeløst" Papir, d. e. Papir i store Ruller, hvorved Paalægning bliver overflødig. Til et komplet Bogtrykkeri hører foruden Trykpressene ogsaa forskjellige andre Maskiner, saasom Satinérpresse, Pakpresse m. fl. — Norge var et af de sidste Lande i Europa, hvortil Bogtrykkerkunsten indførtes. Aarsagen hertil maa dels søges i Landets afsides Beliggenhed, men væsentlig i det literære Fællesskab med Danmark, fra hvilket Land Norge fik sine Bøger. En vis Tyge Nilsen trykte under et kort Ophold i Kristiania den første Bog i Norge 1644. Den kjøbenhavnske Universitetsbogtrykker Melchior Markan opholdt sig i Norge 1647—49 og trykte forskjellige Skrifter i Kristiania. Først 1650 fik denne By en fast bosat Bogtrykker, da en Valentin Kuhn indkaldtes fra Tyskland. Lige til 1807 havde Kristiania blot et Bogtrykkeri; 1819 havde det 5 og 1840 15 med 35 Presser og 95 Arbeidere. I Bergen anlagde Peter Norvig 1721 det første Bogtrykkeri, og 1765 fik denne By endnu et, anlagt af Stiftsprovst Hans Mossin. Det første Trykkeri i Trondhjem oprettedes 1739 og i Kristianssand 1779. — For nærværende (1879) har Norge 126 Bogtrykkerier; deraf: i Kristiania 29 med 72 Hurtigpresser og 483 Arbeidere, af hvilke 236 udlærte Typografer, 95 Lærlinge, 125 kvindelige Sættere og Paalæggere og 27 andre Arbeidere; i Bergen 8 med 9 Hurtigpresser og 98 Arbeidere, af hvilke 48 udlærte Typografer, 32 Lærlinge, 10 kvindelige Sættere og Paalæggere og 8 andre Arbeidere; i Stavanger 4, Trondhjem 4, Drammen, Fredrikstad og Skien hver 3; i Hamar, Horten, Moss, Tønsberg, Fredrikshald, Laurvig, Porsgrund, Kragerø, Arendal, Kristianssand, Flekkefjord, Aalesund, Kristianssund, Levanger og Tromsø hver 2, og i de øvrige Byer samt i de fleste Ladesteder hver et, ligesom Bogtrykkerier ogsaa findes i Solør, Hardanger, Vors, Eid i Nordfjord og Volden paa Søndmøre.

Boguklawski, Palm Heinrich Ludvig von, tysk Astronom, f. 1789, d. 1851, opdagede 1835 den efter ham nævnte Boguklawskis Komét.

Boheman, Karl Henrik, svensk Entomolog, f. 1796, d. 1868 som Professor og Intendant for de entomologiske Samlinger i Stockholm, udgav flere værdifulde videnskabelige Arbeider, blandt hvilke Beskrivelser af et stort Antal Insekter.

Bohemiens (udt. Baaemiæng), egentl. Zigeunere, almindelig Benævnelse paa Kunstnere og Literater, som fører et uregelmæssigt Liv.

Bohemund, se Boemund.

Bohlen, Peter von, tysk Sprogforsker, f. 1796, d. 1840 som Professor i orientalske Sprog ved Universitetet i Königsberg, udgav og oversatte flere Verker af den gamle indiske Sanskritliteratur og en original Fortolkning af Mosebøgerne.

Bohnenberger, Johann Gottlieb Friedrich von, tysk Mathematiker og Astronom, f. 1765, d. 1831, opfandt det efter ham opkaldte Elektrometer.

Bohnstedt, Ludvig, en af Tysklands mest fremragende Arkitekter, f. 1822, har opført flere offentlige monumentale Bygninger navnlig i Tyskland og Rusland og fik 1872 første Pris for sit Udkast til en Parlamentsbygning for det Tyske Rige.

Bohus, oprindelig **Baagahus**, senere **Baahus**, nu en Ruin, tidligere en stærk norsk Fæstning, beliggende ligeoverfor Konghelle paa en høi Klippe, Elvebakken eller Baagaholmen, i Nordreelven, en Arm af Götaelv. Den anlagdes 1308 af den norske Konge Haakon Magnussøn Høileg, forat han derved lettere kunde erobre det noget længere nede i Elven liggende Ragnhildarholms Slot. Baagaholmen var i den ældste Tid Halvfylkesthingsplads for den sydlige Halvdel af Ranafylket. Den opbyggede Borg, der oprindelig var af Træ, blev ombygget og udvidet til en stærk Fæstning, som spillede en betydelig Rolle i Norges Grændsekrige og i det 15de Aarh. endog var den stærkeste Fæstning i Norge. Den blev gjentagne Gange beleiret af Svenskerne, men aldrig erobret; under den store nordiske Syvaarskrig lykkedes det dem at storme dens ene Taarn, som imidlertid tilligemed de indtrængte Seierherrer af Nordmændene sprengtes i Luften. Ved Freden til Roskilde 1658 kom Bohus i Sveriges Besiddelse. Under Gyldenløvefeiden blev den 1678 kringsat af en stærk norsk Hær og var paa det nærmeste bragt til Overgivelse, da den fik Undsætning. Den tabte lidt efter lidt sin Betydning og forfaldt, efterat den havde ophørt at være Grændsefæstning. Ruinerne er nu fredlyste. — **Bohuslen** (Bohus Län), det vestligste Landskab i Sverige, en smal Kyststrækning mellem Kattegat og Skagerak i Vest, Vestergötland og Dalsland i Øst og Smaalenene i Norge samt Svinesund med Idefjorden i Nord. Det danner et lavt Bjergland med en udskaaren Kyst, som omgives af et stort Antal Øer og talrige, tildels blinde, Skjær. Befolkningen, som i Sprog og Sæder mere ligner Nordmændene end Svenskerne, ernærer sig hovedsagelig af Agerbrug og Fiskeri. Bohuslen tilhørte oprindelig Norge og kaldtes i den historiske Tid Ranrike, hvilket, da Sysselinddelingen indførtes, deltes i Ranrikesyssel og Elvesyssel. Begge Sysler henregnedes til Viken, og Indbyggerne kaldtes almindelig Vikværinger ligesom den øvrige Befolkning i denne norske Landsdel. Som Grændselandskab var Bohuslen ofte et Tvistens Æble mellem Norge og Sverige, indtil det ved Freden til Roskilde 1658 endelig afstodes til sidstnævnte Land.

Boieldieu (Boajeldjø), François Adrien, fremragende fransk Tonedigter, f. 1775, d. 1834, blev 1799 Professor ved Konservatoriet i Paris, 1803—10 keiserlig Kapelmester i Petersburg og 1817 Direktør for Pariserkonservatoriet. Han komponerede et stort Antal Operaer, af hvilke „Kalifen i Bagdad" (1799) og navnlig „Den hvide Dame" (1825) har gjort overordentlig Lykke og for stedse sikret sin Skaber en Plads blandt de største Operakomponister. „Den hvide Dame" er Frankriges mest karakteristiske Syngestykke, som gjenspeiler de ædleste Egenskaber af den franske Folkeeiendommelighed og betegner det franske Syngespils høieste Fuldendelse.

Boileau-Despréaux (udt. Baa-ajaa-Døpreaa), Nicolas, berømt fransk Kritiker og Digter, f. 1636, d. 1711, traadte først i Kirkens Tjeneste, levede derpaa efter at have arvet en liden Formue en Tid som Privatmand, hvorefter han 1677 blev Ludvig den fjortendes Historiograf. Ved Studiet af Klassikerne, navnlig Horats, rensede og uddannede han sin Smag og optraadte allerede i en ung Alder med sine „Satirer", hvori han med Klarhed og Skarphed blottede de usunde æsthetiske Anskuelser hos alle de Literaturens Smaafolk, som trængte sig om det franske Parnas. Med stort Bifald modtoges ogsaa hans Epistler, Læredigte og det komiske Epos „Le lutrin" („Korpulten"). 1674 udgav han efter Horats som Mønster „Art poëtique" („Kunsten at digte"), hvori han i flydende distinkte Vers udformede sin belærende Opfatning af Digtekunsten og dens Væsen, og som ikke alene i Frankrige, men ogsaa i det øvrige dannede Europa i lang Tid gjaldt som en Slags æsthetisk Lovbog. Tilligemed sine Venner Racine, Molière og La Fontaine bidrog han til at sprede den literære Glans over Ludvig den fjortendes Regjering, som blændede de øvrige europæiske Folk. For det franske Sprogs Udvikling var hans Virksomhed af overordentlig stor Betydning; men hans æsthetiske Anskuelser har virket hemmende paa den franske Literaturs frie Vext. Boileaus samlede Verker er i Frankrige udkomne i omtrent 400 Oplag.

Boisserée (udt. Baa-asære), Sulpiz (f. 1783, d. 1854), og Melchior (f. 1786, d. 1851), to Brødre fra Köln, hvilke har indlagt sig stor Fortjeneste ved sit Studium af ældre tysk Bygnings- og Malerkunst. De grundlagde en efter dem benævnt værdifuld Malerisamling (paa mere end 200 Numre) af ældre tyske Mestre fra det 13—15de Aarh.; den blev 1827 kjøbt af Kong Ludvig den første af Baiern og findes nu i Pinakotheket i München. Ved sit Pragtverk over Kölnerdomen vakte Sulpice desuden det tyske Folks Interesse for Fuldendelsen af denne herlige Kirkebygning.

Boissy d'Anglas (udt. Baa-asi Dangla), François Antoine, Greve af, fransk Statsmand, f. 1756, d. 1826 som Pair af Frankrige, valgtes 1789 til Deputeret i Nationalforsamlingen, hvor han blev en af Tredjestandens Ledere, og viste senere som Medlem af Velfærdskomitéen stor politisk Klogskab og Dygtighed. For sin Modstand mod Direktorialregjeringen dømtes han 1797 til Deportation, men blev 1800 benaadet og hjemkaldt af Bonaparte. Han optraadte ogsaa som literær og politisk Forfatter og udgav 1819 et Verk over Malesherbes.

Bojador, Kap, et Forbjerg eller flere Sandbakker paa Kysten af Sahara i det nordvestlige Afrika. Kysten her er farlig og forvolder ofte Skibbrud.

Bojar, egentlig Kriger, tidligere Betegnelse for de Medlemmer af den fornemste Adel i Rusland, som beklædte de høieste Embeder i Staten, og hvis Rettigheder betydelig indskrænkede Fyrsternes Magt. Peter den store lykkedes det endelig at ophæve Bojarværdigheden. I Rumænien fører endnu Medlemmerne af den høiere Adel Titel af Bojarer.

Bojardo, Matteo Maria, Greve af Scandiano, italiensk Digter, f. 1430, d. 1494 som Guvernør i Reggio. Hans betydeligste Verk er Orlando innamorato („Den forelskede Roland"), et romantisk Ridderdigt i 69 Sange, hvis Stof er hentet

fra Karl den stores Saga. Det udkom første Gang 1495. Værket var ufuldendt ved Forfatterens Død. Ariosto optog Handlingens Traad i Orlando furioso (Den rasende Roland).

Bojer, i Oldtiden et keltisk Folk i Overitalien og i Landene mellem Donau og Alperne. De italienske Bojer blev undertvungne af Romerne 190 f. Kr. En Gren af Bojerne nord for Alperne grundede et Rige i Bøhmen, som blev omstyrtet af Markomannerne Aar 30 e. Kr. Under Folkevandringerne gik Bojerne fuldstændig tilgrunde.

Bokhara (Bochara eller Buchara), Kanat i Turkestan i Mellemasien, ved Floderne Amu-Darja og Kohik, ca. 4,000 Kv.mil stort med 3 Mill. Indb., for det meste Usbeker og Tadsjiks. Landet grændser i Vest til Ørkenen Kiva, i Syd til Afghanistan og i Nord til russisk Turkestan. Den østlige Del er bjergfuld, den vestlige er Steppeland. Det frembringer Mineralier, Bomuld, Silke, Vin og Korn m. m. Handelen er betydelig. De fleste af Indbyggerne bekjender sig til Muhamedanismen. Landet er nu i Virkeligheden et Lydrige under Rusland. — Hovedstaden Bokhara er stærkt befæstet og har 180 Moskeer og 103 muhamedanske Præsteskoler; den danner Midtpunktet for Karavanhandelen mellem Rusland, Kina og Indien. 70,000 Indb.

Boklund, Johan Kristoffer, svensk Genre- og Historiemaler, f. 1817, blev 1856 Professor ved Kunstakademiet i Stockholm, hvor han ved den nævnte Anstalt dannede en Malerskole, og 1867 Akademiets Direktør. 1856—72 var han Karl den femtendes Lærer i Malerkunsten. Af hans Værker, af hvilke de historiske fortrinsvis behandler Sujetter fra Sveriges Historie i det 17de Aarh., blev en „Marodør, som forfølger sit Rov", belønnet med den store Medalje paa Verdensudstillingen i Filadelfia 1876. Hans Værker er mesterlige i teknisk Henseende, særlig hvad Farvebehandlingen angaar.

Bol, gammelnorsk bòl, Opholdssted, Bosted, saaledes i Sammensætninger: Præstbol, Sæterbol m. fl.

Bol, Ferdinand, hollandsk Maler, f. 1611, d. 1681, Elev af Rembrandt, har leveret udmærkede Portræter og Raderinger.

Bolag, d. s. s. Interessentskab.

Bolan, se Bholan.

Bolander, Sofia, svensk Romanforfatterinde, f. 1807, d. 1869.

Bolbec, Fabrikby i det franske Departement Nedre-Seine, 4 Mil nordøst for Havre, med 10,500 Indb.

Bolchow, Kredsby i det russiske Guvernement Orel, ved Floden Ungra, med 19,500 Indb. og betydelige Garverier samt Tilvirkning af Skotøi og Handsker.

Boldspil, en i Oldtiden og endnu hos enkelte Nutidsfolk (t. Ex. Englænderen, „cricket") yndet Leg med Bolde. Ogsaa de gamle Nordboer kjendte og øvede Boldspil (Knattleikr).

Boldtit, Rundfugl eller **Pomeransfugl**, af Sumpfuglenes Orden, Strandløbernes Familie, Regnpibeslægten, lever om Sommeren ved de højest liggende Fjeldvande og Myrsumper i Norge. Paa sandige Strandbredder ved Havet og Indsjøerne findes et Par mindre Arter, som kaldes Ryler.

Bolero, en spansk Nationaldans i $^3/_4$ Takt. Den udmærker sig ved sin lidenskabelige Karakter og ledsages af Sang, Zitharspil og Kastagnetter.

Boleslaw, Navn paa flere Hertuger af Bøhmen (s. d.) og Schlesien (s. d.) og 5 Konger af Polen. — Boleslaw den første Chrobry (den tapre), grundlagde Kongedømmet Polen og regjerede her fra 992—1025. Han var gift med den danske Konge Sven Tveskjægs Søster Thyra, der senere ægtede den norske Konge Olav Tryggvessøn. — Boleslaw den anden, den dristige, 1058—79, førte heldige Krige og ophævede Polens Afhængighed af det tyske Rige. — Boleslaw den tredie, 1102—38, erobrede Pommern, hvor han udbredte Kristendommen. — Under Boleslaw den femte, 1228—79, herjedes Polen af Tartarerne.

Boleyn, Anna, se Anna.

Bolgrad, By i Besarabien, ved Floden Jalpuschs's Udløb i Jalpuschssjøen, med 10,000 Indb.

Boli, By i det asiatiske Tyrki, ved Karavanveien mellem Konstantinopel og Erzerum, med 12,000 Indb.

Bolingbroke (udt. Bollingbrok), Henry St. John, Viscount, engelsk Statsmand og Forfatter, f. 1678, d. 1751, gjorde sig som Student i Oxford bekjendt ved sin Begavelse og sit udsvævende Liv, blev 1700 Medlem af Underhuset, hvor han sluttede sig til Toryerne og paa Grund af sin Beltalenhed og Dygtighed, navnlig i Intriger, snart indtog en fremragende Stilling, var 1704—8 Krigsminister og 1710—14 Udenrigsminister og udvirkede som saadan, at England sluttede Separatfred med Frankrige i Utrecht 1713. Efter Georg den førstes Tronbestigelse flygtede han 1715 til Frankrige, men fik 1723 Tilladelse til at vende tilbage, hvorefter han som Publicist modarbeidede Walpole og Whigpartiet. Han udgav flere filosofiske Værker, af hvilke det betydeligste er Letters on the study of history (i 5 Bind). Bolingbroke var en fremragende Statsmand og Filosof, men uden sædelige Grundsætninger. Han var en Forløber for de franske Encyklopædister.

Bolinteanu, Demeter, rumænsk Digter og Statsmand, f. 1826, d. 1872, har udgivet lyriske Digte, som hører til det bedste i den rumænske poetiske Literatur.

Bolivar, Simon, Sydamerikas Befrier, f. 1783, d. 1830, deltog 1810—11 i Venezuelas Opstand mod Spanierne og blev 1812 Frihedsbevægelsernes egentlige Leder i Sydamerika. Han vandt i Begyndelsen flere Seire over Spanierne, men led siden adskillige Nederlag, hvorefter han begav sig til Haïti. Snart samlede han imidlertid paany Frivillige, og efter gjentagne Seire var 1819 Venezuela og Nygranada befriede og forenedes samme Aar til en Republik Kolumbia, til hvis Diktator-Præsident Bolivar valgtes. Efterat han 1820—21 havde slaaet Spanierne i flere Slag, maatte disse rømme hele det nordlige Sydamerika. 1822 fordrev han de spanske Tropper fra Peru, hvor han ligesom i Kolumbia fik diktatorisk Magt og ophævede samme Aar Slaveriet i de befriede Stater. Uagtet han nedlagde Diktaturet, da Fienden var endelig forjaget, beskyldtes han for at ville opkaste sig til Keiser, hvorfor han 1829 frasagde sig Præsidentværdigheden. Den øvre Del af Peru, som 1825 dannede sig til en selvstændig Republik, fik efter sin Befrier Navnet Bolivia.

Bolivar, en af Forbundsstaterne i Republiken Kolumbia i Sydamerika, ca. 980 Kv.mil stor med 247,000 Indb.; Hovedstad Kartagena.

Bolivia, Republik i Sydamerika, mellem Brasilien i Nord og Øst, Paraguay, Argentina og Chili i Syd og Stillehavet og Peru i Vest, 23,000 Kv.mil stor med 2 Mill. Indb. Den vestlige og mellemste Del af Landet opfyldes af Andesbjergene, som i Bolivia deler sig i to Hovedkjeder, af hvilke den vestlige, Kystkjeden, har en Middelhøide af ca. 12,500 Fod med flere Bjergtoppe paa ca. 18,000 Fod eller derover; den østlige, Cordillera Real, har omtrent samme Middelhøide og har flere Bjergtoppe, som naar en Høide af ca. 20,000 Fod. Mellem disse Kjeder udbreder sig ca. 12,000 Fod over Havet Oruros Høislette med Indsjøerne Titicaca (150 Kv.mil stor) og Pampa de Aullaga. Fra Cordillera Real udgaar mod Øst den lavere Bjergkjede Cordilleras de Cochabamba, som tilsidst synker sig i det Lavland, der danner den nordlige og østlige Del af Bolivia. De betydeligste Floder i det nordlige er Purus samt Veni og Mamore, hvilke to sidste falder i Amazonfloden Biflod Madeira, og i det sydlige Tucubaca, Pilcomayo og Vermejo, hvilke falder i Grændsefloden Paraguay. Klimatet er hedt og tørt, især i Lavlandet og de dybere Fjelddale. Landet er rigt paa Mineralier: Guld, Sølv, Tin, Bly og Kobber, og frembringer Korn, forskjellige Slags Frugter, Tobak, Bomuld og Kaffe. Agerbrug og Fædrift staar ligesom Industrien paa et lavt Trin. Handelen beværiggjøres paa Grund af Bolivias uveisomme Beskaffenhed og ufuldkomne Samfærdselsmidler. Befolkningen bestaar af Kreoler, Mestizzer og Indianere (1/4 Mill.). Den herskende Religion er den romerskkatholske. Det har et Erkebispedømme og tre Bispedømmer og inddeles i administrativ Henseende i 9 Kredse eller Departementer. Saavel den høiere som den lavere Undervisning er meget forsømt. Bolivia, tidligere Øvre-Peru, hørte, før det 1538 blev erobret af Spanierne, til Inkaernes mægtige Rige. Efter Erobringen stod det under Vicekongen i Peru indtil 1780, da det henlagdes til La Platas Vicekongedømme. 1809 begyndte Uafhængighedskrigen, som endelig efter det afgjørende Slag ved Tamasla 1825 førte til Provinsens Selvstændighed. 6te August 1825 erklærede den sin Uafhængighed og antog derefter Navnet Bolivia efter sin Befrier Simon Bolivar. Uafladelige indre Rystelser og Partikampe har imidlertid lige til den allersidste Tid hindret en fredelig og frugtbringende Udvikling. Den sidste Forfatning, af 1868, blev allerede ophævet det følgende Aar. Diktatorer, Præsidenter eller Eftertragtere af disse Værdigheder har uafladelig myrdet eller styrtet hverandre med nogenlunde Regelmæssighed. 1876 opkastede General Daza ved en Soldaterrevolution sig til Statens Overhoved. 1879 udbrød en Krig mellem Chili paa den ene og Bolivia og Peru paa den anden Side.

Boll, Reinholdt Frederik, norsk Maler, f. i Fredriksværn 1826, begyndte sin første kunstneriske Uddannelse i Kjøbenhavn 1847, hvor han under Melbyes Veiledning et Par Aar malede Landskaber, hvorefter han gik over til Marinemaleriet. 1855—57 opholdt han sig i Düsseldorf. Han har foretaget udstrakte Studiereiser langs Norges Kyst og med Marinens Skibe tillige i Middelhavet og Orienten. I flere Aar har han udstillet Billeder saavel i Norge som ved større Udstillinger i Udlandet.

Bollandister, et Selskab af Jesuiter i Belgien, som 1643—1794 udgav en Samling af alle Helgenlegender (Acta Sanctorum).

Bollærene, en Ogruppe i Kristianiafjorden, tilhører Nøterø Prestegjeld. Paa en af de sydligste Holmer ligger Fuglehuk Fyr.

Bolmen, en 5 Mil lang Indsjø i Smaaland i Sverige. Den i Sjøen liggende Ø Bolmsø antages at være den i Hervararsaga omtalte Bolm.

Bologna (udt. Bolonnja): 1) Provins i Italien i Landskabet Emilia, ca. 65 Kv.mil stor med 440,000 Indb. 2) Hovedstad i Provinsen, mellem Floderne Reno og Savena, med 116,000 Indb. Den er Sæde for en Erkebisp og har betydelig Handel og Industri og flere storartede Bygværker, blandt hvilke Kirkerne San Pedronio og San Domenico med herlige Kunstskatte, Podestaens Palads og de bekjendte to skjæve Taarne (Asinelli og Garisenda.) Dens Universitet, Italiens og maaske Verdens ældste, blev grundlagt 1119 og var i Middelalderen Hovedsædet for juridisk Videnskabelighed. Dets berømte Bibliothek tæller for Tiden 105,000 Bind og 6000 Haandskrifter. Bologna blev anlagt af Etruskerne og koloniseret af Romerne, som gav Byen Navnet Bononia. Under Karl den store blev den en Fristad og naaede i det 11te og 12te Aarh. en saadan Rigdom og Magt, at den gjentagende kunde byde de tyske Keiseres Hære Spidsen. 1513 kom den i Pavens Besiddelse og indlemmedes 1859 i Kongeriget Italien. I det 15de og 16de Aarh. blomstrede i Bologna en berømt Malerskole, hvis mest fremragende Repræsentanter var Carraccierne, Guido Reni, Guercino og Domenichino.

Bologna, Giovanni da, fremragende italiensk Billedhugger, den dygtigste og selvstændigste af Michel Angelos Elever, f. 1524, d. 1608. Hans Mesterverker den springende Mercurius. Foruden dette udførte han talrige andre Verker, af hvilke de mest bekjendte findes i Florens.

Bolor (Belur) Tagh, en bred fra Nord mod Syd løbende ca. 19,000 Fod høi Fjeldstrækning, som danner Vestgrændsen for det asiatiske Høiland og Vandskillet mellem Amu-Darjas og Jarkands Flodgebeter.

Bolsena, Lago di Bolsena, Oldtidens Lacus Volsiniensis, malerisk Indsjø i den nordlige Del af den italienske Provins Rom.

Bolsø, Prestegjeld i Romsdals Amt, bestaar af Sognene Bolsø og Kleve.

Bolt, Nagle af Jern, i den ene Ende forsynet med et Hoved, i den anden i Regelen med Skruegjænger og Møtrik, som paaskrues.

Bolt, Aslak Harniktsson, af Bolteætten, blev 1407 Bisp i Oslo, næste Aar i Bergen og 1430 Erkebisp i Nidaros. Han var en virksom Mand, der søgte at bringe Orden i forskjellige Forhold. Saaledes lod han omkring 1440 forfatte en Fortegnelse over Erkebispestolens Jordegods, hvilken blev udgiven 1852 (Aslak Bolts Jordebog). I politisk Henseende var han en af Landets mest fremtrædende Mænd. Han deltog i Mødet i Kalmar 1436 og arbeidede ivrig for Karl Knutsson, som han ogsaa 1449 kronede til norsk Konge. Han døde 1450.

Bolton le Moors (udt. Baalt'n li Mur), betydelig Fabrikby (Bomulds- og Jernindustri) i

Lancasterſhire i England, ved Floden Croach, med 84,000 Indb.

Bolus, mineralſk Stof, der iſær beſtaar af Kiſelſyre og Lerjord. Hvid Bolus anvendes i Medicinen, til at borttage Fedtpletter med og ſom Polérmiddel; brun og rød Bolus ſom Farveſtoffer.

Bolverk, ſe Fæſtning.

Bom, i Sjøvæſenet en rund Træſtang, ſom tjener til at udſpende den nedre Kant af et Seil, ſaaledes, efter de forſkjellige Seil, Klyverbom, Meſanbom, Jagerbom.

Bomarſund, Fæſtning paa Åland i Østerſjøen, anlagt af Ruſſerne, efterat de 1809 havde erobret Øen fra Sverige. Under Krimkrigen blev den i Aug. 1854 ødelagt af en franſk-engelſk Flaade under Admiral Napier. Ved Freden til Paris 1856 forpligtede Rusland ſig til ikke at have nogen Fæſtning paa Åland.

Bombarderbille, Art af Løbebillerne, har ſit Navn deraf, at den, naar den ſkal forſvare ſig, fra Gattet udſtøder en ildelugtende Vædſke, ſom exploderer med et Knald.

Bombaſin, tidligere et vævet Tøi af Bomuld, Silke og Kamelhaar; nu et Slags tyndt Uldtøi.

Bombaſt, ſvulſtig, høitravende Tale. — Bombaſtiſt, høitravende, ſvulſtig.

Bombay eller **Bombai**, 1) Præſidentſkab i Oſtindien, indbefattende den veſtlige Del af Dekan, ca. 9,000 Kv.mil ſtort med 25 Mill. Indb., hvoraf ca. 5,800 Kv.mil med 16 Mill. Indb. umiddelbart ſtaar under Englændernes Herredømme, medens det øvrige danner Lydriger. 2) Præſidentſkabets Hovedſtad, ved det Arabiſke Hav, med en fortrinlig Havn og betydelig Handel ſamt 640,000 Indb., af hvilke over Halvparten er Hinduer.

Bombe eller Sprengkugle er en indhul Jernkugle, ſom er fyldt med Krudt og forſynet med et Tændrør, hvis Sats antænder Sprengſtoffet før eller ved Bombens Nedfald. Den udkaſtes af Morterer, i Regelen under en Vinkel af 45°. — Bombard, en gammeldags Kanon af ſtort Kaliber, ſom før brugtes til Udſkydning af Stene og Kugler. — Bombardere, beſkyde med Bomber. Saadan Beſkydning foretages dels for at ſprenge Fæſtningsværker og Huſe, dels for at fremkalde Skadeild eller oprive Troppeafdelinger. — Bombardement, (ndt. Bombardemang), Beſkydning med Bomber og Granater.

Bomſim, Joſe Luico Travaſſor Valdes, Greve af, portugiſiſk General, f. 1787, d. 1862, kjæmpede mod Dom Miguel 1828 og for Dom Pedro 1832. Efter Septemberrevolutionen 1836, hvori han virkſomt deltog, blev han 1837—41 Krigsminiſter. Hans Opſtandsforſøg 1844 og 1846 mislykkedes, og han deporteredes til Afrika. 1847 blev han benaadet, hvorpaa han igjen deltog i de republikanſke Bevægelſer 1848.

Bomilkar, 1) karthageniſk Feltherre, ſom efter et Forſøg paa at tiltage ſig Enevælde 308 f. Kr. blev henrettet. 2) Karthageniſk Feltherre, Befalingsmand over Flaaden i den anden puniſke Krig 218—201 f. Kr.

Bomlærke, ſe Lærke.

Bommeſi, et Slags tykt og tæt Bomuldslærred.

Bomolie, ſe Olivenolie.

Bomuldsplante, Slægt af Katoſtfamilien. Den har flere Arter, ſom enten kan være Urter eller 10—17 Fod høie Træer. Blomſterne er ſædvanlig gule, hos nogle Afarter rødlige; Frugten er en Kapſel, ſom ved Modningen ſpringer op, og ſom indeholder en hel Del Frø, der er omgivne af lange, hvide Haar (Bomulden). Af Arter og Afarter kjendes: den urteagtige Bomuldsplante i Ægypten, den veſtindiſke Bomuldsplante, der har lysgule Blomſter og iſær dyrkes i Veſtindien, den indiſke, den træagtige og den kineſiſke Bomuldsplante (Kina og Bagindien) med gul Uld. Den bedſte Bomuld kommer fra Sydſtaterne i Nordamerika, den ringeſte fra Oſtindien. Af Frøet presſes fed Olie. — Bomuldsinduſtrien er for Tiden den vigtigſte af de Induſtrigrene, ſom omfatter Tilvirkning af Beklædningsgjenſtande, ligeſom den allerede i Oldtiden havde naaet et ikke ubetydeligt Omfang. Indien er Bomuldens og Bomuldsinduſtriens Hjemland. Til Ægypten indførtes Bomuldsplanten ca. 500 f. Kr., og ved Alexander den ſtores Tog forplantedes den til Europa. I Middelalderen naaede Tilvirkningen af Bomuldsvarer et ſtort Omfang i Spanien (blandt Maurerne), i Italien og ſenere i Tyſkland. Ved Amerikas Opdagelſe fandtes en høit udviklet Bomuldsinduſtri blandt Aztekerne i Mexiko. 1621 anſtilledes de første Forſøg med Bomuldsplantning i Nordamerika, og for Tiden er dette Land den betydeligſte Producent af Bomuld; de Forenede Stater frembringer over 3 Mill. Baller Bomuld aarlig. Bomuldsinduſtrien har navnlig taget et mægtigt Opſving, ſiden Spinde- og Vævmaſkinen i Slutningen af forrige Aarh. blev opfundne. Senere er Maſkinerne ſtadig blevne forbedrede, ligeſom nye er opfundne til Tøiernes Farvning m. m. Storbritannien er det Land, ſom for Tiden har den betydeligſte Bomuldsinduſtri; det fabrikerer omtrent Halvdelen af alle de Bomuldsvarer, ſom tilvirkes. 1872 havde det 39½ Mill. Spindler og 450,000 mekaniſke Vævſtole i Gang. — Den norſke Bomuldsinduſtri daterer ſig omtrent fra Aaret 1845. I dette og de nærmeſt efterfølgende Aar blev de fleſte og ſtørſte af de endnu exiſterende Anlæg ſatte i Drift. Hvorledes Induſtrien ſiden har udviklet ſig i Norge, fremgaar af følgende Opgave over Antallet af og Arbeidsſtyrken ved Bomuldsmanufakturerne i Aarene 1845—75.

Aar.	Bomuldsſpinderier.		Væverier enten alene eller i Forbindelſe med Spinderier.		Tilſammen.	
	Antal Anlæg.	Arbeidere.	Anlæg.	Arbeidere.	Anlæg.	Arbeidere.
1845	3	c. 70	7	110	10	180
1850	9	426	15	448	24	874
1855	15	c. 1200	12	502	27	1700
1860	15	1300	11	632	26	1932
1865	12	649	?	?	?	?
1870	10	476	9	c. 1500	19	1976
1875	9	554	9	1700	18	2254

Man ſer heraf, at navnlig Bomuldsſpindingen gik fremad med efter vore Forhold overordentlig ſtærke Skridt i de første 15 Aar indtil 1860. Fra dette Tidspunkt af fik imidlertid Bomuldsinduſtrien at kjæmpe med ſærdeles uheldige Konjunkturer Den amerikanſke Borgerkrig medførte en ſaa overordentlig Stigning i Priſerne paa den raa Bomuld, at Bomuldsinduſtrien overalt blev indſkrænket og tildels endog ſtanſede, og de følgende Aars ſtærkt

fluktuerende Priser paa det færdige Produkt lagde væsentlige Hindringer i Veien for et nyt Opsving. Senere begyndte dog Virksomheden igjen at gaa fremad, navnlig for Væveriernes Vedkommende, og man gjenfinder her den ogsaa i alle andre Industrigrene fremtrædende Udviklingsgang, at Produktionen mere og mere samles paa færre, men større og med fuldkomnere Maskiner udrustede Anlæg. — Det hele Antal af Bomuldsmanufakturer var ved Udgangen af 1875 18 med en samlet Arbeidsstyrke af omtrent 2250 Mand. Heraf var 9 Anlæg med 554 Arbeidere udelukkende Spinderier og 6 Anlæg med omtrent 530 Arbeidere udelukkende Væverier; de øvrige 3, som var de største Anlæg (Nydalens og Vøiens ved og i Kristiania samt Arne ved Bergen) var kombinerede Spinderier og Væverier. Ialt var samtlige Anlæg forsynede med ca. 67,000 Spindler og 1250 Vævstole og udrustede med en Drivkraft paa ca. 1700 effektive Hestekræfter, hovedsagelig Vandkraft. Heraf faldt paa følgende Anlæg i eller ved Kristiania: 22,000 Spindler, 430 Vævstole og 600 Hestekræfter paa Nydalens Spinderi og Væveri, 11,000 Spindler paa Fos Spinderi, 200 Vævstole paa Hjula Bomuldsvæveri, ca. 5,000 Spindler og 80 Vævstole paa Vøiens Spinderi og Væveri; ved Bergen: 8,800 Spindler og 266 Vævstole paa Arne Spinderi og Væveri, 4,000 Spindler paa Solbergs Spinderi samt endelig 3,216 Spindler paa Haldens Spinderi ved Fredrikshald. Paalidelige Opgaver over Produktionen i de nævnte Aar forefindes ikke; dens Omfang vil tildels kunne bedømmes af følgende Oversigt over Indførselen af Raastof og Fabrikvarer samt over Udførselen af Bomuldsgarn i Aarene 1841—78.

Aar.	Indførsel af:				Udførsel af Bm.-garn.
	Raa Bomuld.	Bomuldsgarn.	Bomuldstøier. ublegede	Bomuldstøier. andre.	
	Centner.	Centner.	Centner.	Centner.	Ctr.
1841—45 (gjennemsnitlig.)	2,992	9,177	3,016	4,759	
1846—50	12,388	8,054	1,717	4,932	
1851—55	23,740	8,779	991	6,779	12
1856—60	36,208	2,543	1,585	7,134	113
1861—65	19,147	1,775	1,547	5,881	600
1866—70	33,659	4,054	5,867	8,345	1,657
1871—75	44,521	6,125	10,423	15,619	5,991
1876	45,911	9,425	10,612	16,087	8,145
1877	37,333	8,766	15,210	19,450	8,566
1878	46,141	6,356	10,825	14,675	8,533

Det vil heraf sés, at Indførselen af raa Bomuld steg fra 2,992 Centner aarlig i Gjennemsnit for 1841—45 til 36,208 Centner i 1856—60; derpaa gik den ned til 19,147 Centner i 1861—65, men hævede sig i 1876 til ca. 46,000 Ctr. aarlig. Samtidig tiltog Udførselen af Bomuldsgarn ganske betydelig, og nu for Tiden er Exporten heraf Aar om andet vel saa stor som Importen, hvilken i Femaarene 1841—45 var 9,177 Centner, medens den 1878 var gaaet ned til 6,356 Centner. Naar Indførselen af Bomuldstøier stadig har tiltaget indtil 1877, uagtet den indenlandske Produktion i det hele er stegen i samme Tidsrum, viser dette, at det indenlandske Forbrug af Bomuldstøier er voxet i et endnu raskere Forhold end den indenlandske Tilvirkning.

Bomærke, et eller andet Tegn, som tidligere (og tildels endnu i afsidesliggende Bygder) brugtes istedenfor Navn i Breve og Dokumenter og som Mærke paa forskjellige Gjenstande.

Bon (udt. Bong), Gjeldsbevis. — Bon du tresor, Skattebevis, i Frankrige en af Staten udstedt Anvisning paa offentlige Skatter.

Bon, Kap, fremspringende Odde paa Afrikas Nordkyst, i Tunis.

Bona fides, et især i den juridiske Sprogbrug hyppig anvendt Udtryk, som ordret oversat betyder god Tro. En Retshandling foretages bona fide (i god Tro), naar den Handlende ikke er sig noget bevidst, der skulde gjøre det ulovligt eller retskrænkende at foretage Handlingen.

Bonald (udt. Bonal), Louis Gabriel Ambroise, Vicomte de, fransk Politiker og Forfatter, f. 1754, d. 1840, maatte under Revolutionen forlade Frankrige paa Grund af sine Sympatier for det gamle Kongedømme, vandt senere Bonaparternes Gunst og ansattes 1808 i Udenrigsministeriet. Efter Restaurationen valgtes han til Medlem af Deputeretkammeret, hvor han sluttede sig til det ultramontane Parti, og blev 1823 Pair. 1796 udgav han et talentfuldt Arbeide, Theorie du pouvoir politique et religieux, hvori han søgte at vise Nødvendigheden af, at et middelalderligt katholsk Theokrati under Bourbonnerne gjenoprettedes. Hans Verker udkom 1817—19 i en samlet Udgave i 12 Bind. — Hans Søn Louis Jaques Maurice de Bonald, f. 1787, d. 1870, blev 1823 Biskop i Puy, 1839 Erkebiskop i Lyon og Primas af Gallien og 1841 Kardinal. Som en af Ultramontanismens mest fanatiske og intolerante Tilhængere i Frankrige førte han en voldsom og forbitret Kamp mod enhver Udvikling i frisindet Retning.

Bonaparte, (udt. Bonapart) eller Buonaparte, gammel italiensk Adelsæt, som i det 16de Aarh. nedsatte sig paa Korsika, af hvilken en Gren har spillet en mærkelig Rolle i Frankriges og Europas nyeste Historie. Til denne Gren hørte Carlo Maria Buonaparte, Advokat i Ajaccio, f. 1746, d. 1785. Han kjæmpede under Paoli for Korsikas Selvstændighed, men sluttede sig senere til Franskmændene, hvorefter han blev Assessor og Medlem af Notablernes Raad. Han var gift med Maria Lætitia Ramolino, f. 1750, bekjendt for sin usædvanlige Skjønhed og sit Mod. 1793 flyttede hun til Marseille, 1799 til Paris og 1815 til sin Stedbroder, Kardinal Fesch i Rom, hvor hun døde 1836, 1804 fik hun Titelen Keisermoder og blev Beskytterinde for Frankriges velgjørende Anstalter. I sit Ægteskab havde hun 13 Børn, af hvilke 5 døde i en tidlig Alder, medens alle de øvrige er historisk bekjendte. — 1) Josef Bonaparte, f. 1768, d. 1844, blev 1797 Medlem af de Femhundredes Raad og samme Aar Gesandt i Rom, anvendtes efter Keiserdømmets Oprettelse til forskjellige diplomatiske Hverv og stilledes under Krigen i Tyskland 1805 i Spidsen for den franske Regjering. 1806 fordrev han Ferdinand den første af Neapel og maatte mod sin Villie sætte dennes Krone paa sit eget Hoved. 1808 blev han, ligeledes paa sin mægtige Broders Befaling, Konge af Spanien, hvorfra han 1813 maatte flygte for sine egne Undersaatter, som reiste sig mod det fremmede Herredømme. 1814 var han Generalstatholder i Paris og Regentindens Raadgiver.

Efter Keiserens Fald begav han sig til Nordamerika, hvor han under Navnet Grev de Survilliers boede i New Jersey til 1841, da han fik Tilladelse til at opholde sig i Italien. Hans Hustru Marie Julie Clary, f. 1777, d. 1845, var Datter af en rig Kjøbmand i Marseille og en Søster af Desideria, der som Bernadottes Hustru senere blev Dronning af Norge og Sverige. Josef Bonaparte efterlod sig to Døtre, Zénaide Charlotte Julie, f. 1801, d. 1854, og Charlotte Napoleone, f. 1802, d. 1839. — 2) Napoleon Bonaparte, fransk Keiser, se Napoleon den første. — 3) Lucien (udt. Lysiæng) Bonaparte, Fyrste af Canino, f. 1775, d. 1840, gjorde sig under Revolutionen bekjendt ved sine vidtgaaende republikanske Anskuelser, blev 1798 Medlem af de Femhundredes Raad og reddede som dettes Præsident ved sin Aandsnærværelse og sit Mod sin Broder Napoleon fra Undergang ved Statskupet d. 18de Brumaire 1799. Derefter blev han Konsulatets første Indenrigsminister; men han kom snart i et spændt Forhold til Napoleon og drog 1804 til Italien, hvor Paven forlenede ham med Fyrstendømmet Canino. Da han efter Freden i Tilsit afslog Keiserens Tilbud om at blive fransk Vasal, forvistes han fra Europa. Han indskibede sig til Amerika, men blev fangen af Englænderne og holdt fast til 1814. Under de 100 Dage søgte han forgjeves at redde Broderens Magt. Lucien var den mest begavede, karaktérfaste og handledygtige af Napoleons Brødre. Han forsøgte sig ogsaa, skjønt uden Held, som Digter. Han var to Gange gift: først med Christine Boyer, med hvem han havde to Døtre, og anden Gang med Bankieren Jouberton's smukke Enke, Alexandrine Laurence Bleschamp. Med hende havde han 4 Døtre og 6 Sønner, af hvilke Charles Lucien Bonaparte, Fyrste af Musignano og Canino, f. 1803, d. 1857 som Bestyrer af Jardin des Plantes i Paris, vandt et berømt Navn som Zoolog. — Louis Lucien Bonaparte, f. 1813, var en dygtig Sprogforsker. — Pierre Napoleon Bonaparte, f. 1815, bekjendt for sin Voldsomhed og sit eventyrlige Liv, var 1848—51 Medlem af den franske Nationalforsamling, hvor han hørte til de yderligst gaaende Republikanere, skjød 1870 Journalisten Victor Noir, som overbragte ham en Udfordring, hvorefter han maatte forlade Frankrige. Han er gift med en Snedkerdatter fra Paris. — 4) Marie Anne Elise Bonaparte, f. 1777, d. 1820, ægtede 1797 Kaptein Felice Bacciochi og blev af Napoleon 1805 ophøiet til regjerende Fyrstinde af Lucca og Piombino. Efter Napoleons Fald levede hun mest i Østerrige. — 5) Ludvig (Louis) Bonaparte, f. 1778, d. 1846, fulgte Napoleon paa Togene i Italien og Ægypten og udnævntes efter Konsulatets Oprettelse til General. Mod sin Villie modtog han 1806 den hollandske Krone, men omfattede sine Undersaatter med den varmeste Interesse og søgte at indføre nyttige og gode Reformer i sit Land. Da Keiseren 1809 udnævnte General Bernadotte til Chef for den hollandske Armé og ogsaa paa andre Maader indskrænkede Kong Ludvigs Magt, frasagde denne sig Tronen 1810 og levede under Navnet Greve af St. Leu fra 1815 i Rom, hvor han beskjæftigede sig med literære Sysler. Han udgav forskjellige poetiske og æsthetiske Arbeider samt et historisk Skrift om Holland under hans Styrelse. 1802 ægtede han Napoleons Steddatter, den begavede Hortense Beauharnais, f. 1783, d. 1837 (s. d.). Ægteskabet var ulykkeligt, og han levede siden 1810 adskilt fra sin Hustru, som opholdt sig først i Paris og senere i Tyskland, Italien og Schweiz. Hun stod i et særdeles fortroligt Forhold til Grev Flahault, med hvem hun havde en Søn, den senere Hertug af Morny (s. d.). Hun udgav „La reine Hortense en Italie, en France et en Angleterre pendant l'année 1831" samt flere Digte, af hvilke „Partant pour la Syrie", til hvilken hun ogsaa komponerede Melodien, blev det andet Keiserdømmes Krigshymne. Med Ludvig Napoleon havde hun 3 Børn: Napoleon, f. 1802, d. 1807, Louis Napoleon, f. 1804, Storhertug af Berg, d. 1831, og Charles Louis Napoleon (se Napoleon den tredie). — 6) Marie Pauline Bonaparte, f. 1780, d. 1825, var først gift med General Leclerc og efter hans Død 1803 med Prins Camillo Borghese, fra hvem hun senere skiltes. 1806—15 indehavde hun Fyrstendømmet Guastalla. Hun var begavet og usædvanlig skjøn og elskede sin Broder Keiseren varmt. Canova har foreviget hende ved sit berømte Kunstværk Venus victrix. — 7) Marie Annunciata Carolina Bonaparte, f. 1782, d. 1839, ægtede 1800 General Murat og var 1808—15 Dronning af Neapel; levede siden i Østerrige og Triest som Grevinde af Lipona. — 8) Jérôme (Hieronymus) Bonaparte, f. 1784, d. 1860, opholdt sig 1802—5 i de Forenede Stater, hvor han ægtede en smuk Kjøbmandsdatter, Elisabeth Patterson, skilte sig efter Napoleons Befaling fra hende og udnævntes derefter 1806 til Kontreadmiral og Brigadegeneral. 1807 blev han Konge af Vestfalen og ægtede s. A. Kong Fredrik af Würtembergs Datter Katharina (f. 1783, d. 1835). Hans Land blev styret helt og holdent efter Keiserens Befaling, medens Kongen levede et Glædens og Nydelsens Liv ved Hoffet i Kassel. Han havde en Kommando under Toget til Rusland og kjæmpede tappert ved Waterloo. Efter Keiserens Fald levede han under Navnet Hertug af Montfort i Østerrige og Italien, indtil han 1847 fik Tilladelse til at bosætte sig i Paris. 1850 udnævntes han til Marskal af Frankrige og 1852 til Præsident i Statsraadet. En Søn af hans første Ægteskab, Jérôme Bonaparte-Patterson, f. 1805, d. 1870, blev en rig Godseier i Amerika og var en af Staten Marylands mest fremragende Borgere. I sit Ægteskab med Prinsessen af Würtemberg havde Jérôme Bonaparte 3 Børn: 1) Hieronymus Napoleon Karl Bonaparte, Prins af Montfort, f. 1814, d. 1847 som würtembergsk Oberst. 2) Mathilde Lætitia Wilhelmine Bonaparte, fransk keiserlig Prinsesse, f. 1820, spillede en fremtrædende Rolle i det høiere Selskabsliv i Paris og senere ved Napoleon den tredies Hof. 3) Napoleon Josef Karl Paul Bonaparte, se Napoleon.

Bonaventura, egentlig Johan Fidanza, en af de mest berømte skolastiske Theologer og Filosofer, f. 1221 i Toskana, d. 1274, blev 1243 Franciskanermunk, 1253 Lærer i Theologi i Paris, 1256 sin Ordens General og 1273 Kardinal. 1482 blev han kanoniseret og 1587 tildelt Rang blandt de 6 første Kirkelærere (Doctor Seraphicus). Han forsvarede Mariadyrkelsen, Cølibatet og Transsub-

stantiationen og anses som en af Hovedtalsmændene for de for Romerkirken eiendommelige Læresætninger. Theologien var for ham alle Kunsters og Videnskabers Maal. I Lærdom og filosofisk Begavelse stod han tilbage for Dominikanernes store Dogmatiker, Thomas af Aquino; men hans Skrifter udmærker sig ved en rigere og dybere religiøs Følelse end dennes. De udkom i Rom 1588—96 i 8 Bind.

Bonbons (udt. Baangbaang), Sukkergodt.

Bonchamp (udt. Baangsjang), Charles Melchior Arthur, Marquis de, en af Vendéernes Førere under den franske Revolution, f. 1760, kjæmpede først i Nordamerika for de Forenede Staters Uafhængighed, vendte derefter tilbage til Frankrige og valgtes til Anfører af Insurgenterne i Anjou, slog den republikanske General Kleber ved Torfou og faldt i den blodige Træfning ved Chollet 1793.

Boncompagni, Carlo, italiensk Statsmand og Statsretslærer, f. 1804, har udgivet videnskabelige Verker og talrige politiske Skrifter, men har især indlagt sig Fortjeneste ved sin Virksomhed for et forbedret Skolevæsen i Italien. 1853 indtraadte han som Medlem af Ministeriet Cavour og understøttede kraftig denne Statsmands Enheds- og Frihedsverk.

Bond, William Cranch, nordamerikansk Astronom, f. 1790, d. 1859, opdagede Planeten Saturns 8 Maaner.

Bonde (oldnorsk: buandi eller bóndi, af at bua, d. e. bo), var i de nordiske Lande først Benævnelsen paa en fast boende i Modsætning til en, som ikke havde fast Bopæl, og brugtes i den ældre Sagatid om en fri Mand i Modsætning til en Træl eller en Frigiven paa den ene Side og til Lændermand og Tignarmand paa den anden. Bønderne udgjorde den talrigste Samfundsklasse; de dannede Mellemleddet mellem Aristokratiet og Trælerne og besad i Almindelighed Jordeiendom. Bonde betegner fremdeles især en Jordbruger, der eier Jord, som han selv ved Hjelp af sin Husstand dyrker. Men undertiden har Ordet en videre Betydning, idet enhver, som bor paa Landet og fortrinsvis ernærer sig ved Jordarbeide, kaldes Bonde, hvilket Udtryk forsaavidt altsaa danner en Modsætning til Bymand eller Byindvaaner paa den ene Side og til den paa Landet boende mere dannede Samfundsklasse, Embedsmænd, Handelsmænd, Skibsredere osv., paa den anden. I den sidste Betydning af Ordet henregnes da til Bondestanden ikke alene Gaardbrugere og Husmænd, men ogsaa Arbeidere og Fiskere m. fl. Bondestanden danner som Besidder af den største Del af Landenes Jordeiendomme et vigtigt Led i ethvert Samfund. En selveiende eller selvstændig og fri Bondestand er en vigtig Betingelse saavel for Jordens Kultur i et Land som for en jevn og fast politisk Udvikling. I de fleste Lande er det dog først i den nyere Tid, at Bønderne er blevne fri og har faaet politiske Rettigheder. I Sydeuropa, med Undtagelse af Schweiz og Tyrol, dannede de tidligere en ufri Samfundsklasse, som maatte bære en uforholdsmæssig stor Del af Skattebyrderne og desuden stod i et Slags Trældomsforhold til den jordbesiddende Adel. I Frankrige stillede „Menneskerettighedernes Erklæring" 1789 alle Samfundsklasser lige, og ved Udstykning og Salg af Geistlighedens inddragne Jordegods aabnedes der i stor Udstrækning Bønderne Adgang til at blive Selveiere. I Tyskland var det ogsaa først efter den store franske Revolution, at Bøndernes Frigjørelse egentlig tog sin Begyndelse. Bønderne i de slaviske Lande har ligeledes helt til den sidste Tid været ufri. I Rusland blev Livegenskabet, som bandt Bonden til den Jord, hvorpaa han var født, saa han f. Ex. kunde sælges med den, først ophævet 1861. Englands Bønder har derimod altid hævdet sin Frihed og sine oprindelige politiske Rettigheder. Men for Tiden er et forholdsvis lidet Antal af dem Selveiere. Den dyrkbare Jord er nemlig i England for en væsentlig Del samlet i store Godser, som tildels udleies i Smaastykker, og en stor Del af Englands Bønder er derfor Forpagtere. I de skandinaviske Lande dannede Bønderne i den ældste Tid den talrigste Del af den fri Befolkning. De havde betydelige politiske Rettigheder, idet de paa Thingene udøvede den lovgivende og gjennem Repræsentanter ogsaa den dømmende Magt, ligesom Kongerne maatte have deres Samtykke til sine vigtigste Regjeringshandlinger. De norske Bønder bestod oprindelig af to Klasser: Hølderne, eller Odelsbønderne, d. e. saadanne Bønder, som besad Jord, der i en vis Tid havde gaaet i Arv i deres Æt, og Kauplendingar eller Leiglendingar, som kjøbte eller leiede sig Jord af hine. De sidste var lige saa fri Bønder som Hølderne, men nød mindre Anseelse og besad overhoved mindre personlig Ret end disse. Efter Borgerkrigenes Ophør i Norge 1240 indtraadte der snart en væsentlig Forandring i Bøndernes politiske Stilling. Det gamle Aristokrati blev da enten udryddet eller sank ned blandt Bønderne, og hele Landsstyrelsen gik efterhaanden over til Kongen og Rigsraadet, hvilket bestod af høiere Geistlige og en ny opkommen af Kongen afhængig Adel. Bonden blev saaledes udelukket fra Deltagelse i de offentlige Anliggender; dog kom Bønderne aldrig i en saa undertrykt Stilling i Norge som i Sverige og Danmark. I sidstnævnte Land blev de ligesom i det sydlige Europa Adelens eller Herremændenes Trælere, idet Land- eller Fæstebønderne blev tvungne til at arbeide paa de adelige Godser (Hoveri) og desuden mistede sin personlige Frihed og lænkedes til det Gods, hvorpaa de var fødte (Vornedskabet), medens de norske Bønder vel ligesom i Danmark mistede sine politiske Rettigheder, men aldrig sin personlige Frihed. Aarsagen hertil var væsentlig den, at Norge ikke havde en saa talrig Adel som den, der i Danmark knegtede Bønderne, og desuden lagde den gjeldende Odelsret mange Hindringer i Veien for, at for meget Jordegods kunde samles paa enkelte Hænder. Ved Enevoldsmagtens Indførelse i Danmark og Norge 1660 blev Bondens Kaar idetmindste ikke forværrede, idet Adelens Magt da blev knækket. Imidlertid blev han i begge Lande fremdeles holdt i fuldkommen Umyndighedstilstand og var i Danmark vedblivende indskrænket paa mangfoldige Maader ved Hoveriarbeide, Stavnsbaand osv. Stavnsbaandet, hvorved Bønderne for et vist Antal Aar blev bundne til et Gods, indførtes 1701 og ophævedes først ved en Forordning af 1788 under Kronprins Fredriks (den senere Fredrik den sjettes) Regjering. I Sverige var der vel fra Tid til anden gjort Indskrænkning i Bøndernes Frihed. Men under Stridighederne med Unionskongerne støttede

først Sturerne og siden Gustav Vasa sig for en væsentlig Del til disse, som derfor fik beholde sin gamle Frihed og Selvstændighed. Under Gustav Adolf blev det ved Rigsdagsordningen af 1617 bestemt, at Bondestanden skulde udgjøre den fjerde Stand i Rigsdagen ved Siden af Adel, Præster og Borgere, og dette vedblev i det væsentlige, indtil den nye Rigsdagsordning indførtes 1866. — I Norge fik Bonden først fuld politisk Frihed ved Grundloven af 1814, og i Danmark ved Grundloven af 1849. I samtlige tre skandinaviske Lande ligger det politiske Tyngdepunkt hos Bondestanden, i Norge aldeles ubetinget, idet to Trediedele af Storthingets 114 Repræsentanter vælges i Landdistrikterne. En enkelt Samfundsklasses uindskrænkede Eneherredømme er hverken retfærdigt eller politisk gavnligt, og Magten maa bruges med Klogskab og Maadehold, saafremt ikke de andre Samfundsklasser, overhoved hele Samfundet, skal lide derunder. I det hele fortjener de norske Bønder den Ros at have benyttet Magten saaledes, endskjønt de ikke ganske kan frikjendes for at have vist politisk Ensidighed.

Bonde, gammel svensk Adelsæt. Tord Bonde, Rigsmarsk, udmærkede sig i Krigen mod Danskerne og Nordmændene 1453—56 og snigmyrdedes paa den af ham opførte Fæstning Karlsborg i Bohuslen af den danskfødte Slotsfoged Jøsse Bossøn 1456. — Gustav Bonde, Friherre, f. 1620, d. 1667, arbeidede som Rigsskatmester under Karl den ellevte for Reduktionens Gjennemførelse og for den først mulige Sparsommelighed i Statshusholdningen. — Hans Søn Karl Bonde, Greve, f. 1648, d. 1699, var 1674—78 svensk Affending i Paris og gjennemførte senere Reduktionen i Estland. — Sidstnævntes Søn Gustav Bonde, Rigsraad, f. 1682, d. 1764, spillede en fremtrædende politisk Rolle i sit Fædreland og gjorde sig ogsaa fortjent ved videnskabelige Arbeider. — Gustav Trolle-Bonde, Greve, f. 1773, d. 1855, var en varm Ven og Beskytter af Kunst og Literatur og anlagde paa sit Slot paa Säfstaholm en af de største private Malerisamlinger i Sverige. — Hans Broder Knut Filip Bonde, Friherre, f. 1815, d. 1871, udgav flere Skrifter af statsøkonomisk Indhold og blev 1863 Ordfører i den svenske Sløidforening.

Bondekrige kaldes de Opstande, som Bønderne i enkelte af Europas Lande reiste i det 13—16de Aarh. for at afryste Adelens trykkende Aag, saaledes i Frankrige 1358, i England 1382 under Anførsel af Wat Tyler og i Ungarn 1513 under Bakacs. I Tyskland udbrød flere mindre Opstande i Slutningen af det 15de og Begyndelsen af det 16de Aarh., hvilke med Lethed dæmpedes. 1525 begyndte derimod den store Bondekrig, som med overordentlig Hurtighed udbredte sig over hele Syd- og Mellemtyskland. Bønderne i Schwaben udstedte et Manifest, hvori de i 12 Artikler fremsatte sine i det hele maadeholdne Fordringer. Enkelte Adelsmænd, saasom Götz von Berlichingen, Florian Geier og Wendel Hipler, samt flere Byer sluttede sig til dem. Luther raadede i Begyndelsen Fyrsterne og Adelen til at indrømme Bøndernes Krav; men da dette ikke skete, og Bønderne fór frem med stor Voldsomhed, idet de ødelagde og røvede Klostre og Slotte og uden Barmhjertighed dræbte sine forhadte Undertrykkere, anbefalede han at hugge dem ned „som gale Hunde". De spredte, slet væbnede og uordnede Bondeskarer kunde heller ikke i Længden staa sig mod Fyrsternes og Adelens øvede Krigsmænd. I Mai og Juni 1525 blev de overalt slagne, og Seierherrerne behandlede de overvundne med stor Grusomhed; flere tusen dræbtes under frygtelige Pinsler, og Bøndernes Kaar blev endnu slettere end før. I det hele mistede ca. 150,000 Mennesker Livet under denne Bondekrig. I Danmark gjorde ligeledes Bønderne gjentagne Gange Opstand, saaledes 1256, 1441 og 1534—36. Den sidste, den saakaldte „Grevens Feide", lededes af en Skipper Klement, som overvandt Adelshæren i Nærheden af Aalborg. Men senere blev han overvunden af Johan Rantzau, som anrettede et grusomt Blodbad blandt Bønderne, hvis Kaar ogsaa i Danmark derefter forværredes.

Bonds, i England og de Forenede Stater Betegnelse for Statsobligationer lydende paa Ihændehaveren.

Bone eller **Bona**, Sjø- og Handelsstad i Algerien, i Provinsen Konstantine, med 16,000 Indb. Byen er Midtpunktet for et betydeligt Koralfiske.

Bone, se Polering.

Boner, Ulrich, tysk Munk i det 14de Aarh., en af de bedste tyske Fabeldigtere i Middelalderen. Hans Fabelsamling „Ædelstenen", som indeholder 100 dels originale, dels oversatte eller bearbeidede Fabler, var blandt de første Bøger, som blev trykte i Tyskland (1461).

Bonghi, Ruggiero, bekjendt italiensk Statsmand og Forfatter, f. 1827, deltog 1847—49 i de revolutionære Bevægelser i Neapel, hvorfor han maatte flygte til Piemont, blev 1859 Professor i Filosofi i Mailand, 1864 Professor i græsk Sprog og Literatur i Turin og 1870 Professor i Rom. 1870 valgtes han til Medlem af Deputeretkammeret, hvor han sluttede sig til det maadeholdne Venstre. Fra 1874—76 var han Undervisningsminister og gjorde sig som saadan fortjent af den høiere Undervisning i Italien. Foruden filosofiske og literære Verker har han udgivet et stort Antal Skrifter af politisk og statsøkonomisk Indhold, ligesom han har øvet stor Indflydelse som talentfuld, frugtbar og flagfærdig Journalist.

Bonheur (udt. Baannør), Rosalie (Rosa), udmærket fransk Dyre- og Landskabsmalerinde, f. 1822. Hendes Dyrebilleder udmærker sig ved Natursandhed og Liv.

Bonifacius, Navn paa 9 Paver. — Bonifacius den første (418—22) fremsatte først den Paastand, at den romerske Biskop i Rang var den første i Kristenheden. — Bonifacius den ottende (Benedikt Cajetan) blev 1281 Kardinal og pavelig Legat i Sicilien og Portugal og 1294 Pave, hvorefter han med graadig Hevnsyge forfulgte Kardinalerne af den romerske Familie Colonna, hvilke havde modarbeidet hans Valg. Ligesom Gregor den syvende søgte han at haandhæve Pavens aandelige og verdslige Herredømme; men han var mindre heldig end hans store Forbillede. Under sin Kamp mod Filip den smukke af Frankrige led han et saa afgjort Nederlag, at Pavedømmet derved sank dybt i den offentlige Mening i hele Europa. Filip lod 1302 Paven endog tage tilfange ved en Udsending Nogaret, som forbandt

sig med den fordrevne Kardinal Sciara Colonna. Paven blev vel igjen befriet, men døde kort efter 1303. Efter Samtidens Dom „snoede han sig som en Ræv, herskede som en Løve og døde som en Hund." — Bonifacius den niende (1389—1404) drev en skjændig Aagerhandel med geistlige Embeder og bestemte 1392, at Annaterne (s. d.) skulde være en regelmæssig Skat, ligesom Afladsvæsenet under ham florerede. Han omdannede Engelsborg og Kapitolium til Fæstninger.

Bonifacius den hellige, egentlig Winfried, Tyskl. Apostel, f. 680 i England, forkyndte fra 718 Evangeliet for sine hedenske tyske Stammefrænder, først i Frisland og derefter i Overtyskland (Baiern, Thüringen, Sachsen og Hessen). Pave Gregor den anden indsatte ham til Biskop for den tyske Mission, hvorefter han fik Navnet Bonifacius (Belgjøreren). Han virkede særdeles meget for Kristendommens Udbredelse og Befæstelse i Tyskland. Paa sin anden Romerreise fik han af Paven et mere udstrakt Hverv, blandt andet til ogsaa at indsætte andre Biskper, og han oprettede flere Bispedømmer. Under sit Arbeide for Kristendommens Udbredelse maatte han ogsaa kjæmpe med Hindringer fra flere af sine missionerende Landsmænd, som ikke vilde vide af nogen Afhængighed af Paven. I Aaret 754 opgav han sin Stilling som Erkebisp i Mainz, hvortil han blev udnævnt af Gregor den tredie, overlod den til en af sine Disciple og begav sig igjen til Friserne, hvor han nu som Olding vilde fortsætte den Virksomhed, han som ung Mand havde begyndt. Her blev han tilligemed sine 52 Ledsagere overfaldt af en Hob Hedninger og myrdet i Nærheden af det nuværende Dokkum 5te Juni 755.

Bonifaciusstrædet, Romernes Fretum Gallicum, Sundet mellem Sardinien og Korsika.

Bonin, Eduard von, preussisk General, f. 1793, d. 1865, deltog i den tyske Frihedskrig 1813 og i Krigen mod Danmark 1848—50, var preussisk Krigsminister 1852—54 og 1858—59.

Boninoerne, en Japan tilhørende Gruppe af 89 smaa Øer i Stillehavet. Kun en Del af dem er beboede.

Bonitet, Godhed, Slags, Art, Værd. — Bonitere, værdsætte Jord efter Beskaffenhed og Godhed. Udskiftningsloven af 12te Oktober 1857 paabyder, at forsaavidt Jordfællesskab offentlig udskiftes, skal Jorden først boniteres, forat en Maalestok for en rigtig Fordeling derved kan vindes.

Bonmot (udt. Baangmaa), vittige, komiske, træffende Ord eller Sætninger.

Bonn, By i den preussiske Rhinprovins ved Rhinen, med 28,000 Indb. Den har et Universitet med tilhørende Samlinger og en Domkirke fra det 13de Aarh. Betydelig Handel.

Bonnechose (udt. Baansjaas), fransk Historiker, f. 1801, d. 1874, udgav 1834 en Frankriges Historie, som 1874 udkom i 16de Oplag.

Bonnemère (udt. Baanmær), fransk Kulturhistoriker, f. 1813, udgav 1856 Bøndernes Historie fra 1200—1250.

Bonnet (udt. Bonne), Charles, fremragende schweizisk Naturforsker og Filosof, f. 1720, d. 1793, gjorde flere Opdagelser, navnlig paa Entomologiens Omraade, og var en af de første Naturforskere, som erkjendte Forskjellen mellem den anorganiske og den organiske Natur. Som Filosof sluttede han sig nærmest til Englænderen Lockes Empirisme og søgte at forene Tænkningens Resultater med sin religiøse Bevidsthed. Hans Verker, som oversattes til flere Sprog, udkom 1779—83 samlede i 8 Bind under Titelen „Oeuvres d'histoire naturelle et de philosophie".

Bonneval (udt. Baanval), Claude Alexandre, Greve af, fransk Militær og Eventyrer, f. 1675, d. 1747, udmærkede sig i de franske Felttog i Italien 1701 og siden i Nederlandene, dømtes for Fornærmelse mod Krigsministeren til Døden, men flygtede til Østerrige, hvor han paa Prins Eugens Anbefaling blev Generalmajor og kjæmpede med Udmærkelse mod sit Fædreland 1710—12, udnævntes derpaa til Generalløitnant og havde væsentlig Andel i Erobringen af Temesvar og i Seiren ved Peterwardein 1716 og blev derefter Generalfeltzeimester i Nederlandene, hvor han imidlertid paa Grund af en skandaløs Tvist med Guvernøren dømtes til Døden. Benaadet med et Aars Fængsel og forvist fra Tyskland drog han til Konstantinopel, hvor han gik over til Islam og under Navnet Achmed ophøiedes til Paschа af 2 Hestehaler samt udnævntes til General for Artilleriet. Han omdannede denne Vaabenart og udmærkede sig som dets Chef i en Krig mod Rusland, hvorefter han blev Statholder paa Kios. Han faldt dog snart i Unaade og forvistes til et Paschalik ved det Sorte Hav. Paa Tilbagereise til Vesteuropa døde han i Konstantinopel.

Bonnivard, Frans, se Chillon.

Bonpland (udt. Baangplang), Aimé, fremragende fransk Naturforsker, f. 1773, d. 1858, ledsagede 1799 Alexander von Humboldt paa dennes Reise til Syd- og Mellemamerika og Vestindien, blev efter sin Tilbagekomst 1804 Direktør for den botaniske Have i Malmaison, drog 1816 igjen til Sydamerika, hvor han 1818 blev Professor i Buenos-Ayres, grundede 1820 en Indianerkoloni ved Parana, men blev tilligemed sin Koloni 1821 overfalden og tagen til Fange paa Befaling af Paraguays Beherskер Dr. Francia. 1829 erholdt han endelig sin Frihed og levede derefter i Brasilien, Paraguay og Argentina, idet han ernærede sig som Kjøbmand og Læge. Han giftede sig med en Indianerinde og afvænnedes mere og mere fra det civiliserede Liv. Hans værdifulde og righoldige Plantesamlinger blev tildels beskrevne af ham selv og dels benyttede af andre Videnskabsmænd.

Bonstetten, Karl Victor von, tysk Forfatter, f. 1745, d. 1832, udgav Reisebeskrivelser, filosofiske Verker og populære Skrifter om Folkeopdragelsen.

Bonton (udt. Baangtaang), god Tone; dannet, belevent Væsen.

Bonus kaldes i England 1) en Extrapræmie ved Siden af Kapitalrente og almindeligt Udbytte, som udbetales Aktionærer i en Forretning; 2) en Andel af Nettoudbyttet ved et, især større, industrielt Anlæg, som udbetales Arbeiderne ved dette, for at opmuntre dem til at arbeide mere og bedre, end de i Almindelighed forudsættes at gjøre, naar de udelukkende arbeider for Dag- eller Akkordløn. Bonussystemet har fundet megen Udbredelse i England og tildels ogsaa i Tyskland. Det virker i mange Henseender gavnlig, men kan neppe nogensinde blive den eneste Maade, hvorpaa Arbeide betales.

Bonvicino (udt. Baanvitsjino), Alessandro, almindelig kaldt Moretto, italiensk Maler fra det

16de Aarh. (f. ca. 1500), en af den italienske Renaissances store Kunstnere, forenede den venetianske Skoles kraftige Realisme og pragtfulde Kolorit med den romerske Skoles ideale Stræben.

Bonvivant (udt. Baangvivang), Fraadser, en, som lever overdaadig og godt.

Bonzer, Buddhas Præster hos Japaneserne, Kineserne og andre buddhistiske Folkeslag.

Boom, Industriby i den belgiske Provins Antwerpen, med 11,000 Indb.

Bootes eller **Oxdriveren**, Stjernebillede paa den nordlige Himmel, let kjendelig paa Stjernen Arcturus (Vagnet), der er af første Størrelse og lyser med rødlig Glans.

Booth (udt. Buhth), Jay Wilkes, amerikansk Skuespiller, f. 1837, snigmyrdede 14de April 1865 Præsident Lincoln i Theatret i Washington og blev Dagen efter Mordet dræbt.

Boothia Felix, Amerikas nordligste Halvø, mellem Boothia-Strædet i Øst og Victoria-Strædet i Vest.

Bopp, Frans, berømt tysk Sprogforsker, Grundlægger af den sammenlignende Sprogvidenskab, f. 1791, d. 1867 som Professor i østerlandsk Literatur og almindelig Sprogkundskab i Berlin, udgav talrige sprogvidenskabelige Verker af stor Betydning, af hvilke allerede hans første Arbeide: „Das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache“ (1816) var epokegjørende, da det deri første Gang blev videnskabelig bevist, at de fleste europæiske Sprog tilligemed Sanskrit og Persisk hører til samme Æt. Hans Hovedverk: „Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Altslawischen, Gothischen und Deutschen (1833—52)“ er et af de betydeligste videnskabelige Verker i det 19de Aarh.

Bor, et Redskab, som ved Forarbeidelse af Træ- og Metalsager samt ved Bergverksdriften benyttes til at danne Huller i Materialet. Boret sættes i en omdreiende Bevægelse, og Hullet dannes, idet Materialet skjæres op i Spaaner. Til Boring i Træ og lignende benyttes Spidsbor, Platbor, Hulbor, Centrumsbor m. fl., i Metal Rullebor, Trykbor, m. fl. Boring i ædle Stene og Glas m. v. sker ved Hjelp af skarpe Diamantspidser. I mekaniske Værksteder anvendes forskjellige Slags Boremaskiner, der drives med Vand- eller Dampkraft. — Bergbor (Minérbor) anvendes ved Bergverker og ved andet Minéringsarbeide til Sprengning af Fjeld. Dette Bor slaaes ind.

Bor, Metaloid, forekommer i Naturen lidet udbredt og aldrig frit, men stedse i Forbindelse med Surstof som Borsyre, enten i fri Tilstand (Sassolin) eller forbundet med Metaller (Borax eller Tinkal, Boracit). Bor vindes paa forskjellige Maader: af Borsyreanhydrid ved Behandling med Natrium (amorft Bor), ved at udsætte Borsyreanhydrid for Hvidglødhede sammen med Alluminium (Diamantbor). Bor lader sig ikke smelte ved nogen Temperatur. — Borsyre forekommer i Naturen og udvindes paa enkelte Steder i Italien. Den anvendes til Fremstilling af Borax. — Se forøvrigt Aseptin.

Bora, Katharina von, Luthers Hustru, f. 1499, kom tidlig i et Cistercienserkloster; men paavirket af Luthers Skrifter følte hun sig ulykkelig her og henvendte sig tilligemed otte andre Nonner til Luther om Raad. Paa Foranledning af ham udfriedes en Nat i April 1523 de ni Nonner af Klostret ved en Borger i Torgau og bragtes til Wittenberg, hvor Luther forskaffede dem Ophold. Den 13de Juni 1525 blev Katharina gift med Luther. Efter hans Død tog Kurfyrsten af Sachsen sig af hende og hendes Sønner, ligesom hun flere Gange fik Pengeunderstøttelse af Kristian den tredie af Danmark. Hun døde i Torgau 1552.

Borås, By i Venersborgs Län i Sverige, med 3,300 Indb. Den er Middelpunkt for en betydelig Tilvirkning af Bomulds- og Uldvarer, der sælges overalt i Sverige og Norge.

Borabora, en af Selskabsøerne i Stillehavet, øst for Nyholland.

Borax, se Natrium. — Boracit, se Magnesium.

Borch, Christoffer, norsk Billedhugger, f. 1817 i Drammen, sattes først i Snedkerlære og beskjeftigede sig fra 1838 til 1845 hovedsagelig med Ornamentik i Træ, idet han afvexlende opholdt sig i Tyskland, Frankrige og England, hvorefter han, som Elev af Professor Bissen, de næste 7 Aar arbeidede paa dennes Atelier i Kjøbenhavn. Under sit derpaa følgende første Ophold i Rom (1853—55) udførte han bl. a.: „Pigen, som bliver bange“ (af Cyklusen „De fire Aarstider“), „Buekytten“ og desuden flere Arbeider efter Bestilling af Kong Oskar den første, blandt hvilke Prins Gustav i flere forskjellige Størrelser. 1855—58 var han bosat i Kjøbenhavn, hvor han til Tønsberg Kirke leverede en kolossal Kristusgruppe og en Døbefont, begge i Marmor. I Kristiania, hvor han derefter boede til 1869, huggede han i Marmor enkelte af sine færdige Modeller, saaledes „Æggepigen“ (i Stockholms Slot), „Buekytten“ (i London), samt omtrent 10 nye Byster og fuldendte derefter under et midlertidigt Ophold i Kjøbenhavn sin Skisse til Karl Johans-Monumentet. I denne Tid arbeidede han frivillig med Straffangerne paa Akershus Fæstning, af hvilket Arbeide bl. a. Løverne foran Storthingsbygningen er et Resultat. De følgende otte Aar opholdt han sig i Rom og udfoldede her en usædvanlig rig Produktivitet, idet over 20 Verker i Marmor udgik fra hans Atelier, blandt hvilke „David“, „Jeftas Datter“ og „Sulamith“ (Tro, Haab og Kjærlighed), som alle blev udførte i en Periode af hans Kunstnerliv, da han næsten udelukkende arbeidede efter det Gamle Testamente. Af hans øvrige Arbeider er Basrelieferne efter Fridtjovs Saga paa Oskarshal (1850) og Christies Statue i Bronce i Bergen (1865) de mest bekjendte. Efter sin Tilbagekomst fra Rom 1877 har han, for at gjøre Billedhuggerkunsten mere tilgjængelig for en større Almenhed, væsentlig beskjeftiget sig med en egen Opfindelse til at behandle Terracotta paa en saadan Maade, at dette kan blive uimodtageligt for Smuds. Forsøget er endelig lykkedes ham, og flere af hans Arbeider er udførte i dette Præparat. Borch har aldrig behandlet et græsk Motiv i noget af sine Verker. Den bildende Kunstner har efter hans Mening til Opgave at fremstille sit eget Folks eiendommelige Liv klart og skjønt, som Livet i det gamle Grækenland aabenbarer sig i den græske Kunst, og i Overensstemmelse med denne Opfatning har han altid arbeidet.

Borch, Ole, dansk Lærd, f. 1626, d. 1690, blev 1660 Professor i Filologi, Kemi og Botanik ved Kjøbenhavns Universitet, 1675 tillige Universitetsbibliothekar og senere ogsaa Assessor i Højesteret. Han var paa engang fremragende som Anatom, Kemiker, Læge, Filolog og Digter i det latinske Sprog. 1689 stiftede han Borchs Kollegium i Kjøbenhavn som Fribolig for 16 Studenter og testamenterede dette en Kapital paa 24,700 Rigsdaler samt hele sin Bogsamling og alle sine kemiske Instrumenter.

Borda, Jean Charles, fransk Ingeniør, Astronom og Sjøofficer, f. 1733, d. 1799, berigtigede 1771—72 paa en Reise til Amerika Angivelsen af mange Kystpunkters Beliggenhed, udgav 1776 et paa egne Jagttagelser bygget fortræffeligt Kart over Afrikas Vestkyst, deltog i Reguleringen af det franske Maal- og Vegtsystem og indførte mange Forbedringer i den franske Skibsbygningskunst og Sjøtaktik. Han bestemte Sekundpendelens Længde efter en ny Methode og opfandt den astronomiske Vinkelmaaler samt Bordas Reflexions- og Repetitionsinstrumenter. 1777—78 havde han en væsentlig Del i de franske Vaabens Fremgang i den amerikanske Krig.

Borddans kaldes en svingende Bevægelse, hvori Borde og andre mindre Gjenstande kan sættes, ved at nogle Personer lægger Hænderne paa dem i en sluttet Kjæde. Efter nogen Tid begynder Bordet at rokke og flytte sig og kan undertiden endog fare henover Gulvet i forskjellige Retninger. Foreteelsen vakte i Begyndelsen af Femtiaarene adskillig Opmærksomhed, men glemtes snart. Borddansen blev først dreven i Amerika og kom derfra til Tyskland og andre Lande.

Bordeaux (udt. Baardaa), By i det sydvestlige Frankrige, Hovedstad i Departementet Gironde, paa venstre Bred af Floden Gironde (Garonne), Frankriges tredie Sjøhandelsstad, i Vinhandel den første, med 194,000 Indb., af hvilke mange Protestanter. Byen har flere feværdige Bygninger, deriblandt tre protestantiske Kirker og en Synagoge, Raadhuset, Justitspaladset, det store prægtige Theater (fuldført 1780), Præfekturbygningen, Museet for Malerier, Bibliotheket med mange romerske Oldsager o. fl. Af et Amfitheater fra Romertiden staar en Bue igjen. Bordeaux har et Universitet og flere andre Indretninger til Befordring af Videnskab og Kunst, velindrettede Hospitaler m. m. Industrien er betydelig, men Handelen dog af langt større Vigtighed. Store Skibe, af hvilke Havnen rummer 1,200, kan gaa lige op til Byen. Aarlig ankommer 1,900 ladede Skibe, og omtr. ligesaa mange løber ud. Af Vin udføres aarlig til England, Holland, Belgien og Amerika over 55 Mill. Liter i Fade og 5 Mill. paa Flasker, til en samlet Værdi af 70 Mill. Francs. Over Floden gaar en 1,500 Fod lang Stenbro til Forstaden Bastides. — Bordeaux er en ældgammel By og kaldtes af Romerne Burdigala.

Bording, Anders, dansk Digter, f. 1619, d. 1677, udgav fra 1666 til sin Død Maanedsskriftet „Den danske Mercurius", Danmarks første politiske Tidende. Han skrev en stor Mængde Digte i lette og flydende Vers, men trættende og tynde i poetisk Henseende. Hans „Poetiske Skrifter" udkom 1735 i 2 Bind.

Bordogni (udt. Bordaanji), Marco, udmærket italiensk Sanglærer, f. 1789, d. 1856 som Professor ved Konservatoriet i Paris.

Bordone, Paris, italiensk Maler, f. 1500, d. 1570, Elev af Tizian og Giorgione, udmærkede sig især ved sin fuldendte Farvebehandling. Fra 1538 var han bosat i Paris, hvor han især dyrkede Portrætmaleriet.

Borelius, Johan Jakob, svensk Filosof, f. 1823, siden 1866 Professor i Filosofi ved Lunds Universitet, har udgivet et stort Antal Skrifter, hvori han slutter sig nær til Hegel.

Borelli, Giovanni Alfonso, italiensk Naturforsker, f. 1608, d. 1679, grundlagde i Lægevidenskaben den iatro-mathematiske Skole og paaviste i sit ypperlige Verk „De motu animalium" at Dyrenes Bevægelser foregaar i Overensstemmelse med Lovene om Vegtstangen.

Boremusling, en Muslingslægt, der dels graver sig ned i Sand og Ler, dels borer sig Gange i Træ, hvorved den kan blive ødelæggende for Skibe og Pælebygninger.

Borg, Per Aron, f. 1776, d. 1839, oprettede 1809 „Allmänna institutet för döfstumma och blinda" ved Stockholm. Efter hans Død blev hans Søn Ossian Edmund Borg, f. 1812, Institutets Forstander til 1875.

Borg, et fælles germanisk Ord (tysk Burg, engelsk borough, nordisk Borg), som oprindelig betyder et Hegn, Indelukke, eller hvad der skjærmer, omhegner; deraf afledet: 1) et befæstet Sted, en Fæstning, og 2) paa Island og i Norge en Gaard, som ligger ved eller under en vold- eller skanselignende Høug. Saadanne Borge anlagdes allerede tidlig i de fleste Lande enten af Kongerne eller mægtige Høvdinger. Olav den hellige lod saaledes 1016 paa en nordenfor Sarpsfossen fremstikkende Halvø opføre en Borg, som blev omgiven af en høi Jordvold og en Grav; indenfor Fæstningen eller i Borgen selv opførtes en Kongsgaard, og desuden blev Tomter uddelte til Bebyggelse, og snart dannede sig om den oprindelige Fæstning Staden Borg eller Sarpsborg. Paa den østre Side af Vaagen i Bergen lod Sverre 1184 opføre en Borg, som efter ham kaldtes Sverresborg. Under Kong Haakon Haakonssøn byggedes flere Borge, hvori Kongen underholdt en stadig Besætning. — Borg synes at have været et blandt de gamle Nordmænd almindelig brugt Gaardnavn. Kvældulvs Søn Skallagrim byggede ved Guf-Aaen paa Island Gaarden Borg, efter hvilken Borgarfjorden fik Navn, og i Sverres Saga omtales en Gaard Borg ved Nidaros. Høppigst betegner Ordet Borg de med Volde, Grave og Pallisader omgivne større Bygninger, som Adelen i Middelalderen opførte, forat de skulde tjene Eieren (Borgherren) til Bopæl og som befæstet Tilflugtssted mod Fiender. Ved Siden af Borgmuren hævede sig sædvanlig et Vagttaarn, hvorfra Borgvægteren kunde overse Egnen i vid Omkreds. Under dette Taarn fandtes almindelig Borgfængslet. Over Graven, som omgav Borgen, førte en Vindebro. Borgene anlagdes paa saadanne Steder, at de var vanskelige at indtage; de største bestod af flere Bygninger indenfor Borgmuren. I Syd- og Mellemeuropa, hvor Krigeradelen opnaaede stor Magt og Anseelse, blev Landene næsten overdækkede med saadanne Borge, af hvilke interessante

Ruiner endnu staar tilbage, især i Tyskland langs Rhinens Bredder. — Borgfred betegnede i Middelalderen: 1) den offentlige Frihed og Sikkerhed, som herskede i en Stad eller Borg, 2) det fredlyste Omraade selv og endelig 3) samtlige de Retsbestemmelser, som tilsigtede Fredens Opretholdelse i en Borg og dens nærmeste Omegn. — Borggreve (Burcgravius) kaldtes i Middelalderen (i Syd- og Mellemeuropa) den, der var Opsyns- og Befalingsmand paa en Borg, udøvede Retspleien paa denne samt opbød og anførte Borgens vaabendygtige Mandskab. Borggrevernes Anseelse sank, efterhaanden som Stædernes Magt voxte. — Borgararet, en Samling af Retsregler eller en Borgfkraa for Besætningerne i Landets Borge, „som den værdige Kong Haakon lod sætte sammen med det Bud, at den skulde holdes og iagttages i alle „Hus" (d. e. Borge) i Norge. Den var indrettet efter fremmede Borglove som Forbilleder og streng i sine Straffebestemmelser, hvoraf sluttes, at Besætningerne paa de kongelige Borge mest bestod af fremmede (tyske) Leietropper. Denne Borgararet er aftrykt i „Norges gamle Love", 3die B. Side 144.

Borgå, gammel By i Finland ved den Finske Bugt, med livlig Handel og 3,200 Indb.

Borgaard, Karl Peter, dansk Forfatter og Literat, f. 1801, d. 1868, var 1851—62 Direktør for Kristiania Theater.

Borgarfjord, en Arm af Faxefjorden paa Islands Vestkyst.

Borgarthing (Borgarþing) var i Middelalderen det for Norges sydøstligste Lagdømme, Borgarþingslög, almindelige fælles Lagthing, som holdtes paa Borg (ɔ: Sarpsborg). Borgarþingslög blev først senere et selvstændigt Lagdømme og omfattede til først i det 12te Aarh. de 3 Fylker: Alfheim, Vingulmark og Vestfold, hvilke tidligere havde hørt under Eidsivathingslagen, men fra ca. 1150 ogsaa et fjerde, Grønafylke. Efter Lagmandsinstitutionens Udvikling fraskiltes Nanrike og Bohus som et selvstændigt Lagdømme. Af den for Borgarthings Lagdømme gjeldende Lovbog, Borgarthingsloven (Borgarþingslög), er kun den om de kirkelige Forhold handlende Del, Kristenretten (Kristindómsbálkr) bevaret i Afskrifter fra det 14de Aarh. Dens Tilblivelsestid maa sættes til Midten af det 12te Aarh. Den ældre Borgarthingslov afløstes ca. 1274 af Kong Magnus's almindelige Landslov.

Borge, 1) Præstegjeld i Smaalenenes Amt, bestaar af Sognene Borge og Torsnæs. 2) Præstegjeld i Vestlofoten, Nordlands Amt, med Sognene Borge og Valberg.

Borgen, se Kaution.

Borger (efter det tyske Bürger, af Burg, Borg) betegner oprindelig Indvaanerne i en Borg, senere Indbyggerne i en Stad, som var tilstaaet visse Privilegier, og betyder nu: 1) d. s. s. Kjøbstadborger, d. e. en Byindvaaner, som er berettiget til at drive visse bundne Næringer, saasom Handel, Haandværk m. m. (Handelsborger, Skipperborger, Slagterborger m. fl.). I videre Forstand omfatter Kjøbstadborger alle de Indbyggere i en By, som har kommunal Stemmeret. 2) d. s. s. Statsborger, d. e. i Almindelighed enhver, som har Ret til at bo inden et Lands Grændser og kan kræve Statens Beskyttelse, hvad enten han for Tilfældet opholder sig paa eller udenfor Statens Territorium (Undersaat), og i snevrere Forstand ethvert Medlem af Statssamfundet, som har Andel i den politiske Magt (Citoyen, aktiv Statsborger). I Lande, hvor der findes Adel, har Udtrykket Borger ogsaa en udelukkende social Bemærkelse, idet det betegner enhver, som tilhører den velhavende næringsdrivende Middelstand (bourgeois, bourgeoisie) i Modsætning til dem, der tilhører Adels-, Bonde- og Arbeiderstanden osv. — Medens store Byer allerede i den tidligste Oldtid fandtes saavel i Østerlandene som i Grækenland og Rom, var saadanne ukjendte hos Germanerne, da disse fremtraadte paa den historiske Skueplads. Efterat de var komne til Ro efter Folkevandringerne, antog deres Samfundsforhold, under Paavirkning af den romerske Kultur, snart en saadan Skikkelse, at Byer dannede sig som et naturligt Led i Udviklingen. I Tyskland opstod de første Byer i det 8de Aarh.; men først i det 10de synes de mest formuende og indflydelsesrige af Byernes Indbyggere at have udskilt sig som en særegen, ved Interesser og Retsregler sluttet Korporation, Borgerstanden, hvis Medlemmer havde Ret til at deltage i Byens Styrelse. Borgernes Kreds udvidedes stadig, idet efterhaanden de mindre Handelsmænd og omkr. Aar 1300 ogsaa Haandværkerne efter vedholdende Kampe optoges i Borgerstanden og tillagdes deraf følgende Rettigheder. De Borgere, som drev samme Næring, dannede igjen engere Samfund, Laug (s. d.), hvis Virksomhed og Rettigheder var bestemte ved en Utallighed af Regler og Privilegier. Byerne tiltog ved sin Handel og Kunstflid i Rigdom og Magt og tilkjæmpede sig ogsaa efterhaanden paa Adelens Bekostning betydelige politiske Rettigheder. Enkelte, de saakaldte Rigsstæder, opnaaede endog fuldstændig Uafhængighed, idet de dannede selvstændige Republiker, der havde Ret til at lade sig repræsentere paa Rigsdagene. Da Ridderne lidt efter lidt var sunkne ned til et Slags haandværksmæssige Røvere, blev Byerne de egentlige Kulturcentrer og deres Borgerstand Dannelsens og Kulturens Bærer. Omkring Midten af det 13de Aarh. begyndte Borgerne i flere Byer at forbinde sig og optræde i Fællesskab for at værge sin Handel og andre Interesser mod den røverske Adel; et saadant Forbund var det mægtige Hanseforbund, hvortil engang hørte 85 Byer. Efter Trediveaarskrigen og efter Enevældets Indførelse (ca. 1600) tabte Byerne de fleste af sine politiske Rettigheder, og Borgerstanden en stor Del af sin Betydning. Alene Hamburg, Lübeck og Bremen har altid formaaet at hævde sin Selvstændighed som fri Rigsstæder. — I Frankrige opstod en fri Borgerstand i det 11te Aarh.; dens politiske Rettigheder indskrænkedes imidlertid mere og mere under Enevældet, indtil den 1789 ikke alene blev fri, men endog den i politisk Henseende mest indflydelsesrige Samfundsklasse. — I England har Stædernes Borgerstand lige til den sidste Tid kun havt ringe politisk Indflydelse og heller ikke forøvrigt paa langt nær havt den Betydning som i Tyskland. Vistnok opnaadede et stort Antal Byer i det 12te og 13de Aarh. Selvstyrelse; men denne var i Hænderne paa et udvalgt Faatal af Borgerne. 1835 fik alle Byernes Indbyggere Ret til at deltage i de kommunale Valg. — I Danmark opstod ligesom i Tyskland de ældste Byer omkring Borge. Indbyggerne

fik visse Privilegier og fra Midten af det 13de Aarh. Ret til at sende Repræsentanter til Rigsdagene, hvor de dog ikke øvede nogen betydeligere politisk Indflydelse. Udviklingen af en selvstændig og mægtig Borgerstand blev imidlertid hindret paa den ene Side derved, at Adel og Geistlighed tilrev sig omtrent hele den politiske Magt og beklippede Borgernes Privilegier, og paa den anden ved Hansestædernes herskende Indflydelse. Fra 1536 regnedes Borgerne endog til „ufri". Ved Enevældets Indførelse 1660 blev de politisk ligestillede med de høiere Stænder og opnaaede samtidig betydelige økonomiske Forrettigheder, men ophørte igrunden fra den Tid at udgjøre en særegen Stand. Lige til 1849 var dog Borgerne fritagne for Værnepligt og havde indtil 1862 omtrent Eneret til at drive Handel og Haandverk. — I Sverige opstod meget tidlig Byer, som efterhaanden saavel i retslig som andre Henseender udskilte sig fra de omliggende Distrikter som særskilte Samfund. Omtrent 1550 dannede sig ved Siden af Rigets øvrige Stænder en Borgerstand, som umiddelbart eller gjennem valgte Repræsentanter havde den væsentlige Andel i Byernes Styrelse. Denne Ordning vedvarede til 1862, da kommunal Stemmeret blev uafhængig af Livsstilling. Byerne fik ogsaa fra Midten af det 14de Aarh. Ret til at sende Repræsentanter til Rigsdagene, og 1617 anerkjendtes Borgerstanden som en selvstændig Rigsstand (til 1866). — I Norge skylder de fleste Byer den fredelige Udvikling sin Oprindelse; de er opstaaede lidt efter lidt, uden at bestemte Anlægsaar for de fleste kan paavises, hvorfor de ogsaa i retslig og social Henseende kun gradvis udsondrede sig fra de omliggende Distrikter. Eiendommeligt for de ældste norske Byer er det, at et overveiende stort Antal af deres Borgere bestod af Fremmede, mest engelske Kjøbmænd, i hvis Interesse det laa at slutte sig til Kongen og Kirken. Byernes Borgerstand blev af den Grund ogsaa i høiere Grad end Landdistrikternes Befolkning afhængig af Kongen. I Kjøbstæderne, kaupang, gjaldt i det væsentlige de samme Love som i det Lagdømme, hvori de laa, idet der dog temmelig tidlig udviklede sig en egen Ret, Bjarkøretten (s. d.), for de Retsforhold, som var særegne for Byerne. Disses Indbyggere, som med et fælles Navn kaldtes Bymænd (bœjarmenn), samledes til visse Tider til Bymøde (bœjarmót), hvis Myndighed og Forretninger i det væsentlige var det samme som Heredsthingets for Landdistrikterne. Det sammenkaldtes ved Hornsignal af en Bytjener (kallari, rennari) og skulde i Regelen kun holdes om Dagen, om Natten blot naar Ild var løs, eller en fiendtlig Hær var i Anmars. I de to sidste Tilfælde var enhver, som hørte Signalet, pligtig til at møde, men ellers kun de husfaste Mænd, d. e. Gaardeiere og større Leiere paa længere Tid. Foruden de regelmæssige holdtes fra gammel Tid ogsaa tilfældige Bymøder, saa ofte Omstændighederne gjorde det nødvendigt. De 4 fornemste Byer: Nidaros, Bergen, Tunsberg og Oslo, havde derhos sine egne Lagthing, og dannede saaledes i den ældre Tid selvstændige Landsdele saavel i legislativ som judiciel Henseende. Men fra det 14de Aarh. bortfaldt Lagthingenes lovgivende Myndighed, og Lagdømmeinddelingen undergik forskjellige Forandringer, hvorved Byerne sloges sammen med det omliggende Landdistrikt. Forstanderen for Bykommunen var en kongelig Embedsmand, Gjaldkeren (gjaldkyri), og over ham stod en overordnet kongelig Embedsmand, Stadens Sysselmand, der havde den saakaldte bœjarsysla. Dog havde i Begyndelsen kun Nidaros, Bergen, Oslo og Konghelle egen Gjaldkeri, idet dennes Forretninger i de øvrige Byer udførtes af Aarmanden. Ved Siden af disse Embedsmænd stod et Formandskab (Byraad), i Lighed med, hvad der fandt Sted i de tyske Byer. Raadmændene, hvis Antal var 12, valgtes paa Livstid blandt Byens Borgere af Sysselmanden eller Gjaldkeren i Forbindelse med Lagmanden. Raadet, hvis væsentlige Opgave var at styrke de kongelige Embedsmænds Myndighed, havde særlig Opsyn med Politivæsenet og desuden Forvaltningen af Bykassens Midler. Hele Bykommunens Administration tillaa de nævnte kongelige Embedsmænd og Raadet i Forening, medens Borgerne i Almindelighed kun havde en raadgivende Indflydelse. Det paalaa Bymændene at udrede Ledingsafgift, efter Tilsigelse trække ankomne Skibe paa Land eller slaate dem igjen (skipadráttr), sørge for Gadernes Vedligeholdelse, for Vagthold, hjelpe til at slukke Ildebrande, forsvare Byen mod Overfald m. m. Den mægtigste Klasse blandt Bymændene var Kjøbmændene. Kjøbmandskab var en yndet Bedrift hos de gamle Nordmænd, og selv fornemme Mænd drog ofte i Kjøbmandsfærd for at erhverve sig Rigdom og almindelig Dannelse. Der gjordes Forskjel mellem de større Kjøbmænd, som drev Grossererforretninger, og de smaa Kjøbmænd, som besørgede Udsalget i smaat. Efter hvad der fremgaar af „Kongespeilet", var Fordringerne til Kjøbmandens Dygtighed og Dannelse betydelige: Han skulde have Kjendskab til Regnekunsten, til Astronomi, saavidt angik Stjernernes Gang, Ebbe og Flod m. m.; han skulde være maalkyndig og især lægge sig efter Latin og Fransk, „for de Tunger gaar videst", osv. Men Kongespeilet viser ogsaa, at aktiv Kjøbmandsvirksomhed ansaaes for mindre passende for den, som ved sine Reiser havde erhvervet sig Rigdom. En saadan Mand skulde dele sin Formue i to Dele; for den ene skulde han kjøbe sig Jordegods og trække sig tilbage enten til en Gaard eller til Hove som Hirdmand, medens han kunde lade den anden Halvdel blive staaende i Kjøbmandsforretninger. Under Olav Kyrres fredelige Regjering tog den indenlandske Rørelse et stort Opsving, og som Følge deraf voxte Borgerstandens Anseelse og Magt betydelig. Gilder indførtes med egne Gildeskraaer (Klublove), hvilke bidrog til at mildne Sæderne og udvikle et mere dannet Selskabsliv. Paa sit Høidepunkt i Sagatiden stod den norske Borgerstand i Midten af det 13de Aarh. under Haakon Haakonssøns Regjering. Den kunde imidlertid ikke, med Hensyn til Rigdom, Dygtighed, Sammenhold samt kommunal og politisk Selvstændighed, paa langt nær jevnføres med Datidens tyske. De norske Byers Indbyggere manglede den Ensartethed og det gjensidige Sambaand, som gav Borgerne i Tyskland en stor Del af deres Magt. Dertil kom, at de norske Byer oprindelig ingen Eneret havde til Handel. Først ved en Retterbod af 1299 fik de Eneret til den indenlandske Handel og 1364 til den udenlandske. Og medens de tyske Byer paa

det nærmeste havde fuld kommunal Selvstyrelse og enkelte endog hævede sig til selvstændige Stater, var de norske Byers Styrelse næsten udelukkende lagt i Kongens Hænder. Da de nordtyske Stæder i det 13de Aarh. bemægtigede sig Handelen i Nordeuropa, og Tyskerne hos de norske Konger opnaaede den ene Begunstigelse efter den anden, ved Overenskomster i Aarene 1250 og 1264, Byloven 1276, Fribrevene i 1278, 1279 og 1294 samt Forliget af 1285, døde Norges selvstændige Handel mere og mere hen, indtil den i det 14de Aarh. omtrent gik tilgrunde. At den norske Borgerstand fulgte med i Faldet, følger af sig selv. Klarest viste dette Forhold sig i Rigets betydeligste Handelsstad, Bergen, hvor Tyskerne fik størst Magt, og hvor de ofte endog trodsede Landets Regjeringsmyndigheder. De kommunale Forhold i Byerne udviklede sig i den følgende Tid i det væsentlige paa den ved Byloven af 1276 lagte Grundvold, som dog i det enkelte undergik nogle Ændringer gjennem tilkommende Vedtægter. Kong Kristoffers danske „Stadsret" af 1444 fik ingen Betydning for de norske Byer, om den overhoved nogensinde blev anseet for gjældende i disse. Borgerne, som fra det 14de Aarh. kun bestod af dem, der havde taget Borgerskab som Handelsmænd eller Haandværkere i Byen og var indførte i dennes Borgerbog, antog lidt efter lidt et mere ensartet og sluttet Præg end tidligere. Deres Indflydelse paa de kommunale Anliggender var dog ligesaa ringe som før, idet den største Myndighed nu laa hos Lensherren, Borgermester og Raad, hvilke efterhaanden overgik til kongelige Embedsmænd. Den tidligere Gjaldkeri afløstes af en Byfoged, der nærmest maatte betragtes som Lensherrens Betjent. Efterat Hansestædernes Magt var knækket, gjenoplivedes den norske Handel efterhaanden, idet paa Østlandet især Trælasthandelen blev af stor Betydning, og samtidig hævede den norske Borgerstand sig til større økonomisk og social Selvstændighed. Dens Indflydelse paa Byens Anliggender vedblev omtrent at være den samme som før, naar undtages, at den i enkelte mindre væsentlige Henseender modificeredes noget ved Forordning af 1619. Efter Enevældets Indførelse blev den kommunale Myndighed udelukkende henlagt til kongelige Embedsmænd, og Borgerskabet berøvet al Indflydelse paa de kommunale Spørgsmaal. Grundlaget for den nye Ordning danner Privilegierne for Kjøbstæderne og deres Indbyggere udi Norge, af 30te Juli 1662, tilligemed de under samme Dato udstedte specielle Privilegier for de enkelte Byer. Disses Øvrighed dannedes af Magistraten, hvis første Medlem kaldtes Præsident. Borgerskabet repræsenteredes ved 16 eligerede (udvalgte) Mænd, af hvilke den første, der sammenkaldte de øvrige til Møde, fik Titel af Stadshauptmand. Borgerrepræsentanternes Myndighed var væsentlig kun en raadgivende; de skulde fremføre Borgernes Ønsker og Begjæringer for Magistraten og med denne konferere om, „hvad Byen og Borgerskabet til Gavn kunde gelinge". Ved Reskript af 20de April 1791 bestemtes, at enhver af Borgerskabet, som indkaldtes til Borgerforsamlinger, som de eligerede Mænd i vigtige Sager paalagdes at sammenkalde, var forpligtet til at møde for mundtlig eller skriftlig at indgive sit Votum. Men Beslutninger, fattede af disse Forsamlinger, havde ingen Gyldighed uden Approbation af Magistraten eller i Tilfælde Stiftamtmanden, der var traadt istedet for den tidligere Lensmand, eller Kancelliet. Grundloven af 1814 medførte, at Kommunerne maatte styres efter andre væsentlig forskjellige Grundsætninger; men dens Bud blev ikke gjennemført før ved Formandskabslovene af 1837, der gav dem en selvstændig af de Stemmeberettigede valgt Styrelse for deres indre Anliggender (Formandskab og Repræsentantskab) med virkelig Myndighed og fuld Raadighed over deres Økonomi. Til Formandskabet overflyttedes saaledes Tyngdepunktet i den kommunale Forvaltning, og Magistratens Myndighed indskrænkedes til det rent administrative. — Akademisk Borger, se Akademiker. — Borgerbrev, et Dokument, der mod en vis Godtgjørelse af Magistraten udstedes til enhver, som vil erhverve Borgerskab i en By, d. e. Ret til at drive Handel eller et vist Haandværk. — Borgermester, Magistratsembedsmand i de af Norges Byer, hvor Magistratsforretningerne ikke henligger under Byfogden; i de største Byer, hvor Magistraten bestaar af to eller flere Medlemmer, kaldes første Magistratsperson Borgermester og enhver af de øvrige Medlemmer Raadmand. Se forøvrigt Magistrat. — Borgerret, den Ret, som en Person nyder i Kraft af sin Stilling som Borger i en Stat. Borgerretten har et mindre eller større Omfang, eftersom Statsborger opfattes i den ovenfor angivne videre eller snevrere Betydning. I sidste Fald kaldes Borgerretten aktiv og er omtrent enstydig med, hvad der betegnes ved Udtrykket „statsborgerlige Rettigheder". I alle Stater er enhver, som er født i Landet og fremdeles opholder sig der, Borger af vedkommende Stat, i hvilken han altsaa har Borgerret. Adgangen for Udlændinger til at erhverve Borgerret er derimod i de enkelte Lande knyttet til forskjellige Betingelser. I Frankrige erhverves Borgerret ved Naturalisation, der i Almindelighed kan meddeles dem, som med Regjeringens Tilladelse har opholdt sig i Landet i 10 Aar. Efter samme Grundtanke er Sagen ordnet i de fleste andre Lande, saaledes i Sverige, Preussen, Italien og England. I de Forenede Stater bliver enhver Fremmed, som flytter ind, Borger, naar han bosætter sig der, afgiver Erklæring for Øvrigheden om, at han ønsker at erhverve Borgerret og derpaa har sin Bolig i Landet i 5 Aar samt aflægger Ed til Unionen og afsværger det undersaatlige Forhold til sit Fædreland. I Norge erholder enhver, som tager fast Bolig i Landet, Borgerret, uden at nogen særskilt Bevilling udfordres, og uden at han engang behøver at være løst fra sit undersaatlige Forhold til sit Fædreland. Aktiv Borgerret og Stemmeret erhverver han derimod først, naar han, efter at have opholdt sig 5 Aar i Riget, aflægger Ed til Konstitutionen. For at kunne vælges til Storthingsmand eller udnævnes til Embedsmand udfordres et 10aarigt Ophold i Riget. Norsk Borgerret taber saavel den fødte som den indvandrede Undersaat, naar han for bestandig forlader Riget.

Borgerhout, By i Belgien, i Nærheden af Antwerpen, med 16,000 Indb.

Borgerlig Død, en efter den ældre franske Lovgivning indtrædende Virkning af visse grove Forbrydelser og Straffe, hvilken bestod deri, at den paagjældende Forbryder i retlig Henseende betragtedes,

som om han var død. Hans Formue tilfaldt hans Arvinger, hans Ægteskab opløstes, han kunde intet arve, intet nyt gyldigt Ægteskab indgaa, ikke være Vidne eller møde for nogen Ret osv. Dette barbariske Retsinstitut ophævedes ved en Lov af 1854. Se forøvrigt Straffenes Historie under Artikelen Straf og Straffemidler.

Borgerligt Aar, et Tidsrum af 365 eller (hvert fjerde Aar) 366 Dage. Se forøvrigt Artiklerne Aar og Kalender.

Borgerligt Ægteskab, se Ægteskab.

Borgerskole, se Skole og Skolevæsen.

Borgesund, det gamle Navn paa Aalesund.

Borgesyssel (oldnorsk Borgarsysla), det ældre fra det 13de Aarh. brugelige Navn paa Smaalenene, anvendes endnu i den geistlige Inddeling (Øvre, Nedre og Mellem Borgesyssels Provsti).

Borghese, en fra Sienna stammende romersk Adelsslægt, som, især efterat Camillo Borghese 1605 valgtes til Pave som Paul den femte, hævede sig til stor Rigdom og Anseelse. Camillos Søsterson Scipione Caffarelli Borghese, Kardinal, erhvervede store Rigdomme og byggede den berømte Villa Borghese ved Porta del popolo i Rom, med herlige Kunstværker, som for Størstedelen nu er i Paris, deriblandt den Borgheſiske Fægter, et Mesterverk af den græske Billedhugger Agasias. — Camillo Filippo Ludovico Borghese, Fyrste af Sulmona og Rossano, f. 1775, d. 1832, tog Tjeneste i den franske Hær i Italien 1796 og sluttede sig nær til Bonaparte, hvis Søster Pauline (s. d. under Bonaparte) han 1803 ægtede. Efter Keiserdømmets Oprettelse blev han fransk Prins og General og ophøiedes til Hertug af Piacenza og Guastalla. Efter Napoleons Fald skilte han sig fra sin Hustru og afbrød enhver Forbindelse med Familien Bonaparte.

Borghesi, Bartolommeo, Grev, bekjendt italiensk Oldgransker, især fremragende som Numismatiker og Epigraf, f. 1781, d. 1860. Hans Hovedverk: „Nuovi frammenti dei fasti consolari Capitolini" (De romerske Konsularfaster) hører til de fortrinligste Arbeider over gamle romerske Indskrifter.

Borgholm, By paa Öland (Sverige), med 800 Indb. I Nærheden findes Ruiner af det ældgamle befæstede Borgholm Slot, som under de tidligere Krige mellem Danmark og Sverige flere Gange vexelvis blev erobret af begge Parter.

Borgia (udt. Bordsja), bekjendt spansk Adelsslægt, som med Alfonso Borgia, der 1455 valgtes til Pave som Calixtus den tredie, flyttede til Italien, hvor den siden spillede en fremtrædende Rolle. Alfonsos Søsterson Rodrigo Lenzuoli Borgia, f. 1431, blev 1456 Kardinaldiakon og senere Kuriens Vicekansler. Han førte et ryggesløst Liv; med en gift romersk Kvinde Vanozza de Catanei, havde han 5 Børn. Ved sin Begavelse, Dygtighed og Rigdom vandt han dog saa stor Indflydelse, at han efter Innocens den ottendes Død 1492 valgtes til Pave som Alexander den sjette. Han var den værste af alle ryggesløse Paver, og hans Regjering danner en sammenhængende Kjede af Voldsherredømme, Trolpshed, Forræderi og de vildeste Udsvævelser. Gift var hans mest yndede Baaben. Efter en kraftig Regjering, hvorunder han havde forstaaet at afværge og dæmpe saavel ydre som indre Storme, døde han 1503 af en hidsig Feber. — Hans Søn Cesare Borgia var en ligesaa stor Mester i Tidens samvittighedsløse Statskunst, som han var glimrende begavet. Af sin Fader blev han 1493 udnævnt til Kardinal, men opgav, efterat han 1497 havde ladet sin Broder Giovanni, Hertug af Benevent, snigmyrde, den geistlige Stand. 1498 fik han af Ludvig den tolvte i Frankrige Hertugdømmet Valentinois, ægtede 1499 Charlotte d'Albret af Navarra, ledsagede derefter Ludvig paa hans Tog til Italien, hvor han erobrede Romagnaen, hvis Smaatyranner han fordrev eller myrdede. 1501 lod han sig udnævne til Hertug af Romagna og begyndte nu, dels med Magt og dels med List, at underlægge sig de omliggende Stater for at samle hele Mellemitalien under sit Herredømme. Efter Faderens Død forbandt imidlertid hans Fiender sig for at styrte ham, og 1503 blev han paa Ferdinand den katholskes Befaling fængslet og efter at være berøvet sine Lande sendt til Slottet Medina del Campo i Spanien, hvorfra han efter to Aars Fangenskab flygtede til sin Svoger Kongen af Navarra. 1507 faldt han ved Viana. Machiavelli har skildret ham i „Fyrsten". — Cesares Søster Lucrezia Borgia, berømt ved sin Skjønhed og sin Sans for Kunst og Videnskab og berygtet ved sit udsvævende Liv, f. 1480, d. 1520, ægtede 1493 Giovanni Sforza af Pesaro, 1498 Alfonso af Bicaglia, en uægte Søn af Kong Alfons den anden af Neapel, og 1501, efterat hendes anden Ægtefælle var myrdet af hendes Broder Cesare, Alfonso af Este, senere Hertug af Ferrara. Hendes Historie har afgivet et frugtbart Stof for poetisk Behandling. — Stefano Borgia, Kardinal, f. 1731, d. 1804, udgav historiske og arkæologiske Verker og udmærkede sig som en af Videnskabens ædleste Velyndere i det 18de Aarh.

Borgu (Burghu, Barba), et frugtbart og stærkt befolket Land ved Nigers nedre Løb, i Nordost for Zamba i Vestafrika. Det bestaar af flere Stater og beboes for det meste af en krigersk Race indvandrede Muhamedanere.

Borgund, 1) Prestegjeld paa Søndmøre, omkring Byen Aalesund. 2) Sogn i Lærdals Prestegjeld med en berømt Stavekirke fra det 12te Aarh., der nu holdes vedlige af „Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring".

Borgundo, en Ø i Fjeldbergs Prestegjeld, Søndre Bergenhus Amt.

Borissoglebsk, By i det sydøstlige Rusland, i Guvernementet Tambow, med Talgsyderier og 12,000 Indb.

Borissow, By i det russiske Guvernement Minsk, ved Floden Beresina, med betydelig Salthandel og 9,000 Indb. Ved de nærliggende Landsbyer Studianka og Zaniwki foregik 27de og 28de Novbr. 1812 Franskmændenes Overgang over Beresina.

Borkenstein, Carl Friederich, norsk Officer og militærvidenskabelig Forfatter, f. 1779 i Hannover, d. 1839, blev 1804 Løitnant i det danske Artilleri, kommanderedes 1811 til Norge, hvor han blev Lærer i Artilleri ved Landkadetakademiet og 1817 tillige ved den militære Høiskole, deltog 1814 som Adjutant hos Prins Kristian Fredrik i Felttoget mod Sverige, blev 1818 Major og 1828 anden Officer i Generalstaben samt Oberst. 1836 var

han Medlem af den dette Aar nedsatte Centralkommission for Norges Befæstningsvæsen. Han skrev flere Afhandlinger angaaende Norges Forsvarsvæsen og leverede, dels til indenlandske og dels til udenlandske Tidsskrifter, talrige og værdifulde Bidrag til Belysning af forskjellige Spørgsmaal i Artillerividenskaben, ligesom han 1819 i Stockholm ogsaa holdt Foredrag over denne. Hans Hovedverk: „Versuch zu einem Lehrgebäude der theoretisch-praktischen Artillerie-Wissenschaft", udkom 1822 i to Dele i Berlin.

Borkum, Ø, tilhørende Hannover, udenfor Mundingen af Floden Ems.

Bornemann, Frederik Kristian, fremragende dansk Retslærd, f. 1810, d. 1861 som Professor i Lovkyndighed ved Kjøbenhavns Universitet, øvede ved sine Forelæsninger, navnlig over Retsfilosofi, Statsret og Strafferet, en særdeles stor Indflydelse paa Danmarks yngre Jurister. Den nye danske Straffelov kan betragtes som hans Verk, idet den er en Frugt dels af hans eget Arbeide og dels af hans Elevers, som i det væsentlige hyldede sin Lærers Anskuelser. Hans samlede Skrifter udkom 1863—68 i 5 Bind.

Borneo, en af de store Sunda-Øer, mellem 4° s. og 7° n. Br., omgives af det Kinesiske Hav, Sundahavet og Makassarstrædet og har et Fladeindhold af 12,900 Kv.mil, med de omliggende Smaaøer 13,500 Kv.mil, og ca. 2 Mill. Indb. Borneo er den gamle Verdens største Ø. Dens Indre er endnu ikke helt udforsket; men man ved, at dens nordvestlige Del er opfyldt af en anselig Bjergkjede, der hæver sig til en Højde af 6,000 Fod; en Bjergtop, Kinibalu, i Nordost er over 12,000 Fod høi. Den har flere større Floder. Klimatet er tropisk med 22° Middelvarme under Linien, Luften fugtig, med rigelig Regn. Den har store Urskove med Guttaperkatræer og mangeslags Bygningstømmer. Landet er kun lidet opdyrket. Af vilde Dyr findes Aber (deriblandt Orangutangen), Krokodiler, Tigre og Hjorte. Mineralriget leverer Guld, Diamanter, Stenkul, Salt, Svovl, Tin, Kobber m. m. De Indfødte kaldes i Almindelighed Dajaks. Af fremmede Folkeslag findes paa Borneo Hollændere, Kinesere, Arabere, Javanesere og Bugier. Handelen er af ringe Betydning; dog har den i de senere Aar været i Fremgang. — Borneo blev 1521 opdaget af Spanierne under den første Jordomseiling; senere blev Øen besøgt af Portugiserne. Siden 1778 har den største Del af Øen været i Hollændernes Besiddelse.

Borneret, egentlig begrændset; almindelig betyder borneret begrændset i intellektuel Forstand: indskrænket, lidet begavet, snever og ensidig i Anskuelser.

Bornheim, By i Tyskland, i Nærheden af Frankfurt am Main, med 10,000 Indb.

Bornholm, en Danmark tilhørende Ø i Østersjøen, ved Sydostkysten af Skaane, 10½ Kv.mil stor, med 32,000 Indb. Den er bjergig med klippet Kyst, men i det Indre frugtbar og har meget Græsland, hvorfor Kvægavlen er af Betydenhed. Den leverer Porcellænler, Mølle- og Sandsten samt Stenkul. Dens vigtigste By er Rønne. — Bornholm har fra gammel Tid af hørt til Danmark. Fredrik den første pantsatte Øen paa 50 Aar til Lybeckerne, og 1645 erobredes den af Sverige, hvortil den i Freden til Roskilde ogsaa blev afstaaet; men 1660 blev Svenskerne fordrevne igjen af Øens Befolkning.

Bornier (udt. Baarnje), Henri, fransk lyrisk Digter og Romanforfatter, f. 1825, har udgivet en Mængde Digtninger, af hvilke flere er blevne prisbelønnede af det franske Akademi. Hans Drama „Rolands Datter" er ogsaa oversat paa Dansk og Svensk.

Bornu, et til Sudan i Mellemafrika hørende Land, 2,400 Kv.mil stort, med 5 Mill. Indb., som foruden af en Del Arabere bestaar af Negerstammer. Det egentlige Bornu omfatter kun Landskaberne mellem Floderne Tsad og Komadugu; men Scheikens Herredømme strækker sig videre, og Bornu er den mægtigste Stat i Øst-Sudan. Hovedstaden er Kuka (Kukaua).

Borodino, By i det russiske Guvernement Moskau, i Kredsen Mosaisk. Her seirede efter en blodig Kamp Napoleon den første 7de September 1812 over Russerne under Kutusow.

Borowitschi, By i det russiske Guvernement Nowgorod, med Stenkulsgruber og 8,400 Indb.

Borowsk, By i det russiske Guvernement Kaluga, med betydelige Haveanlæg; 9,500 Indb.

Borre, Præstegjeld i Jarlsberg og Laurvigs Amt, bestaaende af Sognene Borre og Nykirke. I Præstegjeldet ligger Ladestedet Aasgaardstrand.

Borri eller **Burrhus**, Giovanni Francesco, italiensk Alkemist og Spaamand, f. 1625, d. 1695, plyndrede i Hamburg Dronning Kristina af Sverige og kom derefter til Kjøbenhavn, hvor han aflokkede den enfoldige Fredrik den tredie store Pengesummer. Fra 1670 til sin Død sad han i Inkvisitionens Fængsler i Rom.

Borromeo, Carlo, Grev, romersk Kardinal og theologisk Forfatter, f. 1538, d. 1584, bragte Konciliet i Trient til en lykkelig Afslutning og sammensattede dets Beslutninger i „Chatechismus Romanus" (1566). Som Erkebisp i Mailand reformerte han den ham underordnede Geistlighed og fik en Forening istand mellem Schweiz's 7 katholske Kantoner til Troens Forsvar. 1610 blev han kanoniseret. — Hans Brodersøn Federigo Borromeo, Kardinal, f. 1564, d. 1631, grundlagde det Ambrosianske Bibliothek i Mailand.

Borrow (udt. Borrou), George, engelsk Sprogforsker og Forfatter, f. 1803, gjorde Zigeunernes Sprog og Levevis til Hovedgjenstanden for sit Studium og gjennemreiste næsten samtlige Europas Lande, for blandt Zigeunerne selv at samle Materialier til sine Verker.

Borsig, Joh. Karl Friedr. Aug., f. 1804, d. 1854, grundlagde 1837 i Berlin en Maskinbygningsanstalt, især beregnet paa Bygning af Lokomotiver. Den udvidedes af hans Søn Albert Borsig, f. 1829, d. 1878, og havde i 1873 leveret 3,000 Lokomotiver og beskjæftigede da over 6,000 Arbeidere.

Borsyre, se Bor.

Bory de St. Vincent (udt. Baari dø Sæng Vængsang), Jean Baptiste Marcellin, fransk Naturforsker, f. 1780, d. 1846, stod i Spidsen for den 1829 til Morea og Kykladerne afsendte videnskabelige Expedition og ledede 1839 en til Algerien sendt videnskabelig Kommission. Han udgav flere Verker, af hvilke „Menneskет" (2det Oplag 1827) vakte stor Opmærksomhed.

Boscan Almogavèr, Juan, berømt spansk Digter, f. ca. 1500, d. 1543, indførte Octavrimet

og de italienske Digtformer Kanzonen og Sonetten i den spanske Literatur.

Bosch, Hieronymus, hollandsk Maler, f. 1462, d. 1530, levede en lang Tid i Spanien og malede med stor Finhed i Udførelsen fantastiske Billeder, tildels med Sujetter fra den bibelske og Helgenernes Historie.

Boscoreale, By i Italien, paa den sydlige Skraaning af Vesuv; 9,000 Indb.

Boscovich (udt. Boskovits), Roger Jos., berømt italiensk Mathematiker og Astronom, f. 1711, d. vanvittig 1787. Hans Verker: astronomiske Afhandlinger og Reisebeskrivelser, udkom 1785 i 5 Bind.

Bosio, François Joseph, fransk Billedhugger, f. 1769, d. 1845 som Direktør for Kunstakademiet i Paris, udførte Relieferne paa Vendômesøilen og Modellen til Ludvig den fjortendes Rytterstatue i Bronce paa Seierspladsen i Paris samt flere andre udmærkede Arbeider.

Boslod (Boeslod), egentl. Andel i Fællesboet, var en i det ældre norske og danske Lovsprog brugelig Betegnelse for en Persons Formue. Boslods Forbrydelse, d. e. Fortabelse af den hele Formue undtagen Jord, var forhen temmelig hyppig anvendt som Straf, især i Forbindelse med Livsstraf eller livsvarigt Strafarbeide, men blev i Norge afskaffet ved Grundlovens § 104. Der anvendtes ogsaa stundom halv eller fjerdedels Boslods Forbrydelse. — Forskjellig herfra var Straffen paa yderste Formue, d. e. en Tiendedel af Formuen undtagen Jord, dog høist 800 Spd. Den afskaffedes ved Lov af 17de Mai 1848.

Bosna, Flod i Bosnien, udmunder i Save nedenfor Brod; ca. 30 Mil lang.

Bosna Seraï, se Serajewo.

Bosnien (Bosna), Provins paa Balkanhalvøen, mellem de østerrigske Landskaber Dalmatien, Kroatien og Militærgrændsen i Vest og Nord, Serbien i Øst og Montenegro i Syd. Den bestaar af det egentlige Bosnien, tyrkisk Kroatien eller Kraina og Herzegowina og har et Fladeindhold af ca. 800 Kv.mil med noget over 1 Mill. Indb., af hvilke omtrent to Trediedele er Kristne (mest græsk-katholske) og en Trediedel Muhamedanere. Bosnien er næsten udelukkende et Bjergland med Toppe af indtil 8,000 Fods Høide. Det har et stort Antal Floder, af hvilke de fleste falder i Save. Næsten al Grundeiendom tilhører Adelen (Spahis, Agas og Begs). Den vigtigste Næringsvei er Kvægavl; men Landet frembringer ogsaa meget af Korn og Sydfrugter m. m., ligesom det har mange metalrige Distrikter. Handel og Industri er derimod af mindre Betydning. Indbyggerne, Bosniaker, hører for Størstedelen til den slaviske Stamme; deres Sprog er en Dialekt af det serbiske. En stor Del af den bosniske Adel er gaaet over til Muhamedanismen for at bevare sine Godser og sin Indflydelse. — Bosnien hørte i Oldtiden til Illyrien, regnedes senere til Dalmatien og kom med dette i det 1ste Aarh. under Roms, i det 12te og 13de Aarh. under Serbiens og senere under Ungarns Herredømme. 1376 blev det et selvstændigt Kongerige, men allerede 1401 skatskyldigt til Tyrkiet, som 1526 erobrede Landet. Ifølge Bemyndigelse af Berlinerkongressen 1878 besatte Østerrige Bosnien, og ved en Konvention mellem Østerrige og Tyrkiet af 1879 gav det sidste Land sit Samtykke til „Okkupationen" uden formelt endelig at afstaa Provinsen.

Bosnuten, et høit Fjeld i Bratsberg Amt, mellem Mjøsvandets tvende Arme.

Boso, Konge af Burgund, d. 887, Svoger til den franske Kong Karl den skaldede, stiftede 879 det nyburgundiske Rige, som omfattede Provence, Dauphiné m. fl. Provinser, med Arles til Hovedstad.

Bosporus (d. e. Kuvad, Badested for Kvæg), eller det thrakiske Bosporus, kaldes Strædet ved Konstantinopel, som forbinder det Sorte Hav med Marmorahavet. Det er ca. 4½ Mil langt og paa det bredeste vel ½ Mil bredt. Paa Bosporus foregaar en overordentlig livlig Færdsel, og ved dets vestlige Ende bedækker Slotte, Villaer og Pragtbygninger Strædets Bredder saavel paa den asiatiske som paa den europæiske Side. — Et andet Bosporus, det kimmeriske, Strædet mellem Sortehavet og det Asovske Hav, kaldes almindelig Kaffastrædet.

Bosquet (udt. Baaske), Pierre François Jos., fransk Marskal, f. 1810, d. 1861, tjente først med Udmærkelse ved den franske Hær i Algerien, udnævntes 1848 til Brigadegeneral og 1853 til Divisionsgeneral, kommanderede under Krimkrigen den 2den Infanteridivision og havde en væsentlig Del i Seirene ved Alma og Inkerman 1854. Under Stormen paa Malakow, som han ledede, blev han haardt saaret. 1856 udnævntes han til Senator og Marskal.

Bosse (udt. Baas), en rund fritstaaende Figur, særlig en saadan, der er formet for at benyttes som Model. — Bossere eller pusere, forme plastiske Figurer i et blødt Material.

Bossi, 1) Giuseppe, italiensk Maler og Forfatter, f. 1777, d. 1815, udførte efter Bestilling af Vicekonge Eugen en ypperlig Kopi af Leonardo da Vincis „Nadverd". 2) Giuseppe Carlo Aurelio, italiensk Digter, f. 1758, d. 1823, har skrevet Dramaer og lyriske Digte, især Oder. 3) Luigi, Greve, italiensk Oldgranskер og Historiker, f. 1758, d. 1835, sluttede sig, da den store franske Revolution udbrød, til denne og blev efter Piemonts Forening med Frankrige Præfekt for Kongeriget Italiens Arkiver. Han udgav ialt 80 større og mindre Verker af historisk, antikvarisk, sprogligt, tildels ogsaa af naturvidenskabeligt Indhold.

Bossuet (udt. Baassye), Jacques Bénigne, berømt fransk Forfatter og geistlig Taler, f. 1627, d. 1704, blev 1670 Lærer for Ludvig den fjortendes Søn, 1681 Biskop i Meaux, 1697 Medlem af Statsraadet og 1698 første Almosenier (s. d.) hos Hertuginden af Burgund. Han forfattede og bevirkede antagne (1682) de fire Artikler, som sikrede den gallikanske Kirkes Frihed og den kongelige Myndighed mod Pavens Fordringer. Bossuets Ry grundede sig ligesaavel paa hans Begavelses og Tankers Originalitet som paa det Talent, hvormed han forstod at gribe Tidens herskende Meninger og give dem et klart Udtryk. Hans Taler, som overhoved udmærker sig mere ved æsthetisk end ved religiøst Værd, er rige paa glimrende og slaaende Tanker; navnlig er hans Sermons et oraisons funèbres (Ligtaler) skattede som oratoriske Mesterverker. Han hyldede Autoritetens Nødvendighed i Troesspørgsmaal og bekjæmpede de afvigende Kirkesamfund: Protestanter, Jansenister m. fl., med

Videnskabens og Intoleransens Vaaben. I sine talrige Stridsskrifter mod Protestanterne søgte han med sin Dialektik at vise, at deres indre Splittelse var en nødvendig Følge af deres Læres Usandhed. Foruden kirkelige Stridsskrifter udgav han filosofiske Værker, hvoriblandt „Introduction à la philosophie, ou traité de la connaissance de Dieu et de soi-même“ (Paris 1722) samt historiske Arbeider, af hvilke „Discours sur l'histoire universelle, jusqu' à l'empire de Charlemagne“ (1681) kan betragtes som det første Forsøg til en filosofisk Behandling af Historien. Bossuets rige Produktivitet som theologisk Forfatter har skaffet ham Tilnavnet „den sidste franske Kirkefader.“ Han staar i første Række blandt de Mænd fra Enevældets Dage, hvem de nuværende klerikale Partier i Frankrige opstiller som efterfølgelsesværdige Forbilleder.

Bossut (udt. Bossy), Charles, fremragende fransk Mathematiker, f. 1730, d. 1814 som Professor ved den polytekniske Skole i Paris, udgav talrige Værker, deriblandt „Essay sur l'histoire générale des mathématiques“ (2det Opl. Paris 1810), et af de bedste historiske Arbeider over Mathematiken.

Boston, 1) By i de Forenede Stater, paa en Halvø, ved Massachusettsbugten, 42 Mil nordøst for Newyork, med 342,000 Indb. (1875), før Newyorks Opblomstren de Forenede Staters vigtigste Handelsstad. Byen har en Mængde Kirker, flere Foreninger og Institutter til Befordring af Videnskab, forskjellige høiere Læreanstalter, et offentligt Bibliothek paa mere end 140,000 Bind samt mange smukke private og offentlige Bygninger, flere Theatre, en skjøn Park osv. Havnen, hvor Skibene ligger tæt inde ved Byen, er en af de største og bedste Havne i Unionen. Boston har betydelig Handel og Skibsfart og mange Fabriker og er en Hovedplads for Fiskeriet i Massachusetts; af Is udføres aarlig 200,000 Tons til Mellem- og Sydamerika og til Vestindien. 2) By i Lincolnshire i England, i Nærheden af en Bugt af Nordsjøen, med god Havn, betydelig Korn- og Kvæghandel og 14,800 Indb.

Boston, et Slags Kortspil, opfundet i Byen Boston i Nordamerika og indført til Europa ca. 1780.

Boström, Kristoffer Jakob, Sveriges selvstændigste og betydeligste filosofiske Tænker, f. 1797, d. 1866. Fra 1838—63 var han Professor i praktisk Filosofi ved Upsala Universitet og udøvede en dyb og varig Indflydelse paa sine talrige Elever og, væsentlig gjennem dem, paa hele den dannede Almenhed i Sverige. Han opstillede et originalt filosofisk System, som han imidlertid ikke helt fik udarbeidet. Hans Religionsfilosofi stemmer i enkelte Dele med den kristelige Troeslære, medens han forkaster Læren om Treenigheden, den almindelige dogmatiske Opfatning af Forsoningen samt Læren om de evige Straffe. Boströms Filosofi er lidet kjendt udenfor Sverige, men har i dette Land havt en afgjort bestemmende Indflydelse paa den filosofiske og dermed beslægtet anden videnskabelig Forskning. Boström virkede mest ved mundtlige Foredrag og udgav forholdsvis faa Værker. Stor Opmærksomhed vakte hans „Anmärkningar om helfvetesläran, våra teologer och prester allvarligen att förehålla“ (1864).

Boswell (udt. Baasnell), James, engelsk Forfatter, f. 1740, d. 1795, var en Ven og Beundrer af Samuel Johnson og udgav 1791 en mesterlig Biografi (Life of S. Johnson) af denne berømte Lærde. — Hans ældste Søn Sir Alexander Boswell, f. 1775, d. 1822, skrev fortrinlige Digte i skotsk Folkevisetone, hvilke 1803 udkom samlede under Titelen „Songs chiefly in the Schottish dialect“.

Botanik, den Gren af Naturvidenskaben, som har til Formaal at undersøge Planternes Natur, Sammensætning og Udvikling. Den rene Botanik inddeles i: 1) almindelig Botanik, der omhandler Morphologi (Beskrivelsen af de ydre Former), Planteanatomi (Undersøgelse af Planternes indre Bygning), Plantekemi (som omhandler Cellernes kemiske Bestanddele), Fysiologi (Læren om Planternes Liv, Aandedræt og Ernæring), Fytopathologi (Plantesygdomslære) og Teratologi (Læren om de misdannede Planter). 2) Speciel Botanik, der omfatter Terminologi (Læren om Planternes Navne m. m.), Taxonomi (Systemlære) og Fytografi (som omfatter Beskrivelsen af de enkelte Plantearter). 3) Plantegeografi (omhandler Planternes Udbredelse.) 4) Palæontologi (Læren om Forderdenes Planter). Anvendt Botanik beskjeftiger sig med Planter, som finder Anvendelse i det praktiske Liv (medicinsk Botanik, teknisk-, Forst- og Havebotanik.) — Botanikens Historie. I det 4de Aarh. f. Kr. beskjeftigede Grækeren Aristoteles sig videnskabelig med Botaniken. Før denne Tid havde man kun praktisk Kjendskab til saadanne Planter, der var brugelige som Lægemidler. Men den botaniske Videnskab vandt endnu ikke sikkert Fodfæste; thi efter Aristoteles's Discipel Theofrast, som udarbeidede to botaniske Værker, sank Kundskaben om Planterne ned til sit forrige Standpunkt. I over 300 Aar sov nu Interessen for Plantevidenskaben, indtil Dioskorides (Aar 60 e. Kr.) forfattede en Bog, hvori han, skjønt meget ufuldstændig, beskrev 600 Planteforter. I det 11te Aarh. optraadte atter en Mand, Avicenna, med et Værk, hvorved han vandt stor Berømmelse. Saa skred Videnskaben lidt efter lidt fremad. Tyskeren Otto Brunfels (1530) var den, som først leverede Tegninger af Planter, og fra nu af indskrænkedes det botaniske Studium ikke blot til en løs Oversigt over Planters Navne og praktiske Værd, men selve Planterne blev Gjenstand for Undersøgelse og Jagttagelse. Schweizeren Gesner, Italieneren Brassavola og Brødrene Bauhin arbeidede rastløst for Botanikens Udvikling. Cesalpini var den første, som undersøgte Plantens Bygning, Tournefort grundlagde et nyt System, og talrige Reisende indsamlede Planter og leverede derved Bidrag til en nøiere Undersøgelse. I det 18de Aarh. optraadte Svensken Carl Linné (1707—1778), der adskilte Plantearterne fra hverandre og gav hver enkelt et bestemt Navn. Hans Sexualsystem gik ud paa at inddele Planterne i Klasser og Ordener efter de forskjellige Forhold mellem Støvdragere og Støvveie. Franskmanden Jussieu opstillede, i Modsætning til Linné, sit naturlige System, der blev Grundlaget for videre Fremskridt. Alexander von Humboldt behandlede Plantegeografien, medens Unger, Göppert og Brongniart beskjeftigede sig med Planterigets Historie. — Botaniker, Plantekjender, Planteforsker. — Botanisk Have kaldes et Haveanlæg, hvis Øiemed er at tjene det

videnskabelige Studium af Planterne. Derfor findes i de botaniske Haver Planter fra omtrent alle Dele af Jorden, af hvilke en Del maa opbevares i Drivhuse. De første botaniske Haver anlagdes i Italien (Padua, Pisa og Bologna) i Midten af det 16de Aarh. Nutidens største og rigeste botaniske Have er den i Kew ved London. I Kristiania blev en botanisk Have anlagt kort efter Universitetets Stiftelse (1811). I de senere Aar har man der foretaget en Mængde Forsøg, som endnu ikke er sluttede, men som allerede nu har bragt interessante Resultater baade for Videnskaben og det praktiske Liv.

Botany-Bai, en Bugt af Stillehavet paa Østkysten af det australske Fastland, strax sønden for Byen Sydney, opdaget af Cook 1770. En Forbryderkoloni anlagdes her 1788 af Englænderne, men flyttedes senere noget længere nord.

Both, Andries, f. 1609, d. ca. 1650, og Jan, f. 1610, d. 1651, to Brødre, berømte hollandske Malere, studerede først under Bloemart og derefter i Italien, hvor den ældste af Brødrene valgte Portræt- og Genrefaget, medens den yngste valgte Landskabet. De udførte flere Værker i Fællesskab.

Bothwell (udt. Baaddvæll), James Hepburn, Jarl af, f. ca. 1530, deltog i de indre Kampe i Skotland under Maria Stuart og viste sig i disse som en af de mest tro og dygtige Tilhængere af Dronningen, hvem han, efterat Darnley var myrdet, 1557 bortførte og ægtede. Da Maria maatte overgive sig til Skotlands Lorder, flygtede Bothwell til Orkenøerne og blev siden som Sjørøver tagen til Fange af et dansk Krigsskib og ført til Danmark, hvor han døde som Fange paa Dragsholm 1578.

Botin, Anders, svensk Historieskriver og Kameralist, f. 1724, d. 1790, udgav „Beskrifning om svenska hemman och jordegods", „Utkast till svenska folkets historia" og „Svenska språket i tal och skrift" med flere Værker.

Botne, Præstegjeld i Jarlsberg og Laurvigs Amt, bestaar af Sognene Botne og Hillestad. Inden Præstegjeldet ligger Byen Holmestrand.

Botokuder, en vild og raa Indianerstamme i Brasilien, mellem Floderne Rio Pardo og Rio Doce.

Botoschani (Botuschan), By i Rumænien, ved Floden Schiska, med 30,000 Indb. og betydelig Handel.

Botshka, russisk Tøndemaal for flydende Varer = 481.96 Liter = ca. 500 Potter.

Botta, Carlo Giuseppe Guglielmo, italiensk Historieskriver, f. 1766, d. 1837, blev 1796 Medlem af den provisoriske Regjering i Piemont og bosatte sig senere i Frankrige, hvor han blev Medlem af den lovgivende Forsamling og efter Restaurationen Rektor ved Akademiet i Rouen. Han udgav „Italiens Historie fra 1490 til 1814" i 20 Bind og „Italiens Historie fra 1798 til 1814" i 4 Bind. — Hans Søn Paul Emile Botta, fransk Arkæolog og Reisende, f. 1803, d. 1870, foretog en Reise omkring Jorden og bereiste Dele af Afrika og Arabien, iværksatte 1843—46 Udgravninger ved Tigris og opdagede under disse Ninives Ruiner. Ved sine Skrifter om assyrisk Arkæologi blev han Grundlæggeren af denne Videnskab.

Botten-Hansen, Paul, norsk Kritiker og Bibliograf, f. 1824 i Sel i Gudbrandsdalen, hvor hans Fader var Skolelærer, gik 15 Aar gammel til Handelen, men begyndte 1845 at studere og arbeidede samtidig paa en Embedsmands Kontor for at tjene sit Livsophold. 1847 tog han Studentexamen og 1850 Andenexamen, hvorefter han en Tid var Huslærer i Valders og senere Lærer ved en Skole i Kristiania, til han 1856 blev Assistent i Rigsarkivet. 1860 ansattes han som Amanuensis og 1864 som Bibliothekar ved Universitetsbiblioteket, i hvilket Embede han forblev til sin Død 1869. Botten-Hansen besad et omfattende og dybt Kjendskab til vor Literatur og øvede ved sin kritiske Virksomhed en meget betydelig og heldbringende Indflydelse paa dens Udvikling. Et af hans første Arbeider var den dramatiske Eventyrdigtning Huldrebrylluppet (1850), hvoraf Ibsen tør have faaet Idéerne til adskilligt i Per Gynt. Han leverede Biografierne til „Eidsvolds-Galleri" (1856—57), og i „Berømte Nordmænd" er Biografierne af Edv. Storm og Joh. Nordahl Brun forfattede af ham. Fra 1851—64 redigerede han „Illustreret Nyhedsblad" (der 1866 ophørte at udkomme), til denne Tid det betydeligste og mest anseete literære Organ i Norge. Det indeholder en Række Bidrag af Landets bedste Forfattere; de kritiske Artikler, Literaturoversigter, Anmeldelser m. m., samt Biografierne er for Størstedelen af Botten-Hansen. Til Pariserudstillingen 1867 udgav han det fortrinlige Værk: „La Norvège littéraire au 19e siècle", en systematisk Fortegnelse over alle literære Arbeider trykte i Norge eller forfattede af Nordmænd i Tidsrummet 1800—67 tilligemed korte Notiser om de i Værket nævnte Forfattere samt en kort instruktiv Oversigt over den norske Literatur efter 1814. Botten-Hansen havde ved sin Død samlet et efter norske Forhold usædvanlig stort og værdifuldt Bibliothek, hvilket efter hans Død samlet kjøbtes af Bergens Kommune.

Bottesini, Giovanni, italiensk Komponist og Kontrabasvirtuos („Kontrabassens Paganini") f. 1823, siden 1863 Kapelmester i Barcelona.

Botticelli (udt. Bottitsjelli), Sandro, egentlig Filipepo, italiensk Maler, f. 1446, d. 1510, har malet flere af Freskerne i det Sixtinske Kapel i Rom.

Bottniske Bugt, en 80 Mil lang og gjennemsnitlig 25 Mil bred mod Nord gaaende Bugt af Østersjøen mellem Sverige og Finland. Mod Syd stænges den af Ålandsøerne. Næsten langs hele Kysten strækker sig en Skjærgaard af talrige Smaaøer.

Botuschan, se Botoschani.

Botzaris (Bozzaris), Marko, græsk Frihedshelt, f. 1788 i en gammel berømt Suliotslægt, kjæmpede 1821 under Ali Pascha tappert mod Tyrkerne, sluttede sig 1822 til den græske Opstand og udmærkede sig under denne ved Fædrelandskjærlighed, Uegennyttighed, Klogskab og Mod. 1822 forsvarede han Missolonghi mod Tyrkernes Overmagt, erobrede 1823 Lepanto, men blev samme Aar dødelig saaret under et Overfald paa en tyrkisk Leir ved Karpenisi. Hans Bedrifter besynges endnu af græske Digtere. — Hans Broder Kosta Botzaris, en af de ædleste Forkjæmpere for Grækenlands Frihed, døde 1853 som Senator og General.

Botzen, By i Tyrol, med 8,200 Indb. Den omgives af skjønne Haver med ædle Sydvexter.

Bouchardon (udt. Bussjardoang), Edme, fransk Billedhugger, f. 1698, d. 1762, udførte bl. a.

Springbrønden i Faubourg St.-Germain i Paris og Ludvig den femtendes Rytterstatue i Bronce paa Place de la Concorde, hvilken Statue ødelagdes 1792. — Hans Broder Jacques Philippe Bouchardon, Billedhugger, f. 1711, d. 1753, indkaldtes 1741 til Stockholm, hvor han udførte flere Byster, blandt andre af Karl den tolvte, samt forskjellige Dekorationsarbeider i Slotsbygningen dersteds.

Bouchardy (udt. Busjardi), Josef, frugtbar og populær fransk Vaudeville- og Skuespilforfatter, f. 1810, d. 1870.

Boucher (udt. Busje), François, talentfuld fransk Maler, f. 1703, d. 1770. Hans Billeder (over 10,000 i Antal), i næsten alle Genrer, er et klart Udtryk for den raffinerede Sanselighed under Ludvig den femtende.

Boucher (udt. Busje), Alexandre Jean, fransk Violinvirtuos, f. 1770, d. 1861, foretog flere Kunstreiser rundt Europa.

Boucher de Crèvecoeur de Perthes (udt. Busje dø Krævkør dø Pært), Jacques, fransk Lærd og Forfatter, f. 1788, d. 1868, anvendtes under Napoleon den første i talrige Sendelser til forskjellige af det østlige og sydlige Europas Stater, udgav Reisebeskrivelser, belletristiske og statsøkonomiske Skrifter samt som Frugter af sine Granskninger angaaende Spor efter en menneskelig Kultur i de tertiære og ældre kvaternære Diluviallag de betydelige og epokegjørende Værker: „Antiquités celtiques et antédiluviennes" og „De l'homme antédiluvien et de ses oeuvres".

Bouchet (udt. Busje), Frédéric Jules, fransk Arkitekt, f. 1799, d. 1860, førte 1842—53 Opsynet med Opførelsen af Napoleon den førstes Gravmonument i Invalidedomen i Paris.

Boucicault (udt. Busikaa), Dion, engelsk Theaterforfatter og Skuespiller, f. 1822, har udgivet talrige Bearbeidelser, især af franske Skuespil, samt originale Arbeider, af hvilke navnlig „London Assurance", „Colleen Bawn", med Stof af det irske Folkeliv, og „The Octoroon", hvori han behandler Slavelivet i Nordamerika, har gjort stor Lykke.

Boudet (udt. Bude), Jean, Greve, fransk General, f. 1769, d. 1809, udmærkede sig 1793—94 ved dristig Tapperhed i Vestindien, hvor han det sidstnævnte Aar tilbageerobrede Guadeloupe fra Englænderne, kjæmpede senere i Holland, Italien, hvor han havde en væsentlig Del i Seiren ved Marengo 1800, paa San Domingo 1801, mod Østerrigerne 1805, Preusserne 1806—7 og deltog endelig i den østerrigske Krig 1809, da han ved sit tapre Forsvar af Eslingen sikrede den franske Hær Retræten til Øen Lobau.

Boudoir (udt. Budoar), almindelig et elegant udstyret Paaklædnings- og Modtagelsesværelse til Brug for Damer.

Boué (udt. Bue), Ami, fransk Naturforsker, f. 1794, har bl. a. udgivet fortrinlige geologiske Verker over Skotland, Tyskland og Tyrkiet.

Bouet-Villaumez (udt. Bue-Villaame), Louis Edouard, fransk Admiral, f. 1808, d. 1871, var 1844—47 Guvernør i Senegal, blev 1865 Admiral og Senator og fik 1870 Kommandoen over den franske Eskadre, som skulde have opereret i Østersjøen. Han udgav forskjellige militær-videnskabelige Verker.

Boufflers (udt. Buflær), Louis François, Hertug af, fransk Hærfører, f. 1644, d. 1711, deltog med Udmærkelse i Ludvig den fjortendes Krige og udnævntes 1793 til Marskal; han er især bleven berømt ved sit Forsvar af Namur mod Vilhelm den tredie (1695) og ved sin Dækning af Tilbagetoget efter Nederlaget ved Malplaquet 1709.

Boug, den forreste Del af et Skib.

Bougainville (udt. Bugænvill), Louis Antoine de, fransk Sjøfarer, f. 1729, d. 1811, grundede 1763 en fransk Koloni paa Falklandsøerne, ledede 1766—68 den første franske Jordomseiling, hvorunder han gjorde Jagttagelser, som i væsentlige Dele berigede og berigtigede den geografiske Videnskab, og udnævntes 1791 til Admiral.

Bougies (udt. Busji), solide cylindriske eller koniske Stave (i Modsætning til de rørformige, i begge Ender aabne Kathetre), der enten er bløde og bøielige som Voxlys (den oprindelige Form) og bestaar af vulkaniseret Kautschuk eller af et i Harpixopløsninger gjennemtrukket Silkevæv, eller er stive og faste, forarbeidede af Metaller (især Tin) eller Hartkautschuk. De benyttes til Undersøgelse og Udvidning af lange og forsnevrede Slimhindekanaler, f. Ex. Urinrør, Spiserør m. fl. Nogle, der er forarbeidede af sammensnoede Tarmstrenge, af Stengelen af Laminaria digitata eller af Pressvamp, svulmer op efter Indførelsen i Slimhindekanalen og udvider derved denne saa meget mere (tyst Quellbougies).

Bougspryd, en udover et Skibs Bong skraatliggende Rundholt, som tjener til Fæste for Fokkestagene. Det støttes forneden af Vaterstaget og paa Siderne af Barduner.

Bouguer (udt. Buge), Pierre, fransk Mathematiker og Astronom, f. 1698, d. 1758, udførte 1735—42 i Forening med Godin og Condamine Meridianmaalinger i Peru, grundlagde ved sine Undersøgelser over Lysets Intensitet Fotometrien og opfandt 1748 Heliometret. Han udgav flere værdifulde naturvidenskabelige Verker.

Bouguereau (udt. Bugeraa), William Adolphe, fremragende fransk Historiemaler, f. 1825, har udført et stort Antal fortrinlige Verker, som imidlertid mere vidner om Kunstnerens alvorlige Studium og omhyggelige Dannelse end om nogen rig umiddelbar Begavelse.

Bouilhet (udt. Buje), Louis, fransk lyrisk og dramatisk Digter, f. 1824, d. 1869, udgav 1856 Digtningen „Meloenis", et Billede af Livet i det gamle Rom, og senere flere dramatiske Arbeider, af hvilke enkelte gjorde stor Lykke.

Bouillé (udt. Buije), François Claude Amour, fransk General, f. 1739, d. 1800, erobrede som Chef for de franske Tropper i Vestindien 1778—84 flere Øer fra Englænderne, forhindrede som Chef for Nordarméen 1790 dennes Opløsning og begunstigede næste Aar Kongens Flugt, hvorpaa han efter at være dødsdømt flygtede først til Belgien og senere til England.

Bouillon (udt. Bujaang eller Buljaang), et Slags Kjødsuppe, der mere virker oplivende end egentlig nærende.

Bouillon, Gottfrid af, se Gottfrid af Bouillon.

Bouilly (udt. Buiji), Jean Nicolas, fransk dramatisk Forfatter, f. 1763, d. 1842, beklædte under Revolutionen forskjellige Embedsstillinger og virkede meget for Folkeoplysningen, ofrede sig

derefter udelukkende for Literaturen og skrev flere meget yndede Skuespil. Han udgav desuden forskjellige Skrifter for Ungdommen, hvilke er udkomne i flere Oplag.

Boulainvilliers (udt. Bulængvilje), Henri de, fransk Historieskriver, f. 1658, d. 1722, fremhævede i forskjellige talentfulde historiske Arbeider ensidig den gamle Adels Fortjenester af Frankriges Civilisation.

Boulanger (udt. Bulangsje), Louis, fransk Historiemaler, f. 1806, d. 1867, en af den franske Romantiks mest fremragende Repræsentanter, illustrerede ved sine Billeder sin Ven Victor Hugos, Shakespeares, med fl. Digteres Verker.

Boulay de la Meurthe (udt. Bulæ dø la Mørt), Antoine Jacques Claude Joseph, Greve, fransk Statsmand, f. 1761, d. 1840, var en Tid Advokat, først i Nancy og senere i Paris, valgtes 1797 til Medlem af de Femhundredes Raad, hvor han var Fører for det „konstitutionelle" Parti, blev efter Statskupet den 18de Brumaire Chef for Statsraadets legislative Afdeling og havde som saadan en væsentlig Del i Redaktionen af Code civil, raadede som Medlem af Regentskabsraadet 1814 Keiserinden til at forsvare Paris til det yderste, forvaltede i Forening med Cambacérès under de hundre Dage Justitsdepartementet og satte efter Slaget ved Waterloo som Deputeret igjennem, at Napoleon den anden anerkjendtes som Keiser. Han udgav forskjellige politiske Verker, af hvilke „Essai sur les causes qui 1649 amenèrent en Angleterre l'etablissement de la république" opnaaede en overordentlig stor Udbredelse og i sin Tid øvede betydelig Indflydelse paa de politiske Begivenheder i Frankrige.

Boulevard (udt. Bulvar), egentlig Bolverk, Fæstningsvold, betegner nu sløifede Fæstningsvolde, som er omdannede til Gader med Træplantninger og parklignende Anlæg. Berømte er Boulevarderne i Paris (s. d.).

Boulogneskoven (Bois de Boulogne), se Paris.

Boulogne sur mer (udt. Bulaanj-syr-mær), det gamle Benonia, senere Bolonia, By ved Kanalen i det franske Departement Pas de Calais i Normandiet, med 40,000 Indb. Den har en berømt Kathedralkirke, et værdifuldt Bibliothek, en udmærket Havn samt betydelig Industri og Handel, især med England.

Boulton (udt. Baaltn), Matthew, engelsk Mekaniker, f. 1728, d. 1809, anlagde 1769 i Forening med James Watt en Dampmaskinfabrik, som inden kort Tid forsynede hele Europa med Dampmaskiner, opfandt en letvindt Maade at forgylde Gips paa samt en Damp-Myntmaskine, som fremkaldte stor Omvæltning i Myntningsvæsenet.

Bounty-Øerne, en af 13 klippefulde Øer bestaaende Øgruppe i Stillehavet, øst for Nyséland.

Bourbaki, Charles Denis Sauter, fransk General, f. 1816, Søn af en græsk Oberst, traadte 1836 som Underløitnant ind i den franske Armé, udmærkede sig som Brigadegeneral under Krimkrigen i Slagene ved Alma, Inkerman og ved Stormen paa Malakow, som Divisionsgeneral i Slaget ved Solferino 1859, som Chef for Garden i Slagene ved Metz 16de, 18de og 31te Aug. 1870 og ledede den sidstnævnte Dag Franskmændenes frugtesløse Forsøg paa at gjennembryde de tyske Linier. Efterat han i et politisk Ærende havde besøgt Exkeiserinde Eugenie i England, fik han Kommandoen over den franske Nordarmé, men nedlagde snart denne Post paa Grund af Uenighed med Gambetta. Han stilledes derefter i December 1870 i Spidsen for en Hær paa 150,000 Mand (Østarméen), som skulde undsætte Belfort og tilbageerobre Elsas. Han blev imidlertid snart klemt mellem to tyske Arméer, og da hans Soldater, som Følge af uafladelige Strabadser i Juras Snebjerge og af Mangel paa alle Fornødenheder, befandt sig i den elendigste Forfatning, gjorde Bourbaki i Fortvivlelse over sin haabløse Stilling et Selvmordsforsøg og førtes haardt saaret med den flygtende Armé til Schweiz. Efter Krigen fik han Befalingen over et Armékorps.

Bourbon (udt. Burbaang), se Réunion.

Bourbon (udt. Burbaang), en gammel fransk Adelsfamilie, som ved sit Slægtskab med Kapetingerne i Frankrige blev arveberettiget til flere Landes Troner. Den har sit Navn efter en Borg i det tidligere franske Landskab Bourbonnais og nedstammer fra Adhémar, som levede i Begyndelsen af det 10de Aarh. En Ætling af ham, Beatrix, ægtede 1272 Ludvig den niendes sjette Søn, Robert, og fra deres Søn, Ludvig, d. 1341 som Hertug af Bourbon, nedstammede den til Frankriges Trone arveberettigede bourbonske Linie. Den ældre Gren af denne uddøde 1527; fra den yngre, efter Ludvig af Vendôme kaldt Bourbon-Vendôme, nedstammer Kongehuset Bourbon tilligemed flere Slægtlinier. — Det **franske** Dynasti Bourbon begynder med Henrik den fjerde, Søn af Anton af Bourbon og Johanna d'Albret, Arveprinsesse af Navarra. Han regjerede fra 1589—1610 og efterfulgtes af sin Søn Ludvig den trettende (1610—43) og denne af sin Søn Ludvig den fjortende, som regjerede fra 1643—1715. Sidstnævnte efterfulgtes af sin Sønnesøns Søn Ludvig den femtende (1715—74) og denne af sin Sønnesøn Ludvig den sextende, som regjerede fra 1774 til 1792. Dennes to Brødre, Louis Stanislav Xavier, Greve af Provence, og Charles Philippe, Greve af Artois, regjerede i Frankrige, den første som Ludvig den attende fra 1814—24, og den sidstnævnte som Karl den tiende fra 1824—30. Ludvig den attende døde barnløs. Karl den tiende havde to Sønner: Louis Antoine, Hertug af Angoulême, som døde barnløs 1844, og Charles Ferdinand, Hertug af Berry, der myrdedes 1820. Sidstnævntes Søn Henri Charles Ferdinand Diendonné, Greve af Chambord, f. 1820, gjør som (eneste) Repræsentant for den ældre bourbonske Linie Krav paa Frankriges Trone og kaldes af sine legitimistiske Tilhængere Henrik den femte. Af den yngre bourbonske Linie, Huset Orleans (s. d.), der nedstammer fra Ludvig den fjortendes eneste Broder, Hertug Filip den første af Orleans, har kun ét Medlem været regjerende Fyrste i Frankrige, nemlig Filip Egalités Søn, Ludvig Filip, der var fransk Konge fra 1830—48 (Borgerkongen). — Det **spanske** Dynasti Bourbon begynder med Ludvig den fjortendes Sønnesøn Filip, Hertug af Anjou, der som Filip den femte 1700 blev spansk Konge. Han efterfulgtes af sine Sønner Ferdinand den sjette (1746—59) og Karl

den tredie (1759—88). Dennes Søn Karl den fjerde blev 1808 af Napoleon den første tvungen til at fraſige ſig den ſpanſke Trone. Hans Søn Ferdinand den ſyvende regjerede fra 1814—33 og efterfulgtes af ſin Datter Iſabella den anden (1833—68), hvis Søn Alfons 1874 beſteg Spaniens Trone ſom Alfons den tolvte. Karl den fjerdes anden Søn, Don Karlos, vilde ei anerkjende den Forandring i Arvefølgen, i Kraft af hvilken Ferdinand den ſyvende ſuktederedes af ſin Datter, og reiſte en blodig Borgerkrig (Karliſtkrig), ſom dog blev dæmpet. Hans Søn, Don Karlos, Prins af Aſturien (f. 1812, d. 1862), og ſidſtnævntes Broderſøn, Don Karlos Maria Iſidor (f. 1848), fulgte hans Exempel, men blev ligeledes ſlagne. — En Gren af de ſpanſke Bourbonner regjerede i lige nedſtigende Linie i Neapel (Begge Sicilierne) fra 1739—1860: Karl den tredie fra 1739—59, Ferdinand den første 1759—1825, Frans den første 1825—30, Ferdinand den anden (Kong Bomba) 1830—59 og Frans den anden 1859—60, hvilken ſidſte blev fordreven af Garibaldi. — Fra Filip den femte af Spaniens yngſte Søn, Filip, nedſtammede en Linie, ſom fra 1748 med Afbrydelſer regjerede i de ſmaa italienſke Hertugdømmer Lucca, Parma og Piacenza til 1860, da den ſidſte af dem blev fordreven af Viktor Emanuel. — Af ikke regjerende Medlemmer af den ſtore bourbonſke Slægt mærkes: 1) Charles, Hertug af Bourbonnais, almindelig kaldt Konnetablen af Bourbon, ſin Tids ſtørſte Feltherre, f. 1490, Søn af Greven af Montpenſier, ægtede Suſanne, en Datter af Peter, Greve af Bourbon-Beaujeu, og forenede derved diſſe to Bourbonliniers ſtore Beſiddelſer. Han kjæmpede med glimrende Tapperhed i Ludvig den tolvtes og Frans den førſtes Krige og erobrede Norditalien for den ſidſte. Da han afſlog Kongens Moders, Louiſe af Savoyens Haand, hevnede hun ſig ved at bevæge Frans til at inddrage hans Godſer og negte ham hans Sold. Dybt krænket forbandt Konnetablen ſig hemmelig med Karl den første af Spanien (Keiſer Karl den femte) og Henrik den ottende af England. I Spidſen for en ſpanſk Armé herjede han det ſydlige Frankrige og tog Frans ſelv til Fange ved Pavia 1525. Da han imidlertid blev ſkuffet af ſine Medforbundne, beſluttede han alene ved egen Hjelp at grunde ſig et Rige og ſamlede en Hær, ſom han førte mod Rom for ved Plyndringen af denne By at ſkaffe ſig Penge til ſine Tropper. Under Angrebet paa Staden 1525 blev han dødelig ſaaret. Hans Soldater, ſom ikke vilde ſkilles fra hans Lig, førte det med ſig, da de 2 Maaneder ſenere forlod Rom, biſatte det i Gaëta og reiſte et prægtigt Monument over Graven. — 2) Luis Maria af Bourbon, Infant af Spanien, Kardinal og Erkebiſp af Toledo, en Broder af Karl den tredie, f. 1777, d. 1823, var 1808—13 Præſident for Regentſkabet i Cadiz, ſanktionerede 1812 Cortes's Beſlutninger, blandt andet om Inkviſitionens Ophævelſe, faldt 1814 paa Grund af ſit Friſind i Unaade og blev efter Revolutionen 1820 Præſident i den proviſoriſke Regjeringsjunta.

Bourbonnais, tidligere Provins i Mellemfrankrige, indbefattende omtrent det nuværende Departement Allier ſamt en Del af Cher, dannede 1327—1523 Hertugdømmet Bourbon.

Bourbonſke Familietraktat kaldes en mellem Bourbonnerne i Frankrige, Spanien og Italien 1761 i Paris afſluttet Overenskomſt, hvorved de forbandt ſig til gjenſidig at opretholde hverandres Beſiddelſer.

Bourdaloue (udt. Burdalu), Louis, berømt fransk geiſtlig Taler, f. 1632, d. 1704, blev Hofpreſt hos Ludvig den fjortende og ſendtes efter Ophævelſen af det nantiſke Edikt til Languedoc for at omvende Proteſtanterne, under hvilket Hverv han viſte megen Iver uden Fanatisme.

Bourdon (udt. Burdaang), Sébaſtien, franſk Maler og Kobberſtikker, f. 1616, d. 1671, var en Tid Hofmaler hos Dronning Kriſtine af Sverige, efterlignede iſær italienſke Meſtre, ſaaſom Veroneſe, Parmegianino, Lodovico Caracci m. fl.

Bourg en Breſſe (udt. Bur-gang-Breſs), By i det franſke Departement Ain, 8 Mil nordoſt for Lyon, ved Floden Reyſſouze, med 14,000 Indb.

Bourgeois (udt. Burſjoa), i Frankrige en, der hører til Bourgeoiſiet (Burſjoaſiet), d. e. Borgerſtanden, i Modſætning til Adel, Bønder og Arbeidere.

Bourgeois (udt. Burſjoa), et Slags Bogtrykkertyper, ſe Skrift.

Bourges (udt. Burſj), By i det franſke Departement Cher, 13 Mil ſydſydoſt for Orleans, med 31,300 Indb. Den har et pragtfuldt Raadhus og en af de ſkjønneſte gothiſke Kathedraler i Frankrige, maaſke i Europa. Stadsmuren med 80 Taarne ſkriver ſig fra Romertiden.

Bourgogne (udt. Burgaanj), d. ſ. ſ. Burgund.

Bourgogne (udt. Burgaanj), Louis, Hertug af, f. 1682, Kong Ludvig den fjortendes Sønneſøn og Ludvig den femtendes Fader, efter ſin Faders Død 1711 Dauphin af Frankrig, døde pludſelig 1712, antagelig forgivet af Hertugen af Orleans.

Bourmont (udt. Burmaang), Louis Auguſte Victor de Gaiſne, Greve af, franſk Marſkal, f. 1773, d. 1846, udvandrede ved Revolutionens Udbrud 1789, kjæmpede blandt Oprørerne i Vendée mod Republiken, ſluttede ſig ſenere til Napoleon og deltog ſom General i dennes Felttog 1812—13. Efter Napoleons Affættelſe gik han over til Bourbonnerne, men ſluttede ſig under de „hundre Dage" igjen til Napoleon, ſom han forrædersk forlod Natten før Slaget ved Ligny den 14de Juli 1814. 1823 fik han Kommandoen over den franſke Hær i Spanien og udnævntes ſ. A. til Pair og 1829 til Krigsminiſter, anførte 1830 den franſke Expedition til Algier og blev efter Erobringen af Hovedſtaden i denne Provins Marſkal. Efter Julirevolutionen begav han ſig til den landflygtige Konge i England og blev 1833 Chef for Dom Miguels Tropper i Portugal.

Bournonville (udt. Burnaangvill), Antoine, f. 1760 i Lyon, d. 1843, fremragende Balletdanſer, var 1793—1823 anſat ved Kjøbenhavns Theater, fra 1817 ſom Danſedirektør. — Hans Søn Anton Auguſt Bournonville, danſk Balletmeſter og Balletkomponiſt, f. 1805, ſtuderede under ſin Faders og i Paris under Veſtris Veiledning, anſattes 1826 ſom Solodanſer (til 1848) og Danſedirektør i Kjøbenhavn og var 1861—64 Theaterintendant i Stockholm, hvorefter han igjen overtog ſin tidligere Poſt i Kjøbenhavn. Som Balletkomponiſt hører Bournonville til Samtidens betydeligſte. I alle hans Arbeider aabenbarer ſig en levende Fantaſi,

rig Opfindelsesevne, en fint dannet Smag og et skarpt Blik for Scenens Krav. Han har skabt over 50 store Balletdigtninger, og til nogle af disse („Fantasiens Ø", „Valdemar", „Et Folkeeventyr" m. fl.) har Danmarks betydeligste Komponister skrevet Musiken. Bournonville har ogsaa foruden flere Smaaskrifter angaaende Theatret udgivet det interessante Værk: „Mit Theaterliv".

Bourrienne (udt. Burriænn), Louis Antoine Fauvelet de, f. 1769, d. vanvittig 1834, blev 1797 Privatsekretær hos Napoleon, 1804—11 Minister i Hamburg og efter den anden Restauration Statsminister. Som Deputeret 1815—21 bekjæmpede han haardnakket en hvilkensomhelst Frihedsbevægelse. Han udgav det upaalidelige Værk: „Mémoires sur Napoléon, le directoire, le consulat, l'empire et la restauration (1829).

Boursault (udt. Bursaa), Edme, fransk dramatisk Forfatter, Modstander af Molière, f. 1638, d. 1701.

Bourtanger Moor, en over 10 Mil lang øde og ufrugtbar Myrstrækning langs venstre Side af Floden Ems, paa Grændsen af Nordholland og Hannover.

Boussingault (udt. Bussængaa), Jean Baptiste Joseph Dieudonné, fransk Kemiker og Agronom, f. 1802, bereiste i naturvidenskabeligt Øiemed Dele af Sydamerika og blev derefter Professor i Kemi i Lyon, opdagede i Forening med J. Dumas Forholdet mellem Luftens Bestanddele og har navnlig gjort sig fortjent ved sine Undersøgelser over Agrikulturkemien. Til hans fortrinligste Verker hører „Traité d'economie rurale" og det i Forening med Dumas udgivne „Essai de statistique chimique des êtres organisés".

Bousfole (udt. Busfaal), se Kompas.

Bouterwek, Friedrich, tysk Æsthetiker, Literaturhistoriker og Filosof, f. 1765, d. 1828 som Professor i Filosofi ved Universitetet i Göttingen.

Bouthillier de Rancé (udt. Butijie dø Rangse), Stifteren af Trappistordenen (s. d.), f. 1626, d. 1700.

Bovadilla (udt. Bovadilja), Francesco de, en spansk Adelsmand, som ca. 1500 sendtes til San Domingo for at undersøge Kolombus's Færd; han lod den store Opdager uden Forhør lægge i Lænker og sende til Spanien. Hjemkaldt for at forsvare sin Handlemaade led han paa Overreisen Skibbrud og omkom.

Boven, et hollandsk Ord, som betyder: over, ovenover, høit; forekommer i Sjømandssproget i Forbindelser som: Boven-Bramseil, Boven-Bramstang osv.

Bovist (Ulvesop, Lycoperdon Bovista), Slægt af Bugsoppenes Familie. Ved Modningen undviger det brune Forplantelsesfrø gjennem en Aabning i Toppen af Hylsteret. — Den almindelige Bovist eller Kjæmpebovisten, hvis brunlige Sporehus opnaar et Menneskehoveds Størrelse, forekommer paa Enge, og i ung Tilstand er denne Sop spiselig. Pulveret anvendes som et blodstillende Middel.

Bowerbank (udt. Bauerbank), John Scott, engelsk Naturforsker, f. 1797, har ved sine dybt gaaende Undersøgelser af Havsvampene gjort Epoke i denne Gren af Naturvidenskaben.

Bowiekniv, en Slags Kniv, der især benyttes som Stikvaaben, næsten kun i Amerika; den har sit Navn efter en berygtet Fægter, Tim Bowie.

Bowring (udt. Baavring), Sir John, engelsk Statsmand og Forfatter, f. 1792, d. 1872, foretog, tildels som Regjeringens Udsending, vidtstrakte Reiser i det sydlige Europa, Syrien og Ægypten, hvorunder han studerede disse Landes økonomiske, literære og andre Forhold, arbeidede som Medlem af Underhuset 1832—37 og 1841—49 ivrig for Korntoldens Ophævelse og Frihandelsprincipernes Gjennemførelse, blev 1849 Konsul i Kanton og 1854—59 Guvernør i Hongkong. Han har udgivet livlige Reiseskildringer og omfattende Samlinger (i Oversættelse) af ældre og nyere Folkesange fra næsten alle Europas Lande.

Boxe, at tjæmpe med Næver efter visse Regler. Boxning benyttes kun af Amerikanere og Englændere, af hvilke mange har opnaaet stor Færdighed deri.

Boxtel, en liden hollandsk By i Nordbrabant. Her blev den engelsk-hollandske Armé slaaet af Franskmændene 1794.

Boyaca (Tunja), se Ny-Granada.

Boydell (udt. Baaidel), John, engelsk Kobberstikker og Kunsthandler, f. 1719, d. 1804 som Lordmayor i London, fik istand det saakaldte Shakespeare-Galleri, en Samling af 80 Billeder, der fremstiller Scener i den store Digters Arbeider.

Boye, 1) Birgitte Kathrine, udmærket dansk Salmedigterinde, f. 1742, d. 1824. Hun har bl. a. skrevet Salmerne: „O Lue fra Guds Kjærlighed" og „Han er opstanden, store Bud". 2) Caspar Johannes Boye, dansk Præst og Digter, f. 1791 paa Kongsberg, d. 1853 i Kjøbenhavn, udgav flere historiske Skuespil, Prædikensamlinger og 1833 „Aandelige Digte og Sange", af hvilke flere har fundet Plads i danske Salmebøger.

Boyen, Leopold Hermann Ludvig von, preussisk General, f. 1771, d. 1848, tjenstgjorde som Blüchers Stabschef i Felttogene 1813—14 og gjennemførte som Krigsminister 1814—19 almindelig Værnepligt i Preussen.

Boyer (udt. Boaje), Alexis, fransk Kirurg, fremragende baade som Forfatter og Læge, f. 1757, d. 1833.

Boyer (udt. Boaje), Jean Pierre, Mulat, f. 1776 i Port au Prince paa Haiti, traadte 1792 ind i den franske Armé og kjæmpede senere paa sin Fødeø mod Negrene under Toussaint l'Ouverture, medvirkede 1806 til at styrte Despoten Dessalines og hjalp Pétion til at grunde en Mulatrepublik i det sydlige af Øen, var 1818—43 Præsident for denne Fristat, som han 1820 og 1821 udvidede til at omfatte ogsaa den monarkiske og den spanske Del af Øen, og hvis Uafhængighed af Frankrige han 1825 udvirkede. 1843 maatte han flygte for et Negeroprør; han begav sig derefter til Paris, hvor han døde 1850.

Boyle (udt. Boil), Robert, engelsk Kemiker og Fysiker, f. 1626, d. 1691, gjorde flere Opdagelser og paaviste først Forskjellen mellem kemiske Forbindelser og mekanisk Blanding.

Boz, Pseudonym for Charles Dickens.

Bozzaris, se Botzaris.

Bra, By i den italienske Provins Cuneo, 6 Mil syd for Turin, med livlig Handel, stærkt besøgte Markeder og 9,200 Indb.

Braad, et stikkende Redskab hos forskjellige Arter af Insekter. Myggens Braad er Sugesnablen med sine spidse Naale; hos Skorpionerne er Halen forsynet med en Giftbraad; hos Bier og Hvepse er Braadden, der er anbragt i Bagkroppen, et Forsvarsvaaben. Græshopperne har en Læggebraad, d. e. et Redskab, hvormed Æggene anbringes i Jorden.

Braatebrænding bestaar i at brænde Kvist, Rødder og Grene paa et afskovet Stykke Mark, hvorved samtidig ogsaa det øverste Lag af Jordbunden forbrændes og derved opløses og gjødsles. Et saaledes behandlet Jordstykke, en Braate, kan bære en rig Afgrøde. Forat ikke Skovbrande skal fremkaldes ved uforsigtig Braatebrænden, er det ved Lov fastsat, naar og hvorledes den skal foregaa.

Braavallaslaget er Benævnelsen paa en blodig Kamp, som efter et Sagn i vore Oldskrifter stod mellem Kongerne Sigurd Ring og Harald Hildetand paa Braavoldene eller Sletterne ved Braaviken (Braavalla Hede) i Østergötland omkring Aar 730. Braavallaslaget, i hvilket Sigurd vandt over Harald, er af indgribende Vigtighed i Nordens Historie, idet en paatagelig stor Omvæltning, som fandt Sted i Midten af det 8de Aarh., da Massen af Nordgermaner med ét satte sig i Bevægelse mod Syden og Vesten, maa sættes i Forbindelse med dette Slag.

Brabançonne (udt. Brabangsaann), den belgiske Revolutionssang fra Revolutionen i 1830, med Text af den franske Skuespiller Jenneval og Tone af Campenhout.

Brabant, Landskab i det hollandsk-belgiske Lavland, omfattende de nuværende Provinser Nord-Brabant i Holland og Antwerpen samt Syd-Brabant i Belgien. Landet er overmaade frugtbart, og Industri og Handel af stor Betydenhed. I Syd-Brabant ligger Belgiens Hovedstad Brüssel. Paa Romernes Tid udgjorde Brabant en Del af Gallia belgica og var beboet af et Blandingsfolk af Germaner og Kelter, kom i det 5te Aarh. under Frankernes Herredømme, forenedes senere med Lothringen og tilfaldt tilligemed dette 870 Tyskland. I det 12te Aarh. blev det et særeget Hertugdømme og forenedes i det 15de Aarh. med Burgund, hvorefter det 1477 tilfaldt Østerrige og 1556 Spanien, som 1648 afstod den nordlige Del, „Generalitetslandene", til den nederlandske Republik. Den sydlige Del kom 1714 under Østerrige og erobredes 1794 tilligemed hele Belgien af Frankrige, i hvis Besiddelse den var til 1815. 1830 deltes Distriktet Brabant mellem Holland og Belgien.

Bracciano (udt. Bratsjano), By i Italien, 4½ Mil nordvestlig for Rom, med ca. 3,000 Indb. Paa en Klippe ved Byen ligger det pragtfulde Orsinislot med fem runde Taarne, bygget mod Enden af det 15de Aarh. af Napoleon Orsini. I Nærheden er Braccianosjøen, 420 Fod over Havet, næsten ganske rund, ca. 1 Kv.mil stor, dannet af en udbrændt Vulkans nedstyrtede Krater og med en Dybde af indtil 900 Fod.

Braconnot (udt. Brakaannaa), Henri, fransk Naturforsker, f. 1780, d. 1855 som Direktør for den botaniske Have i Nancy, gjorde flere vigtige Opdagelser i den organiske Kemi.

Bradano, Flod i Syditalien, falder i Bugten ved Tarent, 20 Mil lang.

Bradbænk, egentl. Braadbænk, af Braad, d. e. Bestrygelse med Tjære (især varm eller kogende), kaldes et Sted, hvor Skibe kjølhales, kalfatres og brædes.

Braddon (udt. Brædden), Mary Elisabeth, engelsk Romanforfatterinde, f. 1837, har udgivet et stort Antal Sensationsromaner, som har fundet en vid Læsekreds („Aurora Floyd", „Lady Audley's secret", „Eleanors victory", „Henry Dunbar", „Lucius Davoren" m. fl.)

Bradford (udt. Brædførd), By i Yorkshire i England, med mange Fabriker, store Jernstøberier og 146,000 Indb. I Nærheden findes rige Stenkulsgruber.

Bradley (udt. Brædli), James, berømt engelsk Astronom, f. 1692, d. 1762 som Direktør for Observatoriet i Greenwich, gjorde mange vigtige Opdagelser, saaledes af Lysets Aberration (1727) og Jordaxens Nutation (1748) og samlede en omfattende Række Jagttagelser, som hører blandt de vigtigste Grundlag for Undersøgelser paa Fixstjerneastronomiens Omraade.

Braekeleer (udt. Brakelær), Ferdinand de, belgisk Historie- og Genremaler, f. 1792, d. 1839, en af de mest fremragende Repræsentanter for den flanderske Skole, vandt især Berømmelse for sine karakteristiske Skildringer af nederlandsk Folke- og Familieliv.

Braga, By i Portugal, 6 Mil nord for Oporto, i en malerisk smuk Egn, med 19,500 Indb.

Bragadino, Marco Antonio, venetiansk Feltherre, f. 1525, maatte som Guvernør i Famagusta paa Cypern efter et heltemodigt Forsvar 1571 overgive Byen til Tyrkerne, som troløst lod den tapre Krigers levende flaa.

Braganza, Hovedstad i den portugisiske Provins Tras-os-Montes, med 5,000 Indb. og et gammelt Kastel, hvorefter Slægten Braganza, som tidligere regjerede i Portugal og endnu i Brasilien, har Navn. Denne Slægt nedstammer fra Alfons den første (d. 1461), der var en ægte Søn af Johan den første af Portugal. 1640 besteg Huset Braganza med Johan den fjerde Portugals Trone og delte sig 1826 i 2 Linier, en brasiliansk og en portugisisk, hvilken sidste uddøde 1853 med Maria da Gloria.

Brage, se Gudelære, den nordiske. — Bragebægeret (bragafull), Løftets Bæger, tømtes hos de gamle Nordboer ved store Fester til Brages Ære, idet der gjordes høitidelige Løfter om at udføre en eller anden Stordaad.

Bragernæs, den Del af Byen Drammen, som ligger paa Elvens Nordside; udgjør et eget Prestegjeld.

Brahe, gammel dansk Adelsæt, som nedstammer fra Axel Brahe, Medlem af Rigsraadet under Erik af Pommern. Hans Sønnesøns Søn Tyge Brahe faldt 1523 for Malmø, og dennes Broder Nils Brahe henrettedes 1529 som Tilhænger af Kristian den anden. Tyges Søn Jørgen Brahe omkom 1565, idet han reddede Fredrik den anden fra at drukne. — Sidstnævntes Broder, Rigsraad Otto Brahe til Knudstrup, d. 1571, var Fader til den berømte Astronom **Tyge (Tycho) Brahe**, f. 1546, d. 1601 i Prag. Allerede som Barn nærede Tyge Brahe det Ønske at hellige sig til Videnskaben; men hans Slægt, der havde bestemt ham til Statsmand, sendte ham 1562 til Leipzig med Paalæg til hans Hovmester, den bekjendte Anders Sørensen Vedel, om udelukkende

at holde ham til juridiske Studeringer. Natten anvendte Brahe til sit Yndlingsstudium, Astronomien, og opdagede snart, at de astronomiske Forudberegninger paa den Tid var unøiagtige. 1572 opdagede han en ny Stjerne i Kassiopeia og holdt 1573 efter Fredrik den andens Opfordring Forelæsninger i Kjøbenhavn. 1576 forlenede Kongen ham paa Livstid med Øen Hveen i Øresund, hvor han, dels for Statsmidler og dels paa egen Bekostning, opførte det prægtige med Observatorier udrustede Slot Uranienborg (fuldendt 1580), og i 1584 desuden Observatoriet Stjerneborg, hvis underjordiske Rum var dækkede med Kupler og Tage, som kunde aabnes til alle Sider. Her anstillede han med sine mangfoldige Medhjelpere de omfattende og nøiagtige Observationer, som blev Grundlaget for den ved Keppler fremkaldte Reform i Astronomien. Studerende og Lærde strømmede til ham, og Samtidens Fyrster viste ham sin Hyldest. Da imidlertid Formynderstyrelsen under Kristian den fjerdes Mindreaarighed krænkede ham paa mange Maader, forlod han 1597 sit Fædreland og blev 1599 af Keiser Rudolf den anden anvist Slottet Benatek ved Prag til Opholdssted. Tyge Brahe antog med Kopernikus, at Planeterne bevæger sig omkring Solen, men fastholdt den ældre Mening, at Solen bevæger sig omkring Jorden. Dette „Tyge Brahes Solsystem" fremstillede han i et eget Skrift 1577. Han gav Tabeller for Lysets Brydning i Atmosfæren, opdagede Maanens Variation og aarlige Ligning (s. d.), bestemte nøiere Maanebanens Heldning mod Ekliptiken og paaviste, at Kometernes Afstand er ligesom Planeternes betydelig større end Maanens. Hans „Observationer" blev overdragne til Kepler, og det var ved Hjelp af dem, at denne fandt sine berømte Love for Planeternes Bevægelse. — Tyge Brahes Søster, Sofie Brahe, f. 1553, d. 1643, gift først med Otto Thott og siden med Erik Lange, beskjæftigede sig med mathematiske, astronomiske, astrologiske og historisk-genealogiske Forskninger. — Sidstnævntes Brodersøn Rigsraad Jørgen Brahe, f. 1585, d. 1661, eiede 9 Herregaarde og byggede 1638—57 Brahesborg i Nærheden af Aasens. Hans Sønnedatter Karen Brahe, f. 1657, d. 1736, stiftede 1716 et adeligt Jomfrukloster i Odense med „Karen Brahes Bibliothek". — Med Preben Brahe, Oberstløitnant, f. 1711, d. 1786, uddøde Slægten.

Brahe, svensk Adelsæt, nedstammer fra den danske af samme Navn gjennem Johanna, Axel Brahes Broderdatter, som blev gift med en Rigsraad Magnus Laurenssøn og med ham havde Sønnen Peder, der optog Moderens Familienavn og ca. 1480 døde som Rigsraad. Hans Søn Joakim Brahe, gift med Gustav Vasas Søster, henrettedes under det stockholmske Blodbad 1520. Sidstnævntes Søn Per Brahe, f. 1520 d. 1590, blev 1540 Statholder paa Stockholms Slot, 1544 Rigsraad, 1561 Greve og 1569 Drottsete og Statholder i Norrland, men faldt 1588 i Unaade. Han var en lærd Mand og optraadte ogsaa som Forfatter. To af hans Sønner, Erik Brahe, f. 1552, d. 1614, og Gustav Brahe, f. 1558, d. 1615, gik med Kong Sigismund til Polen, hvor Gustav blev Feltmarskal; den tredie Søn, Magnus Brahe, f. 1564, d. 1633, blev 1602 Rigsmarsk, 1611 Drottsete og 1617 Ridder, og den fjerde, Abraham Brahe, f. 1569, d. 1630, udnævntes 1600 til Statholder i Norrland og 1602 til Rigsraad. — Ebba Brahe, Datter af Rigsdrottsete Magnus Brahe, f. 1596, d. 1674, vakte ved sin Skjønhed og Begavelse en brændende Kjærlighed hos sin Fosterbroder, Prins Gustav, som imidlertid ved Enkedronning Kristinas Modstand blev hindret i at ægte hende, hvorefter hun 1618 blev gift med Rigsmarsken Jakob de la Gardie. — Per Brahe (den yngre), Søn af Abraham Brahe, f. 1602, d. 1680, udmærkede sig i sit Fædrelands Tjeneste som Feltherre og Statsmand. Han deltog i Gustav Adolfs Krige i Polen og Tyskland og anvendtes i flere diplomatiske Sendelser. 1641 blev han Rigsdrottsete og Rigsformynder og 1660 en af Formynderne for Karl den ellevte. Størst Fortjeneste indlagde han sig imidlertid som Generalguvernør i Finland 1637—40 og 1648—54; han gjennemreiste Landet i alle Retninger for personlig at lære Forholdene at kjende, omorganiserede Forvaltningen, forbedrede Samfærdselsmidlerne og ophjalp Næringsveiene, anlagde nye Byer og iverksatte en Række Foranstaltninger til Oplysningens Fremme, idet han bl. a. 1640 grundlagde Åbo Universitet og lod Bibelen oversætte til Finsk. — Hans Broder Nils Brahe, General, f. 1604, deltog med glimrende Tapperhed og stor Feltherredygtighed i Gustav Adolfs Krige i Polen og Tyskland og blev 1632 ved Lützen, hvor han anførte den svenske Hærs Centrum, saa haardt saaret, at han deraf s. A. døde. — Erik Brahe, Oberst ved Livregimentet til Hest, f. 1722, henrettedes 1756 for Deltagelse i en Sammensværgelse, hvis Formaal var at udvide Kongemagten. — Hans Sønnesøn Magnus Brahe f. 1790, d. 1844, stod i stor Gunst hos Karl Johan, som udnævnte ham til Chef for den saakaldte Kamarilla, 1830 til Generalløitnant og 1834 til Rigsmarskal.

Brahe, Flod i Tyskland, udspringer i Pommern og falder i Weichsel, 22 Mil lang.

Brahesminde, Grevskab paa Fyen i Danmark, oprettet 1798.

Brahestad, By i Finland, ved den Bottniske Bugt, 9 Mil sydvest for Uleåborg, med 3,500 Indb.; grundlagt 1649 af Per Brahe.

Brahe-Trolleborg, Baroni paa Fyen i Danmark, oprettet 1672 af Birgitte Trolle.

Brahma, Brahmanisme, Brahmaner eller **Brahminer**, se under Indien.

Brahmaputra (Burremputer), Flod i Forindien, udspringer i Himalaya, i Nærheden af Indus's og Ganges's Kilder, gjennemstrømmer Storethibet og falder efter et meget bugtet Løb af 430 Mil i den Bengalske Bugt. Før den udmunder her, forener den sig med den østlige Arm af Ganges, hvorfor den ogsaa af mange betragtes som en Bislod til denne. Den er usædvanlig rig paa Øer.

Brahms, Johannes, tyst Komponist og Pianist, f. 1833, siden 1861 bosat i Wien, har udgivet flere fortrinlige Kompositioner af forskjellig Art.

Braila (eller Ibraila, ogsaa Ibrail), By i Rumænien og tidligere Fæstning, ved den venstre Donaubred, 3 Mil syd for Galatz, med betydelig Handel, især med Korn; 28,300 Indb. Braila er Valakiets vigtigste Havn. I de russisk-tyrkiske Krige har Byen oftere lidt meget.

Brak kaldes det, naar Agerjord et Aar hviler, d. e. ikke er tilsaaet, og da enten benyttes som Græsmark eller pløies og harves flere Gange som Forberedelse til det følgende Aars Tilsaaning, eller forat Ugræs kan blive udryddet. En Ager, som ligger brak, kaldes Brakager eller Brakland.

Brakteater, smaa, ganske tynde Sølvmynter fra Middelalderen. Se ogsaa Guldbrakteater.

Bramante, egentlig Donato Lazzari, berømt italiensk Bygmester og Maler, f. 1444, d. 1515, opførte 1476—99 flere prægtige Bygværker i Mailand og gik det sidste Aar til Rom, hvor han byggede Paladserne Cancellaria og Giraud (Torlonia) og paabegyndte en storartet Ombygning af Vatikanpaladset samt Opførelsen af den nye Peterskirke. Bramant er en af den italienske Højrenaissances ypperste Kunstnere.

Bramarbas, Storpraler, Storskrøner.

Bramraa, se Rig.

Bramseil, se Seil.

Branche (udt. Brangsje), Afdeling, Fag, Gren (f. Ex. af en Forretning).

Brand (Koldbrand, Gangræn) bestaar i Afdøen af en enkelt Legemsdel, betinget af mangelfuld Tilførsel af Ernæringsstof (f. Ex. ved Tilstopning af den tilførende Pulsaare). I gunstige Tilfælde afstødes det døde Parti efterhaanden af Organismen, idet der paa Grændsen mod det sunde Væv dannes en Demarkationslinie; i ugunstige Tilfælde fører Sygdommen til Døden, idet den forplanter sig videre eller forgifter Blodet. Den kan opstaa ved direkte Ødelæggelse af Vævet (Stød, Slag, Frysning, Forbrænding) eller ved Forkalkning af Arterievæggene, især i Tæerne hos gamle Folk (Gammelmandsbrand). Hospitalsbrand optræder i Saar og er i Almindelighed betinget af ugunstige hygieniske Forhold. — Brandbyld (Carbunculus), en egen Slags Byld, som er tilbøielig til at gaa over til Koldbrand.

Brandanus, irsk Helgen fra det 6te Aarh., af sine Landsmænd æret som Profet, Vismand og Digter, foretog ifølge Sagnene om ham Reiser til vidunderlige Lande og Øer.

Brandbæger, se Svineblom.

Brandelius, Bengt Joh. Gustav, svensk Dyr- og Genremaler, f. 1833, udmærker sig ved kraftig Farvegivning og et heldigt Valg af Motiver.

Brandenburg, Provins i Kongeriget Preussen, ca. 700 Kv.mil stor, med 3 Mill. Indb. Jordbunden er sandig og lidet frugtbar; men Agerbrug og Kvægdrift, navnlig Faareavl, er dog ligesom Industrien og Handelen af megen Betydenhed. — Brandenburg beboedes paa Kristi Tid af Semnoner og Longobarder og efter Folkevandringen af slaviske eller vendiske Stammer, som i Begyndelsen af det 10de Aarh. blev undertvungne af Kong Henrik den første. Slaverne forsvarede tappert sin Frihed og sin Tro mod de tyske Keiseres Erobrings- og Omvendelsesforsøg i det 10de og 11te Aarh., indtil Albert Bjørn af det askaniske Hus, den første Markgreve af Brandenburg (1134—1170), endelig undertvang dem og fra fri Mænd gjorde dem til Livegne under de seirende Tyskere. Hans Søn og Efterfølger Otto den første (1170—84) fik Kurfyrsteværdigheden, og Fællesfyrsterne, Brødrene Johan den første og Otto den tredie (1226—58) erhvervede Pommern som Len af Keiser Fredrik den anden, ligesom de forøvrigt, dels ved Krige og dels ved Giftermaal, udvidede Brandenburgs Omraade. 1320 uddøde de brandenburgske Askanier, og Landet kom kort efter til det baierske og ved Kjøb 1373 til det luxemburgske Keiserhus, indtil Borggreven i Nürnberg, Fredrik den fjerde af Hohenzollern, 1411 af Keiser Sigismund indsattes til Statholder i Brandenburg. Fredrik, som 1415 fik Kurværdigheden og derefter lod sig kalde Fredrik den første, Kurfyrste af Brandenburg, er Stamfader til det preussiske Kongehus. Kurfyrst Johan Sigismund (1608—19) udvidede Fyrstendømmet betydelig ved Erhvervelsen af den Kleveske Arv og af Østpreussen, og den store Kurfyrste (1640—88) fik ved den westfalske Fred 1648 Bagpommern, Magdeburg, Halberstadt og Minden, hvorefter Hohenzollernes Besiddelser ophøiedes til Kongeriget Preussen. Se forøvrigt Preussen.

Brandenburg, By i Provinsen af samme Navn, 8 Mil vest for Berlin, med 27,500 Indb. Betydelig Fabrikvirksomhed, især i Uld- og Silketøier.

Brandenburg, Friedr. Wilhelm, Greve af, preussisk General og Statsmand, f. 1792, d. 1850, Søn af Kong Fredrik Vilhelm den anden og Grevinde Doenhoff, kjæmpede med Hæder i den tyske Frihedskrig 1813—15, bidrog virksomt til at undertrykke Revolutionen i Preussen 1848 og udstedte s. A. en oktroyeret Forfatning.

Brander, et med brændbare Sager opfyldt Fartøi, som antændes og med Damp eller under Seil styres mod et fiendtligt Krigsskib eller en Flaade for at stikke den i Brand. Brandere benyttes ikke i Nutidens Sjøkrige, idet Torpedoskibe er traadte istedet.

Brandes, Georg Morris Cohen, fremragende dansk Literaturhistoriker og Æsthetiker, f. 1842, studerede Filosofi og Æsthetik under Professor Brøchners Veiledning, udgav 1863 Prisskriftet „Om Sjelebegrebet i den antike Tragedie", 1866 „Dualismen i vor nyeste Filosofi" (som Indlæg i den Rasmus Nielsenske Strid om Tro og Viden), 1868 „Æsthetiske Studier" og 1870 Kritiker og Portræter" samt det betydelige Arbeide: „Om den franske Æsthetik i vore Dage", hvori han forklarer og kritiserer H. Taines kritiske Methode. Hans betydeligste Arbeide er imidlertid „Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Literatur" (1872—75), en Serie Forelæsninger, af hvilke 4 Dele er udkomne: „Emigrantliteraturen", „Den romantiske Skole i Tyskland", „Reaktionen i Frankrige" og „Naturalismen i England". 1874—77 udgav han i Forening med en Broder Tidsskriftet „Det nittende Aarhundrede", hvori han blandt andet leverede en interessant og grundig Studie af Ferdinand Lassalle. Senere har han udgivet: „Søren Kierkegaard", „Danske Digtere", „Esaias Tegnér" og „Lord Beaconsfield". Brandes besidder fremragende Egenskaber som Kritiker: omfattende Læsning, en indtrængende og sympathetisk Forstaaelse samt et usædvanligt Fremstillingstalent. Han lægger hyppig saa udelukkende Vegten paa det foreliggende Emnes kulturhistoriske Side, at han af den Grund ofte bliver noget ensidig. Den Hensynsløshed, hvormed han har paavist den danske Literaturs Mangel paa Originalitet, og den hidsige Varme, hvormed han har

forfegtet den fri Tankes Net, har hindret ham fra at erholde en Professorstilling i Kjøbenhavn, hvortil han forøvrigt ansaaes selvskreven. I de sidste Aar har han boet i Tyskland.

Brandforsikring kaldes den Art af Forsikring (s. d.), hvis Formaal er at beskytte Forsikringstageren mod Tab foranlediget ved Ildsvaade. Forsikringen kan være ordnet efter to væsentlig forskjellige Grundsætninger, som begge har det tilfælles, at den Forsikrede erlægger et mindre Beløb for at undgaa et større Tab: 1) Enten kan et vist Antal Personer enes om, at det mulige Tab, som maatte ramme én eller nogle af dem, skal fordeles paa alle, idet enhver af de Interesserede paa én Gang er Forsikringsgiver og Forsikringstager eller Forsikret (*gjensidig Forsikring*). I dette Tilfælde har de Forsikrede ingen Præmie at betale, saalænge ingen lider noget Tab. 2) Eller nogen (en Person eller et Interessentskab) kan mod en vis Præmie forpligte sig til at erstatte en anden det Tab, han maatte lide ved Ulykken. I dette Tilfælde er altsaa Forsikringsgiver og Forsikret forskjellige Personer, og Forsikringen antager Karakteren af en almindelig Forretning. Den sidste Art af Forsikring kan medføre stor Resiko for Forsikreren, hvorfor det i Almindelighed kun er uansvarlige Selskaber med en paa Aktier fordelt stor Grundkapital, som bestjæftiger sig med saadanne Forretninger. — Brandforsikringen opkom i det 18de Aarh. paa den Maade, at Regjeringerne i enkelte Stater tvang Eiere af Bygninger i By eller paa Land til at gjøre Indskud i Brandkasser, som da erstattede de Tab, Indskyderne led ved Ildsvaade. Den store Udvikling, Forsikringsvæsenet har naaet i vort Aarh., skyldes imidlertid næsten udelukkende privat Virksomhed. I Norge oprettedes 1767 en *almindelig Brandforsikringsindretning*, der skulde gjelde for det hele Rige med Undtagelse af Kristiania, som 1753 havde faaet sin egen Brandassurancekasse. I Byerne var Forsikringen eller Assurancen tvungen, medens den i Landdistrikterne var fri. Ved Lov af 19de August 1845, som med sine Tillægslove indeholder de nu gjeldende Bestemmelser om den almindelige Brandforsikringsindretning, blev Forsikringstvangen ophævet, saaledes at det nu beror paa enhver Huseier selv, om han vil, og i saa Fald hvor han vil assurere. Ligesaa kan han efter forudgaaende Opsigelse udtræde, dog ikke uden Panthaverens Samtykke, om hans Hus er beheftet med Pant. Alle Bygninger i Riget med tilhørende mur- og nagelfaste Indretninger, Inventariesager, som ei kan flyttes, tilligemed Gjerder om Haver og Gaardsrum antages til Forsikring; speciel Undtagelse er gjort for Krudtmøller, Krudttørrehuse, Krudtmagasiner, Ammunitionslaboratorier, hvilke ligesom Bygninger, beliggende i kortere Afstand end 75 Alen fra dem, ikke kan faaes forsikrede. Indretningen, som bestyres af Indredepartementet, er delt i 2 Afdelinger: *Kjøbstadafdelingen* og *Landafdelingen*. I den første forsikres alle i Kjøbstæder og disses Forstæder samt Ladesteder beliggende Bygninger og derhos enhver Bygning paa Landet, hvis Taxtsum overstiger 60,000 Kroner, samt enhver Fabrik eller ildsfarligt Anlæg med høiere Taxtsum end 40,000 Kroner saavelsom Bygninger i større Samlinger paa Landet efter Bestyrelsens Bestemmelse. I Landafdelingen forsikres alle andre Bygninger paa Landet, ligesom Bestyrelsen kan optage enslig liggende Bygninger i Kjøb- og Ladesteder i denne Afdeling. Det Forsikredes Værdi bestemmes ved Taxation af faste, edfæstede Mænd. Fornyet Værdsættelse kan eller skal til bestemte Tider eller under visse Betingelser finde Sted. Til Bestridelse af de Erstatningssummer, som falder Brandforsikringsindretningen til Last, svares af enhver i den forsikret Bygning en Brandkontingent, som erlægges i halvaarlige Terminer, og hvis Størrelse er afhængig saavel af de forsikrede Bygningers Værdi som af deres Art. Overskydende Indtægter af Brandkontingenten oplægges til et Reservefond. Er den almindelige Kontingent utilstrækkelig til at dække alle Erstatningskrav, udlignes en extraordinær Kontingent. Erstatning gives for Brandskade og enhver Ødelæggelse ved Lynild samt for den Skade, som er en Følge af Nedrivning eller anden Foranstaltning, der træffes for at standse udbrudt Ildebrand. Ved Udgangen af 1878 udgjorde Forsikringssummerne for de forsikrede Bygninger: for Kjøbstadafdelingen ca. 361,067,000 Kr. og for Landafdelingen ca. 200,200,000 Kr.; de opsparede Fonds: for Kjøbstadafdelingen ca. 3,990,000 Kr. og for Landafdelingen ca. 520,000 Kr. Brandkontingenten beløb sig for den førstnævnte Afdeling til ca. 1,285,000 Kr. og for den sidstnævnte til ca. 224,000 Kr. De samlede Brandskader for begge Afdelinger udgjorde for Aarene 1844—74 ca. 25½ Mill. Kroner eller 4.74 % af de forsikrede Værdier i Kjøbstadafdelingen og 1.46 % i Landafdelingen. — I Landdistrikterne findes flere private *gjensidige* Brandforsikringsindretninger, hovedsagelig for Bygninger. 1865 fandtes 73 saadanne. Disse Indretningers samlede Forsikringsværdi udgjorde 1875 ca. 164½ Mill. Kroner, hvoraf noget over 147 Mill. for Bygninger. Desuden findes i Norge følgende paa *Aktier* grundede *Brandforsikringsselskaber*, som hovedsagelig er beregnede paa Forsikring af Løsøre, men ogsaa tegner Forsikring paa Bygninger og andre Gjenstande: *Det norske Brandassurancselskab for Varer og Effekter* i Bergen (stiftet 1838), *Kristiania almindelige Brandforsikringsselskab*, sædvanlig kaldt „*Storebrand*“ (1847), *Akershus Brandassuranceforening for Løsøre* (1857), „*Norge*“ i Drammen (1857), *Trondhjems Brandforsikringsselskab* (1863), *Bergens Brandforsikringsselskab* (1866), „*Norden*“ (1867) og *Stavanger Brandforsikringsselskab* (1876). De sex første af disse Selskaber havde ved Udgangen af 1875 en samlet løbende Resiko af ca. 372½ Mill. Kroner, hvoraf en Del var reassureret i udenlandske Selskaber; deres Grundfond udgjorde tilsammen ca. 15 Mill. Kroner, hvoraf imidlertid kun en Del var indbetalt, og den samlede Præmieindtægt beløb sig til ca. 1,425,000 Kroner.

Brandgavl (eller Gavl), Ydermur mod Nabobygning; ifølge Bygningslov for Kristiania maa den, naar dens Afstand fra Nabobygning er mindre end 6 Alen, have en Tykkelse af mindst 14 Tommer og være ført 12 Tom. over Tagfladen. I Gavlen maa ingen Aabninger anbringes.

Brandkugle, en i tidligere Krige benyttet Slags Kugle med brændende Sager, enten til at

antænde med eller til at oplyse med om Natten. — Brandpil eller Brandraket, en Jernstang omtrent i Form af en Pil, forsynet med brændbare Sager i et hult Rør; brugtes tidligere i Krig og kastedes som Raket. — Brandrør, Fængrør i Bomber og Granater.

Brandsfjord, en fra Havet indgaaende Fjord i Bjørnør Præstegjeld, Søndre Trondhjems Amt.

Brandsprøite, en større Sprøite til Slukning af Baadeild. Brandsprøiten drives dels ved Haandkraft, dels ved Damp (Dampsprøite) og bringer Vandet ind i en af Seildug forarbeidet Slange af 3—4 Tommers Tykkelse, hvorved det føres til Brandstedet.

Brandstiftelse, forsætlig eller uagtsom Fremkaldelse af Baadeild. Forsætlig Brandstiftelse er en af de groveste Forbrydelser.

Brandt, Fredrik Peter, Professor i Lovkyndighed ved Kristiania Universitet, f. 24de Juli 1825 i Omlid Præstegjeld i Robygdelaget, blev Student 1842, juridisk Kandidat 1846 og 1849 Stipendiat i Lovkyndighed, hvoraf han særlig studerede den ældre Ret, hvis Historie han foredrog ved Universitetet i Aarene 1853 og 1856. 1851 vandt han Kronprinsens Prismedalje for en Afhandling „Om de Forandringer, som Norges dømmende Institutioner i ældre Tid have undergaaet". 1856—58 foretog han med offentligt Stipendium en videnskabelig Reise til Danmark og Tyskland og blev 1862 udnævnt til Lektor og 1866 til Professor i Lovkyndighed ved Kristiania Universitet. Som Formand i det akademiske Kollegium repræsenterede han Norges Universitet ved Lunds Universitets 200aarige Jubelfest 1868, ved det norske Riges Tusenaarsfest i Haugesund 1872 og ved Münchens Universitets 400aarige Jubelfest s. A., ved hvilken sidste Anledning han erholdt Diplom som Æresdoktor i Lovkyndighed („de juris Norvegici veterisque germanici historia et doctrina egregie meritus"). I Høstsemestret 1867 holdt han et Kursus Forelæsninger ved Upsala Universitet over den norske Civilproces og enkelte andre Emner. 1863—76 var han Medlem af Kristiania Kommunebestyrelse. Som Medlem af de til at revidere Lovgivningen om Bestyrelsen af Kristiania Bys kommunale Anliggender (1866) og Lovgivningen om Vasdragenes Benyttelse (1876) nedsatte kongelige Kommissioner har han den væsentligste Andel i Udarbeidelsen af de af disse afgivne Lovforslag. Ved Universitetet har han holdt Forelæsninger over den ældre norske Ret, Tingsretten, Familieretten, Sjøretten og Strafferetten. Navnlig har hans systematiske Forelæsninger over Strafferettens almindelige Del været stærkt besøgte. Af hans Skrifter mærkes: Om Odels- og Aasædesretten (1850), Grundrids af den norske Retshistorie (1853), Brudstykker af Forelæsninger over den norske Retshistorie (1866—70), Trælernes Retsstilling efter Norges gamle Love (1871), Nordmændenes gamle Strafferet (1877), Tingsretten, fremstillet efter den norske Lovgivning (2den Udg. 1878), Om Sjøforsikring (1877) foruden flere særskilt udgivne Konkurranceforelæsninger. Desuden har han udgivet Repertorium for praktisk Lovkyndighed, første Samling for Aarene 1815—42. Til en af ham i Forening med Professor Fr. Hallager i 1855 besørget Udgave af Kristian den fjerdes norske Lov af 1604 har han knyttet en fortrinlig retshistorisk Indledning. Brandt har desuden i Tidsskrifter og i Bladpressen taget Del i Behandlingen af forskjellige af Dagens Spørgsmaal.

Brandt, Enevold, Struensees Ven, f. 1736, var Forlystelsesraad hos Kristian den syvende, blev 1771 Greve, men henrettedes ved Struensees Fald næste Aar som Majestætsforbryder, fordi han i en Leg havde bidt Kong Kristian den syvende i Fingeren, som Kongen stak ind i hans Mund.

Brandtaage, b. s. s. Solrøg (Disma).

Brandtelegraf kaldes de Telegrafledninger, som i de større Byer staar til Brandvæsenets Raadighed. Kristiania Brandvæsen har 3 forskjellige Systemer af Telegrafer, nemlig: en Skrive-Telegraf, bestemt til at benyttes for Korrespondance mellem de forskjellige Brandstationer m. v., en Signal-Telegraf, bestemt alene til Paakaldelse af Brandvæsenets Assistance fra de forskjellige Steder i Byen, og en Allarm-Telegraf med 14 Allarmklokker, anbragte hos Bestyrelsespersonalet og paa forskjellige andre Steder.

Brandvagt, b. s. s. Leirvagt; ogsaa Betegnelse for den Afdeling af en større Bys faste Brandmandskab, som efter Tur har Vagt paa Brandstationen, beredt til ved Brandsignal straks at rykke ud.

Brandvold, Præstegjeld i Solør, Hedemarkens Amt.

Brandvæsen. Allerede i Middelalderen paalaa det Indbyggerne i Norges Byer, saavel Mænd som Kvinder, at møde frem med Slukningsredskaber i Tilfælde af Ildebrand, ligesom Byens Vagt særlig havde at føre Opsyn med „Ild og Lys". I Bergen paatænktes 1596 et særeget Brandkorps oprettet; men det er uvist, om denne Plan da kom til Udførelse. For Trondhjem oprettedes ved Brandanordning af 1689 et Slukningskorps, bestaaende af 2 Brandmestre, 4 Rodemestre og 64 Brandsvende, hvilke skulde være „bosatte Folk og edsvorne Borgere", og paa væsentlig samme Maade blev Tingene ordnede i Bergen og Kristiania. Ved den almindelige Forordning af 18de Aug. 1767 angaaende Kjøbstæderne undtagen Kristiania bestemtes, at i de Byer, i hvilke intet ordnet Brandvæsen fandtes, skulde et Redningskorps oprettes, bestaaende af Brandinspektør, Brandmestre, Sprøitemestre, Straalemestre, Assistenter og „øvrige Brandfolk, som skulde være friske og unge Mænd og Karle"; dette Korps skulde forsynes med visse Slukningsredskaber og mindst 2 Gange aarlig foretage Øvelser med sine Sprøiter og Slanger. Denne Ordning er ved senere Love og Kommunebeslutninger efterhaanden bleven ændret og omdannet, og for Tiden er Brandvæsenet i Norges Byer indrettet paa følgende Maade: I Kristiania er Brandvæsenet ordnet i 2 Korpser, et hvervet og et udskrevet. Dets øverste Chef er Stadsingeniøren, der tillige er Branddirektør. Det hvervede Korps, oprettet ifølge en Beslutning af Kommunebestyrelsen af 1860, bestaar af 1 Overbrandmester, 5 Underbrandmestre, 1 Overmaskinist, 2 Maskinister, 18 Formænd, 58 Mandskaber, 4 Taarnvægtere og 1 Staldkarl, tilsammen 90 Mand, hvilke bærer en særegen Uniform. Det udskrevne eller borgerlige Brandkorps, hvis nærmere Ordning er bestemt ved Reglement af 19de Mai 1847, tæller ca. 40 Officerer, 160 Underofficerer og 1400 Straalemestre og Mandskaber, der

er inddelte i 3 Korpser: et Sprøitekorps, et Nedbrydningskorps og et Vandlangningskorps. De Menige ved det borgerlige Brandkorps udskrives ved en aarlig afholdt Session blandt visse Klasser af Byens Haandværkssvende og Arbeidere. Kristiania Brandvæsen har en fast Besætning af 16 Heste fordelte paa 5 Stationer. Materiellet, som tildels er beregnet paa Vandværkets Anvendelse som direkte Sprøiteapparat, bestaar bl. a. af: 1 Damp-Sjø-Sprøite, 3 Damp-Land-Sprøiter, 13 større og mindre Haandsprøiter, 32 forskjellige Slags Vogne og Slæder, 3 flytbare Redningsstiger, 18 forskjellige Redningsapparater (Stiger, Sække, Seil, Belter og Slanger), 14,000 Alen Brandslanger m. m. Til Brandvæsenets Raadighed staar Byens Vandværk fra Maridalsvandet og fra Sognsvandledningen med over 600 Optagskummer samt Telegrafledninger til en samlet Længde af 4½ norsk Mil. Det faste Brandkorps's Øvelser omfatter Gymnastik, Exersits samt Undervisning i Kjøring og Hestenes Behandling. Udgifterne til Kristiania Brandvæsen udgjør for Tiden (1879) 105,000 Kr. aarlig. — Paa lignende Maade, om end i mindre Maalestok, er Brandvæsenet indrettet i Trondhjem, Bergen, Stavanger og Drammen, medens der i de øvrige Kjøbstæder samt i Ladestederne er oprettet Brandkorpser i Lighed med Kristiania borgerlige Brandkorps. — Brandkommission var oprindelig et Udvalg af de kommunale Funktionærer i Byerne, hvilket havde den øverste styrende Myndighed med Hensyn til Ordningen af Brandvæsenet, og hvem det tillige paalaa som Brandret at behandle og paakjende Sager angaaende Forseelser mod Brand- og Bygningspolitiet. Brandretterne ophævedes ved Lov af 17de Marts 1866. For Ladesteder og andre større Samlinger af Bygninger paa Landet kan der af Kongen forordnes Brandkommissioner, som skal bestaa af 3 Medlemmer, beskikkede af Amtmanden efter Forslag af Formandskabet, og som i Forening med vedkommende Foged eller i Ladestederne den Embedsmand, der forretter som Magistrat, har at afgive Forslag til Brandvæsenets Ordning paa Stedet, hvorefter Brandreglement udfærdiges af Kongen. Danner Stedet særskilt Kommune, tiltrædes Brandkommissionen af ét eller flere Medlemmer af Formandskabet.

Brandy (udt. Brændi), engelsk Brændevin.

Branicki (udt. Branitski), Jan Clemens, polsk Storhetman, f. 1688, d. 1771, sluttede sig til Forbundet mod Kong August den anden, traadte efter August den tredies Død i Spidsen for Hæren og blev tillige det republikanske Partis Fører, fradømtes paa Rigsdagen 1764, hvor Monarkisterne havde Overhaand, som Fædrelandsforræder alle sine Værdigheder og flygtede til Ungarn, hvorfra han vendte tilbage, da hans Svoger Poniatowski besteg Tronen.

Brant, Sebastian, tysk Digter og Satiriker, f. 1458, d. 1521 som keiserlig Raad i Strasburg, udgav foruden flere Digtninger paa Latin „Narrenschiff oder das Schiff von Narragonia", en Satire paa Tidens herskende Laster og Daarskaber, som blev oversat til flere Sprog.

Brantôme (udt. Brangtaam), Pierre de Bourdeilles, fransk Historiker og Forfatter, f. 1540, d. 1614, udgav livlige, med pikante Anekdoter spækkede „Mémoires" om berømte Mænd og Kvinder, galante Damer m. m., hvilke giver et anskueligt Billede af Livet og Sæderne i det 16de Aarh.

Brasen, Ferskvandsfisk af Karpefamilien; forekommer i Elve og Indsjøer i det sydøstlige Norge.

Braser, se Rig.

Brasidas, spartansk Feltherre, kjæmpede med Held i den peloponnesiske Krig og faldt som Seierherre over Kleon ved Amfipolis 422 f. Kr.

Brasilien, Keiserdømme i det østlige Sydamerika, begrændses i Øst og Nordøst af Atlanterhavet, i Nord af Guyana, Venezuela og Ny Granada og i Vest og Syd af Ecuador, Peru, Bolivia, Paraguay, Argentina og Uruguay. I Udstrækning er Brasilien et af de største Lande paa Jorden, idet dets Fladeindhold udgjør 152,000 Kv.mil; men det har kun en Folkemængde af ca. 12 Millioner. Omtrent 2 Trediedele af Brasiliens Fladeindhold danner et Høiland, som fra Nord mod Syd gjennemstryges af talrige Fjeldkjæder, der adskilles ved betydelig Længdedale, som hyppig stænges af Tværrygge. Brasiliens Bjergsystem, som ikke staar i Forbindelse med de mægtige Andesbjerge, samler sig i 3 Hovedkjeder: Serra do Mar langs Østkysten, Serra do Espinhaço i Midten, hvis høieste Top, Itatiaia, naar en Høide af ca. 10,000 Fod, og Serra dos Vertentes, der i mange Bøininger gjennemskjærer det indre Høiland og danner Vandskillet mellem Paranas og Amazonas Flodsystemer. I Nordvest for dette Høiland udbreder sig et stort sammenhængende Lavland, bevoxet dels med Græs (Llanos) og dels med ugjennemtrængelige Urskove. Dets rige Vandmængde samler sig gjennem utallige Afløb i Amazonflodens mægtige Strøm, hvis betydeligste Bifloder i Brasilien er: Rio Negro, Japura, Jça, Madeira med Tilløb, Tapajos, Xingu og Tocantins med Araguay. For Landets sydlige Helding danner Parana det forenede Afløb, medens Rio San Francisco og Paranahyba er de betydeligste Floder paa den østlige Skraaning mod Atlanterhavet. Klimatet er i den tropiske Del hedt og fugtigt, udenfor Troperne mildt og tørt; i de indre Høisletter hersker Oplandsklima. Ved Kysterne er det usundt og fremkalder ofte gul Feber. Brasilien har kun to Aarstider, den vaade fra Oktober til Marts og den tørre fra April til September. Faa Lande er saa begunstigede af Naturen som Brasilien; Plantevexten er utrolig yppig. Ved Ækvator findes et ca. 140 Mil bredt Belte med tæt sammenhængende Urskov, og de indre Høisletter bedækkes i Regntiden med Græs og Blomster af usædvanlig Frodighed. Ædle og nyttige Træsorter: Palmer, Mahogni, Jakaranda, Kautschuktræet, Brasilietræet, Drageblodstræet, Karnaubapalmen m. fl. findes i rig Overflod ligesom ogsaa forskjellige Medicinalvexter og Krydderplanter, saasom: Kakao, Vanilie, Cayennepeber, samt mange Slags spiselige Frugter m. m. Af Dyreriget, som ogsaa er rigt, navnlig paa pragtfulde Fugle, mærkes: Aber, Jaguarer, Tapirer, Beltedyr, Myrebjørne, Slanger, mange Slags Fugle og Fiske, Krokodiller, Skildpadder osv. Af Mineralriget findes Stenkul, Jern, Guld, Diamanter og forskjellige ædle Stene, saasom Rubiner og Smaragder. Agerbruget er af stor Betydning, men lidet udviklet; størst Udbytte bringer Dyrkningen af Bomuld, Kaffe, hvoraf Brasilien frembringer ⅔ af, hvad der avles paa Jorden, Tobak, Sukker

og The. Fabrikdrift og Industri staar endnu paa et lavt Trin; men Handelen er af stor Betydning, skjønt den i det Indre hemmes ved en næsten fuldstændig Mangel paa Samfærdselsmidler. Udførselen, hvis aarlige Værdi udgjør ca. 400 Millioner Kroner, omfatter fornemmelig Kaffe, Sukker, Tobak, Ris, Bomuld, Huder, Gummi, Farve- og Bygningstræ, Krydderier m. m. De vigtigste Byer er Hovedstaden Rio Janeiro, Bahia og Pernambuko. Af Befolkningen udgjør Indianerne ca. 1½ Million. Antallet af Hvide, der fornemmelig er Efterkommere af Portugiserne og kalder sig Brasilianere, er ca. 2 Millioner, Resten er Negre og Blandingsfolk, hvortil kommer en stor Del Kinesere, der i de senere Aar er indvandrede. Statens Religion er den romersk-katholske. Saavel den høiere som den lavere Undervisning staar endnu paa et lavt Trin. Brasilien er et Keiserdømme med en meget demokratisk Forfatning. Den udøvende Magt er hos Keiseren, den lovstiftende hos Nationalforsamlingen, som bestaar af et Deputeretkammer paa 122 Medlemmer og et Senat, hvis Medlemmer vælges paa Livstid af Keiseren. Denne har kun udsættende (suspensivt) Veto til Nationalforsamlingens Beslutninger. I administrativ Henseende inddeles Landet i 21 Provinser. — Brasilien opdagedes i Aaret 1500 af Portugiseren Cabral. Det toges i Besiddelse af Portugiserne, der 1549 anlagde Bahia. Fra 1624 til 1654 indehavde Hollænderne store Strækninger af Landet. I 1808 flygtede det portugisiske Kongehus for Napoleon den førstes Hære og tog sin Tilflugt til Brasilien. Da Johan den sjette 1821 forlod Landet for at drage til Portugal, efterlod han sin Søn som Prinsregent; denne antog 1822 Keiserværdigheden. Den nye Keiser, Pedro den første, førte fra 1825 til 1828 en uheldig Krig med La Plata-Staterne. 1831 aftakkede han paa Grund af et Oprør til Gunst for sin Søn, den femaarige Pedro den anden, under hvis Regjering Landet har gjort store Fremskridt. 1852 fordrev og styrtede han i Forening med Uruguay og Paraguay La Platas Diktator Rosas og hævdede under en Tvist med England 1863—65 med Fasthed Brasiliens Ære overfor den mægtige Modstander. 1864—70 førte han en seierrig Krig med Paraguay i Anledning af Skibsfarten paa Parana, hvorefter Brasilien er anerkjendt som Sydamerikas Stormagt. — Brasiliens Skriftsprog er det portugisiske, og dets Literatur kan endnu nærmest betragtes som en Gren af Portugals (s. d.)

Brasilietræ (Brissel), et mørkerødt eller rødbrunt Farvetræ af Slægten Cæsalpinia, forekommer i Mængde i Brasilien, hvor det udgjør en vigtig Udførselsartikel. Det benyttes i stor Maalestok i Farverierne.

Brask, Hans, svensk Biisp, f. 1464, d. 1538, studerede ved flere tyske Universiteter og blev efter sin Tilbagekomst Biskop i Linkøping 1513. Han stemte i 1517 nødtvungen for Erkebisp Gustav Trolles Afsættelse og undgik ved Forsigtighed det stockholmske Blodbad. Han var en lærd og dygtig Mand, men konservativ baade i kirkelig og politisk Henseende og gjorde derfor skarp Modstand mod Gustav Vasa og Reformationen. Da han intet mere kunde udrette, flygtede han efter Rigsdagen i Vesterås (1527) til Polen, hvor han døde i et Kloster.

Brasseur de Bourbourg (udt. Brassør dø Burbur), Charles Etienne, fransk Ethnograf, f. 1814, d. 1874, bereiste i Femtiaarene Nord- og Mellemamerika og fulgte 1864 med den franske Expedition til Mexiko, udgav flere Verker om historiske, sproglige og ældre Kulturforhold, navnlig i Mellemamerika, blandt hvilke „Histoire des nations civilisées du Mexique et de l'Amérique centrale", „Monuments anciens du Mexique", „Histoire de Canada" m. fl.

Bratiano, Joan, rumænsk Statsmand, f. 1822, tog 1848 Del i Revolutionen i Bukarest, gik derpaa i Landflygtighed, men vendte tilbage 1857. 1867 blev han Minister og stræbte i sin Politik at nærme Rumænien til Rusland. 1868 tog han Afsked, men blev i 1876 atter Finans- og kort efter ogsaa Førsteminister. Under den russisk-tyrkiske Krig maatte han gaa af, men kom i Juli 1879 igjen i Spidsen for Statsstyrelsen.

Bratsberg, en betydelig Gaard ved Skien i Bratsberg Amt. Den i Norges Historie bekjendte Gregorius Dagssøn boede her.

Bratsberg Amt, i Kristiansands Stift, har et Fladeindhold af 280 Kvadratmil, med 83,570 Indb. (1875). Amtet har sit Navn af den gamle Herregaard Bratsberg ved Skien. Det bestaar af 3 Fogderier: Bamble, Nedre og Øvre Telemarken. Amtet er et Bjergland, der mod Syd og Sydvest grændser til Nedenæs Amt, mod Vest til Stavanger og Søndre Bergenhus Amter, mod Nord til Buskeruds Amt, mod Øst til Jarlsberg og Laurvigs Amt og i Sydost til Havet. Dets høieste Fjeld, Gausta, er 6,000 Fod høit. Amtet gjennemstrømmes af flere Elve, hvilke samler sig i to større og et mindre Vasdrag: Skienselvens, Drangedals- og Nisser- eller Nidelvens. 1) Skienselven er det endelige Udløb for flere Sjøer og Elve fra Nordvest. Fra Hardangerfjeldene kommer Kvænna, der løber ud i Mjøsvandet, hvorfra den under Navn af Maaneelven falder i Tinsjø. Denne har foruden Maaneelven tre Hovedtilløb fra Nord: Tessungelven, Maarelven og Sjærvaelven, og har sit Afløb gjennem Tinnelven, som falder i Hitterdalsvandet. Fra dette gaar Saudeelven ud i Norsjø, og fra Norsjø kommer Skienselven, der gaar forbi Skien og ved Porsgrund falder i Frierfjord. Efterat Maaneelven er kommen ud af Mjøsvandet, danner den den berømte Rjukanfos. Norsjø optager ogsaa Bøelven, der kommer fra Silgjord og gjennemløber Silgjordsvandet, samt Lundeelven, der under Navn af Songa kommer fra Hardangerfjeldene og først gaar ud i Totakvandet, derpaa i Vandaksvandet og senere i Hvideseidvandet. 2) Drangedalselvens Vasdrag gaar gjennem Drangedal og Sandsdal ved Kragerø. 3) Nisser- eller Nidelvens Vasdrag kommer fra Sætersdalens Heier, gaar gjennem Vraavandet og Nisservandet, optager fra Vest Fyriselven, der har gaaet gjennem Fyrisvandet, og senere, ligeledes fra Vest, Gjevedalselven fra Næsvandet. Nidelven deler sig i to Arme og falder ud ved Arendal. I Bratsberg Amt gaar Langesundsfjorden ind med sine Arme: Eidangerfjorden og Frierfjorden, hvilken sidste gaar ind til Porsgrund. Skienselven er ved en Kanal med flere Sluser forbunden med Norsjø og Hitterdalsvandet. Byerne i Amtet er: Skien, Porsgrund, Brevig, Langesund,

Stathelle og Kragerø. Næringsveiene er Agerbrug, Kvægdrift, Fiskeri, Skovdrift, Bergverksdrift og Skibsfart. Amtet har forhen havt 3 Jernverker, nemlig Ulefos, Fossum og Bolvig, hvoraf dog nu kun det førstnævnte er i Drift.

Bratsch, Altviolin, Armviolin; noget større end den almindelige Violin.

Bratspil, se Spil.

Brattefjeld, et steilt Fjeld i Hjertdals Præstegjeld i Telemarken.

Brattingsborg, steilt Fjeld i Saude Præstegjeld i Telemarken. Efter Sagnet skal en Konge have boet her; paa Fjeldet sees Levninger af ældgamle Forskandsninger.

Braun, 1) Alexander, tysk Botaniker, f. 1805, d. 1877 som Professor i Botanik i Berlin, gjorde sig især fortjent ved sine Undersøgelser angaaende Planternes Morfologi. 2) August Emil, tysk Arkæolog, f. 1809, d. 1856, udgav flere Skrifter ang. den antike Kunst. 3) Julius, tysk Arkæolog og Kunsthistoriker, f. 1825, d. 1869, søgte at paavise, at alle Oldtidens Folk besad en fælles, oprindelig fra Ægypten stammende Kultur.

Braun, Vilhelm August Detlof von, svensk Digter, f. 1813, d. 1860, fra 1839—46 Løitnant ved Vestgöta-Dals Regiment, optraadte skarpt mod den sentimentale Sygelighed og Føleriet i den svenske Literatur og udgav flere Digtsamlinger (1837, 1838, 1840, 1841), politiske Kalendre og novellistiske Arbeider. Brauns Digtning er frisk og sund, hvad enten den hører til den alvorlige eller til den skjæmtende Art; hans Satire er træffende, men ofte grovkornet, undertiden ogsaa frivol. Hans samlede Verker udkom 1867—76.

Braunsberg, By i Preussen, 7½ Mil sydvest for Königsberg, ved Floden Passarge, 1 Mil fra dens Udløb i Frische Haff, med 10,700 Indb.

Braunschweig, se Brunsvig.

Brava eller **San Joao**, den sydligste af de Kapverdiske Øer (ved Vestafrika), meget høi, sund og frugtbar, med 6,600 Indb. Paa Øen ligger Byen Brava.

Bravo, 1) et Bifaldsraab, som betyder bra, godt, udmærket. 2) i Italien Betegnelse for en, som lader sig leie til at udføre Mord og andre Forbrydelser.

Bravo-Murillo (udt. Bravo-Muriljaa), Gonzales, spansk Statsmand, f. 1803, d. 1871, fremkaldte som Ministerpræsident ved sin reaktionære Politik den spanske Revolution i 1868.

Bravour (udt. Bravur), krigerst Tapperhed; i Musiken usædvanlig teknisk Færdighed. — Bravourarie (udt. Bravurarie), et vanskeligt Sangnummer, i hvilket den Syngende har Anledning til at udvikle stor teknisk Færdighed.

Bray (udt. Bræ), Anna Eliza, født Kempe, engelsk Forfatterinde, f. ca. 1800, har udgivet flere historiske Romaner, hvori hun navnlig behandler Livet i Middelalderen.

Brazza, den største af de Dalmatiske Øer i Adriaterhavet, ligeoverfor Cettinafloden Munding, bjergig og frugtbar paa Korn, Foderurter, Vin, Olie, Figen og Mandler og berømt ved sit Marmor. 16,000 Indb.

Breakage (udt. Brekasje), d. s. s. Brækage, Beskadigelse paa forsendte Varer.

Breakspear (udt. Brækspir), Nicolas, Kardinal, sendtes 1152 som pavelig Legat til Norge, hvor han paa et almindeligt Kirke- og Rigsmøde oprettede Erkebispestolen Nidaros og indviede Bispen i Stavanger Jon Byrgesson til den første Erkebisp, samt desuden oprettede en ny Bispestol, nemlig Hamars. Han forbedrede Kirkeskikkene i Norge og fik vedtaget, at ingen uden de 12 Mænd, som fulgte Kongen, i Kjøbstæderne maatte bære Vaaben, ligesom han fik indført den saakaldte Numaskat (Peterspenge). Han vandt Almuens Ynde i Norge og bevarede selv altid stor Forkjærlighed for dette Land. 1154 valgtes han til Pave som Hadrian den fjerde.

Bréal, Michel, fransk Sprogforsker, f. 1832, siden 1866 Professor ved Collège de France i Paris, har udgivet fortrinlige Skrifter om sammenlignende Sprogvidenskab og Skolevæsen.

Breccie (udt. Brekkjie), skarpkantede Stenstykker, forbundne ved et Bindemiddel.

Brèche (udt. Bræsj), se Bresche.

Breda, Karl Fredrik von, ypperlig svensk Portrætmaler, f. 1759, d. 1818, studerede i flere Aar under den berømte Joshua Reynolds i London, blev 1796 Professor ved Maler- og Billedhuggerakademiet i Stockholm og 1812 adlet. Hans Portræter udmærker sig ved sin rige og effektfulde Farvebehandling, fine og fri Opfatning og sin Ynde. Breda øvede som Lærer og Mønster betydelig Indflydelse paa de opvoxende svenske Kunstnere.

Breda, By i Holland, ved Floderne Mark og Aa, med stærke Fæstningsverker, en de Reformerte tilhørende Hovedkirke med prægtige Gravmæler, et Militærakademi, livlig Handel og 15,300 Indb. Byen blev beleiret og erobret 1590, 1625, 1637 og 1795.

Bredahl, Kristian Hviid, dansk Digter, f. 1784, d. 1860, levede i den største Fattigdom som Forpagter af et lidet Gaardsbrug i Nærheden af Sorø, udgav 1819—33 „Dramatiske Scener", 1847 Dramaet „Sultan Mahmuds Pilegrimsgang" og 1849 Tragedien „Svend Svendsøn" foruden en Del polemiske Skrifter. Bredahl var en kraftig og dyb Digteraand, besjelet af et glødende Had til Vold, Uret og Hykleri; men hans Verker, der med Hensyn til Sprogets Kraft og Tankernes Flugt tildels minder om Shakespeare, blev paa Grund af tekniske Mangler og sine kantede Eiendommeligheder uforstaaede af Samtiden.

Bredal, 1) Nils Krog, norsk-dansk Digter og Theaterdirektør, f. 1733, d. 1778, var 1757—71 Borgermester i Trondhjem og 1771—78 Theaterdirektør i Kjøbenhavn, forsøgte at omplante det franske Syngespil paa dansk Grund og skrev 1756 „Gram og Signe" og 1771 „Tronfølgen i Sidon", hvilket sidste gav Anledning til et Theaterslagsmaal med paafølgende literær Feide. — 2) Ivar Fredrik Bredal, dansk Komponist, f. 1800, d. 1864, komponerede „Bruden fra Lammermoor" (1832) og „Guerillabanden" (1834), hvilke vakte meget Bifald.

Bredberg, Bengt Gustaf, svensk Kemiker og Metallurg, f. 1797, d. 1873, indlagde sig meget væsentlige Fortjenester af den svenske Bergverksdrift.

Brede, 1) astronomisk Brede, en Stjernes Vinkelafstand fra Ekliptiken, maalt i Grader. Breden er nordlig eller sydlig, eftersom Stjernen befinder sig i Nord eller Syd for Ekliptiken. 2) geografisk Brede, et Steds Afstand fra Ækvator, maalt i Grader. Breden er nordlig eller syd-

lig, eftersom Stedet ligger paa den nordlige eller sydlige Halvkugle.

Bredflab eller **Havtaske**, se Marulk.

Bredfok, se Seil.

Brednebsfugle, brogede Fugle af Skrigefuglenes Orden; Mundvigerne naar hen til Øiet, Ydertaaen er sammenvoxet med Mellemtaaen.

Bredsund, en fra Havet indgaaende Fjord mellem Sulen og Hareidlandet, i Syd for Aalesund.

Brée, 1) Matthias Ignatius van, fremtrædende nederlandsk Maler, f. 1773, d. 1839 som Direktør ved Kunstakademiet i Antwerpen. — 2) Filip Jakob van, nederlandsk Maler, f. 1786, d. 1871.

Bregentved, Grevskab paa Sjælland i Danmark, oprettet 1750.

Bregenz, By i Tyrol, ved den østlige Ende af Bodensjøen, med 3,500 Indb. Bregenz (Brigantia) var allerede Aar 14 f. Kr. besat af Romerne; talrige romerske Oldsager findes i Byens Museum. — Lidt nordlig for Bregenz ligger Bregenzer Klause, fordum et fast Pas, og i Sydost hæver sig det bekjendte Gotthardsbjerg.

Bregner, Familie af Løvboplanternes Række. En stor Del er Urter, som i Norge opnaar en Længde fra nogle Tommer til 5—6 Fod. Andre er Træer, som i Australien kan naa en Høide af 70 Fod, med en Stamme, der holder indtil 2 Fod i Tvermaal. Frugthobene er regelmæssig anbragte paa Bladenes Underside. Bregnerne er udbredte over hele Jorden, men i størst Mængde i de varme Lande, hvor Jordbunden er fugtig. Flere Arter dyrkes som Prydplanter, andre anvendes som Lægemidler. Af denne Familie kjender man nu omtrent 5,000 Arter.

Bréguet (udt. Brege), Abraham Louis, fransk Uhrmager og Mekaniker, f. 1747, d. 1823, forbedrede Telegrafien, opfandt Bréguets Metalthermometer, dobbelte Kronometre og dobbelte astronomiske Uhre m. m. — Hans Sønnesøn Louis Francois Clément Bréguet, Mekaniker, f. 1804, forfærdiger de bedste Kronometre og Pendler i Frankrige.

Brehm, Kristian Ludvig, tysk Ornitholog, f. 1787, d. 1864, udgav fortrinlige Skrifter om Europas Fugle. — Hans Søn Alfred Edmund Brehm, ligeledes Ornitholog, f. 1829, har foretaget vidtstrakte videnskabelige Reiser i Afrika, Spanien, Norge, Lapland og Abessinien og foruden Reiseskildringer udgivet „Illustrirtes Thierleben" (Pattedyrenes Liv), „Leben der Vögel" (Fuglenes Liv) m. fl., hvilke er oversatte til flere Sprog, saaledes Dansk og Svensk.

Breiðablik, i den nordiske Gudelære Balders Borg.

Breidafjord, en 16 Mil lang Fjord paa Islands Vestkyst.

Breisach, gammel By og tidligere en stærk Fæstning i Storhertugdømmet Baden, ved Rhinen, 3 Mil i Vest for Freiburg, med en gammel seværdig Kirke, som indeslutter flere berømte Feltherrers Gravmæler; 3,300 Indb.

Breisgau, Landskab i den sydlige Del af Storhertugdømmet Baden, tilfaldt i det 12te Aarh. Hertugerne af Zähringen, 1367 Østerrige og 1805 Baden.

Breislak, Scipio, italiensk Geolog, f. 1748, d. 1826, en af det 18de Aarh.s dygtigste Naturforskere, var den første, som grundig undersøgte og beskrev Vesuv. Af Napoleon den første udnævntes han til Inspektør over Italiens Salpeter- og Krudtfabriker.

Breitenfeld, en liden Landsby i Sachsen, 1 Mil fra Leipzig, historisk mærkelig ved to her i Trediveaarskrigen holdte Slag, 7de Septbr. 1631, da Svenskerne under Gustav Adolf slog Tilly, og 2den Novbr. 1642, da den svenske General Torstenson slog Østerrigerne under Erkehertug Leopold og General Piccolomini.

Breithaupt, Johan August Friederich, en af Tyskl.s mest fremragende Mineraloger, f. 1791, d. 1873 som Professor ved Bergakademiet i Freiberg, har, foruden en Mængde Afhandlinger i forskjellige Blade og Tidsskrifter, skrevet flere Verker af høit videnskabeligt Værd, blandt hvilke kan nævnes: „Vollständiges Karakteristik des Mineralsystems" og „Vollständiges Handbuch der Mineralogi".

Breitinger, Joh. Jakob, schweizisk Æsthetiker, f. 1701, d. 1776 som Professor i Zürich, arbeidede for en renere Smag i den tyske Literatur og var Schweizerskolens Leder i den literære Feide mod Gottsched og hans Meningsfæller.

Breitkopf, Joh. Gottlob Immanuel, tysk Bogtrykker, f. 1719, d. 1794, forbedrede de gothiske Typer, opfandt Nodetryk med bevægelige Typer og grundlagde det bekjendte Forlæggerfirma „Breitkopf und Härtel" i Leipzig.

Bremanger, Prestegjeld i Nordre Bergenhus Amt, for Størstedelen beliggende paa Bremangerlandet, en større Ø i Nordfjords Fogderi.

Bremen, 1) tysk Fristat ved Floden Wesers nedre Løb, indbefattende Byen Bremen samt Landdistrikterne Vegesack og Bremerhafen med Byerne af samme Navn, i det hele ca. 4½ Kv.mil stor, med 143,000 Indb. Den lovgivende Myndighed udøves af Senatet (paa 18 Medlemmer) og Borgerskabet, som bestaar af 150 paa 6 Aar valgte Repræsentanter. 2) By i Nordtyskland, ved Floden Weser, 10 Mil fra dens Udløb i Nordsjøen, med 102,000 Indb., bestaar af 3 Dele: Gamlebyen paa den høire Flodbred, den betydelig mindre nye By paa venstre Bred samt den bagenfor Gamlebyen liggende Forstad. Over Weser gaar en stor Bro samt en mindre over en Arm af Floden, foruden en Jernbanebro. Bremen har for Størstedelen et gammeldags Præg; i Forstaden er dog i de senere Aar mange nye Bygninger i Nutidens Smag blevne opførte. Byens mærkeligste Bygninger er: Domkirken, grundet 790, ny opført omkr. 1050, men først fuldendt efter 1500, med et pragtfuldt Orgel, skjønne Glasmalerier og et 254 Fod høit Taarn, Ansgarikirken fra det 13de Aarh. med et 324 Fod høit Taarn, Raadhuset, en storartet Bygning i gothisk Stil fra det 15de Aarh. med den saakaldte Raadskjælder, den nye Børs, aabnet 1864, Børsenhalle, Theatret m. fl. 1856 reistes paa Domshaide et Monument af Gustav Adolf. Bremen har mange Anstalter for Videnskab og Kunst, hvoriblandt den berømte Læge og Astronom Olbers Observatorium, og en Mængde Fabriker, hvorhos en betydelig Del af dens Fabrikata tilvirkes i nærliggende Landsbyer. Næst Hamburg er Bremen Tyskl.s vigtigste By for Varehandel. Den underholder en livlig Forbindelse med Nordamerika, Storbritannien og Irland, med Vestindien, Sydamerika og Østindien, for-

uden med europæiske, navnlig tyske Havne, og eier et meget betydelig Antal Skibe. Det i 1859 grundede Nordtyske Lloyd, der i høi Grad har hævet Skibsfarten, underholder Postdampskibsfart med Newyork, Baltimore, Neworleans og Havanna. Af Indførselsartiklerne er Tobak, Bomuld og Bomuldsgarn af størst Betydning. I 1876 udgjorde Værdien af Indførselen 390 Millioner og Udførselen 371 Millioner Kroner. Omkring Byen er smukke Anlæg traadt istedenfor de tidligere Fæstningsverker. — Bremen, hvis oprindelige Navn var Bremon, senere Brema, omtales første Gang 788, da Karl den store der oprettede et Bispedømme. Byen, som ved Handel tiltog i Rigdom og Magt, indtraadte 1276 i Hanseforbundet, antog 1532 Reformationen, fik 1640 paa Rigsdagen Sæde og Stemme som fri Rigsstad og forstod ogsaa at hævde sin Uafhængighed som saadan, indtil den 1810 indlemmedes i Frankrige. 1815 erklæredes den igjen for fri Rigsstad, indtraadte 1867 i det nordtyske Forbund og 1870 i det Tyske Rige. Bremens Landomraade tilhører den tyske Toldforening; men Byen selv tilligemed dens Havnestæder danner en Frihavn. 3) tidligere Erkestift, derefter Hertugdømme ved Mundingen af Weser og Elben. Erkestiftet, under hvilket de 3 skandinaviske Lande hørte indtil 1104, kom 1645 under Sverige og sekulariseredes 1648, hvorefter det som Hertugdømme forenedes med Verden; 1712 blev Hertugdømmet erobret af Danskerne og 1715 kjøbt af Hannover og besattes tilligemed dette Land 1866 af Preussen.

Bremer, Fredrika, svensk Forfatterinde, f. 1801, i Finland, d. 1865, fik en omhyggelig, men streng Opdragelse i sit Hjem, følte tidlig Trykket af Kvindens Magtløshed og Tilsidesættelse i Samfundet og besluttede at vie sit Liv til Arbeide for de Undertrykte og Lidende. 1828 optraadte hun med et Hefte „Teckningar ur hvardagslifvet“, som vakte stort Bifald og næste Aar fulgtes af et nyt Hefte. 1834—43 udkom „Nya teckningar ur hvardagslifvet“, blandt hvilke hører de betydelige Arbeider: „Presidentens döttrar“ (1834), „Grannarne“ (1837) og „Hemmet“ (1839), alle udmærkede ved en sjelfuld Opfatning af Detaljerne, Liv og Klarhed i Fremstillingen og varm og ædel Sympathi. Hendes Verker gjorde stor Opsigt og oversattes til flere Sprog. 1848 udgav hun „Syskonlif“ og 1856 „Herta“, i hvilke hun med ædel Harme og en tildels hensynsløs Voldsomhed løfter Kvindeemancipationens Fane. 1849 reiste hun til Nordamerika for at studere Kvindens Stilling i dette Samfund; Frugten af disse Studier var „Hemmen i den nya verlden“ (1853—54). 1856—61 bereiste hun Dele af Sydeuropa samt Palæstina og udgav 1860—62 sine Reiseskildringer i 6 Dele under Titel „Lifvet i gamla verlden“. Hun stillede sig i Spidsen for flere velgjørende Foretagender og søgte særlig at virke for en omhyggeligere Uddannelse af den unge Kvinde. Fredrika Bremer beskjeftigede sig ogsaa alvorlig med Tidens religiøse Spørgsmaal og stod netop i Begreb med at levere en Fremstilling for Børn af det væsentlige i den kristne Lære, da Døden 1865 afbrød hendes rige og virksomme Liv. 1868 udkom „Sjelfbiografiska anteckningar, bref och efterlemnade skrifter.“

Bremerblaat, blaa, giftig Malerfarve, der bestaar af Kobberhydroxyd. Udreven med Olie bliver Farven grøn (Bremergrønt).

Bremerhafen, By 7 Mil nord for Bremen, ved Floden Geestes Udløb i Weser, med 12,000 Indb., siden 1830 Bremens Havn, hvor al dens Sjøtrafik foregaar, da større Skibe ikke gaar op til denne By.

Bremerholm kaldtes tidligere det kongelige Skibsverft i Kjøbenhavn, hvor indtil 1739 grove Forbrydere sattes; nu er Stedet bebygget og kaldes Gammelholm.

Bremse kaldes en Indretning til at standse en roterende Bevægelse. Bremsingen foregaar paa den Maade, at Bremsen (Bremseindretningen), der enten er Baand- eller Klodsbremse, ved en Mekanisme bringes til at trykke mod det roterende Hjuls Yderkant.

Bremse, Insektslægt af de Tovingedes Orden; udmærker sig ved det fuldkomne Insekts korte Levetid, ved de svagt udviklede Munddele og ved, at Larverne lever som Snyltegjester paa forskjellige Dyr. Sin Puppetilstand tilbringer de i Jorden. Hestebremsen lever som Larve i Hestens Mave, Faarets i dettes Næsebor og Pandehule, Hornkvægets og Rensdyrets i Huden, hvori derved opstaar Bylder, fyldte med Materie. I de varme Lande plages Menneskene af en Sort Bremse, hvis Larve er bleven funden i Hovedhuden og Øret.

Brendel, Franz, tysk Musikforfatter, f. 1811, d. 1868, Forkjæmper for den Wagnerske Fremtidsmusik, har udgivet flere betydelige Arbeider over Musikens Historie.

Brendler, Frans Fredrik Edvard, svensk Tonedigter, f. 1800 i Dresden, d. 1831, komponerede Melodramerne „Spastaras död“ og „Edmund och Clara“ samt nogle Pianostykker og Sange.

Brenner, et 6,460 Fod høit Bjerg i Tyroleralperne. Over Brennerpasset, ca. 4,000 Fod høit, fører en allerede i Romertiden meget benyttet Alpevei fra Tyskland til Italien og nu desuden en Jernbane.

Brenner, Elias, svensk Maler og Numismatiker, f. 1647, d. 1717. — Hans Hustru Sofia Elisabeth, f. (Weber) 1659, d. 1730, svensk Digterinde, blev af Samtiden priset som „den anden Sappho“.

Brenner, Richard, tysk Afrikareisende, f. 1833, d. 1874, bereiste 1866—67 Riget Vitu, over hvilket han udgav det første Kart.

Brennus, Titel paa de gamle Kelters Fyrster. Aar 390 f. Kr. blev Romerne ved Allia overvundne af de sennoniske Galler under Anførsel af „Brennus“, hvorefter denne efter nogle Beretninger blev fuldstændig slaaet af Camillus.

Brenta, Flod i Norditalien, udspringer i Tyrol og falder i den venetianske Bugt; 28 Mil lang.

Brentano, Klemens, tysk Digter af den romantiske Skole, en Broder af Bettina von Arnim (s. d.), f. 1778, d. sindsforvirret 1842, levede et uroligt og ustadigt Liv, udgav: Romanen „Godwi“ (1801), Lystspillet „Ponce de Leon“ (1805), Dramaet „Gründung Prags“ (1815), flere Fortællinger, hvoriblandt „Geschichte vom bravem Kasperl und der schönen Annerl“ (1817), Eventyrfortællingen „Gokel, Hinkel und Gakeleia“ (1838) og i Forening med Achim von Arnim den tyske Folkevisesamling „Des Knaben Wunderhorn“ (1806—8). Hans samlede Verker udkom 1851—55 i 9 Bind.

Brentano, Ludvig Joseph, tysk Statsøkonom, f. 1844, siden 1873 Professor i Statsvidenskab i

Breslau, er Fører for de saakaldte tyske Katheder-socialister (s. d.).

Brentford, By ved Themsen, i Grevskabet Middlesex i England, med 11,000 Indb. og storartede Vandværker, hvorfra den vestlige Del af London forsynes med Vand.

Brenz, Johan, Würtembergs Reformator, f. 1499, d. 1570, sluttede sig 1518 til Luther og blev 1536 af Hertug Ulrik kaldt til Würtemberg for at lede Reformationsverket. Han var tilstede ved Rigsdagen i Augsburg og deltog i Religionsdisputationerne i Worms (1540) og Regensburg (1546). „Confessio Wurtembergica" er forfattet af ham.

Bresche, en ved Sprengning med Miner eller Beskydning med Kanoner frembragt Aabning i en Fæstnings eller Taarns Mure, hvorigjennem Belejrerne kan *storme* ind i Fæstningen.

Brescia (udt. Bresja), 1) Provins i Lombardiet i Italien, med 460,000 Indb. 2) By i Provinsen, ved Alpernes Fod, med flere mærkelige Bygninger, hvoriblandt en Domkirke fra det 7de Aarh., et Herkulestempel fra det 1ste Aarh. og en Kathedralkirke, som opførtes 1604—1825. Byen er Bispesæde og har 40,000 Indb. Brescia, som under Romertiden kaldtes Brixia, kom 1426 under Venedig, 1814 under Østerrige og tilfaldt, efter at have taget en ivrig og hæderlig Del i de italienske Frihedskampe 1848—49, i 1859 Kongeriget Italien.

Breslau, Hovedstad i den preussiske Provins Schlesien, ved Ohlaus Udløb i Oder, med mange gamle og mærkelige Kirker og andre Bygninger, et 1702 anlagt Universitet med et Bibliothek paa 400,000 Bind, flere monumentale Billedhuggerverker, hvoriblandt Fredrik den stores og Blüchers Rytterstatuer, og 239,000 Indb. Byen er Midtpunkt for Schlesiens Industri og Handel (især med Uld) og Sæde for en katholsk Erkebisp. Breslau, som først omtales i det 10de Aarh., var i Slutningen af Middelalderen en Hansestad og fri Rigsstad. 1742 sluttedes her Fred mellem Østerrige og Preussen, 1757 blev Preusserne under Hertugen af Brunsvig-Bevern slagne ved Breslau af Østerrigerne under Karl af Lothringen. 1807 blev Byen erobret af Franskmændene.

Brest, By og første Rangs Fæstning ved Atlanterhavet i det franske Departement Finistère i Bretagne, med en af Richelieu anlagt stærk Orlogshavn, som rummer 500 Krigsskibe, storartede Dokker og Skibsverfter, en Sjømands- og Skibsbygningsskole, Observatorium, botanisk Have og betydelig Industri; 66,000 Indb. 1869 nedlagdes fra Brest en Telegrafkabel til Kap Breton i Nordamerika. Paa Byens Red seirede 1794 en engelsk Flaade under Howe over en fransk under Villaret-Joyeuse.

Brest-Litowski, By og Fæstning paa Grændsen mellem Rusland og Polen, ved Floden Bug, med 22,500 Indb. Den har en jødisk Høiskole og er Sæde for en græsk og en armenisk Bisp.

Bretagne (udt. Bretanj) kaldes den nordvestlige Del af Frankrige, Halvøen mellem den britiske Kanal i Nord og Atlanterhavet i Vest og Syd. Det omfatter Departementerne Loire inférieure, Morbihan, Ille-Villaine, Côtes du Nord og Finistère og er ca. 620 Kv.mil stort med 3 Mill. Indb. Den sydlige til Loires Floddal grændsende Del danner for det meste Sletteland; den nordlige er derimod bjergfuld med en steil og sønderreven Kyst. I Oldtiden kaldtes Landet *Armorica* og beboedes af keltiske Stammer. 56 f. Kr. blev det erobret af Cæsar og gjort til romersk Provins, og i det 5te Aarh. blev den nordlige Del af Landet besat af Kelter eller Briter fra England, som maatte flygte for de af dem indkaldte Angler og Sakser, da disse vendte sine Vaaben mod dem. Navnet Armorica forandredes til *Britannia minor* og senere til det deraf afledede Bretagne. I Begyndelsen af Middelalderen var Bretagne uafhængigt; 1170 kom det under engelsk og 1298 under fransk Overhøihed, indtil det 1532 indlemmedes i Frankrige. — De fra England indtrængte Beboere af Bretagne, *Bretonerne*, hvis Sprog, det *bretoniske*, dannede en Gren af den kymriske Dialekt af den keltiske Sprogstamme, forstod at hævde sin Nationalitet mod Franker og Romere og udviklede en selvstændig *bretonisk Literatur*. Navnlig blomstrede Bardedigtningen i det 5te—12te Aarh., men fortrængtes fra denne Tid lidt efter lidt fra Høvdingernes Borge til Bøndernes Hytter. Denne Folkedigtning viser stort Slægtskab med den kymriske eller vælske. Nu udgjør de Bretonisk talende Indbyggere i Bretagne ca. 1¼ Mill. Mennesker, som fornemmelig bor i Landskabets nordvestlige Del.

Breteuil (udt. Bretøi), Louis Auguste le Tonnelier, Baron de, fransk Statsmand, f. 1733, d. 1807, var 1763—67 fransk Affending i Stockholm, 1783—87 Minister og underhandlede fra 1790 med Schweiz og de nordiske Magter om væbnet Indskriden mod Revolutionen.

Bret Harte (udt. Bret Hart), Francis, amerikansk humoristisk Novelledigter, f. 1839 i Staten Newyork, udvandrede 1854 til Kalifornien, hvor han vexelvis har levet som Postbud, Lærer, Sætter ved et Blad, til hvilket han selv leverede Skisser, derefter som Redaktør og senest som Sekretær ved Finansvæsenet. Hans poetiske Arbeider, Noveller og Skisser m. m., blev efterhaanden offentliggjorte i forskjellige Tidsskrifter og vandt megen Udbredelse og Yndest i hele Nordamerika, ligesom de bedste af dem („The luck of Roaring Camp", „Outcasts of Poker Flat" m. fl.) er oversatte til flere Sprog (til Dansk af Robert Watt).

Bretland, d. e. Briternes Land, i de nordiske Oldskrifter Navn paa Wales i England.

Breton (udt. Bretaang), Jules Adolphe, en af de dygtigste nulevende franske Malere, f. 1827. Hans Arbeider udmærker sig ved en sjelden Naturtroskab.

Breton de los Hereros, Don Manuel, spansk Digter, f. 1800, d. 1873, skrev eller bearbeidede over 150 dramatiske Digtninger og var ogsaa fremragende som lyrisk og satirisk Digter.

Bretoner, se Bretagne.

Bretschneider, Karl Gottlieb, tysk rationalistisk Theolog, f. 1776, d. 1848 som Generalsuperintendent i Gotha, var en af Tyskl.ands mest fremragende Prædikanter.

Bretspil, fælles Navn for flere Slags Spil (Schak, Dam, Triktrak osv.), der foregaar paa et Bret. Bretspillene stammer fra Orienten, og flere af dem var allerede i Brug hos Grækerne og Romerne.

Bretwalda, d. e. Briternes Beherster, en Titel, som i de første Aarh. efter den germaniske Indvandring i England tillagdes Kongerne af Mercia og derefter Kongerne af Wessex.

Breum eller **Bredheim Vand**, en henved 2 Mil lang Indsjø i Gloppens Prestegjeld, Nordre Bergenhus Amt.

Brev (af det latinske Ord brevis, d. e. kort) betyder 1) en skriftlig Meddelelse fra en Person eller offentlig Myndighed til andre Personer eller Myndigheder. 2) i Sammensætninger d. s. s. Dokument, f. Ex. Gjeldsbrev, Kaarbrev, Maalebrev osv. I Oldtiden skrev man Breve paa Træ- eller Barkskiver og senere paa Pergament. Baade Grækerne og Romerne satte saavel Afsenderens som Modtagerens Navn over Brevet. Den nu brugelige Brevform skriver sig fra den byzantinske Keisertid. — Breve, en kort pavelig Skrivelse angaaende mindre betydelige Gjenstande, hvilken ei behøver at underskrives af Paven. — Bankobrev, d. s. s. Pengebrev. — Rekommanderet Brev, Brev (paategnet „rekommanderes"), for hvilket Postvæsenet mod en Forøgelse i Portoen betaler en Erstatning af 20 Kroner, saafremt det kommer bort. — Brevhemmelighed, Ukrænkeligheden af de til Posten indleverede Breve, i alle civiliserede Stater beskyttet derved, at Brevbrud er belagt med Straf. — Brevkort, et i den sidste Tid i Postvæsenet indført Korrespondancemiddel, bestaaende af et Stykke stivt Papir eller med Skrivpapir overtrukket tyndt Pap, paa hvis ene Side Meddelelsen skrives og paa den anden Adressen. Portoen af Brevkort er kun det halve af den for forseglede Breve.

Breviarium, egentl. kort Oversigt, Udtog. — Breviarium Romanum, den til Brug for de romersk-katholske Præster bestemte Bønnebog, indeholdende korte Stykker af den Hellige Skrift samt Salmer, Hymner m. m. Det er affattet paa Latin og fik sin nuværende Form under Pave Urban den ottende 1631.

Brevig, By i Bratsberg Amt, paa den Halvø, som dannes af Eidangerfjorden og Frierfjorden; 2,500 Indb. Den udfører fornemmelig Trælast samt har en ikke ubetydelig Handelsflaade. Brevig sender en Repræsentant til Storthinget.

Brewster (udt. Bruster), Sir David, engelsk Fysiker, f. 1781, d. 1868 som Professor i Fysik i Edinburgh, opfandt 1819 Kaleidoskopet (s. d.), grundlagde samme Aar i Forening med Jameson „Edinburgh philsophical journal" og udgav talrige fysikalske Afhandlinger, af hvilke de, der meddeler Resultaterne af hans dybtgaaende Undersøgelser om Lysets Polarisation og Brydning, er af størst Betydning.

Briançon (udt. Briangsaang), en stærkt befæstet By i det sydøstlige Frankrige, nær den italienske Grændse; 5,000 Indb. Under Ludvig Filips Regjering var Byen en af Frankriges betydeligste Vaabenpladse.

Bridgeport (udt. Bridsjport), By i Staten Connecticut i Nordamerika, ved Long-Island-Sund, med 8,000 Indb.

Bridgetown (udt. Bridsjtoun), Hovedstad paa den England tilhørende Ø Barbados i Vestindien, med en prægtig Havn og 25,000 Indb. Byen er Sæde for en Biskop og for Øens Guvernør.

Bridgewater (udt. Bridsjuaater), By i det vestlige England, ved Floden Parret, straxt ovenfor dens Udløb i Bristolkanalen; 12,000 Indb. Livlig Handel, især Udførsel af Mursten.

Bridgewater (udt. Bridsjuaater), Francis Henry Egerton, Greve af, engelsk Lærd og Samler, f. 1756, d. 1829, foranstaltede udgiven en Samling naturvidenskabelige Afhandlinger, hvilke udkom under den fælles Titel Bridgewaterbøgerne. Bridgewater gav 145,000 Kroner til dette Formaal.

Bridgewaterkanalen (udt. Bridsjuaater—), en 6½ Mil lang Kanal, den ældste i England, i Grevskabet Lancaster, mellem Liverpool og Manchester, bygget 1758—71 paa Hertug Francis Bridgewaters Bekostning.

Bridport (udt. Breidpaart), By i England ved Kanalen, med 8,000 Indb.

Brieg, By i Preussen ved Floden Oder, 6 Mil sydost for Breslau, med 15,000 Indb. og Klædefabriker samt Sukkerraffinaderier.

Brielle, befæstet By i det sydlige Holland, ved Maasflodens Udløb, med 6,000 Indb. Admiral Tromps Fødeby.

Brienne (udt. Brienn), en liden By i det nordøstlige Frankrige, i Departementet Aube, 9 Mil syd for Châlons. Forhen Sædet for en Militærskole. Den 29de Januar 1814 stod her et blodigt Slag mellem Napoleon den første og de Allierede under Blücher.

Brienne le Châtelet (udt. Briænn lø Sjatele), berømt fransk Greveslægt i Middelalderen. — Jean de Brienne, d. 1237, blev 1205 Konge i Jerusalem og valgtes 1229 til østromersk Keiser. — Hans Broderson Gaulthier (Walter) den fjerde, kaldt den store, blev 1229 Statholder i Jerusalem, toges 1244 til Fange af Saracenerne og henrettedes af dem 1251 i Ægypten. — Gaulthier den sjette opkastede sig 1342 til Enevoldsherre i Florens, fordreves for sit Tyranni kort efter og faldt som fransk Konnetable i Slaget ved Poitiers 1356.

Brieux (udt. Briø), Saint, By i Vestfrankrige, ved Kanalen, med 15,000 Indb. Den er Sæde for en Biskop og har flere videnskabelige Anstalter samt betydelig Fabrikdrift.

Brig, et tomastet Skib, hvis Master begge er fuldriggede, d. v. s. har Mers og Raaseil. — Skonnertbrig har Mers og Raaseil paa Formasten og Skonnertrig (uden Mers og Ræer) paa Agtermasten. — Brigantine, den franske Benævnelse paa en Brig.

Brigade, en større Hærafdeling, bestaaende af 4—6 Bataljoner Infanteri eller af 6—12 Eskadroner Kavaleri. Hver af den norske Armés 5 Infanteri-Brigader tæller: 1 Depotafdeling paa 2 Kompagnier, hvert paa 87 Underbefals-Elever samt Spil, og 4 Bataljoner, hver paa 752 Menige samt Spil, fordelte paa fire Linie-Kompagnier. Hver Bataljon har desuden 2 Landeværns-Kompagnier.

Brigands (udt. Brigang) eller **Briganter**, Røver, Fribytter, i Middelalderen Betegnelse for Leietropper, som i Regelen bestod af vilde og lovløse Folk, der ligesaa gjerne plyndrede Ven som Fiende.

Briggs (eller Briggins), Henry, engelsk Mathematiker, f. 1556, d. som Professor i Oxford 1631, udregnede den første fuldstændige Logarithmetabel i det nu meget brugelige efter ham opkaldte System, med Grundtallet 10, hvilken findes i hans „Arithmetica logarithmica", med Logarithmer til

alle Tal fra 1—20,000 og fra 90—100,000, udregnede med 14 Decimaler.

Brigham Young (udt. Bræjam Jung), f. 1801, d. 1877, blev 1833 Mormon og var fra 1844 til sin Død Sektens Ypperstepræst. 1846 grundlagde han Mormonkolonien ved Saltsjøen i Utah og udnævntes 1850 af Regjeringen i Washington til Guvernør sammesteds. Young styrede til sin Død Mormonsamfundet med Kraft og Kløgt og tog sig alvorlig af Landets materielle Opkomst. Han bekæmpede Flerkoneriet og kom derved i Strid med de Forenede Staters Regjering, som 1862 havde udfærdiget en Lov derimod. Kort før sin Død blev han indviklet i en Proces, der reistes mod flere af Mormonernes mest anséte Mænd for Mord paa Reisende, som havde draget gjennem deres Land; ligesaa blev han tiltalt for Flerkoneri, i hvilken Sag Dommen gik ham imod.

Brigth (udt. Brejt), Charles Tilston, engelsk Ingeniør, f. 1832, nedlagde 1858 den første Telegrafkabel mellem England og Amerika og 1864 en Kabel over den Persiske Bugt til Indien.

Brigth (udt. Brejt), John, bekjendt engelsk Fabrikant og Politiker, f. 1811, sluttede sig 1838 til Richard Cobdens Agitation mod Kornlovene og blev næst Cobden det indflydelsesrigeste Medlem af Anti-cornlaw-league (s. d.), og valgtes 1843 til Medlem af Underhuset, hvor han optraadte som en varm Forkjæmper for kommerciel og politisk Frihed og altid forsvarede en fredelig Udenrigspolitik. Siden 1858 har han særlig arbeidet for de politisk retløse, og da Ministeriet Gladstone-Russels Valgreformbill 1866 var forkastet, oparbeidede Brigth en saa stærk Folkemening for en Udvidelse af Stemmeretten, at det konservative Ministerium Disraeli blev nødt til at foreslaa en Bill i Overensstemmelse med hans vidtgaaende Synsmaader. 1868 blev han Handelsminister i Gladstones Ministerium, men fratraadte allerede 1870 paa Grund af Sygelighed. 1873—74 var han igjen Medlem af Kabinettet som Kansler for Lancaster. Brigth staar som politisk Taler i første Række blandt nulevende engelske Statsmænd. Af hans Taler er flere Samlinger udkomne (1867 og 69).

Brigthon (udt. Breitn), By i England, ved Kanalen, 9 Mil øst for Portsmouth, med 90,000 Indb. Den er en af Englands prægtigste Byer og paa Grund af sin Beliggenhed et meget besøgt Badested og har siden Aarhundredets Begyndelse voxet i en Grad som faa andre af Europas Stæder, idet Folkemængden i 1871 var omtrent 13 Gange saa stor som i 1801.

Brigths Sygdom (morbus Brigthii), saa kaldt efter den engelske Læge Richard Brigth (f. 1788, d. 1858), som først beskrev den, kaldes en akut eller kronisk Betændelse i Nyrerne, som undertiden fremkalder Vandsot og næsten altid er ledsaget af Udsondring af Æggehvide i Urinen (albuminuri). Urinafsondringen forøges eller formindskes og kan endog helt standse, i hvilket Tilfælde Døden hurtig paafølger. I sin kroniske Form er denne Sygdom meget vanskelig at helbrede. — I den senere Tid er Brigths Sygdom bleven sondret i flere rent forskjellige Sygdomme.

Bril, Paul, nederlandsk Landskabsmaler, f. 1556, d. 1626 i Rom, havde stor Indflydelse paa Udviklingen af det italienske Landskabsmaleri. Blandt hans Elever var Caracci og Claude Lorain.

Brillant (udt. Briljant), en Ædelsten (især Diamant), som er sleben i Form af to afkortede Pyramider, der vender Grundfladerne mod hinanden.

Briller er Benævnelsen paa forskjellige Apparater til at afhjelpe Mangler ved Synet eller til Beskyttelse for Øinene. De mest brugte er de af Glas, der sædvanlig indsættes i en Ramme af Metal, Horn eller Skildpadde. Disse Slags Briller kaldes *sfæriske*, naar de er slebne paa Overfladen af en Kugle (*konkave* eller hulslebne Briller); saadanne bruges til at rette paa Mangler ved Øiets Bygning eller ved de Dele, hvorigjennem Lysstraalerne ledes til Nethinden. Forat et klart Billede skal kunne opfattes, maa nemlig Billedet af Gjenstanden falde paa den yderste (bageste) Del af denne Hinde. Er nu Øiet for langt i Retning forfra bagtil, eller de Dele, hvorigjennem Lyset brydes — de brydende Medier af Øiet — samler Lysstraalerne for stærkt (Nærsynthed), falder Billedet foran Nethinden, og et sfærisk Glas bliver da nødvendigt for at sprede Lysstraalerne. Er Øiet for fladt bygget, altsaa for kort i Retningen forfra bagtil, saa at altsaa Billedet falder bag Nethinden (Langsynthed), maa ophøiet slebne (*konvexe*) Glas anvendes. Ved Stæroperation fjernes den forduklede Krystal, hvilken i frisk Tilstand bidrager meget til at samle Straalerne; den maa derfor erstattes ved stærkt konvexe Glas, de saakaldte *Stærbriller*. Er Øiet uregelmæssig bygget, saaledes at Overfladen af de brydende Medier er stærkere krummede i én Retning end i en anden (Astigmatisme), rettes dette ved Anvendelse af Glas, som er slebne i eller paa en Cylinder, *cylindriske* Briller. Da Langsynthed eller Nærsynthed tillige kan være forhaanden, maa de cylindriske Glas ofte paa den anden Side slibes konvexe eller konkave. Dersom Øinene ikke følges ad i sine Bevægelser, saa at Dobbeltsyn opstaar, anvendes *prismatiske* Briller. Ved disse bliver Gjenstandene tilsyneladende forskudte til den Side, hvorhen den tyndeste Del af Glasset — Kanten af Prismet — vender hen. *Periskopiske* kaldes de Briller, som er slebne konkave paa Bagsiden og konvexe paa Forsiden. De kan derved komme til at virke baade som konvexe og som konkave. Gjennem slige Briller bliver Gjenstandene séte i sin rette Form, selv om man vender Blikket langt ud til Siden. *Pantoskopiske* kaldes de Briller, der er saaledes indrettede, at man kan se over dem, medens man ved at se gjennem dem, ser Gjenstandene paa nært Hold. — Brillernes Styrke benævntes før efter Tommer, saaledes at de høieste Numre svarede til de svageste Briller; nu betegnes Styrken almindelig efter Metermaal eller efter Dioptrier. Prismer benævnes i Rækken efter den Vinkel, hvorunder begge Flader støder sammen ved Kanten, altsaa i Grader. Prismet virker desto stærkere, jo større Vinkelen bliver. *Beskyttelsesbriller* benævnes de Briller, der er bestemte til at hindre den skadelige Indvirkning paa Øiet som for stærkt Lys eller Støv kan hidføre. De er i Almindelighed af Glas, og om stærkt Lys ikke taales, da af mer eller mindre mørkt farvet blaat eller røggraat Glas. Af Form er de enten flade, med eller uden Metalnet paa Siderne, eller skaalformige. Om de er bestemte til at beskytte Øiet mod fremmede Legemers voldsomme Indtrængen deri, gjøres de af tykt Glas eller af Glimmer

(for Stenhuggere, Smede osv.). Stenopæiske kaldes de Briller, som er af ugjennemsigtigt Materiale og gjennemborede med et lidet Hul eller en smal Spalte. Skjélebriller, der har et Hul paa Siden eller i Midten, brugtes før i den feilagtige Forudsætning, at man derved kunde faa Øinene stillede lige. — Briller kjendtes allerede i Oldtiden. Som Opfinder af de sfæriske Briller nævnes ellers Roger Bacon og Alexander Spina, en Munk fra Pisa. Keppler begrundede først videnskabelig deres Anvendelse.

Brilleslange, en af de farligste Giftslanger, er graagul og har paa Nakken en sort Tegning, der har Lighed med et Par Briller. Den er især udbredt i Østindien, hvor den lever af Rotter, Mus og Krybdyr. Den kan blive indtil 3 Alen lang.

Brindisi, Oldtidens Brundusium, en ældgammel By i det sydlige Italien ved Kysten af Adriaterhavet, med 13,000 Indb. Den omtales flere Gange i den ældre Historie, saaledes i Beretningen om Kampene mellem Cæsar og Pompeius. Ogsaa i Middelalderen var den af ikke liden Betydning; paa Korstogenes Tid havde den saaledes 60,000 Indb. Den forfaldt, efterat dens Havn i det 15de Aarh. blev ødelagt af Venetianerne.

Brinkman, Karl Gustav von, svensk Forfatter og Diplomat, f. 1764, d. 1847, beklædte mellem 1792—1810 forskjellige diplomatiske Stillinger i Berlin, Paris og London, blev 1828 Medlem af det svenske Akademi og 1835 Friherre, udgav forskjellige poetiske og filosofiske Arbeider og samlede et værdifuldt Bibliothek paa 20,000 Bind, som han testamenterede til Upsala Universitet.

Brinvilliers (udt. Brængvilje), Marie Madelaine, Marquise de, berygtet fransk Giftblanderske, henrettedes 1676 efter af Havesyge at have forgivet flere Mennesker, blandt andre sin Fader og sine 4 Søskende.

Brisbane (udt. Brisbæn), 1) Flod paa Østkysten af Nyholland. 2) By ved Floden af samme Navn, med 19,000 Indb.

Bris, se Vind.

Brisinga, mærkelig Slægt af Sjøstjernernes (Korstroldenes) Klasse, først opstillet af Forstmester Asbjørnsen, som i Aaret 1853 opdagede en herhen hørende Art, B. endecacnemos, paa de store Dyb i Hardangerfjorden. En anden Art, B. coronata, er senere opdaget ved Lofoten af Professor G. O. Sars i Kristiania. Begge Arter, de eneste man hidtil kjender, udmærker sig ved en meget liden kredsrund Kropskive, hvorfra talrige (hos B. endecacnemos 11, hos B. coronata 9—13) piggede Arme af over 1 Fods Længde udstraaler. Farven er oventil pragtfuld koralrød, nedentil hvid. Slægten er af stor Interesse, derved at den viser adskillig Overensstemmelse med visse forverdenske Sjøstjerner, og Opdagelsen af dette mærkelige Sjødyr har i Forbindelse med andre ved Norges Kyster gjorte Dybvandsfund for en væsentlig Del givet Stødet til de i den nyere Tid af den engelske Regjering udrustede storartede videnskabelige Expeditioner til Undersøgelse af Havets Dybder. Navnet Brisinga er taget efter Gudinden Freya's Brystsmykke (Brising).

Brisling, en 4—5 Tommer lang Fisk af Sildefamilien, skiller sig fra den egentlige Sild ved sin kjølformede og sagtakkede Bug. Se forøvrigt Anchovis.

Brissón (udt. Brisaang), Mathurin Jacques, fransk Naturforsker, f. 1723, d. 1806, udgav et klassisk Verk om Legemernes Egenvegt samt Beskrivelser og Afbildninger af 320 nye Fugle.

Brissot (udt. Brisaa), Jean Pierre, fransk Advokat og Revolutionsmand, f. 1754, udgav 1780—86 vigtige strafferetlige Skrifter, stiftede 1789 Bladet „Den franske Fædrelandsven", som snart fik stor Indflydelse, blev som Medlem af Nationalforsamlingen en af Lederne for dennes Reformparti, sluttede sig i Konventet til Girondisterne, modsatte sig Septembermyrderierne og stemte mod Kongens Død, hvorefter han med flere Partifæller henrettedes 1793.

Bristol, en af Englands betydeligste Byer, ligger i Gloucestershire paa begge Sider af Floden Avon, omtrent en Mil fra dens Udløb i Bristolkanalen og har 180,000 Indb. Den er Sæde for en Biskop, har over 100 Kirker, desuden talrige Pragtbygninger, en videnskabelig Høiskole samt mange andre Undervisningsanstalter. En storartet Kjedebro fører over Avon. Byens fornemste Næringsveie er Skibsfart og Fabrikdrift; blandt dens vigtigste Frembringelser kan nævnes Glas- og Jernvarer, Stivelse, Tobak, Sukker og Bomuldstøier. I Omegnen findes rige Stenkulsleier. — Bristolkanalen, en Havbugt i det sydvestlige England mellem Devon og Wales.

Britanniabroen, et af Nutidens mest storartede Bygverker, er Navnet paa en Bro, som 1846—49 byggedes af Robert Stephenson over Menaistrædet mellem Øen Anglesea i det Irske Hav og Wales. Den er bygget rørformig, er omtrent 900 Alen lang og ligger i en Høide af 50 Alen over Havet. En Jernbane gaar gjennem den.

Britannien, Ny-, en Øgruppe i Stillehavet øst for Nyguinea. De største af Øerne er Birara og Tombara eller Ny-Irland. De er bjergfulde og meget frugtbare. Opdagedes 1606 af Le Maire.

Britisk Museum (udt. Britisj Mjusium), en stor Nationalinstitution i London, grundlagt 1753 af Sir Hans Sloanes rige Bibliothek og naturhistoriske Samlinger og senere udvidet dels ved Statsindkjøb og dels ved private Gaver. Det omfatter 12 Hovedafdelinger, af hvilke Afdelingen for trykte Bøger tæller over en Mill. Bind og Haandskriftafdelingen over 40,000 Haandskrifter. I Afdelingen for ægyptiske, assyriske, græske og romerske Antikviteter findes sjeldne Kunstskatte fra Oldtiden. Museets Læsesal rummer 300 Personer og et Haandbibliothek paa 20,000 Bind. Antallet af Besøgende udgjør omtrent ½ Mill. Mennesker aarlig. Museets Statsbidrag udgjør over 2 Mill. Kroner om Aaret.

Britisk Honduras, engelsk Koloni i Mellemamerika, paa Guatemalas Østkyst, 630 Kv.mil stor, med ca. 25,000 Indb.; udfører Mahognitræ.

Britisk Nordamerika, det fælles Navn for Englands Besiddelser i Nordamerika, begrændses af de Forenede Stater, Stillehavet, Territoriet Alaska, Nordishavet og Atlanterhavet og deles i Hudsonsbay-Kompagniets Lande og „Dominion of Canada", hvilket sidste indbefatter Kanada, Ny Brunsvig, Ny Skotland, Prins Edwards Ø, Newfoundland, Manitoba og britisk Kolumbia. Den samlede Udstrækning er 167,140 Kv.mil og Folkemængden 3,870,000 Mennesker.

Brives (udt. Briv), By i Sydfrankrige ved Floden Brives, en Biflod til Garonne, med 11,000 Indb.

Brizeux (udt. Brisø), Auguste, fransk Digter, f. 1806, d. 1858, skildrede Bretagnes Natur og Folkeliv.

Brjansk, By i det russiske Guvernement Orel, med 14,000 Indb.

Bro, et Bygværk, hvis Diemed er at forbinde begge Bredder af en Flod, Kanal eller et Vand, eller at lede en Vei (Viadukt) eller Vand (Akvædukt) over en større eller mindre Dal og lign. Efter det forskjellige Materiale, som anvendes til Bygningen, inddeles Broerne i Træ-, Sten- og Jernbroer. Med Hensyn til Bygningsmaade (Konstruktion) inddeles Broerne i: 1) Sprengverksbro, 2) Hængverksbro, 3) Bjelkebro, 4) Hængebro, som hviler i svære Jernkjettinger eller Jerntouge, der over høie Piller er forankrede i Jorden, 5) Hvelvbro. En Bro bestaar i Regelen af 3 Dele: 1) Fundamentet, 2) Landfæsterne, 3) Overbygningen, som indbefatter den egentlige Brokonstruktion. Hvis Brostedet er for langt for 1 Spand understøttes Overbygningen med passende Mellemrum af Pillarer eller Pæleaag. Piller eller Aag bygges gjerne som Isbrydere, der forresten ikke er nødvendige Dele af en Bro. Bevægelige Broer er enten Vindebroer, som i den ene Ende kan heises lodret op, Løftebroer, som helt kan hæves op, Svingbroer, der kan bevæge sig om en lodret Tap, Rullebroer og Pontonbroer, som bygges over Skibe, Pramme eller i Diemedet byggede Brobaade (Pontoner). Træbroer var de første Broer, Menneskene lærte at bygge; Inder og Perser opførte saadanne af Bambusrør. De egentlige Stenhvelv blev opfundne af Etruskerne og videre udviklede af Romerne. Medens Schweiz kan opvise de fortrinligste Træbroer, har Stenbroerne naaet størst Udvikling i Frankrige. 1773 byggedes den første Jernbro (i England). Man anvendte først Støbejern, senere ogsaa Smedejern, og i den allersidste Tid bygges undertiden Broer udelukkende af Staal.

Sprengverksbro.

Hængverksbro.

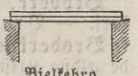
Bjelkebro.

Hængebro.

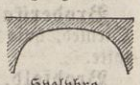
Hvelvbro.

Broadway (udt. Braadoæ), den fornemste Gade i Newyork, ca. ½ Mil lang.

Broca, Paul, fremragende fransk Læge og Kirurg, Professor ved Universitetet i Paris, f. 1824.

Broch, Ole Jakob, norsk Videnskabsmand og Politiker, Søn af efterfølgende Johan Jørgen Broch, er født den 14de Januar 1818 i Fredriksstad. Hans Fader, Johan Jørgen Broch (s. d.), vakte tidlig hans Interesse for Mathematik. Denne Videnskab fristede den Gang et kummerligt Liv i vore Skoler, idet de klassiske Studier drog alle Kræfter til sig. Den unge Brochs mathematiske Begavelse var imidlertid saa udpræget og hans Interesse for det nævnte Fag saa stor, at han allerede som Skolegut studerede høiere Mathematik. Da han 1835 var bleven Student, kastede han sig med sin usædvanlige Energi og Arbeidskraft over Studiet af Mathematik, Mekanik og Fysik, men fik dog Tid til at tage en virksom Del i den Tids gjærende og bevægede Studenterliv, idet han sluttede sig til det frisindede Wergelandske Parti. 1840—42 reiste Broch med offentligt Stipendium udenlands, og efter sin Hjemkomst oprettede han i Forening med O. H. Nissen en Latin- og Realskole, den senere „Nissens Skole", som snart vandt megen Anseelse. I 1848 blev der, særskilt for Broch, oprettet en Lektorpost i den rene Mathematik ved Kristiania Universitet, og 1858 blev han Professor, efterat han i 1847 havde faaet den filosofiske Doktorgrad for en Afhandling om Lysets Forplantelse i enaxige Krystaller. Fra 1843 til 1858 var han desuden Lærer i Mathematik ved den norske Krigsskole og fra 1858 til 1862 ved den militære Høiskole. Brochs greie og vækkende Foredrag samlede altid en talrig og opmærksom Tilhørerkreds omkring hans Katheder, og det er en bekjendt Sag, hvilket Opsving det mathematiske Studium fik ved vore lærde Skoler, efterat Broch var bleven Lærer ved Universitetet og Examinator ved Examen artium. Ved Siden af sin praktiske Lærervirksomhed har han som fagvidenskabelig Forfatter udfoldet en omfattende og rig Produktivitet. Foruden flere videnskabelige Afhandlinger i Tidsskrifter har han saaledes udgivet: Lærebøger i den elementære Mathematik og Geometri samt den deskriptive Geometri, Forelæsninger over Funktionslæren, Differential- og Integralregning, den analytiske Plangeometri og Stereometri, den rationale Mekaniks Elementer og „Lehrbuch der Mekanik" (Berlin og Kristiania 1854) samt „Traité élémentaire des fonctions elliptiques". Ogsaa paa det statistiske og statsøkonomiske Felt har Broch leveret fortjenstfulde videnskabelige Arbeider. Siden 1867 har han udgivet en meget righoldig „Statistisk Aarbog for Kongeriget Norge", og til den internationale Kommission for Sundheds- og Redningsvæsen i Brysel 1876 samt til Verdensudstillingen i Paris 1878 har han under Titelen „Le Royaume de Norvège et le peuple norvégien" (Kongeriget Norge og det norske Folk) leveret Fremstillinger af vort Lands forskjellige Forhold og Udvikling, som har vakt almindelig og fortjent Opsigt ved den Klarhed og Grundighed, hvormed de belyser sit Emne. Ligesaa har han, allerede flere Aar forend Guldmyntfoden indførtes hos os, gjennem Avisartikler og Forslag til Storthing og Regjering virksomt og udholdende arbeidet for denne Omdannelse af vort Pengevæsen, inden Sølvets synkende Værdi bragte os et stort Nationaltab og gjorde Foranstaltningen til en tvingende Nødvendighed. Desuden har Broch i en Mængde praktiske og almennyttige Anliggender udfoldet en Virksomhed, som i vort Land er enestaaende. Han har havt Tid saa at sige til alt og Arbeidskraft til alt. Han har af Regjering eller Storthing været anvendt næsten i enhver Kommission eller ethvert administrativt Verk, hvortil der har udkrævedes tekniske Kundskaber. Ordningen og Bestyrelsen af Enkekassen, Deltagelse i Direktionerne for Hypothekbanken, Jernbanerne og Kristiania Kreditbank og i Kommissionerne for Oprettelse af Telegraflinier og Sænkning af Indsjøer er det vigtigste af denne Side af hans offentlige Virksomhed. Ved flere internationale Kongresser i Udlandet har han repræsenteret vort Fædreland. Som valgt fra Kristiania mødte han paa Storthingene 1862—69 og var en af Thingets mest fremragende Medlemmer. I 1869 udnævntes han til Statsraad, men gik

ud af Regjeringen 1872 paa Grund af Uenighed med sine Kolleger i Spørgsmaalet om Statsraadernes Adgang til Storthingets Forhandlinger, og overtog igjen sin Professorpost ved Universitetet. Dr. Professor Broch er en af vort Lands dygtigste og mest fortjente Borgere og har ogsaa vundet Anseelse udenfor Norges Grændser. Han er saaledes Medlem af flere udenlandske videnskabelige Selskaber, og for nærværende (Aug. 1879) har han det ærefulde Hverv at være Direktør for det internationale Bureau for Maal og Vegt i Paris, hvilken Stilling han gjentagne Gange indtrængende har været tilbudt at overtage som fast eller for et Tidsrum af tre Aar. Paa Anmodning indtraadte han i den i Paris 1879 afholdte Kommission angaaende Anlæg af en Kanal gjennem Panamaeidet.

Broch, Johan Jørgen, norsk Officer, f. 1791, d. 1860 som Krigskommissær, siden 1839 Oberstløitnant og Chef for Balderske Korps, var i mange Aar Bestyrer af det militære Distrikt-Reguleringskontor i Kristiania og deltog som Medlem af flere kongelige Kommissioner i Behandlingen af forskjellige vigtige Lovarbeider. I Bladpressen leverede han hyppig Artikler, væsentlig angaaende politiske, Administrations- og Lovgivningsspørgsmaal.

Broch, Theodor Kristian Anton, Foregaaendes Broder, norsk Militær og Forfatter, f. 1796, d. 1863, blev Løitnant ved Akershusske Skarpskytterregiment 1811, deltog i Felttoget 1814 og saaredes haardt ved Matrand, var i flere Aar ansat ved den topografiske Opmaaling og som Lærer ved den militære Højskole og udnævntes 1853 til Oberst og 1ste Officer i Generalstaben og 1861 til Generalmajor i Ingeniørbrigaden. Han udgav „Lærebog i Bygningskunsten" (1848) samt forskjellige militære og naturvidenskabelige Afhandlinger og redigerede 1821—27 Ugebladet „Hermoder", hvori han bl. a. ogsaa leverede en Del poetiske Bidrag.

Broche (udt. Braasj), en kunstig forarbeidet Brystnaal.

Brochering, Indvævning i Tøi af Mønstre i Silke- eller Guldtraad; ogsaa Indhæftning af Bøger.

Brochmand, Jesper Rasmussen, dansk Geistlig og Lærd, f. 1585, d. 1652, blev 1613 Professor ved Kjøbenhavns Universitet og 1638 Biisp i Sjællands Stift, i hvilken Stilling han ved sin Dygtighed og Iver øvede stor Indflydelse i den danske Kirke. Han udgav en meget yndet Huspostil (Sabbathens Helliggjørelse) og desuden dogmatiske og polemiske Skrifter.

Brock, Andreas Lind, Adjunkt ved Kristiania lærde Skole, f. 1802, spillede en mere fremtrædende Rolle ved de folkelige Bevægelser omkring 1830 og leverede flere Bidrag til den Tids Oppositionsblade, især „Statsborgeren".

Brock, Ludvig Frederik, dansk Militær og Politiker, f. 1774 i Birid i Gudbrandsdalen, d. 1853, fulgte Prins Kristian Fredrik som Stabschef til Norge 1813 og havde stor Indflydelse paa Prinsen, hvem han raadede til at samtykke i en frisindet Forfatning for Norge, afsluttede 14de Aug. 1814 Konventionen til Moss med den svenske Kronprins og virkede efter sin Tilbagevenden til Danmark som Medlem af den nordjydske Stænderforsamling for almindelig Værnepligt og andre Reformer.

Brocken (Bloksbjerg), Fjeldtop i det nordlige Tyskland, Harzbjergenes højeste Punkt, 3,500 Fod over Havet.

Brockenhuus, dansk Adelsslægt, af hvilken de mest bekjendte Medlemmer er Admiral Jakob Brockenhuus (d. 1577), som 1563 blev slagen og tagen til Fange ved Bornholm, og hans Broder Rigsmarsk Frans Brockenhuus, der 1565 udmærkede sig i Slaget ved Svarteraa og 1569 dødelig saaredes under Beleiringen af Varberg.

Brockhaus, F. A., tysk Boghandlerfirma i Leipzig, den mest omfattende Forlagsanstalt i Tyskland, grundlagt 1814 af Friedrich Arnold Brockhaus, f. 1772, d. 1823. — Hans Søn Hermann Brockhaus, f. 1806, d. 1877 som Professor i oldindiske Sprog i Leipzig, udgav flere af den gamle indiske Literaturs Verker.

Brod, Fæstning i Østerrige nær den bosniske Grændse ved Floden Save.

Broder Jonathan, et Øgenavn paa det nordamerikanske Folk.

Brodere, udsmykke Tøi ved at sy Figurer deri. — Broderi, udsyet eller stukket Arbeide.

Broderkysset, en Hilsen, som vexledes mellem de ældste Kristne under Gudstjenesten.

Broderlod kaldtes tidligere i Norge de mandlige Frænders Arvelod i et Bo, hvilken var dobbelt saa stor som lige nære kvindelige Arvingers Lod (Søsterlod). Denne Forskjel mellem Mands og Kvindes Arveret ophævedes ved den nye Arvelov af 31te Juli 1854.

Broderskab, religiøst, Forening i velgjørende Øiemed, hvis Medlemmer ei er bundne af Klosterløfte.

Brodfeld, Slette i Siebenbürgen, ved Floden Maros, berømt ved den afgjørende Seier, som Voivoden af Transsylvanien Stephan Bathori her vandt over Tyrkerne 1479.

Brody, By i Galicien, nær den russiske Grændse, med 19,000 Indb. Livlig Handel.

Brodzinski, Kazimierz, polsk Digter, f. 1791, d. 1835, deltog i Napoleons Felttog 1812—13, udnævntes senere til Professor i Æsthetik i Warschau, bidrog baade som Kritiker og som Digter til Romantikens Seier i den polske Literatur.

Brofferio, Angelo, italiensk Politiker og Digter, f. 1802, d. 1866, virkede som Journalist, Digter og indflydelsesrig Parlamentstaler for Italiens Uafhængighed. Fra 1848 var han det folkelige Partis Fører. Han udgav en Piemonts Historie, lyriske Digte paa piemontesisk Folkemaal og talrige Dramaer. Mod Cavour skrev han den politiske Satire: „Il tartufo politico".

Brog, paa Orlogsskibe et svært Toug, som er fæstet til Skibssiden og tjener til at surre Kanonerne med for at forhindre dem fra at reculere (springe tilbage) under Affyringen; ogsaa den Surring, som slaaes om Hæks- og Laaringsbaadene, efterat de er opheisede i Daviderne, forat de ikke skal beskadige Skibssiden under Skibets Slingring i Sjøgangen.

Broglie (udt. Braalji), gammel piemontesisk Adelsslægt, som i Midten af det 17de Aarh. nedsatte sig i Frankrige. — François Marie, Hertug af Broglie, fransk Marskal, f. 1671, d. 1745, deltog med Hæder i Ludvig den fjortendes og Ludvig den femtendes Krige. — Hans Søn Victor François, Hertug af Broglie, fransk Marskal, f. 1718, d. 1804, blev Krigsminister ved Revolutionens Ud-

brud 1789, men udvandrede, da Tropperne i Paris gjorde Frafald, stillede sig derefter 1792 i Spidsen for et Korps Emigranter og gik senere i russisk Tjeneste. — Sidstnævntes Søn Claude Victor, Hertug af Broglie, f. 1757, sluttede sig først til Revolutionen og blev General, men henrettedes 1794, da han ei vilde anerkjende Dekretet om Kongens Affættelse. — Foregaaendes Søn Achille Charles Léonce Victor, Hertug af Broglie, Pair af Frankrige f. 1785, d. 1870, beklædte forskjellige diplomatiske Stillinger under Napoleon den første, viste sig efter Restaurationen afgjort liberal og blev efter Julirevolutionen 1830 gjentagne Gange Minister. I Nationalforsamlingen 1849 var han en af Høires Ledere. Efter Statskupet 1851 trak han sig tilbage til Privatlivet og beskjæftigede sig siden væsentlig med literære Sysler. — Hans Søn Jacques Victor Albert, Hertug af Broglie, fransk Statsmand, f. 1821, optraadte i en ung Alder som politisk Forfatter uden faste Grundsætninger og blev 1871 Medlem af Nationalforsamlingen, hvor han, som udpræget Høiremand og Orleanist, fik megen Indflydelse og 23de Mai 1873 drev igjennem et Mistillidsvotum mod Regjeringen, hvorefter Thiers den følgende Dag opløste sit Kabinet og nedlagde sin Præsidentværdighed. Mac Mahon valgtes til Præsident, og Broglie dannede et nyt Kabinet, i hvilket han selv overtog først Udenrigs- og senere Indenrigsministeriet. Han søgte at forene alle konservative Partier mod Republikanerne og styrede i afgjort klerikal Aand. Fratraadt 1874 blev han igjen Førsteminister efter den 16de Mai 1877, da Ministeriet Jules Simon afgik, men fratraadte allerede i November s. A., da de nye Valg ikke havde forandret Partiernes Stilling i Deputeretkammeret, som han med Senatets Samtykke havde opløst. Han har udgivet forskjellige historiske, filosofiske og literære Verker.

Brohoved, et Batteri eller en Skanse, anlagt ved den ene Ende af en Bro for at hindre Fienden i at passere denne.

Brok, Udkrængning af indre Organer (eller Dele af saadanne) gjennem abnorme eller abnormt udvidede Aabninger i de omgivende Bedækninger. Hyppigst forekommer Tarmbrok, hvorved en Tarmslynge glider ud gjennem en Aabning i den nedre Del af Bugvæggen (Brokporten). — Brokbind tjener til at forhindre Tarmstykket fra at glide ud igjen, efterat det er bragt tilbage paa sin naturlige Plads.

Brokade, tykt Silketøi med indvævede Guld- eller Sølvmønstre.

Brokfugle, Slægt af Badefuglenes Orden, udmærker sig ved sit lige Næb, sin korte Hals samt ved at Bagtaaen mangler. De opholder sig ved Flodbredder, og Insekter og Orme er deres fornemste Næring. Hertil hører Heiloen, Pomeransfuglen, Kjelden, Viben m. fl.

Brokmanner, frisisk Stamme i Amtet Aurich i Hannover. Deres 1840 af Richthoven udgivne Love er en af de vigtigste Kilder til Kundskaben om frisisk Ret og Sprog.

Brok og **Sindre**, se Gudelære, den nordiske.

Brolægning anvendes paa Gader, Veie osv. for at give Overfladen den nødvendige Fasthed; det benyttede Materiale bestaar i Regelen af runde eller tilhugne Kampesten, undertiden ogsaa af brændt Sten, Asfalt, sjeldnere af nedrammede Træstykker. Dette sidste Materiale anvendes især paa Broer, samt hvor man vil undgaa den Støi, som foraarsages ved Kjørsel paa Stenbrolægning.

Brom, Metaloid af Halogenernes Gruppe, forekommer ikke frit i Naturen, men i Forbindelse med Natrium og Magnesium i Havvand, i enkelte Mineralkilder samt i Sjøplanter og Sjødyr. Man vinder det ved Behandling af den Moderlud, som erholdes efter Kogsalts Udskilning af Sjøvand, med Brunsten og Svovlsyre. Brom er ved almindelig Temperatur en brunrød Vædske af en ubehagelig stikkende Lugt. Kogepunktet er ca. 58°. Ved −17° stivner det til en blygraa krystallinsk Masse. Brom er en stærk Gift, der som Desinfektionsmiddel i fortrinlig Grad er skikket til at ødelægge Smittestoffer og Lugtestoffer i Luften. Dets Forbindelser anvendes i Medicinen og Fotografien.

Bromberg, By i den preussiske Provins Posen, ved Brombergerkanalens Udmunding i Brahefloden; 31,000 Indb. Vigtig Fabrikdrift.

Bromme, Karl Rudolf, f. 1804, d. 1860, tjente som Sjømand, deltog derpaa i den græske Frihedskrig, traadte senere i tyrk Tjeneste og grundlagde den tyske Flaade.

Bromwich, se West-Bromwich.

Bronce (udt. Braangse), en Metallegering (Metalblanding), bestaaende af Kobber og Tin, undertiden med en Tilsætning af lidt Zink og Bly. Den lader sig let file og dreie, er ikke meget sprød og anvendes til Støbning af Statuer og Byster samt til Mynter og Luxusgjenstande. Ved Luftens Paavirkning antager Broncen efterhaanden en grønsort Farve. — Broncering, at give Billedstøtter, Byster og andre Gjenstande et broncelignende Overtræk ved Hjelp af et finrevet Pulver, som kan bestaa af forskjellige Metalblandinger.

Broncealderen betegner det Tidsrum i Kulturhistorien, som følger umiddelbart paa Stenalderen og afsluttes, idet Jernalderen begynder. I denne Tid forfærdigede Menneskene sine Vaaben og Redskaber og tildels sine Smykker af Bronce, ligesom ogsaa Kobber, Tin og Guld anvendtes, fornemmelig til Smykker og lettere Redskaber. Antagelig er Asien det oprindelige Hjem for Broncealderens Kultur, som Indogermanerne derpaa har ført med sig under sin Indvandring til Europa. Tidsgrændserne for denne Kulturperiode lader sig ikke bestemme; den har af enkelte Forskere været henlagt: i Asien til det 3die, i det sydlige Europa til det 2det og i det skandinaviske Norden til det 1ste Aartusen f. Kr. Ogsaa i Mellem- og Sydamerika vil man have fundet Spor af en Broncealder, og nogle har søgt at paavise en mærkelig Overensstemmelse i Udsmykningen paa Bronceredskaberne fra Amerikas Vestkyst og Afrikas Østkyst samt mellem Oldsager af Bronce fra Peru og fra Ægypten. I Norden er de fleste Oldsager fra Broncealderen fundne i Danmark og det sydlige Sverige. Saavel de forskjellige Slags Vaaben som Redskaber og Smykker er forarbeidede med megen Kunstfærdighed og indlagte med smukke spiralformede Forsiringer. I Gravene fra denne Tid har man fundet Tøier af Uld, og de saakaldte Helleristninger viser, at Agerbrug var kjendt, at Heste benyttedes baade til Ridning og Kjørsel, ligesom Baade uden Seil var i Brug. Ligene blev brændte og Asken lagt i en Krukke, som sattes ind i Graven.

Brongniart (udt. Brongnjiar), Alexandre, fransk Mineralog og Geognost, f. 1770, d. 1847 som Professor i Paris, udgav flere værdifulde Afhandlinger og har især Fortjeneste af at have benyttet Forsteningerne som Middel til at bestemme Jordlagenes Aldersfølge og at have paavist en Række hidtil ukjendte tertiære Lag. — Adolphe Brongniart, Foregaaendes Søn, f. 1801, Professor i Botanik i Paris, berømt ved sine Arbeider over Plantefysiologi og over Forverdenens Planter, har opstillet et selvstændigt naturligt Plantesystem.

Bronker kaldes Luftrørets Forgreninger i Lungerne. De bestaar af elastiske Bæv og Bindevæv, de grovere tillige af Bruskringe, og er paa Indsiden beklædte med en Slimhinde med Slimkjertler.

Bronkhorst, Navn paa flere hollandske Malere. Pieter van Bronkhorst, f. 1588, d. 1661, var Arkitekturmaler; Jan Georg, f. 1603, d. 1680, oprindelig Glasmaler, senere Elev af Poelenburg, var ogsaa betydelig som Kobberstikker; Jan, f. 1648, d. 1726, fremragende Aquarelmaler, var især heldig i Fremstillingen af Fugle.

Bronkit, se Lungekatarrh.

Bronn, Heinrich Georg, tysk Geolog og Zoolog, f. 1800, d. 1862 som Professor i Heidelberg, har især indlagt sig Fortjeneste ved sine Undersøgelser af fossile Dyr.

Brontë, Charlotte, f. 1816, d. 1855, engelsk Forfatterinde, skrev under Navnet „Currer Bell" flere Romaner, af hvilke især „Jane Eyre" og „Shirley" vakte megen Opsigt.

Bronte, By paa Sicilien ved Ætnas vestlige Skraaning, med 12,000 Indb.

Bronzino, Angelo, italiensk Maler, f. 1502, d. 1572, en af Michelangelos heldigste Efterlignere. Hans Portrætmalerier er især udmærkede.

Brooke (udt. Bruhk), James, f. 1803, d. 1868, deltog som engelsk Officer i Krigen mod Birma 1826; foretog 1839 paa egen Haand et Togt til Borneo og satte sig fast som „Rajah" paa Saravak, hvor han ivrig arbeidede paa at fremme Civilisationen blandt de Indfødte. 1846—56 var han engelsk Statholder paa Øen Labuan og blev senere af England anerkjendt som uafhængig Fyrste paa Saravak, hvor en Slægtning ved hans Død arvede Herredømmet.

Brooklyn (udt. Bruklin), By i Staten Newyork i Nordamerika, paa Øen Long Island, med ca. 400,000 Indb. Den er forbundet med Newyork ved en prægtig, ca. 5,350 Fod lang og ca. 120 Fod over Vandspeilet liggende Bro over East-River mellem Øen og Fastlandet. Brooklyn er en af Nordamerikas vakreste bebyggede Byer, er stærkt befæstet og har en blomstrende Handel og Skibsfart. Her er et af de Forenede Staters Orlogsværfter samt et stort Arsenal. Brooklyn er oprindelig anlagt af Hollænderne og hed først Breukelen, senere Brookland.

Brorson, Hans Adolf, dansk Salmedigter. f. i Randrup 1694, d. 1764 som Biskop i Ribe, til hvilket Embede han udnævntes af Kristian den sjette, da han paa Kongens Spørgsmaal erklærede, at han var Forfatter til Salmen: „Op, al den Ting, som Gud har gjort". Hans Salmer, som dels er originale, dels oversatte og bearbeidede fra Tysk, udmærker sig ved dyb og inderlig Tro, et stærkt pietistisk Anstrøg og en vis Naivitet i Udtrykket. Flere af dem er optagne i vore senere Salmebøger, og samlede er de udgivne senest 1867 af Arlaud i Kjøbenhavn. Hans mest bekjendte Salmesamling er „Troens rare Klenodie".

Brosbøll, Joh. Karl Kristian, dansk Forfatter, f. 1820, var først bestemt til Handelsmand, men begyndte 1838 at skrive Noveller under Navnet Carit Etlar, hvilket han senere har beholdt som Forfatternavn. De vigtigste af hans talrige Fortællinger er: „Gjøngehøvdingen", „Dronningens Vagtmester", „Herremænd", „Broget Selskab", m. fl. De fleste af dem støtter sig til Sagn eller Historie; de røber en livlig og rig Fantasi og er let og smagfuldt fortalte. Hans Skuespil, „Tordenskjold", „Naar Solen gaar ned", m. fl. er mindre betydelige. Han har ogsaa skrevet Skildringer fra et Par af sine Reiser.

Brosme, Art af Torskefamilien, med sammenhængende Ryg- og Gatborfinner, er meget almindelig ved den norske Kyst, hvor den kan blive indtil 3 Fod lang. Den tilberedes dels som Klipfisk, dels tørres den som Rødskjær.

Brougham (udt. Brughæm), Henry, Baron af Brougham and Vaux, engelsk Statsmand, f. 1778, d. 1868, optraadte 1802 som talentfuld og usædvanlig frugtbar Forfatter i det nylig oprettede Tidsskrift „Edinburg Review", flyttede 1808 til London, hvor han snart vandt stort Ry for juridisk Veltalenhed, og blev 1810 Medlem af Underhuset, hvor han ved sine omfattende Kundskaber, høisindede Anskuelser og sjeldne Veltalenhed snart indtog en ledende Stilling. Han drev igjennem et Forslag om, at Delagtighed i Slavehandel skulde straffes med Forvisning til Forbryderkoloni, modsatte sig Englands Indtræden i den hellige Alliance og virkede saavel for den høiere som den lavere Undervisning. 1820 forsvarede han Dronning Karoline, som af sin raa Mand (Georg den fjerde) var anklaget for Ægteskabsbrud. Som Lordkansler 1830—34 udfoldede han en usædvanlig rig Virksomhed ved at forbedre Lovgivningen og Forvaltningens forskjellige Grene. Ved Dannelsen af et nyt Whigministerium 1835 blev han skudt for Glug og traadte fra nu af i Opposition til Whigpartiet. Han opnaaede en ledende Indflydelse i Overhuset; men hans Anseelse sank lidt efter lidt, væsentlig paa Grund af den Vaklen og Ustadighed i sine Meninger, han efter den Tid lagde for Dagen. Han, Slaveriets ildfulde Modstander, tog saaledes Sydstaternes Parti under den amerikanske Borgerkrig, ligesom han misbilligede Kornlovenes Ophævelse, uagtet han tidligere havde udtalt sig herfor. Han var for løs til at kunne kaldes en stor Statsmand; men som Taler hører han til Nutidens største. Han var ogsaa en frugtbar Forfatter; dog er han som saadan af mindre Betydning, idet han manglede egentlig literær Begavelse. Blandt hans udgivne Skrifter er: „Speeches at the bar and in parliament" (Taler for Skranken og i Parlamentet) af størst Interesse.

Broussais (udt. Brussæ), François Joseph Victor, fransk Mediciner, f. 1772, d. som Professor i Paris 1838, opstillede et nyt medicinsk System, som gik ud paa, at alle Sygdomme skriver sig fra lokale, især betændelsesagtige Lidelser.

Brouwer, Adrian, hollandsk Maler, f. 1605 eller 1606, d. 1638. Hans Malerier, der mest forestiller Scener af Krolio, udmærker sig ved

Farvernes Harmoni og ved jovialt Lune. Der findes ogsaa nogle Raderinger fra hans Haand.

Brovallius, Johan, f. 1707, var Professor i Åbo, først i Naturhistorie, senere i Theologi og døde som Biskop sammesteds 1755. Han var Videnskabsmand af ikke ringe Fortjeneste, populær Forfatter og ivrig Politiker. Som Tilhænger af „Hattepartiet" deltog han i Frihedstidens Stridigheder.

Brown (udt. Braun), John, engelsk Læge, f. 1735, d. 1788, opstillede et nyt medicinsk System, som dog nu igjen er forladt (Læren om de saakaldte stheniske og asthenisk Sygdomme).

Brown, John, amerikansk Agitator og Leder for det Parti, som virkede for Negerslaveriets Ophævelse, f. 1800, blev under Forsøget paa at reise en Negeropstand i Sydstaterne fangen og hængt 1859.

Brown, Robert, engelsk Botaniker, f. 1773, d. 1858, foretog videnskabelige Reiser i Australien, hvis Planter han beskrev; udmærkede sig ogsaa som Plantefysiolog. Hans Skrifter hører blandt de værdifuldeste inden den botaniske Literatur.

Brown, Robert, Stifter af et religiøst Parti i England „Brownisterne", f. 1550, d. 1630. Hans Tilhængere dannede enkelte og indbyrdes løst forbundne Menigheder uden nogen særskilt Præstestand og er senere blevne kaldt Independenter.

Browne, Maximilian Ulysses, østerrigsk Feltmarskal, f. 1705, d. 1756, udmærkede sig i den østerrigske Arvefølgekrig. Fredrik den anden af Preussen kaldte ham sin Lærer i Krigskunsten.

Browning, Robert, engelsk Digter, f. 1812, skrev flere Tragedier, lyriske Dramaer og filosofiske Digte. — Hans Hustru, Elisabeth Browning, f. 1809, d. 1861, har ogsaa skrevet Dramaer og Digte.

Bruce (udt. Bruhs), en gammel skotsk Slægt af normannisk Herkomst, var en Tid i det 14de Aarh. i Besiddelse af den skotske Trone. — Robert Bruce, f. 1274, d. 1328, valgtes 1306 enstemmig til Konge af Rigets Store, blev slagen ved Methven og flygtede til Hebriderne. 1314 besejrede han den engelske Hær ved Bannockburn og fik 1320 Skotlands Frihed anerkjendt.

Bruce, James, berømt skotsk Reisende, f. 1730, d. 1794, var en Tid Konsul i Algier, bereiste Nordafrika, især Abessinien, hvor han opdagede Kilderne til den blaa Nil.

Bruchsal, By i Baden, 3 Mil nord for Karlsruhe, med 9,000 Indb. Her oprettedes for en Del Aar siden et Mønsterbodsfængsel for Mænd med 414 Celler og senere ogsaa et Bodsfængsel for Kvinder med 130 Celler.

Bruck, Karl Ludvig, Friherre af, østerrisk Statsmand, f. 1798, var et Par Gange Minister og arbeidede meget for Landets Opkomst i finansiel Henseende; afskediget 1860 og mistænkt for Underslæb tog han kort efter Livet af sig.

Brud, Betegnelse for et Sted, hvor Stenarter udvindes, saasom Kalkbrud, Granitbrud, Skiferbrud osv.

Brudekjøb, se Ægteskab.

Brudekrans, Brudekrone, et Hovedsmykke, som Brude pleier at bære paa sin Bryllupsdag. I Grækenland bestaar Brudekransen af Vinranker, i Frankrige af Orangeblomster, i Spanien af røde Roser og Nelliker, i Schweiz af hvide Roser, i enkelte Dele af Tyskland og Norge af Myrtekviste. Blandt Almuen paa enkelte Steder i Norge og Sverige bæres en Krone, sædvanlig af Sølv, med paahængte Smykker af Filigransarbeide. Skikken at bære Brudekrans eller Brudekrone skriver sig fra Middelalderen. Paa enkelte Steder maa alene den ubesmittede Brud bære dette Smykke.

Brudelys, Slægt af Vandaxfamilien. Skjærmblomstret Brudelys er en smuk, 4 Fod høi Vandplante med lange Blade og røde, udvendig hvide Blomster. Den voxer i Sumpe og ved Flodbredder, men findes ikke i Norge.

Brudvik, se Bruvik.

Brugeligt Pant, se Pant.

Brugsch, Heinrich Karl, berømt tysk Ægyptolog, f. 1827, studerede Filologi og Arkæologi i Berlin og besøgte Museerne i Paris, London, Turin og Leyden, reiste 1853 første Gang til Ægypten, hvor han studerede de Indskrifter, som var komne for Dagen ved Mariettes Udgravninger ved Memfis, foretog endnu en Reise til Ægypten i 1857, blev 1864 ansat som preussisk Konsul i Kairo, senere som Professor i Ægyptologi ved Universitetet i Göttingen og kaldtes 1869 af Khediven til Kairo for at grundlægge og bestyre et ægyptologisk Institut for unge Arabere. Han har udgivet flere betydelige Verker over Ægyptologi, blandt hvilke Hieroglyfisk Grammatik, en Hieroglyfisk demotisk Ordbog samt en gammelægyptisk Geografi og Historie.

Brumaire (udt. Brymær), egl. Taagemaaned, i den franske republikanske Kalender den anden Høstmaaned (22de Okt.—20de Nov.). — Den 18de Brumaire Aar VIII (9de Nov. 1799) er bekjendt som den Dag, da Napoleon Bonaparte omstyrtede Forfatningen fra Aar IV (1795), opløste Direktoriatet og Raadene og indførte Konsularregjeringen.

Brumundelv falder i Mjøsen 1½ Mil nord for Hamar; ca. 5 Mil lang.

Brun, Johannes Finne, norsk Skuespiller, f. 1832 i Værdalen, kom 7 Aar gammel til Bergen, hvor han først blev sat i Lære i Kaptein Prahls lithografiske Officin, derefter hos en Uhrmager og endelig hos Lithograf Bucher, hos hvem han forblev i flere Aar. Hans Talent som Skuespiller, specielt som Komiker, ytrede sig allerede i hans første Barneaar paa en umiskjendelig Maade, og Bucher, som tilfulde anerkjendte hans Begavelse for Scenen, gav ham rig Anledning til at udvikle sig. Da Ole Bull 1849 samlede Kræfter til en norsk Scene i Bergen, var Brun den første, som meldte sig, tiltrods for Familiens Modstand, og 1850 debuterede han som Henrik i „Den Vægelsindede" og gjorde strax usædvanlig Lykke. Paa den bergenske Scene optraadte han i det hele i 186 Roller, hvoriblandt enkelte af hans allerbedste (Henrik i Holbergs Stykker, Jeppe, Michel Perrin, Tanne, Per Degn m. fl.). 1857 gik han over til Kristiania Theater, hvor han siden stadig har været ansat og ialt har optraadt i over 300 Roller. Brun er ubestridt Kristiania Scenes første Kunstner. En klar og skarp Opfatning af Rollens Væsen, en sjelden Evne til at træffe og gjengive Karakterens mest skjulte komiske Sider, en dyb, hjertevarm Humor, hvormed han altid forstaar at dæmpe det mest grelle komiske Lys, i Forening med sjeldne ydre Virkemidler og en betydelig og udviklet Intelligens gjør ham til en Kunstner af første Rang. — Brun, Louise, født Guldbrandsen, Foregaaendes

Hustru, f. 1831 i Bergen, d. 1866, ægtede 1851 Johannes Brun og blev samtidig med denne engageret ved Bergens og Kristiania Theatre. Louise Brun besad et omfattende og betydeligt Talent og eiede navnlig i tragiske Roller en Kraft, som i Forening med hendes dybe og sande Opfatning gjorde hende til en mere fremtrædende Skuespillerinde.

Brun, Friederike Sophie Christiane, tysk Forfatterinde, f. 1765, d. 1835, levede i Kjøbenhavn, men foretog flere Reiser. Hun har især skrevet Reiseskildringer og en Del Digte.

Brun, Johan Nordahl, norsk Digter, f. 21de Marts 1745, d. som Biskop i Bergen 1816. Oprindelig bestemt til Militær sattes han senere til Bogen, gik paa Trondhjems Skole og tog 1763 de to første Examina ved Kjøbenhavns Universitet. Efter et Ophold i Trondhjem reiste han atter til Danmark og tog 1767 theologisk Embedsexamen. Ved et Prædigt til Biskop Gunnerus kom han i Gunst hos denne og fulgte ham 1771 som Sekretær paa en Reise til Kjøbenhavn. Her skrev han Tragedien „Zarine", for hvilken han vandt en udsat Prisbelønning. Stykket blev opført i Begyndelsen af 1772 og gjorde megen Lykke. Samme Aar skrev han en ny Tragedie, „Einer Tambeskjælver", som imidlertid ikke blev opført, da Danskerne fandt, at den var for „norsk". Begge Stykker er skrevne paa Alexandriner og i den franske Stil efter Corneilles og Racines Mønster. Nu har de forlængst ophørt at læses, og man erindrer dem næsten kun som en af de nærmeste Foranledninger til Wessels berømte Parodi „Kjærlighed uden Strømper". Senere forfatte Brun sin Virksomhed som Digter og skrev bl. a. det bibelske Digt „Jonathan og David" (1788) og en Samling „Mindre Digte" (første Oplag 1791), som indeholder hans bekjendte Sange: „Bor jeg paa det høie Fjeld" og „For Norge, Kjæmpers Fødeland", der er blevne overordentlig yndede blandt hans Landsmænd. Hans „Hellige Taler" har ogsaa fundet en betydelig Læsekreds, ligesom flere af hans Salmer endnu synges med Opbyggelse. Brun var en kraftig, ildfuld og energisk Personlighed og i Besiddelse af en sjelden Veltalenhed; han var en af Nettroenhedens ivrigste Fortjæmpere under den rationalistiske Periode i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarh.

Brune (udt. Bryn), Guillaume Marie Anne, fransk Marskal under Napoleon den første, f. 1763, udmærkede sig i flere Felttog samt ved sin Mildhed mod Overvundne og sin strenge Disciplin. Efter først at være faldt i Unaade hos Keiseren sluttede han sig atter til ham efter hans Tilbagekomst fra Elba og blev efter de 100 Dage myrdet af Pøbelen i Avignon (1815).

Brunel (udt. Brynell), Marc Isambard, Ingeniør, f. 1769, d. 1849, byggede 1825—42 den første Tunnel under Themsen. — Hans Søn Isambard Kingdom Brunel, Ingeniør, en af det 19de Aarh.s mest talentfulde Teknikere, f. 1806, d. 1859, var den første, som anbefalede Skruens Indførelse i den engelske Flaade og byggede bl. a. det bekjendte Kjæmpedampskib „Great Eastern".

Brunelleschi (udt. Brunelleski), Filippo di Ser, berømt italiensk Bygmester, f. 1377, d. 1444, er Grundlæggeren af Renaissancestilen i Bygningskunsten (s. d.). Blandt de af ham anlagte og opførte Bygninger mærkes Kirkerne San Spirito og San Lorenzo samt det store Palazzo Pitti i Florens og fremfor alt Kuppelen over Florens Domkirke.

Brunering kaldes det at overdrage Gjenstande af Jern, saasom Geværpiber, med en brun Farve, der bevarer Jernet fra at ruste og desuden giver det et smukkere Udseende, idet den kolde Metalglans dæmpes.

Brunette (udt. Brynett), Kvinde, som er mørk af Hud, Øine og Haar.

Brunhilde, Datter af den vestgothiske Konge Athenagild, f. 534, ægtede den frankiske Konge Sigebert i Austrasien (s. d.), hvem hun ophidsede mod hans Broder Chilperik i Neustrien. Sigebert seirede, men blev myrdet. Efter senere at have styret Riget med Vold og Grusomhed blev Brunhilde 614 overvunden af Clothar den anden og dræbt under mange Pinsler.

Bruni, Leonardo, italiensk Lærd, f. 1369, d. 1444, fremmede Studiet af græsk Sprog og Literatur, oversatte flere græske Forfattere paa Latin og skrev desuden historiske Verker.

Brunius, Karl Georg, Professor i Græsk ved Universitetet i Lund, f. 1792, d. 1869, skrev latinske Digte, studerede nordiske Oldsager og lagde sig senere efter Kunsthistorie, særlig Bygningskunstens; ledede Restaurationen af Lunds Domkirke.

Brunjernsten, brunt Mineral, en egen Sort Jernmalm, bestaaende af Jernoxyd i Forbindelse med Vand, forekommer især udbredt i Tyskland.

Brunkeberg, forhen en Sandaas paa det Sted, hvor det nuværende Norrmalm i Stockholm ligger. Stedet har sit Navn efter Johan Brunkow, som 1319 henrettedes her. Det er mest bekjendt ved den Seier, som Sten Sture den ældre 10de Oktober 1471 vandt over Kristian den første af Danmark og Norge.

Brunkul, et Slags Kul, dannede paa samme Maade som Stenkul, men af en yngre Alder, hvorfor deres Egenskaber mere nærmer sig de Plantestoffer, hvoraf de er fremkomne. De anvendes ved Gastilvirkningen og til Fremstilling af Belysningsvædsker. Kulstofmængden er 60—75 %. Brunkul, der forbrænder med temmelig lysende Flamme, skattes som Brændeemne mindre end Stenkul. De findes især i Tyskland, Frankrige og England.

Brunlanæs, Prestegjeld i Jarlsberg og Laurvigs Amt, bestaar af Sognene Tanum, Berg og Kjose.

Brunn, Heinrich, bekjendt tysk Arkæolog, f. 1822, gjorde flere Reiser i Italien og blev 1865 Professor i München. Blandt hans lærde Verker kan nævnes „De græske Kunstneres Historie" (1853).

Brunnen, Landsby i Schweiz, historisk bekjendt ved, at Kantonerne Schwyz, Uri og Unterwalden tre Dage efter Slaget ved Morgarten her fornyede det Forbund, som er Grundlaget for det schweiziske Edsforbund.

Bruno, Giordano, italiensk Filosof, Digter og Humanist, f. 1550, gik først ind i et Dominikanerkloster, hvor han imidlertid snart fandt Opholdet saa utaaleligt, at han flygtede, hvorefter han udelukkende helligede sin Tid til Studiet af Filosofien og den klassiske Literatur. Han opholdt sig til forskjellige Tider i Paris og London samt paa mange Steder i Tyskland, hvor han lærte Reformationen at kjende, og samlede overalt talrige

Tilhængere ved den Varme og glødende Veltalenhed, hvormed han foredrog sin Lære. 1592 drog han til Padua, men blev her 1598 greben af Inkvisitionen og derefter ført til Rom, hvor han efter at have afvist mange fristende Tilbud om Udmærkelse, dersom han vilde underkaste sig Kirkens Lære, 1600 blev levende brændt som Kjætter. Giordano Bruno er Forløberen for den nyere Filosofi. Han opstillede Kjærligheden som Livets Princip og Menneskets Maal og var den første, som gav det kopernikanske Verdenssystem en filosofisk Begrundelse. Hans Angreb paa den middelalderske Skolastik fik varige Følger.

Bruno, kaldet den store, Søn af Keiser Henrik den første, Erkebisp i Köln, f. 925, d. 965, arbeidede meget for at fremme Lærdom og Sædelighed inden Præstestanden.

Bruno, Preussernes Apostel, Domherre i Magdeburg, f. ca. 970, levede som Hofmand hos Keiser Otto den tredie, drog som Missionær til Preusserne, blandt hvilke han led Martyrdøden 1009.

Bruno den hellige, f. i Köln 1040, d. 1101, stiftede Kartheusermunkeordenen.

Brunrødt (Caput mortuum), bestaar af rødt Jernoxyd og benyttes som Malerfarve og til Polering.

Brunsmand, Johan, f. 1637 i Trondhjem, d. som Præst i Kjøbenhavn 1707, en for sin Tid lærd Mand baade som Theolog og Filolog, udgav 1654 under Navn af „Kjøge Huskors" en Beretning om en Djævlebesættelse, som skulde have tildraget sig i Kjøge, og som hos Samtiden vakte stor Opmærksomhed.

Brunst, en eiendommelig Tilstand, hvori Forplantningsdriften til visse Tider sætter Dyrene, især Pattedyrene og Fuglene; de er da vildere og modigere end ellers, og Hannerne kjæmper ofte indbyrdes paa Liv og Død.

Brunsten eller **Pyrolusit**, en Forbindelse af Mangan og Surstof, forekommer i Naturen (især ved Ilmenau og Giesen, hvor den vindes bergmæssig) i Form af sorte, metalglinsende Prismer; har størst Betydning paa Grund af sin Anvendelse til Fremstilling af Chlor.

Brunsvig (Braunschweig), Hertugdømme i det nordlige Tyskland, omgivet af Hannover, preussisk Sachsen og Westfalen, 66½ Kv.mil stort, med 328,000 Indb., for det meste Lutheranere. I Syd hæver Hartzbjergene sig til henved 3,000 Fod; i Nord gaar Landet over i den nordtyske Slette. Agerbrug, Fædrift (fornemmelig Faareavl), Bergverksdrift, især af Brunkul og Jern, samt Handel er de vigtigste Næringsveie. Oplysningen staar paa et høit Trin og fremmes ved talrige lavere og høiere Skoler. I Wolfenbüttel findes et berømt Bibliothek med 300,000 Bind Bøger og 10,000 Haandskrifter. Forfatningen er indskrænket monarkisk; Landdagen, som sammentræder hvert 3die Aar, tæller 46 Medlemmer. I det tyske Riges Forbundsraad har Brunsvig 2 Stemmer og sender til Rigsdagen 3 Udkaarne. — De brunsvigske Lande dannede en Del af de welfiske Arvelande, som Henrik Løve 1194 fik tilbage, efterat han havde mistet Hertugdømmet Sachsen, med hvilket de var forenede. Henriks Sønnesøn, Otto Barn (1213—52), ophøiedes af Keiser Fredrik den anden til Hertug af Brunsvig og Lüneburg. 1267 deltes Landene mellem to Linier og senere mellem flere. 1569 grundedes den nyere brunsvigske og den nyere lüneburgske Linie, hvilken første erholdt Kurværdigheden og 1815—66 regjerede i Kongeriget Hannover. 1735 tilfaldt Hertugdømmet Linien Brunsvig-Bevern og indlemmedes 1807 i det ny oprettede Kongerige Westfalen. 1813 fik Fredrik Vilhelm sin Fædrearv tilbage, men faldt allerede 1815 i Slaget ved Quatrebras. For hans umyndige Søn Karl styrede Prinsregenten af England (den senere Georg den fjerde) Landet til 1823, hvorefter Karl regjerede som tyst Smaatyran, indtil en Revolution 1830 jog ham væk. Hans Broder Vilhelm overtog Regjeringen og enedes med Folket om en konstitutionel Forfatning. Siden er Landet blevet styret i moderat frisindet Aand og har gjort gode Fremskridt paa alle Omraader. Brunsvig indtraadte 1844 i den tyske Toldforening, 1866 i det nordtyske Forbund og 1870 i det Tyske Rige. Mellem Fyrste og Folk har der herskt langvarig Tvist angaaende Tronfølgen efter den barnløse Hertugs Død. Hertugen vil, at Landet skal tilfalde det af Preussen 1866 forjagede welfiske Hus i Hannover, medens Folket vil forenes med Preussen.

Brunsvig, Hovedstad i Hertugdømmet af samme Navn, med 50,000 Indb. Byen har flere prægtige Bygninger fra den ældre Tid, hvoriblandt kan nævnes Slottet, Raadhuset, Domkirken (opført 1173) og Andreaskirken. Livlig Handel og Fabrikdrift.

Brunsvig, Ny, en England tilhørende Koloni i Nordamerika paa Sydsiden af Lorensfloden Munding. Størrelsen er 1275 Kv.mil, og Indbyggerantallet 275,000, hvoraf 1600 Negre og 1200 Indianere. Landet er temmelig bjergfuldt, da Alleghanybjergenes Forgreninger gjennemstryger det i forskjellige Retninger. De vigtigste Floder er St. John og Miramichi. Hovednæringsveie er Skovdrift, Fiskeri, Kvægavl og Jagt. — Ny-Brunsvig kom 1743 i Englands Besiddelse og har siden 1867 tilhørt det kanadiske Forbund. Hovedstaden er Fredriktown.

Brurskanken, et over 4,000 Fod høit Fjeld i Vessens Prestegjeld, Nordlands Amt.

Brushons, Badefugle af Sneppernes Familie, med langt, lige og blødt Neb, høie og tynde Ben samt spidse Vinger. Om Foraaret faar Hannerne en stor Fjerkrave om Halsen samt Smaaorter i Ansigtet. I Parringstiden leverer de hinanden Kampe i Hunnernes Paasyn.

Brusk, en fast, hvid eller blaahvid og elastisk Masse, der enten tjener som Bindemiddel mellem enkelte af de ubevægelige Knokler (Ribbenene og Brystbenet) eller som Mellemlag mellem de forskjellige Knoklers Ender, forat disse ikke skal tage Skade ved Gnidningen.

Bruskfiske, Fiske, hvis Skelet har en brusket Sammensætning. For Tiden findes kun faa Arter af Bruskfiske; men i de fleste Jordlag har man truffet forstenede Levninger af denne Afdeling, og man slutter heraf, at de i tidligere Jordperioder har spillet en langt større Rolle end nu. Herhen regnes Störene, Haierne, Rokkerne, Sagfiskene, Lampretterne og fl.

Bruskigle, se Igle.

Bruspulver, surt Natriumkarbonat og Vinsyre, benyttes ved Tilberedning af en musserende

Læskedrik paa den Maade, at Vinsyren opløses i Vand og Natriumkarbonatet tilsættes, hvorved der paa Grund af den frigjorte Kulsyre sker en Opbrusning. Under Navn af Magnesiacitrat forekommer i Handelen et Bruspulver, der i Regelen bestaar af de to ovennævnte Stoffer, blandede i tør Tilstand.

Brussa, ogsaa kaldet **Bursa** eller **Prussa**, By i Lilleasien paa den sydlige Side af Marmorahavet, 3 Mil fra Kysten; 70,000 Indb. Brussa var i Oldtiden de bithyniske Kongers Residens og fra 1326 til Adrianopels Erobring (1361) det tyrkiske Riges Hovedstad. 1855 blev saagodtsom hele Byen ødelagt ved Jordskjelv.

Brutal, raa, grov, dyrisk, i Modsætning til human, menneskelig, hensynsfuld. — Brutalitet, Grovhed, Raahed.

Bruttium, i Oldtiden et Landskab i Syd-Italien, svarende til den sydligste Del af det nuværende Kalabrien. Det beboedes af Bruttierne, og ved Kysten havde Grækerne anlagt mange Kolonier. 272 f. Kr. kom Bruttium under Rom.

Brutto (egentlig „uren"), hel, uden Afdrag. — Bruttovegt, en Vares Vegt med Indpakning, i Modsætning til Nettovegt, Varens Vegt uden Indpakningen. — Bruttofortjeneste, Fortjeneste, hvori Udgifterne ikke er fradragne; naar dette er skeet, faaes Nettofortjenesten.

Brutus, Navn paa flere bekjendte Mænd i Roms Historie. — Lucius Junius Brutus var en Slægtning af Roms sidste Konge, Tarquinius Superbus, hvem han hjalp til at fordrive (510 f. Kr.), blev derpaa valgt til Roms første Konsul og lod som saadan sine to Sønner henrette, da de havde deltaget i en Sammensværgelse mod Republiken. — Marcus Junius Brutus, f. 82 f. Kr., kjæmpede først mod Cæsar, men blev fangen og benaadet af denne, der gjorde ham til Prætor; blev siden af Cassius bevæget til at deltage i Sammensværgelsen mod Cæsar, efter hvis Død han forlod Rom; overvunden af Antonius ved Filippi (Aar 42) dræbte han sig selv. — Decimus Junius Brutus var en fortrolig Ven af Cæsar, men ogsaa en af de virksomste Deltagere i hans Mord. Senere kjæmpede han mod Antonius, men blev forladt af sin Hær og dræbt paa Antonius's Befaling (Aar 43).

Bruun, Kristian Walther, f. 1831, Bibliothekar ved det kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn, har forfattet en Oversigt over den ældste danske Literatur (til 1550) og desuden en Del biografiske Verker samt udgivet Holbergs Epistler og andre ældre danske Skrifter.

Bruun, Malte Konrad, dansk Forfatter, f. 1775, d. i Paris 1826, omfattede med Begeistring den franske Revolutions Grundsætninger baade i politisk og religiøs Henseende og blev, da han i flere Skrifter aabent lagde dette for Dagen, indviklet i endel Processer og tilsidst landsforvist (1800). Han bosatte sig under Navnet Malte-Brun i Paris, hvor han kastede sig over Studiet af Geografien og derved vandt et berømt Navn. Kort før hans Død var hans Forvisning bleven hævet. — Hans Søn Victor Adolphe Malte-Brun, f. 1816, har ogsaa gjort sig bekjendt ved Udgivelsen af geografiske Skrifter.

Bruvik, Præstegjeld i Søndre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Bruvik og Stamnæs.

Bruyn (udt. Brøjn), Navn paa flere hollandske og tyske Malere. — Bartholomæus de Bruyn, f. 1524, d. 1560, var en af Kölnerskolens største Mestre baade som Portrætmaler og religiøs Fremstiller. — Abraham de Bruyn fra Antwerpen, f. 1538, udmærkede sig baade som Maler og Kobberstikker, men blev i begge Retninger overtruffen af sin Søn, Nikolas de Bruyn, f. 1570, d. omtr. 1652. — Cornelis de Bruyn, f. 1652, d. 1719, er bekjendt ved sine vidtløftige Reiser, over hvilke han udgav illustrerede Beskrivelser.

Brücke, Ernst Wilhelm, tysk Fysiolog, f. 1819, Professor i Wien, er bekjendt ved sine Undersøgelser, bl. a. af Blodets, Fordøielsens, Synssansens og Sprogets Fysiologi.

Brügge, By i Vestflandern i Belgien, 2 Mil fra Havet; 48,000 Indb. Byen er Sæde for en Biskop, har et Kunstakademi og flere mærkelige Bygninger fra Middelalderen. Livlig Industri, især Væverier, Knipplingsfabriker og Sukkerraffinaderier. I det 15de Aarh. var Brügge de burgundiske Fyrsters Residensstad.

Brüggemann, Hans, udmærket dansk Billedskjærer i det 16de Aarh., berømt ved sin Altertavle i Slesvigs Domkirke.

Brühl, Heinrich, sachsisk Statsmand, f. 1700, d. 1763, indehavde under August den anden høie Statsembeder og herskede under August den tredie som enevældig Minister. Han gjorde sig forhadt af Folket ved sin slette Politik og de uhyre Udsugelser af Landet, ved hvilke han sattes istand til at føre et glimrende og ødselt Liv og anskaffe storartede Samlinger af Bøger og Kunstsager. Hans Palads i Dresden er en af Byens Prydelser.

Brünings, Kristian, hollandsk Ingeniør, f. 1736, d. 1805, ledede Udtapningen af Haarlemer-Sjøen.

Brünn, Hovedstad i Markgrevskabet Mähren, ved Floden Schwarzawa, med 74,000 Indb. Byen er Sæde for en Biskop, har talrige Pragtbygninger samt en polyteknisk og en theologisk Læreanstalt. I Nærheden ligger den gamle Bjergfæstning Spiegelberg, der 1809 sløifedes af Franskmændene og nu benyttes til Statsfængsel. Betydelig Fabrikvirksomhed (især Klæde og Læder).

Brünnich, Morten Thrane, dansk Naturforsker, f. 1737, d. 1827, fra 1791—1814 Direktør ved Kongsberg Sølvverk, udgav forskjellige zoologiske Skrifter samt „Kongsberg Sølvbergverk" (1826) og „Historiske Efterretninger om de norske Bergverker fra Aaret 1516 til Udgangen af Aaret 1623".

Bryant (udt. Breient), William Cullen, en af de mest fremragende amerikanske Digtere, f. 1794. Hans Værker udmærker sig ved fuldendt Form, skjønne Naturskildringer og et varmt, ædelt Gemyt. Han fortjener ogsaa at nævnes som en varm Forkjæmper for Negerslaveriets Ophævelse.

Brygde eller **Brugde**, en indtil 40 Fod lang Hai, som især forekommer ved Islands, sjeldnere ved Norges Kyster. Farven er brun med blaagrøn Glans, Bugen hvid. Den efterstræbes for Leverens Skyld, der er ualmindelig stor (10 Tønder og derover), og fanges paa lignende Maade som Hvalen.

Bryggeri, industrielt Anlæg til Tilberedning af Øl (eller Eddike). Se Art. Øl.

Brynhild, Budles Datter, en gammel-germanisk Sagnfigur, der spiller en fremtrædende Rolle

i Eddasangene om Sigurd Favnesbane samt i Vølsungasaga og den tyske Nibelungenlied.

Brynje, en i Oldtiden og Middelalderen anvendt Jernrustning, der bedækkede Bryst, Ryg og Arme. Man havde bl. a. Ringbrynjer (ogsaa kaldte Panserskjorter) af Jernringe, som greb ind i hinanden, og Spangebrynjer, af sammenføiede Jernplader.

Bryologi, den Gren af Botaniken, som omhandler Moserne.

Brysſel, fransk Bruxelles (Brysſæl), Belgiens Hovedstad, ligger i Provinsen Sydbrabant og er bygget dels paa en Høi, dels paa Sletten nedenunder, som gjennemskjæres af Floden Senne. Byen er smukt bebygget og har mange offentlige Pladse med Mindesmærker og et stort Antal herlige Bygverker, blandt hvilke: Kathedralkirken, bygget i gothisk Stil med ypperlige Glasmalerier, Raadhuset (ligeledes i gothisk Stil) med et 374 Fod høit Taarn, Prinsen af Oraniens Palads, nu benyttet som Museum, det kongelige Slot, Mynten, det kongelige Theater m. fl. Brysſel har et Universitet, en Krigsskole, et Kunst- og Videnskabsakademi, en botanisk og en zoologisk Have. Handelen er ikke meget betydelig; men flere Industrigrene, f. Ex. Fabrikation af Kniplinger, Handsker, Læder, Papir og Møbler staar paa et høit Trin. Indbyggerantallet beløber sig til 385,000 Mennesker.

Brysſelertepper kaldes et Slags kostbare med Figurer indvævede Tepper af en meget fin Sort Uld. De ægte Brysſelertepper, som hovedsagelig fabrikeres i Belgien, er ens paa begge Sider. De i Handelen almindelig forekommende saakaldte Brysſelertepper er derimod eftergjorte og fabrikeres for det meste i England af en skarpere Sort Uld, som kaldes Kamuld. Disse Tepper har en Ret- og en Vrangside.

Bryst, hos de høiere Dyr den Del af Legemet, hvor Lungerne og Hjertet har sin Plads. Det dannes af den midterste Del af Hvirvelsøilen, Ribbenene og Brystbenet samt de Muskler, der forbinder disse. — Brystbenet, et paa Brystets Forside beliggende, fladt, langagtigt Ben, der paa Siderne er forsynet med Hulrum til Optagelse af de øverste Ribbens Forender. — Brysthinde, en tynd, klar Hinde, som er fasthæftet til Brystkassens Inderflade og herfra gaar over paa Lungerne, hvis ydre Flade den ligeledes beklæder. — Brystkjertel, en paa hver Side af Brystkassens Forside lige under Huden beliggende Kjertel, hvorfra Melken affondres hos Kvinden; hos Manden er den saagodtsom ikke udviklet. Den bærer paa sin Forside Brystvorten, hvorigjennem Melken udtømmes.

Brystfinner, det Finnepar hos Fiskene, som altid findes tæt bag Hovedet og Gjellespalten. De er Fiskenes Forlemmer.

Brysthammer, se Hammer.

Brysthindebetændelse, Betændelse af de glatte Hinder, som beklæder Lungernes Overflade, udkleder Brysthulen og betinger Lungernes frie Forskydelighed mod Brystvæggen under Aandedrættet. Betændelsen kan være akut eller kronisk med Udsvedning af vandagtig eller mere eller mindre uren Vædske mellem Lunger og Brystvæg.

Brysthjul, se Hjul.

Brystkatarrh, se Lungekatarrh.

Brystværn, en som Værn mod fiendtlig Skyts paa Skanser og enkelte andre Fæstningsverker anbragt Jordmasse af forskjellig Høide og Tykkelse, eftersom den har til Formaal at beskytte mod større eller mindre Kugler. Mod Geværkugler er Høiden omtr. $7\frac{1}{2}$ og Tykkelsen omtr. 8 Fod. Den aftager i Brede mod Høiden, for at den kan staa fastere. Dens øverste noget udover skraanende Flade, hvorpaa Geværerne lægges under Affyringen, kaldes Kronen og dennes inderste Kant Ildlinien. Langs den indre Side af Brystværnet er anbragt en Jordbænk eller Banket, hvorpaa Skytterne staar under Ildgivning. Mandens Hoved og Arme er da hævede over Ildlinien. Haves Kanoner i Skansen, er der i Brystværnet udskaaret Aabninger (Skydeskaar), som er noget videre udad end indad. Foran Brystværnet ligger Graven, hvoraf Brystværnet er dannet, og foran Graven — i Flugt med Kronen — Glaciet.

Bryte (oldnorsk bryti, dansk Bryde), hos de gamle Nordmænd en Træl, som havde Opsyn med det øvrige Tjenerskab og bestyrede Herrens Gaard. Kongernes Gaardsbestyrere kaldtes Aarmænd; de var i den ældste Tid enten Træler eller Frigivne og forestod Skatteindkrævningen, men var foragtede af de fri Bønder.

Brześć, se Brest-Litowski.

Brækning, Udtømmelse af Mavesækkens eller Tarmkanalens Indhold gjennem Munden, betinget ved Mave- eller Tarmvæggenes uregelmæssige Bevægelser, dog væsentlig ved Mellemgulvets og Bugmusklernes stødvise Sammentrækninger. Brækningsbevægelserne fremkaldes ved hidsende Maveindhold, trange Blodforandringer, undertiden ved sjelelige Indtryk.

Brækrod, Roden af en liden Busk af Familien Rubiaceæ, som hører hjemme i Sydamerika og navnlig findes i Brasiliens fugtige Skove. Den blev bragt til Europa og benyttet som Lægemiddel omkring 1670. Roden ligner noget en uregelmæssig Perlesnor. I større Doser ($1\frac{1}{2}$ Gram) er den et temmelig sikkert Brækmiddel, i mindre fremkalder den forøget Spyt- og Hudafsondring.

Brækvinsten, se Antimon.

Brændalderen, efter Snorre „den første Tidsalder, da alle afdøde Mænd blev brændte". Se Art. Begravelse.

Brændemærke, en tidligere anvendt vanærende Straf, som bestod i Indbrænding af Bogstaver eller Tegn paa Forbryderens Pande, Anfigt eller Ryg; ophævet i Norge 1815, i Frankrige 1832, i Danmark 1840.

Brænder, den Del af et Lys- og Varmeapparat, hvor det brændbare Stof fortæres. Se Lampe.

Brændevin. Naar sukkerholdige Vædsker (Plantesafter) overlades til Gjæring, og Gjæringsprodukterne destilleres, erholdes alkoholholdige berusende Drikke, som kaldes Brændevin. Foruden af sukkerholdige Plantesafter tilberedes Brændevin ogsaa af stivelseholdige. I sidste Tilfælde falder Brændevinsbrændingen i tre Hovedafsnit: 1) Overførelse af Stivelsen til Sukker, 2) Sukkerets Gjæring til Alkohol og 3) Destillationen. — 1) I de nordlige Lande anvendes der til Brændevinsbrænding saagodtsom udelukkende Poteter og Korn (Renlav har ogsaa været forsøgt, men har ikke vundet nogen Udbredelse). Poteterne vaskes,

koges med Damp, knuses og tilsættes Malt; Blandingen henstaar derpaa ved en Temperatur af 65° C., og efter 1—1½ Times Forløb er Stivelsen under Maltets Indvirkning overført til Sukker. For Kornets Vedkommende er denne Fremgangsmaade simplere; det knuses og omdannes til Malt aldeles som ved Ølbrygningen. 2) Til den saaledes tilberedte Masse sættes Gjær (Overgjær), og det hele overlades til sig selv i 12—15 Timer ved en Temperatur af 27—28° C. Ved Tilstedeværelsen af Gjær omdannes Sukker til Alkohol (s. d.), som forbliver i Vædsken, og Kulsyre, som gaar bort og derved bringer Blandingen til at skumme stærkt. Det gjælder nu at skille Alkoholen fra de øvrige Bestanddele; dette sker 3) ved Destillation d. e. en Fremgangsmaade, hvorved en Vædske bringes over i Dampform og derpaa ved Afkjøling igjen fortættes. Et Destillationsapparat bestaar derfor af to Dele: et Kar, som befinder sig over et Ildsted, og hvori Fordampningen foregaar, og et andet, som er afkjølet, og hvori Dampen igjen fortættes til Vædske. I Destillérkarret eller Afbrændingsapparatet opvarmes altsaa Blandingen, og de flygtige Bestanddele gaar over til Damp; det, der bliver tilbage, i Destillérkarret, kaldes Drank og bruges til Kreaturføde. Selve Destillationen falder i tre Perioder: I den første gaar der let flygtige Fuselbestanddele og Vand over, i den anden, der begynder, naar Temperaturen har naaet 78.5° C., er Destillatet rigest paa Alkohol; derpaa destillerer der mere og mere Vand over, og endelig, naar Temperaturen har naaet 100° C., bestaar Destillatet blot af Vand og Fuselstoffer (de saakaldte „Efterdraaber"). Man opsamler derfor kun de Produkter, som destillerer over i den anden Periode; disse underkastes en fornyet Destillation, forat man kan faa et mindre vandholdigt Produkt. I Regelen er Destillérapparaterne saaledes indrettede, at denne gjentagne Destillation foregaar i ét og samme Apparat. Det saaledes erholdte Brændevin af Korn og Poteter har en eiendommelig, høist ubehagelig Lugt og Smag, som hidrører fra visse Tilblandinger, der sammenfattes under Benævnelsen Fuselolie. For at fjerne denne renser man Destillatet med friske udglødede Trækul, som holder Lugtestoffer tilbage. — Tilberedningen af Brændevin af sukkerholdige Plantesafter er forsaavidt simplere, som den første af de oven beskrevne Processer selvfølgelig er unødvendig; forøvrigt er Fremgangsmaaden i Hovedsagen den samme. Brændevine, som er fremstillede paa denne Maade, er: Fransk brændevin (Kognak osv.), der faaes ved Destillation af visse Vine; Arak, der fremstilles af Ris, Palmesaft eller Sukker; Rum (af Sukkerrørets Saft). I Tyskland drives i stor Maalestok Brændevinsbrænding af Hvidbeter. Efterat man af disse har udvundet Størsteparten af Sukkeret, bliver der tilbage en stærkt sukkerholdig Sirup, af hvilken der fremstilles Spiritus. De forskjellige Brændevine indeholder høist forskjellige Mængder ren Alkohol; svensk renset Brændevin saaledes ca. 50 Volumprocent (d. e. 100 Potter Brændevin indeholder 50 Potter ren Alkohol), Kognak og Rum 59 Volumprocent, Arak 60 Volumprocent osv. — Medens Øl og Vin allerede i Oldtiden almindelig benyttedes som Drikke, var det først i det 13de eller 14de Aarh., at Brændevin blandt Europæere anvendtes i denne Egenskab. Men Kunsten at fremstille berusende Drikke ved Destillation er dog meget ældre. Saaledes fandt Alexander den store paa sit Tog ca. 330 f. Kr. indiske Stammer, der af Ris-, Palme- eller Dadelsaft tilberedte et stærkt Brændevin, som de kaldte al Rak, hvoraf Benævnelsen Arak hidrører. Kineserne benyttede ogsaa fra det 10de Aarh. Arak istedenfor Vin. Araberne bragte Destillérkunsten til Europa. Den mauriske Læge Abulkasis, som levede i Begyndelsen af det 12te Aarh., beskriver en Destillérindretning, konstrueret næsten som de nu brugelige. Destillérkunsten bragtes i det 14de Aarh. til Italien, i det 15de til Frankrige og siden efterhaanden til de øvrige europæiske Lande. I Begyndelsen anvendtes Brændevin i Europa alene til medicinsk Brug og som en for Sundheden og Livskraften styrkende Drik; deraf Benævnelsen aqua vitæ, d. e. Livsvand, hvoraf vort Akvavit som Betegnelse for visse Sorter Brændevine. Efterhaanden blev det almindelig Folkedrik; i Norge begyndte det at benyttes som saadan fra Midten af det 16de Aarh. De skadelige Følger af Brændevinet viste sig snart, og i de fleste Lande, navnlig i Tyskland og Sverige, søgte Regjeringerne at indskrænke dets Tilvirkning og Brug. Saaledes var ogsaa Tilfældet i Norge, og den norske Brændevinslovgivning er nalmindelig rig paa tildels modstridende og lidet overlagte Forskrifter i denne Retning. Oprindelig var Brændevinsbrænding enhver tilladt. Kristian den fjerde forbød 1638 Geistligheden at brænde i sine egne Huse, og efterhaanden udkom en Række Politibud, sigtende til at indskrænke Udsalg og Udskjænkning af Brændevin. En Konsumtions- eller Forbrugsafgift blev lagt paa det til Brænding benyttede Korn, ligesom det gjentagne Gange blev forbudt at brænde af Hvede og Rug, hvilke Forbud igjen blev ophævede, i Regelen efter kort Tid. 1719 søgtes Brændingen indskrænket derved, at Brændevin tillodes toldfrit indført søndenfjelds. Styrelsens ledende Grundsætninger synes at have været, at Folkets Fødeemner, især i Misvextaar, ikke burde forbruges til Brændevin, ligesom dette betragtedes som en skadelig Luxusvare, hvis Brug burde indskrænkes. Det første Hensyn har været det overveiende, hvorfor almindelige Forbud mod al Brænding udstedtes, naar Kornpriserne var høie, og toges tilbage, naar disse faldt. Paa Grund af den overhaandtagende Brændevinsdrik blev al Brænding forbudt 1756 søndenfjelds og 1757 nordenfjelds, ligesom i Landdistrikterne alene Vertshusholdere, Gjestgivere og Kroverter maatte udsælge Brændevin, og det kun efter særskilt Bevilling. Alle Forseelser mod Brændevinslovgivningen truedes med strenge Straffe, endog „paa Kroppen", og alle Forseelser, begaaede i Druknenskab, blev belagte med dobbelt Straf. For Byernes Vedkommende hævedes dette Forbud ved en Forordning af 1767, som gjorde Adgangen til at brænde afhængig af Anmeldelse og Bevilling og forøvrigt bestemte, at der i hver By kun maatte være et vist Antal Brændere, der imidlertid fik Tilladelse til at sælge sit Produkt efter Forgodtbefindende, i smaa eller store Partier. Al Brænding skulde ophøre, saasnart Rugprisen oversteg 3 Rigsdaler og Byg- eller Maltprisen 16 ß pr. Tønde. Naar undtages nogle efter en Tid igjen ophævede Bestemmelser, som forbød Brug af Brændevin ved festlige Leiligheder paa Landet,

skete ingen Forandring i den ovenfor beskrevne Ordning hverken for Byerne eller Landdistrikterne før 1816. Dette Aars Storthing anfaa de for Brændevinsbrænding gjeldende Indskrænkninger for at staa i Strid med Grundlovens Bestemmelser om almindelig Næringsfrihed, ligesom efter dets Mening Brændingen vilde være til Gavn for Landbrugets Udvikling. Da det desuden var vitterligt, at de bestaaende Forbud var omtrent betydningsløse, eftersom Smugbrænding foregik i stor Maalestok og næsten aabenlyst, blev det, i Overensstemmelse med de anførte Synsmaader, ved Lov af 1ste Juli 1816 tilladt enhver Eier eller Bruger af matrikuleret Jord at brænde, dog kun af selvavlet, ikke af indkjøbt Korn. Istedenfor de hidtil benyttede Afgifter udlignedes paa Matrikulen en almindelig Brændevinsskat med ½, 1 eller 1½ Spd. pr. Skpd. Tunge. I Kjøb- og Ladestederne lagdes Afgiften paa Kjedlerne, af hvilke Apparater ingen under 200 Potter maatte benyttes. Samtidig blev Indførsel af Kornbrændevin og Genever forbudt. Disse Bestemmelser bevirkede, at Potetesavlen i Norge tog et overordentligt Opsving. Men som Følge af den lette Adgang til Brændevin, tiltog Fylderiet i høi Grad. Storthinget i 1827, som havde Brændevinslovgivningen under Revision, foretog ingen Forandring i det Bestaaende med Hensyn til Friheden til at brænde. Angaaende Salg og Udskjænkning fastsattes, at ikkehandelsberettigede Brændere i Byerne kun maatte udsælge Kvanta over 20 Potter, og at paa Landet Salg eller Udlevering af mindre Kvanta end 3 Potter ikke maatte finde Sted. Desuden bestemtes, at Brændevinsafgiften ogsaa paa Landet skulde fastsættes til en vis Sum for hver Kjedel, samt at i Byerne Afgift blot blev at erlægge for den Tid, en Kjedel var i Brug. Uagtet det ogsaa i 1837 heder, at Fylderiet stadig tog Overhaand, vedtog dette Aars Storthing ingen betydeligere Forandring i Brændevinslovgivningen end den at forhøie de nævnte Kvanta af 20 og 3 Potter til respektive 40 og 5 Potter. De i Trediveaarene og senere opstaaede Maadeholdsforeninger (senere: „Afholdsforeninger") søgte ogsaa at paavirke den lovgivende Myndighed, for at bevæge denne til at forbyde Brændevinsbrænding. Storthinget, som til hver Session omkring Firtiaarene formelig blev oversvømmet med Forslag i denne Retning, besluttede ogsaa 1842, at Brænding fra 1850 skulde være forbudt; men denne Beslutning blev ikke sanktioneret og heller ikke gjentagen. 1845 vedtoges en Lov, som ved sine Bestemmelser om Apparaterne og sit Forbud mod at brænde i Maanederne Juni—September medførte en Formindskning i Brænderiernes Antal. Den fratog desuden Amtmænd, Fogder, Sorenskrivere, Præster og Politiets Betjente deres forhen havte Ret til at brænde og bemyndigede Regjeringen til ved Brænderierne at ansætte Mænd til at paase, at Lovgivningens Bestemmelser overholdtes. Endnu videre gik Lov af 17de August 1848, der i det væsentlige indeholder de nu gjeldende Bestemmelser angaaende Brændevins Tilvirkning og Omdestillation. Enhver Borger i Kjøbstad og Ladested samt enhver Eier eller Bruger af særskilt matrikuleret Jord paa Landet er med ovennævnte Undtagelser berettiget til at brænde. Ingen Kjedler under 100 Potter maa benyttes. Offentlig ansatte Mænd, Over- og Underkontrollører, fører Opsyn med Mængden og Styrken af det tilvirkede Produkt, forat Afgiften derefter med Sikkerhed kan beregnes. Angaaende Brændevins Salg og Udskjænkning gjælder nu i det væsentlige følgende Bestemmelser: Brændevinsrettighed, d. e. Ret til at udsælge i smaat samt til at udskjænke, meddeles i Byerne af Magistraten i Forening med Formændene for et Tidsrum af 5 Aar. Næringsbeviset udfærdiges ikke som Borgerbrev, men som Bevilling. Paa Landet indrømmes saadan Rettighed alene Gjestgivere, og meddeles da af Amtmanden og Formandskabet. Desuden kan Bevilling meddeles til Udskjænkning ombord i Dampskibe samt ved Markeder. Overtrædelser af Brændevinslovgivningen straffes med Bøder og i Gjentagelsestilfælde endog Fængsel eller Strafarbeide og efter Omstændighederne Konfiskation af Redskaber og Varer og i Tilfælde Fortabelse af Retten til at brænde eller udskjænke. — Brænderi (Brændevinsbrænderi) kaldes et Anlæg, hvor Fremstillingen af Brændevin drives fabriksmæssig. De norske Brænderiers Antal, Arbeidsstyrke og Produktion sees af følgende Opgave for Aarene 1835—75:

Aar.	Antal.	Arbeidere	Produktion.	Afgift til Statskassen.
1835	366	?	20 Mill. Potter.	ca. 160,000 Kr.
1840	1,387	?	13 a 15 Mill. „	
1845	714	?		400,000 „
1850	40	806	6,940,000 „	1,213,200 „
1855	33	769	8,678,000 „	2,427,600 „
1860	41	791	8,205,000 „	1,587,600 „
1865	27	689	5,823,000 „	2,091,200 „
1870	25	503	6,576,000 „	2,223,600 „
1875	25	474	6,756,000 „	1,808,000 „

(Opgaven over Produktionen for Aarene 1850—75 angiver den gjennemsnitlige aarlige Tilvirkning i Femaarsperioderne 1851—55, 1856—60 osv. af Brændevin af 50 % Styrke). Udførselen af norsk Brændevin har i de sidste Aar udgjort ca. 10,000 Potter aarlig (Akvavit paa Flasker). 1878 udførtes 915,972 Potter, hvoraf den allerstørste Del var Spiritus af 50 % Styrke (paa Fustager). — Brændevinsafgift (Brændevinsskat), en Tilvirknings- eller Produktionsafgift paa Brændevin, som 1816—27 i Landdistrikterne udlignedes paa Matrikulskylden, men fra det sidstnævnte Aar paa de til Brændingen benyttede Kjedler, ligesom Tilfældet var for Byernes Vedkommende. Siden 1848 beregnes den efter Mængden og Styrken af det frembragte Produkt og udgjør for Tiden 65 Øre pr. Pot Brændevin af 50 % Styrke. Denne Afgift tilfalder Statskassen. Derhos maa enhver, som udskjænker eller i mindre Partier udsælger Brændevin, svare en Afgift, beregnet efter 4 ß pr. Pot, til Kommunen. — Brændevinsprøver, et Apparat til at bestemme, hvor meget ren Alkohol der findes i Brændevin.

Brændglas, et dobbelt ophøiet Glas, begrændset af Kuglefladen (konvex Linse), som ved at samle de mod samme parallelt indfaldende Solstraaler i ét Punkt, Brændpunktet (focus), kan udvikle saa stor Varme, at den endog kan smelte Metaller. Brændpunktets Afstand fra Linsens Centrum kaldes Brændvidde. Brændglasset bruges ogsaa som Forstørrelsesglas. — Brændspeil, et sfærisk Hulspeil (konkavt Speil) af Metal, kan ogsaa samle Solstraalerne i et Brændpunkt. Ifølge en

neppe troværdig Beretning skal Arkimedes med et saadant Brændspeil have antændt den romerske Flaade foran Syrakus.

Brænding, d. s. s. Brot, Bølgebrud paa Banker og Skjær eller mod Strandbredden.

Brændnesle, se Nesle.

Brændoffer var det ældste og almindeligste Offer hos Jøderne. Offerdyret skulde efter Forskrifterne i Mose Lov være et lydeløst Handyr af Oxe-, Faare- eller Gjedeslægten; dog brugtes ogsaa Duer. Det slagtedes paa den nordlige Side af Alteret; Præsterne opsamlede Blodet og stænkede det paa Alteret, hvorefter Dyret blev flaaet, sønderlemmet og brændt. — Brændofferalteret var opstillet i Forgaarden til Tabernaklet eller Templet.

Brændstof, Brændematerial, Brændsel kaldes ethvert brændbart Legeme, som anvendes til Udvikling af Varme eller Kraft i teknisk eller økonomisk Øiemed. De vigtigste Brændmaterialer er: Træ, Torv, Trækul, Brunkul, Stenkul, Anthracit, Koks, Petroleum og brændbare Gaser, saasom Kulvandstoffer. Varme kan alene udvikles ved Forbrænding (s. d.), som bestaar deri, at Brændselets Kulstof og Vandstof kemisk forbinder sig med Surstof. De fleste Brændstoffer indeholder tillige uorganiske eller mineralske Bestanddele, hvilke ved en fuldstændig Forbrænding bliver tilbage som Aske (s. d.), medens de organiske Bestanddele gaar bort som Gaser, hvilke i ren Tilstand er farveløse og i urén almindelig kaldes Røg. Ved et Stofs Brændbarhed forstaaes den større eller mindre Lethed, hvormed det kan antændes og faaes til at brænde. Tør Ved er saaledes mere brændbar end raa. For at kunne afgjøre, hvilket af flere Brændematerialer er billigst, maa man kjende disses Brændværdi. Denne er afhængig af den Varmemængde og Varmegrad, en vis Vegtdel af et Brændstof kan udvikle. Et ℔ aldeles tør Ved kan bringe 27 ℔ Vand til at koge, et ℔ Torv $27^1/_2$, et ℔ Koks 65 og 1 ℔ Stenkul 66 ℔. Stenkul har altsaa omtrent $2^1/_2$ Gang saa stor Brændværdi som Ved. 1 Tønde Stenkul veier 230 ℔, 1 Favn Granved 1410, Furuved 1570 og Birkeved 1870 ℔. Efter dette skulde en Favn Birkeved i Brænde- (og Pris)værdi være = ca. $1^1/_3$ Favn Granved, $1^1/_5$ Favn Furuved og $3^4/_{10}$ Tønder Stenkul. Herved er forudsat at Veden er tør. Raa Ved har langt mindre Værd, da en stor Del af den Varme, Veden udvikler, medgaar til at fordampe det Vand, den indeholder.

Bröchner, Hans, dansk Filosof og Forfatter, f. 1820, d. 1875, blev 1857 Docent og 1870 Professor i Filosofi ved Kjøbenhavns Universitet. Allerede i en ung Alder udgav han et Skrift om Daaben, en Undersøgelse af Jødefolkets Tilstand i den persiske Periode samt en grundig Monografi af Spinoza. I Striden om Forholdet mellem Tro og Viden leverede han 1868 et Indlæg: „Problemet om Tro og Viden" og fremstillede i Sammenhæng hermed sin egen Livsanskuelse i Skriftet: „Om det religiøse i dets Enhed med det humane" (1869). Størst videnskabeligt Værd og Betydning har imidlertid hans Verker over Filosofiens Historie. Bröchner var en helt igjennem ædel og samvittighedsfuld Forsker, som øvede en usædvanlig stor Indflydelse paa alle dem, der som Elever samledes om hans Katheder.

Brød, Menneskets vigtigste Næringsmiddel, tilberedes af malet Korn, der blandet med Vand (Deig) enten underkastes en ufuldstændig Gjæring og senere Ophedning, hvorved den i Melet indeholdte Stivelse omdannes til lettere fordøielige Stoffer (Dextrin og Sukker), eller uden at være gjæret ophedes paa flade Heller (Fladbrød).

Brødforvandling, se Transsubstantiation.

Brødfrugttræ, Slægt af Brødfrugtfamilien. Det ægte Brødfrugttræ findes fornemmelig paa Sydhavsøerne, hvor dets Frugt er Beboernes Hovednæringsmiddel. Det er 40—50 Fod højt og har lange, sligede Blade. Hanblomsterne sidder i hængende Rakler; Hunblomsterne voxer indbyrdes sammen til en Frugt, der undertiden kan blive saa stor som et Mandshoved. Frugtens kjødede Indre steges af de Indfødte mellem ophedede Stene og spises derefter som Brød. Brødfrugttræet bærer saa rigelig Frugt, at tre Træer er nok for at føde et Menneske i 8 a 10 Maaneder. Om Brødfrugttræet siger den navnkundige engelske Botaniker Sir William Hooker: „Frugten tjener til Føde, Basten til Klæder, Træet til Huse og Fartøier, Hanblomsterne til Knøsk til at slaa Ild i, Bladene til Bordbug og Indpakningsmaterial og den klæbrige Melkesaft til Fuglelim."

Brødre af det fælles Liv kaldtes en Forening af fromme Geistlige, stiftet af Gerhard Groot i Deventer i Holland 1384. Broderhuset i Deventer blev Midtpunktet for en Mængde Foreningshuse ligefra Schelde i Belgien til Weichsel i Polen. Medlemmerne af denne Stiftelse levede sammen uden Klosterløfter. Ved sin Sjelesorg, Prædiken og Undervisning af Ungdommen udøvede de megen gavnlig Indflydelse. Deres mest besøgte Skoler var i Deventer og Herzogenbusch. Groots Discipel Florentius anlagde ogsaa et Kloster, i Windesheim. Klosterbrødrene der bar en egen Hovedbedækning og blev derfor iblandt kaldte Hættebrødre. Mere berømt blev det Kloster, som senere grundlagdes paa Agnetesbjerget ved Zwoll. Her levede og virkede den bekjendte Thomas af Kempen og Gerhard af Zütphen. Pave Martin den femte stadfæstede denne Orden, som blev en mægtig og virksom Forarbeider for Reformationen.

Brødremenigheden kaldes et evangelisk Religionssamfund, som dannedes af de bøhmiske og mähriske Brødre, der haardt forfulgte maatte udvandre fra sit Fædreland. Den fromme Adelsmand Grev Ludvig von Zinzendorf, som var opdragen i August Herman Franckes Anstalter i Halle, gav disse Landflygtige 1722 Tilladelse til at nedsætte sig paa hans Gods Bertelsdorf i Øvre Lausitz i Tyskland. Her byggede de paa Siden af Hutbjerget Byen Herrnhut, hvor de førte et stille, flittigt og gudeligt Liv. Tilhængere af forskjellige kristelige Religionsbekjendelser samlede sig om dem, og Zinzendorf besluttede nu at forene dem alle til en Menighed efter den apostoliske Kirkes Mønster. Denne Menighed kaldte han Brødremenigheden. At nogen var lutherst, reformert eller af de mähriske Brødre skulde ikke hindre hans Optagelse i Menigheden, naar han kun bekjendte sin Tro paa Jesum som sin Frelser og underkastede sig den kirkelige Ordning. Brødremenigheden har antaget den augsburgske Konfession foruden de saakaldte økumeniske eller

almindelige Bekjendelser. Forskjellen mellem den evangeliske Kirke og Brødremenigheden bestaar altsaa ikke saa meget i Læren som i Kirkestikkene. Enhver Menighed er delt efter Kjøn, Alder og Livsforhold i Kor (af Børn, Gutter, Piger, ugifte Brødre, ugifte Søstre, Ægtefolk, Enkemænd og Enker). Korforstanderen forretter Sjelesorgen, holder Tugt over Sæderne og bestyrer Korets ydre Anliggender. De kirkelige Embedsmænd er Bisper, Præster og Diakoner. I Spidsen for Brødremenigheden staar Ældstekonferensen, siden 1789, i Bertelsdorf, hvilken giver bestemte bibelske Tankesprog (Løsen) for hver Dag i Aaret. Nadverden uddeles regelmæssig hver Maaned; forinden nydes et tarveligt Kjærlighedsmaaltid af The og Bagverk. Sæder og Levevis er strenge. Brødresamfundet har fornemmelig Menigheder i Tyskland, men ogsaa i Holland, Rusland, Danmark, Norge, Sverige, England og Amerika; til dets Opdragelsesanstalter, som nyder stor Tillid, sendes mange fremmede Gutter og Piger. Det har virket meget for Hedningemissionen i Grønland og Labrador, paa de vestindiske Øer, i Nord- og Sydamerika, Afrika og Ostindien. I vantro Tider var Brødremenigheden oftere et Asyl, hvor mange alvorlige Kristne søgte hen.

Brødre og Søstre af den frie Aand kaldtes en Sekt, som dannede sig i Rhin-Egnene i det 13de Aarh. og derfra udbredte sig ogsaa til Frankrige og Italien. Den vilde ikke være bunden til nogensomhelst Kirkelov, forkastede hele Kirkelæren, hyldede en pantheistisk Verdensanskuelse og førte et tøjleløst Liv. Sekten blev undertrykt paa Synoderne i Köln 1306 og i Trier 1310.

Brøk, én eller flere af de ligestore Dele, hvori Enheden deles, f. Ex. $^3/_4$, tre Fjerdedele; Tallet under Stregen (Nævneren) angiver Antallet af Dele, hvori Enheden er delt; Tallet over Stregen (Tælleren), hvormange af disse Dele Brøken indeholder.

Brøleabe, Abefamilie, der tilhører den nye Verden. Legemet er slankt bygget, Lemmerne vel udviklede, Pelsen tæt, Hagen besat med Skjæg, Halen dannet til Griberedskab, Strubehovedet tykt og dets øverste Parti forbenet. Herhen hører den røde og den sorte Brøleabe.

Brømsebro forener Bredderne af Brømsebæk mellem Smaaland og Blekinge. Her sluttedes den 13de Aug. 1645 Fred mellem Sverige og Danmark.

Brønde kaldes alle ved Kunst dannede Fordybninger i Jordens Overflade, hvis Bestemmelse er at opsamle Vand til Menneskets Brug. Saadanne Fordybninger er enten beregnede paa at optage Vand fra Bunden eller at tjene som Samlekummer for Atmosfærens Regn og Bæde (Cisterner). De første anlægges over en Kilde eller Opkomme, hvor en saadan findes, eller i fugtig, vandførende Bund for at opsamle de fine Tilløb fra dennes Vandaarer, eller over et boret Hul, som fører Vandet op fra dybtliggende vandførende Jordlag (artesiske Brønde). I store Byer bliver Brøndvandet urent ved at optage skadelige eller endog giftige Bestanddele af forskjelligt Slags Affald, og man har gjort den Erfaring, at der blandt en Befolkning, som maa nøie sig med sligt bedærvet Vand, under Farsotter dør $3^1/_2$ Gange flere Mennesker end blandt en Befolkning, som drikker rent, godt Vand. Brøndens Sider mures gjerne af Sten eller andet Materiale for at blive varige. Vandet bringes op ved Øsning, Pumpning eller drives op ved sit eget Tryk (Springbrønd). Skal en Brønd f. Ex. i Krigstilfælde hurtig dannes, hvor der ikke findes nogen Kilde, drives et med en Staalspids forsynet Jernrør ned i Jorden, og Vand opsuges gjennem dette ved Hjelp af en liden Pumpe (amerikanske eller abessinske Rørbrønde). — Artesiske Brønde eller Borebrønde kjendtes allerede i Oldtiden. I Ægypten har man, især i den store Oase ved Theben, fundet Bunden overdaaet med saadanne af betydelig Dybde. Fra en enkelt af disse følger Fiske med Vandet op i Dagens Lys. I Kina findes Borebrønde i et saa stort Antal, at man paa et Fladerum af 18 geogr. Kv.mil har talt over 10,000 saadanne med en Dybde af 1,800—2,700 Fod. I Europa kjendtes artesiske Brønde allerede tidlig i Italien og Østerrige og senere ogsaa i andre Lande. Men først i dette Aarh. har man lært at anlægge saadanne efter sikre videnskabelige Grundsætninger; nu kan man paa Forhaand beregne, hvor man skal bore for at finde Vand. En artesisk Brønd i St. Louis i de Forenede Stater, den dybeste man kjender, er ca. 3,600 Fod dyb. Brønden ved Invalidehuset i Paris er ca. 1940 Fod dyb og leverer daglig 3 Mill. Liter fuldkommen klart, rent Vand. — Brønd betegner ogsaa i Krigsvæsenet en lodret Fordybning i Jorden, hvor en Mine skal anlægges (Angrebsbrønd), eller hvor en underjordisk Minegang skal begyndes (Udgangsbrønd); i Sjøvæsenet en Aabning, som findes over Propellen paa enkelte Skruedampskibe, og hvori Propellen opheises, naar Skibet skal drives frem alene ved Seilkraft. — Brøndkur, en Helbredelsesmaade for visse Sygdomme, som bestaar i at drikke naturlige eller kunstige mineralske Vande.

Brondsted, Peter Oluf, dansk Arkæolog, f. 1780, d. som Professor i Kjøbenhavn 1842, har udgivet et Verk om sine Reiser og Undersøgelser i Grækenland samt flere kunst-arkæologiske Afhandlinger.

Brønø, Præstegjeld i Nordlands Amt, bestaar af Sognene Brønø og Vig.

Buache (udt. Byasj), Philippe, fransk Geograf, f. 1700, d. 1773, er Grundlæggeren af den videnskabelige fysiske Geografi.

Bucentaur eller **Buccentoro** (udt. Butschentaaro) kaldtes det Fartøi, paa hvilket Dogen af Venedig hver Kristi Himmelfartsdag seilede ud paa det Adriatiske Hav og ligesom formælede Republiken med dette ved at kaste en Ring deri.

Bucer, Martin, tysk Reformator, f. 1491, d. som Professor i Cambridge 1551, heldede i Nadverdlæren til Zwingli, men forsonede sig senere med Luther.

Buch, Leopold von, berømt tysk Geognost, f. 1774, d. 1853, gjorde udstrakte Reiser i Europa og bidrog væsentlig til at give Geognostien dens nuværende Skikkelse. Han udgav flere videnskabelige Værker og Reisebeskrivelser, bl. a. over sine Reiser i Norge.

Buchanan (udt. Bøkkænnæn), James, amerikansk Statsmand, f. 1791, d. 1868, virkede som Præsident i de Forenede Stater (1857—60) for at opretholde Ligevegten mellem Nord- og Sydstaterne og for Negerslaveriets Bibeholdelse.

Buchara, se Bokhara.

Bucher, Lothar, tysk Statsmand, f. 1817, var 1848 Medlem af den preussiske Nationalforsamling, maatte 1850 flygte til London paa Grund af sin oppositionelle Holdning, men kaldtes senere tilbage af Bismarck, der ansatte ham i Udenrigsministeriet.

Buchez (udt. Byssje), Philippe Josef Benjamin, fransk Politiker og Forfatter, f. 1796, d. 1866, opstillede et filosofisk System, hvori han underordnede Videnskaben under Moralen, og forsøgte at forsone Katholicismen med Radikalismen. 1848 var han Medlem af Nationalforsamlingen.

Buckingham (udt. Bokkinghæm), Shire (Grevskab) i Sydengland. Blandt Greverne og Hertugerne af Buckingham mærkes: George Villiers, Hertug af Buckingham, Jakob den førstes Yndling, f. 1592, myrdet 1628, opnaaede ved Jakobs Hof høie Embeder og raadede Kongen til at opløse det ulydige Parlament. — George Villiers, Hertug af Buckingham, den forriges Søn, f. 1628, d. 1688, blev 1669 Medlem af det saakaldte „Kabalministerium". — Richard Plantagenet, Hertug af Buckingham, f. 1797, d. 1861, forsvarede i Parlamentet ivrig Kornlovene.

Buckland (udt. Bøklænd), engelsk Geolog, f. 1784, d. 1856, søgte i flere videnskabelige Skrifter at bringe den bibelske Skabelseshistorie i Samklang med Resultaterne af Videnskabens Undersøgelser.

Buckle (udt. Bøk'l), Henry Thomas, engelsk Historiker, f. 1822, d. 1862, udgav foruden en Del mindre Arbeider det betydelige Værk: „History of civilisation in England" (Civilisationens Historie i England), hvilket imidlertid var ufuldendt ved Forfatterens Død. Buckle søger i dette Værk at paavise, at den menneskelige Udvikling ligesom Foreteelserne i Naturen ubønhørlig beherskes af Lovene om Aarsag og Virkning, saa at der intet Raaderum bliver tilbage for Menneskets fri Villie. Han støtter sine Sætninger paa et umaadeligt Kundskabsforraad i Historie og Statistik.

Buczacz (udt. Butschatsch), By i Østgalicien ved Strina, med 9,800 Indb.

Buda-Pest, Hovedstaden i Ungarn, bestaar af to oprindelig særskilte Byer ved Donau, Pest paa den venstre og Buda (tysk Ofen) paa den høire Flodbred. Byen har flere prægtige Kirker, et Universitet med ca. 2,600 Studerende, storartede Kaserner, et Nationalmuseum, et Videnskabsakademi, et Malerakademi og et Handelsakademi m. fl. offentlige Indretninger. Over Donau gaar en storartet Kjedebro. Byen udfører Frugt, Korn, Kvæg og især Vin, der avles i betydelig Mængde i Omegnen; flere store industrielle Anlæg findes, saasom Dampmøller, Jernstøberier, Skibsverfter osv. Folkemængden er ca. 270,000.

Budal, Hans, norsk Billedhugger, f. i det Trondhjemske 1830, d. 1879, fik sin første Uddannelse ved Akademiet i Kjøbenhavn, hvor han opholdt sig i flere Aar og særlig studerede under Professor Jerichau. 1861—71 opholdt han sig i Rom og vendte derefter tilbage til Fædrelandet, hvor han siden levede tilbagetrukken og i Fattigdom til sin Død. Til hans bedste Arbeider hører en „Kristus paa Korset", „En liden Pige, som leger med en Kat" og „En liden Pige med en død Fugl". Han har desuden udført flere Byster, bl. a. af Kong Karl den femtende og Dronning Louise (i Nationalgalleriet), af Rektor Fries m. fl.

Buddenbrock, Henrik Magnus von, svensk Officer, f. 1686, førte sammen med Lewenhaupt den svenske Armé i Finland 1741—43 og blev sammen med ham efter Krigens uheldige Gang halshugget 1743.

Buddha, egentlig den vise, er et Tilnavn for Gautama eller Sakja-muni, Stifteren af en indisk Religion, som er udbredt i Siam, Birma, Ceylon, Tibet, Mongoliet, Kina og Japan og for Tiden tæller over 300 Millioner Bekjendere. Buddha var efter Sagnet Søn af en indisk Konge; hans Levetid sættes til mellem 623 og 543 f. Kr. Allerede tidlig greben af Medlidenhed med Menneskenes Elendighed og Vanart trak han sig en Tid tilbage i Ensomhed; men snart fremtraadte han som Religionslærer og begyndte at bekjæmpe den herskende (brahmanske) Religion. Hans Disciple har senere nedskrevet hans Lærdomme, som i det væsentlige er følgende: Der er én Gud, som hersker over Verden; han er usynlig og kan derfor ikke afbildes. Mennesket bliver saligt ved Dyden; det skal derfor leve maadeholdent og sædeligt, give Almisse osv. Den, som gjør dette, bliver allerede i levende Live en Buddha eller Vismand og forenes efter Døden med det høieste Væsen; denne Forening kaldes Nirvâna (Ro, Salighed). De Ugudeliges Sjele maa efter Døden gaa over i Dyrelegemer og vandre om, indtil de er tilstrækkelig rensede til at komme i Samfund med Guddommen (Sjelevandring). — Buddhisternes Præsteskab, som bestaar baade af Mænd og Kvinder, lever i ugift Stand; de erkjender ikke det i Indien herskende Kastevæsen.

Budget (udt. Budsjet) kaldes det forslagsvise Overslag over Statskassens Indtægter og Udgifter, som af en Regjering forelægges Nationalforsamlingen til Vedtagelse, saavelsom Indtægterne og Udgifterne i den Størrelse og saaledes fordelt, som af Nationalforsamlingen bestemt. Om et Budget i denne Betydning af Ordet kan der alene være Tale i en konstitutionel Stat; men ogsaa i Enevoldsriger pleier Regjeringen undertiden at offentliggjøre en Oversigt over Statens aarlige Indtægter og Udgifter. Den Skik at forelægge Nationalrepræsentationen et Budget er ældst i England, Frankrige og Sverige, men har nu faaet Efterligning i alle fri Stater. I enkelte Lande kan Repræsentationen alene enten samtykke eller negte de af Regjeringen foreslaaede Summer, medens den i andre, t. Ex. Norge, kan forhøie eller nedsætte dem og tillige opføre andre end de foreslaaede. I Danmark og enkelte andre Lande fastsættes Budgettet i Lovsform ved en saakaldt Finanslov, i andre derimod, som i Norge, ved en almindelig Beslutning. Budgettet gjælder i Norge for et Aar; Budgetaaret eller Budgetterminen begynder 1ste Juli. Saavel Indtægter som Udgifter fordeles paa visse Hovedposter eller Titler, som kan være mere eller mindre specifiserede. Det af Storthinget i 1879 bevilgede Indtægtsbudget beløb sig til 41,610,000 Kroner, fordelt paa følgende Hovedposter: 1) Skatter (væsentlig Told), 2) Statseiendomme, 3) Statskassens Aktiver, 4) Offentlige Foranstaltninger, 5) Forskjellige Indtægter, 6) I Anledning af Fremme af Jernveisanlæg og 7) Indtægt af

Statskassens kontante Beholdning eller Laanet til Jernveisbygning. Skatterne alene beregnedes til 23,890,000 Kr. Udgiftsbudgettet bevilgedes med 41,610,000 Kr., fordelt paa følgende Hovedposter: 1) Det kongelige Hus og de til Kongens Disposition stillede Statseiendomme, 2) Storthinget, 3) Statsraadet og Regjeringen, 4—9) Administrationsgrene under Regjeringens Departementer, 10) Udenlandske Anliggender, 11) Fuldførelse og Fortsættelse af Jernveisanlæg samt Jernveisundersøgelser, 12) Udgifter ved kongelige Kommissioner og 13) Tilfældige og uforudsete Udgifter. Se forøvrigt under Art. Storthinget.

Budstikke kaldtes en Stok eller Stikke, der hos de gamle Nordboer sendtes omkring fra Mand til Mand som Bud om at møde paa Thinget. Endnu bruges Navnet paa Landet i Norge om det Gjemme, hvori Bekjendtgjørelser lægges ind, og som bestaar af en udhulet Trævalse, forsynet med en Jernpig i Enden, som Overbringeren kan hugge fast i Stuedøren, naar Folk ikke er hjemme.

Budweis, bøhmisk By paa Sletten ved Floderne Moldaus og Maltsch's Forening, med 17,400 Indb. og betydelig Industri og Handel.

Bue betegner: 1) i Geometrien en Del af en krum Linie. 2) i Krigsvæsenet et af de ældste kjendte Skydevaaben, bestaaende af en spenstig Stang, i Regelen af Træ eller Staal, mellem hvis Ender Buesnoren er udspendt. Mere sammensat end denne saakaldte Haandbue eller Langbue var den senere benyttede Laasbue eller Armbrysten (s. d.). Ved Krudtets Opfindelse afløstes Buen af Ildvaaben, men benyttes endnu blandt enkelte vilde Folk. 3) i Musiken en krum Streg, som forbinder 2 Noder af samme eller forskjellig Høide. 4) i Bygningskunsten den indre bøiede Linie af et Bygningshvelv saavelsom selve dette Hvelv. Den arkitektoniske Bue har to Hovedformer: Rundbuen, som udgjør en større eller mindre Del af en Cirkellinie, og Spidsbuen, som dannes af 2 krumme Linier, der skjærer hinanden i Buens Toppunkt. Sammenlign forøvrigt Art. Bygningskunst. — Buegang, en af flere Buehvelv begrændset aaben Sval eller Gang. I det af Salomo opførte Tempel i Jerusalem fandtes den prægtfulde Salomos Buegang.

Bue Digre (d. e. Bue den tykke), Søn af Vesete, Jarl paa Bornholm, var en af Jomsvikingernes (s. d.) tapreste og stærkeste Kjæmper. Han deltog i Sigvald Jarls Tog til Norge og udmærkede sig i Slaget i Hjørungavaag 986, hvor han ogsaa fandt sin Død, idet han, haardt saaret, sprang overbord fra sit Skib.

Bueland, en Øgruppe i Askevolds Prestegjeld, Nordre Bergenhus Amt, bestaaende af 10 Øer, af hvilke Alda, Værø og Melværø er de største.

Buenavista eller **Boavista**, den østligste og største af de Kapverdiske Øer; omtr. 5,000 Indb.

Buen-Ayre, en Ø i Vestindien, nord for Venezuela, tilhører Holland; 4½ Kv.mil stor, med 3,600 Indb. og Kochenilledyrkning.

Buen Retiro, kongeligt Lystslot i Nærheden af Madrid, bygget i det 17de Aarh. Her satte Franskmændene sig fast 1808 og befæstede Slottet.

Buenos-Ayres, en af Staterne i den sydamerikanske Forbundsrepublik Argentina, grænser mod Nord til Entre Rios, mod Nordøst til Uruguay, mod Øst til Atlanterhavet, mod Syd til Patagonien og mod Vest til Indianerterritoriet, 3,600 Kv.mil stor med 600,000 Indb., af hvilke ¾ er indvandrede Europæere. Landet er i det nordlige fladt, det sydlige gjennemskjæres af Fjeldkjæderne Sierra volcan og Sierra ventana. Af Floder mærkes Parana paa Nordgrændsen, Colorado, Salado og paa Sydgrændsen Rio Negro. Den vigtigste Næringsvei er Fædrift. — Hovedstaden Buenos-Ayres ligger ved La Plata-Flodens Munding og har 220,000 Indb. Den er Sæde for en Erkebisp og har et Universitet. Handelen er betydelig, og de fornemste Udførselsartikler er Raaprodukter af Fædriften, saasom Uld, Kjød, Talg og Huder. Buenos Ayres's Havn og øvrige Omgivelser er bekjendt for sin næsten enestaaende Naturskjønhed.

Buffalo, By i Staten Newyork ved Eriesjøen, med 118,000 Indb. og meget betydelig Handel, Industri og Skibsfart. Den er særdeles smukt bebygget og er Knudepunkt for flere vigtige Jernbanelinier.

Buffalora, Landsby i Norditalien i Nærheden af Magenta. I Slaget ved Magenta (4de Juni 1859) blev den efter en blodig Kamp tagen med Storm af Marskal Mac Mahon.

Buffet (udt. Byfe), Louis Joseph, fransk Advokat og Statsmand, f. 1818, valgtes 1863 til Medlem af den lovgivende Forsamling, blev 1870 Finansminister i Olliviers Ministerium og var 1872—75 Nationalforsamlingens Præsident og 1875—76 Førsteminister. Paa Grund af sin reaktionære og frihedsfiendtlige Politik blev han almindelig forhadt.

Buffet (udt. Byfe), Skjænkebord.

Buffon (udt. Byfaang), George Louis Leclerc, Greve af, før Cuviers Tid Frankriges berømteste Naturforsker, f. 1707, d. 1788, fremstillede i sine Verker Naturgjenstandenes Egenskaber og Væsen i et klart, letfatteligt Sprog, hvorimod han lagde liden Vegt paa at opstille et nøiagtigt, videnskabeligt System. Hans Hovedverk er en „Histoire naturelle générale et particulière", som er oversat til de fleste europæiske Sprog.

Bug, 1) Flod, som udspringer i Galizien, løber mod Nord langs Polens Østgrændse, derefter mod Nordvest og Vest, og ved Georgievsk falder i Weichsel. — 2) Flod, der udspringer i Podolien, løber mod Sydøst og falder i det Sorte Hav.

Bug, den Del af de høiere Dyrs Legeme, hvori de egentlige Fordøielsesredskaber (Mavesækken, Tarmene, Leveren, Bugspytkjertelen) samt Milten og Urinorganerne (Nyrerne og Blæren) samt tildels Kjønsorganerne har sit Sæde. Disse Organer ligger indesluttede i en Hule, som kun bagtil og nedad samt tildels paa Siderne har benede Vægge (Hvirvelsøilens nederste Del, Bækkenet, de nederste Ribben), men forøvrigt omgives af Muskler (paa Forsiden og den største Del af Siderne). — Bughinden (peritoneum), en Hinde, der beklæder Bughulens Inderside og de i denne indesluttede Organer.

Bugeaud (udt. Byfjaa), Thomas Robert de la Piconnerie, Hertug af Isly, fransk Marskal, f. 1784, d. 1849, indtraadte i Armeen 1804, blev 1831 Brigadegeneral og paa samme Tid Deputeret; som saadan optraadte han i konservativ Retning. Han deltog fra 1836 i Krigen i Algier, hvor han

fra 1840—47 var Generalguvernør. 1844 vandt han den afgjørende Seier ved Isly. Efter sin Tilbagekomst til Frankrige søgte han 1848 forgjeves at undertrykke Revolutionen. I de sidste Aar af sit Liv var han paany Medlem af den franske Nationalforsamling, hvor han atter sluttede sig til Høire.

Bugenhagen, Johannes, tysk Reformator, f. 1485 i Pommern (hvorfor han undertiden kaldes Pomeranus), d. 1558, var en af Luthers fortroligste Venner. Ved sin grundige Lærdom var han Luther til megen Hjelp under Arbeidet med Bibeloversættelsen. Han blev kaldet til forskjellige Steder for at indføre Reformationen, saaledes ogsaa 1537 til Danmark, hvor han udarbeidede Kirkeordonnansen og indtil 1542 var Professor i Theologi ved Universitetet. Blandt hans Skrifter mærkes en Fortolkning over Davids Salmer og en Omskrift paa Plattysk af Luthers Bibeloversættelse.

Bugfinner, Finnepar hos Fiskene, har sin Plads enten bag Brystfinnerne (bugfinnede Fiske), eller under (brystfinnede Fiske), eller foran. Mangler de, kaldes Fisken barbuget. Bugfinnerne er Fiskens Baglemmer.

Bugge, Peter Olivarius, Biskop i Trondhjem, f. 1768, d. 1849, øvede ved sine Skrifter adskillig Indflydelse paa det kirkelige Liv og paa de politiske Begivenheder i 1814. Fra 1804—15 var han Viceformand og 1819—20 Formand i det trondhjemske Videnskabsselskab. — Hans Søn, Søren Bruun Bugge, f. 1798, studerede Filologi, blev 1820 Universitetslærer i Latin og 1833 Rektor i Kristiania; senere studerede han Theologi og blev 1847 Sognepræst til Gran indtil 1878, da han fik Afsked. Foruden et betydeligt Antal Universitetsprogramer har han udgivet flere Lærebøger i Latin og en Del Opbyggelsesskrifter. — Fredrik Moltke Bugge, en yngre Broder af Foregaaende, f. 1806, d. 1853, studerede ligeledes Filologi og var 1833—51 Rektor i Trondhjem, hvor han i flere Aar fungerede som Præces i Videnskabsselskabet; han hævdede med Iver Latinens Berettigelse i den lærde Skole og udgav endel filologiske og pædagogiske Skrifter, af hvilke særlig mærkes: „Det offentlige Skolevæsens Forfatning i adskillige tyske Stater tilligemed Ideer til en Reorganisation af det offentlige Skolevæsen i Kongeriget Norge" (1839), som indeholder Resultaterne af hans med offentligt Stipendium anstillede Undersøgelser af det tyske Skolevæsen. — Hans Søn Fredrik Wilhelm Klumpp Bugge, f. 1838, blev 1870 Professor i Theologi ved Kristiania Universitet.

Bugge, Elsens Sophus, fremragende norsk Sprogforsker, f. i Laurvik 1833, blev Student 1848 og filologisk Kandidat 1857, hvorefter han med offentlig Understøttelse opholdt sig 2 Aar i Udlandet og derunder studerede navnlig Sanskrit og beslægtede Sprog, i Berlin hos Weber og i Kjøbenhavn hos Westergaard. Paa sidstnævnte Sted undersøgte han ogsaa islandske Haandskrifter. 1864 blev han extraordinær Professor i Oldnorsk og i sammenlignende indoeuropæisk Sprogforskning ved Kristiania Universitet. Bugges sprogvidenskabelige Forfatterskab er overordentlig omfattende. Navnlig har han ved flere Arbeider i betydeligt Mon opklaret Nordens Sprog og de dermed beslægtede Tungemaal samt tolket nogle af de vigtigste Sprogmindesmærker inden det nævnte Omraade. I mange Afhandlinger har han saaledes behandlet Runer og Runeindskrifter og bl. a. tydet de forhen for en stor Del uforklarede og ikke rigtig læste nordiske Indskrifter fra den ældste Jernalder og Mellem-Jernalderen, hvilke Indskrifter giver Prøver paa nordisk Sprog Aarhundreder ældre end de tidligere kjendte og derved bliver af stor Betydning for nordisk Sproghistorie. Ligeledes har han tolket den udførligste og kanske eiendommeligste af alle bevarede Runeindskrifter, Indskriften paa Rökstenen i Östergötland. Af hidhørende Arbeider kan nævnes Afhandlingerne: „Bidrag til Tydning af de ældste Runeindskrifter" (1866), „Lidt om de ældste nordiske Runeindskrifters sproglige Stilling" (1870), „Bemærkninger om Runeindskrifter paa Guldbrakteater" (1871) og „Tolkning af Runeindskriften paa Rökstenen i Östergötland" (1876) m. fl. En Hovedgjenstand for Bugges Forskning har været de i islandske Haandskrifter bevarede mythiske og heroike Digte, navnlig den saakaldte ældre Edda. Af denne foranstaltede han 1867 en Udgave (den bedste, der haves), hvori der for første Gang gives en fuldstændig Meddelelse om de Kilder, fra hvilke og den Form, i hvilken man kjender Digtene; ligesaa har han paabegyndt en Udgave af islandske sagnhistoriske Skrifter. Ved Studiet af den ældre Edda er han bleven ført til de oldengelske Digte, til hvis Forstaaelse han har leveret Bidrag i Afhandlingerne: „Spredte Jagttagelser vedkommende de oldengelske Digte om Beowulf og Waldere" (1868) og „Zum Beowulf" (1872). Paa Reiser, foretagne med offentlig Understøttelse i norske Bygder, navnlig Telemarken, har han optegnet en Mængde Folkeviser, hvoraf en Del er udgivne særskilt i „Gamle norske Folkeviser" (1858) og en Del i S. Grundtvigs Udgave af „Danmarks gamle Folkeviser" og andensteds. Desuden har han ydet Bidrag til Kundskaben om norske Folkevisers og danske Balladers Oprindelse. Ved Siden af de germaniske har han fortrinsvis studeret de Sprog, som i Oldtiden taltes i Italien, og har ved flere Afhandlinger (tildels i tyske Tidsskrifter) og særskilte Verker udvidet Kundskaben om de med Romerne beslægtede Stammers, Samniters, Sabellers, Umbrers med fleres Tungemaal, ligesom han har meddelt særdeles værdifulde Texttolkninger af Plautus's Komedier. Til det franske Tidsskrift „Romania" har han leveret nogle Afhandlinger angaaende flere franske, spanske og italienske Ords Oprindelse. Endelig har han (mest i tyske Tidsskrifter) behandlet grammatiske og etymologiske Emner, som vedrører de indoeuropæiske Sprog overhoved. Ved Upsala Universitets 400aarige Jubelfest 1877 udnævntes Bugge til Æresdoktor i Filosofien.

Bugge, Thomas, dansk Astronom og Mathematiker, f. 1740, d. 1815, blev Professor i Astronomi ved Kjøbenhavns Universitet 1777 og gjorde 1777—78 paa offentlig Bekostning en Reise gjennem en stor Del af Europa. Han er Forfatter af flere Skrifter og Afhandlinger i Astronomi og Mathematik.

Bugislaw, almindeligt Navn paa de slaviske Hertuger i Pommern, hvis Æt uddøde 1637. — Bugislaw den første hjalp den danske Konge Valdemar den store paa Toget til Rügen 1168, gjorde senere Frafald, men maatte tilslut underkaste sig og betale Skat til Danmark. — Bugis-

law den niende, d. 1448, er bekjendt ved, at hans Fætter Erik af Pommern forgjeves stræbte at faa ham udnævnt til sin Eftermand paa de skandinaviske Rigers Troner.

Bugsere, at slæbe et større Fartøi eller et tunglastet mindre frem ved Hjelp af en Baad enten ved Roning eller Damp.

Bugt, en Indskjæring af Havet; efter Formen skjelner man mellem Havbugt (Golf): en vid og aaben Bugt, Indhav: en vid Bugt med smal Indseiling, og Fjord: en lang og smal Bugt.

Bugtale, en særegen Maade at forandre Stemmen paa, saaledes at Lyden synes at komme fra et ganske andet Sted end fra den Talende. Tonerne frembringes ikke, som Navnet antyder, og som man før antog, i Bughulheden, men ved særegne Modifikationer i Strubens-, Svælgets og Mundhulens Bevægelser.

Buhl, Peter, dansk Sjøofficer, f. 1789, faldt i Træfningen ved Lyngør 1812.

Bujalance, By i Provinsen Cordova i Spanien, med ca. 9,000 Indb.

Bujukdere („den store Dal"), Landsby ved Bosporus, nær ved Konstantinopel, berømt for sin Naturskjønhed, er Sommeropholdssted for de europæiske Gesandter i Konstantinopel.

Buk, Underlag til at bære Stilladser og lign., bestaar af en liggende Bjelke med to skraatstillede Ben under hver Ende.

Bukarest, Hovedstad i Fyrstendømmet Rumænien, ligger paa en Slette ved Floden Dumbrowitza og har 200,000 Indb. Den har et Universitet, et theologisk Seminarium og flere andre høiere Undervisningsanstalter. Fabrikdriften er ubetydelig, men Handelen saameget livligere, da Byen er Stapelplads for omtrent alle Landets Indførselsartikler. Den udfører især Vin og Huder.

Bukephalos (egentlig Oxehoved), Alexander, den store Ynglingshest.

Bukkeblad, Art af Gentianernes Familie, har rødlighvide Blomster og voxer i Moser og Sumpe overalt i Norge. Et bittert Stof, der indeholdes i Bladene, bruges i Medicinen.

Bukken, store og lille, to Øer i Bukkenfjordens Munding, paa Østsiden af Karmøen, 4 Mil nord for Stavanger.

Bukkenfjord eller **Stavangerfjord**, en stor Havbugt, der skjærer sig ind mellem Studesnæs og Tungenæs i Stavanger Amt og deler sig i flere Grene; den mærkeligste af disse er Lysefjorden, der gaar ret ind i en Længde af 5 Mil, omgiven af lodrette Fjeldsider af indtil 3,000 Fods Høide. Af dens andre Arme kan nævnes Høsefjord, Søddefjord og Hjelmelandsfjord.

Bukolisk Poesi, se Hyrdedigtning.

Bukovina, Hertugdømme, et af de østerrigske Kronlande, begrændses i Nord og Vest af Galizien, Ungarn og Siebenbürgen, i Syd og Øst af Rumænien og Bessarabien, 190 Kv.mil stort med 514,000 Indb. Landet er særdeles frugtbart og har desuden Salt- og Jerngruber samt udbredte Skove. Af Befolkningen hører den største Del enten til den ruthenske (41 pCt.) eller den rumænske (38 pCt.) Nationalitet. Religionen er for det meste græsk-katholsk. De vigtigste Næringsveie er Agerbrug og Fædrift; Handelen er ubetydelig og indskrænker sig mest til Raaprodukter. — Bukovina hørte indtil 1482 til Transsylvanien (Siebenbürgen), kom siden under Moldau og 1776 under Østerrige; indtil 1849 var det forenet med Galizien, men blev da fraskilt dette og organiseret som eget Kronland.

Buksnæs, Præstegjeld i Vestlofoten, Nordlands Amt, bestaar af Sognene Buksnæs og Hol.

Bukstenen, Fjeld i Søgne Præstegjeld, 3/4 Mil vest for Kristianssand, et vigtigt Sjømærke.

Bulak, Forstad til Kairo, ligger paa en liden Ø i Nilen. Den har et Museum, som indeholder en fortrinlig Samling af ægyptiske Oldsager og bestyres af den berømte franske Ægyptolog Mariette. 4,000 Indb.

Bule, Blodansamling under Huden som Følge af Stød eller Slag. Blodet opsuges i Regelen igjen i Blodkarrene; men undertiden kan Bulen betændes og gaa over til Byld.

Bulgarien, Fyrstendømme paa Halvøen Balkan, grændser i Nord til Rumænien, i Øst til det Sorte Hav, i Syd til Rumelien og Makedonien (Grændse: Balkan) og mod Vest til Serbien, er 3,000 Kv.mil stort og har 2½ Mill. Indb. Landet er i det nordlige temmelig fladt, men i det sydlige opfyldt med Udløbere fra Balkan. Det er i det hele taget frugtbart, og Agerdyrkningen giver et betydeligt Udbytte; ligeledes staar Fædriften høit. De vigtigste Udførselsartikler er Korn, Vin, Træslag, Honning, Vox, Vildt og levende Kvæg. Handelen er ved Donau og det Sorte Hav ganske livlig, men i det Indre ubetydelig. Industrien strækker sig kun til Landets egen Forsyning. — Bulgarien kaldtes af de gamle Romere Nedre-Mösien og beboedes i Oldtiden af Mösierne; disse maatte i det 7de Aarh. e. Kr. vige for Bulgarerne, en Stamme af ugrisk Herkomst, som oprindelig havde boet ved Volga. Da disse var blevne Landets Herrer, blandede de sig med de oprindelige Indbyggere og antog lidt efter lidt deres Sprog; i det 9de Aarh. indførtes Kristendommen. I Begyndelsen af det 11te Aarh. kom Landet under Byzantinerne; men omtr. 70 Aar efter gjorde det Opstand, og et bulgarisk-valakisk Rige stiftedes; dette blev 1375 erobret af Tyrkerne og 1392 gjort til tyrkisk Provins. 1870 fik Bulgarerne sin egen Patriark. 1876 gjorde de Opstand, men denne blev undertrykt paa den blodigste Maade; efter den sidste russisk-tyrkiske Krig blev Bulgarien et til Tyrkiet skatskyldigt Fyrstendømme. 1879 vedtog en til Tirnova indkaldt Nationalforsamling en konstitutionel Forfatning, hvorefter Prins Alexander af Battenberg valgtes til Fyrste, hvilket Valg anerkjendtes af Sultanen og de europæiske Stormagter.

Bulgarin, Thaddæus, russisk Forfatter f. 1789, d. 1859, har skrevet flere Romaner, der skildrer Liv og Forhold i Rusland. Han optraadte som Puschkins og Romantikens Modstander og som Tilhænger af det absolutistiske System i Politiken.

Bulgaris, Demetrius, græsk Statsmand, f. 1801, d. 1878, deltog i Frihedskrigen og befattede sig siden med mange politiske Intriger; under Kong Otto var han en Tid Førsteminister og efter hans Fordrivelse Medlem af Regentskabet, senere under Kong Georg flere Gange Minister, senest 1874—75. Han stod i Spidsen for det konstitutionelt-liberale Parti og virkede ivrig for sit Fædrelands Opkomst baade i aandelig og materiel Henseende.

Bull (udt. Bøll), John (egl. John Tyr), Øgenavn paa det engelske Folk.

Bull, Ole Bornemann, berømt norsk Violinist, er født i Bergen den 5te Febr. 1810. Han er den ældste af 9 Søskende. Faderen var Apotheker Johan Storm Bull og Moderen Anna Dorothea, født Geelmuyden. Han blev bestemt for Studeringerne, men viste lige saa liden Lyst som Anlæg for disse; derimod vakte han allerede som Barn Opmærksomhed ved sin usædvanlige musikalske Begavelse. Sin første Undervisning paa Violin fik han af en Stadsmusikantsvend, en Kammermusikus Poulsen og den flinke svenske Violinist Lindholm; men hans Lærere erklærede snart, den ene efter den anden, at de ikke kunde lære ham mere. 9 Aar gammel spillede han med Færdighed vanskelige Stykker af Spohr og inden kort Tid Fiorillos og Paganinis Kapricer. 1828 forsøgte han forgjeves at tage Examen artium, hvorefter han Vinteren 1828—29 blev Anfører for Kristiania Theaters Orkester. I Mai 1829 reiste han til den berømte Spohr i Kassel for at faa høre dennes Dom. Spohr modtog den unge Enthusiast koldt, og Bull fandt sig heller ikke tiltalt ved Mesterens skolestrenge, kolde Spil. Efter en mislykket Koncert begav han sig til Göttingen for at studere Jus ved det derværende Universitet. Paa denne Tid gjennemreiste Paganini Tyskland og blev overalt Gjenstand for den mest begeistrede Enthusiasme. Bull vaktes herved af sin Dvale, reiste hjem og gav Koncerter i Trondhjem og Bergen, hvilke indbragte ham saa meget, at han i August 1831 (over Danmark og Holland) kunde tiltræde sin længe paatænkte Reise til Paris. Her var hans Liv i Begyndelsen saa eventyrligt, at det meddelte saavel hans Person som hans Kunst noget vist fantastisk og exceptionelt. Frastjaalet alt, hvad han eiede, selv sin Violin, stod han paa Fortvivlelsens Grændser og besluttede at gjøre Ende paa sine Sorger. En gammel Dame, som fandt nogen Lighed mellem en afdød Søn og Ole Bull, tog sig af ham og lod ham, da han senere faldt i en svær Sygdom, tilse af sin egen Læge. Gjennem tilfældige Bekjendtskaber fik han Anledning til at spille paa en Soiré hos Hertugen af Montebello, hvor han vakte megen Beundring, hvorefter han sattes istand til Vaaren 1833 at give sin første Koncert i Paris og høstede paa denne stort Bifald. Han foretog derefter en Kunstreise, paa hvilken han gav Koncerter i Lausanne i Schweiz, i Triest, Mailand, Venedig, Florens, Bologna, Pisa, Lucca, Neapel og Rom. Han spillede tildels ogsaa egne Kompositioner og blev næsten overalt paa denne Kunstreise modtagen med en Jubel og Begeistring, som gav Gjenlyd ogsaa i det øvrige Europa. Derpaa tog han 1835 tilbage til Paris, hvor han optraadte paa den store Opera; efter den anden Optræden gjorde Jules Janin ham verdensberømt ved en yderst smigrende Kritik i Journal des Debats. Efter at have giftet sig med sin gamle Vertindes Datterdatter, Alexandrine Felicité Villeminot, besøgte Bull de britiske Øer, hvor han gav en Mængde Koncerter. 1837 tiltraadte han fra Paris en Kunstreise til Brysel, Hamburg, Lybek, Schwerin, Königsberg, Riga, Petersburg og Moskau og gjorde overalt stor Lykke. Fra Moskau hjemkaldtes han ved Budskabet om Faderens Død, og over Finland, i hvis betydeligste Byer han optraadte, og Stockholm, hvor han lod sig høre 5 Gange, kom han i Juli 1838 tilbage til Kristiania. Af sine Landsmænd blev han modtagen med den Udmærkelse og Begeistring, som Glansen, han havde spredt over Fædrelandets Navn, berettigede ham til. Han blev dog ikke længe hjemme, men foretog en ny Kunstreise, hvorpaa han gav Koncerter i Danmark, i flere tyske Byer, i Bøhmen, Wien, Paris, England og Rusland. 1841 tog han med Familie Ophold paa sin Fædrenegaard Valestrand ved Bergen, indtil han Sommeren efter flyttede til Kristiania, hvorpaa han 1842 og 1843 foretog kortere Kunstreiser til Danmark, Sverige og Tyskland. 1844—46 spillede han i Amerika, hvor han, tildels paa Grund af sin kunstneriske Excentricitet, som han der gav frit Løb, høstede Guld og Laurbær i Overflod. Derefter tog han til Paris, hvor han efter Februarrevolutionen 1848 gav en Koncert til Indtægt for de Saarede, og over Belgien vendte han derefter s. A. tilbage til Norge. Her gav han under stormende Hyldest talrige Koncerter og tog sig 1849 af den bekjendte Thorgeir Andunsson (Møllargutten), hvem han assisterede og bragte til at lade sig høre i flere Byer. I Bergen grundlagde han med store Pengeofre et Nationaltheater, som 2den Jan. 1850 aabnedes med Opførelsen af Wergelands „Fjeldstuen" med Musik af Ole Bull. Han indvikledes i ubehagelige Stridigheder med Autoriteterne i Bergen angaaende Theatret, og efter en kortere Reise til Danmark og Tyskland tog han 1852 til Amerika, hvor han ved sine Koncerter i de store Byer havde en glimrende Indtægt. Han kjøbte et stort Stykke Land i Pennsylvanien for at grunde en skandinavisk Koloni („Oleana"); men Foretagendet løb uheldigt af, og efterat han havde tilsat hele sin Formue, vendte han 1857 tilbage til Norge. 1860 begav han sig atter ud paa Kunstreiser, til Sverige og Rusland; 1863 arbeidede han, dog uden at det lykkedes, for Oprettelsen af et norsk Musikakademi i Kristiania; et Par Aar senere drog han efter sin Hustrus Død paany til Amerika, hvor han fra nu af tog fast Bopæl, idet han dog regelmæssig hver Sommer besøger sit Fødeland, hvor han i Nærheden af Bergen eier en vakker, kunstnerisk indrettet og udstyret Villa paa Lyspen. Endnu i sin fremskredne Alder vedbliver han allesteds, hvor han optræder, at vinde Guld og Berømmelse, skjønt Musikere af Fag vistnok med Grund paastaar, at han i teknisk Virtuositet og musikalsk Skole er overtruffen af adskillige nyere Violinspillere, saaledes navnlig Udlændingerne Wieniawsky og Wilhelmji. Bull, „Nordens Paganini", er en meget fremragende og eiendommelig Kunstner, som i enkelte Retninger maaske har naaet det høieste, men ikke destomindre har overlevet sig selv, fordi han ikke har fulgt sin Kunsts Udvikling. Med Bevarelse af sin Selvstændighed og Individualitet har han uddannet sig efter Paganini som Forbillede, uden at have naaet ud over det rent virtuosmæssige Standpunkt, som denne enestaaende Kunstner repræsenterede. Hans Teknik eller Kunstfærdighed er overordentlig stor, skjønt ikke uden Feil. Han har i enkelte Henseender ombannet sin Violin, særlig Stolen, som han har gjort næsten flad, hvorved hans betjendte firstemmige Spil er blevet muliggjort. Hans Kompositioner røber de samme Eiendommeligheder som hans Talent: de har glimrende

Enkeltheder, men er uregelmæssige i sin Form og tildels bizarre; de interessanteste og betydeligste af dem er de, som indeholder Variationer over norske Folkemelodier. Til disse hører den bedste af alle hans Tonedigtninger: „Sæterjentens Søndag". Af hans øvrige Kompositioner mærkes: „Polacca guerriera", „Siciliano" og „Tarantella". Bull har konstrueret en kraftig og fuldtonende, men noget haard Violin, arbeidet af Villaume efter hans Forskrifter, og et Piano, hvis Princip hviler paa en rigtig Opfatning af Lydlæren, og som derfor tør have en Fremtid for sig, skjønt det ved den foretagne Prøve endnu havde store Mangler.

Bullaren-Sjøerne, flere sammenhængende, tilsammen 3 Mil lange Indsjøer i Göteborgs Len i Sverige, nær Rigsgrændsen.

Bulle (af bulla, d. e. Segl) kaldtes fra Middelalderens Slutning de Breve eller kirkelige Forordninger, som Paverne udstedte. De enkelte Buller, som alle skreves paa Latin, har Navn efter sine Begyndelsesord. Blandt de mest bekjendte og berygtede Buller er den saakaldte Nadverdsbulle In coena domini (ved Herrens Nadverd), hvilken Pave Urban den femte udstedte 1362. Siden fornyedes og udvidedes den af Paverne Pius den femte (1568) og Urban den ottende (1627). Den skulde oplæses i alle Roms Kirker hver Skjærtorsdag. Den forbandede alle Pavestolens Modstandere, Saracener, Sjørøvere, alle Kjættere, deriblandt selvfølgelig ogsaa Lutheranerne, Fyrster, som paalagde vilkaarlig Skat, disse Fyrsters Belynbere og alle, som paa nogen Maade gjorde Indsigelse mod Pavens høieste Magt. Den vakte imidlertid megen Modstand. Flere Fyrster forbød dens Indførelse i sine Lande, blandt andre den strengt katholske Konge Filip den anden i Spanien. Af andre bekjendte Buller nævnes Excurge, Domine (Reis dig, Herre!), som Leo den tiende 1520 udgav mod Luther, Zelo domus dei (af Nidkjærhed for Guds Hus), som Pave Innocenz den tiende 1648 lod udgaa mod den vestfalske Fred, Dominus ac redemptor noster (vor Herre og Forløser), hvorved Pave Klemens den fjortende 1773 ophævede Jesuiterordenen, og endelig Sollicitudo omnium (Alles Bekymring), hvorved Pave Pius den ottende 1814 gjenopretede den.

Bulletin (udt. Byll'tæng), kort embedsmæssig Beretning eller offentlig Kundgjørelse, hvorved man med visse Mellemrum giver en Udsigt over en Sags Stilling eller en (især fyrstelig) Persons Helbredstilstand.

Bullinger, Heinrich, schweizisk Reformator, f. 1504, d. 1575, Zwinglis Ven og Efterfølger som Antistes (s. d.) i Zürich. Under Nadverdstriden med Luther viste han mere Maadehold end Zwingli selv. Han udgav foruden sine egne talrige Skrifter ogsaa Zwinglis.

Bulls Run (udt. Bøls Røn), Bæk i det nordøstlige Virginien, falder i en Bislob til Potomak. Her stod under den nordamerikanske Borgerkrig to betydelige Slag mellem Nord- og Sydstaternes Hære, 21de Juli 1861 og 29de—30te August 1862. I det første Slag vandt Sydstaternes Hær en afgjort Seier, i det andet blev Seiren nafgjort.

Bulwer, 1) Sir Henry Lytton, Jarl, engelsk Diplomat, f. 1804, d. 1872, var 1843—48 Gesandt i Spanien, hvorfra han udvistes paa Grund af sine Forbindelser med de Liberale, og gik 1849 som overordentlig Gesandt til Nordamerika, hvor han afsluttede den Ayten-Bulwerske Overenskomst. Blandt hans Verker mærkes en Biografi af Palmerston. 2) Foregaaendes Broder Edward George Bulwer, Jarl Lytton, engelsk Forfatter, f. 1805, d. 1873, var Medlem af Underhuset, hvor han dog ikke udmærkede sig synderlig, blev senere Minister for Kolonierne og 1866 Peer af England. Hans talrige Romaner, hvoriblandt mærkes „Pelham", „Ernst Maltravers", „Eugen Aram", „Nat og Morgen", „Deverenx", „Paul Clifford" m. fl., er dels støttede til historiske Begivenheder, dels Skildringer af Liv og Sædvaner i England paa Forfatterens Tid. De er samtlige skrevne i en fortrinlig Stil og vidner om et skarpt psykologisk Blik og omfattende Verdenserfaring; men Forfatterens Tilbøielighed til at filosofere virker tidt hemmende paa hans forresten rige Fantasi, og Fortællingens Gang afbrydes ofte af langtrukne filosofiske Reflexioner. Hans Skuespil er mindre betydelige og væsentlig anlagte paa scenisk Effekt. Desuden udgav han de ypperlige ethnografiske Verker: „England og Englænderne" og „Athen, dets Opkomst og Forfald". 3) Sidstnævntes Hustru, Rosina, Lady Bulwer, skrev ogsaa Romaner, som tildels har ikke ringe Værd ved sine skarpe Angreb paa det engelske „fashionable" Livs Hulhed og Hykleri. 4) Deres Søn Edward Robert Bulwer, f. 1831, Diplomat, blev 1876 Vicekonge i Indien.

Bu-Maza, Derwisch i Algier, f. 1820, opflammede ved sine Taler Abd-el-Kader og hans Hær til Kamp mod Franskmændene, blev senere fangen og ført til Frankrige; efter sin Frigivelse blev han Oberst i den tyrkiske Hær.

Bumerang (Bomerang), et eiendommelig bueformet Kastevaaben af haardt Træ, som bruges af Nyhollænderne. Naar det slynges paa en egen Maade, vender det tilbage til den, som har kastet det.

Bundefjord, en ca. 3 Mil lang Arm af Kristianiafjorden, mellem Næsodden og Oslo.

Bundstok, svært Krumtømmer, som ligger tvers over Skibskjølen og danner den nederste Ende af et Spant.

Bunge, Friedrich Georg von, retshistorisk Forsker, f. af tyske Forældre i Kiew 1802, Professor i Dorpat, senere Borgermester i Reval, har udgivet flere retshistoriske Arbeider angaaende Østersjøprovinserne.

Bungener (udt. Bøngjene), Louis Felix, sweizisk Præst, f. 1814, d. 1874, fortrinlig geistlig Taler, bekjæmpede i sine talrige historiske Verker, Fortællinger og Flyveskrifter især Katholicismen, men ogsaa Fritænkeriet inden de Reformertes egen Leir.

Bunkeaarer, store Aarer, der roes af to eller flere Mand.

Bunsen, Christian Carl Josias, Friherre, bekjendt preussisk Statsmand og Lærd, f. 1791, d. 1860, blev 1827 preussisk Ministerresident i Rom, gjorde her antikvariske og topografiske saavelsom bibelske, kirkehistoriske og liturgiske Studier og gjorde Udkast til en Liturgi, der senere næsten uforandret blev antagen i Preussen. 1838 blev han Gesandt i Bern, 1841 Gesandt i London, hvor han i 1848 udfoldede stor Virksomhed i Anledning af det slesvig-holstenske Spørgsmaal, førte 1849 Fredsunderhandlingerne og protesterede 1850

mod Londonerprotokollen. Han har udgivet en omfattende Beskrivelse over Rom, samt flere arkæologiske, kirkehistoriske og theologiske Skrifter.

Bunsen, Robert Vilhelm, berømt tysk Kemiker, f. 1811, Professor i Marburg og senere i Heidelberg, har beriget Kemien med mange Opdagelser og konstrueret flere nye Apparater bl. a. den efter ham opkaldte Lampe. Den meste Berømmelse vandt han dog, da han i 1860 sammen med Kirchhoff opdagede Spektralanalysen, der siden har spillet en saa vigtig Rolle i Videnskaben.

Bunyan (udt. Bønnien), John, engelsk Prædikant og Forfatter, f. 1628, d. 1688, var først Kjedelflikker og tjente i Parlamentets Hær; senere hengav han sig til en sværmerisk Religiøsitet, indtraadte i en Baptistmenighed og virkede som omvandrende Prædikant. I 1655 blev han kastet i Fængsel, hvor han tilbragte 12 Aar. Her skrev han sit Hovedverk: „Pilegrimens Vandring", hvori han paa en billedlig Maade skildrer de Farer og Vanskeligheder, som den Kristne har at gjennemgaa. Bogen har vundet uhyre Udbredelse (den er næst Bibelen maaske den mest udbredte Bog i Verden) og er oversat til flere Sprog. Hans øvrige Skrifter er af mindre Betydning.

Bunzlau, By i Schlesien, ved Floden Bober, 6 Mil nordost for Görlitz, med 10,000 Indb.

Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand, Greve af, østerrigsk Statsmand, f. 1797, d. 1865, var Gesandt hos flere fremmede Magter og blev 1852 Udenrigsminister. Som saadan havde han stor Indflydelse paa Sagernes Gang under Krimkrigen. Han havde 1855 Forsædet ved Konferencerne i Wien og deltog som Østerriges Repræsentant i Fredskongressen i Paris 1856.

Buonarroti, Michel Angelo, almindelig kaldt Michelangelo (udt. Michelandjelo) eller Michelagniolo, italiensk Bygmester, Maler, Billedhugger og Digter, f. 1475, d. i Rom 1564. Sin første kunstneriske Uddannelse modtog han i Florens, fornemmelig hos D. Ghirlandajo og senere i Lorenzo de Medicis Have. 1496 kaldtes han til Rom, hvor han 1499 fuldendte sit fornemste Billedhuggerværk: Marmorgruppen „Den døde Kristus paa Moderens Knæ", hvilken blev opstillet i Peterskirken. 1503 var han atter i Florens og fuldførte der næste Aar den kolossale Statue „David" foruden andre fremragende Værker, bl. a. „Badende florentiske Soldater overrumples af Fienden" (i Kartong). 1508—12 udførte han i Rom sit betydeligste Kunstværk: Fresserne i Taget i det Sixtinske Kapel (s. d.) i Vatikanet, og paabegyndte derefter Julius den andens Gravmonument, af hvis 6 Statuer de 3 og blandt disse den berømte Mosesstatue er af Michelangelo. Under Florens' Beleiring 1529 istandsatte han som Generalkommissær for Fæstningsværkerne disse paa en saadan Maade, at det endog vakte den store Fæstningsbygger Vaubans Beundring. Fra 1533—41 udførte han i det Sixtinske Kapel det store Freskomaleri „Den yderste Dom". I den sidste Del af sin Levetid var han fortrinsvis beskjæftiget med Bygningsværker, blandt hvilke flere Paladser og Kirker. 1546 blev han Overbygmester for Peterskirken, hvis hele Indre han skabte, ligesom dens mægtige Kuppel efter hans Død blev udført efter hans Udkast. Af hans øvrige Værker mærkes: Julius den andens kolossale Statue (ødelagt), Gravmindesmærkerne over Giuliano, Hertug af Nemours, og Lorenzo, Hertug af Urbino (Mediceernes Gravmæle) i Florens, Madonna, Kristus med Korset, Apollon, og flere Billedhuggerværker, samt Freskomalerierne „Petri Korsfæstelse" og „Pauli Omvendelse" (i Vatikanet). Michelangelo er maaske den største og mægtigste Kunstnerskikkelse, Historien kjender. Kraftfuld, lidenskabelig og ophøiet syntes han at ville sprenge enhver Skranke, som stillede sig mod hans omfattende Aand. Han betegner den italienske Renaissances Højdepunkt. Hans nærmeste Efterfølgere optog hans Former uden at formaa at fylde dem med hans Aand. Michelangelo var ogsaa en fremragende Digter. Hans Digte udkom første Gang 1623 i Florens under Titelen: „Le rime di Michelangelo".

Buorm, en i Norge forekommende ikke giftig Slangeart, med graabrun Ryg, staalblaa med hvide og sorte Pletter indsprengt Bug og gulhvide Tegninger ved Siden af Halsen. Skjællene er i Midten forsynede med en ophøiet Længderibbe. Buormen har sit Tilhold paa fugtige Steder ved Huse og andre Bygninger og gaar gjerne i Vandet. Den lever især af Frosk.

Buran, Snestorm fra Nordost, hvilken ofte anretter store Ødelæggelser paa Stepperne i det østlige Rusland.

Burckhardt, 1) Johan Karl, tysk Astronom, f. 1773, d. i Paris 1825, har udgivet Arbeider bl. a. om Kometer og Solformørkelser samt Maanetabeller, der gjelder for de bedste, som findes. 2) Johan Ludvig Burckhardt, schweizisk Reisende, f. 1784, d. 1817, foretog flere Reiser i Orienten, over hvilke han har udgivet fortrinlige Beskrivelser.

Burdach, Karl Friedrich, udmærket tysk Fysiolog, f. 1776, d. som Medicinalraad i Königsberg 1847, har udgivet vigtige videnskabelige Værker, bl. a. om Nervesystemet.

Burdekin, Flod i det østlige Australien, falder i Halifaxbugten efter et Løb af 80 Mil.

Burdett, Sir Francis, bekjendt som radikalt Medlem af det engelske Parlament, f. 1770, d. 1844, virkede bl. a. for almindelig Stemmeret og aarlige Parlamenter, for de irske Katholikers Emancipation og den Greyske Reformbill. Senere viste han sig mere konservativ.

Bure, Børs Fader, se Gudelære, den nordiske.

Bureau (udt. Byraa), betyder egentlig Skrivebord, men bruges sædvanlig som Betegnelse for et offentligt Kontor, især Regjeringskontor. — Bureauchef, i Norge Titelen paa de Embedsmænd, som bestyrer de forskjellige Kontorer i Regjeringens Departementer. — Bureaukrati, Embedsmands-Herredømme. — Bureaukratisk System, Forvaltningssystem, hvorved Sagernes Ledelse ligger i en enkelts Haand (modsat Kollegialsystem).

Buren (udt. Bjuren), Martin van, Præsident i de Forenede Stater 1837—41, f. 1782 af en hollandsk Slægt, d. 1862, tidligere Fører for det demokratiske Parti.

Bureus, Johan, svensk Lærd, f. 1568, d. 1652, gjorde sig bekjendt som Granskер af Nordens gamle Sprog og Antikviteter.

Burg, By i preussisk Sachsen, 3 Mil nordost for Magdeburg, med 15,000 Indb. og vigtige Maskin- og Klædefabriker.

Burgas, vigtig Havnestad i Østrumelien ved det Sorte Hav; 5,000 Indb.

Burgkmair, Hans, tysk Træskjærer og Maler, f. 1472, d. 1559, er en af Renaissancens betydeligste og tidligste Repræsentanter i Tyskland.

Burgos, spansk Provins i Gammelkastilien. Hovedstaden Burgos har 24,500 Indb. og en berømt gothisk Kathedralkirke.

Burgoyne (udt. Borgoin), Sir John Fox, engelsk Feltmarskal, f. 1782, d. 1871, deltog i Krimkrigen, hvor han ved sit Raad om at beskyde Fortet Malakoff bidrog til at afgjøre Sebastopols Skjebne.

Burgund, fransk **Bourgogne** (udt. Burgaanj), Distrikt i det østlige Frankrige, tidligere Del af et selvstændigt Kongerige, senere indtil den franske Revolution en fransk Provins, nu delt i Departementerne Saône-et-Loire, Côte-d'Or, Ain og Yonne. De gamle Burgunder var af germanisk Herkomst og boede oprindelig ved Weichsel og Oder, fortrængtes derfra mod Vest og slog sig Aar 407 ned i Gallien mellem Rhône og Aar. Det burgundiske Rige bestod fra 407—534, da det blev frankisk Provins, men beholdt sine egne Love og en egen Hertug. Ved det karolingske Dynastis Forfald gjorde Burgund sig atter uafhængigt. Grev Boso af Vienna lod sig 880 vælge til Konge i det saakaldte cisjuranske Burgund eller Nedre-Burgund, og Grev Rudolf den første antog 887 Kongenavn i det transjuranske Burgund eller Øvre-Burgund. Begge anerkjendte Østfrankens Overherredømme. 930 blev de to Riger forenede. Kong Rudolf den tredie (d. 1032) indsatte den tyske Keiser Konrad den anden til sin Arving, og saaledes kom Burgund under det tyske Rige, indtil det i Slutningen af det 14de Aarh. faldt fra hinanden i flere Smaastater, der lidt efter lidt opslugtes af Frankrige. — Hertugdømmet Burgund (Nedre-Burgund) blev stiftet af Grev Bosos Broder Richard. Blandt Hertugerne mærkes den sidste, Karl den dristige, f. 1433, som faldt i Slaget ved Nancy 1477, bekjendt ved sine frugtesløse Bestræbelser for at underlægge sig Schweiz. Ved hans Død blev Hertugdømmet inddraget under den franske Krone.

Buridan (udt. Byridang), Jean, fransk skolastisk Filosof, f. 1300, d. 1358, fremsatte den Paastand, at Villien for at gaa over til Handling maa bestemmes af noget ydre, og oplyste dette ved det senere saa bekjendte Exempel om Æslet, som sulter ihjel mellem to aldeles lige Høviker, fordi det ikke kan bestemme sig for, hvilken det skal tage (Buridans Æsel).

Burislaw, d. s. s. Boleslaw.

Burke, Robert O'Hara, Politiinspektør i Melbourne, f. 1821, d. 1861, var den første Europæer, som (1860—61) gjennemreiste Nyholland fra Syd mod Nord. Efter ham kaldes Carpentariabugtens Sydkyst Burkes Land.

Burke, William, Skomager i Edinburgh, henrettet 1828, har vundet en sørgelig Navnkundighed ved efterhaanden at dræbe 15 Mennesker for at sælge Ligene til en Læge. Hans Maade at dræbe sine Ofre paa (ved at bedøve og kvæle dem) kaldtes siden „at burke".

Burke, Edmund, berømt engelsk Statsmand, f. 1730, d. 1797, studerede Filosofi og Historie i Dublin og Retsvidenskab i London. Fra 1756 optraadte han som filosofisk og æsthetisk Forfatter („Vindication of natural society", 1756, „Origine of our ideas of the sublime and beautiful", 1757) og uddannede sig i Stilhed som Taler. 1765 blev han indvalgt i Parlamentet, hvor han optraadte som afgjort Liberal og snart vakte Opsigt ved sin Veltalenhed. Han hævdede de amerikanske Koloniers Rettigheder, talte for Katholikernes Emancipation og forfegtede alvorlig Pressefriheden. 1782 var han en kort Tid Generalintendant over Arméen, hvilket Embede han ogsaa indehavde 1783—84. 1785 optraadte han som Warren Hastings Anklager. Ved Udbruddet af den franske Revolution brød han med Oppositionen, gik over til Regjeringspartiet, modtog en Pension af Kongen og ivrede for Krig mod Frankrige. 1794 trak han sig tilbage til Privatlivet.

Burleigh (udt. Børli), Lord, se Cecil.

Burlesk (af ital. burla, Narrestreg), pudsig, snurrig, naragtig.

Burlington (udt. Børlingtn), 1) By i den nordamerikanske Stat Vermont, ved Champlainsjøen, med 14,500 Indb. — 2) By i Staten Iowa, ved Mississippi, med 15,000 Indb. og Trælasthandel.

Burman, Navn paa en hollandsk Slægt, der har frembragt flere berømte Videnskabsmænd. — Peter Burman, f. 1668, d. 1741, Filolog, udgav flere latinske Forfattere med Anmærkninger. — Johan Burman, Botaniker, f. 1706, d. som Professor i Amsterdam 1779, udgav Skrifter om de afrikanske Planter.

Burmeister, Hermann, tysk Naturforsker, f. 1807, ansat ved Universitetet i Cordova, har skrevet flere værdifulde Afhandlinger især om Insekterne samt om Sydamerikas uddøde Dyrearter.

Burmeister & Wain, bekjendt Skibsbyggerfirma i Kjøbenhavn, stiftet 1865.

Burnes (udt. Børns), Sir Alexander, engelsk Officer, f. 1805, dræbt 1841 under en Opstand i Kabul, bekjendt ved sine Reiser i Centralasien, over hvilke han har leveret fortrinlige Beskrivelser.

Burnley (udt. Børnlei), By i det engelske Grevskab Lancashire, ved Burn, med 41,000 Indb., betydelige Uld- og Bomuldsspinderier og rige Kulgruber.

Burnouf (udt. Byrnuf), Eugène, fransk Orientalist, f. 1801, d. 1852 som Professor i Paris, befordrede især Kjendskabet til Zendsproget og forsøgte at tyde den persiske Kileskrift.

Burns (udt. Børns), Robert, Skotlands største lyriske Digter, f. 1759, d. 1796, var Søn af en fattig Forpagter og blev opdragen til landligt Arbeide; ved Siden deraf greb han enhver Anledning til at tilfredsstille sin Begjærlighed efter Læsning og til at erhverve sig Kundskaber. Tidlig vaagnede hans Lyst til Digtekunsten; under sit Markarbeide digtede han Sange i den skotske Dialekt, der snart gjorde ham bekjendt ogsaa i videre Kredse. Efter Faderens Død blev han selv Forpagter; men Uheld og en ulykkelig Kjærlighed nedslog ham, og han besluttede at forlade Landet for at overtage en Plads som Plantageopsynsmand paa Jamaika. Imidlertid udgav han 1786 en Samling af sine Digte, der blev modtagen med overordentligt Bifald; han blev optagen i de fornemste Kredse i Edinburgh, og nogle Velyndere skaffede ham en Ansættelse ved Toldvæsenet, som han siden indehavde ved Siden af sin Forpagtning; men Forretningerne plagede ham, og ved uforsigtige Yt-

ringer, foranledigede ved Efterretningen om den franske Revolutions Udbrud, forspildte han sine Forældres Gunst. Han plagedes af Sygdom og sank stedse dybere i Nød og Fortvivlelse, indtil en tidlig Død endelig befriede ham. Burns's Digtning har havt en stor og forfriskende Virkning paa den engelske Literatur, idet den, folkelig i Sprog og Tone og baaren af en sjelden dyb og inderlig Følelse, opponerede mod den stive og kunstlede Retning, som hidtil havde været herskende i den engelske Lyrik.

Burnside (udt. Børnseid), Ambrosius Everett, amerikansk Officer, f. 1824, var i den amerikanske Borgerkrig General i Nordstaternes Hær og (1862) Overstbefalende over Potomakarméen. Efter at have tabt det blodige Slag ved Fredericksburg (13de Decbr. 1862) nedlagde han Overkommandoen. Senere kjæmpede han under Grant og blev 1874 Unionssenator.

Burnus kalder Beduinerne en Slængkappe med Hætte af fordetmeste hvidt Uldtøi, som bæres over den øvrige Klædning.

Burre eller **Borre**, Planteslægt af Tidselgruppen, med store, hjerteformede Blade og rundagtige Blomsterkurve. Svøbbladene har en kroget Od og hænger derfor let i Klæder. Roden anvendes i Medicinen.

Burrit, Elihu, amerikansk Smed, f. 1811, d. 1879, erhvervede sig, paa samme Tid som han drev sin Profession, omfattende Kundskaber, navnlig i Sprog, virkede i Tale og Skrift for Slaveriets Ophævelse, Krigens Afskaffelse, for Indførelse af Voldgiftsretter, som skulde afgjøre Tvistigheder mellem Staterne, og for en ensartet Brevporto over hele Verden. Fra 1853 udgav han de bekjendte „Olieblade", et Slags Traktater for Fredsbevægelsen. Han var ogsaa med at stifte de saakaldte „Fredskongresser".

Burschenschaft, et Studenterforbund, som i 1816 og 1817 dannedes ved de fleste tyske Universiteter og 1818 forenedes til et „almindeligt tysk Burschenschaft", der strakte sig til alle tyske Universiteter undtagen de østerrigske. Formaalet var at virke for Fædrelandssind og Enighed inden det i mange Smaastater delte Tyskland. Ophævet og forbudt 1819 vedblev Burschenschaft dog at existere i Hemmelighed og delte sig i to Partier, Germaner, med mere praktisk Retning mod Tysklands Enhed, og Arminer, der arbeidede for en mere ideel Enhed mellem de tyske Studerende. Siden 1848 er Burschenschaft tilladt, men har opløst sig i flere særskilte Foreninger.

Burslem, engelsk By i Staffordshire, med 25,500 Indb. Byen er Centrum i Fabrikdistriktet „The Potteries", der er Hovedsædet for Stentøi- og Porcellænfabrikationen i England.

Bursprog kaldtes i Middelalderen i Danmark og Sverige Borgernes aarlige Forsamlinger for at raadslaa om Forandringer i Byens Love.

Burstaborg, det gammelnordiske Navn paa Stettin.

Burton (udt. Børtn), Richard Francis, berømt irsk Reisende, f. 1821, tjente under Napier i Indien, bereiste derpaa det indre Arabien og Somalilandet i Østafrika, foretog 1857 sammen med Speke en Reise i det sydøstlige Afrika, paa hvilken Nilsjøerne opdagedes, og bereiste senere ogsaa flere Egne i Amerika. Over sine Reiser har han udgivet talrige Verker og Afhandlinger.

Burton upon Trent, engelsk By i Staffordshire, med 20,500 Indb., bekjendt for sine Alebryggerier.

Burtscheid, Badested i den preussiske Rhinprovins, tæt ved Aachen; 10,000 Indb.

Bury (udt. Børri), engelsk By i Lancashire, 1 Mil nordenfor Manchester, med 38,500 Indb. og Uld- og Bomuldsindustri.

Buræter eller **Burjæter**, et mongolsk Nomadefolk i den sydlige Del af det sibiriske Guvernement Irkutsk, i Antal omtr. 250,000. Deres Religion er en særegen udpræget Form af Buddhismen.

Busbecq, Augier Guislen de, hollandsk Statsmand og Lærd, f. 1522, d. 1592, keiserlig tysk Gesandt i Tyrkiet og Frankrige, samlede græske Indskrifter og Manuskripter og udgav Beskrivelser over sine Reiser.

Busca, By ved Floden Maira i Norditalien, med 10,000 Indb., Silke- og Vinhandel samt Marmorbrud.

Busch, Vilhelm, bekjendt tysk humoristisk Tegner, f. 1832.

Busembaum, Hermann, tysk Jesuit, f. 1600, d. 1668, udgav „Medulla theologiae moralis", en Oversigt over Jesuiternes Moral, som har oplevet halvhundre Oplag.

Busento, Elv i Nedreitalien, udmunder ved Cosenza, bekjendt som Vestgotherkongen Alarichs Begravelsessted.

Bushel (udt. Busj'l), engelsk Hulmaal for tørre Varer, omtr. $37\frac{1}{2}$ Pot (= 36,35 Liter). Den gamle saakaldte Winchester Bushel, som bruges i de Forenede Stater og Vestindien, er $36\frac{1}{2}$ Pot eller 35,24 Liter.

Buskeruds Amt ligger i Kristiania Stift og grændser mod Nord og Nordøst til Kristians Amt, mod Øst til Akershus Amt og Kristianiafjorden, mod Syd til Jarlsberg og Laurvigs Amt og mod Vest til Bratsberg og Søndre Bergenhus Amter. Det er 264 Kv.mil. stort med 102,000 Indb. Amtets sydøstlige og lavere liggende Del er for det meste Sletteland; den nordlige og nordvestlige Del derimod bestaar i Regelen af trange Dale, indesluttede af høie Fjelde. Dets tre Hoveddalfører, Aadalen, Hallingdal og Numedal, strækker sig jevnsides fra Nordvest mod Sydost; gjennem disse flyder Amtets største Vasdrag: Aadalselven eller Begna med dens Fortsættelse Dramselven, Hallingdalselven, der ved sit Udløb af Krøderen ogsaa kaldes Snarumselven, samt Numedalslaagen. Af mindre Elve kan nævnes: Sogndalselven, Simoa, Lierelven, Grøndøla, Mørkedøla, Smaadøla og Opdalselven. I Amtet findes flere Indsjøer, af hvilke Spirillen, Krøderen, Ekeren, Tunhovdsjøen, Usta og Djupvand er de vigtigste. Buskeruds Amt inddeles i 4 Fogderier (Hallingdal, Numedal og Sandsvær, Ringerike, Buskerud), 5 Sorenskriverier, 16 Herreder og 3 Bykommuner: Drammen, Kongsberg og Hønefos. De vigtigste Næringsveie er Fædrift, Skovdrift, Agerbrug og Bergverksdrift. Desuden findes adskillige industrielle Anlæg, især langs Dramselven. Amtets sydøstlige Del, Ringerike og de nærmest Drammen liggende Bygder, er et af Norges rigeste

Korndistrikter og frembringer adskillig mere, end Befolkningen tiltrænger. I Numedal og Hallingdal, hvor der findes betydelige Skove og vidtstrakte Fjeldbeiter, er Fædrift og Skovbrug Hovednæringsveiene. Af Bergværker kan, foruden Kongsberg Sølvværk, nævnes Modums Blaafarveværk. — Af Buskerud Amt hørte i de ældste Tider en mindre Del (Lier, Eker, Sandsvær) til det gamle Vestfold; dets øvre Distrikter tilhørte Oplandene (Upplønd). Den vigtigste Del af disse var Ringerike (Hringariki), som tidlig stod under egne Konger. En af disse var Sigurd Hjort, hvis Datter Ragnhild blev gift med Halfdan Svarte og ved ham blev Moder til Harald haarfager, der først samlede Norge. I Slutningen af det 10de Aarh. var Olaf den helliges Stedfader, Sigurd Syr, Konge paa Ringerike. I det 16de Aarh. tilhørte den største Del af Amtet Akershus Len, medens Sandsvær laa under Tønsberg Len og Numedal under Brunlaug Len. Paa Fredrik den tredies Tid (ca. 1660) fik Amtet sit nuværende Navn efter Hovedgaarden Buskerud paa Modum.

Buskgjellede, Fisk, hvis Gjeller er delte i smaa, runde Buske; Kroppen er langstrakt og beklædt med Plader. De opholder sig især i Tang, hvor de lever af Krebsdyr og Orme. Æggene udklækkes under Hannernes Bug. Herhen hører Sjønaalene, Naalefiskene, Nebsnogene o. fl.

Buskmænd, et med Hottentotterne beslægtet Folk i Sydafrika, bebor Sletterne i det indre Høiland mellem Hottentotterne og Betsjuanerne; de er smaa og stygge, staar paa det laveste Kulturtrin og lever af Jagt og Rov.

Buskskvet, Art af Stensmutterne, oventil sortbrun, nedentil hvidgul. Opholder sig helst paa Enge og Myrer.

Bussuluk, By i det russiske Guvernement Samara, med 15,000 Indb. Handel med Trælast.

Buste eller **Byste**, se Billedhuggerkunst.

Busto Arsizio, By i Norditalien, nær Mailand, med 12,000 Indb. og Bomuldsfabriker.

Butan, en liden uafhængig Stat i Forindien mellem Thibet, Assam, Bengalen og Sikkim, ca. 900 Kv.mil stor, med 200,000 Indb.

Bute (udt. Bjut), Grevskab i det vestlige Skotland, ca. $10^1/_2$ Kv.mil stort, med 17,000 Indb.

Bute (udt. Bjut), John Stuart, Jarl af, engelsk Statsmand, f. 1713, d. 1792, sluttede sig til Oppositionen i Overhuset, men vandt siden Prinsen af Wales's Gunst og blev Opfostrer for hans Søn, den senere Kong Georg den tredie. Efterat denne var kommen paa Tronen, blev Bute næsten almægtig Styrer; men paa Grund af den Misfornøielse, han vakte ved sine Sympathier for Toryerne, blev han nødt til at tage sin Afsked 1763. Han dyrkede Botaniken og skrev et Pragtværk over Englands Planter.

Butler (udt. Bøtler), Benjamin Franklin, amerikansk Politiker og Militær, f. 1818, blev flere Gange valgt til Medlem af Massachusetts lovgivende Forsamling, hvor han optraadte som afgjort Demokrat; ved Slavestaternes Opstand holdt han imidlertid paa Unionen, drog 1861 som Brigadegeneral i Unionsarméen til Maryland og ledede Aaret efter Toget til Kap Hatteras i Nordkarolina. Under Krigen besatte han ogsaa Byerne Baltimore og Neworleans, hvor han frigav alle Slaver, der tog sin Tilflugt til ham, og optraadte med Kraft mod Unionens Modstandere. Efter Krigens Slutning var han en af Præsident Johnsons ivrigste Modstandere.

Butler, Samuel, engelsk Digter, f. 1612, d. 1680, berømt ved sit komiske Heltedigt Hudibras, hvori han skarpt angriber og gjør Nar af Puritanernes Særheder og Latterligheder baade i religiøs og politisk Henseende. Af Værket udkom tre Bind fra 1663 til 1678; men det blev ikke fuldendt. Formen er en Efterligning af Cervantes's „Don Quixote"; men Personerne og Begivenhederne er lyslevende, om end karrikerede Billeder, fra den engelske Samtid og vakte som saadanne overordentlig Opsigt, da Bogen udkom. Butlers øvrige Skrifter er af mindre Betydning.

Butler, Walther, irsk Officer, tjente under Wallenstein og var Hovedmanden i Sammensværgelsen, der ledede til dennes Mord 1634; han blev til Belønning derfor af Keiseren udnævnt til Greve og Generalmajor, men døde allerede samme Aar.

Buton eller **Butong**, østindisk Ø i Sydøst for Celebes, 86 Kv.mil stor og rig paa tropiske Produkter. Indbyggerne er Malayer; deres Fyrste er afhængig af Holland.

Buxbom, Træ af Vortemelkfamilien, med altid grønne Blade. Den voxer vildt i Sydeuropa, Nordafrika og Lilleasien og bliver 9—18 Fod høi; dens haarde og tætte Træ er fortrinlig skikket til Blæseinstrumenter og lign., men benyttes fornemmelig af Xylografer til Træsnit. — **Dvergbuxbomen** bruges overalt i Europa til Hæk, ogsaa i Norge, hvor Vinterkulden ikke er for skarp.

Buxhöwden, Friedrich Wilhelm von, russisk General, f. 1750, d. 1811, var en Tid Guvernør i Warschau og 1808 Øverstbefalende mod Svenskerne i Finland.

Buxtehude, Dietrich, dansk Komponist, f. 1637, d. 1707, sattes af sin Samtid særdeles høit som Orgelspiller. Hans udmærkede Kompositioner for Orgel tør have været blandt J. S. Bachs Forbilleder.

Buxton (udt. Bøksten), Thomas Fowell, engelsk Filantrop, f. 1786, d. 1845, virkede for Fattigpleiens Fremme, for Reformer i Fængselsvæsenet og for Dødsstraffens Indskrænkning. I Parlamentet, hvor han blev indvalgt 1818, blev han Wilberforces Efterfølger som ivrig Bekjæmper af Negerslaveriet.

Buxtorf, Johan, tysk Orientalist, f. 1564, d. 1629, berømt ved sit Kjendskab til det hebraiske Sprog og Rabbinernes Skrifter, over hvilke han udgav flere lærde Værker.

Buzot (udt. Byssa), François Leonard Nicolas, fransk Advokat og Politiker, f. 1760, blev Deputeret 1789 og sluttede sig i Konventet til Girondisterne; efter disses Udstødelse omkom han 1793 paa Flugten til Bretagne.

Büchner, Friedrich Karl Kristian Ludvig, tysk Naturfilosof, f. 1824, virkede først som Læge og derefter som Privatdocent i Tübingen. Her udgav han 1855 sit berømte Hovedværk „Kraft og Stof", der til 1876 oplevede 14 Oplag, blev oversat paa de fleste europæiske Sprog, vakte uhyre Opsigt og endog nødte Forfatteren til at opgive sin Stilling. Han forsøger i dette Værk at opstille en materialistisk Verdensanskuelse paa Basis af den nyere Tids Erkjendelse af Naturen. Dette Princip har han forfulgt videre i „Natur og Aand" (1857), „Fra Naturen og Videnskaben" (1862) og flere Skrifter.

— Hans Søster Luise Büchner, f. 1823, d. 1877, har optraadt som Forfatterinde og saavel theoretisk i sin Bog „Kvinderne og deres Kald" som praktisk været virksom for Kvindernes Ligestilling med Mændene.

Bülow, dansk adelig Slægt, oprindelig nedstammende fra Meklenburg. — Johan v. Bülow, Hofmarskal, f. 1751, d. 1828, skjænkede sit store Bibliothek til Akademiet i Sorø. — Fredrik Rubeck Henrik v. Bülow, General, f. 1791, d. 1858, kjæmpede med Udmærkelse ved Slesvig og Dybbøl; senere havde han den øverste Kommando i Slaget ved Fredericia.

Bülow, Bernhard, Ernst von, tysk Statsmand, f. 1815, stod en Tid i dansk Tjeneste, blev 1862 Minister i Meklenburg-Strelitz, i hvilken Stilling han udfoldede stor Virksomhed under Forhandlingerne om det nordtyske Forbunds Grundlæggelse, 1868 Meklenburgs Gesandt i Berlin og Repræsentant i Forbundsraadet, 1874 preussisk Understatssekretær i Udenrigsministeriet med Titel af Statsminister.

Bülow, Karl Edvard von, tysk Forfatter, f. 1803, d. 1853, udgav flere Fortællinger, samtlige i romantisk Retning, samt flere Samlinger af Noveller, oversatte og bearbeidede fra fremmede Sprog. — Hans Søn Hans Guido v. Bülow er en af vor Tids mest fremragende Pianister og en varm Tilhænger af den Wagnerske „Fremtidsmusik".

Bülow, Friedrich Wilhelm, Greve af Dennewitz, preussisk General, f. 1755, d. 1816, udmærkede sig i den tyske Frihedskrig, hvor han 1813 slog Oudinot ved Groosbeeren og Ney ved Dennewitz; 1815 bidrog han væsentlig til at afgjøre Slaget ved Belle-Alliance (Waterloo).

Bülow-Cummeron, Ernst von, f. 1775, d. 1851, var først Officer og nedsatte sig senere som Godseier i Pommern. Han udgav flere Skrifter mod Bureaukratiet og til Forsvar for Godseiernes politiske og materielle Interesser og grundede 1848 en „Forening til Eiendommens Beskyttelse", hvoraf senere det tyske Feudalparti udviklede sig.

Bürger, Gottfried August, tysk Digter, f. 1747, d. 1794, studerede i Halle og fra 1768 i Göttingen, hvor han traadte i Forbindelse med det af Voss stiftede Digterforbund. Fra 1772 indehavde han en Ansættelse som Justitsembedsmand i Nærheden af Göttingen, hvor han digtede Balladen „Lenore" (1773), som med ét Slag gjorde hans Navn berømt. 1789 udnævntes han til Professor, dog uden Løn, og under tiltagende Sygelighed maatte han for at skaffe sig et nødtørftigt Udkomme slide sine sidste Kræfter op ved anstrengt Arbeide, især som Oversætter. Bürgers Digte savner høiere Idealitet, men udmærker sig til Gjengjeld ved heldigt Valg af Emner, dramatisk Liv, klar Anskuelighed og mesterlig Form. De er derfor ogsaa paa Grund af disse Egenskaber blevne særdeles populære og meget læste af hans Landsmænd. Det er især i Balladen han — for en væsentlig Del efter skotsk Mønster — har leveret meget fortræffeligt; ved Siden af „Lenore" kan nævnes „den vilde Jæger", „Prestedatteren fra Taubenhain", „Lenardo og Blondine" m. fl. Ogsaa hans erotiske Digte og Sonetter indeholder meget af poetisk Værd. — I sproglig Henseende har Bürger udøvet betydelig Indflydelse, ligesom det maa mærkes, at han var den første, som i sine Oversættelsesprøver af Homer leverede korrekte og flydende tyske Hexametre.

Büsching, Anton Friedrich, tysk Geograf, f. 1724, d. 1793, studerede Theologi og blev Professor i Filosofi i Göttingen, var siden Præst for en evangelisk Menighed i Petersburg og tilsidst Direktør for et Gymnasium i Berlin. Han er ved sin „Jordbeskrivelse" (1754—92) Grundlæggeren af den moderne Geografi og har desuden leveret biografiske og historiske Arbeider.

By (af det oldnorske Ord bør eller býr) betegner i Almindelighed, uden Hensyn til judiciel eller kommunal Selvstændighed, et tæt bebygget og befolket Sted, hvor Indbyggerne hovedsagelig ernærer sig ved Handel, Industri, Fabrikvirksomhed og lign. Landsbyer, hvis Indbyggere ernærer sig væsentlig ved Agerbrug, findes ikke i Norge, hvor Byerne forøvrigt kaldes Kjøbstæder og Ladesteder, eftersom de danner egen Jurisdiktion eller ikke. — Da al Fremgang og Udvikling er en Frugt af Mennesters Samarbeide, og saadant lettest og rigest kan foregaa i Byerne, danner disse ligesom Civilisationens Nerveknuder ned igjennem Tiderne. Blandt alle Folk er Byer først opstaaede, efterat et agerdyrkende Liv, forbundet med faste Boliger, var traadt istedenfor et omvankende Hyrde- og Jægerliv. I Lande, hvor Agerbruget har været den vigtigste Næringsvei, saasom Indien, har det for umindelige Tider tilbage herskende Jordfællesskab antagelig fra først af givet Anledning til Byers Opkomst, idet Sameierne af den fælles Jord byggede sine Huse i Nærheden af hverandre. Handel og Industri har, først efterat disse Næringsveie havde naaet nogen Udvikling, direkte fremkaldt Byers Anlæg. Det gamle Fønikiens Byer, som i den tidligste Oldtid var Hovedsædet for Middelhavslandenes kommercielle og industrielle Liv, skylder saaledes alene Handel og Industri sin Oprindelse og store Udvikling. Det samme var Tilfældet med deres Plantestæder rundt Middelhavets Kyster. Under Oldtidens lidet udviklede politiske og kommercielle Forhold maatte Byerne faa en ganske anden Betydning i Statssamfundet end f. Ex. nutildags. Særlig gjelder dette Østerlandene. Alt politisk, kommercielt og aandeligt Liv stuedes her formelig sammen i de store Byer, for hvilke det øvrige Land nærmest alene var Forraadskammer. Derfor naaede ogsaa enkelte Byer i de gamle Verdensriger en Størrelse og Magt, hvortil Nutiden mangler Sidestykker, og derfor er Byernes Historie i disse Lande selve Staternes og Civilisationens egen Historie. Exempelvis kan saaledes nævnes Ninive, Babylon og Rom. I det gamle Grækenland dannede Byerne, forsaavidt de ikke var Kolonier, selvstændige Stater, og da alt Landarbeide udførtes af Trælen, er ogsaa her Landets Historie kun de enkelte Byers Historie. Noget lignende gjelder Italien i den senere Middelalder. Ogsaa i Tyskland spillede Byerne en fremtrædende Rolle i Middelalderen, og enkelte hævede sig endog til selvstændige Stater. Ved at forbinde sig til fælles Optræden udadtil kunde de udvikle en Magt, der var stærk nok til at optage Kamp mod fremmede Stater (saaledes Forbundet Hansa). — I Norge ligesom i de germaniske Lande overhoved naaede Byerne forholdsvis sent frem til nogen Betydning, idet social og politisk Magt her væsentlig var knyttet til Besiddelse af Jord. De

norske Byer har langsomt udviklet sig fra en ubetydelig Samling Huse. De er blevne til, fordi de havde en god Havn, fordi Fisket der var godt, Oplandet rigt, eller fordi de frembød god Anledning til Fæstningsanlæg; ofte knytter deres Udvikling sig til Bygning af Kirker. Den første norske By, som omtales, er Skiringsal (i Tjødling Præstegjeld paa Vestfold), der nævnes i en Beretning, som af Nordmanden Ottar afgaves til den engelske Konge Alfred den store. Her oprettedes allerede under Halfdan Hvitbein et Tempel og en Helligdom, hvilket snart knyttede sig til en i hele Norden anset Handelsplads; men denne tabte sin Betydning, da det vestfoldske Kongesæde paa Harald haarfagers Tid flyttedes til Tunsberg, Norges ældste nuværende By, der som den eneste By ved Kristianiafjorden drev en udstrakt Handel paa Sverige, Danmark, Østersjøhavnene, Frisland og England og langt ned i Sagatiden bevarede sin Magt og Anseelse. 997 anlagde Olav Tryggvesøn Nidaros, Rigets Hovedstad i Sagatiden. Dens Anseelse beroede paa, at den laa i Landets mægtigste Del, og at den blev Olav den helliges Gravsted. Dens store Domkirke, Rigets største Helligdom, trak Pilegrime fra alle Lande til Byen. Olav den hellige byggede 1016 Borg eller Sarpsborg ved Glommen. Borg naaede aldrig i Sagatiden nogen stor Betydning som Handelsby. I Syvaarskrigen blev den ødelagt af Svenskerne, og i dens Sted anlagdes 1570 Fredriksstad; men 1839 blev det gamle Sarpsborg gjenopbygget. Ca. 1060 oprettede Harald haardraade Kjøbstaden Oslo, som han byggede, „fordi den havde en god Havn, og fordi det derfra var let at anfalde Danmark". Oslo blev under Syvaarskrigen brændt af Svenskerne, men gjenopførtes paa samme Sted. Efter en ny Brand 1624 under Kristian den fjerde flyttedes Byen til Vestsiden af Akerselven, og han gav den Navnet Kristiania. Bergen, det varigste Minde om Olav kyrres Regjering, blev anlagt mellem Aarene 1070—75. Den var ved Siden af Nidaros og Oslo de norske Kongers Residens og allerede i Sagatiden Norges mægtigste Handelsby. Under Sigurd Jorsalafare grundlagdes Bispesædet i Stavanger, hvor snart ved St. Svithuns Kirke en By opstod; herfra flyttedes Bispestolen til det 1644 anlagte Kristianssand. Omtrent fra samme Tid eller maaske lidt ældre er Konghelle (nu Kongelf), som under Sigurd naaede sin høieste Blomstring, men snart forfaldt efter at være plyndret af Venderne 1135. Ikke meget yngre er Kaupang eller Lusakaupang i Indre Sogn, Veø i Romsdalen, Skidan eller Skien i Grønafylke, Hamar paa Oplandene, hvilken sidste skylder den prægtige Kirke og det der oprettede Bispesæde sin Opkomst. Paa Sydmøre fandtes i Sagatiden Kjøbstaden Borgund; denne saavelsom Kaupang og Veø er forlængst forsvundne som Kjøbstæder, og nye Byanlæg, Aalesund, Molde og Kristianssund, er opstaaede, tildels i deres Sted. Hanseaternes Overmagt i Norden satte de norske Byer meget tilbage, og mange ødelagdes, helt eller delvis, under Krigene med Sverige, navnlig Oslo og Sarpsborg. Det 17de Aarh. er rigt paa nye Byanlæg: Kristiania, Kristianssand, Kongsberg, Røraas, ligesom Halden i dette Aarh. fik Kjøbstadret og kaldtes Fredrikshald; ikke ældre end Slutten af det 18de Aarh. er de nordligste Byer, Tromsø, Hammerfest og Vadsø. Mere af sig selv opstod Byerne Strømsø og Bragernæs, som først 1805 forenedes til Kjøbstaden Drammen. Se forøvrigt Artiklerne Borger og hver enkelt af de norske Byer.

Byam-Martin Strædet (udt. Bejam —), Sundet mellem Øerne Melville og Bathurst ved Amerikas Nordkyst.

Byblos (nu Dschebel), det græske Navn paa en fønikisk By nær Havet mellem Tripolis og Berytos. Den kaldtes af Jøderne Gebal og var Hovedsædet for Adonis's Dyrkelse.

Byfoged, en Embedsmand, som i de norske Kjøbstæder udfører de under en Underdommer, Retsskriver og Foged hørende Forretninger (herunder de almindelige Politi- og Exekutionsforretninger) og tillige forretter som Magistrat. I mange Byer har dog Byfogden ikke alle disse Forretninger, idet der dels er særskilt Magistrat (Borgermester), dels særskilt Byskriver, dels og især særskilt Politimester; i Kristiania udfører Byfogden kun de almindelige Exekutionsforretninger og fungerer tillige som Notarius publicus. — Byskriver, Titel paa Retsskriveren i de Byer, hvor Retsskriverforretningerne er henlagte under en egen Embedsmand. — Bything, den almindelige Underret i Byerne.

Byg, Slægt af Græsarternes Familie, meget udbredt, saavel i de tropiske som i de kolde Egne. Byg bruges i de sydlige Lande især som Hesteføder og til Ølbrygning, længere mod Nord til Brød. De almindeligste Sorter er to- og fireradet Byg, Ris- og Himalaya-Byg. Det fireradede Byg er den Sort, som almindeligst dyrkes i Norge. Nordgrændsen for Skandinaviens Bygavl er 70° n. Br.

Bygdø, det gamle Navn paa den senere saakaldte Ladegaardsø, en Halvø strax vestenfor Kristiania. Den var i længere Tid kongelig Eiendom, arvedes efter Haakon Magnussøns Død af hans Datter Hertuginde Ingeborg (Magnus Smeks Moder), som 1352 testamenterede den til Hovedøens Kloster. Efter Reformationen tilfaldt den Kronen og lagdes under Oslo Ladegaard; senere blev den Avlsgaard for Statholderne. I den nyere Tid er den bleven delt i flere Eiendomme, som er solgte særskilt; Hovedgaarden kjøbtes 1837 af Kongen. 1866 blev den atter Statseiendom og drives nu som Mønsterbrug. I den senere Tid er den bleven prydet med flere smukke Anlæg. 1847—52 lod Oskar den første her opføre den kongelige Villa Oskarshal.

Bygdin, Indsjø i Jotunheimen (s. d.), omtr. 3,300 Fod over Havet, er $2^1/_2$ Mil lang og har gjennem Vinstra Udløb i Gudbrandsdalslaagen. Den omgives af flere høie Fjeldtinder: Svartdalspiggene, Kalvaahøgda, Bitihorn m. fl.

Bygland, Præstegjeld i Sætersdalen, Nedenæs Amt, bestaar af Sognene Bygland, Sandnæs, Osstad og Aardal. — Byglandsfjord, en 4 Mil lang Indsjø i Præstegjeldet.

Bygningskunsten er den af de bildende Kunster, der har til Opgave uden Naturefterligning at bringe til Forklaring den Skjønhed, som er skjult i den uorganiske Natur, ved at ordne det døde Stof efter statiske og mathematiske Forholdslove for at omslutte et Rum. Bygningens Stil bestemmes dels af det Materiale, hvoraf den opføres, dels af den Bestemmelse, den har, — af hvilke to Faktorer Bygningens Form afhænger. Bygningskunstens Materiale er Sten, Træ, Tegl og

Jern. Stenene kan enten lægges paa hverandre utilhugne uden noget Bindemiddel (kyklopiske Mure) eller tilhugne og forenede ved et Bindemiddel (i Almindelighed Kalk). Bibeholdes i Kvadermuren Ydersiden raa, for at give Bygningen et kraftigere Udseende, kaldes dette Rustika. Teglene kan enten fremtræde i det ydre eller overklædes med Stucco (Puds). Træet kan enten lægges horisontalt (Laftevæk) eller vertikalt (Reisverk, Stavebygning). Er Skelettet af Træ og fyldes i Mellemrummene med Tegl eller Ler, fremkommer Bindingsverket. Jern er først i vore Dage — og altid i Forbindelse med Glas — kommet til Anvendelse. En Bygnings Bestemmelse kan enten være væsentlig ideel eller væsentlig praktisk. Det første er Tilfældet med Templer, Kirker og Monumenter (Gravmonumenter, Triumfbuer osv.). De Bygninger, som har en væsentlig praktisk Bestemmelse, deles i offentlige Bygninger og Privatbygninger. Kun forsaavidt en Bygning har en monumental Karakter, vedkommer den Bygningskunsten. En Bygnings Formbehandling beror især paa dens Tagform. Man skjelner mellem Bjelketag (Arkitravbygning, Horisontalbygning) og Hvelvtag. I Arkitravbygningens Tag fremtræder tre Partier: Arkitraven (Hovedbjelken), derover Frisen (Tværbjelkerne) samt den derover liggende Gesims (Geison). Hvelvtagene er enten Tøndehvelv, hvilende paa to parallele Mure, eller Korshvelv, som dannes af to hinanden skjærende Tøndehvelv og kan hvile paa fire Piller (Underinddelinger: Speilhvelv, Stjernehvelv, Klosterhvelv), og endelig Kupler, der dannes af en Halvkugle og først spendtes over cylindriske Vægge, men senere ved Hjelp af de saakaldte Pendentiver ogsaa over kvadratiske Vægge og over Piller. Hvelvene dannes af Buer, konstruerede efter Kilesnit; de deles i Rundbuer og Spidsbuer. Ægte Hvelv er enten de udkragede, der fremkommer ved at lade Stenene horisontalt lagte paa hverandre nærme sig hverandre uden Kilesnit, eller monolithe, udhugne i én Sten. Arkitravtagene bæres af Søiler, Hvelvtagene af Piller; begge Arter kan ogsaa bæres af hele Vægge. Saavel Søiler som Piller bestaar af Fod (Basis), Skaft (Legeme) og Kapitæl. Søilens Skaft er cylindrisk — dog smalnende noget opad —, og dens Diameter ved Foden forholder sig til Høiden som 1 : 4½ indtil 1 : 10. Kapitælets forskjellige Form er væsentlig det, som betegner de forskjellige Stilarter. Pillerne er cylindriske, firkantede eller mangesidige og ofte forenede med Halvsøiler for at kunne optage Hvelvets forskjellige Buer. Væggene (Murene) maa have en til Tagets Tyngde svarende Styrke. Ved Hvelv danner Væggene „Vederlag" saavel for Vertikaltryk (Tyngde) som for Horisontaltryk (Sidetryk) og maa som Følge deraf ofte forstærkes ved Strækepiller og Strækebuer. Af disse Grundformer voxer nu Dekorationen og Ornamentet ud som Konstruktionens kunstneriske Udtryk, idet de fremhæver dens Hovedpunkter og Hovedlinier og giver Værket den frit skabende Fantasis Præg. — Historie. A. Den gamle Tids Bygningskunst. 1) Orienten. a. Ægyptens (og Verdens) ældste Bygninger er Pyramiderne (Aar 3000—2000 f. Kr.) ved Memfis i Nedre Ægypten, Faraonernes Gravkamre. Obelisкerne er vertikale Monumenter, udførte af én Sten. Klippegrave findes ved Beni-hassan (ca. 1900 f. Kr.) i Mellem-Ægypten. Templerne findes især i Øvre-Ægypten (ca. 1500 f. Kr.) ved Thebe (Luxor, Karnak). De er Arkitravbygninger med indre Gaarde og Søilesale — udad faste Mure med Indgang mellem to Taarne med skraa Vægge (Pyloner). Søilernes Kapitæler danner oftest en fri Efterligning af Papyrusblomstens aabne eller lukkede Kalk. Yngre er Templerne ved Edfu, Abydos, Denderah (med Kapitæler, som foreстiller Gudinden Hathors Hoved). Disse Bygningers Materiale var Kalksten, Pyramidernes tildels Tegl. b. I Babylon og Assyrien byggedes, næsten blot af Tegl, Terassebygninger, mest Kongepaladser, tildels Templerterasser. Søiler forekom sjelden, og da med Kapitæler dannede af to over hinanden liggende flade, i Spiraler (Voluter) endende Baand. Det gamle Ninive er i vor Tid delvis gjenfundet i Kujundschik og Korsabad af Englænderen Layard, Franskmændene Botta, Place o. fl. Ved Hillah har man fundet Ruiner af Babylon. c. I Persien har man ved det gamle Pasargadæ troet at finde Ruiner af Kyros's Grav, et Gavlhus paa 7 Terasser; ved Persepolis har man fundet Ruiner af Darius's og Xerxes's Paladser, fri Kolonnader, hvis Søilekapitæler har Formen af dobbelte Enhjørninghoveder eller af Lilier med derpaa satte vertikale Voluter. Ved Tschilminar findes ogsaa bag Paladsterasserne Klippegrave med falske Façader. d. Indiens Bygninger var dels Stupas eller Toper, runde Gravhøie paa cylindrisk Underbygning, som gjemte de forskjellige Dele af Buddhas Legeme, dels Templer, der igjen var enten i Klipperne indhugne Klippetempler (i Ellora, Ajunta o. fl. St.) eller fritstaaende Templer, Pagoder med høie Portalbygninger paa indtil 14 Etager. Især berømt er Jaggernautpagoden. Denne Bygningskunst blomstrede fra 250 f. Kr. til 1000 e. Kr. Søilerne, hvis Basis er høi og firkantet, har forøvrigt en Form, som minder om Paddehatte: Stammen er lav, tyk og rund, og over den udbreder sig den runde Kapitæl. Den kinesiske Bygningskunst er beslægtet med den indiske. e. Fønikernes Bygningskunst er os næsten ubekjendt; den synes at have været beslægtet med Jødernes, som vi kun kjender gjennem Beskrivelser af Jerusalems Tempel, hvilke antyder et Slægtskab baade med ægyptisk og assyrisk Kunst. f. Lilleasien viser os interessante Gravformer, dels cylindriske med derover opkastede Jordhøie (Tantalosgraven, Halyattesgraven) i Lydien, dels Gravfaçader med Teppemønstre i Klipperne i Frygien, dels endelig Efterdannelse i Sten efter Trækonstruktioner, de lykiske Grave ved Telmissos, Myra og Xanthos osv. 2) Grækenlands ældste Monumenter er de raa kyklopiske Mure i Argos og Mykene (Atreusgraven, Borgen), Levninger fra Pelasgertiden. I den hellenske Tid skiller sig den doriske Stil snart fra den ioniske. Det doriske Tempel er et Gavlhus, bag hvis Kolonnade faste Vægge indeslutter Tempelcellen. De doriske Søiler har ingen Basis, en kort, riflet (canelleret) Stamme og en Kapitæl, der bestaar af en rund, ligesom elastisk sammentrykket Bulst (Echinus), og derpaa en firkantet Plade (Abakus). Taget bestaar af en Arkitrav, hvorover Frisen viser sine Bjelkehoveder (Triglyfer) hvis Mellemrum (Metoperne) bedækkedes med smyk-

kede Stenplader. Krandsgesimsen omgav Gavlfeltet, i hvilket ofte fri Statuegrupper opstilledes. De berømteste doriske Bygninger var Templerne i Selinunt og Agrigent paa Sicilien, i Pæstum ved Neapel, Theseustemplet i Athen, Zeustemplet i Olympia samt Athenetemplerne i Korinth, paa Ægina og paa Athens Akropolis. Dette sidste, det verdensberømte Parthenon, fuldendtes under Perikles 438 f. Kr. af Iktinos og Kallikrates. Akropolis' Propylæer af Mnesikles tilhører samme Tid. Den ioniske Stil var i Lethed og Elegance, hvad den doriske var i Kraft og Simpelhed. Stammernes Eiendommelighed speilede sig i Stilen. De ioniske Templer ligner de doriske; men deres Søiler har en Basis, en lettere og slankere Krop samt en Kapitæl, hvis Hovedled er de til Siderne udfaldende Spiralvoluter. Arkitraven bestaar af de smale, over hverandre udstigende Dele, Frisen er uden Triglyfer, men med en sammenhængende Billedflade. De berømteste ioniske Templer var Artemision (Dianatemplet) i Efesus, Apollotemplet i Bassæ paa Peloponnes, samt Nike Apterostemplet og Erekteion paa Akropolis. Det yngre) korinthiske Kapitæl med sine Akanthusblade og sine snirklede Voluter danner ingen særskilt Stil, men slutter sig til den ioniske Tempelform. Lysikratesmonumentet og Olympeion i Athen viser disse Kapitæler i deres ædleste og rigeste Form. De græske Templer inddeles dels efter Antallet af Søiler i Fronten (4, 6, 8, 10, 12-søilede), dels efter Søilernes Stilling: Templerne in antis — med to Søiler i Fronten mellem fremspringende Mure (antæ) — Prostyla, med Søiler i Fronten, Amfiprostyla, med Søiler foran og bag, Peripteræ, med Søiler rundt om, Dipteræ, med dobbelt Søilerad rundt om. (Desuden Pseudoperiptera og Pseudodiptera med en falsk Efterligning af disse Former). Berømte var ogsaa de græske Theatre (Dionysostheatret i Athen), halvrunde Indsænkninger i Bjergsiden under aaben Himmel. Desuden Stadier, Odeer, Gravbygninger osv. Privatboligerne kjender vi kun gjennem Literaturen. 3) Etruskerne udviklede i sine Grave og Templer græske Tempelformer. Selvstændigere var de i sine Hvelvbygninger: Kloaker, Stadsporte osv. Den toskanske Søile er en Variant af den doriske med en vulstlignende Basis. 4) Romerne optager baade Etruskernes Hvelvbygninger og Grækernes Arkitravbygninger, og den romerske Stil er en Forening af dem begge. Rene Hvelvbygninger er deres Akvædukter, rene Arkitravbygninger deres Templer efter Grækenlands Erobring 146 f. Kr. Romerne anvendte her mest den korinthiske Søileform, stundom en modificeret dorisk Søileform paa ionisk Basis: den romerst-doriske Søile. Endelig lagdes den tunge ioniske Volut over det fine korinthiske Kapitæl under Navnet: Composita eller romersk Kapitæl. Den ægte romerske Stil udfoldede sig i Agrippas Thermer (Pantheon) 27 f. Kr., i Augusts Forum og Mausoleum, Neros gyldne Hus, Vespasians flaviske Amfitheater (Kolosseum), Titus's Thermer (varme Bade) og Triumfbue, Trajans Forum og Basilika (Handels- og Retslokale), Hadrians Villa og Mausoleum (nu Fæstningen Engelsborg); Caracalla, Diocletian og Konstantin opførte storartede Bade, den sidste ogsaa en berømt Triumfbue (ligesom Septimius Severus). Det halvt græske, halvt romerske Pompeji, der ødelagdes ved Vesuvs Udbrud Aar 79 e. Kr., men nu udgraves, giver os en klar Forestilling om de Gamles Privathuse med deres Vestibulum, Atrium, Tablinum, Peristyle og Triclinium. — B. Middelalderen. 1) Den gammelkristne Bygningskunst (300—500), der begyndte med de underjordiske Gravsteder med Kapeller og Martyrgrave ved Rom, Syrakusæ, Neapel o. fl. St. (Katakomberne), reiste sig først ret, da Kristendommen 323 e. Kr. blev Statsreligion, gjennem Opførelsen af de ældste Kirker, Basiliker eller Langkirker, saa kaldte paa Grund af sin Lighed med de romerske forensiske Basiliker, skjønt de udleder sin Form fra de romerske Privathuse, i hvilke Gudstjenesten oprindelig holdtes. De havde et ubedækket Atrium, Skib, Kor (Altarplads) og en halvrund Apsis, hvor Biskopsstolen stod. Skibet deltes i et Midtskib og to eller fire lavere Sideskibe. De berømteste Basiliker var: i Rom den ældre Petersbasilika, Paulskirken (udenfor Murene), Johannes- (Laterankirken), San Lorenzo (udenfor Murene), San Clemente; i Ravenna San Apollinare i Classe. 2) Den byzantinske Stil (500—800), der egentlig udgik fra Rom, men udvikledes i Byzans (Konstantinopel), optog, i Modsætning til Langkirkerne, Rundformen, overhvelvede af en Kuppel. Disse Rundkirker tjente først til Gravkirker og Daabskirker (Baptisterier); senere traadte de i selve Langkirkernes Sted. Medens de gammelkristne Langkirker tog sine Søiler fra antik-romerske Bygninger, udvikler Byzantinismen en Efterligning af de korinthiske Søiler med takkede Akanthusblade. De berømteste byzantinske Kirker er San Stefano rotondo og St. Costansa i Rom, Baptisterierne i Florens, Ravenna, Parma o. fl. St., San Vitale i Ravenna, men fremfor alle Aja Sofia i Konstantinopel (537). Lige til Aachen, hvis Mynster er bygget i denne Stil under Karl den store, strakte sig Byzantinismens Indflydelse. 3) Den mauriske Stil (700—1400) tilhører Islam. Den sluttede sig i sin Konstruktion væsentlig til Byzantinismen, men udviklede en Række selvstændige Detaljer, saasom Hesteskobuen, Stalaktithvelvingen o. fl., samt en paa et geometrisk Liniespil grundet Ornamentik. Dens Søilekapitæler er lilieformede. Dens berømteste Bygninger er Moskéerne i Kairo og Cordova, Jerusalem og Konstantinopel. Den strakte sin Indflydelse fra Indien til Spanien, hvor Slottet Alhambra ved Granada er et af dens sidste og mærkeligste Verker. 4) Den romanske Stil (900—1200) udviklede sig paa Basilikastilens Grund, idet Kirkens Kor udvidedes med et Tværskib, en Krypte anbragtes under det ophøiede Kor, Atriet bortfaldt og Kirken fik Taarn over Koret og stundom foran Fronten. Disse Kirker var dels „platdækkede", dels hvelvdækkede; Kapitælet fik Terningform; Rundbuen afsluttede sædvanlig alle Aabninger (Rundbuestil). I Tyskland fandtes af denne Stil 3 Grupper: de fladtækte sachsiske (t. Ex. St. Michael og St. Godehard i Hildesheim, Domen i Bamberg), de hvelvede rhinske (t. Ex. Apostelkirken i Köln og Abbedkirken i Laach, Domen i Mainz), samt Teglstensgruppen i de Brandenburgske Lande (t. Ex. Kirkerne i Jerichau og Ratzeburg). I Italien paavirkedes Venedig især fra Byzans (Marcuskirken), Mellemitalien af den gammelkristne Basilika (Domerne i Pisa og Siena, Maria il Trastevere i Rom). I Lombardiet indvirkede Tyskland (S. Zeno i Verona), paa Sicilien Maurernes Stil (Capella Palatina og

Domerne i Palermo og Monreale) paa den romanske Stil. Sydfrankrige brugte Tøndehvelv istedenfor Korshvelv over Midtskibet (St. Trophime i Arles), Danmark fulgte den østtyske Teglstensgruppe (Domen i Roskilde) og Sverige (Domerne i Lund, oprindelig dansk, og Linköping) vesttysk Indflydelse. I Norge, hvor Svithunskirken i Stavanger og de ældste Dele af Trondhjems Domkirke viser engelsk-romanske Former, optræder den romanske Stil eiendommelig i en Mængde Trækirker af Reisverk (Stavekirker), f. Ex. Borgunds, Hitterdals, Eidsborgs, Urnes, Aals, Thorpes, Hurums, Hedals o. fl. 5) Den gothiske Stil (1150—1420) optraadte først 1150 i Kirken St. Denis ved Paris. Den hviler paa den gjennemførte Anvendelse af Spidsbuens Principer (Spidsbuestil) paa Basilikaformen. Med denne Bue kan man overspende ogsaa ikke kvadratiske Rum og ved den herved vundne friere Bevægelse blev det muligt at aflaste Tyngden fra Murmasserne og lede den over paa Piller, hvorved Murene selv opløstes i Piller med mellemsatte store Vinduer, og et kompliceret perpendikulært Strøbesystem opstod. Til spindlende Høider løftes nu de to Taarne foran Façaden, Kapeller omgiver Koret og ofte ogsaa de lavere Sideskibe. Over Strøbepillerne hæver sig smykkende „Fialer" og over Vinduerne de gavlformede Wimperger (Windberge). Gothikens Udviklingsperioder var tre: den strenge Stils Periode (1150—1275), Blomstringsperioden (1275—1350) og Forfaldsperioden(1350—1420). I Gothikens Fædreland Frankrige mærker vi, foruden Moderkirken i St. Denis, Nôtre Dame og St. Chapelle i Paris, Kathedralerne i Reims, Amiens, Beauvais, Rouen, Chartres, Laon, Bourges, le Mans samt St. Ouen og St. Maclou i Rouen. I Belgien: St. Gudule i Brysse, Domen i Antwerpen (med 7 Skibe), samt Raadhusene (Hôtel de ville) i Brysse, Löwen, Ypern o. fl. St. I Tyskland mærker vi Domkirkerne i Regensburg og Ulm samt Münsteren i Freiburg og fremfor alt: Domkirken i Köln (1248, endnu ikke fuldendt) og Münsteren i Strasbsburg (af Erwin von Steinbach, d. 1318). Nogle tyske gothiske Kirker udmærker sig ved, at Sideskibene hæver sig til samme Høide som Midtskibet (Hallenkirchen), t. Ex. Stephanskirken i Wien, Lorenz- og Sebalduskirkerne i Nürnberg. En egen Gruppe danner Nordøsttysklands Teglkirker med Mariakirken i Lübeck som Udgangspunkt. I England paabegyndtes allerede 1177 Kathedralen i Canterbury, der fulgtes af Kathedralerne i Salisbury, York og Westminsterabbediets Kirke i London. Korafslutningen var i de engelske Kirker firkantet, med et Madonnakapel til Slutpunkt (Lady-chapel). Den her udviklede sene Afart af Gothiken kaldes „Tudorstil" eller Perpendikulærstil. Fra England kom Gothiken over til Norge, hvor Trondhjems Domkirke har et Lady-chapel, eller som det her kaldes „Høikor". I Sverige tilhører derimod Upsala Domkirke den nordøsttyske Teglstil. Den italienske Gothik tilegnede sig aldrig den nordalpinske Gothiks Eiendommeligheder fuldt. Uden Taarn paa Façaden, med Kuppel over Tværskibet, broget Marmorinkrustation og tre Gavle paa Façaden — saaledes optræder Domerne i Florens, Siena og Orvieto. Nærmere den tyske Gothik staar dog Domen i Milano, i hvidt Marmor. — C. Den moderne Bygningskunst. 1) Den romerske Renaissance (1420—1643). a. Den tidlige Renaissance (1420—1500). De fornyede Studier af Oldtidens Kunst og Literatur i det 14de og 15de Aarh. fremkaldte den Gjenoptagelse af de romerske Bygningsformer og navnlig Dekorationen, der kaldes Renaissancen (Gjenfødelsen). Den optog de tre antike Søileordener paa høie Piedestaler og lagde dertil den romersk-doriske og toskanske (Vignolas 5 Søileordener). Den tidlige Renaissances Hovedsæde var Florens, hvor F. Brunelleschi (1377—1446) byggede Domens berømte Kuppel. I Pavia byggedes mod Aarhundredets Ende La Certosa, i Venedig Palazzo Vendramin-Calergi af P. Lombardi. Friskhed og Fantasirigdom, forbundne med visse Erindringer fra Gothiken, udmærker denne Tids Bygninger. b. Høi-Renaissancen (1500—1580). Dens Hovedsæde var Rom og dens Hovedarbeide den af Pave Julius den anden grundlagte Peterskirke, til hvis Bygning de berømteste Navne: Bramante (f. 1444, d. 1514), Peruzzi (f. 1481, d. 1536), Raffael Santi (f. 1483, d. 1520 — den berømte Maler), Antonio di San Gallo og Michelagniolo Buonarroti (f. 1475, d. 1564) — alle knytter sig. Bygningen fuldendtes først i den næste Periode. I Venedig arbeidede Pragtfaçadernes Mester J. Sansovino (Marcusbiblioteket) og den ædle Palladio (San Giorgio maggiore). I Frankrige indtrængte Renaissancen gjennem en Overgangsform, Chambordstilen, der endnu var halv Gothik; under Frans den første byggede 1541 Pierre Lescot en Del af Louvre og 1564 Philibert Delorme en Del af Tuilerierne. Samtidig byggedes det 1871 ødelagte Hotel de ville. I Spanien udvikledes den overlæsset dekorative Platereskstil. I Tyskland byggedes bl. a. i denne Tid det pragtfulde Heidelberger-Slot. Især i Nürnberg blomstrede den tyske Renaissances Bygningskunst. c. Sén-Renaissancen (1580—1643). I denne Periode fuldførte Carlo Maderna Peterskirken. I Venedig byggede Longhena den pragtfulde S. Maria della Salute. Den tyske Renaissance trængte nu ind i Belgien og Danmark, hvor Børsen og Rosenborg i Kjøbenhavn samt Slottene Fredriksborg og Kronborg erindrer om Kristian den fjerdes Stil, ligesom England i Periodens Begyndelse udfoldede sin saakaldte Elisabethstil. 2) Forfaldsperioden eller Ludvigernes Tid (1643—1792). a. Barokperioden eller Ludvig den fjortendes Stil (1643—1700). Michelagniolos Geni havde hyldet det maleriske Princip i Bygningskunsten; ved ensidig at udvikle dette Princip forvandlede hans geniløse Efterfølgere denne Kunst til en opskruet Dekorationskunst, i hvilken det konstruktive forsvandt. Denne Periode, der lededes fra Ludvig den fjortendes Hof, fandt sit høieste Udtryk i Lorenzo Bernini (f. 1598, d. 1680), som dog har bygget den smukke Kolonnade om Peterspladsen i Rom. I Paris byggede Hardouin Mansart Invaliddomen, i England Chr. Wren Paulskirken, i Stockholm Nic. Tessin Slottet. Da den i denne Tid brugelige Allongeparyks Snirkler gjenfindes i Tidens Dekoration, har man kaldt denne og den næste Periodes Stil Paryksstilen. b. Rococoperioden eller Ludvig den femtendes Tid (1700—1760). I den forrige Periodes Dekoration var dog Symmetrien bleven bibeholdt; nu forsvandt ogsaa den i muslingvredne Former,

laante fra det nyopfundne europæiske Porcellæns Former i Meissen og Sévres, i Dresden og Versailles. Dresdens Zwinger og Versailles med dets Trianon betegner Stilen, der var rig og elegant, men usand. c. Pikperioden (Zopf) eller Ludvig den sextendes Tid (1760—1792). Da Tiden var bleven træt af Paryktidens vilde dekorative Galskaber, og den preussiske Armé havde antaget Haarpisken (Zopf) istedenfor Allongeparykken, samtidig med at Winkelmann og Lessing, Stuart og Revett havde befordret Studiet af den græske Antik, opstod en tør, nøgter Dekorationsstil med Fordring paa at være græsk Renaissance, den saakaldte Zopfstil, der beherskede Fredrik den andens og Ludvig den sextendes Tid. 3) Den moderne Renaissance (1792 — vor Tid). Efterat Revolutionsperioden (1792—1804) havde tværmet for den romerske Republiks Former og det første Keiserdømme (1804—1815) for den romerske Imperatorstil, begyndte under dette Keiserdømme Forsøgene paa en nygræsk Renaissance med Percier og Fontaine (Vignons Madeleinekirke i Paris), der optoges af Schinkel i Berlin (Schauspielhaus) og Klenze i München (Glyptotheket m. m.). Samtidig opstod ogsaa — især i München — en Renaissance af de middelalderske Stilarter: Gärtner byggede romansk (Ludvigskirken), Ohlmüller gothisk (Aukirche). I Frankrige virker den berømte Viollet-le-Duc for Gothikens Gjenfødelse. I Dresden byggede G. Semper (d. 1879) sit berømte Theater, i Wien virker Dansken Theophilus Hansen. Af andre Arkitekter i vor Tid nævner vi Stüler i Berlin, Ferstl i Wien, Hittorf i Paris (St. Vincent de Paul), Barry i London (Parlamentshuset), i Danmark Chr. Hansen, Herholdt, Meldahl og Kornerup, i Sverige Scholander og Zetterwall, i Norge Linstow, der har bygget Slottet, Grosch, som har udført Universitetet (efter Schinkels Revision), Schirmer og C. Christie, der for Tiden paa en fortjenstfuld Maade restaurerer Trondhjems Domkirke, desuden Holtermann, v. Hanno, Nordan, Nebelong (Oskarshal), Bull, Norgreen m. fl.

Bygningsvæsen. Af Hensyn, navnlig til den almindelige Sundhed og Brandsikkerhed, gives der i Byerne og Ladestederne forskjellige lovbestemte Indskrænkninger i Eiernes Frihed til at bebygge sin Eiendom. Bygningsvæsenet i Kristiania, Bergen og Trondhjem er ordnet ved Særlove for hver af disse Byer, medens for Landets øvrige Byer samt for Ladestederne de hidhørende Bestemmelser findes i den almindelige Bygningslov af 6te Septbr. 1845 med senere Tillægslove. Bygningslovenes væsentligste Bestemmelser angaar: Kvartalernes Størrelse, Gadernes Brede, Bygningers Opførelse og Indretning, saasom med Hensyn til Høide, Material, Murtykkelse, Trapper, Ildsteder, Skorstens- og Lodpiber, Afløbsrender, Størrelsen af Gaardsrum, m. v. I Kristiania, Bergen og Trondhjem gjelder Murtvang, d. e. Husene maa indenfor en vis Grændse bygges af Mur. I Kristiania maa ikke Kjælderleiligheder uden Sundhedskommissionens særlige Tilladelse indrettes til Beboelsesbekvemmeligheder, forbundne med Natteophold. I enhver By er anordnet en Bygningskommission, bestaaende af Politimesteren, Branddirektøren og Stadskonduktøren eller en af Magistrat og Formandskab udnævnt Mand (i Kristiania: Politimesteren, Stadskonduktøren, Stadsingeniøren og Stadsfysikus samt 3 af Magistrat og Formandskab for 4 Aar bestikkede Medlemmer). Ingen ny Bygning maa opføres, forinden Anmeldelse derom er skeet til Bygningskommissionen, som forøvrigt har at paase Bygningslovenes Overholdelse samt i enkelte Tilfælde at afgive endelig Bestemmelse angaaende Bygningernes Indretning. Desuden skal i hver By være en Reguleringskommission, bestaaende foruden af Bygningskommissionens Medlemmer af Magistraten og saa mange af Formændene, som disse selv bestemmer. Det paaligger denne Kommission at overveie og i Tilfælde for Kommunerepræsentationen at fremsætte Forslag om Gaders Anlæg, Omregulering og Bebyggelse, ligesom den i enkelte Tilfælde kan fatte endelig Bestemmelse angaaende Indretningen af Bygninger, forsaavidt disse vender mod Gade eller offentlig Plads. — I Kristiania, Bergen og Trondhjem er ansat en Stadskonduktør, der har at føre Tilsyn med Bygningslovenes Overholdelse og fungere som Sekretær i Bygnings- og Reguleringskommissionerne. Under Stadskonduktøren er i Kristiania derhos ansat Bygningsinspektører, som hver inden sit Bygningsdistrikt har at fatte Bestemmelser med Hensyn til mindre vigtige Spørgsmaal.

Bygsel, Leie, sædvanlig paa Livstid, af særskilt matrikuleret Jord, hvoraf Leietageren, Bygselmanden, Leilændingen, selv svarer Skatter og Afgifter, foruden Bygselsum, Landskyld og Tredieaarstage til Eieren. Se forøvrigt Art. Leilændingsvæsen. — Bygselbrev kaldes det paa stemplet Papir til Bygselmanden udstedte Dokument, hvorved Jordbrotten overdrager ham en Gaard til Bygsel. Bygselbreve maa for at stifte tinglig Ret læses til Thinge. — Bygselgods, fælles Betegnelse for det offentlige Jordegods, som fra gammel Tid tilhørte Staten, Kirker eller andre offentlige Stiftelser eller var bestemt til Geistlighedens Underholdning. Bygselgodset skulde før gjøres frugtbringende ved Bortbygsling og skal nu sælges til Selveiendom. Leilændingen og Husfru har Forkjøbsret og tilstaaes ogsaa forøvrigt Begunstigelser, f. Ex. med Hensyn til Kjøbesummens Betaling m. v. Se forøvrigt Art. Beneficeret Gods.

Byld, Ansamling af Materie under Huden, hvorved denne løftes og tilsidst brister.

Byng, George, Viscount Torrington, engelsk Admiral, f. 1663, d. 1733, udmærkede sig i den spanske Arvefølgekrig bl. a. ved Gibraltars Erobring.

Bynæsset, Prestegjeld i Søndre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Bynæsset og Buvigen.

Byron (udt. Beir'n), George Gordon Noel, Lord, Englands største Digter i den nyeste Tid, blev født 22de Jan. 1788 i London i en gammel, indvandret normannisk Adelsfamilie. Sine første Barneaar tilbragte han under Moderens Veiledning i Aberdeen i Skotland. Ved en Grandonkels Død arvede han i Tiaarsalderen Lordtitelen og store Eiendomme, blandt hvilke Familiens Residensgods Newstead Abbedi, og flyttede derefter med Moderen til England, hvor han 1805—8 studerede ved Universitetet i Cambridge. Han besad en usædvanlig, aandig Skjønhed, men havde en Klumpfod, der fyldte ham med en Bitterhed, som hyppig kommer til Orde i hans Digtning. Ved

Universitetet gjorde han sig bekjendt ved sit afstikkende Væsen, sin trodsige Selvstændighed og sin Forkjærlighed for voldsomme Legemsøvelser. 1807 udkom hans første Digtsamling (Hours of Idleness), hvilken Lord Brougham i Edinburg Review underkastede en overlegen og skaanselløs Kritik, som Byron 1809 besvarede med en ligesaa hensynsløs Satire: „Engelske Digtere og skotske Kritikere". Træt af et ørkesløst Liv uden noget fast Formaal og i dyb Smerte over en ulykkelig Kjærlighed tiltraadte han 1809 en Udenlandsreise, hvorunder han besøgte Portugal, Spanien, Tyrkiet, Grækenland, hvor han opholdt sig længst, og Lilleasien og svømmede over Hellesponten. 1811 vendte han tilbage og udgav de to første Sange af „Childe Harold", som med én Gang stillede ham foran alle Samtidens Digtere, og derefter med korte Mellemrum: „Giauren", „Bruden fra Abydos", „Korsaren", „Lara", „Beleiringen af Korinth" og „Parisina". Scenen i disse Digte er næsten udelukkende Grækenland, hvis Naturskjønhed og store Minder havde vakt Digterens Begeistring og Kjærlighed. Byron, som fra alle Sider blev Gjenstand for Beundring og Hyldest, nød i fulde Drag det berusende Liv, som strømmede om ham. 1815 giftede han sig med Lady Milbank; men hans Ægteskab var ulykkeligt og opløstes efter et Aar, og nu reiste den fornemme Verden en Storm af Had, Haan og Bagvaskelse mod den stolte Mand, som havde krænket alle dens hellige Former. Han blev 1816 nødt til at forlade sit Fædreland, som han siden ikke gjensaa. Gjennem Belgien og Tyskland tog han til Schweiz, hvor han traf den landflygtige Digter Shelly og skrev den tredie Sang af „Childe Harold" og den gribende Digtning „Fangen i Chillon". I Venedig, hvor han opholdt sig 1816—19 og hengav sig til et ubundent, vildt Liv, fuldendte han „Childe Harold" og „Manfred", skrev „Beppo" og „Mazeppa" og paabegyndte „Don Juan", det mest eiendommelige og udprægede af Byrons Digte. En grændseløs Foragt for Menneskene, for den herskende politiske og moralske Usselhed og for omtrent alt, der betragtedes som ophøiet og helligt, er her blandet med den dybeste Menneskekjærlighed og den mest ideale Begeistring for Frihed og Lykke. Og hver Linie i dette epokegjørende Digt knitrer af Vibdets og Satirens dræbende Lyn. Den skjønne Grevinde Guiccioli, hvem han lærte at kjende i Venedig, rev ham ud af det vilde Liv, han førte her. Han fulgte hende til Ravenna og skrev her (1820—21) Dramaerne „Marino Faliero", „Sardanapalus", „De to Foscarier" og „Kain" samt den blodige Satire „Dommedags-Synet", desuden „Dantes Spaadom", nogle Sange af „Don Juan" og flere Arbeider. Han lod sig optage i Carbonariernes Samfund og fulgte efter den mislykkede Opstand i Neapel 1822 sin Elskede først til Pisa og siden til Genua, hvor han bl. a. skrev „Broncealderen". 1823 indskibede han sig til Grækenland for at kjæmpe for dettes Frihed. Han begav sig til Missolonghi, hvor han modtoges som Grækenlands Frelser. Paa egen Bekostning hvervede han et Korps af 500 Sulioter og lagde for Dagen en sjelden Handlekraft og et klart politisk Syn. Midt under en rastløs Virksomhed angrebes han af en heftig Feber, som 19de April 1824 endte hans Liv. Over hele Grækenland føltes hans Død som en Nationalulykke, og et Dekret fra Regjeringen paabød almindelig Landesorg i 21 Dage. Hans Hjerte blev tilbage i Grækenland, men Liget førtes til England og bisattes ved Newstead Abbedi, da det negtedes Plads i Westminster Abbedi. — Byron hører til de største Digteraander, som nogensinde har levet. Hans glødende, intense Følelse, glimrende Fantasi og mesterlige Sprogkunst gjør ham navnlig stor som lyrisk Digter, medens hans rige Verdenserfaring, dybe Lidenskabelighed, stærke Frihedskjærlighed og hans mandige Had til ethvert Hykleri og enhver Undertrykkelse lægger en uimodstaaelig Kraft i hans revsende Digte. Han har øvet stor Indflydelse paa næsten alle europæiske Folks Tænkesæt og Literatur, fornemmelig Frankriges, Tyskklands og Ruslands, og for alle dem, som i Begyndelsen af det 19de Aarh. følte sig trælbundne under Reaktionens Aag, stod Byron som den mægtige Skikkelse, der havde stillet Folkene Frihedens og Fremtidens Opgaver for Øie. Blandt hans mange Biografer kan nævnes Thomas Moore, Karl Elze og Georg Brandes.

Byssus kaldtes i Oldtiden enslags fint Bomuldstøi, senere ethvert fint vævet Tøi overhoved. Nu betegner det i Zoologien de fine, hornagtige Traade, ved hvilke visse Muslinger fæster sig f. Ex. til Klipperne. Hos enkelte Muslinger er disse Traade bløde og har været anvendte til Vævning af Handsker, Strømper osv.

Byste (Buste), se Billedhuggerkunst.

Bystrom, Johan Niklas, berømt svensk Billedhugger, f. 1783, d. 1848, uddannede sig først ved Kunstakademiet i Stockholm og begav sig derpaa til Rom, hvor han siden opholdt sig den meste Tid af sit Liv. Han studerede her flittig Antikerne, efter hvilke hans hele Kunst væsentlig har dannet sig, og fra hvilke den har faaet flere af sine bedste Egenskaber. Sin største Styrke har han i Fremstillingen af kvindelig Skjønhed og Ynde. Blandt hans mange Verker mærkes: „En liggende Bacchantinde", „Venus med Amor", en „sovende Juno med Herkulesbarnet", „Amor med Bacchus's Attributer", „Hebe", flere badende Piger, en Række Statuer af svenske Konger, af hvilke flere er opstillede paa Stockholms Slot, Bellmans Byste i Djurgården ved Stockholm og en siddende Statue af Linné i den botaniske Have Orangeri i Upsala. — En af ham for en stor Del af Marmor opført Villa, Bystrøms Villa, danner et fremtrædende Punkt paa Djurgården ved Stockholm.

Bytte, se Krigsbytte.

Byzantinsk Kunst kaldes den Retning i de bildende Kunster, som opkom efterat Byzans var blevet Hovedstad i det Østromerske Rige og Kristendommen Statsreligion. Mangelen paa antike Traditioner og den specielt kristne Kunsts ringe Udvikling medførte, at den byzantinske Kunst væsentlig blev et Tilbageskridt fra den antike. — I Bygningskunsten udviklede sig Central- eller Kuppelbygningssystemet, der naar sin Fuldendelse i Sofiakirken i Konstantinopel, bygget under Keiser Justinian 532—37. Dens Kuppel hviler paa fire svære Piller og støttes af to Halvkupler; i Vest kommer man ind gjennem en Forhal, og i Øst afsluttes Kirken ved en Apsis. Denne Bygningsstil er senere bibeholdt for Kirkerne i de græsk-katholske Lande; den har ogsaa udbredt sig til Italien (San Vitale i Ravenna), Tyskland

(Domkirken i Aachen) og Frankrige (Saint Front i Perigueux). — Billedhuggerkunsten sank snart ned til et lavt Trin, da man mere lagde Vegten paa Materialets Pragt og Kostbarhed end paa Skjønhed og Naturſandhed. Under Billedſtridighederne blev fritſtaaende Statuer i de kirkelige Fremſtillinger forbudne, og den byzantinſke Plaſtik indſkrænker ſig derfor omtrent udelukkende til Reliefer, iſær i Elfenben. — Malerkunſten blev efter Billedſtridighederne Gjenſtand for de nøiagtigſte Forſkrifter fra Præſternes Side og ſank ſaaledes ned til en ſtematiſk Fabrikation af Billeder uden Liv, Udtryk og Kolorit, ſaadanne ſom man endnu kan ſe dem i Rusland og Grækenland. Til Udſmykning af Kirkerne anvendtes meſt Moſaiker, ſom da gjerne fremſtilledes af de koſtbareſte Materialier, men forøvrigt har ſamme ſtive og tørre Karakter ſom de egentlige Malerier.

Byzants var det gamle græſke Navn paa Konſtantinopel. Byen blev anlagt 658 f. K. ſom Koloni fra Megara og fik paa Grund af ſin heldige Beliggenhed ſnart en betydelig Handel. Siden tilhørte den vexelvis Athen og Sparta; under Alexander den ſtore var den til en vis Grad ſelvſtændig. Efter den anden puniſke Krig ſluttede den ſig til Rom, blev 196 e. K. ødelagt af Septimius Severus, da den havde ſluttet ſig til Peſcennius Niger, men hævede ſig ſnart igjen, blev under Konſtantin den ſtore Rigets Hovedſtad og fik efter ham ſit nuværende Navn.

Bädeker, Karl, tyſk Boghandler, f. 1801, d. 1859, er bleven befjendt ved ſine fortrinlige Reiſehaandbøger over flere europæiſke Lande. Hans Sønner har efter hans Død fortſat hans Virkſomhed og leveret flere nye Reiſehaandbøger.

Bæger, ſe Blomſt.

Bækken, den Del af Menneſkets og Hvirveldyrenes Skelet, hvortil Baglemmerne er fæſtede. Det beſtaar af tre Par ſammenvoxede Ben, ſom man benævner Hoftebenet, der er det ſtørſte, Sædebenet, den nederſte, og Skambenet, den forreſte Del. Diſſe tre Par Knokler danner, hvor de ſtøder ſammen, Ledgruben for Laarbenets Hoved. I den Hulhed, ſom Bækkenet danner, har Indvoldenes nederſte Dele, de indvendige Kjønsdele ſamt Urinblæren ſin Plads.

Bændelorm, Orden af Fladormenes Klaſſe. Det er lange, leddede Orme, ſom opholder ſig i Tarmkanalen hos Mennesker og høiere Dyr. Ved nøie Underſøgelſe har man fundet, at hvert Led i en Bændelorm er et enkelt Dyr. Paa Hovedet findes Sugeſkaaler og en Krans af Kroge, hvormed Dyret hegter ſig faſt. Mundaabning mangler. Næringen optages ved Indſugning gjennem Huden. Et Stykke bag Hovedet begynder Leddelingen; de bageſte Led er altid de ſtørſte. Naar der er udviklet Æg i Leddene, rives diſſe af og føres ud af Legemet, medens nye Led dannes i Stedet. Forinden Bændelormen naar Menneſkets Tarmkanal, opholder den ſig ſom Blæreorm hos forſkjellige Dyr, væſentlig Svinet. Af Arter kan nævnes den ſmale og den brede Bændelorm hos Menneſket ſamt Remormen hos Braſen.

Bændeltang, ſe Tang.

Bær, Frugt med et blødt Frøgjemme, dækket af en faſt Hud, ſom kan være ganſke tynd (Ribs) eller tyk og ſeig (Apelſin).

Bären-Eiland eller **Beeren-Eiland** (norſk Bjørneøen), en liden ubeboet Ø mellem Nordkap og Spitsbergen, opdaget 1596 af Willem Barents.

Bærum Verk, før et af Norges vigtigſte Jernverker, beliggende i Aſker Præſtegjeld, $1^1/_2$ Mil veſtenfor Kriſtiania. Verket, hvis Privilegium udſtedtes 1641 af Kriſtian den fjerde, kom efter at være gaaet gjennem flere Hænder 1791 i daværende Generalkrigskommisſær, ſenere Statsminiſter Peder Ankers Beſiddelſe og overtoges efter hans Død af hans Svigerſøn, Grev Herman Wedel-Jarlsberg, og 1854 af dennes Søn, Baron Harald Wedel-Jarlsberg. Det blev indtil 1874 drevet ſom Jernverk; Malmen hentedes fra Gruber ved Kragerø og Arendal; Forſmeltningen i Masovnene ſkete ſtadig med Trækul. Efter 1874 foregaar Driften i Støberiet ved indkjøbt engelſk Raajern og Koks. Ved Verket drives et mindre mekaniſk Verkſted.

Bæver, Familie af Gnavernes Orden, med en ſtærk, kraftig bygget Krop, kort Hals, fladtrykt ſkjældækket Hale, ſmaa Øren, kraftige Ben og Tæer forbundne ved en Svømmehud. Størrelſen er $2^1/_2$—3 Fod. Dens Hjem er Europa, Aſien og Amerika. I Europa er Bæveren dog ſaagodtſom udryddet. I Norge findes den paa enkelte Steder og er fredet fra 1ſte Novbr. til 1ſte Aug. Sin Bolig opfører den ved Flodbredder. Ved Hjelp af de ſkarpe Tænder gjennemgnaver den Træſtammerne og ſlæber dem derpaa hen til det valgte Sted. En Bæverhytte beſtaar af to eller tre Etager og kan være 8—10 Fod høi. Indgangene er anbragte under Vandet og enkelte ſaa dybt, at de ikke fryſer til om Vinteren. Bæverens Føde er friſt Træbark. Det brune Skind anvendes til Pelsverk og Hatte, Kjødet ſom Næringsmiddel.

Bæverrotte, Art af Gravemuſenes Familie, af Gnavernes Orden, ligner Bæveren meget i Levevis, er brun af Farve og forekommer iſær i Nordamerika, hvor den ernærer ſig af Vandplanter. Skindet anvendes meget, og Kjødet ſpiſes af Indianerne.

Bødtcher, Ludvig, danſk Digter, f. 1793, d. 1874, tilbragte en lang Tid i Rom, hvor han var en af Thorvaldſens fortroligſte Venner, og hentede for en ſtor Del fra italienſk Natur og Folkeliv Emnerne til ſine lyriſke Digte, ſom vidner om et elſkværdigt, livsglad Gemyt, et aabent Blik for alt ſkjønt i Natur og Kunſt og en fin Sans for den poetiſke Form. Digtene er udkomne i ét Bind, med et ſenere Supplementbind, „Sidſte Digte".

Bøe, Frants Diderik, norſk Maler, f. 1820, ſtuderede Malerkunſten i Kjøbenhavn og ſenere i Paris. Hans Stillebensbilleder udmærker ſig ved Naturtroſkab, heldig Ordning af Gjenſtandene og fin Udførelſe. Ogſaa levende Dyr, iſær Fugle, har i ham oftere fundet en talentfuld Fremſtiller.

Bøffel, Oxeſlægt med tyk, buſket Pande, grov og noget tynd Haarbedækning, ſtærkt Bryſt og ſvære, bøiede Horn, ſom ved Roden er trekantede, men mod Enderne runde. Dens egentlige Hjem er de varme Lande, hvor den lever i vandrige Trakter. Den er uſædvanlig kraftig og olm og kan ved Hjelp af ſine frygtelige Horn beſeire de ſtærkeſte Rovdyr. Den egentlige, aſiatiſke eller indiſke Bøffel, der opnaar en Længde af indtil $4^1/_2$ og en Høide af indtil $2^1/_2$ Alen, findes udbredt ſom Husdyr i Indien, Kina, Veſtaſien, det nordlige Afrika og i Syd- og Oſteuropa. En Afart af denne, Arni eller Kjæmpebøffelen, forekommer i Oſt-

indien og ligeledes som Husdyr. — Kafferbøffelen i Sydafrika findes kun i vild Tilstand. — Den amerikanske Bøffel eller Bison, se Bisonoxe.

Bøg, Slægt af de Skaalfrugtedes Familie. Almindelig Bøg eller Rødbøg forekommer udbredt over hele Europa, især i Danmark og det nordlige Tyskland. I Norge gaar den som vildtvoxende Træ lidt nordenfor Bergen, men holder sig som plantet Træ lige til Stegen i Nordland (68°). Det indtil 100 Fod høie Træ har en rank, glat Stamme; Hanblomsterne sidder i Rakler, og Frugten (Olden) er to trekantede Nødder, som ved Udpresning afgiver en fed Olie, men i hvis ydre Hud der findes et meget giftigt Stof, hvorfor Oliekagerne alene kan bruges som Gjødning. Veden er haard og bruges af Snedkere og Bødkere samt som Byggematerial under Vand. Som Brændsel overgaar Bøgen de fleste andre Træsorter. — Hvidbøg eller Avnbøg, af de Skaalfrugtedes Familie, ligner Bøgen; men Nødderne er omgivne af et stort Dækblad istedenfor en Skaal. Den forekommer i Europa og Lilleasien (plantet i det sydlige Norge) og ansees som bedre Brændsel end Bøgen.

Bøgh, Erik, dansk Forfatter, f. 1822 i Kjøbenhavn, blev efter at have gjennemgaaet et Seminarium ansat som Lærer og Klokker paa Sjælland, men forlod snart denne Post og drog paa Lykke og Fromme ud i Verden. Han forsøgte sig i Sverige som Skuespiller og Portrætmaler, besøgte 1848 Kristiania og skrev her Farcen „Nytaarsaften 1848—49". Senere har han for det meste været bosat i Kjøbenhavn, beskjeftiget med literære Arbeider og desuden i længere Perioder virksom som Theaterdirektør og Redaktør. Han har skrevet en Mængde Vaudeviller og Folkekomedier, dels originale og dels bearbeidede, hvoriblandt: „Ægtemandens Repræsentant", „Et enfoldigt Pigebarn", „Kalifen paa Eventyr", „Kabinetssekretæren", „Paa den anden Side", „Fra Sorento", „Jomfru Æselskind", m. fl. Blandt hans øvrige talrige Arbeider paa Vers og Prosa kan nævnes: „Hundrede Viser", „Tredive Viser til de Hundrede", „Syv Forelæsninger", „Otte nyere Forelæsninger", „Jonas Tværmoses Ærgrelser", „Udvalgte Fortællinger", 2 Bind, „Udvalgte Feuilletoner" („Dit og Dat", 19 Bind, „Mester Oles Præken" og „En liden Hverdagspostille". Bøgh er en i alle skandinaviske Lande meget læst Forfatter, hvilket væsentlig skyldes hans altid gode Lune og flydende og lette Stil. — Karl Henrik Bøgh, Foregaaendes Broder, dansk Maler, f. 1827, siden 1873 titulær Professor, har skildret Scener af Dyrenes, især Husdyrenes Liv paa en original og humoristisk Maade.

Bøhme, 1) Jakob, berømt tysk Theosof og Mystiker, f. 1575, d. 1624, blev 1594 Skomagermester i Görlitz. Han beskjeftigede sig meget med religiøse Grublerier og udgav 1612 „Aurora, eller Morgenrøden i Opgang", som paadrog ham Præsternes Forfølgelse. Senere udgav han flere Skrifter, bl. a. „Mysterium magnum", en Fortolkning af 1ste Mosebog. Bøhme behandlede flere religiøs-filosofiske Problemer, f. Ex. Guds Væsen, Kristi Menneskevorden osv., men især Spørgsmaalet om det Ondes og Ufuldkommes Oprindelse fra en god og evig Gud. Dette søger han at forklare ved at sætte Gud som alle Modsætningers Enhed, fra hvilken Verden udskiller sig gjennem en Proces, hvori ogsaa det Onde er et nødvendigt Overgangsstandpunkt. Fra Formens Side er hans System mangelfuldt; men mange af hans Tanker har gaaet igjen hos senere Filosofer, f. Ex. hos Schelling. 2) Johan Friedrich Bøhme, tysk Historiker, f. 1795, d. 1863, har ved Studier og Undersøgelser i tyske og fremmede Arkiver bragt for Dagen mange vigtige Kildeskrifter til Tysklands Historie i Middelalderen.

Bøhmen, østerrigsk Kronland med Titel af Kongerige, udgjør den nordvestlige Del af Keiserdømmet Østerrige, mellem Bajern i Vest, Kongeriget Sachsen og den preussiske Provins Schlesien i Nord, Mähren i Sydost og det egentlige Østerrige i Syd, ca. 940 Kv.mil stort, med 5,360,000 Indb., af hvilke ca. 60 % er Slaver (Czeker) og 37 % Tyskere. Bøhmen er et Bjergland, som i Alfatser helder mod Nordost og paa næsten alle Sider omgives af Fjeldkjeder af indtil ca. 5,000 Fods Høide: Bøhmerwald, Erzgebirge, Riesengebirge, Sudeterne og de bøhmisk-mähriske Bjerge. Landets Hovedflod, Elben, som i en Bue gjennemstrømmer Bøhmens nordlige Del, optager flere Bifloder, af hvilke de betydeligste er: Iser, Adler, Moldau og Eger. Bøhmen er et af de frugtbareste Lande i Europa; omtrent Halvparten af dets Fladeindhold er veldyrket Agerland, og kun en ubetydelig Del er uimodtagelig for Dyrkning. Af Mineralier findes Sølv, Tin, Bly, Jern og Grafit i stor og Guld, Brunkul, Nikkel m. fl. i ringere Mængde. Bøhmen har ogsaa en usædvanlig stor Rigdom paa mineralske Kilder med berømte Bade: Karlsbad, Marienbad, Püllna, Teplitz, Franzensbad m. fl. De vigtigste Næringsveie er Agerbrug, Bergverksdrift, Fabrikdrift og Industri (Uld-, Bomulds- og Linmanufakturer, ypperlige Glasværker m. m.) samt Handel. Oplysningen er god. Den høiere Undervisning fremmes ved et Universitet i Prag, flere høiere Fag- og Almenskoler, og Almuens Undervisning ved ca. 4,500 Folkeskoler. I Spidsen for Landets civile Forvaltning staar en Statholder (i Prag). Den høieste Myndighed i Landets indre Anliggender udøves af Landdagen, som ialt tæller 241 Medlemmer. Til Deputeretkammeret i Østerriges (cisleithanske) Rigsraad sender Bøhmen 92 Medlemmer. I administrativ Henseende inddeles Landet i 89 Distrikter. I Spidsen for den kirkelige Styrelse staar en katholsk Erkebisp i Prag med 3 Bisper under sig. — Bøhmen var oprindelig beboet af de keltiske Bojer (s. d.), som paa Kristi Tid blev overvundne af Markomannerne, og besattes i det 6te Aarh. af indtrængende slaviske Stammer (Czeker eller Tscheker). Samo gjorde i den første Halvdel af det 7de Aarh. Bøhmen til Midtpunkt i et stort slavisk Rige, som imidlertid splittedes ved hans Død 662. I det 9de Aarh. blev Kristendommen indført. Karolingerne forsøgte forgjeves at undertvinge Landet, som imidlertid 871—894 maatte anerkjende den mähriske Fyrste Svatopluks Overhøihed og 895 den østfrankiske Konge Arnulfs. Spithiniew den første af Przemyslidernes Æt, som regjerede til 906, forenede i Begyndelsen af det 10de Aarh. de splittede slaviske Stammer til Kamp mod de indtrængende Tyskere og mod Kristendommen. Under Boleslaw den første (936—67) og den anden (967—99) fik atter Kristendommen Fodfæste, ligesom Rigets Størrelse og Magt øgedes. I de følgende 200 Aar, som danner en næsten

sammenhængende Kjede af indre og ydre Kampe, var Riget oftest afhængigt af de tyske Keisere. Ottokar den første (1197—1230) forebyggede fremtidige Tronstridigheder ved at indføre Førstefødselsretten, og hans Sønnesøn Ottokar den anden (1253—78) udvidede Rigets Grændser til Østersjøen og det Adriatiske Hav. Fra 1310—1437 herskede Fyrster af det luxemburgske Hus i Bøhmen. Johan af Luxemburg (1310—46) erhvervede Schlesien, og under hans Søn Karl (1346—78), som tysk Keiser Karl den fjerde, naaede Riget sin høieste Blomstring, saavel med Hensyn til aandelig som materiel Udvikling. Efter Karls Søn og Efterfølger, Wenceslaw den fjerdes Død 1419 udbrød de ved en national og religiøs Bevægelse fremkaldte Hussiterkrige, som varede i 16 Aar og satte Landet meget tilbage. Efter Keiser Sigismunds Død 1437 valgtes Albrecht af Habsburg til Konge og efter dennes Søn, Wladislaws Død 1457 Rigsforstanderen, den dygtige hussitisk sindede Georg Podiebrad, som trods Pavens Banstraale hævdede sin Stilling til sin Død 1471. Under Fyrsterne af det jagellonske Hus, Wladislaw den anden (1471—1516) og hans Søn Ludvig (1516—26) herskede indbyrdes Stridigheder mellem Stormændene, medens Folkets Kaar forværredes. Da Ludvig 1526 ved Mohacz var falden i en Krig mod Tyrkerne, valgtes Erkehertug Ferdinand (af det endnu regjerende Fyrstehus) Habsburg til bøhmisk Konge. Ferdinand den første (1516—64), Keiser Karl den femtes Broder og Efterfølger i Keiserværdigheden, gjorde egenmægtig paa den „blodige Landdag" 1547 Landet fra et Valg- til et Arverige og søgte at udrydde Protestantismen. Under hans Efterfølger Maximilian den anden (1564—76) herskede religiøs Fordragsomhed, og Rudolf den anden (1576—1612) sikrede Troesfriheden ved et Majestætsbrev 1609. Da dette krænkedes under Matthias (1612—19), udbrød 1618 et Oprør, hvorunder Kurfyrst Fredrik den femte af Pfalz valgtes til Konge; men efter Slaget paa det hvide Bjerg 1620 blev Fredrik forjaget og Habsburgernes Herredømme gjenoprettet af Ferdinand den anden (1620—37), som under grusomme Forfølgelser nærsten udryddede Protestanterne, der udgjorde ca. $^3/_4$ af Landets Befolkning, og tilintetgjorde den sidste Rest af saavel politisk som religiøs Frihed. Trediveaarskrigen udarmede Bøhmen yderligere og fuldendte Ødelæggelsen. I de følgende hundre Aar hævede Landet under en stedse tiltagende tysk Indvandring sig igjen i materiel Henseende, og under Maria Theresia (1740—80) og Josef den anden (1780—90) søgte ogsaa Styrelsen at fremme dets Opkomst. Josef ophævede Livegenskabet og forbedrede Folkeundervisningen, hvorefter et friskere nationalt og politisk Liv begyndte at røre sig blandt Folket, navnlig blandt Czekerne. Frihedsbevægelserne i 1848 vakte disse til aaben Kamp for sin Nationalitet mod Tyskerne og for større politisk Frihed. En almindelig slavisk Kongres samledes i Prag, som efter en blodig Gadekamp mellem Befolkningen og det tyske Militær ved Bombardement blev tvunget til Overgivelse, hvorefter Kongressen blev sprengt. Paa den første grundlovstiftende østerrigske Rigsdag 1848 understøttede Czekerne Regjeringen i dens Kamp mod Magyarerne og Revolutionen, uden at de opnaaede de politiske Indrømmelser, de havde ventet. Ved Forfatningen af 26de Febr. 1861 fik Bøhmen igjen sin Landdag, og det lykkedes Czekerne at opnaa Majoritet paa denne. I Rigsraadet kjæmpede deres Afsendinger for Bøhmens Særrettigheder og modarbeidede Regjeringens Helstatsplaner. Da de ikke kunde danne et slavisk Flertal i Rigsraadet, forlod de dette under Protest, medens den nationale Bevægelse fortsattes i Pressen og Literaturen. Under Ministeriet Hohenwart var de 1871 nær ved at sætte sine Fordringer igjennem, da Tyskernes enstemmige og heftige Optræden i sidste Øieblik bevægede Keiseren til ikke at give efter for deres Krav. Siden Tyskerne 1872 kom i Flertal paa den bøhmiske Landdag, har Czekerne ikke ladet sig repræsentere hverken i denne eller i Rigsraadet. De har desuden spaltet sig i 2 Partier: Gammel-Czekerne, der hylder konservative og klerikale Grundsætninger, og Ung-Czekerne, som er Fremskridtsmænd og siden 1874 ogsaa har deltaget i det politiske Liv. Under Reaktionen 1879 traadte ligeledes Gammel-Czekerne ud af sin tilbagetrukne Stilling og indgik et Forbund med de konservative Partier i hele det cisleithanske Østerrige, hvilket ledede til Dannelsen af Ministeriet Taaffe. — Bøhmisk Sprog og Literatur, se Czekisk Sprog og Literatur.

Böhmerwald, en skovbevoxet Fjeldkjede, som gaar fra Nordvest mod Sydost mellem Bøhmen og Baiern og danner Vandskillet mellem Elbens og Donaus Flodsystemer. Den høieste Top er Großer Arber (ca. 4,500 Fod).

Böhmisch-Leipa, By i Bøhmen, ved Floden Pulsnitz, 9 Mil nord for Prag, med 9,000 Indb. og Uld- og Bomuldsmanufakturer.

Bøhmiske og Mæhriske Brødre kaldtes siden 1450 et religiøst Parti, som dannede Levningerne af de strengere Hussiter i Bøhmen. De trak sig 1453 hen til Grændserne af Mähren og Schlesien og blev der optagne paa Statholderen Georg Podiebrads Gods. 1557 sluttede de sig sammen under Presten Michael Bradacz og dannede særegne Menigheder. De optog Levningerne af de gamle Waldensere og samlede flere og flere om sin Bekjendelse, saa at de i Begyndelsen af det 16de Aarh. havde omkring 200 Kirker og Bedehuse i Bøhmen, Mähren og Polen. 1508 indgav de et Forsvarsskrift til Kongen, og dette sendte de ogsaa 1511 den lærde Erasmus af Rotterdam til Betænkning, hvilken han vægrede sig for at afgive. De hilsede Luthers Optræden i 1517 med den inderligste Glæde, men syntes, at han ikke gjorde strenge Fordringer nok til Kirketugten.

Bøhn, Gudbrand, Violinist, f. paa Røraas 1839, fik sin første musikalske Uddannelse hos Organist Ursin i Ullensaker, blev derpaa ansat ved Militærmusiken i Kristiania og uddannede sig samtidig under Fr. Ursins Veiledning som Violinist. 1859—61 studerede han ved Konservatoriet i Brydssel og opholdt sig derpaa med offentligt Stipendium en Tid i Dresden, hvor han var Elev af Lauterbach. Efter sin Hjemkomst blev han ansat i Kristiania Theaters Orkester, hvor han siden har spillet første Violin. Han har ogsaa gjort Lykke paa talrige Koncerter saavel i Kristiania som i de fleste andre norske Byer. Navnlig er han kjendt som et udmærket Medlem af den bekjendte Kristiania Strygekvartet.

Böhtlingk, Otto, tysk Orientalist, f. 1815, lagde sig efter Arabisk og Persisk, senere ogsaa efter

Sanskrit og Tyrkisk. Hans Arbeider over alle disse Sprog vidner om Lærdom og omhyggeligt Studium. Hans Hovedverk er den i Fællesskab med Rudolf Roth 1853—75 udgivne „Sanskrit-Ordbog".

Bøie, hult, flydende Legeme af forskjellig Form, der tjener enten til at vise, hvor et udkastet Anker ligger, eller til at fastgjøre Barpetrosser i.

Bøining (Flexion), kaldes i Grammatiken Ordenes Forandring, især ved Tilføielse af forskjellige Endelser til Stammen, hvilke tjener til at betegne Ordenes Forhold i Sætningen. Man har Kasusbøining (Deklination) for substantiviske og adjektiviske Ord, Gradbøining (Komparation) for Adjektiver (og Adverbier) og Konjugation (Bøining i Tid, Person, Modus og Genus) for Verber.

Bøkel (rigtigere Beukelsz), Willem, hollandsk Fisker, d. omtr. 1397, bekjendt ved sin Opfindelse af en ny Maade at salte Sild paa.

Bømmelø, den sydligste større Ø i Bergens Stift, adskilt fra Fastlandet ved Bømmelfjorden.

Bønne, Slægt af de Erteblomstrendes Familie. Snitbønnen har hvide Blomster og slyngende Stilke. Den dyrkes i Haver for Belgenes Skyld. Dvergbønnen, som bliver 1—2 Fod høi, dyrkes saavel for Belgenes som for Frøets Skyld. Pralbønnen, der har slyngende Stilke, dyrkes baade for Belgenes Skyld og som Prydplante. Denne Art kan dyrkes længst mod Nord og giver endog modent Frø i Lofoten ved den 68de Bredegrad.

Bønsnæs, Gaard i Norderhovs Prestegjeld paa Ringerike, paa hvilken Olav den helliges Stedfader, Sigurd Syr, antages at have boet.

Bøotien, gammelgræsk Landskab mellem den korinthiske Bugt og Epirusstrædet. Det danner en kjedelformig Indsænkning, omgiven af Fjelde, af hvilke Helikon er det høieste. Af Byer var i Oldtiden Theben den mægtigste og stod i Spidsen for det bøotiske Forbund, som omfattede Bøotiens samtlige uafhængige Byer. Af berømte Mænd frembragte Bøotien bl. a. Digterne Pindar og Hesiod, Historiestriveren Plutark og Feltherrerne Epaminondas og Pelopidas. Nu udgjør Bøotien sammen med Attika et saakaldt Nomarki paa 116 Kv.mil, med 120,000 Indb.

Bor, se Gudelære, den nordiske.

Börjeson, Johan, svensk Billedhugger, f. 1835, fik sin Uddannelse ved Akademiet i Stockholm og fortsatte den senere ved Reiser og Ophold bl. a. i Rom og Paris. Af hans Arbeider, hvoraf flere er blevne prisbelønnede ved internationale Udstillinger, nævnes „Sjøjomfruer", en „Psyche", „Gut fra Capri", „Fangen Viking" og Udkast til Monumenter over Sten Sture og Fredrik den syvende af Danmark.

Börjesson, Johan, svensk Præst og Digter, f. 1790, d. 1866, tilhørte den saakaldte fosforistiske Skole. Hans Dramaer („Erik den fjortonde", „Solen sjunker" o. fl.) indeholder Partier af stor lyrisk Stjønhed, men er hverken med Hensyn til Handling eller til Karaktertegning tilfredsstillende. Heldigere er han som Lyriker. Et Udvalg af hans Skrifter ved L. Dietrichson udkom i 1874. — Hans Datter, Agnete Börjesson, f. 1827, er en begavet Genremalerinde.

Börne, Ludvig, tysk Forfatter, f. 1786 af jødiske Forældre, d. 1837, studerede i Halle, Heidelberg og Gieszen, indehavde en Stund en Ansættelse som Politiembedsmand i Frankfurt a. Main, men ofrede sig fra 1814 udelukkende for literær og publicistisk Virksomhed. Efter at have ladet sig døbe udgav han fra 1818 Tidsskriftet „Die Wage", hvori han skrev opsigtvækkende politiske Artikler og Theaterkritiker. Samtidig udgav han en kort Tid Bladet „Zeitschwingen", der paa Grund af sit Frisind blev undertrykt af Censuren. 1830 nedsatte han sig i Paris og skrev, begeistret af Julirevolutionen, sine berømte „Breve fra Paris", hvori han stillede Franskmændenes Frisind i skarp Modsætning til sine Landsmænds politiske Umyndighed. I hans „Nye Breve fra Paris" er Tonen endnu skarpere; Revolutionens Følger havde ikke svaret til hans Forventninger, og han dadlede nu ogsaa Franskmændene ligesaa skarpt som Tyskerne. Senere udgav han „La balance", en fransk Fortsættelse af „Die Wage", hvori han søgte at bibringe Franskmændene en rigtigere Opfatning af Tyskland Folk og Forhold. Börne var Frihedsmand i Ordets videste Forstand og kjæmpede for Frihed i alle Retninger med en Iver og et Alvor, der ofte gik over til Bitterhed. Som Stilist hører han til Tysklands fortrinligste. Hans samlede Skrifter (12 Bind, 1862) indeholder foruden de før nævnte Arbeider flere kritiske og humoristiske Stykker og aandrige Aforismer, men intet større Verk; hele hans Forfatterskab har et vist fragmentarisk Præg.

Børnesygdomme, fælles Betegnelse for enkelte Sygdomme, som fortrinsvis angriber Børn, eller som disse i Regelen maa gjennemgaa (Kighoste, Mæslinger m. fl.).

Børne-Udsættelse var i den raa Oldtid i Brug hos de fleste Folk, saaledes ogsaa hos Skandinaverne. Faderen havde Ret til at afgjøre, om det nyfødte Barn skulde opfostres eller udsættes for enten at dø eller optages af andre. Denne Skik holdt sig endnu en Tidlang efter Kristendommens Indførelse og hjemledes for vanskabte Børns Vedkommende endog i de ældste Kristenretter. Lignende Sædvaner træffes endnu hist og her hos vilde Stammer.

Børs, en Bygning, hvor Forretningsmænd til bestemte Tider mødes for at afslutte Forretninger.

Børsen, Prestegjeld i Søndre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Børsen og Børseskogn.

Børsteorme, Orden af Ledormenes Klasse. Langs Siderne af Legemet findes Ophøininger, besatte med Børster (Børstefødder), i Regelen to Par paa hvert Led. De inddeles i Nereider, Rørorme og Regnorme.

Bøssing, et Metalrør, som tjener til Leie for en Axe i et Hjul, Maskineri o. lgn.

Böttepapir, se Papir.

Böttger, 1) Johan Friedrich, tysk Alkymist, f. 1682, d. 1719, bekjæftigede sig længe med Forsøg paa at gjøre Guld, men havde mere Held med sig, da han begyndte at fabrikere Porcellæn af Leret omkring Meiszen og saaledes lagde Grunden til den Industri, der senere har gjort Meiszen berømt. 2) Adolph Böttger, tysk Digter, f. 1815, d. 1870, bekjendt for sine fortrinlige Oversættelser af flere engelske Digtere (Byron, Goldsmith, Pope, Milton, Longfellow), har ogsaa selv leveret lyriske Digte og Fortællinger paa Vers, der ikke er uden Værd.

Böttiger, Karl August, tysk arkæologisk Forfatter, f 1760, d. 1835, har udgivet en Række arkæologiske Skrifter, der vidner mere om udstrakte Kundskaber og Fremstillingstalent end om viden-

skabelig Dybde og Grundighed. — Hans Søn, Karl Vilhelm Böttiger, f. 1790, d. 1862, har skrevet historiske Verker i populær Fremstilling.

Böttiger, Karl Vilhelm, svensk Digter og Filolog, f. 1807, blev 1834 Docent i Filosofi, 1839 Adjunkt i tysk og italiensk Literatur og 1845 Professor i den nyere Literatur i Upsala, fra hvilken sidste Stilling han tog Afsked 1867. 1847 blev han Medlem af det svenske Akademi. Hans første Digtsamlinger, „Ungdomsminnen från sångens stunder" og „Nyare sånger", indeholder smukformede lyriske Digte af et noget sværmerisk og sentimentalt Præg; hans næste Samling „Lyriska stycken", røber en mere mandig og glad Livsopfatning, forenet med den samme Formskjønhed, som herskede i de første. Senere har han stadig gaaet fremad og leveret flere Arbeider af stort poetisk Værd. Som literaturhistorisk Forfatter har han leveret Biografier af sin Svigerfader Tegnér, Odman, Stagnelius og Rosenstein, Afhandlinger om Dante samt Fortolkninger af dennes „Guddommelige Komedie" og af Tassos „Befriede Jerusalem". Endelig har han skrevet flere æsthetiske, kulturhistoriske og antikvariske Arbeider og raktisk været virksom for at fremme de moderne Sprogs og Literaturers Studium.

C.

(De Artikler, som ikke findes under C, søges under K.)

C, det tredie Bogstav i vort Alfabet saavelsom i det latinske og de fleste nyere Sprogs. Det bruges hos os kun i Ord af fremmed (navnlig romansk) Oprindelse og lyder foran a, o og u samt foran Konsonanter som k, foran e, i, y, æ og ø som s. I Musiken betyder C den første Tone i den diatoniske Skala; som romersk Taltegn betyder det 100; i Fysiken er det Tegn for Centesimalthermometret (Celsius's Thermometer) og i Kemien for Carboneum (Kulstof).

Caballero (udt. Kavaljero), Fernan, antaget literært Navn for Cecilia de Arrom, spansk Forfatterinde af betydelig Rang, f. 1797, d. 1877, leverede i sine Romaner og Noveller fortrinlige Skildringer af de forskjellige Stænders Liv i Spanien. Hun var ogsaa den første, som udgav en Samling af spanske Eventyr og Folkeviser.

Cabanel (udt. Kabane), Alexandre, fransk Historiemaler, f. 1823, uddannede sig først under Picot, foretog derpaa en Reise til Rom og blev 1867 Professor ved „Ecole des beaux-arts" i Paris. Han viser sig i sine bedste Billeder („Nymferovet", „Venus's Fødsel", „Den florentinske Digter" m. fl.), som en forstandig, dannet og fintfølende Kunstner; men hans Arbeider har mere Karakteren af Genrebilleder end af Historiemalerier.

Cabanis, Jean Louis, tysk Ornitholog, f. 1816, blev 1849 efter en videnskabelig Reise i Amerika ansat ved det zoologiske Museum i Berlin. Hans Forskninger har især været af Betydning for Fuglenes naturlige Systematik.

Cabanis (udt. Kabani), Pierre Jean George, fransk Læge og materialistisk Filosof, f. 1757, d. 1808, stod i et venskabeligt Forhold til Voltaire, Diderot, d'Alembert, Holbach, Mirabeau og flere andre af Tidens mest fremragende Mænd. Han sluttede sig ved Revolutionens Udbrud til denne og blev under Direktoriet Medlem af „de Femhundredes Raad". Kjernen i hans Filosofi er, at Hjernen og Nerverne udgjør Menneskets, og at Sjelen ikke er et Væsen, men kun en Evne.

Cabat (udt. Kaba), Nicolas Louis, fransk Landskabsmaler, f. 1812, var en af de Kunstnere, som omkring 1830 indførte en ny Retning i det franske Landskabsmaleri ved at slaa ind paa et mere naturalistisk Spor. Hans Billeder fra denne Tid kan gjelde for udmærkede; men senere er han henfalden til en maniereret Efterligning af Poussin, og hans senere Arbeider staar i Natursandhed og Liv tilbage for de tidligere.

Cabes eller **Gabes**, By i Tunis ved Cabesbugten (lille Syrte), med 30,000 Indb., Havn og udstrakt Karavanhandel.

Cabet (udt. Kabe), Etienne, fransk Kommunist, f. 1788, d. 1856, udkastede i sin social-filosofiske Roman „Reisen til Ikarien" (1840) en Skildring af et Land, hvor der ikke findes Privateiendom, men hvor Staten er indrettet som en stor Familie og ernærer alle. 1847 kjøbte han et Stykke Land i Amerika (Texas), hvor han vilde virkeliggjøre denne gyldne Tilstand; men efter faa Aars Forløb opløstes hans Koloni. — Blandt Cabets øvrige Skrifter kan mærkes en populær historisk Skildring af den franske Revolution.

Cabot eller **Caboto**, Giovanni, italiensk Sjøfarende, f. omtr. 1420, d. 1498, blev 1497 af Kongen af England udsendt paa Opdagelsesreiser i Atlanterhavet og fandt Newfoundland. Hans Søn, Sebastiano Cabot, f. omtr. 1475, d. 1557, deltog i Faderens Reise, opdagede derefter paa egen Haand Hudsonsstrædet og Hudsonsbugten, foretog 1517 i spansk Tjeneste en Expedition til Labrador og gjorde endnu flere Reiser, paa hvilke han anstillede Observationer over Kompassets Misvisning. Han istandbragte de første Handelsforbindelser mellem England og det nordlige Rusland.

Cabral, Pedro Alvarez, portugisisk Reisende, f. ca. 1460, d. ca. 1526, blev 1500 sendt i Spidsen for en Flaade til Indien, men kom ud af Kursen og landede ved Brasilien, hvis første Opdager han saaledes blev. Derpaa fortsatte han Reisen, undersøgte Mozambique og sluttede i Indien Handelsforbindelser mellem dette Land og Portugal. 1501 kom han hjem igjen efter noget over et Aars Fraværelse.

Cabrera, en af de Baleariske Øer, $1^1/_3$ Mil lang med Havn og Fæstning.

Cabrera, Don Ramon, Greve af Morella, spansk Oprørsgeneral, f. 1810, d. 1877, var først Præst, og gjorde sig fra 1835 bekjendt som en af Karlisternes ivrigste og grusomste Anførere. I 1837 truede han selve Madrid og fortsatte siden Kampen til 1840, hvorefter han opholdt sig i England og Frankrige. 1874 erklærede han sig mod Don Carlos.

Cabriolet, let tohjulet Vogn for én Hest.

Caccini (udt. Katsjíni), Giulio, italiensk Musiker i Slutningen af det 16de Aarh., komponerede énstemmige Sange og de første Operaer.

Cáceres, spansk Provins i Estremadura, 374 Kv.mil stor med 303,000 Indb. Hovedstad Cáceres med 14,000 Indb. og Fayancefabriker.

Cachucha (udt. Katsjútsja), en andalusisk Folkevise; ogsaa en nyere spansk Dans, der hører hjemme i Granada og danses efter denne Vises Melodi med Akkompagnement af Kastagnetter.

Cadamósto, Alois eller Luigi da, italiensk Opdagelsesreisende, f. 1432, d. 1480, beseilede i portugisisk Tjeneste Afrikas Vestkyst til Gambias Munding og opdagede de Kapverdiske Øer (1456). Over sine Reiser udgav han en nøiagtig Beskrivelse.

Cádiz eller **Cádix**, spansk By, Hovedstad i Provinsen Cadiz i Andalusien, med 72,000 Indb. Byen er Sæde for en Biskop og har flere høiere Undervisningsanstalter; den har en af Europas stærkeste Fæstninger og er næst Barcelona Spaniens vigtigste Sjøhandelsstad. Gjenstandene for Udførselen er især Salt og Sydfrugter.

Cádmium, tinhvidt, blødt og smidigt Metal af Zinkgruppen, forekommer sjelden i Naturen og næsten altid i Forbindelse med Zink. Det smelter ved 315° og forbrænder i Luften til et brunt Oxyd. Cadmium anvendes til Fremstilling af letsmeltelige Legeringer, f. Ex. i Forbindelse med Kvikfølv til Plomberingsmasse for Tænder. Alle opløselige Cadmiumforbindelser er giftige. — Cádmiumsulfid forekommer i Naturen som Grenockit. Kunstig fremstillet finder det Anvendelse som gul Malerfarve.

Cadorna, Raffaele, italiensk General, f. 1815, deltog i den italienske Befrielseskrig og kommanderede det Armékorps, som 1870 indtog Rom.

Cadoudal (udt. Kadudal), George, en af Chouanernes (s. d.) Ledere, f. 1771, henrettet 1804, indgik 1803 sammen med Pichegru og flere en Sammensværgelse, der gik ud paa at myrde Førstekonsulen Bonaparte, men blev tilligemed sine Medsammensvorne fængslet og dømt til Døden.

Cædmon, angelsaksisk Munk i det 7de Aarh. (død ca. 680), skal have været den første Digter paa det angelsaksiske Sprog og have omskrevet flere bibelske Bøger paa Vers. Saadanne Omdigtninger af 1ste og 2den Mosebog samt Profeten Daniel existerer endnu; men det er usikkert, om de hidrører fra Cædmon.

Caen (udt. Kang), Hovedstad i det franske Departement Calvados, ved Floden Orne, med 41,200 Indb., et Universitet, et Musikkonservatorium, et Bygnings- og Billedhuggerakademi m. fl. høiere Undervisningsanstalter, samt Museer, hvoriblandt mærkes en rig Samling af normanniske Oldsager. Byen har betydelig Handel og mange industrielle Anlæg; især drives Kniplingsfabrikation.

Caermarthen (udt. Kærmarten), Grevskab i den sydlige Del af Wales med betydelige Stenkul- og Jerngruber; Størrelsen er 45 Kv.mil og Folkemængden 117,000. Hovedstaden Caermarthen, ved Floden Towy, strax ovenfor dens Udløb i Bristolkanalen, har 12,000 Indb. og betydelig Handel og Skibsbyggeri.

Caernarvon (udt. Kærnarven), Grevskab i det nordlige Wales, 27 Kv.mil stort, med 106,000 Indb.; det er bjergfuldt og indeslutter Englands høieste Fjeldtop, Snowdon (omtr. 3,500 Fod). Hovedstaden, Caernarvon, har 10,000 Indb. og udfører Kobbererts.

Caffarelli, italiensk Sopransanger, f. 1703, d. 1783, erhvervede sig som Sanger ikke alene stor Berømmelse, men ogsaa en betydelig Formue, for hvilken han tjøbte sig et Gods ved Neapel.

Caffarelli du Falga, Louis Marie Joseph Maximilien, fransk General, f. 1756, d. 1799, gjorde sig bekjendt ved flere mathematiske og filosofiske Skrifter og ved sin maadeholdne Deltagelse i Revolutionen. Han tjente i Rhinarméen, udmærkede sig under Napoleons Tog til Ægypten og faldt ved St. Jean d'Acres Beleiring. — Hans Broder, Auguste Caffarelli du Falga, Divisionsgeneral og Pair af Frankrige, f. 1766, d. 1849, deltog i flere af Revolutionskrigens Feltog, fungerede 1806—10 som Krigsminister i Italien og vandt 1811 Slaget ved Saragossa.

Cagliari (udt. Kaljari), Hovedstad paa Sardinien, ligger paa Øens Sydkyst ved Mundingen af Floden Mulargia. Byen er Sæde for en Erkebiskop, har et Universitet og 30,000 Indb.; Den har en god Havn, og livlig Handel med Vin, Oliven og Salt. I Omegnen findes seværdige Ruiner fra den romerske Tid.

Cagliari, venetiansk Maler, se Paolo Veronese.

Cagliostro (udt. Kaljaastro), Grev Alexander, italiensk Eventyrer, f. 1743, d. 1795, var af lav Stand, og hans egentlige Navn var Giuseppe Balsamo. Hos en Apotheker lærte han at tilberede forskjellige Lægemidler og førte derpaa i nogen Tid et omflakkende Liv i Grækenland, Ægypten og Lilleasien. Han antog Navnet Cagliostro og Grevetitelen og streifede siden om i næsten alle Europas Lande som Mirakeldoktor, Aandemaner og Guldmager. Det lykkedes ham at blænde mange, og paa flere Steder fik han Adgang til de høieste Kredse, især da han foretog sig at stifte et saakaldt ægyptisk Frimureri. 1785 blev han indviklet i den berygtede franske Halsbaandshistorie, forvistes fra Frankrige og døde i paveligt Fangenskab.

Cagnola (udt. Kanjaala), Luigi, Marchese, berømt italiensk Arkitekt, f. 1762, d. 1833, har blandt andre betydelige Bygværker opført Triumfbuen „Arco della pace" (Fredsbuen) i Mailand.

Cagnoni (udt. Kanjaani), italiensk Komponist, f. 1828, har gjort megen Lykke ved sine Operaer, hvoriblandt: „Don Bucefalo", „Figaros Testamente" og „Michele Perrin".

Cagots (udt. Kagaa), et underligt Slags Mennesker i de franske Pyrenæer. De har runde Øren, idet de ganske mangler Øreslipper. De skal nedstamme fra tilbageblevne Vestgother eller Arabere. For nogle hundre Aar siden var de udelukkede fra det menneskelige Selskab, blev afskyede og forbandede som Kjættere og maatte som Kjendemærke have et Stykke rødt Tøi eller et Æggeskal fæstet paa sine Klæder. Gjennem en egen Dør maatte de træde ind i Kirken. Endnu har de megen Fordom mod sig.

Cahors (udt. Kaaar), fransk By ved Floden Lot og Hovedstad i Departementet Lot, har 14,600 Indb., en Kathedralkirke fra det 11te Aarh. og flere mærkelige Levninger fra den romerske Tid. Betydelig Vinavl og Uldmanufakturer.

Cahours (udt. Kaur), Auguste André Thomas, fransk Kemiker, f. 1813, Professor ved Centralskolen i Paris, har især gjort sig fortjent af den organiske Kemi.

Caicos eller **Keys**, en Gruppe af Bahamaøerne med 4,800 Indb., fordetmeste fri Negre.

Cailliaud (udt. Kajjaa), Frédéric, fransk Reisende, f. 1787, d. 1869, gjorde mineralogiske og geografiske Studier i Ægypten og skrev et Værk om Kunster og Haandværk hos de gamle Ægyptter og Æthioper. Hans Reisebeskrivelse er udgiven af Geografen Jomard.

Caillié (udt. Kaije), René, fransk Reisende, f. 1799, d. 1838, kom i en ung Alder til Senegal, gjorde flere kortere Reiser ind i Landet og vandt 1828 en udsat Pris paa 10,000 Francs for sin Reise til Timbuktu. Hans Optegnelser paa denne Reise er udgivne af Jomard.

Ça ira („det skal gaa"), en Jakobinersang fra den franske Revolutions Tid. Navnet kommer af Sangens Omkvæd: „Ah, ça ira! Les aristocrats à la lanterne!" („Til Lygtepælen med Aristokraterne!").

Cairnes (udt. Kærns), John Elliot, engelsk Statsøkonom, f. 1824, d. 1875, blev 1857 Professor i Dublin og 1866 i London. Han har udgivet flere værdifulde Arbeider, der udmærker sig ved skarp og klar Fremstilling. Han hører til den saakaldte orthodoxe engelske Skole af Statsøkonomer, som hylder den af Adam Smith, Malthus, Ricardo og Stuart Mill opstillede Lærebygning.

Cairns (udt. Kærns), Lord Hugh Mac Calmont, engelsk Statsmand, f. 1819, blev 1852 Medlem af Underhuset, hvor han indtog en konservativ Holdning og vandt stor Indflydelse ved sine Kundskaber og sin Veltalenhed; 1867 blev han Baron og 1868 Englands Lordkansler.

Cairoli, Benedetto, italiensk Officer og Statsmand, f. 1826, tog allerede som ung Studerende Del i de politiske Uroligheder i Milano 1848, traadte 1859 ind i Victor Emanuels Hær og deltog 1860 i Garibaldis berømte Tog til Sicilien. Senere virkede han som Deputeret i liberal Aand og blev 1878 Førsteminister; ved Attentatet paa Kong Umberto den 18de Nov. 1878 var han i Kongens Følge og blev saaret. Efter et Ministerskifte Sommeren 1879 indtraadte han atter i Statsraadet.

Caithness (udt. Kætnes), Grevskab i Nordskotland ved Pentland-Firth, 33 Kv.mil stort med 40,000 Indb., i Syd temmelig bjergfuldt, mod Nord fladt og sumpigt. Indbyggernes vigtigste Næringsvei er Fiskeri. Hovedstaden er Wick (s. d.).

Cajetanus, Thomas, egentlig Jacopo de Vio, italiensk Theolog, f. 1469, d. 1534, blev 1517 Kardinal, senere Biskop i Gaëta og Legat i Ungarn. 1518 sendtes han af Paven til Tyskland for at bevæge Luther til at tilbagekalde sin Lære; men hans Møde med denne i Augsburg blev uden Resultat. Han har bl. a. skrevet en Bibelfortolkning i frisindet Aand.

Calais (udt. Kalæ), fransk By ved Kanalen, ligeoverfor Dover i England, med 12,900 Indb. Den har en Fæstning samt Sjøbade. Industrien og Handelen er betydelige. Byen bliver som Hovedoverfartssted til England besøgt af en Mængde Reisende.

Calamatta, Luigi, italiensk Kobberstikker, f. 1802, d. 1869, har i Kobberstik paa en fortrinlig Maade gjengivet et betydeligt Antal Malerier baade af ældre og nyere Mestere.

Calame (udt. Kalam), Alexandre, schweizisk Maler, f. 1810, d. 1864, var især heldig i at gjengive Alpenaturen; ogsaa som Kobberstikker og Lithograf vandt han et betydeligt Navn.

Calamianerne, Ø-gruppe blandt Filippinerne med 20,000 Indb.; de er frugtbare og frembringer især Sukker, Kaffe, Bomuld og Peber.

Calas, (udt. Kala), Jean, Kjøbmand i Toulouse, f. 1698, anklagedes 1761 for som Protestant at have dræbt sin Søn, der vilde gaa over til den katholske Kirke. Uagtet han for Retten fremførte mange Beviser for sin Uskyldighed, og uagtet alt talte for, at Sønnen havde dræbt sig selv, blev Calas dog dømt til Døden og radbrækket 1762. Hans Formue blev konfiskeret og hans to Børn med Vold indesperrede i et Kloster. Voltaire, som 1764 fik høre om Sagen, gjorde den til Gjenstand for offentlig Omtale i sin Bog „Om Tolerancen", fik Processen gjenoptagen og udvirkede, at Calas frikjendtes, og at Familien fik sin Formue tilbage tilligemed en Pengesum som Foræring fra Kongen.

Calatafimi, By paa Sicilien, i Sydvest for Palermo, nær Ruinerne af det gamle Segesta; Byen har 9,500 Indb., der driver betydelig Kvægavl og især leverer udmærket Ost. Lige i Nærheden beseirede Garibaldi den 15de Mai 1860 den neapolitanske Hærfører Landi.

Calatayud, By i den spanske Provins Saragossa, paa en frugtbar Slette ved Floden Zalon, med 10,000 Indb. og flere Silke- og Læderfabriker.

Calatrava, Don José Maria, spansk Statsmand, f. 1781, d. 1846, blev 1808 Medlem af Juntaen i Estremadura og to Aar senere af Nationalforsamlingen, hvor han virkede i liberal Retning. Ved Ferdinand den 7des Tilbagekomst blev han forvist, men ved Konstitutionens Gjenoprettelse 1820 tilbagekaldt og atter valgt ind i Nationalforsamlingen. Han forfattede derpaa et Udkast til en Straffelov, blev 1823 Justitsminister, men flygtede kort efter til England, hvor han forblev til 1830. Efter et Ophold i Frankrige kaldtes han 1834 tilbage til Spanien, var 1836—37 Førsteminister og derefter til sin Død Senator, uden dog at have nogen politisk Indflydelse.

Calatrava-Ordenen, oprindelig en geistlig Ridderorden, stiftedes 1158 og stadfæstedes af Paven 1164; dens Formaal var at beskytte Byen Calatrava mod Maurerne. Siden 1808 uddeles Ordenens Tegn som en sædvanlig Dekoration.

Calcar, Johan Stephan von, tysk Maler, f. 1500, d. 1546, uddannede sig i Italien som Elev af Tizian, til hvis heldigste Efterlignere han hører. Hans „Mater dolorosa" (i München) og „Kristi Fødsel" (Wien) er udmærkede. Han leverede ogsaa ypperlige Træsnit til et anatomisk Værk (Vesalios „De humani corporis fabrica", Basel 1543).

Calcium, et lysegult Metal, som ikke forekommer frit i Naturen, men er meget udbredt i alle Naturriger i Form af Salte. Det spalter Vandet under Vandstofudvikling, og ophedet til Rødglødhede forbrænder det med Flamme. Metallet har i fri Tilstand ingen Anvendelse. Derimod er dets

Forbindelser af stor og udbredt Betydning. — Calciumoxyd, almindelig Kalk, og Calciumhydrocyd, læsket Kalk, se Kalk. — Calciumchlorid vindes som Biprodukt ved Fremstilling af Ammoniak og Kulsyre og krystalliserer i farveløse Krystaller med 6 Molekyler Krystalvand. Krystallerne opløses let i Vand, hvorunder Temperaturen synker i betydelig Grad, af hvilken Aarsag Saltet anvendes til Kuldeblandinger (ved at blandes med Sne kan det frembringe en Kulde af — 48°). Ved Ophedning smelter Krystallerne og gaar ved 160° over til en porøs Masse, som kun indeholder 2 Molekyler Krystalvand. I denne Form anvendes det i Laboratorier til Tørring af Gasarter og Vædsker, da det med stor Begjærlighed tiltrækker Vand af Luften. — Calciumfluorid findes i Naturen som Flusspath og tjener som Raamaterial til Fremstilling af samtlige Fluorforbindelser. — Calciumsulfat forekommer som Gibs, Alabast, Anhydrit og Marienglas. — Calciumfosfat er Hovedbestanddelen i Dyrenes Benbygning og er den væsentligste Del af Gjødningsstoffe, som Guano, Benmel osv. — Calciumcarbonat findes i Naturen som Kalkspath, Arragonit, Marmor, Kalksten, Mergel, Kridt o. fl. Det anvendes til Fremstilling af Kalk, ved Glas- og Sodafabrikationen osv. — Calciumsilikat eller kiselsur Kalk danner saaledes en meget vigtig Bestanddel af de fleste Glassorter.

Caldara, Polidoro, italiensk Maler, efter sin Fødeby kaldt Polidoro da Caravaggio, f. ca. 1495, d. 1543, var Elev af Raffael og dennes Medhjelper ved Dekorationsarbeiderne i Vatikanet. Senere arbeidede han flittig som Dekorationsmaler i Rom; 1527 reiste han til Sicilien, hvor han malede talrige Alterbilleder.

Calderari (Kjedelflikkere), et hemmeligt politisk Selskab i Italien, især udbredt i Neapel, stiftet ca. 1813; optraadte som bitre Fiender af Carbonarierne (s. d.), men holdt sig kun i faa Aar.

Calderon, 1) Don Pedro de la Barca, en af Spaniens største Digtere, f. 1600, d. 1681. Efter at have studeret i Salamanca indtraadte han 1625 i Militærstanden og gjorde Tjeneste i flere Felttog. 1635 blev han af Kong Filip den fjerde kaldt til Madrid for at forestaa Hoffets Festligheder og skrive Stykker for Hoftheatret. Sit allerede tidligere grundede Ry som dramatisk Digter hævdede han fra nu af endnu mere ved en talrig Række Theaterstykker; hans Indtræden i den geistlige Stand (1651) gjorde intet Skaar i hans Produktivitet. 1663 blev han Kapellan ved Hoffet og Medlem af det geistlige Broderskab San Pedro, til hvis Overhoved han valgtes kort før sin Død. Calderons Digtning falder i tre Hovedafdelinger: 1) Kirkelige Festspil (Autos), bestemte til at opføres ved Højtideligholdelsen af Kristi Legemsfest, til Forherligelse af Transsubstantiationen. Motiverne er hentede fra de forskjelligste Kanter, og de optrædende Personer er for en stor Del abstrakte Begreber, allegorisk fremstillede; men Digteren har overalt forstaaet at skabe Liv i Figurerne og opnaa sit Maal, Troesmysteriets Forherligelse. 2) Verdslige og romantiske Skuespil af forskjellig Karakter, hvori der dels fremstilles Scener af Historien, dels træffende Billeder af Liv og Sæder i Spanien paa Digterens Tid. Disse Stykker udmærker sig ved sin overordentlig kunstig slyngede Intrige, men er ofte vel meget schematisk lige indbyrdes i Handlingens Gang. Blandt Calderons fortrinligste Arbeider i denne Genre kan mærkes: „Min Elskede fremfor Alt", „Spøg ikke med Kjærligheden", „At tie er nok" m. fl. 3) Religiøse og allegoriske Dramaer (comedias divinas), dels med ligefrem religiøse Motiver, dels med en symbolsk Handling som Udtryk for en kristelig Tanke. Disse Stykker kan i det hele taget gjelde for det fortrinligste, den katholske Poesi eier; men ofte er deres Tendens saa yderliggaaende, at de har skaffet Calderon Navn af „Inkvisitionens Digter". De bedste af denne Gruppe er „Den standhaftige Fyrste" og „Livet er en Drøm". I det hele taget er Calderon som Digter udpræget Katholik og Spanier; den katholske Troes Mysterier paa den ene Side og den spanske Ridderlighed paa den anden har i ham en af sine ypperste Fremstillere. Det spanske Dramas Form, saaledes som det var uddannet af Lope de Vega, gjorde han ingen Forandring i; i sproglig Henseende staar hans Arbeider særdeles høit. 2) Don Serafin Estébanez Calderon, spansk Digter, f. 1801, d. 1867, indehavde flere Embeder, fra hvilke han 1838 trak sig tilbage til Privatlivet, hvorefter han udfoldede en betydelig literær Virksomhed. Han har især gjort sig bekjendt ved udmærkede Skildringer fra Andalusien og ved sin Iver for at samle Levninger af den gammelspanske Folkedigtning.

Caldiero, Landsby i Norditalien, øst for Verona, bekjendt ved den blodige Træfning 12te November 1796 mellem Østerrigerne under Alvinczy og Franskmændene under Bonaparte. Ni Aar efter (29—31 Oktober 1805) stod her et tre Dages nafgjørende Slag mellem den østerrigske Feltherre Erkehertug Karl og den franske Marskal Massena.

Calhoun (udt. Kalun), John Caldwell, amerikansk Politiker, f. 1782, d. 1850, blev 1811 Kongresmedlem, 1817—25 Krigsminister, 1825—31 Unionens Vicepræsident, senere Indenrigs- og tilslut Udenrigsminister. Han forsvarede ved enhver Leilighed Negerslaveriet og haandhævede de enkelte Staters selvstændige Ret til at underkjende Unionslovene og til at træde ud af Unionen.

Caligula, Cajus Cæsar, romersk Keiser, f. Aar 12 e. Kr., d. 41, var Søn af Germanicus, blandt hvis Soldater han voxte op. Senere indsmigrede han sig hos Keiser Tiberius og blev efter dennes Mord, hvori han deltog, Keiser (Aar 37). Han herskede blot efter sine Lüner og med en skrækkelig Grusomhed; hertil kom i hans private Liv den mest nedværdigende Raahed og Usædelighed. Efter et Tog til Germanien, under hvilket han intet havde udrettet, men som han dog feirede ved en Ovation, blev han dræbt af sine egne Officerer under Cassius Chæreas Anførsel.

Calixtinere (af calix, Bæger, Kalk) kaldtes et Parti af Hussiterne, der 1433 af Konciliet i Basel fik enslags indskrænket Religionsfrihed. Navnet kommer af, at de i Modsætning til Katholikerne tillige nød Vinen i Nadverden. De kaldtes af samme Grund ogsaa Utraquister („sub utraque specie", d. e. under begge Skikkelser). Partiet kjæmpede mod Taboriterne og tabte sig efterhaanden mod Aarh.s Slutning.

Calixtus, Navn paa tre Paver. — Calixtus den første, 217—222, hørte til Unitariernes Parti og gav Presterne Lov til at gifte sig. —

Calixtus den anden, 1119—24, endte ved Wormser-Konkordatet Striden om Investituren (s. d.). — Calixtus den tredie, 1455—58, opfordrede forgjeves til Korstog mod Tyrkerne i Konstantinopel. En Modpave, som Keiser Fredrik Barbarossa valgte mod Alexander den sjette, kaldte sig ogsaa Calixtus den tredie.

Calixtus, Georg, Professor i Helmstädt, en af de mest fremragende lutherske Theologer i det 17de Aarh., f. 1586, d. 1656, gav den kristelige Dogmatik og Morallære en bedre videnskabelig Form og virkede for et slittigere Studium af Kirkens Historie og de gamle Kirkelæreres Skrifter. Ved sine Mæglingsforsøg saavel mellem Protestanterne indbyrdes som mellem dem og Katholikerne paadrog han sig mange Ubehageligheder fra alle Partiers Orthodoxe.

Calla, Slægt tilhørende Familien Aroideæ. Blomsterstanden er en Kolbe, der som oftest omgives af et stort Svøbblad. Den store Calla med gul Kolbe og et snehvidt Hylsterblad dyrkes som Potteplante. Den eneste europæiske Art voxer i Damme.

Callao (udt. Kaljao), Sjøstad i Peru, straks i Vest for Lima, en af de vigtigste Havne ved Stillehavet, har 18,000 Indb. og betydelig Handel og Skibsfart. De vigtigste Udførselsartikler er ædle Metaller og Guano. Ved et Jordskjelv blev Byen 1746 aldeles ødelagt, men reiste sig kort efter igjen.

Calliano, Landsby i Tyrol, paa venstre Bred af Floden Etsch, bekjendt ved Østerrigernes Seier over Venetianerne 1447 og ved Bonapartes Seier 4 September 1796 over Østerrigerne under Wurmser.

Callot (udt. Kalaa), Jacques, fransk Kobberstikker, f. 1592, d. 1635, uddannede sig i Rom og Florens og leverede talrige (ca. 1400) Kobberstik, der endnu sættes særdeles høit; endel Malerier fra hans Haand er af langt ringere Værd.

Calmet (udt. Kalmé), Augustin, fransk Theolog, f. 1672, d. 1757, udgav flere lærde Verker, af hvilke kan nævnes en Bibelfortolkning, en kritisk og historisk Bibelordbog og et fortrinligt Verk over Lothringens kirkelige og civile Historie.

Calov, Abraham, tysk Theolog, f. 1612, d. 1686, optraadte under Religionssamtalen i Thorn 1645 som ivrig Orthodox mod Calixtus; ogsaa i sine Stridsskrifter og lærde Afhandlinger („Systema locorum theologicorum", „Biblia illustrata" m. fl.) virkede han i strengt orthodox lutherst Retning.

Calpurnius, Navn paa en gammelromerst Slægt. — Calpurnius Piso Bestia var Folketribun 121 f. Kr. og Anfører for det konservative Parti; han optraadte mod Gajus Gracchus. Som Konsul (111) ledede han Krigen mod Jugurtha, men blev overbevist om at have taget mod Bestikkelse og landsforvistes. — Lucius Calpurnius Piso Cæsoninus, Konsul 58 f. Kr., var Fader til Cæsars sidste Hustru, Calpurnia. — Titus Calpurnius Siculus levede paa Neros Tid og skrev Hyrdedigte i Virgils og Theokrits Manér.

Caltagirone (udt. Kaltadsjiraane), By i den italienske Provins Catania paa Sicilien, har 26,000 Indb. og er Sæde for en Biskop. Ved Gravning har man her fundet betydelige Oldtidslevninger.

Caltanisetta, Provins paa Sicilien, 68½ Kv.mil stor, med 230,000 Indb., betydelig Fædrift og Svovlgruber. Hovedstad Caltanisetta, ved Floden Salso, med 26,000 Indb.

Calvados, Departement i Normandiet, omsluttes i Nord af Kanalen, i Øst af Departementet Eure, i Syd af Orne og i Vest af Manche. Landet er bakket og ret frugtbart; de vigtigste Næringsveie er Fædrift og Agerbrug. Det er 100 Kv.mil stort, med 454,000 Indb. Hovedstad Caen.

Calvaert, Dionysius, hollandsk Maler, f. ca. 1545, d. 1619, studerede og virkede i Italien, navnlig i Bologna, hvor han bl. a. havde Guido Reni og Domenichino til Elever. Hans Malerier udmærker sig ved sin gode Kolorit, skjønt de ikke er fri for Manér.

Calvert (udt. Kælvert), Crace, engelsk Kemiker, f. 1819, d. 1873, har stor Fortjeneste af den tekniske Kemi; særlig kan nævnes, at han var den første, hvem det lykkedes at fremstille Karbolsyre i større Mængde og til billige Priser.

Calvisius, Sethus, tysk Musiker og Kronolog, f. 1556, d. 1615 som Kantor i Leipzig, har komponeret endel Kirkemusik, men er mere bekjendt for sine musiktheoretiske Arbeider samt for sit store kronologiske Verk „Opus chronologicum" (Leipzig 1605).

Camargue (udt. Kamarg) **La**, Ø i Rhones Delta, 15½ Kv.mil stor og frugtbar paa Korn og Vin.

Cambacérès (udt. Kangbaseræs), Jean Jacques Régis, fransk Statsmand, f. 1753, d. 1824, blev 1791 Præsident for Kriminalretten i Montpellier og valgtes 1792 ind i Konventet, hvor han havde stor Indflydelse paa Lovudkastene og udvirkede, at den fangne Konge blev behandlet noget mildere. Han valgtes til Medlem af Lovkommissionen, blev efter Robespierres Fald Konventets Præsident og 1795 Ordfører i Velfærdskomitéen. 1799 blev han Justitsminister og s. A. anden Konsul. Efter Napoleons Tronbestigelse udnævntes han til Erkekansler og Hertug af Parma. Senere blev han under de 100 Dage Justitsminister og forvistes efter den anden Restauration (1816), men blev 1818 igjen indsat i sine Rettigheder. De Lovudkast, han forfattede som Medlem af Lovkommissionen, ligger for en stor Del til Grund for Code Napoléon.

Cambay, se Kambaja.

Cambiaso, Luca, ogsaa kaldt Luchetto da Genova, italiensk Maler, f. 1527, d. 1585, udmærkede sig ikke blot ved sin usædvanlige tekniske Færdighed, men ogsaa ved sine Verkers skjønne Naturlighed midt under en manieret Kunstperiode. Han kaldtes af Filip den anden til Spanien for at fuldende Castellos Malerier i Escurial.

Cambon (udt. Kangbaang), Josef, Kjøbmand i Montpellier, f. 1754, d. 1820, blev 1791 Medlem af den franske lovgivende Forsamling og næste Aar af Konventet, hvor han mest bestjeftigede sig med Finanserne og traf flere Foranstaltninger, som har faaet blivende Varighed. Han forsvarede Girondisterne og bidrog til at styrte Robespierre.

Camborne (udt. Kæmbaarn), By i det engelske Grevskab Cornwall, med 8,000 Indb. og betydelig Handel; i Omegnen findes Kobber- og Tingruber.

Cambray (udt. Kangbræ), By ved Floden Schelde, i det franske Departement Nord, med 23,000 Indb. Byen er Sæde for en Erkebisp, har flere høiere Undervisningsanstalter og et betydeligt Bibliothek. Fabrikdriften er af Vigtighed; især fabrikeres Kammerdug, Bomuldstøi, Kniplinger,

Lædervarer og Sæbe. Handelen er livlig og omfatter foruden Byens Fabrikater ogsaa Agerdyrknings- og Fædriftsprodukter.

Cambridge (udt. Kæmbridsj), Grevskab i det østlige England, 38½ Kv.mil stort, med 187,000 Indb. Næringsveiene er Jordbrug og Fædrift. — Hovedstaden, Cambridge, med 30,000 Indb., ligger paa en Slette ved Floden Cam, har et berømt Universitet med 1700 Studerende og et storartet Bibliothek.

Cambridge, By i den nordamerikanske Stat Massachusetts, er egentlig en Forstad til Boston, fra hvilken den skilles ved Charlesfloden. Byen har 40,000 Indb. og et Universitet (Harvard-College), som er den ældste og betydeligste høiere Undervisningsanstalt i de Forenede Stater.

Cambronne (udt. Kangbraan), Pierre Jacques Etienne, Greve af, fransk General, f. 1770, d. 1842, deltog fra 1806—13 i Napoleons Felttog og fulgte ham 1814 til Elba. Efter Tilbagekomsten derfra blev han Generalløitnant, Greve og Pair af Frankrige og udmærkede sig i Slaget ved Waterloo som Anfører for en Afdeling af den gamle Garde. Senere blev han under Ludvig den attende Kommandant i Lille og Feltmarskal.

Camden (udt. Kæmden), By i Staten New Jersey i Nordamerika, ved Floden Delaware, med 20,000 Indb. og betydelige Skibsverfter og Fabriker.

Camden (udt. Kæmden), William, engelsk Antikvar, f. 1551, d. 1623, udgav en Række værdifulde Arbeider over Englands Historie og Antikviteter. Efter ham opkaldtes siden Camden Society, en Forening til Udgivelse af ældre Verker over Englands Historie.

Camera obscura („mørkt Kammer"), et optisk Instrument, hvorved man kan gjengive Billeder af udenfor værende Gjenstande. Det bestaar af en indeni sværtet Kasse, i hvis forreste Ende er indsat en flytbar bikonvex Linse. Bag denne findes en matsleben Glasplade eller en lys Skjerm, som kan bringes i større eller mindre Afstand fra Linsen, der har den Evne at bryde de indfaldende Lysstraaler, saa at et omvendt Billede af Gjenstanden dannes paa Glaspladen. Se forøvrigt Art. Fotografi.

Camerarius, Joachim, tysk Lærd og Humanist, f. 1500, d. 1574, var en Ven af Melanchton og blev 1530 sendt fra Nürnberg til Rigsdagen i Augsburg, hvor han tog en væsentlig Del i Udarbeidelsen af den augsburgske Konfession. Senere blev han Professor ved Tübingens og Leipzigs Universiteter, hvilket sidste han fik det Hverv at omorganisere. Foruden flere lærde filologiske Arbeider har han bl. a. skrevet Melanchtons Biografi.

Camerino, By mellem Rom og Ancona i Italien, er Erkebispesæde og har 11,500 Indb. samt et lidet Universitet til Uddannelse af Jurister og Læger.

Cameron, Verney Lovett, engelsk Marineløitnant og berømt Opdagelsesreisende, f. 1844, ledede den Expedition, som 1872 udsendtes fra England for at opsøge Livingstone. Han drog ud fra Bagamayo paa Afrikas Østkyst (Marts 1873), fortsatte trods Efterretningen om Livingstones Død sin Reise mod Vest, undersøgte Tanganyikasjøen og opdagede dens Udløb i Lukuga, en Bifod til Lualaba (Kongo). I November 1875 kom han til Afrikas Vestkyst. Han er den første Europæer, som har gjennemreist Afrikas Fastland fra Øst mod Vest.

Cameta, ogsaa kaldet Villa Viçosa, By i Brasilien ved Floden Tocantius, med 20,000 Indb.

Camillus, Marcus Furius, romersk Feltherre, d. 365 f. Kr., indtog som Diktator Byen Veji (396 f. K.) og førte siden med Held Krig i Etrurien. Paa Grund af Partistridigheder maatte han senere gaa i Landflygtighed, men blev, da Gallerne 390 havde indtaget Rom, kaldt tilbage, hvorefter han fordrev Fienden og fik sine Landsmænd til at gjenopbygge den ødelagte By. Senere slog han Gallerne ved Alba 367.

Camisarder kaldtes Hugenotterne i Cevennerne. Ved Ludvig den fjortendes Forsøg paa ved Vaabenmagt at føre dem tilbage til Katholicismen reiste de en Opstand, som først efter megen Blodsudgydelse blev undertrykt.

Camoëns, Luis de, Portugals største Digter, f. 1524, d. 1578, tog efter at have tilendebragt sine Studier Tjeneste paa Flaaden og kjæmpede 1548 med i Slaget ved Ceuta, hvor han mistede det ene Øie. 1553 reiste han til de portugisiske Besiddelser i Indien i Haab om en Ansættelse. Her blev han atter Soldat, men forvistes 1556 til Macao for et satirisk Digt mod Vicekongen. 1569 vendte han tilbage til Portugal, hvor den unge Kong Sebastian interesserede sig for ham og tilstod ham en liden aarlig Pension. Beretningerne om hans sidste Dage er usikre; de fleste gaar ud paa, at han døde i Armod paa et Hospital. Camoëns har forfattet et betydeligt Antal lyriske Digte af fuldendt Form samt et Par Komedier, der kun er af lidet Værd. Sin Berømmelse har han vundet ved sit store episke Digt: „Os Lusiadas" („Portugiserne"), som han skal have skrevet under sin Forvisningstid i Macao, og i hvilket han forherliger Portugisernes Opdagelse af Indien og deres Kampe der. Digtet er skrevet i Stanzer og delt i ti Sange. Handlingen foregaar efter Iliadens og Æneidens Mønster dels paa Jorden, dels i Gudernes Bolig, Olympen. Den hedenske Mythologi er i det hele taget paa en saa forunderlig Maade blandet ind i de kristne Portugiseres Bedrifter, at Digtet neppe kan tiltale en Nutidslæser; men dets mange herlige Beskrivelser og Episoder vil stedse beholde sit Værd, ligesom det er blevet Portugisernes Nationaldigt paa Grund af den Fædrelandskjærlighed og patriotiske Begeistring, hvormed deres Bedrifter deri er skildrede.

Camorra, et hemmeligt Røver- og Smuglerselskab, som var meget udbredt i Kongeriget Neapel og længe blev taalt af politiske Grunde, men som siden 1860 er blevet skarpt forfulgt, uden dog ganske at kunne udryddes.

Campagna (udt. Kampanja), By i den italienske Provins Salerno, med 10,000 Indb. Bispesæde.

Campagna di Roma, den romerske Kampagne, kaldes dels i indskrænket Betydning Landet nærmest omkring Rom, dels og sædvanlig hele Strøget fra Terracina i Syd til Ronciglione i Nord og mellem Albaner- og Sabinerbjergene i Øst og Middelhavet i Vest. Landet er fladt med

enkelte fritstaaende Fjeldtoppe og gjennemstrømmes af Tiberen. Klimatet er meget usundt, især omkring de pontinske Sumpe (syd for Rom), hvor der om Sommeren hersker voldsomme Febersygdomme som Følge af de skadelige Uddunstninger fra den fugtige Jord (Malaria). I den ældre romerske Tid var dog Kampagnen paa de fleste Steder dyrket og opfyldt af Landsteder; nu er den næsten udelukkende en Græsslette, hvor store Kvæghjorder gaar paa Græs om Vinteren. I den seneste Tid har man tænkt paa at gjøre Kampagnen beboelig ved Træplantninger og Udtapninger af de sumpige Steder; saadanne Arbeider er ogsaa, om end endnu kun i mindre Maalestok, med Held udførte.

Campan (udt. Kangpang), Jeanne Louise Henriette, fransk Forfatterinde, f. 1752, d. 1822, var Forelæserske ved det franske Hof og senere Kammerfrue hos Marie Antoinette, over hvis Liv hun har skrevet interessante Memoirer. 1794 oprettede hun en Opdragelsesanstalt for Pigebørn, hvilken vandt stort Ry; senere blev hun Forstanderinde for en lignende Anstalt, som oprettedes af Napoleon, for Døtre af Æreslegionens Officerer. — Foruden Memoirerne har hun bl. a. skrevet en Bog „om Opdragelsen" og „Raad til unge Piger".

Campanella, Thomas, egentlig Giovan Domenico, italiensk Filosof, f. 1568, d. 1639, blev i en ung Alder Dominikanermunk, fængsledes 1599 som mistænkt for politiske Forseelser og blev til 1626 holdt i strengt Fangenskab, hvorfra han befriedes ved Urban den ottendes Mellemkomst. Som Filosof optraadte han skarpt mod den skolastiske Retning og opstillede Tvivl om alle Resultater af Tænkning og Sansning som Filosofiens Grundlag. Blandt Campanellas mange Skrifter om Filosofi, Theologi og Naturvidenskab mærkes „Civitas solis" (Solstaten), hvori han fremstiller sit Samfundsideal, en Stat med geistlig Styrelse og Fællesskab i al Eiendom.

Campanus, Johan, tysk Theolog i Midten af det 16de Aarh., optraadte paa flere Steder som Modstander af Læren om Treenigheden; da han ved sin Lære vakte Røre blandt Folket, sattes han i Fængsel, hvor han døde.

Campbell (udt. Kæmbl), en gammel og mægtig Slægt i Skotland (Argyleshire), hvis Overhoved fra 1457 havde Titel af Jarl og fra 1701 af Hertug af Argyle. — Archibald Campbell, f. 1598, var en Ven af Cromwell og udmærkede sig som Leder for det strengeste puritanske Parti; skjønt han ved Restaurationen havde faaet Amnesti, blev han dog halshugget 1662. — Archibald Campbell, Foregaaendes Søn, blev 1682 dømt til Døden for nogle frisindede Udtalelser; han flygtede, men blev, da han søgte at understøtte Hertugen af Monmouths Oprør, fangen og halshugget 1685. — John Campbell, Foregaaendes Søn, f. 1678, d. 1743, var en Modstander af Walpole og blev efter hans Afsked Minister. — George John Douglas Campbell, f. 1823, har i det engelske Overhus udmærket sig som Taler i liberal Retning og flere Gange været Minister. Hans ældste Søn, Markien af Lorne, er gift med Dronning Viktorias Datter Louise og nu (1879) Guvernør i Kanada.

Campbell, 1) Collin, Lord Clyde, engelsk Feltherre, f. 1792, d. 1863, kjæmpede i den amerikanske Krig 1814—15, blev derpaa Oberstløitnant og udmærkede sig i Kina 1841. I Sikherkrigen i Indien 1848—49 indlagde han sig ligeledes stor Fortjeneste og modtog Parlamentets Tak for sine Bedrifter. Senere tog han som Chef for den skotske Højlænderbrigade hæderlig Del i Felttoget paa Krim og dæmpede 1857—58 en farlig Opstand i Indien; efter sin Hjemkomst udnævntes han til Feltmarskal. — 2) Lord John Campbell, engelsk Statsmand, f. 1779, d. 1861, var liberalt Medlem af Underhuset, beklædte under Greys Ministerium flere Embeder og blev 1841 Irlands Lordkansler og Peer. Senere blev han Overdommer og 1859 Englands Lordkansler. Han forfattede Skildringer af de engelske Lordkanslere og Overdommere Liv. — 3) Thomas Campbell, engelsk Digter, f. 1777, d. 1844, var fra 1827—29 Lord-Rektor ved Glasgows Universitet. Han er mest kjendt for sit didaktiske Digt „Haabets Glæder", men har ogsaa vundet Anseelse som Epiker og Lyriker. Hans Digte besidder en sjelden fuldendt Form og vidner om ædel Tænkemaade, rig Fantasi og varm Følelse. Som Biograf (bl. a. „Life of Petrarcha", 1841) var han mindre heldig.

Campbelltown (udt. Kæmbltaun), By i det skotske Grevskab Argyle ved Clydebugten, med 10,000 Indb., Havn og betydelige Brændevinsbrænderier.

Campe, Navn paa en bekjendt tysk Boghandlerfamilie. Især mærkes Julius Campe i Hamburg, f. 1792, d. 1867, som fortrinsvis forlagde Bøger af yngre Forfattere, og som har bragt Heines, Börnes, Gutkows, Wienbargs, Anastasius Grüns m. fl.s Skrifter for Dagen. Paa Grund af disse Bøgers liberale Tendens var Campes Forlagsartikler i længere Tid forbudte i Tyskland og han selv udsat for mange Ubehageligheder.

Campe, Joachim Heinrich, tysk Pædagog og Forfatter, f. 1746, d. 1818, blev 1773 Feltpræst og 1776 Lærer ved Basedows Mønsterskole (Philantropin) i Dessau, flyttede et Par Aar senere til Hamburg, hvor han grundede en Opdragelsesanstalt, som han bestyrede til 1783. 1787 blev han Skoleraad i Braunschweig, hvor han ogsaa overtog en Boghandel og flittig virkede som Forfatter. Campe fortsatte Basedows Virksomhed; han manglede dennes Begeistring og Originalitet, men havde paa samme Tid mange Egenskaber, som gjorde ham til en udmærket Skolebestyrer og Opdrager. Som Forfatter har han leveret talrige Skrifter, dels theoretisk-pædagogiske, dels underholdende og belærende for Ungdommen. Den mest berømte er „Robinson den yngre", som har oplevet et stort Antal Oplag paa Tysk og er oversat til mange andre Sprog, deriblandt ogsaa til Norsk.

Campeche (udt. Kampetsje), en Stat i Republiken Mexiko paa Halvøen Yukatan med 80,400 Indb. Hovedstaden er San Francisco de Campeche ved Campechebugten, med 10,000 Indb. og Handel med Vox og Farvetræ.

Campechetræ, et Træ af Belgplanternes Familie, som voxer vildt paa flere Steder i det tropiske Amerika. Veden er haard og tung og af mørkerød Farve; den danner i raspet Tilstand, under Navn af Brissel, en vigtig Handelsvare, da den i Mængde forbruges i Farverierne til Fremstilling af sorte, blaa og brune Farver.

Camper, Pieter, hollandsk Læge og Anatom, f. 1722, d. 1789, gjorde sig bekjendt ved Under-

søgelse af Abernes Stemmeorganer og ved at opstille Læren om Ansigtsvinkelen. Han udgav ogsaa dygtige Arbeider om Anatomiens Sammenhæng med de bildende Kunster og om Fysiognomiernes Forskjelligheb i de forskjellige Lande.

Camphausen, Vilhelm, tysk Maler, f. 1818, studerede i Düsseldorf og er senere bleven Professor sammesteds. I sine mange fortrinlige Slagmalerier fremstiller han fortrinsvis Scener fra Trediveaarskrigen og fra Borgerkrigene i England paa Cromwells Tid. Ogsaa nyere Slagscener og Rytterportræter (bl. a. af Keiser Wilhelm og Moltke) har gjort hans Navn berømt.

Camphuisen (udt. Kamphøjsen), Dirk Rafaëlß, hollandsk Digter, f. 1586, d. 1626, studerede først Malerkunsten, derpaa Theologien og blev Præst, men afsattes snart som Arminianer. Hans Digte, som for det meste er af religiøst Indhold, udmærker sig ved Simpelhed, Originalitet og varm Følelse.

Campi, Navn paa en italiensk Malerfamilie i det 16de Aarh. Den betydeligste af dens Medlemmer er Bernardino Campi, f. 1522, d. ca. 1590, som bl. a. malede Kuppelen over Koret i Kirken San Gismondo i Cremona. Han sluttede sig ikke til nogen bestemt Retning inden Malerkunsten, men uddannede sig efter flere Mestre, især dog efter Raffael.

Campistron (udt. Kangpistraang), Jean Galbert de, fransk Digter, f. 1656, d. 1723, skrev foruden en Del Stykker af mindre Betydning et Par Tragedier, „Tiridate“ og „Andronic“, der vandt Bifald og holdt sig længe paa Scenen.

Campobasso, Provins i det sydlige Italien, 83½ Kv.mil stor med 365,000 Indb. Hovedstaden, Campobasso, paa Skraaningen af Monteverde, har 14,000 Indb. og leverer fortrinlige Staalarbeider.

Campoformio, Landsby i den italienske Provins Udine; her sluttedes den 17de Okt. 1797 Fred mellem Frankrige og Østerrige.

Campomanes, Pedro Rodriguez, Greve af, spansk Statsmand og Forfatter, f. 1723, d. 1802, indehavde flere høie Embeder, blev 1791 Statsraad og arbeidede som saadan for Reformer i Undervisnings- og Fattigvæsenet saavelsom for at bringe Finanserne paa en bedre Fod. Han var ogsaa virksom ved Jesuiternes Fordrivelse fra Spanien. Som Forfatter optraadte han med flere værdifulde Skrifter over Statsøkonomien.

Campo santo, „hellig Mark“, italiensk Navn paa en Kirkegaard, især naar den er omgiven af Mure og Buegange. Berømt er Campo santo i Pisa, bygget af Giovanni Pisano (fuldendt 1283). Indvendig i Buegangene er Murene smykkede med Freskomalerier af flere italienske Mestere fra det 14de og 15de Aarh.

Campos, Martinez, spansk General og Politiker, har spillet en fremtrædende Rolle under de sidste Aars politiske Uroligheder og Omvæltninger i Spanien, idet han 1873 undertrykte Opstanden i Valencia og Murcia, 1874 udraabte Alfons til Konge, 1875—76 medvirkede til Karlisternes endelige Undertvingelse og 1878 gjenoprettede Spaniernes Herredømme paa Kuba. 1879 blev han Ministerpræsident i et konservativt Ministerium.

Campus Martius, se Marsmarken.

Camuccini (udt. Kamutsjíni), Vincenzo, italiensk Maler, f. 1773, d. 1844, sattes af sine Landsmænd overordentlig høit som Fremstiller af religiøse og historiske Emner, men kan ikke frikjendes for en vis theatralsk Retning, nærmest som Følge af Paavirkning fra David og hans Skole i Frankrige. Med Hensyn til Tegning og Komposition er hans Billeder mesterlige.

Camus (udt. Kamy), Armand Gaston, fransk Politiker under Revolutionen, f. 1740, d. 1804, blev 1789 Medlem af Nationalforsamlingen og senere af Konventet, hvor han stemte for Kongens Henrettelse. 1793 fik han det Hverv at afvæbne og fængsle Dumouriez, men blev tagen tilfange og maatte tilbringe to Aar i et østerrigsk Fængsel. Senere beskæftigede han sig væsentlig med literære Arbeider og udgav bl. a. en Oversættelse af Aristoteles.

Canada, Dominion of, se Kanada.

Canaletto er det almindelige Kunstnernavn for to italienske Malere, Antonio Canale, f. 1697, d. 1768 og hans Søstersøn Bernardo Bellotto, f. 1724, d. 1780, der begge erhvervede sig Berømmelse ved fortrinlige Landskabsmalerier og Kobberstik, navnlig fra Venedigs Kanaler (hvoraf antagelig deres Navn).

Canerin, Georg, russisk Statsmand og Militær, f. 1774, d. 1845, udnævntes 1813 til Generalintendant i Armeen, blev senere Generalløitnant og 1823 Finansminister. I denne sidste Stilling fik han Finanserne i god Orden, men hemmede Handelen ved et strengt Beskyttelsestold-System. Han har skrevet flere statsøkonomiske og krigsvidenskabelige Værker.

Candy eller **Kandi**, By i det Indre af Øen Ceylon ved Mahavali-Ganges med 17,400 Indb. Fra 1592 til 1815 var Byen Residens for Kongen af Ceylon.

Canga-Arguelles (udt. Kanga-Argeljes), José, spansk Statsmand, f. 1770, d. 1843, var fra 1812 liberalt Medlem af Cortes, blev 1814 forvist af Ferdinand den syvende og var 1820—21 Finansminister. Efter Enevældets Indførelse reiste han til England, hvor han opholdt sig til 1829, og hvor han skrev et Værk over Finansvidenskaben („Diccionario de hacienda“, 5 Bind).

Canicatti, By i Provinsen Girgenti paa Sicilien med 21,000 Indb. og betydelig Olie- og Figendyrkning.

Canina, Luigi, italiensk Arkitekt og Arkæolog, f. 1795, d. 1856, opholdt sig den meste Tid af sit Liv som Bygmester i Rom, hvor han havde Ledelsen af Restaurationsarbeiderne paa Forum. Han ledede ligeledes flere Udgravninger, bl. a. af Via Appia og Tusculum. Som Forfatter indlagde han sig stor Fortjeneste ved sine Skrifter om den gamle romerske Arkitektur og Topografi.

Canisius, Petrus, egentl. Peter de Hondt, tysk Jesuit af hollandsk Herkomst, f. 1521, d. 1597, blev 1549 Professor i Ingolstadt og 1556 Jesuiternes Provincial i Tyskland. Han virkede ivrig for at hemme Reformationens Udbredelse og skrev en større og en mindre Katekismus som Modstykker til Luthers.

Cannabich, Johan Günther Friedrich, tysk Geograf, f. 1777, d. 1859, optog i „sin Lærebog i Geografien“ for første Gang de Grændseforandringer, som var blevne fastsatte ved Fredsslutningerne i

1815. Senere skrev han dels sammen med andre, dels alene flere betydelige geografiske Arbeider, hvoriblandt ét over Kongeriget Preussen.

Cannae, gammel By i det gamle Apulien i Sydøstitalien (det nuv. Canne), bekjendt ved Hannibals Seier over Romerne under Varus 216 f. Kr.

Cannes (udt. Kann), By i Provence (Alpes maritimes) i Frankrige, ved Middelhavet, med 10,000 Indb., Sjøbade, Sardelfiskerier og Handel med Sydfrugter, er meget søgt som Sanatorium for Brystsyge.

Canning (udt. Kænning), George, berømt engelsk Statsmand, f. 1770, d. 1827, studerede Retsvidenskaben i Oxford, var en kort Tid Advokat i London og blev 1793 Medlem af Parlamentet, hvor han vandt et glimrende Ry for sin Veltalenhed og var den vigtigste Støtte for Pitts Ministerium. 1796—1801 var han Understatssekretær og 1806—9 Udenrigsminister. Derefter var han Gesandt i Portugal, Præsident i Departementet for Indien og udnævntes 1822 til Indiens Generalguvernør, en Post, som han dog ikke kom til at tiltræde, da han s. A. blev Udenrigsminister. Som saadan slog han ind paa en frisindet Politik, arbeidede for Frihandelen, fik England til at anerkjende de sydamerikanske Republikers Uafhængighed og var Ophavsmanden til Traktaten mellem England, Rusland og Frankrige til Grækenlands Beskyttelse. Kort før sin Død blev han Førsteminister. — Hans Søn, Charles John Canning, f. 1812, d. 1862, valgtes 1836 ind i Underhuset og blev næste Aar som Viscount Medlem af Overhuset, hvor han sluttede sig til Torrierne. Senere blev han Understatssekretær, Generalpostmester og 1856 Generalguvernør over Indien. Under det kort efter udbrudte indiske Oprør lagde han en saadan Energi og Klogskab for Dagen, at det for en stor Del skyldtes ham, at Opstanden blev undertrykt. Han blev lønnet med Parlamentets Tak, Grevеværdigheden og Titel af Vicekonge af Indien. I de nærmest følgende Aar gjorde han meget for Indiens Opkomst og for dets Finansers Ordning.

Cano, Alonso, spansk Maler, Arkitekt og Billedskjærer, f. 1601, d. 1667, blev 1638 Hofmaler, senere Præst. Hans Malerier udmærker sig ved sin fortrinlige Kolorit; men hans bedste Arbeider er et Antal Altertavler, skaarne i Træ, blandt hvilke især et Billede af St. Franciskus, i Kathedralkirken i Toledo, er udmærket.

Canosa, By i den italienske Provins Bari i det Neapolitanske, med 15,000 Indb., kaldtes i Oldtiden Canusium og var en betydelig Handelsstad; nu er den især mærkelig ved de gamle Klippegrave i Nærheden (opdagede af Millin 1812), hvori man har gjort rige Fund af Vaser, Redskaber og Vaaben.

Canossa, ubetydelig By i den italienske Provins Modena, med Ruiner af et gammelt historisk bekjendt Slot, i hvis Borggaard den tyske Keiser Henrik den fjerde 25de—28de Januar 1071 gjorde en ydmygende Bod for Pave Gregor den syvende.

Canova, Antonio, berømt italiensk Billedhugger, f. 1757, d. 1822, studerede sin Kunst i Venedig og senere i Rom, foretog 1798—99 en Reise i Tyskland og kaldtes 1802 til Paris for at modellere Napoleon Bonapartes Statue. 1815 sendtes han som Gesandt til Frankrige for paa Pavens Vegne at fordre de af Napoleon fra Rom bortførte Kunstværker udleverede. Efter sin Tilbagekomst fik han Titel af Marcheſe af Ischia. Canova var en af de første, som fra Barokkitdens fordærvede Smag vendte tilbage til Naturen og Antiken som Kunstens sande Mønstre. Ganske at frigjøre sig fra de barokke Traditioner lykkedes ham rigtignok ikke altid; men i ethvert Fald bragte han Kunsten et langt Skridt frem og staar som en af de ypperste Mestre paa sit Felt. Blandt hans særdeles talrige Arbeider kan nævnes „Eros og Psyche“, „Magdalena“, „De tre Gratier“, „Hebe“, „Psyche“, flere forskjellige Venusfigurer, Statuerne af Napoleon og hans Moder, Washington m. fl. samt Gravmæler over Erkehertuginde Elisabet af Østerrige og Paverne Klemens den 13de, Klemens den 14de og Pius den 7de.

Canrobert (udt. Kangraabær), François Certain de, fransk Marskal, f. 1809, deltog i Krigen i Algier 1835—40 som Kaptein, 1841—50 som Oberst for et Zouavregiment og derpaa som Brigadegeneral. 1851 var han Napoleon den tredie behjelpelig med Statskuppet, og 1854 gik han til Krim, hvor han en Tid var Overstbefalende efter St. Arnaud. Efter at have nedlagt denne Post sendtes han 1855 som Ambassadør til Sverige, blev 1856 Marskal og tog 1859 Del i Krigen i Italien, hvor han især udmærkede sig ved Magenta. I den fransk-tyske Krig 1870—71 blev han indesluttet i Fæstningen Metz og kom ved Byens Kapitulation i tysk Fangenskab. Efter Fredsslutningen kom han tilbage til Frankrige og er senere bleven Senator.

Canstatt eller **Cannstadt**, By i Würtemberg, ved Floden Neckar, i Nordøst for Stuttgart, med 15,000 Indb., betydelig Handel og Industri samt flere Mineralkilder, der gjør Byen til et besøgt Badested.

Canstein, Karl Hildebrand, Friherre af, f. 1667, d. 1719, gjorde en Stund Tjeneste som Officer, men trak sig snart tilbage til Privatlivet. Han stod i nær Berørelse med Spener og Francke og anvendte sin Formue til Anlæg af den bekjendte Canſteinſke Bibelanſtalt i Halle, hvis Formaal det er at udbrede Bibler i stort Antal og til billig Pris.

Cant (udt. Kænt), engelsk Navn for et Slags Tyve- og Kjeltringsprog.

Cantal, fransk Departement i Auvergne, 104 Kv.mil stort, med 232,000 Indb., gjennemstrømmes af Dordogne og er opfyldt af Cantalbjergene, hvis høieste Top, Plomb du Cantal, er 5,700 Fod høi. Hovednæringsveiene er Fædrift og Agerdyrkning, hvilken sidste især frembringer Rug og Boghvede. Industrien er ubetydelig. Hovedstad Aurillac (s. d.).

Cantarini, Simone, kaldet Il Pesarese eller Simone da Pesaro, italiensk Maler, f. 1612, d. 1648, var en af Guido Renis fortrinligste Elever. Han havde især sin Styrke i Tegningen og Karnationen. Ogsaa nogle Raderinger har han efterladt.

Canterbury (udt. Kænterbørri), By i det engelske Grevskab Kent, i Sydøst for London, ved Floden Stour, med 21,000 Indb. Byen er Sæde for en Erkebisp, der er den engelske Kirkes Overhoved. Blandt Bygninger mærkes Kathedralkirken, opført 1073—1180 i Form af et dobbelt Kors og smykket med herlige Glasmalerier. Den indeholder Mindesmærker over den sorte Prins og Erkebisp Thomas Becket. Byen har livlig Handel, især med Korn og Humle.

Cantu, Cesare, italiensk Historieskriver og Digter, f. 1807, blev 1832 Professor i Literaturhistorie i Mailand. For nogle frisindede Ytringer i hans Skrift „Lombardiets Historie i det 17de Aarhundrede" blev han 1833 sat i Fængsel, hvor han tilbragte et Aar. Her skrev han Romanen „Margherita Pusterla", som gjorde stor Lykke. 1837—42 udgav han sit Hovedværk, en Verdenshistorie i 35 Bind, der er oversat til flere Sprog, bl. a. i Bearbeidelse til Dansk. I dette Værk viser han sig som liberal Politiker, men strengt katholsk i kirkelig Henseende. Blandt hans talrige Skrifter mærkes forøvrigt: en græsk, en latinsk og en italiensk Literaturhistorie, „Italienernes Historie" og „Milanos Historie".

Cape-Coast-Castle (udt. Kæp-Kost-Kæstl), en England tilhørende By paa Guldkysten i Vestafrika, med 10,000 Indb.

Capefigue (udt. Kapfig), Jean Baptiste Honoré Raymond, fransk Historieskriver og Publicist, f. 1802, d. 1872, udgav talrige historiske Skrifter, blandt hvilke: „Filip Augusts Historie", „Restaurationens Historie", „Europa under Napoleons Konsulat og Keiserdømme" og „Europa efter Ludvig Filips Tronbestigelse".

Capella, en Fixstjerne af første Størrelse i Stjernebilledet Kusken.

Capella, Marcianus Minucius Felix, lærd romersk Grammatiker mod Slutningen af det 5te Aarh., forfattede enslags Encyklopædi over Kunster og Videnskaber under Titelen „Satiricon", som i Middelalderen nød stor Anseelse.

Capern, Edward, engelsk Digter, f. 1819, har gjennem sine „Poems" og „Ballades and Songs" vundet sig et Navn som Folkedigter og nyder siden 1856 en aarlig Pension af Staten.

Capion (udt. Kapiaang), Etienne, kom 1714 med et reisende fransk Skuespillerselskab til Danmark og byggede 1722 i Kjøbenhavn det første danske Theater, paa hvilket Holbergs Komedier blev opførte. Han døde 1732.

Capistranus (Capistrano), Johannes, italiensk Munk, f. 1386, d. 1456, indtraadte 1415 i Franciskanernes Orden og stiftede 1444 en strengere Underafdeling af denne. 1450 sendtes han af Paven til Tyskland for at prædike Korstog mod Hussiterne og Tyrkerne. Han opflammede ved sin Veltalenhed Folket og omvendte mange Hussiter; mod Jøderne for han grusomt frem. 1456 drog han med en Hær paa 60,000 Mand, som han selv havde hvervet, til Belgrad og befriede Byen fra Tyrkerne.

Capitano, italiensk Navn paa en Anfører; Høvedsmand. Capitano kaldtes ogsaa en staaende Figur i den ældre italienske Komedie, samt i Middelalderen de fornemste af en italiensk Biskops Vasaller.

Capitis deminutio betyder i Romerretten Ophævelse eller Formindskelse af en romersk Borgers Evne til at erhverve Rettigheder eller indgaa Forpligtelser. Den havde 3 Grader. Den høieste Grad (C. d. maxima), som bestod i fuldstændig Retsudygtighed (borgerlig Død), indtraadte f. Ex., naar en romersk Borger blev Krigsfange; den anden Grad (media) bestod i Tabet af romersk Borgerret og den tredie Grad (minima) i Tabet af Familierettigheder, f. Ex. ved Adoption.

Capmany y de Montpalau, Don Antonio de, spansk Historie- og Sprogforsker, f. 1742, d. 1813, udmærkede sig under Frihedskrigen (fra 1808) som Folketaler og Medlem af Nationalforsamlingen. Hans Skrifter om Barcelonas Historie belyser flere spanske Forhold i Middelalderen; endnu betydeligere er hans Arbeider over det spanske Sprog, blandt hvilke kan nævnes en spansk-fransk Ordbog.

Capo-d'Istria, By i Istrien, ikke langt fra Triest, med 8,000 Indb., Saltværker og livlig Handel med Olie, Vin og Salt.

Cappelen, Herman August, norsk Landskabsmaler, f. 1827, d. 1852, uddannede sig i Düsseldorf under Gudes Veiledning. Hans Billeder fremstiller for det meste vilde og ensomme Skovpartier med et vist vemodigt Præg. To af dem findes i Nationalgalleriet i Kristiania.

Capponi, Gino, Marchese, italiensk Statsmand og Lærd, f. 1792, d. 1876, stod 1848—49 i Spidsen for den toskanske Regjering og blev efter Kongeriget Italiens Oprettelse 1860 Senator. Han har udgivet flere værdifulde historiske Arbeider, blandt hvilke især kan mærkes „Republiken Florens's Historie", og besørget en forbedret Textudgave af Dantes „Guddommelige Komedie" samt taget Del i Udgivelsen af Accademia della crusca's Ordbog.

Caprera, en liden Ø strax nordøst for Sardinien, omtr. ½ Kv.mil stor, er bleven bekjendt som Opholdssted for Garibaldi, der 1854 her kjøbte et lidet Jordstykke og et Hus, som han har beboet 1854—58 og senere fra 1860.

Capri, en liden Klippeø af 1 Kv.mils Størrelse, med 4,000 Indb., ved den sydlige Indgang til Bugten ved Neapel. I den romerske Tid var Øen rig paa Villaer, og Keiser Tiberius tilbragte der de sidste Aar af sit Liv; i den sidste Tid er den paa Grund af sin Naturskjønhed et Maal for mange Reisende. Særlig mærkes den blaa Grotte.

Capua, By i Provinsen Caserta i Italien, ved Floden Volturno, med 11,500 Indb. Lidt østenfor Byen findes Ruiner af det gamle Capua, som 344 f. Kr. sluttede Forbund med Rom, faldt fra i den anden punisk Krig, men gjenerobredes 211 og berøvedes sin Ret til Selvstyre. Efter en Forfaldsperiode gjenoprettedes Byen under Cæsar og Nero ved romerske Kolonister, men ødelagdes under Folkevandringerne.

Caput mortuum, se Brunrødt.

Caracalla, egentl. Marcus Aurelius Antonius Basianus, romersk Keiser, f. 188 e. Kr., Søn af Septimus Severus, blev efter dennes Død 211 Keiser tilligemed sin Broder Geta, hvem han dog allerede næste Aar lod myrde tilligemed alle hans Tilhængere. Sin Faders store Skatte forødte han snart og tog nu sin Tilflugt til alskens Pengeudpresninger. Han viste Akilles og Alexander den store guddommelig Dyrkelse og vilde gjerne ligne dem; men hans Krigstog var væsentlig Plyndringstog. Han angreb Dacien, drog derefter over Trakien, Lilleasien og Antiokia til Alexandria, hvor han anrettede et stort Blodbad. 216 angreb han Parthien og stod 217 i Begreb med at fornye Angrebet, da han blev myrdet paa Anstiftelse af Præfekten Macrinus.

Caracas eller **Caraccas**, Hovedstad i den sydamerikanske Republik Venezuela, ved Foden af det 8,000 Fod høie Bjerg Silla de Caracas, med 50,000 Indb. Byen har et Universitet og flere høiere Undervisningsanstalter, ubetydelig Industri men livlig Handel, især med Tobak, Kaffe og Kakao.

1812 blev en stor Del af den ødelagt ved et voldsomt Jordskjelv. Dens Havn er La Guaira.

Caracci (udt. Karatsji), Navn paa en berømt italiensk Malerfamilie i Bologna. Dens Medlemmer dannede en egen Skole, der optraadte mod den platte manererede Retning i Malerkunsten, som havde fulgt paa Blomstringen i det 15de Aarh.; de efterlignede Raffael, Michel Angelo, Tizian m. fl., men studerede ogsaa Antiken og Naturen, uden dog i realistisk Efterligning af denne sidste at gaa saa vidt som Caravaggio og andre. — Lodovico Caracci, f. 1555, d. 1619, Skolens Stifter, var Elev af Tintoretto. Hans bedste Værk var de nu ødelagte og kun gjennem Kobberstik kjendte Fresker i Kirken San Michele in Bosco i Bologna. Han virkede forøvrigt mest som Lærer og stiftede 1589 et berømt Malerakademi („Accademia degli incamminati"). — Agostino Caracci, f. 1558, d. 1601, en Broderson og Elev af Foregaaende, udmærkede sig navnlig som Kobberstikker, men har ogsaa som Olie- og Freskomaler frembragt fortrinlige Værker. Hans bedste Oliemaleri er „Den hellige Hieronymus's Kommunion" i Bolognas Pinakothek. — Sidstnævntes Broder, Annibale Caracci, f. 1560, d. 1609, Bolognaserskolens ypperste Mester, studerede 1580—89 i Parma og Venedig Correggios og Paolo Veroneses Værker og deltog efter sin Tilbagekomst i Maler-Akademiets Stiftelse. 1600 kaldtes han af Kardinal Farnese til Rom, hvor han udførte de berømte mythologiske Fresker i Palazzo Farnese. Hans mest berømte Oliemaleri er „Silentium" i Louvre. Ogsaa som Landskabsmaler og Kobberstikker indtager han en høi Rang. — Agostinos Søn, Antonio Marziale, f. 1583, d. 1618, og hans og Annibales Broderson, Francesco, f. 1595, d. 1632, var mindre betydelige.

Caraccioli (udt. Karatsjaali), en fornem neapolitansk Familie, oprindelig nedstammende fra Grækenland. — Marino Caraccioli blev 1518 af Paven sendt til Kurfyrsten af Sachsen for at bevæge ham til at udlevere Luther, gik derefter i Karl den femtes Tjeneste og mæglede 1520 som dennes Gesandt Fred mellem ham og Hertugen af Mailand og blev senere Kardinal og Statholder i Mailand, hvor han døde 1538. — Francesco Caraccioli var neapolitansk Admiral og udmærkede sig ved Toulon 1793. 1798 gik han som Følge af en Uenighed med Hoffet over til den parthenopæiske Republik, men blev 1799 fangen af Kardinal Ruffo og hængt.

Carafa, Navn paa en gammel neapolitansk Slægt. — Oliviero Carafa, f. 1406, d. 1511, var Kardinal og Erkebisp i Neapel. 1472 tog han i Spidsen for en Flaade Smyrna og Havnen Satalia fra Tyrkerne. — Giovanni Pietro Carafa var 1555—59 Pave under Navn af Paul den fjerde (s. d.). — Antonio Carafa, d. 1693, gik 1665 i østerrigsk Tjeneste og blev Feltmarskal, tog Del i Ofens (Budas) Gjenerobring 1686 og viste ved denne Leilighed megen Grusomhed mod de Overvundne. Senere kjæmpede han under Karl af Lothringen mod Franskmændene.

Carafa, Michele, italiensk Komponist, f. 1785, d. 1872, komponerede allerede i en ung Alder, men traadte som Officer ind i Murats Hær og deltog i flere Felttog, førend han for Alvor ofrede sig for Musiken. Fra 1827 boede han i Paris. Blandt hans Operaer, der er smagfuldt og fint komponerede, men mangler Originalitet, kan nævnes „La Violette" og „Masaniello".

Carausius, Marcus Aurelius Valerius, romersk Feltherre af gallisk Herkomst, gjorde sig 286 e. Kr. til Hersker over Britannien, forsvarede sin Uafhængighed og blev 292 af Keiser Konstantius anerkjendt som selvstændig Fyrste. Han blev myrdet 293.

Caravaca, By i det sydøstlige Spanien, i Provinsen Murcia, med 10,000 Indb. og betydelig Korn- og Vinavl.

Caravaggio (udt. Karavaddsjo), Michel Angelo Amerighi da, berømt italiensk Maler, f. i Caravaggio i Lombardiet 1569, d. 1609, uddannede sig først i Venedig ved Studiet af Giorgiones og andre Mestres Værker, drog derpaa til Rom og blev Elev af Cavaliere d'Arpino. Den manererede ideale Retning, som Kunsten gjennem Raffaels og Michel Angelos Elever paa denne Tid havde taget, tiltalte ham ligesaalidet som Caracciernes Efterligning af disse Mestre. Han slog derfor ind paa en mere kraftig og realistisk Retning og vakte derved stor Opsigt inden Kunstverdenen. Caravaggios Billeder er kraftige og natursande, men savner Adel og Finhed. I Kompositionen er han storslagen og i Koloriten kraftig, men mørk. Som Følge af hans Realisme var det naturligt, at han mest valgte Motiver fra Hverdagslivet til sine Billeder. Blandt disse kan nævnes hans to „Spaakvinder", det ene i Louvre, det andet i Rom, „Spillerne" i Dresden, „Gravlægningen", i Vatikanet, og „Falske Spillere", i Palazzo Sciarra i Rom.

Carbonari, egentl. Kulsviere, Navn paa et hemmeligt, politisk Parti, der 1808 stiftedes i Syditalien af Republikanere, mest af de lavere Klasser, som var misfornøiede med Franskmændenes Herredømme i Neapel. De traf sig tilbage til Abruzzernes utilgjængelige Bjergstrøg og organiserede sig lidt efter lidt paa en frimureragtig Maade, med særskilte og for andre uforstaaelige Udtryk og Talemaader. Ferdinand den første søgte deres Hjelp mod Franskmændene, og de bidrog ogsaa til disses Fordrivelse 1815. Men da Ferdinand derpaa kom paa Tronen, behandlede han Carbonarierne som Fiender, hvoraf Følgen var, at de begyndte at optræde mod ham; de fik betydelig Tilvext ved Tilslutning ogsaa af de høiere Klasser og var Ophavsmændene til Uroligheder i Neapel og Kirkestaten 1820 og i Piemont 1821. Samtidig med disse Opstandes Undertrykkelse blev Carbonarernes Magt i det væsentligste brudt. Fra 1820 optraadte de ogsaa i Frankrige og søgte 1821 at faa en Revolution istand. Dette lykkedes ikke; men Partiet vedblev at virke i revolutionær Retning, indtil flere af dets mest indflydelsesrige Medlemmer efter Julirevolutionen 1830 sluttede sig til Ludvig Filip, hvorefter Carbonarierne ophørte som et eget Parti.

Carbonater, kulsure Salte, se Kulsyre.

Carcagente (udt. Karkachente), By i Provinsen Valencia i det østlige Spanien, ved Floden Jucar, med 9,000 Indb. og betydelig Udførsel af Ris.

Carcano, Giulio, italiensk Digter, f. 1812, blev 1859 Professor i Æsthetik i Mailand, har gjort fortjent Lykke ved sine Fortællinger og Romaner, hvis Stof fornemmelig er hentet fra Familielivet; han har ogsaa udmærket sig som Kritiker og som Oversætter af Shakespeare.

Carcassonne (udt. Karkasaan), Hovedstad i det franske Departement Aube (Languedoc), 11 Mil sydøst for Toulouse, med 24,000 Indb. og betydelig Industri; især har dens Klædefabriker lige fra Middelalderen været berømte. Den har en Fæstning og er Sæde for en Biskop.

Cardanus eller **Cardano**, Hieronymus, italiensk Mathematiker, Filosof og Naturforsker, f. 1501, d. 1576, var en Tid Professor i Mathematik i Milano og senere i Medicin i Pavia. I sin „Ars magna" offentliggjorde han (Tartaglias?) Løsning af 3die Grads Ligninger og i „De subtilitate libri XXI" og i „De rerum varietate" skarpsindige Undersøgelser over naturvidenskabelige og filosofiske Gjenstande.

Cardell, Karl von, svensk General af tysk Herkomst, f. 1764, d. 1821, gik 1789 i svensk Tjeneste og deltog i Felttogene 1813—14. Han indrettede Artilleriskolen paa Marieberg.

Cardenas, By paa Kubas Nordkyst, med 13,000 Indb., Havn og betydelig Udførsel af Sukker.

Cardiff, Hovedstad i Grevskabet Glamorgan i Syd-Wales i England, har 40,000 Indb. og livlig Handel, især med Stenkul og Jern fra de mange Gruber i Omegnen.

Cardigan (udt. Kardigen), Grevskab i Syd-Wales, 32½ Kv.mil stort med 73,500 Indb.; det er bjergfuldt og leverer Kobber, Bly og Skifer. Hovedstad Cardigan ved Elven Teify.

Cardwell (udt. Kardwel), Edward, Viscount, engelsk Statsmand, f. 1813, studerede Retsvidenskaben i Oxford, blev Advokat og valgtes 1841 ind i Parlamentet, hvor han viste sig som en af Peels talentfuldeste Tilhængere. 1852—55 var han Statsraad og Præsident i Handelsdepartementet, 1859—66 Medlem af Palmerstons og 1868—74 af Gladstones Ministerium, den sidste Gang som Krigsminister. Som saadan gjorde han 1871 Parlamentet Forslag til Omorganisation af Armeen. Fra 1874 er han som Viscount Medlem af Overhuset.

Carey (udt. Kærri), 1) Henry, engelsk Digter og Musiker, f. 1696, d. 1743, forfattede og satte Musik til Ballader i Folkevisens Stil. 2) Henry Charles Carey, amerikansk Statsøkonom, f. 1793, var først Boghandler, men ofrede sig fra 1835 udelukkende for industriel Virksomhed og for Studiet af Statsøkonomi. Carey er en fantasirig, interessant Forfatter; men hans Bevisførelse taaler ikke altid en streng Prøve. Han gaar ud fra, at Jordens Produktionsevne under den voxende Kultur praktisk talt er ubegrændset, og optræder derfor skarpt saavel mod Malthus's Lære om Misforholdet mellem Befolkningens og Næringsmidlernes Tilvext som mod Ricardos Lære om Grundrenten. Hans System er imidlertid altfor ensidig afpasset efter Forhold, der er eiendommelige for Nordamerika, og den Protektionisme, som i de sidste 20 Aar er bleven strengt gjennemført i dette Land, støtter sig væsentlig paa hans Theorier. De betydeligste af Careys Verker er: „Principles of political economy", „The past, the present and the future", „The harmony of interests", „Principles of social science", „A series of lettres on political economy". 3) William Carey, engelsk Baptistprædikant og Missionær, f. 1761, d. 1834, istandbragte 1792 det engelske Baptistmissionsselskab og reiste 1793 som Missionær til Indien, hvor han var overordentlig virksom, især ved at oversætte Bibelen til flere indiske Sprog. Ved sine Oversættelser fra Sanskrit til Engelsk vandt han ogsaa et Navn i den lærde Verden og blev 1801 Professor i Sanskrit og Bengalsk i Kalkutta.

Carissimi, Giovanni Giacomo, italiensk Komponist, f. 1604, d. 1674 som Kapelmester ved Apollinariskirken i Rom, udmærkede sig ved sine Oratorier og Kantater og udgav en Sanglære, som længe var meget brugt.

Carit Etlar, Pseudonym for J. C. Chr. Brosbøll.

Carlén, Johan Gabriel, svensk Forfatter, f. 1814, d. 1875, studerede Retsvidenskab, men ofrede sig snart udelukkende for literære Sysler. Hans lyriske Digte er ofte stemningsfulde og smukke, men savner Originalitet. Heldigst er han i sine Romancer med Motiv fra det svenske Folkeliv. Som Udgiver af Bellmans, Fru Lenngrens og Wadmans samlede Skrifter har han indlagt sig stor Fortjeneste. — Mere berømt er hans Hustru, Emilie Flygare Carlén, f. 1807, gift 1827 med en Læge, Flygare, og 1841 med Carlén. Fra 1838 skrev hun en Række Romaner og Noveller, som gjorde megen Lykke baade hjemme og i Udlandet. Om hendes overordentlig rige Produktion end ikke altid er af det gediegneste Slags, lægger hun dog gjennemgaaende for Dagen en ikke ringe Evne til at tegne konsevent gjennemførte Karakterer, en skarp Jagttagelsesevne og betydelig stilistisk Dygtighed. Blandt hendes Arbeider kan nævnes: „Ett köpmanshus i skärgården", „Fosterbröderna", „Familjen i dalen", „Ett lyckligt parti", „Skuggspel" m. m. fl. — Rosaura Katarina Carlén, svensk Forfatterinde, f. 1836, har udgivet Noveller og Romaner, som udmærker sig ved livlige Skildringer og fint tegnede Situationer.

Carleton (udt. Karlten), William, irsk Forfatter, f. 1798, d. 1869, skildrede i sine Fortællinger Liv og Tilstande i Irland paa en tro og livlig Maade. Hans mest bekjendte Skrifter er: „Traits and stories of the Irish peasantry", „The misfortunes of Barney Branagan", „The black prophet" og „The evil eye".

Carlisle (udt. Karleil), gammel By og Hovedstad i det engelske Grevskab Cumberland, ved Floden Eden, med 31,000 Indb., Bomuldsfabriker, Jernstøberier og livlig Handel. Blandt Bygninger mærkes en smuk Kathedralkirke fra det 11te Aarh. og et gammelt Slot, hvor Maria Stuart sad fangen 1568. I Nærheden findes romerske Oldtidslevninger.

Carlisle (udt. Karleil), George William Frederick, Jarl af, engelsk Statsmand, f. 1802, d. 1864, blev 1826 Medlem af Underhuset, hvor han lagde liberale Anskuelser for Dagen, 1846 Minister for de kgl. Domæner og 1850 Kansler for Lancaster. 1855—58 og fra 1859 til Septbr. 1864 var han Vicekonge i Irland.

Carlow (udt. Karlaa), Grevskab i Provinsen Leinster i Irland, 16½ Kv.mil stort, med 52,000 Indb. Landet er frugtbart og for det meste fladt. Agerdyrkning er Hovednæringsveien. Hovedstad Carlow, ved Floden Barrow, med 9,500 Indb. og Uldmanufakturer.

Carlsen, Elling, norsk Ishavsfarer, født i Tromsø, har gjort sig fortjent ved under sine mange Fangstreiser til Ishavet at anstille Observationer og Jagttagelser i videnskabeligt Øiemed, hvorved han har bidraget meget til at udbrede Kjendskabet til Polaregnene. Han er den første, som helt har omseilet Novaja Semlja (1871). Paa denne Reise fandt han det Sted, hvor den hollandske Opdagelsesreisende Willem Barents overvintrede og 1597 omkom med hele sit Mandskab. I 1872—74 fulgte han den af Payer og Weyprecht ledede østerrigske Nordpolsexpedition som Ismester og Kjendtmand. 1879 ansattes han som Fyrvogter i Skraaven i Lofoten.

Carlson, Fredrik Ferdinand, svensk Historiker, f. 1811, blev 1835 Docent og 1846 Professor i Upsala. 1863—70 og 1875—78 var han Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Siden 1859 er han Medlem af det svenske Akademi. Hans historiske Arbeider, af hvilke især mærkes: „Sveriges historia under konungerna af det pfalziska huset" og „Om fredsunderhandlingerna åren 1709—18", støtter sig paa udstrakte Granskninger af Kildeskrifter og udmærker sig lige meget ved klar Fremstilling og ved Grundighed.

Carlyle (udt. Karleil), Thomas, engelsk Historieskriver og Essayist, f. 1795, studerede i Edinburgh, levede derpaa en Tid som Mathematiklærer i Fifeshire, ofrede sig senere udelukkende til literære Arbeider og kaldtes 1866 til Rektor ved Edinburghs Universitet. Blandt hans større Arbeider kan nævnes: „Sartor Resartus", hvori han skarpt drager tilfelts mod Tidens Feil, „The French Revolution, a history", om hvilken det er sagt, at den trods sin historiske Nøiagtighed, mere er et Epos end en Historie, „On Hero worship", „Past and present" og „Latter-day pamphlets", i hvilke han opstiller den individuelle Genialitet som Historiens og Verdensudviklingens bevægende Princip; videre: „Letters and speeches of Oliver Cromwell" og „The history of Frederick second", skarpsindige og veltalende Forsvarsskrifter for de to store Mænd, som de behandler, samt endelig: „The early kings of Norway". Hans samlede „Essays" af historisk-biografisk Indhold udkom 1847. Carlyles Stil er i alle hans Arbeider kraftig, men uregelmæssig, voldsom og ofte dunkel.

Carmagnola (udt. Karmanjaala), By i Piemont i Italien, ved en af Po's Bifloder, med 13,000 Indb. og betydelig Silkeavl.

Carmagnola (udt. Karmanjaala), Francesco, venetiansk Feltherre, f. ca. 1390, tjente sig i Hertugen af Milanos Hær op fra simpel Soldat til General, faldt 1424 i Unaade og gik i venetiansk Tjeneste og blev efter et uheldigt Felttog mod Milaneserne halshugget 1432. Hans Skjebne er bleven behandlet i en Tragedie af Manzoni.

Carmagnole (udt. Karmanjaal), 1) Navn paa en Sang fra den franske Revolutions Tid („Madame Veto avait promis" etc.), forfattet 1792 i Anledning af Byen Carmagnoles Indtagelse. 2) et Slags Trøie, som brugtes af Revolutionsmændene.

Carmon eller **Carmona,** By i Provinsen Sevilla i Spanien, ved Carbones, med 16,000 Indb. og betydelig Olivendyrkning.

Carné, Louis Marcein, fransk Forfatter og Politiker, f. 1804, d. 1876, siden 1864 Medlem af det franske Akademi, har bl. a. skrevet „Etudes sur les fondateurs de l'unité française."

Carnot (udt. Karnaa), 1) Lazare Nicolas Marguerite, Greve af, fransk Revolutionsmand, f. 1753, d. 1823, blev 1791 Medlem af den lovgivende Forsamling og stemte i Konventet for Kongens Henrettelse, fik 1793 Ledelsen af Republikens Krigsvæsen og havde ved sin fortrinlige og kraftige Bestyrelse af dette en væsentlig Andel i de franske Hæres Seire, modsatte sig 1797 de yderliggaaende Forholdsregler mod de Kongeligsindede og dømtes herfor til Deportation. Han flygtede til Tyskland, hvorfra han efter den 18de Brumaire 1799 vendte tilbage. Han udnævntes til Krigsminister, men fratraadte sin Post, da han ei vilde begunstige Bonapartes Ærgjerrighed. 1802 blev han Medlem af Tribunatet og lagde i denne Stilling for Dagen den samme Karakterens Hæderlighed og Uafhængighed, som altid havde udmærket ham. Han stemte mod det livsvarige Konsulat og var den eneste af Tribunerne, som stemte mod Keiserdømmets Oprettelse. Efter Tribunatets Ophævelse trak han sig tilbage til Privatlivet. 1814 forsvarede han tappert Antwerpen, blev under de „100 Dage" Indenrigsminister og landforvistes efter Bourbonernes Tilbagekomst. Han udgav flere Skrifter, især over Mathematik og Befæstningskunst. 2) Foregaaendes Søn, Lazare Hippolyte Carnot, fransk Publicist og Politiker, f. 1801, sluttede sig til Saint-Simonisterne og som Medlem af Deputeretkammeret 1839, 1842 og 1846 til dettes yderste Venstre, blev 1848 Undervisningsminister, 1851 og 1852 Medlem af den lovgivende Forsamling, men sidste Gang negtet Sæde, da han ei vilde aflægge Hyldningsed til Napoleon. 1871—76 var han republikansk Medlem af Deputeretkammeret og blev 1876 Senator. Han har udgivet forskjellige Verker, bl. a. en Fremstilling af Saint-Simonismen.

Caro, Annibale, italiensk Forfatter, f. 1507, d. 1566, gik 1543 i Hertugen af Parmas Tjeneste og var siden Sekretær hos dennes Sønner. Hans Skrifter, af hvilke kan nævnes Komedien „Gli Straccioni", „La ficheide", „Lettere familiari", „Rime" og en Oversættelse af Virgils Æneide, gjelder i sproglig Henseende som Mønstre.

Carolina, Forkortelse for Constitutio criminalis Carolina (citeres: CCC), Keiser Karl den femtes berømte Straffelovbog, vedtagen paa Rigsdagen i Regensburg 1532. Den var i lang Tid Grundlaget for Strafferet og Straffeproces i det tyske Rige og toges til Forbillede ved Udarbeidelsen af Straffelove ogsaa i andre Lande; saaledes er sjette Bog i Kristian den femtes Norske og Danske Lov ikke lidet paavirket af Carolina.

Carotis kaldes de to store Pulsaarer paa begge Sider af Halsen.

Caroto eller **Carotto,** Gian Francesco, italiensk Maler, f. ca. 1470, d. 1546, udmærkede sig ved fortrinlig Tegning og varm Kolorit; i Veronas Kirker findes flere udmærkede Arbeider af ham.

Carpaccio (udt. Karpatsjaa), Vittore, italiensk Maler, f. ca. 1450, d. ca. 1522, var en af den ældre venetianske Skoles mest fremragende Mestre, især som Fremstiller af Begivenheder af den hellige Historie. I Venedig findes de fleste Verker fra hans Haand, bl. a. den hellige Ursulas Historie i otte Billeder.

Carpeaux (udt. Karpaa), Jean Baptiste, fransk Billedhugger, f. 1827, d. 1875, uddannede sig først i Paris og senere i Rom. Hans Arbeider røber stor teknisk Færdighed, men lider som oftest af den Feil at være altfor maleriske i sine Anlæg. De betydeligste er: Gavlgruppen paa Florapavillonen i Tuilerierne, „Ugolino og hans Børn" (i Tuileriehaven) og „Dansen" (foran den nye Opera i Paris). Flere af hans Portrætbyster er fortrinlige.

Carpentariabugten, en stor Havbugt paa Nyhollands Nordkyst, gaar mellem Kap York og Kap Wilberforce 100 Mil ind i Landet. Den optager flere Floder og indeslutter en Del for det meste mindre Øer. Havbugten har sit Navn efter Peter Carpenter, som 1623—27 var Generalstatholder over de hollandske Besiddelser i Ostindien.

Carpenter, William Benjamin, engelsk Zoolog og Fysiolog, f. 1813, har gjort sig fortjent ved Undersøgelser over de biologiske Forhold paa Havbunden, saavelsom ved flere værdifulde fysiologiske Verker. I den senere Tid har han optraadt skarpt mod Spiritualisterne. — Hans Søster, Mary Carpenter, f. 1807, d. 1877, udfoldede en utrættelig Virksomhed for de lavere Klassers moralske Forbedring og især for Oprettelsen af Opdragelsesanstalter og Skoler for forsømte Børn („Ragged-schools").

Carpentras (udt. Karpangtra), By i Provence i Frankrige, ved en af Rhones Bifloder, med 10,500 Indb., et vigtigt Bibliothek, livlig Handel med Sydfrugter og betydelig Olie- og Sæbefabrikation.

Carpi, Hugo da, italiensk Maler og Træskjærer, f. ca. 1455, d. 1523, var den første, som i Italien indførte det sandsynligvis i Tyskland opfundne Farvetryk med flere Træplader.

Carpzov, Navn paa en tysk Familie, af hvis Medlemmer flere har udmærket sig som Videnskabsmænd. Benedikt Carpzov, f. 1595, d. 1666, var Professor i Retsvidenskab i Leipzig og udgav flere Skrifter („Practica nova rerum criminalium", „Jurisprudentia ecclesiastica", „Processus juris saxonici"), der har havt stor Indflydelse paa den tyske Retsvidenskabs Udvikling. — Johan Benedikt Carpzov, f. 1639, d. 1699, Professor i Theologi i Leipzig, udmærkede sig ved sit grundige Kjendskab til Hebraisk og optraadte mod Speners og Franckes Pietisme. — Johan Gottlob Carpzov, f. 1679, d. 1767, var Superintendent i Lübeck og udgav værdifulde bibelkritiske Arbeider.

Carracci, se Caracci.

Carrara, By i Italien, ved Foden af Apenninerne, med 8,000 Indb., er berømt for sine rige Marmorbrud. Det carrariske Marmor er paa Grund af sin Tæthed, Renhed og blændende Sneglans en af de til Billedhuggerverker mest anvendelige Marmorarter.

Carrel, Armand, fransk Journalist, f. 1800, dræbt 1836 i en Duel med Emile de Girardin, stiftede 1830 sammen med Thiers og Mignet Bladet „National", som snart blev Oppositionens fornemste og bedste Organ, og var samme Aar Hovedmanden for Journalisternes Protest mod Juliordonnanserne.

Carrer, Luigi, italiensk Digter, f. 1801, d. 1850, Professor i Filosofi i Padua og senere i Venedig, digtede meget yndede Ballader og udgav en Bog om Goldonis Liv og Verker.

Carrera, Rafael, Diktator i Guatemala, f. 1814, d. 1865, optraadte 1837 i Spidsen for Indianerne mod Morazan, hvem det 1841 lykkedes ham at forjage. Han lod sig derpaa vælge til Præsident og udøvede som saadan en næsten enevældig Magt. 1849 udbrød en Opstand mod ham, og han fortrængtes en Tid fra Magten, men kuede snart Opstanden, blev 1851 igjen Præsident og 1854 livsvarig Diktator. Som saadan modsatte han sig de mellemamerikanske Staters Forening og fremmede Præsteskabets Interesser.

Carrickfergus, By i Provinsen Ulster i Irland, 2 Mil nordøst for Belfast, med 10,000 Indb.

Carrier (udt. Karie), Jean Baptiste, fransk Revolutionsmand, f. 1756, bidrog som Medlem af Konventet ivrig til at styrte Girondisterne og sendtes 1793 som Konventets Kommissær til Nantes, hvor han optraadte paa den grusomste Maade og lod et stort Antal Mennesker dræbe, tilbagekaldtes snart af Robespierre og blev efter dennes Fald halshugget 1794.

Carriere (udt. Kariær), Moritz, tysk Filosof og Æsthetiker, f. 1817, blev 1849 Professor i Gießen og 1853 i München, har udgivet en Række filosofiske og æsthetiske Verker af stor Betydning, af hvilke de vigtigste er: „Die philosophische Weltanschauung der Reformationszeit", hvori han originalt og skarpt karakteriserer Giordano Brunos, Campanellas og Böhmes Filosofi, „Das Wesen und die Formen der Poesie", „Æsthetik", „Die Kunst im Zusammenhang der Kulturentwickelung und die Ideale der Menschheit" og „Die sittliche Weltordnung".

Carstens, 1) Adolf Gotthard, dansk Forfatter, f. 1713, d. 1795, en af Stifterne af „Selskabet for de skjønne Videnskaber" (1759), øvede ved sine Raad og sin Kritik adskillig Indflydelse paa flere samtidige Forfattere, især paa Ewald. 2) Asmus Jakob Carstens, dansk Maler, f. i Slesvig 1754, d. 1798, kom 1776 til Kjøbenhavn, hvor han indtil 1781 besøgte Kunstakademiet, uddannede sig først som Portrætmaler, men ved Siden deraf ogsaa som Historiemaler og vakte Opsigt ved sin Komposition „Englenes Fald", hvorefter han blev kaldet til Berlin som Professor. 1792 reiste han med Stipendium til Rom, hvor han forblev til sin Død. De fleste af hans Arbeider er Tegninger og Akvareller og mange af dem blot Udkast; men de vidner om en Begavelse, som under gunstigere Livsomstændigheder vilde have kunnet bringe det overordentlig vidt. Han viser sig dybt greben af Antikens Aand og i Besiddelse af Evne til en i Sandhed storartet Komposition.

Carte blanche (udt. Kart blangsj), egentlig et rent Stykke Papir, bruges i Betydning af uindskrænket Fuldmagt.

Carteret (udt. Karteret), Filip, engelsk Opdagelsesreisende i det 18de Aarh., foretog 1767 en Expedition til Sydhavet, paa hvilken han opdagede Pitcairn, Gower-Øerne, Ny-Hannover, Admiralitetsøerne og den efter ham opkaldte Carteret-Ø, en af Salomonsøerne.

Cartesius, se Descartes.

Cartouche (udt. Kartusj), Louis Dominique, berygtet fransk Røver, f. 1693, stillede sig i Spidsen for en talrig Bande af Tyve og Røvere, som i lang Tid drev sit Uvæsen paa den frækkeste

Maade i Paris og dens Omegn, men blev 1721 fangen og radbrækket.

Cartwright (udt. Kartrejt), Edmund, engelsk Præst og Mekaniker, f. 1743, d. 1823, gav Bomulds- og Uldindustrien et betydeligt Opsving ved Opfindelsen af Maskinvævstolen (1786) og Uldkardemaskinen (1790). — Hans Broder, John Cartwright, Militær, f. 1740, d. 1824, var en af Slavehandelens ivrigste Bekjæmpere og udgav flere politiske Flyveskrifter i radikal Retning.

Carus, 1) Karl Gustav, tysk Fysiolog og Læge, f. 1789, d. 1869, fra 1815 Professor i Dresden, har indlagt sig Fortjeneste ved sine grundige Verker over Fysiologi og sammenlignende Anatomi og vandt ogsaa et Navn som æstetisk Forfatter („Briefe über die Landschaftsmalerei" og Afhandlinger om Goethe). — Julius Victor Carus, tysk Zoolog og Anatom, f. 1823, fra 1853 Professor i Leipzig, har oversat Darwins Skrifter til Tysk og skrevet værdifulde zoologiske Arbeider.

Casa, Giovanni della, italiensk Forfatter, f. 1503, d. 1556, var Erkebiskop, pavelig Nuntius i Venedig og tilsidst Pavens Statssekretær, skrev lette og smagfulde lyriske Digte og gjelder som Prosaist for en af Italiens bedste.

Casale, By i Norditalien, ved Floden Po, 8 Mil øst for Turin, med 27,500 Indb., flere prægtige Kirker og betydelig Silkeindustri.

Casanova, Giovanni Jacopo, italiensk Eventyrer, f. 1725, d. 1798, var bestemt til Præst, men løb bort og begyndte et omflakkende Liv som Spiller, Diplomat, Alkymist osv., blev 1788 Bibliothekar hos en Greve i Böhmen og skrev i denne Tid foruden en hel Del historiske og andre Arbeider sine berømte Memoirer, der udkom 1826—28 og vakte stor Opsigt baade ved de Skildringer af Sæder og Forhold i det 18de Aarh., som de indeholder, og ved sin ofte vidtdrevne Frivolitet. — Hans yngre Broder, Francesco Casanova, f. 1730, d. 1805, vandt et berømt Navn som Landskabs- og Slagmaler.

Casas, Bartolomeo de las, se Las Casas.

Caselli, Jean, italiensk Fysiker, f. 1815, bekjendt som Opfinder af Casellis Pan-Telegraf.

Caserta, italiensk Provins i Kampanien, tidligere kaldt Terra di Lavoro, frugtbar og veldyrket, 108 Kv.mil stor, med 700,000 Indb. Hovedstaden, Caserta nuova, har et prægtigt Slot, Silkemanufakturer og 14,500 Indb.

Casas, Emanuel Augustin, Marquis de las, se Las Casas.

Casino eller **Monte Casino**, Fjeld i den italienske Provins Caserta, berømt ved sit Benediktinerabbedi, grundet 529 af den hellige Benedikt, ophævet 1866.

Casiquiare, Flod i det sydlige Venezuela, løber ud fra Orinoco og falder i Rio Negro, en af Amazonfloden Bielve; 87 Mil lang.

Caspari, Carl Paul, fremragende Theolog og Orientalist, f. 1814 i Hertugdømmet Anhalt-Dessau af jødiske Forældre, studerede først østerlandske Sprog ved Universitetet i Leipzig, gik 1838 over til Kristendommen, hvorefter han i Berlin studerede Theologi under Hengstenberg. Efterat han derpaa i Leipzig havde fortsat sine Studier i det Gamle Testamente og i østerlandske Sprog, tog han den filosofiske Doktorgrad og blev 1860 af Universitetet i Erlangen udnævnt til Theologisk doktor i Theologien. Han afslog 1845 en Kaldelse til theologisk Professor i Königsberg og modtog 1847 Ansættelse som Lektor i Theologien ved Kristiania Universitet, hvor han siden uafbrudt har virket, fra 1857 som Professor. Caspari er en af Nutidens mest fremragende Theologer. Navnlig har han udmærket sig som skarpsindig Fortolker af det Gamle Testamente og ved sine Granskninger angaaende Daabssymbolets Oprindelse og Historie, ligesom han ogsaa er en af de første Kjendere af de østerlandske Sprog. 1852 blev han Medlem af Komitéen for en ny norsk Bibeloversættelse og har havt en væsentlig Andel i dens vanskelige og fortjenstfulde Arbeide. Paa det kirkelige Liv i Norge har han øvet stor Indflydelse, idet han bl. a. som strengt rettroende Lutheraner kraftig har bekjæmpet Grundtvigianismen og navnlig godtgjort Uriktigheden af dens Lære om Daabsformelen. Fra 1857 har han tilligemed R. T. Nissen og G. Johnson udgivet „Theologisk Tidsskrift", hvortil han har leveret en Mængde Bidrag. Ligesaa har han meddelt en Række Bidrag til Rudelbachs og Guerickes „Tidsskrift for den lutherske Theologi og Kirke". De betydeligste af hans særskilte Verker er: „Der Prophet Obadja" (Leipzig 1842), „Beiträge zur Einleitung in das Buch Jesaja und zur Geschichte der jesajanischen Zeit" (Berlin 1848), „Ueber den syrisch-ephraimitischen Krieg unter Jotham und Ahas" (Kristiania 1849), „Ueber Micha und seine profetische Schrift" (Kristiania 1852), „Kommentar til Propheten Jesaja" (Kristiania 1867), „Quellen zur Geschichte des Tauffymbols und der Glaubensregel" (Kristiania 1866—79), „Historiske Oplysninger om Troesspørgsmaalenes Ordlyd ved Daaben" (1870) og „Den augsburgske Konfessions og Luthers lille Katechismes Stilling til den hellige Skrift" (1872).

Caspe, By ved Guadeloupe, en Bifod til Ebro, i Provinsen Saragossa i Spanien, med 10,000 Indb.

Cass, Lewis, amerikansk Statsmand, f. 1782, d. 1866, blev 1812 Guvernør i Michigan, 1831 de Forenede Staters Krigsminister og 1835 Gesandt i Paris, støttede senere som Senator Sydstaternes Interesser, men tog ved Borgerkrigens Udbrud afgjort Parti for Unionen.

Cassagnac (udt. Kassanjak), Adolphe Granier de, fransk Publicist og Politiker, f. 1806, optraadte først med udelukkende literære Artikler, men fra 1840 ogsaa med politiske i forskjellige Blade. Baade som Journalist og som Medlem af den lovgivend Forsamling, hvor han 1852 fik Sæde, viste han sig som ivrig Konservativ. 1868 blev han en af Hovedmændene for Bonapartistforeningen i Rue de l'Arcade, og fra 1876 er han bonapartistisk Medlem af Deputeretkammeret. Hans historiske Arbeider udmærker sig ved klar Fremstilling, men er stærkt farvede af Partiskhed. — Hans Søn, Paul de Cassagnac, f. 1841, blev 1866 Medarbeider og 1870 Hovedredaktør af „Pays", som under hans Ledelse er blevet et af det bonapartistiske Partis Hovedorganer, og har siden 1876 været Medlem af Deputeretkammeret. Han er bekjendt ved sin Kamphanestridslyst og sine mange Dueller med politiske og journalistiske Modstandere.

Cassano, en liden By i Norditalien, ved Floden Adda, 4 Mil nordøst for Mailand, med 4,000 Indb. Her blev Franskmændene under Anførsel af Vendôme den 16de Aug. 1705 slagne af Øster-

rigerne under Prins Eugéne og under Moreaus Anførsel den 27de April 1799 af de forenede Russere og Østerrigere under Suwarow.

Cassas (udt. Kassa), Louis François, fransk Tegner, f. 1756, d. 1827, foretog flere Reiser i Orienten, hvor han overalt aftegnede Bygningslevninger fra Oldtiden. Disse Tegninger har han senere udgivet i flere store Plancheverker.

Cassel, Paulus Stefanus, tysk Theolog, Literaturhistoriker og Arkæolog, f. 1821 af jødiske Forældre, gik 1855 over til Kristendommen og blev 1867 Præst i Berlin. Blandt hans mange forskjelligartede literære Arbeider kan nævnes: „Magyarische Alterthümer", „Eddische Studien", „Von Warschau bis Olmütz", „Weihnachten, Ursprung, Bräuche und Aberglauben" og „Apologetische Briefe".

Cassianus, Johannes, Kirkelærer i Begyndelsen af det 5te Aarh., var en Tid Elev af Chrysostomus, stiftede flere Klostre i Marseille, optraadte mod Augustins Lære om Naadevalget og blev Ophavsmand til Semipelagianismen (s. d.).

Cassini, Giovanni Domenico, berømt italiensk Astronom, f. 1625, d. 1712, fra 1669 Direktør for Observatoriet i Paris, anstillede nøiagtige Undersøgelser over Jupiters Form, Omløbstid og Drabanter, opdagede 1671—84 fire af Saturns Drabanter, bestemte Maanens Ombreiningsaxe og udførte desuden Gradmaalinger i Egnen omkring Paris. — Hans Søn, Jacques Cassini, f. 1677, d. 1756, fortsatte Gradmaalingerne og søgte at bevise, at Jorden ikke er fladtrykt, men at tvertimod dens Axe mellem Polerne er længere end Ækvatorialaxen. Ogsaa paa Fysikens Omraade gjorde han udstrakte Studier. — Sidstnævntes Søn, César François Cassini, f. 1714, d. 1784, er bekjendt ved sine trigonometriske og topografiske Opmaalinger i Frankrige, over hvilke han udgav et Atlas, der fuldendtes af hans Søn, Jean Dominique Cassini, f. 1748, d. 1845.

Cassius, Navn paa en gammel patricisk Slægt i Rom. — Spurius Cassius Viscellinus foreslog 486 f. Kr. den første Agerlov (Lov om Uddeling af Statens Grundeiendom ogsaa til Plebeierne), men blev af Patricierne dømt til Døden for sit Forslag. — Gajus Cassius Longinus var Ophavsmanden til Cæsars Mord; efterat dette var udført, drog han fra Rom, forenede sig med Brutus og lod sig dræbe, da hans Tropper blev slagne ved Philippi.

Castelar, Emilio, berømt spansk Statsmand, f. 1832, studerede Filosofi og Retsvidenskab i Madrid og vandt allerede tidlig et Navn som Journalist og Taler. 1857 blev han Professor i Madrid og grundede 1864 et frisindet Blad, „La democracia"; paa Grund af Udtalelser i dette suspenderedes han 1865 fra sit Embede. Efter Septemberrevolutionen 1868 blev han Republikanernes Leder og bekjæmpede i sine henrivende Taler Tronprætendenterne, paa samme Tid som han ivrede for fuldstændig Religionsfrihed. Efter Amadeos Tronfrasigelse 1873 blev Castelar den spanske Republiks Udenrigsminister og fik derpaa det Hverv at istandbringe et Udkast til en Forfatning. I September s. A. blev han Ministerpræsident med diktatorisk Magt og var virksom for at kunne stille en ordnet Hær mod Karlisterne; i Begyndelsen af 1874 nedlagde han sin Myndighed og holdt sig udenfor Politiken, indtil han 1876 igjen blev Medlem af Cortes.

Castelfranco Veneto, befæstet By i Venetien i Italien, ved Floden Musone, med 10,500 Indb.

Castellamare di Stabia, By i Italien ved den Neapolitanske Golf, med 26,500 Indb., Læderfabriker og mineralske Kilder.

Castellamare del Golfo, By paa Sicilien, i Vest for Palermo, med 11,000 Indb., Thunfiskefangst og Udførsel af Anchovis.

Castelli, Ignaz Friedrich, østerrigsk Digter, f. 1781, d. 1862, skrev mange kvikke Theaterstykker og erhvervede sig megen Popularitet ved sine „Gedichte in niederösterreichischer Mundart".

Castellon (udt. Kasteljaan), spansk Provins i det forrige Kongerige Valencia, 116 Kv.mil stor med 296,000 Indb. — Hovedstad Castellon de la Plana, med 20,000 Indb., Seildugsfabriker og livlig Handel.

Castelnaudary (udt. Kastelnaadari), By i Provinsen Aude (Languedoc) i Frankrige, med 9,500 Indb., Væverier og Handel med Korn og Kvæg.

Castelvetrano, By i Provinsen Trapani paa Sicilien, med 20,000 Indb. og Koralfiskerier. I Nærheden findes Ruiner af det gamle Selinunt.

Castiglione (udt. Kastiljaane), 1) Baldasare, Greve af, italiensk Diplomat og Forfatter, f. 1478, d. 1529, stod i Paverne Leo den tiendes og Klemens den ottendes Tjeneste og sendtes af den sidste som Gesandt til Karl den femte. Af denne udnævntes han til Biskop i Avila. Hans Breve er af Betydning for Literaturhistorien. 2) Giovanni Benedetto Castiglione, italiensk Maler og Kobberstikker, f. 1616, d. 1670, var en Tid Elev af van Dyck og uddannede sig senere mest som Dyrmaler. Hans Malerier er godt komponerede og hans Raderinger især heldige i Clairobscuren.

Castiglione delle Stiviere (udt. Kastiljaane delle Stiviere), en liden By i Lombardiet, nordvest for Mantua, hvor Bonaparte den 5te August 1796 besejrede Østerrigerne under Wurmser.

Castiglioni (udt. Kastiljaani), Carlo Ottavio, Greve af, italiensk Filolog, f. 1784, d. 1849, udgav skarpsindige Arbeider over kufiske og afrikanske Mynter og deltog i Udgivelsen af de af Mai opdagede nye Brudstykker af Ulfilas gothiske Bibel (1819—39).

Castilla (udt. Kastilja), Ramon, peruansk Politiker, f. 1797, d. 1867, udmærkede sig i Frihedskrigen, var 1845—51 Præsident i Peru, reiste 1854 et Oprør mod Regjeringen, men blev 1855 igjen Præsident; da han som saadan tiltog sig altfor megen Myndighed, landsforvistes han 1865.

Castlereagh (udt. Kæslri), Henry Robert Stewart, Viscount, engelsk Statsmand, f. 1769, d. 1822, blev 1793 Medlem af det irske Parlament og ivrede for Irlands Forening med England. Efterat denne var kommen istand, var han 1805—6 og 1807—9 Krigs- og Kolonialminister og 1812 Udenrigsminister og som saadan Sjelen i Koalitionen mod Napoleon. Efter dennes Fald gjorde han sig forhadt ved sin reaktionære Politik, henfaldt til Tungsindighed og tog i et Anfald af Vanvid sig selv af Dage.

Castrén, Matthias Alexander, berømt finsk Sprogforsker, f. 1813, d. 1852, foretog fra 1838 udstrakte Reiser, først til Lapland, derpaa 1839 til det østlige Finland og Karelen, 1841—42 til den

finske Lapmark, Lapland og Finmarken, 1842—44 og 1845—49 til Sibirien, som han gjennemkrydsede i alle Retninger, overalt beskjeftiget med at studere sproglige og ethnografiske Forhold, og blev 1851 Professor i finsk Sprog og Literatur i Helsingfors. Sine udstrakte Forskninger har han nedlagt i en Række Skrifter, af hvilke kan nævnes: „Om Slægtskabet mellem Deklinationerne i Finsk, Esthnisk og Lappisk", en Oversættelse af „Kalevala", ledsaget af en skarpsindig kritisk Fortale, en tscheremissisk Grammatik, „Om Personalaffixerne i de altaiske Sprog", en ostjakisk Sproglære med Ordsamling og en udførlig samojedisk Grammatik, som han dog ikke fik ganske færdig før sin Død. Hans efterladte Skrifter udgaves 1853—62 paa Petersburger-Akademiets Bekostning under Titelen „Nordische Reisen und Forschungen".

Castres (udt. Kaster), By i Departementet Tarn (Languedoc) i Frankrige, med 23,500 Indb. og Klædefabriker.

Castro, Inez de, portugisisk Hofdame hos Prins Pedros Gemalinde Constanza, blev efter dennes Død 1345 hemmelig gift med Prinsen. Senere blev hun myrdet paa Foranstaltning af Prinsens Fader, Kong Alfons den fjerde. Camoëns har poetisk behandlet hendes Historie i sit berømte Digt „Os Lusiadas".

Castro del Rio, By i Provinsen Cordova i Spanien, ved Guadajoz, med 9,000 Indb. og Saltverker.

Castro Giovanni (udt. Djovanni), By paa Sicilien, i Provinsen Caltanisetta, med 14,000 Indb. Den er bygget paa Ruinerne af det gamle Enna, i Oldtiden Hovedsædet for Ceresdyrkelsen.

Castrovillari, By i Provinsen Cosenza i Italien, med 8,000 Indb. og Bomulds- og Silkeavl.

Catalani, Angelica, berømt italiensk Sangerinde, f. 1782, d. 1849, vandt paa sine Kunstreiser overordentligt Bifald og var 1816—17 Direktrice for Théâtre-Italien i Paris.

Catamarca, Provins i den sydamerikanske Republik Argentina, 1968 Kv.mil stor, med 80,000 Indb., rig paa Guld og Kobber. Hovedstad Catamarca, med 8,000 Indb. og et Universitet.

Catania, Provins paa Sicilien, 92 Kv.mil stor, med 496,000 Indb. Hovedstad Catania, ved Foden af Ætna, med 83,500 Indb., et Universitet, et pragtfuldt Benediktinerkloster og betydelige industrielle Anlæg. Byen blev anlagt af Grækerne i det 8de Aarh. f. Kr.

Catanzaro, By i Provinsen Kalabrien i Syditalien, Bispesæde, med 20,000 Indb. og Silkeavl.

Câteaux-Cambrésis (udt. Kato Kangbresi), By i Departementet Nord i Frankrige, med 10,000 Indb. og Silke-, Uld- og Bomuldsvæverier. Her sluttedes 1559 en Fred mellem Frankrige, England og Spanien, ved hvilken Frankrige fikredes Besiddelsen af Metz, Toul og Verdun.

Catel (udt. Katel), Charles Simon, fransk Musiker, f. 1773, d. 1830, indlagde sig ved sit Verk „Traité de l'harmonie" stor Fortjeneste af Harmonilæren og komponerede flere Operaer, som i sin Tid var meget yndede.

Catel, Franz, tysk Maler, f. 1778, d. 1856, var især heldig i Gjengivelsen af den sydlandske Natur og leverede Illustrationer bl. a. til en Pragtudgave af Goethes „Hermann und Dorothea".

Catheart, William Shaw, Jarl af, engelsk Officer og Diplomat, f. 1755, d. 1843, kommanderede 1807 Landtropperne under Angrebet paa Kjøbenhavn og blev for sine Bedrifter paa dette Tog Peer, gik senere som Gesandt til Rusland og var en af Englands Repræsentanter paa Wienerkongressen.

Cathelineau (udt. Katelinoa), Jacques, en af Vendéernes Anførere, f. 1759, reiste 1793 i sin Fødeby, Pin en Mauge, en Opstand, som snart udbredte sig til hele Vendée, stod i Begyndelsen under Bonchamps Overkommando, men overtog snart selv Ledelsen af hele Opstanden og angreb Nantes, hvor han blev haardt saaret og døde 1793.

Catilina, Lucius Sergius, romersk Oprørsstifter, f. 108 f. Kr., d. 62, blev tidlig bekjendt for sin ryggesløse Vandel og begyndte, efterat han som Prætor havde gjort sig skyldig i store Udsugelser, at fatte Planer om at tilvive sig Magten; ved sin Evne til at vinde Folk skaffede han sig mange Tilhængere, især blandt de yngre, og haabede ved deres Hjelp at blive valgt til Konsul for Aaret 63. Men hans Planer opdagedes, og den til Konsul valgte Marcus Tullius Cicero, som udspeidede hans Bevægelser, modarbeidede ham paa det kraftigste, og da Catilina og hans Medsammensvorne i et natligt Møde havde besluttet at myrde Konsulerne, optraadte Cicero, som havde faaet Underretning derom, med sin første Tale mod Catilina, hvorefter denne begav sig ud af Byen og til sin Tilhænger Manlius's Leir. Snart blev Prætoren Lentulus og Senatoren Cethegus, der nu skulde lede Sammensværgelsen i Rom, rødede af Allobrogernes Gesandter, med hvem de havde underhandlet; Cicero lod dem fængsle, og Senatet dømte dem til Døden. Der udsendtes Tropper mod Catilina og Manlius, og i Slaget ved Pistoria faldt de med Størsteparten af sit Mandskab. Catilinas Sammensværgelse er skildret af den samtidige Historieskriver Sallust. Henrik Ibsen har af hans Historie taget Stoffet til sit første dramatiske Arbeide, „Catilina".

Catinat (udt. Katina), Nicolas de, fransk Marskal, f. 1637, d. 1712, deltog med Udmærkelse i Krigen i Nederlandene 1668—78 og fik 1689 Overbefalingen i Italien mod den berømte Prins Eugen, over hvem han vandt flere Fordele, men af hvilken han 1701 blev omringet og fangen. Catinat var en af sin Tids største Hærførere, der lige meget udmærkede sig ved streng Hæderlighed og Uegennytte som ved Feltherredygtighed.

Catlin, George, amerikansk Ethnograf, f. 1796, d. 1872, tilbragte flere Aar med Undersøgelser over Indianerne og udgav forskjellige interessante og værdifulde Bidrag til Kundskaben om deres Liv og Sæder.

Cato, Marcus Porcius, kaldet den ældre eller Censorius, romersk Statsmand, f. 234 f. Kr., d. 149, blev 198 Prætor, tre Aar efter Konsul og 184 Censor. Som saadan ivrede han for Bevarelsen af gammelromerske Skikke og Sæder og mod den indtrængende græske Luxus. 157 sendtes han i Statsærende til Karthago og arbeidede siden ivrig for denne Bys Ødelæggelse. Han pleiede at slutte alle sine Taler i Senatet med de Ord: „Forøvrigt mener jeg, at Karthago bør ødelægges" (Praeterea censeo, Chartaginem esse delendam). Som Forfatter optraadte han med

„Origines“, et Arbeide om Roms ældste Historie, nu paa enkelte Brudstykker nær tabt, og et Skrift om Jordbruget, „De re rustica“, m. fl. — Hans Sønnesøns Søn, Marcus Porcius Cato, kaldet den yngre eller Uticensis, f. 95 f. Kr., en af den stoiske Filosofis mest fremragende Repræsentanter i Rom, blev 65 Kvæstor og 62 Tribun; i Senatet satte han igjennem, at Catilinas Medsammensvorne blev dømte til Døden. Under Borgerkrigen sluttede han sig til Pompejus, begav sig efter dennes Død til Ægypten og forberedte sig til kraftig Modstand mod Cæsar, men mistvivlede efter Slaget ved Thapsus 46 om sin Sags Seier og dræbte sig selv, da han ei vilde overleve Republiken, hvis Fald han forudsaa.

Cattack eller **Cuttack**, Hovedstad i Distriktet af samme Navn i Præsidentskabet Bengalen i Ostindien, med 50,000 Indb.

Cattermole (udt. Kattermaal), George, engelsk Maler, f. 1800, d. 1868, gjorde sig tidlig bekjendt som Illustrator og Akvarellist og leverede i sine senere Aar ogsaa flere fortrinlige Oliemalerier.

Catullus, Gajus Valerius, romersk Digter, f. ca. 87 f. Kr., d. ca. 54, skrev lyriske Digte, mest af erotisk Indhold, efter græsk Mønster, men i en selvstændig Aand og rige paa Følelse og frisk Liv. Noget over hundre af hans Sange er endnu i Behold.

Catulus, Navn paa en gammelromersk Familie. — Gajus Lutatius Catulus afgjorde 241 f. K. ved at slaa Karthagenernes Flaade den første punisk Krig til Romernes Fordel. — Qvintus Lutatius Catulus var 101 Marius's Næstkommanderende i Slaget paa de raudiske Marker. Baade han og hans Søn, Qvintus Lutatius Catulus, d. 61, hørte til Adelspartiets Førere.

Cauca, 1) Stat i Forbundsrepubliken Kolumbia ved Stillehavet, ca. 2,300 Kv.mil stor, med 435,000 Indb. og Udførsel af Guld og Platina. 2) Flod i Staten af samme Navn, 140 Mil lang, falder i Magdalenafloden.

Cauchy (udt. Kaasji), Augustin Louis, udmærket fransk Mathematiker, f. 1789, d. 1857, vandt 1815 Videnskabsakademiets Pris for en Afhandling „Mémoire sur la théorie des ondes“ og var 1848—52 Professor i mathematisk Astronomi i Paris. Blandt hans Skrifter kan mærkes „Cours d'analyse“, „Leçons sur le calcul differentiel“ og „Leçons sur les applications du calcul infinitésimal à la géométrie“.

Caudebec-les-Elbeuf (udt. Kaadøbek-læs-Elbøf), By og Markedsplads i det franske Departement Seine-inférieure, 3 Mil vest for Rouen, med 11,000 Indb. og betydelige Spinderier, Klædefabriker og Farverier.

Caulaincourt (udt. Kaalængkur), Armand, Augustin Louis de, Hertug af Vicenza, fransk Statsmand, f. 1772, d. 1827, var under Revolutionen Kaptein i Armeen, udmærkede sig i Feltogene 1800, sendtes 1801 i et diplomatisk Ærende til Rusland og fulgte derpaa Napoleon paa Feltogene 1805—06, var 1807—11 Gesandt i Petersburg og deltog 1812 i Toget til Rusland. Som Udenrigsminister 1813—14 var han Medlem af Kongressen i Châtillon og blev i de 100 Dage 1815 atter Udenrigsminister og Pair.

Caus eller **Cauls** (udt. Kaas), Salomon de, fransk Ingeniør og Fysiker, f. 1576, d. 1630, var den første, som i sin Afhandling „Les raisons des forces mouvantes (1615) udviklede Theorien for Dampens Anvendelse som Drivkraft, uden dog praktisk at kunne gjennemføre den og uden at vække nogen Opmærksomhed hos sine Samtidige. Historien om, at han som Affindig blev indsat i et Galehus, er en senere Opdigtelse.

Caussidière (udt. Kaasidiær), Marc, fransk Revolutionsmand, f. 1809, d. 1861, deltog i Arbeiderurolighederne 1834 og straffedes herfor med 3 Aars Fængsel, var 1848 en af de ivrigste Barrikadekjæmpere og gjorde sig selv til Politipræfekt, indvalgtes derefter i Nationalforsamlingen, men anklagedes for sin Opførsel under Urolighederne den 15de Mai og flygtede derefter til England.

Cavaignac (udt. Kavanjak), Jean Baptiste, fransk General, f. 1762, d. 1829, blev 1792 Medlem af Konventet og stemte for Ludvig den sextendes Henrettelse, men sluttede sig senere til de mere maadeholdne, fik 1795 Overbefalingen over Konventets Tropper for at undertrykke „Bjergets“ Oprør og blev senere Medlem af de Femhundres Raad, 1806 Domæneforvalter og kort efter Statsraad hos Murat i Neapel. — Hans ældste Søn, Eléonore Louis Godefroy Cavaignac, f. 1801, d. 1845, kjæmpede med i Julidagene 1830 og var derpaa en af Lederne for det republikanske Parti, blev 1834 fængslet tilligemed andre Medlemmer af „Foreningen for Menneskerettighederne“ og dømtes til Deportation, men flygtede til England, vendte efter 6 Aars Forløb tilbage og grundede Oppositionsbladet „La réforme“. — Eugène Louis Cavaignac, Foregaaendes yngre Broder, f. 1802, d. 1857, deltog som Kaptein i Expeditionen til Morea 1828, erklærede sig for Julirevolutionen og sendtes 1832 til Algier, hvor han udmærkede sig i flere Slag og blev Brigadegeneral, udnævntes efter Februarrevolutionen til Generalguvernør over Algier, vendte 1848 tilbage til Frankrige og blev kort efter Krigsminister. Under Arbeiderurolighederne i Juni 1848 ledede han med diktatorisk Myndighed Kampen mod Oprørerne og stod derpaa i Spidsen for Regjeringen indtil Præsidentvalget. Ved dette var han en af Kandidaterne, men fik kun $1\frac{1}{2}$ Million Stemmer (ca. Sjetteparten af de afgivne). Derpaa stillede han sig i den lovgivende Forsamling paa Oppositionens Side, blev ved Statskupet 1851 fængslet, men snart efter løsladt og førte senere for det meste et tilbagetrukket Liv.

Cavaillon (udt. Kavaijong), By i det franske Departement Vaucluse, i en frugtbar Egn („Provences Have“) ved Floden Durance, med 8,000 Indb.

Cavalcanti, 1) Guido, italiensk Digter og Filosof, f. ca. 1240, d. ca. 1300, var en fortrolig Ven af Dante og skrev lyriske Digte i et rent og ædelt Sprog. 2) Bartolomeo Cavalcanti, italiensk Forfatter og Politiker, f. 1503, d. 1562, kjæmpede mod Mediceerne i Florens. Blandt hans Skrifter mærkes især „Rettorica“, hvori han udvikler Rhetorikens Regler efter Aristoteles's System.

Cavalier (udt. Kavalie), Jean, Anfører for Camisarderne (s. d.), f. i Frankrige ca. 1679, d. 1740, var først Bagersvend, stillede sig 1702 i Spidsen for Camisarderne og forsvarede sig saa godt mod de kongelige Tropper, at disses Anfører, Marskal Villars, tilslut maatte finde sig i at underhandle med ham. Han nedlagde sine Vaaben og blev

fransk Oberst, men flygtede til England, hvor han siden blev Generalmajor og Guvernør over Jersey og Wigth.

Cavarzere, By i Venedig i Italien, ved Adige, med 15,000 Indb. og betydelig Handel.

Cavendish (udt. Kævndisj), Henry, engelsk Kemiker, f. 1731, d. 1810, paaviste Vandstoffets Egendommeligheder og opdagede Vandets Sammensætning af Vandstof og Surstof og gjorde ogsaa som Fysiker vigtige Jagttagelser, idet han bl. a. bestemte Jordklodens Tæthed.

Caviana, en ni Mil lang, meget frugtbar Ø i Amazonflodens Munding.

Cavite, By paa den østindiske Ø Luzon, nær Manila, med 12,000 Indb., god Havn, Skibsbyggerier og Cigarfabriker.

Cawnpur eller **Cahnpur**, By i Forindien ved Ganges, med 135,000 Indb. og storartede Kaserner for de der garnisonerende engelske Tropper.

Cavour (udt. Kavur), Camillo Benso, Greve, berømt italiensk Statsmand, f. 1810, d. 1861, blev allerede 1826 Officer, men tog 1831 Afsked og beskjeftigede sig derefter med Bestyrelsen og Opdyrkningen af sine Godser, medens han paa samme Tid fattede Beslutning om at vie sig til Arbeidet for Italiens Befrielse. 1848 var han en af dem, som opfordrede Kong Karl Albert til at give Sardinien en konstitutionel Forfatning, indvalgtes s. A. i det nye Parlament og blev 1850 Minister for Handelen og Agerbruget og kort efter ogsaa for Marinen og Finanserne. Han var Sjelen i Ministeriet og iverksatte flere Foranstaltninger til Ophjelpelse af Landets Handel og Industri saavelsom til at ophæve den isolerede politiske Stilling, Sardinien hidtil havde indtaget. 1852 blev han Førsteminister og bestyrede paa samme Tid Handels-, Agerbrugs- og Finansdepartementerne; i denne Stilling arbeidede han med Held paa at indskrænke Geistlighedens Magt i verdslige Sager, idet han opstillede „en fri Kirke i en fri Stat" som det Maal, hvortil man skulde stræbe. Ved Krimkrigens Udbrud 1854 fik han Kongen og Parlamentet til at slutte sig til Vestmagterne; 1856 deltog han i Fredskongressen i Paris, hvor han bragte det italienske Spørgsmaal paa Bane og fik England og Frankrige til at interessere sig derfor. Kort efter blev han ogsaa Udenrigsminister, og medens Vestmagterne i Rom og Neapel forgjeves gjorde Indsigelser mod de der herskende Forhold, fremkaldte han 1857 diplomatiske Brydninger med Østerrige, som han i sine Noter fremstillede som Aarsagen til alle Italiens Ulykker. Paa samme Tid søgte han ved at overlade Rusland Havnen Villafranca til Orlogsstation at knytte denne Magt til de italienske Interesser. Paa hans Aftale med Keiser Napoleon i Plombières 1858 fulgte Traktaten mellem Frankrige og Sardinien i Begyndelsen af følgende Aar; Østerrige følte sig truet, og efterat dets Ultimatum til den sardinske Regjering var forkastet, gik de østerrigske Tropper i April over Ticino. Frankrige kom øieblikkelig Sardinien til Hjelp med en Hær, anført af Keiseren selv. Slaget ved Magenta blev vundet; men stødt ved Cavours Rundskrivelser til de europæiske Magter trak Napoleon sig efter Slaget ved Solferino tilbage og sluttede Freden i Villafranca, hvor Sardiniens Interesser kun lidet blev respekterede. Af Sorg over dette Uheld udtraadte Cavour af Ministeriet, men indtog igjen sin Stilling, efterat Sardinien ved Freden i Zürich havde faaet Lombardiet. Han arbeidede fra nu af stadig paa at fuldbyrde Italiens Enhed saavelsom paa at opretholde Freden med Østerrige og Frankrige; den sidste Magt fik 1860 som Løn for sine Tjenester Nizza og Savoyen. Samme Aar erklærede Toskana, Parma og Modena sig for Viktor Emanuel. Efter forgjeves at have opfordret Ferdinand den anden og Frans den anden til Forbund med Sardinien, understøttede Cavour 1860 i Hemmelighed Garibaldis Tog til Sicilien, og samtidig lod han de sardinske Tropper rykke ind i Kirkestaten, hvor de gjorde seierrig Fremgang, uden dog at angribe Rom, og i Neapel, hvor Garibaldi nedlagde sit Diktatur. I Februar 1861 udraabtes Viktor Emanuel efter Parlamentets Sammenkaldelse til Italiens Konge. Nu fik Cavour fuldt op at gjøre med Organisationsarbeider; men hans Helbred var brudt, og han døde allerede den 6te Juni. Cavour var saavel offentlig som privat en ædel Karakter; han var ikke egentlig veltalende, men hans Ord havde en sjelden overbevisende Kraft. Italiens Enhed skyldes væsentlig hans kloge, fædrelandssindede og fremsynte Politik. Hans Landsmænd har hædret hans Minde ved at reise hans Statue i Turin.

Caramarca (udt. Kachamarka), Departement i Republiken Peru, 667 Kv.mil stort, med 273,000 Indb. Hovedstad Caxamarca, ved Floden Crisnejas, med 18,000 Indb.

Carias (udt. Kachias), By i Brasilien, ved Floden Itapicurru, med 10,000 Indb. og Bomuldshandel.

Caroeira (udt. Kachoeira), By i den brasilianske Provins Bahia, ved Floden Paraguassu, med 16,000 Indb. og Udførsel af Bomuld og Tobak.

Caxton (udt. Kæxten), William, f. 1412, d. 1492, indførte Bogtrykkerkunsten i England, idet han 1474 grundede det første Bogtrykkeri i London.

Cayenne (udt. Kajen), Hovedstad i den franske Del af Guyana, med 8,000 Indb. og livlig Handel; Udførselsartiklerne er især Farvetræ og Kryddernelliker. — Cayennepeber, et Krydderi, som bestaar af Frugten af et Par Planter af Slægten Capucum.

Caylus (udt. Kæilys), Anne Claude Philippe de Tubières, Greve af, fransk Arkæolog, f. 1692, d. 1765, foretog i videnskabeligt Øiemed flere Reiser i Europa og Asien og beskjeftigede sig ogsaa med Malning og Kobberstikning; udgav bl. a. „Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gaules" (1752—67), et Pragtværk, hvis Kobberstik han selv udførte.

Cazotte (udt. Kasaat), Jacques, fransk Forfatter, f. 1720, henrettet under Revolutionen 1792, vandt Bifald ved sine Sange, men især ved sin humoristiske Fortælling „Le diable amoureux".

Ceará eller **Ciará**, Provins paa Brasiliens Nordostkyst, 2,300 Kv.mil stor, med 720,000 Indb. Hovedstaden, Ceará, har 16,000 Indb. og udfører Bomuld, Sukker og Kaffe.

Cecil, William, Lord Burleigh, engelsk Statsmand, f. 1520, d. 1598, Statssekretær fra 1548 og, med en enkelt Afbrydelse, til sin Død samt fra 1572 tillige Storskatmester, bidrog væsentlig til, at Elisabeth blev anerkjendt som arveberettiget Dronning, og var senere hendes trofaste og kloge Raadgiver. Det var ham, som, da Maria Stuart

søgte Beskyttelse i England, raadede til at lade hende fængsle, og som senere benyttede hendes Tilhængeres Planer som Grund til hendes Henrettelse.

Ceder, Slægt af Bartræernes Familie. Veden af Cedertræerne er brunrød og anvendes paa Grund af sin Fasthed og Finhed hyppig til finere Træarbeider. Cederen kan opnaa en meget høi Alder. Libanon-Cederen med 80—100 Fod høi Stamme voxer især paa Vestasiens Bjerge. Af Stammen vindes en Harpix (Cederharpix), af Naalene en Olie (Cedermanna). Ved Elden paa Libanon findes en berømt Cederlund paa 3—400 Træer, af hvilke enkelte skal være flere tusen Aar gamle. Af andre Arter mærkes Atlas-Cederen fra Atlasbjergene og den indiske Ceder fra Himalayabjergene. Den sidste kan opnaa en Høide af 150 Fod. Den ansees af Hinduerne for et helligt Træ.

Cederborgh, Fredrik, svensk Publicist og Romanforfatter, f. 1784, d. 1835, udgav 1816—23 Bladet „Anmärkaren" og skrev flere humoristiske Romaner („Uno von Trasenberg", „Ottar Tralling" m. fl.), i hvilke han lægger for Dagen et ikke ringe Talent som Fortæller.

Cederström, Olof Rudolf, svensk Admiral, f. 1764, d. 1833, udmærkede sig i Krigen mod Rusland 1788—89, fik 1808 Kommandoen over en Eskadre, som skulde beskytte den svenske Kyst mod en befrygtet fransk-dansk Landgang, og tilbageerobrede s. A. Gottland fra Russerne, blev 1813 Anfører for hele den svenske Flaade mod Danmark og havde 1814 en kort Tid Kommandoen over Flaaden mod Norge. 1815 blev han Statsraad, 1823 General-Admiral og Chef for hele den svenske Flaade indtil 1828, da han paa Grund af Angreb i Rigsdagen og i Pressen maatte trække sig tilbage til Privatlivet.

Cedertræ, fælles Benævnelse paa nogle vellugtende fine Træsorter af forskjellige Enertræer og det i Amerika voxende Cedrelatræ, hvilke benyttes til Indfatning af Blyanter, til Cigar- og Sukkerkasser m. m.

Cedille (udt. Sedilje), et Tegn (¸), som i Fransk og Portugisisk sættes under c, naar denne foran a, o eller u skal udtales som s (f. Ex. façon, Curaçao).

Cefalu (udt. Tsjefalu), By paa Siciliens Nordkyst, i Provinsen Palermo, med 10,000 Indb.

Celano (udt. Tsjelano), Thomas af, Discipel af St. Franciskus, d. ca. 1250, forfattede Franciskus's Biografi og flere Kirkesange, blandt hvilke den berømte Hymne „Dies irae, dies illa".

Celeber, berømt, navnkundig. — Celebritet, Berømmelse; berømt Person. — Celebrere, høitideligholde, feire.

Celebes, en af de store Sundøer, i Øst for Borneo, fra hvilken den skilles ved Makassarstrædet, omgives forøvrigt af Sulu- og Molukkersjøen. Fladeindholdet er 3,417 Kv.mil og Indbyggertallet ca. ½ Million. Øen er bjergfuld og for en Del vulkansk og deles ved dybe Indskjæringer af Havet i 4 langstrakte Halvøer; af Floder findes ingen af Betydning. Klimaket er forholdsvis tempereret og ganske sundt. Af Mineralier findes bl. a. Guld, Kobber og Tin; Plantevexten er yppig, og dens vigtigste Produkter er Kaffe, Ris, Mais og Bomuld. Øen har flere for den eiendommelige Dyrearter, men mangler de store indiske Landdyr, som findes paa de øvrige Sundøer. Den indfødte Befolkning hører til den malajiske Race og bestaar af muhamedanske Bugier og Makassarer samt hedenske Papuas og Alfurer (Haraforer). Af Fremmede findes ca. 1,200 Europæere og 2,300 Kinesere. Handelen er ikke ubetydelig; der udføres især Kaffe, Ris og Bomuld. Portugiserne nedsatte sig først paa Celebes 1512, men blev ca. 1660 fordrevne af Hollænderne, som senere har beholdt Herredømmet; flere Smaastater styres af indfødte Fyrster under hollandsk Overhøihed.

Celle, By i den tyske Provins Hannover, ved Floderne Allers og Fuses Forening, har 18,000 Indb. og et gammelt Slot, hvor den danske Dronning Karoline Mathilde boede efter 1772.

Celle kaldes enhver af de smaa Formbestanddele, som danner Grundformen i alt organisk Liv saavel i Dyre- som i Planteriget. Enkelte Celler er kun $^1/_{10,000}$ Millimeter i Tvermaal; andre kan sees endog med det blotte Øie; hos nogle Lavarter opnaar Cellerne en Længde af flere Tommer. De laveste Dyr og Planter bestaar blot af en eneste Celle, de høieste derimod af en større eller mindre Samling saadanne. Med Hensyn til Bestanddele og Sammensætning er Cellerne i Dyre- og Planteriget i det væsentlige lige; med Hensyn til Form, Liv og Virkemaade viser sig derimod betydelige Forskjelligheder ved Cellerne hos Planter og Dyr. — I en udviklet levende **Plantecelle** adskiller man tre Hovedbestanddele: 1) den elastiske Cellehinde eller Cellevæg, som fuldstændig omslutter Cellens Indhold og bestaar af saakaldt Cellestof (Cellulose); 2) en flydende, æggehvidelignende Masse, Celleslim eller Protoplasma, der bedækker Cellevæggen som et tykkere eller tyndere Lag, og hvori hos de høiere Planter Cellekjernen ligger indleiret, og 3) en klar Vædske, Cellesaften, der udfylder det af Protoplasma omsluttede Hulrum. Protoplasma er Sædet for Cellens Liv. Ved dens Virksomhed dannes Cellevæggen som en tynd Hinde, der efterhaanden tiltager saavel i Tykkelse som i Omfang, hvorved vedkommende Plantedel vinder i Fasthed og Styrke. I den fortykkede Cellevæg opstaar paa enkelte Steder Huller eller Spalter, som støder til lignende hos Nabocellerne, hvorved Saftvexlingen i Planten muliggjøres. Enkelte i Vand uopløselige Bestanddele, nemlig Korn af Chlorofyl og Stivelse samt Draaber af fede Olier findes svømmende i Cellesaften eller fasthængende ved Cellevæggen. Størst Betydning for Plantens Ernæring har de i de grønne Plantedeles Celler forekommende Chlorofylkorn, der indeholder et Farvestof, Chlorofyl eller Bladgrønt, hvorfra Planternes grønne Farve hidrører. Efterat Kulsyren, Planternes vigtigste Næringsemne, er opsuget gjennem Rodtrevlerne og ved Safternes Bevægelse ført til de chlorofylholdige Celler, spaltes den her under Lysets Indvirkning, saaledes at dens Surstof undviger og blander sig med Athmosfæren, medens det frigjorte Kulstof benyttes til deraf at danne Stivelse, som igjen tjener til Dannelse af nye Celler. Cellesaften indeholder opløst forskjellige faste Stoffer, saasom Sukker, Syrer, Alkaloider, flere Slags Æggehvidestoffer m. m. Samtlige Cellens Næringsstoffer opløses i og føres omkring af Cellesaften, hvis Hovedbestanddel er Vand, og som gjennemtrænger enhver Del af Cellen. Nye Celler

opstaar altid af en Modercelle. Celledannelsen foregaar hyppigst paa den Maade, at Kjernen og Protoplasma deler sig i to, der adskilles ved en ny af Protoplasma afsat Cellevæg. Ved fortsat Deling dannes af en enkelt Celle et helt Cellevæv, hvori de saakaldte Mellemcellerum ofte danner vidt forgrenede Gange (Luftgange, Gummigange). I enkelte Dele af Planten svinder Protoplasma ind i de fuldt udviklede Celler, hvorved disse taber Evne til at danne nye. Cellevævet har to Hovedformer: Parenkymceller, hvis Størrelse er omtrent ens i alle Retninger, og Prosenkymceller, der er lange og smale. Ved enhver høiere udviklet Plante skjelnes mellem Hudvævet (Næver, Bark), Karbundternes Cellevæv (Sævje, Bast, hvoraf Veden dannes), og Grundvævet (Marven). — Hos Dyrene bestaar Cellerne af en flydende, gjennemsigtig Masse, Protoplasma, hvori et rundagtigt, klart Legeme, Cellekjernen, ligger indesluttet; de er derimod i Regelen ikke omgivne af nogen Cellehinde, der saaledes her mangler. Ogsaa i Dyrecellerne danner Protoplasma den aller vigtigste Bestanddel, da den er Kilden for Cellens hele Liv og Virksomhed. Saalænge Dyret lever, kan visse Celler forflyttes fra det ene Sted i Legemet til et andet. Nydannelse af Celler foregaar hos Dyrene alene ved Deling, idet først Kjernen og derpaa Protoplasma spalter sig i to, hvorefter hver Del udvikles til en selvstændig Celle. Ved en saaledes fortsat Deling dannes enhver dyrisk Organisme, idet de utallige Celler, hvoraf denne tilsidst bestaar, oprindelig er udviklede af en eneste, Ægcellen. Hos de høiere staaende Dyr, som har mange forskjellige Organer, udvikles Cellerne paa en ulige Maade, idet de antager forskjellig Form og forskjellige Forretninger. En Del danner saaledes Benmasse, andre Muskler, Brusk, Bindevæv, Hud osv. Gangliecellerne i Hjerne og Rygmarv er som Nervelivets Udgangspunkter Sjelens Sæde. Cellerne vedbliver at føre et selvstændigt Liv, som enkelte endog kan bevare, efterat de er skilte fra det Legeme, hvortil de hører, og den hele Organismes Liv er kun Summen af de enkelte Cellers. — Læren om Cellernes store Betydning i den organiske Verden er først i den nyere Tid bragt paa det rene. Erkjendelsen af deres Tilværelse, Sammensætning og Livsytringer hører i Virkeligheden til den nyere Naturvidenskabs betydningsfuldeste Opdagelser. De Videnskabsmænd, som i denne Henseende har indlagt sig størst Fortjeneste, er: Leuvenhoeck, som i forrige Aarh. opdagede, at Gjær bestaar af Celler, der formerer sig, Schevann, der (1839) paaviste, at ogsaa Dyrelegemet bestaar af Celler som de oprindelige Formelementer. Han antog, at alle dyriske Celler bestaar af Hinde, Protoplasma og Kjerne. I Sextiaarene paaviste flere Forskere, forneminelig Max Schultze, at det kun er de færreste dyriske Celler, som har Cellehinde.

Cellesystem, se Fængselsvæsen.

Cellini (udt. Tjellíni), Benvenuto, berømt italiensk Guldsmed og Billedhugger, f. 1500, d. 1571, lærte Guldsmedkunsten hos Andrea Sandro i Florens, begav sig derefter til Rom, hvor han snart gjorde sig bekjendt ved sine Guldarbeider, paa samme Tid som han uddannede sig som Stempelskjærer, deltog 1527 i Roms Forsvar mod Konnetablen af Bourbon, gik derpaa til Florens og Mantua, men vendte snart tilbage til Rom og blev ansat som Stempelskjærer ved det pavelige Myntverk. Paa Grund af et Drab maatte han flygte, men kaldtes tilbage og udførte flere Arbeider for Pave Paul den tredie. 1540 reiste han paa Frans den førstes Indbydelse til Frankrige, hvor han foruden en Mængde Medaljer udførte et berømt Saltkar af drevet Guld (nu i Wien) og et Broncerelief, bestemt for Fontainebleau. 1545 drog han tilbage til Florens, hvor han for Hertug Cosimo udførte en Broncestatue af Perseus (nu i Loggia de Lanzi i Florens) og i Marmor bl. a. et Krucifix, nu i Escurial. — Cellinis Berømmelse grunder sig især paa hans Metalarbeider, i hvilken Kunstgren han er Skaberen af den Stil, som blev den herskende i det 16de Aarh. Især er han fremragende i Ornamentiken og i Anvendelsen af Emaille paa ciselerede Arbeider. Hans Statuer er mindre vellykkede og for det meste temmelig maniererede. Han har efterladt sig en udførlig Selvbiografi, der leverer interessante Bidrag til hans egen Karakteristik saavelsom til Kundskaben om hans Tids Kultur og Kunst.

Cellulose eller **Cellestof** kaldes det Stof, hvoraf Plantecellernes Vægge bestaar. Ren Cellulose er et organisk, hvidt Legeme, som alene er opløselig i en Opløsning af Kobberoxydhydrat i Ammoniak, hvoraf den kan udfældes ved Tilsætning af Syrer. Ved Behandling med koncentreret Svovlsyre forvandles den til en geléartet Masse, som farves blaa af Jod. Ved Behandling af Cellulose med koncentreret Salpetersyre fremstilles Skydebomuld.

Celsius, Navn paa en svensk Slægt, af hvis Medlemmer flere har udmærket sig som Videnskabsmænd. — Magnus Celsius, f. 1621, d. 1679, fra 1665 Professor i Upsala, gjorde sig bekjendt ved at tyde de saakaldte Helsingeruner og var desuden en dygtig Mathematiker og Mekaniker. — Hans Søn, Olof Celsius, f. 1670, d. 1756, Professor i Græsk, derpaa i østerlandske Sprog og tilsidst i Theologi i Upsala, paaviste, at de fleste kjendte Runeindskrifter er yngre end Kristendommens Indførelse og skrev et vidtløftigt Værk om de i Bibelen nævnte Planter. — Anders Celsius, Foregaaendes Broderson, f. 1701, d. 1744, blev 1730 Professor i Astronomi og anstillede en Række vigtige Jagttagelser over Solsystet, Planeternes Gang, Kometerne, Magnetnaalens Misvisning og Inklination samt over flere meteorologiske Fænomener. 1735 deltog han i de af Maupertuis ledede Gradmaalinger i Lapland. Hans Navn er knyttet til det af ham konstruerede Thermometer, inddelt i 100 Grader.

Cement (hydraulisk Kalk), et Produkt, som bestaar af Kiselsyre, Kalk og Lerjord, og som enten kan forekomme i Naturen eller tilberedes kunstig. Den naturlige Cement kan, saaledes som den findes, benyttes til hydraulisk Murkalk, uden forudgaaende Brænding. Herhen hører: Puzzolanjord, Tras og Santorin. Men paa Grund af den naturlige Cements Kostbarhed og sjeldne Forekomst, har man forsøgt at fremstille et kunstigt Præparat, som gjør samme Tjeneste; saaledes opstod den saakaldte romerske Cement, som vindes af lerholdig Kalk fra en Ø i Themsen. Portland-Cement faaes ved at brænde Kalk-

sten eller Kridt sammen med Ler, hentet fra Floden Medway i England. Cement anvendes til Fremstilling af hydraulisk Murkalk, som har den Evne at stivne under Vand til en stenhaard Masse. Desuden benyttes den til Fabrikation af kunstig Sten, til Ornamenter, Trapper osv. — Mastikcement (Kalk, Sand, Sølverglød og Linolie) anvendes i Arkitekturen og Asfalt-Cement til Fortouge, Tage osv.

Cementering, den Proces, ved hvilken et fast Legeme, under høie Temperaturer og under Indvirkning af pulverformige Stoffer (Cementpulver, en Blanding af Kulpulver, Aske og Kogsalt), saaledes gjennemtrænger et andet, at en kemisk Forbindelse opstaar. Forvandlingen foregaar i tæt lukkede Kar, hvori Legemerne placeres ovenpaa hinanden med Cementpulver imellem. Navnet Cementering bruges især om Stangjerns Overførelse til Staal.

Cementkobber, se Kobber.

Cementstaal, se Staal.

Cementvand, Grubevand, der indeholder Jern- eller Kobbervitriol opløst.

Ceneda (udt. Tjeneda), By i den italienske Provins Treviso, med 10,000 Indb., Papirfabriker og mineralske Kilder.

Censi (udt. Tjentsji), Beatrice, en ung Romerinde af adelig Slægt, lod 1598 sin Fader, hvis Ryggesløshed og Grusomhed hun ikke kunde udholde, dræbe, og blev Aaret efter heurettet tilligemed sin Broder og Stedmoder, som havde været delagtige i Mordet. Den engelske Digter Shelley har behandlet hendes Historie i en Tragedie.

Censorer, to Embedsmænd i det gamle Rom, hvis Forretning det var at føre Register over Borgerne og deres Formue og have Opsyn med den offentlige Sædelighed. — Census, den Formue, hvortil Censorerne ansatte de enkelte Borgere. — Censussystem kaldes den Ordning, hvorefter enkelte politiske Rettigheder, navnlig statsborgerlig Stemmeret, gjøres afhængig af, at Borgerne eier Formuesgjenstande til et vist Beløb eller har en vis aarlig Indtægt.

Censur, i det gamle Rom Censorernes Opsyn og Kontrol med Sæderne; i den nyere Tid den af Staten (eller Kirken) iverksatte Granskning af Bøger, bestemte til at trykkes. Bogcensuren opkom omtrent samtidig med Bogtrykkerkunsten og udøvedes i Begyndelsen af den romerske Kirke, som derved vilde hindre Udbredelsen af kjætterske Bøger, senere ogsaa af Fyrsterne over Skrifter af politisk Indhold. Man fandt det ikke tilstrækkeligt bagefter at kunne drage Forfatterne til Ansvar for Presse-Overtrædelse, men troede at burde træffe forebyggende Forholdsregler; intet Skrift maatte derfor trykkes, før vedkommende kirkelige eller verdslige Censor havde stemplet det med sit „Imprimatur" (maa trykkes). Censuren ramte ofte de mest fortjenstfulde og selvstændige Verker, der enten blev aldeles undertrykte eller lemlæstede og forvanskede. I de Lande, hvor Reformationen indførtes, gik den theologiske Censur over til det protestantiske Præsteskab, som i denne Henseende ikke gav det katholske noget efter i Undertrykkelse og Vilkaarlighed. Jo mere Trangen til Tankeudveksling og aandelig Produktion tiltog, jo mere trykkende følte ogsaa Censurens unaturlige Baand, og i alle Lande reistes lydelige Krav om dens Ophævelse. Den blev ophævet eller ialfald formildet: i England 1694, Sverige delvis 1766 og endelig 1809, Danmark (ved Struensee) 1770 og, efter igjen at være indført, endelig 1849, Frankrige 1791 og, efter flere Gange at være gjeninduført og atter ophævet, endelig 1827 og i Tyskland 1848. I Rusland bestaar den endnu, undtagen i Byerne Petersburg og Moskau, hvor den kan undgaaes ved Stillelse af Kaution. I Norge herster ifølge Grundloven af 1814 fuldstændig Trykkefrihed. Se forøvrigt Art. Trykkefrihed.

Cent, nordamerikansk Skillemynt, $^1/_{100}$ Dollar = 3,8 Øre.

Centime (udt. Sangtim), fransk Mynt, $^1/_{100}$ Franc, omtrent $^2/_3$ Øre.

Centimeter, Centiliter, Centigram, se Metrisk Maal og Vegt.

Centner, Vegtenhed, = 100 Pund.

Centovalli (udt. Tsjentovalli), en for sin Skjønhed bekjendt Dal i den schweizisske Kanton Tessin.

Central, hvad der staar i Forbindelse med Centrum eller Midtpunktet, søger derhen eller udgaar derfra. — Centralbevægelse eller Kredsbevægelse opstaar derved, at en Centralkraft, d. e. en Kraft, som virker efter en Linie, der altid gaar gjennem samme Punkt, bringer et i Bevægelse sat Legeme til stadig at afvige fra den rette Linie, hvilken det paa Grund af Trægheden skulde følge.

Centralamerika, d. s. s. Mellemamerika.

Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug, i Kristiania, blev stiftet 1861 i det Øiemed at danne „en det hele Land omfattende Forening med det Formaal at fremme Oprettelsen af frivillige, aktive Legems- og Vaabenøvelsesforeninger, understøtte disse, samle de spredte Kræfter og lede dem mod det fælles Maal: at danne dygtige Fædrelandsforsvarere". 1861 talte Foreningen 1765 Medlemmer, og 96 Skytterlag med 6,654 Medlemmer havde da sluttet sig til den. 1878 var Medlemmernes Antal 377, medens 237 Skytterlag med 10,929 Medlemmer havde sluttet sig til den, hvorhos indtil Septbr. 1879 37 nye Skytterlag var tilkomne. Af Statskassen nyder den et aarligt Tilskud paa 20,000 Kroner. For Gymnastikkagens Fremme i Folkeskolerne har Foreningen virket ved at afholde Instruktionskursuser i Gymnastik og Exersits for Seminarie- og Almueskolelærere, ligesom den har ydet Understøttelse til Gutteforsamlinger til Opvisning i Gymnastik og Exersits og ogsaa paa andre Maader arbeidet for at vække en mere almindelig Interesse for Gymnastiken.

Centralforsvar kaldes den Ordning af et Lands Forsvar, hvorefter den forsvarende Armé, istedenfor at indlade sig i Hovedslag med Fienden paa Grændsen, under stadige Forsøg paa at hindre hans Fremtrængen koncentrerer sine Stridskræfter paa strategisk vigtige Strøg af det Indre, hvor der ved Befæstninger med Oplag af forskjellige Fornødenheder for Armeen er sørget for at give Forsvarsoperationerne den fornødne Støtte. Ved saadan Ordning tvinges Fienden til at splitte sine Kræfter, medens Forsvareren muligens kan opnaa at blive ham overlegen. — Valget af det for Anlæg af saadanne Befæstninger (en central Vaabenplads) hensigtsmæssigste Sted er betinget af flere forskjellige Hensyn, af hvilke Beskyttelsen af Tropper og Materiel samt Erhvervelsen af en fordelagtig Basis for Forsvarsopera-

tionerne er de vigtigste. For Norges Vedkommende, hvor Spørgsmaalet endnu ikke er udredet, men for Tiden (1879) er under Drøftelse af en Kommission, gjør derhos Hensynet til Nødvendigheden af, at de norske Stridskræfter kan operere i Forbindelse med de svenske, sig væsentlig gjeldende.

Centralisation, se Forvaltning.

Centralprovinserne (Central provinces), en Hovedafdeling af Præsidentskabet Bengalen i de engelske Besiddelser i Indien. Fladeindholdet er ca. 4,000 Kv.mil og Indbyggertallet 8,200,000. Landet gjennemstryges fra Øst mod Vest af Fjeldkjeden Satpura; den nordlige Del indeholder Udløbere fra Vindhyabjergene og den sydlige og vestlige fra Gathbjergene. De vigtigste Floder er Mahanadi og Godaveri, som løber mod Øst, og Narboda, der gaar mod Vest. Jorden er frugtbar, Klimatet varmt og mindre sundt. Store Skove findes overalt. De vigtigste Gjenstande for Dyrkning er Bomuld, Ris, Mais, Hvede og Sukkerrør. Hovedudførselsartikelen er Bomuld. Centralprovinserne dannedes 1861 og deles i 4 Underafdelinger (Divisions), hver med sin Kommissær i Spidsen. Over disse staar en Overkommissær med Sæde i Nagpur.

Centralskole, den gymnastiske, i Kristiania, til Uddannelse af Lærere i Gymnastik og Vaabenføring for Armeen og Marinen samt for Landets høiere Skoler og Seminarier, blev oprettet 1870, idet den fra 1859 bestaaende „Instruktionsskole for Gymnastik og Vaabenføring" for Officerer og Underofficerer blev omdannet og udvidet, saa at ogsaa civile Elever skulde optages. Centralskolen afholder aarlig et 6 Maaneders Kursus, hvortil der indkommanderes Officerer fra Armeen og Marinen, medens Kirke-Departementet udvælger 9 civile Elever, for hvilke der aarlig er bevilget Stipendier paa 80 Kr. maanedlig. Lærerpersonalet bestaar af: 1 Bestyrer og Førstelærer, der er Officer, 2 Officerslærere og 1 Lærer i Anatomi og Fysiologi, hvilken sidste tillige fungerer som Skolens Læge. Den gymnastiske Centralskole er nu (1879) paa Budgettet opført som en af Armeens Undervisningsanstalter med en aarlig Bevilgning af ca. 11,500 Kr. Undervisningen er baade theoretisk og praktisk og meddeles i 2 halvaarlige Kursuser.

Centrifugal, hvad der søger at fjerne sig (flygte) fra Midtpunktet. — Centrifugalkraft kaldes den Kraft, som under et Legemes kredsformige Bevægelse søger at bringe det til at følge den rette Linie fra Bevægelsescentret. Den er ligesaa stor som og modsat Centripetalkraften, hvoraf Følgen er, at Legemet hverken kan følge den ene eller den anden af disse Kræfter, men, engang sat i Bevægelse, maa beskrive en Kreds. — Centrifugalmaskiner, fælles Benævnelse paa alle de Maskiner, hvis Bestemmelse er at udnytte Centrifugalkraften for praktiske Formaal eller at ophæve dens Virkninger. En saadan Maskine er Centrifugaltørkemaskinen, som 1836 blev opfunden af Penzoldt i Paris. — Centrifugalpumpe, en Pumpe, saaledes indrettet, at Centrifugalkraften kan benyttes til at drive Vandet op. — Centrifugalventilator, en Indretning, som navnlig benyttes ved Dampmaskiner for at regulere Tilstrømningen af Damp til Cylinderen. Den bestaar af to Metalkugler, fæstede til Stænger, som sættes i Bevægelse af Maskinen og staar i Forbindelse med Ventilen, der fører fra Kjedlen til Cylinderen. Paa Grund af Centrifugalkraften hos Kuglerne bringes Ventilen til at lukke sig, naar Maskinen som Følge af for stort Damptryk gaar for fort, og til at aabne sig, naar den gaar for sagte.

Centripetalkraft, en Kraft, som under et Legemes kredsformige Bevægelse søger at nærme det til Bevægelsescentret.

Centrum, Midtpunkt; i Geometrien en Cirkels og en Kugles Midtpunkt; i Krigsvæsenet den midterste Del af en Slaglinie; i Politiken Mellempartiet i Nationalforsamlingerne, hvilket ikke hylder yderliggaaende (radikale eller konservative) Meninger.

Centrumsbor, et Bor, som bestaar af en i Midten anbragt rund eller trekantet Spids, med en Kniv paa den ene og en fladliggende Meisel paa den anden Side. Det anvendes til Boring af Huller med flad Bund.

Centurie, ifølge Servius Tullius's Forfatning en Underafdeling af det romerske Folk, oprindelig paa 100 Mand. De 6 Klasser, hvori alle Borgere efter sin Formue deltes, udgjorde tilsammen 193 Centurier; i Centuriatkomitierne (se Komitier) havde hver af dem en Stemme. — Senere brugtes Navnet Centurie ogsaa om en Underafdeling af en Legion (s. d.).

Centuriae Magdeburgenses, de magdeburgske Centurier, et kirkehistorisk Verk i 13 Bind, hvert indeholdende et Aarhundredes Historie, oprindelig forfattet i Magdeburg af Matthias Flacius fra Illyrien, Præst i Magdeburg, Vigand, Basilius Faber m. fl., udgaves i Basel 1559—74. Diemedet var at godtgjøre Protestantismens Overensstemmelse med Oldkirkens Lære og at paavise Katholicismens Afvigelser fra den samme.

Cerebral, hvad der vedkommer eller staar i Forbindelse med Hjernen.

Ceremoni, høitidelig symbolsk Handling; vedtagen Skik ved høitidelige Leiligheder. — Ceremonielt, stivt, høitideligt, efter Formerne.

Ceres, 1) romersk Gudinde, se Gudelære, den romerske. 2) en af de smaa Planeter mellem Mars og Jupiter, opdaget af Piazzi i Palermo 1801.

Cerignola (udt. Tjerinjaala), By i Provinsen Foggia i Italien, med 25,000 Indb. og betydelig Dyrkning af Bomuld og Mandler. 1503 stod her et Slag mellem Spanierne og Franskmændene med den Følge, at Neapel kom under Spanien.

Cerigo (udt. Tjerigo), en af de ioniske Øer, sydvest for Lakoniens Sydspids, Kap Malea, 4 Kv.mil stor, med 11,000 Indb. Hovedstad Kapsali paa Sydkysten, med 1,500 Indb. — Cerigo kaldtes i Oldtiden Kythera og var Hovedsædet for Afrodites Dyrkelse.

Cernere, indeslutte, omslutte, omringe (f. Ex. en Fæstning eller en Armé).

Cerotinsyre, en til Fedtsyrerækken hørende Syre, som findes i Bivox og bestaar af Kulstof, Vandstof og Surstof.

Cerro de Pasco, By i Peru i Sydamerika, med 13,000 Indb. og rige Sølvminer.

Cerro Gordo, Bjergpas i Mexiko mellem Byen Mexiko og Vera Cruz. Her seirede 1847 den nordamerikanske General Scott over Mexikanerne.

Certeparti kaldes den Kontrakt, som oprettes mellem Befragter og Forfragter eller deres Fuld-

mægtige angaaende Befragtningen af et Skib eller en Del af dettes Skiberum (se Befragtning).

Certifikat, se Nationalitetsbevis.

Cerularius, Michael, d. 1059, Patriark i Konstantinopel fra 1043 til 1054, udstedte 1053 en Rundskrivelse, hvori han beskyldte den romerske Kirke for Kjætteri, og gav derved Anledning til den græske og den romerske Kirkes Adskillelse.

Cervantes-Saavedra, Miguel de, Spaniens største Digter, f. 1547 i den lille By Alcala de Henares, d. 1616, studerede i Madrid, fulgte 1569 den pavelige Legat Aquaviva til Rom, tog 1570 Tjeneste i den spanske Hær i Italien og mistede i Sjøslaget ved Lepanto 1571 sin venstre Arm, hvorefter han 1573—74 deltog i Spaniens Krige mod Tunis. Paa en Tilbagereise til Spanien 1575 blev han fangen af algierske Sjørøvere og først efter 5 Aars strengt Fangenskab udløst. Han tog atter Krigstjeneste til 1584, da han besluttede udelukkende at ofre sig for Literaturen. Han skrev derefter i kort Tid et stort Antal Theaterstykker, af hvilke imidlertid blot 2 er bevarede, men blev snart nødt til at søge sit Ophold som underordnet Oppebørselsbetjent i Sevilla, hvor han tilslut blev kastet i Fængsel. Medens han sad fængslet, skrev han første Del af det Værk, som har gjort hans Navn udødeligt: „Vida y hechos del ingenioso hidalgo don Quixote de la Mancha“ („den kløgtige Ridder Quixote af la Manchas Liv og Bedrifter“), hvilket udkom 1605 (2den Del 1615). Tidligere havde han udgivet Hyrderomanen „Galatea“, og efter hans Død udkom Ridderromanen „Persiles's og Sigismundas Lidelser“, ligesom man har en Samling „Lærerige Noveller“, nogle Digtninger i bunden Stil samt en Del andre Arbeider fra hans Haand. Intet af Cervantes's øvrige Arbeider kan paa langt nær i Betydning sammenlignes med Don Quixote, der er et af det 17de Aarh.s eiendommeligste og mest typiske Verker. Det er en uforlignelig Parodi paa Samtidens „usande og vanvittige Ridderromaner“ og paa samme Tid et sjeldent sandt og træffende Tidsbillede. „Ridderen af den bedrøvelige Skikkelse“, Don Quixote, er en værdig Repræsentant for den forlorne spanske Ridderlighed paa Digterens Tid og hans Vaabendrager, Sancho Panza, en ligesaa sand Type paa den spanske Bonde. Og disse Karakterer har Digteren skildret saa dybt og sandt, at „Don Quixote“ er bleven en Satire paa de menneskelige Daarskaber hos alle Folk og til alle Tider.

Cesari (udt. Tjesari), Giuseppe, sædvanlig kaldt il cavaliere d'Arpino, italiensk Maler, f. ca. 1568, d. 1640, beherskede den paa hans Tid raadende maniererede Retning i Malerkunsten uden dog at høre til de yderligstgaaende. Caravaggio var en Stund hans Elev. Han udførte Kartonerne til Mosaikerne i Peterskirkens Kuppel.

Cesarotti (udt. Tjesarotti), Melchiore, italiensk Forfatter, f. 1730, d. 1808, Sekretær ved Kunst- og Videnskabsakademiet i Padua, gjorde sig bekjendt ved mesterlige Oversættelser af Ossian, Plutarch, Homer, Demosthenes og Juvenal og udgav ogsaa originale Arbeider, af hvilke det betydeligste er „Saggio sulla filosofia delle lingue.“

Ceséna (udt. Tjesena), By i den italienske Provins Forli, ved Floden Savio, med 8,000 Indb. og betydelig Vindyrkning. Her seirede den 30te Marts 1815 Murat over Østerrigerne.

Cespedes, Pablo de, spansk Lærd, Forfatter og Kunstner, f. 1538, d. 1608, studerede i Cordova de gamle Sprog og derpaa i Rom Billedhugger- og Malerkunsten og blev 1577 Kanonikus i Cordova, hvor han oprettede en Kunstskole. Som Maler udmærkede han sig især ved en fortrinlig Kolorit. Af hans mange værdifulde poetiske og kunsthistoriske Skrifter er nu kun Fragmenter tilbage.

Cession, cedere, den Handling, hvorved en Person, Cedenten, overdrager en anden, Cessionaren, en Fordring paa en tredie Mand, Debitor cessus. Se forøvrigt Art. Transport og Rettigheders Overførelse.

Cestus eller **Cæstus**, Læderremme, oftest med Metalbeslag, som hos Romerne vikledes omkring Haanden ved Nævekamp.

Cestius's Pyramide, et bekjendt, endnu bevaret Gravmonument (i Nærheden af den protestantiske Kirkegaard) i Rom, hvilket Aar 43 f. Kr. oprettedes over en romersk Ridder Cestius.

Cette (udt. Set), By og Fæstning i det franske Departement Hérault paa et Næs mellem Kystsjøen Thau og Middelhavet, har ca. 26,000 Indb., udmærket Havn og udstrakt Handel med Vin, Brændevin og Sydfrugter samt betydelige Fiskerier.

Cettinje, Hovedstad i Fyrstendømmet Montenegro, paa en Høislette, 3,000 Fod over Havet, har 700 Indb. og er Fyrstens og Arkimandritens Residens.

Ceuta, By og Fæstning paa Marokkos Nordkyst, ligeoverfor Gibraltar, med 7,000 Indb., tilhører Spanien og benyttes som Forvisningssted.

Cevennerne, Fjeldkjæde i det sydlige Frankrige, strækker sig fra Canal du midi i nordøstlig og nordlig Retning op langs Rhônes Vestside og danner ved sine Udløbere og Fortsættelser Vandskillet mellem denne Flod og Garonne. De høieste Toppe er Mezin i Departementet Øvre-Loire, 5,300 Fod, og Mont de Lozère i Departementet Lozère, 4,100 Fod.

Ceylon, Ø i det Indiske Hav, i Sydost for Forindiens Sydspids, mellem 6 og 10 Grader n. Br., 1,151 Kv.mil stor med 2½ Million Indb. Den midterste Del er bjergfuld, Kystlandet derimod fladt. Dens høieste Fjeldtop, Tallagalla, er 7,790 Fod høi. Klimatet er tropisk, men kjøles af den stadig herskende Vind. Af Mineralier findes flere Slags Ædelstene samt Jern. Vegetationen er overordentlig rig, og store Skove af Teaktræer, Brødfrugttræer, Bananer og Palmer bedækker næsten hele Øen. Af Dyr findes de fleste indiske Arter: Elefanter, Bøfler, Aber, Pantere, Løbebjørne o. fl. Flertallet af Indbyggerne tilhører den singalesiske Stamme; desuden findes Malebarer, Maurer og ca. 3,000 Europæere. Handelen er betydelig; Udførselen omfatter især Kanél og Kaffe. 1505 blev Ceylons Kyst besat af Portugiserne; omkring 1650 blev de fordrevne af Hollænderne, som 1802 igjen afstod Øen til England. Den udgjør nu et Guvernement, hvis Guvernør staar umiddelbart under den engelske Regjering.

Chabas (udt. Sjabas), François, fransk Ægyptolog, f. 1817, Vinhandler i Châlon-sur-Saône, har udfoldet en overordentlig udstrakt Virksomhed paa Ægyptologiens Omraade og især gjort sig for-

tjent ved at tolke flere tidligere uforstaaelige hieroglyfiske Texter. 1872 afslog han Tilbudet om et Professorat ved Collége de France. Blandt hans Arbeider kan anføres „Mélanges égyptologiques", „Voyage d'un Egyptien en Syrie etc.", „Etudes sur l'antiquité historique d'après les sources égyptiennes et les monuments réputés préhistoriques" og Tidsskriftet „L'égyptologie", som han har udgivet siden 1874.

Chabot (udt. Sjabaa), François, fransk Revolutionsmand, f. 1759, var først Munk, blev 1791 Medlem af Nationalforsamlingen og angreb lidenskabelig alt bestaaende. Ved sine Taler drev han igjennem, at Notre-Dame-Kirken blev indrettet til Tempel for Fornuften. 1794 blev han henrettet for Falskneri.

Chaco eller **El-Gran-Chaco** („det store Jagtdistrikt"), en flad Landstrækning mellem Bolivia, Paraguay og Argentina, beboet af Indianere. De 3 nævnte tilgrændsende Stater gjør alle Krav paa Chaco, uden at deres Eiendomsret er afgjort.

Chacornac (udt. Sjakornak), Jean, fransk Astronom, f. 1823, d. 1873, ansat først ved Observatoriet i Marseille og senere i Paris, opdagede fra 1853 til 1860 sex af de smaa Planeter (Phocæa, Polyhymnia, Circe, Leda, Lætitia og Elpis) og udgav nøiagtige Stjernekarter.

Chagos eller **Tschagosserne**, en Øgruppe i det Indiske Hav, syd for Maldiverne, tilhører England. Øerne er meget frugtbare.

Chagrin (udt. Sjagræng), et Slags haardt Læder med knudret eller kornet Overflade, som ved Presning tilberedes af Heste- og Æselhuder. — Fiskehudchagrin, tørret Haiskind.

Chaiselongue (udt. Sjæslaang), et Slags Sofa med lav, skraa Ryg i den ene Ende.

Chakot eller **Czako** (udt. Sjako), Militærhue, af stivt Pap eller Læder, med en fremstaaende Skygge.

Challemel Lacour (udt. Sjal'mel Lakur), Paul Armand, fransk Publicist, f. 1827, var Lærer ved Lycéet i Pau, men forvistes som Republikaner ved Statskupet 1851, vendte 1869 tilbage til Frankrige, var 1870—71 Præfekt i Lyon, i hvilken Stilling han kjæmpede mod „Kommunen", og blev 1872 Medlem af Nationalforsamlingen. 1871 grundlagde han Bladet „République française" og var en Tid dets Hovedredaktør.

Chalmers (udt. Tsjalmers), 1) George, engelsk Historieskriver, f. 1742, d. 1825, skrev blandt flere historiske Arbeider det udmærkede Værk „Caledonia, or a topographical history of North-Britain". 2) Thomas Chalmers, engelsk Theolog, f. 1780, d. 1847, blev 1803 Præst og 1828 Professor i Edinburgh, nedlagde 1843 sit Embede, traadte tilligemed 400 andre Præster ud af Statskirken og dannede en Frikirke, til hvis Pastor primarius han blev valgt. Blandt hans Skrifter kan mærkes: „Evidences of the christian revelation", „The civil and christian economy" og „Treatise on political economy".

Chalon-sur-Saône (udt. Sjalaang syr Saan), By i det franske Departement Saône-et-Loire, i en frugtbar Egn, ved Centralkanalens Udmunding i Saône, med 20,500 Indb., et Museum, betydelige Fabriker og livlig Handel, især med Korn, Vin og Spirituosa.

Chalons-sur-Marne (udt. Sjalaang syr Marn), Hovedstad i det franske Departement Marne ved Floden Marne, med 16,500 Indb., en smuk Domkirke, betydelige Bæverier og vigtig Handel, især med Champagnevine, hvoraf aarlig omtr. 1 Million Flasker udføres.

Chalotais (udt. Sjalotæ), Louis René Caradeuc de, fransk Jurist, f. 1701, d. 1785, Generalprokurør ved Parlamentet i Bretagne, gav ved sine „Comptes-rendus des constitutions des jésuites" Stødet til Jesuiternes Fordrivelse fra Frankrige.

Chaloupe (udt. Sjalup), en til et større Fartøi hørende Baad.

Cham, Pseudonym for den franske Karrikaturtegner Amédée de Noé, f. 1819, d. 1879, leverede fra 1842 af i forskjellige Kalendre og i Vittighedsbladet „Charivari" humoristiske Billeder, der vandt meget Bifald ved sin kvikke Komposition. Han optraadte ogsaa som Forfatter af Operatexter og Vaudeviller.

Chambers (udt. Tsjæmbers), William, engelsk Boghandler i Edinburgh, f. 1800, begyndte 1832 sammen med sin Broder Robert (f. 1802, d. 1871) at udgive Ugebladet „Edinburgh-Journal" (fra 1854 under Navn af „Chambers Journal"), som vandt overordentlig Udbredelse. Senere udgav begge Brødrene i Forening „Chambers encyclopædia" (1860—68), ligesom begge har gjort sig fortjente ved historiske Arbeider.

Chambertin (udt. Sjangbertæng), Distrikt i det franske Departement Côte d'Or, mellem Beaune og Dijon, berømt for sin Rødvin.

Chambery (udt. Sjangberi), Hovedstad i det franske Departement Savoyen, med 18,500 Indb., Silkefabriker og Bade. Omegnen er bekjendt for sin maleriske Skjønhed.

Chambord (udt. Sjangbaar), Henri Charles Ferdinand Dieudonné d'Artois, Hertug af Bordeaux, Greve af Chambord, den sidste mandlige Ætling af den ældre bourbonske Linie, f. 1820 syv Maaneder efter Faderens, Hertugen af Berrys Død, udraabtes, da Karl den tiende efter Julirevolutionen havde maattet nedlægge Kronen, af en liden Troppeafdeling til Konge som „Henrik den femte", men maatte snax efter forlade sit Fædreland og gaa i Landflygtighed. Han blev opdragen i strengt absolutistiske og ultramontane Grundsætninger, hvorefter han ansaa sig som den eneste berettigede til Frankriges Trone. Efter Februarrevolutionen fattede hans Tilhængere Haab om en bourbonsk Restauration og understøttede Louis Napoleons Valg til Præsident i den Tro, at han skulde bane Veien for Chambord; men ved Keiserdømmets Oprettelse blev deres Forhaabninger skuffede. Da Valgene 1871 havde skabt en monarkisk Majoritet i Nationalforsamlingen, vendte han tilbage til sit Fædreland og udstedte en Proklamation, hvori han erklærede, at Frankrige alene under Henrik den fjerdes hvide Fane kunde blive stort. Han tilintetgjorde derved Monarkisternes Arbeide for en „Fusion" eller Sammensmeltning mellem den ældre og den yngre bourbonske Linie, hvorved en Restauration alene kunde blive mulig. Efter Thiers's Fald syntes imidlertid en Overenskomst at skulle komme istand, idet Hovedet for den orleanske Linie, Greven af Paris, anerkjendte Chambord som nærmest arveberettiget til Tronen. Men den sidstes Vægring af at give Garantier for Folkets Frihed sprengte ogsaa dengang Fusionen og umuliggjorde

en legitimistisk Restauration. Chambord er barnløs. Af og til lader han høre fra sig i Sendebreve til sine Tilhængere, hvori han gjentager sine forlagte ultramontane og legitimistiske Drømme.

Chambre ardente (udt. Sjangbr ardangt), d. e. det gloende Kammer, var Navnet paa en Inkvisitionsdomstol i Frankrige, som 1535 oprettedes af Frans den første til Protestanternes Udryddelse; senere en Domstol, som under Ludvig den fjortende 1677 oprettedes for at undersøge de dengang gjængse Rygter om Giftmord i Hofkredsene.

Chamisso, Adalbert von, (egentlig Louis Charles Adelaïde de Chamisso de Boncourt), tysk Digter, f. 1781 i Champagne, d. 1838, kom 1790 med sine Forældre til Tyskland og blev 1798 preussisk Officer. Efter et Par Reiser til Frankrige, paa hvilke han kom i Berørelse med Madame de Staël, begyndte han at lægge sig efter Naturvidenskaben, gjorde 1815—18 med Kotzebue en Reise rundt Jorden og blev efter sin Tilbagekomst til Tyskland ansat ved den botaniske Have i Berlin. Som Digter er han mest bekjendt ved sit Eventyr „Peter Schlemihl". Gjennem hans lyriske Digte gaar for det meste en tungsindig og sørgmodig Tone. Som Naturforsker indlagde han sig Fortjeneste ved sine Undersøgelser om Salperne og deres Generationsvexel.

Chamonix (udt. Sjamoni), en for sin Naturskjønhed bekjendt Alpedal i Savoyen ved Foden af Montblanc.

Champ de Mars, se Marsmarken.

Champagne (udt. Sjangpanj), gammel fransk Provins, begrændset i Nord af Lüttich og Luxemburg, i Øst af Lothringen, i Syd af Burgund og i Vest af Picardie og Isle de France. Nu er Champagne delt i Departementerne Ardennes, Aube, Øvre-Marne og Marne. — Champagnevine kaldes de mousserende Vine fra Champagne, især fra Departementet Marne. De udføres fornemmelig fra Byerne Rheims, Epernay og Châlons-sur-Marne, tilsammen i en Mængde af ca. 18—20 Millioner Flasker aarlig.

Champaigne (udt. Sjangpænj), Philippe de, nederlandsk Maler, f. 1602, d. 1642, levede for det meste i Paris, hvor han som Rektor for Malerakademiet udøvede betydelig Indflydelse paa den franske Kunst. Han var selv paavirket af Poussin, men besad mere Varme i sin Kolorit end denne. Af hans udmærkede Portræter findes i Louvre et betydeligt Antal.

Champignon, se Sop.

Champion (udt. Sjangpiaang) kaldtes i Middelalderen en Kjæmpe, som i Tvekamp optraadte paa en andens Vegne. Kongens Champion kaldes i England en væbnet Ridder, som ved en Konges Kroning optræder og udfordrer den, som vil bestride Kongens Ret til Kronen.

Championnet (udt. Sjangpione), Jean Etienne, fransk General, f. 1762, d. 1800, udmærkede sig under Revolutionen som General i Rhin- og Moselarméen og blev 1798 Chef for de Tropper, som afsendtes til den romerske Republiks Beskyttelse mod Neapel. 1799 indtog han Neapel og proklamerede der den saakaldte Parthenopeiske Republik, men blev mistænkt for at ville misbruge sin Magt, afsat og fængslet; efter sin Frigivelse udnævntes han til Øverstkommanderende over Hæren i Italien.

Champlain (udt. Tsjæmplen), Indsjø i de Forenede Stater, mellem Staterne Newyork og Vermont, 24 Mil lang, har Afløb gjennem St. Lawrencefloden. Den opdagedes 1608 af Samuel Champlain, f. 1570, d. 1635, som 1620 blev Guvernør over Nedre Kanada.

Champollion (udt. Sjangpoliong), Jean François, f. 1791, d. 1832, Grundlæggeren af Ægyptologien, især af Kundskaben om Hieroglyferne, blev 1816 Professor i Grenoble og foretog 1828—30 paa offentlig Bekostning en Expedition til Ægypten, fulgt af flere Videnskabsmænd og Kunstnere. Efter sin Tilbagekomst blev han Professor i Ægyptologi ved Collége de France. Han studerede de fleste Grene af den ægyptiske Arkæologi, men gjorde sig især fortjent ved at paavise, at Hieroglyferne har været brugte som Lydtegn. Hans vigtigste Skrifter er: „L'Egypte sous les pharaons", „Lettre à Mr. Dacier", „Précis du système hiéroglyphique" samt „Grammaire égyptienne" og „Dictionnaire égyptien", begge udgivne efter hans Død af hans Broder, Jacques Joseph Champollion, fransk Arkæolog, f. 1778, d. 1867, var Bibliothekar og Professor i græsk Literatur i Grenoble, derpaa Konservator ved det kongelige Bibliothek i Paris og fra 1849 Bibliothekar i Fontainebleau. Han har skrevet værdifulde palæografiske Arbeider.

Champs Elysées (udt. Sjangs Elise), „de elyseiske Marker", Spadserplads i Paris.

Chamsin, en tør og varm Østenvind i Ægypten, som blæser om Vaaren fra Slutningen af April til ud i Juni. Navnet kommer af Chamsyn eller Chamsein (Femti), fordi den pleier at blæse i omtrent 50 Dage.

Chance (udt. Sjangs), fransk, enslags Terningspil; Terningkast, Lykketræf, Hendelse; Rimelighed for Tab eller Vinding.

Chancellorsville, en liden By i Virginien i Nordamerika. Her seirede 2den—5te Mai 1863 Sydstatsgeral Lee over Unionshæren under General Hooker. 6te Mai 1864 seirede Lee paany her over General Grant.

Chandernagor, en Frankrige tilhørende By i Forindien, med 23,000 Indb.

Chandler (udt. Tsjændler), Richard, engelsk Arkæolog, f. 1738, d. 1810, gjorde 1764—66 en Reise til Grækenland og Lilleasien, hvor han samlede et stort Antal gamle Indskrifter. Han udgav bl. a.: „Jonian antiquities" og „Inscriptiones antiquae".

Changarnier (udt. Sjangarnie), Nicolas Anne Théodule, fransk General, f. 1793, d. 1877, gik 1830 til Algier, hvor han indtil 1848 med Hæder tog Del i de fleste Kampe mod Kabylerne, blev 1848 Generalguvernør efter Cavaignac, men vendte kort efter tilbage til Frankrige og overtog Kommandoen over Nationalgarden. Indvalgt i Nationalforsamlingen sluttede han sig til det royalistiske Parti, og ved Statskuppet 1851 blev han landsforvist. Efter sin Tilbagekomst til Frankrige 1859 førte han et tilbagetrukket Liv indtil 1870, da han ved Krigens Udbrud meldte sig som Frivillig og blev ansat ved Staben i Metz. Efter et Ophold i Tyskland som Krigsfange blev han 1871 Medlem af Nationalforsamlingen, hvor han forfegtede monarkiske og klerikale Anskuelser, og 1875 Senator paa Livstid.

Chanson (udt. Sjangsaang), fransk, Vise eller Sang, især for én Sangstemme med Omkvæd af et Kor. — Chansons de geste (udt. —dø sjest) kaldtes i den ældre franske Poesi større Heltedigte, bestemte til dels at synges, dels at oplæses.

Chanzy (udt. Sjangsi), Antoine Eugène Alfred, fransk General, f. 1823, tjente først i Algier og tog 1859 Del i Krigen i Italien, hvor han udmærkede sig ved Solferino. 1870 ansattes han som Divisionsgeneral ved Loirearméen og blev efter dennes Deling Chef for Vestarméen. 1ste Jan. 1871 kjæmpede han ved Le Mans mod Prins Fredrik Karl og maatte ved Flugt redde Resterne af sin Hær. Indvalgt i Nationalforsamlingen tog han Plads i venstre Centrum og virkede for Hærens Omdannelse. 1873 blev han Generalguvernør over Algier og 1875 Senator paa Livstid.

Chapeau-bas (udt. Sjapaa ba), egentl. lav Hat, en Cylinderhat, som kan trykkes sammen ved Hjelp af en indvendig Mekanisme.

Chapelain (udt. Sjapelæng), Jean, fransk Digter, f. 1595, d. 1674, skrev Heltedigtet „La Pucelle“ og udarbeidede paa Richelieus Anmodning Planen for det franske Akademi.

Chapman (udt. Tsjæppmæn), Fredrik Henrik af, udmærket svensk Skibsbygger, f. 1721, d. 1808, blev 1764 Overskibsbygmester ved den svenske Flaade, som han omdannede og i betydelig Grad udvidede, især ved Bygning af en Skjærgaardsflaade samt af et stort Antal større Krigsskibe, konstruerede efter et af ham opfundet nyt System. Han udgav ogsaa flere fortjenstfulde Verker i sit Fag.

Chaptal (udt. Sjaptal), Jean Antoine Claude, Greve af Chanteloup, fransk Kemiker, f. 1756, d. 1832, blev 1798 Professor ved Ecole des arts, var 1800—04 Indenrigsminister og ophøiedes 1819 til Pair af Frankrige. Hans vigtigste Skrifter er „La chimie appliquée aux arts“, „La chimie appliquée à l'agriculture“ og „Le perfectionnement des arts chimiques en France“. Han opfandt en Vinforbedringsmethode, som efter ham kaldes Chaptalisering, og som bestaar i at sætte Sukker til den udpressede Druesaft for derved at frembringe større Alkoholgehalt.

Charente (udt. Sjarangt), Flod i Frankrige, udspringer paa Grændsen af Departementerne Charente og Haute-Vienne, løber mod Syd og Vest og falder i Atlanterhavet ligeoverfor Øen Oléron. Længde ca. 48 Mil. — Departementet Charente omgives af Deux-Sèvres, Haute-Vienne, Vienne, Dordogne og Charente-inférieure, er 107 Kv.mil stort og har 374,000 Indb. og adskillig Vinavl. Dets vigtigste Udførselsartikel er Kognak. Hovedstad Angoulême. — Departementet Charente inférieure grænser i Øst til Charente, i Vest til Atlanterhavet og omgives forøvrigt af Vendée, Deux-Sèvres, Dordogne og Gironde. Størrelsen er 123 Kv.mil og Indbyggertallet 466,000. Industrien er ganske betydelig; Udførselen omfatter især Brændevin og Salt. Hovedstad La Rochelle.

Charette de la Contrie (udt. Sjaret dø la Kaangtri), François Athanase, Anfører i Vendéerkrigen, f. 1763, d. 1796, var først Sjøofficer, emigrerede 1790 til Koblenz, men vendte snart tilbage, blev Anfører for Nationalgarden i Bretagne og overtog 1793 Anførselen over Insurgenterne i Nedre-Poitou. Han blev i Begyndelsen flere Gange slagen; men senere lykkedes det ham at gjøre sig til Herre over hele Nedre-Vendée. Da imidlertid Insurgenthæren 1795 var saagodtsom opløst, forpligtede han sig til at nedlægge sine Vaaben og træde i Konventets Tjeneste; fornærmet af General Hoche begyndte han atter Fiendtlighederne, men blev fangen og skudt.

Charge (udt. Sjarsj), Byrde, Læs, Paalæg; Embede, Rang; heftigt Angreb.

Chargé d'affaires (udt. Sjarsje dafær), et Slags Gesandt (Sendemand); har laveste Rang af Gesandter.

Charité (udt. Sjarite), af det latinske Ord caritas, Barmhjertighed, Kristenkjærlighed, brugtes i Middelalderen ofte om milde Stiftelser, fornemmelig om Hospitaler, hvor de barmhjertige Søstre (soeurs de la Charité) pleiede fattige Syge.

Charivari (udt. Sjarivari), Larm, Skrig, Kattemusik, især som Tegn paa Mishag. Ordet er bekjendt som Titel paa et fransk Vittighedsblad, stiftet 1832, der i sin Tid paa den mest bidende Maade gjorde Nar af Ludvig Filip.

Charlatan (udt. Sjarlatang), Humbugmager, Markskriger, Kvaksalver.

Charleroi (udt. Sjarlroa), By og Fæstning i Provinsen Hennegau i Belgien, ved Floden Sambre, med 16,000 Indb., et Maleriakademi og livlig Fabrikdrift (Væverier, Vaabenfabriker og Glashytter). I Omegnen findes rige Stenkulsgruber.

Charles (udt. Sjarl), Jacques Alexandre César, fransk Fysiker, f. 1746, d. 1823, var den første, som (1783) fyldte en Luftballon med Vandstofgas istedenfor med opvarmet Luft, der før havde været anvendt.

Charleston (udt. Sjarlstn), By i den nordamerikanske Stat Syd-Karolina, ved Atlanterhavet, med 57,000 Indb., udmærket Havn og vigtig Handel, især med Bomuld, Tobak og Ris.

Charlestown (udt. Sjarlstaun), By i den nordamerikanske Stat Massachusetts, paa en Halvø ligeoverfor Boston, med 32,000 Indb. Paa Høiden Bunkershill, inde i Byen, findes en 1843 opreist Obelisk til Minde om Amerikanernes Seier over Englænderne den 17de Juni 1775.

Charleville (udt. Sjarl'vil), By i det franske Departement Ardennerne, ved Floden Maas, med 13,000 Indb. og betydelige Kobber- og Jernstøberier.

Charlotte, Keiserinde af Mexiko, f. 1840, Datter af Kong Leopold den første af Belgien, blev 1857 gift med Erkehertug Ferdinand af Østerrige, hvem hun fulgte til Mexiko 1864. 1866 begav hun sig til Europa for at skaffe sin Ægtefælle Hjelp af Napoleon den tredie og af Paven. Da dette mislykkedes, blev hun sindssyg og har siden opholdt sig paa et Slot nær Brysel.

Charlottenburg, By i den preussiske Provins Brandenburg, ved Floden Spree, nær Berlin, med 25,000 Indb. og et kongeligt Lystslot med smukke Parkanlæg.

Charlottetown (udt. Tsjærlottaun), By og Hovedstad paa Prins Edwards Ø i Lorensbugten, med 9,000 Indb.

Charmant (udt. Sjarmang), henrivende, indtagende, fortryllende. — Charmeret, henrykt, indtaget i.

Charost (udt. Sjaraa), Armand Joseph de Béthune, Hertug af, fransk Filantrop, f. 1728, d. 1800, deltog som Officer i Syvaarskrigen og trak

sig derpaa tilbage til sine Godser, hvor han var utrættelig virksom for sine Undergivnes Vel, idet han afskaffede Hoveriet, oprettede Skoler og milde Stiftelser osv. I Nationalforsamlingen talte han for en ligeligere Skattefordeling.

Charpi (udt. Sjarpi), optrevlede Traade af Lintøi, tidligere meget brugt i Saarlægekunsten.

Charras (udt. Sjarra), Jean Baptiste Adolphe, fransk Militær og Forfatter, f. 1810, d. 1865, tjente i Algier, deltog 1848 i Revolutionen og blev samme Aar Understatssekretær i Krigsministeriet, forvistes efter Statskupet 1851, tog Ophold i Brysel og udgav herfra en skarp Brochure mod Marskallerne Magnan, St. Arnaud og Castellane. Han har forøvrigt skrevet „Histoire de la campagne de 1815" og „Histoire de la guerre de 1813", begge i anti-bonapartistisk Aand.

Charron (udt. Sjarraang), Pierre, fransk Præst, f. 1541, d. 1603, var først Jurist, indtraadte derpaa i den geistlige Stand og erhvervede sig stort Ry som Prædikant. Paa Grund af sit Skrift „Traité de la sagesse" maatte han udstaa flere Ubehageligheder som formentlig Atheist.

Charte (udt. Sjart), af det latinske Ord charta, (Blad), skrevet Dokument, især et Lands konstitutionelle Grundlov.

Chartister, et demokratisk politisk Parti i England, der dannede sig 1838 og opstillede et Program, „The peoples charter", som især gik ud paa at indføre almindelig Stemmeret, aarlige Parlamenter og Forandringer i Valgordningen. De var meget virksomme, bl. a. ved at sammenkalde Arbeidermøder, hvor de samlede Underskrifter paa Forestillinger til Parlamentet. Partiet har senere tabt sig; men flere af dets Krav er blevne gjennemførte i den engelske Lovgivning.

Chartres (udt. Sjarter), By i det franske Departement Eure-et-Loire, ved Floden Eure, med 20,000 Indb., en prægtig gothisk Domkirke og betydelig Handel med Korn og Uld.

Chartreuse (udt. Sjartrøs), La grande, berømt Kloster i Dauphiné, Karthäuserordenes Moderkloster.

Chase (udt. Tsjæs), Salomon Portland, nordamerikansk Statsmand, f. 1808, d. 1873, gjorde sig tidlig tjendt som en dygtig Jurist og afgjort Modstander af Negerslaveriet, blev 1849 Medlem af Senatet, hvor han arbeidede for Pacifikbanens Anlæg og for den saakaldte „Homestead-Bill", 1861 Finansminister i Lincolns Kabinet og 1864 Præsident i Høiesteret.

Chasidæer, Forbund af orthodoxe Jøder under Forfølgelserne paa Selenkidernes Tid, senere de Orthodoxe overhoved, især Farisæerne. En nyere Sekt med samme Navn stiftedes i det 18de Aarh. af den podolske Jøde Israel Baal-Schem og er udbredt i Polen, Ungarn og Donauprovinserne.

Chasles (udt. Sjal), 1) Michel, berømt fransk Mathematiker, f. 1793, fra 1843 Professor i Paris, har grundlagt den saakaldte „nyere Geometri". Hans Hovedverk er „Aperçu historique sur l'origine et le développement des méthodes en géométrie (1837). 2) Victor Euphémion Philarète Chasles, fransk Kritiker og Literaturhistoriker, f. 1799, d. 1873 som Professor ved Collége de France, udfoldede en overordentlig Produktivitet paa flere af Literaturens Omraader. Blandt hans bedste Arbeider kan anføres „Tableau de la marche et des progrès de la langue et de la littérature françaises depuis le commencement du XVIe siècle jusqu'en 1610", „Caractères et paysages", „Etudes de la littérature comparée" og „Etudes sur le seizième siècle en France". Som Kritiker er Chasles skarp, aandrig og original, men ofte vel meget tilbøielig til at opstille Paradoxer og jage efter Effekt.

Chassé (udt. Sjasse), David Henri, hollandsk General, f. 1765, d. 1849, deltog i Felttogene mod Napoleon 1813—14, kommanderede de hollandske Tropper i Slaget ved Waterloo og forsvarede 1830 med megen Tapperhed Citadellet i Antwerpen mod Belgierne og 1832 mod Franskmændene.

Chassepot (udt. Sjaspaa), Antoine Alphonse, Forstander for Vaabenfabriken Saint Thomas i Paris, f. 1833, er bekjendt som Opfinder af det efter ham opkaldte Bagladegevær, hvormed den franske Hærs Fodfolk tidligere var bevæbnede.

Chasseurs (udt. Sjasør), Jægere, lette Infanteri- og Kavalleritropper i den franske Armé.

Chasworth (udt. Tsjasuaard) eller **Chatsworth**, Gods i det engelske Grevskab Derby, tilhørende Hertugen af Devonshire. Paa Slottet findes et stort Bibliothek og en Kunstsamling, og i Nærheden sees Ruiner af et gammelt Slot, hvor Maria Stuart i længere Tid sad fangen.

Château (udt. Sjatoa), af castellum, Borg, Slot. I Sammensætninger bruges Ordet hyppig i franske Stedsnavne.

Chateaubriand (udt. Sjataabriang), François René Auguste, Vicomte de, fremragende fransk Forfatter og Statsmand, f. 1768, d. 1848, fulgte 1791 med en fransk Expedition, som skulde finde den nordvestlige Gjennemfart til Asien, og foretog udstrakte Reiser i det indre af Nordamerika, vendte 1792 tilbage til sit Fædreland, som han igjen snart forlod for at slutte sig til Emigranterne, og levede derefter fra 1793 i England i stor Fattigdom, indtil han 1800 vendte tilbage til Frankrige. Ved Fortællingerne „Atala" og „René" og endnu mere ved det store Verk „Le génie du christianisme" vandt han hurtig en overordentlig Anseelse og Navnkundighed som Forfatter og grundfæstede den religiøse, politiske og poetiske Reaktion, hvormed det 19de Aarh. begynder i Frankrige, og hvis Bannerfører han blev. Mod det 18de Aarh.s ensidige Dyrkelse af Fornuften stiller han den tilbagetrængte Følelses Ret, og mod dets Krav paa ubetinget Tænkefrihed og dets Had mod enhver religiøs Autoritet den katholske Kristendom, indhyllet i et Draperi af poetiske Blomster. „Le génie du christianisme" lettede Napoleon Afsluttelsen af det berygtede Konkordat med Paven, og dets Forfatter fik til Løn Posten som Legationssekretær i Rom og blev 1804 fransk Gesandt i Wallis til 1806, da han efter Mordet paa Hertugen af Enghien af Forbitrelse mod Napoleon traadte ud af Statens Tjeneste. Efter en Reise til Østerlandene, Nordafrika og Spanien udgav han 1809 „Martyrerne", et Slags Epos i Prosa, hvori han ved en Sammenstilling af det ædleste i Hedenskabet og i Kristendommen søger at bevise den sidstes absolute Sandhed. 1814 udgav han et hadsk Flyveskrift mod Napoleon og blev efter Slaget ved Waterloo Statsminister og Pair af Frankrige og de Kongeligsindedes fanatiske Leder.

Et Snev af Frihedssans i hans Taler i Pairskammeret ligesom Skriftet „Monarkiet efter Karlet" bragte ham i Unaade, hvorefter han sluttede sig til Frihedsmændene; men 1822 forsonede han sig igjen med Regjeringen og blev 1823 Udenrigsminister og som saadan Sjelen i Frankriges Krig mod Spanien. Efterat han 1824 paany var afskediget, gik han for anden Gang over til Frihedsmændene og blev deres Fører. Efter Julirevolutionen negtede han at aflægge Hyldingsed til Ludvig Filip og mistede derved sit Sæde i Pairskammeret. Han udgav derefter nogle historiske og poetiske Verker af mindre Betydenhed og levede de sidste Aar af sit Liv tilbagetrukken og i en Kreds af yngre Forfattere, som han lod sig beundre af. Efter hans Død udkom 1849—50 hans Memoirer i 12 Bind. Chateaubriand er den første store udprægede Repræsentant for Romantiken i den nyere franske Literatur, og saavel herved som ved sin religiøse (og politiske) Forfattervirksomhed har han øvet stor Indflydelse paa sit Folks Tænkesæt. Hans Stil udmærker sig ved en poetisk Skjønhed og Pragt, som neppe er overtruffen i den franske Literatur.

Châteaudun (udt. Sjataadøng), By i det franske Departement Eure-Loire, med 7,000 Indb. 18de Oktbr. 1870 blev Byen stormet og næsten ødelagt af Preusserne efter en blodig Kamp mellem dem og Franskmændene.

Châteauroux (udt. Sjataaru), By i det franske Departement Indre, ved Floden Indre, med 19,000 Indb. og betydelig Industri (Tobaksfabriker og Værier).

Châtel (udt. Sjatel), Ferdinand Toussaint François, fransk Præst, f. 1795, d. 1857, søgte at reformere den katholske Kirke, stiftede 1831 et Kirkesamfund under Navn af „Den franske unitariske Kirke" og gav sig selv Titelen „Primas over Gallien". Samfundets Grundsætninger indeholdtes i Formelen: „Naturloven, den rene Naturlov, intet andet end Naturloven". Efter flere Gange at være forbudt tabte det sig snart.

Châtelet-Lomont (udt. Sjat'le Laamaang), Gabrielle Emilie, Marquise du, fransk Forfatterinde, f. 1706, d. 1749, udmærkede sig ved sine sjeldne Kundskaber, især i de mathematiske Videnskaber og skrev en af Akademiet prisbelønnet Afhandling „Traité de la nature du feu" samt oversatte Newtons „Principia" paa Fransk. Fra 1733 til sin Død stod hun i en Kjærlighedsforbindelse med Voltaire, som i denne Tid opholdt sig hos hende paa hendes Slot Cirey i Champagne.

Châtellerault (udt. Sjatelleraa), By i det franske Departement Vienne, ved Floden Vienne, med 16,000 Indb., Vaabenfabriker og Handel med Jern- og Staalvarer.

Chatham (udt. Tsjættæm), stærkt befæstet By i det engelske Grevskab Kent, ved Floden Medway, 5 Mil øst for London, med 46,000 Indb., er Hovedstation for den engelske Flaade og har storartede Skibsverfter, Arsenaler og Kaserner.

Chatham, William Pitt, Jarl af, se Pitt.

Chathamøerne, en England tilhørende Øgruppe i Øst for Nyseland; opdaget 1791.

Chattanooga (udt. Tsjættænuga), By i Tennessee i de Forenede Stater, med 7,000 Indb. Efter en haardnakket Kamp seirede General Grant her den 22de—25de Novbr. over Sydstatsgeneralen Bragg, hvorefter Tennessee maatte rømmes af Sydstatstropperne.

Chaucer (udt. Tsjaaser), Geoffrey, engelsk Digter, f. ca. 1340, d. 1400, blev i en ung Alder Page ved Hoffet, deltog 1359 i Felttoget til Frankrige, blev siden ansat som Toldkontrollør og benyttedes desuden til flere diplomatiske Sendelser til Frankrige og Italien. I de politiske Uroligheder under Rikard den anden mistede han 1386 sit Embede og levede siden i trange Kaar af en liden Pension, indtil han Aaret før sin Død fik en større Understøttelse af Kongen. Chaucer er den betydeligste engelske Digter før Shakespeare; han er bleven kaldt „den engelske Poesis Fader" og har store Fortjenester af det engelske Sprogs Udvikling. Det mest originale og vellykkede af hans Arbeider er „Canterbury Tales", en Samling Fortællinger paa Vers, der er lagte i Munden paa et Selskab Pilegrime, som valfarter til Thomas af Beckets Grav i Canterbury. Digteren viser sig her i Besiddelse af en sjelden Evne til klar og livlig Fremstilling og træffende Karaktertegning, noget der gjør „Canterbury Tales" til en særdeles anskuelig Skildring af Menneskene og Forholdene paa hans Tid.

Chaudordy (udt. Sjaadordi), Emile, Greve af, fransk Statsmand, indehavde 1855—66 en Ansættelse i Udenrigsministeriet, udnævntes 1870 af Jules Favre til Chef for den udenlandske Afdeling i Regjeringens Delegation i Tours (senere i Bordeaux) og vakte i denne Stilling Opsigt ved sine Cirkulærer i Anledning af Bismarcks Noter. 1871 blev han Medlem af Nationalforsamlingen, 1873 Gesandt i Bern, 1874 i Madrid, og 1876 deltog han som fransk Befuldmægtiget i Konferensen i Konstantinopel.

Chaumette (udt. Sjaamet), Pierre Gaspard, fransk Revolutionsmand, f. 1763, sluttede sig under Revolutionen til de saakaldte Hebertister og var en af de ivrigste til at indføre „Fornuftdyrkelsen". Som Kommunens Prokurator fik han flere blodige Foranstaltninger satte i Verk, men blev 1794 paa Robespierres Foranstaltning henrettet.

Chaumont-en-Bassigny (udt. Sjaamong ang Bassinji), By i det franske Departement Øvre-Marne, ved Marnes og Suizes Forening, har 9,000 Indb. og Fabriker for Klæde og Jernvarer. 1814 sluttede Rusland, England, Østerrige og Preussen her et Forbund mod Napoleon.

Chaussard (udt. Sjaasar), Pierre Jean Baptiste, fransk Revolutionsmand og Forfatter, f. 1766, d. 1823, blev 1792 sendt til Belgien for at virke for Landets Forening med Frankrige og fik senere et Professorat i Æsthetik. Han har skrevet „Poétique secondaire, ou essai didactique" samt et stort Antal Verker om Politik, Historie og Pædagogik.

Chaussée (udt. Sjaase), Dæmning, Jordvold til Vei over Sump, Kunstvei i Modsætning til Naturvei. Se forøvrigt Art. Vei.

Chauvinisme (udt. Sjaavinism) var i Frankrige oprindelig Betegnelse for den blinde Beundring af Napoleon; senere har Ordet gaaet over til at betyde ensidig, fordomsfuld og pralende Patriotisme. Navnet kommer af Chauvin, en Person i en Komedie af Scribe.

Chaux-de-Fonds (udt. Sjaa-dø-Faang), By (egentlig en Samling af Landsbyer) i det schwei-

zifke Kanton Neufchâtel, nær den franske Grændse, har 20,000 Indb. og er et af Hovedsæderne for den schweizifke Uhrfabrikation.

Chazal (udt. Sjasal), Pierre Emanuel Felix, Baron de, belgisk General, f. 1808, deltog i Krigen mod Holland, var 1847—50 og 1859—66 Krigsminister og gjennemførte Planen om en ny Befæstning af Antwerpen.

Chebec (udt. Sjebek), Navn paa et Slags smale, lette tremastede Fartøier, som bruges i de fleste Middelhavslande.

Check (udt. Tjek), i England og Nordamerika en ved Sigt til Indehaveren betalbar Bankanvisning, som har Vexelret.

Cheddar (udt. Tjæddar), By i Somersetshire i England, bekjendt for sin Ost.

Chenuba (udt. Tjeduba), en England tilhørende Ø i den Bengalske Bugt, nær Bagindiens Vestkyst, har ca. 9,000 Indb. og flere Petroleumskilder.

Chef (udt. Sjef), egentl. Hoved, Befalingsmand for en større eller mindre Troppeafdeling (Tropschef, Kompagnichef, Brigadechef osv.); Bestyrer af et offentlig eller større privat Kontor (Kontorchef) eller af en Del af et Jernbaneanlæg (Sektionschef).

Chelius, Maximilian Josef, tysk Kirurg, f. 1794, d. 1876, Professor i Heidelberg, har bl. a. skrevet en „Handbuch der Chirurgi" og en „Handbuch der Augenheilkunde", som begge har vundet stor Anerkjendelse.

Chelmsford (udt. Tjelmsford), By i Grevskabet Essex i England, 6 Mil nordost for London, med 10,000 Indb. og betydelig Kvæghandel. I Nærheden holdes storartede Hestevæddeløb.

Chelmsford (udt. Tjelmsford), Lord, engelsk General, Høistkommanderende for den engelske Armé i Zulu 1879. Efter Seiren ved Ulundi afløstes han i Kommandoen af General Wolseley.

Chelsea (udt. Tjelsi), 1) Forstad til London, paa Vestsiden af Themsen, med 260,000 Indb., et stort Invalidehospital og en botanisk Have. 2) By i den nordamerikanske Stat Massachusetts, tæt ved Boston, med 20,000 Indb.

Cheltenham (udt. Tjeltenhæm), By og Badested i Grevskabet Gloucester i England, med 45,000 Indb. og mineralske Kilder.

Chemnitz, By i Sachsen, ved Elven Chemnitz, har 78,000 Indb. og er bekjendt for sine storartede industrielle Anlæg, især Spinderier, Væverier og mekaniske Verksteder.

Chemnitz (egentl. von Kemnitz), Martin, tysk Theolog, f. 1522, d. 1586, Superintendent i Braunschweig, deltog i Udarbeidelsen af Konkordieformelen og var virksom for dens Indførelse i Sachsen. I sine Skrifter („Loci theologici", „Theologiæ Jesuitarum præcipua capita", „De coena sacra") angreb han Jesuiterne og forsvarede den lutherske Opfatning af Nadverden mod de Reformerte. Han deltog ogsaa med Mörlin i Udarbeidelsen af „Corpus doctrinæ pruthenicum", som blev Bekjendelsesskrift for de preussiske Lutheraner. — Hans Sønnesøn, Bogislav Philip von Chemnitz, f. 1605, d. 1678, traadte 1630 som Officer i svensk Tjeneste og gjorde sig bekjendt ved sine politiske og historiske Skrifter („Senatus deorum", „De ratione status in imperio nostro romano-germanico" og „Der königlich schwedische in Deutschland geführte Krieg"). — Matthæus Friedrich Chemnitz, f. 1815, d. 1870 som Amtsdommer i Altona, skrev 1844 Sangen „Schleswig-Holstein meerumschlungen".

Chénier (udt. Sjenie), André Marie, fransk Digter, f. 1762, var under Revolutionen en af Jakobinernes bitreste Modstandere og blev 1794 halshugget, strax før Robespierres Fald. Som Lyriker udmærker Chénier sig ved Friskhed og Gratie, i sine Satirer ogsaa ved bidende Skarphed. Han danner i den franske Literatur Mellemleddet mellem den gamle Klassicitet og Romantiken. Hans didaktiske Digt „L'invention" er et Slags ars poetica. — Hans Broder, Marie Joseph Chénier, f. 1764, d. 1811, optraadte ogsaa som Digter med Tragedierne „Karl den niende", „Gracchus", „Henrik den ottende", „Calas's Død" m. fl., hvilke gjorde stor Lykke, men er altfor rhetorisk anlagte. Han deltog i Revolutionen som Jakobiner og søgte forgjeves at redde sin Broder. 1794 deltog han i Stiftelsen af Institut de France, paa hvis Foranledning han skrev det berømte literaturhistoriske Arbeide „Tableau historique de l'état et des progrès de la littérature française depuis 1789".

Chenille (udt. Sjenij), egentl. Larve, Kaalorm, et Slags lodne Silkesnore til Broderier og Besætninger.

Cher (udt. Sjær), 1) Flod i Mellemfrankrige, udspringer i Auvergne, løber mod Nordvest og falder i Loire. Længde 47 Mil. 2) Departement i Mellemfrankrige, 131 Kv.mil stort med 345,000 Indb., er for det meste fladt og frugtbart og gjennemstrømmes af Floden af samme Navn. Hovedstad Bourges.

Cherasco, gammel By i den italienske Provins Cuneo, med 9,000 Indb. og Silkefabriker. Ved den her 1631 undertegnede Fred sluttedes den mantuanske Arvefølgekrig.

Cherbourg (udt. Sjærbur), By i det franske Departement Manche, ved den britiske Kanal, har 36,500 Indb., er stærkt befæstet og er Frankriges første Orlogshavn. Handelen og Industrien, især Fabrikationen af Marinens Fornødenheder, er særdeles betydelige. Foran Raadhuset staar en kolossal Rytterstatue af Napoleon den første.

Cherbuliez (udt. Sjærbylie), Antoine Elisée, schweizisk Jurist og Statsøkonom, f. 1797, d. 1869 som Professor i Zürich, opholdt sig 1848—53 i Frankrige, hvor han virkede som Journalist. Af hans Arbeider mærkes „Théorie des garanties constitutionnelles" og „Précis de la science économique". — Hans Brodersøn, Victor Cherbuliez, f. 1829, har siden 1860 gjort sig bekjendt som talentfuld Kunstkritiker („Un cheval de Phidias", „Etudes de littérature et d'art") og skrevet en Række Romaner („Le comte Kostia", „Paul Méré", „L'aventure de Ladislas Bolski" („Ladislaus Bolski"), „Samuel Brohl et Cie", „L'idée de Jean Têterol" („Jean Têterols Idé") m. fl.), som udmærker sig ved gode Karakterskildringer, men dadles for en noget søgt Originalitet. Under Mærket G. Valbert skriver han politiske Opsatser i „Revue des deux mondes".

Cherbury (udt. Tjærbøri), Herbert af, se Herbert af Cherbury.

Cheribon, By paa Javas Nordkyst, tilhørende Holland, har 16,000 Indb. og Udførsel af Kaffe.

Cherokees (udt. Tjærokis) eller **Cherokeser**, Navn paa en Indianerstamme, som tidligere be-

boede Alabama, Georgia, Mississippi og Tennessee. Den underkuedes 1761 af de engelske Kolonister, gjorde Opstand under Frihedskrigen, men blev igjen betvungen og nødtes 1838 til at nedsætte sig i Indianerterritoriets østlige Del. Cherokeserne's Antal er for nærværende ca. 14,000; de er forholdsvis civiliserede, driver Jordbrug og har en republikansk Forfatning. En stor Del af dem er Kristne og taler Engelsk.

Cherso, en til Markgrevskabet Istrien hørende Ø i Ovarnerobugten, 6 Kv.mil stor, med 8,000 Indb. og Dyrkning af Sydfrugter. Hovedstaden, Cherso, har en Havn og 5,000 Indb.

Cherson, Guvernement i Sydrusland, ved Sortehavet, 1,300 Kv.mil stort, med 1,600,000 Indb. Hovedstaden, Cherson, ligger ved Dnjepr's Udløb i Sortehavet og har 46,000 Indb. Byen, der er anlagt af Potemkin, har en befæstet Orlogshavn, betydelige Skibsbyggerier samt Udførsel af Læder og Træmaterialier.

Cherubini, Maria Luigi Carlo Zenobio Salvatore, italiensk Komponist, f. 1760, d. 1842, studerede i Bologna, optraadte 1780 med sin første Opera „Quinto Fabio", foretog 1784 en Reise til London og bosatte sig 1788 i Paris, hvor han blev Kapelmester ved Théâtre Feydeau og Inspektør ved Konservatoriet. 1816 blev han Superintendent ved Slotskapellet og 1822 Direktør ved Konservatoriet. Cherubini indtager en fremragende Plads i den franske Operas Udvikling og har ogsaa paa Kirkemusikens Omraade leveret Sager af høit Værd. Blandt hans Operaer er „Le porteur d'eau" den, som har gjort mest Lykke paa Scenen. Han har ogsaa gjort sig fortjent af Pariserkonservatoriet, hvis nuværende anerkjendte høie Rang væsentlig skyldes hans Styrelse.

Chéruel (udt. Sjeryel), Pierre Adolphe, fransk Historieskriver, f. 1809, Rektor i Strasburg, senere i Poitiers, skrev blandt andre ved Grundighed og Lærdom udmærkede Skrifter „Mémoires de Saint-Simon" (1856–58).

Chesapeak-Bugten (udt. Tsjesapik), Fjord paa Nordamerikas Østside i Staterne Virginia og Maryland, gaar fra Kap Charles 43 Mil mod Nord og optager flere Floder, deriblandt Potomak og Rappahannok.

Chesney (udt. Tsjæsne), 1) Francis Rawdon, engelsk General og Opdagelsesreisende, f. 1789, d. 1872, foretog 1831–37 vigtige Undersøgelser angaaende Eufrats Seilbarhed i det Øiemed at lette Forbindelsen mellem Europa og Indien. 2) Charles Cornwallis Chesney, engelsk Officer, f. 1826, d. 1876, gjorde sig bekjendt som krigshistorisk Forfatter, især ved sine „Waterloo lectures".

Chester (udt. Tsjester) eller **Cheshire**, engelsk Grevskab paa Grændsen mod Wales, 52 Kv.mil stort med 561,000 Indb. Hovednæringsveien er Fædrift og dennes vigtigste Produkt den berømte Chesterost. Hovedstad Chester ved Floden Dee, med 35,000 Indb., Skibsbyggerier og livlig Handel.

Chesterfield (udt. Tsjesterfild), By i Grevskabet Derby i England, med 12,000 Indb. og Bomuldsog Uldmanufakturer.

Chesterfield, Philip Dormer Stanhope, Greve af, engelsk Statsmand og Forfatter, f. 1694, d. 1773, var 1727–32 Ambassadør i Haag og hørte derpaa til Oppositionen i Overhuset, 1744–46 Lordløitnant i Irland og 1746–48 Statssekretær. Han var kjendt som sin Tids største Taler og besad Dygtighed og Kundskaber som faa; disse Egenskaber lægger han for Dagen i sine Breve til sin Søn (første Gang udkomne 1774), men røber sammesteds ogsaa ofte sine Hovedfeil, sædelig Slaphed og Mangel paa religiøse Grundsætninger.

Chevalier (udt. Sjevalie), Ridder. — **Chevaleresque** (udt. Sjevalerest), ridderlig.

Chevalier (udt. Sjevalie), Michel, fransk Statsøkonom, f. 1806, sluttede sig først til Saint Simons Skole og blev for sine i den Aand udtalte Meninger om Religionen og Familien 1832 dømt til et Aars Fængsel, tilbagekaldte siden disse Meninger, anvendtes af Regjeringen i Ærender til England og Amerika og ansattes 1840 som Professor ved Collége de France, hvor han holdt de senere udgivne berømte Forelæsninger: „Cours d'économie politique". 1848 bekjæmpede han Louis Blancs socialistiske Læresætninger om Arbeidets Ordning, medvirkede 1860 til den paa Frihandelssystemet byggede Handelstraktat mellem Frankrige og England og blev 1862 Senator. Især paa Myntvæsenets Omraade er M. Chevalier en af de første Autoriteter. Med Ihærdighed og Talent har han bekjæmpet den dobbelte Myntfod og arbeidet for Indførelsen af Guld som eneste Myntfod i Frankrige.

Cheviot (udt. Tsjiviot) eller **Cheviot Hills**, Fjeldkjæde paa Grændsen mellem England og Skotland, med rige Stenkulgruber.

Chevreuil (udt. Sjevrøi), Michel Eugène, fransk Kemiker, f. 1786, siden 1830 Professor ved Collége de France, har indlagt sig Fortjeneste ved flere vigtige Skrifter, især om Fedt- og Farvestofferne.

Chézy (udt. Sjesi), Antoine Léonard de, fransk Orientalist, f. 1773, d. 1832, Professor i Sanskrit ved Collége de France, oversatte „Sakuntala" og uddannede flere Elever, som senere er blevne berømte Sprogforskere, f. Ex. Bopp, Burnouf og W. v. Humboldt.

Chiapas (udt. Tsjiapas), Stat i Republiken Mexiko, for det meste beboet af Indianere. Hovedstad San Cristobal eller Ciudad de las Casas, med 8,000 Indb.

Chiari, By i Provinsen Brescia i Italien, med 10,000 Indb. og Silkefabriker. Her kjæmpede 1ste Septbr. 1701 Østerrigerne under Prins Eugen mod Franskmændene under Marskal Villeroi.

Chiavari, By i den italienske Provins Genova, ved Middelhavet, med 12,000 Indb., Silke- og Knipplingsfabriker og Udførsel af Vin, Sydfrugter og Ost.

Chicacole, By i Forindien i Præsidentskabet Madras, med 50,000 Indb. og livlig Handel. Byen er Station for en engelsk Militærafdeling.

Chicago (udt. Sjikago), By i den nordamerikanske Stat Illinois, ved Floden Chicagos Udløb i Michiganssjøen, har 420,000 Indb., et Universitet og storartede industrielle Anlæg. Den er en af de Forenede Staters vigtigste Handelsstæder og udfører især Korn og Kvæg. En stor Del af de norske Emigranter tager Veien over Chicago, hvor ogsaa et ikke ubetydeligt Antal Skandinaver har slaaet sig ned. Byen fik først 1837 Kjøbstadsrettigheder og havde da kun 4,000 Indb. 1871 blev en stor Del af den ødelagt ved Ildsvaade;

men den har hurtig reist sig igjen og er allerede nu større og folkerigere end før Branden.

Chichester (udt. Tsjitsjester), By i det engelske Grevskab Sussex, 3 Mil øst for Portsmouth, med 8,000 Indb. og en berømt Kathedralkirke.

Chickasaws (udt. Tsjikæsaas), en med Cherokeserne beslægtet Indianerstamme i Alabama, Mississippi Tennessee og Kentucky; den tæller ca. 4,000 Mennesker, som lever af Agerbrug og er temmelig civiliserede.

Chiclana (udt. Tsjiklana) By i Provinsen Cadiz i Spanien, med 9,000 Indb. og bekjendte Bade.

Chiemsjøen eller **Bairisches Meer**, en ca. 3 Kv.mil stor Indsjø i Baiern, ved Foden af Alperne, med berømte naturskjønne Omgivelser.

Chieri (Romernes Carea), By i den italienske Provins Turin, med 15,000 Indb., Silke-, Bomulds- og Linmanufakturer.

Chieti, Provins i Sydøstitalien, 52 Kv.mil stor med 340,000 Indb. Hovedstaden, Chieti, med 14,000 Indb., er Sæde for en Erkebisp.

Chiewitz, se Satun.

Chignon (udt. Sjinjaang), egentlig Nakke, Nakkehaar; Nakkefrisur af løst Haar.

Chihuahua (udt. Tsjiuaua), Provins i det nordlige Mexiko, med 180,000 Indb., mest Indianere. Hovedstad Chihuahua, 4,912 Fod over Havet, med 12,000 Indb.

Chikahominy (udt. Tsjikahomini), Flod i Staten Virginia i Nordamerika, bekjendt ved Sydstatsgeneralen Johnstons Seier over Unionshæren under Mac Clelan den 1ste Juni 1862.

Chikane (udt. Sjikane), egentlig Retsfordreielse, Krangel i Retssager; Kneb, Nænker, ærekrænkende eller ærgrende Angreb. — Chikanere, krænke eller ærgre nogen ved Skrift eller Tale.

Child (udt. Tsjeild), Lydia Marie, født Francis, amerikansk Forfatterinde, f. 1802, har skrevet et stort Antal Romaner, pædagogiske Skrifter, Kogebøger osv. samt Indlæg i Striden om Slaveriet. De mest bekjendte af hendes Bøger er „The mothers book“, „The girls own book“ og „The progress of religious ideas through successive ages“.

Chili (udt. Tsjili) eller **Chile**, sydamerikansk Republik, bestaar af en smal Kyststrækning langs Stillehavet mellem 24 og 44 Gr. s. Br., begrændses i Nord af Bolivia, i Syd af Patagonien og skilles i Øst ved Andesbjergene fra den argentinske Republik. Fladeindholdet er 5,880 Kv.mil og Indbyggertallet 2,076,000. Foruden af Andesbjergene, hvis høieste Top Aconcagua, 21,000 Fod høi, ligger i Chili, gjennemstryges Landet ogsaa langs Stillehavet af en lavere Fjeldkjæde, Cordillera de la Cuesta. Talrige Vulkaner forekommer, især i de midterste Provinser. Af Floderne, som alle gaar i vestlig Retning, er Biobio, 50 Mil lang, den vigtigste. I den sydlige Del findes flere Indsjøer, blandt hvilke mærkes Lago de Llanquihue, 15 Kv.mil stor. Klimatet er i det hele taget varmt, men meget forskjelligt i de forskjellige Strøg; i det nordlige er det tørt, medens der i det sydlige falder rigelig Regn. Af Mineralier forekommer Kobber og Sølv i Mængde, endvidere Jern, Tin, KvikSølv, Svovl og Stenkul. De vigtigste Produkter af Planteriget er Hvede, Mais og Poteter. Af Dyrearter mærkes Lamaen, Pumaen, Vaskebjørnen, Beltedyret, Chinchillaen og Kondoren. Befolkningen er med Undtagelse af ca. 30,000 Indianere hovedsagelig af europæisk Herkomst. Industrien er ubetydelig, men Handelen livlig; der udføres især Korn og Bergverksprodukter. Hovedstad er Santiago. — Chili var oprindelig beboet af et Indianerfolk, delt i flere Stammer, af hvilke Araukanerne var den mægtigste. Inkaerne i Peru forsøgte at underlægge sig Landet og erobrede den nordlige Del af dette. 1535 trængte Spanierne under Diego Almagro fra Peru ind i Chili, som de 1550 underlagde sig syd til Floden Biobio. Frihedsbevægelserne i Sydamerika i Begyndelsen af det 19de Aarh. forplantede sig ogsaa til Chili, og 1810 affattes den spanske Guvernør, Landet erklæredes for Republik, og de la Plata valgtes til Præsident. Efter en Del Uroligheder gjenoprettedes og erkjendtes Spaniernes Herredømme 1814; men 1817 blev de efter flere afgjørende Nederlag endelig fordrevne. Først 1844 erkjendte imidlertid Spanien Chili som uafhængig Stat. Efter sin Frigjørelse har Chili vistnok ligesom de fleste andre sydamerikanske Republiker været Skueplads for indre Uroligheder, men dog i mindre Grad end de øvrige. Udvikling og Forbedring af Landets Lovgivning, Næringsveie og Samfærdselsmidler og Afslutteise af flere Handelstraktater har endog hævet Chili til et Slags Mønsterstat i Sydamerika. Det har ført seierrige Krige, 1837—39 med Peru og 1864—66 med Bolivia. 1866 kom det i Konflikt med Spanien, hvilken bilagdes ved de Forenede Staters Mægling, og 1879 førte det Krig med Bolivia og Peru. Ifølge Grundlov af 1833 har en Kongres bestaaende af et Senat og et Deputeretkammer den lovgivende og en paa 5 Aar valgt Præsident den udøvende Magt.

Chilisalpeter eller **Natriumsalpeter**, en Forbindelse af Natrium, Surstof og Kvælstof (salpetersurt Natron), som danner farveløse gjennemsigtige Krystaller, der opsuger Fugtighed af Luften og let opløses i Vand. Den har stor Anvendelse i den tekniske Industri, idet den benyttes til Fremstillingen af Chlor, Svovlsyre, Salpetersyre, Kalisalpeter, Mønnie m. m., ligesom den ogsaa udgjør en Bestanddel af enkelte Sorter Krudt. I Naturen forekommer den i stor Mængde i Sydamerika, hvor den i de tørre, ørkenagtige Egne i det nordlige Chili sammen med forskjellige andre Salte danner mægtige Lag af flere Alens Tykkelse. Blandingen udkoges i Vand, Salpeteren udkrystalliserer og udbredes derefter i tynde Lag for at lufttørres, hvorefter den er færdig som Handelsvare. 1873 udførtes ca. 7¼ Mill. Centner Chilisalpeter fra Sydamerika.

Chillan (udt. Tsjiljan), By i Chili, syd for Santiago, med 20,000 Indb.

Chillicothe (udt. Tsjillikaate), By i den nordamerikanske Stat Ohio, med 9,000 Indb. og Bergverksdrift (Jern og Stenkul).

Chiloë (udt. Tsjilaae), Øgruppe ved Chili, tilhørende denne Republik. Den største af Øerne, Chiloë, er 287 Kv.mil stor og har 64,500 Indb.

Chimborazo (udt. Tsjimborasø), Fjeldtop paa Andesbjergene, i Quito, er 20,000 Fod høi og har tidligere været Vulkan.

Chimpansee, Troglodyten eller den **afrikanske Skovmand**, en til de egentlige Aber hørende Abeart, som lever i Mellemafrikas Skove,

hvor den nærer sig af Frugter og Rødder og bygger sig Hytter af Løv, i hvilke den sover. Den er sortbrun af Farve og har et rundagtigt Hoved; dens Arme er kortere end hos Gorillaen og Orangutangen, idet de kun naar til Knæerne. Den kan blive indtil 5 Fod høi og besidder en overordentlig Styrke, er mindre vild end Gorillaen og ligner, hvad det ydre angaar, Menneskет endnu mere end denne.

Chinchas (udt. Tjiintjas), tre smaa Øer ved Kysten af Peru, tidligere dækkede af et mægtigt Lag Guano, som nu for det meste er bortført.

Chinchilla (udt. Tjintjilla), graat, meget fint Pelsværk, som faaes af en i Sydamerikas Bjergegne forekommende Gnaver Eriomys chinchilla, der navnlig findes udbredt i Chili og Peru, hvor den ogsaa holdes tam.

Chioggia (udt. Kioddja), By paa Øen Chioggia, syd for Venedig i Italien, med 26,000 Indb.

Chippewayer (udt. Tjippeweer), eller **Ojibwayer**, nordamerikansk Indianerstamme, som i et Antal af ca. 19,000 lever ved Øvre-Sjøen og nærer sig af Jagt og Fiskeri.

Chiragra, Gigt i Hænderne.

Chiselhurst (udt. Tjisilhørst), Landsby i det engelske Grevskab Kent, 2 Mil sydost for London, med et Slot, Camden House, hvor Napoleon den tredie og hans Familie boede efter hans Fangenskab i Tyskland (1870). I Slottets Kapel blev han og hans Søn bisatte.

Chiswick (udt. Tjisuik), Landsby i det engelske Grevskab Surrey, ved Themsen, har 8,500 Indb. og et Hertugen af Devonshire tilhørende Landsted med en betydelig Malerisamling.

Chladni, Ernst Florens Friedrich, tysk Fysiker, f. 1756, d. 1827, især fortjent af den videnskabelige Akustik, opdagede de efter ham opkaldte Klangfigurer (s. d.).

Chlodevig, Stifteren af det franske Rige, f. 465, d. 511, blev 481 Konge over de saliske Franker, lod sig 496 døbe, underlagde sig 507 Vestgothernes Rige, betvang derpaa ved List og Magt flere Frankerfyrster og gjorde Paris til Hovedstad i sit nye Rige.

Chlopicki (udt. Klopitski), Josef, polsk General, f. 1771, d. 1854, udmærkede sig ved Raclavice 1794, kjæmpede 1799—1801 under Dombrowski i den franske Hær i Italien, udmærkede sig paany 1807 som Oberst ved Eylau og Friedland og deltog 1812 i Napoleons Tog til Rusland. Under Revolutionen i Warschau 1830 blev han Diktator og søgte som saadan at indføre Orden i Styrelsen og istandbringe et fordelagtigt Forlig med den russiske Keiser. Efter at have nedlagt Diktaturet tjente han som Soldat og blev haardt saaret ved Grochow. I sine sidste Aar førte han et tilbagetrukket Liv.

Chlor, et Grundstof, som aldrig forekommer frit i Naturen, men derimod i stor Mængde i Forbindelse med Metaller, især med Natrium som Kogsalt og med Kalium som Chlorkalium. Det fremstilles hyppigst af Kogsalt, som behandles med Brunsten og Svovlsyre, eller af Brunsten og Saltsyre (Chlorvandstoffsyre). Chlor er en grøngul Gas af en ubehagelig brændende Smag og en gjennemtrængende stikkende Lugt. Den er ikke brændbar og forbinder sig direkte med de fleste Grundstoffer, med Vandstof i Sollys under Explosion. Ved Tryk og Kulde kan den fortættes til en gul Vædske. Chlorets Egenvegt er ca. 2,5. Det har stor Affinitet til Vandstof og spalter alle organiske Stoffer, hvorfor det benyttes til Blegning og som Rensningsmiddel af usund og uren Luft. Det anvendes desuden til Fremstilling af Chlorkalk og andre Præparater, til Udvinding af Guld og som Lægemiddel. Indaandet i større Mængde virker det dødelig. Chlor opdagedes 1774 af Scheele og fremstilledes 1810 af Davy som et enkelt Stof. Det forener sig let med de faste Stoffer og danner derved en talrig Række af Forbindelser, af hvilke mange er af stor praktisk Betydning. — Chloral, en farveløs Vædske af gjennemtrængende Lugt, som fremstilles ved at lade Chlor indvirke paa Alkohol; med Vand danner den et farveløst, krystallinsk Legeme, Chloralhydrat, som lugter aromatisk, smager bittert og benyttes som søvndyssende Middel og til Fremstilling af Chloroform. — Chlorkalk, se Blegekalk. — Chlormetaller, Forbindelser af Chlor med Metaller. Saadanne Forbindelser ligner Salte, er i Regelen opløselige i Vand og benævnes efter sin større eller mindre Rigdom paa Chlor Chlorider eller Chloryrer. — Chloroform, en Forbindelse af Chlor, Kulstof og Surstof, fremstilles ved Behandling af Chlorkalk med Alkohol eller af Chlorhydrat med Alkalier. Det er en farveløs, meget flygtig Vædske af en behagelig Lugt og en sødlig Smag. Den koger ved 61°, antændes ikke ved Berøring med brændende Stoffer og er let opløselig i Alkohol, Æther og Olier, men tungt opløselig i Vand. I teknisk Øiemed anvendes den som Opløsningsmiddel og ved Fremstillingen af organiske Baser og i Medicinen som bedøvende (anæsthetisk) Middel. — Chlorsurt Kali, se Kali. — Chlorvand, en Opløsning af 1 Rumdel Chlor og 2 Rumdele Vand, anvendes i Medicinen bl. a. som desinficerende (smittødelæggende) Middel.

Chlorofyl, Bladgrønt eller **Plantegrønt**, et Farvestof, hvorfra Planternes grønne Farve hidrører; det indeholdes i Chlorofylkornene, hvilke udvikles af Cellernes Protoplasma.

Chlorose, d. s. s. Blegsot.

Chlotar, fransk Konge fra 511—561, Søn af Chlodevig, fik, da Riget efter Faderens Død blev delt, Neustrien, men kom ved sine Brødres Død lidt efter lidt i Besiddelse af hele Frankrige, som efter hans Død dog atter blev delt.

Chmel, Josef, østerrigsk Historiker, f. 1798, har udgivet flere Kildeskrifter til Østerriges gamle Historie.

Chmelnicki (udt. Kmelnitski), 1) Bogdan, Kosakhetman, f. i Ukraine 1593, d. 1657, reiste en Opstand mod Polakerne og forbandt sig med Tatarerne; besejret af Polakerne underkastede han sig 1654 Rusland og foraarsagede derved en Krig mellem dette Land og Polen. 2) Nikolai Ivanowitsch Chmelnicki, russisk Forfatter, f. 1789, d. 1846, skrev væsentlig efter franske Mønstre en Række Komedier, som vandt meget Bifald.

Choc (udt. Sjaak), egentl. Stød, Angreb i Karriere af en Afdeling Rytteri i sluttet Orden.

Choczim eller **Chotin**, By i Sydrusland, i Bessarabien, ved Dnjestr, med 18,000 Indb., Fæstningsværker og Handel med Heste.

Chodoviecky (udt. Kodovietski), Daniel Nikolaus, tysk Maler og Kobberstikker, f. 1726, d. 1801

som Direktør for Berlins Kunstakademi, vandt Ry for sine Raderinger (ca. 2,000) og sine Illustrationer, bl. a. til Lavaters „Physiognomische Fragmente".

Chodzko, Leonard Jakob, polsk Historiker, f. 1800, d. 1872, har leveret værdifulde Bidrag til Polens ældre og nyere Historie; særlig kan nævnes „Pologne historique, littéraire, monumentale et pittoresque".

Choiseul-Amboise (udt. Sjoasøl-Angboas), Etienne François, Hertug af, fransk Statsmand, f. 1719, d. 1785, var en af Madame Pompadours Yndlinge og fik ved hendes Hjelp flere vigtige Poster; saaledes blev han 1756 Gesandt i Wien og 1758 Udenrigsminister. Som saadan fik han den bourbonske Familietraktat istand og var en af Ophavsmændene til Jesuiternes Fordrivelse (1764). Ved Fyrstinden af Barrys Indflydelse blev han 1770 afsat; men hans Raad blev endnu ofte benyttet af Kongen i vigtige Sager.

Choiseul-Gouffier (udt. Sjoasøl-Guffie), Marie Gabriel Auguste Florent, Greve af, fransk Diplomat og Antikvar, f. 1752, d. 1817, blev 1784 Gesandt i Konstantinopel, 1793 Direktør for Kunstakademiet i Petersburg og efter Restaurationen Pair af Frankrige. Han er mest bekjendt ved sin „Voyage pittoresque en Grèce" og sit Forsvar mod F. A. Wolf for den Anskuelse, at Homer har været en historisk Person.

Chokolade, en stærknet Deig af ristede og stødte Kakaobønner med Tilsætning af Sukker og Krydderier, især Vanille; ogsaa den deraf ved Opløsning i Vand eller Melk tilberedte Drik.

Chollet (udt. Sjaale), By i det franske Departement Maine-et-Loire, 8 Mil sydøst for Nantes, med Væverier og Papirfabriker; 13,000 Indb.

Chomjakov, Alexei Stefanowitsch, russisk Digter, f. 1804, d. 1860, viste sig i sine lyriske Digte af fædrelandsk Indhold som en varm Patriot og Panslavist; hans Tragedier „Jermak" og „Den falske Demetrius" har smukke lyriske Enkeltheder, men er utilfredsstillende med Hensyn til dramatisk Bygning.

Chonos-Øerne, en Øgruppe ved Patagoniens Vestkyst (Sydamerika), bestaar af to større og en hel Del mindre Øer. Lidet bekjendte.

Choper eller **Khoper**, Flod i det sydlige Rusland, falder i Don ved Byen Jelanskaia, 100 Mil lang.

Chopin (udt. Sjaapæng), Frédéric François, polsk Komponist og Pianist, f. 1809, d. 1849, var fra 1831 af bosat i Paris, hvor han nød overordentlig Anseelse som Musiklærer. Han ansaaes med Rette for en af sin Tids første Virtuoser paa Piano, det Instrument, for hvilket han ogsaa udelukkende komponerede. Han skrev med Forkjærlighed polske Danse, Mazurkaer og Polonaiser, desuden et stort Antal Etuder, som alle vidner om en sjelden Originalitet og kan betegnes som Spiren til den senere nyromantiske Retning i Musiken. Hans større Arbeider, Sonater og Pianokoncerter, er forholdsvis mindre heldige.

Chorley (udt. Tsjorli), By i Lancashire i England, med 17,000 Indb., Bomuldsindustri og Kulgruber.

Choræus, Mikael, svensk Præst og Digter, f. 1774, d. 1806, var en Tid Docent i Åbo og fra 1802 Hofprædikant. Han skrev et stort Antal Digte, af hvilke de mindre af lyrisk-elegisk Indhold har slaaet bedst an. Han deltog med Wallin i Udgivelsen af „Omarbetning af svenska psalmer."

Chouaner (udt. Sjuaner), fransk Chouans, katholsk-royalistiske Friskarer i Vestfrankrige paa Revolutionens Tid, optraadte først som Smuglere og førte fra 1793 under Anførsel af Cottereau, Puisaye, Cadoudal m. fl., en Guerillakrig mod Konventets Hær. 1795 blev de totalt slagne af Hoche; men 1799 viste de sig igjen. Brune blev sendt mod dem, og de nedlagde snart sine Vaaben. 1814—15 dukkede de atter op, men uden at spille nogen Rolle.

Chrétien de Troyes (udt. Kretiæng dø Troa), fransk Troubadour, f. omkr. Midten af det 12te Aarh., d. 1191, opholdt sig i længere Tid ved Grev Filip af Flanderns Hof. Han forfattede bl. a. „Li chevalier au lyon" og „Parcival", af hvilke det sidste begynder Rækken af de Heltedigte, som hører til Artuscyklen.

Christchurch (udt. Kreisttsjørtsj), By i det engelske Grevskab Hants, ved Floden Stour, med 10,000 Indb. og en smuk gothisk Domkirke.

Christensen, Balthasar Matthias, dansk Politiker, f. 1802, nedsatte sig 1837 som Sagfører i Kjøbenhavn og deltog 1839 i Grundlæggelsen af Bladet „Fædrelandet", som han redigerede til 1841. Sidstnævnte Aar indvalgtes han i Østifternes Stænderforsamling, hvor han optraadte som Bondepartiets Tolk. 1846 var han med at stifte „Bondevennernes Selskab", og 1848 ledede han de bekjendte „Hippodrommøder" i Kjøbenhavn. Samme Aar indvalgtes han i den grundlovgivende Rigsdag og har siden som Medlem af Folkethinget og Landsthinget, som Rigsraad og Statsrevisor været en af Venstres mere fremragende Ledere.

Christensen, Christen, dansk Medaljør, f. 1806, d. 1845, dyrkede først Billedhuggerkunsten, men begyndte efter 1827 at uddanne sig som Stempelstjærer. 1844 blev han Professor ved Kunstakademiet. Blandt hans Arbeider indtager Medaljen i Anledning af Thorvaldsens Verkers Ankomst til Kjøbenhavn den første Plads.

Christensen, Halvor Olaus, norsk Embedsmand og Politiker, er født i Høland 1800. Hans Fader, Gaardbruger Christian Kallerud, var Medlem af Rigsforsamlingen paa Eidsvold 1814. Da Christensen kom til Kristiania, blev han optagen i Huset hos den bekjendte Biskop Beck, tog derefter 1824 norsk juridisk Embedseksamen med Udmærkelse, blev 1828 Bureauchef i Kirkedepartementet og 1832 Byfoged i Stavanger, hvilket Embede han endnu (1879) bekkæder. Med Undtagelse af Aarene 1851, 57 og 59 var han Storthingsrepræsentant fra Stavanger fra 1833 til 1873, da han af Helbredshensyn trak sig tilbage. 1845 var han Præsident i Lagthinget, 1848 dels i Lagthinget og dels i Odelsthinget, og paa de følgende Thing, af hvilke han var Medlem, var han nafbrudt Lagthingspræsident. 1854 valgtes han ind i Konstitutionskomitéen, hvis Formand han senere blev. Under sin lange Storthingsvirksomhed tog Christensen virksomt Del i flere vigtige Sagers Behandling og Afgjørelse og lagde altid for Dagen en Dygtighed og et mandigt Frisind, der gjorde ham til et af Thingets mest fremragende og indflydelsesrige Medlemmer. Af større politiske Sager, for hvilke han ivrig og udholdende arbeidede,

kan nævnes Ophævelsen af Grundlovens §§ 2 og 92, Indførelsen af aarlige Storthing samt Statholderpostens Ophævelse. I Behandlingen af unionelle Spørgsmaal deltog han stedse med Iver og Dygtighed og kjæmpede ved Siden af Jonas Anton Hjelm og andre fremstaaende Mænd for Bevarelsen af Norges fulde Selvstændighed og Ligestilling i Unionen. Han begyndte sin Storthingsvirksomhed paa en Tid, da Norge endnu maatte hegne om sin unge Frihed, og Byfoged Christensen vil altid nævnes blandt de Mænd, som i denne Henseende var dets Talsmænd og Bannerførere, og som derved har indlagt sig stor Fortjeneste af Fædrelandet. Christensen har tillige gjort sig meget fortjent af den Kommune, i hvilken han i næsten halvhundre Aar har virket. Stavanger har i ham havt en Talsmand og Forkjæmper for Fremskridt og Forbedringer i flere Retninger, og Byen har ogsaa lagt sin Paaskjønnelse heraf for Dagen ved den store Tillid og Høiagtelse, den stadig i denne lange Aarrække har vist ham.

Christie, Wilhelm Frimann Koren, norsk Embedsmand og Politiker, f. 1778 i Kristiansund, d. 1849, blev Student fra Bergens lærde Skole 1794, juridisk Kandidat 1799, Underkancellist i det danske Kancelli 1801, Kancellisekretær 1805 og Sorenskriver i Nordhordland 1808. Fra Bergen valgtes han som 1ste Repræsentant til Rigsforsamlingen paa Eidsvold 1814, hvor han spillede en fremtrædende Rolle og stadig fungerede som Sekretær; som varm Tilhænger af Selvstændighedspartiet medvirkede han til at fremtvinge Kongevalget den 17de Mai s. A. Efter Rigsforsamlingens Opløsning blev han af Kristian Fredrik valgt til Medlem af den frugtesløse Deputation, som sendtes til England for der at tale Norges Sag, hvorefter han udkaaredes til Medlem af det overordentlige Storthing, som 11te Oktober 1814 sammentraadte i Kristiania. Han valgtes til Præsident saavel i Storthinget som i Odelsthinget, og det skyldes for en stor Del hans mandige og varme Fædrelandssind, Karakterfasthed, Klogskab og Sindighed, at dette Storthing løste sin vanskelige Opgave paa en saa tilfredsstillende Maade, som det gjorde. Efterat Foreningen med Sverige var besluttet, fik Christie det Hverv at udarbeide Indstilling ang. de Forandringer i Grundloven, som deraf blev nødvendige, hvilket Hverv han udførte med mandig Fasthed og Agtelse for Eidsvoldsmændenes Verk. Storthinget udtalte sin Anerkjendelse af hans store Fortjenester ved at forære ham en Guldpokal, votere ham en Takadresse og stille ham i Spidsen for Deputationen til Kong Karl den trettende. 1815 modtog han det ham tilbudte Bergens Stiftamtmandsembede. 1815—16 fungerede han nafbrudt som Storthingets og tildels ogsaa som Odelsthingets Præsident og 1818 afvexlende som Præsident i Storthinget og i Lagthinget, ligesom han ved Siden deraf paa begge Thing var Medlem af en Mængde Komitéer. Paa Grund af tiltagende Sygelighed søgte han sig fritagen for sit Hverv som Medlem af Lovkommissionen og fik tillige 1825 Afsked fra sit Embede med fuld Gage i Pension og Bevidnelse om Kongens personlige Agtelse. Han afslog, tildels af Helbredshensyn, den ham af Karl Johan tilbudte Post som Statsminister efter Sommerhjelm, men blev, da hans Helse havde bedret sig, 1828 Toldinspektør i Bergen, i hvilket Embede han forblev til sin Død 1849. Ved Siden af sin omfattende Virksomhed som Politiker og Embedsmand nærede Christie ogsaa varm Interesse for Videnskaben. 1825 stiftede han det nu saa høit anseté videnskabelige Institut Bergens Museum, for hvilket han stedse virkede med hele sin Indflydelse og Energi, idet han bl. a. i Anledning af dets naturhistoriske Samlinger førte en udbredt videnskabelig Brevvexling med flere af Udlandets Zoologer. Til Museet testamenterede han ogsaa alle sine videnskabelige Samlinger. Han var Medudgiver af det antikvariske Tidsskrift „Urda", hvortil han leverede adskillige Bidrag, væsentlig af arkæologisk og antikvarisk Indhold. Christie døde ugift. For Bidrag indkomne ved en Nationalsubskription reistes ham 1868 paa Bergens Torv et Monument, en af Billedhugger Borch udført Statue i Bronce.

Christie, Hartvig Caspar, norsk Videnskabsmand, f. 1826 i Trondhjem, d. 1873, blev Student 1844, mineralogisk Kandidat 1848, Amanuensis ved Universitetets metallurgiske Laboratorium 1851, Realkandidat 1855, Lektor i Fysik ved Kristiania Universitet 1859 og 1866 Professor. Fra 1860 var han desuden ansat som Lærer i Fysik, Geognosi og Mineralogi ved den militære Høiskole. Som Lærer udmærkede Christie sig ved sit sjelden anskuelige, greie og fængslende Foredrag, hvorved han altid forstod at fastholde Tilhørernes Interesse. Hans mangesidige praktiske Interesser og utrættelige Virkelyst medførte imidlertid, at han efterhaanden væsentlig kom til at ofre sin Tid og sine Kræfter for praktiske Gjøremaal. De tekniske Skolers Oprettelse i Norge skyldes saaledes væsentlig hans ihærdige Bestræbelser, ligesom han altid med Iver virkede for det industrielle Livs Fremvext. Saavel af Regjeringen som af Kristiania Kommune blev han benyttet i flere Kommissioner. Siden 1869 var han et virksomt Medlem af Kristiania Formandskab og ved sin Død Formand i Bestyrelsen for Tegneskolen, for Nationalgalleriet og for Haandverks- og Industriforeningen samt Medlem af Direktionen for den almindelige Enkekasse og af Hovedjernbanens Direktion. Foruden en Del videnskabelige Afhandlinger i inden- og udenlandske Tidsskrifter, blandt hvilke „Polyteknisk Tidsskrift", hvoraf han en Tid var Medredaktør, udgav han en ansét „Lærebog i Fysik" (Kr.ania 1865, 2 Bind).

Christie, Eilert Christian Brodtkorb, fremragende norsk Arkitekt, f. i Bergen 1833, gik 1849 til Tyskland, hvor han ved de polytekniske Skoler i Hannover og Karlsruhe uddannede sig som Arkitekt, paa det sidste Sted nærmest med Tilslutning til den bekjendte Professor Eisenlohr og som en af dennes mest lovende Elever. Efter 1855 at være vendt tilbage fra Tyskland var han i 3 Aar Lærer paa Bergens Tegneskole og reiste 1859—62 omkring i Landet, med Stipendium fra Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring, for at optage Tegninger af ældre betydningsfulde Bygverker, hvorefter han i nogle Aar var Lærer paa Tegneskolen i Kristiania. Siden 1872 har han ledet Restaurationen af Trondhjems Domkirke, hvilket vanskelige og ansvarsfulde Hverv han har udført paa en saa tilfredsstillende Maade, at han derfor har vundet de kyndigste Dommeres høieste Anerkjendelse. Vosse vangens Kirke, Kongehallen

og Tyskekirken i Bergen samt Stavanger Domkirke er ligeledes restaurerede efter Planer forfattede af Christie. Hans Udkast til Restaurationen af Stavanger Domkirke blev dog kun delvis fulgt, og kun Tyskekirkens Indre er gjenopført i fuld Overensstemmelse med hans Plan. Desuden har han leveret Tegninger til og ledet Udførelsen af flere betydelige Bygninger paa forskjellige Steder i Landet, deriblandt nogle Kirker med delvis Gjenoptagelse af de gamle Stavkirkers Konstruktion og Motiver.

Christofle (udt. Kristofl), Charles, fransk Fabrikant, f. 1805, d. 1863, grundede en stor Fabrik for galvanoplastiske Metalarbeider og opfandt det efter ham opkaldte Christofle-Metal, en særegen Sort Nysølv.

Christoph, Hoteleier paa Haiti, f. 1767 af Negerforældre, ledede 1793 Negeropstanden paa Haiti, blev Præsident og 1811 under Navn af Henrik den første Konge over den nordlige Del af Øen. Han søgte forgjeves at forene Republiken paa det sydlige Haiti med sit Rige. Da hans Undersaatter 1820 gjorde Opstand mod ham, dræbte han sig selv.

Christopulos, Athanasios, græsk Digter og Sprogforsker, f. 1772, d. 1847, skrev erotiske Digte fulde af Friskhed og Liv, oversatte Homer og Sappho paa Nygræsk og udgav en nygræsk Grammatik.

Chrodegang, Biskop i Metz paa Pipin den lilles Tid, d. 766, udarbeidede en Regel (Kanon) for Geistligheden, som senere indførtes i hele Frankrige.

Chrom, et Metal af Jerngruppen, hvilket ikke forekommer rent i Naturen, men altid kun som Oxyd, hyppigst som Chromjernsten, sjeldnere som Rødblyerts (Blychromat), og i ringe Mængde som farvende Substans i mange Ædelstene, saasom Smaragd, Serpentin, Rubin, Spinel m. fl. Chrom fremstilles ved Ophedning af Chromchlorid med Natrium eller ved at ophede en Blanding af Chromoxyd og Kul til Hvidglødhede, hvorefter Metallet udskilles ved Tilsætning af Chromoxyd og Borax. Det paa den førstnævnte Maade fremstillede Metal er haardt og sprødt, af en staalgraa Farve og usmelteligt endog ved en Temperatur, ved hvilken Platina fordamper. I en Temperatur mellem 15 og 20° er det magnetisk. Det oxyderer vanskeligt, selv i den stærkeste Hede, og opløses let i Saltsyre, men angribes ikke af Salpetersyre. Det ved Reduktion af Chromchlorid med Natrium fremstillede Chrom danner glinsende Krystaller, som ikke angribes af nogen Syre. Chrom blev opdaget 1797 af Vauquelin. I ren Tilstand har Metallet ingen Anvendelse; men mange af dets Forbindelser udmærker sig ved sin skjønne Farve og benyttes derfor meget som Farvestoffer. — Chromoxyd er i vandfri Tilstand et mørkegrønt, krystallinsk, meget haardt Legeme, hvis Hydrat har en graagrøn eller græsgrøn Farve. Det anvendes ved Fabrikation af grønt Glas og i Porcellæn- og Glasmaleriet istedenfor det giftige Schweinfurtergrønt, og forekommer i Handelen under Navn af Chromgrønt, Smaragdgrønt, Panneticosgrønt og under flere Navne. Blandt Chromoxydets Salte er Chromalun det vigtigste; det bestaar af svovlsurt Chromoxyd og svovlsurt Kali, danner mørkviolette Krystaller og anvendes som Beitsemiddel i Farverierne og ved Forfærdigelsen af vandtætte Stoffer. — Chromsyre forekommer i Naturen i Rødblyerts og danner i ren Tilstand smukke røde Krystaller, som i Vand opløser sig med en rødgul Farve. Af Chromsyrens Salte, som kaldes Chromater, har enkelte stor Anvendelse til teknisk og industrielt Brug. Neutralt eller gult chromsurt Kali, som faaes ved at smelte en Blanding af Salpeter og Potaske med Chromjernsten, danner citrongule Krystaller, som let opløses i Vand; ved Tilsætning af Svovlsyre og Salpetersyre faaes rødt eller dobbelt chromsurt Kali, som krystalliserer i mørkerøde i Vand let opløselige Prismer. Rødt chromsurt Kali har stor Anvendelse i Farverierne og benyttes ved Fremstillingen af flere forskjellige Farvestoffer (Anilinviolet, Anilingrønt, kunstigt Alizarin m. fl.). Af Chromsyrens Forbindelser med Blyoxyd har Chromgult, Chromrødt og Chromorange udstrakt Anvendelse som Malerfarver.

Chronique (udt. Kronik), se Krønike. — Chronique scandaleuse (udt. —skangdaløs), forargelige Historier om éns private Forhold og Handlinger.

Chrudim, By i Bøhmen, ved Floden Chrudimka, sydøst for Prag, har 10,000 Indb. og er bekjendt for sine Hestemarkeder.

Chrulew, Stefan Alexandrowitsch, russisk General, f. 1808, d. 1870, ledede under Krimkrigen 23de Marts 1855 Udfaldet fra Sebastopol og anførte 1856 den russiske Hær ved Kars. 1866 blev han Guvernør over det vestlige Sibirien.

Chrysoberyl, en gjennemsigtig grøn Ædelsten, som forekommer i Ural, Brasilien og paa Ceylon. — Chrysolith, et gjennemsigtigt Mineral af olivengrøn Farve, bestaar af Kiselsyre, Magnesia og Jernoxydul, forekommer i Lilleasien, Ægypten og Brasilien og benyttes til Halskjeder og lignende.

Chrysoloras, Manuel, en Græker fra Konstantinopel, d. 1415, der 1397 nedsatte sig som Lærer i Græsk i Florens, kan betragtes som den, der først bragte Kjendskabet til den gammelgræske Literatur til det vestlige Europa. Han skrev en Del theologiske Verker samt en græsk Sproglære.

Chrysostomus, („Guldmund", et Hædersnavn, han fik paa Grund af sin Veltalenhed), Johannes, græsk Kirkelærer, f. 347, d. 407, lagde sig i Begyndelsen efter Retsvidenskaben, men besluttede efter i sit 21de Aar at være bleven døbt at vie sig til Kirkens Tjeneste. Han blev Anagnost (Forelæser) i Menigheden i Antiokia, men tvak sig snart tilbage fra Verden og levede sex Aar som Eneboer. Efter at være kommen tilbage til Antiokia blev han 387 Diakon og snart efter Presbyter og Biskopens Medhjelper. Det glimrende Ry for Veltalenhed og Fromhed, som han i disse Stillinger vandt, bevirkede, at han 397 kaldtes til Patriark i Konstantinopel. Ogsaa her henrev han alle ved sin storartede Veltalenhed, men fik ved sine hensynsløse Angreb paa Hoffets Laster mange Uvenner, blandt hvilke var Keiserinde Eudoxia, som ivrig arbeidede paa at faa ham fjernet. Dette lykkedes ogsaa 403 ved Hjelp af en Anklage for Høiforræderi; men Folket, hvis Yndling han var, krævede ham igjen, og af Frygt for et alvorligt Oprør maatte man kalde ham tilbage. Da han optraadte med den samme Frimodighed som før, faldt han atter i Unaade, affattes (404) og førtes til en affides Egn ved det

Sorte Hav. — Han har foruden talrige Prædikener og Taler skrevet et Verk i 6 Bøger om Præsteembedet.

Chupra eller **Tschapra**, By i Forindien, ved Ganges, med 40,000 Indb., livlig Industri og Handel.

Chuquisaca (udt. Tsjukisaka), Provins i den sydamerikanske Republik Bolivia, 3,430 Kv.mil stor med 280,000 Indb. Hovedstaden Chuquisaca eller Sucre, paa en Høislette, 9,600 Fod over Havet, med 25,000 Indb. og et Universitet, er tillige Republikens Hovedstad.

Chur, fransk Coire, ital. Coira, Hovedstad i den schweiziske Kanton Graubünden, har 8,000 Indb. og staar i Forbindelse med Italien ved Veiene over Splügen, Bernhardin, Julier og Albula.

Church (udt. Tsjørtsj), Richard, engelsk Officer, f. 1785, d. 1850, gik 1826 i græsk Tjeneste og blev 1817 General og Chef for de græske Landtropper. Efter Slaget ved Navarino rensede han Albanien for Tyrker, men kom i Strid med Kapodistrias og tog 1830 sin Afsked. Efter Kapodistrias Død fik han igjen Overanførselen, blev græsk Statsraad og 1843 Senator.

Churchill (udt. Tsjørtsjil), Flod i Britisk Nordamerika, udspringer under Navn af Bæverfloden under 54½° n. Br., løber mod Nordvest og falder ved Fortet Churchill i Hudsonsbugten; 140 Mil lang.

Churchill, Charles, engelsk Satiriker, f. 1731, d. 1764, havde en Tid et lidet Præstekald, men blev nødt til at nedlægge det paa Grund af sit anstødelige Levnet. Hans Satirer („The Rosciad", „The Ghost" m. fl.) er skarpe og bidende og vrimler af personlige Angreb paa berømte Samtidige (især Johnson og Garrick).

Chusan eller **Tschusan**, en Gruppe af flere hundre Smaaøer i det Kinesiske Hav. Den største af Øerne, Chusan, er nogle faa Mil lang og et Par Mil bred.

Chwalynsk, By i det russiske Guvernement Saratow, ved Volga, med 16,000 Indb. og store Markeder.

Chwolson, Daniel, russisk Orientalist, f. 1820 af jødiske Forældre, studerede i Breslau, Wien og Petersburg, gik 1855 over til Kristendommen og blev Professor i Petersburg. Han har leveret flere værdifulde Bidrag til Kundskaben om de semitiske Folks Sprog og Antikviteter.

Chylus, Melkesaft, se Fordøielse.

Chymus kaldes den, ved Mavesaftens Indvirkning, af Maden tilberedte grødlignende Masse, som gaar over i Tarmene. Se forøvrigt Fordøielse.

Cialdini (udt. Tsjaldini), Enrico, italiensk General, f. 1811, tjente fra 1832 i Portugal og Spanien, deltog 1848 i Reisningen i Lombardiet og saaredes ved Vicenza, var med paa Toget til Krim 1854 og i Felttoget mod Østerrige 1859. 1860 slog han den pavelige Hær ved Castelfidardo og den neapolitanske ved Isernia, og 1861 indtog han Gaëta og Messinas Citadel. Samme Aar blev han Deputeret, senere Statholder i Syditalien og 1864 Senator. I Krigen mod Østerrige 1866 afløste han efter Slaget ved Custozza La Marmora som Generalstabschef. 1870—73 opholdt han sig i Spanien hos Kong Amadeo, og 1876 blev han Gesandt i Paris.

Ciara, (udt. Tsjara), se Ceara.

Cibrario (udt. Tsjibrario), Giovanni Antonio Luigi, italiensk Historiker og Statsmand, f. 1802, d. 1874, anvendtes af Karl Albert af Sardinien i flere diplomatiske Sendelser og blev under Viktor Emanuel efterhaanden Finans-, Undervisnings- og Udenrigsminister. Blandt hans historiske Arbeider kan nævnes „Storia della monarchia di Savoia", „Storia di Torino" og „Della economia politica del medio evo".

Cicero, Marcus Tullius, romersk Forfatter, Taler, Filosof og Statsmand, f. 106 f. Kr., d. 43, uddannede sig tidlig under græske Lærere og lagde sig især efter Retsvidenskab, Filosofi og Talekunst. Aar 80 holdt han sin første Tale for Retten, en Forsvarstale for den for Fadermord anklagede Sex. Roscius, i hvilken han rettede fine, men skarpe Sidehug til Sulla og hans Parti. Efter et toaarigt Ophold i Grækenland betraadte han Aar 76 den politiske Bane som Kvæstor, blev 69 Ædil og 66 Prætor. 70 anklagede han og blottede Prætoren Verres, som havde gjort sig skyldig i Udsugelser paa Sicilien. Sin første egentlig politiske Tale holdt Cicero som Prætor; det er den berømte „Oratio pro lege Manilia", i hvilken han støtter Manilius's Forslag om at gjøre Pompejus til Overstbefalende i Krigen mod Mithridates. Aar 63 blev han Konsul og indlagde sig som saadan Fortjeneste ved at undertrykke Catilinas Sammensværgelse; men paa Grund af det Had, han havde vakt mod sig ved at lade Catilinas Medsammensvorne henrette, maatte han 58 gaa i Landflygtighed. Han vendte dog snart tilbage, holdt sin Forsvarstale for Milo og reiste 51 som Prokonsul til Kilikien. Da Borgerkrigen udbrød, sluttede han sig efter nogen Vaklen til Pompejus, men forsonede sig 48 med Cæsar og levede nu for sine literære og videnskabelige Beskjæftigelser. Efter Cæsars Død optraadte han i en Række Taler heftig mod Antonius; men efterat det andet Triumvirat var sluttet, blev han sat paa Proskriptionslisterne og dræbt. Cicero var Roms største Taler baade for Retten og i politiske Sager; foruden de før nævnte Taler kan endnu anføres de 4 berømte Taler mod Catilina. Theoretisk har han fremstillet Talekunsten i sit Verk „De oratore". Som Filosof mangler han Originalitet; han hører til den eklektiske Retning, men helder dog mest til Stoicismen. Hans Hovedfortjeneste paa dette Felt er at have gjort sine Landsmænd bekjendte med den græske Filosofi. Blandt hans filosofiske Skrifter kan nævnes „De officiis", „Cato major, sive de senectute", „Lælius, sive de amicitia" og „De finibus bonorum et malorum". Sproget er i disse Skrifter ligesom i Talerne korrekt, flydende og elegant og gjelder som Mønster paa klassisk latinsk Prosa. Flere af hans Skrifter læses endnu i de lærde Skoler.

Cicero, i Bogtrykkerkunsten et Slags middelsstore Typer. Se forøvrigt Skrift.

Cicerone (udt. Tsjitsjeraane), af Cicero, en oprindelig italiensk Benævnelse paa en Veiviser, som fører Fremmede omkring.

Cicisbeo (udt. Tsjitsjisbeo), i Italien Benævnelse for en gift Kones Elsker.

Cid Campeador, Rodrigo Diaz de Vivar, spansk Ridder i det 11te Aarh. (d. 1099), kjæmpede under Infanten Don Sancho med Berømmelse mod Maurerne, faldt senere i Unaade og lands-

forvistes og gik derefter til Maurerkongen i Saragossa og traadte i hans Tjeneste, men blev snart kaldt tilbage af Kong Alfons den fjerde. Atter landsforvist drog han paa egen Haand paa Tog mod Maurerne og døde af Sorg over et tabt Slag. Cid er bleven det spanske Folks Nationalhelt, og hans Bedrifter er blevne besungne og udpyntede paa mange Maader i det bekjendte Digt „Poema de Cid" fra det 12te Aarh., men især i de folkelige Romancer fra forskjellige Tider, som tilsammen danner et Epos, omfattende Cids hele Liv. De er flere Gange udgivne (fuldstændigst af Keller 1840) og oversatte til flere fremmede Sprog, bl. a. af Herder, hvis Oversættelse Kong Oscar den anden har oversat til Svensk.

Cider, d. s. s. Æblevin.

Cieza, By i den spanske Provins Murcia, med 8,000 Indb. og varme Bade.

Ciffer, se Siffer.

Cigar (af det spanske Ord cigarro), en liden spolformig Rul af Tobaksblade, som røges med eller uden Mundstykke. Brugen at røge Tobak i denne Form var almindelig blandt Indbyggerne paa Kuba, da Kolombus 1492 opdagede denne Ø. I det 17de Aarh. forplantedes den til Spanien og i det 18de og 19de Aarh. efterhaanden ogsaa til det øvrige Europa. Cigarer bestaar af et sammenrullet Dækblad, der omslutter et Fyld af Røgetobak indfattet i et Omblad af grovere Tobak end Dækbladet. De tilberedes (rulles) dels med Hænderne og dels ved Hjelp af Maskiner. Efter Dækbladets Farve adskiller man 3 Hovedarter af Cigarer: Obscuro (Maduro), Colorado og Colorado claro. De bedste Cigarer tilvirkes i Havana paa Kuba (de saakaldte Havanacigarer). I Europa fabrikeres gode Cigarer i Frankrige, Schweiz, Østerrige og Tyskland. — Statistisk Opgave over Cigarfabrikernes Antal og Produktionens Omfang i Norge foreligger ikke; ifølge Meddelelser fra en af de større Fabrikanter skal der findes 6—8 Fabriker, som med en Arbeidsstyrke af 80—100 Cigarmagere (foruden Kvinder og Børn) aarlig tilvirker 8—10 Millioner Cigarer. Heraf udføres intet, og Cigarindustrien synger ogsaa mere og mere hen, tildels paa Grund af, at Fabrikanterne ikke faar Tolden tilbagebetalt ved Udførsel til Udlandet. — Indførselen udgjorde: 1870 781 Centr. til en Værdi af 468,600 Kr., 1875 1714 Centr. til en Værdi af 1,028,400 Kr. og 1878 1186 Centr. til en Værdi af 664,200 Kr. — Cigarret, Papircigar, en Rulle af fint Papir (Cigarretpapir), fyldt med tyrkisk, grøft eller anden fin Tobak.

Cignani (udt. Tsjinjani), Carlo, italiensk Maler, f. 1628, d. 1719, vandt hos sin Samtid en ikke liden Berømmelse, som dog senere betydelig har tabt sig. Han har malet talrige Fresker i flere italienske Kirker og Paladser; blandt hans Staffelibilleder kan nævnes „Josef og Potifars Hustru" i Dresdenergalleriet.

Cigoli (udt. Tsjigaali), egentlig Lodovico Cardi, italiensk Maler og Bygmester, f. 1559, d. 1613, fuldendte Palazzo Pitti i Florens og malede bl. a. „Den Lammes Helbredelse" (i Peterskirken) og „St. Stefanus's Martyrdom" (i Florens), i hvilke Arbeider han viste sig som en dygtig Kolorist og modarbeidende Manierismen hos hans Samtidige.

Cikade, en til de Halvvingedækkedes Orden hørende Gruppe af Insekter, af hvilken en Art, Skumcikaden (Trollklysa), er almindelig i Norge. Som Larve omgiver denne sig med et hvidt Skum, der kaldes Troldkjerringspyt.

Cikorie, Cichorium intybus, en i Ostindien, Amerika og Europa (ogsaa i det sydlige Norge) vildtvoxende Plante med blaa Blomster af de Kurvbromstrædes Familie. Ved Tørring og Ristning af Rødderne tilberedes i stor Maalestok et Kaffesurrogat, der ligeledes kaldes Cikorie. Dette indeholder ingen af Kaffens nærende Bestanddele og kan ikke paa nogen Maade erstatte denne.

Cimabue (udt. Tsjimabue), Giovanni, italiensk Maler, f. ca. 1240, d. 1302, var en af de første, hvem det lykkedes at gyde en Smule Liv og Natur i de traditionelle schematiske Former i den byzantinske Malerkunst, og han har derfor ogsaa faaet Navn af den nyere Malerkunsts Fader. Fra hans Haand har man to Madonnabilleder (i Florens) og en Række Fresker i Kirken San Francesco i Assisi. Blandt hans Elever mærkes Giotto (s. d.)

Cimarosa (udt. Tsjimaraasa), Domenico, italiensk Komponist, f. 1749, d. 1801, var en Tid Hofkapelmester i Wien og komponerede et stort Antal Operaer, som udmærker sig ved Liv og Melodirigdom, og blandt hvilke „Il matrimonio segreto" er den berømteste.

Cinaloa, se Sinaloa.

Cincinnati, By i den nordamerikanske Stat Ohio, ved Floden Ohio, med 220,000 Indb., Cigarfabriker, Jernstøberier og Slagterier samt betydelig Udførsel af Korn, Flesk og Tobak. Byen har et Jesuiterkollegium og et Universitet (Cincinnati-College) for Medicin og Lovkyndighed.

Cincinnatus, Lucius Quinctius, romerst Konsul Aar 460 f. Kr., af sin Samtid fremhævet som et Mønster paa Dyd og rene Sæder, var af patricisk Slægt og en ivrig Modstander af Plebeierpartiet, kaldtes, da Byen 458 var i Fare, fra sit Landsted, fik diktatorisk Magt og reddede Rom, hvorefter han vendte tilbage til sit landlige Arbeide.

Cinders, et Slags Koks.

Cinna, Lucius Cornelius, romerst Patricier, blev 87 f. Kr. Konsul og søgte under Sullas Fraværelse at ophæve hans Institutioner. Han forbandt sig med Marius og anrettede et frygteligt Blodbad i Rom; 84 stod han i Begreb med at gjøre et Krigstog mod Sulla, da han blev dræbt af sine Soldater. Hans Søn Lucius Cornelius Cinna deltog i Sammensværgelsen mod Cæsar.

Cinnober, et af Svovl og Kviksølv bestaaende Mineral, som i stor Mængde forekommer i Amerika, Kina, Japan, Østerrige og Spanien (Almaden) m. fl. St. Det findes saavel i Krystalform som amorft, har en smuk rød Farve og anvendes til Fremstilling af Kviksølv samt som Malerfarve.

Cinq-Mars (udt. Sænk-Mars), Henri Coiffier de Ruzé, Markis af, fransk Hofmand, f. 1620, indførtes af Richelieu ved Hoffet 1638, blev Overstaldmester og vandt ved sit fordelagtige Ydre Kongens Yndest. Hans Ærgjerrighed fristede ham til høitflyvende Planer, og da Richelieu modsatte sig disse, stiftede han en Sammensværgelse mod Kardinalen og søgte Hjelp i Spanien, men blev røbet, fængslet og henrettet 1642.

Cinque Ports (udt. Sink Paarts), tidligere fælles Navn for de 5 engelske Kysthavne Sandwich, Dover, Hythe, Romney og Hastings, til hvilke senere føiedes Winchelsea og Rye. Disse

Byer havde egen fælles Jurisdiktion og Ret til hver at sende 2 Deputerede til Parlamentet; til Gjengjeld skulde de i Krigstilfælde udruste og bemande et vist Antal Orlogsskibe.

Ciotat (udt. Siaata) **La**, By i det franske Departement Rhonemundingerne, ved Middelhavet, med 10.000 Indb., Orlogshavn og Skibsverfter.

Circa lat., forkortet ca., omkring, omtrent.

Circensiske Lege, ludi circenses, Væddeløb og Kamplege paa Cirkus maximus i Rom.

Cirkassien ell. Tscherkessien, se Tscherkesser.

Cirkel, en plan Figur, begrændset af en krum, i sig selv tilbagevendende Linie, Cirkellinien eller Periferien, i hvilken ethvert Punkt har samme Afstand fra Cirkelens Centrum eller Midtpunkt. En hvilkensomhelst ret Linie fra Periferien til Centrum kaldes en Radius; en ret Linie fra et hvilketsomhelst Punkt i Periferien til et andet, kaldes en Korde. En Korde gjennem Centrum er en Diameter. — Cirkelbue, en Del af Periferien. — Cirkelsegment, ethvert Stykke af Cirkelen, som begrændses af en Korde og en Cirkelbue. — Cirkelsektor, ethvert Stykke, som begrændses af en Cirkelbue og 2 Radier, der danner en Vinkel. — Forholdet mellem en Cirkels Periferi og Diameter betegnes ved π, som tilnærmelsesvis er $= 3{,}14159$. Kjendes Radien, findes Periferien ved Hjelp af Formelen: $p = 2\pi r$, hvor p betegner Periferien og r Radien. Cirkelens Fladeindhold er $= \pi r^2$.

Cirkelsag, en Sag, hvis Blad er en rund Skive.

Cirkulere, (sætte i Omløb); være i Omløb, gaa rundt fra Haand til Haand. — Cirkulation, Kredsløb, Omløb. — Cirkulationsovn, en Ovn, der er saaledes konstrueret, at kold Luft suges ind i den nedenfra, hvilken opvarmes i indvendige Rør, for derefter at strømme ud i Værelset ovenfra.

Cirkulær, kredsformig, kredsløbende. — Cirkulære, Rundskrivelse, f. Ex. fra en Regjering til Undersaatterne eller til andre Regjeringer.

Cirkum, omkring. — Cirkumpolar-Stjerne, en Stjerne, hvis Deklination (Afstand fra Himmelens Ækvator) er større end Stedets Polhøide, og som derfor altid er synlig over Horizonten. — Cirkumskriptionsbulle, en pavelig Forordning, som indeholder Bestemmelser angaaende et Bispedømmes eller den hele katholske Kirkes Ordning i et Land, efterat Overenskomst derom er truffen mellem den pavelige Stat og Landets Regjering. — Cirkumcellioner, d. s. s. Agonistiker. — Cirkumflex, et Accenttegn i Græsk ~, i Fransk ^.

Cirkus, hos de gamle Romere en afstukken Væddeløbsbane, rundt omkring forsynet med amfitheatralsk ordnede Sæder for Tilskuerne. Den berømteste var Cirkus maximus med Plads for 250,000 Tilskuere. Nu bruges Navnet om et Lokale, hvori Beridere og Akrobater giver Forestillinger.

Cis, (lat.), paa denne Side, brugtes ofte i Sammensætninger, f. Ex. Cisalpinsk: paa denne Side af Alperne; Gallia cisalpina kaldtes Norditalien i Modsætning til Gallia transalpina: Gallien paa den anden Side af Alperne, d: Frankrige.

Cisalpinske Republik kaldtes en Stat i det nordlige Italien, som 1797 dannedes ved et Dekret af Bonaparte, og s. A. ved Freden i Campoformio anerkjendtes af Østerrige. Den bestod af den Cispadanske og den Transpadanske Republik samt af en Del af Kanton Graubünden; Hovedstaden var Milano. — 1802 fik Republiken Navn af den italienske og 1805—14 kaldtes den Kongeriget Italien og havde Napoleon til Konge.

Ciselere, Ciselering betegner i Almindelighed en ved Meisel, Fil eller Gravstikke foretagen Bearbeidelse af Metalstykkers Overflade, i snevrere Forstand den kunstneriske Bearbeidelse af et drevet eller støbt Kunstværk, hvorved dettes Overflade modtager sin endelige Form.

Cisleithanien, fælles (dog ikke officielt) Navn paa den Del af Kejserdømmet Østerrige, som ligger vestenfor Floden Leitha (de tidligere østerrigske Kornlande samt Istrien, Dalmatien, Galicien og Bukowina).

Cispandanske Republik dannedes 1796 af Napoleon Bonaparte ved Forening af de nærmest sønden for Po liggende Landskaber (Modena, Reggio, Ferrara og Bologna). 1797 forenedes den med den saakaldte Transpadanske Republik til den Cisalpinske Republik.

Cissey, (udt. Sisæ), Ernest Louis Octave Courtel de, fransk General og Statsmand, f. 1812, tjente i Algier og paa Krim, kommanderede 1870 1ste Division af 4de Armékorps og udmærkede sig ved Metz, bidrog 1871 kraftig til at kue Kommunisternes Oprør og blev under Thiers's Præsidentskab Krigsminister. 1874 dannede han et nyt Ministerium, i hvilket han selv blev Krigsminister. 1878 blev han Chef for 11te Armékorps.

Cister ell. **Kister** (deraf Cista, Kiste), cylindriske Skrin, sædvanlig af dreven eller graveret Bronce, som er blevne fundne i gamle etruriske Grave; ogsaa firkantede Urner af Sten eller Terracotta. Den berømteste er den saakaldte Ficoroniske Cista.

Cistercienserordenen, en Munkeorden af Benediktinere (s. d.), som stiftedes af Robert, Abbed i Benediktinerklostret i Champagne 1098; han anlagde paa et øde Sted ved Dijon i Burgund Klostret Citeaux eller Cistercium, hvorefter Ordenen fik Navn. Cistercienserordenen hævede sig snart til den mægtigste og mest ansete af de Underafdelinger af Benediktinerordenen, hvis Formaal var at gjenoprette dennes forfaldne Klostertugt. Den vedtog Benedikt af Nursias oprindelige Regel, som i enkelte Retninger skjærpedes. Ordenens Anseelse og store Udbredelse skyldes egentlig Bernhard af Clairvaux, som 1115 blev den første Abbed i Datterklostret Clairveaux, og efter hvem Ordenen i Frankrige ogsaa kaldes Bernhardinerordenen. Ifølge den 1119 af Paven bekræftede reviderede Regel dannede den hele Orden en aristokratisk-republikansk Stat, hvis samtlige Medlemmer paa det nøieste var knyttede sammen under Ledelse af Abbeden i Citeaux. Et Raad, bestaaende af denne som General samt af 24 Abbeder, styrede Ordenen under Pavens umiddelbare Opsyn og aflagde igjen Regnskab for det aarlig, senere hvert tredie Aar, forsamlede Generalkapitel i Citeaux. Derimod var Ordenens Klostre unddragne Stiftsbiskopernes Tilsyn. Hvert Kloster skulde erlægge en aarlig Afgift til Moderklostret i Citeaux, som deraf bestred de fælles Udgifter. Især i det 12te og 13de Aarh. øvede denne Orden en stor Indflydelse paa Tidens Be-

vægelser. Men de oprindelige Paabud om Fattigdom og vedholdende Arbeide slappedes efterhaanden og formildedes ved gjentagne pavelige Privilegier. Ordenens Rigdomme og deraf følgende Forfald voxte derfor omtrent i samme Forhold som dens Udbredelse. Ca. 1150 havde den 500 Abbedier, hvis Antal Aar 1200 var steget til 1500, og i Midten af det 13de Aarh. havde den omtrent 2000 rige Stiftelser, især i Frankrige, Tyskland, England, Irland og de nordiske Lande. — Omtrent samtidig med Munkeklostrene stiftedes ogsaa Nonneklostre af Cistercienserordenen. Det mærkeligste af disse var Klostret i Tart i Burgund, stiftet 1120, hvilket blev Moderkloster til 6,000 Klostre og Samlingssted for Nonnernes særskilte Generalkapitel. Ogsaa blandt Nonnerne forfaldt Klostertugten ligesom blandt Munkene. Nu findes kun nogle faa Cistercienserklostre i Spanien, Polen og nogle østerrigske Lande. I de skandinaviske Lande var Cistercienserordenen meget udbredt, og alle dens Klostre syntes at have været Jomfru Maria helligede. I Danmark var Vitsføl, Øm og Rude i Jylland samt Holme paa Fyen, Esrom i Sjelland og Herresvad i Skaane dens betydeligste Klostre; i Sverige mærkes Alvastra, Nydala, Varnhem, Roma, Gudhem, Riseberga m. fl. Til Norge kom Cistercienserne fra England. 1146 indkaldte Biskop Sigurd af Bergen engelske Munke fra St. Mariæ Kloster ved York, hvilke stiftede St. Mariæ Kloster i Lysø ved Bergen, og 1147 stiftedes ved Bernhardinere fra Kirkested Kloster i Lincoln St. Mariæ Kloster paa Hovedøen ved Oslo. Ogsaa det omtrent samtidig stiftede St. Mariæ Bernhardinerkloster ved Bergen, almindelig nævnt Nonneseter (Nunnusetr), tilhørte denne Orden. 1207 stiftede Munke fra Lysø Kloster St. Mariæ Kloster paa Tuterøen i Trondhjemsfjorden. — Cisterciensernes Ordensdragt var en hvid eller graahvid Kjortel, over hvilken Brødrene udenfor Klostret bar en sort Kappe og Nonnerne et sort Slør og sort Skulderkappe.

Cisterne, muret Beholder til Opsamling af Regnvand. Se forøvrigt Brønde.

Cistrose, en i Middelhavslandene (fornemlig i Spanien) talrig og udbredt Slægt af Solbiefamilien (Cistineae). Det er Buske eller Halvbuske med store smukke Blomster. Flere Arter dyrkes som Prydplanter.

Citadel, d. s. s. Kastel.

Citant, Sagsøger, den, som har indstevnet en anden for Retten i en privat Sag.

Citat, Anførsel af eller Henvisning til et Sted i en Bog. — Citere, gjengive ordret noget af en Tale eller et Skrift.

Cité (udt. Site), By, Stad, kaldes den paa Øerne i Seine liggende Del af Paris.

Citeaux se Cistercienserordenen.

Cithar ell. **Cither**, et Slags guitarlignende Strængeinstrument, som spilles med Fingrene eller med en Metalstift.

Citoyen (udt. Citoajæng), „Borger", og Citoyenne (udt. Sitoajæn), „Borgerinde", under den franske Revolution almindelige Tiltaletitler istedenfor „Monsieur" og „Madame".

Citron, se Orangefamilien. — Citronolie, en flygtig Olie, som, navnlig i Italien, presses af Citronskaller og anvendes til Likører, Konfekтyrer og lign. — Citronsaft, der presses af Citroner, anvendes til Fremstilling af Citronsyre, i Kattuntrykkerierne samt til forskjellige andre Øiemed. — Citronsyre, en 1784 af Scheele opdaget organisk Syre, som i fri Tilstand især findes i Citroner, men ogsaa i Stikkelsbær, Ribs og mange andre Frugter. Den har en behagelig sur Smag, danner søileformede Krystaller og anvendes meget i Farverierne.

Cittadella (udt. Tsjittadella), By i Norditalien, 4 Mil nord for Padua, med 8,500 Indb. og Klædefabriker.

City (udt. Sitti), egentl. By, engelsk Navn paa en By, som er eller har været Sæde for en Biskop; særlig den ældste Del af London, i Nord for Themsen, Stadens væsentligste Forretningsstrøg.

Ciudad, spansk. egentl. By, kaldes i Spanien enhver By med egen Jurisdiktion. Ordet forekommer ogsaa i mange Sammensætninger som Stedsnavn.

Ciudad Real, 1) spansk Provins i Ny-Kastilien, 369 Kv.mil stor, med 265,000 Indb. Hovedstaden af samme Navn har 10,000 Indb. og Markeder for Æsel- og Mulæselhandel. 2) Ciudad Rodigro, befæstet By i Spanien, nær den portugisiske Grændse, med 7,000 Indb. 1810 erobredes Byen af Franskmændene under Massena, men tilbageerobredes to Aar efter af Wellington, som derved fik Titel af Hertug af Rodigro.

Cividale (udt. Tsjividale), By i den italienske Provins Udine, med 8,000 Indb. og en prægtig Domkirke.

Civil, (af det latinske civis, Borger) betegner: 1) borgerlig, i Modsætning til militær og til geistlig; 2) i retslig Henseende hvad der staar i Forbindelse med privat Ret eller med privat (civilt) Søgsmaal. — Civilliste, det Beløb, som af Statskassen bevilges Regenten og hans Familie til Bestridelse af de Udgifter, Hofholdningen medfører. Ordet Civilliste er hentet fra den engelske Statsret, hvorfra det er optaget i flere andre Landes Grundlove, dog ikke i Sveriges og Norges. De svenske Grundlove bestemmer intet om en Civilliste eller Apanage for Kongen. Ifølge Norges Grundlov § 75e tilkommer det Storthinget at bestemme, hvormeget aarligen skal udbetales Kongen og Vicekongen til deres Hofstat, og at fastsætte den kongelige Families Apanage, som dog ikke maa bestaa i faste Eiendomme. 1879 bevilgede Storthinget til det kongelige Hus (Kongen, Kronprinsen, Prinsesserne Therese og Charlotte) 386,000 Kroner og til de til Kongens Disposition stillede Statseiendomme 47,746 Kr., tilsammen 433,746 Kroner. — Civillovgivning, den Gren af en Stats Lovgivning, som indeholder Retsreglerne for Borgernes almindelige indbyrdes Forhold. — Civilproces, 1) den Gren af Procesretten, som fremstiller Rettergangsreglerne for private Søgsmaal; 2) Benævnelse paa samtlige Rettergangshandlinger i et privat Søgsmaal, efterat dette er indbragt for Retten (inkamineret), og indtil endelig Dom er falden. Se forøvrigt Art. Proces. — Civilret eller Privatret, 1) Summen af de Retsregler, hvorefter Borgernes almindelige indbyrdes Forhold bestemmes eller i Tilfælde af Tvivl bliver at bestemme, i Modsætning til den offentlige Ret, og særlig i Modsætning til Kriminalretten eller Strafferetten.

2) i Romerretten samtlige de Retsregler, hvis Kilder var de af Komitierne givne Love. Senere brugtes Civilret som Betegnelse for den romerske Ret i Modsætning til den kanoniske Ret. Se forøvrigt Art. Ret og Romerret.

Civilisation (af det latinske civis, Borger), Dannelse, Forædling, i Almindelighed det Trin af Udvikling, paa hvilket et Folk er skikket til at danne et ordnet Borgersamfund, beskjeftige sig med Kunster og Videnskaber osv. — Civilisere, danne, forædle, bringe fra en barbarisk og raa til en civiliseret Tilstand.

Civilægteskab, se Ægteskab.

Civitá (udt. Tsjivita) ell. **Città**, ital. af det latinske civitas og modsvarende det franske Cité, det engelske City og det spanske Ciudad, egentl. By, forekommer i en Mængde Sammensætninger som Stedsnavn.

Civitá Vecchia (udt. Tsjivita Vekkia), egentl. „den gamle By", By nær Rom, med 12,000 Indb., Havn, Skibsverfter og Bade.

Clairaut (udt. Klæraa), Alexis Claude, fransk Mathematiker og Astronom, f. 1713, d. 1765, deltog tilligemed Celsius og fl. a. i en Gradmaaling i Lapland og beskrev den i „Théorie de la figure de la terre"; han beregnede ogsaa den Halleyske Komets Gjenkomst i 1759.

Clairobscur (udt. Klærobskur) kaldes i Malerkunsten Lysets Reflex inde i Skyggen. I den ældre italienske Kunst kaldes al Tonfarve (graat i graat) Clairobscur.

Clairvaux (udt. Klærvaa), Landsby i det franske Departement Aube, med et berømt Cistercienserkloster, grundet 1115 af den hellige Bernhard. Dets Bygninger bruges nu. til Fængsel.

Clairvoyance (udt. Klærvoajangs), egentlig Klarsynthed, ifølge Mesmeristernes Paastand Evnen til i magnetisk Søvn at se Gjenstande, som ikke kan opfattes med de ydre Sanser.

Clan (udt. Klæn), d. e. Familie, var tidligere i Irland og de skotske Højlande Betegnelsen paa de enkelte Stammer af Folket, hvis Medlemmer udledede sin Herkomst fra en fælles Stamfader og stod under et Overhoved, som i Skotland kaldtes Laird. Alle Medlemmer af en Clan førte samme Familienavn.

Clapperton (udt. Klæpperten), Hugh, engelsk Opdagelsesreisende, f. 1788, d. 1827, foretog 1822—25 en Reise i Afrika, hvor han naaede til Bornu; 1825 søgte han fra Beninbugten at trænge ind i Landet og finde Nilens Kilder, men døde underveis i Sokoto.

Claque (udt. Klak), Trop af leiede Klappere (Claqueurs) i et Theater.

Clara Raphael, se Fibiger, Mathilde.

Clarence (udt. Klærens), George, Hertug af, Kong Edvard den fjerdes Broder, f. 1449, søgte i Forbindelse med Warwick at styrte Edvard, men forsonede sig senere med ham uden dog at vinde hans Fortrolighed. Anklaget for Højforræderi sattes han i Tower, hvor han døde 1478.

Clarencestrædet, Sundet mellem Nyholland og Melvilleøen.

Clarendon (udt. Klærendn), 1) Edward Hyde, Greve af, engelsk Statsmand og Historiker, f. 1609, d. 1674, blev 1640 Medlem af Parlamentet og stillede sig under Revolutionen 1642 paa Kongens Parti, ledsagede Karl den anden under hans Landflygtighed og medvirkede ivrig til Restaurationens Gjennemførelse. Derpaa blev han Storkansler og var i flere Aar den egentlige Styrende i Landet; men af forskjellige Grunde faldt han i Unaade og blev affat og landsforvist 1667. Siden levede han i Frankrige, beskjeftiget med likeære Arbeider. Han har bl. a. skrevet „History of the rebellion and the civil wars in England" og „History of the civil war in Ireland". 2) George William Frederick Villiers, Jarl af Clarendon, f. 1800, d. 1870, en Ætling af den Foregaaende, blev 1833 Ambassadør i Madrid, hørte fra 1841 til Oppositionen i Overhuset, blev 1846 Handelsminister og 1847 Lordløitnant over Irland, i hvilken sidste Stilling han gjorde sig fortjent baade af Folket og Regjeringen. Under Krimkrigen var han Statssekretær i Udenrigsministeriet, og 1856 deltog han i Kongressen i Paris. 1864 blev han Kansler for Lancaster og deltog i Londonnerkonferencen; 1865 var han Udenrigsminister, hvilken sidste Stilling han igjen overtog 1868.

Clarisserinder, en Nonneorden, stiftet af den hellige Clara (f. 1193, d. 1253); fra sit Stiftelsessted, St. Damiansklostret ved Portiuncula, udbredte den sig stærkt i flere Lande. Enkelte af dens Klostre bestaar endnu som Opdragelsesanstalter.

Clarke (udt. Klark), 1) Edward Daniel, engelsk Reisende og Forfatter, f. 1769, d. 1822, gjennemreiste de fleste europæiske Lande samt Lilleasien, Syrien og Ægypten, blev efter sin Tilbagekomst Professor i Cambridge og udgav interessante Beskrivelser over sine Reiser. 2) Samuel Clarke, engelsk Filosof, f. 1675, d. 1729 som Præst i London, søgte i sin Bog om Treenigheden at bevise, at Læren om denne ikke oprindelig hørte hjemme i Kristendommen, og opstillede et eget Moralsystem paa Grundlag af Tingenes naturlige Forhold.

Clarke, Hippolyte Jacques Guillaume, Hertug af Feltre, fransk Marskal og Diplomat, f. 1765, d. 1818, udmærkede sig i Slaget ved Hochheim 1793, blev 1795 Divisionsgeneral, sluttede sig derpaa til Bonaparte og blev 1800 af ham sendt for at indlede Fredsunderhandlingerne i Luneville. 1804 blev han Statsraad, var 1805—06 efterhaanden Guvernør i Wien, Erfurt og Berlin og blev 1807 Krigsminister. 1814 stemte han for Napoleons Afsættelse og blev af Ludvig den attende udnævnt til Pair.

Clarkes River, Flod i Territoriet Washington i Nordamerika, Columbias egentlige Kildeflod, 82 Mil lang.

Clarkson, Thomas, f. 1761, d. 1846, var en af de første, som i England ivrede mod Slavehandelen og Slaveriet. Han skrev bl. a. en Biografi over William Penn.

Classen, Johan Fredrik von, dansk Generalmajor, f. 1724, d. 1792, oprettede af sin Formue det saakaldte Classenske Fideikommis til Fremme af Videnskaberne og Skolevæsenet samt til Hjelp for Trængende. Fideikommisset, hvis aarlige Indtægter er omtr. 250,000 Kr., underholder en Landbrugsskole og et Børnehjem og har nær Kjøbenhavn opført et Antal Arbeiderboliger, som udleies billig til uformuende Arbeidere.

Claude Lorrain (udt. Klaad Loræng), egentl. Claude Gelée, berømt fransk Landskabsmaler, f. 1600 i Lothringen (hvoraf Navnet Lorrain), d.

1682, studerede i Neapel og Rom, i hvilken sidste By han fra 1627 tog blivende Opholdssted. Hans talrige Landskaber udmærker sig ved Linieskjønhed og glimrende Lysvirkning; i de fleste af dem findes Arkitektur eller Figurer benyttede som Staffage. Som hans Mesterværk kan nævnes et Parti af Skoven ved Villa Madama. En fra ham selv hidrørende Samling Udkast til alle hans Værker er i Hertugen af Devonshires Besiddelse (Liber veritatis). — Man har ogsaa fra hans Haand et Antal Raderinger.

Claudius, Navn paa to Slægter i det gamle Rom, en patricisk og en plebejisk. Den første nedstammede fra Sabineren Atta Clausus, som 504 f. Kr. kom til Rom og under Navnet Appius Claudius blev optagen blandt Patricierne, hvis Rettigheder og Magt han med Strenghed forsvarede. — Hans Sønnesøn, Decemviren Appius Claudius, se Appius. — Appius Claudius Caecus blev Censor 312 f. Kr. og beholdt dette Embede i 5 Aar. Han begunstigede de lavere Klasser og skaffede Frigivnes Efterkommere Adgang til Senatet. Han lod bygge en storartet Vandledning og den Appiske Vei (s. d.). — Blandt Medlemmerne af den plebejiske claudiske Slægt, som var delt i flere Grene, mærkes især Marcellerne (s. d.).

Claudius (fuldst. Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus), romersk Keiser, f. Aar 10 f. Kr., kom 41 e. Kr. paa Tronen efter Caligulas Mord. Han var sygelig og sløvet af Ildsvaerelser, men besad en ikke ringe Dannelse. Som Keiser lod han sig fuldstændig lede af sin Hustru, den udsvævende og herskesyge Messalina, og senere af sin Broderdatter Agrippina, hvem han efter Messalinas Død ægtede, og af hvem han Aar 55 blev dræbt ved Gift.

Claudius, Matthias, tysk Forfatter, f. 1740, d. 1815, redigerede i nogle Aar Bladet „Der Wandsbecker Bote“ og udgav flere Skrifter paa Vers og Prosa, som udmærker sig ved sin folkelige Tone i Forening med en mild Humor. Flere af hans Sange er blevne overordentlig populære. Hans samlede Verker udkom 1774—1812 under Titelen „Asmus omnia sua secum portans, oder Sämmtliche Werke des Wandsbecker Boten“.

Clausen, Henrik Georg, dansk Præst, f. 1759, d. 1840, blev 1797 Kapellan ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, 1809 Lærer i Homiletik og Katekhetik ved det da oprettede Pastoralseminarium og 1811 Stiftsprovst i Sjælland. Han var Danmarks mest veltalende Præst paa sin Tid og en af de fornemste Repræsentanter for den saakaldte Oplysningstids Rationalisme. Han udgav flere Prædikensamlinger. Hans Søn Henrik Nikolai Clausen, Professor i Theologi ved Kjøbenhavns Universitet, f. 1793, d. 1877, foretog, efterat han 1817 havde erholdt den filosofiske Doktorgrad, en videnskabelig Reise til Tyskland, Frankrige og Italien, hvorunder den bekjendte Schleiermacher i Berlin øvede en dyb og bestemmende Indflydelse paa ham, og blev efter sin Hjemkomst 1821 udnævnt til Lektor og 1822 til Professor i Theologien. 1829—38 var han Medredaktør af „Maanedsskrift for Literatur“, 1835 en af Stifterne af „Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug“, 1843 Medstifter af „Det skandinaviske Selskab“, 1842—46 Medlem af og Formand i Ostifternes Stænderforsamling i Roskilde, 1848—51 Minister uden Portefølje og, med en kort Afbrydelse, 1849—63 Medlem dels af Folkethinget, dels af Landsthinget og dels af Rigsraadet og i denne Stilling en af Førerne for det national-liberale Parti. Som Universitetslærer i Bibelfortolkning og Troeslære og som theologisk Forfatter har Clausen øvet en særdeles stor Indflydelse i den danske Kirke. Sin Anseelse som Theolog grundlagde han ved Skriftet „Katholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus“ (1825), hvori han opstiller den Hellige Skrift som eneste Autoritet og Troeskilde for den Kristne. Grundtvigs bekjendte Modskrift: „Kirkens Gjenmæle“, fremkaldte en skarp theologisk Strid, hvorunder Clausen, ligesom ogsaa stadig senere, søgte at paavise Urigtigheden af Grundtvigianismens Paastande. De betydeligste af hans videnskabelige Arbeider foruden det nævnte er: „Udvikling af de kristelige Hovedlærdomme“, Fortolkning af de synoptiske Evangelier, af Johannes-Evangeliet og af Pauli Brev til Romerne m. fl. Han har ogsaa øvet en betydningsfuld Virksomhed ved Omordningen af den danske Kirkes Forfatning og Forhold til Staten og deltaget i en Række Kommissioner, som har været nedsatte til Behandling af disse Spørgsmaal, samt udgivet flere Skrifter i denne Anledning. Endelig har han spillet en fremragende politisk Rolle baade som ivrig Talsmand for Indførelsen af en konstitutionel Forfatning, som indflydelsesrigt Medlem af den grundlovgivende Forsamling 1848 og senere som en af det national-liberale Partis Førere.

Clausewitz, Karl von, preussisk General, f. 1780, d. 1831, gik 1812 i russisk Tjeneste og deltog i Felttogene 1813, 1814 og 1815. 1818 blev han Direktør for Krigsskolen i Berlin og 1830 Artilleriinspektør. Hans „Efterladte Verker om Krig og Krigsførsel“ udkom 1832—37 og indeholder værdifulde krigstheoretiske Afhandlinger.

Clausius, Rudolf Julius Emanuel, tysk Fysiker, f. 1822, Professor i Bonn, har især beskjæftiget sig med Varmelæren og er en af den mekaniske Varmetheoris mest fremragende Forsvarere. Han har bl. a. skrevet „Abhandlungen über die mechanische Wärmetheorie“.

Clausson, Peder, (Friis) norsk Præst, f. 1545, d. 1614, blev 1566 sin Faders Efterfølger i Undals Prestekald, som han beholdt til sin Død og var Provst i Lister. Han er mest kjendt for sin Oversættelse af Snorres Kongesagaer, første Gang trykt i Kjøbenhavn 1633. Denne Oversættelse er ikke ordret, men fri og noget forkortet. Den var længe en yndet Folkelæsning og holdt sig som saadan, indtil den afløstes af Jakob Aalls Oversættelse. Han efterlod sig desuden et andet Arbeide, en „Norges Beskrivelse“, der 1632 tryktes i Kjøbenhavn. Hans „Norges Naturhistorie“ er først fremdragen i nyeste Tid og udgives nu med hans øvrige Skrifter af den norske historiske Forening.

Clauzel ell. **Clausel**, (udt. Klaasel) Bertrand, Greve af, fransk Marskal, f. 1772, d. 1842, kjæmpede 1809 mod Østerrigerne og tjente 1810—13 i Spanien, hvor han fra 1812 paa en udmærket Maade førte Overkommandoen. Ludvig den attende udnævnte ham til Generalinspektør over Infanteriet; men da han under de 100 Dage havde sluttet sig til Napoleon, blev han 1816 dømt som Landsforræder. Han flygtede til Amerika, hvorfra han 1820 kom tilbage; 1830 blev han Overstkomman-

derende i Algier, og fra 1831 af hørte han til Oppositionen i Deputeretkammeret. 1835—37 var han atter Generalguvernør i Algier.

Clavijo y Fajardo (udt. Klavicho i Fajardo), José, spansk Lærd og Forfatter, f. 1730, d. 1806, udgav fra 1762 Bladet „El pensador" og senere Tidsskriftet „Mercurio historico y politico de Madrid" samt oversatte Buffons „Histoire naturelle" paa Spansk. Bekjendt er hans Duel med Beaumarchais, hvis Søster han trods givet Løfte ikke vilde ægte; paa Beaumarchais's mindre paalidelige Skildring af Clavijos Personlighed har Goethe bygget sit bekjendte Drama „Clavigo".

Clay (udt. Kle), Henry, nordamerikansk Statsmand, f. 1777, d. 1852, indvalgtes 1803 i den lovgivende Forsamling for Staten Kentucky, blev 1806 Senator og 1811 Medlem af Repræsentanthuset, hvor han satte igjennem, at Slaveriet indskrænkedes til de sydlige Stater. 1825 blev han Statssekretær og 1831 igjen Senator; 1836 og 1844 opstilledes han som Republikanernes Kandidat ved Præsidentvalget, men faldt begge Gange igjennem. 1849 bestræbte han sig for at afværge det truende Brud mellem Nord- og Sydstaterne.

Clayton (udt. Kleten), John Middleton, nordamerikansk Statsmand, f. 1796, d. 1856, forsvarede som Statssekretær Slaveeiernes Interesser og afsluttede 1850 den saakaldte Clayton-Bulwer-Traktat mellem England og de Forenede Stater om Nicaragua.

Clemangis (udt. Klemangsji), Matthieu Nicolas de, fransk Lærd, f. 1360, d. 1434, var Rektor ved Universitetet i Paris og senere Sekretær ved det pavelige Hof i Avignon. Han virkede især ivrig for at forbedre Sædelighedstilstanden blandt Geistligheden.

Clematis, Skovranke, en i de varme og tempererede Lande talrig Slægt af Ranunkelfamilien. Det er Urter eller hængende Buske, som ofte har slyngende Stilke. De fleste Arter indeholder et skarpt, tildels giftigt Stof. I de nordlige Lande (i Norge lige til Lofoten) dyrkes nogle som Prydplanter, navnlig som Beklædningsplanter til Vægge, Havegjerder osv.

Clemens, Johan Fredrik, dansk Kobberstikker, f. 1749, d. 1831, gjorde sig bekjendt baade hjemme og i Udlandet ved „Fredrik den andens Revue" og „Montgomerys Død" efter Trumbull. Blandt hans øvrige Arbeider mærkes Illustrationerne til „Nils Klim".

Clemens (udt. Klimens), Samuel Langhorne, amerikansk Forfatter, f. 1835, har siden 1867 under Pseudonymet Mark Twain udgivet talrige humoristiske Skisser, som har erhvervet ham stor Popularitet, og hvoraf de fleste er blevne oversatte til flere Sprog, deriblandt til Dansk af Robert Watt („For Lud og koldt Vand", „Fra Civilisationens Overdrev" (d. e. Udmark) m. fl.)

Clemens Alexandrinus, egentl. Titus Flavius, Kirkelærer, d. 220 e. Kr., var Presbyter og Forstander for Kateketskolen i Alexandrien. Han efterlod sig flere Skrifter af religiøst-filosofisk Indhold og søgte ved Hjelp af Platons Filosofi at forklare Læren om Guds Aabenbarelse paa Jorden.

Clement, almindelig kaldt „Skipper Clement", Sjømand fra Vendsyssel i Jylland, en af Kristian den andens virksomste Tilhængere, reiste 1534 hele Vendsyssel til Kamp for denne Konge og modtog rundtom i Jylland Hyldning i Kristians Navn, slog s. A. Adelshæren ved Svenstrup, men blev kort efter slagen og fangen af Johan Rantzau og 1536 henrettet.

Clément (udt. Klemang), Jacques, fransk Dominikanermunk, f. 1564, myrdede Kong Henrik den tredie og henrettedes 1589.

Clement (udt. Klemang), Jean Pierre, fransk Historiker, f. 1809, d. 1870, har vundet stor Anerkjendelse for sine grundige Verker „Histoire de la vie et de l'administration de Colbert", „Le gouvernement de Louis XIV", „Madame de Montespan et Louis XIV" m. fl. Han har ogsaa optraadt som statsøkonomisk Forfatter.

Clementi, Muzio, italiensk Musiker, f. 1752, d. 1832, var en af sin Tids største Virtuoser paa Piano og skrev talrige Etuder, som endnu bruges ved Pianoundervisningen.

Clementin, Nils, dansk Skuespiller, f. 1720, d. 1776, udmærkede sig som komisk Karakterskuespiller i Holbergske Roller (især som „Vielgeschrey" i „Den Stundesløse").

Clerfait (udt. Klærfæ), François Sebastien Charles Joseph de Croix, Greve af, Feltmarskal i østerrigsk Tjeneste, f. 1733, d. 1798, udmærkede sig i Syvaarskrigen og senere mod Tyrkerne, deltog 1792 i Felttoget i Champagne og bidrog 1793 til Belgiens Tilbageerobring, blev 1795 Overstkommanderende over Armeen ved Nedre-Rhin og slog s. A. den franske Belciringshær foran Mainz.

Clermont Ferrand (udt. Klærmaang Ferrang), Hovedstad i Departementet Puy-de-Dôme i Frankrige, har 37,000 Indb., en gothisk Domkirke, et Videnskabsakademi og livlig Industri. Byen har spillet en ikke liden Rolle i Historien (Koncilierne i Clermont) og har Levninger fra den romerske Tid.

Clermont, Louis, Greve af, se Condé.

Clermont-Tonnerre (udt. Klærmaang Taanær), fransk adelig Slægt, som har sit Navn efter en Borg Clermont i Dauphiné. — Stanislaus, Greve af Clermont-Tonnerre, f. 1747, blev 1789 en af Adelens Repræsentanter i Nationalforsamlingen, hvor han stemte for Ophævelsen af Adelens Privilegier, medens han paa samme Tid vilde have Kongens konstitutionelle Rettigheder ukrænkede. Han stiftede en monarkisk Klub mod Jakobinerne, anklagedes for Forræderi, men frikjendtes; 1792 myrdedes han af Pøbelen.

Clesinger, Jean Baptiste Auguste, fransk Billedhugger, f. 1814, har især gjort sig bekjendt ved sine Portrætbyster og ved flere kvindelige Statuer. Mindre heldig har han været paa det monumentale Omraade (Statue af Keiser Frans Josef).

Cleveland (udt. Klivlænd), By i den nordamerikanske Stat Ohio, ved Sydkysten af Eriesjøen, med 100,000 Indb. udmærket Havn og Fabriker for Agerbrugsredskaber.

Clichéring (udt. Klisjering), Prægning i halvstørknede Metallegeringer med en Matrice (udhulet Stempel) af Metal, Træ, Lak eller lign. — Cliché (udt. Klisje), den saaledes frembragte Afstøbning.

Clichy la Garenne (udt. Klisji la Garænn), Kommune nær Paris, med 20,000 Indb., et gammelt Slot og flere Fabriker, bl. a. for Tilvirk-

ning af Tarmstrenge. Her seirede 1814 de Allierede over Paris's Nationalgarde.

Clifford (udt. Kliffaard), gammel engelsk Adelsslægt. — 1) George Clifford, Greve af Cumberland, f. 1558, d. 1605, uddannede sig som Sjømand, opholdt sig en Tid ved Elisabeths Hof og udrustede 1586 et Tog mod Azorerne. 1598 gik han paa Kapertog mod Spanierne i Vestindien, men formaaede ikke at udrette noget. 2) Thomas Clifford, Lord af Chudleigh, f. 1630, d. 1673, bidrog til Karl den andens Tilbagekaldelse, blev Skatmester og Medlem af „Kabalministeriet".

Clinton (udt. Klintn), Henry, engelsk General, f. 1738, d. 1795, deltog i Syvaarskrigen og blev 1778 Overstkommanderende i Krigen mod de nordamerikanske Stater. 1780 indtog han Charleston, men kunde ikke forebygge, at Cornwallis indesluttedes i Yorktown og kapitulerede 1781. Senere blev han Guvernør paa Gibraltar.

Clisson (udt. Klissaang), Olivier de, fransk Feltherre, f. 1336, d. 1407, kjæmpede mod Englænderne sammen med Duguesclin og blev 1380 hans Efterfølger som Konnetable. Han skaffede sig stor Indflydelse hos Karl den sjette, men blev 1392 styrtet og landsforvist.

Clitheroe (udt. Kliddiraa), By i det engelske Grevskab Lancaster, ved Floden Ribble, med 12,000 Indb. og betydelig Bomuldsindustri.

Clive (udt. Kleiv), Robert, Baron af Plassey, f. 1725, d. 1774, gik i en ung Alder i det ostindiske Kompagnies Tjeneste og deltog med Udmærkelse i flere Kampe mod Franskmændene og de Indfødte. 1756 blev han Guvernør over Fort St. David, besejrede 1857 Naboben af Bengalen ved Kalkutta og erobrede hans Hovedstad. Efterat han ved denne Seier havde grundet det engelske Herredømme i Indien, blev han 1765 Generalguvernør. Efter sin Tilbagekomst til England anklagedes han 1773 for Underslæb og Misbrug af sin Magt, frikjendtes, men dræbte sig selv af Græmmelse.

Clodius Pulcher, Publius, romersk Patricier, blev 59 f. Kr. Folketribun og udvirkede som saadan Ciceros Landsforvisning; ved Hjelp af sine Tilhængere, en Bande ryggesløse Mennesker, skaffede han sig ikke ringe Indflydelse og begik mange Forbrydelser. 52 dræbtes han af Milo. Hans Søster, Clodia, var ligeledes en bitter Fiende af Cicero. Denne forsvarede for Retten en af hendes Elskere, Cælius, som hun anklagede for at have villet forgive hende; i Ciceros Tale, som endnu er opbevaret, blotter han hensynsløst Clodias usædelige Levnet.

Clonmel (udt. Klaanmel), By i den irske Provins Munster, 5 Mil vest for Waterford, med 10,000 Indb. og betydelig Handel med Landbrugsprodukter.

Clootz, Johan Baptiste, Baron, tysk Revolutionær, f. 1755. d. 1794, blev opdragen i Paris og fattede allerede tidlig fantastiske Planer om at omdanne hele Verden til én Stat, styret efter gammelgræsk Mønster. Efter vidtløftige Rejser for at vinde Tilhængere vendte han 1789 tilbage til Paris, fik fransk Borgerret og Sæde i Konventet. Han stemte for Kongens Henrettelse og erklærede sig for en „personlig Fiende af Kristus". Som Adelsmand udstødt af Jakobinerklubben sluttede han sig til Hébertisterne og blev sammen med dem henrettet.

Clos-Vougeot (udt. Klaa-vusjaa), Vindistrikt i Bourgogne, i Departementet Côte d'or, udfører fortrinlig Burgunder.

Clot (udt. Klaa), Antoine, fransk Læge f. 1795, d. 1868, kaldtes 1822 af Mehemed Ali til Ægypten for at ordne Lægevæsenet og grunde en medicinsk Skole. 1831 fik han Titel af Bei.

Clouet (udt. Klue), François, kaldt Janet, fransk Maler, f. ca. 1500, d. ca. 1572, var Hofmaler hos flere franske Konger og udmærkede sig i sine Portræter ved Smag og Elegans.

Clovio, Giulio, kaldt Macedo, italiensk Miniaturmaler, f. 1498, d. 1578, Elev af Giulio Romano, prydede en stor Mængde haandskrevne Bøger med ypperlige Miniaturbilleder. Blandt de Verker, han illustrerede, kan nævnes Dantes og Petrarcas Digte.

Clown (udt. Klaun), oprindelig en Tølper, i ældre engelske Lystspil en komisk Figur, nu Benævnelse paa en Gjøgler eller Spektakelmager i Akrobat- og Kunstberiderselskaber.

Clugny eller **Cluny** (udt. Klyni), By i det franske Departement Saône-et-Loire, med 5,000 Indb. Her fandtes det berømte Kloster Cluniacum, med en 1130 fuldført pragtfuld Kirke, som blev nedreven under den store Revolution.

Clunyacenserne eller **Cluniacenserne**, et Klosterbroderskab af Benediktinerne, som i det tiende Aarh. dannede sig i det Øiemed at gjenoplive Benedikt af Nursias slappede Klosterregel og derved gjenoprette Ordenens Tugt og sunkne Anseelse. Clunyacenserne udgik fra det af Berno 910 stiftede Kloster i Clugny (Cluniacum) i Burgund, og organiseredes af hans Eftermand, Odo, 930 til et Klosterbroderskab, det første af de senere i Kloster- og Munkevæsenets Historie saa betydningsfulde Kongregationer, hvilke senere i væsentlig Grad medvirkede til Munkevæsenets Forfald. Hidtil havde nemlig ethvert Klosters Abbed været uafhængig uden at staa i noget underordnet Forhold til andre Klostre af samme Orden. Ethvert Kloster derimod, som tiltraadte Clugnys Regel, erkjendte med det samme dettes Abbed som sin Foresatte. Ordenens fælles Anliggender afgjordes paa et Generalkapitel i Clugny, hvortil alle Abbeder indkaldtes, og hvor Abbeden i Clugny havde Forsædet. Under de første dygtige og nidkjære Abbeder saa det ud til, at det skulde lykkes Clunyacenserne at reformere Munkevæsenet. Deres Broderskab vandt hurtig Anseelse og Udbredelse; i det ellevte Aarh. havde over 10,000 Munke sluttet sig til Clugny, og i det 12te talte Ordenen over 2,000 Klostre i Frankrige, Tyskland, Spanien, Italien, England og Polen. De voxende Rigdomme ledede imidlertid til Ordenens Forfald, ligesom den blev stillet i Skyggen af den senere stiftede Cistercienserorden. Hovedklostret i Clugny blev ophævet 1790. — I Norge fandtes kun ét Kloster, tilhørende denne Orden, nemlig Nidarholms paa Holmen af samme Navn ligeoverfor Nidaros. Det paatænktes allerede 1028, men fuldførtes først i Begyndelsen af det 12te Aarh. Det kaldes ifølge et Benediktiner- og Clunyacenserabbedi, idet der ei nøie blev skjelnet mellem disse Ordener, da begge fulgte samme Regel.

Cluseret (udt. Klysere), Gustave Paul, fransk Officer og Revolutionær, f. 1823, deltog i Februarrevolutionen, kjæmpede paa Krim og i Algier, men blev 1860 afskediget, hvorefter han gik til Italien og deltog i Garibaldis Tog til Neapel. 1861 reiste han til Amerika og tog Tjeneste i Unionshæren, gik 1867 til England og deltog i Feniernes Opstand og drog derpaa f. A. til Paris, hvor han slog sig paa Journalistiken. 1868 stiftede han Bekjendtskab med flere Ledere af „Internationale" og sluttede sig til dette Parti. 1869 forvistes han, men vendte tilbage i 1870 og deltog i Kommunens Oprør. Da Paris var indtaget af Regjeringstropperne, lykkedes det ham at flygte. 1872 dømtes han af en fransk Krigsret „in contumaciam" til Døden.

Clyde (udt. Kleid), Flod i Skotland, udspringer paa Lanarkbjergene, løber mod Nordvest og falder i Firth of Clyde; Længde 15 Mil.

Clyde, Colin Campbell, Lord, se Campbell.

Coanza eller **Cuenza**, Flod paa Afrikas Vestkyst, udspringer i Benguela, løber mod Nord og Vest og falder under 17 Gr. s. Br. i Atlanterhavet nær Byen San Paolo de Loanda. Længde 110 M.

Coatbridge (udt. Kaatbridsj), By i det skotske Grevskab Lanark, ved Monklandkanalen, har 16,000 Indb. og rige Jern- og Stenkulsgruber.

Cobán, By i Staten Guatemala i Mellemamerika, har 12,000 Indb., for det meste Indianere.

Cobbett, William, engelsk Publicist, f. 1762, d. 1835, var først Underofficér, gik 1792 til Nordamerika og udgav i Filadelfia en Række Flyveskrifter og en Avis, hvori han skarpt angreb Demokraterne. 1801 vendte han tilbage til England og grundede Tidsskriftet „Weekly political register". 1832 blev han Medlem af Underhuset.

Cobden, Richard, „Frihandelens Apostel", engelsk Statsøkonom og Politiker, f. 1804, d. 1865, maatte som Barn erhverve sig sit Livsophold som Gjætergut, fik derefter Ansættelse i en Butik og senere som Handelsreisende og overtog 1830 i Forening med et Par Venner en Kattunfabrik ved Manchester, hvorved han kom i en uafhængig økonomisk Stilling. Ved sit Arbeide for frisindede og gavnlige Reformer erhvervede han sig snart stor Anseelse i Manchester og valgtes til Præsident i Byens Handelskammer. Efterat han her havde drevet igjennem en Adresse til Parlamentet om Korntoldens Ophævelse, hvilken fremkaldte lignende Adresser i de fleste engelske industrielle Byer, traadte han 1839 i Spidsen for Anti-Cornlaw-Ligaen og udfoldede som dennes Leder en utrættelig og følgerig Virksomhed, navnlig som Taler. 1841 blev han Medlem af Underhuset, hvor han under Haan og Bagvaskelse gjennem 5 Sessioner ihærdig fortsatte Kampen mod Kornlovene, indtil disse paa Ministeriets eget Forslag 1846 blev ophævede. Førsteministeren, Robert Peel, erklærede i Parlamentet, at Æren for denne gavnlige Foranstaltning fortrinsvis tilkom Cobden. Hans Landsmænd paaskjønnede hans betydningsfulde Arbeide ved at skyde sammen en Sum paa ca. $1^1/_2$ Mill. Kroner som Erstatning for hans Opofrelse af Tid og Kræfter til Almenhedens Gavn. Efter en Udenlandsreise til Frankrige og Tyskland m. fl. Lande fortsatte han i Parlamentet sin Kamp for Frihandelssystemets Gjennemførelse paa flere Omraader og havde navnlig en væsentlig Andel i Navigationsaktens Ophævelse 1849. 1859 afslog han at blive Handelsminister i Palmerstons Ministerium, men sendtes s. A. til Frankrige for at underhandle om Afslutningen af en Handelstraktat, bygget paa Frihandels-Grundsætninger. At en saadan allerede næste Aar kom i Stand, skyldtes for en ikke ringe Del Cobdens Anseelse og Ufortrødenhed. Som en af „Manchesterskolen"s Tilhængere mente Cobden, at det høiest mulige Velvære for Folkets store Masse alene kunde naaes ved, at det overlodes enhver frit at bruge sine produktive Kræfter. Derfor virkede han ikke alene for fri Handel, men for Afskaffelse af alle Baand paa Næringslivet overhoved, saavelsom for enhver Foranstaltning, der kunde hæve Folkets moralske Standpunkt, saasom Folkeoplysning, udstrakt Stemmeret, Selvstyre m. m. Han var desuden en ubetinget Fredsven og optraadte med Styrke bl. A. mod Krimkrigen og mod Krigen med Kina 1856, skjønt han derved tildels satte sin Folkeyndest paa Spil. Under den amerikanske Borgerkrig tog han afgjort Parti for Nordstaterne. En Samling af hans Skrifter udkom 1867 under Titelen: „The political writings of Richard Cobden." Hans Venner John Brigth og Thorold Rogers udgav desuden 1870: „Cobdens speeches on questions of public policy."

Cobenzl, Johann Ludvig, Greve af, østerrigsk Statsmand, f. 1753, d. 1810, var 1779—97 Gesandt i Petersburg, hvor han vandt stor Yndest hos Katharina den anden. 1797 var han med ved Afslutningen af Freden i Campoformio, 1797—99 deltog han i Kongressen i Rastadt, og 1801 sluttede han Freden i Luneville.

Cobet, Karel Gabriel, hollandsk Filolog, f. 1813, Professor i Leyden, har indlagt sig stor Fortjeneste af Palæografien og den græske Metrik.

Cocaplanten, en i Peru og Bolivia forekommende Buskplante, som dyrkes paa Andernes østlige Skraaning og der voxer indtil 5,000 Fod over Havet. Bladene indeholder et narkotisk virkende Stof, Cocain, som tilsyneladende stiller Hunger og Tørst, erstatter Søvn og sætter Legemet i Stand til at taale store Anstrengelser. Naar Indianerne er forsynede med nogle Cocablade, hvilke de tygger som Tobak, kan de undvære Mad hele Dagen; men om Aftenen spiser de ogsaa dobbelte Rationer. Uagtet man ikke kan frakjende Cocaen enkelte gode Egenskaber, naar den bruges med Maade, er den dog sikkerlig til meget større Skade end Gavn; i sin heftig nervepirrende Virkning har nemlig Coca mest Lighed med Opium, og en lidenskabelig „Coquero" (Cocatygger) er en endnu større Slave af sin Lidenskab end Drankeren og er aldeles ubrugelig til enhver alvorlig Gjerning.

Cocceji, Samuel, Friherre, tyst Retslærd, f. 1679, d. 1755, blev 1746 preussisk Storkansler, indlagde sig ved sin „Codex Fredericianus" m. fl. Skrifter stor Fortjeneste af det tyske Retsvæsen.

Coccejus, Johan, hollandsk Theolog, f. 1603, d. 1669, Professor i Leyden, grundede den saakaldte „Føderaltheologi", som en Tid fandt mange Tilhængere.

Cochabamba (udt. Kaatsjabamba), By og Hovedstad i Departementet af samme Navn i den sydamerikanske Republik Bolivia, har 41,000 Indb., et Universitet og betydelig Industri.

Cochin, se Kotschin.

Cochinchina, se Kotschinkina.

Cochrane (udt. Kaakræn), Thomas, engelsk Admiral, f. 1775, d. 1860, tog 1793 Tjeneste i Flaaden, udmærkede sig 1799 i Middelhavet mod Spanierne og gjorde 1809 et dristigt Angreb paa den franske Flaade i Rochefort. Fra 1807 af var han radikalt Medlem af Underhuset, dømtes 1814 for Delagtighed i uhæderlige Spekulationer til Fængsel og Bøder, gik 1818 til Chili, hvor han blev Admiral, og derefter i samme Egenskab til Brasilien. 1826 tog han Tjeneste i den græske Flaade, udmærkede sig ved Tapperhed og Dristighed og blev Storadmiral. 1828 vendte han tilbage til England, blev 1832 Kontreadmiral, 1850 Viceadmiral og tilsidst Flaadeadmiral af Storbritannien.

Cockburn (udt. Kokbørn), en større Ø ved Amerikas Nordkyst, mellem Baffinsbugten og Boothiastrædet.

Cockburn (udt. Kokbørn), George, engelsk Admiral, f. 1771, d. 1853, deltog i Krigen med Nordamerika 1813—14 og var 1815 Fører af Fregatten „Northumberland", som bragte Napoleon til St. Helena.

Cockerill, John, engelsk Mekaniker og Maskinbygger, f. 1790, d. 1840, anlagde 1816 en storartet Maskinfabrik i Seraing ved Lüttich.

Code (udt. Kaad), fransk, af det latinske Codex, Lovbog. Især bekjendt er den af Napoleon den første foranstaltede Samling (Kodifikation) af den franske Ret, som bestaar af 5 Lovbøger: Code civil eller Code Napoléon af 1804, Code de procédure civile (Civilprocessen) af 1806, Code de Commerce (Handels- og Sjøfartslov) af 1807, Code d'instruction criminelle (Straffeprocessen) af 1808 og Code pénal (Straffelov) af 1810. Disse Lovbøger, der indførtes i flere af de af Franskmændene erobrede Lande samt i enkelte andre, har havt stor Indflydelse paa de fleste Retskodifikationer, som er foretagne i dette Aarh.

Codeïn, se Opium.

Codex (lat., Flertal Codices), oprindelig en Træstamme; dernæst en Tavle af Træ og endelig en paa de gamle Romeres Maade af flere beskrevne Trætavler sammenføiet Bog. Paa saadanne Tavler brugte man i Oldtiden enten at indskjære eller male Skriften eller ogsaa at indridse den med en Griffel i et paa Tavlerne anbragt Voxovertræk. Senere fik Codex Betydningen af en paa Pergament eller Papir skreven Bog, og efter Bogtrykkerkunstens Indførelse begyndte man med dette Navn at betegne en haandskreven Bog (Codex manuscriptus), til Forskjel fra en trykt. Nu forstaar man ved en Codex i Almindelighed en haandskreven Bog, som indeholder en klassisk Forfatters Verker, bibelske Bøger eller en systematisk Samling af Love og Forordninger. Nogle af de mere bekjendte Codices er: Codex alexandrinus, Codex sinaiticus og Codex argenteus (se det alexandrinske Haandskrift, Sinaihaandskriftet og Sølvbogen under Art. Bibel). Codex aureus, et Haandskrift i det kongelige Bibliothek i Stockholm, skrevet tildels med Guldbogstaver paa violet og hvidt Pergament, indeholder de fire Evangelier i en latinsk Oversættelse, som i mange Stykker afviger fra den sædvanlige (Vulgata). Det er sandsynligvis skrevet i det sjette Aarh. og er udgivet i Kristiania 1878 af J. Belsheim. Codex regius, det ældste nu kjendte Haandskrift af den ældre Edda, skrevet paa Island ca. 1300, findes i det kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn. — Codex theodosianus, en Samling af de romerske Keiseres Forordninger, som 438 foranstaltedes af Keiser Theodosius den anden, er endnu for det meste i Behold. Codex justinianeus kaldes den af Keiser Justinianus den første (527—565) foranstaltede Samling af de romerske og byzantinske Keiseres Forordninger, som udgjør en Afdeling af hans store Samling af romerske Retskilder (Corpus juris civilis). Forinden denne Codex (fra 534) havde han tidligere foranstaltet en ældre Codex (Codex vetus fra 529), hvilken er gaaet tabt.

Codogno (udt. Kodaanjo), By i den italienske Provins Mailand, har 11,500 Indb. og Silke- og Lærredsvæverier.

Codrington (udt. Kaadringtn), Edward, engelsk Admiral, f. 1770, d. 1851, indtraadte 1783 i Flaaden og kjæmpede med ved Trafalgar 1805, deltog senere i Krigen med Nordamerika, blev 1821 Viceadmiral og kommanderede 1827 den allierede engelsk-fransk-russiske Flaade ved Navarino. 1832 blev han Medlem af Underhuset og 1837 Admiral. — Hans Søn William John Codrington, f. 1804, udmærkede sig som Generalmajor under Krimkrigen ved Alma og Inkerman, blev derefter Øverstbefalende over den engelske Hær paa Krim og 1863 General.

Coehoorn (udt. Kuhorn), Menno, Baron van, hollandsk Ingeniør, f. 1641, d. 1704, indtraadte tidlig i Armeen og deltog med Berømmelse i Krigene med Frankrige. Han forbedrede Befæstningskunsten og opfandt et eget Slags Mørsere, som fik Navn efter ham.

Coel eller **Koil**, By i Forindien, 15 Mil sydøst for Delhi, med 40,000 Indb.; engelsk Militærstation.

Coeur (udt. Kør), Jacques, fransk Finans- og Statsmand, drev først udstrakte Handelsforretninger, understøttede Karl den syvende med Laan og blev af ham adlet og gjort til Finansminister. Som saadan bragte han Statens Pengevæsen paa en fortrinlig Fod; men 1451 blev han paa Grund af falsk Anklage fængslet og berøvet sin Formue. 1455 flygtede han til Italien, men døde allerede næste Aar.

Cogalniceanu, Michael, rumænsk Statsmand og Historieskriver, f. 1806, blev 1826 Professor i Historie i Jassy og virkede paa samme Tid som Publicist for Moldaus og Valakiets Forening. Da denne 1859 kom istand, fik han flere vigtige Embeder. 1863—65 var han Førsteminister og som saadan Hovedophavsmanden til Statskupet 1864. 1877 blev han efter at have indehavt flere høie Poster Udenrigsminister og deltog 1878 sammen med Bratiano i Kongressen i Berlin. Blandt hans Skrifter kan nævnes: „Histoire de la Vallachie et de la Moldavie", „Archiva romanesca" og „Cronicele romanici."

Cognac (udt. Kaanjak), By i det franske Departement Charente, med 14,000 Indb.

Cogniet (udt. Konjie), Leon, fransk Maler, f. 1794, har i en Række Aar virket som Lærer og som saadan havt stor Betydning. Blandt hans Billeder er „Tintoretto malende sin døde Datter" det mest berømte.

Cohn, Ferdinand Julius, tysk Botaniker, f. 1828, Professor i Breslau, har gjort sig fortjent ved Undersøgelser over Plantefysiologien og over de mikroskopiske Plante- og Dyreformer.

Coimbatur, By og Hovedstad i Distriktet af samme Navn i Forindien, har 10,000 Indb. og Bomuldsindustri.

Coimbra, (udt. Koingbra), By i Portugal, Hovedstad i Provinsen Beira, ved Floden Mondego, har 20,000 Indb. og et Universitet. I det 12te og 13de Aarh. var Coimbra Portugals Hovedstad.

Coin, By i den spanske Provins Malaga, med 8,000 Indb. og Marmorbrud.

Cojutepec, (udt. Kochutepek), By i Republiken San Salvador i Mellemamerika, med 10,000 Indb.

Coke, (udt. Kaak), 1) Edward, engelsk Retslærd og Statsmand, f. 1552, d. 1634, blev 1593 Formand i Underhuset og 1613 Overdommer. Efter at være bleven afsat for sine liberale Anskuelser hørte han til Oppositionen i Underhuset og var den vigtigste Ophavsmand til Petition of rights (1628). Hans „Institutes of the laws of England" er en af Hovedkilderne for engelsk Ret. 2) Thomas William Coke, engelsk Landmand, f. 1752, d. 1842, har givet Stødet til flere vigtige Forbedringer i Agerdyrkningen, f. Ex. Vexelbruget. 1837 blev han adlet som Jarl af Leicester.

Cola di Rienzi eller **Rienzo** (egentlig Nicolaus Laurentius Gabrini), berømt romersk Folkeleder og Reformator i det 14de Aarh., f. 1313 i Rom af udannede Forældre, erhvervede sig, navnlig ved Studium af den klassiske Literatur, en høiere Dannelse end dengang var almindelig i Rom, og besluttede at hæve sin Fødeby af det dybe Forfald, hvortil den høie Adels Egenraadighed og indbyrdes Stridigheder havde bragt den. Han opnaaede snart stor Indflydelse og Anseelse hos det romerske Folk, som 1347 stillede ham i Spidsen for et Gesandtskab, hvilket afsendtes til Avignon for at opfordre Pave Klemens den sjette til at vende tilbage til Rom. Efterat han af Paven var udnævnt til Notar i det apostoliske Kammer, lod han sig s. A. udraabe til Folketribun, hvorefter han hurtig gjorde Ende paa Adelens Herredømme i Rom og indførte en republikansk Forfatning med streng Retspleie, hvorved Orden og Sikkerhed gjenoprettedes i Byen og dens Omegn. Paven anerkjendte hans Virksomhed ved at udnævne ham til Rektor i Rom. Medgangen gjorde ham imidlertid svimmel: han begyndte at drømme om at gjenoprette Roms gamle Verdensherredømme, hvorved han kom i Strid saavel med Paven selv som med den høie Adel, og da han desuden begik enkelte Misgreb og af Hovmod gjorde sig skyldig i Vilkaarligheder, udbrød 1348 en Folkeopstand, som nødte ham til at flygte. Han opholdt sig en Tidlang i Abruzzernes vilde Bjergstrøg og begav sig derefter til Prag, hvor han paa Keiser Karl den fjerdes Befaling blev fængslet og derefter sendt til Avignon. Her anklagedes han for Kjætteri og kastedes i Fængsel; men Pave Innocens den sjette, som troede at kunne benytte Folketribunen til at dæmpe det herskende Anarki i Rom, sendte ham 1354 som Senator med Kardinal Albornoz, der skulde gjenoprette Pavens Herredømme i Kirkestaten. Gjentagne Misgreb fremkaldte imidlertid paany en Folkeopstand s. A., under hvilken han dræbtes, hvorefter hans Lig blev brændt. Med hans Død faldt Reformværket til Jorden, og Adelens og Uordenens Herredømme bredte sig som før. Cola di Rienzis Liv og Skjebne har af flere Forfattere været poetisk behandlet (saaledes af Bulwer og Moser).

Colani, Thimotée, fransk protestantisk Theolog, f. 1824, 1864—71 Professor i Strasburg, er en af Førerne for det liberale Parti inden den franske reformerte Kirke. Blandt hans Skrifter kan nævnes en Kritik af Strauss' „Das Leben Jesu" og „Jésus Christ et les croyances messianiques de son temps".

Colban, Adolphine Marie, norsk Forfatterinde, f. (Schmidt) 1814 i Kristiania, ægtede 1836 Adjunkt N. A. Colban, blev 1850 Enke og begav sig 1856 til Paris, hvor hun en længere Tid var bosat, og hvorfra hun skrev Korrespondancer til „Morgenbladet". Senere har hun opholdt sig dels i Kristiania og dels i Udlandet, fornemmelig i Paris. I Verdensstaden fik hun Adgang til de fornemste Kredse, hvor hun havde rig Leilighed til at udvide sin Menneskekundskab og Verdenserfaring. Foruden en Del Oversættelser og Bearbeidelser, navnlig fra Fransk til norske Blade og skjønlitterære Tidsskrifter, samt en Oversættelse til Fransk af Hansteens „Reise i Sibirien" har hun udgivet: „Tre Noveller, tilegnede den norske Kvinde" (1873), „Tre nye Noveller" (1875) samt Romanen „Jeg lever" (1877). Hendes originale Arbeider udmærker sig ved en fin og skarp Jagttagelsesevne, rig Verdenserfaring, træffende Karakteristik samt ved en let og behagelig Stil.

Colbert (udt. Kaalbær), Jean Baptist, berømt fransk Statsmand, f. 1619, d. 1683, ansattes 1648 hos Statssekretær Letellier og viste i denne Stilling en saa stor administrativ Dygtighed, at han blev Gjenstand for Mazarins særlige Opmærksomhed. Lidt efter lidt fik han de vigtigste Forvaltningsgrene under sine Hænder, blev 1654 Statsraad og som Mazarins Efterfølger 1660 Administrationens Leder. Han forefandt saagodtsom alt, navnlig Finansvæsenet, i Forfald og Forvirring; men ved sin Dygtighed og Handlekraft lykkedes det ham at bringe Orden tilveie i det herskende Urede. Han indførte en ligeligere og mildere Beskatning, en billigere Opkrævningsmaade og skjærpet Kontrol med Embedsmændene, hvis Antal saavel som Pensionærernes han formindskede, samt reducerede Statsgjelden ved at nedsætte de Laan, ved hvis Optagelse Staten var bleven bedragen. Samfærdselsmidlerne forbedredes, idet Veie, Kanaler og Havne blev byggede. Nye Kolonier (Cayenne og Madagaskar) blev grundede, medens de ældre fik en bedre Styrelse end forhen. Den franske Flaade, som var aldeles forfalden og næsten bestod af bare morkne gamle Skibe, skabte han fuldstændig fra nyt af og bragte den op til den ansélige Størrelse af over 200 Skibe, ligesom han oprettede Sjøarsenaler i de vigtigste Krigshavne. Endnu mere betydningsfuld var Colberts Virksomhed for at ophjelpe den franske Industri og Fabrikdrift. Han gik her ud fra den, først længe senere for urigtig erkjendte, Grundsætning, at et Lands Rigdom bestaar i Besiddelsen af den størst mulige Mængde af ædle Metaller (Penge), hvorfor det burde søge at udføre saa mange og indføre saa faa Varer som mulig. I Overens-

stemmelse med denne Synsmaade søgte han ved Præmier at fremkalde Fabrikanlæg, ligesom han ved Indførselstold og Udførselspræmier beskyttede Indlandets Produktion mod Udlandets Konkurrance. Dog var han ingenlunde en saa ensidig Protektionist, som Tilhængere og Modstandere senere har villet gjøre ham til. Selv Raastoffer burde et Land efter hans Mening saa meget som mulig søge at producere for egen Regning, og han lod derfor, tildels for Statsmidler, oprette Handelskompagnier i Øst- og Vestindien. Frankriges Industri og Fabrikdrift tog som Følge heraf et mægtigt Opsving; men Blomstringen kunde ikke blive varig, da den var fremkaldt ved kunstige Midler. Med lige saa stor Iver arbeidede han for Frankriges aandelige Fremvext. Han beskyttede Lærde og Kunstnere og grundede flere videnskabelige og Kunstanstalter. Ludvig den fjortendes grændseløse Luxus og kostbare Krige modvirkede imidlertid Colberts gavnlige Foranstaltninger, og ved hans Død var Landet betynget med en større Gjeld og Folket nedsunket i større Armod, end da han overtog Styret.

Colbjørnsen, en norsk Slægt, som i lang Tid boede paa Gaarden Arneberg i Hof i Solør og efter denne Gaard først kaldtes Arnebergslægten. Navnet Colbjørnsen skriver sig fra Colbjørn Torstenson, f. paa Arneberg 1624, d. ca. 1736, som senere blev Sognepræst til Sørum og Fader til 18 Børn, blandt hvilke følgende har faaet et Navn i den norske Historie: Anna Colbjørnsdatter, f. ca. 1665, 1682 gift med Magister Jonas Ramus, som 1690 blev Sognepræst til Norderhov paa Ringerike. Da Karl den tolvte om Vaaren 1716 sendte en Afdeling Ryttere for at ødelægge Kongsberg Sølvverk, lagde disse Veien over Ringerike og kom til Norderhovs Præstegaard, hvor Anna tog venlig mod dem. Sagnet fortæller, at hun imidlertid hemmelig fik sendt Bud til en Afdeling norske Dragoner, som samtidig var komne til Gaarden Sten, omtr. 1 Mil fra Præstegaarden; hun underrettede dem om Svenskernes Antal og Planer, og midt paa Natten ankom de til Præstegaarden og overrumplede de sovende Svensker. Et stort Antal af disse blev tagne til Fange, en anden Del dræbtes, og Resten tog Flugten tilbage til Kristiania. Herved reddedes den norske Hovedstyrke, der stod mellem Kristiania og Drammen, fra at blive omgaaet. Efter de nyeste Forskninger maa imidlertid den hele Beretning anses for tvivlsom. — Hans Colbjørnsen (d. 1754) og Peder Colbjørnsen, f. 1683, d. 1738, Annas Halvbrødre, udmærkede sig ogsaa mod Svenskerne 1716. De var dengang begge bosatte som Kjøbmænd paa Fredrikshald. Da den svenske Hær trak sig tilbage did fra Akershus, dannede Peder Colbjørnsen et Korps af Frivillige af Byens Borgere; Broderen forenede sig med ham, og de gjorde mange heldige Udfald mod Svenskerne. Da disse havde indtaget Byen og forgjæves belejrede Fæstningen, overtalte Peder Colbjørnsen Borgerne til at stikke Byen i Brand. Han gav selv Exemplet, og Svenskerne blev saaledes nødte til at forlade Stedet. Ogsaa 1718 udmærkede begge Brødrene sig og blev til Belønning udnævnte til Oberstløitnanter. — Jacob Edvard Colbjørnsen, fremragende Retslærd, f. 1744 paa Romerike, hvor hans Fader, Colbjørn Jacobsen Colbjørnsen, var Regimentskvartermester ved det Oplandske Regiment, d. 1802, dimitteredes 1760 fra Kristiania Kathedralskole, blev juridisk Kandidat og Høiesteretsadvokat 1770, Professor i Lovkyndighed ved Kjøbenhavns Universitet 1773—87 og 1775 tillige Generalauditør ved Sjøetaten, 1787—99 Deputeret i Rentekammeret og sidstnævnte Aar Justitiarius i Høiesteret. Som Universitetslærer ofrede han den forsømte nationale Ret særlig Opmærksomhed, ligesom han ogsaa ved en rigtigere og klarere Inddeling og Ordning af Retsvidenskabens Stof samt ved skarpsindige Lovfortolkninger indlagde sig stor Fortjeneste af den dansk-norske Retsvidenskab. Som Deputeret i Rentekammeret og Medlem af Landbokommissionen havde han en væsentlig Del i de betydelige Forbedringer paa Landbovæsenets Omraade, som i den Tid blev gjennemførte. I de faa Aar, han var Justitiarius i Høiesteret, lykkedes det ham at indføre en raskere og forbedret Rettergangsorden ved denne Ret. Han ansaaes „efter Kofod Anchers Død for Norges og Danmarks lærdeste Jurist", men udgav blot et mindre videnskabeligt Arbeide; hans Forelæsninger er imidlertid benyttede i Nørregaards Værk. — Foregaaendes Broder Christian Colbjørnsen, f. 1749, d. 1814, arbeidede først paa en Slægtnings Kontor, gik senere paa Kristiania Skole og blev, efter at have taget juridisk Embedseksamen, Høiesteretsadvokat 1773, Kammeradvokat 1780—83, Medlem af og Sekretær i den store Landbokommission 1786, Generalprokurør og Deputeret i Kancelliet 1788—1802 og Justitiarius i Høiesteret 1804 og til sin Død. Som Kammeradvokat vakte han Kansleren Reventlows Opmærksomhed ved sine Betænkninger over danske Landboforhold, og som Sekretær i Landbokommissionen havde han den væsentligste Andel i de betydningsfulde Følger af dennes Virksomhed: den danske Bondes Frigjørelse ved Stavnsbaandets Løsning. I sin Stilling som Generalprokurør og Deputeret i Kancelliet ledede han de vigtige Grene af Lovgivningen, som hørte under dette Kollegium, og de fleste af de betydningsfulde Lovforbedringer i Slutningen af forrige Aarh. skyldes derfor væsentlig ham, hvilket især gjelder Reformerne i Proceslovgivningen, idet han selv er Forfatter af de vigtigste Proceslove. Af disse kan nævnes: Frdn. 3 Juni 1796 om Rettens vedbørlige og hurtige Pleie, Frdn. 8 Marts 1799, der endelig fastslaar Forskjellen mellem Straffe- og Civilprocessens forskjellige Grundsætninger, Frd.ne 10 Juni 1795 og 20 Januar 1797, ved hvilke Forligelsesvæsenet indførtes, og Frdn. 5 Mai 1797, hvorved Maanedsthing indførtes i Norge, med flere andre vigtige Love angaaende Exekution, Skifte og Konkurs m. m. Ligesaa har han en væsentlig Andel i mange for Formuesretten vigtige Love: saaledes Frdn. 9 Febr. 1798 om Gjeldsbreve, flere vigtige Lovbud vedkommende Thinglysningsvæsenet og Umyndighedslovgivningen, Husmandsvæsenet og Odelsretten m. m. Endelig kan nævnes Trykkefrihedsanordningen af 27 Septbr. 1799, som igjen udvidede den af Guldberg indskrænkede Trykkefrihed. Christian Colbjørnsen stod i juridisk Lærdom tilbage for sin ældre Broder, men overgik denne i praktisk Dygtighed, Virkeevne og klart Syn paa Tidens og Samfundets Krav. Sproget i hans Lovgivningsarbeider mangler adskilligt i juridisk Skarphed, men er klart og greit. Forskjellige af

hans Betænkninger og Udkast til Love er trykte i Tidsskriftet „Astræa".

Colchester (udt. Koltsjester), By i Grevskabet Essex i England, 11 Mil nordost for London, har 27,000 Indb., Silkefabriker, Skibsverfter og Østersfiske.

Colding, Ludvig August, dansk Ingeniør og Fysiker, f. 1815, var først Snedker, tog derpaa polyteknisk Examen og blev 1858 Stadsingeniør i Kjøbenhavn. 1869 fik han Titel af Professor. Han har især studeret Naturkræfternes indbyrdes Sammenhæng og er derved kommen til den Anskuelse, at ingen Naturkraft gaar tilgrunde, men kun gaar over til en anden, naar den synes at ophøre.

Colebrooke (udt. Kaalbruk), Henry Thomas, engelsk Filolog, f. 1765, d. 1837, indehavde i længere Tid forskjellige Embeder i Indien og lagde sig efter Sanskrit, over hvilket han i „Asiatic researches" offentliggjorde værdifulde Afhandlinger.

Colenso, John William, engelsk Theolog, f. 1814, blev 1853 Biskop i Natal. Som saadan virkede han ivrig for Civilisationens og Kristendommens Udbredelse og oversatte en Del af Bibelen til Zulusproget. 1860 vakte han stor Opsigt ved Paastanden om, at man ikke burde paalægge de døbte Afrikanere den Pligt at forsage Flerkoneriet, da dette ingensteds i Bibelen var forbudt. I sine 1861—62 udgivne Fortolkninger af Romerbrevet og Mosebøgerne opkastede han Tvivl om Helvedstraffens Evighed og om flere af de bibelske Beretningers Troværdighed. Som Følge af dette indstevnedes han for en talrig Synode af Geistlige, som dømte ham til Afsættelse, uden at dog Dommen blev godkjendt af den høieste engelske Ret.

Coleone, Bartolomeo, italiensk Hærfører i det 15de Aarh., nævnes som den første, der brugte Ildvaaben i Kamp.

Coleridge (udt. Kaalridsj), Samuel Taylor, engelsk Digter, f. 1772, d. 1834, studerede i Cambridge og tilegnede sig tidlig frisindede Anskuelser. Senere lærte han Southey at kjende og lagde sammen med ham Planer til at grunde en Mønsterrepublik i Amerika. Fra 1795 begyndte han at holde Forelæsninger i Bristol og gik derpaa til Tyskland, hvor han studerede i Göttingen. Efter Hjemkomsten skrev han konservative Artikler i flere Blade, var 1804—05 Guvernementssekretær paa Malta og opholdt sig Resten af sit Liv mest i London. Coleridge regnes til den saakaldte Sjøskole, og hans Digte viser desuden Indflydelse af den romantiske Retning i Tyskland. De mest anséte af hans Verker er Romancen „Genevieve", Tragedien „Remorse", den poetiske Fortælling „Christable" og Balladen „The ancient mariner". Hans poetiske Verker udkom samlede 1829.

Coles (udt. Kaals), Cowper Phipps, engelsk Marineofficer, f. 1819, d. 1870, opfandt de saakaldte Colesk Taarne, et Slags pansrede Taarne eller Kupler paa Krigsskibe, som indeslutter én eller to svære Kanoner, og ved Hjelp af Hjul og Ruller kan dreies rundt.

Colfax, Schuyler, nordamerikansk Politiker, f. 1823, virkede som Repræsentant for Staten Indiana ivrig for Slaveriets Ophævelse og vandt i Debatterne om Kansasspørgsmaalet (1856) Anséelse som Taler. 1863—69 var han Formand i Repræsentanthuset og 1868—73 Unionens Vicepræsident.

Coligny (udt. Kaalinji), Gaspard de, fransk Feltherre, f. 1517, d. 1572, udmærkede sig allerede tidlig i Krigene med Spanien og Tyskland, blev af Henrik den anden udnævnt til Øverstkommanderende over Fodfolket og fik Titel af Admiral. 1557 forsvarede han med glimrende Tapperhed St. Quentin mod Spanierne, men maatte overgive sig og tilbragte derpaa 2 Aar i Krigsfangenskab. Efter Henrik den andens Død sluttede Coligny sig aabent til Hugenotterne, hvis Lære han allerede længe havde været hengiven; han blev snart deres egentlige Leder og holdt tappert deres Sag oppe under Forfølgelserne. Efter Freden til St. Germain kom han til Paris, vandt Kong Karl den niendes Agtelse, men vakte derved Bekymringer hos Enkedronningen. Under det store Blodbad Bartholomæusnatten (24de Aug.) 1572 dræbtes han af Henrik af Guise.

Colima, Stat paa Republiken Mexikos Vestkyst, 112 Kv.mil stor med 66,000 Indb. Hovedstaden, Colima, ved Foden af Vulkanen af samme Navn, har 31,000 Indb.

Colins, Alexander, belgisk Billedhugger, f. 1526, d. 1612, udførte den plastiske Udsmykning af „Otto-Heinrichsbau" i Heidelberg og kaldtes af Keiser Ferdinand den første til Innsbruck for at fuldføre Maximilian den førstes Monument. Hans Arbeide paa dette (20 Reliefer) er udmærket udført.

Collart (udt. Kollar), Claude (Klaudius Kollart), fransk Militær, gik i svensk Tjeneste og sendtes 1563 med en Hær mod Norge; han indtog Jemteland og faldt ind i Trøndelagen, men blev jaget ud igjen af Almuen, som samlede sig mod ham. Næste Aar kom han igjen i Spidsen for 4,000 Mand og erobrede denne Gang Trondhjem og Fæstningen Stenviksholm, hvor han imidlertid blev indesluttet af en norsk Hær under Anførsel af Evert Bild, der sendte ham som Fange til Danmark, hvor han døde, uvist naar.

Collége (udt. Kaalæsj), i Frankrige og Belgien Navn paa de lærde Skoler. — Collége de France (udt. Kaalæsj dø Frangs), en videnskabelig Læreanstalt i Paris, hvor der af omtrent 20 Professorer holdes offentlige Forelæsninger over flere Videnskaber. — College (udt. Kaallidsj) kaldes i England de forskjellige Underafdelinger, af hvilke et Universitet bestaar. Dog bruges ogsaa der Navnet undtagelsesvis i samme Betydning som i Frankrige.

Collett, en i Norges nyere Historie bekjendt Slægt, som nedstammer fra en gammel engelsk Familie, hvoraf en Ætling 1683 indvandrede til Norge. — Jonas Collett, Statsmand, f. 1772 paa Rønnebeksholm i det sydlige Sjælland, d. 1851 i Kristiania, blev 1787 Student ved Kjøbenhavns Universitet, 1790 juridisk Kandidat, ansattes derpaa i Rentekammeret, hvorefter han 1795 blev Foged i Numedal og Sandsvær og 1813 Amtmand i Buskerud. I Trangsaarene 1807—08 udmærkede han sig ved den Omsigt, hvormed han sørgede for at forsyne saavel sit eget som andre Distrikter med Korn. 1814 var han blandt dem, som efter Indbydelse af Prins Kristian Fredrik deltog i Mødet paa Eidsvold den 16de Februar,

hvor han modsatte sig Prinsens Plan om at erklære sig for Enevoldskonge. Den 2den Marts 1814 ansattes han af Prinsregenten som Medlem af Regjeringsraadet og Chef for 2det Departement (for det Indre), i hvilken Stilling han i Forening med Statsraad Aall afsluttede Konventionen til Moss den 14de Aug. s. A. Efter Konventionens Afslutning var han Medlem af Interims-Regjeringen og indtraadte efter Foreningen med Sverige i det nye Statsraad som Chef for Indredepartementet; 1819 blev han Chef for det nyoprettede Marine-Departement, men overgik 1822 til Finansdepartementet. Som Leder af Rigets Finansvæsen i en Række af Aar udfoldede Collett en Dygtighed, der vandt almindelig Anerkjendelse. 1827 blev han sat under Rigsret: 1) for i Strid med Grundloven at have bevirket 3 provisoriske Anordninger, 2) for at de af Storthinget reviderede Gage- og Pensionslister var forelagte Kongen til Approbation m. m. og 3) for at have foretaget forskjellige Udbetalinger dels mod og dels udenfor Storthingets Beslutninger. Dommen udtalte, at det under 1ste Post paaklagede Forhold maatte ansees foranlediget ved en efter Omstændighederne undskyldelig Misforstaaelse af Grundlovens § 17; for 2den Posts Vedk. blev Collett frifunden, og forøvrigt blev Anklagen afvist. 1836 fik Collett som ældste Statsraad af Kong Karl Johan pludselig Ordre til at opløse Storthinget. For i nogen Grad at afværge de skadelige Følger af en Opløsning paa en Tid, da ikke engang Budgettet var behandlet, sendte han Præsidenten underhaand Meddelelse om Kongens Opløsningsordre, hvorved Storthinget fik Tid til at behandle de vigtigste Budgetsager, og Odelsthinget til at beslutte Statsminister Løvenskiold sat under Tiltale for Rigsret, fordi han ei til Protokols havde protesteret mod Kongens landsskadelige Beslutning. Den derpaa følgende Opløsning vakte almindelig Uvillie, og ved sit Forhold i dette vanskelige Tilfælde indlagde Collett sig stor Fortjeneste af Fædrelandet. Han paadrog sig Kongens Unaade, men blev til Gjengjeld meget populær. Paa et Vink af Kongen søgte han Afsked, som han fik med fuld Gage i Pension. — Peter Jonas Collett, Videnskabsmand og Forfatter, en Brodersøn af den foregaaende, f. ved Drammen 1813, d. 1851, blev 1841 Lektor i Lovkyndighed ved Kristiania Universitet og 1848 Professor. I forskjellige literære Tidsskrifter optraadte ham med en Del Digte, som udmærkede sig ved en smagfuld Form, men forøvrigt var af mindre Betydning. Ulige større Værd havde hans i „Den Constitutionelle" offentliggjorte literære Kritiker, som i væsentlig Mon bidrog til at rense og klare Tidens poetiske og kunstneriske Bevidsthed. Særlig kan mærkes hans Bedømmelse af C. N. Schwachs Digte, i hvilken han drog en bestemt Skillemur mellem den gamle og den nye Digterskole. Efter hans Død udkom hans Forelæsninger over „Personretten" (sidste Udg. Kra. 1865—66), et Arbeide, der udmærker sig ved en klar og behagelig Fremstilling. — Jacobine Camilla Collett, Foregaaendes Hustru og Henrik Wergelands Søster, fremragende Forfatterinde, f. 1813 i Kristianssand, hvor Faderen, Nicolai Wergeland, dengang var residerende Kapellan, flyttede 1817 med sine Forældre til Eidsvold, besøgte 1827—29 den herrnhutiske Opdragelsesanstalt i Kristiansfeld, ledsagede Sommeren 1834 Faderen paa en Reise til Paris og opholdt sig 1836—37 hos en Hamburgerfamilie, i hvis literært dannede Hjem hun modtog en stærk Paavirkning af tysk Literatur og Kunst. 1841 ægtede hun daværende Lektor juris P. J. Collett, efter hvis Død hun jevnlig har opholdt sig i flere af Udlandets Hovedstæder, især i Kjøbenhavn, Stockholm, Paris, Berlin, og Rom. I Literaturen optraadte Fru Collett først med nogle anonyme Skisser i „Den Constitutionelle" (1841—43). 1847 leverede hun til Asbjørnsens Aarbog „Hjemmet og Vandringen" Skissen „Kongsgaard" og 1851 i „Ydale" Fortællingen „Et Gjensyn." 1855 udkom særskilt hendes betydeligste Arbeide, Fortællingen „Amtmandens Døtre" (3die Udg. 1879), efter hvilken hun i senere Arbeider som oftest har taget Forfatternavn. Af disse Arbeider mærkes: „Fortællinger" (gamle og nye, 1860), „I de lange Nætter" (1862), „Under ljusa dagar" (Stockh. 1866), en Omarbeidelse af en Række Korrespondanceartikler i „Illustreret Nyhedsblad" fra Berlin og Paris 1863—64, „Sidste Blade" (Tre Rækker 1868—72), hvortil „Erindringer og Bekjendelser" (1874) slutter sig som fjerde Del, og endelig „Fra de Stummes Leir" (1877). Desuden har hun i Aarenes Løb til norske og danske Blade og Tidsskrifter leveret Digte, Tidsbilleder og andre Opsatser. Fru Collett indtager paa Grund af sin Originalitet, sin modne Reflexion og sin rene og elegante Stil en meget fremragende Plads i den norske Literatur. Med djærv Frimodighed har hun i sine Skrifter kjæmpet for Kvindens Frigjørelse, og hele hendes Digtning kan betragtes som et eneste talentfuldt og begeistret Indlæg i Kvindesagen, uden at hendes Arbeider derfor taber Karakteren af Kunstværker. Hendes Standpunkt kommer skarpest frem i „Fra de Stummes Leir", som i Danmark har fremkaldt en hel liden Literatur for og imod. Camilla Collett blev modnet i den bekjendte literære Brydning i den første Halvdel af Aarhundredet; men hendes Produktion forblev heller ikke uberørt af den derefter følgende udprægede nationale Bestræbelse i Literaturen, skjønt hun stadig holdt Øiet fæstet paa et enkelt af Samfundets sociale Brøst. Hun har indtil de sidste Aar indtaget en Særstilling i den norske Literatur, idet hun er den første moderne norske Forfatter. — Robert Collett, ældste Søn af P. J. Collett, Zoolog, f. 1842, blev 1874 Konservator ved det zoologiske Museum i Kristiania og 1875 Universitetsstipendiat. Foruden flere mindre Afhandlinger, der dels er udkomne særskilt, og dels i norske, engelske eller tyske Tidsskrifter, har han udgivet: „Kristiania Omegns ornithologiske Fauna" (1864), „Norges Fugle og deres geografiske Udbredelse i Landet" (1868), „Remarks on the Ornithology of Northern Norway" (1872), „On the assymmetry of the skull in Nyctala tengmalmi" (1874), „Norges Fiske" (1874), „Bemærkninger om Norges Pattedyr" (1876), „Mindre Meddelelser vedrørende Norges Fuglefauna i Aarene 1873—76 (1877), flere Afhandlinger om Nordhavs-Expeditionens Dybvandsfiske (1878), samt Tillæg til „Norges Fiske" (1879).

Colletta, Pietro, italiensk Militær, f. 1775, d. 1831, virkede 1799 som Officer i den neapolitanske Hær for en Forandring i Forfatningen, blev under Murat Ingeniørgeneral og Statsraad

og var 1820 Krigsminister. Han skrev bl. a. „Storia del reame di Napoli 1734—1825".

Collier (udt. Kaaljer), John Payne, engelsk Literaturhistoriker, f. 1789, især kjendt for sine Undersøgelser angaaende Shakespeares Liv og Verker.

Collin, Jonas, dansk Embedsmand, f. 1776, d. 1861, ansattes 1801 i Rentekammeret og Finanskollegiet i Kjøbenhavn og deltog som Assessor i dette Kollegium i Udarbeidelsen af Rigsbankforordningen af 1813 og blev derefter Finansdeputeret fra 1816—48. Samtidig indehavde han mange andre offentlige Hverv, som han røgtede med utrættelig Arbeidskraft og Omhu. 1821—29 og 1842—49 var han Medlem af Direktionen for det kongelige Theater og i flere Aar Medlem af Bestyrelsen for Stutteriværket og af Kommissionen for „Statistisk Tabelverk", der udgaves efter en af ham udarbeidet Plan. Han tog Initiativet til Oprettelsen af mange almennyttige Indretninger, bl. a. Thorvaldsens Museum. Desuden var han kjendt som en varm Beskytter af Kunstnere og Forfattere; han var saaledes den, som virksomst tog sig af den unge H. C. Andersen, da denne 1819 uden Hjelpemidler kom til Kjøbenhavn.

Collingwood (udt. Kaallingvud), Cuthbert, Lord, engelsk Sjøofficer, f. 1750, d. 1810, indtraadte tidlig i Flaaden og udmærkede sig 1797 ved Kap St. Vincent, blev 1804 Admiral og bidrog 1805 til Seiren ved Trafalgar. Efter Nelsons Død blev han Chef for den engelske Flaade i Middelhavet.

Collins, William Wilkie, engelsk Romanforfatter, f. 1824, var først Handelsmand, men viede sig fra 1848 af udelukkende til literær Virksomhed. Blandt hans Romaner kan nævnes „Hide and seek", „The dead secret", „The woman in white", „No name", „Man and wife" og „The new Magdalena". Collins er en i flere Lande meget læst Forfatter; hans Romaner er spændende og stærkt effektfulde og vidner om stor Menneskekundskab. Ogsaa som dramatisk Forfatter har han forsøgt sig, men med mindre Held.

Collo, (ital., Flertal colli), Pakke, Stykke Fragtgods. Se forøvrigt Kolli.

Collot d'Herbois (udt. Kolaa derboa), Jean Marie, fransk Revolutionsmand, f. ca. 1750, d. 1796, var en Tid Skuespiller, optraadte ved Revolutionens Udbrud som Folketaler i Paris og blev 1792 Medlem af Konventet. 1793 var han ivrig for at styrte Girondisterne og blev s. A. Præsident i Jakobinerklubben. Som Medlem af Velfærdskommiteen sendtes han for at kue Opstanden i Lyon, hvor han øvede mange Grusomheder. 1794 hjalp han til at styrte Robespierre, men dømtes næste Aar til Deportation og sendtes til Guyana.

Colman, George, engelsk Komedieforfatter, f. 1762, d. 1836, skrev en Række kvikke Lystspil, bl. A. „John Bull", som i sin Tid af Walter Scott rostes som den bedste nyere engelske Komedie.

Cologne (udt. Kaalaanj), fransk Navn paa Köln. Deraf Eau de Cologne (s. d.)

Colonna, bekjendt romersk Adelsslægt, som har Navn efter en liden paa Albanerhøiene liggende By La Colonna. Den kom til Rom i Begyndelsen af det 11te Aarh. og udøvede i over 500 Aar en Indflydelse i denne By, som maaske alene blev overgaaet af den, som Familien Orsini, Colonnas stadige Medbeiler til Magten, havde. Slægten besad en Række faste Borge i Sabinerbjergene og henimod Neapels Grændser, og dens Medlemmer var paa Grund af sin Magt og voldsomme Deltagelse i Partikampene, i Regelen paa Ghibellinernes Side, en stadig Skræk saavel for Pave som for Folk. Blandt sine Ætlinger tæller Slægten Colonna en Pave (Martin den femte), flere Kardinaler, Feltherrer, Statsmænd, Forfattere og Lærde. Til dens mest bekjendte Medlemmer hører: 1) Sciarra Colonna, som ivrig bekjæmpede Pave Bonifacius den ottende, men 1303 maatte flygte, hvorefter han blev fangen af Sjørøvere. Han løskjøbtes i Marseille og vendte tilbage til Italien i Følge med Filip den smukkes Haandlanger Nogaret, hvem han var behjelpelig ved Pavens Tilfangetagelse i Anagni s. A. Senere var han en af de ivrigste Tilhængere af den tyske Konge Ludvig den fjerde, for hvem han 1327 aabnede Roms Porte, og hvem han det følgende Aar kronede i Peterskirken. 2) Prospero Colonna, berømt Feltherre, f. 1452, d. 1523, kjæmpede mod den franske Konge Karl den ottende og jog i Forening med den spanske Hærfører Gonsalvo af Cordova Franskmændene ud af Italien. Under Krigen mellem Frans den første og Keiser Karl den femte var han Anfører for den keiserlig-pavelige Hær og jog Franskmændene ud af Mailand, slog i Forening med Georg Frundsberg den franske Marskal Lautrec ved Bicocca, indtog Genua og forsvarede tappert Mailand mod Admiral Bonnivet. 3) Vittoria Colonna f. ca. 1490, d. 1547, gift med en Marchese af Pescara, trak sig efter sin Ægtefælles Død (1525) tilbage fra Verden for at sysle med Literaturen og vandt ved sine Digte, som især var helligede Mindet om hendes Mand, et berømt Navn. 4) Marc Antonio Colonna, Hertug af Paliano, f. 1536, d. 1584, indlagde sig stor Hæder som Anfører for den pavelige Flaade i Slaget ved Lepanto 1571.

Colorado, 1) Rio Colorado del occidente, Flod i det vestlige Nordamerika, dannes i Utah ved Foreningen af to mindre Vandløb, løber mod Sydvest og falder i den kaliforniske Bugt. Længden er 270 Mil. 2) Rio Colorado de Texas, Flod i Texas, løber mod Sydost i en Længde af 195 Mil og falder i den mexikanske Bugt. 3) Colorado ell. Cobu Leubu (den store), Flod i Argentina, udspringer paa Andesbjergene, løber mod Øst og falder i Atlanterhavet. Længde 190 Mil. 4) En af de forenede Stater, i Nord begrændset af Wyoming, i Øst af Nebraska og Kansas, i Syd af Indianerterritoriet og Ny-Mexiko og i Vest af Utah. Størrelsen er 4,920 Kv.mil og Folkemængden ca. 120,000. Hovedstad Denver.

Colorado-Billen, Chrysomela decemlineata, et til Billernes Orden hørende lidet Insekt med en ægrund Krop, gulagtig Farve samt med to sorte Baand paa Hoved og Dækvinger og sorte Pletter paa Hoved og Rygskjold. Den opdagedes for ca. 50 Aar siden i Egnen omkring øvre Missouri og Arkansas, hvor den levede paa en med Poteten beslægtet Plante, Solanum rostratum. Efterat den ogsaa har angrebet Potetesplanten, har den paa Grund af sin hurtige Formerelse anrettet stor Skade paa Potetesmarkerne i Amerika. Den

overvintrer i Jorden og lægger i Mai paa Undersiden af vedkommende Plantes Blade 750—1,200 rødgule Æg, som allerede efter en Maaneds Forløb er udviklede til fuldvoxne Dyr, der i Midten af Juni selv lægger Æg. I August følger det tredie Slægtled; én Hun kan saaledes i Sommerens Løb frembringe Afkom i millionvis. 1861 overskred Coloradobillen Missouri, og 1874 havde den naaet Atlanterhavet. Den Skade, den for nogle Aar siden anrettede i de Forenede Stater, beregnedes til ca. 40 Mill. Kroner aarlig. 1877 optraadte den paa enkelte Steder i Tyskland, men har endnu ikke vist sig i Skandinavien.

Colosseum, ital. Coliseo, ell. det flaviske Amfitheater, et storartet Amfitheater i Rom, opført under Keiserne Vespasian og Titus og fuldendt Aar 80 e. Kr. Det var 591 Fod langt, 508 Fod bredt, og Ydermurene havde en Høide af 153 Fod. Det skal havet rummet 80,000 Tilskuere. Dets 4 Etager var dekorerede i forskjellig Stil med Halvsøiler og Buer, og den øverste af dem bar 240 store Mastetræer, ved Hjelp af hvilke et Solseil kunde spendes over hele Bygningen. Nu staar kun omtrent Halvdelen tilbage, da den ene Side er nedbrudt og benyttet til Bygningssten; men det, som staar igjen, er endnu Roms mest imponerende Ruin.

Colt, Samuel, amerikansk Vaabenfabrikant, f. 1814, d. 1862, opfandt Revolveren (1828) og oprettede en storartet Fabrik til Forarbeidelse af dette Vaaben.

Columba, Skotlands Apostel, f. i Irland ca. 520, d. 597, stiftede 563 et Kloster og byggede en Kirke paa Den Hy (nu Iskolmkill).

Columbanus, den hellige, irsk Munk, f. ca. 550, d. 615, gik 590 til Burgund, hvor han stiftede et Par Klostre. Forjaget derfra drog han til Italien og stiftede et Kloster i Nærheden af Genua.

Columbus, Hovedstad i den nordamerikanske Stat Ohio, ved Floden Scioto, med 32,000 Indb., livlig Industri og Handel.

Comacchio, By i den italienske Provins Ferara, ved en Lagune nær Adriaterhavet, har 9,000 Indb. og Aalefiskerier.

Comancher (udt. Komantsjer), Indianerstamme, som i et Antal af ca. 4,000 lever i Texas og Ny-Mexiko.

Comayagua ell. Valladolid la nueva, Hovedstad i Staten Honduras i Mellemamerika, med 8,000 Indb.

Combe (udt. Kum), 1) George, engelsk Frenolog, f. 1788, d. 1858, virkede for Udviklingen og Udbredelsen af Galls og Spurzheims Theorier og paadrog sig de Orthodoxes skarpe Kritik ved sit Skrift, „The constitution of man, considered in relation to external objects“, hvori han fremstiller det som Menneskets Bestemmelse at udforske og følge Naturlovene. 2) Andrew Combe, foregaaendes Broder, f. 1797, d. 1847, har skrevet flere fysiologiske Verker, bl. a. en fortrinlig Bog om Smaabørns Behandling og Pleie.

Comenius (egentl. Komensky), Johann Amos, berømt Pædagog, f. 1592 i Komna i Mähren, d. 1671, tilhørte de bøhmisk-mähriske Brødres Samfund og blev 1614 Forstander for deres Skole i Prerau. 1618 kom han i samme Egenskab til Fulneck. Ved Spaniernes Erobring af denne By mistede han 1621 alle sine Eiendele, udvistes som evangelisk Præst af de østerrigske Stater 1624 og kom ikke længe efter til Polen, hvor han i Lissa overtog Bestyrelsen af et Gymnasium og 1648 blev de mähriske Brødres Biskop. 1642 kaldtes han til at reformere Skolevæsenet i Sverige og 1650 i samme Ærende til Ungarn, gik 1656 efter Lissas Erobring til Schlesien, senere til Hamburg og bosatte sig derpaa i Amsterdam, hvor han tilbragte sine sidste Aar. Han har gjennem sine talrige Skrifter havt stor Indflydelse paa Skolevæsenets Udvikling og var Forarbeider for de Reformer, som omtrent et Aarhundrede senere kom til Gjennemførelse. Han lagde Vegt paa Undervisningen i Hjemmet, paa Legemets Udvikling ved Siden af Sjelens og Modersmaalets og Realfagenes Studium ved Siden af de klassiske Sprogs. Ved sin „Orbis pictus“ gav han Stødet til Anskuelsesmethodens Indførelse i Undervisningen. Hans samlede „Opera didactica“ udkom i Amsterdam 1657.

Comines (udt. Kaamin) ell. **Commines**, Philippe de la Clite de, fransk Statsmand og Historieskriver, f. 1445, d. 1509, stod først i Karl den dristiges Tjeneste, men gik 1472 over til Kong Ludvig den ellevte, hvis virksomste Verktøi han blev. Efter Ludvigs Død blev han Medlem af Regentskabsraadet; men da han lagde Planer mod Anna af Beaujeu, fængsledes han og forvistes 1488. Allerede 1492 kaldtes han imidlertid tilbage og fik Plads i Raadet. Hans Memoirer er en vigtig Kilde til hans Tids Historie; de udmærker sig ved logisk Konsekvens og anskuelige Skildringer af Personer og Sæder.

Comme il faut (udt. Kaam il faa), fransk: som det bør og skal, passende.

Commentry (udt. Kaamangtri), By i Departementet Allier i Frankrige, med 12,000 Indb. og rige Stenkulsgruber.

Commerson (udt. Kaamærsaang), Philibert, fransk Naturforsker, f. 1727, d. 1773, levede først som Læge i Montpellier, deltog 1764 med Bougainville i en Reise rundt Jorden, samlede og beskrev en Mængde Fiske og anlagde en botanisk Have i Châtillon.

Commodus, Lucius Ælius Aurelius, ogsaa kaldet Marcus Antonius, romersk Keiser, Søn af Marcus Aurelius, f. 161 e. Kr., kom paa Tronen 180. Han sluttede en ufordelagtig Fred med Germanerne, lod sig lede af sine Yndlinger og viste sig som en vellystig og grusom Tyran. 192 blev han myrdet af Sammensvorne blandt sine egne Hoffolk.

Common law (udt. Kaamøn Laa), i England Betegnelse 1) for samtlige de Retssætninger, som hviler paa Sædvanen, 2) for den hele Privatret i Modsætning til enkelte Dele af denne og 3) for den Ret, som anvendes af de almindelige Domstole i Modsætning til den, som anvendes af de saakaldte Billighedsdomstole.

Como, Provins i Lombardiet i Italien, 50 Kv.mil stor, med ½ Mill. Indb. Hovedstaden, Como, med 24,400 Indb. og en prægtig gothisk Domkirke, ligger ved Comosjøen (Lago di Como), som er berømt for sine herlige Omgivelser. Sjøen er 5 Mil lang og gjennemstrømmes af Floden Adda.

Comonfort, Ygnacio, mexikansk Politiker, f. 1812, d. 1863, udmærkede sig i Borgerkrigene efter 1832, deltog 1846 i de Liberales Opstand

mod Præsidenten Paredes og 1846—48 i Krigen med de Forenede Stater. Senere reiste han sammen med Alvarez et Oprør mod Santa Anna og blev, efterat denne var styrtet, Præsident og søgte som saadan at indskrænke Præsteskabets Magt. Forladt af sit Parti maatte han 1858 flygte til de Forenede Stater, hvorfra han 1862 vendte tilbage for at bekjæmpe Franskmændene.

Compiègne (udt. Kaangpiænj), By i Departementet Oise i Frankrige, ved Floden Oise, med 13,000 Indb. og et prægtigt Slot. Her blev Jeanne d'Arc tagen til Fange af Englænderne 1430.

Compte (udt. Kaangt), fransk, Regnskab. — Compte rendu (udt. — rangdy), aflagt Regnskab, Redegjørelse (f. Ex. for Forhandlinger).

Comte (udt. Kaangt), 1) Isidore Auguste Marie François Xavier, original fransk Filosof, „Positivismens" Grundlægger, f. 1798, d. 1857, kom 1814 til Paris og studerede ved den polytekniske Skole dersteds, sluttede sig snart til Saint Simon, fra hvem han imidlertid efter kort Tid stilte sig, og begyndte derpaa at udvikle sit eget filosofiske System. 28 Aar gammel angrebes han af Sindssygdom, men blev efter et Par Aars Forløb helbredet. 1832—51 var han Repetent ved den nævnte polytekniske Skole og i nogen Tid Examinator ved Skolens Abgangseksamen. Da han senere mistede den sidste Post, var han udsat for at lide Nød, indtil nogle engelske og franske Venner, blandt hvilke Stuart Mill og Littré, sammenskjød et Bidrag, hvoraf han kunde leve. Henimod Femtiaarsalderen fattede han en overspændt Kjærlighed til en Madame Clotilde de Vaux, og dette Forhold havde stor Indflydelse paa hans Livsopfatning og Anskuelser. Comtes og overhoved Positivismens Hovedverk er „Cours de philosophie positive", som 1830—42 udkom i 6 Bind. Han opstiller heri 3 Erkjendelsesstadier, som saavel den samlede Menneskehed som det enkelte Individ maa gjennemgaa: det theologiske, det metafysiske og det positive, der er det sidste og høieste Trin for Erkjendelsen. Denne kan aldrig fatte Tingenes inderste Grund og Aarsag eller deres endelige Bestemmelse, hvorfor den maa indskrænke sig til at iagttage Fænomenerne og søge de Love, som beherske dem. Hele den menneskelige Viden sammenfattes i de 6 almindelige Videnskaber: Mathematik, Astronomi, Fysik, Kemi, Biologi og Sociologi, hvilke danner et systematisk Hele i den anførte Orden. Comtes System, der er fremsat i et meget tungt Sprog, er nærmere udviklet og tydeliggjort af en Række talentfulde Tilhængere, af hvilke John Stuart Mill i England og Littré i Frankrige er de mest fremragende. Forunden det nævnte Hovedverk er af Comtes Skrifter følgende de mest betydende: „Système de politique positive, ou trinité de sociologie, instituant la religion de l'humanité", „Catéchisme positiviste", „Appel aux conservateurs" og „Synthèse subjective". Se forøvrigt Art. Positivisme. 2) Charles Comte, fransk Forfatter, f. 1782, d. 1837, grundede 1814 sammen med Dunoyer Bladet „Le censeur", hvori han bekjæmpede Reaktionen, maatte 1820 gaa i Landflygtighed og tog Ophold i Schweiz, hvor han blev Professor i Lausanne, vendte efter Julirevolutionen tilbage og blev Medlem af Deputeretkammeret samt Sekretær i Académie des sciences morales et politiques. Hans vigtigste Arbeide er „Traité des législations".

Con, italiensk, med. Con amore, med Lyst.

Concepcion, 1) Provins i Republiken Chili, 168 Kv.mil stor, med 152,000 Indb. 2) Hovedstad i Provinsen, nær Floden Biobios Munding, med 18,500 Indb.

Concha (udt. Kaantsja), José Gutierrez de la, Marquis de la Habana, spansk General, f. 1800, tjente i Sydamerika og derpaa mod Karlisterne, blev Generalløitnant, var 1843—46 Generalkaptein i de baskiske Provinser og kuede som saadan Santiagos Oprør. Derpaa var han flere Gange Statholder paa Kuba, blev 1862 Gesandt i Paris, 1863 Krigsminister og senere Formand i Senatet. 1872—74 indehavde han paany Statholderposten paa Kuba. — Hans Broder Manuel Gutierrez de la Concha, Marquis del Duero, f. 1808, deltog i den første Karlistkrig og blev 1840 Generalmajor og Generalkommandant i Katalonien. 1841 deltog han i Opstanden mod Espartero, kommanderede 1847 en Troppeafdeling, som rykkede ind i Portugal, blev s. A. Generalkaptein i Gammelkastilien og senere paany i Katalonien. 1853 indgav han sammen med O'Donnel en Adresse til Dronning Kristina for at faa en mere liberal Regjering, og Aaret efter hjalp han til at styrte Narvaez. 1868 gik han til Udlandet, vendte 1874 tilbage og overtog Ledelsen af Krigen mod Karlisterne, men faldt s. A. i Slaget ved Estella.

Concierge (udt. Kaangsiærsj), Portner, Dørvogter, Fangevogter, Slotsfoged. — Conciergerie (udt. Kaangsiærsjeri), Fængsel, især det berygtede i Justitspaladset i Paris, som under den store Revolution benyttedes som det sidste Opholdssted for Fanger, der skulde henrettes. I Conciergeriet sad bl. a. Dronning Marie Antoinette.

Concini (udt. Kontsjini), se Ancre.

Consilium abeundi, d. e. det Raad at gaa bort, særlig Bortvisning fra Universitet eller Skole; egentlig en Meddelelse fra Universitetet om, at en Student i et vist Tidsrum vil blive negtet Adgang til Examen, eller en Skolebestyrers Raad til Forældre eller Foresatte om at tage en Disciple ud af Skolen.

Concord, Hovedstad i den nordamerikanske Stat New-Hampshire, ved Floden Merrimack, har 12,000 Indb. og livlig Handel og Industri.

Concordia, lat., 1) Enighed, ogsaa personificeret som en Gudinde hos Romerne. 2) En af de smaa Planeter mellem Mars og Jupiter.

Condamine (udt. Kaangdamin), Charles Marie de la, fransk Mathematiker, f. 1701, d. 1774, deltog 1735—45 med Godin og Bouguer i Gradmaalingerne i Peru. Under sit Ophold i Sydamerika tegnede han det første paalidelige Kart over Amazonfloden og opdagede det Træ, som giver den ægte Kinabark.

Condé (udt. Kaangde), fransk Fyrsteslægt, en Sidelinie af Huset Bourbon. — Louis den første af Bourbon, Prins af Condé, f. 1530, d. 1569, udmærkede sig som Kriger under Henrik den anden, var ivrig Hugenot og deltog i Sammensværgelsen i Amboise 1560 mod Guiserne. Senere spillede han en virksom Rolle i Hugenotkrigene og blev dræbt i Slaget ved Jarnac. — Hans Søn Henri den første, Prins af Condé, Hertug af Enghien, f. 1552, deltog i Hugenotkrigene under

Coligny og reddede sig under Myrderierne 1572 ved at affværge Protestantismen, samlede senere i Tyskland en Hær, med hvilken han sluttede sig til Hertugen af Alençon, og blev tilsidst Protestanternes Generalissimus; han holdt sig i flere Aar, men blev 1588 fangen og dræbt ved Gift, som man troede af sin Hustru. — Hans Søn Henrik den anden, Prins af Condé, f. 1588, d. 1646, blev opdragen til Katholik, konspirerede mod Maria af Medici, men blev greben og holdt i Fængsel i tre Aar. Senere forfulgte han Protestanterne og gjorde sig tilvens med Richelieu. — Hans Søn Louis den anden af Bourbon, Prins af Condé, kaldt den store Condé, f. 1621, d. 1686, blev tidlig Officer og udmærkede sig i Nederlandene mod Spanierne, som han 1643 totalt slog ved Rocroi. Senere kjæmpede han i Elsas, Franken, Katalonien og Nederlandene, stillede sig i Frondekrigen paa Hoffets Side, men blev som Følge af Uenighed med Mazarin arresteret og holdt et Aar i Fangenskab. 1651 reiste han Uroligheder i det sydlige Frankrige, forbandt sig med Spanierne og slog 1652 de kongelige Tropper ved Bleneau. Efter frugtesløse Forhandlinger om Forsoning gik han til Spanien, hvor han blev Generalissimus. Ved Pyrenæerfreden (1659) fik han Amnesti og indtraadte atter i den franske Armé, erobrede 1668 Franche-Comté, kjæmpede senere i Nederlandene og fik 1675 efter Turenne Befalingen over Rhinarméen. — Louis, Prins af Condé, Greve af Clermont, en Sønnesøns Søn af den store Condé, f. 1709, d. 1771, tjente i Nederlandene og kommanderede under Syvaarskrigen den franske Armé i Nordtyskland. — Louis Joseph, Hertug af Bourbon, Prins af Condé, en Broderson af Foregaaende, f. 1736, d. 1818, udmærkede sig i Syvaarskrigen, blev senere Guvernør i Bourgogne, udvandrede 1789 og samlede en liden Hær af Emigranter, med hvilken han 1792—97 bekjæmpede den franske Republik, ofte med Held. 1797 gik han i russisk Tjeneste og opholdt sig senere mest i England. — Sidstnævntes Søn Louis Henri Joseph, Hertug af Bourbon, Prins af Condé, f. 1756, udvandrede 1789, kjæmpede i Emigranternes Korps mod Frankrige og søgte efter Napoleons Tilbagekomst fra Elba forgjeves at reise en Opstand mod ham i Vendée. 1830 fandtes han kvalt i sin Seng. Han var Fader til den bekjendte Hertug af Enghien (s. d.).

Condictio sine causa, i Romerretten Tilbagesøgning af en Præstation, der uretteligen er erlagt, uden nogen gyldig Retsgrund; C. indebiti, Tilbagesøgning af en Betaling, som er skeet ved en Vildfarelse, uden at nogen Forpligtelse har fundet Sted. Det anses for tvivlsomt, om condictio indebiti kan opstilles som almindelig Tilbagesøgningsgrund i norsk Ret, idet Tilbagesøgningen, hvor saadan efter denne kan finde Sted, i Regelen vil kunne begrundes paa anden Maade, f. Ex. ved den Modtagendes Skjødesløshed eller pligtstridige Uagtsomhed.

Condillac (ud. Kaangdijak), Etienne Bonnot de Mably, fransk Filosof, f. 1715, d. 1780, sluttede sig nærmest til Locke, men ændrede dennes System, forsaavidt som han antog Forstanden for en passiv Evne. Hans vigtigste Skrifter er „Traité des sensations“ og „Essai sur l'origine des connaissances humaines“.

Conditio, Betingelse. — Conditio sine qua non, ufravigelig Betingelse.

Condom (udt. Kaangdaang), By i Departementet Gers i Frankrige, med 8,500 Indb., og en bekjendt Domkirke.

Condorcet (udt. Kaangdaarse), Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, Marquis de, fransk Mathematiker og Filosof, f. 1743, d. 1794, blev 1769 Medlem af Videnskabsakademiet og 1788 dets Sekretær og 1782 Medlem af det franske Akademi. Paa Opfordring af d'Alembert indtraadte han som Medarbeider af Encyklopædien (s. d.); desuden skrev han mod Negerslaveriet og til Forsvar for Amerikanerne under deres Uafhængighedskamp. Han sluttede sig med Iver og Varme til Revolutionen, blev 1791 indvalgt i den lovgivende Forsamling og 1792 i Konventet. Her stillede han sig paa Girondisternes Side og blev kort efter deres Fald anklaget for Forræderi, fængsledes og døde i Fængslet, idet han skal have taget Gift. Condorcet har bl. a. skrevet: „Essais sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix“, „Lettres d'un théologien“, „Vie de Turgot“, „Vie de Voltaire“ og „Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain“, i hvilket sidste Verk han fremsætter sin Verdensanskuelse, hvis Grundtræk er, at Menneskets har Evne til at opnaa en uendelig Grad af Fuldkommenhed, og at denne Evne engang vil medføre, at al Elendighed og Nød ophører. Verket udtaler en tillidsfuld Tro paa Fremskridtet, men bittert Had til al positiv Religion.

Conegliano (udt. Koneljano), Cima da, sædvanlig kaldt Cima, italiensk Maler, f. 1480, d. 1517, var en af den ældre venetianske Skoles mest fremragende Mestre.

Confer, forkortet cfr., sammenlign.

Congleton (udt. Kaangeltn), By i det engelske Grevskab Chester, med 11,000 Indb. og Silke-, Bomulds- og Læderfabriker.

Congreve (udt. Kaangriv), 1) William, engelsk Digter, f. 1672, d. 1729, skrev en Række Komedier („The old bachelor“, „The double-dealer“, „Love for love“ m. fl.), som udmærker sig ved skarp Karaktertegning og frisk, om end ofte vel dryi Humor. Hans Tragedier og Leilighedsdigte er af mindre Værd. 2) Sir William Congreve, engelsk Ingeniør og General, f. 1772, d. 1828, har gjort sig bekjendt som Opfinder af de congreveske Raketter og Congrevetrykket, en Methode til at trykke med flere Farver, uden at lade Papiret gaa mere end én Gang gjennem Pressen.

Conin, en flydende og flygtig Plantebase, som tilberedes af Skarntyde. Den er meget giftig og lammer øieblikkelig Rygmarvens Virksomhed.

Connaught (udt. Konnaat), Provins i det nordvestlige Irland, 320 Kv.mil stor med 846,000 Indb., for det meste af ren keltisk Stamme. Hovedstad Galway.

Connecticut (udt. Kaanuettikøt), 1) en af de Forenede Stater, i Nord begrændset af Massachusetts, i Øst af Rhode Island, i Syd af Long-Island-Sundet og i Vest af New-York. Fladeindholdet er 223 Kv.mil og Folkemængden 540,000. 2) Flod i de Forenede Stater, udspringer i Nedre Kanada, løber mod Syd mellem Vermont og New-

Hampshire, gjennem Massachusetts og Connecticut og falder i Long-Island-Sundet. Længde 72 Mil.

Conradi, Andreas Christian, bekjendt norsk Læge og Videnskabsmand, f. 1809 i Tønsberg, hvor hans Fader, Nils Jørgen Conradi, var Apotheker, d. 1868 paa Madeira, blev Student 1825 og medicinsk Kandidat 1831. 1831—32 foretog han en Reise til Hamburg for at samle Erfaringer om den asiatiske Kolera, var derpaa et Aars Tid midlertidig Læge i Sønd- og Nordfjord, hvorefter han 1833 udnævntes til Korpslæge og 1835 ansattes som Reservelæge ved Rigshospitalet. Efter 1837 at have erhvervet Licentiatgraden i Medicin gjorde han s. A. med offentligt Stipendium en Studiereise til Berlin, Wien og Paris og blev derpaa 1841 Lektor i Medicin ved Universitetet og Overlæge paa Rigshospitalet og 1845 Professor i Pathologi og Therapi. 1848 antoges han som Indredepartementets Konsulent i Medicinalsager, var 1850—57 Formand i den raadgivende Medicinalkomité, blev 1858 Medlem af Lovkommissionen ang. Sundhedspolitiet og var i flere Aar Medlem af Examenskommissionen for Jordemødre. 1868 meddelte Lunds Universitet ham i Anledning af dets Hundredaarsjubilæum Diplom som Doctor medicinæ. Han var Medlem af flere videnskabelige Selskaber i Ind- og Udlandet. Conradi var i sine senere Aar Norges mest anseete Læge, og selv hans Medlærere ved Universitetet tyede ofte til ham i vanskelige Tilfælde. Han var en af de første, som gjorde den af Franskmanden Laënnec først i almindelig Anvendelse bragte Perkussions- og Auskultationsmethode bekjendt i Norge, og havde en væsentlig Fortjeneste af, at Kundskaben om denne fortrinlige Maade til at kjende de indre Sygdommes Natur blev udbredt blandt den norske Lægestand. Som Universitetslærer udmærkede han sig ved et smukt, livligt og usædvanlig klart Foredrag. I „Norsk Magazin for Lægevidenskaben", af hvis 1ste Række han var Medudgiver, i „Ugeskrift for Medicin og Farmaci" samt i forskjellige andre periodiske Skrifter har han leveret en Del Indberetninger og fagvidenskabelige Afhandlinger og desuden i Forening med O. N. Lund oversat „Lunge- og Hjertesygdommenes Diagnostik" (1837). — Foregaaendes Broder Johan Gottfried Conradi, Komponist og Musiklærer, f. i Tønsberg 1820, studerede først Farmaci, derefter Medicin men opgav senere dette Studium for udelukkende at øve sig for Musiken. 1843 udgav han sine første Kompositioner, et Par Hefter Danse for Piano, og komponerede 1844 en i Vor Frelsers Kirke i Kr.ania opført Kantate til Text af H. Wergeland. 1845 stiftede han Handelsstandens og Haandværkernes Sangforeninger, hvilke tilligemed den kort forud stiftede Studenternes Sangforening var de første større Mandssangforeninger i Norge, og foretog 1848—53 Reiser til Provinsbyerne for at danne Sang- og Orkesterforeninger. 1853—54 var han Musikdirektør ved „Det norske Theater" i Kristiania og gjorde 1855—57 med offentligt Stipendium en Studiereise til Tyskland. 1857 stiftede han tilligemed Halfdan Kjerulf og nogle andre „Abonnementskoncerterne" i Kristiana, hvis Musikopførelser han ledede, til de 1859 ophørte. Siden har han levet som Musiklærer i Kristiania. Af hans Kompositioner, af hvilke ialt 14 er udkomne i Trykken, mærkes Musiken til Chr. Monsens Drama „Gudbrandsdølerne", som under stort Bifald blev opført paa Kristiania Theater, første Gang 1855.

Conradsen, Harald, dansk Medaljør, f. 1817, uddannede sig først som Billedhugger, blev 1841 Assistent ved Myntverket og 1873 kongelig Medaljø- og Myntgravør. Blandt hans Arbeider mærkes, foruden en Del Kaméer, en Medalje til Thorvaldsens Minde.

Conring, Hermann, tysk Læge og Retslærd, f. 1606, d. 1681 som Professor i Helmstedt, var Livlæge og Raadgiver hos flere samtidige Fyrster, Han har bl. a. skrevet „De origine juris germanici", „De germanorum corporum habitus causis" og „De finibus imperii germanici."

Consalvi, Ercole, italiensk Geistlig, f. 1757, d. 1824, blev 1800 Kardinal og kort efter pavelig Statssekretær. Han viste megen Dygtighed som Diplomat, bl. a. paa Wienerkongressen 1814, og tog sig ivrig af Kirkestatens Finanser.

Conscience (udt. Kaangsiangs), Henrik, belgisk Romanforfatter, f. 1812, var først Militær, blev senere Professor i Gent og 1866 Intendant ved Musée Wiertz i Brysel. Han er den flamske Literaturs fornemste Forfatter og har leveret fortrinlige Skildringer af Liv og Sæder i Flandern. Af hans Arbeider mærkes særlig: „In't wonderjaer 1566", „De leeuw van Vlaenderen", „Wat eene moeder lyden kan", „Siska van Roosemael" m. fl.

Considérant (udt. Kaangsiderang), Victor Prosper, fransk Socialist og Forfatter, f. 1805, tjente først i Armeen, sluttede sig derpaa til Fourier og bereiste flere Lande som socialistisk Missionær. 1832 stiftede han en saakaldt „Phalanstère", et Slags Samfund, hvor de socialistiske Theorier skulde realiseres, men som snart opløstes. 1848—49 var han Medlem af Nationalforsamlingen, begav sig sidstnævnte Aar til Belgien og derfra til Amerika, hvor han i Texas oprettede et nyt Mønstersamfund, og vendte 1854 tilbage til Frankrige. Han har bl. a. skrevet „Destinée sociale", „Principe du socialisme" og „Théorie du droit de propriété et du droit au travail".

Constable, (udt. Kaanstabel), John, engelsk Landskabsmaler, f. 1776, d. 1837, vakte stor Opsigt ved sine realistiske og i koloristisk Henseende fortrinlige Billeder.

Constant de Rebecque (udt. Kaangstang dø Røbek), Henri Benjamin, fransk Statsmand og Forfatter, f. i Schweiz 1767, d. 1830, var en Tid Kammerherre i Brunsvig, kom 1795 til Paris og gjorde sig snart bekjendt ved Brochuren „Du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y rallier." Han sluttede omtrent samtidig et fortroligt Venskab med Madame de Staël og fulgte hende 1802 til Tyskland, hvor han i Weimar kom i Berørelse med Goethe og Schiller. 1815 vendte han tilbage, optraadte først mod Napoleon, men slog pludselig om og blev under de 100 Dage Minister; 1819 blev han Deputeret og sluttede sig som saadan til Oppositionen, arbeidede for en repræsentativ Forfatning og medvirkede paa sin Vis til Revolutionen 1830. Af hans literære Arbeider mærkes „De la réligion considérée dans sa source, ses formes et ses développements," „Le polythéisme romain considéré dans ses rapports avec la

philosophie grecque et la religion chrétienne" og Novellen „Adolphe", et Arbeide, som især i psykologisk Henseende er af overordentlig Interesse. Den søger at vise, at Kjærligheden mellem Mand og Kvinde er afhængig af ydre Forhold, og er den første af den Række Romaner fra Aarhundredets Begyndelse, der har underkastet Kjærlighedens Lidenskab en dybere gaaende psykologisk Undersøgelse. Som Stilist indtager Constant en af de første Pladse i den franske Literatur.

Constitutio kaldtes en af de romerske Keisere udstedt almindelig Forordning (Lov).

Constitutum possessorium kaldes det Forhold som opstaar, naar Overdrageren vedbliver at besidde en afhændet Ting paa Erhververens Vegne. Efter den norske Rets Theori tillægges ikke Constitutum possessorium ved frivillige Retshandler Retsvirkning mod godtroende Trediemand, og i intet Tilfælde kan det hindre tvungen Retsstiftelse (Exekution) mod Besidderen.

Contarini, en venetiansk Adelsslægt, som blandt sine Medlemmer tæller flere Doger og andre navnkundige Mænd.

Conti, en yngre Gren af Fyrstehuset Condé. 1) Armand af Bourbon, Prins af Conti, yngre Broder af den store Condé, f. 1629, d. 1666, tog under Frondekrigen Parti mod Hoffet og blev siden Chef for Hæren i Katalonien. 2) Hans Søn Louis Armand af Bourbon, Prins af Conti, f. 1661, d. 1685, tjente i Flandern og deltog i Ungarn i Krigen mod Tyrkerne. 3) François Louis af Bourbon, Prins af Conti, foregaaendes Broder, f. 1664, d. 1709, kjæmpede ogsaa mod Tyrkerne, valgtes 1697 til Konge af Polen, men frasagde sig Tronen, da han indsaa, at han ikke kunde staa sig mod sin Medbeiler, August af Sachsen. 4) Louis François af Bourbon, Prins af Conti, sidstnævntes Sønnesøn, f. 1717, d. 1776, tjente i Baiern og derpaa i Flandern; modsatte sig senere Turgots Reformforslag. 5) Louis François Joseph, af Bourbon, Prins af Conti, foregaaendes Søn, f. 1734, d. 1807, deltog i Syvaarskrigen og sluttede sig til Hofpartiet. Med ham uddøde Slægten.

Contreras, Juan de, spansk General, f. 1807, deltog i Sammensværgelserne mod Dronning Isabella og udnævntes 1868 af Prim til Generalkaptein i Katalonien. 1873 satte han sig imod den føderative Republik, og da Murcia proklamerede sin Uafhængighed, blev han Kantonens Præsident, holdt sig en Tid i Karthagena mod Regjeringstropperne, men flygtede 1874 til Algier.

Contucci (udt. Kaantutsji), se Sansovino.

Conversano, By i den italienske Provins Bari, med 11,000 Indb. og Handel med Oliven og Vin.

Convolvulus, se Vindelfamilien.

Cook, James, engelsk Marineofficér og berømt Opdagelsesreisende, f. 1728, d. 1779, var først Matros, ledede 1768—71 en Expedition til Otaheiti for at iagttage Venus's Gjennemgang, opdagede paa denne Reise Cooks-Strædet, undersøgte Ny-Hollands Østkyst og var den første, som seilede gjennem Torres-Strædet. 1772—75 foretog han en ny Reise for at opsøge et stort Fastland, som man formodede laa paa den sydlige Halvkugle. Efter at have godtgjort, at intet saadant Fastland fandtes, overtog han Ledelsen af en Expedition, som skulde finde en Gjennemgang fra Atlanterhavet til det Stille Hav nordenom Amerika. Han besluttede at gaa ind Beringsstrædet og opdagede paa Reisen derhen Sandwichs-Øerne. Da han naaede Beringsstrædet, kunde han ikke komme længere for Is; han vendte derfor tilbage til Sandwichs-Øerne, hvor han blev dræbt af de Indfødte. Hans Reisejournaler er udgivne dels af ham selv, dels af Hawkesworth og King.

Cooks-Strædet, Sundet mellem Ny-Sélands Nord- og Sydø.

Cooks-Øerne eller **Hervey-Øerne**, en Gruppe Koraløer i Stillehavet, i Øst for Tonga (Venskabsøerne), med ca. 8,000 Indb.

Cooper (udt. Kuper), Astlei Paston, Baronet, engelsk Kirurg, f. 1768, d. 1841, Professor i komparativ Anatomi ved College of surgeons, vandt et berømt Navn som Operatør og har leveret værdifulde videnskabelige Skrifter om Anatomi og Kirurgi.

Cooper (udt. Kuper), James Fenimore, amerikansk Romanforfatter, f. 1789, d. 1851, tog i en ung Alder Tjeneste paa Flaaden og nedsatte sig derpaa i den af hans Fader grundede By Coopers-town ved Otsego-Sjøen. Han skrev en lang Række Romaner, hvori han dels behandlede Livet paa de amerikanske Prærier blandt Indianere og Nybyggere, dels Scener af Sjølivet. Hans fornemste Verk er „The last of the Mohicans" („Den sidste Mohikaner"); af de øvrige mærkes „The pioneers" („Nybyggerne"), „The deerslayer" („Hjortedræberen"), „Lionel Lincoln", „The wept of Wisch-ton-Wisch", „The pilot" („Lodsen"), „The red rover" og „The waterwitch". Hans bedste Egenskaber er en livlig Fantasi, let Fremstillingsevne og levende Sans for Naturen; med Hensyn til Karaktertegningen er han mindre heldig. Hans Romaner har vundet en overordentlig stor Læsekreds ikke blot i Amerika, men ogsaa i de fleste europæiske Lande.

Copaivabalsam, et i Medicinen for visse Sygdomme almindeligt Lægemiddel, som udvindes ved Indsnit i Stammen af flere Arter af Plantesslægten Copaifera, der tilhører Belgfrugtplanternes Familie og voxer i Sydamerika og Vestindien.

Copiapo, By i Chili, Hovedstad i Provinsen Atacama, har 15,000 Indb. og Sølvgruber.

Coppet (udt. Koppe), Landsby med Slot i Kanton Waadt i Schweiz, bekjendt som Opholdssted for Madame de Staël.

Coquelin (udt. Kokkelæng), Charles, fransk Statsøkonom, f. 1803, d. 1852, var en af Frihandelens ivrigste Forkjæmpere. Han har bl. a. skrevet „Le crédit et les banques", hvori han søger at hævde den allerede tidligere udtalte Sætning, at „Krediten er Kapital".

Coquerel (udt. Kokkerel), Athanase Laurent Charles, fransk protestantisk Theolog, f. 1795, d. 1868, Præst i Paris fra 1830, var anset for en af sin Tids dygtigste Prædikanter og forfegtede den frie videnskabelige Forskning Berettigelse paa det religiøse Felt. — Hans Søn Athanase Josué Coquerel, f. 1820, d. 1875, var Præst i Nimes og senere i Paris, blev 1864 afsat for sin Afhandling om Renans „Jesu Liv" og virkede senere med privat Understøttelse fra det liberale reformerte Parti.

Corato, By i Provinsen Terra di Bari i Syditalien, med 26,500 Indb. og et Slot.

Corday d'Armans (udt. Kordæ darmang), Marie Anne Charlotte, f. 1769, havde ved den franske Revolutions Udbrud fattet en sværmerisk Begeistring for Friheden, men tillige Afsky for de blodige Grusomheder, der ledsagede Revolutionen. Hendes Had vendte sig især mod Marat, hvem hun myrdede den 13de Juli 1793. Hun blev strax greben og efter faa Dages Forløb henrettet.

Cordelier (fransk cordeliers, „Rebbærere"), oprindelig Binavn paa Franciskanermunkene, derpaa under Revolutionstiden Navn paa en politisk Klub i Paris, som i Begyndelsen gjorde fælles Sag med Jakobinerne, men senere blev deres værste Modstandere. Blandt Cordelierernes Ledere kan nævnes Danton og Camille Desmoulins.

Cordilleras (udt. Kordiljeras), d. e. Bjergkjeder, eller fuldstændig **Cordilleras de los Andes**, d. e. Andernes Bjergkjeder, kaldes den mægtige Bjergryg, som fra Kap Froward ved Magelhaensstrædet i vexlende Afstand fra det Stille Hav gjennemløber Sydamerika og ved Panamaeidet gaar over i Mellemamerikas Bjerge. Tidligere indbefattedes ogsaa disse tilligemed deres Fortsættelse, Rocky Mountains i Nordamerika, under den fælles Benævnelse Cordilleras, af hvilke Ildlandets sprødte Bjerggrupper danner en ved Magelhaensstrædet afbrudt sydlig Fortsættelse. Fra Kap Froward følger Fjeldkjeden med en Middelhøide af ca. 3,000 Fod Patagoniens Vestkyst, indtil den ved 47 Gr. s. Br. fjerner sig noget fra det Stille Hav og i Øst omslutter Chilis smale Kystland. Middelhøiden i Chili er 12,000 Fod; de høieste Toppe er Vulkanerne Maypu (15,000 Fod) og Aconcagua (ca. 21,000 Fod). Under 20 Gr. s Br. deler Kjeden sig ved Potosi i 2 Hovedgrene, hvilke omslutter Titicacasjøens 13,000 Fod over Havet liggende Høiland og derefter forener sig ved Cuzco. Paa den vestlige Gren, Cordillera de la Cuesta, findes Vulkanerne Arequipa og Sahama, over 21,000 Fod høie; den østlige Gren, som først gjør en Bøining mod Nordøst og derefter mod Nordvest, bærer Sydamerikas høieste Fjeldtoppe: Illimani (22,000 Fod) og Sorata (23,000 Fod). Fra Cuzcos mægtige Bjergknude fortsætter Kjeden sig i 2 Grene mod Nordvest, hvilke forener sig ved Bjergknuden Pasco, hvorefter den deler sig i 3 Grene, af hvilke den mellemste danner Floden Marannons mange og mærkelige Fald ovenfor Borja. Fra Loxa under 4 Gr. s. Br. fortsætter Cordilleras sit Løb i nordlig Retning, idet de danner to Hovedkjeder, som omslutter Quitos Høiland (10,000 Fod over Havet), og af hvis Toppe Chimborazo (ca. 20,000 Fod), Cotopaxi (ca. 19,000 Fod) og Antisana (18,000 Fod) er de mest kjendte. Ved Pasto under 1 Gr. s. Br. deler Hovedryggen sig atter i 3 Grene, hvilke adskilles ved Caucas og Magdaleneflodens mærkelige Dalfører. Paa den mellemste og høieste af Kjederne hæver Tolima sig til en Høide af ca. 17,000 Fod. Henimod Panamaeidet gaar samtlige Grene over i Aaser af ringe Høide. Cordilleras har en samlet Længde af næsten 1,000 Mil. Den største Brede (under 24 Gr. s. Br.) er 124 Mil og Middelbreden 68 Mil. Over denne kolossale Bjergryg, som mod Vest i Regelen styrter brat ned mod Havet, medens den i Øst synker sig langsommere og i Afsatser, fører kun faa Pas, som desuden ligger meget høit. Jordskjelv er hyppige i disse høitliggende Bjergtrakter. Cordilleras er rige paa Metaller og har 26 Vulkaner i Virksomhed.

Cordova eller **Cordoba**, 1) Provins i det spanske Landskab Andalusien, 250 Kv.mil stor med 380,000 Indb. Hovedstaden Cordova har 45,000 Indb. og en prægtig Kathedralkirke i mauriſk Stil. 2) Stat i Republiken Argentina i Sydamerika, med ca. 211,000 Indb. Hovedstad Cordova med 30,000 Indb. og livlig Handel.

Cordova, 1) Gonsalvo Fernandes de Cordova y Aguilar, spansk Feltherre, f. 1453, d. 1515, udmærkede sig i Ferdinand den katholskes Tjeneste mod Maurerne og hjalp 1495—98 Kong Ferdinand af Neapel at fordrive Franskmændene fra Italien. 1501 drog han under Foregivende af at ville hjelpe Venedig mod Tyrkerne atter til Italien og angreb Neapel i Forening med Franskmændene, men blev snart uenig med disse, fordrev dem, grundede Spaniens Magt i Italien og blev udnævnt til Vicekonge i Neapel. 2) Luis Fernandez de Cordova, spansk General, f. 1799, d. 1840, deltog 1822 i Gardeopstanden i Madrid, blev 1827 Chargé d'affaires i Kjøbenhavn og Aaret efter Gesandt i Berlin. I Karlistkrigen 1833—36 deltog han uden Held; 1818 forsøgte han sammen med Narvaez at bringe en Reisning istand i Sevilla.

Corelli, Arcangelo, italiensk Musiker, f. 1653, d. 1713, er bleven kaldt det moderne Violinspils Fader. Hans Kompositioner bestaar især af Sonater for Violin og Bas.

Corigliano (udt. Koriljano), By i Provinsen Cosenza i Italien, med 10,000 Indb. og Silkeavl.

Coriolanus, Gaius Marcius, romersk Patricier, indtog 493 f. Kr. den volskiske By Corioli, efter hvilken han fik sit Tilnavn. Han var en Fiende af Plebeierne og blev derfor af Almuetribunerne anklaget og dømt til Forvisning, begav sig derpaa til Volskerne og fik Kommandoen over en Hær, som af dem blev sendt mod Rom. Efterat Byens Gesandter forgjeves havde underhandlet med ham, gav han efter for sin Moders Bønner og trak sig tilbage med Hæren.

Cork, Grevskab i det sydlige Irland, 136 Kv.mil stort med ca. 520,000 Indb. Hovedstaden, Cork, ved Mundingen af Floden Lee, har 79,000 Indb., et Universitet, god Havn og livlig Handel med Korn og Fædriftsprodukter.

Corleone, By i Provinsen Palermo paa Sicilien, med 16,000 Indb. og varme Bade.

Cormenin (udt. Kormønæng), Louis Marie de la Haye, Vicomte, fransk Politiker og Publicist, f. 1788, d. 1868, blev 1808 Advokat og var 1828—48 flere Gange Deputeret. 1831 vakte han stor Opsigt ved sine „Lettres sur la liste civile" (ogsaa under Titelen „Trois philippiques"), hvori han skarpt angreb Ludvig Filip. 1851 protesterede han mod Louis Napoleons Statskup.

Cormontaigne (udt. Kormaangtænj), Louis de, fransk Ingeniørgeneral og Militærforfatter, f. 1695, d. 1752, udmærkede sig i Flandern og blev Feltmarskal, opførte efter et eget System Fæstningsverker ved Metz og Thionville og skrev flere Afhandlinger over Befæstningskunst (udgivne samlet 1822—35).

Cornaro, en venetiansk Adelsslægt, af hvis Medlemmer flere har været Doger. — Lodovico

Cornaro, f. 1467, d. 1566, gjorde sig bekjendt ved sin Bog om Kunsten at leve længe („Discorsi della vita sobria", 1558).

Corneille (udt. Kornej), Pierre, fransk dramatisk Digter, f. 1606, d. 1684, levede som Advokat i Rouen indtil 1662, da han kom til Paris, hvor han siden tilbragte et roligt og lidet bevæget Liv. Som Digter optraadte han først med Lystspillet „Mélite", som første Gang opførtes 1629 og gjorde adskillig Lykke. Det samme var ogsaa Tilfældet med en Del andre Komedier, som fulgte paa den første. Det, som adskilte Corneilles Komedier fra de tidligere, var navnlig en mere indviklet Intrige. 1635 skrev han sin første Tragedie, „Médée", og Aaret efter „Le Cid", til hvilken sidste Emnet er hentet fra Spanien, og hvis hele Retning tyder paa romantiske Indflydelser fra den spanske Literatur. Denne Vei forlod han dog snart, og hans følgende Tragedier, „Horace", „Cinna", „Polyeucte", „La mort de Pompée", „Oedipe" er alle skrevne i den „klassiske" Stil, som gjennem ham lige til den seneste Tid er bleven den raadende i den franske Tragedie, hvis Fader han med Rette kaldes. Ligesaa blev det af Corneille benyttede Versemaal, Alexandrinen, i lang Tid det eneraadende i Sørgespillet saavel i den franske som i andre Landes Literaturer. Den franske Tragedies Stivhed og Mangel paa Naturlighed er udgaaet fra en misforstaaet og slavisk Efterfølgelse af Aristoteles's Regler for Dramaet, særlig Regelen om „de tre Enheder". Dertil kommer en forceret Stræben efter Anstand og Høitidelighed, som gjør, at Heltene i Tragedien først og fremst taler og handler som Helte, Konger og Fyrster — idealt opfattede —, men ikke i samme Grad som Mennesker med Følelser og Lidenskaber. Derfor kan Dialogen vel have et pragtfuldt rethorisk Sving, ligesom i det hele det Sprog, der taltes i Ludvig den fjortendes forfinede Hofkredse, hvori Digteren bevægede sig; den kan indeholde store Sandheder og smukke Alménsætninger, moralske og religiøse; men Livet og Naturfandheden, som nu engang ikke altid er ophøiet og heroisk, mangler, og den kolde Fornuft træder ofte i Følelsens og Lidenskabens Sted. Disse Mangler ved den franske Tragedie findes allerede fuldt udviklede hos Corneille. Sin Virksomhed paa Lystspillets Omraade opgav han ikke; 1642 skrev han „Le menteur", der udmærker sig ved et Liv og en Naturfandhed, som er sjeldne Egenskaber i hin Tids Komedie, og som atter viser tilbage til spanske Forbilleder. Corneille sættes overordentlig høit af Franskmændene og kaldes „den store". Hans Tragedier udgjør endnu en Del af de større Theatres faste Repertoire. — Hans Broder, Thomas Corneille, f. 1625, d. 1709, skrev ogsaa Tragedier, uden dog paa langt nær at kunne maale sig med sin Broder, hvem han simpelthen efterlignede. Af hans ca. 40 Dramaer, som forlængst har ophørt at læses og opføres, kan nævnes „Ariane" og „Le comte d'Essex". Større Ry vandt han paa det sproglige Omraade; han tog virksomt Del i Udarbeidelsen af det franske Akademis Ordbog og skrev alene „Dictionnaire des arts et des scienses" og „Dictionnaire géographique et historique".

Cornelius, Navn paa en gammelromersk Slægt, blandt hvis Medlemmer især mærkes Scipionerne (se Scipio).

Cornelius Nepos, se Nepos.

Cornelius, Peter von, tysk Historiemaler, f. 1783, d. 1867, studerede ved Akademiet i Düsseldorf, kom 1809 til Frankfurt am Main, hvor han lærte at kjende „Niebelungenlied" og Goethes „Faust", til hvilke Digte han her og fra 1811 af i Rom tegnede sine berømte Illustrationer. 1819 kaldtes han af Kronprins Ludvig af Baiern til München for at pryde Glyptotheket med Fresker; samtidig kaldtes han til Direktør for Akademiet i Düsseldorf, en Ansættelse, som han modtog 1820, og 1825 blev han Direktør for Münchens Akademi. Efter et Par Reiser til Rom flyttede han 1841 til Berlin, hvor han overtog Ledelsen af Akademiet og med enkelte mindre Afbrydelser tilbragte Resten af sit Liv. Cornelius's Hovedstyrke laa i Kompositionen; hans Motiver er storslagne og hans Tegning dristig, paa samme Tid som hans Svaghed i Kolorit og Udførelse springer i Øinene. Hans Billeder er næsten udelukkende udførte i Fresko; de navnkundigste er de i Münchenerglyptotheket, i Pinakotheket Loggier og i Ludvigskirken sammesteds, samt Kartonerne til Fresker for den paatænkte Campo santo i Berlin.

Corniani, Giovan Battista di, Greve, italiensk Forfatter, f. 1742, d. 1813, mest kjendt for sin fortrinlige Literaturhistorie „I secoli della letteratura italiana" (1804—13).

Cornwall (udt. Kornuaal), det sydvestligste Grevskab i England, bestaar af en Halvø, som i Øst grændser til Devonshire og forresten omgives af Atlanterhavet; Størrelsen er 64 Kv.mil, Indbyggertallet ca. 260,000. Landet er bjergfuldt, og Hovednæringsveien er Bergverksdrift.

Cornwall, en Ø ved Amerikas Nordkyst, mellem Øerne Nord-Devon og Bathurst.

Cornwallis (udt. Kornuaallis), Charles, Marquis af, engelsk General, f. 1738, d. 1805, deltog i Syvaarskrigen og senere i den nordamerikanske Frihedskrig, i hvilken han erobrede Charleston og vandt flere Seire, men 1781 maatte overgive sig. 1786 blev han Generalguvernør over Indien, hvor han med Held kjæmpede mod Tippo Saib, 1798 Vicekonge over Irland og kort før sin Død atter Guvernør over Indien.

Coro eller **Santa Anna de Coro**, By i den sydamerikanske Republik Venezuela, med 8,200 Indb. og god Havn.

Coroner (udt. Kaaraaner), en valgt Embedsmand i England (en for hvert Grevskab), som har at anstille Undersøgelser angaaende Aarsagerne til hastige Dødsfald samt Strandinger og Fund.

Corot (udt. Koraa), Jean Baptiste Camille, fransk Landskabsmaler, f. 1796, d. 1875, uddannede sig i Paris som Elev af Bertin, hvis akademiske Manér han dog snart forlod. Hans Malerier er i egentligste Forstand Stemningsbilleder, ofteft med ganske simple Motiver, men udførte med overordentlig Finhed og Følelse. Særlig nævnes „Nymfernes Dans" og „Solnedgang i Tyrol" i Luxembourg-Galleriet i Paris.

Corps diplomatique (udt. Kaar diplomatik), fransk, samlet Navn paa alle ved et Hof akkrediterede Gesandter fra fremmede Magter.

Corpus, 1) Legeme; Korporation; Selskab; Kollegium. 2) et Slags Bogtrykkerskrift midt mellem Cicero og Bourgeois.

Corpus catholicorum, d. e. Katholikernes Forening, og **Corpus evangelicorum**, d. e.

de Evangeliskes Forening, kaldtes de ved den westfalske Fred anerkjendte Foreninger af de katholske og de protestantiske Rigsstænder i Tyskland, hvilke som to selvstændige Magter afgjorde alle Religionsspørgsmaal, idet de enkelte Stænder ingen Stemme havde. Kurfyrsten af Mainz førte Forsædet i Katholikernes Forening og Kurfyrsten af Sachsen i Corpus evangelicorum. Med det tyske Riges Opløsning 1806 ophørte disse Foreninger af sig selv.

Corpus delicti, i Strafferetten samtlige de Handlinger og Følger, hvilke tilsammen danner de for en vis Forbrydelse særlige Kjendemærker; især de ydre Spor af en Forbrydelse (f. Ex. den Dræbtes Lig) eller de Redskaber, hvormed Forbrydelsen er forøvet.

Corpus juris civilis, Samlingen af Keiser Justinians Retsbøger: Institutionerne, Digesterne (Pandekterne), Codex og Novellerne, hvortil føiedes enkelte Forordninger af senere Keisere samt de saakaldte Libri feudorum, der indeholdt et Uddrag af den lombardiske Lehnsret. Se forøvrigt Art. Romerret.

Correal, medforbunden, medforpligtet. — Correal-Obligation, Fælles-Forpligtelse.

Correggio (udt. Korredsjo), By i den italienske Provins Reggio, med 8,000 Indb.

Correggio, Antonio Allegri da, berømt italiensk Maler, f. i Correggio 1494, d. 1534, studerede i sin Fødeby og Modena, kom 1518 til Parma, hvor han levede til 1530, da han vendte tilbage til sin Fødeby. Hans Liv er forresten lidet kjendt. Correggio staar som en af de mærkeligste Skikkelser i den italienske Kunsts Historie; trods Indflydelse fra Lionardo da Vinci, er han dog gjennemgaaende original og udmærker sig særlig ved sin muntre, livlige Opfatning og Udførelse af sine Emner. Det glade og idylliske i Tilværelsen har havt faa eller ingen heldigere Fremstillere end han; hans klare Kolorit og fortrinlige Clairobscur tjener til at forhøie Virkningen. I sine kirkelige Malerier brød han ganske med de gamle Traditioner og fremstillede Kristus, Madonna og Helgenerne fremfor alt som Mennesker med menneskelige Følelser og Sjelsrørelser. Hans mythologiske Billeder er Mønstre paa Fremstillingen af Sanselighed og Skjønhed i Forening. Hvad det tekniske angaar, er Correggio ofte vilkaarlig og stundom mindre korrekt i Tegningen — noget som især kommer tilsyne i hans Kuppelbilleder, hvor Forkortningerne er altfor vidtdrevne —, medens hans Kolorit er helt igjennem mesterlig. Blandt de fortrinligste Malerier fra hans Haand kan her nævnes „La Zingarella" i Neapel, en „Pietà" i Parmas Pinakothek, „Hyrdernes Tilbedelse" (sædvanlig kaldet „Natten") i Dresden, „Marias Himmelfart", Fresko i Kuppelen over Parmas Domkirke, „Den hellige Hieronymus's Madonna" (sædvanlig kaldet „Dagen") i Parmas Pinakothek, „Den bodfærdige Magdalena" i Dresden, „Jupiter og Antiope" i Louvre, „Jupiter og Jo" i Wien, „Leda" i Berlin og „Danaë" i Palazzo Borghese i Rom.

Corrèze, (udt. Koræs), 1) Flod i Auvergne i Frankrige, falder i Vézère, en Bifod til Dordogne. 2) Departement mellem Creuse, Puy de Dôme, Cantal, Lot, Dordogne og Haute-Vienne, 106 Kv.mil stort med 310,000 Indb. Hovedstad Tulle.

Corrientes, Stat i Republiken Argentina, 1,000 Kv.mil stor, med ca. 130,000 Indb. Hovedstad Corrientes, ved Floden Parana, har 12,000 Indb. og god Havn.

Corsini, en florentinsk adelig Slægt. — Lorenzo Corsini var 1730—40 Pave under Navn af Klemens den tolvte.

Corso, ital., af det latinske Cursus, Kapløb, Løbebane; ogsaa Navn paa flere Gader i italienske Byer, saaledes paa Hovedgaden i Rom.

Corssen, Vilhelm Paul, tysk Sprogforsker, f. 1820, d. 1875, var 1844—66 Lærer i Pforta og levede siden som Privatmand i Berlin. Han studerede fortrinsvis de ældre italienske Sprog, og hans Arbeider over Latin har vundet stor Anseelse. Fagmændenes Meninger om hans store Værk „Ueber die Sprache der Etrusker" er derimod delte.

Cort, Cornelis, hollandsk Kobberstikker, f. ca. 1530, d. 1578, opholdt sig mest i Italien og udførte et stort Antal fortrinlige Kobberstik efter italienske, særlig romerske Mesteres Arbeider. Hans Virksomhed var af stor Betydning for Kobberstikkerkunstens Teknik.

Cortes, Nationalforsamlingerne i Spanien og Portugal.

Cortez eller **Cortes,** Fernando, spansk Kriger, f. 1485, forlod 1504 sine juridiske Studier i Salamanca og begav sig til Amerika. 1511 hjalp han Velasquez til at erobre Kuba, hvor han derefter en Tid opholdt sig. 1519 satte Velasquez ham i Spidsen for en Expedition til Yukatan og Mexiko, men vilde igjen fratage ham Kommandoen af Frygt for hans Ærgjerrighed; Cortez skyndte sig at afseile og landede med 11 Skibe ved den mexikanske Kyst. Han vexlede Foræringer med Mexikanernes Fyrste Montezuma; men denne befalede ham forgjeves at forlade Landet. Han grundede Veracruz, dæmpede et Oprør blandt sine Ledsagere og brændte sine Skibe for at afskjære de Misfornøiede Tilbagetoget. Høsten 1519 angreb han Mexikos Hovedstad, Tenochtitlan, beseirede og forbandt sig med Tlaskalanernes Stamme og holdt sit Indtog i Byen, hvor han tvang Montezuma til at anerkjende Spaniens Overhøihed. Da Cortez krænkede de Indfødtes Religion, saa det ud til Oprør, paa samme Tid som en af Velasquez under Narvaez's Anførsel mod ham udsendt Flaade landede ved Veracruz. Han skyndte sig did, tog Narvaez til Fange ved Overrumpling og vandt en Del af hans Mandskab for sig. Da han kom tilbage til Tenochtitlan, var de Indfødte i fuldt Oprør, og han maatte skyndsomt og med store Tab forlade Byen. Om Vaaren 1521 vendte han tilbage, beleirede Staden og indtog den ud paa Sommeren, hvorefter han ogsaa underlagde sig Landets øvrige Stæder. Af Karl den femte udnævntes han til Generalkaptein i „Ny-Spanien", udbredte Kristendommen og øvede en kraftig Forvaltning; men hans Fiender i Spanien bagvaskede ham ved Hoffet, og 1528 kaldtes han hjem for at retfærdiggjøre sig. Han beholdt sin militære Myndighed, men mistede den civile Forvaltning. 1530 reiste han tilbage, opdagede 1536 Kalifornien og kom 1540 atter til Spanien, deltog Aaret efter i Toget til Algier og tilbragte derpaa 6 Aar ved Hoffet, idet han forgjeves bestræbte sig for at opnaa Retfærdighed mod sine Anklagere. Han stod netop i Begreb med at vende tilbage til Mexiko, da han døde nær ved Sevilla 1547.

Cortona, Pietro da, egentlig Pietro Berettini, italiensk Maler og Bygmester, f. 1596, d. 1669, har malet flere Fresker i Rom og Florens samt et stort Antal Oliemalerier. Han tilhørte helt den manierede Retning og uddannede mange Elever. Som Bygmester arbeidede han i Barokstilen.

Coruna (udt. Korunja), By i det nordvestlige Spanien, Hovedstad i det forhenværende spanske Kongerige Galicien, har 40,000 Indb., god Havn, Fiskerier og Skibsværfter og er en af Spaniens betydeligere Handelsstæder.

Corvey, Navn paa to bekjendte Klostre, det 657 anlagte gamle Corvey eller Corbie i Picardie og det derfra 822 anlagte Ny-Corvey i Westfalen ved Weser, hvilket sidste længe var en vigtig Missionsanstalt, hvorfra blandt andre Ansgar udsendtes.

Corvinus, Matthias, se Matthias Corvinus.

Cosenza, Provins i det sydlige Italien, tidligere kaldet Calabria citeriore, 134 Kv.mil stor med 440,000 Indb. Hovedstaden, Cosenza, har 12,000 Indb., en prægtig Domkirke og Udførsel af Vin og Silke.

Cosinus, Cosecans, Cotangens, se Trigonometriske Linier.

Cosmas fra Prag, bøhmisk Historieskriver, f. 1045, d. 1125, skrev et Værk over Bøhmens Historie fra de ældste Tider, „Chronicon Bohemorum", som udmærker sig ved Nøiagtighed og Sandhedskjærlighed.

Costa, Isaac da, se Da Costa.

Costa, Michele, italiensk Musiker, f. 1804, har siden 1828 levet som Kapelmester i London og gjælder for en af Nutidens mest udmærkede Orkesteranførere. Blandt hans Kompositioner mærkes Operaen „Don Carlos" og Oratoriet „Eli".

Costa Cabral, Antonio Bernardo da, Greve af Thomar, portugisisk Statsmand, f. 1803, indvalgtes 1835 i Deputeretkammeret, hvor han støttede Hofpartiet, blev 1838 Minister og fik 1842 den konstitutionelle Forfatning ophævet, maatte 1846 takke af som Følge af en Opstand, men blev 1849 igjen Minister, var 1859—61 Gesandt i Brasilien og blev 1862 Medlem af Statsraadet.

Costa-Rica, „den rige Kyst", Republik i Centralamerika, grændser mod Nord til Nicaragua, mod Øst til det Karaibiske Hav, mod Sydøst til Panama og mod Sydvest og Vest til det Stille Hav, er 1,012 Kv.mil stor og har ca. 185,000 Indb. Landet gjennemstryges fra Nordvest mod Sydøst af flere parallele Fjeldkjeder, adskilte ved Høisletter og Dale; de vigtigste Vasdrag er Rio grande og San Juan. Klimatet er i det hele taget sundt, især inde i Landet. Jorden er frugtbar og frembringer Kaffe, Sukker, Tobak og Hvede. I Bergværkerne udvindes Guld, Sølv og Kobber. Handelen er ret betydelig; den vigtigste Udførselsvare er Kaffe. Republiken deles i 6 Provinser; i Spidsen for Regjeringen staar en paa 4 Aar valgt Præsident samt et Deputeretkammer. Hovedstad San José.

Côte d'Or (Kaat-daar), 1) Fjeldkjede i det østlige Frankrige, mellem Cevennerne og Vogeserne, danner Vandskillet mellem Saône i Øst og Seine i Vest. Den høieste Top, Le Tasselot, er 2,033 Fod høi. — 2) fransk Departement, begrændset i Nord af Haute-Marne, i Øst af Saône og Jura, i Syd af Saône-et-Loire og i Vest af Yonne, er 160 Kv.mil stort og har 378,000 Indb. Vindyrkningen (Champagne og Burgunder) er den vigtigste Næringsvei; ogsaa Agerbruget og Industrien staar høit. Hovedstad Dijon.

Cotentin (udt. Kaatangtæng), en Halvø i det nordvestlige Frankrige (Depart. Manche) som stikker ud i Kanalen; dens yderste Pynt er Kap de la Hague. I Nord for denne ligger Orlogshavnen Cherbourg.

Côtes-du-Nord (udt. Kaat-dy-naar), Departement i det nordvestlige Frankrige, grændser mod Nord til Kanalen, mod Øst til Ille-et-Vilaine, mod Syd til Morbihan og mod Vest til Finistère, er 125 Kv.mil stort og har 630,000 Indb. — Hovedstad St. Brieuc.

Cotopaxi (udt. Kotopachi), Vulkan i Cordillererne (Ecuador), 19,000 Fod høi.

Cotrone, By i Provinsen Catanzaro i Syditalien, med 8,000 Indb. og Saltgruber. I Oldtiden var Byen græsk Kolonie og kaldtes Kroton.

Cotta, en fra Italien stammende tysk Boghandlerfamilie, blandt hvis Medlemmer mærkes: Johann Georg Cotta, som 1640 grundede den senere saa berømte „J. G. Cotta'sche Buchhandlung", dengang i Tübingen. — Johann Friedrich Cotta, f. 1764, d. 1832, overtog 1787 Forretningen, udvidede den og flyttede den 1810 til Stuttgart. Han forlagde bl. a. Goethes, Schillers, Fichtes, Schellings m. fleres Værker, og grundede Tidsskrifterne „Die Horen" (sammen med Schiller) og „Politische Annalen" samt „Polytechnisches Journal", „Morgenblatt" og „Das Ausland". — Hans Søn, Georg Cotta, f. 1796, d. 1863, gjorde sig fortjent ved at foranstalte billige Folkeudgaver af flere tydske Klassikeres Værker. — Heinrich Cotta, tysk Forstmand, f. 1763, d. 1844, udgav flere værdifulde Skrifter om Skovvæsenet og grundede Forstakademiet i Tharand. — Sidstnævntes Søn Bernhard von Cotta, Geognost, f. 1808, d. 1879, fra 1841 Professor ved Bergakademiet i Freiburg, har anstillet geognostiske Undersøgelser af Sachsen og Thüringen og udgivet „Anleitung zum Studium der Geognosie und Geologie".

Couder (udt. Kudær), Louis Charles Auguste, fransk Maler, f. 1790, d. 1873, er mest bekjendt for sine Fremstillinger af den franske Historie; han har ogsaa leveret flere fortræffelige Portræter.

Coulomb (udt. Kulaang), Charles Augustin de, fransk Fysiker og Ingeniør, f. 1736, d. 1806, lagde sig især efter Studiet af Elektriciteten og Magnetismen og opfandt Coulombs Torsionsvegt til at maale Elektriciteten med.

Counsel (udt. Kaunsel), egentl. Raadgiver, i England fælles Benævnelse paa autoriserede Sagførere.

County, d. s. s. Shire.

Coup (udt. Ku), Slag, Stød, Greb; Coup de main (udt. Ku dø mæng), Overrumpling; Coup d'état (Ku deta), Statskup.

Couperin (udt. Kuperæng), en fransk Familie af Musikere, blandt hvilke især kan nævnes François Couperin, f. 1668, d. 1733, Kammermusikus og Hoforganist i Paris, som gjaldt for en af sin Tids dygtigste Organister, og som ogsaa har komponeret flere Pianostykker.

Cour, Janus Andreas Bartholin la, dansk Landskabsmaler, f. 1837, uddannede sig i Kjøbenhavn og senere i Paris og Rom, og ansés for en af

de talentfuldeste yngre danske Malere. Et af hans bedste Arbeider er „Aften ved Nemisjøen".

Courbet (udt. Kurbe), Gustave, fransk Maler, f. 1819, d. 1877, uddannede sig paa egen Haand og blev Hovedrepræsentanten for den yderligste realistiske Retning i den franske Kunst. Hans fuldstændige Foragt for alle æsthetiske Principer gjør, at hans Billeder ofte støder ved sin utilslørede Fremstilling af det rent ud hæslige, medens de paa samme Tid blænder ved fuldendt Tegning og Kolorit. Foruden Genrebilleder har han ogsaa malet Landskaber og Dyrestykker. Han sluttede sig 1871 til Kommunen og lod Vendômesøilen nedrive; senere dømtes han derfor til Fængsel og Bøder samt til at bekoste Søilens Gjenopførelse, hvilket sidste han dog undrog sig ved at udvandre til Schweiz.

Courbevoie (udt. Kurbevoa), By i det franske Departement Seine ved Floden Seine, har 13,000 Indb., Kaserner og storartede Fabriker.

Courbière (udt. Kurbiær), Guillaume René Baron de l'Homme, preussisk General af fransk Herkomst, f. 1733, d. 1811, udmærkede sig i Syvaarskrigen, havde i Krigen med Frankrige 1792—95 Kommandoen over Garden og blev 1798 Guvernør i Graudenz, som han 1807 forsvarede paa en glimrende Maade.

Courier de Méré (udt. Kurie dø Mere), Paul Louis, fransk Lærd og Forfatter, f. 1772, myrdet 1825, blev 1792 Officér, deltog i Krigene i Italien 1798—99 og 1806—7 og i Tyskland 1809, hvilket sidste Aar han tog sin Afsked for at beskjæftige sig med literære Arbeider. 1810 udgav han et af ham opdaget Haandskrift indeholdende Longos's „Daphnis og Chloë", og 1815 begyndte han at udgive en Række politiske Flyveskrifter, hvori han rettede skarpe Angreb mod Bourbonernes Regjering. I disse Brochurer viser Courier sig som bitter Satiriker og original Stilist. Hans Skrifter er vigtige Bidrag til Kundskaben om flere franske Forhold under Bourbonerne.

Court (udt. Kur), Antoine, fransk protestantisk Præst, f. 1696, d. 1760, var meget virksom for igjen at organisere den reformerte Kirke i Frankrige efter dens Adsplittelse ved Ophævelsen af det nantiske Edikt.

Courtenay (udt. Kurtenæ), en gammel adelig Slægt i Frankrige, af hvis Medlemmer Brødrene Robert og Balduin blev latinske Keisere i Konstantinopel, den første 1221—28 og den sidste 1237—61.

Courtois (udt. Kurtoa), 1) Jacques, kaldet Bourguignon, fransk Slagmaler, f. 1621, d. 1676, tilbragte det meste af sit Liv i Italien, i Begyndelsen som Militær. Han har efterladt sig en Række fortrinlige Slagstykker samt en Del Radéringer. 2) Bernhard Courtois, fransk Kemiker, f. 1777, d. 1838, opdagede Jod (1812).

Courtray (udt. Kurtræ), se Kortrijk.

Cousin (udt. Kusæng), 1) Jean, fransk Kunstner, f. ca. 1500, d. ca. 1590, vandt et berømt Navn ved sine Glasmalerier (bl. a. i Domkirken i Sens) og som Billedhugger. 2) Charles Guillaume Cousin, fransk Billedhugger, f. 1707, d. 1783, kom 1737 til Stockholm, hvor han udførte flere Byster og Dekorationsarbeider til Slottet. 3) Victor Cousin, fransk Filosof og Forfatter, f. 1792, d. 1867, blev 1812 Lærer ved Normalskolen i Paris, foretog 1818—22 en Reise til Tyskland, hvorunder han studerede dette Lands Filosofi, og affattes senere fra sin Lærerpost, da han vilde give sin Filosofi praktisk Anvendelse i Politiken. 1827 fik han sin Post igjen og blev efter Julirevolutionen vist megen Opmærksomhed af Regjeringen. 1840 var han en kort Tid Undervisningsminister i Thiers's Ministerium og forsvarede 1848 Regjeringens Forholdsregler, men trak sig senere tilbage til Privatlivet. Siden 1830 var han Medlem af det franske Akademi. Cousin har grundet en filosofisk Skole, hvilken man har kaldt den eklektiske, fordi den laaner fra flere indbyrdes modstridende Tankeretninger og søger at gaa en Middelvei mellem Erfaringsfilosofien og den metafysiske Filosofi. Af hans Arbeider, hvilke henregnes blandt den franske Literaturs Mesterverker, kan foruden Opsatser i Tidsskrifter samt fortrinlige Udgaver af ældre Forfattere mærkes: „Fragments philosophiques", „De la métaphysique d'Aristote", „Cours de la philosophie morale au XVIIme siècle", „Cours de la philosophie moderne", „Etudes sur Pascal", „Du vrai, du beau et du bien", „La société française au XVIIe siècle" samt „Histoire générale de la philosophie".

Cousin-Montauban (udt. Kusæng Maangtaabang), se Palikao.

Coussemaker (udt. Kusmakær), Charles Edmond Henri de, fransk Musikhistoriker, f. 1805, d. 1876, bidrog især til at berige Kundskaben om Musiken i Middelalderen. Han har bl. a. skrevet „Histoire de l'harmonie au moyen-âge" og „Les harmonistes des XII et XIII siècles.

Coustou (udt. Kustu), en fransk Billedhuggerfamilie bestaaende af Brødrene Nicolas, f. 1658, d. 1733) og Guillaume den ældre (f. 1678, d. 1746) samt den sidstes Søn Guillaume den yngre, f. 1716, d. 1777. De var alle dygtige Kunstnere, om end ikke fri for den Tids Manér; man har fra deres Haand et stort Antal Statuer, Grupper og Reliefer, for det meste i Kirker og Paladser i Paris.

Coutances (udt. Kutangs), By i Departementet Manche i Vestfrankrige, med 8,000 Indb. og Handel med Jernvarer og vævede Sager.

Couthon (udt. Kutaang), Georges, fransk Revolutionsmand, f. 1756, blev 1791 Medlem af Nationalforsamlingen, sluttede sig i Konventet til „Bjerget" og forbandt sig med Robespierre. Efterat Lyon havde kapituleret, lod han Byen ødelægge og Befolkningen mishandle paa det grusomste. Sammen med Robespierre styrtedes han og blev tilligemed ham halshugget 1794.

Coutume (udt. Kutym), Sædvane, Skik og Brug.

Couture (udt. Kutyr), Thomas, fransk Maler, f. 1815, d. 1879, studerede under Gros og Paul Delaroche og vakte 1847 overordentlig Opsigt ved sit store Billede „Les romains de la décadence". Han blev hilset som den, gjennem hvem en ny Skole skulde grundlægges, især hvad det koloristiske angik. En Tid syntes han ogsaa at retfærdiggjøre disse Forhaabninger, som dog allerede skuffedes ved hans Vægmalerier i Mariakapellet i St. Eustache (fuldendte 1856), som ikke uden Grund af Kritiken bebyldtes for Manierertheid. Senere var han mest virksom som Lærer for et stort Antal yngre Kunstnere.

Coventry (udt. Kaavntri), By i det engelske Grevskab Warwick, 4 Mil sydøst for Birmingham,

med 40,000 Indb., Silkemanufakturer og livlig Handel.

Cowes (udt. Kaus), By paa den engelske Ø Wights Nordside, paa begge Sider af Floden Medina, har 8,000 Indb., Havn, Skibsbyggeri og Sjøbade.

Covilhao (udt. Coviljao), By i Provinsen Beira i Portugal, med 9,000 Indb., Uldmanufakturer og mineralske Kilder.

Covington (udt. Kaavingtn), By i den nordamerikanske Stat Kentucky, ved Floden Ohio, med 25,000 Indb. og store industrielle Anlæg.

Cowley (udt. Kauli), 1) Abraham, engelsk Digter, f. 1618, d. 1667, optraadte tidlig med en Samling Digte, ledsagede 1644 Dronning Henriette til Frankrige og forblev der til 1656. Efter Restaurationen levede han i Stilhed paa et lidet Landgods. Hans Digte („The mistress", „The Davideïs", „The Pindarique odes" og „Anacreontics") udmærker sig især ved sin kraftige og fyldige Diktion. Som Botaniker forsøgte han sig i „Liber plantarum". 2) Henry Wellesley, Jarl af Cowley, engelsk Diplomat, en Broder af Lord Wellington, f. 1773, d. 1847, blev 1807 Parlamentsmedlem og Skatkammersekretær, derpaa 1809 Gesandt i Spanien, 1827 i Østerrige og 1841 i Frankrige og ophøjedes 1828 til Peer. 3) Henry Richard Charles Wellesley, Jarl af Cowley, den foregaaendes Søn, f. 1804, viste som Legationssekretær i Konstantinopel 1843—47 stor Dueligbed, beklædte derpaa flere Gesandtskabsposter og blev 1852 Ambassadør i Paris.

Cowper (udt. Kauper), William, engelsk Digter, f. 1731, d. 1800, led i sin Ungdom længe af Melankoli, som endog udartede til Sindssvaghed. Efter sin Helbredelse begyndte han at fysle med Poesien og udgav 1782 en Digtsamling, som dog ikke vakte videre Opmærksomhed. Mere Bifald vandt han for sin komiske Ballade „John Gilpin", og for det didaktiske Digt „The task." Hans største Fortjeneste ligger i, at han var en af de første som satte sig ud over den stive franske Smags Krav og gjorde Naturen mere gjeldende i Poesien. Han oversatte Iliaden og Odysséen paa Engelsk.

Coxe (udt. Kaaks), William, engelsk Præst og Forfatter, f. 1747, d. 1828, gjorde udstrakte Reiser i de fleste øst- og nordeuropæiske Lande og beskrev dem i flere interessante Arbeider. Som Historiker optraadte han bl. a. med „History of the house of Austria".

Coyet, Peter Julius, svensk Diplomat, f. 1618, d. 1667, gik 1654 som extraordinær Gesandt til England og Holland, til hvilket sidste Land han 1657 atter sendtes for at berolige dets Regjering med Hensyn til Karl Gustavs Planer. 1658 udgav han et Skrift til Forsvar for Krigen med Danmark, og kort efter sendtes han paany til Holland for at formaa dette Land til ikke at yde Danmark Hjelp. 1666 deltog han i Fredsmæglingerne i Breda. — Hans Sønnesøn Gustaf Vilhelm Coyet, f. 1678, d. 1730, tjente som Officér i Polen og udmærkede sig senere ved Helsingborg 1710, sluttede sig til Hertug Karl Fredrik af Holsten og forenede sig med den danske Amtmand Poul Juel om ved Ruslands Hjelp at løsrive Norge fra Danmark og give det til Hertugen. Da Planen opdagedes, dømtes Juel til Døden og Coyet til livsvarigt Fængsel.

Coypel (Koapel), fransk Malerfamilie i det 17de og 18de Aarh. — Noël Coypel, f. 1628, d. 1707, blev 1695 Direktør for Kunstakademiet i Paris. — Hans Søn Antoine Coypel, f. 1661, d. 1722, uddannede sig i Rom og blev senere Direktør for Akademiet samt Hofmaler; han nød stor Anseelse hos sin Samtid, men er ikke fri for Manér. Ogsaa Antoines Halvbroder Noël Nicolas Coypel, f. 1692, d. 1734, og hans Søn Charles Antoine Coypel, f. 1694, d. 1752, vandt betydeligt kunstnerisk Ry.

Coysevox (udt. Koasvoks), Antoine, fransk Billedhugger, f. 1640, d. 1720, har udført Mazarins prægtige Gravmæle i Louvre og efterladt sig en Del udmærkede Portrætbyster af berømte Samtidige.

Crabbe (udt. Kræb), George, engelsk Digter, f. 1754, d. 1832, var først bestemt til Læge, men opgav denne Bane og led derefter megen Modgang, indtil han fandt Understøttelse hos Edm. Burke, studerede derpaa Theologi og var fra 1813 til sin Død Præst. Blandt hans Arbeider, i hvilke han særlig paa en realistisk og gribende Maade skildrer de lavere Klassers Liv, kan nævnes „The village", „The newspaper", „The parish register" og „Tales in verse".

Cramer, Christian, f. 1699, d. 1764 som Klokker i Aarhus, udgav 1735 „Cramers Regnebog", som i lang Tid brugtes som Skolebog baade i Norge og Danmark.

Cramer, 1) Gabriel, schweizisk Mathematiker, f. 1704, d. 1752, indlagde sig stor Fortjeneste ved sit Verk „Introduction à l'analyse de lignes courbes algébraiques". 2) Johan Andreas Cramer, tysk Theolog, f. 1723, d. 1788, kaldtes 1754 til Hofprædikant i Kjøbenhavn og blev 1765 Professor sammesteds. 1771 afskedigedes han, fordi han optraadte mod det lastefulde Hofliv; senere blev han Professor i Kiel. Han havde en ikke liden Indflydelse paa den danske Literatur som Kritiker og som en af Lederne for „Selskabet for de skjønne Videnskaber." 3) Johan Baptist Cramer, tysk Pianist, f. 1771, d. 1858, opholdt sig for det meste i London og Paris, var høit anset som Virtuos og Lærer og komponerede Etuder, som endnu bruges ved Musikundervisningen.

Cranach ell. Kranach, Lukas, egentlig Lukas Sunder, tysk Maler, f. 1472, d. 1553, kaldtes 1504 af Kurfyrst Fredrik den vise til Wittenberg og sendtes 1509 i et diplomatisk Ærende til Nederlandene; 1537—44 var han Borgermester i Wittenberg. 1550 fulgte han Kurfyrst Johan Fredrik i Fangenskab til Augsburg. Han var en Ven af Luther og Melanchton og malede gjentagne Gange deres Portræter; sammen med sine talrige Elever udførte han et stort Antal Billeder med religiøse og mythologiske Motiver, uden i noget af dem at naa Kunstens høieste Trin. Han er den sachsiske Skoles Stifter. Hans sidste og bedste Arbeide er „Kristus paa Korset" i Weimars Domkirke. — Hans Søn og Elev Lukas Cranach den yngre, f. 1515, d. 1586, var en dygtig Portrætmaler.

Cranmer (udt. Krænmer), Thomas, engelsk Kirkereformator, f. 1489, blev 1523 Præst, 1524 Professor i Cambridge og 1533 Erkebiskop i Canterbury. Han hjalp Henrik den ottende til at

blive skilt fra Dronning Katharina, kronede Anna Boleyn til Dronning, men begunstigede senere Kongens Skilsmisse ogsaa fra hende. 1536 var han med at gjennemføre de af Henrik den ottende affattede Troesartikler, men var endnu vaklende i sine Anskuelser; først i Henriks sidste Aar og efter hans Død sluttede han sig mere afgjort til Protestantismen og arbeidede ivrig for Reformationens Gjennemførelse. Han havde vigtig Del i Bibeloversættelsen af 1539, besørgede Udgivelsen af en Samling Prædikener og en Salmebog og oversatte Jonas's Katekismus fra Tysk. 1552 antoges de af ham udarbeidede „42 Artikler", som danner Grundlaget for de 1562 antagne „39 Artikler", der er den engelske Kirkes Troesbekjendelse og indeholder Forskrifterne for Gudstjenesten. Han søgte 1553 at hindre den katholske Marias Tronbestigelse og blev derfor anklaget for Høiforræderi og Kjætteri, fængslet, exkommuniceret og dømt til Baalet. I Haab om Benaadning tilbagekaldte han skriftlig sine Meninger, men forkastede senere denne Tilbagekaldelse og brændtes levende 1556.

Crapelet (udt. Kraple), Charles, f. 1762, d. 1809, og hans Søn, George Adrien Crapelet, f. 1789, d. 1842, franske Bogtrykkere, bekjendte ved sine fortrinlige Udgaver (tildels Pragtudgaver) af flere franske Forfattere.

Crassus, Tilnavn for flere romerske Slægter, blandt hvilke især mærkes en Gren af Licinierne. Af disse er igjen Marcus Licinius Crassus Dives den mest bekjendte. Han blev født 115 f. Kr., blev Aar 70 Konsul sammen med Pompeius, skaffede sig ved sin Rigdom mange Tilhængere og sluttede Aar 60 med Cæsar og Pompeius det første Triumvirat. 55 blev han paany Konsul og gjorde 53 et Felttog mod Partherne, paa hvilket han faldt s. A.

Crawford (udt. Kraaford), Thomas, nordamerikansk Billedhugger, f. 1814, d. 1857, uddannede sig i Rom under Thorvaldsen. Af hans Arbeider nævnes især med Bersmmelse: „Orfeus", Beethovens Statue (i Boston), Washingtons Statue (i Richmond) og Frihedens Genius paa Kapitolium i Washington.

Crawfurd, John, engelsk Orientalist, f. 1783, d. 1868, praktiserede en Tid som Læge i Indien, nedsatte sig 1808 paa en Ø ved Malakas Kyst og kastede sig over Studiet af de malajiske Sprog og Forhold. 1823—26 var han Guvernør i Singapoore. Han har bl. a. skrevet „History of the indian archipelago" og „Grammar and dictionary of the malay language".

Crayer, Caspar de, belgisk Maler, f. 1584, d. 1669, uddannede sig under Rafael Coxcie og paavirkedes senere af Rubens og van Dyck. Hans talrige kirkelige Billeder („Den hellige Katharinas Forklarelse" i Mikaelskirken i Gent, „Marias Kroning" i Amberg) er fortrinlige, baade hvad Komposition og Tegning angaar. Hans Portræter kan undertiden næsten maale sig med van Dycks.

Crébillon, (udt. Krebijaang), Prosper Jolyot de, fransk Digter, f. 1674, d. 1762, skrev en Række Tragedier („Idoménée", „Atrée et Thyeste", „Electre", „Rhadamiste et Zénobie" m. fl.), som vistnok røber en vis Grad af Selvstændighed ligeoverfor Racines almægtige Indflydelse, men som paa den anden Side har store Mangler, hvad dramatisk Bygning, Diktion og Karaktertegning angaar. Paa Grund af den Forkjærlighed, med hvilken han fremstillede det skrækkelige, har han faaet Navnet „le terrible". — Hans Søn Claude Prosper Jolyot de Crébillon, f. 1707, d. 1777, skrev Romaner og Noveller, som mere vakte Opsigt ved sin usædelige og slibrige Tone end ved sit virkelige literære Værd. Som de vigtigste af dem kan mærkes „Tanzaï et Néadarne", „Les égarements du coeur et de l'esprit" og „Le sopha".

Credi, Lorenzo di, italiensk Maler, f. 1452, d. 1537, var Elev af Andrea Verocchio, men tog senere mest Lionardo da Vinci til Mønster. Hans Billeder har Værd, især ved sin omhyggelige Udførelse og den varme Følelse, som de er Udtryk for.

Credo, d. e. „jeg tror", det latinske Navn paa det apostoliske Symbol, som paa det nævnte Sprog begynder med Ordene: Credo in Deum patrem, creatorem coeli et mundi, osv.

Creeks, (udt. Kriks) eller Creeker, en Indianerstamme i Nordamerika, boede indtil 1836 i Alabama, Tennessee og Georgia, men er nu flyttet til Indianerterritoriet. Den bestaar af ca. 13,000 Mennesker, som er forholdsvis civiliserede, driver Agerbrug og har sine egne Love, Kirker og Skoler.

Crema, By i Norditalien, 5 Mil sydøst for Mailand, med 8,000 Indb. og Silke- og Lærredsvæverier.

Crème (udt. Kræm), Fløde. — Crème de la Crème (Flødens Fløde), billedlig Betegnelse for den allermest elegante Selskabsverden.

Crémer (udt. Kreme), Camille, fransk Militær, f. 1840, d. 1876, tjente i Mexiko, blev i den tysk-franske Krig 1870 tagen til Fange, men igjen løsladt under Løfte om at afholde sig fra at kjæmpe mod Tyskland. Han dannede alligevel et Armékorps, blev slagen ved Nuits, og forenede sig derpaa med Bourbaki. Vaaren 1871 afslog han Tilbudet om at blive Chef for Kommunens Tropper.

Crémieux (udt. Kremiø), Isaac Adolphe, fransk Statsmand, f. 1796 af jødiske Forældre, blev 1817 Advokat og paatog sig som saadan især politiske Sager. Indvalgt i Deputeretkammeret 1842 sluttede han sig til Venstre og blev efter Februarrevolutionen Justitsminister, virkede for Louis Napoleons Valg til Præsident, men optraadte senere mod ham, da han forberedte sit Statskup. Da dette kom til Udførelse, blev Crémieux fængslet, men snart løsladt og levede derpaa et tilbagetrukket Liv, indtil han 1870 blev Justitsminister i Nationalforsvarsregjeringen og kort efter ogsaa Indenrigs- og Krigsminister. 1871—75 sluttede han sig til Venstre i Nationalforsamlingen og blev 1875 Senator paa Livstid. Han har oftere optraadt til Gunst for sine Troesfæller, Jøderne, og blev 1863 Præsident for „Alliance israélite".

Cremona, Provins i det nordlige Italien, 30 Kv.mil stor, med 311,000 Indb. Hovedstaden, Cremona, ved Floden Po, har 30,000 Indb., en prægtig Domkirke med et 370 Fod høit Taarn, Væverier, Fajancefabriker og Tilvirkning af Tarmstrenge. Tidligere var Byen berømt for sine Violiner.

Cremor tartari, renset Vinsten, benyttes i pulveriseret (Form) som Lægemiddel.

Créqui (udt. Kreki), François de Bonne de, fransk Feltherre, f. 1623, d. 1687, tjente 1667 i

Luxemburg, blev Marskal og erobrede 1670 Lothringen. 1677 indtog han som Chef for Rhinarméen Freiburg og 1684 Luxemburg og Trier.

Crescendo (udt. Kreſjendo), voxende; betegner i Musiken én eller flere Toners Tiltagen i Styrke.

Crescentini (udt. Kreſjentini), Girolamo, italiensk Sopransanger, f. 1769, d. 1846, opholdt sig mest i Paris og Bologna og var ved sin Død Direktør for Konservatoriet i Neapel. Som Komponist leverede han et Antal Arier.

Crescenzi (udt. Kreſjenſi), Peter, Senator i Bologna, f. 1230, d. 1310, blev gjennem sit Skrift „Opus ruralium commodorum libri XII" Agronomiens Grundlægger.

Crescimbeni (udt. Kreſjimbeni), Giovanni Mario, italiensk Digter og Literaturhistoriker, f. 1663, d. 1728, mest bekjendt ved sin „Istoria della volgar poesia".

Creuse (udt. Krøs), 1) Flod i Mellemfrankrige, gaar i nordvestlig Retning og falder i Vienne; 32 Mil lang. 2) Fransk Departement, begrændset af Indre, Cher, Allier, Puy de Dôme, Corrèze og Haute-Vienne, 101 Kv.mil stort med 279,000 Indb. Hovedstad Gueret.

Creutz (udt. Krøits), en svensk-finsk Adelsslægt. — Karl Gustav Creutz, f. 1660, d. 1728, deltog med Udmærkelse i Karl den tolvtes Felttog, blev fangen ved Pultava 1709 og tilbragte 11 Aar i russisk Fangenskab. Efter sin Hjemkomst blev han General. — Gustaf Filip Creutz, Greve, f. 1731, d. 1785, blev 1763 Gesandt i Madrid og 1766 i Paris, hvor han stiftede Bekjendtskab med Marmontel, d'Alembert, Necker o. fl. Efter sin Tilbagekomst 1783 blev han Kansler ved Upsala Universitet. Han gjaldt for en af sin Tids mest fremragende svenske Digtere, og hans Idyl „Atis och Camilla" var i sin Tid meget populær.

Creuzot (udt. Krøsaa) eller **Creusot, Le**, By i Departementet Saône-et-Loire i Frankrige, har 26,500 Indb. og et storartet Jernværk med Maskinfabrik, som beskjeftiger flere tusen Arbeidere.

Crewe (udt. Kru), By i det engelske Grevskab Chester, med 18,000 Indb. og vigtige Fabriker.

Cricket, et blandt Englændere af alle Klasser yndet Boldspil, som almindelig spilles af 11 Personer i hvert af Modpartierne.

Crillon (udt. Krijaang), fransk adelig Slægt. — Louis de Balbes de Berton de Crillon, f. 1541, d. 1615, udmærkede sig ved Calais's Erobring 1558 og derpaa mod Hugenotterne, drog 1570 mod Tyrkerne og deltog med Hæder i Sjøslaget ved Lepanto. For sin Tapperhed fik han Tilnavnet „Le brave". — Louis, Hertug af Crillon, f. 1718, d. 1796, deltog i Syvaarskrigen, gik 1762 i spansk Tjeneste, erobrede Minorka og fik Titel af Hertug af Mahon; han udgav interessante Memoirer. — Hans Søn Louis Antoine François de Paule de Crillon, f. 1775, d. 1832, traadte i spansk Tjeneste og blev Generalkaptein over de baskiske Provinser, gik 1808 i Josef Bonapartes Tjeneste og landsforvistes 1814. — Hans Brodersøn Marie Gérard Louis Felix Rodrigue Berton de Balbes, Hertug af Crillon, f. 1782, d. 1870, udmærkede sig som Oberst under Felttoget i Spanien og blev 1820 Pair. Med ham uddøde Slægten.

Crimen, Forbrydelse. — Crimen læsæ majestatis, Majestætsforbrydelse.

Criminil-Reventlow, Joseph Carl le Merchier, Greve af, dansk Politiker, f. 1797, d. 1850, virkede ihærdig for Slesvig-Holstens Løsrivelse fra Dannmark, var 1842—46 Præsident i det slesvig-holstenske Kancelli og sluttede sig 1848 til Oprøret mod Danmark. — Hans Broder Heinrich Anna le Merchier, Greve af Reventlow-Criminil, f. 1798, d. 1869, blev 1831 Deputeret i det slesvig-holstenske Kancelli, 1842 Udenrigsminister og 1846 efter sin Broder Kancellipræsident. 1852—54 var han Minister for Holsten og Lauenburg og hørte til det saakaldte loyale slesvig-holstenske Parti.

Crispi, Francesco, italiensk Statsmand, f. 1819, sluttede sig 1848 til Revolutionen i Palermo, deltog 1860 i Garibaldis Tog til Sicilien, blev 1861 en af Lederne for Venstre i det italienske Parlament og 1876 Præsident i Deputeretkammeret. 1877 blev han Indenrigsminister, men nødtes allerede næste Aar af private Grunde til at gaa af.

Crivelli, Carlo, venetiansk Maler i det 15de Aarh., har efterladt sig flere kirkelige Billeder (de fleste i Ascoli), som udmærker sig ved klar og harmonisk Kolorit og fin Udførelse.

Croker, 1) John Wilson, engelsk Politiker, f. 1780, d. 1857, blev 1808 Parlamentsmedlem, 1809 Admiralitetssekretær og derpaa igjen Parlamentsmedlem. Han var en heftig Modstander af Reformbillen, skrev en Række skarpe politiske Flyveskrifter og var med at grunde Tidsskriftet „Quarterly review". 2) Thomas Crofton Croker, irsk Forfatter, f. 1798, d. 1854, indlagde sig især Fortjeneste ved sine Bearbeidelser af irske Sagn og Eventyr.

Cromarty, se Ross.

Crompton (udt. Kraamptn), Samuel, engelsk Mekaniker, f. 1753, d. 1827, opfandt den saakaldte „Mule-jenny"-Spindemaskine.

Cromwell, Oliver, engelsk Statsmand, Protektor for den engelske Republik, f. 1599, d. 1658, studerede en kort Tid i Cambridge, men opgav snart Studierne for at blive Landmand. 1628 blev han Medlem af det Parlament, som tvang Karl den første til at godkjende The petition of rigths, og havde 1640 Sæde i det saakaldte „lange Parlament". Han var her Hovedet for de strengeste Puritanere (de saakaldte „Independenter"), men udmærkede sig ikke i Parlamentet. Da Borgerkrigen udbrød 1642, tog han Tjeneste i Parlamentets Hær, dannede et eget Rytterkorps af ivrige Independenter („the Ironsides"), hvormed han afgjorde Krigens Skjebne. 1644 vandt han ved Marston-Moor en afgjørende Seier over de kongelige Tropper. Efterat han det følgende Aar havde vundet en ny Seier ved Naseby, maatte Kongen flygte, men blev af Skotterne, til hvem han begav sig, udleveret til Parlamentet og sat i Fængsel. Cromwell vandt endnu nogle Seire over Royalisterne, „renſede" ved sine Soldater Underhuset for Kongens Tilhængere (1648) og fik gjennem Parlamentet nedsat en Domstol, for hvilken Kongen blev stillet og dømt til Døden. Efter hans Henrettelse (1649) afskaffedes Kongedømmet, et Statsraad indsattes, og den største Indflydelse i dette gik over i Cromwells Hænder. Han kuede Irlændernes og Skotternes Opstand til Fordel for den henrettede Konges Søn, Karl, og indlemmede disse Riger i England, opløste det

lange Parlament og indkaldte et nyt; efterat dette havde nedlagt sin Magt i hans Haand, antog han 1653 Titelen „Lord-Protektor" og anerkjendtes som Republikens Overhoved. Som saadan sluttede han Fred med Holland, beskyttede Valdenserne i Savoyen og begyndte en Krig med Spanien, i hvilken dette Land bl. a. mistede Jamaica. Ved sin kraftige Styrelse hævede han England i Udlandets Øine, medens han paa samme Tid indførte en ordnet indre Forvaltning og stansede Religionsforfølgelserne. Ved sine Modstanderes haardnakkede saavel hemmelige som aabenbare Angreb nødtes han ofte til strenge Forholdsregler og mistede mere og mere Folkets Sympati; man var træt af Protektoratet og ønskede Kongedømmet tilbage. Parlamentet tilbød Cromwell Kronen, som han dog af Frygt for Hæren ikke modtog. I sine sidste Dage forurolegedes han stadig af Sammensværgelser og huslige Sorger. Cromwells Personlighed og Virksomhed er bleven høist forskjellig opfattede; de ældre Historieskrivere har i Regelen fremstillet ham som en samvittighedsløs Hykler og en grusom Tyran; men den nyere historiske Forskning har ladet ham vederfares større Retfærdighed, idet den ved Siden af hans vistnok vidtdrevne Ærgjerrighed ogsaa har anerkjendt hans usædvanlige Begavelse, Kraft og alvorlige Religiøsitet og anvist ham Plads i Rækken af Englands største Statsmænd. — Hans Søn, Richard Cromwell, f. 1626, d. 1712, blev 1658 hans Efterfølger som Protektor, men viste sig ikke i Besiddelse af Faderens Dygtighed og maatte takke af allerede 1659.

Cronhjelm, Gustaf, svensk Statsmand, f. 1664, d. 1737, var en Tid Lærer for Karl den tolvte, beklædte siden flere høie Embeder og havde vigtig Del i den af Lovkommissionen under hans Forsæde udarbeidede „Sveriges Rikes Lag" af 1734.

Cronholm, Abraham Peter, svensk Historiker, f. 1809, d. 1879, blev 1831 Docent i den nordiske Historie ved Lunds Universitet og senere sammesteds Adjunkt og Professor i samme Fag. 1855 tog han Afsked og opholdt sig derpaa med offentligt Stipendium flere Aar i Tyskland, hvor han anstillede vidtløftige Arkivstudier. Blandt hans Skrifter, som vidner om Flid og Grundighed, mærkes „Väringarna", „Fornnordiska minnen", „Skånes politiska historia", „Sveriges historia under Gustaf II Adolfs regering" og „Trettioåriga kriget och underhandlingarne i Tyskland".

Cronſtedt, svensk Adelsslægt. — Karl Cronſtedt, f. 1672, d. 1750, udmærkede sig ved Narva 1700 og i flere senere Slag, blev fangen ved Pultava 1709, udvexledes 1710 og ansattes ved Hæren i Skaane, udmærkede sig 1712 ved Gadebusch og blev 1716 Chef for det svenske Artilleri, som han omorganiserede efter et af ham foreslaaet System. — Hans Brodersøn, Axel Fredrik Cronſtedt, f. 1722, d. 1765, Bergmester, grundede i sit „Forsök till mineralogi" (1758) Mineralernes Klassifikation paa kemiske Kjendetegn og anvendte for første Gang ogsaa Blæserøret i Mineralogien. — Karl Olof Cronſtedt, foregaaendes Brodersøn, f. 1756, d. 1820, tog tidlig Tjeneste paa Flaaden, udmærkede sig 1790 ved Svenskſund og blev 1801 Kommandant paa Sveaborg. Den 3die Mai 1808 overgav han, uden at Beleiring var forsøgt, den stærke Fæstning til Russerne, dømtes 1811 af en Krigsret til Tab af alle sine Værdigheder, men fik som Løn en Pension af Rusland. — Johan Adam Cronſtedt, Greve, f. 1749, d. 1836, afgjorde under den finske Krig som Chef for Savolakbrigaden Træfningen ved Revolaks den 27de April 1808 og blev efter Felttogets Slutning Generalløitnant.

Croton (udt. Kraat'n), Flod i den nordamerikanske Stat Newyork, udspringer paa Grændsen mod Connecticut og falder i Hudsonfloden. Fra den fører den storartede Crotonakvædukt, 10 Mil lang, til Byen Newyork, som den forsyner med Drikkevand i en Mængde af ca. 250 Millioner Liter daglig.

Croton, Planteslægt af Vortemelkfamilien; den er særdeles rig paa Arter, som alle hører hjemme i det varme Jordbelte. De fleste Arter er Buske eller Halvbuske. Af Croton eluteria fra Vestindien faar man den aromatiske bitre Kaskarillabark (s. d.). Af Frøene af enkelte i Østindien forekommende Arter, navnlig Croton Tiglium, tilberedes ved Presning den giftige, tykflydende Crotonolie, som har en gul eller gulbrun Farve og i Medicinen undertiden anvendes som et meget heftigt Træk- og afførende Middel.

Crowe (udt. Kraa), Joseph Archer, engelsk Kunsthistoriker, f. 1825, uddannede sig som Maler, men kastede sig senere over Kunsthistorien og udgav sammen med sin Ven, Italieneren Cavalcaselle, de fortrinlige Verker „Life of the early flemish painters", „History of painting in Italy" og „Titian, his life and times". Under Krimkrigen og Krigen i Italien 1859 var han Korrespondent for et Par engelske Blade; 1860 blev han engelsk Generalkonsul i Leipzig og 1872 i Düsseldorf.

Croydon (udt. Kraajd'n), By i det engelske Grevskab Surrey, 2 Mil syd for London, med 56,000 Indb. og store Artillerikaserner.

Crozetøerne, en Øgruppe i det Indiske Hav, under 46 Gr. s. Br., opdaget 1772.

Cruikſhank (udt. Krukſjank), George, engelsk Karrikaturtegner, Radérer og Maler, f. 1792, d. 1878, tegnede et stort Antal politiske Karrikaturer og humoristiske Genrebilleder og var i sin Kunstgren Englands største Mester efter Hogarth. Han har ogsaa illustreret flere Verker af fremragende engelske Forfattere.

Cruſell, Bernhard Henrik, svensk Musiker, f. 1775, d. 1838, uddannede sig tidlig som Klarinettist og blev 1818 Musikdirektør ved Livgarden. Han er mest kjendt ved sin Musik til flere af Tegnérs Digte, deriblandt „Kung Karl den unga hjelte" og Sangene af „Frithjofs Saga".

Cruſenſtolpe, Magnus Jakob, svensk Forfatter og Publicist, f. 1795, d. 1865, blev 1825 Assessor i Svea Hofret og var 1828—30 et virksomt Medlem af Ridderhuset. Han tilhørte i Begyndelsen Oppositionen, men kom gjennem Grev Brahe i nær Berørelse med Kong Karl Johan og grundlagde 1830 paa hans Opfordring det konservative Blad „Fäderneslandet", hvilket han 1833 ophørte at udgive, da Kongen ei understøttede ham i den Udstrækning, han havde haabet. Han optraadte derefter i Rigsdagen som Regjeringens

bitre Fiende og begyndte at udgive en Række Skrifter i samme Aand. De vigtigste af disse er: „Skildringar ur det inre af dagens historia“ (1834) og „Ställningar och förhållanden, behandlade i bref“, hvilken sidste paadrog ham 3 Aars Fængsel for „Majestætsforbrydelse“. I Fængslet fortsatte han sin Forfattervirksomhed, udgav Fortsættelsen af „Ställningar och förhållanden“ og paabegyndte „Morianen eller Holstein-Gottorpska huset i Sverige“. I dette Skrift, en besynderlig Blanding af Roman og Historie, saavelsom i det i samme Tone skrevne „Karl Johan och svenskarna“ gav han sin Forbitrelse mod Karl Johan Luft paa den voldsomste Maade. Lige til sin Død fortsatte han sin Forfattervirksomhed og skrev Brochurer, Noveller, Avisopsatser osv. Gjennem alt, hvad han har skrevet, gaar en Lidenskabelighed, som ofte faar ham til at se Forholdene i et falskt Lys; særlig er dette Tilfældet, hvor han, som i „Morianen“ o. fl., gjør Fordring paa historisk Troværdighed. Stilen i hans Arbeider er gjennemgaaende mesterlig.

Cruveilhier (udt. Kryvejie), Jean, fremragende fransk Læge og Anatom, f. 1792, d. 1874, Professor i Montpellier og senere i Paris, har indlagt sig stor Fortjeneste ved sine grundige og epokegjørende Verker „Traité d'anatomie descriptive“ og „Traité d'anatomie pathologique générale“.

Csaba (udt. Tsjaba), By i det ungarske Komitat Békés, med 30,000 Indb. og en luthersk Kirke.

Csárdás (udt. Tsjardas), en ungarsk Nationaldans.

Császár (udt. Tsjatsjar), Frans, ungarsk Forfatter, f. 1807, d. 1858, skrev foruden flere juridiske Verker et mythologisk Lexikon og en Del Digte, blandt hvilke især hans „Matrossange“ og Sonetter er udmærkede. Han udgav ogsaa Oversættelser af italienske Digtere.

Csepel (udt. Tsjepel), Ø i Donau, lidt nedenfor Pest, 6 Kv.mil stor med flere Byer, hører til det østerrigske Fyrstehus's Familiegodser.

Csokonay (udt. Tsjokonay), Vitéz Michael, ungarsk Digter, f. 1773, d. 1805, var en Tid Lærer i klassisk Poesi ved Gymnasiet i Debreczin og bidrog ved sine Digte („Magyar-Musa“, „Amaryllis“, „Dorotya“, „Lilla“, „Anakreoni Dalok“, m. fl.) til at grundlægge en national ungarsk Digtning.

Csoma (udt. Tsjaama), Alexander, ungarsk Sprogforsker, f. 1790, d. 1842, bekjendt ved sine Undersøgelser af det thibetanske Sprog, skrev bl. a.: „A grammar of the tibetan language“ og „Essay towardsa dictionary tibetan and english“.

Csongrád (udt. Tsjongrad), 1) Komitat i Ungarn, 60 Kv.mil stort, med 216,000 Indb. Hovedstad Szegedin. 2) By i Komitatet af samme Navn, med 17,000 Indb. og Kvæghandel.

Cubeber, et i Medicinen som Pulver eller Piller hyppig anvendt Lægemiddel, der tilberedes af Frugten af en paa Java og omliggende Øer forekommende Peberart (Piper cubeba).

Cuddalore eller **Gudalur**, By i Præsidentskabet Madras i britisk Ostindien, har 41,000 Indb. og udfører Bomuld.

Cuença, Provins i det spanske Landskab Ny-Kastilien, 316 Kv.mil stor med 239,000 Indb. Hovedstaden, Cuença, har 7,000 Indb.

Cuença, egentlig Santa Anna de Cuença, By i Republiken Ecuador i Sydamerika, med 25,000 Indb. og Væverier.

Cuevas de Vera, By i den spanske Provins Almeria, ved Floden Almanzora, med 10,000 Indb. og rige Sølvgruber.

Cujacius, Jacobus, egentlig Jacques de Cujas, berømt fransk Jurist, Grundlæggeren af den franske Retsvidenskab, f. 1522, d. 1590, var Lærer ved Universitetet i Bourges, hvilket han hævede til stor Anseelse, og gjorde sig iøvrigt fortjent ved sine omhyggelige Studier over de romerske Retskilder, idet han overalt gik tilbage til selve Haandskrifterne, efter hvilke han rettede de trykte, ofte unøiagtige, Lovtexter. Han udgav „Opera priora“ og efter hans Død udkom „Opera posthuma“.

Cul de sac (udt. Ky dø Sak), Gade uden Udgang i den ene Ende; vanskelig Situation.

Culiacan, By og Hovedstad i Staten Cinaloa i Mexiko, ved Floden Culiacan, med 10,000 Indb.

Cullen (udt. Køllen), 1) Paul, irsk Prælat, f. 1803, d. 1878, opholdt sig i sin Ungdom længere Tid i Rom, blev 1850 Erkebiskop og Primas over Irland og 1866 Kardinal. Han arbeidede for Oprettelsen af et Universitet i Dublin, støttede Fenierne og udgav en Bog, hvori han forsvarede den Anklagelse, at Solen bevæger sig omkring Jorden. 2) William Cullen, engelsk Læge, f. 1710, d. 1790 som Professor i Edinburgh, indlagde sig ved sine Skrifter stor Fortjeneste af Pathologien og Farmakologien.

Culloden, Slette i Invernesshire i Nærheden af Morayfjorden i Skotland, bekjendt ved Slaget 27de April 1746, hvorved Stuarternes Haab om igjen at komme i Besiddelse af Englands Trone endelig tilintetgjordes.

Culpa, egentlig Skyld, Brøde; i retslig Forstand en tilregnelig Uagtsomhed, som paafører en Person Skade (civilretlig Culpa) eller krænker et strafferetligt Lovbud (kriminel Culpa). Den civilretlige Culpa medfører Erstatningspligt, hvorimod den kriminelle paadrager Straf og efter Omstændighederne tillige Skadeserstatning. Se forøvrigt Art. Forbrydelse, Skadeserstatning og Uagtsomhed.

Cum grano salis, lat., „med et Korn Salt,“ d. v. s. med en Smule Skjønsomhed.

Cumaná, Provins i Republiken Venezuela i Sydamerika, 184 Kv.mil stor med 56,000 Indb. Hovedstad Cumaná eller Santa Inez de Cumaná, ved Cariacobugten, med 10,000 Indb.

Cumarin, et i Planteverdenen hyppig forekommende flygtigt Stof, af en bitter Smag og en eiendommelig, stærk aromatisk Lugt. Det er opløseligt i Vand, Æther samt i flygtige og fede Oliер og udkrystalliserer som farveløse eller silkeglinsende Blade eller Søiler. Det er dette Stof (først fundet 1820 i Tonkabønnen og senere i det almindelige Lugtegræs Anthoxanthum odoratum, og flere andre Planter), som meddeler nyslaaet Hø den behagelige Lugt.

Cumberland (udt. Kømberlænd), 1) Grevskab i den nordvestligste Del af England, ved Solway Firth, 74 Kv.mil stort med ca. 220,000 Indb., hvis Hovednæringsveie er Bergverks- og Fædrift. Hovedstad Carlisle. 2) Flod i de nordamerikanske Stater Kentucky og Tennessee, udspringer paa Cumberlandbjergene, løber mod Vest og Nordvest og falder i Ohio; 120 Mil lang. 3) By i den

nordamerikanske Stat Maryland, ved Floden Potomak, med 15,000 Indb. og Stenkulsgruber. 4) Den sydligste Halvø af Baffinsland, ved Amerikas Nordkyst, paa Vestsiden af Davisstrædet.

Cumberland, Vilhelm August, Hertug af, Søn af den engelske Konge Georg den anden, f. 1721, d. 1765, udmærkede sig i Krigen mod Prætendenten Karl Edvard 1746, men gjorde sig forhadt ved sin Strenghed mod de Overvundne. 1757 blev han Hannoveranernes Anfører mod Franskmændene, men blev slagen ved Hastenbeck og maatte opløse sin Hær.

Cumberlandbjergene, en Fjeldkjede i Staterne Alabama, Tennessee og Kentucky, paa den vestlige Side af Alleghanybjergene. Den gaar fra Sydvest mod Nordost i en Længde af 70—80 Mil.

Cumæ (græsk Kyme), gammel By i Kampanien, nord for Misenum, anlagt ca. 1000 f. Kr. som Koloni fra Kyme i Lilleasien, var i lang Tid den mægtigste græske Koloni i Italien, men forfaldt fra ca. 400 f. Kr. mere og mere; nu viser kun nogle Ruiner Stedet, hvor den laa.

Cunard (udt. Kjunard), Samuel, amerikansk Kjøbmand og Skibsreder, f. 1787, d. 1865, oprettede 1840 Cunard-line, den første transatlantiske Dampskibslinie, med Rute mellem Liverpool, Boston og Newyork.

Cundinamarca, Stat i Republiken Ny-Granada i Sydamerika, 400 Kv.mil stor, med 410,000 Indb. Hovedstad og tillige for hele Republiken er Bogota.

Cuneo ell. **Coni**, Provins i Norditalien, 130 Kv.mil stor, med 646,000 Indb. Hovedstaden Cuneo, har Væverier og 22,000 Indb..

Cunningham (udt. Kønninghæm), Allan, skotsk Digter, f. 1784, d. 1842, levede fra 1810 i London. Blandt hans poetiske Arbeider kan nævnes „Sir Marmaduke Maxwell“, „The maid of Elvar“ og „The songs of Scotland, ancient and modern“; han skrev desuden en Del biografiske Verker. — Hans Søn, Peter Cunningham, f. 1816, d. 1869, var en dygtig Kunsthistoriker.

Cupido, lat., Lidenskab, Attraa, især sandselig; ogsaa personificeret, d. s. s. Eros.

Curaçao ell. **Curassao** (udt. Kyrasaa), Ø i det Karaibiske Hav, 10 Mil fra Kysten af Venezuela, 10 Kv.mil stor med 24,000 Indb., tilhører Holland, er vel dyrket og frembringer Bomuld, Tobak, Sukker samt Sydfrugter, især Pommeranser, af hvis Skaller den efter Øen benævnte Likør destilleres. Hovedstad Willemstad.

Curare eller **Urari**, Pilegift, som Indianerne i Sydamerika, navnlig de, som bor ved Floden Orinoco, tilbereder af Saften af forskjellige Planter af Slægten Strychnos. Ogsaa andre skarpe Plantestoffer tilsættes, og Blandingen indkoges til en tyk, seig Masse, som smøres paa Spidsen af Pilene. Curare er en stærk Gift, som uundgaaelig dræber det saarede Menneske eller Dyr. Men den virker kun som Gift, naar den kommer ind i Blodet, hvorfor Indianerne uden skadelige Følger spiser Kjødet af de Dyr, de har dræbt med forgiftede Pile. I den senere Tid skal denne Gift ikke uden Held være bleven anvendt som Lægemiddel mod Koldfeber.

Curator bonorum kaldes den af Skifteretten antagne Bestyrer af større Konkursboer. Se forøvrigt Art. Konkurs.

Curcuma (Gurkemeie), Planteslægt fra det sydøstlige Asien, af hvilken flere Arter er vigtige Lægeplanter. — Curcuma longa (ogsaa kaldt gul Ingefær), der fra Asien er overført til Sydamerika, leverer Gurkemeieroden, som bl. a. indeholder et harpixagtigt, gult Farvestof, Curcumin, der ved Berøring med Alkalier antager en brun Farve og anvendes i Farverierne. — Curcumapapir, Papir fugtet med Curcumin, bruges som Reagensmiddel paa Alkalier og Borsyre.

Curius, Navn paa en gammel romersk Slægt, blandt hvis Medlemmer især mærkes Manrius Curius Dentatus, som 290 f. Kr. slog Sabinerne og Samniterne og 275 besejrede Pyrrhus.

Currer Bell, se Brontë, Charlotte.

Curschmann, Karl Friedrich, tysk Komponist og Sanger, f. 1805, d. 1841, mest kjendt for sine Melodier til et stort Antal Sange.

Curtius, Ernst, tysk Arkæolog, f. 1814, blev efter at have bereist Grækenland og Italien 1844 Professor i Berlin, 1856 i Göttingen og 1865 igjen i Berlin, hvor han siden 1871 er Sekretær ved Videnskabsakademiet. 1874 gik han til Athén for paa Tysklands Vegne at slutte Overenskomst med den græske Regjering om Udgravningen af Olympia. Blandt hans mange og særdeles fortjenstfulde Skrifter kan nævnes: „Peloponnesos“, „Griechische Geschichte“ og „Die Jonier vor der ionischen Wanderung“. — Hans Broder, Georg Curtius, f. 1820, er en af vor Tids mest fremragende Filologer. Han blev 1842 Doktor i Filosofien, var derefter ansat ved flere Universiteter og er siden 1862 Professor i klassisk Filologi i Leipzig. Formaalet for hans i flere Henseender epokegjørende Forskninger har især været at gjøre den sammenlignende Sprogvidenskabs Resultater frugtbringende for den klassiske Filologis Studium. Han har bl. a. skrevet „Die Sprachvergleichung in ihrem Verhältniss zur klassischen Philologie“, „Philologie und Sprachwissenschaft“, „Grundzüge der griechischen Etymologie“, „Griechische Schulgrammatik“ (oversat bl. a. til Norsk af V. Voss), „Das Verbum der griechischen Sprache“ og „Zur Chronologie der indo-germanischen Sprachforschung“.

Curzola, en Dalmatien tilhørende Ø i Adriaterhavet, 11 Kv.mil stor, med 20,000 Indb.

Cusanus, Nikolaus, egentl. Nicolas Chryffs de Cusa, tysk Theolog, f. 1401, d. 1464, optraadte paa Konciliet i Basel med den Paastand, at et almindeligt Kirkemøbes Myndighed staar over Pavens, og paaviste de isidoriske Dekretalers Ægthed. Senere blev han imidlertid en af Pavens ivrigste Tilhængere og udnævntes 1448 til Kardinal. Han var en dygtig Mathematiker og foreslog en Forandring i Tidsregningen. Som Filosof sluttede han sig til Nyplatonismen og søgte at gjenoplive den antike Filosofi.

Custine (udt. Kystin), Adam Philippe, Greve af, fransk General, f. 1740, udmærkede sig i Syvaarskrigen og deltog derpaa i den nordamerikanske Frihedskrig, sluttede sig i den lovgivende Forsamling til Borgerstanden, blev 1792 Chef for en Troppeafdeling ved Rhin og indtog flere tyske Byer. Kort efter fik han Kommandoen over Nordarméen, men blev anklaget for Forræderi og halshugget 1793.

Custozza, Landsby i den italienske Provins Venezia, bekjendt ved de to store Seire, som Øster-

rigerne der vandt 23de og 25de Juli 1848 over Sardinierne under Karl Albert og 24de Juni 1866 over Italienerne under Viktor Emanuel.

Cuvier (udt. Kyvie), George Léopold Chrétien Frédéric Dagobert, Baron, berømt fransk Naturforsker, f. 1769 i Montbéliard, som da tilhørte Würtemberg, studerede i Stuttgart, kom 1794 til Paris og blev Aaret efter Professor ved Panthéon. 1796 blev han Medlem af Institut de France og 1800 af Collége de France, 1814 Kansler ved Pariser-Universitetet og 1831 Pair. Død 1832. Cuvier indlagde sig store Fortjenester af flere Grene af Naturvidenskaberne; han fuldførte og modificerede saaledes Linnés Inddeling af Dyreriget og gav derved den zoologiske Systematik den Form, som den endnu for en stor Del har; desuden grundede han den videnskabelige komparative Anatomi og overførte dens Resultater paa Palæontologien, som han saaledes gav et mægtigt Opsving. Til de vigtigste af hans Skrifter hører „Leçons d'anatomie comparée", „Recherches sur les ossements fossiles", „Discours sur les révolutions de la surface du globe", „Le règne animal" og „Histoire naturelle des poissons", alle skrevne i en klar og mønstergyldig Stil. Han var ogsaa utrættelig virksom for Skolevæsenets Forbedring og fik flere derhen hørende Reformer iverksatte.

Cuyabá, Hovedstad i Provinsen Matto Grasso i Brasilien, med 20,000 Indb. og livlig Handel.

Cuyp (udt. Køjp), Albert, hollandsk Maler, f. 1605, d. 1691, var en af den hollandske Skoles mest fremragende Landskabsmalere. Hans Billeder, for det meste med Motiver fra hans Fødeegn ved Dordrecht, udmærker sig især ved det Mesterskab, hvormed Solskinnet paa dem er gjengivet. Ogsaa hans Dyremalerier er fortræffelige. De var længe temmelig ubekjendte, men regnes nu til noget af det fortrinligste i sit Slags; de fleste findes i England.

Cuzco eller **Cusco**, Departement i Republiken Peru i Sydamerika, 4,495 Kv.mil stort, med 239,000 Indb. Hovedstaden Cuzco, paa en Højslette, 3,000 Fod over Havet, med 35,000 Indb. og et Universitet, er Perus vakreste By. 1535 erobredes Byen af Spanierne under Pizarro.

Cyan (Kyan), en Forbindelse af Kulstof og Kvælstof, som i fri Tilstand er en farveløs, giftig Gas med stikkende Lugt og forbrænder med en smuk rødlig Lue. Den fremstilles ved at ophede kvælstofholdige Kul med et Metal eller lettest ved Ophedning af Cyankvikssølv. Cyan har med Hensyn til den Maade, hvorpaa det forbinder sig med andre Legemer, saa stor Lighed med Brom, Chlor, Fluor og Jod, at det i denne Henseende sammenstilles med disse Legemer. Med Vandstof danner Cyan en basisk Syre, Cyanvandstofsyre eller Blaasyre (s. d.), der er en af de allerstærkeste Gifte. Af Forbindelser mellem Cyan og Metaller, Cyanider eller Cyanmetaller, er flere af stor praktisk Betydning. — Cyankalium, som fremstilles ved Glødning af gult Blodludsalt og Udludning, er ligesom Blaasyre en af de stærkeste Gifte. Det danner smukke hvide Krystaller, smager af bitre Mandler, er let opløseligt i Vand og anvendes i Kemien som Opløsningsmiddel og i den tekniske Industri til galvanisk Forgyldning og Forsølvning. — En Forbindelse af Cyan med Jern danner den smukke blaa Farve Berlinerblaat (s. d.). — Cyanit, et himmelblaat Mineral af kiselsur Lerjord, som bl. a. forekommer i Alperne. Benyttes undertiden til Smykker.

Cyanometer eller **Kyanometer**, et af Saussure opfundet Instrument, hvormed man maaler Styrken af den blaa Farve paa Himmelen.

Cygnæus, Fredrik, finsk Digter og Æsthetiker, f. 1807, blev 1839 Docent i Historie og 1854 Professor i Æsthetik og nyere Literatur ved Helsingfors Universitet. Han har udgivet et stort Antal Skrifter af poetisk, æsthetisk og historisk Indhold; her kan nævnes Digtsamlingen „Ljus och skugga", Dramaerne „Claes Flemings tider", og „Hertig Johans ungdomsdrömmar", „Teckningar ur Frans Mikael Franzéns lefnad", „Om Fänrik Ståls sägner" og „Bidrag till de nordeuropeiska folkens historia, hemtade ur sydeuropeiska källor" foruden en Række „Ströskrifter".

Cykliske Digtere (græsk Kyklikoi) fælles Betegnelse for et Antal græske Epikere, som i Tilslutning til Homers Værker behandlede Emner, som stod i Forbindelse med den trojanske Krig, og hvis Værker sammen med Homers danner en Digtcyklus (Kreds). Nogle af disse Digte angives at hidrøre fra Homer selv; som Forfattere til andre af dem nævnes Arktinos fra Milet, Lesches fra Lesbos, Stasinos fra Cypern, Agias fra Troizene og Eugammon fra Kyrene, hvilke alle vel har levet før Udgangen af det 6te Aarh. f. Kr. Kun faa Brudstykker af disse Digte er opbevarede til Nutiden.

Cyklon (Kyklon), Hvirvelvind, særlig de voldsomme Hvirvelvinde, som forekommer i de tropiske Have. Se forøvrigt Hvirvelvinde.

Cyklus (Kyklos), Cirkel, Omkreds, Tidsrum. — I Tidsregningen betegner Ordet en Række af Aar, efter hvilke de samme astronomiske Forhold vender tilbage, saaledes Maanecyklus, et Tidsrum af 19 Aar, hvorefter Maanens Faser (s. d.) indtræffer paa de samme Dage, og Solcyklus, i den julianske Kalender et Tidsrum af 28 Aar, efter hvilket Ugens Dage falder paa de samme Datoer. — Digtcyklus, en Række af Digte, som er sammenknyttede til et hele. — Sagncyklus, d. s. s. Sagnkreds.

Cylinder, 1) et geometrisk Legeme, begrændset af to parallele, sædvanligvis kredsformige Grundflader og en disse omsluttende krum Flade, Cylinderfladen. — Cirkel-Cylinder, d. e. en Cylinder, hvis Grundflader er Cirkler. — Elliptisk Cylinder, en Cylinder, hvis Grundflader er Ellipser. En Cylinder kaldes ret, naar Axen gjennem Grundfladernes Midtpunkter (Centrer) er lodret paa Grundfladen, skjæv, naar dette ikke er Tilfældet. En lodret Cylinder fremkommer, naar et Rektangel dreies omkring den ene af sine Sider. Cylinderens Kubik(Rum)indhold findes ved at multiplicere Grundfladens Fladeindhold med Høiden. 2) i Dampmaskiner den Del af Maskinen, hvori Dampen udøver Trykket paa Stemplet. — Cylinderbelg eller Cylinderblæser, en i Jernverker brugelig enkelt- eller dobbeltvirkende Blæsemaskine, som bestaar af en vertikal eller horisontal Cylinder med bevægeligt Stempel. — Cylinderuhr, et Lommeuhr med Cylindergang; se Uhr.

Cymbal ell. **Cymbel**, hos de gamle Grækere og Romere et musikalsk Instrument, nærmest svarende til de nu brugelige Bækkener. I den senere Tid betegner Cymbal dels det samme som Hakkebret (s. d.), dels en blandet Orgelstemme med skarp, pibende Tone.

Cypern, græsk Kyperos, Ø i den østlige Del af Middelhavet, 175 Kv.mil stor, med 135,000 Indb. Dens to Fjeldkjæder skilles ved en Slette, som gjennemstrømmes af Floden Pedia. Øens høieste Top er Oros Stavros, det gamle Olympos, 6,800 Fod høi. Klimatet er om Vinteren kjøligt og meget regnfuldt, om Sommeren hedt og tørt. Landet er særdeles frugtbart og frembringer Vin, Olie, Bomuld og Hvede. Af Mineralier findes Kobber, Jern, Sølv og Guld. Salt er en vigtig Udførselsartikel. — I Oldtiden var Cypern helliget Afrodite og berømt for sin Rigdom og sit behagelige Klima. Øen var beboet af Grækere og Ægyptere, kom 550 f. Kr. under Ægypten, 525 under Persien og erobredes 333 af Alexander den store. 58 e. Kr. kom den i Romernes Besiddelse, tilhørte efter Romerrigets Deling det østlige Keiserdømme og gjorde sig uafhængig 1182. 1489 kom den under Venedig, erobredes 1571 af Tyrkerne og var 1832—40 i Ægyptens Besiddelse. For nærværende udgjør den en Del af det tyrkiske Rige, men blev efter den russisk-tyrkiske Krig 1878 af Tyrkiet afstaaet til England og styres nu af en engelsk Guvernør; under ham staar fem Kommissærer, som bestyrer de fem Kredse, hvori Øen er delt.

Cypres (Cupressus), en til Bartræernes Familie hørende Planteslegt, hvis Arter er Træer eller Buske med smaa, tagstenslagte altid grønne Blade. Konglerne er næsten kuglerunde og dannede af skjoldformede, træagtige Kongleskjæl, mellem hvilke de haarde, vingede Frø gjemmes. Den mest bekjendte Art er den almindelige Cypres (Cupressus sempervirens), som voxer almindelig i Asien, Nordafrika og Sydeuropa, og i Mellem- og Nordeuropa dyrkes i Haver. Den har en smuk mørkegrøn Krone, som ligner Pyramidepoppelens. Hos Grækerne og Romerne var den helliget Guderne, og fra de ældste Tider har den været betegnet som et Billede paa Sorg. Dens gule eller rødlige vellugtende Harpix anvendtes tidligere saavelsom Frøet i Lægevidenskaben. Veden er haard og meget varig; i Oldsamlinger findes saaledes Sager af Cyprestræ, som er flere tusen Aar gamle. Af andre Cypresarter mærkes: den østindiske (eller saakaldte portugisiske Ceder), den kinesiske Sørgecypres og Cupressus Harifera i Mexiko, hvis vellugtende Harpix benyttes til Røgelse.

Cyprianus, Thascius Cæcilius, Kirkelærer, f. i Nærheden af Karthago ca. 200, lod sig 245 døbe og blev 248 Biskop i Karthago. Han viste sig under Forfølgelserne ivrig for at opmuntre og sætte Mod i sin Menighed, forbedrede Kirketugten og protesterede mod den romerske Biskops Overhøihed over de andre Biskopper. Under Keiser Valerianus blev han halshugget 258.

Cyrillus, græsk Kyrillos, egentlig Konstantin, f. 827, lagde sig tidlig efter Filosofien, men gik snart tilligemed sin Broder Methodius i Kloster; senere drog de begge ud paa Missionsreiser og kom 863 til Mæhren, hvor de grundede den kristne Kirke blandt Slaverne. Cyrillus opfandt det efter ham opkaldte Alfabet, som endnu bruges af flere slaviske Folk, og oversatte Bibelen til Slavisk. 867 gik han til Rom, hvor han 869 døde i et Kloster. Han har faaet Navnet Slavernes Apostel.

Cyrillus (Kyrillos), Patriark i Alexandria 412—44, er bekjendt for den hensynsløse Strenghed, med hvilken han forfulgte alle ikke-orthodoxe kristne Sekter saavelsom Hedninger og Jøder. I Spidsen for Pøbelen drev han Jøderne ud af Alexandria, ved hvilken Leilighed Hypatia myrdedes, og foranledigede Nestorius's Afsættelse paa Kirkemødet i Efesus 431.

Cyrillus Lucaris (Kyrillos Lukaris), græsk Geistlig, f. ca. 1572, blev 1602 Patriark i Alexandria og 1621 i Konstantinopel. Han søgte at indføre den vesterlandske Videnskabelighed i den græske Kirke og bekjendte aabent sin Tilslutning til de Reformerte i flere Punkter. Paa Grund af Anklager fra Jesuiterne blev han gjentagne Gange afsat og tilsidst henrettet 1638.

Czaikovski (udt. Tjaikovski), Michael, polsk Forfatter, f. 1808, udvandrede 1832 til Paris, reiste 1840 som Afsending fra Fyrst Czartoryski til Tyrkiet, gik 1850 over til Muhamedanismen og anførte i Krimkrigen under Navn af Sadyk Pascha en Trop tyrkiske Kosakker. 1873 bosatte han sig i Rusland. Hans mange Noveller skildrer paa en livlig og kraftig Maade Kosakkernes Liv og Sæder.

Czapka (udt. Tjapka), en firkantet Hue, som udgjør en Del af den polske Nationaldragt.

Czar, se Tsar.

Czarniecki (udt. Tsjarnietski), Stephan, polsk Militær, f. 1599, d. 1665, bidrog 1648 til at kue et Oprør af Kosakkerne, forsvarede 1655 paa en heltemodig Maade Krakau mod Svenskerne og førte derefter en Guerillakrig mod disse, som han tilslut tvang til at forlade Polen. 1658 sendtes han med en Troppestyrke til Danmarks Hjelp og indtog Als. Under Opstanden 1660 vandt han flere Slag mod Russerne.

Czartoryski (udt. Tsjartoryski), en bekjendt polsk Adelsslægt. — Adam Kasimir, Fyrst Czartoryski, f. 1734, d. 1823, blev 1763 af et stort Parti opstillet som Kandidat til den ledige Trone, gik 1772 i østerrigsk Tjeneste, men deltog 1788—91 i den polske Rigsdag. 1812—13 var han polsk Rigsdagsmarskal. — Hans Søn, Adam Georg, Fyrst Czartoryski, f. 1770, d. 1861, kjæmpede 1794 under Kosciusko mod Russerne og kom 1795 som Gidsel til Petersburg, hvor han vandt Storfyrst Alexanders Yndest. Derpaa deltog han i Felttogene mod Napoleon og blev 1815 Medlem af det polske Senat. 1830 blev han ved Revolutionens Udbrud i Polen Præsident i den provisoriske Regjering og næste Aar i Nationalregjeringen. Efter Revolutionens Undertrykkelse bosatte han sig i Paris, hvor han var Sjelen i de polske Emigranters talrige Flok. 1848 gav han sine Livegne Friheden og flere Gange optraadte han for at formaa Tyskland og Frankrige til at slutte sig til Polens Sag. — Konstantin Maria Adam, Fyrst Czartoryski, Foregaaendes Broderson, f. 1822, gjorde under Revolutionen 1863 en Reise til Skandinavien for at skaffe sine Landsmænd Hjelp. — Georg, Fyrst Czartoryski, foregaaendes Broder, f. 1828, er Lederen for det føderalistiske Parti i Galizien, hvor han har store Godser.

Czecher (udt. Tjeker), den vestligste Gren af den slaviske Folkestamme, indvandrede ca. 500 e. Kr. til Bøhmen, hvor deres Navn efterhaanden gik over paa samtlige der boende Slaver.

Czechisk Sprog og Literatur. Det czechiske Sprog, en Gren af den vestslaviske Sprogstamme, tales af Czecherne i Bøhmen og Mæhren, samt med nogle Afvigelser af Slovakerne i Ungarn, tilsammen af ca. 6½ Mill. Mennesker. Det er en af de mest udviklede og velklingende slaviske Mundarter og udmærker sig ved sin Rigdom og skarpe Betegnelse af Begreberne. Siden Reformatoren Huss's Tid benyttes det latinske Alfabet, dog med Tilføielse af en Del saakaldte diakritiske Tegn for at antyde Nuancer i Lyden. Blandt de grammatiske Eiendommeligheder kan mærkes, at Substantiverne har særskilte Dualisformer, og at Verberne mangler Form for Passiv. — Den czechiske Literatur var allerede i det 13de Aarh. ikke lidet udviklet; man har fra den Tid et Antal Skrifter, især poetiske, af hvilke dog flere er af tvivlsom Ægthed. Reformatoren Johan Huss gav Prosaen et mægtigt Opsving; ved Siden af ham kan i det 15de Aarh. nævnes Reisebeskriverne Postupik, Rossmital, Lobkowitz og Kabatnik. Den czechiske Literaturs Blomstring falder mellem Aarene 1526 og 1620. I denne Periode kan nævnes Digterne Streyc og Lomnicky, Historikerne Bartosch (d. 1544), Blahoslaw (d. 1571), Brzezan (d. ca. 1610) og Dacicky (d. 1629) samt Sprogforskeren Beneschowski. Slaget paa det hvide Bjerg (1620) gav Signalet til en haardnakket Forfølgelse ikke blot af Czecherne selv, men ogsaa af deres Literatur; Jesuiterne lod brænde i tusenvis af de ældre Bøger og levnede ingen Ro til at forfatte nye. Disse Forfølgelser varede til langt ud i det 18de Aarhundrede. I denne Periode er alene Historikeren Slavata og Pædagogen Comenius (Komensky) af større Betydning. Ved keiserlige Dekreter af 1774 og 1784 indførtes Tysk som Skolesprog; da saaledes det Czechiske stod i Fare for at fortrænges, optraadte en Række fædrelandssindede Forfattere, som gav den nationale Literatur et nyt Opsving; blandt dem var Historikeren Pelzel, Grev Kinsky, Parizek (d. 1823), Prochazka (d. 1804), Sprogforskeren Dobrowski (d. 1829) m. fl. Fra 1818, da Hanka begyndte at udgive en Række gamle Haandskrifter, daterer sig en ny Blomstringsperiode i den czechiske Literatur; blandt Forfatterne siden den Tid kan nævnes Digterne Czelakovsky, Jablonsky, Macha, Pfleger, Halek, Neruda, Svatopluk, Czech, Bozdjech og Vleck, Historikerne Palacky og Tomck, Arkæologen Schafarik og Sprogforskerne Jungmann, Marck, Hanka og Hattala.

Czeglédi (udt. Tjegledi), By i Komitatet Pest i Ungarn, med 22,000 Indb. og betydelig Vin- og Frugtavl.

Czelakowsky (udt. Tjelakovski), Franz Ladislav, bøhmisk (czechisk) Digter, f. 1799, d. 1852 som Professor ved Prags Universitet, udmærkede sig i sine Digte ved Humor, ædel poetisk Opfatning og fuldendt Form. Han gjorde sig ogsaa fortjent af sit Lands Literatur ved at udgive og bearbeide et stort Antal slaviske Folkeviser.

Czenstochowa (udt. Tjenstokova), By i det polske Guvernement Piotrkow, ved Floden Varta, med 15,000 Indb. Nær Byen findes et berømt Mariabillede, til hvilket aarlig et stort Antal Mennesker valfarter.

Czerkasy (udt. Tjerkasy), By i det russiske Guvernement Kiew, ved Dnjepr, med 14,000 Indb.

Czermak (udt. Tjermak), Johan Nepomuk, bøhmisk Fysiolog, f. 1828, d. 1873 som Professor i Leipzig, har indlagt sig stor Fortjeneste af Lydfysiologien samt ved at indføre Brugen af Strubespeilet. Han har bl. a. skrevet „Ueber den Spiritus asper und lenis und über die Flüsterstimme" og „Der Kehlkopfspiegel und seine Verwerthung für Physiologie und Medicin".

Czernagora (udt. Tjernagora), Montegrinernes Navn paa Montenegro.

Czernowicz (udt. Tjernovitsj), Hovedstad i Hertugdømmet Bukowina, ved Floden Prut, med 34,000 Indb. og et Universitet.

Czerny (udt. Tjerny), Georg Petrowitsch, af Tyrkerne kaldet Karadjordje (den sorte Georg), Serbernes Anfører i deres Frihedskrig, f. 1766, tjente 1788—91 som Frivillig i den østerrigske Hær mod Tyrkerne, nedsatte sig derpaa som Handelsmand og erhvervede sig en betydelig Formue. Det af de tyrkiske Ryttere anrettede Blodbad paa de mest anséte Serber (1804) undgik han kun ved hurtig Flugt og kaldte nu sine Landsmænd til Vaaben. Han valgtes til Anfører, og det lykkedes ham 1804—05 næsten ganske at fordrive Tyrkerne fra Serbien. Men der opstod Splid mellem ham og de øvrige Stormænd, og denne Omstændighed benyttede Tyrkerne til 1806 at gjøre et Angreb; de slog et Par Gange den serbiske Hær, men Czerny befeirede dem ved Mišjarskopolje, erobrede Belgrad fra dem, gjorde sig til enemægtig Herster og forbandt sig med Russerne. Disse hjalp ham at rense Landet for Tyrker, og stolende paa deres Bistand for Fremtiden afslog han Tyrkernes Tilbud til ham om at blive Serbiens Fyrste under Tyrkiets Overhøihed; men 1812 svigtede Russerne, og Aaret efter angreb Tyrkerne atter Serbien, slog Czernys Hær og tvang ham til at flygte. 1817 vendte han tilbage og søgte at bringe en Reisning istand, men blev samme Aar smigmyrdet paa Milosch Obrenowitsch's Anstiftelse. — Hans Søn Alexander, se Alexander Karageorgewitsch.

Czerny, Karl, tysk Pianist, f. 1791, d. 1857, opholdt sig for det meste i Wien, hvor han stod i stor Anseelse som Virtuos og Musiklærer. Han komponerede et stort Antal Musikstykker, som dog er af mindre Værd end hans fortrinlige og endnu benyttede Etuder. Blandt hans Elever mærkes Liszt og Thalberg.

Czuczor (udt. Tsutsor), Georg, ungarsk Forfatter, f. 1800, d. 1866, fik 1844 af det ungarske Akademi det Hverv at udarbeide dets store Ordbog, hvormed han var beskjeftiget til sin Død, og 4 Bind var da udkomne. 1849 dømtes han til Fængselsstraf for sit politiske Digt „Riadó", men benaadedes næste Aar. Han har forfattet et betydeligt Antal fremragende lyriske og episke Digte samt historiske Verker.

Czörnig, Karl, Friherre af Czernhausen, østerrigsk Statistiker, f. 1804, var 1841—50 Direktør for det statistiske Bureau i Wien og 1863—66 Præsident i den statistiske Centralkommission. Han har blandt andre vigtige statistiske Arbeider skrevet „Ethnographie der österreichischen Monarchie".

Cære, gammel By i Etrurien, 358 f. Kr. erobret af Romerne.

Cæsalpinia, Slægt af Gruppen Cæsalpineæ, af Belgfrugternes store Familie. De hidhørende Arter er Træer, som voxer i de varme Lande; de har altidgrønne Blade, og Veden har stor Anvendelse i Farverierne. — Cæsalpinia brasiliensis og C. echinata fra Sydamerika leverer Fernambuktræet, Cæsalpinia Sappan fra Ostindien Sappantræet og Cæsalpinia bahamensis fra Bahamaøerne det gule Brasilietræ. Ogsaa andre Arter af samme Slægt leverer nyttige Træsorter.

Cæsalpinus, Andreas, (ital. Andrea Cesalpini), italiensk Filosof og Naturforsker, f. 1519, d. 1603, Livlæge hos Pave Klemens den ottende, grundlagde ved sit Værk „De plantis libri XVI" den botaniske Systematik og udviklede som Filosof Aristoteles's Lære i „Qvæstionum peripateticarum libri V".

Cæsar, Gajus Julius, Roms største Feltherre, fødtes 100, eller efter andre Kilder 102 f. Kr. af en gammel og ansét Patricierfamilie. Han fik en omhyggelig Opdragelse og lagde sig tidlig efter Talerkunsten og Retsvidenskaben. Under Borgerkrigen mellem Marius og Sulla vakte han sidstnævntes Mishag, fordi han giftede sig med en Datter af hans Fiende Cinna; han blev sat paa Proskriptionslisterne, men benaadet, og drog nu til Asien, hvor han med Held gjorde Krigstjeneste mod Sjørøverne. Efter Sullas Død vendte han tilbage, men reiste 76 til Rhodos, hvor han studerede Veltalenheden hos Rhetoren Molo. Under sin Fraværelse valgtes han til Pontifex maximus og efter sin Hjemkomst 73 til Krigstribun. Da Pompeius Aar 70 kom hjem fra Hispanien og sammen med Crassus valgtes til Konsul, sluttede Cæsar sig til ham, men undergravede paa samme Tid i Stilhed hans Popularitet og vidste at lede den over paa sig selv. 68 blev han Kvæstor i Hispanien og 65 Ædil; som saadan forøgede han sin Popularitet ved storartede Lege og ødsle Uddelinger af Levnetsmidler til Almuen. Sin Beundring for Cinna og Marius lagde han aabent for Dagen og paadrog sig derved Optimaternes forbitrede Had. I Catilinas Sammensværgelse 63 deltog han vel ikke, men mistænktes dog for at vide om den og for at have haabet ved den at faa sine Planer udførte; da de Sammensvorne var grebne, modsatte han sig i Senatet Ciceros og Catos Forslag om, at de skulde straffes med Døden. Efter at have fungeret som Prætor sluttede han med Pompeius og Crassus det første Triumvirat og valgtes til Konsul for 59. Som Konsul drev han flere Lovforslag igjennem, hvilket bidrog til at gjøre ham yndet, og da hans Embedstid var tilende, fik han Statholderskabet over Gallien og Kommandoen over fire Legioner; han begyndte nu sine berømte Felttog i Gallien, først mod Helvetierne, derefter mod de under Ariovist over Rhinen indvandrede Germaner og flere andre Folkestammer. Hele Gallien bragte han under Rom og udbredte ogsaa Romernes Anseelse til Germanien og Britannien, hvorhen han foretog Expeditioner i Aarene 55 og 54. Imidlertid havde hans Berømmelse vakt Misundelse hos Pompeius, som nu afgjort sluttede sig til Cæsars Fiender, Optimaterne. Pompeius søgte længe forgjeves at faa ham fjernet fra Gallien og skilt ham fra hans Hær og fik endelig drevet igjennem en Senatsbeslutning om, at han skulde anses for Fædrelandets Fiende, hvis han ikke strax nedlagde sin Kommando. Nu greb Cæsar til Vaaben og gik over Floden Rubico, Grændsen mellem Italien og Gallien. Pompeius, som ikke havde ventet en saadan Beslutsomhed hos ham, trak sig med hele sin Styrke tilbage til Illyrien. Cæsar kom saaledes uden Sværdslag i Besiddelse af Italien, gjorde i Hast et Tog til Hispanien og befæstede sit Herredømme der, valgtes derpaa til Diktator, ordnede flere af Statens Anliggender ved Love, nedlagde derpaa sin Magt og valgtes til Konsul. Som saadan drog han 48 afsted for at opsøge Pompeius, blev et Par Gange slagen af ham, men fik lokket ham efter sig til Thessalien, hvor han ved Pharsalos vandt en afgjørende Seier over ham. Pompeius's Hær splittedes, og han selv flygtede til Ægypten, hvor han blev myrdet. Cæsar kom strax efter til Alexandria, gjorde sig til Herre over Ægypten, hvis Konge, Ptolemæus, omkom i Kampen, og indsatte til Dronning der Kleopatra, en Søster af den afdøde Konge. Derefter drog han mod Kong Pharnaces i Pontus, beseirede ham og blev efter sin Tilbagekomst til Rom Konsul paa fem Aar og Diktator paa ét. 46 gik han igjen til Afrika og beseirede en Hær, som Optimaternes Anførere, Scipio og Cato, i Forening med Kong Juba i Numidien havde reist, og feirede efter sin Tilbagekomst Seiren ved en storartet Triumf. Efter at have ordnet den indre Styrelse og indført den forbedrede (julianske) Kalender, gik han samme Aar til Spanien, hvor Optimaterne med Pompeius's Sønner i Spidsen, paany havde vakt Uroligheder. Efterat han i Slaget ved Munda havde beseiret dem, kunde ingen mere gjøre ham Magten stridig. Han fik nu Diktaturet og Tribunat paa Livstid, en Livvagt og Titelen Imperator; hans Bud blev Love, og han var i enhver Henseende uindskrænket Hersker; kun det kongelige Navn manglede ham. Han vedblev at indføre nyttige Forbedringer i Administrationen og var just beskjæftiget med at forberede et Felttog mod Partherne, da hans glimrende Løbebane fik en brat Ende. Der havde dannet sig en Sammensværgelse mod ham af hans personlige Uvenner samt et Antal fanatiske Republikanere; Hovedmændene var Junius Brutus og Cassius Longinus. Da Cæsar den 15de Marts 44 indfandt sig i Senatet, blev han omringet af de Sammensvorne og dræbt ved Dolkestik. — Cæsar er uden Tvivl en af de mægtigste Skikkelser, Historien har at opvise. Ikke blot var han i Besiddelse af en glimrende Tapperhed; han eiede ogsaa Evnen til fin Beregning, rask Beslutsomhed og Udholdenhed. Hans store Ærgjerrighed drev ham undertiden til baade ved List og Grusomhed at stræbe mod sit Maal; men naar den ikke kom med i Spillet, var han velvillig, mild og i sjelden Grad vennesæl. I sine Fristunder dyrkede han flittig Videnskaberne, især Mathematiken og Studiet af det latinske Sprog; han var en udmærket Taler og har endelig ogsaa erhvervet sig varigt Ry som Forfatter. Sine Bedrifter i Gallien har han skildret i „De bello gallico libri VII" og Borgerkrigen i „De bello civili". Begge disse Værker er skrevne i en flydende, kraftig og ren Stil og læses endnu, især den første, i de lærde Skoler.

Cæsarea (Keiserstaden), Navn paa flere Byer i det gamle romerske Rige. — Cæsarea, Hovedstad i Kappadokien, nu Kaisarieh, havde paa Keiser Valerianus's Tid 40,000 Indb. og et stort Myntverk. — Cæsarea i Palæstina var længe Sæde for den romerske Statholder.

Cæsarion, Cæsars Søn med Kleopatra, f. 47 f. Kr., blev af Antonius ansat som sin Moders Medregent i Ægypten, men dræbtes 30 paa Octavians Befaling.

Cæsium, et Metal, som det hidtil ikke har lykkes at fremstille i fri Tilstand, men som i Forbindelse med Kviksølv danner et hvidt, krystallinsk Legeme. Det forekommer i ringe Mængde i flere Arter Mineralvande og i noget større Mængde i Forbindelse med enkelte sjeldne Metaller. 1861 blev det opdaget af Bunsen og Kirchhoff ved Hjelp af Spektralanalysen.

Celestin, svovlsur Strontian, et krystallinsk, vandklart, glasglinsende Mineral, som især findes i Svovllagene paa Sicilien.

Celestin, Navn paa 5 Paver. Den sidste af dem, Celestin den femte, stiftede efter Benedikts Klosterregler Celestinerordenen, som nu kun i Italien har nogle faa Medlemmer.

Celesyrien, græsk Koile Syria, „Hulsyrien" eller det lavtliggende Syrien, kaldtes efter Makedonernes Indtagelse af Syrien, det Lavland, som omgives af Libanon og Antilibanon; senere hele Landet fra Libanon til Grændsen mod Ægypten og Arabien. Se 2 Makk. 10, 11.

Celibat, af det latinske coelebs, ugift, kaldes den ugifte Stand, som til forskjellige Tider er gjort gjeldende som Pligt for Personer i visse Stillinger. I Oldtiden var saaledes de vestalske Jomfruer i Rom forpligtede til Celibat, saalænge de gjorde Tjeneste ved Vestas Tempel. Allerede i det fjerde Aarhundrede begyndte Paverne at virke for, at de Geistlige skulde leve ugifte; Gregor den syvende fik 1074 Paabudet derom indført i hele den romerskkatholske Kirke, hvor det endnu gjelder.

Cønobiter kaldtes i den ældste Kirkes Tid de Munke, som levede sammen i en fælles Bolig, Cønobium eller Kloster.

D.

D er det fjerde Bogstav i alle de nyere germaniske og romanske Sprogs Alfabeter saavelsom i de gamle Grækeres og Romeres. — Som romersk Taltegn betyder det 500, i Musiken den 2den Tone i den diatoniske Skala og i Kemien Metallet Didym.

Daa eller **Daadyr**, en i Syd- og Mellemeuropa forekommende Hjorteart, som ogsaa lever fredet i Dyrehaver i Danmark og i det sydlige Sverige.

Daa, en dansk Adelsslægt, som første Gang omtales i det 14de Aarh. — Claus Daa, f. 1579, d. 1641, eiede Herregaardene Ravnstrup og Borreby paa Sjælland og var en af de rigeste Adelsmænd i Danmark paa sin Tid. Han blev 1630 Rigsadmiral og ødelagde s. A. Hamburgs Flaade paa Elben. — Hans Søn Valdemar Daa, d. 1691, var ivrig Alkymist og ødelagde hele sin Formue paa frugtesløse Forsøg paa at gjøre Guld. — Med hans Søn, Gregers Daa, Generalmajor, som faldt i Slaget ved Gadebusch 1712, uddøde Slægten.

Daa, Ludvig Kristensen, Forfatter og Politiker, f. 1809 i Saltdalen, hvor hans Fader, Christen Daae, var Sognepræst fra 1806—17, d. 1877, blev Student 1826 og kom derpaa, efter 1827 at have taget anden Examen med Udmærkelse, som Huslærer til den bekjendte Statsraad Christian Krogh, som havde stor Indflydelse paa hans politiske Anskuelser og navnlig lagde Grunden til hans Forkjærlighed for engelsk Statsskik. Efter sin Tilbagekomst til Kristiania spillede han en fremtrædende Rolle inden Studenterverdenen og var ved Siden af Henrik Wergeland en af Lederne for det nationale Parti blandt Studenterne. Som Formand i Studentersamfundet optraadte han med urokkelig Fasthed, da Universitetslærerne søgte at formaa det til at indstille Festligholdelsen af Frihedsdagen, og hans første politiske (1831 anonymt udgivne) Brochüre: „Syttende Mai og Politiet", var et Indlæg i Syttendemaistriden. 1834 tog han filologisk Embedseksamen og blev 1835 efter Professor Stenblochs Død konstitueret som Docent i Historie ved Universitetet. Ved Postens endelige Besættelse blev han mod det akademiske Kollegiums Indstilling forbigaaet, og den da endnu lidet fremtrædende P. A. Munch udnævnt, og ved Konkurrancen om den efter Prof. Lundhs Død ledige Post i Statsøkonomi og Statistik blev han, uagtet han under et Ophold i England og Frankrige havde forberedt sig i disse Fag, tilsidesat for A. M. Schweigaard. Hans lykkelige Medbeilere var gamle Modstandere fra Kampene i Studentersamfundet, og da Daa — med Rette eller ikke — troede sig tilsidesat af politiske Hensyn, fyldte dette ham med en Bitterhed, som for en Del har præget hans senere Optræden. Dels den formentlige Forurettelse fra Regjeringens Side og dels hans publicistiske Virksomhed og dennes Retning henledede Oppositionens Opmærksomhed paa ham, og 1839 valgte Storthinget ham til Statsrevisor. Efterat han forgjeves havde søgt Bestyrerposten ved Kristiania Borgerskole, begyndte han 1840 at udgive Ugebladet „Granskeren", som vakte stor Opsigt ved det betydelige Talent, hvormed dets Artikler var skrevne, og den Hensynsløshed og Skarphed, hvormed Samtidens Forhold og Mænd blev bedømte. Daa paadrog sig ogsaa Processer og Ubehageligheder; mellem ham og hans mangeaarige Ven Henrik Wergeland kom det saaledes til aabent Brud. 1842 og 1845 var han Storthingsmand fra Akershus Amt, og allerede ved hans første Indtræden i Thinget henlededes Oppositionens Opmærksomhed paa ham; han blev strax en af dens Ledere og valgtes 1845 til Præsident i Odelsthinget. Hans stridige og ubændige Natur gjorde ham imidlertid uskikket som praktisk Politiker, idet han ei forstod at arbeide sammen med det Parti, hvis Meninger han i Hovedspørgsmaalene delte. 1847 bosatte han sig midlertidig i Lindaas i Søndre Bergenhus Amt i den Hensigt der at lade sig vælge til Storthingsmand, og han blev ogsaa valgt; men Valget forkastedes af Storthinget. 1848 indtraadte han som Medarbeider af Dagbladet „Kristianiaposten", udgav 1851—53 „den norske Tilskuer" og redigerede det førstnævnte Blad fra 1853—56. 1854 var han

4de Repræsentant for Kristiania, men havde ingen videre Indflydelse i Thinget. 1845 blev han Storthingsarkivar og udnævntes 1849 til Rektor i Kristiansand (hvilket Embede han imidlertid ei tiltraadte), 1850 til Adjunkt og 1852 til Overlærer ved Kristiania Latinskole, hvorefter han 1862 blev Lektor i Historie efter Rudolf Keysers Fratrædelse og s. A. Professor, med hvilken Stilling Bestyrelsen af det ethnografiske Museum var forenet. I sine sidste Aar optog han paany sin publicistiske Virksomhed og udgav et Tidsskrift, „Tidstavler", hvori han bl. a. ogsaa behandlede Dagens politiske Spørgsmaal. — Ludvig Kristensen Daa var en rigt begavet Mand, hvis egentlige Kald vistnok var Videnskabsmandens, og som ved sin første Optræden vakte store videnskabelige Forhaabninger. Da det imidlertid syntes, som om Universitetsveien skulde være ham sperret, kastede han sig ind i de politiske Kampe, hvorved hans Interesser deltes og hans videnskabelige Granskning for en Del blev afbrudt. Som Historiker har han derfor ikke frembragt noget Verk af større Betydning; men paa Ethnografiens og Geografiens Omraade har han leveret aandfulde Arbeider af betydeligt Værd. Hans Stil var tildels knudret og kantet, men altid original, fyndig og karakteristisk. De betydeligste af hans særskilte Arbeider er: Udsigt over Ethnologien (1855), Om Nationaliteternes Udvikling I (1868, ikke fortsat; en Række Forelæsninger, holdte i Kjøbenhavn), Jordbeskrivelse for den norske Almue, Lærebog i Geografien, større og mindre; Lærebog i Verdenshistorien, større og mindre, Om Kristian Magnus Falsen (1860).

Daab, egentlig den Handling at neddyppe i Vand, bruges nu om den Akt, hvorved en Person optages som Medlem af den kristne Kirke. I overført Forstand bruges det ogsaa om at give noget Navn, f. Ex. et Skib.

Daae, Ludvig (Ludvigsen), norsk Historiker, fødtes 1834 i Aremark, hvor hans Fader var Præst. Efter at have tilbragt en Del af sin Barndom i Kvinesdal, kom han paa Kristiania Kathedralskole og blev 1852 Student, 1859 filologisk Kandidat og ansattes s. A. som Adjunkt ved Drammens Skole. 1863 blev han Universitetsstipendiat i Historie, 1869 Universitetsbibliothekar og 1876 Professor i Historie i Kristiania. Ved Kjøbenhavns Universitets 400-Aars-Jubilæum 1879 fik han Diplom som Æresdoktor i Filosofien. Han har til forskjellige Tider i sine Studiers Interesse gjort Reiser baade inden- og udenlands; saaledes har han tilbragt ca. 2 Aar i Danmark. Det er Nordens Historie efter Kalmarunionen, han især har gjort til Gjenstand for sine Undersøgelser, og han har paa dette Omraade udfoldet en særdeles omfattende literær Virksomhed. Af hans talrige Arbeider kan her nævnes „Trondhjems Stifts geistlige Historie" (1863), „Norske Bygdesagn" (I—II, 1870—72), „Det gamle Kristiania" (1870), „Norges Helgener" (1879) og „Kristian den førstes norske Historie" (1879), desuden talrige Afhandlinger over Nordens politiske, kirkelige og literære Historie i forskjellige Tidsskrifter, navnlig den norske historiske Forenings, i hvis Stiftelse han deltog. Endelig har han udgivet en Del historiske Aktstykker, især Breve. Hans Forfatterskab forener Lærdom og Grundighed med en kvik Stil og en underholdende Fremstilling, som gjør, at han forstaar at vedligeholde Læserens Interesse selv gjennem de mindste Detaljer.

Daae, Ludvig, Embedsmand og Politiker, f. 1829 i Borgund paa Søndmøre, hvor hans Fader Kaptein L. Daae boede, blev 1850 juridisk Kandidat og nedsatte sig 1856 som Sagfører i Borgund. 1869 udnævntes han til Foged i Søndmøre Fogderi og 1876 til Sorenskriver i nordre Søndmøres Sorenskriveri. Paa Storthingene 1859—79 var han Repræsentant fra Romsdals Amt og hørte paa Grund af sin Dygtighed og Uafhængighed til Thingets mest anséte og indflydelsesrige Medlemmer. Han var i flere Aar Præsident, først i Odelsthinget og senere i Lagthinget. Han hørte stadig til Oppositionen og var en af de ivrigste Talsmænd for aarlige Storthing, Stemmerettens Udvidelse og for Statsraadernes Adgang til Storthingets Forhandlinger. Daae har altid med Forkjærlighed syslet med historiske Studier og gjorde ogsaa en lovende Begyndelse som historisk Forfatter; men denne Virksomhed blev afbrudt ved hans Deltagelse i det politiske Liv.

Daae, en til de Læbeblomstredes Familie hørende Ukrudsplante, som voxer overalt i Norge. Hvas-Daae bliver $^1/_2$—3 Fod høi og er stivhaaret med stærkt opsvulmede Led. Gul-Daae ligner den foregaaende, men er større og kjendelig ved sine omtrent 1" lange svovlgule Kroner. Dun-Daae har indtil $1^1/_2$ Fod høi Stengel, er dunhaaret, oventil kjertelhaaret, med jevntykke Led.

Daaseniveau (udt. Daasenivaa), et Slags Vaterpas, bestaaende af en med Glaslaag forsynet cylindrisk Daase, som paa en Luftblære nær er fyldt med Alkohol. Laaget er parallelt med Daasens Bund, og naar denne staar paa et vandret Underlag, vil Luftblæren stille sig midt paa Laaget.

Da capo, forkortet D. C., italiensk, „fra Begyndelsen", bruges i Musiken for at betegne, at et Stykke fra Begyndelsen til det Sted, hvor D. C. staar, skal spilles om igjen. — Da capo al fine, om igjen fra Begyndelsen til Enden.

Dacia, middelaldersk latinsk Navn paa Danmark, undertiden paa hele Skandinavien.

Dacien, lat. Dacia, romersk Provins, bestod af Landene mellem Theis, Donau, Dnjestr og Karpatherne; den erobredes 106 e. Kr. af Trajan.

Dacier (udt. Dasie), André, fransk Filolog, f. 1651, d. 1722, udgav og oversatte flere klassiske Forfattere. — Hans Hustru, Anne Dacier, f. Lefèbre, f. 1654, d. 1720, udmærkede sig ogsaa ved filologiske Kundskaber; hun oversatte bl. a. Terents, Plautus, Anakreon og Aristofanes og forsvarede mod flere lærde Modstandere den Anskuelse, at Homer har været en historisk Person.

Dacier, Bon Joseph, fransk Forfatter, f. 1742, d. 1833, blev 1790 Medlem af Paris's Municipalraad, 1800 Bibliothekar ved Nationalbiblioteket og 1823 Medlem af det franske Akademi. Han oversatte Xenophons Kyropædi og skrev „Rapport sur les progrès de l'histoire et de la littérature ancienne depuis 1789".

Dacke, Nils, Bonde fra Bleking i Sverige, flyttede ca. 1530 til Småland, blev for adskillige Voldsgjerninger dømt til store Bøder, og da han ikke kunde betale disse, sat i Fængsel. Han flygtede og sluttede sig til en Bande Tyve og Røvere, hvis Anfører han snart blev. 1542 reiste han en Opstand blandt de med Gustav Wasas

Styrelse misfornøiede Bønder i Bleking og Småland, drog med en Skare omkring i de nærmeste Distrikter, brændte og plyndrede Herregaardene, dræbte Embedsmændene og begik mange andre Voldsomheder. Han slog de mod ham sendte Tropper og trængte ind i Østergötland, men lod sig ved et for ham uheldigt Slag bevæge til Stilstand. I Begyndelsen af 1543 vakte han paany Uroligheder, slog gjentagne Gange de kongelige Tropper, men blev endelig ved Åsunden overrumplet og tilsøiet et blodigt Nederlag. Hans Tropper splittedes, og han selv undkom haardt saaret. Efter sin Helbredelse forsøgte han vel atter at vække Oprør, men havde intet Held med sig og blev det nævnte Aar fangen og skudt. De af ham vakte Uroligheder har faaet Navn af Dackefeiden.

Da Costa, Isaak, hollandsk Digter, f. 1798, d. 1860, nedstammede fra en portugisisk Jødefamilie. Han var en Discipel af Bilderdijk og skrev foruden en Del theologiske Arbeider Digtsamlingerne „Poëzij" og „Festliederen", de episke Digte „Vijf-en-twintig-Jaren" og „Hagar" samt en Oversættelse af Æschylos's „Prometheus". Han regnes for Hollands betydeligste nyere Digter.

Daddelpalme. Denne Palmeart har sit Hjem i de varme Dele af Nordafrika og det lykkelige Arabien, men dyrkes tillige i andre Lande, som har et lignende Veirlag. Den findes vistnok paa enkelte Steder i Portugal, Spanien og Italien, men Frugterne (Dadler), der i det ydre har nogen Lighed med gule Plommer, modnes ikke i Europa i den Grad, at Frøet bliver spiredygtigt. Næsten overalt i Afrika, hvor Daddelen dyrkes i Mængde, er Frugterne et væsentligt Fødemiddel for Menneskene, ja endog for Heste og Kameler.

Dag, 1) den Del af Døgnet (Jordens Omdreiningstid om sin Axe), da Solen er over Horizonten. Under Ækvator udgjør Dagen til enhver Tid af Aaret 12 Timer; men paa Grund af Jordaxens Skjævhed er Dagene udenfor Ækvator af ulige Længde under de forskjellige Breder saavelsom paa samme Sted til forskjellige Aarstider. Ved Polerne varer Dagen $^1/_2$ Aar og Natten ligesaa længe; men jo mere Afstanden fra Polerne tiltager, des mindre bliver Forskjellen mellem Aarets længste og korteste Dag. Et Sted paa den nordlige Halvkugle har sin længste Dag paa samme Tid (Dato) som et Sted under den tilsvarende Brede paa den sydlige har sin korteste. Varigheden af Aarets længste og korteste Dag paa følgende Steder paa den nordlige Halvkugle, hvilke indfalder med Sommersolhverv og Vintersolhverv, ses af nedenstaaende Tabel (som er beregnet saaledes, at der ved Solens Op- eller Nedgang forstaaes det Øieblik, da Solens øvre Rand staar i Horizonten, medens Almanakken er beregnet for Solens Centrum).

Sted.	Geografisk Brede.		Længste Dag.		Korteste Dag.	
Nordkap . . .	71°	12′	82 Dage		0	
Tromsø . . ,	69	39	68 —		0	
Bodø	67	16	43 —		0	
Trondhjem .	63	26	20 Tim.	37 Min.	4 Tim.	30 Min.
Kristiania . .	59	55	18 —	51 —	5 —	54 —
Kjøbenhavn .	55	41	17 —	33 —	7 —	1 —
Berlin	52	30	16 —	50 —	7 —	39 —
Wien	48	13	16 —	5 —	8 —	20 —
Rom	41	54	15 —	14 —	9 —	8 —

Den nu almindelige Inddeling af Maanederne i 4 Uger og disse i 7 Dage (efter de 7 antagne Planeter: Saturn, Jupiter, Mars, Solen, Venus, Merkur og Maanen) var fra umindelige Tider brugt af Kaldæerne og Ægypterne, fra hvilke sidste Jøderne optog den med den Forandring, at Sabbaten, som hos Ægypterne var Ugens første Dag, hos Jøderne blev dens sidste. Romerne laante igjen denne Inddeling fra Jøderne, og med Kristendommen blev den derefter forplantet til alle kristne Folkeslag, som imidlertid helligholder Ugens første Dag ligesom Ægypterne. De germaniske Folk har givet de 4 næstsidste Ugedage Navn efter Personer i den germaniske Gudelære. De norske Navne paa Ugedagene er: Søndag, Solens eller Herrens Dag, Mandag, Maanens Dag, Tirsdag, Guden Tyrs Dag, Onsdag, Odins Dag, Torsdag, Tors Dag, Fredag, Gudinden Friggs Dag og Lørdag, Laugardag eller Vaskedag. 2) d. s. s. Døgn (s. d.)

Dag, i den nordiske Gudelære, Dellings Søn med Jøtunkvinden Nat. Af Alfader fik han Hesten Skinfaxe, hvormed han om Dagen kjører over Himlen.

Dag Eilifsson, ansét norsk Lendermand paa Kong Magnus Barfods og hans Sønners Tid. Han var gift med Ragnhild, en Datter af Skofte Agmundsson, og havde sine fornemste Besiddelser i Grenafylke og paa Vestfold. Han var en af Magnus's troeste Mænd, ledsagede ham paa hans andet Tog til Vesterhavet, kjæmpede ved hans Side, da Nordmændene blev overfaldne af Irerne, og var en af de sidste, som flygtede, efterat Kongen var falden. Under Sigurd Jorsalfarer stiftede han Nonneklostret i Gimsø, hvor hans Datter Baugeid blev Abbedisse. Hans Søn var den bekjendte Gregorius Dagsson.

Dag Ringsson, Olav den helliges Frænde og Søn af Kong Ring paa Hedemarken, maatte flygte for Olav til Vermeland, men samlede, da Olav vendte tilbage fra Gardarike, paa hans Opfordring en Hær paa omtrent 1300 Mand, med hvilken han støtte til Kongen. Ved Stiklestad skulde hans Hær have dannet Olavs høire Fløi; men han tog en anden Vei med sin Flok, end den, Kongens Hær fulgte, og kom ei frem til Stiklestad, før Olav var falden. Han angreb da Bøndernes venstre Fløi og jog dem paa Flugt, men blev endelig overmandet og maatte flygte. Denne heftige Kamp kaldtes senere Dags-Riden. Dags senere Skjebne er ubekjendt.

Dagblindhed, en Følge af forskjellige Øiensygdomme, som bevirker, at den Syge ikke taaler fuldt Dagslys, eller at han ser mindre godt i fuldt end i svagt Lys.

Dagbue, den Del af et Himmellegemes tilsyneladende Bane, som ligger over Horizonten.

Dagfinn Bonde, en Sverre og hans Æt hengiven og dygtig Birkebeiner, der spillede en meget fremtrædende Rolle under de norske Borgerkrige i det 13de Aarh. Hans ubrødelige Troskab, Høisind og Tapperhed gjorde ham til en af Birkebeinernes mest anséte Høvdinger, og saavel Sverre som hans Søn og Sønnesøn betroede ham de vanskeligste og farligste Poster. Han blev Gulathingets Lagmand, Sysselmand paa Hordaland og Kongens Stallare. Under Stridighederne mellem Kong Haakon Haakonsson og Skule Jarl var han

Kongens høire Haand og egentlige Raadgiver. Ved Rigsmødet i Bergen 1223 optraadte han med Vegt for Haakons Ret til Norges Trone. Senere søgte han stadig at indskrænke Hertug Skules Magt, paa samme Tid som han jevnlig ophidsede til et aabent Brud mellem ham og Kongen. Han døde 1237.

Dagged (Næverolie), oleum rusci eller oleum betulae, et harpixagtigt eller tjærelignende Stof, som udvindes af Birkebark og bl. a. anvendes ved Tilberedningen af Ruskløder.

Daggert, et Slags Dolk eller kort Sværd.

Dagistan eller **Daghestan**, Provins i Kaukasien (Rusland) paa Kaukasusbjergenes østlige Skraaning mod det Kaspiske Hav, 519 Kv.mil stor med ca. 448,000 Indb., for det meste Muhamedanere. Dagistan tilhørte tidligere Persien, kom nominelt under Rusland 1812, men blev først ca. 1860 fuldstændig betvunget.

Dagmar, dansk Dronning, d. 1212, var Datter af den bøhmiske Konge Przemysl Ottokar den første, og blev 1205 gift med Valdemar Seier. Om den Yndest, hun indlagde sig hos Folket, vidner talrige ligetil Nutiden opbevarede Folkeviser.

Dagobert, se Merovingerne.

Dagon, hos Filisterne Gud for den skabende Kraft og for Agerbruget, dyrkedes især i Gaza og Asdod. Se 1 Sam. 5, 2 ff; 1 Krøn. 10, 10; 1 Makk. 10, 83—84 og 11, 4.

Dagop, i Indien Navn paa de kegleformige Gravbygninger, som efter Sagnet indeslutter Levningerne af Buddha eller andre Helgener. De findes især i Mængde paa Ceylon, i Bagindien og Kina.

Dagrovfugle, fælles Betegnelse for de Rovfugle, som søger sit Bytte om Dagen: Ørnene, Gribbene, Falkene, Høgene og Glenterne.

Dagslys, den Belysning, som udgaar fra Solen, naar denne er over Horizonten. Dagslyset hidrører dels fra selve de fra Solen udgaaende Lysstraaler og dels derfra, at disse tilbagekastes og spredes fra Atmosfæren og fra selve Jordens Overflade. Jo høiere Solen staar over Horizonten, og jo klarere Luften er, des stærkere er ogsaa Dagslyset. Ved Solens Op- og Nedgang spreder den et mindre stærkt Lys, som kaldes Dæmring og Skumring.

Dagsommerfugle (Papiliones) kaldes de Sommerfugle, som er i Bevægelse og søger sin Føde om Dagen. De har smal Krop, kølleformige Følehorn og Vinger, som under Hvilen holdes opretstaaende. Deres Larver har tre Par Hagefødder og fem Par hudagtige. Til denne Underorden hører de pragtfuldeste Sommerfugle. I Norge forekommer Papilio Machaon med gule og sorte blaaplettede Vinger, Apollo med sort- og sort-rødplettede lysegraa Vinger og Kaalsommerfuglen med melhvide, i Enderne sortbrune, Vinger samt Neldepapilionen, der har rødgule Vinger med sorte, hvide og blaa Pletter.

Dagsorden, i parlamentariske Forsamlinger, den Orden, i hvilken Sagerne forhandles. I Norge fastsættes saavel Storthingets som dets Afdelingers Dagsorden af vedkommende Præsidenter, hvem det paaligger at lade den opføre paa et saakaldt Kart, som trykkes og opslaaes mindst 3 Dage, før Sagerne skal tages under Behandling. I fremmede Lande bruger Nationalrepræsentationen undertiden at fatte en Beslutning, hvorved den „gaar over til Dagsordenen". Sker dette uden Tillæg, menes derved, at Nationalrepræsentationen ei vil indlade sig mere paa den Sag, som har været Gjenstand for Diskussion. Sker det med et Tillæg, saa indeholder dette ofte en Billigelse eller Misbilligelse af Regjeringens Handlemaade.

Daguerre (udt, Dagærr), Louis Jaques Mandé, fransk Dekorationsmaler, f. 1789, d. 1851, opfandt 1822 Dioramaet (s. d.) og begyndte derefter at anstille Forsøg paa at faa de i en camera obscura frembragte Billeder til at fæste sig paa en Plade. 1829 forenede han sig med Niépce (f. 1765, d. 1833), som paa egen Haand havde experimenteret med det samme; ved at optage dennes Idéer lykkedes det (efter hans Død) Daguerre at løse Problemet. Han overtrak en Kobberplade med et tyndt Lag Jodsølv, satte den derpaa ind i en camera obscura og lod det ved Sollyset frembragte Billede falde paa den. Ved siden at behandle Pladen med Kviksølvdamp og en Opløsning af undersvovlsyrligt Natron fik han Billedet til at fremtræde blankt paa den mørke Grund. Hans Opfindelse, som efter ham fik Navn af Daguerrotypi, blev kjøbt af den franske Regjering og offentliggjort 1839. Daguerrotypien er Grundvolden for Fotografien, der nu spiller en saa betydelig Rolle.

Dagvagt, kaldes tilsjøs Vagten fra Kl. 4 til 8 om Morgenen.

Dago, Ø i Østersjøen, ved Estlands Vestkyst, 18 Kv.mil stor med 15,000 Indb. Hovednæringsveien er Fiskeri. Øen tilhørte 1536—1710 med enkelte Afbrydelser Svenskerne; siden har den været i Ruslands Besiddelse.

Dahl, Johan Fjeldsted, norsk Boghandler, f. 1807 i Kjøbenhavn, d. 1877, kom 1829 i Bogladen hos J. W. Cappelen i Kristiania, hvor han 1832 etablerede en selvstændig Boghandel, som i lang Tid var den første i Norge. Han stod i et nært Forhold til de Kredse inden Studenterverdenen, som udtraadte af „Studentersamfundet" og dannede „Forbundet", og var Forlægger af dettes Organ „Vidar." Hans Boglade var den med udenlandsk, navnlig dansk, Literatur bedst forsynede, og da han selv desuden nærede levende literære og kunstneriske Interesser, var hans Hus i lang Tid det fornemste Samlingssted for de Mænd, hvis Anskuelser kom tilorde gjennem „Vidar" og senere Dagbladet „Den Constitutionelle", hvoraf han 1836—43 var Forlægger. Hans Virksomhed som Forlægger var af stor Betydning, idet han i en Række af Aar var Mellemmanden for Størstedelen af vor Literaturs betydeligste Frembringelser; blandt hans Forlagsartikler kan saaledes nævnes: enkelte af Professorerne Hansteens, Keilhaus og Sars's Skrifter, Schweigaards samtlige juridiske Verker, Digterne Welhavens og A. Munchs samt Historikeren P. A. Munchs tidligere Arbeider, Bjørnsons „Synnøve Solbakken" og Ibsens „Kongsemnerne". Ogsaa paa andre Maader virkede Johan Dahl ivrig for almene Interesser; han havde saaledes en væsentlig Andel i Oprettelsen af Læseselskabet „Athenæum" samt af Kristiania Kunstforening". Han var gift med Emma Freyse-Sessi, en Pleiedatter af Sangerinden Madame Sessi og selv i sin Tid en skattet Koloratursangerinde; hun har været en søgt Sanglærerinde i Kristiania og

har udgivet en Del mindre Kompositioner, hvoraf enkelte til Texter af norske Digtere.

Dahl, Johan Kristian Klausen, norsk Landskabsmaler, født i Bergen 1788, sattes tidlig i Lære hos en Malermester, kom 1811 med Understøttelse af flere af sine Byesbørn, paa Foranledning af Lyder Sagen, til Kjøbenhavn, hvor han blev Elev ved Kunstakademiet og snart vakte stor Opsigt ved sine norske Landskaber. 1818 reiste han til Dresden, hvor han 1821 efter en Reise til Italien blev ansat som Professor ved Kunstakademiet, og hvor han døde 1857. Under sin Ansættelse i Tyskland besøgte han ofte sit Fædreland, for hvis arkitektoniske og kunstneriske Fortidslevninger han levende interesserede sig. 1836—37 udgav han „Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens", i hvilket Verk Opmærksomheden for første Gang henlededes paa de norske Stavekirkers Stileiendommeligheder. Han var ogsaa den første, som fattede Planen til at restaurere Trondhjems Domkirke. Hans Malerier behandler for det meste norske Motiver, og han har indlagt sig store Fortjenester som den første, der gjorde den norske Natur kjendt i Udlandet. Hele Retningen i hans Kunst er en kraftig realistisk; Udførelsen er overordentlig omhyggelig, selv i de mindste Detaljer. Hans Malerier, som tilsammen udgjør et særdeles stort Antal, findes rundt om i de fleste større europæiske Museer. Her kan anføres „Nærødalen", „Øresund med Kronborg" og i Nationalgalleriet: „Hougfossen ved Hougsund" og „Laurvig". — Hans Søn Sigvald Dahl, f. i Düsseldorf 1827, er en fremragende Dyremaler; han har for det meste opholdt sig i Tyskland.

Dahl, Ludvig Vilhelm, norsk Læge, f. 1826 i Bergen, blev medicinsk Kandidat 1851, foretog 1853—54 en videnskabelig Reise til Tyskland og Frankrige, 1856 en Reise til England, Belgien med flere Lande for at studere de derværende Sindssygeanstalter og 1864 en Reise til Østerrige og Italien for at samle Erfaringer om Kretinismen, ligesom han oftere har bereist forskjellige Egne i Norge for at anstille Undersøgelser angaaende Sindssyge. 1861 blev han udnævnt til Direktør ved Rotvold Sindssygeasyl og 1875 til Direktør for Rigets civile Medicinalvæsen; 1877 blev han Æresdoktor i Medicin ved Upsala Universitet. Foruden flere Afhandlinger i „Folkevennen" og i „Norsk Magazin for Lægevidenskaben" har han bl. a. udgivet „Bidrag til Kundskab om de Sindssyge i Norge" (1859).

Dahl, Nils Nilsøn, Præst og Forfatter, f. 1806 i Vee Præstegjeld, d. 1854, blev Student 1828, theologisk Kandidat 1830, var 1833—38 forrettende Præst i forskjellige ledige Kald og udnævntes 1838 til residerende Kapellan i Melhus og 1851 til Sognepræst i Eid i Nordfjord. Han var en af Henrik Wergelands bedste Venner og troeste Kampfæller. 1845, 1848 og 1851 var han Storthingsmand fra Søndre Bergenhus Amt og fungerede i nogen Tid som Præsident i Odelsthinget. Foruden talrige Bidrag af poetisk, politisk og statsøkonomisk Indhold udgav han „Guld-Thor, en Krønike i Vers" (1851) med flere Arbeider.

Dahl, Vladimir Ivanowitsch, russisk Forfatter, f. 1804, d. 1872, foretog vidtstrakte Reiser og samlede en Mængde Bidrag til Ruslands Ethnografi, Folkesagn, Ordsprog o. s. v. Hans Fortællinger er skrevne i et livligt og smukt Sprog og indeholder gode Skildringer af russisk Natur og Folkeliv.

Dahlak, en Øgruppe i det Røde Hav, nær Kysten af Abessinien, med betydelige Perlefiskerier.

Dahlberg, Erik Jönsson, svensk Feltherre og Ingeniør, f. 1625, d. 1703, blev 1646 Kammerskriver i Pommern, og 1647 Ingeniørofficér ved Befæstningsvæsenet. 1650—56 foretog han flere Reiser til Tyskland, Frankrige og Italien og studerede overalt Bygnings- og Befæstningskunsten. 1656 var han med ved den svenske Hærs Indrykning i Polen og 1658 deltog han i Krigen mod Danmark. Han fik Kong Karl den tiende til at foretage den dristige Mars over de tilfrosne Belter og udmærkede sig senere ved Stormen paa Kjøbenhavn. 1660—69 levede han i Ro beskjeftiget med sit store Billedverk „Suecia antiqua et hodierna"; ved Karl den elleves Tronbestigelse blev han Generalkvartérmester og var som saadan utrættelig virksom ved et stort Antal Befæstningsarbeider ligesom han med Hæder deltog i Krigen med Danmark. 1696 blev han Generalguvernør over Livland, slog 1700 Kong August af Polen ved Riga og havde en væsentlig Andel i det heldige Udfald af Slaget ved Düna.

Dahlerup, Jens Vilhelm, dansk Arkitekt, f. 1836, studerede ved Kjøbenhavns Kunstakademi, uddannede sig videre paa en Udenlandsreise 1864—66 og blev 1875 Professor. Blandt de Bygninger, han har opført, mærkes Toldboden, Hotel d'Angleterre og det kongelige Theater i Kjøbenhavn.

Dahlgren, 1) Karl Fredrik, svensk Digter, f. 1791, d. 1844, blev 1815 ordineret til Præst og var derpaa ansat i Stockholm. Han stiftede flere literære Selskaber („Vitterhetens vänner", „Manhemsförbundet", „Bellmanska sällskapet" og „Aganippiska sällskapet") og leverede talrige Bidrag til forskjellige poetiske Kalendre, mest lyrisk-idylliske Smaadigte, som udmærker sig ved gratiøs Humor, men stundom er mindre vellykkede fra Formens Side. Af større Verker har han forfattet „Mollbergs epistlar", en Samling humoristiske Skildringer paa Vers og Prosa i nær Tilslutning til Bellmans „Fredmans epistlar", den dramatiske Idyl „Ulla Vinblads död", Komedien „Argus i Olympen" og den humoristiske Fortælling „Ungdomsfantasier". Sammen med Livijn skrev han „Andra natten" i det mod den gamle Digterskole rettede polemiske Digt „Markalls sömnlösa nätter." Hans samlede Skrifter udkom 1847. 2) Fredrik August Dahlgren, svensk Forfatter, f. 1816, Kancelliraad, har skrevet en Række Viser i den vermlandske Dialekt (udkomne i to Samlinger 1875 og 76) samt Theaterstykket „Värmlänningarne" som har gjort megen Lykke paa Scenen. Han har ogsaa udgivet et Par mindre betydelige Komedier og for Scenen bearbeidet et stort Antal Theaterstykker.

Dahlgren, John Adolf, nordamerikansk Admiral, f. 1810 af svenske Forældre, d. 1870, tog 1826 Tjeneste i Flaaden og blev 1863 Kontreadmiral. Han har opfundet et Slags svære Bombekanoner, som har faaet Navn efter ham, samt konstrueret Haubitser for Kanonbaade.

Dahlia, se Georgine.

Dahll, Telleſ, norſk Geolog, f. 1825 i Kragerø, blev 1846 mineralogiſt Kandidat, 1861 Geſchworner og 1872 Bergmeſter i det veſtre ſøndenfjeldſke Bergdiſtrikt. Med Profeſſor Kjerulf har han fra 1858 deltaget i Norges geologiſke Underſøgelſe og i Udgivelſen af flere geologiſke Karter, ligeſom han i Forening med den nævnte Videnſkabsmand har udgivet Arbeider, navnlig over Ertsforekomſter. Bekjendt er hans klaſſiſke Verk over Skiensdalens og Thelemarkens Bygning. Siden 1866 har han været Chef for Underſøgelſen i det nordlige Norge, hvor han har opdaget Juraformationens Tilſtedeværelſe paa Andøen i Senjen, Stenkullagene derſteds, derhos det alluviale Guld omkring Tanaelvens Kilder, hvilken ſidſte Opdagelſe har givet Anledning til ikke ubetydelig Udvinding af Guld paa ruſſiſk Side. Han publicerede 1879 ſit intereſſante geologiſke Kart over det nordlige Norge. 1877 blev han af Upſala Univerſitet meddelt Diplom ſom Doktor i Filoſofien honoris causa. Flere af hans naturvidenſkabelige Afhandlinger er indtagne i „Nyt Magazin for Naturvidenſkaberne.“ Ligeſom Broderen, Verkseier Johan Dahll, har han i nogle Aar været Medlem af Storthinget.

Dahlmann, Friedrich Chriſtoph, tyſk Hiſtorieſkriver og Statsmand, f. 1785, d. 1860, ſtuderede i Kjøbenhavn og Halle, blev 1811 Docent i Kjøbenhavn, 1813 Profeſſor i Kiel og 1815 Sekretær for det ſlesvig-holſtenſke Ridderſkab, hvis Privilegier han med Iver hævdede. Han nævnes ſom den, der førſt opſtillede de ſlesvig-holſtenſke Theorier. 1829 blev han Profeſſor i Göttingen, deltog der i Forfatningsſtridighederne og optraadte i den hannoverſke Landdag til Forſvar for det konſtitutionelle Monarki. Da Forfatningen af 1833, ſom for en ikke ringe Del var hans Verk, ophævedes 1837, var han en af de 7 Profeſſorer, ſom nedlagde en kraftig Proteſt mod dette Skridt, hvorfor han blev affat og landsforvиſt. 1842 kaldtes han til Profeſſor i Hiſtorie i Bonn, hvor han i Revolutionsaaret 1848 ſpillede en vigtig Rolle og med Iver arbeidede for et tyſk Forbund med Preuſſen i Spidſen. Han fik Sæde i „Forbundsdagen“ og i Frankfurterparlamentet, udarbeidede et Udkaſt til en Forfatning for Tyſkland og var Medlem af den Deputation, ſom i 1849 tilbød Kong Fredrik Vilhelm af Preuſſen den tyſke Keiſerkrone. Senere var han Medlem af det preuſſiſke Førſtekammer og af Parlamentet i Erfurt. Hans vigtigſte hiſtoriſke Verker er: „Forſchungen auf dem Gebiete der deutſchen Geſchichte“, „Geſchichte Dänemarks“, „Geſchichte der engliſchen Revolution“, „Geſchichte der franzöſiſchen Revolution“ og „Quellenkunde der deutſchen Geſchichte“.

Dahlqvиſt, Karl Georg, fremragende ſvenſk Skuеſpiller, f. 1807, d. 1873, ſiden 1834 anſat ved det kongelige Theater i Stockholm, gjorde ſtor Lykke i tragiſke Roller.

Dahlſtrøm, Karl Andreas, ſvenſk Maler og Lithograf, f. 1806, d. 1869, dyrkede i Begyndelſen ſærlig Landſkabsmaleriet, begyndte ſenere at forene Landſkab og Genre og vandt ſtort Bifald for ſine livlige og fint udførte Fremſtillinger. Fra 1840 malede han paa Beſtilling af Karl Johan flere Slagbilleder til Drottningholm; de er fortrinlig komponerede, men har ſtore Mangler i Koloriten. Fra 1844 beſkjeftigede han ſig udelukkende med Lithografien og udgav flere Serier af Billeder fra Treaarskrigen, af Karl Johans, Guſtav den tredies og Huſet Waſas Hiſtorie, de fleſte temmelig matte og manierererede. Med „Taflor till Fredmans epiſtlar och ſånger“ overgik han ogſaa ſom Lithograf til Genren, men formaaede i ſine „Teckningar ur ſvenska folklifvet“, „I Stockholm“ og „Teckningar ur hvardagslifvet“ ikke at holde ſig fri fra de ſamme Feil, ſom klæber ved hans hiſtoriſke Billeder.

Dahn, Felix Julius Sophus, tyſk Hiſtoriker og Digter, f. 1834, Profeſſor i Königsberg, har udgivet en Række fortjenſtfulde hiſtoriſke Verker, af hvilke iſær mærkes: „Die Könige der Germanen“, „Weſtgöthiſche Studien“, „Longobardiſche Studien“ og „Prokopius von Cäſarea“. Desuden har han ſkrevet en Del Digte ſamt Romanen „Ein Kampf um Rom“.

Dahomey eller Dahome, Negerſtat paa Slavekyſten i Veſtafrika, 190 Kv.mil ſtor, med ca. 180,000 Indb. Landet regjeres af en uindſkrænket Konge, ſom har en talrig Hær og en Livvagt af 5,000 Kvinder. Hovedſtad Abomey.

Dahr-el-Kodib, den høieſte Top paa Libanon, 10,290 Fod over Havet.

Daimiel, By i Ny-Kaſtilien i Spanien, med 13,000 Indb. og Uld- og Linmanufakturer.

Dairi, d. ſ. ſ. Mikado.

Dajaker, de oprindelige Beboere af Borneo, tilhører den malajiſke Race og deles i et ſtort Antal Stammer med forſkjellige Dialekter. De er berygtede Sjørøvere.

Dakhel eller **Dachil**, Oaſe i den libyſke Ørken, beboet af ca. 17,000 Indb., ſom er ſkatſkyldige til Ægypten.

Dakka eller **Dhaka**, By i Præſidentſkabet Bengalen i britiſk Indien, ved Floden Ganges, 30 Mil nordoſt for Kalkutta, med 70,000 Indb. og Udførſel af Muſſelin og Elefanttænder.

Dakota, en af de Forenede Stater i Nordamerika, i Nord begrænſet af Kanada, i Øſt af Jowa og Minneſota, i Syd af Nebraſka og i Veſt af Montana og Wyoming, 7,100 Kv.mil ſtor med 14,000 Indb. Den var indtil 1879 Territorium. Hovedſtad Yankton.

Daktylus, Versfod, beſtaaende af en lang og to korte Stavelſer (— ⏑ ⏑).

Dal, en større langſtrakt Fordybning i Jordens Overflade, begrændſet af Bjergvægge eller kun af Bakker. Dalenes Løb, Længde, Brede og Dybde er høiſt ulige i de forſkjellige Egne af Jordkloden, undertiden ogſaa i ſamme Land. Et helt Net af Dale kaldes Dal-Syſtem, i hvilket man gjerne adſkiller de betydeligſte ſom Hoveddale fra andre, Bidale; videre har man Længdedale, Tværdale oſv. De ſidſte Navne indbefatter egentlig, rigtig anvendte, allerede Kjendſkab til den dybere Aarſag, ſom førſt og fremſt viſer ſig liggende i Landets eller Egnens geologiſke Bygning. En Betragtning af Dalſyſtemet tilhører den ſaakaldte Overflade-Geologi. Dalene har yderſt forſkjellig Oprindelſe. Deres ſtore Betydning ligger i, at de indeholder det meſte, undertiden eneſte, dyrkbare Jordsmon i Landet, ſamt deri, at de ved ſine Vasdrag bliver de naturlige Veie for Samfærdſelen.

Dalai Lama, Navn paa Ypperſtepreſten for de i Kina og flere tilgrændſende Lande boende Buddhiſter. Han reſiderer i Lhaſſa og indehar tillige den verdslige Magt i Tibet.

Dalarne, Landskab i Mellemsverige, grændser mod Nord til Herjedalen, mod Øst til Helsingeland og Gestrikland, mod Syd til Vestmanland og mod Vest til Vermland og Norge. Fladeindholdet er 538 Kv.mil og Indbyggertallet 191,000. Landskabet ligger høit over Havet og er især bjergfuldt i Nord og Vest. Dets høieste Fjelde er: Svuckustöt (5,922 Fod), Städjan (3,904 Fod) og Almebergen (3,295 Fod). Det vigtigste Vasdrag er Dalelven. Blandt Indsjøerne mærkes Siljan. Klimatet er strengt og Jorden lidet frugtbar; en stor Del af Landet er bedækket med Skov. Fjeldene er rige paa Jern og Kobber samt paa flere nyttige Stenarter. Bergverksdrift og Skovbrug er Hovednæringsveiene. Befolkningen, Dalkarlene, hører til Sveriges kraftigste og flittigste Indbyggere; deres Sprog udmærker sig blandt de svenske Dialekter ved sin Lighed med det gamle Sprog. I administrativ Henseende udgjør Dalarne Kopparbergs Län og deles i 7 Fogderier; i geistlig Henseende hører det til Vesteräs Stift og udgjør 8 „Kontrakter" (Provstier).

Dalby, Augustinerkloster i Dalby Sogn i Skaane, stiftet af Biskop Egino 1065, ophævet 1533. Ruiner af Bygningerne staar endnu tilbage.

Dale-Gudbrand, efter Sagnet en Herse i Gudbrandsdalen paa Olav den helliges Tid, som boede paa Gaarden Hundorp i Søndre Fron. Han var en ivrig Asadyrker og herskede som en Konge i den sydlige Del af Gudbrandsdalen. Han blev af Kongen tvungen til at lade sig kristne og lod bygge en Kirke paa sin Gaard.

Dalelven, en af de betydeligste Elve i Sverige, dannes af østre og vestre Dalelv, som udspringer paa den norske Grændse, forenes ved Djursmo og er ca. 32 Mil lange. Afstanden fra deres Foreningspunkt til Elvens Udløb i Gefle-Bugten er 24 Mil. Østre Dalelv danner Indsjøen Siljan.

Daler, se Speciesdaler.

Dalerne, Sorenskriveri i Stavanger Amt, indbefattende Egersunds, Soggendals, Lunde og Hellelands Prestegjelde.

Dalhousie (udt. Dalhusi), skotsk adelig Slægt. James Andrew Broun-Ramsay, Marquis af Dalhousie, f. 1812, d. 1860, blev Parlamentsmedlem 1837, Præsident i Handelsministeriet 1844 og var 1847—1855 Generalguvernør over Indien. Han undertvang Sikherne, førte heldige Krige med Pendjab og Birma og indlemmede Dele af disse Staters Territorium i de britiske Besiddelser. Til Belønning fik han en Takadresse af Parlamentet. Han annekterede endvidere Kongeriget Audh og var virksom for at ordne den indre Organisation og fremme Landets Kultur.

Dalias, By i den spanske Provins Granada, med 10,000 Indb.

Dalin, 1) Olof von, svensk Digter og Historieskriver, f. 1708, d. 1763, studerede først Medicin, derpaa Filosofi og Historie, blev 1731 ansat i Rigsarkivet, 1737 kongelig Bibliothekar, 1749 Lærer for Kronprinsen og 1753 Kancelliraad. 1751 blev han adlet. Allerede som meget ung havde han skrevet Vers; 1733 optraadte han første Gang offentlig som Forfatter, idet han da begyndte at udgive sit satiriske Ugeskrift „Svenska Argus", hvori han behandlede flere af Dagens Begivenheder og Personer. „Argus" gjorde megen Lykke og havde en betydelig Indflydelse paa den svenske Prosas Udvikling, idet gjennem den en ny Genre, den satirisk-humoristiske, for første Gang indførtes i Literaturen. Af hvad han forresten har skrevet kan anføres Digtene „Svenska Friheten" og „April-verk om vår härliga tid", Tragedien „Brynhilda", Komedien „Den afundsjuka" samt „Svea Rikes historia". Han skrev desuden talrige Sange i Folkevisens Stil, ofte ret heldige. 2) Andreas Fredrik Dalin, f. 1806, d. 1873, udgav gode Ordbøger over det svenske Sprog og dets Synonymer.

Daljunkaren kaldtes en svensk Bondesøn, Jøns Hansson, som 1527 optraadte og udgav sig for en Søn af Sten Sture, vakte Uroligheder i Dalarne og søgte Understøttelse i Norge, men allerede 1528 maatte flygte til Rostock, hvor han s. A. blev henrettet.

Dallas, George Mifflin, nordamerikansk Politiker, f. 1792, d. 1864, var som Advokat Lederen for Demokraterne i Pennsylvanien, blev 1837 Gesandt i Rusland, 1845 Unionens Vicepræsident og 1857 Gesandt i England. Da Borgerkrigen udbrød, stillede han sig paa Unionens Side.

Dall'Ongaro, Francesco, italiensk Forfatter, f. 1808, d. 1873, indtraadte tidlig i den geistlige Stand, men fik paa Grund af sine Talers frisindede Aand Forbud mod at prædike. Han nedsatte sig derpaa som Journalist i Triest, deltog 1848 i de frisindede Bevægelser i Venedig og Rom, levede 1849—59 i Landflygtighed i Belgien og Frankrige, blev efter sin Tilbagekomst Professor i Florens. Han udgav en Række Digtninger paa Vers og Prosa, blandt hvilke „Novelle nuove e vecchie", „Poesie", „Stornelli Aabani" og „Storia del Diavolo", samt en Del Biografier.

Dalman, Vilhelm Fredrik, svensk Politiker og Publicist, f. 1801, var 1828—66 Repræsentant i Ridderhuset, hvor han optraadte i liberal Aand og bl. a. arbeidede for en Reform i Folkerepræsentationen. 1831—50 var han Redaktør af „Dagligt allehanda" og 1852—60 af „Aftonbladet".

Dalmatien, østerrigsk Kronland med Navn af Kongerige, bestaar af en smal Kyststrimmel paa Adriaterhavets Østkyst, begrændset i Nord af Kroatien, i Øst af Bosnien, Herzegowina og Montenegro og i Syd af Albanien. Størrelsen er 232 Kv.mil og Indbyggertallet 457,000. Landet er opfyldt af Udløbere fra de dinariske Alper og kun for en ringe Del ved Kysten dyrkbart. Floderne er alle smaa. Ved Kysten ligger en Række mest mindre Øer. Klimatet er vexlende, men i det hele taget sundt. De vigtigste Produkter er Vin, Sydfrugter, Olie, Salt, Bomuld og Brunkul. Af Befolkningen er ca. 11 Procent Italienere, Resten Serber; i den nordligste Del af Landet kaldes de Morlakker. De fleste bekjender sig til den romersk-katholske Religion. Handel, Skibsfart, Fiskeri og Fædrift er de vigtigste Næringskilder. — I Oldtiden var Dalmatien et mægtigt Rige, som først under Augustus blev erobret af Romerne; det udgjorde derpaa en Del af den romerske Provins Illyricum, kom 489 i Østgothernes Besiddelse og besattes ca. 620 af slaviske Stammer. I det 12te Aarh. kom det under Ungarn, derpaa under Venedig og 1797 tilligemed dette under Østerrige, gik 1805 over i Napoleons Hænder og blev 1810 af ham forenet med Kroa-

tien til de saakaldte illyriske Provinser, kom 1814 atter til Østerrige og blev 1878 gjort til Kronland. — Hovedstad Zara.

Dalrymple (udt. Dalrimpl), en skotsk Familie, som første Gang omtales i det 15de Aarh. — David Dalrymple, f. 1726, d. 1792, Lord-Kommissær ved Court of Justiciary, erhvervede sig Ry som en mere end almindelig dygtig Jurist og ved sine „Annals of Scotland" tillige som Historiker. — Hans Broder Alexander Dalrymple, f. 1737, d. 1808, indtraadte i det ostindiske Kompagnis Tjeneste og anstillede nøiagtige geografiske Undersøgelser i det indiske Arkipelag. Senere udkastede han Planerne til de Opdagelsesreiser, som udførtes af Cook.

Dalsfjorden, en 3 Mil lang Fjord i Askevolds Præstegjeld, Nordre Bergenhus Amt.

Dalsgaard, Kristian, dansk Maler, f. 1824, var 1863—72 Lærer ved Sorø Akademis Skole og senere ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn. Han har især gjort sig bekjendt ved sine vellykkede Fremstillinger af det jydske Folkeliv.

Dalsland eller **Dal**, Landskab i Götaland i Sverige, grændser i Nord til Vermland, i Øst til Venern, i Syd til Vestergötland og Bohuslän og i Vest til Bohuslän og Norge, er 76 Kv.mil stort og har 86,000 Indb. Landet er nærmest Venern fladt og forresten opfyldt af lave Høidedrag. Agerdyrkning og Skovbrug er Hovednæringsveiene. Dalsland udgjør 2 Fogderier og hører under Elfsborgs Län; i geistlig Henseende staar det under Karlstads Stift. — Dalslandsbanen udgaar fra den østre Side af Kornsjö ved Högen, paa Grændsen mellem Norge og Sverige, og fortsætter i østlig Retning forbi Mon, om Vestre Ed og derfra i sydøstlig Retning mod Venern gjennem Böckefors og Dalskog til Mellerud (en Station paa Bergslagsbanen) med en Forlængelse til Sunnarå Havn ved Venern. Banen, som er noget over 6 Mil lang, er bygget af den norske Ingeniør Jonas Wessel. — Dalslandskanalen udgaar fra Köpmannsbro ved Venern og fortsætter i nordvestlig Retning over den saakaldte Svansfjorden, forbi Upperud og Hofveruds Brug, følger derefter en Fjerdingvei Bredderne af Sjøen Aklången, hvorefter den gaar ind den $^3/_4$ Mil lange Sjø Råvarpen. Herfra fortsætter den til Laxsjøen, som den forbinder med den 4 Mil lange Lelången og denne igjen med Sjøen Stora Lee. Mellem Köpmannsbro og Hofveruds Brug findes en storartet Akvadukt af 122 Fods Længde og $15^1/_2$ Fods Brede. Kanalen fører gjennem talrige Sluser, tildels udsprengte i Fjeldet. Ved Katrineholm mellem Råvarpen og Laxsjøen findes saaledes 6, ved Billingfors ved Laxsjøens Nordende 5 og mellem Ledängen og Stora Lee 3 Sluser. Dalslandskanalen fører gjennem nogle af Sveriges smukkeste Trakter. Den byggedes færdig i Løbet af 3 Aar og udvidedes 1868. Det hele Anlæg har kostet omtr. $1^1/_2$ Mill. Kroner.

Dalton (udt. Dalt'n), John, engelsk Kemiker og Fysiker, f. 1766, d. 1844, Professor i Manchester, anstillede Undersøgelser over Dampenes og Gasarternes Elasticitét og udviklede den atomistiske Theori. Han skrev bl. a. „New system of chemical philosophy" og „Meteorological essays and observations".

Daman ell. **Damaun**, By i de portugisiske Besiddelser i Forindien, 20 Mil nord for Bombay, med 34,000 Indb., Havn, Skibsbyggerier og livlig Handel.

Damanhur, By i Nedrægypten, 10 Mil sydøst for Alexandria, med 25,000 Indb.

Damas (udt. Dama), fransk adelig Slægt, som blomstrede allerede i det 13de og 14de Aarh. — Charles Damas, Greve, f. 1758, d. 1828, deltog i den nordamerikanske Frihedskrig og paatog sig 1791 med sit Rytterregiment at dække Ludvig den sextendes paatænkte Flugt, men blev fangen i Varennes. Efter at være løsladt emigrerede han og tog Tjeneste i Condés Hær. Efter Restaurationen blev han Generalløitnant og Pair. — Roger Damas, Greve, foregaaendes Broder, f. 1765, d. 1823, gik i russisk Tjeneste og udmærkede sig mod Tyrkerne, vendte 1791 tilbage og indtraadte i Condés Hær, hvor han fik Kommandoen over en Legion. 1798 deltog han i Neapels Krig med Frankrige; efter sin Tilbagekomst 1814 blev han Generalløitnant. — Ange Hyacinthe Maxence Damas, Baron, f. 1785, d. 1862, kom tidlig med sin Familie til Rusland, deltog fra 1805 i Ruslands Krig med Frankrige, traadte efter Restaurationen ind i den franske Armé, blev Feltmarskal og Generalløitnant, overtog 1824 Krigs- og kort efter Udenrigsministeriet. Derpaa var han en Tid Hovmester for Greven af Chambord.

Damascere (damaskere), indsætte Staalvarer med mørke og lyse, i Regelen snoede Tegninger, foregaar paa den Maade, at en lagvis Blanding af Staal og Jern ætses med Syrer, hvorved det sidste Metal angribes og bleges mere end det første. Fra umindelige Tider forstod Vestasiaterne paa denne Maade at tilberede det saakaldte Damascénerstaal, som navnlig benyttedes til Forarbeidelse af de for sin usædvanlige Haardhed og Bøieligheb bekjendte Damascénerklinger. Kunsten at damascere Staal blev gjenoplivet i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarh. af Clouet og Crivelli. Se forøvrigt Art. Staal.

Damaskus, Hovedstad i Syrien, paa en ved Foden af Antilibanon liggende Slette, som gjennemstrømmes af Floden Barada, har 150,000 Indb. Staden er uregelmæssig bebygget med trange, smudsige Gader, men har en Mængde Pragtbygninger, saaledes ca. 200 Moskéer samt flere Kirker og Synagoger. De vigtigste Industriprodukter er Silkevarer og andre fine vævede Sager, samt Guld-, Sølv- og Læderarbeide; ogsaa syltede Frugter og vellugtende Oliер udgjør vigtige Udførselsgjenstande. Tidligere var Byen Sæde for en berømt Vaabenfabrikation (Damascenerklinger). Handelen er livlig, især Karavanhandelen. Damaskus nævnes allerede paa Abrahams Tid (1 Mos. 15, 2 og 14, 15) og blev af Kong David indlemmet i det jødiske Rige (2 Sam. 8, 5—6), men gik igjen tabt under Salomo (1 Kong. 11, 23—24) og blev Hovedstaden i det syriske Rige indtil dettes Undergang. 64 f. Kr. erobredes Byen af Pompeius, kom derpaa under det byzantinske Rige, og indtoges 635 af Kalifen Omar. 1401 brændtes den af Mongolerne og indlemmedes 1516 i Tyrkiet.

Damast (Damask), fælles Betegnelse for flere Sorter Tøier af Silke, Lin, Bomuld eller Uld, som er indvævede med forskjellige Figurer paa Tøibunden. Denne Slags Vævning skal være opfunden af Babylonierne eller af Indbyggerne i Damaskus. —

Silkedamast udmærker sig ved en glat, glinsende atlasagtig Bund, hvori Blomster og andre Figurer er indvævede. Italienerne og Hollænderne bragte Kunsten at væve denne Sort Tøi til Europa, men blev efterhaanden overtrufne af Franskmændene, som nu forfærdiger det bedste Silkedamast. — Lindamast, der hovedsagelig bruges til Duge, Haandklæder og Stoltræk, fabrikeres i stor Mængde i Tyskland, navnlig i Sachsen, ogsaa i England. — Uld- og Halvuldsdamast anvendes ligeledes til Møbelbetræk; den betydeligste Fabrikation heraf foregaar i England og Sachsen.

Damasus, Navn paa to Paver, af hvilke Damasus den første (366—84) ivrig bekjæmpede Arianerne.

Dame, af det lat. domina, d. e. Herskerinde, oprindelig Titel for Adelsfruer, senere for enhver fornem Kvinde.

Damiani, Petrus, italiensk Geistlig, f. ca. 990, d. 1072, blev 1057 Kardinal og Biskop af Ostia. Han virkede bl. a. for Cølibatets Indførelse.

Damiette, By i Nedrægypten, ved Nilens østlige Arm, med 30,000 Indb. Den anlagdes paa sin nuværende Plads 1251, efterat det gamle Damiette, som laa nordligere, var erobret af Ludvig den hellige af Frankrige og sløifet.

Dammara, en til Bartræernes Familie hørende Planteslægt, hvoraf en Art voxer paa Nyzéland og en anden paa enkelte af Sundaøerne og Molukkerne. Træerne af denne Slægt har over Roden store Udvexter, og af Sprækker i disse eller Stammens Bark udsveder Dammaraharpix. Den indiske er lysgul, den nyzélandske mere eller mindre brun. Begge bruges til Fernis.

Dammusling, en i lerede Damme almindelig Musling af de Tomuskledes Orden. Andre Arter findes nedgravede i Sanden ved Havbredden og er da forsynede med to udstrækkelige Aabninger, gjennem hvilke de aander og tager Næring til sig. Ved Norges Kyster findes Sandmigen og Knivskjællene, paa enkelte Steder i stor Mængde.

Damokles, en Hofmand hos Tyrannen Dionysius den ældre i Syrakus, sattes efter Sagnet af sidstnævnte, da han priste dennes Lykke, ved et velforsynet Bord og fik den bedste Opvartning; men idet han saa op, fik han Øie paa et Sværd, som hang over hans Hoved i et Hestehaar. Derfor er Damoklessværd blevet til en almindelig Betegnelse for en overhængende Fare, som truer midt under Nydelse og Lykke.

Damon og **Phintias**, to Pythagoræere fra Syrakus, som i Oldtiden gjaldt for Mønstre paa et trofast Vennepar. Deres Historie er fortalt af Cicero i „De officiis" og poetisk behandlet i Schillers Ballade „Die Bürgschaft".

Damp kaldes i Almindelighed den Aggregattilstand (Sammenhængsform) af faste og flydende Legemer, i hvilken de er forvandlede til Gas. De fleste Legemer lader sig forvandle til Damp; men den Varmegrad, som dertil er nødvendig, er forskjellig ved de forskjellige Legemer. Medens saaledes Vand ved enhver Temperatur ved Fordunstning afgiver en Del Dampe og ved 100 °/₀ C. helt gaar over i Dampform (d. e. koger), er en Varme af 360 °/₀ C. nødvendig for at bringe Kviksølv til at fordampe. Dampene besidder ligesom Gasarterne i Almindelighed Spændkraft, der alene er afhængig af den forhaandenværende Temperatur, saalænge de staar i Forbindelse med den Vædske, hvoraf de dannes. I dette Tilfælde formindskes heller ikke Spændkraften, om det Rum, hvori Dampen er indesluttet, forstørres, idet der af Vædsken strax danner sig en til Udvidelsen svarende Dampmængde. Et bestemt Rum kan omvendt ved en given Temperatur kun optage en vis Mængde Damp med Maximum af Spændkraft; synker Temperaturen, eller formindskes Rummet, gaar en Del af Dampen over til Vædske. Damp, som har naaet Maximum af Spændkraft, kaldes mættet; i et Rum, hvor saadan indeholdes, finder ingen Fordampning Sted, saaledes ikke fra Vandets Overflade, naar Luften er mættet med Vanddampe. Bliver mættet Damp, som ikke staar i Forbindelse med den Vædske, hvoraf den er frembragt, ophedet, forøges dens Spændkraft, og den kaldes da overhedet og ligner med Hensyn til Forholdet mellem Rumfang og Tryk Gasarterne. Vanddamp har ved en Temperatur af 100, 125, 150, 175 og 185 Gr. C., et Tryk af henholdsvis 1, $2^1/_4$, $4^1/_2$, 8 og 10 Atmosfærer. Paa denne Dampens Spændkraft beror dens store Anvendelse som Drivkraft af Maskiner.

Dampbad, 1) Bad, hvorved det hele Legeme eller en Del deraf fugtes og varmes ved Vanddamp af ca. 40° Varme; 2) d. s. s. Dampbadanstalt. Almindelig er Dampbadene indrettede saaledes, at et større Rum fyldes med Damp, hvis Temperatur efter Ønske kan forhøies eller formindskes. Opholdet i Badet varer regelmæssig $^1/_4$—$^1/_2$ Time. Den Badende maa afkjøles med kold Dusch eller Styrt, før han igjen kan begive sig ud i fri Luft. Dampbad har i forskjellige Øiemed været benyttede, saavel i Oldtiden som i Middelalderen, af Orientalerne, Europæerne og endog af mange vilde Folkeslag i Amerika. Den i Norge almindelig fulgte Fremgangsmaade ved Badningen er indført fra Rusland, hvorfor dette Slags Bad ogsaa kaldes russisk Dampbad. Dampbad anvendes med Held som Lægemiddel for forskjellige Sygdomme, som Forkjølelse, Rheumatisme, Katarrh, mange kroniske Onder m. fl.

Dampblegning, Dampning af Tøi, som derefter lægges ud for at græsbleges.

Dampe, Jakob Jakobsen, dansk Prædikant, f. 1790, d. 1867, studerede Theologi, blev 1812 Doktor i Filosofien og derpaa Adjunkt i Slagelse. Fra 1818 optraadte han i Kjøbenhavn som Bodsprædikant, men blev forbudt baade at prædike og at holde Forelæsninger ved Universitetet. Da han 1820 søgte at samle Underskrifter paa en Adresse til Kongen om at give Danmark en konstitutionel Forfatning, fængsledes han og dømtes som Majestætsforbryder til Døden, men fik Dommen forandret til livsvarigt Fængsel. Han tilbragte nu 20 Aar i Fangenskab og behandledes med en oprørende Grusomhed. 1841 fik han sin Frihed med en liden Pension. Sine sidste Aar tilbragte han i Kjøbenhavn.

Damphammer, se Hammer.

Dampier (udt. Dæmpir), William, engelsk Opdagelsesreisende, f. 1652, foretog 1699—1701 en Reise til Nyholland, paa hvilken han opdagede Dampierøerne ved Nyhollands Nordkyst og Dampierstrædet mellem Ny-Guinea og Ny-Irland. Senere var han som Styrmand med paa flere Reiser i det Stille Hav.

Dampierre (udt. Dangpiær), Auguste Henri Marie Picot, Marquis de, fransk Officer, f. 1756, var ansat ved Garden, gik derpaa til Tyskland og studerede flittig Krigsvæsenet, sluttede sig 1789 til Revolutionen og blev 1793 efter Dumouriez Overstbefalende over Armeen. Samme Aar faldt han ved et Angreb paa Østerrigerne i Vicogneskoven.

Dampkjedel, en lukket, almindelig cylindrisk Kjedel, hvori Vanddamp udvikles for at anvendes som Drivkraft, Opvarmningsmiddel eller til andet Brug. Dampkjedler forfærdiges af Jern- eller Staalplader, som klinkes eller sveises sammen, og er indrettede paa forskjellig Maade, eftersom Kjedelvandet skal staa stille eller bringes til at strømme i den samme eller i modsat Retning af Opvarmningsgasen, og eftersom det skal sættes i Kog ved ydre eller indre Fyring. Kjedler med ydre Fyring bestaar af en Cylinder med kugleformede eller rette Endeflader. Brændet anbringes under eller omkring Kjedlen, og undertiden ledes ogsaa opheded Luft gjennem et i Kjedlen liggende Rør. Enkelte saadanne Kjedler er forsynede med ét eller flere Kogerør, som ved vertikale Rør er satte i Forbindelse med Hovedkjedlens Bund. I dette Tilfælde lægges Brændet under Kogerørene, medens Flammen ogsaa omslutter selve Kjedlen. I Kjedler med indre Fyring sker Opheidningen i ét eller to Ildsrør i selve Kjedlen. I Lokomotivkjedlerne bringes Vandet i Kog ved Hjelp af opheded Luft, som føres gjennem et helt System af Rør, der er lagte gjennem Kjedlen. En Dampkjedel forsynes med det nødvendige Vand ved en dertil indrettet almindelig Trykpumpe eller den saakaldte Giffardske Injektor. Til en Dampkjedel hører endvidere Vandstandsglas og Prøvehane til at angive Vandmængden, Manometer til at vise Damptrykket, Sikkerhedsventiler, som aabner sig ved for stort Damptryk, og Allarmapparater, som varsler om for lav Vandstand i Kjedlen. Endelig er denne forsynet med et saakaldt Mandehul, hvorigjennem man stiger ind i den for at efterse og rense den.

Dampkjøkken, en Spiseanstalt, som i stor Maalestok leverer Mad til billig Pris. Dampkjøkkener har været oprettede i flere af de større Byer i Europa, men er igjen blevne nedlagte, da de ei har kunnet bære sig. Kristiania Dampkjøkken, hvis Drift paa Grund af lokale og andre særegne Forhold har vist sig lønnende, oprettedes 1857 af et Interessentskab. I Begyndelsen blev ogsaa dette drevet med Tab; senere har imidlertid Forretningen gaaet heldigere, saa at Anstalten ikke alene har betalt sin Gjeld, men ogsaa opsparet en Formue paa 100,000 Kroner, hvorhos Aktionærerne siden 1871 udbetales 6 % i Udbytte. Det har sin egen Gaard (i Torvgaden), hvori er indrettet 2 lyse rummelige Spisesale med bekvem Bordplads for 338 Personer. Madens Kogning foregaar i dobbelte, støbte Jernkjedler paa ca. 600 Potter, hvilke opvarmes med opheded, udvendig virkende (indirekte) Vanddamp. Til enkelte Madvarer benyttes direkte Damp, som da gjennem Jernrør ledes ind i Kjedlen. Stegningen foregaar paa Komfyr, opheded paa almindelig Maade. Dampkjøkkenet leverer Middagsmad enten til Fortæring paa Stedet eller til Afhentning. I de første Aar havdes kun én Sort Mad; men for nærværende (1879) leveres to Sorter til en Pris af 25 eller 30 Øre og 40 eller 45 Øre, eftersom den afhentes eller fortæres i Spisesalen. Desuden driver det som Biforretning Fabrikation af Kjødfarce, Pølser, Bærsafter m. m., for hvilke Varer holdes Detailudsalg. Dets Omsætning og Søgning i Aarene 1859—78 sés af nedenstaaende Opgave.

Femaaret.	Omsætning. Kroner.	Solgte Madportioner gjennemsnitlig daglig.
1859—63 . . .	668,864	1,146
1864—68 . . .	862,068	1,084
1869—73 . . .	1,362,908	1,659
1874—78 . . .	2,444,586	2,455

Af Omsætningen falder i de sidste Aar omtrent 1/3 paa Biforretningerne. Dampkjøkkenet søges af Folk i alle Stillinger. — Den fuldt ud indbetalte Aktiekapital udgjør Kr. 62,700, fordelt paa Aktier. Det bestyres af en af Generalforsamlingen blandt Aktionærerne valgt ulønnet Direktion, bestaaende af 3 Medlemmer. Under Direktionen staar en Inspektør, og desuden er ansat 1 Kasserer og 1 Bogholder foruden 46 forskjellige underordnede mandlige og kvindelige Betjente.

Dampmaskine, en Maskine, til hvilken Vanddamp benyttes som bevægende Kraft. Dampmaskinerne er, efter sin Bestemmelse, enten faststaaende (stationære), f. Ex. ved et industrielt Anlæg, eller bevægelige, f. Ex. paa et Skib eller et Lokomotiv. Indretningen af disse to Slags Maskiner er i flere Henseender forskjellig. — Den i Maskinen benyttede Kraft virker umiddelbart paa et Stempel, der sættes i en frem og tilbage gaaende Bevægelse, som igjen omsættes i en roterende ved Hjelp af særlige Maskindele. Med Hensyn til Størrelsen af det Damptryk, som anvendes, kan alle Dampmaskiner henføres til to Hovedklasser: Lavtryksmaskiner, hvilke arbeider med Damp af 1 eller 1 1/2 Atmosfæres Tryk, og Høitryksmaskiner, ved hvilke Damp af flere Atmosfærers Tryk anvendes. Hosstaaende Tegning viser et lodret Gjennemsnit af en Lavtryksmaskine. Gjennem Røret Ø strømmer Dampen fra Kjedlen, der ikke sés paa Tegningen, ind i den saakaldte Ventilkasse (Slidekasse), som ved Rørene q og p staar i Forbindelse med Cylinderens (S^1) øverste og nederste Ende. Ved Hjelp af en frem og tilbage gaaende Glideventil (ö) træder Dampen afvexlende ind i Cylinderen over og under Stemplet a, hvorved dette sættes i Bevægelse. Paa Figuren angives en saadan Stilling af Ventilen (Sliden), at Dampen strømmer ind over Stemplet gjennem Røret q. Paa samme Tid gaar den brugte Damp fra Cylinderens nedre Ende gjennem Kanalen p ind i Ventilens (Slidens) Hulning og derfra videre ind i Kondensatoren (Fortætteren) H; her møder den en Straale koldt Vand, som fra en Kasse, der omgiver Maskinens nedre Del og tjener som Underlag for Cylinderen, kommer ind gjennem Indsprøitningsrøret eller Kranen t; derved fortættes Dampen, og der opstaar et luftfortomt Rum (Vacuum) under Stemplet. Dampens Tryk paa Oversiden af Stemplet driver nu dette ned mod Cylinderens Bund; samtidig forandrer Glideventilen sin Stilling, og den samme Proces, som ovenfor beskreven, gjentages i den nedre Ende af Cylinderen, idet Dampen faar fri Adgang gjen-

nem Kanalen p, medens Cylinderens øvre Del gjennem en i Glideventilen anbragt Kanal sættes i Forbindelse med Kondensatoren; der bliver da Damptryk paa Undersiden og lufttomt Rum paa Oversiden af Stemplet, og dette gaar saaledes opad, hvorefter den i Figuren viste Stilling af Delene igjen indtræder, og et nyt Stempelslag paabegyndes. Stemplets Bevægelse overføres gjennem Stempelstangen a B og et System af bevægelige Vegtstænger, det saakaldte Wattske Parallelogram (A B C D), paa den ene Ende af Maskinbommen (Balancen) (C C'), en toarmet Vegtstang, som dreier sig om Axen O, og hvis anden Ende gjennem Forbindelsesstangen eller den Modstand, den har at overvinde, pludselig formindskes eller forøges. Desuden bringer det Krumtappen forbi den lodrette Stilling, de saakaldte døde Punkter, i hvilke Bevægelsen ellers maatte standse. Med en fuldstændig Dampmaskine staar flere Indretninger i Forbindelse, hvilke sættes i Virksomhed ved Maskinen selv og tjener til at vedligeholde dennes Gang uden særlig menneskelig Hjelp. Den omtalte Glider (Slide), ved hvis Frem- og Tilbagegaaen Cylinderens øvre og nedre Del vexelvis fyldes med Damp, sættes i Bevægelse ved den saakaldte excentriske Skive (c), der er fæstet til Maskinaxen og omfattet af en Ring, i hvis Fals den glider, og som under Maskinens

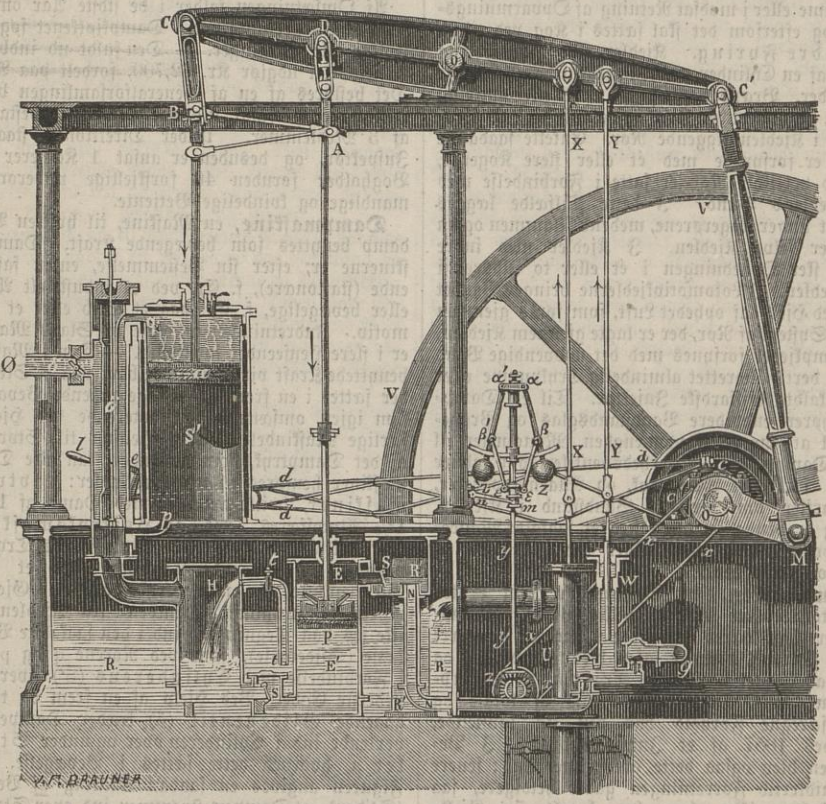

C' M staar i Forbindelse med Krumtappen O' M, hvorved Maskinens Hovedaxe tilligemed det med den forbundne Svinghjul V V sættes i en omdreiende Bevægelse. Da Stempelstangen bevæger sig lodret, medens Enden C af Maskinbommen ved sin Omdreining om den faste Axe O maa beskrive en Cirkelbue, kan Enden B af Stempelstangen ikke være fæstet umiddelbart til Maskinbommen; men ved Hjelp af det Wattske Parallelogram kan Stempelstangen gaa lodret trods Cs krumliniede Bevægelse. Svinghjulet regulerer Maskinens Gang. Det er meget stort og tungt, og da det paa Grund af Tregheden vil bevæge sig med jevn Hastighed, hindrer det Maskinen fra med ét at gaa over fra en for sagte til en for hurtig Bevægelse og omvendt, naar enten Damptrykket

Gang sætter Excenterstangen d d i Bevægelse; gjennem Vinkelvegtstangen d overføres denne paa Gliderstangen l e. Forat Kondensatoren stadig kan holdes afkjølet, er den stillet i den omtalte Kasse (R R), hvorfra Vand gjennem Koldtvandspumpen t t ved Luftens Tryk drives ind i Cylinderen. Denne, som ogsaa modtager det ved Dampens Fortætning dannede Vand og desuden indeholder en hel Del Luft, vilde snart fyldes og derved standse Maskinens Gang, hvis den ikke igjen blev lenset ved en Suge- eller Luftpumpe (E' E), hvis Stempel P bevæges af Maskinbommen, hvorved Vand gjennem Ventilen s udsuges af Kondensatoren. Dette Vand gaar ikke tilspilde, men føres gjennem Ventilen S ind i Beholderen R' R' og derfra gjennem Røret N N hen til den

saakaldte Fødepumpe W, en Trykpumpe, hvis Pumpestang Y sættes i Bevægelse af Maskinbommen, og som driver det fra Kondensatoren modtagne varme Vand ind i Dampkjedlen, hvor det paany omsættes til Damp. Det kolde Vands Kasse R R holdes stadig fyldt ved Koldtvandspumpen U, hvis Pumpestang X ogsaa staar i Forbindelse med Maskinbommen. En vigtig Rolle spiller den saakaldte Regulator, som tjener til at regulere Damptilstrømningen til Damprummet. Ved Hjelp af en endeløs Snor (Rem) x x, en lodret Skive z og to Vinkeltandhjul forplantes Hovedaxens Omdreining til den lodrette Axe y y, til hvis øverste Ende er fæstet to Metalstænger $\alpha\,\beta$ og $\alpha'\,\beta'$, som hver bærer en massiv Metalkugle, Z og Z'. Metalstængerne $\beta\,\varepsilon$ og $\beta'\,\varepsilon'$ er fæstede til Ringen $\varepsilon\,\varepsilon$ m, som kan glide langs Axen y y. Sættes Maskinen i Gang, kommer altsaa de omtalte Kugler i en omdreiende Bevægelse, og paa Grund af Centrifugalkraften (s. d.) vil de derunder stræbe at fjerne sig fra Axen, desto mere, jo hurtigere Maskinen gaar. Ved denne Kuglernes Bevægelse hæves Ringen $\varepsilon\,\varepsilon$ m, hvortil er fæstet en liden Vegtstang m n, som staar i Forbindelse med et for Kjedlens Damprør anbragt Spjeld. Dette lukker sig mere og mere, jo stærkere Maskinen arbeider, og Damptilstrømningen bliver altsaa i samme Forhold forringet. Gaar Maskinen derimod for langsomt, synker Kuglerne og saaledes ogsaa Ringen, hvorved Spjeldet aabner sig, og Damptilstrømningen til Damprummet tiltager. Ved Hjelp af de sidst nævnte Maskindele: Glideren, Pumperne og Regulatoren, kan altsaa en Dampmaskine selv forsyne og lænse sig med Vand og Damp efter Behov. — En Lavtryksmaskine kræver et meget stort Rum og medfører desuden den Ulempe, at en betydelig Del af dens Arbeidskraft gaar tabt til at holde de mange Pumper i Gang. Disse Ulemper er fjernede ved de saakaldte Høitryksmaskiner, som mangler Kondensator og Luftpumpe. Den brugte Damp føres ved disse Maskiner ud i Luften; paa den Side af Stemplet, hvor Dampen ikke virker, maa derfor Atmosfærens Tryk overvindes. Damptrykket maa saaledes være stort, sædvanlig = 5 à 6 Atmosfærer; deraf Navnet Høitryksmaskine. — En kombineret Høi- og Lavtryksmaskine er saaledes indrettet, at Dampen fra Høitryksmaskinens Cylinder ikke strømmer ud i Atmosfæren, men ind i en større Lavtrykscylinder, hvor den virker ved sin Expension (Udvidekraft). I en saadan Maskine følges begge Stempler ad og bevæger samme Maskinbom. Dampens Udvidekraft benyttes forøvrigt i den senere Tid ved de allersleste Maskiner. Naar nemlig Stemplet har gjennemløbet et vist Stykke af Cylinderen, standses Damptilstrømningen, og det bevæger sig videre, alene ved Udvidekraften af den i Cylinderen indesluttede Damp. Herved spares Damp og altsaa Brændsel. — Allerede i det 16de Aarh. forstod Salomon de Caus og Markien af Worcester at hæve Vand ved Ildens Hjelp. Dampmaskinens første Opfinder er imidlertid Franskmanden Papin, som 1690 ved Dampens Spendkraft bragte et Stempel til at bevæge sig i en Cylinder. Englænderen Savery konstruerede 1698 den første Dampmaskine, som fik praktisk Anvendelse; den blev forbedret, efterat han havde slaaet sig sammen med sine Landsmænd Newcomen og Cauley. Disse tre opfandt 1705 den saakaldte Newcomens atmosfæriske Maskine. Derefter stod Udviklingen af Dampmaskinen stille, indtil James Watt (f. 1736, d. 1819) næsten hævede den til dens nuværende Fuldkommenhed. Han indførte Kondensatoren, fandt Princippet for den dobbelt virkende Maskine (d. e. med afvexlende Damptryk paa begge Sider af Stemplet), overførte Maskinens Bevægelse gjennem Forbindelsesstangen til et Svinghjul, opfandt det Wattske Parallelogram, Centrifugalregulatoren m. fl. Maskindele. Benyttelsen af Dampens Expensionskraft er den væsentligste Forbedring, Dampskinen har undergaaet siden Watts Tid. — Dampmaskinen faar for hver Dag større og større Anvendelse som Bevægekraft. 1878 ansloges den samlede Arbeidskraft af samtlige i Gang værende Maskiner til ca. 20 Mill. Hestekræfter, hvilket modsvarer 125 Mill. kraftfulde Mænds Arbeide. Antages, at 7 Procent af Jordens Befolkning er arbeidsdygtige Mænd, og at Sjettedelen af dem frembringer Drivkraft, vil disses samlede Arbeide udgjøre Tolvteparten af det, Dampmaskinerne udfører.

Dampvibe, en navnlig paa Lokomotiver benyttet Signalpibe, saaledes indrettet, at en Klokke bringes til at lyde, derved at Damp strømmer ud gjennem en ringformig Aabning og træffer Klokkens skarpe Kant.

Dampvlog, se Vlog.

Dampskib, et Skib, som drives fremad ved Hjelp af en i dets Midte anbragt Dampmaskine, der ved en Axe sætter Fremdriftsapparatet i Bevægelse. Paa Hjuldampskibene ligger den roterende Axe tvers over Skibet og gaar gjennem to ved Skibets Sider anbragte Skovlhjul, som den bringer til at gaa rundt. Paa Skruedampskibene ligger Axen langs efter Skibet og gaar gjennem en foran Roret i en Udskjæring i Kjølen anbragt Skrue (Propel), som ved Axens Omdreining bringes til ligesom at bore sig gjennem Vandet og derved driver Skibet frem. Skruen er i Regelen af Jern eller Staal og ligger altid helt under Vandfladen. Den er derfor mindre udsat for ydre Skade end Hjul, af hvilken Grund Krigsskibe altid er Skruedampskibe. Paa de saakaldte Reaktionsdampere udmunder paa hver Side af Skibet et knæformig bøiet Rør, hvorigjennem Vand, der opsuges ved en Centrifugalpumpe, udstødes. Dette System har store Fordele, men har endnu ikke vundet almindelig Indgang. — Længe før Dampmaskinerne naaede nogen Fuldkommenhed, blev der gjort Forsøg paa at drive Skibe frem ved Vanddampens Kraft. Saadanne Forsøg skal allerede være anstillede i det 16de Aarh., og 1707 skal Papin med en Hjuldampbaad have seilet fra Kassel til Münden. Franskmanden Jauffroy byggede 1776 en Baad med Aarer, som bevægedes ved Dampkraft, og 1783 en ca. 150 Fod lang Hjulbaad; men han fandt ingen Tilslutning, og Forsøgene standsede. I Skotland anstillede Miller 1789 et heldigt, men resultatløst Forsøg med en Hjuldamper. Det var Amerika forbeholdt at bringe Idéen til praktisk Udførelse. Fitch beseilede 1784 Delaware med en Skruebaad; men først Robert Fulton lykkedes det at bygge det første brugbare Dampskib. Det var en 148 Fod lang Hjulbaad („Clermont"), med en Maskine paa 18 Hestekræfter. 1807 foretog den sin første Tur paa Hudsonfloden og tilbagelagde

Strækningen fra Newyork til Albany, en Veilængde af ca. 20 Mil, paa 32 Timer. Fultons Dampbaad var i alt væsentligt indrettet som de nu brugelige Hjulskibe. Efterat den rigtige Vei var betraadt, gik Udviklingen for sig med rivende Hurtighed, navnlig i Amerika. Dog blev Dampskibene fra først af kun benyttede til Flod- og Kystfart, da man endnu ikke havde lært at bygge tilstrækkelig kraftige Maskiner. 1811 byggede Skotlænderen Henry Bell den gamle Verdens første brugbare Dampbaad, og inden faa Aar fandtes flere eller færre Dampskibe i de fleste Lande i Europa. Norge fik 1826 i „Konstitutionen" og „Prins Karl" sine første Dampskibe. 1819 seilede et Dampskib („Savannah") første Gang over Atlanterhavet, og 1826 gik den første engelske Oceandamper til Indien. 1837 byggede Kaptein John Ericson og F. Smith det første praktisk brugbare Skrueskib, og 1851 anstillede den skotske Ingeniør Ruthwen den første Prøvetur med en liden Dampbaad med hydraulisk Propel. 1857 byggede Scott Russel Verdens største Dampskib, „Great-Eastern", som er 660 Fod langt og 80½ Fod bredt og har to Maskiner, hver paa 1,000 Hestekræfter. — Dampskibsfart, se Skibsfart.

Dampskyts, se Skyts.

Dampvogn, en paa Skinner gaaende Vogn, som sættes i Bevægelse ved Hjelp af en Dampmaskine. Se forøvrigt Art. Lokomotiv.

Dan, Søn af Patriarken Jakob. Dans Stamme fik ved Palæstinas Erobring af Josva sin Del af Landet mellem Juda, Benjamin og Efraims Stammer. Senere fratog den Fønikerne Byen Lais ved Jødelands Nordgrændse, hvilken By senere blev kaldt Dan (Jos. 19, 47; Dom. 18, 27). Da Byen kom i Romernes Besiddelse, blev den kaldt Paneas, men af Herodes Cæsarea Philippi.

Dan med Tilnavnet mikilláti (d. e. den stormodige), efter Sagnet den første, som bar Kongenavn i Danmark og som lod sig begrave i en Haug.

Dana, Richard Henry, nordamerikansk Digter, f. 1787, d. 1879, skrev fra 1812 en Række literære Artikler i „North-American review". I sit betydeligste Digt, „The buccaneer", skildrer han paa en interessant Maade Jæger- og Sjørøverlivet, men er ofte noget dunkel i sin Udtryksmaade. — Hans Søn Richard Henry Dana, f. 1815, har erhvervet sig et Navn som liberal Politiker. — James Dwight Dana, amerikansk Naturforsker, f. 1813, Professor ved Yale college i Newhaven, foretog 1838—42 en Reise rundt Jorden med Kaptein Wilke og beskrev de paa denne Reise opdagede Krebs- og Koraldyr i to Pragtværker, som udkom paa offentlig Bekostning. I Mineralogi og Geologi har han skrevet gode Lærebøger.

Danaë, en af de smaa Planeter mellem Mars og Jupiter.

Danaer (græsk: Danaoi), Navn paa Argiverne, hos Homer ogsaa paa samtlige Grækere.

Danaholmen (nu Liljan), en Holme i Danafjorden, udenfor Göteborg, hvor de 3 nordiske Rigers Grændser tidligere stødte sammen.

Danaos, en Helt i den græske Sagnhistorie, flygtede for sin Broder fra sit Hjemland Ægypten til Grækenland og blev Konge i Argos. Hans 50 Døtre, Danaiderne, ægtede sin Farbroder Ægyptos's 50 Sønner, men dræbte disse Bryllupsnatten efter sin Faders Tilskyndelse. Til Straf maatte de efter Sagnet i Underverdenen uafladelig øse Vand i et Kar uden Bund.

Danavelde eller **Danarike**, i Vikingetiden Navn paa det danske Rige, som i lang Tid var det mægtigste i Norden.

Dancarville (udt. Dangkarvil), Pierre François Hugues, fransk Arkæolog, f. 1729, d. 1805, udgav Hamiltons Verk over etruskiske Vaser og skrev selv flere arkæologiske Afhandlinger, som især har Værd ved sine gode Kobberstik.

Danckwerth, Caspar, Læge og Raadmand i Husum, d. 1672, udgav en Beskrivelse over Slesvig og Holsten og en Krønike, indeholdende de to Hertugdømmers Historie. Begge disse Verker er vigtige Kildeskrifter for den historiske Forskning.

Dandolo, 1) en Adelsfamilie i Venedig. Enrico Dandolo, f. 1110, d. 1205, blev Doge 1192, erobrede 1203 Konstantinopel, oprettede der det latinske Keiserdømme og satte Grev Balduin af Flandern paa Tronen. — 2) Vincent Dandolo, italiensk Kemiker og Landbrugsforfatter, f. 1758, d. 1819, stræbte gjennem en Række Skrifter at ophjelpe Agerbruget og andre af Landets Næringsveie. Han gjorde sig ogsaa bekjendt som liberal Politiker. Hans Søn Tullio Dandolo, f. 1801, d. 1870, udgav interessante Reisebeskrivelser og populære historiske Skrifter.

Danearv (oldn. dánar-arfr) kaldes i de ældre svenske og danske Love Arv, som rette Arving er død fra, eller hvortil ingen Arveberettiget findes, og som derfor hører Kongen (Staten) til. — Danefæ (oldn. dánarfé), Gods, hvortil ingen Eiermand findes, svarer i den danske Lov til norske Lovbogs „Jordgravet Gods". Danefæ tilhører efter Danske Lov Kongen (Staten); hvorimod i Norge jordgravet Gods deles mellem Finderen, Odelsmanden (eller Grundeieren) og Statskassen.

Danebrog, det danske Flag, egentlig Navn paa en rød Fane med hvidt Kors, som i det 15de Aarh. var de Danskes Hovedbanner indtil 1500, da den gik tabt paa Kong Hans's Tog til Ditmarsken. Den var efter Sagnet faldt ned fra Himlen under Valdemar Seiers Tog mod de hedenske Liflændere 1219. Senere beholdt det danske Orlogsflag samme Udseende som dette gamle Banner, og Kristian den ottende bestemte, at Hærens Faner ogsaa skulde se ligedan ud. — Danebrogsorden, dansk Ridderorden, stiftet af Kristian den femte 1671. Ordenstegnet er et Kors, for Ridderne af Guld, for „Danebrogsmændene" af Sølv, og hænger i et hvidt Baand med røde Kanter.

Danegeld, en Skat, som de engelske Konger fra Slutningen af det 10de Aarh. paalagde sine Undersaatter, for deraf at bestride de Ydelser, som de betalte de nordiske Vikinger for at undgaa deres Herjinger. Den første Udredsel (10,000 Pund) blev aftvungen Kong Ethelred den raadvilde af Olav Tryggvesøn 993. Danegeldet vedblev lige til den normanniske Tid.

Daner kaldtes den Gren af den germaniske Folkestamme, som nedsatte sig i Danmark og gav dette Land sit Navn. De omtales første Gang hos Prokopius i det 6te Aarh.

Danevirke, en efter Sagnet af Dronning Thyra Danebod opført Grændsevold mellem Dan-

mark og Tyskland, fra Hadeby i Øst til Trenefloden i Vest. Den forstærkedes og udbedredes i Tidens Løb af Valdemar der store og Margrethe Sprengheft, men forfaldt senere og blev delvis nedbrudt. I Krigen 1848—50 tjente den til Brystværn og Skanseanlæg for den danske Hær; 1861—63 inddroges dens Hovedlinie under den nye Danevirkestilling, som befæstedes ved en Række Skanser, men som allerede i Begyndelsen af 1864 uden Sværdslag blev opgiven.

Dania, latinsk Navn paa Danmark.

Daniel, Hermann Adalbert, tysk Geograf, f. 1812, d. 1871, Professor i Halle, udgav fortrinlige geografiske Lærebøger samt „Thesaurus hymnologicus" og „Codex liturgicus", som er vigtige Bidrag til Liturgiens Historie.

Daniell (udt. Dænjell), J. F., engelsk Fysiker og Kemiker, f. 1790, d. 1845 som Professor ved Kings college i London, opfandt en Fugtighedsmaaler (Hygrometer), et Pyrometer og et Vandbarometer samt et af de konstante galvaniske Elementer, som har muliggjort Elektricitetens praktiske Anvendelse. Han har bl. a. skrevet „Introduction to the study of chemical philosophy".

Danielssen, Daniel Cornelius, bekjendt norsk Læge og Videnskabsmand, f. 1815 i Bergen, var først Apothekerlærling i sin Fødeby, reiste derefter til Kristiania, tog 1835 Præliminærexamen og blev 1838 medicinsk Examinat. Efter forskjellige Ansættelser som Militærlæge blev han 1841 Læge ved St. Jørgens Hospital (for Spedalske) i Bergen, og udnævntes 1849 til Overlæge ved Lungegaardshospitalet sammesteds. 1839 paabegyndte han sine videnskabelige Jagttagelser over den spedalske Sygdom ved St. Jørgens Hospital, hvilke han 1841—43 ved samme Anstalt fortsatte med offentlig Understøttelse. 1843 foretog han paa egen Bekostning en videnskabelig Reise til Berlin, Wien og Paris. bl. a. for at studere Hudsygdommene, og 1847 med offentligt Stipendium en ny Udenlandsreise i samme Øiemed. Ogsaa senere har han, dels paa egen Bekostning, foretaget videnskabelige Reiser, saavel i Norge som i Udlandet. I sin Fødeby har han i en Række af Aar været Medlem af flere faste Kommissioner angaaende Læge- og Sundhedsvæsenet og har siden 1852 været Direktør for Bergens Museum og Formand i dets naturhistoriske Afdeling og siden 1864 Museets Præses. 1859—76 var han gjentagne Gange Storthingsmand fra Bergen og 1876, 1877 og 1878 en af Deltagerne i den norske Atlanterhavsexpedition, i Egenskab af Zoolog. Han er Medlem af flere inden- og udenlandske videnskabelige Selskaber og blev 1866 af Lunds Universitet meddelt Diplom som Doctor medicinæ og 1879 af Kjøbenhavns Universitet Diplom som Æresdoktor i det mathematisk-naturvidenskabelige Fakultét. Doktor Danielssen er en meget frugtbar videnskabelig Forfatter. Foruden talrige Afhandlinger af medicinsk, hygienisk og naturhistorisk Indhold i norske og udenlandske fagvidenskabelige Tidsskrifter har han alene eller i Forening med andre Videnskabsmænd, udgivet: „Om Spedalskhed" (af Danielssen og W. Boeck, 1847; oversat til Fransk med Titel „Traité de la spedalskhed ou Eléphantiasis des Grecs", 1848) „Den spedalske Sygdom" (1853), „Samling af Jagttagelser om Hudens Sygdomme" (ved W. Boeck og D., 1855), „Syfilisationen anvendt mod Syfilis og Spedalskhed" (1858), „Bidrag til Pectinibranchiernes Udviklingshistorie (af Danielssen og J. Koren, 1851) og i Forening med M. Sars og J. Koren: „Fauna littoralis Norvegiae" (II 1856). For Tiden (1879) er han beskjeftiget med Bearbeidelsen af en Del af det ved den norske Atlanterhavsexpedition gjorte rige zoologiske Fund, hvis Beskrivelse han sammen med J. Koren allerede har paabegyndt i et Par Afhandlinger: „Fra den Norske Nordhavsexpedition" (i Nyt Magazin for Naturvidenskaberne for Aarene 1877 og 1878).

Danielsson, Anders, svensk Politiker, f. 1784, d. 1839, blev 1809 Rigsdagsmand og var derpaa lige til sin Død Lederen for det liberale Parti inden Bondestanden.

Danilo Petrowitsch Njegosch, Fyrste af Montenegro, f. 1826, blev 1851 Vladika (Fyrstendømmets verdslige og geistlige Overhoved), men nedlagde snart den geistlige Magt, som gik over til en Arkimandrit. 1852 fik han Krig med Tyrkiet, hvis Overhøihed han ikke vilde anerkjende. Han søgte at ordne Skolevæsenet, byggede Veie og udgav 1855 den første Lovbog for Montenegro. 1858 fik han atter en Ufred med Tyrkiet; ved Freds-slutningen s. A. blev Montenegros Landomraade adskillig udvidet. 1860 myrdedes han i Cattaro af en personlig Uven.

Danmark, i snevrere Betydning d. s. s. det egentlige Kongerige Danmark, mellem 54° 33′ 26″ (Gjedserodde) og 57° 44′ 52″ (Skagen) n. B. og 25° 44′ 27″ (Blaavandshuk) og 32° 51′ 49″ (Kristiansø) ø. L. Det omgives i Vest af Nordsjøen, i Nord af Skagerak og Kattegat og i Øst og Syd af Østersjøen og Slesvig. Størrelsen udgjør 694½ Kv.mil og Folkemængden 1,960,000 Indb. Til Danmark i videre Forstand eller det danske Monarki hører endvidere følgende Bilande og Kolonier: Island, 1,867 Kv.mil med ca. 71,000 Indb., Færøerne, 23 Kv.mil med ca. 10,600 Indb., de danske Øer i Vestindien, 5⅓ Kv.mil med ca. 38,000 Indb. samt Besiddelserne paa Grønland, ca. 1,570 Kv.mil med ca. 9,800 Indb. Det egentlige Danmark bestaar af Halvøen Nørrejylland og de danske Øer og hører, med Undtagelse af Øen Bornholm i Syd for Skaane, til den store nordeuropæiske Slette. Ligesom den øvrige Del af denne danner det et bølgeformigt og bakket Sletteland med ringe Høide over Havet. Gjennem Jylland gaar en Høideryg i Retning fra Nord til Syd; den ligger nærmere Øst- end Vestkysten, er smaleſt i Syd, bredeſt i Midten og forgrener sig i Nord. Fra dette Høidedrag skraaner Landet af til begge Sider og danner en bølgeformig Slette af Bakker og smaa Dale. De høieste Punkter er Himmelbjerget (550 Fod) og Eiersbavnehøi (540 Fod). I den vestlige Del af Jylland strækker sig fra Syd mod Nord en nogenlunde flad, skovløs og sandig Hede, hvor Lyngen er den herskende Plante, og som for en stor Del er ufikket til Dyrkning. Langs Vestkysten findes en Flyvesandsdannelse, de saakaldte Klitter, og indenfor disse flere Kystfjøer („Fjorde"), af hvilke Ringkjøbingfjord, Nissumfjord og Limfjord er de betydeligste. Den sidste er kanaliseret, saa at den forbinder Nordsjøen med Kattegat, hvorved den nordlige Del af Jylland danner en langstrakt Ø, som i Nordøst løber ud i en smal,

sandig Landstrimmel, Skagen. Paa den østlige Side af Nørrejylland, fra hvis Midte den jydske Halvø udgaar, danner Kattegat med dets Arm Lillebelt en Del i Regelen smaa Indskjæringer: Limfjord, Mariagerfjord, Randersfjord, Kalløvig, Horsensfjord, Veilefjord og Koldingfjord. Nærmest Jylland i Øst og skilt fra dette ved Lillebelt ligger den fyenske Øgruppe, bestaaende foruden af Fyen af Langeland, Ærø og en Række smaa Øer. De fleste Øer af denne Gruppe er lave og flade; i den sydlige Del af Fyen findes et Bakkeparti, hvis høieste Punkt, Frøbjerg, er 420 Fod høit. Paa Nordkysten af Fyen danner Kattegat den af mange Smaaøer opfyldte Odensefjord. I Nordøst for den fyenske Øgruppe og skilt fra denne ved Langelandsbelt og Storebelt ligger en Samling af større Øer, den sjællandske Øgruppe, bestaaende af Sjælland, Laaland, Falster, Møen, Amager, Saltholm og i Nordvest Samsø, foruden flere mindre Øer. Ogsaa de til denne Gruppe hørende Øer er lave og flade. Det betydeligste Bakkeparti findes midt i Sjælland, hvis høieste Punkt, Gyldenløvehøi, er 402 Fod. I det nordlige Sjælland danner Kattegat en betydeligere Indskjæring, Isefjord med Roskildefjord, medens Østersjøen i Øst danner Prestøbugt og den historisk bekjendte Kjøgebugt. Møens Østkyst bestaar af Kridtdannelser; her naar Kongsbjerg en Høide af 453 Fod. De Danmark omgivende Have er af ringe Dybde og opfyldte af farlige Grunde og er derfor vanskelige at beseile. Kysten er sandig og har faa gode Havne. Kattegat forbindes med Østersjøen ved 3 Seilløb: Øresund, mellem den svenske Kyst og Sjælland, samt Store- og Lillebelt. Som Følge af Landets Dannelse er Vandløbene kun Bække eller Aaer af liden Betydning. De største findes paa Jylland: Kongeaa, Vardeaa, Skjernaa og Storaa falder i Nordsjøen; Gudenaa, Danmarks betydeligste Vandløb, som udspringer i Nærheden af Veile, gaar efter et Løb af 19 Mil ud i Randersfjord. Derimod findes et stort Antal Indsjøer, af hvilke mærkes: Aresjø og Esromsjø paa Sjælland, Maribosjø paa Lolland og Skanderborgsjø, Mossjø og Langsjø m. fl. i Jylland. Desuden forekommer talrige Myrer og Kjær, hvilke i det hele udgjør 43 Kv.mil. Omtrent to Trediedele af Danmarks Fladeindhold er dyrkbart Agerland. Skovene, som fornemmelig bestaar af Bøg, bedækker ca. 30 Kv.mil. Klimatet er tempereret, ustadigt og i Forhold til Beliggenheden mildt. Vestlige Vinde er de fremherskende. — Befolkningen tilhører den nordgermaniske Gren af den gothiske Folkestamme og taler et med Norsk og Svensk nær beslægtet Sprog. Øerne er dobbelt saa tæt befolkede som Jylland, hvor der gjennemsnitlig bor ca. 1,722 Mennesker paa Kvadratmilen. Den gjennemsnitlige Tæthed af Befolkningen i det egentlige Danmark er ca. 2,600 pr. Kv.mil. — Den vigtigste Næringsvei er Agerbruget, som afgiver betydeligt til Udførsel. De almindeligste Kornsorter er Hvede, Rug, Byg og Erter; desuden dyrkes Hamp, Humle, forskjellige Fodernrter m. m. Kvægavlen er betydelig, og Fedevarer samt Heste og Slagtekvæg udgjør en betragtelig Del af Landets Udførsel. Industrien er af mindre Betydning, hvorimod Handelen er levende. Den samlede Vareomsætning udgjorde 1877 ca. 400 Mill. Kroner. Skibsfarten er ogsaa af stor Betydning; Handelsflaaden talte 1878 3,153 Skibe med en samlet Drægtighed af 252,063 Tons. Langs Kysterne drives en Del Fiskeri, og Fisk (mest fersk) udføres Aaret rundt til Nabolandene Norge, Sverige, Tyskland m. fl. — Forfatningen er ifølge Grundlov af 5te Juni 1849, revideret ved Lov af 28de Juli 1866, indskrænket monarkisk. Den udøvende Magt er hos Kongen, som i Lovsager har absolut Veto og Opløsningsret. Han maa bekjende sig til den evangelisk-lutherske Religion og er myndig ved det fyldte 18de Aar. Den lovgivende og finansielle Myndighed udøves af Folket gjennem Rigsdagen, som samles hvert Aar og bestaar af to selvstændige Thing, Folkethinget og Landsthinget. Det første tæller 102 Medlemmer, som vælges paa 3 Aar ved direkte Valg og almindelig Stemmeret. Landsthinget, der vælges paa 8 Aar, tæller 66 Medlemmer, hvoraf Kongen udnævner 12 paa Livstid; de øvrige vælges af Valgmænd ved hvis Udkaarelse de høiest beskattede Borgere har den største Indflydelse. Halvdelen af de folkevalgte Landsthingsmedlemmer fornyes hvert 4de Aar. Rigsretten bestaar af Høiesteret med et lige Antal Medlemmer af Landsthinget. — Danmark deles i administrativ Henseende i 18 Amter samt 1 for Færøerne. Kjøbenhavn danner et eget Overøvrighedsdistrikt. I kirkelig Henseende deles det i 7 Stifter og disse i Provstier og Pastorater. „Den evangelisk lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten." Troesbefjenderne udenfor Folkekirken udgjør kun ca. 1 % af den samlede Befolkning. — 1879 var 194 Mil Jernbaner i Drift, og Telegrafernes Længde udgjorde 1878 437 Mil. Myntsystemet er det samme som i Norge og Sverige; Guld er Myntfod med Kronen som Regneenhed. Statsgjelden udgjør ca. 170 Millioner Kroner. Hærens Fredsstyrke er 32,000 Menige og Underkorporaler, og Krigsstyrken, iberegnet Officérer, 48,982 Mand med 96 Stykker Skyts. Flaaden bestod 1878 af 7 Panserskibe, 96 Træskibe af forskjellig Størrelse og 21 Transportskibe, med en samlet Bestykning af 230 Kanoner og en Besætning af 800 Menige. — Folkeoplysningen er god og fremmes ved ca. 3,000 Almueskoler. Til Uddannelse af Lærere findes 4 Seminarier. Desuden kan nævnes, at i den senere Tid er oprettet talrige Folkehøiskoler (1879 ca. 70), hvilke i Regelen nyder Tilskud af Staten. For den videnskabelige Dannelse og den høiere Undervisning er sørget ved et Universitet i Kjøbenhavn, grundlagt 1479, 13 offentlige og 9 private lærde Skoler samt 11 Realskoler. Desuden findes en polyteknisk Skole, en Landbohøiskole (i Sorø), en Land- og Sjøofficérsskole, (et Handelsakademi), Kunstakademi og flere mindre Fagskoler. — Danmarks ældste Historie er indhyllet i Sagn. Efter hvad der kan sluttes af talrige Jordfund har der i Danmark ligesom i det øvrige skandinaviske Norden været 3 Kulturtrin, som almindelig benævnes Stenalderen, Broncealderen og Jernalderen; men om ethvert af disse Kulturtrin tilhører en særskilt Folkestamme, er endnu ikke bragt paa det rene. Under Jernalderen kom Landets Beboere, tildels ved de i denne Periode indfaldende Vikingetog, i Berøring med sydligere Folkeslag og paavirkedes derved af disses Kultur. Danerne bekjendte sig ligesom Nordmændene og Svenskerne

til Asatroen og bestod dels af fri Mænd, Bønder, og dels af Træler. Blandt Bønderne, som paa Thingene udøvede den lovgivende Myndighed, indtog enkelte (Jarler) paa Grund af Fødsel og Rigdom en mere fremragende Stilling end de øvrige og var som Følge heraf tillagte større Indflydelse ved offentlige Sagers Afgjørelse. — Som den første danske Sagnkonge nævnes i enkelte Kilder Dan, i andre Skjold. Den sidstes Ætlinger kaldtes Skjoldunger og boede i Leire; af disse var Frode Fredegod og Rolv Krake de ypperste. Samtidig med disse nævnes ogsaa Konger i Jylland og Skaane. Den danske Konge Harald Hildetand samlede et stort Rige, som gik tilgrunde, da han i Braavallaslaget blev overvunden af sin Søsterson, den svenske Konge Sigurd Ring. Med dennes Søn, Ragnar Lodbrok, som grundede et nyt Rige i Danmark, ophører den egentlige Sagntid. Under den derefter følgende Vikingetid (ca. 800) kom Danerne i livlig Berørelse med Nabofolkene, navnlig i Syd og Vest. Kong Götrik eller Gudrød kjæmpede med Karl den store, med hvem hans Eftermand Hemming 811 sluttede en Fred, hvorefter Eideren skulde danne Danmarks Grændse mod Karls Rige. 826 flygtede Harald Klak til Keiser Ludvig den fromme, lod sig døbe og vendte næste Aar tilbage med Munken Ansgar, som skulde forkynde Kristendommen. Det følgende Tidsrum er mærkeligt ved de omtrent samtidig i alle skandinaviske Lande i større Mon end forhen optrædende Vikingesværme, som navnlig gjæstede England og Frankrigs Kyster. De danske Vikinger vendte sig især mod Frankrige og England, der i det 11te Aarh. blev et Lydrige under Danmark. Omkring 900 levede Gorm den gamle; hans Dronning Thyra Danebod lod bygge Jordvolden Danevirke (i Slesvig) til Værn mod Tyskerne. Gorms Søn Harald Blaatand blev kristen og maatte overvunden af den tyske Keiser Otto den anden hylde ham. Han faldt 985 i Kamp med sin Søn Sven Tveskjeg (d. 1014), der støttedes af Høvdingen Palnatoke. Sven underlagde sig Størstedelen af England. Hans Søn Knud den store, der fuldendte Englands Erobring, blev efter sin Broder Haralds Død 1018 Konge i Danmark, hvor han grundfæstede Kristendommen. Han underlagde sig ogsaa Sydskotland, en Del af Venden og 1028 Norge; men ved hans Død 1035 faldt Riget fra hinanden, og da hans Søn Hardeknud døde barnløs 1042, kom Danmark under Norges Konge Magnus den gode (1042—47). Harald haardraade formaaede ikke at hævde Norges Overherredømme, og Danmarks Trone tilfaldt Sven Estridsson, hvis Ætlinger regjerede til 1448. Under Sven og hans 5 Sønner, der fulgte ham i Regjeringen (1047—1134), udvidedes Geistlighedens Magt, idet Klostre oprettedes, Tiende indførtes, og et eget Erkestift oprettedes i Lund (1104) for hele Norden. Derefter plagedes Danmark af Anfald af de røverske Vender, og samtidig blev det sønderrevet ved en tiaarig Tronstrid mellem Sven Grathe, Knud Magnusson og Valdemar Knudsson, hvori den sidste seirede. Valdemar den første, den store (1157—82), samlede Riget, slog Venderne, indtog Rygen og tilveiebragte Ro og Orden i det Indre. Hans ældste Søn, Knud den sjette (1182—1202), fuldendte Vendernes Undertvingelse og indtog Holsten, og under Knuds Broder, Valdemar den anden Seier (1202—41), erobredes ogsaa Estland; men de fleste af disse Erobringer gik efter kort Tid igjen tabt. Valdemar Seier sørgede ogsaa for Landets Udvikling og indlagde sig Fortjeneste som Lovgiver, idet han 1241 lod samle og udgive Jydske Lov. Under Valdemarernes Krige tiltog Adelens og Riddersskabets Magt paa de lavere Klassers Bekostning. De følgende hundre Aar er det mørkeste Tidsrum i Danmarks Historie. De udvelige Fyrster begik de skjændigste Handlinger, Oprør og ulykkelige Krige lammede Rigets Magt, flere Landsdele løsrev sig, Hanseæterne bemægtigede sig al Handel, og tilsidst var næsten hele Landet pantsat og i 8 Aar uden Konge. De største Panthavere, de holstenske Grever, skaltede og valtede, som de vilde. Efterat Nils Ebbesson 1340 havde dræbt den mægtige Grev Gert, lykkedes det Valdemar den fjerde Atterdag, (1340—75), dels ved List og dels ved Magt, at samle det sønderlemmede Rige, som han desuden udvidede ved Erobringen af Gotland; men Hanseæterne paanødte ham 1370 en uhæderlig Fred. Han fik sin Datter Margrete gift med den norske Konge Haakon Magnusson, og deres Søn Olav blev under Moderens Formynderstyrelse dansk Konge efter Valdemars Død. Olav arvede 1380 Norge, men døde allerede 1387 og efterfulgtes af den dygtige Margrete (1387—1402), som overvandt den svenske Konge Albrecht og forenede de 3 nordiske Riger 1389 (Kalmarunionen 1397). Ved at forlene de holstenske Grever med det til Kronen, efterat Abels Æt var uddød, hjemfaldne Sønderjylland, lagde hun Grunden til de for Danmark senere saa ulykkelige Tvistemaal om denne Landsdel. Kalmarunionen blev ei af lang Varighed; allerede under hendes Søsterson og Efterfølger, Erik af Pommern (1412—39) reiste Svenskerne sig til Opstand, efterat Kongen havde maattet føre en udmattende Krig med Hanseæterne og de holstenske Grever. Eriks Efterfølger Kristoffer af Baiern (1439—48) hævede Adelens Magt og undertrykte Bøndernes Oprør. Han flyttede Kongesædet fra Roskilde til Kjøbenhavn. Ved Kristoffers Død kom det oldenborgske Hus paa Danmarks Trone. Under Kristian den første (1448—81) løsrev Sverige sig efter Slaget paa Brunkeberg 1471; han lod sig vælge til Hertug i Slesvig og Greve i Holsten og lagde derved Spiren til uheldbringende politiske Forviklinger. Hans Søn Hans (1481—1513) erobrede Sverige, men tabte det igjen efter et afgjørende Nederlag i et daarlig udført Tog mod Ditmarskerne 1500. Kristian den anden (1513—23) forenede paany de tre nordiske Riger; men efter det stockholmske Blodbad 1520 reiste Gustav Vasa Svenskerne til Kamp for sin Frihed, og 1523 opløstes Kalmarunionen for stedse. I Danmark reiste Adel og Geistlighed, forbitrede over Kongens Forsøg paa at hæve Borger- og Bondestanden, et Oprør, som nødte Kristian til at flygte. Han efterfulgtes af sin Farbroder, Fredrik den første (1523—33), under hvem den lutherske Lære begyndte at faa Indpas i Landet. Efter en treaarig blodig Borgerkrig, hvorunder Katholicisme og Protestantisme, Adelsvælde og Borger- og Bondestand brødes mod hverandre, medens Hanseæterne søgte at udnytte Forvirringen til sin Fordel, blev Kristian den tredie ved Adelens og Holstenernes Hjelp 1536 anerkjendt som

Konge. Han maatte indrømme Adelen endnu flere Forrettigheder, end den før havde havt, ligesom han efter dens Forlangende paa en Herredag i Kjøbenhavn 1536 lovede at ville gjøre Norge til en Provins af Danmark. Reformationen indførtes, og Kirkevæsenet ordnedes, tildels ved indkaldte tyske Reformatorer. Fredrik den anden (1559—88), undertvang Ditmarsken og førte en blodig frugtesløs syvaarig Krig med Sverige (1563—70). Under Kristian den fjerde (1588—1648) opblomstrede Borgerstanden, og Skibsfarten udvikledes, medens Riget led meget ved hans uheldige Krige med Tyskland og Sverige, til hvilket sidste Land Øen Gotland, og de to norske Provinser Herjedalen og Jemteland maatte afstaaes. Fredrik den tredie (1648—70), der af Adelen blev aftvungen en Haandfæstning, som næsten berøvede ham enhver Skygge af Magt, paaførte Sverige en uretfærdig Krig, hvorunder den svenske Konge Karl den tiende Gustav erobrede Skaane, Halland og Blekinge og besatte hele Danmark paa Kjøbenhavn nær. Efterat Riget ved fremmed Hjelp var reddet fra fuldstændig Undergang, indførte Kongen ved Borgerstandens og Præsteskandens Hjelp Enevoldsmagten 1660. Kristian den femte (1570—99) stiftede en ny Adel og sørgede for Lovgivningen, idet han 1683 gav Danske Lov. Under Fredrik den fjerde (1699—1730) blev Slesvig i den store nordiske Krig indtaget og indlemmet i Danmark, Vordnedskabet ophævet 1702, men Stavnsbaandet indført 1704. Kristian den sjette (1730—46) søgte ved kunstige Midler at ophjelpe Industrien, medens Bondestandens Kaar blev endnu slettere end før. Konfirmationen indførtes 1736, og den herskende Pietisme fremkaldte en Mængde kirkelige Lovbud, af hvilke flere skadelige Tvangslove. Under den letsindige og gale Kristian den syvende (1766—1808) indførte Struensee en Række uforberedte Reformer, af hvilke de fleste efter Struensees Henrettelse omstyrtedes af hans Eftermand som Førsteminister Guldberg, der 1784 maatte fratræde, hvorefter Kronprins Fredrik traadte i Spidsen for Regjeringen. Han omgav sig med dygtige, fædrelandssindede Mænd og gjennemførte flere Forbedringer i Lovgivningen og Forvaltningen. Stavnsbaandet afskaffedes 1788, og Bøndernes Kaar blev forbedrede. I Begyndelsen fulgtes en klog, fredelig Udenlandspolitik under Andreas Bernstorffs Bestyrelse af Udenrigsministeriet. Senere blev Danmark ledet ind i de europæiske Forviklinger, hvoraf Følgen var Engelskmændenes Bombardement af Kjøbenhavn 1801 og Flaadens Tab 1807. Fredrik den sjette (1808—39) sluttede sig til Napoleon og blev ved dennes Nederlag tvungen til 1814 at erklære Foreningen mellem Danmark og Norge for ophævet. Danmark fik Lauenburg og indtraadte for Holstens og Lauenburgs vedkommende i det tyske Forbund. 4 raadgivende Provinsialstænder oprettedes 1834, og Slesvig og Holsten fik fælles Regjering og en selvstændig Høiesteret. Kristian den ottende (1839—48) modsatte sig Folkets Ønske om en fri Forfatning, medens det tyske Parti i Slesvig og Holsten fik større og større Indflydelse. Hans Efterfølger Fredrik den syvende (1848—63) opfyldte Folkets Ønske, idet han 1849 samtykkede i den af en konstituerende Nationalforsamling antagne frisindede Grundlov. Kort efter Fredriks Tronbestigelse udbrød aabent Oprør i Slesvig-Holsten, hvilket først blev dæmpet efter en treaarig for Danmark hæderlig Kamp, hvorunder Danskerne bl. a. seirede i de blodige Slag ved Fredricia og Idsted, i hvilke Nordmændene Rye og Schleppegrell faldt. 1855 udstedtes en ny Helstatsforfatning med fælles Rigsraad og særskilte Nationalforsamlinger for Kongeriget og de 3 Hertugdømmer. Den blev 1858 hævet for Holstens og Lauenburgs vedkommende; men da disse Hertugdømmer fremdeles klagede over Forurettelse, tog det tyske Forbund sig af deres Sag. Efterat Kristian den niende 1863 havde besteget Tronen, og en Grundlov for Kongeriget og Hertugdømmet Slesvigs fælles Anliggender i November s. A. var given, besatte en tysk Eksekutionshær Holsten, hvorefter Preussen tog Sagen i sin Haand. 1ste Febr. 1864 gik preussiske og østerrigske Tropper over Eideren. Den danske Hær blev slagen og maatte vige for Overmagten, og ved Freden i Wien 30te Oktober s. A. afstod Danmark Hertugdømmerne til Preussen og Østerrige. Ved Freden til Prag 1866 (§ 5) gaves der Løfte om, at Danmark skulde faa det dansktalende Slesvig tilbage; men ved Traktaten mellem Preussen og Østerrige af 11te Oktober 1878 blev Pragerfredens Art. 5 hævet. 1866 blev Grundloven af 1849 revideret og tildels ændret i konservativ Retning. I de efter Krigen forløbne Aar har Landet gaaet fremad i materiel Udvikling, uagtet denne i den sidste Tid tildels er bleven hemmet ved heftige og frugtesløse Partistridigheder mellem Regjeringen og Folkethinget.

Dannecker, Johan Heinrich von, fremragende tysk Billedhugger, f. 1758, d. 1841, uddannede sig først i Stuttgart, derpaa i Paris og Rom, paa hvilket sidste Sted han fornemmelig paavirkedes af Canova, og blev efter sin Hjemkomst 1790 Professor ved Kunstakademiet i Stuttgart. Han danner inden den moderne Kunst paa en Maade et Mellemled mellem Canova og Thorvaldsen; af hans Verker, som udmærker sig lige meget ved ædel og sjælfuld Opfatning og dygtig Teknik, anføres her: „Ariadne, ridende paa en Panther" (i Frankfurt a. M.), „Psyche", „Evangelisten Johannes" (i Würtemberg), „Kristus" (i Petersburg) samt fortrinlige Byster af Schiller, Lavater og flere tyske Fyrster.

Dannelsesvæv eller **Cambium**, en af tyndvæggede, langstrakte med Protoplasma fyldte Celler bestaaende Cellevæv, hvis væsentlige Bestemmelse er at frembringe nye Celler, navnlig saadanne, som danner Plantens Ved og Bark.

Dannemand (af det oldnorske dándismaðr, af dándi (dugandi?), d. e. duelig, gjæv), i det ældre Sprog en hæderlig, retskaffen Mand, især i Lovsproget.

Dannemora, berømt Jernverk i Sverige, $4^1/_2$ Mil nord for Upsala. Gruberne derstedes, omkring 80 i Tallet, deles i Norra, Mellan og Södra fältet. De større, mere udholdende Gruber kaldes Storgrufvor, de mange mindre, som ikke lønner sig, kaldes Strögrufvor. Jernmalmen eller Ertsen er af ypperste Slags, næsten fri for Fosfor og saaledes blandet, at den kan smeltes uden anden Tilsætning. Produktionen overstiger 10,000 metriske Tons aarlig.

Danner, Louise Kristine, (født Rasmussen), f. 1815, d. 1874, var i sin Ungdom Ballet-

danserinde, traadte derpaa i Forbindelse med Kammerherre Berling og indrettede ved hans Understøttelse en Modehandel. Hun lærte nu den daværende Kronprins Fredrik (senere Kong Fredrik den syvende) at kjende og kom snart i et intimt Forhold til ham. Efter hans Tronbestigelse 1848 fik hun større og større Magt, blev forestillet for Hoffet og viedes 1850 af Biskop Mynster til Kongens venstre Haand. 1855 fik hun Titel af Lensgrevinde og udøvede siden en ikke ringe Indflydelse paa Politiken. Efter Kongens Død skjænkede hun betydelige Værdier til Staten og veldædige Øiemed, hvilket bidrog til i nogen Grad at borttage den Upopularitet, hun havde paadraget sig ved sit Giftermaal med Kongen og ved sin Indblanding i Statsstyrelsen.

Danneskjold, en dansk Adelsfamilie, delt i to Grene, Danneskjold-Laurvig og Danneskjold-Samsø. Den første af disse Grene nedstammer fra Kong Fredrik den tredies uægte Søn Ulrik Fredrik Gyldenløve, den anden fra Kristian den femtes uægte Søn Kristian Gyldenløve. — Kristian Konrad, Greve af Danneskjold-Laurvig, f. 1725, d. 1783, blev 1767 Viceadmiral og Marine-Intendant, viste sig i disse Stillinger aldeles uduelig og styrtedes 1770 af Struensee. — Fredrik, Greve af Danneskjold-Samsø, f. 1703, d. 1770, indtraadte 1731 i Sjøetatens Generalkommissariat og opnaaede Kristian den sjettes Yndest. 1734 fik han Konstruktøren Benstrup styrtet og blev nu Intendant over Marinen, som han satte i en fortrinlig Stand. Under Fredrik den femte fortrængtes han fra al Befatning med Statssager, men blev efter Kristian den syvendes Tronbestigelse Statsminister og Oversekretær for Flaaden. 1767 styrtedes han af K. Danneskjold-Laurvig og forvistes til sine Godser.

Danremont (Dangr'maang), Charles Marie Denis de, Greve, fransk General, f. 1783, indtraadte 1814 i den kongelige Garde, blev derpaa Generalmajor og Inspektør over Infanteriet, gik 1830 til Algier, blev Generalguvernør og faldt ved Stormen paa Konstantine 1837.

Danske Lov, den under Kristian den femte 15de April 1683 udgivne almindelige Lovbog i 6 Bøger, som endnu er Grundlaget for Danmarks gjeldende Ret. Dens Indhold er i det væsentlige hentet fra ældre dansk Ret, skjønt den ogsaa har optaget mange fremmede Retssætninger, saasom fra Romerretten og tysk Ret. Se forøvrigt Norske Lov.

Dansk Kunst. Som i de fleste mindre Lande er det kun i enkelte Tidsrum Kunsten i Danmark kan siges at have været virkelig national. Som Regel har Landet kun nu og da i enkelte Retninger formaaet at skabe en Kunst, der særlig kan siges at være Udtryk for Nationens eiendommelige Liv og Forhold; men fremmede Kunstretninger har været optagne og efterlignede uden national Selvstændighed, og tidligere har endog flere af de mest fremragende Kunstnere været indkaldte Udlændinger. Den nationale Gjenfødelse i dette Aarh. har heri dog hidført en Forandring, som ikke blot kan siges at have vist sig i Valg af Emner, men ogsaa i en eiendommelig, særlig dansk kunstnerisk Behandling af disse. De eneste Levninger fra den hedenske Tid er Redskaber og Vaaben, hvis Udsmykning viser Spor af romersk Indflydelse, og som forøvrigt ligner dem, der er fundne i de andre skandinaviske Lande. Med Kristendommen indførtes i Midten af det 11te Aarh. den romanske Stil, som udgik fra Geistligheden og derfor i det hele sluttede sig til Kirken, og hvis Herredømme varede til ud i den sidste Halvdel af det 13de Aarh. De ældste Kirker var af Træ; men af dem findes ingen Levninger tilbage. Stenkirkerne byggedes i Begyndelsen af Granit, Sandsten osv., som undertiden maatte indføres fra Udlandet, men fra Midten af det 12te Aarh. fornemmelig af Mursten ligesom i det nordøstlige Tyskland. Skulpturen og Maleriet stod udelukkende i Bygningskunstens Tjeneste, uden at hæve sig til selvstændig Betydning. Sporene af disse Kunstgrene er forøvrigt faa og ubetydelige. Af Kirkebygninger fra denne Periode kan nævnes: Domkirkerne i Ribe og Viborg fra Midten af det 12te Aarh., Klosterkirkerne i Sorø og Ringsted, Kallundborgs Kirker og fremfor alle Roskilde Domkirke, hvis Stil forøvrigt bærer Spor af fransk Indvirkning. — Gothiken optraadte i Danmark (fra 1350) med liden Eiendommelighed. Den nordtyske Mursten-gothik efterlignedes; men intet Bygværk fra denne Tid taaler Sammenligning med de samtidige Mønsterbygninger i Tyskland. Danmarks vigtigste Bygninger i gothisk Stil er: det meste af Domkirken i Aarhus, St. Knuds Kirke i Odense og det nordøstre Vaabenhus ved Roskilde Domkirke. Flere Kirker har maleriske Udsmykninger; men disse besidder i Regelen ringe Kunstværd. Efter Reformationen afløstes Gothiken af Renaissance-Stilen i sin tyske Form, skjønt navnlig under Kristian den fjerde ogsaa en vis national Selvstændighed gjorde sig gjeldende i dens Gjennemførelse. Den blev særlig udviklet ved Kongernes og Adelens Virksomhed. De betydeligste Mindesmærker fra denne Periode er Slottene Frederiksborg og Rosenborg samt Børsen i Kjøbenhavn og Kronborg. Bygmesterne var for det meste Udlændinger, ligesom Billedhuggerarbeide bestiltes udenlands. Under Kristian den tredie var Melchior Lorichs fra Flensborg en dygtig Kobberstikker og under Kristian den fjerde Peder og Isak Isacß talentfulde Portrætmalere; men flere Malere indkaldtes ogsaa fra Udlandet, bl. a. Karel van Mander. Med Enevældet holdt den franske Rococostil sit Indtog og udviklede sig navnlig i de i dekorativ Henseende overlæssede Slotte Kristiansborg og Hirschholm samt Palæerne paa Amalienborg. Det under Fredrik den fjerde stiftede Kunstakademi blev senere udvidet og omdannet. Den franske Billedhugger Sally modellerede Fredrik den femtes Rytterstatue paa Amalienborg, og den ligeledes franske Bygmester Jardin paabegyndte Marmorkirken. Ca. 1770 sker et betydeligt Omslag i Retning af Antiken, navnlig ved Billedhuggeren Wiedewelt, den dygtige Bygmester Harsdorf, der i Kolonnaden paa Amalienborg anvendte græske Stilformer, samt Maleren Abildgaard. Jens Juel malede fortrinlige Portræter, og fra hans og Erik Paulsens Haand haves de første Landskaber. Holbergs og Ewalds Verker blev illustrerede af Abildgaard og Wiedewelt, hvis Udkast blev stukne af den berømte Kobberstikker Clemens. 1792 reistes det første nationale Monument, Frihedsstøtten, i en antikiserende Stil. Fra denne antikiserende Retning udgik to Kunstnere, hvis Virksomhed blev af indgribende Betydning ikke alene for Danmark,

men for hele Europas Kunst: Maleren Carstens og Billedhuggeren Thorvaldsen. Den sidste gienvakte Antiken i dens oprindelige Renhed og Storhed og beherskede i lang Tid hele Europas Kunst. Til ham sluttede sig H. Bissen, Freund og Jerichau. Ca. 1820 fremkaldtes ved Eckersbergs og J. Lunds Virksomhed et strengere Naturstudium i Malerkunsten. Blandt deres Elever maa nævnes C. Hansen og Marstrand. Som Bygmestere udmærkede sig Brødrene Hansen samt Bindesbøll, der byggede Thorvaldsens Museum. Under den nationale Bevægelse omkring Femtiaarene fremkaldtes navnlig ved Høyens Virksomhed en mere levende Bevidsthed om Kunstens nationale Opgave. Kunstnerne søgte mere end før sine Opgaver i Nordens Gudeliv (Frølich og C. Hansen), Danmarks Historie (Marstrand), Natur (Skovgaard, Rump) og Folkeliv (Vermehren, Dalsgaard og Bloch m. fl.). Men i Maleriet har det endnu ikke lykkedes Danmark at frembringe meget, som af Udlandet anerkjendes for paa en Gang dygtigt og nationalt — Den danske Skuespilkunst har sin Rod i de Foresillinger, der tildels som Efterligning af de katholske Mysterier og „Moraliteter" opførtes paa Skolerne i det 16de og 17de Aarh. Ved Hoffets Fester spilledes tyske Komedier, hvori de kongelige Personer selv deltog. Fra 1633 begyndte fremmede Kunstnerbander at gieste Kjøbenhavn, først tyske, senere ogsaa franske, italienske, hollandske og engelske, hvilke alene spillede Stykker paa fremmede Sprog. 1722 fik Capion, Maskinmester ved en fransk Trup, Tilladelse til at lade opføre danske Skuespil paa det af ham byggede faste Theater i lille Grønnegade. Holbergs 20 første Komedier dannede Kjernen i dettes Repertoire. Det nye Theater fik dog saa mange Vanskeligheder at kiæmpe med, at det 1728 maatte stanse efter flere Gange at have gjort Fallit. 1747 grundlagdes ved Holbergs Medvirkning „Den danske Skueplads", som næste Aar fik sit eget Theater paa Kongens Nytorv. Ogsaa dette Theater havde vanskelig for at bestaa, navnlig paa Grund af Konkurrencen af franske Skuespillere og italienske Operasangere, hvilke Hoffet indkaldte og begunstigede. Fra 1761 fik det imidlertid et aarligt Tilskud af den kongelige Kasse og gik 1772 over til „den kongelige danske Skueplads" under Overhofmarskallens Styrelse. Efterat den dramatiske Digtning igien begyndte at hæve sig efter Holberg, blev Repertoiret efterhaanden beriget med flere og flere hjemlige Stykker. 1771 opførtes det første originale Syngestykke, Nordmanden Bredals „Tronfølgen i Sidon", 1772 J. N. Bruns „Zarine", 1773 Wessels „Kjærlighed uden Strømper", og senere Ewalds med fleres Arbeider. 1808 aabnedes Rækken af Oehlenschägers Tragedier med „Hakon Jarl", og 1825 indførte Heiberg Vaudevillen med „Kong Salomon og Jørgen Hattemager". Dansk Sprog blev det eneraadende fra 1778, da Kammerherre Warnstedt blev Theatrets Direktør. Han grundlagde den Skole, som siden har givet den danske Skuespilkunst dens Særpræg. Balletmestrene Galeotti (fra 1775) og senere Bournonville uddannede en eiendommelig, national Ballet. Af Komponister, som har havt Betydning for Theatret, kan nævnes: Du Puy, Weyse, Kuhlau og Hartmann. De mest fremtrædende af Skuespillerne er: Clementin, H. Wegener, Londeman, Rose og Madame Montaigu, samtlige Holbergs Samtidige; derefter: F. Schwarz, M. Rosing, Fru Walther; senere: Frydendahl, Knudsen, Lindgreen, Ryge, Madame Heger og Jomfru Jørgensen samt endelig C. Rosenkilde, Nielsen og Hustru, Phister, Fru Heiberg, Fru Søbring og M. Wiehe. 1874 fuldførtes et nyt Theater ved Siden af og istedenfor den gamle Bygning. I Kjøbenhavn findes desuden to Sekundtheatre: Kasino (siden 1848) og Folketheatret (siden 1857), hvilke ikke har Tilladelse til at spille det kongelige Theaters Stykker. De fleste større Provindsbyer har ogsaa Theatre, men i Regelen uden fast Personale.

Dansk Literatur, se Skandinavisk Literatur.

Dansk Sprog udgjør en med Norsk og Svensk nær beslægtet Gren af den germaniske Sprogstamme. De ældste Runestene viser ganske det samme Sprog som ellers i Norden. Omkring Aar 1000 begyndte Diftongerne at sammentrækkes til lange Vokaler, f. Ex. Stein til Sten (paa Runestenene skrevet STIN). De ældste danske Haandskrifter er fra Slutningen af det 12te Aarh. Under Kalmarunionen paavirkede Dansk og Svensk hinanden gjensidig, saa de en Tid saa ud omtrent ens, og undertiden neppe lader sig skjelne fra hinanden. I det 14de og 15de Aarh. lagdes den sjællandske Dialekt til Grund for Skriftsproget, og dettes Overgang til det Trin, hvorpaa det endnu væsentlig staar i grammatisk Henseende, fuldendtes, idet den karakteristiske Overgang fra haarde til bløde Konsonanter foregik i denne Periode. Af udenlandske Indflydelser paa denne Tid kan nævnes, at Ordforraadet forøgedes noget ved Optagelse fra Plattysk. Med Reformationen begyndte en Periode, under hvilken Sproget ved et livligt baade materielt og aandeligt Samkvem med Tyskland stadig optog nye Ord og Former fra Højtysk. Sporene af denne Indflydelse er endnu synlige i de mange efter tysk Mønster dannede Endelser samt i Forstavelserne be, for, er, an m. fl. I det 17de Aarh. opblandedes Sproget yderligere med Latin, Tysk og Fransk, Sætningsbygningen omformedes efter disse Sprogs Mønstre og hele Udtryksmaaden blev i Regelen kunstig og opskruet. Ved Holbergs Virksomhed udrensedes igien betydeligt af det fremmede Gods, ligesom han gav Sproget en høi Grad af Bøielighed og Rigdom. Gjennem en Række dygtige Forfattere vandt Sproget større og større Selvstændighed, nye Ord dannedes og Resterne af de fremmede Elementer trængtes mere og mere tilbage. Bestræbelserne i denne Retning har vedligeholdt sig lige til vor Tid, og Sproget er i dette Aarh. tillige blevet underkastet en videnskabelig Granskning, som baade har tjent til at fastsætte dets Grændser ligeoverfor det fremmede og til at kaste Lys over dets Historie. Rask skrev bl. a. en videnskabelig dansk Retskrivningslære; gode Grammatiker er forfattede af Bojesen m. fl.; Chr. Molbech har udarbeidet en fortræffelig dansk Ordbog, og Sprogets Historie er baade af ham og af N. M. Petersen behandlet i udførlige Verker.

Dansk-vestindiske Øer, en dansk Besiddelse i Vestindien, bestaar af Jomfruøerne St. Croix, St. Jan og St. Thomas, i Øst for Portorико, tilsammen 5½ Kv.mil med ca. 38,000 Indb., af hvilke Størsteparten er Negre, der siden 1848 er fri. St. Croix er frugtbar og frembringer navnlig Sukker. 1755 kom Øerne i den danske Stats

Besiddelse. Negrene har flere Gange gjort Opstand, sidst i 1878 paa St. Croix.

Dantan (udt. Dangtang), Jean Pierre, fransk Billedhugger, f. 1800, d. 1869, udmærkede sig især ved sine aandrig karrikerede Portrætbyster af flere berømte Samtidige.

Dante Alighieri, Italiens mest berømte Digter, fødtes i Florens 1265. Hans Slægt, som var af gammel Adel, tilhørte Guelfernes Parti. Han fik en omhyggelig Opdragelse og tilegnede sig foruden de til sin Stand hørende ridderlige Færdigheder ogsaa Talekunst, Filosofi og Sprogkundskab. Han omgikkes Blomsten af den florentinske Ungdom; blandt hans fortrolige Venner nævnes Malerne Cimabue og Giotto og Digterne Pistoia og Cavalcanti. Allerede tidlig havde han fattet en platonisk Kjærlighed til sin Jevnaldrende, Beatrice Portinari, en Tilbøielighed, som blev af Betydning for hele hans Liv, og som ikke tog Ende ved Beatrices Giftermaal med en anden, ligesaalidt som ved hans egen Indtræden i et Ægteskab, der skildres som ulykkeligt. Beatrice vedblev fremdeles at være hans Ideal, for hvem han nærede en glødende, men ren og ophøiet Kjærlighed. 1289 deltog han som Rytter i Kampen mod Ghibellinerne og 1290 mod Pisanerne; paa Grund af sin Veltalenhed anvendtes han ogsaa ofte som diplomatisk Sendebud i Republikens Tjeneste. 1295 gik han til Paris, studerede der Theologi og tog Graden som Baccalaureus. 1300 indvalgtes han i Priorernes Kollegium som Repræsentant for Læge- og Apothekerlauget; paa denne Tid var Magten i Hænderne paa Guelferne, men dette Parti var splittet i to indbyrdes fiendtlige Leire, de „Hvide" og de „Sorte". Dante tilhørte de Hvide og gik som deres Gesandt til Rom for at vinde Paven, Bonifacius den ottende, for deres Sag. Dette lykkedes ikke; Karl af Valois drog paa Pavens Foranstaltning til Florens og hjalp de Sorte til Magten; de Hvide forvistes, blandt dem ogsaa Dante, og deres Eiendom konfiskeredes. Digteren vankede nu omkring i flere italienske Stæder, ofte i den yderste Nød. I denne Tid kom han til Overbevisning om, at Italiens Redning ikke var at søge hos Pavemagten og Guelferne, og vendte derfor med Ghibellinerne Blikket mod Keisermagten, gjennem hvilken han haabede at kunne opnaa Italiens Enhed. Han satte sig i Forbindelse med Keiser Henrik den syvende og sendte Skrivelser til de italienske Fyrster om at modtage og hylde ham. Keiseren lod sig krone i Milano; men ved hans snart efter (1313) indtrufne Død tilintetgjordes Dantes Plan. Nedslagen og opfyldt af Harme og Bitterhed vedblev han at drage fra det ene Sted til det andet, ofte forulempet af Modstandernes Hadskhed og Anklager, bl. a. for Kjætteri. Sine sidste Dage tilbragte han i Ravenna, hvor han døde den 14de Septbr. 1321. — Sit udødelige Ry som Digter skylder han sit Hovedverk „Divina Commedia" („den guddommelige Komedie"), et Verk, som i Anlæg er ligesaa storartet og originalt som i Indhold. Planen er i Korthed følgende: I et Syn aabenbarer Digterens Yndlingsforfatter Virgil sig for ham, sendt af Beatrice for at vise ham Helvede, Skjærsilden og Himmelen. I Digtets første Del „Inferno," gjennemvandrer han Helvede, der er skildret som et uhyre Gab under Jordens østlige Halvkugle; alle rædselfulde Kvaler, som de Fordømte gjennemgaar, er fremstillede paa den mest malende Maade, og Haabet, som alene vilde kunne mildne disse Kvaler, er udestængt ved Indskriften over Porten: „Lasciate ogni speranza, voi, ch'entrate!" („I, som træder ind, lader Haabet blive udenfor!") I anden Del, „Purgatorio", kommer Digteren til Skjærsilden, som ligger paa et Bjerg paa den anden Side af Jorden. Her er Skildringen allerede roligere, gjennemtrængt af Trøsten i det Haab, at Skjærsildens Pinsler kun er en Renselse, som forbereder til Saligheden. Paa Toppen af Bjerget ligger det jordiske Paradis, hvor Virgil trækker sig tilbage og overlader Pladsen som Veiviser og Fører til Beatrice, der nu ledsager Digteren ind i det himmelske Paradis. Dette skildres i Digtets tredie Del, „Paradiso". Han stiger med sin forklarede Ledsagerinde fra den ene Sfære af Salighed til den anden, indtil de staar foran Guds Ansigt, ved hvis Glans Digteren blændes og synker sammen. — I poetisk Henseende staar første Del ubetinget høiest; om den Kraft, hvormed de rystende Scener i Helvede er malede, kan man vanskelig gjøre sig noget Begreb uden ved selv at læse Digtet. I denne Del træder ogsaa Digterens personlige Følelser mest i Forgrunden; han raser af Fortvivlelse og Had til sine Modstandere og giver disse uden videre Plads i den evige Pine. Ogsaa ældre historiske Personer, som han nærer Antipati mod, kommer derhen; saaledes gaar det til, at Brutus og Cassius sés i Selskab med Judas Iskariot. Sidste Del er den svageste i Digtet; her forklarer Beatrice under Vandringen gjennem Paradiset alle Naturens og Aabenbaringens Hemmeligheder, og Poesien taber sig derfor ofte i Mystik. — „Divina Commedia" er uden Sidestykke ei alene i den italienske, men i hele Verdens Literatur. Og dog staar den Indflydelse, den har øvet, ingenlunde i Forhold til dens høie Værd. Grunden hertil maa vel nærmest søges i den Omstændighed, at Dantes stærkt reflekterende Digtning staar i altfor stor Opposition til hans Landsmænds hele Karaktér og nationale Aandsretning. — Det var selvfølgelig ikke enhver givet paa egen Haand at kunne tilegne sig og fatte det storslagne Digt; der blev derfor rundt om ved Italiens Universiteter oprettet Lærestole for Fortolkere af „Divina Commedia"; en af disse beklædte Boccaccio. Digtet er oversat til de fleste Sprog, deriblandt til Dansk af Chr. K. F. Molbech. — Dantes øvrige Forfatterskab kan ikke paa langt nær komme op mod „Divina Commedia". Man har af ham en Samling Sonetter, „Nuova vita", hvori hans Forhold til Beatrice skildres; „Rime", en anden lyrisk Digtsamling; „Il convito", som indeholder allegoriske Kommentarer til hans Kanzoner, samt de paa Latin forfattede Afhandlinger „De monarchia" og „De vulgari eloqvio sive idiomati", i hvilket sidste Skrift han behandler de italienske Dialekter. Og paa dette Felt, det sproglige, var det Digteren forbeholdt at øve en Indflydelse hos sine Landsmænd, som hans store Tanker ikke formaaede at skaffe ham paa Poesiens Omraade: han blev Skaberen af det italienske poetiske Sprog og ved Siden af Petrarca og Boccaccio af det italienske Skriftsprog, idet han blandt de mange

forskjellige Dialekter hævede sit Modersmaal, det Toskanske (Tuskiske), til det almengyldige for hele Italien. — Blandt Dantes Biografer fortjener at nævnes Boccaccio, L. Aretino samt i den nyere Tid Balbo og Tyskeren Floto.

Danton (udt. Dangtaang), Georges, en af den franske Revolutions mest storslagne Skikkelser, f. 1759 i Champagne, levede ved Revolutionens Udbrud som Advokat i Paris og blev snart ved sin flammende Veltalenhed og hensynsløse Dristighed, hvilken han særlig lagde for Dagen ved Bastillens Indtagelse, de lavere Folkeklassers Leder. Med Camille Desmoulins og Marat stiftede han Cordeliernes Klub og kaldte 17de Juli 1791 Folket sammen paa Marsmarken for at undertegne en Begjæring om Kongens Afsættelse. Han lod sig betale af Hoffet, men uden at handle efter dets Ønsker, idet han tvertom ledede Folkemassernes Angreb paa Tuilerierne 20de Juni og 10de Aug. 1792. Efter Kongens Afsættelse blev han Justitsminister, og da fiendtlige Arméer havde overskredet Frankriges Grændser, og almindelig Forvirring herskede i Paris, erklærede han i Nationalforsamlingen, at alene Blod og Skræk kunde redde Fædrelandet. Han iværksatte derefter Septembermyrderierne, som han forsvarede med den Ytring: „en Revolution kan ikke gjøres efter geometriske Regler", ivrede for Kongens Henrettelse, oprettede 10de Marts 1793 et Revolutionstribunal og hjalp til at udstøde Girondisterne af Konventet, men var imod, at de skulde henrettes, hvorved han gjorde sig mistænkt hos de yderligste Revolutionsmænd. Disse med Robespierre i Spidsen besluttede hans Fald, og da han var for stolt til at unddrage sig Faren ved Flugt, blev han fængslet, dømt til Døden og 5te April 1793 henrettet. Danton var en Mand af kjæmpemæssig Bygning, med grove Ansigtstræk, lidenskabelig, veltalende, begavet med en skarp Forstand, handlekraftig som faa, stolt og paa én Gang grusom og ædelmodig.

Danzig, By i Preussen, ved Weichsels vestre Arm, med 98,000 Indb., en stærk Fæstning og særdeles livlig Handel, Industri og Skibsfart. Den vigtigste Udførselsartikel er Korn. Byen var en Tid en af Hanseforbundets Kvartérstæder.

Daphne, 1) efter det græske Sagn en Datter af Flodguden Peneios og Jorden, forvandledes under Apollons Forfølgelse til et Laurbærtræ. 2) en af de smaa Planeter mellem Mars og Jupiter.

Darabgherd eller **Darabdjerd**, By i Provinsen Farsistan i Persien, med 15,000 Indb.

Darboy (udt. Darboa), Georges, fransk Geistlig, f. 1813, blev 1863 Erkebiskop i Paris og gjorde 1870 kraftig Modstand mod det af Pius den niende fremsatte Dogme om Pavens Ufeilbarhed. 1871 blev han under Kommunen en Tid holdt fængslet som Gidsel og derpaa skudt af Oprørerne.

Dardanellerne, 4 befæstede Slotte, 2 paa den europæiske og 2 paa den asiatiske Side af det Sund, som forbinder Arkipelagos med Marmorasjøen (tidligere Hellespont, nu Strædet ved Dardanellerne). Disse Fæstninger er af stor Betydning for Konstantinopels Forsvar.

Darfur, ægyptisk Besiddelse i den østlige Del af Sudan, ca. 5,000 Kv.mil stor med 4 Mill. Indb. og livlig Karavanhandel, udgjorde indtil 1874 et uafhængigt Sultanat. — Hovedstad Tendelti.

Darienbugten eller **Urbàgolfen**, Havbugt i Centralamerika, gaar fra det Karaibiske Hav mod Syd ind i Ny-Granada og skilles fra Panamabugten ved Landtungen ved Darien eller Panama.

Darius (gr. Dareios), Navn paa tre persiske Konger i Oldtiden. Darius den første, Søn af Statholderen Hystaspes, var 521 f. Kr. med at dræbe den falske Smerdis og besteg s. A. Tronen. Han undertrykte flere Oprørsforsøg i Lydien og Babylonien saavelsom de ionisk-lilleasiatiske Stæders Opstand 502—496, men var uheldig paa sit Tog mod Skytherne (513) og i sin Krig med Grækerne (492 og 490). Han gjelder for Perserrigets anden Grundlægger og organiserede dets Forvaltning paa en fortrinlig Maade. Død 485. — Darius den anden (Nothos), Søn af Artaxerxes den første, regjerede 424—05; under ham mistede Persien Ægypten. — Darius den tredie (Kodomannus) besteg Tronen 336; han vandt ved Retfærdighed og Mildhed sine Undersaatters Kjærlighed, men kunde ikke staa sig mod Alexander den store. Efter at have mistet sit Rige i Slaget ved Gaugamela (331) myrdedes han af Satrapen Bessos (330).

Darlaston (udt. Darlastn), By i det engelske Grevskab Stafford, ved Trent, har 13,000 Indb. og livlig Fabrikdrift; især forarbeides Jernvarer.

Darlington (udt. Darlingtn), By i det engelske Grevskab Durham, med 28,000 Indb. og Bæverier.

Darmstadt, Hovedstad i det tyske Hertugdømme Hessen, 3 Mil syd for Frankfurt am Main, med 37,100 Indb., en polyteknisk Skole og flere smukke Bygninger, blandt hvilke især mærkes den katholske Kirke. Paa Slottet findes et betydeligt Bibliothek.

Darnley (udt. Darnli), Henry Stuart, Lord, Maria Stuarts anden Ægtefælle, f. 1546, blev 1565 formælet med Maria og Fader til den senere Konge Jakob den sjette. Hans Personlighed og Sæder var ikke skikkede til at vinde ham Dronningens Kjærlighed. 1567 omkom han ved, at Bothwell sprengte Huset, hvori han befandt sig, i Luften.

Darre, en af de ældste nulevende norske Slægter. — En Jon Darre nævnes 1331 i Oslo, og (hans Søn?) Reidar Jonssøn (Darre), d. 1369, var 1358 Kongens Fehirde (Skatmester og Statholder) i Nidaros. Sidstnævnte antages at have været Fader til den bekjendte Jon Reidarssøn Darre, der 1388 som Rigsraad i Oslo var med at kaare Margrete til Norges Regentinde. 1389 var han Sysselmand paa Tønsberghus og 1392—97 Høvedsmand paa Bergenhus. Under Vitaliebrødrenes Anfald paa Bergen udmærkede han sig som Borgernes Fører ved Tapperhed, men blev tagen til Fange. 1397 deltog han i Rigsdagen i Kalmar, hvor han var med at antage Erik af Pommern til fælles Konge i de tre nordiske Riger, ligesom han medforfegledede det i denne Anledning udfærdigede Dokument. Han blev derefter slagen til Ridder, var 1403 atter Høvedsmand paa Tønsberghus og levede endnu 1407 paa sin Gaard Bjælland i Sotanes i Baahus Len. — Bjørn Darre er den nulevende Families Stamfader; han skal have været en Søn af Rigsraaden, men forøvrigt vides intet om ham.

— En Ætling af sidstnævnte var Christofer Bjørnsøn (Darre), f. 1567, d. 1642 som Borgermester i Trondhjem. Han havde to Sønner, Mentz og Sten, fra hvilke to forskjellige Grene af Familien nedstammer, hvoraf den ene lever i Norge, den anden i Danmark. Den ældste Søn, Magister Mentz Christoferſen (Darre), f. 1598, d. 1657 som Stiftsprovst og Sognepræst til Trondhjems Domkirke, stiftede „Blaadegnehuset" (det senere Vaisenhus), hvortil han 1638 skjænkede et Legat, ligesom han 1651 oprettede „Legatum Mentzianum" til Fordel for en Studerende ved Kjøbenhavns Universitet. Dette overgik 1812 til Kristiania Universitet og udgjør nu en Del af „De kjøbenhavnske Legater". Mentz Christoferſens Afkom uddøde paa Mandssiden 1809 i Norge, men lever endnu i Danmark. Denne Gren kaldtes den søndenfjeldske; dens Skjoldmærke var en afhuggen, opreistaaende Egestubbe, hvorfra tre Egenødder fremspirer, og Hjelmmærket tre udvoxne Egenødder. — Michael Darre, en Sønnesønssøn af den foregaaende, f. 1728, d. 1804, traadte 1750 ind i den norske Armé og blev 1788 Oberstløitnant ved Oplandske Dragonregiment, 1794 Kommandør for Akershusiske Dragonregiment, 1795 Oberst og 1802 Generalmajor i Kavaleriet. — Hans Søn Nils Stockfleth Darre, Militær, f. 1765, tog 1783 med Udmærkelse Afgangseksamen fra den mathematiske Skole (Krigsskolen) i Kristiania og blev efter et fireaarigt Ophold ved Veterinær- og Rideskolen i Kjøbenhavn 1788 Regimentsberider ved Oplandske Regiment, 1789 Premierløitnant og 1808 Ritmester. Under sit Ophold i Kjøbenhavn tiltrak han sig ved sin Dygtighed i Karttegning General Huths Opmærksomhed og ansattes ved sin Tilbagereise til Norge ved den 1774 paabegyndte militære Opmaaling, hvorved han i en Række af Aar virkede. 1805 blev han tilligemed Oberst Hoff og Ritmester Ramm Direktør for den forenede militære og økonomiske Opmaaling. Ved Krigens Udbrud 1808 blev han Adjutant hos Prins Kristian August og havde ved sit nøiagtige topografiske Kjendskab til Krigsskuepladsen en væsentlig Andel i det for Norge heldige Udfald af dette Aars Felttog. S. A. udnævntes han til Major og Overkvartérmester ved Generalkvartérmester-Staben, „da han havde udmærket sig som en sær duelig og indsigtsfuld Officér", og blev næste Aar af Kongen egenhændig meddelt Danebrogsordenens Ridderkors. Da Prins Kristian August 1809 var valgt til svensk Tronfølger, opfordrede han Darre til at følge ham til Sverige. Han afslog imidlertid dette Tilbud og døde allerede 9de Oktbr. s. A. Hans Enke Elen, f. (Askim) 1769, d. 1822, fik paa Foranstaltning af Kristian August af Prinsens Broder Hertug Fredrik til Augustenborg en aarlig Pension til sin Død. — Den nordenfjeldske Gren af Familien, hvis Skjoldmærke er et halvt Elgsdyr springende ud fra et Lindetræ og Hjelmtegn ligeledes en opreist halv Elg, nedstammer fra Christofer Bjørnsøns yngste Søn Sten Christoferſen (Darre), f. 1610, d. 1691 som residerende Kapellan til Stod i Indherred. — Hans Sønnesønssøn Jacob Hersleb Darre, f. 1757, d. 1841, 1797—1833 Sognepræst til Klæbo, var Medlem af Rigsforsamlingen paa Eidsvold 1814 som Repræsentant for Søndre Trondhjems Amt. — Foregaaendes Søn Hans Jørgen Darre, f. 1803, d. 1874, blev 1827 theologisk Kandidat, 1833 Sognepræst til Klæbo og var 1843—48 Provst i Nordre Dalernes Provsti og 1849—61 Biskop i Trondhjems Stift. Han skrev bl. a. „Kong Sverre" (Kr.a 1869), en historisk social Skildring af Stormændenes Liv i Norge paa Sverres Tid.

Dars, Halvø paa Forpommerns Kyst, vest for Rügen; dens yderste Punkt er Forbjerget Darserort med et Fyrtaarn.

Dartford, By i det engelske Grevskab Kent, 3 Mil sydøst for London, med 9,000 Indb., Jernverker og Papirfabriker.

Daru (udt. Dary), 1) Pierre Antoine Bruno, Greve, fransk Statsmand, f. 1767, d. 1829, blev 1800 Generalsekretær i Krigsministeriet og var derpaa Befuldmægtiget ved Fredsslutningerne i Presburg, Tilsit og Wien samt Generalintendant i Preussen og Østerrige; 1818 blev han Pair. Han skrev bl. a. „Republiken Venedigs Historie" og „Bretagnes Historie". — 2) Hans Søn Napoléon Daru, f. 1807, blev 1848 Medlem af Nationalforsamlingen, levede efter Statskupet 1851 længe som Privatmand, blev 1869 Medlem af den lovgivende Forsamling og 1870 Udenrigsminister. 1871—76 tilhørte han det konservative Parti i Nationalforsamlingen og blev 1876 Senator.

Darwin, Charles Robert, berømt engelsk Naturforsker, f. 1809, foretog 1831—36 Reiser i Sydamerika og Sydhavet og har senere for det meste levet paa sit Landsted i Kent. Han har især gjort sig navnkundig ved sine Skrifter „Om Arternes Oprindelse" og „Menneskets Oprindelse og Parringsvalget", i hvilke han har grundlagt den Theori, som efter ham kaldes Darwinisme. Denne Theori er dog egentlig at betragte som en nærmere Udvikling og Begrundelse af den allerede meget tidligere af enkelte Zoologer og Naturfilosofer (Lamarck, Göthe) fremsatte saakaldte Afstamningslære (Descendenstheori), hvorefter alle Organismer, saavel de nulevende som uddøde, staar i et virkeligt, genealogisk Slægtskabsforhold (Blodsforvandtskab) til hverandre. Efter Darwins Theori nedstammer alle Organismer fra nogle enkelte Urceller, der gjennem uendelig lange Tidsrum ved Kampen for Tilværelsen, ved Parringsvalget, ved Opholdsstedets og Levemaadens Indflydelse er forandrede og modificerede, og ved Arv er disse Forandringer overførte paa Afkommet. Paa denne Maade skal alle levende Skabninger være opstaaede. Grundtanken i Darwinismen er, at hele den nuværende Skabning er Tilfældighedens Verk, idet den skal være tilbleven af en Uendelighed af mislykkede og ufuldkomne Former. Den Opfatning vinder efterhaanden større og større Udbredelse, at der i Naturen er en Udvikling, om end de Love, hvorefter den er bestemt, kun i enkelte Glimt eller Antydninger kan opfattes; men en saadan planmæssig, forudbestemt Udvikling, der nu vel antages eller anes af de fleste Naturforskere, er noget andet end Darwinisme og kan bestaa med den kristelige Verdensanskuelse, hvorimod Darwinismen i sit inderste Væsen nærmer sig til Materialisme. Darwin har imidlertid den store Fortjeneste at have givet Stødet til den hele Bevægelse og bragt nye og frugtbare Tanker og Idéer i Omløb. Hans Theorier har mødt megen Modstand saavel hos et stort Antal Filosofer som fra

Naturforskere og fremkaldt en hel Literatur. Den udførligste kritiske Behandling er leveret af Wigand, Professor i Marburg. — Af Darwins øvrige Skrifter mærkes „En Naturforskers Reise rundt Jorden", „Dyrenes og Planternes Forandring ved Tæmning og Odling" samt „Sjelsrørelsernes Udtryk hos Mennesket og Dyrene".

Daschkow, Katharina Romanovna, Fyrstinde, f. 1743, d. 1810, var en fortrolig Veninde af Katharina den anden, deltog i Sammensværgelsen mod Keiser Peter den tredie og havde senere Forsædet i Videnskabsakademiet i Petersburg.

Dasent, G. W., engelsk Forfatter og Medredaktør af Times, f. 1818, har oversat flere af den gamle islandske og den nyere norske Literaturs Verker til Engelsk.

Dash (udt. Dasj), Gabrielle Anne de Cisternes de Coutiras, Marquise de Saint-Mars, fransk Romanforfatterinde, f. 1805. d. 1872, har udgivet en stor Mængde Romaner, som udmærker sig ved livlig Fantasi, men ofte lider af Mangel paa Natursandhed og Kraft.

Dass, Peter, norsk Digter, f. i Alstahaug 1647, d. som Præst sammesteds 1708. Han var Søn af en Skotlænder, Peter Don Dass eller Dundas, som ca. 1630 paa Grund af Religionsforfølgelser søgte Tilflugt i Norge; med Undtagelse af sine Studieaar i Kjøbenhavn tilbragte han omtrent hele sin Tid paa sit Fødested, der paa Grund af hin Tids ringe udviklede Samfærdselsmidler var afstængt næsten fra enhver Forbindelse med Udenverdenen. Som en Følge heraf forblev Dass omtrent uberørt af de Retninger, som paa hans Tid var de raadende i Digtekunsten; han var henvist til at hente sine Emner fra Naturen og Folkelivet i sin nærmeste Kreds og har ogsaa virkelig forstaaet at skildre dem med Mesterskab i sin „Nordlands Trompet", en poetisk Beskrivelse over Nordland. Foruden en Del Viser har han ogsaa skrevet nogle Samlinger gudelige Sange, deriblandt „Bibelsk Visebog" og „Katekismussange". Alle hans Arbeider tiltaler ved sin utvungne, vellykkede Versifikation og ved sin naive Simpelhed og Naturlighed. Over hele Landet har hans Bøger, som først blev trykte en god Stund efter hans Død, i lang Tid været en yndet Folkelæsning og er det endnu, fornemmelig i Nordland. Dass's kraftige Personlighed har ogsaa sat sig fast hos Efterslægten, og han er Helten i mange Sagn.

Dati, Carlo Roberto, italiensk Sproglærd, f. 1619, d. 1675, Professor i Græsk og Latin i Florens, indlagde sig Fortjeneste ved sine Studier af det toskanske Sprog og ved Biografier over græske Kunstnere.

Dativ, se Kasus.

Datum (af lat. dare, give), egentl. det givne; Kjendsgjerning; given eller bestemt Dag. — Datum ut supra (forkortet D. u. s.), Datum som ovenfor, bruges i Breve og Dokumenter istedenfor at gjentage et tidligere anført Datum. — Datere, angive Datum (f. Ex. i et Brev); datere sig fra, skrive sig fra, have sin Oprindelse fra en vis Tid.

Daturin, den virksomme Bestanddel af Stramonium (Pigæble), en narkotisk Plante.

Daubigny (udt. Daabinji), Charles François, fransk Maler og en af den moderne franske Landskabsskoles Koryfæer, f. 1817, d. 1878, var Elev af Paul Delaroche, men forlod snart hans Manér og lagde, idet han ofrede sig udelukkende for Landskabet, en mere realistisk Opfatning for Dagen. Det Ry, han havde erhvervet sig som Maler, hævdede han ogsaa ved en Række gode Raderinger.

Daudet (udt. Daade), Alphonse, fransk Digter og Romanforfatter, f. 1840, udgav 1857 en Digtsamling, som hurtig skaffede ham et ansét Navn, var derpaa en Tid Medarbeider i flere Blade og udgav samlet de Bidrag, han havde leveret til disse. Af hans Romaner og novellistiske Arbeider nævnes: „Det lille Pus" (Væsen), „Jack", „Risler sen. og Fromont jun." (prisbelønnet af det franske Akademi), „Naboen" og „Kongerne i Landflygtighed". Daudet tilhører den nyere realistiske Skole og er en af de mest læste blandt de moderne franske Forfattere. Han udmærker sig ved Liv og ankuelig Klarhed i sine Skildringer, ved fængslende Fremstilling og en sjelden klar og behagelig Stil. Som Dramatiker har han optraadt med nogle Lystspil, som dog hos det store Publikum har fundet mindre Bifald end hans Romaner.

Daumas (udt. Daama), Melchior Joseph Eugène, fransk General, f. 1803, d. 1871, tjente fra 1835 under Clauzel i Algier, lagde sig efter Studiet af Arabernes Sprog og Sæder, blev 1849 General og 1850 Direktør for Algiers Anliggender i Krigsministeriet. Han skrev bl. a. „Sæder og Skikke i Algier" og „Hestene i Sahara".

Daumier (udt. Daamie), Honoré, fransk Karikaturtegner, f. 1810, d. 1879, har leveret en lang Række politiske Karikaturer samt humoristiske Skildringer af det daglige Liv, som alle udmærker sig ved Kvikhed og træffende Karakteristik.

Daun, Leopold Joseph, Rigsgreve, østerrigsk Feltmarskal, f. 1705, d. 1766, deltog under Prins Eugen i Krigen mod Tyrkerne og udmærkede sig bl. a. mod Franskmændene, slog Fredrik den anden 1757 ved Kollin og 1758 ved Hochkirch, men blev selv slagen ved Torgau 1760. Han gjorde sig fortjent af den østerrigske Hærs Organisation.

Daunou (udt. Daanu), Pierre Claude François, fransk Statsmand og Publicist, f. 1761, d. 1840, optraadte i Konventet mod Kongens Henrettelse og til Forsvar for Girondisterne, deltog efter Robespierres Fald virksomt i Organisationsarbeiderne og blev Medlem af de Femhundredes Raad, forfattede Udkastet til Forfatningen af Aar VIII, blev Tribun, men fjernedes af Bonaparte som Modstander af dennes monarkiske Planer. Han var derpaa ansat ved Pantheons Bibliothek og ved Rigsarkivet, blev 1818 Medlem af Deputeretkammeret, hvor han optraadte som Liberal, og blev 1819 Professor ved Collége de France. Han har forfattet et stort Antal politiske og historiske Skrifter.

Dauphin (udt. Daafæng), oprindelig Titel for Greverne af Dauphiné, senere (1349—1830) for den franske Kronprins.

Dauphiné (udt. Daafine), ældgammel fransk Provins, som bestod af de nuværende Departementer Isère, Drôme og Hautes-Alpes. Den kom ved Cæsar under Rom, tilhørte derpaa det burgundiske Rige og blev med dette indlemmet i Frankrige, tilfaldt 1032 ved Testamente den tyske Keiser og blev 1349 af Humbert den anden testamenteret til Karl af Valois paa den Betingelse, at den franske Kronprins siden skulde føre Titel af Dauphin.

Daurien, se Transbaikalien.

Dautzenberg, Joh. Michael, fremragende fransk Digter og Forfatter, f. 1808, d. 1869, udgav 1850 en Samling Digte, som vandt stor Yndest, og senere forskjellige historiske Arbeider samt Folkeskrifter i det flamske Sprog.

Davenport (udt. Devnport), By i den nordamerikanske Stat Iowa, ved Mississippi, med 20,000 Indb. og Kornhandel.

David, Konge i Jødeland fra 1055—1015 f. Kr., hvoraf 7 Aar i Hebron og 33 Aar i Jerusalem. Hans Liv og Regjering omhandles i 1ste og 2den Samuels Bog samt i 1ste Kongernes og 1ste Krønikernes Bog.

David, Christian Nathan, dansk Politiker og Forfatter, f. 1793 af jødiske Forældre, d. 1874, var 1830—36 Professor i Statsøkonomi ved Kjøbenhavns Universitet, sluttede sig som Politiker først til det liberale Parti, men gik senere over til Modpartiet og protesterede mod Grundloven af 1849, hørte som kongevalgt Rigsraad til den konservative helstatlige Opposition og modsatte sig Novemberforfatningen 1863. 1864—65 var han Finansminister og Regjeringens Ordfører i Grundlovsforhandlingerne. Han var en af Danmarks betydeligere statsøkonomiske Forfattere og den, som i dette Land først vakte Interessen for Studiet af Statsøkonomi. Han har ikke leveret noget større systematisk Værk, men en Række talentfulde Afhandlinger i forskjellige Tidsskrifter.

David, Félicien, fransk Komponist, f. 1810, d. 1876, sluttede sig tidlig til Saint-Simonisterne og foretog sammen med nogle af sine Meningsfæller en Reise til Orienten. Senere blev han Bibliothekar ved Konservatoriet i Paris. Han komponerede Symfoni-Oderne „Ørkenen", „Kolumbus", „Eden" og „Moses", af hvilke især den første vakte overordentligt Bifald, samt Operaerne „Lalla Rookh", „Herkulaneum" m. fl.

David, Ferdinand, tysk Violinist og Komponist, f. 1810, d. 1873, Lærer ved Konservatoriet i Leipzig, skrev talrige Koncertkompositioner for Violin samt en udmærket Violinskole. Han udgav ogsaa en Række Violinkompositioner fra det 17de og 18de Aarh.

David, Jacques Louis, berømt fransk Maler, f. 1748, d. 1825, studerede under Vien, opholdt sig derpaa længere Tid i Rom og tog ved sin Hjemkomst 1789 levende Del i Revolutionen. Han blev Medlem af Konventet og voterede for Kongens Henrettelse; hos Napoleon stod han i stor Anseelse, men blev efter Restaurationen landsforvist som „Kongemorder" og opholdt sig efter den Tid i Brysel. Sujetterne til sine store Billeder har han taget dels fra den gamle Historie („Horatiernes Ed", „Brutus", „Leonidas ved Thermopylerne", Sabinerindernes Rov" m. fl.), dels fra Revolutionstidens Begivenheder („Marats Død" m. fl.), dels endelig fra Napoleons Bedrifter („Overgangen over Alperne", „Uddelingen af Ørnene paa Marsmarken", „Napoleons Kroning" m. fl.). David vendte sig fra den paa hans Tid herskende akademiske Stil i Malerkunsten til Studiet af Antiken og til de deraf abstraherede Principer, men forfaldt derved ofte til en konventionel og theatralsk Manér. Som Lærer har han udøvet en betydelig Indflydelse.

David d'Angers (udt. —dangsjæ'r), Pierre Jean, fransk Billedhugger, f. 1789, d. 1856, studerede under Roland og derpaa i Italien og blev 1826 Lærer ved Paris's Kunstakademi. Hans vigtigste Værk er Gavlgruppen paa Panthéon i Paris; desuden har han leveret talrige gode Portrætstatuer.

Daviken, Præstegjeld i Nordfjord, bestaar af Sognene Daviken, Aalsot og Rugsund. — Her var Digteren Klaus Frimann Præst 1780—1823.

Davila, Enrico Caterino, italiensk Historieskriver, f. 1576, d. 1631, stod først i fransk, derpaa i venetiansk Tjeneste og blev Statholder i Dalmatien og paa Kreta. Hans „De franske Borgerkriges Historie", som er udkommen i en Mængde Oplag, udmærker sig ved Skarpsindighed og kraftig Skildring.

Davis (udt. Devis), Jefferson, nordamerikansk Statsmand, f. 1808, var først Officér og udmærkede sig som saadan mod Indianerne, levede derpaa en Tid som Bomuldsplanter, blev 1845 Medlem af Kongressen, deltog 1846—47 som Oberst i Krigen med Mexiko, var derpaa Senator og 1853—57 Krigsminister. 1861 blev han Præsident for de konfødererede Sydstater og deres Hovedanfører under hele Krigen. 1865 fængsledes han som mistænkt for Delagtighed i Lincolns Mord, men løslodes næste Aar og har senere ikke optraadt i det offentlige Liv.

Davis, John, engelsk Opdagelsesreisende, forsøgte 1585 forgjeves at finde Nordvestpassagen, men opdagede isteden Grønlands Østkyst og Davisstrædet. Paa en senere Reise opdagede han 1592 Falklandsøerne; 1605 dræbtes han af Sjørøvere ved Kysten af Malakka.

Dawison, Bogumil, berømt tysk Skuespiller, f. 1818, d. 1872, gjorde i Wien og senere i Dresden overordentlig Lykke, især i Karakterroller.

Davos, Dal og Landsby i Kanton Graubünden i Schweiz, meget besøgt som Sanatorium for Brystsyge.

Davoust (udt. Davu), Louis Nicolas, Hertug af Auerstädt, Fyrste af Eckmühl, fransk Marskal, f. 1770, d. 1823, gik sammen med Bonaparte paa Militærskolen i Brienne, deltog i Republikens Krige 1792—96 og i Toget til Ægypten 1798, blev Divisionsgeneral og 1804 Marskal. I de fleste af Napoleons store Slag tog han hæderlig Del; særlig udmærkede han sig paa Toget til Rusland 1812. 1813 blev han Guvernør i Hamburg, som han forsvarede med Tapperhed mod de Allierede; men han viste sig haard og grusom mod Indbyggerne. Under de hundre Dage blev han Krigsminister; efter den anden Restauration underkastede han sig Ludvig den attende og blev Pair.

Davy (udt. Devi), Sir Humphry, berømt engelsk Kemiker, f. 1778, d. 1829, Professor i London 1801—13, gjorde udstrakte Opdagelser paa flere af Kemiens Felter. Saaledes anstillede han Undersøgelser over Galvanismen og dens kemiske Virkninger, opdagede Alkalimetallerne, beskrev første Gang Kvælstofoxydulets karakteristiske berusende Virkninger og opfandt Davys Sikkerhedslampe til at forebygge Explosion af den brændbare Gas i Kulgruberne.

Dax, By i det franske Departement Landes, ved Floden Adour, med 10,000 Indb. og varme Svovlkilder.

Dayton (udt. Deten), By i den nordamerikanske Stat Ohio, ved Miami, med 31,000 Indb.

Deák, Franz, ungarsk Statsmand, f. 1803, d. 1876, nedstammede fra en gammel adelig Familie. Efter endte juridiske Studier blev han Advokat, derpaa Vicefiskal i Komitatet Szalad og 1832 dettes Afsending til Rigsdagen, hvor han inden kort blev Oppositionspartiets Fører. Den Forsoning, han 1840 fik istand mellem dette Parti og Regjeringen, blev ikke af lang Varighed, da han 1843 fremsatte Forslag om at ophæve Adelens Skattefrihed; da hans Vælgere s. A. forlangte, at han skulde stemme mod sit Forslag, negtede han at modtage Valg og tog først 1848 igjen Sæde i Rigsdagen. Endnu s. A. indtraadte han som Justitsminister i Batthyanyis Ministerium; i denne Stilling raadede han til at søge mindelig Overenskomst med Østerrige og fik Pressefrihed indført, men udtraadte allerede efter et halvt Aars Forløb, da Bruddet med Østerrige fandt Sted. Næste Aar forsøgte han forgjeves at underhandle med Østerrigernes Hærfører, Fyrst Windischgrätz og levede fra nu af i Stilhed indtil 1860, da han optraadte med Krav paa Gjenoprettelsen af Ungarns Forfatning og Lovene fra 1848, men paa samme Tid raadede til at fastholde Forbindelsen med Østerrige. 1861 indvalgtes han i Rigsdagen, hvor han stillede sig i Spidsen for de Moderate og forfattede den Adresse, som Rigsdagen indgav til Kongen, saavelsom Imødegaaelsen af dennes Svar. Efterat en ny Adresse af ham var indgiven til Regjeringen og efter Østerrigernes Nederlag mod Preusserne 1866, besluttede Regjeringen at give efter ligeoverfor Ungarn. Deák blev nu en af Underhandlerne paa Ungarernes Side, og de store Resultater af disse Underhandlinger (se Ungarn) skyldes væsentlig ham. Lovene fra 1848 blev anerkjendte, og Grev Andrassy fik det Hverv at danne et ungarsk Ministerium, hvis Medlemmer blev valgte blandt Deáks Parti; i Juni 1867 kronedes Frans Josef som Ungarns Konge. Deák vægrede sig ved at indtræde i Ministeriet; men hans Raad indhentedes stadig af Regjeringen. I Rigsdagen vedblev han at være Føreren for det moderat-liberale Parti, indtil han 1875 af Sygdom nødtes til at trække sig tilbage. Hans Død vakte almindelig Sorg; han sattes ikke alene høit som Statsmand, men vandt ogsaa i sit Privatliv alles Agtelse paa Grund af sin ædle og mandige Karakter.

Deal (udt. Dihl), Sjøstad i det engelske Grevskab Kent, med 8,000 Indb. De af Kanalfarerne frygtede Banker „Goodwin Sands“ ligger udenfor Deal.

De Bary (udt. Dø Bari), Heinrich Anton, tysk Botaniker, f. 1831, Professor i Strasburg, har især gjort sig fortjent af Kundskaben om Sopperne, over hvilke han har udgivet en Række grundige Arbeider.

Debat, Ordskifte, Forhandling eller Drøftelse af en Gjenstand, enten mundtlig eller gjennem Pressen. — Debattere, forhandle, drøfte.

Debet (af det lat. debere, skylde), egentlig „han skylder“, betegner i Forretningssproget Gjeld, Gjeldssiden paa en Konto. — Debitere en for noget, opføre noget paa ens Konto som Debet. — Debitor, Skyldner.

Debora, jødisk Profetinde paa Dommernes Tid, opfordrede Barak af Naftalis Stamme til at stille sig i Spidsen for Israeliterne og afkaste Kananiternes Aag. Efter Seiren takkede hun Gud i en begeistret Lovsang (Dom., Kap. 5).

Debreczin (udt. Debretsin), By i Komitatet Bihar i Ungarn med 47,000 Indb., livlig Industri samt et reformert Akademi med et stort Bibliothek.

Debut (udt. Deby), en Skuespillers første Optræden paa Scenen. — Debutant, en Skuespiller, som optræder for første Gang. — Debutere, optræde for første Gang.

Decade (af det græske deka, ti), et Tidsrum af 10 Dage, hvorefter der i den franske revolutionære Kalender regnedes istedenfor efter Uger.

Decameron (af det græske deka, 10, og hemera, Dag), egentl. et Tidsrum af 10 Dage; Navn paa et Verk af Boccaccio (s. d.).

Decamps (udt. Døkang), Alexandre Gabriel, fransk Maler, f. 1803, d. 1860, var Elev af Abel de Pujol og gjorde Reiser i Orienten, hvorfra han senere ofte hentede sine Motiver. Hans Originalitet og Humor kommer bedst tilsyne i hans Abefremstillinger, men viser sig ogsaa ellers paa en fordelagtig Maade i hans talrige Landskabs- og Genremalerier.

De Candolle (udt. Dø-Kangdaall), Augustin Pyramus, berømt schweizisk Botaniker, f. 1778, d. 1841, var 1807—16 Professor i Montpellier og derpaa i Genf, opstillede et naturligt Plantesystem, fremmede Plantegeografien og søgte at bringe Botaniken i Forbindelse med Fysiken og Kemien. Af hans Skrifter kan her nævnes: „Planterigets naturlige System“, „Botanikens elementære Theori“, „Planternes Organografi“ m. fl. Han efterlod sig blandt flere naturhistoriske Samlinger et Herbarium paa 70,000 Plantearter. — Hans Søn Alphonse Louis Pierre Pyramus, f. 1806, Professor i Botanik i Genf, har bl. a. skrevet en Plantegeografi samt „Videnskabernes og Videnskabsmændenes Historie i de to sidste Aarhundreder“.

Decazes (udt. Døkas), Elie, Hertug, fransk Statsmand, f. 1780, d. 1860, var en Tid privat Raadgiver hos Napoleon den førstes Broder Ludvig Bonaparte, derpaa Sekretær hos hans Moder Lætitia Bonaparte, sluttede sig senere til Bourbonerne, blev Politiminister og kom i stor Anseelse hos Ludvig den attende. 1820—21 var han Gesandt i London, derpaa som Medlem af Pairskammeret en af Regjeringens Modstandere. Efter Julirevolutionen sluttede han sig til Ludvig Filip, gik 1846 som Ambassadør til Kjøbenhavn og levede efter Februarrevolutionen som Privatmand. — Hans Søn Louis Charles Elie Amanien, Hertug af Decazes, f. 1819, beklædte flere diplomatiske Poster, blev 1871 Medlem af Nationalforsamlingen og var 1873—77 Udenrigsminister.

Decazeville (udt. Døkasvil), By i det franske Departement Aveyron, ved Floden Lot, med 9,000 Indb., Jern- og Kulgruber.

December (af det lat. decem, ti) efter den julianske og den gregorianske Kalender Aarets tolvte og sidste Maaned, tidligere hos Romerne den tiende.

Decemvirer (lat. decemviri, af decem, ti, og vir, Mand), „Timænd“, i Rom Navn paa flere forskjellige Kollegier paa 10 Medlemmer. Især mærkes Decemviri legibus scribendis, en Kommission, der som Følge af Tribunen Terentilius Arsas Lovforslag nedsattes 451 f. Kr. for at skrive

Love og udrustedes med den høieste Magt i Staten. De forfatte sit Arbeide ogsaa det følgende Aar og forfattede „de tolv Tavlers Lov", men styrtedes 449, da de uretmæssig vedblev at fungere ud over den Tid, for hvilken de var valgte.

Decennium (lat. decem, 10, og annus, Aar), et Tidsrum af 10 Aar, Aarti.

Decentralisation, se Forvaltning.

Decharge (udt. Døssarsj), Kvittering for et aflagt Regnskab.

Dechen, Heinrich Ernst Karl von, tysk Geognost, f. 1800, var 1834—60 Professor i Berlin, har anstillet udstrakte geognostiske Undersøgelser over Rhinprovinsen og Westfalen og bl. a. udgivet et geologisk Kart over Tyskland.

Decidere, afgjøre. — Decideret, afgjort. — Decision, Afgjørelse; i Retssproget: 1) Kjendelse af en Skifteret; 2) en Beslutning, som af dertil kompetente Autoriteter afgives om Rigtigheden af offentlige Regnskaber. I denne Betydning bruges Ordet undertiden ogsaa om lignende Erklæringer angaaende Regnskaber i (private) Aktieselskaber. Decisor, en, som afgiver en Regnskabsdecision.

Decimalbrøk, en Brøk, hvis Nævner er en dekadisk Enhed (10, 100, 1,000 osv.). Tælleren opskrives, medens Nævneren blot antydes ved at sætte et Komma saaledes, at der bag dette staar saa mange Sifre, som der er Nuller i den dekadiske Enhed. Ex.: $2{,}68 = {}^{268}/_{100} = 2^{68}/_{100}$; $^{7}/_{10} = 0{,}7$; Kr. $0{,}05 = {}^{5}/_{100}$ Krone = 5 Øre. — Periodisk Decimalbrøk er en Decimalbrøk, hvor de samme Sifre kommer igjen i den samme Orden, f. Ex. $0{,}252525\ldots\ldots$ Omgjøres en Brøk, hvis Nævner har nogen anden Faktor end 2 og 5 til Decimalbrøk, saa bliver Decimalbrøken periodisk. Fordelen ved at benytte Decimalbrøk er, at man paa den kan anvende ganske den samme Regnemaade som paa hele Tal istedet for den mere komplicerede, som almindelig Brøk kræver.

Decimalsystem, et System for Inddelingen af Mynt, Maal og Vegt, hvor en høiere Enhed altid indeholder 10 (eller 10 Gange 10) af de nærmest lavere Enheder. — Decimalvegt, se Vegt.

Decimere, henrette hver tiende Mand; brugtes tidligere som Straf, naar en Hærafdeling havde gjort sig skyldig i grove militære Forseelser, og anvendtes ogsaa hyppig mod fangne Oprørere. Nutildags bruges Ordet undertiden om Farsotter, naar disse bortriver mange Mennesker.

Decimeter, Decigram, Deciliter, se Metrisk Maal og Vegt.

Decius, Navn paa en plebeiisk Slægt i det gamle Rom, blandt hvis Medlemmer mærkes Publius Decius Mus, som 295 f. Kr. i Slaget ved Metaurus frivillig ofrede sig for at skaffe sine Landsmænd Seier. Mindre sikkert er det, naar Sagnet fortæller, at ogsaa hans Fader af samme Navn skal have gjort det samme i Slaget ved Vesuv 340.

Decius, Gajus Messius Quintus Trajanus, romersk Keiser, sattes 249 paa Tronen af Soldaterne. Han regjerede kraftig, forfulgte de Kristne og faldt 251 paa et Tog mod Gotherne.

Decken, Karl Klaus, Baron von der, tysk Reisende, f. 1833, tjente 1850—60 i den hannoveranske Hær, reiste 1860 til Zanzibar og foretog derfra flere Expeditioner til Bjerget Kilimandsjaro, hvis Høide han maalte. Efter et Besøg i Europa gik han 1864 med flere Ledsagere over Ægypten og Aden til Zanzibar og foretog i Begyndelsen af det følgende Aar en Reise opad Dschubafloden, men blev underveis tilligemed de fleste af sine Ledsagere dræbt af de Indfødte.

Dedikation, Tilegnelse af en Bog til en Person.

Deduktion, 1) Afledning, Fremstilling af en Sags Grunde; i Filosofien et Bevis, som afleder det, der skal bevises, af Fornuftens Grundsætninger. 2) i Retssproget Betegnelse for en Sagsøgers første Fremstilling af de Fakta og juridiske Grunde, hvorpaa han støtter sin Ret. Sker dette skriftlig, kaldes Fremstillingen Deduktionsindlæg.

Dee (udt. Di), 1) Flod i det nordlige Wales, 17 Mil lang, falder i det Irske Hav. 2) Flod i Skotland, udspringer paa Cairngormbjergene og falder i Nordsjøen; 20 Mil lang.

De facto, ifølge Kjendsgjerningen, hvad der i Virkeligheden finder Sted. De jure, hvad der retslig bør finde Sted.

Defekt, mangelfuld, ufuldstændig.

Defension (af det lat. defendere), Forsvar. — Defensor, Forsvarer, især om en Sagfører eller Advokat, som af det Offentlige beskikkes til at forsvare den Anklagede i en Justitssag. I Norge beskikkes Defensor kun for Underretten, forsaavidt Sagen ei behandles summarisk (efter Lov 6te Septbr. 1845), og for Høiesteret. Ved Overretten saavelsom ved Politiretten og militære Retter beskikkes ingen Defensor; men Anklagede kan med Rettens Samtykke antage en privat Forsvarer, hvilket han ved de ordinære Retter altid har Adgang til. — Defensiv, hørende til Forsvaret; defensiv Alliance, et Forbund mellem to eller flere Stater, hvorved disse forpligter sig til at staa hverandre bi, ifald nogen af dem angribes. — Defensor fidei, „Troens Forsvarer", en Titel, som Paven gav Kong Henrik den ottende af England til Løn for hans Angreb paa Luther.

Deficit (af lat. deficere), egentlig: der mangler, bruges i Forretningssproget om et Regnskab eller en Status, hvor Udgifterne overskrider Indtægterne.

Defilé, i Militærsproget Pas, Hulvei. Defilere, marsére gjennem et Defilé i smale Rækker; hyppigere Forbimars i Parade til Honnør for en høitstaaende Person. — Défilement-Dækning (ved Hjelp af Volde eller Mure) af en Fæstnings indre Dele mod Beskydning af en paa et høiere Punkt staaende Fiende.

Definition, en tankerigtig Bestemmelse af et Begrebs Indhold; ogsaa ofte = Nominaldefinition, en Forklaring over, hvad der forstaaes ved et givet Udtryk. — Definitiv, endelig, afgjørende.

Defoe (udt. Difo), Daniel, engelsk Forfatter, f. 1661, d. 1731, var først Handelsmand, men optraadte allerede tidlig i Literaturen, især med politiske Skrifter; hans satiriske Digt „Den ægte Engelskmand" til Forsvar for Vilhelm den tredies Valg til Konge vandt stort Bifald. For et politisk Stridsskrift blev han 1702 sat i Gabestokken og senere for et lignende dømt til Fængsel og store Bøder. Han sluttede nu sit politiske Forfatterskab og skrev en lang Række Romaner, Noveller og Skrifter af blandet Indhold; hans overordentlige Produktivitet i de sidste Aar var en Følge af hans trange Kaar, som nødte ham til at skrive for Brød. Hans Verdensberømmelse knytter sig især til hans „Robinson Crusoe" (1719), som er bleven oversat til de fleste

europæiske Sprog og har fremkaldt en Mængde Efterligninger. Defoe kan betragtes som den, der brød Banen for den engelske Romanliteratur, og som Richardsons og Fieldings umiddelbare Forløber.

Defregger, Franz, fremragende tysk Maler, f. 1835, studerede i München under Piloty, derpaa i Paris og har siden for det meste opholdt sig i München. Han har især gjort sit Navn bekjendt ved sine ypperlige Fremstillinger af Tyrols Folkeliv („Wildtschützerne", „Josef Spechbacher og hans Søn", „Dansen paa Alm" m. fl.), som alle vidner om skarpt Blik for det karakteristiske og om en i bedste Forstand realistisk Opfatning af Sujetterne, paa samme Tid som de ogsaa hvad det tekniske angaar indtager en høi Rang.

Defterdar (Bogholder), i Tyrkiet og Persien Finansministerens Titel.

Degenerere, udarte, vanslægte. Degeneration betegner: 1) i Plantelæren Afvigelse fra den oprindelige Grundform (Udartning) eller en Afarts Tilbagefalden til den oprindelige Artsform; 2) i Dyrelæren især forædlede Dyreracers, f. Ex, Hesteracers, Tilbagefalden til Stamformen; 3) i Lægevidenskaben enkelte sygelige Forandringer i Organernes Væv, saaledes den navnlig i Musklerne, Blodkarrene, Leveren, Hjertet og Nyrerne optrædende Fedtdegeneration og den amlyoide Degeneration, som hyppigst angriber Leveren, Milten og Nyrerne.

Degn, Benævnelse paa en Kirkesanger eller Klokker, efter det græske Diakonos, Prestens Medhjelper.

Degradation, en militær Straf, som bestaar i Nedsættelse fra en høiere til en lavere Grad i kortere eller længere Tid. — Degradere, sætte en i en lavere militær Stilling eller Grad.

De gustibus non est disputandum, „Om Smagen kan ikke disputeres", ordsprogligt Udtryk for den Sætning, at de enkeltes personlige Smag og Behag gaar i forskjellig Retning.

Dehn, Israel, se Foss, Frithjof.

Dei eller **Dey**, tidligere Titel for Herskerne i Algier, Tunis og Tripolis.

Deichmann, Bartholomæus, f. 1671 i Kjøbenhavn, d. 1731, gik i en meget ung Alder til Nederlandene som Feltpræst for de mod Frankrige udsendte dansk-norske Tropper, blev 1700 Stiftsprovst i Odense og 1701 Biskop i Viborg. Som saadan skal han have begunstiget Fredrik den fjerdes Forbindelse med Anne Sofie Reventlow; vist er det, at han steg høiere og høiere i Kongens Yndest, især efterat Anne Sofie var bleven virkelig Dronning. 1712 blev han Biskop i Kristiania og havde under hele Fredrik den fjerdes Tid meget at stige i offentlige Anliggender. Han røgtede ikke alene sit geistlige Kald, men deltog ogsaa bl. a. i Forberedelserne til en ny norsk Matrikel, i Undersøgelserne af Kongsbergs Sølvværk og i „Bandekommissionen". Da Kristian den fjette kom paa Tronen (1730), faldt Deichmann som alle Anne Sofie Reventlows Venner i Unaade; han affattes, og en Kommission fik det Hverv at granske hans Færd. Kort efterat denne Undersøgelse var tilende, døde han. Han kan ikke frikjendes for Egennytte og Herskesyge, men indlagde sig ikke faa Fortjenester af Norge; saaledes kan nævnes hans „Forsvarsskrift for den norske Nation". Han var en lærd Mand, og hans Bogsamling var den største private, som fandtes i Norge. — Hans Søn Karl Deichmann, f. ca. 1700, d. 1780, blev i Faderens Velmagtsdage Page og Hofjunker, var 1733—38 Assessor i den norske Overhofret og bosatte sig derpaa i Nærheden af Porsgrund, hvor han eiede Parter i flere Jernverker. Han var i Besiddelse af grundigt Kjendskab til Historie og Naturvidenskaber og var som Faderen en stor Bogven. Sit Bibliothek testamenterede han til Kristiania By, som hvis Kommunebibliothek det endnu bestaar. Det talte, da det kom i Byens Besiddelse, ca. 6,000 Bind; nu (1879) er det ved Hjelp af Renterne af en samtidig til dets Forøgelse testamenteret Sum paa 2,000 Rd. samt ved Gaver og Bidrag af Sparebanken og Auktionsfondets Renter forøget til 15,000 Bind. Deichmanns Breve, som opbevares i Bibliotheket, viser, at han stod i Forbindelse med sin Tids lærdeste og mest dannede Mænd.

Dei gratia, „af Guds Naade", fra det 5te Aarh. Tillæg til Biskopernes Titel, siden det 13de Aarh. under Formen: Dei et apostolicae sedis gratia (af Guds og den apostoliske Stols Naade) almindelig Hæderstitel for den høie romerske Geistlighed, og fra Karolingerne af ogsaa et til enevældige Fyrsters Herskertitel føiet Udtryk, hvilket nu ligeledes benyttes af Fyrster i Lande med fri Forfatning. Udtrykket skal betegne, at Fyrsternes Magt og Stilling har sin Oprindelse umiddelbart fra Gud, men er kun en tom Titel uden nogen Betydning.

Deinboll, Peter Vogelius, Præst og Videnskabsmand, f. i Kjøbenhavn 1783, blev 1800 Student og efter at have taget Andeneksamen Huslærer i Eker i Norge. Allerede nu dyrkede han med Forkjærlighed naturvidenskabelige Studier, især Botanik. Efter sin Tilbagekomst til Kjøbenhavn begyndte han at studere Medicin, hvilket Fag han dog snart ombyttede med Theologien. 1807 var han under Kjøbenhavns Bombardement med i Studenterkorpset, gik derpaa atter som Huslærer til Norge (Holmestrand) og blev 1811 Klokker og Lærer ved Borgerskolen i Bragernæs. 1812 ansøgte han om en Lektorpost i Zoologi eller Botanik ved det nyoprettede Universitet i Kristiania, men tog, da Haabet om en saadan Ansættelse slog feil, theologisk Embedseksamen 1815 og blev s. A. konstitueret og 1816 udnævnt til Sognepræst i Vadsø. Under sit Ophold i Finmarken var han omtrent stadig paa Reiser, da han som eneste Præst i Østfinmarken foruden sit eget Præstegjeld ogsaa maatte betjene Tanen, Lebesby og Kjøllefjord samt en Tid Karasjok. 1820 foretog han, med Stipendium af det Trondhjemske Videnskabsselskab, en videnskabelig Reise i de norsk-russiske Fællesdistrikter; 1821 og 1824 var han Storthingsmand fra Finmarkens Amt og udnævntes sidstnævnte Aar til Sognepræst i Løiten; under sit Ophold der solgte han sin rige Insektsamling til Universitetet. 1832 blev han Præst i Bolsø og Molde og 1844 Provst i Romsdals Provsti. 1857 tog han Afsked, opholdt sig derpaa først i Romedal paa Hedemarken, senere dels i Kristiania, dels i Holmestrand og Drammen, og døde 1874 i Vestre Aker. Deinbolls Virksomhed var i flere Retninger af ikke ringe Betydning; han berigede Botaniken ved Opdagelsen af

enkelte nye arktiske Planter; en botanisk Slægt har efter ham faaet Navnet Deinbollia. Under sit Ophold i Molde forfattede han en Veiledning for den fiskende Almue i Norge angaaende „Behandlingen og Tilvirkningen af Saltvandsfisk," 1845—46 udgav han „Religionsblad for Menigmand" og redigerede 1846—47 det af Romsdals Amts Landhusholdningsselskab udgivne Tidsskrift „Økonomiske Samlinger". Hvad han forresten har skrevet, bestaar navnlig i naturvidenskabelige og landøkonomiske Opsatser i forskjellige Blade og Tidsskrifter.

Deisme (ofte ogsaa, om end mindre heldigt, kaldet Theisme), den religiøse og filosofiske Anskuelse, som i Modsætning til Atheismen antager en Gud som alle Tings Grund og Ophav, uden dog at tro paa nogen Aabenbarelse af Guddommen. — Deister kaldes de, som hylder Deismen; særlig bruges Navnet om en Gruppe af især engelske Filosofer i det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarh., som var Forløbere for Rationalismen, og blandt hvilke mærkes Herbert af Cherbury, Blount, Toland, Greven af Shaftesbury, Collins, Tindal, Bolingbroke m. fl.

Déjazet (udt. Dessasé), Pauline Virginie, berømt fransk Skuespillerinde, f. 1798, d. 1875, virkede først ved Gymnase-Theatret i Paris, derpaa ved Palais Royal og oprettede 1859 et eget Theater. Hun var udmærket i Vaudevillen og vandt især Bifald i unge Mandsroller (f. Ex. Napoleon som Kadet i Brienne).

Dejean (udt. Døsjang), Pierre François Aimé Auguste, Greve, fransk General og Entomolog, f. 1780, d. 1845, tjente under Napoleon og blev 1824 Pair; han udgav flere naturvidenskabelige Skrifter, især om Billerne.

Dejotarus, Fjerdingsfyrste i Galatien, fik 73 f. Kr. Kongetitel af det romerske Senat, til Løn for den Hjelp, han havde ydet Romerne mod Mithridates. 45 anklagedes han for at have stræbt Cæsar efter Livet, men forsvaredes af Cicero i en Tale, som endnu er til, og frikjendtes. Død 40.

Dekameter, Dekagram, Dekaliter, se Metrisk Maal og Vegt.

Dekan eller **Dekhan**, se Indien.

Dekan (lat. decanus), i den romerske Hær en Anfører for 10 Mand; senere i Klostrene en Opsynsmand over 10 Munke, og inden den katholske Geistlighed Forstanderen for et Domkapitel eller Kollegialstift; i nogle evangeliske Lande ogsaa d. s. s. Superintendent. Nu mest om de af Professorernes Midte valgte Formænd for de enkelte Fakulteter ved et Universitet.

Deken, Agathe, hollandsk Forfatterinde, se Bekker, Elisabeth.

Deklamation, udtryksfuldt, kunstmæssigt Foredrag af et Digt eller en Tale.

Deklaration, Erklæring, Kundgjørelse. — Deklarere, erklære, gjøre bekjendt.

Deklinere, bøie. — Deklinabel, som kan bøies.

Deklination, 1) i Sproglæren et Substantivs eller substantivisk Ords Bøining i Tal, Kjøn og Kasus; 2) i Fysiken den Vinkel, som en frit ophængt, horizontal Magnetnaal danner med Stedets Middagslinie. Denne Magnetnaalens Afvigelse fra Middagslinien kaldes almindelig Misvisning. Deklinationen er østlig eller vestlig, eftersom Magnetnaalens Nordende peger i Øst eller i Vest for Middagslinien. Den er forskjellig paa de forskjellige Steder af Jorden og forandres desuden langsomt for det samme Sted. I Kristiania var den i 1876 14° vestlig, men aftager for Tiden en Grad i omtr. 7 Aar. 3) i Astronomien en Stjernes Afstand fra Ækvator. Deklinationen er sydlig eller nordlig, eftersom Stjernen staar i Syd eller Nord for Ækvator. — Deklinationscirkel, en lodret paa Ækvator staaende Storcirkel, som gaar gjennem Himlens Poler. Deklinatorium, et Instrument, hvormed Magnetnaalens Deklination maales.

Dekokt, Afkog.

Dekomposition, i Kemien et sammensat Legemes Spaltning til enklere sammensatte Forbindelser eller i dets enkelte Bestanddele.

Dekoration, Prydelse, Udsmykning; Scenens Udsmykning med malede Kulisser overensstemmende med de enkelte Stykkers sceniske Krav; Ordenstegn. — Dekorere, pryde, smykke. — Dekoratør, en, som dekorerer.

Dekret, egentlig Afgjørelse; Beslutning; Forordning.

Dekurion, i det gamle Rom en Formand for en Afdeling paa 10 Personer (en Dekurie); i det romerske Militærvæsen Anfører for 10 Ryttere, senere enhver Rytteranfører; ogsaa Navn paa Medlemmerne af Municipalstædernes Senater.

Delacroix (udt. Dølakroa), Ferdinand Victor Eugène, fransk Maler, f. 1799, d. 1863, studerede først under Guerin, men forlod snart dennes Manér og vakte 1822 stor Opsigt ved sit Billede „Dante og Virgil i Karons Baad", som fornemmelig i koloristisk Henseende bebudede en ny Retning. Gjennem sine følgende Værker øgede han sit Ry og indtog snart Pladsen som den romantiske Retnings mest fremragende Mester inden den franske Malerkunst. Af hans Billeder kan mærkes „Blodbadet paa Skio", „Marino Falieris Død", „Sardanapal", „St. Sebastian", „Medea", „Konstantinopels Erobring af Korsfarerne", „Kristus paa Korset", m. fl. Hans Litografier bl. a. til „Faust" og „Hamlet" er mindre betydelige, da han i dem savnede Anledning til at lægge sin mesterlige Farvebehandling for Dagen.

De la Gardie, se Gardie.

Delambre (udt. Dølangbr), Jean Baptiste Joseph, fransk Astronom, f. 1749, d. 1822, Professor ved Collége de France, deltog i de store Gradmaalinger mellem Barcelona og Dunkerque og skrev flere fortjenstfulde astronomiske Værker.

De la Rive (udt. Dølariv), Auguste Arthur, fransk Fysiker, f. 1801, d. 1873, Professor i Genf, beskjeftigede sig især med Elektriciteten og Magnetismen og skrev bl. a. „Afhandlinger over den theoretiske og anvendte Elektricitet".

Delaroche (udt. Dølaraasj), Paul, fransk Maler, f. 1797, d. 1856, var først Elev af Gros, men forlod tidlig dennes akademiske Manér for at gaa over til en Retning, som mere nærmede sig Romantiken, men i det væsentlige var original og eiendommelig for ham. Han malede efterhaanden „Dronning Elisabets Død", „Mazarin paa Sygesengen", „Cromwell ved Karl den førstes Lig", „Edvards Sønner", „Hertugen af Guises Mord", „Marie Antoinette for Revolutionstribunalet", „Girondisterne i Conciergeriet" m. m. fl.

Billeder, i hvilke især Kompositionen er fortrinlig og det livfuldt dramatiske Moment i Sujetterne heldig grebet, medens hverken Tegningen eller Farvegivningen altid er hævet over Kritik. Hans største, om end neppe bedste Arbeide er Vægmaleriet i „Hemicyklen" i Ecole des beaux-arts, forestillende alle Tiders og Landes berømteste Kunstnere. Delaroche nød stor Anseelse som Lærer og uddannede et betydeligt Antal Elever.

De la Rue (udt. Dø la Ry), Warren, engelsk Papirhandler og Kortfabrikant, f. 1815, foretog Forbedringer i Papirtilvirkningen og anvendte Fotografien ved astronomiske Undersøgelser. Han har skrevet „Undersøgelser over Solens Fysik" m. m.

Delation, Angivelse. — Delatører, i den romerske Keisertid Navn paa Personer, som levede af at angive andre for Majestætsforbrydelse, idet de fik en bestemt Del af de Dømtes konfiskerede Formue.

Delaunay (udt. Dølaanæ), Charles Eugène, fransk Astronom, f. 1816, d. 1872, uddannede sig ved den polytekniske Skole i Paris, blev Professor ved Sorbonne og 1870 Direktør for Observatoriet. Han har skrevet flere fortrinlige Arbeider over Mekanik og Astronomi.

Delaware (udt. Dellever), 1) en af de nordamerikanske Forenede Stater, ved Delaware-Bugten, 100 Kv.mil stor med 125,000 Indb. Landet er i det nordlige bakket, mod Syd fladt. Klimatet er sundt og Jorden frugtbar; Bomuldsavl er den vigtigste Næringsvei, og blandt Industrigrenene blomstrer især Jernfabrikationen; Handelen er livlig. Delaware koloniseredes 1630 fra Sverige og Finland, afvaadtes 1664 til England, erklærede sig 1776 uafhængig og sluttede sig til Unionen. — Hovedstad Dover. — 2) Flod i de Forenede Stater, danner Grændsen mellem Staterne Delaware og Newyork og falder i Delaware-Bugten; 68 Mil lang. — Delawarebugten, en 20 Mil lang Fjord, som fra Atlanterhavet skjærer ind i Nordamerikas Østkyst mellem Staterne Delaware og New Jersey.

Delavigne (udt. Dølavinj), Jean François Casimir, fransk Digter, f. 1793, d. 1843, erhvervede sig allerede 1818 ved sine patriotiske Sange, „Messéniennes", Ludvig den attendes Gunst og blev Kancellibibliothekar, men mistede denne Post, da han i en ny Samling „Messéniennes" udtalte liberale Anskuelser. I Revolutionsaaret 1830 digtede han flere Frihedssange, blandt hvilke især „La parisienne" er bleven berømt. Hans poetiske Virksomhed er dog nærmest knyttet til Scenen, for hvilken han skrev flere Lystspil samt en Række historiske Sørgespil. I hans Tragedier er der meget, som minder om den gamle klassiske Skole, medens han ellers nærmest kan karakteriseres som Romantiker. Den poetiske Gehalt i hans Arbeider er ikke altid særdeles stor, men denne Mangel skjules tildels ved de liberale og humane Grundsætninger, han udtaler, og ved hans elegante og korrekte Diktion.

Delbrück, Martin Friedrich Rudolf, tyst Statsmand, f. 1817, blev 1859 Direktør i det preussiske Handelsministerium og ledede som saadan Forhandlingerne om Toldforeningens Handelstraktater, blev 1867 Præsident i Forbundskancelliet, 1869 Minister, gik 1870 i en diplomatisk Sendelse til de sydtyske Stater for at bevirke deres Tilslutning til det tyske Forbund og blev 1871 Præsident i det tyske Rigskancelli. 1876 tog han paa Grund af Uenighed med Bismarck Afsked fra denne Post og blev 1878 valgt til Medlem af Rigsdagen.

Del credere (paa Tro og Love), i Handelsretten Betegnelse for den Garanti, en Kommissionær undertiden overtager for, at Kommittenten (Fuldmagtsgiveren) ei skal lide Tab ved den paa hans Vegne afsluttede Forretning, navnlig for at Kjøberen kontraktmæssig skal betale den omforenede Kjøbesum. En Kommissionær, som overtager en saadan Garanti, siges at staa del credere, og beregner sig almindelig en Godtgjørelse af 2—3 % af Varernes Salgspris for den Risiko, han derved løber.

Delegere, 1) affende; 2) frigjøre sig for en Forpligtelse. — Delegation, i Retssproget Betegnelse for den Handling, hvorved en Skyldner overfører sin Forpligtelse paa en Trediemand. Dette kan naturligvis ikke ske uden med Kreditors Samtykke, ligesom omvendt Kreditor heller ingen ugjenkaldelig Ret erhverver, medmindre han har samtykket i Delegationen og antaget den nye Debitor istedenfor den ældre. — Delegeret, Afsending, Bestikket.

Delelighed, mekanisk, en almindelig Egenskab ved alle Legemer. Hvorvel der for menneskelig Jagttagelse ikke existerer nogen Grændse for Deleligheden, tænker man sig dog, at al Materie bestaar af udelelige Smaadele, de saakaldte Atomer (s. d.). — Delemaskine, en Indretning, ved Hjelp af hvilken fine Maaleapparater, saasom Maalestænger og Cirkler, inddeles. Delingens Nøiagtighed beror paa Anvendelsen af den omhyggelig forarbeidede Skrue, som ved hver Omdreining skyver en Stift et bestemt Stykke fremad.

Delescluze, (udt. Døleklys), Louis Charles, fransk Journalist og Politiker, f. 1809, deltog ivrig i Urolighederne 1830 og virkede derpaa utrættelig i hemmelige Selskaber saavelsom i Pressen for revolutionære Ideer. 1849 dømtes han til Deportation, men flygtede til England, kom 1853 tilbage til Paris, blev fængslet og tilbragte 4 Aar i Bagnoerne i Toulon og Brest, hvorefter han deporteredes til Cayenne. Efter den almindelige Amnesti 1859 vendte han tilbage og grundede 1868 det radikale Blad „Le Réveil". 1871 var han en af Lederne for Kommunen og faldt i en Gadekamp s. A.

Delfi, By i det græske Landskab Fokis, ved Bjerget Parnassos, var i Oldtiden bekjendt for sit Apollontempel med det berømte delfiske Orakel. Templet var bygget over en Klippekløft, af hvilken der opsteg et Slags Dampe, som bragte den, der indaandede dem, i en beruset eller ekstatisk Tilstand; over denne Kløft var Prestindens Stol anbragt, og Orakelsvarene blev sammensatte af de forvirrede Ord og Sætninger, som hun i Ekstasen fremmumlede. Først i det 4de Aarh. e. Kr. erklæredes Orakket af Keiser Theodosius den store for lukket. Nu ligger paa Delfis Ruiner en liden usel Landsby, Kastri.

Delfin, se Tandhval.

Delfinen, Stjernebillede paa den nordlige Himmel, lige under Svanen.

Delft, By i Sydholland, 1 Mil sydøst for Haag, har 24,000 Indb., en polyteknisk Skole, et Arsenal og bekjendte Fayancefabriker.

Delhi eller **Dehli**, Distrikt i Pendsjab i Indien, 407 Kv.mil stort, med 2 Mill. Indb. Hovedstaden, Delhi, ved Floden Djamna, med

155,000 Indb., flere prægtige Moskéer og livlig Industri, var tidligere Stormogulernes Residens.

Deliberere, raadslaa, overveie. — Deliberation, Overveielse. — Delibererende Stemme, Ret til at deltage i en Diskussion, men ikke i Afstemningen.

Delikt (delictum), egentlig Pligtovertrædelse, bruges saavel om Forbrydelser, der medfører Straf, som om civilretlige Forgaaelser, som blot medfører Erstatningspligt. I Frankrige betegner det tilsvarende Udtryk délit en mellem crimes og contraventions staaende Klasse af strafbare Handlinger, som i det mindste er belagte med 5 Dages Fængsel eller 15 Francs Bøder og i det høieste med 5 Aars Fængsel.

Delille (udt. Døliil), Jacques, fransk Digter, f. 1738, d. 1813, optraadte 1770 med en Oversættelse af Virgils „Georgica", blev kort efter ansat ved Collége de France og Medlem af Akademiet. Han udgav flere Læredigte, som alle er skrevne i omhyggelig udarbeidede og polerede Vers og rigt udstyrede med blændende Billeder og rhetoriske Vendinger, men uden poetisk Kraft og Sandhed. Han udgav ogsaa en Oversættelse af Virgils Æneide.

Delingsregning (Blandingsregning, Selskabsregning), den Fremgangsmaade, man anvender for at dele et givet Tal i flere Dele, som er proportionale med (forholder sig til hverandre som) flere givne Tal, der kaldes Forholdstallene. Indskydes saaledes i en Handel 1250 Kroner, nemlig af A. 300, af B. 550 og af C. 400, og Gevinsten er 150 Kroner, findes den Del af sidstnævnte, som falder paa enhver, naar hvert enkelt Indskud, multipliceret med den hele Gevinst, deles med det samlede Indskud: $\frac{150 \times 300}{1250} = 36$ Kr., $\frac{150 \times 550}{1250} = 66$ Kr., $\frac{150 \times 400}{1250} = 48$ Kr.

Delinkvent, Forbryder. — Delinkventfondet, et under det norske Justitsdepartement staaende Fond, hvoraf Udgifter ved offentlige Straffesagers Forfølgning og Forbryderes Afstraffelse bestrides. — Delinkventsager, tidligere Betegnelse for de vigtigere offentlige Straffesager.

Delirium, Raseri, Galskab. — Delirium tremens, Drankergalskab (Ølkveisa).

Delisk Problem, se Kubens Fordobling.

Delisle (udt. Døliil), Guillaume, fransk Geograf, f. 1675, d. 1726, var Elev af Cassini og udgav en Række (ialt 134) Karter, ved hvis Udarbeidelse han omhyggelig benyttede alle indtil hans Tid af Reisende anstillede astronomiske Jagttagelser. Disse Karter udkom bearbeidede af Buache, under Titelen „Atlas géografique" 1789. — Hans Broder Joseph Nicolas Delisle, f. 1688, d. 1768, lagde sig efter Astronomien og kaldtes 1725 af Peter den store til Rusland, hvor han anlagde en astronomisk Skole. Han behandlede i sine Skrifter især Solformørkelserne og Læren om Parallaxen.

Delitzsch, By i den preussiske Provins Sachsen, med 8,500 Indb., Ølbryggerier, Tobaks- og Handskefabriker.

Delitzsch, Franz, fremragende tysk Theolog, f. 1813, blev 1846 Professor i Rostock og 1850 i Erlangen. Han er Forfatter af et stort Antal Skrifter, dels over den jødiske Literatur, dels af exegetisk og bibelsk-theologisk Indhold; til de vigtigste af dem hører „Den jødiske Poesis Historie", „Bidrag til Middelalderens Skolastik blandt Jøder og Muhamedaner", „Jesurun", „Bibelsk-theologiske og apologetisk-kritiske Studier" (sammen med Caspari), „Den bibelske Psykologis System", „Den kristelige Apologetiks System", en hebraisk Oversættelse af det Nye Testamente samt Fortolkninger til flere gammel- og nytestamentlige Skrifter og en Række Kulturskildringer fra Jødeland paa Kristi Tid. Alle hans Arbeider vidner om en sjelden Lærdom og Skarpsindighed. — Hans Søn Friedrich Delitzsch, f. 1850, har vundet et agtet Navn som Assyriolog.

Delius, Nikolaus, tysk Literaturhistoriker, f. 1813, siden 1855 Professor i Bonn, er Forfatter af flere vigtige Skrifter om Shakespeares Liv og Værker, af hvilke sidste han har besørget en kritisk Udgave.

Delmenhorst, By i Oldenburg, 2 Mil sydvest for Bremen, med 3,000 Indb., udgjorde tidligere et eget Grevskab, som 1547 forenedes med Oldenburg.

Delolme (udt. Døloim), Jean Louis, schweizisk Advokat, f. 1740, d. 1806, tilbragte flere Aar i England og skrev et berømt Værk om den engelske Forfatning.

Delorme (udt. Døiorm), Marion, f. 1612, en Veninde af Ninon de l'Enclos, førte allerede som meget ung et eventyrligt Liv i Paris. Blandt hendes mange Elskere var ogsaa Cinq-Mars, som vilde ægte hende og derfor paa sin Moders Anmodning blev arresteret; derefter traadte hun i Forbindelse med Richelieu. Da hendes Hus senere var en Samlingsplads for Frondepartiet, udstedte Mazarin Ordre til at fængsle hende, men hun fik forinden Anledning til at dræbe sig selv (1650). Hendes Historie er behandlet bl. a. af Victor Hugo.

Delorme, Philibert, fransk Arkitekt, f. 1518, d. 1577, studerede en Tid i Rom og opførte efter sin Hjemkomst en Række Pragtbygninger (bl. a. Tuilerierne), ved hvilke han bragte Renaissancen til Gjennembrud i Frankrige. Han skrev ogsaa et Par theoretiske Værker om Bygningskunsten.

Delos (nu Mikra Dilos), en af Kykladerne, ca. 1 Kv.mil stor, er nu ubeboet, men var i Oldtiden prydet med talrige Templer og berømt som Apollons og Artemis's Fødested. Apollon havde her et Orakel, og hvert femte Aar feiredes paa Øen den deliske Fest med høitidelige Kamplege.

Delta, et Bogstav i det græske Alfabet (Δ), svarende til vort D. Efter denne fik Sletten mellem Nilens Mundinger allerede i Oldtiden Navn af Delta, da dens Form ligner et Δ. Nu bruges Navnet om alle saadanne Landstrækninger, der er dannede af det Sand, Dynd osv., som et Vasdrag afsætter ved sit Udløb.

De Luc (udt. Dø Lyk), Jean André, schweizisk Naturforsker, f. 1727, d. 1817, gik 1771 til England, hvor han forblev til 1798, da han udnævntes til Professor i Göttingen. Uden at tiltræde denne Post opholdt han sig i forskjellige tyske Byer indtil 1806, da han vendte tilbage til England. Han forbedrede Barometret. Hans Hovedværk er „Breve om Jordens fysiske Historie".

Demades, atheniensisk Taler i det 4de Aarh. f. Kr., virkede mod Demosthenes og for Filip af Makedonien. 318 blev han henrettet paa Antipaters Befaling.

Demagog, „Folkeleder", kaldtes i de demokratiske Stater i det gamle Grækenland en Mand, som ved sin Veltalenhed eller ved andre personlige Egenskaber udøvede en afgjørende Indflydelse paa Folkeforsamlingerne og deres Beslutninger. Senere har Ordet faaet en mere odiøs Betydning og bruges nu mest om en, som ved slette Midler skaffer sig Indflydelse hos Massen.

Demarkationslinie, i Folkeretten en Grændselinie, som drages mellem to Magter eller særlig, i Tilfælde af Vaabenstilstand, mellem to fiendtlige Hære, og hvilken ikke tør overskrides af nogen af Parterne.

Demaskere, tage Masken af. Billedlig bruges Ordet om at blotte ens slette, underfundige Hensigter.

Demavend, Fjeldtop i Elbursbjergene i Persien, 20,000 Fod høi og vulkansk.

Dembinski, Heinrich, polsk General, f. 1791, d. 1864, kjæmpede under Napoleon i Rusland og i Slaget ved Leipzig, deltog 1830 i den polske Opstand og blev Brigadegeneral, senere Øverstbefalende over Insurgenterne. Efter Warschaus Fald gik han til Tyskland og derpaa til Paris, hvor han levede til 1848, da han begav sig til Ungarn, hvor han blev valgt til Øverstbefalende over Revolutionsarméen. Efter det tabte Slag ved Kapolna nedlagde han Overkommandoen, blev derpaa Chef for den ungarske Nordarmé og maatte efter Nederlaget ved Temeswar flygte over til Tyrkiet. Senere levede han for det meste i Paris.

Dementere, bevise at noget er usandt; gjendrive. — Dementi, Erklæring om, at noget tidligere berettet ikke forholder sig saa; Gjendrivelse.

Demerara, Flod i engelsk Guyana, løber fra Syd mod Nord i en Længde af 40 Mil og falder i Atlanterhavet ved Georgetown.

Demeter, se Gudelære, den græske.

Demetrios Phalereos, atheniensisk Filosof af den peripatetiske Skole, f. ca. 345 f. Kr., d. 283, styrede 318—07 Athen paa en Maade, som for en Tid gjengav Byen noget af dens gamle Glans; han nød ogsaa stor Anseelse som Taler.

Demetrios Poliorketes, d. e. Stadbeleireren, f. 337 f. Kr., d. 285, Søn af Antigonos, udmærkede sig tidlig i dennes Krige med Eumenes, Seleukos og Ptolemæos, indtog 307 Athen og fik Kongenavn, men mistede efter Slaget ved Ipsos sin Faders Rige; erobrede 294 Makedonien, men maatte 287 begive sig paa Flugten, blev fangen af Seleukos og ført til Apamea i Syrien, hvor han holdtes i Fangenskab til sin Død.

Demetrius (russisk Dimitrij), Navn paa flere russiske Storfyrster. — Demetrius den fjerde Donskoi, Søn af Iwan, f. 1350, d. 1389, gjorde Moskau til sin Residens og byggede Kreml. — Demetrius den femte, Søn af Iwan den anden, f. 1583, smigmyrdedes 1591 af Boris Gudunow. Der fremstod nu en Række falske Demetrier, blandt hvilke Grischka Otrepjew er den mærkeligste. Han optraadte 1603, førte understøttet af Polen med Held Krig med Gudunow, holdt 1605 sit Indtog i Moskau, førte en kraftig og dygtig Regjering, men vakte ved sit Giftermaal med en polsk Dame et Oprør, under hvilket han blev dræbt 1606. Næste Aar optraadte en ny Prætendent, som udgav sig for den forrige og blev anerkjendt af dennes Enke; han myrdedes 1610.

Demidow, Fyrst Anatolij, f. 1812 i en rig russisk Kjøbmandsfamilie, d. 1870, foretog 1837—40 sammen med flere Lærde en Reise gjennem Sydrusland, som han beskrev i „Reise i det sydlige Rusland". 1841—45 var han gift med Prinsesse Mathilde, en Datter af Jerôme Bonaparte. Ved Krimkrigens Udbrud forærede han den russiske Stat 1 Million Sølvrubler og blev til Løn Statsraad.

Demi-monde (udt. Dømi-Maangd), egentl. „Halv-Verden", en gjennem Alexandre Dumas fils's Drama af samme Navn opkommen Betegnelse for en særegen Samfundsklasse i Paris, som mest bestaar af tvetydige Damer, men som kappes med den fornemme Verden i Luxus og søger at efterligne dens Sæder og Levemaade.

Deminutiv, et Ord, som ved en Forandring i sin Form (især ved Tilføielse af en Endelse) faar den Ændring i Betydningen, at det, som Ordet i sin oprindelige Form betegner, tænkes formindsket. Deminutiv udtrykker altsaa, at noget er mindre end det er, naar Ordet ikke undergaar hin Forandring.

Demiurg, Skaber, Mester, kaldes i Gnostikernes Kosmologi et Gud underordnet og endeligt Væsen, som i Forbindelse med sine Undergivne, Planetaanderne, har skabt den synlige Verden.

Demmin, By i Preussen, ved Floden Peene, med 10,000 Indb. og Handel med Korn og Trælast.

Demokrati (af de græske Ord δῆμος, Folk, og κρατεῖν, at herske), Folkeherredømme, den Statsform, ifølge hvilken den høieste politiske Magt udøves af samtlige eller et Flertal af Statens Borgere uden Hensyn til Formue, Dannelse eller Samfundsstilling. I det gamle Grækenland betegnede Demokrati den Statsform, hvor Folket umiddelbart udøvede Styrelsen, i Modsætning saavel til Enevælde (Tyranni) som til Faamandsvælde (Aristokrati). Det var den herskende Statsform i de fleste græske Republiker, navnlig Athen; den politiske Magt udøvedes paa Folkeforsamlingerne af det hele Folk, uden Repræsentanter. Slaverne hørte som retløse ikke til Folket i statsretlig Betydning. Ved Solons Forfatning blev Borgernes Indflydelse gjort afhængig af deres Skatteevne; først senere udvikledes i Athen det rene demokratiske Princip. I Sparta var derimod Forfatningen strengt aristokratisk, og den meste Myndighed i Raadets Hænder. Det nindskrænkede Demokrati var Kilden til indre Uro og Omskifteligheid i mange græske Stater, men ogsaa til deres fremadskridende Bevægelighed og frugtbare Liv. Det var Bæreren af en Civilisation, som Nutiden endnu kan lære meget af, medens de Enevoldsstater, som omgav det fri Grækenland, stod stille i Udvikling og heller gik tilbage end frem. De gamle germaniske Stater hvilede ligeledes paa en demokratisk Grundvold. Ogsaa i dem var Folket, d. e. de fri Mænd, Indehaverne af den politiske Magt. Høvdingerne fremgik af Folkets Valg og kunde alene hævde sin Stilling, saa længe de bevarede sin Anseelse hos Folket. Disse Samfundsforhold undergik imidlertid en Forandring, efterat Germanerne blev fastboende Folk og kom i Berørelse med den romanske Kultur. Grundbesiddelse fik da større Betydning end forhen, og de største Besiddere som Følge deraf en for-

holdsvis større politisk Magt. Kongedømmet vandt i Styrke ved efterhaanden at blive arveligt, og af store Grundbesiddere og Provinsernes Embedsmænd uddannede sig en Lens- eller Feudaladel, der undertrykte Folkets store Masse. Folket mistede efterhaanden al Indflydelse, nedsank i fuldkommen Afhængighed af Adelen og tabte endog i de fleste Lande personlig Frihed. Et af Middelalderens mest eiendommelige Særmærker er netop denne fuldstændige Retløshed for det menige Folk. Disse slavelignende Kaar fremkaldte flere Opstande, de saakaldte Bondekrige, hvilke fik den Udgang, at Forholdene blev værre og ikke bedre. Byernes Opkomst og Udvikling og Enevoldsmagtens Indførelse hidførte imidlertid for en Del en Forandring i disse Tilstande. Handelen og det industrielle Liv i Byerne (s. Art. By) fremkaldte her en velstaaende og mægtig Befolkning, som efterhaanden tilkjæmpede sig betydelig politisk Magt paa de priviligerede Klassers Bekostning, og for at opnaa Enevælde var Kongen nødt til at knække den mægtige Adel, som var Folkets værste Undertrykker. Væsentlige Forandringer i Folkets Kaar indtraadte dog først med den store franske Revolution. Ved Menneskerettighedernes Erklæring og Sætningerne om Frihed og Lighed udtalte den de demokratiske Grundsætninger, hvis mere eller mindre fuldstændige Gjennemførelse danner det 19de Aarhundredes politiske Historie. I alle europæiske Lande undtagen Rusland og Tyrkiet er Demokratiet nu den herskende Grundsætning i Staternes Forfatninger. Men det er langtfra fuldstændig gjennemført i alle, idet f. Ex. statsborgerlig Stemmeret i flere Lande, hvoriblandt Norge, kun tilstaaes et begrændset, Antal Borgere. Demokratiet er forénligt saavel med den indskrænket monarkiske som med den republikanske Statsform, skjønt det vistnok i sin mest gjennemførte Skikkelse kræver den sidste. Nutidens Demokrati er næsten uden Undtagelse et repræsentativt, idet den politiske Magt er lagt i Hænderne paa Repræsentanter, som er udkaarne af Folket. Et absolut Demokrati, som i det gamle Athen, passer kun for mindre Samfund og findes kun i enkelte smaa Kantoner i Schweiz. — Demokrat, Tilhænger af en i størst mulig Udstrækning demokratisk Statsform. — Demokrater, siden 1820 et politisk Parti i Nordamerika, som (mod Republikanerne) kjæmper for den størst mulige Selvstændighed for de enkelte Stater og for Bankfrihed og Frihandel.

Demokritos fra Abdera, græst Filosof, f. ca. 460 f. Kr., d. ca. 360, bragte den førsokratiske (eller førsofistiske) Filosofi til sin systematiske Fuldendelse, idet han videre udviklede sin Lærer Leukippos's kosmologiske System, den saakaldte Atomlære. Der gives efter Demokrits Mening intet uden Atomer og tomt Rum samt Atomernes evige Bevægelse i dette Rum. Alt, selv Guderne, er derfor af materiel Natur. Menneskenes sædelige Maal er Lykaligheden, som dog ikke beror paa udvortes Goder, men paa Dannelse og Dyd; ikke Gjerningen som saadan, men først Sindelaget gjør Dyden til Dyd. Demokrit har forfattet talrige Skrifter, der i Oldtiden saavel for sit kundskabsrige Indhold som for sin skjønne Form var høit anséte, men nu paa faa Brudstykker nær er tabte. Mest berømt var hans „Megas Diakosmos“, en Art filosofisk Encyklopædi. Sin store Kundskab erhvervede han sig paa vidtløftige Reiser, især i Ægypten og Orienten. Paa Grund af det Omslag, som foregik i den videnskabelige Bevidsthed ved Sokrates's og hans Disciples filosofiske Virksomhed, vandt Demokrits Filosofi ikke synderlig Indgang hos Samtiden, før den i modificeret Form gjenoptoges af Epikur. Med sin Hovedtanke, at alt beror paa mekanisk Nødvendighed, danner den dog Grundlaget for al senere — ogsaa Nutidens — materialistiske Filosofi. Demokritos skal efter Sagnet bestandig have leet ad Menneskenes Daarskaber, i Modsætning til Heraklitos, som græd over dem.

Demolere, sløife (om Fæstningsverker).

Demonstration, i Logiken Bevis; i de empiriske Videnskaber en anskuelig Fremstilling af noget. I Krigsvæsenet en offensiv Bevægelse; ellers i Almindelighed (offentlige) Handlinger, ved hvilke man paa en iøinefaldende Maade lægger sine Meninger eller Henfigter for Dagen.

Demontere (udt. demaangtere), gjøre Fiendens Skyts ukampdygtigt ved Ild fra egne (Demonter-)Batterier.

Demoralisation, Sædernes Fordærvelse. — Demoralisere, fordærve i sædelig Henseende.

Demosthenes, atheniensisk Feltherre i den peloponnesiske Krig, erobrede 425 f. Kr. Pylos og Sakteria og blev 413 sendt til Sicilien med en Hær for at understøtte Nikias. Efter et mislykket Angreb paa Syrakus raadede han til at vende hjem; da dette Raad ikke fulgtes, kom det til Slag, og Athenienserne blev overvundne, hvorefter baade Demosthenes og Nikias henrettedes.

Demosthenes, Oldtidens største Taler, fødtes i Athen 384 f. Kr. Hans Fader, en velstaaende Borger og Fabrikeier, døde tidlig og efterlod ham en betydelig Formue, som hans samvittighedsløse Formyndere dog snart gjorde Ende paa. Da han var bleven myndig, anklagede han dem og førte selv sin Sag mod dem (364), efterat han havde modtaget Undervisning i Talekunsten af Rhetoren Isæos. Han vandt Processen og optraadte nu som Sagfører for andre, idet han dels skrev Forsvarstaler, som Vedkommende selv holdt, dels mundtlig førte deres Sager for Retten. Han vandt et ikke lidet Ry og besluttede nu ogsaa at optræde som Taler i Folkeforsamlingen; men hans svage Stemme og stammende Udtale gjorde, at han intet Held havde med sig. For at fjerne disse Hindringer skal han have underkastet sig en Række langvarige Øvelser, og da han derpaa igjen optraadte i Folkeforsamlingen, lønnede almindeligt Bifald hans Bestræbelser. Han talte i alle betydeligere politiske Sager; men sit største Ry vandt han, da Filip af Makedonien begyndte at bemægtige sig den ene af Athens Besiddelser efter den anden og for Alvor vilde spille Mester i Grækenland. Demosthenes optraadte 351 med sin første filippiske Tale og opfordrede sine Landsmænd til at gjøre kraftig Modstand mod Filip. Han fortsatte med de samme Opfordringer i sine øvrige filippiske Taler, blandt hvilke de olynthiske, under Olynths Beleiring af Filip 349—348; men hans Bestræbelser lykkedes ikke synderlig, da Athenienserne ikke mer var de samme, som i tidligere Dage. Demosthenes' mest begavede Modstander var Taleren Æschines, der rent ud optraadte til Fordel for Filip og efter al Rimelighed var bestukken af denne. En anden Modstander af Demosthenes

var Fokion, som fraraadede Modstand, fordi han ansaa den for unyttig. 346 gik Demosthenes som Gesandt til Filip for at underhandle med ham; han ledsagedes af 10 andre, som Filip vandt for sig, og saaledes havde hans Bestræbelser heller ikke nu Lykken med sig. Men da Filip forbandt sig med Thebanerne, fortrængte Fokerne fra Amfiktyonerraadet og selv indtog deres Plads, fik endelig Athenienserne Øinene op; det lykkedes Demosthenes at bringe et Forbund af græske Stater istand, og deres samlede Tropper havde i Begyndelsen Held med sig. Men i Slaget ved Kæronea (338) vandt Filip en afgjørende Seier, som gav Grækenlands Frihed Dødsstødet. Efter Slaget fik Demosthenes det Hverv at holde Ligtalen over de faldne Athenere, og der blev fremsat et Forslag om, at en gylden Krans skulde tilkjendes ham som Belønning for hans Virksomhed. Æschines søgte at bevise, at Forslaget var mod Lovene; men efter flere Aars Forløb seirede Demosthenes over ham ved sin berømte Tale „om Kransen" (330), og Belønningen tilkjendtes ham af Folket. — Efter Filips Død fik Demosthenes igjen en Reisning istand mod Makedonien, hvilken dog snart opgaves, da Alexander optraadte. Demosthenes blev 323, udentvivl med Urette, beskyldt for at have ladet sig bestikke af Alexanders forrige Skatmester Harpalos, dømtes til en Pengebod paa 50 Talenter og blev, da han ikke kunde betale denne Sum, kastet i Fængsel. Han undkom og flygtede til Ægina, hvorfra han efter Alexanders Død med de største Æresbevisninger hentedes tilbage. Han sluttede sig nu til det Parti, som opmuntrede til Krig mod Antipater; men da denne Krig tog en uheldig Vending, og Antipater forlangte, at Demosthenes skulde udleveres til ham, flygtede han til Poseidons Tempel paa Øen Kalauria, ved Kysten af Argolis, hvor han dræbte sig selv ved Gift, 322 f. Kr. Demosthenes var ikke blot en stor Taler og Statsmand, men ogsaa en af de største og ædleste Karaktérer, Historien har at opvise. Uforfærdet optraadte han mod sine Landsmænds Blødagtighed og Mangel paa Fædrelandssind, foreholdt dem Forfædrenes Exempel og opbød alle sine Kræfter for at opretholde Grækenlands Frihed. Opnaaede han end ikke, hvad han arbeidede for, og blev han end ofte miskjendt selv af dem, for hvis Frihed han arbeidede, saa har Eftertiden vidst at yde ham Retfærdighed ved med Rette at opstille ham som Mønster paa en politisk Taler. Hans Taler (omtr. 65, af hvilke 61 endnu er i Behold) er holdte i et simpelt og værdigt Sprog og udmærker sig ved en sjelden logisk Skarphed og overbevisende Kraft. Denne sidste Egenskab karakteriseres maaske bedst ved Filips Udsagn: „Havde jeg hørt Demosthenes, saa vilde jeg selv have stemt for Krig mod mig."

Demotisk Skrift, en i Ægypten sædvanlig i det daglige Liv anvendt Skrift, som var en under Pjammetikerne opstaaet simplificeret og forkortet Form af den hieratiske (s. d.).

Denain (udt. Dønæng), By i det franske Departement Nord, med 12,500 Indb., Kulgruber og Jernværk. Marskal Villars seirede her den 27de Juli 1712 over de Keiserlige og Hollænderne under Prins Eugen.

Denbigh (udt. Denbi), Grevskab i det nordlige Wales, 28½ Kv.mil stort med 104,500 Indb. Landet er bjergfuldt, men frugtbart. Hovedstad Denbigh, sydvest for Liverpool, med 6,500 Indb.

Denderah, Landsby i Øvreægypten, ved Nilen, i Nord for Theben. I Nærheden findes Levninger af den gamle Stad Tentyra med vel bevarede Ruiner af det berømte Hathor-Tempel, hvilke er beskrevne bl. a. af Mariette og Dümichen.

Dendermonde eller Termonde, By i Provinsen Østflandern i Belgien, ved Floderne Denders og Scheldes Forening, med 8,700 Indb.

Denfert-Rochereau (udt. Dangfær-raasjeraa), Pierre Marie Philippe Aristide, fransk Oberst, f. 1823, d. 1878, forsvarede 1870—71 Belfort paa en udmærket Maade, blev 1871 Medlem af Deputeretkammeret og 1876 af Senatet.

Denham (udt. Dennem), Sir John, engelsk Digter, f. 1615, d. 1668, skrev foruden Tragedier og en Del mindre Arbeider Digtet „Coopers Høi", som især er tiltalende ved smukke Naturskildringer.

Denina, Carlo Giovanni Maria, italiensk Historiker, f. 1731, d. 1813, traadte 1754 ind i den geistlige Stand, blev s. A. Professor i Pigneról og 1776 i Turin. 1782 kaldtes han til Berlin, blev 1800 Universitetsbibliothekar i Turin og 1804 keiserlig Bibliothekar i Paris. Han har bl. a. skrevet „Om Literaturens Fasr" og „Italiens Revolutioner".

Denisly, By i Lilleasien, 24 Mil sydost for Smyrna, med 20,000 Indb. og Udførsel af Korn, Frugt og Maskinvarer.

Denner, 1) Balthasar, tysk Portrætmaler, f. 1685, d. 1747 ell. 1749, udfoldede i lang Tid i Tyskland, Danmark, Holland og England en betydelig Virksomhed. Hans Billeder udmærker sig især ved den glimrende tekniske Udførelse. 2) Johan Christoph Denner, tysk Instrumentmager, f. 1655, d. 1707, opfandt ca. 1700 Klarinetten.

Dennewitz, Landsby i Preussen, 4 Mil nordost for Wittenberg, bekjendt ved det Slag, som stod her den 6te September 1813 mellem Franskmændene under Ney og de allierede Preussere, Russer og Svensker under Bernadotte, og i hvilket de sidste seirede.

Denon (udt. Dønaang), Dominique Vivant, Baron, fransk Kunstner og Kunstkjender, f. 1747, d. 1825, gjorde som ung Mand megen Lykke ved Ludvig den femtendes Hof og beklædte derpaa en Række diplomatiske Poster. Efter i nogen Tid at have været beskjæftiget som Kobberstikker ledsagede han Bonaparte til Ægypten og udgav 1802 det i mange Henseender fortrinlige Verk „Reise gjennem Nedre- og Øvre-Ægypten". Senere blev han Generalinspektør over Museerne og fik det Hverv i de af Napoleon erobrede Lande at udsøge de Kunstverker, som skulde føres til Paris.

Dentist, d. s. s. Tandlæge.

Denunciation, Anmeldelse, Angivelse, især af en Forbrydelse. — Denunciant, Angiver.

Denver City (udt. — Sitti), Hovedstad i den nordamerikanske Stat Colorado, ved en Arm af Floden Platte, har 11,000 Indb. I Nærheden findes betydelige Bergverker.

Departement, egentl. Afdeling, almindeligvis af Centralstyrelsen; stundom ogsaa om Afdelingerne af de enkelte Ministerier. — I Frankrige betegner det en Inddeling af Landet, hvilket ved Revolutionen i 1789 inddeltes i 83 Departementer, hvoraf hvert

bestyredes af en Præfekt; Departementerne deles igjen i Arondissementer under Bestyrelse af Underpræfekter. I Norge og Sverige betegner Departement en Afdeling af selve Regjeringen og forestaaes af en Statsraad, som selv afgjør de mindre vigtige under hans Departement hørende Sager, men forebrager de vigtigere til Kongens eller Regjeringens Afgjørelse. Under den norske Regjering henhører 7 Departementer: Armé-Dep., Dep. for Kirke- og Undervisningsvæsenet, Dep. for det Indre, Finans- og Told-Dep., Justits- og Politi-Dep., Marine- og Post-Dep. samt Revisionsdepartementet (se disse).

Departementet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, et af den norske Regjerings Departementer, under hvilket hører: Kirkevæsenet og Præsteskabet, Universitetet, det høiere og lavere Skolevæsen samt tekniske Skoler, Husflidsskoler, Kunst- og Tegneskoler; Museer, Bibliotheker; Sager ang. Deltagelse i den europæiske Gradmaaling; Hospitaler og milde Stiftelser; Fattigvæsenet, Enkekasser, Livrenteselskaber og lignende Forsørgelsesindretninger; Revision og Decision af Regnskaber vedkommende offentlige Stiftelser samt følgende offentlige Fonds: Det nordlandske Kirke- og Skolefond, Oplysningsvæsenets Fond, Pensionsfondet for geistlige Enker, Jordafgiftsfondet, Fisketiendefondet og Embedsgaardsfondet. Forretningerne er henlagte under 7 Kontorer, og foruden en Expeditionssekretær er ansat en Expeditionschef for Skolevæsenets Anliggender.

Departementet for det Indre, et af den norske Regjerings Departementer, under hvilket hører: Næringsveiene, saasom: Fabriker, der ei er Statens Eiendom, Industrianlæg, Fiskerier, Jagt, Bergverksdrift, Haandverksdrift; Patentvæsenet, Handel- og Sjøfart, Konsulatvæsenet, Providerингen; Udskiftnings-, Vei-, Jernbane-, Kanal-, Bygnings- og Brandvæsen; Maal og Vegt; den almindelige Brandforsikringsindretning med Revision og Decision af de samme vedkommende Regnskaber; andre Forsikringsanstalter, forsaavidt de ei er Forsørgelsesindretninger; Byernes og Landdistrikternes Bestyrelse, deres Kommune- og Skattevæsen samt Økonomi i Almindelighed; den geologiske Undersøgelse, Rigets Grændser og Inddeling samt det statistiske Centralbureau. Departementet er delt i 6 Kontorer: 1ste og 2det Kontor for det Indre, Veikontoret, Kontoret for Handels- og Konsulatsager, Jernbanekontoret og Brandforsikringskontoret.

Dépêche (udt. Depæʃ), skriftligt Ilbud; ofte en Skrivelse ialmindelighed, især en Meddelelse fra en Diplomat til hans Lands Udenrigsministerium eller omvendt.

Deplacement (udt. Deplaseмang), se Skib.

Deployere (udt. deploajere), udbrede, udfolde. — Deployement (udt. Deploajemang), i Militærsproget en Troppestyrkes Overgang fra Kolonne til Liniestilling.

Deponent, 1) i Retsvæsenet den, som under et Forhør afgiver Forklaring i en Straffesag; 2) den, som overgiver en anden Penge eller andre Værdigjenstande til Opbevaring.

Deponere, egentl. aflægge (nemlig „Hornene", d. e. det raa og udannede Væsen), nedlægge, anbringe, f. Ex. Penge eller anden rørlig Gjenstand hos én; tidligere brugtes Ordet om at lade sig immatrikulere ved et Universitet. Immatrikuleringsakten kaldtes Depoſition ell. Depoſits. — Depoſiturus, egentl. „som skal aflægge", d. e. en, som skal immatrikuleres; deraf ved Forkortning vort „Rus" som Betegnelse for en ung Student.

Deportation, en Straf, som bestaar i tvungen Bortførelse til et bestemt, mest fjerntliggende Sted; saaledes deporterer Rusland sine Forbrydere til Sibirien, Frankrige til Ny-Kaledonien eller Cayenne. Se forøvrigt Art. Straf og Straffemidler.

Depositum, 1) det Kontraktsforhold, som opstaar derved, at en Person, Deponenten, overgiver (deponerer) hos en anden, Depositaren, en rørlig Ting i Forvaring; 2) den saaledes overgivne Ting. Depositaren er ikke ansvarlig for den modtagne Ting, naar han med Hensyn til den udviser den Agtsomhed, som han pleier at iagttage i egne Anliggender. Det er i Tilfælde Deponentens Sag at bevise, at Depositaren ikke har vist en saadan Agtsomhed.

Depôt (udt. Depaa), Magasin, især af Krigsfornødenheder for en Armé. — Depotafdeling, en Troppeafdeling, som, naar en Hær drager i Felten, lades tilbage i Garnison for at indøve nyt Mandskab. I Norge hører til hver Infanteribrigade en Depotafdeling (i Fredrikshald, Kristiania, Trondhjem, Bergen og Kristiansand), som bestaar af 2 Kompagnier og kommanderes af en Oberstløitnant, og hvis Bestemmelse i Fred er at uddanne Underbefal for Brigaden. — Depotforvalter, Depotkontrolkommissionen, se Den norske Armé (under Norge).

Depping, Georg Bernhard, tyst Historiker, f. 1784, d. 1853, levede fra 1827 i Paris. Han skrev en Del geografiske Arbeider, men har især gjort sig bekjendt ved sine Verker om „Normannernes Sjøtog og Nedsættelse i Frankrige", „Normandiets Historie 1066—1204", Jøderne i Middelalderen" og „Handelens Historie mellem Europa og Orienten fra Korstogene til Amerikas Bebyggelse".

Depravere, fordærve, forværre. — Depravation, Fordærvelse, især moralsk.

Depretis, Agostino, italiensk Statsmand, f. 1811, studerede Retsvidenskaben og nedsatte sig som Advokat i Piemont, tog virksomt Del i Arbeidet for Italiens Enhed og valgtes 1848 til Medlem af Sardiniens Deputeretkammer, hvor han sluttede sig til Oppositionen. 1861 udnævntes han af Cavour til Prodiktator paa Sicilien og var 1862 Arbeidsminister, 1866—67 Marine- og derpaa Finansminister og 1876—78 Førsteminister.

Deprimere, nedtrykke. — Deprimeret, nedtrykt.

De profundis, „Fra det dybe", lyder paa Latin Begyndelsen af den 130te Davids Salme, der i den romerst-katholske Kirke ofte bruges som Bodssang. Den af Luther forfattede Salme: „Af Dybsens Nød raaber jeg til dig", er en Bearbeidelse af De profundis.

Deptford (udt. Dettførd), Forstad til London, med Skibsverfter, Maskinfabriker og Kvæghandel.

Deputation, Afsendelse af Personer (Deputerede), som paa andres Vegne skal udrette et Ærende; ogsaa ofte om de Deputerede selv. — Deputerede kaldes i flere Lande Folkets Repræsentanter i Nationalforsamlingerne. — Deputeretkammer, i enkelte Lande, hvor National-

forsamlingen bestaar af to Kamre, Benævnelsen paa det Kammer, som vælges under de mindste Indskrænkninger med Hensyn saavel til Valgbarhed som til Valgmændenes Stemmeretsbetingelser.

Deradsjat, Distrikt i den engelsk-ostindiske Provins Pendsjab; Hovedstad Dera-Ismael-Khan ved Floden Indus, med 25,000 Indb.

Dera-Ghazi-Khan, By i Forindien, ved Floden Indus, nær den afghanske Grændse, med 30,000 Indb. og betydelig Handel med Silke- og Bomuldsvarer.

Derangere (udt. Derangsjere), bringe i Uorden, forstyrre.

Derbent, Hovedstad i den russiske Provins Dagheſtan, paa Vestsiden af det Kaspiske Hav, med 15,200 Indb.

Derby (udt. Dærbi), Grevskab i Mellemengland, 48½ Kv.mil stort med 381,000 Indb. og med rige Kulgruber. Hovedstaden, Derby, ved Floden Derwent, har 50,000 Indb. og betydelige Fabriker.

Derby, Edward Geoffrey Smith Stanley, Jarl af, engelsk Statsmand, f. 1799, d. 1869, blev 1821 Medlem af Underhuset, 1827 Understatssekretær for Kolonierne, 1830 Statssekretær for Irland og 1833 Minister for Kolonierne i Cannings Ministerium; i denne sidste Stilling fik han bl. a. Negerslaveriet ophævet i de engelske Besiddelser. 1834 udtraadte han af Ministeriet og nærmede sig Toryerne, blev 1841 Statssekretær, men kom 1845 i Uenighed med Peel om Kornlolden og tog sin Afsked. 1852 dannede han et konservativt Kabinet og beklædte Førsteministerposten 1858—59 og 1866—68. 1869 optraadte han til Forsvar for Opretholdelsen af den irske Statskirke. Han var en literært dannet Mand og udgav bl. a. en Oversættelse af Homers Iliade. — Hans Søn, Edward Henry Smith Stanley, Jarl af Derby, f. 1826, blev 1850 Medlem af Underhuset, 1852 Understatssekretær under sin Fader, 1858—59 Præsident i det ostindiske Bureau og var 1866—68 Udenrigsminister, hvilken Post han atter indehavde 1874—78. Han modsatte sig, at der blev taget kraftige Forholdsregler i det tyrkiske Spørgsmaal, og viste sig liberal i sin indenrigske Politik.

Derbydagen kaldes i England de store Hestevæddeløb, som aarlig, i Regelen i Midten af Mai, holdes i Epsom i Surreyshire.

Derfflinger, Georg, Friherre, tysk Feltmarskal, f. 1606, d. 1695, gik først i svensk Tjeneste og deltog i Slaget ved Leipzig 1642, indtraadte 1654 i den brandenburgske Armé, seirede 1675 ved Fehrbellin over Svenskerne, blev 1677 Guvernør over de pommerske Fæstninger, erobrede 1678 Stralsund og slog 1679 Svenskerne ved Tilsit.

Derivation, i Grammatiken et Ords Afledning af et andet; ogsaa Afdrift (s. d.).

Dermatologi, Læren om Hudsygdommene.

Dervisch, egentl. fattig, Navn paa de muhamedanske Munke. De udgjør mange Ordener og lever i Regelen sammen under et Overhoved, som kaldes Scheik.

Desair de Voygoux (udt. Døsæ dø Boagu), Louis Charles Antoine, fransk General, f. 1768, d. 1800, blev 1793 Brigadegeneral, 1794 Divisionsgeneral, tjente derpaa under Jourdan og Moreau, udmærkede sig 1798 i Ægypten og afgjorde Slaget ved Marengo, hvor han faldt.

De Sanctis, Francesco, italiensk Literaturhistoriker, f. 1818, Professor i Neapel, var 1861—62 Undervisningsminister og overtog denne Post igjen 1878. Hans Hovedverk er „Den italienske Literaturs Historie".

Desarmere, afvæbne; berøve et Batteri eller en Fæstning Kanonerne eller et Skib Takkelagen.

Désaugiers (udt. Desaasjie), Marc Antoine Madeleine, fransk Digter, f. 1772, d. 1827 som Direktør for Vaudevilletheatret i Paris, forfattede alene eller sammen med andre et stort Antal (over 100) Vaudeviller, som ved sin Kvikhed og skarpe Satire gjorde stor Lykke paa Scenen. Mest gjorde han sig dog bekjendt ved sine Viser („Chansons", 3 Bind, 1808—16), som i jovialt Lune og smukt og let Sprog staar ved Siden af det bedste i denne Genre, den franske Literatur eier.

Desault (udt. Dssaa), Pierre Joseph, fransk Kirurg, f. 1744, d. 1795, fra 1788 ansat ved Hôtel-Dieu, stiftede en ny kirurgisk Skole, forbedrede bl. a. Behandlingsmaaden af Benbrud og indførte den kirurgiske Klinik i Frankrige.

Desavouere (udt. — avuere), negte at godkjende, misbillige.

Descartes (udt. Dækart), René, paa Latin Renatus Cartesius, berømt fransk Filosof og Mathematiker, f. i Touraine 1596, d. i Stockholm 1650, gik først paa Jesuiterskolen i Laflèche, hvor han lagde sig efter Mathematik, Astronomi og Sprog, foretog derpaa flere Reiser, indtraadte 1617 som Frivillig i Prins Morits af Oraniens Armé og gik derpaa til Tyskland, hvor han tog Tjeneste i den baierske Hær under Tilly. 1621 tog han Afsked, tilbragte endnu en Tid paa Reiser og begav sig derpaa til Holland, hvor han udfoldede sin største Virksomhed, udgav de fleste af sine Skrifter og fik et stort Antal Disciple. Med Theologerne, saavel de katholske som de evangeliske, fik han i denne Periode hyppige og heftige Stridigheder. 1649 kaldtes han af Dronning Kristina til Stockholm for at undervise hende i Filosofi og grunde et Akademi; men hans Virksomhed der blev hastig afbrudt ved hans Død i 1650. — Descartes betragtes almindelig som den nyere Filosofis Fader, og hans Optræden var i flere Henseender epokegjørende. Saaledes er han f. Ex. den moderne Idealismes Grundlægger og den, som indførte den analytiske Methode i Videnskaben, begge Dele og kun halvt. Udgangspunktet for hele hans Filosofi er Tvivlen om alt („de omnibus est dubitandum"); det eneste, som staar fast, er Sætningen „cogito, ergo sum" (jeg tænker, altsaa er jeg) og det af denne Sætning udledede Selvbevidsthedsbegreb. Af den samme Sætning udleder han, at alt, som tænkes klart og fornuftigt, er sandt; blandt disse Tanker stiller han den om Guds Tilværelse øverst og betragter den som en Idé, hvis Ophavsmand alene kan være Gud selv. Saaledes beviser han Guds Tilværelse, medens han atter i denne ser Garantier for den klare og fornuftige Tankes Sandhed, idet han nemlig siger, at Gud ikke kan ville skuffe Mennesket ved at indrette det saaledes, at dets Tanke leder det paa Vildspor; en saadan Skuffelse strider mod Guds Sanddruhed. Forøvrigt er Descartes's Filosofi gjennemgaaende dualistisk, idet han skarpt fremhæver Modsætningen mellem Aand og Materie og mener, at disse ikke umiddelbart,

men kun gjennem Guds Mellemkomst („concursus divinus"), kan virke paa hinanden. — I Mathematiken indførte han først Exponenterne, fandt en ny Løsning — „de ubestemte Koefficienters Methode" — for 4de Grads Ligninger og grundede den analytiske Geometri ved sin Opfindelse at udtrykke Linier ved Hjelp af Ligninger. Hans kosmologiske Anskuelser er den svageste Del af hans System; han antog nemlig, at Himmellegemernes Bevægelse i Rummet foraarsagedes ved Hvirvler, som beroede paa Ætherens Strømninger, og som bar dem afsted med sig („Cartesianske Hvirvler"). Ved de moderne Arbeider paa dette Felt, især Bjerknes's Theorier, har dog disse i og for sig ubestemte og taagede Anskuelser faaet fornyet videnskabelig Interesse. — Af Descartes's Verker kan her nævnes „Essais philosophiques", „Meditationes de prima philosophiae", „Principia philosophiae", en Geometri og en Dioptrik. Hans samlede filosofiske og mathematiske Skrifter udkom paa Latin i Amsterdam 1672—1701 og i en af V. Cousin besørget fransk Udgave i Paris 1824—26.

Descendent, Slægtning i ret nedstigende Linie.

Descendenstheori eller **Afstamningslære**, se Darwin.

Deschamps (udt. Dæsjang), Emile, fransk Digter, f. 1791, d. 1871, debuterede 1818 som Forfatter med de i Fællesskab med H. de Latouche forfattede Lystspil „Selmours de Florian" og „Le tour de faveur". Da Romantikerne med Victor Hugo i Spidsen begyndte sin Kamp mod den gamle Klassicitet, stillede Deschamps sig paa deres Side og blev snart en af den romantiske Skoles mest fremragende Forfattere. Fra 1824 udgav han sammen med Victor Hugo Bladet „La Muse française", i hvilket han skrev et stort Antal Digte, Noveller og kritiske Opsatser. Novellerne udkom senere samlede under Titelen „Filosofiske Fortællinger", og Digtene samledes tilligemed en Del poetiske Oversættelser i „Franske og fremmede Studier". 1844 udkom som første Bind af hans samlede Skrifter en udmærket Oversættelse af Shakespeares „Macbeth" og „Romeo og Julie". — Hans Broder Antony Deschamps, f. 1800, d. 1869, skrev ogsaa Digte i romantisk Aand, oversatte Dantes „Divina commedia" og udgav „Italienske Studier". Begge Brødre udgav 1841 fine Digte sammen i ét Bind.

Desertere, rømme; i Militærsproget ved Rømning at unddrage sig Krigstjenesten. — Desertør, Rømling.

Desèze, (udt. Døsæs), Raymond, Greve, Advokat i Paris, f. 1750, d. 1828, overtog 1792 sammen med Malesherbes og Tronchet Ludvig den sextendes Forsvar for Konventet. Paa Grund af sin glimrende Forsvarstale fængsledes han som „mistænkt", men kom efter den 9de Thermidor igjen paa fri Fod. Efter Restaurationen blev han Greve og Pair af Frankrige.

Desfontaines (udt. Dæfaangtæn), 1) Pierre François Guyhot, fransk Kritiker og Literaturhistoriker, f. 1685, d. 1745, var til sit 30te Aar Munk, men ofrede sig derpaa udelukkende for literære Sysler. I sit Skrift „Jagttagelser med Hensyn til den moderne Literatur" kritiserede han skarpt Voltaire, med hvem han nu kom i en Skriftvexel, som førtes med stor Lidenskabelighed fra begge Sider. Voltaire seirede i det offentlige Omdømme ved sine vittige Indlæg, men havde ingenlunde altid Retten paa sin Side, da Desfontaines's Dadel over ham i flere Punkter ikke var uden Grund. Desfontaines havde betydelig Andel i „Dictionnaire néologique", hvis Formaal var at værne om den Sprogform, som hidrørte fra det 17de Aarhundredes store Forfattere. — 2) René Louiche, fransk Botaniker, f. 1752, d. 1833 som Professor ved Jardin des plantes i Paris, indlagde sig stor Fortjeneste ved sin „Flora atlantica" og sine plantegeografiske Undersøgelser.

Desiderius, Longobardernes sidste Konge, kom paa Tronen 756; 774 toges han tilfange af Karl den store, med hvem han havde faaet Krig, og førtes til Klostret Corvey, hvor han forblev til sin Død.

Designere, betegne, bestemme; udse én til et Embede, som han først senere skal tiltræde. Designeret Konsul kaldtes i Rom den, som var valgt til Konsul, fra Valget og til hans Funktionstid begyndte. — Designation, Bestemmelse, foreløbig Udnævnelse.

Desinfektion, Fjernelse eller Forstyrrelse af Smittestoffer ved fysiske eller kemiske (desinicerende) Midler. Disse kaldes antiseptiske, naar de forhindrer Gjæring og Forraadnelse fra at indtræde. Som desinficerende Midler benyttes hyppigst Chlorkalk, Karbol- og Salicylsyre, forskjellige Metalsalte samt tør Hede. Til at desinficere Luften i lukkede Rum anvendes foruden rigelig Tilgang paa frisk Luft, som altid vil blive det bedste Middel, især Røgning med Svovlsyrling og Chlorgas.

Desskribere, beskrive. Deskriptiv, beskrivende. — Deskriptiv Geometri, se Geometri.

Desmarest (udt. Dæmare), Anselme Gaëtan, fransk Zoolog, f. 1784, d. 1838, Professor i Alfort, skrev flere fortjenstfulde Verker over Krebsdyrene.

Desmerkat eller **Zibetdyr**, en Rovdyrslægt af Stinkdyrenes Familie. Den tæller flere Arter, som alle ligner Maaren i Bygning og Levemaade. Fra særegne Kjertler under Endetarmen udsondrer disse Dyr et Slags Fedt, den saakaldte Desmer eller Zibet, som samler sig i en ved Gatet liggende Pose. Desmer anvendes i Lægevidenskaben og i Parfumerierne. Af Dyr henhørende til denne Slægt mærkes: den afrikanske Desmerkat, Viverra Civetta, i Nordafrika, den asiatiske, Viverra Zibetha, i Sydasien og Kina, den indiske i Indien, paa Java og Sumatra og Viverra Genetta, der holdes som Husdyr i Nordafrika og Spanien.

Desmerurt, en til Bergflettefamilien hørende fin, spæd, glat, nogle faa Tommer høi vellugtende Urt, hvis Rodstok er beklædt med hvide Skjæl, og hvis firkantede Stængel bærer 4—5 gulgrønne Blomster i et kantet Hoved. Den forekommer i Norge lige til Østfinmarken.

Desmin, et til Zeolithernes Familie hørende Mineral. Det er hvidt, af ringe Haardhed og har Perlemorsglans. Forekommer ved Kongsberg.

Desmodium, en tropisk Planteslægt, af hvilken den i Ostindien forekommende Desmodium gyrans er den mest bekjendte Art. Dennes Endeblade bevæger sig meget langsomt op og ned, medens dens to Sideblade udfører et Slags Kredsbevægelse, saaledes at det ene hviler, medens det andet rører sig.

Desmoulins (udt. Dæmulæng), Bénoit Camille, fransk Revolutionsmand, f. 1762, studerede Retsvidenskaben ved Collége Louis-le-Grand og virkede derpaa en kort Tid som Advokat. Begeistret for Oldtidens republikanske Forfatninger skrev han 1788 „Filosofi for det franske Folk“ og 1789 „Det fri Frankrige“ og sluttede sig ved Revolutionens Udbrud med Liv og Sjel til den. Hans Taler til Folket umiddelbart efter Neckers Afskedigelse gav Signalet til Bastillens Bestormelse; den Indflydelse, han ved disse Taler havde skaffet sig hos Mængden, forøgede han ved sit Blad „Révolutions de France et de Brabant“, i hvilket han forkyndte de mest yderliggaaende Grundsætninger og kaldte sig „Lygtepælens Generalprokurør“. Sammen med sin Ven Danton havde han en vigtig Andel i de fleste betydeligere Begivenheder i den nærmeste Tid; saaledes stemte han i Konventet for Kongens Henrettelse og rettede i sit Flyveskrift „Girondisternes Historie“ heftige Angreb mod Girondisterne, noget han dog bittert angrede, da disse dømtes til Døden. Mod Slutningen af 1793 begyndte han at udgive Bladet „Le vieux Cordelier“, i hvilket han skarpt optraadte mod Revolutionens Udskeielser og navnlig angreb Hébert. Denne anklagede ham nu for at nære Planer om Kongedømmets Gjenoprettelse, og paa Forslag af Robespierre blev de udkomne Numere af Bladet brændte. Men snart udkom et nyt Numer, endnu skarpere end de foregaaende, og Følgen var, at Desmoulins og Danton fængsledes paa Robespierres Foranstaltning og dømtes til Døden; Saint-Just, Desmoulins personlige Ven, var den, som havde den første Del i deres Domfældelse. Den 5te April 1794 henrettedes de; Desmoulin viste i sine sidste Øieblikke, ved Tanken paa sin Hustru, liden Fatning; allerede 8 Dage efter henrettedes ogsaa hun. Desmoulins var trods sine Feil en Mand af stor Begavelse og af en i Grunden ædel Karaktér. Hans Skrifter udkom samlede 1874.

Desna, Flod i det sydvestlige Rusland, 127 Mil lang, falder ovenfor Kiew i Dnjepr.

Desnoyers (udt. Dænoaje), 1) Auguste Gaspard Louis Boucher, Baron, fransk Kobberstikker, f. 1779, d. 1857, udførte talrige fortrinlige Kobberstik, især efter Rafaels Malerier. — 2) Louis Desnoyers, f. 1805, d. 1868, skrev en Række Skuespil og var med at stifte Vittighedsbladet „Charivari“.

Desor, Eduard, schweizisk Geolog, f. 1811, studerede Geologi i Paris og Neufchatel, bereiste Skandinavien og gik 1847 med Agassiz til Amerika, hvor han til 1852 var ansat ved Opmaalingen. Sidstnævnte Aar vendte han tilbage og blev Professor i Neufchâtel. Blandt hans Skrifter kan nævnes „Synopsis des échinides“, „Om Alpernes Bergbygning“, „Fra Sahara og Atlas“ (Resultatet af en 1863—64 foretagen videnskabelig Reise til Algier og Sahara) og „Neuenburgersjøens Pælebygninger“.

Desorganisation, Forstyrrelse af et Organs Funktioner; ogsaa Forvirring og Forstyrrelse i Stats- eller private Forhold. — Desorganisere, forstyrre, bringe i Uorden.

Desperat, fortvivlet, afsindig, rasende.

Despériers (udt. Dæperie), Bonaventure, fransk Forfatter, f. mod Slutningen af det 15de Aarh., d. 1544, skrev en Samling Fortællinger, „Nouvelles récréations et joyeux devis“ og en Række Dialoger under Titelen „Cymbalum mundi“, hvori han med drøi Hensynsløshed angreb Geistligheden, og hvorved han vakte dennes Forfølgelse i den Grad, at han skal have dræbt sig selv af Frygt for at blive brændt levende.

Despot (græst Despotes), oprindelig d. s. s. Hersker i Almindelighed, senere mest brugt i Betydning af en uindskrænket og grusom Herster, hvis Undersaatter betragtes som hans Slaver. — Despoti, et Herredømme, som uden Hensyn til Lov og Ret udøves af en absolut Herster.

Dessalines (udt. Dæsalin), Jean Jaques, Negerslave paa Haiti, f. ca. 1760, deltog med Tapperhed og Grusomhed i Negeropstanden mod Franskmændene, traadte efter Fredsslutningen 1802 i fransk Tjeneste som General, men gjorde snart fælles Sag med Christoph (s. d.), fordrev 1803 Rochambeau, blev 1804 Generalguvernør for Livstid over Republiken Haiti, forfulgte og udryddede Franskmændene og lod sig s. A. krone som Keiser; 1806 dræbtes han under en Opstand af Arméen.

Dessau, Hovedstad i det tyske Hertugdømme Anhalt, ved Floden Mulde, 4 Mil sydvest for Wittenberg, med 20,000 Indb. og Handel med Korn og Uld.

Dessert (udt. Desær), Ret, som nydes efter Hovedmaaltidet.

Desterro, Hovedstad i den brasilianske Provins Santa Catharina paa Øen af samme Navn, med 12,000 Indb. og Havn.

Destillation, en teknisk og kemisk Omgangsmaade, hvorved flygtige Legemer udskilles fra sin Forbindelse med andre Stoffer, som ikke eller i ringere Grad er flygtige. Saaledes adskilles under Brændevinsbrænden den flygtige Vinaand (Alkohol) fra den gjærede Mæske ved Destillation. Et Destillerapparat bestaar i Regelen af 3 Dele, nemlig Destillerkarret (Retorten), hvori den Vædske, som skal destilléres, ophedes til Fordampning, Kjøleindretningen, hvori Dampen fortættes, og Forlaget, som optager den destillerede Vædske (Destillatet). Opsamles Destillatet i flere Dele under forskjellige Temperaturer, kaldes Destillationen brudt (fraktioneret). Et Destillat kan underkastes fornyet Rensning ved gjentagen Destillation, hvilket kaldes Rektifikation. Ved tør Destillation forstaaes Ophedning af faste fornemmelig organiske Legemer i Destillationskar til en høiere Temperatur, hvorved de spaltes og der dannes forskjellige nye Forbindelser. Tilvirkning af Tjære ligesom ogsaa af Gas til Belysning er Exempler paa tør Destillation.

Destouches (udt. Dætuſj), 1) Philippe Néricault, fransk Komedieforfatter, f. 1680, d. 1754, betraadte med Held den diplomatiske Bane og blev bl. a. Gesandt i England. Han skrev et stort Antal Lystspil (hvoriblandt „Den gifte Filosof“ og „Praleren“, som især har sin Styrke i interessante Situationer, men mangler Liv og Komik i Dialogen, som i Regelen er holdt i en vel salonmæssig Tone. 2) Paul Emile Destouches, fransk Maler, f. 1794, d. 1874, studerede under David, Guérin og Gros og foretog senere Reiser i Italien og England; blandt hans Billeder er „Lazarus's Opvækkelse“, „Kristus paa Oliebjerget“ og „Sheherazade“ de betydeligste.

Destruktion, Ødelæggelse; destruere, ødelægge, tilintetgjøre.

Detachere (udt. detasjere), fra en større Troppestyrke at udsende en mindre Afdeling, der har at optræde selvstændig, et saakaldt Detachement (udt. Detasjemang). — Detacheret Fort, et Fort, det ligger for sig selv udenfor en Fæstning; et Udenværk.

Detail (udt. Detai), enkelt Del af et større Hélt, Enkelthed; Smaating. — Sælge eller kjøbe en detail, sælge eller kjøbe i smaat.

Determinisme, den filosofiske Retning, som antager, at alle Villiesytringer er nødvendig bestemte og afhængige af Aarsager, som Mennesket ikke kan unddrage sig. Alt efter den forskjellige Opfatning af disse Aarsagers Væsen og Sammenhæng deler Determinismen sig i flere Grene, f. Ex. den fatalistiske Determinisme, som søger Aarsagen i en almindelig, blindt virkende Nødvendighed, og den mekaniske, som anser Legemets Virksomhed som Aarsagen til hele det sjelelige Livs, altsaa ogsaa Villiens Ytringer. Andre Former af Determinismen er Augustins og Kalvins Lære om Naadevalget, hvor Guds Villie antages som Aarsag til Menneskets Handlinger, og den væsentlig af Leibnitz og Herbart — forøvrigt paa helt forskjellig Maade — repræsenterede Anskuelse, at den Aarsag, som bestemmer Villiens Udslag, ligger i det sjelelige Livs iboende (immanente) Virksomhed.

Detmold, Hovedstad i det tyske Fyrstendømme Lippe, 10 Mil øst for Münster, nær Teutoburgerskoven, med 7,000 Indb.

Detmold, Johan Hermann, tysk Politiker, f. 1807, d. 1856, nedsatte sig 1830 som Advokat i Hannover, indvalgtes 1837 i Landdagen og virkede der i liberal Retning. Skuffet ved det uheldige Udfald af Forfatningsstridighederne trak han sig tilbage til Privatlivet, men valgtes 1848 til Medlem af Parlamentet i Frankfurt, hvor han i Begyndelsen tilhørte Centrum, senere yderste Høire. Da Gagern 1849 gik af, dannede Detmold et nyt Ministerium, i hvilket han selv blev Justits- og Indenrigsminister, men tog allerede s. A. Afsked og var derpaa til 1851 Deputeret i Forbundsdagen, hvor han stedse virkede i yderlig reaktionær Retning.

Detonation kaldes en kemisk Forbindelse eller Spaltning, som foregaar pludselig og ledsages af et mere eller mindre stærkt Knald, saaledes omtrent d. s. s. Explosion.

Detroit (udt. Ditrojt), By i den nordamerikanske Stat Michigan, ved Floden Detroit, med 80,000 Indb., Havn, Støberier og livlig Handel.

Dettingen, Landsby i Nedrefranken i Bajern, ved Floden Main, bekjendt ved den Seier, som Georg den anden af England 1743 her vandt over Franskmændene under Marskal Noailles.

Deukalion, efter den græske Mythe en Søn af Prometeus. Under den store Flom, som Zeus havde sendt for at ødelægge Menneskene, reddede Deukalion og hans Hustru Pyrrha sig paa et Skib, med hvilket de landede paa Parnassos. Af de Stene, som de paa en Gudindes Befaling kastede bag sig, fremstod en ny Menneskeslægt.

Deus ex machina, „en Gud fra Maskinen", kaldes en Person, som pludselig optræder i et Skuespil og løser dettes Forviklinger, for det meste paa en heldig Maade. Udtrykket skriver sig fra, at Katastrofen i de gamle græske Tragedier ofte bevirkedes ved, at en Gud ved Hjelp af et Maskineri steg ned paa Scenen og pludselig tog Sagernes Ledelse i sin Haand.

Deut eller **Duyt** (udt. Døit), tidligere en liden hollandsk Mynt. Deraf kommer Udtrykket „ikke en Døit."

Deutz (udt. Døjts), By i Preussen, ved Rhinen, ligeoversor Köln, med 14,500 Indb. og Fabriker for Jernbanevogne.

Devaux (udt. Døvaa), Paul Louis Isidor, belgisk Statsmand, f. 1801, nedsatte sig som Advokat i Lüttich, arbeidede i sit Blad „Politique" for en Forbindelse mellem det klerikale og det liberale Parti, valgtes 1830 til Medlem af Kongressen, bekjæmpede der Republikanerne og var med at gjøre Udkast til en Forfatning. 1831 blev han Minister uden Portefølje, deltog i Konferensen i London, men nedlagde derpaa sit Embede og vægrede sig senere flere Gange for igjen at indtræde i Ministeriet. Sin Virksomhed i Nationalforsamlingen fortsatte han til 1863, udgav samtidig „Revue nationale" og havde ikke ringe Indflydelse paa Politiken.

Deventer, By i den hollandske Provins Overyssel, ved Floden Yssel, med 18,000 Indb., Fernstøberier og flere andre industrielle Anlæg. Byen var i Middelalderen en Hansestad.

De Wette, Wilhelm Martin Leberecht, tysk Theolog, f. 1780, d. 1849, Professor i Heidelberg, Berlin og fra 1822 i Basel, udgav en Række lærde og fordomsfrie exegetiske og bibelkritiske Værker samt en Bibeloversættelse og flere Prædikensamlinger.

Deviation, Afvigelse fra den rigtige Retning, især om Skibe, om Magnetnaalen (se Misvisning) og om Skud.

Deville, se Sainte-Claire Deville.

Devise, et gjennem et allegorisk Billede udtrykt Valgsprog; ogsaa Valgsprog i det hele taget.

Devon (udt. Deven) eller **Devonshire**, Grevskab i det sydvestlige England, 122 Kv.mil stort med 602,000 Indb. Hovednæringsveien er Kvægavl; Distriktet er rigt paa Kobber, Tin og Pottemagerler. Hovedstad Exeter.

Devonisk Formation, se Geologiske Formationer.

Devonport (udt. Dev'npaart), By i det engelske Grevskab Devon, ved Tamers Munding, med 64,000 Indb., Havn, Arsenaler og store Dokker, hænger sammen med Plymouth og kaldtes tidligere Plymouth-Dock.

Devotion, oprindelig hos Romerne den høitidelige Handling, ved hvilken en indviede sig til Døden og Underverdenens Guddomme for at skaffe sine Landsmænd Seier. Senere gik Ordet over til at betegne Opofrelse, Underdanighed, Hengivenhed i Guds Villie, Fromhed. — Devoti, andægtig from; ogsaa ofte d. s. s. skinhellig.

Devrient (udt. Devriæng), berømt tysk Skuespillerfamilie. — Ludvig Devrient, f. 1784, d. 1832, fra 1815 ansat ved Berlins Hoftheater, udmærkede sig baade som Tragiker og Komiker, især i Shakespeares Stykker. — Hans Nevø, Karl August Devrient, f. 1798, d. 1872, ansat ved Hoftheatret i Hannover, var især fortrinlig som Karakterskuespiller. — Philip Eduard Devrient, foregaaendes Broder, f. 1801, var

først Barytonsanger, gik derpaa over til det reciterende Drama og var 1853—69 Sceneinstruktør ved Hoftheatret i Karlsruhe. Han har skrevet „Den tyske Skuespilkunsts Historie“ og et Antal Theaterstykker. — Hans Søn Otto Devrient, f. 1838, Regissør ved Hoftheatret i Weimar, har ogsaa optraadt som dramatisk Forfatter. — Gustav Emil Devrient, Broder af Karl Aug. og Philip Edv., f. 1803, d. 1872, fra 1831 ansat ved Hoftheatret i Dresden, vandt især Bifald i ungdommelige Elskerroller; han ansaaes for sin Tids største tyske Skuespiller.

Dewsbury (udt. Djusbørri), By i det engelske Grevskab York, ved Floden Calder, med 25,000 Indb. og betydelige Fabriker.

Dextrin eller **Stivelsegummi** er et farveløst ukrystallinsk i Vand opløseligt Stof, der besidder flere af de Egenskaber, som er eiendommelige for Gummi arabicum. Det fremstilles ved at ophede Stivelse til 160—180° C. og er som Følge heraf en Bestanddel af Brød, eller ogsaa ved en meget lavere Temperatur, naar Stivelsen er befugtet med en liden Kvantitet Svovlsyre eller Salpetersyre. Det dannes ogsaa ved Indvirkning af det i Malt indeholdte Stof Diastase paa Stivelse og findes derfor i Øl. Dextrin anvendes som Erstatningsstof for Gummi i Tøi- og Tapettrykkerierne, til finere Bagværk, Bandager osv.

Dhar, Vasalfyrstendømme under Provinsen Malva i Forindien, 51 Kv.mil stort, med 105,000 Indb. Hovedstaden Dhar skal engang have havt 100,000 Indb., men er nu ganske ubetydelig.

Dhavalagiri, „det hvide Bjerg“, Fjeldtop i Himalayafjæden i Indien, 25,870 Fod høi, ansaaes indtil ganske nylig for den høieste Fjeldtop paa Jorden.

Dhawar eller **Dawar**, Distrikt i det engelske Præsidentskab Bombay i Forindien, ca. 230 Kv.mil stort, med 988,000 Indb. Hovedstaden, Dhawar, har 27,000 Indb., et Fort og Handel med Bomuld.

Diabetes, se Sukkersyge.

Diadem, et af Silke- eller Uldtøi forfærdiget Pandebind, som i Oldtiden tjente til Prydelse for Fyrsterne; senere i Tiden smykkedes Diadémet ofte med Perler og Ædelstene og erstattedes tilsidst af Kronen.

Diadokher, Efterfølgere, kaldes i Historien Alexander den stores Hærførere, som efter hans Død delte hans Rige mellem sig.

Diagnose, Bestemmelsen af en Sygdoms Natur og Beskaffenhed. De for vedkommende Sygdom eiendommelige Symptomer kaldes dens diagnostiske Tegn og Læren om disse Tegn dens Diagnostik.

Diagonal kaldes i Geometrien en Linie, som i en Polygon forbinder to Vinkelspidser uden at falde sammen med nogen af Siderne, og i Stereometrien en Linie, som i et Polyeder forbinder to Hjørnespidser uden at falde sammen med nogen af Polyedrets Sideflader.

Diagram, en geometrisk Figur, der mekanisk indtegnes af et selvindskrivende Apparat (Diagraf), og hvorved Lovene for visse Bevægelser eller Fænomenforandringer anskueliggjøres.

Diakon (deraf Degn), Tjener, kaldtes hos de første Kristne de, som havde at gjøre med Indsamlingen og Fordelingen af de frivillige Offergaver samt med de Syges og Fattiges Pleie; deres Antal var i Regelen syv i hver Menighed. Senere betragtedes Diakonerne som Biskopernes Medhjelpere og fik Plads blandt de høiere Grader inden den geistlige Stand. I enkelte evangelisk-lutherske Lande har man endnu Diakoner, hvilke alene i ydre Rang er forskjellige fra Præsterne. — Diakonisse, i den ældste Kirke kvindelige Medhjelpere, som bl. a. havde det Hverv at undervise Kvinder, der beredtes til Daaben, at anrette „Kjærlighedsmaaltiderne“ og at pleie de Syge. I den katholske Kirke har Navnet vedligeholdt sig som Betegnelse for de Nonner, som forretter Alterstjenesten i Klostrene. I de protestantiske Lande er der i den senere Tid oprettet flere Diakonissestiftelser (den første stiftedes 1836 af Præsten Flieder i Kaiserswerth), hvis Formaal især er Sygepleie. — Diakonisse-Anstalten i Kristiania, som er grundlagt ved Gaver fra det hele Land og støttet ved et rentefrit Laan af Kristiania Sparebank paa 52,000 Kroner, begyndte sin Virksomhed 1868. Dens Hensigt er at uddanne og underholde Sygepleiersker, og den har saadanne i flere af Norges Byer foruden i Kristiania paa Byens Lasaret, paa Rigshospitalet og i sit eget Sygehus. Ved Udgangen af 1878 var det samlede Antal Søstre, der stod i Anstaltens Tjeneste, 107, af hvilke 40 Diakonisser, 48 Prøvesøstre og 19 Elever. Indtægten af Sygepleien udgjorde til samme Tid ca. 30,000 Kroner. Anstalten eier en Kapital paa ca. 12,000 Kroner og et Legat paa 40,000 Kroner.

Diakritiske Tegn, Tegn (Punkter, Klammer o. lign.), som dels tjener til at angive Nuancer i Bogstavernes Udtale, dels til at lette Forstaaelsen af det Skrevne.

Dialekt eller Mundart, særegen Modifikation af et Sprog hos de forskjellige Folkestammer eller i de forskjellige Egne, hvor Sproget bruges. Grændsen mellem Dialekt og selvstændigt Sprog er dog ingenlunde altid let at optrække, idet f. Ex. det, som med Hensyn til det rent Sproglige alene kan betragtes som Dialekt, ofte antager Karakteren af selvstændigt Sprog, fordi det benyttes af et Folk med selvstændig Nationalitet. Saaledes er Forholdet med de germaniske Sprog og i mere indskrænket Forstand f. Ex. med Tysk og Hollandsk. Sædvanlig forstaar man ved Dialekt en Sprogmodifikation, som existerer ved Siden af et Skriftsprog uden selv at besidde en egen Literatur. Af saadanne Dialekter eier ethvert nogenlunde udbredt Sprog i Regelen et stort Antal.

Dialektik, oprindelig Kunsten at føre en Samtale; i Filosofien en regelmæssig videnskabelig Behandlingsmaade af Begreberne. Hos Aristoteles stilles dialektiske Slutninger som blotte Sandsynlighedsslutninger i Modsætning til Fornuftslutninger; senere blev dialektisk omtrent ensbetydende med sofistisk. I den hegelske Filosofi fik Dialektiken en til den oprindelige mere svarende Betydning, idet Ordet brugtes til at betegne den spekulative Methode, som søger at trænge ind i Gjenstandenes Væsen ved at belyse hvert Begrebs Modsætning, for dernæst ved Modsætningernes Forening at skride frem til Dannelsen af høiere Begreber.

Dialog, Samtale mellem to eller flere Personer; ogsaa Afhandlinger eller Opsatser i Samtaleform.

Dialyse, en kemisk Omgangsmaade til at adskille krystallinske fra ikkekrystallinske Legemer. Den Blanding, som skal adskilles, bringes i en saakaldt Dialysator, et paa Vand flydende Kar med Pergamentbund, som lader de krystallinske Stoffer gaa igjennem, de øvrige derimod ikke.

Diamant, den mindste Slags Skrift (Typer), som benyttes i Bogtrykkerier.

Diamant eller **Demant** er rent, vandklart eller farvet, i det regulære System krystalliseret Kulstof, hyppigst med krumme Flader og med en Egenvægt af 3,5. I Surstof forbrænder den til Kulsyre. Diamanten er det haardeste af alle Legemer, idet den ridser alle uden at ridses af noget. Paa Grund af sin Haardhed, sin ualmindelige Glans og sin Evne til at bryde Lyset i dets Farver samt sin Sjeldenhed har den fra de tidligste Tider været skattet som den kostbareste Ædelsten. Den findes i Flodleier og gruset Jordbund i Ostindien (Golkonda), paa Borneo og Sumatra, i Vestindien, Peru, Brasilien, Mexiko, Nordamerika, Ural, Afrika og Australien. Den anvendes som Smykkesten, Glasskjærer, ved Boring og Slibning af haarde Stoffer, Gravering og til Tapleier. — De i Diamantvaskerierne fundne saakaldte raa Stene slibes i Diamantpulver, saaledes at de faar regelmæssige, jevne Flader; efter sin Form erholder de forskjellige Navne, som Brillanter, Tyfstene osv. De indsættes enten frit (a jour) i Sølv eller gives et sort Underlag, den saakaldte Folie. Efter Skjønheden inddeles de slebne Diamanter i Diamanter af første, andet og tredie Vand. Den største kjendte Diamant veier 367 Karat og eies af Sultanen af Matan paa Borneo. Næst denne er „Orlow" (194¾ Karat) i Rusland, „Regenten" (136⅞ Karat) i Frankrige og „Kohinoor", d. e. Lysbjerget (106 Karat) i England de største og mest bekjendte. Hidtil har det ikke lykkedes at fremstille Diamant kunstig. De saakaldte ægte Diamanter, som er af stor Skjønhed og af Ikke-Kjendere vanskelig kan skilles fra de ægte, er af Glas, Bergkrystal eller ogsaa af andre Ædelstene. Det bedste Kjendetegn paa ægte Diamant er dens Haardhed.

Diameter kaldes i Geometrien en Korde, som gaar gjennem en Cirkels Centrum.

Diana, en gammelitalienst Gudinde, som senere ansaaes for identisk med den græske Artemis.

Diane de Poitiers (udt. — dø Poatie), den franske Konge Henrik den andens Elskerinde, f. 1499, d. 1566, erhvervede sig ved sin indtagende Skjønhed i Forening med udmærkede Aandsevner stor Indflydelse hos Kongen, hvilken hun bl. a. benyttede til at fremkalde Forfølgelser mod Protestanterne.

Diarbekr eller **Diarbekir**, Vilajet (Distrikt) i det asiatiske Tyrki, 1770 Kv.mil stort, med 708,000 Indb. Hovedstaden Diarbekr, ved Floden Tigris, har 60,000 Indb. og betydelig Handel; den er Sæde for en kaldæisk Patriark og en græsk Biskop.

Diarrhoe, (udt. Diarre), hyppige og rigelige flydende Stoludtømmelser. Diarrhoe kan være akut (hurtig forløbende) eller kronisk (langvarig) og beror oftest paa en Betændelse i Tarmkanalens Slimhinde. Den er et af Hovedsymptomerne ved flere af vore farligste Farsotter, som Kolera og Blodgang (Dysenteri), og tildels ogsaa ved den hos os almindelige Nervefeber (Typhoidfeberen). Den akute Diarrhoe hos Smaabørn bidrager især i Maanederne Juli, August og September i høi Grad til at forøge Dødeligheden; mellem 2 og 3 Procent af alle i Norge forefaldende Dødsfald foraarsages ved akut Diarrhoe og indenlandsk Kolera, og i de større Byer er Forholdet endnu meget slettere, saa at f. Ex. i Kristiania i Aaret 1878 henved 11 Procent af samtlige Dødsfald foraarsagedes ved akut Diarrhoe. Som anført indtræffer det aldeles overveiende Antal af disse Dødsfald hos Smaabørn i det første Leveaar, og for akut Diarrhoe hos disse bør Læge derfor i Tide søges. Man maa i saadanne Tilfælde strax ophøre med at give Smaabørn Melk i hvilkensomhelst Form, men derimod lade dem faa Bygsuppe eller Risvand.

Dias, Antonio Gonçalves, brasilianst Digter, f. 1823, d. 1864, var en Tid Professor i Historie i Rio Janeiro og opholdt sig derpaa længere Tid i Europa. Han skrev et stort Antal lyriske Digte (samlede under Titelen „Cantos", 2 Bind), som udmærker sig ved Følelse, Frihed for Svulst og et simpelt, velklingende Sprog.

Diastase (Maltæggehvide), et i Malt og spirende Planter forekommende kvælstofholdigt Stof, som besidder den Evne at forvandle Stivelse til Dextrin paa lignende Maade, som dette kan ske ved Indvirkning af Syrer. Af denne Egenskab ved Diastasen gjør man Anvendelse især til Frembringelse af de Sukker indeholdende Opløsninger, som tjener til Tilberedelse af Øl og Brændevin.

Diatonisk Skala kaldes i Musiken den Tonestige, som bestaar af 5 hele og 2 halve Toner.

Diaz, Bartholomeo, portugisisk Sjømand, f. ca. 1450, udsendtes 1478 af Kong Johan den anden for at anstille Undersøgelser langs Afrikas Vestkyst og seilede paa denne Reise uden at vide det omkring Afrikas Sydspidse, som han kaldte „Alle Stormes Forbjerg". Senere deltog han i Cabrals Expedition og omkom 1500 ved et Skibbrud. Camoens har foreviget hans Navn i sit Digt „Os Lusiadas".

Dibdin, Charles, engelsk Skuespiller og Komponist, f 1745, d. 1814, satte Musik til flere Operaer og forfattede Sjømandssange, som endnu er populære. — Hans Søn Thomas Dibdin, f. 1771, d. 1841, var ogsaa Skuespiller og optraadte i Literaturen med en Del Lystspil og et stort Antal Sange. — Thomas Frognall Dibdin, foregaaendes Fætter, f. 1775, d. 1847, erhvervede sig et ansét Navn som Bibliograf.

Dichroisme kaldes den Egenskab ved Turmalin, Apatit, Røgtopas og flere andre krystallinske Legemer, at de viser forskjellige Farver i forskjellige Retninger, navnlig eftersom Lyset falder ind langs Krystallens Hovedakse eller lodret mod samme.

Dickens, Charles, berømt engelsk Romanforfatter og Novellist, f. i Portsmouth 1812, d. 1870, blev allerede som Barn nødt til selv at fortjene sit Brød og nød kun sparsom Skoleundervisning. 1827 blev han Skriver hos en Advokat og 1829 Parlamentsreferent for forskjellige Blade. I „Morning Chronicle" offentliggjorde han sine første literære Forsøg, korte Skisser af Londonnerlivet, som 1836—37 udkom i Bogform under Titelen „Skisser fra London". Ved „Pickwick-Klubbens" efterladte Papirer, udgivne under Pseudonymet Boz (1837—38) stilledes han allerede i første Række blandt Englands Forfattere, en Rang, som han med Ære hævdede ved sine følgende Arbeider „Oliver Twist", „Nicholas Nick-

leby", „Hr. Humphreys Uhr", „Martin Chuzzlewitt" og „Barnaby Rudge". Sine Oplevelser paa en Reise til de Forenede Stater 1842 skildrede han i „Amerikanske Notiser"; kort efter begyndte han at udgive sine „Julefortællinger", i hvilke han søger at indskjærpe en moralsk Sandhed under Digtningens Form; de mest bekjendte blandt disse er „En Julesang", „Klokkeslagene" og „Sirisen paa Arnestedet". For „Daily News", hvis Redaktion han 1845 overtog, skrev han 1846 „Skildringer fra Italien"; derpaa fulgte igjen en Række Romaner: „Dombey og Søn", „Lille Dorrit", „Strenge Tider", „Fortælling om to Byer" og „Vor fælles Ven". 1850 begyndte han at udgive Ugeskriftet Household words", som 1859 afløstes af „All the year round". Det, som gjennem denne omfangsrige Forfattervirksomhed træder skarpest frem, er Dickens's mægtige, alt omfattende Fantasi. Ved Hjelp af den forstaar han i den Grad at afvinde selv de ubetydeligste Gjenstande Interesse, at der hos ham neppe gjøres Forskjel paa stort og smaat, ophøiet og dagligdags; han ser alt med Kunstnerens Øie og skildrer alt med Kjærlighed. Hans Sujetter er for Størstedelen hentede fra Hverdagslivet og behandlede paa en saa bred og anskuelig Maade, at Skildringerne ligeoverfor Læseren saa at sige legemliggjøres og antager Karakteren af noget selvoplevet. Som ægte Engelskmand undlader Dickens sjelden, naar Leilighed gives, at moralisere eller at polemisere mod Tidens og Samfundets Brøst; den ædleste Humanitet taler ud af hans ofte indtil Karikatur drevne Satire, ligesom hans komiske Skildringer staar som Mønstre paa den godmodigste og elskværdigste Humor. Dickens's Stil er i fuld Overensstemmelse med hans hele Karaktér som Digter; den eier et Omfang, som formaar at give Udtryk til de mest forskjelligartede Stemninger og Situationer; plastisk Ro og Klarhed fattes tildels, men disse Egenskaber erstattes mangedobbelt af den stemningsfulde Bevægelighed, der gjør den til et af de fuldkomneste Mønstre paa Prosalyrik, som nogensinde har vist sig i Literaturen. Dickens vandt ogsaa et stort Ry som talentfuld Forelæser, idet han saavel i England som i Amerika (1867) med overordentligt Bifald forelæste sine Skrifter. Hans Arbeider er oversatte til de fleste europæiske Sprog, saaledes paa en fortrinlig Maade til Dansk af L. Moltke.

Dickson, en fra Skotland nedstammende svensk Kjøbmandsfamilie. — Brødrene Robert (f. 1782, d. 1858) og James Dickson (f. 1784, d. 1855) kom i Begyndelsen af dette Aarh. (den første 1802, den anden 1809) til Göteborg, hvor de grundlagde Firmaet J. Dickson & Co.; de testamenterede store Pengesummer til flere velgjørende Øiemed. — James's Sønner, James (f. 1815) og Oskar Dickson (f. 1824), indtraadte henholdsvis 1840 og 1850 i Forretningen; den sidste har gjort sig hjælig fortjent af Videnskaben ved at udruste Nordenskjölds Polarexpeditioner i 1872 og 1878. — De to foregaaendes Fætter, Charles Dickson, f. 1814, Dr. med., har især vist sig virksom for at forbedre de fattige Klassers Kaar; fra 1866 har han været Rigsdagsmand.

Didaktisk, belærende. — Didaktisk Digt, Læredigt. — Didaktik, Undervisningslære.

Diderik af Bern, se Theodorik.

Diderik den Lykkelige, Greve af Oldenborg og Delmenhorst, d. 1440, var Fader til den danske Konge Kristiern den første og Stamfader til det oldenborgske Kongehus.

Diderot (udt. Dideraa), Denis, berømt fransk Filosof og Forfatter, f. 1713, d. 1784, bestemtes først til Jurist, men opgav snart denne Bane og beskjæftigede sig mest med Mathematik, Filosofi og Skjønliteratur. 1746 udgav han „Filosofiske Tanker", et Flyveskrift mod Kristendommen, hvilket vakte stor Opsigt og ifølge en Parlamentsbeslutning blev offentlig brændt. 1749 udkom „Breve om de Blinde, til Brug for dem, som ser", hvilket Skrift paadrog ham et Aars Fængsel. Den Lykke, som den af ham i Forening med Eidous og Toussaint tidligere udgivne „Almindelig medicinsk Ordbog" havde gjort, bragte ham paa den Tanke at udgive et stort encyklopædisk Lexikon. 1751 forenede han sig med d'Alembert, Voltaire o. fl. for at bringe Planen til Udførelse, og efter mange Vanskeligheder bragte han 20 Aar efter det store Verk tilende (se Encyklopædien). Imidlertid var han ogsaa virksom som skjønliterær Forfatter, idet han foruden Romaner skrev Lystspillene „Den ægte Søn" og „Familiefaderen", ved hvilke han blev Grundlæggeren af det saakaldte borgerlige Drama. Som Filosof tilhørte han det 18de Aarh.s Naturalister; Moralens Grundlag søgte han i Menneskets naturlige Anlæg. Fra sine oprindelig deistiske Anskuelser lededes han senere over til et mere atheistisk Standpunkt. Stilen i hans Arbeider er gjennemgaaende kraftig og skarp, om end ikke altid elegant. Hans „Samlede Verker" udkom første Gang i Paris 1798.

Dido eller Elisa (Elissa), efter Sagnet en fønikisk Kongedatter, som, da hendes Broder Pygmalion dræbte hendes Ægtefælle, forlod sin Fædrenestad Tyrus og drog til Afrika, hvor hun anlagde Byen Karthago.

Didot (udt. Didaa), en bekjendt fransk Boghandler- og Bogtrykkerfamilie. — François Didot, f. 1689, d. 1757, grundede Firmaet. — Hans Sønner François Ambroise (f. 1730, d. 1804) og Pierre François (f. 1732, d. 1795) indførte vigtige Forbedringer, den første i Skriftstøberkunsten og i Bogtrykkerpressens Konstruktion, den anden i Papirfabrikationen. — Pierre Didot den ældre, en Søn af F. A. Didot, f. 1760, d. 1853, foranstaltede Pragtudgaver af saavel franske som græske og latinske Forfattere, hvilke sidste han tildels selv ledsagede med latinske Fortaler. — Hans Broder Firmin Didot, f. 1764, d. 1836, opfandt en ny Methode for Stereotypperingen. — Sidstnævntes Sønner Ambroise Firmin Didot (f. 1790, d. 1876) og Hyacinthe Firmin Didot (f. 1794) udvidede i Fællesskab Forretningen under Firmaet Firmin Didot frères og gjorde den til en af de første i sit Slags i Europa.

Diebitsch-Sabalkanski, Hans Karl Friedrich Anton, Greve, russisk Feltmarskal, f. i Schlesien 1785, d. 1831, gik 1801 i russisk Tjeneste, deltog i Felttogene indtil 1814 og bevirkede sidstnævnte Aar de Alliereedes Fremrykning mod Paris. Senere blev han Keiserens Generaladjutant, udmærkede sig under en Opstand i Petersburg og blev 1829 Øverstbefalende i Krigen med Tyrkiet, hvor han især gjorde sig bekjendt ved sin dristige Mars over

Balkan, efter hvilken han tvang Tyrkerne til at slutte Fred. 1831 blev han Overstbefalende mod de oprørske Polakker, men udrettede intet af Betydenhed.

Diedrisk Vinkel, Bøiningsvinkel mellem to Planer.

Diefenbach (udt. Difenbach), Lorenz, tysk Sprogmand, f. 1806, har gjort sig bekjendt ved „Sammenlignende Ordbog over det gothiske Sprog" „Celtica" m. fl. lærde Skrifter; han har ogsaa optraadt som Novellist.

Dieffenbach, Johan Friedrich, tysk Kirurg, f. 1794, d. 1847, Professor i Berlin, var en af sin Tids berømteste Operatører og skrev værdifulde Afhandlinger over flere Grene af sin Videnskab.

Diel (udt. Dil), August Friedrich Adrian, tysk Læge, f. 1756, d. 1839, udgav flere Skrifter om Frugtavlen, af hvis Fremskridt i Tyskland han indlagde sig stor Fortjeneste.

Dielytra, ogsaa kaldet **Dicentra**, Slægt af Jordrøgfamilien, af hvilken Dielytra spectabilis almindelig dyrkes som Prydplante lige til Tromsø.

Diepenbeck (udt. Dipenbeck), Abraham van, nederlandsk Maler f. ca. 1607, d. 1675, viede sig først til Glasmaleriet, blev derpaa Rubens's Elev og vandt stort Ry som Oliemaler. 1641 blev han Forstander for Akademiet i Antwerpen. Han var en af Rubens's talentfuldeste Elever og især heldig i Clairobscuren.

Dieppe (udt. Diæp), By i Departementet Seine-inférieure i Frankrige, ved den britiske Kanal, med 20,000 Indb., Havn og stærkt besøgte Sjøbade.

Dies irae, dies illa, „Vredens Dag, hin Dag", Begyndelsesordene i en berømt katholsk Hymne om den yderste Dag, forfattet af Thomas af Celano og sat i Musik bl. a. af Palestrina, Cherubini, Mozart, Haydn m. fl.

Diesterweg (udt. Disterveg), Friedrich Wilhelm Adolf, tysk Pædagog, f. 1790, d. 1866, blev 1820 Direktør for Skolelærerseminariet i Mörs og kom 1832 i samme Egenskab til Berlin. Han udfoldede en energisk Virksomhed for at reformere Skolevæsenet og uddanne dygtige Lærere; hans Bestræbelser for at faa det geistlige Tilsyn med Skolen hævet gjorde, at han 1847 sattes ud af Virksomhed af Ministeriet Eichhorn og 1850 definitivt afskedigedes. Af hans mange Skrifter kan nævnes: „Veiviser til Uddannelse for tyske Lærere", „Rhinske Blade for Opdragelse og Undervisning", „Populær Astronomi og astronomisk Geografi" samt flere Lærebøger i Mathematik.

Dieterici (udt. Diterisi), Karl Friedrich Wilhelm, tysk Statsøkonom og Statistiker, f. 1790, d. 1859, fra 1834 Professor i Berlin og fra 1844 Direktør for det statistiske Bureau, har i en Række grundige Verker behandlet flere Sider af Preussens og det tyske Toldforbunds Statistik. — Hans Søn Friedrich Dieterici, f. 1821, Professor i Berlin, har erhvervet sig et agtet Navn som Orientalist; hans Virksomhed har især været rettet paa arabisk Sprog og Filosofi.

Dietmar, se Thietmar.

Dietrich (udt. Ditrik), Christian Wilhelm Ernst, tysk Maler, f. 1712, d. 1774, nød Understøttelse af Grev Brühl, bereiste paa kongelig Bekostning Italien og blev efter sin Hjemkomst Professor ved Akademiet i Dresden. Han tog især Rembrandt til Mønster og tilegnede sig i høi Grad hans Manér. Mest original var han i sine Landskaber, i hvilke hans realistiske Bestræbelser imidlertid ikke altid gik ganske fri for Manér.

Dietrichson, Lorenz Henrik Segelcke, norsk Kunsthistoriker og Forfatter, f. i Bergen 1834, blev Student 1853, kastede sig, efter først at have studeret Theologi, over æsthetiske og literære Studier og reiste 1859 til Upsala, hvor han 1861 habiliterede sig som Docent ved Universitetet; 1866—73 var han Konservator ved det svenske Nationalmuseum og 1869—75 Professor ved Kunstakademiet i Stockholm og blev siddnævnte Aar extraordinær Professor i Kunsthistorie ved Kristiania Universitet. 1875—77 var han Medlem af Kommissionen for Tegneskolens Omdannelse til en Kunst- og Tegneskole og 1877—78 af Kommissionen for Norges Deltagelse i Verdensudstillingen i Paris. I videnskabeligt Øiemed har han gjort udstrakte og hyppige Reiser bl. a. til Tyskland, Østerrige, Rusland, Tyrkiet, Lilleasien, Grækenland, Italien, Frankrige, Holland og England. Af hans talrige Skrifter nævnes her: „Det skönas verld", populær Æsthetik og Kunsthistorie, 2 Bd. 1866—79, „Omrids af den norske Poesis Historie", 2 Bd. 1866—69, „Från min Vandringstid", Novelletter og Studier, 3 Bd. 1873—75, ogsaa udgivne paa Norsk, Skuespillene „Madonnabilden" (1870), „En Arbeider" (1872), „Karl Folkunge" (1874), „Den norske Træskjærerkunst" (1877) og „Adolf Tidemand, hans Liv og Verker" (1878—79). — Under sit Ophold i Stockholm grundede han „Tidskrift för bildande Konst och Konstindustri" og anlagde i Forbindelse med dette en Skole for Radérkunst. Saavel i Sverige som efter sin Ansættelse i Kristiania har han ogsaa praktisk været virksom for at fremme Sansen for Kunst og dennes saavelsom Kunstindustriens Udvikling. Han har saaledes været med at stifte den svenske Slöjdforenings Kunstindustrimuseum ligesom han har givet Stødet til Oprettelsen af Kunstindustrimuseet og Kobberstiksamlingen i Kristiania. Foruden sine Universitetsforelæsninger har han i flere norske og svenske Byer holdt populære Foredrag over kunsthistoriske og æsthetiske Emner og derved bidraget til at vække og udvikle Kunstsansen i de skandinaviske Lande. — Han fik ved Upsala Universitets Jubilæum 1877 Diplom som Æresdoktor i Filosofien. — Hans Hustru Johanne Mathilde Dietrichson, f. Bonnevie, Genremalerinde, f. 1837 i Kristiania, studerede først i Kristiania, 1857—61 under Mengelberg og Tidemand i Düsseldorf og senere under Schrader i Berlin og Chaplin i Paris. 1862 ægtede hun L. Dietrichson, hvem hun ledsagede paa hans Studiereiser i Udlandet. Hendes Billeder, af hvilke kan nævnes „Røgende Olding", „Den unge Moders Besøg i Hjemmet", „En dannet Tjenestepige" og „Røgende Gutter", tiltaler ved poetisk Opfatning, Humor og fin Jagttagelsesevne.

Dietz, (udt. Dits), Feodor, tysk Historie- og Slagmaler, f. 1813, d. 1870, studerede i München og tog der Del i det nye Residentsslots Udsmykning, opholdt sig derpaa dels i Karlsruhe, dels i München og døde som Feltdiakon under den fransk-tyske Krig. Af hans Billeder, som karakteriseres ved realistisk og levende Fremstilling og Rigdom paa klart opfattede Motiver, kan nævnes „Max

Piccolominis Død", „Slaget ved Lützen", „Den natlige Revue" (efter Zeyblitz's Digt), „Blüchers Overgang over Rhinen" og „Dronning Eleonore ved Gustav Adolfs Baare."

Diez (udt. Dits), Friedrich Christian, fremragende tysk Filolog, f. 1794, d. 1876, fra 1820 Docent og fra 1830 Professor i Bonn, var Grundlæggeren af de romanske Sprogs videnskabelige Studium. Hans Hovedverker er: „De romanske Sprogs Grammatik" og „Etymologisk Ordbog over de romanske Sprog." Desuden skrev han en Række værdifulde Monografier bl. a. over Troubadurerne og over den ældste romanske Poesi.

Differens, Forskjel; i Subtraktion det, som kommer ud, naar Subtrahenden trækkes fra Minuenden.

Differentialregning, den Del af den høiere Mathematik, som undersøger Funktionernes Natur, idet den lader de foranderlige Størrelser vore eller aftage med uendelig smaa Tilvexter (Differentialer). Differentialregning, den frugtbareste Opdagelse i den høiere Mathematik, blev samtidig funden af Newton og Leibnitz; men Opdagelsen blev først offentliggjort af den sidste i „Acta Eruditorum" 1684.

Differentialtold, se Told.

Diffraktion, Lysets Bøining.

Diffusion, 1) den Egenskab saavel hos Gaser som hos Vædsker, at de af sig selv og uafhængige af Tyngdekraften glider over i hinanden (blander sig). 2) Lysets og Varmens uregelmæssige Tilbagekastning fra ujevne Flader.

Diftong, to Vokaler, som i Udtalen tilsammen udgjør én Lyd.

Dige, en Jordvold til at beskytte en lavtliggende Flodbred eller Kyst mod Oversvømmelse af det udenfor staaende Vand.

Digel, et Kar af ildfast Ler, Porcelæn, Grafit eller Metaller, hvori Smeltninger foretages.

Digerdauden, se Sortedøden.

Digesterne eller **Pandekterne**, den vigtigste Del af Corpus juris civilis, bestaar af et Uddrag af 30 af de romerske Juristers Skrifter, hvilket paa Keiser Justinians Befaling blev foretaget af 17 Retslærde under Forsæde af Justitsministeren Tribonian. Digesterne blev offentliggjorte og tillagte Lovskraft 533 e. Kr.

Digitalis, se Rævebjelde.

Dignitar, en som indehar høie Embeder og Værdigheder.

Digression, Afvigelse til Siden, Afstikker; Udflugt.

Digtekunsten eller **Poesien** er den af de skjønne Kunster, hvis Opgave det er gjennem Sproget som Medium at fremkalde for Fantasien Billeder dels af Livet i Menneskets Indre, dels af den ydre Verden. Digtekunsten er den høieste og mest fuldendte af de skjønne Kunster, idet den paa en Maade forener i sig de bildende Kunsters og Musikens Egenskaber. Den inddeles med Hensyn til Formen i episk, lyrisk og dramatisk Digtekunst, af hvilke den første har mest tilfælles med de bildende Kunster, den anden med Musiken og den tredie er en Forening af begge de nævnte Arter. Den **episke** eller **fortællende** Digtning skildrer rent objektivt en Tildragelse, uden at Digterens Følelser og Personlighed gjør sig gjeldende; Tonen i et Epos er derfor rolig, simpel og anskuelig. Af den episke Digtnings Underafdelinger er de mest typiske det heroiske Epos, Heltedigtet (f. Ex. Homers Iliade og Odyssee) og den moderne Roman og Novelle; af dens andre Grene kan nævnes det historiske, det religiøse og det komiske Epos (f. Ex. Holbergs „Peder Paars"), det borgerlige Epos (f. Ex. Goethes „Hermann und Dorothea)," Idyllen, som skildrer et lykkeligt Menneskeliv under simple, naturlige Forhold, samt Eventyret og Legenden. Det didaktiske (belærende) Moment fremtræder i Parabelen, hvor Menneskene, og i Fabelen, hvor Dyrene eller de livløse Ting spiller Hovedrollen i en Fortælling, som skal give en nyttig Lærdom, samt i Allegorien, hvor livløse Ting eller abstrakte Begreber personificeres. Paa Grændsen mod Lyriken staar Balladen og Romancen, mindre, fortællende Digte med en lyrisk-episk Grundtone (f. Ex. Folkeviserne). — Den **lyriske** Digtning har til sit Stof de Følelser og Stemninger, som rører sig i Digterens eget Indre; paa Grund af disse Stemningers Mangfoldighed har Lyriken talrige Underafdelinger; de vigtigste er: Sangen eller Visen, et i regelmæssige Vers og Strofer inddelt Digt, som kan synges; Elegien, i hvilken en vemodig Stemning, en Længsel efter noget tabt udtaler sig; Oden, med dens Underafdeling, den religiøse Lyrik (Hymne, Salme), samt de lyrisk-didaktiske Digtarter, Læredigtet i egentlig Forstand, som i et sammenhængende versificeret Foredrag fremstiller en eller anden Sandhed eller nyttig Lærdom, og tildels Satiren, hvor det virkelige direkte eller indirekte stilles i Modsætning til det ideale. Herhen hører ogsaa det satiriske Epigram. — Den **dramatiske** Digtekunst fremfører selve Personerne umiddelbart talende og handlende for vore Øine. Den er en Forening af den episke og den lyriske Digtning, idet det episke Moment repræsenteres ved Handlingens ydre Udstrækning og Resultater og det lyriske ved, at Personerne udtaler sit eget Indres Følelser og Stemninger. Ved at Sjelslivets Rørelser speiler sig ikke blot i Talen, men ogsaa i Handlingen, opstaar den dramatiske Karaktertegning. Sædvanlig deles den dramatiske Poesi i tre Underafdelinger: Tragedie, Komedie og Drama i indskrænket Forstand. — I Tragedien eller Sørgespillet forekommer alvorlige Konflikter, og Afslutningen vækker Tilskuerens Medlidenhed med den tragiske Personligheds Fald; den kan igjen være af forskjellig Art, alt efterhvad Hovedvegten lægges paa Handlingen eller paa Skildringen af de optrædende Personers Karakter. — Komedien eller Lystspillet henter sit Stof fra det daglige Liv; Handlingen er i sig selv mindre betydelig, og Slutningen blotstiller den komiske Personlighed for Tilskuerens Latter; Komedien har i Regelen en satirisk Tendens og kan enten lægge væsentlig Vegt paa Karakterskildringen eller paa Situationen (Intrigestykke); en Afart af Komedien er Farcen, hvor Handlingen tidt er af en temmelig usandsynlig Art, Situationerne karikerede og det hele beregnet paa blot at more. — Dramaet eller Skuespillet i indskrænket Forstand viser en lykkelig Afslutning paa mere eller mindre tragiske Konflikter. Ved den dramatiske Digtnings Sammensmeltning med Musiken opstaar Syngespillet (Underafdelinger: Vaudevillen, Operetten), hvor Sang og Tale har omtrent lige stort Spillerum, Operaen, hvor den hele Dialog er forvandlet til Sang, og Melodramaet, hvor Deklamationen

følges af, veksler med Instrumentalmusik. — Stilen i et Digterverk kan enten være bunden (Vers, Poesi i snevrere Forstand) eller ubunden (Prosa). Den første bruges mest i det heroiske og komiske Epos, i Lyriken og tildels i den dramatiske Digtning, den sidste i Roman og Novelle samt i den senere Tid mere og mere i den dramatiske Digtning. — Historisk Oversigt. Den ældste, bekjendte Digtning er den ægyptiske. I Ægypten fandtes religiøs Lyrik allerede 2,000 Aar f. Kr., saasom Hymner til Solen og Ammon; af episk Digtning kan nævnes Pentaurs Heltedigt (den ægyptiske Iliade) fra det 12te Aarhundrede, endvidere Eventyr-Romaner, saasom Historien om de to Brødre, samt Dyrfabelen. Noget yngre er den kinesiske Poesi, som kan opvise en rig Lyrik allerede fra det 18de Aarh. f. Kr. Samlingen af disse Digte, der nærmest kan kaldes Folkeviser, indeholder Stykker i enhver lyrisk Genre. Af mindre Betydning er den kinesiske Roman, skjønt denne Gren af Literaturen har været meget dyrket; Romanerne dreier sig gjerne om en eller anden Lærds Hændelser og er temmelig tørre og fantasiløse. Noget heroisk Epos har Kineserne ligesaa lidt som nogen Nationalhelt; deres Drama ligner nærmest Intrigestykket og Farcen. — Japan kan, om end fra en senere Tid, opvise en ligesaa fantasifuld Lyrik som Kina, samt en Novelle, der udmærker sig ved en ganske særegen Finhed i Komposition og Stil. — Den høieste Plads inden den asiatiske Poesi indtager Inderne; de var i fortrinlig Grad et Fantasiens Folk og behandlede med den samme yppige Fylde af Indbildningskraft Poesiens forskjelligste Former. I deres Vedasange (fra ca. 1500 f. Kr.) fremtræder deres religiøse Forestillinger og Følelser storslagent og skjønt, om end ofte fantastisk; deres episke Digtning har at berette om Helte og Helteferd fra den dunkle Urtid, og deres Drama er uddannet til en høi Grad af Fuldkommenhed, om det end ikke strengt svarer hverken til den senere Tids Tragedie eller Komedie; deres verdslige Lyrik har Udtryk for alle Menneskesjelens Rørelser og skildrer især med yppig Farvepragt Kjærlighedens Glæder og Sorger; endelig har de udviklet en rig didaktisk Digtning, navnlig i Fabelform. — Hos Jøderne gjennemtrænges hele deres gamle Literatur (det Gamle Testamente) af deres monotheistiske Religion og er derfor religiøs, hellig Skrift. Men derfor har ogsaa netop den religiøse Lyrik (i Salmerne) naaet Højdepunktet for alle Tider, ligesom Jobs Bog er et ophøiet Læredigt i halv dramatisk Form, der behandler en af Tilværelsens dybeste Gaader, og Ordsprogene indeholder en Skat af Livsvisdom i korte Sentenser. En Efterblomstring af den hebraiske Poesi, men væsentlig bestemt ved arabiske Forbilleder fandt Sted i Spanien i det 11te og 12te Aarh. — Arabernes djerve Ridderlighed, Tapperhed og ubændige Fantasi finder et levende Udtryk i deres Lyrik fra Tiden før Muhamed. Da Araberne med Muhamed traadte ud af sine Ørkener og frem paa Verdensskuepladsen, antog deres Poesi en ny Skikkelse, som vistnok maa betragtes som et Tilbageskridt fra den Kraft og Ildfuldhed, der karakteriserede ældre Tiders Digtning, medens den til Gjengjeld fik større Alsidighed. Den didaktiske Poesi, Eventyret og Romanen spiller især en fremragende Rolle i denne Periode. Efter det vestlige Kalifats Grundlæggelse skjød den arabiske Poesi, som Literaturen i det hele taget, endnu friske Skud i Spanien. — I Persien optræder i det 10de Aarh. e. Kr. Firdusi med et storartet nationalt Epos; senere, i det 14de Aarh., blomstrer den persiske Lyrik, repræsenteret bl. a. af Hafis, Østerlandenes største Lyriker. Til en lignende Høide har den persiske Digtning senere, trods sin Produktivitet ikke formaaet at hæve sig. — Tyrkernes Poesi bestaar i det hele taget i mere eller mindre heldige Efterligninger af persiske og arabiske Mønstre. — Grækernes lyse Livsanskuelse, harmoniske Dannelse og strengt plastiske Formsans præger deres Digtning med et karakteristisk Stempel. Hos dem optræder først det heroiske Epos i en saa fuldstændig uddannet Form, at senere Tider ikke engang har kunnet naa denne Fuldendelse, endsige overgaa den. Homers Iliade og Odyssee er her typiske og staar for alle Tider som Mønstre paa episk Høihed, Ro og Klarhed. Didaktiken blomstrer i Gnomerne og Aisopos's Fabler; Lyriken optræder inden den lesbiske Skole med Elegier, Krigs- og Kjærlighedssange, blandt hvilke sidste Anakreons bærer Prisen som et levende Udtryk for Livs- og Nydelseslyst forenet med den ægte græske Skjønhedssans, som helt gjennemtrænger dem; den doriske Lyrik, som fyldigst repræsenteres af Pindaros, har frembragt ophøiede Oder og Korsange. Af de lyriske Korsange fremgaar Dramaet, som her for første Gang optræder i de to skarpt adskilte Grene: Tragedien, som uddannede sig, blomstrede og afsluttedes i det korte Tidsrum af neppe 100 Aar (500—400 f. Kr.), og Komedien, inden hvilken to Perioder optræder med hver sin Retning, idet den saakaldte gamle Komedie (især repræsenteret gjennem Aristofanes) hensynsløst blandede sig i Dagens Strid og fremførte levende Personer paa Scenen som Gjenstand for Latter, medens den senere „nyere Komedie" (Menander) nærmer sig til den nyere Tids. Idyllen optræder for første Gang hos Grækerne som særskilt uddannet Digtart (Bukolisk Poesi). Under den græske Literaturs Efterblomstring i den alexandrinske Skole saavelsom under den byzantinske Periode fremtraadte Romanen og Novellen, medens der i de allerede existerende Digtarter kun frembragtes Efterligninger af Mønstre fra den store Blomstringstid. — Romernes Poesi, som saa meget i deres Kultur, er væsentlig en mere eller mindre heldig Omplantning paa italiensk Jordbund af græske Elementer. Derfor blev den heller ikke i den Grad som den græske national eller hele Folkets Eiendom, men mere en Luxusartikel for de rige og dannede Klasser. Vistnok havde der, førend den græske Kultur vandt Indpas, af de religiøse Festsange udviklet sig et Slags Farce, Atellanen; men den Spire, som heri kunde ligge til et nationalt Drama, kom aldrig til Udvikling. Homers Verker blev baade hvad Form (Hexametret) og Indhold angik Mønstrene for de romerske Epikere, uden at dog disse, som rimeligt var, kunde naa Forbilledet. Heldigere var Forsøgene paa at omplante den græske Lyrik, og paa dette Felt fremstod flere Digtere af Rang. Romernes praktiske Retning førte dem tidlig ind paa det didaktiske Omraade, og her blev de Skaberne af Satiren som selvstændig Digtart; i Begyndelsen nøiedes man med at gjøre Nar af Daarskaber og

Feil, og saaledes har den ældre Satire (f. Ex. hos Horats) et gjennemgaaende humoristisk Præg, medens den senere (hos Persius og Juvenal) bittert revser Lasten. Den dramatiske Digtning hentede sit Stof dels fra Grækenland (fabula crepidata og palliata), dels fra selve Rom (fabula prætextata og togata). Af disse Arter vandt fabula palliata (Komedien med græsk Stof) den høieste Fuldendelse gjennem Plautus og Terents. Om hele den romerske Digtning kan det i Korthed siges, at Formen i Regelen er uddannet paa Indholdets Bekostning. — Fra Romerrigets Fald og helt ud igjennem Middelalderen trivedes en Digtning, der forsaavidt kan kaldes en Efterblomstring af den romerske, som den benyttede det latinske Sprog, men som fik sin eiendommelige Karakter derved, at den var Udtryk for den kristelige Livsopfatning. I alle Lande, hvor Kristendommen var indført, dyrkedes denne Digtning af de Geistlige; det fælles Sprog og de fælles Idéer gav Salmerne og Hymnerne saa stor indbyrdes Lighed, at det ikke kom i Betragtning, hos hvilket Folk eller i hvilket Land hver enkelt af dem var opstaaet. For Folket i de kristne Lande havde denne kirkelige latinske Digtning paa Grund af Sproget liden eller ingen Betydning; den var i det hele de Lærdes Sag saavelsom den senere latinske Digtning, som løsrev sig fra Kirkens Tjeneste og behandlede episke og lyriske, tildels dramatiske Emner af forskjelligt Slags. Synderlig organisk Forbindelse med den øvrige poetiske Literatur eier derfor ikke dette forresten mærkelige literære Fænomén. Fra Hymnerne og Messen, der kan betragtes som et Slags dramatisk Lyrik, udviklede sig allerede tidlig de religiøse Dramaer (Mysterier), som fremstillede Scener af Kristi Liv, især hans Fødsel, Barndom, Lidelse og Opstandelse; de var oprindelig affattede paa Latin, men omtrent fra det 12te Aarh. efterhaanden i hvert Lands eget Sprog. Senere opkom en ny Form af disse Skuespil, Moraliteterne, i hvilke de Optrædende var Personifikationer af abstrakte Begreber. Jevnsides denne kirkelige Digtning gik i de fleste Lande en langt mere livskraftig og betydningsfuld Strøm af verdslig, mere eller mindre national Poesi. Paa Folkevandringernes stormfulde Tid, da de forskjelligste Folk kom i saa nær Berørelse og i saa mange Slags Brydninger med hverandre, var vistnok meget af de gamle Traditioner og af det, som mest var skikket til hos ethvert Folk at tjene som Grundlag for en national Digtning, gaaet tabt; men netop denne Berørelse mellem Folkene overalt gav nye Impulser og vakte nyt Liv. Kristendommen antog i Katholicismen en mere menneskelig og mindre abstrakt Form, fra hvilken det, der i Poesiens Historie betegnes som Romantik, udleder sine bydeste Rødder. Denne Romantik, som blomstrer gjennem Middelalderens Poesi, betegnes især ved den Forkjærlighed, med hvilken den vælger at behandle Brydningerne mellem den kristne Morals Krav og de naturlige Tilbøieligheder, samt ved den Dyrkelse, som den yier Kvinden. Romantikens Legemliggjørelse, Riddervæsenet, leverer de ydre Motiver til denne Poesi. Saaledes ser vi i Middelalderen den episke Digtning omtrent udelukkende at optræde som Ridderdigt og Ridderroman; den franske Sagnkreds om Karl den store og hans Mænd, den engelske om Kong Artus og Ridderne om det runde Bord og den spanske eller keltiske om den hellige Gral udbredtes og behandledes poetisk, især i Nordfrankrige, men ogsaa i England, Tyskland, Spanien og Italien. Ogsaa Emner fra den græske Oldtid blev besungne i romantisk Aand, saaledes Alexander den stores Historie, over hvilken der i Midten af det 13de Aarh. i Spanien forfattedes et Digt, hvori Alexandrinen første Gang skal være benyttet. Mere isolerede staar Spaniernes Romancer om Cid og Angelsakfernes Digt om Beowulf, men især de nordgermaniske Folks Helteſagn, paa hvis poetiske Behandling den oldnorske Edda og den tyske Niebelungenlied er de bedste Typer, og som væsentlig er hedenske, men dog opblandede med kristelige Legender. I Italien gik det romantiske Epos's sidste store Digter, Tasso, tilbage til det overveiende religiøse i sit „befriede Jerusalem.“ Udenfor den egentlige Heltedigtning staar saavel den allegoriske Roman (f. Ex. den franske Roman de la rose fra det 13de Aarh.) som de saakaldte Fabliaux, mindre episke Digte, ofte med didaktisk eller satirisk Tendens, som indeholdt Spiren til den i Italien ved Boccaccio og flere udviklede Novelle, og endelig den eiendommelige germaniske, især engelske Folkedigtning, Balladerne. — Hovedsædet for den romantiske Lyrik var Provence, hvor Troubadourerne i sine Sange priste Kvinden og Kjærligheden, men ogsaa forfattede Stridssange og Digte med didaktisk og satirisk Tendens; Troubadourpoesiens Blomstring kan sættes til ca. 1100—1300. I det 13de Aarh. forplantede den sig til Sicilien, hvor paa denne Tid den første Sonet digtedes; den italienske Lyrik, hvis Glanspunkt blev Petrarcas Sonetter, saavelsom den provençalske fik igjen Indflydelse paa den spanske, ligesom ogsaa den engelske modtog Impulser fra Provence. I Tyskland svarede Minnesangerne til de franske Troubadourer; fra det 15de Aarhundredes Begyndelse afløstes de mere og mere af de borgerlige Mestersangere, som imidlertid ikke indskrænkede sig alene til Lyriken. — I Norden trivedes den eiendommelige Skaldedigtning, som isoleret fra de øvrige Landes Poesi endnu længe efter Kristendommens Indførelse bevarede sin oprindelige hedenske Karakter. — Dramaet i Middelalderen udgik fra de religiøse Mysterier og Moraliteter, idet undertiden dog ogsaa andre Motiver gjorde sig gjeldende; saaledes udvikledes der f. Ex. i Italien af Karnevalsoptogene en Folkekomedie, commedia dell' arte, med staaende Figurer, som har vedligeholdt sig ved Siden af det høiere Drama lige til vor Tid. Men til nogen høi Grad af Udvikling kom den dramatiske Digtning ikke førend i Tidsrummet efter Reformationen, altsaa i den nyere Tid, til hvilken Veien banedes ved Renaissancen, der medførte ligesaa store Omvæltninger i Literaturen som i de bildende Kunster. Renaissancen daterer sig allerede fra Petrarcas og Boccaccios Bestræbelser for at fremme Studiet af den antike Literatur, men kom først noget senere til almindeligt Gjennembrud. I den nyere Tids Begyndelse var det især Dramaet, som blomstrede i flere karakteristiske Skikkelser. Mest nationalt, men ogsaa med de fleste Lovninger af Romantik, er det spanske Drama, som fik sin klassiske Form gjennem Lope de Vega (1562—1635) og Calderon. I England optraadte Shakespeare, en mægtig Aand, hvem

det lykkedes at sammensmelte Romantiken med de nye Idéer saavelsom med det nationalt Engelske til et harmonisk Hélt, og som derved blev den nyere Tids største dramatiske Digter. Men det var alligevel ikke ham, som paatrykte den nærmeste Eftertids Theater dets Præg; dette blev den franske Tragedie forbeholdt. Dens Stivhed og Unatur (se Art. Corneille) stempledes som klassisk og blev det Mønster, som ikke blot i Frankrige, men i de fleste europæiske Lande angav Tonen i henved to Aarhundreder. Komedien, saaledes som den i Frankrige uddannedes af Molière, kunde ifølge sin Natur ikke henfalde til en saadan Stivhed som Tragedien; men til Gjengjeld forfaldt den kun altfor ofte (saaledes specielt i England i Restaurationsperioden) til Plathed og Raahed. Omkring Midten af det 17de Aarh. vandt Operaen, en oprindelig italiensk Digtart, almindelig Udbredelse, ligesom Vaudevillen paa samme Tid opstod i Frankrige. Det egentlige Epos dyrkedes i denne Periode ikke meget og antog hele Tragediens opstyltede Unatur; til Gjengjeld trivedes i Frankrige og England det komiske Epos og den satiriske Roman, nærmest i Tilslutning til Cervantes's paa sin Tid enestaaende Værk. Ligesaa lagdes i det 17de Aarh. Grunden til den Kunstart, som under Navn af den borgerlige Roman i det følgende Aarhundrede blomstrede i England. Det 18de Aarh. karakteriseres bedst ved den rationalistiske Bevægelse, som paa denne Tid udgik fra England og Frankrige, samt ved de Bestræbelser for at hævde Nationaliteten i Digtningen, som aabenbarer sig hos de forskjelligste Nationer. De franske Oplysningsmænd lod Poesien forblive i det gamle klassiske Spor, hvad det ydre angik, men benyttede den oftest som en Indklædning for sine Anskuelser og gjorde den saaledes til Tendenspoesi. Nævnes bør det dog, at Diderot i denne Periode skabte det borgerlige Drama. Frigjørelsen fra de franske Former i Dramaet begyndtes i Frankrige selv, men især af Lessing i Tyskland; ogsaa i England og Italien begyndte et friere Liv at røre sig i Komedien, paa samme Tid som i Frankrige selv Beaumarchais optraadte med sine revolutionære Stykker. Lyriken fik et friskt Opsving gjennem Klopstock i Tyskland, Burns i England og Chénier i Frankrige. Ved Aarhundredets Slutning havde allerede den tyske Poesi gjennem Goethe og Schiller reist sig paa en væsentlig national Grundvold, medens dog ogsaa Shakespeare og den antike Digtning her havde havt sin store Indflydelse; i Frankrige banede Madame de Staël Veien for den senere sociale Roman, medens i England „Sjøskolen" opstod, og i Danmark-Norge Tullin, Ewald og „det norske Selskab" og i Sverige Bellmann gav Digtningen nye belivende Impulser. — Den Retning, som i det 19de Aarhundredes første Halvdel blev den herskende, var den saakaldte Nyromantik, der vendte sig fra sin egen Tid til Middelalderen med dens Poesi, Religion og sociale Liv. Medens den franske Romantik væsentlig nøiede sig med at bekjæmpe Voltaire og brydes med de stive klassiske Former, udfoldede den tyske en rig Produktivitet, som ikke kunde undlade at virke befrugtende, om end selve den romantiske Retning ikke havde nok Livskraft i sig til at kunne bestaa i længere Tid. I England udviklede Walter Scott den historiske Roman, som derfra omplantedes til alle Europas Lande, paa dansk Grund af Ingemann. Byron blev inden Lyriken Repræsentant for den sønderrevne pessimistiske Retning, som især vandt Gjenklang hos Franskmanden Alfred de Musset, Russeren Puschkin og Tysteren Heine. I Norden blev Oehlenschläger den, der indførte den tyske Romantik, medens Tegnér i Sverige mere repræsenterede den franske Side af den samme Retning. — I den senere Tid, da en mere realistisk Opfatning af Digtningen som af Livet har gjort sig gjeldende, er det især den sociale Roman, Novellen og Dramaet (i indskrænket Forstand, som socialt Drama), der, udgaaende fra Frankrige, har udfoldet sig til at spille en vigtig Rolle, særlig i sit Hjemland samt i Italien, Tyskland og Rusland. Ogsaa i Skandinavien, hvor Romantiken tildels har siddet længere og dybere fast end i de store Kulturlande, har denne nye Retning begyndt at gjøre sig gjeldende.

Dijon (udt. Disjaang), By i Departementet Cote d'Or i Mellemfrankrige, ved Floden Ouche, med 42,500 Indb., en Kunst- og Musikskole og betydelig Vinhandel. Byens Oprindelse skyldes en af Julius Cæsar anlagt Leir. I Middelalderen var den Hovedstad i Hertugdømmet Burgund.

Dike, se Gudelære, den græske.

Diktator, i det gamle Rom en extraordinær Embedsmand med indskrænket Magt, som udnævntes paa kortere Tid (i det høieste paa 6 Maaneder) af Senatet eller af Konsulerne for at overtage den øverste Befaling, naar Staten var i Fare. Den første Diktator var Titus Larcius (498 f. Kr.). Ogsaa i nyere Tid har en Stat undertiden under vanskelige Forhold overdraget en Diktator indskrænket saavel militær som civil Magt.

Diktere, fremsige noget for en, som paa Stedet skal nedskrive det; ogsaa ilægge en Straf, forsaavidt det ikke sker ved Dom.

Dilemma, 1) i Logiken en Form af den disjunktive Slutning, f. Ex. A er lig enten B eller C; D er hverken lig B eller C; altsaa er A ikke lig D. Paa Grund af sin Tvetydighed er denne Slutningsform ofte bleven benyttet til Sofismer. 2) i daglig Tale den Vanskelighed at vælge mellem tvende Udveie, som begge synes lige farefulde.

Dilettant, egentlig Elsker, en som interesserer sig for en Kunst eller Videnskab og giver sig af med dens Udøvelse uden at gjøre den til sit Kald eller trænge tilbunds i Faget.

Diligence (udt. Dilisjangs), egentl. Omhyggelighed, Opmærksomhed, Flid; Navn paa et Slags store Vogne til Post- eller Personbefordring.

Dilke, Charles Wentworth, engelsk Publicist, f. 1789, d. 1864, fra 1830 Redaktør af „Athenæum", var 1846 med at grunde Bladet „Daily News". — Hans Søn Charles Wentworth Dilke, f. 1810, d. 1869, opgav sin Sagførerpraxis for at indtræde i „Athenæum"s Redaktion; han interesserede sig levende for Kunstens og Industriens Fremme og var en af de væsentligste Ophavsmænd til Verdensudstillingerne i London 1851 og 1862. — Sidstnævntes Søn Charles Wentworth Dilke, f. 1843, har foretaget omfattende Reiser i Amerika, Australien og Indien og udgivet interessante Reiseskildringer. Fra 1868 er han radikalt Medlem af Underhuset.

Dill, Slægt af Skjærmplanternes Familie, af hvilken en enkelt Art, den almindelige Dill, dyrkes som Kjøkkenplante overalt i Norge.

Dillmann, Christian Friedrich August, tysk Orientalist, f. 1823, Professor i Kiel, Gießen og fra 1869 i Berlin, har især indlagt sig Fortjeneste af den gammeltestamentlige Exegese samt Studiet af det æthiopiske Sprog, over hvilket han bl. a. har udgivet en Grammatik og et Lexikon af høit videnskabeligt Værd.

Diluvialdannelser kaldes de kvaternære Jordlag, som har afleiret sig umiddelbart før den historiske Tid; de synes dannede ved Flom og bestaar af Ler, Sand og Nullestene. De indeslutter Ben af store Landpattedyr, Ferskvandsmuslinger og Menneskereester.

Dimension, Udstrækning, Størrelse.

Diminuendo, i Musiken d. s. s. decrescendo, aftagende.

Dimisprædiken, en Kandidats Prøveprædiken.

Dimittere, sende bort; anmelde en til Adgangseramen ved et Universitet.

Dimmelugen (af det oldnorske dimmr, d. e. mørk), den mørke Uge, Ugen mellem Palmesøndag og Paaskedag.

Dimorfi, den Egenskab ved enkelte krystallinske Metaller, at de kan optræde i to Krystalformer, som ei kan udledes af samme Grundform, f. Ex. Diamant og Grafit.

Dimotika, By i den tyrkiske Provins Adrianopel, ved Floden Maritza, med 8,000 Indb. og Væverier. Her opholdt Karl den tolvte sig 1713.

Dina Vinhofers, et usædeligt Fruentimmer af tysk Herkomst. Ledet af sin Elsker, Oberst Walter, bedrog hun Korfitz Ulfeldt for at have villet forgive Kong Fredrik den tredie; overbevist om Løgn henrettedes hun s. A. Oehlenschläger har af hendes Historie taget Stoffet til sit Drama „Dina".

Dinagepore eller **Dinadsjpur**, Distrikt i Forindien, 182 Kv.mil stort med 1,200,000 Indb. — Hovedstaden, Dinagepore, 45 Mil nord for Kalkutta, har 30,000 Indb. og Bomuldsspinderier.

Dinan, (udt. Dinang), By i det franske Departement Cotes du Nord, med 8,000 Indb., tidligere Hertugen af Bretagnes Residensstad.

Dinapur, By i Bengalen, ved Ganges, med 42,000 Indb. og en stærk engelsk Garnison.

Dinarkhos, atheniensisk Taler, f. 361 f. Kr., var en Tilhænger af Antipater, forvistes 307 og dræbtes 290 paa Polysperchons Befaling. Tre af hans Taler er endnu i Behold.

Dindorf, Karl Wilhelm, tysk Filolog, f. 1802, 1828—33 Professor i Leipzig, har udgivet fortrinlige kritiske Udgaver af Demosthenes, Aristofanes, Lukian, græske Tragikere m. fl. Klassikere. — Hans Broder Ludvig August Dindorf, f. 1805, d. 1871, udgav ogsaa Klassikere. Begge besørgede i Forening den nye Pariserudgave af Stefanus's „Thesaurus linguae graecae".

Diner (udt. Dine), Middagsmaaltid.

Dingelstedt, Franz, tysk Digter, f. 1814, var fra 1836 ansat ved Gymnasiet i Kassel og derpaa i Fulda, kaldtes 1843 til Bibliothekar i Stuttgart og 1850 til Theaterintendant i München, blev 1857 pludselig afskediget, men ansattes allerede s. A. som Theaterintendant i Weimar. 1867 blev han Direktør for Hofoperatheatret og 1871 for Burgtheatret i Wien. Han har gjort sig fortjent af den tyske sceniske Kunst som dygtig Instruktør og ved 1854 i München at foranstalte en fælles Gjesteoptræden af Tysklands første Skuespillere i Stykker af tyske Klassikere, ligesom han i Weimar 1864 og i Wien 1875 har ladet Shakespeares samtlige historiske Dramaer opføre fuldstændig og i Sammenhæng. Som Digter har han især vundet Anerkjendelse ved „En kosmopolitisk Natvægters Sange," „Digte," „Nat og Morgen," samt ved en Række Noveller, af hvilke de bedste er samlede i „Novellenbuch" (1856).

Dingenæs (i Middelalderen Thinganæs), Gaard i Evindvigs Prestegjeld, Nordre Bergenhus Amt. Her stod 967 et blodigt Slag mellem Haakon Jarl og Erik Blodøxes Søn Ragnfred, i hvilket den første vandt.

Dingler, Johan Gottfried, tysk teknologisk Forfatter, f. 1778 d. 1855, fra 1800 Apotheker i Augsburg, grundede 1820 den bekjendte „Polytechnisches Journal," som han redigerede til 1840; han udgav ogsaa flere andre Journaler for enkelte Grene af Teknologien. — Hans Søn Emil Maximilian Dingler, f. 1806 d. 1874, redigerede „Polytechnisches Journal" 1840—74.

Dingo, en vild Hundeart i Australien, udmærker sig ved en kort, busket Hale, spids Snude og smaa, opretstaaende Øren. Den er rovgjerrig og anretter stor Skade paa Faarehjorderne i Australien. At tæmme den har ikke lykkedes.

Dinotherium, en med Tapiren beslægtet uddød kjæmpemæssig Pattedyrslægt fra Tertiærperioden. Dinotherium var sandsynligvis et af de største Landpattedyr, som har existeret. Det var mindst 18 Fod langt og havde i Underkjæven to uhyre, nedad bøiede Stødtænder. Benrester af dette Forvedenens Dyr er fundne i Tyskland og Frankrige.

Dinter, Gustav Friedrich, tysk Skolemand, f. 1760 d. 1831, blev 1797 Direktør for Skolelærerseminariet i Dresden, 1807 Præst og 1822 Professor i Königsberg. Han var baade theoretisk og praktisk virksom for Læreres Uddannelse og indlagde sig store Fortjenester af det preussiske Skolevæsen. Han udgav ogsaa talrige Lærebøger og pædagogiske Skrifter samt en Bibelfortolkning til Brug for Lærere.

Dio Cassius, græsk Historieskriver, f. i Nikæa ca. 160 e. Kr. d. ca. 230, indehavde i længere Tid høie Embeder i Rom. Han skrev et Verk paa 80 Bøger paa Græsk om Roms Historie fra de ældste Tider til 229 efter Kr., af hvilket 37te—54de Bog samt nogle Brudstykker endnu er i Behold; Skriftet vidner om skarp Opfatning, Flid og Omhyggelighed og er en vigtig historisk Kilde.

Diocletianus, Gajus Aurelius Valerius, romersk Keiser, f. ca. 240 e. Kr., sattes 284 paa Tronen af Soldaterne. Han foretog indgribende Forandringer i Rigets Forvaltning, idet han udnævnte sin Feltherre Maximianus til Medregent under Titel af Augustus og indsatte to Underkeisere med Titel af Cæsar, som efter 20 Aars Forløb skulde indtage hans egen og Augustus's Plads; ligeledes organiserede han Provinsforvaltningen og Militærvæsenet fra nyt af. Han indførte ved Hoffet østerlandsk Pragt og Ceremoniel og foranstaltede 303 en blodig Kristenforfølgelse. 305 takkede han frivillig af og levede derpaa i Nærheden af Salona i Dalmatien, hvor han døde 313.

Diodoros, kaldet Siculus, græsk Historieskriver i det første Aarhundrede f. Kr., skrev et ethnografisk ordnet Verk i 40 Bøger over alle bekjendte Folks Historie indtil Aar 60 f. Kr. 1ste—5te og 11te—20de Bog samt endel Brudstykker af Resten er bevarede.

Diogenes fra Apollonia (paa Øen Kreta), græsk Filosof i det 5te Aarh. f. Kr., tilhørte de ioniske Naturfilosofer og ansaa ligesom Anaximenes Luften for det oprindelige Urstof, som han antog for ogsaa at indeholde det intellektuelle Princip. Saavel den menneskelige Sjel som alt andet antog han for Modifikationer af Luften. Af hans Skrifter er kun enkelte Brudstykker tilbage (udg. af Panzerbiter). 2) Diogenes fra Sinope, berømt græsk Filosof af den saakaldte „kyniske" Skole, f. 404 f. Kr., d. 324, gjorde det til sin Livsopgave at vise, at den høieste jordiske Lykke bestod i intet at behøve; han levede derfor i lang Tid i en Tønde uden nogen anden Bekvemmelighed. Hans bidende Svar er blevne berømte, og der berettes mange Anekdoter om ham, saaledes bl. a., at den eneste Gunst, han udbad sig af Alexander den store, som besøgte ham, var at denne vilde træde tilside, saa Solen kunde skinne paa ham. 3) Diogenes fra Laërte, græsk epikuræisk Filosof og Forfatter, ca. 150—200 e. Kr., skrev et Verk om Filosofiens Historie, hvilket endnu er opbevaret.

Diomedes, Tydeus's Søn, Konge i Argos, nævnes hos Homer som en af Grækernes tapreste Kjæmper for Troja. Senere skal han efter Sagnet være kommen til Apulien og der have grundet flere Byer.

Dion, en fornem Syrakusaner, f. ca. 408 f. Kr., en Ven af Platon og Svigerføn af Dionysios den ældre, forvistes 366 af Dionysios den yngre, men vendte 357 tilbage og styrtede ham; 353 blev han snigmyrdet.

Dione, en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Dionysios, den ældre, Tyran i Syrakus, f. 431 f. Kr., d. 367, udmærkede sig i Krigen mod Karthago og gjorde sig 406 til uindskrænket Herster. Han førte blodige Krige med Karthago og erobrede Rhegium; han var en kraftig og virksom Regent, men herskesyg og grusom. — Hans Søn, Dionysios den yngre, herskede grusomt og fordreves 356 af Dion. Efter et Ophold i Lokri kom han 346 atter til Magten i Syrakus, men maatte 343 overgive sig til Timoleon og levede derpaa i Korinth.

Dionysios fra Halikarnassos, græsk Historieskriver, opholdt sig fra 30 f. Kr. i Rom og skrev en romersk Historie fra de ældste Tider til den første puniske Krig i 20 Bøger, af hvilke endnu 11 foruden nogle Fragmenter er i Behold. 2) Dionysios Areopagita, saa kaldet som Medlem af Areopagos, omvendtes af Paulus til Kristendommen og skal have lidt Martyrdøden som Biskop i Athen. En Del gnostisk-dogmatiske Skrifter er med Urette blevne ham tillagte. — Han er bleven forvexlet med en anden Dionysios, som i det 3die Aarh. skal have grundet en kristen Menighed i Paris og anses for Frankriges Skytshelgen (St. Denis).

Dionysos ell. **Bakkhos**, paa Latin Bacchus ell. Liber, se Gudelære, den græske.

Diophantos, alexandrinsk Mathematiker mellem 200 og 400 e. Kr. skrev en Arithmetik i 13 Bøger, af hvilke de 6 endnu er bevarede; han nævnes som Opfinderen af den ubestemte Analyse.

Diopterlineal, et ved Landmaaling benyttet Instrument, ved Hjelp af hvilket Sigtelinier i Marken overføres paa Papiret.

Dioptrik, Læren om Lysets Brydning.

Diorama, et Maleri, som ved vexlende Belysning antager et forskjelligt Udseende. Paa begge Sider af et gjennemsigtigt Stof er en Gjenstand afbildet med Forsiden paa den ene og Bagsiden paa den anden Side. Ved indfaldende Lys sés alene Billedets Forside; ombyttes det indfaldende med gjennemgaaende Lys, sés alene Bagsiden.

Diorit, en Grønsten, sædvanligst finkornet, bestaar af Hornblende og en skjæv Feldspat. Naar Strukturen er porfyragtig, kaldes den Dioritporfyr. Denne sidste anvendes undertiden til slebne Plader osv.

Dioskorides, græsk Læge omtrent i Midten af det første Aarh. e. Kr., skrev et Verk om Lægemidlerne, som endnu i Middelalderen benyttedes.

Dioskurerne (Zeus's Sønner), kaldtes Kastor og Polydeukes (Pollux), Zeus's Tvillingsønner med Leda. De dyrkedes som Skytsguder for Skibsfart og Gjestevenskab.

Diphtheritis, en eiendommelig Form af Betændelse i en Slimhinde, med hvidlige eller graalige Afsætninger (Exsudater) paa og i Slimhinden. Den epidemiske Diphtherit eller, som den hos os almindelig kaldes, den trondhjemske Halsesyge, er, naar den optræder i større Epidemier, en af vore mest dødelige smitsomme Sygdomme.

Dipleidoskop, en astronomisk Kikkert, saaledes indrettet, at enhver Gjenstand, hvis Straaler ikke indfalder parallelt med Axen, sés dobbelt. Stilles Dipleidoskopet i Meridianen, angiver det Øieblik, da Solen sés enkelt, dens Kulmination.

Diplom (græsk Diploma), oprindelig en af to Blade sammensat Skrive- eller Notistavle; dernæst en keiserlig Kundgjørelse; nu et Adelsbrev eller et Dokument, ved hvis Overlevering en tildeles Doktorgraden. — Diplomatarium, Samling af Aktstykker (Breve og Dokumenter) af historisk Interesse.

Diplomat, en Person, som repræsenterer en fuveræn Stat hos en anden Stats Regjering. — Diplomati, Læren om de for Nationernes gjensidige udvortes Forhold gjeldende folkeretslige Grundsætninger, Regler og Vedtægter. — Diplomatisk Korps (Corps diplomatique), samtlige de fremmede Magters Gesandter, som er akkrediterede hos en Regjering.

Diplomatarium norvegicum, Samling af gamle Breve fra 12te til 16de Aarhundrede, som er bevarede dels i Original, dels i Afskrift, især fra kjøbenhavnske Bibliotheker og Arkiver samt fra det norske Rigsarkiv; de indeholder Bidrag til Kundskab om Norges indre og ydre historiske Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen og er en uvurderlig Kilde for Historikere, Sprogmænd og Retshistorikere. En Prøve paa et norsk Diplomatarium blev udgivet allerede i 1828 af Gr. Fougner-Lundh; men Planen til det nuværende Diplomatarium er lagt og udført af Rigsarkivar Lange, som sammen med

C. R. Unger udgav de 4 første Bind; efter hans Død indtraadte i hans Plads H. J. Huitfeldt, som ligeledes sammen med Unger har udgivet de 5 følgende Bind og 1ste Halvdel af 10de Bind. Hvert Bind udgjør omtrent 900—1,000 Breve; men endnu staar en Mængde tilbage at trykke. Samlingen er udgivet paa offentlig Foranstaltning.

Diplomatik, Indbegrebet af samtlige Regler om Fortolkning og Brug af gamle samt Affatning af nye Statsdokumenter.

Dippel, Johan Konrad, tysk religiøs Sværmer, f. 1673, d. 1734, studerede Theologi og Medicin og førte derpaa et omflakkende Liv i flere Lande. I Danmark optraadte han saa voldsomt mod Geistligheden, at han i længere Tid sattes i Fængsel paa Bornholm. Han gik derpaa til Sverige, hvor han vandt Ry som Læge, men hvorfra han tilsidst forvistes. I sine Skrifter (udgivne under Pseudonymet „Christianus Democritus") drog han heftig tilfelts mod de kristelige Dogmer. Som Kemiker besad han ikke faa Kundskaber; han opfandt den efter ham benævnte Dippelsolie og gav Foranledning til Opfindelsen af Berlinerblaat.

Direkte, umiddelbart, ligefrem.

Direktion, Styrelse, Ledelse; ogsaa Retning. — Direktør, Bestyrer, Leder, Forstander. — Direktrice, Forstanderinde. — Direktorium, Samling af Direktører. — Direktoriet, Navn paa den udøvende Myndighed i Frankrige 1795—99.

Dirichlet, Peter Gustav Lejeune, fremragende tysk Mathematiker, f. 1805, d. 1859, fra 1839 Professor i Berlin og fra 1855 i Göttingen, gjorde omfattende Studier især over Tallenes Theori samt over de partielle Differentialligningers, de periodiske Rækkers og de bestemte Integralers Theori.

Dirigent, Leder af en Forsamlings eller et Mødes Forhandlinger; ogsaa Orkesteranfører. — Dirigere, lede Forhandlingerne; anføre et Orkester.

Diriks, Christian Adolph, norsk Embedsmand og Politiker, f. 1775 i Kjøbenhavn, d. 1837, blev juridisk Kandidat 1795, Fuldmægtig i Hof- og Statsretten 1800, Assessor i Kristiansands Stiftsoverret 1806, Byfoged i Laurvig og Sorenskriver i Laurvigs Grevskab 1812, Medlem af Rigsforsamlingen paa Eidsvold og af dens Konstitutionskomité samt Professor i Lovkyndighed og Generalpolitidirektør i Kristiania 1814. Han deltog s. A. i de Forhandlinger, som ledede til Afslutteisen af Konventionen i Moss den 14de August, og var en af de Nordmænd, som i Oktober underhandlede med de svenske Kommissærer ang. de Forandringer i Norges Grundlov, som blev en Følge af Foreningen med Sverige. I November 1814 blev han Statsraad og Chef for Politi- (senere Justits- og Politi-) Departementet samt 1825—36 for Kirke- og Undervisningsdepartementet. 1814—15 og 1821—30 var han Medlem af Lovkomitéen.

Dirk, et Instrument til at aabne Laase med, i Almindelighed bestaaende af en tynd Staalstang, som i Enden er bøiet til en Hage. — Dirkefri kaldes en Laas, som ikke kan aabnes med Dirk.

Dirschau, By i Preussen, ved Floden Weichsel, 4 Mil syd for Danzig, med 9,800 Indb., en Cementfabrik og Kvæghandel. Ved Byen gaar en mærkelig 2500 Fod lang Gitterbro over Weichsel.

Disciple, Lærling, Elev.

Disciplin, egentlig Opdragelse, Tugt; 1) særlig i Tjenesteforhold, og fornemmelig i det militære om de Underordnedes ubetingede Pligtfølelse og Mandstugt. 2) i Videnskaben betyder Disciplin et Lærefag, en Gren af Videnskaben. — Disciplinærmyndighed er den Overordnedes Ret til at haandhæve Disciplinen, navnlig i det militære Tjenesteforhold, og uden Appel at straffe Brud paa Lydighedspligten. — Disciplinærforseelse, Overtrædelse af de Regler, som i visse Tjenesteforhold, navnlig det militære, gjelder angaaende de Underordnedes Forhold ligeoverfor sine Foresatte. — Disciplinærstraf, Straffen for Disciplinærforseelse. I Norge er Disciplinærforseelser, der ikke tillige krænker de almindelige Love, kun Gjenstand for Straf i Militærstanden, og de Straffe, den Foresatte kan benytte som Revselse, uden at den Skyldige kan kræve Lovmaal og Dom, alene Bevgvelse af almindelig Fritid (Port- eller Leirforbud), Arbeide eller Exercits udenfor Tur samt simpel Arrest.

Diſen, Andreas Edvard, talentfuld norsk Landskabsmaler, f. 1844 paa Modum, var fra 1859 i 5 Aar Handelsbetjent i Kristiania, begyndte derefter at studere Malerkunsten under Eckersberg, af hvis Malerskole han var Elev 1864—70, idet han havde en af Statens Fripladse og desuden modtog Understøttelse bl. a. af Kong Karl den femtende. 1871 reiste han med offentligt Stipendium til Karlsruhe, hvor han under Gudes Veiledning studerede i 5 Aar, af hvilke han de to sidste var Gudes Assistent ved Kunstskolen. Siden 1876 har han opholdt sig i Kristiania. Diſen er en streng Naturalist og en ypperlig Tegner. Hans Billeder, blandt hvilke kan nævnes: „Norsk Fos" (hos Grosserer Berven i Kristiania) og „Høifeld" (paa Tomb Herregaard), har vundet Anerkjendelse paa Udstillingerne i Kjøbenhavn (1876) og i Paris (1878). Han har desuden leveret 16—17 fortrinlige Tegninger til det i Stuttgart udgivne illustrerede Pragtværk „Das Schweizerland", hvortil flere af Tysklands første Malere bidrager.

Diſer, se Gudelære, den nordiske.

Disjunktion, Skilsmisse, Adskillelse; i Logiken Modsætningsforholdet. — Disjunkte Begreber, Begreber, som er hverandre modsatte, men som gaar ind under samme høiere Begreb.

Diskant, d. s. s. Sopran; i Harmonilæren første Stemme.

Diskobugten, Havbugt paa Grønlands Vestkyst; i den ligger en Gruppe Øer, Diskoøerne, under 70 Gr. n. Br.

Diskonto er den Form af Kapitalrenten, som fremkommer, naar en Laangiver ved Overdragelsen af Laanesummen heri gjør et Fradrag for den ham tilkommende Rentegodtgjørelse og saaledes oppebærer denne forskudsvis. Den benyttes især i den egentlige Forretningsverden ved Omsættelsen af Vexler og dermed beslægtede kortsigtige Handelspapirer (samt ved de i Norge brugelige saakaldte Vexelobligationer), hvilke siges at diskonteres, naar de sælges mod Betaling af sit paalydende Beløb minus Diskontoen. Diskontosatsen udtrykkes i Procenter ligesom den almindelige Rentefod, men falder sjelden sammen med denne. Navn-

lig er den ulige mere bevægelig samt i Regelen lavere end den for længere Laan gjængse Rente; det sidste har især sin Aarsag i den større Sikkerhed og Hurtighed, hvormed Laangiveren kan forudse atter at komme til sine Penge. — Diskontering, Kjøb og Salg af Vexler og andre Handelspapirer. — Diskontør, en, som driver Diskonteringsforretninger. — Diskontobank, se Bank og Bankvæsen.

Diskos, en rund Kastestive af et tungt Materiale, som hos Grækerne benyttedes ved Legemsøvelser og Væddekampe.

Diskret, adskilt; sømmelig, hensynsfuld, taus. — Diskretion, taktfuld, passende Opførsel, Taushed.

Diskurs, Samtale.

Diskussion, Forhandling, Drøftelse. — Diskutere, drøfte.

Dispache (udt. Dispasje), Beregning og Fordeling af de med et Havari forbundne Tab. Se forøvrigt Havari. — Dispachør (udt. Dispasjør), en Embedsmand, som opgjør Dispachen.

Dispensation, Fritagelse for i et enkelt Tilfælde at behandles efter Lovens almindelige Regel. Dispensationen meddeles af den udøvende Magt; men den norske Grundlovs § 95 forbyder at meddele Dispensationer, efterat den nye almindelige Lovbog er traadt i Kraft, med mindre Bemyndigelse hertil udtrykkelig er given i Loven selv. Ved Lov kan Dispensationer altid gives, forsaavidt ikke nogen Enkeltmands erhvervede Ret derved gaaes for nær, da Loven selv maa kunne fastsætte snevrere eller videre Grændser for sin Virksomhed. Se forøvrigt Art. Bevilling.

Dispersion eller Farveadspredelse kaldes det hvide Sollys's Opløsning i sine Bestanddele ved Brydning gjennem et Prisme.

Disponere, ordne, anbringe, være raadig over. — Disponeret, anbragt; oplagt (til noget). — Disponibel, som staar til Raadighed. — Disposition, Anordning; Raadighed over noget; Anlæg.

Disputation eller **Disputats**, mundtlig Diskussion især om et videnskabeligt Thema; ogsaa en videnskabelig Afhandling, bestemt til offentlig at forsvares af Forfatteren ved den mundtlige Prøve for en akademisk Grad. — Disputere, mundtlig drøfte noget; forsvare en Afhandling for en akademisk Grad; ofte ogsaa stride med Ord, mundhugges. — Dispyt (udt. Dispyt), Ordstrid.

D'Israeli (udt. Disreli), se Beaconsfield.

Disfektion, Sønderlemmelse af et Lig for at studere og paavise dets Bygning.

Dissens, Meningsforskjel, forskjellig eller stridende Opfatning. — Dissenter, oprindelig i England, senere ogsaa i andre Lande Navn paa Kristne, som ikke tilhører Statskirken.

Dissertation, lærd Afhandling, især paa Latin.

Dissonans, Mislyd, i Musiken en Forbindelse af to eller flere Toner, som i sin Samklang virker ubehagelig paa Øret.

Distance (udt. Distangs), Afstand.

Disteli, Martin, tyst Karikaturtegner, f. 1802, d. 1844, leverede forunden talrige politiske Karikaturer ogsaa Illustrationer til Frøhlichs Fabler og Münchhausens Eventyr; alle hans Billeder indtager en høi Rang ved den rige Humor, som taler gjennem dem.

Distinkt, tydelig, kjendelig. — Distinktion, Skjelnen; Kjendetegn, som anbringes paa Uniformer for at adskille de militære Grader. — Distingvere, skjelne mellem. — Destingveret, udmærket; elegant.

Distraktion, adspredt Sindstilstand, Tankeløshed. — Distrait (udt. Distræ), adspredt, tankeløs, aandsfraværende. — Distrahere, forstyrre, bortlede ens Opmærksomhed.

Distribuere, fordele, uddele.

Distrikt, Kreds, Landomraade; i enkelte Lande Underafdeling af en Provins. — Distriktslæge, i Norge en Embedsmand, som det paaligger at yde Lægehjelp inden det Distrikt, i hvilket han er ansat. Se forøvrigt Medicinalvæsen. — Distriktssjøtropperne, se Den norske Marine (under Norge).

Dithyrambe, hos Grækerne Festsang til Dionysos's Ære; begeistret Digt.

Ditmarsken, frugtbart Landskab i den preussiske Provins Holsten, mellem Eideren, Elben og Nordsjøen, ca. 23 Kv.mil stort med 75,000 Indb. Langs Kysten bestaar Jordbunden af leret, fed Marskbund, som afgiver ypperlige Græsgange. Ditmarsken hørte i den tidlige Middelalder til Grevskabet Stade, kom derefter under dansk Overhøihed, men dannede senere en selvstændig Republik. Saavel de holstenske Grever som den danske Konge Hans gjorde forgjæves Forsøg paa at undertvinge de frihedselskende Bønder. 1500 tilføiede disse under Anførsel af Wolf Isebrand Kong Hans og hans Broder Hertug Fredrik et blodigt Nederlag, hvori Tusender faldt og Danebrog tabtes. 1559 blev de endelig undertvungne af den danske Konge, Fredrik den anden, som med en Hær paa 22,000 Mand rykkede ind i Landet. Siden udgjorde Ditmarsken en Del af Holsten og blev med denne Provins afstaaet af Danmark 1864.

Dito (ital., af det lat. dictum, sagt), forkortet do., af samme Slags, ligedan.

Ditters von Dittersdorf, Karl, tyst Komponist, f. 1739, d. 1799, 1770—95 ansat som Kapelmester hos Fyrstbiskopen af Breslau, vandt stort Bifald for sine komiske Operaer („Doktor og Apotheker," „Hieronymus Knicker" m. fl.) og Oratorier („Ester" og „Job").

Diu, en liden Portugiserne tilhørende Ø ved Forindiens Vestkyst; dens eneste By er Diu med 12,000 Indb.

Divan, i Persien Betegnelse for et Statsraads Forsamling; Samling af en Digters Sange; Statsraadets Forsamlingssal, deraf Prægtværelse i det hele taget; ogsaa et Slags Sofa, som løber rundtom Væggene i et Værelse.

Divergere, fjerne sig, afvige fra hverandre. — Diversion, i Militærsproget en med en større eller mindre Styrke iverksat Troppebevægelse, som foretages i det Øiemed at bortlede Fiendens Opmærksomhed fra det egentlige Angrebspunkt. — Divergerende Rækker, se Rækker.

Divertere, forlyste, more, fornøie, — Divertissement (udt. Divertissemang), Forlystelse; et lidet komisk Theaterstykke eller en liden Ballet.

Dividende, den Andel i Udbyttet af et Aktieforetagende, som ved foresaldende, i Regelen aarligt Opgjør udbetales enhver Aktiehaver. Dividenden udtrykkes procentvis eller fastsættes til en vis Sum for hver Aktie. Undertiden betegner

Dividende den udbetalte Rente af den indskudte Aktiekapital, i hvilket Tilfælde det Renten overstigende Udbytte kaldes Extradividende.

Divina Commedia, se Dante.

Divination, Spaadomsgave, Forudseenhed.

Division, Deling; i Mathematiken den Regningsart, ved hvis Hjelp man kan finde et Tal, som multipliceret med en given Divisor er ligt den givne Dividend; i Militærsproget: 1) en større Troppeafdeling, sædvanlig 2 Brigader, af en Vaabenart (Infanteridivision, Kavalleridivision, Artilleridivision); 2) en af alle Vaabenarter sammensat Hærafdeling, i Almindelighed bestaaende af 8—12 Bataljoner Infanteri, 3—6 Eskadroner Kavalleri og 3—4 Batterier Artilleri. En Division kommanderes af en Divisionsgeneral (i Regelen Generalløitnant).

Dixi, „Jeg har talt."

Dixon (udt. Dixen), William Hepworth, engelsk Historiker og Forfatter, f. 1821, var i længere Tid Medarbeider og 1853—69 Hovedredaktør af „Athenæum" og offentliggjorde samtidig opsigtvækkende Arbeider om forskjellige sociale Forhold, deriblandt om det engelske Fængselsvæsen, samt Biografier af John Howard, William Penn og Lord Bacon. Som en Frugt af sine Arkivstudier paa en Reise i Frankrige og Italien udgav han 1852 Admiral Blakes Levnet, et Brudstykke af et paatænkt større Verk om den engelske Republiks Historie. Af historiske Skrifter har han forresten leveret „Englands Hof og Samfund fra Elisabeth til Anna", „Tower" og „To Dronningers Historie". De religiøse Sværmeriers Historie til forskjellige Tider har han skildret i „Spiritual wives", et Verk, som har vakt megen Opsigt. Endelig har han som Udbytte af sine Reiser udgivet interessante Skildringer af Liv og sociale Forhold i Rusland, Palæstina, Schweiz og Nordamerika.

Diæresis, Opløsningen af en Diftong i to særskilt lydende Vokaler; Adskillelse af to Vokaler, som skulde danne en Diftong (idet man over den sidste af dem sætter Tegnet ¨, f. Ex. Aloë). I Metriken indtræffer Diæresis, naar Udgangen af en Versfod falder sammen med et Ords Slutningsbogstav.

Diæt, 1) Levemaade, Levevis, særlig den efter Sundhedsforskrifterne indrettede Levemaade; undertiden den for Syge foreskrevne Levemaade. 2) Godtgjørelse for Underholdning paa Reiser, som Embedsmænd eller andre foretager i offentlige Anliggender. — Diætetik, Læren om, hvorledes man af Sundhedshensyn bør indrette sin Levevis.

Diøces, Bispedømme, se Biskop.

Djurgården, en Park ved Stockholm, der er et meget besøgt Forlystelsessted for Byens Indvaanere. Blandt dens mest bekjendte Punkter er Djurgårdstheatret, Bellmans Byste og Hasselbacken med en Statue af Bellman.

Djævel, af det græske diabolos, der egentlig betyder en Bagtaler, hebraisk Satan, Modstander, det Gamle og Nye Testamentes Betegnelser for den faldne Guds Engel, som er det Ondes Ophav i den personlige Verden (Engle- og Menneskeverdenen), og som uafbrudt er virksom for den syndige Udvikling og det Ondes Seier i Kampen mod det Gode.

Dlugoß (udt. —gosj), Johannes, paa Latin J. Longinus, polsk Historieskriver, f. 1415, d. 1480 som Erkebisp i Lemberg, skrev en udførlig „Polens Historie" i 12 Bøger, af hvilke især de 3 sidste er af stort Værd som Kildeskrift.

Dmitrijev, Ivan Ivanovitsch, russisk Digter og Politiker, f. 1760, d. 1837, var først Officér, derpaa ansat i forskjellige civile Embeder og 1810—14 Justitsminister. Sammen med Karamsin blev han Grundlæggeren af en ny Epoke i den russiske Literatur saavelsom i Sproget, idet han nemlig traadte i Opposition til det gammelslaviske Parti. Hans vigtigste Verk er det episk-lyriske Digt „Jermak."

Dnjepr, Oldtidens Borysthenes, Flod i det sydlige Rusland, udspringer i Guvernementet Smolensk, nær Volgas Kilder, løber mod Syd til Kiew, derpaa mod Sydøst til Jekaterinoslaw og tilsidst mod Sydvest, udvider sig ved Cherson til en bred Fjord, som ved Otsjakov udmunder i det Sorte Hav. Længde 273 Mil. Blandt dens Bifloder mærkes paa Vestsiden Beresina og Pripet og paa Østsiden Desna og Samara.

Dnjestr, Oldtidens Tyras, Flod i det sydvestlige Rusland, udspringer paa Karpatherne i Galizien, løber mod Sydøst i en Længde af 156 Mil og falder ved Akjerman i det Sorte Hav.

Doab, eller **Duab**, Landet mellem Floderne Ganges og Djamma i Indien.

Dobbeltbrydning, se Lysbrydning.

Dobbeltsalt kaldes en Forbindelse af to forskjellige Salte af samme Syre.

Dobbeltspat, se Kalkspat.

Dobbeltstjerner kaldes to Stjerner, som danner ét System, og hvoraf den ene bevæger sig om den anden eller begge med hinanden om et fælles Tyngdepunkt. Deres Farve er ofte forskjellig, hvid, rødlig eller bleggul. Bistjernen undertiden blaa. Først i forrige Aarh. blev man opmærksom paa Dobbeltstjernerne; nu kjender man ca. 800 og for ca. 60 af dem ogsaa deres Omløbstid og Baner. — Optiske Dobbeltstjerner kaldes to Stjerner, naar de tilsyneladende staar nær hinanden, medens den ene i Virkeligheden er betydelig fjernere fra os end den anden.

Dobbeltsyn kan finde Sted, saavel naar der sées med ét Øie, som naar der sées med begge Øine. I første Tilfælde er Aarsagen næsten altid den, at Linsen er kommen ud af sin Plads. Rager nu Linsens Rand ind i Pupillen saaledes, at en Del af Lysstraalerne kan bryde gjennem Linsen og en anden Del gjennem den fri blevne Del af Pupillen, opstaar paa Nethinden to Billeder af én og samme Gjenstand, og disse Billeder kan, om de ikke er store, falde adskilte. Begge bliver selvfølgelig ikke lige tydelige, da Øiet herved er blevet nærsynt for de Straaler, som gaar gjennem Linsen, og langsynt for dem, som passerer udenom denne. Langt sjeldnere er Dobbeltsyn med ét Øie, bevirket ved Uregelmæssigheder i Hornhinden. — Dobbeltsyn beror paa, at de Muskler, som bevæger Øinene, ikke virker sammen, hvorved de Billeder, som falder i hvert Øie, ikke falder paa tilsvarende Steder af Nethinden. Herved bliver en Gjenstand opfattet som to, i Lighed med, at man indbilder sig at føle to, istedenfor én Kugle, naar man lægger to af sine Fingre overkors og dermed berøler Kuglen. Denne indvirker da paa Nervegrene, som i Almindelighed ikke paavirkes samtidig af én Gjenstand.

Dobbeltvirkende Maskine, en Dampmaskine, hvor Dampen strømmer ind i Cylinderen afvex-

lende paa begge Sider af Stemplet, medens den ved de enteltvirkende kun træder ind paa den ene Side. Denne Forbedring ved Dampmaskinen blev opfunden af James Watt.

Dobrovsky, Josef, berømt Sprogforsker f. 1753 i Ungarn af bøhmiske Forældre, d. 1829, blev 1772 Medlem af Jesuiterordenen, lagde sig derpaa efter orientalske og slaviske Sprog og gjorde vidtløftige Reiser for at opsøge gamle bøhmiske Haandskrifter. Han blev Grundlæggeren af de slaviske Sprogs videnskabelige Studium, og paaviste først deres Slægtskab saavel med de nyere germaniske og romanske Sprog som med Latin og Græsk. Foruden sproglige Verker (især over Czechisk) skrev han ogsaa historiske Arbeider og forsøgte sig desuden med Held som Botaniker.

Dobrudscha (udt. Dobrudsja), en Landstrækning mellem Donau, Bulgarien og Vestkysten af det Sorte Hav, bestaar af en dels opdyrket, dels sumpet Høislette af 200 Kv.mils Størrelse. Landet tilhørte tidligere Bulgarien, men blev ved Berlinertraktaten 1878 afstaaet til Rumænien.

Dockum, Joost van, dansk Sjøofficér af hollandsk Slægt, f. 1753, d. 1834, konvoierede 1799—1801 i Middelhavet flere Handelsskibe og gjorde kraftig Modstand mod Englændernes Forsøg paa at visitere dem. 1809—13 stod han i fransk Tjeneste og blev Kontreadmiral; efter sin Tilbagekomst til Danmark blev han Viceadmiral. — Hans Søn Karl Edvard van Dockum, f. 1804, deltog i fransk Tjeneste i Sjøslaget ved Navarino 1827 og i Patras's Beleiring og Indtagelse 1828. 1850—52 var han dansk Marineminister, 1857—60 Gesandt i England, derpaa igjen Marineminister og 1868—74 Admiral og Chef for Sjøofficérskorpset.

Dodd, William, engelsk Forfatter, f 1729, blev 1753 Præst, førte et udsvævende Levnet og hængtes 1777 som Falskner. Han skrev en i sin Tid høit skattet Bibelfortolkning samt en Del Digte, som vidner om betydeligt poetisk Talent.

Dodekaeder, (af det græske dodeka, 12), et af 12 Flader begrændset Polyeder. Det regulære Dodekaeder begrændses af 12 regulære og indbyrdes kongruente 5-Kanter; Hjørnerne er trefidige og indbyrdes kongruente.

Dodona, By i det indre af det gamle Epirus (Grækenland), ved Foden af Bjerget Tomaroo, med et i Oldtiden berømt Orakel og Tempel for Zeus. Gudens Villie blev der af Prestinder udledet af en hellig Egs Susen i Vinden.

Dodwell, 1) Henry, engelsk Filolog og Kronolog, f. 1641, d. 1711, Professor i Oxford, har efterladt sig flere gode kronologiske Arbeider. — 2) Edward Dodwell engelsk Arkæolog, f. 1767, d. 1832, foretog Reiser i Grækenland og Italien og udgav de for Arkæologiens Studium endnu værdifulde Verker „Klassisk og topografisk Reise gjennem Grækenland" og „Kyklopiske og pelasgiske Levninger i Grækenland og Italien."

Does, (udt. Dus), Jakob van der, hollandsk Maler, f. 1623, d. 1673, udmærkede sig som Dyrefremstiller ved omhyggeligt Naturstudium. — Hans Søn Simon van der Does, f. 1653, d. 1717, var ogsaa en talentfuld Dyremaler.

Dog, en for sin Styrke bekjendt Hunderace; se forøvrigt Hund.

Doge, (udt. Daadsje), lat. dux, kaldtes i Venedig og Genua den Øvrighedsperson, som stod i Spidsen for Republiken. I Venedig valgtes den første Doge 697; den med Embedet i Begyndelsen forbundne næsten uindskrænkede Magt tabte sig lidt efter lidt, men selve Titelen vedblev at existere til Republikens Fald 1797. — I Genua indførtes Dogeværdigheden 1339; 1797 afskaffedes den, men indførtes igjen 1802—05.

Doggerbank, en Banke i Nordsjøen mellem 54 og 56 Gr. n. B. og 19 og 22 Gr. ø. L., hvor Dybden paa flere Steder kun er ca. 8 Favne. Englænderne og Hollænderne har der gjennem lange Tider drevet betydelige Torskefiskerier.

Dogmatik, egentlig en systematisk Fremstilling af de for en Videnskab eiendommelige Læresætninger; i snevrere, men hyppigere anvendt Betydning den Gren af Theologien, som systematisk fremstiller de kristelige Troessandheder i deres indbyrdes Sammenhæng. Den theologiske Dogmatik kaldes bibelsk Dogmatik, naar den systematisk fremstiller Troessandhederne i den Form, hvori de umiddelbart fremtræder i Bibelen, kirkelig, naar den systematisk fremstiller dem i den Begrebsform, hvortil de har udviklet sig i Kirken, og filosofisk, naar den søger at udlede og begrunde dem fra et filosofisk Standpunkt. — Dogmatisme eller dogmatisk Methode, i Filosofien den Fremgangsmaade, uden Hensyn til Grundlagets Ubevisthed eller mulige Ubevislighed strengt tankerigtig at udvikle de af Grundantagelsen følgende Paastande; hyppig Betegnelse for pedantisk og ukritisk Fastholden ved en engang opstillet Læresætning. — Dogmatist (kun brugelig i Filosofien) kaldes den, som udelukkende benytter sig af den dogmatiske Fremstillingsform. Som den største pleier man at nævne Spinoza. — Dogme, Læresætning, særlig en religiøs Troessætning; i Filosofien en ubevidst, men dog som sand opstillet Antagelse. — Dogmehistorie, en Fremstilling af de kirkelige Dogmers historiske Udvikling.

Dohm, 1) Christian Konrad Wilhelm von, tysk Historiker og Statsmand, f. 1751, d. 1820, 1779 Geheimearkivar i Berlin, 1797 preussisk Gesandt ved Kongressen i Rastatt, har bl. a. skrevet „Den baierske Arvefølgestrids Historie" og „Om det tyske Fyrsteforbund". 2) Ernst Dohm, tysk humoristisk Forfatter, f. 1819, har fra 1849 redigeret Berliner-Wittighedsbladet „Kladderadatsch" og gjelder for Tysklands mest fremragende politiske Satiriker. Han har ogsaa skrevet Lystspil.

Dok, 1) et kunstigt Vandbasin til Optagelse af Skibe, forat disse kan losse og lade eller repareres. De vaade Dokker anvendes paa grunde Losse- og Ladepladse, hvor ladede Skibe ikke kan flyde ved Lavvande. Skibene bringes derfor ind i Dokken, naar det er Flod, hvorefter en for Dokken anbragt Sluse stænges, saa at Vandet ved Ebbe hindres fra at falde i Dokken. Tørdokker optager Skibe, som skal repareres. Skibet føres ind i Dokken, naar denne er fyldt med Vand, hvorefter den stænges og pumpes læns. — Flydedokker bestaar af en stor basinlignende Ponton, hvori Skibene løber ind, hvorefter Dokken stænges og pumpes læns. Ved sin Bærekraft vil den da hæve Skibet over Vandet. — I Norge findes af Tørdokker: i Trondhjem 1, i Bergen 3, i Kristiansand 1, ved Hortens Verft 1, tilhørende det Offentlige (Marinen), i Kristiania 1 samt 1 Flydedok.

Doketer, et Parti af Gnostikerne, som benegtede Kristi sande Menneskelighed, idet de lærte, at han kun havde et Skinlegeme.

Dokka, Elv i Kristians Amt, udspringer paa Storskagfjeldet mellem Valders og Gausdal og falder under Navn af Fjelddokka i Fjelddokvandet. Fra dette Vand og til Dokvandet kaldes den Mjødokka. Efter at have forladt sidstnævnte Vand kaldes den Dokka. Strax nedenfor Torpens Kirke forener den sig med Syneselven og falder i Randsfjorden efter et Løb af ca. 11 Mil.

Doktor, af det latinske docere, egentlig Lærer, kom i Middelalderen i Brug som Ærestitel for anseete Lærde og blev snart en Titel, som uddeltes af Universiteterne som Tegn paa den høieste akademiske Grad, der berettigede til at docere. I denne Betydning har man endnu Doktorer i Filosofi, Theologi, Medicin og Lovkyndighed. Doktorgraden tildeles i Almindelighed, først efterat Doktoranden har disputeret, d. v. s. offentlig forsvaret en af ham forfattet videnskabelig Afhandling, som er kjendt værdig til at skaffe ham Graden. Udnævnelsen eller Doktorpromotionen bestaar i Overrækkelsen af Doktordiplomet og er ved udenlandske Universiteter almindelig forbunden med mange Ceremonier, navnlig Paasætningen af Doktorhatten som Symbol paa Videnskabens Frihed. Anseete Videnskabmænd tildeles ofte, især ved høitidelige Anledninger Diplom og Titel som Doctores honoris causa (Æresdoktorer) uden forudgangen Disputats. — I daglig Tale bruges Doktor ofte ensbetydende med Læge.

Doktrin, (lat. doctrina af docere), Videnskab, Lære, Læresætning. — Doktrinær, videnskabelig, lærd; ofte d. s. s. pedantisk, upraktisk, især om Politikere, som opstiller et af videnskabelige Theorier afledet Program uden at tage Hensyn til faktiske Forhold og ydre Omstændigheder. — I Filosofien betyder Doktrinarisme ensidig Systematiseren.

Dokument, Brev, især forsaavidt det benyttes som retligt Bevismiddel. — Dokumentere, føre skriftligt Bevis for en Paastand. — Dokumentation for Høiesteret foregaar ved Oplæsning af de i Sagens Akter refererede Rettergangshandlinger samt af de i dem indeholdte Bevisligheder, hvoraf Parten under Sagen vil gjøre Brug.

Dolabella, Publius Cornelius, romersk Politiker, f. 69 f. Kr., en Svigersøn af Cicero, var en Tilhænger af Cæsar, men sluttede sig efter hans Mord til Brutus's Parti, derpaa til Antonius, begik flere Voldshandlinger i Lilleasien og erklæredes derfor for Fædrelandets Fiende; 43 lod han sig dræbe i Laodicea da han der beleiredes af Cassius.

Dolce (udt. daaltsje), i Musiken blidt, mildt, ømt. — Dolce far niente, „det søde at bestille ingenting," d: Lediggang.

Dolci (udt. Daaltsji), Carlo, florentisk Maler, f. 1616, d. 1686, malede især Madonna- og Helgenbilleder, som udmærker sig ved et særegent mildt men sødlig-følelsesfuldt Udtryk.

Dole (udt. Daal), By i det franske Departement Jura, 6 Mil sydvest for Besançon, med 12,000 Indb., romerske Fortidslevninger og livlig Industri.

Dolerit, en vulkansk Stenart af yngre Dannelse.

Doles, Johan Friedrich, tyst Komponist, f. 1715, d. 1797, Elev af Seb. Bach, Kantor ved Thomasskolen og Musikdirektør i Leipzig, gjorde sig bekjendt ved sine Kirkekompositioner (især Motetter og en Koralbog).

Dolgoruki, Fyrst Peter Wladimirovitsch, russisk Forfatter, f. 1817, d. 1868, udgav fra 1840 flere genealogiske Skrifter og 1860 „Sandheden om Rusland", i hvilket han fremkom med en Række overraskende og graverende Oplysninger om russiske Forhold, og som paadrog ham livsvarig Landsforvisning. Senere udgav han interessante Memoirer.

Dolk, kort tveegget Kniv.

Dolkhalede, en Orden af Krebsdyrene, indbefatter blot en eneste Slægt, den molukkiske Krebs, som opnaar en betydelig Størrelse.

Dollar, Myntenheden i de Forenede Stater, i Guld = 3 Kr. 73 Øre, i Sølv = 3 Kr. 62 Øre.

Dollart, en Bugt af Nordsjøen, mellem Østfriesland og den hollandske Provins Groeningen, 2½ Mil lang; optager Floden Ems. Den dannedes i det 13de Aarhundrede ved Oversvømmelser af Ems og Nordsjøen.

Dollond, John, engelsk Optiker, f. 1706, d. 1761, var først Silkevæver, oprettede derpaa et optisk Værksted og opfandt 1757 de farvefri Linser.

Dolman, et oprindeligt tyrkisk Navn paa et slags kort Jakke eller Trøie, som i flere Arméer bruges af Husarerne.

Dolomieu (udt. Dolomiø), Dédat Guy Silvain Tancrède Gratet de, fransk Geolog og Mineralog, f. 1750, d. 1801, gjennemvandrede tilfods hele Frankrige i videnskabeligt Øiemed, blev 1796 Professor og deltog i Toget til Ægypten. Han har skrevet talrige videnskabelige Arbeider og opdaget Mineralet Dolomit, som har faaet Navn efter ham.

Dolomit, et af kulsur Magnesia og kulsur Kalk bestaaende Mineral, som optræder i temmelig omfangsrige Masser. I smaakornet Tilstand findes den bl. a. St. ved Jutulsporten i Vaage. Den har megen Lighed med Kalkstén og benyttes som denne til Byggemateriel og især til Murkalk.

Dolsteinsholet, en mærkelig Hule paa Sydsiden af et i Havet fremstikkende Fjeld Dolsteinen, som danner den vestligste Pynt af Sandøen paa Søndmøre. Hulen er over 220 Fod dyb (lang); dens Vægge er lodrette, for det meste ru, med skarpe Kanter og Hjørner og er dels nøgne, dels beklædte med et tyndt Kalkoverdrag eller en slimet Grønske. Der findes kun faa egentlige Drypstenstapper.

Dolus, Svig, bevidst retsstridig Handling; i Strafferetten den forbryderske Villie, i Civilretten Hensigt at tilføie Medkontrahenten Skade.

Dom, d. s. s. det spanske Don.

Dom, i Retsproget i indskrænket Betydning en Domstols endelige Beslutning i en til dens Afgjørelse indbragt Sag, i Modsætning til Kjendelse eller Eragtning, der afgives til Løsning af de under Sagen mellemkomne Tvistemaal. Regler Domstolen ganske at indlade sig paa Sagens Afgjørelse, er det en Afvisningsdom; udtaler derimod Dommen, hvad der i Sagen skal gjelde som Ret, kaldes den en Realitetsdom, og er da enten helt eller delvis fældende eller frifindende. En Dom kan aldrig rokkes uden ved Appel til høiere Ret. Forsaavidt hertil er Adgang, kaldes

Dommen appellabel; i modsat Fald, — naar Dommen enten er afsagt ved Højesteret, eller Sagens Gjenstand er for ringe, eller Appelfristen er forløben, — kaldes Dommen inappellabel eller endelig. „Endelig" Dom bruges stundom ogsaa om Realitetsdomme i Modsætning til Afvisningsdomme. — En Dom virker altid kun mellem Sagens Parter og dem, som træder i disses Sted; Trediemands Ret berører den ikke. — Domstol kaldes den Myndighed, der har at afgjøre Retstvistigheder med Doms Kraft, hvilke kan kræves iverksatte ved offentlig Tvang (Exekution). Domstolen bestaar enten af en enkelt Dommer med Lagrettesmænd, saasom vore almindelige Underretter paa Landet og i Byerne, eller af flere Dommere (kollegiale Domstole), saasom Højesteret, Stiftsoverretterne, Kristiania Byret samt de militære og geistlige Retter. — Sættedommer kaldes en Dommer, som er beskikket for en enkelt Sag.

Dom, 1) i Almindelighed en udtalt Mening om en Ting eller en Sag med Hensyn til, om disse er hensigtsmæssige eller uhensigtsmæssige, gode eller slette (daarlige) osv. 2) i Logiken et Udsagn eller en Sætning, hvorved to Begrebers logiske Forhold angives eller det ene Begreb sættes som Kjendemærke paa det andet (f. Ex. „Karl er Student", eller som Filosoferne pleier at udtrykke det: S(ubjektet) er P(rædikatet). Der skjelnes mellem Dommens Materie, hvorved forstaaes dens Subjekt og Prædikat, og dens Form eller „Copula" (der som oftest kan udtrykkes ved Verbet „er"), hvorved forstaaes selve Sammenknytningen af Subjekt og Prædikat. Efter Formen deles de logiske Domme i: identiske, hvori Prædikatet umiddelbart tillægges Subjektet (f. Ex. „dette er en Rose"), synthetiske, hvori Prædikatet i Kraft af Erfaring eller Tænkning tillægges Subjektet (f. Ex. „Jorden er en Planet", „Alt har sin Aarsag") og analytiske, i hvilke Prædikatet udledes af Subjektet selv (f. Ex. „en Kugle er rund"). Efter sin Materie inddeles de logiske Domme i kvalitative, kvantitative og relative. De kvalitative Domme er positive eller bekræftende (f. Ex. „Karl er Student"), negative eller benegtende (f. Ex. „Karl er ikke Student") og uendelige eller ubestemte (f. Ex. „Karl er Ikke-Student"). De kvantitative Domme er almindelige (f. Ex. „alle Roser er Blomster"), særegne (f. Ex. „nogle Roser er røde") eller enkelte (f. Ex. „denne Rose er rød"). Med Hensyn paa Subjektets og Prædikatets gjensidige Forholdsbestemthed deles Dommene i kategoriske (f. Ex. Sjelen er som saadan udødelig), disjunktive (f. Ex. A er enten B eller C) og hypothetiske (f. Ex. hvis du tager Blaasyre, dør du). Efter saavel sin formale som sin materiale Bestemthed deles Dommene med Hensyn paa Modalitet i: assertoriske eller forsikrende (f. Ex. „Det er koldt idag"), problematiske eller tvivlende (f. Ex. „Kan hende, det bliver godt Veir imorgen") og apodiktiske eller nødvendige (f. Ex. „to og to er fire"). Læren om Dommene er grundlagt af Aristoteles og siden bearbeidet og udviklet af næsten enhver Filosof, som har beskjeftiget sig med logiske Studier, blandt hvilke kan nævnes: Kant, Hegel, Herbart og i Nutiden: Drobisch, Ueberweg og Hamilton.

Dom eller **Domkirke** (af lat. domus, Hus), middelaldersk Navn paa en Kirke, ved hvilken en Biskop fungerede; senere d. s. s. Hovedkirke i det hele taget. — Domkapitel, i den katholske Kirke et Præstekollegium ved en Domkirke, som gaar Biskopen tilhaande i Bestyrelsen af hans Embede, og naar dette bliver ledigt, vælger en ny Biskop. — Domprovst, Formanden i et Domkapitel.

Dombrovski, 1) Jan Henryk, polsk General, f. 1755, d. 1818, gik tidlig i sachsisk Tjeneste, men skyndte sig til Warschau, da Nationalforsamlingen der sammentraadte, og tog nu virksom Del i Opstanden mod Rusland. Efterat Kosciuszko var tagen tilfange, gik han til Paris, hvor han fik det Hverv at danne en polsk Legion under Bonaparte. Med denne deltog han i Krigen i Italien og dannede efter Slaget ved Marengo to nye polske Legioner. 1806 udstedte han sammen med Wybicki paa Napoleons Opfordring et Opraab til sine Landsmænd om at gjøre Opstand; 1812 deltog han i Toget til Rusland og bidrog paa Tilbageveien væsentlig til, at Overgangen over Beresina lykkedes. Efter Napoleons Affættelse vendte han tilbage til Polen, hvor han blev Kavallerigeneral og Senator. — 2) Jaroslav Dombrovski, f. 1835, deserterede 1860 fra sin Stilling i den russiske Hær, gik med Garibaldi til Neapel, drog senere til Paris, hvor han 1870 dannede en polsk Legion og 1871 som Overstbefalende over Kommunens Tropper faldt, da Regjeringstropperne trængte ind i Paris.

Domenichino, se Zampieri, Domenico.

Domicil, Hjemsted. Bopæl. — Domicilieret Vexel, se Vexel.

Dominant, i Musiken den femte Tone i en Toneart. — Dominantakkord, en paa den femte Tone bygget Akkord. — Dominere, herske, beherske.

Dominica eller **Dominique**, vulkansk Ø i Vestindien, blandt de smaa Antiller, 14 Kv.mil stor, med 29,000 Indb., frugtbar men usund, tilhører England.

Dominikanerordenen, en Tiggerorden, som 1215 stiftedes i Toulouse af den spanske Adelsmand Dominicus de Guzman (f. 1170, d. 1221) og 1216 fik pavelig Sanktion under Navn af Prædikebrødre (fratres predicatores) med Stifteren som Generalminister, der som saadan tog Bolig i Rom. Efter et ansét Kloster i Gaden St. Jakob i Paris kaldtes Dominikanerne i Frankrige ogsaa Jakobinere. Ordenen optog ogsaa Nonner, Dominikanerinder, ligesom der dannede sig en tredie Art Dominikanermunke, det saakaldte Kristi Ridderskab, bestaaende af Adelsmænd, som uden at aflægge Munkeløftet forenede sig til Kjætternes Omvendelse og senere dannede Prædikebrødrenes Tertiarier. Dominikanernes Ordensregel var den hellige Augustins i en noget ændret Skikkelse. Deres Hovedsag var at prædike. Faste-, Tausheds- og Armodspligten var streng. Ingen Lægbrødre maatte optages, da saadanne ansaaes for uskikkede til Prædikeembedet. Munkene (Professerne) stod under en Læsemester, som skulde undervise dem i Theologien og vaage over deres Flid og Sædelighed og til den Ende bl. a. aarelade dem 5 Gange aarlig. Ordensdragten var en hvid, fodsid Kappe med hvidt Skapular, hvorover

Brødrene udenfor Klostret bar en sort Overklædning (deraf det i Danmark og England almindelige Navn Sortebrødre) med en spids Hætte til at drage frem over Hovedet, caputsium, hvoraf Navnet Kaputsinere. Dominikanerordenen fik efterhaanden store Privilegier, af hvilke de vigtigste var Skattefrihed for dens Eiendomme samt fri Prædikeret. Desuden havde den to særegne Privilegier, Bogcensuren og Inkvisitionen, hvorved den sattes istand til fuldstændig at beherske Samvitighederne og kvæle ethvert Reformationsforsøg i Fødselen. 1221 blev Ordenen delt i 8 Provinser, hvortil 1238 kom 4 nye, deriblandt Dacia, til hvilke samtlige Klostre af denne Orden i Norge, Sverige og Danmark hørte. I sin høieste Velmagt skal den have udgjort 45 Provinser med 150,000 Brødre. Den trængtes noget tilbage af Jesuiterordenen, men havde endnu i det 18de Aarh. ca. 1,000 Klostre. I Spidsen for hver Provins stod en Provinsialminister, som forestod de aarlige Provinsialmøder. De enkelte Klostres Forstandere kaldtes Priorer. — I Skandinavien havde Dominikanerne 4 Klostre i Norge, 22 i Danmark og ca. 13 i Sverige. I Norge blev Ordenen bekjendt 1221 ved en dansk Mand, Salomon fra Aarhus. 1240 nævnes tre Prædikebrødreklostre, i Nidaros, Bergen og Oslo, og senere nævnes et fjerde paa Hamar. De norske Dominikanerklostre var alle anlagte i Domkirkernes umiddelbare Nærhed. I Begyndelsen var Forholdet mellem Geistligheden og Prædikebrødrene (Predikarar) godt, men udartede senere til gjensidigt hemmeligt Nag og aabenbar Forfølgelse. Efterhaanden forfaldt denne Orden ligesom de øvrige Munkeordener, og Medlemmerne tabte den store Folkeyndest, de tidligere besad. Ordenens sidste Provinsialminister i Dacia var Robert i Nidaros, som 1525 søgte at modvirke Gustav Vasas Indførelse af Reformationen i Sverige.

Domino (egentlig Herre, især Geistlig), 1) et Slags Kappe, som tidligere brugtes om Vinteren af de Geistlige i de katholske Lande; er nu gaaet over til at bethde en lang, for det meste sort, Silkekappe, der bruges som Maskeradedragt. — 2) Et Spil, hvortil man benytter aflange Brikker, hver afdelt i to Felter med forskjelligt Antal Øine.

Domitianus, Titus Flavius, romersk Keiser, f. 51 e. Kr., Vespasians anden Søn, besteg efter sin Broder Titus's Død Tronen 81. I Begyndelsen tegnede hans Styrelse til at blive god, og han gav flere strenge, men gavnlige Love; men senere, især da han begyndte at lytte til de mange Angivere og ved sin Byggelyst var kommen i Pengemangel, begyndte han formelig at udrydde alle de rigeste og mest anséte Borgere. Han førte uheldige Krige med Catterne, Markomannerne og Dakerne; hans Feltherre, Agricola, udførte derimod store Bedrifter i Britannien. 96 dræbtes han af Sammensvorne blandt sine egne Tjenere.

Domitius, Navn paa en bekjendt plebejisk Slægt i Rom, som delte sig i to Grene med Tilnavnene Calvinus og Ahenobarbus.

Dommernes Bog, et Skrift i det Gamle Testamente, som indeholder Israels Historie fra Josvas Død til Samuel. Dommere kaldes i dette Skrift de Mænd, der fremstod som det israelitiske Folks Befriere fra de hedenske Folks Undertrykkelse og tillige optraadte som Folkets sædelig-religiøse Ledere og Reformatorer. Bogen antages at være skreven kort før Davids Tid.

Dompap, af Sangfuglenes Orden, udmærker sig ved sit afrundede, tykke og korte Neb og ved sin smukke Fjærklædning. Den findes udbredt næsten over hele Jorden, men opholder sig helst i kolde og tempererede Egne. Dens Føde bestaar af Knopper, Frø, Bær og Blade. Den gjør Skade i Haver og Skove ved at berøve Træerne deres Knopper. Den almindelige Dompap, er blaasort paa Hoved, Vinger og Hale, graa paa Ryggen, rød paa Bryst og Bug. Fjeld-Dompappen eller Konglebiten er større end den almindelige Dompap og har et mere krumt Overneb. I Norge forekommer den i enkelte Vintre i stor Mængde.

Domrémy-la-Pucelle (udt. Daangremi la Pysel), Landsby i Departementet Vosges i det nordøstlige Frankrige, bekjendt som Jeanne d'Arcs Fødested.

Domæner, Staten tilhørende Landeiendomme. Domænerne har dels oprindelig tilhørt Fyrsten, dels har de været erhvervede direkte for Staten selv, for det meste ved Erobring eller Konfiskation, undertiden ogsaa ved Kjøb.

Don, portugisisk Dom (af lat. dominus Herre) og Doña, port. Donna (af lat. domina), Titel, som i Spanien og Portugal sættes foran en adelig Herres eller Dames Fornavn.

Don, Oldtidens Tanais, Flod i det sydlige Rusland, udspringer i Guvernementet Tula, løber mod Sydost, gjør derpaa en Bøining mod Sydvest og falder i det Azovske Hav; Længde 250 Mil. Dens vigtigste Bifloder er Donets, Voronesch og Chopr.

Donatello, egentlig Donato di Betto Bardi, italiensk Billedhugger, f. 1386, d. 1466, levede og virkede væsentlig i Florens og Padua. Han er af Betydning som den mest realistiske af den tidlige Renaissances Billedhuggere; et omhyggeligt Naturstudium spores overalt som Grundlaget for hans Kunst. Af hans Arbeider kan nævnes Gattamelatas Mindesmærke i Padua og den hellige Georgs Statue, forhen anbragt udenpaa i Kirken Or San Michele i Florens, nu i Nationalmuseet.

Donati, Giambattista, italiensk Astronom, f. 1826, d. 1873, Direktør for Observatoriet i Florens, anstillede Undersøgelser over Fixstjernernes Farve, Skin og Spektrum samt over Nordlyset og opdagede 1858 en Komet, som har faaet Navn efter ham.

Donatio inter vivos, Gave i levende Live.
Donatio mortis causa, Gave i Dødstilfælde.
} se Art. Gave.

Donatister, Tilhængerne af den numidiske Biskop Donatus Magnus (i Begyndelsen af det 4de Aarh.). De lagde Vegt paa Kirkens Lemmers Renhed og Helligheds, exkommunicerede alle, som havde begaaet grovere Synder, og optog dem kun igjen, naar de atter lod sig døbe; de ansaa ogsaa Sakramenternes Gyldighed og Kraft for afhængig af den forvaltendes Person og hævdede Kirkens Uafhængighed af Staten. Allerede 330 talte Sekten 270 Biskoper i Nordafrika; drevne af de haarde Tvangsmidler, som anvendtes mod dem, greb de 348 i Forening med Circumcellionerne til Vaaben og hærjede i 13 Aar flere nordafri-

kanske Distrikter. Trods Augustins veltalende Optræden mod dem og trods Keiser Honorius's Tvangsforholdsregler bestod dog Sekten indtil omtr. Aar 600.

Donator, Giver. — Donatar, Gavemodtager.

Donatus, Aelius, romersk Rhetor og Grammatiker i Midten af det fjerde Aarh. e. Kr., skrev en Række Afhandlinger om den latinske Grammatik, som samlede (under Navn af Donat) i Middelalderen var den almindelige Lærebog i Latin.

Donau, Europas næststørste Flod, udspringer paa Schwarzwald, løber mod Nordost gjennem Würtemberg og Baiern, derpaa mod Sydost ind i Østerrige, bøier nordenfor Pest mod Syd, derpaa mod Sydost, danner fra Belgrad Grændsen mod Serbien og senere mellem Rumænien og Bulgarien, bøier tilslut mod Nord og Øst og falder gjennem tre Mundinger ud i det Sorte Hav. Længde 380 Mil. Dens vigtigste Bifloder er: tilhøire Iller, Lech, Isar, Sun, Traun, Enns, Drau, Sau og Morava; tilvenstre Naab, March, Waag, Gran, Theiss, Temes, Aluta, Seret og Pruth. Donau er seilbar fra Ulm, men betydeligere Skibsfart foregaar først nedenfor Wien.

Donaufyrstendømmerne, tidligere fælles Navn for Moldau og Valachiet.

Donauwörth, By i den baierske Regjeringskreds Schwaben, ved Donau, med 4,000 Indb. Her seirede 1704 de Keiserlige under Ludvig af Baden og Marlborough over Franskmændene og Bairerne under Kurfyrst Max Emanuel.

Don Benito, By i Provinsen Badajoz i Spanien, med 15,000 Indb. Handel med Uldmanufakturer og Landbrugsprodukter.

Doncaster (udt. Donkæster), By i det engelske Grevskab York, 7 Mil sydost for Hull, med 19,000 Indb. og Handel med Heste, Korn og Uld.

Donders, Franz Cornelius, hollandsk Dienlæge, f. 1818, fra 1847 Professor i Utrecht, har især beskjeftiget sig med fysiologisk Optik samt indført de cylindriske og prismatiske Briller; han har ogsaa udgivet en Række fysiologiske Skrifter.

Done, Fuglesnare.

Donegal, Grevskab i den irske Provins Ulster, 86½ Kv.mil stort, med 218,500 Indb. Hovedstad Lifford.

Donets, Bifloð til Don, gjennemstrømmer de donske Kosakkers Land; Længde 115 Mil.

Dongola, Landskab i Nubien, tidligere selvstændigt, nu en ægyptisk Provins. Hovedstad Dongola el Urdu med 20,000 Indb.

Donizetti, Gaëtano, italiensk Komponist, f. 1798, d. 1848, var 1834—38 ansat som Lærer ved Konservatoriet i Neapel og opholdt sig senere mest i Paris. Blandt hans Operaer, som især udmærker sig ved Rigdom paa iørefaldende Melodier, nævnes „Lucrezia Borgia", „Lucia af Lammermoor", „Elskovsdrikken" og „Regimentets Datter".

Don Juan (udt. —Chuan), Helten i et spansk Sagn fra det 14de Aarh., en Repræsentant for den mest dæmoniske Sanselighed og Foragt for alle høiere Magter. Ifølge Traditionen forfører han Datteren af en Guvernør i Sevilla, dræber ham selv, da han vil ile til Hjelp, og indbyder den Statue, som reises over ham, til Gjestebud; Statuen indfinder sig og tvinger Don Juan til at følge med til Helvede. Sagnet er ofte blevet poetisk behandlet, først af Gabriel Tellez 1634, senere bl. a. af Molière, Grabbe, Lenau, Alex. Dumas den ældre, J. L. Heiberg og Paludan-Müller. Mest berømt er dog Mozarts Opera „Don Juan" med Text af Lorenzo Daponte. Byrons satiriske Digt med samme Titel har kun Navnet tilfælles med det spanske Sagn.

Donkraft (Dunkraft), en flytbar Maskine, hvorved man kan hæve Gjenstande af meget betydelig Vegt gjennem en ringe Høide. Den bestaar almindelig af et jernbeslaaet Træstativ, hvori befinder sig en Tandstang eller Skrue af Jern, som drives langsomt og med stor Kraft frem mod Gjenstanden, ved Hjelp af en Tandhjuludveksling, der sættes i Bevægelse af en Veiv eller Sving, som dreies for Haanden. Bringes Enden af Tandstangen ind under Gjenstanden, der skal løftes, og dreies Veiven, saa vil Tandstangen paa Grund af Tandhjulforbindelsen bevæge sig opad og derved løfte Gjenstanden. Til at optage sunkne Skibe osv. betjener man sig af svømmende Heiseindretninger, som ligeledes kaldes Donkrafter, men er indrettede paa en anden Maade.

Donna, se Don.

Donner, Johan Jakob Christian, tyst Filolog, f. 1799, d. 1875, har gjort sig bekjendt ved udmærkede Oversættelser af Homer, Aristofanes, Pindaros med flere andre Digtere fra den klassiske Oldtid.

Don Quixote de la Mancha (udt. —Kichote de la Mantsja), Helten i Cervantes's Hovedverk.

Dons, Jens Bing, norsk Retslærd, f. 1734 i Trondhjem, d. 1802, blev Student 1750, Doctor juris 1767, Professor i Lovkyndighed ved Kjøbenhavns Universitet 1768, Kancellideputeret 1771, Lagmand i Trondhjem 1773 og Justitiarius i Stiftsoverretten sammesteds 1797. Foruden ved en Del Afhandlinger, væsentlig over norsk Strafferet, har han indlagt sig stor Fortjeneste af den norske og danske Retsvidenskab ved sine paa Latin holdte „Akademiske Forelæsninger over den danske og den norske Lov," hvilke af C. Hedegaard blev udgivne i dansk Oversættelse (I—IV, Kjøbenhavn 1780—81).

Dora d'Istria, Forfatternavn for Fyrstinde Helena Kolzov-Massalsky, f. Ghika, født i Bukarest 1828, siden 1849 gift med den russiske Fyrste Alexander Kolzov-Massalsky. Hun har i talrige Skrifter paa Fransk, hvoriblandt „Munkelivet i den østerlandske Kirke" og „Kvinderne i Orienten", leveret aandrige Skildringer af Kultur og Forhold i de østeuropæiske Lande og med Frimodighed kjæmpet for frisindede Reformer i flere Retninger. Hun har desuden skrevet flere Reiseskildringer, Noveller og Opsatser i inden- og udenlandske Blade.

Dordogne (udt. Daardaanj), 1) Flod i det sydvestlige Frankrige, udspringer i Departementet Puy-de-Dôme, løber i vestlig Retning og danner i Forening med Garonne (s. d.) Gironde. Længde 65 Mil. 2) fransk Departement, 164 Kv.mil stort, med 480,000 Indb. Hovedstad Périgueux.

Dordrecht eller **Dortrecht**, By i den nederlandske Provins Sydholland, 8 Mil syd for Amsterdam, ved Floden Merwede, med 26,500 Indb., Havn, Skibsverfter, betydelig Industri og Handel.

Doré, Gustave Paul, berømt fransk Maler og Tegner, f. 1833, arbeidede allerede i sit 15de Aar som Tegner for „Journal pour rire" og har fra 1854 leveret Illustrationer til et stort Antal Pragtverker, blandt hvilke Bibelen, Don Quixote,

Perraults Eventyr, Dantes „Inferno", Lafontaines Fabler, Münchhausens Eventyr, Taines „Reise i Pyrenæerne" m. fl. Hans Tegninger vidner om levende Opfatning og er raskt og tiltalende komponerede, men lider, især i den senere Tid, under den fabelagtige Hurtighed, med hvilken han arbeider. Som Maler har han ogsaa udviklet en forbausende Produktivitet, dog uden at hans, for det meste kolossale Billeder, har vakt nogen videre Opmærksomhed.

Dorgefos, et anseligt Vandfald i Sireaaen, Lister og Mandals Amt.

Doria, Navn paa en gammel adelig Slægt i Genua, som i den senere Middelalder kjæmpede om Herredømmet i Republiken med Slægterne Fieschi og Spinola. Blandt Slægtens Medlemmer, af hvilke især flere udmærkede sig som Anførere for Flaaden, kan nævnes Andrea Doria, f. 1468, d. 1560. 1524 blev han Admiral over den forenede fransk-genuesiske Flaade mod Spanierne, men gik 1528 over til Keiseren, hvis Admiral han blev, slog 1532 den tyrkiske Flaade og erobrede 1535 Tunis. Efter at have fordrevet Franskmændene fra Genua organiserede han Republikens aristokratiske Forfatning, som bestod til 1797. — Hans Broderson Gianettino Doria dræbtes af de Sammensvorne under Fiesco 1547.

Dorigny (udt. Daarinji), Michel, fransk Maler og Kobberstikker, f. 1617, d. 1763 som Lærer ved Kunstakademiet i Paris, var i sine Billeder især heldig i Lysvirkningen. — Hans Søn Nicolas Dorigny, f. 1657, d. 1746, gjengav bl. a. Raffaels Kartoner i ypperlige Kobberstik.

Doris, Landskab i det gamle Grækenland, mellem Bjergene Oeta og Parnassos; ogsaa en dorisk Koloni i Lilleasien. — Dorerne, en af Hovedfolkestammerne i Grækenland, efter Sagnet nedstammende fra Hellens Søn Doros, boede oprindelig i Thessalien, derpaa i Doris, drog 1104 f. Kr. til Peloponnes, hvor de især satte sig fast i Sparta. — Den doriske Dialekt skiller sig fra den ioniske ved sin kraftigere og haardere Karakter. — Dorisk Stil, se Bygningskunst. — Dorisk Tonart, se Musik.

Dorn, Johan Albrecht Bernhard, tysk Orientalist, f. 1805, blev 1829 Professor i østerlandske Sprog i Kharkov, 1835 i Petersburg og 1843 Overbibliothekar ved det keiserlige Bibliothek sammesteds. Han har især studeret Afghanistans og Kaukasiens Sprog og Historie og har offentliggjort en Række værdifulde Skrifter derom.

Dorner, Isaak August, tysk Theolog, f. 1809, Professor i Kiel, derpaa i Königsberg og Bonn og fra 1862 i Berlin, har især beskjeftiget sig med kristologiske Studier og bl. a. skrevet en paa den omhyggeligste Kildeforskning grundet „Historie om Udviklingen af Læren om Kristi Person".

Dorp, By i den prenssiske Rhinprovins, $3^1/_2$ Mil nord for Köln, med 11,500 Indb. og Væverier.

Dorpat, paa russisk Juriev, Kredsstad i det russiske Guvernement Livland, 20 Mil sydøst for Reval, med 21,000 Indb., et Universitet og livlig Handel. Den hørte i Middelalderen til Hansestæderne, kom 1582 under Polen, erobredes 1625 af Sverige og 1721 af Rusland.

Dorph, Niels Vinding, dansk Filolog, f. 1783, d. 1858, fra 1809 Adjunkt i Viborg, fra 1829 Rektor i Horsens, senere titulær Professor, har gjort sig bekjendt ved sine Oversættelser af Sofokles, en Del af Arskylos's og Aristofanes's Verker samt af Nils Klim. — Hans Søn Anton Laurids Johannes Dorph, f. 1831, er en dygtig Genre- og Portrætmaler.

Dorregaray, Don Antonio, Marquis af Eraul, spansk Karlistanfører, f. 1820, tjente allerede 1836—39 i Karlistharen, udmærkede sig 1859 i Marokko og blev senere Politiembedsmand i Havana. 1872 sluttede han sig atter til Karlisterne, seirede 1873 ved Estella, blev næste Aar Karlistarméens Overstbefalende og ledsagede Don Karlos, da denne 1876 flygtede fra Spanien.

Dorset, Grevskab i det sydlige England, ved Kanalen, $46^1/_2$ Kv.mil stort, med 196,000 Indb. Kvægavl er den vigtigste Næringsvei; af mineralske Produkter forefindes især Kalk. Hovedstad Dorchester.

Dorset, Tilnavn for den engelske Familie Sackville. — Thomas Sackville, Greve af Dorset, f. 1536, d. 1608, under Elisabeth Kansler for Universitetet i Oxford og fra 1598 Storskatmester, skrev „Ferrex og Porrex", den første regelrette engelske Tragedie. — Hans Sønneson Edvard Sackville, Greve af Dorset, f. 1590, d. 1652, indehavde vigtige Statsembeder under Karl den første og udnævntes til Rigsforstander ved Kongens Reise til Skotland 1640.

Dorthe Engelbrektsdatter, norsk Digterinde, f. i Bergen 1634, var en Datter af Magister Engelbrekt Jørgensen, der døde 1659 som Sognepræst til Bergens Domkirke. Allerede 18 Aar gammel blev hun gift med Magister Ambrosius Hardenbech, som da var Kapellan hos hendes Fader og senere blev hans Eftermand. Ægteskabet skildres som særdeles lykkeligt, ligesom i det hele taget Digterindens Personlighed og Vandel berømmes som kristelig og elskelig. Hun tilbragte sandsynligvis omtrent sit hele Liv i Bergen, idet hun kun paa kortere Reiser (saaledes et Par Gange til Kjøbenhavn) forlod denne By. Hendes Liv efter Mandens Død (1683) var rigt paa Modgang og bidrog til at give hendes Digtning Præget af Livstrætthed og Længsel efter et bedre Liv. Efter at have digtet „Et kristeligt Valet (Farvel) fra Verden" døde hun 1716. Hendes Digtning er i den senere Tid ofte bleven gjort til Gjenstand for en ubillig streng Kritik, idet man har paalagt den vor Tids Maalestok, hvorved mangt i den vil findes smagløst; for en upartisk Kritik maa derimod den simple, hjertelige Tone, hvori hendes religiøse Sange er affattede, være tiltalende og de Glimt af virkelig Poesi, som de indeholder, ikke undkjendes. Blandt Samtidige, som skattede hende høit, kan nævnes Peter Dass, der stod i livlig Brevveksling med hende; senere ydede Holberg i sin „Bergens Beskrivelse" hende Ros som „den første Poetinde, som de nordiske Riger har havt". Af hendes religiøse Sange, som indeholdes i Samlingerne „Sjelens Sang-Offer" (Kristiania 1678) og „Taare-Offer for bodfærdige Syndere" (1685), er 5 optagne i Landstads Salmebog, blandt hvilke „Dagen viger og gaar bort".

Dortmund, By i den prenssiske Provins Westfalen, med 57,000 Indb., betydelige Maskinfabriker og Bryggerier. I Middelalderen var den en fri Rigs- og Hansestad og Hovedsæde for den westfalske hemmelige Ret.

Dosis, egentlig Gave, i Medicinen og Farmacien den Mængde af et Lægemiddel, som indgives eller leveres paa én Gang.

Dossi, Dosso, berømt italiensk Maler, f. 1474, d. 1542 (1560), tilhørte Ferraraskolen og frembragte et stort Antal Billeder, udmærkede ved fuldendt Farvebehandling og originale Motiver.

Dost Muhamed, Khan i Afghanistan, f. ca. 1798, d. 1863, se Afghanistan.

Dostojevskij, Feodor, bekjendt russisk Digter og Forfatter, f. 1822, var først Militær, men tog 1842 Afsked for udelukkende at beskjæftige sig med literære Sysler, udgav 1846 Romanen „Fattige Folk", som vakte betydelig Opsigt, anklagedes derefter for Deltagelse i socialistiske Stemplinger og dømtes 1849 til Døden, men benaadedes med 10 Aars Strafarbeide i Sibirien. 1856 blev han endelig benaadet og har senere udgivet et stort Antal talentfulde social-politiske Romaner samt rystende Skildringer fra sit Fangeliv i Sibirien.

Dotere, af lat. dos, Medgift, give, udstyre. — Dotation, eg. Udstyr af en Datter ved hendes Bryllup, bruges i Almindelighed om Statsgaver til fortjente Mænd, Gaver til Kirker, Klostre og milde Stiftelser.

Douai (udt. Duæ), By og Fæstning i det franske Departement Nord, ca. 4 Mil syd for Lille, med 24,000 Indb., Fabriker, Kanonstøberi, Artilleriskole og et Universitet med 2 Fakulteter.

Douay (udt. Duæ), 1) Charles Abel, fransk General, f. 1809, udmærkede sig i Krimkrigen og i den italienske 1859, kommanderede i den tysk-franske Krig en Division af Mac Mahons Armé og faldt ved Weissenburg 1870. 2) Felix Charles Douay, fransk General, Broder af den foregaaende, f. 1816, udmærkede sig i Algier, paa Krim, som Brigadegeneral i Italien 1859 og som Divisionsgeneral i Mexiko 1861 og 1863 og førte i den tysk-franske Krig det 7de Armékorps, med hvilket han deltog i Slaget ved Sedan, hvor han faldt i tysk Krigsfangenskab; kommanderede efter Freden Centrum af den Armé, som skulde bevinge Kommunen i Paris, og blev 1873 Chef for 6te Armékorps og 1879 Hærens Generalinspektør.

Doublone eller **Doblon** (de Isabel), spansk Guldmynt af Værdi ca. 18 Kr. 60 Øre.

Doubs (udt. Du), 1) Flod i det nordøstlige Frankrige, udspringer paa Jurabjergene og falder efter et Løb af ca. 60 Mil i Saône ved Verdun. 2) Departement i det nordøstlige Frankrige, ca. 90 Kv.mil stort, med 290,000 Indb. Hovedstad Besançon.

Doucet (udt. Duse), Charles Camille, fransk Lystspildigter, f. 1812, siden 1865 Medlem af det franske Akademi, har skrevet et stort Antal Theaterstykker, af hvilke „Den forbudne Frugt" er blevet det mest yndede.

Douche eller **Dusch** (udt. Dusj), et Slags Bad, hvorved Vand, Damp eller Luft i fine Straaler træffer Legemet.

Douglas (udt. Døgglæs), By paa Den Man i det Irske Hav, med 14,000 Indb. Den har en god Havn og er Sæde for en Biskop.

Douglas (udt. Døgglæs), en af Skotlands ældste, berømteste og mest forgrenede Adelsslægter. — Grundlæggeren af Slægtens Anseelse og Magt er James Douglas, som 1306 forbandt sig med Robert Bruce til Skotlands Befrielse og ved sine Bedrifter erhvervede sig Ry som sin Tids tapreste Kriger. 1330 kjæmpede han mod Maurerne i Spanien, hvor han faldt. Hans Søn Sir William Douglas, Ridder af Liddesdale, indlagde sig Berømmelse i Krigene mod England, men skjæmmede sit Navn ved Forræderi, hvorfor han 1354 blev dræbt. — James's Broder Archibald Douglas var Skotlands Regent under Kong Robert Bruces Mindreaarighed og faldt 1333 ved Halidon-Hill. — William, første Greve af Douglas, udmærkede sig i Felttogene mod Edvard den tredie af England 1356—57 og øgede Slægtens Besiddelser og Rigdomme ved Giftermaal. — Hans Søn James, anden Greve af Douglas, gjorde efter David den andens Død 1371 Krav paa Skotlands Trone efter sin Moder, hvilken han dog gav Afkald paa til Fordel for Robert Stuart. — Archibald, fjerde Greve af Douglas, deltog i Sammensværgelsen mod Tronarvingen David, Hertug af Rothesay, forbandt sig senere med Percy mod Henrik den fjerde af England, men toges tilfange ved Shrewsbury 1403, kjæmpede derefter for Karl den syvende af Frankrige, af hvem han forlenedes med Hertugdømmet Touraine, og faldt 1424 mod den engelske Regent Bedford. — Archibald, femte Greve af Douglas, d. 1439, styrede Riget under Jakob den andens Mindreaarighed. — William, ottende Greve af Douglas, tvang Jakob den anden til at erkjende ham for Kongerigets Statholder og berøvede Kongen næsten al Magt, indtil Jakob egenhændig snigmyrdede ham 1452. — Fra den nævnte første Greve af Douglas's Søn George Douglas, som fik Grevskabet Angus og ægtede Kong Robert den tredies Datter Marie, nedstammede en Sidelinie af Slægten, som i Regelen sluttede sig til Kongehuset og kom til stor Anseelse og Magt. — Archibald Douglas, femte Greve af Angus, gjorde Opstand mod Jakob den tredie, hvis Yndling Cochrane han 1480 lod hænge. — Hans Søn Gavin Douglas, Biskop af Dunkeld, f. 1474, d. 1522, er en af Skotlands ældste betydeligere Digtere. Sidstnævntes Broderson Archibald, sjette Greve af Angus, se Angus. — Med Archibald, Hertug af Douglas, uddøde Mandslinien 1761. — Hans Søsterson Archibald Stuart antog Navnet Douglas. Den ældste af hans børnløse Sønner døde 1857.

Douglas (udt. Døgglæs), Robert, svensk Militær og Stamfader til den svenske Familie Douglas, f. 1611, d. 1662, nedstammede fra Slægten Douglas i Skotland, gik i svensk Tjeneste under Gustav Adolf og udmærkede sig i Sveriges Krige i Tyskland, Polen, Liland og Rusland, blev 1654 ophøiet til Greve og 1657 til Feltmarskal.

Dow, Gerhard, hollandsk Maler, f. 1613, d. 1680, var Elev af Rembrandt og tilegnede sig især hans Clairobscur, som han med udmærket Dygtighed anvendte i sine Genrebilleder, hvis Stof for det meste er hentet fra de høiere Klassers Liv. I sin Udførelse er han en af de mest fremragende hollandske Mestre. Hans fortrinligste Billede er „Aftenskolen" i Amsterdams Trippenhuis.

Dove (udt. Dofe), Heinrich Wilhelm, tysk Fysiker og Meteorolog, f. 1803, d. 1879, fra 1829 Professor i Fysik i Berlin, har især givet sig af med Studier over Optiken og Elektriciteten og

har givet Meteorologien dens videnskabelige Begrundelse. Han har bl. a. skrevet „Meteorologiske Undersøgelser" og „Stormenes Lov". — Hans Søn Richard Wilhelm Dove, f. 1833, Professor i Göttingen, har udgivet udmærkede Arbeider over Kirkeret.

Dovendyr (Ai-Ai), Slægt af Gumlernes Orden, med et rundt abeagtigt Hoved, meget lange Forlemmer og næsten ingen Hale. Fødderne er stive i Haandleddet og er forsynede med 3 Klør. Dovendyrene lever af Træernes Blade og Frugter og klatrer med stor Sikkerhed, medens de kun med megen Vanskelighed kan bevæge sig paa Marken. De findes kun i Sydamerika, hvor de lever i de store Urskove. En afvigende Art, Unauen, med to Klør paa Forlemmerne, forekommer i Guyana.

Dover, By i det engelske Grevskab Kent, ved Kanalen, ligeoverfor Calais, med 29,000 Indb., livlig Skibsfart og stærkt søgte Sjøbade.

Down (udt. Daun), Grevskab i den irske Provins Ulster, 45 Kv.mil stort, med 278,000 Indb. Hovedstad Downpatrick.

Dovre, kaldes den Del af Norges Fjelde, som ligger paa Grændsen mellem Kristiania og Trondhjems Stifter. Se forøvrigt Art. Norge.

Dovre, Prestegjeld i Kristians Amt, ved Grændsen af Søndre Trondhjems Amt.

Dozy (udt. Daasi), Reinhart, hollandsk Orientalist, f. 1820, Professor i Historie i Leyden, har gjort sig kjendt som en af den nyere Tids mest fremragende Forskere af Arabernes Sprog og Historie. Blandt hans mange Skrifter desangaaende nævnes „De spanske Muhamedaneres Historie indtil Andalusiens Erobring af Almoraviderne".

Drabant, Ledsager; Biplanet, Maane.

Drachmann, Holger, dansk Digter, f. 1846, uddannede sig først som Marinemaler og vandt som saadan ikke lidet Bifald for sine stemningsfulde og rask udførte Billeder. Paa hans første literære Forsøg, en Samling Skisser og Smaastykker: „Med Kul og Kridt", fulgte „Digte" (1872); senere har han udelukkende været virksom som Forfatter og udfoldet en betydelig Produktivitet. Af hans Digtsamlinger kan nævnes „Dæmpede Melodier", „Sange ved Havet" og „Ranker og Roser"; som Fortæller har han optraadt med Romanerne „Tannhäuser" og „En Overkomplet", Fortællingen „Paul og Virginie under nordlig Brede" (1879) og Novellesamlingerne „Ungt Blod" og „Paa Sømands Tro og Love" (1878). Det er især som Lyriker Drachmann ved sin Originalitet, stærke realistiske Sans og Rigdom paa friske Stemninger ubetinget indtager den første Plads blandt de nyere danske Digtere. Som Fortæller er han heldigst i Skildringen af Kystbefolkningens Liv og Eiendommeligheder; hans Sjømænd og Fiskere hører til de heldigste Billeder efter Naturen, som den nyere Literatur i det hele taget har at opvise. Den af hans Bøger, som i hans Fædreland har vundet størst Udbredelse, er „Derovre fra Grændsen" (1877), en Række løst sammenknyttede Reisebilleder og Erindringer fra Sønderjylland, i hvilke han har sat Danmarks sidste ulykkelige Krig og dens Helte et smukt Minde.

Drackenberg, Kristian Jakobsen, f. 1626 i Bohus Len, som dengang tilhørte Norge, er bleven bekjendt ved den høie Alder, han opnaaede. Han døde nemlig 1772, 146 Aar gammel, efter at have tilbragt en stor Del af sit Liv som Sjømand og været 15 Aar i tyrkisk Fangenskab. Først i sit 111te Aar giftede han sig. Et Portræt af ham hænger paa Raadhuset i Aarhus.

Drage, 1) en til Leguanernes Familie hørende Firbenart fra Sydasien. Mellem de udstaaende Ribben er udspendt et Slags Flyvehud, der benyttes som Faldskjærm. Dragerne er smaa Dyr, som lever paa Træer og nærer sig af Insekter. 2) Benævnelse paa et i Eventyr og Sagn ofte omtalt Fabeldyr af kjæmpemæssig Størrelse.

Drageblod, en mørkerød, sprød Harpix uden Lugt og Smag, som er opløselig i Alkohol, Eddikesyre samt ætheriske og fede Olier, anvendtes tidligere som Lægemiddel og benyttes nu til Fremstilling af farvede Fernisser. Det udvindes af en i Bagindien og paa Molukkerne forekommende Palmeart, Calamus (Damonorops) Draco.

Dragehoved, Planteslægt af de Læbeblomstredes Familie, omtrent 1 Fod høi, med tommelange violette Blomster i et kort Ax. Den forekommer paa flere Steder i det sydlige Norge indtil det nordlige Gudbrandsdalen.

Dragen, Stjernebillede paa den nordlige Himmel, mellem den lille Bjørn og Herkules, med ti Stjerner af 3die Rang og én af 2den; en af de første (α) var for 4,600 Aar siden Polarstjerne.

Dragoman (af arab. Terguman), Tolk for Reisende i Orienten.

Dragon, 1) en let bevæbnet Kavalerist. I den engelske Hær findes to Slags Dragoner, tunge og lette, med forskjellig Bevæbning. 2) Skulderklap paa en Uniform.

Dragonader, den af Ludvig den fjortende forsøgte Omvendelse af Hugenotterne i Frankrige ved Dragoner, som blev indkvarterede hos Kjætterne.

Draguignan (udt. Draginjang), By og Hovedstad i det franske Departement Var, 12 Mil nordøst for Marseille, med 9,500 Indb. og Handel med Vin og Olie.

Dragør, Landsby paa Amager med 2,000 Indb., Lodsstation og Toldsted.

Draining, d. s. s. Drænering.

Draisine (udt. Dræsin), en firhjulet Vogn, som kan bevæges fremad af den, som sidder i den.

Drake (udt. Dræk), Sir Francis, berømt engelsk Sjøfarende, f. 1545, d. 1596, fik 1567 Befalingen over et Kaperskib mod Spanierne, mod hvem han ogsaa i de følgende Aar med Held kjæmpede. 1577—80 foretog han en Jordomseiling, 1585—86 ødelagde han flere af Spaniernes Besiddelser i Amerika og 1587—88 den spanske Flaade ved Cadix og i Kanalen. Paa sine Tog til Amerika lærte han Potetesplanten at kjende og bidrog meget til at faa dens Dyrkning udbredt i Europa.

Drake, Friedrich, tyst Billedhugger, f. 1805, Elev af Rauch i Berlin og siden 1844 Professor ved Kunstakademiet sammesteds, har især gjort sig bekjendt ved aandrig opfattede og fortrinlig udførte Portrætstatuer.

Drakme, hos de gamle Grækere en Vegténhed = 6,03 Gram; ogsaa en Sølvmynt af Værdi ca. 60 Øre; nu i Grækenland en Sølvmynt = 80 Øre.

Drakon, athenienisk Arkont, fik 621 f. Kr. det Hverv at nedskrive de bestaaende Vedtægter for Forfatningen og Retspleien i Lovform. Den

Misfornøielse, han vakte ved sine unaturlig strenge Lovbestemmelser, skal have nødt ham til at gaa i Landflygtighed. Efter ham kaldes en overdreven streng Bestemmelse eller Lov drakonisk.

Drama (græsk δράμα), egentl. Handling, kaldes et Digterverk, hvori Personerne fremføres talende og handlende, og som i Regelen er bestemt til at opføres paa Scenen. Handlingen deler sig i Exposition, Udvikling og Opløsning; i Overensstemmelse hermed deles et dramatisk Arbeide ofte i tre Akter (Handlinger) eller ogsaa i fem, idet det mellemste Led, Udviklingen, igjen tredeles. Akterne deles igjen i kortere Afsnit, Scener („Møder"). Undertiden tilføies et Forspil (Prolog) og et Efterspil (Epilog). Om Dramaets Inddeling i æstetisk Henseende se Art. Digtekunst. — Dramaturgi, Læren om Dramaets Affattelse saavelsom om dets sceniske Opførelse. — Dramaturg, en, som har lagt sig efter Dramaturgi.

Drama, By i Makedonien i Tyrkiet, 7 Mil øst for Seres, med 8,000 Indb.

Drammen, By i Buskeruds Amt, 4 Mil vest for Kristiania, ligger paa begge Sider af Dramselven, ved dens Udløb i Dramsfjorden. Byen bestaar af 3 Dele: Bragernæs, den folkerigeste og bedst bebyggede Del paa Elvens Nordside, og Strømsø og Tangen paa dens Sydside. Over Elven fører en smukt konstrueret Bro, bygget i 1812, fra Bragernæs til Strømsø. Et Stykke nedenfor, mellem Lierstranden — Bragerøen — Strømsø, gaar den i 1874 opførte Jernbanebro over Elven. Paa begge Sider omgives Byen af temmelig høie, tildels skovklædte Aaser. Uagtet den betydelige Skibsfart har Byen dog ikke nogen egentlig Havn, naar undtages en liden Bugt ude ved Tangen; Skibene ankrer op næsten overalt ude i Elvmundingen, der kun er at betragte som en aaben Red. Byen er Sæde for Amtets Overøvrighed og deles i geistlig Henseende i to Sognekald. Den har en lærd Skole, en Kunstforening, en Afdeling af Norges Bank, et Theater osv. Med Kristiania er den forenet ved en Jernbane, hvorhos der fra Drammen udgaar en Jernbane mod Nord til Randsfjorden med Sidelinier til Kongsberg og Krøderen. En tredie Bane til Skien gjennem Jarlsberg og Laurvigs Amt er under Bygning. Folkemængden var i 1875 henved 19,000. Handelen er livlig, især med Trælast, og Drammen er en af Norges vigtigste Udførselssteder for denne Artikel. Som Følge heraf er Byens Skibsfart af megen Betydning. Handelsflaadens Drægtighed udgjorde i 1876 henved 104,000 Tons, deraf Dampskibe 1,700 Tons. Drammen havde ved Udgangen af 1875 ialt 38 industrielle Anlæg, som beskjæftigede 1,410 Arbeidere. Heraf var 1 Jernstøberi og mekanisk Verksted med 130 Arb., 3 Skibsverfter med tilsammen 322 Arb., 9 Anlæg for Tilvirkning af Trævarer med tils. 542 Arb., 1 Kjæks- og Sukkervarefabrik med 65 Arb., 3 Ølbryggerier med tils. 47 Arb., 4 Brændevinsdestillationer med tils. 31 Arb., 1 Cichorifabrik med 16 Arb., 2 Mineralvandfabriker med tils. 26 Arb., 5 Tobaksfabriker med tils. 119 Arb. og 1 Fabrik for Nedlægning af hermetiske Madvarer med 23 Arb. — De tre Bydele udgjorde tidligere tre særskilte Kjøbstæder. I 1578 nævnes Bragernæs som Ladested, hvorfra der foregik betydelig Udførsel af Trælast. Strømsø blev Kjøbstad 1715, og Tangen (før kaldt Kobbervigstangen) nævnes tidlig som Toldsted. Først i 1811 forenedes alle tre Bydele under det fælles Navn Drammen. Byen har flere Gange været hjemsøgt af voldsomme Ildebrande, sidste Gang 1870, da ca. 200 Huse lagdes i Aske. Desuagtet er den tiltaget rask i Velstand og Folkemængde. — Dramselven, Elv i Buskeruds Amt, er trods sin ubetydelige Længde (6 Mil) et af Norges vandrigeste Elvedrag. Den danner Afløbet for flere betydelige Indsjøer: Randsfjorden, Tyrifjorden, Spirillen og Krøderen. — Dramsfjorden, en Arm af Kristianiafjorden, gaar ind mellem Rødtangen i Hurum og Dyredalsstrand i Sande og er 4 Mil lang.

Drangedal, Præstegjeld i Bratsberg Amt, bestaar af Sognene Drangedal og Tørisdal.

Drankergalskab, d. s. s. Delirium tremens.

Drap, egentl. Tøi, et Slags tykt, glat, vandtæt Uldtøi. — Drapere, udklæde kunstnerisk. — Draperi, et større Stykke Tøi, lagt i frie og malerisk ordnede Folder.

Dråpa, i den oldnorske Digtekunst et Digt i Versemaalet Drottkvæde, bestaaende af flere ved Stev adskilte Dele, i Modsætning til Flokkr, et mindre og i Formen simplere Digt.

Draper, John William, amerikansk Kemiker og Fysiolog, f. 1811 ved Liverpool i England, udvandrede 1833 til Amerika, hvor han 1850 blev Professor i Fysiologi ved Universitetet i Newyork. Foruden flere betydelige kemiske og fysiologiske Verker har han udgivet „Europas intellektuelle Udviklings Historie", som er bleven oversat til flere Sprog, hvoriblandt Dansk.

Drastisk, stærkt, kraftig virkende.

Drau ell. **Drave**, Flod i Østerrige, udspringer i Tyrol, løber mod Øst og Sydøst i en Længde af 82 Mil og falder nedenfor Essek i Donau.

Draug (egentl. Gjenganger), i den norske Folkeovertro et overnaturligt Væsen, som har Tilhold paa og ved Sjøen. Den viser sig hyppigst som en sjøklædt Mand med en Tangvase istedenfor Hoved, seilende i en halv Baad, og bebuder altid, at den eller nogen af det Baadlag, for hvem den viser sig, skal omkomme.

Draupner, i den nordiske Gudelære Odins af Dvergene smedede Ring, hvoraf hver niende Nat dryppe 8 ligesaa tunge Ringe.

Dravat (af det franske travade, ustadig Vind), voldsomt Veir, Overhaling.

Drawbak (udt. Draabak), Statens Tilbagebetaling af Tolden paa indførte Raastoffer, naar disse igjen udføres i forædlet Skikkelse.

Dreie eller **Dreining**, Kunsten ved Hjelp af et skjærende Verktøi at give forskjellige Gjenstande af Træ, Metaller, Rav, Elfenben osv., hvilke dreies om en Axe, den ønskelige Form. Dreining lodret paa Materialets Axe kaldes Plandreining; ved Pas- eller Kunstdreining dreies Flader, hvis Omkreds ikke danner en Cirkel. Dreierbænkene er af forskjellig Indretning. Den vigtigste Del af en almindelig Dreierbænk er Spindelen, som ved Hjelp af et med den forbundet Hjul sættes i en roterende Bevægelse ved Damp-, Vand eller Menneskekraft, og hvortil Materialet fæstes. Kunstdreierbænkene er desuden forsynede med en Indretning, ved Hjelp af hvilken Materialet under Omdreiningen kan sættes i en frem- og tilbagegaaende Bevægelse.

Dreieskive (Svingbord), ved Jernbanerne en ved Sporskiftning anvendt cirkelrund Skive, som løber paa Trindsær, og ved hvis Omdreining en Vogn eller et Lokomotiv, der er indkjørt paa samme, kan overføres fra en Skinnegang til en anden.

Dreiesyge, en hos Faar, navnlig 5—8 Maaneder gamle Lam, forekommende Hjernesygdom, som fremkalder en Bedøvelse, under hvilken det syge Dyr dreier sig rundt og foretager andre uregelmæssige Bevægelser. Sygdommen foraarsages ved Udviklingen af et Snyltedyr af Bændelormenes Orden, hvilket med sine forskjellige Generationer (Vexelgeneration) lever som Bændelorm i Hundens Tarmkanal og som Blæreorm i Faarets Hjerne. Hunden kan altsaa paadrage sig Bændelorm ved at æde af de af Sygdommen døde Faars Hjerne, medens Faaret kan faa Dreiesyge ved at nedsluge de af Hunden kvitterede Bændelormled; fra Faarets Tarmkanal baner da Yngelen sig Vei til Hjernen, hvor den sætter sig fast og udvikler sig som Blæreorm. Sygdommen er i Almindelighed dødelig.

Dreil, Lindamast med saa simple Figurer, at dets Bævning kan foregaa ved Fodarbeide.

Drejer, Salomon Thomas Nikolai, dansk Botaniker, f. 1813, d. 1842, udgav flere botaniske Afhandlinger og Lærebøger, blandt hvilke kan nævnes Lærebog i den botaniske Terminologi og Systemlære.

Drenthe, Provins i det nordlige Holland, 48½ Kv.mil stor, med 112,000 Indb.

Dresden, Hovedstad i det tyske Kongerige Sachsen, paa begge Sider af Elben, med ca. 200,000 Indb., har et Museum med et berømt Billedgalleri og en Kobberstikſamling, et Kunstakademi og flere høiere Undervisningsanstalter, betydelig Industri og særdeles livlig Trafik.

Dress (engl.), Dragt, Klædning.

Dressere, egentl. gjøre ret, dernæst afrette, oppøve (især om Dyr). — Dressur, Øvelse, Indøvelse.

Drev, opblukket gammelt Tougverk, benyttes i Skibs- og Baadbygningen til at gjøre Fartøiet tæt. Paa kravelbyggede Fartøier drives det med et kileformet Jern ind i Noterne, efterat Plankerne er fæstede til Skibssiden; paa klinkbyggede lægges det mellem Plankerne, inden de fastklinkes.

Drev, et lidet Tandhjul.

Dreyschock, Alexander, udmærket bøhmisk Pianist, f. 1818, d. 1869, studerede under Tomaschek i Prag og vandt paa udstrakte Koncertreiser et Navn som en af de mest fremragende Pianovirtuoser. Han har udgivet adskillige Kompositioner for Piano. — Hans Broder Raimund Dreyschock, f. 1820, d. 1869, var en fremragende Violinist.

Dreyse, Johan Nikolai von, tyst Geværfabrikant, f. 1787, d. 1867, opfandt 1828 Tændnaalsgeværet, hvilket han 1836 forbedrede ved at indrette det efter Bagladesystemet.

Drifts- eller Arbeidsherre, enhver, som for egen Regning forestaar og leder en produktiv Virksomhed, hvori lønnede Arbeidsfolk beskjeftiges. Driftsherrens Binding er det Overskud, som bliver tilbage, naar samtlige Driftsudgifter, hvoriblandt Arbeidsløn, er dækkede. Den betragtes af de fleste Forfattere som sammensat af Rentegodtgjørelse for den i Forretningen nedlagte, Driftsherren selv tilhørende Kapital og af Arbeidsgodtgjørelse for selve Ledelsen. Da denne i væsentlig Grad maa rettes mod at undgaa den med enhver Forretning forbundne Risiko, anser andre Driftsherrens Binding udelukkende som en Erstatning for Risiko (altsaa som Spekulationsgevinst).

Drin, Flod i Albanien, udspringer fra Sjøen Okrida, løber mod Nord, derpaa mod Vest og falder i Adriaterhavet.

Drina, Biflod til Sau, udspringer i Montenegro, løber mod Nord og danner paa en længere Strækning Grændsen mellem Bosnien og Serbien.

Driva, se Opdalselv.

Drivhjul, se Lokomotiv.

Drivhus, en Glasbygning, hvori udenlandske Planter dyrkes, og hvori Luften opvarmes (almindelig ved tør Hede, Vanddampe eller gjærende Gjødsel). Til Planter af ringe Størrelse bruges Drivkasser eller Drivbænke, som er dækkede med Glas.

Drivis, se Is.

Drobisch, Moritz Wilhelm, tyst Filosof og Mathematiker, f. 1802, Professor i Leipzig, har med Held søgt at gjøre Mathematiken og Filosofien frugtbringende for hinanden. Hans Retning er nærmest bestemt af Herbart. Hans vigtigste Skrifter er: „Empirisk Psykologi efter naturvidenskabelig Methode" og „Den mathematiske Psykologis første Grundlinier".

Drogden, Skibsløbet mellem Amager og Saltholm søndenfor Øresund.

Droger eller **Drogerivarer**, Apothekvarer, som ikke er tilberedte til Medicin. — Drogist, en, som handler med Drogerivarer.

Drogheda (udt. Droggidæ), By i Grevskabet Louth i den irske Provins Leinster, med 13,500 Indb., er Sæde for den irske Kirkes Primas.

Drohobycz (udt. —bitsj) eller **Drochowitsch**, By i det østlige Galizien, 8 Mil sydvest for Lemberg, med 17,000 Indb., Saltgruber og Kornhandel.

Drôme (udt. Draam), 1) Flod i det sydøstlige Frankrige, udspringer paa Alperne i Dauphiné, løber mod Vest i en Længde af ca. 16 Mil og falder i Rhône. 2) fransk Departement, 118½ Kv.mil stort, med 321,000 Indb. Hovedstad Valence.

Dromedar, se Kamel.

Drone, Hanbi, se Bi.

Dronning, (Bidronning) se Bi.

Dronning, se Drótt.

Dronte, en Fugl, nærmest hørende ind under Duernes Orden, som blev funden paa Isle de France ved Hollændernes Besættelse af denne Ø 1598. Den var af meget plump Legemsbygning og ude af Stand til at flyve, hvorfor den hurtig blev udryddet.

Drosche, en let Enspændervogn.

Drosometer, Dugmaaler, se Dug.

Droste-Hülshoff, Annette Elisabeth von, tyst Forfatterinde, f. 1798, d. 1848, udgav flere Digtsamlinger, som udmærker sig ved levende Naturskildringer og dyb religiøs Følelse.

Droste zu Vischering, Klemens August, Friherre, Erkebiskop af Köln, f. 1773, d. 1845, kom i heftig Strid med Regjeringen, da han lod et Par Professorer ved Bonns Universitet suspendere paa Grund af, at de nærede Tilbøielighed for Hermes's Lære, og da han forlangte, at Børn af blandede Ægteskaber skulde opdrages i den katholske

Bekjendelse. 1837 sattes han i Fængsel i Minden; efter sin Frigivelse 1841 levede han i Münster.

Drótt, en Høvdings Følge. — Dróttin (af drótt), Høvding, Fyrste, Hersker. — Dróttning, Husmoder, Kongens eller Jarlens Hustru; deraf Dronning, Kongens retmæssige Hustru, som deler hans Værdighed, og hvis Sønner er arveberettigede til Tronen.

Drottningholm, kongeligt Lystslot paa Løfön i Mälaren, nordvest for Stockholm, med storartede Haveanlæg og et betydeligt Billedgalleri.

Drottsete (dansk Drost, tysk Truchsess, af midd.-lat. Drossatus), oprindelig den, som besørger Maden ved Kongens Bord. Saaledes var ved de norske Kongers Hof i 12te og 13de Aarh. en af Skutilsveinerne Drottsete. I den anførte Betydning bruges Ordet ogsaa i de nævnte Kongers Hirdskraa. (s. d.). Senere gik Drottseten i Danmark og Sverige over til at blive en Rigsembedsmand, som havde Rigets indre Forvaltning under sin Bestyrelse. Titelen Drottsete førte i Norge Kongens Formynder Erling Vidkunnsson 1323—32.

Drouet (udt. Druë), Jean Baptiste, fransk Revolutionsmand, f. 1763, d. 1824, gjenkjendte Ludvig den sextende paa hans Flugt og foranledigede hans Fængsling i Varennes, indvalgtes derpaa i Konventet, gik 1793 som Kommissær til Nordarméen, men blev fangen af Østerrigerne og sat i Fængsel paa Spielberg. Efter sin Tilbagekomst indviklédes han i Babeufs Sammensværgelse, fængsledes, men frikjendtes og fik siden et Underpræfektembede.

Drouet d'Erlon (udt. Druë derlaang), Jean Baptiste, Greve, fransk Marskal, f. 1765, d. 1844, tjente i Republikens og Napoleons Krige og udmærkede sig især ved Jena og Friedland. 1834—35 var han Generalguvernør i Algier.

Drouyn de Lhuys (udt. Druæng dø Lyi), Edouard, fransk Statsmand, f. 1805, studerede Retsvidenskab og bestemte sig derefter for den diplomatiske Bane, var 1833—36 Gesandtskabssekretær i Haag, derefter Chargés d'affaire i Madrid og valgtes 1842 til Medlem af Deputeretkammeret, hvor han bekjæmpede Guizots Politik. Som Medlem af den grundlovstiftende og af den lovgivende Forsamling 1848 viste han sig konservativ, blev derpaa Louis Napoleons første Udenrigsminister og understøttede som saadan Præsidentens romerske Politik. Han blev derefter Afsending i London, men 1851 igjen Udenrigsminister og forberedte i denne Egenskab Statskupet, hvorefter han blev Senator. 1852—55 og 1862—66 stod han atter for tredie og fjerde Gang i Spidsen for Udenrigsministeriet. Under de diplomatiske Forviklinger, som det orientalske Spørgsmaal fremkalte i Femtiaarene, viste han stor Dygtighed, navnlig for at hidføre en Alliance med England. 1866 raadede han Keiseren til Krig med Preussen for at hindre Tyskklands Enhed.

Droysen, Johan Gustav, tysk Historiker, f. 1808, studerede Filologi og Arkæologi og blev 1835 Professor i Berlin. 1840—50 virkede han ved Universitetet i Kiel, hvor han gjorde sig bekjendt som ivrig Slesvigholstener. 1848 blev han Medlem af Parlamentet i Frankfurt og Sekretær i dets Forfatningskomité; fra 1859 er han Professor i Berlin. Han har bl. a. skrevet: „Den preussiske Politiks Historie", „Hellenismens Historie" og „Grundrids af den historiske Videnskab". — Hans Søn Gustav Droysen, f. 1838, Professor i Historie i Halle, har foruden et stort Antal Afhandlinger over det 16de og 17de Aarhundredes Historie og Literatur skrevet Gustav Adolfs Historie.

Droz (udt. Draas), 1) François Xavier Joseph, fransk Moralfilosof og Historiker, f. 1773, d. 1850, var fra 1824 Medlem af det franske Akademi, udgav flere med stort Bifald modtagne Verker, blandt hvilke: „Om Kunsten at være lykkelig", „Om det skjønne i Kunsterne", „Om Moralfilosofien" og „Ludvig den sextendes Regjerings Historie". 2) Gustave Droz, fransk Forfatter, f. 1832, studerede først de mathematiske Fag, kastede sig derefter med adskilligt Held over Malerkunsten og indtraadte 1864 som Medarbeider af det illustrerede Ugeblad „La vie parisienne", hvori han offentliggjorde sine første Skisser af Sæderne og Livet i Paris. De blev senere udgivne samlede og vakte en usædvanlig Opsigt. Gustave Droz er en ligesaa fin Jagttager som Stilist. Navnlig forstaar han at skildre Kvinden med sjeldent Mesterskab.

Drue, Vinrankens Frugt. — Druekur, i længere Tid fortsat rigelig Nydelse af Vindruer, anvendes mod Hæmorrhoider, Gigt m. fl. Sygdomme. — Druesukker kaldes det Sukker, som indeholdes i Vindruer, Frugter og Honning, ligesom ogsaa den Sukkerart, som i stor Skala fremstilles af Stivelse. Det har en mindre sød Smag end Rørsukker og forekommer i Handelen som Sirup eller som en amorf eller krystallinsk Masse. Det benyttes til Forbedring af Druesaften, i Bryggerierne istedenfor Malt, ved Tilberedning af Frugtvin, i Tobaksfabrikationen m. m. — Druesyge, en ved en Snylteplante fremkaldt Sygdom paa Vindruerne, som først optraadte 1845 i Grækenland og senere anrettede stor Skade paa Vinbjergene i det sydlige Europa.

Druider kaldtes Præsterne hos de gamle keltiske Folk i Gallien og Britannien. Paa Cæsars Tid dannede Druiderne i Gallien en sluttet, men ikke arvelig, Adelen sideordnet Stand, som forrettede Gudstjenesten, dømte i Tvistigheder mellem Mand og Mand og Folk og Folk, udøvede Lægekunsten og overhoved var i Besiddelse af Folkets hele Viden. Druiderne var ogsaa Sandsigere og øvede i Hemmelighed Spaadomskunsten, længe efterat deres Gudstjeneste under Keiser Claudius var bleven ophævet.

Drumann, Karl Wilhelm, tysk Historieskriver, f. 1786, d. 1861, fra 1812 Docent i Halle og fra 1817 Professor i Königsberg, har bl. a. skrevet en „Roms Historie under Overgangen fra den republikanske til den monarkiske Forfatning", som trods dens formelle Mangler indeholder en rig Samling af grundige Studier.

Drummondsk Lys, se Knaldgas.

Drurylane (udt. Drurilæn), bekjendt Theater i London.

Druser, en arabisktalende Folkestamme i Egnen omkring Libanon og Antilibanon. De udgjør i Antal ca. 80,000, har en egen Religion, som er en Blanding af kristelige, jødiske og muhamedanske Elementer, og viser stor Fanatisme mod Anderledestroende. Indtil 1840 havde de en Høvding sammen med Maroniterne; 1860 begyndte de en blodig Kamp med disse, der ledede til, at Frankrige

tog sig af Sagen og fik en kristen Guvernør indsat over dem.

Drusus, Marcus Livius, romersk Folketribun 122 f. Kr., var en af Gajus Gracchus's ivrigste Modstandere. — Hans Søn Marcus Livius Drusus, Tribun Aar 91, optraadte med Forslag om at optage et Antal Riddere i Senatet og om at meddele Roms italienske Bundsforvandte Borgerret, men blev, endnu førend det sidste Forslag var kommet under Afstemning, snigmyrdet paa Anstiftelse af sine politiske Modstandere. — Nero Claudius Drusus, f. 38 f. Kr., d. 9 f. Kr., Stedsøn af Augustus, kjæmpede med Held mod Germanerne. Han blev Fader til Germanicus og Claudius samt til Datteren Livilla, som først blev gift med Augustus's Sønnesøn, Gajus Cæsar, derpaa med Tiberius's Søn, Drusus Cæsar.

Dryader, se Gudelære, den græske.

Dryander, Jonas Eriksson, svensk Botaniker, f. 1743, d. 1810, var i Upsala Linnés Discipel, gik 1777 til London, hvor han snart vandt stor Anseelse og 1782 blev ansat ved Britisk Muséum samt som Bibliothekar hos J. Banks. Fra 1794 var han stadig Vicepræsident i „Linnéan Society". Hans vigtigste Arbeider er de udmærkede Kataloger over Banks's naturvidenskabelige Bibliothek og over Planterne i den botaniske Have i Kew.

Dryden (udt. Dreidn), John, engelsk Digter, f. 1631, d. 1700, begyndte sin literære Bane 1658 med Digte til Cromwells Ære, men sluttede sig efter Karl den andens Tronbestigelse til ham og blev 1668 Hofdigter; under Jakob den anden gik han over til Katholicismen og mistede efter denne Konges Afsættelse sin Stilling. Han søgte som Dramatiker at forene den engelske Scenes Traditioner med den franske Retning, men stod denne sidste nærmest; Forstanden var hos ham udviklet paa Fantasiens Bekostning, og hans egentlige Felt var derfor Satiren, den poetiske Epistel og Læredigtet, i hvilke Digtarter han har leveret meget af Betydenhed. Blandt hans Arbeider nævnes særlig Satiren „Absalon og Achitophel", Oden „Alexandersfesten", Læredigtet „Lægmandens Religion" samt Tragedien „Antonius og Kleopatra". Ved sine kritiske Afhandlinger og Fortaler til sine Digte øvede han stor Indflydelse paa den engelske Poesi.

Dryppert (Gonorrhoe), en Kjønssygdom, som alene opstaar ved Indvirkning af et Smittestof, der fremkalder Betændelse, hos Manden i Urinrørets Slimhinde, hos Kvinden tillige i Moderskeden. Sygdommen er i akut Form lokal og helbredes i Almindelighed paa ca. 6 Uger; i kronisk Form kan den fremkalde andre Sygdomme, især Gigtsygdomme, og er da vanskelig at helbrede.

Drypstenshuler, Huler, hvis Tag er klædte med Dryp sten. Denne er bleven dannet derved, at indsivende Vand, som indeholdt Kalk opløst, ved Fordunstning atter mistede Opløsningsmiddelet (fri Kulsyre), hvorved Kalken (den enkelt kulsure Kalk) maatte udfældes af hver Draabe. Den udfældte Kalk voxer da til Tapper, hængende fra Taget, og Søiler, ragende op fra Gulvet. I Fakkellys viser disse Dannelser sig ofte helt sælsomme og fantastiske i de stundom høie Haller. De største og vidtløftigste af saadanne Huler findes i Kentucky, Brasilien og Krain.

Dræg, et lidet med indtil fem Flige forsynet Anker, som bruges paa Baade.

Drænering, Bortledning af Grundvand ved lukkede Render eller Rør. Se forøvrigt Jorddyrkning.

Drøbak, By ved Drøbaksund i Kristianiafjorden, 4 Mil fra Kristiania, med 2,100 Indb. Byen kaldtes i Sagatiden Drjúgbakki (den drøie Bakke) og var da en Ladeplads, hvor Beboerne af Oslo lagde sine Skibe op om Vinteren, naar Fjorden var tilfrossen. Den fik Kjøbstadret 1842. Ligeoverfor Byen, i Drøbaksund, ligger Kaholmen med Fæstningen Oskarsborg, som tilligemed en nylig anlagt Jetté forsvarer Indløbet til Kristiania.

Drøm kaldes de Fantasibilleder, som fremstiller sig for Sjelen under dens Virksomhed i Søvne. Alle Mennesker drømmer, men erindrer ikke altid, naar de vaagner, sine Drømme. Forskjellige fra disse er de saakaldte Slumrebilleder, som i Form af Punkter, Linier og ubestemte Omrids af Mennesker og Ting viser sig for det indre Øie, medens Mennesket ligger i Halvsøvne. Den egentlige Drøm bestaar af en Række mere eller mindre sammenhængende Billeder og Tildragelser, som den drømmende synes at iagttage med sine Sanser. Da Bevidstheden ei er virksom og saaledes ikke ved at sammenligne Drømmebillederne med Virkeligheden kan eftervise de førstes Usandhed, kan Drømmen bestaa af en Kjede af de urimeligste og mest uensartede Forestillinger, som den drømmende tager for virkelige. Ofte er Drømmen saa levende, at den sovende derved vækkes og endnu i nogle Øieblikke selv i vaagen Tilstand synes at se, høre, føle, osv., hvad han har drømt. Drømmens Stof er altid noget, Mennesket har tænkt, følt eller oplevet. Men i Drømme kan det oplevede forbindes paa nye Maader, saa at man tror at have drømt noget fuldstændig nyt. Drømmen frembringes ved en Virksomhed af Sjelen, som imidlertid i Regelen ikke umiddelbart sættes i Bevægelse ved Indtryk udenfra, skjønt den vel tildels er afhængig af legemlige Tilstande. I Regelen er Virksomheden blot en forestillende, men kan undertiden ogsaa sætte Legemets Muskler i Bevægelse. Sker dette i stærkere Grad, begynder den drømmende at tale i Søvne, ja kan endog bevæge sig og udføre forskjellige Handlinger som i vaagen Tilstand (jevnfr. Art. Søvngjængeri).

Drøvtyggere, talrig Orden af Pattedyrenes Klasse. Drøvtyggerne er Hovdyr med to eller fire Tæer (Klover). De fleste mangler Fortænder i Overkjæven samt Hjørnetænder; Kindtænderne er foldede, med halvmaaneformede, paa langs gaaende Striber i Emaljen, hvorfor Kjæverne under Tygningen bevæges til Siderne. Deres vigtigste Særkjende er imidlertid den eiendommelige Indretning af Fordøielsesredskaberne, som medfører, at de tygger Føden to Gange, d. e. tygger Drøv. Maven er delt i fire Afdelinger: Vommen, Konge hætten eller Netmaven (hvilke kan betragtes som Udvidninger af Spiserøret), Bogen (Bladmaven) og Kallunet. Den tørre Føde tygges meget lidet og nedsvælges i Klumper, som udvider Spiserøret og derved aabner en Sidespræcke, gjennem hvilken den kommer ind i Vommen, hvor den blødgjøres og derefter føres over i Netmaven. Herfra støbes den i smaa Dele op i Munden, tygges paany og svælges nu i en saa blød Form, at den glider forbi Sidespræcken til de to første Maver ned i den tredie

Mave, Bogen, hvorfra den føres ind i Kallunet; fra denne gaar den derpaa over i Tarmkanalen. Drøvtyggerne er udbredte over hele Jorden med Undtagelse af Australien. De fleste lader sig let tæmme og formerer sig hurtig i tam Tilstand, hvorved flere Arter er blevne Husdyr af uvurderlig Nytte for Mennesket. De deles i 3 Familier: Kamelerne, de hjorteartede Drøvtyggere (Elgen, Kronhjorten, Rensdyret m. fl.) og de skedehornede Drøvtyggere (Antiloper, Faar, Gjeder og Hornkvæg).

Dsairan, Indsjø i det sydlige Sibirien, syd for Altaibjergene, 150 Kv.mil stor. Den gjennemstrømmes af Floden Irtisch.

Dsjaggarnat (ogsaa Jaggernaut) eller **Puri**, By i det engelsk-ostindiske Præsidentskab Bengalen, med 30,000 Indb. og et berømt Tempel for Guden Dsjaggarnat, til hvilket aarlig flere hundre tusen Mennesker valfarter.

Dsjami (Mevlana), persisk Digter, f. 1414, d. 1492, har foruden lyriske Digte af høit Værd skrevet et Antal mystisk religiøse Verker samt fortællende Digte, blandt hvilke „Jusuf og Suleika" indtager den høieste Rang.

Dsjamna eller **Dsjumna**, Flod i Indien, udspringer paa Himalaya, løber mod Sydost parallelt med Ganges og falder ved Allahabad i denne. Længde 194 Mil.

Dsjangel ell. **Jungel**, en i Bengalen brugelig Benævnelse paa det tætte Buskverk og Siv, især ved Floder.

Dsjansi, By i Provinsen Bengalen i Forindien, vest for Allahabad, med 30,000 Indb. Byen var tidligere Hovedstad i et uafhængigt Fyrstendømme, som 1854 indlemmedes i de engelske Besiddelser.

Dsjatter eller **Jats**, en indisk Stamme af arisk Herkomst, bebor Landet vestenfor Dsjamna. De er kraftige og tapre, men ugjestmilde; Antallet er ca. 600,000. Deres Fyrste, som bor i Bhartpur, er pligtig til at stille et vist Antal Tropper til den engelske Armé i Indien.

Dsjebel (eller **Gebel**) **al Tarik**, Tariks Klippe, arabisk Navn paa Gibraltar.

Dsjelal-ed-din Rumi, persisk Digter, f. 1207, d. 1273, virkede i Konia i Lilleasien som Lærer i Filosofi og Retsvidenskab og stiftede en ny Dervischorden, Mevlevi. Hans Samling af lyriske Digte (Divan) saavelsom hans „Mesnevi", et stort moralsk-allegorisk Digt i 6 Bøger, nyder i Orienten stor Anseelse.

Dsjellalabad ell. **Jellalabad**, By i Afghanistan, 20 Mil øst for Kabul, med 10,000 Indb. Under Englands Krig med Afghanistan 1879 holdtes den besat af engelske Tropper.

Dsjenne eller **Dsjinni**, Hovedstad i det afrikanske Rige Massena, paa en Ø i Niger, med 10,000 Indb. og betydelig Udførsel af Guld og Salt.

Dsjepur eller **Jeypur**, Fyrstendømme i det engelske Præsidentskab Bengalen i Forindien, 720 Kv.mil stort, med 1,900,000 Indb. Hovedstaden, Dsjepur, er smukt og regelmæssig bebygget og har 60,000 Indb.

Dsjerba eller **Gerba**, Ø i Cabesbugten ved Tunis, 16 Kv.mil stor, frugtbar og stærkt bebygget. Byen Dsjerba har 34,000 Indb.

Dsjidda eller **Dsjedda**, By i Arabien, ved det Røde Hav, 15 Mil nordvest for Mekka, med 20,000 Indb. og betydelig Handel.

Dsjilolo eller **Gilolo** (Halmahera), den største Ø blandt Molukkerne, mellem Nyguinea og Celebes, 287 Kv.mil stor, med 24,000 Indb.

Dsjingis-Khan (egentl. Temudsjin), mongolsk Fyrste og Erobrer, f. 1162, d. 1227, var Søn af Jesukai, Anføreren for en mongolsk Horde, og blev 1204 valgt til samtlige Mongolers Hersker. 1209 angreb han Kina og underlagde sig i Løbet af nogle Aar hele den nordlige Del af Landet; 1218 erobrede han Turkestan. Hans Sønner fortsatte derpaa Erobringstogene med samme Grusomhed, som han selv havde vist. Man regner, at ca. 5 Millioner Mennesker omkom ved hans Krige og Plyndringer.

Dsjirdsjeh eller **Girgeh**, By i Øvreægypten, ved Nilen, med 10,000 Indb. og et katholsk Kloster.

Dsjonke eller **Dsjunke**, Navn paa kinesiske Fartøier, med to Master og Seil af Matter. De kan være af forskjellig Størrelse og benyttes dels til Krigsbrug, dels til Lastdragere.

Dsjungarit, Landskab i Høiasien, mellem Himmelbjergene og Altaibjergene, var tidligere selvstændigt, men blev 1758 erobret af Kineserne. Hovedstad Kara-Korum.

Dualis, Total, den Form af et Ord (Verbum, substantivisk Ord), hvorved betegnes, at der menes to Personer eller Gjenstande, eller at en Handling udføres af to; det forekommer mest i ældre Sprog, saaledes i Sanskrit, Gammelægyptisk, Gothisk, Græsk og for det personlige Pronomens Vedkommende ogsaa i Oldnorsk. — Dualisme, i Filosofien den Synsmaade, som antager to oprindelige, hinanden modsatte Grundvæsener, et godt og et ondt (saaledes som i Zoroasters Lære); ogsaa Antagelsen af et dobbelt Livsprincip hos Mennesket, et aandeligt og et legemligt.

Dubarry (udt. Dybarri), Marie Jeanne, Grevinde, bekjendt fransk Kurtisane, f. 1746, var Datter af en Embedsmand ved Navn Vaubernier. Efter at have været ansat ved en Modehandel lærte hun Grev Dubarry at kjende og blev af ham ført til Kong Ludvig den 15de, hvem hun snart ganske fængslede, og over hvem hun lige til hans Død udøvede et uindskrænket Herredømme. Efter Kongens Død blev hun sat i et Kloster, men fik snart Lov til at nedsætte sig i Marly, hvor hun førte et stort Hus. Da hun under Revolutionen ivrig understøttede Emigranterne, blev hun fængslet og henrettet 1793.

Dubios, tvivlsom. — Dubitativ, tvivlende, tvivlsom.

Dublet, Dobbeltstykke; et af to lignende Stykker. — Dublere, fordoble.

Dublin (udt. Døblin), Hovedstad i Irland, ved Liffeys Udløb i Dublinbugten, har 315,000 Indb. Den er Sæde for en protestantisk og en katholsk Erkebiskop, har et protestantisk College og et katholsk Universitet, et Videnskabs- og et Maleakademi, god Havn, livlig Industri og betydelig Udførsel af Hornkvæg, Korn og Mel. Byen anlagdes 831 af Normannerne.

Dubnitza, By i Bulgarien, 6 Mil syd for Sofia, med 8,600 Indb. og Dyrkning af Vin og Tobak.

Dubois (udt. Dyboa), Guillaume, fransk Statsmand, f. 1656, d. 1723, kom som ung i Hertugen af Orleans's Hus og blev Lærer for den unge Prins af Orleans. Denne fik han 1692 giftet

med en uægte Datter af Ludvig den fjortende, blev derpaa hans Sekretær, og da Prinsen 1715 tiltraadte Regentskabet, Minister. Da han 1717 havde faaet et Forbund istand mellem England, Holland og Frankrige, blev han Udenrigsminister og Erkebisp af Cambrai; kort efter blev han ogsaa udnævnt til Kardinal. Især i de sidste Aar af hans Liv var hans Indflydelse paa Regjeringen ubegrændset. Han var en overordentlig begavet og arbeidsom Mand, men ved Siden deraf rænkefuld, listig og usædelig. — De under hans Navn udgivne Memoirer holdes for uægte.

Dubois (udt. Dyboa), Paul, fremragende fransk Billedhugger og Maler, f. 1829, studerede først Jus, men gav sig 1856 i Lære hos Billedhuggeren Toussaint. Under et længere Ophold i Italien studerede han især Verkerne fra Renaissancetiden og tilegnede sig i høi Grad deres Stil. Blandt hans talrige Arbeider indtager Skulpturerne paa General Lamoricières Gravmæle i Nantes den første Rang. Som Maler har han leveret et Antal fint udførte Portræter.

Du Bois-Reymond (udt. Dy Boa Ræmaang), Emil, fremragende tysk Fysiolog, f. 1818, studerede først Theologi, men kastede sig derpaa over Naturvidenskaberne, især Anatomi og Fysiologi. Fra 1867 har han stadig været Sekretær i Berliner-Videnskabsakademiet og fra 1858 Professor ved Berlins Universitet. Hans Virksomhed har især været rettet mod Studiet af den dyriske Elektricitet; sine Jagttagelser paa dette Felt har han samlet i sit epokegjørende Verk „Undersøgelser over dyrisk Elektricitet" (Berlin 1848—60).

Dubos (udt. Dybaa), Jean Baptiste, fransk Æsthetiker, f. 1670, d. 1742, blev 1695 ansat i Udenrigsministeriet og brugt i en Række diplomatiske Ærender, som han udførte med stor Dygtighed. 1719 udgav han sine „Kritiske Reflexioner over Poesien, Maleriet og Musiken", ved hvilket Arbeide han gav den franske Æsthetik et betydeligt Opsving. Han har ogsaa skrevet et Par større historiske Verker.

Dubufe (udt. Dybyf), Louis Edouard, fransk Maler; f. 1820, uddannede sig under sin Fader (Claude Marie Dubufe, f. 1795, d. 1864) og senere under Paul Delaroche. Han har især malet Portræter, der er elegant og fint udførte, men tidt altfor theatralsk opfattede. Som det bedste af dem nævnes Gounods.

Dubuque, By i Staten Iowa i Nordamerika, med 18,000 Indb. og betydelig Udførsel af Bly.

Du Camp (udt. Dy Kang), Maxime, fransk Forfatter, f. 1822, har udgivet interessante Reiseskildringer fra Orienten og i flere Afhandlinger ypperlig skildret Parisernes Liv og Eiendommeligheder.

Du Cange (udt. Dykangsj), se Dufresne.

Duccio di Buoninsegna (udt. Dutsjo di Buaaninsænja), italiensk Maler fra Siena, f. ca. 1260, d. efter 1320, blev en Reformator for den sieneſiske Skole, idet han uden at bryde med de nedarvede byzantinske Former gav Naturstudiet en fremtrædende Plads i sin Kunst. Hans fornemste Verk er en Altertavle i Domkirken i Siena.

Du Chaillu (udt. Dy Sjaiju), Paul Belloni, bekjendt Afrikareisende, f. 1805 i Vestafrika af franske Forældre, foretog fra 1851 flere Reiser i det Indre af Vestafrika, traadte 1855 i Forbindelse med Academy of Natural Sciences i Filadelfia og bereiste paa dets Vegne atter flere Egne af Afrika, idet han foruden med geografiske navnlig beskjeftigede sig med naturvidenskabelige Jagttagelser; saaledes var han den første, som bragte Exemplarer af Gorillaen til Europa. Sine Oplevelser og Jagttagelser har han skildret i flere interessante og velskrevne Arbeider. Senere har han bl. a. bereist Sverige og Norge.

Duchange (udt. Dysjangsj), Gaspard, fransk Kobberstikker, f. 1662, d. 1757, udførte især efter Malerier af Correggio og Jouvenet en Række Kobberstik, som især udmærker sig ved sin overordentlige Finhed i Karnationen.

Duchesne (udt. Dysjæn), André, paa Latin Andreas Chesnius, fransk Historieskriver, f. 1584, d. 1640, beskjeftigede sig allerede i sin Ungdom med Geografi og Historie, blev kongelig Geograf og under Richelieu kongelig Historieskriver. Hans vigtigste Skrift er Samlingen „Historiæ Francorum scriptores coaetanei ab ipsius gentis origine ad Philippi IV tempora", som blev fuldført af hans Søn, François Duchesne, f. 1616, d. som kongelig Historieskriver 1693.

Duchoborzer („Aandskjæmpere"), en gnostisk Sekt i Rusland, som har adskillig tilfælles med Kvækerne. Den opkom i Begyndelsen af det 18de Aarh., anvistes 1841 Ophold i et Distrikt i Transkaukasien og tæller fortiden ca. 3,000 Medlemmer.

Ducis (udt. Dysi), Jean François, fransk dramatisk Forfatter, f. 1733, d. 1816, har især gjort sig kjendt ved sine Oversættelser (eller rettere Bearbeidelser) af Shakespeares Stykker.

Duclos (udt. Dyklaa), Charles Pineau, fransk Forfatter, f. 1704, d. 1772, blev efter Voltaires Død kongelig Historieskriver. Han udgav desuden en Del Romaner samt historisk interessante Memoirer.

Ducornet (udt. Dykorne), Louis César Joseph, fransk Maler, f. 1806, d. 1856, manglede fra Fødselen Arme, men malede med Fødderne og leverede Billeder, som baade hvad Tegning, Komposition og Kolorit angaar var fremragende.

Ducos (udt. Dykaa), Roger, Greve, fransk Statsmand, f. 1754, d. 1816, blev 1792 Medlem af Konventet, 1794 Præsident i Jakobinerklubben og 1799 Medlem af Direktoriet. Efter den 18de Brumaire blev han indvalgt i det provisoriske Konsulat og senere af Napoleon udnævnt til Pair.

Ducpétiaux (udt. Dykpetiaa), Edouard, belgisk Publicist, f. 1804, d. 1868, udgav 1827 et Skrift mod Dødsstraffen, som vakte megen Opsigt, blev 1832 Generalinspektør for de belgiske Fængsler og milde Stiftelser og udfoldede en utrættelig Forfattervirksomhed for at forbedre den fattige og arbeidende Befolknings Kaar.

Ducq eller **Duc** (udt. Dyk), Jan le, hollandsk Maler, f. 1636, d. 1695 (efter andre 1671), skal have været Elev af Paul Potter. Hans Billeder skildrer især Soldaterlivet; han har ogsaa malet Dyrestykker i Potters Manér, men uden at naa ham, og raderet en Del høit skattede Blade (Dyrefremstillinger, mest Hunde).

Du Deffand (udt. Dy Deffang), Marie de Vichy-Chambord, Marquise, f. 1697, d. 1780, var en fortrolig Veninde af Voltaire, Montesquieu m. fl. af Tidens fremragende Mænd og samlede i sin Salon Paris's aandrigste Selskab.

Dudevant (udt. Dyd'vang), Amantine Lucile Aurore, Marquise af, berømt fransk Forfatterinde, blev født i Paris 1804. Hendes Fader, Maurice Dupin, der udmærkede sig som Officér under det første Keiserdømme, var Søn af Madame Dupin de Francueil, en uægte Datter af den berømte Marskal Morits af Sachsen. 13 Aar gammel sattes Aurore i et Kloster i Paris, hvor hun viste sig livlig, men overspændt og voldsom, med Hang til yderliggaaende romantiske Sværmerier. 18 Aar gammel ægtede hun Baron Dudevant, et intetsigende Menneske, fra hvem hun siden 1831 levede adskilt. Efter et kort Ophold paa Landet tog hun derefter Bolig i Paris, hvor hun i den første Tid ernærede sig ved at male Nipsgjenstande og skrive Avisartikler. Hun førte et uregelbundet Liv og stiftede Bekjendtskab med den unge, endnu ubekjendte Jules Sandeau og skrev i Forening med ham sin første Roman „Rosa og Blanche" samt nogle Noveller. 1832 udgav hun under Forfatternavnet George Sand sin første selvstændige Roman, „Indiana", som vakte usædvanlig Opsigt, og hvori hun hævdede Lidenskabens og Kjærlighedens Ret mod Samfundets Sæder, Fordomme og Institutioner. 1833 bereiste hun i Følge med Alfred de Musset Italien og udgav derefter flere betydelige Romaner, blandt hvilke „André", „Mauprat", „Metella", „Leone Leoni", „Consuelo" og senere „Teverino", en af de mest glimrende Fantasier, som er flydt fra hendes Pen. Hun kastede sig derefter over Spørgsmaalene om Samfundets Ordning og Lykke og udtalte sine Synsmaader i en Række sociale og politiske Romaner, ligesom de tidligere udmærkede ved Stilens fuldendte Liv og Pragt, men i æsthetisk Henseende forøvrigt af mindre Værd end disse. Omtrent paa samme Tid begyndte hun at udgive en Række Bondefortællinger, samtlige henrivende Idyller, som navnlig udmærker sig ved sine mesterlige Naturskildringer. Under Februarrevolutionen, hvortil hun med hele sin Aands Fyrighed sluttede sig, redigerede hun de bekjendte „Bulletins de la République" og forfattede et med glimrende Veltalenhed skrevet Forsvar for Republiken. Senere forsøgte hun sig med vexlende Held som Skuespilforfatter; af hendes Theaterstykker, som tildels var Bearbeidelser af hendes Romaner og Noveller, er „Marquien af Villemer" det, der har gjort størst Lykke. 1854 offentliggjorde hun i „Presse" sine Erindringer under Titelen: „Mit Livs Historie", som 1873 fulgtes af „Indtryk og Erindringer". Aurore Dudevant er „en af de betydeligste Forfattere og den betydeligste Forfatterinde, som nogensinde har levet". Lidenskabens gradvise Udvikling hos Kvinden forstaar hun at skildre med Mesterskab, medens hendes mandlige Karakterer er mindre vellykkede. Men hvad der særlig udmærker hende, er hendes lidenskabelige, klare og livfulde Stil, den Anskuelighed, Natursandhed og Ynde, hvormed hun fortæller og beskriver, og den dybe Overbevisning, med hvilken hun tror paa sine Idealer. Hvor hun behandler dybe og vanskelige Samfundsspørgsmaal, er hun mindre heldig, og navnlig er hun ude af Stand til at bedømme Virkeligheden nøgternt og rolig; men ogsaa hendes sociale og politiske Arbeider bærer tydelige Vidnesbyrd om hendes store Aand og Genialitet. Hendes Aands Skaberkraft afspeiles ogsaa i hendes overordentlige Produktivitet. Alene af Romaner har hun skrevet over 100 tykke Bind. — Foregaaendes Søn, Maurice Dudevant, f. 1825, har under Forfatternavnet Maurice Sand bl. a. skrevet et interessant Verk om den italienske Karakterkomedie.

Dudik, Beda Franz, mährisk Historiker, f. 1815, fra 1836 Benediktinermunk og fra 1859 Mährens Rigshistoriograf, har anstillet udstrakte Arkivforskninger og derved bidraget meget til at kaste Lys over flere Perioder af Mährens Historie. Han har ogsaa gjort sig fortjent af det østerrigske Arkivvæsens Ordning.

Dudley (udt. Dødli), By i Grevskabet Worcester i det vestlige England, 2 Mil vest for Birmingham, med 44,000 Indb., Fabrikation af Jernvarer og rige Stenkulsgruber.

Dudley, John, engelsk Statsmand, f. 1502, udmærkede sig som Admiral i Krigen mod Skotland og Frankrige og blev Hertug af Northumberland. Han overtalte Edvard den sjette til at udnævne Jane Grey til Tronarving, giftede hende med sin Søn og udraabte hende efter Edvards Død til Dronning, men blev fangen af Marias Tropper og henrettet tilligemed sin Søn og Svigerdatter 1553. — Hans Søn Robert Dudley, Greve af Leicester, se Leicester.

Due, Fredrik Gottschalck, norsk Diplomat, f. 1796 i Trondhjem, d. 1873, gjennemgik den norske Krigsskole og ansattes derefter i Artilleriet, men blev 1815 paa Grund af sin Dygtighed i Fransk Kavalér hos Kronprins Oskar og var 1822—41 Statssekretær ved den norske Regjeringsafdeling i Stockholm, 1841—58 norsk Statsminister sammesteds og 1858—71 de forenede Rigers Gesandt i Wien.

Duehøg, d. s. s. Hønsehøg, se Høg.

Duel, Tvekamp, Kamp med dræbende Vaaben mellem to Modstandere til Afgjørelse af et Æresanliggende. Kampen finder Sted under Jagttagelse af visse af begge Parters Sekundanter i Forening fastsatte Regler, som ei tør overtrædes. Almindelig vedtages det, at Ærens Fordringer skal ansés for fyldestgjorte, naar Blod er flydt paa nogen af Siderne, eller naar et vist Antal Skud er vexlede, uansét om nogen er truffen eller saaret. Dueller er i de fleste Stater forbudte, men er ikke desto mindre hyppige, navnlig i Tyskland og Frankrige. Den norske Straffelov har ingen særskilt Straf for Duel, ligesaalidt som Sekundanterne kan straffes. Derimod er Drab eller Legemsbeskadigelse, som tilføies nogen i ærlig Duel, belagt med en formildet Straf. Gjør den ene Part sig skyldig i en lumsk eller mod Aftale stridende Fremgangsmaade, belægges han med den almindelige Straf. — Amerikanske Dueller kaldes et Slags Dueller, som i den senere Tid er komne adskillig i Brug og bestaar i, at Parterne trækker Lod om, hvem af dem, der skal tage sig selv af Dage (ved Skydning).

Dueña (udt. Duenja), spansk (portugisisk Duenna), en ældre Dame, som har det Hverv at bevogte en yngre.

Duer (Columbae), en Fugleorden indbefattende kun én Familie. Duerne har Siddefødder og deres Neb er ved Roden blødt og opsvulmet. Deres Næring bestaar af Frø, som de opbløder i sin store Kro. De danner en Overgang fra Sangfuglene til Hønsefuglene. Ligesom de første lever

de i Engifte og drager sammen i Flokke. De lægger faa Æg, Ungerne kommer frem nøgne og blinde og mades med udblødt Korn, som Forældrene gulper op i Ungens Gab. Formerne i denne Orden ligner hinanden meget indbyrdes. Alle tamme Duer nedstammer fra Klippeduen, som er almindelig i Vest- og Sydeuropa, men i Norge kun findes paa nogle Øer i Nærheden af Stavanger. I Norge forekommer desuden Ringduen, som er blaagraa med en hvid halvmaaneformig Flek paa hver Side af Halsen, Skovduen, der ligeledes er blaagraa, og (men sjelden) Turteldуen, hvis Hjem er Sydeuropa. I Nordamerika findes Vandreduen, som drager omkring i uhyre Flokke, og paa Ny-Guinea Kronduen, som er den største af alle Duer. Afarter af den tamme Due er Parykduen, Kropduen, Tumleren, Maanedsduen, Mæfiken m. fl. Jordduen ruger paa Jorden og ligner Agerhønsene i Levemaade. Duerne udmærker sig ved sin hastige Flugt, hvoraf man, især i den nyere Tid, drager Nytte ved at afrette dem til Brevduer.

Duero (portug. Douro), Flod i Spanien og Portugal, udspringer i den østlige Del af Gammel-Kastilien, løber først mod Sydost, vender sig derpaa mod Vest og falder ved Oporto i Atlanterhavet; Længde 120 Mil.

Duet, Musikstykke for to Hovedstemmer (obligate Stemmer).

Dufaure (udt. Dyfaar), Jules Armand Stanislas, fransk Retslærd og Statsmand, f. 1798, studerede Retsvidenskaben i Paris og nedsatte sig 1820 som Advokat i Bordeaux, valgtes 1834 til Medlem af Deputeretkammeret og var 1839 en kort Tid Minister for de offentlige Arbeider. Han sluttede sig derefter til Oppositionen, men misbilligede de demokratriske Bevægelser i 1847, sluttede sig efter Februarrevolutionen til Republiken og blev Medlem af den grundlovstiftende og af den lovgivende Forsamling. 1849 var han en Tid Indenrigsminister, men trak sig efter Statskupet 1852 som en Modstander af Bonapartismen tilbage til Privatlivet. Han virkede derefter som Advokat i Paris, indtil han 1870 blev Justitsminister under Thiers. 1871 valgtes han til Medlem af Nationalforsamlingen, hvor han sluttede sig til venstre Centrum. Han traadte med Thiers tilbage fra Regjeringen 1873, men blev atter 1875 Justitsminister og var 1876 samt fra Dec. 1877 til Jan. 1879 Førsteminister. Dufaure staar i første Række blandt de Mænd, som ved sin Klogskab og sit maadeholdne, men bestemte Frisind har grundlagt og befæstet den tredie franske Republik.

Duffy (udt. Døffi), Charles Garon, irsk Politiker, f. 1816, virkede en Tid som Journalist i Dublin, sluttede sig til O'Connell og blev sammen med ham fængslet 1844, stiftede derpaa et Parti under Navnet „Det unge Irland", som 1848 begyndte Oprør. Efter at være frifunden for en Anklage i denne Anledning blev han Parlamentsmedlem; 1856 udvandrede han til Australien, hvor han senere har været Minister i Kolonien Viktoria.

Dufour (udt. Dyfur), Guillaume Henri, schweizisk General, f. 1787, d. 1875, blev 1809 Ingeniørofficér og deltog i Napoleons senere Felttog, blev 1831 Chef for Edsforbundets Generalstab og udmærkede sig ved sin dygtige Ledelse af Militærskolen i Thun, ligesom han indlagde sig Fortjeneste ved sine udmærkede Kartarbeider over Schweiz. 1847 ledede han med Held det oprørske „Sonderbunds" Underkuelse. Han har skrevet flere vigtige krigshistoriske, taktiske og mathematiske Arbeider.

Dufrenoy (udt. Dyfrenoa), Pierre Armand, fransk Mineralog og Geolog, f. 1792, d. 1857 som Generalinspektør for de franske Bergverker, skrev bl. a. en udførlig Mineralogi samt geologiske Verker over England og Frankrige.

Dufresne (udt. Dyfræn), Charles, Sieur du Cange, ofte blot kaldet Du Cange, fransk Filolog og Historiker, f. 1610, d. 1688, udgav fortrinlige Glossarier til latinske og græske Klassikere samt endel historiske Arbeider af betydeligt Værd, blandt hvilke især „Byzans's Historie" fortjener at nævnes.

Dug, Nedslag af fortættede Vanddampe, som undertiden i vindstille Aftener og Nætter afsætter sig paa alle Gjenstande. Efter Solens Nedgang udstraaler Jordens Overflade mod Himmelrummet en Del af den om Dagen optagne Varme, hvorved Luften hyppig afkjøles saa stærkt, at de i de nedre Luftlag opløste Dampe fortættes til Vand, som da afsætter sig som Dug. Afkjøles Jordoverfladen til under Frysepunktet, viser Nedslaget sig som Rim. Duggen viser sig om Morgenen især paa Planterne, da disse har en større Varmeudstraalingsevne end Jord og Sten. Dugdannelsen finder især Sted ved klar Himmel, hvorimod den slet ikke eller kun i ringe Grad forekommer ved skyet Himmel. Ved Drosometret maales Mængden af den faldne Dug. — Dugpunktet, den Varmegrad af Luften, da dennes Vanddampe begynder at fortætte sig til Dug.

Dughet (udt. Dyge), se Poussin, Gaspard.

Dug og Disk (holde), i Retssproget Betegnelse for en Persons faste Bopæl (Hjemthing).

Duguay-Trouin (udt. Dygvæ Truæng), René, fransk Sjøhelt, f. 1673, d. 1736, udmærkede sig allerede som Kadet ved at foranledige en Del engelske Skibes Erobring, udførte derpaa gjennem en Række af Aar et stort Antal dristige og heldige Foretagender mod England og Holland og erobrede 1711 Rio Janeiro.

Duguesclin (udt. Dygæklæng), Bertrand, Greve af Longueville, berømt fransk Hærfører, f. 1314, d. 1380, hjalp Karl af Blois mod Johan af Montfort, erobrede Melun og seirede 1364 ved Cocherel, hvorefter han blev Marskal, understøttede derpaa Grev Henrik af Trastamare mod Kong Peter af Kastilien, blev i denne Krig fangen, men kom løs og seirede afgjort ved Montiel 1369. Fra 1370 kjæmpede han mod Englænderne og bidrog væsentlig til at gjøre Ende paa deres Magt i Frankrige.

Duhamel (udt. Dyamæl), Jean Marie Constant, fransk Mathematiker, f. 1797, d. 1872, Professor ved den polytekniske Skole og ved Sorbonnen i Paris, har især erhvervet sig Fortjenester af den infinitesimale Analyse.

Duhamel du Monceau (udt. Dyamel dy Maangsaa), Henri Louis, fransk Botaniker, f. 1700, d. 1782, har især behandlet Planternes Fysiologi og Læren om Træerne.

Duilius, Navn paa en plebejisk Slægt i det gamle Rom. — Gajus Duilius var Konsul

i Aaret 260 f. Kr. og seirede som Anfører for den første romerske Flaade over Karthagenienserne ved Mylæ paa Siciliens Kyst.

Duisburg, By i Preussen, ved Floden Ruhr, 2 Mil nord for Düsseldorf, med 38,000 Indb., kemiske Fabriker, livlig Handel og Skibsfart. Den havde i længere Tid et Universitet, som ophævedes 1802.

Dujardin (udt. Dysjardæng), Karel, hollandsk Maler, f. ca. 1640, d. 1678, levede dels i Haag og Amsterdam, dels i Italien; han malede Dyr, Genrebilleder og Landskaber, de sidste ofte med Figurstaffage. Alle hans Arbeider er fint udførte og røber især megen koloristisk Begavelse.

Dukat, en Guldmynt, som tidligere brugtes i de fleste europæiske Lande, nu kun i Rusland, Østerrige og Holland. Den russiske Dukat er omtr. = 8 Kr. 93 Øre, den østerrigske 8 Kr. 54 Øre og den hollandske 8 Kr. 52 Øre.

Dukinfield (udt. Djukinfild), By i det engelske Grevskab Chester med 14,000 Indb. og betydelig Bomuldsindustri.

Dulaure (udt. Dylaar), Jaques Antoine, fransk Historiker og Publicist, f. 1755, d. 1835, blev 1792 indvalgt i Konventet, sluttede sig til Girondisterne og flygtede ved deres Fald til Schweiz. Efter sin Tilbagekomst blev han Medlem af de 500s Raad, men trak sig efter Konsulatets Indførelse tilbage til Privatlivet. Foruden en Del Flyveskrifter mod Adelen skrev han „Paris's Historie" og „Den franske Revolutions Historie fra Stændernes Sammenkaldelse til Bourbonernes Restauration".

Dulcinea, Don Quichotes Elskede; ofte i Almindelighed om Elskerinden i en Roman (i parodierende Betydning).

Duller, Eduard, tysk Digter, f. 1809, d. 1853, fra 1851 Præst ved den tysk-katholske Menighed i Mainz, var især heldig som Lyriker („Kjærlighedens Fyrste" og Balladesamlingen „Die Wittelsbacher"), men skrev ogsaa Romaner („Kroner og Lænker", „Keiser og Pave") samt historiske Arbeider, deriblandt „Det tyske Folks Historie", „Fædrelandets Historie" m. fl.

Dulong (udt. Dylaang), Pierre Louis, fransk Kemiker, f. 1785, d. 1838 som Direktør for den polytekniske Skole i Paris, har især anstillet nøiagtige Undersøgelser om Chlorkvælstof, Syrerne og Atomvarmen og nedlagt Resultaterne i en Række interessante Afhandlinger.

Dumanoir (udt. Dymanoar), P. F. P., fransk dramatisk Forfatter, f. 1806, d. 1865, har dels alene, dels sammen med Scribe, Melesville o. fl. skrevet et stort Antal Vaudeviller og Lystspil, blandt hvilke „Don Cæsar de Bazan" er mest bekjendt.

Dumas (udt. Dyma), Alexander Davy, fransk General, f. 1762, d. 1806, var ægte Søn af Marquis de Pailleterie og en Negerinde paa St. Domingo, tog 1786 Tjeneste i den franske Armé og avancerede allerede 1793 til Divisionsgeneral; s. A. fik han Kommandoen over Alpearméen og derefter Overanførselen i Vendée. Under Bonaparte deltog han i Krigen i Italien og i Toget til Ægypten; paa Tilbageveien blev han fangen af Neapolitanerne og i længere Tid holdt i haardt Fængsel. — Hans Søn Alexander Dumas den ældre (père), f. 1803, fik i sin tidligste Ungdom en meget mangelfuld Opdragelse; han kom paa Kontoret hos en Notar, reiste i Tyveaarsalderen til Paris og fik Plads som Skriver hos Hertugen af Orleans. I denne Stilling tilegnede han sig en ikke ringe literær Dannelse, udgav 1826 et Bind Noveller, som dog ikke vakte videre Opmærksomhed, og skrev samtidig i Fællesskab med nogle Venner en Vaudeville, som ved Opførelsen gjorde adskillig Lykke. Fra 1827 af begyndte han at skrive Dramaer i den høiere Genre og vandt snart et Navn som en af den nye romantiske Retnings talentfuldeste Repræsentanter inden den dramatiske Digtning. Af hans første Stykker kan nævnes „Henrik den tredie og hans Hof", „Karl den syvende hos sine store Vasaller", „Antony", „Angèle" m. fl. Hans følgende historiske Dramaer var mindre heldige; derimod begyndte han nu at gjøre Lykke med en Række Komedier („Giftermaalet under Ludvig den femtende", „Kean" m. fl.), men især ved den Digtart, som har skabt hans Ry over den hele Verden: Romanen. „Greven af Monte-Christo", der 1841—45 udkom som Feuilleton i „Constitutionel", blev strax umaadelig populær; det samme var Tilfældet med de først i „Siècle" offentliggjorte „Tre Musketérer" og dens Fortsættelse „Tyve Aar efter" og „Vicomten af Bragelone". Han organiserede nu en fuldstændig Romanfabrik, idet han antog et stort Antal Medarbeidere, som konciperede det meste, medens han selv overarbeidede og ordnede deres Produkter og sendte dem ud i Verden under sit Navn. Saa liden Andel, som han saaledes har i en stor Del af disse Arbeider, formaaede han dog ved sin løse Overarbeidelse at paatrykke dem sit Stempel, og de vedblev at gjøre enorm Lykke. Efter i 1846 at have ledsaget Hertugen af Montpensier paa en Reise til Spanien og Nordafrika anlagde han et eget Theater (Théâtre historique), paa hvilket han bragte sine ældre Stykker saavelsom sine til Skuespil bearbeidede Romaner til Opførelse, et Foretagende, som havde stort Held med sig, men maatte slutte ved Julirevolutionens Udbrud. 1852 maatte han paa Grund af mislige Formuesomstændigheder flygte til Belgien; efter sin Tilbagekomst forsøgte han sig uden Held som Journalist, deltog derpaa 1860 i Garibaldis Tog til Sicilien og var en kort Tid Konservator ved Neapels Museer. Efter den Tid fortsatte han sin Forfattervirksomhed med den samme Produktivitet som før, men med stadig synkende Held; han optraadte nu som Oplæser, vandt adskilligt Bifald i Paris, men mindre i Østerrige og Italien. Tilsidst trak han sig mismodig tilbage fra det literære Omraade og anlagde en Saucefabrik. De fyrstelige Indtægter (ca. 200,000 Francs aarlig), som han i sine bedste Dage havde havt, havde han forbrugt ved sit flotte Levnet og sin storartede Velgjørenhed; 1870 døde han i Fattigdom i en Landsby nær Dieppe. — Dumas's Virksomhed er ofte bleven skarpt dadlet af den literære Kritik; hans Produktion var ogsaa ofte overfladisk og dreves som en ren Forretning; men paa samme Tid kan der heller ikke frakjendes ham en genial Opfindsomhed, rask og livfuld Skildring og behagelig, om end skjødesløs Stil, som fængsler Læseren saaledes, at han uvilkaarlig glemmer Mangelen paa dybere Gehalt. Hans første Komedier røber ogsaa en sjelden komisk Begavelse. — Hans Søn Alexander Dumas den yngre (fils), f. 1825,

optraadte allerede tidlig med et Bind Digte, skrev 1846 en Roman i Faderens Manér „Fire Damers og en Papegøies Hendelser", men slog snart om til en ganske anden Retning, idet han i sin Roman „Damen med Kamelierne" paa en skarpt realistisk Maade skildrede Livet i visse Kredse af Pariserfamfundet. I samme Retning fortsatte han i „En Kvindes Roman", „Diane de Lys", m. fl. saavelsom i sit berømte Drama „Le demi-monde", hvorved han gav det Samfund, han med Forkjærlighed skildrer, den Benævnelse, under hvilken det er kjendt over hele den civiliserede Verden. Foruden „Damen med Kamelierne" bearbeidede han ogsaa „Diane de Lys" i dramatisk Form. Af hans øvrige Skrifter kan nævnes Romanen „L'affaire Clémenceau", Dramaerne „Pengespørgsmaalet", „Den ægte Søn", „Den Fremmede" og den lille fint tegnede dramatiske Situation „Dronningens Juvél". Alexander Dumas den yngre skildrer især med levende Farver Kvindens Stilling i det moderne Samfund og søger at vise, at hun selv i sin Fornedrelse har Ret til Mandens Medfølelse; han angriber skarpt den bestaaende Ordning af Ægteskabet, men blotter derhos paa det ubarmhjertigste Samfundets sociale Brøst. Trods sin ofte vidt drevne Tendens har dog de fleste af hans Arbeider betydelige literære Fortrin; de udmærker sig ved en livfuld og malende Stil og ved en interessant Handling med stærkt Virkelighedspræg, og de bedste af hans Romaner og Dramaer henregnes derfor med Rette blandt den nyere franske Literaturs Mesterverker. Den moralske Fordømmelsesdom, som fra mange Hold har været udtalt mod hans utilhyllede Tegninger af Livet, har ikke altid været berettiget, ofte overdreven i sin Dadel. Hans Dramaer er udkomne i en samlet Udgave („Théâtre complet de Al. Dumas fils", 4 Bind, Paris 1868—70), med interessante Fortaler. Siden 1875 er han Medlem af det franske Akademi.

Dumas, 1) Jean Baptiste, fremragende fransk Kemiker, f. 1800, var først paa et Apothek, blev 1823 Repetent ved den polytekniske Skole i Paris og senere Professor ved Sorbonnen og var 1849—51 Handels- og Agerbrugsminister. Han har især gjort grundige Studier over den organiske Kemi, Substitutionstheorien og Atomvegten; hans Hovedarbeide er et omfattende Verk over den anvendte Kemi. 2) Matthieu Dumas, fransk General, f. 1753, d. 1837, deltog som Rochambeaus Adjutant i den nordamerikanske Frihedskrig, organiserede derpaa ved Revolutionens Udbrud sammen med Lafayette Paris's Nationalgarde, blev Medlem af den lovgivende Forsamling, 1805 Divisionsgeneral, 1812 Generalintendant over Armeen og 1830 Befalingsmand over Nationalgarden og Pair. Han har skrevet flere værdifulde krigsvidenskabelige Verker.

Dumbarton (udt. Dømbartn), Grevskab i det sydlige Skotland, 12½ Kv.mil stort, med 59,000 Indb. — Hovedstad Dumbarton med 11,500 Indb.

Duméril (udt. Dymeril), 1) André Marie Constant, fransk Zoolog, f. 1774, d. 1860, Professor i Anatomi og Fysiologi i Paris, har behandlet Læren om Fiskene, Krybdyrene og Insekterne i udførlige Skrifter. 2) Edelestand Duméril, fransk Lærd, f. 1799, d. 1871, levede som Privatmand i Paris og var en af den nyere Tids største Kjendere af Middelalderen, hvis Skikke, Sprog og Literatur han gjorde til Gjenstand for en Række fortrinlige Arbeider.

Dumfries (udt. Dømfris), Grevskab i det sydvestlige Skotland, 51 Kv.mil stort, med 75,000 Indb. Hovedstad Dumfries, ved Floden Nith, med 15,500 Indb.

Dumont (udt. Dymaang), Augustin Alexandre, fransk Billedhugger, f. 1801, studerede under Cartellier og senere i Rom, hvor han paavirkedes af Canovas Verker. Af hans Arbeider, som forener Naturstudium med fin Udførelse, mærkes Humboldts Statue i Versailles, Frihedens Genius paa Julisøilen og Napoleons Statue paa Vendômesøilen i Paris.

Dumont (udt. Dymaang), Pierre Etienne Louis, schweizisk Filosof, f. 1759, d. 1829, var en Tid Præst i Rusland, gik derefter til London, hvor han studerede Benthams Filosofi, og efter Udbruddet af den franske Revolution til Paris, hvor han traadte i et nært Forhold til flere af Revolutionens Ledere, særlig Mirabeau, i hvis bedste Arbeider han havde betydelig Del. 1792 gik han igjen til England, hvor han begyndte at bearbeide Benthams Idéer, og udgav derefter 1802—28 en Række fortjenstfulde Verker om Lovgivning og Retspleie, hvori Benthams Filosofi for første Gang fremtræder i et gjennemført System.

Dumont d'Urville (udt. Dymaang Dyrvil), Jules Sébastien César, fransk Sjøofficer, f. 1790, d. 1842, deltog 1819—20 i en Expedition til Arkipelagus og det Sorte Hav, ledsagede 1822—25 Duperrey paa en Jordomseiling og ledede selv to saadanne 1826—29 og 1837—40, paa hvilke han gjorde talrige Opdagelser i det Stille Hav og Sydishavet. Sine Opdagelser har han beskrevet i udførlige Verker. 1840 blev han Kontreadmiral.

Dumortier (udt. Dymaartie), Charles Barthélemy, belgisk Naturforsker og Politiker, f. 1797, d. 1878, sluttede sig, efter at have gjort flere videnskabelige Reiser, til Oppositionen, blev Medlem af Provinsialstænderne og tog ivrig Del i Revolutionen 1830. Senere var han en af de virksomste af det klerikale Partis Ledere. Som Videnskabsmand har han leveret en Række ansete Skrifter over Botaniken.

Dumouriez (udt. Dymurie), Charles François, fransk General, f. 1739, d. i England 1823, traadte 1757 ind i Marskal d'Estrées Hærkorps mod Tyskland, blev tagen til Fange og først 1761 udvexlet og fik derpaa 1763 sin Afsked, men ansattes 1768 som Generaladjutant ved Korpset paa Korsika. Han deltog derefter i Polens Kamp mod Rusland, men blev slagen og kaldt tilbage. Under Ludvig den sextende udnævntes han 1778 til Kommandant i Cherbourg og sluttede sig ved Revolutionens Udbrud til denne, nærmest til Girondisterne, ved hvis Indflydelse han 1791 blev Generalløitnant. Som Udenrigsminister 1792 fik han Ludvig den sextende til at erklære Østerrige Krig, hvorpaa han begav sig til Nordarméen, trængte endelig Fienden tilbage over Grændsen og slog Østerrigerne ved Jemappes, hvorved Belgien blev erobret. Han søgte forgjeves at redde den fangne Konge og paadrog sig derved Konventets Mistro. Da han 1793 havde tabt Slaget ved Neerwinden og, forhadt af alle Partier, forudsaa sit Fald, besluttede han at føre sin Hær mod Konventet og sætte den unge Hertug

af Chartres (den senere Ludvig Filip) paa Tronen. Krigsministeren og 4 Folkerepræsentanter, som var udsendte for at granske hans Færd og føre ham til Paris, sendte han som Fanger til Østerrigerne, med hvem han havde aabnet Underhandlinger. Men da hans Hær ei vilde følge ham, flygtede han til den østerrigske Armé og slakkede derefter omkring som Landflygtig fra det ene Land til det andet, indtil han 1804 fik Lov til at bo i England. Han udgav flere Stridsskrifter, Bidrag til den franske Revolutions Historie og Skildringer af sit Liv.

Dumreicher von Oesterreicher, Johan Heinrich, Friherre, tysk Kirurg, f. 1815, Professor i Wien og Forstander for den kirurgiske Klinik sammesteds, har især gjort sig fortjent af det militære Lazarethvæsen.

Dun, se Fjær.

Duna-Földvar, By i Ungarn, ved Donau, 10 Mil syd for Pest, med 13,000 Indb. og Vindyrkning; eies af Universitetet i Pest.

Dunbar (udt. Dønbar), William, skotsk Digter, f. ca. 1460, d. 1525, indtraadte i Franciskanerordenen, kom siden til Jakob den fjerdes Hof og benyttedes af ham til flere diplomatiske Hverv. Saaledes underhandlede han om Kongens Giftermaal med Henrik den syvendes Datter Margareta og besang denne Begivenhed i sit mest bekjendte Digt „Tidselen og Rosen". Han er heldigst i det allegoriske og komiske og har tydelig været paavirket af Chaucer.

Duncan (udt. Dønkæn), Adam, Viscount, engelsk Admiral, f. 1731, d. 1804, var 1761 Chef for en Expedition til Havana, blev Kontreadmiral og Viceadmiral, fik 1795 Overkommandoen over den forenede engelsk-russiske Flaade i Nordsjøen, seirede 1797 ved Camperdown over Hollænderne og blev 1799 Admiral af det hvide Flag.

Duncan, Jakob, en Skotlænder, som 1676 med en Afdeling Leietropper gik i dansk Tjeneste, angreb Halmstad, men blev total slagen af Karl den ellevte; senere blev han Guvernør over Fyen og døde 1685.

Dunciade, Titel paa et bekjendt satirisk Digt af Pope.

D'Uncker, Karl Henning Lützow, svensk Maler, f. 1828, paa fædrene Side af norsk Slægt, d. 1866, deltog i den danske Krig 1849—50 og avancerede til Officér, indtraadte derpaa i den svenske Garde, men lagde samtidig saa fremragende Talenter for Malerkunsten for Dagen, at Kong Oskar understøttede ham til et Ophold i Düsseldorf, forat han der kunde uddanne sig. Efter at være kommen i Berørelse med Vautier lededes han fra Portrætmaleriet over til sin eiendommelige Retning, det realistiske Genrebillede, i hvilket han 1858 ved „Pantelaanerkontoret" viste sig som Mester. Af hans øvrige Billeder kan mærkes „Anden Klasses Venteværelse", „Tredie Klasses do.", „Spillesal i Wiesbaden", „Linedansertruppen" m. fl. Han lægger overalt for Dagen et skarpt Blik for det karakteristiske og en elskværdig Humor i Opfatningen; hvad det ydre angaar, er saavel Koloriten som Udførelsen gjennemgaaende fortrinlig. Hans fleste Arbeider findes i Sverige, Tyskland og Holland.

Duncker, Karl, bekjendt tysk Boghandler, f. 1781, d. 1869, grundede 1809 sammen med Humblot Firmaet Duncker und Humblot, som han efter sin Kompagnons Død 1828 fortsatte alene, og paa hvis Forlag bl. a. Beckers Verdenshistorie, Rankes og Hegels Skrifter samt flere anséte Tidsskrifter er udkomne. — Hans Søn Max Duncker, f. 1811, studerede Historie og Filologi, blev 1842 Professor i Halle, indvalgtes 1848 i Nationalforsamlingen, hvor han sluttede sig til Oppositionen, kaldtes 1857 til Universitetet i Tübingen og blev 1867 Direktør for de preussiske Statsarkiver. Af hans Skrifter kan nævnes „Oldtidens Historie" og flere paa Arkivstudier byggede Afhandlinger over Preussens Historie. — Franz Gustav Duncker, foregaaendes Broder, f. 1822, overtog efter de revolutionære Uroligheder 1848 det liberale Blad „Urwählerzeitung", som han 1853 omdøbte til „Volkszeitung", og har senere saavel i Pressen som i Rigsdagen været en af det tyske Fremskridtspartis mere fremragende Ledere.

Duncombe (udt. Dønkom), Thomas Slingsby, engelsk Politiker, f. 1797, d. 1861, var fra 1826 i Parlamentet en Tidlang Repræsentant for de yderligst gaaende radikale Anskuelser; hans for Ungarerne under deres Frihedskamp udtalte Sympatier skaffede ham en Takadresse fra dem; han var ogsaa en af Napoleon den tredies mest enthusiastiske Beundrere.

Dundalk (udt. Døndak), By i Grevskabet Louth i den irske Provins Leinster, 10 Mil nord for Dublin, med 10,000 Indb., god Havn, Industri og Udførsel af Korn.

Dundas (udt. Døndas), 1) Sir James Whitley Deans-, engelsk Admiral, f. 1785, d. 1862, udmærkede sig allerede som ung Midshipman ved Alexandrien og Rochefort, deltog i Toget til Kjøbenhavn 1807, blev 1841 Admiralitetslord, senere Viceadmiral og 1853 Overstkommanderende over den engelske Flaade i det Sorte Hav, bombarderede Odessa, men modsatte sig senere Angrebet paa Krim. 2) Richard Saunders Dundas, f. 1802, d. 1861, blev 1824 Kaptein i Marinen, ledede 1827—28 en Jordomseiling og deltog 1840 i Krigen med Kina. 1853 blev han Kontreadmiral og 1855 Chef for Flaaden i Østersjøen, hvor han ødelagde den russiske Handelsflaade og bombarderede Sveaborg.

Dundee (udt. Døndi), By i Grevskabet Forfar i det østlige Skotland, paa den nordlige Side af Taybugten, med 139,000 Indb., Havn, storartede Lærredsvæverier, Skibsverfter og særdeles livlig Handel.

Dunderlandsdal, en velbebygget, skovbevoxet 6 Mil lang Dal i Mo Prestegjeld i Nordlands Amt.

Dunedin (udt. Dønedin), By paa Nyséelands sydøstlige Kyst, ved Port Otago, med 15,000 Indb. og Guldgruber.

Dunfermline (udt. Dømførmlin), By i det skotske Grevskab Fife, 3 Mil nordvest for Edinburgh, med 15,000 Indb. og betydelige Væverier.

Dungarvan (udt. Dømgarven), By i Grevskabet Waterford i det sydlige Irland, med 8,000 Indb. og Sjøbade.

Dunin, Martin, von, tysk katholsk Geistlig, f. 1774, blev 1831 Erkebisp over Gnesen og Posen og udstedte 1838 et Hyrdebrev til Præsterne i sit Erkestift, hvori han forbød dem at uddele Kirkens Velsignelse til dem, som indgik blandede Ægteskaber; paa Grund heraf dømtes han næste Aar

til Affættelse og Fæstningsstraf, men beholdt dog sit Embede til sin Død 1842.

Dunker, Carl Henrik Christian Bernhard, fremragende norsk Advokat og Politiker, blev født i Slesvig 22de Mai 1809 af Forældrene Bergassessor Vilhelm D'Unker og Conradine Birgitte, født Hansteen. Han blev Student ved Kristiania Universitet 1828 og stod i sine Studenteraar som en af de mest fremragende „Troppister" og Welhavens varmeste Ven i dennes Kamp i Wergelandsfeiden. 1834 tog han juridisk Examen, arbeidede derefter en Tid i et Departement og paa Advokat F. Stangs Kontor og blev 1841 Høiesteretsadvokat. Han fulgte Petersen, Sørenssen og Stang i Rækken af fremragende Advokater og blev indtil sin Død anset som „den norske Skrankes første Taler." I 1859 blev han Regjeringsadvokat, i hvilket Embede han døde 28de Juli 1870. To af sine mest bekjendte Retstaler har han selv udgivet i Trykken, den ene Aktoratet mod Ole Engelstad (1845), den anden Defensionen for Nikolai Jensen (1865). 1854 valgtes han af Storthinget til Medlem af Jurykommissionen og blev 1859 som eneste Medlem fra Norge sat ind i en af Karl den femtende nedsat Konkurslovkomité, der holdt sine Møder i Wenersborg. Dunker interesserede sig levende for ethvert Spørgsmaal af almén Betydning og udfoldede som Forfatter en betydningsfuld Virksomhed, navnlig paa Retsvæsenets og Statsrettens Omraade, ligesom han ogsaa i Pressen med Dygtighed behandlede Dagens Emner. 1845 udkom hans Bog „Den norske Konstitution," som er en Recension af P. K. Gaarders Grundlovsfortolkning, og hvori han skarpt belyser flere Stridsspørgsmaal i vor Grundlov, skjønt unegtelig fra et noget ensidig monarkisk Standpunkt. 1860 leverede han i 5 Flyveblade vægtige Indlæg i den da paagaaende Statholderstrid. 1866 udgav han 1ste Del af sit Verk om „Revisionen af Foreningsakten mellem Sverige og Norge", i hvis 2den Del (1868) han skarpt kritiserede Unionskomitéens Forslag. Desuden behandlede han som Medredaktør af „Norsk Folkeblad" Unionsspørgsmaalene i en Række Artikler i dette Blad. Unionsforslaget faldt som bekjendt med overvældende Majoritet baade i det norske Storthing og i den svenske Rigsdag, og Dunker havde en væsentlig Del i denne Storthingets Afgjørelse, forsaavidt han havde givet Modstanden mod det nævnte Forslag theoretisk Begrundelse. I Statholdersagen ligesom ellers som Politiker delte han nærmest Standpunkt med Birch-Reichenwald og K. Motzfeldt. Hvad Dunker leverede baade som Advokat og Forfatter udmærkede sig ved „udtømmende og skarp Argumentation, bidende Vid og en elegant og afrundet Form", som bevirkede, at hans literære Arbeider indtager en høi Rang i æsthetisk og kunstnerisk Henseende. Disse Egenskaber i Forbindelse med et smukt Organ og en ædel Fremtræden gjorde ham til en yndet Taler; foruden Festtaler ved forskjellige Leiligheder er især hans skandinaviske Taler fra 1864 bekjendte. Han var ivrig Skandinav, hvoraf hans Verk om Foreningsakten bærer tydelige Præg. Hans æsthetiske og fra Moderen nedarvede dramatiske Interesser blev anvendte i Theatrets Tjeneste, hvis Førstedirektør han flere Gange var, sidste Gang samtidig med, at Bjørnstjerne Bjørnson var artistisk Direktør.

Dunker, Conradine Birgitte, norsk Forfatterinde, f. i Kristiania 1780 af Forældrene Konsumptionsinspektør Johannes Mathias Hansteen og Anne Cathrine Treschow, d. 1866, var først gift med Artillerikaptein Aamodt og anden Gang med en indvandret Tyskér, kurfyrstelig hessisk Bergassessor Johan Fredrik Vilhelm D'Unker. Efter nogle Aars Ophold i Tyskland tog hun fast Bopæl i Kristiania, hvor hun var en af Støtterne for det dramatiske Selskab og fornemmelig gjorde Lykke i ældre komiske Roller. 1831 bosatte hun sig med sin Mand i Trondhjem; her var det, at Fru Dunker uden at tilsigte det vandt sig en Plads blandt norske Forfattere derved, at hun i Breve til sin Broder, Professor Chr. Hansteen, nedskrev sine Erindringer. De blev meget læste, idet de i Manuskript gik fra Haand til Haand; nogle Aar efter hendes Død blev de udgivne under Titlen „Gamle Dage". Bogen indeholder en paa en Rigdom af tro erindrede Fakta støttet Skildring af Personer og Forhold fra Forfatterindens Ungdom. Af en Beretning, hun har nedskrevet om det dramatiske Selskabs Historie, er det meste gaaet tabt; kun lidt af den er reddet og benyttet af H. Huitfeldt i hans Theaterhistorie. Fru Dunker var ogsaa som Lærerinde meget anset og afgjort. Hun var vel hjemme i Literatur og Sprog, fornemmelig Fransk, som hun særlig yndede.

Dunkerque (udt. Døngkærk) eller **Dynkirken**, befæstet By ved Nordsjøen, nær den belgiske Grændse, i det franske Departement Nord, med ca. 35,000 Indb. og betydelig Sjøfart og Handel samt Fiskerier og Sjøbade. Byen blev anlagt Aar 960 og befæstet 1400 og har siden flere Gange været erobret af Englænderne, Spanierne og Franskmændene. 1666 vandt den hollandske Admiral Ruyter her en glimrende Seier over en engelsk Flaade under Work.

Dunkjevlefamilien (Dunhammer), indbefatter Vand- eller Sumpplanter med krybende Rodstok, trindt Straa, smale Blade og ufuldstændige Blomster i store, mørkebrune Ax. Herhen hører Dunkjevle, af hvilken den mandshøie bredbladede Dunkjevle og den smalbladede Dunkjevle er Vandplanter, som forekommer i det sydlige Norge.

Dunois et Longueville (udt. Dynoa e Longvill), Jean, „Bastarde af Orleans," Greve af, f 1402, d. 1468, var en ægte Søn af den franske Konge Karl den femtes Søn Hertug Ludvig af Orleans. Han blev bestemt for Præstestanden, men traadte i Kronprinsens Tjeneste, hvis Gunst han erhvervede sig. 1427 udsatte han med en ringe Styrke det af Englænderne belejrede Montargis og forsvarede tappert Orleans, som han sammen med Jeanne d'Arc undsatte. Han fratog derefter Englænderne den ene befæstede Plads efter den anden, fik af Kongen Grevskabet Dunois, hvorefter han tog Navn, og fordrev 1442 Talbot fra Dieppe, hvorfor han fik Grevskabet Longeville. 1448 fik han Overbefalingen i Normandiet og rensede denne Provins saavelsom Guyenne for Englændere. Ludvig den ellevte belønnede ham af Mistro alle hans Værdigheder og Godser, hvorefter han stillede sig i Spidsen for et Forbund af Adelsmænd, og ved Forliget i St. Maur 1465 fik han sine Godser tilbage. Hans Efterkommere var næsten alle dygtige Mænd. Karl den niende og Ludvig den fjortende ophøiede Ætlingerne af Huset Dunois til Prinser af det

kongelige Hus. Fra Ludvig den første, d. 1516, var Greverne af Dunois regjerende Fyrster af Neuchâtel. Den legitime Stamme uddøde 1672.

Duns Scotus, Johannes, en af de mest berømte og indflydelsesrige skolastiske Filosofer i det 14de Aarh., f. 1270 eller 1275 i Skotland eller Irland, d. 1308, fra 1304 Lærer i Theologi ved Universitetet i Paris. Duns Scotus tilhørte Franciskanerordenen og bekjæmpede Dominikanernes store Skolastiker Thomas af Aquino, navnlig dennes Lære om den menneskelige Villies Forudbestemmelse; ligeledes forsvarede Duns Scotus Læren om Jomfru Marias ubesmittede Undfangelse og bidrog væsentlig til, at denne Lære efterhaanden blev almindelig antagen i Kirken (medens den først i vor Tid af Pius den niende er udtrykkelig fastsat som Troessætning). Han besad et Skarpsind og en dialektisk Færdighed, som skaffede ham Tilnavnet Doctor subtilis (den fine, skarpsindige Lærer) og forenede en oprigtig Tro med videnskabelig Kritik og Tvivl. Han udgav Fortolkninger af bibelske Bøger og Skrifter af Aristoteles og under Titelen „Opus Oxoniense“ eller „Anglicanum“en berømt Fortolkning af Petrus Lombardus's Sætninger, hvilken senere i omarbeidet Skikkelse udkom under Titelen „Opus Parisiense“. Striden mellem Duns Scotus og Thomas af Aquino blev en Strid mellem de to Munkeordener og fortsattes i lang Tid af Scotister og Thomister.

Dunstan den hellige, f. 925, d. 988, blev 942 Abbed i Glastonbury, 957 Biskop i Worcester 959 tillige i London og s. A. Erkebisp af Canterbury. Under Kongerne Athelstan, Edred og Edgar havde han stor Indflydelse ved Hoffet, hvilken han anvendte til at gjenoprette Tugt og Orden i den sædelig fordærvede engelske Præstestand, til paany at vække Sansen for theologisk og national Dannelse og til at øge Geistlighedens Magt. Han var en Mand, som i Aandskraft og Dygtighed staar nær den senere Pave Gregor den syvende. Han greb ogsaa afgjørende ind i de politiske Begivenheder og var i lang Tid Englands egentlige Styrer.

Duodecim, lat., tolv. — Duodecimalmaal, tolvdelt Maal, f. Ex. Fod, som deles i 12 Tommer, hvoraf enhver igjen deles i 12 Linier, osv.

Dupanloup (udt. Dypanglu), Felix Antoine Philibert, fransk Geistlig og Forfatter, f. 1802 i Savoyen, d. 1878, kom 1810 til Paris, hvor han i Seminariet St. Sulpice fik sin theologiske Uddannelse, blev præsteviet 1825, Skriftefader hos Hertugen af Bordeaux 1827 og Lærer for den unge Prins af Orleans 1828, Hjelpepræst ved Kirken St. Roch 1835, Bestyrer af Seminariet St. Nicolas 1837 og Generalvikar hos Erkebispen af Paris 1838. Han gik derefter til Wien som Storvikar og udnævntes senere til romersk Prælat, apostolisk Protonotar og Doktor i Theologien. Ved sin Tilbagekomst til Paris 1841 blev han theologisk Professor ved Sorbonnen, indtil han 1849 udnævntes til Biskop i Orleans. Som Biskop udfoldede han en betydelig literær Virksomhed i Kirkens Tjeneste og tog ogsaa livlig Del i de politiske Bevægelser. 1851 blev han Medlem af Akademiet, hvorfra han søgte at udestænge ethvert liberalt Element; han gik endog saa vidt, at han forlangte sig udstrøgen som Medlem, da Littré indvalgtes 1871. 1869—70 optraadte han mod Ufeilbarhedsdogmet, men underkastede sig lydig, da det var antaget. 1871 valgtes han til Medlem af Nationalforsamlingen, hvor han spillede en fremtrædende Rolle i alle de Rænker, som smededes mod Republiken; særlig arbeidede han for en Forening af Orleanister og Legitimister for at sætte Greven af Chambord paa Tronen. Han var Hovedtalsmanden for det franske Kleresis aandsindige Had mod Samtidens Videnskabelighed og politiske Forhold i Frankrige, ligesom hans Blad „La défense“ særlig udmærkede sig ved sin bitre og hadske Tone. 1875 blev han livsvarigt Medlem af Senatet. Foruden Flyve- og Leilighedsskrifter om forskjellige Emner samt Værker af theologisk Indhold har han udgivet en Række Skrifter om Skolevæsenet, hvilke 1855—57 udkom i 13 Bind under den fælles Titel: „Om Opdragelsen“.

Dupaty (udt. Dypati), Charles Marguerite Jean Baptiste Mercier, fransk Retslærd, f. 1746, d. 1788, blev 1767 Advokat og senere Præsident i Parlamentet i Bordeaux, men trak sig, da hans liberale Anskuelser paadrog ham mange Ubehageligheder, tilbage til Paris som Privatmand. Han skrev bl. a. „Historiske Betragtninger over Straffelovene“. — Hans Søn Louis Charles Henri Mercier Dupaty, f. 1771, d. 1825, var først Advokat, derpaa Militær og uddannede sig tilsidst som Billedhugger; han udførte flere i sit Anlæg storartede monumentale Værker. — Louis Emanuel Félicité Charles Mercier Dupaty, Foregaaendes Broder, f. 1775, d. 1851, var først Marineofficér, men udfoldede senere en betydelig Virksomhed som Lystspil- og Vaudevilleforfatter. Han blev 1836 Medlem af det franske Akademi.

Dupin (udt. Dypæng), 1) André Marie Jean Jaques, fransk Retslærd og Statsmand, f. 1783, d. 1865, modsatte sig som Folkerepræsentant 1815 Forslaget om at udraabe Napoleon den anden til Tronfølger og udgav s. A. et Skrift om Forsvar for de Anklagede, hvilket vakte betydelig Opsigt ved sin frisindede Tone. Han fik snart stort Ry som praktisk Jurist og forsvarede Marskal Ney og senere flere andre anklagede høiere Officérer samt var 1825—29 det liberale Partis mest anséte Advokat i Søgsmaal for politiske Forseelser. Efter Julirevolutionen optraadte han som kraftig Talsmand for det seirende Bourgeoisi's Interesser, udnævntes til Medlem af Ministerraadet samt Generalprokurør ved Kassationsretten og blev 1832 Medlem af det franske Akademi, ligesom Deputeretkammeret flere Gange valgte ham til Præsident. Han var ligeledes Præsident i den grundlovstiftende Forsamling 1848 og i den lovgivende Forsamling 1851, da disse blev opløste med Vold. Han trak sig derefter tilbage til Privatlivet og kom 1854 i en opsigtvækkende Strid med Montalembert ang. de gallikanske Friheder. 1857 blev han igjen Generalprokurator ved Kassationsretten. Hans Dygtighed som praktisk Jurist var uomtvistelig; men hans talrige juridiske Skrifter har lidet videnskabeligt Værd. 2) Pierre Charles François Dupin, foregaaendes yngre Broder, fransk statsøkonomisk Forfatter og Politiker, f. 1784, d. 1873, var først ansat som Ingeniør i Marinen og blev 1819 Professor ved det nylig oprettede Konservatorium for Kunst og Haandværk i Paris. 1828 blev han Medlem af Deputeretkammeret, ophøiedes 1837 til Pair

og sluttede sig 1848 og 1849 til Høire. Efter Statskupet blev han 1852 Senator og gjorde sig som saadan bekjendt ved sine Taler for Pavens verdslige Magt og mod Tyskland. Han tog virksom Del i Behandlingen af næsten ethvert Spørgsmaal af almén Interesse og skrev en Mængde Afhandlinger om de mest forskjellige Emner. Det betydeligste af hans Verker er en omfattende Fremstilling af den engelske Forvaltning under Titelen: „Reise i Storbritannien 1816—19" (6 Bind) samt et dygtigt statsøkonomisk Arbeide: „Nationernes produktive Evne i Tidsrummet 1800—1851" (4 Bind).

Duplik kaldes den Indstevntes andet Tilsvar i et civilt Søgsmaal.

Dupont (udt. Dypaang), Pierre, fransk Digter, f. 1821, d. 1870, vandt 1842 ved sit Digt „De to Engle" Akademiets Pris og blev Medarbeider i Akademiets Ordbog, vandt derpaa stadig større Popularitet ved sine Viser, til hvilke han selv satte Musik. 1851 dømtes han for sine Digte i socialistisk Aand til Deportation, men benaadedes. Han er næst Béranger Frankriges originaleste „Chansonnier" (Visedigter) i den nyere Tid.

Dupont de l'Eure (udt. Dypaang dø Lør), Jacques Charles, fransk Statsmand, f. 1767, d. 1855, bekledte forskjellige Embeder og Tillidshverv under Revolutionen, det første Keiserdømme og Restaurationen, var efter Julirevolutionen 1830 en kort Tid Justitsminister og sluttede sig derefter igjen til Oppositionen. I den grundlovstiftende Forsamlings Møde den 24de Febr. 1848 viste han stor Aandsnærværelse, da Folkemasserne trængte ind i Forsamlingen, og blev Formand i den da udnævnte midlertidige Regjering. Han udmærkede sig ligesaa meget ved sin Uegennytte og den urokkelige Troskab, hvormed han holdt fast ved sine frisindede Meninger, som ved sin politiske Dygtighed.

Dupont de Nemours (udt. Dypaang dø Nemur), Pierre Samuel, fransk Statsøkonom, f. 1739, d. 1817, sluttede sig til den af Quesnay dannede Skole og fremstillede dennes Synsmaader systematisk i Skriftet „Physiocratie", hvorefter Skolen fik Navnet den fysiokratiske. Som Medlem af Nationalforsamlingen 1789 tog han paa en virksom Maade Del i Behandlingen af finansielle Spørgsmaal, men gjorde sig ved sin publicistiske Virksomhed mistænkt som reaktionær og maatte skjule sig paa Landet, hvor han skrev en „Universets Filosofi". Han blev derefter Medlem af de Ældres Raad, men maatte paa Grund af sin heftige Optræden mod de demokratiske Grundsætninger flygte til Amerika. 1800 vendte han tilbage og blev Direktør for Handelskammerets Bank.

Dupont-White (udt. Dypaang-vit), Charles Brook, fransk Statsretslærer og Statsøkonom, f. 1807, d. 1878, har oversat enkelte af Stuart Mills Verker til Fransk og skrevet: „Afhandling om Forholdet mellem Arbeide og Kapital", „Individet og Staten", „Den politiske Frihed i sin Forbindelse med den stedlige Forvaltning" m. fl. Verker.

Dupré (udt. Dypre), 1) Jules, fransk Landskabsmaler, f. 1812, har siden 1831 udstillet Billeder, som med realistisk Naturstudium forener kraftig Kolorit og Mesterskab i Lysbehandlingen. 2) Giovanni Dupré, italiensk Billedhugger, f. 1817, vandt 1840 en Pris af Akademiet i Florens og har siden udført en Række Arbeider, tildels af monumental Art, som i det hele er stærkt allegoriske, men i det enkelte realistisk opfattede og udførte. Blandt de vigtigste kan nævnes „Abel", „Sappho", en „Pietà" og Mindesmærket i Turin over Cavour.

Duprez (udt. Dypre), Gilbert Louis, berømt fransk Tenorsanger, f. 1806, var 1837—49 den mest fremragende Kunstner ved Paris's store Opera.

Dupuy (udt. Dypyi), Jean Baptiste Edouard, schweizisk Komponist, f. 1773, d. 1822, kom 1793 til Stockholm som Koncertmester og blev 1799 tillige Operasanger sammesteds, men forvistes for sine republikanske Anskuelser, reiste derpaa til Kjøbenhavn, hvor han blev Kapelmester og tillige feirede flere Triumfer som Sanger, saaledes 1806 i sit eget Stykke „Ungdom og Galskab". 1809 landsforvistes han for en Kjærlighedsforstaaelse med Prins Kristians Hustru, gik atter til Stockholm og var der til sin Død virksom som Komponist, Kapelmester og Sanger. Han har havt stor Indflydelse paa Musikens Udvikling i Danmark og Sverige, og flere af hans Kompositioner har blivende Værd.

Dupuy de Lôme (udt. Dypyi dø Laam), Stanislas Charles Henri Laurent, fransk Ingeniør, f. 1816, byggede 1848—52 det første Skruelinieskib og 1859 det første Panserskib og har ogsaa ellers gjort sig fortjent af den franske Flaades Udvikling. 1870—72 konstruerede han en Luftballon, som til en vis Grad kunde styres.

Dupuytren (udt. Dypyitrang), Guillaume, Baron, berømt fransk Kirurg og Anatom, f. 1777, d. 1835, fra 1815 ansat som første Saarlæge ved Hôtel Dieu i Paris, udførte med udmærket Dygtighed et stort Antal vanskelige Operationer og uddannede mange dygtige Elever.

Duquesne (udt. Dykæn), Abraham, Marquis de, fransk Sjøhelt, f. 1610, d. 1688, udmærkede sig 1637 og de følgende Aar i Krigen med Spanien, traadte derpaa i svensk Tjeneste og slog i flere Sjøtræfninger Danskerne og Hollænderne, vendte senere tilbage til Frankrige, kjæmpede tappert mod Hollænderne under Tromp og Ruyter, tugtede Røverstaterne og bombarderede 1684 Genua.

Duquesnoy (udt. Dykænoa) se Quesnoy, du.

Dur (af lat. durus, haard), den af de to Hovedslægter (Dur og Moll), hvor den store Ters er fremherskende. — Dur-Treklang, Treklang med stor Ters og ren Kvint. — Durabel, varig, holdbar.

Duran, Augustin, spansk Literaturhistoriker og Kritiker, f. 1789, d. 1862, fra 1836 ansat ved det kongelige Bibliothek i Madrid, bidrog ved sin Afhandling „Om det spanske Theaters Forfald" væsentlig til at fortrænge den franske Smag i Tragedien og udgav flere værdifulde Samlinger af Folkeviser og gamle Komedier.

Durance (udt. Dyrangs), Flod i det franske Landskab Provence, udspringer paa de vestlige Alper, løber mod Sydvest og Vest i en Længde af 42 Mil og falder nedenfor Avignon i Rhone.

Durando, Giacomo, italiensk General og Statsmand, f. 1807, tog 1830 Del i Sammensværgelserne for Italiens Enhed og Frihed, blev fængslet og maatte flygte, hvorefter han tog Tjeneste som Officér i Portugal og Spanien, i hvilket sidste Land han med Hæder kjæmpede mod Karlisterne. Tagen til Fange ved Saragossa af

General Concha og forvist fra Spanien udgav han i Marseille et opsigtvækkende Skrift „Om en Gjenforening af den Iberiske Halvø ved en Alliance mellem Spaniens og Portugals Dynastier" og vendte 1847 tilbage til Piemont, hvor han blev Medarbeider af flere liberale politiske Blade. 1855 udnævnte Viktor Emanuel ham til kommanderende General og til Marine- og Krigsminister i La Marmoras Sted og overdrog ham 1856 at danne et nyt Ministerium. 1862—63 var han Udenrigsminister. 2) Foregaaendes Broder Giovanni Durando, Artillerigeneral, f. 1804, d. 1869, kjæmpede tappert mod Don Miguel i Portugal 1833—35 og senere mod Don Karlos i Spanien, vendte derefter tilbage til Italien, hvor han blev General og med Hæder deltog i Kampen paa Krim og mod Østerrigerne 1859 og 1866.

Durango, Forbundsstat i Mexiko, ca. 1,980 Kv.mil stor, med 190,000 Indb. Den danner en Del af Høisletten Anahuac, har Rigdom paa Mineralier og er vel skikket for Agerbrug og Fædrift. Hovedstad Durango. (Ciudad de Victoria) med 12,000 Indb.

Durante, Francesco, berømt italiensk Kirkekomponist, f. 1684, d. 1755 som Kapelmester og Direktør for Konservatoriet i Neapel, komponerede Kirkemusik i en ren og ophøiet Stil, grundlagde den gamle neapolitanske Skole og uddannede flere fremragende Tonedigtere, blandt hvilke Jomelli, Vinci, Sacchini, Guglielmi, Piccini m. fl.

Durazzo (tyrkisk Dratsch, slavisk Durtz), befæstet Sjøstad i den tyrkiske Provins Albanien, (Vilajetet Skutari) ved Adriaterhavet, med 9,000 Indb. Byen, som oprindelig hed Epidamnus, blev 626 f. Kr. grundlagt som Koloni fra Korinth og gav senere Anledning til den peloponnesiske Krig. Under Romerne fik den Navnet Dyrrhachium og var en betydelig Stapelplads for det ligeoverfor liggende Brundusium. 48 f. Kr. blev Pompeius her beleiret af Cæsar, hvem han tilføiede tvende Nederlag. Større Betydning naaede Byen i det 4de Aarh., da den blev Hovedstad i Nyepirus. 1205 aftraadtes den til Venedig, kom 1313 under Filip af Tarent og blev 1502 erobret af Tyrkerne.

Durban eller **D'Urban**, se Port Natal.

Durchlaucht (en tyst Oversættelse af det latinske Serenitas eller Serenissimus), indførtes i Tyskland 1375 som Titel for Kurfyrsterne og kom senere i Brug ogsaa for andre fyrstelige Personers Vedkommende, saaledes at den nu tillægges alle Medlemmer af et Fyrstehus.

Durham (udt. Dørrem), Grevskab i det nordlige England, 46 Kv.mil stort med 685,000 Indb. og rige Stenkulgruber. — Hovedstad Durham med 14,500 Indb., et Universitet og en prægtig Domkirke.

Durham (udt. Dørrem), John George Lambton, Jarl af, engelsk Statsmand, f. 1792, d. 1840, blev 1813 indvalgt i Underhuset, hvor han med Iver forfegtede demokratiske Grundsætninger og udkastede en Plan til en Parlamentsreform, som tildels blev lagt til Grund for Valgreformen i 1832. 1830 blev han Lordkansler, gik 1832 som extraordinært Sendebud til Rusland, hvor han ogsaa 1835—37 opholdt sig som Gesandt. Sidstnævnte Aar blev han Generalguvernør over de amerikanske Kolonier, men aftraadte allerede næste Aar, da hans Forholdsregler mod de kanadiske Urostiftere misbilligedes.

Duroc (udt. Dyraakk), Michel, Hertug af Friaul, fransk Marskal, f. 1772, indtraadte 1796 i Arméen i Italien som Adjutant hos General L'Espinasse, blev kort efter Adjutant hos Bonaparte, hvem han ledsagede paa Toget til Ægypten, hvor han udmærkede sig saaledes, at han efter Tilbagekomsten til Frankrige udnævntes til Brigadegeneral, medvirkede til at styrte Direktoriet 1799 og udførte derefter med Held flere diplomatiske Ærender, hvorefter han blev Divisionsgeneral og Stormarskal for Keiserens Palads. Han besad Napoleons fulde Fortrolighed og øvede ofte en gavnlig Indflydelse paa ham. Efter Slaget ved Friedland ledede han Underhandlingerne om Vaabenstilstand og udnævntes derefter til Hertug af Friaul. Efter Tilbagetoget fra Rusland 1812 fik han det Hverv at reorganisere Garden og blev 1813, idet han forfulgte Seiren ved Bautzen, dræbt af en Kanonkugle. Keiseren, som i ham havde tabt sin bedste Ven, gav paa St. Helena hans Datter et betydeligt Legat.

Durra eller **Durha**, Slægt af Græsarternes Familie, med marvfyldt Straa. Almindelig Durra benyttes i Asien og Afrika som Brødkorn; den dyrkes ogsaa i Sydeuropa, især i Italien, hvor den bruges til Polenta og Makkaroni, samt i Vestindien. — Sukker-Durra har sukkerholdig Marv, hvoraf man, især i Nordamerika, Frankrige og Algier, har forsøgt at udvinde Sukker.

Duruy (udt. Dyryi), Victor, fransk Historiker, f. 1811, blev 1833 Lærer i Historie i Rheims og kort efter ved Henrik den fjerdes Kollegium i Paris, var 1863—69 Undervisningsminister, i hvilken Stilling han indførte mange vigtige Forbedringer i Skolevæsenet, og blev derpaa Senator. Han har skrevet en Række Lærebøger og videnskabelige Skrifter, blandt hvilke kan fremhæves „Roms Historie," „Grækenlands Historie," „Almindelig Verdenshistorie" samt Skrifter over Roms, Middelalderens og Frankriges historiske Geografi.

Dusart eller **Du Sart** (udt. Dysar), Cornelis, hollandsk Maler, f. 1665, d. 1704, var Elev af Adrian van Ostade og tilegnede sig i den Grad alle sin Mesters Fortrin, at hans Billeder er blevne forvexlede med dennes. De sædvanligste Emner for hans Fremstillinger er landlige Scener og Drikkelag. Han har ogsaa raderet et Antal høit skattede Kobberstik.

Dusjak ell. **Desjtak**, By i Afghanistan, ved Floden Hilmend, straks ovenfor dennes Udløb i Hanumsjøen; 10,000 Indb.

Dusjan, Stephan, serbisk Fyrste, kom paa Tronen 1334, bekrigede med Held Grækerne og Ungarerne og antog Titel af Keiser over Serbien, Bulgarien og Grækenland, udgav nye Love og reformerede Rigets Forvaltning. Han døde 1355.

Dusin (af det franske douzaine), et Antal af tolv Stykker.

Dusommerard (udt. Dysommerar), Alexandre, fransk Arkæolog, f. 1779, d. 1842, samlede i sin Bolig, Hotel Cluny, et stort Antal Kunstgjenstande og Møbler fra Middelalderen og Renaissancen,

hvilke efter hans Død tilligemed Huset indkjøbtes af Staten.

Dussek ell. **Duscheck**, Johan Ludvig, berømt Pianist, f. 1761, d. 1812, høstede paa sine Koncertreiser i de fleste europæiske Lande stor Berømmelse som Virtuos; han komponerede ogsaa værdifulde Pianokoncerter og Sonater.

Duttiah, engelsk Vasalfyrstendømme i Bundelkund i Forindien, 40 Kv.mil stort med 120,000 Indb. Hovedstad Duttiah eller Dittiah med 50,000 Indb., et fyrsteligt Residensslot og talrige Templer.

Duumvirer, lat. Duumviri, „Tomænd", kaldtes hos Romerne visse Kollegier, bestaaende af to Medlemmer.

Duval (udt. Dyval), Edgar Raoul, se Raoul-Duval.

Duvergier de Hauranne (udt. Dyverssjie dø Oran), Prosper, fransk Politiker, f. 1798, d. 1877, blev 1831 Medlem af Deputeretkammeret, hvor han forsvarede Julimonarkiet, men gik senere over til Oppositionen og angreb især heftig Guizots Ministerium. Efter Februarrevolutionen sluttede han sig til det monarkiske Parti, fængsledes 1851 og forvistes, men fik snart Tilladelse til at vende tilbage. Han har bl. a. skrevet „Den parlamentariske Styrelses Historie i Frankrige fra 1814 til 1848".

Duvernois (udt. Dyvernoa), Clément, fransk Journalist og Politiker, f. 1836, stiftede 1859 paa Prins Napoleons Foranstaltning i Algier Bladet „L'Algérie nouvelle", hvis Angreb paa Pelissier paadrag ham tre Maaneders Fængsel, skrev derpaa i flere Pariserblade, blev 1864 Redaktør af „Le Courrier de Paris" og 1868 af „L'Epoque". Sidstnævnte Aar grundede han „Le Peuple", som understøttedes af Keiseren og gjaldt for dennes personlige Organ. 1869 blev han Medlem af Nationalforsamlingen og 1870 Handelsminister. 1875 dømtes han som medskyldig i bedrageriske Spekulationer til to Aars Fængsel.

Duveyrier (udt. Dyværie), A. H. J., fransk dramatisk Forfatter, f. 1787, d. 1865, var først Advokat, skrev derpaa dels alene, dels sammen med andre et stort Antal Theaterstykker, blandt hvilke „Michel Perrin" er mest bekjendt. — Hans Broder, Charles Duveyrier, f. 1803, d. 1866, sluttede sig til St. Simonisterne og var Medlem af Enfantins kommunistiske Samfund i Ménilmontant, skrev senere i Forening med Broderen endel Theaterstykker og virkede som Journalist. — Sidstnævntes Søn Henri Duveyrier, f. 1840, foretog efter grundige videnskabelige Studier 1857 en Reise i den til Algier grændsende Del af Sahara og bereiste 1859—61 paany denne og flere tilgrændsende Dele af Ørkenen, over hvilken han samlede en Mængde nye Oplysninger. Afhandlinger og Beskrivelser over sine Reiser har han leveret i flere Blade og Tidsskrifter.

Dux, lat., Anfører, især Hærfører.

Duyse (udt. Døjse), Prudens van, flamsk Digter, f. 1805, d. 1859, har skrevet en talrig Række episke, lyriske og dramatiske Digtninger, der meget har bidraget til at fremme den flamske nationale Literatur. Han har ogsaa leveret værdifulde Bidrag til Flanderns Historie.

Dümichen, Johannes, tysk Ægyptolog, f. 1833, studerede først Theologi, viede sig derpaa under Brugsch og Lepsius's Ledelse til Ægyptologien og foretog 1862—65 en vidtløftig Reise i Ægypten, Nubien og en Del af Sudan, under hvilken han samlede talrige Indskrifter og afstegnede et stort Antal Mindesmærker. Senere har han gjentagne Gange atter besøgt Ægypten og blev ved Strasburger-Universitetets Stiftelse ansat som Professor ved dette. Blandt de Skrifter, han har offentliggjort, mærkes „Geografiske Indskrifter paa gammelægyptiske Mindesmærker", „Ægyptiske Kalenderindskrifter", „En ægyptisk Dronnings Flaade fra det 17de Aarh. før vor Tidsregning" m. fl.

Düna, Flod i det vestlige Rusland, udspringer paa Valdaihøiderne, løber mod Sydvest, derpaa mod Nordvest og falder i Rigabugten; Længde 140 Mil. Ved Udløbet ligger Fæstningen Dünamünde.

Dünaburg, By i det russiske Guvernement Vitebsk ved Düna, med 29,500 Indb. og en stærk Fæstning.

Düntzer, Johan Heinrich Joseph, tysk Filolog og Literaturhistoriker, f. 1813, blev 1837 Docent i Bonn og 1846 Bibliothekar i Köln. Han har foruden talrige Skrifter om de gamle Sprog og Literaturer skrevet flere udførlige Arbeider om Goethes Liv og Verker, saavelsom om Schiller, Herder, Zacharias Werner m. fl. tyske Forfattere.

Düren, By i Preussen, 4 Mil øst for Aachen, med 14,500 Indb., Væverier og Papirfabriker.

Dürer, Albrecht, berømt tysk Maler, Kobberstikker og Træskjærer, f. i Nürnberg 1471, var Søn af en Guldsmed og blev først oplært i dennes Haandverk. Da han imidlertid viste store Anlæg for Tegning, sattes han i Lære hos Maleren Michael Wolgemut, gik derefter paa Reiser, bl. a. til Italien, bosatte sig efter Tilbagekomsten i sin Fødeby, aabnede et Malerverksted og antog flere Elever. Han malede nu en Række Landskaber, Alterbilleder og Portræter og begyndte paa samme Tid at levere Kobberstik. 1498 forfærdigede han sine første Træsnit. 1505 foretog han en Reise til Italien, gik 1520 over Köln til Nederlandene og vendte næste Aar tilbage til sin Fødeby, hvor han døde 1528. Dürer var den tyske Renaissances eiendommeligste og mest fremragende Kunstner. De ugunstige Forhold, under hvilke han levede i Nürnberg, tillod ham vel ikke at udfolde sig saa frit og skjønt som de samtidige italienske Mestere, men til Gjengjeld antog hans Kunst et eget dybt, alvorligt og kraftigt Præg. Som Maler er han svagest i Koloriten, hvorimod hans Tegning gjennemgaaende staar paa et høit Trin. Han var i Grunden stærk realistisk anlagt og drev sit Naturstudium med Iver og Forkjærlighed, men undgik ikke Indflydelser fra Tidens overvældende Fantasi, der enkelte Gange har ført ham paa Vildspor. Høiere end Malerierne („Rosenkransfesten", „Treenigheden" m. fl.) staar hans Kobberstik og Træsnit, blandt hvilke kan nævnes som de mest berømte „Ridder, Død og Djævel" og Serierne „Marias Liv", „Den store Passion" og „Den lille Passion". — Den store Indflydelse, Dürer fik paa den tyske Kunst, grunder sig ogsaa for en Del paa hans theoretiske Arbeider om det menneskelige Legemes Proportioner, om Geometri og Perspektiv. Endelig kan det nævnes, at han fremmede Bogtrykkerkunsten ved at føre Typerne

tilbage til geometriske Proportioner og give dem en regelmæssigere og smukkere Form.

Düringsfeld, Ida von, tysk Forfatterinde, f. 1815, d. 1876, optraadte allerede tidlig i Blade og Tidsskrifter, udgav 1835 en Digtsamling og senere en Række Romaner, Noveller og Digte af tildels betydelig Rang. 1845 blev hun gift med Friherre Otto von Reinsberg, sammen med hvem hun udgav „De germaniske og romanske Sprogs Ordsprog".

Düsseldorf, By i den preussiske Rhinprovins, ved Düssels Udløb i Rhinen, har 81,000 Indb., et berømt Malerakademi, et Malerigalleri, et stort Bibliothek og et Observatorium. Industrien og Handelen er særdeles livlige.

Dvergberg, Præstegjeld i Vesteraalen, Nordlands Amt, bestaar af Sognene Dvergberg, Bjørnskind og Andenæs.

Dvergbirk, se Birk.

Dverge, 1) efter den gamle Gudelære et Slags Bjerg-Aander, som man forestillede sig i Skikkelse af meget smaa gamle Mænd, og som bl. a. skulde være udmærkede ved sin overordentlige Kunstfærdighed, fornemmelig i Smedearbeide. I den senere Tids Folketro synes Dvergene at være forvexlede med Alfer, Tusser og lignende Væsener, saa at de tildels kun blev anséte som et Slags Plageaander, der især kunde gjøre Mén og Fortræd blandt Kreaturerne. 2) Benævnelse paa usædvanlig smaa Mennesker med forkrøblet Vext. Deres Hoved har ofte en normal Størrelse og Form, hvorimod Kroppen og endnu mere Arme og Ben er svage og meget lidet udviklede. — Dvergfolk, Betegnelse for en Del Folkeslag i det indre Afrika, hvilke stiller sig fra sine Naboer ved sin lave Vext og afvigende Hudfarve. Det antages, at de allerede hos Homer omtalte Pygmæer er de samme som disse Dvergfolk, som nyere Afrikareisende har opdaget.

Dverghjort, se Hjort.

Dvergpalme, en i Sydeuropa, Lilleasien og Nordafrika forekommende Palmeart med indtil 8 Fod høi Stamme. Dens unge Skud er spiselige. Dvergpalmen er den eneste Palmeart, som tilsyneladende voxer vildt i Europa.

Dwernicki (udt. Dvernitfiki), Josef, polsk General, f. 1779, d. 1857, indtraadte i den polske Legion i fransk Tjeneste, tjente derpaa under Poniatovsky i Galizien, blev Oberst og Brigadegeneral, overtog 1830 Kommandoen over en Kavaleridivision og vandt n. A. den første Seier over Russerne, slog 1831 General Creutz ved Novavicz og sendtes senere til Volhynien for at lede Opstanden der, men nødtes til at overskride Galiziens Grændse og blev fangen. Senere levede han dels i Frankrige og England, dels i Galizien.

Dvina, Flod i det nordlige Rusland, opstaar i Guvernementet Vologda ved Suchonas og Jugs Forening, løber mod Nord og Nordvest og falder ved Arkangel i det Hvide Hav. Længde 170 Mil. De vigtigste Bifloder er Vytsjegda, Pinega, Vaga og Emza.

Dyb, se Havbund. — Dybdelod, et Blylod hvormed man maaler større Havdybder.

Dybbøl, Kirkesogn i Sundeved i Sønderjylland, lige over for Sønderborg paa Als, med det 229 Fod høie Dybbølbjerg. I 1848 og 1849 stod heftige Kampe mellem Danskerne og Tyskerne om nogle paa dette anlagte Skanser og et ved dets Fod anlagt Brohoved. 1861 besluttedes Befæstninger anlagte paa Dybbølbjerg, hvilke sattes i Forbindelse med Befæstningerne ved Danevirke og Fredericia. Denne ikke synderlig stærke Dybbølstilling spillede en stor Rolle i Krigen 1864. Den indesluttedes den 22de Februar; 15de Marts begyndte Beskydningen fra nogle paa Broagerland opkastede Batterier, og 28de Marts forsøgte Fienden forgjeves at tage Skanserne. Stillingen blev derefter regelmæssig beleiret og 18de April stormet af Preussерne under Prins Friedrich Karl efter en blodig for Danskerne ærefuld Kamp. Preussерne har efter Krigen anlagt stærke Fæstningsverker saavel paa Dybbølbjerg som paa Als omkring Sønderborg.

Dybeck, Richard, svensk Arkæolog, f. 1811, d. 1877, foretog vidtløftige Reiser gjennem Sverige og samlede et stort Forraad af Runeindskrifter, Sagn, Eventyr og Folkeviser med disses Melodier. Han har offentliggjort sine Undersøgelser i flere Arbeider, bl. a. Tidsskriftet „Runa", „Sveriges Runekunder" m. fl.

Dybvaag, Prestegjeld i Nedenæs Amt, bestaar af Sognene Dybvaag og Flaugstad.

Dyce (udt. Deis), Alexander, engelsk Literaturhistoriker, f. 1797, d. 1869, studerede gamle Sprog, var derpaa en Tid Præst og bosatte sig 1827 i London. Han udgav en Række ældre engelske Digtere med forklarende Noter, stiftede 1840 et Selskab for Udgivelsen af gamle Ballader og besørgede en udmærket kritisk Udgave af Shakespeares Verker (8 Bind 1864—66).

Dyck (udt. Deik), Antoni van, berømt flamsk Maler, f. i Antwerpen 1599, var først Elev af van Balen, senere af Rubens, og blev denne sidstes mest fremragende Elev. 1621 gik han i den engelske Konge Jakob den førstes Tjeneste og beklædte flere diplomatiske Poster, gjorde 1623 en Reise til Italien, hvor han i Venedig studerede Tizian og Paolo Veronese, og vendte 1626 over Frankrige tilbage til Nederlandene. 1632 kaldtes han til London, hvor han af Karl den første fik en aarlig Pension og af hele Hoffet store Bestillinger. Da Pensionen senere paa Grund af Kongens Pengeforlegenhed ikke blev udbetalt, gik van Dyck 1640 til Flandern og Paris, men vendte snart tilbage til London, hvor han døde 1641. Han var usædvanlig produktiv og malede med en Lethed, som understøttedes af hans sjeldne tekniske Færdighed. I sine ældste Verker viser han sig stærkt paavirket af Rubens, hvis Manér han til og med ofte overdrev; men under sit Ophold i Italien tilegnede han sig en større Finhed og Elegans, som senere tidt fik et Anstrøg af Sentimentalitet. Størst er han i sine Portræter, i hvilke den aandfulde Opfatning og mesterlige Udførelse vanskelig turde finde sin Lige. Af hans mest bekjendte Verker kan anføres: „Gravlægningen", „Danaë," „Den hellige Sebastians Martyrdom", Portræterne af Karl den første af England og hans Børn, af den spanske Minister Moncada m. fl.

Dyffel, et firskaftet, tykt, valket, noget langhaaret Uldtøi, som bruges til Vinterklæder m. m.

Dykkefuglene, en Afdeling af Svømmefuglene, med korte Vinger, næsten ingen Hale og Fødderne siddende saa langt bag, at Legemets Stilling næsten er lodret. De er derfor daarlige

Flyvere og har besværlig for at gaa, men svømmer og dykker med Færdighed. Deres Føde er fornemmelig Fisk. Herhen hører Lommen, Alken og Pingvinen. Dykkefuglene er, ligesom Dykænderne, Fiskeænderne, Skarverne, Pelikanerne og Vandhønsene m. fl., Svømmedykkere, d. e. de dukker fra Vandets Overflade, enkelte indtil en Dybde af 80 Favne, i Regelen for at søge Føde, enkelte ogsaa for at undgaa Fare.

Dykker kaldes den, som ved Hjelp af en særlig Udrustning anstiller Undersøgelser eller udfører Arbeider under Vandet. Allerede i det 13de Aarh. opfandt Friar Bacon en, forøvrigt meget ufuldkommen, Dykkerklokke, som undergik mange Forandringer, indtil det i Begyndelsen af det 18de Aarh. lykkedes Doktor Halley at konstruere en, som var praktisk anvendelig, og som han 1721 forbedrede. Omtrent paa samme Tid opfandt Lethbridge den første, ufuldkomne, Dykkerdragt; mere brugbare Dykkerdragter blev opfundne 1778 af Benjamin Martin og senere bl. a. af Kleingart, som forsynede Dragten med en med sammenpresset Luft fyldt Beholder, som Dykkeren førte med sig paa Ryggen. 1829 fandt Siebe i London Princippet for den nu brugelige Dykkerdragt, som bestaar af en stærk India-Rubber-Klædning, der omgiver Dykkerens Legeme til Halsen, medens Hovedet bedækkes af en Kobberhjelm, som ved Skinner og Skruer forbindes med Klædningen. Hjelmen er forsynet med Glasruder for Øinene samt Ventiler, gjennem hvilke den forbrugte Luft undviger, medens Dykkeren stadig tilføres frisk Luft fra en kraftig Luftpumpe. Med disse Apparater kan en erfaren Dykker gaa ned til en Dybde af 20 Favne. For at han kan udholde Vandets store Tryk paa denne Dybde, 52 ℔ pr. Kv.tomme, tilføres ham fra Luftpumpen en saa stor Mængde sammenpresset Luft, som modsvarer Vandets Tryk. Den Vegt, en Dykker har at bære paa en Dybde af 32 Fod Vand, er 20,000 ℔ foruden Atmosfærens Tryk. Dykkerklokker anvendes nu kun ved større Arbeider paa grundt Vand; de er da i Regelen saa store, at flere Mand kan arbeide i dem. — Dykkerlampe, se Lampe. — I Kristiania stiftedes 1870 af Ingeniør N. C. Bing et Dykkerkompagni, som udfører alle Slags Undervandsarbeider.

Dykænder, Slægt af Ændernes Familie, ligner de egentlige Ænder, men skiller sig fra disse ved en Hudflig paa Bagtaaen, og ved at Fødderne sidder noget længere bagud, hvorfor de gaar daarligere end de egentlige Ænder, medens de er udmærkede (Svømme-) Dykkere. De fleste Arter opholder sig ved Kysterne, hvor de ernærer sig af Fisk, Bløddyr osv., hvorimod de ruger ved ferskt Vand. Herhen hører Havellen, Sjøorrerne, Topanden, Bjerganden, Taffelanden, Strømanden og Hvin- eller Skjæranden.

Dylle eller **Dille** (Sonchus), en til Løvetandgruppen hørende Planteslægt af de Kurvblomstrede, med tistelagtige, braadtandede Blade og gule Blomster. Frøkken bestaar af bløde, hvide uldagtige Haar. Den voxer kun paa dyrkede Steder.

Dynamik, den Del af Mekanikken, som fremstiller Læren om Legemernes Bevægelse samt om de bevægende Kræfter. Den deles i Geodynamik, Læren om faste Legemers Bevægelse, Hydraulik eller Hydrodynamik, Læren om Vædskers Bevægelse, og Aërodynamik eller Pneumatik, Læren om Luftens og andre Gasarters Bevægelse.

Dynamit, et af den svenske Ingeniør Alfred Nobel opfundet Sprængstof, bestaaende af 60—75 Dele Nitroglycerin og 40—25 Dele af et porøst, pulverformigt Stof, saasom Trækulpulver, Infusoriejord (Kiselsyre), sædvanlig sidstnævnte. Dynamit er en graabrun, rødlig eller sort fedtagtig Substans uden Lugt og giftig. Den exploderer ikke ved Stød, forbrænder i aabent Rum uden Explosion og lider ingen Forandring ved Fugtighed. Den har langt større Sprængkraft end Krudt og er ogsaa forholdsvis billigere end dette; den benyttes derfor nu ved alle større Sprængninger, men virker for stærkt til at kunne benyttes istedenfor Krudt til Skydevaaben. Dynamiten anvendes almindelig i Form af Patroner, som antændes ved en Fænghætte. Dynamitens Opfinder har senere opfundet et nyt Sprængstof, Sprænggummi (s. d.), som exploderer endnu heftigere end Dynamit. Tilvirkningen af Dynamit er forbunden med stor Fare og har foranlediget talrige Ulykkestilfælde. — I Norge findes en Dynamitfabrik i Nærheden af Kristiania.

Dynamometer, Kraftmaaler, en Indretning til Maaling af den Kraft, som medgaar til et Arbeide, særlig Menneskets og Dyrs Muskelkraft. Regnier er den første, som har konstrueret et brugbart Instrument af denne Art. Til Maaling af Kraftmaskiners Arbeide benyttes Bremsdynamometret, hvorved en Bremse presses mod et roterende Hjul. — Dynamograf, en Kraftmaaler, som selv opskriver den maalte Kraft.

Dynast, oprindelig Hersker, nu en mindre Fyrste. — Dynasti, de til en Slægt hørende regierende Fyrster i et Land. — Dynastisk, hvad der hører til eller virker til Fordel for et Dynasti.

Dynekilen, Havn paa Sveriges Vestkyst, i Nærheden af Strømstad, bekjendt ved at Tordenskjold her den 8de Juli 1716 ødelagde en svensk Flaade.

Dyr, fælles Betegnelse for alle de til Dyreriget hørende Skabninger, hvilke staar paa et høist forskjelligt Trin af Udvikling. Fra de laveste Dyreformer, Protozoerne, hæver Dyreriget sig gjennem en utallig Række af Former til større og større Fuldkommenhed, indtil det naar sin Fuldendelse i Mennesket. Naar undtages de laveste Former, har alle Dyr et mere eller mindre udviklet Bevidsthedsliv forenet med Evne til frivillig Bevægelse. Dyrenes Grundorgan er Cellen (s. d.). De laveste Dyr bestaar af en eneste Celle, som da er Sædet for Dyrets hele Liv, de høiere derimod af en Utallighed af Celler, af hvis samlede forskjelligartede Virksomhed Dyrets Liv er Summen. Fælles for Planter og Dyr er de vegetative Funktioner, Ernærings- og Forplantningsvirksomhed, medens de animalske Funktioner, Bevægelse og Sansning, er særegne for Dyrene. Men de vegetative Funktioner saavel som de Organer, ved hvilke de udføres, er meget forskjellige hos Planter og Dyr. Hos de sidste foregaar navnlig Ernæringen og Fordøielsen paa en mere sammensat Maade end hos Planterne. Medens disse har Evne til at optage og omdanne anorganiske (mineralske) Stoffer til Næringsemner, kan Dyrene alene optage dyriske og Plantestoffer, som gjennem særegne Organer omdannes og føres omkring til forskjellige Dele af Dyrets Legeme og saaledes optages i en med dette ensartet Sammensætning. Fordøielsesredskaberne bestaar i sin mest enkle Skikkelse i en Hulning i Dyrets Indre med en Aab-

ning, som tjener baade til Mund og Gat. De høiere Dyr har en selvstændig Fordøielseskanal, der ligger som et enkelt eller grenet Rør i Livhulen og enten ender i en blind Sæk eller, hos de mest udviklede Dyr, bestaar af Spiserør, Mavesæk og Endetarm med Gat. Næringsaften opsuges umiddelbart af Livhulens Vægge eller træder gjennem Tarmene og føres, ombannet til Blod, omkring til Legemets forskjellige Væv. Den sættes i Gang ved Hudmusklernes Sammentrækninger, Tarmkanalens Svingninger eller af et Hjerte med selvstændig Bevægelse. Bendyrene har et udviklet Net af Puls- og Blodaarer, som forenes ved de fine Haarrør og staar i Forbindelse med Chylus- og Lymfekarrene. Aandedrættet foregaar hos de laveste Dyr udelukkende og hos alle høiere tildels gjennem Huden. De sidste har imidlertid ogsaa særegne Aandedrætsorganer, hvorigjennem Luften opsuges og føres til alle Legemets Dele eller i Lungerne bringes i Berørelse med Blodet. De forbrugte Stoffer udskilles gjennem Affondringsorganerne (Kjertlerne), af hvilke de vigtigste er Nyrerne. — **Forplantningen** foregaar hos de laveste Dyr ved Deling eller Knopskydning, hos de høiere ved Kimdannelse, idet særegne Sæd- og Ægceller, som ved gjensidig Indvirken paa hverandre udvikler sig til selvstændige Individer, opstaar i Dyrets Indre. Ved Kimdannelsen eller den **kjønslige** Forplantning udvikles Sæd- og Ægceller i egne Organer, som paa et lavere Trin findes forenede hos det samme Individ, paa et høiere derimod fordelte paa to forskjellige. Befrugtningen af Ægget og dettes Udvikling foregaar hos enkelte Dyr, saasom Fiskene, udenfor Hunnens Legeme; hos andre, f. Ex. Fuglene, foregaar alene Befrugtningen og hos de mest fuldkomne Dyr ogsaa Æggets Udvikling i Hunnens Kjønsorganer. Embryonet udvikler sig i Ægget eller Hunnen til et Forældrene ligedannet Individ, eller det fremkommer som Larve og gjennemgaar en Forvandling, før dets Udvikling er endt. I begge disse Tilfælde gjennemlever det enkelte Individ Artens samtlige Udviklingstrin. Ved den saakaldte **Generationsvexel** fordeler Artens Liv sig paa flere Individer, idet en Han og en Hun frembringer et Afkom, som gjennem ét eller flere Led forplanter sig kjønsløst, indtil Stammeforældrenes Form ved et bestemt Led vender tilbage, og Artens Liv saaledes fuldendes. — De **animale Funktioner** opviser en lignende Trinrække fra det mindre til det mere fuldkomne som de vegetative. Hos de laveste Dyr bestaar den **frivillige Bevægelse** i Evne til at sammentrække det ensartede Kropsvæv; hos de høiere optræder Cilier og endelig Muskler, som kan sammentrækkes og forlænges. Musklerne er enten, som hos Ormene, forenede med Yderhuden eller, som hos Mollusterne, samlede paa dennes Bugflade eller endelig samlede i bestemte Grupper, der er fæstede til og virker paa haardere Partier af Kroppen, som hos Ringormene, et ydre Skelet, som hos Insekterne, eller en indre Benbygning, som hos Bendyrene. Følelse har selv de allerlaveste Dyr; men kun hos dem, som er forsynede med et Nervesystem, forplanter den sig fra en Kropsdel til en anden. Nervesystemets Form og Udvikling er iøvrigt meget forskjellige paa de forskjellige Trin af Dyreriget. Hos nogle udgaar det straaleformig fra et Midtpunkt, hos andre i større eller mindre Grene fra en Hjerne, som kan fortsætte sig i en Bug- eller en Rygmarv. De høiere Dyr har desuden et delvis selvstændigt Nervesystem, som forgrener sig i Fordøielses- og Aandedrætsorganerne. Nerverne staar i Forbindelse med særegne **Sanseorganer**, hvorigjennem Indtryk fra Udenverdenen optages og gjennem Nerverne føres til disses Udgangspunkt, Hjernen, der er Bevidsthedens Sæde. Alle Dyr har Følesans; dernæst findes tillige udviklede Synsorganer, medens de øvrige Sanser alene forekommer hos mere udviklede Dyr. — **Dyreriget**, Indbegrebet af samtlige paa Jorden værende Dyr, inddeles i store Grupper, som har enkelte væsentlige Kjendemærker tilfælles. Grupperne deles igjen i Klasser, disse i Ordener osv. Den tidligere efter Linné opstillede Inddeling i 4 store Grupper eller Rækker er afløst af en nyere, som opstiller 7 Hovedrækker: **De laveste Dyr** (Protozoa), **Tarmløse** (Coelenterata), **Pighudede** (Echinodermata), **Bløddyr** (Mollusca), **Orme** (Vermes), **Leddyr**, (Articulata) og **Bendyr** (Vertebrata). — Læren om Dyrene kaldes **Zoologi** (s. d.).

Dyre, en nu uddød dansk Adelsslægt. — Mærkes kan **Märta Ivarsdatter Dyre**, som først var gift med Knut Alfsøn; efter hans Mord ægtede hun Svante Sture, og beskyldtes for at have forgivet Sten Sture den ældre. Efter sin Mands Død drog hun tilbage til Danmark og forenede sig med Kristian den anden mod Sten Sture den yngre.

Dyrehave, en skovbevoxet Indhegning med Vildt, som Eieren alene har Ret til at jage.

Dyrekredsen, Zodiakus, kaldes et Belte paa Himlen, paa begge Sider af Ekliptika (Solens tilsyneladende Bane), ca. 16 Grader bredt, hvilket indeslutter 12 Stjernebilleder med indbyrdes næsten lige store Afstande. Disse Stjernebilleder med deres astronomiske Tegn er fra Vest til Øst følgende:

1) Vædderen ♈	7) Vegten ♎
2) Tyren ♉	8) Skorpionen ♏
3) Tvillingerne ♊	9) Skytten ♐
4) Krebsen ♋	10) Stenbukken ♑
5) Løven ♌	11) Vandmanden ♒
6) Jomfruen ♍	12) Fiskene ♓

For 2,000 Aar siden, da Solen ved Vaarjevndøgn stod i Vædderens Stjernebillede, blev det vedtaget at dele Solens tilsyneladende Bane i 12 ligestore Dele, som kaldtes **Himmeltegn**, og hvoraf hvert fik Navn efter det tilsvarende Stjernebillede; det vedtoges tillige at regne Foraarspunktet (0^0) fra Begyndelsen af Vædderens Tegn. Da man fremdeles (f. Ex. i Almanaken) lader Nulpunktet eller Begyndelsen af Vædderens Tegn falde sammen med Foraarspunktet, og dette paa Grund af Præcessionen har forandret sin Beliggenhed, saa at Solen nu ved Foraarsjevndøgn staar i Fiskenes Stjernebillede, maa der skjelnes mellem Stjernebillederne og de tilsvarende Himmeltegn.

Dyrisk, hvad der er eiendommeligt for Dyrene i Modsætning til Planterne; billedlig om Raahed i Sindelag, Tænkesæt og Handlemaade.

Dyrlæge, en Læge, som beskjæftiger sig med Behandling af Sygdomme hos Dyr. — **Dyrskue**, offentlig Udstilling af Husdyr, i Regelen forenet med Uddeling af Præmier for de bedste

og mest velskjøttede Dyr. I Norge har Staten i de senere Aar ladet afholde aarlige Udstillinger af Heste (paa Stav i Gudbrandsdalen samt i Kristiania), hvortil Midler har været bevilgede af Statskassen, hvorimod Udstillinger af Husdyr i Almindelighed alene har været afholdte efter vedkommende Amtskommunes Foranstaltning. Paa Statens almindelige Landbrugsudstillinger har dog ogsaa Dyr været udstillede.

Dyrrhachium, se Durazzo.

Dyrtid kaldes den økonomiske Tilstand i et Land, under hvilken Livsfornødenhederne, navnlig Korn og andre Næringsmidler, staar i uforholdsmæssig høie Priser. Der kan ogsaa indtræffe Dyrtid paa andre Varer; men ifølge Sagens Natur kan Priserne paa disse kun naa en vis Høide, da Kjøbelysten aftager med Prisstigningen. De egentlige Livsfornødenheder maa imidlertid alle have hvor dyre de end er, og Priserne paa disse kan derfor naa en Høide, der alene finder sin Begrændsning, naar Befolkningens sidste Rest af Kjøbeevne forsvinder. De almindeligste Aarsager til Dyrtid er Misvextaar og Krig. Krigen tager de kraftigste Arbeidere fra Agerbruget, ødelægger Samfærdselsmidlerne og forstyrrer saavel Kornhandelens som den øvrige Handels vanlige Gang. I Oldtiden, Middelalderen og helt ned i det 19de Aarh. har Staterne søgt at afværge Dyrtid ved at anlægge Kornmagasiner, hvorfra Korn i dyre Tider uddeltes til lave Priser. Dette Middel har imidlertid vist sig utilstrækkeligt eller endog forkasteligt. Staten, som i Regelen er en slet Forretningsmand, griber derved forstyrrende ind i den private Kornhandel, som paa den hurtigste og den for Konsumenterne billigste Maade forsyner det Land, der lider Mangel, fra andre Lande, som har Overflod. At fjerne alle Baand paa den fri Handel er derfor det bedste Botemiddel mod Dyrtid. Kun naar den private Samfærdsel er saa lidet udviklet og saa magtesløs, at den ikke kan løse sin Opgave, bør Staten træde hjelpende til. Udførselsforbud og Udførselstold virker derimod i Regelen kun til Skade, idet de formindsker Kornproduktionen og let fremkalder Modforholdsregler fra andre Staters Side. I Oldtiden og Middelalderen var Dyrtid meget hyppigere og anrettede langt større Ulykker end nu. Men Samfærdselsmidlernes og Handelens Udvikling har medført en gradvis Aftagen af denne Landeplage, som nutildags sjelden indtræffer uden for de barbariske og lidet civiliserede Stater. Naar fremkalder i disse altid Dyrtid, ligesom omvendt Dyrtid ofte medfører Hungersnød blandt den fattige Del af Befolkningen.

Dyrø, Ø i Tranø Præstegjeld, Tromsø Amt, adskilles fra Fastlandet ved Dyrøsundet.

Dysenteri, Blodgang, se Blod.

Dyskrasi, betegner en fordærvet Tilstand eller slet Blanding af Safterne i det menneskelige Legeme, navnlig Blodet. Den er en Følge af feilagtig Diæt eller af forskjellige Sygdomme (som Skjørbug, Tuberkulose m. fl.).

Dyspepsi, slet Fordøielse, se Fordøielse.

Dystløb, se Turnering.

Dyveke (d. e. liden Due), Datter af Hollænderinden Sigbrit Villums, som paa Kong Hans's Tid nedsatte sig i Bergen, blev 1507 ved en Fest paa Raadhuset kjendt med Prins Kristian (den senere Kristian den anden), som da var Norges Regent, og gjorde ved sin Skjønhed saa stærkt Indtryk paa ham, at han tog hende til Frille og ved ligeholdt Forbindelsen med hende ogsaa efter sit Ægteskab. 1517 døde hun pludselig, og Slotsherre Torben Oxe henrettedes som mistænkt for at have forgivet hende.

Dyvelsdræk, (af det tyske „Teufelsdreck"), Saften af en i Persien voxende Plante Ferula Asa foetida. Den har en høist ubehagelig Lugt og benyttes som Lægemiddel.

Dzialynski, Titus, Greve, polsk Historiker, f. 1795, d. 1861, bereiste flere europæiske Lande for at anstille Arkivunderøgelser og var et virksomt Medlem af flere videnskabelige Selskaber i Polen. Han tjente 1830 under Opstanden som Skrzyneckis Adjutant. Senere offentliggjorde han en Række vigtige historiske Arbeider, blandt hvilke mærkes „Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque cruciferorum."

Dzierzon, Johan, tysk Præst og Naturforsker, f. 1811, har gjort sig bekjendt ved sine grundige Studier over Biernes Natur og Levemaade og har ved sine Skrifter givet Biavlen et stort Opsving.

Dædalos (græsk Daidalos), efter den græske Mythe Søn af Erekthiden Eupalamos, betegnes som Grækenlands første Kunstner. Han skal fra Attika være flygtet til Kreta, hvor han byggede Labyrinthen (s. d.) og forfærdigede Pasifaes Ko, men fængsledes af Kong Minos og forfærdigede nu Vinger, sammenføiede med Vox, ved hvis Hjelp han og hans Søn Ikaros undkom af Fængslet. Faderen reddedes, men Sønnen fløi for høit op mod Solen, saa at Voxet smeltede og han faldt ned og druknede i det Hav, som efter ham fik Navn af det Ikariske.

Dækfarver kaldes i Malerkunsten Farver, som i Modsætning til Lasurfarverne helt dækker Undermalingen.

Dækning, 1) i Forretningssproget Betalingen af forfalden Gjeld, navnlig Vexelgjeld; 2) i Krigsvæsenet alt, hvad der tjener til Beskyttelse mod Fiendens Skyts eller Angreb.

Dæmning, en Vold af Grus, Jord, Sten osv., ovenpaa flad, med skraanende Sider, hvilken anvendes som Værn mod Oversvømmelse af lavereliggende Landstrækninger eller til at stænge for Indsjøer for Opsamling af Vand til industrielle Øiemed.

Dæmoner (græsk Daimones), hos Grækerne snart Navn paa Guderne, snart (især i den senere Tid) paa overnaturlige Væsener, som tænktes staaende mellem Guderne og Menneskene. Forestillingen om disse Væseners Inddeling i gode (Agathodaimones) og onde (Kakodaimones) stammer fra Orienten. Hos Jøderne fik Ordet i en sen Periode Betydning af onde Aander, Djævle, i hvilken Betydning det forekommer i det Nye Testamente; de første Kristne betegnede de hedenske Guder som Dæmoner. — **Dæmonisk**, besat; djævelsk.

Dæmring, det Halvlys, som om Morgenen fremkaldes ved Solstraalernes Tilbagekastelse fra Luften, før Solen endnu er over Horisonten.

Dänischwohld, „Danskeskov," Landstrækning i Slesvig mellem Eiderkanalen og Ekernførdefjorden, var tidligere sumpet og bevoxet med Skov, men er fra det 13de Aarhundrede dyrket og særdeles frugtbar.

Döbeln, By i Sachsen, 5 Mil sør for Dresden, med 11,000 Indb. og betydelige Cigarfabriker.

Döbeln, Georg Karl von, svensk Officér, f. 1758, d. 1820, gik 1781 med et fransk Korps til Amerika, hvor han udmærkede sig ved Goudelour, tog fra 1788 Del i den finske Krig og blev 1789 haardt saaret. Ved Krigens Udbrud i 1808 kommanderede han som Oberst først 3die Brigades Arriérgarde, senere Bjørneborgs Brigade, med hvilken han i høi Grad udmærkede sig ved Lappo og Juutas. S. A. udnævntes han til Kommandant paa Åland, hvorfra han dog i Begyndelsen af næste Aar ved Russernes Angreb paa Grund af sin ringe Styrke maatte trække sig tilbage til Sverige. 1813 blev han Generallöitnant og fik Kommandoen over de svenske Tropper i Mecklenburg, men stilledes paa Grund af en mindre Ulydighed i Tjenesten for Krigsret og dømtes til Døden, hvilken Straf dog forandredes til et Aars Fængsel og snart ganske blev eftergiven. Fra 1816 fungerede han som Ordfører i Krigshofretten.

Dobenavn, se Navn.

Döbereiner, Johan Wolfgang, tysk Kemiker, f. 1780, d. 1849 som Professor i Kemi, Farmaci og Teknologi i Jena, opdagede Platinasvampens Egenskab at antænde Vandstofgas og opfandt det paa denne Egenskab baserede saakaldte Platinafyrtøi.

Dobrentey, Gabriel, ungarsk Forfatter og Digter, f. 1786, d. 1851, indehavde en Række Embeder og var i længere Tid Direktør for Nationaltheatret i Pest. Hans utrættelige Virksomhed som Videnskabsmand (Sprogforsker og Historiker) blev af stor Betydning for Udviklingen af ungarsk Sprog og Literatur.

Død, Livets Ophør, Stofvexelens Standsning og Legemets Hjemfalden til Forraadnelse. Den naturlige Død indtræder uden paaviselig Aarsag, naar Mennesket har naaet en vis Alder (70—80 Aar eller mere), ved saakaldt Alderdomssvaghed (marasmus). I Regelen hidføres Døden enten ved Mangel paa visse uundværlige Stoffer (f. Ex. Føde, Luft) eller ved Sygdom (ɔ: Forstyrrelser i Organernes naturlige Funktion). Ved Sygdommen kan Virksomheden i ét eller flere af de nødvendige Organer enten blive ophævet eller saaledes forandret, at Livet ikke længere kan bestaa. I disse Tilfælde kan der allerede før Døden indtræde visse Tegn paa dens Nærhed, der især hidrører fra Muskel- og Nervesystemets nedsatte Energi, f. Ex. rallende Aandedræt, betinget af Mangel paa Kraft til at fjerne det i Luftrøret indeholdte Slim. Den Tilstand, hvori den Døende befinder sig, efterat disse Tegn er begyndt at indtræde, kaldes Dødskamp (Agoni). Sandsynlighed for, at Døden er indtraadt, giver Hjertets Stilstand, det brustne Øie o. sl. Kjendemærker; det sikreste Tegn er dog Forraadnelsen, som Liget undergaar; det bliver blaagrønt, stinker, og der udflyder ildelugtende Vædske af Næse og Mund. Nogle Timer efter Døden størkner det i Musklerne indeholdte Æggehvidestof, hvorved Leddene bliver ubøielige. Denne saakaldte Dødsstivhed forsvinder igjen efter nogen Tid.

Død Haand (manus mortua), Betegnelse for saadanne Besiddere af Eiendomme eller Kapitaler, som ikke frit kan forføie derover, altsaa Korporationer og særlig Kirker og Klostre, hvis Eiendomme i Regelen ei tør sælges. Lovgivningerne søger at indskrænke Formuesgjenstandes Overgang paa død Haand, da de derved unddrages fra almindelig Omsætning.

Død Kapital, se Kapital.

Døde Hav, Indsjø paa Palæstinas sydlige Grændse, 10 Mil lang og 2 Mil bred, ligger 1,248 Fod lavere end Middelhavet. Dens Vand er paa Grund af sin store Saltholdighed uskikket til Opholdssted for Fiske, ligesom Omegnen er blottet for ethvert Dyreliv. Paa Overfladen træffes ofte store Masser Asfalt flydende.

Dødelighed, Forholdet mellem Folkemængden og Antallet af (aarlige) Dødsfald i et Land. Dødeligheden er forskjellig i de forskjellige Lande, ligesaavel som blandt de forskjellige Klasser, Aldre, Kjøn osv. af Befolkningen i samme Land. Blandt de europæiske Lande er den størst i Rusland (34 aarlig paa hvert tusen af Befolkningen), mindst i Norge (18 paa tusen). Ligesaa er den i de første Leveaar størst, i Oprettalderen mindst, blandt Fabrikarbeidere, Haandværkere og Sjømænd større end blandt den jordbrugende Klasse osv. Fremdeles er Dødeligheden i de civiliserede Samfund i Nutiden meget mindre end tidligere, navnlig mindre end i Oldtiden og Middelalderen. Oplysningen og Forbedringerne paa ethvert Omraade medfører nemlig et sundere og rigtigere Levesæt og bidrager derved til at forlænge Mennesket Middellevetid. Denne er for Mænd 47,4 Aar i Norge, 42,2 i Sverige, 43,6 i Danmark, 37,4 i Belgien og 39,1 i Frankrige og for Kvinder 50,0 Aar i Norge, 45,8 i Sverige, 45,5 i Danmark, 38,9 i Belgien og 40,6 i Frankrige. Disse overordentlig gunstige Forhold for Norges Vedkommende skyldes for en ikke uvæsentlig Del den ringe Dødelighed i det første Aar efter Fødselen i dette Land, hvilken gjennemsnitlig kun er omtrent $^1/_2$ af det øvrige Europas, hvor nemlig i Gjennemsnit $^1/_5$ af Børnene dør inden Udgangen af det første Leveaar, i Norge derimod kun $^1/_{10}$. Dødeligheden i Norge har i dette Aarhundrede stadig aftaget. For hver 1,000 Indbaanere døde i Tidsrummet 1801—14 25,35, 1835—44 19,11 og 1865—74 17,23. Med Hensyn til de forskjellige Egne af Landet er Livsvarigheden størst i Gudbrandsdalen, Østerdalen, Hardanger og Vors. Af Dødelighedstabellerne for de forskjellige Livsstillinger fremgaar, at Lægerne er mest ugunstig stillede i denne Henseende.

Döderlein, Ludvig, tysk Filolog, f. 1791, d. 1863, Professor i Erlangen, udgav værdifulde Tolkninger af Homer, Tacitus og Horats samt flere Skrifter om latinsk Etymologi og Synonymik.

Dødningehoved, en til Aftensværmerne hørende Sommerfugl, med en Tegning som et Dødningehoved paa Brystskjoldets Bagside. — **Dødningeuhr**, d. s. s. Væggesmed.

Dødsbogen eller de Dødes Bog kaldes de gamle Ægypteres hellige Bog. Den handler hovedsagelig om Sjelens Vandringer i Underverdenen, dens Gjenforening med Legemet og om Salighedslivet i Samfund med Gud, men indeholder ogsaa religiøse Dogmer om Gudernes Væsen, Verdens Ophav osv. Den var i sin tidligste oprindelige Skikkelse kort og enkelt; men i Tidernes Løb udvidedes og forøgedes den ved Tillæg og indskudte Fortolkninger til en Bog af betydeligt Omfang, saaledes som den findes i den bekjendte **Dødspapyrus**, der opbevares i Turiner-Musæets ægyptiske Samling. Afskrifter paa Papyrus af den hele Bog eller Dele af den medgaves den Døde i Graven for at tjene som en Art Reisehaandbog til Veiledning eller som et

Pas, der skulde aabne ham uhindret Adgang under hans Vandring gjennem Underverdenen.

Dødsdans (tyst Todtentanz, lat. Chorea Machabaeorum, fr. danse macabre) er det fælles Navn for en Række billedlige Fremstillinger af Dødens Magt over Menneskene, som fra det 15de Aarhundredes Begyndelse udgik fra de poetiske og dramatiske Behandlinger af samme Stof, som allerede Aarhundreder tidligere var opkomne i Tyskland og Frankrige. Idéen var udentvivl udgaaet fra det dybe Indtryk, som de store Farsotter i Middelalderen havde gjort paa Europas Folk, og Fremstillingerne gik ud paa at vise, at hverken Høie eller Lave, Rige eller Fattige var undtagne Dødens Herredømme; i den tidligste Form viste derfor Billedserierne Typer paa de forskjelligste Mennesker, ordnede efter deres Rang, fra Paven til Betleren, som alle af Døden, der fremstilledes som et Skelet, førtes afsted i Dans. Den berømteste af disse Fremstillinger er de efter Hans Holbein den yngres Tegninger af Lützelburger i Træ skaarne „Imagines mortis" fra 1538 (se Holbein).

Dødsgave, se Gave.

Dødsstraf eller **Livsstraf** exekveres i enkelte Stater, saasom England og Østerrige, ved Hængning, i andre, som Frankrige og Tyskland, ved Halshugning med Faldbile (Guillotine), i atter andre, hvoriblandt Norge, ved Halshugning med Øxe. I Militæretaterne exekveres den overalt ved Skydning, som i Norge skal foregaa mod Forbryderens Hjerte. I flere Lande, saaledes Sverige og Tyskland, er Henrettelsen nu intramuran, d. e. foregaar indenfor et Fængsels Mure, medens den i andre foregaar offentlig. I Norge skal Henrettelsen ske offentlig, ved høilys Dag, og paa eller i Nærheden af det Sted, hvor Forbrydelsen er forøvet. Ingen Dødsdom kan fuldbyrdes uden efter Høiesteretsdom og før kongelig Resolution derom er falden, og den Dømte skal gives en passende Tid til Forberedelse. Svangre Kvinder, Vanvittige og overhoved saadanne Syge, som helt eller i væsentlig Grad mangler Bevidsthed, forbyder Loven at henrette. Den Henrettedes Begravelse sker i Stilhed, uden Klokkeringning og Ligpræken, men med Jordpaakastelse og paa Kirkegaarden. — Oprindelig har Dødsstraffen vistnok været udøvet som privat Hevn; en Levning af denne Retstilstand gjenfindes blandt de gamle Nordmænd. Men selv efterat Straffemyndigheden væsentlig var overgaaet til Staten, vedblev i lang Tid den raa Gjengjeldelses Grundsætning at være den ledende i Strafferetten, og Dødsstraffen ligesaa hyppig som under denne Forudsætning forklarlig og naturlig. Paa dette Standpunkt staar den jødiske Straffelov („Liv for Liv, Øie for Øie, Tand for Tand" osv.). I Grækenland og Rom var Dødsstraffen mindre hyppig, medens den i Middelalderen, et Tidsrum, som særlig udmærker sig ved grusomme og overdrevent strenge Straffe, ikke alene anvendtes for et overmaade stort Antal virkelige eller indbildte Forbrydelser, men ogsaa skjerpedes ved at forenes med alle optænkelige Pinsler. Først 1764 reiste Beccaria videnskabelig Spørgsmaalet om Dødsstraffens Berettigelse og Hensigtsmæssighed i sit berømte Skrift „Om Forbrydelser og Straffe". Diskussionen herom har siden været fortsat mellem de Retslærde med den Udgang, at stadig flere og flere af disse har erklæret sig mod Dødsstraffen, medens et Mindretal af Lovkyndige endnu holder paa den. Dens Modstandere har med Styrke gjort gjeldende, at den ikke svarer til de Fordringer, Videnskaben og Straffelovene opstiller for Straffemidlerne, at den ikke er noget Retfærdighedens Krav, at den umuliggjør et af Straffens Hovedøiemed: at forbedre, ligesom den gjør det umuligt at gjenoprette en feilagtig Dom og desuden er unødvendig for Statens Sikkerhed. Dens Tilhængere, der fornemmelig findes blandt de praktiske Jurister, paastaar navnlig, at den er nødvendig af Hensyn til Retfærdigheden og Statens Sikkerhed. Det er en uomtvistelig Kjendsgjerning, at Forbrydelsernes Talrighed ikke afhænger af strenge Straffetrusler, men af Samfundets Dannelsesgrad, materielle Velvære og moralske Sundhed i det hele. Det er ligesaa sikkert, at Dødsstraffen i alle civiliserede Stater gradvis er bleven indskrænket, uden at Retssikkerheden er bleven mindre, men tvertom større. Paa den anden Side er det ikke bevist, at Dødsstraffens Afskaffelse medfører en Tiltagen af grove Forbrydelser. — I Toskana blev Dødsstraffen afskaffet 1786, men gjenindført 1795 og tilsidst endelig afskaffet 1859. Dette er opretholdt, uagtet den italienske Straffelov i de øvrige Rigsdele har maattet lade Dødsstraffen bestaa, af Hensyn til, at Staten paa en Maade befinder sig paa Krigsfod mod det herskende Røveruvæsen. I Østerrige afskaffedes den 1786 og gjenindførtes 1803. I Portugal, Rumænien, Finland, flere Stater i Nordamerika og de fleste Kantoner i Schweiz er den endelig afskaffet; i Holland og Belgien bringes den ikke i Udøvelse. I Tyskland besluttedes den afskaffet 1848; under den følgende Reaktionsperiode blev den igjen indført i flere Stater. I det tyske Riges nye Straffelov af 1872 er Dødsstraf fastsat for Forsøg paa Mord paa Keiseren og paa egen „Landsherre" samt for Mord. Men Dødsstraffen vil neppe blive bragt i Udøvelse i Tyskland. — Den norske Straffelov af 1842 indskrænkede Dødsstraffens Anvendelse, men satte den dog som eneste Straf i 26 Tilfælde, hvilke i den reviderede Straffelov af 1874 er indskrænket til 4. — Dødsstraffen er altsaa retslig eller faktisk afskaffet i mange Stater. De foreliggende Kjendsgjerninger tillader med Sikkerhed at slutte, at den Tid vil komme, da den vil være forsvunden fra enhver civiliseret Stats Straffelov.

Dødssynd, ifølge 1 Joh. 5, 16. 17 det fuldstændige, ugjenkaldelige Frafald fra Kristus, Hjertets Forhærdelse; i den kirkelige Sprogbrug ofte om enhver Synd, som udelukker fra Guds Naade og det evige Liv. Romerkirken opregner 7 Dødssynder: Hovmod, Gjerrighed, Vellyst, Vrede, Overdaadighed, Misundelse og Hjertets Trægbed.

Død Vinkel, det Rum umiddelbart foran et Brystværn, som ikke kan beskydes fra dette, fordi det ligger under Brystværnets forlængede Krone.

Døgn, et uafbrudt Tidsrum af 24 Timer (en Dag og den paafølgende Nat).

Døgnfluer, en Gruppe af de netvingede Insekters Orden, udmærker sig ved 3 lange Børster, som sidder i Enden af Bagkroppen, og som de bruger som Styreredskaber under sin Flugt. De behøver 3 Aar til sin Udvikling, i hvilken Tid de lever i Vandet, men frister som fuldt udviklede Insekter et meget kort Liv; ofte

lever de blot nogle faa Timer og uden at tage Næring til sig.

Döhler, Theodor, berømt Pianist, f. 1814 i Neapel af tyske Forældre, d. 1856, uddannede sig i Wien under Czerny og foretog efter 1836 vidtløftige Koncertreiser, der indbragte ham meget Bifald for hans fuldendte og smagfulde Udførelse af sine elegante Kompositioner.

Döllinger, Johan Joseph Ignaz von, tysk katholsk Theolog, f. 1799, blev 1826 Professor i München, 1845 Universitetets Assending i Stænderforsamlingen, hvor han ivrig hævdede de katholske Interesser, og 1848—49 Medlem af Parlamentet i Frankfurt. 1861 optraadte han med nogle Foredrag, hvori han udtalte, at Pavens verdslige Magt sandsynligvis nærmede sig sin Ende; i denne Anledning maatte han udstaa mange Ubehageligheder, som forøgedes, da han 1869—70 skarpt protesterede mod Dogmet om Pavens Ufeilbarhed. Efterat han 1871 var bleven exkommuniceret, er han en af „Gammelkatholikernes" fornemste Ledere. Han har skrevet en lang Række især kirkehistoriske Verker af fremstaaende Rang.

Dönniges, Wilhelm von, tysk Diplomat, f. 1814, d. 1872, blev 1841 Professor i Berlin og opholdt sig 1842—45 i München, hvor han 1847 blev ansat som Bibliothekar hos Kronprinsen. 1851 gik han som Baierns Gesandt til Dresdenerkonferenserne, blev 1852 Ministerialraad i Udenrigsministeriet, 1855 Attaché ved Gesandtskabet i Turin og 1862 Gesandt i Schweiz. Senere beklædte han endnu en Række diplomatiske Poster, sidst i Rom. Han var baade hvad Begavelse og Karaktér angaar en fremragende Mand; i sin Politik forfegtede han Tysklands Tredeling. Som Historiker og Statsøkonom har han leveret flere Skrifter af Betydning. — Hans Datter Helena, gift med den walachiske Bojar Rakovicza, senere Skuespillerinde, er kjendt for sit Forhold til Lassalle, om hvilket hun har udgivet et opsigtvækkende Skrift.

Dønnæsø, en 5 Mil lang Ø i Næsne Præstegjeld, Nordlands Amt.

Döring, Theodor, tysk Skuespiller, f. 1803, d. 1878, var siden 1845 ansat i Berlin og glimrede især i Karaktérroller.

Dørslag (plattysk, = højtysk Durchschlag), Sold af Blik eller brændt Ler.

Døvhed, egentlig fuldstændig Mangel paa Evne til at høre, i daglig Tale ogsaa en høi Grad af Tunghørthed. Døvheden kan enten være medfødt eller erhvervet. I første Fald er den altid forenet med Stumhed, hvilket ogsaa er Tilfældet med den erhvervede, naar denne er indtraadt i de første Leveaar. Den erhvervede Døvhed kan enten indtræde pludselig eller lidt efter lidt. Undertiden er blot det ene Øre døvt, medens det andet er friskt eller blot ufuldstændig døvt. Døvheden har sin Aarsag i Sygdomme i Øreorganerne: de ydre Øregange, Trommehinden, Mellemøret, de indre Øredele, Ørenerven samt det Hjerneparti, hvor denne har sit Udspring.

Døvstumhed bestaar i Døvhed forenet med Mangel paa Evne til at tale, fordi Tilegnelsen af Sproget paa Grund af Døvheden har været umulig. De Døvstumme er i de fleste Tilfælde modtagelige for Dannelse og har som Regel feilfrie Sprogorganer. Døvstumheden er enten medfødt eller senere indtraadt i de første Aar af Barnets Liv. Den er i første Tilfælde hyppig en Følge af Slægtskab mellem Barnets Forældre og i sidste fremkaldt ved forskjellige Sygdomme. Man regner 1 Døvstum paa 1400 Mennesker, altsaa 700 paa 1 Million, hvorefter det samlede Antal Døvstumme paa Jorden anslaaes til omtrent 1 Million, hvoraf omtr. 220,000 i Europa. Forholdet mellem mandlige og kvindelige Døvstumme er som 4 : 3. I Norge fandtes 1875 ialt 1,571 Døvstumme (267 i Byerne og 1304 i Landdistrikterne), hvoraf 822 af Mandkjøn og 749 af Kvindekjøn. — I Aaret 700 nævnes en Erkebisp af York, John de Beverley, der beskjeftigede sig med Døvstummeundervisning, og ned gjennem Tiderne berettes der af og til om lignende Forsøg. Men det var først i det 18de Aarh., at Grundvolden blev lagt til en systematisk Døvstummeundervisning. I Aaret 1755 begyndte nemlig i Frankrige Abbé de l'Epée og omtrent samtidig i Tyskland Samuel Heinicke at undervise Døvstumme. Disse to Mænd, Døvstummeundervisningens Fædre, fulgte hver sin Fremgangsmaade. Abbé de l'Epées Undervisningsmiddel var et af ham selv opfundet Fingeralfabet, understøttet af et Tegnsprog, medens Heinicke lærte sine Elever at tale og aflæse fra Læberne. Heinickes Methode, der ogsaa kaldes den tyske eller Talemethoden, har vundet størst Udbredelse og nyder for Øieblikket stor Opmærksomhed selv i Frankrige, hvor den anden, den franske Methode, siden Abbé de l'Epées Tid har været omtrent eneraadende. — I Norge findes 4 Døvstummeinstituter: Statsinstitutet i Trondhjem og de private Anstalter i Kristiania, Bergen og Kristianssand. Af disse 4 Institutter benytter de private udelukkende Talemethoden, medens Statsinstitutet endnu fortrinsvis anvender den franske. Talemethodens Indførelse i vort Land daterer sig fra 1848, da Kristiania Døvstummeinstitut blev stiftet. Det begyndte med 2 Elever; men da Elevernes Antal snart blev saa stort, at det var vanskeligt at skaffe gode Hjem til dem alle, bevilgedes af Statskassen et Laan, hvorfor Eiendommen Elisenberg i vestre Aker indkjøbtes; til denne flyttedes Skolen 1858. Kristiania Døvstummeinstitut nyder desuden et aarligt Statstilskud af 2,000 Kroner, hvorhos Amterne og de respektive Fattigkommissioner har bestridt Udgifterne ved de fattigere Døvstummes Skolegang, Logi og Beklædning. Elevernes Antal har stadig voxet og udgjør for Tiden (1879) ca. 100. Døvstummeinstitutets Maal er at meddele Eleverne den til Konfirmation fornødne Religionskundskab og Modenhed og forresten at bibringe dem saamegen Talefærdighed, Almendannelse og Øvelse i et Haandværk, at de ved Udtrædelsen af Institutet kan være saavidt mulig selvhjulpne. Undervisningsgjenstande er: Religion, Historie, Geografi, Regning, Skrivning, samt for Gutternes Vedkommende Skomager- eller Skrædderhaandværket, og for Pigernes kvindeligt Haandarbeide af forskjelligt Slags. Fra Institutet er i Aarenes Løb udgaaet ca. 200 Elever, af hvilke 2 har taget Studenteramen med bedste Karaktér. I Kristiania blev i 1877 stiftet en Forening for Døvstumme, som har et Grundfond af ca. 20,000 Kroner. I den samles de Døvstumme 3 Gange om Ugen og finder her et Hjem og aandelig Udspredelse.

E.

E er den femte Bogstav i de fleste nyere saavelsom i det græske og latinske Alfabet. Dens Lyd ligger mellem A og I; hvis den nærmer sig mest til den første, kaldes den aaben; nærmer den sig I, kaldes den lukket. I Musiken betegner E den tredie Tone i den diatoniske Skala; i Mathematiken betegnes ved e Grundtallet i det naturlige (Neperske) Logarithmesystem.

Earl (udt. Ørl), samme Ord som det nordiske Jarl, var til Midten af det 14de Aarh. Titelen for den høieste engelske Adel, senere for den anden og efter 1386 for den tredie adelige Rangklasse.

Earlom (udt. Ørlom), Richard, engelsk Kobberstikker, f. 1742, d. 1822, var den første, som bragte Radérnaalen i Anvendelse i den sorte Kunst (se Kobberstik); han reproducerede i Kobberstik et stort Antal Malerier, bl. a. af Claude Lorrain, J. van Huysum m. fl.

Eastlake (udt. Istlek), Sir Charles Locke, engelsk Maler, f. 1793, d. 1865, uddannede sig under Prout og senere i Paris, blev 1850 Præsident for Londonerakademiet og 1855 Direktør for Nationalgalleriet sammesteds. Hans Billeder (historiske og Genrefrembringelser), er grundig gjennemtænkte, men undertiden altfor stærkt detaljerede i Udførelsen. Han skrev bl. a. „Materialier til Oliemaleriets Historie".

East-Main (udt. Ist-Men), Flod i Labrador (Nordamerika), løber mod Vest og falder i Jamesbugten. Længde 85 Mil.

East Meath (udt. Ist-Midh), Grevskab i det østlige Irland, 42 Kv.mil stort, med 96,000 Indb. Hovedstad Trim.

Easton (udt. Isten), By i den nordamerikanske Stat Pennsylvanien, ved Delaware, med 14,500 Indb.

Eau (udt. Aa), fr., Vand. — Eau de Cologne (udt. Aa dø Kaalaanj), Kölnervand, en Opløsning af flere ætheriske, vellugtende Olier i Spiritus, er en yndet Parfume.

Ebbe, se Flod og Fjære.

Ebbeson, Nils, se Nils Ebbeson.

Ebeltoft, By i Randers Amt i Jylland, med 1,200 Indb. og Havn.

Eberhard, Konrad, tysk Billedhugger og Maler, f. 1768, d. 1859, nød først Undervisning af sin Fader, studerede derpaa i München og Rom og blev 1816 Professor ved Münchens Akademi. Han var den religiøs-romantiske Retning alvorlig hengiven og leverede fremragende religiøse Fremstillinger; ogsaa antike Motiver behandlede han med Held.

Ebers, Georg Moritz, tysk Ægyptolog, f. 1837, studerede først Retsvidenskab, men kastede sig efter 1858 over Filologien og Arkæologien og studerede især Ægyptologi under Lepsius og Brugsch. Efter at have besøgt flere europæiske Museer blev han 1865 Docent og 1868 Professor i Jena, reiste 1869 til Ægypten og blev efter sin Hjemkomst 1870 Professor i Leipzig. Vinteren 1872—73 tilbragte han atter i Ægypten, hvor han opdagede en særdeles vel vedligeholdt Papyrus af medicinsk Indhold samt en Række Indskrifter. Han har foruden videnskabelige Skrifter („Papyrus Ebers, en hieratisk Haandbog i gammelægyptisk Lægevidenskab", „Ægypten og Mosebøgerne", „Undersøgelser om det 26de Dynasti af de ægyptiske Konger") udgivet Romanerne „En ægyptisk Kongedatter", „Uarda" og „Homo sum", aandfulde Kulturskildringer fra Ægyptens Oldtid og fra den første kristne Kirkes Tid, hvilke er blevne oversatte til flere Sprog. Endelig har han leveret Texten til det paa Hallbergers Forlag i Stuttgart udgivne Pragtværk „Ægypten in Bild und Wort".

Ebert, Karl Egon, tysk Digter, f. 1801, har forfattet en Række Dramaer, der har gjort liden Lykke, men har derimod været heldigere som Lyriker og Epiker, i hvilke Digtarter han har leveret Sager af ikke ringe Værd. Her kan nævnes „Wlasta", „Klostret", „Digtninger" (2 Bd.) og „En verdslig Mands fromme Tanker".

Ebioniter, af det hebraiske Ebjonim, „fattige", kaldtes de Jødekristne, som i det 2det Aarh. udelukkedes af Kirken, fordi de ikke vilde opgive de jødiske Lovbestemmelser om Omskjærelsen, den syvende Dags Helligholdelse og Afholdenhed fra de for Jøderne urene Spiser.

Eboli, Anna de Mendoza y Cerda, Fyrstinde af, f. ca. 1535, blev gift med Filip den anden af Spaniens Yndling, Rui Gomez de Sylva, og bragte mange Intriger istand ved Hoffet. Hun stod paa samme Tid i et intimt Forhold til Kongen og til Statssekretæren Antonio Perez og styrtedes sammen med denne 1579.

Ebro, hos Romerne Iberus, Flod i Spanien, udspringer paa de kantabriske Bjerge i Gammelkastilien, løber i sydøstlig Retning og falder i Middelhavet. Længde 116 Mil. De vigtigste Bifloder er Aragon, Segre og Xalon.

Ecce homo, lat., „Se hvilket Menneske!" Pilatus's Ord, da han fremstillede Kristus efter hans Hudstrygelse for Folket, bruges i Kunsten som Navn paa Fremstillinger af denne Scene eller af den tornekronede Kristus alene.

Ecclesia, lat., af det græske ekklesia, oprindelig Forsamling, Folkeforsamling, gik efter Kristendommens Opkomst over til at betegne Kirken. — Ecclesia militans, den stridende Kirke. — Ecclesia triumphans, den triumferende Kirke.

Ecclesfield, By i det engelske Grevskab York, med 12,500 Indb. og Jernvarefabrikation.

Echappement (udt. Esjapmang), d. e. Udløsning, 1) den Del af et Uhr, som danner Forbindelsen mellem det egentlige Uhrværk og Regulatoren (Pendelen, Uroen); 2) den Indretning paa Pianoer og Flygeler, som gjør det muligt at gjentage samme Tone meget hurtig. Se forøvrigt Artiklerne Uhr og Piano.

Echelon (udt. Esjelaang), Trappetrin. En Troppestyrke er opstillet en échelon (an esjelaang), d. e. trappeformig, naar dens Afdelinger er opstillede bag og til Siden af hverandre med Front til samme Side.

Echinococsygdom, den Sygdom, som frembringes ved Blæreormens (Echinococcus) Tilstedeværelse i det menneskelige Legeme. Den er navnlig meget udbredt paa Island paa Grund af det med den udbredte Faareavl forbundne store Hundehold, idet Blæreormen kun er et Udviklingstrin af Hundens Bændelorm. Se herom Art. Blæreorm.

Echiquier (udt. Esjkie), Schakbret. En større Troppestyrke siges at være opstillet en échiquier, naar de bagre Afdelinger dække Mellemrummene (Lugerne) mellem de foranstaaende.

Echo, en af de smaa Planeter mellem Mars og Jupiter.

Ecija (udt. Esicha), By i den spanske Provins Sevilla med 27,000 Indb. og talrige Oldtidsminder.

Eck, Johan Mayr von, tysk katholsk Theolog, f. 1486, d. 1543, er bekjendt som en af Luthers ivrigste Modstandere. Som Prokansler ved Universitetet i Ingolstadt optraadte han 1518 med sine „Obelisci" mod Luthers Theses. Kort efter kom han i Strid med Carlstadt, og det blev besluttet, at Tvisten skulde afgjøres ved en offentlig Disputats. Han fik ogsaa Luther indblandet i Striden, og fra 27de Juni til 16de Juli 1519 fandt Disputatsen Sted. Eck, der gjaldt for sin Tids første Disputator, forsvarede Pavens Sag med glimrende Færdighed, men uden som Luther at hente sine Beviser fra Bibelen. Begge Parter tillagde sig Seiren, og en langvarig Skriftvexel blev Følgen. 1520 bragte Eck som pavelig Nuntius en Baabulle mod Luther til Tyskland; 1530 deltog han i Udarbeidelsen af Modskriftet mod den augsburgske Konfession.

Eckardt, Josefine, f. Thorberg, fremragende dansk Skuespillerinde, f. 1839, debuterede 1861 ved Kjøbenhavns kongelige Theater, hvor hun 1864 fik fast Ansættelse. Hun har især udmærket sig i Karakterroller, men har ogsaa med Held spillet Elskerinderoller.

Eckart eller **Eckhart**, sædvanlig kaldet Mester Eckart, tysk Mystiker, f. 1260, d. 1329, levede som Dominikanermunk og var 1304—11 Ordenens Provinsial i Sachsen. Efter hans Død undertrykkes hans Skrifter paa Grund af sine pantheistiske Anskuelser. De Brudstykker af dem, som er opbevarede, karakteriserer ham som en dyb og genial Tænker og er paa samme Tid mesterlig affattede fra Formens Side. De er udgivne af Pfeiffer.

Eckermann, Johan Peter, tysk Forfatter, f. 1792, d. 1854, blev 1823 Goethes Privatsekretær og udgav efter hans Død „Samtaler med Goethe", der er et særdeles værdifuldt Bidrag til Digterens Karakteristik. Efter Goethes testamentariske Bestemmelse udgav Eckermann ogsaa hans efterladte Skrifter.

Ekhel, Joseph Hilarius, tysk Myntkjender, f. 1737, d. 1798 som Professor og Direktør for det keiserlige Myntkabinet i Wien, var den første, som satte Numismatiken i videnskabeligt System. Sine Undersøgelser nedlagde han i et stort Verk om gamle Mynter.

Ekhof, Konrad, berømt tysk Skuespiller, f. 1720, d. 1778, var først Skriver hos en Advokat, debuterede 1740 i Lüneburg, spillede derpaa i Lübeck og Hannover og blev tilsidst Meddirektør ved Hoftheatret i Gotha. Han regnes for den egentlige Grundlægger af den tyske Skuespilkunst og udmærkede sig lige meget i Tragedien og Komedien.

Eckmühl, Landsby i Nedrebaiern, syd for Regensburg, bekjendt ved Napoleon den førstes Seier her over Østerrigerne den 22de April 1809.

Eckstein, Ernst, tysk Forfatter, f. 1845, har skrevet en Række satiriske Digte („Venus Urania", „Den Stumme fra Sevilla"), Noveller og Humoreser, som paa Grund af sin Kvikhed og fuldendte Form har fundet mange Læsere.

Eckersberg, Christoffer Vilhelm, fremragende dansk Maler, f. 1783, d. 1853, kom i Malerlære i Aabenraa og Flensborg og blev 1803 Elev ved Kjøbenhavns Kunstakademi. Efterat han 1809 havde vundet den store Guldmedalje, gik han 1810 til Paris, hvor han Aaret efter kom i Davids Atelier, og reiste 1813 til Rom, hvor han opholdt sig til 1817. Efter sin Hjemkomst blev han 1818 Professor ved Kunstakademiet. Han var sin Tids mest fremragende danske Maler og fik stor Indflydelse paa den danske Kunst. Han var overordentlig produktiv og forsøgte sig næsten i enhver Genre. Særegen for ham er hans Forkjærlighed for en liden Maalestok i Forbindelse med en overordentlig detailleret Udførelse. Hans Naturstudium var alvorligt og frugtbringende for hans Kunst, dog mere for Tegningen end for Koloriten. Til hans bedste Arbeider hører hans smaa Landskaber og Sjøstykker. Forøvrigt mærkes af ham „Kristus velsignende de smaa Børn", „Kvinderne ved Kristi Grav", „Baldurs Død", en Række historiske Billeder paa det nye Kristiansborg Slot, „Hornbæksfiskerne" m. fl.

Eckersberg, Johan Fredrik, norsk Landskabsmaler, f. 1822 i Drammen, var oprindelig bestemt til Handelsmand og sendtes til Edam for at lære Hollandsk; paa en Tur til Amsterdam lærte han denne Bys store Kunstsamlinger at kjende og fra nu af syslede han stadig i sine Fritimer med Tegning. Efter sin Hjemkomst i 1841 var han en kort Tid Handelsbetjent i Kristiania, men opgav snart enhver Tanke paa Handelen, ernærede sig ved at male Kopier og uddannede sig paa egen Haand. Endelig fik han paa Tegneskolen Veiledning af Flintoe og gik 1846 til Düsseldorf, hvor han imidlertid kun en kort Tid var Elev af Akademiet. 1848 vendte han hjem, men maatte 1852 reise til Madeira for at søge Lindring for en Brystsygdom. Efter et kort Ophold i Düsseldorf kom han 1854 tilbage til Norge, hvor han nu uafbrudt virkede til sin Død, der indtraf i 1870. Den Malerskole, som han 1859 grundede i Kristiania, og som har havt stor Indflydelse paa den nyere norske Kunst, fortsattes efter hans Død af Morten Müller og K. Bergslien. Eckersberg indtager en særegen Stilling inden den norske Kunst, hvilket især har sin Grund i, at han mere opholdt sig inden Norges Grændser end de fleste andre af vore Malere. Følgen var, at hans norske Landskaber bærer tydeligt Præg af at være skabte under nær Indflydelse af selve den Natur, som de fremstiller, og paa en realistisk livfuld Maade gjengiver sine Sujetter; hvad enten disse er hentede fra Høifjeldet, fra den vestlandske Fjord- og Fjeldnatur eller fra Fladlandet med sin Skov, sine Tjern og Smaaelve.

Eclat (udt. Ekla), fr., Glans. — **Eclatant** (udt. eklatang), skinnende; opsigtvækkende.

Economy (udt. Ikonnomi), Landsby i den nordamerikanske Stat Pennsylvanien, ved Floden Ohio, er grundet af Rappisterne (s. d.) og er deres Hovedsæde.

Ecuador, Republik i Sydamerika, ligger mellem 2° nordlig og 5° sydlig Brede og mellem 52° og 63½° vestlig Længde, begrændses i

Nord af Ny-Granada, i Øst af Brasilien, i Syd af Peru og i Vest af Stillehavet, er 11,700 Kv.mil stor og har 1,066,000 Indb. Landet er bjergfuldt i sin vestlige Del, hvor det gjennemstryges af Cordillerne, som her har flere af sine mægtigste Toppe (Chimborazo, 20,000 F., Cotopaxi, 19,000 F. og Antisana, 18,000 F.); derimod tilhører den østlige Del den brasilianske Slette og er rig paa Skov og Vasdrag, hvilke sidste alle strømmer til Amazonfloden; de vigtigste af dem er Pastaza, Marana, Napo (160 Mil), Putumayo og Caqueta. Klimatet er forskjelligt efter Høiden over Havet; i det østlige Lavland hersker tropisk Hede, medens Toppene i det vestlige bedækkes af evig Sne. Af nyttige Mineraler forekommer Guld sparsomt, Sølv, Jern, Kobber, Zink og Kvikfølv mere rigelig. Planteverden er paa Lavlandet yppig og danner tætte Urskove, hvor Palmer, Pisang osv. spiller en fremtrædende Rolle; Høisletterne er fattige paa Træer, men afgiver fortrinlige Græsgange. Af nyttige Produkter af Planteriget kan nævnes Kinabark og forskjellige fine Træsorter. Dyreriget repræsenteres væsentlig af de samme Former som i de nærmest tilgrændsende Lande. Af Befolkningen er ca. 200,000 vilde Indianere, Resten mest Hvide og civiliserede Indianere samt Blandinger. Religionen er romersk katholsk, Undervisningsvæsenet temmelig middelmaadig ordnet. Den vigtigste Næringskilde er Jordbruget; ved Siden deraf er Fædriften af adskillig Betydning. Industrien staar lavt, og Handelen er ikke paa langt nær saa livlig, som efter Landets naturlige Rigdom kunde ventes. Udførselsartiklerne er især Kakao, Kaffe, Kinabark, Straahatte og Huder. Landet deles i verdslig Henseende i 3 Distrikter og 10 Provinser, i geistlig Henseende i 5 Bispedømmer, der staar under en Erkebisp. — Ecuador forenedes 1487 med Peru og erobredes sammen med dette af Spanierne (1532). Det tilhørte derpaa Vicekongedømmet Peru indtil 1710, da det forenedes med Ny-Granada. Efterat nogle Opstandsforsøg i 1809 og 1812 ikke havde ført til noget Resultat, lykkedes det Indbyggerne i 1822 ved Bolivars Hjelp at gjøre sig uafhængige, hvorefter Landet indlemmedes i Forbundsrepubliken Kolumbia. 1830 konstituerede det sig som selvstændig Republik og valgte til Præsident General Flores, som med enkelte Afbrydelser indehavde Magten til 1845; Forfatningen af 1835 blev 1843 med enkelte Forandringer atter stadfæstet og er endnu gjeldende. Ifølge den er Republiken demokratisk; Præsidenten vælges paa 4 Aar; den lovgivende Magt er hos den af 2 Kamre bestaaende Kongres, der samles hvert Aar. — Efter 1851 herskede Demokraterne, indtil de Konservative under Flores 1860 atter kom til Roret. 1863 førte Republiken Krig med Ny-Granada og forenede sig 1866 med Bolivia, Chili og Peru mod Spanien. 1869—75 var Moreno Præsident og begunstigede det reaktionære og klerikale Parti; hans Eftermand Borrero styrtedes 1876 af de Liberale, som senere har havt Magten.

Ed, Bekræftelse af et Udsagns Sandhed under Paakaldelse af Guddommen, i en bestemt, foreskreven Form. Edsformularen bestaar af to Bestanddele, af hvilke den ene angiver, hvad den Sværgende erklærer for sandt, medens den anden indeholder de Ord, hvori Erklæringens Sandhed høitideligt bekræftes. Den første retter sig efter Edens Indhold, den anden efter den Sværgendes religiøse Tro. Indeholder Eden en Bekræftelse af noget forbigangent (f. Ex. Sandheden af et aflagt Vidnesbyrd), kaldes den Bekræftelses-Ed; skal den derimod besegle en Erklæring af den Sværgende om at ville forholde sig paa en vis Maade, kaldes den Løftes-Ed. Af sidste Slags er den Ed, som Embeds-, Bestillings- eller Ombudsmænd maa aflægge ved Tiltrædelsen af sit Hverv, Konstitutions-Eden samt Vidne-Eden, forsaavidt den aflægges før Vidneforklaringen. — I Rettergangen har Eden fra de ældste Tider været anvendt som et vigtigt Bevismiddel saavel i private som i offentlige Tvistemaal. Og ligesom Rettergangen i ældre Tider stod i den nøieste Sammenhæng med Gudsdyrkelsen, saaledes var dette særlig Tilfældet med Eden, hvorved Guddommen paa en Maade var medvirkende. Kun forsaavidt Eden aflægges af en af Sagens Parter (Parts-Ed), er den egentlig at betragte som Bevismiddel; den Ed, som aflægges af Vidner og Skjønsmænd, er kun en Betingelse for, at hvad disse har provet eller skjønnet, skal ansés som Bevismiddel. Hos de gamle Nordmænd var Parts-Eden indrettet som hos Germanerne overhoved: den Sværgende opstillede et vist Antal Med-Edsmænd, der aflagde Ed paa, at de holdt sig overbeviste om, at hans Ed var sand. Kun i de ubetydeligste Sager var Partseden alene, den saakaldte Ensed, tilstrækkelig. Efter Sagens Betydning, den omtvistede Gjenstands Værdi eller Forbrydelsens Størrelse fordredes to Mededsmænd, saa at den Sagsøgte svor selvtredie, Lyrittar-Ed, fem, Settar-Ed, eller elleve, Tylftar-Ed. Undertiden, men sjelden, benyttedes to Manns Ed og endnu sjeldnere syv Manns Ed eller Grimu-Ed. Lyrittar-Eden, den høieste Ed, som krævedes i Pengesager, aflagdes for en af 12 Mænd bestaaende Dom i Kirken og i Vidners Overvær. Saavel Med-Edsmændene som Domsmændene skulde være den Sagsøgtes Ligemænd. I vor nuværende Rettergang benyttes Parts-Ed kun i civile Sager, medens den i Straffesager er bortfaldt ved Indførelsen af den saakaldte Undersøgelses-Grundsætning i Rettergangen. Parts-Eden er altid et subsidiært Bevismiddel, som kun kommer til Anvendelse, forsaavidt Sagen ikke paa anden Maade kan bringes til Klarhed. At kunne kræve Modparten paa Ed er en Begunstigelse for en tvistende Part. Har en saadan i et Spørgsmaal, angaaende hvilket Bevisbyrden paaligger ham, tilveiebragt vel ikke fuldt Bevis, men „vis Formodning", kan han kræve, at Modparten aflægger Benegtelses-Ed, om han vil undgaa at dømmes. I enkelte Tilfælde opstiller Loven selv Betingelserne for at kunne paalægge en Part Benegtelses-Ed. Sjelden tillades det den Part, hvem Bevisbyrden ang. et omtvistet Spørgsmaal paaligger, med sin Sigtelses- eller Fyldnings-Ed at fuldstændiggjøre sit utilstrækkelige Bevis, eller ved en saakaldt Taxations-Ed at angive Omfanget af den Skade, han ved Modpartens Adfærd har lidt. Hvor den, hvem Benegtelses-Ed skulde paalægges, ikke personlig har Kundskab om Forholdet, kan det paalægges ham at aflægge Ed paa, at han ingen Kundskab har derom, Godtroenheds-Ed. — Tilhjemlings-Ed kaldes den Ed, hvorved den Bestjaalne i en Tyvs-

sag vidner, at Kosterne er ham tilhørende og ham uden hans Vidende og Villie frakomne. — Eden paalægges nu i den endelige Dom og aflægges under en særskilt Edssag ved den Sværgendes Værnething. Oversidder en Part den givne Frist til Edens Aflæggelse, har han i Regelen tabt, hvad han ved at aflægge Eden kunde vinde.

Eda Skanse anlagdes i Midten af det 17de Aarh. i Eda Sogn i Vermland. 1657 indehavdes den en kort Tid af de Danske, men forfaldt derpaa, indtil den istandsattes af Karl den tolvte 1716. 1808—14 spillede den en Rolle under Fiendtlighederne mellem Norge og Sverige; senere er den igjen forfaldt.

Edam eller **Eidam**, By i Holland, ved Zuyderssjøen, med 3,500 Indb., er kjendt for sin fortrinlige Ost.

Edda (egentlig Oldemoder) er det gamle Navn paa den af Snorre Sturlasøn forfattede Lærebog i Skaldekunsten, skrevet omkr. 1222 paa Reykholt. Bogen bestaar af 3 Dele: 1) Gylfaginning (Gylves Skuffelse), fremstiller i Samtaleform den gamle Gudelære, saaledes som Snorre opfattede den, paa Grundlag af dels gamle Digte, dels islandske Folkesagn. 2) Skaldskaparmál er den egentlige Lærebog i Skaldskab med Oplysninger om alle de Sagn, hvorpaa de poetiske Udtryk beror. 3) Háttatal giver Exempel paa alle brugelige Versarter (háttir), fremstillet i 3 Digte af Snorre til Skule Jarl og Kong Haakon Haakonssøn. — Edda er bevaret i et gammelt Haandskrift i Upsala (Upsala-Edda) og to lidt senere Haandskrifter i Kjøbenhavn (Codex regius og C. Wormianus); i disse er der ogsaa indført flere grammatikalske Afhandlinger af forskjellige islandske Forfattere fra det 12te og 13de Aarh., hvilke man ogsaa tidligere tillagde Snorre. Disse Afhandlinger sammenfattes under Navnet Skalda. I Midten af det 17de Aarh. fandt man paa Island et gammelt Haandskrift, der indeholdt en Samling af gamle Digte fra den hedenske Tid; disse antog man urigtig var forfattede eller samlede af Presten Sæmund den frode paa Odde (d. 1133), og Samlingen blev derfor kaldet Sæmunds Edda eller den ældre Edda i Modsætning til Snorres Edda, som derfor ogsaa kaldtes den yngre Edda. Det er nu paavist, at Digtsamlingen er gjort paa Island ved Midten af det 13de Aarh. eller maaske lidt tidligere, saa at den rimeligvis er yngre end Snorres Verk. Den bedste Udgave er af Sophus Bugge (Norrøn fornkvæði, 1867). Samlingen falder i to Afdelinger, Gudedigte og Heltedigte. Gudedigtene er: 1) Völuspá (Volvens eller Sibyllens Spaadom) omhandler Verdens Oprindelse og Undergang. 2) Hávamál (den høies eller Odins Tale) fremstiller Oldtidens Leveregler. 3) Vafþrúðnismál, Odins Ordkamp med Jotnen Vavtrudne om Verdenslivet. 4) Grimnismál Odins Fortælling om Gudernes Liv, da han sad fangen hos Geirrød. 5) Skirnismál, Skirnes Trylleſang, da han skal fri for Guden Frøy til Gerd. 6) Harbarðsljóð, Trætten mellem Guden Thor og Færgekarlen Harbard. 7) Hymiskviða, fortæller om Thors Reise til Hyme og Fisket paa Midgardsormen. 8) Lokasenna, Trætten mellem Loke og Guderne. 9) Þrymskviða, fortæller om hvorledes Thor hentede sin Hammer igjen fra Jotnerne. 10) Alvissmál, Thors Ordtrætte med Dvergen Alvis. 11) Vegtamskviða, Spaadom om Balders Død. 12) Rigspula, om Stændernes Oprindelse. — Heltedigtene besynger især Vølsungers og Nivlungers Sjebne, navnlig Sigurd Favnesbane og hans Hustru Gudrun, Gjukes Datter. Om disse Digtes Oprindelse og Hjemstavn har der mellem de Lærde været ført lange Diskussioner; nu er de fleste enige om, at ingen af dem er ældre end det 9de Aarh., Vikingetiden, og at de er digtede dels i Norge, dels paa de skotske Øer og Island. Det er nylig af Professor S. Bugge bleven paavist, at mange af Digtene er blevne til under kristelig Indflydelse, idet hedenske Vikinger som i England og Irland har lært Kristendommen at kjende, har overført dens Ideer og endog romersk-græske Sagn paa sine hjemlige Forestillinger.

Edderfuglen eller **Ærfuglen**, en til Slægten Somateria hørende Fugleart, som i stor Mængde hækker ved Norges nordlige Kyster. Dens Særmærke er to nøgne Pletter, der som spidse Vinkler gaar fra Nebbet op paa Panden. Hannen er paa Ryggen hvid, paa Bugen sort og har sort Forhoved med sjøgrønne Tindinger. Hunnen er graa- og brunspraglet. Ærfuglen opholder sig for det meste paa Havet og ruger ved Kysterne af det nordlige Norge, Island, Grønland og Færøerne. Den har en rig og tæt Fjerklædning, særlig af fine Dun, hvormed den forer sit Rede. Hvor den, saaledes som i Norge, er fredet, tæmmes den let og ruger i stor Mængde og erstatter rigelig Gjestfriheden ved den kostbare Dun, den efterlader. Denne er en vigtig Udførselsartikel fra det nordlige Norge. — Til samme Slægt hører Ærkongen, som har blaagraat Hoved og en høi Pukkel ved Nebroden, indesluttet af to rundagtige nøgne Plader. Den udmærker sig ligesom Ærfuglen ved sin fortrinlige Dun, men er sjelden ved Norges Kyster, da den lever i nordligere Egne.

Edderkopartede (Arachnida), Klasse af Leddyrerne, har fire Par Fødder og undergaar i Almindelighed ingen Forvandling. De aander ved Aandedør eller Luftsække, mangler Vinger og har Punktøine. De deles i 3 Ordener: Ægte Edderkopper, Skorpioner og Midder. — De ægte Edderkopper (Araneae) har en uleddet Bagkrop, som ved en smal Stilk er fæstet til Hovedbryststykket, 6—8 Øine, Kjæver, som er forsynede med Palper og Kindbakker, som er omdannede til Giftkroge, hvormed de dræber sit Bytte. Ved Enden af Bagkroppen sidder 4—6 Spindevorter med indtil 1,000 Aabninger, hvorigjennem udsondres en klæbrig Vædske, som hurtig stivner i Luften. Af disse Aabninger udspindes saaledes en Mængde fine Traade, som klæbes sammen til én, og af denne danner enkelte Edderkopper et Fangenet. Nogle faa Arter graver Huler eller Faldgruber i Jorden, hvor de fanger sit Bytte. Sit Spind benytter de forøvrigt ogsaa som et Slags Vinger, der bærer dem gjennem Luften, og som Faldtoug, ved Hjelp af hvilket de pludselig, f. Ex. ved overhængende Fare, kan fire sig ned fra en Høide og entre op igjen. Spindet har man med Held forsøgt at anvende som Silke til Tøier. De fleste Edderkopper er kun paafærde om Natten, medens de sidder stille om Dagen. — Til de største Edderkoparter hører den sydamerikanske stærke og lodne Fugleedderkop, som er ca. 2

Tommer lang og har indtil 3 Tommer lange Ben. Den angriber og dræber Smaafugle, hvis Blod den udsuger, og dens Bid kan endog blive farligt for Mennesker. — En af de almindeligste og den største af de i Norge forekommende Arter er Korsedderkoppen, som er kjendelig ved et hvidt Kors paa Bagkroppen. Den spinder et hjuldannet, lodret Fangenet, som er indtil 1 Fod i Tvermaal og sammensat af regelmæssige Traadstraaler, som udgaar fra et Midtpunkt og forbindes ved ligesaa regelmæssige Tvertraade. I Nettets Rand har den et eget Skjulested, hvor den lurer paa sit Bytte. — Husedderkoppen spinder et trekantet, tæt, næsten ugjennemsigtigt vandret Fangenet, sædvanlig i dunkle Kroge i Husene. — Springedderkoppene overfalder sit Bytte i lange Spring, medens Ulve- eller Jagtedderkoppene overfalder det i Løb eller fra sine Fanggruber. Af Ulvedderkoppene er især den i Sydeuropa hyppige Tarantel bekjendt; dens Bid frembringer en let, kortvarig Betændelse. Den Mængde Spindelvævstraade, som ofte om Sommeren bedækker Markerne og især er synlige om Morgenen, medens Duggen endnu ligger, hidrører fra en liden Jagtedderkop, Lycosa amentata. — Vandedderkoppen danner af sit sølvglinsende Spind en fastsiddende Dykkerklokke under Vandet, medens den anbringer sine Æg i særegne mindre Klokker.

Eddike, en Blanding af Eddikesyre og Vand, fremstilles ved Indvirkning af (Luftens) Surstof paa Alkohol samt ved tør Destillation af Træ og Torv. Den ældre Maade at fremstille Eddike paa bestaar deri, at man fylder et aabent Kar med en Vædske, som indeholder tilstrækkelig Alkohol, f. Ex. Vin, Øl, Frugtvin, hvorefter den overlades til sig selv. Under Indvirkning af Luftens Surstof og et eiendommeligt Ferment, Eddikeferment, hvortil Frøet findes i Luften, overføres Alkoholen til Eddike. Det erholdte Produkt benævnes Vineddike, Oleddike osv. — Den største Mængde Eddike fremstilles efter den nyere hurtigere Fremstillingsmaade, som bestaar deri, at fortyndet Brændevin, der er tilsat lidt færdig Eddike (Eddikegodset) udsættes for Luftens Indvirkning ved at dryppes over et Lag af Høvlspaan, som er anbragt i egne dertil indrettede Kar, der kaldes Eddikesamlere. Naar Eddike indeholder omtrent 10 % Eddikesyre kaldes den Eddikesprit. Almindelig Eddike bør indeholde 5 a 6 % Eddikesyre. Tilsættes Eddike med forskjellige Krydderier, faaes aromatisk Eddike (Vinagre des quatre voleurs). — Eddikesyre, en organisk Syre, som i Form af eddikesure Salte forekommer i mange Plantesafter (navnlig i Eg, Bøg og Ask) samt i dyriske Vædsker, saasom Sved. Den bestaar af Kulstof, Vandstof og Surstof og kan fremstilles paa mange Maader, navnlig ved at lade Surstof indvirke paa Alkohol samt ved tør Destillation af organiske Stoffer, som Træ, Stivelse m. fl. Eddikesyre, der er ublandet, faar Navn af Iseddike. Af Eddikesyrens Salte har flere stor Anvendelse som Lægemidler, Farvestoffer m. m. De vigtigste er Blysukker og Spanskgrønt. Ved Destillation af eddikesure Salte med Alkohol og Svovlsyre fremstilles Eddikeæther, en farveløs vellugtende Vædske, der anvendes som Lægemiddel og i Parfymerierne.

Eddystone (udt. Eddistaan), et Klipperev i den britiske Kanal, udenfor Bugten ved Plymouth, med et bekjendt Fyrtaarn. Paa Klippen lagdes Høsten 1879 Grundstenen til et nyt Fyrtaarn, som skal overgaa det ældre i Størrelse og Lysstyrke.

Edelcrantz, Abraham Niklas, svensk Forfatter og Videnskabsmand, f. 1754, d. 1821, blev 1772 Docent og senere Adjunkt og Bibliothekar i Åbo, 1783 Meddirektør ved det kongelige Theater i Stockholm, 1786 Kongens Haandsekretær og 1813 Præsident i Kommercekollegiet. Han skrev flere poetiske Sager af ubetydeligt Værd, men udfoldede som Videnskabsmand en rig Virksomhed, mest i praktisk Henseende. Han opfandt saaledes bl. a. en forbedret optisk Telegraf og en Luftpumpe, ligesom han ivrig virkede for Dampmaskiners og Dampskibes Indførelse i Sverige.

Edelinck, Gerard, berømt belgisk Kobberstikker, f. 1649, d. 1707, tilbragte det meste af sit Liv i Paris. Hans aandfulde og fine Gjengivelse af et betydeligt Antal Malerier skaffede ham et stort Ry, og hans Kobberstik er endnu meget søgte. Uheldigvis stod de Malerier, han stak, ikke altid i Høide med hans Udførelse. Blandt de bedste nævnes Raffaels „hellige Familie".

Eden, se Paradis.

Edessa, nu **Orfa** eller **Urfa**, By i det nordlige Mesopotamien, hvis Anlæg gaar tilbage til den tidligste Oldtid. 137 f. Kr. blev den Hovedstad i det saakaldte osrhoënske Rige, hvis senere Konger førte Navnet Abgar (s. d.). Kristendommen indførtes tidlig. 216 erobredes Staden af Romerne og gjordes til Militærkoloni. Senere var den Sæde for en kristen Menighed, som havde stor Indflydelse paa Samtidens kirkelige Bevægelser; 641 erobredes den af Muhamedanerne, men befriedes under det første Korstog af Balduin 1097 og var uafhængig indtil 1144. Efter mange Omvexlinger, som halvt ødelagde den, erobredes den 1637 af Tyrkerne, under hvis Herredømme den igjen har hævet sig noget. Den tæller nu ca. 30,000 Indb.

Edfu, paa gammelægyptisk Hat, paa koptisk Atbo, By i Øvreægypten paa Nilens vestre Bred, med et velbevaret Horustempel.

Edgeworth (udt. Edsj'uaardh), Mary, engelsk Forfatterinde, f. 1767, d. 1849, skrev en Række Romaner („Slottet Rackrent", „Belinda", „Leonora" m. fl.) og mindre Fortællinger (hvoriblandt „Tales of fashionable life"), hvori hun dels med Humor og Naturſandhed skildrer Livet i Irland, hvor hun tilbragte en Række Aar, dels med skarp Satire angriber de aristokratiske Kredses Feil. Hendes Skrifter udmærker sig fordelagtig ved livlig Fantasi, skarp Dømmekraft og elegant Form.

Edikt, i Almindelighed en af en Øvrighedsperson udstedt Bekjendtgjørelse; hos Romerne Betegnelse for de af de høiere Magistratspersoner (Prætorer, Provinsstatholdere og Ædiler) ved deres Embedstiltrædelse udfærdigede Kundgjørelser om, hvilke Grundsætninger de i sin Embedstid vilde følge i Udøvelsen af Retspleien. Af stor Betydning for Retsudviklingen blev Prætors Edikt (hvorom se Art.ne Prætor og Romerret). Da Lovgivningsmyndigheden i Keisertiden gik over til Keiseren, blev Edikt tillige Benævnelse paa en Klasse af ham givne Love.

Edinburgh (udt. Edinbørg), Hovedstad i Skotland saavelsom i Grevskabet Midlothian, ligger i en smuk Egn nær Firth of Forth og er forenet

med Havneſtaden Leith (ſ. d.). Folkemængden (Leiths fraregnet) er 215,000. Den gamle Del af Byen er trangt og uregelmæssig bebygget, hvilket for en væsentlig Del skyldes det ugunstige Terræn, hvorpaa Byen ligger. Det bestaar nemlig af bratte Bakker, saa at Husene kan have mange flere Etager paa den ene Façade end paa den anden. Den nye Bydel er derimod regelmæssig anlagt og har en Mængde prægtige Bygninger. Af offentlige Bygværker og Monumenter mærkes Universitetet, Malerigalleriet, Rigsarkivet, Royal Institution og det i gothisk Stil opførte Mindesmærke for Walther Scott. Af videnskabelige og Kunstanstalter mærkes, foruden de nævnte, to theologiske Seminarier, et Museum, en Kunstskole, en Skulptursamling og flere lærde Skoler. Industrien er livlig og omfatter især Fabrikation af Shawler, Vogne, Øl og Whisky. Handelen foregaar mest tilsjøs over Leith.

Ediſon, Thomas Alva, berømt amerikansk Fysiker, f. 1847, fik i sin Barndom tarvelig Skoleundervisning, ernærede sig derpaa som Avissælger, redigerede et lidet Blad og blev tilsidst Telegrafist i forskjellige Byer. Allerede i denne Stilling gjorde han flere Opfindelser, som han tog Patent paa; ved Salget af disse Patenter tjente han saa meget, at han ganske kunde ofre sig for sine Studier og Opfindelser. Han opfandt nu efter hinanden Fonografen, Mikrofonen (se disse Ord) m. m. og er fremdeles i rastløs Virksomhed for at forbedre sine tidligere og gjøre nye Opfindelser; navnlig har han foretaget flere Forsøg paa at fremstille det elektriske Lys paa en saa billig Maade, at det kunde blive almindelig anvendt som Belysningsmiddel.

Edlund, Erik, svensk Fysiker, f. 1819, blev 1846 Docent i Mekanik i Upsala, 1852 Professor i Stockholm og 1854 tillige Fysiker ved Telegrafbureauet. Han har leveret flere fortrinlige Afhandlinger over Elektricitet, Magnetisme og Meteorologi.

Edmund Jernside (engelsk Ironside), Søn af den engelske Konge Ethelred den raadvilde, blev efter dennes Død 1016 Konge og kjæmpede tappert mod Knut den store, men nødtes ved Edrik Streons Forræderi til at slutte Fred, saaledes at Knut skulde have Landet nordenfor Themsen. Snart efter døde han.

Edom eller **Idumæa**, i Oldtiden Navn paa en Landstrækning mellem Palæstina og den arabiske Ørken. Den var gjennemskaaren fra Nord til Syd af den edomitiske eller Seirs Bjergkjæde og beboedes af Esaus Efterkommere, Edomiterne eller Idumæerne, som allerede paa Moses's Tid var et mægtigt Folk og stod under egne Konger. Kong David og senere Makkabæerne Hyrkanus forenede med Baabenmagt Edom med det jødiske Rige. Efter Jerusalems Fald forsvinder Edomiterne af Historien. (Se 1 Mos. 25, 30; 2 Sam. 8, 14 m. fl. St.)

Edriſi, Abu Abdallah Mohammed al, arabisk Geograf, f. 1099, d. 1180, levede ved Roger den anden af Siciliens Hof og skrev for ham det store geografiske Værk „Nushat al muschtak" (oversat til Fransk af Jaubert).

Edsvorneret, se Jury.

Edvard, Navn paa flere Konger i England. — Edvard den første, f. 1239, d. 1307, var Søn af Henrik den tredie og besteg Tronen 1272. Han var en kraftig Regent, underlagde sig Wales og førte blodige Kampe med Skotterne; han forbedrede ogsaa Retspleien. — Edvard den anden, foregaaendes Søn, f. 1284, d. 1327, førte fra 1307 en svag Regjering, idet han lod sig lede af sine Yndlinger; tilsidst afsattes han og myrdedes paa Anstiftelse af sin Dronning, Isabella. — Edvard den tredie, foregaaendes Søn, f. 1312, d. 1377, styrtede 1330 sin Moder, som havde tilrevet sig Magten, sikrede England Overhøiheden over Skotland, antog Titel af Konge af Frankrige og gjorde betydelige Erobringer i dette Land, hvilke han dog lidt efter lidt igjen mistede. Under ham deltes Parlamentet i Over- og Underhus. — Edvard den fjerde, f. 1441, d. 1483, var Søn af Richard af York, besteg Tronen 1461 og beseirede sin Medbeiler, Henrik af Lancaster. 1470 maatte han paa Grund af sin Broder Hertugen af Clarences Opstand flygte til Holland, men kom næste Aar tilbage, beseirede sine Modstandere, og lod den fangne Henrik af Lancaster dræbe. Hans unge Sønner, Edvard den femte og Richard, blev kort efter hans Død myrdede af sin Farbroder, Richard den tredie. — Edvard den sjette, f. 1537, d. 1553, var Søn af Henrik den ottende og stod efter dennes Død under Hertugen af Somersets Formynderskab, lod sig efter dennes Henrettelse lede af Lord Dudley og indsatte, overtalt af ham, Jane Gray (ſ. d.) til Tronarving. Med ham uddøde Tudorernes Mandslinie.

Edvard, Prins af Wales, Edvard den tredies Søn, f. 1330, d. 1376, er bekjendt under Navnet den sorte Prins (the black prince). Han deltog i Faderens Krige med Frankrige og vandt glimrende Seire ved Crecy 1346 og Poitiers 1356, blev udnævnt til Fyrste af Aquitanien og hjalp 1367 Peter den grusomme af Kastilien til igjen at komme i Besiddelse af sin Trone.

Edø, 1) Præstegjeld i Nordmøre, Romsdals Amt, bestaar af Sognene Edø, Bratvær og Hopen. 2) Ø i Præstegjeldet af samme Navn, ligger i Edøfjorden mellem Øerne Smølen, Ertvaagø og Tustern; ca. 1 Mil lang.

Eeckhout (udt. Ekhaut), 1) Gerbrand van den, hollandsk Maler, f. 1621, d. 1674, var Elev af Rembrandt og malede i Begyndelsen i hans Stil, men gik senere over til større historiske Fremstillinger. Hans Figurer er originalt komponerede og mesterlig belyste. Trods sin Kolorit, der ikke er fri for Kulde, er han maaske den af Rembrandts Elever, som staar Mesteren nærmest. 2) Jakob Joseph Eeckhout, f. 1793, d. 1861, fra 1839 Professor ved Akademiet i Haag, var en af de mest fremragende nyere hollandske Malere. Især erhvervede han sig stort Ry for sine Portræter.

Eecloo, By i Provinsen Østflandern i Belgien, $2^1/_2$ Mil nordvest for Gent, med 10,500 Indb., betydelige Spinderier og Væverier.

Efeber (efeboi) kaldtes hos Grækerne den voxne mandlige Ungdom, fra det 16de til det 20de eller 30te Aar.

Efemer, hvad der kun varer en Dag.

Efeſus (Efesos), ioniſk By i Lilleasien, i Oldtiden formedelst sin Havn vigtig som Handelsstad og berømt for sit Artemistempel. Den blev tidlig Sæde for en kristen Menighed; 431 holdtes her en almindelig Kirkeforsamling. Nu fører

den Navn af Ajasluk og er en ubetydelig Landsby; det gamle Efesus er siden 1868 tildels udgravet.

Efeu (udt. Efev), se Vedbende.

Effekt, Virkning; Opsigt. — Effekter, rørlig Eiendom, Gods. — Effektuere, iverksætte.

Effektiv Kraft, se Kraft.

Effendi eller **Efendi** (egentlig Herre), i Tyrkiet en Titeltitel, svarende til vort „Hr."; bruges ogsaa som et Slags Titulatur for visse civile Embedsmænd og for Lærde. — Reis-Effendi, dirigerende Effendi, Udenrigsminister.

Efialtes, en Græker fra Melos, som 480 f. Kr. viste Perserne den Omvei, ad hvilken de faldt de ved Thermopylerne opstillede Grækere i Ryggen.

Eforer, i Sparta Navn paa 5 af Folket valgte Øvrighedspersoner, som skulde paase Lovenes Overholdelse. I Tidens Løb tiltog de sig betydelig Magt i Statens Styrelse.

Efraim, Josefs yngste Søn, Stamfader for Efraims Stamme. Denne var næst Juda Stamme den mægtigste og blev efter Landets Deling under Rhoboam Hovedet for Tistammeriget (1 Kong. 12).

Efrem Syrus, Kirkelærer fra Syrien, d. 378, levede som Eneboer og digtede en Række Hymner; han skrev ogsaa en Fortolkning af det Gamle Testamente.

Efterbyrd, se Fødsel.

Efterspil, Postludium, Musikstykke for Orgel, hvormed Gudstjenesten slutter.

Eftertryk, se Eiendomsret, literær og kunstnerisk.

Eg, skarp Bjergryg, den øverste Kant af en Fjeldkam; en lang Forhøining i Havbunden (se Havbund).

Eg (Quercus), udbredt Slægt af de Skaalbærendes Familie. Egen er meget hyppig i det nordlige tempererede Jordbelte, navnlig i Nordamerika, og har talrige Arter, som dels er Træer og dels Buske. Bladene er fjerlappede, Grenene knudrede og Barken i Almindelighed sprukken. Egen har lange Blomsterrakler; dens Frugt er en Nød, som er omgiven af en Skaal. — I Nordeuropa er Stilkegen meget udbredt. Dens Ved er usædvanlig fast og tæt og benyttes som et fortrinligt Material i Skibsbyggerierne og til forskjellige Snedkerarbeider. Barken har stor Anvendelse i Garverierne, og Nødderne benyttes til Svineføde og i Medicinen. Af Egen forekommer i Norge to Arter: Stilkegen, som har meget kortstilkede Blade og Nødderne samlede i en 2—3 Tommer lang Stilk, og Drueegen, som har længere stilkede Blade og næsten siddende Nødder. Den første, som er den almindeligste, og som gjerne bruges til Skibsbygning, gaar som vildt Træ indtil Romsdalen; den anden findes alene hist og her langs Sydkysten til Sund i søndre Bergenhus Amt. Af udenlandske Egearter mærkes: Korkegen, af hvis Bark faaes Kork, i Sydeuropa og det nordlige Afrika, Kermesegen, paa hvis Blade Kermes-Skjoldlusen lever, i Sydeuropa, Stenegen, hvis Frugter er spiselige, i Sydeuropa og Nordafrika, Galæbleegen, hvoraf faaes Galæbler, i Lilleasien, og den tyrkiske Eg med spiselige Frugter i Sydeuropa og Lilleasien. I Nordamerika forekommer desuden flere Arter: Rødegen, Skarlagensegen, Sumpegen, Hvidegen og Farve-Egen, hvis Bark leverer det gule Farvestof, som i Handelen gaar under Benævnelsen Quercitron.

Egalité, fr., Lighed, de franske Revolutionsmænds Valgsprog (i Forbindelsen „Liberté, égalité et fraternité", o: Frihed, Lighed og Broderskab); antaget Navn for Hertug Louis Joseph Philippe af Orleans.

Egbert, Konge i det engelske Rige Wesser, forenede 827 de syv angelsaksiske Riger i England til ét. Han døde 836 eller 37.

Egeberg, Christian August, fremragende norsk Læge, f. i Kristiania 1809, d. 1876, blev Student 1827, medicinsk Kandidat 1833, ansattes 1834 som Kompagnikirurg i Kavaleriet og 1841 som Batterikirurg og deltog i sidstnævnte Egenskab 1848 i Udkommandoen til Skaane, hvor han var Overlæge ved Lazaretet i Malmø. Han var Ophavsmanden til de skandinaviske Naturforskermøder, idet efter hans Opfordring Naturforskere og Læger fra de 3 nordiske Riger første Gang samledes 1839 (i Göteborg), og har stor Fortjeneste af Vandkurens Anvendelse i Norge. Som Læge udmærkede han sig især ved et sikkert og skarpt Blik og en Deltagelse med de Syge, som vandt ham disses ubetingede Tiltro.

Egede, Hans, norsk Præst og Missionær, f. 1686, d. 1758, blev 1707 Præst til Vaagen i Nordland. Da han fik høre om, at Grønland i Middelalderen var bebygget af Nordmænd, fik han Lyst til at undersøge, hvorledes det stod til med Nybyggernes Efterkommere. De Oplysninger, han var istand til at opdrive, gik ud paa, at Landet var beboet af Hedninger, og da han antog disse for Efterkommere af Nordmændene, besluttede han at reise til Grønland og prædike Kristendommen for dem. 1717 nedlagde han sit Embede, søgte først Understøttelse hos Pengemænd i Bergen, og da dette ikke nyttede, hos Kong Fredrik den fjerde, som ogsaa lovede ham Bistand. 1721 drog han med sin Familie til Grønland. Skjønt han her istedenfor Efterkommere af sine Landsmænd fandt Eskimoer med et for ham uforstaaeligt Sprog, tabte han dog ikke Modet, men gav sig til at lære Sproget og søgte saa godt han kunde at paavirke de raa Hedninger. Ved Kong Fredriks Død saa det ud til, at enhver Understøttelse skulde fratages ham; den lille danske Koloni, som havde dannet sig paa Grønland, fik Ordre til at vende tilbage, og de, som vilde blive, skulde kun faa Livsfornødenheder for et Aar; men han lod sig ikke skræmme ligesaa lidt som senere, da en Kopperepidemi udbrød blandt Grønlænderne; først da hans Hustru, som var den, der mest havde holdt hans Mod oppe, døde 1735, forlod han Grønland og gik til Kjøbenhavn, hvor han indtil 1747 var Bestyrer for den grønlandske Mission med Titel af Biskop. — Hans Søn Poul Egede, f. 1708, d. 1789, virkede ogsaa som Missionær i Grønland 1734—40 og var siden Inspektør for Missionen derstedes. Han oversatte det Nye Testamente med flere Skrifter paa Grønlandsk og udarbeidede en Grammatik og Ordbog over Eskimoernes Sprog.

Egelands Verk, Jernverk i Gjerrestad Prestegjeld, Nedenæs Amt, 1½ Mil nordøst for Risør, blev 1706 optagen af Sekretær Gunheimer. 1717 blev Bønderne paa 122 Gaarde i Gjerrestads, Søndeløvs og Vegaardsheiens Sogne paalagte at skaffe Verket 4,630 Læster Kul aarlig. Dets

Produktion i 1781 var ca. 3,700 Skippund Rujern, 146 Skippund Stangjern og 1,400 Skippund Støbegods. I 1820 produceredes 3,600 Skippund Rujern og 900 Skippund Stangjern. Nu er Værket slaaet sammen med Næs Jernværk (s. d.) og eies af Jernværkseier Aall. Den senere Tids lave Priser paa Jern har selvfølgelig ogsaa havt Indflydelse paa Driften ved Egelands Værk. I 1877 leverede det ca. 15,500 Centner Rujern. Arbeidsstyrken var 28 Mand, hvoraf 6 Mand ved Smeltehytten.

Eger, 1) Flod i Bøhmen, udspringer paa Fichtelgebirge, flyder mod Nordøst og Øst og falder ved Theresienstadt i Elben; Længde 27 Mil. 2) By i Bøhmen, ved Floden Eger, med 13,500 Indb. og livlig Industri. Wallenstein blev myrdet her 1634.

Egeria, en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Egersund, se Ekersund.

Egge, en betydelig Gaard ved Stenkjærfjorden i Stod Prestegjeld, Nordre Trondhjems Amt, var allerede i det 10de Aarh. bekjendt som Sæde for indflydelsesrige Mænd. Paa Olav den helliges Tid beboedes Gaarden af Olve (Olve paa Egge), en af de mægtigste Indtrøndere. Som haardnakket Asadyrker blev han ved Overrumpling tagen tilfange af Olav og dræbt. Hans Enke blev senere gift med Kalv Arnesssøn (se Arnmødlingeætten).

Eghjort, Bille af de Helvingedækkedes Orden, med store tandede Kindbakker. Den er det største europæiske Insekt og forekommer undertiden i det sydlige Norge.

Egil Skallagrimsson, en af Sagatidens største Helte og Skalde, fødtes paa Island i Begyndelsen af det 10de Aarh. Han var allerede som Gut stærk, men styg, af et hidsigt Sind og med store Anlæg for Digtekunsten. 14 Aar gammel fulgte han sin Broder Thorolv til Norge, hvor han paadrog sig Erik Blodøxes og Gunhilds Had ved at dræbe en af Kongens Aarmænd. Han drog nu i Viking med sin Broder og var ofte udsat for Efterstræbelser af Gunhilds Brødre; hos den engelske Konge Athelstan blev han vel modtagen, gik derpaa til Norge, hvor han giftede sig, og vendte tilbage til Island. Men snart besøgte han atter Norge i Anledning af Stridigheder om sin Hustrus Fædrenearv og blev paa Grund af sin voldsomme Færd lyst utlæg af Kong Erik. Efter at have reist Nidstang over Erik og Gunhild drog han hjem og overtog Gaarden efter sin Fader, men reiste senere atter til England; imidlertid var Erik Blodøxe fordreven fra Norge og havde faaet et Kongedømme i England, og Egil og hans Folk dreves af Vinden ind paa hans Riges Grund. Istedenfor at flygte opsøgte han Kongen og fik dels ved en Vens Forbøn, dels paa Grund af det herlige Drapa, han digtede om Kongen, hans Tilgivelse. Drapaet fik Navnet „Höfuðlausn“ (Hovedløsning). Efter at have besøgt den engelske Konge gik Egil til Norge, hvor han paa Søndmøre i Holmgang fældte den svenske Berserk Ljot den blege og ved Kong Haakons Hjelp fik sin Hustrus Arv udleveret. Under et nyt Besøg i Norge foretog han en eventyrlig Fart til Vermland for at kræve Skat for Kongen. Paa Island var han en af de mægtigste Høvdinger, men holdt sig der forholdsvis rolig. Efter at have mistet de fleste af sine Børn døde han i en høi Alder, sandsynligvis ved Aar 990 — Blandt hans Digte kan foruden det før nævnte „Höfuðlausn“ nævnes „Sonartorrek“ (Sønnetabet), digtet over hans afdøde Søn Bødvar.

Egils Saga skildrer en Familie af islandske Høvdinger fra det 9de og 10de Aarh. Kveldulv, en Herse fra Fjordene, underkastede sig kun uvillig Harald haarfager; hans ældste Søn Thorolv gaar i Haralds Tjeneste, men bliver bagvasket for Kongen og dræbt af ham. Kveldulv og hans Søn Skallagrim hevner sig paa Kongens Frænder og udvandrer til Island, hvor Skallagrim efter Faderens Død bliver en mægtig Høvding paa Borg. Skallagrims ældste Søn Thorolv falder i England, hans yngre Søn Egil færdes i England og Norge i Uvenskab med Erik Blodøxe. Egil er Slægtens berømteste Mand, Skald og Viking, lidenskabelig i Kjærlighed og Had, ærgjerrig og ædel, men havebegjærlig og ustadig. Sagaen er skreven i Begyndelsen af det 13de Aarh., medens Snorre Sturlassøn, der selv stammede fra Egil, eiede hans Herresæde Borg; Forfatteren har rimeligvis hørt til Snorres Tilhængere. Sagaens Stof er historisk, men skildret med digterisk Frihed (især om Egils Ophold udenlands) og ikke i Enkeltheder paalideligt. Sagaen er udgiven af den Arnamagnæanske Kommission 1809 (Kjøbenhavn), optrykt i 1856 i Reykjavik.

Egil Ullserk, en Bonde fra Nordmøre, som havde været i Harald haarfagers Tjeneste, og som paa sine gamle Dage havde væsentlig Andel i, at Haakon Adelstensfostre vandt Slaget paa Rastarkalv i Romsdalen, hvor Egil faldt.

Egilsson, Sveinbjørn, islandsk Sprogmand, f. 1791, d. 1852, deltog i Stiftelsen af det nordiske Oldskriftselskab og det islandske literære Selskab og udgav en Ordbog til de oldnorske Digte („Lexicon poëticum lingvae septentrionalis“) samt oversatte de norske Kongesagaer paa Latin.

Eginhard ell. **Einhard**, frankisk Historieskriver f. ca. 770, nød fra sin tidlige Ungdom ved Karl den stores Hof Alcuins Undervisning. Ved sin Begavelse og sine Kundskaber vandt han Keiserens Yndest og fik høie Embedsposter. Senere grundede han et Kloster i Hessen, hvor han døde 844. Ifølge Sagnet skal hans Hustru Emma have været Keiserens Datter, og deres Kjærlighedshistorie er bleven fortalt med mange Udsmykninger og gjort til Gjenstand for digterisk Behandling. Han har paa Latin skrevet „Karl den stores Liv“ og man har ogsaa tillagt ham „De frankiske Kongers Aarbøger 741—829“; begge er vigtige historiske Kildeskrifter.

Egmont ell. **Egmond**, en gammel hollandsk Adelsslægt, af hvis Medlemmer især mærkes Lamoral, Greve af Egmont, Fyrste af Gavre, f. 1522. Han udmærkede sig i flere af Karl den femtes Krige og blev under Filip den anden udnævnt til Statholder over Flandern og Artois. Under Margrete af Parmas Regjering modsatte han sig Inkvisitionens Indførelse og lignende Indgreb i Protestanternes Rettigheder og gik 1565 personlig til Madrid for hos Kongen at opnaa lempeligere Vilkaar for Landet. Da dette ikke førte til noget, mæglede han mellem Folket og Regentinden og undlod at anvende sin Indflydelse til at hindre Adelens Indtræden i Geuser-

nes Forbund; da det kom til aabenbar Opstand, modsatte han sig dog denne, men blev 1567 strax efter Hertugen af Albas Ankomst fængslet og tilligemed Grev Hoorn efter 9 Maaneders Fængsel henrettet 1568. Hans Skjebne er behandlet af Goethe i Tragedien „Egmont".

Egoisme (af det latinske ego, jeg), Egenkjærlighed, Egennytte, Selvviskhed. — Egoist, egenkjærlig, egennyttig Person.

Egressy, Gabriel, fremragende ungarsk Skuespiller, f. 1810, d. 1866, fra 1837 ansat ved Theatret i Pest, udmærkede sig især i tragiske Karakterroller. 1848 sendtes han som ivrig Frihedsmand af den revolutionære Regjering som Befuldmægtiget til flere Byer, hvor han tildels optraadte paa en temmelig hensynsløs Maade.

Egyptienne, Antiqua med tykke Linier.

Eh bien! (udt. E bjæng), nu vel!

Ehrenberg, Christian Gottfried, berømt tysk Naturforsker, f. 1795, d. 1876, gjorde videnskabelige Reiser i Ægypten, Arabien og Palæstina (1820—26) samt sammen med Humboldt til Altai (1829). 1826 blev han Professor i Medicin i Berlin. Han har især gjort sig bekjendt ved sine Undersøgelser over Infusionsdyrene og er den, som har grundet disses Systematik. En senere Tids Forskninger har vel fundet meget at rette ved hans System; men han har dog den store Fortjeneste at have brudt Banen paa dette Felt. Af hans Skrifter kan nævnes „Infusionsdyrenes Organisation, Systematik og geografiske Forhold", „Infusionsdyrene som fuldkomne Organismer", „Mikrogeologi" m. fl.

Ehrenbreitstein, Fæstning i Preussen ved Rhinen, ligeoverfor Mosels Munding, paa en høi, steil Klippe.

Ehrenstråle, David (Nehrmann), svensk Jurist, f. 1695, d. 1769, var 1720—53 Professor i Retsvidenskab i Lund og indlagde sig store Fortjenester af sin Videnskabs Udvikling i Sverige.

Ehrenstrahl, David Klöcker von, svensk Maler af tysk Herkomst, f. 1629, d. 1698, uddannede sig i Amsterdam og derpaa i Italien, især under Pietro da Cortona. Han var en af Baroktidens mere fremragende Kunstnere og kunde ofte saavel i Tegning som i Kolorit være særdeles heldig, men sank ogsaa tidt ned til sin Tids temmelig lave Niveau. Til hans bedste Arbeider regnes „Dommedag" og „Korsfæstelsen" i Stockholms Storkyrka.

Ehrensvärd, Augustin, svensk Officér, f. 1710, d. 1772, gik efter at have studeret Mekanik under Polhem paa Udenlandsreiser, blev 1739 Kaptein ved Kadetkorpset, deltog 1741 i Krigen i Finland og gik derpaa igjen til Udlandet, hvor han i preussisk Tjeneste var med paa Felttoget til Bøhmen 1745. 1747 fremsatte han for Rigsdagen Forslag om at danne en Flaadeafdeling, som skulde støtte Arméen og nærmest var beregnet paa Finlands Forsvar; tillige foreslog han, at en befæstet Havn skulde anlægges ved Helsingfors. Den første Del af Forslaget kom først 1756 til Udførelse, og Ehrensvärd blev Kommandør over den nydannede Flaadeafdeling; allerede 1749 havde han faaet det Hverv at lede Anlægget af Sveaborg. Under Syvaarskrigen tjente han i den svenske Armé i Pommern, hvis Øverstbefalende han blev 1761 uden dog at kunne udrette noget af Betydenhed. Senere opfandt han et nyt Slags Krigsfartøier til at erstatte Galeierne. — Hans Søn Karl August Ehrensvärd, f. 1745, d. 1800, tog tidlig Tjeneste paa Flaaden og blev under Felttoget i Pommern Løitnant, besøgte derefter Frankrige for at studere Sjøvæsenet og blev efter sin Hjemkomst 1770 Kaptein samt nogle Aar senere Oberst ved den med Arméen forbundne Flaade. 1780—82 foretog han en Reise i Italien, som han beskrev i et 1786 udgivet Verk; s. A. udkom ogsaa hans „De fria Konsters philosophie", i hvilken han lægger en Begeistring for Antiken for Dagen, der vel i mange Stykker er ensidig, men dog indeholder Spiren til meget af det, som de nyere Æsthetikere har udviklet. Hans Filosofi er forøvrigt fragmentarisk. Blandt hans efterladte Papirer kan mærkes „Promemoria för at söka ett system, när man icke har något och inte är nöjd med andras", samt 137 Ændringer og Tillæg til „De fria Konsters Philosophie" 1784 blev han Overadmiral og fik 1788 Kommandoen over Skjærgaardsflaaden. I Svenskesund slog han 1789 først en Del af den fiendtlige Skjærgaardsflaade, men led tilsidst ved Kongens utidige Indgriben i Kampen Nederlag og tog kort efter Afsked. 1792—95 stod han atter i Tjenesten med Titel af General-Admiral. Han var en Mand af megen Begavelse og store Kundskaber; særlig var han hjemme i den klassiske Literatur, Mathematiken, Naturvidenskaberne og Agronomien, ligesom han med Held dyrkede Tegnekunsten. Især er hans humoristiske Illustrationer til Sveriges Historie meget bekjendte.

Eichendorff, Josef, Friherre, tysk Digter, f. 1788, d. 1857, deltog i Felttogene 1813—15 og blev senere Regjeringsraad i Danzig, Königsberg og Berlin. Han var den romantiske Skoles sidste betydelige Forfatter og repræsenterede i udpræget Grad de fleste af Skolens Eiendommeligheder. Heldigst er han som Lyriker samt i sine mindre Noveller („Af en Døgenigts Liv", „Marmorbilledet" m. fl.); hans Dramaer og større Romaner har smukke lyriske Enkeltheder, men mangler helstøbt Komposition og Afrunding. Han har ogsaa i sine senere Aar skrevet en Række literaturhistoriske Arbeider med ultra-katholske Tendenser.

Eichhorn, Johann Gottfried, tysk Orientalist, f. 1752, d. 1827, fra 1775 Professor i Jena og fra 1788 i Göttingen, begyndte sin Bane som Videnskabsmand med flere værdifulde Skrifter over Arabernes ældste Historie, beskjeftigede sig senere mest med Bibelkritik og udmærkede sig paa dette Felt ved et Antal grundige Arbeider. Ogsaa den nyere Historie og Literaturhistorie har han gjort til Gjenstand for sine Forskninger. — Hans Søn Karl Friedrich Eichhorn, f. 1781, d. 1854, var Professor i Frankfurt a. d. Oder, Berlin, Göttingen og derpaa atter i Berlin. Efter at have taget Afsked fra dette Embede indehavde han en Række offentlige Poster, indtil han 1847 trak sig tilbage til Privatlivet. Han har paa den tyske Retshistories Felt anstillet grundige Undersøgelser, hvis Resultater er nedlagte i hans „Tysk Stats- og Retshistorie" med flere Skrifter.

Eichwald, Karl Edvard, russisk Naturforsker af tysk Herkomst, f. 1795, d. 1876, blev 1821 Privatdocent i Dorpat, 1823 Professor i Kasan og senere i Vilna og Petersburg. Han foretog Reiser rundt om i Rusland og samlede en Mængde Bi-

drag til Landets Zoologi, Botanik og Palæontologi, som han behandlede i en Række lærde Verker.

Eid, Prestegjeld i Nordfjord, Nordre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Eid og Stareim. 2) Prestegjeld i Romsdals Amt med Sognene Eid og Vold.

Eidanger, Prestegjeld i Bratsberg Amt. I Prestegjeldet ligger Byen Brevik. — Eidangerfjord, en Arm af Langesundsfjord, 2 Mil lang.

Eider, Grændseflod mellem Slesvig og Holsten, udspringer i Holsten, kort søndenfor Kiel, løber under store Krumninger mod Vest og falder ved Tønning i Nordsjøen. Længde 25 Mil. Den staar i Forbindelse med Østersjøen ved Eiderkanalen, anlagt 1777—84.

Eidsberg, Prestegjeld i Smaalenenes Amt, bestaar af Sognene Eidsberg, Herland og Trømborg.

Eidsfos Verk, Jernverk i Hofs Prestegjeld, Jarlsberg og Laurvigs Amt, ved den sydlige Ende af Ekernsjøen, 3 Mil vest for Drammen, sattes 1697 i Drift af Statholder Gyldenløves Halvbroder Generalløitnant Hausmann. I den sidste Halvdel af det 18de Aarh. leverede Verket ca. 2,500 Skippund Rujern og 2,000 Skippund Stangjern aarlig; desuden var en Staalfabrik forenet med det. I 1877 udbragtes 3,800 Tønder Malm, og Arbeidsstyrken var 14 Mand.

Eidskog, Prestegjeld i Hedemarkens Amt, ved Rigsgrændsen.

Eidsvold, Prestegjeld i Akershus Amt, ved Mjøsens Sydende, bestaar af Sognene Eidsvold og Langset. I Middelalderen holdtes her Oplandenes Lagthing, Eidsivathinget, og 1814 den grundlovstiftende Forsamling (Rigsforsamlingen paa Eidsvold). Ved Vormens Udløb af Mjøsen, ca. ½ Mil nordenfor Eidsvoldsbakken, ligger det historisk bekjendte Minne. — Eidsivathing (Heiðsævisþing, senere Eiðsifaþing) holdtes oprindelig for Heinafylke, Hadafylke, Raumafylke, Vingulmark, Vestfold og Raumarike. I det 12te Aarh. udskiltes de tre sidstnævnte Fylker til et eget (det fjerde) Lagdømme, Borgarthing. I det 13de Aarh. lagdes Fylkerne Gudbrandsdalene og Østerdalene under Eidsivathing. Lagdømmet havde Navn af Thingstedet Eidsvold. Den for Lagdømmet gjeldende Lov, Eidsivathingsloven (Eiðsifaþingslög) er nu tabt med Undtagelse af Kristenretten og et ubetydeligt Brudstykke af den verdslige Ret. Den første Samling tillægges Kong Halvdan Svarte. De opbevarede Rester er nedskrevne omkring Midten af det 12te Aarh. — Eidsvolds Bad, beliggende lige ved Jernbanestationen ved Mjøsens Sydende, blev oprettet 1840, efterat Henrik Wergeland kort før havde opdaget den efter ham opkaldte Jernkilde. Senere har man opdaget flere Kilder med ligesaa fortrinligt Jernvand som Wergelandskilden. Badetiden begynder 1ste Juni og ophører sidste August og inddeles i 2 Sæsoner à 6 Uger. Badet har især vist sig virksomt mod forskjellige Blodsygdomme, Nerveonder, og Mavesygdomme. Patienternes Antal har i de sidste Aar udgjort 50—100 aarlig. — Eidsvolds Verk blev optaget i det 17de Aarh. og gik gjennem flere Hænder, indtil det 1794 blev kjøbt af Konferensraad Karsten Anker. Han samlede en Del af det betydelige til Verket hørende Jordegods, som til forskjellige Tider var blevet fraſolgt, og forenede Feirings Jernverk med Hovedverket, hvortil endvidere hørte priviligerede Sag- og Møllebrug. Verkets Drift viste sig ulønnende, hvorfor den af Anker blev stanset. 1825 kjøbte et engelsk Hus, George Normann & Søn, det betydelige Gods af Ankers Bo; 1838 solgtes det til et Interessentskab og kom 1873 i den nuværende Eier, Ritmester Knudsens Besiddelse. For Tiden drives foruden Sag og Møllebrug paa Godset kun et (tidsmæssig indrettet) Teglverk. Hovedbygningen, hvori Rigsforsamlingen holdtes, er oprindelig indkjøbt ved Subskription som et nationalt Mindesmærke og vedligeholdes nu af Staten.

Eiendom, 1) en Persons retslige Herredømme over en Ting i alle af Loven anerkjendte Anvendelser (Eiendomsret). 2) samtlige de en Persons Eiendomsret underkastede Formuesgjenstande eller Værdier overhoved. — Den private Eiendomsret eller Retten for den enkelte til, naar de af Staten satte Betingelser for Eiendomserhvervelse er tilstede, at øve en saadan Raadighed over Tingene, er Grundlaget for den økonomiske Ordning i Nutidens civiliserede Samfund og i de Nydannelses-Samfund, som er udgaaede fra dem. Den anerkjendes derimod ikke blandt en Flerhed af barbariske eller halvciviliserede Folk, naar undtages med Hensyn til Ting, som i egentlig Forstand er frembragte ved menneskeligt Arbeide, ligesaalidt som den oprindelig fandtes hos noget af de nuværende civiliserede Folkeslag. Den private Eiendomsret har nemlig gjennem en Række Overgangsled trinvis kjæmpet sig frem til almindelig Anerkjendelse. Dette gjelder dog især Grundeiendom. Med Hensyn til andre Ting, navnlig bevægelige, som i Regelen frembringes ved Arbeide, og hvorover den enkelte kan øve et andres Raadighed udelukkende Herredømme, tør det være tvivlsomt, hvorvidt Enkelteiendom eller Fælleseiendom har været det oprindelige. Det er i ethvert Fald sikkert, ligesom det ogsaa følger af Sagens Natur, at Enkelteiendom af Kapital i alle Samfund har været anerkjendt længe før individuel Grundeiendom havde udviklet sig. Hos alle Folk, som ernærer sig ved Jagt og Fiskeri, saavelsom hos Hyrdefolkene, tilhører en vis Landstrækning en Stamme, saaledes at dennes enkelte Medlemmer og kun disse kan jage, fiske eller græsse sit Kvæg hvorsomhelst paa det fælles Omraade, men ikke tilegne sig udelukkende Raadighed over nogen enkelt Del af dette. Saaledes er Forholdet hos de nuværende Jæger- og Hyrdefolk i Amerika og Asien, og saaledes har det oprindelig været i Europa. Paa et høiere Kulturtrin, hvor Agerdyrkningen bliver den hovedsagelige Næringsvei, bestaar vistnok fremdeles Fælleseiendom; men med Hensyn til den Jord, som lægges under Dyrkning, maa Fællesskaberne selvfølgelig blive mindre; Stammens fælles Jord udstykkes mellem Opsidderne paa de forskjellige Gaarde, medens enkelte større Skov- og Havnestrækninger vedbliver at ligge i større Fælleseie. Spor af denne Ordning findes hos Grækere og Romere i den tidligste Oldtid; den var den almindelige hos Germanerne, da disse stødte sammen med Romerne, og bestod hos dem tildels langt ned i Middelalderen, hos Skandinaverne endog indtil den nyeste Tid. Det i Norge forekommende Aarekast og

Teigebytte kan maaske ogsaa ansés som en Levning af et saadant Fællesskab, som fremdeles bestaar med Hensyn til de saakaldte Almenninger. I Indien, paa Java og hos de slaviske Folk i Rusland, Østerrige og Serbien bestaar Jordfællesskab i den anførte Udstrækning den Dag idag. Blandt Hinduerne er privat Grundeiendom ukjendt. I de fremadskridende Kulturlande er Jordens Værdi efterhaanden ved Folkemængdens Forøgelse og den deraf flydende Stigning i Efterspørgselen bleven betydelig større, og Nødvendigheden af dens Overgang til individuel Eiendom derigjennem forberedt. Med Hensyn til Grundeiendom herster altsaa Fælleseie hos flere Folkeslag i og udenfor Europa, medens fuldstændig fri Privateiendom kun findes i de mest civiliserede Stater, hvor den har udviklet sig af en oprindelig bestaaende Fælleseiendom. — Det bedste Bevis for Berettigelsen af den private Eiendomsret ligger i dens af Udviklingens Historie stadfæstede Uundværlighed. Dens Anerkjendelse i større og større Udstrækning har gaaet jevnsides med Civilisationens Fremskridt, som tildels har været en Frugt af den paa Grundlag af den private Eiendomsret skabte større Virkeevne. I det hele taget er Anerkjendelsen af privat Eiendomsret en af de vigtigste Betingelser for den størst mulige Produktion (almene Velvære) og derigjennem for en stadig voxende Civilisation med dens Velsignelser. Den kraftigste Spore for den enkelte til at frembringe og samle saa meget som muligt er netop Bevidstheden om, at han selv retmæssig kan høste Fordelen af sit Arbeide. Under et Fællesskab i Eiendom, som af Kommunisterne foreslaaet, vilde enhvers Bestræbelse gaa ud paa at gjøre saa lidet og fortære (nyde) saa meget som muligt. Det anførte har ligesaavel Anvendelse paa Grund- som paa Kapitaleiendom; med Hensyn til Grund kommer hertil den Omstændighed, at en fuldkommen Dyrkning ikke er mulig uden en længere stadig Besiddelse paa samme Haand. De almene (retsfilosofiske) Grunde, som har været anførte for at godtgjøre Berettigelsen af privat Eiendomsret, er i Virkeligheden ikke meget forskjellige fra disse Betragtninger. Man har henvist til en Menneskets tilkommende Ret til at bemægtige sig herreløse Ting, til at beholde Frugterne af sit Arbeide, til en stiltiende Samfundskontrakt, til Lovene eller kaldt Eiendomsretten en naturlig Ret for Mennesket. Ingen af disse Grunde er dog fuldt ud tilfredsstillende, idet de enten siger for lidet eller formeget, eller ikke rammer Eiendomsinstitutet i Almindelighed, saaledes som dette i Virkeligheden bestaar og anerkjendes. — Det ophæver ikke Eiendomsretten, men er en ligefrem Følge af dens Væsen, at den i enkelte Retninger kan undergives Indskrænkninger. Eieren selv kan saaledes paahefte sine Ting Servituter, Grundbyrder o. lign., ligesom Staten maa kunne sætte de Grændser for Eiernes Raadighed over sine Ting, som den finder stemmende med Samfundets Tarv, uden at Eiendomsretten derved ophæves. En Følge af denne Statens Overeiendomsret er det ogsaa, at den i Samfundets Interesse maa have Adgang til at beskatte Tingene samt Ret til at kræve, at Eieren mod Erstatning afstaar sin Eiendom til offentligt Brug eller til et almengavnligt Formaal (se Expropriation). Af Hensyn til Borgernes Sikkerhed og fælles Nytte paabyder Lovgivningen desuden flere Indskrænkninger i Eiendomsrettens Udøvelse, hvorpaa Exempler navnlig findes i Bygnings-, Brand-, Sundheds-, Vei-, Havne- og Politilovgivningen i det hele. — Den saakaldte literære og kunstneriske Eiendomsret er ingen sand Eiendomsret, men alene et Monopol, som udelukkende hviler paa udtrykkelige Lovbestemmelser. Aandsprodukter er som Gjenstande for almindelig Tilegnelse Menneskehedens Fælleseie, og Forfatteren eller Kunstneren bør alene være berettiget til at nyde den økonomiske Fordel, hans Verk kan indbringe. Det varede ogsaa længe, før den literære Eiendomsret blev beskyttet ved Lov. Dette skete først 1643 i England, 1686 i Tyskland, 1777 i Frankrige, 1741 i Danmark og Norge og 1752 i Sverige. Den kunstneriske Eiendomsret manglede i Norge enhver Beskyttelse indtil 1857. De nu gjeldende Bestemmelser indeholdes i Lov af 8de Juni 1876 ang. Beskyttelse af Skrifteiendomsretten samt i Love af 12te Mai 1877 om Beskyttelse af den kunstneriske Eiendomsret og fotografiske Billeder. Skrifteiendomsretten, hvis Gjenstand er Skrifter, Tegninger, musikalske Kompositioner og mundtlige Foredrag, gjelder for Forfatterens Levetid og 50 Aar efter hans Død. Den kan af Forfatteren overdrages til andre og tilfalder i Mangel af Overdragelse ved hans Død, uden Hensyn til Boets Tilstand, først hans Ægtefælle og derefter hans Livsarvinger, Forældre og Søskende. En Forlæggers Ret er en ren Formuesret og behandles i alle Anvendelser som en saadan. Indgreb i Forfatterens Ret ved Mangfoldiggjørelse ad mekanisk Vei (Eftertryk) eller ved offentlig Opførelse af dramatiske eller musikalsk-dramatiske Verker straffes med Bøder fra 10 til 1000 Kroner og forpligter desuden til Skadeserstatning efter almindelige Grundsætninger. — Den bildende Kunstner er eneberettiget saavel til at tage Enkeltkopier af sit Verk til Salg som til at mangfoldiggjøre det, saasom ved Kobberstik, Træsnit, Modellérkunst og lign. eller ved Fotografi, Afstøbning osv. Eneretten til at tage Enkeltkopier er indskrænket til Kunstnerens Levetid; Eneretten til Mangfoldiggjørelse gjelder indtil 50 Aar efter hans Død og gaar i Arv paa samme Maade som Skrifteiendomsretten. Om Indgreb i Kunstnerens Ret gjelder det samme som om Indgreb i Forfatterens. — Særlig kan mærkes, at det norske Universitet har Eneret til at udgive Almanaken. Angaaende Beskyttelsen af den literære og kunstneriske Eiendomsret findes nu gjensidige Bestemmelser mellem Norge, Sverige og Danmark.

Eilenburg, By i Sachsen, paa en Ø i Floden Mulde, med 10,500 Indb. og livlig Industri.

Eilschov, Fredrik Kristian, dansk Filosof og Forfatter, en selvstændig Tænker af den wolffiske Skole, f. 1725, d. 1750, har stor Fortjeneste af det danske Sprogs Udvikling, ligesom han med Held arbeidede for at gjøre Filosofiens Sandheder alment bekjendte. Hans Hovedverk er „Filosofiske Breve" (1748).

Einar Prest, ogsaa kaldet Einar Kongsmaag, var gift med Kong Sverres Datter Cicilia og en af Sverres ivrigste og mest trofaste Mænd. 1205 dræbtes han af Baglerne i Stavangers Domkirke.

Einar Ragnvaldsson, se Torv-Einar.

Einar Skulesſøn, islandſk Præſt og Skald i det 12te Aarh., opholdt ſig i Norge og digtede berømte Kvad om Sigurd Jorſalfarer, Gregorius Dagsſøn m. fl. ſamt et Digt om Olav den helliges Jertegn, „Geisle“, ſom endnu er til og hører til den gamle Skaldekunſts eiendommeligſte Verker.

Einar Smjørbak, Erkebiſkop i Nidaros, var Søn af den trønderſke Lagmand Gunnar Grjonbak, gav 1240 Haakon Haakonsſøns Søn, Haakon den unge, Kongenavn, ſendtes 1249 med flere andre formaaende Mænd ſom Geſandt til Sverige, ſtuderede derpaa ved Univerſitetet i Paris og valgtes 1254 til Erkebiſkop i Nidaros. Det varede en Stund, før han fik Pavens Bekræftelſe, og da hans Valg var foregaaet uden Kongens Vidende, blev hans Forhold til denne ikke videre godt. Han tog Del i Forhandlingerne om Tronfølgen og gav 1257 Kongens Søn Magnus Kongenavn. 1260 kom det til alvorlig Uenighed mellem Erkebiſpen og Kongen i Anledning af Beſættelſen af Hamars Biſpeſtol; men diſſe Stridigheder hindrede dem ikke i at arbeide ſammen paa flere vigtige Forbedringer i den offentlige og private Ret. 1261 viede og kronede Einar den unge Kong Magnus og hans Brud, Dronning Ingeborg. Han døde 1263 kort før Kong Haakon.

Einar Tambarſkjelve, en af Norges mægtigſte Mænd under Jarlerne og Olav den hellige, udmærkede ſig ſom Bueſkytter i Slaget ved Svolder (1000), hvor han efter Olav Tryggvesſøns Fald blev fangen. Efter at have ſluttet Forlig med Jarlerne Erik og Svein ægtede han deres Søſter Bergljot og blev en mægtig Høvding i Trøndelagen. Han gjorde Olav den hellige alvorlig Modſtand i Slaget ved Heſje, men maatte efter dette for en Stund ty til Sverige; efter ſin Hjemkomſt var han med blandt dem, ſom af Misfornøielſe med Kongen opfordrede den danſke Konge Knut den ſtore til at underlægge ſig Norge. Efterat dette var lykkedes Knut, kom han dog ſnart i Uenighed med Einar, ſom efter Haakon Jarls Død havde ventet at arve denne, og ſom derfor var med fra Rusland at indkalde Magnus den gode, hvis Fosterfader han blev. Magnus behandlede Einar med megen Agtelſe og indhentede jevnlig hans Raad; derimod opſtod der mellem Harald haardraade og ham et ſpendt Forhold, der førte til, at Kongen under Foregivende af at ville forſone ſig med ham, fik ham lokket til ſig paa Trondhjems Kongsgaard, hvor han lod ham tilligemed hans Søn Eindride overfalde og dræbe omtr. 1054.

Einarsſon, Halfdan, islandſk Literaturhiſtoriker, f. 1732, d. 1785, Rektor i Hole, ſkrev paa Latin en islandſk Literaturhiſtorie ſamt overſatte Kongeſpeilet til Latin.

Einavand, en $2^1/_2$ Mil lang Indſjø mellem Toten og Hadeland med Afløb til Mjøſen.

Eindride unge, norſk Lendermand i det 12te Aarh., opholdt ſig en Tid i Konſtantinopel, hvor han tjente blandt Væringerne, kom hjem 1150 og bevægede Ragnvald Jarl paa Orknøerne til at foretage et Korstog, hvori han ſelv deltog. Han ſkiltes dog fra Jarlen i Spanien og gik atter til Konſtantinopel, hvor han forblev et Par Aar. Efter ſin Hjemkomſt ſluttede han ſig til Kong Haakon herdebred, deltog i Slaget ved Sekken 1162 og var kort efter med at tage Sigurd Markusfoſtre til Konge, men dræbtes allerede i Begyndelſen af det følgende Aar af Erling ſkakkes Mænd.

Einherjer, ſe Gudelære, den nordiſke.

Einſiedeln (udt. Einſideln), By i den ſchweiziſke Kanton Schwyz, med ca. 8,000 Indb. og et Benediktinerabbedi, hvor et Mariabillede findes, ſom trækker talrige Pilegrime til Stedet.

Einſtape, den ſtørſte Bregne, ſom forekommer i Norge, bliver indtil 6 Fod høi og har indtil 1 Fod bredt, triangelformet, finnet Løv.

Eir, ſe Gudelære, den nordiſke.

Eiſenach, By i det tyſke Storhertugdømme Sachſen-Weimar, med 16,000 Indb. og et Forſtinſtitut. I Nærheden er Borgen Wartburg, bekjendt ved Luthers Ophold der.

Eisleben, By i Sachſen, med 14,500 Indb., Kobber- og Sølvgruber, bekjendt ſom Luthers Fødſels- og Dødsſted.

Eitzen, Poul v., tyſk lutherſk Theolog, f. 1521, kaldtes 1562 til Slesvig og udnævntes til Overſuperintendent. Han bidrog væſentlig til, at Konkordieformlen ikke blev indført i Landet ſom ſymbolſk Skrift.

Ejalet eller **Vilajet**, i Tyrkiet Betegnelſe for Provins.

Ekbatana, Hovedſtad i Medien, ſenere Sommerreſidens for de perſiſke Konger, kaldes nu Hamadan. (Se Jud. 1, 1—2 f., og Tob. 5, 9).

Ekeberg, en 400 Fod høi Bjergaas paa den østlige Side af Kriſtianias østre Havn, Bjørviken. Ekeberg danner den veſtligſte Del af Ryenbjergene og ſtraaner temmelig brat mod Bjørviken, langſommere ned mod Loelvens Dal. Fra den ſaakaldte Svenſkeſlette paa den veſtlige Skraaning af Ekeberg laa Svenſkerne i 1567 for at beſkyde Akershus. Paa den nordlige Skraaning ligger den ſydøſtligſte Del af Kriſtiania, hvilken tidligere dannede Forſtaden Ekeberg.

Eker, Prøſtegjeld i Buſkeruds Amt, beſtaar af Sognene Houg, Bakke, Fiſkum og Nedre-Eker.

Ekern, Indſjø i Buſkeruds Amt, 2 Mil veſt for Drammen, $2^1/_2$ Mil lang.

Ekernförde, By i Slesvig ved Fjorden af ſamme Navn, med 5,000 Indb. I Ekernførdefjorden ſtod 5te April 1849 et for de Danſke uheldigt Sjøſlag mellem en Eſkadre af deres Skibe og Slesvigholſtenernes Strandbatterier.

Ekerſund, Prøſtegjeld i Dalerne, Stavanger Amt, beſtaar af Sognene Ekerſund og Ogne. I Prøſtegjeldet ligger Ladeſtedet Ekerſund ved den ſmale Fjord, ſom adſkiller Ekerøen fra Faſtlandet. Stedet har ca. 2,500 Indb., livlig Handel og Skibsfart, iſær Kyſtfart. Makrel- og Hummerfiſket er af væſentlig Betydning. Mellem Ekerſund og Stavanger gaar en 4 Mil lang Jernbane.

Ekko fremkommer ved Lydbølgernes Reflexion (Tilbagekaſten) fra Gjenſtande (Flader), de ſtøder mod. Glatte Flader tilbagekaſter Lydſtraalerne uden at ſprede dem og fremkalder derfor et ſtærkere og klarere Ekko end ru Gjenſtande. Paa enkelte Steder (f. Ex. Sarabraaten ved Kriſtiania) gjentages Ekoet flere Gange.

Eklampſi, ſe Krampe.

Eklektiker, en, ſom af det, han foreſinder, udvælger, hvad han har Brug for, eller hvad ſom tiltaler ham; iſær i Filoſofien om den, der af flere filoſofiſke Syſtemer udvælger enkelte Træk, ſom han ſammenſætter til et nyt Syſtem. — Eklekticisme, den (iſær filoſofiſke) Retning, ſom udvælger enkelte Momenter af det allerede givne. Oldtidens meſt berømte Eklektiker er Cicero.

Den egentlige saakaldte eklektiske Skole stiftedes af Potamon fra Alexandria, der efter Suidas levede omkring Augusti Tider, efter andre noget senere. I Nutiden har Victor Cousin (d. 1867) igjen grundlagt et eklektisk System paa den franske Spiritualisme som sit Hovedmoment.

Ekliptiken kaldes den Storcirkel, som Solen beskriver under sin tilsyneladende aarlige Gang over Himlen fra Øst mod Vest. Denne Cirkel danner en Vinkel med Ækvator, som den skjærer i to Punkter paa Himmelkuglen, af hvilke det ene, hvorfra Ekliptikens og Ækvators Grader sædvanlig tælles, kaldes Vaarpunktet. Den Vinkel, Ækvators Plan danner med Ekliptiken, kaldes Ekliptikskraaheden. Denne undergaar paa Grund af, at Jordbanen forandrer Beliggenhed, en tilsvarende, meget langsom Forandring, idet den afvexlende minker og voxer indtil en vis Grændse.

Ekloge, Udvalg, udvalgt Digt, brugtes i den senere romerske Tid især som Navn paa Virgils Hyrdedigte og er derfra gaaet over til at betegne Hyrdedigt overhoved.

Ekorn, Slægt af Gnavernes Orden, med busket Hale, hvis Haar vender til begge Sider, og med lange Haarpensler i Spidsen af Ørene. Den lever i Skovene, bygger Rede i Træerne og ernærer sig af Gran- og Furefrø, Knopper og Nødder m. m. Den er om Sommeren rødbrun, om Vinteren graa. Dens Skind benyttes som fint Pelsverk. I Rusland og Sibirien findes Flyve-Ekornet, som mellem For- og Baglemmerne har udspendt en haaret Hud, der tjener som Faldskjærm. — Ekorn-Aber, en amerikansk Abeart, hvis Forlemmer er forsynede med Poter istedenfor Hænder. De har et rundt Hoved, udadvendte Næsebor og en lang haaret Hale og ligner herved saavelsom i Størrelse Ekornet.

Ekstase, egentl. det at være ude af sig selv, kaldes en særegen ophidset Tilstand af Fantasien, især naar denne gaar i en sygelig Retning, hvorved Hallucinationer kan opstaa og medføre en Aftagen af Bevidstheden, som ender med Vanvid.

Ekvipage (udt. Ekipasj), Kjøretøi.

Ekvipere, udruste.

Ekvivok, tvetydig, slibrig.

Elain, Elainsyre, se Fedt.

Elasticitet, den Egenskab ved enkelte Legemer, at deres Smaadele stræber at indtage sin tidligere indbyrdes Afstand og Stilling, naar en ydre Kraft, hvorved de er blevne forrykkede, ophører at virke. Legemer, som besidder denne Egenskab, kaldes elastiske; de, som ikke besidder den, kaldes uelastiske. Elasticiteten er tilstede i meget forskjellig Grad hos de forskjellige Legemer; de mest elastiske er Luften og andre Gasarter. — Elastisk Væv, hos Dyrene et eiendommeligt, traadformigt Væv, som navnlig findes i enkelte af Legemets Baand.

Elateia, gammel By i Fokis (Grækenland), med et berømt Tempel for Asklepios.

Elba, hos Romerne Ilva, bjergfuld Ø i Middelhavet udenfor Kysten af Toskana, fra hvilken den skilles ved Piombinokanalen, er 4½ Kv.mil stor og har ca. 22,000 Indb. Den er rig paa Jern og Marmor, har Vinavl og Fangst af Thunfiske. Hovedstad Porto Ferrajo. Den er bekjendt som Opholdssted for Napoleon den første fra 4de Mai 1814 til 26de Febr. 1815.

Elben, hos Romerne Albis, Flod i Tyskland, udspringer paa Riesengebirge i Bøhmen, løber først mod Syd, derpaa mod Vest og Nordvest gjennem Bøhmen, Sachsen og Preussen og falder ved Kurhafen gjennem en bred Munding i Nordsjøen. Længde 155 Mil. De vigtigste Bifloder er: paa høire Side Iser, Elster, Havel og Elde; paa venstre Side Moldau, Eger, Mulde og Saale. Elben er paa en lang Strækning seilbar for mindre Fartøier og fra Hamburg af for større. Skibsfarten har længe været hemmet af flere Toldafgifter, af hvilke de sidste ophævedes 1870.

Elberfeld, By i Preussen, ved Floden Wupper, 5 Mil nord for Køln, med 81,000 Indb. og storartede industrielle Anlæg (Fabriker for vævede Sager og kemiske Fabriker).

Elberling, Karl Vilhelm, dansk Filolog og Skolemand, f. 1800, d. 1870, Rektor i Slagelse og Roskilde, udgav Fortolkninger af flere latinske Forfattere samt en ny Udgave af „Nils Klim" paa Latin.

Elbeuf, (udt. Elbøf), By i det franske Departement Seine-inférieure, 3 Mil Syd for Rouen, med 23,000 Indb. og store Klædesfabriker.

Elbing, By i Østpreussen ved Floden af samme Navn, nær Frisches Haff, med 33,500 Indb., Jernvare- og Tobaksfabriker og betydelig Skibsfart og Handel.

Elbrus eller **Elborus**, den høieste Fjeldtop i Kaukasus, 17,000 Fod høi, har tidligere været Vulkan.

Elburs eller **Elburz**, Fjeldkjæde i Persien, paa det Kaspiske Havs Sydkyst; den høieste Top, Demavend, er 20,000 Fod høi.

Elche (udt. Eltsje), By i Provinsen Alicante i det sydøstlige Spanien, 3 Mil sydvest for Alicante, med 20,000 Indb. og Handel med Dadler.

Elde, Biflod til Elben, i Mecklenburg, 19 Mil lang.

Eldorado, „Guldlandet", et Land, som man tidligere troede laa i Sydamerika (Guyana) omkring en fabelagtig Sjø, Parime, og som man antog for at være umaadelig rigt paa Guld. Figurlig bruges Ordet om et rigt Trylleland, et Slags Paradis.

Eleasar, Søn af Aron, blev efter Faderens Død Israeliternes Ypperstepræst (4 Mos. 20, 26 f.).

Eleatiske Skole, en Filosofskole, som mellem 540 og 450 f. Kr. blomstrede i den græske Kolonі Elea i Nedreitalien. Den stiftedes af Xenofanes og talte blandt sine betydeligste Medlemmer Parmenides, Zenon og Melissos. Gaaende ud fra, at „kun det Værende er", og at „det Ikke-Værende slet ikke er", antog Eleaterne, at det Værende udgjorde en eneste udelelig, evig og uforanderlig Enhed, og benegtede Mangfoldigheden saavelsom Verden og Bevægelse; Sanseverdenen betragtede de som et blot Skin. Skolens System kan betragtes som et Skridt fra den tidligere ioniske og pythagoræiske Naturfilosofi hen imod den Begrebsfilosofi, som senere udvikledes af Sokrates og hans Elever. Saavel paa denne som paa de senere Naturfilosofer (Empedokles, Anaxagoras, Leukippos og Demokritos) udøvede Eleaterne en afgjort Indflydelse.

Elefant, Slægt af de Tykhudedes Orden. Elefanterne, som er de største Landdyr, og hvis Krop er meget sværlemmet, udmærker sig særlig ved sin 4—5 Alen lange Snabel (Næse), som er

forsynet med et lidet fingerformigt Gribeorgan. Med Snabelen griber Dyret sin Føde og opsuger Vandet, som derpaa sprøites ind i Munden. Snabelen tjener ligeledes som Føleorgan og som (et ualmindelig kraftigt) Vaaben. I Overkjæven har Elefanten to svære Stødtænder, som har en Længde af over tre Alen og kan veie indtil 100 Pund. Af disse Stødtænder faaes det bedste Elfenben. Af Kindtænder har den kun én eller to i hver Kjæveside, hvilke ligeledes er meget store og fældes flere Gange i Dyrets Levetid. Ørene er meget store og foldede. Elefanterne lever flokkevis i de fugtige Skove i det varme Asien og Afrika. De lader sig let tæmme, er kloge og lærvillige, men forplanter sig ikke i Fangenskab. De kan opnaa en Alder af indtil 100 Aar. I den foregaaende Jordperiode gaves der flere Arter, af hvilke man i Sibiriens Is har fundet en fuldstændig bevaret, nemlig Mammuthdyret. Af nulevende Elefanter findes en Art i Asien og en i Afrika. Den asiatiske Elefant, som forekommer i Indien, paa Ceylon, Sumatra og Borneo, er meget let at tæmme. Den holdtes allerede i Oldtiden som Husdyr og benyttes nutildags som Træk- og Lastdyr. Den afrikanske Elefant har større Øren og større Stødtænder end den asiatiske og lader sig kun med Vanskelighed tæmme. Den opnaar en Høide af indtil 14 Fod, findes i hele Afrika syd for Sahara og er et meget efterstræbt Jagtvildt paa Grund af det fortrinlige Elfenben, den leverer. Romerne og Karthagenienserne benyttede den i Oldtiden til Krigsbrug.

Elefanta, Klippep ved Forindiens Vestkyst, nær Bombay, med et storartet gammelt Tempel indhugget i Fjeldet.

Elefantine, græsk Navn paa en liden Ø i Nilen, nedenfor Kataraktерne, i Oldtiden bekjendt for sin Nilmaaler, som endnu findes tilligemed nogle Tempelrester. Den anføres af Herodot som Ægyptens Grændse mod Æthiopien.

Elefantordenen, den fornemste danske Ridderorden, oprindelig et religiøst Broderskab, stiftet af Kristian den første; dens nuværende Statuter er fra 1693. Insignierne er en Guld-Halskjede og en hvid emaljeret Elefant med et rødt Taarn i et blaat Skulderbaand.

Elegance (udt. Elegangs), af lat. elegantia, hos Romerne især Betegnelse for det skriftlige eller mundtlige Foredrags Korrekthed og Klarhed; senere overhoved Sirlighed, fin og fuldendt Form. — Elegant, sirlig, formfuldendt.

Elegi, hos Grækerne og Romerne et Digt, der var skrevet i det saakaldte elegiske Versemaal, d. v. s. i Distikha af Hexametre og Pentametre; senere d. s. s. Klagesang, klagende Digt.

Elektra, Datter af Agamemnon og Klytaimnestra, hjalp sin Broder Orestes til at hevne Faderens Mord og blev senere Pylades's Hustru. Hun er bleven digterisk skildret, bl. a. af Sofokles og Euripides.

Elektricitet kaldes den hos forskjellige Legemer optrædende Kraft, som bevirker, at de kan tiltrække og frastøde andre Legemer. Navnet Elektricitet kommer af Ordet Elektron, det græske Navn paa Rav, hos hvilket man først opdagede Elektriciteten. Efter de forskjellige Maader, hvorpaa Elektricitet kan fremkaldes, deles den i: 1) Rivningselektricitet, 2) Fordelingselektricitet eller Induktionselektricitet, 3) Berøringselektricitet eller Galvanisme, 4) Thermoelektricitet og 5) dyrisk Elektricitet. Rivningselektricitet fremkaldes, naar f. Ex. et Stykke Lak, Glas, Harpix eller Svovl rives med en Uldklud. Det revne Legeme ligesom ogsaa Rivetøiet (Uldkluden) faar da den Evne at tiltrække andre lette Legemer, saasom Korkstykker, Papirlapper og lignende. Et stort Antal Legemer, blandt hvilke Metallerne, faar ikke denne Egenskab ved Rivning; disse har man tidligere kaldt uelektriske; men senere Jagttagelser har vist, at ethvert Legeme paa en eller anden Maade kan bringes i elektrisk Tilstand. De saakaldte uelektriske Legemer kan ikke alene gjøres elektriske, men besidder ogsaa i høi Grad den Egenskab at forplante Elektriciteten fra den ene Smaadel i Legemet til den anden. De kaldes derfor Ledere, i Modsætning til Ikke-Ledere eller Isolatorer, hvilke ved Rivning let bliver elektriske, men ikke har Evne til at lede Elektriciteten. Gode Ledere er, foruden Metallerne, det menneskelige Legeme, friske Planter, Dampe osv. Slette Ledere er tør Luft, Uld, Glas, Lak m. fl. Den Elektricitet, som fremkaldes ved Rivning af Glas, kaldes ogsaa Glaselektricitet eller positiv Elektricitet (+ E), medens Lakelektriciteten kaldes negativ (− E). Ethvert Legeme indeholder begge Arter af Elektricitet; sædvanlig er den ene bunden af den anden; men ved forskjellige Aarsager, f. Ex. Rivning, kan de adskilles, hvorved den ene Art frigjøres paa det revne Legeme, den anden Art paa Rivetøiet. Legemer, hvori samme Sort Elektricitet er fri, frastøder hinanden, medens Legemer med uens Elektricitet tiltrækker hinanden. De uensartede Elektriciteter søger bestandig at forene sig og ophæver da eller binder gjensidig hinanden, forsaavidt de begge er tilstede i lige store Mængder. Nærmer man saaledes et glaselektrisk Legeme til den ene Ende af en isoleret Leder, tiltrækkes dennes negative, medens dens positive Elektricitet stødes ud i den anden Ende; afledes den herfra, f. Ex. ned i Jorden, bliver Lederens negative Elektricitet fri (Elektricitet ved Fordeling). Bringer man derimod det glaselektriske Legeme et Øieblik i Berøring med Lederen, vil de modsatte Elektriciteter ved den saakaldte elektriske Funke forene sig med hinanden, og Lederen faar et Overskud af fri positiv Elektricitet. Dyrisk Elektricitet findes især i Nervetraadene og Muskelvævet i enhver dyrisk Organisme. Enkelte Fiske, f. Ex. Sitteraalen, har særegne elektriske Organer, hvorved de kan frembringe og udlade Elektricitet. Fri Elektricitet udbreder sig altid paa Legemernes Overflade; paa en Kugleflade er den saaledes jevnt fordelt. Den søger til Kanter, Hjørner og Spidser, gjennem hvilke den strømmer ud i den omgivende Luft. Hvad Elektriciteten egentlig er, har Videnskaben endnu ikke kunnet forklare. Derimod har en Række Forsøg og skarpsindige Jagttagelser ledet til Erkjendelsen af Lovene for dens Virkninger, ligesom man i større og større Udstrækning lærer at nyttiggjøre denne mærkelige Naturkraft for praktiske Behov. — Elektrisermaskiner kaldes Maskiner, hvorved man frembringer Elektricitet i større Mængder. Af saadanne Maskiner har man flere Slags. Glaselektrisermaskinen bestaar af en Glascylinder eller en Glasskive, som dreier sig omkring en Axe og derunder rives mod to smaa

Skindpuder, som er belagte med et Amalgam af Kviksølv, Zink og Tin og ved Fjære trykkes ind til Glasset. Sættes Maskinen i Virksomhed, udvikles paa Glasskiven positiv Elektricitet, som tiltrækker den negative Elektricitet i Konduktoren, en afrundet isoleret Metalleder, som paa den mod Glasskiven vendende Ende er forsynet med fine Spidser. Gjennem disse strømmer den negative Elektricitet mod Glasskiven, og Konduktoren bliver saaledes ladet med positiv Elektricitet. Rivepuderne staar i Forbindelse med en anden Konduktor eller ved en Leder med Jorden. — Damp- eller Hydroelektrisermaskinen, opfunden 1840 af den engelske Ingeniør Armstrong, bestaar hovedsagelig af en isoleret Dampkande, hvori Vanddamp af 5—6 Atmosfærers Tryk udvikles, hvilken man lader udstrømme i flere Rør, som gaar gjennem et Kjøleapparat, hvorefter den kondenserede Vanddamp træffer Spidserne paa en isoleret Konduktor. Ved Dampens Rivning mod Rørene bliver Dampkjedlen negativ og Dampen positiv elektrisk, og den positive Elektricitet ledes over paa Konduktoren. I den nyere Tid benyttes hyppig Fordelings- eller Elektroformaskiner, hvor Elektriciteten fremkommer ved den fordelende Virkning af et svagt elektriseret Legeme, som virker paa Konduktorerne omtrent som Kagen i et Elektrofor paa Skjoldet. Holtz's Fordelingsmaskine bestaar af 2 runde Glasskiver, af hvilke den ene, den mindste, kan sættes i en hurtig ombreiende Bevægelse, medens den anden er faststaaende. Paa den sidste findes ligeoversor hinanden to Aabninger, i Randen belagte med Papirstykker, fra hvilke udgaar to spidse Stykker Papir, som er bøiede saaledes, at de berører den bevægelige Skive. Bag denne findes to Metalstænger, Konduktorerne, fra hvilke to med Metalspidser besatte Messingstykker vender mod Papirbelæggene. Skal Maskinen sættes i Virksomhed, lades det ene af Papirstykkerne ved at berøres med en ved Gnidning negativ elektriseret Kautschukplade, og dernæst bringes den bevægelige Skive til at rotere i en Retning, som er modsat Papirspidserne, hvorved en Fordeling fremkaldes i Konduktorerne, der saaledes lades. — Elektrisk Batteri, se Batteri. — Elektrisk Gnist eller Funke kaldes den Gnist, som viser sig, naar de modsatte Elektriciteter i to Ledere forener sig. Dens Farve beror dels paa Lederne og dels paa det uledende Stof, gjennem hvilket Foreningen foregaar. Den er af yderst kort Varighed, ledsages af en eiendommelig knitrende Lyd og løsriver samt smelter og gløder Smaadele af de Legemer, mellem hvilke den springer. Smaa elektriske Gnister er retliniede, større sikksakformige. Den største elektriske Gnist er Lynet. — Elektrisk Kur, Elektricitetens Anvendelse til Helbredelse af forskjellige Sygdomme, navnlig Nerveonder. — Elektrisk Lys er det stærkeste kunstige Lys, man kan fremstille. Det benyttes derfor nu ofte paa Kystfyr, ved natlige Bygningsarbeider, i Krigen og til Belysning af store Pladse og Fabriklokaler samt i videnskabelige Øiemed. Lyset frembringes ved en elektrisk Strøm, hvis Udladning sker gjennem to overfor hinanden staaende Poler af Kul. Det elektriske Lys fremstilles i elektriske Lamper, af hvilke man har flere Slags. De mest brugbare er konstruerede af Franskmanden Foucault og Russeren Jablockoff. Amerikaneren Edison har anstillet ihærdige Forsøg paa at konstruere en Lampe, som kunde give et billigere elektrisk Lys, end de hidtil kjendte, uden at han endnu er kommen til noget endeligt praktisk Resultat. — Elektriske Ringeapparater, Ringeapparater, som sættes i Virksomhed ved en sluttet elektrisk Strøm. — Elektrisk Spendingsrække, en Følgeordning af Grundstofferne i Overensstemmelse med deres elektriske Forhold til hinanden. — Elektrisk Strøm, se Galvanisme. — Elektrisk Telegraf, se Telegraf. — Elektriske Uhre, i Almindelighed Apparater, paa hvilke Gangen af et Normaluhr overføres ved Hjelp af en elektrisk Strøm. Normaluhret staar ved en Ledning i Forbindelse med ét eller flere elektriske Uhre og slutter ved en særegen Indretning i sit Hjulverk hvert Minut en elektrisk Strøm, hvorved det elektriske Uhrs Viser paa Grund af særegne Indretninger samtidig bevæger sig et Minut frem. Saadanne Uhre er konstruerede bl. a. af Garnier. Forskjellige fra disse er de elektromagnetiske Uhre, som uden at staa i Forbindelse med noget Normaluhr holdes i Gang ved selve den elektriske Strøms Kraft. Siemens har konstrueret et sindrigt elektrisk Kronoskop, som bl. a. anvendes til at maale Kuglernes Hastighed i Gevær- og Kanonløb. — Elektroder kaldes en galvanisk Kjedes Poler; Anoden betegner den positive og Kathoden den negative Pol. — Elektrodynamik, Læren om elektriske Strømmes Indvirkning paa hinanden. — Elektrokemi, Læren om de kemiske Virkninger af den elektriske Strøm. — Elektrolyse kaldes den ved en elektrisk Strøm fremkaldte Spaltning af kemiske Forbindelser. Alle ledende Vædsker er Elektrolyter, d. e. de spaltes af den elektriske Strøm. — Elektromagnetisme, Elektricitetens og Magnetismens Forhold til hinanden med Hensyn til gjensidige Indvirkninger. 1820 opdagede H. C. Ørsted, at en elektrisk Strøm, som ledes i Nærheden af en bevægelig Magnetnaal, bringer denne til at stifte Stilling, og Ampère har opstillet den Lov for Naalens Dreining, at dens Nordende vil slaa ud tilvenstre, naar man tænker sig svømmende med Strømmen — og med Ansigtet vendt mod Naalen. Føres Lederen i flere Vindinger om Naalen, forstørres dennes Udslag. — Elektromagnet, et Jern- eller Staalstykke, hvorom der i flere Vindinger er lagt en med Silke overspunden Kobbertraad, og som gjøres magnetisk derved, at en elektrisk Strøm ledes gjennem Traaden. Jernet er magnetisk kun saalænge det er udsat for Strømmens Paavirkning, hvorimod Staalet beholder sin Magnetisme, ogsaa efterat Strømmen er afbrudt. Saadanne Magneter kan gjøres meget kraftige og anvendes i flere Øiemed. Elektromagnetiske Kraftmaskiner er imidlertid upraktiske, da deres Arbeide i Forhold til Dampmaskinernes er meget dyrt. — Elektrometer, et Instrument, hvorved Elektricitetens Styrke kan maales. Bekjendt er Coulombs Elektrometer, ved hvilket Vridninger af en Sølvtraad angiver Styrken af den virkende Elektricitet. — Elektromotorer kaldes Legemer, som ved Berøring med hinanden fremkalder Elektricitet. Den Kraft, som ved en saadan Berøring bevirker, at modsatte Elektriciteter udvikles, kaldes elektro-motorisk Kraft. — Elektrofor, et Apparat til Ud-

vikling af Elektricitet ved Fordeling, bestaar af en Parpixtage paa et Metalunderlag og et Laag (Skjold) med isolerende Haandtag. Piskes Kagen med et Katteskind, bliver den negativ elektrisk og bortstjøder den negative Elektricitet i Skjoldet, som altsaa bliver positiv elektrisk, naar det løftes af, efterat den negative Elektricitet er bortledet. — Elektroformaskine, se Elektrisermaskine. — Elektropunktur, se Acupunktur. — Elektroskop, et Apparat, som benyttes til at paavise smaa Mængder af Elektricitet og dennes Art. Det bestaar af en Glasflokke med en Messingstift, hvortil er fæstet to Pendler af Hyldemarv eller Guldblade, hvilke ved sin Bevægelse angiver, om et Legeme, som bringes i Berørelse med Stiften, er elektrisk eller ikke.

Elektrum (Elektron) eller gyldisk Sølv, en i Naturen forekommende Forbindelse af Guld og Sølv. Gyldisk Sølv fandtes i de nedlagte Gruber ved Skara under Kongsberg Sølvverk.

Element, d. s. s. Grundstof. For Tiden kjender man 64 Grundstoffer. Den græske og romerske Filosofi opstillede 4 Grundstoffer: Jord, Luft, Ild og Vand (de fire Elementer). — Galvanisk Element, en Forbindelse af to forskjellige Metaller og en saakaldt ledende Vædske til Frembringelse af en elektrisk Strøm. — Thermoelektrisk Element, et fysisk Apparat til Frembringelse af Thermoelektricitet.

Elementar eller **elementær**, oprindelig. — Elementæranalyse kaldes den kemiske Analyse, hvorved Mængden af de forskjellige Grundstoffer i et organisk Legeme bestemmes. — Elementærundervisning, se Undervisning.

Elemi, en blød, gulagtig Harpix, som benyttes til Plaster, Salver og Fernisser og i Hattefabrikationen.

Eleonore Kristine, se Ulfeldt.

Elephantiasis Arabum, en Hudsygdom, som væsentlig bestaar i en betydelig Fortykkelse af Overhuden og Underhudcellevævet, saa at den af den syge Hud bedækkede Legemsdel kan antage en usædvanlig Størrelse. Den optræder hyppigst paa Benene og helbredes sjelden. — Elephantiasis Graecorum, d. s. s. Spedalskhed.

Eleusis, nu Levsina, By i Attika, ved Eleusis-Bugten i Nordvest for Athen og forbundet med denne By ved den saakaldte hellige Vei, var i Oldtiden berømt for de Mysterier, som der feiredes til Ære for Demeter og hendes Datter Persefone. De holdtes hvert Aar i Begyndelsen af Oktober og bestod væsentlig i Renselser, Ofre og Fremstillinger af Mythen om Demeter og Persefone, i hvilke man har villet se en symbolsk Fremstilling af Udødelighedstanken. Skuepladsen for Mysterierne var Demetertemplet, bygget af Iktinos paa Perikles's Tid.

Elevere, hæve, ophøie; i Militærvidenskaben at hæve Mundingen paa et Skydevaaben over Horizontalplanet, saaledes at Elevation fremkommer. — Elevation, i Militærsproget den Vinkel, som Skytsets Kjærnelinie danner med dets Sigtelinie: Mundingen over Horizontalplanet.

Elfdal, Porfyrverk i det svenske Landskab Dalarne, ved østre Dalelv, anlagdes 1788 og indkjøbtes senere af Karl Johan, som her lod forfærdige flere prægtige Porfyrsager.

Elfenben, Benstoffet i Elefantens og Mammuthdyrets Stødtænder. Det ligner almindeligt Benstof, men er mere gjennemskinnende end dette og viser, naar det slibes, paa Overfladen netartede Tegninger. Det er oprindelig hvidt eller gult og kan bleges ved at ligge i Solen. Hvalrostænder, Narhvalens Stødtand og Flodhestens Hjørnetænder leverer ogsaa et Slags Elfenben. — Kunstigt Elfenben bestaar af hærdet Gibs eller af andre Mineralsubstanser og et Bindemiddel. — Vegetabilsk Elfenben, som benyttes til Knapper og lignende, faaes af Elfenbensnødder eller Stennødder, Frugten af en sydamerikansk Plante. — Elfenbenspapir kaldes tykt med Limfarve af Gibs, Blyhvidt osv. glattet Papir, der benyttes som Tegnepapir og lignende. — Elfenbenssort eller brændt Elfenben, et sort Farvestof, som fremstilles ved at forkulle Elfenben uden Luftens Tilgang. Sædvanlig benyttes dog almindelige Benkul.

Elfsborg, 1) to Fæstninger i Sverige ved Götaelvens Munding, Gamle-Elfsborg, anlagt antagelig af Birger Jarl, ved Elvens sydlige Bred, under den nordiske Syvaarskrig og Kalmarkrigen erobret af Danskerne, sløifet 1660, og Ny-Elfsborg, anlagt 1653 paa en Holme i Elvemundingens sydlige Gren. Den angrebes 1717 og 1719 forgjeves af Tordenskjold og nedlagdes 1869. — 2) Len i det sydvestlige Sverige, bestaar af Dalsland og den nordlige Del af Vestergötland, er 233 Kv.mil stort og har 287,000 Indb.

Elg, Slægt af de hjorteartede Drøvtyggere, med brede, flade, fingergrenede Takker. Den er Europas største Landdyr og forekommer i Amerika, Sibirien, Rusland, Polen, Sverige og Norge. I sidstnævnte Land er Elgsdyret fredet, i de fleste Distrikter fra 1ste November til 1ste August.

Elgepiggen, en over 5,000 Fod høi Fjeldtind i Norge, mellem Fæmundsjøen og Østerdalen.

Elgin (udt. Eldjin) ell. **Moray**, Grevskab i det nordlige Skotland, 25 Kv.mil stort med 44,000 Indb. — Hovedstad Elgin med ca. 8,000 Indb.

Elgin and Kincardine, 1) Thomas Bruce, Greve af, f. 1766, d. 1841, indtraadte som Officér i den engelske Armé, men blev for det meste anvendt i diplomatiske Ærender. Saaledes blev han 1799 Gesandt i Konstantinopel og fik i denne Egenskab Lov til at bortføre en Del antike Billedhuggerverker fra Athen. Han brød løs det meste af Cellafrisen og af de endnu bevarede Gavlgrupper og Metoper paa Parthenon, en Karyatide paa Erekhtheion, en Dionysosstatue paa Thrasyllosmindesmærket m. m., som han indpakkede og sendte til England. En Del blev i Piræos beslaglagt af Franskmændene og kom først 1812 til London, hvor det hele 1816 blev indkjøbt for British Museum, til hvis fornemste Prydelser disse „Elgin marbles" hører. 2) James Bruce, Greve af Elgin and Kincardine, den foregaaendes Søn, f. 1811, d. 1863, blev 1842 Guvernør paa Jamaika og 1846 Generalguvernør i Kanada, i hvilken Stilling han dæmpede flere Uroligheder, fremmede Landets Opkomst og vandt almindelig Agtelse. 1857 gik han som extraordinær Gesandt til Kina for at bilægge dette Lands Tvistigheder med England. Dette lykkedes ham, dels ad diplomatisk Vei, dels ved Vaabenmagt, saa vel, at der 1858 sluttedes Fred i Tientsin. Efter sin Hjem-

komst blev han Generalpostmester, men gik allerede 1860 igjen til Kina, hvor han s. A. endte de fornyede Fiendtligheder. 1862 blev han Vicekonge over Indien.

Eli, Ypperstepræst og Dommer i Israel i det 12te Aarh. f. Kr. (1 Sam., Kap. 1—4).

Elias, Profet i Israels Rige under Ahab og Ahasia (918—896 f. Kr.), prædikede med nidkjær Strenghed mod Baalsdyrkelsen. (Se 1 Kong. Bog m. fl. St.).

Elidere, udstøde, i Grammatiken bortkaste et Bogstav af et Ord, især en kort Vokal i Udlyden, naar det følgende Ord begynder paa en Vokal. — Elision, Udstødelse, især i grammatisk Forstand.

Eliesen, dansk Karmelitermunk, se Heliesen.

Eliminere, bortfjerne; i Mathematiken af to Ligninger, som begge indeholder samme ubekjendte Størrelse, at danne en tredie, hvor denne Størrelse ikke forekommer. Denne Fremgangsmaade benyttes ved Løsningen af Ligninger med flere ubekjendte.

Eliot (udt. Jliot), George, se Lewes.

Elis, Landskab paa Peloponnes i Grækenland, ved det ioniske Hav, omgivet af Akhaia i Nord, Arkadien i Øst og Messenien i Syd. Her laa Olympia (s. d.) ved Alfeios; Hovedstaden Elis laa længere mod Nord ved Peneios.

Elisa, Profet i Israels Rige, d. 840 f. Kr., var en Discipel af Elias, hvis Verk han fortsatte. (Se 1 og 2 Kong. Bog).

Elisabeth, Dronning af England, Datter af Henrik den ottende og Anna Boleyn, fødtes 1533. Under sin Halvsøster Marias Regjering svævede hun i stadig Fare som Tilhænger af den protestantiske Tro; hun betragtedes desuden som uægte født og holdtes i længere Tid i Fængsel i Tower og paa flere andre Steder. Ved Marias Død besteg hun Tronen 1558. Hun afslog Filip den andens saavelsom ethvert andet Ægteskabstilbud, gjorde den episkopale Kirke til Statskirke og regjerede, understøttet af Lord Burleigh, med Kraft og Klogskab. De religiøse og politiske Stridigheder i Skotland blandede hun sig i ved at understøtte Protestanterne og havde Del i Oprøret mod Maria Stuart. Da denne flygtede over Grændsen til England, lod Elisabeth hende fængsle og holdt hende under Paaskud af, at hun ikke kunde fralægge sig Beskyldningen for at have dræbt sin Ægtefælle Darnley, en Række af Aar i Fangenskab. Ledet dels af Frygt for sin Trone, dels af personligt Had til Maria og tillige ophidset ved de Forsøg, som dennes Tilhængere gjorde paa at befri hende, lod hun hende dømme til Døden og henrette 1587; Marias Tilhængere forsonede hun halvveis ved at antage hendes Søn Jakob til Tronfølger. 1588 sendte Filip den anden, som vilde hevne den Understøttelse, England ydede de oprørste Nederlande, den bekjendte Armada (s. d.) for at angribe Landet; men dette Angreb endte med Armadaens Undergang. 1601 lod Elisabeth sin Yndling, Grev Essex, henrette paa Grund af hans Handlinger, der blev udlagte som Forræderi; siden den Tid henfaldt hun til Tungsind og døde 1603. Hun var uden Modsigelse en af de dygtigste Regenter, England har havt, og Landets Opblomstring begyndte i hendes Tid. Hun fremmede ikke blot den materielle Kultur, men ogsaa Kunster og Videnskaber, til hvilke hun selv tildels besad fortroligt Kjendskab; hun grundede saaledes Universitetet i Dublin. Hendes personlige Egenskaber var mindre tiltrækkende; uden egentlig at være smuk vilde hun bestandig høre, at hun var Englands skjønneste Kvinde, og hendes Sinsyge over Maria Stuarts Skjønhed var en af Grundene til hendes Had til denne. Desuden var hun ofte smaalig, mistænksom og hevngjerrig. Hun forblev ugift og holdt af at kaldes „den jomfruelige Dronning".

Elisabeth, Keiserinde af Rusland, f. 1709, var Datter af Peter den store, udelukkedes 1730 fra Tronfølgen ved Anna af Kurland, men kom 1741 ved en Revolution paa Tronen. Hun var hengiven til Udsvævelser og lod Landet styre af sine Yndlinger. Under hendes Regjeringstid ophævedes Dødsstraffen, og Universitetet i Moskau samt Kunstakademiet i Petersburg grundedes. Ledet af Had til Fredrik den anden, som personlig havde fornærmet hende, understøttede hun Østerrige og Frankrige i Syvaarskrigen, men døde før dens Slutning 1762.

Elisabethgrad eller **Jelisavetgrad**, By i det russiske Guvernement Cherson, med 25,000 Indb. og Fæstning.

Elisabethpol eller **Jelisavetpol**, By i Kaukasien, i det russiske Guvernement Tiflis, med 16,000 Indb. og Silkeavl.

Elite, Udvalg; det bedste. — Elitetropper, Kjernetropper.

Elixir, tykflydende Opløsning i Vin eller Alkohol af Plantestoffer, især Harpixer og Bitterstoffer; anvendes i Medicinen. — Livselixir, en gammel alkymistisk Blanding af Plantestoffer, opløste i Spiritus, som under forskjellige Navne ofte er bleven anprist som et Lægemiddel af hemmelig, magisk Kraft.

Ella, Konge i Northumberland, skal have kastet den danske Konge Ragnar Lodbrok i en Ormegaard og siden under mange Pinsler være bleven dræbt af Ragnars Sønner.

Ellefolk, Elverfolk, dansk Navn paa et Slags overnaturlige Væsener, nærmest svarende til Huldrefolket i den norske Folketro.

Ellenborough (udt. Ellenboro), Edward Law, Baron, engelsk Jurist, f. 1750, d. 1818, forsvarede 1785 paa en glimrende Maade Warren Hastings, blev 1801 Generalfiskal og 1802 Overdommer ved Kings-Bench samt Peer. — Hans Søn Edward Law, Greve af Ellenborough, f. 1790, d. 1871, blev 1841 Generalguvernør i Indien, hvor han annekterede flere Landstrækninger. Efter at være hjemkaldt 1844 sluttede han sig til Whiggerne.

Ellerske Sekt, et sværmerisk religiøst Samfund, som 1726 stiftedes af Væveren Elias Eller (f. 1690, d. 1760) fra Ronsdorf i Preussen sammen med Præsten Schleiermacher i Elberfeld. Eller var ved Læsning af Bøhmes Skrifter og Aabenbaringen bleven halv forrykt, kaldte sig selv Zions Fader og sin Fødeby det nye Zion (derefter fik ogsaa Sekten Navn af Zioniter). Han og hans Tilhængere førte et forargeligt Levnet; men deres Uvæsen blev ikke almindelig bekjendt førend efter Ellers Død, da der blev taget offentlige Forholdsregler derimod.

Ellesmere (udt. Ellsmir), Francis Egerton, Jarl, engelsk Statsmand, f. 1800, d. 1857, blev tidlig indvalgt i Underhuset, var 1828—30 under Wellington Statssekretær for Irland og støttede

senere ivrig Peels Ministerium. I sit pragtfulde Palads „Bridgewater-house“ i London samlede han rige Kunstskatte, som han med stor Liberalitet gjorde tilgjængelige for Publikum. Som Forfatter optraadte han med Digte og Reiseskisser samt med Oversættelser af flere fremmede Digterverker, deriblandt Goethes „Faust“.

Ellida, efter de oldnorske Heltesagn Navn paa Frithjof den frøknes Skib.

Ellinggaard, en gammel adelig Sædegaard i Onsø Prestegjeld, Smaalenenes Amt, eiedes i det 16de, 17de og 18de Aarhundrede af Familierne Gyldenhorn, Brockenhus, Bjelke, Kaas og Huitfeldt.

Elliot, Navn paa en skotsk Adelsslægt. — George Augustus Elliot, Lord Heathfield, f. 1718, d. 1790, erhvervede sig Berømmelse ved sit glimrende Forsvar af Gibraltar mod Spanierne og Franskmændene 1782. — Sir Hugh Elliot, f. 1752, d. 1830, bekledte blandt flere diplomatiske Stillinger ogsaa Posten som engelsk Gesandt i Kjøbenhavn 1782—90. I denne Stilling stansede han 1788 ved at true med Krig fra Englands og Preussens Side et norske Korps, som rykkede mod Göteborg. — Sir George Elliot, f. 1784, d. 1863, deltog som Kaptein i Marinen i Krigene med Frankrige, blev 1830 Admiralitetssekretær og sendtes 1840 til Kina, hvor han efter at have indtaget Øen Tsjusan stod i Begreb med at gaa til Peihofloden, men af kinesiske Underhandlere lod sig bevæge til at vende om. Senere blev han Viceadmiral. — Charles Elliot, foregaaendes Fætter, f. 1801, ansattes 1836 som engelsk Konsul i Kanton og afstedkom ved sine Stridigheder med de kinesiske Myndigheder Krig mellem England og Kina.

Ellipse, 1) i Grammatiken og Talekunsten Udeladelse af et Ord eller en Sætningsdel, som man derfor maa slutte sig til af Sammenhængen. 2) i Geometrien en i sig selv tilbageløbende krum Linie med to Brændpunkter (F og F, paa nedenstaaende Figur), hvis samlede Afstand til ethvert Punkt af Ellipselinien er den samme. En Korde gjennem begge Brændpunkter kaldes Ellipsens store Axe, og en Korde, som staar lodret paa denne, og som gaar gjennem Centret, den lille Axe. Forholdet af Afstanden mellem begge Brændpunkter til den store Axe kaldes Ellipsens Excentricitet (e). I Astronomien spiller Ellipsen en stor Rolle; alle Planeter og Kometer bevæger sig i elliptiske Baner

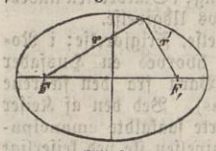

Ellipse.

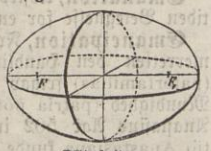

Ellipsoide.

omkring Solen. — Ellipsoide, en fuldstændig sluttet krum Flade, inden hvilken et vist Punkt, Middelpunktet, deler alle gjennem samme lagte Korder i to lige store Dele. Disse Korder eller Diametre er ikke, som i Kuglen, lige store uanset deres Retninger. Størst praktisk Betydning har Omdreiningsellipsoiden, som fremkommer, naar en Ellipse dreier sig om en af sine Axer. (Se ovenstaaende Figur).

Ellora, Landsby i Dekan i Forindien, i Ghatbjergene, bekjendt ved de talrige kolossale Huletempler, som er udhugne i et ved Byen liggende Granitfjeld.

Ellore, By og engelsk Militærstation i Præsidentskabet Madras i Forindien.

Elmina, Hovedstad i de hollandske Besiddelser paa Guldkysten i Vestafrika, med 10,000 Indb., et Fort og vigtig Handel.

Elmqvist, Adolf Frederik, dansk Bogtrykker, f. 1788, d. 1868, udgav i Aarhus foruden Bladet „Aarhus Stiftstidende“ ogsaa Maanedsskriftet „Læsefrugter“ (66 Bind 1818—33 og 1839—40), der fik stor Udbredelse.

Elmsild kaldes det Lys, som i Tordenveir undertiden viser sig paa Mastetoppe og andre spidse Gjenstande. Det skyldes antagelig en ved den elektriske Sky's Nærhed fremkaldt Fordeling af Elektriciteten, idet den tiltrukne Elektricitet strømmer ud fra spidse Gjenstande, hvor den er tættest.

Eloah, Flertal Elohim, „den Stærke“, „Herskeren“, hebraisk Navn paa Gud.

Eloge (udt. Elosj), Lovtale, Lovskrift, især over en Afdød.

El Obeid, Hovedstad i det nubiske Landskab Kordofan i Østafrika, med 15,000 Indb. og Handel med Gummi, Elfenben og Guld.

El Ole, en spansk Pantomimedans.

Elphinstone (udt. — staan), Mount Stuart, engelsk Officér, f. 1778, d. 1859, kom i en ung Alder til Indien, hvor han senere blev Adjutant hos Lord Wellington. 1808 sendtes han til Kabul og afsluttede en Alliancetraktat med Afghanernes Fyrste mod Russerne og Franskmændene. 1820—27 forvaltede han med stor Dygtighed Guvernørembedet i Bombay. Han skrev „Efterretninger om Kongeriget Kabul“ og „Indiens Historie“.

Elpis, græsk Haabet, ogsaa personificeret som Gudinde; Navn paa en Planetoide.

Elsas (fr. Alsace), Landskab mellem det baierske Rhinpfalz i Nord, Baden i Øst, Schweiz i Syd og Lothringen i Vest, 153 Mil stort med 1,051,000 Indb. Den vestlige Del er opfyldt af Vogeserne, den østlige hører til Rhindalen; i Syd forekommer Udløbere fra Jura. — Elsas var i Oldtiden beboet af Kelter, blandt hvilke i det første Aarh. f. Kr. germaniske Stammer nedsatte sig. De oprindelige Beboere kaldte Cæsar til Hjelp mod Arioviſt, og han lagde Landet under romerſt Herredømme. Da det romerske Rige forfaldt, erobrede Alemannerne Landet, men maatte 496 vige for Frankerne under Chlodevig. Elsas (hvilket Navn opkom i det 7de Aarh.) deltes nu i to Distrikter, Nordgau og Sundgau, svarende til den senere Inddeling i Øvre- og Nedre-Elsas. Ved Forliget i Verdun 843 indlemmedes det i Lothars Rige; senere førte Hertugerne af Schwaben ogsaa Titelen Hertug af Elsas uden dog at have synderlig at sige; Magten var meget mere for en stor Del i Hænderne paa Biskopen af Strasburg. I det 12te Aarh. dannede sig ved Siden af 11 Rigsstæder Landgrevskaberne Øvre- og Nedre-Elsas, af hvilke det første ved Giftermaal kom i Huset Habsburgs Besiddelse, medens det andet i Tidens Løb tilhørte forskjellige. Under Trediveaarskrigen kom Elsas under Frankrige og deltes 1790 i Departementerne Bas-Rhin og Haut-Rhin. Ved Fredsslutningen mellem Frankrige og Tyskland 1871 blev det

tilligemed det nordlige Lothringen afstaaet til det tyske Rige. Den ved denne Fredsslutning erhvervede Landstrækning danner nu et eget „Rigsland", Elsas-Lothringen, tilsammen 264 Kv.mil stort med 1,530,000 Indb. Det inddeles i 3 Distrikter, Øvre-Elsas, Nedre-Elsas og Lothringen; Hovedstaden er Strasburg. Det styres af en Statholder og sender 15 Deputerede til den tyske Rigsdag. Saavel Industrien som Handelen staar paa Grund af Landets heldige naturlige Beskaffenhed og mange rige Hjelpekilder paa et høit Trin.

Elsasser, Friedrich August, tysk Landskabsmaler, f. 1810, d. 1845, uddannede sig i Berlin og gik 1832 til Italien, hvor han siden mest opholdt sig i Rom og malede en Række Billeder, der smukt og sandt gjengiver den italienske Natur.

Elseter (tidligere Helgeseter), Gaard i Strindens Præstegjeld ligeoverfor Trondhjems Domkirke. Her laa det befjendte Helgeseter Kloster (s. d.), i hvilket Hertug Skule (Baardsøn) blev dræbt 1240, da han søgte Tilflugt der.

Elsler, Therese, f. 1808, d. 1878, og Fanny, f. 1810, optraadte 1830—50 som Danserinder paa de første Scener i Europa og Amerika og vandt overordentligt Ry. Den første blev 1850 gift med Prins Adalbert af Preussen.

Elster, Navn paa to Floder i Sachsen. Hvide Elster udspringer i Bøhmen nær den sachsiske Grændse, løber mod Nord og Vest og falder i Saale syd for Halle; Længde 26 Mil. — Sorte Elster udspringer i det sachsiske Lausitz og falder efter 24 Mils Løb i Elben ovenfor Wittenberg.

Elton ell. **Jalton Nor**, salt Indsjø i Guvernementet Astrakan i det sydlige Rusland, 3 Kv.mil stor, leverer aarlig ca. 5 Millioner Centner Salt.

Eludere (lat.), holde for Nar; omgaa (en Lov).

Elv, i Norge og Sverige Benævnelsen paa Vasdrag. Den skandinaviske Halvøs Overfladeforhold fører det med sig, at Elvene kun stykkevis er farbare, idet dels Fossefald, dels rivende Løb afbryder den farbare Strøm. De har desuagtet stor Betydning som Samfærdselsmidler, idet Størsteparten af den Trælast, som udføres fra Norge og Sverige, uden videre Udgifter kan fløtes ned ad Elvene til Udskibningsstederne.

Elvas, By i Portugal, nær den spanske Grændse, med 11,000 Indb. og en stærk Fæstning.

Elvegrimer, gammelt Navn paa de norske Grændseboere ved Götaelven.

Elvekvislerne, i Sagaerne Navn paa Strækningen ved Götaelvens Udløb paa begge Sider af Hisingen; her var et yndet Opholdssted for Vikinger.

Elverum, Præstegjeld i Hedemarkens Amt, $2^1/_2$ Mil øst for Hamar. — I Præstegjeldet er Elverums Leir, som er næsten bymæssig bebygget, med ca. 450 Indb. I Nærheden holdes Grundset Marked.

Elvesysel, den sydligste Del af Rønrike, fra Gudmaren til Götaelven.

Ely (udt. Ili), By i det engelske Grevskab Cambridge, med 8,000 Indb. og en smuk Kathedralkirke.

Elysée (udt. Elise), Palads i Paris, bygget 1718 for Greven af Evreux, tjener nu som Bolig for Republikens Præsident. — Til Paladset støder de elysæiske Marker (Champs Elysées), et paa Ludvig den 15des Tid plantet Parkanlæg, som nu er en stærkt besøgt Spadserplads.

Elysion (lat. Elysium), i Homers Digte Navn paa et behageligt og frugtbart Landskab paa Jordens Vestkant, ved Okeanos, hvorhen udmærkede Helte kommer uden at dø og lever evig under Rhadamanthys's Herredømme.

Elze, Friedrich Karl, tysk Literaturhistoriker, f. 1821, siden 1875 Professor i engelsk Sprog og Literatur ved Universitetet i Halle, har udgivet udførlige biografiske Verker over Shakespeare, Walter Scott og Lord Byron, af hvilke det over sidstnævnte især har vundet megen Anseelse. Han var ogsaa med at grunde det tyske Shakespeareselskab, hvis Aarbog han har redigeret fra det 3die Bind.

Elzevier, berømt hollandsk Bogtrykkerfamilie i det 16de og 17de Aarh. — Ludvig Elzevier, f. 1540, d. 1617, nedsatte sig 1580 i Leiden og grundede Forretningen; den første paa hans Forlag udkomne Bog er trykt 1583. Af hans Sønner fortsatte 5 Forretningen, dels i Leiden, dels i Haag og Utrecht. Den mest befjendte af dem er Bonaventura Elzevier, f. 1583, d. 1652, som fra 1608, senere i Kompagni med sin Brodersøn Abraham (f. 1592, d. 1652), leverede en Række Udgaver især af klassiske Forfattere, mest i lidet Format (Duodez og Sedez), hvilke Udgaver vandt stort Ry for Korrekthed og smukt Udstyr, og som endnu er meget søgte af Bogsamlere, der ofte betaler dem med enorme Priser.

Elzheimer, Adam, tysk Landskabsmaler, f. 1574, d. 1620, opholdt sig for en stor Del i Rom og malede med overordentlig Omhyggelighed i Udførelsen en Række Billeder i lidet Format, ofteft med Figurstaffage; han var især fremragende i sin Behandling af Lyset og har paa dette Felt havt direkte Indflydelse paa Rembrandt.

Email (udt. Emai) eller **Emalje**, en til Broderiperler og andre Pyntesager m. m. anvendt Glasblanding, som bestaar af Blyglas, tilsat med en Del Tinoxyd; ogsaa en ved Tilsætning af Metaloxyder farvet flydende Glasmasse, som benyttes til Overtræk af forskjellige Metalarbeider.

Emailskjællede (Ganoidei), Orden af Fiskene, med bruskет eller benet Skelet, fri Gjeller med Gjellelaag og Svømmeblære med Luftgang; Munden sidder hos nogle paa Undersiden af Hovedet, Synsnerverne krydser ikke hverandre, og Skjællene er overtrukne med et Emaillag. Herhen hører Støren, Bladsnuden og Kaimanfisken.

Emanation, Udstrømning; i Statsretten undertiden Betegnelse for en Lovs Udgivelse.

Emancipation, Frigivelse, Frigjørelse; i Romerretten den Handling, hvorved en Husfader (paterfamilias) frigav sit Barn fra den fædrene Myndighed (patria potestas). Ved den af Keiser Anastasius Aar 502 indførte saakaldte emancipatio Anastasiana kunde Frigivelsen ske ved keiserligt Reskript, og ved den af Justinian indførte emancipatio Justinianea foregik den paa den Maade, at Faderen i Retten under Barnets Tilstedeværelse erklærede dette for uafhængigt. I den nyere Tid betegner Ordet en Klasses Frigjørelse for visse lovmedholdige Baand overhoved; saaledes Jødernes (s. d.), Negrenes (s. d.) og Kvindens Emancipation (s. d.). Ved Katholikernes Emancipation betegnes særlig den i Storbritannien og Irland 1829 foretagne Forandring i Katholikernes statsretslige Stilling, ifølge hvilken disse

kunde vælges til Parlamentet og blive Embedsmænd.

Emanere, udgaa, især om en Lov.

Emanuel den første, Konge af Portugal, f. 1469, d. 1521, fik Tilnavnet „den store" eller den lykkelige. Han kom paa Tronen 1495, tog sig med Iver af Landets Forvaltning, gav nye Love og fremmede Videnskab og Kunst. Under hans Regjering, der betegnes som Portugals „Guldalder", blev dette Land Europas første Sjømagt og underlagde sig store Landstrækninger i fremmede Verdensdele (se Art. Albuquerque, Cabral og Vasco de Gama).

Emba ell. **Jemba**, Flod i Guvernementet Orenburg i det asiatiske Rusland, løber mod Sydvest og falder i det Kaspiske Hav. Længde 93 Mil.

Emballage (udt. Angbalasj), Indpakning. — Emballere, pakke ind.

Embargo, Statens Beslaglæggelse af Gods i en Havn. Den er statsretlig, naar en Stat f. Ex. anholder en Undersaats lovstridig udgaaende Skib, folkeretlig, naar en Stat i Paaventе af Krig foreløbig beslaglægger den eventuelle Fiende tilhørende Ting, som i Krigstilfælde kan konfiskeres, altsaa fornemmelig Skibe, som henligger i Statens Havne, med værende Ladning. Dog er dette nu i Almindelighed gaaet af Brug, og Embargo i sidste Betydning anvendes hyppigst som Modforholdsregel mod Forføininger af den fiendtlige Stat.

Embarras (udt. Angbarra), Forhindring, Forlegenhed. — Embarras de richesse (udt. — dø riſſes), Vanskelighed eller Forlegenhed paa Grund af for stor Overflod; Vanskelighed at vælge mellem et stort Antal.

Embede, af det oldnorske embætti, oprindelig Tjeneste, Arbeide, Haandværk; nu en Bestilling eller offentlig Post, hvis Indehaver udnævnes af Kongen i Modsætning til Bestillinger (s. d.) og Ombud (s. d.). — Alle den egentlige Statsforvaltnings vigtigste Organer er, efter norsk Statsret, Embedsmænd, og disse indtager en i flere Henseender særegen Retsstilling; navnlig er deres i Regelen stedfindende, grundlovbestemte Uafsættelighed at mærke.

Embla, se Gudelære, den nordiske.

Emblem (af gr. emblema), oprindelig indlagt Arbeide, Prydelse, Ornament; senere Sindbillede, billedlig Betegnelse af en Gjenstand.

Embonpoint (udt. Angbaangpoæng), Legemsfyldighed, Tykkelse, Korpulens.

Embryo kaldes den Del af den befrugtede Plante- eller Dyre-Ægcelle, der udvikler sig til et nyt Individ. Hos Planterne udvikler Embryonet eller Kimen sig i Ægcellen, idet den i Regelen omgives af et Lag Æggehvide. Det dyriske Embryo faar, naar det er 3 Maaneder gammelt, Navn af Foster (s. d.). I den 2den Maaned er samtlige dets Organer antydede eller endog tildels udviklede. — Embryologi, Læren om Embryonets Udvikling, navnlig hos de høiere Dyr, danner en vigtig Del af Zoologien.

Emden, By i Hannover, ved Emsflodens Munding, med 13,000 Indb., Havn og betydelig Handel.

Emeraldin, d. s. s. Anilingrønt (se Anilin).

Emeritus, udtjent. — Pastor emeritus, afskediget Præst.

Emerson (udt. Emmersn) Ralph Waldo, fremragende amerikansk Filosof og Digter, f. 1803, studerede Theologi og blev Præst for en unitarisk Menighed i Boston. Paa Grund af sine afvigende Meninger om Nadverden tog han imidlertid snart Afskjed, reiste derefter til Europa og har senere levet som Privatmand. I sine filosofiske Skrifter („Naturen", „Repræsentative Mænd", „Literær Moral" m. fl.) viser han sig som en fremragende Repræsentant for den transcendentale Filosofi i nær Tilslutning til Carlyle; hans Digte (udgivne samlede 1846) karakteriseres ved glimrende poetisk Indbildningskraft i Forening med en stærk realistisk Holdning.

Emesa, nu Hems, By i Cølesyrien, ved Floden Orontes, var, førend den kom under Romerne, Hovedstad i et eget Rige. Den besad et berømt Soltempel og var den romerske Keiser Heliogabals Fødeby. Efter Romerrigets Fald kom Byen afvexlende til forskjellige Folkeslag, indtil den erobredes af Tyrkerne, som nu indehar den. Den er en ganske livlig By med 23,000 Indb.

Emeute (udt. Emøt), Opløb, Mytteri; Oprør.

Emfase, i Talekunsten et Udtryk, der ved at betegne eller lade ane mere, end det udsiger, giver Talen forstærket Kraft; i daglig Tale d. s. s. Eftertryk.

Emfysem, se Luftsvul.

Emfyteusis, Arvefæste, var en Form for Bortfæstning af Grundeiendom i den senere romerske Keisertid. Fæsterens Ret over Gaarden stod i Almindelighed ikke meget tilbage for en Eiers. Retten gik i Arv og kunde afhændes. Dog maatte ikke Arvefæsteren ved sine Forføininger formindske Gaardens Værdi, og der paahvilede ham visse, engang for alle regulerede Grundafgifter til Jordbrotten. Det var især offentligt Jordegods (Statens, Keiserens, Kommunernes og Kirkernes), som bortfattes paa denne Maade.

Emigranter (af lat. emigrare) Udvandrere, især saadanne, som i Mængde forlader sit Fædreland af religiøse, politiske eller økonomiske Hensyn; særlig benyttes Ordet om dem, som udvandrede fra Frankrige under den store Revolution.

Emilia, italiensk Landskab, bestaar af de tidligere Hertugdømmer Modena og Parma samt den saakaldte Romagna, er 370 Kv.mil stort og har 2,114,000 Indb. Det deles i 8 Provinser, er i Syd bjergfuldt, mod Nord sumpet og hører til de frugtbareste og bedst dyrkede Dele af Italien. Navnet kommer af den 188 f. Kr. af M. Æmilius Lepidus anlagte Vei Via Aemilia fra Ariminium (Rimini) til Placentia (Piacenza).

Eminent, fremragende. — Eminence, Høihed, Titel for Kardinalerne.

Emir, Befalingsmand, Fyrste, arabisk Titel paa en Stammes Høvding, ogsaa undertiden paa Muhameds Efterkommere. — Emir-el-Mumenin, Kalifens Titel. — Emir-el-Omara, Titel for Kalifens Førsteminister.

Emissær, Udsending, især i hemmelige diplomatiske Hverv.

Emma, Karl den stores Datter, se Eginhard.

Emmaus, 1) en liden By i Palæstina, i hvis Nærhed Jesus efter sin Opstandelse aabenbarede sig for to af sine Disciple (Luk. 24, 13—35). 2) By paa Judæas Slette, hvor Judas Makkabæus slog Syrierne under Gorgias (Makk. 3, 40 o. f.). Byen hed senere Nikopolis.

Emme, Flod i Schweiz, Bifloð til Aar, er ca. 10 Mil lang og udmunder ved Solothurn.

Dalen Emmenthal, hvorigjennem den løber, er kjendt for sin fortrinlige Ost.

Emmerich, By i Preussen, ved Rhinen, med 8,000 Indb. og betydelig Skibsfart.

Emolumenter, egentl. Fordel; Indtægter, især Biindtægter ved et Embede eller en Bestilling.

Empedokles, græsk Filosof fra Agrigent, levede ca. 490—430 f. Kr. Han gjaldt blandt sine Medborgere for en dygtig Læge og Sandsiger; ogsaa i Politiken spillede han en vigtig Rolle, idet han med Held bekjæmpede det aristokratiske Parti i sin Fødeby og af sine Medborgere skal være tilbudt Kronen. Senere maatte han imidlertid flygte og drog nu omkring i Nedreitalien, hvor han overalt vandt Ry som Magier. Tilsidst skal han have endt sit Liv ved at springe i Ætnas Krater. Som Filosof staar han midt imellem Eleaterne og Heraklit. Han opstillede først Læren om de fire Elementer: Ild, Luft, Vand og Jord, og antog, at alt bestaar af disse Grundstoffer, og at Tingenes Forskjel beror paa Grundstoffernes Mængdeforhold til hverandre i dette eller hint Legeme. Desuden opstillede han to Grundkræfter: Kjærlighed (= Tiltrækning) og Had (= Frastødelse), hvilke sætter Verdenslivet i Bevægelse. Mærkes kan det ogsaa, at han fremsatte en Theori om de organiske Væseners Oprindelse og Udvikling, der nærmer sig til Darwins.

Empirismus, den videnskabelige Retning, som søger Grunden til al Viden i Erfaringen. — Empiriske kaldes de Videnskaber, som befatter sig med det allerede givne, hvor Erfaringen helt kan lægges til Grund, f. Ex. Historie og Naturvidenskaber.

Emplacement (udt. Angplasmang), Opstilling, Anbringelse; særlig en tilveiebragt Opstillingsplads for Kanonskyts.

Emploi (udt. Angploa), Beskjæftigelse, Ansættelse.

Empoli, By i den italienske Provins Florens, paa en frugtbar Slette, har 16,500 Indb. og betydelig Industri.

Ems, Flod i det nordvestlige Tyskland, udspringer i Vestfalen paa Sydvestsiden af Teutoburgerskoven, løber mod Nordvest og Nord og falder i Dollartbugten. Længde 56½ Mil. Bifloder er Hopstener Aa, Haase og Leda, alle tilhøire.

Emu, se Kasuar.

Emulsin, den æggehvideagtige Bestanddel af søde og bitre Mandler.

Emulsion, en melkelignende Vædske, bestaaende af Vand og fede eller harpixagtige Stoffer, der holdes fordelte ved Hjelp af et Bindemiddel, saasom Gummi eller Planteslim; den benyttes som Lægemiddel, Skjønhedsmiddel m. m. Den mest bekjendte af saadanne Vædsker er Mandelmelk.

Emund den gamle, svensk Konge, den sidste af Ynglingeætten, var Søn af Olaf Skjøtkonung, og besteg 1050 Tronen efter sin Broder Anund Jakob. Han viste sig mindre velvillig ligeoverfor de kristne Præster og blev derfor af disse kaldt „den slemme." Han døde omtr. 1060.

Enara-träsk, Indsjø i Uleåborgs Län i finsk Lapmarken, 20 Kv.mil stor, har Afløb til Varangerfjorden i Norge gjennem Pasvikelven.

En bloc (udt. Ang blaak), i Hob, i Bunke; vedtage en Lov en bloc, vedtage uden Diskussion.

Enbo, Navn paa 21de Klasse i Linnés Plantesystem (med Han- og Hunblomster adskilte, men paa samme Plante).

Enceinte (udt. Angsængt), Omkreds, Indhegning; særlig Betegnelse for en Fæstnings Volde.

En chef (udt. Ang sjef), Øverste; Anfører; General en ehef, øverstbefalende General; Redacteur en chef, Hovedredaktør.

Encina ell. **Enzina**, Juan del, spansk Digter, f. 1469, d. 1534, fandt i Madrid Beskyttelse hos Hertugen af Alba, gik senere som pavelig Kapelmester til Rom, foretog en Reise til Jerusalem og tilbragte sine sidste Aar i Salamanca. Hans lyriske Digte udmærker sig, især naar de slutter sig til Folkevisens Tone, ved Liv og Lethed i Formen; men mest Betydning fik han for den spanske Literatur ved sine dramatiske Arbeider, som til Forskjel fra de kirkelige Mysterier og Moraliteter førte Navnet „Representaciones" og ikke længer spilledes i Kirken, men paa et særskilt dertil indrettet Theater. Gjennem disse Stykker, som dels er af verdsligt, dels af religiøst Indhold, blev han den egentlige Skaber af det spanske Drama.

Encke, Johann Franz, bekjendt tyst Astronom, f. 1791, d. 1865, blev 1822 Direktør for Observatoriet Seeberg ved Gotha, 1825 Sekretær ved Videnskabsakademiet og Direktør for Observatoriet i Berlin. Han beregnede Banerne for flere Kometer, deriblandt den af Pons 1818 opdagede periodiske, som efter ham er bleven kaldt Enckes Komet. Han beregnede ogsaa Solens Afstand ved Hjelp af Venuspassagerne i 1761 og 1769 og redigerede fra 1830 Tidsskriftet „Astronomische Jahrbücher" i Berlin.

Encyklika, egentlig epistola encyclica, Rundskrivelse, især fra Paven til de katholske Biskoper.

Encyklopædi, et i den senere Tid dannet græsk Ord, der efter sin Oprindelse betegner Omfanget af de Kundskaber i Kunster og Videnskaber, som indbefattes under Begrebet almenmenneskelig Dannelse. Efter almindelig Sprogbrug betegner Ordet en Bog, hvori de forskjellige Grene af den menneskelige Viden er fremstillede enten systematisk, d. v. s. i deres indbyrdes Sammenhæng, eller alfabetisk, d. v. s. samlede i enkelte Artikler under Stikord (Titler), der ordnes efter Alfabetets Bogstaver (Real-Encyklopædi, Realordbog). Encyklopædiske Verker har allerede existeret i Oldtiden hos Grækerne og Romerne saavelsom senere i Middelalderen; fra Midten af det 17de Aarhundrede til vore Dage har en overordentlig rig Literatur af Realencyklopædier udviklet sig, inden hvilken især den berømte franske „Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et métiers" blev epokegjørende. Planen til dette Verk fattedes af Diderot, som 1749 forenede sig med Rousseau, d'Alembert, Voltaire, Marmontel m. fl. (se Encyklopædister) for at realisere den. Selv leverede han alle Artikler om Kunster og Industri og ledede Udgivelsen som Hovedredaktør; d'Alembert skrev den bekjendte Indledning. Bogen udkom 1751—72 i 28 Foliobind, af hvilke de 11 indeholdt Illustrationer; et Supplement i 5 Bind udkom 1776—77 og et fuldstændigt Register i 2 Bind 1780. Bogen vakte overordentlig Opsigt, stort Bifald, men ogsaa megen Modstand; den danner et fuldstændigt Organ for de videnskabelige og religiøse Anskuelser,

som hyldedes af den franske Oplysningsperiodes Mænd (se Oplysningstiden), alt fremsat i populær Form og affattet i en klar og smuk Stil. Verket blev umiddelbart lagt til Grund for flere lignende Arbeider i Frankrige, ligesom det mere eller mindre har havt Indflydelse paa den senere Tids Konversationslexika. Af disse kan her især anføres Brockhaus's tyske samt „Nordisk Konversationslexikon" (Forlagsbureauet i Kjøbenhavn).

Encyklopædister kaldes den Kreds af Lærde, som under Diderots Ledelse udarbeidede den franske Encyklopædi. De vigtigste af dem var, foruden Diderot selv, Rousseau, d'Alembert, Voltaire, og Jaucourt. Om deres filosofisk-religiøse Standpunkt se Oplysningstiden.

Endemisk kaldes en Sygdom, som paa Grund af fysiske eller hygieiniske Forhold i Regelen herfter paa et bestemt Sted, f. Ex. Febersygdomme i varme og sumpige Egne, Kretinisme i de trange Alpedale osv.

Ender, Johann Nepomuk, østerrigsk Maler, f. 1793, d. 1854, erhvervede sig tidlig stor Anseelse som Portrætmaler, foretog Reiser i Grækenland, Italien og til Paris og blev 1829 Professor i Wien. Han var fortrinligst som Portrætmaler, men leverede ogsaa et stort Antal Billeder med religiøse og mythologiske Motiver, alle holdte i den ældre akademiske Stil. — Hans Tvillingbroder Thomas Ender, d. 1875 som Professor ved Wiens Akademi, var en af de mest fremragende østerrigske Landskabsmalere. Han gjorde ogsaa vidtløftige Reiser og var overordentlig produktiv; hans bedste Egenskaber var en paa alvorligt Naturstudium grundet sand og frisk Kolorit og fortrinlig Lysbehandling.

Ender, Axel, Genremaler, f. 1853 i Asker, blev 1871 Elev af Eckersberg, studerede derefter 1872—73 med Stipendier af Karl den femtende og Oskar den anden ved „Akademien för de fria Konsterna" i Stockholm og senere i München, en Tid med Stipendium af det Offentlige. Ender, der navnlig udmærker sig ved sin fortrinlige Tegning, er en af de mere lovende blandt de yngre norske Malere.

Endlicher, Stefan Ladislaus, østerrigsk Botaniker og Sprogmand f. 1804, d. 1849 som Direktør for den botaniske Have i Wien, udfoldede paa Botanikens forskjellige Omraader en overordentlig rig Forfattervirksomhed og opstillede et nyt Plantesystem. Som Sprogmand gjorde han sig især bekjendt ved „Begyndelsesgrundene til den kinesiske Grammatik".

Endogene Planter, i Decandolles Plantesystem Betegnelse for de enkimbladede Planter og Karkryptogamerne.

Endoskop, et kirurgisk Instrument, ved Hjelp af hvilket Lægen med Øiet kan undersøge det indre af Urinrøret eller endog Urinblæren.

Endosmose og Exosmose, Betegnelse for Vædskernes Evne til at trænge gjennem en organisk Væg (Hinde) og saaledes blande sig med hinanden.

Endossement (udt. Angdaasmang) eller **Indossament** (af det italienske: In dorso, d. e. paa Ryggen), Overdragelsen af Vexler og andre Handelspapirer, saasom Anvisninger, Konossementer osv., ved en paa Dokumentets Bagside tegnet Overdragelseserklæring, som maa være forsynet med Overdragerens Underskrift, og som almindelig lyder: For mig (d. e. istedenfor til mig) at betale til N. N. (eller Ordre). Dog ansees det for gyldig Overdragelse, om Eieren blot tegner sit Navn paa Dokumentets Rygside (Blankoendossement). — Endossent, den, som overdrager en Vexel eller et andet Handelspapir ved Endossement. — Endossere, overdrage ved Endossement. — Endossatar, den, til hvem et saadant Papir ved Endossement overdrages. — Endossabel, hvad der kan endosseres. — Endossement af Vexler medfører for Endossenten samme Forpligtelse som skadesløs Transport og Selvskyldnerkaution; hvorvidt det efter norsk Ret medfører samme strenge Ansvar ved andre endossable Papirer, er omstridt.

Endymion, efter det græske Sagn Søn af Zeus, Konge i Elis, fik af Zeus for sin Retfærdigheds Skyld Lov til at gjøre et Ønske, og ønskede da evig Ungdom og stedsevarende Søvn. Efter et andet Sagn skal hans Elskerinde, Maanegudinden Selene, have sænket ham i en stedsevarende Søvn for uforstyrret at kunne kysse ham. Disse Sagn har lige fra Oldtiden givet Stof til en Mængde billedlige Fremstillinger.

Enebak, Prestegjeld i Akershus Amt.

Eneboer, se Anakoret.

Ener eller **Brisk,** Slægt af Bartrærnes Familie. Den almindelige Ener er en Busk eller et lidet Træ, som i Norge kan naa en Høide af 40 Fod, med sylformede Blade i trebladede Krandse, smaa Tveboblomster i de yngre Grenes Bladhjørner og en bærlignende Frugt, Enebær, som bestaar af 3 kjødede, sammenvoxne Skjæl og i det første Aar er grøn og i det andet sort eller blaagtig. Eneren voxer paa mager Grund og findes i Europa og de nordlige og vestlige Dele af Asien. Enebær benyttes til Enebærolie, der bruges i Medicinen, Enebærbrændevin (Genever) m. m. Veden anvendes til forskjellige Snedkerarbeider. Den virginske Ener eller røde Ceder fra Nordamerika og Ceder-Eneren fra Middelhavslandene leverer det meste Blyantstræ. Af Sabina-Eneren eller Sevenbom fra Asien, Syd- og Mellemeuropa benyttes de giftige, ildelugtende unge Grene i Medicinen.

Energi, Virksomhed, Eftertryk; stærk Kraftanspendelse. — Energisk, kraftig, eftertrykkelig.

Enerhaugen, tidligere Forstad til Kristiania paa Byens østlige Side.

Enervere, svække, især Nerverne. — Enerveret, svækket, nervesvækket (især ved Udsvævelser).

En famille (udt. Ang famij), i sin Familie, sammen med sine Paarørende.

Enfant perdu (udt. Anfang perdy), „fortabt Barn," Forpost paa et farligt Sted. — Enfant terrible (Angfang terribl), „skrækkeligt Barn," en, som ved klodset eller ubesindig Opførsel sætter sine Nærmeste eller sit Parti i Forlegenhed.

Enfantin (udt. Angfangtæng), Barthélemy Prosper, fransk Socialist, f. 1796, d. 1864, studerede ved den polytekniske Skole i Paris, hvorfra han 1814 forvistes, blev derpaa Handelsreisende og Kontorist og ansattes 1825 som Direktør ved Hypothekkassen i Paris. Paa denne Tid kom han i Berørelse med St. Simon og blev efter dennes Død

Lederen for den af ham stiftede Sekt. Han udgav i Forbindelse med Olinde Rodrigues Bladet „Producteur“ og begyndte efter Julirevolutionen at realisere sine Ideer i et Mønstersamfund, som anlagdes i Menilmontant nær Paris. Men han blev snart uenig med sin Medbestyrer Bazard, der kun vilde have de St.-Simonistiske Ideer anvendte paa det politiske og sociale Omraade, medens Enfantin selv paa Grundlag af dem dannede et helt kirkeligt Samfund med Præster og Præstinder og sig selv som „Père suprême“, hvorefter Bazard og en stor Del af Skolens Tilhængere udskilte sig fra samme. Ved sine Extravagancer vakte Sekten stedse større Forargelse, og Enfantin blev 1832 tilligemed flere andre af Sektens Fornemste stillet for Retten og for Krænkelse af den offentlige Sædelighed dømt til to Aars Fængsel. Senere gik han som Ingeniør til Ægypten, blev derpaa Postmester i Nærheden af Lyon, Medlem af Kommissionen til Undersøgelse af Spørgsmaalet om Algiers Kolonisation og fik tilsidst en Ansættelse ved Jernbaneforvaltningen. Han har bl. a. skrevet en interessant Bog om Algiers Kolonisation.

Enfield (udt. Enfild), By i det engelske Grevskab Middlesex, 2½ Mil nord for London, med 16,000 Indb. og store Geværfabriker.

Enfin (udt. Angfæng), endelig, kort sagt.

Engadin, Dal i den schweizisk Kanton Graubünden, gaar fra Sydvest mod Nordost indtil henimod Tyrols Grændse, gjennemstrømmes af Inn og omsluttes af Fjelde paa indtil 10,000 Fods Høide. Den er ca. 11 Mil lang og deles i Øvre- og Nedre-Engadin, af hvilke den første ligger indtil 6,000 Fod over Havet og derfor har liden eller ingen Agerdyrkning, men udmærkede Græsgange, medens Nedre-Engadin er meget frugtbar og veldyrket. Befolkningen er af romansk Herkomst og taler et særeget Sprog, Ladin (s. d.); deres Antal er ca. 10,000. En stor Del af dem udvandrer aarlig, især fra Øvre-Engadin, for i Udlandet at søge Erhverv, mest som Bagere og Konditorer; efter længere Tids Forløb pleier de gjerne med sin opsparede Formue at vende tilbage til sit Fødested og bidrager derved til at frembringe den Velstand, som er almindelig i Engadin.

Engagement (udt. Angasjemang), Forpligtelse; Ansættelse, især om en Skuespiller. — Engagere, indbyde (f. Ex. til en Dans); ansætte.

En garde (Ang gard), i Forsvarsstilling.

Engekall (Pengepung, Hanekam), en Engblomst med gule Blomster, modsatte Blade og hjerteformede takkede Dækblade. Frugten er flade Frø i Kapsler, som ved Modningen bliver tørre og frembringer en raslende Lyd. I Norge forekommer Stor Engekall med blege, gulagtige Dækblade og Liden Engekall med grønne Dækblade.

Engel (af det græske angelos), Bud, Afsending; i den hellige Skrift overjordiske Væsener, der som Sendebud udfører Guds Villie.

Engel, 1) Johan Jakob, tysk Forfatter, f. 1741, d. 1802, blev 1776 Lærer ved et Gymnasium i Berlin og var 1787—94 Overdirektør for Berlins Theater. Blandt hans Skrifter, der hører til forrige Aarhundredes bedste Prosa-Arbeider, kan anføres Romanen „Lorenz Stark“, „Filosofen for Verden“, „Fyrstespeil“, „Ideer til en Mimik“ m. fl. 2) Ernst Engel, fremragende tysk Statistiker, f. 1821, fik 1850 det Hverv at organisere den almindelige tyske Industriudstilling i Leipzig, grundede 1858 et Hypothekforsikringsselskab og blev 1860 Direktør for det statistiske Bureau i Berlin, hvis Tidsskrift han siden har redigeret. Han har ogsaa givet Stødet til en Række vigtige Publikationer af Bureauet og selv leveret et Antal fortrinlige Afhandlinger over tyske statistiske Forhold.

Engelbrekt Engelbrektsson, en Dalkarl af adelig Slægt, paatog sig 1432 at tale de af Fogderne mishandlede Dalkarlers Sag hos Kong Erik af Pommern. Kongen lod Sagen undersøge af Raadet, men tog meget unaadig mod Engelbrekt, da denne paany indfandt sig med Raadets Bevidnelse af hans Klagemaals Sandhed. Almuen reiste sig nu under Anførsel af Engelbrekt, men lod sig af Raadets Udsendinger bevæge til at nedlægge sine Vaaben. Da imidlertid ingen Lettelse i Bøndernes haarde Vilkaar fandt Sted, greb de 1434 atter til Vaaben, og denne Gang stillede ogsaa Vestmanlændingerne og Upplændingerne sig under Engelbrekts Kommando, ligesom ikke faa Adelsmænd sluttede sig til Bønderne. Disse satte sig snart i Besiddelse af flere faste Punkter, og Engelbrekt bevægede nu det i Vadstena forsamlede Raad ved Trusler til at udfærdige et Opsigelsesbrev til Kongen. Efterat han allerede havde hjemsendt sin Hær, brød der i Slutningen af Aaret ved Kongens Ankomst til Stockholm paany en Opstand løs, og Engelbrekt valgtes i Begyndelsen af 1435 paa en Rigsdag i Arboga enstemmig til Rigsforstander. Ved flere Adeliges Mellemkomst kom der imidlertid et Forlig istand, ifølge hvilket Kongen forpligtede sig til kun at sætte Indfødte til Befalingsmænd, udnævne en Drottsete og en Marsk og give Engelbrekt Örebro til Lehn. Da imidlertid trods Forliget danske Mænd ansattes som Befalingsmænd paa Slottene, og Kongen plyndrede paa Sveriges Kyst, forenede Engelbrekt sig med Marsken, Karl Knutsson, indtog Stockholm og samlede Rigets Store til en Herredag. Denne valgte Karl Knutsson til Rigsforstander, medens Engelbrekt fik Kommandoen over en Del af Hæren, med hvilken han indtog Halland og Bleking. Derpaa gik han til Örebro, men blev 1436 af Raadet kaldt til Stockholm og underveis myrdet paa en Holme i Hjelmaren af en personlig Fiende. Hans Statue, modelleret af Qvarnström, er reist i Örebro.

Engelbrechtsen, Cornelis, hollandsk Maler, f. 1468, d. 1533, levede og virkede for det meste i sin Fødeby Leiden. De fleste af hans Billeder gik tabt under Billedstormene; blandt de bevarede mærkes en Altertavle, som opbevares i det nye Museum (forhen paa Raadhuset) i Leiden. Dens forskjellige Felter viser Fremstillinger af den bibelske Historie, kraftig og rigt komponerede og med en frisk Kolorit. Han var Lukas af Leidens Lærer.

Engelhard, Friedrich Wilhelm, tysk Billedhugger, f. 1813, uddannede sig først som Elfenbenskjærer, blev derpaa Elev af Thorvaldsen og Schwanthaler og har vist sig som en af de mest produktive nyere Billedhuggere. Af hans Arbeider fortjener at anføres Eddafrisen paa Marienburg ved Hannover, Statuer af Odin, Thor, Bal-

kyrier og Jøtner samt Mindesmærket over Kurfyrstinde Sofie af Hannover.

Engelsborg (ital. Castello di S. Angelo), en mægtig Rundbygning i Rom, paa den høire Side af Tiberen, opførtes af Keiser Hadrian og bestemtes til Mausoleum for ham, af hvilken Grund den i Oldtiden kaldtes moles Hadriani. I den sidste Halvdel af det 10de Aarh. befæstedes Bygningen og gjordes af Pave Alexander den sjette i det 15de Aarh. til Citadel, til hvilket Brug den endnu benyttes. Sit nuværende Navn har den faaet efter en Statue af Erkeengelen Mikael, som af Benedikt den fjortende opstilledes paa dens Top. — Engelsbroen (Ponte San Angelo, i Oldtiden Pons Aelius) fører over Tiberen fra Engelsborg til den paa venstre Side af Floden liggende Bydel. Den er prydet med Englestatuer, udførte af Bernini og hans Elever.

Engelske Tepper, et Slags heluldne Gulvtepper, som kan bruges paa begge Sider.

Engelsk Græs (Baandgræs), en i Europa almindelig forekommende Græsart med stribede Blade; den anvendes som Prydplante.

Engelsk Grønt, et grønt Farvestof, bestaaende af Barythvidt, Berlinerblaat og chromsurt Bly. — Engelsk Gult, et gult Farvestof, bestaaende af basisk Chlorbly. — Engelsk Plaster, et Hefte- og Groplaster, som tilberedes ved at bedække fint Silketaft med et tyndt Lag af Husblas. Det bruges med Held paa friske Hudsaar, idet det trækker Saaret sammen og beskytter det mod Luftens Indvirkning. — Engelsk Rødt, et rødt Farvestof, som bestaar af Jernoxyd i forskjellige Afskygninger (Indisk, Persisk Rødt, Guldrødt m. fl.). — Engelsk Salt (Bittersalt), svovlsur Magnesia, anvendes i Medicinen som et stærkt afførende Middel. — Engelsk Skind, et stærkt, satinvævet Bomuldstøi, som hovedsagelig bruges til Arbeidsklæder osv. — Engelsk Syed, en smitsom Syge, som ytrede sig ved en stor Nervøsitet og stærk Svedning og allerede efter et Par Dages Forløb medførte Døden. Den optraadte først i England i Slutningen af det 15de Aarh. og udbredte sig i det 16de ogsaa til andre Lande i Europa. — Engelsk Syge (Rachitis), en Bensygdom, som optræder hos smaa Børn, og som bestaar deri, at Benene (Knoklerne) paa Grund af for ringe Kalkafsætning ikke udvikler sig til den sædvanlige Fasthed. Knoklerne bliver desuden hyppig misdannede paa mange Maader, Benene og Rygsøilen krummes og Bexten stanser, medens Hovedet i Regelen udvikles til almindelig eller endog mere end almindelig Størrelse. Sygdommen ledsages ofte af Smerter, især i Benene, slet Fordøielse og andre Onder. Den er først beskreven af engelske Læger, hvoraf Navnet.

Engelstoft, Laurits, dansk Historiker, f. 1774, d. 1851, blev 1803 Professor i Geografi ved Kjøbenhavns Universitet, hvilken Post han indehavde til sin Død. Blandt hans talrige Skrifter kan nævnes „Forsøg til en Skildring af Kvindekjønnets huslige og borgerlige Kaar hos Skandinaverne før Kristendommens Indførelse", „Filip August, Konge af Frankrige, og Ingeborg, Prinsesse af Danmark" samt „Tanker om Nationalopdragelsen". — Haus Søster- og Adoptivsøn, Kristian Thorning Engelstoft, f. 1805, Biskop i Fyens Stift, er en lærd og frugtbar kirkehistorisk Forfatter.

Engersjøen, Indsjø i Trysil Prestegjeld, Hedemarkens Amt, ca. 2 Mil lang.

Engeström, Lars von, svensk Statsmand, f. 1751, d. 1826, gik 1782 som Chargé d'Affaires til Wien og 1787 til Warschau, giftede sig i Polen og fik Indfødsret der, var 1793—95 Gesandt i England, 1798—1803 i Preussen og levede derpaa til 1809 paa sine Godser i Polen. 1809 blev han svensk Kancellipræsident, første Statsminister og Friherre, tog sin Afsked 1824 og levede siden paa sine polske Godser. Han var en fremragende Diplomat og var som Statsminister den ledende Aand i den svenske Udenrigspolitik. Han samlede et stort Bibliothek, som senere af hans Sønnesøn er skjænket til det kongelige Bibliothek i Stockholm.

Enghien (udt. Anggæng), By i den belgiske Provins Hennegau med 4,000 Indb. og Kniplingsfabriker. — Prinser af Huset Condé førte Titelen Hertug af Enghien; særlig mærkes Louis Antoine Henri af Bourbon, Hertug af Enghien, f. 1772, som 1792 indtraadte i Emigranternes Armé og tjente i den til 1799. 1804 bosatte han sig i Baden; Napoleon ansaa ham som tilhørende det bourbonske Hus for farlig og lod ham endnu s. A. med væbnet Magt bringe til Vincennes, dømme til Døden og skyde. Denne Handling, der maa betragtes som et Justitsmord, søgte Napoleon senere forgjeves at fralægge sig.

England, 1) i snevrere Betydning d. s. s. Kongeriget England, hvilket indbefatter den sydlige større Del af Øen Storbritannien, af hvilken Kongeriget Skotland udgjør den nordlige Del; 2) i videre Betydning d. s. s. det Britiske Rige i Europa, hvilket bestaar af Kongerigerne England, Skotland og Irland samt Øerne Helgoland, Malta og Cypern og Fæstningen Gibraltar, tilsammen 5,832 Kv.mil med 33⅓ Mill. Indb.; 3) i videste Betydning d. s. s. hele det Britiske Rige, der har et Fladeindhold af omtrent 374,075 Kv.mil med ca. 237 Mill. Indb., hvoraf 44,000 Kv.mil med ca. 135 Mill. Indb. falder paa engelsk Ostindien. — Kongeriget England bestaar af det egentlige England (Anglia), 2,395 Kv.mil stort med ca. 23 Mill. Indb., og Fyrstendømmet Wales, 348 Kv.mil stort med omtr. 1¼ Mill. Indb. Det ligger mellem 50° og 55° 40′ n. Br. og mellem 12° og 19° 16′ østl. L. (Ferro) og grænser i Øst til Nordsjøen, i Syd til den engelske Kanal, i Vest til St. Georgs Kanal og det Irske Hav og i Nord til Skotland. Den sydlige Del af England danner et bakket Lavland, medens betydeligere Bjergstrækninger kun findes i Vest og Nord. I Cornwallis hæver en Bjergryg af ringe Høide sig ved Landsend og gaar i nordostlig, derefter i østlig Retning, indtil den taber sig i Bakkelandet. Dens høieste Top, Dartmoor i Devonshire, har en Høide af 1,680 Fod. Den største Del af Wales er et Bjergland, hvis høieste Toppe er Snowdon (3,568 Fod) og Cader Idris (3,550 Fod). Vest for Leeds hæver Peakbjergene sig til en Høide af 4,052 Fod; de løber i nordlig Retning, indtil de gaar over i de Cumbriske, hvis høieste Top er 3,700 Fod, og som staar i Forbindelse med de skotske Grændsebjerge. Lavlandet bestaar i det østlige af frugtbart og veldyrket Ager- og England, i det vestlige af udstrakte Kulfelter. Kysterne er tildels bratte, men meget udtungede og rige paa

mindre Bugter og danner derfor en Mængde ypperlige Havne. Af Indsjøer har England et stort Antal, men af ringe Størrelse; den største, Winander i det nordlige England, er kun 3¼ Mil lang. Derimod har det talrige Floder, af hvilke flere er seilbare. De betydeligste er Themsen (30 Mil, gaar forbi London), Trent og Ouse, der ved sit Sammenløb danner Humber, Tyne, Severn og Avon. Desuden findes over 100 seilbare Kanaler med en samlet Længde af 5—600 geogr. Mil; de største af disse er Regents-Kanalen (57 Mil), som forbinder London med Liverpool, Bridgewater-Kanalen mellem Manchester og Liverpool, Grand-Frank-Kanalen, som forbinder den forrige med Trent og derved det Irske Hav med Nordsjøen, samt Leeds- eller Liverpool-Kanalen, der ligeledes forbinder Nordsjøen med det Irske Hav. — Klimatet er mildt tempereret, næsten overalt fugtigt (den aarlige Regnmængde er ca. 30 Tommer), men ikke usundt; Regn, Taage og Vinde er meget hyppige, Vintrene korte og mindre kolde og Somrene mindre varme end paa det nærliggende europæiske Fastland. Stor Indflydelse paa Veirlaget har Golfstrømmen, som skyller mod Englands Østkyst. — Af Englands Naturfrembringelser indtager de til Mineralriget hørende Produkter uden Sammenligning den første Plads. Især findes usædvanlig omfangsrige Stenkulslag, navnlig i Northumberland, Cumberland og Durham, samt udstrakte Jernleier, hovedsagelig i York, Stafford, Northumberland og Glamorgan; i mindre Mængde forekommer Kobber og Tin i det sydvestlige, Bly i det nordlige, Sølv, Zink, Grafit og Galmei samt betydelige Hellestensbrud og Stensalt. Plante- og Dyrelivet frembyder derimod ingen fremtrædende Eiendommeligheder. — Befolkningen er i Wales væsentlig af keltisk Herkomst; i det egentlige England bestaar den af en til en udpræget Race sammensmeltet Blanding af de mange Folkeslag, som til forskjellige Tider har havt Landet i Besiddelse: Kelter, Angler, Sakser, Romere, Nordboer og Normanner. Det er et skjønt, kraftigt og foretagsomt Folkefærd, hvis urgamle og rodfæstede Frihed har givet det et eiendommeligt Præg af stolt Selvfølelse. De høiere Klassers Aandsdannelse, som er meget god og foregaar paa en strengt videnskabelig Maade, fremmes ved talrige lærde Skoler, de saakaldte Grammar schools, af hvilke især Eton College (fra 1440), Winchester College, Rudby School ved Coventry, Harrow School ved London, Pauls School, Westminster School, den med Kings College forbundne College School og Christs Hospital (de fire sidstnævnte i London) er berømte. Eleverne forbliver ved disse Skoler til sit 16, 17 eller 20 Aar og erlægger en meget høi Betaling for Undervisningen. Desuden findes talrige høiere Fagskoler. Folkeundervisningen befordres ved ca. 12,000 Folkeskoler foruden Søndagsskoler og Aftenskoler. Af Universiteter har England 6: 1 i Oxford (grundlagt 1249), 1 i Cambridge (grundlagt 1279), begge indrettede paa en særegen gammeldags Maade, 3 i London og 1 i Durham. De Lovkyndiges og Lægernes Faguddannelse foregaar ikke ved Universiteterne, men enten ved særegne Læreanstalter eller ved Praxis alene. Herskende Statskirke er den anglikanske (episkopale) Kirke eller Høikirken, til hvilken omtrent 78 % af Befolkningen hører, medens omtrent 17 % tilhører andre protestantiske Kirkesamfund og ca. 4½ % er Katholiker. Den anglikanske Kirke har 2 Erkebispedømmer: Canterbury med 21 og York med 7 Bispedømmer. Katholikerne er delte i 12 Bispedømmer, som staar under en Erkebisp i Westminster. — De vigtigste Næringsveie er Agerbrug, Fædrift, Bergverksdrift, Fabrikdrift, Handel og Sjøfart. Den dyrkbare Jord udgjør i det egentlige England ca. 77 % og i Wales ca. 58 % af Landets Fladeindhold. Jorden er næsten overalt meget frugtbar og mønstergyldig dyrket. Agerbruget staar især i den sydvestlige Del af Landet paa et høit Trin. Af Kornsorter avles fornemmelig Hvede, men ikke tilstrækkeligt til Landets Forbrug. Desuden drives Frugt- og Havedyrkning i temmelig stor Maalestok; i det sydlige voxer Aprikoser, Figen, Valnødder og andre Sydfrugter, saavelsom Cypresser, Myrter og andre Planter, hvis Hjem er varmere Lande. Jordeiendommene i England er meget store; Eierne dyrker dem ei selv, men bortleier dem mod en aarlig Afgift til Arvefæstere eller Forpagtere paa Aaremaal (paa 7, 14, 21, undertiden 99 Aar). Fædriften staar paa et meget høit Trin; intet Land har saaledes som England lagt Vind paa at forædle Husdyrene, ligesom heller intet har saa fortrinlige Heste- og Hornkvægracer som England. Talrige Landbrugsforeninger og Mønsterbrug bidrager i høi Grad til Agerbrugets og Fædriftens Udvikling. Med Hensyn til Fabrikdrift og Industri indtager England den første Plads i Verden. Dette skyldes fornemmelig Landets gunstige Beliggenhed og store naturlige Rigdomme, navnlig paa de to vigtigste Raaemner, Kul og Jern, samt Folkets Foretagsomhed, Frihed, praktiske Anlæg og Flid. Paa Grund af den gjennemførte Arbeidsdeling er de forskjellige Grene af Industrien knyttede til bestemte Landsdele eller Byer. Uldindustrien, som 1870 beskjæftigede 100,799 Dampvævstole, fordelte paa 1134 Fabriker, har fornemmelig sit Sæde i Yorkshire, Bomuldsindustrien (ca. 1,600 Fabriker med omtrent 36 Mill. Spindler) i Manchester, Silkeindustrien i London og Manchester, Lin- og Hampindustrien i Leeds, Greenwich m. fl. St. Bergverksdriften er især betydelig i Wales og i Landets nordlige Distrikter. Af Stenkul frembragtes 1872 ca. 94 Mill. Tons, af Jern henimod 5 Mill. Tons. 1874 var 279 Bergverker med 6,461 Ovne og 817 Valseverker i Drift. Midtpunktet for Metalindustrien er Birmingham, hvor alle Arter af Jernvarer, fra det groveste Støbejern til de allerfineste Juvelérarbeider frembringes. Betydelig er ogsaa Fabrikationen af Porcelæn, Glas, Lervarer, Læder, Papir og Øl (Porter og Ale). Ligeledes har England en mere udviklet Handel og Skibsfart end noget andet Land. Frembringelser fra næsten ethvert Sted paa Jorden ophobes i de store engelske Handelsbyer, hvorfra de sendes videre; England danner paa en Maade Mellemleddet i hele Verdenshandelen. 1873 var Antallet af indgaaende Skibe 241,062 med tilsammen ca. 39½ Mill. Tons Drægtighed, og Antallet af udgaaende 214,900 med over 37 Mill. Tons Drægtighed. Værdien af samtlige indførte Varer udgjorde ca. 5,900 Mill. og af de udførte over 4,250 Mill. Kroner. Den engelske Handelsflaade overgaar ethvert andet Lands i Størrelse. Ved Udgangen af 1875 talte den 25,461 Skibe med 6,152,000 Tons Drægtighed, hvoraf 4,170 Dampskibe, drægtige tilsammen 1,945,000 Tons. Dertil kommer i Kolonierne 11,675 Skibe

med 1,592,000 Tons. Samfærdselsmidlerne er fortrinlig udviklede. Foruden de mange seilbare Floder og talrige Kanaler fandtes 1875 ca. 7,590 Mil Jernbaner i Drift, hvis samlede Indtægter udgjorde 1,062 Mill. Kroner. Mynténheden er Pund Sterling (ca. Kr. 18.16) = 20 Shilling à 12 Pence. Det betydeligste Bankinstitut er Englands Bank i London (The bank of England), grundlagt 1694, som kan udstede 281 Mill. Kroner Sedler uden at have tilsvarende Realisationsfond, men udover dette Beløb kun i samme Forhold, som den har Dækningsmidler. — Kongeriget England inddeles i 52 Grevskaber, hvoraf 40 i det egentlige England og 12 i Wales, hvilke danner administrative Enheder for Forvaltningen af Retspleien, Politi- og Hærvæsenet. Desuden deles Riget i 11 større Kredse (divisions), hvoraf London udgjør én. — Det Britiske Rige eller Storbritannien og Irland (United Kingdom of Great Britain and Ireland) har en Forfatning, som forener en republikansk Statsforms Frihed med en monarkisk Forfatnings Fasthed og Ro. Den har langsomt og rolig udviklet sig af den gamle angelsaksiske Samfundsordning, og dens nuværende Skikkelse er ikke fastsat ved egentlige Grundlovsbestemmelser, men ved lange Tiders hævdede Statsskik. De engelske Grundlove, som hovedsagelig kun udtaler de store Grundsætninger for Statens Styrelse, er Charta Libertatum (Frihedskartet) af 1101, Magna charta (det store Kart) af 1215, Petition of rights af 1627, Habeas-Corpus-Akten af 1679, Bill and declaration of rights af 1689, de protestantiske Sukcessionsordninger af 1701 og 1705, Unionsakterne af 1707 og 1800, Lov om Katholikernes Emancipation af 1829 samt Lovene om Stemmeretten af 1832, 1867 og 1868. Storbritannien og Irland er ifølge disse Grundlove, som forøvrigt kan ændres og ophæves som almindelige Love, et konstitutionelt Arve-Monarki; den øverste Statsmyndighed hviler hos Parlamentet, hvilket bestaar af Kongen og de to Huse, Overhuset (house of lords) med vexlende Medlemsantal og Underhuset (house of commons) med 652 Medlemmer. Kronen har det i sin Magt at forøge Lordernes Antal og derved skaffe sig Stemmeflerhed i Overhuset. Dette er dog uden Betydning, da Underhusets Villie i ethvert Spørgsmaal følges. Styresættet er nemlig helt „parlamentarisk", d. v. s. Kongens Raad maa altid befinde sig i Overensstemmelse med Parlamentet (Underhuset), af hvis Flertal det altid afhænger. Kronen har Opløsningsret og absolut Veto; men Vetoet benyttes aldrig. Et engang valgt Parlament vedbliver at fungere (i én eller flere Sessioner), indtil Ministeriet udskriver nye Valg. Kongen er uansvarlig. Han har den høieste udøvende Magt og er Kirkens Overhoved. Kongen har et mindre i Lovgivningen omtalt Raad, det saakaldte Geheimeraad (privy council), som foruden af dem, der er eller har været Ministre, bestaar af flere høie Embedsmænd og ialt tæller over 200 Medlemmer. Men det virkelige Raad er et Ministerium eller Kabinet, hvis Medlemsantal er ubestemt (12—18), og som tages af de to Huse. 5 af Ministeriets Medlemmer har Titel af Statssekretærer: Inden- og Udenrigsministeren, Kolonialministeren, Krigssekretæren og Statssekretæren for Indien, foruden en Statssekretær for Irland. Førsteminister er den første Skatkammerlord; de øvrige Ministre er nærmest Førsteministerens Raadgivere, idet Førsteministeren forelægger alle Regjeringens Lovforslag for Parlamentet og forsvarer dem, forsaavidt de ikke særlig hører under nogen af Fagministrene. Den engelske Forfatning sikrer Borgerne politisk og personlig Frihed i udstrakt Maalestok. Fuldstændig Lighed for Loven, Pressefrihed og Forsamlingsfrihed finder Sted. Parlamentet er ukrænkeligt. Ligesom Statens saaledes er ogsaa den stedlige Forvaltning grundet paa Folkets Selvstyre. Landkommunernes Anliggender styres af Fredsdommere, som udnævnes af Kongen, men som ikke har Løn, og hvis Stillinger saaledes er Æresembeder. Fattig- og Skolevæsenet styres af kommunevalgte Ombudsmænd. Retspleien udøves af Edsvorne (Jury) og uaffættelige Dommere. De gjeldende Lovbestemmelser er meget indviklede og utilgjængelige, idet England ikke har nogen almindelig Lovbog. Tidligere har man sondret mellem streng Ret og Billighed, ligesom Domstolene har været indrettede herefter; men dette er nu ophævet. Rigets høieste Domstol er Overhuset. — Statsgjelden udgjorde 1876 ca. 14,000 Mill. Kroner, Statsindtægterne ca. 1420 Mill. Hæren talte til samme Tid 228,624 Mand regulære Tropper foruden 15,078 Mand Yeomanry-Kavalleri, 136,413 Mand Milits og 168,715 Mand Frivillige samt et militært ordnet Politikorps i Irland paa 13,000 Mand. Krigsflaaden udgjorde 1876 61 Panserskibe, 300 Dampere og 170 Seilskibe med en samlet Besætning af 81,447 Mand, hvoraf 19,790 Matroser. De vigtigste Krigshavne er Plymouth, Portsmouth, Chatham, Sherneß, Pembroke og Cork. — Det Britiske Riges Kolonier og Besiddelser er: I Europa: Helgoland, Gibraltar, Malta og Cypern, tilsammen 177 Kv.mil med ca. 307,000 Indb.; i Asien: de 3 indiske Præsidentskaber Bengalen med Birmanien, Madras og Bombay; Øerne Ceylon, Labuan, Malediverne og Singapore m. m., Aden i Arabien foruden flere mindre Besiddelser, tilsammen 43,238 Kv.mil med ca. 194 Mill. Indb.; i Amerika: Kanada og Britisk Kolumbia i Nordamerika, Honduras i Mellemamerika, Guyana i Sydamerika, Jamaika, Bahamaøerne og flere mindre Øer i Vestindien samt Falklandsøerne i Sydamerika, tilsammen 169,775 Kv.mil med 5,160,000 Indb.; i Afrika: Kapkolonien, Natal og Transvaal, Basutolandet, Sierra Leone, Guldkysten og flere Øer, blandt hvilke St. Helena, Ascension og Mauritius, tilsammen 12,677 Kv.mil med ca. 2,330,000 Indb., og endelig i Australien: Australiens Fastland, Tasmanien, Ny-Séland med flere Øgrupper, tilsammen 142,659 Kv.mil med ca. 2,534,000 Indb. Naar Kolonierne medregnes, er Storbritannien og Irland saaledes den mest udstrakte og næst Kina den folkerigeste Stat paa Jorden. — Historie. Englands oprindelige Beboere, Briterne, der ligesom Skotlands og Irlands Beboere udgjorde en Gren af den keltiske Folkestamme, blev mellem Aarene 43 og 85 e. Kr. undertvungne af Romerne, hvorefter det i næsten 400 Aar dannede den romerske Provins Britannia. Efterat de romerske Tropper under Folkevandringerne havde forladt Landet, indkaldte dettes Beboere, som ikke formaaede at værge sig mod sine nordlige Naboer, Pikterne, og Skoterne fra Irland, Angelsakserne til

Hjelp mod disse. De i det 4de og 5te Aarh. indtrængende Angler og Sakser tog imidlertid den østlige større Del af Landet i Besiddelse, medens Briterne blev fortrængte til Wales's Bjergegne eller maatte flygte over til det nordvestlige Frankrige. Erobrerne grundede 7 Kongeriger (det angelsaksiske Heptarki), hvilke 827 hyldede Egbert af Wessex som Overherre. Landet blev imidlertid udsat for stadige Anfald og Herjinger af nordiske Vikingesværme, som endog grundede selvstændige Riger i den nordlige og østlige Del af Landet, indtil Alfred den store (871—901) brød deres Magt; han foranstaltede gode Love udgivne og sørgede for Næringsveienes Opkomst og Folkets Oplysning, efterat han havde værnet om dets Selvstændighed og Frihed. Hans Søn Edvard og Sønnesøn Athelstan undertvang ganske de nordiske Riger i England. Men under Ethelred den anden (978—1016) gjorde den danske Konge Sven Tveskjeg stadig Tog til England, som han endelig 1013 erobrede, hvorefter det var forenet med Danmark, indtil den danske Kongeæt uddøde 1042 med Hardeknut, hvis Halvbroder, Ethelreds Søn Edvard Confessor arvede ham. Ved hans Død 1066 opkastede Jarlen i Wessex Harald Godvinsson sig til Konge, men faldt samme Aar ved Hastings i Kamp mod den normanniske Hertug Vilhelm, der saaledes omstyrtede det angelsaksiske Rige og blev Stamfader til det normanniske Kongehus (1066—1154). — Vilhelm den første Erobreren (1066—1087) indførte det normanniske Lensvæsen og ophævede derved den fri Grundeiendom. Det talrige indvandrede franske Ridderskab blev den herskende Klasse, medens Landets egne Børn undertrykkes. Det kraftige Folk formaaede imidlertid ikke alene at bevare sit Sprog, sine Skikke og sine Sæder uforandrede, men ogsaa sin Retspleie og Samfundsordning, og da lidt efter lidt Seierherrer og Overvundne sammensmeltede til ét Folk, det engelske, var det paa Grundlag af den angelsaksiske Samfundsordning dette Folk tidligere end noget andet skabte en Statsforfatning, som sikrede Borgerne en udstrakt personlig og politisk Frihed. Vilhelm den anden (1087—1100) indviklede Landet i Krige og laa i stadig Kamp med Geistligheden. Hans Broder Henrik den første (1100—1135) søgte at vinde Geistligheden ved 1101 at udstede et Frihedskart (Charta Libertatum), det første Grundlag for den nugjeldende engelske Forfatning, og forenede efter en langvarig Familiekrig Normandiet med den engelske Krone 1106. Henriks Søsterson Stefan af Blois (1135—1154) bemægtigede sig derefter Tronen, om hvilken han maatte kjæmpe med Henriks Datter og hendes Mand Godfred Plantagenet, Greve af Anjou, paa samme Tid som Skotterne anfaldt Landet. Med Henrik den anden (1154—1189) kom Huset Plantagenet eller Anjou (1154—1485) paa Englands Trone. Henrik den anden, som ved sit Ægteskab med Eleonore af Poitou fik omtrent en Trediedel af Frankrige i Medgift, hævede Kongemagtens sunkne Anseelse og oprettede en staaende Hær, med hvilken han holdt de stridige Adelsmænd i Ave. Han forbedrede Retspleien, indførte enkelte andre Forbedringer i Rigets Forvaltning og begyndte Erobringen af Irland 1171. Han søgte at indskrænke Geistlighedens Magt, men maatte, efterat han 1170 havde ladet Thomas Becket dræbe, give efter for Kirkens Krav. Under hans Søn Rikard den første Løvehjerte (1189—99) herskede fuldstændig Lovløshed, medens Kongen var i Korsfærd, og under Rikards Broder, den ubuelige Johan uden Land (1199—1216), gik de franske Besiddelser Normandiet, Anjou, Maine m. fl. tabt. Han indlod sig i Strid med Paven, som tilsidst belagde Landet med Interdikt, og for at faa dette hævet blev Kongen nødt til at tage England som Len af den pavelige Stol. Dette fremkaldte en Opstand af Baronerne, hvorved Kongen blev tvungen til at udstede Magna charta (1215), som indrømmede Adelen og Geistligheden Ret til at bevilge Skatterne og bl. a. bestemte, at ingen maatte straffes uden efter Dom. Hans Søn og Efterfølger, Henrik den tredie (1216—72), forsøgte forgjeves at gjenvinde de franske Landskaber. De stridige Adelsmænd med Simon af Montfort, Greve af Leicester, i Spidsen reiste aaben Kamp mod Kongen og lagde 1265 Grunden til det senere Underhus ved at indkalde Deputerede for Grevskaberne og for Byerne. De tog endog Kongen til Fange, hvorefter han blev tvungen til at udvide de dem ved Magna charta sikrede Rettigheder. Han efterfulgtes af sin Søn Edvard den første (1272—1307), som 1283 erobrede Wales og forenede det med England og 1299 lagde Skotland under Englands Overhøihed; han forbedrede Retspleien og udvidede Parlamentets Rettigheder ved at indrømme det Ret til at bevilge Skatter. Under Edvard den anden (1307—27) gjenvandt Skotland sin Uafhængighed efter Englændernes Nederlag ved Bannockburn 1314. Den kraftige Edvard den tredie (1327—77) tvang 1334 Skotland til igjen at anerkjende Englands Overhøihed og gjorde det efter Slaget ved Nevilcross 1346 til en fuldstændig Provins af det sidste Land. 1339 begyndte de langvarige og blodige Krige med Huset Valois i Frankrige om den franske Tronfølge, under hvilke Englænderne vandt glimrende Seire over Franskmændene (ved Crecy 1346, ved Maupertuis 1355), men som i Slutten af Edvards Tid desuagtet endte med Tabet af alle Englands Besiddelser i Frankrige paa de befæstede Byer Guisnes og Calais nær. Edvard sammenkaldte 70 Gange Parlamentet, hvilket 1343 skilte sig i et Underhus med lovgivende og beskattende Myndighed og et Overhus, som dannede Rigets høieste Domstol. 1362 afskaffedes det franske Sprog i offentlige Forhandlinger. Wycliffe og hans Tilhængere, Lollarderne, optraadte mod Pavedømmet og blev Reformationens Forløbere. Under Rikard den anden (1377—99) herskede fuldstændig Forvirring paa Grund af hans Farbrødres, Hertugerne af Lancaster og Yorks, Voldsgjerninger og Tvedragt, og da desuden Landet forarmedes ved Krige med Frankrige og Skotland, gjorde Bønderne i de sydlige Grevskaber under Anførsel af Smeden Wat Tyler Oprør. Hertug Henrik af Hereford (Lancaster) afsatte Kongen, hvorefter Parlamentet erklærede Linien Lancaster for arveberettiget til Tronen. Henrik den fjerde (1399—1413) maatte indrømme Underhuset flere Rettigheder for at faa dets Hjelp mod de Oprør, han uafladelig havde at bekjæmpe. Henrik den femte (1413—22) fornyede, for at bortlede Opmærksomheden fra de indre Forhold, 1415 Fordringerne paa den franske Krone og seirede over Franskmændene ved Azincourt 1415 og Rouen 1419,

hvorefter han af det burgundiske Parti i Frankrige blev anerkjendt som Regent og fransk Tronfølger. Henrik den sjette (1422—61) arvede ved Faderens Død i en Alder af 9 Maaneder to Kongeriger. 1430 blev han kronet i Paris; men under hans Farbrødres Formynderstyrelse tabtes alle Besiddelser i Frankrige undtagen Calais. Rikard, Hertug af York, begyndte 1455 den 30-aarige Tronfølgekrig, som under Navn af Krigen mellem den røde og den hvide Rose (Linierne Lancaster og York), bragte uhyre Blodsudgydelser og Forvirring over England. 10de Juli 1460 tog Rikard af York Kongen til Fange i Slaget ved Northampton og udnævntes derefter til Englands Protektor, men faldt 30te Decbr. s. A. ved Wakefield i Kamp mod en af Henriks Dronning samlet Hær. Den Faldnes Søn Grev Edvard af March udraabtes med Parlamentets Samtykke til Konge som Edvard den fjerde (1461—83), med hvem Linien York kom paa Tronen. Efter en uafbrudt Borgerkrig efterfulgtes han af sin 12-aarige Søn Edvard den femte, som imidlertid blev hemmelig dræbt af sin Formynder og Farbroder, Rikard af Gloucester; denne besteg 1483 Tronen som Rikard den tredie, men blev 1485 ved Bosworth slagen og dræbt af Henrik Tudor, Greve af Richmond, med hvem Huset Tudor (1485—1603) kom paa Tronen. Henrik den syvende (1485—1509) indskrænkede Parlamentets Rettigheder og udvidede Kongemagten, indførte streng Sparsomhed i Statshusholdningen og søgte at frigjøre Middelstanden ligeoversor Adel og Præsteskab. Henrik den ottende (1509—47), en begavet og kraftig Konge, men grusom Tyran, erhvervede sig næsten uindskrænket Magt. Han blandede sig i Frankriges og Spaniens Krige, uden at Englands Interesser krævede det, og krænkede, understøttet af Ministeren Wolsey, gjentagne Gange Parlamentets Rettigheder, idet han ved de mest hensynsløse Voldshandlinger tvang de Gjenstridige til at bøie sig. Parlamentet maatte samtykke i, at Kongens Forordninger skulde have Lovskraft. Hans Stridigheder medførte den engelske Kirkes Løsrivelse fra Romerkirken. Med Parlamentets Samtykke erklærede Kongen sig for Kirkens Overhoved, lod 1536—38 alle Klostre inddrage og udgav en Lov i 6 Artikler, som skulde danne den almindelige Rettesnor i Troessager. Han lod Kirkens hierarkiske Ordning bestaa, men udbredte saavel blandt Katholiker som Protestanter sin Troeslære med Ild og Sværd. Irland blev 1542 erklæret for et eget Kongerige. Under hans Søn Edvard den sjette (1547—53), under hvis Mindreaarighed Hertugen af Somerset og efter ham Hertugen af Northumberland som Formyndere styrede Landet, fik Parlamentet sin tidligere Magt tilbage. Erkebiskop Cranmer fremstillede i Forening med Biskop Ridley den biskopelige Kirkes Lærebygning i 42 Artikler, som 1552 ophøjedes til Lov. Edvard efterfulgtes af sin Halvsøster Maria (1553—58), Datter af Henrik den ottende og Katharina af Aragonien. Hun ægtede Filip af Spanien og gjeninførte Katholicismen, medens hun grusomt forfulgte Protestanterne; mere end 200 af de mest fortjente Mænd døde paa Baalet. Med Frankrige begyndte hun 1557 en Krig, i hvilken England 1558 tabte sin sidste Besiddelse paa den anden Side af Kanalen, Calais. Marias Halvsøster Elisabeth (1558—1603) gjeninførte Protestantismen og gav den engelske Kirke den Forfatning, den siden har havt. Hendes Regjering var vilkaarlig, og hun søgte ligesom sin Fader at udvide Kronens Magt og indskrænke Parlamentets. Men hun styrede klogt og kraftig og lagde Grunden til Englands senere Storhed, idet hun sørgede for Næringsveienes Opkomst og ved Seiren over den spanske Armada 1588 hævdede dets politiske Anseelse og dets Magt paa Havet. Dristige Sjømænd banede Vei for Handelsskibene paa alle Have; 1600 fik det ostindiske Kompagni det første Fribrev. Den vilkaarlige Behandling af Irland, navnlig ved Protestantismens Indførelse ved Tvang, fremkaldte tilsidst en Opstand, som 1602 blev blodig dæmpet. Den ugifte Dronning indsatte Maria Stuarts Søn, Jakob den sjette af Skotland til sin Arving, hvorved Grunden lagdes til Englands og Skotlands Forening. Stuarternes Styrelse (1603—49 og 1660—88) stod i skarp Modsætning til Elisabeths glansfulde og kraftige Regjering. Jakob den første (1603—25) forenede Skotland med England og Irland. Han var en lærd, men pedantisk og svag Fyrste, som nærede overdrevne Meninger om den kongelige Værdighed. Som ivrig Tilhænger af den episkopale Kirke forfulgte han strengt Puritanerne, af hvilke mange udvandrede til Nordamerika, hvorved Grunden lagdes til de engelske Kolonier der. Katholikernes „Krudtsammensværgelse" 1605 havde til Følge Troskabsedens Indførelse for Geistlige og efter 1610 ogsaa for andre Embedsmænd, hvorved Katholikerne udelukkedes fra Statens Embeder. Jakobs Stridigheder med det engelske og det skotske Parlament, hans ynkelige Forhold under Trediveaarskrigen og hans vilkaarlige Pengeudpresninger gjorde ham foragtet og forhadt. Hans Forholdsregler i Irland fremkaldte en Opstand, hvorefter Kongen hensynsløst konfiskerede Jordegods i stor Mængde. Jakobs Søn og Efterfølger, Karl den første (1625—49), kom strax i et spendt Forhold til Parlamentet, som negtede at bevilge ham Penge, hvilke han derfor søgte at skaffe sig paa ulovlige Maader. Paa Grund af sine Krige med Spanien og Frankrige kom han imidlertid i saa stor Pengetrang, at han 1628 saa sig nødt til at sammenkalde Parlamentet, som aftvang ham den vigtige saakaldte Petition of rights, hvorved den personlige Sikkerhed og den private Eiendoms Ukrænkelighed blev fastslaaet. Han regjerede derefter i 11 Aar uden Parlament og tvang 1637 Skotland til at antage den engelsk-biskopelige Liturgi. Skotterne indsatte en revolutionær Regjering, som gjeninførte den gamle skotske Kirkelære (i de saakaldte Covenants) og efter forgjæves Underhandlinger sendte en Hær mod de kongelige Tropper, som blev slagne. Det af Karl 1640 indkaldte „lange" Parlament erklærede sig 1641 for uopløseligt og sluttede samme Aar Fred med Skotterne. Efterat Katholikerne i Irland 1641 havde gjort Oprør, kom det 1642 til aaben Kamp mellem Parlamentet og Kongen, som efter Nederlagene ved Marston-Moor 1644 og Naseby 1645 det næste Aar flygtede til Skotterne, hvilke imidlertid 1647 udleverede ham til Parlamentet. Cromwell lod dette 1648 rense for Presbyterianere, hvorefter de tilbageblevne Independenter, det saakaldte „Rumpparlament", 27de Jan. 1649 dømte Kongen som Tyran

og Høiforræder til Døden og 3 Dage senere lod ham henrette. Overhuset ophævedes, et Statsraad indsattes, og den kongelige Værdighed blev afskaffet. Cromwell, udnævnt til Lord-Løitnant, undertrykte Oprøret i Irland 1649, slog 1650 ved Dunbar Skotterne, som havde kronet Karls Søn som Konge, og endte næste Aar Borgerkrigen ved sin Seier over Karl selv ved Worcester, hvorefter han lod sig kaare til Republikens Protektor (Beskytter). Cromwells kraftige, maadeholdne og kloge Styrelse øgede Englands indre og ydre Magt. Han kjæmpede heldig mod Nederlandene, som havde erklæret sig for Karl den anden, og gav deres Handel og Skibsfart et stærkt Stød ved Udstedelsen af Navigationsakten (1651), hvorefter Englands Skibsfart fik et stort Opsving. I Forening med Frankrige begyndte han 1655 en Krig med Spanien, hvorunder Englænderne erobrede Jamaika og Dunkerque. Ved Cromwells Død blev hans svage Søn Rikard Republikens Protektor; men Hærens øverste Officérer tvang ham næste Aar til at fratræde og indsatte for at gjøre en Ende paa Militærstyret, en Sikkerhedskommission, som skulde føre Regjeringen. Imidlertid rykkede Statholderen i Skotland, General Monk, mod London med et Hærkorps paa 6,000 Mand, besatte Byen og omdannede Parlamentet, som derefter 8de Mai 1660 udraabte Karl den anden (1660—85) til Konge i de tre Riger. Denne Kongedømmets Gjeninførelse kaldes i Englands Historie Restaurationen. Denne blev i Førstningen gjennemført med Maadehold, men udartede efterhaanden til aabenbar politisk og religiøs Undertrykkelse. Efterat de Kongeligsindede var komne i Flertal i det 1661 sammenkaldte Parlament, udstedtes 1662 Act of uniformity, som paabød de Geistlige at aflægge Ed paa Høikirkens Læresætninger. Herved gjenvaktes de religiøse Forfølgelser, for hvilke Kansleren Clarendon var Hovedmanden. Presbyterianerne maatte nedlægge sine Embeder. I Skotland blev Bispedømmet indført ved Svig og Tvang. Ved Hoffet hævede Katholicismen Hovedet og gjorde sin Indflydelse gjeldende i den indre og ydre Politik; 1662 solgtes Dunkerque til Frankrige, og 1665 begyndtes en Krig med Nederlandene, hvilken 1667 endte ved Freden til Breda. Det 1669 indsatte berygtede Kabalministerium, som var underkjøbt af Ludvig den fjortende, arbeidede aabenlyst paa at indføre Katholicismen og Enevældet. I hemmeligt Forbund med det katholske Frankrige fornyede Regjeringen 1672 Krigen med de protestantiske Nederlande, hvilken 1674 endte, efterat Englænderne havde lidt flere uhæderlige Nederlag. Imidlertid øgedes Spendingen mellem Ministeriet og Parlamentet, hvilket 1673 tvang Kongen til at bevilge den berømte Test-act, som paabød, at enhver Embedsmand skulde aflægge Ed paa, at han ikke troede paa Transsubstantiationen i Nadverden. Ministeriet maatte derefter 1674 afstræde. 1679 vedtog Parlamentet den vigtige Habeas-Corpus-Akt, der sikrede Borgernes personlige Frihed mod Hoffets vilkaarlige Forfølgelse. 1680 stillede Kongens Broder, Hertugen af York, sig i Spidsen for Hofpartiet, hvis Planer nu traadte utilhyllede frem. Byerne berøvedes sin Selvstyrelse, og Presbyterianerne, der var ligesaa bestemte Modstandere af Hoffets Usædelighed og Ryggesløshed som af dets frihedsfiendske Politik, behandledes som almindelige Forbrydere. Paa denne Tid optoges de siden i England gjængse Partinavne, Whigger og Toryer, paa Forfatningens og Hoffets Tilhængere. Whiggerne var for svage til at turde modsætte sig, at Hertugen af York 1685 besteg Tronen som Jakob den anden. Han opløste Parlamentet, ophævede alle mod Katholikerne rettede Love, indførte den katholske Gudsdyrkelse, indkaldte Jesuiterne og paatvang 1687 det skotske og 1688 det engelske Parlament Toleransakten, som skulde forberede Katholicismens Indførelse, idet den ligestillede Katholikerne med Statskirkens Tilhængere. Den aabenlyse Fare, som truede Folkets Frihed og Tro, bestemte Protestanterne til at indkalde Nederlandenes Statholder, Prins Vilhelm af Oranien, som var gift med Jakobs ældste Datter, den protestantiske Maria. Med 500 Skibe og 15,000 Mand landede Vilhelm 5te Novbr. 1688 i Torbay og drog, efterat Jakob var flygtet, 18de Decbr. uden Sverdslag ind i London, hvorpaa et sammenkaldt Parlament erklærede Jakob den anden for afsat og hævede Maria og hendes Ægtefælle paa Tronen. Grændserne for den kongelige Magt bestemtes i Declaration of rights, den for Englands Folkefrihed mest betydningsfulde af dets Grundlove. 11te April 1689 fulgte Skotland Englands Exempel, og Revolutionen var dermed uden Blodsudgydelse gjennemført i de forenede Riger. Under Vilhelm den tredie af Oranien (1689—1702) fik Whiggerne den afgjørende Indflydelse paa de offentlige Anliggender. 1689 udstedtes en Toleransakt, som tilstedede alle Disenter med Undtagelse af Socinianerne fri Religionsøvelse; Katholikerne blev ikke forfulgte. Den fordrevne Konge landede 1690 med en Hær paa 5,000 Franskmænd, hvortil mange af hans Tilhængere i England, de saakaldte Jakobiter, sluttede sig, i Irland, som han underkastede sig; men efter Irlændernes store Nederlag ved Boynefloden 1691 nødtes de til at anerkjende Vilhelm, som dog maatte sikre dem fri Religionsøvelse. England deltog derefter i Krigen mod Frankrige; men da det ved Freden til Ryswijk 1697 ikke opnaaede Fordele, som stod i Forhold til dets store Ofre, vaktes Nationens Misnøie, og Parlamentet tog deraf Anledning til yderligere at indskrænke Kongens Myndighed. Vilhelm efterfulgtes 1702 af Jakobs yngre Datter Anna, som var gift med Prins Jørgen af Danmark. Under hendes Regjering kjæmpede de engelske Hære seierrig i Spanien, Tyskland og Nederlandene. Skotland forenedes ved Unionsakt af 1ste Mai 1707 med England til ét Rige, Storbritannien, med fælles Parlament. Den stuartske Tronfordrer Jakob (den tredie) gjorde 1708 et mislykket Landgangsforsøg paa Skotlands Kyst. Ved Hofrænker styrtedes Whigpartiet 1710, og et Toryministerium kom til Roret, ligesom Toryerne fik Flertal i det nydannede Parlament. 1713 sluttedes Freden til Utrecht med Frankrige, ifølge hvilken England af Frankrige fik Landene ved Hudsonsbugten, Nyskotland, Nyfoundland samt en Del af St. Christoph og af Spanien Gibraltar og Minorca. Englands Handel, Industri og Kolonialvæsen havde taget et overordentlig stort Opsving, dets Krigsflaade beherskede ubestridt Havet, efterat dens eneste Medbeiler, den franske, under Krigen var tilintetgjort. Ifølge den protestantiske Tronfølgeorden af 1701 kom ved Annas Død 1714 Huset Han-

nover paa Tronen, med Kurfyrsten af Hannover (en Datterdatterſøn af Jakob den første), ſom Konge af Storbritannien og Irland Georg den første (1714—27). Whiggerne kom igjen til Roret, og deres Førere Stanhope og Walpole traadte i Spidſen for Forvaltningen. Jakobiterne vakte Uroligheder i Nordengland, og i Skotland gjorde Grev Marr aabent Oprør til Fordel for Tronfordreren Stuart, ſom 1715 udraabtes til Konge. Ved Parlamentets Hjelp blev Oprøret undertrykt; Kongehuſets Stilling befæſtedes, og Varigheden af Parlamenternes Samlingstid faſtſattes 1716 til 7 Aar. Under Georg den anden (1727—60) beholdt Whiggerne ſin Indflydelſe paa Regjeringen. Da England havde garanteret den Pragmatiſke Sanktion, blev det indviklet i den øſterrigſke Arvefølgekrig; den engelſke Flaade vandt en glimrende Seier over den franſke ved Toulon 1744, men tillands blev Englænderne under Hertugen af Cumberland ſlagne ved Fontenoy (1746) af Marſkallen af Sachſen. 1745 vakte Jakob den andens Sønneſøn Karl Edvard et farligt Oprør i det for Tropper blottede Skotland, hvilket Hertugen af Cumberland dæmpede ved ſin Seier over Oprørerne ved Culloden 1746. Krigen med Frankrige endte ved Freden til Aachen 1748; men kort efter udbrød igjen Fiendtlighederne i Nordamerika og Veſtindien, ligeſom ogſaa England i Syvaarskrigen var Preuſſens Forbundsfælle mod Frankrige. Georg den tredie (1760—1820) endte Krigen ved Freden til Paris 1763, ved hvilken Frankrige til England afſtod Kanada, Kap Breton og Øerne St. Vincent, Tabago og Dominique, medens Spanien afſtod Florida og vigtige Handelsrettigheder. Omtrent ſamtidig begyndte de ſtore engelſke Erobringer i Oſtindien, hvor Lord Clive erhvervede Bengalen, Behar og Oriſſa for det oſtindiſke Kompagni. Rigdomme ſtrømmede til England og fremmede dets Handel og Induſtri. Men Statens Pengevæſen var paa Grund af de idelige Krige i ſtor Forvirring, og for at raade Bod paa denne beſluttede Miniſteriet Grenville at aabne nye Indtægtskilder ved at beſkatte de nordamerikanſke Kolonier. Diſſe, der var ligeſaa rige ſom frihedselſkende, modſatte ſig beſtemt Regjeringens Indgreb i deres hævdede Selvbeſkatningsret; Spendingen mellem Moderlandet og Kolonierne blev ſtedſe ſtørre, og 4de Juli 1776 erklærede de 13 Forenede Stater ſin Uafhængighed, ſom de forſvarede med glimrende Tapperhed og Held, navnlig efterat de 1778 havde ſluttet Forbund med Frankrige. England, ſom ogſaa fik Krig med Spanien og Holland, maatte ved en Separatfred 1782 erkjende Koloniernes Uafhængighed og ved den almindelige Fred i Verſailles 1783 afſtaa Tabago og Goree, St. Pierre og Miquelon til Frankrige og Florida og Minorca til Spanien. Irland reiſte ſig ligeledes 1779 og tiltvang ſig 1782 ſtørre politiſk Selvſtændighed. Ogſaa i Skotland og i England ſelv opſtod alvorlige Uroligheder. 1783 traadte Pitt i Spidſen for Regjeringen, mod hvem Whiggerne i Parlamentet under Ledelſe af Fox og Burke førte en glimrende Oppoſition. Men da den franſke Revolutions Ideer ſlog Rod ogſaa i England, forenede de to Adelspartier, Whigger og Toryer, ſig til Kamp mod de demokratiſke Bevægelſer. Da Regjeringen ved Efterretningen om Ludvig den ſextendes Henrettelſe udviſte den franſke Geſandt, erklærede Konventet 1ſte Febr. 1793 England Krig. Den engelſke Hær delte ſine Forbundsfællers Skjebne, medens Flaaden var ſeierrig paa alle Have. Paa Grund af den ſtigende indre Gjæring ſamtykkede Parlamentet i, at Habeas-Corpus-Akten midlertidig ſattes ud af Kraft, ſamt vedtog flere Undtagelſeslove. Da Preuſſen og Spanien 1795 og Øſterrige 1797 ſluttede Fred med den franſke Republik, ſtod England alene mod den mægtige Fiende. Paa Flaaden udbrød Oprør, og Pengevæſenet var i Forvirring, ſaa at Englands Bank maatte ſtanſe ſine Betalinger. 1798 ødelagde Nelſon ved Abukir den franſke Flaade, ſom førte Bonapartes Hær til Ægypten. Den udbredte katholſke Forening i Irland ſøgte ved Frankriges Hjelp at afryſte Englands Aag, hvilket havde til Følge, at Irland efter en blodig og forbitret Borgerkrig 1800 blev fuldſtændig forenet med Storbritannien; dets ſelvſtændige Parlament ophævedes, og 28 irſke Lorder, 4 Biſper og 100 Deputerede ſkulde tage Sæde i det engelſke Parlament. Efterat England havde beſvaret de nordiſke Magters Neutralitetserklæring med at bombardere Kjøbenhavn 1801, blev det paa Grund af dets ſtigende Finansnød en tvingende Nødvendighed for det at ſlutte Fred, og for at lette dennes Iſtandbringelſe fratraadte Pitt 1801. Ved Freden til Amiens 1802 gav det alle Erobringer, med Undtagelſe af Trinidad og Ceylon, tilbage til Frankrige, Holland og Spanien. Frankriges Overvegt paa Faſtlandet, hvis Havne det forſøgte at ſtænge for England, foranledigede dette til 1803 paany at erklære Krig, hvorefter Pitt 1804 igjen traadte i Spidſen for Regjeringen. 1805 ſluttedes Forbund med Rusland, hvilket tiltraadtes af Sverige og Øſterrige. Nelſons glimrende Seier ved Trafalgar kunde ikke oppveie de Forbundnes ſtore Nederlag tillands. Efter Freden til Presburg 1805 og Tilſit 1807 ſtod England atter alene mod det mægtige franſke Keiſerrige. Det trak ſine Hære tilbage fra Faſtlandet, men ſendte for at knytte Tyrkiet og Danmark-Norge til ſig Flaader til Dardanellerne og Øresund. Kjøbenhavn blev bombarderet og den danſk-norſke Flaade bortført, hvorpaa fulgte en Krigserklæring fra Rusland og Danmark, hvilken England beſvarede ved at opſnappe en ruſſiſk Eſkadre og erobre Danmarks Kolonier. England var nu udeſtængt fra hele det europæiſke Faſtland med Undtagelſe af Sverige og Portugal. 1807 fik den fremragende Lord Canning Ledelſen af de udenrigſke Anliggender. Han ſendte Troppekorpſer til Spanien og Portugal, hvor de ved Napoleons Krig med Øſterrige ſvækkede franſke Stridskræfter i Begyndelſen led flere Nederlag; men efter Freden til Wien 1809 blev Englænderne trængte tilbage, ſaa at de kun forblev i Beſiddelſe af Cadiz og Liſſabon. Paa Grund af Kongens Vanvid blev Prinſen af Wales 1811 Regent, fra 1812 med fuld kongelig Myndighed. Han kaldte Toryerne til Roret; Caſtlereagh blev Udenrigsminiſter. Efter Napoleons ulykkelige Tog til Rusland lykkedes det England at bringe et almindeligt Forbund iſtand mod Frankrige, ſom endelig blev fuldſtændig beſeiret. Ved den første Pariſerfred (1814) maatte Frankrige til England afſtaa Malta, Tabago, St. Lucie, Isle de France og Sechellerne, Holland Demerary, Eſſequibo, Berbice, Kaplandet og Ceylon og Danmark Helgoland. Alle Have og Havne ſtod herefter

England aabne, og det havde den vægtigste Stemme i Europas Raad. En 1812 med Nordamerika opstaaet Krig endte ved Freden til Gent 1814. Rigets uhyre Anstrengelser havde bragt Statsgjelden op til 800 Millioner Pund Sterling, og de lavere Klasser var nedsunkne i grændseløs Armod. Da ogsaa Aaar indtraf, fremkaldte disse Omstændigheder en voldsom Gjæring blandt den hungrende Befolkning, hvilken Regjeringen søgte at hemme ved Tvangsmidler. Imidlertid besteg Regenten 1820 Tronen som Georg den fjerde (1820—30). Hans skandaløse Skilsmisseproces øgede Folkets Had mod Hoffet og Ministrene, og samtidig truede Revolutionerne i Sydeuropa med at forstyrre den ydre Ro. 1822 blev Canning igjen Udenrigsminister. Han fulgte den Grundsætning, at en Stat ikke med væbnet Haand burde blande sig i en andens indre Anliggender (Ikke-Interventionsprincipet), ledede Anerkjendelsen af Grækenlands Uafhængighed og anerkjendte 1825 de sydamerikanske Fristaters Selvstændighed. 1824 udkom en Lov, som belagde Slavehandel med samme Straf som Sjørøveri. Han søgte at fremhjelpe Handelen og nedsatte 1826 Korntolden, hvorved den store Handelskrise 1826 blev mindre følelig for de lavere Klasser, ligesom han, især efterat han 1827 var bleven Førsteminister, bestræbte sig for at forbedre Irlands Stilling; men allerede samme Aar døde han. 1828 dannede Wellington et Ministerium, hvoraf Peel var Medlem, og hvis afmægtige Politik saavel i det græsk-tyrkiske Spørgsmaal som i Portugal, hvor det gav Dom Miguel Anledning til at omstyrte Forfatningen, vakte almindelig Misnøie. De truende Bevægelser i Irland, hvor baade Katholiker og Protestanter dannede Reformforeninger, bevægede Ministeriet til 1829 at bevirke Testaktens Ophævelse samt tilstaa Katholikerne lige politiske Rettigheder med Protestanterne. Toryerne modsatte sig haardnakket saavel disse Foranstaltninger som Whiggernes Bestræbelser for at ordne Valgvæsenet paa en bedre Maade. Den bestaaende gammeldagse Ordning medførte, at de rige Godseiere næsten eneraadig besatte Pladsene i Underhuset, medens det store Folk omtrent ingen Indflydelse havde. Da Lord Russels Forslag om en Parlamentsreform 1830 blev forkastet, vakte dette en usædvanlig Ophidselse, som Ministeriet forgjeves søgte at dæmpe. Hertil kom den saakaldte Repeal-Association i Irland, fremkaldt ved O'Connels Forslag om at ophæve den engelsk-irske Unionsakt. Under disse Bevægelser besteg Vilhelm den fjerde (1830—37) Tronen. Anerkjendelsen af Julimonarkiet i Frankrige virkede heldig paa Landets Stemning, og 1831 dannedes et Whigministerium, hvori bl. a. Grey, Brougham, Palmerston og Russel havde Sæde. Dets Reformbill blev endelig efter de heftigste Valgkampe, og efterat Overhusets gjentagne Forkastelse af Forslaget havde fremkaldt den farligste Gjæring blandt Folket, 1832 antagen af begge Huse og ophøiet til Grundlov. Denne Reform berøvede 56 „raadne Flekker" (rotten boroughs) Valgretten og forøgede Vælgernes Tal med omtrent en Million. Efterat Lord Melbourne 1834 var bleven Førsteminister, vedtoges et Forslag om en Forandring i Byernes indre Styrelse, hvorefter de skatteydende Borgere skulde vælge de kommunale Embedsmænd. Et lignende Forslag for Irland samt et Forslag om at forandre Tienden til en fast aarlig Afgift i Penge, som Grundeierne skulde udrede, vakte heftige parlamentariske Kampe, hvorunder Kongen døde, og hans attenaarige Broderdatter Viktoria 1837 besteg Tronen. Nye Vanskeligheder opstod for Regjeringen ved Striden med Kanada, hvis Forfatning midlertidig maatte sættes ud af Kraft, paa samme Tid som et yderliggaaende Parti, Chartisterne, som krævede almindelig Stemmeret, hemmelig Afstemning, aarlige Parlamenter osv., fik en betænkelig Tilvext og vakte alvorlige Uroligheder, hvilke imidlertid dæmpedes, efterat Lederne var blevne dømte og landsforviste. 1839 ydmygede Regjeringen Persien, som, hemmelig hidset af Rusland, truede Indien, og 1840 sluttede England med Rusland, Østerrige og Preussen en Overenskomst om at bilægge de mellem den tyrkiske Sultan og Paschaen af Ægypten opkomne Tvistemaal; England sendte trods Frankriges Trusler en Flaade til Syrien, som tvang Paschaen til Underkastelse. For at styrke sin Stilling besluttede Ministeriet 1841 at imødekomme Anti-Cornlaw-Leaguen (s. d.) ved at foreslaa Korntoldens Nedsættelse; men det kom i Minoritet, og under Robert Peels Forsæde dannedes et Toryministerium, som 1842 under heftig Modstand af Konservative og Radikale gjennemførte en Nedsættelse i Korntolden. En paagaaende Krig med Kina endte samme Aar med Afstaaelsen af Hongkong til England, ligesom flere kinesiske Havne blev aabnede for engelske Skibe. Afghanistan blev tugtet for sin troløse Fremfærd mod den engelske Hær i en tidligere Krig, og 1843 blev Sindh i Ostindien erobret. O'Connels stigende Agitation for Unionens Opløsning ledede til, at Regjeringen satte ham under Anklage for Oprør. 1844 reformeredes Bankvæsenet ved „Peels Bankakt", og efterat Toldsatserne paa Levnetsmidler og Raastoffer var blevne nedsatte, blev endelig Korntolden 1846 fuldstændig ophævet. En opstaaet Tvist med de Forenede Stater blev s. A. bilagt, og i Ostindien gjorde England nye Erobringer efter blodige Seire over Sikherne. Under Peels Styrelse var de gamle Partier afløste af nye Grupperinger. I Juli 1846 dannede Lord Russel et Whigministerium, hvori Palmerston var Udenrigsminister. Det kom i et yderst spændt Forhold til Frankrige i Anledning af det spanske Dobbeltgiftermaal. Misvext fremkaldte i Irland en forfærdelig Hungersnød, som Regjeringen søgte at lindre ved offentlige Arbeider, uden at den dog kunde hindre, at Tusender døde af Sult, medens Landet yderligere affolkedes ved en stærk Udvandring. Repealbevægelsen vedblev, og Habeas-Corpus-Akten maatte suspenderes for Irland; et Oprørsforsøg under O'Brien blev undertrykt. Ogsaa i de engelske Fabrikdistrikter vakte Reformpartierne Uroligheder. 1849 ophævedes Navigationsakten. I den ydre Politik begunstigede Palmerston de liberale Bevægelser i Frankrige og Schweiz og optraadte, men uden videre Følge, som Mægler baade i den dansk-tyske Krig og i Italien. I Ostindien udvidede England sit Omraade ved nye Seire over Sikherne (1849). For Kolonierne i Australien og paa Kap indførtes friere Forfatninger 1850. Paa Forslag af Prins Albert afholdtes den første Verdensudstilling i London 1 Mai—15 Oktbr. 1851. Oppositionen, navnlig mod Regjeringens Udenrigspolitik, var imidlertid bleven saa stærk, at Russel 1852 maatte aftræde, hvorefter

Stanley (senere Greve af Derby) dannede et konservativt Ministerium, som imidlertid s. A. afløstes af et Blandingsministerium under Aberdeen, af hvilket Gladstone var Medlem. Han gjennemførte betydelige Toldnedsættelser for de vigtigste Forbrugsartikler. Ved Krigen med Birma erhvervede England Pegu, og i Forening med Frankrige, Sardinien og Tyrkiet deltog det i Krimkrigen mod Rusland, hvilken endte ved Freden til Paris 1856. En i Anledning enkelte Mangler ved Hærordningen nedsat Undersøgelseskommission havde 1855 ledet til Ministeriets Omdannelse under Palmerston. 1856 blev Audh i Ostindien annekteret og Kanton bombarderet. 1857 udbrød et farligt Oprør i Indien, ledsaget af Massemord paa de der boende Europæere, hvilket kun med store Vanskeligheder dæmpedes af Sir Campbell. Palmerstons Forslag i Anledning af Orsinis Mordforsøg paa Keiser Napoleon om at indskrænke Englands Asylret ledede til Ministeriets Fald. Derby dannede et Toryministerium, som gjennemførte Jødernes Adgang til Parlamentet og en Reform i Indiens Forvaltning. Det engelsk-ostindiske Kompagni ophævedes; Indien skulde styres af en under Kronen staaende Vicekonge og en Statssekretær. Den af Bright ledede demokratiske Agitation naaede 1859 en saadan Høide, at Ministeriet besluttede at gjøre enkelte Indrømmelser for at bryde Bevægelsens Braad; men da det kom i Mindretal, dannedes et liberalt Blandingsministerium, hvori bl. a. Russel, Palmerston og Gladstone havde Sæde. Dette indskrænkede yderligere Toldartiklerne, afsluttede 1860 en Handelstraktat med Frankrige efter Frihandels-Grundsætninger og bekrigede i Forening med den nævnte Stat Kina. 1861 fremkaldte Englands Anerkjendelse af de oprørske Sydstater som krigførende Magt et spændt Forhold til Nordstaterne og dets Ligegyldighed ligeoverfor Udrustning af Kaperskibe langvarige Forhandlinger. Dets Industri fik et føleligt Knæk ved at Bomuldsindførselen fra Amerika under Borgerkrigen ophørte. 1862 deltog England i Expeditionen til Mexiko, men trak sig tilbage, efterat Mexiko i det væsentlige havde givet efter for dets Fordringer. Handelstraktater afsluttedes med Italien 1863 og med den tyske Toldforening 1865. Ministeriets svage Indblandingspolitik i det polske Spørgsmaal 1863 og i det danske 1864 gjorde det upopulært. Fenierbevægelsen i Irland antog en saa foruroligende Karakter, at Regjeringen rustede sig for med Vaabenmagt at undertrykke Sammensværgelsen. 1866 dannedes et Toryministerium, hvis mest fremragende Medlemmer var Derby, Stanley og Disraeli, som fik vedtaget et Lovforslag om Oprettelsen af det kanadiske Forbund og, efterat stormende Massemøder havde fundet Sted, 1867 foreslog en Lov, hvorved Stemmeretten betydelig udvidedes. S. A. erklæredes Krig mod Abessinien, hvilken næste Aar endte med Kong Theodors Fald. Da Valgene efter den nye Valglov gik i afgjort liberal Retning, afløstes det konservative Ministerium 1868 af et liberalt, bestaaende bl. a. af Gladstone, Brigth og Gray. Under dette ophævedes den irske Statskirke 1869, de irske Landboforhold ordnedes, Dissenterne blev ved Universiteterne ligestillede med Statskirkens Bekjendere, Salg af Officérsposter hævedes, og hemmelig (skriftlig) Afstemning indførtes. Det saakaldte „Alabamaspørgsmaal" bilagdes 1872 ved en Voldgiftskjendelse, som paalagde England 15½ Mill. Dollars i Skadeserstatning til de Forenede Stater. 1873—74 førtes en heldig Krig med Asjantierne paa Afrikas Vestkyst, medens England i den europæiske Politik indtog en tilbagetrukken Stilling. Heri skete en Forandring, efterat Disraeli 1874 havde dannet et nyt Kabinet. 1875 indkjøbte han uden at indhente Parlamentets Samtykke Khedivens Aktier i Suezkanalen for 4 Mill. Pund Sterling; 1876 ophøiedes Indien til Keiserrige, og i det siden 1875 kritiske orientalske Spørgsmaal spillede England en fremtrædende Rolle. Det standsede Russerne foran Konstantinopel, paatvang Rusland Berlinertraktaten 1878 og erhvervede Cypern af Tyrkiet. I Afghanistan førte det 1878—79 en Krig, som endte med, at Landet i Virkeligheden kom under dets Herredømme, og i Sydafrika underlagde det sig 1879 Zululandet. Lovgivningsvæsenet blev imidlertid liggende brak, og Ministeriets „eventyrlige" Udenrigspolitik bragte Finanserne i en slet Tilstand. I Irland begyndte 1879 alvorlige agrariske Uroligheder, som nødte Regjeringen til at tage kraftige Forholdsregler. — Engelsk Sprog og Literatur. De britiske Øer har, hvad Sproget angaar, været underkastede en Række af Omskiftninger og Overgange. Urindbyggerne var Kelter og talte keltiske Dialekter, kymrisk i England og Wales, gælisk i Skotland og Irland. Da Romerne underlagde sig Landet, bibeholdt Indbyggerne sit oprindelige Sprog i den daglige Tale, dog efterhaanden opblandet med en Del latinske Ord; Latinen blev derimod Retssproget. Ved Angelsakfernes Indvandring (se Angelsakser og Angelsaksisk Sprog og Literatur) fortrængtes for Størstedelen baade Keltisk og Latin; det angelsaksiske Sprog blev det herskende og modtog ved Kristendommens Indførelse Paavirkning af Latinen. Det Angelsaksiske delte sig i to Hoveddialekter, det Saksiske søndenfor Themsen, det Angliske nordenfor. Det Angliske delte sig igjen i det Sydangliske eller Mercíske i Mercia (nu The Midland Counties) søndenfor Humber, og det Northumbriske nordenfor. Da Nordboerne siden begyndte at trænge ind i Landet, modtog Sproget adskillige nye Elementer; især fremtraadte i den northumbriske Dialekt temmelig tidlig adskillige nordiske Ord, og nordisk Indflydelse kan tildels ogsaa spores i de midtre og sydlige Dialekter. Ikke faa nordiske Eiendommeligheder findes saaledes hos Orm (ca. Aar 1200), som skrev sit bibelhistoriske Digt Ormulum i en med northumbrisk beslægtet, noget sydligere Dialekt. Adskillige findes ogsaa hos Chaucer. — Den angelsaksiske Literaturs klassiske Verker er skrevne i den sydvestlige Dialekt af det Saksiske (hvad der almindelig kaldes Angelsaksisk). Efter Normannernes Erobring af Landet blev deres Sprog, det nordfranske, Hof- og Literatursprog, medens det Angelsaksiske vedblev at leve som den største Del af Befolkningens Talesprog. Efterhaanden blev imidlertid London Landets Centrum, og Londons Dialekt, der var stærkt paavirket af det franske Kultursprog, blev Landets Sprog. Den londonske Dialekt hører nærmest til den østlige Gren af det Sydangliske, men nærmer sig paa Grund af Londons Beliggenhed i Essex ogsaa til det Saksiske og indtager saaledes en Centralstilling. Indtil lidt over Midten af det 14de Aarh. blev der kun skrevet i Dialekt; men fra Chaucer (d. 1400)

og Wycliffe (d. 1384) blev den londonske Dialekt det herskende Literatursprog, og dettes Udvikling gik saa raskt for sig, at det allerede et Aarh. senere i alt væsentligt havde faaet den Form, det nu har. Nye Ord blev i Mængde optagne, især fra de klassiske og romanske Tungemaal, og bidrog til at gjøre Engelsk til et af Nutidens rigeste Sprog. Det udmærker sig ved sin overordentlig simple Grammatik, idet nemlig Ordenes Bøining er stærkt indskrænket; med Hensyn til Udtalen er det derimod et af de Sprog, som for en Udlænding frembyder de største Vanskeligheder; paa Grund af Udtalens Vaklen og Dialektforskjel er det selv for de Indfødte ikke uden Besvær. Velklang besidder det lidet af, men tager sig paa den anden Side, naar det tales korrekt, heller ikke haardt eller ubehageligt ud. Paa Grund af sin Rigdom og eiendommelige Korthed i Udtrykket er det egnet, foruden til Digtning, især til Forretningssprog og vinder som saadant stedse mere Terræn. Det tales foruden paa de britiske Øer ogsaa i de Forenede Stater samt i de engelske Besiddelser i alle Verdensdele, tilsammen af ca. 300 Mill. Mennesker. Af videnskabelige Arbeider over Engelsk mærkes Murrays og Browns Grammatiker og Johnsons, Richardsons, Websters og Worcesters Lexika. — Den engelske Literatur i snevrere Forstand, som en modern Literatur i det nuværende engelske Sprog, gaar ikke længere tilbage end til det 14de Aarh. De oprindelige keltiske Indbyggere havde gjennem sine Barder udviklet en rig episk Digtning, af hvilken kun faa Brudstykker er tilbage; om Angelsaksernes Periode se Angelsaksisk Sprog og Literatur. Normannerne førte med sig den franske Trubadurpoesi, som trivedes ved Hofferne og frembragte „Chansons de geste“ og „Fabliaux“ i nordfransk Stil. Samtidig herskede den skolastiske Retning inden Theologien og Filosofien, og de videnskabelige Verker skreves udelukkende paa Latin. Blandt de mere fremragende Videnskabsmænd kan nævnes Theologen Duns Scotus (1270—1308) og Filosofen og Naturforskeren Roger Bacon (1214—1292). Men paa samme Tid banedes gjennem de engelske og skotske Ballader paa Folkets Sprog Veien for den første engelske Kunstdigter, Geoffrey Chaucer (1340—1400), der ved sine „Canterbury Tales“ og andre Verker har erhvervet sig Navnet „den engelske Digtekunsts Fader“. Chaucer var i Virkeligheden en Forløber for Renaissancen i England; ogsaa i en anden Henseende varslede i det 14de Aarh.s anden Halvdel for en ny Tid gjennem John Wycliffes (1324—84) reformatoriske Bestræbelser. Hans Oversættelse af det Nye Testamente kan betragtes som et af Grundlagene for den engelske Prosa. Det 15de Aarh. kan endnu ikke ret træde i Chaucers og Wycliffes Fodspor; Skolastiken sidder altfor fast og øver især en kvælende Indflydelse paa Digtningen, noget som viser sig hos Lydgate, Occleve, Barbour m. fl. Med det 16de Aarh. begyndte England at blive en Verdensmagt, og det materielle Opsving medførte et lignende i Literaturen. Reformationens Indtrængen gav Foranledning til Udviklingen af en theologisk Literatur, som mere og mere frigjorde sig fra Latinen; i Filosofien grundlagdes en i Modsætning til Skolastiken staaende empirisk Retning af Bacon af Verulam (1561—1626). I Poesien optraadte Hyrdedigtet gjennem Sidney og den genialt opfindsomme Edmund Spenser (1553—99); den dramatiske Digtning, som havde sin Rod i de religiøse Mysterier og ved Aarhundredets Begyndelse repræsenteredes ved „Moraliteter“, der mere og mere tabte sin allegoriske Karakter og gik over til Komedier, udvikledes ved Sackville og Norton og for Tragediens Vedkommende ved Marlow, indtil den ved William Shakespeare (1564—1616), den engelske Renaissances største Repræsentant, hævedes til en før ukjendt Høide. Hans Samtidige, Ben Jonson (1573—1637), Francis Beaumont (d. 1615), John Fletcher (1576—1625) og fl. naaede ham ikke paa langt nær; men de dannede en Skole, som i Modsætning til hans fantasifulde og folkelige Digtning havde et mere lærd Præg, paa samme Tid som en yderliggaaende og ofte i det rent prosaiske faldende Realisme deri gjorde sig gjeldende. I den første Halvdel af det 17de Aarh. vendte den da opblomstrende Puritanisme sit Had mod Theatret og gjorde derved foreløbig Ende paa alt dramatisk Forfatterskab. Til Gjengjeld fostrede den selv en stor Epiker i John Milton (1608—1674), medens dens svage Sider gav Stof for Samuel Butlers (1612—80) bidende Satire „Hudibras“. Restaurationsperioden (efter 1660) karakteriseres paa den ene Side ved det stærke Opsving, Videnskaberne fik gjennem Mathematikeren og Naturforskeren Isaac Newton (1643—1727) og Filosofen John Locke (1632—1704), paa den anden Side ved den stærke Reaktion mod Puritanismen, som kom tilorde gjennem William Wycherlys, William Congreves, George Farquhars og John Vanbrughs kvikke, men ofte forførelig slibrige Komedier saavelsom gjennem John Drydens (1631—1700) omfattende Forfatterskab i dramatisk, didaktisk og satirisk Retning. I det 18de Aarh. stod England i et eiendommeligt Vexelforhold til Frankrige. Paa den ene Side havde en stor Del af den franske Filosofi, som gjennem „Oplysningstidens“ Forfattere spredtes rundt Europa, sin Oprindelse fra de engelske „Deister“ (John Toland, d. 1722, Anthony Collins, d. 1729, Mathew Tindal, d. 1733, Thomas Woolstone, d. 1733, og senere Henry Bolingbroke, d. 1751, og David Hume, d. 1776), medens paa den anden Side den stive klassiske Smag i den franske Poesi udbredte sig ogsaa i England, saaledes som det især viser sig hos Alexander Pope (1688—1744). Større Selvstændighed besad James Thompson (1700—48) og Edward Young (1684—1765) med sin rige Naturlyrik, der allerede peger over mod den senere Romantik, Skotten Robert Burns (1759—96), som gjennem sin fra den skotske Folkevise udgangne friske Lyrik vel var den, der bidrog mest til at styrte den franske Smag, Komedieforfatteren Richard Brinsley Sheridan (1751—1816) samt Romanforfatterne Daniel Defoe (1663—1731), Samuel Richardson (1689—1761), Henry Fielding (1707—54), Tobias Smollet (1721—71), Laurence Sterne (1713—68) og Oliver Goldsmith (1728—74), gjennem hvilke den engelske Familieroman skabtes og udvikledes. En eiendommelig Plads inden Aarhundredets Prosaliteratur indtager den store Humorist Jonathan Swift (1667—1745). Historieskrivningen repræsenteredes

af Hume, William Robertson (1721—93) og Edward Gibbon (1737—94); som Kritiker øvede Samuel Johnson (1709—84) en epokegjørende Indflydelse; Statsmanden Edmund Burke (1730—97) gjorde sig bekjendt som Æsthetiker. Adam Smith (1723—90) grundlagde det industrielle System i Statsøkonomien, og Bentley (1662—1742) dyrkede den klassiske Filologi. Blade og Tidsskrifter begyndte ogsaa i dette Aarh. at spille en vigtig Rolle; paa dette Felt udmærkede sig især Richard Steele (1671—1729) og Joseph Addison (1672—1719). Det 19de Aarh.s Begyndelse bragte Romantiken med sig. Walter Scott (1771—1832) besang i sine episke Digte den skotske Middelalder, som han senere gik over til at skildre i sine historiske Romaner; Thomas Moore (1779—1852) digtede sine irske Sange og skildrede med en overvældende Billedpragt det østerlandske Liv, medens „Sjøskolen" repræsenteret af Wordsworth (1770—1850), Coleridge (1772—1831) og Southey (1774—1843) i sine lyriske Digte og Ballader viste Indflydelser fra den tyske Romantik og Naturfilosofi. Lord Byron (1788—1824) og Percy Bysshe Shelley (1792—1822) vakte ved sin oppositionelle Holdning ligesaa megen Forargelse som deres i mange Retninger forskjellige, men umiskjendelige Genialitet bragte dem Anerkjendelse. Af senere engelske Digtere kan nævnes den elskværdige og følelsesfulde Alfred Tennyson (f. 1810), Algernon Charles Swinburne (f. 1835), Félicia Hemans (1794—1834) og Elisabeth Browning (d. 1861). Den sociale og Familieromanen har fundet en Række fremragende Dyrkere i Lord Bulwer (1805—73), den geniale Tendensforfatter Charles Dickens (1812—70, den skarpt satiriske Thackeray (1811—63), Miss Brontë (1824—55, Pseudonym Currer Bell) m. fl. Kaptein Marryat (1792—1848) vandt stor Popularitet ved sine djervt-humoristiske Sjøromaner, Charles Lever (1809—72) skildrede med elskværdig Humor Liv og Forholde i Irland, og Wilkie Collins (f. 1824) indtager den mest fremragende Plads inden den saakaldte Sensationsroman, der ligesom den sociale Roman især er bleven dyrket af et særdeles stort Antal kvindelige Forfattere. Filosofiens betydeligste Repræsentant i England i vort Aarh. er Positivisten John Stuart Mill (1806—73); foruden ham kan nævnes Herbert Spencer (f. 1824). Historieskrivningen er bleven dyrket af Thomas Babington Macaulay (1800—59) og Thomas Carlyle (f. 1795), som ogsaa har leveret fortrinlige „Essays" af literært, historisk og kritisk Indhold, samt af Henry Thomas Buckle (1822—62), hvis ufuldendte Arbeide „Den engelske Civilisations Historie" hører til det mest fremragende i sit Slags. Blandt Naturforskerne kan nævnes Geologen Charles Lyell (1797—1875) samt Charles Robert Darwin (f. 1809), som ubestridt er den mærkeligste blandt de nulevende Naturforskere. — Som en Gren af den engelske Literatur kan ogsaa den nordamerikanske betragtes. Det fælles Sprog og den politiske Afhængighed af England bevirkede, at denne Literatur længe kun var en mat Efterligning af den engelske; først i vort Aarh. har den begyndt at udvikle sig mere selvstændigt. Blandt Digterne er William Cullen Bryant (f. 1794), den originale Romantiker Edgar Allan Poe (1811—49) og Henry Wadsworth Longfellow (f. 1807) de mest fremragende. Romanen dyrkedes af James Fenimore Cooper (1789—1851), den realistiske Novelle af Washington Irwing (1783—1859) og i de seneste Aar af Francis Bret Harte (f. 1839) samt af Humoristen Samuel Clemens (f. 1835, Pseudonym Mark Twain); Fru Harriet Beecher-Stowe (f. 1812) har vundet Verdensberømmelse ved sin Tendensroman „Onkel Toms Hytte". Af Historikere eier de Forenede Stater to fremragende, George Bancroft (f. 1800) og Will. Hickling Prescott (1796—1859). Endelig har Filosofien, særskilt den religiøse, fundet en original Dyrker i Ralph Waldo Emerson (f. 1803).

English Harbour (udt. Inglisj Harbor), vigtig Havn paa Øen Antigua, en af Antillerne.

Englærke, se Lærke.

Engpiplærke, se Piplærke.

En gros (udt. Ang graa), i stort; saaledes Handel en gros (Groshandel), Handel med Varer i store Partier. — En détail (udt. Ang detaj), i smaat.

Engvanding, se Jorddyrkning.

En haie (udt. Ang æ), opstillet i dobbelt Række.

Enharmoniske kaldes to Toner, af hvilke den ene fremkommer ved at forhøie den laveste og den anden ved at fordybe den høieste af to paa hinanden følgende Toner (saaledes t. Ex. cis og des), og som begge har samme Høide.

Enhjørning, et Fabeldyr, som man tidligere troede fandtes i Indien eller Afrika. Man afbildede det i Regelen som en Hest med et skrueformig snoet Horn midt i Panden. Englands Vaabenskjold holdes af en Enhjørning og en Løve.

Enhuber, Karl von, tysk Maler, f. 1811, d. 1867, var fra 1845 Genremaleriets fornemste Repræsentant i Münchenerskolen. Hans Billeder, især fra det schwabiske Folkeliv, udmærker sig ved sin naturtro og individuelle Karakter, ved elskværdig Humor, korrekt Tegning og let Kolorit.

Enkaustik kaldtes en i Oldtiden brugelig Malemethode, ved hvilken Farverne blandedes med Vox og indsmeltedes i Grunden.

Enkefattighuset i Bergen, oprettet ved frivillige Gaver 1663 og med Fundats af 1667, bestyres siden 1740 af en af Magistraten bestikket Forstander. Medlemmernes Antal er 32, som foruden Hus (i Stiftelsens 1748 opførte Bygning) med Lys og Brænde erholder noget Mel og Maanedspenge. Stiftelsens Beholdning ved Udgangen af 1877 udgjorde ca. 179,000 Kroner.

Enkekasse, en Indretning, hvori Embedsmænd forpligtes til at gjøre Indskud til Fordel for sine eventuelle Enker. — Den almindelige Enkekasse, som blev oprettet ved Fundats af 30te August 1775 og oprindelig var fælles for Norge og Danmark, blev efter Rigernes Adskillelse delt, og ved Lov af 17de August 1821 blev den norske Afdeling forenet med en 1814 oprettet særskilt Enkekasse for Norge. En ny Afdeling oprettedes ved Lov af 29de Juni 1848. Den ældre Afdelings Fond var 1877 ca. 1,930,800 Kroner og Pensionernes Antal 615 til Beløb 155,640 Kr. Den havde til samme Tid et Tilskud af Statskassen, stort 95,000 Kr. for Budgetaaret. Den nye Afdelings Fond udgjorde 1,551,134 Kr. og Pensionernes Antal 338 til samlet Beløb

130,040 Kr. — Akershus Stifts geistlige Enkekasse, oprettet ved Fundats af 1732 for det daværende Akershus Stifts Geistlige og Skolelærere, havde ved Udgangen af 1877 en Formue af ca. 325,500 Kr. — Kristiansands Stifts geistlige Enkekasse, oprettet 1736 for Geistlige og Skolelærere i Kristiansands Stift, havde ved Udgangen af 1876 en Formue af ca. 132,000 Kr. — Alle disse Enkekasser staar under Kirkedepartementets Overbestyrelse.

Enkimbladede kaldes i Jussieu's System de Planter af Fanerogamernes Orden, som spirer med et Kimblad. De har i Regelen Trevlerod og lige- eller buenervede Blade; Antallet af deres Blomsterblade og Støvdragere er oftest deleligt med 3, hvorfor de ogsaa er blevne kaldte Tretalsplanter. Til de enkimbladede Planter hører Palmerne, Lilierne og flere Krydderurter.

Enklitisk kaldes i Sproglæren et Ord, som støtter sig saaledes til et foregaaende, at det kaster sin Akcent tilbage paa dette.

Enköping, By i Sverige, Upsala Län, ved en Bugt af Mälaren, med 2,000 Indb.

Enlevagetryk (udt. Anglevaasj-) kaldes den Methode at trykke Mønstre paa Bomulds- og andre Tøier, hvorved Tøiet først farves helt over og derefter trykkes med Former, som er fugtede med en blegende Vædske (f. Ex. Chlorkalk); paa de Steder, som Formen berører, afbleges Farven, hvorved Mønstret fremkommer.

En masse (udt. Ang mas), i Masse, i stor Mængde.

En miniature (udt. Ang. miniatyr), i formindsket Maalestok.

Enneper Strasse, ogsaa **Emper Strasse**, Dal i Westfalen, ved Elven Ennepe eller Empe, med talrige industrielle Anlæg.

Ennius, Quintus, romersk Digter, f. 239 f. Kr. i Apulien, tog Tjeneste i Hæren, kom senere til Rom og traadte i et venskabeligt Forhold til flere af de paa den Tid mest ansete Mænd. 169 opgives som hans Dødsaar. Foruden didaktiske Digte, de saakaldte Satirer (i Ordets oprindelige Betydning som blandede Digte, deriblandt Epigramer) skrev han Komedier og Tragedier, af hvilke de sidste var de mest vellykkede; men sin Berømmelse skylder han fremfor alt sine „Annales", et episk Digt i 18 Bøger, der behandler Roms Historie. Uden egentlig Originalitet arbeidende efter græske Mønstre fik han dog en stor og varig Indflydelse paa den romerske Literatur, specielt ved at uddanne dens formelle Side (han har saaledes indført Hexametret). Skjønt han ikke i Form og Udtryk opnaaede den Elegans som de senere Digtere, erstattede han dette ved Kraft og ædel Diktion. Af hans Verker findes endnu talrige Brudstykker.

Enorm, egentlig ude af eller udenfor Maalet (Regelen); i Almindelighed uhyre, umaadelig, grændseløs.

En passant (udt. Ang passang), i forbigaaende.

Ens eller **Enns**, Flod i Østerrige, udspringer i Salzburg, gjennemløber Steiermark og falder i Donau. Længde 28 Mil.

Ensemble (udt. Angsangbl), det hele, tænkt som sammensat af flere enkelte Dele; Samvirken (f. Ex. flere Instrumenters i et Musikstykke).

Entelekhi, filosofisk Kunstord hos Aristoteles, egentlig Fuldendelse, fuldendt Virkelighed, som Endemaal og indre Øiemed for en Virksomhed. Aristoteles definerer saaledes Sjelen som det organiske levende Legemes Entelechi.

Enthusiasme, Begeistring. — Enthusiast, en Begeistret, ogsaa en Sværmer.

Enthymem, hos Aristoteles d. s. s. Sandsynlighedsslutning i Modsætning til den apodiktiske Slutning; i den nyere Logik en Slutning, hvor den ene Præmisse er underforstaaet som forud almindelig bekjendt, f. Ex.; „Alle Mennesker er dødelige, altsaa er Karl dødelig," hvor Præmissen: „Karl er et Menneske" er udeladt.

Entian ell. **Gentian**, se Sødrodfamilien.

Entomologi, Læren om Insekterne. — Entomolog, en Naturforsker, som særlig har studeret Insekterne.

Entozoer, d. s. s. Indvoldsorme.

Entre, i et Sjøslag at bestige et fiendtligt Skib for at erobre det. I Regelen søger man at fastholde Skibet med Entredragge eller Entrehager, som krøges fast i Takkelagen.

Entrée (udt. Angtre), egentlig Indtræden; Adgangsvenge; ogsaa Forværelse.

Entre nous (udt. Angtr nu), „mellem os", „mellem os sagt".

Entrepôt (udt. Angtrpo), Vareoplagssted.

Entreprenant (udt. Angtr'prenang), foretagsom, driftig. — Entrepreneur (udt. Angtr'prenør), en, som foretager sig noget, sætter noget i Verk. — Entreprise (udt. Angtr'pris), Foretagende.

Entre Rios, Stat i den sydamerikanske Forbundsrepublik Argentina, 1,200 Kv.mil stor med 135,000 Indb. Hovedstad Parana.

Enuresis, uvilkaarlig Afgang af Urin, enten stadig som Følge af forskjellige Sygdomme i Blæren, eller periodisk, især hos Børn i sovende Tilstand.

Envallson, Carolus Magnus, svensk dramatisk Forfatter, f. 1756, d. 1806, ansattes omkring 1780 i Krigskollegiet og blev senere Notarius publicus i Stockholm. Han har dels oversat, dels bearbeidet et stort Antal Operaer og Vaudeviller; hans eget Forfatterskab er ogsaa temmelig betydeligt, men uden Originalitet. Det bedste af hans Stykker er „Kronofogderna", som endnu med Bifald opføres.

En vogue (udt. Ang vaag), „i Vinden".

Envoyé (udt. Angvoaje), egentlig Afsendt, Afsending; en Diplomat af anden Rang, mellem en Ambassadørs og en Ministerresidents.

Enzio (Enzius), Konge af Sardinien, f. 1225, var ægte Søn af Keiser Fredrik den anden, deltog i Faderens Krige, slog 1241 Genueserne Flaade, men blev i Slaget ved Fosfalta 1249 fangen af Bologneserne. Han døde i Fængsel 1272.

Eocænformation, se Geologiske Formationer.

Eo ipso, netop derved, just af den Grund.

Eon de Beaumont (udt. Eaang dø Baamaang), Charles d', sædvanlig kaldt Chevalier d'Eon, fransk Eventyrer, f. 1728, d. 1810, var først Advokat, gik 1756 som Gesandtskabssekretær til Rusland og 1763 i hemmelig Sendelse til England. Da der gik Rygter om, at han egentlig skulde være en forklædt Kvinde, hvad der senere oplystes at være urigtigt, blev han 1777 hjemkaldt og paalagt at bære Kvindedragt. Under Revolu-

tionen emigrerede han og levede sine sidste Aar i London.

Eos (Aurora), hos Grækerne Morgenrøden personificeret som Gudinde.

Epakter, i Tidsregningen det Tal, som angiver Maanens Alder paa Nytaarsdag. Er Epakterne t. Ex. 12, saa er det den 1ste Januar 12 Døgn efter sidste Nymaane.

Epaminondas, berømt thebansk Feltherre, f. ca. 418 f. Kr., var en af Hovedmændene for Thebens Befrielse fra Spartanernes Herredømme (379). Ved en af ham opfunden ny Slagorden vandt han en glimrende Seier ved Leuktra 371, gjorde derpaa Indfald i Spartanernes Land, gjenoprettede den messeniske Stat og skaffede Theben Hegemoniet i Grækenland. 362 faldt han i det for hans Landsmænd seierrige Slag ved Mantinea. Hans Liv er skildret af Cornelius Nepos.

Eparkh, egentlig Forstander, Befalingsmand; hos Grækerne Statholder i en Provins. — Eparkhi, Statholderskab.

Epauletter (ndt. Epaaletter), Metalplader til at bære paa Skuldrene, oprindelig til Dækning mod Sabelhug, nu kun som militær Distinktion; de er ofte forsynede med Frynser, Stjerner og andre Emblemer for at betegne Vedkommendes Stilling og Grad.

Epée, Charles Michel, Abbé de l', Grundlæggeren af Døvstummeskolerne, f. 1712, d. 1789, oprettede 1760 et Døvstummeinstitut i Paris, det første i Europa, hvor han bragte det af ham opfundne Tegnsystem i Anvendelse.

Eperies (udt. Eperiesj), By i Komitatet Sáros i Ungarn, med 11,000 Indb., et Retsakademi og Bæverier.

Epernay (udt. Epernæ), By i Departementet Marne i det nordøstlige Frankrige, ved Floden Marne, 3 Mil syd for Rheims, med 13,000 Indb., er Hovedudførselsstedet for Champagnevin.

Epicykel, hos de gamle Astronomer den Bane, som enhver Planet tænktes at beskrive under sit Løb omkring Jorden. Disse Baner antog man at være Cirkler, hvis Midtpunkter bevægede sig langs Periferien af en anden Cirkel med Jorden i Centrum. — Epicykloide, i Geometrien den krumme Linie, som et Punkt i en Cirkels Periferi beskriver, naar Cirkelen uden at glide ruller udenpaa en anden, fast Cirkel.

Epidamnos, se Durazzo.

Epidauros nu **Pidavro**, i Oldtiden en betydelig Havnestad i det græske Landskab Argolis, ved den Saroniske Bugt, berømt for sit Asklepiostempel, af hvilket Ruiner endnu findes.

Epidemi, en midlertidig, usædvanlig stærk Udbredning af en eller anden Sygdom inden Befolkningen over større eller mindre Strækninger. Det er især de akute Febersygdomme, som beror paa et Smittestof eller et Miasma, der optræder epidemisk, som f. Ex. Pest, Kolera, gul Feber, Tyfus, Smaakopper, Mæslinger, Skarlagensfeber osv. Dog kan ogsaa andre, ikke smitsomme Sygdomme undertiden optræde epidemisk, ofte uden at man kan udrede Aarsagen til deres pludselige og hyppige Forekomst. Den epidemiske Sygdom, som hos os uden Sammenligning foranlediger de fleste Dødsfald, er Skarlagensfeberen. Se forøvrigt Art. Farsot.

Epidermis, Overhud, se Hud.

Epidot, Mineral af Granatfamilien, krystalliserer i horisontale Prismer, bestaar af kiselsur Ler- og Kalkjord samt Jernoxyd; det er gjerne mørkegrønt med hvid Streg; Haardhed 6—7 (omtrent som Kvarts). Findes bl. a. ved Arendal.

Epifania, egentlig Aabenbarelse, i den græske Kirke Festen for Kristi Aabenbarelse af sin guddommelige Værdighed ved Daaben i Jordan, senere i den vesterlandske Kirke Festen for Kristi Aabenbarelse for Hedningerne, almindelig kaldt Helligtrekongersfest (6te Januar), efter det senere kirkelige Sagn, at de „Vise fra Østen" var tre Konger.

Epigoner, Efterkommere, kaldes Sønnerne af de 7 Helte, som efter Sagnet gjorde et Angreb paa Theben og næsten alle faldt. Sønnerne hevnede dem ved 10 Aar senere at erobre Byen. Efter en senere opkommen Sprogbrug benyttes Ordet i Literaturen om Forfattere, som uden egen skabende Evne træder i fremragende Forgjængeres Fodspor.

Epigrafik, Videnskaben om de gamle Indskrifters Tydning.

Epigram egentlig Indskrift, hos Grækerne et især paa et Kunstværk eller lign. indskrevet mindre Digt, helst i Distikha; hos Romerne og i den nyere Tid et mindre Digt, som afsluttes med et eller andet kvikt Indfald, sædvanlig med satirisk Tendens.

Epiktetos, græsk stoisk Filosof, f. ca. 50 e. K., levede og lærte i Rom. Han gav Stoicismen en væsentlig praktisk Karakter, idet han prædikede Taalmodighed og Afholdenhed som Menneskets fornemste Pligter.

Epikuros, græsk Filosof, født i Nærheden a Athen 341 f. Kr., d. 270, var først Elev af Platonikeren Pamfilos og studerede senere med Iver Demokrits Skrifter. 305 oprettede han i Athen en Skole, hvor han foredrog sit System; dettes Grundtræk var i kosmologisk Henseende overensstemmende med Demokrits Atomlære. Hans Ethik opstiller den rolige Nydelse, Sindsro og Frihed for Smerte som Livets Maal; intet har Værd i sig selv, men kun forsaavidt det bidrager til i den høist mulige Grad at fremme Menneskets Stræben mod dette Maal. I al Nydelse bør man iagttage Maadehold; thi den umaadelige Nydelse bringer Smerte. Han lærte endvidere, at Guderne intet havde med Verdens Styrelse at gjøre, og negtede Sjelens Udødelighed. Hans Disciple udviklede hans System videre, men fjernede sig mere og mere fra hans Maadeholdenhedsprincip. Mest Udbredelse vandt Epikuræismen i Rom under Keisertiden. — Nu er Ordet Epikuræer gaaet over til at betegne et sanseligt, nydelsessygt Menneske.

Epilepsi, faldende Syge, en Sygdom, der giver sig tilkjende ved mere eller mindre hyppige Krampeanfald, som ledsages af Bevidstløshed. Krampen kan enten være en Følge af Febersygdom eller kronisk (egentlig Epilepsi). Sygdommens Aarsager er saagodtsom ubekjendte; sandsynligt er det, at ialfald undertiden en pludselig Blodmangel i Hjernen er Grunden. Fuldstændig helbredes Epilepsi sjelden.

Epilog, Efterord, Slutningstale; især en Tale paa Vers som Afslutning paa en Theaterforestilling.

Epimetheus, efter den græske Mythe Søn af Japetos og Broder til Prometheus, blev gift med Pandora, med hvem han blev Fader til Deukalions Hustru Pyrrha.

Epinal, By i det franske Departement Vogeserne ved Floden Mosel, med 12,000 Indb., Marmorbrud og livlig Industri.

Epinay (udt. Epinæ), Louise Florence Petronille de la Live d', fransk Forfatterinde, f. 1726, d. 1783, blev gift med Generalforpagter d'Epinay og tog, medens denne førte et udsvævende Levnet, sin Tilflugt til literære Sysler og Omgang med Lærde og Forfattere. 1745 traadte hun i Forbindelse med Rousseau, hvem hun overlod et Hus i Montmorency, der hørte til et af hendes Mands Godser, „Eremitagen", hvor Rousseau boede 1756—57. Da hun sidstnævnte Aar traadte i et Kjærlighedsforhold til Baron Grimm, brød Rousseau med hende; i sine sidste Aar trak hun sig tilbage i Ensomhed. Hun har skrevet interessante Memoirer samt „Breve til min Søn" m. fl. Skrifter.

Epirus Landskab i det gamle Grækenland, mellem Illyrien i Nord, Thessalien i Øst, Akarnanien og Ætolien i Syd og det ioniske Hav i Vest, udgjør nu den sydligste Del af Albanien. Blandt de talrige Bjerge mærkes Pindos og Forbjerget Akrokeraunium. Hovedstaden var Dodona (s. d.). Epirus var længe et selvstændigt Kongerige; blandt dets Konger mærkes Pyrrhos. 168 e. Kr. blev det romersk Provins, var i Middelalderen en Tid selvstændigt og erobredes 1432 af Tyrkerne.

Episcopius eller **Bisshop**, Simon, hollandsk Theolog, f. 1583, d. 1643, sluttede sig til Arminianerne og blev efter Arminius's Død Partiets Leder. 1610 blev han Præst i Nærheden af Rotterdam og 1611 Professor i Leiden. For Synoden i Dortrecht 1618 mødte han med 13 Geistlige, men fik ikke Lov til at forsvare sig. Efter Arminianernes Forvisning gik han til Belgien og Frankrige, vendte 1626 tilbage til Rotterdam og blev senere Professor ved Arminianernes Seminarium samme-steds. Han har forfattet et arminiansk Bekjendelsesskrift, en Apologi for samme samt endel andre theologiske Verker.

Episcopus, latinsk Form af det græske Episkopos, se Biskop.

Episk Digtning, se Digtekunsten.

Episkopalkirke, se Anglikanske Kirke. — Episkopalsystem, i den katholske Kirkeret den Theori, ifølge hvilken Paven ikke betragtes som staaende over Biskoperne, men kun som den første blandt dem modsat Papalsystem, s. d.)

Episode, oprindelig, i det græske Drama de Dele, som var indskudte mellem Korsangene, altsaa d. s. s. Dialogen; senere en Bihandling i et Drama eller et Epos, hvilken ikke staar i nogen nødvendig Sammenhæng med Hovedhandlingen.

Epistel (lat. epistola), Brev; ofte d. s. s. Brev paa Vers; i den kristne Kirke bruges Ordet om Apostlernes Breve og i indskrænket Forstand om de Afsnit af samme, som oplæses ved Gudstjenesten.

Epitheton, egentlig Tilsætning. Tilsjelse, bruges om et Tillægsord (Adjektiv), der føies til et Substantiv. — Epitheton ornans, „smykkende (eller forskjønnende) Tilsjelse", et Tillægsord, som ikke er nødvendigt for at udtrykke Hovedordets Begreb, men kun videre udmaler det for at gjøre det anskueligt for Fantasien (f. Ex. „de udødelige Guder", „de haarfagre Akhaier" hos Homer).

Epode, egentlig Slutningssang, den Del af et lyrisk Digt hos Grækerne, som fulgte paa Strofen og Antistrofen; senere et selvstændigt lyrisk Digt med afvexlende lange og korte Vers, mest i iambisk Metrum. De mest bekjendte Epoder er Horats's.

Epoke, Holdepunkt, Stans; i Historien et Tidspunkt, fra hvilket en ny Retning i den historiske Udvikling daterer sig; i Kronologien Udgangspunktet for en Æra.

Epos, se Digtekunst.

Eragtning eller Kjendelse, i Retssproget en Dommers Afgjørelse af de under en Sags Procedure mødende Tvistemaal, saasom angaaende Sagens Udsættelse, Vidners Førelse o. desl. i Modsætning til den endelige Dom. — Eragte, afsige en saadan Kjendelse.

Erard (udt. Erar), Sébastien, berømt fransk Instrumentmager, f. 1752, d. 1831, byggede 1780 sit første Pianoforte, grundede derpaa en Pianofabrik i Paris og 1789 tillige en i London, hvilke endnu regnes blandt de første i Europa. Pianoets Konstruktion forbedrede han 1823 ved Opfindelsen af det dobbelte Echappement.

Erasmus, Desiderius, alm. kaldet Erasmus Roterodamus eller Erasmus fra Rotterdam, berømt hollandsk Humanist og Theolog, f. 1467, d. 1536, vakte allerede som Barn glimrende Forhaabninger, gik 1486 i Kloster, men blev snart kjed af Munkelivet og reiste 1491 med Biskopen af Cambrai til Rom. Efter at være bleven præsteviet studerede han 1492—97 den skolastiske Theologi i Paris, gik derpaa til England, hvor han stiftede Bekjendtskab med Thomas Morus og Prins Henrik (den senere Henrik den 8de), foretog 1506 en Reise til Italien, hvor han i Turin erhvervede den theologiske Doktorgrad, og nedsatte sig efter flere nye Reiser 1516 i Basel, hvor han boede til sin Død. Han bekjæmpede med usædvanlig Lærdom og Aandrighed Munkevæsenet og Skolastiken og brød derved for en stor Del Veien for Reformationen; af Magelighed og overdrevne Hensyn misbilligede han dog snart Luthers Optræden og bekjæmpede ham ivrig. Om hans grundige Kjendskab til de gamle Sprog vidner hans Textudgaver af det Nye Testamente (1516), der lagde Grunden til den senere bibelske Textkritik, og af en Række klassiske Forfattere; af hans egne Skrifter (paa Latin) mærkes „Samtaler" og „Naragtighedens Pris". Den fuldstændigste Udgave af hans samlede Skrifter udkom i 11 Bind i Leiden 1703—06.

Erastus, Thomas, tysk Naturforsker. f. 1524, d. 1583, blev 1558 Livlæge hos Kurfyrsten af Pfalz og Professor i Heidelberg. Som saadan bekjæmpede han kraftig Tidens astrologiske og alkymistiske Sværmerier og modsatte sig den strenge kalvinske Kirketugt, som et talrigt Parti vilde have indført. Efterat dette Parti havde sat sin Villie igjennem, exkommuniceredes han; senere blev han Professor i Basel.

Erato, en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Eratosthenes, berømt alexandrinsk Lærd, f. 276 f. Kr., d. 194, var i længere Tid Forstander for det store Bibliothek i Alexandrien. Han udmærkede sig som Digter og Grammatiker, men endnu mere i de mathematiske Discipliner; han opfandt saaledes en Methode til at udfinde Primtallene, beregnede Ekliptikens Hældning og Jor-

dens Omkreds og blev Grundlæggeren af den videnskabelige Geografi og Kronologi. Af hans Skrifter er kun Brudstykker bevarede.

Ercilla y Zuñiga (udt. Ersilja i Sunjiga), Don Alfonso de, spansk Digter, f. 1533, d. 1595, tjente i den spanske Hær i Chile mod de oprørske Araukaner, og besang Kampen i det episke Digt „La Araucana" i 37 Sange. Digtet er forfattet i Ottaver og stilles af Cervantes ved Siden af de bedste italienske Epikeres Værker.

Erckmann-Chatrian (udt. —Sjatriang), literært Fællesnavn for de franske Romanforfattere Emile Erckmann, f. 1822, og Alexandre Chatrian, f. 1826. De har siden 1847 i Fællesskab skrevet en Række Romaner og Noveller, som især med Humor og skarp Karakteristik skildrer Livet i Elsas og Lothringen. En stor Del af dem behandler historiske Motiver fra Revolutionens og det første Keiserdømmes Tid; samtlige er udmærket fortalte og hylder frisindede Ideer. Blandt de vigtigste kan anføres „Doctor Mathæus", „Fantastiske Fortællinger", „Invasionen", „Klarinetspilleren", „Madame Therese", „Historien om en Rekrut fra 1813", „Waterloo", „En Hjelpelærers Historie" og „Et Plebiscit".

Erdmann, 1) Axel Joachim, svensk Geolog og Mineralog, f. 1814, d. 1869, studerede først Jus, var senere en Tid Lærer ved Bergskolen i Falun og gjorde i videnskabeligt Øiemed flere Reiser i Sverige og Norge. 1858 blev han Chef for Bureauet for Sveriges geologiske Undersøgelse, hvilket var oprettet væsentlig paa Foranstaltning af ham. Foruden en Del populære Skrifter har han i det svenske Videnskabsakademis Skrifter leveret en Række fortrinlige Afhandlinger af mineralogisk og geognostisk Indhold; 1868 udgav han „Bidrag till kännedom om Sveriges qvartära bildningar", første Del af en paatænkt udførlig Fremstilling af den geologiske Undersøgelses Resultater. 2) Johan Eduard Erdmann, tysk Filosof, f. 1805, siden 1836 Professor i Halle, har gjort sig bekjendt som frugtbar filosofisk Forfatter. Af hans Skrifter kan anføres „Natur og Skabning", „Grundrids af Psykologien", „Grundrids af Logik og Metafysik", „Filosofiens Historie", „Tro og Viden" m. fl.

Erebos, hos Homer d. s. s. Underverdenen, et mørkt Sted, hvor de Afdødes Aander opholder sig.

Eremit, se Anakoret.

Eremitage (udt. —taasj), ensom Bolig, især om et mindre, afsidesliggende Lystslot eller Villa.

Eremitkrebs, se Krebsdyr.

Eretria, gammel By paa den græske Ø Euboea, grundlagt af Argonauterne, opnaaede i Tidens Løb betydelig Magt, underlagde sig flere af Kykladerne og grundede flere Kolonier. 490 f. Kr. ødelagdes den af Perserne, men blev senere gjenopbygget og var endnu i Romertiden en betydelig Stad. I Middelalderen gik den lidt efter lidt tilgrunde.

Erfelden, Landsby i Storhertugdømmet Hessen, bekjendt ved Gustav Adolfs Overgang over Rhinen her den 17de December 1631. Til Minde om Overgangen reiste han en 56 Fod høi Stensøile, som endnu er til.

Erfjord, en Arm af Bukkenfjord i Stavanger Amt.

Erfurt, By i den preussiske Provins Sachsen ved Floden Gera, med 48,000 Indb., 20 Kirker, hvoriblandt en smuk gothisk Domkirke, et Gymnasium m. fl. høiere Skoler, livlig Industri, storartet Havedyrkning og Frøhandel. Byen var indtil 1873 befæstet og havde 1392—1816 et Universitet; i Augustinerklostret der (nu en Pleiestiftelse for forældreløse Børn) opholdt Luther sig som Munk 1505—08.

Ergo, lat., altsaa, følgelig.

Ergotin, se Meldrøie.

Erichson, Jon, islandsk Videnskabsmand, f. 1728, d. 1787, var 1759—71 Professor i Jus i Sorø og fra 1781 Overbibliothekar ved det kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn. Han var med at udgive en Række Skrifter om nordisk Arkæologi, udgav selv Kongespeilet, Gunnløgs Saga m. m. og viste sig paa samme Tid som en varm Ven af sit Fødeland og Danmark oprigtig hengiven.

Ericsson, John, berømt svensk Mekaniker, f. 1803, var først Officér, tog 1826 Afsked med Kapteins Rang, gik derpaa til Udlandet, opfandt 1829 i England Dampsprøiten og 1834 Skruepropellens Anvendelse paa Dampskibe. 1839 bosatte han sig i Nordamerika, hvor han 1852 opfandt en kalorisk Maskine og 1862 de saakaldte Monitorer (s. d.). Senere har han beskjeftiget sig med at konstruere et Apparat for at nyttiggjøre Solvarmen som Drivkraft. — Hans Broder Nils Ericsson, f. 1802, d. 1870, blev 1823 Ingeniørløitnant, indtraadte 1830 i Flaadens mekaniske Korps og blev 1850 Oberst. 1855—63 ledede han som Chef Statens Jernbaneanlæg og adledes 1864. Han har bl. a. anlagt de nye Sluser ved Trollhättan.

Ericus Olai, se Olai, Ericus.

Eriesjøen, den sydligste af de fem kanadiske Indsjøer, har Afløb til Ontariosjøen og begrændses af Kanada samt Staterne Newyork, Pennsylvanien, Ohio og Michigan. Fladeindholdet er ca. 500 Kv.mil, Høiden over Havet 545 Fod og Høiden over Ontariosjøen 323 Fod. Dybden overstiger sjelden 120 Fod. — Eriekanalen forbinder Eriesjøen med Hudsonsfloden. — Paa Sjøens Sydkyst ligger Byen Erie eller Erie City med 20,000 Indb.

Erigena, Johannes, kaldet Joh. Scotus, lærd Theolog, sandsynligvis Irlænder, f. i Begyndelsen af det 9de Aarh., d. 879, blev 843 Lærer ved den franske Konge Karl den skaldedes Hof og blev senere af Alfred den store kaldt til Oxford. Han var sin Tids lærdeste Mand; i sin Filosofi sluttede han sig til Nyplatonikerne og blev Grundlæggeren af Middelalderens Religionsfilosofi.

Erik, Navn paa 3 norske Konger. — Erik Haraldsøn med Tilnavnet Blodøxe, Søn af Harald haarfagre, for fra sit 12te til sit 20de Aar i Viking og gjorde sig bekjendt ved sin vilde og voldsomme Færd. Da Harald delte Riget mellem sine Sønner, gav han Erik Navn af Overkonge og som saadan besteg han Tronen ved Faderens Død 933. Erik dræbte sin Broder Bjørn Farmand paa Sæheim ved Tønsberg; da Broderen Halfdan svarte vilde hevne Drabet, udrustede Erik med Faderens Hjelp en Flaade og en Hær, og begge Brødre mødtes ved Reinsletten i Stadsbygden; ved Skalden Guttorm Sindres Mægling blev de forligte. Erik dræbte endnu flere af sine

Brødre og gjorde sig stadig mere forhadt; ogsaa hans Dronning, den efter Sagnet troldkyndige Gunhild, fik ved sin Underfundighed og Grusomhed alt Folket mod sig. Da Kongens yngre Broder, Haakon, som var opdragen i England, kom til Norge, blev han kaaret til Konge (935), og Erik og Gunhild maatte forlade Landet. De drog derpaa til England, hvor Erik fik et Lén i Northumberland. 954 faldt han i et Slag. — **Erik Magnussøn**, senere urigtig kaldet Prestehader, f. 1268, Søn af Magnus Lagabøter, blev Konge ved dennes Død 1280. Under hans Mindreaarighed styredes Landet af Rigets Høvdinger, blandt hvilke Bjarne Erlingsøn af Bjarkø og Giske havde mest at sige. De optraadte med Kraft mod Præsteskabet og opnaaede at formindske dets Magt i betydelig Grad; dette gav senere Historikere Anledning til at give Erik Tilnavnet Prestehader. Med Danmark begyndte han en Ufred om sin Mødrenearv og gjorde flere heldige Tog did; senere kom han i Strid med Skotland, men kunde paa Grund af den engelske Konges Indblanden i Sagen intet udrette. 1299 døde han. Han var en velvillig, men svag Mand, som ikke var den vanskelige Stilling voxen, hvori han paa Grund af Partistridighederne befandt sig. — **Erik af Pommern**, se under de danske Konger af Navnet Erik.

Erik, Navn paa 14 svenske Konger, af hvilke dog de 6 første er opdigtede og de følgende 7 har faaet sit Numer paasat af Historikeren Johannes Magnus. — **Erik seiersæl**, overvandt 983 paa Fyrisvoldene i et Slag, som varede 3 Dage, sin Broder Styrbjørn og underlagde sig senere Danmark; han var gift med Sigrid storraade og med hende Fader til Olaf Skötkonung. — **Erik aarsæl**, Søn af Blot-Svein, herskede ca. 1120; han var den sidste hedenske Konge i Sverige, men skal paa sine gamle Dage have ladet sig døbe. — **Erik den hellige**, kaaredes ca. 1150 til Konge af Svearne og regjerede efter Sverkers Død ogsaa over Göterne. Han befæstede Kristendommen, lagde Grunden til Foreningen med Finland og blev dræbt 1160. Han dyrkedes siden som Sveriges Skytspatron. — **Erik Knutsson**, den foregaaendes Sønnesøn, flygtede i sin Ungdom for Sverker den yngre til Norge, blev Konge 1210 og døde 1216. Han var den første svenske Konge, som lod sig krone. — **Erik læspe**, den foregaaendes Søn, f. 1216, blev tagen til Konge efter Johan Sverkersön 1222. Under hans Mindreaarighed udbrød der Oprør, han blev fordreven, og Knut den lange bemægtigede sig Regjeringen, men efterat han var falden 1234, kom Erik igjen til Magten. Han var svag og vanfør, men en retskaffen og sædelig Mand. Med ham uddøde 1250 Erik den helliges Æt. — **Erik**, Søn af Magnus Smek, f. 1339, kaaredes 1344 til Faderens Efterfølger, antog 1356 Kongsnavn, fordrev Faderens Yndling, Bengt Algotsson, og tiltvang sig Herredømmet over det meste af Götarike samt de fra Danmark tagne Landskaber. 1359 greb han atter til Vaaben mod sin Fader, da denne søgte Hjelp hos Valdemar Atterdag, men døde s. A. strax efter at have forligt sig med Faderen. — **Erik**, se Erik af Pommern, under de danske Konger af Navnet Erik. — **Erik**, Søn af Gustav Vasa, f. 1533, kom paa Tronen 1560. I Begyndelsen erhvervede han sig alles Yndest ved sine fremragende personlige Egenskaber og ved flere gavnlige Foranstaltninger; men hans mistænksomme og heftige Sind, som forværredes ved stadige Grublerier, udartede snart til enslags Sindssygdom, som gjorde ham det umuligt at beherske sig. Af Frygt for sine Brødre, der efter Faderens Bestemmelse havde faaet næsten selvstændig Fyrstemagt, oprettede han 1561 som en Modvegt mod dem en arvelig Adel af Grever og Friherrer og lod deres Magt endnu mere indskrænke. Da den ene af dem, Hertug Johan, indgik Forbund med Polen og søgte at gjøre sig uafhængig, lod Erik ham fængsle og 1563 dømme til Døden uden dog at fuldbyrde Dommen. Med Danmark fik han Krig i Anledning af de tre Kroners Optagelse i det danske Vaaben, var heldig tilsjøs, men tillands i Regelen underlegen. Ved sine Fornærmelser mod Nils Sture og tilsidst ved dennes Mord ophidsede han Adelen til det yderste; han pintes desuden af Samvittighedsnag og Frygt og løslod i et Anfald af Sindssygdom Hertug Johan af Fængslet. Da han senere gjorde sin Frille, Katharina Månsdotter (s. d.) til Dronning og erklærede sin Søn med hende for arveberettiget, forenede Johan sig med Broderen Karl, tog ham tilfange 1568 og lod ham af Stænderne afsætte og dømme til livsvarigt Fængsel. Han blev indsat paa Gripsholm og haardt behandlet; senere flyttedes han til Ørbyhus, hvor han døde 1577. Der er Grund til at tro, at han blev dræbt paa Johans Befaling.

Erik, Navn paa 7 danske Konger. — **Erik eiegod**, Søn af Svein Estridssøn, var under Knut den hellige Jarl over Sjælland og befæstede 1086 tappert de oprørske Bønder i Odense. 1095 kom han paa Tronen; 1098 reiste han til Rom, hvor han fik sin Broder Knut kanoniseret og skaffede de nordiske Riger en egen Erkebiskop; 1103 foretog han en Pilegrimsreise til Jerusalem, men døde s. A. underveis paa Cypern. Han var en kraftig, men mild og vennesæl Konge og overordentlig afholdt af Folket; under hans Regjering havde Danmark nogle af sine lykkeligste Aar. — **Erik Emun**, den foregaaendes ægte Søn, laa i langvarige Stridigheder med sin Broder, Knut Lavards Morder, Magnus; efter at have overvundet denne og hans Fader Nikolaus ved Fodevig, blev han Konge 1134. Han førte en grusom og streng Regjering, dræbte flere af sine Slægtninger, indtog Arkona, men kunde intet udrette i Norge, hvor han understøttede Magnus den blinde. 1137 dræbtes han paa et Thing af en jydsk Adelsmand; Morderen blev ustraffet. — **Erik Lam**, Søn af Erik eiegods ægte Datter Ragnhild, blev Konge efter Erik Emuns Drab 1137. Han var en svag og uduelig Konge og lagde ved sit Tog mod de vendiske Sjørøvere ogsaa sin Udueligheid som Kriger for Dagen. 1147 nedlagde han Regjeringen, gik i Kloster og døde s. A. — **Erik Plogpenning**, Søn af Valdemar Seier og Bengjerd, f. 1216, kronedes som Tronarving 1232 og overtog Regjeringen efter Faderens Død 1241. Hans Brødre, ledede af Abel, vilde ikke anerkjende ham som Lensherre, og dette førte til en blodig Borgerkrig, som varede i 7 Aar og endte med Brødrenes Underkastelse. Derpaa gjorde han 1249 et Korstog til Estland; efter Tilbagekomsten derfra besøgte han i Slesvig

Abel, som imidlertid lod ham dræbe og nedsænke i Slien (1250). Hans Mildhed og Venlesælhed gjorde, at han efter sin Død betragtedes som Martyr. Hans Historie har givet Ohlenschläger Stoffet til Tragedien „Erik og Abel". — Erik Glipping, Søn af Kristoffer den første, f. 1249, hyldedes 1253 som Tronfølger og blev Konge 1259 under sin Moders Formynderskab. Under hans Mindreaarighed knedes et farligt Bondeoprør, medens Hertug Erik af Sønderjylland havde Held med sig og 1261 fangede Kongen og Enkedronningen. Efter 3 Aars Forløb fik Erik sin Frihed, havde derpaa Strid med Erkebiskopen og førte uheldige Krige mod Norge og Sverige. 1271 erobrede han Sønderjylland, som derpaa i 12 Aar var forenet med den danske Krone. Hans Voldsomhed og tøjleløse Levnet mishagede Adelen, og 1282 blev han nødt til at undertegne en Haandfæstning, i hvilken han forpligtede sig til at regjere retfærdigere og overensstemmende med Lovene. Dette hjalp dog intet, og 1286 myrdedes han af 12 sammensvorne Adelsmænd, med Grev Jakob af Halland i Spidsen. — Erik Menved, den foregaaendes Søn, f. 1274, blev Konge ved Faderens Død og kronedes 1287. S. A lystes Faderens Drabsmænd fredløse; de fik Hjelp hos den norske Konge Erik Magnussøn og herjede i en Række af Aar paa Danmark. Samtidig førte Erik Strid med Erkebispen Jens Grand; denne Strid bilagdes 1303, og med Norge sluttedes Fred 1309. Senere fik han Ufred med Adelen, som fremkaldte en Opstand i Jylland, og med den nye Erkebiskop. Han døde 1319. Han var streng, retfærdig og paalidelig, men altformeget hengiven til Pragtsyge, hvis Tilfredsstillelse kostede Landet store Summer. — Erik af Pommern, Søn af Valdemar Atterdags Datterdatter Marie, som var gift med Hertug Wartislav af Pommern, f. 1382. Hans Slægtning Dronning Margrete, fik ham 1389 erklæret for Konge i Norge og 1396 tillige i Sverige og Danmark; 1397 kronedes han i Kalmar som alle tre Rigers Konge, og dermed kom Kalmarunionen istand. Indtil sin Død 1412 var Margrete den egentlig styrende; senere lagde Kongen sin Uduelighed paa det haandgribeligste for Dagen, saaledes i en Feide med de holstenske Grever om Slesvig, hvilken førte til, at disse søgte Hjelp hos Hanseaterne, som 1428 med en stor Flaade angreb Kjøbenhavn. Det var kun Dronning Filippas kjække Optræden som reddede Byen; 1435 sluttedes Fred, ved hvilken Grev Adolf af Holsten beholdt Størsteparten af Slesvig. De mange Tyskere, Kongen indkaldte, og hans Tilsidesættelse af de Indfødte vakte først Opstand i Sverige, hvor Engelbrekt Engelbrektsson 1434 tvang Raadet til at udfærdige et Opsigelsesbrev til Kongen; vel blev Erik næste Aar atter anerkjendt, men modtog 1439 et nyt Opsigelsesbrev, efterat et saadant s. A. ogsaa var sendt ham fra Danmark til Gotland, hvor han 1438 havde nedsat sig med sin Frille Cæcilia. I Norge blev han først afsat 1442. Efter at have levet flere Aar som Sjørøver drog han til Pommern, hvor han døde 1459, fattig og glemt.

Erik Haakonssøn, norsk Jarl, Søn af den mægtige Haakon Ladejarl, deltog i Slaget ved Svolder (1000) mod Olav Tryggvessøn, hvorefter Norge blev delt mellem ham, den svenske og den danske Konge. Han og hans Broder Svein blev dog de, som fik mest at sige i hele Landet. Begge Brødrene lod sig døbe, men gav enhver Frihed til at vælge den Religion, de vilde; de gjorde sig afholdte ved sin Venlesælhed og milde og retfærdige Styrelse. Olav den hellige omstyrtede deres Regjering. Erik deltog 1014—16 med Knut den store i dennes Erobringstog mod England, hvor han døde 1024.

Erik Magnussøn, svensk Prins, se Birger Magnussøn.

Erik Røde, Grønlands Opdager, fødtes ca. 940 paa Agder (Jæderen). Med sin Fader, Thorvald Osvaldsøn, som paa Grund af et Drab maatte forlade Norge, fulgte han til Island, paa hvis Nordvestkyst han nedsatte sig. Senere flyttede han til en Ø i Breidafjorden, men lystes utlæg for Manddrab og udrustede sig nu til en længere Reise. Under Foregivende af, at han vilde opsøge de ubekjendte Gunnbjørnsskjær vest for Island, styrede han mod Vest og landede 982 paa Grønlands Østkyst ved et Fjeld, som han kaldte Midjøkel. Da Østkysten var ubeboelig, drog han sydover, opdagede Eriksø og Eriksfjord samt Ravnsfjorden m. fl. Steder. Efter 3 Aars Forløb vendte han tilbage til Island, drog samme Aar (985) atter til det nyopdagede Land, som han nu begyndte ordentlig at bebygge og kaldte Grønland. Han nedsatte sig paa Brattelid mellem Eriksfjorden og Einarsfjorden, søgte at trække mange Nybyggere til og synes at have udøvet et Slags Høvdingskab over dem. Han døde sandsynligvis kort efter Aarhundredets Slutning.

Eriks sjællandske Lov, en sandsynligvis privat Samling af Love og Retsfædvaner for Sjælland, antagelig fra 1ste Halvdel af det 13de Aarh. Den sattes ud af Kraft ved Kristian den femtes Danske Lov af 1683.

Eriksgata (d. e. „al Rigets Vei"), en Reise, som enhver svensk Konge, medens Landet var et Valgrige, maatte foretage rundt Landet efter at være kaaret og hyldet paa Morathing. Skikken bibeholdtes dog ogsaa en Tid, efterat Kongedømmet var blevet arveligt.

Eriksson, Jøsse (Jens), Foged i Dalarne under Erik af Pommern, gjorde sig berygtet ved sin Grusomhed, om hvilke Sagnene beretter det utrolige; ved Engelbrekt Engelbrektsons Optræden blev man nødt til at afskedige ham, hvorefter han søgte Tilflugt i Badstena Kloster, men blev revet ud derfra med Magt og dræbt af Bønderne.

Erin, gammelt Navn paa Irland.

Erinna, græsk Digterinde i det 6te Aarh. f. Kr., skal have været Sapphos Samtidige og være død i en Alder af 19 Aar; af hendes Digte, som i Oldtiden skattedes meget høit, er kun 5 Vers bevarede, foruden tre Epigrammer, som sandsynligvis er ægte.

Erinnyer, se Eumenider.

Erivan, persisk Rivan, Hovedstad i Guvernementet af samme Navn i russisk Armenien, med 15,000 Indb.

Erk, Ludvig Kristian, tysk Musiker, f. 1807, fra 1857 kgl. Musikdirektør i Berlin, har udfoldet en stor og indflydelsesrig Virksomhed som Komponist, Sanginstruktør og Udgiver af Sangbøger.

Erkebiskop (af gr. Arkhiepiskopos), Overbiskop, hvis Diøces indbefatter flere Bispedømmer.

Dette Embede er fra den katholske Kirke gaaet over ogsaa til den anglikanske og svenske.

Erkehertug, Titel for Prinserne af Huset Østerrige.

Erlangen, By i Baiern, ved Floden Regnitz, med 13,600 Indb., et Universitet, et stort Bibliothek, Ølbryggerier, Strømpevæverier og Handskefabriker.

Erlau (ungarsk Eger), By i Ungarn, ved Floden af samme Navn, med 22,000 Indb., betydelig Vinavl og Bade.

Erlaucht (fork. af erleuchtet, „oplyst", en Oversættelse af det latinske illustris), tidligere Titel for de tyske Rigsgrever, fra 1829 for Hovederne i de mediatiserede grevelige Huse.

Erle (Motacilla), Slægt af de insektædende Sangfugle, med svagt Næb og lang, vippende Hale, gjør megen Nytte ved at udrydde Insekter. De to i Norge forekommende Arter er Linerlen (Motacilla alba, blaa og hvidspettet, og Gulerlen (Motacilla flava) med grøn Overkrop og gult Underliv. Begge er Trækfugle, som ankommer tidlig om Vaaren.

Erling Alvssøn, Lendermand i det 13de Aarh., boede paa Tornberg (nu Tandberg) paa Ringerike, var Søstersøn af Hertug Skule og en af de mest anséte Mænd under Haakon Haakonssøns Regjering. 1276 nævnes han som Indehaver af Borgarsysel, 1277 deltog han i Høndingemødet i Tunsberg og 1265—73 i den norsk-svenske Grændsekommission. Han døde 1283.

Erling skakke, Søn af Kyrpinga-Orm, deltog 1153 i Ragnvald Jarls Korstog og udmærkede sig bl. a. i Spanien samt i Farvandet ved Sardinien, hvor han i et Sjøslag fik et Hug i Halsen, der bevirkede, at han senere bar Hovedet skjævt (hvoraf hans Tilnavn). Efter Hjemkomsten giftede han sig 1155 med Sigurd Jorsalfarers Datter Kristina og bosatte sig paa sin Fædrenegaard Stødle i Etne. Den Indflydelse, han som Hoved for en af Norges mægtigste Ætter besad, øgede han ved sin Klogskab og Driftighed, uden i Regelen at bekymre sig stor om hvilke Midler han benyttede sig af. Da Inge Krokrygg 1161 var falden, udkæmpede hans Tilhængere Erlings femaarige Søn Magnus til Konge, og Faderen blev hans Formynder. Med Magt og List arbeidede han nu utrættelig paa at sikre Magnus Tronen; 1162 overvandt han Haakon herdebred og 1164 lod han Magnus høitidelig krone i Trondhjem, en Foranstaltning, hvorved dennes Ret til Kongedømmet fik Kirkens Bekræftelse. For at holde Venskab med Kong Valdemar i Danmark, hyldede han denne for Viken og blev hans Jarl (1170). Uroligheberne fik dog derved ikke Ende; Birkebeinerne plagede Erling og Magnus ved idelige Anfald, og efterat de i Sverre havde faaet en Anfører, som i Tapperhed og Klogt kunde maale sig med Erling, blev dennes Stilling snart uholdbar. 1179 seirede Sverre paa Kalvskindet over de kongelige Tropper, ved hvilken Leilighed Erling faldt ca. 60 Aar gl. Ved hans Grav holdt Sverre selv en ypperlig Tale.

Erling Skjalgssøn, en mægtig Herse paa Olav Tryggvessøns og Olav den helliges Tid, nedstammede fra Hørde-Kaare og boede paa Gaarden Sole paa Jæderen. Da Olav Tryggvessøn 996 kom til Jæderen og paabød Kristendommens Indførelse, forenede Erling sig med sine mægtige Frænder for at byde ham Trods og underrettede Kongen om, at de vilde møde frem paa Gulathing, hvor han kunde træffe dem. Paa Thinget erklærede de sig villige til at antage Kristendommen, hvis Olav vilde give Erling sin Søster Astrid til Ægte; Kongen gik ind paa dette og vilde tillige gjøre Erling til Jarl, hvad denne imidlertid frabad sig. For dog at udmærke ham fremfor de øvrige Herser gav Olav ham alle Fylker fra Sognefjorden til Lindesnæs i Len. I Aaret 1000 deltog Erling i Olavs Færd til Venden, men var ikke tilstede i Slaget ved Svolder, da han med sit Skib var seilet i Forveien. Under Jarlerne Erik og Svein beholdt Erling sin Magt i den sydvestlige Del af Landet, uagtet han var en Fiende idetmindste af Erik. Om hans Levemaade paa denne Tid fortælles, at den i Pragt kunde kappes med en Fyrstes; foruden sine talrige Trælle, som han behandlede mildt, og som han gav Anledning til efter kort Tid at løskjøbe sig, havde han stadig mindst 90 frie Mænd hos sig paa Gaarden; med sit Langskib, hvis Besætning udgjorde 240 Mand, drog han ofte i Leding og erhvervede sig meget Gods. Efter Erik Jarls Død forsonede Erling sig med hans Broder Svein og hans Søn Haakon og fik deres Bekræftelse paa sine Forleninger. Efter Olav den helliges Ankomst til Landet greb Erling til Vaaben for Jarlerne og deltog i Slaget ved Nesje (1016), men forligte sig senere med Olav og gav Slip paa en Del af sine Forleninger. Imidlertid blev deres Venskab ikke af lang Varighed, da Erling nødig vilde bøie sig, og Kongen paa sin Side heller ikke var eftergivende. Da Stormændene begyndte at falde fra Olav og gaa i den danske Konge Knuts Tjeneste, var Erling en af de første, som samlede en Oprørsflok. 1027 drog han til England til Kong Knut og vendte snart tilbage med denne og de andre misfornøiede Nordmænd; Knut lovede at forlene ham med alle Fylker mellem Stat og Nygjarbit og reiste til Trondhjem for at lade sig hylde. Da Olav hørte, at Knut igjen var paa Veien sydover, seilede han i Slutningen af 1028 nordefter forbi Jæderen; Erling satte efter ham, men blev skilt fra de fleste af sine Skibe og maatte overgive sig. En af Olavs Mænd (Aslak Fitjaskalle) dræbte ham med det samme mod Kongens Villie.

Erling Steinvegg, Baglerhøvding i det 13de Aarh., gav sig ud for en Søn af Magnus Erlingssøn, beviste sit Udsagn ved Jernbyrd (1204) og blev, efter at have søgt Hjelp hos den danske Konge Valdemar Seier, i Tønsberg kaaret til Konge af Baglerne. Efter adskillige mindre Sammenstød med Birkebeinerne rustede han sig 1206 til at foretage et Hovedangreb. Med talrige Skibe og stort Mandskab overfaldt han Nidaros, hvor Kong Inge Baardssøn holdt sin Søsters Bryllup og kun ved skyndsom Flugt kunde redde sig. Efter at have gjort stort Bytte drog Erling til Bergen, hvor han satte sig fast uden dog at beleire Borgen; men om kort Tid fik denne Undsætning af Inges Broder Haakon Galen, og Baglerne led et Nederlag, som nødte dem til at forlade Byen. Medens man paa begge Sider rustede sig til nye Foretagender, døde Erling 1207.

Erman, Paul, tysk Fysiker, f. 1764, d. 1851, fra 1810 Professor i Berlin, gjorde især grundige Studier over Elektricitet og Magnetisme. — Hans

Søn Georg Adolf Erman, f. 1806, lagde sig ogsaa efter Fysik og foretog for at anstille magnetiske og meteorologiske Observationer 1828—30 en Reise rundt Jorden (indtil Irkutsk sammen med Professor Hansteen); senere har han oftere anstillet nye Jagttagelser og udgivet flere Skrifter af stor Betydning for Studiet af Jordmagnetismen.

Ermanrik, i de islandske Sagaer Jormunrek, Konge over Østgoterne i det 4de Aarh., gjorde store Erobringer og siges tilsidst at have herskет fra det Sorte Hav til Østersjøen. Da Hunnerne ca. 375 faldt ind i og ødelagde hans Rige, dræbte han sig selv, efter Sagnet 110 Aar gl. En hel Række tyske og nordiske Sagn knytter sig til ham.

Ermeland (Warmia), Landskab i det østlige Preussen, ved Frisches Haff, var oprindelig et af det gamle Preussens 11 Landskaber, senere et af de under de tyske Ridderes Orden liggende 4 Bispedømmer. Nu udgjør det de 4 „Kredse" Braunsberg, Heilsberg, Røssel og Allenstein (tilsv. 76 Kv.mil, med 213,000 Indb.).

Erne, Flod i det nordlige Irland, 17 Mil lang, falder i Donegalbugten; den gjennemstrømmer den for sin Skjønhed bekjendte Dobbeltsjø Erne.

Ernesti, Johan August, fremragende tyst Filolog og Theolog, f. 1707, d. 1781, blev 1742 Professor i den klassiske Literatur i Leipzig, 1756 Professor i Veltalenhed og 1758 tillige i Theologi. Foruden flere theologiske Skrifter udgav han fortrinlige kritiske Udgaver af et stort Antal klassiske Forfattere, især af Cicero; for sin Veltalenhed fik han Tilnavnet „den tyske Cicero".

Ernestinske Linie, den ældre Linie af det saksiske Fyrstehus, nedstammer fra Kurfyrst Ernst, f. 1441, d. 1486, og er nu delt i flere særskilte Linier.

Ernst, Heinrich Wilhelm, tyst Violinist, f. 1814, d. 1865, studerede Musik ved Wiens Konservatorium, opholdt sig derpaa længere Tid i Paris og foretog senere vidtløftige Koncertreiser til de fleste europæiske Lande. I sine senere Aar levede han mest i London. Han var en fremragende Virtuos og har ogsaa komponeret en Del Violinmusik, tildels af betydeligt Værd; blandt de af hans Kompositioner, som har slaaet bedst an, nævnes „Othello-Fantasi", „Elegi" og „Karnevalet i Venedig".

Ernæring. En væsentlig Del af Organismernes Livsvirksomhed bestaar deri, at de fra Udenverdenen optager saadanne Stoffer, som er nødvendige for Opbygningen og Bevligeholdelsen af deres Legeme, bearbeider disse Stoffer til hensigtsmæssige Næringsmidler, fører de sidste omkring til de forskjellige Legemsdele, hvor de benyttes, og endelig udskiller de forbrugte Stoffer. Ernæringsprocessen er væsentlig forskjellig hos Planter og Dyr, og dette medfører igjen et gjensidigt Afhængighedsforhold mellem disse to Grupper af Organismer, idet de førstes Udsondringsprodukter er vigtige Næringsmidler for de sidste, og omvendt. — Planten optager sine Næringsstoffer paa to Maader; dels opsuger den, ved Hjelp af sine grønne Dele, i Sollyset Kulsyre fra Luften, dels indsuger den Vand fra Jordbunden ved Hjelp af sine Rodtrevler. Men dette Vand indeholder igjen forskjellige Stoffer opløste (saaledes Kulsyre og Salte, f. Ex. Alkali- og Ammoniaksalte, Salpetersyreforbindelser), som paa denne Vei kommer Planten tilgode som Næringsmidler. Disse raa Næringssafter bearbeides nu videre i Planten, diffunderer fra Celle til Celle, indtil de naar de grønne Dele, hvor der af Kulsyrens og Vandets Bestanddele ved Hjelp af Chlorofylkornene og under Lysets Medvirkning dannes organiske (kulstof-, vandstof- og surstofholdige) Stoffer, som Sukker, Stivelse, Gummi, Plantesyrer osv. Ved Siden heraf foregaar der i de farveløse Celler til enhver Tid Dannelse af Æggehvide. Disse præparerede Stoffer holdes fremdeles opløste i Næringsvædskerne og føres derpaa med disse til de Steder, hvor der er Brug for dem, idet de enten fortæres eller afleires (som Stivelsen i Rødder og Frugter, Æggehvide og Fedt i Frugter). Den omtalte Dannelse af organiske Stoffer frembyder imidlertid ogsaa en anden Side, som er af stor Betydning for Atmosfærens Uforanderlighed; den er ledsaget af Udskillelse af Surstof, som blander sig med Luften. Disse Processer foregaar kun i Sollyset; de er ledsagede af Optagelse af Varme (Planterne afkjøler Luften). — Medens Planternes Ernæring saaledes væsentlig karakteriseres derved, at de af det uorganiske Materiale (Kulsyre og Vand) danner organiske Stoffer, gaar Dyrenes Virksomhed i stik modsat Retning. De optager netop de af Planten dannede Stoffer (Æggehvide osv.) og forbrænder dem ved Hjelp af Luftens Surstof, saaledes at der fremkommer anorganiske Stoffer: Kulsyre, Vand, Ammoniak, som gaar over i Luften og gjennem denne atter kommer Planterne tilgode. Dyrenes væsentligste Udskillelsesprodukter er nemlig Kulsyre (som gaar bort gjennem Lunger og Hud) og Urinstof (et Legeme, som i sin Sammensætning staar nær kulsur Ammoniak, og som er en af Urinens vigtigste Bestanddele). For Dyrenes Vedkommende kan man nu studere Ernæringsfænoménerne langt nøiagtigere end hos Planterne. Man har da fundet, at naar et Dyr lever uden at optage Næring, saa vedbliver det at producere Kulsyre og Urinstof, men mindre og mindre, indtil det bliver staaende ved en vis Grændse. Den Kulsyre og det Urinstof, som nu dannes, er fremgaaet ved Ødelæggelse af en Del af Dyrets eget Legeme; — det har tabt i Vegt. Vil man vedligeholde dets Organisme i uforandret Stand, maa man derfor tilføre Næring, og det i et saadant Forhold, at Tilførsel og Afgang netop dækker hinanden. Man har ved Experimenter fundet, at den Mængde Næring, som en arbeidende voxen Mand behøver i Løbet af 24 Timer, beløber sig til 110—130 Gram Æggehvide, 84—100 Gr. Fedt og 320—400 Gr. Kulhydrater (Stivelse og Sukker) samt 30 Gr. Salte og 2,800 Gr. Vand. Dette Kvantum Næring tilfredsstiller ikke alene Fordringerne til Næringens Mængde, men ogsaa til dens Sammensætning. Ligesom der nemlig i Legemets Udskillelser kan paavises et bestemt Mængdeforhold mellem visse af de vigtigste Stoffer, saaledes maa det ogsaa paasés, at Næringen indeholder de forskjellige Næringsstoffer i passende Blanding. Dette er Tilfældet, naar Næringen paa 1 Del kvælstofholdige Legemer (Æggehvide) indeholder 3—4,5 Dele kvælstoffrie (Fedt og Kulhydrater) samt mindst 1 Del Fedt paa 10 Dele Kulhydrater. Endvidere bør Næringsmidlerne gives i en let fordøielig Form, i passende Afveksling og med den fornødne Tilsætning af Nydelsesmidler (ɔ: visse Stoffer med eiendommelig Lugt og Smag, som enten dannes

under Tilberedningen af Føden eller tilsættes denne). — Under stærkt legemligt Arbeide maa Fødens Mængde forøges; der behøves da især mere af de kvælstoffrie Stoffer, fordi der under disse Omstændigheder foregaar en forøget Kulsyredannelse. Der udkræves da indtil 500 Gr. Kulhydrater. Tilsvarende maa naturligvis Næringens Mængde formindskes, naar Individet befinder sig i Ro.

Eros, se Gudelære, den græske. — Erotik, Kjærlighedsstemning; Kjærlighedsdigtning. — Erotiker, en Digter, som besynger Kjærligheden. — Erotisk, som handler om eller hører til Kjærlighed.

Erpenius (egentl. van Erpen), Thomas, hollandsk Orientalist, f. 1584, d. 1624, Professor i Leiden, udmærkede sig især ved sine Kundskaber i Arabisk, over hvilket Sprog han udgav Verker, som endnu har Værd.

Error, Vildfarelse (s. d.).

Ersch, Johann Samuel, tysk Bibliograf, f. 1766, d. 1828 som Professor i Halle, udgav „Almindeligt Repertorium for Literatur" og sammen med Gruber den endnu ufuldendte „Almindelig Encyklopædi for Videnskab og Kunst".

Ersingan, By i tyrkisk Armenien, ved Eufrat, med ca. 20,000 Indb.

Erskine, Thomas, Lord, fremragende engelsk Advokat, f. 1750, d. 1823, var først Militær, studerede derpaa Retsvidenskab og betraadte sin Løbebane som Advokat i en opsigtvækkende Pressesag. I flere lignende samt politiske Sager gjorde han sig snart fordelagtig bekjendt, blev 1783 indvalgt i Underhuset og 1806 ophøiet til Peer. 1793 udgav han Skriftet „Blik paa den nuværende Krigs Aarsager og Følger", hvori han udtalte sin Tilslutning til den franske Revolution. Han har desuden udgivet et Udvalg af sine Taler (4 Bd. 1810—11).

Erslev, Edvard, dansk Geograf, f. 1824, virkede i flere Aar som Skolemand og tog Afsked som saadan 1871 med Titel af Professor. Han har udgivet et fortjenstfuldt Arbeide over „Den danske Stat" (1855—57), en Række Lærebøger og fra 1876 det geografiske Selskabs Tidsskrift.

Erslew, Thomas Hansen, dansk Literaturhistoriker, f. 1803, d. 1870, har gjort sig fortjent ved at udgive en Fortsættelse til Nyerups Forfatterlexikon, „Forfatterlexikon for Kongeriget Danmark 1814—40", med Supplement til 1853, et Verk, som fordelagtig udmærker sig ved Nøiagtighed og Paalidelighed.

Erteblomstrede (Papilionaceae), Familie af Belgplanterne, med spredte, sædvanlig finnede eller trekoblede Blade, uregelmæssige Blomster, femtandet Bæger og en fembladet Krone, som bestaar af Fane, Vinger og Kjøl. Frugten er en Belg, d. e. en Kapselfrugt dannet af ét Frugtblad, sædvanlig opspringende baade i Rygsøm og Bugsøm, med Frøene fæstede til Bugsømmen i 2 Rader. Af norske Slægter hører herhen: Benurt, Sneglebelg, Stenkløver, Kløver, Tiriltunge, alle med trekoblede Blade, og Rundbelg, Astragel, Vikker, Fladbelg, Ert og Erteknop eller Glatbelg med finnede Blade. — Ertesl ægten (Pisum) har store omfattende Arelblade og store Blomster paa femblomstrede Stilke. Det er énaarige Planter med talrige dyrkede Afarter, hvilke kan henføres til 2 Arter: Sæde-Erten med helrandede Smaablade, hvide Blomster og kugleformede Frø, og Aker-Erten eller Graa-Erten med takkede Smaablade, brogede Blomster og mere eller mindre kantede Frø. Erten er i de nordlige tempererede Lande et vigtigt Brødkorn. — Af Erteknop eller Glatbelg findes i Norge Vaar-Glatbelg, knollet Erteknop og sort Erteknop.

Erts, d. s. s. Malm.

Ertvaago, Ø i Aure Prestegjeld, Romsdals Amt, ca. 4 Kv.mil stor.

Eruption, Udbrud, kaldes et i Regelen med Jordskjelv og tordenlignende Larm forbundet pludseligt vulkansk Udbrud, hvorved Vanddampe, kogende Vand, Aske og Lava m. m. kastes frem af Jordens Indre. Se forøvrigt Art. Jordskjelv og Vulkaner.

Erwin von Steinbach, tysk Bygmester, f. ca. 1240, d. 1318, byggede foruden et Antal andre Kirker Vestfaçaden og Langskibet paa den berømte Strasburger-Münster. Han var ogsaa virksom som Billedhugger.

Eryx, Bjerg paa Sicilien med et berømt Tempel for Venus, som efter Bjerget fik Tilnavnet Erycina.

Erzerum, By i Armenien, med 60,000 Indb., er en vigtig Station for Karavanhandelen. Byen er meget gammel; den befæstedes i det 5te Aarh., faldt 1201 i Seldsjukernes Hænder, erobredes 1242 af Mongolerne og 1517 af Tyrkerne. I den russisk-tyrkiske Krig 1828—29 indtoges den af Russerne, men blev ved Freden i Adrianopel tilbagegivet til Tyrkerne.

Erzgebirge, Bjergkjæde i Tyskland, paa Grændsen mellem Sachsen og Bøhmen, strækker sig fra den hvide Elsters Kilder mod Nordost og Øst, er gjennemsnitlig ca. 3,000 Fod høi, falder temmelig steilt af paa den bøhmiske Side, jevnere mod Sachsen; den høieste Top er Keilberg (3,800 Fod).

Esaias, se Jesaias.

Esau, Patriarken Jakobs ældre Broder, var Stamfader til Edomiterne (s. d.).

Esbern Snare, Tvillingbroder af den danske Erkebiskop Absalon, f. 1128, deltog med Tapperhed i sin Broders og Valdemar den stores Krigsforetagender og var en af deres bedste Støtter. Særlig udmærkede han sig 1170 ved Øland mod Esterne og Kurerne og s. A. ved Sjælland mod Venderne. 1204 omkom han ved at styrte nedover en Trappe.

Eschenburg, Johann Joachim, tysk Literat, f. 1743, d. 1820 som Professor ved „Carolinum" i Brunsvig, udgav 1775—86 den første fuldstændige tyske Oversættelse af Shakespeare.

Escher von der Linth, Johan Konrad, Krepfabrikant i Zürich, f. 1767, d. 1823, byggede Linthkanalen (s. d.). — Hans Søn Arnold Escher, f. 1807, d. 1872, fra 1856 Professor i Geologi i Zürich, anstillede geologiske Undersøgelser over Schweiz og fremstillede Resultaterne i værdifulde Kartverker.

Escherny, François Louis, Greve, fransk filosofisk Forfatter, f. 1723, d. 1815, levede i sin Ungdom snart som enslags mystisk Eneboer, snart i de fineste Selskabskredse; senere trak han sig tilbage til Jurabjergene, hvor han beskjeftigede sig med videnskabelige Studier. 1764 lærte han at kjende Rousseau, med hvem han fra den Tid stod i et fortroligt Venskab. Blandt hans Skrifter mærkes „Filosofiens Lakuner" (Brudstykke af det store Verk „Det menneskelige Jeg, eller Om Egoismen og

Dyden") samt „Om Ligheden", i hvilket Skrift han drager skarpt tilfelts mod Revolutionsmændenes Lighedsprincip.

Eschricht, Daniel Frederik, dansk Fysiolog og Anatom, f. 1798, d. 1863, virkede først som Læge, gjorde derpaa Studiereiser i Udlandet og blev 1836 Professor i Fysiologi og sammenlignende Anatomi i Kjøbenhavn. Han har især gjort sig bekjendt ved sine anatomiske Studier over Hvalerne.

Eschweiler, By i Preussen, 2 Mil nordøst for Aachen, med 15,600 Indb., Stenkulgruber og Jernverker.

Escorial, Slot og Kloster i den spanske Provins Madrid, 6½ Mil nordvest for Byen Madrid, bygget af Filip den anden ifølge et Løfte, han havde gjort i Slaget ved St. Quentin 1557. Slottet indeslutter store Kunstskatte og et Bibliothek, som især er rigt paa arabiske Haandskrifter; i dets Kirke, som er en Efterligning af Petterskirken i Rom, begraves de spanske Konger. Munkenes Celler staar nu tomme. Bygningen led 1872 adskillig Skade ved en Ildebrand, men er senere igjen restaureret.

Escosura, Don Patricio de la, spansk Statsmand og Forfatter, f. 1807, studerede Mathematik, blev 1829 Officér, forvistes 1834 som formodet Karlist, tjente derpaa som Adjutant General Cordova og virkede siden som dramatisk Forfatter. 1840 forsvarede han Dronningens Parti mod Espartero, maatte flygte til Frankrige og beskjeftigede sig der med literære Sysler. 1843 vendte han tilbage, blev Statssekretær og derpaa Minister i flere Kabinetter. 1872—74 var han Gesandt i Berlin. Han har udgivet talrige Dramaer og historiske Romaner, desuden publicistiske og historiske Skrifter, og er en af Spaniens mest fremragende Talere.

Eskadre, en Afdeling Orlogsfartøier, som kommanderes af én Befalingsmand.

Eskadron, en Afdeling Kavaleri paa 100—150 Mand under Kommando af en Ritmester.

Eskamotere, bringe hemmelig til Side.

Eskarpe, den mod Fæstningen vendende Skraaning af en Fæstningsgrav; den anden Skraaning kaldes Kontre-Eskarpe.

Eskibaba, By i Rumelien, 7 Mil sydøst for Adrianopel, med 8,000 Indb., Geværfabriker og Væverier.

Eskil Kristiernsson, Erkebiskop i Lund i det 12te Aarh., studerede i Hildesheim, gik derpaa til Clairvaux, hvor han lærte den hellige Bernhard at kjende, blev 1134 Biskop i Roskilde og 1137 Erkebiskop i Lund. Da han under Striden om Tronfølgen tog Parti mod Sven Grathe, blev han fangen af denne, men sluttede snart et for ham selv fordelagtigt Forlig. Efterat han ved Oprettelsen af Erkebispestolen i Trondhjem havde mistet sin Magt i Norge, blev han anerkjendt som Sveriges Primas, dog uden at denne Titel hverken for ham eller hans Efterfølgere blev af nogen virkelig Betydning, da ogsaa Sverige faa Aar efter fik egen Erkebiskop i Upsala. 1156 gjorde han en Reise til Rom, men blev paa Hjemveien fangen af Fredrik Barbarossa. Efter sin Hjemkomst kom han i Strid med Valdemar den store og maatte flygte til Clairvaux, vendte 7 Aar senere tilbage, nedlagde 1177 sit Embede og døde som Munk i Clairvaux 1182. Han stiftede et stort Antal Klostre og gav 1162 den skaanske Kirkeret.

Eskilstuna, By i Södermanland i Sverige, ved Hyndevadsså nær Mälaren, med 7,500 Indb., en teknisk Skole og storartede Fabriker for Jern- og Staalvarer.

Eskimoer, en fra de øvrige amerikanske Urindvaanere forskjellig Folkestamme, som bebor de amerikanske Polarlande (Grønland, Baffinsbugtens Kyster, det nordlige og østlige Labrador, det amerikanske Fastlands Nordkyst samt det nordlige Alaska). Deres Legemsbygning, lave Vext (ca. 5 Fod) og gulagtige Hudfarve tyder maaske paa Slægtskab med de nordasiatiske Stammer. De lever i stedsevarende Fiendskab med Indianerne, men viser sig ligeoverfor Europæerne i Regelen venlige og ikke uimodtagelige for en vis Grad af Civilisation. De lever udelukkende af Fiskeri, Hval- og Sælfangst; deres eneste Husdyr er Hunden.

Eskisagra, By i Rumelien, 12 Mil nordøst for Filippopel, med 20,000 Indb., varme Bade, Frugtavl og Fabrikation af Tepper.

Eskischer, By i Lilleasien, ved Floden Pursak, med 10,000 Indb og Merskumsbrud.

Eskorte, en Afdeling Soldater, som skal ledsage eller beskytte (eskortere) en høitstaaende Person, en Reisende eller en Transport.

Eslingen, se Aspern.

Esmark, Jens, norsk Naturkyndig, f. 1763 i Jylland, d. 1839 i Kristiania, blev Student 1784 og studerede derefter først Medicin, men senere Bergvidenskaben og opholdt sig 1789—91 paa Kongsberg, hvor han tog Bergexamen. Efter derpaa i Kjøbenhavn at have taget juridisk og geometrisk Examen foretog han 1791—97 en videnskabelig Reise til Udlandet, navnlig Tyskland og Ungarn, og studerede herunder især i Chemnitz og Freiburg, paa sidste Sted under den bekjendte A. G. Werner, af hvis Lære han siden var en konsekvent Tilhænger. Efter Hjemkomsten blev han 1797 Oberbergamts-Assessor paa Kongsberg og 1802 tillige Lektor i Mineralogi og Fysik ved den derværende Bergskole. Fra 1814 til sin Død var han Professor i Bergvidenskaben ved Kristiania Universitet. Han var utrættelig i sit Arbeide, baade ved Jagttagelser i Kongsbergs Sølvgruber og ved idelige Reiser i Norge og stundom til Udlandet, og stod i livlig Brevveksling med Datidens berømteste Videnskabsmænd i hans Fag i Europa. Hans Bidrag til Kundskaben om Norges Natur saavelsom hans Veiledning i flere tekniske Emner er spredte i forskjellige inden- og udenlandske Tidsskrifter. Særskilt udgivet er: „Reise fra Kristiania til Trondhjem", samt „En Tur til Jemteland" (1829). Han var Medlem af mange videnskabelige Selskaber i Europa. — Foregaaendes Søn Hans Morten Thrane Esmark, f. 1801, først ref. Kapellan til Eidanger, senere Sognepræst til Ramnæs, hvorfra han tog Afsked 1870, har foretaget nøiagtige Undersøgelser af Egnen omkring Langesundsfjorden og opdaget mange nye Mineralier, Thorit, Orangit, Radiolit, Leukophan, Wöhlerit, Ægirin, Praseolit, Bamblin og Erdmanit samt 5 Arter Trilobiter, ligesom han har opfundet en patenteret Pulvergjødning. 1866 udgav han en „Veiledning for Skjærpere". Professor Erdmann har benævnt et Mineral „Esmarkit" efter ham. Han er Medlem af flere videnskabelige Selskaber. — Sidstnævntes Broder Laurits Martin Esmark, Zoolog, f. 1806, blev Stu-

dent 1827, studerede Medicin, men ved Siden deraf Naturvidenskaberne, især Zoologi, og tillagde sig efterhaanden en righoldig Samling af norske Dyrearter, hvilken nu tilhører Universitetet. Efter paa egen Bekostning at have foretaget flere videnskabelige Reiser blev han 1843 Universitetets-Stipendiat i Zoologi og 1847 tillige Konservator ved Universitetets zoologiske Museum. 1849—50 fulgte han i videnskabeligt Øiemed med Korvetten Ørnen paa dens Togt til Middelhavet og gjorde herunder talrige Udflugter paa Middelhavslandenes Kyster. 1854 blev han Lektor i Zoologi og Bestyrer af Universitetets zoologiske Samling, 1863 Professor og 1879 tillige Bestyrer af Universitetets zootomiske Samling. 1870—71 foretog han en 16 Maaneders Reise til Nord- og Mellemamerika, hvorfra han medbragte meget betydelige Samlinger af alle Dyreklasser, hvoriblandt mange nye Arter, af hvilke dog de allerfleste, paa Grund af Mangel paa literære Hjelpemidler, endnu er ubeskrevne. Hans Fortjenester af Norges Universitet bestaar væsentlig dels deri, at han paa den hensigtsmæssigste Maade har indrettet Inventariet i den zoologiske Samlings Lokaler i den nuværende Universitetsbygning, og dels deri, at han har ordnet alle Dyreklasser i den zoologiske Samling, hvoraf alene Spirituspræparaterne under hans Bestyrelse er blevne forøgede fra ca. 300 til 16,000 Numre, næsten alle opstillede med hans egen Haand. Han er Medlem af flere inden- og udenlandske videnskabelige Selskaber.

Esne, de Gamles Latopolis, By i Øvre-Ægypten, paa den venstre Nilbred, med 12,000 Indb., livlig Handel og et velbevaret Tempel fra den romerske Keisertid.

Esoterisk kaldtes i Oldtidens Mysterier den blot for de Indviede bestemte Lære i Modsætning til exoterisk, d. v. s. bestemt for de udenforstaaende, uindviede.

Espalier (udt. Espalie), Gitterverk af Træ eller Jern, bestemt til Opbinding af Planter, især kjælnere Frugttræer, som paa denne Maade skaffes mere Sol.

Esparsette (Onobrychis), Planteslægt af de Erteblomstredes Familie. Herhen hører Rødkløver eller tyrkisk Kløver, som i Syd- og Mellemeuropa er en almindelig Foderplante.

Espartero, Baldomero, Greve af Luchana, Hertug af Vittoria, spansk General og Statsmand, f. 1792, d. 1879, var først bestemt til Præst, men traadte 1808 ind i Armeen, deltog 1815 i en Expedition til Sydamerika, erklærede sig 1832 for Ferdinand den syvendes Datter som Dronning, blev ved Borgerkrigens Udbrud Generalkommandant i Biskaya, 1836 Overanfører for Nordarméen og Vicekonge af Navarra, reddede s. A. og 1837 Madrid fra Karlisterne, overvandt 1838 Karlistanføreren Negri og blev 1839 for sine Fortjenester udnævnt til Hertug af Vittoria. Da Dronning Kristina 1840 sanktionerede den saakaldte Ayuntamientolov, sluttede Espartero sig til de dermed Misfornøiedes Parti, blev Ministerpræsident og efter Dronningens Tronfrasigelse Landets Regent. Han undertrykte flere Opstande og arbeidede ivrig for Landets Opkomst; men da han 1843 havde udstedt en almindelig Amnesti, vendte mange af hans forviste Modstandere tilbage og organiserede under Serrano og Narvaez en Opstand, som nødte ham til at forlade Spanien. Han opholdt sig nu i England til 1848, da han kaldtes tilbage og indtraadte i første Kammer. Efter en Tids Tilbagetrukkenhed blev han 1854 Førsteminister og søgte som saadan at gjennemføre frisindede Reformer, men maatte 1856 vige for O'Donnell. Senere levede han i England som Privatmand og afslog 1869 et Tilbud fra en Del af Progressistpartiet om den spanske Krone.

Esparto, en i Spanien og Nordafrika almindelig forekommende Plante af Græsarternes Familie. Straaet, som er meget stærkt, bruges til forskjellige Slags Fletarbeider og i de senere Aar, fornemmelig i England, til Papir.

Espedalen, vestlig Sidedal til Gudbrandsdalen; tidligere dreves i Espedalen et Nikkelverk, som nu er nedlagt.

Espedalsvand, en 2 Mil lang Indsjø i Gausdals Prestegjeld, Kristians Amt.

Espevær, en Gruppe af Smaaøer i Finaas Prestegjeld, Søndre Bergenhus Amt, tidligere et af de vigtigste Steder for Vaarsildfisket.

Espinasse (udt. Espinas), Esprit Charles Marie, fransk General, f. 1815, d. 1859, udmærkede sig 1845 i Algier, begunstigede 1851 Louis Napoleons Statskup og fik ved denne Leilighed det Hverv at sprenge Nationalforsamlingen. Udnævnt til Brigadegeneral ledede han i Begyndelsen af Krimkrigen den mislykkede Dobrudsja-Expedition og udmærkede sig 1855 ved Stormen paa Malakof. 1858 var han en kort Tid Indenrigsminister; 1859 kommanderede han en Division i Italien og faldt i Slaget ved Magenta.

Espiritu-Santo, Kystprovins i Brasilien, mellem Provinserne Bahia og Rio Janeiro, 700 Kv.mil stor, med 83,000 Indb. Hovedstad Victoria.

Esplanade, sp., egentl. en jevnet Plads; ubebygget Plads mellem en By og dens Fæstningsverker.

Espolin, Jón Jónsson, islandsk Historieskriver, f. 1769, d. 1836, har i Annalstil skrevet et omfattende Verk over Islands Historie i Tidsrummet 1263—1830.

Esprit (udt. Espri), fr., Aand, Aandrighed. — Esprit de corps (udt. —dø kaar), Korporationsaand, Iver for det fælles Bedste hos Medlemmerne af en Stand eller et Selskab.

Esquilin (lat. Mons Esquilinus), den høieste af de syv Høie, hvorpaa Rom er anlagt.

Esquire (udt. 'skweir), forkortet Esq., i England oprindelig Titel for enhver, som havde Ret til at føre Adelsvaaben uden at være Peer eller Ridder; i den senere Tid bruges Titelen om enhver Embedsmand, fra Fredsdommere og opover, samt om dem, der har taget Doktorgraden. I daglig Tale tilføies Ordet efter enhver dannet Mands Navn i omtrent samme Betydning som det foransatte „Mr.".

Esquirol (udt. Eskirol), Jean Etienne Dominique, fransk Læge, f. 1772, d. 1840, oprettede 1817 en Klinik for Sindssygdomme og senere et privat Sindssygeasyl i Charenton. Han har ved sine Afhandlinger (samlede under Titelen „Om Sindssygdomme, betragtede i medicinsk-hygieinisk og medicinsk-retslig Henseende") indlagt sig stor Fortjeneste af den senere Tids Sindssygevæsen.

Esra, jødisk Skriftlærd, førte 458 f. Kr. en Del Jøder tilbage fra det babyloniske Fangenskab, ivrede for Gudsdyrkelsen i Overensstemmelse med

Moseloven og ordnede Gudstjenesten. Om hans Virksomhed fortælles i Esras Bog, der fremstiller det jødiske Folks Historie fra det babyloniske Fangenskabs Ophør under Cyrus indtil Esras Ankomst til Jerusalem i det 7de Aar af Artaxerxes Longimanus's Regjering.

Esromsjø, Indsjø i det nordlige Sjælland, 1⅛ Mil lang og ¼—½ Mil bred, forbindes ved en Kanal med Dronningemøllen ved Indløbet til Øresund.

Essay (udt. Esse), egentl. Forsøg; en kortere videnskabelig eller literær Afhandling.

Esse, Ildsted i en Smedie.

Essek eller **Essegg**, Hovedstad i Slavonien, ved Floden Drau, med 18,000 Indb., Fæstning og betydelig Handel.

Essen, By i Rhinpreussen, 4 Mil nordøst for Düsseldorf, med 55,000 Indb., Jern og Stenkulgruber samt Fabrikation af Jernvarer. Især mærkes Krupps (s. d.) Støbestaalsfabrik.

Essen, Hans Henrik von, svensk Officér, f. 1755, d. 1824, ansattes tidlig ved Gustav den tredies Hof, blev 1795 Generalmajor og Overstatholder i Stockholm, 1800 Generalguvernør i Pommern, hvor han gjennemførte Livegenskabets Ophævelse og 1807 forsvarede Stralsund mod Franskmændene, gik 1809 som Fredsunderhandler til Paris, blev 1813 Overstkommanderende over Arméen mod Norge, udnævntes i Januar 1814 til Generalguvernør og i November til Statholder i Norge. 1816 blev han Rigsmarskal og 1817 Generalkommandør i Skaane.

Essendrop, Carl Peter Parelius, norsk Biskop, f. 1818, blev Student 1835, theologisk Kandidat 1839, Adjunkt ved Trondhjems Kathedralskole 1842, Sognepræst og Seminariebestyrer i Klæbo 1849, Sognepræst i Melhus 1859, Biskop i Tromsø Stift 1861 og Stiftsprovst i Kristiania 1867. I 1872 blev han Statsraad og Chef for Kirkedepartementet indtil 1874, hvorefter han udnævntes til Biskop i Kristiania Stift. Han er en af Norges mest fremragende geistlige Talere og har udgivet en anset Prædikensamling. — Foregaaendes Broder Bernhard Ludvig Essendrop, f. 1812, blev 1834 theologisk Kandidat, 1837 Sognepræst til Balandet og 1851 til Strinden ved Trondhjem og 1875 Stiftsprovst og Sognepræst for Domkirkens Menighed i Trondhjem. Han har gjentagne Gange været Medlem af Storthinget, hvor han har nydt Anseelse for sin indsigt og humane Optræden. 1872—73 fungerede han afvexlende som Præsident i Lagthinget og 1874—79 i Storthinget.

Essener eller **Essæer**, en jødisk Sekt, som første Gang nævnes i det 2det Aarh. f. Kr. De levede enslags Klosterliv, især i Egnen ved det Døde Hav s Vestkyst, og nærede sig af Agerdyrkning og Kvægavl. De havde en hierarkisk Forfatning med egne Præster og fælles Eiendom, forkastede Jødernes Ofringer, lagde Vægt paa moralsk Renhed og forbød Ægteskab. Deres religiøse System heldede forresten stærkt til Mysticisme og var tydelig paavirket af Nyplatonismen.

Essens, i Farmacien Betegnelse for en ved Behandling af forskjellige Plante- og Dyrestoffe med Spiritus fremstillet Vædske; i den nyere Tid kaldes disse Præparater forøvrigt i Regelen Tinkturer. I Frankrige benævnes undertiden ætheriske Olier Essenser.

Essequibo, Flod i britisk Guyana, udspringer paa Grændsen af Brasilien, løber mod Nord i en Længde af 75 Mil og falder i Atlanterhavet.

Essex, Grevskab i det østlige England, mellem Nordsjøen, Themsen, Middlesex, Hertford, Cambridge og Suffolk, 78 Kv.mil med 467,000 Indb. Hovedstad Colchester.

Essex, Robert Devereux, Greve af, engelsk Hærfører, f. 1567, var fra 1588 Dronning Elisabeths erklærede Yndling, kommanderede 1591 den Troppeafdeling, som sendtes til Frankrige forat understøtte Henrik den fjerde, gjorde 1596 sammen med Admiral Howard et Tog til Cadiz og blev 1599 Statholder i Irland. Da han der paa egen Haand sluttede Vaabenstilstand med Oprørerne og derfor krævedes til Regnskab, søgte han efter at have sluttet Forbund med det skotske Hof at vække Opstand i London, men fængsledes og halshuggedes 1601.

Essæer, se Essener.

Este, gammelt italiensk Fyrstehus, hvis Stamtræ gaar tilbage til det 9de Aarh. I det 11te Aarh. delte det sig i to Grene, en welfisk (tysk) og en italiensk. I det 12te—14de Aarh. stod Esterne i Spidsen for det guelfiske Parti. — Alfons den første af Este, Hertug af Modena og Ferrara, d. 1535, var gift med Lucrezia Borgia og udmærkede sig som Feltherre, især mod Venetianerne. — Alfons den anden af Este, Hertug af Modena og Ferrara, d. 1597, har gjort sig berygtet ved at holde Tasso i et syvaarigt Fangenskab.

Esterhazy von Galantha, en ungarsk adelig Familie, som allerede omtales i det 13de Aarh. Af dens Medlemmer kan nævnes Paul den fjerde, f. 1635, d. 1713, som var en fremragende Statsmand og tillige udmærkede sig som Feltherre i Krigene 1663—86. — Nikolaus, f. 1765, d. 1833, bereiste de fleste europæiske Lande, indtraadte derpaa i Arméen og udførte senere flere diplomatiske Hverv. Han var en Ynder af Kunst og Videnskab og samlede et stort Antal Kunstverker. 1809 afslog han Napoleons Tilbud om at blive Konge i Ungarn. — Hans Søn, Paul Anton, f. 1786, d. 1866, udmærkede sig som Diplomat og var 1848 en Tid ungarsk Udenrigsminister.

Esther, egentl. Hadasa, en Jødinde, som blev Dronning i Persien og skaffede sine Landsmænd Frelse fra deres Fiender. Hendes Historie fortælles i Esthers Bog, som har til Formaal at fremstille Oprindelsen til den jødiske Purimsfest.

Estime (udt. Estim), Agtelse. — Estimere, agte, holde i Ære.

Estland eller **Esthland**, russisk Provins, begrændses i Nord af den Finske Bugt, i Øst af Ingermanland, i Syd af Livland og i Vest af Østersjøen, er 362 Kv.mil stor og har 324,000 Indb. Landet er fordetmeste fladt, paa flere Steder sumpigt, men i det hele taget frugtbart. Agerdyrkning er Hovednæringsveien; ogsaa Fædriften er af Betydning. Hovedstad Reval. I det 12te og 13de Aarh. erobredes Estland af Danskerne, blev 1346 af Valdemar Atterdag solgt til de tyske Riddere, 1561 erobret af Svenskerne og 1710 af Russerne. — De oprindelige Beboere, Esterne, som endnu udgjør Flertallet af Befolkningen, tilhører den finske eller ugriske Stamme; deres Sprog

er nærmest beslægtet med Finlændernes og har en rig Folkedigtning, men ingen egentlig Literatur.

Estrade, Forhøining paa et Gulv, især ved Vinduer.

Estrées, (udt. Estre), fransk Adelsslægt. Især mærkes Gabrielle d'Estrées, f. 1571, som ved sin Skjønhed saaledes fængslede Henrik den fjerde, at han 1590 gjorde hende til sin Maitresse. Ved sit elskværdige Væsen vandt hun almindelig Yndest, og Kongen stod netop i Begreb med at stille sig fra sin Dronning og indgaa legitimt Ægteskab med Gabrielle, da denne 1599 pludselig døde, efter al Sandsynlighed forgiven. Af hendes tre Børn med Kongen blev den ene Stamfader til Huset Vendôme.

Estremadura, 1) Provins i Spanien, ved den portugisiske Grændse, 772 Kv.mil stor med 735,000 Indb. Hovedstad Badajoz. 2) Provins i Portugal, ved Atlanterhavet, 320 Kv.mil med 904,000 Indb. Hovedstad Lisabon.

Estrup, Hektor Fredrik Janson, dansk Historiker, f. 1794, d. 1846, var 1822—30 Lektor og 1830—37 Direktør ved Sorø Akademi; senere levede han som Privatmand. Han har skrevet historiske Monografier over „Trældom i Norden" (1823), „Erkebiskop Absalon" (1826), „De danske Majorater" (1845) m. m. — Hans Søn Jakob Brønnum Scavenius Estrup, f. 1825, var 1865—69 Indenrigsminister og er fra 1875 Ministerpræsident og Finansminister, i hvilken Stilling han har gjort energisk Modstand mod Folkethingets Flertal.

Eßlingen, By i Würtemberg, ved Floden Neckar, med 20,000 Indb., Vin- og Frugtavl og livlig Industri.

Etablere, grunde, anlægge, oprette; etablere sig, nedsætte sig (som Handelsmand). — Etablissement (udt. —mang), Anstalt, især forretningsmæssig; Handelsforretning.

Etage (udt. Etasj), Stokverk.

Etampes (udt. Etangp), By i det franske Departement Seine-Oise, 7 Mil syd for Paris, med 8,000 Indb. og Skiferbrud.

Etape, Magasiner for Proviant, anlagte langs Hovedveien, saaledes at gjennemmarserende Tropper kan forsynes med Mundforraad; Forraadshus, Vareoplagssted, Raststed. — Etapemæssig, rastmæssig. — Etapier, (udt. Etapie), Proviantforvalter.

Etat (udt. Eta), Stand, f. Ex. Militæretat, Lægeetat; Stilling; Stat; i Statsforvaltningen undertiden d. s. s. Budget.

Etats généreaux (udt. Etasjeneraa), Generalstænder, kaldtes de af Filip den fjerde af Frankrige 1302 først sammenkaldte Forsamlinger af Deputerede for Adelen, Geistligheden og Byerne. Disse Generalstænder havde Retten til at bevilge de overordentlige Udgifter. Under Enevældet blev de ikke sammenkaldte fra 1614 til 1789, da Tredjestanden konstituerede sig som Nationalforsamling.

Etawa, By i Distriktet af samme Navn i den engelske Provins Agra i Forindien, ved Floden Djamna, med 31,000 Indb. Militærstation.

Et cetera, lat., forkortet etc., „og saa videre".

Etendard (udt. Etangdar) eller **Estandart**, se Standart.

Etex, Antoine, fransk Billedhugger, f. 1808, uddannede sig under Dupaty og Pradier og senere i Rom. Hans betydeligste Arbeider er Gruppene paa Triumfbuen ved Barrière de l'Etoile i Paris.

Ethelred den anden, kaldet „den raadvilde", Konge i England 978—1016, fremkaldte ved sine haarde Foranstaltninger mod de i England bosatte Danske Sven Tveskjægs Tog og Englands Erobring.

Ethik, Sædelære, den Afdeling af Filosofien, som omhandler det sædelige Liv og dets Principer („praktisk Filosofi"). — Ethisk, hvad som angaar Ethiken.

Ethnografi kaldes Videnskaben om de forskjellige Folkeslag, deres indbyrdes Slægtskab, Udbredelse, Samfundsorden, Religion, Sprog, Kultur og Levevis. — Ethnologi er efter nogles Definition en særskilt, om end med Ethnografien nær beslægtet Videnskab, som nærmest beskjeftiger sig med Folkeslagenes fysiske Forhold og saaledes er en Gren af Anthropologien; de fleste forstaar ved Ethnologi det samme som Ethnografi.

Etienne, fransk Bogtrykkerfamilie, se Stephanus.

Etienne, Michael, østerrigsk Publicist, f. 1827, d. 1879, optraadte tidlig som Oversætter og Medarbeider i forskjellige Blade, opholdt sig 1850—55 i Paris, blev sidstnævnte Aar Redaktør af „Presse" og oprettede 1864 „Neue freie Presse," som under hans Ledelse blev Østerriges mest fremragende liberale Blad.

Etiket, (fr. etiquette), egentl. en paa Varer klæbet Seddel, som angiver deres Beskaffenhed osv.; dernæst det paa Tradition grundede Ceremoniel i Selskabslivet.

Etmaal, i Sjømandssproget et Døgn.

Etne, Prestegjeld i Søndre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Stødle, Grindem og Gjerde.

Etruria, græsk Tyrrhenia, gammelt Navn paa det Landskab i Italien, af hvis senere Navn Tuscia, det nuværende Toskana, er opstaaet. Dets Indbyggere, Etruskerne (ogsaa kaldte Tusker), var af ubekjendt Oprindelse og meget forskjellige fra Romerne. Sandsynlig var de indvandrede over Land fra Nord. De havde en Forbundsforfatning af 12 fødererede Byer og en egen Religion. De drev Agerbrug og Handel og uddannede en egen Kunstretning; i Arkitekturen indførte de Hvelvkonstruktionen og opfandt den toskanske Søileorden; i Billedhuggerkunsten frembragte de fortrinsvis Ler- og Broncesager; især er deres Speile og Cister (s. d.) med graverede Figurer fortræffelige. I Klippegravene (f. Ex. ved Tarquinii) findes Vægmalerier, udførte med Lokalfarver, hvis Anbringelse viser Sans for den harmoniske Farvevirkning. Det etruskiske Sprog er opbevaret i en Række Indskrifter, men er omtrent uforstaaeligt. — Romerne stod fra den ældste Tid i nær Forbindelse med Etrurien; fra 485 f. Kr. førte de Krig med dets sydligste Bolverk Veji, som erobredes 396. Efterat hele Etrurien 280 var erobret og Indbyggerne 89 f. Kr. havde faaet romersk Borgerret, tabte deres Nationalitet sig lidt efter lidt.

Etsch, tysk Navn paa Adige (s. d.).

Etschmiadsin, gammelt armenisk Kloster i Transkaukasien, nær Erivan, er Sæde for Armeniernes Patriark.

Ettmüller, Ernst Moritz Ludwig, tysk Sprogforsker, f. 1802, d. 1877, blev 1830 Docent i Jena og 1833 Professor i Zürich. Han har ud-

givet en Række middelhøityske og plattyske Sprogmindesmærker, oversat Beowulf og Eddasangene og udgivet en oldnordisk Læsebog m. m. Han har ogsaa med Held forsøgt sig som Digter.

Etude (udt. Etyd), Studie; Musikstykke til Øvelse, ogsaa en selvstændig Komposition, som slutter sig om en enkelt Passage eller Figur.

Etui, Futteral, Bestik.

Etymologi, kaldes den Del af Sprogvidenskaben, som handler om Ordenes Oprindelse. Den staar i nær Forbindelse med den historiske og sammenlignende Sprogvidenskab og har derfor, først efterat disse i den senere Tid er blevne uddannede, kunnet hæve sig til en virkelig Videnskab. — „Folketymologi" (tysk Volksetymologie) har man vedtaget at kalde Menigmands Bestræbelser for at give fremmede Ord et hjemligt Snit ved et Slags Lydoversættelse, f. Ex. ved at gjøre Telegraf til „Talekraft", Universitet til „Undervisitet" osv.

Euboia (lat. Euboa, italiensk Negroponte), græsk Ø i det Ægæiske Hav, strækker sig langs Kysten af Lokris, Boiotien og Attika og skilles fra disse ved det smale Euriposstræde. Den er 25 Mil lang, i Gjennemsnit ca. 3 Mil bred og har 73 Kv.mils Fladeindhold; Indbyggerantallet er 83,000. Øen er bjergfuld (højeste Top 5,500 Fod), Klimatet sundt; Fjeldene er i det nordlige bevoxede med Skov og afgiver udmærkede Beiter, hvorimod de mod Syd er mere nøgne. I Dalene er Jordbunden særdeles frugtbar. De vigtigste Frembringelser er Vin, Olie, Hvede, Frugt, Honning, Silke og Bomuld. Euboia regjeredes i Oldtiden først af Konger, blev derpaa Republik og erobredes under Perikles af Athen. Efterat den under Peloponneserkrigen havde sluttet sig til Boioterne, erobredes den af Filip af Makedonien; i Romernes Tid tilhørte den først Provinsen Makedonien, derpaa Achaia. 1204 erobredes den af Venetianerne og 1470 af Tyrkerne, i hvis Besiddelse den forblev til 1821. Nu udgjør den en Nomos sammen med Skyra, Skiathos, Skopelos og Halonesos.

Eudaimonismus, Lyksalighedslære, i Ethiken den Anskuelse, som sætter Stræben efter Lyksalighed som det ethiske Hovedprincip.

Eudoxos fra Knidos, græsk Filosof og Astronom, f. ca. 400 f. Kr., d. 353, var Elev af Platon og opholdt sig derpaa i længere Tid i Ægypten. Han synes at have været den første, som havde en rigtig Forestilling om Jordoverfladens Krumning og som saaledes banede Veien for Erkjendelsen af Jordens runde Form.

Eufemisme, formildende Udtryk for noget, som ikke gjerne nævnes med sit rette Navn.

Eufoni, Velklang. — Eufoniske Bogstaver, Bogstaver, som indskydes i et Ord for Bellydens Skyld.

Eufrat, (gr. Eufrates, arab. Frat), Flod i Bestasien, opstaar i Armenien af to mindre Floder, som løber mod Vest og forener sig ved Kjeban Ma'aden, flyder derpaa i flere Bugtninger mod Syd og Sydøst og danner Mesopotamiens Grændse mod Syrien. Ved Kurna optager den Tigris og falder under Navnet Sjat-el-Arab i den persiske Bugt. Den er ialt 373 Mil lang og meget vandrig, men kun paa kortere Strækninger seilbar.

Eufrosyne, 1) se Khariter. 2) Navn paa en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Euganeerne ell. **de euganeiske Høie,** en Gruppe af Højdedrag i det nordlige Italien, nær Padua. Deres højeste Top, Monte-Venda, er ca. 1600 Fod høi.

Eugen, Frants, af Savoien, bekjendt under Navnet Prins Eugen, berømt Feltherre, f. 1663 i Paris, d. 1736, var først bestemt til Præst, men henvendte sig til Ludvig den fjortende om at faa Kommandoen over et Rytterkompagni; da hans Andragende blev haanlig afslaaet, gik han i østerrigsk Tjeneste, udmærkede sig 1683 mod Tyrkerne, befriede det beleirede Wien og blev efter flere glimrende Bedrifter 1687 Feltmarskalløitnant. Derpaa kjæmpede han 1690—96 mod Franskmændene i Italien og slog 1697 Tyrkerne i Ungarn. I den spanske Arvefølgekrig seirede han ved Turin 1706 og sammen med Marlborough ved Hochstädt 1704, Oudenarde 1708 og Malplaquet 1709. 1716—17 fik han atter Anførselen mod Tyrkerne og erobrede sidstnævnte Aar Belgrad. I de Fredsaar, som derpaa fulgte, viste han sig ogsaa som dygtig Statsmand. I den polske Arvefølgekrig 1733—35 udrettede han kun ubetydeligt.

Eugen Beauharnais, se Beauharnais.

Eugenia Stiftelse, i Kristiania, oprettet ved frivillige Sammenskud, traadte 1827 i Virksomhed som en Opdragelses- og Undervisningsanstalt for fattige Piger af Borger- og Almueklassen fra alle Egne af Landet. Eleverne, som dels optages frit, dels mod Betaling, almindelig ikke før det fyldte 8de Aar, opdrages til duelige Tjenestepiger og udgaar fra Stiftelsen, naar de er 18 Aar. Med Stiftelsen er forenet en Industriskole, hvor konfirmerede Piger fra Landdistrikterne mod Betaling oplæres i Dreil-, Damask og Mønstervævning m. m. Stiftelsen, som har sit Navn efter Dronning Eugenia Desideria, fik 1843 Rettighed til at anses som offentlig Stiftelse og bestyres ifølge dens Statuter af 1861 af en Direktion paa mindst 5 Medlemmer. Dens Kapitalformue udgjorde ved Udgangen af 1877 ca. 182,700 Kroner, hvoraf ca. 77,500 Kroner er skjænkede af Bureauchef Jacob Christlieb Schandorff og Hustru, efter hvis Initiativ Eugenia Stiftelse blev oprettet.

Eugénie (udt. Øsjeni), Keiserinde af Frankrige, f. 1826, Datter af den spanske Grev Montijo, blev 1853 gift med Napoleon den tredie. Hun styrede som Regentinde under Keiserens Fravær i 1859 og 1865 og havde ogsaa ellers meget at sige i Politiken; hun skal saaledes have faaet Toget til Mexiko (1861) istand, ligesom hun ivrig tilraadede Krig med Preussen. Efter Keiserdømmets Fald 1870 har hun boet i Chislehurst i England.

Eugenius, Navn paa 4 Paver.

Eugubinske (iguvinske) **Tavler,** syv Kobbertavler med Indskrifter, som 1444 blev fundne i Gubbio (det gamle Iguvium) i Italien. De indeholder det eneste bekjendte større Mindesmærke om det gamle umbriske Sprog og har af den Grund været Gjenstand for gjentagne lærde Undersøgelser. De indeholder Bønneformularer og Forskrifter om religiøse Handlinger og skriver sig sandsynligvis fra de to Aarh. nærmest f. Kr.

Euhemeros, græsk Filosof i det fjerde Aarh. f. K., var sandsynligvis fra Messene og levede ved den makedoniske Konge Kassanders Hof. Han søgte at forklare de græske Guder som Mennesker og paadrog sig derved Navn af Atheist. Hans

Lære fandt ikke lidet Bifald og endog Kirkefædrene paaberaaber sig ham undertiden for at bevise den græske Gudelæres Uholdbarhed.

Eukalyptus, et i Australien hjemmehørende og i de senere Aar til Afrika og Vestindien forplantet kjæmpemæssigt Træ, som i Australien opnaar en Høide af indtil 350 Fod. Det voxer med usædvanlig Hurtighed; i en Alder af 12 Aar har det allerede en Høide af 90 Fod og 3 Fod fra Jorden et Omfang af 7 Fod. Veden, det saakaldte „Blaa-Gummitræ", er haard og seig og fri for Kvister og er derfor et fortrinligt Material til forskjellige Arbeider. Barken benyttes til Reb, Matter, i Garverierne osv., af Bladene faaes ætheriske Olier, og af dets stærkt kaliholdige Aske tilberedes Potaske. I Sumpstrækninger, hvor Befolkningen hjemsøges af Febersygdomme, skal Plantning af Eukalyptustræet kunne gjøre hele Egnen sund, hvilket dels hidrører fra Træernes Uddunstninger og dels derfra, at de udtørrer Sumpene.

Euklides, græsk Mathematiker i det 3die Aarh. f. Kr., studerede i Platons Skole og levede senere som Lærer i Alexandria. Han samlede alt, hvad der paa hans Tid var bekjendt i den rene Mathematik og ordnede det systematisk i sine „Elementer" (Stoicheia, 13 Bøger), som lige til Nutiden har beholdt sit Værd og er blevne et Mønster for mathematiske Lærebøger.

Euklides, fra Megara, græsk Filosof i det 4de Aarh. f. Kr., var Elev af Sokrates og stiftede den megariske Skole. Han optog Eleaternes Enhedslære og forenede dem med Sokrates's Lære i den Sats, at det eneste, som virkelig er, er det gode. Rigtigheden af denne Sætning søgte han indirekte at godtgjøre ved at bevise, at alle andre Begreber end det gode var ude af Stand til at betegne det, som alene er. Han og hans Tilhængere danner Overgangen til Platon.

Euler (udt. Øiler), Leonhard, berømt tysk Mathematiker, f. 1707, d. 1783, studerede i Basel under Johan Bernouilli, gik 1730 som Professor i Fysik til Petersburg, kaldtes 1741 af Fredrik den anden til Berlin, men vendte 1766 tilbage til Petersburg, hvor han forblev til sin Død. Af hans Skrifter, hvoraf mange blev prisbelønnede af det franske Akademi, nævnes „Planeternes og Kometernes Bevægelsestheori", „Indledning i Infinitesimalanalysen", „Differentialregningens Theori", „Integralregningens Theori", „Dioptrik", „Breve til en tysk Fyrstinde om nogle fysiske og filosofiske Emner" m. fl. I de sidste Aar af sit Liv var han blind.

Eumenes, Navn paa to Konger i Pergamus. — Eumenes den første regjerede 263—241 f. Kr. og besejrede ved Sardes Antiokus den første. — Eumenes den anden var Konge 198—159 og var Roms Bundsforvandt mod Antiokus den tredie.

Eumenider (græsk Eumenides, d. e. de naadige), i Athen og paa flere Steder Navn for Erinyerne (lat. Furiae), d. e. Hevngudinderne. De boede i Underverdenen og steg op for at forfølge den brødefulde. Hos de senere græske Digtere er de tre i Tallet, Tisifone, Alekto og Megæra.

Eumolpos, en Thraker, Søn af Poseidon, skal efter det græske Sagn have indstiftet de eleusinske Mysterier.

Eunuk, „Sengevogter", i Østerlandene Navn paa de Gildinger, som er satte til at bevogte Haremet; ogsaa i Almindelighed d. s. s. Gilding, (s. d.)

Eupatoria, By i Guvernementet Taurien paa Krim, med 8,500 Indb., Garverier, Sæbesyderier og betydelig Handel, var under Krimkrigen Tyrkernes Hovedstation.

Eupen (udt. Øipen), By i Rhinpreussen, ved den belgiske Grændse, med 15,000 Indb., Spinderier og Klædesfabriker.

Eupolis, attisk Komedieforfatter, var en Tid en fortrolig Ven af sin yngre Samtidige Aristofanes og en af den ældre attiske Komedies mest fremragende Repræsentanter. Af hans Værker findes nu kun ubetydelige Brudstykker.

Eure (udt. Ør), 1) Flod i det vestlige Frankrige, udspringer i Departementet Orne, løber mod Nord og falder ved Pont de l'Arche i Seinen. Længde 27 Mil. 2) fransk Departement ved Floden af samme Navn, 108 Kv.mil stort, med 378,000 Indb. — Eure-et-Loire, fransk Departement i Syd for Eure, 106 Kv.mil stort, med 282,000 Indb.

Euripides, en af Grækenlands tre store Tragikere, f. 480 (efter andre 485) f. Kr., sandsynligvis paa Salamis, d. 406, beskjæftigede sig i sin Ungdom meget med athletiske Øvelser, dyrkede siden Malerkunsten, men gik endelig over til filosofiske og digteriske Studier, som han i den Grad fordybede sig i, at han tvertimod Grækernes Sædvane ganske afholdt sig fra at deltage i det offentlige Liv. 455 lod han sine første Tragedier opføre og vandt 441 for første Gang Prisen. Hans ensomme og folkesky Levevis og alvorlige Studier (han var den første Athenienser, som besad et privat Bibliothek) paadrog ham Komediedigternes, særlig Aristofanes's, bidende Spot; hellerikke synes hans Digtning i Athen at have faaet den Paaskjønnelse, den fortjente, og dette har vel for en Del bidraget til, at han paa sine ældre Dage fulgte den makedoniske Konge Arkhelaos's Indbydelse til dennes Hof i Pella. Her levede han i stor Anseelse hos Kongen, men fik blandt Hofmændene en hel Del Fiender, som tilsidst paa en Jagt skal have ladet ham sønderrive af Hunde. Antallet af hans Dramaer angives af de Gamle til nær 100, af hvilke endnu 19 er opbevarede. Euripides's Digtning er stærkt præget af Skepticisme og Pessimisme. Han fremstiller med Forkjærlighed de heftigste Lidenskaber, Forvildelser og Forbrydelser, ligeoverfor hvilke Dyden i Regelen ligger under. Hans Personer er mindre Guder og Helte, mere Mennesker end de tidligere Tragikeres; vistnok benytter han Mytherne, men kun som Hylle for sine egne Ideer og uden at tro paa dem. Den af stærke Brydninger opfyldte Tid, hvis ægte Søn han var, gjorde ham til Rationalist. Reflexionen spiller hos ham en vigtig Rolle i Modsætning til de tidligere græske Digteres Naivitet; dermed staar ogsaa i Forbindelse hans Rigdom paa tankesprogformede Sætninger, som gjorde ham til en af Oldtidens hyppigst citerede Digtere. Ved den psykologiske Analyse dvæler han ogsaa med Forkjærlighed; særlig har han med sandt Mesterskab vidst at skildre Lidenskabens Brydninger i den kvindelige Sjel. Hvad det formelle angaar, røber han en vis Ubehjelpelighed, baade naar Talen er om at begynde og at slutte. Hans Prologer er i

Regelen stive, deklamatoriske Taler, holdte enten af en Gud eller af en af Stykkets Personer. Handlingens Opløsning bevirkes i Regelen ved en „deus ex machina", noget som Euripides kan siges at have indført i den dramatiske Digtning. Koret er hos ham ikke længer en saa væsentlig Del af Tragedien som hos hans Forgjængere; hans Korsange forholder sig til Stykket omtrent som senere Tiders Mellemaktsmusik.

Euripos, Strædet mellem Øen Euboia og det græske Fastland, bekjendt for sin voldsomme og uregelmæssige Flod og Fjære.

Euritporfyr, se Porfyr.

Europa, (gr. Europe), 1) Datter af Kong Agenor i Fønikien, blev efter det græske Sagn bortført af Zeus i Skikkelse af en Tyr og blev ved ham Moder til Minos, Rhadamanthys og Sarpedon. 2) Navn paa en af Smaaplaneterne.

Europa, den mindste Verdensdel i den gamle Verden, danner en fra Asiens Fastland mod Nordvest udspringende Halvø mellem 36° (Kap Tarifa) og 71° (Nordkyn) n. Br. og 8° (Kap La Roca) og 82° (Irbit) østl. Længde. Det grændser i Vest til Atlanterhavet, i Nord til Nordishavet, i Øst og Sydøst til Asien, hvorfra det skilles ved Uralbjergene, Uralfloden og det Kaspiske Hav, og i Syd skilles det ved Kaukasus, det Sorte Hav, Marmorahavet og det Ægæiske Hav fra Asien og ved Middelhavet fra Afrika. Størrelsen er, Øerne iberegnede, 179,833 Kv.mil og Folkemængden ca. 309 Millioner. Dets største Længde, fra Kap Vincent i Portugal til det Kariske Hav, er omtrent 860 Mil, og dets største Brede, fra Kap Matapan i Grækenland til Nordkyn, omtr. 550 Mil; Afstanden mellem Gibraltar og Nordkap er 525 Mil. Af Øerne, hvis samlede Fladeindhold udgjør omtrent 13,000 Kv.mil, er de britiske Øer, Novaja Semlja, Spitsbergen, Island, de danske Øer, Færøerne, de italienske Øer, de Baleariske Øer, Korsika og Kandia de betydeligste. De Europa omgivende Have danner mange og store Indskjæringer, hvorved flere Indhavne og Halvøer fremkommer. Kystudviklingen bliver som Følge heraf meget stor, hvilket er af største Betydning for Europas Samfærdsel og Udviklingsevne. Den samlede Kystlængde er 4,400 Mil, og Forholdet mellem Kystlængde og Fladeindhold saaledes 1 : 41 Kv.mil, hvilket er ulige gunstigere end for nogen anden Verdensdel. De største Indhave fra Nord mod Syd er: Det Hvide Hav, mellem Halvøerne Kola og Kanin; Nordsjøen med sine Forgreninger: Skagerak, Kattegat og Østersjøen, mellem de britiske Øer, Skandinavien, Rusland, Nordtyskland og Holland; Kanalen mellem Frankrige og England; den Biskaiske Bugt, mellem Frankrige og Spanien; Adriaterhavet mellem Italien og den græsk-tyrkiske Halvø; det Ægæiske Hav og det Sorte Hav, mellem Grækenland, Tyrkiet, Sydrusland og Lilleasien. De betydeligste Halvøer, af hvilke de fleste vender mod Syd, er: Kola, den skandinaviske Halvø, den jydske Halvø, Bretagne, den spanske, den italienske og den græsk-tyrkiske Halvø samt Krim. Med Hensyn til Landdannelsen kan Europa deles i to væsentlig forskjellige Hovedmasser: det nordøstlige Europa, med fremherskende Lavland, og det sydvestlige, hvor Bjerglande indtager den mest fremtrædende Plads. Den største Del af Lavlandet indtager den store nordeuropæiske Slette, som i Øst staar i Forbindelse med de kirgisiske Stepper og indbefatter den største Del af Rusland samt Polen, Nordtyskland, Danmark, Holland, Belgien og den største Del af Nordfrankrige. Europas mægtigste Høiland er Alperne i Schweiz og Tyrol, som i Montblanc naar en Høide af over 14,000 Fod, og hvis Kamhøide udgjør ca. 10—12,000 Fod. Fra Alperne udgaar Forgreninger mod Vest til Frankrige (Jura med deres nordlige Fortsættelse Vogeserne og Ardennerne), mod Nord og Nordøst til Tyskland, Østerrige og Ungarn (Schwarzwald, Böhmerwald, Ertsgebirge, Riesengebirge, Sudeterne og Karpaterne), mod Øst til den græsk-tyrkiske Halvø (de bosnisk-serbiske Bjerge og Balkan med dets Forgreninger mod Syd og Øst) og mod Syd til Italien (Apenninerne, af hvilke Siciliens Bjerge kan betragtes som en ved Messinastrædet afbrudt Fortsættelse. Mere affondrede er Sevennerne i Mellemfrankrige, vest for Rhône, Halvøen Bretagnes Bjerge, Hartzen i Tyskland o. fl. Paa Spaniens Nordgrændse hæver Pyrenæerne sig til en Høide af ca. 11,000 Fod. Den spanske Halvø gjennemstryges desuden af flere omtrent ligeløbende Bjergkjeder, af hvilke Sierra Nevada (Spaniens Hovedbjerge), Sierra Guadarama og Sierra Guadeloupe er de betydeligste. Uden nogen Forbindelse med Europas øvrige Bjergsystemer er de skandinaviske, som i Galdhøpiggen naar en Høide af 8,300 Fod, Islands Bjerge (indtil ca. 6,000 Fod) og Englands og Skotlands Bjerge (indtil 4,150 Fod). I det hele har Europa omtrent 29 % Bjergland mod 71 % Lavland. Det har forholdsvis et større Antal Floder og Indsjøer end nogen anden Verdensdel; de betydeligste Floder er: Petschora og Dwina (til Ishavet), Glommen, Torneäelv, Neva, Niemen, Weichsel, Oder, Elben, Weser, Rhin, Schelde, Humber, Themsen, Severn, Seine, Loire, Garonne, Duero, Tajo, Guadiana og Guadalquivir (til Atlanterhavet eller dets Arme), Ebro, Rhône, Tiber, Po, Etsch (til Middelhavet), Donau, Dnjestr, Dnjepr og Don (til Sortehavet og det Asovske Hav) samt Volga og Ural, hvilke falder i det Kaspiske Hav. De fleste og største Indsjøer findes i det nordlige Europa: Ladoga, Onega og Peipussjøen i Rusland, Venern, Vettern og Mälaren i Sverige, Mjøsen, Fæmundsjøen og Tyrifjorden i Norge; desuden Genfersjøen og Bodensjøen i Schweiz samt de lombardiske og de skotske Sjøer m. fl. Europas Klima er mere mildt og ensartet end noget andet Sted paa Jorden under samme Brede; Havklima er fremherskende i Vest- og Sydeuropa og ved Kysterne i Nordeuropa, medens Øst- og især det nordøstlige Europa har Oplandsklima. Den aarlige Middelvarme aftager fra Vest mod Øst, mere i Nord end i Syd. Europas Naturfrembringelser staar tilbage for de varme Jordbelters i Rigdom og Mangfoldighed, men er til Gjengjeld af større Nytte for Mennesket. Af Mineralriget har det et mindre Forraad paa ædle Metaller og Ædelstene end andre Verdensdele, men overgaar enhver af disse med Hensyn til Rigdom paa Mineralier, som er af størst og mest almén Nytte for Mennesket: Jern, Stenkul, Bly, Kobber, Tin, Salt og Kvikfølv. Planteriget, som ligeledes er rigere paa nyttige end paa Pragtvexter, kan deles i fire Belter, hvoraf hvert har sine udprægede Eiendomme-

ligheder: 1) Furens og Birkens Belte, indbefattende Island og det nordlige af Europas Fastland indtil 64° n. Br. i Norge og 62° n. Br. i Rusland; i dette Belte er, foruden Moser og Lavarter i det nordligste, Fure og Birk de herskende Træsorter, og Havre, Rug, Byg samt enkelte Rodfrugter de mest fremtrædende Kulturplanter. 2) Egens og Bøgens Belte eller Kornbeltet, omtrent mellem 64° og 48° n. Br., hvilket udmærker sig ved store Skove af Bar- og Løvtræer (navnlig Gran, Eg og Bøg) samt forskjellige Frugttræer; Hveden er her det almindelige Brødkorn, medens ogsaa forskjellige Rodfrugter og Belgfrugter, Lin, Hamp og Olieplanter m. m. dyrkes i større Mængde. 3) Kastaniens og Egens Belte eller Vinbeltet, omtrent mellem 50° og 45° n. Br., indbefattende Mellem- og Sydfrankrige, Schweiz, det sydlige Tyskland, Norditalien, det sydlige Østerrige og Ungarn, den nordlige Del af Balkanhalvøen og Sydrusland; i dette Belte findes Skove af Eg, Bøg og tildels af dyrkede og forvildede Kastanier i Dalene, medens Bjergpartierne klædes af Skove af Bartræer; Hvede, Hirse og Mais er Brødkorn, og Frugt avles i betydelig Mængde. Dette Strøgs mest fremtrædende Særmærke er dog den betydelige Vinavl, især i Frankrige og Ungarn; Vingrænsen gaar i Posen til den 52de, i Frankrige ved Caen til den 49de Grad. 4) Sydfrugternes Belte, omfattende Størsteparten af Europas tre sydlige Halvøer og Frankriges Middelhavskyst. Istedenfor tætte Skove findes her Lunde og Holter af altid grønne Buske og Løvtræer, saasom forskjellige Egsorter, Laurbærtræer, Myrter osv., og desuden Pinier, Cypresser m. fl.; hede Vine frembringes, og forskjellige Sydfrugter, saasom Oranger, Citroner, Mandler og Figen, Oliven og Morbær er de almindelige Kulturplanter, Hvede og Mais det sædvanlige Brødkorn, ligesom ogsaa Bomuldsplanten og Sukkerrøret dyrkes i den sydligste Del af Beltet. Dyrverdenen, som er bleven betydelig ændret fra sin oprindelige Skikkelse ved en gjennem lange Tider fortsat Forædling, er ogsaa i det hele mere ensartet end i de andre Verdensdele, med Undtagelse af Australien. I det sydligste Europa danner Kamelen, Pindsvinet, Flamingoen, Pelikanen, Skildpadden m. fl. Arter en Overgang til Dyrverdenen i de tilgrændsende Dele af Asien og Afrika, medens de arktiske Egne har Former af helt forskjellig Art, saasom Isbjørnen, Sælhunden, Polarræven, forskjellige Pelsdyr m. fl. Rovdyr findes hovedsagelig kun i de store Skove i det østlige og nordlige Europa eller i affidesliggende Bjergrækker. Enkelte Arter Storvildt er næsten udryddet, saasom Uroxen, der nu kun findes i nogle Skove i Lithauen eller ialfald indskrænket til begrændsede Strøg, saasom Elgen, som kun forekommer i Norge, Sverige og Rusland. Bæveren var tidligere hyppig, men er nu meget sjelden; ligeledes Gemsen og Stenbukken, hvilke alene findes i Højfjeldene i det sydlige Europa. I Nord findes Rensdyret, dels i vild Tilstand og dels tæmmet, medens Kamelen, Bøffelen, Muldyret og Æslet er Husdyr, som udelukkende findes i de sydlige Lande. Fugleverdenen udmærker sig ved et stort Antal Sangfugle, men er i det hele temmelig ensformig. Eiendommelig for de nordligste Egne er Edderfuglene. Med Hensyn til Krybdyr, Fiske og Insekter er Sydeuropa rigest paa Slægter og Arter, medens de i Nordeuropa forekommende Arter optræder i en ulige større Mængde, saaledes navnlig Sild og Torsk. I Volga fiskes Stør i Mængde, i Middelhavet Makrelstørje og Sardeller. Firben og Slanger er hyppigst i det sydlige; Tarantellen, Skorpionen og enkelte Krebsarter og Skildpadder, Silkeormen og ædle Koraller findes kun i Sydeuropa. Europas Befolkning udgjør vel 309 Millioner, altsaa i Gjennemsnit 1719 Mennesker paa Kvadratmilen. Det er saaledes den forholdsvis tætteste befolkede Verdensdel. Tættest befolket er Vest-, Syd- og Mellemeuropa, tyndest Nord- og Østeuropa. Det samlede Indbyggerantal i Europa bestaar af omtrent 60 særskilte Folk med over 20 (efter andre ca. 50) selvstændige Sprog, hvilke tilsammen omfatter over 2,000 forskjellige Mundarter. Den overveiende Del af Europas Befolkning tilhører den indogermaniske Stamme og kan deles i følgende Grupper: 1) de græsk-latinske Folk (ca. 97 Mill.), indbefattende Græker og Romaner, hvilke sidste omfatter Italienere, Portugisere og Spaniere, Franskmænd og Provençalere, Valloner, Rætier og Rumæner; 2) de keltiske Folk (ca. 4 Mill.) i Højskotland, Irland, Wales, Cornwall og Bretagne; 3) de germaniske Folk (ca. 96 Mill.), indbefattende Tyskere, Hollændere, Flamlændere, Englændere og Skandinaver med Islændere; 4) de slaviske Folk (ca. 83 Mill.), hvilke omfatter Russer, Ruthener, Serber, Bosniaker, Slavonier, Kroater, Dalmatiere, Slovener, Bulgarer, Polaker, Czeker, Slovaker, Vender, Sorber m. fl.; 5) Albanesere (ca. 1½ Mill.) i Albanien og 6) Armenier (ca. ½ Mill.) i Rusland, Siebenbürgen, Ungarn og Galicien. Desuden findes af Semiter ca. 5 Mill. Jøder, spredte over hele Europa med Undtagelse af Island, samt Arabere paa Malta, flere Folk af den mongolske Stamme: Tyrker (ca. 2 Mill.) i Tyrkiet, Magyarer (ca. 6 Mill.) i Ungarn, Samojeder ved Nordishavet, flere finske Folkefærd i Finmarken, Lapmarken, Lapland, Finland, ved Ural, Volga og Don, enkelte tyrkisk-tartariske Stammer ved Volga og i Kaukasus, samt Basker i Spanien, hvis Oprindelse er ubekjendt. Disse forskjellige Folk befinder sig paa meget forskjellige Kulturtrin. Med Undtagelse af omtrent 1 Mill. Hyrdefolk i det nordøstlige Europa er alle de øvrige fastboende, og Agerbrug og Fædrift hovedsagelig deres Levevei; Industri og Fabrikdrift er mest udviklet i Storbritannien, Frankrige og Tyskland. De i politisk Henseende herskende Folk er de græsk-romanske, de germanske og de slaviske; de mest fremskredne i Dannelse og Kultur er Romanerne og Germanerne. Med Hensyn til Religion er omtrent 290 Mill. Kristne, hvoraf ca. 159 romersk-katholske, især i Syd- og Sydvesteuropa, ca. 69 Mill. græsk-katholske, hovedsagelig i Øst- og Sydosteuropa, ca. 68 Mill. Protestanter, navnlig i det nordvestlige, nordlige og Mellemeuropa og ca. 5 Mill. Sekterere. Af de Ikke-Kristne er 5 Mill. Jøder, ca. 5 Mill. Muhamedaner og ca. ½ Mill. Hedninger (Schamaner og Buddhister.). Europas Beboere lever i bestemt afgrændsede og ordnede Stater; heraf er 4, nemlig det tyske Rige (som bestaar af 25 særskilte Stater og 1 Rigsland), Rusland, Østerrig-Ungarn og Tyrkiet, Keiserriger, 11 Kongeriger (foruden 4, som hører til det Tyske Rige), 6 Storhertugdømmer og 5 Hertugdømmer, tilhørende det Tyske Rige, 10 Fyrstendømmer, af hvilke 7 hører til det Tyske Rige, 3 frie Stæder i Tyskland og 4 Republiker,

nemlig Frankrige, Schweiz, Andorra og San-Marino. Det Tyske Rige, Frankrige, Storbritannien og Irland, Rusland, Østerrig-Ungarn og Italien danner Europas 6 Stormagter. I andre Verdensdele har europæiske Stater Besiddelser og Kolonier, som tilsammen udgjør henimod 860,000 Kv.mil, med omtrent 295 Mill. Indb.

Eurotas (nu Iri), Flod i Grækenland, løber mod Syd gjennem Lakonien og falder i den lakoniske Bugt.

Eurydike, 1) efter det græske Sagn en Dryade, Orfeus's Hustru. 2) Navn paa en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Eurynome, 1) i den græske Mythe Datter af Okeanos, var ved Zeus Moder til Kharíterne. 2) en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Eusebios fra Cæsarea, „Kirkehistoriens Fader", græsk Kirkelærer, f. ca. 270, d. som Biskop i Cæsarea ca. 340, var en af sin Tids lærdeste Mænd. Blandt hans mange Skrifter mærkes især hans Kirkehistorie fra Kristendommens første Dage til 324, den første i sit Slags, samt „Chronicon", et Omrids af Verdenshistorien indtil 325.

Eustachio, Bartolommeo, fremragende italiensk Anatom, d. som Læge i Rom 1574, opdagede bl. a. den eustachiske Høregang (den Gang, som forbinder den bagre Del af Mundhulen med det indre Øre) samt den eustachiske Klap.

Euterpe, se Muser. Ogsaa en af Smaaplaneterne mellem Mars og Jupiter.

Euthymios Zigabenos, græsk Munk i det 12te Aarh., levede i Konstantinopel og skrev foruden flere exegetiske Skrifter et Værk med Titelen „Panoplia (d. e. Rustkammer) for den orthodoxe Tro", som er vigtigt for Kætterhistorien.

Eutyches, Arkimandrit i Konstantinopel i det 5te Aarh., udviklede videre den Alexandrinske Skoles Lære om Kristi ene Natur og drog deraf den Konsekvents, at Kristi Legeme ikke var væsentlig ligt andre Menneskers. Denne Lære (Eutychianisme) fordømtes 448 paa et Kirkemøde i Konstantinopel, hvor Eutyches ogsaa blev afsat; paa „Røversynoden" i Efesus Aaret efter anerkjendtes den, men fordømtes atter 451 i Khalkedon.

Eva (hebr. Chavâ), efter den bibelske Skabelseshistorie Adams Hustru.

Ewald, Georg Heinrich August, tysk Orientalist, f. 1803, d. 1875, blev 1827 Professor i Filosofi og 1835 i orientalske Sprog i Göttingen. 1837 protesterede han med sex af sine Kolleger mod Ophævelsen af den hannoverske Grundlov, blev som Følge deraf afsat, men kaldtes allerede næste Aar som Professor til Tübingen. 1848 overtog han igjen sin Post i Göttingen. Efter Hannovers Indlemmelse i Preussen 1866 negtede han at aflægge Hyldningsed og blev derfor afskediget; senere bekjæmpede han som Medlem af Rigsdagen skarpt den preussiske Politik. Af hans tildels epokegjørende Skrifter behandler de fleste den bibelske Exegese samt Arabisk, Sanskrit, Persisk m. m.

Ewald, Johannes, dansk Digter, f. 1743, d. 1781, blev 15 Aar gammel Student i Kjøbenhavn. For ved glimrende Bedrifter at vinde Gjenstanden for en lidenskabelig Ungdomskjærlighed forlod han hemmelig Landet og lod sig hverve til den preussiske Armé i Syvaarskrigen. Snart løb han dog over til Østerrigerne og avancerede til Underofficér; da han imidlertid af sine Paarørende hjemme blev frikjøbt af Tjenesten, vendte han 1760 hjem og tog to Aar efter theologisk Embedseksamen. Den ulykkelige Slutning paa hans Kjærlighedshistorie forstyrrede hans Livslykke og bragte ham til at styrte sig i Udsvævelser, som bidrog til at ødelægge hans Helbred. Imidlertid optraadte han 1764 med et allegorisk Digt „Lykkens Tempel", som „Selskabet for de skjønne Videnskaber" optog blandt sine Skrifter. Hans Sørgekantate ved Kong Frederik den femtes Død (1766) vakte almindelig Beundring, og fra den Tid var han paa det rene med sit Kald som Digter og strøbte alvorlig at uddanne sig for det. Han studerede flittig Klassikerne, Corneille og Klopstock; om Indflydelse fra denne sidste vidner hans bibelske Drama „Adam og Eva" (1769), ligesom Klopstocks poetiske Behandling af Tysklands Fortid opmuntrede ham til fra Danmarks Sagnhistorie at hente Stoffet til Tragedien „Rolf Krage", som imidlertid gjorde liden Lykke. Hans trange Kaar nødte ham til for Penge at strive en Mængde Leilighedsdigte, som ikke altid var hans Talent værdige; temmelig mislykkede Forsøg i det komiske gjorde han i Komedierne „De brutale Klappere" og „Harlequin Patriot". 1773—75 levede han i Rungsted ved Øresund og havde der de lykkeligste Dage i sit Liv; der skrev han sit Digt „Rungsteds Lyksaligheder" og det „heroiske Syngespil" „Balders Død". Efter at have tilbragt et Par Aar i en liden Fiskerby ved Helsingør, uden synderlig Pleie under sin stedse tiltagende Sygelighed, fandt han 1777 et Hjem i Kjøbenhavn hos en Madame Schouw, som vleiede ham med moderlig Omsorg. Her skrev han 1778 sit sidste større Værk, Syngespillet „Fiskerne", med Motiv fra en virkelig Begivenhed, hvilket skaffede ham stor Anerkjendelse. Trods sin smertefulde Sygdom beholdt han sin Aandsfriskhed til det sidste og dikterede endnu faa Dage før sin Død et af sine skjønneste Digte. Ewald var en især som Lyriker usædvanlig begavet Natur, med et alvorligt, idealt Præg; flere af hans mindre Digte hører til det bedste i sit Slags i den danske Literatur. Som Dramatiker savnede han Evnen til skarpere Karaktertegning og helstøbt Komposition, medens ogsaa i hans Dramaer hans rige lyriske Begavelse gjør sig gjeldende (f. Ex. i de i „Fiskerne" indlagte Sange). Mærkes kan det, at han var den første, som i Danmark erstattede Alexandrinen i Dramaet med den femfodede rimfri Jambe. Hans Skrifter er udgivne af F. L. Liebenberg (8 Bd. 1850—55). — Herman Frederik Ewald, dansk Novellist og Romanforfatter, f. 1821, levede 1853—64 som Landmaaler i Slesvig og har senere i samme Egenskab opholdt sig paa Sjælland. 1859 optraadte han med en større Fortælling „Valdemar Krones Ungdomshistorie", paa hvilken har fulgt en Række Noveller og historiske Romaner, som har vundet en stor Læsekreds. De vigtigste af dem er: „Familien Nordby", „Johannes Falk", „Svenskerne paa Kronborg", „Knud Gyldenstjerne" og „Den skotske Kvinde paa Tjele". Hans bedste Egenskab er hans paa rig Livserfaring og psykologisk Skarpblik grundede Sikkerhed og Sandhed i Karaktertegningen samt en tro Gjengivelse af det historiske Kostume.

Evander, en gammellatinsk Heros, som ifølge Sagnet i det 13de Aarhundrede f. Kr. skal være indvandret til Italien fra Arkadien og have udbredt Civilisation, en ordnet Kultus m. m. Han er efter al Sandsynlighed en Modifikation af den græske Pan.

Evangelium (af gr. *εὐαγγέλιον*, evangelion), „godt Budskab", i den kristelige Sprogbrug Budskabet om Kristi Komme til Verden; den Del af Skriften, som omhandler Frelsen ved Kristus (modsat Loven), særlig de 4 første Bøger i det Nye Testamente, som fremstiller Kristi Liv og Virken paa Jorden, Lidelse, Død osv. Ogsaa de af disse Bøger tagne Prædikentexter fører i daglig Tale Navnet Evangelier. — Evangelist, Navn paa de fire Mænd (Matthæus, Markus, Lukas og Johannes), som er de fire Evangeliers Forfattere.

Evangervandet, Indsjø i Vors Prestegjeld, Søndre Bergenhus Amt.

Evans (udt. Evvens), Sir De Lacy, engelsk General og Politiker, f. 1787, d. 1870, udmærkede sig 1813—14 i Amerika og 1815 ved Waterloo, kommanderede 1835—37 et engelsk Korps mod de spanske Karlister og førte i Krimkrigen med glimrende Tapperhed en Division, men maatte 1855 tage Afsked af Helbredshensyn. 1831—35 og 1837—65 var han Medlem af Underhuset, hvor han med Held virkede for en Række liberale Reformer.

Evansville (Evvensvil), By i den nordamerikanske Stat Indiana ved Ohio, med 23,000 Indb. og Fabrikation af Jern- og Uldvarer.

Evdiometer, Instrument til Bestemmelse af Luftens Surstofmængde.

Eventuel (Eventual), mulig, betingelsesvis. — Eventualitet, et mulig eller betingelsesvis indtræffende Tilfælde. — Eventualmaxime, i (den civile) Rettergang den Grundsætning, at en Part, naar han kommer tilorde, paa én Gang skal anbringe alle sine Søgsmaalsgrunde og Paastande, da han ellers i Regelen vil have afskaaret sig Adgangen til senere at fremsætte dem. Denne procesretlige Grundsætning, som kun delvis kan gjennemføres, naar Rettergangen er mundtlig, er strengt gjort gjeldende i den norske (skriftlige) Rettergang.

Eventyr (af det middelaldersk-latinske adventura, Hendelse), en mærkværdig, selsom eller farlig, som oftest overnaturlig Begivenhed; dernæst Fortællingen om en saadan. Eventyret i den sidste Betydning udgjør en Underafdeling af den episke Digtning og har især mange Berøringspunkter med Sagnet og Fabelen; fra det første skiller det sig dog igjen ved det frie Forhold, hvori det staar til Tid og Sted, fra Fabelen ved sin Mangel paa didaktisk Tendens og ved Tilstedeværelsen af overnaturlige Væsener. Man skjelner mellem Folkeeventyr og Kunsteventyr, d. e. Eventyr, der er fremgaaede som Produkt af en bestemt Digters poetiske Virksomhed. Folkeeventyret er af disse Underafdelinger uden Sammenligning den interessanteste og har i den senere Tid været Gjenstand for en stedse mere indgaaende Granskning. Disse Eventyr er ligesom Folkeviserne, eller rettere i endnu højere Grad end disse, Produkter af et helt Folks eller en hel Stammes fantastiske Natur- og Livsopfatning paa et mindre fremskredet Kulturstandpunkt i Forbindelse med de fælles Gudesagn, uden at det kan paavises naar, hvor eller af hvem de har modtaget den Indklædning, hvori de i vore Dage optræder. Allerede et flygtigt Blik paa Folkeeventyr fra Jordens mest forskjellige Lande og Nationer er tilstrækkeligt til at vise den paafaldende Ligheds, som ofte finder Sted mellem dem. Man har for at forklare denne Lighed fremsat forskjellige Theorier, f. Ex. om Laan Folkene imellem, om en tilfældig Overensstemmelse osv., uden at nogen af disse Antagelser helt har vist sig holdbar. Hvis nemlig Eventyrene eller deres Stof som Laan var gaaede over fra den ene Stamme til den anden, kan det neppe tænkes, at de vilde have faaet en saa vid Udbredelse, som virkelig er Tilfældet; en tilfældig Overensstemmelse, saaledes at flere Folk uafhængige af hverandre skulde have digtet det samme, kan vistnok tænkes i enkelte Tilfælde at have fundet Sted, men maa som Regel ansés for at være aldeles usandsynlig. Man er derfor bleven staaende ved den Antagelse, at Størsteparten af Eventyrene er enslags fælles Eiendom for saagodtsom hele Menneskeslægten, at de har sin Oprindelse fra en fjern Urtid og senere ved Folkenes Spaltning i stedse flere Stammer har fjernet sig fra hverandre og i Tidens Løb modtaget én Afændring paa et Sted, en anden paa et andet. Og disse Afændringer viser sig aldrig vilkaarlige, men stedse organisk sammenhængende med hvert Folks indre og ydre Livsbetingelser. Et slaaende Exempel paa dette frembyder de norske Folkeeventyr. Det kan ikke være Tvivl om, at ogsaa de tilhører den fælles store Eventyrkreds og saaledes har sin Rod i Tider og Forhold, som ligger vore Dage fjerne; men alligevel afgiver de samlede et tro Billede paa Folkekarakteren, saaledes som den den Dag idag viser sig. Denne Lokalisation strækker sig ikke blot til de menneskelige Typer i Eventyret, men ogsaa til de overnaturlige. De fra Hedenskabet stammende Trolde og Dverge, ligesaa vel som de med Kristendommen indkomne Helgener (St. Peter, Jomfru Maria), ja Vorherre selv, har i Eventyrene for en stor Del tabt sin eiendommelige Karaktér. Ogsaa Fanden optræder her som en ganske anden end i den religiøse Tro; den Humor, hvormed han der er opfattet, har fra den listige og frygtelige Sjelefiende gjort ham til Eventyrets mest dum-komiske Type. Den samme Humor, altid kjernefrisk, om end ofte noget grovkornet, er forresten et gjennemgaaende Træk i de norske Eventyr; men ved Siden deraf kommer ogsaa en i al sin Primitivitet rørende Følelse og en alt trodsende Fantasi tilsyne. — Folkeeventyrenes Betydning i det hele taget er bleven baade over- og undervurderet. Folket selv har gjennem lange Tider opbevaret dem og med en vis from Respekt ladet dem gaa i Arv som noget nær sin vigtigste Eiendom; men efter hvert som mere moderne Strømninger i Aandslivet har begyndt at gjøre sig gjeldende, har Interessen for Eventyrene sunket, og de har gaaet mere og mere i Glemme. Medens en falsk religiøs Opfatning ofte har været en af de virkende Aarsager til denne beklagelige Omstændighed, har paa den anden Side en anden æsthetisk og tildels religiøs Retning, den romantiske, været tilbøielig til at overvurdere Eventyrenes Betydning som æsthetisk og opdragende Moment. Sandheden maa være den, at Eventyrene har sin største Betydning for Kulturhistorien og de ethnografiske Viden-

skaber; ved Siden af den sammenlignende Sprogforskning er der maaske intet, som saa klart har lagt for Dagen de store Træk i Nationernes Slægtskab og Udvikling i Kultur, som Studiet af Eventyrene. Disse er derfor i den senere Tid flittig blevne samlede, sammenlignede og undersøgte af fremragende Forskere, blandt hvilke især maa nævnes Brødrene Grimm i Tyskland og Asbjørnsen og Moe i Norge. Arbeidet er endnu ikke paa langt nær endt, og det vil sandsynligvis med Tiden bringe endnu mange vigtige Resultater. — Kunsteventyret indtager i sin Almindelighed en langt mindre vigtig Plads inden Verdensliteraturens Historie end Folkeeventyret, paa hvilket det i Almindelighed mere eller mindre er bygget. Den nyere Tids bevidste Overskriden af det barnlignaive Standpunkt, som betinger en Eventyrdigtnings Opblomstring, har medført, at den kunstige Eventyrdigtning ikke længer har den Rod i sin Tid, som enhver Digtning, der skal udfolde sig frit og sundt, maa have. Det er væsentlig som Barnelekture, disse Kunsteventyr endnu hævder sin Plads; klassiske er i saa Henseende H. C. Andersens. Desuden kan nævnes fra det 17de Aarh. Franskmanden Perraults og fra den tyske Romantiks Blomstringstid Tiecks m. fl.

Everdingen, Albert van, berømt hollandsk Landskabsmaler, f. 1621, d. 1675, var Elev af Roland Savery og Peter Molyn og foretog senere Studiereiser til Østersjøens og Norges Kyster. Hans Billeder, som helst fremstiller ensomme Dale, forfaldne Bygninger osv., er prægede af en fortryllende romantisk Stemning, paa samme Tid som de vidner om omhyggeligt Naturstudium og en djærv og klar Opfatning. Han har ogsaa raderet ca. halvandethundre Blade, hvoraf Fjeld- og Sjøpartierne er de fortrinligste. I sine Illustrationer til „Reinecke Fuchs" viser han sig ogsaa som en stor Humorist.

Everest, George, engelsk Officér, f. 1790, d. 1866, ledede 1823—43 med megen Dygtighed Indiens trigonometriske Opmaaling. Efter ham er Himalayakjedens og Jordklodens høieste Bjerg, Mount Everest (Gaurisankar), opkaldt.

Everett, Alexander Hill, nordamerikansk Diplomat og Forfatter, f. 1792, d. 1847, ledsagede 1809 den senere Præsident Adams som Gesandtskabssekretær til Petersburg, gik 1815 i samme Egenskab til Haag og fungerede der 1818—24 som Chargé d'affaires. 1825—29 var han Gesandt i Spanien, vendte sidstnævnte Aar tilbage til Amerika og overtog Redaktionen af „North-American Review", hvilken han indehavde til 1836. 1845 gik han som Kommissær til Kina, hvor han forblev til sin Død. Han skrev: „Europa, eller en almindelig Oversigt over de fornemste Magters nuværende Stilling samt Gisninger om deres fremtidige Udsigter", „Amerika, eller en almindelig Oversigt over det vestlige Kontinents forskjellige Magters politiske Stilling" og „Nye Ideer om Befolkningen med Bemærkninger til Malthus's og Godwins Systemer." — Hans Broder, Edward Everett, f. 1794, d. 1865, blev 1814 Præst i Boston, 1815 kaldt til Professor i Græsk ved Universitetet i Cambridge og tiltraadte Embedet efter Studiereiser i Europa 1820. 1824 blev han Kongresmedlem, var 1836—40 Guvernør i Massachusetts og 1841—45 Gesandt i England. Senere blev han Forstander for Harward-College og Statssekretær. Han virkede ivrig for Statens Indkjøb af Washingtons Bolig, Mount-Vernon.

Everlasting (ogsaa kaldet Lasting), et stærkt, femtraadet, paa Retten straastribet Atlas af tvundet Bomuldsgarn og Kamuld.

Evidens, Klarhed, Øiensynlighed, uimodsigelig Vished. — Evident, indlysende, uimodsigelig, klar.

Evige Jøde eller Jerusalems Skomager, efter Sagnet en Skomager Ahasverus i Jerusalem, som maa vandre hvileløs om til Dagenes Ende, til Straf, fordi han negtede Jesus at hvile paa hans Trappe, da han paa Veien til Golgatha segnede under sit Kors. Efter en anden Legende er den evige Jøde Pilatus's Dørvogter Kartafilus, som støtte Jesus i Ryggen med sin Haand, idet han førte ham ind i sin Herres Retssal. Legenden fortælles først af den engelske Krønikeskriver Matthæus Parisiensis, som levede i det 13de Aarh. Den er sandsynligvis foranlediget ved et Sted i Johannes Evangelium (21, 22), hvor Jesus siger om Johannes: „Dersom jeg vil, at han skal blive, indtil jeg kommer, hvad kommer det dig ved? Følg du mig." Derfor kom dette Sagn ud iblandt Brødrene: „Denne Discipel dør ikke." En Folkebog om den evige Jødes Hendelser paa sine Vandringer gjennem Verden udkom første Gang i Leiden 1602. Legenden er af mange Digtere, bl. a. H. C. Andersen, bleven poetisk behandlet. Til forskjellige Tider er den evige Jøde bleven opfattet som et Sindbillede paa det landflygtige jødiske Folk.

Evighedsblomst (Helichrysum), Planteslægt af de Kurvblomstrede, med rørformede Kroner og glinsende, skjælagtigt Kurvdække. Flere Arter findes vildtvoxende i Europa og Sydamerika, medens andre Arter dyrkes som Prydplanter. I Norge forekommer Kattefod (s. d.).

Evindvik, Præstegjeld i Sogn, Nordre Bergenhus Amt, med Sognene Evindvik, Sulen og Husø.

Evje, Præstegjeld i Nedenæs Amt, bestaar af Sognene Evje, Hordnæs og Iveland.

Evolution, Udfoldelse, Udvikling.

Evora, Hovedstad i den portugisiske Provins Alentejo, med 12,000 Indb., en prægtig Domkirke, Olie- og Vinavl.

Evreux (udt. Evrø), Hovedstad i det franske Departement Eure, 8 Mil syd for Rouen, med 13,500 Indb., en smuk gothisk Domkirke og Handel med Krydderier og Linvarer.

Evritporfyr eller **Euritporfyr**, se Porfyr.

Evviva, ital., „leve!"

Ex, lat., ud, ud af; i Sammensætninger d. s. s. forhenværende, f. Ex. Exkonge: forhenværende Konge.

Exakt, nøiagtig. — Exakte Videnskaber, de Videnskaber, hvis Resultater er strengt bevislige og kan angives i nøiagtige Maal og Tal, saaledes Mathematik og de Videnskaber, hvor Mathematiken finder Anvendelse, f. Ex. Fysik, Mekanik og Astronomi.

Exalteret, lidenskabelig, overspendt. — Exaltados kaldtes i den første Halvdel af vort Aarh. det radikale Parti i Spanien.

Examen, egentl. Udgang; en Kundskabsprøve, som giver Adgang til en høiere Dannelsesanstalt (f. Ex. Examen artium) eller aflægges ved Afgangen fra en saadan som Betingelse for Ansæt-

telse i et Embede eller en Bestilling (f. Ex. Universitetets Embedsexamina).

Exanthem, Hududslet. — Exanthematiske Sygdomme, Sygdomme, som er forbundne med Hududslet (Kopper, Mæslinger osv.).

Exarkh, i det byzantinske Riges Tid Titel for Overfeltherrerne og Statholderne i fjerntliggende Provinser. 567 blev Flavius Longinus Exarkh med Residens i Ravenna, hvis omliggende Landskab (det nuværende Romagna og Kysten fra Ancona til Rimini) senere kaldtes Exarkhatet. Dette erobredes 752 af Longobarderkongen Aistulf, som dog, tvungen af Pipin den lille, 755 maatte afstaa det til Pavestolen.

Excellens, egentl. Fortræffelighed, Ypperlighed; Titel for de longobardiske og frankiske Konger samt de tyske Keisere til det 14de Aarh.; senere Titel for flere italienske Fyrster, Gesandter, de tyske Kurfyrster og Rigsgrever og i den nyere Tid for visse høie civile og militære Embedsmænd (i Norge for Statsministrene) samt for Præsidenten i de Forenede Stater.

Excentrisk, hvad der ligger udenfor en Cirkels Midtpunkt (Centrum); i figurlig Betydning overspendt, usædvanlig. — Excentricitet, i en Ellipse Forholdet af Afstanden mellem begge Brændpunkter til Ellipsens store Axe; i figurlig Betydning Overspendthed, usædvanlig Opførsel. — Excentriske Cirkler, Cirkler, hvis Midtpunkter ikke falder sammen, i Modsætning til koncentriske Cirkler, d. e. Cirkler med samme Midtpunkt. — Excenterskive, en cirkelrund Skive, som dreier sig omkring et udenfor dens Centrum liggende Punkt; benyttes, navnlig i Dampmaskiner til at omsætte en roterende Bevægelse til en frem- og tilbagegaaende.

Exception, Undtagelse; i Retssproget d. s. s. Indsigelse (s. d.). — Excipere, fremsætte en Indsigelse.

Excerpere, plukke ud; gjøre Uddrag af.

Exces, Yderlighed; Streifen ud over det tilladeliges Grændser; Udsvævelse.

Exchequer (udt. Extjekker), i England Betegnelse for Skatkammeret. — Court of Exchequer, Skatkammerretten. — Chancellor of the exchequer, Finansminister.

Ex consensu, ifølge Overensstemmelse eller Overenskomst. — Ex consensu gentium, „ifølge Folkenes Overensstemmelse," saaledes betegnes f. Ex. i Filosofien det Bevis for Guds Tilværelse, som skal ligge i, at alle Folkefærd antager en Gud.

Exegese, Fortolkning, Forklaring, Udlægning, især af de bibelske Bøger. — Exeget, Fortolker, især Bibelfortolker.

Exekution, egentlig Fuldbyrdelse, betegner i Retssproget den ved Hjelp af den udøvende (exekutive) Myndighed iverksatte Fuldbyrdelse af en Dom eller en anden Handling, som har Doms Kraft, navnlig et offentligt Forlig. I enkelte Tilfælde kan civil Exekution foretages uden Dom eller Forlig, navnlig i de Tilfælde, hvor Skyldneren med Retsvirkning har fraskrevet sig Lovmaal og Dom, eller hvor særlig Bemyndigelse af Loven er given, saasom ved Inddrivelse af forskjellige Paalæg til det Offentlige. I de fleste af disse Tilfælde foregaar Exekutionen ved Udpantning af Lensmanden, medens den regelmæssige Exekution foretages af Fogden. Skal Exekution ske efter Dom, kan den i Almindelighed ei iverksættes førend en vis Tid, efterat Dommen er forkyndt, den saakaldte terminus executionis; ligesaa maa Exekution efter Dom eller Forlig være foretaget inden en vis Tid, fatalia executionis, efter hvilken Dommen eller Forliget har tabt sin Exekutionskraft. — Exekvere, foretage en Exekution. — Exigibel kaldes enhver Fordring, deri indbefattet Fordringer efter Dom eller Forlig, som umiddelbart kan inddrives ved Exekution. — Exekutiv Magt eller exekutiv Myndighed, d. s. s. den udøvende Magt; den er i alle konstitutionelle Stater adskilt fra den lovgivende og den dømmende Magt og altid tillagt Statens Regent eller Præsident. — Executor testamenti kaldes den, som en Arvelader (i et Testament) udnævner til at paase, at Testamentet fuldbyrdes i Overensstemmelse med Testators Villie.

Exempel, Mønster. — Exemplarisk, mønstergyldig; ogsaa afskrækkende (om en Straf). — Exemplar, oprindelig Mønster, dernæst et enkelt Stykke af flere (saaledes et Exemplar af en Bog, af en Plante osv.).

Exemtion, Undtagelse, i Kirkeretten den en Person, et Institut eller et Omraade meddelte Fritagelse for at staa under den almindelige Jurisdiktion, saaledes et Klosters eller en Menigheds Fritagelse for vedkommende Biskops Jurisdiktion. Munkeordener, hvis Klostre har en saadan Begunstigelse, er bl. a. Cistercienserne, Præmonstratenserne og Cluniacenserne. I Norge var de 14 kongelige Kapeller paa lignende Maade stillede udenfor Diocesanforbindelsen og underlagte Provsten ved Apostelkirken i Bergen (magister capellarum).

Exequatur, den Tilladelse, en Stat meddeler en paa dens Omraade af en anden Stat ansat Konsul til at udøve sine Konsularforretninger. En saadan Tilladelse meddeles ved et særskilt Dokument, hvorved Konsulen tillige sikres visse Forrettigheder og legitimeres ligeoverfor de stedlige Myndigheder.

Exercere, øve, opøve, navnlig i Vaabenbrug. Exercits, Øvelse, især Vaabenøvelse. Bataljons- og Korpsexercits, i Norge Artilleriets og Infanteriets samt Kavalerikorpsernes aarlige Vaabenøvelser, hvis Varighed er 30 Dage.

Exeter, 1) Hovedstad i det engelske Grevskab Devon, ved Floden Ex, med 35,000 Indb. og en smuk Kathedralkirke. 2) By i den nordamerikanske Stat New-Hampshire, med 9,000 Indb. og Bomuldsfabriker.

Exil, Landsforvisning, Landflygtighed.

Existere, være til. — Existens, Tilværelse.

Exkludere, udelukke. — Exklusion, Udelukkelse. — Exklusiv, udelukkende.

Exkommunikation, se Ban.

Exkrementer, Udkastelsesstoffer, kaldes de uforbrøiede Levninger af Menneskets og Dyrenes Føde, hvilke udføres gjennem Endetarmen (Gattet). Exkrementerne er paa Grund af sin Rigdom paa Kulvælstofforbindelser fortrinlige Gjødningsstoffer.

Exner, Johan Julius, dansk Genremaler, f. 1825, blev Elev af J. L. Lund og begyndte at uddanne sig som Historiemaler, men gik snart over til Genren, især til Fremstillingen af det danske Folkeliv, som han med Troskab og elskværdig Humor har skildret i en Række Billeder. Hans „Besøget hos Bedstefaderen", „Bondegilde paa

Amager", „Sorteper-Spillerne" m. fl. har skaffet ham megen Anerkjendelse paa Udstillinger baade hjemme og i Udlandet.

Exodus, „Udgangen", latinsk Navn paa anden Mosebog.

Ex officio, paa Embeds Vegne.

Exogene Planter, i Decandolle's System Navn paa de tokimbladede (dicotyledone) Planter.

Exorcismus, Djævlebesværgelse, tidligere den Handling, ved hvilken man søgte at udrive Djævle, som mentes at have besat Mennesker; den benyttes endnu ved Daaben i den katholske Kirke, og var ogsaa i den lutherske paa flere Steder i Brug lige til forrige Aarhundrede.

Exotisk, udenlandsk. — Exotiske Planter, Planter, hvis Hjem er fremmede, især varme Lande.

Expansion, Udvidning, Spending. — Expansionskraft, Spendkraft. — Expansiv, hvad der har Evne til at udvide sig.

Expedere, udfærdige, besørge (f. Ex. en Skrivelse); affærdige. — Expedition, Udfærdigelse, Besørgelse, Affærdigelse; ogsaa Stedet (f. Ex. Kontoret), hvor dette finder Sted; Krigstog; Reise (helst af flere i Fællesskab og med videnskabelige Øiemed). — Expedit, rask, hurtig i Besørgelsen eller Udførelsen af noget.

Expektence (udt. —tangs), Forventning, Forhaabning, Udsigt.

Experiment, Forsøg, især til Udforskning af videnskabelige Problemer.

Explosion, pludselig og voldsom Udvikling af Gaser, fremkaldt ved Spaltning af visse sammensatte Legemer, pludselig Temperaturforhøielse osv. — Explosionsskyts, d. s. s. Sprengskyts. — Explosivstoffer, d. s. s. Sprengstoffer.

Exponent, se Potens.

Export, Udførsel, Forsendelse, Udskibning.

Exposition, i den dramatiske Digtning den første Del af Stykket, hvori Situationen ved den dramatiske Handlings Begyndelse fremstilles; ogsaa d. s. s. Udstilling.

Expres, udtrykkelig, forsætlig, hurtig.

Ex professo, i Stillings Medfør, af Fag; man taler saaledes om Naturforskere, Sprogmænd osv. ex professo, d. v. s. saadanne, som har gjort Naturvidenskaberne eller Sprogforskningen til sit Hovedfag.

Ex proposito, med Forsæt.

Expropriation, kaldes en i det Offentliges Interesse mod Erstatning iverksat tvungen Afstaaelse af Eiendom. — Expropriationsretten, d. e. Retten til at kræve Ting afgivne til offentligt Brug, naar Statens Tarv kræver det, er en Anvendelse af Statens Overeiendomsret og behøver ligesaalidt som Statens egen Tilværelse nogen Hjemmel i Loven, ligesom den heller ikke i den norske Lovgivning har nogen udtrykkelig Hjemmel. Den er derimod forudsat bl. a. i Grundlovens § 105, som bestemmer, at saadan Afstaaelse aldrig kan kræves uden mod fuld Erstatning. Det faktiske Spørgsmaal, om Statens Tarv kræver Afstaaelsen, afgjøres af den administrative Myndighed. Expropriationsret er ogsaa i mange Anvendelser ved udtrykkelig Lov tillagt Kommunerne og andre offentlige eller halv offentlige Korporationer (f. Ex. Expropriation af Grund til Gaders og offentlige Pladses Anlæg, til Anlæg af Vandledninger m. v.), men kun i fjeldne Tilfælde private Personer, og da i Regelen alene, naar det tilsigtede Foretagende paa en eller anden Maade har Interesse for det Offentlige (saaledes f. Ex. Anlæg af Bergverker, Kanaler, Dæmninger osv.). Vægrer Eieren sig for at udlevere Tingen, behøver ikke den Expropriationsberettigede at gaa gjennem Domstolene, hvorimod han ifølge Lov af 10de Mai 1860 er berettiget til efter Omstændighederne ved Fogdens Hjelp at sættes i Besiddelse af den eller til at faa en Taxtforretning afholdt, hvis Bestyrer ved (appellabel) Kjendelse bestemmer, naar Besiddelsestagelsen kan finde Sted. Expropriationsretten udsletter alle paa Tingen hvilende private Rettigheder uden Undtagelse. — Expropriere, udsætte nogen af hans Eiendom ved Expropriation.

Exsikator, et Apparat til Tørring af Stoffer uden Varme, kun ved Hjelp af saadanne Substanser, som tiltrækker Fugtighed, saasom Svovlsyre, Chlorkalcium m. fl.

Exstinktør, et Slukningsredskab (s. d.).

Exstirpator, et harvlignende Jordbrugsredskab, som foruden at benyttes som et Slags Harv ogsaa bruges til at rense Jorden for Ugrasrødder m. m.

Ex tempore, paa staaende Fod, uden Forberedelse eller Hjelpemidler. — Extemporere, udføre noget (f. Ex. holde en Tale eller skrive en Opsats) paa staaende Fod.

Exterior, Ydre.

Exterritorial, udenlandsk, fremmed. — Exterritorialitetsret, den Fritagelse fra et Lands civile og kriminelle Jurisdiktion, som ifølge Folkeretten tilkommer fremmede Staters Fyrster og Gesandter for deres egne Personer, deres Følge og Gods. De kristelige Staters Konsuler i Tyrkiet, paa Afrikas Nordkyst og i den senere Tid ogsaa i andre ikke-kristelige Lande har ligeledes Exterritorialitetsret; ligesaa fiendtlige Troppekorpser i et fremmed Land samt fiendtlige Krigsskibe i fremmede Farvande.

Extra, udenfor, usædvanlig, overordentlig.

Extradere, udlevere; særlig om et Bo, som har været under Skiftebehandling, men som igjen overgives til Eierens fri Raadighed, uden at nogen afsluttende Skiftebehandling har fundet Sted.

Extrahere, gjøre Uddrag (af et Skrift, et Regnskab osv.)

Extrakt, Uddrag, farmaceutiske eller tekniske Præparater, som fremstilles ved at fordampe det ved Alkohol eller Vand vundne Udtræk af forskjellige vegetabilske Stoffer; ogsaa en kraftig Substans af en eller anden Art, f. Ex. Maltextrakt, Kjødextrakt m. fl. — Extraktivstoffer, Stoffer, som er fremstillede ved Fordampning af Planteopløsninger.

Extraktion, Udtrækning; Oprindelse; Linsens Udtagelse af Øiet ved Operation for Stær.

Extraktor, Udtrækker, paa Bagladningsgeværer et i Geværløbets koniske Rum anbragt liden Staalarm, som, naar Geværet spendes, bevæges tilbage og derved udtrækker den brugte Patronhylse.

Extraordinær, ualmindelig, usædvanlig.

Extraret, en Ret, som sættes til Behandling af en enkelt Sag, udenfor de almindelige Thingsessioner og undertiden (i Aastedsager) udenfor det sædvanlige Thingsted.

Extrauterinsvangerskab, se Svangerskab.

Extravagant, udsvævende; overspendt; som afviger fra Skik og Brug.

Extrem, Yderlighed, Yderpunkt. — Extremitet, Yderlighed; i Zoologien d. s. s. Yderlem, hos Mennesket Armene (Overextremiteterne) og Benene (Underextremiteterne).

Eyafjord, en ca. 10 Mil lang Fjord paa Islands Nordkyst, var Sæde for flere mægtige Mænd (Ingjald Gode, Gudmund den mægtige m. fl.).

Eybler, Josef von, østerrigsk Komponist, f. 1764, d. 1846, begyndte allerede tidlig at studere Musiken og nød bl. a. Veiledning af Mozart og Haydn. 1792 blev han Kordirektør ved Karmeliterkirken i Wien og 1825 første Hofkapelmester. Han var særdeles fremragende som Kirkekomponist og leverede et betydeligt Antal Messer, Offertorier m. m. af gedigent Værd.

Eyck (udt. Eik), Hubert van, f. ca. 1375, d. 1426, og Jan van, f. ca. 1390, d. 1441, to Brødre, som i Malerkunstens Historie indtager en fremragende Plads som Grundlæggere af den ældre flanderske Skole. Deres Livsomstændigheder er lidet bekjendte; man véd, at Jan var Elev af den ældre Broder, og at de begge for det meste opholdt sig i Brügge. Omtrent 1420 reiste de til Gent for at overtage Udførelsen af et stort Alterværk, som Jan efter Broderens Død fortsatte alene og fuldendte 1432. Man har tilstrevet dem Æren for at have opfundet Oliemaleriet; dette er dog kun forsaavidt rigtigt, som det var dem, der først for Alvor anvendte den allerede tidligere opfundne Oliefarve og skaffede den Indgang i alle Europas Malerskoler. Ogsaa i andre Henseender hævede de den tekniske Side af Kunsten, ligesom de bragte mere Liv ind i Kompositionen og gav Naturstudiet en fremragende Plads. Deres Hovedværk er det før nævnte Alterværk i Gent, bestaaende af 12 tildels paa begge Sider malede Tavler, som nu kun for en Del findes paa sin Plads (sex Tavler er i Berlinermuséet). Ogsaa flere Portræter af stort Værd tilskrives Brødrene.

Eylau eller **Preussisch-Eylau**, By i Østpreussen, 5 Mil syd for Königsberg, med 4,000 Indb., bekjendt ved det uafgjørende Slag, som 8de Febr. 1807 stod her mellem Napoleon den første paa den ene Side og Russerne og Prevsserne under Bennigsen og Lestocq paa den anden.

Eynard (udt. Ænar), Jean Gabriel, schweizisk Bankier, f. 1775, d. 1863, bosatte sig som Handelsmand i Genua, men flyttede 1810 til Genf. 1814 indvalgtes han i Kantonets lovgivende Forsamling og udførte derpaa flere diplomatiske Hverv. Ved den græske Frihedskamps Udbrud sluttede han sig med Begeistring til Grækernes Sag, understøttede dem med store Summer og virkede paa alle Maader for dem. Til Løn derfor blev han senere udnævnt til Æresborger af Athen. Af sin fyrstelige Formue anvendte han ogsaa en stor Del for at ophjelpe Videnskab og Kunst.

Eyresjø, Indsjø i det sydlige Australien, ca. 200 Kv.mil stor, opdaget 1840 af Englænderen Eyre.

Eystein, Navn paa to norske Konger. — Eystein Magnussøn, Søn af Magnus Barfod, blev ved Faderens Død 1103 fjorten Aar gammel tagen til Konge tilligemed sine to Brødre, Sigurd (Jorsalfarer) og Olaf. Medens Sigurd var fraværende paa sit Korstog, styrede Eystein Landet med Klogskab og Mildhed og gjorde sig meget yndet. Ved fredelige Underhandlinger bragte han Jemteland under Norge; desuden forbedrede han Lovene, ophjalp Fiskerierne, byggede Havne og Kirker, reiste Varder paa Fjeldene og opførte til de Reisendes Bekvemmelighed Fjeldstuer paa Dovre. Bergen forskjønnede han med mange vakre Bygninger og grundede der Munkeliv Kloster. Efter Sigurds Tilbagekomst var Forholdet mellem ham og Eystein ikke videre godt, da den første var skinsyg paa den andens Folkeyndest. Til aabenbar Kamp kom det dog aldrig. Allerede 1123 døde Kong Eystein og blev almindelig begrædt af alle, som havde lært hans Venlighed og mange gode Egenskaber at kjende. — Eystein Haraldssøn, Søn af Harald Gille, blev 6 Aar efter Faderens Død af flere anséte Mænd hentet fra Skotland, hvor han var født, og toges til Konge paa Orething (1142), hvor det bestemtes, at han skulde dele Herredømmet med sine to yngre Brødre, Sigurd og Inge. Kongerne blev dog snart uenige; Eystein og Sigurd holdt ofte sammen mod Inge. Efter Sigurds Fald (1155) vedblev Fiendtlighederne mellem de to andre. Inges mest trofaste Mand, Gregorius Dagssøn, blev angreben af Eystein, som brændte hans Gaard. Dog kom det ikke til aaben Kamp førend 1157; Eysteins Tilhængere svigtede ham for det meste, og kun én Mand var igjen hos ham, da han blev funden og dræbt af Inges Folk. Han skildres som en særdeles klog og forstandig Mand, men tillige som usædvanlig havesyg, hvilket var den vigtigste Grund til, at hans Tilhængere forlod ham.

Eystein Erlendssøn, Erkebiskop i Nidaros, tilhørte en ansét Æt og udnævntes 1157 af Kong Inge Haraldssøn, hvis Kapellan og Fehirde han havde været, til Erkebiskop og indviedes som saadan 1161. Han begyndte strax med Iver at arbeide for at udvide Geistlighedens Magt; en velkommen Anledning hertil fandt han i den Omstændighed, at Erling Skakke for at befæste sin Søn paa Tronen, ansaa det for nødvendigt at lade ham salve og krone, hvorved han paa en Maade tog Landet i Len af St. Olafs Repræsentant, Erkebiskopen. Under Striden mellem Magnus og Sverre var Eystein meget virksom for at støtte den første; da denne efter Slaget paa Ilevoldene 1180 drog til Danmark forat søge Hjelp, reiste Eystein over til England og lyste derfra Sverre i Ban. 1183 vendte han tilbage og sluttede Forlig med Sverre. Bel var Forholdet mellem begge ofte mindre godt; men kort før sin Død (1188) forsonede Erkebispen sig fuldstændig med Kongen. Eystein var en Mand, hvis Kraft og Begavelse søgte sin Lige; han arbeidede stedse med Alvor mod sit Maal, at hæve Kirken paa Statens Bekostning, og at han i de senere Aar ikke udrettede saa meget i denne Henseende som før, kan kun tilskrives den Omstændighed, at Kongemagten i Sverre havde en Repræsentant, der ikke var ham underlegen i Begavelse og Energi. Erkebisp Eystein begyndte Ombygningen af Trondhjems Domkirke. — 1229 ophøiedes han til Helgen, men blev aldrig kanoniseret.

Eystein Meyla, Søn af Kong Eystein Haraldssøn, stiftede Birkebeinernes Parti 1174, hvorefter der snart samlede sig om ham en Skare, som for det meste bestod af unge, tapre Mænd. Med dem

drog han først til Gautland, hvor Byrge Jarl understøttede ham med Folk og Penge, og vendte derpaa tilbage til Grændseskogene paa Marker, hvor endnu flere samlede sig til ham. Flokken opholdt sig nu mest i Viken under jevnlige Smaafeider med Indbyggerne. Sommeren 1176 gjorde de et Tog til Trondhjem, som de tog ved Overrumpling, og hvor Eystein lod sig hylde paa Orething; derpaa drog de tilbage over Orkedalen, Gudbrandsdalen, Toten, Hadeland og Ringerike, idet de overalt fik Indbyggerne til at hylde Eystein. De tog nu Veien til Tunsberg, hvor Kong Magnus opholdt sig. Birkebeinerne og Magnus's Tropper mødtes paa Re (i Ramnæs Prestegjeld) i Begyndelsen af Januar 1177; efter en heftig Kamp tog Birkebeinerne Flugten, under hvilken Eystein blev dræbt.

Eystein Orre, Søn af Torberg Arnessøn paa Giske (se Arnmødlingeætten) og Erling Skjalgssøns Datter Ragnhild, var en af Norges mægtigste Mænd under Harald haardraade. Han deltog i Haralds Tog til England, og i Slaget ved Stanford Bro (1015) fik han Befaling til med en Trediedel af Hæren at passe Skibene. Ved Efterretningen om Haralds Nederlag og Død ilede Eystein med sit Mandskab mod Fienden, og der paafulgte nu en hidsig Kamp (Orreseiden), i hvilken Eystein og de fleste af hans Mænd faldt.

Eyvind Finnsson med Tilnavnet **Skaldaspilder**, en af Sagatidens største Skalde, af en fornem Æt, nedstammede paa Mødreneside fra Kong Harald haarfagre. Han boede i Thjotta og besad der store Godser. Han var en af Haakon den godes mest trofaste Tilhængere og deltog paa hans Side i Slaget ved Fitje, hvor Kongen faldt. Eyvind besang ham i sit berømte Håkonarmål, et af de ypperste oldnorske Digte, som endnu er opbevarede. Senere gik Eyvind i Harald Graafelds Tjeneste, men kom mindre godt ud af det med ham, hvorefter han vendte tilbage til sine Eiendomme i Thjotta; dog opholdt han sig senere ogsaa hos Haakon Jarl, hvis Slægts Historie han fremstillede i Digtet Håleygjatal. Hans Dødsaar er ubekjendt; men han maa have levet efter 986, da han omtaler Slaget med Jomsvikingerne. Han var Fader til Haarek af Thjotta.

Ezekias, Konge i Juda fra 725 til 696 f. Kr., var en af det da udartede Jødefolks dygtigste og gudfrygtigste Herskere. Under hans Regjerungstid blev Riget angrebet af den assyriske Konge Sankerib. Denne nedkaldte imidlertid ifølge Bibelens Beretning ved sin Spot over „Israels Guds Almagt" Guds Straffedom over sig. Hans Hær blev i en eneste Nat paa en underfuld Maade ødelagt, og han maatte hæve Beleiringen af Jerusalem.

Ezekiel, en af de saakaldte store Profeter, blev 598 f. Kr. tilligemed den jødiske Konge Jojakin og et stort Antal Jøder bortført til Mesopotamien, hvor han virkede som Profet i 22 Aar. Hans Opgave var at lede det landflygtige Folk til Sindsforandring og Omvendelse og saaledes virkeliggjøre Guds Hensigt med den Folket overgaaede Straffedom.

Ezzelino da Romano, de italienske Ghibelliners Anfører, f. 1194, sluttede sig til Keiser Fredrik den anden, ægtede hans Datter og blev 1236 indsat til Statholder i Padua, i hvilken Stilling han gjorde sig forhadt ved sin Grusomhed. 1259 blev han saaret og fangen i et Slag og døde s. A.

Eotvos, Josef, Baron, ungarsk Forfatter og Statsmand, f. 1813, d. 1871, optraadte allerede fra 1830 som Forfatter med flere Dramaer, der gjorde megen Lykke. Efter at have foretaget en længere Udenlandsreise udgav han et Skrift om Reformer i Fængselsvæsenet, som gjorde stor Opsigt. Efter Kossuths Optræden sluttede han sig ivrig til ham og var ogsaa senere en af de Liberales mest fremragende Mænd. 1848 var han en kort Tid Kultusminister i Batthyányis Kabinet, opholdt sig derpaa i Udlandet, blev 1856 anden Præsident for det ungarske Akademi og grundede 1865 det liberale Blad „Politikai Hetilap". 1867 blev han atter Kultusminister og udfoldede som saadan en rosværdig Virksomhed for Skolevæsenets Fremme. Foruden de allerede nævnte Skrifter har han udgivet flere politiske Afhandlinger og historiske Romaner, som hører til den nyere ungarske Literaturs betydeligste Frembringelser.

F.

F, den sjette Bogstav i vort Alfabet, hører til Læbebogstaverne. Tegnet stammer fra det græske F (Digamma). I Musiken betegner F den fjerde Tone i den diatoniske Skala; f. = forte. F. er ogsaa Tegn for Fahrenheits Thermometer.

Faaberg, Prestegjeld i Kristians Amt, ved Mjøsens nordlige Ende. I Prestegjeldet ligger Byen Lillehammer.

Faaborg, By paa den danske Ø Fyen, ved en Bugt af Lillebelt, med ca. 4,000 Indb. og betydelig Skibsfart.

Faar, en artrig og udbredt Slægt af de skedehornede Drøvtyggeres Familie. Faareslægten adskiller sig fra Antilopeslægten ved plumpere Former og fra Gjedeslægten ved sin hvelvede Pande og Mangel paa Hageskjæg. De fleste Faararter er hornede; i Regelen har alene Hannen (Bædderen) Horn, hvilke krummer sig i en stor Bue udad og bagud og derpaa vender Spidsen i en mindre Bue fortil og lidt indad; de er altfaa mer eller mindre vindeldreiede, i Modsætning til Gjedens opretstaaende. Faaret findes i tam Tilstand udbredt over den største Del af Jordkloden. Argali-Faaret fra Høiasiens Bjerge anses for Stamfader til de talrige tamme Faararter. Faaret er meget tidlig blevet Husdyr; paa ægyptiske Mindesmærker forekommer Afbildninger af Faar ligesaa tidlig, men ikke ligesaa hyppig som Afbildninger af Hornkvæget og Gjeden. Det er et frygtsomt og svagt Dyr, som lettere taaler Kulde end Fugtighed og Hede. Det trives bedst paa tørre Fjeldbeiter i middels varme Jordstrøg. Paa Færøerne og Island og paa flere Øer ved Norges Vestkyst gaar Faarene ude hele Vinteren (Udgangsfaar) og drives kun sammen, naar de skal klippes. Faaret er et af de nyttigste Husdyr; dets Uld er, især i kolde Egne, det vigtigste Raaemne til Klæder, og dets Kjød og Melk vigtige Fødemidler — Af vilde Faararter, som er sky Bjergdyr, mærkes Mouflonfaaret i Sydeuropa og Argali-

faaret i Hpiasien foruden flere Arter i Nordafrika, Abessinien og Nordamerika. Af de tamme Faarearter leverede tidligere det spanske Faar eller Merinosfaaret den fineste Uld. Det har hjemme i Aragonien og Kastilien og holdes om Vinteren i Dalene, om Sommeren i Bjergegnene. Det er mindre end det almindelige Faar og opnaar en høiere Alder end dette. Lang, tyk, men grov Uld faaes af det store Alpefaar (Bergamaskerfaaret), Marskfaaret og det islandske Faar, hvilket sidste har indtil 4—6 Horn. Det norske og danske Faar er lidet, korthalet og grovuldet. I England er der lagt megen Vind paa Faareracernes Forædling, saaledes at man fortrinsvis tilsigter den størst mulige Produktion af Kjød, dog med Bibeholdelse af en jevn, god Uld, som da vistnok taber i Værdi, naar Fedningen skrider fremad. Af engelske Racer kan særlig mærkes det hornløse New-Leicesterfaar og de ligeledes hornløse saakaldte South-Downs med lang Krop og mørke Ben. Det ungarske og walakiske Faar udmærker sig ved sine opretstaaende spiralformede Horn. I det nordlige Asien findes en Art store langbente Faar med nøgne Fedtpuder under den korte Hale og i enkelte Dele af Asien og Afrika Faar med lange Fedthaler. Guineafaaret i Senegal og Guinea, hvilket mest nærmer sig de vilde Arter, har hængende Øren og en glat rødlig Haarbedækning uden Uld. — Faareavlen er i flere Lande i Europa dreven til stor Fuldkommenhed; saaledes er det spanske Merinosfaar betydelig forædlet i Frankrige; ogsaa Australien og Sydafrika udfører megen Uld. — Faarehund, se Hund. — Faarelus, Insekt af de Tovingedes Orden, sladtrykt, brun, uden Vinger og med haard og seig Hud. Den lever som Snyltedyr paa Faaret og fremkalder derved Hudsygdomme hos dette. — De almindeligste af Faarets Sygdomme er: Trommesyge (Opblæsning), hyppigst ud paa Sommeren, naar Faaret gaar paa rige, kunstige Græsgange; Vattersot, som optræder hyppigere hos Faaret end hos noget andet Husdyr, og hvis almindeligste Aarsag er Forkjølelse; Diarrhoe, der især angriber Lam; Blodpis, som almindelig indfinder sig, naar Dyret i raat og koldt Veir slippes sultent ud paa magre og sidlændte Beiter; Dreiesyge (s. d.), samt Lus og Skab. Især den sidste Sygdom har tidligere været almindelig i Romdals Amt og de Bergenhusiske Amter, men er nu ved Styrelsens kraftige Indgriben udryddet.

Faareflyndre, d. s. s. Leverikte, se Ikte.

Faarekylling, d. s. s. Siris.

Fabel (af det lat. fabula), i videre Forstand Stoffet ell. Gjenstanden for en Digtning, især en dramatisk; i mere indskrænket Betydning bruges Navnet om en særegen Digtart, hvori Dyr eller livløse Skabninger optræder talende og handlende som Sindbilleder paa Menneskene. Fra Eventyret stiller Fabelen sig ved sin udpræget didaktiske Karakter. Denne Gren af Digtningen dyrkedes allerede i den tidligste Oldtid, men blev først hos Grækerne kunstnerisk uddannet. Af fremragende Fabeldigtere mærkes Grækeren Æsop, Romeren Fædrus og Franskmanden Lafontaine. I den senere Tid er Fabelen saagodtsom forsvunden af de moderne Literaturer.

Faber, Jakob, egentl. Jacques Lefèvre d'Etaples, kaldet Faber Stapulensis, fransk Theolog, f. 1460, d. 1537, var en af de betydeligste Forløbere for Kalvins Reformation. Han oversatte hele Bibelen paa Fransk, arbeidede ivrig for Bibellæsning i Folkesproget og skrev værdifulde Fortolkninger til Aristoteles. Paa Grund af sin frisindede Tænkemaade blev han forfulgt som Kjætter.

Faber, Peter Kristian Frederik, dansk Forfatter, f. 1810, d. 1877, tog 1840 polyteknisk Examen, reiste derpaa udenlands, blev Justérmester og 1852 Telegrafdirektør. Under Krigen i 1848 forfattede han Nationalsangen „Den tapre Landsoldat", der som et Udtryk for den almindelige Stemning inden Landet vandt en uhyre Popularitet, som endnu stedse holder sig. Han har desuden skrevet Romancer og kvikke Viser samt den lystige Farce „Stegekjælderen".

Faber, Johan Lothar von, tysk Fabrikant, f. 1817, overtog 1839 en Blyantsfabrik i Stein ved Nürnberg, som allerede tidligere var i hans Families Besiddelse, udvidede Bedriften og har opnaaet at levere det bedste Fabrikat i sin Genre, som existerer.

Fabius, Navn paa en gammel patricisk Slægt i Rom. — Især mærkes: Quintus Fabius Rullianus, med Tilnavnet Maximus, der som Hærfører mod Samniterne, Etrusserne, Umbrerne og Gallerne udførte en Række glimrende Bedrifter. 315 f. Kr. var han Diktator; desuden beklædte han gjentagne Gange Konsulatet. — Quintus Fabius Maximus, en Efterkommer af den foregaaende, var flere Gange Censor og Konsul og blev i den anden punitke Krig 217 f. Kr. Diktator. Som saadan slog han ind paa en usædvanlig taktisk Vei, idet han ligeoverfor Hannibal stedse undgik Slag, men stadig svækkede hans Hær ved Marser til forskjellige Kanter, medens Rom derved fik Tid til at samle Kræfter. Ogenavnet „Cunctator" (Nøler), som han derved skaffede sig, blev siden et hædrende Tilnavn. 209 erobrede han Tarent, Hannibals vigtigste Støttepunkt. Han døde 203. — Quintus Fabius Pictor, den ældste af de romerske Annalister, skrev under den anden punitke Krig en Roms Historie.

Fabliaux (udt. Fabliaa), i den ældre nordfranske Literatur Navn paa kortere Fortællinger og fortællende Digte, bestemte til at foredrages af de omvandrende „Fableors". Stoffet hentedes i Regelen fra Hverdagslivet, og Fortællingerne havde ofte en satirisk Tendens.

Fabre d'Eglantine (udt. Fabr deglangtin), Philippe François Nazaire, fransk Forfatter og Revolutionsmand, f. 1755, var først Skuespiller, men opgav dette for at virke som dramatisk Digter. Hans Lystspil („Molières Philint" m. fl.) vakte stort Bifald og røbede betydeligt Talent. Ved Revolutionens Udbrud sluttede han sig til Danton og Desmoulins og blev 1792 den førstes Generalsekretær. I Konventet stemte han for Kongens Henrettelse. 1794 henrettedes han sammen med Danton.

Fabriano, By i den italienske Provins Ancona, med 10,000 Indb. og Fabriker for Papir og Krudt.

Fabriano, Gentile da, italiensk Maler, f. ca. 1365, d. ca. 1450, studerede under Fiesole i Florens. Hans mange Billeder, for det meste med religiøse Motiver, udmærker sig ved en barnlig-elskværdig Opfatning og fin Udførelse. Et af

de fortrinligste er „Kongernes Tilbedelse“ i Akademiet i Florens.

Fabricius, Jens Skou, norsk Admiral, f. 1758 i Laurvik, d. 1841, blev 1770 virkelig Løitnant i den norsk-danske Marine, 1797 Kapteinløitnant, 1801 Høistkommanderende over Fredriksværns Verft og Fæstning samt over den norske Roflotille og 1807 Medlem af den Decisionskommission, som havde at ordne Norges Sjøforsvar. 1812 udnævntes han til Kommandør og deltog 1814 i Rigsforsamlingen paa Eidsvold som første Deputeret for Sjøforsvaret. S. A. blev han Chef for Sjøkrigskommissariatet og derefter Chef for Sjøkrigskollegiet og Kontreadmiral, 1817 Chef for Sjøetatens Kommando og 1821 Viceadmiral.

Fabricius, Johan Albert, tysk Lærd, f. 1668, d. 1736 som Lærer ved Gymnasiet i Hamburg, var en af sin Tids største Polyhistorer. Med en overordentlig Belæsthed i næsten alle Videnskaber forbandt han en Arbeidsomhed, som satte ham istand til at levere en Række gedigne Verker, især af literaturhistorisk og bibliografisk Indhold.

Fabricius, Johan Kristian, berømt tysk Entomolog, f. 1743, d. 1808 som Professor i Kiel, studerede ved flere Universiteter og tilsidst under Linné, hvis Methode han tilegnede sig. Han opstillede et System for Insekternes Inddeling efter Mundens Form, hvilket vel tildels er forladt, men i sin Tid var epokegjørende.

Fabricius, Otto, dansk Præst og Naturforsker, f. 1744, d. 1822, var 1768—73 Præst i Grønland og udgav 1780 en „Fauna groulandica“, som endnu har videnskabeligt Værd. Senere var han Præst paa flere Steder i Danmark og Norge og fik Titel af Professor.

Fabricius Luscinus, Gajus, en Romer, som har vundet et Navn i Historien ved sin Uegennyttighed og Redelighed. Som Konsul slog han 282 f. Kr. Samniterne og sendtes 280 som Gesandt til Pyrrhos, der ved Bestikkelser og Trusler forgjeves søgte at vinde ham. Da han 278 anden Gang var Konsul, kjæmpede han med Held i Nedreitalien og skal have udleveret til Pyrrhos en Mand, som havde tilbudt sig at forgive denne.

Fabrik (d. e. oprindelig en Verksbygning), er i Nutidens Sprogbrug et Anlæg, som har til Øiemed i det store at frembringe, hvad der i det smaa er Gjenstand for Haandverksdrift eller Husflid. Undertiden ses dog Ordet benyttet i en snevrere Betydning. Saaledes bruges det i Odelsloven efter den gjengse Fortolkning for at betegne et Anlæg, som i det store frembringer, hvad der i det smaa er Gjenstand for Haandverksdrift, medens Ordet Manufakturer betegner Anlæg, som staar i samme Forhold til Husfliden. I Virkeligheden er det dog vanskeligt at holde disse to Betegnelser ud fra hinanden, og det samme gjelder Ordene Fabrikdrift og Industri. Industri betegner egentlig kun Flid, Arbeidsomhed overhoved, men er gaaet over til at betegne enhver i noget større Maalestok dreven Forædling af Raaemner. Dog behøver den ikke som den egentlige Fabrikdrift at være knyttet til betydelige Anlæg; det er nok, at den drives i en saadan Udstrækning, at vedkommende Vare bliver en Handelsartikel. Uhrtilvirkningen i Schweiz og Silkevævningen i Lyon er Industri, uagtet Størstedelen foregaar i Arbeidernes eget Hjem. Misvisende er det derimod om saadanne Virksomheder at bruge Ordet Fabrikation, hvilket forøvrigt oftere sker. Mere passende er dette Udtryk for visse Arter af Beskjæftigelse, som slutter sig fuldstændiggjørende til det egentlige Fabrikarbeide, men ligeledes udføres hjemme i Husene, f. Ex. Tilberedningen af Æsker for Fyrstikfabrikerne o. desl. I Modsætning til de ved alle disse Ord betegnede Frembringelsesmaader arbeider den egentlige Haandverksdrift i det væsentlige ikke for Handel og Forsendelse, men for Kjøbernes umiddelbare Brug og Forbrug. — Eiendommeligt for alt Slags Fabrikdrift er det, at Produktionen foregaar ved Hjelp af et større Antal Arbeidere, mellem hvilke en mere eller mindre vidt dreven Arbeidsdeling finder Sted, og at Maskiner, som bevæges ved Damp-, Vand- eller Hestekraft osv., benyttes i større Udstrækning. Fremdeles forudsætter den som oftest Anvendelse af betydelige Kapitaler, hvorved Fabrikanten sættes istand til at indkjøbe Raaemner i større Mængde og til billigste Pris og til at udruste selve Anlægget med alle tidsmæssige Hjelpemidler. Alle disse Omstændigheder har til Følge, at Produktionen bliver billigere, ligesom de forarbeidede Gjenstande bliver mere ensartede og i Almindelighed bedre end ved haandverksmæssig Frembringelse. Ikke alle Gjenstande egner sig imidlertid til at frembringes fabrikmæssig, men kun saadanne, som forbruges i stort Antal, og som enten er usammensatte eller bestaar af enkle Dele. Medens saaledes f. Ex. Knappenaale, Synaale, Papir, Tøier, Garn osv. næsten udelukkende frembringes fabrikmæssig, er det ikke eller i meget mindre Udstrækning Tilfældet med f. Ex. Sko, Vogne, Bygninger osv. — Det er især i det 19de Aarh., Fabrikvæsenet, hovedsagelig som Følge af de mange og store Opfindelser paa Teknikens og Kommunikationsvæsenets Omraade, har faaet et før ukjendt Opsving, hvilket har havt til Følge, at Haandverksdriften er bleven helt eller delvis fortrængt fra mange Felter, hvor den før var eneherskende. Det har været og er vel tildels endnu omtvistet, hvorvidt dette har været til Gavn for den almindelige Civilisation og for den store Mængde af de kultiverede Landes Befolkning; men det er i ethvert Fald en Kjendsgjerning, som i det store taget ikke lader sig ændre. Tvertom peger Udviklingen i den Retning, at den fabrikmæssige Frembringelse vil udvide sig endnu mere end det paa Haandverkets Bekostning. Ligesom ethvert andet menneskeligt Fremskridt har ogsaa Overgangen til Fabrikdrift ført med sig visse Ulemper, som det maa blive den videre Udviklings Opgave at raade Bod paa. Hertil hører egentlig ikke den økonomiske Afhængighed, hvori den talrige Arbeiderbefolkning kommer til de stærkt vexlende Konjunkturer paa Verdensmarkedet; thi dette er en Vanskelighed, som Arbeiderne deler med alle andre Næringsdrivende. Derimod avler selve Livet i Fabrikerne enkelte Misligheder, der, om de end ikke er ganske særegne for Fabrikarbeiderne, dog hos disse fremtræder stærkest. For det første lider deres legemlige Velbefindende under den ensformige, alene visse Færdigheder og Legemsdele udviklende Sysselsættelse, under Opholdet i varme, kvalme, ofte overfyldte Lokaler, hvor desuden Aandedrættet ikke sjelden besværliggjøres ved omfarende Smaadele af de benyttede Stoffer, og endelig under al-

mindelig Overanstrengelse i mere eller mindre nær Forbindelse med slet Ernæring. Dernæst lider Arbeiderne hyppig moralsk og aandelig ved Mangel paa tilstrækkelig Frihed, ved de tvende Kjøns ukontrolerede Færden om hinanden under Arbeidet osv. Til Rettelse af disse Misforhold har man, navnlig i den allersidste Tid, ved forskjellige Midler med Held søgt at hæve Arbeiderbefolkningen i fysisk, moralsk og økonomisk Henseende, saaledes ved at indrette Arbeiderboliger med lyse og sunde Værelser, ved at paase overholdt i Fabrikbygningerne de for Sundheden nødvendige Regler og Forskrifter, ved Anlæg af Skoler ved Fabrikerne, ved Oprettelse af gjensidige Understøttelsesforeninger af Arbeidere samt ved at indskrænke Arbeidstiden, navnlig for Børns og Kvinders vedkommende osv. — De Lande, hvor Fabrikdrift og Industri har naaet den største Fuldkommenhed og faaet den største Betydning for Samfundshusholdningen, er England, Frankrige, Belgien, de Forenede Stater og Tyskland. — Norge indtager med Hensyn til Fabrikdrift og Industri en meget beskeden Plads. Det har i sine talrige Vandfald mere end nok af Drivkraft; men det mangler for en stor Del Kapitaler, Raaemner og en sparsom, flittig og oppvet Arbeiderbefolkning. Det har imidlertid gjort jevne Steg fremad ogsaa paa dette Omraade, fornemmelig i de sidste 30 Aar. Det samlede Antal af Fabrikanlæg i Norge ved Udgangen af 1875 udgjorde 2,581. For 526 af disse mangler Oplysning om Anlægsaar; af de øvrige skriver 221 sig fra Tiden før 1800. I 1850 fandtes ialt omtrent 975 Anlæg; i Tidsrummene 1851—60, 1861—70 og 1871—75 blev henholdsvis 389, 561 og 536 nye Anlæg oprettede. Heraf fremgaar, at Landets Industri især efter 1860 har taget et mægtigt Opsving, idet næsten Halvparten af samtlige Anlæg skriver sig fra Tidsrummet efter det nævnte Aar. 1865 var det samlede Antal Fabrikanlæg 3,511, af hvilke 2,791 kun beskjeftigede 5 Arbeidere og derunder, medens 720 beskjeftigede mere end 5 Arbeidere. Den første Art af Anlæg var 1875 gaaet ned til 1,139, medens Antallet af større Anlæg samtidig var gaaet op til 1,402. Heraf fremgaar, at Industrien ogsaa i Norge viser en bestemt Tilbøielighed til at opgive de smaa Anlæg for at samle sig om større, med betydeligere Kapitaler, flere Maskiner og bedre Virkemidler i det hele udrustede Anlæg. Den samlede Arbeidsstyrke ved Fabrikanlæggene udgjorde 1850 omtr. 12,000, 1865 omtr. 25,000, 1870 omtr. 33,000 og 1875 henimod 46,000 Arbeidere, altsaa en Tilvext i Tiaaret 1865—75 af næsten 100 %. Den gjennemsnitlige Arbeidsstok ved hvert Anlæg var i 1865 7 Mand, i 1870 14 Mand og i 1875 18 Mand. I sidstnævnte Aar havde 51 Anlæg mellem 100—200 Arbeidere og 24 Anlæg en Arbeidsstok af over 200 Arbeidere. Af samtlige 2,581 Anlæg i 1875 fandtes 1,935 (75 %) i Landdistrikterne og 646 (25 %) i Byerne, medens Arbeidsstyrken var saaledes fordelt, at 26,603 Arbeidere (58 %) faldt paa Landdistrikterne (ca. 18 af 1,000 Indvaanere) og 19,054 (42 %) paa Byerne (57 af 1,000). Af den samlede Arbeidsstyrke i 1875 var 2,961 (omtr. 6½ %) Bestyrere, Regnskabsførere, Opsynsmænd eller andre Betjente. Af Resten, 42,696, som danner den egentlige Arbeidsstok, var 34,602 (81 %) voxne Mænd, 4,724 (11 %) voxne Kvinder og 3,370 (8 %) Børn under 15 Aar. 1870 udgjorde Kvinder og Børn henholdsvis 10 og 6 Procent af Arbeidsstokken. Over Halvdelen af de kvindelige Arbeidere sysselsættes i den textile Industri, navnlig ved Spinderier, Væverier og Trikotagefabriker. Af Børn beskjeftiges de fleste ved Tobaksfabriker, Sagbrug, Fyrstikfabriker, Spinderier og Væverier, Høvlerier og Teglværker. Til nærmere Belysning af den norske Industris Udvikling i Tiaaret 1865—1875 hidsættes nedenstaaende Tabel, hvori Anlæggene er henførte under efternævnte 12 Hovedgrupper.

Industrigrupper.	Antal Anlæg.			Antal Arbeidere.		
	1865	1870	1875	1865	1870	1875
Forædling af Sten og Jord	408	236	253	2,893	3,169	4,535
Metalindustri	40	22	56	575	608	1,906
Tilvirkn. af Maskiner m. m.	95	231	249	3,869	7,440	9,021
Kemisk Industri	47	60	141	417	771	2,521
Tilvirkn. af Fedtstoffer, Olier m. m.	118	123	128	536	755	924
Textilindustri	80	107	122	3,359	3,949	5,128
Gummi-, Papir- og Læderindustri	278	192	111	914	1,002	1,945
Tilvirkn. af Trævarer	1,515	785	750	7,085	10,666	12,743
Tilvirkn. af Nærings- og Nydelsesmidler	926	624	707	4,072	4,410	6,010
Tilvirkn. af Klædningsstoffer	2	6	25	13	97	453
Polygrafisk Industri	2	4	4	18	25	34
Anlæg for Tilvirkn. af Produkter, henhørende til flere Grupper	=	10	35	=	308	437
Tilsammen	3,511	2,400	2,581	23,751	33,200	45,657

Fabrikant, den, som besidder og for egen Regning lader drive en Fabrik. — **Fabrikat**, en Gjenstand, som er tilvirket fabrikmæssig.

Fabvier (udt. Fabvie), Charles Nicolas, Baron, fransk General, f. 1783, d. 1855, deltog i de fleste af Napoleons Felttog, gik 1823 i græsk Tjeneste og indlagde sig stor Fortjeneste af Hærens Organisation og Disciplinering. 1828 vendte han tilbage til Frankrige, deltog 1830 i Julirevolutionen og blev Chef for Pariser-Nationalgardens Generalstab. 1848 gik han som den provisoriske Regjerings Gesandt til Konstantinopel og blev derpaa Medlem af den lovgivende Forsamling.

Façade, Forside af en Bygning. Naar Bygningen har to eller flere Façader, kaldes den største, mest udsmykkede, Hovedfaçade.

Facciolati (udt. Fatsjolati), Giacomo, lærd italiensk Filolog, f. 1682, d. 1769, var 1723—40 Professor i Padua. Han gjorde sig især fortjent af Latinens Studium ved sin nye Udgave af det Calepiniske „Dictionarium undecim linguarum" samt ved sit store latinske Lexikon (udgivet i Fællesskab med Forcellini, som efter Facciolatis Død fortsatte det).

Face (udt. Fas), Ansigt, Forside. — En face (udt. Ang fas), forfra.

Facetter, mindre, hinanden skjærende slebne Flader paa Glassager, Ædelstene osv.

Facit (lat., egentl. „gjør" ell. „udgjør"), det Resultat, hvortil man kommer i et Regnestykke.

Façon (udt. Fasaang), egentl. Maaden, hvorpaa noget er gjort; Snit, Skikkelse.

Fadaise, (udt. Fadæs), Dumhed, dum Streg. — Fade (udt. Fad), flau, dum.

Fadder, Daabsvidne, som i det umyndige Barns Navn aflægger Troesbekjendelsen som Borgen for Barnets Opdragelse i den kristelige Tro; Fadderne er desuden Repræsentanter for den kristne Menighed.

Fadejev, Rastislav Andrejevitsch, russisk Militær og Forfatter, f. 1826, tjente i længere Tid i Kaukasus og har senere mest været beskjæftiget med politisk Forfatterskab. Særlig har han vakt Opsigt ved sine Arbeider om „den russiske Krigsmagt", og „Et Blik paa det orientalske Spørgsmaal", hvori han fremsætter den Anskuelse, at en for Slaverne heldig Løsning af det orientalske Spørgsmaal kræver Østerriges Undergang.

Faenza, By i Provinsen Ravenna i Norditalien, med 37,000 Indb., berømt ved sin Fabrikation af Fajance, som har faaet sit Navn efter Byen.

Faëton (lat. Phaëton), efter det græske Sagn en Søn af Solguden og Klymene, fik af sin Fader Tilladelse til at kjøre Solens Heste, men kunde ikke styre dem og anrettede Skade baade paa Himmel og Jord, indtil han af Zeus's Lyn styrtedes i Floden Eridanus. — Faeton kaldes ogsaa et Slags lette Kjøretøier.

Fafnir (Favne), efter de gammelnordiske Sagn en Dverg, som i Dragestikkelse vogtede over en Skat, og som dræbtes af Sigurd Favnesbane.

Fagel, Navn paa en hollandsk Familie, af hvilken flere fremragende Statsmænd er fremgaaede. — Kaspar Fagel, f. 1629, d. 1688, var Statssekretær hos Generalstaterne og istandbragte Præliminærerne til Freden i Nimwegen. Han arbeidede ivrig for Vilhelm den tredies Ophøielse paa den engelske Trone og affattede det Manifest, Prinsen i den Anledning udstedte. — Hans Nevø, Franz Nikolaus Fagel, f. 1645, d. 1718, udmærkede sig som Infanterioffícér bl. a. ved Fleurus 1690, i Portugal 1703 og i Flandern 1711 og 1712.

Fagergaas (Anas Tadorna), en nærmest med de egentlige Ænder beslægtet Fugl, med sort Hoved og Hals, hvidt Forbryst, et brunrødt Belte om Forkroppen, sorte Skulderfjer, grønt Speil og hvid Hale med sort Spids. Hannens Neb har en stor Knude ved Panden.

Fagerlin, Ferdinand Julius, svensk Genre- og Portrætmaler, f. 1825, var først Skibsbygger, indtraadte derpaa i Arméen og blev Officér, men forlod 1854 Militærtjenesten for at ofre sig for Malerkunsten. Han blev Elev af Akademiet i Stockholm, studerede derpaa i Düsseldorf og Paris og foretog en Reise til Holland. Senere har han boet i Düsseldorf. Hans Billeder udmærker sig ved varm Naturfandhed og malerisk Totalvirkning. Særlig kan nævnes „Røgende Gutter", „Kjærlighedserklæringen" og „Den afviste Frier".

Fagot, et Blæseinstrument, bestaaende af to parallele Trærør med 8 Tonehuller; det blæses gjennem et krumt Metalrør.

Fahlcrantz, Karl Johan, svensk Landskabsmaler, f. 1774, d. 1861, viste allerede tidlig Anlæg for Malerkunsten og begyndte fra sit 18de Aar væsentlig paa egen Haand at uddanne sig med Claude Lorrain, Poussin og Everdingen som Mønstre. 1806 stod han i Begreb med at tiltræde en Reise til Italien, hvilken dog ikke kom istand; 1825 fik han Titel af Professor. Han gjennemreiste i alle Retninger Sverige, Norge og Danmark, hvilke Landes Natur han fortrinsvis skildrede. Han gjaldt længe for Sveriges første Landskabsmaler og var overordentlig produktiv; hans Billeder vidner dog ofte om Mangel paa sand Naturopfatning. — Hans Broder, Christian Erik, f. 1790, d. 1866, blev 1821 Docent i Arabisk i Upsala, 1829 Professor i Theologi sammesteds og 1849 Biskop i Vesteräs. Han optraadte i Literaturen bl. a. med et fortrinligt satirisk Digt „Noahs Ark" og et religiøst Epos „Ansgarius."

Fahlerts, en Erts, som indeholder flere Metaller, navnlig Kobber, Sølv og Jern, bundne til Svovl-Antimon eller Svovl-Arsén. Den har et uanseligt Ydre, graa eller sort. I Norge er den hidtil kun sjelden forekommen.

Fahrenheit, Gabriel Daniel, tysk Fysiker, f. 1686, d. 1736, opfandt 1714 Kviksølvthermometret og senere det første Thermobarometer.

Faidherbe (udt. Fæderb), Louis Léon César, fransk General, f. 1818, udmærkede sig i Algier mod Kabylerne og gik 1852 til Senegal, hvor han 1854 blev Guvernør. Som saadan underkastede han sig flere Stammer og Landstrækninger og bragte Koloniens Forvaltning paa en udmærket Fod. 1861 vendte han tilbage til Frankrige, gik derpaa til Algier, men vendte snart tilbage til Senegal, hvor han forblev indtil 1865, da han fik en Kommando i Konstantine. 1870 kaldtes han hjem af Gambetta og fik Kommandoen over Nordarméen; han var imidlertid uheldig og blev slaaet ved St. Quentin. 1871 blev han indvalgt i Nationalforsamlingen og 1879 Senator. Han har skrevet flere Afhandlinger over afrikanske Sprog og Folk.

Failly (udt. Faiji), Charles Achille de, fransk General, f. 1810, udmærkede sig i Algier og i Krimkrigen saavelsom i Italien 1859, indlagde sig senere Fortjenester af Arméens Organisation og anførte 1867 det til Pavens Beskyttelse afsendte Korps, hvormed han slog Garibaldi ved Mentana. I den sidste fransk-tyske Krig dækkede han ved Wörth Mac Mahons Tilbagetog og kom efter Slaget ved Sedan i tysk Fangenskab.

Fain (udt. Fæng), Agathon Jean Frédéric, Baron, fransk Memoireforfatter, f. 1778, d. 1837, blev 16 Aar gl. Sekretær ved Direktoriets Militærkomité, 1799 Divisionschef for Arkiverne og snart efter Statssekretær. 1806 blev han Arkivsekretær hos Napoleon den første, hvem han senere stadig fulgte paa hans Reiser og Felttog. Efter Restaurationen udgav han en Række „Manuskripter", som leverer vigtige og paalidelige Bidrag til det første Keiserdømmes diplomatiske Historie. Under Ludvig Filip blev han Kabinetssekretær og Statsraad.

Fairbairn (udt. Færbærn), Sir William, engelsk Ingeniør, f. 1789, d. 1874, grundede Jernskibsbygningen og deltog med Robert Stephenson i Bygningen af Britanniabroen. Senere beskjæftigede han sig meget med Experimenter over Jernets Anvendelse som Byggemateriał og skrev flere Arbeider over dette Emne.

Fairfax (udt. Færfax), Thomas, Lord, engelsk Hærfører, f. 1611, d. 1671, tjente i Holland, blev ved Borgerkrigens Udbrud Ryttergeneral og fik 1645 Overanførselen over Parlamentshæren, men lod sig oftest lede af sin Næstkommanderende, Cromwell. Efter Kongens Flugt til Skotland overbragte Fairfax den Sum, som den skotske Armé fik for at udlevere ham. Efter Cromwells Død virkede han

for Kongehusets Gjenindsættelse og stod 1660 i Spidsen for det Gesandtskab, som opfordrede Karl den anden til at vende tilbage.

Fair play (udt. fær plæ), „smukt Spil", hæderlig, honnet Opførsel.

Fait accompli (udt. fæt akkongpli), fastslaaet Kjendsgjerning.

Fajence eller **Fayance** (udt. Fajangs), se Lervarer.

Fakir, arab., egentl. Fattig, i Orienten Navn paa enslags Munkeordener.

Faks eller **Heire**, Græsart med store, lancetformede, langsnerpede Smaaax.

Faksimile, en tro Afbildning af en skreven eller trykt Text, især af en Persons Haandskrift.

Faktor, i Almindelighed hvad der medvirker til et bestemt Resultat (en vis Følge); i Regnelæren Betegnelse for ethvert af de Tal, som i Multiplikation sættes et vist Antal Gange som Addend.

Faktor, Forretningsfører, særlig Betegnelse for Bestyreren af et Bogtrykkeri.

Faktori, et større Handelsanlæg i et fremmed Land.

Faktotum, en, som er overalt og besørger alt.

Faktum (lat.; Flertal: Fakta), Begivenhed, Kjendsgjerning. — Faktisk, hvad der er støttet til eller grundet paa Kjendsgjerninger.

Faktura, Regning over leverede Varer. — Fakturabog, i Handelsverdenen en ved Bogførselen benyttet Hjelpebog, hvori alle indløbende Fakturaer afskrives.

Fakultet (af lat. facultas), egentl. Evne eller Kraft til noget; dernæst samtlige ved et Universitet til samme Videnskabsgren hørende Lærere. Saaledes har man ved det norske Universitet 5 Fakulteter, det theologiske, det juridiske, det medicinske, det historisk-filosofiske og det mathematisk-naturvidenskabelige.

Falaise (udt. Falæs), By i det franske Departement Calvados, med 8,000 Indb., storartede Farverier, Garnerier, Uld- og Bomuldsmanufakturer.

Falanx, Række, Slagorden; især den af Makedonerne under Filip og Alexander benyttede, som havde Form af en tætsluttet Firkant, bestaaende af 4 til 16,000 Mand, væbnede med Spyd.

Falaris (Phalaris), Tyran i Agrigent (Sicilien) i det 6te Aarh. f. Kr., gjorde sig berygtet ved sin Grusomhed. Han skal saaledes have ladet indrette en Ovn af Kobber, i Skikkelse af en Tyr, i hvilken han lod sine Ofre steges levende.

Falcone, Angelo, italiensk Maler, f. 1600, d. 1665, opholdt sig mest i Neapel, hvor han fik sin Uddannelse i Riberas Skole. Hans Malerier, mest Slagbilleder, er effektfulde og teknisk fuldendte. Under Masaniellos Revolution dannede han et Frikorps af Kunstnere, som ivrig efterstræbte Spanierne.

Falconet (udt. Falcone), Stephan Moritz, fransk Billedhugger, f. 1716, d. 1791, studerede og opholdt sig i Paris, hvor han var Professor ved Akademiet, indtil han 1766 af Katharina den anden kaldtes til Petersburg, hvor han udførte Peter den stores Kolossalstatue.

Fald, et Legemes Bevægelse mod Jorden. Er Legemet ikke understøttet paa noget Punkt, kaldes Faldet frit. Aarsagen til Legemernes Fald er Tyngden eller Jordens Tiltrækningskraft, som er størst ved Polerne og mindst ved Ækvator, hvorfor Legemerne under ellers lige Forhold falder hurtigst ved Polerne. Da Tyngden virker forholdsvis lige meget paa enhver Materie, falder alle Legemer i lufttomt Rum lige hurtig. Et frit faldende Legemes Bevægelse er uensformig, idet Hastigheden er voxende; det falder nemlig i 1ste Sekund omtrent $15^1/_2$ Fod, i 2det 31 Fod, i 3die $46^1/_2$ Fod osv. Hastigheden staar saaledes i Forhold til Tiden fra Faldets Begyndelse. Paa et Skraaplan falder et Legeme efter samme Lov, men saa meget langsommere, som den skraa Flades Længde er større end Planets Høide. — Skikkers Fald i en Grube betegner deres Helbredelse mod Horisonten; de siges at falde mod den Himmelegn, mod hvilken de peger med sin nederste Ende. — Faldøxe, se Guillotine. — Faldskjærm, en paraplylignende Indretning, hvoraf navnlig Luftskippere betjener sig for langsomt og uden Fare at lade sig falde ned fra større Høider. Den bestaar af en udspendt Flade Silketøi eller fint Lærred og maaler 20—30 Fod i Tvermaal. — Faldskjærmsraket, se Raket.

Fald, i Sjømandssproget ethvert Toug, hvorved et Seil eller en Raa heises eller fires. — Falde af, at dreie et Skib, som seiler med Sidevind, fra Vinden. — Faldreb, paa Skibe den Tougstige, ad hvilken man passerer ind og ud af Skibet.

Faldesyge eller **faldende Syge**, se Epilepsi.

Falerii, By i Etrurien, gjorde 241 f. Kr. Opstand mod Rom og blev til Straf ødelagt.

Falerner, Vin fra Ager Falernus i Kampanien, var hos Oldtidens Romere berømt som en af de fortrinligste Vinsorter.

Falieri, en venetiansk Slægt, til hvilken 3 Doger hørte. — Den mest bekjendte er Marino Falieri, f. 1278, besejrede 1346 den ungarske Konge Ludvig den store og valgtes til Doge 1354. Da Senatet kort efter ikke straffede en Adelsmand, som havde forgaaet sig mod hans Hustru, strengt nok, stiftede han en Sammensværgelse af Borgerskabet mod Adelen, hvilken imidlertid blev opdaget, hvorefter Falieri henrettedes 1355. Hans Historie er behandlet i Tragedier af Byron og Cas. Delavigne.

Falk, Paul Ludvig Adalbert, preussisk Statsmand, f. 1827, var 1854—61 Medlem af Nationalforsamlingen og blev 1867 Kommissær i Forbundsraadet samt Medlem af Ministeriet. 1872 blev han Kultusminister og fik s. A. Loven om Statens Opsyn over Skolerne vedtaget. 1873—75 fremkaldte hans Bestræbelser for at sikre Statens Ret ligeoverfor Kirken heftig Modstand fra de Ultramontanes Side.

Falke, Johannes Friedrich Gottlieb, tysk Historiker, f. 1823, d. 1876, blev 1855 Sekretær ved det germaniske Muséum i Nürnberg og 1859 Konservator ved dets Haandskriftsamling. 1855—59 udgav han sammen med sin Broder og Johs. Müller „Tidsskrift for tysk Kulturhistorie". 1862 blev han Sekretær ved Statsarkivet i Dresden og senere Arkivar sammesteds. Af hans Skrifter kan nævnes „Den tyske Handels Historie", „Kurfyrst August af Sachsens Historie" og „Det tyske Toldvæsens Historie". — Hans Broder, Jakob Falke, f. 1825, blev 1855 Konservator ved det germaniske Muséums Kunstsamlinger i Nürnberg, 1858 Bibliothekar hos Fyrst Lichtenstein i Wien,

1865 Kustos og 1872 Vicedirektør for Kunst- og Industrimuséet sammesteds. Af hans Arbeider over Kultur- og Kunsthistorie kan anføres „Den tyske Dragt- og Modeverden", „Bidrag til Middelalderens Kostumehistorie", „Kunsten i Huset" med mange flere.

Falkeartede (Accipitrini), Familie af Dagrovfuglene, med et stærkt og i Spidsen krummet Neb, fjerklædt Hoved og Hals og store, hvasse Klør. Det er dristige, kamplystne og grusomme Dyr, som hovedsagelig lever af Bytte, som de selv fanger og dræber. De er udbredte over hele Jorden og viser stor indbyrdes Lighed under de forskjellige Himmelstrøg. De Falkeartede deles i: Ørne, egentlige Falke eller Ædelfalke, Høge, Vaaker og Glenter. — Ædelfalkene (Falco) har et kort og tykt Neb med en skarpt udskaaren Tand bag Overnebbets spidse Endehage, kredsrunde Næsebor og lange og spidse Vinger, hvis 2den eller 3die Slagfjær er den længste. De er de hurtigste og kjækkeste Rovfugle og griber i Regelen sit Bytte i Flugten. I Norge findes Jagtfalken, med graa, undertiden næsten hvid Farve, Pilegrimsfalken, som er mindre og af mørkere Farve, Lærkefalken der er af en Spurvehøgs Størrelse, mørk af Farve og med rustrøde Laarfjer, samt Taarnfalken, af samme Størrelse som den foregaaende og med en mørkflekket murstensfarvet Krop. Denne er i det sydlige Norge den almindeligste Falkeart; den lever mest af Markmus og Græshopper og ses ofte at holde sig stille i Luften paa samme Plet med lette Vingeslag. Den mindste Art er Stenfalken, som om Sommeren har sit Tilhold i de nordlige Strøg. I ældre Tider var Falkejagten med opdrættede Jagt- og Pilegrimsfalke en yndet Sport, især for Fyrster og Adelsmænd. Den blev oprindelig øvet i Østerlandene, hvorfra den bragtes til Europa. Med Skydevaabnenes Opfindelse gik den af Mode. — Falkefjer, de fine, bløde, elastiske Dunfjer af Brystet paa Jagtfalken og enkelte andre Falkearter, anvendes af Damerne som Hattepynt.

Falkenberg, By i Halland i Sverige, ved Elven Atrans Udløb i en Bugt af Kattegat, med 1500 Indb., Havn og Udførsel af Korn og Trævarer.

Falkirk, By i det skotske Grevskab Stirling, med 12,000 Indb., Jernstøberier, Stenkulgruber og Møller.

Falklandsøerne (udt. Faaklands—), en England tilhørende Øgruppe i Atlanterhavet, 60 Mil østenfor Indløbet til Magellanstrædet, bestaar af to større Øer, Øst- og Vest-Falkland, og omtr. 200 Smaaøer, som omgiver disse. Fladeindholdet er ca. 220 Kv.mil. De to Hovedøer er afvexlende flade og opfyldte af lave Aaser, vel forsynede paa Vasdrag og ved Kysterne rige paa Bugter, som afgiver gode Havne. Klimatet er sundt, mildt og temmelig fugtigt; stærke Storme er hyppige og hindrer enhver Trævext; til Gjengjeld har Øerne som Brændemateriale Torv i store Mængder. Gode Græsgange findes overalt; af Kornsorter trives især Byg og Havre. Hornkvæg og Heste lever i forvildet Tilstand i store Flokke; af andre Dyrearter findes Sæler og Hvaler saavelsom flere Slags Fugle. Falklandsøerne opdagedes 1592 af Englænderen John Davis og fik 1690 Navn efter Lord Falkland. Franskmændene var de første, som grundede en Koloni, Port-Louis, paa Øst-Falkland (1763); 1766 anlagde Englænderne Port-Egmont paa Vest-Falkland. Efter forskjellige Stridigheder nedlagdes Kolonierne, og Øerne forblev ubeboede indtil 1820, da de koloniseredes fra Buenos-Ayres. 1831 bombarderedes Port-Louis af Nordamerikanerne, hvorpaa England 1833 bemægtigede sig Øerne og 1840 begyndte at kolonisere dem. 1850 flyttedes Guvernørens Sæde til Port-Stanley, hvis gode Havn ligger særdeles bekvemt for Oceanfarerne. Koloniens Befolkning beløber sig til ca. 800 Mennesker; Handelen med Huder, Uld, Tran osv. er særdeles livlig.

Falköping, By i Vestergötland i Sverige, paa den træløse Vestgötaslette, med 2,500 Indb. Nær Byen stod 1389 et Slag, ved hvilket Dronning Margrete kom i Besiddelse af Sverige.

Fallere (af lat. fallere, skuffe, bedrage), overgive et Bo, hvis Passiva overstiger Aktiva, til Konkursbehandling; bruges undertiden unøiagtig énstydig med at overgive et Bo overhoved til Konkursbehandling. — Fallit, Fallisement (udt. Falisemang), Bankerot, en paa Grund af en Persons Uformuenhed til at betale sine Kreditorer iverksat Konkursbehandling af hans Bo; bruges i daglig Tale, men urigtig, énstydig med Konkursbehandling overhoved. — Fallent, den, hvis Bo er taget under Konkursbehandling, fordi han ikke har Midler (Aktiva) til at tilfredsstille sine Kreditorer, bruges unøiagtig énstydig med Konkursmand overhoved.

Fallersleben, Hoffmann von, se Hoffmann von Fallersleben.

Fallmerayer, Filip Jakob, tysk Historiker, f. 1791, d. 1861, foretog 1831 en Reise i Orienten, opholdt sig derpaa en Tid i Italien og Schweiz, besøgte atter to Gange Orienten og blev 1848 valgt til Medlem af Parlamentet i Frankfurt, hvor han sluttede sig til venstre Centrum. Senere opholdt han sig mest i München. Af hans Skrifter kan anføres „Keiserdømmet Trapezunts Historie" og „Halvøen Moreas Historie i Middelalderen", i hvilken sidste han fremsatte den Anskuelse, at Nygrækerne paa Grund af Blanding med Slaver og Albanesere ikke længer kan regnes for Efterkommere af de gamle Hellener.

Falloux (udt. Fallu), Alfred Frédéric Pierre, Vicomte de, fransk Politiker og Forfatter, f. 1811, optraadte 1840 med „Ludvig den sextendes Historie", paa hvilken nogle Aar senere fulgte „Pius den femtes Historie", begge skrevne i ultramontan Aand. 1846 blev han Deputeret og stillede sig som saadan paa den konservative Side. Efter Februarrevolutionen hørte han til yderste Høire i den konstituerende Forsamling, blev under Louis Napoleons Præsidentskab Undervisningsminister og udarbeidede som saadan et Lovforslag om Skolens Organisation. Ved Statskupet 1851 trak han sig tilbage til Privatlivet.

Fall-River (udt. Faalriver), By i den nordamerikanske Stat Massachusetts, med 27,000 Indb. og store Fabriker.

Falmouth (udt. Falmoudh), By i det engelske Grevskab Cornwall, ved den britiske Kanal, med 8,000 Indb. og en udmærket Havn.

Falopio el. **Fallopia**, Gabriel, berømt italiensk Anatom, f. 1523, d. 1562, gjorde flere lange Reiser, var Professor i Ferrara, Pisa og Padua og gjorde forskjellige vigtige Opdagelser i Anatomien.

Falsen, en oprindelig dansk, 1758 adlet Familie, som i forrige Aarh. indflyttede til Norge. — Christian Magnus de Falsen, f. 1719, blev Justitiarius ved Overhofretten i Kristiania og døde i Oslo 1799. — Hans Søn Enevold de Falsen, f. i Kjøbenhavn 1755, d. i Kristiania 1808, blev 10 Aar gammel Student, studerede Lovkyndighed og var først en Tid ansat i det danske Kancelli, blev 1777 Assessor og 1788 Justitiarius ved Overhofretten i Kristiania, 1789 Lagmand i Nordland, 1791 Assessor i Høiesteret og 1802 Justitiarius ved Stiftsoverretten i Kristiania. 1807 blev han Medlem af den midlertidige Regjeringskommission, som under Krigen med England og Sverige fik det Hverv at lede Norges særlige Anliggender, og sluttede sig i denne Stilling nær til Kommissionens Formand, Prins Kristian August, hvis Politik ligeoverfor Sverige han billigede. Han var en afgjort Tilhænger af de fra Frankrige udgaaede Friheds-strømninger, en varm Fædrelandsven og en opofrende Borger. 1808 begyndte han Udgivelsen af et periodisk Blad, „Budstikken", hvis patriotiske Efterretninger fra Krigsskueladsen meget bidrog til at vække Folkets Nationalfølelse. Han nærede levende Interesse for Theatret, for hvilket han oversatte og bearbeidede et stort Antal Stykker, ligesom han skrev flere originale dramatiske Arbeider, af hvilke de 1 est bekjendte er „Dragedukken", „De snurrige Fættere" og „Kunstdommeren". I sine sidste Aar var han sjelesvækket og saa nedbøiet af Mismod, at det grændsede til Sindsforvirring. Den 16de Novbr. 1808 forlod han om Aftenen Kristianias (private) Theater, og næste Morgen blev hans Lig fundet i Kristianiafjorden. — Foregaaendes Søn Christian Magnus Falsen, f. 1782, d. 1830, blev 1798 Student ved Kjøbenhavns Universitet, juridisk Kandidat 1802, Overretsprokurator ved Akershus Stiftsoverret 1804 og Høiesteretsadvokat 1807. Under Kjøbenhavns Beleiring s. A. udmærkede han sig som Kaptein i Studenterkorpset. 1808 udnævntes han til Sorenskriver i Follo og bosatte sig paa Gaarden Vollebæk ved Kristiania. Hans Begavelse, Fædrelandssind, Frihedskjærlighed og Slægtens Anseelse bestemte ham til at spille en fremtrædende Rolle i de vigtige Tildragelser, som dengang forberedtes og om kort Tid gjennemførtes i Norge. Begjærlig efter at handle tog han Tjeneste som Kaptein i Grev Wedels Frikorps mod Svenskerne. Det var imidlertid først efter Kielerfreden, at Falsen spillede en fremtrædende Rolle, idet han paa en Maade blev Høvding for det Parti, som arbeidede for et selvstændigt Norge med en frisindet Forfatning. I Forening med Prins Kristian Fredriks Privatsekretær, Lektor J. G. Adler, udarbeidede han, væsentlig efter den franske Grundlov af 1791 samt tildels efter den svenske Regjeringsform af 1809, Udkast til en Forfatningslov, hvilket i Begyndelsen af 1814 blev trykt i Kristiania. Dette Udkast danner Grundlaget for den kort efter paa Eidsvold antagne Grundlov af 17de Mai 1814. Paa Eidsvold var Falsen Flertallets eller Selvstændighedspartiets Fører og derved Rigsforsamlingens egentlige Leder; han var Formand i Konstitutionskomiteen og ofte Forsamlingens Præsident. Han forstod imidlertid at bedømme Omstændighederne klart nok til at indse, at Norge maatte stole mere paa, hvad det kunde opnaa ved diplomatiske Underhandlinger, end hvad det, henvist alene til egne Kræfter, kunde sætte igjennem ved Vaabenmagt. I et den 4de Juni 1814 udgivet Skrift foreslog han, at Karl den trettende skulde adoptere Norges Konge og Danmarks Tronarving, Kristian Fredrik, hvorved de tre skandinaviske Riger vilde være blevne forenede under én Konge. Efterat Krigen havde kuldkastet alle Falsens Planer, blev han efter Unske den 26de Aug. udnævnt til Amtmand i Nordre Bergenhus Amt. 1815 blev han, skjønt boende i Bergen, godkjendt som Storthingsmand fra det nævnte Amt, medens hans Valg blev underkjendt paa Storthinget 1818. 1820 mødte han som første Repræsentant fra Bergen; men han havde nu tabt sin tidligere Indflydelse. Han havde vundet den nye Regjerings Gunst og i betydeligt Mon ændret sine forrige frisindede politiske Meninger og tabte derfor Storthingets Tillid. Flere Forslag, han fremsatte til Forandringer i Grundloven (deriblandt Forslag om Statsraadernes Adgang til Storthingets Forhandlinger), blev samtlige forkastede. 1822 blev han Generalprokurør, 1825 Stiftamtmand i Bergen og 1827 Justitiarius i Høiesteret og kort efter Medlem af Lovkommissionen. Ved Siden af sin politiske udfoldede han ogsaa en omfattende literær Virksomhed. Foruden en Række Opsatser og særskilte Afhandlinger om Grundlovsspørgsmaal og andre politiske Emner m. m. udgav han bl. a. „Geografisk Beskrivelse over Kongeriget Norge" (Kra. 1821) og „Norges Historie under Kong Harald Haarfager og hans mandlige Descendenter" (Kra. 1823—24, 4 Dele). — Foregaaendes Broder Carl Valentin Falsen, f. 1787, d. 1852, blev 1839 Amtmand i Bratsberg og 1846 Stiftamtmand i Kristianssand. Han var et virksomt og ansét Medlem af i det hele 11 Storthing mellem 1818 og 1848 og oftere Præsident i Storthinget og dets Afdelinger. Som Amtmand har han Fortjenesten af Sænkningen af Børsesjøen ved Porsgrund. — John Collet Falsen, en Broderson af de to foregaaende, f. 1817, d. 1879, blev juridisk Kandidat 1841, Amtmand i Nordre Bergenhus Amt 1861 og Statsraad og Chef for Justitsdepartementet 1869. Han var et virksomt Medlem af flere Storthing og arbeidede som Statsraad for Forbedringer i Retspleien og Fængselsvæsenet.

Falset, ogsaa **Fistel**, Halsstemme, det øverste Toneregister i den menneskelige Stemme, fremkommer naar Stemmeridsen bliver mere aaben og Stemmebaandene er slappere spændte og sættes i svagere Svingninger af Luftstrømmen. Paa Grund af Falsettens fra Brystets Stemmen ganske forskjellige Klangpræg, fordres der stor Øvelse for at gjøre Overgangen fra den ene til den anden umærkelig.

Falsk (lat. falsum) kaldes den Forbrydelse, som bestaar i svigagtig at give en Ting Udseende af at være noget andet, end den virkelig er. At forandre et Dokuments Indhold eller at underskrive anden Mands Navn paa et Dokument er saaledes Falsk; at benytte sig af en tilfældig Navnelighed og derved tilvende sig Fordel ved Hjelp af et Dokument er derimod Bedrageri. At forgylde Messing og derefter sælge det for Guld, er Falsk; at udgive ikke forgyldt Messing for Guld, er Bedrageri. At forfalske offentlige Dokumenter, slaa falsk Mynt og eftergjøre gangbare Pengesedler er de med de strengeste Straffe belagte Arter af Falsk.

Falsmaalsbøder kaldes de Bøder (40 Kroner), som ilægges udeblivende, lovlig stevnte Vidner, der ei kan godtgjøre lovligt Forfald.

Falstaff, Sir John, komisk Person i flere af Shakespeares Dramaer. Den historiske Person af dette Navn levede under Henrik den femte og døde 1421.

Falster, dansk Ø i Østersjøen, syd for Sjælland, skilles fra denne Ø ved Vordingborgbugten, fra Møen i Øst ved Grønsund og fra Laaland i Vest ved Guldborgsund, er 6¼ Mil lang og har ca. 8½ Mil i Fladeindhold. Den er flad, frugtbar, tildels skovbevoxet og har 28,000 Indb. Den hører i geistlig Henseende til Laaland og Falsters Stift, i verdslig til Maribo Amt.

Falster, Christian, dansk Lærd og Digter, f. 1690, d. 1752 var først bestemt til Præst, men lagde sig efter Filologien og virkede fra 1722 til sin Død som Rektor i Ribe. Hans filologiske Arbeider, blandt hvilke fortjener at nævnes „Amoenitates philologicæ" og en Kommentar til Aulus Gellius, skaffede ham baade ude og hjemme et berømt Navn. Han oversatte ogsaa Stykker af Juvenal og Ovid og skrev Satirer, som gjorde megen Lykke ved sine skarpe Angreb paa flere af den Tids fornemme Verdens Laster og Daarskaber.

Falun eller **Falu Bergstad** i Dalarne i Sverige, ved Faluå, med 7,000 Indb. og ⅛ Mil derfra Falu berømte Gruber, ogsaa Stora Kopparberget kaldet, antages for Sveriges ældste Bergverk, hvis Anlæg man har sat til Begyndelsen af det 13de Aarh. 24de Juni 1687 sammenstyrtede de 3 Dagaabninger formedelst uforsigtig Drift, og der levnedes et aabent Svælg, som fik Navnet „Stølen". Dette var i Værkets rigeste Tid, med over 42,000 Centner Kobber aarlig Produktion. Senere har Produktionen ikke naaet saa høit som før; den udgjorde 1800—1875 i Gjennemsnit 14,000 Centner aarlig; Ertsen er Kobberkis og Svovlkis. Foruden Kobber tilvirkes af Falu Grubes Erts lidt Guld, Sølv, Bly, Svovl, Svovlsyre, Kobbervitriol, Jernvitriol og Brunrødt. En Jernbane (Bergslagsbanen), aabnet 1879, forbinder Falun med Göteborg.

Fama, hos Romerne Rygtet, ogsaa personificeret som Gudinde.

Familie, 1) i videre Betydning d. s. s. Slægt, i snevrere Betydning de ved Ægteskab med hinanden forbundne Personer samt de paa Grund heraf med hverandre beslægtede, altsaa en Mand og hans Hustru (eller Hustruer) og deres Børn; i daglig Tale henregnes ogsaa de Tjenestefolk, som er Husbugt undergivne, til Familien. Det paa Ægteskabet som Grundlag stiftede Familieforhold er Grundvolden for de dybeste og mest indgribende retslige og sociale Forhold hos næsten alle Folkeslag. Engifte (Monogami) er den mest sædelige og fuldkomne Form af Ægteskabet, medens Flergifte (Polygami) undertiden medfører en større Folkeformerelse. Det sidste har i Regelen været herskende hos Folkene paa et forholdsvis lavt Kulturtrin, da de enkelte Stammer laa i hyppige Krige med sine Naboer og for at værge sig mod disse søgte at begunstige den hurtigst mulige Tilvext af Stridsmænd. (Se Art. Ægteskab.) 2) i Naturhistorien Betegnelse for flere Slægter, som har visse fælles Kjendemærker; flere Familier med visse Kjendemærker fælles danner igjen en Orden. — *Familieraad*, et i den ældre germaniske, saaledes ogsaa den ældre norske Ret, for enkelte Tilfælde, f. Ex. Afhændelse af et Familielems Arvegods, foreskrevet Raad af de nærmeste Frænder, uden hvis Samtykke den paagjeldende Forføining blev ugyldig. — *Familieret*, samtlige de Retsregler, som omhandler Familieforholdene, altsaa Ægteskab, Svogerskab, Forholdet mellem Forældre og Børn samt de om Umyndige og Mindreaarige gjeldende Bestemmelser. Enkelte henfører ogsaa de om Arv gjeldende Retsregler til Familieretten.

Famulus, Medhjelper, Assistent; ogsaa Tjener, Opvarter.

Famos, berømt; ogsaa berygtet.

Fanarioter, de græske Indbyggere i Kvartéret Fanar i Konstantinopel; i mere indskrænket Betydning Efterkommere af en Del græske Patricierfamilier, som skaanedes af Tyrkerne ved Konstantinopels Erobring. De formerede sig i Tidens Løb til en indflydelsesrig Klasse, ud af hvilken den tyrkiske Stats Dragomaner og Hospodarerne i Moldau og Valakiet blev valgte. Ved Grækernes Opstand 1821 forholdt de sig fordetmeste rolige. Senere har de tabt al politisk Indflydelse.

Fanatisme, overdrevent Sværmeri, især i religiøs Retning, som yttrer sig i Fordømmelse og Forfølgelse af Anderledestænkende. — *Fanatisk*, intolerant, forfølgelsessyg. — *Fanatiker*, fanatisk Person.

Fandango, gammel spansk Nationaldands, med en eiendommelig monoton Musik i trefjerdedels Takt og Akkompagnement af Kastagnetter.

Fanden (af oldn. fjandi, Fiende), skandinavisk Navn paa Djævelen. I Folkedigtningen (se Eventyr) optræder han som en eiendommelig Figur, der lidet eller intet har at gjøre med Djævelen i de religiøse Forestillinger.

Fane, Mærke, især militært, bestaaende af et Flag enten med Nationalfarverne, Landets Vaaben eller et andet symbolsk Tegn.

Fane, Præstegjeld i Søndre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Fane og Birkeland.

Fannefjord, en ca. 2 Mil lang Arm af Romsdalsfjorden i Bolsø Præstegjeld, Romsdals Amt.

Fanerogamer (Phanerogamæ), i Linnés Inddeling af Planterne Betegnelse for de Planter, som har tydelige Blomster.

Fanfare, et kort Musikstykke for Trompeter og Pauker, af livlig og larmende Karakter; i Felten Signal for Kavaleriet til at forstærke Angrebshurtigheden.

Fano, hos Romerne Fanum Fortunæ, By i den italienske Provins Pesaro-Urbino, ved Adriaterhavet, med 8,000 Indb., Havn, Sjøbade og Handel.

Fant, Erik Michael, svensk Historiker, f. 1754, d. 1817, blev 1777 Docent og 1781 Professor i Upsala. Han begyndte Udgivelsen af et svensk „Corpus historicum et diplomaticum" og udgav „Scriptores rerum Suecicarum medii ævi," „Handlingar till upplysning af Svenska historien," „Samlingar i Svenska historien" m. m.

Fantasi, Indbildningskraft, kaldes den Evne hos Mennesket, ved hvis Hjelp det er muligt vilkaarlig at fremføre Billeder for Sjelen. Den kan være enten *reproduktiv*, naar den fremkalder Billeder eller Forestillinger, som før har været Gjenstand for Jagttagelse, eller *produktiv*, naar den paa Grundlag af Jagttagelsen skaber selv-

stændige Billeder. Den produktive Fantasi har især stor Betydning i de skjønne Kunster. — Fantasi kaldes ogsaa et Musikstykke, hvor en vis ubunden Frihed i Themaets Behandling optræder; Stykket kan være af høist forskjellig Art. — Fantasere, overgive sig til sin Fantasi, lade sig lede af den; Feberpatienter siges ogsaa at fantasere, naar de taler i Vildelse. — Fantasteri, overdreven Hengivelse til Fantasien; Sværmeri. — Fantastisk, sværmerisk, følsom.

Fantasus, i Grækernes og Romernes Mythologi Drømmens Gud, en Søn af Søvnen.

Fanter, Landstrygere, Personer, som uden fast Bosted eller ordentlig Haandtering i større eller mindre Følger streifer om fra det ene Sted til det andet. Ordet bruges paa mange Steder i Norge og er i den senere Tid blevet officiel Betegnelse for de i Flok og Følge omvandrende Landstrygere af fremmed Herkomst, ogsaa kaldte Tatere, Farker, Splinter m. m. Disse deler sig indbyrdes i to, især tidligere skarp adskilte Stammer. Den ene af disse, som udmærker sig ved et afstikkende mørkt Udseende (sorte Øine og Haar, gulbrun Hudfarve), kalder sig gjerne „Storvandringer" eller paa sit eget Sprog (rommani) „Rommanisæl" og beretter, at de er komne fra et Land østenfor Rusland. Naar man sammenholder deres Sprog med de over hele den gamle Verden udbredte Zigeuneres (s. d.) bliver det klart, at de tilhører en og samme Race som disse. Om deres sandsynlige Herkomst m. m. se Art. Zigeuner. Hvad Tid Rommanierne først viste sig i Norge, er usikkert; i Sverige har man Efterretninger om dem fra 1513, og sandsynligvis kom de ikke længe efter ogsaa til Norge. De har siden uafladelig flakket om i Følger, ofte paa et stort Antal Personer, og levet af Tiggeri, Tyveri og forskjellige Haandteringer, f. Ex. Hestehandel, Kvakfalveri osv. Det mystiske ved deres Herkomst og Optræden har bevirket, at Almuen paa de fleste Steder har betragtet dem som Troldmænd, en Tro, som de selv har fundet sin Regning ved at vedligeholde. — Den anden Klasse af Fanter har ligesom Rommanisælerne et eget Sprog, rodi, men intet særskilt Navn paa sig selv som Folk. Af de andre Fanter kaldes de gjerne „Smaavandringer" eller „Meltravere". De udmærker sig ikke ved saa iøinefaldende ydre Eiendommeligheder som hine, og røber tydelig sin europæiske Herkomst. Deres Sprog, som er fattigt og barbarisk, synes at være kunstig lavet og ikke som „Rommani" et oprindeligt, naturligt Sprog. Dog viser det tydelig Slægtskab med de jydske „Kjæltringers" saavelsom med de i Tyskland saakaldte „Gauneres" Sprog (Rotvælsk). Det er saaledes mere end sandsynligt, at disse „Smaavandringer" er komne til Norge fra Tyskland over Danmark; deres Indvandring fandt Sted en Stund efter Rommaniernes, sandsynligvis i den første Halvdel af det 17de Aarh. De fører et lignende omstreifende Liv som „Storvandringerne", men optræder i Regelen paa en noget mere fordringsløs Maade og driver andre Haandværk, især som Blikkenslagere og Hægtemagere. — Disse to Racer har saa langt tilbage, som Efterretningerne naar, levet i et ligesaa fiendtligt Forhold indbyrdes som til Landets bosiddende Indbyggere. Især har Rommanierne indtil de seneste Tider vidst at holde sin Slægt ublandet, noget, som hidrører fra, at ægteskabelige Forbindelser med Ikke-Fanter i deres egne Vedtægter har været dem strengt forbudte og endog belagte med Dødsstraf. Deres Ægteskaber indbyrdes er forresten ordnede paa en meget løs Maade. — Medens Fanterne selv stedse har vist sig utilbøielige til at gaa op i den fast bosatte Befolkning, har de fra denne især i den senere Tid optaget enkelte Personer, som af Mangel paa eller Ulyst til Bestjeftigelse har „gaaet paa Fantestien". Fanternes brutale Færd vakte allerede tidlig de offentlige Myndigheders Opmærksomhed, og de blev i det 16de og 17de Aarh. Gjenstand for en systematisk Forfølgelse. De af Kristian den tredie og Fredrik den anden udstedte Forordninger om, at Fanterne inden en kort Frist skulde forlade Landet, skjærpedes ved et aabent Brev af 1589, ifølge hvilket de ogsaa truedes med Dødsstraf. Lignende Bestemmelser gjentoges i Recessen af 1643, som forordnede aarlige Jagter paa Fanterne, i Krigsloven af 1683 og i Norske Lov af 1685. 1700 foretog Norges Statholder, Gabel, en stor Fantejagt paa Østlandet, hvorved 130 Personer blev grebne og indsatte paa Strafanstalterne. Lignende Jagter afholdtes i de tre sydlige Stifter 1710, paa Vestlandet 1721, i Trondhjems Stift 1737 og i Akershus Stift 1744. Endnu 1757 bestemtes i en Instruktion for Amtmanden paa Oplandene (Kristians Amt), at Militærmagt kunde benyttes ved Fanternes Forjagelse; men omtrent samtidig synes man at have lært at indse, at disse haarde Forholdsregler kun gjorde ondt værre. Ialfald tolererede Forordningen af 9de August 1754 til en vis Grad deres Omstreifen, idet de fik Tilladelse til med Amtmandens Pas eller Bevilling at øve Haandværk inden Grændserne af et og samme Amt. Nogen Forandring i Fanternes Omstreifen medførte visselig dette Paabud ikke; men den Omstændighed, at de ikke længere blev saa skarpt forfulgte, bragte deres Kastevæsen og Samfundsforhold i Forfald og svækkede deres Kræfter, som ikke længer havde Anledning til at udvikle sig. En Tid hengik nu, i hvilken de blev lidet paaagtede; da indgik Stavanger Amtsformandskab 1844 med et Andragende til Kirkedepartementet om for Storthinget at lade fremsætte Lovforslag angaaende Fanternes Forsørgelse og Forsøg paa at gjøre dem til civiliserede Medlemmer af Samfundet. Samtidig hørtes flere lignende Stemmer i Pressen, og den derved vakte Opmærksomhed for Sagen førte til, at der ved Folketællingen 1845 blev optaget nøiagtige Lister over de da i Landet værende Fanter. Antallet befandtes at være 1145 Personer. 1846 og 47 tilholdtes Politiembedsmændene ved Cirkulærer at henvende sin Opmærksomhed paa dem og navnlig, naar Beviser var forhaanden, faa dem straffede som Løsgjængere. 1848 fremsattes for Storthinget et Forslag til en ny Lov om Fanterne; samtidig fik daværende Kand. theol. Eilert Sundt et Reisestipendium for under Ophold i Landets forskjellige Egne at granske deres Forhold. Frugten af sine Undersøgelser fremlagde han 1850 i sin i mange Maader fortræffelige Bog „Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge". 1854 bevilgede Storthinget 6,000 Spd. (24,000 Kr.) til „Forsøg paa at skaffe Fanterne en lovlig Næringsvei og deres Børn en ordentlig Opdragelse." Denne Bevilgning gjentoges af Storthinget i 1857 for næste Budgettermin. 1859 udgav

Sundt en „Fortsat Beretning om Fantefolket," ifølge hvilken Forsøg af det paatænkte Slags siden 1855 havde været foretagne med 250 Personer, tildels med ikke lidet Held. Senere har Storthinget regelmæssig gjentaget Bevilgningerne. 1865 var Fanternes Antal 960 og har siden aftaget.

Fanti, Manfredo, italiensk General, f. 1806, d. 1865, deltog 1831 i Opstanden i Modena, men blev fangen af Østerrigerne, gik efter sin Løsladelse næste Aar i fransk Tjeneste og kjæmpede 1835 i Spanien mod Karlisterne. 1848 vendte han tilbage til Italien, traadte i Spidsen for den lombardiske Forsvarskommission, blev 1849 sardinsk General og gik 1855 med Hjelpehæren til Krim. 1859 deltog han i Slagene ved Magenta og Solferino, organiserede derpaa de mellemitalienske Landes Tropper og blev 1860 sardinsk Krigsminister.

Fantom, Skinbillede, Fantasifrembringelse; ogsaa kunstige Efterligninger af forskjellige Legemsdele, som benyttes i den medicinske Undervisning ved Operationer, der ikke kan udføres paa Lig.

Fanø, liden dansk Ø i Nordsjøen, søndenfor Skallingen, 1 Kv.mil stor, med ca. 4,000 Indb. og Fiskerier.

Faraday (udt. Færæde), Michael, engelsk Kemiker og Fysiker, f. 1791, d. 1867, var i sin Ungdom Bogbinder, men beskjeftigede sig ved Siden deraf med fysiske Experimenter. 1813 blev han Davys Assistent ved Royal-Institutions fysiske Laboratorium; fra 1816 optraadte han som videnskabelig Forfatter og gjorde i en Række Skrifter Rede for sine talrige vigtige Opdagelser. Særlig mærkes paa Fysikens Felt hans Opdagelse af de inducerede Strømme og Magnetoelektriciteten; som Kemiker foretog han heldige Forsøg paa at komprimere flere tidligere for permanente anseete Gasarter.

Farao, i det Gamle Testamente Navn paa Ægyptens Konger; det kommer af det hieroglyfiske (udt. Per-aa), som egentl. betyder „det store (eller dobbelte) Hus". I Mosebøgerne omtales tre Faraoner, som dog ikke nævnes med sine Navne; man har antaget, at den Farao, under hvis Regjering Josef kom til Ægypten, var en Hyksos-Konge, at den, under hvilken Moses blev født, var Tothmes den tredie, og den, som druknede i det Røde Hav, Amenaphis den tredie.

Farao kaldes et Hasardspil, som har faaet sit Navn af, at det tidligere spilledes med Kort, blandt hvilke ét bar Faraos Billede.

Faraorotte, se Stinkdyr.

Farce, 1) lavkomisk Theaterstykke, som kun er bestemt til at vække Latter. 2) Deig, især Kjøddeig til Fyldning.

Faredag, Flyttedag, kaldes den Dag, paa hvilken et Leieforhold skal ophøre. Forsaavidt ingen særskilt Aftale om Faredag er truffen, skal Flytning efter lovlig Opsigelse ske paa den i Loven for saadanne Tilfælde bestemte Faredag. Denne er for Tjenestefolk paa Landet samt i Kjøbstæderne i Kristianssands og Trondhjems Stifter 14de April og 14de Oktober; i Kjøbstæderne i Kristiania og Hamar Stifter 2den Fredag efter Paaske og efter Mikkelsdag; i Bergen første Mandag efter Paaske og efter Mikkelsdag. Faredag for Jordleiere og Husmænd er 14de April. Flyttedag for Husleiere i Kjøbstæderne er 3die Tirsdag i April og 3die Tirsdag i Oktober.

Farel, Vilhelm, schweizisk Reformator, f. 1489 i Dauphiné, d. 1565, blev ved Omgang med Faber Stapulensis vunden for den evangeliske Lære, forvistes 1524 fra Frankrige og optraadte derpaa som Prædikant i Basel m. fl. Byer og fik 1530 Reformationen indført i Neufchatel. 1534 og 35 forsvarede han i Genf i offentlige Disputationer den reformerte Lære med saa overbevisende Styrke, at Raadet sidstnævnte Aar besluttede dens Indførelse. 1536 kom Calvin til Genf, hvor han nedsatte sig ifølge Farels vedholdende Anmodninger. 1538 blev begge forviste for den strenge Kirketugt, de forsøgte at indføre; Farel begav sig til Neuenburg og forblev der til sin Død. Han kan kaldes den egentlige Grundlægger af Presbyterialsystemet. Som Forfatter virkede han mindre end ved sin glødende mundtlige Veltalenhed.

Faria y Sousa, Manoel, portugisisk Historieskriver og Digter, f. 1590, d. 1649, traadte i sit 14de Aar i Biskopen af Oportos Tjeneste og studerede under hans Veiledning. Efter et Ophold i Madrid reiste han 1631 til Rom, hvor han vandt Pave Urban den ottendes Yndest; senere levede han mest i Madrid. Han skrev paa Spansk bl. a. „Kommentarer til Lusiaden", „Udtog af den portugisiske Historie," „Det portugisiske Asien", „Det portugisiske Afrika," „Det portugisiske Europa" m. fl. Ogsaa de fleste af hans lyriske Digte er skrevne paa Spansk.

Farin, se Sukker.

Farina lat., Mel, i Almindelighed Betegnelse for Mel, forsaavidt det benyttes som Lægemiddel, f. Ex. Farina hordei, præpareret Bygmel.

Farinelli, egentl. Carlo Broschi, berømt italiensk Kastratsanger, f. 1705, d. 1782, optraadte fra 1722 i Italien og Wien, gik 1734 til London og 1737 til Spanien, hvor han vandt Filip den femtes Yndest og af ham skal være gjort til Minister. Efter 28 Aars Ophold i Spanien gik han til Bologna, hvor han byggede sig en storartet Villa og opholdt sig til sin Død.

Farini, Luigi Carlo, italiensk Statsmand, f. 1812, d. 1866, studerede Medicin og nedsatte sig som Læge i Ravenna og Russi, maatte paa Grund af sin Deltagelse i de frisindede Bevægelser i 1841 forlade Kirkestaten, men vendte snart tilbage og blev 1848 Understatssekretær i Reformministeriet. Senere redigerede han i Turin et satirisk Blad og udgav 1850 „Den romerske Stats Historie fra 1814 til 1850", hvori han skarpt angreb baade de Reaktionære og de Radikale. 1850 blev han sardinsk Undervisningsminister, støttede derpaa som Deputeret Cavours Politik og gik 1859 som hans Agent til Parma og Modena, hvor han valgtes til Diktator og forberedte Foreningen med Sardinien. 1860—61 var han Indenrigsminister og 1862 blev han Ministerpræsident, men nødtes næste Aar til at afstræde paa Grund af Sindssygdom.

Farisvand, en 2 Mil lang Indsjø i Jarlsberg og Laurvigs Amt, omgiven af høie Bjergaaser.

Farisæer, religiøs-politisk Parti hos Jøderne paa Kristi Tid. Farisæismen i den Skikkelse, hvori den fremtræder i Evangelierne, er Højdepunktet af den Retning, som Jødefolkets Liv havde taget allerede kort efter det babyloniske Fangenskabs

Ophør, og som allerede de sidste Profeter bekjæmper. Dens nationale og politiske Kjendemærker var den strenge Afslutning og dybe Foragt for alle andre Folk, hvoraf fulgte dens Uvillie mod det romerske Herredømme og store Iver for at gjenvinde Folkets Selvstændighed. I religiøs Henseende udmærkede Farisæerne sig i sin nøiagtige Opfyldelse af Loven, ved sin mekaniske og aandløse Opfatning af Aabenbaringen samt ved sin Lære om, at Mennesket i sig selv finder Kraften til at kunne indtage det rette Forhold til Gud (Egenretfærdighed). Farisæerne dannede den skarpeste Opposition til Sadducæerne (s. d.), som sluttede sig til den romerske Verdensmagt, fornegtede væsentlige Dele af Aabenbaringen og i det hele søgte sin Tilfredsstillelse i den sanselige Livsnydelse.

Farm, i England tidligere Navn paa en Forpagtergaard, nu paa en Gaard overhoved. — Farmer, tidligere Forpagter, nu enhver Landmand.

Farmaci, d. s. s. Apothekerkunst. — Farmaceut (udt. Farmasøit), en, som har lært Apothekerkunsten. I Norge maa enhver, som vil blive Eier eller Bestyrer af et Apothek, underkaste sig Farmaceuteramen.

Farmakopé (Pharmacopoea), et af det Offentlige authoriseret Værk, som bestemmer, hvilke Lægemidler ethvert Apothek skal være forsynet med samt tildels ogsaa angiver Lægemidlernes Tilberednings- og Opbevarelsesmaade osv. Ethvert Land har gjerne sin særskilte Farmakopé. Norge fik først en egen Farmakopé i 1854, indtil hvilken Tid man havde benyttet den danske, og i 1870 udkom den anden, nu gjeldende Udgave af den norske Farmakopé.

Farnabazos (Pharnabazus), persisk Satrap i Lilleasien, understøttede i Slutningen af det 5te Aarh. f. Kr. Spartanerne mod Athenerne, stillede sig under den yngre Kyros's Oprør paa Artaxerxes's Side og delte med Konon Kommandoen i Sjøslaget ved Knidos 394. Derpaa gik han til Grækenland, hvor han indtog Melos og Kythera og gjorde et heldigt Indfald i Lakonien.

Farnakes (Pharnaces), Navn paa to Konger i Pontus. — Farnakes den første erobrede ca. 180 f. Kr. Sinope, Paflagonien, Galatien med flere Landstrækninger, men blev paa Romernes Bud nødt til igjen at give Slip derpaa. — Farnakes den anden, Søn af Mithridates, gjorde 63 f. Kr. Oprør mod sin Fader og blev efter dennes Død af Pompeius gjort til Herre over det bosporanske Rige. Senere benyttede han Leiligheden, medens Cæsar var indviklet i den alexandrinske Krig, og satte sig i Besiddelse af Armenien, Kappadokien og Pontus, men blev slagen af Cæsar ved Zela 47 og kort efter myrdet af en af sine Tjenere.

Farnese, et italiensk Fyrstehus, som gaar tilbage til det 13de Aarh. En af dets Medlemmer, Alessandro Farnese, blev Pave under Navnet Paul den 3die (s. d.). — Hans ægte Søn, Pietro Luigi Farnese, blev 1545 Hertug af Parma og Piacenza; han myrdedes 1547 ved en Sammensværgelse, og Piacenza besattes af de keiserlige Tropper under Anførsel af Ferrante Gonzaga. — Pietro Luigis Søn og Efterfølger, Ottavio Farnese, f. 1520, d. 1585, kom ang. Piacenza i Strid med Pave Julius den anden og Keiser Karl den femte, men forsonede sig med den sidste, hvis naturlige Datter, Margaretha af Parma, han i 1538 ægtede. — Hans Sønnesøn, Alessandro Farnese, f. 1546, deltog 1571 i Slaget ved Lepanto, fulgte derpaa sin Morbroder Juan d'Austria til Nederlandene og udmærkede sig der bl. a. ved Gembloux, Oudenarde og Antwerpen og blev i 1578 hans Efterfølger som Statholder. Af Filip den anden sattes han 1588 i Spidsen for den mislykkede Armada mod England. Derpaa fik han Kommandoen over en Hær, med hvilken han understøttede de franske Katholiker og tvang Henrik den fjerde til at hæve Paris's Beleiring. Han døde snart efter (1592). — Hans Sønnesøn, Odoardo Farnese, f. 1612, d. 1646, førte Krig med Pave Urban den ottende. Slægten uddøde med Antonio Farnese 1731. — Familien Farneses Navn spiller ogsaa en Rolle i Kunsthistorien ved de Kunstværker, som er knyttede til det. Særlig kan mærkes Palazzo Farnese i Rom, bygget af Paul den 3die som Kardinal, tildels af Michel Angelo, med udmærkede Fresker af Annibale Caracci. — Villa Farnesina i Trastevere, nu neapolitansk Eiendom, er berømt for sine Fresker af Rafael. — Den farnesiske Tyr kaldes en kolossal Gruppe af Marmor, forestillende Zethos og Amfion, som binder Dirke til en Tyrs Horn. Arbeidet er fra det 3die Aarh. f. Kr., blev ifølge Plinius flyttet fra Rhodos til Rom, hvor det siden blev opstillet i Caracallas Bade, blev opgravet og restaureret 1546, kom derpaa i Familien Farneses Besiddelse og gik 1786 med dennes øvrige Antiker til Neapel og kom senere i denne Bys Museum. — Den farnesiske Herkules, en Kolossalstatue af Glykon, blev ligeledes funden i Caracallas Thermer. Den fremstiller Herkules hvilende, støttende sig paa Køllen og med Hesperidernes Æbler i Haanden.

Faro, Hovedstad i Provinsen Algarve i Portugal, ved Middelhavet, med 8,500 Indb., Havn og Udførsel af Sydfrugter.

Faros (Pharus), en liden Ø i Middelhavet udenfor Alexandria, i Oldtiden berømt for sit Fyrtaarn, der regnedes blandt Verdens syv Underverker.

Farquhar (udt. Farkvar), George, engelsk dramatisk Digter, f. 1678, d. 1707, optraadte som Skuespiller, men viede sig senere ganske til Forfatterskab for Scenen. Af hans Komedier, som udmærker sig ved kraftig Komik, Opfindsomhed i Kompositionen og Lethed i Dialogen, men som paa samme Tid ofte støder an mod Anstændigheden, kan især anføres „Silvia" og „The beaux stratagem".

Farragut, David Glascoe, nordamerikansk Admiral, f. 1801, d. 1870, kom allerede som ung Gut tilsjøs, blev 1820 Løitnant og 1854 Kommandant i Mare-Island og fik 1858 Kommandoen over Orlogsskibet „Brooklyn". Ved Borgerkrigens Udbrud stillede han sig paa Unionens Side og fik Kommandoen over en Expedition til Neworleans, som han inden kort Tid indtog. Derpaa aabnede han den af de Konfødererede sperrede Skibsfart paa Mississippi og seilede 1854 ind i den stærkt befæstede Mobilebugt, hvor han erobrede hele de Konfødereredes her stationerede Flaade. S. A. blev han udnævnt til Viceadmiral og 1866 til Admiral.

Farsalos (Pharsalus, nu Fersala), By i Thessalien, bekjendt ved Romernes Seier der over Filip af Makedonien og ved Slaget mellem Cæsar og Pompeius 48 f. Kr., i hvilket den sidste totalt blev overvunden.

Farsistan ell. **Fars**, Provins i Persien, ved den persiske Bugt, 2,500 Kv.mil stor, med ca. 1 Mill. Indb. Hovedstad Schiras. Farsistan er Persiens rigeste og frugtbareste Del og er det samme som det gamle Persis, af hvis Byer Persepolis og Pasargadæ, storartede Ruiner er bevarede.

Farsotter eller Epidemier kaldes de Sygdomme, som hurtig udbreder sig til et større Antal Personer og efter kortere eller længere Tids Forløb ophører. (Se Art. Epidemi). Aarsagen til Farsotterne med Undtagelse af Influenza og Koldfeber synes at være bestemte Sygdoms- eller Smittestoffer, som udgaar fra de Syge, idet de under selve Sygdommen reproduceres eller forøges. Disse Smittestoffer kan enten overføres fra Person til Person, eller de kan gjemmes hen i Seng- og Gangklæder, Bohave, Værelser og undertiden maaske i Jordbunden; de kan komme ud i Vandløb eller Brønde. Tyfus er hyppig, Kolera undertiden udbredt paa denne Maade. Nogle af disse Sygdomsgifte bevarer sin Smitteevne i Aarrækker (Skarlagensfeber, Kopper); andre taber den hurtig. Tidligere søgte man Aarsagen til Farsotterne i Himmelens Tegn, Kometer, Stjernernes Konstellationer; senere talte man om kosmiske og telluriske Indflydelser; man satte Jordskjelv, Oversvømmelser og andre Naturbegivenheder i Forbindelse med Farsotternes Udbrud, og det er ikke urimeligt, at de sidstnævnte Forhold kan have en vis begunstigende Indflydelse; men det er dog utvivlsomt, at Smitten for de fleste af disse Epidemier er den fornemste Aarsag til deres Udbredelse. Farsotter har næsten altid fulgt med Hungersnød og store Krige; især er dette Tilfældet med Tyfus, som vel maa anses som den almindeligste Farsot i Norge, og som endnu tildels kaldes „Landfarsot". Om tidligere Dages Farsotter véd vi kun liden Besked; den historisk mest bekjendte er den sorte Død eller Pesten i Midten af det 14de Aarh. Det er meget sandsynligt, at det var den samme Sygdom, som i 1878 optraadte i Betsjancka i Astrakan. Pesten er den dødeligste og farligste af alle Farsotter. I Norden optraadte den sidste Gang i Kjøbenhavn 1711. Kristiania hjemsøgtes af Pesten 1654, faa Aar efter Byens Anlæg. Den Farsot, som i vor Tid har vakt den største Opmærksomhed, er den saakaldte asiatiske Kolera. Denne Sygdom, som oprindelig hører hjemme i Indien, har i de sidste 50 Aar gjentagne Gange herjet Europa, Norge navnlig i 1833, 1850 og 1853. Den viste sig sidste Gang i Kristiania 1866, men blev da undertrykt. Den gule Feber hører hjemme i Amerika, men er gjentagne Gange indført til Europa, navnlig til Middelhavslandene; den kan ikke trives i nordligere Egne og ophører altid ved Kuldens Indtræden. Koldfeberen beror ikke paa et Smittestof, som er udgaaet fra tidligere Syge, men dens Sygdomsgift findes i Jordbunden og i Vandet. I Norge har den liden Betydning; i de mere lavtliggende og sumpige Egne af Europa og ved de saakaldte Floddeltaer forekommer den derimod almindelig; den holder sig stadig der, men optræder undertiden i stor Udbredelse som Farsot. — Af de Epidemier, som jevnlig forekommer i Norge, maa først nævnes Tyfus; den er, som det synes, noget i Aftagende. Af denne Sygdom døde i 1874, 75 og 76 henholdsvis 450, 446 og 348. Skarlagensfeberen er den Epidemi, som i de sidste Aar har bortrykket det største Antal, mest Børn. Der døde af denne i 1874, 75 og 76 henholdsvis 290, 772 og 1926. Kopperne, som i forrige Aarh. fremkaldte den største Dødelighed, er siden Indførelsen af Vaccinationen og ved en streng Affondring af de Syge nu kun af liden Betydning. 1874, 75 og 76 døde henh.vis 27, 39 og 19 af Kopper. Den saakaldte trondhjemske Halsesyge, Difterit, udbreder sig langsommere end de øvrige Farsotter, men holder sig i længere Tid paa et Sted, hvor den har slaaet Rod. I Norge var den omkr. 1860 meget udbredt og foraarsagede i 1874, 75 og 76 henh.vis 197, 253 og 290 Dødsfald. Mæslingerne vinder ofte stor Udbredelse, og der dør mange Børn af dem, ligesom de ofte lægger Grunden til Brystsygdom. De var i 1874, 75 og 76 Dødsaarsag i henholdsvis 463, 35 og 28 Tilfælde. Af Kighoste bortrives næsten kun smaa Børn. Af denne døde 1874, 75 og 76 henh.vis 208, 172 og 154. De fleste af de her omtalte Sygdomme angriber kun som Regel de Personer, der ikke tidligere har overstaaet dem; kun undtagelsesvis faar man dem to Gange. Man har hidtil ikke kunnet forklare dette mærkelige Forhold. Lungebetændelse viser sig undertiden epidemisk og er i nogle Tilfælde, som det synes, smitsom. Forkjølelse angives ofte som Aarsag til denne Sygdom, der er hyppigst om Vaaren. Antallet af Døde ved Lungebetændelse er meget stort og i stadig omend uregelmæssig Tilvext; den synes at udbrede sig til Egne af Landet, hvor den tidligere var ukjendt. I Aarene 1872—76 døde af Lungebetændelse henh.vis 872, 896, 1338, 1838 og 1569. Katarrhalske Affektioner er især almindelige i den kolde Aarstid og afhænger hovedsagelig, som det synes, af Veirforholdene. — Den nyere Hygiene har især henvendt sin Opmærksomhed paa Farsotternes Undertrykkelse eller Begrændsning og det, som det synes, med stort Held. Samtidig har man, især i de store Byer, havt Opmærksomheden henvendt paa den offentlige Renlighed, Vandforsyningen, Boligernes Sundhed og Næringsmidlerne. Smittestofferne finder derfor ikke nu mere en saa gunstig Jordbund for sin Udbredelse som i tidligere Dage. Det virksomste Middel mod smitsomme Farsotter er de Syges Affondring i Forbindelse med den saakaldte Desinfektion. For at hindre Farsotter fra at overføres fra det ene Land til det andet har man anvendt Grændsesperring paa Landjorden og i Sjøhavnene Kvarantæne. Denne sidste er ved Lov af 1848 paabuden i Norge, men omfatter kun Pest, Kolera og gul Feber. Mod Farsotternes Udbredelse indenlands har man i Sundhedsloven af 16de Mai 1860 et virksomt Værn. — Vedtagelsen af ensartede Forholdsregler mod Farsotter har været Gjenstand for internationale Kongresser af Fagmænd. Af disse mærkes særlig Kolerakongressen i Konstantinopel 1866 og den internationale Kongres i Wien 1874, til hvilken sidste hvert af de 3 skandinaviske Riger havde sendt en officiel Repræsentant. Det blev her vedtaget, at man foreløbig for 10 Aar skulde nedsætte en permanent international Sanitétskommission, som skulde arbeide paa at undertrykke Farsotter i Almindelighed. Dette Forslag er dog hidtil ikke kommet til Udførelse. Udentvivl vil dog det udvidede Kjendskab til de epidemiske Sygdommes rette Aarsag og Udbre-

delsesmaade hjelpe til i Fremtiden efterhaanden mere og mere at begrænse dem.

Farsund, Ladested i Lister og Mandals Amt, paa en Odde af Listerlandets Østside, ved Lyngdalsfjorden, med 1,500 Indb. og nogen Skibsfart. Stedet nævnes strax efter Midten af det 17de Aarh. som Strandsted, hvorfra der udskibedes Hummer. Udenfor Farsund er de bekjendte Havne Egvaag og Lodshavn.

Farve betegner de forskjelligartede og eiendommelige Indtryk, som Lys af forskjellig Natur frembringer gjennem vort Synsorgan (Øiet). — Farvelære kaldes den Del af Optiken, som omhandler Farverne og deres Oprindelse samt Lovene for deres Virkemaade. Ligesom Lyden opkommer og forplantes ved Svingninger i elastiske Legemer, saaledes tænker man sig, at ogsaa Lyset bestaar i Svingninger i et overordentlig let, men paa samme Tid overordentlig elastisk Stof, den saakaldte Lysæther eller Æther, hvilken maa antages at udfylde det hele umaadelige Verdensrum; og ligesom Tonernes Høide eller Dybde beror paa Lydsvingningernes Hurtighed, saaledes forklares de forskjellige Farver hos Lyset ved den større eller mindre Hurtighed, hvormed Æthersvingningerne foregaar. Det røde Lys gjør saaledes 400 à 500 Billioner og det violette Lys 700 à 800 Billioner Svingninger i et Sekund. De fleste lysende Legemer udsender Lysstraaler med forskjellig Svinghastighed, altsaa med forskjellig Farve; kun meget faa Legemer udsender ensartet Lys, f. Ex. Natriumflammen alene gult. Det hvide Sollys er sammensat af Straaler af alle Farver og lader sig opløse i sine Bestanddele paa forskjellige Maader, f. Ex. ved Brydning. Lader man saaledes hvidt Sollys passere gjennem et Glasprisme, opløses det i forskjellig farvede Straaler, idet disse brydes i ulige Grad og derfor tager forskjellige Retninger. Bender Prismets ene Kant opad, og holdes i passende Afstand bag Prismet en hvid Papirskjærm, saa vil man paa denne se et langagtigt Lysbillede, som øverst er rødt, nedenfor rødgult eller orange, saa gult, saa grønt, saa lyseblaat, saa indigoblaat og endelig nederst violet, altsaa den samme Farverække som i Regnbuen (de syv Regnbuefarver). Farverne følger paa hinanden i mangfoldige Overgange, saa at man regner, at et friskt Øie i en saadan Farvestribe (eller Spektrum, Solspektrum) kan adskille mindst tusen forskjellige Farver. Solspektret viser saaledes, at Sollyset er sammensat af de nævnte Farver, som tilsammen danner hvidt Lys. Naar Lyset falder paa ugjennemsigtige Legemer, bliver det i større eller mindre Grad tilbagekastet eller reflekteret, idet de fleste Legemer reflekterer de forskjellig farvede Straaler i ulige Grad. Den Andel af Lyset, som ikke reflekteres, siges at blive opsuget eller absorberet. Reflekteres intet Lys, men alt absorberes, er (kaldes) Legemet sort; reflekteres derimod alle Farver lige godt, kaldes det hvidt. Reflekteres fortrinsvis enkelte Farver, viser Legemet sig med den tilsvarende Farve. To Farvegrupper eller Farvetoner (Nuancer), som tilsammen indeholder alle Solspektrets eller Regnbuens Farver, danner tilsammen hvidt Lys og kaldes hinandens Udfyldningsfarver eller Komplement-Farver, saasom Rødt og Blaagrønt, Blaat og Mørkerødt osv. Til Hovedfarverne (Principalfarverne) Rødt, Gult, Grønt og Blaat svarer Udfyldningsfarverne Blaagrønt, Ultramarin, Rosa og Orange. Naar to Farver stilles ved Siden af hinanden, gjør de paa et for Farvesans udviklet Øie et behageligt Indtryk, dersom de er komplementære, i modsat Fald et ubehageligt, paa samme Maade som visse Toneforbindelser paa et musikalsk uddannet Øre gjør et behageligt eller harmonisk Indtryk, medens andre Forbindelser lyder disharmoniske. Undertiden kan Farveindtryk hidrøre udelukkende fra særegne Tilstande hos Øiet og kaldes da subjektive eller fysiologiske Farver. — Farveblindhed benævnes en Tilstand, hvorved Farveopfattelse enten ganske mangler eller er mangelfuld. Fuldstændig Farveblindhed (Akromatopsi), som bestaar i, at blot stærkere og svagere Lys kan opfattes, er meget sjelden. Delvis Farveblindhed — fornemmelig for røde og grønne Farvetoner, mindre hyppig for gule og blaa —, er derimod ikke sjelden. Rødgrønblindhed kaldes almindelig Daltonisme efter den engelske Kemiker Dalton, den første, som udførligt beskrev den, og som selv led af den. Farveblindhed er sjeldnere blandt Kvinder end blandt Mænd; af de sidste antages hvert 20de eller 25de Individ at lide deraf. — Farvekunst i videre Betydning, Kunsten mekanisk, saasom ved Malning eller Lakering, eller kemisk at farve Legemer paa en saadan Maade, at Farvestofferne forener sig med Legemets Fibre. Menneskene har fra de ældste Tider fundet Behag i en broget Mangfoldighed af Farver, og den kunstige Farvning af Beklædningsstoffer er en af de første Frugter af dets skabende Skjønhedstrang. Bibelens Beretning om, at Jakob lod gjøre en „broget Kjortel" til sin Søn Josef er et af de ældste skriftlige Vidnesbyrd om Farvekunsten i Oldtiden. Ægypterne forstod at benytte Farvestoffer i forskjellige Anvendelser. Man har fundet vel vedligeholdte malede og farvede Bysusbind paa Mumier, som er flere tusen Aar gamle; enkelte Mumiebaand har været kantede med blaa Striber, hvoraf kan sluttes, at Ægypterne kjendte Indigofarven. Den romerske Forfatter Plinius's udførlige Beskrivelse af Fremgangsmaaden ved Farvningen hos Ægypterne viser, at deres Farvekunst stod paa et meget høit Trin. Hos Inderne er Farvekunsten ældgammel; de forstod at give sine Arbeider en Glans og Samvirkning i Farven, som i Rigdom og Smag søger sin Lige den Dag idag. I Kina og Japan er Farvekunsten ligeledes flere tusen Aar gammel. Det Folk i Oldtiden, som drev Skjønfarvningen til den høieste Fuldendthed, var imidlertid Fønikerne; Tyrus var Hovedsædet for de fønikiske Farverier. Fønikerne var ogsaa Opfindere af Oldtidens kostbareste og mest pragtfulde Farve, Purpurfarven, hvilken imidlertid gik tilgrunde med dem. Grækerne og Romerne satte mindre Pris paa farvede Tøier end Østerlænderne og var som Følge deraf mindre dygtige i Farvekunsten end disse. Men ogsaa de benyttede farvede Klæder og Tøier, især ved festlige og høitidelige Leiligheder, ligesom de kjendte mange Farvestoffer (Alkanna, forskjellige Lavarter, Kraproden, Galæblet, Jern- og Kobbervitriol, Alun m. fl.). Den tidligst kjendte Farve hos de nævnte Folk i Oldtiden synes at have været Rødt (foruden Hvidt og Sort); senere lærte de ogsaa Blaat, Gult og de andre Farver at

tjende. Ogsaa Urindvaanerne i Peru og Mexiko besad ved Europæernes Ankomst til disse Lande en betydelig udviklet Farvekunst. Indianerkvinderne i Nordamerika forstaar ligeledes at pryde Bøffelhuder og Mokkasiner med smukke Farver; som Farvestoffer bruger de rødt Ler, Quercitron, Galæbler m. m. Paa de ostindiske Øer findes ogsaa en betydelig udviklet Farvekunst. — Ved Barbarernes Indfald i Europa gik Skjønfarvningskunsten til Grunde og opblomstrede igjen først i det 12te eller 13de Aarh., idet den da enten af Maurerne blev indført til Spanien eller fra Østerlandene til Italien. De italienske Byer Venedig og Florens blev snart fremfor alle andre europæiske Byer berømte for sine Farverier. I Venedig udkom 1548 det første Værk om Farvekunsten af Joan Ventura Rosetti. Inden kort Tid blev Flandern berømt for sine smukke Uld- og Lintøier, og derpaa udbredte Kunsten sig efterhaanden over hele Europa. I Tyskland tog det mægtige Hanseforbund sig af Kunstens Udvikling og indkaldte Læremestre fra Italien og Nederlandene. De tyske Farvere dannede i Slutningen af det 14de Aarh. særskilte Skraaer, saaledes i Nürnberg 1377, i Augsburg 1390. Til England indførtes Farvekunsten fra Flandern, hvorfra Edvard den tredie forskrev Læremestre. I Frankrige var det først under Ludvig den fjortende, at denne Kunst begyndte at faa noget mærkbart Opsving, idet Colbert med Iver tog sig ogsaa af denne Gren af den indenlandske Industri. Amerikas Opdagelse gav Farveindustrien et stort Fremstød, idet en Mængde nye, tildels kostbare Farvestoffer, saasom Kochenille, Brissel, Quercitron m. fl. kom i Handelen. Stor Betydning i denne Henseende havde ogsaa Opdagelsen af Sjøveien til Ostindien, hvorefter det forhen meget dyre Indigo blev billigere. Men især har den nyere Tids Opdagelser paa Kemiens Omraade, navnlig Opdagelsen af talrige forhen ukjendte Farvestoffer, givet Farveindustrien et mægtigt Fremstød; farvede Tøier er nu saa billige, at de fattigste kan kjøbe dem, medens før kun Rigmændene eller de mere Velstaaende havde Raad til at bruge farvede Klæder. — Farvestoffer (Pigmenter), Farver, Farveemner, kaldes forskjellige Stoffer af Planteriget, Dyreriget eller Mineralriget saavelsom forskjellige ved Kunst fremstillede kemiske Forbindelser, hvilke benyttes til Farvning. Af Farvestoffer tilhørende Dyreriget er Kochenille og Sepia de mærkeligste. Et langt større Antal leverer Planteriget; af disse kan mærkes: Krapprod, Persiko, Alkanna, Brissel og Sandeltræ (røde Farvestoffer), Veide, Indigo og Campeschetræ (blaa), Bau, Quercitron og Orlean (gule) samt Kinagrønt. De mineralske Farvestoffer anvendes fortrinsvis som Malerfarver, medens det kun er et Faatal, som kan bruges til Farvning. Mange i sig selv farveløse mineralske Stoffer har stor Betydning for Farvningen, idet de benyttes som Beitser. Disses Anvendelse beror derpaa, at de forbinder sig saavel med Trevlerne (af f. Ex. Uld, Garn, Tøi), som med selve Farvestoffet, hvorved dette, der ellers med Lethed vil kunne vaskes af, fæstes saaledes, at Farven bliver ægte. Farvning med Beitser foregaar paa den Maade, at Trevlerne trækkes gjennem Beitsen, og efterat denne paa en eller anden Maade, t. Ex. ved Hjelp af en Sæbeopløsning, er bleven fæstet, bringes Gjenstanden i det opløste Farvestof. De vigtigste Beitsemidler er: Aluminium-, Jern- og Tinforbindelser, Chromsyre, Fedtstoffer, Garvesyre og Albumin. De fleste organiske Farvestoffer er kun ved Hjelp af Beitsemidler anvendbare til Farvning. Af kemiske Farver, hvis Fremstilling er en af Kemiens største Triumfer, kan mærkes de saakaldte Tjære- eller Anilinfarver, som fremstilles af Stenkulstjære og da fornemmelig af 5 Bestanddele af denne, nemlig Benzol og Toluol, Phenol, Anthracen og Naftalin. Fuchsin, Anilinblaat og Violet, Martiusgult, Anilinorange, Pikrinsyre, Bismarckbrunt, Viktoriagult, Corallin, Alizarin, Magdalarødt, Safranin, Anilinsort og Anilingrønt er bl. a. Navne paa saadanne Tjærefarver. Næsten alle Farvestoffer spaltes ved en kortere eller længere Indvirkning af Lys, Luft og Væde. Chlor ødelægger alle fuldstændig; Svovlsyrling bringer dem til at forsvinde, men spalter dem i Regelen ikke. Mange Farvestoffer er i større eller mindre Grad giftige. — Farvetryk, Kunsten ved Hjelp af Plader at give Billeder, Tøier (Katuntryk) osv. flere Farver. Farvetrykket finder Anvendelse ved Trykning af Tøier og Tapeter, ved Bog- og Træsnittrykningen samt ved Stentryk. Allerede kort efter Bogtrykkerkunstens Opfindelse forstod man at trykke med flere Farver. Fra Begyndelsen af det 16de Aarh. har man Karter i tre Farver og fra 1520 et i otte Farver trykt Træsnit. Farvetrykkunsten forsaldt ligesom Bogtrykkerkunsten i det 17de og 18de Aarh., men hævede sig igjen i det 19de, først i England. Her opfandt William Congreve (s. d.) 1824 det efter ham kaldte Congrevetryk, hvorved flere Farver kan trykkes samtidig ved én Plade. Det egentlige Billedtryk blev i Tyveaarene udviklet til stor Fuldkommenhed af Savage og navnlig Baxter. Ved Siden af almindeligt Farvetryk med én Plade benyttes ogsaa lithografisk Farvetryk (Chromolithografi) med flere Plader. Se forøvr. Olietryk, Tapeter, Katuntryk, Træsnit og Stentryk.

Farvede kaldes i Amerika: 1) i Almindelighed Indianerne, de indfødte Negre samt de forskjellige Blandinger af Europæere, Negre og Indianere, i Modsætning til Europæerne og Kreolerne. 2) i mere indskrænket Betydning alle Blandingsracer (Mulatter, Mestizzer, Kreoler, Sambos, Ovarteroner m. fl.), i Modsætning til Hvide, Indianere og Negre af blandet Blod.

Fasan (Phasianus), Slægt af Hønsefuglenes Familie. Det er pragtfulde Fugle, som skiller sig fra de almindelige Høns ved sin Mangel paa Kam og Hudlapper, ved sine højere og kraftigere Ben og ved sin lange kileformede Hale. Deres egentlige Hjem er Asien, hvorfra de er indførte til andre Verdensdele. Mest bekjendt er den almindelige Fasan, som stammer fra Kaukasien og i Syd- og Mellemeuropa (navnlig i Bøhmen) holdes i Parker og Fasanerier. Sølvfasanen fra Kina forvilder sig ogsaa let i Europa, vanskelig derimod den noget mindre Guldfasan, som er den pragtfuldeste af alle i Europa forekommende Fugle. Ved Skjønhed udmærker sig ogsaa Argusfasanen fra Sumatra og Halvøen Malakka; hos denne er Hannens lange og brede Vingefjer prydede med en Mængde Øienpletter, hvoraf Navnet.

Fasano, By i Provinsen Bari i Syditalien, ved Adriaterhavet, med 12,000 Indb.

Fasces, hos Romerne Knipper af Ris eller tynde Stokke med en i Midten indstukken Øxe, som af Liktorer (s. d.) bares foran de høieste Øvrighedspersoner som Tegn paa disses udøvende Magt. De benyttedes i Monarkiets Tid af Kongerne, under Republiken af Konsuler, Prætorer og Diktatorer og blev senere ogsaa antagne af Keiserne.

Fasch, Karl Friedrich Christian, tysk Komponist, f. 1736, d. 1800, stiftede Sangakademiet i Wien og leverede flere gedigne Sangkompositioner.

Fase, i Almindelighed d. s. s. Skikkelse, Udseende; i Astronomien det vexlende Udseende, Maanen og Planeterne har, hvilket hidrører fra deres forskjellige Stilling til Solen.

Fashion (udt. Fesj'n), eng., god Tone, Mode, fin Levemaade. — Fashionable (udt. fesjonebel), moderne, af god Tone.

Fasis (Phasis, nu Rioni), Flod i Kolkhis, 30 Mil lang, falder i det Sorte Hav. Ved dens Udløb skal efter Sagnet Jason have landet paa sin Færd til Kolkhis.

Faskiner, Risknipper, Kviste sammenbundne ved Vidier, Toug, Staaltraad eller lign., hvilke i Krigskunsten anvendes til Beklædning af skraa Jordvolde, som derved hindres fra at glide ud, til Bedækning af bombefikre Rum, til Forhøielse af Brystværn, som Blændfaskiner i Skydeskaar for at skjule disse osv. I Vandbygningskunsten anvendes Vandfaskiner, hvilke gjøres større og stærkere og fastholdes paa sit Sted ved Sten og Nagler.

Faste, temporær Afholdenhed fra Mad og Drikke eller fra visse Arter deraf, har i flere Religionssystemer været gjort til Pligt for disses Bekjendere. Allerede de gamle Ægyptere, Grækere og Romere kjendte denne Skik; hos Jøderne var den ved Moseloven paabudt paa Forsoningsfesten, men øvedes senere ogsaa til andre Tider, navnlig af Farisæere og Essener. De Jødekristne indførte Fasten i den kristne Kirke, hvis forskjellige Sekter snart dannede sig særegne Regler for dens Udøvelse. I den katholske Kirke var den i Begyndelsen fri, men kom senere i Brug hver Onsdag og Fredag. Istedenfor Onsdag valgtes derpaa Lørdag, indtil Fasten paa denne Dag ophævedes ved Mariafestens Indførelse. Desuden blev Fasten indført for de 40 Dage før Paaske; denne aarlige Fastetids Begyndelse fastsattes af Gregor den store til Askeonsdag og havde Hensyn til Kristi 40 Dages Fasten i Ørken. I disse 40 Dage saavelsom paa de ugentlige Fastedage blev Nydelse af al Slags Kjødmad forbuden; dog kunde man i visse Tilfælde dispenseres fra Paabudet. Disse Bestemmelser har den katholske Kirke bibeholdt lige til vor Tid, medens saavel den lutherske som den reformerte Kirke har afskaffet al tvungen Faste. Dog har Tidsrummet fra Askeonsdag til Paaske i den kirkelige Sprogbrug beholdt Navn af Fastetid. — Hos Muhamedanerne gjelder Faste for en særdeles fortjenstfuld Gjerning og er især i Brug i Maaneden Ramadan.

Fastelavn, Tidsrummet før den store aarlige Fastes Begyndelse, oprindelig kun de tre næstforegaaende Dage, senere en længere Tid (fra 3die Februar af). I denne Tid søgte man at gjøre sig tilgode og more sig, til Gjengjeld for den følgende Faste, og de Lystigheder, som i de fleste Lande fandt Sted i denne Tid, har tildels bibeholdt sig. I Italien opstod af Fastelavnslystighederne Karnevalet (s. d.); i Tyskland pleiede man i denne Tid at opføre de saakaldte Fastelavnsspil (Fastnachtspiele), som var den første Begyndelse til det tyske Lystspil. De forekommer første Gang i Midten af det 15de Aarh. og trivedes til ud i det 17de. Deres Stof er i Regelen hentet fra Hverdagslivet og ofte behandlet paa en temmelig lavkomisk Maade; undertiden antager de ogsaa en satirisk eller moraliserende Karakter. Blandt de bedste Fastelavnsspil hører Hans Sachs's og Jakob Ayrers.

Faste Legemer kaldes, i Modsætning til flydende og luftformige, de Legemer, hvis Smaadele viser den stærkeste Sammenhængskraft og derfor vanskelig kan bringes til at forandre sit Leie. Et Særkjende for faste Legemer er det derfor, at de besidder en bestemt Form og tilnærmelsesvis et uforanderligt Rumfang (Volum).

Fasti (fasti dies) kaldtes hos Romerne de Dage, paa hvilke de offentlige Retsforhandlinger fandt Sted. De bestemtes sædvanlig paa Forhaand ved Aarets Begyndelse, og Lister over dem blev udfærdigede. Senere fik disse Lister, som paa en Maade svarede til senere Tiders Almanaker, ogsaa Navnet Fasti (fasti calendares) og optog da ogsaa Tidsinddelingen i Maaneder med deres Mærkedage samt Dagene for de offentlige Fester. — Fasti consulares eller f. magistratuum kaldtes Fortegnelserne over de for hvert Aar valgte høiere Embedsmænd (Konsuler, Diktatorer, Tribuner osv.); af en saadan fra Augusts Tid er fundet flere Brudstykker. — Fasti triumphales kaldtes Fortegnelser over Triumfatorerne i kronologisk Rækkefølge, med Angivelse af Tid og andre Omstændigheder.

Fasting, Claus, norsk Forfatter og Digter, f. 1746, d. 1791, blev 1761 Student i Kjøbenhavn, men opholdt sig senere mest i sin Fødeby Bergen. 1770 reiste han igjen til Kjøbenhavn, hvor han blev en af det norske Selskabs mest fremragende Størrelser. Hans dramatiske Forsøg mislykkedes, men desto større Held havde han i Epigrammet, i hvilken Digtart han endnu staar uovertruffen i den norske Literatur. Den Skarphed i Forbindelse med en sjelden stilistisk Elegans, som han i disse Digte lagde for Dagen, udmærkede ogsaa hans literære Kritiker. 1777 vendte han tilbage til Bergen, hvor han til sin Død levede i temmelig trange Kaar; i sine sidste Aar var han Raadmand. Fra 1778 til 1782 udgav han „Provincialblade", en for sin Tid fortrinlig Avis, hvori han ret fik Anledning til at vise sin glimrende Pen ligesaavel som sit Lune og sit store Kundskabsforraad, hvilke Evner han anvendte for at befordre liberale Idéer. — Et Udvalg af Fastings Skrifter er udgivet 1837 af Lyder Sagen.

Fastkjævede, en lidet talrig Familie af Benfiskene, hvilken væsentlig er karakteriséret derved, at Overkjævens Ben er fastvoxne med hverandre. Den indbefatter Fiske, som afviger fra den almindelige Fiskeform. Herhen hører bl. a. Kuffertfisken, Pindsvinfisken og Maanefisken. Kun den sidste findes i Norge; den har Udseende af et Hoved med Finner.

Fastland, Kontinent, kaldes de største sammenhængende Landmasser paa Jordens Overflade, Europa, Asien og Afrika (den gamle Verden), Amerika og det australske Fastland (Nyholland).

Fatalia betegner i Retssproget den Frist, inden hvilken enkelte (judicielle) Retssager maa

foretages for at kunne iverksættes, saaledes Fatalia appellationis, Appelfrist, fatalia executionis, Exekutionsfrist.

Fatalisme, se Determinisme.

Fata Morgana, se Luftspeiling.

Fatimider ell. **Alider**, Navn paa et arabisk Dynasti i Afrika, som udledede sin Herkomst fra Muhameds Datter Fatime og hendes Mand Ali. Det grundedes af Obeidallah el-Mahdi (910—34), som underlagde sig en stor Del af Nordafrika. Hans Sønnesøns Søn Moez-eddin indtog Ægypten, Palæstina og Syrien, grundede 972 Kairo og gjorde den til sin Residens. 1171 forsvinder Slægten af Historien.

Fattighus, Anstalter, hvor Fattige faar Husly og Brænde og efter Omstændighederne ogsaa anden Understøttelse. — Det gamle Fattighus i Kristiania (Akersgaden 13), hvilket oprindelig laa i Oslo, men efter Branden 1624 flyttedes til Kristiania, havde 1878 43 Medlemmer og en Kapitalformue af ca. 106,000 Kroner. — Sagbankens Fattighus i Kristiania (Storgaden), grundlagt ca. 1700, havde ved Udgangen af 1878 en Kapitalformue af ca. 33,000 Kroner. Lemmernes Antal var 49. — De Sjøfarendes Fattighus i Bergen, grundlagt 1570, havde 1878 en Kapitalformue af ca. 208,000 Kr. og 117 Lemmer. — Stranges Fattighus i Bergen, stiftet 1600, havde 1878 en Formue af ca. 65,000 Kr.; Lemmernes Antal er 31. — Enkefattighuset i Bergen (s. d.). — Vangens Fattighus (Vors), grundlagt 1649, eiede 1878 ca. 43,000 Kroner. Det har 12 Lemmer.

Fattigvæsen er den fælles Betegnelse for de Forholdsregler, som det Offentlige iverksætter for at tilveiebringe Midler og paa hensigtsmæssigste Maade uddele disse til dem, som ikke er istand til at ernære sig selv, samt for de Foranstaltninger, det Offentlige træffer til fattige Børns Opdragelse og Undervisning og fattige Syges Pleie m. m. — Oldtiden kjendte intet ordnet Fattigvæsen; men Gavmildhed mod Trængende ansaaes for en fremragende Borgerdyd. Fattigdom medførte vistnok hyppig Trældom, som antagelig ofte endog paa en Maade var frivillig, idet de Fattige solgte sig som Slaver for at fristе Livet. Jøderne blev det indskjærpet som religiøs Pligt at sørge for de Fattige (5 Mos. 15, 6—11 m. fl. St.). I det gamle Rom vænnedes efterhaanden den fattige Del af Befolkningen til Kornuddelinger og Gaver af andre Levnetsmidler, hvilke foranstaltedes af formaaende Mænd, som derved søgte at erhverve sig Folkegunst. Den første ordnede Fattigpleie udgik fra Kirken, navnlig fra Klostrene. I alle kristne Lande har Geistligheden gjennem Tiderne fremkaldt Oprettelsen af en Mængde offentlige Stiftelser til Lindring af Nød, og en stor Del af disse bestaar fremdeles, saaledes i Norge flere paa denne Maade grundlagte Hospitaler. Ved Høitiderne indsamledes milde Gaver (Oprindelsen til de senere Tavleombæringer og Fattigblokke). Efterhaanden blev Omsorgen for de nødlidende Fattige en Statssag; men de første Skridt fra Staternes Side var lidet virksomme, tildels endog ligefrem skadelige. I forrige Aarh. greb de almindelig til den Udvei at oprette Tvangsarbeidshuse (Tugthuse) for Betlere, Omstreifere og vanartede Børn; fra disse Huse udgik de Indsatte i Regelen som Forbrydere. Fattigvæsenets Ordning nutildags er forskjellig i de forskjellige Stater. Omsorgen for de Fattige er i Regelen fordelt mellem Staten og de stedlige Samfund (Kommuner, Kredse osv.). Nogen særegen Fattigskat findes i Almindelighed ikke, idet Udgifterne udredes af de almindelige Stats- eller Kommuneindtægter. En Undtagelse herfra danner først og fremst England, hvor en særegen Fattigskat blev indført allerede under Elisabeth 1563. Denne Skat, som oprindelig var meget liden, øgedes stadig, indtil den 1834 havde naaet en Høide af henimod 150 Mill. Kroner. Dette ledede til, at Retten til at kræve Fattigunderstøttelse indskrænkedes, ligesom store Misbrug ved Fattigpleien ophævedes, hvorved Fattigskatten allerede 1837 bragtes ned til ca. 100 Mill. Kroner. Senere er den imidlertid trods alle Anstrengelser voxet; 1870 udgjorde den ca. 138 Mill. Kr. — I Norge og paa Island anerkjendtes fra ældgammel Tid af Herredets (paa Island Reppens) Pligt til at sørge for saadanne Fattige, som ikke havde understøttelsespligtige Frænder. Forsørgelsen skete navnlig ved Omgangslægd. Efter Kristendommens Indførelse traadte ogsaa i Norge Kirken til. Der anlagdes Hospitaler, saaledes Allehelgens Hospital i Vaagsbunden i Bergen, og paa Høitidsdagene indsamledes Gaver til de Fattige. I den katholske Tid anvendtes den fjerde Del af Tienden, den saakaldte „Bondelod" til Fattighjelp, og ogsaa efter Reformationens Indførelse blev Kongen nødt til at lade Distrikterne faa beholde Bondelodden, som fordeltes mellem de Fattige af en Bygdekommission under Prestens Ledelse. Naturalforpleining gjennem Omgangslægd fandt ved Siden heraf Sted, dog kun for saadanne Fattiges vedkommende, som ikke havde forsørgelsespligtige Frænder. Disses Forsørgelsespligt var afhængig af Slægtskabets Nærhed og et vist af Loven bestemt Lavmaal af Formue, den saakaldte „Forlagsøre", saaledes at Forsørgelsen altid paalaa den Trængendes nærmeste Arving, forsaavidt han havde Evne dertil. Denne Ordning viste sig imidlertid utilstrækkelig, og for at standse det voxende Dagdriveri og Betleri oprettedes omkring Midten af forrige Aarh. Tvangsarbeidshuse for modvillige og gjenstridige Dagdrivere. De „rette Fattige", d. e. de, hvis Nød ikke var selvforskyldt, blev hjulpne dels ved Lægd, dels ved Natural- eller Pengeydelser, hvilke sidste antog Karakteren af en formelig Skat, efterat Mandtal saavel over Bidragsyderne som over de Fattige blev istandbragte. Ydelsen var vistnok i Formen frivillig, men i Virkeligheden tvungen; en Slags Ligning blev endog indført. Denne Fattigskat dannede distriktsvise Fattigfond; Sognet udgjorde den snevrere, Stiftet den videre Fattigkommune. Midlernes Bestyrelse og Uddeling besørgedes af en Overkommission for Fattigvæsenet, i hvilken Stiftsdirektionen havde den største Indflydelse. Den ovenfor beskrevne Ordning bestod i det væsentlige uforandret indtil 1846. Ved Lovene ang. Fattigvæsenet i Kjøbstæderne og paa Landet af 20de Septbr. 1845 fik enhver, „som erkjendtes ikke at besidde det Nødtørftige til Livsophold og ikke at kunne erhverve det," Ret til at kræve Bistand af det Offentlige. De samme Love indførte den ydre Ordning af Fattigvæsenet, som endnu i det væsentlige bestaar. Den Ret til at kræve offentlig

Understøttelse, som visse Klasser ved Lovene af 1845 blev tillagte, forøgede imidlertid hurtig Fattiglemmernes Antal og som Følge deraf ogsaa Fattigskatterne i en betænkelig Grad. Da disse Love ogsaa led af andre Mangler, blev de afløste af Lovene af 6te Juni 1863, som indeholder de vigtigste af nu gjeldende Bestemmelser. De væsentligste af disse er følgende: Vanvittige samt forældreløse Børn under 15 Aar skal, naar de intet besidder til Livsophold, ved Fattigvæsenets Foranstaltning erholde den fornødne Bistand, og Børnene tillige Undervisning. Gamle, vanføre og syge Trængende meddeles Understøttelse af Fattigvæsenet, kun naar Fattigkommissionen finder det fornødent. Arbeidsføre og friske Folk, som endnu besidder noget til Livsophold, kan i Trangstilfælde understøttes, navnlig naar deres fuldkomne Forarmelse derved kan ventes forebygget. Til Forsørgelse eller Understøttelse af Fattigvæsenet antages ikke nogen, hvis Ægtefælle, Forældre eller ægte (i Forhold til Moderen ogsaa uægte) Barn erkjendes at have Evne til at yde samme. Ethvert Distrikt, som efter Lovgivningen skal have eget Formandskab, udgjør i Almindelighed et Fattigdistrikt, hvilket ved egne Midler skal forsørge eller understøtte de Fattige, som er hjemstavnsberettigede (s. d.) i Distriktet. Omkostninger for Fattige i Anledning af overordentlige Foranstaltninger mod epidemiske og smitsomme Sygdomme saavelsom Omkostningerne ved sindssyge Fattiges Pleie og Forsørgelse paahviler Amtskommunen, der altsaa forsaavidt danner et Fattigdistrikt. Enkelte Fattigudgifter, saasom Skudsudgifter i Fattigvæsenets Anliggender, Udgifter i Anledning af fattige Sjømænds Hjemsendelse, i Anledning af Indskrænkning af Fantevæsenet m. fl. bæres af Staten. I enhver Kjøbstad bestyres Fattigvæsenet af en Kommission, bestaaende af en Magistratsperson som Ordfører, Sognepræsten (eller, hvor der er flere, én af disse), og saa mange valgte Medlemmer, som Formænd og Repræsentanter bestemmer. Paa Landet bestaar Fattigkommissionen af Sognepræsten (eller den residerende Kapellan) og mindst saa mange valgte Medlemmer, som Distriktet har Underdistrikter, saaledes at der for hvert enkelt af disse vælges en inden samme bosat Mand, som tillige har at forrette som Tilsynsmand i Distriktet. Ligesom i Byerne kan blandt Underdistriktets Indvaanere udvælges Rodemestre, som skal gaa Tilsynsmanden tilhaande. Hvor stort Beløb, der hvert Aar skal udredes i Fattigskat, bestemmes af Kommunalrepræsentationen efter Forslag af Fattigkommissionen. Skatten udlignes af en valgt Ligningskommission i Herrederne paa Matrikulskylden, Formue og Indtægt eller paa hvilkensomhelst af disse Skattefundamenter. I Byerne kan den blot udlignes paa Formue og Næring. Fattigkommissionen bestemmer i Regelen den Maade, hvorpaa de Fattige skal forsørges. Enkelte skal fortrinsvis, andre kan lægges i Lægd. Betleri er belagt med Straf. Enkelte Kommuner eller flere i Fællesskab kan oprette Tvangsarbeidshuse til Optagelse af Betlere, arbeidsføre og trængende Landstrygere af Fantefolket, ørkesløse og fordrukne Personer (Løsgjængere), Kvinder, som unddrager sig Forsørgelsen af sine uægte Børn, samt opsætsige Lægdslemmer. Udgifterne i Anledning af de Politiforanstaltninger, som bliver nødvendige ligeoverfor saadanne Personer, bæres i Regelen af Amtskommunen. — Nedenstaaende Tabel viser Antallet af Understøttede samt Fattigudgifterne (med særskilt Opgave over Pengeskattens Størrelse) i Aarene 1851—75. (For Aarene 1851—65 er Opgaverne imidlertid ikke fuldt nøiagtige, hvad Antallet af Understøttede angaar).

Gjennemsnitlig for Aarene	Antal Understøttede.	Procent af Befolkningen.	De samlede Udgifter til Fattigvæsenet.	Hvoraf Pengeskat.
			Kroner.	Kroner.
1851—55	64,437	4.4	2,504,456	926,672
1856—60	64,882	4.2	3,152,900	1,334,552
1861—65	74,867	4.5	4,079,504	1,885,348
1866—70	68,527	4.0	4,905,148	2,648,656
1871—75	62,669	3.5	5,333,744	2,951,616

Medregnes de til visse Klasser af de Understøttede hørende Familiemedlemmer, udgjør det samlede Gjennemsnitsantal af Understøttede 164,848 (9,6 pCt.) i 1866—70 og 139,445 (7,9 pCt.) i 1871—75. Af Tabellen fremgaar, at Udgifterne til Fattigvæsenet stadig er vedblevne at stige, uagtet Antallet af Fattige i de sidste Aar er gaaet ned.

Fatum, lat., Skjebnen, den blinde Nødvendighed, hvorfor alt maa bøie sig. Troen paa en saadan uimodstaaelig Magt har til forskjellige Tider spillet en Rolle i de forskjellige religiøse og filosofiske Systemer.

Faubourg (udt. Faabur), fr., Forstad til en By. En bekjendt Forstad til Paris er Faubourg St. Germain.

Fauchald, Peder, norsk Politiker, f. 1791 paa Thoten, nød som ung tarvelig Skoleundervisning, men skaffede sig ved Læsning ikke ringe Kundskaber. Han gjorde sig snart bemærket blandt sine Sambygdinger og blev betroet en Række kommunale Hverv. 1830 blev han Storthingsmand for Kristians Amt. Som saadan arbeidede han ivrig for Formandskabsinstitutionens Indførelse, for større Sparsomhed i Anvendelsen af Statens Midler og for Bestyrelse af den indenlandske Produktion. Flere af ham fremsatte Lovforslag er blevne antagne af Storthinget. Som et Exempel paa hans humane og frisindede Politik kan anføres, at han var en af de yderst faa Bønder, som fra først af gav sin Stemme til Ophævelsen af Grundlovens Forbud mod Jøders Ophold inden Riget. Han døde 1856.

Faucher, Léon, fransk Statsøkonom og Publicist, f. 1803, d. 1854, beskjeftigede sig tidlig med arkæologiske og filologiske Studier, blev derefter Redaktør af „Temps“, „Courrier français„ og „Constitutionnel“, paa samme Tid som han optraadte som statsøkonomisk Forfatter. 1846 blev han Deputeret, i hvilken Egenskab han sluttede sig til Oppositionen og arbeidede for Frihandelen, hvilken han ogsaa behandlede i en Række opsigtvækkende Artikler i „Siècle“ og „Revue des deux mondes“. 1848 blev han Medlem af den konstituerende og den lovgivende Forsamling og efter Louis Napoleons Valg til Præsident Indenrigsminister. 1849 traadte han tilbage, men var igjen Minister 1851, indtil kort før Statskupet.

Faucher, Julius, tyst Statsøkonom, f. 1820, d. 1878, optraadte tidlig som Adam Smiths Tilhænger med statsøkonomiske Skrifter, var 1848 Medlem af Toldparlamentet i Frankfurt og grun-

dede kort efter i Berlin Tysklands første Frihandelsorgan, „Abendpost“ paa samme Tid som han stiftede „den tydske Frihandelsforening“. 1850 undertrykkes „Abendpost“ og Faucher gik nu til London, hvor han 1856 indtraadte i Redaktionen af „Morning Star“. 1861 vendte han tilbage, blev Medlem af den preussiske Landdag og sluttede sig der til Fremskridtspartiet. 1863 grundede han i Wien „Vierteljahrschrift für Volkswirthschaft, Culturgeschichte und Politik.“ 1870 ledsagede han den tyske Hær i Frankrige som Korrespondent for Londonerbladet „Daily News“.

Faulhorn, Fjeldtop i Berneralperne (Schweiz), syd for Brienzersjøen, 8,500 Fod høi, er et meget søgt Maal for Turister.

Fauna kaldes Fællesbegrebet af samtlige i en Verdensdel eller et Land levende dyriske Organismer; ogsaa disses Beskrivelse.

Faunus, i den gamle romerske Religion en Gud for Skov og Mark og Beskytter af Kvæghjorder; han havde Spaadomsgave og gjaldt for Søn af Picus, Sønnesøn af Sædguden Saturnus. De senere romerske Historikere gjør ham til Konge i Latium og Fader til Latinus. Hans Fest, Faunalia, feiredes den 5te December. I Tidens Løb forandrede han sig i de religiøse Forestillinger til en Flerhed af Skovguder, Fauner, der tænktes som hæslige Skikkelser, med Horn, Bukkefødder og Hale.

Faure (udt. Faar), Jean Baptiste, fremragende fransk Operasanger, f. 1830, var 1843—52 Elev af Konservatoriet i Paris, debuterede sidstnævnte Aar paa „Opéra comique“ og 1861 paa Paris's store Opera. Til hans Glansroller hører „Don Juan“ og Mefistofeles i „Faust“.

Fauriel (udt. Faariel), Claude Charles, fransk Filolog og Historiker, f. 1772, d. 1844, var først Militær, lagde sig derpaa efter klassiske og orientalske Sprog samt Oldtidens og Middelalderens Historie og blev 1830 Professor ved Sorbonne. Hans Hovedverk er „Syditaliens Historie under de germaniske Erobreres Herredømme.“

Fausbøll, Michael Viggo, dansk Sprogforsker, f. 1821, siden 1878 Professor i Sanskrit i Kjøbenhavn, har leveret kritiske Udgaver af Palistrifterne „Dhammapadam“ og „Jataka“ med Oversættelse og Anmærkninger. Man tilskriver ogsaa ham „Ordbog over Gadesproget af V. Christiansen“ (1866).

Faust, tysk Bogtrykker i det 15de Aarh., se Fust.

Faust, Dr. Johan, en tysk Lærd, som levede i Slutningen af det 15de og Begyndelsen af det 16de Aarh. Han var født i Würtemberg eller ved Weimar, skal have studeret Magi i Krakau og derpaa, efter Sagnet, have indgaaet en Kontrakt med Djævelen, ifølge hvilken denne skulde tjene ham i 24 Aar og i denne Tid skaffe ham alle jordiske Nydelser, mod til Gjengjeld efter Fristens Udløb at faa hans Sjel. Djævelen sendte ham nu en af sine tjenende Aander, Mefistofeles, ved hvis Hjelp han skaffede sig Rigdom, Berømmelse og alle Slags Nydelser. I Wittenberg skal han have manet den skjønne Helene frem og derpaa have ægtet hende. Ved Udgangen af den fastsatte Tid hentede Djævelen ham i Nærheden af Wittenberg. Sagnet om Faust, som utvivlsomt er bygget paa en overtroisk Udtydning af virkelige Begivenheder, har ofte været gjort til Gjenstand for digterisk Behandling, først i en Række Folkeskrifter og Marionétkomedier, senere ogsaa af Digtere som Marlow, Lessing, Göthe, Lenau, Heine m. fl. Operaer med Navnet „Faust“ er komponerede af Spohr og Gounod.

Favara, By paa Siciliens Sydkyst, med 13,000 Indb. og Udførsel af Svovl.

Favart (udt. Favar), Marie Justine Benedicte, bekjendt fransk Skuespillerinde, f. 1727, d. 1772, debuterede 1744 paa Opéra comique og blev senere ansat ved den store Opera. Hun var den første, som spillede sine Roller i et til dem svarende Kostume. Hendes Mand, Charles Simon Favart, f. 1710, d. 1792, var en frugtbar og ikke uheldig dramatisk Forfatter. Selv skrev hun ogsaa nogle Skuespil, som sammen med hendes Mands er udkomne under Titelen „Théâtre de Mr. et Mad. Favart“ (10 Bd., 1763—72).

Favart, Marie, egentl. Pierrette Pingaud, fransk Skuespillerinde, f. 1833, debuterede 1847 ved Théâtre français, hvor hun senere især har udmærket sig i Elskerinderoller.

Faveur (udt. Favør), Gunst, Yndest. — Favorit, Yndling. — Favorisere, begunstige.

Favn, Længdemaal = 6 Fod. Som Maal for Ved er en Favn 72 Kubikfod.

Favre (udt. Favr), Gabriel Claude Jules, fransk Politiker, f. 1809, d. 1880, studerede Lovkyndighed og nedsatte sig i Lyon som Sagfører. 1835 reiste han til Paris og forsvarede paa en glimrende Maade Deltagerne i Uroligheden i Lyon. Ved Februarrevolutionens Udbrud blev han Generalsekretær i Indenrigsministeriet, indvalgtes i den konstituerende Forsamling og sluttede sig efter Præsidentvalget som Medlem af den lovgivende Forsamling til yderste Venstre. Efter Statskupet 1851 trak han sig tilbage til sin Praxis som Advokat og forsvarede bl. a. med Mesterskab Orsini. 1858 valgtes han til Deputeret for Paris og blev som saadan Hovedmanden for Oppositionen mod Regjeringen. 1868 blev han Medlem af det franske Akademi. 1870 fraraadede han Krig med Tyskland og blev efter Slaget ved Sedan Vicepræsident i den nystiftede Republik samt Udenrigsminister. Som saadan gjorde han en Fredsslutning umulig ved bestemt at negte enhver Landafstaaelse. Da imidlertid Paris i længere Tid havde været beleiret, maatte han i Januar 1871 som den provisoriske Regierings Befuldmægtigede undertegne Byens Kapitulation og Vaabenstilstanden. S. A. indvalgtes han i Nationalforsamlingen, blev derpaa Udenrigsminister og afsluttede som saadan den endelige Fred med Tyskland. 1876 valgtes han til Senator.

Favre, Louis, fransk Ingeniør, f. i Genf, d. 1879, overtog Bygningen af Gotthardstunnelen, som han trods mange Hindringer for den væsentligste Del havde fuldført ved sin Død. Han var blottet for videnskabelig Dannelse, men erstattede denne ved Villiekraft og naturlig Begavelse.

Fawcett (udt. Faaset), Henry, engelsk Politiker og Statsøkonom, f. 1833, studerede i Cambridge og blev 1856 Fellow i Trinity Hall. 1858 mistede han ved et Ulykkestilfælde Synet, men fortsatte dog sine Studier, optraadte som Forfatter og blev 1863 Professor i Cambridge. 1865

blev han indvalgt i Underhuset, hvor han senere har hørt til det radikale Venstres mest fremragende Medlemmer. Af hans Skrifter kan anføres „Pauperismen, dens Aarsager og Forebyggelsesmidler," „Taler over nogle gjængse politiske Spørgsmaal" m. fl. Tilligemed sin Hustru Millicent Garrett Fawcett hører han til Forkjæmperne for Kvindens Emancipation.

Fawkes, (udt. Faaks), Guy, Hovedmanden for „Krudtsammensværgelsen" i England, f. 1570, tjente i den spanske Armé i Nederlandene, vendte derpaa tilbage og stiftede en Sammensværgelse om ved Hjelp af Krudt at sprenge Kongen, Ministrene og Parlamentet i Luften. Planen skulde udføres paa Parlamentets Aabningsdag, 5te Nov. 1605, men røbedes; Fawkes arresteredes just som han skulde tænde Minen og henrettedes 1606. Til Minde om denne Begivenhed var det længe Skik i de engelske Byer hver 5te November at gaa i Procession med en Straamand, som skulde forestille Fawkes, og høitidelig brænde den.

Favorit og **favorisere**, se Favør.

Fay, Andreas, ungarsk Digter, f. 1786, d. 1864, studerede Retsvidenskaben, blev Advokat og Dommer, men maatte paa Grund af svag Helbred opgive denne Bane. Han udgav nu et Par Digtsamlinger, af hvilke navnlig den sidste vakte Opmærksomhed; paa disse fulgte en Række Theaterstykker, Fabler og Romaner, som tildels indtager en meget betydelig Rang. Særlig er Fay fremragende som Humorist. I de frisindede Bevægelser i Ungarn i Aarhundredets første Halvdel tog han ivrig Del.

Fayal, en af de azoriske Øer, $2^1/_2$ Kv.mil stor, med 30,000 Indb. Hovedstad Horta.

Faye, Andreas, norsk Præst og Historiker, f. 1802 i Drammen, d. 1869, blev Student 1823 og tog theologisk Embedseksamen 1828. 1829 blev han Lærer ved Arendals Skole, foretog 1831 en Reise til Udlandet, under hvilken han væsentlig studerede Skolevæsenet i Prussen og Sachsen, og blev 1833 Sognepræst til Holt. 1839 blev han Forstander og Førstelærer ved Holt Seminarium og 1842 Storthingsmand fra Nedenæs Amt. 1860 blev han Sognepræst til Sande i Jarlsberg. Af hans Skrifter er de betydeligste: „Norske Sagn" (1833, andet forøgede Oplag 1844), „Landkrigen i Norge 1808" (1861), „Norge i 1814" (1864) og Kristianssands Stifts Bispe- og Stiftshistorie" (1867). Desuden udgav han en Del Folkeskrifter om Afholdssagen, Skolevæsenet osv. samt historiske Lærebøger, bl. hvilke „Norges Historie" (1831) og „Den kristne Kirkes Historie" (1842). Hans efterladte værdifulde Samlinger af Haandskrifter m. m. er indkjøbte af Rigsarkivet og Universitetsbiblioteket.

Faye, Frans Christian, norsk Læge, f. 1806, blev Student 1824 og tog 1831 medicinsk Embedseksamen. Efter et Ophold i Finmarken som Medlem af en provisorisk Kolera-Kvarantænekommission blev han 1833 Korpslæge, foretog 1838 en Studiereise i Udlandet og tog 1842 Doktorgraden i Medicin. 1846 blev han Lektor samt Overlæge ved Fødselsstiftelsen i Kristiania og 1850 Professor i Medicin. 1855 blev han Overlæge ved det paa hans Foranledning oprettede Barnehospital i Kristiania. 1859 udnævntes han til Kongens første Livmedikus. 1856 oversendte han Universitetets akademiske Kollegium et Beløb af 1000 Spd. ledsaget af en Skrivelse, i Anledning af hvilken Videnskabsselskabet i Kristiania n. A. oprettedes. 1876 erholdt han paa Ansøgning Afsked fra sin Stilling som Professor. Foruden talrige Afhandlinger i videnskabelige Tidsskrifter har han udgivet „Lærebog i Fødselsvidenskaben for Jordemødre" (1844, 3die Udg. 1872).

Fayum, Landskab i Mellemægypten, ved Sjøen Birket el-Kerun, som ved Josefskanalen forbindes med Nilen, er omsluttet af den libyske Ørken og forbundet med Nildalen ved en trang Sidedal. Det er Ægyptens frugtbareste Landskab; især dyrkes Vin, Olie, Dadler, Ris, Figen samt Roser, af hvilke en Mængde Rosenolie tilberedes. Hovedstad Medinet el-Fayum, med 12,000 Indb.

Fazy (udt. Fasi), James, schweizisk Statsmand, f. 1794, d. 1878, studerede i Paris Retsvidenskab og Statsøkonomi og var sammesteds Medarbeider i flere liberale Blade. Efter Ludvig Filips Tronbestigelse vendte han tilbage til Schweiz og blev i Genf en af Oppositionens mest fremragende Repræsentanter. Efter Revolutionen 1841 blev han Medlem af Raadet og virkede for den almindelige Stemmerets Indførelse. Efter Revolutionen 1846 traadte han i Spidsen for den provisoriske Regjering og istandbragte en demokratisk Forfatning, hvorpaa han udøvede en fast uhørt Indflydelse i alle Anliggender. 1853 blev han forbigaaet ved Valgene, men stod 1855—62 atter i Spidsen for Kantonets Styrelse. Han har skrevet „Republiken Genfs Historie" samt en Del Romaner og Dramaer.

Fea, Carlo, italiensk Arkæolog, f. 1753, d. 1834, indtraadte i Rom i den geistlige Stand, men maatte 1798 flygte til Florens, vendte næste Aar tilbage og blev efter Visconti Kommissær for Antikerne samt Bibliothekar hos Fyrst Chigi. I sine Skrifter behandlede han i stor Udstrækning det rige Materiale, som bragtes for Dagen ved Udgravninger i Rom.

Fearnley, Thomas, norsk Landskabsmaler, f. 1802 paa Fredrikshald i en Familie, som nedstammede fra England, gik paa Krigsskolen i Kristiania og kom derpaa i Huset hos sin Onkel, Kjøbmand Hagemann, hos hvem han skulde uddanne sig til Handelsmand. 1819 forlod han dog denne Beskjeftigelse og blev Elev af den netop oprettede Kunstskole i Kristiania. 1821 gik han til Kjøbenhavn, hvor han som Elev af Akademiet opholdt sig til 1823. Sidstnævnte Aar reiste han paa Foranledning af daværende Kronprins Oskar til Stockholm, hvor han indtil 1827 studerede ved Akademiet især som Elev af Fahlcrantz. 1828 reiste han til Dresden, hvor han nød Veiledning af Professor Dahl. 1830—33 opholdt han sig i München, tilbragte derpaa et Par Aar i Italien, især i Rom og Neapel, besøgte 1835 Paris og opholdt sig 1836—38 i England. Efter en Studiereise i Norge sammen med Andreas Achenbach giftede han sig og boede et Aars Tid i Amsterdam; 1841 bosatte han sig i München, hvor han snart efter blev syg og døde i Begyndelsen af 1842. Fearnley indtager i den norske Malerkunsts Historie en ærefuld Plads ved Siden af sin Samtidige, Professor Dahl. Ligesom denne valgte han fortrinsvis norske Motiver, som han i Forhold til sin Tid behandlede paa en sjelden kraftig

realistisk Maade. Særlig Fortjeneste indlagde han sig af den norske Kunst ved sit 1836 fremsatte Forslag om Oprettelse af et Nationalgalleri i Kristiania, hvilket allerede Aaret efter kom istand. Af hans Billeder, som er spredte i de fleste uropæiske Lande, findes i Nationalgalleriet „Labrofossen" og „Isbræ i de baierske Højlande". — Hans Broder, Carl Fredrik Fearnley, f. 1818, studerede Bergvidenskaben, lagde sig senere efter Astronomi, blev 1857 Lektor og 1865 Professor i dette Fag ved Universitetet i Kristiania.

Feber (febris), en sygelig Tilstand hos Legemet, som giver sig tilkjende ved en større eller mindre Forhøielse af Kropsvarmen, i Regelen ledsaget af et kort og hurtigt Aandedræt og Forhøielse af Pulsens Hastighed over det sædvanlige; desuden føler den Syge som oftest afvexlende Kuldegysninger og Hede, Mathed, Tørst, Svimmelhed, undertiden forbunden med Vildsnak, ligesom Svedafsondringen ofte tiltager. Feber optræder altid i Forbindelse med andre Sygdomme, aldrig som en selvstændig Sygdom; dens Til- og Aftagen er ved mange Sygdomme et sikkert Kjendetegn paa selve Sygdommens Frem- eller Tilbagegang. Dødsaarsag er Feber i Regelen kun, naar den medfører en Forhøielse af Kropsvarmen af indtil 41° a 42° C. Man har antaget, at Aarsagen til Febre er visse en forøget Stofvexling medførende Stoffer, som dels kan opstaa i Blodet og dels kan indbringes udenfra; dog kan Feber undertiden ogsaa have en rent nervøs Oprindelse. Virksomme Midler mod Feber er kolde Bad, Kinin, Digitalis osv.

Februar, efter nyere Tidsregning den anden Maaned i Aaret med 28 (i Skudaar 29) Dage, har Navn efter en italiensk Guddom, Februus, hvis Fest (Februalia eller Lupercalia) feiredes som Renselsesfest 18—28 Februar.

Februarrevolutionen, se Frankrige.

Fécamp (udt. Fekang), By i det franske Departement Seine inférieure, ved den britiske Kanal, 5 Mil nordost for Havre, med 13,000 Indb., Sjøbade, Fiskerier, livlig Handel og Industri.

Fechner, Gustav Theodor, tysk Naturforsker, Filosof og Digter, f. 1801, studerede Medicin i Leipzig, lagde sig derpaa væsentlig efter Fysik og blev 1834 Professor i Leipzig. Han udgav nu en Række Skrifter, i hvilke han særlig behandlede Galvanismen, samt fortsatte sit allerede tidligere under Pseudonymet „Dr. Mises" begyndte skjønlitterære Forfatterskab, gjennem hvilket han viste sig som Humorist af betydelig Rang. 1839 maatte han som Følge af en Øiensygdom tage Afsked fra sin Post, hvorefter han beskjæftigede sig med Filosofi og udgav flere Skrifter i denne Videnskab. Hans vigtigste Arbeider er „Forskole til Æsthetiken" og „Psychofysikens Elementer". Hans humoristiske Skrifter er udkomne samlede 1875.

Fechter, Ch. A., berømt engelsk Skuespiller, f. 1824, d. 1879, lagde sig i Paris efter Billedhuggerkunsten, debuterede derefter paa Theâtre Molière og optraadte siden med stort Bifald paa flere af Frankriges, Englands og Tysklands første Scener. Han udmærkede sig særlig i shakespearske Roller.

Fedt, Betegnelse for en Række énsartede Stoffer, som forekommer færdigdannede i de organiske Legemer, og som er af stor Betydning dels som Nærings- og Lægemidler og dels i teknisk Henseende. Fedtarterne er enten faste eller flydende og viser stor Overensstemmelse i sine kemiske Forhold, hvad enten de hidrører fra Planter eller Dyr. De er uopløselige i Vand, Vinaand og Syrer, men let opløselige i Æther og ætheriske Olier. Enhver Art af Fedt bestaar af en fur Bestanddel, Fedtsyre, i Forbindelse med et indifferent Legeme, som kaldes Glycerin. Fedtsyren er enten flydende og kaldes da Oliesyre (Elainsyre) eller fast og krystallinsk, Talgsyre (Stearinsyre og Palmitinsyre). Efter Fedtarternes Beskaffenhed skjelnes mellem Olie, Fedt og Talg. Under Varmens og forskjellige kemiske Stoffers Indflydelse danner der sig af de forskjellige Fedtarter Syrer, som har en stærk og for det meste meget modbydelig harsk Lugt, hvilken hidrører fra flygtige Fedtsyrer, hvoraf Smør- eller Buterinsyren er den hyppigst forekommende. Fedtarterne er meget kulstofrige (man regner, at Næringsmidlernes Fedt indeholder 79 Procent Kulstof) og udvikler som Følge deraf ved sin Forbrænding i Legemet en stor Mængde Varme; derfor nyder Beboerne af de kolde Egne dem i forholdsvis stor Mængde. Med Hensyn til Anvendelse danner Fedtarterne følgende Grupper: Som Næringsmidler bruges Olivenolie, Valmueolie, Valnødolie, Smør, Svinesmult, Talg m. fl.; som Belysningsstoffer: Roolie, Hampolie, Tran, Talg m. fl.; til Sæbe: Bomolie, Roolie, Hampeolie, Palmeolie, Kokustalg, Tran, Talg; til Plaster: Bomolie og Svinesmult, og til Fernis og Oliefarver: Linolie og Valnødolie. Fedtet i Dyrenes Cellevæv kaldes efter sin forskjellige Beskaffenhed Talg (som hovedsagelig faaes af planteædende Dyr, i hvilke den er afleiret i stor Mængde paa enkelte Steder, især omkring Nyrerne), Ister (hovedsagelig af kjødædende Dyr samt enkelte Fiske), Tran og Spæk, som faaes af Fiskene og de i Havet levende Pattedyr (Hvalen, Sælhunden m. fl.). — Fedtvæv kaldes det med Fedt fyldte løse Bindevæv i de dyriske Organismer. Selve Fedtstoffet er en flydende Masse, som ligger indesluttet i særegne Fedtceller. Hos friske Organismer findes Fedtvævet under Huden, i Underlivet, Diehulen og Benenes Indre samt mellem Musklerne. — Fedtgaas, se Pingvin. — Fedtkjertler, Kjertler i Huden, især hvor denne er bevoxet med Haar, hvilke afsondrer en fed Substans, som giver Huden og Haarene Smidighed. Svømmefuglene har under Halen to store Fedtkjertler, fra hvilke de forsyner sine Fjer med et glat Overtræk af Fedt. — Fedtlever, kaldes en uregelmæssig stærk Fedtdannelse i Leveren, fremkaldt ved Drukkenskab og Svindsot m. fl. Sygdomme; den medfører en unaturlig Størrelse af Leveren, slet Fordøielse m. fl. Onder. — Fedtsvulst, svullartet Fedtdannelse under Overhuden, især paa Ryggen og i Nakken. — Fedtsyge, en usædvanlig og over hele Legemet udbredt Ophobning af Fedtvæv; den er dels medfødt og dels erhvervet og er i sidste Fald hyppigst en Følge af et stillesiddende Liv og en for kraftig, fedtdannende (ɔ: sukker- og stivelseholdig) Kost. Den medfører Uregelmæssigheder i Aandedrættet og Hjertets Virksomhed, Svækkelse af Musklerne og Hjernen m. fl. Onder. De bedste Lægemidler er streng Diæt, rigelig Bevægelse samt den saakaldte

Bantingkur, som bestaar i fuldstændig Afholdenhed fra fedt-, sukker- og stivelseholdig Næring.

Feer, overnaturlige, især i de romanske og keltiske Folks Sagn hjemmehørende kvindelige Væsener. Deres Oprindelse er mindre klar; dog har man troet at gjenfinde de gamle romerske Skjebnegudinder (fata) saavelsom de oprindelig keltiske matres ell. matronae i dem. Man tænkte sig dem snart som gode, snart som onde Væsener og troede, at de ofte og paa mange Maader greb ind i Menneskenes Liv og Skjebne. De talrige Fésagn har givet Anledning til, at en Række Digtere har optaget deres Stof til poetisk Behandling. Særlig er den franske og italienske Literatur rig paa Féfortællinger.

Fehirde, se Hird.

Fehrbellin, By i Brandenburg, med 2,000 Indb. Her seirede Kurfyrst Fredrik Wilhelm over Svenskerne under Wrangel 1675.

Feigumfos, et betydeligt Vandfald i Lysters Prestegjeld i Sogn, Nordre Bergenhus Amt.

Feith, Rhijnvis, hollandsk Digter, f. 1753, d. 1824, var næst Bilderdijk den, som mest bidrog til at hæve den sunkne hollandske Literatur. Af hans Arbeider, som omfatter omtrent alle Poesiens Arter, kan anføres „Oder og Digte", „Alderdommen" og Tragedierne „Johanna Gray" og „Ines de Castro".

Feldspat, en Familie Mineralier, som er Forbindelser af kiselsur Lerjord med kiselsur Kali, Natron eller Kalk. Feldspat er særdeles udbredt og forekommer som Bestanddel af Granit, Porfyr, Gneis osv. 1) Den almindelige Feldspat eller Orthoklas, som findes udbredt næsten over hele Jorden og navnlig forekommer i stor Mængde, bl. andre Steder i Norge, nemlig i saakaldte Pegmatitgange (storkornet Granit), er en Kali-Feldspat, som er fuldkommen spaltelig i to mod hinanden retvinklede Retninger. Farven er hyppigst kjødrød eller graalig hvid. Den anvendes til finere Pottemagerarbeider. Den ufarvede og vandklare Feldspat kaldes Adular; denne har ofte et eiendommeligt indre Perlemorskin og kaldes da Maanesten. En Art af den almindelige Feldspat er fremdeles den spangrønne Amazonsten. Ved Fredriksværn findes i stor Mængde en Feldspat, der ligesom Labradoren viser et meget skjønt blaat og gult Farvespil. 2) Albit er en Natron-Feldspat, som for det meste har hvide Farver. 3) Labrador er en gjennemskinnende, glasglinsende Kalk-Feldspat af lysegraa indtil sortagtig Farve. Den udmærker sig ved et skjønt Farvespil i Blaat, Grønt, Rødt og Gult, som især fremtræder ved Slibning, hvorfor man har forsøgt at anvende den til Smykkefager. Fra almindelig Feldspat stiller den sig navnlig derved, at den opløses i kogende Saltsyre. Den smukkeste Labrador findes paa Kysterne af Labrador, i Finland, Grønland og ved Ekersund i Norge. 4) Oligoklas er en Natron-Feldspat med lidt Kalk istedenfor en tilsvarende Mængde Natron. — Avanturin-Feldspat eller Solsten, se Avanturin.

Felegyhaza, By i Ungarn, 15 Mil syd for Pest, med 20,000 Indb. og store Kvægmarkeder.

Felicitas, lat., 1) Lyksalighed, hos Romerne ogsaa tænkt som en Gudinde. 2) en af Planetoiderne.

Felix, Navn paa 5 Paver.

Felix, romersk Statholder i Judæa mellem 52 og 60 e. Kr. Han var gift med Herodes Agrippas Datter Drusilla og viste stor Herskesyge og Grusomhed. Af Apostelhistorien er han bekiendt derved, at han i 2 Aar holdt Apostelen Paulus i Fangenskab.

Fellah, arab., Agerdyrker, i Ægypten Navn paa Landbefolkningen.

Fellata, ogsaa Fula, Fellani, Fullan, en afrikansk Stamme, sandsynligvis oprindelig boende i Østafrika, har fra Senegambien og Guinea trængt frem til det vestlige Sudan, hvor deres Anfører, Othman, i Begyndelsen af dette Aarh. grundede et mægtigt Rige. Deres Antal anslaaes til ca. 6—8 Millioner. De er lysere end Negrene og mangler disses uldkrusede Haar; ogsaa i aandelig Henseende staar de over de fleste Afrikanere.

Fellenberg, Philip Emanuel von, schweizisk Filantrop, f. 1771, d. 1844, studerede Retsvidenskaben og besluttede derpaa at ofre sig for Skole- og Oplysningsvæsenet, kjøbte 1799 et Gods i Nærheden af Bern og traadte i Forbindelse med Pestalozzi, hvis Skole flyttedes fra Burgdorf til hans Gods. Da imidlertid begges forskjellige Karakter gjorde Samarbeidet umuligt, flyttede Pestalozzi, medens Fellenberg efterhaanden oprettede en Anstalt for forældreløse Børn, en Landbrugsskole, en høiere Opdragelsesanstalt og en Realskole samt baade ved sit Exempel og sine Skrifter ivrig virkede for Udbredelsen af aandelig og materiel Kultur. 1833 blev han Landammann i Bern.

Fellows, egentl. Kammerater, kaldes ved de engelske Universiteter de Medlemmer af Kollegierne, som forvalter disses Anliggender. Deres Antal er forskjelligt ved de forskjellige Kollegier, og deres Indtægter veksler mellem 25 og 200—300 Pund Sterling; Stillingen er livsvarig, forsaavidt Indehaveren ikke gifter sig eller faar en høiere Ansættelse.

Feloni, i Lensretten enhver grov Krænkelse af Lenstroskaben saavel fra Vasallens Side ligeoverfor Lensherren som omvendt; eftersom Forbrydelsen blev begaaet af Vasallen eller Lensherren havde den til Følge Tabet af Lenet eller af Lenshøiheden. I den engelske Strafferet er felony Betegnelse for den grøveste Klasse af Forbrydelser, som i den ældre Tid var belagt med Formueskonfiskation.

Felt, egentl. aaben Mark, Egn; Omraade; bruges hyppigst énstydig med Krig, især Krig i aaben Mark. — Feltmarskal, den høieste militære Grad. — Feltraab, et Kjendingsord for Skildvagter, Poster og Patruljer. — Felttjeneste, Forskrifterne ang. Troppers Forhold i Felt, særlig hvad Bevogtnings- og Patruljetjenesten angaar; de militære Øvelser, som særlig har til Øiemed at uddanne Soldaterne i Vagt- og Patruljetjeneste o. lign. — Feltvagt, en mindre Troppestyrke (sædvanlig en Peloton), som en større Afdeling under Holdt udstiller for at sikre sig mod Overrumpling.

Feltre, By i Provinsen Belluno i Norditalien, med 12,500 Indb. og Silkefabriker.

Felukke, tidligere smaa Krigsfartøier, som brugtes i Middelhavet, væsentlig til Kystforsvar. De var bevæbnede med smaa Kanoner og Svingbasser og forsynede med baade Seil og Aarer.

Femern, Ø i Østersjøen, udenfor den nordøstlige Spidse af Holsten, er 2 Kv.mil stor og

har 10,000 Indb. Jordbunden er frugtbar og veldyrket. Den var i den første Del af Middelalderen beboet af Vender og blev Aarsagen til langvarige Stridigheder mellem de danske Konger og de holstenske Grever. Ved Freden i Vordingborg 1435 overlodes den til Grev Adolf, pantsattes af ham til Lybekkerne og indløstes igjen 1490 af Kong Hans. 1544—1713 tilhørte den de holsten-gottorpske Hertuger, toges sidstnævnte Aar i Besiddelse af Fredrik den fjerde, erobredes af Preusserne Vaaren 1864 og blev sammen med Slesvig og Holsten afstaaet til dem ved Freden i Wien s. A.

Feminin, egentl. genus femininum, lat., Hunkjøn.

Femsjøen, Indsjø i Smaalenenes Amt, tæt ved Fredrikshald, har Afløb til Havet gjennem Tistedalselven.

Femtalsplanter, d. s. s. Tofrøbladede Planter.

Fénélon, François de Salignac de Lamothe, fransk Geistlig og Forfatter, f. 1651, d. 1715, blev 24 Aar gammel viet til Præst og fik 3 Aar senere Opsyn med de til Katholicismen omvendte Protestanter. Da han viste sig Stillingen i en sjelden Grad voxen, blev han udnævnt til Leder af Missionen blandt Hugenotterne i Provinsen Saintonge, hvilken Stilling han dog negtede at overtage, førend de til Undertvingelse af Kjætterne udsendte Dragoner blev tilbagekaldte. 1689 blev han Opdrager for Ludvig den fjortendes Sønnesønner, 1693 Medlem af Akademiet og 1694 Erkebiskop af Cambray. Ved et theologisk Skrift kom han i en heftig Strid med Bossuet; den sidste fandt Medhold hos Kongen, og Fénélon forvistes til sit Bispedømme; da ogsaa Paven 1699 fordømte hans Bog, bøiede han sig og tilbagekaldte den. Foruden flere theologiske og filosofiske Skrifter forfattede han Romanen „Telemakues Hendelser“, bestemt til Læsning for hans Elev Kronprinsen. Den var 1699 færdig til at trykkes, men blev forbudt, da Kongen troede deri at se en Satire paa sig selv og sin Regjering. Først efter Forfatterens Død udkom den 1717. Den er uden poetisk Værd, men rig paa fortræffelige moralske Regler for Fyrster og udtaler i et ypperligt Sprog uden Hensyn Forfatterens frisindede Anskuelser. Den har oplevet utallige Oplag og er bleven oversat til de fleste Sprog.

Fenger, Carl Emil, dansk Læge og Politiker, f. 1814, blev 1843 Lektor i Pathologi og pathologisk Anatomi, 1850 Professor i Pathologi og 1852 i medicinsk Klinik, i hvilken Stilling han bidrog meget til at uddanne en Række dygtige yngre Læger. 1849—52 var han Medlem af Folkethinget, hvor han især havde Indflydelse paa Finansernes Forvaltning. 1856 blev han Medlem af Rigsraadet og var 1859—63 Finansminister; fra 1861 er han stadig bleven gjenvalgt til Folkethinget og overtog 1870 igjen Posten som Finansminister, hvilken han indehavde til 1872. 1875 blev han Borgermester i Kjøbenhavn.

Fenier (engl. Fenians), et revolutionært politisk Parti, som 1861—62 dannede sig blandt de til Nordamerika udvandrede Irlændere. Navnet er hentet fra Irlands gamle Krigerkaste, Finna; Partiets Grundlægger var John O'Mahoney, og i Irland organiseredes det af James Stephens. Feniernes Maal var at løsrive Irland fra England og gjøre det til en Republik under de Forenede Staters Beskyttelse. Deres hemmelige Sammenkomster, Rustninger og militære Øvelser vakte de engelske Myndigheders Opmærksomhed, og flere af deres Ledere blev fængslede; 1867 gjordes et Forsøg paa med Vold at befri dem, hvilket dog mislykkedes, ligesom et Aaret før foretaget Indfald i Kanada. 1870—71 blev en Del af de fangne Fenier deporterede, og Partiet har senere lidet ladet høre fra sig.

Fennikel, en i det sydlige Europa hjemmehørende Skjærmplante, som ogsaa dyrkes i nordligere Lande. Den ligner Dil, hvorfra den adskiller sig ved sit Frø, af hvilket udvindes en ætherisk Olie (Ætheroleum Foeniculi), der ligesom det af Frøene destillerede Fennikelvand har Anvendelse i Medicinen.

Fenrisulven, se Gudelære, den nordiske.

Fensale, se Gudelære, den nordiske.

Fensfjord, Fjord i Lindaas Prestegjeld, Søndre Bergenhus Amt, deler sig i to Arme og fører derefter forskjellige Navne (Madsfjord, Østfjord og Matrefjord). Den har en samlet Længde af ca. 10 Mil.

Feodor (russisk Form for Theodor), Navn paa tre russiske Keisere. — Feodor den tredie, f. 1661, d. 1682, kom paa Tronen 1676. Han oprettede den første lærde Skole i Rusland og brændte Adelens Slægtregistre for at tilintetgjøre dens Krav paa Forrettighed til alle høiere Embeder.

Feodor Ivanowitsch, russisk Maler, f. af kalmuktiske Forældre 1765, d. 1832, kom som Barn til Rusland og blev der Gjenstand for Katharina den andens særlige Beskyttelse. Senere kom han til Karlsruhe og til Filantropinet i Marschlins, bestemte sig for Malerkunsten og uddannede sig under et syvaarigt Ophold i Rom. Derpaa ledsagede han som Tegner Lord Elgin til Grækenland, opholdt sig en Tid i London og kom 1806 tilbage til Karlsruhe, hvor han til sin Død opholdt sig som Storhertugens Hofmaler. Han dannede sig især efter Antiken og den gamle florentinske Skole; hans bedste Egenskaber var Dygtighed i Clairobscuren og en fremragende Evne til at individualisere.

Feodosia eller **Kaffa**, By paa Sydkysten af Krim, med 10,000 Indb., Fabrikdrift og Østersfiskerier. Den hed oprindelig Theodosia og var en milesisk Koloni, som stod i levende Forbindelse med Athen. Den ødelagdes i det andet Aarh. e. Kr., men blomstrede under Navn af Kaffa op igjen i Middelalderen under Genuesernes Herredømme og havde, da den 1465 kom i Tyrkernes Hænder, 100,000 Indb.

Feragen Sjø, en 2 Mil lang Indsjø i Røros Prestegjeld, Søndre Trondhjems Amt, nær Rigsgrændsen. Den ligger omtrent 2,000 Fod over Havet.

Ferai (Pherae), nu Velestino, By i Thessalien, nær Pelion, var efter Sagnet Admetos's Residens og i det 4de Aarh. f. Kr. Sæde for mægtige Tyranner.

Ferdinand, Navn paa 3 romersk-tyske Keisere. — Ferdinand den første, f. 1503, d. 1564, blev 1526 Konge af Bøhmen og Ungarn, 1531 Konge af Rom og 1556 Keiser. Han virkede ivrigt for Opretholdelsen af Religionsfreden mellem Prote-

stanterne og Katholikerne, kom senere i Strid med Tyrkerne og Paven og gjorde sig fortjent ved at indføre mildere Forholdsregler ligeoverfor Protestanterne. — Ferdinand den anden, f. 1578, d. 1637 var en Broderson af Maximilian den anden og blev af Jesuiterne opdragen til en fanatisk Katholik. 1617 blev han Konge i Bøhmen, 1618 i Ungarn og begyndte strax i disse Lande med Vold og Magt at undertvinge Protestantismen. 1619 blev han valgt til Keiser efter Matthias; Bøhmerne erklærede ham nu for afsat som Konge, men han overvandt dem og tog streng Hevn (1620). Den Krig, ved hvilken han underkuede Bøhmerne, forplantede sig til Tyskland og blev Begyndelsen til Trediveaarskrigen. 1629 udstedte han i Tillid til de Fordele, han allerede havde vundet, det bekjendte Restitutionsedikt, ved hvilket han ophævede alle de Indrømmelser, som tidligere var gjort Protestanterne. Men Wallensteins Afsked og Gustav Adolfs Optræden vendte Krigslykken fra Keiseren, og hverken den førstes Gjenindsættelse til Feltherre eller den andens Død bidrog synderlig til at forbedre hans Stilling, saa at han ved sin Død havde opgivet Haabet om at naa sit Maal. — Ferdinand den tredie, foregaaendes Søn og Efterfølger, f. 1608, d. 1657, blev romersk Konge 1636 og Keiser 1637. Skjønt han var mest tilbøielig til Fred, blev han dog tvungen til at fortsætte Krigen, indtil der 1643 sammentraadte en Kongres, som 1648 medførte den westfalske Fred. Paa Rigsdagen 1653—54 satte han vigtige Forandringer i Justitsforvaltningen igjennem.

Ferdinand, Keiser af Østerrige, f. 1793, kronedes 1830 til Konge af Ungarn og blev 1835 Keiser efter sin Fader, Frants den første. Han var en velvillig og velmenende Mand, men baade aandelig og legemlig svag, saa at han overlod det meste af Regjeringen til Fyrst Metternich. Efter dennes Fald i Marts 1848 forlod han Wien, men vendte udpaa Sommeren tilbage; dog fandt han sig allerede i December s. A. paa Grund af nye Uroligheder bøiet til at takke af til Fordel for sin Brodersøn, Frants Josef. Senere levede han i Stilhed i Prag, hvor han døde 1875.

Ferdinand, Navn paa en Række Konger af Spanien. — Ferdinand den første, kaldet den store, Konge af Kastilien, besteg Tronen 1035. Han kjæmpede med Held mod Portugal og Maurerne, ordnede Kastiliens Forfatning og antog 1056 Titel af Keiser. Han døde 1065. — Ferdinand den tredie, den hellige, f. 1199, d. 1252, blev 1217 Konge af Kastilien og 1230 af Leon, hvilke begge Riger han forenede til ét. Han erobrede Murcia, Sevilla og Cordova fra Maurerne og stiftede Universitetet i Salamanca. — Ferdinand den fjerde, Sancho den fjerdes Søn, blev Konge af Kastilien og Leon 1295. Han bekjæmpede med Held Portugal, Aragon og Granada og døde just som han stod i Begreb med nye Krigsforetagender 1312. — Ferdinand den femte, den katholske, f. 1452, blev Konge af Aragonien 1479. Han forenede ved Giftermaal med Isabella af Kastilien dette Rige med sit eget, underkastede sig 1492 Granada, erobrede 1503 Neapel og 1512 Navarra indtil Pyrenæerne. Ved Hjelp af Inkvisitionen søgte han at udrydde Jøderne og Maurerne og arbeidede, understøttet af Kardinal Ximenes, paa at indskrænke Adelens Magt og gjøre Kongemagten uindskrænket. Han døde 1516. I hans Regjeringstid opdagede Kolombus Amerika. — Ferdinand den syvende, Søn af Karl den fjerde, f. 1784, d. 1833, kom ved Revolutionen i Aranjuez 1808 paa Tronen, men nødtes kort efter af Napoleon til at frasige sig den. Han holdtes nu under Bevogtning paa Slottet Valençay indtil 1813, da Napoleon tilbød ham den spanske Krone igjen. 1814 tiltraadte han Regjeringen; han søgte ved Nedladenhed at vinde Mængden, men forfulgte de Liberale og negtede at aflægge Ed til Konstitutionen, hvilket han dog tilsidst blev nødt til at gjøre. 1823 gjenoprettedes det uindskrænkede Monarki. 1830 ophævede han, bevæget dertil af Dronningen, den Saliske Lov (se Spanien) og indførte den kognatiske Arvefølge, et Skridt, som efter hans Død fremkaldte blodige Borgerkrige.

Ferdinand den første, Konge af begge Sicilierne, f. 1751, d. 1825, var Søn af Karl den tredie af Spanien. 1759 blev han Konge af Neapel og overtog selv Regjeringen 1767. 1793 sluttede han sig til Koalitionen mod Frankrige, men sluttede 1796 Fred; da han imidlertid 1798 atter indgik Forbund mod Frankrige, rykkede 1799 en fransk Hær ind i Neapel og proklamerede der den parthenopeiske Republik. Denne blev dog ikke af lang Varighed, og allerede 1800 vendte Kongen, som var flygtet til Palermo, tilbage. Da 1805 en russisk-engelsk Flaade, mod det med Frankrige indgaaede Forlig, landsatte en Troppestyrke i Neapel, lod Napoleon Landet besætte, og Ferdinand maatte atter flygte til Sicilien, hvor han holdt sig ved Englands Hjelp. Efter Murats Flugt 1815 forenede han Neapel og Sicilien til Kongeriget „begge Sicilierne"; han blev 1820 tvungen til at indføre en Konstitution, som han dog Aaret efter igjen ophævede. Forresten gjorde han sig fortjent ved at udjage Jesuiterne og foretage flere Reformer i Statens Forvaltning. — Hans Sønnesøn, Ferdinand den anden, Konge af begge Sicilier, f. 1810, d. 1859, besteg Tronen 1830. Han syntes i Begyndelsen tilbøielig til Reformer, men vendte sig snart i reaktionær Retning. Han ordnede paa en heldig Maade Finanserne, men anvendte en forfærdelig Strenghed mod ethvert Opstandsforsøg og gjorde sig derfor forhadt. 1848 maatte han give en Forfatning, men bombarderede kort efter Neapel og fik alt bragt i det gamle Spor. Opstanden paa Sicilien blev dæmpet med den blodigste Grusomhed, og Antallet af politiske Fanger i Riget i 1850 ansloges til 20,000. Vestmagternes Forestillinger i 1856 lod han uændsede. Paa sit Dødsleie oplevede han Krigen i Italien 1859.

Ferdinand den tredie, Storhertug af Toskana, f. 1769, d. 1824, tiltraadte 1790 Regjeringen som han førte paa en mild og populær Maade. 1792 var han den første Fyrste, som anerkjendte den franske Republik, men blev af Rusland og England tvungen til at deltage i Koalitionen imod den. 1795 sluttede han Fred, men fik 1799 Krig med Frankrige og flygtede til Østerrige. 1801 maatte han ved Freden i Lunéville give Slip paa Toskana og blev i Stedet Kurfyrste af Salzburg. 1805 fik han Kurfyrstendømmet Würzburg og 1814 kom han igjen i Besiddelse af Toskana.

Ferdinand, Hertug af Brunsvig, f. 1721, d. 1792, indtraadte 1740 som Oberst i den preussiske Armé, blev 1750 Generalløitnant og 1757 Overstkommanderende over den allierede Armé i Hannover. Han holdt tappert Stand mod den franske Overmagt og seirede ved Krefeld 1758 og ved Minden 1759.

Ferdinandea eller **Nerita**, en Ø, der 1831 som Følge af et vulkansk Udbrud dukkede op i Middelhavet udenfor Siciliens sydvestlige Kyst. Den blev tagen i Besiddelse af England, men forsvandt spørløst endnu samme Aar.

Ferekydes (Pherecydes), græsk Filosof i det 6te Aarh. f. Kr., skrev den ældste Kosmogoni paa Prosa. Han skal ogsaa have været den første, som opstillede Læren om Sjelens Bedvaren efter Døden.

Ferghana, se Khokand.

Ferguson, Adam, engelsk Historiker og Filosof, f. 1724, d. 1816, studerede Naturvidenskab og Theologi, var 1744 Feltpræst i Krigen mod Frankrige, blev 1759 Professor i Fysik og 1764 i Moralfilosofi i Edinburgh. Han har skrevet „Forsøg til det borgerlige Samfunds Historie", „Moralfilosofiens Grunde", „Den romerske Republiks Historie", „Den moralske og politiske Videnskabs Principer" m. fl.

Fergusson, Robert, skotsk Digter, f. 1751, d. 1774, skrev i den skotske Dialekt en Række Sange, som vidner om stort Talent. Han kan betragtes som en umiddelbar Forløber for Burns.

Fergusson, James, engelsk Arkitekt og Kunsthistoriker, f. 1808, bestemte sig først for Handelen og gik til Indien, hvor han blev Kompagnon i et stort Handelshus. Senere vendte han sig til Studiet af Arkitekturen, bereiste Orienten og optraadte med et Par fortjenstfulde Arbeider over de indiske Templer. Paa disse fulgte et Værk over Jerusalems Topografi og det udmærkede „Essay on a proposed new system of fortification". Senere har han udgivet en Haandbog i Arkitekturen samt ypperlige Arbeider over Ninives og Persepolis's Paladser, Mausoléet i Halikarnas m. m. samt en Arkitekturens Historie.

Ferier (lat. feriae) kaldtes hos Romerne de Dage, som var bestemte til Gudstjeneste eller Fester, og paa hvilke ingen Forretninger maatte drives. De var dels offentlige og blev da paabudte af Senatet, dels private, som kun feiredes af enkelte Personer eller Familier. I vor Sprogbrug betegner Ordet den Tid, i hvilken Retterne ingen Sager foretager, (Retsferier), eller i hvilken der ved Skoler eller Universiteter ingen Undervisning meddeles.

Ferman eller **Firman**, egentl. Befaling, kaldes i Tyrkiet de af Storveziren i Sultanens Navn udstedte Forordninger.

Fermanagh, Grevskab i den irske Provins Ulster, 33 Kv.mil stort med 92,000 Indb. — Hovedstad Enniskillen med 6,000 Indb.

Fermat, Hviletegn, i Musiken et Tegn (𝄐), som sættes over en Node, for at betegne, at dens Tone skal trækkes længere ud, end Noden selv betegner.

Fermat (udt. Ferma), Pierre de, fransk Mathematiker, f. 1601, d. 1665, beskjeftigede sig sammen med Pascal med Undersøgelser over de figurerede Tal og blev den egentlige Grundlægger af den høiere Tallære. Han opfandt en simplere Maade at kvadrere Parabelen og beregnede de krumme Liniers største og mindste Ordinater paa en med den senere opfundne Differentialregning analog Maade. Med Descartes kom han i heftig Strid om dennes Geometri og Optik.

Ferment, Stof, som fremkalder Gjæring.

Fermo, By i Provinsen Ascoli i Mellemitalien, med 18,000 Indb. og Handel med Korn og Uld. I Nærheden findes Ruiner af det gamle Firmum Picenum.

Fernambuco, d. s. s. Pernambuco.

Fernambuktræ, se Cæsalpinia.

Fernandez y Gonzalez, Manuel, spansk Romanforfatter, f. 1830, optraadte fra 1850 med Digte og Dramaer, som dog fordetmeste var af mindre Værd; senere har han leveret en Række historiske Romaner, som har skaffet ham stor Popularitet, og som tildels er særdeles fremragende.

Fernando Po, Ø i Biafrabugten paa Afrikas Vestkyst, 37 Kv.mil stor med ca. 20,000 Indb. Den opdagedes af Portugiserne 1471 og tilhører nu Spanien.

Ferney (udt. Ferne) eller Fernex, liden By i det franske Departement Ain, nær den schweiziske Grændse, berømt som Voltaires Opholdssted efter 1762.

Fernis kaldes en Vædske, hvis vigtigste Bestanddel er Olie eller opløst Harpix, og som anvendes til Overstrygning af Gjenstande af alle Slags, dels for at beskytte dem mod Luftens Indvirkning, dels for at give dem en varig Farve og dels for at lakere dem. — Oliefernisser bestaar af en fed Olie, som selvtørker i Luften. Almindelig bruges Linolie, som ophedes hastig og stærkt eller koges med en liden Del Sølverglød, hvorved den bliver mere tykflydende og hurtigere tørker. Ved Tilberedningen af Linoliefernis tilsættes almindelig foruden Sølverglød ogsaa noget Mønnie, Blysukker, Brunsten, Borsyre eller Zinkvitriol, hvorved Slimdelene udskiller sig. Oliefernisserne bruges, udrevne med Farver, til Maling af Træ, Blik og Jern, blandede med Ler, Kalk, Gips m. m. til Kit, til vandtætte Stoffer, Bogtrykkersværte, ved Fabrikation af Voxdug m. m. — Harpixfernisserne bestaar af forskjellige Harpixer, opløste i Alkohol (spirituøs Fernis), ætheriske Olier, almindelig Terpentinolie (Terpentinoliefernis) eller fede Olier (fed Harpixfernis). De almindeligst brugte Harpixarter er Rav, Kopal, Dammar, Schellak, Asfalt, Kolofonium, Mastix og Sandarak. Harpixfernisserne bruges mest til Lakering og kaldes derfor ogsaa Lakfernisser. De bedste af disse er Ravfernis og Kopalfernis, som bestaar af Rav og Kopal, smeltet i Terpentinolie og Linoliefernis. Møbler poleres med en spirituøs Fernis, som bestaar af Schellak opløst i Alkohol. Den kinesiske Lakfernis tilberedes af Melkesaften af et i Kina voxende Træ, Stagmaria verniciflua, og den japanesiske Fernis af Saften Rhus vernis. — Guldfernis eller engelsk Fernis, en spirituøs Fernis, som er farvet med Orlean, Drageblod osv., benyttes til at give Tin og Messing et guldlignende Udseende. — Sorte Fernisser tilberedes almindelig af Asfalt med Tilsætning af Benzin eller Terpentinolie.

Fernkorn, Anton Dominikus, tyst Billedhugger, f. 1813, d. 1878, arbeidede 1836—40 i Stiglmayers Støberi i München og nød paa samme

Tid Undervisning af Schwanthaler. 1840 flyttede han til Wien, hvor han udførte en Række Monumentalstatuer af betydelig Rang. Som hans bedste Værk anses Statuen af Erkehertug Karl af Østerrige. 1868 blev han sindssyg og opholdt sig siden paa et Asyl nær Wien.

Fernow, Karl Ludvig, tysk Kunsthistoriker, f. 1763, d. 1808, var i sin Ungdom i Apothekerlære, lærte i Lübeck Carstens at kjende og traf i Jena sammen med Baggesen, hvem han fulgte til Italien. 1794 gik han atter til Rom, hvor han studerede Kunsthistorie og italiensk Literatur. 1802 vendte han tilbage, blev Professor i Jena og 1804 Bibliothekar i Weimar. Af hans Skrifter nævnes: „Carstens's Levnet", „Ariostos Levnet", „Canova og hans Verker" og „Romerske Studier".

Feronia, en gammelitaliensk Gudinde, som havde et Tempel ved Bjerget Soracte. Efter hende er en af Planetoiderne opkaldt.

Ferrara, Provins i Norditalien, ved Udløbet af Po, 47 Kv.mil stor med 216,000 Indb., flad, usund, men frugtbar. — Hovedstaden Ferrara, ved en Arm af Po, har 30,000 Indb., en Fæstning, et Monument for Ariosto og et Universitet for Retsvidenskab og Medicin.

Ferrari, 1) Bartolommeo, italiensk Billedhugger, f. 1780, d. 1844, nød Undervisning af sin Onkel, Giovanni Ferrari-Toretti og leverede et stort Antal Statuer og Monumenter foruden værdifulde Arbeider i Træ. — Hans Søn, Luigi Ferrari, f. 1810, er en af Italiens mest fremragende nyere Billedhuggere. 2) Gaudenzio Ferrari, italiensk Maler, f. 1484, d. 1549, uddannede sig rimeligvis i Mailand og senere under Pietro Perugino og Raffael. Han har efterladt sig et stort Antal Arbeider, som er fremragende baade i Tegning og Kolorit, men især ved sit eiendommelige fantasifulde Liv i Fremstillingen. Især kan nævnes hans Fresker i Varallo i Piemont, fremstillende Kristi Lidelse og Død. 3) Guiseppe Ferrari, italiensk Filosof. f. 1811, d. 1876, virkede en Tid som Journalist, gik derpaa til Frankrige, hvor han blev Professor i Rochefort og senere i Strasburg. 1859 vendte han tilbage til Italien, blev Professor i Turin og Mailand, indvalgtes i det piemontesiske Parlament og bekjæmpede ivrig Cavours Politik. Han har dels paa Italiensk og dels paa Fransk skrevet en Række filosofiske og historiske Skrifter, blandt hvilke „Forelæsninger over Italiens vigtigste politiske Forfattere" er den mest bekjendte.

Ferreira, Antonio, portugisisk Digter, f. 1528, d. 1569, var en af den saakaldte klassiske Retnings mest fremragende Repræsentanter i den portugisiske Literatur, i hvilken han bl. a. indførte Tragedien. Af hans Arbeider fortjener især at nævnes „Ines de Castro" og Lystspillet „Comedia do Cioso", hvilket sidste gjelder for den første Karakterkomedie i den moderne Literatur.

Ferreras, Juan de, spansk Historieskriver, f. 1652, d. 1735, indtraadte i den geistlige Stand og vandt stor Berømmelse som Prædikant. Senere udnævntes han til kongelig Bibliothekar. Hans „Spaniens Historie" er et Mønster paa korrekt, klar og upartisk Fremstilling.

Ferro, spansk Hierro, en af de Kanariske Øer, 5 Kv.mil stor med 5,000 Indb. Den Meridian, som gaar over Øen, regnes i Regelen i Geografien for den første.

Ferrocyankalium, Blodludsalt, se Kalium.

Ferrol, El, By i Provindsen Coruña i det nordvestlige Spanien, ved en Bugt af Atlanterhavet, har 21,000 Indb. og en stærk befæstet Orlogshavn.

Ferry (udt. Feri), Jules, fransk Politiker, f. 1832, blev efter endte Studier Advokat, indtraadte derpaa som Medarbeider i „Gazette des tribunaux" og skrev fra 1863 af i „Le temps" politiske og polemiske Artikler, de sidste især rettede mod Baron Haussmann. 1867 valgtes han til Deputeret og sluttede sig som saadan til Venstre, blev 1870 Medlem af Nationalforsvarsregjeringen og 1871 af Nationalforsamlingen. 1872—73 var han Gesandt i Athen; senere var han i Nationalforsamlingen Fører for det republikanske Venstre, 1879 Undervisningsminister i Waddingtons Kabinet, og indtraadte i Decbr. s. A. i samme Egenskab i Freycinets Ministerium.

Fersen, Navn paa en svensk Adelsfamilie, som oprindelig nedstammede fra Skotland og over Pommern og Estland forplantede sig til Sverige. Fabian von Fersen, f. 1626, d. 1677, tjente i Slutningen af Trediveaarskrigen i den svenske Armé i Tyskland, deltog derpaa i Felttogene til Polen og Danmark, blev 1663 Guvernør i Livland og 1675 Generalguvernør i Skaane, hvor han 1676 og 77 tappert forsvarede Malmø. — Fredrik Axel von Fersen, f. 1719, d. 1794, indtraadte 1739 i den franske Armé og deltog i den østerrigske Arvefølgekrig. 1750 hjemkaldtes han og udnævntes til Generalmajor. Han blev nu en af „Hatteпartiets" vigtigste Støtter og efter sit Valg til Landmarskal 1755 dets egentlige Hoved. 1759 ledede han som Generalløitnant Erobringen af Usedom og Wollin, blev 1760 igjen Landmarskal, men faldt igjennem, da „Huerne" paa Rigsdagen 1765—66 var komne i Majoriteten. 1769 blev han atter valgt til Landmarskal, men trak sig tilbage, da „Huerne" paany fortrængte „Hatteпe". 1772 blev han Rigsraad, aftraadte næste Aar og hørte derefter til Oppositionen i Rigsdagen; ved Forenings- og Sikkerhedsaktens Indførelse 1789 fængsledes han og trak sig efter sin Løsladelse tilbage fra det offentlige Liv. Han har skrevet interessante, men partiske Memoirer. — Hans Søn, Hans Axel von Fersen, f. 1755, d. 1810, besøgte Krigsakademiet i Turin, blev 1775 Kaptein og gik 1779 til Frankrige, hvor han ved Hoffet paa alle Maader blev udmærket. Med den franske Armé fulgte han til Amerika, hvor han udmærkede sig ved Yorktowns Beleiring. Efter Tilbagekomsten ledsagede han Gustav den tredie til Italien og gik ved den franske Revolutions Udbrud som hemmelig Gesandt til Wien og Paris, paa hvilket sidste Sted han medvirkede til Kongeparrets Forsøg paa at flygte. 1801 blev han Rigsmarskal. Ved Kronprins Karl Augusts (Prins Kristian af Augustenborgs) Død 1810 kom der Rygter ud om, at Prinsen var forgiven, og Pøbelen fæstede sin Mistanke til Fersen og hans Søster, Grevinde Piper; ved Prinsens Begravelse blev Fersen anfaldt af den rasende Masse, mishandlet og dræbt i de opstillede Troppers Paasyn, uden at disse lagde sig imellem. — Med hans Brodersøn, Gustav Hans von Fersen, uddøde Slægtens Mandslinie 1839. Dens sidste kvindelige Ætling døde 1879.

Ferskentræet (Persica vulgaris), Slægt af Stenfrugtfamilien, med smale, lancétformede Blade, der smager omtrent som bitre Mandler. Det har hjemme i det Indre af Asien, dyrkes almindelig i Syd- og Mellem-Europa; i Norge modnes Frugten til Bredderne af Sognefjorden. Frugten, Fersken, er bedækket med en tyk, fløielsagtig Hud med en Fure paalangs paa den ene Side. Den har en behagelig, syrlig, aromatisk Smag og hører til de sundeste Frugter. Den bruges til Konfekttyrer, Kompoter osv. Af Kjernerne, der har en Smag som af bitre Mandler, tilberedes Ferskenvand, Persiko m. m.

Ferskvandspolyp, se Polyper.

Ferskvandssnegle, se Snegle.

Ferstl, Heinrich von, tysk Arkitekt, f. 1828, uddannede sig i Wien som Tekniker, blev derpaa Elev af Akademiet og foretog senere Studiereiser i flere europæiske Lande. 1855 antoges hans Plan for Bygningen af Votivkirken i Wien, som fuldførtes 1873. Desuden har han bygget Banken, det keiserlige Museum og Observatoriet m. m. sammesteds. 1866 blev han Professor ved det polytekniske Institut.

Ferula Asa foetida, se Dyvelsdræk.

Fes eller **Fez**, Sultanat i Marokko, paa Nordvestsiden af Atlas, 41,500 Kv.mil stort, med 3,200,000 Indb. — Hovedstaden, Fes, med 150,000 Indb. og livlig Handel, grundedes ca. 800 og var længe en af den muhamedanske Verdens største, rigeste og prægtigste Byer.

Fes eller **Fez**, en oprindelig fra Fes stammende Hovedbedækning, bestaaende af en rød Hue af Uld uden Skygge, udgjør en karakteristisk Del af Tyrkernes Dragt.

Fescenniner ell. **fescenninske Vers**, hos Romerne enslags Folkesange i saturnisk Metrum, ofte improviserede og i Regelen temmelig løsslupne. I Kunstpoesien gik Navnet over paa Spottedigte og Bryllupssange; saadanne af Catull og Claudian er endnu opbevarede.

Fesch, Josef, Kardinal og Erkebiskop af Lyon, f. 1763, d. 1839, var en Halvbroder af Napoleon Bonapartes Moder Lætitia. Han bestemtes til Geistlig, men forlod denne Stand ved den franske Revolutions Udbrud og blev 1795 Krigskommissær ved Alpearméen. 1801 indtraadte han igjen i den geistlige Stand, blev 1802 Erkebiskop af Lyon og 1803 Kardinal. 1810 førte han Forsædet i et Koncilium af den franske Geistlighed og paadrog sig ved de Anskuelser, han i den Anledning udtalte, Keiserens Unaade. Han forvistes til sit Bispedømme, hvor han senere førte et glimrende Liv. 1814 gik han med sin Søster Lætitia til Rom, vendte under de 100 Dage tilbage og blev Pair, men maatte efter Slaget ved Waterloo atter flygte til Rom, hvor han senere opholdt sig sammen med sin Søster. Et Forsøg paa at gjeninddsætte ham paa hans Bispestol 1837 mislykkedes. Hans Malerisamling, som var verdensberømt, solgtes efter hans Død ved Auktion.

Fessan, **Fezzan** eller **Fesan**, den sydligste Provins i Tripolis, bestaar af en Række Oaser mellem 23° 40′ og 30° 20′ n. Br. og 29° og 36° ø. L., er 7,340 Kv.mil stor og har 54,000 Indb., for det meste af en eiendommelig blandet Race. Det vigtigste Naturprodukt er Salt; desuden udføres ogsaa Slaver. Den betydeligste Handelsplads er Murſuk eller Murzuk med ca. 4,000 Indb.

Fest, Højtideligholdelsen af en glædelig Begivenhed af større Betydning, særlig Begivenheder, som har havt indgribende Betydning for et enkelt eller alle Folk. Fest- og Højtidsdage betegner derfor de til Minde om saadanne Begivenheder bestemte Dage, paa hvilke i Regelen alt legemligt Arbeide hviler, medens Dagens Betydning fremhæves ved særlige religiøse Ceremonier (Ofringer, Bønner), Festoptog, Festlege osv. Oldtidens Folkeslag, som betragtede næsten enhver Begivenhed som en Følge af Guddommens direkte eller umiddelbare Indgriben, havde et forholdsvis større Antal Fest- og Højtidsdage end Nutidens Folk, bortset fra, at Hedningefolkene i Regelen havde særlige Fester for hver enkelt af sine mange Guder. Hos Ægypterne var Osiris Aabenbarelsesfest og hos Perserne Mithras Fest den vigtigste Fest. For Jøderne var i Mose Lov følgende Fester foreskrevne: Paaske, Pinse, Løvsalernes Fest, den store Forsoningsfest, Sabbatsaaret og Jubelaaret samt hver syvende Dag som ugentlig Fest. Muhamedanerne helligholder Fredagen som ugentlig Festdag; deres vigtigste aarlige Festdage er Beiram- og Ramadanfesten. De gamle Nordboere havde tre store aarlige Fester, forbundne med Ofringer til Guderne, nemlig Høstblot, Vinternatsblot og Sommerblot, samt desuden Gilder og Idrætsøvelser. Hos flere af Nutidens Folk feires enkelte Dage som Mærkedage for en eller anden glædelig Begivenhed i Folkets Historie ved Folkefester, uden at disse Festdage derfor altid er officielle Festdage, saaledes 1ste Mai i Sverige og 14de Juli i Frankrige. I Norge har 17de Mai i Regelen været feiret som Folkefest; men siden 1879 kan denne Dag betragtes som officiel Festdag. — Angaaende den kristelige Festrække, som forøvrigt er fremkommen ved en fri Udvikling af den jødiske og med denne som Forbillede, se Art. Kirkeaaret.

Festina lente, lat., „skynd dig med Maade".

Feston, Krans af naturlige Blade og Blomster eller en i Sten, Træ eller ved Malning fremstillet Efterligning af en saadan, anvendt til Udsmykning af større arkitektoniske Masser.

Festus, Sextus Pompeius, romersk Grammatiker, levede sandsynligvis i det 4de Aarh. e. Kr., forfattede et Udtog af Verrius Flaccus's Ordbog, som baade i sproglig og antikvarisk Henseende har stort Værd.

Fet, Prestegjeld i Akershus Amt, paa begge Sider af Glommen, bestaar af Sognene Fet og Relingen.

Fétere, feire, højtideligholde; ogsaa vise Ære, gjøre Stas af.

Fetiales, hos Romerne et Prestekollegium, som havde det Hverv at paase Folkerettens Overholdelse i Krigstid, indvie Fredsslutninger og Forbund osv.

Fétis (udt. Fetis), François Joseph, belgisk Komponist og fremragende musikalsk Forfatter, f. 1784, d. 1871, studerede fra 1800 ved Konservatoriet i Paris bl. a. under Boieldieu, gik derefter paa Reiser og blev 1813 Organist og Professor i Douai. 1818 blev han Professor ved Pariserkonservatoriet og grundede 1827 det anséte Tidsskrift „Revue musicale". 1833 blev han Kapel-

mester og Direktør for Konservatoriet i Brysſel. Han har blandt flere fortjenſtfulde Skrifter udgivet „Almindelig Muſikhiſtorie“ og et biografiſk Lexikon over alle Tiders og Landes Muſikere, ſom udmærker ſig ved en ſjelden Grundighed og Nøiagtighed.

Fetiſch eller **Fetiſh**, efter nogles Mening af det portugiſiſke feitiçao, Trolddom, kaldes forſkjellige vilde, iſær afrikanſke Folks Tryllemidler, ſom er Gjenſtand for guddommelig Dyrkelſe. Fetiſchdyrkelſen er den laveſte Form for en Gudstjeneſte, da den tilbeder vilkaarlige Gjenſtande uden derved at tænke ſig noget høiere Væſen.

Feu (udt. Fø), fr., egentl. Ild, Fyr; Extraløn, ſom Skuespillerne foruden ſin Gage modtager for hver Gang, de optræder.

Feudalvæſen, ſe Lensvæſen.

Feuerbach (udt. **Føierbak**), Paul Joſef Anſelm, fremragende tyſk Retslærd, f. 1775, d. 1833, ſtuderede i Jena Filoſofi og Retsvidenſkab og lagde ſig derpaa ſærlig efter Strafferet, blev 1801 Profeſſor i Jena, 1802 i Kiel og 1804 i Landshut, gik 1805 til München, hvor han fik det Hverv at udarbeide Udkaſt til en Straffelov for Baiern, blev 1814 Præſident ved Appellationsretten i Bamberg og 1817 første Præſident ved Appellationsretten i Ansbach. Feuerbach indtager en meget fremtrædende Plads i Strafferetsvidenſkabens Hiſtorie, idet han er Grundlægger af en ny Straffetheori, den ſaakaldte pſykologiſke Tvangs- eller Affſtrækkelsestheori. (Se Straffetheorier.) Den første udførlige videnſkabelige Fremſtilling af denne Theori leverede han i ſit berømte Verk: „Lærebog i den almindelige i Tyſkland gjeldende Strafferet“ (1801); praktiſk gjennemførte han den i „Straffelov for Kongeriget Baiern“ (1813), ſom han udarbeidede. Denne Straffelov blev, med adſkillige Modifikationer i Enkelthederne, Mønſter- og Moderlov til en Række af Straffelovbøger i Tyſkland og er ſaaledes tillige Forbilledet for den norſke Kriminallov af 1842, ligeſom Feuerbachs Anſkuelſer i længere Tid var de herſkende i Videnſkaben og endnu hyldes af mange Lovkyndige. Feuerbach udgav ogſaa flere fremragende Arbeider over Rettergangsordningen i Straffeſager og banede i ſine „Mærkelige Kriminaltilfælde“ (1808—11) Veien for en dybere pſykologiſk Behandling af Forbrydelſerne. Hans levende Intereſſe for Frihed paa ethvert Omraade bragte ham i Kamp ſaavel med det katholſke ſom det proteſtantiſke Hierarki. Stor Opſigt vakte et Skrift, han udgav i ſine ſidſte Aar: „Kaſpar Hauſer, et Exempel paa en Forbrydelſe mod Sjelelivet“ (1822). En værdifuld Fremſtilling af hans Liv og Virken er leveret af hans Søn Ludvig Feuerbach. — Foregaaendes Søn **Ludvig Andreas Feuerbach**, f. 1804, d. 1872, er en af Tyſklands meſt fremragende nyere Filoſofer. Han ſtuderede 1822—24 Theologi i Heidelberg, gik ſidſtnævnte Aar til Berlin for at høre Hegel og beſtemte ſig ſnart til at gjøre Filoſofien til ſit Studium. 1828 nedſatte han ſig ſom Privatdocent i Erlangen, men trak ſig ſnart tilbage fra denne Virkſomhed, da hans Skrift „Tanker om Død og Udødelighed“ (1830) udſatte ham for Ubehageligheder og betog ham Haabet om Forfremmelſe. Senere levede han ſom Privatmand; kun en enkelt Gang, Vinteren 1848—49, optraadte han i Heidelberg paa Studenternes og Borgernes Anmodning med en Række Forelæsninger. Feuerbach er iſær fremragende ſom Religionsfiloſof og repræſenterer ſom ſaadan et konſekvent gjennemført anthropologiſk Standpunkt. Han gaar ud fra, at Menneſket i ſine Foreſtillinger om Guddommen kun anſkuer og tror paa ſit eget idealiſerede Artsbegreb; det kan ikke blive ſig noget andet, høiereſtaaende Væſen bevidſt, og de Egenſkaber, ſom tillægges Guddommen, er derfor i Grunden menneſkelige Egenſkaber. Religionen er en helt igjennem praktiſk Sag, ſom kun angaar Hjertet, ikke Fornuften. I ſine ſenere Skrifter omdannede han betydelig ſin Lære og indtog ſtedſe mere et afgjort ſenſualiſtiſk Standpunkt. Han har bl. a. ſkrevet „Den nyere Filoſofis Hiſtorie fra Bacon af Verulam til Spinoza“, „Fremſtilling, Udvikling og Kritik af Leibnitz's Filoſofi“, „Pierre Bayle“, „Filoſofi og Kriſtendom“, „Kriſtendommens Væſen“, „Fremtidens Filoſofi“ og „Religionens Væſen“. — **Anſelm Feuerbach**, Foregaaendes Broderſøn, f. 1829, d. 1880, fremragende og original Hiſtoriemaler, var fra 1873 Profeſſor i Wien.

Feuillet (udt. **Føije**), Octave, franſk Digter, f. 1822, optraadte 1846 med Dramaet „Den forbudne Frugt,“ paa hvilket fulgte en Række Proverber, Komedier, Noveller og Romaner, for det meſte offentliggjorte i „Revue des deux mondes.“ Flere af ſine Romaner har han bearbeidet til Dramaer. I den første Periode af ſit Forfatterſkab var han ſtærkt paavirket af Romantiken og nærmede ſig i flere Henſeender Alfred de Muſſet; ſenere har han ſlaaet ind paa en mere realiſtiſk Retning, noget ſom for hans Vedkommende dog neppe kan betragtes ſom et Fremſkridt, da han derved har givet Slip paa flere af ſine oprindelige fordelagtige Egenſkaber, iſær en egen Finhed og Ynde i Tegningen af Situationerne. Af hans Arbeider kan iſær fremhæves: „En fattig ung Mands Hiſtorie,“ „Den lille Grevinde,“ „Det hvide Haar,“ „Hr. de Camors,“ „Sfinxen“ m. fl.

Feuilleton (udt. **Føijetaang**), egentlig et lidet Blad, bruges ſom Navn paa en ſærſkilt Afdeling i en Avis, i Regelen trykt paa Foden af denne og adſkilt fra dens øvrige Indhold ved en Streg. Feuilletoner kom først i Brug i den franſke Preſſe i Begyndelſen af dette Aarhundrede og indeholdt oprindelig kun Theaterkritiker; ſenere udvidedes deres Indhold til ogſaa at omfatte Boganmeldelſer, Modeefterretninger, Dagsnyt oſv., alt behandlet i en let og pikant Tone. Ca. 1830 begyndte man at optage Romaner i Feuilletonen.

Féval, Paul Henri Corentin, franſk Romanforfatter, f. 1817, ſtuderede Jus og blev Advokat, men forlod ſnart denne Praxis, blev anſat hos en Bankier og begyndte derpaa at forſøge ſig ſom Forfatter. Nogle Vaudeviller og Feuilletonromaner gjorde ham kjendt og yndet; 1845 udgav han under Navnet Francis Trollope „Londons Myſterier,“ ſom gjorde ſtormende Lykke ved ſine nervepryſtende Skildringer. Senere har han leveret en lang Række Romaner, ſom vidner om en levende Fantaſi og er ſkrevne i en livlig, men ſkjødesløs Stil. Hans bedſte Egenſkab er, at han ſtadig har vidſt at holde ſit Publikum i Aande og vedligeholde dets Intereſſe.

Feydeau (udt. **Fædaa**), Erneſt, franſk Forfatter, f. 1821, d. 1873, debuterede 1844 med en Samling Digte, men vakte liden Opmærkſomhed, førend han 1858 udgav Romanen „Fanny,“ ſom

oplevede 16 Oplag paa 10 Maaneder og med ét gjorde ham berømt. Den Kraft og Sikkerhed i Karaktertegningen, som udmærker dette forøvrigt noget slibrige Arbeide, har han i sine senere Romaner og Theaterstykker ikke naaet.

Fiakre, Leievogn, Droschke.

Fiasco, ital., egentlig Flaske, bruges især i Theatersproget i Talemaaden „gjøre Fiasko", d. e. falde igjennem.

Fiat justitia, pereat mundus, „Lad Retfærdighed ske, om end Verden gaar til Grunde."

Fibiger, Mathilde, dansk Forfatterinde, f. 1830, udgav 1851 under Pseudonymet Clara Raphael „12 Breve" om Kvindens Emancipation, som vakte stort Røre i den danske literære Verden og foranledigede en hel Literatur af Skrifter for og imod. Senere har hun skrevet „En Skizze fra det virkelige Liv" og „Minona" samt oversat flere af Auerbachs Noveller. — Hendes Søster Ilia Fibiger, f. 1817, d. 1867, har skrevet flere Dramaer og en Del Eventyr.

Fibrer kaldes de traadagtige Bestanddele af Planternes og Dyrenes Bæv. — Fibrin, Traadstof, hører til Proteinstoffernes vigtige Klasse og bestaar, ligesom de øvrige af disse, af Kulstof, Vandstof, Kvælstof, Surstof og Svovl. Dets Bestanddele findes i Chylus, Lymfen og Blodet og er ligesom Æggehvidestofferne overhovedet af stor Betydning for Legemets Stofvexel. Naar Blod af høiere Dyr størkner, er det Fibrinstoffet, som ved at sammenholde Blodkornene foranlediger Dannelsen af en Blodkage (sml. „Blod").

Fichte, Johann Gottlieb, berømt tysk Filosof, f. 1762, d. 1814, studerede Theologi i Jena, hvor han gjorde Bekjendtskab med Spinozas Skrifter, gik derpaa som Huslærer til Zürich, hvor han kom i Berørelse med Lavater og Pestalozzi, og vendte sig derpaa til Königsberg, hvor han lærte Kant at kjende. Hans i Hast nedskrevne „Forsøg til en Kritik af al Aabenbaring" udkom anonymt 1792 og holdtes almindelig for at være af Kant; da Forfatteren blev navngiven, kaldtes han 1793 til Professor i Jena. De Ubehageligheder, som en Anklage for Atheisme udsatte ham for, bestemte ham til 1799 at tage sin Afsked; 1805 blev han Professor i Erlangen og 1810 i Berlin. Fichtes System er udgaaet fra Kants og har et subjektiv-idealistisk Præg. Den almindelige Fornuft, „Jeg"et, fremstiller han som et System af Virksomheder, hvis Produkter fremtræder for Bevidstheden som Realitet. Dette „Jeg" er praktisk, er absolut Frihed, men maa for at virke sætte sig Skranker, gjennem hvis Tilintetgjørelse det først kommer til sin Ret. Den skrankesættende Virksomhed er den produktive Fantasi og dens Produkt „Ikke-Jeg"et, d. e. den objektive Verden. Jeget er saaledes Subjekt og Objekt paa samme Tid og indeholder altsaa en uløselig Modsigelse. Forsaavidt Jeget bestemmes af Ikke-Jeget, er det anskuende og Gjenstand for den theoretiske Videnskabslære; i det modsatte Tilfælde er det handlende og som saadant Gjenstand for den praktiske Videnskabslære. — Hans Ethik beror paa Villiens selvgivne Love og sætter det sædelige i at hæve sig over Naturdriften. Den moralske Verdensorden opfatter han som Gud; denne Gud kan ikke tænkes personlig, da Personligheden medfører Begrændsning. — Dette sit System, som han under Opholdet i Jena foredrog under Navnet „Videnskabslære," ændrede han siden derhen, at ikke Jeget, men det Absolute er Filosofiens Princip, hvorved hans Lære fik et mere objektivt Præg. — Foregaaendes Søn Immanuel Hermann von Fichte, Filosof, f. 1797, var 1836—41 Professor i Bonn og 1842—63 i Tübingen. Siden 1867 har han levet i Stuttgart uden nogen offentlig Ansættelse. De betydeligste af hans Verker er: „Den spekulative Theologi eller almindelig Religionslære," „Ethikens System" og „Anthropologi."

Fichtelgebirge, Fjeldstrækning i det nordøstlige Baiern, mellem det frankiske Jura i Vest og Böhmerwald i Øst, danner Vandskillet mellem Rhinens, Elbens og Donaus Flodgebeter. Den bestaar af et System af Høiletter med enkelte fritstaaende Toppe, af hvilke Schneeberg (3,360 Fod) er den høieste. Strækningen er tildels bevoxet med Skov; Jern, Kobber og Bly er Gjenstand for Grubedrift.

Fideikommis (Fideicommissum), 1) i den senere Romerret Betegnelse for en særegen Art af testamentariske Forføininger, som bestod deri, at Arveladeren paalagde den af ham indsatte Arving at udrede den hele Arv eller en bestemt Del af denne eller ogsaa enkelte bestemte Gjenstande til en anden Arving, som kaldtes Fideikommissarius, medens den første Arving i dette Forhold benævntes Fiduciarius. 2) i de nyere Lovgivninger en Stiftelse, hvorved en fast Eiendom eller en Kapital er unddraget den almindelige Omsætning og henlagt til et vedvarende Diemeds Opnaaelse. 3) særlig en Kapital, som ved en bindende Disposition er bestemt til at gaa udelt fra Mand til Mand i en vis Orden, saaledes at hver enkelt Besidder nyder Indtægterne af Kapitalen uden at kunne angribe denne selv. Den norske Grundlovs § 108 forbyder at oprette Stamhuse og Fideikommisser (jevnfr. ogsaa § 101). Det ansés dog ikke for at være i Strid med Grundloven at oprette Familielegater, der fremtræder som særskilte Stiftelser; heller ikke ansés det som Fideikommis, naar Kapitalen ikke bindes længere end for én Ufødts Levetid, medens saa mange ved Oprettelsen levende Personer, som man ønsker, kan indsættes som betingede Arvinger.

Fidenæ, en gammel By mellem Tiberen og Anio, 1 Mil fra Rom, erobredes allerede af Romulus, men gjorde sig gjentagne Gange igjen uafhængig, sidste Gang 438 f. Kr.

Fides, lat., 1) Troskab, Tro; hos Romerne ogsaa Troskabens Gudinde. — Bona fides, „god Tro". — Mala fides, „ond Tro". — Fides publica, offentlig Tiltro, har i Almindelighed enhver Embeds- og Bestillingsmand. — 2) en Planetoide.

Fidias, Grækenlands største Billedhugger, f. i Athen ca. 500 f. Kr. Han modtog først Undervisning af Hegias og derpaa (omkr. 476) af Ageladas. Fra Begyndelsen af Kimons Tid omtales de første selvstændige Verker af ham; sin Blomstringstid havde han under Perikles, hvis personlige Ven han var, og i hvis talrige Arbeider paa at forskjønne Athen han med Iver deltog. Fra denne Tid skrev sig hans kryselefantine Kolossalstatue af Athene Parthenos samt Parthenons Gavlgrupper og Frise, som udførtes under hans Ledelse. Efter Fuldendelsen af disse Arbeider gik han til Olympia, hvor han udførte

den store Zeusstatue i Guld og Elfenben (436). Om hans sidste Dage lyder Beretningerne forskjellig, og hans Dødsaar kan ikke med Bestemthed angives. — Hans ypperste Værker, de krys-elefantine Zeus- og Athenestatuer, er som Følge af den øvrige Teknik forlængst sporløst forsvundne; men man har senere Efterligninger af dem i Marmor og Afbildninger paa ellike Mynter. De Gamle roser enstemmig den ophøiede Storhed i hans Værker, saaledes som den kun kan fremkomme ved en høi og ædel Opfatning af Gjenstanden i Forbindelse med Mesterskab i Udførelsen; disse Egenskaber gjenfindes i en neppe nogensinde ellers opnaaet Grad i de Arbeider (paa Parthenon), som der er Grund til at antage er udførte i hans Atelier. Ved sine Fremstillinger af Zeus og Athene skabte han de Typer, som senere bestandig gik igjen i den græske Kunsts Opfatning af disse Guddomme.

Fidibus, sammenrullet Stykke Papir til at tænde en Pibe med.

Fidimere, bekræfte (f. Ex. en Kopi).

Fidsji-, Fidji- eller **Vitiøerne**, Øgruppe i det Stille Hav, nord for Nyseland, mellem Ny-Hebriderne og Venskabsøerne, bestaar af 2 større og 223 mindre Øer, tilsammen med et Fladeindhold af 378 Kv.mil og en Folkemængde af 140,000 Mennesker. De større Øer er opfyldte af Fjelde paa indtil 5,000 Fods Høide og er tildels af vulkansk Oprindelse; de mindre er lave og flade, sandsynligvis oprindelig Koraløer. Koralrev forekommer i stort Antal rundt Øerne og besværliggjør Skibsfarten. Klimatet er meget varmt, men ganske sundt, Jordbunden frugtbar og Plantevexten særdeles yppig. Af nyttige Planter findes Brødfrugttræet, Kokos- og Sagopalmen, Bananer, Yams m. fl., endvidere Sukkerrør, Bomuld og Tobak. Ogsaa Kaffe, Ris, Mais og Indigo er i den senere Tid Gjenstand for Dyrkning. Af Dyr findes Svin, Hunde, Høns, Skildpadder, Vampyrer m. fl. De vigtigste Udførselsartikler er Kokosnøddolie og Skildpadde. Af Beboerne er ca. 2,000 Europæere, Resten af en mellem Melanesierne og Polynesierne staaende Race, store, kraftige og krigerske, men tidligere raa og navnlig hengivne til Menneskeæderi. I den senere Tid har dog Kristendom og Civilisation gjort store Fremskridt blandt dem. — Fidsjiøerne opdagedes 1643 af Hollænderen Tasman, omseiledes af Bligh 1789 og 1792, men var lidet bekjendte førend i den første Halvdel af dette Aarh., da de besøgtes af Dumont d'Urville og Wilkes. Siden 1874 udgjør de en engelsk Koloni med en Forfatning omtrent som Australiens.

Fieandt, Otto Henrik von, svensk Officér, f. 1762, d. 1823, deltog 1808—09 som Oberstløitnant med Udmærkelse i Krigen i Finland og er bleven foreviget af Runeberg i „Fänrik Ståls sägner".

Field (udt. Fild), Cyrus West, amerikansk Kjøbmand, f. 1819, stiftede 1856 det atlantiske Telegrafkompagni i London og fik 1858 lagt den første Telegrafkabel mellem Europa og Amerika. Senere har han ogsaa deltaget i de nyere transatlantiske Telegrafanlæg.

Field, John, engelsk Pianist, f. 1782, d. 1837, uddannede sig under Muzio Clementi og ledsagede ham 1802 til Frankrige, Tyskland og Rusland. 1820 nedsatte han sig i Moskau, hvor han siden med en enkelt Afbrydelse opholdt sig. Han stod lige høit som Virtuos og Komponist; i begge Egenskaber udmærkede han sig ved en sjelden Finhed og Følelse. Især vandt hans „Notturnos" stort Bifald.

Fielding (udt. Filding), Henry, engelsk Romanforfatter, f. 1707, d. 1754, studerede Retsvidenskab i Leiden og optraadte efter sin Tilbagekomst til England som dramatisk Forfatter. Han gjorde i Begyndelsen Lykke; men snart blev Bifaldet sparsommere, og han søgte nu sit Udkomme som Journalist og Sagfører. Tilsidst blev han Dommer og begyndte samtidig Rækken af de Romaner, som har gjort hans Navn udødeligt. Ved „Joseph Andrews", „Tom Jones" og „Amelia" hævede han den engelske Familieroman til dens klassiske Høide. I en drøi og kraftig Stil skildrer han Hverdagsforhold med realistisk Skarphed og Sandhed, medens han parodierer Richardsons Sentimentaliteter; hans Opfindsomhed er ligesaa beundringsværdig som hans Menneskekundskab, og hans Humor er, skjønt ofte grovkornet, altid elskværdig og godmodig. Hans samlede Skrifter udkom 1762 i 4 Bind og senere gjentagne Gange.

Fiesco eller **de' Fieschi**, Giovanni Luigi, Greve af Lavagna, f. 1524, tilhørte en anset adelig Familie i Genua. Han var en personlig Fiende af Dorierne og besluttede at styrte og dræbe dem for selv at komme til Magten; han vandt Folket for sig, og Gianettino Doria blev dræbt (1547); men samtidig drukнede Fiesco, da han skulde sikre sig de paa Havnen liggende Galeier, og Revolutionen lagde sig af sig selv. — Fiescos Historie er behandlet i en Tragedie af Schiller.

Fiesole, det gamle Fæsulæ, By i den italienske Provins Florens, med 14,000 Indb. og Ruiner fra den romerske Tid.

Fiesole, Fra Giovanni da, berømt italiensk Maler, f. 1387, d. 1454, blev 1407 Dominikanermunk og beskjeftigede sig en Tid med at forsyne Messebøger med Miniaturmalerier. Desuden prydede han Markusklostret i Florens med Fresker, som skaffede ham stort Ry. Pave Nikolaus den femte kaldte ham til Rom, hvor han i det Kapel i Vatikanet, der bærer denne Paves Navn, malede Scener af St. Laurentius's og St. Stefanus's Liv. Han fik af Paven Tilbud om at blive Erkebiskop af Florens, men afslog det. Efter sin Død blev han paa Grund af sin Fromhed erklæret for salig. Fiesole er den ypperste af Middelalderens religiøse Malere, og faa har med saa megen Adel og Skjønhedssans og tillige med en saa inderlig subjektiv Sandhed givet Udtryk for de religiøse Følelser. Hans lyse, ligesom forklarede Kolorit harmonerer paa det skjønneste med Aanden i hans Fremstillinger. Foruden de før nævnte af hans Værker kan endnu anføres Fresserne i Domen i Orvieto, Marias Kroning i Louvre og Maria omgiven af Engle i Galeriet i Florens.

Fife (udt. Feif), Grevskab i Skotland, paa Halvøen mellem Tay- og Forth-Bugten, 24 Kv.mil stort, med 161,000 Indb. Landet er i Nordvest bakket, i Sydost fladt, frugtbart og veldyrket. Fiskeri, Fædrift og Bergværksdrift er indbringende Næringsveie. Hovedstad Cupar.

Figaro, en først af Beaumarchais i „Barberen i Sevilla" og „Figaros Bryllup" fremstillet Type paa plebejisk Begavelse og List.

Figentræ (Ficus), artrig Slægt af Figen- eller Morbærfamilien. Figentræet, hvis egentlige Hjem

er de varme Lande, men som ogsaa findes i de varmt tempererede, er Træer eller Buske med Melkesaft og spredte, almindelig hele eller helrandede Blade. Frugten er smaa Nødder, som ligger i en kjødfuld og frugtlignende Del, Figen, der danner Blomsterstandens Axe. — Det almindelige Figentræ (Ficus carica) er udbredt over hele Syd- og Vestasien og Nordafrika og dyrkes i stor Mængde i Europa ved Middelhavet. I sit Hjemland (det vestlige Mellemasien) kan det naa en Høide af ca. 30 Fod. Dets mange Varieteter kan henføres til to Hovedklasser: Træer med lysfarvede og Træer med mørkfarvede Figen. — Morbærfigentræet (Ficus Sycomorus) udmærker sig ved sin varige Ved, som Ægypterne brugte til Ligkister for Mumier. — Af Baniantræet (Ficus Indica) fra Ostindien faaes et Slags Kautschuk. — Ficus elastica, som i de varme Dele af Asien bliver et temmelig stort Træ, leverer Kautschuk, der dannes af Træets tykke Melkesaft. — Figener hører til de sundeste og behageligste Frugter og udgjør i mange varme Lande et uundværligt Næringsmiddel for Befolkningen. Tørrede Figen anvendes i Medicinen, til Figenkaffe, en Kaffetilsætning, som navnlig i stor Udstrækning bruges i Østerrige, m. m. De fineste Figensorter kaldes Konfekt- eller Taffelfigen og bruges som Desertfrugt. Af de i Handelen forekommende Figensorter er følgende de vigtigste: Smyrnafigen fra Lilleasien (den bedste af alle Figensorter), Kransfigen fra Morea, Malteserfigen, Kalabreser- og Pergliafigen, Genueserfigen, sicilianske Figen, Dalmatinerfigen, Marseille- eller Provencefigen, Candatfigen fra Omegnen af Avignon og Venoissin, spanske og portugisiske, kanadiske og Tyrolerfigen. — Norge indførte 1876 ca. 258,000 Pund Figen.

Figueras, By i den spanske Provins Gerona, nær den franske Grændse, med 10,500 Indb. og Spaniens stærkeste Fæstning San Fernando. I Nærheden findes betydelige Kobbergruber.

Figur (lat. Figura), udvortes Skikkelse, Dannelse, Skabning, Afbildning, Tegning, Billede; i Geometrien et af Linier begrændset Plan eller et af Flader begrændset Rum; i Astronomien Sammenfatningen af flere Stjerner til et Stjernebillede; i Tænkelæren den særegne Form for den syllogistiske Slutning, som opstaar ved den forskjellige Stilling af Middelordet i de to Præmisser (se Syllogistiske Figurer); i Grammatiken og Æsthetiken (Talefigurer, rhetorisk Figur) Afvigelse fra den sædvanlige Udtryksform i det Øiemed at give Talen Anskuelighed og Liv; i Musiken en ved en Række beslægtede Toner udtrykt musikalsk Tanke (Motiv). — Figurere, forme, danne, afbilde, forstire. — „Gjøre Figur", tage sig godt ud; udfylde en Plads blot for Syns Skyld. — Figurlig, billedlig, uegentlig, overført.

Figurant, i Balletten enhver af de Dansere, som ikke optræder enkeltvis, men kun i Forening med andre; i Skuespillet en Person, som indehar underordnede Roller (Statist, stum Person osv.).

Figurtal danner Led i visse arithmetiske Rækker af høiere Orden. Gaar man ud fra Rækken af de naturlige Tal, 1, 2, 3, 4, 5, ..., kan man ved at opstille det første og derpaa Summen af de to første, de tre første osv., fremstille følgende nye Række 1, 3, 6, 10, 15, ... Disse benævnes Triangulærtal; de kan ordnes ud i triangulære Figurer (△ ▲). Af den nye Række kan paa lignende Maade dannes 1, 4, 10, 20, 35, ..., som udgjør Pyramidaltallene, idet de kan ordnes i Pyramider med triangulære Grundflader, ligesom Kuglehobe. I en Kuglehob af denne Art ligger øverst 1 Kugle, i andet Lag 3, i tredie Lag 6 osv., saa at man efter Lagenes Antal, ved Siden af den enkelte Kugle selv, vil have Pyramider paa 4, paa 10, paa 20 Kugler osv. Efter samme Lov som før dannes nu Figurtal af endnu høiere Orden: 1, 5, 15, 35, 70 osv. Ogsaa paa en anden Vis kan dannes Figurtal. Af Talrækkerne 1, 2, 3, 4, 5, ..., 1, 3, 5, 7, 9, ..., 1, 4, 7, 10, 13, ..., hvor Differenserne henholdsvis er 1, 2, 3 osv., kan man efter den foranførte Lov atter danne 1, 3, 6, 10, 15, ..., som var Triangulærtallene, eller 1, 4, 9, 16, 25, ..., som er Kvadrattallene, og som kan ordnes ud i Kvadrater (□ ⊞), eller 1, 5, 12, 22, 35, ..., som er Pentagonaltallene og kan ordnes i Femkanter (⬠ ⬟) osv. Alle de herhen hørende Figurtal benævnes Polygontal, idet de Figurer, som kan frembringes af dem, danner Polygoner.

Fikatintræ, Kongetræ, en til finere Snedker- og Dreierarbeider anvendt haard, smuk, violet eller rødgult stribet Træsort fra Sydamerika.

Fil, et Værktøi af hærdet Staal, med en ujevn, tandet, skarp Overflade. File inddeles, dels efter sin Størrelse og dels efter sin Form og Anvendelse, i flere Sorter. De største File, af hvilke en Sort kaldes Bestødfile, benævnes efter Vegten, som kan stige op til over 10 Kilo.; de mindre efter sin Længde. Formen er meget forskjellig; man har saaledes flade, ovale, trekantede, firkantede, runde, halvrunde og bøiede File. De File, som kun har ligeløbende Striber (Hug), kaldes File med enkelt Hug. I Regelen har File foruden dette Grundhug ogsaa et saakaldt Krydshug, som kaldes dobbelt Grad, og hvorved Overfladen deles i skarpe Tænder. Ved smaa File er Hugget ofte saa fint, at det neppe kan opdages med det blotte Øie. Til Snedker- og Dreierarbeide bruges saakaldte Studsfile med meget grov Grad.

Filadelfia, By i den nordamerikanske Stat Pennsylvanien, paa et Næs mellem Floderne Delaware og Schuylkill, er regelmæssig og smukt bygget, har 674,000 Indb., et Universitet, et theologist Seminarium, en polytekniisk Skole, et Kunstakademi med mange flere Undervisningsanstalter samt 450 Kirker for de forskjellige religiøse Samfund. Endvidere findes et storartet Waisenhus og talrige Hospitaler. Havnen, som dannes af Delaware, er rummelig og god, og Skibsverfterne samt Sjøfarten af stor Vigtighed. Den betydelige Udførsel omfatter især Petroleum, Korn og Jernvarer. Med Hensyn til Industri er Filadelfia næst Newyork Unionens fornemste By. Sommeren 1876 holdtes her den første Verdensudstilling i Amerika.

Filadelfisk System, se Fængselsvæsen.

Filai (Philæ), paa gammelægyptisk og koptisk Pilak, græsk Navn paa en Ø i Nilen, søndenfor den

første Katarakt. Den dannede i den senere Oldtid Ægyptens Sydgrændse og havde, da den ansaaes for hellig, en stor Mængde Templer, af hvilke endnu talrige Levninger findes.

Filangieri (udt. Filandsjeri), Gaetano, italiensk Statsretslærer, f. 1752 i en gammel Adelsslægt, d. 1788, blev tidlig Militær, men opgav snart denne Bane, studerede Retsvidenskab og nedsatte sig som Sagfører. 1781—88 udgav han det omfattende Værk „La scienza della legislazione", som gjorde stor Opsigt. 1787 blev han neapolitansk Finansraad. — Hans Søn Carlo Filangieri, Fyrste af Satriano, Hertug af Taormina, f. 1784, d. 1867, deltog som Officér i fransk Tjeneste i flere af Napoleons Felttog, blev 1813 Generalmajor under Murat og 1815 Generalintendant i Krigen mod Østerrige. Efter Murats Fald var han Generalinspektør for Infanteriet indtil 1821; senere stod han i Spidsen for Artilleriet og Ingeniørtropperne og blev 1848 Kommandant over Land- og Sjøtropperne paa Toget til Sicilien. Her indtog han Messina, rykkede næste Aar ind i Palermo og erobrede Taormina, hvorefter han udnævntes til Statholder paa Sicilien. 1852 tog han Afsked, blev 1859 Ministerpræsident og Krigsminister, men nødtes allerede Aaret efter til at gaa af. Senere levede han udelukkende som Privatmand.

Filantrop, Menneskeven; Filantropi, Menneskekjærlighed. — Filantropisme kaldes en Retning i Pædagogiken, som i den sidste Halvdel af forrige Aarh. udgik fra Basedow (s. d.) og hans Meningsfæller. Disse paastod, at Menneskenaturen i sig selv er god, og vilde derfor lade den udvikle sig overensstemmende med Naturen til praktisk Dygtighed og Moralitet ved at lægge ligelig Vegt paa Legemets og Sjelens Uddannelse. Ved en klar og anskuelig Undervisning i Realfag, levende Sprog m. m. stræbte de at lede Sjelens Udvikling i væsentlig praktisk Retning. 1774 stiftede Basedow i Dessau et saakaldt Filantropin, d. v. s. en Skole, hvor han vilde realisere disse Idéer; denne Anstalt opløstes allerede 1793, men efterfulgtes af Salzmanns i Schnepfenthal, som længe har blomstret og tildels baaret gode Frugter.

Filefjeld, Benævnelse paa den Del af Langfjeldene, som ligger mellem Tyensjøen, Lærdal og Sognefjord. Over Filefjeld fører den nordligste Hovedvei over Fjeldet mellem det vestenfjeldske og det østenfjeldske Norge, mellem Lærdal og Valders, med en Pashøide af 3,950 Fod.

Filemon (Philemon), græsk Digter i det tredie og fjerde Aarh. f. Kr. (d. 262), var Grundlæggeren af den saakaldte nyere græske Komedie. Han skrev ca. 90 Lystspil, af hvilke kun enkelte Brudstykker er bevarede.

Filemon og **Baucis**, et gammelt Ægtepar i Frygien, skal efter Sagnet engang paa en gjestfri Maade have modtaget Zeus og Hermes og af dem til Gjengjeld have faaet Lov til at gjøre et Ønske; de ønskede at blive Præster ved det Tempel, hvortil deres Hytte blev forvandlet, og at dø paa samme Tid. Efter et langt og lykkeligt Liv forvandledes de til to Træer. — Sagnet er bl. a. behandlet af Ovid i hans „Metamorfoser" og har givet Idéen til Wessels komiske Fortælling „Gaffelen".

Filemon, en i Kolossæ i Frygien boende Kristen paa Apostlernes Tid, til hvem Paulus skrev Brevet i det Nye Testamente. Under Keiser Nero skal han have lidt Martyrdøden.

Filet (udt. File), fr., Net, netformig Fletning til Pynt osv.

Filhellener, „Grækervenner", kaldtes de Mænd rundt om i Europa, som understøttede Grækerne under deres Frihedskamp enten ved personlig Krigstjeneste eller ved Pengehjelp.

Filial, lat., egentl. sønlig eller datterlig. — Filialafdeling af en Forretning eller Forening, d. s. s. Underafdeling, mindre Forretning eller Forening, som staar i et nært, tildels afhængigt Forhold til en større.

Filigranarbeide, (af filum, Traad, og granum, Korn), Smykkesager af fine slyngede Metaltraade og Korn, i Almindelighed af Sølv, sjeldnere, mest i Østerlandene, af Guld. Filigranarbeider har i Østerlandene og Italien været anvendte fra de ældste Tider ned til vore Dage. I de senere Aar er de ogsaa optagne igjen efter ældre Mønstre i flere andre Lande, navnlig i Norge, hvor de udmærker sig ved en karakteristisk Stil, som de har fra de gamle Bondesmykker.

Filip (Filippos, Philippus), Navn paa 3 makedoniske Konger, af hvilke især den første er mærkelig. Han var Søn af Amyntas den anden og fødtes 382 f. Kr. De Tronfølgestridigheder, som i hans Ungdom fandt Sted i Makedonien, gav Thebanerne Anledning til at indblande sig, og Filip blev af dem tagen med som Gidsel. Under Opholdet i Theben tilegnede han sig græsk Dannelse og stor Indsigt i Krigskunsten; efter sin Tilbagekomst blev han 359 Formynder for sin unge Brodersøn Amyntas og overtog som saadan Rigets Styrelse. Han bekjæmpede seierrig Landets Fiender, Illyrer og Pæonier, og udvidede stadig dets Grændser, idet han baade viste sig som en dygtig Feltherre og som en snedig Diplomat. 357 indtog han Amfipolis, 356 Potidæa og 353 Mentone samt den guldrige thrakiske Kyst og underlagde sig derpaa hele Thessalien og 348 Olynth. 346 sluttede han Fred med Athenienserne, erobrede derpaa Fokis, hvis Plads i Amfiktyonerraadet han selv indtog. Ved Æskhines's Hjelp bragte han det dertil, at Amfiktyonerne for at hevne en foregiven Helligbrøde besluttede Krig mod de amfissiske Lokrer og udnævnte ham til Hærfører; 339 rykkede han med en stor Hær ind i Grækenland, men rydede snart sine Hensigter ved at besætte Elatea. Væsentlig som Følge af Demosthenes's kraftige Opraab til Grækerne forenede disse sig til et Forbund mod Filip, som imidlertid slog dem totalt ved Khæronea 338 og næste Aar lod sig vælge til deres Anfører mod Perserne. Just som han rustede sig til dette Tog, blev han dræbt 336, som man troede paa sin Hustrus Anstiftelse. Han var baade som Krigér og Statsmand en af Oldtidens første, men som Menneske af en tvetydig Moralitet. Hans Søn var Alexander den store. — Filip den tredie, Søn af Demetrius den anden, besteg Tronen 220 f. Kr., sluttede Forbund med Hannibal og kom i Krig med Romerne, som slog ham totalt ved Kynoskefalæ 197. Senere tænkte han ved en ny Krig igjen at vinde sin Magt tilbage, men døde under Rustningerne 179.

Filip, Navn paa 5 spanske Konger. — Filip den anden, f. 1527, d. 1598, var Søn af Karl den femte og opdroges af Præsterne paa den mest

bigotte Maade. 1550 gjorde Faderen et mislykket Forsøg paa at faa ham valgt til romersk Konge; 1554 giftede han sig med Dronning Maria af England og blev 1556 ved Faderens Død Konge af Spanien. Rigets store Besiddelser i og udenfor Europa gjorde ham til sin Tids mægtigste Fyrste, men ved sit Despoti og sin Intolerance undergravede han stadig sin Magt. Strax efter sin Tronbestigelse førte han Krig med Frankrige, bevirkede derpaa ved sin intolerante Optræden Opstanden i Nederlandene og angreb uden Held England (se Armada). Ogsaa i de franske Religionsstridigheder blandede han sig, idet han tog Parti mod Henrik den fjerde og forgjeves søgte at skaffe sin Datter den franske Trone. Mod Tyrkerne var han heldig, især ved sin Halvbroder, Don Juan d'Austrias Tapperhed. 1580 underlagde han sig Portugal. Hans indre Politik prægedes af Blod og Ild; Inkvisitionen blomstrede og hemmede ved sine Baal ikke blot den borgerlige Frihed og Velstand, men ogsaa sand Religiøsitet. I hans sidste Aar udartede hans mørke Temperament til fuldstændig Menneskefiendtlighed; plaget ogsaa af legemlige Lidelser, der var en Følge af hans udsvævende Liv i Ungdommen, trak han sig tilbage til Escurial, hvor han fjernet fra Verden døde i Stilhed. — **Filip den femte**, f. 1683, d. 1746, var en Sønnesøn af Ludvig den fjortende af Frankrige og kom 1701 paa Spaniens Trone ifølge Karl den andens Testamente. Hans Medbeiler til Tronen, Karl af Østerrige, vandt Tilslutning i Aragonien, men bekjæmpedes ved Frankriges Hjelp. 1704 erobredes Gibraltar af Englænderne og ved Fredsslutningerne i Utrecht og Rastatt 1713 og 1714 mistede Spanien Nederlandene og de italienske Besiddelser. Filip var lidet begavet, doven og melankolsk; Regjeringen overlod han til sine Yndlinger; saaledes udøvede først Grevinde Orsini, senere hans anden Dronning, Elisabeth Farnese af Parma, i Forbindelse med Alberoni, Ripperda o. fl., en overveiende Indflydelse paa ham.

Filip, Navn paa 6 Konger af Frankrige. — **Filip den anden August**, f. 1165, d. 1223, var Søn af Ludvig den syvende og kom paa Tronen 1180. Han begyndte sin Regjering med strenge Foranstaltninger mod Kjættere, Jøder og Røvere, saavelsom mod de oprørske Vasaller. 1190 foretog han sammen med Rikard Løvehjerte af England et Korstog, men vendte paa Grund af Uenighed med Rikard snart tilbage, ophidsede hans Broder, Johan uden Land, til at bemægtige sig Regjeringen og gjorde selv Indfald i Normandiet. 1194 vendte Rikard tilbage og begyndte Krig; efter hans Død og Johans Tronbestigelse fandt Filip Paaskud til at erklære dennes Lensbesiddelser i Frankrige for hjemfaldne den franske Krone, og 1213 fik han af Paven det Hverv at exekvere dennes Afsættelsesdom mod Johan, som dog ikke blev bragt i Udførelse, da Johan underkastede sig Paven. Han seirede 1214 ved Bouvines over England og dets Forbundsfæller. Senere befæstigede han sig mest med den indre Styrelse og med Foranstaltninger til Kongemagtens Udvidelse. — **Filip den fjerde, den smukke**, f. 1268, d. 1314, besteg 1285 Tronen efter sin Fader, Filip den tredie. Han ægtede Johanne af Navarra og antog derfor Titel af Konge ogsaa over dette Rige. For at skaffe Penge til sine Krigstog mod England og Flandern maatte han paalægge nye Skatter; da han herved ikke fritog Geistligheden, førte dette til Stridigheder mellem ham og Paven, Bonifacius den ottende, hvem Filip dog ganske ydmygede. Den efter Bonifacius valgte Pave, Klemens den femte, bevægede han til at tage sit Ophold i Avignon og fik ham derved ganske i sin Magt. Klemens understøttede ham i hans Udryddelseskrig mod Tempelherreordenen, af hvis Medlemmer et stort Antal blev brændt som Kjættere, og hvis Rigdomme Kongen indbrog. Han lagde ved sin seierrige Kamp mod Adel og Geistlighed Grunden til det uindskrænkede Monarki i Frankrige. — **Filip den sjette**, f. 1293, d. 1350, var Søn af Karl af Valois, Filip den fjerdes Broder, og kom, efterat Kapetingernes Hus var uddød, paa Tronen 1328. Han gav Navarra tilbage til Ludvig den tiendes Datter Johanne, men indlemmede Brie og Champagne i Frankrige. Med Flamlænderne førte han i sine første Regjeringsaar heldig Krig; mindre Lykke havde han med sig, da den engelske Konge Edvard den tredie gjorde Krav paa Frankrige, og 1339 begyndte den lange Række Krige, som i et Aarhundrede førtes mellem begge Lande. Filip led flere Nederlag, saaledes ved Crecy 1346, og mistede næste Aar Calais. Til Gjengjeld erhvervede han 1349 Dauphiné og senere Mallorka.

Filip den høimodige, Landgreve af Hessen, f. 1504, d. 1567, fulgte 1509 sin Fader, Vilhelm den anden, i Regjeringen, hvilken han selv overtog 1518. 1524 erklærede han sig for Reformationen, indførte 1526 denne i Hessen, sluttede Torgauer-Forbundet med Johan af Sachsen, forsvarede Reformationen paa Rigsdagene i Speier og Augsburg og stillede sig 1535 sammen med Kurfyrsten af Sachsen i Spidsen for det schmalkaldiske Forbund. Efter Slaget ved Mühlberg 1547 holdtes han fangen af Karl den femte indtil 1552.

Filippa, Dronning af England, Datter af Grev Vilhelm af Hennegau, blev 1327 gift med Edvard den tredie. Hun erhvervede sig Ry baade for Tapperhed og Ædelmodighed; saaledes slog og fangede hun 1346 Robert Bruce og hindrede n. A. Kongen i hans Hevnplaner mod det indtagne Calais's Borgere. Hun døde 1369. — Hendes Sønnesøn Henrik den fjerdes Datter **Filippa**, blev 1406 gift med Erik af Pommern. Hun slægtede sin Oldemoder paa og stod ofte i Spidsen for Regjeringen under Kongens Fraværelse. Særlig indlagde hun sig Fortjeneste ved 1428 at tilbageslaa Hanseaternes Angreb paa Kjøbenhavn. Hun døde 1430.

Filipens, se Finne.

Filippi (Philippi), By i Thrakien, bekjendt ved Slaget mellem Antonius og Octavian 42 f. Kr. Apostelen Paulus stiftede her en kristen Menighed, til hvilken hans Brev i det Nye Testamente er skrevet.

Filippika, Demosthenes's Benævnelse paa hver af sine Taler mod Filip af Makedonien. Senere kaldtes Ciceros 14 Taler mod Antonius med samme Navn. Nu bruges Ordet om en heftig Straffetale overhoved.

Filippinerne, Øgruppe i det Indiske Arkipelag, mellem 5° og 21° n. Br. og 137° og 144° ø. L., omsluttes i Øst af det Stille Hav og i Vest af

det Kinesiske Hav, er tilsammen af ca. 5,230 Kv.mils Fladeindhold og har 7½ Mill. Indb. Dernes Antal er ca. 1,000, af hvilke imidlertid kun to, Manila eller Luzon i Nord og Mindanao i Syd, er af betydeligere Størrelse (henholdsvis 1981 og 1513 Kv.mil). Hele Gruppen er bjergfuld og har flere Vulkaner; paa de større Øer findes talrige Floder og ved Kysterne Bugter, som afgiver gode Havne. Klimatet er tropisk; især de nordlige Øer er ofte udsatte for voldsomme Storme (Tyfoner). Jordbunden er overordentlig frugtbar og frembringer en særdeles rig Vegetation af omtrent samme Karakter som paa de øvrige Øgrupper i Arkipelaget. Af Dyr findes, foruden de af Europæerne indførte Husdyr, Aber, Krokodiller og flere Arter Slanger. Guld, Bly og Kobber forekommer, men er ikke Gjenstand for ordentlig Bergværksdrift. Befolkningen bestaar af ca. 7 Mill. Efterkommere af indvandrede Malaier, som er delte i flere Stammer og taler 15 forskjellige Dialekter. Desuden findes Levninger af Urindbyggerne, Negritos eller Negrillos, i Antal ca. 35,000, endvidere Europæere og Kreoler (tilsammen ca. 7,000), Mestizer og Kinesere. Handelen med Udlandet drives næsten udelukkende over Manila, som indtil 1858 var den eneste for Fremmede tilgjængelige Havn; der udføres især Ris, Sukker, Tobak, Manilahamp, Indigo, Peber, Kokusnødder, Bambus og Bomuld. Industrien omfatter især Fabrikation af Cigarer, for hvilken der paa Manila findes flere store Fabriker, som leverer fortrinlige Varer. — Filippinerne opdagedes af Spanierne 1521 og blev 1570 definitivt annekterede af Spanien, som de fremdeles tilhører. De styres af en Generalkaptein (Guvernør) og deles i 46 Provinser.

Filippopel (Philippopoli), By i den tyrkiske Provins Rumelien, ved Floden Maritza, med 45,000 Indb. og Fabrikation af Læder, Silke og Bomuldsvarer.

Filippus (Philippus), 1) en af Apostlerne, var fra Bethsaida i Galilæa. Han skal have lidt Martyrdøden Aar 80 e. Kr. 2) en af de syv Fattigforstandere som valgtes af den første kristne Menighed i Jerusalem. Han virkede i Samaria og omvendte den æthiopiske Dronning Candares's Skatmester. (Ap. Gj. 8, 26—40).

Filipstad, Bergstad i Vermland i Sverige ved Nordenden af Indsjøen Daglösen, med 2,500 Indb., Jerngruber og Handel med Jern og Korn. Byen anlagdes af Karl den niende, opkaldtes efter hans Søn Filip og fik sine første Privilegier 1611.

Filister eller **Filistæer**, en Folkestamme, sandsynligvis af indogermanisk, efter andre af semitisk Oprindelse, som beboede Palæstinas sydvestlige Kyststrækning. Blandt deres Byer kan især mærkes Gaza, Asdod, Askalon, Gath og Ekron, som styredes af særskilte Fyrster, men indbyrdes var forbundne med hverandre. De drev betydelig Handel, var tapre og krigerske og laa især ofte i Kamp med Israeliterne, saaledes paa Dommernes Tid samt under Saul og David og endelig efter det jødiske Riges Deling (Dom. 10, 7; 15, 4 ff.; 1 Sam. 4, 6; 2 Sam. 3, 18; 2 Krøn. 26, 6 m. fl.). Senere gjorde de tapper Modstand mod Assyrer og Ægyptere. Paa Makkabæernes Tid stod de under Syrien. — Benævnelsen „Filister" for enhver, som ikke er akademisk Borger, stammer fra de tyske Universiteter; oftest bruges den nu i samme Betydning som „Spidsborger."

Fillmore, Millard, Præsident i de Forenede Stater, f. 1800, d. 1874, var først i Skrædderlære, fik siden Anledning til at studere og nedsatte sig 1823 som Sagfører. 1828 blev han Medlem af Staten Newyorks lovgivende Forsamling og 1833 af Kongressen, valgtes 1848 af Republikanerne til Vicepræsident og besteg 1850 ved Taylors Død Præsidentstolen. Han søgte at mægle i den opblussende Strid mellem Nord- og Sydstaterne, optog Kalifornien som Stat i Unionen og sanktionerede Loven om bortrømte Slavers Udlevering. 1852 faldt han igjennem ved Præsidentvalget, ligesaa 1856; senere tog han ingen Del i det politiske Liv.

Filodemos (Philodemus), epikuræisk Filosof fra Syrien, levede i Rom paa Ciceros Tid. Foruden mindre Digte skrev han Afhandlinger, bl. a. om Musiken og om Rhetoriken, af hvilke Brudstykker er fundne i Pompeji og Herkulanum.

Filoktetes, en fortrinlig Bueskytte, som deltog i Toget mod Troja, men paa Grund af et Slangebid blev efterladt paa Lemnos. Senere, da Grækerne ved et Orakelsvar fik vide, at Troja ikke kunde indtages uden Herakles's Bue og Pile, som Filoktetes besad, blev han hentet til Grækernes Leir, hvorefter han dræbte Paris og bevirkede Trojas Indtagelse.

Filologi (af gr. φιλειν (filein), elske, og λογος (logos) Ord), egentlig „Kjærlighed til Ordet eller Videnskaben, navnlig den sproglige", nu kun i den sidstnævnte Betydning. Særlig forstaaes ved Filologi nu det specielleste Studium af de enkelte Sprogs Love, Væsen og Udvikling (Sproghistorie), i Modsætning til den sammenlignende Sprogvidenskab (s. d.), som hovedsagelig betragter Forholdet mellem forskjellige Sprog og de deraf udvundne almindelige Resultater. — Efter Afslutningen paa Grækenlands literære og videnskabelige Blomstringsperiode, da man uden selvstændig Frembringelsesevne hovedsagelig var indskrænket til at hente Grundlaget for sin Dannelse fra Fortidens Literatur og Kunst, betegnedes ved Navnet Filologi det almindelige Kjendskab til disse Dannelseskilder uden nogen Begrændsning til et enkelt Fag. Romerne sammensattede disse Discipliner under Indbegrebet af de syv „frie Kunster", Grammatik, Dialektik, Rhetorik, Musik, Arithmetik, Geometri og Astronomi. I Middelalderen var Filologien en temmelig aandløs Hjelpevidenskab for den skolastiske Theologi; den indskrænkede sig hovedsagelig til Latin, som man skrev og talte, ikke i dets klassiske Renhed, men moderniseret og afpasset efter Behovet. Om nogen inderlig Indtrængen i og Forstaaelse af den klassiske Oldtid i det hele taget kunde der med Middelalderens gjennemgaaende Mangel paa historisk Sans og dens stive Autoritetstro ikke være Tale. Først i Renaissancens betydningsfulde Tid begyndte Filologien igjen at komme til sin Ret, og den „Videnskabernes Gjenfødelse," som i denne Periode foregik, var i Virkeligheden en Filologiens Gjenfødelse. Istedenfor som før at indskrænke sig til Latin, dyrkede de Lærde nu ogsaa Græsk, og den historiske og kritiske Sans udviklede sig. Efterhvert som dette blev Tilfældet, lagdes ogsaa Spiren til Filologiens Frigjørelse fra dens underordnede Stilling som Theologiens og de andre Videnskabers Tjenerinde. De romanske Nationer, hvem Studiet af den klassiske Oldtid maatte ligge nærmest, blev dog ikke de, som

bragte det længst frem; meget mere blev de snart staaende ved dets blot formelle og stilistiske Side. I Tyskland og de germanisk-protestantiske Lande overhoved blev Filologien Gjenstand for et grundigere Studium; men da dens Grændser ikke stod klart for Bevidstheden, satte man disse snart for vidt, snart for snevert, saa at Filologien dels betragtedes som blot en Del af den mere omfattende „Polymathi," dels faldt fra hinanden i Grene, som ikke stod i nogen levende organisk Forbindelse. Nogle ansaa Filologien som en udelukkende sproglig Videnskab, andre satte dens Opgave i Kritiken, og atter andre vilde indskrænke den til blot at omfatte det formelle. En Mængde Forsøg er gjorte paa nøiagtig at bestemme den filologiske Videnskabs Omraade, uden at dette endnu kan siges tilfulde at have lykkedes. Imidlertid har den i forrige og dette Aarhundrede gjort store Fremskridt gjennem en Række talentfulde Dyrkere. Istedenfor som oprindelig kun at beskjeftige sig med de klassiske Sprog, deres Literatur og hvad dermed staar i Forbindelse, har den udvidet sig til ogsaa at omfatte de moderne Sprog, saavelsom de orientalske og de nu uddøde europæiske Sprogformer. (Se Art. Sprog og Sprogvidenskab).

Filon (Philo), alexandrinsk-jødisk Filosof i det første Aarh. efter Kr., søgte at gjenfinde Platons Tanker i Mosebøgerne, hvilke han til den Ende fortolkede paa en allegorisk Maade. Gud og Materien opstillede han som lige evige Principer; den førstes Indvirkning paa den sidste tænkte han sig frembragt ved et Flertal af guddommelige Kræfter, hvis Enhed var den guddommelige Fornuft (Logos). Denne Logos fremstilledes derfor som Princippet for al guddommelig Aabenbaring i Verden. Hans Lære vandt ei alene stor Udbredelse blandt de alexandrinske Jøder, men fik ogsaa Indflydelse paa den kristelige Theologi. — Filon stod i høi Anseelse hos sine Landsmænd og gik 42 til Rom for at forsvare dem mod fremsatte Beskyldninger; da han ikke fik Audiens hos Caligula, forfattede han et Forsvarsskrift, som blev oplæst i Senatet. Enkelte af hans Skrifter er endnu opbevarede.

Filopoimen (Philopømen), græsk Feltherre og Statsmand, f. ca. 253 f. Kr. i Arkadien, tjæmpede i sin Ungdom mod Sparta, gik derpaa i makedonisk Tjeneste og udmærkede sig ved Sellasia 221, fik derpaa Befalingen over Akhaiernes Rytteri og blev 208 deres Overfeltherre. 207 slog han Spartanerne ved Mantinea og bevægede dem 192 til Forbund med Akhaierne. Messenerne, som ogsaa blev tvungne til at indgaa Forbund, faldt 183 fra, vel nærmest ved romersk Paavirkning; Filopoimen angreb dem ved Korone, men blev efter det tapreste Forsvar overmandet, fangen og dræbt. Han var den sidste af Grækenlands store Feltherrer og har faaet Navnet „den sidste Græker."

Filosofi (af gr. φιλειν elske og σοφια Visdom), egentlig „Visdomskjærlighed", skal først af Pythagoras være brugt som Navn paa Summen af den menneskelige Erkjendelse, altsaa paa Videnskaben i alle dens Grene. Men efterhvert som Erkjendelsen voxede i Omfang, delte den sig i særskilte Sfærer, hvorved de enkelte Videnskaber opstod; Filosofien blev da i Modsætning til disse den universelle Videnskab, Videnskabernes Videnskab, som samler de enkelte videnskabelige Omraader under et almindeligt Synspunkt og søger at belyse dem saaledes, at en hel Livs- og Verdensanskuelse kan bygges derpaa. — Allerede fra Platons Tid indbelte de Gamle Filosofien i Dialektik, Fysik og Ethik, hvilken Inddeling svarer til den senere opkomne i Logik, Naturfilosofi og Ethik. En anden Inddeling: i theoretisk og praktisk Filosofi, er foreslaaet bl. a. af Kant. — Filosofiens Historie har sit egentlige Udgangspunkt i Grækenland. Skjønt allerede tidligere asiatiske Folk, f. Ex. Inderne, besad et Slags filosofiske Systemer, kan disse dog ikke egentlig regnes med, da de mere hviler paa Mystik og Myther end paa kritisk Tænkning. I sin første Skikkelse var Filosofien hos Grækerne en Naturfilosofi. De ioniske Naturfilosofer (fra 600 f. Kr.) gik ud fra alle Tings Foranderlighed og søgte noget, som skulde ligge til Grund for alt; Thales troede at finde dette i Vandet, Anaximenes i Luften osv. En stor og befrugtende Indflydelse paa den græske Filosofi fik Pythagoras, derved at han fremmede Mathematikens Studium og lagde Grunden til den videnskabelige Behandling af det monotheistiske Gudsbegreb, hvilket Xenofanes videre udførte. Heraklit, med sin Lære om Bevægelsen, og den eleatiske Skole, som ansaa det Værende for evigt og uforanderligt, betegnede de to modsatte metafysiske Standpunkter, som senere har gaaet igjen gjennem hele Filosofiens Historie. De følgende Filosofer søgte at mægle mellem Heraklit og Eleaterne; Empedokles opstillede Læren om de fire Elementer, Anaxagoras antog en uendelig Mængde Grundstoffer og Leukippos og Demokrit opfandt Atomlæren, medens Pythagoræerne betragtede Tallene som Tingenes Væsen. Med Sofisterne og Sokrates (anden Halvdel af det 5te Aarh. f. Kr.) vendte Bevidstheden sig mod sig selv og sit Indhold; de første naaede ikke længere end til at anse Erkjendelsen for relativ, medens Sokrates med det almengyldige for Øie opstillede Begrebernes methodiske Bearbeidelse som Filosofiens Opgave og anvendte denne Methode paa de ethiske Spørgsmaal. Paa det af Sokrates lagte Grundlag byggede Platon og Aristoteles videre. Platon opstillede i Tilslutning baade til Sofisterne og Sokrates to modsatte Verdener, Sandseverdenen, bevægelig og foranderlig, og Idéernes Verden, uforgjængelig og uforanderlig. Saaledes optog og forenede han i sit System alle de tidligere Retninger; men den Dualisme som derved fremkom, stod i en skarp Modsætning til den græske Opfatning, og Platons store Discipel, Aristoteles, forsøgte i sit System at overvinde dette Standpunkt. Han gik ud fra, at der ikke kunde tilskrives Idéerne nogen fra de enkelte Ting adskilt Selvstændighed, men at de maatte ansés for Virkelighedens indre Væsensform. Hans Undersøgelser dreier sig derfor særlig om Forholdet mellem det Almindelige og det Særegne, og ved at fastsætte dette blev han Logikens Fader. I den senere græske Filosofi dreiede Striden sig væsentlig om den filosofiske Videnskabs Princip og Garantien (Kriteriet) for dens Objektivitet. Zenon og hans Skole (Stoikerne) søgte dette Kriterium i Tankens Enhed og Sammenhæng, medens Epikuræerne troede at finde det i den enkelte Fornemmelse og støttede sig til Demokrits Atomlære. Ligeoverfor disse to Skoler med sin skarpe, dogmatiske Udelukken af hin-

anden hævede sig Skepticismen, som opgav Haabet om at kunne drive det til nogen objektiv Erkjendelse, medens tilsidst den alexandrinske (nyplatoniske) Skole tog sin Tilflugt til det overnaturlige og væsentlig blev en Religionsfilosofi. — I Middelalderen maatte Filosofien underordne sig Theologien og blive dens Tjener; som Skolastik tjente den kun til at bevise de kirkelige Dogmer og knyttede sig til den Ende nærmest til Aristoteles. Imidlertid opkom i det 11te Aarhundrede Striden mellem Nominalisterne og Realisterne. De sidste antog, at de almindelige Begreber havde en virkelig real Væren, medens alt enkelt kun var et Skin eller en Aabenbaring af dem; hine fandt det væsentlige i det enkelte og ansaa Almenbegreberne for ikke-reelle („nomina rerum, non res"). Realismen fik for en Tid Overvegt, men tilsidst seirede Nominalismen, og fra den Tid daterer Skolastikens Undergang sig. — Den nyere Tids Filosofi begyndte med at gjøre sig uafhængig af Theologien og støttede sig derfor paa den reale Viden. De humanistiske Studier i Renaissancetiden bragte igjen de fleste Systemer i den græske Filosofi til Liv, for senere at afløses af Naturvidenskaberne. Italienerne uddannede væsentlig en Naturfilosofi, hvis største Repræsentant Giordano Bruno blev; i Frankrige gik Descartes ud fra Tvivlen om alt („de omnibus est dubitandum"); kun Selvbevidstheden („cogito, ergo sum") lod han blive staaende og tog den til Udgangspunkt for sin Filosofi, hvilken han søgte at forme i Analogi med Mathematiken og gjøre til en Universalvidenskab. Til Descartes sluttede sig i Holland Spinoza, som til Midtpunkt i sit System satte den Sætning, at der kun gives én uendelig Substans (Gud) med uendelige Attributer, af hvilke Menneskets kun kan erkjende to: Tænkning og Udstrækning. I England tog Bacon sin Tilflugt til Erfaringen alene og blev heri efterfulgt af Locke. I Tyskland repræsenterede Leibnitz med sin Monadelære Idealismen lige overfor den realistiske Retning i den engelske Filosofi. Denne forplantede sig imidlertid til Frankrige, hvor den tildels i forandret Form optraadte som „Oplysningsperiodens" Filosofi, og hvorfra den igjen vandrede til Tyskland. Her fremtraadte i den sidste Halvdel af det 18de Aarh. Immanuel Kant med sin Fornuftkritik, i hvilken han klart udtalte den metafysiske Videns Utilstrækkelighed til at fatte den egentlige Gjenstand. „Jeget" kjender efter hans Mening kun sig selv og Formerne for sin egen Tænkning; Tingen selv („das Ding an sich") er det evig utilgjængelig. Hans Disciple, Fichte, udførte videre denne Tanke ved at søge Objektivitetens Kilde i Subjektet selv, i „Jegets" (Selvbevidsthedens) Udvikling. Schellings Naturfilosofi satte istedenfor Fichtes „Jeg" det „Absolute" og søgte at paavise dets Udvikling især i Naturen. Hans System led især af den store Mangel, at det mere støttede sig paa et Slags poetisk Syn end paa en streng dialektisk Udvikling og derfor efter hans eget Udtryk hos den, som skulde fatte det, fordrede en særegen Evne dertil (den „intellektuale Anskuelse"). Endelig fremtraadte Hegel med sin Lære om den absolute Idé som den sig i alt aabenbarende almindelige Fornuft og som alene begrundet i sig selv. Denne absolute Idé aabenbarer sig dels gjennem den ydre Natur, dels i Aanden; i Overensstemmelse hermed falder den dialektiske Udvikling i tre Perioder, som er Gjenstand for de tre Dele i hans Filosofi: Logiken (Læren om Idéen i sig selv), Naturfilosofien (Læren om Idéens Aabenbaring i Naturen) og Aandsfilosofien (Læren om Idéens Tilbagevenden i sig selv). Hegels mange Tilhængere delte sig snart i to Leire, „Høire" og „Venstre", som især skilte sig ved sit forskjellige Forhold til den aabenbarede Religion. Af de filosofiske Retninger i Tyskland i den nyere Tid kan forresten især nævnes Schopenhauers Pessimisme og Feuerbachs Materialisme. — I Frankrige har i vort Aarhundrede Comte opstillet det positivistiske System, ifølge hvilket Menneskeheden saavelsom den enkelte maa gjennemgaa tre Udviklingsstadier, det theologiske, det metafysiske og det positive; det sidste er det høieste Trin for Erkjendelsen („l'état définitif de l'humanité"), som imidlertid aldrig kan fatte Tingenes inderste Grund og endelige Bestemmelse, men er indskrænket til Fænomenerne og til Udforskningen af Lovene for disse. Den positivistiske Filosofi har foruden i sit Hjemland især fundet Udbredelse i England.

Filt, et tæt Stof, som bestaar af forskjellige Slags Haar, og som forfærdiges paa den Maade, at Haarene varmes, blødes, æltes, valkes og presses, hvorved de sammenarbeides til en tæt, undertiden endog vandtæt Masse. Filt bruges til Hatte, Tøfler, Huer, Filtrérposer, Tepper, Beklædningsgjenstande, i Bogtrykkerier, ved Tilvirkning af Papir, til Beklædning af Hamrene i Pianoforter m. m. Den fineste Filt tilvirkes af Harehaar og anvendes navnlig i Hattefabrikationen; mindre fine Sorter tilvirkes i England under Navn af Druggets, hvilket bruges bl. a. til Gardiner og Portièrer i store Værelser. — Filtklæde, et Slags tyndt og blødt Filt, som kan bruges til Klæder. — England er Hovedstedet for Fabrikationen af Filt, hvortil Grunden væsentlig er den, at det i Affaldet fra sine mange andre Fabriker har Rigdom paa Raaemner.

Filtrere, adskille flydende fra faste Legemer ved at sile Blandingen gjennem et porøst Stof (Filtrum), som lader de flydende gaa igjennem, medens de faste holdes tilbage. Den saaledes rensede Bædske kaldes Filtrat. Som Filtrum bruges Filtrerpapir, d. e. ulimet, ensartet og rent Papir, Flonel, Filt, Kul, Asbest, Sand, porøs Sandsten, Skydebomuld m. m. Benkul, som i Sukkerfabrikerne bruges som Filtrum, affarver ogsaa Bædskerne samt udskiller deres Salte.

Fimbulvinter, se Gudelære, den nordiske.

Fimmereide (tidligere Fimreite), Gaard i Sogndals Prestegjeld i Sogn, Nordre Bergenhus Amt, bekjendt ved det afgjørende Sjøslag, som her udkjæmpedes mellem Sverre og Magnus Erlingsøn (15de Juni 1184). Sverre vandt her en fuldstændig Seier, idet Magnus faldt i Slaget tillige med mange af sine fornemste Mænd.

Finaas, Prestegjeld i Søndre Bergenhus Amt. bestaar af Sognene Moster, Bremnæs og Bømmel.

Finale, ital., af lat. finis, Ende, i Musiken Sluttningssatsen i et flerleddet Musikstykke, særlig den afsluttende Sats af en Akt i en Opera.

Finanser (af et middelaldersk latinsk Ord, finare, betale) betyder nutildags i Almindelighed offentlige, især Statens, Pengemidler og deres Forvaltning. — Finansvæsen eller Finans-

forvaltning, Betegnelse for samtlige de Anordninger, Indretninger og Foretagender, som angaar Statens Indtægter og Udgifter, og navnlig de Foranstaltninger, som har til Hensigt at tilveiebringe Ligevegt i Statsbudgettet. — Finansministerium, Finansdepartement, den øverste Forvaltningsmyndighed i Finanssager, bestyres af en Finansminister. — Finanslov kaldes i enkelte Lande enhver Lov, som angaar Statens Indtægter, navnlig Skatter og Told; i Danmark det af Rigsdagen bevilgede Budget.

Finans- og Toldepartement, et af den norske Regjerings-Departementer, under hvilket hører: Bestyrelsen af Statskassens Midler og Statens Eiendomme, Skovvæsenet, Skattevæsenet (med Undtagelse af det kommunale) samt Penge-, Mynt- og Toldvæsenet.

Finderup, en liden Kirkeby i Jylland, ca. 1 Mil sydvest for Viborg. Her blev Erik Glipping af Marsk Stig og elleve sammensvorne Adelsmænd myrdet Natten til 22de Novbr. 1286.

Fine, italiensk Form af det latinske finis, Ende.

Finerer kaldes de til tynde Plader (ned til 1/2 Linies Tykkelse) udskaarne finere Træsorter, Mahogni, Jakaranda, Nøddetræ osv., som bruges til Belægning af finere Møbler, Pianoforter osv. De fineste Finerer er de saakaldte italienske Nøddefinerer, som faaes af et Træ, der voxer i hele Sydeuropa. Det skjæres navnlig i Paris og forsendes derfra til hele Fastlandet. — Mahognifinerer skjæres for største Delen paa Kniv i Hamburg. — Jakarandafinerer skjæres med Sag og tilvirkes i størst Udstrækning i Frankrige. — Finerer af Ibenholt, Rosentræ og lignende anvendes til Indlægning af de fineste Møbler. — I Norge findes et Finérskjæreri (i Kristiania).

Finesse, Finhed, Nobelhed; fin, skarp Tænkning; fin, godt skjult List.

Fingal, Fin Mac Cumhail, Helten i irske Folkesagn, var ifølge disse Ossians Fader. Han levede i det 3die Aarh. e. Kr.; senere blev han i højskotske (gæliske) Folkesagn knyttet til Morven. I de skotske Højlande bærer Ruiner og Huler hans Navn. — Fingalshulen, en af Europas skjønneste Huler, paa den til Hebriderne hørende Ø Staffa ved Skotlands Vestkyst. Den er ca. 340 Fod lang, ca. 50 Fod bred ved Indgangen og ca. 18 Fod bred i det Indre, ca. 110 Fod høi ved Indgangen og ca. 63 Fod i det Indre. Dens Vægge dannes af Basaltsøiler. Den ligger saa lavt, at Havet trænger ind, saaledes at Bunden er overflydt. Ved en stadig Dryppen fra Taget fremkaldes en egen dæmpet Lyd i den dybe Hule.

Finger, hos Mennesket og Aberne de Griberedskaber, som udgaar fra Mellemhaanden.

Fingerbølle, se Rævebjelde.

Fingere, opdigte, udtænke, foregive; sætte, antage for Exempels Skyld.

Finhval, se Hval.

Finiguerra, Maso (egentl. Tommaso di), berømt italiensk Billedhugger og Guldsmed, levede i Florens i Midten af det 15de Aarh., arbeidede som Lorenzo Ghibertis Elev paa Baptisteriets berømte østlige Broncedøre (paabegyndte 1425, fuldendte 1452) og forfærdigede for Johanneskirkens Alter en Metalplade, hvori Jomfru Marias Kroning er nielleret (se Niello) med stor Kunst. Ved et Tilfælde skal han, efter enkelte, være kommen paa den Tanke at tage et Aftryk af denne Plade paa Papir, og skal saaledes være bleven Kobberstikkerkunstens Opfinder.

Finistère (udt. Finistær), Frankriges vestligste Departement, 120 Kv.mil stort, med ca. 640,000 Indb., hvis vigtigste Næringsveie er Agerbrug, Fædrift, Bergverksdrift og Fiskeri (navnlig Sardelfiske). Det deles i 5 Arrondissementer. Hovedstad Quimper.

Finisterre, sp. Cabo Finisterre, d. e. Landets Ende, det gamle Promontorium Nerium, Spaniens nordvestligste Pynt, i Provinsen Coruña, bekjendt ved Englændernes Sjøseire, over Franskmændene 1747 og over de forenede Franskmænd og Spaniere 1805.

Finke (Fringilla), Slægt af Spurvenes Familie, adskiller sig fra de øvrige Spurvefugle ved sit tykke Neb og derved, at Overnebbet er ligesaa bredt som Undernebbet. Finkerne lever af Plantefrø og Kjerner, en Del ogsaa om Sommeren af Insekter; de ruger i Kratskov og samler sig om Høsten i større Flokke. De er i Almindelighed gode Sangere, hvorfor flere Arter holdes som Sangfugle. Til Finkeslægten hører: Huspurven eller Graaspinken, Grønfinken, Svensken eller Grønirisken, Bogfinken, Bjergfinken, som om Sommeren er hyppig i Birkelierne tilfjelds i Norge, Tornirisken, der er almindelig i det sydlige Norges lavere Egne, Graairisken, som i Norge blot findes om Sommeren i de nordlige Fjeldtrakter, Sisiken og Stilitsen, den smukkeste af Finkerne; den har karmosinrød Pande, Kinder og Strube, og sorte Vinger med en lysgul Flek over Midten. Den bedste Sanger af Finkerne er Kanarifuglen (s. d.).

Finland (finsk Suomi eller Suomenmaa), russisk Storfyrstendømme med egen Forvaltning og egne Love, 6,835 Kv.mil stort med ca. 1,883,000 Indb., af hvilke ca. 265,000 er Svensker, 6,000 Russer, 5,000 Lapper, 1,200 Tyskere og Resten Finner. Det omgives i Syd af den Finske Bugt, i Vest af den Botniske Bugt og Sverige, i Nord af Norge og i Øst af de russiske Guvernementer Arkangelsk, Olonetz og Petersburg. Finland danner en i det hele jevn Høislette af 5—700 Fods Middelhøide; den skraaner temmelig brat ned mod den Finske Bugt, mere jevnt mod Vest, og sænker sig næsten umærkelig mod Nord og Øst, medens den i Nordvest hæver sig op mod de skandinaviske Bjerge til en Høide af henimod 2,000 Fod. Den bestaar af en sammenhængende Granitmasse, hvorfra hæver sig enkelte lave Klipper, og er saa vandrig, at omtrent en Trediedel af Landets Overflade bestaar af Sjøer eller Myr. Kysterne er meget udtungede og især i Syd omgivne af en tæt Skjærgaard. De betydeligste Indsjøer er: Ladoga, af hvilken den vestlige Del skjærer ind i Finland, Saima, som gjennem Vuoksenelv har Afløb til Ladoga, Päijäne, som ligger i det Indre af Landets sydlige Del og gjennem Kymeneelv har Afløb til den Finske Bugt, Nästijärvi, der gjennem Kuomo har Afløb til den Botniske Bugt, Uleåsjø med Uleåelv, Enareträsk, som ved Pasvikelv, Grændsestod mod Norge, har Afløb til Varangerfjord, m. fl. De største Elve foruden de nævnte er Torneå, som tilligemed sin Bistod Muonio danner Grændsen mod Sverige, og Tanaelv,

som et Stykke danner Grændsen mod Norge. Klimatet er Oplandsklima med varme Somre og strenge Vintre. Finland har store Skove, især af Bartræer, og dets Sjøer udmærker sig ved stor Fiskerigdom. I den sydligere Del af Landet drives ikke ubetydeligt Agerbrug, ligesom Fædriften i den største Del af Landet er af megen Betydning. I Nord er Renen det sædvanlige Husdyr, medens de almindelige Husdyr findes i Syd. Af vilde Dyr forekommer hyppigst Bjørn, Ulv og Elg. Skovene har Rigdom paa Fuglevildt. Af Mineralriget findes især Jern, Kobber og Bly. De vigtigste Næringsveie er: Agerbrug, Fædrift, Bergværksdrift, Skovdrift, Sjøfart og Handel. Landets Forfatning er ifølge Regjeringsformen af 1772 og Sikkerhedsakten af 1789, bekræftede af den russiske Keiser, repræsentativ; Nationalforsamlingen, Landdagen, som kun sammentræder efter Keiserens Bestemmelse, bestaar af Repræsentanter for de 4 Stænder: Adel, Geistlighed, Borgere og Bønder. Landets høieste Myndighed er Senatet, som har sit Sæde i Hovedstaden, Helsingfors, og i hvilket Guvernøren fører Forsædet. I administrativ Henseende deles Finland i 8 Guvernementer: Nyland, Abo, Tavastehus, Vasa, St. Mikael, Viborg, Kuopio og Uleåborg. Udskrivningen til den russiske Armé er siden og Værnepligten i det hele meget let; Fæstningerne har russisk Garnison. Oplysningen er go., især den høiere, som fremmes ved et Universitet i Helsingfors og ved flere lærde Skoler. De høiere Klassers Dannelse er svensk, ligesom Svensk lige til den sidste Tid har været Landets Bogsprog. I den senere Tid har dog en stærk national Sprogreisning fremkaldt en saa betydelig Bogavl paa Finsk, at den nu, hvad de aarlig trykte Bøgers Antal angaar, overgaar den, som skrives og trykkes paa Svensk. Den overveiende Del af Befolkningen bekjender sig til den evangelisk-lutherske Tro, medens et Faatal tilhører den græske Kirke. I geistlig Henseende deles Landet i 3 Bispedømmer (Abo, Borgå og Kuopio) med 37 Provstier og 211 Pastorater. — Finland var oprindelig delt mellem flere forskjellige finske Stammer, indtil det i det 12te og 13de Aarh. efterhaanden blev erobret af Svenskerne, som udbredte Kristendommen, svensk Sprog og Kultur i Landet. Det udgjorde en Provins af Sverige og styredes i Regelen af en Statholder. Som Sveriges Grændseprovins mod Rusland led det meget i de hyppige Krige mellem disse to Lande. Peter den store vandt ved Freden til Nystad 1721 en Del af det sydlige Finland, og ved Freden til Abo 1743 maatte Sverige atter afstaa en Del. Efterat den saakaldte finske Krig mellem Rusland og Sverige var endt med Sveaborgs Fald 7de April 1808, blev hele det svenske Finland ved Freden til Fredrikshamn 1809 afstaaet til Rusland. Den russiske Keiser lod Finlands gamle Rettigheder og Friheder bestaa i Formen, ligesom dets Religion blev uantastet; men Landets Styrelse har ikke destomindre lige til den sidste Tid været egenraadig og tyrannisk. Finland er imidlertid den russiske Provins, som nyder størst Frihed, og under denne har det jevnt hævet sig fra den Elendighed, hvori den finske Krig styrtede det.

Finmarkens Amt, Norges nordligste Landsdel, ligger i Tromsø Stift og omgives i Nord af Nordishavet, i Øst og Syd af Finland og i Vest af Tromsø Amt. Det har en Længde fra Vest mod Øst af ca. 50 Mil, og dets største Brede fra Syd mod Nord er 40 Mil. Størrelsen er 371 Kv.mil, og Folkemængden 24,200. Medens Amtet saaledes har den største Udstrækning af alle Rigets Amter, har det den mindste Folkemængde. Finmarkens Amt bestaar for det meste af et øde og ufrugtbart Høiland, som ved Kysten styrter brat ned mod Havet. Som Følge heraf er det næsten udelukkende Kyststrækningen og Øerne, som er skikkede for Beboelse, og kun langs de større Vasdrag strækker Bebyggelsen sig nogle faa Mil op fra Sjøkanten. Amtet deles sædvanlig i Vest- og Østfinmarken, hvilke i geologisk Henseende er hinanden aldeles ulige; medens Vestfinmarken har spidse og takkede Fjelde og er omkranset af en Række Øer, er Østfinmarkens Fjeldmasse (med Undtagelse af Sydvaranger) en lav, ovenpaa næsten aldeles flad Fjeldryg, ligesom Kysten er uden Øer. Amtet har talrige Fjorde, af hvilke de vigtigste er: Altenfjord, Porsangerfjord (ca. 15 Mil lang), Lakfjord, Tanafjord og Varangerfjord. Af Øerne kan nævnes: Sørøen, Seiland, Kvalø og Magerø. Flere større Vasdrag gjennemstrømmer Amtet, saaledes Pasvikelv, som kommer fra russisk Lapland og ved sit Udløb danner Grændsen mellem Norge og Rusland, Tanaelv, hvis øverste Løb ligeledes er Rigsgrændse, Laxelv og Altenelv. Alle er meget fiskerige; især er Tanaelven bekjendt for sin Rigdom paa Lax. Større Indsjøer findes derimod ikke. De store Højfjeldsvidder bruges udelukkende af Lapperne, som her drager om med sine Renhjorder. — Finmarkens Amt deles i administrativ Henseende i 5 Fogderier; Alten, Hammerfest, Tanen, Varanger og Vardø. Det har 17 Herreder og 3 Byer: Hammerfest, Vardø og Vadsø. I judiciel Henseende deles det i 5 Sorenskriverier, og i geistlig Henseende udgjør det 3 Provstier og 14 Prestegjeld. Befolkningen er dels Nordmænd, dels Lapper (Fastboende eller Nomader, 7,000), dels Finner (Kvæner, 4,300). Hovednæringsveien er Fiskeri, hvortil kommer lidt Kvægavl; Agerbrug og Skovdrift er af mindre Betydning, og Industrien staar paa et temmelig lavt Trin. Det som østest rige Torskefiske om Vaaren (Loddefisket) samt Sommerfisket (Torsk, Sei osv.) søges af en Mængde udenfor Amtet boende, endog af Folk fra Stavangerkanten, fra Finland og Rusland. Kvægavlen vilde paa mange Steder kunne give et meget lønnende Udbytte, da Amtet er rigt paa frodige Græsgange; men Fisteriet lægger saa stort Beslag paa Befolkningens Opmærksomhed, at den i Regelen vanskjøttes. Agerbruget kan paa Grund af den nordlige Beliggenhed og det barske Klima ikke drives med Held. Dog kan Rodfrugter (Poteter, Næper) i varme Aar overalt opnaa fuld Modenhed, og enkelte Steder (f. Ex. Alten) dyrkes ogsaa Byg. I de større Fjorde og langs Elvedragene, især i Sydvaranger, Tanen og Alten, findes ikke ubetydelige Skove af Birk og Fure; men Befolkningen maa alligevel faa Størstedelen af sit Trævirke fra Rusland, da de uveisomme og menneskefiomme Egne vanskeliggjør Fremdriften. Til Brændsel bruges næsten udelukkende Torv, hvoraf der paa de fleste Steder er Over-

flod. Af Bergværker har Amtet ét, nemlig Altens Kobberværk, som nu eies af et engelsk Kompagni. — Finmarkens Amt udgjør en Del af de Gamles Finnmörk og var i tidligere Tider udelukkende beboet af nomadiserende Lapper. Allerede Harald haarfagre krævede Skat i Finmarken, og „Finnefærden" eller Retten til at opkræve denne Skat, som de norske Konger sædvanlig overdrog til de mægtigste af sine Undergivne, var en indbringende Forretning, som de norske Stormænd ofte stredes om. I den ældste Tid hørte Finmarken saaledes ikke til det egentlige Norge; da det var blevet erobret af de norske Konger, blev det hele betragtet som den norske Stats Eiendom og indtog derfor ikke en sideordnet Stilling til de øvrige Landsdele. Grunden hertil var sandsynligvis den, at det ikke havde fastboende Indbyggere, som eiede særskilte, afgrændsede Dele af Grunden, hvorfor Staten tillagde sig Eiendomsretten til denne. Dette Forhold har bestemt denne Landsdels økonomiske og Kulturhistorie lige til den sidste Tid. Ved Haalogalændingernes hyppige Røvertog til Bjarmeland (s. d.) blev Finmarkens øde Kyster mere og mere bekjendte, og enkelte Nordmænd bosatte sig der. Fra det 14de Aarh. begyndte de driftige bergenske Kjøbmænd at fæste sin Opmærksomhed paa det fiskerige Finmarken, og lidt efter lidt tilrev de sig Enehandelen der. Talrige Fiskevær oprettedes, og Folkemængden tiltog hurtig, dels ved Indvandring søndenfra, dels ved at en stor Del Lapper opgav sit Nomadeliv og bosatte sig som Fiskere. Dog maatte Kolonisterne, især i det 14de og 15de Aarh., udstaa meget af russiske Røverbander, hvem den tiltagende Velstand lokkede, og som för frem med Mord og Brand. Til Værn mod Russerne opførtes Fæstningsværker paa Vardø (Vardøhus), ved Hammerfest og i Alten (Altenhus), af hvilke kun det førstnævnte endnu er til. Bønderne førte i egne Jægter sin Fisk til Bergen og Trondhjem og handlede ogsaa direkte med Udlandet. Denne Handel søgte Bergenserne at hindre, og det lykkedes dem ogsaa 1562 at udvirke kongeligt Forbud mod, at fremmede Skibe besøgte Finmarken, hvilket imidlertid 1609 under visse Betingelser blev tilladt. Antallet af Fastboende tiltog stadig; 1589 havde Finmarken 17 Kirker med 12 Præster. Fiskeriet optog imidlertid saa udelukkende Indbyggernes Opmærksomhed, at de glemte at sikre sig Besiddelsen af de store Fjeldvidder inde i Landet. En Følge heraf var, at Russerne efterhaanden bemægtigede sig store Strækninger af det østlige norske Finmarken, saaledes en Del af Halvøen Kola. 1680 blev Finmarken bortforpagtet til de bergenske Kjøbmænd for 200 Rdl. aarlig og med Ret til at bestikke Fogder og andre offentlige Betjente. Under de egenmægtige Kjøbmænds Herredømme gik Folkemængden tilbage, Handelen aftog, og Distriktet udarmedes. Hvor vilkaarlig Bergenserne för frem, kan skjønnes deraf, at Styrelsen ved en Forordning af 1685 fandt det nødvendigt at forbyde dem „at flytte Indbyggerne fra ét Prestegjeld i et andet efter eget Behag." Senere blev Finmarken delt i 7 Distrikter, som bortforpagtedes særskilt. Fra 1702 til 1715 indehavde atter et Interessentskab af bergenske Kjøbmænd den finmarkske Handel, indtil den i det sidstnævnte Aar blev given fri for alle i Bergen og Trondhjem samt i Sjølenene boende Borgere. Denne for Handelen gunstige Tilstand varede imidlertid kun til 1729, fra hvilket Aar Handelen blev dreven dels af kjøbenhavnske Handelskompagnier og dels for kongelig Regning, indtil den ved Forordning af 5te Septbr. 1787 blev aldeles frigiven fra 1789. Finmarkens Grændser mod Sverige blev bestemte ved Grændsetraktaten af 7/18 Oktbr. 1751, hvorved den øvre Del af Tana Vasdrag blev Distriktets Grændse mod Øst, og Kautokeino samt Asjuvara Menigheder eller Finmarkens sydligste Del kom under Norge. Angaaende Grændsen mod Rusland vedblev fremdeles at herske Tvist, som først endelig bilagdes ved Grændse-Konventionen af 14/2 Mai 1826. I den første Halvdel af det 18de Aarh. begyndte russiske Fartøier at besøge Finmarkens Kyster, dels for at fiske, dels for at drive Handel, og lidt efter lidt opstod saaledes den for Finmarken saa gavnlige Russehandel. Denne blev i Begyndelsen, tildels paa Grund af Klager over Fornærmelser af Russerne, forbudt, hvilket imidlertid ikke kunde hindre, at en udstrakt Snighandel fandt Sted, hvorfor fri Handel med Russerne blev tilladt ved et Restr. af 1783. Ved Resol. af 1775 blev Selveiendom indført i Finmarken, idet enhver, som vilde nedsætte sig der, ved den nævnte Resolution hjemledes Ret til, uden Betaling, af Amtmanden at faa udvist den fornødne Grund, paa Betingelse bl. a., at Pladsen skulde bebygges. Ogsaa paa andre Maader søgte Styrelsen at opmuntre til Indvandring; saaledes tilstod Forbn. af 20de Aug. 1778 Indflyttere flere Særrettigheder, enkelte endog den, „at de skulde være aldeles fri fra deres forrige Kreditorers Fordringer og Tiltale," saalænge de opholdt sig i Finmarken. Den sidste Foranstaltning var antagelig den, som virkede kraftigst. Størsteparten af Indflytterne bestod hovedsagelig af Folk, som af en eller anden Grund var komne paa Kant med Samfundet længer sydpaa, og som derfor enten forviste sig selv eller af Omstændighedernes Magt blev forviste. At endog selve Styrelsen betragtede denne nordlige Landsdel som et Slags Sibirien fremgaar bl. a. af den Omstændighed, at „Tjeneste for Kost og Klæder i Finmarken" var en ikke sjelden anvendt Straf. Handelens Frigivelse 1789 medførte et Opsving i Finmarkens Kaar, og Distriktet gjorde ikke ringe Fremskridt i Velstand og Velvære. Krigsaarene 1807—14 satte det imidlertid stærkt tilbage: Folkemængden minkede, Handelen ødelagdes, og paa flere Steder plyndrede Englænderne den værgeløse Befolkning. Disse Ulykker kunde Finmarken saa meget vanskeligere forvinde, som Folkets Oplysning og Moral stod paa et yderst lavt Trin, paa samme Tid som Flertallet levede i en trykkende Afhængighed af Handelsmændene. Statens særlige Omsorg for Distriktet, navnlig siden 1830, har lidt efter lidt bragt det til atter at hæve sig. Handelen og Fiskerierne er ordnede ved Særlove af 1830, Religions- og Folkeundervisningen er bleven forbedret, Postvæsenet og Samfærdselsmidlerne ligesaa, og Følgen heraf har været, at Befolkningen med stigende Dygtighed og Kraft har forstaaet at udnytte Distriktets naturlige Rigdom.

Finmarkspors (Ledum palustre), en alenhøi, grenet Busk med en stærk, krydret Lugt, jevnbrede, stive Blade og hvide Blomster paa lange Stilke i

en Halvskjærm. Forekommer især paa Skovmyrer i det nordlige Norge.

Finn Arnessøn, se Arnmødlingeætten.

Finne, Filipens, Akne, smaa røde Svulster, især i Ansigtet, som opstaar paa Grund af Betændelse i Hudens Fedtkjertler.

Finne, Betegnelse for Fiskenes Svømmeredskaber; se Art. Fiske.

Finner, paa deres eget Sprog Suomalaiset, paa russisk Tsjud, i snevrere Forstand Beboerne af det nordvestlige Rusland og Storfyrstendømmet Finland (hertil hører ogsaa Kvænerne i Nordland og Finnmarken); i videre Forstand bruges Navnet af Ethnografferne om en af de fire Hovedgrene af denne altaiske Folkestamme. Ifølge Castrén deles den finske Gren igjen i fire Familier, den ungufiske, tyrkiske, samojediske og uralsk-finske. Til den sidste Familie hører de ugriske Finner (Ostiaker, Magyarer m. fl.), de bulgariske, de permiske og de baltiske Finner (egentl. Finner, Kvæner, Esther, Karéler, Lapper m. fl.). I en tidligere Periode var Finnerne udbredte over Størstedelen af Nordasien og Nordeuropa; hos de romerske og senere græske Forfattere nævnes de som Germanernes og Vendernes Naboer. Trods sin mongolske Oprindelse er de fleste finske Stammer store og smukke Folk og staar ikke tilbage for Indoeuropæerne i Intelligens. En vis Grad af Kultur kan hos dem forfølges til age til temmelig tidlige Tider. De gamle Nordmænd stod i livlig Forbindelse med Finnerne og havde en vis overtroisk Respekt for dem paa Grund af den Troldkyndighed, de tillagde dem. Gjennem Middelalderen blev de fleste finske Folk paa Grund af sin Mangel paa Organisation underkuede af sine Naboer; kun Magyarerne har, rigtignok ikke i sit oprindelige Hjem, men i Ungarn, været istand til at organisere en ordnet og selvstændig Stat. — I Norge har Navnet Fin faaet en forvanskет Betydning og bruges almindelig kun om Lapperne.

Finsen, Hannes (lat. Johannes Finnæus), bekjendt islandsk Lærd, f. 1739 paa Reykholt i det sydlige Island, d. 1796 som Biskop i Skaalholt, var en af sin Tids lærdeste Mænd og udgav bl. a. „Norvegiæ jus ecclesiasticum“ (den norske Kirkeret), en historisk-kritisk Afhandling om Kongespeilet samt „Landnámabok“.

Finsk Sprog og Literatur. Ved Finsk forstaar man almindelig det af Indbyggerne i Storfyrstendømmet Finland talte Sprog. Det er det mest udviklede og velklingende af de baltisk-finske Mundarter. I Lyden er det særdeles blødt, da Sammenstød af mange Konsonanter omhyggelig undgaaes. Rigdommen baade paa Ord og Former er stor; Bøiningen foregaar ved Suffixer, og Antallet af Kasus er ikke mindre end femten. Kjønsforskjel i Substantiverne findes ikke. — Den finske Literatur bestaar væsentlig af en rig og eiendommelig Folkepoesi, som dels omfatter mythiske og lyriske Digte (Runo, mest i firefodede Trokhæer og med Bogstavrim), dels eiendommelige Trylleſange. Disse Folkedigtninger blev allerede i Aarhundredets Begyndelse tildels bekjendte, og Lønnrot udgav dem første Gang samlede til ét under Titelen Kalevala (1835). Det eiendommelige og ofte storartet poetiske i disse Sange har vakt meget Opsigt og er blevet af stor Betydning for den nyere finske Literatur. Denne skriver sig fra en temmelig sen Tid; vistnok blev allerede fra 1544 finske Bøger trykte i Åbo, men det var næsten udelukkende Opbyggelsesskrifter. Først i dette Aarhundrede har en Emancipation fra Svenskens Herredømme i ikke lidet Omfang fundet Sted, og den unge finske Literatur eier allerede saavel videnskabelige som poetiske Verker af Rang, ligesom der for Tiden antagelig udgives flere Verker paa Finsk end paa Svensk. Stor Betydning for den nationale Sprogbevægelse har især det finske Literaturselskab (Suomalaisen Kirjallisunden Seura) i Helsingfors havt. Se forøvrigt Art. Skandinavisk Literatur.

Finske Bugt, en Arm af Østersjøen, mellem Finland i Nord og Esthland og Ingermanland i Syd, gaar fra Alandsøerne og Dagø ret i Øst op til Petersburg. Længde 40 Mil.

Finskogen, Bygd tæt ved Rigsgrændsen i det sydlige af Hedemarkens Amt, har sit Navn af de der boende indflyttede Finlændere, som endnu tildels har bevaret sit Fædrelands Sprog, Sæder og Skikke. De udvandrede fra Finland omkring Aar 1600 og bosatte sig i de store Skovstrækninger mellem Glommen og Klarelven, dels paa norsk, dels paa svensk Omraade.

Finspång, Sveriges betydeligste Kanonstøberi, ligger ved en Arm af Gansjøen, 3 Mil nordvest for Norrköping. Foruden Støberiet er der et Stangjernsmederi, et Valseverk, et mekanisk Verksted m. m. Den aarlige Tilvirkning har vexlet mellem 10,000 og 20,000 Centner Støbegods.

Finsteraarhorn (udt. —ar—) den høieste Top i Berneralperne, paa Grændsen mellem Kantonerne Bern og Wallis, 13,540 Fod høi.

Finstermünz, Pas i Tyroleralperne mellem Engadin og Tyrol.

Finte (af fr. feinte), i Fægtekunsten d. s. s. Skinangreb.

Fino, Præstegjeld i Stavanger Amt, bestaar af Sognene Hesbø og Talgø.

Fiol (Viola), Urt af Fiolfamilien, med uregelmæssige Blomster paa énblomstrede Stilke og i Regelen Rodstok. De fleste Arter blomstrer om Vaaren. I Norge forekommer flere Arter, f. Ex. Haaret Fiol (V. collina), Myr-Fiol (V. palustris), Krat-Fiol (V. mirabilis), Fjeld-Fiol (V. biflora), Sand-Fiol (V. arenaria), Skov-Fiol (V. silvatica), Mark-Fiol (V. canina) og Stedmorsblomst (s. d.)

Fiole, et Slags Destillérkolbe med flad Bund, som tidligere brugtes af Kemikerne; ogsaa en liden Flaske.

Fiorelli, Giuseppe, italiensk Arkæolog, f. 1823, fik 1845 Opsyn over Udgravningerne i Pompeji, men fjernedes 1849 af politiske Grunde, blev 1860 Professor i Arkæologi i Neapel og fik Opsynet over det sydlige Italiens Oldsager. 1862 blev han Direktør for Nationalmuséet i Neapel og 1875 Generaldirektør for de italienske Muséer og Udgravninger. Blandt flere arkæologiske Skrifter har han udgivet en Beskrivelse over Pompeji.

Fiorillo, Johan Dominikus, tysk Kunsthistoriker, f. 1748, d. 1821 som Professor i Göttingen, har bl. a. skrevet et endnu værdifuldt Verk om Malerkunstens Historie fra Renaissancen.

Firben eller **Øgler** (Saurii squamati), Orden af Krybdyrenes Klasse med fire, to eller ingen Lemmer og skjældækket Krop. Skjældækket skiftes ofte. Tungen er fri, Underkjævens Grene sam-

menvoxede, Øienlaagene bevægelige og Ribbenene forenede med et kort Brystben. De har to Lunger, dobbelt Avlelem og svage Tænder og lever mest af Insekter og Orme. De kløfttungede Firben har en lang, tynd, udstrækkelig, kløftet Tunge. Herhen hører Skovfirbenet (Lacerta vivipara), som findes i Norge, Ameivaerne, der forekommer i Amerika, og Varslerne, i Afrika og Nyholland. — Til de tyktungede Firben, som har en tyk, blød og kun i Spidsen fri Tunge, hører Leguanerne, Kamæleonerne og Gekkoerne. — De fladtungede Firben har en bred og flad, men fri, ofte skjællet og i Spidsen kløftet Tunge; enkelte har Fødder, andre mangler saadanne. Til de sidste hører Staalormen, som findes i Norge.

Firblad (Paris quadrifolia), en i hele Norge almindelig, vildtvoxende giftig Vaarblomst med fire ovale, kransstillede Blade, grønagtig Blomst og et sort Bær.

Firdafylke (Fjordfylke) eller Fjordene, tidligere Navn paa Sønd- og Nordfjord i Nordre Bergenhus Amt.

Firdusi ell. **Firdausi**, egentl. Abul-Kasem-Mansur, berømt persisk Digter, f. ca. 940, d. 1021, bestrev paa Sultan Mahmud af Ghasnas Opfordring de persiske Kongers Bedrifter fra de ældste Tider til det sassanidiske Dynastis Undergang (632 e. K.) i Digtet „Schahname" („Kongebogen"). Dette indeholder ca. 60,000 Vers og skal have kostet ham en Tid af 35 Aar. Under Arbeidet skal han være bleven bagtalt hos Sultanen, saaledes at denne, da Digtet var færdigt, ikke gav ham den lovede Belønning; af Harme skrev Firdusi en Satire over Sultanen og trak sig tilbage til sin Fødeby Tus. Da Sultanen omsider for at gjøre sin Feil god igjen sendte ham en stor Pengesum, mødte hans Affendinger udenfor Stadens Port Følget, som ledsagede Firdusi til Graven.

Firehændede, se Aber.

Firenze, se Florens.

Firkant, en plan Figur, som begrændses af fire rette Linier. — Sfærisk Firkant, en Del af Kuglesladen, begrændset af fire Storcirkelbuer.

Firklang, d. s. s. Septimeakkord.

Firma, Forretningsnavn, det Navn under hvilket en enkelt Person eller et Selskab driver Handel, Skibsrederi, Fabrikforretninger osv. Brugen af et bestemt Forretningsnavn opkom først i Italien i det 12te Aarh. og blev efterhaanden almindelig i hele Europa. — Firmaregister, en hos visse Embedsmænd (i Norge Magistrater og Fogder) beroende Fortegnelse over anmeldte Firmaer, med Oplysning om disses Indehaveres Personer og Ansvar, Forretningens Art og Omfang, særegne Retsforhold m. v. Efter Lov om Firmaregister af 3die Juni 1874 skal ethvert Firma, som indeholder mere end Forretningens Eiers Navn eller dette med et Tillæg (f. Ex. & Ko., & Søn osv.), eller som er upersonligt (f. Ex. „Poseidon", „Idun", „Sylvan" osv.) anmeldes. Undladelse af at anmelde i et Tilfælde, hvor Anmeldelsespligt finder Sted, medfører Straf af Bøder og har ligeoverfor godtroende Tredjemand den Virkning, at Firmaet forpligtes som fuldt ansvarligt, om det end er uansvarligt eller kun begrændset ansvarligt.

Firminy (udt. Firmini), By i det franske Departement Loire, med 10,000 Indb., Jern- og Glasværker.

Firuzabad ell. **Firusabad**, By i den persiske Provins Farsistan, med 8,000 Indb. og Fabrikation af Rosenvand.

Firuzpur, Distrikt i Provinsen Pandjab i engelsk Indien, 125 Kv.mil stort, med 550,000 Indb. Hovedstaden af samme Navn har 21,000 Indb.

Fischart, Johan, tysk Digter og Forfatter, f. ca. 1550, d. 1589 som Amtmand i Forbach, var især fremragende som Satiriker, i hvilken Retning han er omtrent enestaaende i den tyske Literatur. Han forfattede ogsaa et Antal Salmer.

Fischer, Ernst Kuno Berthold, tysk Filosof, f. 1824, studerede i Halle og Leipzig Filologi, Theologi og Filosofi, nedsatte sig 1850 som Docent i Heidelberg, hvor hans Forelæsninger søgtes med Begeistring, men 1853 blev forbudte; 1856 blev han Professor i Jena og 1872 i Heidelberg. Blandt hans Skrifter, som indtager en høi Rang inden den nyere filosofiske Literatur, kan især nævnes „Den nyere Filosofis Historie" (6 Bd. 1862—72).

Fischer, Johan Olfert, dansk Sjøofficér, f. 1747, d. 1829, udmærkede sig 1801 under Engelskmændenes Angreb paa Kjøbenhavn som Chef for Sjøforsvaret. 1825 udnævntes han til Viceadmiral.

Fischer von Erlach, Johan Bernhard, østerrigsk Arkitekt, f. 1650, d. 1723, byggede Slottet Schönbrunn og gjorde Udkast til et stort Antal Pragtbygninger i Wien. — Hans Søn Josef Emanuel Fischer von Erlach, f. 1680, d. ca. 1740, var ogsaa en talentfuld Arkitekt.

Fisk, Vog og VÆ., Skyldbetegnelse efter den gamle Matrikul. Forholdet til de øvrige Skyldspecies er forskjelligt i de forskjellige Distrikter; almindelig synes 1 Vog Fisk at have svaret til 1/3 SkÆ tunge.

Fiskal, se Fiskus.

Fiske (Pisces), Ben- eller Hvirveldyrenes femte og laveste Klasse. Fiskenes vigtigste Skjelnemærker er, at de har koldt Blod og aander ved Gjeller; de er i Regelen skjællede, og Lemmerne er Finner. Deres Legemsform udmærker sig derved, at Hoved, Krop og Hale sædvanlig gaar i ét, saaledes at Legemet er spidst fortil og bagtil og tykkest omkring Midten, hvorfor det er særlig skikket til med Lethed at kløve Vandet. Skjællene bestaar i Regelen af tynde Plader, der dækker hverandre som Tagsten. Hos enkelte Fiske (f. Ex. Aalen) er de smaa og skjulte i Huden, saa at denne synes nøgen; hos andre (f. Ex. Bergylten) er de takkede og ru. Fiskenes Legeme er overalt dækket med en Slimhud, som bevirker, at de med desto større Lethed kan gjennemskjære Vandet. Finnerne bestaar af en over Benstraaler udspendt Hud, som kan bredes ud og foldes sammen. Brystfinnerne og Bugfinnerne, som svarer til de øvrige Bendyrs For- og Baglemmer, er parrede; de første sidder paa Siderne tæt bag Hovedet, medens Bugfinnerne sidder paa Bugen enten lige under Brystfinnerne eller længer foran eller tilbage. Aalefiskene mangler Bugfinner. Rygfinnen og Gatfinnen, som hos enkelte Fiske (f. Ex. Torsken) er delte i flere, samt Halefinnen er uparrede. Fiskenes egentlige Svømmeredskab er Halen, hvormed de vrikker sig frem, medens Finnerne nærmest tjener som Styre- og Ligevegtsredskaber. Enkelte Fiske har en luftfyldt Svømmeblære, ved Hjelp af hvilken de kan hæve og sænke sig i Vandet. Fiskenes Skelet er sammensat af tynde og bløde Knokler, som enten bestaar af Ben

(Benfiske) eller er bruskagtige (Bruskfiske). Hovedet har en Del flere Knokler end hos de øvrige Hvirveldyr, nemlig Tungebenet, Gjellebuerne og Gjellelaagene. Det er fæstet umiddelbart til Rygradens Hvirvler, da Fiskene mangler Halshvirvler saavelsom Brystben. Rygradens Hvirvler har lange Torntapper og er indhule baade fortil og bagtil. Lemmernes Knokler er lidet udviklede og svage. Tænderne sidder ikke blot i Kjæverne, men hos mange ogsaa paa Ganebenene, paa Tungen og i Svælget; de er uskikkede til at tygge med og bruges kun som Griberedskaber. Gjellerne, som dækkes af Gjellelaagene, sidder i Huler lige bag Hovedet. De er fæstede til fire Gjellebuer og har en frist, rød Farve, hvilken skriver sig fra det gjennemskinnende Blod. Gjellehulen staar i Forbindelse med Mundhulen og har udad en Aabning, Gjellespalten, som kan lukkes og aabnes af Gjellelaaget. Aandedrættet foregaar paa den Maade, at Vand fra Munden sprøites ind i Gjellehulerne, hvor det beskylder Gjellerne, hvorved Vandets Surstof træder i Forbindelse med Blodet i disse. Det brugte Vand føres derefter ud gjennem Gjellespalterne. Hjertet, som ligger lige under Gjellerne, har kun ét Forkammer og ét Hjertekammer, hvilke svarer til de varmblodige Dyrs høire Hjertedele. Det lyserøde Blod gaar fra Gjellerne ind i en stor Aare, som sender Grene til Kroppens forskjellige Dele. Fiskenes Blodomløb er saaledes enkelt. Sanseorganerne er lidet udviklede. Øinene mangler Øienlaag; noget ydre Øre findes ikke. Forplantninger foregaar i Regelen ved Æg eller Rogn. Hannens Sædvædske kaldes Melke. De fleste Fiske lægger et usædvanlig stort Antal Æg, en Sild saaledes ca. 40,000, en Torsk endog ca. 4 Millioner. Kun yderst faa Fiske, f. Ex. nogle Arter af Haierne, føder levende Unger. Fiskene forekommer i Regelen i uhyre Mængde, og da Kjødet af flere Arter er en sund og velsmagende Føde, udgjør de et af Menneskenes vigtigste Næringsmidler. De inddeles sædvanlig i 2 Afdelinger: Benfiske og Bruskfiske. De første har man inddelt i 4 Ordener: Pigfinnede, Blødfinnede, Buskgjellede og Fastkjævede; de sidste i 3: Storene, de Tvermundede og de Rundmundede.

Fiskeben, sort eller **almindeligt** Fiskeben, kaldes de smale, hornagtige Plader eller fine Stænger, som faaes af Barderne af Sydhavshvalen, Grønlandshvalen, Blaahvalen m. fl. Af Hvalens 4—500 Barder er omtrent Halvparten brugelige til Fiskeben. De midterste Barder er de største og kan opnaa en Længde af ca. 15 Fod og en Brede af ca. 1 Fod. Fiskeben bruges til Paraplystænger, Stokke, Piskeskafter, i Snørliv, Damehatte, Kastjetter osv.

Fiskeflod, Store, 1) Flod i den østlige Del af Kaplandet, falder efter et Løb af ca. 90 Mil ud i Algoabugten i det Indiske Hav. 2) Se Backs Fiskeflod.

Fiskeguano, et Gjødningsstof, som fabrikmæssig tilvirkes i Norge, dels ved de store Torskefiskerier, af Hoveder, Indvolde og forskjelligt Fiskeaffald, dels af Hval. En stor Del benyttes i Landet selv; det øvrige udføres til Udlandet. Udførselen udgjorde:

i 1856—60	gjennemsnitlig pr. Aar		66,500	Kilo.
» 1861—65	»	»	376,500	—
» 1866—70	»	»	696,650	—
» 1871—75	»	»	2,002,850	—
i 1876			4,989,450	Kilo.
» 1877			5,674,400	—
» 1878			6,567,550	—

Fiskeguanofabriker findes i Lofoten, Vardø, Vadsø m. fl. St.

Fiskejon, Fiskeørn, af Ørnenes Familie, er mindre end Sjøørnen, lever baade ved Kysten og ved Indsjøer og nærer sig hovedsagelig af Fisk. Den kan fra Høiden styrte sig dybt under Vandskorpen, naar den vil fange Bytte. Dens Neb er kort og krumt, Fjærene paa Skinnebenet korte, Tarsen nøgen.

Fiskelim, se Husblas.

Fiskelus, Familie af Sugekrebsene, snylter paa Gjellerne og Huden af forskjellige Fiske, især Saltvandsfiske, af hvis Slim de lever. De vedligeholder under sin Udvikling Krebsformen, kan i Regelen flytte sig fra Sted til andet, undergaar Forvandlinger og bliver ikke Snyltedyr før efter et Par Hudskiftninger. Paa Lax og Ørret findes om Sommeren en skjoldformet Fiskelus, Argulus foliaceus, paa Torsk og Kveite hyppig en anden Slægt, Caligus.

Fiskene, Navn paa 2 Stjernebilleder, det ene i Dyrekredsen, det andet paa den sydlige Himmel.

Fiskeri, en Næringsvei, hvorved navnlig de saakaldte Fiskerfolk væsentlig erhverver sit Livsophold, men som ogsaa i flere Kulturlande, f. Ex. Norge, Skotland, Holland, Kanada m. fl., er af stor Betydning. Hollands Rigdom og Magt i det 16de Aarh. skyldtes saaledes hovedsagelig dets storartede Sildefiskerier. For Skotland har dets Sildefiskerier ligeledes været af stor Betydning, og det betydelige Torskefiske paa Newfoundlandsbankerne er en af de vigtigste Indtægtskilder for Befolkningen paa Østkysten af Nordamerika. — I Norge har Fiskerierne lige fra de ældste Tider indtaget en fremragende Plads blandt Landets Næringsveie. Dets vidstrakte Kyst med sine mange Fjorde og de talrige udenfor liggende Øer og Holmer, der ligesom danner et Bærn mod Havets umiddelbare Indvirkning, frembyder ogsaa de gunstigste Betingelser for denne Bedrifts Udvikling. Ogsaa udmærker det Hav, som beskylder Norges Kyster, sig fremfor noget andet ved sin store Fiskerigdom. Inde i Landet, i dets Vasdrag og Indsjøer, drives ligeledes adskilligt Fiskeri; men disse saakaldte Ferskvandsfiskerier er dog af en forsvindende Betydning i Sammenligning med de storartede Saltvandsfiskerier, og Udbyttet af hine forbruges ogsaa udelukkende i Landet selv. De Ferskvandsfiske, der væsentlig udgjør Gjenstand for Fangst, er Ørreten (Salmo fario), hvoraf navnlig en Varietet, Fjeldørreten, som forekommer i Fjeldvandene, er af fortrinlig Beskaffenhed og yder et vigtigt Bidrag til Fjeldbygdernes Husholdning; ligeledes en større Form, Hunnerørreten, der findes i Mjøsen; fremdeles Sik (Coregonus lavaretus), som er almindelig i de fleste Vande paa Østlandet, Lakesild (Coregonus albula), hvoraf betydelige Partier aarlig fanges i Mjøsen, Abor, Gjedde, Mort, Brasen o. fl. a. — En ganske anden Betydning for Norge har som sagt Saltvandsfiskerierne, som ikke alene væsentlig bidrager til Kystbefolkningens Underhold, men ogsaa afgiver et betydeligt Overskud til Udførsel. Blandt Saltvandsfiskerierne er det igjen navnlig 2 Slags, der ved

sit storartede Udbytte fortjener nærmere at omtales: Sild- og Torskefiskerierne. Begge disse Fiskearter, Sild og Torsk, indfinder sig til visse Tider af Aaret ved Norges Kyster i enorme Masser, dels for at gyde (lege), dels paa Jagt efter andre Sjødyr, som danner deres Føde. Herefter inddeles igjen ethvert af disse Fiskerier i 2 Slags, der indtræffer til forskjellige Tider af Aaret. — Hvad for det første Sildefiskerierne angaar, saa gaar deres Historie saa langt op i Tiden, som overhoved paalidelige Efterretninger haves. Paa flere Steder i de gamle Kongesagaer omtales saaledes Sildefiskerierne ved Norges Vestkyst og deres store Nytte for Kystbefolkningen der. Det var dog først efterat man havde lært at nedsalte Silden, at disse Fiskerier fik sin egentlige Betydning for Norge, idet det vundne Udbytte derved ogsaa kunde blive skikket til Udførsel. Det vigtigste Sildefiskeri er det saakaldte Vaarsildfiske, som forefalder i de første Maaneder af Aaret (Januar, Februar og Begyndelsen af Marts), da Silden i store Masser kommer ind til Kysten for at gyde. Det er væsentlig Strækningen fra Stavanger til Stat, som er det egentlige Vaarsildfelt; dog har i enkelte Aar ogsaa Vaarsildfiske været drevet saavel nordenfor Stat (Sønd- og Nordmøre) som søndenfor Stavanger (lige til Ekersund og Flekkefjord). Som de bedste Vaarsildpladse maa ansees Fiskeværene paa og i Nærheden af Karmøen (i søndre Distrikt) og Kinn (i nordre Distrikt). Vaarsilden fanges dels ved Not, dels ved faststaaende Garn; i de senere Aar har man ogsaa efter Englændernes og Hollændernes Exempel begyndt at anvende Drivgarn, hvormed man har kunnet fange Silden ogsaa længere ude i det aabne Hav. Det samlede aarlige Udbytte af Vaarsildfiskeriet kan i Gjennemsnit ansættes til 600,000 Tønder, hvoraf omtrent 100,000 Tdr. forbruges i selve Landet, medens Resten udføres. Dog varierer Udbyttet meget i de forskjellige Aar; ja der har været lange Aarrækker, hvori Vaarsildfiskeriet kun har givet et meget lidet eller næsten intet Udbytte. En saadan mislig Vaarsildperiode er netop i de senere Aar fra 1870 indtruffet. Markedspladsene for Vaarsilden er væsentlig Byerne ved Østersjøen. Nær beslægtet med Vaarsildfisket er det saakaldte Storsildfiske ved den nordlige Kyst. Det foregaar i Regelen adskillig tidligere, nemlig i Maanederne Oktober, November og December. Storsilden støder i Almindelighed først under Land ved Andøen og Vesteraalen, nordenfor Lofoten, hvorfra Stimene kan forfølges mere eller mindre langt sydover langs Helgelandskysten. Dette Fiskeri er endnu langt mere variabelt end Vaarsildfisket, og det er egentlig først i den nyere Tid, at det har faaet nogen Betydning. Efter i nogen Tid at have givet et meget anseligt Udbytte, er det i de sidste Aar ganske og aldeles slaaet feil. De saakaldte Sommersildfiskerier drives i Sommer- og Høstmaanederne, i Almindelighed i Juli, August og September, da Silden gaar ind i Bugter og Fjorde paa Jagt efter forskjellig Slags Aate (væsentlig smaa Krebsdyr), hvoraf Sjøen da vrimler. Dette Fiskeri drives saagodtsom langs hele den norske Kyst; dog er Trondhjemsfjorden og Helgelandsfjordene ansete for de bedste Fiskepladse. Da Sommersildens Indsig, baade hvad Tid og Sted angaar, er yderst uregelmæssigt og uberegneligt, kan heller ikke Udbyttet af dette Fiskeri paa langt nær maale sig med Vaarsildfiskets. Sommersilden giver dog en meget bedre Vare end den betydelig magrere Vaarsild og udbringes derfor ogsaa til meget høiere Priser. Saavel Vaarsild som Storsild og Sommersild tilhører en og samme Fiskeart (Clupea harengus), og de forskjellige Benævnelser, man her i Landet bruger, har kun Hensyn til Kvaliteten og Tiden, hvori den fiskes. Derimod er den saakaldte Brisling en forskjellig Fiskeart (Clupea sprattus), der aldrig naar den Størrelse som den egentlige Sild. Ogsaa efter denne lille Sildeart drives adskilligt Fiskeri ved Norges Kyster, navnlig syd paa Landet. I Kristianiafjorden, hvor den gaar under Benævnelsen Ansjosild, fanges saaledes om Sommeren ikke saa smaa Kvanta af fortrinlig Beskaffenhed. Foruden hvad der i ferst Tilstand forbruges i Landet selv, nedlægges ikke ubetydelige Partier som Ansjos og forsendes til Udlandet. — I Pengeværdi kan det samlede aarlige Udbytte af alle Norges Sildefiskerier sættes med et rundt Tal til den ansélige Sum af 12 Millioner Kroner. — Torskefiskerierne kan i Betydning maale sig med Sildefiskerierne, ja har i de senere Aar endog givet et større Udbytte end disse. Torsken (Gadus morrhua) er i Modsætning til Silden egentlig en Bundfisk og lever i Regelen spredt omkring paa Havbunden. Men til visse Tider samler den sig ligesom Silden i enorme Masser under Kysten, dels for at lege, dels paa Jagt efter anden Fisk, der tjener den til Føde. Efter dette adskiller man 2 Slags Torskefiskerier, det saakaldte Gaatfiske (af Gaat, at gyde) og Loddefisket. Det betydeligste Gaatfiske og overhoved det betydeligste af alle vore Torskefiskerier er det, som falder langs Indersiden af Lofotøerne i Maanederne Februar, Marts og den første Halvdel af April. Dette er et af vore aarvisseste Fiskerier og har aldrig ganske slaaet feil, saa langt op i Tiden man kan forfølge det. Der er derfor ogsaa her aarlig en overordentlig Sammenstimlen af Fiskere, hvis Antal i 1878 endog gik op til 25,500, fordelte paa 5,200 Baadmandskaber. Fiskeriet drives i forskjellig Afstand fra Land, indtil 2 Mil fra nærmeste Fiskevær, og foregaar dels ved Haandsnøre, dels ved Liner, dels ved Garn. Det samlede aarlige Udbytte af Lofotfiskeriet kan i Gjennemsnit ansættes til 16 Millioner Torsk; i de sidste Aar er Udbyttet endog gaaet op til 25 Millioner. Fisken tilvirkes dels som Klipfisk, dels som Rundfisk (Tørfisk). Som vigtige Biprodukter erholdes Lever og Rogn, af hvilke den første virkes til Tran, medens den sidste nedsaltes og udføres væsentlig til Nordvestkysten af Frankrige til Brug ved Sardinfiskeriet. Fisken afskibes fra Fiskepladsene med egne Fartøier (dels Jagter og Slupper, dels med de saakaldte Nordlandssjægter), hovedsagelig til Bergen, men i den senere Tid ogsaa delvis til Trondhjem, Kristianssund og Aalesund, hvor Fisken oplægges og sorteres til Udskibning. De vigtigste Markedspladse for Klipfisken er Spanien og Portugal, for Rundfisken Middelhavslandene, især Italien. For Tranen er Holland den bedste Markedsplads. Et lignende Gaatfiske som det ved Lofoten drives ogsaa samtidig ved flere andre Punkter af Kysten, ligefra Finmarken til Bergens Høider; men paa intet andet Sted findes de

enorme Torskemasser som ved Lofoten. Mest bekjendt er Gaatfisket ved Søndmøre, som har været drevet med vexlende Held fra umindelige Tider. Det andet Slags Torskefiskeri er det saakaldte Loddefiske, som foregaar langs Finmarkens Kyster samtidig med Lofotfisket eller umiddelbart efter dets Slut og udover til St. Hans. Dette Fiskeri, som visse Aar kan give et meget betydeligt Udbytte, er ganske og aldeles afhængigt af en mindre Fiskeart, den saakaldte Lodde (Mallotus arcticus), som i talløse Skarer indfinder sig under Kysten for at lege. Loddestimerne forfølges af store Masser af Torsk og andre Rovfiske, der fraadser i Lodden. Fisket drives hovedsagelig ved Haandsnøre og Liner, og til disse sidste kan alene benyttes Lodde som Agn, hvorfor ogsaa Fiskeriets Udbytte for en stor Del er afhængigt af, hvorvidt der er rigelig Tilgang paa Lodde. Men denne Fisk er ligesom Silden meget uregelmæssig i sin Forekomst, hvilket ogsaa bevirker, at Hovedfisket i de forskjellige Aar snart kan falde paa Øst- og snart paa Vestfinmarken. Loddetorsken virkes dels til Rundfisk, dels nedsaltes den til Klipfisk; et mindre Parti nedsaltes til „Russefisk", der afhentes af russiske Fartøier. — Ved de saakaldte Bankfiskerier, som foregaar i Sommermaanederne med dertil særlig indrettede Dæksfartøier (Bankskøiter) paa de yderste Havbanker, ofte 10—20 Mil fra Land, opfiskes ogsaa ikke ubetydelige Kvanta Torsk (den saakaldte Bank- eller Revtorsk); men dette Fiskeri gjelder ved Siden deraf ogsaa andre Fiskearter, navnlig Lange, Brosme og Kveite. Det mest bekjendte Bankfiskeri er det, som drives paa den siden gammel Tid berømte Fiskeplads Storeggen, vest for Aalesund. I de senere Aar har flere Fartøier, især fra Finmarksbyerne, begyndt at drive Torskefiske ved Spitsbergen, hvilket i Regelen har vist sig at være lønnende Foretagender. — Af andre med Torsken nærmest beslægtede Fiske, hvorefter Fiskeri drives, maa fremhæves Seien (Gadus carbonarius), som navnlig ved Nordland og Finmarken i Sommermaanederne fanges i betydelig Mængde. Foruden Haandsnøre (Dorg) benyttes til dette Fiskeri saakaldte Synkenøter (Sekkenøter) samt tildels Dragnøter (Strandnøter), hvormed ofte rig Fangst kan erholdes. Seien virkes hovedsagelig kun som Rødskjær, der udføres til Sverige, eller sælges til Russerne, som salter den. Dens Lever er meget værdifuld og giver en god Tran. I en yngre Alder gaar Seien under forskjellige Navne, som Mort, Palemort, Pale, Smaasei, Stabbesei, og fanges langs hele Kysten. Af forholdsvis mindre Betydning er Fiskerierne efter Hyse, Lyr, Hviting, Flyndre, Uer eller Rødfisk og andre nær beslægtede Arter. — Et Fiskeri, som i den nyere Tid har taget et betydelig Opsving, er Makrelfiskeriet, der foregaar langs Norges sydlige Kyst fra Slutningen af Mai til Begyndelsen af Juli. Makrelen (Scomber scombrus) er ligesom Silden en omstreifende Fisk, som gjerne holder sig lige i Overfladen af Sjøen, hvori den med stor Fart boltrer sig, saa man allerede paa betydelig Afstand kan se Stimene. Fiskeriet drives mest med Dæksbaade i større eller mindre Afstand fra Land ude i det aabne Hav, hvor Makrelstimene anstiller sin Leg; som Redskaber benyttes nu for det meste Drivgarn, sjeldnere Dorg. Størsteparten af den fangede Makrel bliver, saasnart den er bragt i Land, nedlagt i Is, hvorefter den afhentes af engelske Fiskeslupper, som bringer den over Nordsjøen til Londons Marked. Det samlede aarlige Udbytte af dette Fiskeri kan i Pengeværdi ansættes til ca. 1,600,000 Kroner. — Af andre Fiskerier kan nævnes Haakjærringfiskeriet, som dels drives i de dybe Fjorde i det nordlige af Landet, dels langt ude i Havet paa de ydre Banker. Haakjærringen (Sqvalus borealis) er en Haiart, som kan opnaa en meget betydelig Størrelse, og som væsentlig lever paa stort Dyb, fra 100—300 Favne. Den fiskes ved Hjelp af stærke Haandsnører og alene for Leverens Skyld, der giver en meget fin og værdifuld Tran. En rigtig stor Haakjærring kan indeholde over 2 Tønder Lever. En endnu mere kjæmpemæssig Haiart, Brygden (Sqvalus maximus) var før i Tiden Gjenstand for adskillig Fangst, især nord i Landet; men den er nu meget sjelden at se ved de norske Kyster. — Et Fiskeri, som paa en Maade kan siges at staa midt imellem Saltvands- og Ferskvandsfiskerierne, er Laxefiskeriet. Laxen (Salmo salar) Norges ædleste Fiskefort, tilbringer sin første Ungdom i ferskt Vand, Elve og Vasdrag, men gaar derpaa ud i Havet, hvor den hurtig tiltager i Størrelse og Fedme. Naar den skal forplante sig, maa den gaa op i Elvene, og Erfaring har vist, at den netop søger de samme Elve, hvorfra den er gaaet ud. Laxen fanges paa forskjellig Maade. I Havet tages den med Garn eller Not (især er i de senere Aar de saakaldte Kilenøter komne meget i Brug); naar den gaar op i Elvene, tages den i Ruser eller med Stang. Ved den i den nyere Tid iværksatte kunstige Udklækning og Fredning af Yngelen har dette Fiskeri, efterat det var stærkt aftaget, igjen taget sig adskillig op, og der udføres nu ikke ubetydelige Partier til Udlandet (navnlig England); til Udførsel nedlægges den i Is eller røges. En lignende Levevis som Laxen har ogsaa den saakaldte Sjøørret (Salmo trutta). — Man pleier ogsaa at regne til vore Fiskerier Hummer- og Østersfiskerierne, skjønt de Dyr, som udgjør Gjenstand for denne Fangst, ikke er Fisk, men hører til ganske andre Dyrgrupper, Hummeren til Krebsene, Østersen til Bløddyrene. Begge disse Fiskerier tilhører væsentlig kun den sydligere Del af Kysten. I Finmarken er disse Dyr ganske og aldeles ukjendte. Størst Betydning har for Tiden Hummerfiskeriet, som giver et betydeligt aarligt Udbytte; Størsteparten af den fangede Hummer afskibes til England. Det er sandsynligt, at ogsaa Østersfiskeriet i en nær Fremtid vil blive af væsentlig Betydning for Norge. — Det samlede aarlige Udbytte af alle Norges Saltvandsfiskerier kan i Værdi anslaaes til ca. 28 Mill. Kroner, hvilket Tal snarere er for lavt end for høit sat. — Til praktisk-videnskabelige Undersøgelser af Saltvandsfiskerierne har der af Storthinget i en længere Aarrække været bevilget de fornødne Midler. Undersøgelserne har været udførte for Sildefiskeriernes vedkommende af afdøde Stipendiat Axel Boeck, for de øvrige Fiskeriers Vedkommende af Professor G. O. Sars. Af sidstnævnte har ogsaa under den 1879 afsluttede Nordhavsexpedition Undersøgelser Fiskerierne vedkommende været anstillede; Resultatet af disse ligesom af de tidligere Undersøgelser har været befjendtgjorte i særskilte til Departementet for det Indre afgivne Indberetninger.

Fisketik, se Strandvibe.

Fiskeænder (Mergii), Slægt af Ændernes Familie, med langt, rundt Neb, hvis Kanter er besatte med spidse Sagtænder. Paa Hovedet har de en Fjertop. Deres Kjød er spiseligt, men tranholdigt. De er gode Dykkere og lever udelukkende af Fisk. — Den store Fiskeand (M. Merganser) har røde Ben, rødt Underneb og tyk, kort Nakkekam; Hannen er sort og hvid med svovlgult Underliv, Hunnen askegraa med rødbrunt Hoved og hvid Hage. Mest almindelig er den mindre Fiskeand, med tynd, lang Nakkekam og hvidt Underliv.

Fiskumfos, et anseligt Vandfald i Namsenelv, Nordre Trondhjems Amt.

Fiskus (af lat. Fiscus „Pengekurv"), betegnede i den romerske Ret egentlig Keiserens private Kasse i Modsætning til Statskassen (ærarium). Bruges nu om Statskassen og som Betegnelse for Staten, forsaavidt den har Formue og derved indtræder i private Retsforhold. — Fiskal, tidligere Benævnelse paa den offentlige Anklager (Generalfiskal); i enkelte Lande en Embedsmand, der ved Domstolene optræder som Statskassens Advokat.

Fistel, se Falset.

Fitje, Prestegjeld i Søndre Bergenhus Amt. I Prestegjeldet ligger en Gaard af samme Navn, hvilken i ældre Tider var Kongsgaard. Her stod 961 et Slag mellem Haakon Adelstensfostre og Erik Blodøxes Sønner, i hvilket den første blev dødelig saaret.

Fitz, et normannisk Ord, som oprindelig stammer fra det franske fils, Søn, sættes i England foran et Personnavn for at betegne en Efterkommer af denne Person (sml. det irske Mac og det arabiske Ben).

Fitzgerald, Percy Hethrington, engelsk Forfatter, f. 1834, studerede Retsvidenskaben og nedsatte sig som Advokat; ved Siden deraf skrev han talrige Noveller, for det meste offentliggjorte i „Household words" og „All the year round". Han viser sig i disse Arbeider som en udmærket Fortæller og en rigt begavet Humorist. Han har ogsaa skrevet Biografier bl. a. over Sterne, Garrick og Alexander Dumas.

Fitz-Roy, Robert, engelsk Sjøofficér, f. 1805, d. 1865, deltog 1828 med King i en Undersøgelsesexpedition til Patagonien og Chilis Kyster og kommanderede 1831—36 en lignende Expedition til Øerne i det Stille Hav og rundt Jorden, paa hvilken Reise han ledsagedes af Darwin. 1841—43 var han konservativt Parlamentsmedlem og 1843—46 Guvernør paa Ny-Seland; senere anstillede han interessante meteorologiske Undersøgelser og var den første, som bragte Telegrafien i Anvendelse for at underrette om forestaaende Veirforandringer. 1863 udnævntes han til Viceadmiral.

Fitzwilliam (udt. Fitsuiljæm), en engelsk Adelsslægt, som udleder sin Herkomst fra en Fætter af Kong Edward Confessor. — William, Jarl Fitzwilliam, f. 1748, d. 1833, tog 1769 Sæde i Overhuset og opponerede under den amerikanske Krig ivrig mod Regjeringen; ogsaa under Pitts Ministerium hørte han til Oppositionen, men sluttede sig senere nærmere til Regjeringen, blev 1794 Geheimeraadspræsident og 1795 Vicekonge i Irland, men afskedigedes snart paa Grund af et spændt personligt Forhold til Kongen. 1806 blev han atter Geheimeraadspræsident og arbeidede som saadan forgjeves for Katholikernes Emancipation. 1807 trak han sig tilbage til Privatlivet. — Hans Søn Charles William Wentworth-Fitzwilliam, f. 1786, d. 1857, indvalgtes 1807 som Lord Milton i Underhuset, hvor han udmærkede sig som Taler, deltog i de 1809 mod Hertugen af York indledede Undersøgelser, arbeidede senere for Katholikernes Ligestilling og for Reformbillen, indtraadte efter Faderens Død i Overhuset og stemte der for Kornlovenes Ophævelse. Han har gjort sig fortjent ved at arbeide for Oprettelsen af Universitetet i London og British Association.

Fiume, By i Kroatien, ved Fiumgras Udløb i Quarnerobugten, 7½ Mil sydøst for Triest, med 18,000 Indb. og Frihavn. — Komitatet Fiume, som bestaar af en Landstrækning omkring Byen, er 30 Mil stort og har 80,000 Indb.

Fix Idé kaldes en mildere Art af Sindssygdom, som ytrer sig i en haardnakket Fastholden ved en eller anden falsk Forestilling, der ganske behersker den Syges Tankeliv. Den udvikler sig i Regelen til fuldstændig Sindsforvirring.

Fix, fast, ubevægelig.

Fixere, fæste, gjøre fast; i Kemien: at gjøre flydende, ildbestandig; fig. fæste Øinene paa noget.

Fixstjerner (Stellæ fixæ, d. e. faste Stjerner) kaldes Himmellegemer, der ligesom vor Sol er selvlysende. De befinder sig i en saa stor Afstand fra Jorden, at de selv i den stærkeste Kikkert kun viser sig som lysende Punkter uden Udstrækning. Deres Lys skiller sig fra Planeternes ved sin Funklen. Efter Størrelsen inddeles de i Stjerner af 1ste, 2den, 3die osv. Rang (eller Størrelse). For det ubevæbnede Øie er Fixstjerner af 1ste til 6te Størrelse synlige; i de stærkeste Teleskoper kan man paavise Stjerner indtil 20de Størrelse Man pleier at inddele Fixstjernerne i Stjernebilleder (f. Ex. „Karlsvognen"), af hvilke hvert enkelt omfatter en større eller mindre Gruppe af Stjerner. De enkelte Stjerner har enten særegne Navne (f. Ex. Vega), eller betegnes med græske eller latinske Bogstaver eller med Tal. Fixstjernerne er ikke fordelte lige tæt over hele Himmelhvelvingen; det største Antal, hvoriblandt næsten alle af de fire første Størrelser, danner et bredt Belte om en Storcirkel, som for en Del falder ind i Melkeveien. Stjernerne bliver talrigere, jo mere man nærmer sig denne; det største Antal findes i Melkeveien selv, det mindste ved dens Poler. I Melkeveien er Ophobningen størst i Nærheden af Stjernebilledet Ørnen, mindst i Nærheden af Tyren. Den tilsyneladende Stjernetæthed aftager meget hastig, eftersom man fjerner sig fra Melkeveien. Det samlede Antal af Fixstjerner, der er synlige i Herschels Teleskop, udgjør noget over 20 Millioner. Med blotte Øine kan sees ca. 4—5,000. Fixstjernernes Afstand fra Jorden er i Regelen umaalelig stor; kun ca. 20 Stjerners Afstand har man hidtil kunnet maale. De nærmeste, α i Centauren og 61 i Svanen, er henholdsvis omtrent 5 og 8 Billioner Mil fjernede fra vor Jord. For at tilbagelægge disse Afstande behøver Lyset (som gaar ca. 40,000 Mil i ét Sekund) ca. 4 og 6⅓ Aar; fra Vega til Jorden behøver det 20 Aar og fra Polarstjernen 16 Aar.

Lyset fra de mindste i Teleskopet synlige Stjerner har brugt tusender af Aar for at naa Jorden. Stjernerne viser forskjellige Farver; efter Beskaffenheden af deres Spektrum har man inddelt dem i 4 Klasser. Den første Klasse, hvortil næsten Halvdelen af Fixstjernerne hører, og hvis Spektrum viser alle Solens Farver, med noget mindre Rødt og Gult og mere Blaat og Violet, omfatter Stjerner med hvidt Lys. Til den anden Klasse, hvis Spektrum ganske ligner Solens, hører Stjerner med gulagtig hvidt Lys (ca. $^1/_3$ af samtlige Fixstjerner). Den tredie Klasse omfatter Stjerner med rødligt Lys og tildels foranderlig Glans, og den fjerde Klasse, som er meget faatallig, Stjerner med næsten blodrødt Lys. De nævnte foranderlige Stjerners Lys viser en vexelvis Af- og Tiltagen, som man hidtil ikke har kunnet forklare. — Undertiden danner to eller flere Fixstjerner ét System, idet de bevæger sig enten den ene om den anden eller begge med hinanden om et fælles Tyngdepunkt. Saadanne Stjerner kaldes Dobbeltstjerner; af slige kjender man over 600. Forskjellige fra disse (egentlige) Dobbeltstjerner er de optiske Dobbeltstjerner, hvilke for vort Øie synes at staa hinanden nær, medens de i Virkeligheden kan staa uhyre langt fra hinanden. Dobbeltstjernernes Farver er hyppig forskjellige; i Regelen er den første rød, den mindste blaa. — Ved Stjernehobe forstaaes en Samling af et forholdsvis stort Antal Stjerner paa ét Punkt; for det blotte Øie ser de ud som en enkelt Stjerne; i svage Kikkerter viser de sig om lysende Taagepletter, og kun i de stærkeste Teleskoper kan de enkelte Stjerner sees. Nogle af disse Stjernehobe, af hvilke man har talt flere hundrede, indeholder efter Herschels Beregning mere end 5,000 Stjerner. Melkeveien bestaar ogsaa af flere saadanne Stjernehobe. Forskjellige fra disse er de saakaldte Taageflekker, der stedse viser sig som en klar hvid Taage, og hvori det endnu ikke, selv med de stærkeste Instrumenter, er lykkedes at paavise enkelte Stjerner. Fixstjernerne har ligesom vor Sol en Egenbevægelse; men man kjender endnu ikke det Punkt, hvorom denne foregaar. Undertiden fremtræder paa Himmelen nye, forhen ukjendte Stjerner, hvis Glans en Tid tiltager for atter gradvis at aftage. Aarsagen hertil kjender man endnu ikke. Foruden Lys sender Fixstjernerne ogsaa Varme til Jorden, dog kun i saa ringe Mængde, at den alene med de fineste Instrumenter kan paavises.

Fizeau (udt. Fisaa), Hippolyte Louis, fransk Fysiker, f. 1819, siden 1863 Inspektør ved den polytekniske Skole i Paris, var den første, som ved Forsøg maalte Lysets samt den elektriske Strøms Hastighed.

Fjalir, tidligere oldnorsk Navn paa en Del af Firdafylke (Gaular samt de nuværende Sogne Askevold, Indre- og Ytre-Holmedal).

Fjelberg, Præstegjeld i Søndre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Fjelberg, Aalund og Eid.

Fjeld, Præstegjeld i Søndre Bergenhus Amt.

Fjeld, høit Bjerg, særlig Bjerge eller Bjergmarker, som stiger saa høit, at Skovvexten ganske eller næsten ophører.

Fjelddompap, se Dompap.

Fjeldflokfamilien (Polemoniaceæ), Plantefamilie med femdelt femhannet Blomst og treklappet Kapselfrugt. — Fjeldflok, en alenhøi, opret Plante med blaa eller hvide Blomster i en opret grenet Blomsterstand. Den findes især i Fjeldtrakter og dyrkes tildels som Prydplante. — Fjeldpryd, en lav tuet Fjeldplante med altid grønne, tungeformede Blade; i Norge forekommer den især nordenfjelds.

Fjeldhjerpe eller **Fjeldplystre**, d. s. s. Heilo.

Fjeldsyre, se Syrefamilien.

Fjeldtrost eller **Graatrost**, se Trost.

Fjeldvaak, se Vaak.

Fjer, et baandformet, spenstigt Legeme af Staal, hvis Elasticitet eller Spendkraft bruges til at frembringe Tryk, til at vække eller regulere Bevægelsen i Uhre m. m. — Drivfjer, en spiralmæssig sammenrullet Staaltraad, som fortrinsvis bruges til at sætte Hjulverk i Gang. — Bærefjere anvendes til at afsvække Stød. — Reaktionsfjere staar under et Tryk og foraarsager, naar dette ophører, en kortvarig Bevægelse.

Fjer, Fuglenes Hudbeklædning, ligner i sin Sammensætning Dyrenes Haar, men er i Regelen rigere paa Kiselsyre. Man skjelner mellem Dækfjer, som bestaar af Ribbe og Fane og danner Fuglenes ydre Beklædning, og Dun, som sidder mellem Dækfjerene, er finere og blødere og hovedsagelig synes bestemte til Beskyttelse mod Kulden. Dunfjer, hvortil f. Ex. Strudsfjerene hører, danner paa en Maade en Overgang mellem Dækfjer og Dun, idet deres Fane ligesom hos Dunen bestaar af fine, bløde, krusede Smaafjer. Det er forholdsvis faa Fuglearter, hvis Fjer bruges i større Maalestok; de anvendes som Sengefjer, til Penne og til Pynt. Sengefjer faaes hovedsagelig af tamme Gjæs, Høns, Duer m. fl. samt Dunene af forskjellige Svømmefugle, saasom Edderfuglen, hvis Dun er den bedste til Fyld i Sengklæder. Dækfjerene forekommer i Handelen som raa, afribbede eller hakkede. De Fjer, som plukkes af levende Gjæs, kaldes levende Fjer eller Sommergods til Forskjel fra dem, som plukkes af slagtede Gjæs, hvilke benævnes døde Fjer eller Vintergods. Fjer af vilde Gjæs, Svaner og Pelikaner er bedre end Gaasefjer. Svanedun er meget dyr og bruges mest som Pyntefjer ligesom Fjer af Gribbe, Heirer, Marabustorken, Paafuglen, Strudsen, Paradisfuglen, forskjellige Ædelfalke m. fl. — Fjerpenne faaes af Svingfjerene af de større Fugles Vinger, navnlig af Gjæs, Svaner og Ravne. — Fjerpelsverk kaldes de med pulveriseret Kalk og Alun beredte Skind af forskjellige Fugle navnlig Svaner.

Fjerbuskpolyper, se Polyper.

Fjerdinger (fjórðungar), de 4 Dele, i hvilke Island deltes paa Haakon Jarls Tid. Norðlendingafjórðungr udgjorde 4, Sunnlendinga-, Austfirðinga- og Vestfirðingafjórðungr hver 3 Thinglag. I 965 oprettedes paa Althinget de saakaldte Fjerdingsdomme, en af ni Mand bestaaende Domstol for hver Fjerding.

Fjord, en større, i Almindelighed i Forhold til Breden langstrakt Indskjæring af Havet eller en større Indsjø; undertiden ogsaa Benævnelse paa en lang og smal Indsjø (f. Ex. Randsfjord).

Fjordene, se Firdafylke.

Fjotland, Præstegjeld i Lister og Mandals Amt.

Fjære, Præstegjeld i Nedenæs Amt. I Præstegjeldet ligger Byen Grimstad.

Fjærlandsfjord, en henved 3 Mil lang Arm af Sognefjorden i Balestrands Prestegjeld, Nordre Bergenhus Amt.

Fjæsing (Trachinus Draco), en smukt farvet Saltvandsfisk af de Aborartedes Familie, med sammentrykt Hoved og Krop, Bugfinnerne siddende paa Struben, meget spidse Gjellelaagstorne og Pigstraaler.

Flaade, 1) et større Antal Skibe, som under Kommando af en Admiral er samlede til et fælles Endemaal. 2) samtlige en Stats Krigsskibe (Krigs- ell. Orlogsflaade, Marine) eller Handelsfartøier (Handels- ell. Koffardiflaade). Se forøvrigt Art. Marine.

Flacius, egentl. **Flacich**, Mathias, tysk Theolog, f. 1520, d. 1575, studerede i Basel, Tübingen og Wittenberg, paa hvilket sidste Sted han ved Luthers Paavirkning blev en afgjort Tilhænger af Reformationen. 1544 blev han Professor i Hebraisk i Wittenberg og tog fra nu af stadig Del i alle theologiske Stridigheder. 1548 gik han til Magdeburg, begyndte en heftig Kamp mod Melanchton og blev ved Siden af Amsdorf Føreren for de strenge Lutheranere. 1558 blev han Professor i Jena, men blev allerede 1562 afsat paa Grund af sin Stridbarhed og Egenraadighed. Senere opholdt han sig i forskjellige Byer i trange Kaar. Han er en af Hovedrepræsentanterne for de strenge Lutheranere i Kampen mod Melanchton og hans Parti, der søger at formidle mellem Lutheranisme og Kalvinisme. I Striden om den menneskelige Villies Medvirken ved Omvendelsen havde han udtalt den overilede Paastand, at Arvesynden hørte med til Menneskets Væsen, og da han, skjønt opfordret dertil af sine Venner, ikke vilde tilbagekalde, maatte han vanke om i Landflygtighed den øvrige Del af sit Liv. Han tilbagekaldte først kort før sin Død 1575. Han var en af de vigtigste Medarbeidere i de magdeburgske Centurier (se Centuriæ Magdeburgenses) og skrev bl. a. en Bibelordbog, „Clavis scripturæ sacrae" med Afhandlinger om Grundsætningerne for Skriftfortolkningen.

Flacon (udt. Flakaang), fr., liden Flaske, især til Opbevarelse af vellugtende Essenser.

Fladager, Ole, norsk Billedhugger, f. 1832 i Balders af fattige Forældre. I en Alder af 16—17 Aar kom han tilfældigvis til Kristiania, hvor Billedskjærer de Coninck blev opmærksom paa ham og tog ham i Lære. Han gjorde glimrende Fremskridt og blev ved fleres Hjelp sat istand til at reise til Kjøbenhavn, hvor han først gjennemgik Kunstakademiet og derpaa arbeidede i Bissens Atelier. Med fortrinlige Vidnesbyrd fra denne søgte han Reisestipendium, hvilket flere Gange blev ham tilstaaet, og han tilbragte nu med faa og korte Afbrydelser Resten af sit Liv i Rom, hvor han døde allerede 1871.

Fladanger, Prestegjeld i Nordre Trondhjems Amt, bestaar af Sogneue Nordfladanger og Sydfladanger.

Fladbelg (Lahyrus), Art af de erteblomstredes Familie. I Norge forekommer Gul-Fladbelg med gule Blomster, i Enge og Krat, Skog-Fladbelg, med store rosenrøde Blomster i langstilkede Klaser, og Sump-Fladbelg med violette Blomster.

Flade, 1) i Geometrien en Del af en Overflade, som atter er et Legemes Grændse mod et andet. Saaledes forstaaes ved Jordens Overflade dens Grændse mod Luften. En plan Flade eller et Plan er en Flade, hvori der mellem hvilkesomhelst to Punkter kan lægges rette Linier, som i hele sin Udstrækning falder i Fladen. (Snedkeren lægger derfor Linealens Kant an mod en Bordflade i forskjellige Retninger for at undersøge om den er plan). En krum Flade er den, hvoraf ingen Del er plan. I en enkelt krum Flade kan man i visse Retninger drage rette Linier (f. Ex. Cylinderfladen, Keglefladen). Kuglefladen er en dobbelt krum Flade. 2) I Geografien er Flade særlig Betegnelse for større, forholdsvis jevne Bidder uden store Bjerge.

Fladknap, vellugtende (vild Natfiol) (Platanthera bifolia), Plante af Marihaandfamilien, med en lodret, lang, smal Læbe og en traadformet Spore, forekommer især paa Skovenge, lige til Finmarken.

Fladorme (Planariæ), Orden af Ormenes Klasse, indbefatter mange Arter, af hvilke de fleste lever i ferskt Vand. Det er fritlevende Banddyr med Flimrehaar. De største er omtrent 1 Linie, de mindste næsten mikroskopiske.

Fladtrykning, Jordens, se Jorden.

Fladvingede (Planipennes), Insekter af de Netvingedes Orden, udmærker sig ved lange og flerleddede Følehorn. Herhen hører bl. a. Skorpionfluen, Myreløven og Florfluen.

Flag, et af let Uldtøi (Flagdug) bestaaende, i Regelen flerfarvet og rektangelformet Mærke, som navnlig bruges til at vise Skibes Nationalitet og som Nationalmærke i Almindelighed. Flere Landes Flag er ogsaa forsynede med vedkommende Nations Vaaben og andre Emblemer. I de fleste Lande er Krigsflaget forskjelligt fra Handelsflaget, idet det første enten har Split og Tunge eller er anderledes farvet. Det norske Flag, som er bestemt ved kgl. Resol. af 20de Juni 1844, er rødt med et hvidkantet blaat Kors. Orlogs- eller Krigsflaget har Split og Tunge og et af de norske og de svenske Nationalfarver sammensat Unionsmærke i det øverste Hjørne nær Flagstangen. — Flagskib, det Skib i en Flaade, hvorpaa den Overstbefalende heiser sit Kommandoflag.

Flagellanter, Svøbebrødre, kaldtes et Broderskab i det 13de og 14de Aarh., hvis Medlemmer ved Selvpiskning søgte at erhverve sig Syndsforladelse. De drog omkring i store Skarer, navnlig i Tyskland og Italien, og optraadte i stort Antal i Midten af det 14de Aarh., da den sorte Død herjede Europa. I det 15de Aarh. blev Sekten undertrykt.

Flageolet (udt. Flasjole), fr. et især tidligere brugt fløiteagtigt Blæseinstrument (se Fløite). — Flageolettoner kaldes de Toner, som fremkommer, naar man paa Strygeinstrumenter istedenfor paa et bestemt Punkt at trykke Strengen fast til Gribbrettet kun løst berører den med Fingeren. Flageolettonerne har en ganske særegen Klang og lyder langt høiere end de sædvanlige Toner.

Flaggermus (Cheiroptera), Orden af Pattedyrenes Klasse, med en Flyvehinde udspendt mellem For- og Baglemmerne samt mellem de fire af Forlemmernes lange og smale Fingre. Den femte Finger er fri, kort og forsynet med en Klo. Baglem-

merne er Poter. Ved Hjelp af Flyvehinden kan Flaggermusene bevæge sig hurtig i Luften og navnlig i lynsnare Vendinger. Under Hvilen og Vinterdvalen hænger de sig op i den fri Finger eller i Poterne. Ørene er store, Synet svagt, men Hørelse og Følelse særdeles fine. Navnlig er Flyvehudens Følelse saa fin, at de uden at støde paa noget kan flyve omkring med tillukkede Øine. Flaggermusene er Natdyr og udbredte baade over det varme og de middelsvarme Jordbelter. I de koldere Egne ligger de i Dvale om Vinteren. Om Dagen holder de sig paa mørke og ensomme Steder, hvorfra de i Skumringen kommer frem for at jage efter Insekter, som hører til deres Føde. Ved at fortære Natsommerfugle og andre planteædende Insekter, er de for Skov og Mark de nyttigste af alle Pattedyr. Ordenen, som indbefatter en Mængde Slægter og Arter, af hvilke de fleste findes i de varme Lande, inddeles i to Familier: frugtædende og insektædende Flaggermus. De til den førstnævnte Familie hørende har skjærende Fortænder og flade Kindtænder med stumpe Knuder. De mangler næsten ganske Hale, har Negl paa Pegefingeren og er betydelig større end de Insektædende, idet enkelte Arter kan have en Vingebredde af omkring 2 Alen. De findes i Østafrika, i Ostindien og især paa Sundaøerne. De insektædende Flaggermus har smaa Fortænder og Kindtænder, som er besatte med spidse Takker. De mangler Negl paa Pegefingeren; Halen er lang og indesluttet i den mellem Baglemmerne udspendte Del af Flyvehuden. Til denne Familie hører flere Slægter, hos hvilke Ørene er uforholdsmæssig udviklede, saaledes den i Norge almindelige langørede Flaggermus (Plecotus auritus). Foruden denne forekommer i Norge 5 Arter Flaggermus, af hvilke Vespertilio murinus og borealis er de almindeligste. Nogle sydamerikanske Arter har store Hudlapper paa Snuden. Blandt disse er især Vampyren og nogle nærstaaende Arter mærkelige derved, at de kaster sig ned paa sovende Mennesker og Dyr og suger Blodet af dem. Saarene er ikke livsfarlige, men kræver lang Tid for at helbredes.

Flahault (udt. Flaa), Auguste Charles Joseph, fransk General og Diplomat, f. 1785, d. 1870, deltog 1798—1813 i Napoleons Felttog, blev 1815 Pair, opholdt sig efter Slaget ved Waterloo i England, blev 1841 Gesandt i Wien og 1853 Senator. Han stod en Tid i en Kjærlighedsforstaaelse med Dronning Hortense, med hvem han havde en Søn, Hertugen af Morny.

Flakkebjerg, Landsby ved Slagelse i Danmark, med en 1836 oprettet privat Opdragelsesanstalt for forsømte Børn. Den havde indtil 1877 havt 913 Elever og fik 1867 en Filial i Nærheden af Kolding.

Flakstad, Præstegjeld i Vestlofoten, Nordlands Amt, bestaar af Sognene Flakstad og Mostenæs. Hovedsognet ligger paa Flakstadø, der ved Napstrømmen er skilt fra Vestvaagø.

Flamen, lat., hos Romerne Navn paa en Præst for en enkelt Guddom. De tre øverste Flaminer var Jupiters (Flamen Dialis), Mars's (Fl. martialis) og Quirinus's (Fl. quirinalis).

Flamingo, (Phoenicopterus), en i Sydeuropa og Amerika forekommende Fugl, som ved sin lange Hals og fine høie Ben ligner Sumpfuglene, medens dens Tæer er forenede ved en fuldstændig Svømmehud som hos Svømmefuglene.

Flamininus, Titus Quinctius, romersk Feltherre i det 2det Aarh. f. Kr., var Konsul 198, slog næste Aar Filip den tredie af Makedonien ved Kynoskefalæ og proklamerede 196 Grækenlands Frihed. 189 var han Censor.

Flaminius, Gajus, romersk Statsmand i det 3die Aarh. f. Kr., var 232 Tribun og fik f. A. en Agerlov antagen, blev 223 Konsul og 220 Censor; som saadan byggede han Cirkus Flaminius og den flaminiske Vei mellem Rom og Ariminum. 217 gjenvalgtes han til Konsul og fik Kommandoen mod Hannibal, men blev s. A. slagen ved Trasimenersjøen og faldt.

Flammarion (udt. —aang), Camille, fransk Astronom, f. 1842, studerede først Theologi, lagde sig derpaa efter Astronomi og blev ansat ved „Bureau des Longitudes". Senere var han Medarbeider i flere Blade og holdt stærkt besøgte offentlige Forelæsninger. Han har skrevet talrige populær-videnskabelige Værker af stor Fortjeneste trods det Hang til Mysticisme, som de undertiden røber; de vigtigste er: „Beboede Verdener", „De imaginære og de virkelige Verdener", „Gud i Naturen" og „Studier og Forelæsninger over Astronomien".

Flamme kaldes det Lys, som opstaar ved Forbrænding af faste, flydende eller luftformige Legemer. Flammens aflangrunde Form hidrører fra Trykket af den omgivende Luft.

Flamsk Sprog og Literatur. Flamsk (t. Vlämisch, fr. Flamand) er egentlig et ældre Navn for det hollandske Sprog, men bruges nu udelukkende om den nedertyske Dialekt, som tales i Belgien. Den er som Skriftsprog væsentlig kun i Navn forskjellig fra Hollandsk, medens de mundtlige Dialekter frembyder nogle Afvigelser. Den tidligere flamske Literatur falder sammen med den hollandske (se Hollandsk Sprog og Literatur). Efter Hollands og Belgiens Adskillelse vandt i det sidste Land fransk Sprog og Dannelse afgjort Overvegt, og den flamske Literatur forfaldt næsten ganske. Mod denne franske Retning har i den senere Tid den saakaldte „flamske Bevægelse" reist sig og arbeidet for at bringe Landets eget Sprog til sin Ret. Som Ledere for denne Bevægelse kan nævnes Willems, Blommaert, Snellaert, van Duyse, Snieders, Conscience og Ryswyck. Fra 1873 er Flamsk lovhjemlet som Retssprog ved Siden af Fransk. Af nyere flamske Forfattere kan foruden de nævnte især anføres Digterne De Cort og Hiel.

Flamsteed (udt. —stid), John, engelsk Astronom, f. 1646, d. 1719, fra 1676 ansat ved Observatoriet i Greenwich, udgav 1712 en Stjernefortegnelse („Historia coelestis britannica"), som overgik alle tidligere i Fuldstændighed og Korrekthed. Efter hans Død udkom hans store Himmelkart „Atlas coelestis". 1729.

Flandern, paa flamsk Vlaenderen, den flade og frugtbare Landstrækning, som udgjør den sydlige Del af den hollandske Provins Zeeland, det vestlige Belgien samt Departementet Pas de Calais og Halvdelen af Dep. Nord i Frankrige. Størrelsen er tilsammen 175 Kv.mil og Indbyggerantallet 2,400,000. Den til Belgien hørende Del udgjør Provinserne Øst-Flandern (med Hovedstad Gent) og Vest-Flandern (med Hovedstad

Brügge). — Flandern var paa Cæsars Tid beboet af Moriner, Menapier og Atrebatenser; efterat de var beseirede, blev Landskabet en Del af den romerske Provins Belgica secunda. Under Frankernes Herredømme oprettedes her i det 9de Aarh. et Markgrevskab til Beskyttelse mod Normannerne; den første Markgreve var Jern-Balduin, Karl den skaldedes Svigersøn, som 864 fik Markgrevskabet til arveligt Len. Efter den sidste Greve, Ludvig den andens, Død 1384 kom Flandern ved hans Datters Giftermaal med Filip den dristige under Burgund og gik med dette 1477 over til det habsburgsk-østerrigske Hus og blev en Del af den burgundiske Kreds. 1556 kom det til den spanske habsburgske Linie, tilfaldt i den østerrigske Arvefølgekrig atter Østerrige med Undtagelse af Cambray og Artois, som kom under Frankrige. 1815 blev Landet hollandsk, og 1830 fandt Delingen efter de nuværende Grændser Sted.

Flandrin (udt. Flangdræng), Jean Hippolyte, fransk Maler, f. 1809, d. 1864, var fra 1829 Elev af Ingres og gik 1832 med Stipendium til Rom. Efter sin Tilbagekomst overtog han den maleriske Udsmykning af Koret og Midtskibet i Kirken St. Germain-des-Prés samt udførte en rundt Hovedskibet i St. Vincent-de-Paul løbende Frise med Helgenfremstillinger. Beskjeftiget med disse store Verker fik han kun liden Tid til mindre Arbeider; blandt disse er hans Portræter de bedste. De ovenfor nævnte Kirkebilleder tør ansees for de mest fremragende Frembringelser af det nyere monumentale Maleri i Frankrige. Med den Simpelhed og hjertelige Religiøsitet, som udmærker de italienske Malere fra det 15de Aarh., forener de en fuldendt Teknik; kun Koloriten er ikke altid dadelfri. — Hans Broder, Jean Paul Flandrin, f. 1811, er en dygtig Landskabsmaler.

Flanere, fr., drive omkring, slænge, sprade.

Flanke, i Militærsproget Siderne (Enderne) af en Troppestyrke, i Modsætning til Front og Ryg. Ved større Troppeafdelinger, f. Ex. Korps, Division eller „Hær", betegner Flanke Sideafdelingerne og indbefatter Stridsmænd af alle Vaabenarter. Flankerne benævnes høire og venstre Flanke. — Flankeangreb, Sideangreb, Angreb paa en Militærafdelings Flanker. — Flankeild, Beskydning af en Afdelings Flanke.

Flasker forfærdiges i Regelen ved Blæsning, idet Arbeideren i Glashytten af den smeltede Glasmasse udtager den fornødne Mængde med Enden af Blæserøret og udblæser den til en Kugle, som derpaa ved at svinges i Luften, trilles paa Gulvet og ved Indtrykning af Bunden faar sin endelige Form. Man har mange forskjellige Slags Flasker til forskjelligt Brug; enkelte Sorter, som Medicinflasker o. lign., indesluttes under Blæsningen i en Form for at antage en bestemt Skikkelse og Størrelse.

Flattere, fr., egentlig smigre; forskjønne (især et Portræt).

Flatø (Flatey), Ø og Handelsplads ved Vestkysten af Island. — Flatøbogen (Flateyarbok), en omfangsrig Samling af oldnorske Sagaer og Digte, samlede i Slutningen af det fjortende Aarh. af to islandske Præster. Den blev af Biskop Brynjulf Sveinsson, som indsamlede Haandskrifter for Fredrik den tredie, indkjøbt hos en Bonde paa Flatø og findes nu i det kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn. Den er udgiven af C. R. Unger og Gudbr. Vigfusson 1860.

Flaubert (udt. Flaabær), Gustave, fransk Romanforfatter, f. 1821, d. 1880, studerede først en Tid Medicin, men betraadte snart af Tilbøielighed Forfatterbanen, idet han i Begyndelsen især tog Byron og Victor Hugo til Mønstre. Han vendte sig imidlertid snart fra den romantiske Retning til den realistiske Roman og udgav 1857 „Madame Bovary". Bogen vakte overordentlig Opmærksomhed, ikke saa meget ved sit Emne som ved de minutiøse og levende Skildringer, den indeholdt, samt ved den glimrende Stil, hvori den var skreven. For en Anklage for Usædelighed, som reistes mod Bogen, blev den frikjendt; men Skandalen bidrog til at skaffe den en saa rivende Afsætning, som neppe nogen samtidig Bog opnaaede. 1858 besøgte Flaubert Tunis for at samle Materiale til en historisk Roman fra Karthagos Glansperiode; den udkom 1862 under Titelen „Salammbô" og udmærkede sig ved den samme realistiske Farve som sin Forgjænger, men kan neppe siges at have løst sin Opgave, da de historiske Efterretninger fra den Tid, hvori den bevæger sig, er saa og sparsomme. I „St. Antonius's Fristelse" (1874) har Flaubert endnu engang udfoldet sine udmærkede Egenskaber som Fortæller. — Naar Flauberts Forfatterskab er blevet udskreget for usædeligt, beror dette paa en Misforstaaelse. Som ægte Realist skildrer han uden Undtagelse alt, som kommer ham for Øie, og kan saaledes ikke undgaa at berøre Sager af slibrig Natur; men hans store Fortjeneste ligger i aldrig et Øieblik at sympatisere med Lasten eller gjøre den tiltrækkende for Læseren.

Flavius, Navn paa en Slægt i det gamle Rom; de mest bekjendte af dens Medlemmer er Vespasian (s. d.) og hans Sønner.

Flaxman, John, engelsk Billedhugger, f. 1755, d. 1826, studerede ved Kunstakademiet i London, besøgte derpaa Italien og blev efter sin Tilbagekomst Professor i London. Af hans Arbeider udmærker sig særlig hans Kompositionsomrids til Homer, Æskhylos og Dante ved en ren og ædel Stil, som erindrer om Antiken.

Fleche (udt. Flæsj), i Feltbefæstningskunsten en Forskansning, som danner en fremspringende Vinkel.

Flèche, La (udt. La-Flæsj), By i det franske Departement Sarthe, ved Loire, med 9,500 Indb. og en Militærskole.

Flèchier (udt. Flesjie), Esprit, fransk Geistlig og Forfatter, f. 1632, d. 1710, var først Jesuit, optraadte derpaa med Bifald som kirkelig Taler og blev 1687 Biskop i Nimes. Foruden sin berømte Samling af Ligtaler udgav han ogsaa historiske Verker om Theodosius den store og Kardinal Ximenes.

Fleck, Johan Friedrich Ferdinand, tysk Skuespiller, f. 1757, d. 1801, fra 1786 ansat i Berlin, udmærkede sig især i Shakespearske Roller.

Fledføring kaldes en Person, som til en anden, Fledføreren, afstaar alt, hvad han eier og eiendes maatte vorde, mod for Livstid at faa Underhold. En Fledføringskontrakt maa for at have Gyldighed mod Trediemand thinglæses. Gift Mand kan ei fledføre sig uden Samtykke af sin Hustru.

Flegma, gr., hos de gamle Læger Navn paa Slim. Da man ansaa en tyk, slimet Konsistens

af Blodet for Aarsag til en træg og magelig Sindsretning, blev Ordet brugt om en saadan Konstitution (se Temperament).

Fleischer, Esaias, dansk historisk og naturvidenskabelig Forfatter, f. 1732, d. 1804, var 1781—85 Amtmand i Korsør. Hans vigtigste Skrifter er „Pavedømmets Historie" og „Forsøg til en Naturhistorie" (26 Bd., 1786—1804.)

Fleischer, Heinrich Leberecht, tysk Orientalist, f. 1801, studerede i Leipzig Theologi og orientalske Sprog, gik 1824 til Paris, hvor han blev Elev af de Sacy, og fik 1835 Tilbud om et Professorat i Persisk i Petersburg, hvilket han dog ikke tiltraadte, da han s. A. kaldtes til Professor i Arabisk, Persisk og Tyrkisk i Leipzig. Han gjælder for Tyskalands største nulevende Orientalist. Foruden mange andre videnskabelige Skrifter har han udgivet Beidhavis Kommentarer til Koranen og fortsat Habichts Udgave af „Tusind og én Nat" paa Grundsproget.

Flekkefjord, By i Lister og Mandals Amt, ved en Arm af Listerfjorden, med 1,700 Indb. Som Ladested nævnes Flekkefjord allerede i Begyndelsen af det 17de Aarh. Byens Handel blev under de danske Enevoldskongers Regimente indskrænket ved forskjellige Lovbestemmelser til bedste for Kristiansands Opkomst, men fra 1771 udvidedes dens Handelsfrihed mere og mere. I 1842 fik den Kjøbstadsret. De egentlige Næringsveie er Fiskeri, Handel og Sjøfart. Flekkefjord sender én Repræsentant til Storthinget.

Flekkerø, en Ø syd for Kristiansand, med en udmærket, rummelig og sikker Havn samt flere gode Skibshavne og en Lodsstation. I det 16de Aarh. anlagdes her nogle Fæstningsverker.

Fleming el. **Flemming**, Navn paa en svensk Adelsslægt, som oprindelig skal være kommen fra Flandern. — Man skjelner mellem en ældre og en yngre Linie af denne Ætt. Til den ældre Linie hører Erik Joakimsson Fleming, f. 1487, d. 1548, undgik ved List det stockholmske Blodbad, sluttede sig derpaa til Gustav Wasa og blev af ham 1522 udnævnt til Admiral. 1523 blev han Rigsraad og gik derpaa til Finland, hvor han indtog alle de Slotte, som Kristiern den anden endnu besad. — Hans Søn, Clas Eriksson Fleming, havde under Erik den fjortende Kommandoen baade tillands og tilsjøs, gik senere over til de oprørske Hertuger og var Johans og senere Sigismunds høire Haand. Efter Johans Død styrede han enemægtig i Finland som Overbefalingsmand over Hæren der og modsatte sig Hertug Karl; paa dennes Opfordring reiste de finske Bønder sig mod ham; han undertvang dem og straffede dem grusomt, men døde kort efter (1597). Clas E. Fleming var gift med Ebba Stenbock; deres Børn var 2 Døtre og Sønnen Johan. Fru Ebba og Døtrene blev 1597 i Åbo fangede af Hertug Karl og holdtes siden i Fangenskab i Stockholm; Sønnen sluttede sig til Sigismund, men fangedes af Karl og henrettedes 1599, hvorved denne Gren af Ætten uddøde. — Til den yngre Linie hører Clas Larsson Fleming, f. 1592, d. 1644, blev 1619 Underadmiral og ledede med megen Dygtighed Flaadens Istandsættelse, blev 1630 Præsident i Regnekammeret, 1634 Overstatholder i Stockholm og 1637 Præsident i Kommercekollegiet. 1644 kommanderede han den Flaade, som sendtes for at understøtte Torstenson i Danmark; efter Slaget ved Kolberghede blev han, da han for at reparere var løben ind i Kielerfjord, truffen af en Kugle fra en Skanse paa Stranden og døde snart efter — Hans Søn Herman Classon Fleming, f. 1619, d. 1673, indtraadte i Admiralitetet, blev 1645 Admiral og derpaa Admiralitets- og Rigsraad samt Overstatholder. 1653 blev han Præsident i Kammerkollegiet. Baade under Kristina og Karl den tiende var han meget anvendt i den indre Forvaltning og ledede under den sidstnævnte Reduktionen. 1664 blev han Generalguvernør i Finland. — Hans Søn Clas Hermansson Fleming, f. 1649, d. 1685, blev Hofraad 1674, forfegtede paa Rigsdagen 1675 Formynderregjeringens Anvarlighed, arbeidede 1680 for Enevældets Indførelse og blev s. A. Præsident i Reduktions- og Likvidationskomitéerne. 1681 blev han Præsident i Kammer- og Kommercekollegierne og overtog 1684 Bestyrelsen af hele Rigets Kammervæsen. — Clas Johansson Fleming, f. 1771, d. 1831, ledsagede 1796 Gustav den fjerde Adolf paa hans Frierreise til Petersburg, blev 1809 Ordfører i Rigsdagens Stats- og Konstitutionsudvalg, senere Statsraad og 1824 Præsident i Kammerretten. Han var en Ven af videnskabelige Sysler og efterlod sig et betydeligt Bibliothek, som han testamenterede til Universitetet i Upsala.

Fleming, Paul, tysk Digter, f. 1609, d. 1640, studerede Medicin i Leipzig, deltog 1633 i et Gesandtskab til Rusland og 1635 i et lignende til Persien, tog efter sin Tilbagekomst Doktorgraden og agtede at nedsætte sig som praktisk Læge, men døde kort efter. Han tilhører den schlesiske Digterskole og indtager den første Plads blandt det 17de Aarh.s tyske Lyrikere. Særlig udmærker sig hans erotiske Digte og Sonetter ved varm Følelse og Formfuldendthed.

Flemming, Jakob Heinrich, Greve, sachsisk Statsmand, f. 1667, d. 1728, var 1697 sachsisk Gesandt i Warschau, skaffede ved Bestikkelser August den anden den polske Krone og udmærkede sig senere som Feltmarskal i Krigen mod Sverige.

Flensborg, By i Slesvig, ved Bunden af Flensborgfjorden, 4 Mil nord for Slesvig, med 26,500 Indb., god Havn og livlig Industri.

Flers (udt. Fler), By i det franske Departement Orne, med 11,000 Indb.

Flesberg, Præstegjeld i Buskeruds Amt, med Sognene Flesberg, Svenne og Lyngdal.

Fletcher, John, se Beaumont.

Fleurus, By i Belgien, ved Sambrefloden, 5½ Mil øst for Mons, 4,100 Indb. Den er bekjendt af flere store Slag, som har staaet her. Den 19de August 1622 slog Hertug Kristian af Brunsvig og Grev Ernst af Mansfeld sig gjennem den spanske Hær under Gonzales de Cordova; den 1ste Juli 1690 slog Franskmændene under Marskal Luxemburg en forenet tysk-hollandsk Hær under Prins Frederik af Waldeck; 26de Juni 1794 seirede atter Franskmændene, idet Jourdan slog Østerrigerne under Prinsen af Koburg; 16de Juni 1815 stod ved Fleurus en blodig Træfning mellem Napoleon og Preusserne under Blücher, hvilken kan betragtes som Indledningen til Slaget ved Waterloo.

Fleury, se Robert-Fleury.

Fleury (udt. Fløri), 1) André Hercule de, fransk Geistlig og Statsmand, f. 1653, d. 1743, vandt Ludvig den fjortendes Gunst, blev 1698 Biskop i Fréjus og Lærer for Tronfølgeren, den senere Ludvig den femtende, ophøiedes 1726 til Kardinal og sattes samtidig i Spidsen for Ministeriet. Han førte heldig Krig med Keiser Karl den sjette og bragte ved Freds-slutningen 1736 Lothringen under Frankrige. Hans Styrelse var i det hele taget gavnlig for Landet, hvis Finanser især var Gjenstand for hans ordnende Bestræbelser. 2) Claude Fleury, fransk Kirkehistoriker, f. 1640, d. 1723, var først Jurist, indtraadte derpaa i den geistlige Stand, var fra 1672 Opdrager for flere Prinser, blev senere Prior i Argenteuil og Ludvig den femtendes Skriftefader. Foruden flere historiske Arbeider skrev han en Kirke-historie i 20 Bind, som senere fortsattes af Fabre og Lacroix. 3) Emile Felix Fleury, fransk General og Diplomat, f. 1815, gik 1837 til Algerien, hvor han ved sin Tapperhed og Dygtighed rask avancerede. 1848 vendte han tilbage, sluttede sig til Bonapartisterne og blev Louis Napoleons Ordonansofficér. 1851 deltog han i Expeditionen til Kabylien, blev 1865 Senator, 1866 Gesandt i Florens og 1869 i Petersburg. Siden 1870 har han levet som Privatmand.

Fleury de Chaboulon (udt. Fløri dø Sjabulaang), Edouard, fransk Statsmand, f. 1779, d. 1835, var under Napoleon den førstes Regjering en af dennes mest trofaste Tjenere. 1820 udgav han interessante Memoirer.

Flexion, se Bøining.

Flibustier kaldtes et Sjørøverselskab, som i sidste Halvdel af det 17de Aarh. gjorde Farten paa de vestindiske Farvande usikker. Navnet udledes fra deres smaa, hurtigseilende Fartøier (engl. Flyboats, fr. Flibots). Selskabet bestod i Begyndelsen især af Franskmænd, som 1625 slog sig ned paa St. Christoph og 1630 flyttede til San Domingo, hvor de jagede det vilde Kvæg og drev Handel med Kjød og Huder. Da Kvæget var udryddet, tog de igjen fat paa Sjørøveriet og plagede især, begunstigede af England og Frankrige, de spanske Sjøfarende. De fik Forstærkning af Eventyrere fra alle Kanter og dannede en formelig Republik. De mest bekjendte af deres Anførere var Englænderne Mansfield og Morgan samt Franskmanden Nau, kaldet L'Olonnais. Da de imidlertid begyndte at angribe ogsaa engelske Skibe, mistede de Englands Beskyttelse, og deres Magt begyndte at dale. Efterat de 1697 havde hjulpet Franskmændene at erobre Cartagena og derpaa plyndret Byen, tabte de sig hurtig og var allerede i de første Aar af det attende Aarh. omtrent forsvundne.

Fliedner, Theodor, tysk Præst, f. 1800, d. 1864, grundede et stort Antal velgjørende Anstalter, men er mest bekjendt ved at have gjenoplivet den gamle kristne Kirkes Diakonissevæsen gjennem sin Diakonissean-stalt i Kaiserswerth (anlagt 1836), som er bleven et Mønster i sit Slags.

Flinch, Christian Ferdinand Andreas, dansk Xylograf, f. 1813, d. 1872, har saavel ved sin egen Virksomhed som gjennem dygtige Elever bidraget meget til Træskjærerkunstens Udvikling i Danmark.

Flink eller **Flinck**, Govaert, hollandsk Maler, f. 1615, d. 1660, var Elev af Rembrandt og efterlignede i Begyndelsen hans Manér, men uddannede sig senere i en selvstændigere Retning. Blandt hans ikke særdeles talrige Arbeider kan nævnes „Skyttebillede" i Muséet i Amsterdam.

Flint, Grevskab i det nordlige Wales, 12 Kv.mil stort, med 77,000 Indb.; Stenkuls-, Kobber-, Bly- og Jerngruber. Hovedstad Mold, med 4,000 Indb.

Flint, en meget haard Kvartsart, som forekommer ukrystalliseret, især i Kridtformationens Leier. Den viser et fladmusligt Brud og har en gulagtig, graa, brunagtig eller sort Farve. Flint brugtes i Stenalderen til Vaaben og Redskaber og efter Krudtets Opfindelse til Tændmiddel paa Geværer. Store og rene Flintstykker arbeides nutildags til Riveskaale, Daaser, Vaser osv. Glødet bruges Flint som Tilsætning ved Fabrikationen af Glas, Porcelæn og Stentøi, til Glasurer, til Slibning og Polering af Glas og haarde Metaller osv. samt i den nyere Tid ogsaa til Vandglas. — Flintglas, et Slags tæt, blyholdigt, gjennemsigtigt Glas, som paa Grund af sin store Lysbrydningsevne navnlig bruges til Objektivglas i Kikkerter. Dets væsentlige Bestanddele er Sand, Mønnie, Salpeter, kalcineret Potaske, hvid Arsenik og Svovlantimon.

Flios (Phlius), gammel By i det peloponnesiske Landskab Argos, dannede med sin Omegn en uafhængig Stat, som for det meste sluttede sig til Sparta. Efter det Akhæiske Forbunds Fornyelse sluttede den sig til dette. Enkelte Ruiner af Byen findes endnu.

Flisen-Elv, udspringer i Nærheden af Osensjøen i Østerdalen, Hedemarkens Amt, og falder efter et temmelig bugtet Løb i Glommen strax nordenfor Hofs Kirke i Solør; ca. 15 Mil lang.

Fliser, tynde Plader af naturlig Sten (Sandsten, Marmor), brændt Ler eller Fajancemasse, hvilke to sidste Emner kan være glaserede eller uglaserede, bruges til Belægning af Gulve, Beklædning af Trappegange, Kjøkkenvægge, Baderum, til Brandmure m. m. Bekjendte er de italienske og de belgiske Marmorfliser. Fra Sverige udføres ikke ubetydelige Mængder af Fliser, hvilke har forskjellige Navne efter Fabrikationsstedet, saasom Gullandske Fliser, Kinnekulla-Fliser, Kantsten m. fl.

Flod, i Almindelighed Benævnelsen paa større Vasdrag, hvilke i Skandinavien sædvanlig kaldes Elve (s. d.); mindre Vasdrag benævnes, efter sit mere eller mindre hurtige Løb, Bække, Aaer m. m. En Flod har altid et udpræget Leie, Flodleie eller Flodseng. Den optager i Regelen én eller flere andre, som oftest mindre Floder, hvilke forsaavidt kaldes dens Bifloder. En Hovedflod med samtlige sine Bifloder benævnes Flodsystem, og det samlede Landomraade, hvorfra Floden faar Tilløb, dens Flodgebet eller Flodomraade, ogsaa Nedslagsdistrikt. Kystfloder kaldes de Floder, som efter et kort Løb munder ud i Havet, Kontinentalfloder de, som taber sig i Sandet, uden at naa frem til Havet, og Steppefloder de, som taber sig i en Steppe. En Flods Fald er Højdeforskjellen mellem dens Munding og dens Udspring. Hastigheden af dens Løb er afhængig af dens Fald og Vandmængde. Naar den ved Mundingen forgrener sig i flere Arme, fremkommer et saakaldt Delta eller

Floddelta. Verdens vandrigeste Flod er Amazonfloden i Sydamerika.

Flod og Fjære, Havets regelmæssige Stigen og Falden, der er en Følge af Maanens Tiltrækning paa Jordens Masse og Gjenstandene paa Jorden. Da Tiltrækningen er afhængig af den tiltrukne Gjenstands Afstand, vil Maanens Tiltrækning paa Jorden vise sig størst paa det Sted, hvor den er nærmest, d. e. staar i Meridianen. Heraf følger, at Vandet paa dette Sted vil stige, idet Vandet tiltrækkes stærkere end Jordens Masse, hvis Tiltrækning er lig med Tiltrækningen paa Jordens Midtpunkt, da Afstanden fra Maanen til dette er større end Afstanden til Jordens Overflade. Paa Grund heraf vil et givet Sted have Flod, d. e. Vandet vil have naaet sin største Høide, naar Maanen staar i Meridianen; ligesaa vil det modsatte Sted paa Jorden samtidig have Flod, da Maanens Tiltrækning her er mindst eller saa meget mindre end Tiltrækningen paa Centrum, som den paa det modsatte Sted er større. Under ellers lige Forhold vil derfor de modstaaende Steder paa Jorden have lige stor eller lige høi Flod. De Steder paa Jorden, som ligger midt imellem (d. e. 90° fra hvert af) de nævnte Steder vil paa samme Tid have Fjære eller Ebbe. Ethvert Sted paa Jorden har Flod og Fjære to Gange i Løbet af et Døgn; men da Maanen for hver Dag træder ca. 50 Minuter senere ind i Meridianen, vil ogsaa Flod n komme saa meget senere. Ved Overgangen saavel fra Falden til Stigen som omvendt staar Vandet omtrent stille i ca. 15 Minuter. Særegne Forhold, saasom Kysternes Dannelse, Vinde og Strømsætninger m. m., medfører forøvrigt Afvændringer i de fremstillede Regler; i Vadsø indtræffer Flod saaledes først 6 Timer efter Maanens Kulmination. Forskjellen mellem Flod og Fjære er størst ved de Kyster, som beskylles af store, aabne Have, mindst i indeklemte Fjorde og Indhave. I Østersjøen og Kristianiafjorden er den saaledes neppe mærkelig, medens den ved Trondhjem er ca. 8 Fod. Paa Nordamerikas Østkyst er den endog 30 Fod. Solens Tiltrækning udøver ligeledes saavelsom Vind- og Strømforhold betydelig Indflydelse paa denne Havets regelmæssige Bevægelse. Naar samtlige de her virkende Kræfter træffer til at virke sammen, indtræffer Springflod, hvis Bølge paa enkelte Steder kan naa en Høide af 58 Fod. Da Jorden dreier sig om sin Axe fra Vest mod Øst, gaar altsaa Flodbølgen den modsatte Vei.

Flodhest eller **Nilhest** (Hippopotamus), af de Tykhudedes Orden, har en klodset Legemsbygning, et næsten firkantet Hoved, store krumme Hjørnetænder og 4 Tæer paa hver Fod. Dens Krop er meget lang, Benene tykke og saa korte, at Bugen næsten sløber efter Marken. Huden er tyk, foldet og næsten bar. Flodhesten lever ved Mellemafrikas Floder og Sjøer; den svømmer og dykker godt og lever af Rør og Vandplanter.

Floding, Per Gustav, svensk Kobberstikker, f. 1731, d. 1791, udviklede sig i Paris som Discipel af Vien, var Opfinder af den saakaldte „Laveringsmanér" i Kobberstikket og grundlagde den senere indbragte Kobberstikkerskole ved det svenske Kunstakademi, ved hvilket han var Professor. Af hans Arbeider mærkes „Adolf Fredrik, omgiven af allegoriske Figurer", Portræter af Roslin, Gustav Wasa, Grevinde Tessin og Gustav den tredie.

Flodkrebs, se Krebs.

Flodperlemusling (Unio magaritifera), en i Elvene i Norge almindelig forekommende Musling, som leverer ægte Perler.

Flodskildpadde eller **Sumpskildpadde**, se Skildpadde.

Flodsvin (Hydrochoerus), af Strudsharernes Familie, er den største af Gnaverne. Den har Svømmehud paa Bagfødderne og forekommer især hyppig i Sydamerika.

Flogiston, Brændstof, efter de ældre Kemikeres Anskuelse et Stof, som indeholdtes i alle brændbare Legemer og var Aarsag til deres Brændbarhed. Stahl (s. d.) opfattede Metallerne som Forbindelser af Flogiston med Jordarter, Syrer osv.; naar Kobber tog Surstof til sig og dannede Kobberoxyd, opfattede Stahl det saaledes, at Kobberet mistede sit Flogiston (deflogisticeredes) og reduceredes til Grundstoffet Kobberoxyd. Uden at identificere Flogiston med noget bestemt Stof troede han at finde det tilnærmelsesvis rent i Kjønrøg. Theorien om Flogiston fik sit Dødsstød ved Surstoffets Opdagelse, som aabnede Veien til en rigtigere Forstaaelse af Forbrændingsfænomenet og af mange kemiske Forbindelser.

Flok, oldn. Flokkr, ogsaa dræplingr, d. v. s. liden Dråpa, et mindre Digt (uden Stev) til en fremragende Mands Ære.

Flonel, et blødt, let, langhaaret, ikke overskaaret Tøi af Kamgarn eller Bomuldsgarn som Rending og af Karteuld som Islæt. I Handelen forekommer flere Sorter, tildels med særegne Navne, som Molten, Lama, Bay m. fl. De fineste kiprede Sorter, sædvanlig med Rending af Bomuld, kaldes Sundhedsflonel eller Skjorteflonel.

Flor eller **Gaze**, et let, tyndt, løst vævet Stof af Silke, Bomuld, Lin eller Uld. Det forekommer baade hvidt, stribet, mønstret og brocheret og har efter sin Beskaffenhed og Anvendelse særegne Navne, som Krepflor, Speilflor, Sigteflor osv.

Flor- eller **Floretlærred**, se Lærred.

Flor, Pierre Poumeau, Krigskommissær i Drammen, f. 1775, d. 1848, mødte som Repræsentant for Drammen paa Storthingene 1818, 1821 og 1822 og udmærkede sig ved sin patriotiske Optræden. Han var en af de ivrigste Forfegtere af Adelens Ophævelse og fremsatte bl. a. Forslag om særegne Nationalfarver for Norge. Paa Storthinget 1842 havde han ogsaa Sæde, men vakte den Gang ingen Opmærksomhed.

Flor, Christian, dansk Præst og Skolemand, f. 1792 af norske Forældre, d. 1875, blev 1822 Sognepræst i Tølløse paa Sjælland, 1826 Lektor i dansk Sprog og Literatur i Kiel og var 1845—47 Forstander for Folkehøiskolen i Rødding. Han var en af de ivrigste Forkjæmpere for Danskheden i Slesvig; 1856—63 var han Medlem af Rigsraadet og 1861 Formand i Danevirkeforeningen.

Flora, 1) hos Romerne Blomstergudinden. 2) en af Planetoiderne. 3) Indbegrebet af alle i et Land eller et Distrikt vildtvoxende Planter; ogsaa et Værk, som indeholder Beskrivelser over disse. — Flora danica, den danske Flora, et pragtfuldt Plancheværk i Kobberstik, indeholdende Beskrivelser over næsten alle skandinaviske Planter, paabegyndtes 1761 af Oeder og er senere fortsat af forskjellige, senest af Joh. Lange.

Floréal, Blomstermaaned, i den franske republikanske Kalender Navn paa den anden Foraarsmaaned, fra 20de April til 19de Mai.

Florence (udt. Florangs), et glat, lærredsagtig vævet Silketøi, som er blødere og besidder en større Glans end Taft. Det har sit Navn af Byen Florens, hvor det først blev forfærdiget. De smukkeste Florence-Tøier fabrikeres i Schweiz.

Florens, ital. **Firenze**, Provins i det nordlige Italien, 105 Kv.mil stor, med 767,000 Indb. — Hovedstaden Florens, ved Arnofloden, har 168,000 Indb. og er en af Italiens smukkeste Byer. Den har et Universitet, et Musikakademi med flere videnskabelige Anstalter, 172 Kirker og en Rigdom paa storartede Paladser, blandt hvilke kan nævnes Palazzo vecchio, Palazzo Pitti med berømte Malerisamlinger, Palazzo degli Uffizi med et stort Arkiv og det berømte mediceiske Billedgalleri m. fl. Florens blomstrede allerede paa Romerrigets Tid; i Middelalderen var den længe udsat for indre Uroligheder, indtil Slægten Medici kom til Magten. Alexander af Medici blev 1531 Hertug af Florens, og Hertugdømmet kom senere til at omfatte hele Toskana med Navn af Storhertugdømme. I dette var Florens Hovedstad til 1859; 1865—71 var den Hovedstad i Kongeriget Italien.

Florentinerflaske, en ved Destillation af ætheriske Oliер anvendt Flaske, som er forsynet med et Rør, der gaar fra Bunden og til Flaskens Hals.

Florentinerlak, Karminlak, ogsaa **Pariser-** eller **Wienerlak**, fælles Betegnelse for forskjellige røde Malerfarver, som bestaar af Kochenillefarve og Lerjord.

Flores, den vestligste af de azoriske Øer, 3 Kv.mil stor, med 13,000 Indb.

Flores og Blanceflor, fr. Flore et Blanchefloré, en versificeret Kjærlighedsroman fra Middelalderen, som sandsynligvis stammer fra Provence og staar i Forbindelse med den karolingiske Sagnkreds (se Fransk Literatur). Emnet var allerede kjendt i det 12te Aarh. og er blevet bearbeidet i de fleste europæiske Sprog, deriblandt paa Oldnorsk, Svensk og Dansk.

Floret eller **Fleuret**, tynd og bøielig Fegtekaarde, til Brug ved Øvelser, er forsynet med en Dop paa Enden.

Floretsilke, se Silke.

Florfluе (Hemerobius), Insekt af de Fladvingedes Gruppe, med klare, finmaskede Vinger og traadformede Følehorn, gulgrøn Krop og guldglinsende Øine. Dens Larver, som lever af Bladlus og derfor kaldes Bladluslarver, undergaar ligesom Myreløven en fuldstændig Forvandling.

Florian (udt. Floriang), Jean Pierre Claris de, fransk Digter, f. 1755, d. 1794, tilhørte en adelig Familie og var i sin Ungdom Page hos Hertugen af Penthièvre. 1788 blev han Medlem af det franske Akademi. Under Terrorismen fængsledes han som Adelsmand, men sattes i Frihed den 9de Thermidor. Han skrev foruden en Del historiske Romaner („Wilhelm Tell", „Numa Pompilius") ogsaa Fabler, som udmærker sig ved Kvikhed og let Versification; hans Lystspil er ogsaa tildels ret lystige.

Florida, den sydøstligste af de Forenede Stater, danner en Halvø, som i Nord begrændses af Georgia og Alabama og forresten omgives af Atlanterhavet og den mexikanske Bugt. Størrelsen er ca. 2,800 Kv.mil og Indbyggertallet 190,000. Landet er fladt, tildels sumpigt og rigt paa Indsjøer; Klimatet er tropisk og i Sumpstrækningerne mindre sundt, Plantevexten særdeles rig. Af Befolkningen er ca. Halvdelen Hvide, Resten Negre og Farvede. — Florida opdagedes af Cabot 1497 og indtoges 1539 af Ferd. de Soto. Den vestlige Del blev 1763 af Spanien afstaaet til England, men tagen tilbage igjen 1781. Efterat de Forenede Stater 1810 havde annekteret den vestlige Strækning, kjøbte de 1819 hele Florida af Spanien, gjorde det 1822 til Territorium og 1845 til Stat. Hovedstaden er Tallahassee.

Florin, se Gylden.

Floris eller **Mangarai**, en af de smaa Sundaøer, 250 Kv.mil stor, tilhører Holland.

Floris, Franz, flamsk Maler, f. 1520, d. 1570, dyrkede først Billedhuggerkunsten, sluttede sig derpaa til Lambert Lombard, besøgte Italien og grundede efter sin Tilbagekomst en Malerskole, som fik et stort Antal Elever. Samtiden kaldte ham den flamske Rafael. Hans Produktivitet var overordentlig stor, og de fleste europæiske Billedgallerier besidder Billeder af ham. Han sluttede sig til den romerske Malerskole og tilegnede sig paa en temmelig overfladisk Maade Rafaels og Michel Angelos Manér; hans Arbeider, som mest behandler mythologiske Emner, lider af svulstig Pathos og Mangel paa Kraft i Kompositionen. Derimod var han en dygtig Portraitmaler. — Hans Broder Cornelis Floris, d. 1575, var Arkitekt og byggede bl. a. Raadhuset i Antwerpen.

Flormel, det fineste Hvedemel.

Florus, romersk Historieskriver, levede sandsynligvis paa Trajans og Hadrians Tid. Han skrev et kort Omrids af Roms Historie til Augusts Tid, hvilket dog lider af mange Svagheder.

Florø, Ladested i Søndfjord, Nordre Bergenhus Amt, paa Øen af samme Navn, har 500 Indb.

Flotille, større Samling, Flaade af mindre Fartøier.

Flotow, Friedrich von, tysk Komponist, f. 1812, uddannede sig i Paris og lod sine første Operakompositioner opføre sammesteds. I Tyskland vandt han først et Navn ved „Alessandro Stradella" (1844) og et Par Aar senere ved „Martha". Den sidste Opera har især gjort Lykke, ikke blot i Tyskland, men i hele Europa, og udmærker sig ved frisk og behagelig Melodirigdom og fortrinlig Instrumentation. Han har ogsaa komponeret et Antal mindre Musikstykker.

Flourens (udt. Flurangs), Marie Jean Pierre, udmærket fransk Fysiolog og Læge, f. 1794, d. 1867, fra 1835 Professor i Paris, udgav en Række Skrifter om Nervesystemet, Embryologien, Anatomien og den sammenlignende Fysiologi, i hvilke han bl. a. for første Gang bestemt paaviste Stofvexelen i Organismerne. Nævnes kan det ogsaa, at han var den første, som brugte Kloroformens Egenskaber til almindelig Kundskab. Han optraadte ogsaa som filosofisk Forfatter. — Hans Søn Gustave Flourens, f. 1838, studerede Naturvidenskaberne og holdt Forelæsninger ved Collége de France, hvilke dog paa Grund af hans frisindede Anskuelser snart blev forbudte. Senere kastede han sig med Iver ind i de socialistiske Bevægelser, maatte 1870 flygte til Udlandet, men

vendte efter Keiserdømmets Fald tilbage, stillede sig i Spidsen for en Afdeling af Nationalgarden og blev Medlem af Kommunen. 1871 faldt han i en Gadekamp.

Flu, se Havbund.

Fluefanger, Plante af Soldugfamilien, indbefatter kun én Art, en i Nordkarolina forekommende Sumpplante, hvis Blade ved Berøring folder sig sammen.

Fluer (Muscoidea), Underorden af de Tovingedes Orden, med treleddede, korte Følehorn. Herhen hører Klæggen, Bladlusfluerne, Bremseslægten, Stikfluen og de egentlige Fluer. — Bladlusfluerne, som i Tegning ligner Hvepsen og er almindelige i Have, gjør megen Nytte ved at fortære Bladlus. — Stikfluen ligner Husfluen, men er spædere og forsynet med en fort, glinsende Sugebraad. Den stikker især mod Regn. — De egentlige Fluer kan ikke stikke. Herhen hører bl. a. Husfluen, hvis Larver lever i flydende Gjødsel og Rendestene, Spyfluen, der lægger sine Æg som „Spy" paa Kjød, og Kjødfluen, som er graaspraglet, og hvis Larver ligeledes lever i Kjød. Den almindelige hvide Ostemark er Larver af en liden, fort Flue, Piophila casei. Flere Arter af de egentlige Fluer lægger sine Æg paa forskjellige Planter og foraarsager derved store Ødelæggelser.

Fluesnapper (Muscicapa), Slægt af Sangfuglene, med kort, trekantet, ved Roden nedtrykt Næb og med Børster i Mundvigerne. I Norge forekommer den sorte og hvide samt den graa Fluesnapper.

Fluesop eller **Fluesvamp**, en giftig Sopart, se Sopper.

Flugumyre, Gaard i Skagafjorden paa Island, var i det trettende Aarh. Sæde for Høvdingen Kolbein unge og kjøbtes efter hans Død af Gissur Thorvaldssøn, som der førte et glimrende Hus. Gaarden brændtes 1253 af Eyolf Thorsteinssøn, Kolbein Gran m. fl.

Fluidum, flydende Legeme, Vædske.

Fluktuation, Bølgen, Vaklen; Stigen og Falden af Pengekursen eller af Vareprisen paa én eller flere Artikler.

Fluor, et Grundstof, som bl. a. forekommer i Flusspat, Topas, de naturlige Fosforforbindelser og Tændernes Email. Det er en farveløs Gas med Atomvegt 19. Det forbinder sig meget let med andre Stoffer, navnlig Kisel, hvorfor det er meget vanskeligt at fremstille. Da det angriber Metaller og Glas heftig, bruges det til Ætsning af disse Stoffer. — Fluorid, en Forbindelse af et Metal og Fluor. — Fluorvandstof, en af 1 Del Fluor og 1 Del Vandstof bestaaende farveløs, yderst giftig Gas, som reagerer surt og fremstilles ved Behandling af Flusspat med Svovlsyre. Den bruges til Ætsning af Glas og som Opløsningsmiddel for Silikater. — Fluorescens, den Egenskab hos enkelte Legemer, at de kan udsende Lysstraaler, som har andre Farver end de af Legemet opsugede (absorberede).

Flus, 1) saadanne Stoffer, som fremmer Smeltningen af tungsmeltelige Metaller, eller Reduktionen af Metaloxyder, saasom Kalk, Sand, Flusspat, Salt, Soda osv.; 2) en farvet Glasmasse, hvoraf man fabrikerer kunstige Ædelstene.

Flusspat, et hyppig forekommende Mineral, bestaaende af Fluor og Calcium. Den er gjennemsigtig og glasglinsende, stundom vandklar, men hyppigere farvet, og bruges som Flusmiddel til Fremstilling af Fluorforbindelser, til Glasfurer, Smykker m. m. — Flusspatsyre eller Flusspatsyre, en Opløsning af Fluorvandstof i Vand. Den er en farveløs, vandklar, i Luften rygende Vædske, med sur Lugt og Smag; den er giftig, opløser de fleste Metaller, spalter mange organiske Forbindelser og forbinder sig let med andre Stoffer.

Flüe, Nikolaus Löwenbrugger, kaldet von der Flüe, schweizisk Eneboer, f. 1417, d. 1487, levede fra 1467 i en øde Klippeegn ved Melchthal i Schweiz. Han er under Navnet „Broder Klaus" Helten i mange Legender og er bleven dyrket som Skovkantonernes Skytshelgen; 1669 blev han kanoniseret.

Flüelen, Landsby ved Vierwaldstättersjøen i Schweiz; i Nærheden findes Tells Kapel.

Flügel, Gustav Lebrecht, tysk Orientalist, f. 1802, d. 1870, studerede semitiske Sprog ved flere tyske Universiteter og derpaa i Paris under de Sacy, blev 1832 Professor i Meissen, men maatte 1850 tage Afsked paa Grund af Sygelighed. Han har besørget Udgaver af Koranen m. fl. arabiske Skrifter (saaledes Hadji-Chalfas Ordbog) samt forfattet en Arabernes Historie og en Katalog over de arabiske, persiske og tyrkiske Haandskrifter i Hofbiblioteket i Wien.

Flüggen, Gisbert, tysk Genremaler, f. 1811, d. 1859, uddannede sig i Düsseldorf og München, paa hvilket sidste Sted han derpaa nedsatte sig. Hans Billeder af Hverdagslivet udmærker sig ved Natursandhed og er mesterligt udførte. — Hans Søn Josef Flüggen, f. 1842, Elev af Piloty, er ogsaa en dygtig Genremaler.

Flydende Legemer kaldes de Legemer, hvis Smaadele med Lethed kan forskydes om hverandre. De har derfor ingen bestemt Form, idet enhver af deres Partikler uafhængige af de andre søger mod Tyngdecentret og kun stanser, naar den møder uoverstigelige ydre Hindringer. Vand, Olie, Kvikssølv m. m. fl. hører til flydende Legemer.

Flydevegt, Ræometer, hydrostatisk Vegt, et Redskab til Bestemmelse af Vædskers Egenvegt. Det bestaar almindelig af et graderet Glasrør, i hvis nederste Ende er anbragt en Vegt, som holder det lodret i Vædsken. Da ethvert Legeme ved at nedsænkes i en Vædske taber saa meget i Vegt, som den fortrængte Vædskemængde veier, vil Flydevegten synke desto dybere, jo lettere den Vædske er, hvori den nedsænkes, og den inddelte Skala angiver, hvor dybt den i ethvert Tilfælde synker. Flydevegten har efter Brugen særlige Navne, saasom Brændevinsprøver eller Alkoholometer, Vinprøver, Melkeprøver m. fl. Nicholsons, Fahrenheits og Tralles's Flydevegter, som er bestemte til at bringes til at synke kun til et vist Punkt, bærer oventil en liden Skaal, hvorpaa smaa Vegtlodder lægges, hvis samlede Vegt angiver den maalte Vædskes Egenvegt.

Flygel, se Piano.

Flygtige kaldes de Legemer, som kan antage Dampform uden at undergaa nogen Forandring i sin kemiske Sammensætning.

Flyndre, Flyndrefamilien (Pleuronectidæ), Underorden af Bløddunefiskene, udmærker sig ved

et sammentrykt Legeme, hvis øverste Side er mørk og hvelvet, medens den underste er hvid og for det meste flad; begge Sine ligger paa den mørke Side. Ryg- og Gatfinnerne strækker sig langs hele Kroppen. Flyndrerne er Bundfiske og findes i næsten alle Have og Flodmundinger. Deres Kjød er velsmagende. — De egentlige Flyndrer har Tænder paa begge Sider af Over- og Undermunden, tætsluttede i en enkelt Række. Herhen hører bl. a. Rødspetten, Skrubben, Sletten, Mareflyndren og Haarflyndren, hvilke samtlige forekommer ved Norges Kyster. — Helleflyndren eller Kveiten har stort Gab og store, spidse, tilbagekrummede Tænder. Den almindelige Kveite er den største af alle Flyndrer; den bliver indtil 8 Fod lang og kan opnaa en Vegt af 5—600 Pund. — Barflyndrerne har stort Gab og fine Kardetænder; Ryggfinnen begynder tæt bag Overløben og naar lige til Halefinnens Rod; Øinene staar paa venstre Side. Herhen hører Slethvarren og Pighvarren eller Kongeflyndren; den sidste er den mest velsmagende Flyndre og forekommer almindelig ved Norges Kyster. — Tungeslægten har en høi Snude foran Munden og Øinene paa høire Side. Ved Norges Kyster findes den almindelige Tunge, som er meget velsmagende.

Flyvefisk (Exocoëtus), Slægt af Gjeddefamilien, med usædvanlig store Brystfinner. Ved et kraftigt Slag med Halen kan den hæve sig op af Vandet og ved at brede Brystfinnerne ud svæve et langt Stykke paa disse som paa en Faldskjærm. Den er af en Silds Størrelse og lever i store Stimer i de varme Have.

Flyvende Hollænder, efter et udbredt Sjømandssagn en hollandsk Skipper, som til Straf for sin Ugudelighed er fordømt til stedse at seile omkring med sit Fartøi uden at kunne naa Havn. Naar noget Skib møder den flyvende Hollænder, skal det varsle om en Ulykke.

Flyvende Hund, en Art Flaggermus.

Flyvende Korps, en Afdeling let bevæbnede Tropper, hvis Opgave er at forurolige Fiendens Flanker og Ryg, afbryde hans Forbindelseslinier osv.

Flyvende Maki, en mellem Halvaberne (Makierne) og Flaggermusene staaende Dyreform, med Flyvehud ligesom de sidste, medens den med Hensyn til Legemsform og Tændernes Stilling ligner Halvaberne. Den lever af Frugter og forekommer paa Øerne i det Indiske Hav.

Flyvesand, se Sand.

Fløi, de yderste Ender af en opstillet Hær eller af en militær Afdeling.

Fløifjæsing, Slægt af Pigfinnefiskenes Orden, med fladtrykt Hoved, smaa Gjelleaabninger ved Siden af Nakken, tætsiddende opadvendte Øine og udstrækkelig Mund. Hannen er prægtig farvet og har en meget høi Ryggfinne; Hunnen er Hannen meget ulig baade i Farve og Finnernes Størrelse.

Fløil, fælles Betegnelse for en Art tykke, tæt vævede Stoffer af Silke, Bomuld eller Uld, paa hvis Grundstof der ved en særegen Indretning af Væveredskaberne frembringes et haaragtigt Dække, det saakaldte Flor eller Pail. Eftersom Floret frembringes ved Rendingen eller ved Islætten, skjelnes der mellem egentligt og uegentligt Fløil. — Mønstrede og façonnerede Fløilsstoffer fremstilles paa forskjellige Maader, saasom ved forskjellig Pailkjede; til Frembringelsen af større og mere indviklede Mønstre benyttes i Regelen Jacquardmaskinen. En ny fordelagtig Maade at væve Silkefløil paa, hvorved Stoffet væves dobbelt paa samme Væv, er for nogen Tid siden opfunden af en Fabrikant i England, men er endnu ikke almindelig tjendt. — Uldent Fløil væves sædvanlig af doubleret Kamgarn eller af tvundet Kamél- eller Mohairgarn og kaldes efter Florets Længde Velpel eller Plyds. — Fløilsvæveriet udviklede sig tidligst i Italien, hvor i det 12te og 13de Aarh. især Byerne Genua, Lucca og Pisa leverede fortrinlige Stoffer. Fra Italien udbredte Kunsten sig til flere andre Lande i Europa. For Tiden fabrikeres de bedste Fløilsstoffer i Frankrige, England, Holland, Tyskland og Rusland.

Fløilsmidde, se Midder.

Fløite, Blæseinstrument af Træ, Elfenben eller Sølv, med sex Tonehuller og et større eller mindre Antal Klapper. Den blæses ikke gjennem Mundstykke, men gjennem et Hul paa Siden og har et Omfang fra énstrøget d til firestrøget a (undertiden fra lille g til femstrøget c). Ters-, Oktav-, Piccolo- og C-Fløite er forskjellige høiere klingende Fløiteformer, som mest bruges i Orkestre.

Flotsformationen, ældre Betegnelse for Trias-, Jura- og Kridtformationens Lag.

Fnat, en Hudsygdom, som foraarsages af en liden Midde, Fnatmidden (Sarcoptes scabiei), som snylter under Huden, hyppigst mellem Fingrene, om Haandleddene og paa Kjønsdelene.

Fnok, den særegne Form, som Bægeret efterhaanden antager hos de sammensatte Planter.

Fo, kinesisk Navn paa Buddha.

Focus, lat., egentlig Ildsted, i Fysiken det samme som Brændpunkt.

Fod, 1) hos Mennesket den nederste Del af Benene, hvilken bestaar af Fodrod, Mellemfod og Tæer. 2) i Verslæren et vist Antal sammenstillede lette og tunge (korte og lange) Stavelser. 3) et Længdemaal, i Norge = 139,08 Pariser Linier, ca. 1/3 Meter.

Fodangel, et Redskab med en til hver Side udstaaende Jernpig, bruges til at hindre fiendtlige Troppers Fremtrængen osv.

Fodbad, med Tilsætning af forskjellige kraftig virkende Midler, bruges til at aflede Blodet fra Hovedet ved Blodstigninger, til at fremdrive Menstruationen m. m. — Fodsved, usædvanlig stærk Svedning paa Benene, medfører ond Lugt og gjør Fødderne meget ømfindtlige mod Frost, Tryk osv. De hensigtsmæssigste Midler mod Fodsved er Renslighed og Badning med aromatisk Edikke.

Fodkys, en oprindelig østerlandsk Æresbevisning, som siden Gregor den syvendes Tid vises Paven.

Fodpund (ℱ'), den Kraft, som kræves til i ét Sekund at hæve ét Pund lodret én Fod høit.

Fodvaskning, i Østerlandene en i Oldtiden almindelig Gjestfrihedspligt, der som religiøs Ceremoni er optagen i den græske og den romerske Kirke samt hos enkelte protestantiske Kirkesamfund. Skjærtorsdag vasker, aftørrer og kysser Paven i det Klementinske Kapel i Peterskirken efter Jesu Forbillede Fødderne paa 13 Fattige, som skal forestille Jesu 13 Apostle. Ogsaa ved flere katholske

Hoffer, f. Ex. i Østerrige, er Fodvaskningen optagen som en religiøs Ceremoni.

Foersom, Peter Thun, dansk Skuespiller, f. 1777, d. 1817, begyndte først at studere, men modtog siden en Ansættelse hos en Boghandler, lagde sig efter Engelsk og levede en Tid som Privatlærer i dette Sprog. 1799 debuterede han paa Kjøbenhavns kongelige Theater, hvor han senere med Held spillede, især i historiske Dramaer. Han paabegyndte en Oversættelse af Shakespeare, af hvilken dog kun 4 Bind blev fuldførte; dette udmærkede Arbeide staar betydelig over hans egne, væsentlig lyriske Digte. — Hans Broderson Christen Martin Foersom, f. 1794, d. 1856, debuterede 1821 og virkede til sin Død som komisk Karakterskuespiller ved det kongelige Theater i Kjøbenhavn, til hvis bedste Kræfter han hørte.

Foged, i Norge en Embedsmand, der udøver Underøvrigheds-Myndigheden paa Landet. Inden sit Omraade, Fogderi, forestaar han Politiet, oppebærer Skatter og Afgifter til de offentlige Kasser samt exekverer Retternes Domme i Gjeldssager, dog kun forsaavidt Sagens Gjenstand overstiger 500 Kroner. — Byfoged (s. d.). — Skattefoged, i Kristiania, Drammen, Bergen og Trondhjem en Embedsmand, som er Oppebørselsbetjent for Afgifter til Statskassen.

Fogelberg, Bengt Erlan', svensk Billedhugger, f. 1786, d. 1854, var først af sin Fader bestemt til ligesom denne selv at blive Gjørtler, men viste tidlig afgjort Anlæg og Tilbøielighed for Billedhuggerkunsten. Han kom til Stockholm, tog Tjeneste hos en Ciselør og besøgte samtidig Kunstakademiets Tegneskole. Da Sergel ved hans Optagelse som Agrée ved Akademiet gjorde Bekjendtskab med hans Arbeider, fik han i denne store Kunstner en Ven og Raadgiver, som blev af stor Betydning for hans Udvikling. 1820 reiste han til Paris og 1822 til Rom, hvor han senere for det meste opholdt sig. 1828 fik han af Karl Johan Bestilling paa en Odinsstatue og kom derved ind paa en Retning i Kunsten, som han allerede længe før, paavirket af den „götiske" Digterskoles Mænd, havde næret Tilbøielighed for, — Anvendelsen af Motiver fra den nordiske Mythologi. Paa Odin fulgte nogle Aar senere ogsaa en „Thor" og „Balder", ligeledes paa Bestilling af Karl Johan. 1845 og 1854 aflagde Fogelberg kortere Besøg i sit Fædreland; paa Tilbageveien det sidstnævnte Aar døde han i Triest. Den største Interesse ved hans Kunst knytter sig til hans Statuer af de tre nævnte Guder, hvilke paa en sjelden Maade vidner om hans Evne til af disse taagede, halvt uklare Skikkelser at forme plastiske Billeder; man har sagt, at de var Verker af „en nordisk Sjel og en græsk Meisel". Af hans øvrige Verker skal nævnes „Merkur", „Paris", „den seirende Amor", „Venus victrix" samt Monumentalstatuerne af Gustav Adolf (i Göteborg), Birger Jarl og Karl Johan (i Stockholm). Et Pragtverk med Kobberstik af alle hans Arbeider udkom i Paris 1856 („Les oeuvres de Fogelberg" udg. af Casimir Lecomte).

Foggia (udt. Foddsja), italiensk Provins i det gamle Apulien, 120 Kv.mil stor, med 323,000 Indb. Hovedstad Foggia ved Floden Cervara med 39,000 Indb. og Handel med Vin, Olie, Korn og Kvæg.

Foix (udt. Foa), befæstet Hovedstad i Departementet Ariége i det sydvestlige Frankrige, med betydelige industrielle Anlæg og ca. 7,000 Indb. Den ligger i en maleriſt Egn ved Foden af Pyrenæerne og var tidligere Hovedstad i det daværende Grevskab Foix.

Foix, en gammel fransk Greveslægt, som har Navn efter Grevskabet Foix. — Raymond Bernhard Foix, d. 1223, en af sin Tids mest berømte Krigere, ledsagede 1190 Kong Filip August paa hans Tog til det hellige Land. — Gaston den anden Foix, d. 1343, ydede den franske Krone virkningsfuld Hjelp i dens Kamp mod Englænderne. — Sidstnævntes Søn Gaston den tredie Foix, d. 1391, paa Grund af sin Skjønhed kaldt Føbus, ydede ligeledes Kronen kraftig Hjelp mod Englænderne og udfriede 1358 Kongen af Jaqueriets (s. d.) Hænder. — Jean, Greve af Foix, var fra 1425 til sin Død 1436 den franske Hærs Øverstbefalende. — Gaston den fjerde, Greve af Foix, d. 1472, var gift med en Datter af Kong Johan den anden af Navarra, hvis Trone hans Sønneson François Phébus, Greve af Foix, 1479 besteg.

Fok, se Seil.

Fokkemast, Fokkemærs, Fokkeraa, se Rig.

Foksjani (Foksjchani), By i Rumænien, vest for Galatz, med 20,000 Indb. og Kornhandel.

Fold betegner i Almindelighed hvor mange Gange det Indhøstede overstiger Udsæden paa et vist Stykke Ager.

Foldalen, Dalstrøg i Hedemarkens og Kristians Amter. Dalen gjennemstrømmes af Folla Elv, der udspringer paa Dovrefjeld i Nærheden af Hjerkin og falder i Glommen ved Gaarden Sørhus i Lilleelvedalen efter et Løb af 11 Mil.

Folden, 1) Nordre Trondhjems Amts største Fjord gaar ind mellem Vigtenøerne og Otterøen, og er i Mundingen 4 Mil bred. Fra Kolvereid fortsætter den under Navn af Indrefolden mod Nordøst og gjør derpaa en Bøining mod Sydøst. Dens samlede Længde er 12 Mil. 2) Fjord i Nordlands Amt, et Par Mil nordenfor Bodø, deler sig i to Arme, Nordfolden og Sørfolden. 3) Prestegjeld i Nordlands Amt, bestaar af Sognene Rørstad og Kjerringø.

Foldemave, se Drøvtyggere.

Foldetænder, se Tænder.

Foley (udt. Folli), John Henry, engelsk Billedhugger, f. 1818, d. 1874, uddannede sig i Dublin og London og leverede en Række Monumentalstatuer (af Goldsmith, Barry, Viscount Hardinge m. fl.) samt Marmorgrupper og Statuer med antike Motiver, hvilke udmærker sig ved Renhed i Kompositionen og fuldendt Teknik i Udførelsen.

Folge, d. s. s. Føderaad.

Folgefonnen, Norges næststørste Snebræ, bedækker Størstedelen af Folgefonfjeldet, som ligger i Vest for Hardangervidden, fra hvilken den skilles ved Hardangerfjordens inderste Arm, Sørfjorden, og det Dalføre, der fra dennes Bund stiger op til Røldal. I Vest og Nord omgives Folgefonfjeldet af Hardangerfjorden og i Syd af dennes Arm Aakrefjorden. Folgefonnen har en Udstrækning af 2,2 norske Kvadratmil; dens Ryg hæver sig til 5,270 Fod (1,650 M.) over Havet.

Folie, valsede eller hamrede Metalplader, hvis Tykkelse staar mellem Blikkets og Bladguldets,

forekommer især af Kobber, Sølv og Tin (Stanniol). Det sidste bruges til Belægning af Bagsiden paa Speile, til Flaskekapsler o. d. og overstryges ofte med farvede Fernisser. Sølv- og Guldfolie lægges undertiden under indfattede Ædelstene for at hæve deres Glans. — Folie betyder ogsaa i figurlig Forstand alt, som tjener noget til Underlag, lader noget fremtræde med større Glans.

Foligno (udt. Folinjo), By i den italienske Provins Perugia, med 8,000 Indb. og Silkeavl.

Folio, Bogformat, i hvilket Arket kun er brækket én Gang om og saaledes udgjør to Blade. — Foliant, Bog i Folioformat.

Folk betegner i Ethnografien enhver Del af Menneskeheden, som ved Herkomst, legemlige og aandelige Egenommeligheder, Sprog, Historie og Kultur forbindes til en Enhed ligeoverfor alle andre Folk. I denne Forstand er altsaa Folk ensbetydende med Nation (s. d.) I statsretslig Forstand betegner Ordet alle de til en Stat forenede Mennesker. Endelig kaldes ofte i snevrere Forstand samtlige de Individer i en Stat, som staar i et undersaatligt Forhold, Folket, i Modsætning til Regieringen.

Folkehøiskoler kaldes i Danmark og Norge en Art under privat Bestyrelse staaende Skoler for den voxne Ungdom, i hvilke denne navnlig gjennem frie Foredrag meddeles mere videregaaende Kundskaber end Almueskolen kan byde, især hvad Fædrelandets Forhold og Historie, Literatur osv. angaar. Tanken om saadanne Skoler udgik i Trediveaarene fra N. F. S. Grundtvig, som bl. a. virkede for at faa Sorø Akademi forandret til en saadan. Den første Folkehøiskole anlagdes 1843 i Rødding i Nordslesvig. Senere, især efter 1864, har disse Læreanstalters Tal hurtig voxet, saaledes at der Vinteren 1873 i Danmark fandtes 60 af dem med ca. 150 Lærere og 1700 Elever. De fleste af dem har Tilskud af det Offentlige. — Med den grundtvigianske Bevægelse forplantedes ogsaa Folkehøiskoletanken til Norge, og 1866 anlagdes den første Skole af dette Slags paa Sagatun ved Hamar af Herman Anker og O. Arvesen. Ved Siden af denne Skole, som endnu bestaar, har lignende Undervisningsanstalter været holdte med vexlende Held og forskjellig Søgning rundt om i Landet. En af de betydeligste er Skolen paa Vonheim i Gausdal, oprettet af Kristofer Janson og Christoffer Brunn; den havde i Skoleaaret 1878—79 i det hele 39 Elever (22 Gutter og 17 Piger). — De private Folkehøiskolers Antal var 1875—76 10 med et samlet Elevantal af ca. 190. Desuden fandtes 3 Folkehøiskoler med Bidrag af det Offentlige og under offentlig Kontrol (Elevantal 157). I 1879—80 nød 6 Skoler offentlig Understøttelse. — I Sverige har disse Skoler derimod kun fundet et Par Efterlignere.

Folkenborg, Gaard i Eidsbergs Prestegjeld, Smaalenenes Amt, antages at være det i Historien omtalte Folkisberg, hvor Kong Haakon Haakonssøn fødtes.

Folkeret betegner Indbegrebet af de Retssætninger, hvorefter de mellem Staterne opstaaede Retsforhold bestemmes. Tidligere skjelnede man mellem en saakaldt naturlig eller filosofisk Folkeret, hvorved forstodes de Retssætninger, som ifølge sit eget Indhold tillagdes forbindende Kraft, og positiv Folkeret eller Summen af de Sætninger, som havde sin Grund i Overenskomster (Traktater) eller folkeretlige Bedtægter. Denne Skjelnen er nu opgiven. Alle gjeldende Retssætninger i Folkeretten er af positiv Oprindelse. Da Folkeretten fra først af er udviklet mellem de kristne europæiske Stater og med faa Undtagelser endnu kun omfatter disse, betegner Folkeret ogsaa det samme som europæisk Folkeret. Skaberen af Folkeretten som selvstændig Videnskab er den berømte hollandske Retslærde Hugo Grotius (s. d.), som 1617 udgav det første Verk af denne Art: „Om Krigens og Fredens Ret". Senere har Emnet været bearbeidet af en Række Forfattere, af hvilke især Vattel, Wheaton, Heffter, Field og Bluntschli fortjener at nævnes.

Folkeslag betegner i Ethnografien omtrent det samme som Folk. Den store Mangfoldighed af Folkeslag, som findes paa Jorden, har givet Anledning til, at man gjentagne Gange har forsøgt at sammenstille dem i en systematisk Orden i Lighed med, hvad man har gjort for Planters og Dyrs Vedkommende. Den første Inddelingsgrund har man søgt i Folkeslagenes legemlige Egenommeligheder, Hudfarve, Statur, Haar o. s. v., og saaledes fremkom Blumenbachs Lære om de fem Menneskeracer, den kaukasiske (hvide), mongolske (gule), malayiske (brune), amerikanske (kobberrøde) og æthiopiske (sorte d: Negre.) Hver af disse Racer antog man svarede til en af de 5 Verdensdele. Ved en nærmere Betragtning viser det sig imidlertid, at dette ikke er Tilfældet, idet f. Ex. den mongolske Race, som skulde svare til Asien, ikke paa langt nær er den eneste eller mest eiendommelige for denne Verdensdel, ligesaalidt som Størsteparten af Afrikanerne kan regnes til de egentlige Negre. En anden væsentlig Indvending mod Blumenbachs System ligger deri, at hans Inddelingsgrund er ganske ydre og vilkaarlig, saaledes at en virkelig videnskabelig Inddeling ikke kan baseres derpaa. Svenskeren Retzius har derfor opstillet et andet System, i hvilket Hjerneskallens Form er lagt til Grund for Inddelingen, og efter hvilket Folkeslagene deles i Dolichocephali (med langstrakt Hoved, hvis Axe fra Panden til Nakken er længere end Axen mellem begge Tindinger) og Brachycephali (med kort og bredt Hoved). Hver af disse Hovedgrupper deles igjen i Prognathi med fremspringende Kjæver (spids Ansigtsvinkel) og Orthognathi med mere tilbagetrædende Underansigt (stump Ansigtsvinkel). En Modifikation af Retzius's System er opstillet af Welcker. — Alle disse Systemer, som kun tager Hensyn til den udvortes Legemsbeskaffenhed, lider imidlertid af altfor stor Ubestemthed, idet de ydre Eiendommeligheder hos Folkeslagene ikke paa langt nær er saa indbyrdes forskjellige, som Dyrenes — noget som følger af, at alle Mennesker tilhører samme Art — hvorfor Adskillelsen mellem Racerne ikke bliver saa distinkt, som ønskeligt kunde være. En langt mere karakteristisk Inddelingsgrund har man i den senere Tid fundet i Sprogene, og den paa disse i Forbindelse med den ydre Legemsform grundede Inddeling har derfor nu for det meste fortrængt de tidligere Systemer. Man kjender tre Hovedracer: den indo-europæiske („jafetiske"), den semitiske og den afrikanske („chamitiske") og alt, hvad der ikke

kunde føres ind under nogen af disse, har man samlet under det uheldige Navn den „mongolske" Race. I. Den indo-europæiske Race deler sig i a) Kelter (nu kun i Frankrige og paa de britiske Øer), b) helleno-romanske Folk (Grækere, Italienere, Spaniere, Portugisere, Franskmænd og Rumæner), c) Germaner (Tyskere, Hollændere, Englændere og Skandinaver), d) Letter og Lithauer, e) Slaver (Russer, Polakker, Czecker, Bulgarer og Illyrer), samt f) ariske Folk (Inder, Kurder, Perser, Afghaner m. fl. asiatiske Stammer). Den japetiske Race svarer hvad det ydre angaar i alt væsentligt til den kaukasiske i Blumenbachs System. Dog er det tvivlsomt om der virkelig er Slægtskab mellem alle disse Stammer. Om Baskerne skal henføres til denne Stamme, er ligeledes omstridt. II. Den semitiske Race, til hvilken hører Jøder, Araber og Æthiopier. III. Den chamitiske Race (Negre, Kaffer Hottentotter, Berber). Den egentlige Negertypus (bredt Ansigt, flad Næse, tykke Læber, uldkruset Haar og sort Hudfarve) findes kun hos Beboerne af de varme og fugtige Egne i Afrika. Til den „mongolske" Race henføres a) Folk med Enstavelsessprog (Kinesere og Thibetanere), b) turanske Folk i snevrere Forstand Tunguser, egentl. Mongoler, Tyrker, Finner og Magyarer i Europa, Samojeder, c) Japanesere og Koreanere, d) Malayer og Papuer paa Sydhavsøerne, e) Indianer. i Amerika. (Smlg. forresten Art. Menneske samt Sprog og Sprogvidenskab).

Folkestone (udt. Faakstøn), By i det engelske Grevskab Kent, 1½ Mil sydvest for Dover, med 13,000 Indb. og betydelig Sjøhandel.

Folkevandringen kaldes i Historien de Vandringer af forskjellige Folkeslag fra deres oprindelige Hjemstavn til andre Lande, især i det sydlige og vestlige Europa, som fandt Sted fra Slutningen af det fjerde Aarh. e. Kr. og betegner Overgangen fra Oldtiden til Middelalderen. Begyndelsen regnes fra 375, da Hunnerne, som fra Højasien havde oversvømmet Landene omkring det Sorte og det Kaspiske Hav, gik over Volga, forjog eller undertvang Østgoterne og Alanerne og nedsatte sig i Egnene mellem Don og Theiss. Vestgoterne fik af Keiser Valens Tilladelse til at gaa over Donau, som dannede Romerrigets Grændse, drog derpaa videre frem, seirede 378 over Romerne ved Adrianopel, gjorde 403 og 408 under Alarich Indfald i Italien og indtog 410 Rom. 419 stiftede de i Spanien og det sydvestlige Frankrige et Rige, som bestod til ud i det 8de Aarh. Af de Folkeslag, som 406 var slagne af Stilicho ved Florens, trængte Alemannerne over Rhinen ind i Schweiz og Burgunderne i det vestlige Schweiz og det sydøstlige Frankrige, hvor de stiftede et Rige; Alanerne, Sveverne og Vandalerne satte sig fast i Spanien, hvorfra de sidste under Genserik 429 drog over Middelhavet og dannede et Rige i Nordafrika, hvilket 534 erobredes af Belisar. 449 udvandrede Anglerne og Sachserne til England og grundede der det angelsachsiske Heptarchi, medens de af dem fordrevne Briter gik over Kanalen og nedsatte sig i Bretagne. I Midten af det 5te Aarh. gjorde Hunnerne under Attila et Tog fra Karpatherlandene mod Vest gjennem Tyskland og Gallien, men blev slagne paa de katalauniske Marker 451 og forsvandt snart efter fra Skuepladsen. 455 blev Rom plyndret af Vandalerne, og 476 stødtes den sidste Keiser i det vestromerske Rige fra Tronen af Odoaker, som gjorde sig til Konge i Italien, men 493 fortrængtes af Østgotherne under Theodorik. Det Rige, som denne stiftede, bragtes af Narses 553 under Grækenland, men blev 568 for Størstedelen indtaget af Longobarderne, hvis Rige igjen 774 omstyrtedes af Karl den store. Med denne Begivenhed kan Folkevandringen anses som afsluttet. Som et Slags Efterspil kan Magyarernes Indvandring i Ungarn i det 9de Aarh. saavelsom Nordboernes Tog betragtes. Folkevandringens Indflydelse paa Forholdene i Europa blev stor og langvarig, idet Frugterne af den antike Kultur delvis ødelagdes, men idet der ogsaa kom nye Kræfter ind med de raa Folkeslag, der efterhvert som de tilegnede sig Kultur og Kristendom kom til at afløse Civilisationens tidligere Bærere.

Folkeviser kaldes de Sange, der ligesom den øvrige Folkedigtning (Sagn, Eventyr) ikke kan føres tilbage til nogen bestemt Forfatter, men som fra gammel Tid af er blevne et helt Folks aandelige Eiendom og opbevares gjennem Traditionen. De er dels af rent lyrisk, dels, og sædvanlig, af episk-lyrisk Art og uden Undtagelse bestemte til at synges, og de har derfor ogsaa i Regelen sine karakteristiske Melodier. Det episke Indhold kan staa i et nærmere eller fjernere Forhold til historiske Begivenheder eller ogsaa være rent sagn- eller eventyrmæssigt. De fleste nu existerende Folkeviser skriver sig fra den senere Middelalder, men mange af dem bærer tydelige Spor af at være Omarbeidelser af tidligere Sange af lignende Art, hvis Grundtræk kan føres tilbage til Middelalderens Begyndelse. Hvert Folk har i Regelen sine eiendommelige Viser; men det er jevnlig Tilfældet, at nærmere beslægtede Folk eier stærkt beslægtede Viser. Til de paa denne Slags Folkedigtning rige Lande hører Norge og Sverige samt flere af de slaviske Lande. De norske Folkeviser foreligger navnlig i to Samlinger, af M. B. Landstad (1853) og af Sophus Bugge (1858); deres Melodier er samlede og bearbeidede af L. M. Lindemann.

Folkungerne, en mægtig svensk Slægt, som nedstammede fra en Høvding ved Navn Folke med Tilnavnet den tykke, der var gift med Kong Knut den helliges Datter. Hans Søn Bengt Folkessøn var Fader til Birger Brosa Jarl (s. d.), Magnus Minnisköld og Karl med Tilnavnet den døve. Birger Jarls Sønner Filip, Knut og Folke, nævnes som Jarler; den første var en af Sverre Sigurdssøns bedste Mænd og faldt ca. 1200. Magnus Minnisköld (antagelig død 1208) var Lagmand i Østergötland og Fader til Birger Jarl den yngre, Stamfaderen til den Gren af Folkungerne, som kom i Besiddelse af Sveriges Trone (se Sverige). En anden Søn af Magnus, Eskil, var Lagmand i Vestergötland og lagde ved sine Samlinger af gamle Love Grunden til den ældre Vestgötalag. — Bengt Folkessøns tredie Søn, Karl, var Jarl og faldt paa et Korstog til Estland 1220. Hans Søn Ulf Fase var ogsaa Jarl og døde 1248. Ulfs Søn Karl gik til Preussen og optoges blandt de tyske Riddere, til hvem han testamenterede flere af sine Godser. Han faldt paa et Tog mod Lithauerne 1261.

Folkvang, se Gudelære, den nordiske.

Follo, Sorenskriveri i Akershus Amt, paa østre Side af Kristianiafjorden.

Foltz, Phillip, f. 1805, bekjendt tysk Maler, fik først Undervisning af sin Fader, men drog 1825 til München, hvor han besøgte Akademiet og senere arbeidede under Cornelius. I München udførte han flere Freskomalerier i Glyptotheket. Hans Oliemalerier behandler oftest et romantisk Stof. I 1865 blev han Direktør for Malerisamlingen i München, hvilket Embede han beklædte til 1875. Tillige var han Professor ved Akademiet samme-steds. — Hans Broder, Ludvig Foltz, f. 1809, d. 1867 som Professor ved den polyteknisk Skole i München, var en begavet Arkitekt og Billedhugger.

Foment, Omslag, varmt Bad.

Fond (udt. Faang), af lat. Fundus, d. e. Grund, Grundvold, betyder 1) i Almindelighed en til et vist Øiemed bestemt Kapital, saaledes f. Ex. Grundfond, Reservefond ved en Bank eller et Aktieselskab osv.; 2) i Formen Fonds d. s. s. Statspapirer.

Fonden, en betydelig Isbræ i Helgelands Fogderi, Nordlands Amt.

Fonograf, skrivende Talemaskine, en af den berømte amerikanske Fysiker Thomas Edisons vidunderligste Opfindelser. Instrumentet bestaar af en horizontalt liggende Cylinder, som hviler paa en med Skruegange forsynet længere Axe med tilsvarende Møttrik og kan bevæges ved Hjelp af et Haandtag. Tæt foran Cylinderen befinder sig en tragtformig Ring af Kautschuk, som paa den mod Cylinderen vendende Side er lukket med en omtr. 1/100 Tomme tyk Jernplade, der med en i Midten anbragt afrundet Staalspids trykker ned mod Cylinderens Tinfoliebelæg og under dennes

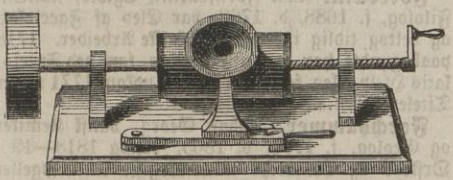

Edisons Fonograf.

Bevægelse frembringer et linieformigt Indtryk i samme. Taler man til Maskinen, idet man anbringer Munden lige ind i Kautschukringen, sættes den tynde Jernplade i Svingninger; disse forplantes til Staalspidsen, og bevæges derunder Cylinderen, vil der i Tinfoliebelægget ikke længer frembringes nogen regelmæssig Linie, men en Række Punkter, som nøiagtig svarer til Staalspidsens op- og nedadgaaende Bevægelser. Da Cylinderen paa Grund af Axens Skruegange ogsaa bevæger sig til Siden, vil Indtrykkene danne en Skruelinie omkring Cylinderen. Dreies nu Cylinderen tilbage, idet Staalstiften løftes noget op, saa den ikke berører Tinfoliet, og man derpaa anbringer Stiften i dens første Stilling, vil den under Cylinderens gjentagne Bevægelse glide op og ned i de affatte Fordybninger og følgelig sætte Jernpladen nøiagtig i de samme Svingninger, som frembragte Indtrykkene. Maskinen vil tale, og den vil sige netop de samme Ord, som blev sagt til den. Karakteristisk er det, at selv ved Fonografens endnu temmelig ufuldkomne Indretning kan den Talendes Stemme gjenkjendes.

Fonolith, d. s. s. Klingsten.

Fonseca-bugten, Bugt af det Stille Hav, skjærer sig ind i Mellemamerika mellem Staterne San Salvador, Honduras og Nicaragua, er 7 Mil lang og 9 Mil bred og danner flere gode Havne.

Font (af lat. fons, o: Kilde) eller Døbefont, det Bækken eller Fad, i hvilket i Kirkerne Daaben foretages.

Fontaine (udt. Faangtæn), Vandspring, Springvand.

Fontainebleau (udt. Faangtænblaa), By i det franske Departement Seine-Marne, ved Floden Seine, med 11,000 Indb. og et bekjendt Slot, hvor Napoleon den første 11te April 1814 underskrev sin Tronfrasigelse.

Fontana, Navn paa flere italienske Kunstnere. — Domenico Fontana, Arkitekt, f. 1543, d. 1607, studerede i Rom og udførte flere Arbeider for Kardinal Montalto, i hvis Tjeneste han ogsaa forblev, efterat Kardinalen var bleven Pave (Sixtus den femte). 1586 opstillede han den store Obelisk foran Peterskirken og udførte endnu andre Byggearbeider. 1592 mistede han sin Plads som pavelig Arkitekt, men kaldtes s. A. til Neapel, hvor han byggede flere Kanaler samt det kongelige Slot. — Hans Broder, Giovanni Fontana, f. 1540, d. 1614 byggede Fontana Paola paa Janiculus i Rom.

Fontaneller, 1) i Anatomien de bruskagtige Steder mellem Hovedets forskjellige Ben hos nyfødte Børn. De smaa Fontaneller lukker sig strax efter Fødselen, medens den store Fontanelle (paa Foreningsstedet mellem begge Pande- og Isjsebenene) først forbenes i det 2det Leveaar. 2) i Kirurgien en byppigst i Armen fremkaldt kunstig Byld, som ved indbragte hidsende Midler bringes til at modne.

Fontanes (udt. Fongtan), Louis, Marquis de, fransk Digter og Statsmand, f. 1757, d. 1821, skrev lyriske og didaktiske Digte i en korrekt og fuldendt Form, men uden betydeligere indre Værd. 1804 blev han Præsident i den lovgivende Forsamling og 1810 Senator. Hans Verker er udgivne af Sainte-Beuve.

Fontenay (udt. Fongt'næ), Navn paa flere Byer i Frankrige. Den vigtigste er Fontenay-le-Comte, ogsaa kaldt Fontenay-le-Peuple, i Departementet Vendée i det vestlige Frankrige, med 8,000 Indb. Her seirede Republikanerne 16de Mai 1793 over Vendéerne.

Fontenelle (udt. Faangtenel), Bernard le Bovier, fransk Forfatter, f. 1657, d. 1757, studerede først Retsvidenskaben og udfoldede derpaa en vidstrakt Virksomhed som poetisk, historisk og filosofisk Forfatter. De fleste af hans Skrifter er dog nu uden Betydning. Det vigtigste af hans Arbeider er „Det franske Theaters Historie indtil Pierre Corneille".

Fontenoy, Landsby i den belgiske Provins Hennegau, bekjendt af det blodige Slag den 11te Mai 1745, hvori Franskmændene under Marskallen af Sachsen seirede over de forenede Englændere, Østerrigere og Hollændere.

Foote (udt. Fut), Samuel, engelsk Lystspilforfatter og Skuespiller, f. 1719, d. 1777, studerede først Jus, debuterede 1744 og blev 1747 Direktør for Haymarket-Theatret. Han udmærkede sig især i komiske Roller og vedblev ogsaa efterat han

havde mistet det ene Ben at feire Triumfer i saadanne.

Forbach, By i Lothringen, ved den preussiske Grændse, med 7,000 Indb. Her stod 6te August 1870 et Slag mellem Franskmændene og Tyskerne.

Forbandt, i Bygningskunsten den indbyrdes Stilling, hvori Stenene i en Mur nedlægges.

Forbedringshuse, i enkelte Lande, hvoriblandt Danmark, et Slags Strafanstalter, hvori yngre og i det hele mindre grove Forbrydere, som har forskyldt Strafarbeide, inddømmes.

Forbening, 1) Omdannelsen af Legemets Brusk samt visse Bindevævsdannelser til Ben. Forbeningen hidrører fra, at en stedse forholdsvis større Bestanddel anorganiske Forbindelser, hovedsagelig kulsur Kalk, erstatter organiske. 2) en sygelig, unaturlig Omdannelse af Brusk, Sener, Hinder og Bindevæv til Benmasse.

Forbes, Archibald, berømt engelsk Krigskorrespondent, f. 1833, studerede først ved Universitetet i Aberdeen og optraadte derefter som militærvidenskabelig Forfatter i flere Blade. Under den fransk-tyske Krig 1870 var han Korrespondent for det engelske Blad „Daily News“, som paa Grund af hans Korrespondancers Udførlighed og Paalidelighed opnaaede en betydelig øget Udbredelse. I den russisk-tyrkiske Krig forøgede han sit Ry som hurtig og paalidelig Korrespondent. Under sin Virksomhed som saadan har han trodset enhver Anstrengelse og hensynsløs udsat sig for den mest pienlige Livsfare.

Forbes, Edward, engelsk Naturforsker, f. 1815, d. 1854, gjorde 1833 en Reise til Norge, besøgte derpaa Middelhavets og Lilleasiens Kyster, blev Professor i Botanik ved Kings-College, derpaa Professor i Naturhistorie ved den kongelige Bergskole og ansattes senere ved Muséet for økonomisk Geologi i London. Kort før sin Død kaldtes han til Professor i Edinburgh. Hans Undersøgelser var især rettede paa Sjødyrene, om hvilke han udgav værdifulde Skrifter.

Forbindelse, kemisk, kaldes en Forbindelse mellem to eller flere Stoffer, som er af den Art, at ethvert af de i Forbindelsen indtraadte Stoffer taber sine tidligere Egenskaber og tilsammen danner et nyt Legeme med selvstændige og særegne Egenskaber.

Forbinding, Bandage, Bedækning af en saaret eller skadet Legemsdel, tjener dels til at holde fremmede Legemer borte, dels til at fastholde paa Saaret lægende Stoffer, at forhindre Udflydning af Blod og Materie, at holde adskilte Dele sammen og brudte Ben eller lign. i den rette Stilling. Til det sidste Brug benyttes Træ- eller Papskinner, Gibsbandager osv.

Forbjerg, Næs, især et saadant, som hæver sig betydelig over Vandfladen og udgjør et Lands yderste Punkt mod en Himmelegn.

Forbrugsskat, se Skatter.

Forbrydelse (crimen), egentlig ethvert Forhold, som i Loven er belagt med Straf, altsaa enten Foretagelse af noget, som under Straf er forbudt (crimen commissionis), eller Undladelse af noget, som under Straf er befalet (crimen omissionis). I indskrænket Betydning betegner det de grovere Lovovertrædelser i Modsætning til Forseelser.

Forbrænding kalder man i udvidet Betydning enhver kemisk Forbindelse af forskjellige Stoffer, naar denne ledsages af Lys- og Varmeudvikling. I daglig Tale forstaar man derimod ved Forbrænding et Legemes Forbindelse med Luftens Surstof under Ildfænomen. Brændbare er de Legemer, som paa denne Maade er istand til at forbinde sig direkte med Surstof. For at et Legeme skal kunne forbrænde, maa det have en vis Temperatur, som kaldes dets Antændelsestemperatur. Denne er forskjellig for de forskjellige Legemer; ligger den under 15° C., siges Legemet at være selvantændeligt. De nye Forbindelser, som dannes ved Forbrændingen, kaldes Forbrændingsprodukter. For at t. Ex. Træ skal kunne forbrænde, maa det opheves til sin Antændelsestemperatur, og de dannede Forbrændingsprodukter er Kulsyre og Vanddampe, hvilke, da de er gasformige og farveløse, ikke kan sees.

Forbud, i Rettergangen en Handling, hvorved nogen paa lovlig Maade forbyder en anden at foretage noget, som iverksat vilde krænke Forbyderens Ret. Forbud nedlægges i Regelen ved Fogden, og med Hensyn til Retsvirkningerne af Forbud gjælder i det væsentlige det samme som ved Arrest (s. d.)

Forbundsdag. 1) De tyske Regjeringers fælles Repræsentation i Frankfurt fra 1816—1866; 2) de schweizisk Kantoners fælles Forsamling 1815—48.

Forbundsstat kaldes en Forening under en fælles Regjering af flere i sine indre Anliggender selvstændige Stater (f. Ex. de Forenede Stater i Nordamerika).

Force, fr., Kraft, Styrke. — Have sin Force i noget: være særlig dygtig i noget. — Forcere, tvinge; overdrive.

Forcellini (udt. Fortsjellini), Egidio, italiensk Filolog, f. 1688, d. 1768, var Elev af Facciolati og deltog tidlig i dennes lexikalske Arbeider. 1718 paabegyndte han et latinsk Lexikon, som ved Facciolatis Hjelp blev færdigt 1753 og udkom 1771 under Titelen „Totius latinitatis lexicon“.

Forchhammer, Johan Georg, dansk Kemiker og Geolog, f. 1794, d. 1865, deltog 1818—19 i Ørsteds og Esmarchs mineralogiske Undersøgelser paa Bornholm, blev 1823 Lektor i Kemi og Mineralogi i Kjøbenhavn, 1829 Lærer i samme Fag ved den polytekniske Læreanstalt sammesteds, hvis Direktør han blev 1851. 1831 var han bleven Professor. Han studerede især Skandinaviens geognostiske Forhold og udgav derover flere fortrinlige Arbeider („Danmarks geognostiske Forhold“, „Om de bornholmske Kulformationer“, „Det nyere Kridt i Danmark“, „Bidrag til Skildringen af Danmarks geografiske Forhold i deres Afhængighed af Landets indre geognostiske Bygning“ m. fl.). Som Kemiker anstillede han Undersøgelser angaaende Havvandets Sammensætning. — Hans Broder Peter Vilhelm Forchhammer, f. 1803, studerede i Kiel Filologi og Arkæologi og blev 1837 Professor sammesteds. 1830 foretog han en Reise til Italien og Grækenland, hvilke Lande han 1838 paany besøgte tilligemed Ægypten og Lilleasien. Han har udgivet en Beskrivelse over Sletten ved Troja, en Athens Topografi med flere Skrifter af arkæologisk og mythologisk Indhold.

Forckenbech, Max von, tysk Politiker, f. 1821, blev 1858 Medlem af det preussiske Underhus og

hørte 1866 til det nationalliberale Partis Stiftere. 1866—73 var han Underhusets Præsident, blev derpaa Overborgermester i Breslau og 1878 i Berlin; 1874—79 var han Præsident i den tyske Rigsdag.

Fordampning eller **Fordunstning** kaldes det, naar et Legeme gaar over i Gas- eller Dampform, og Dampdannelsen kun foregaar fra dets Overflade; Dampdannelse gjennem hele dets Masse kaldes Kogning. For et og samme Stof er Kogningen altid bunden til en bestemt Temperatur, Legemets Kogepunkt, medens Fordampning finder Sted ved enhver Temperatur, der ligger indenfor visse Grændser. I luftfortyndet Rum foregaar Fordampningen hurtigere end under almindeligt Tryk, ligesaa befordres den ved Varme samt ved, at de dannede Dampe fjernes fra Legemets Overflade.

Fordeling, elektrisk, se Elektricitet.

Fordøielse kaldes den Proces i den dyriske Organisme, hvorved Næringens brugbare og unyttige Bestanddele skilles fra de ubrugbare og unyttige, idet de første efter en nærmere Bearbeidelse optages i Blodet, medens de sidste fjernes som Exkrementer. Fordøielsen foregaar i visse dertil indrettede Organer, Fordøielsesorganerne, fornemmelig Mundhulen, Mavesækken og Tarmene. Disse Organers Virkning er dels mekanisk: knusende, findfordelende, dels kemisk: opløsende. De mekaniske Apparater bestaar hos Mennesket af Tænderne, Tungen samt Muskelhinden i Fordøielseskanalen. De kemiske Apparater dannes af de saftaffondrende Kjertler i Mundhulen og Underlivet. I Mundhulen virker Spyttet paa den i Næringen indeholdte Stivelse — Melarternes vigtigste Bestanddel. Denne, som i uforandret Tilstand er uopløselig og derfor er uskikket til Optagelse i Blodet, bliver ved Spyttets Indvirkning overført til det letopløselige Sukker. I Mavesækken paavirkes Æggehvidelegemerne, Kjødets, Æggets og Melkens vigtigste Bestanddele. Mavesaften overfører den tungt opløselige Æggehvide til Peptonon, der er vel skikket til Optagelse i Blodet. I Tarmene, hvor Leverens Saft — Galden — samt Bugspyttet væsentlig gjøres gjeldende, paavirkes foruden Stivelse og Æggehvide tillige Fedtarterne. Disse gjøres skikkede til Optagelse i Blodet ved at omdannes til en fint fordelt Tilstand, en saakaldt Emulsion, en melkelignende Vædske, der kunstig kan efterlignes ved Rystning af Olie med Sodaopløsning. Efterat disse for Organismen nødvendige Bestanddele — Æggehvide, Fedt og Stivelse — efter denne Forberedelse, hvilket netop er Fordøielsen, er bragte over i Blodbanerne ved en egen Proces, Opsugningen, kastes de unyttige og ufordøiede Stoffer gjennem Endetarmen ud som Exkrementer. — Svækket Fordøielse (Dyspepsi) beror paa sygelige Forandringer i ét eller flere af de nævnte mekaniske eller kemiske Apparater.

Forel, se Ørret.

Forenede Stater i Amerika (United States of America), nordamerikansk Forbundsrepublik, strækker sig tvers over det amerikanske Fastland fra Atlanterhavet til det Stille Hav, omgives i Nord af britisk Nordamerika (Kanada) og i Syd af Mexiko og den mexikanske Bugt. Til denne sammenhængende Strækning kommer endnu Alaska med Aleuterne paa Amerikas Nordvestkyst. Størrelsen er tilsammen 166,673 Kv.mil, og Folkemængden udgjorde 1870 ca. 39 Millioner. Med Hensyn til Fjeld- og Vandforhold (hvorom forøvrigt henvises til Art. Amerika) kan man skjelne mellem tre store Hovedafdelinger: 1) Strækningen fra Atlanterhavet til Alleghanybjergene, som ved Kysten er flad og paa flere Steder sumpet, og som bølgeformig hæver sig mod Vest. Havet skjærer sig ind i en Række Bugter, som afgiver gode Havne. Floderne er for en stor Del seilbare paa lange Strækninger; de vigtigste af dem er Penobscot, Merrimack, Connecticut, Hudson River, Delaware, Susquehanna, Potomak, Roanoke, Savannah og Altamaha. 2) Mississippis og Missouris Gebet mellem Alleghany- og Klippebjergene, udgjør en uhyre Slette, som i Øst delvis er skovbevoxet og forresten særdeles frugtbar, mod Vest mere steppe- eller prærieagtig. Foruden Mississippi og Missouri findes af Floder Nebraska, Kansas, Arkansas, Red River og Ohio, som alle falder i Mississippi, samt østenfor denne Mobile og vestenfor Brazos, Colorado og Rio Grande del Norte, hvilken sidste paa en lang Strækning danner Grændsen mod Mexiko. 3) Strækningen vestenfor Klippebjergene, ved det Stille Hav, er et Høiland med 4—7000 Fods Gjennemsnitshøide, i Syd mest græsbevoxet, i Midten og mod Nord steppeagtigt med Saltsjøer. Langs det Stille Hav gaar de kaliforniske Kystbjerge, som naar en Høide af indtil 4,000 Fod, og østenfor dem Sierra Nevada, hvis høieste Top er 16,000 Fod, og som mod Nord fortsætter sig i Kaskadebjergene. — De Forenede Staters Klima er paa Grund af Landets store Udstrækning meget forskjelligt; gjennemgaaende er det dog mere raat og fugtigt end i den gamle Verden under tilsvarende Bredegrader. Grunden til dette er for en Del den, at Mangelen paa Bjerge i Nord tillader de kolde Vinde fra Ishavet at stryge henover Landet. San Francisco (37° 48′ n. B.) har omtrent 6 Grader lavere Middeltemperatur end det ca. én Grad nordligere beliggende Lissabon. Om Naturprodukterne gjelder det ogsaa, at de er høist forskjellige paa de forskjellige Steder. Af Mineralier findes Guld i Kalifornien (Sierra Nevada) samt i mindre Maalestok i Alleghanybjergene, Sølv i Nevada, Jern paa flere Steder i de østlige Stater, Stenkul næsten overalt, Kviksølv, Kobber, Bly, Zink og Stensalt paa forskjellige Steder. Desuden er i den senere Tid stedse rigere Kilder af Petroleum fundne, især i Pennsylvanien. Planteriget har i vild Tilstand at opvise en Rigdom paa nyttige Træsorter: Sukkerløn, Farveeg, Mahogni osv.; eiendommeligt for Landet er det kaliforniske Kjæmpetræ (Sequoia gigantea), en Art Fure, som kan blive indtil 300 Fod høi. Af dyrkede Vexter findes foruden de almindelige Kornsorter i Syd Ris og Mais, endvidere i de nordlige Stater Lin, Hamp og Humle, længere mod Syd Tobak og Bomuld, samt især i Kalifornien Vin. Med Hensyn til Dyreriget findes af vilde Dyr Bjørne og Ulve, Bisonoxer og forskjellige mindre Dyr, som jages for Skindets Skyld, endvidere Vandrefuglearter, Alligatorer (i Texas) og Klapperslanger. Især i Atlanterhavet findes Mængder af Hval, Sæl og Fisk. De almindelige Husdyr er indførte af Europæerne og forekommer

nu overalt. — Befolkningen er i høieste Grad blandet, da den er sammensat af Indvandrere næsten af alle Nationer. Af de oprindelige Beboere, Indianerne, fandtes 1870 i vild Tilstand kun ca. 360,000, og deres Antal aftager stadig; desuden har 25,000 af dem antaget Kristendommen og en vis Grad af Kultur. Kjernen af Befolkningen danner Efterkommerne af de Englændere, som fra 1620 indvandrede og først nedsatte sig i Ny-England. Foruden disse er der i Tidens Løb indvandret Spaniere, Franskmænd, Irlændere, Tyskere, Hollændere, Belgiere, Kinesere og Skandinaver, de sidste indtil 1880 i et Antal af over to Millioner. De forskjellige Nationaliteter har for Størstedelen lidt efter lidt tabt sit Særpræg; kun i de første Slægtled holder de enkelte Nationer sig ofte samlede og bevarer sit Modersmaal og en Del af sine hjemlige Skikke. En egen Art Indvandrere danner de siden 1619 fra Afrika overførte Negerslaver; disses Efterkommere, som nu samtlige er fri, men som endnu tildels er Gjenstand for Fordomme fra de Hvides Side, udgjorde 1870 et Antal af 4,880,000. — De Forenede Staters Indbyggere kan paa Grund af den omtalte Sammensætning af saa mange uligeartede Elementer ikke egentlig siges at være i Besiddelse af nogen eiendommelig Folkekarakter; skulde man nævne noget gjennemgaaende Træk hos dem, maatte det være deres rastløse, især mod det praktiske rettede Virksomhed, deres jevne Ligefremhed og stærkt udprægede Forkjærlighed for Frihed og Lighed. Med Hensyn til Troesbekjendelse er de delte i et næsten utroligt Antal Sekter, hvis Trivsel begunstiges ved, at ingen Statskirke existerer. En saadan har hellerikke paa Grund af Omstændighederne kunnet opstaa, da Indvandrerne allerede fra Begyndelsen af har henhørt til de mest forskjellige Kirkesamfund og for en stor Del har udvandret, fordi de forfulgtes i sine Hjemlande, medens de i sit nye Fædreland nødtes til at slutte sig sammen med hverandre og saaledes tilegnede sig en udstrakt religiøs Tolerance. De mest udbredte Kirkesamfund er Methodister, Baptister, Kvækere, Anglikanere og Katholiker. Trods det store Antal af kirkelige Partier og trods Mangelen paa et Baand mellem Stat og Kirke, trives overalt et rigt religiøst Liv. For Skolevæsenet gjøres meget, særlig i de nordøstlige Stater; de talrige Folkeskoler underholdes for en stor Del ved særlige Skolefond. Af høiere Undervisningsanstalter findes 3 Militærskoler (i Westpoint, Annapolis og Fortress-Monroe) samt (i 1874) 343 „Colleges“ (Gymnasier), 124 theologiske Seminarier og 99 medicinske Læreanstalter. Universiteter i den Forstand som de fleste europæiske findes ikke, skjønt flere Anstalter bærer dette Navn; størst Lighed med dem har Harvard-College i Cambridge og Yale-College i Newhaven. Baade i de høiere og lavere Skoler lægges fortrinsvis Vegt paa det praktiske og paa Realfagene. — Den fornemste Næringsvei er Agerbruget, som lægger Beslag paa Halvdelen af den hele Befolkning. Dets vigtigste Produkter er Hvede (1871 241 Mill. Bushels til en Værdi af 290 Mill. Dollars), Mais (992 Mill. Bushels = 478 Mill. Doll.), Havre (256 Mill. Bushels = 102 Mill. Doll.), Rug, Byg, Boghvede, Ris, Poteter (121 Mill. Bushels = 72 Mill. Doll.), endvidere Tobak (1871 263 Mill. Pund til en Værdi af 26 Mill. Doll.), Bomuld (1874: 4,170,000 Baller), Rør- og Lønnesukker, Humle (120,000 Centner) samt forskjellige Frugtsorter og Vin. Agerbruget fremmes særdeles ved de især i den senere Tid i stort Antal opfundne Maskiner, i hvilken Retning de Forenede Stater har gaaet i Spidsen for hele Verden. — Kvægavlen drives i stor Udstrækning og paa en rationel Maade; de bedste engelske Racer er indførte og trives fortrinlig. 1870 fandtes 8,692,740 Heste, 8,935,332 Melkekjør, 1,319,271 Trækoxer, 13,566,005 Stykker andet Hornkvæg, 28,477,951 Faar samt 1,125,415 Æsler og Muldyr. Desuden holdes en Mængde Svin, hvis Pengeværdi 1870 sattes til over 25 Mill. Doll. Værdien af den samlede Kvægbesætning var s. A. noget over 1,525 Mill. Doll. Ved Kvægavlen lægges gjennemgaaende mest Vegt paa Kjødproduktion. — Af de forskjellige Grene af Fiskerierne blomstrede Hvalfangsten omkring Aaret 1854, da den lagde Beslag paa 668 Fartøier, men har senere gaaet noget tilbage, efterhvert som Petroleum har fortrængt Tran som Belysningsmateriale. 1875 udrustedes kun 169 Skibe til Hvalfangst. Torske- og Makrelfisket er især af Betydenhed for de nordøstlige Stater og beskjeftigede 1875 1259 Fartøier. Indtægten af samtlige Fiskerier var s. A. over 13½ Mill. Doll. — Skovene leverer foruden Trælast, som 1870 ansloges til en Værdi af over 210 Mill. Doll., ogsaa Tjære, Beg, Terpentin og Potaske. — Bergverksdriftens vigtigste Produkt er Stenkul; man har anslaaet Stenkulsleiernes Udstrækning fra 3,206 til 5,900 Kv.mil, og deres Udbytte havde 1870 en Værdi af 73½ Mill. Doll. Guld forekommer især i Stillehavsstaterne; Produktionen var 1848—73 1,240½ Mill. Doll., hvoraf ca. 4/5 faldt paa Kalifornien; det sidstnævnte Aar udførtes myntet og umyntet Guld til en Værdi af 67,832,486 Doll. Af Sølv vandtes 1848—74 i Stillehavsstaterne 225 Mill. Doll. — Industrien staar som en Følge af Landets store naturlige Hjelpekilder og Befolkningens Driftighed særdeles høit. Bomuldsvarer fabrikeres især i Ny-England, Uldvarer sammesteds samt i New-York og Pennsylvanien, Jernsager især i Pennsylvanien. Maskiner af de forskjelligste Slags forarbeides i stor Maalestok; alene af Symaskiner forfærdigedes der 1870 for over 14 Mill. Doll. I 1870 var Antallet af Fabriker 252,148 med over 2 Mill. Arbeidere; den samlede Drivkraft (Vand og Damp) beløb sig til 3,346,000 Hestekræfter. Værdien af de forarbeidede Raaemner var 2,488½ Mill. Doll. og af de færdige Fabrikata 4,232 Millioner Doll. — Handelen er af stor Betydning, da Landet ikke alene selv har en Rigdom paa Produkter at udføre, men ogsaa paa Grund af sin Beliggenhed er en vigtig Mellemstation for Handelen mellem det vestlige Europa og det østlige Asien. Udførselen af Artikler, producerede i de Forenede Stater, havde 1870 en Værdi af 420½ Mill. Doll. og 1875 af 583 Mill. Doll. Indførselen beløb sig 1870 til 462,378,000 og 1875 til 554 Mill. Doll. Handelsflaaden er næst Englands den største i Verden; den talte 1875 32,285 Fartøier paa tilsammen 4,853,732 Tons; s. A. byggedes 301 nye Skibe med en samlet Drægtighed af 297,639 Tons. — Samfærdselen indenlands lettes ved talrige Kanaler (i Længde tilsammen 857 Mil); Landeveiene er i Regelen daarlige, medens der ved et udstrakt Jernbanenet er sørget for Kommunikationen tillands. Længden

af Jernbanenettet var 1878 17,000 (geogr.) Mil; den største Bane er Pacifikbanen, som forbinder New-York med San Francisco. — Telegraferne, som næsten udelukkende eies af Private, havde 1877 en Længde af 20,323 Mil (fraregnet Jernbanernes Telegraflinier). Tre Undervandskabler underholder den telegrafiske Forbindelse med Europa. — Posterne befordrede 1873—74 28,579,000 Breve mellem de Forenede Stater og Udlandet. Postbefordringen til og fra Europa er i Hænderne paa Tyskere, Englændere og Franskmænd, medens de Forenede Stater ved egne Skibe underholder Forbindelsen med Kuba, Mellemamerika og Japan. Portoen for indenlandske Breve er 3 Cent; 1877 fandtes 37,345 Postkontorer, og Udgifterne ved Brevbefordringen beløb sig s. A. til 33½ Mill. Doll., medens Indtægterne var 27½ Mill. — Myntenheden er en Dollar (ca. Kr. 3,73) à 100 Cents. Af Banker fandtes 551 „Statsbanker" med tilsammen 272,300,000 Doll. Kapital og 2087 Nationalbanker med 1,882,200,000 Doll. Kapital. — Unionen deles i 38 Stater og 10 Territorier foruden Forbundsdistriktet Kolumbia. Staternes Navne er: Massachusetts, Maine, Connecticut, Vermont, New-Hampshire, Rhode-Island, New-York, Pennsylvanien, New-Jersey, Maryland, Vest-Virginien, Delaware, Virginien (Østvirginien), Georgia, Nord-Karolina, Syd-Karolina, Florida, Kentucky, Tennessee, Alabama, Mississippi, Texas, Louisiana, Arkansas, Ohio, Illinois, Missouri, Indiana, Iowa, Michigan, Wisconsin, Minnesota, Kansas, Nebraska, Kalifornien, Oregon, Nevada, og Colorado. Territorierne er: Utah, Arizona, Ny-Mexiko, Washington, Idaho, Montana, Dakota, Wyoming, Indianerterritoriet og Alaska. Disse Stater og Territorier danner ifølge Konstitutionen af 17de Septbr. 1787 en føderativ Republik med demokratisk Statsforfatning. Den udøvende Magt indehar Præsidenten, som vælges paa fire Aar af Valgmænd; han skal være Indfødt og over 35 Aar gammel. Sammen med hver ny Præsident vælges en Vicepræsident, som fører Forsædet i Senatet og indtager Præsidentens Plads, hvis denne dør før sin Embedstids Udløb. Præsidenten udnævner selv sine (7) Ministre, der er uansvarlige. Den lovgivende Magt har Kongressen; den samles hvert Aar i December og bestaar af to Huse, Senatet, hvortil hver enkelt Stats lovgivende Forsamling vælger to Medlemmer paa sex Aar, og Repræsentanternes Hus, hvis Medlemmer vælges paa to Aar ved umiddelbare Valg, en for hver Valgkreds paa 135,000 Indb. Senatorerne maa være 30 Aar gamle og have været Borgere af de Forenede Stater i 9 Aar; Repræsentanterne skal være 25 Aar og have været Borgere i 7 Aar. Ethvert Lovforslag fremsættes først for Repræsentanthuset; er det antaget saavel af dette som af Senatet, oversendes det til Præsidenten, og hvis denne ikke sanktionerer det, gjøres det til Gjenstand for ny Behandling i begge Huse, hvorefter det bliver Lov, hvis det vedtages med ⅔ Majoritet. Repræsentanthuset og Senatet paalægger Skatter og Told, optager Statslaan og erklærer Krig; Senatet er desuden den øverste Domstol (Rigsret) for Forbrydelser, som begaaes af Statens Embedsmænd, Præsidenten indbefattet. Det dømmer ved Afstemning med ⅔ Stemmeflerhed, men paalægger som Straf kun Afsættelse eller Embedsfortabelse; andre Straffe paalægges af den almindelige dømmende Magt, som repræsenteres af Høiesteret (supreme court) i Washington. Denne bestaar af 12 Medlemmer, der paa Livstid vælges af Præsidenten med Senatets Samtykke, og dømmer i Sager, i hvilke Staten er Part, eller som angaar fremmede Stater; i vigtigere Sager kan der appelleres til den fra de lavere Domstole; disse er 10 „Omgangsretter" (circuit courts), sammensatte af et Medlem af Høiesteret og en Kredsdommer, samt i hver Stat 1 til 3 Kredsretter. — Grundlaget for den amerikanske Ret danner den engelske Common law med de Modifikationer, som Forholdene har medført. — Enhver, som er født i de Forenede Stater, er Borger af disse. Fremmede erhverver Borgerret ved at opholde sig 5 Aar i Landet og aflægge Ed til Unionen. Enhver Borger over 21 Aar er i Regelen stemmeberettiget; dog knyttes denne Ret i enkelte Stater til Vedkommendes Ydelse af direkte Skat eller til Kyndighed i Læsning og Skrivning. I nogle Stater er ogsaa Kvinderne stemmeberettigede. Tale-, Trykke- og Forsamlingsfrihed er overalt raadende i udstrakt Maalestok. — De enkelte Staters Forfatning er i det mindre indrettet efter hele Unionens. I Spidsen for enhver Stat staar en Guvernør, som vælges ved direkte Valg; ved Siden af ham staar et Repræsentanthus og et Senat. Hver Stat forvalter sine egne Finanser og har sine specielle Love, men kan ikke paa egen Haand slutte Forbund, udfærdige Patenter, udgive Papirpenge og heller ikke begynde Krig, uden naar den pludselig angribes. — Unionens Finanser er i fortrinlig Orden. Indtil 1861 blev ingen direkte Skat paalagt, da Statens Udgifter dækkedes ved Tolden og Salget af Kongresland. Krigen gjorde imidlertid en stærk Beskatning nødvendig, og samtidig steg Statsgjelden fra 33,358,572 Doll. i 1835 til 2,845,907,626 Doll. i 1865; senere har den stadig sunket betydelig. Statens Indtægter i Finansaaret 30te Juni 1874 til 30te Juni 1875 beløb sig til nær 676 Mill. Doll. og Udgifterne i samme Tidsrum til ca. 689 Mill. Doll. — Armeen bestaar af Landeværnet og den staaende Hær, hvilken sidste hverves og for en stor Del dannes af Indvandrede. 1878 talte Hæren 27,161 Mand, fordelte i 25 Infanteri-, 10 Kavaleri- og 5 Artilleriregimenter samt en Ingeniørbataillon. Den er i Regelen placeret ved Grændserne for at afværge Anfald af Indianerne. Landeværnet udgjøres af alle vaabendygtige Borgere mellem 18 og 45 Aar; disses Antal beløb sig 1870 til ca. 5½ Million. De enkelte Staters Landeværn staar under Kommando af Guvernøren og vælger selv sine lavere Officerer. I Krigstid fører Præsidenten Overkommandoen. — Flaaden bestod 1878 af 113 Skibe med tilsammen 1108 Kanoner. — De Forenede Staters Flag bestaar af 6 hvide og 7 røde Horizontalstriber; øverst næst Stangen er en blaa Firkant med saa mange hvide Stjerner, som Unionen tæller Stater (undertiden kun saa mange, som Antallet af de oprindelige Stater, o: 13). — **Historie.** De nuværende Forenede Staters Omraade var ved Amerikas Opdagelse og endnu en god Stund senere beboet af spredte og omstreifende

Indianerstammer. 1564 forsøgtes Anlægget af den første Koloni i Syd-Karolina af franske Hugenotter; men de fordrevnes allerede næste Aar af Spanierne. Efterat Walter Raleigh 1587 havde landet ved den Strækning, som han til Ære for den ugifte Dronning Elisabeth kaldte Virginia, forsøgte han der at anlægge en Koloni, men uden Held. 1606 delte Jakob den første Kysten mellem to engelske Kompagnier og indrømmede dem, som vilde bosætte sig der, flere Friheder. 1607 nedsatte John Smith sig i Jamestown i Virginien, og snart øgedes hans Koloni ved Indvandring af de mest forskjellige Slags Mennesker, Eventyrere saavelsom engelske Adelsmænd, der fandt sig misfornøiede med Gangen i den hjemlige Politik. 1619 begyndte man at indføre Negerslaver og dyrke Tobak og Bomuld; 1621 indsattes en lovgivende Forsamling, og et Slags Forfatning kom istand, som i det væsentlige gik i aristokratisk Retning. En Guvernør stod i Spidsen for Styrelsen. Af en ganske anden Karakter var den Indvandring, som fra 1620 fandt Sted til Ny-England (de nuværende nordøstlige Stater). Hid reiste nemlig i Slutningen af nævnte Aar en Skare ved Religionsforfølgelserne fordrevne Puritanere og nedsatte sig ved Plymouth i Massachusetts. Flere kom snart til og udbredte sig til Connecticut og Rhode-Island, idet de ryddede Landet og undertvang Indianerne. 1643 stiftedes et Forbund mellem disse Kolonier, og deres Forfatning blev ordnet paa en demokratisk Maade. 1632 grundedes Kolonien Maryland af Lord Baltimore, og 1664 kom de Kolonier, som Hollændere og Svenskere havde grundet ved Hudsons River og Delaware, under England og deltes i Kolonierne New-York og New-Jersey. 1660 udskiltes den sydlige Del af Virginien, antog Navnet Karolina og fik en Feudalforfatning under nogle engelske Adelsmænd. 1681 koloniseredes Pennsylvanien af William Penn og hans Kvækere. Saaledes var allerede nu hele Atlanterhavskysten mellem 34° og 45° koloniseret. De forskjellige Kolonier havde høist forskjellig Forfatning og stod dels i et løsere, dels i et fastere knyttet Forhold til Moderlandet; men samtlige blev baade under Karl den anden og senere under Jakob den anden underkastede en Række Vilkaarligheder saavel fra Kongens som fra Parlamentets Side. Især søgte det sidste ved flere strenge Bestemmelser at forhindre en selvstændig Handels Opblomstring i Kolonierne. Efter Vilhelm den tredies Tronbestigelse blev de indbragne Frihedsbreve fornyede, medens Indskrænkningerne i Handelsfriheden stedse strengere gjennemførtes. Ikke blot Handelen med Udlandet, saavel Indførsel som Udførsel, men ogsaa Handelen mellem de enkelte Kolonier indbyrdes blev engelsk Monopol, og 1719 gik man endog saa vidt, at man forbød Anlæg af Fabriker samt Jernverksdrift i Kolonierne. Fra 1690 førtes flere blodige Kampe med Franskmændene i Kanada og Louisiana samt med de af disse ophidsede Indianere; efterat der 1710 var foretaget et Tog fra Ny-England til Akadia (Ny-Skotland), løsreves dette og forenedes 1713 med de engelske Kolonier; 1732 koloniseredes Georgia som en Forpost mod det franske Louisiana. Efter flere Krige kom endvidere ved Pariserfreden 1763 hele Kanada samt Florida i Englands Besiddelse. Nu begyndte en Række Stridigheder mellem Moderlandet og Kolonierne, idet England vilde, at disse skulde bære sin Del i de Udgifter, som det havde paadraget sig ved de gjentagne Krige, hvilke for en Del var førte netop i Kolonernes Interesse. Disse vægrede sig ved at betale de krævede Skatter, medmindre de fik sine Repræsentanter i Parlamentet; dette negtedes, og en Stempelskat blev 1765 paabudt, uden at man dog vovede at gjennemføre den. Allerede næste Aar hævedes Stempelskatten, men 1767 paalagdes en høi Told paa The, som var en af Kolonernes vigtigste Indførselsartikler. Den Forbitrelse, som dette Paabud vakte, fremkaldte en Beslutning fra Kolonernes Side om ikke at bruge eller indføre The. Da imidlertid det ostindiske Kompagni 1773 sendte 3 Skibsladninger The til Boston, gik nogle af Byens Borgere om Natten forklædte ombord i Skibene og kastede Theen i Havet. Ved at sperre Bostons Havn søgte England at bringe Kolonierne til at falde tilføie; men dette førte kun til, at Bruddet blev mere aabent og fuldstændigt. I September 1774 samledes i Filadelfia en Kongres af Repræsentanter fra alle Staterne med Undtagelse af Georgia, som dog i Begyndelsen af næste Aar sluttede sig til de øvrige. Efterat alle Forsøg paa at tilveiebringe en rimelig Overenskomst i Mindelighed var strandede paa Englands Ubøielighed, stred Kongressen til at forbyde al Handel med England, og snart efter fandt det første væbnede Sammenstød Sted, idet de engelske Tropper under General Gage den 18de April 1775 blev angrebne ved Lexington af Landeværnet i Massachusetts. Nu samledes allevegnefra Tropper for at indtage Boston; 14de Juni 1775 valgtes George Washington til Hærfører, og næste Dag slog han Englænderne i en blodig Kamp ved Bunkershill. Trods Hærens daarlige Forfatning forstod Washington at tilkjæmpe sig den ene Fordel efter den anden og med Statskloghab at benytte sig af dem. I Marts 1776 tvang han Englænderne til at rømme Boston. En Afdeling af den amerikanske Hær havde imidlertid gjort et Tog til Kanada og der vundet flere Fordele, som dog efter et mislykket Anfald paa Kvebek igjen maatte opgives. Amerikanerne var især virksomme tilsjøs og gjorde Englænderne stor Skade ved sine talrige Kapere. Da England beredte sig til med ét Slag at kue de oprørske Kolonier og til den Ende hvervede en Masse Leietropper, især i Tyskland, opgav Kongressen enhver Tanke paa Overenskomst og udstedte 4de Juli 1776 sin af Jefferson forfattede Uafhængighedserklæring. Nu drog den engelske General Howe mod New-York, som han i August indtog, hvorefter han tvang Washington til at trække sig tilbage til Pennsylvanien; men i December vendte denne tilbage over den frosne Delaware-Flod og vandt i Løbet af 8 Dage to glimrende Seire. Amerikanernes Uafhængighedskamp havde imidlertid vundet Sympati hos Frihedsvennerne i Europa, og flere af disse drog over og stillede sig paa Amerikanernes Side, bl. a. Franskmanden Lafayette og Polakken Kosciuško. Vaaren og Sommeren 1777 forløb imidlertid, uden at noget af Betydenhed hendte; først i September kom det til et større Slag ved Brandywine, hvor Washington tabte og maatte opgive Filadelfia, som han derpaa forgjeves forsøgte at tage tilbage. Lykken vendte sig imidlertid snart til Ame-

kanerne igjen, og endnu i Slutningen af samme Maaned blev en engelsk Hær paa 10,000 Mand, som under Burgoyne rykkede ind fra Kanada, totalt slagen ved Saratoga og nødtes snart efter til fuldstændig at overgive sig. Denne Begivenhed gav Stødet til, at Frankrige, hvor Benjamin Franklin allerede siden 1776 havde været Staternes Gesandt, i Februar 1778 anerkjendte deres Uafhængighed, sluttede Forbund med dem og erklærede England Krig; det samme gjorde kort efter ogsaa Spanien. To franske Flaadeafdelinger, som afsendtes til Amerika, bragte vel ingen direkte Hjelp, men bevægede dog den engelske Overstkommanderende Clinton til at give Slip paa Filadelfia. Han angreb nu de sydlige Stater, erobrede Savannah og Baaren 1780 ogsaa Charleston, hvorefter han vendte sig mod New-York. Men netop paa samme Tid ankom fra Frankrige en Hjelpehær samt et Pengelaan paa 16 Mill. Francs, ved hvis Hjelp Washington sattes istand til at gaa frem med større Kraft, end han paa Grund af sine smaa Hjelpekilder tidligere havde kunnet. I Oktober 1780 indesluttede han General Cornwallis i Yorktown og tvang ham allerede faa Dage efter til at overgive sig med 7,000 Mand. Fra den Tid af udrettede Englænderne intet af Betydenhed. De var desuden kjede af Krigen og af de store Udgifter, hvormed den var forbunden. Efterat de forgjeves havde søgt at opnaa en Separatfred med Amerikanerne, sluttedes i Versailles den 30te Nov. 1782 Fredspræliminærerne med dem og deres Forbundsfæller, og 3die Sept. 1783 kom sammesteds den endelige Fred istand, ifølge hvilken England erkjendte Kolonisternes Uafhængighed og tilstod dem en Strækning af Kanada. I November rømmedes New-York, og 4de December afskedigede Washington sin Hær og trak sig tilbage til Privatlivet. — Ved Slutningen af denne Krig befandt de Forenede Staters Finanser sig i den største Uorden, idet Hjelpekilderne endnu var smaa, og man havde paadraget sig en Gjeld af 43 Millioner Dollars. Desuden var ingen egentlig Forfatning endnu kommen istand, skjønt de forskjellige Stater under Krigen havde lempet sine særskilte Forfatninger efter hverandre. To Partier stod skarpt mod hinanden; Republikanerne ønskede Magten fordelt saa meget som muligt paa de enkelte Stater, medens „Føderalisterne" holdt paa et strengt sluttet Forbund med en central Styrelse. I Marts 1787 sammenkaldte Kongressen i Filadelfia en Forsamling af Deputerede fra samtlige Stater, hvilken gjorde Udkast til den endnu gjeldende Grundlov, som holdt en Middelvei mellem begge Partiers Planer. Ved Underhandlinger med de enkelte Stater blev derpaa Konstitutionen 1789 antagen af 11 af disse og Aaret efter af Rhode-Island og Nord-Karolina. 1ste Febr. 1789 valgtes Washington til Republikens første Præsident. Under hans dygtige Styrelse ordnedes lidt efter lidt Finanserne ved Indførelsen af nogle Toldsatser og en Skat paa Formue og Næring samt ved Oprettelsen af en Nationalbank; 1791 udskiltes Vermont fra New-York og optoges som selvstændig Stat i Unionen; 1792 optoges ligeledes Kentucky, som tidligere havde været en Del af Virginien. 1793 gjenvalgtes Washington til Præsident; 1796 optoges Tennessee, en Del af Nord-Karolina, som Stat. — John Adams fortsatte som Præsident (1797—1801) Washingtons Politik. Under hans Embedstid var det, paa Grund af det Standpunkt, de Forenede Stater indtog ligeoverfor Stridighederne mellem England og Frankrige, nær kommen til Krig med sidstnævnte Stat. 1800 forlagdes Regjeringens Sæde til Washington. — 1801 valgtes efter en haardnakket Valgkamp Demokraten Jefferson til Præsident; han gjenvalgtes ogsaa 1805. Under ham indførtes et vidtgaaende Sparsommelighedssystem; 1802 optoges Ohio som ny Stat, og 1803 gik Louisiana ved Kjøb over fra Frankrige til Unionen. Da under Krigen mellem England og Frankrige ingen af disse Magter vilde anerkjende de Forenede Staters Neutralitet, men krævede Ret til at undersøge deres Skibe, forbød Kongressen 1807 engelske og 1809 tillige franske Skibe Adgang til de Forenede Staters Havne, ligesom det 1807 ved Embargoakten, for at hindre Staternes egne Skibe fra at opbringes, forbødes disse at seile til udenlandske Havne. Denne sidste Forholdsregel, som naturligvis ganske lammede Staternes Udførselshandel, ophævedes allerede 1809 for alle udenlandske Havnes vedkommende med Undtagelse af de franske og engelske. — James Madison fulgte 1809 Jefferson som Præsident, hvortil han ogsaa gjenvalgtes 1813. Han fulgte i det væsentlige sin Forgjængers Politik; 1811 aabnedes igjen Havnene for franske Skibe, men 1812 udbrød der Krig med England. Amerikanerne var heldige tilsjøs med sine Kapere og tilsjøiede den engelske Flaade, som blokerede Kysten, flere alvorlige Tab; tillands foretoges et Indfald i Kanada, hvilket dog faldt uheldigt ud. 1814 landsattes en engelsk Hær, som i August indtog Washington og truede Baltimore; men i December s. A. vandt General Jackson ved New-Orleans en glimrende Seier over en engelsk Armé, og faa Dage efter blev ved Uslands Mægling Freden afsluttet i Gent. Alle Erobringer tilbagegaves, og Amerikanerne forpligtede sig til at ophøre med Slavehandelen og arbeide for dens Undertrykkelse. Krigen, som havde lagt Hindringer i Veien for Samfærdselen med England, havde bevirket, at Amerikanerne, især i de nordøstlige Stater, havde lagt Vind paa den indenlandske Industri, som derved snart blomstrede op. 1815 afsluttedes en Handelstraktat med England, og 1816 optoges Territoriet Indiana i Unionen. — Under James Monroes Præsidentskab (1817—25) optoges som nye Stater Mississippi (1817), Illinois (1818), Alabama (1819), Maine (1820) og Missouri (1821); 1819 aftraadtes Florida af Spanierne mod en Erstatning af 5 Mill. Doll. og indlemmedes i Unionen. Monroe er bekjendt af sin saakaldte „Monroe-Doktrin", som gik ud paa, at ingen europæisk Magt havde Ret til at forøge sin Indflydelse i Amerika ved at grunde nye Kolonier eller udvide de gamle. De mexikanske Fristaters Oprettelse begunstigedes, og deres Uafhængighed anerkjendtes. — Med John Quincy Adams (1825—29) kom Republikanerne til Roret; han var en dygtig og samvittighedsfuld Statsmand, men hans Foretagender lammedes ofte af den ensidige og systematiske Opposition, som under Ledelse af Jackson bekjæmpede hans Politik. — Andrew Jackson valgtes 1829 til Præsident, væsentlig ved de sydlige Staters Indflydelse. Han satte

igjennem en Nedsættelse af den Indførselstold, som hans Forgjænger havde faaet indført til Fordel for de nordlige Stater, og bevægede Syd-Karolina, som paa Grund af den samme Told truede med at træde ud af Unionen, til at føie sig efter Kongressen. Med Indianerne kom det til heftige Kampe i Anledning af Loven af 1830 om, at de skulde flyttes over til Territoriet vestenfor Mississippi. Ogsaa Ordningen af Bankvæsenet afstedkom Uroligheder. Den under Washington stiftede Nationalbank var 1816 erstattet af en ny, som støttedes, ved at Regjeringens Pengebeholdninger indsattes i den. Dette Monopol, som vakte Demokraternes heftige Forbitrelse, gjorde Jackson en Ende paa ved 1833 at tage Statens Penge ud af Banken, hvilket medførte dennes Ophævelse 1836 samt en voldsom Pengekrise. 1835 optoges Arkansas og Michigan som Unionsstater. — Martin van Buren (1837—41) gik i sin Forgjængers Spor. — Ham fulgte Henry Harrison, som imidlertid døde efter en Maaneds Forløb, hvorpaa Vicepræsidenten John Tyler besteg Præsidentstolen. Han sluttede en Traktat med England om Grændsen mellem Maine og Ny-Brunsvig, samt en med Texas om dettes Optagelse i de Forenede Stater. 1844 indlemmedes Iowa og Florida i Unionen. — James Polk (1845—49) hørte ligesom sin Formand til Demokraterne. Under ham sluttedes med England en Overenskomst, ifølge hvilken denne Magt afstod alle sine Besiddelser sønden for 49° fra de kanadiske Sjøer til det Stille Hav; med Mexiko førtes en Krig, som ledede til Erhvervelsen af Kalifornien, Ny-Mexiko og de nordenfor liggende Landstrækninger (Utah, Colorado m. m.). 1846 var Wisconsin optaget som slavefri Stat for at bevare Ligevegten mellem Slave- og Ikkeslavestater. Fra nu af antog Slavespørgsmaalet, som allerede havde været omtvistet siden 1820, et stedse større Omfang. — Polks Efterfølger, Republikaneren Taylor, døde allerede Aaret efter sin Embedstiltrædelse (1850) og Vicepræsidenten, Millard Fillmore, indtog hans Plads. Slaveriets Modstandere, Abolitionisterne og „Free-soilers", vandt større og større Tilslutning; en velkommen Anledning til et alvorligt Udbrud af Slavestriden gav Spørgsmaalet om, hvorvidt Kalifornien, der nu skulde optages som Stat, skulde blive Slavestat eller ikke. Spaltningen gik saa vidt, at Syd-Karolina endog truede med at træde ud af Unionen; men man enedes tilslut om at antage det af Henry Clay fremsatte Forslag om, at Kalifornien blev slavefri Stat og Utah og Ny-Mexiko slavefrie Territorier, mod at de nordlige Stater forpligtede sig til at udlevere til Sydstaterne de Slaver, som ved Flugt fra disse søgte over paa deres Grund. — 1853 valgtes Franklin Pierce til Præsident af Demokraterne. Under hans Embedstid afsluttedes en Handelstraktat med Japan; i den indenlandske Politik drev Demokraterne „Nebraskabillen" igjennem, ifølge hvilken de nye Stater selv skulde afgjøre, om de vilde være Slavestater eller ikke. 1853 kjøbtes Territoriet Arizona af Mexiko, og 1854 optoges Minnesota som ny Stat. Endnu engang seirede Demokraterne ved Præsidentvalget nemlig i 1856, da James Buchanan blev valgt. Sydstaterne søgte, idet de beraabte sig paa Nebraskabillen, at gjøre Kansas, som 1854 var organiseret som Territorium, til Slavestat. Trods deres Bestræbelser for med Vold og Magt at sætte dette igjennem, lykkedes det dog ikke, ligesaa lidt som Kongressens Løfte om, at Territoriet strax skulde blive selvstændig Stat, ifald det indførte Slaveriet, førte til noget. 1859 indlemmedes Oregon som slavefri Stat, og s. A. gav John Browns Forsøg paa at reise en Slaveopstand i Virginia Forholdet mellem Nord- og Sydstaterne den høieste Grad af Spending. I December 1860 valgtes Republikanernes Kandidat, Abraham Lincoln, til Præsident, og umiddelbart efter Valget, førend den nye Præsident endnu havde tiltraadt sit Embede, brød Oprøret fra Sydens Side løs, idet Syd-Karolina den 20de December erklærede sig for udtraadt af Unionen. Georgia, Florida, Mississippi, Alabama, Louisiana og Texas fulgte snart Exemplet, medens Buchanan og hans Ministerium intet gjorde for at hindre Splittelsen. 4de Marts 1861 overtog Lincoln Præsidentskabet og erklærede det strax for sin Opgave at hævde Unionen til det yderste, medens han intet Indgreb vilde gjøre i de enkelte Staters private Forhold. Sydstaterne vilde imidlertid intet høre; allerede i Februar havde de konstitueret en Kongres, og 11te Marts valgte de Jefferson Davis til Præsident. I April indtog de Fort Sumter ved Charleston, og snart efter gjorde Virginia, Arkansas, Tennessee og Nord-Karolina fælles Sag med dem. Lincoln indkaldte 75,000 Mand Militstropper, men der hengik endnu nogen Tid med Forberedelser. Sydstaterne samlede sine Tropper i det nordlige Virginien, og Jefferson Davis valgte Richmond til Regjeringssæde; Nordstaternes Hovedkvartér var for det første Washington. Herfra rykkede Mac Dowell i Juli frem mod Virginien, men blev totalt slagen ved Bulls-Run. Mac Clellan blev i hans Sted Overstkommanderende, og 1½ Million Mand indkaldtes. Senere indtog Nordstaterne Missouri og bevarede denne Stat for Unionen; forresten hengik Aaret væsentlig med Rustninger, hvortil især Nordstaterne haardt trængte, da de led Mangel baade paa Vaaben og Officerer. Flaaden stillede sig imidlertid næsten hel og holden paa Unionens Side, og ved Hjelp af den blev flere Punkter paa de sydlige Staters Kyst indtagne. I Begyndelsen af 1862 vandt Nordstaterne flere betydelige Fordele; saaledes seirede General Thomas ved Mill-Spring i Tennessee 19de Jan., og Grant indtog i Februar Forterne Donaldson og Henry i det vestlige Tennessee samt seirede i April i et blodigt Slag ved Korinth i Mississippi. Ved Flaadens Hjelp indtoges nu New-Orleans, og den sperrede Skibsfart paa Mississippi aabnedes igjen. Ligeledes foretoges heldige Expeditioner tilsjøs mod Florida og Georgia. Samtidig gik Mac Clellan mod Yorktown i den Hensigt at angribe Richmond fra Sydostsiden; han var i Begyndelsen heldig og forfulgte den fra Yorktown rømte Sydstatshær opad Chickahominy, seirede ved Fair-Oaks, men maatte efter det uafgjorte Syvdagesslag i Nærheden af Richmond (i de sidste Dage af Juni og de første Dage af Juli) trække sig tilbage. Ogsaa de Expeditioner, som fra Nord rettedes mod Richmond under Banks, Fremont og senere Pope, mislykkedes og den sidste beseiredes 29de—30te August ved Bulls-Run. Sydstatsgeneralen Lee gjorde derpaa et Indfald i Maryland, hvor han satte sig fast, men blev snart dreven tilbage.

Mac Clellans Efterfølgere som Overgeneraler, Burnside og Hooker, var uheldige, hvorimod Meade i Begyndelsen af Juli 1863 ved Gettysburg vandt en glimrende Seier over Lee, som var rykket helt ind i Pennsylvanien. Denne Begivenhed i Forbindelse med Vicksburgs Indtagelse af Grant dannede et Vendepunkt i Krigen. Derefter vendte Grant sig til Tennessee, som i Løbet af Høsten rensedes for Fiender. I Begyndelsen af 1864 blev Grant Overstkommanderende og begyndte med Potomahærméen et Angreb paa Richmond, hvilket vel ikke førte til Byens Indtagelse, men i væsentlig Grad lammede Sydens Kræfter. I September indtog Sherman Atlanta i Georgia og i December Savannah, hvorefter han i Februar 1865 gjorde sit dristige Tog til Syd-Karolina og erobrede denne Stats Hovedstad, Kolumbia. Samtidig indtoges Charleston fra Sjøsiden, og i Marts satte Sherman sig fast i Goldborough i Nord-Karolina. I Begyndelsen af April rykkede man fra alle Sider frem mod Lee; Richmond og Petersburg indtoges, og Lee maatte inden faa Dage overgive sig med Resterne af sin Hær. Kort efter overgav ogsaa Johnston sig, og i Slutningen af Mai faldt Sydstaternes sidste Tropper i Unionshærens Hænder, samtidig med, at Jefferson Davis blev fangen og sat i Fængsel. — Under Krigen var der imidlertid gjort flere vigtige Skridt mod Slaveriet; allerede i 1862 blev Slaverne i Kolumbia frikjøbte og Slaveriet forbudt i Territorierne; 22de Sept. s. A. udstedte Lincoln en Kundgjørelse om, at Slaveriet skulde være ophævet i de Stater, som ikke underkastede sig inden 1ste Januar 1863. Sidstnævnte Aar afskaffedes Slaveriet i Missouri og Vest-Virginien og 1864 i Maryland. I November 1864 gjenvalgtes Lincoln til Præsident, men blev 14de April 1865 myrdet af Skuespilleren James Booth, hvorefter Vicepræsidenten Johnson indtog hans Plads. Den fireaarige Krig havde bragt Forstyrrelse i de fleste Forhold, især i Sydstaterne, hvor Landets Dyrkning paa mange Steder var aldeles forsømt og flere Byer ødelagte. Norden havde især lidt ved, at dets Handel havde været hemmet, og Industrien havde taget Skade under de mange Skatter, man havde set sig nødsaget til at paalægge. Disse Ulemper hævedes dog hurtig ved Fredens Gjenoprettelse. Det, som nu voldte flest Vanskeligheder, var at faa Sydstaterne til igjen at træde ind i Unionen. Johnson vilde som Demokrat ikke samtykke i nogen Indskrænkning af Sydstaternes Selvstændighed og krævede af dem kun Afskaffelse af Slaveriet og Gjenindtrædelse i Unionen; men Kongressens republikanske Flertal var ikke fornøiet dermed; det vedtog en Række Lovbestemmelser til Fordel for Negrene og negtede at modtage Sydstaternes Deputerede eller at optage Stateme selv i Unionen, førend de gik ind paa de i 1867 foretagne Forandringer i Forfatningen; disse gik ud paa, at alt Slaveri for Fremtiden skulde være ophævet, og at Antallet af hver Stats Kongresmedlemmer skulde beregnes efter Vælgerantallet istedenfor som før efter Folketallet. Da Sydstaterne var uvillige til at gaa ind paa disse Foranstaltninger, stilledes de under Militærregjering, indtil de fik forandret sine Forfatninger og valgt nye Myndigheder; for at Valgene skulde faa det ønskede Udfald, erklærede Kongressen mod Præsidentens Villie alle, som havde deltaget i Oprøret, for ikke stemmeberettigede og ikke valgbare. Disse Foranstaltninger hjalp; inden Udgangen af 1868 var alle Sydstater gjenoptagne i Unionen med Undtagelse af Virginia, Missisippi og Texas, som først indtraadte igjen i 1869. Johnsons demokratiske Sympatier og hans Optræden ligeoverfor Sydstaterne paadrog ham en Anklage for Brud paa Forfatningen, for hvilken han imidlertid frikjendtes af Senatet. Blandt de vigtigste Begivenheder i hans Embedstid kan forresten nævnes, at Alaska 1867 kjøbtes af Rusland, at Nebraska s. A. optoges som Unionsstat, og at den store Pacifikbane byggedes (1865—69). Udadtil bevirkede de Forenede Staters Optræden, at Franskmændene 1866—67 trak sine Tropper tilbage fra Mexiko. — 1869 blev General Ulysses Grant Præsident. Under ham vedtoges 1870 en Lov, som gav enhver uden Hensyn til Herkomst Stemmeret, og Staten Georgia blev tvungen til at tage sine Indskrænkninger i Negrenes Rettigheder tilbage. De skadelige Følger af Krigen blev lidt efter lidt forvundne; det store Antal Oprørere blev saagodtsom alle benaadede og gjeninsatte i sine Rettigheder. For at fremme Indianernes Civilisation blev der gjort flere Skridt, ligesom Mormonernes Uvæsen, navnlig Flerkoneriet, blev Gjenstand for Indskriden fra det Offentliges Side. 1872 blev ved en Voldgiftsdomstol i Genf „Alabamasagen" (se Art. Alabama) afgjort til de Forenede Staters Fordel og Øen San Juan erklæret for deres Eiendom. 1873 tiltraadte Grant som gjenvalgt atter Præsidentembedet. I sin anden Embedsperiode havde han at kjæmpe mod en betydelig Opposition, som var utilfreds med hans Styrelse og navnlig bebyldte ham og hans Parti for at begunstige sine Tilhængere ved Besættelsen af Embeder o. s. v. En utidig Indblanding fra det Offentliges Side i Louisianas og Sydkarolinas indre Anliggender førte i disse Stater til en Forbitrelse, som var nær ved at skaffe sig Luft i en Opstand. 1876 feiredes Unionens Hundredaarsjubilæum ved store Festligheder og en Verdensudstilling i Filadelfia. Samme Aar optoges Colorado som ny Stat. Høsten 1876 kom det i Anledning af Præsidentvalget til heftige Kampe mellem det republikanske og det demokratiske Parti; Valget blev uafgjort, og en af Kongressen nedsat Kommission maatte tilsidst gjøre Udslaget. Ifølge Komitéens Kjendelse erklæredes Republikanernes Kandidat Hayes for lovlig valgt og tiltraadte Præsidentskabet i Marts 1877. Han har gjenoprettet Roligheden ved at give Sydstaterne fri Hænder i deres egne Anliggender og forbedret Finanserne, navnlig ved i 1879 igjen at indføre Guldmyntfoden. Ligeledes har han gjort Skridt for at raade Bod paa den under hans Formand herskende Fordærvelse inden Embedsstanden og har ophævet flere Embeder, som ikke gjorde anden Nytte end at tjene som Belønninger for Partimænd. Mange har fundet hans Optræden ligeoverfor Sydstaterne altfor mild, og der har derfor været Spørgsmaal om efter hans Embedstids Udløb at gjenvælge den mere energiske Grant; men heller ikke denne har formaaet at samle Republikanerne om sig. For Tiden (Juli 1880) forberedes Præsidentvalget, som skal foregaa i November, og hvortil Republikanerne har opstillet General Garfield og Demokraterne General Hancock som Kandidater.

Foreningen for Blinde, se under Artikelen Blindhed.

Foreningen for frivillig Pleie af Syge og Saarede i Felt og for Understøttelse af Saarede og Faldnes Efterladte blev stiftet i Kristiania 1865. Ifølge kgl. appr. Plan af 4de Novbr. s. A. er Foreningens Formaal „i Tilfælde af Krig at bistaa den offentlige militære Sygepleie i Omsorg for Syge og Saarede og at understøtte Saarede og Faldnes Efterladte samt under Freden at forberede Midler hertil." Foreningens Formue udgjorde 1879 19,500 Kr.

Foreningen for ældre ugifte Fruentimmer i Kristianssand blev stiftet 1863 til Omsorg for ældre ugifte Fruentimmer, henhørende til Borger- og Embedsstanden i Kristianssand og Omegn. Ved Udgangen af 1878 var Beholdningen 44,730 Kr.

Foreningen til Dyrenes Beskyttelse, i Kristiania, blev stiftet 17de Oktbr. 1859. Ifølge Statuterne søger den at virke for sit Øiemed ved: 1) Tid efter anden gjennem den periodiske Presse at vække Opmærksomheden for den Sag, som Foreningen har gjort det til sin Opgave at fremme. 2) Udbredelse af passende Smaaskrifter, gratis eller til lav Pris, især blandt saadanne Personer, hvis Livsstilling bringer dem mest i Berørelse med Dyr, saasom Kuske, Vognmænd, Heste- og Kvæghandlere, Slagtere, Jægere og Fiskere. 3) Bestræbelser for gos Skolernes Foresatte at vække Opmærksomhed for Vigtigheden af hos Ungdommen at indprente vore Pligter mod Dyrene og fremkalde Medfølelse for disse. 4) Anmeldelse for Øvrigheden af Personer, der gjør sig skyldige i Mishandling af Dyr. 5) Passende Foranstaltninger, sigtende til ved den offentlige Menings Magt at forebygge saadan Mishandling af Dyr, som Loven i dens nuværende Skikkelse ikke rammer med Straf. Foreningens Anliggender bestyres af en af de Stemmeberettigede valgt Direktion paa 9 Medlemmer. Dens Indtægter udgjorde 1878: 572 Kr., Beholdningen ved Udgangen af s. A. var 404 Kr. Aarlig uddeles Præmier for særdeles omhyggelig Behandling af Husdyr, tils. af Beløb omtr. 400 Kr., der ydes af Grosserer D. Graah, som flere Gange ogsaa har skjænket Foreningen større Beløb.

Foreningen til Evangeliets Forkyndelse for skandinaviske Sjømænd i fremmede Havne blev stiftet i Bergen 1864 med det Formaal „at virke til Guds Riges Fremme blandt den skandinaviske Sjømandsstand ved Udsendelse af Ordets Tjenere til de af skandinaviske Sjømænd mest besøgte fremmede Havne". Foreningens Udsendinge meddeles den norske Kirkes Ordination. Selskabets Hovedbestyrelse bestaar af 9 Mænd, og dens øverste Myndighed er hos den hvert 3die Aar sammentrædende Generalforsamling, der bestaar af Deputerede fra de forskjellige Afdelinger, hvis Antal i 1878—79 udgjorde 80. Foreningens Indtægt var i Regnskabsaaret 1ste April 1878 til 31te Marts 1879 42,780 Kr. foruden 10,800 Kr., som i s. A. indkom til Kirkefondene; Udgifterne udgjorde 55,722 Kr. Driftskapitalen var 1ste April 1879 42,898 Kr. Foreningen har ladet opføre Kirker (med Læsestue) i North-Shields, Leith, London, Cardiff, Antwerpen, Havre og Pensacola samt erhvervet Kirkelokale i Quebec og New-York; desuden eier den Præstebolig i London og New-York. Den samlede Værdi af Foreningens faste Eiendomme i Udlandet kan anslaaes til ca. 260,000 Kr.

Foreningen til Forsorg og Beskyttelse for de fra Kristiania Strafarbeidsanstalter løsladte Forbrydere blev stiftet 1849 i det Øiemed at bevare Straffældte, der løslades fra Strafarbeidsanstalterne i Kristiania, for Tilbagefald paa Forbryderbanen. Se forøvrigt under Fængselsselskab.

Foreningen til Fremme af kvindelig Haandverksdrift, se Industriskole, den kvindelige.

Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring blev stiftet i Kristiania 1844 med det Formaal at opspore, undersøge og vedligeholde norske Fortidsmindesmærker — især saadanne, som oplyser Folkets Kunstfærdighed og Kunstsans i Fortiden — samt gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almenheden ved Afbildninger og Beskrivelser. Foreningens Anliggender bestyres af en blandt dens i Kristiania boende Medlemmer paa den aarlige Generalforsamling valgt Direktion af 5 Personer. Ordentligt Medlem af Foreningen er enhver, som anmelder sig til Direktionen og erlægger en aarlig Kontingent af 4 Kr. Foreningens Skrifter uddeles gratis til Medlemmerne. De Oldsager, hvoraf Foreningen kommer i Besiddelse, overdrages, efter at være benyttede, til en af Rigets Oldsamlinger eller andre offentlige Samlinger efter Direktionens Bestemmelse. Foreningen har Filialafdelinger i Trondhjem og Bergen. Af Statskassen er for Tiden til Afløsning af en Antikvar bevilget 3,200 Kr. samt til Reiseudgifter, Undersøgelser og Udgivelser 3,000 Kr.

Forensis, lat., som hører til den offentlige Rettergang, saaledes medicina forensis, Retsmedicin.

Forestilling kaldes i Psykologien de for Bevidstheden fremkomne Billeder og Begreber, som danner Grundlaget for al Tænkning.

Forey (udt. Fore), Elie Frédéric, fransk Marskal, f. 1804, d. 1872, udmærkede sig fra 1830 i Algier, deltog 1848 i Februarrevolutionen, sluttede sig derpaa til Louis Napoleon og befordrede Statskupet i 1851. Under Krimkrigen kommanderede han den Troppeafdeling, som besatte Piræus, og deltog derpaa i Sebastopols Beleiring. 1859 udmærkede han sig i Italien, især ved Solferino; 1862—63 ledede han Expeditionen til Mexiko, indtog Puebla og Byen Mexiko og blev Marskal.

Forfar eller **Angus**, Grevskab i det østlige Skotland, ved Nordsjøen, 41 Kv.mil stort, med 238,000 Indb. Hovedstad Forfar med 11,000 Indb. og Kvæghandel.

Forfatning, se Statsforfatning.

Forgiftning, se Gift.

Forglemmigei (Myosotis), Plante af de Rubladedes Familie, med smaa, himmelblaa, tragtformede Blomster. Meget udbredt i det sydlige Norge. Herhen hører Myrforglemmigei, som voxer paa fugtige Steder, Skovforglemmigei i Skovlier og tilfjelds, samt Markforglemmigei paa Enge og i tørre Bakker.

Forgyldning, tyndt Overtræk af Guld paa andre Metaller, Træ eller andre Legemer. For Metallernes vedkommende fremstilledes dette tidligere især ved den saakaldte Lueforgyldning, idet Metal-

gjenstanden bedækkedes med et Amalgam af Guld og Kviksølv, hvilket sidste derpaa bragtes til at forflygtige over Gløder, medens Guldet blev tilbage. I den senere Tid er denne Methode næsten ganske fortrængt af den galvanoplastiske, hvilken bestaar i, at man nedsænker den Gjenstand, som skal forgyldes, i en Guldopløsning (Opløsning af Cyanguld i Cyankalium), hvorefter man fører Ledningstraade fra begge Poler i et galvanisk Batteri ned i Bædsken, saaledes at Traaden fra den positive Pol ved et Stykke Guldblik sættes i ledende Forbindelse med Opløsningen, medens Traaden fra den negative Pol fæstes til den Gjenstand, som skal forgyldes. Naar nu Batteriet virker, afsætter Guldet sig fra Opløsningen paa Metalgjenstanden; Guldhinden kan efter Behag gjøres tykkere eller tyndere ved at lade Gjenstandene ligge længere eller kortere i Bædsken. — Gjenstande af Træ, Læder o. lign. forgyldes ved at fæste Bladguld paa dem med et eller andet Bindemiddel (Æggehvide, Lim, Fernisser osv.) eller paa den galvanoplastiske Maade, idet Gjenstanden gjøres ledende ved først at ferniseres og derpaa indstøves med Grafit, eller dyppes i salpetersur Sølvopløsning og derpaa vaad udsættes for Svovl- eller Fosfordampe, hvorved en tynd Metalhinde falder paa Gjenstanden, der nu galvanoplastisk kan forgyldes, forsølves, forkobres osv.

Forhandlingsmaximen kaldes den Grundsætning for Ordningen af det civile Rettergangsvæsen, hvorefter Parterne alene er raadige over Sagens Gjenstand, medens Dommeren ikke indlader sig paa at undersøge Sammenhængen, men kun har at bestyre de Retshandlinger, Parterne forlanger, modtage deres Indlæg, protokollere deres mundtlige Anbringender og endelig afsige Dom under udelukkende Benyttelse af det Bevismateriale, de har givet ham ihænde, og under streng Hensyntagen til deres Procedure. Denne Grundsætning, som med saa Indskrænkninger er den raadende i den norske Civilproces, medfører, at Parternes Procedure i det væsentlige maa bedømmes som en til strenge Former bunden Kontraktsforhandling. Jfr. forøvrigt Art. Proces.

Forhold, se Proportion.

Forhudning, udvendig Beklædning med Metalplader, sædvanlig Kobber eller Zink, af et Skib fra Kjølen opefter, i Regelen til over Vandlinien, for at beskytte det mod Tang, Orm osv. Betegnelsen bruges ogsaa om den Beklædning af Planker (Isхud), som Skibe, der skal gaa i Ishavsfart, forsynes med i Bougen, for bedre at beskyttes mod Tryk og Stød af Isen.

Forhyring, se Hyre.

Forhør, i Almindelighed en til Indhentelse af Oplysninger om en begaaet eller formodet Forbrydelse inden (Under-)Retten iverksat Afhøring af Personer, som kan antages at kunne give oplysende Forklaringer om Forbrydelsen og Forbryderen. Samtlige, som afgiver Forklaring under Forhør, benævnes Deponenter.

Forkel, Johan Nikolaus, tyst Musikhistoriker, f. 1749, d. 1818 som Musikdirektør ved Universitetet i Göttingen, skrev en Biografi af Joh. Seb. Bach og en ufuldendt „Almindelig Musikhistorie".

Forkortning kaldes i de bildende Kunster Fremstillingen af en Gjenstand, saaledes som den tager sig ud i Perspektiv fra et bestemt Punkt. — Forkortning af en Brøk ɔ: en Division med det samme Tal i Tæller og Nævner.

Forkulling, en kemisk Proces, ved hvilken kulstofrige organiske Legemer dekomponeres saaledes, at Kulstoffet bliver tilbage i saa ren Tilstand som mulig, medens de øvrige Bestanddele undviger i Gasform. Dette sker ved den tørre Destillation, d. v. s. en stærk Ophedning uden Luftens Tilgang og uden at der saaledes kommer en Forbrænding (s. d.) istand. Fremgangsmaaden ved Kulbrænding i Miler er en saadan tør Destillation; fuldstændigst foregaar den i lukkede, udenfra ophedede Cylindre, hvorved man tillige har den Fordel at kunne opsamle de gasformige Produkter.

Forlag, det Kar, hvori ved Destillation de fortættede Dampe samles.

Forlagsboghandel, Forlægger, se Boghandel.

Forlagsret, den Eneret, en Forlægger (Boghandler eller en anden) har til at udgive en Forfatters eller Kunstners Verk, naar han af disse har kjøbt eller paa anden Maade erhvervet sig Adgangen dertil. Uden udtrykkelig Indrømmelse er Forlæggeren uberettiget til at iverksætte mere end et Oplag og til at gjøre det større end tusen Exemplarer. Ved anonyme og pseudonyme Verker ansees den paa Værket navngivne Udgiver eller Forlægger bemyndiget til ogsaa at varetage Forfatterens Interesser. Forlagsretten adskiller sig fra den literære og kunstneriske Eiendomsret derved, at den i alle Anvendelser er og behandles som en ren Formuesret, hvad der ikke er Tilfældet med hin, hvorimod Indgreb i Forlæggerens Ret straffes paa samme Maade som Indgreb i Forfatterens og Kunstnerens. Se Lov af 8de Juni 1876. Jevnfør forøvrigt Art. Literær og kunstnerisk Eiendomsret under Hovedart. Eiendomsret.

Forli, italiensk Provins i Landskabet Emilia, 33½ Kv.mil stor, med 235,000 Indb. Hovedstad Forli, 4 Mil sydvest for Ravenna, med 39,000 Indb., talrige Kirker og Silkefabriker. Byen anlagdes 207 f. Kr. af Marcus Livius Salinator.

Forlig, i Almindelighed en Overenskomst mellem to eller flere Parter, hvorved enhver i Regelen eftergiver noget af sin oprindelige Paastand; særlig en ved Forligelseskommissionen eller en Ret efter anstillet Lovbefalet eller frivillig Mægling indgaaet Overenskomst, hvorved en for Kommissionen eller Retten indbragt Tvist bilægges med Doms Virkning (offentligt Forlig). Forligelsesvæsenet indførtes ved Forordningen af 10de Juli 1795 (for Byerne), og 20de Januar 1797 (for Landet), og blev nærmere bestemt ved Lov af 20de Juli 1824, som med senere Tillægslove af 8de Septbr. 1842, 8de Mai 1869 og 29de Mai 1879 indeholder de nu gjeldende Bestemmelser om dette Emne. Hver By og hvert Herred paa Landet har en særskilt Forligelseskommission, som bestaar af to Forligelseskommissærer, saaledes at én Kommissær hvert Aar vælges af Kommissionsdistriktets Stemmeberettigede blandt tre af Kommunebestyrelsen foreslaaede „gode Mænd" over 25 Aar. Enhver civil Retstrætte, ogsaa Straffesager, forsaavidt de sidste paatales af den Fornærmede selv, maa som Regel indklages til Mægling ved Forligelseskommissionen, før den

kan faaes indbragt til Behandling ved nogen Ret. I enkelte Sager, saasom private Politisager, Vexelsager, Sjøretssager m. fl., paaligger det vedkommende Ret at mægle til Forlig, uden at Sagen behøver at indklages for Kommissionen. Et for Forligelseskommissionen eller en Ret indgaaet Forlig har efter Regelen samme Virkning som en urokkelig og upaaankelig Dom. Det kan saaledes efter Udløbet af den bestemte Frist kræves exekveret. Ved Lov af 8de Mai 1869 (cfr. L. af 1879) har Forligelseskommissionen i Gjeldssager, hvis Hovedstol ikke overstiger 500 Kroner, under visse Betingelser dømmende Myndighed. Exekutionsfristen for dens Domme („Kjendelser") er 4 Uger.

Forløsning, se Fødsel.

Formalitet, Formsag, uvæsentlig Ting.

Formandskab, se Kommunalforfatning.

Format, Størrelse, Forhold mellem Høide og Brede, især om Bøger og Blade.

Formation, Dannelse, Skikkelse, Formgivning, gradvis Udviklingsmaade; i Militærsproget den Maade, hvorpaa en Troppeafdeling er opstillet (sluttet, spredt Formation, Orden); i Geologien de paa hinanden følgende Dannelser (se Geologiske Formationer).

Formel, konstant Ord eller Talemaade til Brug ved en særegen Leilighed; i Mathematiken Fremstillingen af en Lov i mathematiske Tegn; f. Ex. $\frac{a}{c} + \frac{b}{c} = \frac{a+b}{c}$; i Kemien Tegn for en kemisk Forbindelse (f. Ex. H_2O, d. v. s. en Forbindelse af 2 Atomer Vandstof og 1 Atom Surstof o: Vand).

Formel eller **formal**, som kun angaar Formen (modsat reel).

Formentera, den sydvestligste af de balearisk Øer i Middelhavet, 3 Kv.mil stor, tilhører Spanien.

Formering, i Militærsproget d. s. s. Formation.

Formidabel, frygtelig, uhyre.

Formosa, Taivan eller **Pekan**, Ø i det Kinesiske Hav, skilles ved Formosastrædet fra Kinas sydøstlige Kyst, er 693 Kv.mil stor og har 3,020,000 Indb. En Fjeldkjæde, Ta-sjan, som gjennemstryger den fra Nord mod Syd, deler den i en østlig og en vestlig Halvdel og danner Vandskillet. Af Floderne er ingen af videre Betydning. Klimatet og Plantevexten er tropiske, Dyrelivet er lidet kjendt. Af Indbyggerne er ca. 25—30,000 paa Øens østlige Halvdel Efterkommere af de oprindelige Beboere og viser Slægtskab med Malaierne; Resten er dels indflyttede Kinesere, dels Blandinger. De vigtigste Udførselsartikler er Kamfer, Ris, The og Stenkul. Hovedstad Taivanfu med 100,000 Indb. — I det 17de Aarh. fandt Hovedindvandringen af Kinesere Sted, og 1683 blev deres Kolonier tagne i Besiddelse af de kinesiske Mandsjufyrster. Hollænderne, Spanierne og Japaneserne har til forskjellige Tider anlagt Handelsfaktorier paa Formosa, men har snart igjen opgivet dem.

Formue, samtlige de omsættelige Værdier, som 1) eies af private, fysiske eller juridiske Personer (Privatformue), 2) Staten som juridisk Person (Statsformue) og 3) en hel Nation eller et Folk (Nationalformue). Til Formue henregnes kun det tilbageblevne Overskud, efterat Gjelden er fradragen. I et Lands Nationalformue maa saaledes afgaa, hvad Udlandet har tilgode. Da dette er vanskeligt at have Rede paa til enhver Tid, vil en Nationalformues Størrelse kun tilnærmelsesvis kunne beregnes, medens enhver Privat- og Statsformue temmelig nøiagtig lader sig beregne. — Formuesfællesskab kaldes det Forhold mellem to eller flere Personer, at alt (fuldstændigt Fællesskab) eller en Del (ufuldstændigt Fællesskab) af, hvad de eier, er fælles, saaledes at hver enkelt Ting ikke udelukkende tilhører nogen af dem, men begge eller alle i Forening. Uden Medeiernes Samtykke kan derfor i Regelen ingen af Fællerne udøve nogensomhelst Raadighed over de fælles Ting eller Værdier. Ufuldstændigt Fællesskab finder Sted i et almindeligt ansvarligt Interessentskab; fuldstændigt nu i Regelen kun mellem Ægtefæller i enkelte Lande, blandt hvilke Norge og Danmark. Se forøvrigt Art. Særeie. — Formuesret, Betegnelse for Summen af de Retsregler eller for den Del af Privatretten, som omhandler de mellem Individerne opkomne Retsforhold med Hensyn til formueartede Rettigheder og Forpligtelser. Efter Rettighedernes eller Forpligtelsernes Art deles Formuesretten i Tingsret og Obligationsret. — Formuesskat, se Skat og Skattevæsen.

Formuesstraffe anvendes i Regelen kun for de ringeste Forbrydelser. I norsk Ret kjendes to Former af Formuesstraf: Bøder og Konfiskation. Bødestraffen, som bestaar i Erlæggelse af et bestemt Pengebeløb, og som tilsigter derved at berøve den Skyldige et til dette Beløb svarende Maal af materiel Livsnydelse, har paa den ene Side det Fortrin, at den er meget delbar, og at den rammer Forbryderens ydre Velvære, paa den anden Side den væsentlige Mangel, at den føles ulige haardt af den Rige og den Fattige, og at den tillige rammer den Skyldiges Familie. I den norske Straffelov er Bødernes Størrelse som Regel bestemt til mindst 8 og høist 800 Kroner. Udenfor Straffeloven træffes hyppig et lavere Minimum (ofte 2 Kr.), og i Ansvarlighedsloven gaar Maximum op til 8,000 Kr. Ved Sammenstød af Forbrydelser og ved Konvertering af andre Straffeonder til Bøder kan disses samlede Sum naa en omtrent ubegrændset Størrelse. — Konfiskationsstraffen, som bestaar i Tab (Forbrydelse) af bestemte Gjenstande eller Værdier, var tidligere langt hyppigere anvendt end nu (se Art. Straf og Straffemidler). I den almindelige Straffelov anvendes den aldrig uden som Tillæg til andre Straffe, og dens Hensigt er altid at forebygge, at Forbryderen skal høste nogen økonomisk Fordel af sit lovstridige Forhold eller beholde Ting, med Hensyn til hvilke en Forbrydelse er forøvet. I Særlovgivningen har den derimod en temmelig udstrakt Anvendelse, saaledes for ulovlig Næringsdrift (Øl- og Brændevinslovgivningen o. l.), Toldforseelser, Overtrædelse af Jagt- og Fredningsloven osv.

Formular, Forskrift, efter hvilken et Dokument, en Ed osv. skal affattes.

Formynder og Formyndervæsen, se Værge og Værgemaal.

Formørkelse, se Art. Solformørkelse og Maaneformørkelse.

Fornagle en Kanon, gjøre den ubrugelig ved at drive en Jernnagle i Fænghullet.

Fornavn, se Navn.

Fornikling, Overtræk af Nikkel paa andre Metaller, fremstilles paa galvanoplastisk Vei (se Forgyldning), idet man benytter en Opløsning af Ammoniumnikkelsulfat. Fornikling har i den senere Tid paa flere Omraader fortrængt Fortinning, idet den ikke blot bevarer for Rust, men ogsaa giver Gjenstandene et smukt, sølvlignende Udseende og ved sin Haardhed bevarer dem mod Slid.

Fornuft og **Forstand** betegner i Psykologien to Sider af Menneskets høiere Forestillings- og Tankeliv, som i de forskjellige Tiders Filosofi har været Gjenstand for en forskjellig Opfatning. Medens Naturfilosoferne paa Reformationens Tid i Tilslutning til Scholastiken opfattede Fornuften som Evnen til af det erfaringsmæssige Forraad af Billeder og Indtryk at danne Begreber, Domme og Slutninger og Forstanden som den høiere Evne til umiddelbart at erkjende Tingenes inderste Væsen, ombyttede den senere Filosofi begge Begreber og satte Fornuften som den høieste af de to Evner. Paa dette sidste Princip byggede ogsaa Kant sin Definition af Fornuft og Forstand, idet han betragtede den sidste som den formale Evne til efter logiske Regler at bringe Begrebsindholdet i Domme til Bevidsthed og Fornuften derimod som Evnen til at opfatte Principer ved at samle Masser af det, som erkjendes gjennem Forstanden, under et fælles Synspunkt. Kants Opfatning udvikledes videre gjennem hans Efterfølgere, indtil Fornuft og Forstand hos Hegel staar i etslags Modsætningsforhold, idet han tilskriver den sidste Betragtningen af de endelige Ting i deres Eiendommeligheder og den første den filosofiske Forstaaelse af deres indre Idéindhold. — I den nyere Psykologi, som har opgivet Læren om Sjelens forskjellige „Evner", har den strenge Skjelnen mellem Begreberne Fornuft og Forstand tildels tabt sin Betydning, men Udtrykkene benyttes endnu i daglig Tale, saaledes at man kalder den *forstandig*, som skarpt og korrekt opfatter den foreliggende Virkelighed, medens den *fornuftige* er den, som tænker og handler efter bestemte og almindelige Principer.

Fornyrðalag, oldnordisk Versemaal, hvori den ældre Eddas fortællende Digte er affattede. Det bestaar af Strofer paa 8 Linier, som deles i to Halvdele; hver af disse deles igjen i to Dele paa to Linier, der tilsammen danner Stavrim, idet den første Linie har Rimbogstaven to Gange, den anden én. Navnet udledes af fornyrði, „gamle Ord", d. e. Sagn, og lag, Versemaal.

Forordning, i flere Lande, saaledes ogsaa i Norge og Danmark under Enevoldstiden, Betegnelse for en af Fyrsten udgiven *almindelig* Lov.

Forplantning kaldes hos de levende Væsener Arternes Vedligeholdelse ved Frembringelsen af nye Individer gjennem de allerede existerende istedenfor de, som efterhaanden dør bort. Forplantningen foregaar paa yderst forskjellige Maader. Hos flere Planter kan den ved Kunst istandbringes gjennem Roddeling, Stiklinger osv.; hos de laveste Planter og Dyr kan den bestaa i en Deling af de forhaandenværende Organismer; hos flere af dem kan denne Formerelsesmaade bestaa ved Siden af og vexelvis med den kjønslige Forplantning (se Generationsvexel). Hos alle høiere Planter og Dyr foregaar Forplantningen ved, at de mandlige Kjønsorganers Produkter befrugter det i de kvindelige Organer frembragte Æg. Det enkelte Individ er enten tvekjønnet (de fleste Planter og nogle lavere Dyr) eller énkjønnet (Tvehoplanterne og de allerfleste Dyr). — Planternes Befrugtning foregaar ved, at det af smaa Celler bestaaende Blomsterstøv (Pollen) fra Støvknapperne overføres paa Arret (se Blomst) og derpaa passerer gjennem mikroskopiske Kanaler til det indre af Frugtknuden, hvor det paavirker Æggene, som nu udvikler sig til Frø. Disse løsner sig, naar de er modne, fra Moderplanten, enten alene eller med sit Frøgjemme (Frugt); ved at indsuge Fugtighed svulmer de op og spirer, d. v. s. udvikler sig til selvstændige Planter. — Hos Dyrene foregaar Befrugtningen paa en dobbelt Maade, enten udenfor eller i Hunnens Legeme. Det første er Tilfældet hos Padderne og Fiskene, hvor Hunnens Æg først efterat de er lagte kommer i Berørelse med Hannens Sædvædske; det sidste foregaar hos de fleste andre Dyr ved Parringen. Ægget udvikles enten i Hunnens Legeme, indtil det fuldbaarne Foster sprænger det og baner sig Udvei (se Fødsel), saaledes hos Mennesket og de øvrige Pattedyr samt nogle Krybdyr, Fiske og lavere Dyr, hvilke da siges at føde levende Afkom, eller ogsaa forlader det umiddelbart eller en Tid efter Befrugtningen Hunnens Legeme og udvikles udenfor dette, saaledes hos Fuglene, som udruger sine Æg (se Rugning), samt hos de fleste Krybdyr, Fiske og Insekter. — *Forplantningsevnen* optræder først, naar Organismen har opnaaet en vis Grad af Modenhed, og vedvarer i en begrændset Tid; hos Mennesket indtræder den for Mandens Vedkommende omkring det 17de—18de Aar og kan vedvare til en høi Alder, medens den hos Kvinden er indskrænket til Tiden mellem det 15de—16de og 45de—50de Aar; dog gjør Klimatets og Racens Indflydelse sig her i høi Grad gjeldende. Se forøvrigt Art. *Kjønsorganer* og *Æg*.

Forpost, kaldes den Del af en militær Hovedstyrke (i Regelen $^1/_3$ eller $^1/_4$ af denne), som under særskilt Kommando befinder sig i større eller mindre Afstand foran Hovedstyrken for at modtage Fiendens første Angreb, saa at Hovedstyrken kan vinde Tid til at forberede sig paa Kampen.

Forraadnelse, en Slags Gjæring, hvorved organiske Stoffer, især saadanne, som indeholder Kvælstof og Svovl, dekomponeres til forskjellige, dels gasformige og da i Regelen ildelugtende, dels flydende og faste Legemer. Blandt disse sidste er Humusstofferne (s. d.) de vigtigste. Forraadnelsen foraarsages, ifølge den i den senere Tid gjængse Theori, af mikroskopiske Organismer, hvis Spirer fra Luften slaar sig ned paa de Stoffer, som er skikkede til at raadne; den kan kun foregaa under Tilgang af Luft og en vis Mængde Fugtighed samt i en Temperatur af + 20 à 30 Grader. Den hindres derfor ved at udsætte de Stoffer, som skal bevares fra at raadne, for en meget høi eller meget lav Temperatur, tørre dem, opbevare dem i lufttomt Rum osv. Andre Midler til at hindre Forraadnelse (antiseptiske Midler) er Kogsalt, Salicylsyre, Karbolsyre, Træeddike, Kreosot, Tannin m. fl.

Forsegling, se Segl.

Forsell, Carl Gustav, svensk Officér, f. 1783, d. 1848, beskjæftigede sig allerede tidlig med topo-

grafiske Arbeider, deltog 1809 i Revolutionen, blev derpaa Adjutant hos Karl Johan og deltog i hans Felttog 1813—14. 1824 blev han Oberst og Overdirektør ved Generalmatrikulkontoret. Han har udgivet et Kart over det sydlige Skandinavien og flere Arbeider over Sveriges Statistik.

Forsete, se Gudelære, den nordiske.

Forsikring og Forsikringsvæsen. Ved Forsikring eller Assurance forstaaes en Overenskomst, hvorved man mod en vis Godtgjørelse sikrer sig Erstatning i Tilfælde af, at den forsikrede Gjenstand skulde gaa tilgrunde eller forringes ved en eller anden Begivenhed, f. Ex. Ildsvaade, Forlis el. lign. Forsikringstageren eller den Forsikrede erlægger Præmien i ethvert Tilfælde, og Forsikringsgiveren kan saaledes komme til at høste Fordelen af Handelen, idet ingen Skade behøver at ramme den forsikrede Gjenstand. En Forsikringskontrakt er forsaavidt en Hazardkontrakt. Dens Gavnlighed er imidlertid øiensynlig og bestaar egentlig deri, at flere forener sig om at bære et indtrædende Tab, som kunde ødelægge den enkelte, medens det fordelt paa flere er forholdsvis umærkeligt. I meget faa Tilfælde overtages Forsikringer af enkelt Mand, almindeligvis derimod af Staten eller Kommuner (Brandkasser o. lign.) eller af private Selskaber. De sidste er igjen enten Aktieselskaber eller gjensidige Forsikringsselskaber, hvilke sidste til Forskjel fra Aktieselskaberne ikke tilsigter nogen Binding af Forsikringsvirksomhed for Selskabets Medlemmer, men kun at sikre disse mod Tab. — Forsikringsvæsenet er af gammel Oprindelse og var kjendt af Oldtidens Grækere og Romere, men har først i den nyere Tid, paa Grund af videnskabelig Behandling af Emnet og dets indlysende praktiske Nytte, naaet sin nuværende i alle Forhold indgribende Betydning. Foruden Forsikring mod Ildsvaade og Sjøskade samt Livsforsikring haves nufortiden Forsikring af nær sagt enhver Ting mod saagodtsom al tænkelig Skade (saaledes Kvægforsikring, Forsikring af voxende Grøde, af Glasvarer, mod Haglslag, Husleieforsikring, Kreditforsikring osv.). Se forøvrigt Art. Brandforsikring, Livsforsikring og Sjøforsikring.

Forspil, et kort Drama, som gaar forud for det egentlige Skuespil og danner etslags udvidet Prolog til dette. I Musiken d. s. s. Ouverture eller Præludium.

Forst, By i den preussiske Provins Brandenburg, paa en Ø i Floden Neisse, 16 Mil sydøst for Berlin, med 15,000 Indb. og Fabriker for Uldvarer.

Forsteninger, i Jord- eller Stenlag opbevarede Levninger af Dyr og Planter, af hvilke de organiske Stoffer i Tidens Løb er bortvegne og har givet Plads for uorganiske, især kulsur Kalk og Kiselsyre, medens Gjenstandenes Form nøiagtig er bibeholdt. I denne Skikkelse er mange af Forverdenens nu uddøde Dyr og Planter opbevarede til Nutiden.

Forster, François, fransk Kobberstikker, f. 1790, d. 1872, studerede i Paris, opholdt sig derpaa med Stipendium af den preussiske Konge i Rom og blev 1844 Medlem af Kunstakademiet i Paris. Hans Kobberstik, som især er Kopier efter Leonardo da Vinci, Rafael, Tizian og Paolo Veronese, udmærker sig ved tro Tilslutning til Originalen og glimrende Udførelse.

Forster, Johan Reinhold, tysk Reisende og Naturforsker, f. 1729, d. 1798, studerede Theologi og blev 1753 Præst i Nassenhuben, hvor han befleftigede sig meget med Mathematik, Filosofi, Geografi og Sprog. 1765 fik han det Hverv at undersøge Kolonivæsenet i Saratow i det asiatiske Rusland. Efter Tilbagekomsten derfra gik han til London og blev kort efter Professor i Warrington. 1772 ledsagede han Kaptein Cook paa dennes anden Opdagelsesreise og levede derpaa i trange Kaar, indtil han 1780 blev Professor i Halle. — Hans Søn Johan Georg Forster, f. 1754, d. 1794, ledsagede Faderen til Saratow, studerede derpaa i Petersburg og kom i England paa et Handelskontor. 1772—75 var han med paa Cooks Expedition, som han udførlig beskrev, var derpaa en Tid Professor i Naturhistorie i Kassel og blev 1784 ansat i samme Egenskab i Vilna. 1788 blev han Professor og Bibliothekar i Mainz og sendtes 1793 til Paris for at forberede Mainz's Forening med Frankrige. Hans talrige Skrifter af geografisk, naturvidenskabeligt og filosofisk Indhold hører til de bedste i den tyske Prosaliteratur.

Forster, John, engelsk Publicist og Historiker, f. 1812, d. 1876, studerede Retsvidenskaben, men gav sig allerede tidlig af med Forfatterskab. Efter at have været Medarbeider i det radikale Blad „The Examiner" grundede han 1845 sammen med Dickens „Daily News", deltog siden i Udgivelsen af „Edinburgh Review" og „Quarterly Review", blev 1855 Sekretær ved Kommissionen for Sindssygeasylerne og 1861 Medlem af samme Kommission. Det er især som Literaturhistoriker han har erhvervet sig et anset Navn ved sine fortrinlige Biografier af Goldsmith, W. S. Landor, Dickens og Swift.

Forstoppelse, Obstruktion, uregelmæssig og besværlig Afføring af Exkrementerne, er enten et Symptom ved flere akute Sygdomme eller kan optræde som selvstændigt Onde gjennem længere Tid (habituel Forstoppelse) og beror da især paa Svækkelse af Tarmbevægelsen.

Forstuvning, Fordreining af et Led, hvis Baand, naar Skaden er betydelig, kan være brustne, men i ethvert Fald er forstrakte. De Led, som mest er udsatte for at forstuves, er Haandledet og Ankelen. Den Smerte og Ophovning, som Forstuvning medfører, kan vare temmelig længe og efterlader ofte Stivhed i Ledet.

Forstvæsen, se Skov og Skovvæsen.

Forstørrelsesglas, Lupe, en konvex (straalesamlende) Linse (s. d.). — Sammensatte Forstørrelsesglas, se Mikroskop.

Forsyn, den kristelige Troes Betegnelse for Guds Forhold til den skabte Verden.

Forsøg, i Strafferetten Betegnelse for det Trin i den forbryderske Beslutnings Udførelse, som ligger mellem de forberedende Handlinger og Begyndelsen paa at iverksætte selve Forbrydelsen. Efter norsk Ret straffes Forsøg eftersom det er mere eller mindre fremskredent, i Regelen i det høieste med den Straf, som i Strenghed staar næst efter den for den fuldbyrdede Forbrydelse bestemte.

Forsølvning, Overtræk af Sølv paa uædle Metaller eller andre Stoffer, ster paa Metalsager

for det meste ad galvanoplastisk Vei (se Forgyldning), paa andre Gjenstande ved Belægning med Bladsølv. Mange forsølvede Træsager o. lign. faar et Overtræk af en gul Fernis, hvorved de kommer til at se ud som forgyldte.

Fort, Skanse eller mindre Fæstning, enten selvstændig, især til Beskyttelse af et Pas eller en Grændse, eller i Forbindelse med et større Fæstningsverk.

Fort de France (udt. Faar dø Frangs) ell. **Fort Royal**, Hovedstad paa Øen Martinique i Vestindien, med 8,000 Indb. og Fæstning.

Forte, forkortet f., i Musiken o: stærkt. — Fortissimo, fork. ff., meget stærkt.

Fortepiano, se Piano.

Fortescue (udt. Fortesk̃u), en engelsk Adelsslægt, som udleder sin Herkomst fra William Erobrerens Tid. — Sir John Fortescue blev 1442 Overdommer ved Kings-Bench, sluttede sig i Krigen mellem den røde og den hvide Rose til Huset Lancaster og flygtede 1461 med Dronning Margarethe til Fastlandet, vendte 1471 tilbage med Prinsen af Wales og underkastede sig senere Huset York. Han har skrevet „De laudibus legum Angliae“ og et Værk om „Forskjellen mellem det absolute og det indskrænkede Monarki“. — Hugh, anden Greve af Fortescue, f. 1783, d. 1861, blev 1804 Parlamentsmedlem og sluttede sig som saadan til Whiggerne, var 1839—41 Lordløitnant i Irland og 1846—50 Lord-Steward ved Hoffet. — Hans Søn, Hugh, tredie Greve af Fortescue, f. 1818, blev 1841 Parlamentsmedlem, 1846 Skatkammerlord, var derpaa Sekretær ved Fattiglovkollegiet og Medlem af Sanitetskommissionen, i hvilke Stillinger han gjorde sig yndet ved sine Bestræbelser for at fremme de fattige Klassers Vel.

Forth, Flod i Skotland, udspringer paa Skraaningen af Ben-Lomond i Grevskabet Stirling, løber mod Østsydost i en Længde af 13 Mil og falder ved Kincardine i Forthfjorden (Firth of Forth), en Havbugt af 10 Mils Længde som ved Fort-Clyde-Kanalen forbindes med Clydefjorden.

Fortifikation, Befæstning; Befæstningskunst.

Fortinning, Overtræk af Tin paa Gjenstande af andre Metaller (Jern, Kobber, Bronce, Messing), sker almindeligvis for at beskytte disse mod Luftens eller Syrers oxyderende Indflydelse. Da Tinnet er mere letsmelteligt end de Metaller, ved hvilke Fortinningen pleier at bringes i Anvendelse, foregaar denne oftest ved at neddyppe de omhyggelig rensede Gjenstande i smeltet Tin. Kar, som skal fortinnes indvendig, bestryges med smeltet Tin, og Forbindelsen mellem begge Metaller befordres ved Anvendelsen af Harpix, Salmiak eller Chlorzink. Smaating af Messing, f. Ex. Knappenaale, fortinnes paa vaad Vei, idet de koges i Vand med finkornet Tin og Vinsten.

Fortrav, se Avantgarde.

Fortuna, 1) græsk Tyche, den tilfældige Skjebne, Lykken, ogsaa betragtet som Gudinde. 2) en af Planetoiderne.

Fortunatus, Hovedpersonen i en tysk Folkebog fra Begyndelsen af det 16de Aarh. Han havde, berettes der, en Pengepung, som altid fyldte sig selv, og en Hat, ved hvis Hjelp han fik alt, hvad han ønskede. Hans Sønner arvede disse Sager efter ham, men fandt alle tilslut sin Undergang derved. Stoffet er blevet behandlet dramatisk bl. a. af Hans Sachs og episk af Tieck m. fl.

Fortætning, Luft- eller Gasarters Overgang til flydende eller fast Tilstand, kan foregaa ved Sammentrykning, stærk Afkjøling eller ved begge tilsammen. Se forøvr. Gaser.

Fortøie, belægge, fastgjøre et Fartøi.

Forudbestemmelse, se Prædestination.

Forum, Torv, hos Romerne en til Handel saavelsom til Samlingssted for Domstolene og Folkeforsamlingerne indrettet Plads. I Rom, hvor man havde flere saadanne Pladse, var det ældste og største Forum Romanum; det var en ved Kunst jevnet Forbybning midt i Staden, af Form aflangt-firkantet. Længden var, forsaavidt man ved Maalinger har kunnet bestemme den, ca. 665 Fod; Breden har man i Vestenden anslaaet til 200, i Østenden til 114 Fod. Det deltes i to Dele, Comitium omgivet af Templer og andre offentlige Bygninger og bestemt til Nettergangssted, og Forum i indskrænket Forstand, hvor man drev Handel og holdt Folkeforsamlinger, og som var omgivet af Buegange. Forum Romanum var i lange Tider Midtpunktet i Romerrigets offentlige Liv; men fra Cæsars Tid gik de fleste offentlige Forhandlinger over til andre fora, og det gamle tabte i Bebyggelse, medens det endnu vedblev at smykkes med pragtfulde Bygninger. — I det nyere Retssprog er Forum gaaet over i Bebyggelsen Værnething (s. d.).

Forvaltning, Bestyrelse, Ledelse, i Almindelighed Betegnelse for den samlede Ledelse af den offentlige Styrelse eller en Gren af denne tilligemed de Indretninger, hvorigjennem Ledelsen udøves. Se forøvrigt Art. Statsforvaltning.

Forvandling, se Insekter.

Forvisning, en tidligere hyppig brugt Straf, enten i Form af Forvisning fra et Land, af hvilke Forbryderen var Borger, eller fra den Provins (Landsdel), hvor han hørte hjemme. I Norge var Forvisning til Fiskeværene i Nordland eller til Finmarken i Tjeneste for „Kost og Klæder“ en Straf, som indtil 1848 stod paa Papiret. Indtil den nyeste Tid har Storbritannien forvist visse Klasser af grovere Forbrydere til sine Straffekolonier i Australien, og i Rusland er Forvisning til Sibirien den Dag idag en hyppig anvendt Straf, især for politiske Forbrydelser. Ogsaa andre Lande benytter tildels endnu Forvisning for Forbrydere (smlg. Deportation).

Forvitring, en Søndersmuldring, som hos flere Salt- og Stenarter begynder paa Overfladen, naar de udsættes for Luften, og lidt efter lidt trænger dybere ind. Hos Saltene beror Forvitringen paa, at de i Luften, især naar denne er tør, taber sit Krystalvand; hos Sten- og Bergarter er det den forenede kemiske Indvirkning af Luft og Vand, som fremkalder Smuldringen. Stenarterne har ved sin Forvitring stor Indflydelse paa Jordbundens Sammensætning og dens Evne til at frembringe Vegetation.

Fos, se Vandfald.

Foscari, Navn paa en venetiansk Adelsslægt. — Francesco Foscari valgtes 1423 til Doge og styrede i 34 Aar med Kraft og Klogskab Republikens Anliggender, indtil han paa Foranstaltning af sine mange Fiender og i Anledning af det Had, som almindelig herskede mod hans Søn

Jacopo, blev affat 1459. Snart efter døde han. Hans Historie er behandlet poetisk bl. a. af Byron.

Foscolo, Niccolo Ugo, italiensk Digter, f. 1778, d. 1827, optraadte 1797 i Venedig med en Tragedie „Thyest", hvori han allerede udtalte den Tanke, som blev den ledende i hans Liv, Tanken om Italiens politiske Gjenfødelse. Efter den venetianske Republiks Fald gik han til Milano og blev Officér i en nydannet lombardisk Legion, drog siden med de franske Tropper til Genua, efter hvis Kapitulation han som Fange førtes til Antibo. Da Bonaparte efter sin Overgang over Alperne sammenkaldte en Kongres i Lyon for at konstituere den cisalpinske Republik, rettede Foscolo til ham en begeistret Opfordring til at befri Italien. 1805 gik han med den franske Armé til Boulogne, opholdt sig derpaa i Milano og Florens, fra hvilket sidste Sted han forvistes, da han forsøgte at vinde Nationalgarden for sine patriotiske Anskuelser. Han gik nu til Schweiz og 1817 derfra til London, hvor han opholdt sig til sin Død. Han har skrevet flere Tragedier samt Romanen „Jacopo Ortis's sidste Breve" og det begeistrede lyriske Digt „Gravene".

Fosen, store og lille, to Øer udenfor Trondhjemsfjordens Munding.

Fosfat, fosforsurt Salt.

Fosfor, et Grundstof, som 1669 af Brand i Hamburg tilfældigvis opdagedes i Urin, og som desuden findes i Dyrenes Ben samt i nogle Mineralier (Apatit, Fosforit og en Del Jernertser). Det erholdes letteſt af Ben, som brændes og derpaa behandles med Svovlsyre, hvorved der dannes sur svovlsur Kalk; naar denne blandes med Kul og destilleres, gaar Fosfor over og opfanges under Vand. Fosforet er i ren Tilstand et halvt gjennemsigtigt, bleggult, i Kulden sprødt, men i en Temperatur af over 15 Gr. blødt og bøieligt Legeme med en Egenvegt af 1,8. Ved 35° smelter det og ved 200—240° koger det, men antændes i Luften ved langt lavere Temperatur, ja endog ved en let Gnidning. I Mørke er det lysende, idet der finder en langsom Oxydation Sted; under denne kan det opvarmes saa stærkt, at det antændes i Luften, hvorfor man opbevarer det under Vand. Det er næsten uopløseligt i Vand, meget tungt opløseligt i Alkohol, Æther og fede Oliер, men let opløseligt i Svovlkulstof. Fosfor er overordentlig giftigt; især er Arbeiderne ved Fyrstikfabrikerne udsatte for en langsom Fosforforgiftning (Fosfornekrose), som yrer sig ved partiel Hendøen af Knoklerne, især Underkjæven. Naar Fosfor uden Tilgang af Luft opvarmes til 190 Gr. og i længere Tid holdes paa denne Temperatur, forandrer det de fleste af sine Egenskaber; det bliver brunrødt og uopløseligt, faar en Egenvegt af 2,15 og er ikke giftigt. Dette amorfe Fosfor antændes først ved ca. 240° og bruges sammen med Svovlantimon til at bestryge Riveflader for Sikkerhedsfyrstikker.

Fosforescens kaldes den Egenskab ved visse Legemer, at de lyser i Mørke uden Flamme og uden at udvikle Varme. Nogle Mineralier (f. Ex. Diamant) lyser, naar de en Tid har været udsatte for Sollyset, andre (Flusspath, Topas), naar de stødes stærkt eller slaaes istykker, atter andre (som Flusspath og Fosforit) ved Opvarmning. Af Planter kan enkelte Sopper lyse i levende Tilstand og flere Træsorter under Forraadnelsen. Nogle Insekter (f. Ex. Johannesormen) har denne Egenskab i paafaldende Grad; ligesaa en Mængde større og mindre Sjødyr, hvilke ved sin talrige Forekomst bevirker Havets Lysning i Mørke (Morild). I død Tilstand lyser alle Saltvands-, men kun faa Ferskvandsfiske. — Aarsagerne til Fænoménet er udentvivl forskjellige, men er endnu uudforskede.

Fosforister kaldtes i Begyndelsen af dette Aarhundrede i Sverige Tilhængerne af den fra Tyskland indvandrede Romantik. Navnet skriver sig fra deres Tidsskrift „Phosphoros", som udgaves 1810—13 i Upsala af Atterbom og Palmblad. Foruden disse to regnes til Fosforisterne Hammarsköld, Sondén, Hedborn, Elgstrøm, Dahlgren og noget senere Gumælius, Börjesson, Arvidson, Afzelius m. fl.

Fosforit, en Art Apatit, som bruges til kunstig Gjødning.

Fosnæs, Prestegjeld i Nordre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Fosnæs og Vik.

Fosfs, Henrik Herman, norsk Statsmand, f. i Bergen 1790, d. 1853, bestemtes trods sin Tilbøielighed for Militærstanden til Handelsmand, men begav sig Vinteren 1808—09 til Kjøbenhavn og fik Ansættelse som Sekondløitnant. Efterat han 1810 havde gjort sig bemærket ved sit Forsvar af nogle Strandbatterier paa Langeland tog han Officérsexamen og ansattes i Artilleriet. 1813 forflyttedes han til Bergen, hvor han tillige fik Ansættelse som Lærer ved Realskolen. Efter en Reise til England, Frankrige og Holland begyndte han sammen med Kr. M. Falsen og Rein at udgive Tidsskriftet „Den norske Tilskuer", hvori han skrev en Række Opsatser. 1827 valgtes han til Storthingsmand for Bergen og deltog ogsaa i det overordentlige Storthing 1828, hvorefter han som Stabskaptein forflyttedes til Mofs, hvilken By han 1830 repræsenterede i Storthinget. S. A. bosatte han sig i Kristiania, hvor han indtil 1845 stadig gjenvalgtes til Storthingsmand. Som saadan gjorde han sig bemærket ved sin livlige Deltagelse i Behandlingen af alle Spørgsmaal af Interesse, sin store Arbeidsdygtighed og Veltalenhed og sine liberale Anskuelser. I en Række af Aar valgtes han stadig til Præsident i Odelsthinget. 1839 blev han Statsrevisor samt Medlem af Undervisningskommissionen, 1840 Storthingsarkivar, 1841 Medlem af Unionskomitéen, 1843 Oberstløitnant og 1845 Statsraad og Chef for Marinedepartementet. I denne Stilling blev han staaende til 1848, da han paa Grund af svækket Helbred maatte aftræde uden senere at kunne deltage i det offentlige Liv. Fosfs's hele Virksomhed betegner ham som en af sin Tids mest alsidig dygtige Mænd; hertil kom en sjelden Samvittighedsfuldhed, som skaffede ham alles Agtelse, og en Frihed for Partilidenskab, som hindrede ham i at tage smaalige Sidehensyn. — Ogsaa i Literaturen er han ikke uden Betydning. 1824 udgav han sammen med Lyder Sagen en værdifuld „Beskrivelse over Bergens By"; blandt hans øvrige Arbeider paa dette Felt kan nævnes Digtet „Tidsnornerne" (1835), et polemisk, men helt igjennem humant og moderat Indlæg til Forsvar for Welhavens „Norges Dæmring", samt en særdeles vellykket Oversættelse af Tegnérs „Frithjofs Saga" (1826).

Foss, Frithjof, norsk Forfatter, f. 1830, virkede efter at have taget juridisk Embedseksamen en Tid som Sagfører i Arendal og Kristiania. 1862—64 udgav han under Pseudonymet Israel Dehn en Række Noveller, („For halvandet hundre Aar siden", „Høit og lavt", „Excelsior" m. fl.). Fra 1866 udgav han i Kristiania „Norsk Handelstidende". I de senere Aar har han været bosat i Hangø i Finland som Forretningsmand.

Fossekal (ell. Elvkonge, Bækfugl, Kværnkal, Cinclus aqvaticus) er en liden, eiendommelig Fugl af Sangfuglenes Orden. Hovedfarven er skifergraa, Struben, Halsen og Overbrystet melkehvide. I Nærheden af stride Bække, Mølleaaer eller Sluser ser man Fossekallen enten siddende rolig paa en Sten, iagttagende Vandfladen, hvori den dristig styrter sig efter sit Bytte, selv om Vandet skummer og bruser, eller at løbe hen over Stenene, idet den vipper med sin korte Hale. Føden bestaar næsten udelukkende af Insekter og Larver, skjønt Forsikringen om, at den ogsaa nærer sig af Fisk og Muslinger, neppe er tvivlsom. Fossekallens Hjem er saavel den gamle som den nye Verden.

Fossesholm, den betydeligste Gaard i Buskeruds Fogderi (gammel Skyld, $139^5/_{12}$ Daler), ved Eikervandets nordlige Ende, $2^1/_2$ Mil vest for Drammen. Før Reformationen tilhørte den Mariæ Kirke i Oslo og omtales i Midten af det 16de Aarh. som adelig Sædegaard. I den første Halvdel af det 17de Aarh. eiedes den af den norske Statholder Hannibal Sehested, kom 1651 under Kronen, hvorpaa den bortforpagtedes og blev senere udstykket mellem flere Eiere indtil 1762, da Etatsraad Jørgen von Cappelen samlede Godset.

Fossilier, i videre Betydning d. s. s. Mineralier, i snevrere d. s. s. Forsteninger. — Fossil, forsteinet.

Foster kaldes Menneskets og de øvrige Pattedyrs Afkom, efterat det er tre Maaneder gammelt (se Embryo). Fosteret indesluttes i Ægget, hvori det omgives af Modervandet; gjennem Navlesnoren staar det i Forbindelse med Moderkagen, hvorigjennem dets Blod, da dets Lunger og Fordøielsessystem naturligvis maa være i Uvirksomhed, fra Moderens Blod optager Surstof og Næringsstoffer. Kulsyren i dets Blod gaar ligeledes gjennem Moderkagen over i Moderens Blod. Fosterets Liv er ubevidst og forløber under stadig Stofvexel og Tilvext; det har Følelse og Bevægelse, hvilken sidste fra Midten af Moderens Svangerskab ytrer sig ved uregelmæssige, hastige Stød, som kan føles udenpaa hendes Underliv. Naar Fosteret er fuldbaaret, det vil hos Mennesket sige, at det har naaet en Længde af 18—20 Tommer, har faaet Haarbedækning paa Hovedet, Negle, som rager ud over Finger- og Taaspidserne osv., indtræder Fødselen (s. d.). — Fosterfordrivelse, kunstig Fremkaldelse af Abort, kan i visse Tilfælde blive nødvendig for at redde Moderens Liv, men foretages i Regelen i forbrydersk Hensigt og er da Gjenstand for Straf (efter den norske Kriminallov Strafarbeide fra 6 Maaneder til 6 Aar).

Fotheringhay (udt. Foddringe), Landsby i det engelske Grevskab Northhampton, med Ruiner af det Slot, hvor Maria Stuart sad fangen i sine sidste Aar, og hvor hun 1587 blev henrettet.

Fotius (Photius), Patriark i Konstantinopel, f. i Begyndelsen af det 9de Aarh., d. 891, indtraadte i Krigerstanden og blev Oberst for den keiserlige Livvagt i Konstantinopel. Da Patriarken Ignatius 857 var bleven afsat af den unge Keiser Mikael den 3dies Formynder Bardas, hvem han havde exkommuniceret, blev Fotius, som dengang endnu var Lægmand, viet til Geistlig og udnævnt til Patriark. Paven tog Parti for Ignatius, og Bulgarien sluttede sig til den romerske Bispestol; 867 holdt Fotius et Koncilium i Konstantinopel, paa hvilket Paven lystes i Ban og erklæredes for afsat; men da s. A. Basilius Makedoneren kom paa Tronen, gjenindsatte han Ignatius i Patriarkværdigheden, og Fotius fordømtes paa et Koncilium 869. Efter Ignatius's Død blev han imidlertid igjen Patriark 877—86. Sine sidste Aar levede han i et armenisk Kloster. Han var en af sin Tids lærdeste Mænd og skrev en Række theologiske og sprogvidenskabelige Verker.

Fotofobi, Lyssky, en sygelig Tilstand i Øiet, under hvilken Patienten viser en overordentlig stærk Omfindtlighed for Lysets Paavirkning, hvorfor han søger Mørke eller holder Øinene lukkede. Den forekommer især i visse Øienbetændelser samt hos Albinos.

Fotogén (Mineralolie), farveløst Destillationsprodukt af Brunkul eller Torv, der benyttes som Lysmateriał. Den lettere Fotogén tjener som Benzin, Nafta osv., til at fjerne Fedt fra Uld m. m.

Fotografi (af græsk φως, Lys, og γραφειν, skrive), Kunsten ved Hjelp af Lysstraalernes kemiske Virkning at fæste det ved Lyset frembragte Billede paa en dertil præpareret Flade. Flere Stoffer har nemlig den Egenskab at forandres kemisk i Lyset, særlig Sølvsaltene samt Chlor- og Jodsølv, som bliver sorte. Naar en f. Ex. med Chlorsølv bedækket Plade indsættes paa det Sted i en Camera obscura, hvor Billedet dannes, viser dettes lyse Steder sig efter en Tids Forløb mørke paa Papiret, medens de mørke Partier forbliver lyse, hvorved et negativt Billede opstaar. Saadanne Billeder fremstilledes allerede 1803 af Wedgewood og Davy, men blev uden praktisk Betydning, da man endnu ikke kjendte noget Middel til at hindre, at de ved senere at udsættes for Lyset helt skjæmtedes. — To Franskmænd, Niepce og Daguerre, var de første, som paa en tilfredsstillende Maade løste Opgaven at fremstille varige Billeder. De havde begge arbeidet paa egen Haand, uafhængige af hinanden, da de 1829 forenede sig og begyndte at arbeide i Fællesskab. Efter Niepces Død (1833) fortsatte Daguerre alene og 1839 kunde han optræde med sin færdige Opfindelse. Han anvendte en Sølvplade, som han, ved at udsætte den for Joddampe fik overtrukken med et Lag Jodsølv; det Billede, som fremkom, naar denne Plade indsattes i en Camera obscura, bragte han til at fremtræde klart ved at holde det over Kviksølvdampe, hvorved der dannedes Sølvamalgam paa de lyse Partier af Billedet, og endelig fixerede han det hele ved med en Opløsning af undersvovlsyrligt Natron at afvaske det af Lyset uforandrede Jodsølv. Et paa denne Maade fremstillet Billede kaldes efter Opfinderen Daguerrotypi. Opfindelsen forbedredes senere ved Anvendelsen af en Forening af Brom- og Jodsølv, som bragte Billedet til at vise sig efter kortere Tids Forløb; ved Anvendelsen af Chlorguld gjordes Billederne smukkere og holdbarere. — Endnu før Daguerrotypien blev bekjendt, havde Englænderen Talbot offentlig-

gjort en af ham opfunden Maade til at fremstille Lysbilleder paa Papir. Han dannede Chlorsølv i Papiret ved først at dyppe det i en Opløsning af Kjøkkensalt og derpaa i en Opløsning af salpetersurt Sølvoxyd (Helvedessten); naar det nu bedækkedes med et Billede paa tyndt, gjennemsigtigt Papir og udsattes for Lyset, viste der sig paa det præpareredе Papir et negativt Billede, som fixeredes ved at afvaskes med en Opløsning af undersvovlsyrligt Natron. Af dette negative Billede kunde der nu paa samme Maade tages et vilkaarligt Antal positive Gjengivelser. Denne Fremgangsmaade har faaet Navn af Talbottypi. Franskmanden Niepce de St. Victor gjorde det muligt ved at benytte Jodsølv istedenfor Chlorsølv i en Camera obscura paa Papir at frembringe Billeder, som saaledes kunde mangfoldiggjøres efter Behag; men den Omstændighed, at selv det fineste Papir ikke besidder den ønskelige Gjennemsigtighed og Jevnhed, ledede snart til at anvende Glasplader, paa hvilke man fik Sølvforbindelsen til at fæste sig ved at overtrække dem med Æggehvide, Klister eller Collodium, hvilket sidste Stof i den senere Tid er det almindelig anvendte. — Den sædvanlige Fremgangsmaade for Fotograferingen er i Korthed følgende: En Glasplade, som er overtrukken med et tyndt Lag Collodium, dyppes i det Øieblik, da Collodiet begynder at stivne, i en salpetersur Sølvopløsning, som er mættet med Jodsølv. Uden at udsættes for Lysets Paavirkning anbringes nu Pladen i en Camera obscura, hvis Linseapparat er tildækket og i Forveien rettet paa den Gjenstand, som skal afbildes. Naar denne er bragt i den rigtige Stilling, afdækkes Linsen, og Pladen udsættes nogle Sekunder for Lyset, hvorefter den omhyggelig tildækket føres ind i et mørkt, eller kun ved et svagt Lampelys oplyst Værelse. For at bringe Billedet til at fremtræde, skylles Glaspladen med en Opløsning af Jernvitriol, hvorefter det uforandrede Jodbromsølv afvaskes med en Opløsning af Cyankalium eller undersvovlsyrligt Natron. Billedet taaler nu at udsættes for Lyset og kan kopieres positivt paa Papir, som er behandlet med Chlorsølv; efterat det har faaet en smukkere Farvetone ved at dyppes i en Opløsning af Chlorguld og med undersvovlsyrligt Natron er fixeret paa Papiret, kan det for at fjerne mulige Mangler retoucheres, hvorefter det opklæbes og fernisseres. — Fotografiens Teknik har lige til den seneste Tid modtaget en Række Forbedringer, som især har gaaet ud paa at kunne opbevare de præpareredе Glasplader i længere Tid i brugbar Stand, at forkorte den til Billedets Dannelse fornødne Tid samt at gjøre Fotografierne saa holdbare som muligt. Et længe eftersträbt Maal, at kunne fotografere Gjenstandene med deres naturlige Farver, har man i den senere Tid ogsaa tildels naaet, uden at denne Opfindelse endnu har faaet praktisk Betydning.

Fotolithografi, en Gren af Lithografien, i hvilken Tegningen paa Stenen fremstilles ad fotografisk Vei. Den oprindelige Fremgangsmaade var følgende: Man overheldte i et mørkt Rum den lithografiske Sten med en Opløsning af Asfalt i Svovlæther, og efterat denne var indtørret, bedækkedes Stenen med et negativt Billede og udsattes for Sollyset; herved blev de til det negative Billedes lyse Partier svarende Dele af Asfaltovertrækket forandrede af Sollyset og uopløselige, hvorefter Resten afvaskedes med Svovlæther. Efter den almindelige Behandling med Gummi og Syre var Stenen færdig til Trykning (se Lithografi). Denne Methode er i de senere Tider paa de fleste Steder afløst af en anden, ved hvilken anvendes Papir, som er gjort lysømfindtligt ved at overtrækkes med en Blanding af dobbelt chromsur Kaliopløsning og Lim eller Æggehvide. Efterat Papiret har været exponeret under et efter en Tegning i Stregmanér optaget Negativ, fugtes det og indvalses med en fed Sværte, hvorved de Dele, hvor Lyset har virket, modtager Sværten. Billedet overføres, medens det endnu er fugtigt, paa Stenen ved Overtryk. (Se Lithografi). — En lignende Fremgangsmaade bruges af Xylograferne for at overføre et Billede paa Træpladen; denne overstryges først med en med Vand fortyndet Blanding af Æggehvide og Zinkhvidt, og efterat Blandingen er bleven tør, med en salpetersur Sølvopløsning. Træklodsen bedækkes derpaa med et negativt fotografisk Billede paa Glas og udsættes for Lyset, hvorefter det fremkomne Billede fixeres ved en Opløsning af undersvovlsyrligt Natron.

Fotometer, Apparat til at maale lysende Legemers Lysstyrke. Det simpleste og nøiagtigste er Dr. Vogels, som bestaar af flere Strimler tyndt, gjennemsigtigt Papir, lagte ovenpaa hverandre, den overliggende bestandig ca. 1/4 Tomme kortere end den underliggende, hvorved en Skala af forskjellig Gjennemsigtighed dannes. Øverst kommer en Strimmel med paatrykte ugjennemsigtige Tal, som nøiagtig passer i Papirskalaen. Det hele er indsluttet i en Æske med Glaslaag. Lægges nu et i dobbelt chromsur Kaliopløsning badet og i Mørke tørret Papir under Papirskalaen og Glaslaaget lukkes, vil ved Expositionen de paatrykte Tal afkopieres paa det underliggende lysømfindtlige Papir og vise sig lyse i mørk Grund, saa mange og saa langt i Rækken, som det mer eller mindre stærke Lys i den kortere eller længere Tid har formaaet at sværte Papiret. Det sidste læselige Tal angiver Lysgraden. Man har endnu flere andre Fotometre af mere eller mindre hensigtsmæssig Konstruktion, bl. a. af Rumford og Bunsen.

Fotosfære, se Solen.

Fotscha, By i Bosnien, ved Drina, med 12,000 Indb. og Fabrikation af Sabler og Knive.

Foucault (udt. Fukaa), Jean Bernard Léon, fransk Fysiker, f. 1819, d. 1868, studerede først Medicin, beskjeftigede sig senere med Daguerrotypi og Optik, blev 1855 Fysiker ved Observatoriet i Paris, 1862 Medlem af Længdebureauet og 1865 af Akademiet i Paris. Han maalte Forskjellen mellem Lysets Hastighed gjennem Vand og gjennem Luft, paaviste ved Hjelp af Pendelsvingninger Jordens Omdreining og gjorde sig høilig fortjent ved at konstruere flere fortrinlige fysikalske Apparater.

Fouché (udt. Fuse), Josef, Hertug af Otranto, fransk Statsmand, f. 1763, d. 1820, bestemte sig først for Lærervirksomheden og blev ansat som Lærer i Filosofi i Nantes, men blev ved Revolutionens Udbrud Advokat og indvalgtes i Konventet, hvor han stemte for Kongens Henrettelse. Efter at have ledsaget Velfærdskomitéens Udsendinge til Lyon blev han Gjenstand for Robespierres Had og medvirkede til dennes Fald, men udstødtes selv 1795 af Konventet og holdtes en Tid i Fængsel. 1799

blev han Politiminister og var som saadan utrættelig virksom for, om end ikke altid ved de bedste Midler, at opretholde Fred og Orden indenlands. Paa Grund af Mistanke fra Bonapartes Side afskedigedes han 1802, men blev allerede 1804 igjen Politiminister. Han søgte i denne Stilling at bekjæmpe flere af Napoleons dristigste Planer og blev derfor paany afskediget 1810. 1813 blev han Guvernør over de illyriske Provinser og under de 100 Dage overtog han igjen Politiministeriet; dette indehavde han ogsaa en Tid under Ludvig den attende, hvorefter han blev Gesandt i Dresden. Forvist som „Kongemorder" levede han sine sidste Aar i Østerrige.

Fougères (udt. Fusjær), By i det franske Departement Ille-Vilaine, 6 Mil nordøst for Rennes, med 11,000 Indb. og betydelige Seildugsfabriker.

Fould (udt. Fuld), Achille, fransk Finants- og Statsmand, f. 1800, d. 1867, studerede ved Siden af at uddanne sig til Bankier ogsaa de skjønne Kunster og foretog flere lange Udenlandsreiser. Derpaa indtraadte han i den af hans Broder ledede Bankierforretning, toges ofte paa Raad i Finanssager af Ludvig Filip og blev Medlem af Generalkollegiet for Handelen. 1842 blev han Medlem af Deputeretkammeret og efter Revolutionen 1848 af den konstituerende Forsamling; 1849 indvalgtes han i den lovgivende Forsamling og blev s. A. Finansminister, i hvilken Stilling han blev staaende til kort før Statskupet 1851. Umiddelbart efter dette blev han igjen Finansminister, tog 1852 Afsked, blev Senator og snart derpaa Stats- og Husminister. Som saadan blev han en af Keiserdømmets vigtigste Støtter. Fra 1861 til kort før sin Død var han igjen Finansminister.

Fouqué (udt. Fuke), Friedrich Heinrich Karl, Friherre de la Motte, tysk Digter, f. 1777, d. 1843, deltog som Officér i Frihedskampen, tog 1813 Afsked med Majors Rang og levede siden for det meste paa sine Godser. Han optraadte først som Oversætter af Cervantes og skrev selv adskillige Romaner og Skuespil efter spanske Mønstre; senere vendte han sig til nordiske Motiver i det dramatiske Digt „Sigurd Slangedræberen" og til Emner fra Tyskklands gamle Historie: „Eginhard og Emma" og „Alboin". Af hans øvrige Verker blev især Romanen „Trylleringen" og Eventyret „Undine" modtagne med stort Bifald. Fouqué tilhører helt den romantiske Skole, og hans Digtning er gjennemstrømmet af dens Hovedmomenter: Ridderlighed, Galanteri og Religiøsitet; en rig og kraftig Fantasi bryder stedse gjennem den ofte noget tvungne Form. Paa sine gamle Dage hyldede han en vidtgaaende pietistisk og aristokratisk Retning, som bragte ham paa Kant med sin Tid.

Fouquier-Tinville (ud. Fukie Tængvill), Antoine Quentin, fransk Revolutionsmand, f. 1747, blev Prokurator, men maatte opgive denne Stilling paa Grund af Bankerot og gjorde derpaa Tjeneste i Paris's hemmelige Politi. Ved Revolutionens Udbrud blev han som en af de videstgaaende Demokrater kjendt med Robespierre og sattes 1793 af ham til offentlig Anklager ved Revolutionstribunalet. Som saadan gik han frem paa den mest samvittighedsløse Maade, idet det kun var ham om at gjøre at bringe saa mange som mulig paa Skafottet. Sin tidligere Ven Robespierre og dennes Tilhængere anklagede han med samme Hensynsløshed som alle andre og lykønskede Konventet med deres Henrettelse; snart efter anklagedes han imidlertid selv for samvittighedsløs Embedsførelse og halshuggedes 1795.

Fourage (udt. Furaasj), fr., Foder, især for Heste. — Fouragering, Indsamling eller Indbrivning af Foder i Krigstid.

Fourcroy (udt. Furkroa), Antoine François, fransk Kemiker, f. 1755, d. 1809, gjorde sig fortjent som Grunder af flere høiere Undervisningsanstalter og som en af Grundlæggerne for den nyere kemiske Nomenklatur.

Fourier (udt. Furie), François Marie Charles, fransk Socialist, f. 1772, d. 1837, besøgte i sin Barndom Latinskolen i Besançon, men sattes derpaa af sin Fader mod sin Villie til Handelen og beklædte lige til sin Død i forskjellige Byer underordnede Kontorposter, som han røgtede paa den samvittighedsfuldeste Maade. Gjennem en Række yderst fantastiske Skrifter i et tungvindt Sprog, som vrimler af nydannede Ord og Udtryk, fremsatte han sit sociale System (Fourierismen), hvis Grundtræk er det fuldkomneste Fællesskab i Menneskenes Tilfredsstillelse af sine Behov. Behovenes mest fremtrædende Form er Lidenskaberne, mellem hvilke der maa herske en indbyrdes Harmoni. Denne Harmoni skal Menneskeslægten søge at bringe tilveie ved at sætte hvert Individ paa den Plads, som hans Tilbøielighed kræver. I en Mængde mindre Samfund, Falanger, paa 2,000 Mennesker, som lever sammen i fælles Bygninger, skal enhver fra de første Barneaar af arbeide paa hvad han har Lyst til og bytte Arbeide saa tidt han vil; derved vil Produktionen stige, medens Forbruget, som en Følge af Samlivet, paa engang vil blive betydelig mere raffineret og mindre kostbart. Fouriers Lære er af hans Disciple udviklet videre og endog forsøgt praktisk gjennemført, uden at dette dog har lykkedes; nu har den neppe flere Tilhængere.

Fourier, Jean Baptiste Joseph, fransk Mathematiker, f. 1768, d. 1830, blev i sit 18de Aar Lærer ved Krigsskolen i Auxerre, ansattes senere ved den polytekniske Skole i Paris, deltog i Bonapartes Felttog til Ægypten og var Medarbeider i den over dette Land udgivne Beskrivelse. 1802 blev han Præfekt i Departementet Isère, sluttede sig 1815 til Restaurationen, og levede siden for det meste som Privatmand. Han beskjeftigede sig især med Varmelæren samt med Liguingernes Theori; hans berømteste Verker er „Analytisk Varmetheori" og „Analyse af de bestemte Ligninger."

Fox, Charles James, berømt engelsk Statsmand, f. 1748, d. 1806, blev 1768 indvalgt i Underhuset, hvor han i Begyndelsen holdt sig til Toryerne; han blev Admiralitetslord og 1772 Skatkammerlord. Imidlertid vendte han sig snart til Whiggerne, traadte i Forbindelse med Burke og optraadte med Iver og Veltalenhed til Fordel for de amerikanske Koloniers Sag. 1782 blev han Medlem af Ministeriet Rockingham, men maatte for en kort Tid vige for den yngre Pitt; da han atter var bleven Minister, indbragte han sin „East-India-Bill", der gik ud paa at sætte en Stopper for de Misbrug, som det ostindiske Kompagni gjorde sig skyldig i, og

bringe de indiske Koloniers Forvaltning over i Regjeringens Hænder. Forslaget blev antaget i Underhuset, men forkastedes i Overhuset paa Kongens Foranstaltning, og Pitt kom nu igjen til Roret. Fra dette Øieblik af blev Fox Føreren for en liberal Opposition inden Parlamentet, hvilken blev af overordentlig Indflydelse paa Englands offentlige Liv. Hans Forkjærlighed for den franske Revolution medførte dog lidt efter lidt en Spaltning inden Whigpartiet, og han kom til at staa i Minoriteten ligeoverfor sin tidligere Ven Burke. 1797 trak han sig tilbage til Privatlivet, men kaldtes efter Pitts Død Jan. 1806 til Statsroret af Prinsregenten. Han tog strax med Iver fat paa at ordne de under hans Formand ilde skjøttede Finanser og bringe Rede i den Forvirring, som raadede baade i den indre og ydre Politik; men Overanstrengelsen knækkede hans allerede før vaklende Sundhed og medførte hans Død Sept. s. A. Som politisk Taler hører han til Englands største; hans Taler er udkomne i 6 Bind (1815).

Fox, George, Kvækersektens Stifter, f. 1624 i Leicestershire, d. 1691, var i sin Ungdom i Skomagerlære, men brugtes af sin Mester mest til at vogte Faar, under hvilken Beskjæftigelse han fordrev Tiden med at læse i Bibelen. Han indbildte sig snart at have Syner og Aabenbaringer, optraadte fra 1647 som Lægprædikant og afstedkom ved sine jevnlige Forstyrreiser af den offentlige Gudstjeneste ofte Forargelse. Han fik imidlertid stort Tilløb af Tilhørere og stiftede 1649 „Vennernes Samfund", som af Udenforstaaende fik Øgenavnet „Kvækere" (quakers). Efter flere Reiser, bl. a. til Amerika, Holland og Tyskland, henlevede han sine sidste Aar i Stilhed nær London.

Foxerna, Sogn i Flundre Herred i Vestergötland, ved Götaelven, bekjendt for det Slag, som stod der Vaaren 1100 mellem Magnus Barfod og Svenskerne, i hvilket de sidste seirede.

Foy (udt. Foa), Maximilien Sébastien, fransk General, f. 1775, d. 1825, deltog i Republikens Felttog, gik 1807 til Konstantinopel og spillede en vigtig Rolle ved Forsvaret af Dardanellerne, deltog 1808—14 i Krigen i Spanien og Portugal, var 1815 med i Slaget ved Waterloo, hvor han for 15de Gang blev saaret, og trak sig efter den anden Restauration tilbage til Privatlivet. Senere indvalgtes han i Deputeretkammeret, hvor han sluttede sig til de Liberale. Han har skrevet et Verk om Krigen i Spanien, og en Samling af hans parlamentariske Taler er udkommen.

Foyer (udt. Foaje), egentl. Arnested; Sal i et Theater, hvor Publikum forsamles i Mellemakterne (Foyer public), eller hvor Skuespillerne opholder sig, naar de ikke er inde paa Scenen (Foyer des artistes).

Foyn, Sven, f. 1809 i Tønsberg, viste tidlig mekanisk Begavelse, men gik tilsjøs og opholdt sig som Styrmand en Tid i London og Paris for at sætte sig ind i det engelske og franske Sprog. Efterat han havde gjort flere længere Sjøreiser, blev hans Opmærksomhed omkring 1840 rettet paa Sæl- og Hvalfangsten i Nordishavet, som i temmelig stor Udstrækning dreves af Englændere og Hollændere. 1844 gjorde han med en anden Skipper en Reise til Ishavet paa Hvalros- og Sælfangst og 1845 fik han udrustet sit første Fartøi „Haabet" til samme Bedrift. 1854 kunde han udsende nok et Skib og 1863 et tredie, „Spes & Fides". 1864 bereiste han Finmarkens Kyster for at træffe Forberedelser til Udførelsen af sin Plan om at drive Hvalfangst i større Maalestok; denne Bedrift har han senere stadig syslet med og udvidet i en stor Skala. I de senere Aar har han med Held anvendt Dampskibe til Hvalfangst; de Harpuner, han benytter, udskydes af en liden Kanon og er forsynede med en Sprænggranat, som exploderer, naar Harpunen er trængt ind i Hvalens Krop, og næsten altid strax dræber den. Foyns Fangst har i flere Aar gaaet op til henimod 50 Hvaler. For Tilgodegjørelsen af deres Kjød og Ben til Guano har han anlagt en storartet Fabrik tæt ved Vadsø.

Fra (Forkortn. af frater), Broder, italiensk Navn paa Munke, især Tiggermunke.

Fra Diavolo, „Broder Djævel", berygtet italiensk Røver, f. 1760, hedte egentl. Michael Pozza, var først Munk, dannede derpaa en Røverbande, med hvilken han gjorde Egnen omkring Intri i det Neapolitanske ufikker og dømtes in contumaciam til Døden. Ved Franskmændenes Indrykken i Neapel erklærede han sig for Kongen, benaadedes og udnævntes til Oberst, hvorefter han med Held kjæmpede mod Franskmændene. Han forvistes imidlertid for slet Opførsel, drog til Kalabrien, hvor han ligeledes bekjæmpede Franskmændene, men blev fangen og hængtes i Neapel 1806.

Fraas (udt. Fras) Oskar, tysk Geolog f. 1824, studerede først Theologi, men lagde sig samtidig efter Geologi, hvilket Fag han senere studerede i Paris. 1850—54 indehavde han et Præstekald, blev sidstnævnte Aar Konservator i Stuttgart, bereiste 1864—65 i videnskabeligt Øiemed Ægypten og Arabien og foretog 1875 geologiske Undersøgelser paa Libanon. Foruden talrige videnskabelige Skrifter har han udgivet „Før Syndfloden, en populær Urverdens-Historie".

Fraga, By i Aragonien i Spanien, ved Floden Cinca, med 8,000 Indb. og et gammelt mauriſk Slot.

Fragment, lat., Brudstykke, især af et Skrift. — Fragmentarisk, brudstykkevis; som kun findes i Brudstykker.

Fragt, 1) den Betaling, en Reder modtager, for med et Skib at føre et Parti Varer fra et givet Sted til et andet; 2) populær Betegnelse for et Vareparti (Ladning), som skal føres fra et Sted til et andet.

Fraktion, lat., Brud, Brydning; Underafdeling af et (især politisk) Parti.

Fraktur, lat., Brud, Knæk; i Lægevidenskaben Benbrud; i Bogtrykkerkunsten de i Tyskland og tildels endnu i Danmark og Norge brugelige Typer („danske" ell. „gothiske") i Modsætning til Antiqua (s. d.).

Framnæs, se Fridthjov.

Franc, fransk Mynteenhed = 72 Øre, deles i 10 Decimer à 10 Centimer.

Française (udt. Frangsæs), en fra Frankrige stammende almindelig brugt Kontradans, i 6 Afdelinger, som danses i Regelen af 4, men ogsaa af 6 eller flere Par og med Musik af gjennemgaaende munter Karakter i tofjerdedels og sexottendedels Takt.

Francavilla, By i den italienske Provins Apulien, 6 Mil vest for Brindisi, med 17,000 Indb. og betydelig Industri.

Franche-Comté (udt. Frangsj-Kaangte), gammel fransk Provins, omfattende Frigrevskabet Burgund eller Høiburgund, svarede til de nuværende Departementer Doubs, Jura og Øvre-Saône, af tilsammen 280 Kv.mils Fladeindhold, med 882,000 Indb. Provinsen beboedes paa Cæsars Tid af Sequaner, indlemmedes efter at være erobret af ham i Belgica prima og senere i Maxima Sequanorum, blev derpaa en Del af det burgundiske og det frankiske Rige, forenedes 887 med det transjuranske Burgund, tilhørte derpaa efter hinanden Keiser Fredrik den første, Otto af Meran, de burgundiske Hertuger, Filip den driftige, Maximilian af Østerrige og de spanske Habsburgere, erobredes 1674 af Frankrige og afstodes til dette Land ved Freden i Nimwegen 1678.

Francia (udt. Frantsja), Francesco, egentl. Raibolini, italiensk Maler, f. ca. 1450, d. 1533, drev først paa Guldsmedkunsten og niellerede fortræffelige Sager, ligesom han ogsaa bragte det vidt som Stempelskjærer. I Malerkunsten var Marco Zoppo hans Lærer; ogsaa Perugino havde Indflydelse paa hans Uddannelse. Han stiftede en meget besøgt Malerskole i Bologna, hvor han ogsaa var ansat ved Mynten. Af hans Arbeider kan især nævnes Freskerne i Santa Cecilia i Bologna, den hellige Sebastian i Kirken della Misericordia sammesteds samt en Række Madonnabilleder af et noget strengt, men storartet Præg.

Francia, José Gaspar Rodriguez, Diktator i Paraguay, f. 1757, d. 1840, studerede først Theologi, derpaa Jus og nedsatte sig som Sagfører i Asfuncion, hvor han blev Alcalde. Efter Paraguays Løsrivelse fra Spanien 1811 blev han Sekretær ved den af Kongressen udnævnte Junta, valgtes 1813 til Konsul, men vilde ikke dele Magten med sin Kollega og foreslog 1814 for Kongressen at udnævne en Diktator. S. A. blev han valgt som saadan paa tre Aar og 1817 gjenvalgt paa Livstid. I dette Embede, som han beholdt til sin Død, viste han en Dygtighed og Kraft, som imidlertid snart udartede til Despoti. Især gik han skaanselløst frem mod Spanierne, Geistligheden og Munkene samt mod dem, der vovede at gjøre Indsigelser mod hans System. For Landets materielle Kultur udrettede han meget, skjønt ogsaa dette mest ved Tvangsforholdsregler.

Franciskanerne, en Tiggemunkeorden, stiftet 1208 af Franciskus af Assisi (s. d.), betræftedes foreløbig af Innocents den tredie 1215 og blev formelig stadfæstet af Honorius den tredie 1223. Efter de skrevne Regler fra 1223 skulde Ordenens Medlemmer som Tegn paa Ydmyghed kalde sig Minoriter (fratres minores, „mindre Brødre"); deres Pligter skulde især bestaa i blind Lydighed, Kyskhed og absolut Fattigdom. Hver Fredag i hele Aaret samt Tiden fra Allehelgensdag til Jul og fra Fastelavn til Paaske skulde de holde streng Faste. Ingen af dem maatte, naar han tiggede, modtage Penge, men kun Levnetsmidler o. lign.; Penge maatte heller ikke modtages i Løn for udført Arbeide. Hverken nogen enkelt af Ordenens Medlemmer eller Ordenen selv maatte have nogen Eiendom; end ikke Klostrene skulde de kunne kalde sine. Ordenens Hoved var en Generalminister, hvem alle Brødre skulde vise samme Lydighed, som han selv viste Paven; han valgtes paa tre Aar og havde bl. a. at afholde enslags Examen over de af Brødrene, som skulde have Tilladelse til at optræde som Prædikanter. Ordensdragten var en askegraa Kappe med en Strikke til Belte, et Par korte Benklæder og Træklodser under Fødderne istedenfor Sko, hvorfor Medlemmerne ogsaa kaldtes Barfodmunke. Efter den graa Dragt kaldtes de i Danmark og senere i Norge Graabrødre. — De strenge Ordensregler slappedes snart som Følge af de mange Privilegier, Pavestolen i Tidernes Løb lønnede Ordenen med, til Gjengjeld for den Iver, hvormed den støttede Pavernes hierarkiske Planer. Saaledes lettedes det oprindelig saa strenge Paabud om absolut Fattigdom; Indtrædelse i Ordenen begunstigedes bl. a. ved, at flere Paver fritog selv de værste Misgjerningsmænd for Straf, naar de blev Minoriter. Deres Udgifter indskrænkedes ved Fritagelse for alle Slags Afgifter, og endelig fik de fuldstændig Prædikefrihed. — Allerede 1219, da Franciskus holdt det første Generalkapitel for Ordenen, indfandt sig 5,000 Afsendinger fra de forskjellige Klostre; disses Antal steg i Løbet af det 13de Aarh. til ca. 7,000. Kort før Franciskus's Død (1226) opstod der inden Ordenen et Parti, som vilde have Formildelse i Reglerne, og dette førte til, at Minoriterne delte sig i to Afdelinger, fratres de observantia, det strengere Parti, der snart dannede en voldsom Opposition mod den herskende Kirke og Paverne, som var ugunstig stemte mod det, og fratres de communitate, det mildere. — Allerede 1223 kom Ordenen til Danmark, hvorfra den sandsynligvis udbredte sig til Norge. Inden Midten af Aarhundredet fandtes et Minoriterkloster i Konghelle, et i Tunsberg og et i Bergen; yngre var Klostrene i Nidaros og Marstrand, og det i Oslo stiftedes 1291 af Hertug Haakon. Fra 1280 dannede de norske Minoriter en særlig Afdeling, Custodia Norvegiae, med en Formand (custos), som stod under Provinsialministeren for Provincia Daciae (Skandinavien); denne stod umiddelbart under Generalministeren i Rom. Hvert enkelt Klosters Forstander kaldtes Guardian. I ældre norske Breve kaldes Minoriterne sædvanlig „berføttabrødr"; efterat det danske Skriftsprog havde fortrængt det norske, blev den danske Benævnelse „Graabrødre" almindelig.

Franciskus af Assisi, Franciskanerordenens Stifter, f. 1182 i Assisi i Mellemitalien, d. 1226, hed egentlig Giovanni Bernardone og var Søn af en rig Kjøbmand. Ifølge de Syner og Aabenbaringer, han indbildte sig at have havt, begyndte han at leve som Eneboer; men da han engang hørte Evangeliets Beretning om Apostlernes Udsendelse uden Stav og Taske (Matth. 10, 8—10), bortgav han al sin Eiendom, forenede sig med otte Ligesindede og drog omkring for at prædike Bod og pleie de Syge. Franciskus var en Mand med stor Selvfornegtelse, en dyb Hjertets Enfoldighed og en glødende Kjærlighed til Gud og Mennesker. Talrige Tilhængere sluttede sig snart til ham, og 1209 henvendte han sig til Pave Innocents den tredie med Begjæring om at sanktionere de af ham opstillede Ordensregler, hvilket dog først skete 1223. I sine senere Aar foretog han en Omvendelsesreise til Ægypten og levede derpaa igjen som Eneboer. Hans Historie er udpyntet med en Mængde Eventyr om Mirakler o. desl. — 1228 kanoniseredes han.

Franciskus af Paula, Stifter af Minimernes Orden, f. 1416 i Paula i Kalabrien, d. 1507,

indtraadte 1428 i et Franciskanerkloster, begyndte et Par Aar senere at leve som Eneboer og fik snart talrige Tilhængere. Efterat han havde bygget et Kloster og en Kirke, sanktioneredes hans Ordensregler 1484 af Paven. Han krævede af sine Tilhængere ikke blot Opfyldelsen af de tre almindelige Klosterløfter, men ogsaa stadig Afholdenhed fra alle Kjødspiser. Franciskus fik stort Ry for flere Mirakelkure, som han skal have udført, og kaldtes af Ludvig den ellevte af Frankrige til dennes Dødsleie; senere forblev han i Frankrige, hvor han byggede Klostre i Plessis les Tours og Amboise. 1519 erklæredes han for Helgen.

Franck, Sebastian, tysk Forfatter, f. 1500, d. 1545, levede i forskjellige tyske Byer som Sæbekoger og Bogtrykker. Han var i Begyndelsen begeistret for Reformationen, men kom snart i Strid med dennes ledende Mænd paa Grund af sit Hang til Mysticisme og Sværmeri. Han var en af de første, som behandlede Verdenshistorien paa Tysk; desuden skrev han en Række theologiske og polemiske Skrifter samt Ordsprog. Hans Arbeider hører til det bedste i det 16de Aarh.s tyske Prosaliteratur.

Francke, August Herman, bekjendt tysk Theolog, f. 1663, d. 1727, studerede Theologi i Erfurt, Kiel og Leipzig, paa hvilket sidste Sted han fra 1685 virkede som Docent. 1687—89 uddannede han sig i Exegese under Su. erintendent Sandhagen og opholdt sig en Tid hos Spener; derpaa optog han igjen sine Forelæsninger, men blev, da han lagde mindre Vegt paa den strenge Orthodoxi, snart angreben fra mange Hold og tildels beskyldt for Vranglære. 1690 gik han til Erfurt som Diakon ved Augustinerkirken, men vakte der saa stor Opsigt ved sine Prædikener, at man allerede næste Aar ansaa det for raadeligst at afskedige ham. Blandt flere Kaldelser, som han nu samtidig fik, foretrak han at modtage den som Professor i orientalske Sprog i Halle, hvilken Post han senere ombyttede med et Professorat i Theologi sammesteds, ved Siden af hvilket han overtog Prestekaldet i en af Byens Forstæder. Allerede i Begyndelsen af sit Ophold i Halle begyndte han at holde en Skole for fattige og forsømte Børn; 1695 udvidedes denne, paa samme Tid som han oprettede et „Pædagogium" eller en høiere Opdragelsesanstalt samt et Waisenhus, for hvilket han 1698 begyndte at opføre en egen Bygning. Med disse og flere Stiftelser forbandt han ogsaa den Canstein'ske Bibelanstalt samt et Missionsinstitut. De betydelige Pengesummer, som udfordredes for at holde alt dette igang, kom dels ind ved frivillige Gaver, dels gjennem et Apotheк og en Boghandel, som anlagdes i Forbindelse med de øvrige Anstalter. Over sin pædagogiske Virksomhed glemte Francke ikke sine Pligter som Universitetslærer og Præst. — Franckes Skoler og Stiftelser bestaar endnu og har i Tidens Løb modtaget adskillige Udvidelser, men følger fremdeles sin oprindelige Plan. Lærernes Antal var 1863 tilsammen 128 og Elevernes 3,500.

Francke, Karl Filip, en af Slesvigholstenernes Ledere, f. 1805, d. 1870, studerede Retsvidenskaben og ansattes 1835 i Generaltoldkammeret i Kjøbenhavn. 1848 nedlagde han sit Embede og sluttede sig til Opstanden i Slesvig-Holsten, hvor han 1849—50 var Finans- og senere Udenrigsminister. 1851 forvistes han, blev derpaa Minister hos Hertugen af Koburg-Gotha, indtraadte 1863 i det af Hertug Fredrik af Augustenborg dannede Ministerium og hørte fra 1867 til venstre Centrum i den prøssiske Rigsdag.

Franco af Köln (lat. Franco de Colonia), tysk musikalsk Forfatter i det 11te (efter andre i det 13de) Aarh., er den første, som i sine Skrifter „Musica et cantus mensurabilis" og „Compendium de discantu" har behandlet Mensuralmusikens Theori. Hans Livsomstændigheder er ubekjendte.

François (udt. Frangsoa), Nicolas Louis, Greve, almindelig kaldet François de Neufchâteau, fransk Statsmand og Digter, f. 1750, d. 1828, blev 1782 Generalprokurør paa San Domingo, 1789 Medlem af Nationalforsamlingen og senere af Konventet. Paa Grund af sin moderate Optræden fængsledes han 1793, men kom i Frihed efter den 9de Thermidor. 1797 blev han Indenrigsminister, derpaa Medlem af Direktoriet, 1798 atter for en kort Tid Indenrigsminister og derpaa Senator. Han var den første, som fattede Planen til de offentlige Industriudstillinger.

Francs-tireurs (udt. Frangtirør), Frikytter, kaldtes i den fransk-tyske Krig 1870—71 de franske Frivillige.

Frank, Johan Peter, tysk Læge, f. 1745, d. 1821, praktiserede fra 1766 paa flere Steder, blev 1784 Professor i Fysiologi og Retsmedicin i Göttingen og 1785 i Pavia, hvor han ledede en Reformation i Lombardiets Medicinalvæsen. 1795 blev han Direktør for Allgemeine Krankenhaus i Wien, 1804 Professor i Wilna og 1805 Livlæge hos den russiske Keiser. Fra 1808 levede han som Privatlæge i Wien. Blandt hans mange betydningsfulde videnskabelige Arbeider fortjener især at nævnes et udførligt Verk over Retsmedicinen, hvis egentlige Grundlægger han var.

Frank, Sigismund, tysk Maler, f. 1770, d. 1847, erhvervede sig stor Fortjeneste ved at gjenoplive det i lang Tid næsten glemte Glasmaleri, hvilket han bragte paa et saa høit Trin, at han overgik mange af de bedre Malere fra Middelalderen. Under hans Ledelse oprettedes 1826 i München en storartet Anstalt for Glasmaleri, hvis Verker pryder flere Kirker i Tyskland og England.

Frankel, Zakarias, tysk jødisk Theolog, f. 1801, d. 1875, blev 1836 Overrabbiner for Dresden og Leipzig og ledede fra 1854 et jødisk Seminarium i Breslau. Han uddannede talrige Lærere og Geistlige og gjorde sig ogsaa paa andre Maader fortjent af sine Troesfæller. Af hans theologiske Skrifter har flere høit videnskabeligt Værd.

Franken, tysk Landskab omkring Main, Rhinen og Neckar, blev i det 9de Aarh. Hertugdømme og betragtedes som den centrale Del af det tyske Rige. 939 forbandtes Hertugværdigheden af Otto den første med den tyske Krone; i det 12te Aarh. blev Østfranken igjen et selvstændigt Hertugdømme. 1024—1125 sad en frankisk Slægt, Salierne, paa den tyske Keisertrone. Senere antog Rhinfranken Navnet Rhinpfalz, medens Østfranken nu udgjør Baierns tre frankiske Kredse.

Frankenberg, By i Sachsen, med 10,500 Indb. og betydelige Væverier.

Frankenstein, By i prøssisk Schlesien, 8 Mil sydøst for Breslau, med 8,000 Indb., Kornhandel og Fabrikation af Uldvarer.

Frankenthal, By i det baierske Pfalz, med 8,000 Indb., Maskinfabriker og Klokkestøberier.

Frankenwald, Bjergstrækning i Østfranken, forbinder Fichtelgebirge med Thüringerwald. Middelhøiden er 1,900 Fod.

Franker, en germanisk Folkestamme, som bestod af flere forbundne Folkeærd, nævnes første Gang i det 3die Aarh. som boende ved den nedre Del af Rhinen. Senere delte de sig i to Grene, de salisk Franker ved Nedre-Rhin og de ripuarisk Franker længere oppe. De saliske Franker grundede det frankiske Rige, som under Chlodevig udvidedes ved flere Erobringer, men derpaa blev Gjenstand for Delinger og blodige Stridigheder, indtil det atter af Chlotar 613 samledes paa én Haand. 751 kom Kongeværdigheden fra Merovingerne til Karolingerne; Karl den store udvidede Riget til at omfatte Landet mellem Elben i Nord, Ebro i Syd og Saale og Bøhmerwald i Øst. 799 blev han romersk Keiser. Efter Karls Død deltes Riget ved Forliget i Verdun 843 mellem hans Sønner, og af denne Deling kan det senere tyske og det senere franske Rige siges at være fremgaaede.

Frankfurt am Main, By i Preussen, ved Main, med 104,000 Indb., er smukt bebygget og har flere prægtige Bygværker, blandt hvilke især kan mærkes Domkirken, det Thurn- og Taxiske Palads, Børsen m. fl. Endvidere findes Monumenter for Karl den store, Gutenberg, Goethe og Schiller, flere Videnskabs- og Kunstanstalter samt milde Stiftelser. Industrien omfatter især Fabrikation af Guld- og Sølvvarer, Vorbug, Tapeter, Tobak osv. Handelen, især Kommissions- og Vexelhandelen, er særdeles betydelig. — Byen omtales allerede 794, var fra 843 Hovedstad i det østfrankiske Rige og fra 1245 fri Rigsstad, fra 1815 Sæde for Forbundsforsamlingen og 1848—49 for den tyske Rigsdag. 1866 indlemmedes den i Preussen.

Frankfurt an der Oder, By i preussisk Brandenburg, ved Oder, med 48,000 Indb., er smukt bebygget og har betydelig Handel, Jernstøberier og Skibsfart. Den var engang en vigtig Hanseстad og havde 1506—1811 et Universitet.

Frankland, Edward, engelsk Kemiker, f. 1825, fra 1865 Professor i London, har anstillet vigtige Undersøgelser paa flere Felter af den organiske Kemi og desuden over de lysende Flammer, over Vandet og Spektralanalysen.

Franklin, Benjamin, berømt nordamerikansk Statsmand og Fysiker, f. 1706, d. 1790, kom i sit tolvte Aar i sin Broders Bogtrykkeri og begyndte kort efter at skrive i en af Broderen udgiven Avis. Senere reiste han til Filadelfia, hvor han besluttede at grunde et eget Bogtrykkeri, og foretog i den Anledning 1724 en Reise til England. Her forblev han imidlertid i to Aar, hvorefter han reiste tilbage til Filadelfia og blev Bogholder hos en Kjøbmand. Efter dennes Død oprettede han et Bogtrykkeri; paa samme Tid begyndte han at virke som politisk Forfatter og erhvervede sig som saadan snart stor Anseelse. 1743 fik han det Hverv at revidere Statuterne for det amerikanske filosofiske Selskab; samtidig anstillede han sine vigtige Undersøgelser over Elektriciteten. 1762 udnævntes han af Universitetet i Oxford til Dr. juris. Da Stridighederne mellem Amerikanerne og England begyndte, søgte begge Parter at vinde Franklin for sin Sag, og han blev efter et Besøg i England udnævnt til Generalpostmester for Kolonierne i Amerika; men han tog dog Parti med sine Landsmænd og mødte 1767 som en af deres Assendinger til Underhuset, hvor han varmt talte deres Sag. Han blev afskediget fra sin Post og vendte 1775 tilbage til Filadelfia, hvorpaa han næste Aar sendtes til Paris som hemmelig Gesandt; da Ludvig den sextende 1778 offentlig anerkjendte de Forenede Staters Uafhængighed, blev han deres befuldmægtigede Minister ved Hoffet i Versailles. Den Agtelse og Popularitet, som Franklin ved sine Fortjenester og sin Personlighed erhvervede sig i Frankrige, bidrog maaske ikke mindst til at fremkalde den Sympati for den nye Republik, som gjorde sig gjeldende i Frankrige. Efter 1783 i Paris at have afsluttet Fredspræliminærerne med de engelske Kommissærer vendte han tilbage til Filadelfia og blev valgt til Præsident i Kongressen for Pennsylvanien. — Det er især som Opdager af Lynildens elektriske Væsen og af Lynafleder en, at Franklin er kjendt i Naturvidenskabernes Historie. Ogsaa som populær Moralfilosof har han øvet en vidtrakt Indflydelse, især ved sin klassiske Bog „Den gamle Henriks Ordsprog eller den gode Rikards Visdom". Hans Skrifter, blandt hvilke endnu kan anføres en interessant Selvbiografi, er udgivne af hans Sønnesøn, William Temple Franklin, samt af Sparks (10 Bd., Boston 1840).

Franklin, Sir John, engelsk Opdagelsesreisende, f. 1786, indtraadte i sit 14de Aar i Marinen. Som Kadet deltog han 1801 i Slaget paa Kjøbenhavns Red, var 1803 med paa en Opdagelsesexpedition til Sydhavet og led Skibbrud paa Kysten af Nyholland, deltog derpaa i Slaget ved Trafalgar og udmærkede sig 1815 ved Angrebet paa New-Orleans. 1818 havde han Kommandoen over en Brig paa Buchans Nordpolsexpedition og gik 1819 over Land til Amerikas Nordkyst for at møde Parry, som ventedes Sjøveien fra Øst. Han bereiste Kysten til Kap Turnagain (68½° n. Br.), hvor han maatte vende om, og kom efter mange Besværligheder 1822 tilbage til England. I Begyndelsen af 1825 tiltraadte han paany en Reise til Amerikas Nordkyst og undersøgte Kyststrækningen mellem Kobbermine- og Mackenziefloden. 1827 naaede han Kap Barrow (71° 24′ n. Br.) og vendte nu tilbage til England, hvor han udnævntes til Ridder. Efter 1832—34 at have havt Kommandoen over et Linieskib i Middelhavet, blev han Guvernør i Van Diemens Land, hvorfra han 1843 kaldtes hjem for at overtage Ledelsen af en ny Nordpolsexpedition, som skulde forsøge at finde en Nordvestpassage. Med Skibene „Erebus" og „Terror", som Ross tidligere havde benyttet i samme Øiemed, og med Kapteinerne Crozier og Fitzjames som Næstkommanderende afseilede han 19de Mai 1845; 4de Juli kom han til Hvalfiskeøerne, og 26de Juli blev han for sidste Gang set i Melvillebugten. — Fra 1848 af udrustedes den ene Expedition efter den anden, dels af den engelske Regjering, dels af Franklins Hustru, for at finde ham; i 1850 opdagedes ved Kap Riley Spor af hans Leirplads fra 1846, og 1854 fik man af Eskimoerne ufikre Efterretninger om Expeditionen; først 1859 lykkedes det Mac Clintock at finde skriftlige Efterretninger fra de Reisende, af hvilke det fremgik, at Franklin var død den 11te Juni 1847. De Gjenlevende af Expeditionen havde Vaaren 1848 forladt Skibene for at søge at

naa Fiskeflodens Munding, men havde underveis bukket under for Sygdom og Hunger.

Franko (ital. franco, af lat. francus, fri), i Postvæsenet et Brev, hvis Porto er forudbetalt. — Frankere et Brev, betale dets Porto forskudsvis.

Frankrige (La France), Republik i det sydvestlige Europa, ligger mellem 42° 20′ og 51° 5′ n. B. og 12° 51′ og 24° 52′ ø. L., omgives i Nord af den britiske Kanal, Belgien og hollandsk Luxemburg, i Øst af Elsas-Lothringen, Schweiz og Italien, i Syd af Middelhavet og Spanien og i Vest af Atlanterhavet. Størrelsen er 9,438 Kv.mil og Folkemængden (i 1872) 36,103,000. Landet er i sin vestlige og nordvestlige Del fladt med enkelte Bakkestrækninger, der kun i Normandiet og Bretagne kan hæve sig indtil 1,200 Fod; den østlige Del gjennemskjæres af flere Fjeldkjæder, af hvilke Sevennerne (Middelhøide ca. 4,000 F.), er den vigtigste; de gaar fra Canal du Midi i nordøstlig Retning under flere Navne (de egentlige Sevenner, Montagne Noire, Espinouse, Garrigues). Nordenfor den Indsænkning, gjennem hvilken Canal du Centre er ført, fortsætter Sevennerne sig i Côte d'Or (Middelhøide 1,200 F., høieste Top 2,600 F.); denne stilles ved en Indsænkning fra Langresplateauet (1,600 F.), som staar i Forbindelse med Lothringens Plateau (1,200 F.) og med Ardennerne, som for Størstedelen tilhører Belgien og Luxemburg. Fra Vestsiden af Sevennerne udgaar Lozerebjergene, som staar i Forbindelse med Auvergnes Bjerge (høieste Top Mont d'Or, 6,200 F.), hvorfra igjen Limousins Høiland strækker sig mod Vest. Strækningen mellem Allier og Loire opfyldes af Forezbjergene. Paa Grændsen mellem Frankrige og det tyske Elsas-Lothringen strækker sig Vogeserne (4—5,000 F.); de staar mod Syd i Forbindelse med Jurabjergene (6,000 F.), som paa Grændsen mellem Frankrige og Schweiz fylder Landet mellem Rhinen og Rhône. Skilte fra Jurabjergene ved Rhône strækker Alperne sig langs den italienske Grændse sydover mod Middelhavet og opfylder Strækningen østenfor Rhônedalen med Udløbere; de høieste Toppe i Hovedkjæden er Montblanc (15,330 F.), Mont Cenis (11,450 F.) og Mont Viso (12,240 F.). Blandt Forgreningerne mod Vest hæver Pic des Ecrins sig til 13,000 Fod. Pyrenæerne, som danner Grændsen mod Spanien, har sine høieste Toppe paa spansk Side; Hovedtoppene paa fransk Grund er Pic du Midi de Pau (8,900 F.), Vignemale (9,900 F.) og Canigou (8,350 F.). — Af Floderne er de vigtigste: Rhône, som kommer fra Schweiz, optager fra Nordost Saône og Doubs, vender sig mod Syd, optager fra Alperne Isère og Durange og falder i Middelhavet; Garonne, som udspringer paa Pyrenæerne, løber mod Nordvest og forener sig med den fra Auvergne kommende Dordogne til Gironde, som falder i Atlanterhavet; Loire kommer fra Sevennerne, forener sig med Allier, optager fra Syd Cher og Vienne, fra Nord Loir, Sarthe og Mayenne og falder i Atlanterhavet; Seine kommer fra Côte d'Or, optager Aube, Marne og Oise og falder i den britiske Kanal. Til Nordsjøen løber gjennem Belgien Moselle, Meuse (Maas) og Escaut (Schelde). — Af Indsjøer findes kun faa og smaa; derimod findes saavel ved Atlanterhavets som ved Middelhavets Kyst Rækker af Saltvands- eller Brakvandssjøer (Étangs). — Frankriges Klima er mildt temperert, men paa Grund af Landets betydelige Udstrækning ikke éns overalt; medens den aarlige Middelvarme i Nordfrankrige er 8° R., er den i Sydfrankrige ca. 12° R. Regnmængden er størst i det østlige Mellemfrankrige, mindst i Middelhavsdistrikterne. — Af Naturprodukter frembringer Mineralriget Sølv og Bly (i Bretagne) samt Kobber og Jern paa flere Steder; Brunkul og Stenkul forekommer ogsaa, men ikke i tilstrækkelig Mængde for Landets Behov. Mineralkilder findes i stort Antal paa de fleste Steder. Plante- og Dyreriget har omtrent samme Karakter, som i de tilgrændsende Lande. — Befolkningen bestaar for den allerstørste Del (vel 90 %) af Franskmænd, som regnes til de romanske Folk, og som nedstammer fra en oprindelig Blanding af keltiske Galler, Romere og Franker. Det er en livlig, smuk og kraftig Nation, hvis høiere Klasser særlig har erhvervet sig et Verdensry for Elegance og Aandrighed. Af andre Folkefærd findes ca. 5 % Walloner i det nordlige, 3 % Bretoner i Bretagne, 1 % Italienere paa Korsica, ca. 0,5 % Basker i Pyrenæerne og desuden et mindre Antal Jøder, Zigeunere m. fl. Omtrent Fjerdedelen af Befolkningen lever i Byerne. Gjennemsnitsantallet af Indbyggere er i de forskjellige Egne meget forskjelligt, i Gjennemsnit ca. 3,858 pr. Kv.mil. — 98 % af Befolkningen bekjender sig til den romerskkatholske Religion; fuldstændig Religionsfrihed finder Sted, og Staten anerkjender og understøtter foruden den katholske ogsaa den protestantiske og den jødiske Lære. Den franske Kirke staar i et noget mere uafhængigt Forhold til Pavestolen end de fleste andre katholske Kirkesamfund (se forøvrigt Gallikansk Kirke). Der findes 18 Erkebiskoper og 70 Biskoper samt ca. 44,000 underordnede Geistlige. Af Klostre og lignende Anstalter findes ca. 4,000; desuden bestaar et stort Antal friere, især kvindelige, religiøse Ordener („barmhjertige Søstre" o. a.). — For det høiere Undervisningsvæsen er der sørget ved 3 fuldstændige Universiteter (i Paris, Bordeaux og Lyon) samt flere særskilte Fakulteter for de forskjellige Videnskaber (4 for Theologi, 9 for Jus og 3 for Medicin); desuden findes 18 Forberedelsesskoler, 12 Skoler for Naturvidenskaber og 12 for Literatur samt private Universiteter i Paris, Angers og Lyon; endelig 80 Lycéer, 244 „Colléges" og over 1,000 høiere Privatskoler. Andre høiere Undervisningsanstalter er den polytekniske Skole i Paris, 3 høiere Landbrugsskoler, 1 Forstskole, 3 Bergskoler, 4 Kunstakademier og 6 høiere Militærskoler. I Folkeoplysningens Tjeneste arbeider over 70,000 Almueskoler; til Uddannelse af Lærere for disse findes 73 Skolelærerseminarier. Hver Kommune er forpligtet til at oprette og vedligeholde Skoler. Folkeoplysningen stod indtil for nogle faa Decennier tilbage paa et temmelig lavt Trin, men har i den seneste Tid gjort store Fremskridt. — Den vigtigste Næringsvei er Agerbruget, som regnes at beskjeftige ca. 53 % af Indbyggerne. 1875 avledes i det hele 242 Millioner Hektoliter Korn, hvoraf over 100 Millioner Hektol. Hvede, som er den vigtigste Kornsort. I det sydlige dyrkes en hel Del Mais. Af Poteter frembragtes nævnte Aar 125 Mill. Hektoliter. Andre Kulturplanter af

Betydning er Tobak, Hamp, Lin, Krap og Humle. Vinavlen er af stor Betydning overalt, undtagen i de nordligste Departementer. De vigtigste franske Vinsorter er Champagne, Burgunder og Bordeaux. Vinproduktionen udgjorde i 1875 83²/₃ Mill. Hektoliter, og Udførselen havde en Værdi af 261½ Mill. Francs. Overalt drives betydelig Frugtavl; i det nordlige dyrkes især Æbler og Pærer, i det sydlige Oranger og andre Sydfrugter. — Kvægavlen staar paa det høieste Trin i Normandiet, Auvergne og Alpeegnene, men er utilstrækkelig til Landets Behov. Bier holdes i Mængde i Nordfrankrige; i Languedoc og Provence drives betydelig Silkeavl (aarlig Produktion ca. 620,000 Kilogr. Raasilke). — Fiskeri er en vigtig Næringsvei ved Kysterne; især fanges i Middelhavet Sardeller (sardines), som danner en vigtig Udførselsgjenstand. — Bergverksdriften er mindre betydelig end man skulde vente, men er i stadig Fremgang; dens vigtigste Produkter er Stenkul (1873: ca. 350 Mill. Centner), Jern og Bly. — Industrien er næst Agerbruget den Næringsvei, som beskjeftiger det største Antal Mennesker. Silkevarer af første Kvalitét fabrikeres i Lyon, Nîmes, Avignon og Paris; Bomuldsindustrien har sit Hovedsæde i Rouen og Rheims, Uldindustrien i Normandiet, Picardiet, Flandern og Paris. I Besançon drives Uhrmageri i stor Maalestok; Paris, Rouen og Lille har store Maskinverksteder, og Limoges leverer Porcellæn. Af andre Industrifrembringelser kan nævnes Vaaben samt andre Jern- og Staalvarer, støbte Sager, Tapeter, Papir, Parfumerier, Handsker og Modeartikler. Industrien indbragte i 1874 tilsammen 9,756 Mill. Francs. — Handelen er paa Grund af Landets heldige Beliggenhed af stor Betydning. I 1874 udgjorde Værdien af Udførselen 4,702 Mill. Francs og af Indførselen 4,422 Mill. Den første omfattede især Silke- og Uldtøier, Læder- og Kortevarer, Raasilke, Smør, Ost, Vin og Spirituosa; Indførselen Korn, Silke, Uld, Bomuld, Læder og Stenkul. Handelsflaaden er næst den engelske den største i Europa; den talte 1875 15,524 Fartøier, hvoraf 522 Dampskibe. Skibsfarten er især betydelig i Bordeaux, Marseille, Havre, Dunkerque, Boulogne og Rouen. — Samfærdselen indenlands lettes ved et System af Kanaler: Languedoc-Kanalen, 30 Mil lang, mellem Garonne og Middelhavet, Centralkanalen, 16 M., som forbinder Loire med Saône, Bourgognekanalen, 30 Mil, der forener Saône med en Bifod til Seinen, Rhône-Rhin-Kanalen, 36 Mil, mellem Doubs og Ill ved Strasburg, Ardennerkanalen mellem Aisne og Maas, Maas-Rhin-Kanalen mellem Maas (ved Toul) og Rhin (ved Strasburg), St. Quentin-kanalen mellem Oise og Schelde, Sambrekanalen mellem Sambre og Oise, samt Loire-Seinekanalerne. Jernbaner er anlagte mellem de fleste vigtigere Byer; deres samlede Længde beløb sig 1876 til ca. 2,900 Mil. Telegraflinierne havde 1875 en samlet Længde af ca. 6,900 Mil. — Myntenheden er Francs (= 72 Øre) à 100 Centimer. Det vigtigste Bankinstitut er „Banque de France", grundet 1800 med en Aktiekapital af 185 Mill. Francs. Desuden findes i Paris et betydeligt Antal større Banker, medens Provinsbyerne har forholdsvis faa. — Frankrige deles i administrativ Henseende i 86 Departementer, som tilsammen udgjør 373 Arrondissementer og 37,500 Kommuner. Siden Tiden før den store Revolution deles det ogsaa i 35 Provinser, af hvilke 12 kaldes Hertugdømmer og 13 Grevskaber. — Af Kolonier besidder Frankrige: I Afrika Algerien (12,150 Kv.mil med 3 Mill. Indb.), Senegambien (4,540 Kv.mil med 610,000 Indb.), Guldkysten og Gabun, Mayotte og Nossi-Bé, Sainte-Marie og Øen Bourbon, tilsammen 17,125 Kv.mil med henimod 4 Mill. Indb.; i Asien nogle Besiddelser i Forindien og Kokinkina, 1,031 Kv.mil med 1½ Mill. Indb.; i Amerika en Del af Guyana (Cayenne), Øerne Saint-Pierre, Miquelon, Martinique og Guadeloupe, tilsammen 1,702 Kv.mil med 325,000 Indb.; i Australien Marquesasøerne, Clippertonøen og Ny-Kaledonien (hvilken sidste benyttes til Deportationssted), tilsammen 376 Kv.mil med 54,000 Indb. Desuden staar under Frankriges Beskyttelse Kongeriget Kambodsja i Asien, Porta novo paa den afrikanske Guldkyst, samt Selskabsøerne og nogle andre australske Øer. — Ifølge Forfatningen af 28de Febr. 1875 er Frankrige Republik. I Spidsen for denne staar som Indehaver af den udøvende Magt en Præsident, som vælges af Nationalforsamlingen paa 7 Aar. Efter endt Embedstid kan han gjenvælges. Han proklamerer de af Nationalforsamlingen vedtagne Beslutninger som Love, udnævner civile og militære Embedsmænd, kan forføie over Krigsmagten og har Benaadningsret. Han kan med Senatets Samtykke opløse Deputeretkammeret, men er da forpligtet til inden 3 Maaneder at udskrive nye Valg. Han er kun ansvarlig, naar der er Tale om Høiforræderi. Den lovgivende Magt er hos Nationalforsamlingen. Den bestaar af Deputeretkammeret (nu 532 Medlemmer), til hvilket hvert Arrondissement vælger et Medlem (eller hvis det har over 100,000 Indb. desuden et for hvert overskydende 100,000 eller Del deraf), og af Senatet, af hvis 300 Medlemmer de 225 vælges af Departementerne og Kolonierne paa 9 Aar, medens 75 Medlemmer vælges paa Livstid af Deputeretkammeret. Hvert tredie Aar foretages Omvalg af en Trediedel af de af Departementerne valgte Senatorer. Stemmeret har enhver Borger over 21 Aar; for at være valgbar til Deputeretkammeret maa han være 25 og til Senatet 40 Aar gammel. Senatet og Deputeretkammeret vedtager i Fællesskab Love. Budgettet maa først behandles og antages af Deputeretkammeret særskilt. — Forvaltningen er endnu meget centraliseret, endskjønt Kommunerne i den allersidste Tid har faaet langt større Myndighed end de før havde. Landet har 9 Ministre, blandt hvilke en Minister for Handel og Landbrugsvæsen og en for de offentlige Arbeider. En selvstændig Statsrevision fører Tilsyn med Anvendelsen af de offentlige Midler, og ved Siden af Ministeriet staar et Statsraad, som raadspørges i Lovsager og Forfatningstvistemaal m. m. Det bestaar af ordentlige Medlemmer, som vælges af Nationalforsamlingen paa 3 Aar, og overordentlige, der vælges af Præsidenten. I administrativ Henseende er Frankrige delt i 86 Departementer, af hvilke hvert bestyres af en Præfekt, som paa den ene Side er Regjeringens Stedfortræder i Departementet, paa den anden dettes øverste kommunale Ombudsmand. Ved Præfektens Side staar et folkevalgt Generalraad, som fordeler de paa Departementet udlignede Skatter paa

dettes enkelte Kredse og iøvrigt har den besluttende Myndighed i Departementets finansielle Anliggender samt desuden er raadgivende Myndighed i enhver Sag, som bliver det forelagt. Departementerne inddeles i Arrondissementer, som forestaaes af Underpræfekter, ved hvis Side et Arrondissementsraad er stillet. Arrondissementerne deles i Kantoner, som ikke har nogen administrativ Betydning, men kun er Valgkredse, og desuden i Bykommuner. I Spidsen for de sidste staar en af Regjeringen udnævnt eller i enkelte Kommuner folkevalgt Embeds- eller Ombudsmand, Maire (Byfoged), som er Øvrighedsperson og i de mindre Byer tillige Politimyndighed og desuden Formand i Byraadet. Retspleien hviler i det væsentlige paa den gamle romerske Ret. Under Napoleon den første blev Lovene samlede eller kodificerede (se Art. Code). I første Instans bestaar de ordinære Domstole af en Dommer, som ikke behøver at være retskyndig, samt to tilforordnede. Desuden findes Appellationsretter, sammensatte af indtil 40 Medlemmer, og Assiseretter, der dømmer i de Sager, som af Appellationsretterne henvises til dem. Over 200 Handelsretter, som har sit Sæde i Byerne, dømmer i handelsretlige Sager. En Høiesteret i Paris (Haute cour de justice) paadømmer Høiforræderi og de høieste Embedsmænds Forbrydelser. De almindelige Straffedomstole er Juryretter. — Frankriges Statsgjeld udgjorde 187⅙ 23,403 Mill. Francs; Statens Udgifter beløb sig f. A. til 2,570½ Mill. Francs, dens Indtægter til 2,575 Mill. Francs. Arméens Styrke udgjør i Fredstid 281,600 Mand Infanteri, 68,600 Mand Kavaleri og 66,300 Mand Artilleri, desuden Ingeniørtropper og Træn, tilsammen ca. 490,300 Mand. I Krigstid kan Troppestyrken forøges til 1,750,000 Mand, hvoraf 880,000 Reserve og 560,000 Landeværn. Tjenestetiden er 5 Aar i Linien, 4 i Reserven og 11 i Landeværnet. Orlogsflaaden talte 1875 154 Skibe, (hvoraf 26 Pantserfartøier) med en Besætning af 28,430 Mand; desuden fandtes en Reservestyrke paa 78 Fartøier. De vigtigste Krigshavne er Cherbourg, Lorient, Brest, Toulon og Rochefort. — **Historie.** Frankrige udgjorde i Oldtiden den vigtigste Del af det af Romerne saakaldte Gallia transalpina og beboedes af keltiske Folkestammer. Disse blev undertvungne af Julius Cæsar 58—51 f. Kr., hvorefter Landet stod under Romernes Herredømme, indtil det under Folkevandringen i det 5te Aarh. toges i Besiddelse af flere forskjellige Folkeslag. Saaledes nedsatte Vestgoter sig i Sydvest, Burgunder i Sydøst, Briter i Nordvest og Franker i Nordøst. Disse sidste, som var trængte ind fra Tyskland, udvidede lidt efter lidt sit Omraade og underlagde sig de andre Folkeslag, hvorfor Landet fik Navn efter dem. Chlodevig, de saliske Frankers Konge, af Merovingernes Slægt, befriede 486 det nordlige Gallien fra det romerske Herredømme, overvandt Alemannerne og Vestgoterne og blev den egentlige Grunder af det frankiske Rige, hvis første døbte Konge han ogsaa var. Da han døde 511, deltes Riget mellem hans 4 Sønner; den længstlevende af disse, Chlotar den første, forenede det igjen 558, men allerede 561 fandt ved hans Død en ny Deling Sted til bedste for hans fire Sønner. Den ene af dem, Chilperik, var Fader til Chlotar den anden (613—28) under hvem Riget samledes paany. Efter Chlotars Søn Dagobert (628—38) fulgte en Række svage og uduelige Konger, som mest herskede særskilt, hver over et af de tre Riger, Austrasien, der omfattede de af Germaner beboede Dele af Riget, Neustrien i Vest, hvor Nationaliteten var gallisk-romersk, og Burgund. Under disse Konger fik Husfogderne (Mojores domus) stadig større Magt, som de benyttede til at gjøre sig selv til de egentlige styrende i Landet. Den sidste Major domus, Pipin den lille, stødte endelig 752 den sidste Merovinger, Childerik den tredie, fra Tronen og opkastede sig selv til Konge; ved at forære Pavestolen det fra Longobarderne erobrede Exarkhat (s. d.), opnaaede Pipin Pavens Bekræftelse paa sin selvtagne Kongemagt, og det venskabelige Forhold, som vedblev at herske mellem det frankiske Kongehus og den mægtige Pavestol, bidrog i høi Grad til at udvide det førstes Magt. Pipins Søn, Karl den store (768—814), efter hvem dette Dynasti kaldes det karolingiske, udvidede Riget saaledes, at det strakte sig fra Eideren og Nordsjøen til Ebro og Middelhavet og fra Atlanterhavet til Østersjøen. 800 lod han sig i Rom af Paven krone til Keiser. Det store Rige vedblev at være samlet under Karls Søn og Efterfølger, Ludvig den fromme (814—40), men Tvistigheder mellem denne og hans Sønner saavelsom mellem disse indbyrdes truede med en Splittelse; efter Ludvigs Død deltes ogsaa Riget ved Forliget i Verdun 843, hvorved Karl den skaldede (843—77) fik den Del, som i det væsentlige udgjorde det nuværende Frankrige. Karl var en svag Regent, og hans nærmeste Efterfølgere, Ludvig den stamme (877—79), Ludvig den tredie (879—82) og Carloman (879—84) endnu mere; under dem alle voxede Adelens Magt paa Kongedømmets Bekostning. Efter de to sidstnævnte Kongers Regjeringstid, samledes Riget igjen under en tysk Ætling af Karl den store, Karl den tykke (884—87), men han blev snart affat og Grev Odo af Paris blev Konge (888—98). Denne antog Ludvig den stammes Søn, Karl den enfoldige, til Medregent, og efter Odos Død blev Karl Konge (898—923). Under ham kom Ganger-Rolf til Frankrige og blev Hertug af Normandiet. 922 reiste Grev Robert, Odos Broder, en Opstand, som endte med, at Karl 923 blev slaaet ved Soissons og fangen, hvorefter Roberts Svigersøn, Hertug Rudolf af Burgund kom paa Tronen. Efter hans Død (936) fulgte efter hinanden Ludvig Outremer (936—54), Lothar (954—86) og Ludvig den femte, den dovne, (586—87), hvilke alle var svage Regenter, der lod sig lede af Adelen. Særlig havde Hertug Hugo af Francien og efter hans Død, 956, hans Søn Hugo Capet stor Indflydelse. Den sidste blev Konge efter Ludvig den femte og stiftede det capetingiske Kongehus. Han lagde Grunden til den faste Arvefølge ved at lade sin Søn krone til sin Efterfølger. Under Hugos nærmeste Efterfølgere Robert (996—1031), Henrik den første (1031—60) og Filip den første (1060—1108), vedblev Lensadelen at udøve et stærkt Tryk paa Kongemagten. Ludvig den tykke (1108—37) benyttede sig af den vækkende Indflydelse, som de allerede under Filip begyndte Korstog udøvede paa Adelen, til paa dennes Bekostning at hæve Konge-

magten og tillige at forbedre de lavere Klassers Kaar, bl. a. ved at ophæve Livegenskabet. Ludvig den syvende (1137—80) deltog 1147 med den tyske Keiser Konrad den tredie i det andet Korstog. Allerede Ludvig den tykke havde havt at kjæmpe mod England, der siden Vilhelm Erobrerens Tid besad Normandiet med flere franske Landskaber som Len og saaledes var den franske Krones Vasaller. Ogsaa Størstedelen af Ludvig den syvendes Regjeringstid optoges af uheldige Krige med England. Men hans Eftermand, Filip den anden August (1180—1223) benyttede sig af Johan uden Lands Svaghed og Ubesindighed til at inddrage alle de vigtigste af dennes franske Len (1204). Mod Albigenserne (s. d.) førte Filip August en Religionskrig og underkuede deres Beskytter, Greven af Toulouse. Ludvig den ottende (1223—26) fortsatte Krigen med Albigenserne, ligesom han ogsaa var heldig mod Henrik den tredie af England. Ludvig den niende, den hellige (1226—70) fortsatte Lenenes Inddragning og gav Kongemagten en ny Støtte ved derhen sigtende Reformer i Retspleien og Lovgivningen. Han foretog to Korstog, et i 1248 til Ægypten og et 1270 til Tunis, hvor han døde. Under Filip den tredie (1270—85) tilfaldt Poitou, Auvergne og Toulouse Kronen. Filip den fjerde, den smukke, (1285—1314) befæstede endmere Kongemagten. Da han vilde beskatte Geistligheden i Lighed med de andre Stænder og i den Anledning kom i Strid med Pave Bonifacius den ottende, ydmygede han fuldstændig denne og tvang hans Efterfølger, Klemens den femte, til at tage Ophold i Avignon, hvor han havde ham ganske i sin Magt. Under Filip sammenkaldtes første Gang „les États généraux“, bestaaende foruden af Adel og Geistlighed ogsaa af Repræsentanter for „Tredjestanden“ (le tiers-état), som allerede denne Konge søgte at knytte til Kronens Interesser. Filips tre Sønner, Ludvig den tiende (1314—16), Filip den femte (1316—22) og Karl den smukke (1322—28), med hvem Capetingernes ældste Linie uddøde, regjerede i fuld Besiddelse af en indskrænket Magt. Efter Ludvig den tiendes Død skiltes Navarra fra Kronen ved at hans Datter, Johanna, ifølge den saliske Lov blev hans Efterfølgerske i dette Rige. Med Filip den sjette (1328—50), en Sønnesøn af Filip den tredie, kom Huset Valois paa Tronen. Filip førte Krig med den engelske Konge Edvard den tredie, der som Dattersøn af Filip den smukke gjorde Fordring paa den franske Trone. I hans Tid bragtes Dauphiné under Kronen, og Tronfølgeren begyndte at føre Titelen Dauphin. Krigen med England fortsattes uden Held under Johan den gode (1350—64), som erhvervede Burgund og overlod dette til sin Søn Filip den dristige, der blev Stamfader til de yngre burgundiske Hertuger. Efterat Kongen var slagen af Englænderne ved Poitiers 1356, forblev han i Fangenskab 4 Aar, i hvilken Tid en alvorlig Bondeopstand „la Jacquerie“ herskede i de nordlige Provinser. Karl den femte (1364—80) opnaaede vel at faa Ordenen gjenoprettet, ligesom han erobrede tilbage det meste af det, som under de foregaaende Konger var tabt til Englænderne, men under den mindreaarige og senere vanvittige Karl den sjette (1380—1422) indtraadte der atter voldsomme Uroligheder, nærmest foranledigede af de kongelige Prinsers Ærgjerrighed og indbyrdes Kamp om Magten. Henrik den femte af England seirede ved Azincourt og lod sig udnævne til Tronfølger; ogsaa under Karl den syvendes (1422—61) første Regjeringsaar var Englænderne heldige, og det skyldtes kun Johanne d'Arcs (s. d.) Optræden, at Frankrige reddedes og Englands Besiddelser indskrænkedes til Calais. Derefter begyndte Karl at tage sig af den indre Organisation, et Arbeide, som hans Eftermand, Ludvig den ellevte (1461—83), fortsatte med Iver og Klogskab og uden at bryde sig om, hvilke Midler han benyttede. Han kuede Adelen, hvis Overmod og Magt var voxet under de indre og ydre Uroligheder, og erhvervede Burgund og Provence for Kronen. Karl den ottende (1483—98) forenede ved Giftermaal Bretagne med Kronen og angreb Neapel, som han erobrede, men strax efter mistede igjen. Ved hans Død gik Tronen, da han ingen Sønner efterlod sig, over til en Sidelinie, Orleans, idet en Brodersønnesøn af Karl den sjette, Ludvig den tolvte (1498—1515), blev Konge. Han gjorde Krav paa Mailand, som han erobrede, og førte derpaa i Forening med Ferdinand den katholske af Spanien Krig mod Neapel; under Kampen med „den hellige Ligue“ gik imidlertid Mailand tabt igjen. Frans den første (1515—47) søgte at rydde af Veien, hvad som endnu indskrænkede Kongemagten; en Notabelforsamling traadte somoftest istedenfor Stænderforsamlingerne, og Parlamentet kom ganske i Kongens Vold. Kunster og Videnskaber blomstrede, idet de kraftig understøttedes af den selv fintdannede Konge; derimod begyndte allerede nu Forfølgelser mod Hugenotterne (s. d.). Udadtil var Frans jevnlig optagen af sine idethelétaget uheldige Krige med Keiser Karl den femte om Italien, som Karl tilsidst beholdt. Under Henrik den anden (1547—59) fortsattes Krigen med det tyske Keiserhus; Kongen forbandt sig med de tyske Protestanter, men søgte i Frankrige med Ild og Sværd at kvæle Reformationen. Ved Freden i Câteau Cambresis fik Frankrige 1559 Calais tilbage. Under Henriks Sønner, Frans den anden (1559—60), Karl den niende (1560—74) og Henrik den tredie (1574—89) var Enkedronningen, den listige og grusomme Katharina af Medicis, den egentlige Styrende. De katholske Prinser af Lothringen, af Huset Guise, skaffede sig stor Indflydelse; ligeoverfor dem stod som Stedfortrædere for Protestanterne Prinserne af Bourbon og Condé. Stridighederne brød flere Gange ud i aaben Kamp, og efter Blodbadet Bartholomæusnatten 1572 var der ikke mere at tænke paa en Forsoning mellem Partierne. Efter en treaarig Opstand tiltvang Protestanterne sig endelig 1576 fri Religionsøvelse. Der opstod nu ogsaa en Spaltning mellem Katholikerne, idet Guiserne i Spidsen for „den hellige Ligue“ optraadte fiendtlig mod Kongen. Efterat denne 1588 havde ladet Hertugen af Guise myrde, blev han selv snigmyrdet 1589. Den nærmeste Arving til Tronen var nu Kong Henrik af Navarra, af Huset Bourbon, der blev Konge under Navnet Henrik den fjerde (1589—1610), men først 1593 ved at gaa over til Katholicismen kom i uomtvistet Besiddelse af Kronen. Han tilstod 1598 ved det Nantiske Edikt Protestanterne Religionsfrihed og borgerlig Ligestilling med Katholikerne og gjennemførte med sin dygtige Minister Sullys Hjelp

indgribende Reformer i Rigets indre Styrelse. Han myrdedes i sin bedste Alder af en religiøs Fanatiker og efterfulgtes af sin Søn Ludvig den trettende (1610—43). Under hans Mindreaarighed havde Hofintrigerne frit Spillerum; senere lededes den svage og uduelige Konge helt og holdent af Kardinal Richelieu, hvis Bestræbelser gik ud paa at lede Styrelsen i den mest absolutistiske Retning. Medens han af Had til Østerrige under Trediveaarskrigen understøttede de tyske Protestanter, undertrykte han i Frankrige Hugenotterne, der forekom ham farlige for den absolute Kongemagt. Under Ludvig den fjortendes (1643—1715) Mindreaarighed var Mazarin den styrende, men kunde ikke sætte sine Planer igjennem med sin Forgjængers Kraft og Ubøielighed, da han havde at kjæmpe med Fronden (s. d.). 1661 døde Mazarin, og Ludvig tiltraadte selv Regjeringen. Under Colberts dygtige Ledelse kom Finanserne for en Tid i god Orden, og Handel og Industri tog stort Opsving; men disse Fordele ødelagdes for Størstedelen igjen ved de stadige Krige, som Ludvigs Erobringspolitik indviklede Landet i. Vel besad Frankrige i denne Tid en Række dygtige Hærførere, som Turenne, Condé, Vauban, Louvois o. fl., hvilke ogsaa i Begyndelsen udvidede Grændserne ved at erobre Elsas, Rousillon, Artois, Franche Comté m. m., men den spanske Arvefølgekrig udtømte Statens Kræfter og medførte en sørgelig Uorden i Finanserne, saa at Statsgjelden ved Ludvig den fjortendes Død var kommen op i 3,500 Mill. Livres. Alligevel fandt Kongen Midler til ved sit Hof at omgive sig med den mest blændende Pragt og Luxus; den elegante, men ogsaa frivole Tone, som paa hans Tid herskede i Versailles, udbredte sig derfra til alle Europas Hoffer. Den franske Literaturs „Guldalder" falder ogsaa sammen med Ludvigs Regjering og bidrog til at laane denne endnu større Glans. Paa sine gamle Dage søgte Kongen at dække sine egne og sit Hofs Udsvævelser med Pietismens Kaabe; allerede 1685 havde han, dreven af sin Skriftefader, Letellier, og Madame Maintenon, ophævet det Nantiske Edikt. Under Ludvig den femtendes (1715—74) Mindreaarighed førte Hertug Filip af Orleans Regjeringen. I denne Tid naaede den sædelige Fordærvelse ved Hoffet en hidtil ukjendt Høide, medens Finanserne gjennem Laws Svindlerier bragtes i den største Uorden. 1723 tiltraadte Ludvig selv Regjeringen med Fleury som Førsteminister; i den første Tid lykkedes det denne saa nogenlunde at vedligeholde Rigets Anseelse; men snart blev den største Forvirring i den indre Styrelse og Tab udadtil Følgen af, at Magten for Størstedelen kom over i Kongens Maitressers Hænder. Disse begunstigede sine for det meste uduelige Yndlinger og holdt de virkelig dygtige Mænd borte. Det var især Sjøkrigene med England, som medførte Tabet af en stor Del af Frankriges Kolonier, hvilket kun daarlig erstattedes ved Erhvervelsen af Korsika og Lothringen. Ogsaa i Syvaarskrigen led Frankrige ydmygende Nederlag. Alt dette i Forbindelse med Kongens usædelige og forargelige Levemaade gjorde ham og hans Regjering yderst forhadt, og Landet glædede sig ved hans Død. Hans Sønnesøn, Ludvig den sextende (1774—92) besteg nu Tronen paa et kritisk Tidspunkt. De frisindede Idéer, som udgik fra Nordamerika, i hvis Frihedskamp Frankrige havde taget Del, havde banet sig Vei til Europa; det 18de Aarhundredes store Filosofer med Voltaire og Rousseau i Spidsen havde prædiket Frihedens og Lighedens Evangelium for Folkene, og deres Lære havde slaaet dybe Rødder i Frankrige. Ludvig den sextende besad udentvivl den redeligste Villie til at rette paa de bestaaende Forholde, men han var svag og indskrænket og forstod ikke at gribe Reformerne an paa den rette Maade. Turgot og Malesherbes stilledes i Spidsen for Finansernes Forvaltning og foreslog gjennemgribende Reformer, men styrtedes snart af Adelen og Parlamenterne. I deres Sted traadte 1777 Necker, som ved sin Klogskab og Energi frelste Staten fra Bankerot. Men da han, efterat Frankrige havde taget Del i Nordamerikanernes Frihedskamp, erklærede, at kun Ophævelsen af Adelens og Geistlighedens Skattefrihed kunde redde Frankriges Kredit, fjernedes ogsaa han og erstattedes med den letsindige og uduelige Calonne. Denne undergravede fuldstændig Statens Kredit ved sin Ødselhed og sine letsindige Laan og saa sig endelig 1787 nødt til for en sammenkaldt Notabelforsamling at erklære, at Statskassens Deficit hvert af de sidste Aar havde beløbet sig til 140 Mill. Livres. Efterat han havde taget sin Afsked, blev Erkebispen af Brienne Finansminister. Hans Forholdsregler mødte bestemt Modstand af Parlamentet, hvorfor Kongen forviste dette til Troyes og indsatte en ny Institution, „la cour plénière", som i dets Sted skulde bekræfte Finansministerens Beslutninger. Da alle Stænder protesterede mod dette Skridt, og der samtidig udbrød Uroligheder i flere Provinser, maatte Kongen give efter for et almindeligt Ønske og samtidig med at kalde Necker tilbage sammenkalde les États généraux, som ikke havde været samlede siden 1614. Der mødte da den 5te Mai 1789 i Versailles Repræsentanter fra de tre Stænder; Adel og Geistlighed vilde, at Forsamlingen skulde votere efter Stænder, saaledes at de ligeoverfor Trediestanden altid kunde være i Pluraliteten; men som rimeligt var, vilde Trediestanden ikke finde sig heri, og den Kamp, som udspandt sig om dette Spørgsmaal, endte med, at denne Stand paa Sieyes's Forslag den 17de Juni erklærede sig for den eneste rette Nationalforsamling med Udelukkelse af andre Adelige og Geistlige end de, som frivillig sluttede sig til den. Fra dette Skridt daterer sig den store franske Revolution. Den 20de Juni samledes Nationalforsamlingen i Boldhuset i Paris, hvor den aflagde en høitidelig Ed paa ikke at stilles, „førend Kongerigets Konstitution var bleven oprettet og befæstet paa en varig Grundvold." Den 23de Juni vedtoges efter Forslag af Mirabeau, at enhver Folkerepræsentant skulde ansees for ukrænkelig. Forledet af sine Omgivelser lod nu Kongen et stærkt Troppekorps under Hertugen af Broglie trække sammen, medens han opløste Ministeriet og forviste Necker. Den 12te Juli kom det til de første Gadeoptøier i Paris; den 13de oprettedes en Borgermilits og den 14de stormede det bevæbnede Folk Bastillen. Kongen lod sig skræmme, kaldte Necker tilbage og søgte at berolige Hovedstaden ved at bekræfte de af Folket valgte Embedsmænd i deres Værdigheder, Bailly som Maire i Paris og Lafayette som Chef

for Nationalgarden. Imidlertid begyndte den høie Adel at udvandre, og Rækken af disse „Emigranter" aabnedes af de kongelige Prinser. Den 4de August ophævede Nationalforsamlingen alle Privilegier og Feudalbyrder og al Standsforskjel og proklamerede istedet Menneskerettighederne. Stridigheder om Kongens Veto ophidsede Gemytterne, paa samme Tid som Hungersnød raste i Paris; den 5te Oktober drog det forbitrede Folk til Versailles, nedhuggede Livvagten paa Slottet og tvang Kongen med Familie til at flytte til Paris, hvor ogsaa Nationalforsamlingen senere samlede sig. Man begyndte nu først at reformere Forvaltningen; istedenfor den gamle Inddeling af Landet kom en ny i 83 Departementer med central Styrelse. For at fylde den tomme Statskasse konfiskeredes samtlige Kirkegodser, og Assignater (s. d.) indførtes. Adelen samt alle geistlige og verdslige Ordener afskaffedes, og paa denne nye Forfatning aflagde Kongen, Embedsmændene og de Deputerede Ed paa Marsmarken 14de Juli 1790, Aarsdagen for Bastillens Ødelæggelse. Det Glimt af Forsoning, som syntes at ligge i denne Forholdsregel, var imidlertid blot forbigaaende; snart brød Striden ud paany. Mirabeau, som var den eneste af Bevægelsens Høvdinger, der med Overbevisning og overlegen Indsigtsfuldelse forsegtede det konstitutionelle Kongedømme, døde 1791, og Udsigterne for Kongen var nu i den Grad mørke, at han besluttede sig til hemmelig at forlade Paris. Hans Plan blev imidlertid opdaget, og han indhentedes og førtes tilbage. Kongemagten blev nu foreløbig suspenderet, men Kongens Afsættelse fik Lafayette endnu forhindret. Den 14de September 1791 besvor Kongen den færdige Konstitution. Den første Nationalforsamling (den konstituerende Forsamling) traadte nu fra hinanden, og da den havde bestemt, at ingen af dens Medlemmer maatte gjenvælges til den næste (den lovgivende Forsamling), kom denne, der aabnedes 1ste Oktober, til at bestaa af udelukkende nye Mænd, af hvilke de fleste var af langt mere vidtgaaende Anskuelser end Medlemmerne af den konstituerende Forsamling. Der var dog Disses mellem de mere maadeholdne, Girondisterne, og de yderste Radikale, der støttedes af Jakobinerklubben med Robespierre i Spidsen. Imidlertid vedblev Emigrationen, og denne i Forbindelse med flere Præsters Vægring af at aflægge Ed til Konstitutionen samt royalistiske Optøier i Calvados og Vendée foranledigede Udfærdigelsen af en Række strenge Dekreter fra Nationalforsamlingen, i hvilke Emigranterne erklæredes for Landsforrædere og Præsterne for Oprørere. Kongens Forsøg paa ligeoverfor disse Dekreter at gjøre Brug af sit Veto ophidsede Stemningen endnu mere. I December stilledes 160,000 Mand under Vaaben, og i April 1792 nødtes Kongen til at erklære Østerrige Krig. Den uheldige Vending, som denne Krig strax i Begyndelsen tog, maatte Kongen undgjelde for. Tuilerierne stormedes, Kongen maatte søge Tilflugt hos Nationalforsamlingen, og denne suspenderede Kongedømmet, tillagde sig selv ogsaa den udøvende Myndighed og sammenkaldte et Nationalkonvent, som skulde satte Beslutning om Landets fremtidige Forfatning. Den kongelige Familie indesperredes i Temple, ligesom ogsaa et stort Antal andre fængsledes som mistænkte for Royalisme, og da Efterretningen om Verduns Indtagelse kom til Paris, brød Pøbelen ind i Fængslerne og dræbte Masser af disse ufkyldige, eller ialfald udømte Mennesker (Septembermyrderierne). Konventet samledes første Gang den 21de September og bestemte strax, at Frankrige skulde være en Republik. I Konventet kom det snart til heftig Strid mellem Girondisterne og Jakobinerne, af hvilke de første ønskede at gaa frem med Sindighed og Maadehold, medens de sidste ikke veg tilbage for nogen Voldshandling. Der anlagdes formelig Proces mod Kongen, som den 20de Januar 1793 dømtes til Døden og næste Dag henrettedes. Jakobinerne („Bjerget") rettede dernæst sin Forfølgelse mod Girondisterne. Efterat Revolutionstribunalet var oprettet den 10de Marts og Velfærdskomitéen den 6te April, ophævede man Beslutningen om Folkerepræsentanternes Ukrænkelighed. Et af Hébert forsøgt Mordanslag mod Girondisterne mislykkedes, og den 2den Juni blev disse som Fædrelandsforrædere erklærede for fredløse, og de af dem, som ikke i Tide havde søgt Frelse i Flugten, henrettede. Det Voldsherredømme, som Robespierre og hans Tilhængere nu indførte, er kjendt under Navnet Terrorismen (Rædselsherredømmet). De Byer og Provinser, som havde gjort Opstand mod Republiken, blev Gjenstand for den blodigste Hevn. En ny Forfatning kom istand, paa hvilken Konventet aflagde Ed, men som strax derpaa suspenderedes, indtil Freden atter indtraadte. Samtidig udfoldedes en rastløs Virksomhed for at skaffe Soldater og bevæbne og indøve dem. Den 6te Oktober afskaffedes den kristne Tidsregning; Aarene skulde for Fremtiden regnes fra Høsten 1792; Maanederne fik nye Navne og inddeltes ikke mere i Uger, men i Dekader (Tidsrum paa 10 Dage). Kort efter blev Kristendommen formelig afskaffet i Frankrige, og paa Héberts Forslag indførtes „Fornuftens" Dyrkelse. Den 16de Oktober henrettedes den fangne Dronning Marie Antoinette og derpaa en Række Deputerede af Høirepartiet samt Hertugen af Orleans. Imidlertid begyndte Robespierre at blive bange for Hébert og dennes Parti, som stadig forstod at rive mere og mere af Magten til sig og truede med at fordunkle ham selv; den 13de Marts 1794 lod han derfor hele Partiet fængsle og kort efter henrette. Ogsaa Danton, som ønskede noget mere Maadehold end Robespierre, stod denne iveien og maatte med sit Parti bestige Skafottet som anklagede for Royalisme. Nu var Robespierre, Saint-Just og Couthon de almægtige Styrere og arbeidede som saadanne paa Indførelsen af det rene Demokrati. Ved en ny Revolution agtede de at styrte Konventet og gjøre Robespierre til Diktator. Denne indførte først Dyrkelsen af „det høieste Væsen", til hvis Ære en theatralsk Fest afholdtes; dernæst lod han Couthon hos Konventet andrage om en hurtigere Fremgangsmaade ligeoverfor de Anklagede og fik derved Myndighed til at udvide sine Myrderier i en endnu usét Grad. Imidlertid begyndte Velfærds- og Sikkerhedskomitéens Medlemmer at blive bange for Følgerne af disse Begivenheder og optraadte aabent mod Robespierre, som den 9de Thermidor (27de Juli) 1794 blev styrtet og næste Dag henrettet med sine

fornemste Hjelpere og et stort Antal andre Terroristers. Der indtraadte nu en Reaktion, idet de politiske Klubber blev forbudte, og den offentlige Sikkerhed saavelsom en ordnet Regjeringsform søgtes gjenoprettede. Udadtil havde den franske Republik imidlertid været heldig, idet den havde holdt sig mod den af flere Magter med England i Spidsen stiftede Koalition og erobret Holland, Belgien og Landene paa Rhinens Vestside. Med Spanien og Preussen sluttedes Fred i Basel 1795. Den 26de Oktober 1795 opløste Konventet sig og den 28de begyndte **Direktorialregjeringen**. Direktoriet, som bestod af 5 Medlemmer, fik den udøvende Magt, medens den lovgivende deltes mellem to Kamre, „de Gamles Raad" og „de Femhundredes Raad". Disse kaaredes ved indirekte Valg; enhver, som betalte direkte Skat, var stemmeberettiget, medens Adgangen til at blive Valgmand var gjort afhængig af en vis aarlig Indtægt. Det vidtgaaende demokratiske Parti var misfornøiet med denne Ordning og stiftede under Ledelse af Socialisten Babeuf en Sammensværgelse, for paa Grundlag af Konstitutionen af 1793 at indføre fuldstændig Lighed, hvilken Sammensværgelse dog undertrykkedes ved Hovedmændenes Henrettelse. Ved det første Direktoriums Tiltræden var Frankriges Tilstand høist sørgelig. Finanserne var i den værste Uorden og forbedredes ikke ved Udstedelsen af nye Assignater og Territorialmandater paa Nationaleiendommene; Vendée stod i Oprør, og udadtil truedes Republiken af England, Østerrige og Rusland, hvilke paany havde forbundet sig mod den, medens Armeerne befandt sig i delvis Opløsning og flere af de tidligere vundne Fordele enten var gaaede tabt eller truedes. Det lykkedes imidlertid General Hoche i Løbet af Vaaren 1796 at dæmpe Oprøret i Vendée, medens Bonaparte fik Kommandoen i Italien, hvis nordlige Del erobredes og omdannedes til den cisalpinske Republik, hvorefter der sluttedes Fred med Østerrige i Campoformio 1797. Kort før havde en Statsbankerot i Forbindelse med Royalisternes Stræben efter Magten ledet til Statskupet af 18de Fructidor (4de Septbr.), hvorved det republikanske Parti fik afgjort Overvegt. Næste Aar foretog Bonaparte sit berømte Tog til Ægypten, hvilket var foranstaltet af Direktoriet, nærmest for at holde den ærgjerrige Feltherre borte. Allerede i Slutningen af 1797 havde Saint-Cyr gjort Indfald i Schweiz, hvis Forfatning blev reformeret i demokratisk Aand, medens Genf, Biel og Mühlhausen indlemmedes i Frankrige. I Begyndelsen af 1798 gik Berthier til Italien, hvor han omdannede Kirkestaten til en Republik, medens Paven førtes til Frankrige. Under Bonapartes Ophold i Ægypten, hvor Nelson ved Abukir ødelagde den franske Flaade, opløstes Kongressen i Rastatt, som var traadt sammen for at tilveiebringe Fred med Tyskland, og den anden Koalition mod Frankrige dannedes af England, Rusland, Østerrige, Neapel og Tyrkiet. I 1799 erobrede Championnet og Joubert Italien, som dog snart gik tabt igjen; paa enkelte andre Punkter havde de franske Vaaben tildels Held med sig, men Udsigterne blev stadig mørkere. Hertil kom, at Direktorialregjeringen var svag og udueli og ikke engang indbyrdes enig. Da Bonaparte i Ægypten var kommen til Kundskab om Sagernes Stilling, vendte han i Hast tilbage, omstyrtede Direktoriet ved Statskupet af 18de Brumaire (9de November) 1799 og indsatte en foreløbig Regjering af tre Konsuler. Selv blev han Førstekonsul med en næsten uindskrænket Magt. Med denne Begivenhed regnes den franske Revolution for ophørt. Den 27de December traadte den nye Konstitution i Kraft. Bonaparte havde som Førstekonsul den afgjørende Indflydelse inden Konsulkollegiet. Indadtil søgte han nu at skaffe Fred tilveie ved at vise sig hensynsfuld mod alle Partier; ved Løfte om Amnesti fik han dæmpet en ny Opstand i Vendée. Finanserne ordnedes ved Udstedelsen af nye Papirpenge og ved et Tvangslaan paa 11 Mill. Franks. Militærvæsenet omorganiseredes, og 1800 overtog Bonaparte selv Kommandoen over en Hær, med hvilken han gik over Alperne og slog Østerrigerne ved Marengo, hvilken Seier i Forbindelse med Moreaus ved Hohenlinden s. A. bevægede Østerrige til at slutte Fred i Luneville 1801, hvorpaa den anden Koalition opløstes. 1802 sluttedes ogsaa Fred med England i Amiens. Under disse ydre Uroligheder var der tillige foregaaet flere Forandringer i det indre. Ved Konkordatet af 1801 havde Bonaparte gjeninført den kristne Religion og atter indsat Præster og Biskoper. 1802 blev han af Senatet udnævnt til Konsul paa to Aar og kort efter ved en Folkeafstemning valgt til Konsul paa Livstid. 1803 udbrød der paany Fiendtligheder med England, og denne Omstændighed i Forbindelse med Cadoudals Sammensværgelse mod Førstekonsulens Liv gav Stødet til, at Bonaparte den 18de Mai 1804 for at fremme Statens Vel og hans egen Persons Sikkerhed af Senatet udnævntes til arvelig Keiser under Navn af **Napoleon den første**. 2den Decbr. s. A. kronedes han i Paris af Paven. 1805 blev Napoleon ogsaa Konge i den til et Kongerige forvandlede italienske Republik. Den tredie Koalition, som nu dannedes mod Frankrige af England, Østerrige, Rusland og Sverige, kunde lidet udrette mod Napoleon og hans seiervante Arméer. Endnu 1805 maatte Østerrige slutte Freden i Presburg og gjøre flere Afstaaelser. Derimod var Franskmændene uheldige tilsjøs, idet Englænderne under Nelson ved Trafalgar 1805 ødelagde den forenede franske og spanske Flaade. Overbevist om ikke at kunne gjøre England nogen Skade tilsjøs greb Napoleon til det Middel at afsperre det fra Fastlandet (se Kontinentalsystemet). 1806 erklæredes det neapolitanske Kongehus for afsat, og Napoleons Broder Josef Bonaparte gjordes til Konge af Neapel og Sicilien. En anden af Keiserens Brødre, Ludvig Bonaparte, blev Konge i Holland, og hans Svoger, Joachim Murat, Storhertug af Berg. Forholdene i Tyskland, hvor Baiern, Würtemberg og Baden af Napoleon gjordes til selvstændige Stater og Hannover indlemmedes i Preussen, medførte det tyske Keiserriges Opløsning; af dets Rester dannedes Rhinforbundet (s. d.), hvis Protektor Napoleon blev. Imidlertid begyndte Preussen at blive bange for Frankriges Indflydelse i Tyskland og sluttede et Forbund med Rusland, Sverige og England for at fordrive Franskmændene. Men Napoleon gik i Begyndelsen af 1807 over Rhinen, seirede ved Jena, Eylau og Friedland og tvang de Forbundne til endnu samme Sommer at slutte Freden i Tilsit. Sachsen blev nu gjort til Konge-

rige ligesom Westfalen, hvor Napoleons Broder, Jerôme Bonaparte, blev Konge. Preussen og Rusland tiltraadte Forbundet mod England, hvorved Kontinentalsystemet udvidedes til at omfatte næsten hele Europa. Kort efter lod Napoleon en fransk Armé besætte Portugal, hvis Kongehus flygtede til Brasilien; i Spanien gav en Familietvist ved Hoffet ham Anledning til at blande sig ind; Karl den fjerde frasagde sig godvillig Tronen, Kronprinsen nødtes til at gjøre det samme, og Josef Bonaparte indsattes til Konge af Spanien, medens Murat fulgte ham paa Neapels Trone. Men der udbrød snart Uroligheder i Spanien og Portugal, fra hvilket sidste Land Franskmændene fordrevedes; Keiseren stkndte sig personlig til Kampladsen og vandt en Række Seire, men maatte snart vende sig mod Tyskland, hvor Østerrige i Forbund med England paany havde grebet til Vaaben mod ham. Efterat han havde seiret ved Eckmühl og Wagram og besat Wien, maatte Østerrige ved Freden i Wien opløse Forbundet med England og afstaa de illyriske Provinser, der forenedes med Frankrige, i hvilket ogsaa Kirkestaten kort før var indlemmet. Ved sit Giftermaal med Erkehertuginde Marie Louise af Østerrige (1810) stilledes Napoleon paa sin Magts Højdepunkt. Han havde imidlertid truffet flere Foranstaltninger for indadtil at styrke sin Magt, saaledes ved at gjenoprette Majoraterne og den arvelige Adel, forbedre Retsvæsenet og fremme den materielle Kultur, hvorimod han ved streng Politiopsigt holdt Literatur og Presse fangen. I literær og videnskabelig Henseende er derfor det første Keiserdømme Frankriges magreste Periode i den nyere Tid. — 1810 maatte Ludvig Bonaparte nedlægge sin Krone, hvorpaa Holland saavelsom Nordtyskland og Hanseaterne forenedes med Frankrige, alt for med større Strenghed at kunne gjennemføre Kontinentalsystemet. Men da Rusland i 1810 og 1811 aabenbart trænkede dette System, rustede Napoleon sig til i Forbund med Preussen og Østerrige at angribe denne Magt. 1812 foretog han, medens en Del af hans Tropper under Massena kjæmpede i Spanien, med 500,000 Mand et Tog til Rusland, hvor han seirede i en Række Slag og holdt Indtog i Moskau. Men ved denne Bys Brand og ved Mangelen paa alt det nødvendige for sin uhyre Hær nødtes han midt om Vinteren til et sørgeligt Tilbagetog, under hvilket Størstedelen af hans Hær gik tilgrunde. I Marts 1813 faldt Preussen fra. Imidlertid bragte Napoleon en ny Hær paa 200,000 Mand tilveie, med hvilken han i Løbet af Vaaren tilkjæmpede sig enkelte Fordele. Men snart lod ogsaa Østerrige ham i Stikken, og efter det store Nederlag ved Leipzig 14de—20de Oktbr. 1813 maatte han rømme Tyskland. Hans allierede Fiender forlagde nu Krigsskuepladsen til Frankrige; Keiseren forsvarede sig med Heltemod, men til de ydre Fiender kom nu ogsaa et stort Parti, som var misfornøiet med hans Styrelse. De fleste af hans Marskaller og Ministre forlod ham, og efterat Paris havde kapituleret, nedlagde han Kronen og begav sig til Øen Elba, som var anvist ham til Opholdssted. Allerede før hans Afreise havde Senatet den 2den April 1814 indkaldt det bourbonske Kongehus, hvis nærmest arveberettigede Medlem, Ludvig den sextendes Broder, Greven af Provence, besteg Tronen under Navn af Ludvig den attende. Den 4de Juni gav han en Konstitution, nærmest efter engelsk Mønster. Men det varede ikke længe, førend den nye Regierings reaktionære Tendenser traadte klart frem og vakte almindelig Uvillie. Underrettet om Stemningen i Frankrige afreiste Napoleon i al Stilhed fra Elba og landede ved Cannes den 1ste Marts 1815. Han blev modtagen med Begeistring og holdt Indtog i Paris, hvorfra Ludvig den attende maatte flygte. Men de europæiske Magter, som frygtede for Følgerne af, at Napoleon endnu engang blev Frankriges Styrer, forenede sig mod ham og nærmede sig over Belgien Frankriges Grændse. Napoleon drog imod dem og var i Begyndelsen heldig, men blev 18de Juni totalt slaaet ved Waterloo og tvungen til at begive sig som Fange til Øen St. Helena. Efter denne Afbrydelse, „de hundrede Dage", besteg Ludvig den attende Tronen igjen. Uagtet han havde lovet en almindelig Amnesti, nødtes han af sine Omgivelser til strenge Forholdsregler mod Napoleons Parti. Under Hertugen af Richelieus Ministerium kulminerede Reaktionen, idet Kamrene endog i denne Henseende overgik Regjeringen og bl. a. landsforviste alle, som havde været med at fælde Dødsdommen over Ludvig den sextende. Kamrenes yderliggaaende reaktionære Holdning bevirkede, at de 1816 opløstes og nye sammenkaldtes. Det lykkedes nu de Liberale at sætte forbedrede Valg- og Rekruteringslove igjennem, medens de Ultrareaktionæres Sammensværgelse for at ophæve Forfatningen bidrog til at nærme Ministeriet og de Liberale til hinanden. I Løbet af 1818 rømmedes Frankrige af de fremmede Tropper og traadte s. A. ind i det almindelige europæiske Fredsforbund. I Slutningen af 1819 kom et maadeholdent royalistisk Ministerium under Decazes til Roret og søgte bl. a. at give det grundeiende Aristokrati den overveiende Indflydelse paa Valgene. Efter heftige Kampe i Kamrene skaffede Mordet paa Hertugen af Berry Ultra-Royalisterne Magten, som det nye Ministerium under Richelieu bl. a. benyttede til at gjenindføre Censuren. Ved de nye Valglove fik det ultra-royalistiske Parti Overvegten i Kamrene, medens de Liberale mere og mere vandt Terræn blandt Folket og hemmelige politiske Selskaber som Carbonarierne m. fl. trivedes. 1821 afløstes Richelieu af Villèle, som 1823 i Spidsen for en fransk Hær omstyrtede den frie Forfatning i Spanien. — Ludvig den attendes Broder Greven af Artois fulgte ham paa Tronen under Navn af Karl den tiende (1824—30). Han afskaffede strax Censuren, men viste sig forøvrigt at hylde stærkt reaktionære Tendenser. De tilbagevendende Emigranter fik store Pengeunderstøttelser, og Jesuiternes Indflydelse blev stedse større. 1827 gjenindførtes Censuren og Nationalgarden, og Deputeretkammeret opløstes, medens Villèle søgte en Støtte for sin Regjering ved at oprette et Pairskammer. 1828 maatte Villèle vige for Martignac, der var maadeholdent liberal, men fjernedes 1829, hvorefter de yderste Reaktionære med Fyrsten af Polignac i Spidsen kom til Magten. Algiers Erobring, hvorved Regjeringen søgte at vinde Popularitet, kunde ikke forhindre, at Kamrene med stor Stemmeflerhed gav den et Mistillidsvotum; da Kamrene derpaa opløstes, gjenvalgtes Flertallet. Kongen udstedte nu 1830 fem Ordonnanser, ved hvilken en ny Valglov gaves, Kamrene paany opløstes

og Pressefriheden ophævedes. Denne egenmægtige Fremgangsmaade gav Stødet til Julirevolutionen (27—29 Juli), ved hvilken Karl den tiende og Huset Bourbon for stedse fordreves fra Frankriges Trone. Hertugen af Orleans, Ludvig Filip, blev først Regent og derpaa „de Franskes Konge". Det nye Monarki (Julimonarkiet, 1830—48) skulde fremforalt være folkeligt, og Ministeriet valgtes blandt de Liberales Førere. Men saasnart Ludvig Filip saa sin Magt tilstrækkelig befæstet, slog han ind paa sit „Juste-milieu"-System, idet han især sluttede sig til den rige Mellemklasse, som ønskede Opretholdelsen af det Gamle og Fred og Ro baade indad- og udadtil. Efterat Casimir Perier, som fra Vaaren 1831 havde været Førsteminister, var død i 1832, tog Kongen mere umiddelbart Styrelsen i sine Hænder, medens de ledende Statsmænd, Broglie, Guizot, Molé og Thiers hyppig vexlede som Ministre, som Følge af parlamentariske Intriger. Flere Opstandsforsøg, saavel af Republikanere som af Legitimister, undertrykkedes strengt. Fieschis Attentat paa Kongen 1835 gav Anledning til „Septemberlovene", ved hvilke Pressefriheden og Juryen indskrænkedes. 1836 og 1840 gjorde Louis Napoleon forgjeves Forsøg paa at fremkalde en Militæropstand. Sidstnævnte Aar afløstes Thiers, der i den tyrkisk-ægyptiske Strid havde indtaget en krigersk Holdning, som Førsteminister af Guizot, der blev staaende som Fredspolitikens Haandhæver, saalænge Julimonarkiet varede. Det ringe Hensyn til Folkets Ønsker, som Regjeringen nu tog, i Forbindelse med de ledende Kredses Korruption og den ved de spanske Giftermaal fremkaldte Forstyrrelse af det venskabelige Forhold til England undergravede Kongedømmets Magt og Anseelse mere og mere. Socialister og Kommunister fandt en taknemmelig Jordbund for sine Agitationer. Det liberalt-royalistiske Parti søgte at sætte en Stopper for alle disse Misligheder ved at virke for en ny frisindet Valglov, til hvilken Ende de saakaldte Reformbanketter holdtes. Da en saadan i Begyndelsen af 1848 blev forbudt, vaktes en stærk Gjæring hos Mængden, og allerede den 24de Februar brød Opstanden aabent ud. Februarrevolutionen tvang Kongen til at nedlægge Kronen og udvandre, medens en provisorisk Regjering af Republikanere overtog Styrelsen. Republiken erklæredes for Landets endelige Regjeringsform, men Uenigheden mellem de forskjellige republikanske Partier førte til blodige Uroligheder, og Paavirkning fra Socialisternes Side fremkaldte den voldsomme Arbeideropstand i Paris 23de—26de Juni, som først blev undertrykt, da Cavaignac blev Diktator. — 10de December valgtes Louis Napoleon Bonaparte, Napoleon den førstes Brodersøn, til Præsident. Han valgte et maadeholdent republikansk Ministerium og sikrede sig Geistlighedens Hengivenhed ved at omstyrte den romerske Republik og gjenindsætte Paven i hans verdslige Magt. Et Oprør i Paris af de radikale Republikanere undertryktes, hvorefter der toges strenge Forholdsregler mod Pressen og de politiske Foreninger. 1849 udnævntes et nyt Ministerium, hvis Anskuelser stemte mere med Præsidentens egne; men man vogtede sig endnu for at bryde aabent med Nationalforsamlingen. 1850 udkom en ny Undervisningslov, som i høi Grad begunstigede Præsteskabet, samt en Valglov, der indskrænkede Stemmeretten. Censuren udstraktes ogsaa til Theatrene, og Presse- og Forsamlingsfriheden blev mere og mere indskrænket. Efterat Changarnier i Begyndelsen af 1851 var fjernet fra sin Stilling som Chef for Tropperne i Paris, begyndte Bonapartisterne at arbeide for Præsidentens Gjenvalg; et Forslag, som gik ud derpaa, blev vel forkastet, men Præsidenten havde imidlertid vundet Hæren for sig og foretog 2den December 1851 et Statskup, hvorved han sprengte Nationalforsamlingen og fængslede et stort Antal af sine Modstandere. Efter at have gjeninført den almindelige Stemmeret lod han hele Nationen afstemme over enslags Fornyelse af Konsulatet og over hans eget Gjenvalg paa 10 Aar. Afstemningen lededes vilkaarligt i en for Napoleon gunstig Retning, og han gjenvalgtes med stor Stemmeflerhed. Efterat saagodtsom enhver Opposition var kvalt ved Tvangsforholdsregler, lod han sig 1852 paa Aarsdagen efter Statskupet af Senatet udraabe til Keiser under Navn af Napoleon den tredie. Ved en ny Forfatning stræbte han sig saagodtsom uindskrænket Magt, medens han klogelig søgte at fremme den materielle Kultur, paa samme Tid som han forøgede Frankriges Indflydelse paa den europæiske Politik. 1854—56 deltog Frankrige i Krimkrigen mod Rusland og 1859 i Italiens Krig med Østerrige, efter hvilken sidste det udvidedes med Savoyen og Nizza; 1860 erholdtes ved at slutte en Handelstraktat med England dettes Samtykke til Udvidelsen. 1857 og 60 deltog ogsaa Franskmændene med Englænderne i Togene til Kina; 1858—62 gjordes flere Erobringer i Anam, ligesom Besiddelserne i Algerien og Senegal udvidedes. Derimod tog Expeditionen til Mexiko (1862—67) en uheldig Udgang og gjorde, at Frankrige ikke kunde optræde med den fornødne Kraft i den europæiske Politik. Da den 1860 den lovgivende Forsamling tilstaaede Ret til i en Adresseforhandling at drøfte Rigets Forhold ophævedes 1867 og erstattedes ved en Forespørgselsret, vakte dette Skridt megen Utilfredshed og bragte Oppositionen til at voxe til en betydelig Styrke, noget, som viste sig ved de nye Valg 1869. Keiseren lod derfor Senatet s. A. vedtage en Bestemmelse om udvidet Bevilgningsret og Initiativ for den lovgivende Forsamling og Ansvarlighed for Ministrene. I Begyndelsen af 1870 kom Ministeriet Ollivier til Roret og skulde nu realisere den politiske Frihed; men istedenfor energisk at gribe Sagen an, viste Ministeriet sig vaklende og tog kun halve Forholdsregler. 20de April vedtoges en ny Forfatning, som forelagdes Folket og efter heftige Partistridigheder vedtoges, uden dog at medføre en Beroligelse af den ophidsede Stemning. For at give Ophidselsen Luft udadtil, foranledigedes et Brud med Preussen, der førte til Frankriges Krigserklæring den 15de Juli 1870. Keiseren begav sig til Armeen, og Keiserinden udnævntes til Regentinde. Men Frankrige var allerede fra Begyndelsen uheldigt; efter Nederlagene ved Wörth og Forbach maatte Ollivier vige for et bonapartistisk Ministerium under Palikao, og efter Nederlaget ved Sedan og Napoleons Tilfangetagelse samledes den lovgivende Forsamling, erklærede Keiseren for afsat og proklamerede Republiken. (Se forøvrigt Art. Fransk-tyske Krig). En midlertidig Regjering

valgtes, af hvilken Gambetta, Jules Favre, Jules Simon og Trochu blev Medlemmer. Derhos valgtes en Nationalforsvarsstyrelse, bestaaende af Paris's Deputerede, med Trochu som Formand. Denne Regjering, som først havde sit Sæde i Paris, derpaa ogsaa fik en Delegation i Tours og endelig flyttede til Bordeaux, blev i Januar 1871 nødt til at begynde Underhandlinger med Tyskerne, overgive det beleirede Paris og slutte en Vaabenstilstand, hvorefter en Nationalforsamling sammenkaldtes i Bordeaux. Thiers udnævntes til Chef for den exekutive Magt; 26de Febr. undertegnedes Fredspræliminærerne i Versailles og 1ste Marts vedtoges de af Nationalforsamlingen, som derpaa tilligemed Regjeringen flyttede til Versailles. 18de Marts udbrød i Paris et voldsomt Oprør af de Radikale og Socialisterne; Regjeringstropperne trak sig tilbage, og Byen kom for en Tid ganske i Oprørernes Magt. 26de Marts valgte disse et Kommuneraad, som proklamerede den føderalistiske Republik. Efter blodige Kampe og efterat et stort Antal offentlige Bygninger og Mindesmærker var ødelagte, lykkedes det endelig Regjeringstropperne at gjøre sig til Herre over Oprørerne, af hvilke store Skarer toges tilfange og deporteredes. 10de Mai sluttedes den endelige Fred med Tyskland, og i Slutningen af Juni forlod Størstedelen af de tyske Tropper Frankrige. 31te August valgtes Thiers paa 3 Aar til Republikens Præsident. Han kom i Tvist med Nationalforsamlingen om Toldsystemet, men indlagde sig stor Fortjeneste ved flere heldige Finansoperationer, der gjorde det muligt endnu før den fastsatte Tid at udrede Krigsomkostningerne til Tyskland (5,000 Mill. Frks.) og saaledes blive kvit den sidste Rest af de tyske Okkupationstropper. I Juli 1872 antoges en ny Arméordning efter preussisk Mønster. Imidlertid arbeidede ikke mindre end tre monarkiske Partier (Legitimister, Orleanister og Bonapartister) og ligesaamange republikanske Fraktioner hver for sine Planer. Da Thiers intet Hensyn tog til Monarkisterne, som var i Pluralitet i Nationalforsamlingen, men altid valgte sit Ministerium blandt de maadeholdne Republikanere, som ogsaa ved Valgene i 1873 vandt større Terræn, fik de forenede monarkiske Partier istand et Mistillidsvotum mod Thiers, der ifølge dette afstraadte, hvorpaa Marskal Mac Mahon valgtes til Republikens Præsident. Han udnævnte et af Orleanister, Legitimister og Bonapartister sammensat Ministerium med Hertugen af Broglie i Spidsen, og Nationalforsamlingen fastsatte hans Embedstid til 7 Aar. Legitimisternes og Orleanisternes Forsøg paa at faa en Fusion istand og sætte Greven af Chambord paa Tronen førte ikke til noget Resultat, og de erklærede sig tilsidst i 1875 for Republiken, hvorimod Bonapartisterne og de Ultramontane under Mac Mahons Regjering gjorde betydelige Fremskridt. De første samlede sig efter den affatte Keisers Død om hans Søn Napoleon. Da Ministeriet Broglie ikke kunde sætte flere reaktionære Forslag (bl. A. om at indskrænke Stemmeretten) igjennem, gik det Vaaren 1874 af og erstattedes af et nyt monarkiskfindet Ministerium under Cissey. I Begyndelsen af 1875 blev Wallons nye Senatslov antagen, hvorpaa Ministeriet Cissey traadte af, og et nyt dannedes af Buffet. En Række nye Love kom istand, bl. A. en Presselov og en Bestemmelse om, at Paris med Versailles, Lyon og Marseille fremdeles skulde være i Beleiringstilstand; men de nye Valg til Senatet og Deputeretkammeret i Begyndelsen af 1876 faldt ikke ud til Fordel for Ministeriet, som derpaa veg Pladsen for Dufaure, der dannede et Kabinet, hvis Medlemmer for Størstedelen blev tagne af venstre Centrum. 7de Marts aabnedes den nye Nationalforsamling, hvor Audiffret-Pasquier valgtes til Præsident i Senatet og Grévy i Deputeretkammeret. Den under Buffet vedtagne Mairelov samt Beleiringstilstanden ophævedes, og en Lov kom istand, ved hvilken Valget af Mairer igjen overlodes de respektive Kommuner; de nye Valg, som ifølge denne Lov fandt Sted, faldt saagodtsom udelukkende ud til Republikanernes Fordel. Imidlertid vakte Regjeringens klerikale Tendenser Deputeretkammerets Uvillie, og i December maatte Dufaure vige Pladsen for Jules Simon. Denne indtog en vaklende Holdning og søgte saavidt gjørligt at være alle Partier tillags, hvoraf Følgen blev, at ingen af dem var ganske tilfreds med ham. Hans Afskedigelse 17de Marts 1877 vakte imidlertid ikke ringe Forbitrelse inden det republikanske Parti, især da hans Eftermand blev den fra før som stok-konservativ bekjendte Hertug af Broglie. Man satte hans Udnævnelse i Forbindelse med Mac Mahons Sympatier for Monarkiet, og den republikanske Presse strømmede over af Angreb paa Præsidenten. Endnu værre blev det, da denne besluttede sig til at opløse Deputeretkammeret og udskrive nye Valg. Under Forberedelserne til disse agiteredes der stærkt fra Regjeringens Side, men Republikanerne gik ikkedestomindre af med Seiren og fik en Kommission nedsat for at revidere Valgene. Forholdet mellem Deputeretkammeret og Regjeringen blev strax mere spændt, ogsaa efterat Rochebouet havde afløst Broglie som Førsteminister. De indre Partikampe, som optog alle Frankriges Interesser, hindrede det ogsaa i at gjøre sin Indflydelse gjeldende udadtil. Efter flere Forsøg paa at faa dannet et nyt Ministerium af høire Centrum, og efterat det endog havde været paa Tale atter at opløse Deputeretkammeret, kom endelig i Slutningen af 1877 Dufaure til Roret med et Venstrekabinet. I Begyndelsen af 1878 vandt Republikanerne en afgjort Seier ved de nye Valg til Kommuneraadene ligesom i Aarets Slutning ved Senatorvalgene. Imidlertid begyndte ikke liden Uvillie at gjøre sig gjeldende mod Dufaures Ministerium, væsentlig fordi det beskyldtes for at se formeget gjennem Fingre med de monarkistsindede Embedsmænd; især var man misfornøiet med, at Arméens øverste Embedsposter indehavdes af Monarkister, og da Mac Mahon ikke vilde gjøre nogen Forandring i dette, afstraadte han selv i Januar 1879, hvorefter Grévy valgtes til Republikens Præsident. Den efter ham ledigblevne Post som Præsident i Deputeretkammeret besattes med Gambetta medens Waddington afløste Dufaure som Ministerpræsident. Grévy erklærede det strax for sit Maal af alle Kræfter at søge at styrke Republiken, et Program, som han senere trofast har overholdt. De Forandringer inden Arméens Embedsstand, som allerede var forlangte af Republikanerne under Mac Mahon, blev nu foretagne samtidig med, at Re-

gjeringen fremsatte Forslag om Benaadning af de landsforviste Kommunarder. I Marts fremsatte Undervisningsministeren, Jules Ferry, to Lovforslag, som sigtede til at berøve Geistligheden dens store Indflydelse paa Undervisningsvæsenet, og som vakte stort Røre. Disse Forslag vedtoges efter en voldsom Kamp i Deputeretkammeret i Slutningen af Juni, men opnaaede først 1880 Senatets Samtykke. Imidlertid havde Nationalforsamlingen forlagt sit Sæde fra Versailles til Paris. Sommeren 1879 rammedes Bonapartisterne af et haardt Slag, idet „Keiserprinsen", Louis Napoleon, faldt i Englændernes Krig med Zuluerne, hvorefter de forsøgte at samle sig om en Sønnesøn af den tidligere Konge af Westfalen, Jerôme Bonaparte. I Slutningen af Aaret gik Waddington af og erstattedes af Freycinet. Kort efter begyndte Striden om de forviste Kommunarders Benaadning, idet denne, naar den skulde udstrækkes til samtlige Forviste, stødte paa alvorlig Modstand, men dog tilslut gik igjennem. I Marts 1880 vedtoges Ferrys Undervisningslov ogsaa af Senatet, idet det samtidig blev bestemt, at Jesuiternes Klostre skulde lukkes og de selv forvises fra Landet, hvilken Forholdsregel vakte megen Uvillie hos en stor Del af det franske Folk.

Frans (Franz) **den første Stefan**, tyst Keiser, f. 1708, d. 1765, Søn af Hertug Leopold Josef af Lothringen, blev 1729 dennes Efterfølger. 1735 afstod han Lothringen til Stanislaus Leszczinsky og fik 1737, efter at have ægtet Maria Theresia, Storhertugdømmet Toskana. Ved sin Hustrus Tronbestigelse 1740 blev han hendes Medregent; 1745 valgtes han til tyst Keiser efter Karl den syvende. Han stræbte med Held at fremme baade den materielle og den aandelige Kultur i sine Lande og gjorde sig ved sin Mildhed og Omgjængelighed almindelig elsket.

Frans den første, Keiser af Østerrige, f. 1768, d. 1835, Søn af Keiser Leopold den anden, blev 1792 tyst Keiser, men nedlagde 1806 denne Titel og kaldte sig senere østerrigsk Keiser. I sine Krige med Frankrige i Tidsrummet 1792—1809 tabte han Lombardiet, Belgien, Venetien, Tyrol, Galizien og Illyrien, men fik efter at have deltaget i Felttoget mod Napoleon 1813—14 de tabte Lande tilbage. Under Resten af sin Regjeringstid lod han sig af Fyrst Metternich lede i strengt konservativ Retning.

Frans (François), Navn paa to franske Konger. — Frans den første, f. 1494, d. 1547, var en Søn af Karl af Orleans og besteg Tronen efter Ludvig den tolvtes Død 1515. Hans første Regjeringshandling var at fornye sin Forgjængers Krav paa Mailand, som han ogsaa efter sin Seier ved Marignano 1515 bemægtigede sig tilligemed Genua. Da den tyske Keiserkrone blev ledig 1519, søgte han at komme i Besiddelse af den og førte, efter at Karl den femte var bleven Keiser, næsten uafbrudt Krig med denne, for det meste i Italien. I de første Aar var Frans gjennemgaaende uheldig og 1525 blev han tagen tilfange og ført til Spanien. I Freden til Madrid 1526 gav han derpaa Slip paa Burgund og de italienske Besiddelser. Saasnart han var bleven fri, sluttede han imidlertid „den hellige Ligue" med Paven og flere Fyrster mod Keiseren og begyndte Krig paanyt. Han var nu en Stund heldig og indtog en stor Del af Neapel; men 1529 nødtes han til atter at slutte Fred i Cambray og til paany at opgive sine italienske Besiddelser. 1535 gjorde han igjen Fordring paa Mailand og sluttede Forbund med Sultan Soliman den anden. Efterat der 1538 var sluttet er 10-aarig Stilstand, lovede Keiseren at give en af Frans's Sønner Mailand til Len, men opfyldte ikke sit Løfte, i hvilken Anledning Frans begyndte en ny Krig med ham og hans Allierede, Henrik den ottende af England. Da han intet kunde udrette, sluttede han 1544 Fred med Karl i Crépy og 1546 med England; den første skulde have de italienske Landskaber, England Boulogne i 8 Aar. Frans var en ridderlig og personlig elskværdig Mand, men letsindig og udsvævende. For Videnskab og Kunster gjorde han særdeles meget, navnlig ved at indkalde fremmede Lærde og Kunstnere. — Frans den anden, f. 1543, d. 1560, Søn af Henrik den anden, fik Kongenavn 1559. Han lod sig aldeles beherske af sin Dronning Maria Stuarts Slægtninger, og af den Grund dannedes der en Sammensværgelse mod hans Regjering, med Prinsen af Condé som den ene Hovedmand. Sammensværgelsen opdagedes, og de fleste af dens Medlemmer henrettedes; Condé frelstes ved Kongens pludselige Død.

Frans (Francesco), Navn paa to Konger af begge Sicilier. — Frans den første, f. 1777, d. 1830, Søn af Ferdinand den første, sluttede sig som Prins til det liberale Parti og udstedte 1812 i sin Faders Navn en fri Forfatning for Sicilien, var 1816—20 Guvernør sammesteds, overtog fidstnævnte Aar Regjeringen i sin Faders Navn og aflagde Ed paa den nye Forfatning. Efter sin egen Tronbestigelse 1825 regjerede han i reaktionær Aand under østerrigsk Ledelse. — Frans den anden, f. 1836, Søn af Ferdinand den anden, kom paa Tronen 1859. Han skjærpede Forholdsreglerne mod de Liberale og afviste alle Forslag om at slaa ind paa en venskabelig Politik ligeoverfor Sardinien. I Mai 1860 fik hans Regjering en brat Ende ved Garibaldis Tog til Sicilien; hans Forsøg paa at holde sig ved at udstede en almindelig Amnesti og antage Forfatningen af 1848 lykkedes ikke, og han maatte endnu samme Sommer indeslutte sig i Gaëta, hvor han holdt sig til Februar 1861. Indtil 1869 levede han derpaa i Rom og har senere opholdt sig i Baiern.

Frans Josef den første, Keiser af Østerrige, f. 1830, Søn af Erkehertug Frans Karl, besteg Tronen 1848. Aaret efter udstedte hans Ministre en Fællesforfatning for alle hans Stater paa Grundlag af samtlige Folkeslags Ligestilling; men denne Forfatning ophævedes igjen, og Enevældet indførtes, da Keiseren i 1852 personlig begyndte at tage Del i Styrelsen. I Krimkrigen optraadte Frans Josef som Mægler mellem Rusland og Vestmagterne og besatte for en Tid Rumænien. 1859 paaskyndte han ved sin ubesindige Optræden Krigen i Italien, i hvilken han personlig deltog, hvorpaa han ved Sammenkomsten i Villafranca afstod Størstedelen af Lombardiet. Ved „Oktoberdiplomet" 1860 forsøgtes en føderalistisk Forfatning indført; denne afløstes i Februar 1861 af en ny centralistisk Konstitution. Den Uvillie, hvortil denne Forfatning gav Anledning i Ungarn, ændsede Frans Josef ikke; en lignende Stivsindighed viste han ligeoverfor Forslagene om

at afstaa Venetien. Ligeoverfor Preussen søgte han at hævde sin Indflydelse ved Forbund med de tyske Mellemstater. 1866 kom det til Krig med Preussen og Italien, og efter Nederlaget ved Sadowa maatte Frans Josef give Slip paa Venetien. Ved Rigskansleren Grev Beusts Paavirkning bevægedes han nu ogsaa til at rette sig efter Ungarernes Krav, idet han 1867 gjenindførte Forfatningen af 1848 og erkjendte Ungarn som et selvstændigt, ligestillet Rige ved Siden af Østerrige. S. A. indførtes liberale Ændringer ogsaa i dette sidstes Forfatning. Konkordatet af 1855, som indrømmede den katholske Kirke og Geistlighed udstrakte Rettigheder, ophævedes fuldstændig 1870. Efterat det tidligere venskabelige Forhold til Preussen var gjenoprettet, sluttede Frans Josef 1872 „Trekeiserforbundet" med Keiserne af Preussen og Rusland, hvilket imidlertid blev uden Betydning.

Frans Josefs Fjord, Havbugt paa Grønlands Østkyst, mellem Kap Franklin og Kap Humboldt.

Frans Josefs Land, Øgruppe i Nord for Novaja-Semlja, under 81° n. Brede, opdaget af Payer og Weyprecht 1873.

Fransk Sprog og Literatur. Det franske Sprog er ligesom de øvrige romanske fremgaaet af den latinske Folkedialekt (lingua romana rustica), som ved de seierrige romerske Hære spredtes over alle Rigets Provinser, og i Frankrige (Gallien), med Undtagelse af en Del af Bretagne, allerede henimod Slutningen af det 7de Aarh. e. Kr. ganske havde fortrængt de oprindelige keltiske Mundarter. Fra Begyndelsen af det 9de Aarh. optræder dette gallo-romanske Sprog i to karakteristiske Hovedformer, den sydfranske (langue d'oc, roman provençal) og den nordfranske (langue d'oil eller d'oui, roman wallon), af hvilke den første bedst bevarede sin rent romanske Karaktér, medens den sidste mere paavirkedes af germaniske Elementer. Det nordfranske blev fra Frans den førstes Tid det almengyldige Landssprog, og fra det er Nyfranskен udgaaet, medens den provençalske Dialekt endnu vedbliv at leve og udvikle sig paa sin egen Maade (se Provençalsk Sprog og Literatur). Samtidig bevirkede Studiet og Efterligningen af Latinen paa den ene Side en større grammatisk Tilnærmelse til dette Sprog, paa den anden en større Forskjel mellem Literatur- og Folkesproget. Ved det franske Akademis Oprettelse 1635 og ved Literaturens Glansperiode under Ludvig den fjortende fik Sproget den Skikkelse, som det i det væsentlige har beholdt til vore Dage. Det udmærker sig fremfor alt ved sin Klarhed, logiske Konsekvens og Præcision, men staar tilbage i Bøielighed, ligesom det heller ikke kan maale sig med sine romanske Søstersprog i Velklang; bedst egnet er det til Prosa- og Konversationssprog, til hvilket sidste Brug det ogsaa allerede fra Middelalderen af har været benyttet langt udenfor Frankriges Grændser. Nu er det almindelig i Brug ved diplomatiske Forhandlinger, ligesom det for en Del er traadt i Latinens Sted som internationalt Sprog mellem Lærde og Videnskabsmænd. Foruden i Frankrige og de franske Kolonier tales det i det sydlige Belgien, det sydvestlige Schweiz samt i enkelte Dele af Kanada og Haiti. — Af Verker over det (levende) franske Sprog mærkes Bescherelles, Poitevins, Noël og Chapsals samt Mätzners Grammatiker og af Ordbøger det franske Akademies Lexikon (1694) samt Littrés fortrinlige „Dictionnaire de la langue française" (1863—72). — Forskjellen mellem den nord- og sydfranske Sprogform betingede snart en Spaltning i en nord- og en sydfransk Literatur; dog træder Forskjellen ikke saa skarpt frem førend i Begyndelsen af det 12te Aarh., da Literaturen til den Tid væsentlig var afhængig af Theologien og direkte fortsatte den latinske kirkelige Literatur. I Nordfrankrige har man saaledes fra denne Periode Sangen om den hellige Eulalia (9de Aarh.), Digtene „La passion de Notre Seigneur" og „La vie de Saint-Léger" (10de Aarh.), „Vie d'Alexis" (11te Aarh.) m. fl., i Sydfrankrige foruden flere Legender ogsaa (fra Begyndelsen af det 11te Aarh.) Hymner og Kirkesange, Efterligninger af de latinske. — I det 12te og 13de Aarh. optræder den nord- og sydfranske Sprogform med hver sin Literatur; i en fransk Literaturoversigt har imidlertid egentlig kun den nordfranske sin Plads (om den sydfranske se Provençalsk Sprog og Literatur). Den ridderlige Tidsaand, som frembragte den rige og kunstmæssige provençalske Lyrik, blev vel ikke uden sin store Betydning ogsaa for den nordfranske Digtning; men flere sammenstødende Omstændigheder bevirkede, at denne antog en overveiende episk Karaktér, ligesom den har mere Præg af at være en Folkedigtning. Til Provençes Troubadourer svarede de nordfranske „Trouvères"; „Menestriers" (menestrels) og „Jongleurs" foredrog Digternes Verker og ledsagede dem med Musik. De eiendommeligste af disse Digte er de saakaldte „Chansons de geste", som med Hensyn til sit Stof grupperer sig i tre Kredse: 1) Den frankisk-karolingiske Sagnkreds, som i en Række særskilte Digte behandler Karl den stores (Charlemagne's) og hans Ridderes Bedrifter. 2) den bretonske Sagnkreds, hvoraf Emnet er taget til Romanen om Kong Artus og Ridderne ved det runde Bord, om Perceval, Tristan og Lancelot du lac; i denne Sagnkreds er det den hellige Gral (s. d.), som sammenbinder de forskjellige Romaner og Heltedigte til et Helt. 3) Den normanniske Sagnkreds, som især bevæger sig om de normanniske Hertugers Historie og Bedrifter. — Foruden disse nationale Emner behandledes ogsaa i større Digte Motiver fra Oldtiden; herhen hører Rimkrøniken om de romerske Keisere, Romanen om Alexander den store, en Bearbeidelse af Sagnet om den trojanske Krig samt Romanen om Virgilius, der her omtales som en mægtig Troldmand. Et Verk af rent allegorisk Art er den bekjendte Roman om Rosen fra sidste Halvdel af det 13de Aarh. Endelig maa nævnes de ikke mindst karakteristiske Produkter af denne Periodes poetiske Virksomhed, de saakaldte „Fabliaux" og „Contes", mindre episke Arbeider paa Vers eller Prosa, i Regelen af humoristisk, ofte satirisk Indhold. Inden Udgangen af det 13de Aarh. optraadte Begyndelsen til en historisk Literatur med Villehardouin (d. 1213) og Joinville (d. 1318). — I det 14de og 15de Aarh. spores paa de fleste Felter af Literaturen en Tilbagegang, men som lader ane Overgangen til en ny Tid. De gamle Heltedigte og Romaner udværedes til platte „Folkebøger"; af mere betydelige Digtere kan kun nævnes Lyrikerne og Humoristerne François Villon (d. ca. 1480) og Olivier Basselin (d. 1418). Historieskriv-

ningen fortsattes gjennem Froissart (d. 1480) og de Comines (d. 1509). — Med det 16de Aarh. optraadte Renaissancen med sin befrugtende Indflydelse paa Videnskab og Kunst. Som dens mest karakteristiske Repræsentanter kan betragtes François Rabelais (1495—1553), der i sine Romaner „Gargantua" og „Pantagruel" i et barokt Sprog, men med genial Skarphed satiriserede sin Tids Svagheder, og Michel Montaigne (1533—92) med sine „Essays", hvori han prædikede den glade Livsnydelses Filosofi. Blandt de egentlige Digtere udmærkede Clément Marot (1495—1554) sig især som Epigrammatiker; Frans den førstes Søster, Margarete af Navarra (1492—1549), skrev efter Boccaccios Mønster en Samling kvikke, men slibrige Noveller, „Heptameron". Omkring Midten af det 16de Aarh. optraadte Pierre Ronsard (1524—85) som Hovedet for en Digterskole, der gik ud paa at efterligne Klassikerne; han skrev selv et Epos, „Franciaden", og en af hans Tilhængere, Etienne Jodelle (1532—73), lagde ved sin Tragedie „Kleopatra" Grunden til den falske antikiserende Retning i det senere franske Drama. Af større Betydning blev François Malherbe (1356—1628), som ved sine formfuldendte Digte i Alexandriner (hvilken Versart ved ham blev herskende) skabte den moderne franske Lyrik, og Mathurin Regnier (1573—1613), som gav Satiren dens poetiske Form. De to sidstnævnte Forfattere danner Overgangen til det 17de Aarh., som begyndte med en Periode, da Indflydelser fra Spanien og Italien stærkt gjorde sig gjeldende. De af disse Indflydelser paavirkede Digtere, som bestemte Tidens Retning, samledes i Hôtel Rambouillet om Marquisen af Rambouillet, Julia Savelli, og senere om dennes Datter og Datterdatter. Medlemmerne af denne Kreds uddannede mellem sig et besynderligt poetisk Sprog med affekterede Omskrivninger og underlige Vendinger; den Poesi, som de leverede, er der heller ikke synderlig andet mærkeligt ved, end disse Bizarrerier. Nævnes maa Honoré d'Urfé (1568—1625), Forfatter af Hyrderomanen Astrée, samt Balzac (1594—1654) og Voiture (1598—1648). Mere selvstændig var Paul Scarron (1610—60) med sin Travesti af Æneiden, sin Roman comique og sine bidende Epigrammer. Dramaet formede sig paa en aandløs Maade efter det spanske; Richelieu, som selv gjorde fortvivlede Forsøg paa til sin Berømmelse som Statsmand ogsaa at føie Digterberømmelsen, samlede om sig en Flok Poeter, der hjalp ham med hans egne Arbeider og som efter hans Recept ogsaa selv fabrikerede aandløse Tragedier. En af disse Digtere var Pierre Corneille, som dog snart optraadte selvstændig og blev Skaberen af den klassiske franske Tragedie. Denne byggedes paa Aristoteles's Lære om de tre Enheder, Tidens, Stedets og Handlingens; Diktionen glimrede ved sin Pathos og ved det pompøse Versemaal (Alexandriner), men savnede kun altfor ofte ligesom Handlingen Liv og Natur. — Ludvig den fjortendes prægtige Hof blev nu Midtpunktet, hvorom næsten alt, hvad Frankrige eiede af literære Kræfter, koncentrerede sig, og som paatrykkede Literaturen i det 17de Aarh.s anden Halvdel sit Præg. Foruden Corneille (1606—84) glimrede som Tragedieforfatter Jean Racine (1639—99), der overgik hin i Eleganse og tildels i Følelse, men ofte stod under ham i kraftig Pathos. Nicolas Boileau Despréaux (1636—1711) skrev formfuldendte og bidende Satirer og gav i sin efter Horats's Mønster skrevne Art poétique Reglerne for den klassiske Poesi. Molière (1622—73) skabte den moderne borgerlige Komedie, i hvis Historie han selv staar som et af de største Mønstre paa komisk Kraft og Eleganse i Formen. En Mindelse om den gode gamle Tids umiddelbare Naivitet gav Lafontaine (1621—95) i sine elskværdige og kvikke Fabler, ligesom ogsaa Charles Perrault (1628—1703) ved sine Féeventyr traadte i Opposition til den herskende antikiserende Retning i Poesien. Af de mindre betydelige Dramatikere fortjener at nævnes Tragikerne Thomas Corneille og de Lafosse, Komedieforfatteren Regnard og Operaforfatteren Quinault. En særegen Stilling i Literaturen indtog de mange Samlinger af religiøse Taler af Tidens mange veltalende Prædikanter som Bossuet (1627—1704), Bourdaloue, Massillon (1663—1742), Fléchier (1632—1710) og Fénelon (1651—1715); den sidste leverede ogsaa i sin „Télémaque" en didaktisk Roman, som Samtiden sammenlignede med Homers og Virgils Værker. La Rochefoucauld (1613—80) samlede i sine „Maximes" en Række aandrige og pikante Aforismer af praktisk-filosofisk Indhold og med skeptisk Tendens, og La Bruyére (1639—96) udviklede sin glimrende stilistiske Færdighed i sine Karakterskildringer. Madame de Sévigné (1627—96) udgav aandrige og kvikke Breve, og denne Gren af Literaturen, som især dyrkedes af Damer, kom for en Tid ordentlig i Mode. Historieskrivningen i denne Periode indskrænker sig væsentlig til Memoireforfatterskab; den originaleste og interessanteste Skribent i denne Genre er Louis de Saint Simon (1675—1755). Filosofien, som allerede i Aarhundredets første Halvdel havde været repræsenteret af René Descartes (1596—1650) og den dybt religiøse Blaise Pascal (1623—62), tog med Pierre Bayle (1647—1706) en afgjort rationalistisk-kritisk Retning. — I det 18de Aarh. modtog Filosofien stærke Impulser fra de engelske Déister og repræsenteredes foruden af den aandrige, men overfladiske Fontenelle (1657—1757) først og fremst af Voltaire (1694—1778), hvis alsidige Aand paatrykte hele hans Samtids Literatur sit Stempel. Hans kolossale Forfatterskab som Historiker, Filosof, Dramatiker og episk Digter stod ganske i hans Tendensers Tjeneste, og hans glimrende og skarpe Vittighed gjorde ham til en frygtelig Modstander i den Strid mod de nedarvede Traditioner, han bragte til at blusse op. Det var især den religiøse Toleranse, hvis utrættelige Forkjæmper han bestandig var. En videre Udvikling af Voltaires Idéer var Grundlaget for Encyklopædisternes (s. d.) Filosofi; ligeoverfor disse, der væsentlig saa hen til det praktiske, stod Condillac (1715—80) som spekulativ Filosof med et paa Lockes Sensualisme bygget System. De yderste Konsekvenser af Tidens Idéer trak Holbach og Lamettrie. I skarp Modsætning til hele denne Retning staar Jean Jacques Rousseau (1712—78), der gjorde Følelsens Ret gjeldende ligeoverfor Forstanden og priste Naturtilstanden i Modsætning til den efter hans Mening kunstlede Kultur. Som en Disciple af ham kan man anse Bernardin de St. Pierre (1737—1814) med sine idylliske Fortællinger og sine „Har-

monies de la nature". Af andre fremragende Prosaister kan først og fremst nævnes Montesquien (1689—1755), som i sin „Esprit des lois" underkastede hele Historien og Politiken en skarp kritisk Undersøgelse fra et moderat frisindet Standpunkt og i sine „Persiske Breve" kvikt og skarpt persiflerede sin Samtids Feil; endvidere Buffon (1707—88), som i et elegant ædelt Sprog behandlede Naturhistorien fra et optimistisk Synspunkt. — For Poesien maa det 18de Aarh. betegnes som en Forfaldsperiode; Voltaire og mange andre skrev stive, deklamatoriske Tragedier, og Komedien fristede en endnu kummerligere Tilværelse, indtil den fik en genial Repræsentant i Beaumarchais (1739—99). Mærkes kan paa den dramatiske Digtnings Felt Diderot som Skaber af det borgerlige Drama. I Romanen leverede Lesage (1668—1747) Mesterværker af Humor og Fortællekunst i sin „Gil Blas" og „Le diable boiteux" medens Florian dyrkede den sentimentale Hyrderoman, og Crébillon den yngre (1707—77) skrev talrige Fortællinger af en tildels indtagende Finhed, men ofte meget slibrige. Af Lyrikere kan nævnes den oratoriske J. B. Rousseau (1670—1741) og den rigtbegavede André Chénier (1762—94), som blev Forløber for Romantiken. — Hverken under Revolutionen eller det første Keiserdømme kunde en poetisk eller videnskabelig Literatur ret udfolde sig. Delille (1738—1813) skrev didaktiske og beskrivende Digte, tildels paavirkede af Englænderen Thompson; A. Duval fabrikerede Tragedier efter den klassiske Recept, og M. J. Chénier (1764—1811) prædikede fra Scenen Moral og Politik. Det nye, som gjærede i Tiden, kom til Udbrud gjennem den glødende og følelsesfulde, men ofte fantastiske Chateaubriand (1769—1848), som i religiøs Aand fortsatte J. J. Rousseaus Arbeide og leverede belivende Impulser til alle Kanter. En anden Overgang til den nyere Tid danner Madame de Staël (1766—1817), som ved sine Romaner paa en Maade blev en Forløber for George Sand, og som ved sin Bog om Tyskland gjorde sine Landsmænd bekjendte med det tyske Aandsliv. — Under Restaurationsperioden kom den romantiske Retning til Gjennembrud med Victor Hugos (f. 1802) Drama „Cromwell", i hvis Fortale den nye Skole fandt sit Program. I Tidsskriftet „La muse française" havde de unge Romantikere sit Organ, og om dette samledes snart en anselig Skare begavede Forfattere. Forunden Hugo, som lige til sin høie Alder har været uafladelig virksom som Dramatiker, Lyriker og Romanforfatter, maa nævnes den elskværdige og fantastiske Fortæller Charles Nodier (1783—1844), Alfr. de Vigny (1799—1863), Brødrene Dechamps, Edgar Quinet, Théophile Gautier (1811—72) og Sainte-Beuve (1804—69), hvilke to sidste ogsaa udfoldede en betydelig Virksomhed som Journalister og Kritikere, samt den geniale Alfred de Musset (1810—57). Beslægtet med Romantiken, men uden helt at tilhøre den, optraadte Lamartine (1790—1869) med sin sentimentale, ofte sublime, altid stærkt religiøst farvede Lyrik; Béranger (1780—1857) leverede Mesterværker i den specielt franske Form af Lyriken, den lette, glade „Chanson", og bidrog ved sine drabelige Hug til Bourbonnerne ikke lidet til Revolutionen i 1830. Paa det videnskabelige Omraade fremtraadte Victor Cousin (1792—1860) med sin eklektiske Filosofi, medens Auguste Comte (1798—1857) blev Grundlæggeren af den saakaldte „positivistiske" Skole; Historikere af første Rang var Guizot (1787—1874), Thierry (1795—1856), Michelet (1798—1874) og Thiers (1797—1877). — Under Julimonarkiet fremtraadte en realistisk Retning i Romanen gjennem Balzac (1799—1850), som med en beundringsværdig Skarphed udkastede detaillerede Skildringer af Livet i alle dets Foreteelser („La comedie humaine"). Prosper Mérimée (1803—70) leverede talrige Fortællinger med streng historisk og lokal Kolorit og skarp objektiv Karaktérskildring. I det hele taget har i vort Aarhundrede Roman- og Novelleforfatterskabet naaet en Udstrækning, som aldrig før; George Sand (Mad. Dudevant, 1803—76) forsvarede med energisk Varme Følelsens og Naturens Ret overfor Konvenienſen; Alex. Dumas père (1803—70), endnu helt Romantiker, skabede sin glimrende Fantasi ved en fabelagtig Masseproduktion; han saavelsom Eugène Sue (1804—57) Alph. Karr (f. 1808) m. fl. var de mest lysende Navne paa den netop i Mode komne Romanfeuilletons Omraade. Paa Scenen var Eugène Scribe (1791—1861) en lang Tid den herskende gjennem sine i teknisk Henseende fuldendte, men meget spidsborgerlige Dramaer. Delavigne (1794—1843) besad i formel Henseende den samme Virtuositet som Scribe og bevægede sig baade paa Tragediens og Komediens Omraade, uden helt at slutte sig til nogen af de store Strømninger i Literaturen. — Efter Februarrevolutionen har den realistiske Skole havt den næsten udelukkende Overvegt i de to Grene af Skjønliteraturen, som fortrinsvis er blevne dyrkede, Dramaet og Romanen. Paa Scenen brødes Banen med Alex. Dumas fils's (f. 1825) „La dame aux camélias" (1852) og „Le demi-monde" (1855). Ved Siden af Dumas fortjener at nævnes Emile Augier (f. 1820), Victorien Sardou (f. 1831), Théodore Barrière (1823—77) og Octave Feuillet (f. 1822), hvilken sidste ogsaa har optraadt som Novellist, samt François Coppée (f. 1843), som tillige har vist sig som en særdeles begavet Lyriker. Af de mest fremragende Romanforfattere og Novellister i den nyere Tid kan nævnes Gustave Flaubert (1821—80), Victor Cherbuliez (f. 1829), Brødrene Goncourt, Forfatterfirmaet Erckmann-Chatrian, Gustave Droz (f. 1832), Alphonse Daudet (f. 1840) og Emile Zola (f. 1840), hvilken sidste især har erhvervet sig megen Anerkjendelse, men ogsaa stor og fanatisk Modstand ved sine Romaner (Serien „Les Rougon-Maquart"), hvis ydergaaende Retning man har kaldt „Naturalisme". — Af de nyere videnskabelige Forfattere fortjener især at nævnes den lærde Polyhistor, Filosofen, Medicineren og Sprogmanden Emile Littré (f. 1801), hvis „Dictionnaire de la langue française" er et ligesaa kjæmpemæssigt som nøiagtigt og grundigt Arbeide; endvidere den juridiske og socialpolitiske Forfatter Edouard Laboulaye (f. 1811), som ogsaa har vundet et Navn som Novellist, Religionshistorikeren Ernest Renan (f. 1823), der ogsaa er en Autoritet paa de semitiske Sprogs Gebet, og Literatur- og Kunsthistorikeren Hippolyte Adolphe Taine (f. 1828), som har gjort

Epoke ved at overføre de exakte Videnskabers Methode paa Historien.

Fransk-tyske Krig 1870—71. Den nærmeste Aarsag til at Frankrige i Juli 1870 erklærede Preussen Krig var, at Arveprinsen af Hohenzollern-Sigmaringen var bleven opstillet som Kandidat til den ledige spanske Trone, hvori den franske Regjering ikke vilde samtykke. Den 19de Juli kom Krigserklæringen til Berlin, og man begyndte i Tyskland at frygte for en snarlig Invasion af Franskmændene, noget som paa Grund af, at disse endnu kun var daarlig forberedte til Krigen, dog ikke kom istand. Den samlede franske Troppestyrke beløb sig til 388,000 Mand; af disse stod ved Krigens Udbrud 1ste Korps under Mac Mahon i Nærheden af Strasburg, 5te Korps under de Failly i Nordvest ved Bitsch, 2det Korps under Frossard ligeoverfor Saarbrücken, 3die Korps som Reserve for 2det under Bazaine ved Metz og 4de Korps under Ladmirault ved Thionville. Længere tilbage fra Grændsen var 6te Korps under Canrobert leiret ved Châlons, Garden under Bourbaki ved Nancy og 7de Korps under Douay ved Belfort. Den forenede tyske Armé (511,000 Mand) under Overkommando af Kong Vilhelm af Preussen deltes i tre Hære, den første under Steinmetz paa høire Fløi, den anden under Prins Fredrik Karl i Centrum og den tredie under Kronprinsen af Preussen paa venstre Fløi. Efter en Skinfegtning ved Saarbrücken 2den August, hvor Fordelen var paa Franskmændenes Side, stormedes Weissenburg af Tyskerne den 4de Aug., og to Dage efter led Mac Mahon ved Wörth, og Frossard ved Forbach samtidig et Nederlag, som førte til, at Elsas rømmedes af Franskmændene paa Fæstningerne nær. De franske Armékorpser samlede sig nu til to større Hære, én under Bazaine, som trak sig tilbage til Mosel, og én under Mac Mahon, som gik til Châlons. 14de August indlod Bazaine sig paa den høire Moselbred i en Kamp, som sinkede ham saa meget, at han ikke kunde hindre Fredrik Karls Overgang; efterat denne havde fundet Sted, led Bazaine et Nederlag ved Mars-la-Tour 16de Aug. og et endnu mere afgjort ved Gravelotte 18de Aug., hvorefter han maatte trække sig tilbage til Metz, som derpaa beleiredes af Fredrik Karl. Mac Mahon vilde nu trække sig tilbage til Paris for at samle nye Stridskræfter, men blev af Regjeringen tvungen til at rykke frem mod Metz for at undsætte Bazaine. Tyskerne under Kronprinserne af Preussen og Sachsen fulgte efter ham, slog ham 30te Aug. ved Beaumont og tvang ham 2den Septbr. ved Sedan til at overgive sig med 85,000 Mand og 400 Kanoner, hvorhos Keiser Napoleon toges tilfange. Denne Begivenhed gav to Dage efter Foranledning til Keiserdømmets Afskaffelse og Republikens Indførelse i Frankrige. Strax efter rykkede Tyskerne frem mod Paris, som allerede den 19de September var indesluttet af dem. 28de September maatte Strasburg efter et frygteligt Bombardement overgive sig; Bazaine gjorde flere Udfald fra Metz, men blev bestandig slaaet tilbage og maatte 27de Oktober af Mangel paa Proviant overgive Fæstningen med 160,000 Mand. Fredrik Karl marserede nu med sin Armé mod Paris, hvorfra der vistnok gjordes talrige Udfald, men altid uden Resultat. Den nyorganiserede Loire-Armé indtog det af Tyskerne besatte Orleans, men maatte allerede i December igjen opgive Byen, hvorefter Arméen delte sig i to Afdelinger under Chanzy og Bourbaki. Den første satte sig fast i Le Mans, men blev i Januar fordrevet derfra, og Faidherbe som fra Nord søgte at undsætte Paris, blev 19de Jan. slaaet ved St. Quentin. Nu aabnedes et Bombardement mod Paris, men uden synderlig Virkning; derimod gjorde Mangelen paa Levnetsmidler sig stærkt gjeldende og ledede tilslut til Byens Kapitulation 28de Jan. 1871, som medførte en foreløbig Vaabenstilstand. Imidlertid havde Bourbaki med Østarméen forsøgt at fordrive General Werder fra Montbeliard, men var bleven slagen, da Manteuffel havde ilet til fra Nordvest, og maatte 1ste Febr. redde sig over den schweiziske Grændse med Resterne af sin Hær. I et Par Departementer, som var undtagne fra Vaabenstilstanden af 28de Jan., fortsattes Fiendtlighederne; Belfort holdtes i længere Tid indesluttet og overgaves endelig 16de Febr. efter et tappert Forsvar af dets Kommandant, General Uhrich. Den exempelløse Række af Nederlag for Frankrige i denne Krig havde brudt Landets Kraft, og Ønsket om Fred for hvilkensomhelst Pris begyndte levende at gjøre sig gjeldende. Under disse Omstændigheder besluttede den i Bordeaux samlede Nationalforsamling at modtage Tysklands Fredstilbud, og 26de Febr. undertegnedes Præliminærerne i Versailles. Ifølge disse skulde Frankrige afstaa Elsas og Lothringen med Fæstningerne Strasburg og Metz samt betale Tyskerne 5,000 Millioner Franks; de tyske Tropper skulde først trækkes tilbage, naar denne Sum var udredet. Den 10de Mai sluttedes den endelige Fred i Frankfurt am Main. — Det vigtigste Resultat af Krigen, som var en af de blodigste i den nyere Tid, blev for Frankrige Keiserdømmets Afskaffelse og Republikens, som det synes, varige Befæstelse. I Tyskland gav den Anledning til Oprettelsen af „det tyske Rige", og Kong Vilhelm af Preussen lod sig 18de Jan. 1871 i Versailles udraabe til dets Keiser.

Franz, Robert, tyst Komponist, f. 1815, Organist og akademisk Musikdirektør i Halle, har erhvervet sig et Navn ved sine mange smukke Sangkompositioner. Han har ogsaa bearbeidet ældre Musikeres, især J. S. Bachs Værker.

Franzén, Frants Michael, svensk Digter, f. i Finland 1772, d. 1847, blev 1792 Docent i Latin i Åbo og 1795 Bibliothekar. 1797 skrev han et Mindedigt over Grev Creutz, hvilket belønnedes med det svenske Akademies store Medalje. 1801 udnævntes han til Professor i Historie og 1808 indvalgtes han i det svenske Akademi. 1810 blev han Præst i Strengnäs Stift i Sverige, 1824 Præst i Stockholm og 1831 udnævntes han til Biskop i Hernösand. Han har udgivet flere episke og dramatiske Værker („Columbus", „Svante Sture" m. fl.), som dog er af mindre Værd, da de er holdte i den stive „akademiske" Smag; derimod har hans Smaadigte og Sange skaffet ham en velfortjent Popularitet ved sin naive Livsfriskhed og indtagende Ynde. Ogsaa som Salmedigter indtager han en høi Plads. Hans „Skaldestycken" er udkomne i 7 Bind 1824—61, (nyt Oplag „Samlade Dikter", 1—7, 1867—69).

Franzos, Karl Emil, tyst Forfatter, f. 1848 i Podolien af jødiske Forældre, kom efter et længere Ophold ved Gymnasiet i Czernowitz i Bukovina

1867 til Wien, hvor han studerede Jus. Dette Studium fortsatte han i Graz, hvor han tog levende Del i det politiske Liv. 1872 optraadte han for Alvor som Forfatter og ofrede sig fra nu af ganske for sit literære Kald. For sine Fortællinger og Skildringer i „Neue freie Presse" og „Ueber Land und Meer" vandt han snart stor Anerkjendelse, og hans i 1876 udgivne Bog „Fra Halv-Asien" gjorde ham med ét berømt. Senere har han udgivet „Jøderne i Barnow" (1877), „Fra Don til Donau" (1877), „Ung Kjærlighed" (1878) og „Moschko fra Parma" (1879). I de fleste af disse Arbeider har han paa en eiendommelig fængslende Maade skildret Liv og Forholde i sin Fødeegn og de tilgrændsende østerrigske og russiske Provinser. Alle hans Skildringer bærer Præget af et nøiagtigt Kjendskab til og en varm Sympati for sit Stof, ædel Humanitet og en deraf fremgaaet heftig Indignation ligeoverfor de moralsk raadne Forhold i de Egne, han skildrer; i de bedste af sine Skizzer røber han ogsaa en fremragende poetisk Begavelse. Som Stilist indtager han en af de mest fremragende Pladse i den moderne tyske Literatur, inden hvilken han ogsaa kan siges at være Skaberen af en hel ny Genre, Kulturskildringen i Novelleform. Siden 1877 har han boet i Wien; foruden spredte Artikler i flere Blade har han i den senere Tid under Titelen „Stridsspørgsmaal og Historier" leveret interessante Feuilletonartikler til „Ueber Land und Meer".

Frappant (fr.), slaaende. — Frappere, slaa, overraske, bringe til at studse.

Frase, Talemaade, Sætning; almindelig d. s. s. tom eller intetsigende Talemaade. — Fraseologi, 1) Læren om et Sprogs Talemaader; 2) en Samling af saadanne.

Fraser River (udt. Fræser Rivver), Flod i Britisk Kolumbia, udspringer paa Klippebjergene, løber mod Vest, Syd og Sydvest og falder ligeoverfor Vancouveroen i det Stille Hav. Længde 156 Mil. I dens Leie opdagedes 1858 rige Guldforekomster.

Frater, lat., Broder, i de katholske Lande Benævnelse paa Munkene indbyrdes. — Fraternisere, omgaaes som Broder. — Fraternité, fr., Broderskab, det tredie Led i de franske Revolutionsmænds Devise: „Liberté, égalité et fraternité".

Fratrier, i Athen et Slags Inddeling af Borgerne efter Slægtskabet. Fratrierne havde sine Forstandere (Fratriarker), men ingen videre offentlig eller politisk Betydning.

Frauenlob, „Kvinderos", Tilnavn for den tyske Minnesanger Heinrich von Meißen, f. ca. 1260, d. 1318, som i længere Tid opholdt sig ved flere tyske Fyrstehoffer og derpaa nedsatte sig i Mainz, hvor han skal have grundet den første Mestersangerskole. I hans Digte træder den ægte poetiske Følelse altfor ofte i Baggrunden for en kolossal Ophoben af den Tids Lærdom.

Frauenstädt, Christian Martin Julius, tyst Filosof, f. 1813, studerede i Berlin Theologi og Filosofi og sluttede sig til Hegelianerne. Efter at have tilbragt flere Aar paa Reiser, traf han sammen med Schopenhauer og blev en af de ivrigste Tilhængere af dennes System. Han har besørget en Række nye Udgaver af Schopenhauers Skrifter og udgivet hans efterladte Arbeider; selv har han blandt mange andre Verker skrevet „Om Fornuftens sande Forhold til Aabenbaringen", „Breve om den Schopenhauerske Filosofi" og „Breve om den naturlige Religion".

Fraunhofer, Josef von, tysk Optiker, f. 1787, d. 1826, kom i sin Ungdom i Lære hos en Speilmager og Glassliber, begyndte derpaa paa egen Haand at slibe optiske Glas og satte sig samtidig ind i Fysik og Mathematik. 1806 ansattes han ved det optiske Institut i München; 1809 blev han Medeier af et optisk Institut, som blev berømt for sine udmærkede Fabrikata. Senere blev han Konservator ved det fysikalske Kabinet i München. Han forbedrede i høi Grad de optiske Instrumenter; men den største Berømmelse vandt han ved Opdagelsen af de efter ham opkaldte Fraunhoferske Linier (se Spektrum). Blandt hans Opfindelser kan nævnes Heliometret og det akromatiske Mikroskop. Hans optiske Institut er senere fortsat af Merz og Mahler og har bevaret sit Ry lige til vor Tid.

Fredegar, Scholasticus, frankisk Historieskriver i det 7de Aarh., har skrevet en „Frankernes Historie", som dels er bygget paa, dels fortsætter Gregor af Tours's Verk og er en vigtig historisk Kilde.

Fredegunde, frankisk Dronning, f. 543, d. 597, blev først Konkubine hos Chilperik, Konge i Neustrien, og derpaa, efter at have ryddet hans Dronning af Veien, hans Hustru. Efter Chilperiks Død søgte hun Beskyttelse hos Kong Guntram af Burgund. Fra 593 regjerede hun under sin Søn Chlotars Mindreaarighed med Kraft, men ogsaa med hensynsløs Grusomhed.

Fredensborg, Slot i Fredriksborg Amt paa Sjælland, bygget af Fredrik den fjerde 1720—24, har en smuk Slotshave med en Mængde Billedhuggerarbeider.

Fredericia, By i Veile Amt i Jylland, paa en Landtunge i Lillebelt, med 7,200 Indb. og en Fæstning. Denne var 1848 saa forfalden, at man ikke ansaa det Umagen værdt at forsvare den, hvorfor Tyskerne besatte den. Under Malmø-Stilstanden reparereedes den, og efter Træfningen ved Gudsø 7de Mai 1849 trak General Bülow sig tilbage hertil. Da han drog videre til Fyen, fik Oberst Lunding Kommandoen i Fredericia; Byen bombarderedes nu 16de—19de Mai uden Virkning. Forat gjøre en Ende paa Beleiringen gik Bülow tilbage til Fredericia, hvorhen ogsaa de Meza og Rye begav sig; de gjorde i Fællesskab et Udfald Natten til 6te Juli og slog Slesvigholstenerne paa Flugt. Blandt de faldne var Olaf Rye (s. d.). I 1864 indesluttedes Fredericia atter og bombarderedes af Østerrigerne; i April rømmedes den ifølge Ordre fra den danske Regjering.

Frederick-City, By i Maryland i de Forenede Stater, med 8,500 Indb. og livlig Industri.

Fredløs (Lysimachia), Plante af Aurikelfamilien, med kransstillede, helrandede Blade, hjuldannet Krone og gule Blomster. Voxer paa fugtige Steder.

Fredrik, Navn paa 7 Konger af Danmark. — Fredrik den første, f. 1471, d. 1533, var yngste Søn af Kong Kristiern den første. 1482 hyldedes han som Hertug af Slesvig og Holsten; ved disse Hertugdømmers Deling i 1490 fik han den gottorpske Del og gjorde desuden

Krav paa Halvdelen af Norge m. m., hvilket dog afvistes. 1500 deltog han i sin Broder Hans's Tog til Ditmarsken. Under Kristiern den andens Regjeringstid laa Fredrik i stadige Stridigheder med denne; da de jydske Rigsraader 1523 opsagde Kristiern Huldskab og Troskab, tilbød de Fredrik Kronen, og i Marts s. A. hyldedes han i Viborg efterat have udstedt en Haandfæstning, hvori Adelen indrømmedes store Forrettigheder. Efter at have underkastet sig de Byer, som endnu holdt med Kristiern, erfjendtes han ogsaa af det norske Rigsraad som Konge, paa samme Tid som han sluttede Forbund og Venskab med den svenske Konge Gustav Wasa. 1525 udbrød der paa Anstiftelse af Søren Norby en Opstand i Skaane, hvilken dog snart dæmpedes. Fredrik var gunstig stemt mod Reformationen og taalte, tvertimod sin Haandfæstning, at den prædikedes i Landet; ja allerede 1527 bestemtes det paa Herredagen i Odense, at den lutherske Lære skulde være ligeberettiget med den katholske. 1531 kom Kristiern den anden tilbage fra sin Landflygtighed til Norge; næste Aar lokkede Fredrik ham ved Løfte om sikkert Leide til Kjøbenhavn og lod ham derfra føre som Fange til Sønderborg Slot. — Fredrik den anden, f. 1534, d. 1588, Søn af Kristian den tredie, valgtes 1536 til Tronfølger, hyldedes 1542 i Danmark og 1548 i Norge; 1559 efterfulgte han sin Fader som Konge. S. A. undertvang han Ditmarsken. 1563 fik han Krig („den nordiske Syvaarskrig") med Sverige, hvis Konge, Erik den 14de, misbilligede, at Fredrik førte de tre Kroner i sit Vaaben. Paa dansk Side var den vigtigste Grund til Krigen den, at den svenske Konge fortrædigede Kong Fredriks Broder, Prins Magnus, i dennes Besiddelser i Livland. Tilsjøs var de Danske for det meste uheldige, skjønt de havde fortrinlige Førere i Peder Skram, Herluf Trolle og Otto Rud. 1564 vandt de et Slag ved Øland, men 2 Aar efter ødelagdes en stor Del af deres Flaade ved Storm. Tillands var derimod de danske Vaaben seierrige, især efterat Daniel Rantzau og Frans Brockenhuus havde faaet Overanførslen. 1568 sluttedes Fred, men paa samme Tid styrtedes Erik den fjortende fra Tronen af sin Broder Johan, som fortsatte Krigen, indtil begge Konger ved Freden i Stettin 1570 opgav alle Krav paa hinandens Lande og enedes om begge at føre de tre Kroner i sit Vaaben. 1564 havde Fredrik overladt sin Broder, Hans den yngre, Tredieparten af den kongelige Del af Hertugdømmerne; 1579 gav han sine Farbrødre, Hans den ældre og Adolf, deres Dele af Slesvig til arvelige Len, men fik næste Aar en Del deraf igjen ved Hans's Død. Fredrik den anden var en Ven og Beskytter af Videnskaberne, og Danmark havde i hans Tid flere af sine berømteste Videnskabsmænd. Han var ogsaa en ivrig Haandhæver af den orthodoxe lutherske Lære og foranstaltede Udgivelsen af en ny Bibeloversættelse. — Fredrik den tredie, f. 1609, d. 1670, Søn af Kristian den fjerde, fik i sin Ungdom en lærd Opdragelse, som fortsattes ved Studier i Udlandet. 1623 blev han Biskop i Verden og 1634 Erkebiskop i Bremen, hvilke Besiddelser han maatte afstaa til Sverige. Imidlertid døde hans ældre Broder, der var valgt til Tronfølger, og førend et nyt Valg kom istand, døde ogsaa Kristian den fjerde; et Par Maaneder efter, i Mai 1648, valgtes Fredrik til Konge og udstedte en Haandfæstning, som indskrænkede Kongemagten endnu mere end nogen lignende før havde gjort. 1657 erklæredes efter Rigsraadets Beslutning Krig med Sverige, idet man haabede at gjenerobre de i Freden til Brømsebro tabte Provinser. Hæren og Flaaden var i en daarlig Tilstand, og endnu samme Aar indtog den svenske Konge Karl Gustav hele den jydske Halvø; i Begyndelsen af 1658 gik han over de frosne Belter til Øerne, og man maatte slutte Fred ved at afstaa til ham Skaane, Bohuslen, Trondhjems Stift og Bornholm. Men endnu s. A. begyndte Karl Gustav en ny Krig og rykkede over Korsør mod Kjøbenhavn. Denne Gang var imidlertid Lykken paa de Danskes Side; Kjøbenhavnerne forsvarede sig tappert, og Danmarks Allierede, som tidligere havde svigtet, tog sig nu af dets Sag. En Storm paa Kjøbenhavn i Februar 1659 mislykkedes, og Karl Gustav trak sig tilbage. Ogsaa Trønderne, Bornholmerne og flere gjorde tapper Modstand. Efter Karl Gustavs Død sluttede hans Efterfølger, Karl den ellevte, 1660 Fred med Danmark og gav Trondhjems Stift og Bornholm tilbage. Da Adelen 1660 beraabte sig paa sin Skattefrihed, forenede Geistligheden og Borgerne sig mod den og satte igjennem, at Haandfæstningen ophævedes, og at Kongen fik Arveret samt overdroges at give en ny Forfatning. Dette benyttede Fredrik i Forstaaelse med Revolutionens Ledere, Svane, Nansen m. fl., til at indføre Enevoldsmagten. Den nye Statsforfatning bestemtes nøiere i „Kongeloven" af 1665. 1667 kom Oldenburg og Delmenhorst under Danmark. Fredrik den tredie yndede lærde Bestræbelser og begunstigede Videnskaberne; bl. A. stiftedes det kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn. — Fredrik den fjerde, f. 1671, d. 1730, Søn af Kristian den femte, besteg Tronen 1699. Strax i det første Aar af sin Regjering begyndte han Krig med sin Fætter, Hertug Fredrik af Holsten-Gottorp, og den med ham forbundne svenske Konge, Karl den tolvte. Efterat den sidste havde gjort Landgang paa Sjælland og rykket mod Kjøbenhavn, sluttedes Fred i Travendal, hvorved Hertugen gjenindsattes i sine suveræne Rettigheder. For at forbedre Bøndernes Kaar ophævede Fredrik 1702 Vornedskabet; men i dettes Sted traadte det i Forbindelse med den nye Landmilits's Oprettelse staaende Stavnsbaand. Foruden Landmilitsen oprettede Kongen et Land- og Sjøkadetakademi, forøgede Rytteriet og anlagde Sjøbatterier til Forsvar for Kjøbenhavn. Ogsaa Finanserne var Gjenstand for hans Opmærksomhed. 1709 sluttede han med August den anden af Polen, Fredrik den første af Prevssen og Czar Peter af Rusland et Forbund mod Karl den tolvte; s. A. erklærede han Sverige Krig og gjorde Landgang i Skaane, men nødtes i Begyndelsen af 1710 af Magnus Stenbock til at trække sig tilbage. Han vendte sig nu mod de svenske Besiddelser i Tyskland og indtog Størstedelen af dem; men 1712 beseiredes han af Stenbock ved Gadebusch, hvorefter denne drog gjennem Holsten og lagde sig ind i den gottorpske Fæstning Tønning. Til Straf for den Sympati, det holsten-gottorpske Hus viste Fienden, inddrog Fredrik s. A. den gottorpske Del af Slesvig. Krigen med Sverige fortsattes heldig tilsjøs, især af Tor-

denskjold. 1716 kom Peter den store med en russisk Hær til Sjælland under Foregivende af at ville gjøre Landgang i Skaane; men det opdagedes, at hans Plan var at bemægtige sig Kjøbenhavn, og han nødtes til at trække sig tilbage. Efter Karl den tolvtes Fald sluttedes 1720 Fred, hvorpaa Slesvig 1721 indlemmedes i Danmark; 1726 erhvervedes det holstenske Grevskab Rantzau. Fredrik den fjerde havde selv faaet en mangelfuld Opdragelse og manglede Sans for Videnskabelighed; derimod søgte han ved Skoler at fremme Almuens Oplysning. Han var i 9 Aar (1712—21), medens hans første Dronning endnu levede, hemmelig gift med Anne Sofie Reventlov, som sidstnævnte Aar offentlig erklæredes for Dronning. — **Fredrik den femte**, f. 1723, d. 1766, Søn af Kristian den sjette, besteg Tronen 1746. Han ophævede strax alle de pedantiske Anstalter, som hans Faders Pietisteri og Lurer havde dikteret, og dannede ved sin elskværdige Munterhed en Modsætning til ham. Hans Opdragelse havde imidlertid været forsømt, og han viste liden Lyst til selv at befatte sig med Statssager; men en Række dygtige Statsmænd, blandt hvilke J. H. E. Bernstorff, erstattede denne hans Mangel paa kraftig Virksomhed. 1750 kom det til Forlig med Adolf Fredrik af Holsten-Gottorp, der var valgt til Tronfølger i Sverige; med den holsten-gottorpske Hovedlinie vedblev der derimod at bestaa et fiendtligt Forhold, og da Hertug Karl Peter Ulrik 1762 besteg den russiske Keisertrone som Peter den tredie, sendte han en Hær ind i Mecklenburg for derfra at angribe Danmark; men førend det kom til noget Slag, dræbtes Keiseren, og hans Hustru og Efterfølgerske, Katharina den anden, sluttede strax Fred. Under Fredrik den femte blomstrede Videnskab og Kunst, og flere Anstalter til begges Fremme oprettedes (saaledes 1754 Kunstakademiet i Kjøbenhavn). Ogsaa Handel og Industri tog Opsving, hvorimod Agerbruget hemmedes ved utidige Forbud mod Indførsel af Korn. Det ødsle Hofliv og de kostbare Rustninger styrtede Staten i stor Gjeld; for at hjelpe paa Finanserne solgtes Krongodserne, hvorved Bøndernes Stilling blev endnu værre end før. — **Fredrik den sjette**, f. 1768, d. 1839, Søn af Kristian den syvende, blev strengt opdragen og sattes allerede 16 Aar gammel i Spidsen for Styrelsen ved en Sammensværgelse, hvis Hovedmænd var Joh. v. Bülow, Chr. Reventlov og A. P. Bernstorff, hvilken sidste til sin Død 1797 var ham en dygtig og trofast Raadgiver. I denne Periode, der hører til de lykkeligste i Danmarks nyere Historie, ophævedes 1788 Stavnsbaandet, ved hvilket Skridt den i saa lang Tid undertrykte Bondestand igjen indsattes i sine Menneskerettigheder. Blandt flere Reformer kan ogsaa nævnes, at Handelen paa Island og Finmarken gaves fri, Negerhandel forbødes, Livegenskabet i Slesvig og Holsten ophævedes, Retspleien og Skolevæsenet reformeredes, Pressen unddroges Politiets Myndighed og der gjordes Skridt til Jødernes Ligestilling. 1788 begyndtes ifølge Overenskomst med Rusland Krig med Sverige, men Fiendtlighederne stansede snart ved Englands Indskriden. 1794 sluttedes med Sverige et væbnet Neutralitetsforbund. Efter Bernstorffs Død indtraadte en Reaktion mod hans frisindede Politik, idet navnlig Trykkefriheden betydelig indskrænkedes. 1801 sluttedes et væbnet Neutralitetsforbund med Preussen, Rusland og Sverige, som Følge af hvilket en engelsk Flaade gik gjennem Øresund og leverede Slaget paa Kjøbenhavns Red 2den April 1801. 1806 indlemmedes Holsten i Danmark; næste Aar forlangte England, af Frygt for at Danmark skulde slutte sig til Frankrige, den danske Flaade udleveret; da dette negtedes, bombarderedes Kjøbenhavn, og Flaaden bortførtes med Magt. Foruden en mindre Krig med Sverige, fortsattes Ufreden med England og førte til store Tab for Landets Velstand. Paa Grund af Sedlernes Synken i Værdi blev det 1813 nødvendigt, at en Statsbankerot indtraadte. Efterat Prinsen af Pontecorvo var valgt til svensk Tronfølger, traadte han i Underhandlinger med Rusland, som lovede Sverige at erholde Norge som Løn for dets Hjelp mod Frankrige; efter Napoleons Nederlag ved Leipzig stod Danmark uden nogen Allieret og maatte efter en kort Kamp i Slesvig og Holsten slutte Freden i Kiel 1814, ved hvilken Norge afstodes til Sverige mod svensk Pommern. Det sidstnævnte Land bortbyttedes n. A. til Preussen mod Lauenburg og en Sum Penge. Baade under og efter Krigen kom flere til Landets Vel sigtende Foranstaltninger istand; vigtigst var i saa Henseende den 1831 besluttede og 1835 iværksatte Indførelse af de raadgivende Provinsialstænder. 1834 fik Slesvig og Holsten fælles Regjering, en Foranstaltning, som blev skjebnesvanger for disse Hertugdømmers senere Skjebne. — **Fredrik den syvende**, f. 1808, d. 1863, Søn af Kristian den ottende, besteg Tronen 1848. Hans første Regjeringshandling var at indføre en konstitutionel Forfatning. Da Oprøret i Holsten udbrød s. A., tilsagde han Holsten Uafhængighed og vilde knytte Slesvig til Danmark. Imidlertid søgte Oprørerne Hjelp hos Preussen, og de Danske blev efter Slaget ved Slesvig tvungne til at rømme Dannevirke. I August blev en Vaabenstilstand tilveiebragt, men ikke overholdt af Tyskerne, og Slesvig indlemmedes i det tyske Forbund. I 1849 besattes den sydlige Del af Nørrejylland af Preusserne, men efter Slaget ved Fredericia blev der atter en Vaabenstilstand, som n. A. gik over til en Fred med Preussen. 1848 var en grundlovgivende Rigsforsamling traadt sammen og vedtog en Grundlov, som 5te Juni 1849 stadfæstedes af Kongen. Kampen mod Oprørerne fortsattes efter Fredsslutningen med Preussen; Danmark vilde nu ikke give Slip paa Holsten, og ifølge en Overenskomst med Preussen og Østerrige kundgjordes i Begyndelsen af 1852 en ny Helstatsordning, ifølge hvilken Slesvig og Holsten stilledes i samme Forhold ligeoverfor Danmark med dette som Hovedland, hvorefter Holsten rømmedes af de tyske Tropper. 1853 udnævntes Prins Kristian af Glücksborg til dansk Tronfølger. 1854 fik Riget en ny Helstatsforfatning med fælles Statsraad, men særskilte Nationalforsamlinger for Danmark og Hertugdømmerne; denne Forfatning blev 1858 igjen hævet for Holstens og Lauenburgs vedkommende. Efter langvarige Underhandlinger med de tyske Magter proklameredes 1863 Holstens Udsondring og Slesvigs Forening med Danmark under en ny Forfatning.

Fredrik (Friedrich), Navn, paa to Konger af Preussen. — **Fredrik den første**, f. 1657,

d. 1713, Søn af „den store Kurfyrste" Fredrik Vilhelm, efterfulgte 1688 denne som Kurfyrste af Brandenburg. Han stræbte ivrig efter Kongetitelen og med Keiser Leopold den førstes Billigelse antog han 1701 Navn af Konge af Preussen. Han føiede flere nye Strækninger til sit Rige og forskjønnede paa mange Maader Berlin, hvor han stiftede et Videnskabs- og Kunstakademi. — **Fredrik den anden**, „den store", f. 1712, d. 1786, Søn af Fredrik Vilhelm den første, fik ved sin Moders Omsorg en omhyggelig Opdragelse og satte sig navnlig ind i fransk Sprog og Literatur, for hvilke han havde en levende Interesse. Dette mishagede Faderen, og da Fredrik paa sin Side intet havde tilovers for hins raa Militærvæsen, kom det ofte til heftige Sammenstød mellem begge. Efter et Forsøg paa at flygte til sine mødrene Slægtninger i England kastedes han endog i Fængsel i Küstrin, og Faderen søgte at formaa ham til at frasige sig Tronen, men bevægedes ved flere fremmede Fyrsters Forbønner til at tage dette Forlangende tilbage og løslade ham af Fængslet. Han levede nu til sin Tronbestigelse paa et Slot, især beskjeftiget med videnskabelige Sysler. Ved Faderens Død overtog han 1740 Regjeringen. Han indførte strax flere Forbedringer i Retspleien og traf Foranstaltninger i tolerant Retning. I Østerrige kom kort efter hans Regjeringstiltrædelse Maria Theresia paa Tronen; til gjende henvendte han sig med Krav paa nogle schlesiske Fyrstendømmer; da hans Fordring afsloges, erobrede han Vinteren 1740—41 hele Schlesien, hvis Besiddelse sikredes ham ved Freden i Breslau 1742. 1744 erhvervede han Østfriesland og 1744—45 førte han med Held den anden schlesiske Krig, som endte ved Freden i Dresden. Efter 11 Fredsaar, som Fredrik benyttede til Reformer i Landets indre Forvaltning og til videnskabelige Arbeider, udbrød Syvaarskrigen, idet Østerrige, Rusland og Sachsen 1756 hemmelig sluttede en Koalition mod Preussen og just stod i Begreb med at angribe, da Frederik kom dem i Forkjøbet ved et Indfald i Sachsen. I denne Krig, i hvilken England stod paa Preussens Side, lagde Fredrik i fortrinlig Grad sin Dygtighed som Hærfører for Dagen, og ved Fredsslutningen beholdt han alle sine Lande. De nærmest følgende Aar anvendte han til at oprette den Skade, Preussen havde lidt ved den langvarige og blodige Krig, og viste sig som en ligesaa stor Statsmand og Organisator som Hærfører. 1772 deltog han i Polens første Deling og erhvervede ved denne Leilighed Polsk-Preussen samt Netzedistriktet med Undtagelse af Danzig og Thorn. Da Østerrige 1778 gjorde Forsøg paa at besætte en Del af Baiern, lod han to Hære rykke ind i Bøhmen og opnaaede ved Fredsslutningen, at Østerrige opgav at annektere Baiern. 1785 fik han det tyske Fyrsteforbund istand for at modarbeide Josef den andens Planer. Fredrik den anden var ubetinget det 18de Aarhundredes genialeste Statsmand og Feltherre, og hans Regjering betegner i Preussens Historie en Række Fremskridt paa næsten alle Felter. Hvad man kan bebreide ham, er væsentlig Mangel paa Samvittighedsfuldhed i sin Politik samt paa Sans for det Nationales Betydning, der bragte ham til at undervurdere alt tysk og overvurdere alt fransk. Hans Skrifter af politisk, historisk, filosofisk og skjønlitterært Indhold er for det meste skrevne paa fransk og er udkomne samlede 1790 og flere Gange senere.

Fredrik den første, Konge i Sverige, f. 1676, d. 1751, Søn af Landgreve Karl af Hessen, tjente først under Vilhelm den tredie af Oranien og deltog derpaa i den spanske Arvefølgekrig. 1715 giftede han sig med Karl den tolvtes Søster Ulrika Eleonore og udnævntes til Generalissimus over den svenske Hær. Efter Karl den tolvtes Død sikrede han sin Hustru Kronen og lod Görtz (s. d.) fængsle; foreløbig blev han imidlertid, trods Ulrika Eleonores Ønske derom, ikke Medregent. Men allerede næste Aar antoges han af Stænderne til Konge, efterat hans Hustru havde forpligtet sig til ingen Del at tage i Regjeringen og han selv til at underskrive Stændernes Forfatningsudkast. 1723 led Kongemagten yderligere Indskrænkninger. Fra den Tid overlod han det meste af Styrelsen til Raadet og Stænderne, som delte sig i de skarpt mod hinanden staaende Partier, Hattene og Huerne. Fra 1730 var han tillige Landgreve af Hessen-Kassel.

Fredrik den vise, Kurfyrste af Sachsen, f. 1463, d. 1525, fik 1486 Kurværdigheden efter sin Fader. Da Keisertronen ved Maximilian den førstes Død blev ledig, fungerede han som Rigsvikarius, men afslog den ham tilbudte Keiserkrone, hvorefter han havde stor Indflydelse paa Karl den femtes Valg. 1502 oprettede han Universitetet i Wittenberg. Han antog sig varmt Luthers Sag, uden dog aabent at bekjende sig til hans Lære, og den Anseelse, han nød saavel hos Keiseren som hos de øvrige tyske Fyrster, gjorde ham til en mægtig Beskytter af Reformationen.

Fredrik, Navn paa tre romersk-tyske Keisere. — **Fredrik den første**, Barbarossa (Rødskjæg), af det hohenstaufiske Hus, f. 1121, d. 1190, Søn af Hertug Fredrik den enøiede af Schwaben, efterfulgte 1147 denne som Hertug og blev 1152 tysk Keiser efter sin Farbroder Konrad den tredie. I den Hensigt at gjenoprette det romerske Keiserdømmes Magt ligeoverfor Pavedømmet angreb han Italien, for der at skaffe sig den uindskrænkede Magt, som han indsaa, at han ikke kunde opnaa i Tyskland. 1154 gik han over Alperne, kronedes i Pavia til Konge af Italien og næste Aar i Rom af Paven til Keiser. Han vendte nu tilbage til Tyskland, førte 1157 en heldig Krig med Hertugen af Polen og gjorde Bøhmen til et Kongerige, men nødtes ved en Opstand af de lombardiske Stæder til 1158 at gjøre et nyt Tog til Italien, paa hvilket han bragte Oprørerne til at underkaste sig. Freden varede imidlertid ikke længe, og Keiseren maatte endnu gjøre tre Tog til Italien; 1162 ødelagde han Mailand, hvorefter han negtede at anerkjende Alexander den tredie som Pave. Men paa sit 5te Tog led han 1176 et Nederlag mod det lombardiske Forbund og blev tvungen til at anerkjende Paven samt at tilsikre Lombardiet Selvstyrelse under keiserlig Overhøihed. 1180 indstevnede han sin Vasal og Fætter Henrik Løve, som ved at svigte paa Toget i 1176 havde bidraget til hans Nederlag, for en Rigsdag, hvor Henrik, da han ikke mødte, fradømtes sine Len. 1184 drog Fredrik atter til Italien og giftede sin Søn Henrik med en Datter af Kong Roger af Apulien. Da 1187 Rygtet om, at Jerusalem var erobret af Saladin, udbredte sig, rustede Fredrik sig til et

Korstog, som kom istand 1189; næste Aar seirede han ved Filomelium og Ikonium, men druknede snart efter, da han skulde sætte over Floden Salef i Kilikien. Han var en kraftig, tapper og vennesæl Fyrste, hvis Minde lige til vor Tid har vedligeholdt sig hos det tyske Folk. Efter en udbredt Folketro er han ikke død, men sover under Jorden og skal engang komme frem og skaffe Tyskland Seier og Storhed. — Fredrik den anden, „Hohenstauferen", den foregaaendes Sønnesøn, f. 1194, d. 1250, var ved sin Fader, Henrik den sjettes Død kun 3 Aar gammel, og sattes derfor under Pave Innocens den tredies Formynderskab. 1209 tiltraadte han Regjeringen i Neapel og Sicilien, som han havde arvet efter sin Moder. 1212 opstilledes han af Paven som Modkonge mod Otto den fjerde; han drog til Tyskland og kronedes 1215 i Aachen til Konge. Han optog nu Barbarossas Plan om at skabe et mægtigt Monarki af sine Stater, med Italien som Hovedland, og at knække Pavens verdslige Magt; 1220 reiste han til Italien og lod sig s. A. i Rom krone til Keiser. Han tog nu fat paa Ordningen af de indre Forhold i sine Arvelande; men Paven plagede ham idelig med Opfordringer til at gjøre et Korstog, hvilket han havde lovet ved sin Kroning i Aachen; 1227 drog han affted, men maatte paa Grund af en smitsom Sygdom, som udbrød i hans Hær, vende om. Da nu Paven satte ham i Ban, nødtes han til næste Aar at foretage Korstoget, paa hvilket han sluttede Vaabenstilstand med Sultan El Kamil og 1229 kronede sig selv til Konge af Jerusalem. Under hans Fraværelse havde Paven med en Hær besat Syditalien. Fredrik skyndte sig nu hjem, fordrev de pavelige Tropper og opnaaede 1230 Fred med Paven og Ophævelse af Bannet. De lombardiske Stæder vedblev imidlertid at trodse ham, og han stod netop i Begreb med at begynde en Krig med dem, da han 1235 kaldtes tilbage til Tyskland ved at hans Søn Henrik, som han 1220 havde ladet krone til Konge, havde sluttet sig til Lombarderne. Efter at have affat Henrik og ladet en anden af sine Sønner vælge til Konge, angreb han Lombarderne, seirede 1237 ved Cortenuova, men sattes 1239 atter i Ban af Paven. Uden at bryde sig om dette fortsatte han Krigen, indtog Ravenna og beleirede Rom. Imidlertid døde Pave Gregor den niende, og hans Eftermand, Innocens den fjerde, som før havde været Keiserens Ven, blev nu hans værste Fiende. Han flygtede til Frankrige, erklærede Fredrik for affat og fik Landgreven af Thüringen samt senere Grev Vilhelm af Holland til at optræde som Modkonger. Efter flere Nederlag syntes Lykken at ville vende sig til Keiseren, men 1250 rammedes han af Døden. Han var en ædel og mangesidig dannet Mand, men mer Italiener end Tysker. — Fredrik den tredie, f. 1415, d. 1493, Søn af Hertug Ernst af Steiermark, førte fra 1435 med sin Broder Albrecht Regjeringen i Steiermark og valgtes 1440 til tysk Konge. Under hans svage og uduelige Regjering gjorde Ungarerne flere Indfald i Østerrige. 1448 sluttede han det for Pavemagten fordelagtige Wienerkonkordat og 1452 lod han sig i Rom krone til Keiser. Ved sin Søn Maximilians Giftermaal med Karl den dristiges Datter Maria (1477) lagde han Grundvolden til det habsburgske Hus's senere Magt.

Fredrik Karl Nikolaus, Prins af Preussen, f. 1828, Søn af Keiser Vilhelms Broder, Prins Karl, deltog 1848 i Felttoget i Slesvig og udmærkede sig i Baden 1849, blev 1861 Kavalerigeneral og 1864 Overbefalingsmand over den allierede Armé i Holsten. 1866 kommanderede han den ene af de to preussiske Hære mod Østerrige. I den fransk-tyske Krig 1870—71 førte han Centrumshæren og ledede bl. a. Beleiringen af Metz, efter hvis Kapitulation han udnævntes til Generalfeltmarskal.

Fredrik Vilhelm, „den store Kurfyrste" af Brandenburg, f. 1620, d. 1688, tiltraadte 1640 Regjeringen efter sin Fader, Kurfyrst Georg Vilhelm. 1641 sluttede han Fred med Sverige og udvidede 1648 ved den vestfalske Fred sit Land med et Stykke af Bagpommern. Han havde nu foreløbig sin Opmærksomhed henvendt især paa Militærvæsenet og skaffede en dygtig staaende Hær tilveie. I den svenske Konge Karl Gustavs Krig med Polen (1655—60) nødtes han af den første til at tage hans Parti og fik 1656 Lensfrihed for Preussen, men sluttede sig senere til Polen. Da Ludvig den fjortende 1672 angreb Holland, indgik Fredrik Vilhelm Forbund med dette, men blev næste Aar ved et fransk Indfald i Vestfalen nødt til at slutte Fred. Efterat det tyske Rige 1674 havde erklæret Frankrige Krig, kjæmpede han med Held i Elsas, vendte sig derpaa mod Svenskerne, slog dem 1675 ved Fehrbellin og erobrede svensk Pommern, som han ved Freden i St. Germain 1679 gav tilbage mod en Pengeerstatning. Han var en kraftig og klog Regent, som lagde Spiren til Preussens senere Magt. Særlig gjorde han sig fortjent ved at ophjelpe Landets Næringsveie, bl. a. ved at give de fra Frankrige flygtede Hugenotter, der var strebsomme og dygtige Folk, Tilladelse til at nedsætte sig i Preussen. Ogsaa for Oplysningen gjorde han meget; ligesaa grundede han Preussens Postvæsen.

Fredrik Vilhelm, Navn paa fire Konger af Preussen. — Fredrik Vilhelm den første, f. 1688, d. 1740, Søn af Fredrik den første, efterfulgte 1713 denne i Regjeringen. I Freden til Utrecht erhvervede han Geldern og derpaa Limburg; 1715 indgik han med Rusland og Danmark Forbund mod Sverige, erobrede Stralsund og Rügen og kom 1720 ved Freden i Stockholm i Besiddelse af Forpommern indtil Peene. 1725 deltog han med Holland og England i et Forbund mod Østerrige, men stillede sig allerede 1726 paa den sidste Magts Side og hjalp 1733—35 Keiseren med Tropper i den polske Arvefølgekrig. Hans Bestræbelser gik især ud paa at gjøre Preussen til en Militærmagt og at bringe Finanserne i god Orden; begge Dele lykkedes ham ogsaa fortræffelig, trods de lidet populære Foranstaltninger, hvorved han søgte at naa sit Maal, og den Despotisme, hvormed han satte sin Villie igjennem. Ogsaa i sit private Liv var han en Tyran; forresten er han bleven til et Ordsprog ved sin vidtdrevne Sparsomhed og Foragt for al Luxus. — Fredrik Vilhelm den anden, den foregaaendes Sønnesøn og Brodersøn af Fredrik den anden, f. 1744, d. 1797, erklæredes 1758 for Tronfølger og overtog Regjeringen ved Fredrik den andens Død 1786. Han gjorde sig i Begyndelsen ynket ved at afskaffe en Del af det Militærdespoti, som

endnu var igjen fra de foregaaende Kongers Tid, men mistede snart igjen sin Popularitet ved strenge Forholdsregler mod Trykkefriheden og Religionsfriheden. 1791 indgik han et Forbund med Keiser Leopold den anden af Østerrige mod Frankrige; s. A. erhvervedes Ansbach og Baireuth, men ved Fredsslutningen med Frankrige i Basel 1795 tabtes Landene paa den venstre Rhinbred. 1793 og 95 deltog Kongen i Polens anden og tredie Deling, hvorved store Landstrækninger erhvervedes. Forresten var han svag og udueelig og lod sig for det meste lede af sine Yndlinger og Maitresser. — Fredrik Vilhelm den tredie, Foregaaendes Søn, f. 1770, d. 1840, efterfulgte 1797 Faderen. Hans første Regjeringshandlinger var at afskaffe Censuren og Indskrænkningerne i Religionsfriheden med flere forhadte Institutioner. Ogsaa de under Faderens Regjering forstyrrede Finanser viede han sin Opmærksomhed. I sin Udenrigspolitik viste han sig vaklende, da han helst ønskede Fred; 1805 paatog han sig at mægle mellem Frankrige og de allierede Stormagter, men maatte snart indgaa paa en ydmygende Overenskomst med Napoleon, hvorved han aftraadte Ansbach, Kleve og Neuenburg, til Gjengjeld for hvilke han dog erholdt Hannover. Rhinforbundets Oprettelse foranledigede Fredrik Vilhelm til som Modvegt mod dette at søge et nordtysk Fyrsteforbund oprettet, og 1806 erklærede han Frankrige Krig. Efter Nederlagene ved Jena og Auerstädt oversvømmede Franskmændene hele Landet, og ved Freden i Tilsit 1807 maatte Kongen afstaa næsten Halvparten af sine Lande. Nu iverksattes en gjennemgribende Reorganisation i Forvaltningen og Lovgivningen under Ledelse af Stein og Hardenberg, saavelsom i Armeen under Scharnhorst. 1812 nødtes Fredrik Vilhelm til at understøtte Frankrige mod Rusland; men de preussiske Tropper gik snart over til Russerne, og i Begyndelsen af 1813 sluttede Kongen sig selv aabenlyst til den sidste Magt. I den nu paafølgende Befrielseskrig deltog han selv, dog uden at øve nogen betydelig Indflydelse, og paa Wienerkongressen fik han alle sine tabte Lande igjen med Tillæg af flere nye Strækninger. Han oprettede 1823 de raadgivende Provinsialstænder og lagde 1833 Grunden til den tyske Toldforening. Forresten vedblev han at arbeide for Finansernes Opkomst, men undlod at imødekomme Folkets Ønske om en fri Forfatning. — Fredrik Vilhelm den fjerde, foregaaendes Søn, f. 1795, d. 1861, deltog som Kronprins i Krigen med Frankrige 1813—14 og kom ved Faderens Død paa Tronen 1840. Han udstedte strax en almindelig Amnesti, mildnede Censuren og gjeninsatte de af politiske Grunde fra sine Poster fjernede Embedsmænd. Kravene om en fri Forfatning modsatte han sig imidlertid bestemt, ogsaa efterat han 1842 havde indkaldt Udvalg fra Provinsialstænderne og 1847 disse sidste selv til en Landdag. Ved Uroligheterne i 1848 ophævede han ganske Censuren; da der kort efter reiste sig oprørske Bevægelser i selve Berlin, lod han først Militæret skyde paa Folket, men føiede sig snart i dettes Villie. I Marts 1849 valgtes han af det i Frankfurt am Main samlede tyske Parlament til tysk Keiser, hvilken Værdighed han dog ikke vovede at modtage. Da hans Bestræbelser for at danne en Union med de nordtyske Fyrster vakte Østerriges Uvillie, lod han sine Planer falde og fandt sig i, at Forbundsdagen gjenoprettedes. 1857 overlod han Størsteparten af Styrelsen og Aaret efter den hele til sin Broder Vilhelm.

Fredriksberg, Slot i Nærheden af Kjøbenhavn, bygget af Fredrik den fjerde, er siden 1869 indrettet til Officersskole. — Fredriksberg By, Forstad til Kjøbenhavn, med egen Kommunalforfatning, har 24,000 Indb.

Fredriksborg, Slot i Amtet af samme Navn paa Sjælland, opført af Fredrik den anden, ombygget af Kristian den fjerde, brændte 1859, men er senere gjenopført. I en Fløi af Slottet skal et nationalhistorisk Museum indrettes.

Fredrikshaab, en af de danske Kolonier paa Grønlands Vestside, med ca. 700 Indb.

Fredrikshald, By i Smaalenenes Amt, tæt ved den svenske Grændse, paa begge Sider af Tistedalselven ved dens Udløb i Idefjorden, har 9,900 Indb., en livlig Handel, især med Trælast, og en ypperlig Havn. De talrige Indsjøer i de omliggende Landdistrikter er til Lettelse af Transporten for en stor Del forbundne med Tistedalselven ved Kanaler. Desuden gaar der mellem Kristiania og Fredrikshald en Jernbane, Smaalensbanen, som tillige staar i Forbindelse med Bergslagsbanen i Sverige. Byen har flere industrielle Anlæg, en offentlig Skole og et Bankkontor. Nær Byen ligger Fæstningen Fredriksten (s.d.) paa en 300 Fod høi Klippe. I 1665 fik Byen, der tidligere hed Halden, sit nuværende Navn og Kjøbstadsrettigheder. — Paa Grund af Beliggenheden var Fredrikshald under Norges Forening med Danmark hyppig udsat for Svenskernes Indfald, naar der var Ufred mellem Sverige og Danmark, og Byens Handel led herved meget. Men Fredrikshalds Borgere viste ved saadanne Leiligheder et Mod og en Offervillighed som faa, og det lykkedes aldrig Fienden at bemægtige sig Fæstningen. Under den store nordiske Krig forsøgte en svensk Hær at storme Fredriksten. Men opmuntrede af Brødrene Hans og Peder Kolbjørnsen stak Borgerne selv Byen i Brand for at berøve Svenskerne enhver Dækning mod Fæstningens Kugler, og Stormen blev afslaaet. I 1718 indesluttedes Byen af en stærk svensk Hær, anført af Karl den tolvte selv. Fienden nærmede sig Fæstningen i godt dækkede Løbegrave, et af Udenverkerne, Fortet Gyldenløve, blev taget med Storm, og det begyndte at se alvorligt ud for de tjække Forsvarere, da Løbegravene kun var 150 Skridt fra Fæstningen. Men Karls Fald medførte Beleiringens Ophævelse, og strax efter forlod den fiendtlige Hær Norge.

Fredrikshamn, By i det finske Guvernement Viborg, ved den Finske Bugt, med 3,500 Indb. og Fæstning. Her afstodes ved Fredsslutningen den 17de Septbr. 1809 Finland til Rusland.

Fredrikshavn, By i Hjørring Amt i Nørrejylland, ved Kattegat, med 2,200 Indb. og Udførsel af Korn og Smør.

Fredriks Hospital i Kjøbenhavn, oprettet 1756, optager kun Syge, som lider af helbredelige Sygdomme, og tjener tillige til Universitetsklinik.

Fredriksstad, By i Smaalenenes Amt ved Glommens Udløb i Havet, ligger dels paa begge Sider af den nævnte Elv, dels paa den ligeoverfor Elvemundingen liggende Kragerø; den har

9,700 Indb., er en af Norges vigtigste Udførselssteder for Trælast og har en forholdsvis betydelig Handel. Den har desuden flere større Sagbrug, som for det meste drives ved Dampkraft, en offentlig Skole for den høiere Alméndannelse, hvorhos Depotet for 1ste Akershuske Infanteribrigade er henlagt til Byens Fæstning. — Fredriksstad anlagdes kort efter, at det strax ovenfor liggende Sarpsborg 1567 var blevet ødelagt af Svenskerne, og der tilstodes Byen flere Privilegier, som skulde befordre dens Opkomst. Men under Danmarks Krige med Sverige havde Fredriksstad samme Skjebne som de øvrige Smaalensbyer, idet hyppige fiendtlige Indfald satte det tilbage. Desuden blev Byen 1624 og 1764 saagodtsom aldeles ødelagt af Ildebrand. Krigene med Sverige foranledigede, at den befæstedes 1700. Forskjellige Ulykker, deriblandt flere Ildebrande, hindrede Byens Opkomst, ligesom Sarpsborgs Gjenopbyggelse ogsaa bidrog til at sætte den tilbage. Siden 1840 har den imidlertid taget raskt til i Velstand og Folkemængde og har med Hensyn til Handel og Industri aldeles overfløiet Sarpsborg. — Fredriksstads Hospital existerede allerede før 1641, i hvilket Aar Admiral Steen Willumsen skjænkede en Sum til Bygningens Opførelse. Antallet af Stiftelsens Lemmer, udelukkende af Kvindekjønnet, har i de senere Aar været omtr. 50, som foruden Husly og Brænde erholder Ugepenge, hvorhos ogsaa 14 Legatportioner, til samlet Beløb 658 Kr. 90 Øre, uddeles til Fattiglemmer dels i, dels udenfor Hospitalet. Kapitalformuen var 31te Decbr. 1878: 139,590 Kr. foruden henved 25,611 Kr. Kornrente-Kapitaler.

Fredriksstad, By i Slesvig, ved Trenens og Eiderens Forening, har 2,300 Indb. Den forsvaredes 1850 af Oberst Hans Helgesen mod et Angreb af Slesvigholstenerne, men rømmedes i Krigen 1864, da Danskerne opgav Danevirkestillingen.

Fredriksten, Bjergfæstning ved Fredrikshald, var før Norges Forening med Sverige af megen Vigtighed som Grændsefæstning. Dens Anlæg paabegyndtes 1661 af daværende Statholder Nils Trolle. Til Fæstningen hører tre Forter: Overbjerget, Gyldenløve og Stortaarnet. Chefen for 1ste Akershuske Brigade fungerer for Tiden som Fæstningens Kommandant.

Fredriksværn, tidligere Fæstning i Brunlaugnæs Prestegjeld, Jarlsberg og Laurvigs Amt, 3/4 Mil syd for Laurvig. Paa Grund af Stedets heldige Beliggenhed var her allerede i det 13de Aarh. et Strandsted, Stafern (nu Staværn), hvor Fiskere og Sjøfolk havde nedsat sig. Den udmærkede og meget søgte Havn var i Ufredstiden et sikkert Tilflugtssted for Krigsskibe, hvorfor den tidlig befæstedes, og allerede inden Udgangen af det 17de Aarh. var her en fast Skanse med stadig Garnison. Havnen fik desuden en vis Betydning derved, at de kongelige Herskaber fra Danmark saagodtsom altid landede i Fredriksværn, naar de besøgte Norge. I 1749 besluttede Fredrik den femte at anlægge et Skibsverft i Fredriksværn, Fæstningsverkerne udvidedes og fik en anselig Garnison, og Stedet blev Hovedstation for den norske Flaade. Fredriksværn og Staværn vedblev længe at bestaa hver for sig, da det første som udelukkende Militæretablissement i enhver Henseende ligesom dannede et Samfund for sig selv, og først 1794 blev de to Steder forenede og har siden udgjort en egen Menighed. Ogsaa efter Norges Løsrivelse fra Danmark vedblev Stedet at være Hovedsæde for Landets Marine. Men da Havnen i Tidens Løb blev for knap for Behovet, flyttedes Marineetablissementet til Horten, og Stedet tabte lidt efter lidt sin tidligere Betydning.

„Fredsfyrsten", se Godoy.

Fredsvenner kaldes et ca. 1848 stiftet internationalt Selskab, som har sat sig til Opgave at afskaffe Krigen ved at ophøje de staaende Hære og berøve Fyrsterne og deres Raadgivere den udelukkende Indflydelse paa Staternes Forhold til hinanden. Blandt de første af Selskabets Ledere var Englænderen Cobden, Belgieren Ducpétiaux og Amerikaneren Elihu Burritt. Fredsvennerne holdt en Række Møder, Fredskongresser, i forskjellige af Europas Byer og søgte at virke for sit Formaal ved at udgive Flyveskrifter, især Burritts „Olieblade". Dette oprindelige Selskab er i den senere Tid traadt mere i Baggrunden; men paa Grundlag af dets Arbeide er den saakaldte „Freds- og Frihedsligue" opstaaet, som siden 1867 har holdt en Række Kongresser i Schweiz og søgt at virke for Krigens Afskaffelse og Europas Omdannelse til en Føderativrepublik efter de Forenede Staters Mønster.

Fredø, Ø i Kristiansfunds Prestegjeld, Romsdals Amt. Paa Øens Østside ligger Gaarden Bjerkestrand, der allerede paa Harald Haarfagres Tid var Kongsgaard, og i Nærheden deraf den i Historien bekjendte Slette Rastarkalf, hvor Haakon den gode vandt en glimrende Seier over Eriksønnerne, trods disses store Overmagt (se forøvrigt Egil Uldserk).

Freesoilers (udt. Frisoilers), „Frijordsmænd", et politisk Parti i de Forenede Stater, som opkom mellem 1840 og 1850. De indtog en Mellemstilling mellem Republikanere og Demokrater, modsatte sig Slaveriets Indførelse ud over de fastsatte Grændser og krævede, at der uden Betaling skulde overlades Land til Nybyggere af Statens Jordeiendomme. De har senere sluttet sig til Republikanerne.

Freetown (udt. Fritaun), Hovedstad i den engelske Negerkoloni Sierra Leone paa Afrikas Vestkyst, med 20,000 Indb., Fæstning og livlig Handel.

Fregat, et tremastet Orlogsskib med lukket Batteri. Før Pantserskibenes Opfindelse var Fregatterne næst Linieskibene de største Krigsfartøier og havde en Bestykning af 30—60 Kanoner. Nu bruges Benævnelsen kun om de største Pantserskibe. — Fregatskib kaldes i Handelsmarinen et fuldrigget Skib med Ræer og Mers paa alle tre Master.

Fregatfugl (Tachypetes), Slægt af de aarefødde Svømmefugles Familie. Den almindelige Fregatfugl, T. aquilus, findes paa de tropiske Have. Den er ca. 4 Fod lang og maaler 8 Fod mellem Vingespidserne.

Fregner, smaa, brunlige Flekker i Huden, der om Vaaren og Sommeren viser sig paa de ubedækkede Dele af Legemet, især hos Personer med lyst Haar og fin Hud. De beror paa en ved Indvirkning af Solskin og Fugtighed fremkaldt Dannelse af Farvestof under Overhuden og forsvinder somoftest igjen om Vinteren.

Freia ell. **Freya** og **Freir**, se Gudelære, den nordiske. — Freia, en af Planetoiderne.

Freiberg, Bergstad i Sachsen, 4 Mil nord for Dresden, med 24,000 Indb., et Bergakademi, en gammel Domkirke og rige Bly- og Sølvgruber.

Freiburg, 1) By i Baden, med 31,000 Indb., en prægtig gothisk Domkirke, et katholsk Universitet og talrige Fabriker. 2) (Freiburg unterm Fürstenstein), By i den preussiske Provins Schlesien, med 8,000 Indb. og Væverier.

Freiburg (fr. Fribourg), Kanton i det vestlige Schweiz, omgivet af Kantonerne Bern og Waadt samt Neufchatellersjøen, 30 Kv.mil stort, med 111,000 Indb., fordetmeste Katholiker. Landet er stærkt gjennemskaaret af Bakker og Aasrygge og har i den sydlige Del betydelige Fjeldhøider. Hovedstaden Freiburg ved Floden Saane har 11,000 Indb. og livlig Handel og Industri. Fra Byen gaar storartede Hængebroer over Saane og Gotteronslugten. — Kanton Freiburg indlemmedes i Schweizerforbundet 1481 og blev 1798 en Del af den helvetiske Republik. 1830 fik Kantonet en nogenlunde fri Forfatning, men Udviklingen er stedse bleven knet af Præste- og Jesuitervældet og er frembeles Arnestedet for den ultramontane Retning i Schweiz.

Freiligrath, Ferdinand, tysk Digter, f. 1810, d. 1876, uddannede sig først som Kjøbmand, men udgav samtidig Digte, der vakte saa stort Bifald, at han besluttede sig til ganske at vie sig til sit Digterkald. Da han 1842 modtog en aarlig Pension af Kongen af Preussen, tabte han det liberale Partis Sympatier, men stillede sig snart afgjort i dets Rækker ved at frasige sig Pensionen og offentliggjøre flere politiske Digte i demokratisk Aand. Han opholdt sig nu en Tid i Schweiz og England, vendte 1848 tilbage og stillede sig i Spidsen for Demokraterne i Düsseldorf; efter derpaa at have været Medredaktør af „Neue rheinische Zeitung" i Köln, nødtes han paa Grund af en politisk Anklage til at drage til England, hvor han i London ernærede sig som Agent. Fra 1868 levede han i Stuttgart. Han har udelukkende skrevet mindre Digte, der er udkomne i mange forskjellige Samlinger. Især er han fremragende i Skildringer fra fremmede Lande og har paa dette Felt leveret Mesterstykker af første Rang. Hans energiske og skarpe Opfatning forbinder sig i hans Digte med en Behandling af Sprog og Metrum, som søger sin Lige i den tyske Literatur. I sine politiske Digte udtaler han hensynsløst sine liberale Anskuelser, men forfeiler oftere den høiere Virkning ved den altfor lidenskabelige Tone, hvori hans Indlæg i Tidens store Spørgsmaal er holdte. Han oversatte ogsaa flere af Victor Hugos Digte og udgav en høitansét engelsk Anthologi. Hans „Samlede Digtninger" er udkomne i 6 Bind (1877).

Freising (Freysing), By i Baiern, ved Floden Isar, med 8,500 Indb. og betydelig Fabrikdrift.

Fréjus, Romernes Forum Julii, By i Departementet Var i Sydfrankrige, 10 Mil nordøst for Toulon, med 3,000 Indb. Bonaparte landede her 1799 efter sin Tilbagekomst fra Ægypten, og i Fréjus indskibede han sig 1815 til Elba.

Frekvens (lat. frequentia), talrigt Besøg, Tilstrømning, Tilløb. Frekventere, besøge (især hyppig), deltage i.

Frels (islandsk frials, svensk frälse) oprindelig d. s. s. fri, kaldtes hos de gamle Nordboer enhver fri Mand til Forskjel fra Trællene. Senere har Ordet paa Svensk gaaet over til at betyde adelig.

Fremlaan, se Laan.

Fremleie, se Leie.

Fremont (udt. Frimont), John Charles, nordamerikansk General, f. 1813, blev 1839 Løitnant og ansattes ved det topografiske Bureau i Washington. 1842—43 foretog han Reiser til Klippebjergene og de vestenfor disse liggende Landstrækninger og gjorde derved mange vigtige Opdagelser. 1845 foretog han en ny Reise vestover, men da Krigen med Mexiko udbrød, vendte han tilbage, sattes i Spidsen for et Frikorps og erobrede Kalifornien. 1848 gjorde han atter en Reise til Kalifornien, hvor han bosatte sig og ivrig modarbeidede Slaveriets Indførelse. 1850—52 var han Unionssenator for Kalifornien; 1854—55 gjorde han en ny Reise forat bestemme Retningen af den projekterede Stillehavsjernbane; samtidig deltog han i Stiftelsen af det nye republikanske Parti, hvis Kandidat til Præsidentposten han var 1856. 1861 overtog han en Kommando i Missouri og erklærede der Slaverne for frie; næste Aar gik han som Generalmajor til Vestvirginien. 1864 vægrede han sig for at optræde som de Radikales Kandidat til Præsidentværdigheden.

Fremtidsmusik, Spottenavn paa Richard Wagners og hans Skoles Musik. Wagner har nemlig i sit Skrift om „Fremtidens Kunstværk" søgt at paavise, at Fremtidens største Kunstværk skulde blive et Drama, i hvilket alle de skjønne Kunster skulde virke sammen.

Frenologi, et nyere Navn paa den af Gall (s. d.) opstillede Theori for Bedømmelsen af Menneskers og Dyrs aandelige Begavelse og Egendommeligheder efter Hjerneskallens Bygning. Systemet er grundet paa den Antagelse, at Organet for al aandelig Virksomhed, Hjernen, egentlig er et Kompleks af forskjellige Organer, som hvert har sin særegne Funktion. Efterhvert som disse forskjellige Hjernedele er mere eller mindre udviklede, er ogsaa de Anlæg eller Egenskaber, som de repræsenterer, mere eller mindre fremtrædende. Men den større Udvikling af et Organ har man igjen tænkt sig skulde vise sig som en Ophøining af Hjernemassen paa et bestemt Sted, hvilken igjen betingede en Forhøining i Hjerneskallens indre Side, der udenpaa skulde vise sig som en Ophøining. Det gjaldt da at bestemme, hvilke specielle Aandskræfter eller Egenskaber hver af de Forhøininger, som viser sig udenpaa Hjerneskallen, repræsenterer, og man har virkelig ogsaa opstillet en Liste paa ca. 30 saadanne Grundegenskaber og anvist dem deres Plads. — Frenologien hviler forsaavidt paa en rigtig Forudsætning, som det maa antages, at der virkelig finder en Lokalisation Sted af de enkelte Hjernefunktioner; men videnskabelig har disses specielle Sæde endnu ikke ladet sig paavise. Den Antagelse, at Hjerneskallens ydre Ujevnheder staar i Forhold til Hjernens, er desuden uholdbar, da Hjerneskallen paa forskjellige Steder er af meget forskjellig Tykkelse.

Frère-Orban (udt. Frær-Orbang), Hubert Joseph Walter, belgisk Statsmand, f. 1812, blev 1832 Advokat i Lüttich, deltog ivrig i Kampen mod de katholske Ministerier og blev 1847 Medlem

af det belgiske Andetkammer. S. A. blev han Minister for de offentlige Arbeider og 1848 Finansminister. 1852 tog han sin Afsked og viede sig nu til omfattende statsøkonomiske Studier. Som en Frugt af disse udgav han 1854—57 sit opsigtvækkende Skrift „Om den døde Haand og om Velgjørenheden". Da det liberale Parti 1857 igjen kom til Roret, overtog Frère-Orban atter Finansministeriet, som han med en enkelt kort Afbrydelse bestyrede til 1870. Desuden var han fra 1868 Førsteminister. I denne Tid forøgede han Statens Indtægter i høi Grad uden at paalægge nye Skatter, og uagtet Tolden gradvis nedsattes. Senere har han i Parlamentet været de Liberales indflydelsesrigeste Fører.

Freret (udt. Frere), Nicolas, fransk Oldkyndig og Kronolog, f. 1688, d. 1749, beskjeftigede sig især med de Gamles Tidsregning, Historie og Geografi. Hans Verker er udkomne i 20 Bind.

Fréron (udt. Freraang), Elie Catherine, fransk Kritiker, f. 1719, d. 1776, grundede 1746 en kritisk Journal, som efter gjentagne Gange at have været undertrykt fortsattes under Titelen „Année littéraire", og hvori han bl. a. skarpt angreb Voltaire. — Hans Søn Louis Stanislaus Fréron, f. 1765, d. 1802, fortsatte „Année littéraire" indtil 1790, tog ivrig Del i Revolutionen og var 1793 med at exekvere Terrorismens Beslutninger i Toulon og Marseille. Næste Aar hjalp han til at styrte Robespierre.

Fresenius, Karl Remigius, tysk Kemiker, f. 1818, siden 1845 Professor i Kemi, Fysik og Teknologi i Wiesbaden, har især gjort sig fordelagtig bekjendt ved sine Arbeider over den analytiske Kemi.

Freskomaleri, Maleri al fresco, se Malerkunst.

Fresnel (udt. Frænel), Augustin Jean, fransk Fysiker, f. 1788, d. 1827, beskjeftigede sig især med Optiken, for hvis Studium han blev epokegjørende. Han opfandt ogsaa Linsefyrene.

Fresnillo (udt. Fresniljo), By i Mexiko, med 12,000 Indb. og Bergverker.

Freund (udt. Frøjnd), Hermann Ernst, dansk Billedhugger, f. nær Bremen 1786, d. 1840, kom i sin Ungdom til Kjøbenhavn for at lære Smedehaandverket, men benyttede sin Fritid til at uddanne sig i Tegning, besøgte 1805—17 Kunstakademiet og reiste sidstnævnte Aar med offentligt Stipendium til Rom. Her kom han i et venskabeligt Forhold til Thorvaldsen og forestod dennes Atelier under hans Hjemreise 1819—20. Da nogle Kunstvenner i Kjøbenhavn 1822 havde udsat Præmier for billedlige Fremstillinger af den nordiske Mythologi, konkurrerede Freund og vandt Præmierne, hvorefter han ivrig kastede sig over Studiet af den nordiske Gudelære. Efter at have udkastet Tegningen til sin Ragnarøkfrise (efter hans Død opsat paa Kristiansborg) vendte han 1828 tilbage til Kjøbenhavn og blev 1829 Professor ved Kunstakademiet. — Uden helt at slutte sig til sin store Samtidige, Thorvaldsen, viste han en i flere Retninger selvstændig Opfatning og tillige en Tilbøielighed til Alsidighed i sin Kunst. Ved Siden af Antiken har fornemmelig Michel Angelo havt Indflydelse paa ham. Af hans Arbeider fortjener foruden Ragnarøkfrisen at nævnes Statuer af Evangelisten Lukas samt af Thor og Odin, foruden et betydeligt Antal Portrætbyster. — Hans Brodersøn Georg Kristian Freund, f. 1821, uddannede sig ved Kjøbenhavns Akademi og senere bl. a. i Rom til Billedhugger; han har især været heldig i Fremstillingen af barnlig og kvindelig Ynde, og hans Arbeider udmærker sig mere ved Finhed end ved Alvor og Kraft.

Freund, Wilhelm, tysk Filolog, f. 1806 af jødiske Forældre, var 1848—51 Rektor ved Gymnasiet i Hirschberg og 1855—70 Bestyrer for en efter hans Plan oprettet høiere Skole for Jøder i Gleiwitz i Schlesien. Han har udgivet en høist fortjenstfuld „Ordbog over det latinske Sprog" (4 Bd. 1834—45) samt en „Gesammtwörterbuch der lateinischen Sprache"; af hans øvrige Arbeider har især hans Udgave af Ciceros Tale for Milo samt hans „Triennium philologicum" vundet Anerkjendelse, hvorimod hans talrige „Præparationer" til latinske og græske Forfattere for en stor Del er svage og overfladiske Arbeider.

Freycinet (udt. Fresine), Charles Louis de Saulce de, fransk Statsmand, f. 1828, uddannede sig ved den polytekniske Skole, var derpaa i en Række af Aar teknisk Bestyrer af flere af Statens Bergverker, blev 1856 Direktør for den franske Sydbane og udgav samtidig værdifulde tekniske Verker. 1870 tilbød han den provisoriske Regjering sin Tjeneste, blev Præfekt i Tarn-et-Garonne og derpaa Medlem af Forsvarskomitéen i Tours. Efterat Komitéen var opløst af Gambetta, blev han dennes Delegerede i Krigsministeriet, i hvilken Stilling han havde Hovedfortjenesten af de nye Hæres Organisation; 1875 indvalgtes han i Senatet, hvor han sluttede sig til det republikanske Venstre; 1877 blev han i Dufaures Kabinet Minister for de offentlige Arbeider og udkastede storartede Planer til Kommunikationernes Forbedring. I Januar 1880 blev han Ministerpræsident og Udenrigsminister.

Freytag, 1) Georg Wilhelm Friedrich, tysk Orientalist, f. 1788, d. 1861, gik 1815 som Feltpræst med den tyske Armé til Frankrige, hvor han studerede Arabisk under Sylvestre de Sacy, og blev 1819 Professor i Bonn. Han har i sine arabiske Ordbøger leveret Arbeider af fremragende Betydning; desuden har han udgivet flere arabiske Forfattere. — 2) Gustav Freytag, tysk Digter og Romanforfatter, f. 1816, virkede 1839—47 som Privatdocent i tysk Sprog og Literatur i Breslau og redigerede derpaa med Julian Schmidt „Grenzboten" indtil 1870. Sin Berømmelse som dramatisk Digter grundede han ved „Valentine" (1847) og „Grev Valdemar" (1850), hvilke gjorde megen Lykke paa alle tyske Scener. Senere har han skrevet Lystspillet „Journalisterne" og Tragedien „Fabierne". Som Romanforfatter optraadte han 1855 med „Debet og Kredit", gjennem hvilken han overførte den realistiske Nutidsroman paa tysk Grund; til samme Retning hører ogsaa „Det tabte Haandskrift". Han viser sig gjennemgaaende som en moderne Aand med Sans for det virkelige Livs Problemer og skarpe Modsætninger. Hans Karaktertegning er klar og korrekt og Sproget i hans Arbeider mønsterværdigt. Som historisk Forfatter har han leveret „Billeder fra Tysklands Fortid" og „Nye Billeder af det tyske Folks Liv", og siden 1872 i Romanform under Fællestitelen „Die Ahnen" en Række Skildringer af Tysklands Kulturhistorie.

Friaul (udt. Friaa), ital. Friuli, tidligere et selvstændigt Hertugdømme i Norditalien, bestod af den lombardiskvenetianske Provins Udine samt Grevskaberne Görtz og Gradiska og det krainske Distrikt Idria. Friaul erobredes i det 6te Aarh. af Longobarderne og herjedes 614 af Avarerne. 820 blev det et Markgrevskab til Beskyttelse mod Slaverne; 888 gjorde Markgrev Berengar sig til Konge i Italien, men efter hans Død 924 deltes Friaul paa flere Hænder. En Del kom under Venedig og med dette 1797 under Østerrige; 1805 indlemmedes det venetianske Friaul i Kongeriget Italien og 1809 det østerrigske i de illyriske Provinser. 1814 kom det hele igjen under Østerrige, som 1866 atter maatte afstaa den venetianske Del til Italien.

Frich, Joachim, norsk Landskabsmaler, f. 1810, d. 1858, studerede ved Akademierne i Kjøbenhavn, Dresden og München og beskjeftigede sig med flere Fremstillinger af tyske Landskaber. 1840 nedsatte han sig i Kristiania og malede nu udelukkende Billeder af den norske Natur. Blandt hans Arbeider, som for en Del danner Overgangen til den nyere Retning inden den norske Kunst, kan især nævnes en Række norske Landskaber paa Oskarshal samt „Furuskov i Øvre Thelemarkens Karaktér", „Motiv fra Hallingdal" og „Parti fra Holtsfjorden", alle i Nationalgalleriet i Kristiania.

Fridthjof den frokne, Helten i en oldnorsk Saga, som er opbevaret i flere forskjellige Versioner. Han var, fortælles der, Søn af Thorstein Vikingsson, som boede paa Framnæs i Sogn; ligeoverfor paa den anden Side af Fjorden boede Thorsteins Ven, Kong Bele, paa Syrstrand. Bele havde to Sønner, Helge og Halfdan, og en Datter, Ingebjørg, som opfostredes sammen med Fridthjof, og som denne tidlig fik kjær. Efterat Bele og Thorstein næsten samtidig var døde, blev den førstes Sønner Konger; Fridthjof henvendte sig nu til dem og bad om deres Søsters Haand, som de dog negtede ham, fordi han ikke var af kongelig Æt. Imidlertid blev Kongerne angrebne af den mægtige Fylkeskonge Ring, og Fridthjof afslog at hjelpe dem mod ham; de drog i Krigen, men satte først Ingebjørg ind i et fredlyst Balderstempel (Baldershage), som laa tæt ved Kongsgaarden, og hvor hun i Hemmelighed modtog Besøg af Fridthjof. Brødrene blev overvundne i Krigen og maatte love Ring en Trediedel af sine Besiddelser samt Ingebjørg; da de vendte tilbage og fik høre om Fridthjofs Besøg i Templet, paalagde de ham enten for bestandig at rømme Landet eller at drage til Orknøerne og hente den Skat, som Jarlen der styldte dem lige siden Beles Død. Han valgte det sidste og udstod mange Farer underveis; af Jarlen blev han godt modtagen og vendte tilbage med store Pengesummer. Imens havde Kongerne brændt hans Gaard og tvunget Ingebjørg til at gifte sig med Ring. Efter sin Tilbagekomst traf han dem i Balderstemplet, beskjeftigede med at blote; harmfuld over deres Fremfærd bar han sig voldsomt ad ligeoverfor dem og bevirkede, at Templet brændte. Han blev nu som Tempelskjender (vargr i véum) fredløs, og drog saa ud paa Vikingetog, paa hvilke han samlede sig meget Gods. Efter 3 Aars Forløb fik han Lyst til at besøge Ring og Ingebjørg og begav sig forklædt til Kongsgaarden. Ring kjendte ham strax, men rørede det ikke, og tog særdeles vel mod ham. Han blev Vinteren over paa Kongsgaarden og frelste bl. a. engang Kongen og Dronningen fra at drukne, da de kjørte over Isen og denne brast. Da han ud paa Vaaren vilde drage bort, bad Ring ham blive; han følte sig Døden nær, sagde han, og vilde skjænke ham sin Hustru og sit Rige. Kort efter døde Ring og Fridthjof holdt Bryllup med Ingebjørg. Da Helge og Halfdan hørte dette, drog de i Krig mod ham, men den første faldt og den anden maatte underkaste sig Fridthjof, som derpaa antog Kongenavn i Sogn. Han og Ingebjørg havde mange Børn og levede længe i Magt og Herlighed. — Fridthjofs Saga er efter al Sandsynlighed helt igjennem en Digtning, som ikke kan gjøre Krav paa historisk Paalidelighed. Den er imidlertid en af de bedst skrevne af alle de gamle Sagaer og indeholder interessante Træk af Oldtidslivet i Norge. — Tegnér har i sit berømteste Digt behandlet dens Indhold poetisk.

Friedländer, Ludvig, tysk Filolog og Arkæolog, f. 1824, siden 1859 Professor i klassisk Filologi og Arkæologi i Königsberg, har især beskjeftiget sig med Kritiken af de homeriske Digte samt med de romerske Antikviteter. Blandt hans Skrifter har navnlig „Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms" vundet stort Bifald baade blandt Videnskabsmænd og hos det store Publikum.

Friedrich, Johan, tysk katholsk Theolog, f. 1836, blev 1865 Professor i München og kaldtes 1870 til Rom som Koncilstheolog hos Kardinal Hohenlohe. Paa Grund af sin Modstand mod Dogmet om Pavens Ufeilbarhed ekkommuniceredes han næste Aar sammen med Döllinger, hvorefter han har været det gammelkatholske Partis mest fremragende Fører. Han har som Forfatter især været virksom paa Kirkehistoriens Omraade.

Frie Kunster, lat. artes liberales, kaldte Romerne de Kundskaber, som det sømmede sig for frie Mænd at tilegne sig, i Modsætning til Trælenes simplere, mere mekaniske Sysselsættelse. I Almindelighed henregnedes til de frie Kunster følgende 7: Grammatik, Arithmetik, Geometri, Musik, Astronomi, Dialektik og Rhetorik.

Friele, Christian Fredrik Gotfried, norsk Journalist, f. i Bergen 1821, blev juridisk Kandidat 1851 og begyndte 1854 at arbeide i „Morgenbladet". Fra 1857 havde han den væsentligste Del i Bladets Redaktion; ved A. B. Stabells Død 1865 blev han dets Hovedredaktør og har senere stadig ledet det i konservativ Retning.

Frierfjorden, en ca. 2 Mil lang Fjord i Bratsberg Amt, gaar ind mellem Byerne Brevig og Stathelle. Ved dens Bund ligger Byen Porsgrund.

Fries, Elias Magnus, fremragende svensk Botaniker, f. 1794, d. 1878, lagde sig allerede i sine Skoleaar efter Botaniken og blev 1814 Docent i dette Fag ved Lunds Universitet. 1819 blev han Adjunkt i Botanik og fik 1824 Titel af Professor. I samme Egenskab forflyttedes han 1834 til Upsala, hvor han efter 1859 at have taget sin Afsked endnu en Tid fungerede som Overopsynsmand ved Universitetets botaniske Have og Samlinger. Hans Studier har omfattet Botanikens samtlige Grene, dog har han særlig beskjeftiget sig med de krypto-

game Planter. Han har ogsaa opstillet et fra de tidligere adskillig afvigende naturligt Plantesystem. Hans Verker er for det meste skrevne paa Latin. — Hans Søn Theodor Magnus Fries, f. 1832, fra 1862 Adjunkt ved Universitetet i Upsala, er ligeledes en dygtig Botaniker, som især har syslet med Lavarterne. 1871 deltog han i en Expedition til Spitsbergen.

Fries, Jakob Friedrich, tysk Filosof, f. 1773, d. 1843 som Professor i Mathematik og Fysik i Jena, søgte at forbedre og fuldstændiggjøre Kants kritiske Methode og ombanne hans Filosofi til en empirisk Antropologi. Han har bl. a. skrevet „Ny Fornuftkritik" og „Logikens System".

Fries, Bernhard, tysk Landskabsmaler, f. 1820, uddannede sig under Coopmann i Karlsruhe og senere ved Akademiet i München, hvorefter han beskjeftigede sig med grundige kunsthistoriske og æstetiske Studier. Han har især været heldig i at fremstille den italienske Natur.

Friesland el. **Vriesland**, Provins i det nordlige Holland, mellem Zuyder- og Nordsjøen samt Provinserne Drenthe og Overysel, 58½ Kv.mil stor med 314,000 Indb. Landet er fladt og paa flere Steder ved Dæmninger beskyttet mod Oversvømmelse. Hovedstad Leeuwarden.

Frigg, se Gudelære, den nordiske.

Frigjællede, se Fiske.

Frihandel, Frihandelssystemet, kaldes den økonomiske Ordning i et Land eller paa et større Omraade, hvorunder Handelen er befriet fra de Indskrænkninger, som Beskyttelses-Toldsatser lægger paa den. I videre Forstand betegner Frihandelssystem Handels- og Næringsfrihed overhoved, saaledes at ingen Indskrænkninger eller ialfald saa faa som muligt hindrer Borgernes Næringsliv i Haandverksdrift, Industri osv. fra at udfolde sig fuldstændig frit. I Modsætning til Frihandelssystemet staar Beskyttelses- eller Protektionssystemet, der søger at ophjelpe det indenlandske Arbeide ved at stænge det indenlandske Marked for fremmede Varer ved Hjelp af høie Toldsatser (Prohibitivtold), ved at lægge høi Told paa Landets egne Raaprodukter for derved at hindre deres Udførsel og saaledes virke til, at de bliver forædlede i selve Landet, samt endelig tildels ved at belønne indenlandske Fabrikanter med Udførselspræmier for derved at lette dem Adgangen til at faa sine Varer ind paa det udenlandske Marked. — Beskyttelsessystemet er det Grundlag, hvorpaa næsten alle Lande i lang Tid har bygget sin Handel, sit Arbeide og sin Industri. I Middelalderen og langt ind i den nyere Tid herskede Laugsvæsenet, som hensynsløst beskyttede den ene Samfundsklasse inden samme Land, ja endog inden samme By mod den anden, den anden mod den første, begge mod en tredie, denne igjen mod begge de andre osv. Ringen rundt. Og ved Førsel af Varer fra den ene Landsdel til den anden ligesom fra Land til By og omvendt maatte betydelige Afgifter erlægges. Følgen af denne Ordning var selvsagt den, at alle Varer og Forbrugsgjenstande blev fordyrede, og at den økonomiske Udvikling blev hindret. Indførsel af fremmede Industriprodukter blev enten ligefrem forbudt, eller de fremmede Produkter blev belagte med saa høie Toldsatser, at deres Indførsel forbød sig af sig selv. Derfor søgte i denne Periode de fleste Lande at erhverve Kolonier i andre Verdensdele, for at de ogsaa kunde slippe at indføre endog Raaemner. Denne Bestræbelse stod forøvrigt ogsaa i Sammenhæng med en anden, nu forlængst gravlagt statsøkonomisk Opfatning, hvorefter Penge eller ædle Metaller var det eneste, som tillagdes Værdi (Se Art. Merkantilt System). — Den første statsøkonomiske Forfatter, som videnskabelig paaviste Frihandelssystemets Fordele og Berettigelse, var Englænderen Adam Smith (d. 1790). De første praktiske Skridt i samme Retning bestod deri, at Landene lidt efter lidt begyndte at slappe paa de mange Baand, som hvilede paa det indenlandske Næringsliv. I Tyveaarene stiftedes i England en Frihandelsforening, hvis Synsmaader forfegtedes i Parlamentet bl. a. af Huskisson. Senere (1831) stiftede Richard Cobden og John Bright m. fl. Anti-Cornlaw-Leaguen (s. d.), hvis Formaal var at faa Indførselstolden paa Korn hævet. De første betydningsfulde Frugter af disse Bestræbelser var Korntoldens Afskaffelse 1846 og den engelske Navigationsakts Ophævelse 1850. I Frankrige forfegtede navnlig Bastiat, Michel Chevalier og Garnier de samme Synsmaader, som ogsaa lidt efter lidt vandt Tilhængere i de fleste andre Lande. Ved Afslutteisen af den fransk-engelske Handelstraktat af 1861 ophøiedes Frihandelsgrundsætningerne til ledende Princip for Staternes mellemrigske økonomiske og kommercielle Forhold. Den nævnte Traktat blev Grundlag for en Række lignende Traktater mellem mange af Europas Stater. Norge betraadte den nye Baue hurtigere og mere resolut end mange større Lande. Afgiften paa fremmede Skibe blev dels nedsat og dels hævet (1857), Laugsvæsenet ophævet (1839), Haandverksnæringen befriet for mange tidligere Indskrænkninger (fra 1865), Toldtariffen i væsentlig Grad ombannet (fra 1842), ligesom Handelstraktater blev afsluttede med de fleste Lande i Europa, osv. — Den Krise, som i de sidste Aar har lammet saavel Handelen som Industrien baade i Europa og Amerika, har imidlertid ledet til en Stansning i denne Udvikling. Ved Revisionen af det tyske Riges Toldtarif i 1879 toges et temmelig betydeligt Skridt i Retning af Beskyttelsessystemet, og siden har Beskyttelsesmændene reist Hovedet i flere Lande, saaledes ogsaa i Norge. For Tiden (1880) synes Flertallet af de Industridrivende at nære den Overbevisning, at en moderat Beskyttelse fremmer Udviklingen af det indenlandske Arbeide. Men denne Synsmaade støder fremdeles paa megen Modstand hos Bønderne, Handelsmændene og Sjømændene. Amerikas økonomiske og Handelspolitik fremviser en periodisk Skiftning af Frihandels- og Beskyttelsessystemet; for Tiden er det sidste raadende. Antagelig vil begge endnu en Tid have vexlende Perioder, indtil det ene tilsidst vinder Fasthed og bliver det for Fremtiden gjeldende. Det store Opsving i Europas Handel i de sidste 30—40 Aar falder sammen med den begyndte og fortsatte Gjennemførelse af Frihandelssystemet. — De mest fremragende videnskabelige Forkjæmpere for dette System er: Englænderen Adam Smith og Franskmændene Bastiat og Michel Chevalier og for Beskyttelsessystemet: Tyskeren Friedrich List og Amerikaneren Carey.

Frihavn, Havn hvor Varer frit kan ind- og udføres uden at fortoldes.

Frihedsstraffe kaldes de Straffemidler, hvor Ondet bestaar i en mere eller mindre gjennem-

ført Indskrænkning i Forbryderens Frihed. Frihedsstraffene, som var omtrent ukjendte i Oldtiden, har i de sidste to Aarhundreder, navnlig gjennem Forbindelse med Arbeidstvang, vundet større og større Udbredelse og anerkjendes nu almindelig for at være de hensigtsmæssigste Strafmidler. De rammer netop det hos Forbryderen, som har været Nerven i hans Forbrydelse, nemlig den retsbrydende Villie, og virker derfor mere end andre Straffe kuende paa den forbryderske Drift, er delelige i høiere Grad end andre, virker mere ligeligt paa de forskjellige Individualiteter, ligesom de ikke efterlader uoprettelige Følger og i sin Virkning mere end andre Straffe er indskrænkede til den Skyldiges Person. Naar Frihedsstraffene er hensigtsmæssigt ordnede, virker de velgjørende paa Forbryderen og bidrager til at forbedre ham. I Norge anvendes Frihedsstraffe i to Hovedformer: Strafarbeide og Fængsel (s. d.).

Friherre, en adelig Titel, d. s. s. Baron.

Friis, Jens Andreas, norsk Videnskabsmand og Forfatter, f. i Sogndal 1821, blev Student 1840 og theologisk Kandidat 1844, hvorefter han under N. Stockfleths Veiledning begyndte at lægge sig efter Lappisk og Finsk. 1847—49 havde han et Universitetsstipendium for at fortsætte disse Studier og 1849 foretog han i samme Øiemed en Reise til Finland og Finnmarken. 1851 begyndte han at udføre de Stockfleth tidligere paahvilende Forretninger, at holde Forelæsninger over Lappisk og udgive lappiske Bøger; 1863 blev han Professor i Lappisk og Finsk ved Universitetet. 1867 foretog han en ny Reise til Finmarken, som han ogsaa senere har besøgt. Han har udgivet en lappisk Grammatik (1856), „Lappiske Sprogprøver" (1856), „Ethnografisk Kart over Finmarken" (1862), „Lappisk Mythologi" (1871) og „En Sommer i Finmarken" (1871). En Række friske og livfulde Skildringer af sit Turistliv har han samlet i „Tilfjelds i Ferierne" (1876).

Friis, Navn paa en gammel dansk Adelsslægt. — Jørgen Friis blev 1520 Biskop i Viborg. Han var en af Reformatorernes ivrigste Modstandere, men sattes selv 1530 i Ban af Paven. 1536 fængsledes han, men kom efter Reformationens Indførelse igjen i Frihed. — Johan Jespersen Friis, f. 1494, d. 1570, var Rigsraad og Kansler under Fredrik den første, Kristian den tredie og Fredrik den anden. Han var en af de første danske Adelsmænd, som sluttede sig til Reformationen, og befordrede paa mange Maader Videnskaberne, bl. a. ved at oprette Stipendier for trængende Studerende. — Hans Brodersøn, Kristian Friis, f. 1556, d. 1616, var ogsaa en lærd Mand og Ven af Videnskaberne. Han benyttedes af Fredrik den anden som Gesandt og blev 1596 Kansler. — Sidstnævntes Brodersøn, Jesper Friis, f. 1593, d. 1643, tilbragte lang Tid paa Reiser og tjente 1625 under Tilly. — Kristian Friis (af en anden Gren af Slægten), f. 1581, d. 1639, udmærkede sig i Kalmarkrigen og blev 1616 Kansler. Han var baade en lærd Mand og en tapper Kriger. — Hans Friis, foregaaendes Søn, f. 1625, d. 1697, studerede ved flere udenlandske Universiteter og opholdt sig i længere Tid ved fremmede Hoffer. 1658 udmærkede han sig som Oberst for et af ham selv oprettet Rytteriregiment mod Svenskerne. — Mogens Friis, f. 1623, d. 1675, var bekjendt for sin store Rigdom paa Jordegods som han havde sammenkjøbt i de sidste Aar før Enevoldsmagtens Indførelse. 1671 blev han Greve. — Kristian Emil, Grev Krag-Juel-Vind-Frijs, f. 1817, blev 1858 Medlem af Rigsraadet og var 1865—70 Første- og Udenrigsminister. Siden 1866 har han været Medlem af Landsthinget.

Frikassé, en Ret af kogt Kjød med Sauce.

Friktion, Gnidning, Rivning. — Friktionsfænomenet har man kaldt det først af Brongniart paaviste Fænomen, at fremstaaende Klipper i flere Lande ser ud som skurede eller riflede med grovere og finere Furer i en bestemt Retning. Svenskeu Sefstrøm søgte at forklare det ved at antage en stor Vandflod, den saakaldte petridilauniske Flod, som skulde have ført det skurende Materiale — Grus og Sten — med sig; Lyell troede at finde Aarsagen til Skuringen i svømmende Isbjerge paa en Tid, da Klipperne endnu stod under Vand. Efter Agassiz's Hypothese, som er den, der har vundet den almindeligste Anerkjendelse, er Mærkerne frembragte ved at store Masser af Landis, som i en Is- eller Glacialperiode (efter den tertiære Periode) har bedækket de Lande, hvor Fænomenet forekommer, har bevæget sig fra de høiere til de lavere liggende Steder og derved skuret underliggende Grus og Sten henover Klipperne. De Lande, hvor Friktionsfænomenet hyppigst og tydeligst viser sig, er Norge og Sverige, Finland, Schweiz, England og Nordamerika.

Frimaire (udt. Frimær), egl. Rimfrostmaaned, den tredie Maaned i den franske republikanske Kalender (21de Novbr.—20de Decbr.).

Frimann, Klaus, norsk Præst og Digter, f. 1746 i Selø, d. 1829, blev 19 Aar gl. Student i Kjøbenhavn, modtog efterat have taget Andenexamen en Post som Huslærer i Fane og tog 1768 theologisk Embedsexamen. 1771 blev han Personelkapellan hos Sognepræst Hans Strøm i Bolden, 1780 Sognepræst i Daviken og senere Provst i Nordfjord. Efter 1823, da han tog Afsked, levede han paa sin Gaard Frimannslund i Daviken. Han forsøgte sig først med Digte i sin Tids stive Smag, deriblandt det beskrivende Digt „Hornelen", for hvilket han vandt en af „Selskabet for de skjønne Videnskaber" udsat Pris; men senere forlod han denne Retning og anslog simplere, mere umiddelbare Toner i sine talrige Viser og Sange, bestemte for Almuen, som ogsaa modtog og tilegnede sig flere af dem med en Sympati, som viste, at Digteren her havde gjort et heldigt Greb. I Simpelhed, Liv og Kraft nærmer han sig ofte til Peter Dass; et vist Slægtskab mellem disse to Digteres bedste Frembringelser finder forøvrigt let sin Forklaring i deres i meget overensstemmende Livsforholde. Et Udvalg af Frimanns Digte er udgivet 1851 af J. S. Welhaven. — Peter Harbo Frimann, foregaaendes Broder, f. 1752, d. 1839, optraadte i det norske Selskab 1775 med Romancen „Axel Tordssøn og skjøn Valborg", en Bearbeidelse af den bekjendte Kjæmpevise. Kort efter prisbelønnede „Selskabet for de skjønne Videnskaber" hans beskrivende Digt „St. Sunnivas Kloster paa Selø"; et andet beskrivende Digt, „Hornelen",

sattes af Samtiden under Broderens af samme Navn, men hører i Virkeligheden til det bedste af det 18de Aarhundredes Frembringelser i sit Slags. Efter denne saa lovende Debut holdt han imidlerlid op at digte og betraadte Embedsbanen; efter 1814 forblev han i dansk Tjeneste.

Frimenigheder, se Separatister.

Frimureri, et over de fleste civiliserede Lande udbredt Selskab, hvis Maal det er at arbeide for sand Humanitet og for Broderlighed Mand og Mand imellem. Medlemmerne er inddelte i saakaldte Loger, inden hvilke der igjen existerer forskjellige Grader; de benytter sig af Symboler, som er laante fra Murer- og Bygmesterhaandværket, og har egne hemmelige Tegn, paa hvilke de gjenkjender hverandre. Flere Loger pleier at slutte sig sammen om en fælles Storloge; af saadanne gives der et stort Antal, og de er alle ligestillede, saaledes at den hele Orden intet enkelt Overhoved har. Enhver hæderlig og moralsk Mand, uanset Nationalitet, Stand eller Troesbekjendelse, kan blive Frimurer. Ligneude Selskaber har existeret til alle Tider (se Mysterier), men sin egentlige Oprindelse har Frimureriet fra Middelalderens Murer- og Bygmesterlaug. Dets nuværende Organisation, som striver sig fra England, daterer sig fra 1717, siden hvilken Tid det trods mange Forfølgelser, især fra Pavernes Side, har grebet stedse mægtigere om sig. — I Sverige har Frimurerordenen existeret fra 1730; i Danmark oprettedes den første Loge 1743. Den ældste norske St. Johannesloge er Logen „St. Olaus til den hvide Leopard" i Kristiania, som blev stiftet 1749 efter Fuldmagt fra den engelske Storloge. 1780 traadte den i Forbindelse med de danske og 1819 med de svenske Loger. 1779 oprettedes en St. Johannesloge i Trondhjem, „Christian til den sorte Hjelm", og 1786 en lignende i Bergen „Carl til den norske Løve", men begge var kun nogle faa Aar i Virksomhed. 1875 oprettedes i Bergen, en ny St. Johannesloge under Navn „Oscar til de syv Bjerge". I Drammen grundedes 1826 St. Johanneslogen „Oscar til den flammende Stjerne", som i Begyndelsen af Trediveaarene blev nedlagt, men en ny Loge traadte i Virksomhed 1877 under Navn „Gustav til den ledende Stjerne". De nu bestaaende 3 St. Johannesloger samt den i 1841 grundede St. Andreas-Loge i Christiania, „Oscar til den flammende Stjerne", lyder under den 1870 oprettede Provincialloge sammesteds, der er en Afdeling af Storlogen i Stockholm. Alle disse Loger saavelsom Logerne i Danmark og en stor Del Loger i Nord- og Mellem-Tyskland arbeider efter det saakaldte svenske System.

Frimærker, Værditegn til Frankering af Breve; se Postvæsen.

Frisches Haff, Indhav i det nordøstlige Preussen, mellem Pillau, Königsberg og Elbing, ca. 13 Mil langt og ¼—3 Mil bredt, optager Alt-Weichsel, Pregel m. fl. Floder og staar gjennem Pillauer Dief i Forbindelse med Østersjøen.

Frise, i Arkitekturen, især i den græske Stil, den Del af Bjelkeverket, som ligger mellem Arkitraven og Kransgesimsen; den dannedes i den doriske Stil af med hinanden vexlende Triglyfer, der betegnede de i det ydre fremtrædende, smykkede Bjelkehoveder, og Metoper, der dannede Mellemrummene mellem hine og gjerne smykkedes med Basreliefer; i den ioniske bestod den af en sammenhængende, med Billedverker prydet Flade. I videre Forstand betegnes ved Frise ethvert med Billedverker eller Ornamenter smykket Belte, som løber rundt en Bygnings Vægge, indvendig eller udvendig.

Friser, lat. Frisii, en germanisk Folkestamme, som beboede det nordvestlige Tyskland, fra Jylland i Nord til Flandern i Syd. De gjordes af Romerne under Drusus skattskyldige, men løsrev sig igjen Aar 28 e. Kr.; 47 underkuedes de atter af Domitius Corbulo og 70 gjorde de sammen med Bataverne Opstand under Civilis. De delte sig i Frisii majores i Vest for Zuydersjøen og Frisii minores i Øst. Senere, da de af Pipin og Karl Martell var bragte i Afhængighedsforhold til Frankerne, indskrænkedes Navnet Friser til Frisii minores, hvis Land deltes i Vestfriesland (den nuværende hollandske Provins Friesland) og Østfriesland (en Del af Hannover). Østfriserne tilhørte siden det 9de Aarh. det tyske Rige, Vestfriserne blev delte i flere Grevskaber, men underkastede sig 1457 det tyske Rige. Nord- eller Strandfriserne beboede den sydvestlige Del af den jydske Halvø. Frisernes gamle Love er mærkelige ved sin Frisindethed og sine Bestemmelser om en udviklet fri Kommuneforfatning, som ikke er bleven uden Indflydelse paa flere nordtyske Stammers senere Forfatninger. Den frisiske Dialekt staar meget nær Angelsachsisk og Oldnorsk; dens ældste Mindesmærker er „Asegabuch" fra ca. 1200, „Brokmerbrief" fra den anden Halvdel af det 13de Aarh. og „Emsiger Domen" fra ca. 1300. Efterat Frisserne havde underkastet sig det tyske Rige, fortrængtes deres Sprog for en stor Del af Nabofolkenes, Hollandsk, Nedertysk og Dansk; nu lever det paa et meget begrændset Omraade som Talesprog i en modificeret Form, Nyfrisisk. Enkelte Forsøg paa Forfatterskab i denne Dialekt har været gjorte, men nogen egentlig Literatur existerer endnu ikke.

Frisere, fr., egentl. kruse, krølle; ordne Haaret. — Frisur, kunstig Opsætning af Haaret. — Friseur, en, som besatter sig med at frisere; „Haarkunstner".

Friskarer, mindre Korps af Frivillige i den senere Tids Krige, oftest under Befaling af selvvalgte Førere.

Friskning, se Jern.

Frisler, se Udslet.

Fristæder (Freistädte), Navn paa de tyske Republiker Hamburg, Lübeck og Bremen.

Frit Skib — frit Gods, den ved Pariser-traktaten af 1856 først almindelig anerkjendte og vedtagne Grundsætning i Folkeretten, at den ene af to krigførende Magter ikke har Lov til at bemægtige sig Gods, som tilhører den andens Undersaatter, naar dette befinder sig ombord i neutralt Skib. Tidligere var det en i Praxis, om ikke almindelig i Theorien gjeldende Sætning: frit Skib — ufrit Gods. — Sætningen ufrit Skib — frit Gods har altid været anerkjendt i Folkeretten; den modsatte Sætning: ufrit Skib — ufrit Gods, har sjelden været forsøgt gjort gjeldende. (Godset og Skibet er i denne Sammenstilling af forskjellig Nationalitet).

Fritsø, Jernverk i Hedrums Prestegjeld, Jarlsberg og Laurvigs Amt, var tidligere det første og vigtigste af Norges Jernverker. Det omtales

i Midten af det 17de Aarh. som tilhørende Niels Lange til Fritsø, kom 1670 i Statholder Gyldenløves Besiddelse og fik 1673 Privilegier, hvorved det blev tillagt Circumferense af 4 Mil saavel paa Skov som Ertsgange. Det bestod i den Tid af to Værker, Fritsø og Brunlanæs, der senere forenedes til ét under det første Navn. I Begyndelsen af det 18de Aarh. havde det kun to Masovne, men senere udvidedes Driften betydelig. I 1781 tilvirkedes der ved Værket 8,634 Skippund Rujern, 2,202 Skpd. Støbegods, 6,744 Skpd. Stangjern. I 1818 var Tilvirkningen 3,350 Skpd. Rujern, 1,100 Skpd. Støbegods, 2,551 Skpd. Stangjern, 34,200 Tylter Spiger og 260 Skpd. Boltejern. Arbeidernes Antal var i det sidstnævnte Aar 220 Mand. Det egentlige Jernværk er nu nedlagt, men ved Fritsø Brug, der nu ligger i Laurviks By, er der anden stor Fabrikdrift.

Fritte, Mustela furo, en til Maarslægten hørende Dyreart, som sandsynligvis kun er en konstant Albinoform af Ilderen, hvid eller gulhvid med røde Øine, forekommer kun i tam Tilstand og benyttes i sydligere Lande til Jagt paa Kaniner og Rotter.

Fritzner, Johan, norsk Præst og Videnskabsmand, f. i Askøens Sogn ved Bergen 1812, blev Student 1828, tog 1839 theologisk Embedseksamen og blev 1835 Adjunkt ved Bergens lærde Skole. Samtidig kastede han sig for Alvor over Studiet af Oldnorsk, efterat han allerede tidligere havde syslet med de nynorske Dialekter. Som Grundlag for disse Studier benyttede han de trykte oldnorske Texter samt de forholdsvis faa Skindbreve, som det lykkedes ham at faa Adgang til; i lexikalsk Henseende havde han omtrent ingen Hjelpekilder, da de tidligere udkomne oldnorske Lexika var lidet brugbare. Han begyndte derfor selv under Gjennemgaaelsen af Kilderne at gjøre lexikalske Anteg-nelser, som snart voxede op til et betydeligt Omfang. 1838 blev han Sognepræst til Vadsø, hvor han bl. A. lagde sig efter det lappiske og finske Sprog, 1845 residerende Kapellan til Lier, 1848 Sognepræst til Vanse og 1862 til Tjødling. Paa Opfordring begyndte han 1860 at bearbeide sine lexikalske Samlinger til en Ordbog, som 1867 udkom under Titelen „Ordbog over det gamle norske Sprog". Efterat denne i længere Tid havde været udsolgt, modtog han fra flere Kanter Opfordring til at foranstalte en ny Udgave; for at kunne ofre sin Tid til dette Arbeide tog han 1877 sin Afsked som Præst og nedsatte sig i Kristiania. Foruden sit nævnte Hovedværk, der er et særdeles fortjenstfuldt Arbeide og har afhjulpet et stort Savn i vor videnskabelige Literatur, har han i flere Tidsskrifter offentliggjort Afhandlinger af videnskabelig Art. — 1879 blev han ved Kjøbenhavns Universitets Jubilæum Æresdoktor i Filosofien.

Frivol, letsindig, letfærdig; uanstændig. — Frivolitet, Letfærdighed.

Frobisher, Sir Martin, engelsk Opdagelsesreisende i det 16de Aarh., foretog 1576 en Expedition for at finde en nordvestlig Gjennemfart til Kina; 1577—78 gjorde han to nye Reiser til de amerikanske Polarlande. 1594 sendtes han med ti Skibe for at komme Henrik den fjerde af Frankrige til Hjelp; ved et Angreb paa Kysten af Bretagne saaredes han og døde kort efter.

Frode, egentl. den Vise eller Kloge, kaldtes flere Konger i den danske Sagnhistorie. Særlig bekjendt er Frode den fredgode, som omtales i den yngre Edda. I sin Ungdom førte han et blødagtigt og daadløst Liv og overlod Styrelsen til sine Formyndere; men efter sit Giftermaal med Nordmanden Erik den veltalendes Søster Gunvar overtog han selv med Kraft Regjeringen, tvang ved flere Seire Nabokongerne til at slutte Fred og gav vise og gode Love. Sagnet fortæller, at han eiede en Tryllekværn, som malede alt hvad man befalede den. Han satte sine Trælkvinder Fenja og Menja til at male Guld, Fred og Lykke; da var der saa stor Fred i Landet som aldrig før; men Frode lod sig ikke tilfredsstille hermed, men tvang Trælkvinderne til uafladeligt Arbeide, saa at de tilsidst blev vrede og malede Ufred, hvorpaa en Sjøkonge overfaldt og dræbte Frode. Sagnene fortæller ogsaa om andre danske Konger af dette Navn. — Frode hed ogsaa en af Harald Haarfagres Sønner.

Frohavet, en ca. 9 Mil lang og 3½ Mil bred Fjord i Søndre Trondhjems Amt, gaar fra Nordøst mod Sydvest mellem Frøerne og Fastlandet.

Frohschammer, Jakob, tysk Filosof, f. 1821, blev 1854 Professor i Theologi og 1855 i Filosofi i München. Han optraadte som ivrig Forkjæmper for Filosofiens Frihed ligeoverfor Theologien, og 1863 satte Paven hans Skrifter paa Listen over de forbudne Bøger. 1870 optraadte han skarpt mod Dogmet om Pavens Ufeilbarhed og har senere taget fremragende Del i „Kulturkampen".

Froissart (udt. Froasar), Jean, fransk Historieskriver, f. 1337, d. 1410, levede i længere Tid ved det engelske Hof, gik derpaa i Tjeneste hos Hertug Wenzel af Brabant og hos Grev Gui de Blois. Efter at have gjort endnu flere Reiser i Frankrige og England, blev han tilsidst Kanonikus i Chimay. Hans Krønike („Chronique de France, d'Angleterre, d'Ecosse, d'Espagne, de Bretagne") omfatter Tidsrummet 1322—1400 og er en vigtig Kilde for den Tids Historie. Han forfattede ogsaa lyriske og allegoriske Digte, af hvilke de første tildels er af stort poetisk Værd.

Froland, Prestegjeld i Nedenæs Amt.

Frome (udt. From), By i det engelske Grevskab Somerset, med 9,000 Indb. og storartede Bryggerier.

Fron, Nordre og Søndre, to Prestegjeld i Kristians Amt. Nordre Fron bestaar af Sognene Sørum, Kvam og Kvikne.

Fronde (udt. Fraangd), egentl. Slynge, kaldtes et politisk Parti i Frankrige, som under Ludvig den fjortendes Mindreaarighed satte sig op mod Mazarins Styrelse og 1648—54 afstedkom blodige Uroligheder. Opstanden udgik fra Parlamentet og en Del af Adelen, men vandt ogsaa talrig Tilslutning hos de øvrige Klasser, især hos Paris's Borgerstand. Frondens Anfører, Prinsen af Condé, henvendte sig til Spanien om Hjelp; Hoffet maatte flygte fra Paris og Mazarin nedlægge sin Post. Men lidt efter lidt lykkedes det at splitte Fronden, og efterat Turenne havde besejret Condé, vendte Mazarin tilbage, og Opstanden tabte sig uden at efterlade synderlige Følger.

Front, den Side af en Troppeopstilling, som er bestemt til under Strid at være forrest. — Frontangreb, Angreb paa Fiendens Frontside.

Frontispice, Gavl eller gavlformet Fremspring paa en Bygnings Façade.

Frosinone, By i den italienske Provins Rom, med 10,000 Indb. og Vinavl.

Frosk, se Padder.

Frossard (udt. Frossar), Charles Auguste, fransk General, f. 1807, d. 1875, blev efter at have gjennemgaaet den polytekniske Skole Ingeniørofficér og ansattes 1833 som Ordonnansofficér hos Ludvig Filip. 1852 ledede han Fæstningsanlæggene ved Oran, blev 1855 Medlem af den almindelige Befæstningskommission og vandt stor Anseelse som Ingeniør. 1867 blev han Hovmester for Keiserprinsen. 1870 kommanderede han det 2det Armékorps, leverede Træfningen ved Saarbrücken og blev slagen 6te August ved Forbach. Derpaa forenede han sig med Bazaine, deltog i Slagene ved Metz og kom ved Byens Kapitulation i tysk Fangenskab. 1871 blev han atter Medlem af Befæstningskommissionen og 1873 af Overkrigsraadet.

Frostathing (Frostuþing) ell. **Frostathingslagen**, i Middelalderen det nordligste af Norges fire Lagdømmer, omfattende de trønderske Fylker Nordmøre og Romsdal, efter enkeltes Mening ogsaa Søndmøre. Den for Lagdømmet gjeldende Ret eller Lovbog kaldtes Frostathingsloven (Frostuþingslög), hvis ældste skriftlige Optegnelse bar Navnet „Graagaas" (s. d.), medens dens anden skriftlige Redaktion kaldtes „Guldfjeren". Den Text, man nu besidder af Loven, den saakaldte Codex Recenianus, skriver sig fra en ca. 1260 foretagen Bearbeidelse. Denne Text viser Loven inddelt i 11 Bøger.

Frosten, Præstegjeld i Nordre Trondhjems Amt, paa søndre Side af Trondhjemsfjorden, bestaar af Sognene Frosten og Aasen.

Frottere, gnide.

Froude (udt. Fraud), James Anthony, engelsk Historieskriver, f. 1818, sluttede sig i Begyndelsen til Puseyiterne og viedes 1844 til Præst; men paa Grund af et Omslag i hans Anskuelser i rationalistisk Retning, som udsatte ham for mange Ubehageligheder, udtraadte han snart af den geistlige Stand. Foruden mange Opsatser i forskjellige Tidsskrifter har han skrevet en „Englands Historie fra Wolseys Fald til Elisabeths Død" (8 Bd.), der udmærker sig ved en sjelden Grundighed, men ikke altid er holdt strengt objektivt.

Froøerne, en talrig Samling af Smaaøer og Holmer udenfor Kysten i den nordlige Del af Søndre Trondhjems Amt, fordetmeste tilhørende Hiterens og Frøiens Præstegjeld. Flere af Øerne er vigtige Fiskevær.

Fructidor (udt. Fryktidaar), „Frugtmaaned", den tolvte Maaned i den franske republikanske Kalender, fra 18de Aug. til 16de Septbr. — Bekjendt er den 18de Fructidor Aar V (4de Septbr. 1797) da Direktoriet udførte sit Statskup mod Royalisterne.

Fruesko eller **St. Olafs Bolle** (Cypripedium Calceolus), Planteslægt af Marihaandfamilien, med tyk Rodstok, 3—5bladet Stilk og lancetformede Blade. Den har én eller to ansélige Blomster, rødbrunt Blomsterdække med lysegul Læbe og purpurrøde Prikker.

Frugal, tarvelig, især om et Maaltid.

Frugt (Fructus), i Botaniken det efter Befrugtningen af Blomsterne udviklede Organ, som indeholder Frøene. En ægte Frugt er en saadan, som er fremkommen af en enkelt Blomst og kun er en Omdannelse af dennes Frugtknude; har hver Blomst flere Frugtknuder, frembringer den ogsaa flere Frugter (f. Ex. hos Ranunkelfamilien). Voxer disse under sin Udvikling sammen, fremkommer en sammensat Frugt (f. Ex. Bringebær, Molter). De almindeligste af de enkelte ægte Frugtformer er Skulpen, Belgen, Kapselen, Bærret, Stenfrugten og Nødden. Den saakaldte Spaltefrugt er en ægte Frugt, som ved Modningen deler sig i flere (f. Ex. hos Skjermplanterne). — Uægte eller Skinfrugter er saadanne, som enten er opstaaede af en hel Blomsterstand, eller kun af en enkelt Blomst, men som da ikke alene bestaar af den omdannede Frugtknude, men ogsaa af andre af Blomstens Dele, f. Ex. Blomsterbunden eller Blomsterstilken. Saadanne uægte Frugter er Jordbær, Figen, Morbær, Ananas, Nyper m. fl. Ogsaa Æblefrugterne kan forsaavidt kaldes uægte, som deres spiselige, kjødede Del er dannet af Underbægeret, medens Kjernehuset er den egentlige Frugt. — Bartræernes Kongler er kun Hunblomsterstanden, som er bleven træet, og som med sine Skjæl omslutter de nøgne Frø. Enerbæret er ligeledes en Hun-Blomsterstand, som er bleven kjødet og saftig. — Om de blomsterløse Planters Frugt se Kryptogamer. — Frugtbund, se Blomst. — Frugtknude, se Støvvei. — Frugtsukker, en Blanding af Druesukker og Cellulose (s. d.), som undertiden i Forbindelse med Rørsukker, forekommer i søde Frugter. Det kan fremstilles af Rørsukker ved Paavirkning af svage Syrer samt ved Gjæring.

Fruholmen, en Holme i Maasø Præstegjeld, Finmarkens Amt. Den skal have sit Navn af, at en fornem Dame under Dansketiden forvistes didop. Endnu gaar der i Finmarken mange Fortællinger om den stille, indsluttede Dame, hvis Navn ingen kjendte, men som vandt alle ved sin opofrende Godgjørenhed. Paa Fruholmen (71°) staar nu Verdens nordligste Fyr, et fast Fyr af første Orden.

Frundsberg, Georg von, tysk Feltherre, f. 1475, d. 1528, deltog i det Schwabiske Forbunds Tog mod Hertug Albert af Baden og i Maximilian den førstes Krige mod Schweizerne og sattes 1512 i Spidsen for de keiserlige Tropper i Italien. 1525 udmærkede han sig i Slaget ved Pavia og 1526 dannede han et eget Korps Landsknegte, med hvilket han forstærkede Karl af Bourbons Hær. Paa Rigsdagen i Worms opmuntrede han Luther til at holde fast ved sin Sag og stole paa dens heldige Udgang.

Fry (udt. Frei), Elisabeth, f. 1780, d. 1845, tilhørte Kvækernes Samfund og stiftede paa sin Faders Gods i Norfolk (England) en Skole for fattige forældreløse Piger, hvilken hun betydelig udvidede, efterat hun 1800 havde giftet sig med en rig Kjøbmand i London. Der oprettede hun senere en Skole for Børn af Fangerne i Newgate, ligesom hun fra 1819 ledede en Undervisningsanstalt for fængslede Forbrydere. Senere foretog hun udstrakte Reiser i Amerika, Frankrige og Tyskland for at virke for en Forbedring i Fængselsvæsenet og de Fangnes Kaar. Hun ud-

foldede en mangeaarig velfignelsesrig Virksomhed, og hendes Bestræbelser i denne Retning ledede til indgribende Reformer i Fængselsvæsenet og Straffesystemet saavel i England som i andre Lande.

Frydendahl, Peter Jørgen, dansk Skuespiller, f. 1766, d. 1836, var i sin Ungdom Kontorist, men opgav 1784 denne Bestjeftigelse for at gaa til Scenen. Han debuterede ved det kongelige Theater i Kjøbenhavn og spillede i Begyndelsen Elskerroller, men havde liden Lykke med sig; først da han fik Anledning til at optræde i komiske Roller, kom hans store Talent for Dagen. Indtil kort før sin Død hørte han til det kongelige Theaters mest feirede Kunstnere; i komiske Karakterroller er han endnu uopnaaet i Danmark, ligesom han ogsaa som Kupletsanger vandt stort Bifald. Fra 1816 virkede han som Elev- og Sceneinstruktør ved det kgl. Theater.

Frygien (Phrygien), Landskab i Lilleasien, deltes i Stor-Frygien og Frygien ved Hellespont, som skiltes fra hinanden ved Mysien. Det havde i den tidlige Oldtid egne Konger, tilhørte derpaa efter hverandre Lydien, Persien og Makedonien og indlemmedes 130 f. Kr. i den romerske Provins Asia.

Frygisk Hue, en spids Hue med Øreklapper, med hvilken Ganymedes sædvanlig fremstilles. I den første franske Revolution gjaldt den som Symbol for Jakobinerne.

Fryne (Phryne), berømt græsk Hetære, hed egentlig Mnesarete; hun stod bl. a. i Venskabsforhold til Praxiteles.

Frysepunkt, se Thermometer.

Fryxell, Anders, svensk Historiker, f. 1795, blev 1813 Student i Upsala og viedes 1820 til Præst. 1828 blev han Rektor ved Mariæ lærde Skole i Stockholm og 1833 titulær Professor. Efter 1834—35 at have foretaget en videnskabelig Reise til Danmark, Tyskland, Østerrige, Polen, Holland og Belgien udnævntes han til Sognepræst i Sunne i Vermland; 1840 blev han Medlem af det svenske Akademi. Fra 1847 har han været fritaget for at udføre præstelige Forretninger for udelukkende at kunne leve for sin Videnskab. Hans „Berättelser ur Svenska historien" (46 Bd., 1823—79) udmærker sig, især i sine senere Partier, ved en Grundighed, som er Frugten af omfattende Kildestudier, men er paa sine Steder skarpt præget af Forfatterens subjektive Anskuelser, f. Ex. hvor han hensynsløst bryder Staven over Bellman. Af hans øvrige Arbeider fortjener at anføres „Handlingar rörande Sveriges historia" (4 Bd., 1836—43), „Om aristokratfördömandet i Svenska historien", et Stridsskrift mod Geijer, samt „Bidrag till Sveriges litteraturhistoria". Han har ogsaa forsøgt sig som Digter, bl. a. med Syngespillet „Wärmlandsflickan", som har vundet adstilligt Bifald, især ved sine Texter til svenske Folkemelodier.

Frænen, Præstegjeld i Romsdals Amt, tæt ved Molde.

Frø, det ved Befrugtningen ombannede Planteæg, bestaar af Frøskallet og Kjernen, hvilken sidste igjen enten udgjøres af Kimen eller Spiren alene, eller tillige af Frøhviden, som i sine Celler indeholder de Stoffer (Stivelse, fede Oljer), hvoraf den unge Spire i Begyndelsen skal nære sig. Naar Frøhviden mangler (f. Ex. hos Belgplanterne), indeholder Frøbladene de nærende Stoffer. — **Frøblad** (Cotyledo), Kimblad, ét eller flere, i Regelen tykke, saftige og simpelt byggede Blade, som udvikler sig paa Plantekimens Stilk og tjener til at tilføre Spiren Næring. Efter Antallet af Frøblade deles de blomstrende Planter i tre Grupper, Énfrøbladede (Monocotyledones), Tofrøbladede (Dicotyledones) og Mangefrøbladede (Polycotyledones). Hos den første Gruppe (f. Ex. Græsarterne) kommer Frøbladet ikke op over Jorden, men forbliver indesluttet i Frøskallen; hos de tofrøbladede Planter kan Frøbladene enten vise sig over Jorden og har da en grøn Farve, eller forbliver under dens Overflade og er da tykke, kjødede og blege (hos Nødder, Erter o. sl). Flere end to Frøblade forekommer hos de fleste Bartræer; de er kransstillede og hæver sig altid over Jorden. — I Modsætning til Blomsterplanterne, som har Frøblade, kaldes de blomsterløse Planter ogsaa Frøbladløse (Acotyledones).

Frøbel, Friedrich, tysk Pædagog, f. 1782, d. 1852, studerede Mathematik og Naturvidenskaber, bestjeftigede sig derpaa en Tid med Landmaaling og Forstvæsen, hvorefter han blev Lærer ved en Skole i Frankfurt am Main. Han blev i denne Tid stærkt paavirket af Pestalozzis Idéer og virkede 1808—10 som Lærer ved hans Institut i Yverdun. Efter derpaa at have fortsat sine Studier i Göttingen og Berlin deltog han 1813—14 i Frihedskrigen, var 1814—16 Inspektør ved det mineralogiske Museum i Berlin og grundede 1817 i Keilhau ved Rudolstadt en Opdragelsesanstalt efter Pestalozzis Grundsætninger, hvilken en Tid var høit ansét. Senere bestjeftigede han sig mest med Smaabørns første Opdragelse og blev Grundlæggeren af de saakaldte „Børnehaver", i hvilke Børnene skulde opdrages gjennem en hensigtsmæssig ordnet og ledet Leg. Sit System fremsatte han bl. a. i en Bog om „Menneskeopdragelsen" (1826).

Frøbel, Julius, tysk Publicist og Politiker, f. 1805, lagde sig en Tid efter Geografi og Naturvidenskaber og blev 1833 Professor i Mineralogi i Zürich, hvor han ogsaa deltog i de politiske Bevægelser. Efter at have opgivet sit Professorat vendte han 1846 tilbage til Tyskland. 1848 var han Formand i den demokratiske Kongres i Frankfurt og Medlem af Parlamentet sammesteds; s. A. gik han som dettes Udsending med Robert Blum til Wien, hvor han arresteredes og dømtes til Døden af en Krigsret, men benaadedes. 1849 reiste han til Amerika, hvor han 1850—57 foretog vidtløftige Reiser, vendte sidstnævnte Aar tilbage til Europa og virkede i de følgende Aar som Journalist i Wien. 1867—73 redigerede han det liberale Blad „Süddeutsche Presse" i München. 1873 blev han tysk Konsul i Smyrna og 1876 i Algier. Han har skrevet flere betydelige politiske og kulturhistoriske Arbeider.

Frøhlich, Johannes Fredrik, dansk Violinist, f. 1806, d. 1860, var 1827—42 Syngemester og en Tid tillige Kapelmester ved det kongelige Theater i Kjøbenhavn. Han har bl. a. komponeret Musiken til flere af Bournonvilles Balletter.

Frøien, Præstegjeld i Søndre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Sletten og Søndre Frøien. Præstegjeldet ligger for den væsentligste Del paa Frøiøen, en 4 Mil lang Ø i Nordvest for

Hiteren og skilt fra denne ved den ca. 1 Mil brede Frøifjord.

Frølich, Lorenz, dansk Maler og Tegner, f. 1820, studerede under Rørby, Bissen og Eckersberg, opholdt sig 1840—44 i Tyskland, hvor han nød Veiledning af Bendemann, og tilbragte derpaa nogle Aar i Italien, hvorefter han i Paris arbeidede i Coutures Atelier. Han var derefter indtil 1873 bosat i Paris. 1877 blev han Medlem af Kunstakademiet i Kjøbenhavn. Han forsøgte sig først ikke uden Held som Dyremaler, men gik derpaa over til Genre- og Historiemaleriet; hans betydeligste Arbeider paa dette Felt er to Billeder i Overappellationsrettens Sal i Flensborg. I den senere Tid har han leveret udmærkede Illustrationer til „Nordens Guder", Munchs „Kongedatterens Brudefærd", Andersens Eventyr samt navnlig en Række fortrinlige Skildringer af Børnenes Liv.

Fuad Pascha, tyrkisk Statsmand, f. 1814, d. 1869, studerede først Lægevidenskaben, blev 20 Aar gammel Regjeringstolk og ansattes 1840 ved Legationen i London. 1848 var han Tyrkiets Kommissar i Moldau og Valakiet, gik 1849 i en Sendelse til Petersburg og derpaa til Ægypten. 1852 blev han Udenrigsminister; 1853 tog han Afsked som saadan, da han havde vakt Ruslands Uvillie. Efter en kort Tid at have levet som Privatmand sendtes han 1854 til Epirus, hvor han undertrykte den der udbrudte Opstand; 1855 blev han igjen Udenrigsminister samt Pascha. 1858 deltog han i Pariserkongressen, hvor han søgte at hindre Rumæniens selvstændige Sammenslutning; 1860 gjorde han sig fortjent ved at dæmpe Urolighederne i Syrien. 1861—66 var han Storvezir og fra 1867 igjen Udenrigsminister. I denne Stilling bekjæmpede han Abdul Aziz's fiendtlige Planer mod de Vantro og bragte Sultanens Udenlandsreise istand. Han virkede ogsaa som Storvezir med Held for Forvaltningens Centralisation og for de Kristnes Rettigheder. Hans Forsøg paa at bringe Finanserne i Orden blev derimod uden synderlige Frugter. — Fuad optraadte ogsaa som Forfatter med et Digt „Alhambra" og en tyrkisk Grammatik.

Fuchs, Johan Nepomuk, tysk Mineralog og Kemiker, f. 1774, d. 1856, blev 1807 Professor i Landshut, 1823 Konservator ved de mineralogiske Samlinger i München og 1826 Professor sammesteds. Han har udgivet flere videnskabelige Skrifter og beriget Kemien med en Række Opdagelser, deriblandt Vandglasset og dets Anvendelse i Stereokromien.

Fuchsia (saa kaldt efter den tyske Botaniker Leonhard Fuchs, 1501—65), Planteslægt af Natlysfamilien, udmærker sig ved sit store, firdelte Bæger, der er farvet som Kronen, i Regelen rødt. Slægten hører hjemme i det varme Amerika og paa Nyseland og omfatter flere Arter af Buske og Urter. Mange af disse dyrkes hos os som Potteplanter.

Fuchsin, d. s. s. Anilinrødt.

Fuego eller **Fogo**, en af de kapverdiske Øer, veldyrket, med 15,000 Indb.

Fueros, oprindelig Rettergangssted; i Spanien Benævnelse paa Samlinger af Love og Retsvedtægter, især Speciallove for enkelte Byer eller Provinser, saaledes for Navarra og de baskiske Provinser (ophævede 1876).

Fuga, flerstemmigt Musikstykke, i hvilket Stemmerne ikke begynder samtidig, men følger paa hverandre, idet de gjentager Themaet i forskjellig Tonehøide. Naar to Themaer gaar ved Siden af hinanden, fremkommer Dobbeltfugaen.

Fugger, en schwabisk Adelsslægt, nedstammer fra Johannes Fugger, Væver i Augsburg i det 14de Aarh., som samlede en betydelig Formue og lagde Grunden til den Rigdom, for hvilken Slægten siden blev berømt.

Fugle (Aves), den anden Klasse af Hvirveldyrenes Række, har varmt Blod, aander ved Lunger og har Forlemmerne uddannede til Flyveredskaber (Vinger). Deres Legeme er bedækket med Fjer; Vingernes Fjer (Svingfjer) danner, naar de er udspendte, lette, elastiske Flader, som bærer Fuglen gjennem Luften, og Halens (Styrefjer) tjener som Ror til at styre Flugten. Benbygningen udmærker sig især ved at Knoklerne er lette og marvløse, saa at de kan fyldes med Luft, hvorved Legemets Vegt formindskes. Brystbenet er særdeles stærkt udviklet og forsynet med en høi Kam til Befæstelse af Vingemusklerne; det forbindes med Forlemmernes Ben ved Nøglebenet og Ravnenebsbenet. Halshvirvlerne er talrige og letbevægelige; Hovedet staar kun ved én Ledknude i Forbindelse med Halsen og kan derfor dreies langt tilbage. Hovedskallens Ben voxer tidlig sammen til et hele; kun Overkjæven er til en vis Grad bevægelig, hvilket skyldes det mellem Kjævens Led og Tindingen indskudte Kvadratben. Kjæverne mangler Tænder, men er istedet udviklede til et hornagtigt Neb. Af Fuglenes Sanser er især Synet særdeles vel udviklet; Høreisen er derimod i Regelen mindre skarp, da ydre Øre mangler og Høregangens Munding dækkes af Fjer. Lugten er heller ikke stærkt udviklet, og Smagssans mangler sandsynligvis de fleste Fugle, da deres Tunge fordetmeste er haard og hornagtig. Stemmen fremkommer i det nedre Luftrørshoved; de Fugle, som er i Besiddelse af Syngeevne, har nogle særegne Muskler (Sangmuskler) paa Strubehovedet. — Fuglene er i Regelen livlige, og alle Livsfunktioner, Aandedræt, Blodomløb og Fordøielse, foregaar hos dem hurtigere end hos de andre Hvirveldyr; Legemsvarmen er ogsaa noget høiere end Pattedyrenes. Deres Fødemidler hentes dels fra Dyreriget, dels fra Planteriget. Den forskjellige Levemaade betinger den forskjellige Dannelse af Neb og Baglemmer, som er det vigtigste Grundlag for Fuglenes Systematik. Alle Fugle lægger Æg, og med Undtagelse af nogle faa Arter udruger de dem selv. Ungerne kommer frem dels dunklædte og istand til at ernære sig selv (som hos Hønse- og Svømmefuglene), dels nøgne og blinde (f. Ex. hos Spurvefuglene) og mades i dette Tilfælde af Forældrene, indtil de kan hjelpe sig selv. Fuglene lader til at besidde udviklede aandelige Evner; mange lægger stor Kunstfærdighed for Dagen i Bygningen af sine Reder, og et stort Antal kan tæmmes og afrettes til mangehaande Kunststykker. De, som har en mere bøielig og kjødagtig Tunge (som Papegøierne og nogle Ravnefugle), kan endog oplæres til at udtale enkelte Ord. — Fuglene inddeles i Regelen i Rovfugle, Spurvefugle, Klatrefugle, Duefugle, Hønsefugle, Strudse, Vade- og Svømmefugle.

Fuglebjerge eller **Fuglefjelde** kaldes i Nordland og Finmarken de Fjelde ved Sjøkanten, som skarer af Fugle, fornemmelig Lunnefuglen, Alken, Lomvien, Krykken og tildels Graamaagen og Skar-

ven, har valgt til Klækkesteder. De er i Regelen steile; især søger Krykken at bygge sit Rede paa saa utilgjængelige Steder som muligt, hvorimod Lunnefuglen helst vælger græsbegroede Fjeldskraaninger, hvor den kan faa Anledning til at grave sig ind under Græstorven. De uhyre Fuglesværme, som kan holde til ved slige Hækkesteder, kan neppe tælles anderledes end efter Hundretusender, og man maa have set et saadant Fuglebjerg for at kunne gjøre sig en Forestilling om, hvilke Myriader, der her kan faa Plads paa et forholdsvis lidet Rum. Naar Fuglesværmen enten ved Skud eller ved en Rovfugls Angreb strømmes op fra sine Siddepladse, formørker den Luften som en tæt Sky, og dens Skrig og Larm er ligefrem bedøvende. Men selv under saadanne Omstændigheder kan der alligevel ikke opdages en ledig Plet inde paa selve Fuglebjerget; overalt, hvor der gines nogen Mulighed for at finde Fodfæste, vil man stedse se Fugl i Fugl, om end nok saa store Sværme kredser i Luften, og man kan med et eneste Haglskud fælde hele Snese. Fuglebjergene er vigtige Indtægtskilder for Eierne. De hækkende Fugles Æg er spiselige, og de indsamles i tusenvis, uagtet Indsamlingen er et i høi Grad farligt Arbeide, idet den, som skal foretage den, undertiden med Tou maa heises udover en flere hundre Fod høi Styrtning, hvor et eneste lidet Feilgreb, Svimmelhed eller et misforstaaet Signal uundgaaelig vilde koste Livet. Fuglenes Kjød, især Alkens, Lomviens og Lunnefuglens, er ogsaa i det nordlige Norge et ikke uvæsentligt Næringsmiddel, og disse to Arter fanges derfor i Mængder, især med Garn, som sættes paa Sjøen udenfor Fuglebjergene. Paa Lovunden, Værø og Røst fanges Lunnefuglen ved dertil afrettede Hunde, som kryber ind i de af Fuglen gravede Gange og haler den frem. Ogsaa Fuglenes Fjer er en kurant Handelsartikel. Blandt de vigtigste Fuglebjerge i Norge kan nævnes: I Nordlands Amt: Røst, Værø samt Nyken paa Langø; i Tromsø Amt: Hekkingen, vestre og nordre Fuglø; i Finmarkens Amt: Stappen paa Magerøens Nordside, Sværholtklubben mellem Porsangerfjord og Laxefjord, samt Sylteklubben, 4 Mil vestenfor Vardø. — Ogsaa paa Færøerne, Island og Spitsbergen findes Fuglebjerge; paa det førstnævnte Sted er de en af Beboernes vigtigste Næringskilder.

Fuglegræs, se Stjerneblom.

Fuglekonge (Regulus cristatus), Europas mindste Fugl, tilhører en egen, med Sangerne beslægtet Familie, er olivengrøn med fortbrune Vinge- og Halefjer og en Top af rødgule Fjer paa Issen; dens Længde er omtr. 3½ Tomme. Den lever af Insekter og opholder sig især i Naaleskove.

Fuglelus (Nirmidae), Underafdeling af Pelslusenes Slægt, indbefatter en Mængde Arter af smaa, haardhudede, vingeløse Insekter med Bidemund, som opholder sig paa Fuglene og gnaver disses Fjer.

Fugleperspektiv, Udsigt over et Landskab eller lignende fra et høit Punkt, hvorved det viser sig mere eller mindre landkartmæssig udbredt.

Fuglevær eller **Dunvær**, i det nordlige Norge Benævnelsen paa de Steder, hvor Edderfuglen og Maager i store Skarer pleier at hække. Det er gjerne Samlinger af lave Holmer og Smaaøer, som Edderfuglen især vælger til Klækkesteder. Da ialfald de større Fuglevær er en rig Indtægtskilde for Eieren, er de strengt fredede, og i flere Maaneder af Aaret er det ved Lov forbudt at løse Skud paa et Fuglevær uden Eierens Tilladelse, ligesom det ogsaa er forbudt at borttage Æggene. Da Edderfuglen meget let fatter Fortrolighed til Mennesene, bliver den gjerne paa saadanne Vær saa tam, at den bygger sine Reder langs Husvæggene, ja selv inde i Husene. Først efter Rugetidens Udløb, naar Redet er forladt, bliver Dunen indsamlet, hvorefter den tørres i Solen og derpaa renses. Det sidste Arbeide kræver øvede Folk for at skaffe en god Vare. Indsamlingen begynder i Midten af Juni og varer til Udgangen af Juli. I tørt Veir udbredes Dunen paa Seil, hvor den befries for de grovere Lyngstubber og lign., som kan have fulgt med fra Redet. Derefter ophedes den stærkt paa en Ovn, bearbeides paa en Rensemaskine med bevægelige Rullestokke, bankes og rystes, indtil al Urenlighed er fjernet, hvorefter den er færdig til Salg. Et godt Dunvær leverer aarlig flere Vogter Dun; Prisen paa bedste Sort Vare er ca. 20—30 Kr. Kilogramet, altsaa 350—550 Kr. pr. Vog. Blandt de vigtigste Dunvær kan nævnes: I Nordlands Amt: Henningsvær, Lyngvær og Brandsholmene i Lofoten, Borgevær, Andholmene og Andenæs i Vesteraalen; i Tromsø Amt: Hillesø, Musvær, Risø og Skaarø og fremfor alle Tamsø i Porsangerfjorden. — Det er dog i Regelen ikke blot Edderfuglen, som hækker paa saadanne Dunvær, men ogsaa andre Fuglearter, fornemmelig Stormaagen, Sæingen, Tyvjoen, Lommen, Ternen og Teisten. Især synes Edderfuglen at ynde de Steder, hvor Stormaagen har slaaet sig ned; den føler sig rimeligvis tryggere i Selskab med den aarvaagne og stridbare Stormaage, som altid fører Krig med Ravnen og Kraaken, der som hensynsløse Ægrøvere gjør stor Skade paa Dunværene, uagtet Stormaagen selv sluger mange af de spæde Edderfugleunger.

Fukian eller **Fokien**, Provins i Kina, ved Fukianstrædet, 2,520 Kv.mil stor, med 23 Mill. Indb. og betydelig Sjøfart samt Udførsel af The, Ris, Kamfer og Industriprodukter.

Fulda, 1) Flod i Tyskland, udspringer paa Nordvestgrændsen af Baiern, løber mod Nord forbi Kassel og falder ved Hannoverisch-Münden i Werra, i Forening med hvilken den danner Weser. Længde 24 Mil. — 2) By i Hessen-Nassau, i Fuldadalen, med 11,000 Indb., Væverier, Farverier og Fabrikation af musikalske Instrumenter. Den var tidligere Hovedstad i Bispedømmet Fulda, som opstod af det af Bonifacius 744 stiftede Abbedi, hvilket 751 fritoges for at staa under noget Bispedømme og blev umiddelbart afhængigt af Pavestolen. 1803 sekulariseredes Bispedømmet og hørte derpaa til forskjellige tyske Stater, indtil det 1866 med Kurhessen indlemmedes i Preussen.

Fuldmagt, Mandat, kaldes den Bemyndigelse, som en Person (Mandanten) meddeler en anden (Fuldmægtigen, Mandataren) til at udføre en vis Forretning eller en Klasse af Forretninger eller til i det hele at handle paa Mandantens Vegne med forbindende Virkning for denne. Fuldmagten behøver ikke altid at meddeles i en særlig Form, idet den ofte kan udledes af Fuldmægtigens Stilling (f. Ex. ved en Sagfører, en Skipper, en Handelsbetjent osv.).

Fuldmyndig, se Myndig.

Fulier, se Fellataer.

Fulla, se Gudelære, den nordiske.

Fuller (udt. Føller), Sara Margaret, amerikansk Forfatterinde, f. 1810, d. 1850, fik en lærd Opdragelse og beskjæftigede sig tidlig med Filosofi og Æsthetik. Fra 1839 holdt hun Forelæsninger i Boston; 1834 blev hun Medarbeiderske i Newyorkerbladet „Tribune", hvor hun skrev Artikler om Kunst og Literatur. 1846 reiste hun til Europa og opholdt sig i England, Frankrige og Italien, paa hvilket sidste Sted hun giftede sig og deltog i de politiske Bevægelser 1848. Paa Tilbagereisen til Amerika omkom hun i en Storm ved den amerikanske Kyst. Af hendes Skrifter kan særlig mærkes „Kvinden i det 19de Aarhundrede", et vidtgaaende Indlæg for Kvindens Emancipation.

Fullerton (udt. Føllert'n), Georgiane Charlotte, engelsk Forfatterinde, f. 1812, en Søster af Lord Granville, udgav 1844 Romanen „Ellen Middleton" og 1847 „Grantley Manor", i hvilke hun ved Siden af fremragende Talent og Originalitet lagde katholske Sympatier for Dagen. I en Række af rask paa hinanden følgende Romaner har hun hævdet sin Anseelse for sin betydelige Fremstillingsevne og sit rene, kraftige Sprog, men ogsaa mere og mere afgjort stillet sit Talent i Katholicismens Tjeneste.

Fulminant, lynende; heftig, pathetist, truende.

Fulton (udt. Følt'n), Robert, berømt amerikansk Mekaniker, Dampskibets Opfinder, f. 1765, d. 1815, viste tidlig Talent for Tegning, nedsatte sig 17 Aar gammel som Portrætmaler i Filadelfia og reiste 1786 til London med sin Landsmand, Maleren West, for under hans Veiledning at uddanne sig. Efter et Par Aars Forløb opgav han imidlertid Malerkunsten for at beskjæftige sig med Mekanik. 1796 gik han til Paris, hvor han bl. a. konstruerede en Undervandsbaad og en Torpedo. Her var det ogsaa, at han gjorde de første Forsøg paa at bevæge Fartøier ved Damp; men Udfaldet svarede ikke til hans Forventninger, vistnok tildels paa Grund af hans Mangel paa Midler til at fuldstændiggjøre sine Apparater, og 1806 vendte han tilbage til sit Fædreland. Her lykkedes det ham at opdrive Penge til Fortsættelse af sine Experimenter, og 1807 løb i New-York det første Dampskib „Clermont" af Stabelen. Da Udfaldet var heldigt, fik han Eneret til at drive Dampskibsfart paa de fleste store Floder i de Forenede Stater; men hans Net blev paa flere Steder bestridt, og den Fordel, han fik af sin Opfindelse, var liden eller ingen. Efter hans Død søgte Kongressen at bøde paa dette ved at bevilge hans Børn en betydelig Nationalbelønning.

Funchal (udt. Fungsjal), By og Hovedstad paa den portugisiske Ø Madeira, med 28,000 Indb. og livlig Handel.

Fundament, Grundlag; i Bygningskunsten Grundvold; i Bogtrykkerier det Underlag, hvorpaa Formen eller Satsen hviler under Trykningen.

Fundats, Lov eller Forskrift, der bestemmer en Indretnings eller Stiftelses Virksomhed (saaledes et Legats, Bankens, Universitetets).

Fundybai (udt. Føndibæ), Bugt af Atlanterhavet mellem Ny-Brunsvig og Ny-Skotland i Nordamerika, bekjendt af den store Forskjel mellem Flod og Fjære, som der finder Sted.

Fungere, forvalte en Post, beklæde et Embede. — Funktion, Virksomhed i en Post; Forretning; Bestilling. I Mathematiken en Størrelse, der er saaledes afhængig af én eller flere foranderlige Størrelser, at den forandres med disse; saaledes er Sinus til en Vinkel en Funktion af Vinkelen.

Funke, Otto, tysk Fysiolog, f. 1828, blev 1852 Docent og 1854 Professor i Leipzig; siden 1860 er han Professor i Freiburg. Han har studeret næsten alle Grene af Fysiologien og offentliggjort sine Resultater i en Række større og mindre Afhandlinger.

Fure ell. **Furu** (Pinus), Slægt af Bartræernes Gruppe, med parvis eller i Dusk stillede Blade, som ved Grunden er omgivne af et hudagtigt Hylster, Kongler, der i Begyndelsen staar opret, senere udad eller nedad, og hvis Skjæl bliver tykkere henimod Spidsen, som dannes af et pyramideformet Skjold. — Den almindelige Fure (Pinus silvestris) er ved Siden af Granen Norges vigtigste Skovtræ. Den bliver indtil over 100 Fod høi og har, saalænge den er ung, en pyramideformet, senere en kugle- eller skjærmformet Krone. Den blomstrer i Mai med gule Hanblomster og rødlige Hunblomster; Frøet modnes først i det andet Aar efter Blomstringen. Bladene staar parvis sammen, er graagrønne og 2—3 Tommer lange. Den findes over næsten hele Nordeuropa (i Skandinavien indtil 70° n. B.) og paa Fjeldene i Mellemeuropa samt i Sibirien. — Bjerg- eller Buskfuren (Pinus montana) udmærker sig ved, at den gjerne ligefra Roden deler sig i flere tykke Grene, som ligger henad Jorden, og derpaa hæver sig i Pyramideform. Den findes i Mellemeuropa og forekommer i en Mængde Varieteter; plantet trives den ogsaa godt i Norge. — Pinien (Pinus Pinea) bliver 50—75 Fod høi og udmærker sig ved sin skjærm- eller hvelvformede Krone. Dens 4—5 Tommer lange Blade staar parvis; Konglerne er 4—5 Tommer lange, ægformede og indeholder store, haardskallede, spiselige Frø. Den findes i Middelhavslandene, særlig Italien. — Zirbelfuren (Pinus Cembra) har 3 Tommer lange Naale, som staar 5 og 5 sammen, og vingeløse, spiselige Frø. Den voxer paa Alperne og Karpatherne samt i Sibirien. I Norge trives den godt idetmindste til Trondhjem, og ved Kristiania giver den modent Frø. — Weymouthsfuren (Pinus Strobus) har ogsaa Naalene stillede i Klynger og 5—6 Tommer lange, valseformede Kongler. Den voxer i det østlige Nordamerika. — Furearternes Ved, især af de ældre Træer, afgiver et stærkt og varigt Tømmer; som Brændsel er det ogsaa mere værdifuldt end Granens. Af Stubberne og Rødderne brændes Tjære. Af Naalenes Trevlestof fabrikeres Skovuld, som kan spindes og væves, men især bruges til Udstopning.

Furér, i den norske Armé en Underofficér som i Rang staar over en Sergeant og under en Kommandersergeant. Furéren er Kompagnichefens væsentligste Hjelper med Hensyn til Kompagniets (Eskadronens) Regnskab.

Furesjø, Sjø i det nordlige Sjælland, 1/4 Kv.mil stor, har gjennem Mølleaaen Afløb til Øresund.

Furier, se Eumenider.

Furius, se Camillus.

Furka, Navn paa flere Passer i Alperne. Mest bekjendt er det, som forbinder Kanton Uri

med Øvre-Wallis, vest for St. Gotthard. Passet ligger 7,800 Fod over Havet.

Furnæsfjord, en Arm af Mjøsen, danner en Halvø, hvorpaa Næs Præstegjeld ligger.

Furore (af lat. Furor), egentl. Raseri; gjøre Furore, gjøre stormende Lykke.

Fuse, Præstegjeld i Søndre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Fuse, Haalandsdalen og Strandvik.

Fuselolie, flygtige Biprodukter ved Alkoholgjæring, som giver den frembragte Alkohol en Lugt og Bismag, der snart (som ved Vin) er behagelig, snart mere eller mindre modbydelig, som ved Korn- og især Potetesbrændevin, hvilket derfor maa renses (affuseles), førend det bliver drikkeligt. De forskjellige Fuselarter bestaar væsentlig af sammensatte Æthere og Alkoholer.

Fusion, Sammenblanding, Sammensmeltning, navnlig Forening af politiske Partier, saaledes i Frankrige de Forsøg, som siden 1848 har fundet Sted paa at forene Orleanisterne og Legitimisterne.

Fust ell. **Faust**, Johan, en rig Borger i Mainz, d. 1460, Peter Schöffers Svigerfader, var en vigtig Befordrer af Bogtrykkerkunstens Opfindelse.

Fustage (udt. Fustaasje), stor Tønde, Fad.

Fustanella, et hvidt folderigt Skjørt, som udgjør en Del af Albanesernes Nationaldragt.

Futil, ubetydelig, intetsigende.

Fu-tsjeu-fu, Hovedstad i den kinesiske Provins Fukian, ved Floden Min, med 600,000 Indb. og betydelig Udførsel af The.

Futurum, egentl. det Tilkommende, den Form af et Verbum, som udtrykker, at Handlingen foregaar i Fremtiden. — Futurum exactum, „den forbigangne Fremtid", Verbalform, der betegner en Handling som fuldført paa et Tidspunkt i Fremtiden.

Führich, Joseph von, østerrigsk Maler, f. 1800, d. 1876, uddannede sig først i Prag og derpaa i Rom under Paavirkning af den tyske romantiske Skoles Mestre. Efter med Schnorr, Veit, Koch og Overbeck at have deltaget i Udsmykningen af Villa Massimi i Rom beskjæftigede han sig fortrinsvis med religiøse Fremstillinger og viede sig efter sin Tilbagekomst fra Italien 1830 udelukkende til denne Kunstgenre. 1834 blev han Kustos ved Wieneakademiets Malerisamling og 1841 Professor sammesteds. Hans betydeligste Arbeide er Freskerne i Kirken i Lerchenfeld ved Wien, som fremstiller hele den bibelske Historie i en sammenhængende Cyklus; desuden har han leveret en Række andre Freskobilleder, nogle Oliemalerier samt fortrinlige Raderinger og Illustrationer, bl. a. til Thomas a Kempis's „Kristi Efterfølgelse".

Fünfkirchen, ungarsk Pécs, By og Hovedstad i det ungarske Komitat Baranya, med 24,000 Indb., livlig Industri og Handel.

Fürst, Julius, tysk Orientalist, f. 1805, d. 1873, var først bestemt til Rabbiner, men fik Anledning til ved Universiteterne i Berlin, Breslau og Halle at lægge sig efter Filosofi og Filologi og blev 1839 Lektor i Leipzig. 1864 udnævntes han til Professor sammesteds. Han har indlagt sig stor Fortjeneste af det hebraiske og aramæiske Sprogs Studium saavelsom af den jødiske Historie og Literaturhistorie. Hans Hovedværker er „De aramæiske Idiomers Lærebygning", „Jødernes Kultur- og Literaturhistorie i Asien", „Hebraisk og kaldæisk Haandordbog" og „Bibliotheca judaica".

Fürstenwalde, By i den preussiske Provins Brandenburg, ved Floden Spree, med 10,000 Indb. og store Møllebrug. Forlig 1373, i hvilket Kurfyrst Otto afstod Brandenburg til Keiser Karl den fjerde.

Fürth, By i Baiern, ved Floden Pegnitz, 1 Mil nord for Nürnberg, med 27,000 Indb. og store Fabriker, især for Metalarbeider og Speile.

Füßli, Johan Kaspar, schweizisk Portrætmaler, f. 1706, d. 1782, stod som Kunstner i stor Anseelse og optraadte ogsaa som Forfatter med kunsthistoriske Skrifter. — Hans Søn, Johann Heinrich Füßli, f. 1742, d. 1825 som Direktør for Maleakademiet i London, var en fremragende Historiemaler. Han udgav en Række Forelæsninger over Malerkunsten med flere Skrifter. — Johann Rudolf Füßli den yngre, f. 1709, d. 1793, var en talentfuld Miniaturmaler og Tegner, men beskjeftigede sig i sine senere Aar mest med literære Arbeider og udgav 1763—77 „Almindeligt Kunstnerlexikon", paa hvilket han havde arbeidet i 30 Aar. — Hans Søn, Hans Heinrich Füßli, f. 1744, d. 1832, levede en Tid som Historielærer og tog derpaa Del i de frisindede politiske Bevægelser i Kanton Zürich. Som Medlem af det store Raad og Chef for en Boghandel levede han senere væsentlig for sine kunsthistoriske Studier. Han fortsatte Faderens Kunstnerlexikon i 12 Afsnit (1806—21) med et Tillæg (1824).

Fyen, Danmarks næststørste Ø, ligger mellem Jylland og Sjælland, adskilt fra det første ved Lillebelt og fra det sidste ved Storebelt. Den er fra Syd til Nord 9 Mil lang, og Middelbreden er 6 Mil. Størrelsen er 53 Kv.mil og Folkemængden 197,000. I Nord og Øst er Landet fladt, i Syd og Vest noget bakket, men Øen er overalt veldyrket og hører til Danmarks frugtbareste og skjønneste Landsdele. — Fyens Stift indbefatter foruden Fyen ogsaa Øerne Langeland, Taasinge, Ærø og en Del omkringliggende mindre Øer; det deles i to Amter, Odense og Svendborg. — Fyen har 7 Byer: Odense, Svendborg, Nyborg, Aasens, Faaborg, Kjerteminde og Bogense.

Fyle, hos de gamle Grækere en oprindelig paa Slægtskabsforhold grundet Inddeling af en Stats Borgere, svarende til Romernes Tribus (s. d.). I Sparta fandtes fra gammel Tid tre Fyler, i Athen fire; disse blev 510 f. Kr. afskaffede af Klisthenes og ti nye oprettede. Til disse føiedes Aar 307 to nye og under Hadrian endnu én. Hver af de 10 Fyler stillede 50 Medlemmer til Raadet (βουλή); i Spidsen for hver af dem stod oprindelig en Fylobasileus. Senere bestyrede en Epimeletes Fylens civile Anliggender, medens de militære paalaa Strategen.

Fylgjer, efter de gamle Nordboers Tro enslags Skytsaander, som fulgte (deraf Navnet) en Person eller en Slægt, og som, ofte i Dyreham, var et Billede af Vedkommendes Karakter.

Fylke (afledet af fólk), hos de gamle Nordboer oprindelig en Afdeling af en Hær (smlg. fylking, Slagorden og fylkja, opstille i Slagorden); dernæst ogsaa det Stykke Land, hvor en saadan Hærafdeling havde nedsat sig. Norge deltes saaledes fra de ældste Tider i 31 Fylker (se Norge), som hvert for sig oprindelig havde sine egne Fylkesthing, hvor Sager, der angik hele Fylket, paakjendtes, og som stod under en egen uafhængig

Fylkeskonge. — Fylking, Slagorden, den Orden, hvori en Hær opstilledes til Kamp; en bekjendt og ofte benyttet Fylkingsmaade var Svinefylkingen, som havde Form af en Triangel med et af Hjørnerne vendt frem.

Fylogeni eller **Fylogoni**, en i den nyere Tid som Følge af den Darwinske Theori opstaaet Videnskab, som, især paa Grundlag af Palæontologien, søger at forfølge de enkelte Dyre- og Planteformers Udvikling fra et Antal Grundformer (Fyler).

Fyr, et Lys, som anbringes paa fremspringende eller farefulde Steder paa Kysten for at tjene til Veiledning for Sjøfolkene. Man skjelner mellem faste Fyr, som brænder med stadigt Lys, og Blinkfyr, som med bestemte Mellemrum viser sit Lys, eller som blusser op med et stærkt Blink og saaledes, at Lyset enten ganske eller tildels forsvinder. Dette Skifte frembringes i første Tilfælde ved et sammensat Linseapparat, i sidste Tilfælde ved separate Linsers Rotation om Fyrets Lampe. Som Lyskilde benyttedes tidligere en Ild af Kul eller Ved, nu især Ro-Olie eller Paraffin; en væsentlig Forbedring har Indførelsen af de argandske Lampebrændere medført. Fyrene anbringes oftest paa Toppen af en høi, taarnagtig Bygning, Fyrtaarn, undertiden ogsaa paa en fremspringende Klippe; hvor Forholdene vanskelig tillader Opførelsen af et Fyrtaarn, benyttes et for Anker liggende Fyrskib, fra hvis Mast et Fyr lyser. — Fyrtaarne var allerede i Brug temmelig tidlig i Oldtiden. Det berømteste af dem, som de gamle Forfattere omtaler, var det paa Øen Faros ved Indseilingen til Alexandria. Det var bygget af Sostratos fra Knidos og fuldendtes 283 f. Kr. Dets Høide angives til 510 Fod, og dets Lys kunde sees 10 Mil ude paa Havet. Det skal have staaet indtil omkring 1317 e. Kr.; paa hvilken Maade det blev ødelagt, vides ikke. — Til den senere Tids mest berømte Fyrtaarne hører Cordouans ved Mundingen af Garonne og Eddystones; det sidste ligger paa en Klippe i den britiske Kanal, ca. 3 Mil fra Plymouth. Allerede 1696 blev her bygget et Fyrtaarn, som imidlertid gik tilgrunde 1703. 1706 byggedes et nyt, som stod til 1755, da det ødelagdes af Ild, hvorefter et tredie Taarn, 70 Fod høit, opførtes 1755—59, hvilket endnu staar. For Tiden arbeides der paa et nyt, som skal afløse det. — Norges første Fyr indrettedes 1654 paa Lindesnæs og 1696 paa Toppen af Øen Store-Færder ved Indløbet til Kristianiafjorden. De bestod kun af store Jerngryder, i hvilke der underholdtes en Kulild. Ca. 1700 anlagdes et lignende Fyr paa Hvidingsø ved Stavanger; her hængte Gryden i en Vippe og kunde saaledes heises tilveirs. I Løbet af det attende Aarh. oprettedes vistnok nogle flere Fyr, men deres hele Antal var 1830 kun 11, alle paa Kyststrækningen søndenfor Trondhjemsfjorden. 1830—55 opførtes 29 nye Fyrtaarne, og senere er Antallet voxet til 127 (i 1879), foruden flere, som er under Bygning. 5 Fyr er af første Orden, nemlig Færder, Lindesnæs, Ekerø ved Ekersund, Rundø paa Søndmøre og Fruholmen udenfor Ingø i Vestfinmarken, hvilket sidste er det nordligste Fyr paa Jorden (71° n. B.) De fleste af de norske Fyr er Statens Eiendom; til at føre Overopsynet med hele Fyrvæsenet er ansat en Fyrdirektør og 4 Assistenter. I Budgetaaret 1ste Juli 1879—1ste Juli 1880 bevilgedes af Storthinget til Fyr- samt Mærke- og Ringevæsenet tilsammen 559,124 Kroner, hvoraf til Fortsættelse af paabegyndte Fyranlæg 121,600 Kr. — I Danmark ved man med Vished, at Fyr (Vippefyr) oprettedes 1561 paa Skagen og Anholt. 1879 havde Danmark 73 større Fyr, hvoraf 4 af første Orden. Det største og mest bekjendte er Skagens. — I Sverige anlagdes det første Fyr ved Landsort omkring 1669; 1875 fandtes 90 Fyr, hvoraf 9 Fyrskibe.

Fyrisvand, Indsjø i Nedre Telemarken, Bratsberg Amt, ca. 3½ Mil lang.

Fyrisvoldene, en Slette i Syd for Upsala, langs Fyrisåa (Upsalaåa). Her skal efter Sagnet Rolf Krake have reddet sig for Upsalakongen Adils's Forfølgelse ved at udstrø det Guld og de Kostbarheder, som hans Moder Yrsa havde givet ham, og som Forfølgerne kastede sig over, saa at Rolf undkom. Derfor kaldes Guldet i Skaldesangene „Fyrisvoldenes Sæd". Paa den samme Slette stod ca. 983 et tre Dages blodigt Slag mellem Erik Seiersæl og hans Broderson Styrbjørn.

Fyrstbiskoper kaldtes de Biskoper, som tillige var Fyrster i det tyst-romerske Rige. Titelen bruges endnu paa nogle Steder, men er siden det tyske Keiserriges Opløsning uden Betydning.

Fyrsteforbundet, det tyske, en Forbindelse mellem flere af de tyske Fyrster, hvilken 1785 stiftedes ved Fredrik den anden af Preussens Bestræbelser og i Begyndelsen kun omfattede Preussen, Sachsen og Hannover. Det fremkaldtes ved Keiser Josef den anden af Østerriges Bestræbelser for at bemægtige sig Baiern og forhindrede ogsaa, at dette skete. Under Indflydelsen af den franske Revolution opløstes den igjen.

Fyrtøi og Fyrstikker. Den ældste Maade at frembringe Ild paa, hvilken endnu er i Brug hos flere vilde Folkestammer, var at gnide to Træstykker mod hinanden saa længe, til de fængede. Det næste Skridt fremad var formodentlig Benyttelsen af Fyrstaal og Flint, som man med Vished ved ialfald var i Brug hos Romerne. Begge disse ældste Fremgangsmaader hviler paa samme Princip, det ved Friktion at frembringe en høi Grad af Varme. Dette lykkes ved Træstykker bedst, naar det ene er af en haard, det andet af en blød Træsort; naar man slaar Ild med Flint og Staal, løsrives der Smaasliser af Staalet, hvilke ved Gnidningen paa samme Tid bliver glødende, og som derfor antænder et letfængeligt Emne (Tønder, Fyrsvamp, Lærred eller Bomuld behandlede med Salpeteropløsning eller Salpetersyre o. s. v. — En anden Maade at skaffe sig Ild paa, som ogsaa allerede var kjendt i Oldtiden, er at samle Solstraalerne ved Hjelp af et Brændglas eller et Brændspeil (s. disse Ord). — En nyere Tids Opfindelse er det pneumatiske Fyrtøi, som bestaar af en liden Cylinder, i hvilken et Stempel er lufttæt indpasset. Naar den i Cylinderen værende Luft stærkt sammenpresses ved et hastigt Slag paa Stemplet, udvikles ved Sammentrykningen saa megen Varme, at et lidet Stykke Fyrsvamp i Enden af Stemplet antændes. — Döbereiners Fyrtøi (opfundet af Döbereiner i Jena 1823), grunder sig paa den Evne,

som Platinasvamp (se Platina) har til at opsuge og fortætte Gasarter i sig, hvorved en saa stor Varme udvikles, at Gasen, hvis den er brændbar (Vandstofgas), antændes. Apparatet bestaar derfor af en Beholder, hvori Vandstofgas udvikles, hvilken gjennem en Hane ledes hen paa et Stykke Platinasvamp. — Af mindre praktisk Betydning var det elektriske Fyrtøi (angivelig først konstrueret af Fürstenberg i Basel 1770), ved hvilket en udstrømmende Straale af Vandstofgas antændtes af en elektrisk Gnist, som slog over mellem to Metalspidser. — De kemiske Fyrtøier (opfundne af Chancel i Paris 1805), som indtil Midten af vort Aarhundrede var i næsten udelukkende Brug, bestod af Træstikker, som i den ene Ende var dyppede i Svovl og forsynede med en Sats af chlorsurt Kali og Sukker, og som antændtes ved at fugtes med koncentreret Svovlsyre. — Alle disse Fyrtøier er i den senere Tid blevne saagodtsom fortrængte af de forskjellige Sorter Fyrstikker, til hvis Indførelse Begyndelsen skete med Opfindelsen af de congreveske Friktionsstikker (1832) med Tændsats af chlorsurt Kali og Svovlantimon; de var imidlertid ubekvemme, da der udfordredes en temmelig stærk Friktion for at faa dem til at tænde. Først da det lykkedes paa en praktisk Maade at anvende Fosfor som Tændsats (ca. 1833), tog Fyrstikfabrikationen et uhyre Opsving. I Begyndelsen blandedes Fosforet i Tændsatsen med chlorsurt Kali, senere med Mønje og Brunsten, brunt Blysuperoxyd eller en Blanding af dette sidste og salpetersurt Blyoxyd. Istedenfor at dyppe den Ende af Fyrstikkerne, paa hvilke Satsen senere skulde anbringes, i Svovl (for at gjøre dem lettere antændelige), har man senere begyndt i samme Øiemed at anvende Vox eller Paraffin. De almindelige Fosforstikkers Letantændelighed ved Stød eller Omrystning, i Forbindelse med den Fare, som Fosforets Giftighed medfører, gjorde, at man efter Opdagelsen af det amorfe (røde) Fosfor, der ikke er giftigt samt langt mindre letantændeligt, forsøgte at benytte dette istedenfor almindeligt Fosfor. Forsøgene faldt mindre heldigt ud, saalænge man anbragte det røde Fosfor i Tændsatsen; men 1848 begyndte den tyske Kemiker Böttger i Frankfurt at lægge det paa et Plan, mod hvilket Stikkernes Tændsats (af Svovlantimon og chlorsurt Kali) stryges. De efter dette Princip fabrikerede „Sikkerhedsfyrstikker" har i den senere Tid fundet almindelig Indgang og fabrikeres navnlig i stor Mængde og af anerkjendt Godhed i Sverige (Jönköping). — I Norge fandtes ved Udgangen af 1875 18 Fyrstikfabriker (af hvilke dog flere senere er nedlagte) med et samlet Arbeiderantal af 1293 Mennesker, hvoraf ca. 2/3 Kvinder og Børn. De to ældste af disse Fabriker var anlagte i Tidsrummet 1856—60. Udførselen fra Norge af Fyrstikker udgjorde i 1875 503,050 Kilogram til en Værdi af 503,200 Kroner og er senere stegen, saa at den i 1879 beløb sig til 1,287,370 Kilogram til Værdi 1,287,400 Kroner.

Fyrværkeri kaldes Afbrændingen af Fyrværkerisatser i forskjellige Anordninger. Satserne bestaar af Blandinger af letforbrændelige og ildnærende Stoffer, væsentlig Knl, Svovl, Salpeter og chlorsurt Kali. Til Satser, som skal brænde med farvet Lys, sættes farvende Stoffer; saaledes frembringer salpetersur Strontian rødt, salpetersur Baryt grønt, salpetersur Natron gult og svovlsur Kobberammoniak blaat Lys. Den blændende hengalske Ild fremstilles ved Hjelp af en Blanding af Svovl og Salpeter. Fyrværkerierne er dels staaende (Dekorationer, Ildhjul osv.), dels bevægelige (Sværmere, Raketter, Ildkugler o. lign.), og deres Fremstilling har naaet en stor Fuldkommenhed. Pragtfulde Fyrværkerier, der viser Figurer, Navne osv., afbrændes ofte ved festlige Leiligheder.

Fysharmonika, et musikalsk Instrument, hvori Tonerne frembringes ved, at et Antal Metaltunger sættes i Bevægelse ved en Luftstrøm, og som spilles ved en Klaviatur af samme Beskaffenhed som Orgelets. Bælgene, som frembringer Luftstrømmen, sættes af den Spillende i Bevægelse med Fødderne. Instrumentets Klangfarve ligner Orgelets, og det bruges ofte i mindre Kirker for at erstatte dette. Det skal være opfundet af Anton Häckel i Wien 1826.

Fysik (af gr. φύσις, Natur), i Oldtiden Navn paa hele Naturvidenskaben, i den senere Tid i videre Betydning Læren om de Love, efter hvilke Forandringerne i Naturen foregaar, i snevrere Forstand Videnskaben om de Forandringer, som foregaar med de uorganiske Legemer uafhængig af enhver Ændring af deres stoflige Sammensætning. Den omfatter i denne Betydning Bevægelseslære, Lydlære (Akustik), Lyslære (Optik), Varmelære samt Kundskaben om Elektriciteten og Magnetismen. Fysiken er næsten udelukkende en Erfaringsvidenskab, idet den uddrager sine Resultater af Jagttagelsen af Naturfænomener saavelsom af Experimenter, gjennem hvilke man lader Legemer paavirke hverandre under Forhold og Betingelser, som efter Naturens egen Gang sjelden eller aldrig frembyder sig. Fysikens vigtigste Hjelpevidenskab er Mathematiken. — Allerede Oldtiden kan opvise Forsøg paa at grundlægge en Fysik; men da de græske Filosofer ikke havde faaet Øinene op for den empiriske Fremgangsmaades Fordele, var de Fremskridt, de gjorde, faa og smaa. Af størst Betydning var Arkimedes's Opdagelser angaaende i Vand sænkede Legemers Vegtforhold. Desuden anstillede Pythagoras nogle Undersøgelser angaaende Tonerne. Hellerikke i Middelalderen gjordes paa Fysikens Omraade noget Fremskridt af Betydning; hos de kristne Nationer kvaltes al selvstændig Videnskab af den scholastiske Theologi og Filosofi; Araberne bestjeftigede sig derimod med flere Grene af Naturvidenskaberne, men for Fysiken indbragte deres Virksomhed kun Fastsættelsen af nogle Sætninger i Optiken, som stod i Forbindelse med Astronomien. Først i Renaissanceperioden tog Fysiken et stort Opsving gjennem Kopernikus's Opdagelse af Solsystemets Indretning, Galileis Arbeider over Bevægelseslæren, Gilberts første experimentelle Undersøgelser over Magnetismen og Keplers Opdagelse af Lovene for Planeternes Bevægelse. Samtidig og kort efter opdagede Snell og Descartes Lovene for Lysets Brydning, medens von Guericke ved sin Opfindelse af Luftpumpen befordrede Kundskaben om Luftens Egenskaber. Huyghens fortsatte i Midten af det 17de Aarh. Galileis Undersøgelser om Pendelet, som han bragte i Anvendelse ved Reguleringen af Uhre, og lagde senere Grundlaget for den nuværende Optik. Af epokegjørende Betydning blev Newtons Opdagelse af Gravitationsloven (1682).

I det 18de Aarh. tog især Kjendskabet til Elektriciteten et betydeligt Opsving. Grey opdagede 1729 Forskjellen mellem Ledere og Ikke-Ledere og Dufay 1733 den positive og negative Elektricitet; hertil kom Franklins Paavisning af Lynet som en elektrisk Gnist (1752). Coulomb opstillede henimod Slutningen af Aarhundredet Lovene for de elektriske og magnetiske Legemers Tiltrækning og Frastødning. Allerede i det 17de Aarh. havde man begyndt at anvende gasagtige og flydende Legemers Udvidelse og Sammentrækning som Varmemaaler, men det varede endnu forholdsvis længe, førend Thermometret udvikledes til et praktisk brugbart Instrument. Black opstillede i Aarhundredets anden Halvdel Theorien om den specifike og den latente Varme; Dampdannelsen fremstilledes af Dalton i Begyndelsen af dette Aarh. Ved Galvanis Opdagelse af Berøringselektriciteten (1791) aabnedes et nyt Felt af stor Betydning; Volta konstruerede sin Søile og Nicholson og Carlie paaviste de dekomponerende Virkninger af Strømmen fra denne; 1820 opdagede Ørsted Elektromagnetismen. 1822 opdagedes Thermoelektriciteten, 1832 den elektriske Induktion og 1845 Diamagnetismen, de to sidste af Faraday. Jordmagnetismen bestjeftigede i det 19de Aarhundredes første Halvdel en Række dygtige Forskere, hvoriblandt Humboldt, Hansteen og Gauß. I Optiken gjorde Undulationstheorien sig stadig mere gjeldende ligeoverfor Newtons Emanationstheori. I Varmelæren førte Thermoelektriciteten til Undersøgelser over den udstraalende Varme og Paavisning af dens Analogi med Lysstraalerne. Endelig har henimod Midten af vort Aarhundrede von Mayer og Joule opstillet og paavist Rigtigheden af den mekaniske Varmetheori.

Fysiognomi, et Menneskes eller Dyrs ydre Udseende med Hensyn til de Slutninger, man deraf kan drage om deres aandelige Egenskaber; særlig Ansigtets Form og Udtryk. — Fysiognomik, Læren om at udfinde et Menneskes aandelige Begavelse og Karaktér af det legemlige Udseende, fornemmelig af Ansigtet. Allerede et Aristoteles tillagt Skrift handler derom; i den nyere Tid har fornemmelig Lavater og Carus søgt, men med tvivlsomt Held, at hæve Fysiognomiken til en Videnskab. Til Fysiognomiken i videre Forstand hører ogsaa den saakaldte, fornemmelig af Gall og Spurzheim udviklede, Frenologi (s. d.). Beslægtet er Mimik eller Pantomimik, der betragter Miner og Gebærder som Udtryk for Sjelens øieblikkelige Stemninger og Bevægelser.

Fysiokratisk Skole kaldes den af den franske Læge François Quesnay (s. d.) i forrige Aarhundrede grundlagte statsøkonomiske Skole, som lærte, at Jorddyrkning var den eneste produktive Kilde. Denne Skole frakjendte saaledes ikke alene Handel og Sjøfart, men endogsaa Arbeidet i Almindelighed produktiv Evne. Den fysiokratiske Skole afløstes af den af Adam Smith stiftede „Manchesterskole". Fysiokrater, i Statsøkonomien Tilhængere af det fysiokratiske System (Skole).

Fysiologi, Videnskaben om Organernes regelmæssige Funktioner hos de levende Skabninger. Den deler sig i Plante- og Dyrefysiologi, hvilken sidste igjen deles i den almindelige Fysiologi, som beskjeftiger sig med de almindelige Livsfunktioner og med de bekjendte Naturkræfters Indgriben i Organismen, og i den specielle Fysiologi, som omhandler hver enkelt Livsvirksomhed, f. Ex. Ernæringen, Kredsløbet, Aandedrættet, Musklernes og Nervernes Virksomhed, Sanserne samt Forplantningen, hver for sig. Som Hjelpevidenskaber benytter Fysiologien især Fysik, Kemi og Anatomi. — Fysiologien er endnu en forholdsvis ny Videnskab, da den maa siges først at datere sig fra Harveys Opdagelse af Blodets Kredsløb (1629) samt Aselli Opdagelse af Chyluskarrene. Ved Mikroskopets Opdagelse gjordes et stort Skridt fremad, især af Malphigi (1628—94), Grundlæggeren af den mikroskopiske Fysiologi. Omkring Midten af det 18de Aarhundrede forsøgte Albrecht von Haller den første methodiske Sammenstilling af Fysiologien i sit Verk „Elementa physiologiae." Af de epokegjørende Undersøgelser paa dette Felt i det 18de Aarh. kan nævnes Lavoisiers over de kemiske Processer ved Aandedrættet; af stor Betydning blev ogsaa Galvanismens Opdagelse, som førte til Udviklingen af Læren om Muskel- og Nerveelektriciteten. I vort Aarhundrede har Fysiologien, især ved Hjelp af Experimenter paa levende Dyr (Vivisektioner), taget et betydeligt Opsving og har faaet en stor Indflydelse paa Medicinen.

Fyt (udt. Feit), Jan, hollandsk Maler, f. ca. 1625, d. 1661, udførte flere Arbeider sammen med Rubens og Jakob Jordaens. Han malede helst Jagtstykker, vilde og tamme Dyr samt Blomster og Frugter og udmærkede sig i lige høi Grad ved korrekt Tegning og ved levende og kraftig Kolorit. Derhos har han raderet flere fortræffelige Blade, mest Dyrestykker. Nationalgalleriet i Kristiania eier et fortrinligt Billede af Fyt, „Kamp mellem Ulve og Hunde".

Fædon (Phædo), græsk Filosof fra Elis, Sokrates's Yndlingsdisciepel, grundede efter sin Lærers Død en filosofisk Skole i Elis, hvilken senere forplantedes til Eretria. Denne elisk-eretriske Skole, som forresten aldrig fik nogen væsentlig Betydning, søgte ligesom den megariske dialektisk at udvikle Sokrates's Dydslære.

Fædra, ifølge den græske Sagnhistorie Theseus's Hustru, en Datter af Minos, forelskede sig i sin Stedsøn Hippolyt, og da denne ikke besvarede hendes Lidenskab, anklagede hun ham hos Theseus, som forbandede ham, hvorefter han omkom paa Flugten fra sit Hjem. Fædra hængte sig selv. Hendes Historie er gjentagne Gange behandlet af de græske Tragikere (Sofokles og Euripides) og desuden bl. a. af Racine.

Fædrus, romersk Fabeldigter, var født i Makedonien og levede i Begyndelsen som Slave i Rom under August og Tiberius. Han har efterladt sig en Samling Fabler, som dels er bearbeidede efter Æsop, dels frit opfundne. De læses endnu tildels i de lærde Skoler.

Fællig, Formuesfællesskab, se under Art. Formue.

Fæmundsjøen, en af Norges største Indsjøer, ligger nær Rigsgrændsen, i den nordlige Del af Hedemarkens Amt; en Bugt af dens Nordende stikker ind i Søndre Trondhjems Amt. Længden er 7 Mil, og Breden vexler fra ¼ til 1 Mil. Den har Afløb mod Syd gjennem Fæmundselven, som i Tryfil overskrider Rigsgrændsen og under Navn af Klarelven (s. d.) falder i Venern.

Fændrik (tysk Fähnrich), oprindelig Fanebærer, senere i flere Arméer en lavere Officers- eller Underofficérscharge.

Fænghul, et fint Hul i Løbet paa Skydevaaben, gjennem hvilket Ladningen antændes.

Fængsel, I) d. s. s. Fængselsstraf, den mildeste af de i Norge brugelige Frihedsstraffe. Fængselsstraffen har 3 Former: Arrest, Fængsel paa sædvanlig Fangekost og Fængsel paa Vand og Brød, hvilke i Strenghed forholder sig til hverandre som 8: 4: 1. Arrest (s. d.) idømmes paa 32—240 Dage, Fængsel paa sædvanlig Fangekost paa 16—120 og Fængsel paa Vand og Brød paa 4—30 Dage. Vand- og Brød-Fanger faar til Kost kun Vand og Brød tilligemed det fornødne Salt, medens de erholder sædvanlig Fangekost i de saakaldte Mellemfristdage, af hvilke der skal gives 1 efter den 5te og 10de Straffedag, 2 efter den 15de og 20de og 3 efter den 25de. I den militære Straffelovgivning har Fængselsstraffen større Anvendelse end i den almindelige Straffelov. Den har følgende Former: 1) Simpel Arrest (Husarrest, Vagtarrest) fra 1 (eller naar den udholdes i Bøien ½) Dag til 60 Dage for Officérer, 30 Dage for Underbefalingsmænd og 15 (i Bøien 8) Dage for Menige. 2) Fæstningsarrest, kun for Officérer, fra 30—180 Dage. 3) Ensomt Fængsel, for Underbefalingsmænd og Menige, fra 5—90 Dage. 4) Fængsel paa Vand og Brød fra 2—30 Dage og 5) Mørkt Fængsel, kun for Menige, fra 1—10 Dage. — Varetægtsfængsel er ingen Straf, men kun en foreløbig Sikkerhedsforanstaltning, som anvendes mod Forbrydere, der formodes at ville undvige eller bortrydde Bevisligheder for den begaaede Forbrydelse. — II) d. s. s. Fængselsbygning, i snevreste Forstand et offentligt Lokale, hvor Fængselsstraf udsones.

Fængselsselskab, Kristiania, er stiftet 23de Marts 1876 og har til Formaal at tage sig af Straffældte, der løslades fra Kristiania Distriktsfængsel, for at bevare dem mod Tilbagefald paa Forbryderbanen. Se forøvr. Foreningen til Forsorg osv. — Bergens Fængselsselskab blev stiftet 1877. Dets Formaal er at tage sig af Straffældte, der løslades fra Bergens Strafanstalter (nu Bergens Tugthus), for at lette dem Adgangen til Samfundet igjen. Saavidt dertil findes Opfordring, vil Selskabet ogsaa i samme Øiemed leilighedsvis støtte Fanger, som løslades fra Distriktsfængslet. — Trondhjems Fængselsselskab stiftedes 1878 med det Formaal at tage sig af de fra Trondhjems Tugthus og fra Byens samt Søndre Trondhjems Amts Distriktsfængsel løsladte Fanger. — Lignende Foreninger findes desuden i Drammen (stiftet 1876), Kristianssund (1876), Arendal (1877) og Fredrikshald (1878).

Fængselsvæsen betegner samtlige de af det Offentlige iværksatte Foranstaltninger til Fængslers Oprettelse, Indretning og Bestyrelse samt reglementariske Forskrifter angaaende Fangernes Behandling, Tugt og Undervisning m. m. Oldtidens Folk, som væsentlig kun kjendte Frihedsstraf i Form af Landsforvisning eller Fredløshed, havde selvfølgelig intet Fængselsvæsen i moderne Forstand. Romernes „carcer" betegner, som det synes, i Regelen Varetægtsfængsel. Derimod synes de gamle Nordmænds „myrkvastofa" at have været et egentligt Straffængsel. Den første systematiske Fængselsstraf udgik fra den katholske Kirke, som straffede Overtrædelsen af kirkelige Bud og den kirkelige Disciplin (saavel Geistlige som Lægfolk) med Fængsel i egne i Klostrene dertil indrettede Værelser eller i særegne Strafanstalter (decanica, decaneta). Middelalderens Taarne, Kjældere og underjordiske Huler, hvori Mennesker indesperredes, fortjener ikke Navn af Fængsler. Indretningen af disse Plagesteder overgaar næsten enhver Beskrivelse, og den dyriske Grusomhed, hvorfor de Indesperrede var Gjenstand, er næsten utænkelig for Nutidsmennesker. Den første Oprindelse til de moderne Fængsler (hvorved her forstaaes Strafanstalter i Almindelighed) var de saakaldte Tugthuse, som i Slutningen af det 16de og Begyndelsen af det 17de Aarh. oprettedes først i England (1552) og Holland (1595) og derefter ogsaa i andre Lande, i Danmark og Norge omkring Midten af det 18de Aarh. Disse Tugthuse, som oprindelig var bestemte til Optagelse af Tiggere, Landstrygere, Zigeunere, Skjøger og vanartige Børn, og som udmærkede sig fremfor de samtidige egentlige Strafanstalter ved større Renlighed og Orden, omdannedes efterhaanden til virkelige Strafanstalter, idet Forbryderne indsattes i Tugthusene, for at Staten der kunde drage Nytte af deres Arbeide. Den moralske Tilstand i Tugthusene var imidlertid den slettest mulige, idet de ulige Klasser af Aldre og Forbrydere blandedes om hverandre, arbeidede sammen og sov i samme Værelse. I Slutningen af det 18de Aarh. fremkaldte Engelskmanden John Howard ved sine rystende Skildringer af Tilstanden i Fængslerne og den dybe, grændseløse Elendighed blandt Fangerne en Reform i Fængselsvæsenet, som vistnok ikke blev af gjennemgribende Virkning, men dog var den første alvorlige Begyndelse til en bedre Tingenes Tilstand. Amerika blev Udgangspunktet for en varig og virksom Forbedring. I Filadelfia i Kvækerstaten Pennsylvanien fremkaldte Kvækernes særegne religiøse Opfatning den Anskuelse, at Samfundet ikke skulde betragte en Lovovertræder som en Forbryder, men som en falden Søn, der gjorde Bod, at Straffens Hovedøiemed altsaa var at forbedre, og at den selvfølgelig var unødvendig, naar Forbryderen efter en kortere eller længere Straffetid var bleven forbedret. Paa Grundlag af denne Betragtning oprettedes saakaldte Penitentiaries eller Bodsfængsler, i hvilke Fangerne ved streng Affondring, ensformigt Arbeide og religiøs Paavirkning skulde bringes til Eftertanke og Forbedring. Dette Ensomheds- eller Cellesystem vandt hurtig Tilhængere, men ogsaa bestemte Modstandere, de sidste særlig i Amerika selv. I New-York dannede sig et Selskab for Fængselstugt, hvis Grundsætninger var, at Fangerne ved strengt Arbeide skulde lære at indse, at de led Straf, paa samme Tid, som de skulde vænnes til Punktlighed og Orden, ligesom de under Straf skulde forbydes at meddele sig til hverandre, og om Nætterne tildeles hver sin Celle. Dette saakaldte Taushedssystem tillempedes først 1823 i Fængslet i Auburn, hvorefter det ogsaa kaldes det auburnske System. Det vakte i Begyndelsen stor Tilslutning; men det viste sig snart, at det var yderst vanskeligt og kostbart at

gjennemføre efter sin oprindelige Tanke. Man fandt det ligetil umuligt at gjennemføre selve Systemets Hovedprincip: Taushedspligten. Det auburnske System er endnu det mest almindelige i de Forenede Stater, medens Filadelfiasystemet i Amerika har vundet liden Udbredelse udenfor Pennsylvanien. Efter 1830 udsendte England, Frankrige, Tyskland m. fl. Stater i Europa Mænd til Amerika for at studere dettes Fængselsvæsen. De fleste Beretninger, disse Mænd indgav, udtalte sig til Fordel for Cellesystemet, hvis angivelige Fordele ligeledes blev paaviste i talrige Arbeider over Fængselsvæsenet. Paa Fængselskongresserne i Frankfurt 1846, Brysel 1847 og Frankfurt 1856 var ogsaa Cellesystemets Tilhængere i afgjort Flertal, og de fleste Lande begyndte efterhaanden at omdanne sit Fængselsvæsen efter dette System. De mest berømte af de oprettede Mønsterfængsler er: Pentonvillefængslet i London (1842), Moabitfængslet i Berlin (1848), Bruchsal i Baden (1848), Aakebergfængslet (Bodsfængslet) ved Kristiania (1848) foruden lignende Anstalter i Amsterdam, Antwerpen, Løwen, Kjøbenhavn, Rotterdam, Nürnberg m. fl. St. Det viste sig imidlertid overalt, at Systemet gjennemført i al sin Strenghed tildels ledede til farlige Følger. De færreste Fanger formaaede, især i Begyndelsen, da man lod dem sidde uden Arbeide, i Længden at bære den strenge Afsondring, som virkede nedtrykkende paa deres sjelelige Tilstand. Det blev derfor nødvendigt at slappe noget paa de strenge Fordringer til Afsperring, paa samme Tid, som man befæstigede Fangerne med Arbeide. Paa den anden Side viste Cellesystemet store og betydningsfulde Fordele, og navnlig virkede det gavnlig ved kortere Straffe. Men Fangernes Energi samt Evne og Lyst til Arbeide svækkedes, og naar de kom af Fængslet, stod de derfor ofte raadvilde og hjelpeløse og savnede Kraft til at føre et hæderligt Liv, hvorfor de let faldt tilbage paa Forbryderbanen. Disse Forhold medførte, at Interessen for Cellesystemet en Tid kjølnede; men paa Kongresserne i London 1872 og Stockholm 1878 vaktes den paanyt, og Systemet er siden igjen blevet meget populært. Et System, som har flere af Cellesystemets Fordele og paa samme Tid er frit for mange af dettes Ulemper, er det nyeste, det af Irlænderen Sir Walter Crofton grundlagte saakaldte Irske eller Progressivsystem, som stadig har vundet flere og flere Tilhængere. Det særegne for det irske System er, at det opstiller fire Stadier eller Trin, som Fangen maa gjennemgaa: 1) strengt Cellefængsel i høist 9 Maaneder, 2) Strafarbeide i Fællesskab i et i Forhold til den idømte Straffetid afpasset Tidsmaal. Paa dette Trin er Fangerne delte i flere Afdelinger, i hvilke Oprykning fra den strengere til den mildere beror paa Fangens Flid og Opførsel. 3) Mellemstadiet for de Fanger, som paa andet Trin har opført sig godt. Paa dette Stadium nyder Fangen større Frihed; han faar aflægge Fængselsdragten, kan træde i direkte Forhold til Arbeidsgiveren og faar en større Del af sin Arbeidsløn. Misbruger han imidlertid den ham givne Frihed og den viste Tillid, sættes han tilbage til et af de foregaaende Stadier. 4) Den betingede Frigivelses Stadium eller Benaadning for den sidste Del af Straffen (fra $^1/_6$ til $^1/_3$) paa Betingelse, at den Frigivne ved uværdig Opførsel igjen indsættes i Anstalten for at udsone den tilbagestaaende Del af sin Straf. Paa dette Trin staar den Frigivne under Politiopsigt, for at hans Vandel kan kontroleres. Overalt hvor dette System har været prøvet, har det vist meget heldige Følger; navnlig har det vist Evne til at gjøre Forbryderne stikkede til efter udstaaet Straf igjen at træde ud i det praktiske Liv, hvorpaa Systemet ogsaa ved Siden af Straffen lægger væsentlig Vegt. I Irland, hvor Systemet længst har været prøvet, har Tilbagefaldsprocenten kun udgjort 11%, et gunstigere Forhold end noget andet Land har kunnet opvise. — Norges Fængselsvæsen er i høi Grad forældet og slet. I den første Tid af Foreningen med Danmark sattes Strafarbeidsfanger af Mandkjøn til Arbeide paa Bremerholm og Kvindefanger paa Spindehuset. Senere sattes Mandsfanger ogsaa til Arbeide i de kongelige Bergverker, indtil omkring 1740, da Arbeide paa Fæstningerne blev den almindelige Friheds-straf for Mænd. Omkring Midten af det 18de Aarh. oprettedes Tugthuse, som især fra 1789, da de optog Typе ogsaa af Mandkjøn, antog Karakteren af virkelige Strafanstalter. Frihedsstraffen havde saaledes to Hovedformer: Fæstningsstraf (Slaveri) for de groveste mandlige Forbrydere og Tugthus for de øvrige saavel af Mand- som Kvindekjøn. Den sørgelige Tilstand i de norske Strafanstalter ledede 1837 til Nedsættelsen af en „Strafanstalt-Kommission", som efter 3½ Aars Arbeide udgav en udførlig Beretning om Fængselsvæsenets daværende Standpunkt samt motiveret Forslag til dets Omdannelse. Ifølge Kommissionens Beretning var Tilstanden i Strafanstalterne saa sørgelig som vel muligt. Hverken i Tugthusene eller i Slaverierne blev der draget synderlig Omsorg for Fangernes Sjelepleie eller moralske Tugt. Forbryderne var ikke inddelte i Klasser, men blandede om hverandre næsten uden Indskrænkning. I Tugthusene sandtes saavel Mands- som Kvindefanger i samme Anstalt og arbeidede ofte sammen. Om Nætterne sov Fangerne i samme Værelse, to eller flere i samme Seng; de mest utænkelige Afskyeligheder fandt paa Grund heraf Sted. I Slaverierne fik Fangerne Dagløn for sit Arbeide, som de for Størstedelen forrettede udenfor Fæstningerne hos Private; de forskaffede sig selv Kost og levede i Regelen bedre end den fri Arbeider. Kommissionen foreslog en gjennemgribende Forandring paa Grundlag af Cellesystemet. Storthinget nærede imidlertid Betænkeligheder ved at antage et System, som endnu var omstridt, og bevilgede Midler blot til ét Cellefængsel, det saakaldte Bodsfængsel i Kristiania, som toges i Brug 1851. I Bodsfængslet kan med Afkortning af en Trediedel af Straffetiden hensættes mandlige Forbrydere, som er dømte til ½—6 Aars Strafarbeide og er i en Alder 18—30 Aar, samt under visse Betingelser ogsaa andre Strafarbeidsfanger. Ogsaa her gjordes den Erfaring, at Cellestraffen gjør Fangerne ustikkede til igjen at træde ud i Livet. For at bøde herpaa har man derfor i den senere Tid forsøgt at tillempe Progressivsystemet; Fangerne er inddelte i 5 Klasser, og Oprykning fra en lavere til en høiere Klasse beror paa Fangens eget Forhold. Saavidt man kan skjønne, har denne Reform virket gavnlig. — Foruden Bodsfængslet har

Norge nu kun 4 Strafarbeidsanstalter: Akershus Fæstnings Strafanstalt for Mandsfanger fra Kristiania By samt Akershus, Smaalenenes, Jarlsberg og Laurviks, Bratsbergs og Buskeruds Amter (med Undtagelse af Hallingdals Sorenskriveri) for saadanne Forbrydere, som er over 18 Aar gamle og enten er idømte en Straffetid af over 6 Aar eller over 3 Aar efter forhen at have udholdt Strafarbeide i Fæstning; Kristiania Tugthus for andre mandlige Forbrydere fra Akershus og Smaalenenes Amter samt for Kvindefanger fra de 4 sydlige Stifter (agtes med det første ombannet til en Strafanstalt for Kvinder fra hele Riget); Bergens Tugthus for alle mandlige Forbrydere fra Bergens By, Nordre og Søndre Bergenhus, Stavangers, Lister og Mandals og Nedenæs Amter samt Valders og Hallingdals Sorenskriverier; Trondhjems Tugthus, i 2 Afdelinger, for mandlige Forbrydere fra Tromsø Stift, Nordre og Søndre Trondhjems, Romsdals, Hedemarkens og Kristians Amter (med Undtagelse af Valders Sorenskriveri) og for Kvindefanger fra de to nordlige Stifter. Flere Forbedringer er i de sidste Aar indførte i Strafanstalterne, uden at disses Karakter derved er bleven forandret. Kongressen i London 1872 gav Foranledning til, at Storthinget i 1875 besluttede et Fængselskontors Oprettelse og bevilgede Gage til en Expeditionschef for Fængselsvæsenets Anliggender. — Den udstrakte Anvendelse, Fængselsstraffen fik efter Straffeloven af 1842, gjorde det nødvendigt at oprette en Mængde nye Anstalter, hvori saadan Straf kunde udholdes. Ifølge Lov om Fængselsvæsenet af 13de Oktober 1857 udgjør hvert Amt og hver Kjøbstad et Fængselsdistrikt med Forpligtelse til at oprette og vedligeholde de for Distriktet nødvendige Fængsler. De i Henhold til denne Lov oprettede Distriktsfængsler, af hvilke for nærværende findes ca. 56, er alle indrettede efter Cellesystemet. De bruges som Arrestlokaler for Varetægtsfanger foruden som Strafanstalter for alle til „Fængsel" dømte Forbrydere. Forunden Distriktsfængslerne findes desuden i Garnisonsbyerne militære Fængselslokaler, hvilke udelukkende er bestemte for militære Fængselsfanger.

Fænomen, det, der viser sig, kommer tilsyne. er Gjenstand for Jagttagelse og Erfaring; ogsaa i Betydning Særsyn, mærkelig Foreteelse. — Fænomenologi, i Hegels Filosofi Læren om Bevidsthedens Forhold til sit Indhold. — Fænomenalisme, den filosofiske Anskuelse, at den menneskelige Erfiendelse kun kan opfatte Fænomener, men ikke Tingene i og for sig.

Færder, Store og Lille, to Øer ved Kristianiafjordens Munding. Paa Lille-Færder er et Fyr af første Orden.

Færøerne, en Øgruppe i Atlanterhavet mellem 61° 24′ og 62° 24, n. B. og 10° og 11½° ø. L., bestaar af 22 Øer og Holmer, af hvilke 17 er beboede; Fladeindholdet er tilsammen ca. 23 Kv.mil og Indbyggertallet 10,000. De største af Øerne er Østerø, Strømø, Vaagø, Sandø og Suderø. De er alle klippefulde og steile; den høieste Top, Slattaretind paa Østerø, er 2,710 Fod. Klimatet er foranderligt, med milde Vintre, men kolde og fugtige Somre. Skov findes ikke, og de fleste Kulturplanter dyrkes ikke, da de ikke sætter modent Frø; den eneste Kornsort, som ofte modnes, er Byg. Fortrinlige Græsgange findes derimod paa de fleste Steder, af hvilken Grund Fædrift, især Faareavl, er Indbyggernes Hovednæringsvei. Ved Siden deraf drives navnlig Fiskeri og Fuglefangst samt Forfærdigelse af Uldvarer. Disse sidste samt Tran og Tørfisk er de vigtigste Udførselsgjenstande. Den eneste Kjøbstad paa Øerne er Thorshavn paa Strømø. — Færøerne besøgtes allerede før 825 af Nordmænd, og ca. 870 koloniseredes de af Grim Kamban. De hørte derpaa til Norge og udgjorde et Bispedømme under Nidaros's Erkestol til 1380, da de sammen med Norge forenedes med Danmark, til hvilket de siden har hørt. Nu udgjør de et særskilt Amt og i geistlig Henseende et Provsti under Sjællands Stift. Øernes Folkerepræsentation, Lagthinget, vælger et af sine Medlemmer til at møde i det danske Landsthing, medens en Afsending til Folkethinget vælges af Almuen.

Fæstensgave kaldtes den tidligere lovbefalede Gave, som en trolovet uadelig Mand skulde give sin tilkommende Brud som Tegn paa det aflagte Ægteskabsløfte.

Fæstning, et Territorium, omgivet med Forsvarsmidler, bestaaende af Jordvolde eller Mure og Tømmervægge, ofte omgivne af vaade eller tørre Grave. En Fæstnings Hensigt er at beskytte mod fiendtlige Angrebsmidler og tilstede en fordelagtig Brug af egne Vaaben. I Fæstningerne samles det Krigsmateriel, som en stridende Armé efterhaanden behøver, der uddannes under Krig det øvede Mandskab, der stanses en seirende Fiende og der sættes en slagen Hær istand til at fornye Kampen. En Fæstning maa være bygget saaledes, at den kan udholde en langvarig Beleiring og være anlagt paa et saadant Sted, at den kan tjene til Vaabenplads for Armeen. Fæstningsverkerne maa derfor være saa høie, at de ikke kan stormes, de maa tvinge Fienden til kun at nærme sig Skridt for Skridt og derved udsætte sig for Tab. Artilleriet bør fra en Fæstning kunne beskyde Fienden i alle Retninger, alle Verkernes Linier bør være saaledes beliggende mod hverandre, at de har Sideforsvar, og saa, at Fienden tvinges til at rette Angrebet paa bestemte Punkter. Verkerne maa være rummelige, have gode Kommunikationer og være beskyttede mod Kasteild. — Faste eller permanente Fæstninger forekom hos Grækerne allerede 4 a 500 Aar f. Kr. Hos Perserne stod Befæstningskunsten meget høit; de benyttede ofte flerdobbelte Rækker af kolossale Mure. Først ved Indførelsen af Krudt og Kugler blev Systemerne for Fæstningers Konstruktion i væsentlig Grad forandrede. Man har dels af efterladte Skrifter, dels ved at studere virkelig opførte Fæstninger fundet at kunne henføre de ældre Systemer til den italienske, den spanske, franske, tyske, hollandske og svenske Skole. Af de berømteste Fæstningsbyggere kan mærkes: Franskmanden Pagan, (1654) og Vauban, der under Ludvig den 14de byggede mange Fæstninger og bragte Befæstningskunsten til stor Fuldkommenhed, ligesom han ogsaa 1737 udgav et fuldstændigt System for Fæstningers Beleiringer og Forsvar. Hollænderen Coehorn udmærkede sig bl. a. ved sin Maade at befæste sumpige Egne paa; Franskmanden Cormontaigne (1741), Svenskerne Ståhlsvärd (1756) og Virgin (1781); desuden kan anføres Franskmændene Montalembert (1756), Bous-

mard (1799), Carnot (1810) og Choumara (1827). Nutildags bestaar en Fæstning i Almindelighed af en Hovedvold med en Grav foran, en bedækket Vei og et Glacis. Paa de Dele af Hovedvolden, hvor Kanoner skal placeres, nedskjæres Skydeskaar eller opføres Kanonbænke. Hvor Geværild skal benyttes, anlægges Banket. Gjøres Hovedvolden af Murværk, bliver den i Regelen stormfri. Man kan ogsaa anvende fritstaaende, saakaldte Ringmure indenfor Volden. — Fæstningsgrave bør være saa dybe, at Murene saar en Høide af 30—40 Fod. Den bedækkede Vei bør være saa bred, at Besætningen bekvemt kan samle sig der før og efter et Udfald. Glaciet har en jevn Skraaning (1 paa 30) ud mod den fiendtlige Side og er saa høit (8′), at det beskytter den bedækkede Vei mod fiendtlige Skud. Efter Bastionssystemet brydes Hovedvoldens Linier saaledes, at Bastionens Faser har til Maal at vanskeliggjøre Fiendens Fremrykning i Afstand, medens Flankerne overtager det nærmere Forsvar, idet de bestryger Fasernes Grave. Ved at nærme sig den mellem 2 Bastioner liggende Kurtine, er man altsaa udsat for en tredobbelt Krydsild. Efter Tenalje-Systemet brydes Linierne saaledes, at de udadgaaende Vinkler er omtrent 60°, de indadgaaende høist 90°. — Napoleon den første gik ofte Fæstninger forbi uden at ændse dem, naar de ikke havde Angrebsevne nok. Efter hans Tid bygger man gjerne store Fæstninger, der kan optage hele Armeer indenfor sine Volde, t. Ex. Karlsborg Fæstning ved Wetteren. I den nyere Tid søger man at omgive Fæstningerne og deres Udenverker med en Række detacherede Forter, der gjensidig kan understøtte hverandre, og som bør ligge saa utilgjængeligt som muligt. Ved disse Forter vinder man Plads til at opstille egne Tropper og hindrer Fienden fra at bombardere den By, han maatte have omringet, indtil han har erobret ét eller flere af Forterne. — Af befæstede Punkter i Norge kan nævnes: Fredriksstén, Fredrikstad, Karl Johansværn, Oskarsborg, Akershus, Blakjær Skanse, Kongsvinger, Trondhjem, Vardøhus, Bergenhus og Kristiansand.

Føbos (Phøbus), den lysende, Tilnavn for Apollon.

Føderaad, Kaar, Folge, Opsæt, Livøre, Aftægt eller Vilkaar, kaldes de Ydelser i Korn, Ved, færdige Fødevarer, saasom Smør, Ost, Brød og lign., Foder, Husvær m. v., undertiden ogsaa Pengeydelser, som Besidderen af en Gaard paa Landet betinger sig af den, til hvem Besiddelsen og Brugsretten efter ham overdrages, eller som nogen for Vederlag i Penge eller andet betinger sig af Besiddelsen af en Gaard. Til Føderaadskontrakter udkræves Stempletpapir, naar Føderaadet ydes som helt eller delvis Vederlag for Overdragelse af fast Eiendom. Ifølge Lov af 8de Mai 1869 kan der i Føderaad ikke gjøres Exekution, naar Føderaadsmanden er over 60 Aar gammel, og Føderaadet ikke er større end nødvendigt til hans og hans Families tarvelige Underhold.

Føderalister kaldtes i de Forenede Stater under Stridighederne om Unionsforfatningen 1783—89 det Parti, som under Ledelse af Washington og Adams ønskede Styrelsen saa central som muligt og de enkelte Staters Selvstændighed indskrænket til et Minimum. Senere har Whiggerne og disses Efterfølgere, Nyrepublikanerne, arbeidet i samme Retning. — Føderalister kaldtes ogsaa under den første franske Revolution de, som i Modsætning til „Bjerget" arbeidede for de enkelte Departementers Uafhængighed.

Føderation (af lat. foedus), Forbund. — Fødereret, forbunden. — Fødereret Stat (Føderativstat), Forbundsstat.

Fødsel er den Akt, hvorved Fosteret med tilhørende Dele skilles fra Moderen, hvorefter det begynder at føre et selvstændigt Liv. Under den frugtsommelige Tilstand, som for Mennesket varer i lidt over 9 Maaneder, udvikles det i Livmoderen, og det er dennes med Smerter forbundne Sammentrækninger (Fødselssmerter, Veer, Nier), der udvider Aabningen i dens nederste Del, indtil Hinderne brister og Fostervandet afgaar, hvorefter Fosteret uddrives gjennem Fødselsveiene, medens den Fødende nu kraftigt arbeider med, idet hun tildels vilkaarligt trykker og trænger sig. Naar Barnet er født, følger Efterbyrden (Moderkagen og Hinderne) snart efter. I de første Dage efter Fødselen trækker Livmoderen sig fast sammen, ofte under temmelig stærke Smerter (Efterveer). Regelmæssigt fødes Fosteret med Isen foran; undertiden er det Sædet (Barnet „fødes dobbelt"), Ansigtet eller Skulderen, som kommer først frem. Er der flere Fostre, benævnes Fødselen Tvilling- eller Trillingfødsel. Indtræder Fødselen saa tidligt, at Fosteret ikke er levedygtigt, kaldes den Abort, Misfødsel; fødes Fosteret ufuldbaaret, men saa sent, at det kan vedblive at leve, benævnes det for tidlig Fødsel. — Fødsel i Dølgsmaal sker oftest i den Hensigt at ombringe Fosteret og er en i alle Landes Kriminallovgivninger med Straf belagt Forbrydelse, i den norske med Strafarbeide fra 6 Maaneder til 9 Aar.

Fødselsstiftelse er en Anstalt, hvor fødende Kvinder indtages for at erholde Hjelp og Pleie under Fødsel og Barselseng. I Norge traadte den første Fødselsstiftelse i Virksomhed i Kristiania 1818, erholdt 1837 sit nuværende Lokale, som nu (1880) paatænkes afløst af en større og mere tidsmæssig Stiftelse. Paa Anstalten meddeles Undervisning til medicinske Studerende og Jordemoderelever. I Bergen oprettedes 1861 en Fødselsstiftelse med Jordemoderskole. Paa Grund af den store Dødelighed har Fødselsstiftelser været i stærk Miskredit, indtil i de senere Aar en kyndigere Sundhedspleie har forbedret Forholdene, saa at Sikkerheden for Liv og Helbred nu maaske er større i dem end ved Forpleining i Hjemmet.

Fødselsvidenskab er Læren om Svangerskab, Fødsel og Barselseng samt den under disse Tilstande nødvendige Hjelp (Fødselshjelp). Den forudsætter en alsidig medicinsk Dannelse, men udøves dog i Almindelighed af Kvinder uden synderligt Kjendskab til Lægekunsten (Jordemødre), medens det i flere Lande blandt velstaaende Familier er sædvanligt, at Læger, der er særlig uddannede som Fødselshjelpere, vaager over Fødselens regelmæssige Gang.

Føhn ell. **Føn** kaldes i de schweiziske Alper en varm og heftig Vind fra Syd, Sydost eller Sydvest, som især blæser om Høsten, Vinteren og Vaaren. Den er paa Alpernes Sydside fugtig, paa Nordsiden tør, og gjør Nytte idet den smelter Sneen. Man har tildels troet, at den stammede

fra Sahara, men det er sandsynligere, at den ligesom den italienske Sirocco er en Gren af den sydvestlige Antipassat.

Føhr, Ø i Nordsjøen, 1 Mil fra Slesvigs Vestkyst, $1^1/_2$ Kv.mil stor med 5,000 Indb. af frisisk Herkomst, som driver Skibsfart og Agerbrug.

Følehale kaldes Halen hos nogle Abearter, Pungdyr og Gnaverpindsvin; den er henimod Spidsen paa Undersiden nøgen og tjener som Føle- og Griberedskab.

Følehorn (Antennae), leddede Organer paa Siderne af Hovedet hos Leddyrene, er af meget forskjellig Form, traadformede, kølle- eller kamformede, sagtakkede osv. Hos Insekterne findes kun ét Par, hos Krebsdyrene hyppig to; hos Edderkoppene er de for det meste forvandlede til Mundedele. De indeholder talrige fine Nerveforgreninger og tjener som Føleapparater; desuden skal de efter flere Mening være Redskaber for Høreisen og Lugten. — Bløddyr og Orme har ingen egentlige Følehorn, men derimod Føletraade (Tentakler), dels paa Hovedet, dels paa andre Steder af Legemet.

Følelse, i videre fysiologisk Forstand ethvert Indtryk, som en Indvirkning paa Følenerverne frembringer paa Hjernen. — Følesansen, i mere indskrænket Forstand Evnen til ved Berøring at opnaa en Forestilling om de" berørte Gjenstand, har sit Sæde i Huden, hvor Følenerverne ender i Følevorter, smaa Hudpapiller af tildels forskjellig Bygning. — Følesløshed, Mangel paa Evne til at føle, saavel i videre som i mere indskrænket Betydning, beror enten paa Lidelser i Nervesystemets centrale Dele, hvorved de Indtryk, som forplanter sig gjennem Nerverne, hindres fra at gjøre sig gjeldende for Bevidstheden, eller paa, at en Nervetraad er afbrudt eller paa anden Maade udygtig til at forplante Følelsen.

Fønikien (Fønicien) kaldtes af Grækerne og Romerne Kyststrækningen af det nuværende Syrien, i en Længde af ca. 30 Mil fra Floden Eleutheros i Nord til henimod Forbjerget Karmel i Syd, og kun af 1 a 2 Miles Brede. Landet udgjør Libanons bakkede Skraaning mod Middelhavet; det kaldtes af Indbyggerne Kanaan, d. e. Lavland. Det var i Oldtiden stærkt befolket og delt i flere Stater, som styredes af Konger, blandt hvilke ofte en indehavde et Slags Supremati. De vigtigste Byer var Sidon og senere Tyrus; desuden nævnes Aradus, Byblos og Berytus. Fønikerne var Oldtidens første Handels- ag Sjøfartsfolk; de hentede saaledes Sølv fra Spanien, Guld fra Afrika og Indien og Krydderier fra Arabien. Ogsaa Industrien blomstrede hos Fønikerne, som skal have opfundet Glassæt, Purpuret og desuden Bogstavskriften. Deres Religion var en Naturdyrkelse; Hovedguderne var Baal og Astarte. Det fønikiske Sprog er kun bevaret i Brudstykker og viser sig at høre til den semitiske Sprogstamme.

Fønix, en fabelagtig Fugl, som ifølge de Gamles Beretninger skal have havt sit Hjem i Arabien og levet i 500 Aar. Naar den var død, bragtes den af sit eneste Afkom til Heliopolis i Ægypten og begraves i Solgudens Tempel. Efter andres Beretninger skal den, naar den blev gammel, have opbrændt sig selv i sin Rede, og af dens Aske fremgik da en ny Fønix.

Førde, Præstegjeld i Søndfjord, Nordre Bergenhus Amt, ligger om Bunden af Førdefjord. Det bestaar af Sognene Førde, Nøstdal, Holse og Vefring.

Førstefødselsret (Primogenitur), en Fortrinsret for den ældste af de nærmest arveberettigede (altsaa af en Slægts ældste Linie) til at erholde et Retsgode, som gaar udelt i Arv. Denne Ret var, som det sees af Bibelen, i Brug hos Jøderne i den patriarkalske Tid, medens den ikke existerede hos f. Ex. Romerne. Hos de germaniske Folkeslag var derimod Førstefødselsretten en gammel Institution. Nu er den herskende ved Ordningen af Tronfølgen i de fleste monarkiske Stater ligesom ogsaa tildels i Arvefølgen til visse adelige Godser. I Norge gjelder den ved Odels- og Aasædesarvefølgen.

Förster, Ernst Joachim, tysk Kunsthistoriker, f. 1800, studerede først Theologi og Filosofi, dyrkede derpaa en Tid Malerkunsten under Cornelius og gik senere lidt efter lidt over til udelukkende kunsthistoriske Beskjeftigelser. Blandt hans Skrifter er især at nævne „Bidrag til den nyere Kunsthistorie" (1835), „Den tyske Kunsts Historie" (1851—52) og „Mindesmærker af tysk Bygningskunst, Billedhuggerkunst og Maleri" (1853—69). Fra 1842 var han Medredaktør af Schorns „Kunstblatt"; desuden havde han den største Del i Udgivelsen af sin Svigerfader Jean Paul Richters efterladte Skrifter og Breve. — Foregaaendes Broder, Friedrich Förster, f. 1791, d. 1868, studerede Theologi, Arkæologi og Kunsthistorie, indtraadte 1813 i Lützows Frikorps og avancerede til Officér. Efter Krigens Slutning blev han Lærer ved Artilleriskolen i Berlin, men afskedigedes 1817 som Forfatter af nogle oppositionelle Bladartikler. Efter en Tids Virksomhed som Journalist ansattes han ved det kongelige Kunstkammer i Berlin, derpaa ved Nationalbibliotheket og tilsidst ved det nye Museum. Han har skrevet Wallensteins og Fredrik Vilhelm den førstes Historie samt „Europas Hoffer og Kabinetter i det 18de Aarh." foruden en Del populær-historiske Skrifter.

Fotal, hvad der hører til Fosteret (foetus).

G.

G, det 7de Bogstav i det latinske og de fleste nyere Alfabeter, betegner en Strubelyd (Guttural) og svarer til det 3die Bogstav (Gamma) hos Grækerne. G betegner i Musiken den femte Tone i den diatoniske Skala.

Gaas (Anser), Svømmefuglslægt af Ænderes Familie. Gjæssene har høiere og kortere Næb end de egentlige Ænder og gaar bedre, da deres Ben ikke sidder saa langt bagud. De lever i Flokke og nærer sig af Planteføde, især Græs. Hunnen er alene om at udruge Æggene. — Graagaasen (A. cinereus), med rødgult Næb og blegt kjødfarvede Ben, er en Trækfugl, som ruger ved Havet i Norden; den er Stamdyret

til den tamme Gaas, som paa Grund af sin Størrelse og velsmagende Kjød er en vigtig Husfugl. — Vildgaasen (A. segetum), med sort Næb og rødgule Ben, gjør ofte stor Skade paa Kornmarkerne. — Mindre end de førnævnte er Blæsgaasen (A. albifrons), med hvid Pande, og Gaulen (A. torquatus), med sort Hals og Hoved og en hvid halvmaaneformet Flek paa hver Side.

Gaas, Hans, Biskop i Trondhjem, født paa Fyen, studerede i sin Ungdom i Wittenberg og levede derpaa i Svendborg, hvor han ved Ubbruddet af Grevens Feide vandt Borgerne for Kristian den tredie. 1549 blev han Biskop i Trondhjem, hvor han ordnede Reformationen og gjorde sig fortjent af Skolevæsenet. Han døde 1578.

Gaaseblom (Anthemis), Slægt af de kurvblomstredes Familie, med fjerdelte, smalsligede Blade, Blomsterkurvene i Enden af Grenene, gule Skiveblomster og gule eller hvide Randblomster. — Ager-Gaaseblom (Anthemis arvensis), med hvide Randkroner, voxer paa Agerrener i det sydlige Norge. — Gul Gaaseblom (A. tinctoria) voxer paa tørre Bakker, langs Veie osv.

Gaasefod (Asperugo procumbens), Plante af de rubladedes Familie, med stort, takket og tødelt Bæger, som er sladtrykt om Frugten, og smaa Blomsterkroner. Voxer langs Gjerder og paa Agre.

Gabbro, en krystallinsk og kornet Bergart, der bestaar af en Blanding af Labrador og Diallag eller Hypersten (et Slags Augit). Den forekommer blandt andre Steder i stor Udstrækning i Italien, men især i Norge, saaledes som de geologiske Karter viser. Den er flere steds ertsførende og derfor af Vigtighed. Gabbro fra Korsika er især bekjendt for sin Skjønhed og forarbeides til slebne og polerede Gjenstande.

Gabel, Kristofer, Fredrik den tredies Yndling, f. 1617 af en tysk Adelsslægt, d. 1673, gjorde sig fortjent ved at skaffe Danmark Hjelp fra Nederlandene mod Karl Gustav og var 1660 virksom for Enevoldsmagtens Indførelse. — Hans Sønneson, Kristian Karl Gabel, d. 1748 som Stiftamtmand i Ribe, vandt 1715 paa Kolbergheide ved Femern et stort Sjøslag mod den svenske Flaade under Wachtmeister.

Gabelsberger, Frans Xaver, Opfinderen af den nu mest brugelige Hurtigskrift, f. i München 1789, d. 1849, lagde sig først efter Skjønskrift og Lithografi og begyndte derpaa at virke som Stenograf ved den baierske Landdag. Han har udgivet flere Skrifter om sit stenografiske System og uddannet mange Elever.

Gabes, se Cabes.

Gabestok, en paa et offentligt Sted (oftest paa Torvet eller Kirkebakken) opreist Pæl, der tidligere var et almindelig anvendt vanærende Straffemiddel for mindre Forseelser, idet Forbryderen ved et Halsjern fæstedes til Pælen og saaledes udstilledes til bestemte Tider til Spot for de Forbigaaende. Nu er Gabestokken overalt afskaffet, i Norge siden 17de Mai 1848.

Gabinius, Aulus, romersk Plebejer, var 67 f. Kr. Folketribun og skaffede ved sin lex Gabinia Pompejus Overanførselen mod Sjørøverne. Efter 58 at have været Konsul blev han Statholder i Syrien, hvor han begik store Udsugelser, for hvilke han blev dømt til Landflygtighed, men kaldtes tilbage af Cæsar og døde 47 som Befalingsmand i dennes Hær.

Gablenz, Ludvig Karl Wilhelm, Friherre, østerrigsk Kavalerigeneral, f. 1814, d. 1874, indtraadte 1833 i den østerrigske Armé, blev efter Slaget ved Custozza Major og brugtes efter Krigens Slutning i flere diplomatiske Sendelser. 1854—56 tjente han som Generalmajor i den østerrigske Hær, der besatte Rumænien, og aabnede 1859 Krigen i Italien, hvor han med Dygtighed dækkede Tilbagetogene ved Magenta og Solferino. 1864 blev han Overstkommanderende over de østerrigske Tropper mod Danmark, hvor han bl. a. ledede Fredericias Beleiring. 1865 blev han Statholder i Holsten, 1867 Medlem paa Livstid af det østerrigske Herrehus og 1869 kommanderende General i Ungarn.

Gabriel, „Guds stærke Mand", er Navnet paa den Engel, som forudforkyndte Forløberens og Frelserens Fødsel (Luk. 1, 19 og 26). Han nævnes ogsaa i Dan. 8, 16 og 9, 21. Hos Rabbinerne og i Talmud er han gjort til Dødens Engel og Ildens og Tordenens Herre. Muhamedanerne nævner ham som en af de 4 Engle, der optegner Guds Beslutninger, og tror, at han har indgivet Muhamed Koranen.

Gabrieli, Andrea, italiensk Komponist, f. ca. 1510, d. 1586 som Organist ved St. Markuskirken i Venedig, udgav en Række fremragende Kompositioner for Orgel. — Hans Broderson, Giovanni Gabrieli, f. 1557, d. 1612, var ogsaa Organist ved San Marco og en fremragende Komponist.

Gabun (fr. Gabon, engl. Gaboon), Flodmunding paa Afrikas Vestkyst, lidt nordenfor Ækvator, indtil 3 Mil bred. Floden selv er kort, men vandrig. Franskmændene har siden 1843 nedsat sig ved Mundingen og der underlagt sig en Landstrækning paa ca. 360 Kv.m. med 150,000 Indb.

Gachard (udt. Gasjar), Louis Prosper, belgisk Historieskriver, f. 1800 i Paris, studerede Retsvidenskaben og gik derpaa til Belgien, hvor han 1831 blev Generalarkivar. Han har udgivet flere vigtige Kildeskrifter og Dokumenter til Nederlandenes Historie.

Gad, 1) Patriarken Jakobs Søn med Leas Tjenestekvinde Silpa, var Stamfader til den israelitiske Stamme Gaditerne (4 Mos. 26, 15). 2) Profet og Kong Davids „Seer" (2 Sam. 24, 11—18). — Gads Stamme beboede i Palæstina Landet østenfor Jordan mellem den halve Manasse Stamme i Nord og Rubens Stamme i Syd (4 Mos. 32, 33).

Gad ell. Gadd, Hemming, f. ca. 1440, d. 1520, var Kanonikus i Linköping og sendtes ca. 1480 af Sten Sture til Paven for at afvende en Banlysning, hvormed førstnævnte truedes. Først ca. 1499 vendte han tilbage til Sverige, hvor han mæglede Fred mellem Sten og Svante Sture og valgtes ved deres Understøttelse til Biskop i Linköping. Baade under Sten Stures og endnu mere under Svante Stures Rigsforstanderskab havde han stor Indflydelse. Han var en bitter Fiende af Kong Hans og sluttede 1510 Forbund med Lübeck mod ham, medens han selv var med at foretage Plyndringstog til de danske Kyster. Paa Kristiern den andens Tog til Sverige 1518 blev han ført med som Gidsel. Han

sluttede sig nu til Kristiern og optraadte 1520 som dennes Talsmand i Stockholm. S. A. gik han som Statholder til Finland, men blev kort efter paa Kristierns Befaling halshugget.

Gaddi, Navn paa en italiensk Malerfamilie i det 13de og 14de Aarh. — Gaddo Gaddi, f. ca. 1239, d. 1314, arbeidede hovedsagelig i Mosaik og tilhørte endnu næsten helt den byzantinske Stil, dannende Overgangen fra Cimabue til Giotto. — Hans Søn, Taddeo Gaddi, f. ca. 1300, d. efter 1366, var Elev af Giotto, hvis Retning han fulgte. Hans vigtigste Værk er en Cyklus Billeder af Jomfru Marias Liv i et Kapel i Santa Croce i Florens. Han var ogsaa Bygmester og fuldendte som saadan Klokketaarnet paa Domkirken i Florens. — Angiolo Gaddi, foregaaendes Søn og Elev, f. 1333, d. 1396, har i Kirken i Prato malet fortræffelige Fremstillinger af Jomfru Marias Liv.

Gade, Nils Vilhelm, berømt dansk Komponist, f. i Kjøbenhavn 1817, blev trods sine tidlig røbede musikalske Anlæg sat til at lære sin Faders Haandværk, Instrumentmageriet, som han dog snart fik slippe fra. Han tog nu Undervisning i Violinspil hos Weyschall og blev Elev i det kongelige Kapel. Fra 1833 havde han Berggren til Lærer i Musiktheori og begyndte allerede da at komponere. 1839 skrev han Musik til „Aladdin“ og 1840 i Forening med Frøhlich til en Ballet af Bournonville, „Fædrelandets Muser“. 1841 vandt han Musikforeningens Pris for Koncertouverturen „Efterklang af Ossian“, og to Aar senere fik han Mendelsohns begeistrede Bifald for sin første Symfoni i C-Moll, der gjorde megen Lykke ved Gewandhauskoncerterne i Leipzig. 1843 gik han med Stipendium til Tyskland og Italien, dirigerede 1844—48 Gewandhauskoncerterne, tildels skiftevis med Mendelsohn, og vendte sidstnævnte Aar tilbage til Danmark, hvor han 1849 blev Medlem af Administrationen for Musikforeningen, hvis Koncerter han siden 1850 stadig har ledet. 1851 blev han Organist ved Garnisonskirken, 1858 ved Holmens Kirke og 1865 Bestyrer for Musikkonservatoriet. Gade er den mest berømte af de nulevende danske Musikere. Blandt hans vigtigste Værker kan nævnes Operaen „Mariotta“, 8 Symfonier, en Række storslagne dramatiske Koncertstykker („Comala“, „Elverskud“, „Korsfarerne“, „Zion“ m. fl.), en Kvintet, en Sextet og en Oktet for Strygeinstrumenter samt et stort Antal Sange og Pianofortestykker.

Gadebusch, gammel By i Mecklenburg-Schwerin, med 2,500 Indb. I Nærheden har i Tidens Løb staaet flere Slag, saaledes 1712, da Svenskerne under Stenbock besejrede de Danske.

Gadjatsch, By i Guvernementet Poltava i Lilleruusland, med 9,000 Indb. og betydelig Tobaksdyrkning.

Gadolin, Johan, finsk Kemiker, f. 1760, d. 1852, var 1785—1822 Professor i Kemi i Åbo. Han anstillede Undersøgelser over Syrer og Svovlforbindelser og opdagede det efter ham opkaldte Mineral Gadolinit.

Gaëta (lat. Cajeta), By i den italienske Provins Caserta, ved Gaëtabugten, med 18,000 Indb. og en stærk Fæstning, til hvilken Pave Pius den niende tog sin Tilflugt fra Novbr. 1848 til Septbr. 1849.

Gaffel, paa Skibe en Bom med en gaffelartet Udskjæring, der griber om Masten. — Gaffelseil, Seil, der er befæstet til en Gaffel.

Gagarin, Navn paa en gammel russisk Fyrsteslægt. Mathias Gagarin var paa Peter den stores Tid Generalguvernør i Sibirien; da han tænkte paa at gjøre sig uafhængig, fængsledes han 1721 og blev strax efter hængt. — Alexander Gagarin udmærkede sig i Krigene i Kaukasus, blev 1847 Kommandant i Kutais, var 1855 som Fører for en Division med i Stormen paa Kars, blev 1857 igjen Guvernør i Kutais og dræbtes s. A. af Fyrsten i Suanetien. — Paul Gagarin, f. 1799, d. 1872, var fra 1858 Medlem af Kommissionen for Livegenskabets Ophævelse og 1864—65 Formand i Rigsraadet samt 1864—72 i Ministerraadet.

Gagat, en egen Art sorte, haarde og glinsende Brunkul, som paa Grund af sin Modtagelighed for Politur forarbeides til Knapper og andre Smykkesager. Den eftergjøres nu ofte i sort Glas.

Gagliarda (udt. Galjarda), fr. Gaillarde, livlig italiensk Folkedans med Musik i $^3/_4$ Takt.

Gage (udt. Gasje), fr., Pant; Lønning, især Skuespilleres; i Norge navnlig Embedsmænds Løn.

Gagern, Hans Christoph Ernst, Friherre, tysk Statsmand og politisk Forfatter, f. 1766, d. 1852, var 1791 Nassaus Gesandt ved den tyske Rigsdag og senere i Paris, gik derpaa til Wien og søgte 1812 at istandbringe en Opstand i Tyrol. 1815 var han hollandsk Gesandt ved Wienerkongressen og beklædte derpaa indtil 1818 samme Post ved det tyske Forbund. Han skrev foruden flere politisk-filosofiske Arbeider „Tyskernes Nationalhistorie“. — Hans Søn, Friedrich Balduin Gagern, f. 1794, d. 1848, tjente 1812—13 i den østerrigske Hær, gik derpaa i hollandsk Tjeneste og var under Krigen i Belgien 1830—31 Chef i Bernhard af Weimars Generalstab. 1843 gik han i en Sendelse til Indien; 1848 kommanderede han de hessiske Tropper mod Heckers Opstand og blev ved Forræderi skudt ved Kandern s. A. — Heinrich Wilhelm August Gagern, foregaaendes Broder, f. 1799, indtraadte 1821 i hessisk Tjeneste, indvalgtes 1832 i Landdagen og sluttede sig der til Oppositionen. 1836 trak han sig tilbage fra det offentlige Liv og levede paa sine Godser, indtil han 1847 atter indvalgtes i Landdagen. I Febr. 1848 udtalte han sig til Fordel for Indkaldelsen af et tysk Parlament og blev kort efter hessisk Førsteminister. I Frankfurterparlamentet valgtes han til Præsident og blev senere sat i Spidsen for Rigsministeriet, fra hvilken Post han trak sig tilbage, efterat den preussiske Konge havde afslaaet den tyske Keisertrone. I Gothaforsamlingen 1849 og Erfurterparlamentet 1850 virkede han derpaa for en tysk Forbundsstat med Preussen i Spidsen men med Udelukkelse af Østerrige. 1862 sluttede han sig til det „stortyske“ Parti og var 1864—72 hessisk Gesandt i Wien.

Gahn, Johan Gottlieb, svensk Kemiker, f. 1745, d. 1818, studerede i Upsala Fysik og Kemi og nedsatte sig i Falun, hvor han 1782 blev Bergmester. Han angav forbedrede Fremgangsmaader ved Kobbersmeltningen, uddannede Blæserøret til et vigtigt Instrument ved kemiske Undersøgelser, opdagede Baryt og var den første, der

af Brunsten fremstillede Mangan som et enkelt Metal.

Gailhaband (udt. Gajabaa) J., fransk Kunsthistoriker, f. 1810, har udgivet et Værk om Arkitekturen fra det 5te til det 16de Aarh. samt „Mindesmærker af antik og moderne Arkitektur."

Gaillac (udt. Gajak), By i det franske Departement Tarn (Languedoc), ved en Bifod til Garonne, med 8,000 Indb. og betydelig Vinhandel.

Gaillard (udt. Gajar), Gabriel Henri, fransk Historieskriver, f. 1726, d. 1806, skrev „Marie af Burgunds Historie", „Frans den førstes Historie", „Karl den stores Historie" samt udførlige Værker om Frankriges historiske Forhold til England og Spanien. Han udmærker sig i høi Grad ved elegant og korrekt Stil.

Gaillarde, se Gagliarda.

Gainsborough (udt. Gensborro), Thomas, engelsk Maler, f. 1727, d. 1788, var lige fremragende som Landskabs-, Genre- og Portrætmaler; hans Berømmelse grunder sig dog især paa hans Portræter, i hvilket han endog ofte kan maale sig med sin Samtidige Reynolds.

Gajus, berømt romersk Retslærd paa Hadrians og Antoninus Pius's Tid, forfattede en Lærebog i romersk Ret, „Institutiones", der blev lagt til Grund for Justinians officielle Retslærebog af samme Navn. Den gik i Tidens Løb tabt paa enkelte Brudstykker nær, men opdagedes 1816 igjen af Niebuhr i et Haandskrift i Verona og foreligger nu saagodtsom fuldstændig.

Gala (spansk), Festklædning.

Galacz, Galatz ell. Galati, By i Rumænien (Moldau), ved Donau, med 80,000 Indb. og stor Skibsfart, er Rumæniens vigtigste Handelsstad.

Galan, Elsker.

Galant, høflig, ridderlig, især ligeoverfor Damer. — Galanteri, Høflighed, Ridderlighed.

Galanterivarer, mindre Luxusvarer.

Galapagos ell. Skildpaddeøerne, Øgruppe i det Stille Hav, ca. 150 Mil vest for Ecuador, under hvilket de hører, ligger paa begge Sider af Ækvator og bestaar af 11 større og mange mindre Øer, med et samlet Fladeindhold af 137 Kv.m. Den største af Øerne er Albemarle, som er 12 Mil lang. Paa Grund af Vandmangel er Øerne ubeboede, men tjener til Opholdssted for en Mængde Skildpadder.

Galashiels, By i det skotske Grevskab Selkirk, med 10,000 Indb. og betydelig Fabrikdrift.

Galata, Forstad til Konstantinopel.

Galatea, en af Planetoiderne.

Galatien (ogsaa Gallogræcia), i Oldtiden et Landskab i Lilleasien, der beboedes af en Blanding af Grækere og Galater (Galler), hvilke sidste nedstammede fra de galliske Skarer, som under Brennus havde oversvømmet Italien. Aar 25 f. Kr. blev Galatien af Augustus gjort til en romersk Provins; 53 e. Kr. bragtes Kristendommen af Apostelen Paulus til Galaterne, til hvem han ogsaa har skrevet et af sine Breve.

Galba, Servius Sulpicius, romersk Keiser, f. 5 f. Kr., d. 69 e. Kr., var Aar 32 Konsul og derpaa under Tiberius, Caligula, Claudius og Nero Statholder i forskjellige Provinser, hvor han fik et godt Ord for Retfærdighed og Tapperhed. 68 opfordredes han af Julius Vindex til at modtage Keiserværdigheden, hvilket han dog først efter Neros Død gik ind paa. Han skuffede imidlertid Folkets og Soldaternes Forventninger ved Sløvhed og Gjerrighed; da han ved Valget af en Efterfølger havde forbigaaet Otho (s. d.), ophidsede denne Prætorianerne mod ham saaledes, at han det følgende Aar blev myrdet af disse.

Galbanum, en Gummiharpix af en asiatisk Plante, Ferula erubescens, benyttes i Medicinen til Plastre samt til Kit.

Galde (Bilis), Leverens Afsondring, en grønagtig, slimet Vædske, samles i Galdeblæren, hvorfra den under Fordøielsen gaar over i Tyndtarmen. Den har alkalisk Reaktion og en meget bitter Smag. Dens væsentlige Bestanddele er vandige Opløsninger af to forskjellige Galdesyrer, Galdefedt (Cholesterin) og flere Farvestoffer (deriblandt Bilirubin og Biliverdin). Galden spiller en vigtig Rolle under Fordøielsen (s. d.) — Galdefeber kaldtes tidligere med et fælles Navn forskjellige sygelige Tilstande, hvis væsentligste Symptomer var foruden Feberen en ved Galdefarvestoffet frembragt gul Hudfarve og galdeagtige, tildels blodblandede Brækninger og Diarrhoer. Det var især visse med ovennævnte Symptomer forbundne Tilfælde af Nervefeber, Koldfeber og enkelte andre Infektionssygdomme samt undertiden Betændelser i Leveren, der før gaves denne Benævnelse. Galdefeber maa ikke forveksles med den gule Feber, der er en ganske eiendommelig og selvstændig Sygdom. — Galdefistel, naturlig eller kunstig Kanal fra Galdegangen eller Galdeblæren til Underlivets Overflade. — Galdesten, faste Legemer, som danner sig i Galdegangen eller Galdeblæren, bestaar enten af Galdefedt, ofte med Farvestof, eller af Kalksalte; de udtømmes enten i Tarmen eller kan blive liggende i Galdeblæren, ofte uden at foraarsage nogen Skade.

Galder (af oldn. gala), kaldtes af de gamle Nordboer et Slags Trolddom, der troedes at skrive sig fra Odin.

Galdhøpiggen eller **Galdhøtind**, Norges høieste Fjeldtop, ligger i Loms Prestegjeld, Kristians Amt, nordøst for Horungerne. Høiden er 8,300 Fod.

Galeas, tidligere et Slags store tremastede Krigsfartøier, især i Venedig; nu et Koffardifartøi med to Master, af hvilke den forreste er høiest.

Galei, fr. galère, Krigsfartøier i Middelalderen, var mindre end Galeaserne, tremastede og tillige forsynede med Aarer. De roedes af Galeislaver, som hos Tyrkerne i Regelen var kristne Krigsfanger, hos de Kristne grove Forbrydere.

Galen, Christoph Bernhard von, Fyrstbiskop i Münster, f. 1604, d. 1678, bekjæmpede 1665 sammen med Englænderne og 1672 med Ludvig den fjortende Holland, men forbandt sig 1675 med den tyske Keiser mod Frankrige, stiftede paa samme Tid et Forbund med Danmark og Brandenburg mod Sverige og kom derved i Besiddelse af Bremen.

Galenos, Claudius, den senere Oldtids berømteste Læge, f. i Pergamos 131 e. Kr., d. ca. 200, studerede i sin Ungdom Filosofi, især den aristoteliske, og lagde sig derpaa særlig efter Lægevidenskaben, som han studerede under flere af sin Tids største Lærde og paa flere Reiser. Efter at være vendt tilbage til Pergamos blev han der

Læge for Gladiatorerne. 164—68 opholdt han sig i Rom; snart efter kaldtes han af Marcus Aurelius og Verus til Aquileia og blev derpaa i Rom Commodus's Livlæge. Han indlagde sig især Fortjenester af Anatomien og Fysiologien. Af hans ca. 300 Skrifter er noget over 100 opbevarede; endel andre, som bærer hans Navn, gjelder for ægte.

Galenstock, Fjeldtop i Kanton Uri i Schweiz, 11,300 F. høi.

Galeone ell. Galione kaldtes tidligere hos Spanierne og Portugiserne et Slags store tremastede Krigsskibe med indtil 4 Dæk. De tjente især til at føre værdifulde Sager over fra Amerika.

Galeotti, Vincenzo Tomaselli, italiensk Danser, f. 1733, d. 1816, var fra 1774 Balletmester ved det kongelige Theater i Kjøbenhavn.

Galeri eller **Galleri**, i Bygningskunsten et langt og smalt Værelse; Gang, som i en vis Høide over Gulvet strækker sig langs én eller flere Vægge i en Sal. Ogsaa i overført Betydning om en Samling af Kunstsager.

Galerius, Gajus Valerius Maximianus, Diokletians Svigersøn og Medkeiser fra 291, d. 311, foranstaltede den sidste grusomme Kristenforfølgelse.

Galhveps (Cynips), en Gruppe af de aarevingede Insekter, har kort og sammentrykt Bagkrop, men stort Brystskykke og en lang spiralkrummet Læggebraad, med hvilken de anbringer sine Æg i det Indre af forskjellige Plantedele. Disse svulmer da op, saa at der paa det stukne Sted dannes en Udvext, hvori Larven udvikler sig. I Norge findes Rosens Galhveps, som frembringer store, mosagtige Udvexter paa Nypetorn („Bedeguar"), og Egegalhvepsen, som hjemsøger Egetræerne. — En udenlandsk Art (Cynips Gallae tinctoriae) i Sydeuropa og Orienten frembringer de ægte Galæbler.

Galiani, Fernando, italiensk Statsøkonom, f. 1728, d. 1787, forsvarede i en Række Afhandlinger med glimrende Vid og Skarpsindighed det fysiokratiske System. Han var ogsaa en dygtig Arkæolog.

Galicien, det nordvestligste af Spaniens gamle Landskaber med Titel af Kongerige, omfatter de nuværende Provinser Coruña, Lugo, Orense og Pontevedra, er i det hele 525 Kv.mil stort og har ca. 2 Mill. Indb. Det er den bedst befolkede Del af Spanien og særdeles veldyrket. Beboerne, Gallegos, er et Folkefærd af blandet Herkomst og har mere tilfælles med Portugiserne end med de øvrige Spaniere. — Hovedstad Santiago di Compostela (s. d.).

Galilei, Galileo, berømt italiensk Fysiker og Astronom, f. i Pisa 1564, d. 1642, fik i Florens, hvorhen hans Forældre flyttede, en omhyggelig Opdragelse og kom 1581 til Universitetet i Pisa for at studere Medicin. 1585 forlod han Universitetet for at studere Mathematik under Ostilio Ricci i Florens. 1587 kom han til Rom, hvor han stiftede Bekjendtskab med flere indflydelsesrige Mænd, der 1589 skaffede ham en Ansættelse som Professor i Mathematik i Pisa. Efter Sagnet skal Svingningerne af en Lampe under Loftet i Domkirken i Pisa have ledet hans Tanke hen paa Pendelbevægelsen; vist er det, at han var den første, som opdagede denne. Derved og ved at opdage Lovene for Faldbevægelsen grundlagde han den nyere Bevægelseslære (Dynamik). Som Astronom gjorde han en Række vigtige Opdagelser, idet han var den første, som anvendte de nylig opdagede Kikkerter til astronomiske Undersøgelser. Han iagttog saaledes Bjerge og Dale paa Maanen og senerehen ogsaa dennes Librationer, Solpletterne og Solens Rotation samt Jupiters Maaner. Han paaviste endvidere, at en Stjernetaage i Stjernebilledet Krebsen var sammensat af flere Fixstjerner, og fattede Tanken om, at det samme var Tilfældet med Melkeveien. Ved Jagttagelsen af, at Venus og Mars fremviste lignende Faser som Maanen, bestyrkedes han endnu mere i sin Tillid til Kopernikus's Lære om Solsystemet, som han gjorde Rede for og forfegtede i flere Skrifter. Hans fordomsfrie Anerkjendelse af denne Lære skaffede ham et stort Antal Fiender inden den bornerede Geistlighed, og han maatte for dens Skyld udstaa mange Forfølgelser. Allerede 1615 maatte han love ikke at forsvare dette „Kjætteri"; men da han ikke destomindre vedblev at følge sin Overbevisning, maatte han 1633 offentlig og knælende afsværge sin Lære angaaende Jordens Bevægelse om Solen. Da han havde reist sig, skal han have stampet med Foden og udraabt: „Og dog bevæger den sig". Som Kjætter idømtes han en Fængselsstraf, hvilken dog senere forvandledes til Forvisning til et Sted i Nærheden af Florens. I Kirken Santa Croce i Florens er der reist ham et prægtigt Monument.

Galilæa, hebr. Galil ell. Gelila, kaldtes i den ældste Tid et lidet Landskab i Naftali Stamme i Palæstina, nordvest for Merom-Sjø; senere betegnedes ved dette Navn Palæstinas nordligste Landskab, mellem Libanon og Hulsyrien i Nord, Jordan i Øst, Samaria i Syd og Middelhavet og Fønikien i Vest. Det omfattede Asers, Naftalis, Sebulons og det nordligste Strøg af Isaskars Stamme. Nu er det lagt til Syrien og staar under den tyrkiske Pascha, som bor i Damaskus. I Galilæa laa Nazareth, Kana og Kapernaum.

Galilæas Sjø ligger i Jordans Dalføre, 15 Mil nordenfor det Døde Hav og Jerusalem. Den ligger 600 Fod lavere end Middelhavet, i en Kjedel, næsten overalt omkranset af Bjerge af indtil 1,000 Fods Høide. Det vældige Hermons snedækte Toppe, der hæver sig 9,600 Fod over Sjøen, giver Gjenskin i en Afstand af omkring 8 Mil. Sjøen er aflangrund, Længden er 3 og Breden $1^1/_2$ Mil. Jordan gaar gjennem den fra Nordenden næsten lige til Sydenden. Sjøen er nu, som i ældre Tid, rig paa Fisk. Paa Kristi Tid, da 8 blomstrende Byer laa langs den vestre Strand, da Bredderne var veldyrkede og skovgroede, da over 200 Baade for hen over den, maa Sjøen have frembudt et prægtigt Skue. Nu, da næsten alle Byerne ligger i Ruiner, da Skovene er bortbugne og kun et Par Baade er at se, er det ikke Udsigten, men Minderne, som drager den Reisende til dens Strande. Den kaldes i det Gamle Testamente Kinnerets Sjø eller kun Kinneret, af Josefus Gennerars Sjø, Luk. 5, 1 Genesarets Sjø og Joh. 6, 1 og 21, 1 Galilæas eller Tiberias's Sjø.

Galion, Udbygning ell. Fremspring i Forstavnen paa et Skib, som oftest prydet med en Galionsfigur.

Galizien, østerrigsk Kronland, grændser i Nord til Rusland og Polen, i Øst til Rusland, i Syd til Bukovina og Ungarn og i Vest til Schlesien, er ca. 1,400 Kv.mil stort og har 5½ Mill. Indb., der med Undtagelse af 114,000 Tyskere og 450,000 Jøder samt nogle faa Armeniere tilhører den slaviske Folkestamme (romersk-katholske Polaker i Vest og græsk-katholske Ruthener i Øst). Landet danner en Terrasse ved den nordlige Fod af Karpatherne, som opfylder dets sydligste Del, medens det nordlige dannes af en Slette, der hist og her afbrydes af mindre Høidedrag. De talrige og vandrige Floder falder mod Vest i Weichsel, mod Øst i Dnjestr. Klimatet er tjøligt, Jordbunden ialmindelighed frugtbar. De vigtigste Næringsveie er Agerdyrkning og Skovbrug; ogsaa Fædrift og Bergverksdrift er af Betydning, medens Industrien kun er ubetydelig. Handelen med Salt, Kvæg, Korn og Lærredsvarer er ret livlig; ogsaa Transithandelen er af Vigtighed. — Galizien og Lodomerien dannede oprindelig to Storfyrstendømmer, som i det 12te Aarh. kom under Ungarn og i det 13de og 14de til Polen. Ved Polens første Deling tilfaldt de Østerrige. Nogle ved Polens tredie Deling til Østerrige faldne Landskaber fik nu Navn af Ny-Galizien i Modsætning til det gamle Galizien. Det første afstodes 1809 til Frankrige, men 1815 blev det meste deraf igjen forenet med Østerrige. 1846 indlemmedes Krakau i Galizien. Senere har en Række Forfatningsstridigheder fundet Sted, hvilke har ført til, at en friere Forfatning lidt efter lidt har trængt igjennem, og at det polske Sprog har tilkjæmpet sig sin Ret ligeoverfor det tyske. — Landet styres af en Statholder, som residerer i Hovedstaden Lemberg.

Galizin, ogsaa Galizyn eller Golizyn, Navn paa en anset og gammel russisk Fyrsteslægt. — Wassilij Galizin var efter den falske Demetrius's Død en af de fire russiske Kronprætendenter. 1610 sendtes han til Smolensk for at forkynde den polske Prins Wladislaw hans Ophøielse til Zar, men blev fængslet som Forræder af Polakkerne og sad i Fængslet til sin Død 1619. — Wassilij Galizin med Tilnavnet den store, f. 1633, d. 1713, var Peter den stores Søster Sofias Raadgiver og Yndling og virkede meget for at forplante vesterlandsk Kultur til Rusland. Da hans Plan om at ægte Sofia og gjøre sig til Zar var mislykket, forvistes han til det nordlige Rusland. — Boris Galizin, foregaaendes Fætter, var Peter den stores Opdrager. — Dmitrij Galizin, var Gesandt i Konstantinopel og Wien, derpaa Generalguvernør i Livland og endelig Finansminister. Efter Peter den andens Død var han Lederen for det Parti, som vilde indskrænke Keisermagten, men hans Planer mislykkedes, og han døde i Fængsel 1738. — Hans Broder, Michael Galizin, f. 1674, d. 1730 som Feltmarskal, var en fremragende Hærfører, der især udmærkede sig ved Narva og Pultava samt ved Finlands Erobring. — Dmitrij Alexejevitsch Galizin, f. 1738, d. 1803, var under Katharina den anden Gesandt i Paris og Haag og stod i Venskabsforhold til Voltaire og Encyklopædisterne. Hans Hustru, Amalie, f. Schmettau, f. 1748, d. 1806, var bekjendt for sin Skjønhed og Lærdom, men især for sit Hang til Pietisme. Hun stod i venskabelig Omgang med Goethe, Hamann, Hemsterhuis, Jakobi, Friedrich Stolberg o. fl. og var den nærmeste Foranledning til den sidstes Overgang til Katholicismen. — Hendes Søn, Dmitrij Galizin, f. 1770, gik paa hendes Tilskyndelse som katholsk Missionær til Amerika, hvor han døde 1840. — Sergei Michailovitsch Galizin, d. 1859, tjente som Militær under Katharina den anden og viede sig derpaa med sin Tid og sin umaadelige Formue til Bestræbelserne for at fremme Kultur og Kunst i Rusland. — Emanuel Galizin, f. 1804, d. 1853, skrev paa Fransk et interessant Verk om Finland.

Gall, Frantz Josef, tysk Læge, f. 1758, d. 1828, levede den sidste Tid af sit Liv som praktiserende Læge i Nærheden af Paris. Han har især vundet Navnkundighed som Frenologiens (s. d.) Grundlægger. Skjønt denne hans Lære vel maa figes at mangle videnskabeligt Værd, har han dog ved de anatomiske og fysiologiske Undersøgelser af Hjernen, hvorpaa han byggede den, indlagt sig varig Fortjeneste.

Galla, et mægtigt Folk i Østafrika, som er udbredt fra Abessinien til sønden for Ækvator. Gallaerne ligner i sin Ansigtstypus den kaukasiske Race, men har Negrenes sorte Farve og uldkrusede Haar. Deres Sprog hører til den æthiopiske Gruppe af de kamitiske Mundarter. For Europæerne blev de først bekjendte i det 16de Aarh., da de herjede Abessinien, hvor de endnu har holdt sig paa enkelte Steder. De deler sig i en Mængde indbyrdes uafhængige Stammer, som ofte fører Krig med hverandre. Størstedelen af dem er Hedninger; dog har flere af de nordøstlige Stammer gaaet over til Islam, nogle faa ogsaa til Kristendommen.

Gallait (udt. Galæ), Louis, belgisk Maler, f. 1810, studerede i Tournay, Antwerpen og Paris, paa hvilket sidste Sted han paavirkedes af Scheffer. I sine første Historiebilleder viste han sig allerede som en Mester i Kunstens Teknik og i Besiddelse af Evne til stor dramatisk Kraft i Fremstillingen. Hans senere Billeder udmærker sig især ved Finhed i Udførelse og Kolorit saavelsom i den psykologiske Skildring. Han har ogsaa med Held optraadt som Genremaler.

Gallas, Mathias, Greve, keiserlig Feltherre i Trediveaarskrigen, f. 1589, d. 1647, deltog 1616 i Spaniens Krig med Savoyen, indtraadte derpaa i Keiserens Tjeneste og udmærkede sig i Begyndelsen af Trediveaarskrigen som Oberst mod Danskerne. 1629 kommanderede han et Korps i Italien og erobrede Mantua. 1632 kjæmpede han mod Gustav Adolf ved Lützen, var derpaa en af Hovedmændene for Wallensteins Mord og blev efter hans Død Overstbefalende og Hertug af Friedland. 1634 seirede han ved Nördlingen, men sloges 1637 af Banér og Wrangel i Pommern, hvorpaa han 1638 nedlagde Kommandoen. 1643 blev han atter Overstbefalende mod Torstenson, men maatte med Tab trække sig tilbage. Kort efter at have overtaget Befalingen over de ved Jankowitz slagne keiserlige Tropper døde han.

Gallatin, Albert, nordamerikansk Statsmand og Forfatter, f. i Genf 1761, d. 1849, gik 1780 til Amerika for at deltage i Koloniernes Frihedskamp og udmærkede sig saaledes, at han fik Befalingen over et Fort. Efter Fredsslutningen blev han Professor i fransk Literatur ved Harvard-College; senere bosatte han sig som Landmand

i Pennsylvanien, af hvis lovgivende Forsamling han 1789 blev Medlem. 1793 blev han Unionssenator og udmærkede sig som ivrig Republikaner og dygtig Taler. Efter 1801—13 at have været Statssekretær for Finanserne var han 1816—23 Gesandt i Paris. 1831—39 var han Præsident for Nationalbanken. Han skrev foruden flere mindre historiske og ethnografiske Arbeider det store Værk „Synopsis of the Indian tribes within the United States and the British and Russian possessions in North America".

Galle, Johan Gottfried, tysk Astronom, f. 1812, fra 1851 Professor og Observatoriedirektør i Breslau, opdagede 1839—40 tre nye Kometer og var den første, som iagttog Planeten Neptun.

Galle, se Point de Galle.

Gallegos, se Galicien.

Galletti, Johan Georg August, tysk Historiker, f. 1750, d. 1828, blev 1783 Professor i Gotha og 1816 Historiograf og Geograf hos Hertugen af Gotha. Han udgav foruden et Antal fortrinlige Lærebøger bl. a. „Thüringens Historie", „Tyskl ands Historie" og „Den franske Revolutions Historie".

Gallicisme, Udtryk, der er eiendommeligt for det franske Sprog; ogsaa et saadant Udtryks feilagtige Efterligning i et andet Sprog.

Gallien (Gallia), hos Romerne Navn paa den nordlige Del af Italien (Gallia cisalpina), men især paa Landet mellem Pyrenæerne, Atlanterhavet og Rhinen (Gallia transalpina), der paa det nærmeste svarer til det nuværende Frankrige. — Gallia cisalpina deltes igjen i to Dele, Gallia transpadana, nordenfor Po, beboet af Salasser, Insubrer, og Cenomaner foruden enkelte liguriske, og i selve Alpeegnene keltiske og rhætiske Stammer, samt Gallia cispadana, søndenfor Po, beboet af Bojer, Lingoner og Senoner. Disse galliske Folkestammer skal have begyndt sin Indvandring i det 6te Aarh. f. Kr. I det 4de Aarh. gjorde de flere Streiftog mod Syd og indtog endog under Brennus Rom. Fiendtlighederne mellem dem og Romerne vedvarede længe; i den anden puniske Krig stillede de sig paa Hannibals Side og først 191 blev de fuldstændig undertvungne, hvorefter deres Land koloniseredes af Romerne. Senere blev Gallia cisalpina en romersk Provins og regnedes allerede før Kristi Tid med til Italien. — I Gallia transalpina var der ca. 600 f. Kr. af Grækere fra Fokaia anlagt en Koloni Massilia (Marseille) ved Middelhavet, som i Tidens Løb blev en vigtig Handelsstad og stillede sig i et venskabeligt Forhold til Romerne. Efterat disse havde betvunget flere ligurisk-keltiske Stammer i Omegnen, blev den nedre Rhônedal gjort til en romersk Provins (Provincia, deraf Provence). Under Cæsar erobredes 58—51 f. Kr. hele Gallien, som deltes i tre Dele, Aqvitanien i Syd, beboet af Iberer, det egentlige Gallien og Belgernes Land i Nord. Efterat der i de to første Aarh. efter Kristus havde herskket Rolighed i Gallien, blev det Skuepladsen for Septimius Severus's Kamp mod Albinus og herjedes paa samme Tid af Allemanner og Franker, som endelig satte sig fast, de første mod Nord, de sidste mod Øst. Under Folkevandringen nedsatte Burgunderne sig ved Rhin og Vestgotherne i Aqvitanien. 486 tilintetgjordes endelig de sidste Spor af romersk Herredømme i Gallien af Chlodevig (s. d.).

Gallienus, Publius Licinius, romersk Keiser, blev 253 af sin Fader, Valerianus, gjort til Medregent og besteg Tronen 260. Han kom imidlertid ikke i Besiddelse af hele Riget, da Legionerne i flere Provinser udraabte sine Anførere til Keisere. Han havde at kjæmpe saavel mod ydre Fiender som mod en Række Opstande og viste sig yderst virksom; 268 dræbtes han af Sammensvorne blandt sine Underfeltherrer, medens han bekjæmpede Aureolus's Opstand.

Gallikansk Kirke, den romersk-katholske Kirke i Frankrige. Den betragtede Biskopperne som Apostlernes umiddelbare Efterfølgere og saaledes ikke som Pavens underordnede Tjenere; Pavens kirkelige Magt ansaaes ikke for uindskrænket, men bunden til de i Frankrige antagne Konciliebeslutninger, og hans Indflydelse paa de verdslige Sager anerkjendtes ikke. Denne Selvstændighed ligeoverfor Pavestolen blev vunden af Ludvig den niende, Filip den fjerde og Ludvig den fjortende, og dens Grundsætninger ophøiedes af Napoleon den første til Lov; men fra Restaurationens Tid blev der gjort Indskrænkninger deri, og efter det vatikanske Koncilium 1870 kan de gallikanske Anskuelser regnes for forsvundne.

Gallimathias, meningsløs Snak.

Gallipoli, hos Romerne Callipolis ell. Anxa, By i den italienske Provins Lecce, 11 Mil sydøst for Tarent, med 10,000 Indb., et Citadel og Handel med Olie, Bomuld og Apelsiner.

Gallipoli (Kallipolis), Sjøstad i et Statholderskab af samme Navn, der hører under det tyrkiske Vilajet Edirneh (Adrianopel), ved den østlige Ende af Dardanellerstrædet, med 20,000 Indb., Orlogshavn og livlig Handel.

Galloman, en, som nærer lidenskabelig Forkjærlighed og Beundring for alt fransk. — Gallomani, Forkjærlighed for alt fransk.

Gallon, engelsk Hulmaal saavel for tørre som for flydende Varer, = 4,5436 Liter eller 4,7 Potter.

Gallus, Cornelius, romersk Feltherre og Digter, f. 69, d. 26 f. Kr., var en Ven af Augustus og Vergil. Han kommanderede en Afdeling i Krigen mod Antonius, kjæmpede heldig mod denne i Ægypten og blev Statholder der. Overmodig af sin Lykke lod han sig forlede til uforsigtige Ytringer om Augustus og blev derfor dømt til Formuesfortabelse og Landsforvisning, hvorefter han berøvede sig selv Livet. Af hans Digte (Elegier), som var meget anséte blandt hans Landsmænd, men som Ovintilian dadler for en vis Haardhed, findes intet opbevaret.

Gallussyre, en organisk Syre, der bestaar af Kulstof, Vandstof og Surstof ($C_7H_6O_5$, H_2O). Den forekommer færdigdannet i enkelte Planter og kan vindes i større Mængde ved Dekomposition af Garvesyre. Den krystalliserer i farveløse, blanke Naale, er let opløselig i kogende Vand og i Spiritus, tungt opløselig i koldt Vand og Æther, og har en sammensnerpende, syrlig Smag. Dens vandige Opløsning giver med Jernoxydsalte et blaasort Bundfald. Ophedes den i tør Tilstand, leverer den et Sublimat af Pyrogallussyre som i stor Udstrækning bruges i Fotografien.

Galmei, kiselsurt Zinkoxyd, se Zink.

Galnebær, Belladonna (Atropa belladonna), en Urt af Natskyggefamilien, med ægformede, modsatte Blade, femfliget Bæger, klokkefor-

met, brunviolet Krone og en glinsende sort Bærfrugt, der ligesom de fleste af Plantens øvrige Dele er stærkt giftig. Den voxer i Mellem- og Sydeuropa.

Galocher (udt. Galoscher) ell. Galoscher (ofte feilagtig skrevet Galoger), fr., Oversko af Skind ell. Gummi.

Galop ell. Galopade, en livlig Dans af ungarsk Oprindelse, med Musik i $^2/_4$ Takt.

Galt, Peder, dansk Viceadmiral, studerede i sin Ungdom i Udlandet og var 1622—24 Gesandt i Stockholm. 1644 fik han Befaling til med sine Skibe at indesperre den svenske Flaade, som efter Slaget paa Kolbergheide var løbet ind i Kielerfjorden; da den alligevel undkom derfra, maatte han s. A. bøde med Livet.

Galuppi, Baldassare, italiensk Komponist, f. 1706, d. 1785, fra 1762 Kapelmester ved Markuskirken i Venedig, gjorde megen Lykke ved en Række kvikke og melodirige komiske Operaer.

Galvani, Luigi, berømt italiensk Anatom og Fysiolog, f. 1737, d. 1798, blev 1762 Professor i Anatomi i Bologna, fra hvilket Embede han 1797 afsattes, fordi han ikke vilde aflægge Ed til den cisalpinske Republik. 1789 opdagede han den efter ham benævnte Galvanisme (s. d.)

Galvanisme, Berøringselektricitet, kaldes den Elektricitet, som fremkommer, naar to forskjelligartede Ledere, især Metaller, berører hinanden. Bringer man saaledes en Kobberplade i Berørelse med en Zinkplade, bliver den første negativ, den anden positiv elektrisk. Denne Elektricitet er imidlertid kun svag, men forstærkes betydelig, naar Pladerne med den ene Ende nedsættes i en fortyndet Syre eller en Saltopløsning og i den anden Ende sættes i ledende Forbindelse med hinanden. Derved opstaar en Bevægelse af de to modsatte Elektriciteter i modsat Retning, idet den positive Elektricitet gaar fra Zinkpladen gjennem Vædsken til Kobberpladen og derfra gjennem Ledningstraaden tilbage til Zinkpladen, medens den negative fra Kobberpladen gjennem Vædsken, Zinkpladen og Traaden vender tilbage til sit Udgangspunkt. Denne vedvarende Bevægelse kaldes den elektriske (galvaniske) Strøm. — Samtlige gode Ledere kan opstilles i en elektrisk Spendingsrække (se under Art. Elektricitet), og jo længer to Legemer staar fra hinanden i denne Række, des større er Kraften af den Elektricitet, de ved Berøring udvikler. I Rækken: Zink, Bly, Tin, Kobber, Sølv, Platina, Guld og Kul frembringer saaledes Zink og Guld stærkere Elektricitet end Zink og Kobber. De to sidstnævnte Metaller samt tildels Kul er de Legemer, som til praktisk Brug i Regelen benyttes. En Forbindelse af to forskjelligartede Ledere til Udvikling af Elektricitet kaldes et galvanisk Element. Strømmens Styrke kan forøges ved Sammenstilling af og Forbindelse mellem et større Antal Elementer; denne Forbindelse kaldes et galvanisk Batteri. Saadanne har man af en Mængde forskjellige Konstruktioner. — Den galvaniske Strøms Virkninger kan henføres til følgende Klasser: 1) de fysiologiske. Ledes en elektrisk Strøm gjennem Tungen (f. Ex. ved at lægge en liden Kobberplade under og en Zinkplade over samme og lade begge Pladers Ender berøre hinanden), mærkes en eiendommelig brændende Smag. Ført gjennem Øinene frembringer Strømmen Lysfænomener, og hvis den indvirker paa en Bevægelsesnerve, selv hos et nylig dødt Dyr, kommer den tilhørende Muskel i Trækninger. 2) De kemiske Virkninger. Føres en galvanisk Strøm gjennem en ledende og kemisk sammensat Vædske, spalter denne sig i sine Bestanddele; Vand dekomponeres saaledes til Vandstof, som samler sig ved den negative, og Surstof, som hentrækkes til den positive Pol. 3) Varmevirkninger. En tynd og slet ledende Metaltraad (f. Ex. af Platina eller Jern), hvorigjennem en kraftig Strøm ledes, bliver glødende og kan endog smelte. 4) Elektromagnetiske Virkninger, se Elektromagnetisme under Hovedtitelen Elektricitet. 5) Induktionsvirkninger, se Induktion. — Galvanismen opdagedes af Galvani (s. d.) ved at de flaaede Ben af en Padde tilfældigvis kom i Berørelse med et Jernstakit, paa hvilket begge Dyrets Ben var ophængte efter en Kobbertraad, indstukken i Rygmarven; Benenes Muskler kom da i stærke Trækninger. Galvani søgte at forklare dette som hidrørende fra en Udladning af Elektricitet, der var opsamlet i Dyrets Legeme under Livsprocessen. Den rigtige Tydning fik Fænomenet af Volta, som praktisk paaviste det ved den efter ham opkaldte Søile (se Volta). — Galvanokaustik, Ætsning eller Udbrænding af organiske Væv ved Hjelp af en Metaltraad, som ved en galvanisk Strøm er gjort ledende. Denne Methode har især Betydning ved Operationer i Legemets Hulheder, saasom Svælget, Næsehulen osv., idet Traaden kan indføres kold og først ved Kjædens Slutning bliver glødende. — Galvanoplastik, Metallers Udfældning af en Opløsning i en Form eller som Overtræk paa en Gjenstand, beror paa den galvaniske Strøms Evne til at dekomponere flydende, kemisk sammensatte Legemer. Det Metal, som oftest støbes galvanoplastisk, er Kobber. Formen, som kan være af forskjelligt Materiale, og som, hvis den ikke selv er ledende, indgnides med Grafitpulver, nedsænkes i en Kobberopløsning og sættes i ledende Forbindelse med den negative Pol af et galvanisk Batteri, medens en Traad fra den positive Pol fæstes til en Kobberplade, som nedsættes i Opløsningen. Udfældningen foregaar temmelig langsomt, men jevnt og giver overordentlig fine og nøiagtige Aftryk af Formen. Om galvanoplastisk Forgyldning, se Forgyldning. — Galvanometer, et Apparat, hvormed den galvaniske Strøms Styrke kan maales efter det Udslag, som den frembringer hos en Magnetnaal.

Galway, (udt. Galvæ), det sydligste Grevskab i den irske Provins Connaugth, 113 Kv.mil stor, med 248,500 Indb. Hovedstaden, Galway, med 13,000 Indb., er en vigtig Handelsplads og Sæde for en katholsk Biskop.

Galveston, By i den nordamerikanske Stat Texas, paa en Ø udenfor Galvestonbugten, med 14,000 Indb. og betydelig Udførsel af Bomuld og Huder, er Texas's vigtigste Handelsstad.

Galæbler, knudeformede Udvexter paa forskjellige Plantedele, fremkommer ved Stik af Insekter (Galhvepser). Disse borer med en dertil indrettet Braad sine Æg ind under Bladenes Overhud eller det yderste Lag af Barken, hvor de udklækkes, og hvor Yngelen som Larve og Puppe opholder sig. Mest bekjendt er Egegalæblerne, som frem-

kommer ved Stik af Cynips Gallæ tinctoriae (se Galhveps) paa en Art Eg, der især forekommer i Lilleasien. De er næsten kugleronde, rynkede, af forskjellig Farve og bruges i Farverierne samt ved Tilberedning af Blæk.

Gama, Vasco da, berømt portugisisk Opdagelsesreisende, f. ca. 1469, d. 1524, erhvervede sig tidlig Ry som en dygtig og uforfærdet Sjømand. 1497 udsendtes han af Kong Emanuel den store med fire Skibe for at fortsætte Diaz's Opdagelser langs Kysterne af Afrika. Efter i Marts 1498 at have anløbet Mozambique, naaede han i Mai s. A. Kalikut paa Malabarkysten og var saaledes den første, som tilsjøs var kommen til Indien. 1499 vendte han tilbage til Portugal, men sendtes 1502 atter til Indien, for at sikre Portugisernes Handel der, hvilket han gjorde med Kraft og Dygtighed. Efter sin Tilbagekomst 1503 opholdt han sig i sit Fædreland til 1524, da han for tredie Gang reiste til Indien for som Vicekonge at afløse Menezes, under hvem Portugiserne havde lidt flere betydelige Tab. Midt i sin rastløse Virksomhed for at tilveiebringe Orden i Kolonierne døde han 1524. Han skal have udmærket sig lige meget ved sin ædle Karaktér som ved Tapperhed og Dygtighed. Camoens har i „Lusiaderne" foreviget hans Bedrifter.

Gamaliel, en lærd og anset Farisæer paa Kristi Tid, var Apostelen Paulus's Lærer og hindrede ifølge Beretningen i Ap. G. 5, 34—39 det jødiske Raads Forfølgelse af Apostlerne.

Gamascher, Beklædningsstykker for Benene, i Regelen af Skind, som knappes over Skoen. De bruges i flere Landes Arméer som en Del af Uniformen.

Gamba, se Viola da gamba. — Gamba kaldes ogsaa en af Orgelets Labialstemmer.

Gambetta, Léon, fransk Statsmand, f. 1838, af en fra Genua nedstammende og efter Sigende jødisk Familie, blev 1859 Advokat i Paris. 1863 gjorde han sig først bekjendt som ivrig Deltager i det republikanske Venstres Valgagitationer; 1868 vandt han et glimrende Navn, som juridisk Taler ved sit Forsvar for Delescluze i den Baudinske Sag, i hvilket han rettede et voldsomt Angreb mod Statskupet af 1851 og det andet Keiserdømme. 1869 indvalgtes han i den lovgivende Forsamling, hvor hans glimrende Veltalenhed skaffede ham stor Anseelse, og hvor han aabent talte Republikens Sag. Da Regjeringen 1870 erklærede Preussen Krig, dadlede han dens Fremgangsmaade, men stemte ikke mod den; derimod tog han allerede før Slaget ved Sedan Ordet for Keiserens Affættelse, og da den lovgivende Forsamling den 4de September var bleven splittet af en Folkesværm, gik han i Spidsen for denne til Raadhuset og proklamerede Republiken, hvorefter han overtog Indreministeriet i den provisoriske Regjering. Den 7de Oktober forlod han i en Luftballon det beleirede Paris, kom ned i Amiens og gik derfra til Tours, hvor han overtog Ledelsen af Regjeringens Delegation tilligemed Krigsministeriet. Fra nu af udøvede han et faktisk Diktatur og udfoldede en energisk Virksomhed for at opdrive og organisere nye Forsvarskræfter. Hans Proklamationer opflammede Folket, og Loirearméen, Nord- og Østarméen kom ved hans Bestræbelser istand. Imidlertid vandt Tyskerne den ene Forbel efter den anden, og i Midten af December maatte Gambetta med Delegationens øvrige Medlemmer flygte til Bordeaux. Efter Paris's Kapitulation vovede han ikke at modsætte sig Folkets Ønske om Fred, hvorfor han indvilgede i Vaabenstilstanden og Sammenkaldelsen af en Nationalforsamling. Da han ikke kunde sætte sit Dekret om Udelukkelse af alle Keiserdømmets „Medskyldige" fra Valgbarhed til Nationalforsamlingen igjennem, nedlagde han sit Embede, blev kort efter Deputeret for Departementet Nedrerhin og stemte mod Fredsslutningen, men nedlagde samtidig sit Mandat sammen med de øvrige Deputerede fra de afstaaede Provinser. Kort efter blev han imidlertid igjen indvalgt og blev yderste Venstres Leder. Han optraadte ved enhver Leilighed skarpt mod Monarkisterne og virkede foruden som Deputeret ogsaa ved Taler paa Folkemøder og ved sit Blad „République française". Efter 1875 slog han ind paa en noget mere moderat Politik og opnaaede 1876 ved Valgene en afgjort Seier for det republikanske Parti; s. A. blev han Formand i Budgetkomitéen og 1879 Deputeretkammerets Præsident. Siden har han øvet en overveiende Indflydelse paa Statsstyrelsen og er for Tiden (1880) uagtet Frankriges mest formaaende Mand.

Gambia, Flod i Vestafrika, udspringer i Højlandet nærved Rio Grandes Kilder, løber mod Nordvest og Vest og falder gjennem et stort Delta i Atlanterhavet, syd for det grønne Forbjerg. Længde ca. 160 Mil.

Gambier, James, engelsk Admiral, f. 1756, d. 1833, kommanderede 1807 den Flaadeafdeling, som bombarderede Kjøbenhavn og bortførte den danske Flaade.

Gamin, (udt. Gamæng), fr., oprindelig Kjøkkengut, Læregut, betegner nu særlig en Pariser-Gadegut, næsten udelukkende i slet Betydning.

Gammelholm, se Bremerholm.

Gammelkatholiker kaldes de liberale Katholiker i Tyskland, som forkaster Dogmet om Pavens Ufeilbarhed. De danner et eget, af Staten anerkjendt katholsk Kirkesamfund.

Gandsfjord, en Arm af Stavangerfjorden, gaar fra Stavanger ret i Syd.

Gandvik, i de ældre Tider Navnet paa Hvidehavet.

Gane, hos de høiere Dyr Skillevæggen mellem Mund- og Næsehulen. Dens forreste Del, den *haarde Gane*, dannes delvis af Overkjævebenene og desuden af to *Ganeben*; til dens bagerste Del er den *bløde Gane*, *Ganeseilet*, fæstet, hvilket bestaar af Muskler, beklædte med en Slimhud. Fra Ganeseilets bagerste Rand udgaar i Midten en tapformig Forlængelse, *Drøvelen*, og paa Siderne to *Ganebuer*, som holder Ganeseilet fast til Tungeroden og Siderne af Svælget. Ganen medvirker ved Talen saavelsom ved Fødens Tygning og Nedsynkning, hvilke i større eller mindre Grad besværliggjøres, naar Ganen er mangelfuld. Dette er enten Tilfældet fra Fødselen af (*Ganespalte*) eller kan opstaa som Følge af Saardannelse i Ganen (f. Ex. ved Syfilis).

Gang, i Geologien en i den oprindelige Bergmasse dannet Sprække, som er bleven udfyldt enten med Bergarter som Granit, Porfyr, Basalt o. lign. eller med andre Mineralier og Malme.

De Mineralier, som ledsager Malmen, kaldes da paa nogle Steder dens Gangsten. Da mange Metaller og Malme fortrinsvis findes i Gange, er Læren om disse af stor Vigtighed for den rationelle Bergverksdrift.

Ganganelli, se Klemens den fjortende.

Ganges, paa Sanskrit Ganga, Flod i Forindien, opstaar paa Sydsiden af Himalaya ved Foreningen af flere mindre Floder, af hvilke de vigtigste er Bhagirathi-Ganga og Alaknanda-Ganga. Den løber først mod Vest, derpaa mod Syd og Sydøst gjennem Slettelandet til Allahabad, hvor den optager Djamna, gaar derpaa under mange Bugtninger mod Øst og endelig igjen mod Sydøst, indtil den gjennem et Delta, der dannes af 8 Hovedarme og flere hundre mindre Grene, falder i den bengalske Bugt. Dens hele Længde er over 400 Mil. Den holdes af Inderne for hellig, og dens Vand forsendes som undergjørende hele Indien rundt, ligesom talrige Templer er byggede til dens Ære. Ganges er for det omliggende Land, hvad Nilen er for Ægypten, idet den i Regntiden oversvømmer Lavlandet og frugtbargjør dette ved det Bundfald, den afsætter.

Gangfod kaldes den hos Hønsefuglene forekommende Fodform med tre stærke Fortæer og en mindre, noget høiere siddende Bagtaa.

Ganglier, se Nervesystem.

Gangræne, se Koldbrand.

Gangspil, et Slags Vinde med lodret Axe (Stamme), der dreies rundt ved Stænger (Spage), bruges paa Skibe især til at løfte Ankeret med.

Ganoider, en Gruppe af de blødfinnede Fiske, af hvilken nu kun forekommer tre Slægter, Polypterus, Calamoichtys (Panseraal) og Lepidosteus (Pansergjedde). De udmærker sig ved at deres Skjæl er forbenede, rudeformede og sammenleddede til et Panser. I tidligere Jordperioder var Ganoiderne langt mere udbredte og omfattede en Mængde nu uddøde Arter. — Af flere Zoologer regnes ogsaa Støren og Slægterne Polyodon og Amia til Ganoiderne.

Gans, Eduard, tysk Retslærd, f. 1797 af jødiske Forældre, d. 1839 som Professor ved Berlins Universitet, stod i et venskabeligt Forhold til Hegel og søgte at gjøre dennes Filosofi gjeldende i Retsvidenskaben ligeoverfor den historiske Skole.

Gap, Hovedstad i det franske Departement Hautes-Alpes, med 9,000 Indb., Bæverier, Garverier og Handel med Frugter og Kvæg.

Garanti, Borgen, stillet Sikkerhed. — Garantere, indestaa, stille Sikkerhed for.

Garaschanin, Ilya, serbisk Statsmand, f. 1812, d. 1874, deltog 1839 i Bevægelsen mod Fyrst Milosch Obrenovitsch og maatte derfor forlade Landet, vendte 1842 tilbage og blev s. A. af Fyrst Alexander Karageorgevitsch gjort til Indenrigsminister, i hvilken Stilling, han gjorde sig fortjent ved Reformer i Rets- og Skolevæsenet samt ved Ordningen af Postvæsenet. 1852 kom han i Spidsen for Ministeriet og opretholdt Serbiens Neutralitet under Forviklingerne om det orientalske Spørgsmaal. 1854 afskedigedes han paa Grund af det russisksindede Partis Misnøie, men blev 1857 igjen Indenrigsminister. Efter Fyrst Alexanders Afsættelse trak han sig tilbage til Privatlivet, men var 1862—67 Ministerpræsident under Fyrst Mikael.

Garat, (udt. Gara), Dominique Joseph, Greve, fransk Revolutionsmand, f. 1749, d. 1833, optraadte som Forfatter og var ved Revolutionens Udbrud Redaktør af „Journal de Paris". Han valgtes af Borgerne i Bordeaux til Medlem af Nationalforsamlingen, blev efter Danton Justitsminister og forkyndte som saadan Dødsdommen for Kongen. Derefter var han Indenrigsminister, Justitsminister og Professor ved Normalskolen. 1798 blev han Gesandt i Neapel og 1799 Medlem af „de Gamles Raad". Under Napoleon blev han Senator, udstødtes af Akademiet under Restaurationen for sin Optræden under de hundre Dage, men blev gjenoptagen 1830. — Hans Brodersøn, Jean Pierre Garat, f. 1764, d. 1823, fra 1795 ansat ved Konservatoriet i Paris, var en udmærket Tenorsanger.

Garavaglia (udt. Garavalja), Giovita, italiensk Kobberstikker, f. 1790, d. 1835, fra 1833 Professor ved Akademiet i Florens, leverede udmærkede Gjengivelser bl. a. af Rafaels „Madonna della Sedia" samt af Appianis „Jakob og Rachel".

Garay, Johan, fremragende ungarsk Digter, f. 1812, d. 1853, udgav 1834 det episke Digt „Csatár", der vakte store Forhaabninger. I rask Rækkefølge offentliggjorde han derpaa et Antal mest historiske Dramaer saavelsom Ballader, Fortællinger og lyriske Digte. Han var især mesterlig som Balladedigter.

Garcia, Manuel, spansk Sanger og Komponist, f. 1775, d. 1832, optraadte 1808—11 med stort Bifald ved den italienske Opera i Paris, gik derpaa til Italien, opholdt sig 1816—24 afvexlende der og i London og reiste sidstnævnte Aar til Amerika, hvor han gjorde megen Lykke. Efter Tilbagekomsten virkede han som Sanglærer i Paris. Han komponerede flere Operaer, som blev modtagne med Bifald, f. Ex. „Kalifen af Bagdad". Som Sanglærer nød han stor Anseelse og uddannede mange fremragende Elever. — Om hans Døtre Marie Felicita Malibran-Garcia og Pauline Viardot-Garcia, se Art. Malibran og Viardot.

Garcia Gutierrez, Antonio, spansk dramatisk Digter, f. 1812, studerede først Medicin, debuterede 1836 som Forfatter med en Tragedie, „Troubaduren", som gjorde stormende Lykke. Mindre Bifald vandt hans følgende Arbeider, hvorfor han 1844 mismodig udvandrede til Amerika. Efter sin Tilbagekomst derfra begyndte han atter at skrive for Theatret og vandt for omtrent alle sine Arbeider den største Anerkjendelse. Han er særlig glimrende som Versifikator.

Gard (udt. Gar), 1) Flod i Sydfrankrige, udspringer paa Sevennerne, løber mod Øst og Sydøst og falder i Rhône. 2) Departement i Sydfrankrige, 101 Kv.m. stort med 420,000 Indb., og betydelig Vin- og Silkeavl. Hovedstad Nimes.

Gardarike (Gardariki) kaldte de gamle Nordmænd det russiske Storfyrstendømme, som oprettedes i det 9de Aarh., og hvoraf det nuværende Rusland har udviklet sig. Gardarike, „Gaardenes, d. e. Befæstningernes (gorody) Rige", bestod af Landet mellem den Finske Bugt og Floden Volga.

Gardarsholm, se Island.

Gardasjøen, se Lago di Garda.

Garde eller Gare, en Del af den gamle Gaard Hange i Torvestads Prestegjeld, Stavanger

Amt, strax nordenfor Haugesund; her skal Harald haarfagre være begraven.

Garde, fr., Vagt, Beskyttelse; især om en Troppeafdeling, der særlig skal tjene en Fyrste til „Livvagt".

Gardermoen, Exerserplads paa Gaarden Garders Grund i Ullensakers Prestegjeld, Akershus Amt, omkr. 4 norske Mil fra Kristiania. Den benyttes i Regelen af 1ste og 2den Bataljon af Artilleribrigaden, af Akershusske og Oplandske Korpser af Kavaleribrigaden, af Hedemarkens, Kristiania og Numedals Bataljoner af de 2 Akershusske Infanteribrigader samt ved større Leirsamlinger søndenfjelds.

Garderobe, fr., Klædekammer; ogsaa alle en Persons Klædningsstykker.

Gardie, de la, svensk Adelsslægt, som nedstammer fra Frankrige. — Pontus de la Gardie, f. 1520, d. 1585, gik 1565 ved Barbergs Overgivelse over fra Danskerne til Svenskerne og erhvervede sig Erik den fjortendes Tillid, men tog 1568 Tjeneste hos Hertug Johan og hjalp denne med at afsætte Erik. Senere beklædte han flere Gesandtskabsposter og blev 1582 Chef for den svenske Krigsmagt, i hvilken Stilling han erobrede Ingermanland. — Hans Søn, Jakob de la Gardie, f. 1583, d. 1652, tjente under Moritz af Oranien, blev derpaa Anfører for de svenske Tropper, som sendtes til Rusland for at støtte Czar Wasilij Schuiskoi, og reddede denne ud af Moskau, hvor han var indesluttet af Polakkerne, men maatte snart trække sig tilbage, da Størstedelen af hans Folk gik over til Fienden. Da han derpaa, efterat Schuiskoi var styrtet, havde erobret Kexholm og Novgorod, sluttede han et Forlig med Russerne, men maatte efter Kongens Villie fortsætte Krigen indtil 1615 og underhandlede derefter om Freden i Stolbova. 1617 blev han Rigsmarsk, hvorefter han tilendebragte Livlands Erobring og var indtil 1629 Statholder der. Derpaa sørgede han for Rustningerne til Krigen i Tyskland og styrede under Kongens Fravær indtil Oxenstjernas Tilbagekomst de indre Anliggender. Han var bekjendt bl. a. for sin Rigdom og sin Velgjørenhed. — Hans Søn, Magnus Gabriel de la Gardie, f. 1622, d. 1686, deltog 1644 i Krigen i Skaane og kom derpaa til Hoffet, hvor han snart blev Dronning Kristinas Yndling. 1645 blev han Oberst ved Garden og 1646 gik han som Ambassadør til Frankrige, hvorefter han med Held søgte at paavirke Dronningen til Fordel for denne Magt. 1647 blev han Rigsraad og i Løbet af de næste fem Aar efter hinanden General, Guvernør i Livland, Rigsmarskal og Rigsskatmester. Da han imidlertid i Dronningens Yndest maatte vige Pladsen for Bourdelot og senere for Pimentelli, tog han for at gjenvinde sin Indflydelse sin Tilflugt til Midler, der medførte hans Forvisning fra Hoffet. Efter Karl den tiendes Tronbestigelse blev han 1655 dennes Stedfortræder i Ingermanland, Estland og Livland; 1660 blev han Rigskansler og Formynder for Karl den ellevte og var efter dennes Tronbestigelse virksom for at bibringe ham absolutistiske Planer, indtil han selv blev fortrængt af Kongens Fortrolighed af det saakaldte „Sovekammerraad". 1676 blev Forsvaret af de vestlige Provinser overdraget ham, men han blev slagen 1677 ved Uddevalla og trak sig nu tilbage indtil 1680, da han blev Rigsdrost og Præsident i Svea Hofret. Han gjorde sig bekjendt ved sin Interesse for og liberale Understøttelse af Kunster og Videnskaber. — Hans Søn, Gustav Adolf de la Gardie, f. 1647, d. 1695, udførte i sin Ungdom flere diplomatiske Hverv, blev 1673 Rigsraad og 1692 Præsident i det pommerske Reduktionskollegium. — Foregaaendes Farbroder, Jakob Casimir de la Gardie, f. 1629, blev 24 Aar gl. Generalmajor og Rigsraad og faldt 1658 under Kjøbenhavns Beleiring. — Jakob Gustav de la Gardie, f. 1768, d. 1842, var 1799—1801 Gesandt i Wien, arbeidede efter Revolutionen i 1809 for Prinsen af Wasas Ophjelse paa Tronen, var 1813—15 Gesandt i Spanien, 1819—40 Ordfører i Bestyrelsen for de offentlige Anliggender og 1834—35 Landmarskal paa Rigsdagen. Han udmærkede sig ved sin Iver for at fremme Folkeoplysningen og bidrog meget til Stiftelsen af velgjørende Anstalter. Hans rige Haandskriftsamling opbevares nu paa Universitetet i Lund.

Gardiner, Stephan, engelsk Geistlig, f. 1483, d. 1555, kom som Sekretær i Tjeneste hos Kardinal Wolsey, var Henrik den 8des Underhandler med Paven angaaende Kongens Skilsmisse fra Katharina af Aragonien, blev derpaa 1529 Medlem af Statsraadet og Biskop af Winchester. Da han hemmelig modarbeidede Reformationen, blev han afsat og under Edvard den sjette holdt i Fængsel; under Marias Regjering kom han løs, indsattes i sit Bispedømme, udnævntes til Storkansler og forfulgte heftig Protestanterne.

Garibaldi, Giuseppe, italiensk Feltherre, f. 1807, indtraadte tidlig som Officér i den sardinske Marine, men maatte 1834 som Deltager i Mazzinis Sammensværgelse gaa i Landflygtighed, hvorefter han opholdt sig en Tid i Marseille, gik derpaa i Beien af Tunis's Tjeneste og reiste 1836 til Sydamerika, hvor han som Anfører for en italiensk Legion kjæmpede paa Republiken Uruguays Side mod Brasilien. Ved Efterretningen om Begivenhederne i 1848 forlod han Amerika og tilbød Kong Karl Albert af Sardinien sin Tjeneste; da dette Tilbud afsloges, anførte han en Stund den lombardiske Regierings Frikorps og gik 1849 i den romerske Republiks Tjeneste. Han ledede med Tapperhed Forsvaret mod Franskmændene og vandt flere Seire, men maatte tilsidst give tabt og forlade Rom med 3,000 Mand. Efter med disse forgjeves at have forsøgt at gjenoplive Frihedskampen maatte han opløse sit Korps, hvorefter han først begav sig til Tunis og derpaa til Amerika; her levede han en Tid som Forretningsmand, men vendte 1854 tilbage til Italien og kjøbte en Del af Øen Caprera, hvor han derpaa opholdt sig til 1859. Ved Krigens Udbrud udnævntes han til sardinsk General, fik Kommando over Alpejægerne og gik 27de Mai over Ticino. Efter Seirene ved Varese og San Fermo drog han videre foran Hovedarméen og stod i Begreb med at angribe Passerne mellem Italien og Sydtyrol, da han stansedes ved Freden i Villafranca. Efter et forgjeves Forsøg paa at føre Krigen over paa Kirkestatens Gebet trak han sig tilbage til Caprera; men da Opstanden paa Sicilien brød løs i Begyndelsen af 1860, samlede han et Korps paa 1,000 Mand, bemægtigede sig

to Dampbaade i Genuas Havn og landede den 11te Mai ved Marsala; efter at have seiret ved Calatafimi indtog han Palermo, erklærede sig for Diktator og blev inden kort Tid Herre over hele Øen. Derefter gik han over til Neapel, hvor han efter flere heldige Træfninger holdt sit Indtog 7de Septbr. Ifølge en Folkeafstemning, som han kort efter fik istand i hele Syditalien, hilsede han den 28de Oktober Viktor Emanuel som Italiens Konge og ledsagede ham paa hans Indtog i Neapel, hvorefter han med Titel af italiensk General vendte tilbage til Caprera. 1862 agtede han at foretage et lignende Tog til Rom, men standsedes ved Aspromonte i Kalabrien, saaredes og toges tilfange og maatte love at holde sig rolig paa Caprera. Her forblev han ogsaa, med Undtagelse af, at han 1864 foretog en Reise til England, indtil 1866, da han overtog Kommandoen over et Korps Frivillige uden dog at udrette noget af Betydenhed. Høsten 1867 forsøgte han atter med en liden Skare Frivillige at indtage Rom, seirede over de pavelige Tropper ved Monterodondo, men blev slagen af Franskmændene ved Mentana og en Tid holdt i Fangenskab. Efter den franske Republiks Proklamation 1870 gik han med en Trop Frivillige i dens Tjeneste, var heldig i flere Smaatræfninger, men tog sin Afsked efter Bourbakis Nederlag. 1871 valgtes han i Nizza til Nationalforsamlingen i Bordeaux, men nedlagde snart sit Mandat. 1874 valgtes han i Rom til Medlem af Deputeretkammeret og fik en Pension af 50,000 Lire aarlig. Senere har han bl. a. beskjeftiget sig med Planen til Tiberens Regulering og Campagnens Opdyrkning. Han har i hele sin Færd vist sig som en Mand, der er istand til at ove alt for hvad han anser for Ret, sværmerisk begeistret for Friheden og tillige uegennyttig som faa; hans Feil har ligget i hans altfor store Dristighed og Lyst til altfor meget at gaa paa egen Haand. Under sit Ophold paa Caprera har han skrevet flere Romaner, i hvilke han skarpt har angrebet det katholske Præsteskab, men som forresten er uden Værd i literær Henseende.

Garigliano (udt. Gariljano), hos Romerne Liris, Flod i den italienske Provins Caserta, 17 Mil lang, falder i Bugten ved Gaëta.

Garizim, i Bibelen Navn paa en Fjeldtop i Efraims Bjerge, nær Byen Sichem.

Garkobber, se Kobber.

Garm, se Gudelære, den nordiske.

Garn, se Traad. — (Fiskegarn), se Fiskeri.

Garnering, Besætning (paa Klæder); ogsaa den indvendige Beklædning i Lasterummet paa et Fartøi. — Garnere, forsyne med Besætning.

Garnier-Pagès (udt. Garnie Pasjæs), Etienne Joseph Louis, fransk Politiker, f. 1801, d. 1841, deltog i Julirevolutionen og indvalgtes 1831 i Deputeretkammeret, hvor han lige til sin Død var Republikanernes Øverste og almindelig agtede Fører. — Hans Halvbroder, Louis Antoine Garnier-Pagès, f. 1803, d. 1878, uddannede sig som Handelsmand, deltog i Julirevolutionen og valgtes efter Broderens Død til Deputeret, i hvilken Egenskab han sluttede sig til yderste Venstre, medens han udfoldede stor Virksomhed i Reformbanketterne. Under Februarrevolutionen blev han Medlem af den provisoriske Regjering og overtog for en Stund Finansministeriet. I den konstituerende Forsamling hørte han til de maadeholdne Demokrater. Efter derpaa at have levet en Tid som Privatmand og bl. a. skrevet sin „Februarrevolutionens Historie" indvalgtes han 1864 i Nationalforsamlingen, hvor han sluttede sig til Republikanerne. 1870 blev han Medlem af den provisoriske Regjering uden dog at udrette noget af Betydning.

Garnison, en Fæstnings Besætning; ogsaa samtlige i en aaben By for længere Tid kasernerede eller indkvarterede Tropper.

Garniture (udt. Garnityr), fr., Indfatning; Pynt; Sæt af sammenhørende enkelte Gjenstande (f. Ex. Knapper, Glas o. s. v.)

Garofalo, se Tisio da Garofalo.

Garonne, hos Romerne Garumna, Flod i det sydvestlige Frankrige, udspringer i Pyrenæerne paa spansk Grund, løber mod Nordost til Toulouse og derpaa mod Nordvest, forener sig nedenfor Bordeaux med Dordogne til en ½—1½ Mil bred Strøm, Gironde, som falder i Atlanterhavet. Dens hele Længde er 85 Mil. Den er seilbar fra Toulouse og staar ved denne By gjennem Canal du Midi i Forbindelse med Middelhavet. Blandt dens Bifloder kan foruden Dordogne nævnes Ariège, Tarn og Lot. — Departementet Haute-Garonne er 114 Kv.m. stort og har 479,000 Indb. Hovedstad Toulouse.

Garotte, et paa en opretstaaende Stok fæstet Halsjern, der kan skrues sammen, saaledes at det kvæler Delinkventen, bruges i Spanien ved Henrettelsen af adelige Forbrydere.

Garrick, David, Englands største Skuespiller f. 1716, d. 1779, røbede allerede som Skolegut sine glimrende Anlæg for Scenen. Ikkedestomindre sattes han paa Kontoret hos en Onkel, som var Vinhandler i Lissabon, og studerede senere i London Retsvidenskab, Filosofi og Mathematik. Efter et Forsøg paa at etablere sig som Vinhandler fulgte han endelig sit Kald og sluttede sig 1741 til et omreisende Skuespillerselskab. 1742 kom han til London og debuterede med stort Bifald paa Goodmannsfieldstheatret som Richard den tredie i Shakespeares Drama. I de følgende Aar spillede han dels i Dublin, dels paa Drurylanetheatret i London, hvilket sidste han 1747 kjøbte sammen med Lacy. Ved denne Scene virkede han nu som Sceneinstruktør og Skuespiller, indtil han 1776 trak sig tilbage. Han var ikke blot den engelske Scenes største Kunstner, men idetheletaget en af de største Skuespillere, som har levet. Hans overordentlige Talent understøttedes heldigt af hans Ydre. Det var især i Shakespearske Roller, saavel tragiske som komiske, han vandt sine Laurbær, og han gjorde sig højlig fortjent ved at bringe saavel disse Mesterverker som flere af de andre ældre engelske Dramatikeres Stykker frem paa Scenen igjen efter længere Tids Hvile. Han har ogsaa selv skrevet et Antal Skuespil, som tildels har gjort megen Lykke. — Hans Hustru Eva Maria, f. Weigel, f. i Wien 1724, d. 1822, var en udmærket Danserinde ved Operaen i London.

Garvestoffer eller **Garvesyrer**, en Gruppe af organiske Forbindelser, som forekommer i næsten alle Planter, i størst Mængde i Trærnes Bark. De bestaar af Kulstof, Surstof og Vandstof, har en sammensnerpende Smag, er opløselige i Vand,

men krystalliserer ikke; deres Opløsninger udfælder de fleste Metalsalte samt Albuminstoffer; med den dyriske Hud indgaar de uopløselige Forbindelser, som vanskelig raadner. Det vigtigste Stof af denne Gruppe er: Galæblegarvesyre el. Tannin ($C_{27}H_{22}O_{17}$), som findes i Egens Bark og de fleste af dens øvrige Dele, men især i Galæbler og Sumak. Ved Luftens Tilgang sønderdeles en Opløsning af Tannin i Gallussyre og Sukker, idet den afgiver Kulsyreanhydrid. Den samme Dekomposition foregaar ved Gjæring, samt naar Tannin koges med fortyndet Svovlsyre. — Garvning af Huder og Skind tjener til at gjøre disse stikkede til at udholde Luftens og Vandets Indvirkning uden at raadne, samtidig med at deres Bøielighed bibeholdes. Det virksomme Stof ved den almindelige Rød- eller Barkgarvning er et Garvestof, sædvanlig Tannin; men ved Siden af Behandling med dette underkastes Huden endnu en Række Bearbeidelser af forskjellig Art. Først udbløddes den i Vand, især hvis den har været tørket eller saltet, hvorefter den ved Skrabning befries fra vedhængende Kjød og Cellevæv. Dernæst bortskaffes Haarene og Overhuden ved Behandling med Kalk, ved svag Gjæring eller ved Anvendelse af varme Vanddampe, hvorefter Læderhuden bringes til at svulme og udvides i Porerne ved at behandles med meget svag Svovlsyre eller ved at henlægges en Tid i en Blanding af Klid og Vand, ved hvis Gjæring der dannes Eddikesyre og Melkesyre. Nu bringes Huderne først i et svagt Udtræk af Ege- eller Birkebark i Vand og henligger deri nogle Dage, hvorefter de i store, dertil indrettede Kar lægges lagvis med malet Bark og overhældes med Vand. Her forbliver de nu urørte i nogle Uger, hvorefter de optages og lægges i Lag med ny Bark, saaledes at de Huder, som før har ligget øverst, nu kommer nederst. Hvor lang Tid der medgaar inden Huden er færdiggarvet, beror paa dens Tykkelse; medens Kalveskind, Ko- og Hestehuder kun behøver 3—5 Maaneder, er de tykkeste Oxehuder ofte ikke gjennemgarvede før efter omtrent 2 Aars Forløb. Til 1 Skaalpund raa Hud behøves efter Kvaliteten 4—10 Pund Egebark eller omtr. 8 Pd. Birkebark. — For at fjerne de Ulemper, som er forbundne med at Processen kræver saa lang Tid, har man istedenfor at lægge Huderne lagvis med Bark lagt dem i vandige Udtræk af et Garvestof, først i svagere, senere efterhaanden i stærkere. Herved opnaaes, at Garvningen i det høieste medtager en Tid af et Par Maaneder; men det er en almindelig Paastand, at Læderet paa denne Maade ikke bliver saa godt, som efter den førstbeskrevne Methode. Efterat saaledes den egentlige Garvning er tilende, underkastes Læderet endnu flere Behandlinger for at gjøres glat, fast og, forsaavidt det ikke er bestemt til Saalelæder, tillige smidigt. — Russelæder garves med et Afkog af Bidie- eller Pilebark og indsmøres siden paa Kjødsiden med Næverolie; Saffian og Maroquin garves med Sumak eller Galæbler. — Hvidgarvning anvendes især til Handskeskind; efterat Skindene er afhaarede, lægges de en ganske kort Tid i en Opløsning af Alun og Kogsalt, hvori det egentlige virksomme Middel udgjøres af Alunets Lerjord. De gjøres derefter som oftest smidige ved at indsmøres med en Blanding af Hvedemel og Æggeblomme. — Semskning er ingen egentlig Garvning, da intet Garvestof ved den anvendes; i Stedet indsmøres Huderne, efterat de er stærkt afskrabede paa begge Sider, med Olie eller Tran og underkastes en Række Bearbeidelser, for at Fedtstoffet skal trænge grundig ind. Det saaledes tilberedte Skind kaldes Vaskeskind. — Pergament forfærdiges ogsaa uden Anvendelse af noget Garveemne, idet det blot afhaares, skrabes og slibes med Pimpsten, samt paa Kjødsiden indgnides med Kridt.

Gas, Luftart, betegner ethvert Legeme, som selv ved temmelig stærk Sammenpresning og Afkjøling bibeholder sin Luftform; Navnet bruges saaledes i Modsætning til Damp (s. d.), uden at Grændsen mellem de to Benævnelser skarpt kan trækkes. De allerfleste Gasarter kan ved Anvendelse af særdeles stærkt Tryk i Forbindelse med en lav Temperatur bringes i flydende Tilstand (Fortætning). Alle Gasarter er gjennemsigtige og de fleste tillige farveløse; hver af dem har sin særegne specifike Vegt, men alle er meget lettere end Vand. Mange af dem (f. Ex. Ammoniakgas) opsuges med Begjærlighed af Vand. Surstof, Kvælstofoxydul, Kvælstofoxyd og for nogle Stoffers vedkommende Chlor underholder Forbrænding; brændbare er Vandstof, Kuloxyd, Grubegas, Svovlvandstof og Cyanvandstof. Grubegas, Ammoniak, Svovlvandstof og Lysgas danner, naar de blandes med Surstof eller atmosfærisk Luft, Knaldgasser, som exploderer heftig, naar de antændes. Gasserne fremstilles paa forskjellig Maade, mest ved Ophedning af de Stoffer, hvori de kemisk eller mekanisk bundne indeholdes, eller ved elektrisk Dekomposition af flydende Stoffer (saaledes fremstilles Surstof og Vandstof ved elektrisk Sønderdeling af Vand). De opsamles i oventil lukkede Kar, som er fyldte med Vand eller Kviksølv og med den nedre, aabne Ende er stillede i et større Kar, fyldt med samme Vædske; naar Gasen gjennem et Rør ledes hen under det hvelvede Kar, stiger den op i dette og driver lidt efter lidt Vædsken ud, hvorefter Karret lukkes. — Navnet Gas bruges ofte i daglig Tale ensbetydende med Lysgas, en brændbar Gas, som fremkommer ved tør Destillation af kulstofholdige organiske Stoffer. Den bestaar hovedsagelig af forskjellige Kulvandstoffer, blandede i forskjelligt Forhold. Hyppigst fremstilles den til praktisk Brug af Stenkul. Disse fyldes i Rør (Retorter) af brændt Ler eller Jern, 9—20 Fod lange, runde eller ovale og af 1—2 Fods Gjennemsnit, som i en dertil indrettet Ovn stadig holdes rødglødende. Efter 5—8 Timers Forløb tømmes Retorterne for de deri tilbageværende Koks (s. d.) og nye Kul ifyldes. Gjennem Rør fra Retorterne samler de under Destillationen udviklede luftformige Produkter sig i en Kondensator, hvor Dampene af Vand og Tjære fortættes til Gasvand og Stenkultjære (s. d.); derfra ledes Gasen, som endnu er forurenset af nogen Tjære, Kulsyre, Ammoniak- og Svovlforbindelser, over i den saakaldte Skrubber, hvor den ved at strømme mellem vaade Træsliser, Teglstensstykker o. lign. renses for Tjære, og kommer derpaa ind i andre Renseapparater, hvor den ved Hjelp af Jernoxyd og Kalk befries for Svovlvandstof og Kulsyre. Endelig ledes Gasen ind i en stor Beholder, Gasometret, der er forarbeidet af Jernplader omtrent i Form af

en Kjedel og staar omvendt i et Vandbassin, i hvilket det ved Gasens Ind- og Udstrømning kan stige og synke. Det betydelige Tryk, som Gasometret udøver paa sit Indhold af Gas, ophæves tildels i Regulatorerne; fra disse kommer Gasen ind i et System af større Rør, som igjen udsender mindre Grene, hvorigjennem den endelig kommer til det Sted, hvor den skal anvendes. Hvad enhver Konsument forbruger, maales ved en sindrig Indretning, en Gasmaaler, som er anbragt ved Begyndelsen af hvert privat Ledningsrør. Gasens Lysstyrke afhænger af dens Beskaffenhed (større eller mindre Renhed), af Trykket og af Brænderens Indretning; i Regelen giver en Gasflamme, som forbruger 5 Kubikfod Gas i Timen, et Lys, som tilsvarer 12—15 Stearinlys. Foruden til Belysning bruges Lys- eller Stenkulgasen som Drivkraft i Gasmotorer og paa Grund af sin Lethed som Fyldning for Luftballoner. Foruden af Stenkul kan Lysgas ogsaa fremstilles ved tør Destillation af Træ, Torv, Harpix og Fedtstoffer. Gastilvirkningen af Træ er forsaavidt af Betydning, som man dertil kan anvende alt Affald ved Sagbrug, Høvlerier o. lign., og saavidt vides gives der flere saadanne industrielle Anstalter, som i smaa Gasapparater tilvirker den Gas, de selv behøver. Trægasen udvikles hurtigere end Kulgasen og er langt rigere paa Kulsyre, hvorfor der til dens Rensning medgaar mere Kalk, hvorimod den er fri for Svovlforbindelser. Gas af Olie eller andet Fedt samt Harpix har den flerdobbelte Lyskraft mod Stenkulgas og behøver ingen Rensning, men er i Regelen til praktisk Brug altfor kostbar. Selligues Gas fremstilles af Vanddampe, som stryger hen over glødende Kul, hvorved der dannes Vandstof og Kulilte; den bringes til at brænde med lysende Flamme ved at blande den med Dampe af Benzin eller Petroleum, med Stenkulgas ell. lign. — Gasbelysning og Gasverker er Indretninger af temmelig ny Datum. Vistnok forstod man allerede i Begyndelsen af det 18de Aarh. at fremstille en brændbar Gas af Stenkul, men først i Begyndelsen af det 19de Aarh. blev denne fremstillet i større Mængde af Englænderne Murdoch og Clegg. Samtidig tilvirkede Franskmanden Le Bon Gas af Træ. Efter at have forsøgt Gasens Anvendelse i Privatbygninger opnaaede man 1808 at kunne oplyse en Gade i London dermed; 1810 fik Londons første Gaskompagni Parlamentets Stadfæstelse, og fra den Tid bandede det nye Belysningsmiddel sig hurtig Vei til alle store Byer i den civiliserede Verden. — Det første Gasverk i Norge anlagdes i Kristiania 1848; foruden Hovedstaden oplyses nu ogsaa de fleste andre større Byer med Gas. Det samlede Antal Gasverker i Norge var 1875 12 (11 i Byerne og 1 paa Landet), med tils. 255 Arbeidere.

Gascogne (udt. Gascaanj), lat. Vasconia, et af Frankriges gamle Landskaber, omfattede de nuværende Departementer Landes, Hautes-Pyrénées, Gers og den sydlige Del af Haute-Garonne, Tarn-Garonne og Lot-Garonne. Landskabet fik sit Navn efter Baskerne, som i det 6te Aarh. e. Kr. nedsatte sig her, da de af Vestgoterne fordreves fra sit tidligere Opholdssted paa Sydsiden af Pyrenæerne. 602 underkastede de sig Frankerne og fik under Karl den store egne Hertuger, som flere Gange søgte at gjøre sig uafhængige. 1054 kom Gascogne til Guyenne og senere med dette under Frankrige. — Gascognerne er et i Sprog og Sæder i mange Henseender eiendommeligt Folkefærd, som i Forbindelse med et godmodigt Naturel har en vis Tilbøielighed til at prale af sig og sit Land (deraf Gasconnade, uskadeligt og harmløst Praleri).

Gaskell, Elisabeth Cleghorn, engelsk Forfatterinde, f. 1822, d. 1865, har i en Række Romaner og mindre Fortællinger („Mary Burton", „Ruth", „Nord og Syd" m. fl.) talentfuldt behandlet flere sociale Spørgsmaal. Hun har ogsaa skrevet en Biografi af sin Veninde Charlotte Bronte.

Gasna, Gasnevider, se Ghasna, Ghasnevider.

Gaspé, en Halvø i Provinsen Kvebek i Kanada, mellem St. Lorentz- og Chaleurbugten, 218 Kv.mil stort, med 19,000 Indb., mest af fransk Herkomst.

Gassendi, Petrus, egentl. Pierre Gassend, berømt fransk Mathematiker og Filosof, f. 1592, d. 1655, blev allerede i sit 16de Aar Lærer i Rhetorik i Digne og 1613 Professor i Theologi i Aix. Efter fra 1623 at have levet som Privatmand blev han senere Professor i Mathematik ved Collége Royal de France i Paris. Han fik tidlig Afsmag for den paa hans Tid herskende aristoteliske Filosofi og vendte sig i dens Sted til Naturvidenskaberne og til Epikurs Atomlære, som han udviklede i sit Værk om „Epikurs Liv, Sæder og Lære", men indblandede dog ogsaa flere med denne Lære uforenlige Elementer i sit System, saaledes navnlig theologiske Idéer om Gud og Udødeligheden. Han var en Ven af Kepler og Galilei og leverede i sin „Institutio astronomica" en Oversigt over Astronomiens Standpunkt paa hans Tid, ligesom han i sit Værk om Tycho Brahes, Kopernikus's, Peurbachs og Regiomontanus's Liv gav en sammenhængende Astronomiens Historie.

Gasser, 1) Josef, østerrigsk Billedhugger, f. 1818, uddannede sig ved Akademiet i Wien og senere i Rom og har fra omkr. 1850 levet i Wien. Blandt hans Arbeider kan nævnes en Række Statuer og Reliefer dels i Sten, dels i Træ for Stefanskirken og Votivkirken i Wien. 2) Hans Gasser, f. i Kärnten 1817, d. 1868, uddannede sig i Wien til Billedhugger og var omkr. 1851 en kort Tid Lærer ved Akademiet sammesteds. Han har leveret et betydeligt Antal fordetmeste vellykkede Portrætstatuer, bl. a. af Maria Theresia (i Wiener-Neustadt) og af Wieland (i Weimar). Heldigst var han dog i den mere genremæssige Plastik.

Gassner, Johan Josef, Præst i Tyrol, f. 1727, d. 1779, foregav at kunne fordrive onde Aander, fra hvem efter hans Sigende de fleste Sygdomme hidrørte. Han var en Tid heldig nok til at vinde Tiltro, men hans Charlataneri blev snart opdaget. Det er troligt, at han virkede i Jesuiternes Tjeneste.

Gastein, Badested i det østerrigske Hertugdømme Salzburg, 3,350 Fod over Havet, med varme Mineralkilder, besøges aarlig af ca. 3,000 Kurgjester. Her afsluttedes 14de August 1865 en Overenskomst mellem Preussen og Østerrige, ved hvilken Slesvig stilledes under Preussens og Hol-

sten under Østerriges Forvaltning og Lauenborg solgtes til Preussen.

Gastralgi, se Kardialgi.

Gastrisk, hvad som angaar Maven. — Gastrotomi, Operation, hvorved Maven aabnes udenfra.

Gastronom, Lækkermund.

Gates (udt. Gæts), Horatio, amerikansk General, f. i England 1728, d. 1806, kom som Officer under Bradock til Nordamerika, hvor han kjæmpede mod Franskmændene og Indianerne, bosatte sig derpaa i Virginia og stillede sig ved Frihedskrigens Udbrud paa Amerikanernes Side. 1776 blev han Chef for deres Nordarmé, tvang 1777 Burgoyne til Overgivelse og fik 1780 Kommandoen i Nordkarolina. Da han her blev slaaet af Cornwallis, afsattes han og tiltaltes som Forræder, men frikjendtes, hvorefter han levede som Privatmand.

Gateshead (udt. Gætshedd), By i det engelske Grevskab Durham, ved Floden Tyne, med 48,500 Indb. og livlig Industri, er ved Broer forbunden med Newcastle.

Gath, en af Filisternes 5 Hovedstæder, nævnes i Bibelen som Goliaths Fødeby. Den erobredes af David, kom derpaa under Syrien, gjenerobredes af Usia, men gik snart tabt igjen (1 Kr. 19, 1; 2 Kr. 26, 6).

Gatlingkanoner, en Art Mitraljøser (s. d.).

Gatsbjergene, se Ghatsbjergene.

Gatschina, By i Rusland, sex Mil sydvest for Petersburg, med 9,000 Indb. og et prægtigt Slot, som er Keiserens Privateiendom.

Gatterer, Johan Christoph, tysk Historiker, f. 1727, d. 1799, fra 1759 Professor i Göttingen, udgav et Par større Verker over Verdenshistorien samt et stort Antal Lærebøger i Historie og dens Hjelpevidenskaber.

Gau, tysk af goth. gavi, Egn, Land, Landskab; i ældre Tider i Tyskland en Afdeling af Landet med Hensyn til Krigs- og Retsvæsenet, stod under en Gangreve (Gaugraf). Se forøvrigt Germanien. — Gauforfatningen opkom hos Frankerne allerede i det 7de Aarh. og ophørte i det 12te med Indførelsen af Lenenes Arvelighed.

Gau, Franz Christian, bekjendt Arkitekt, f. 1790 i Köln, d. 1853, kom i en ung Alder til Paris for at studere Bygningskunsten og blev 1825 naturaliseret som fransk Borger. 1817 foretog han en Reise til Italien og Orienten og anstillede navnlig omhyggelige Undersøgelser over de gammelægyptiske Bygningslevninger i Nubien, over hvilke han udgav et Planchevært. Fra 1839 forestod han Bygningen af Kirken Santa Clotilde i Faubourg St. Germain.

Gauchos (udt. Gautsjos) kaldes i La-Plata-Staterne Beboerne af de derværende Pampas (s. d.). De lever af Fædrift og regner sig for Hvide, men er i Virkeligheden en Blanding af Indianere og Efterkommere af Europæere og staar i det hele taget paa et lavt Kulturtrin.

Gauermann, Jakob, tysk Landskabsmaler og Kobberstikker, f. 1772, d. 1843, uddannede sig i Stuttgart og Wien, bereiste Schweiz og Tyrol og malede fra 1811 en Række Landskaber fra Steiermark. Han er baade som Maler og Kobberstikker heldigst i idylliske Scener af Alpenaturen, en Genre, som han kan siges at have skabt. — Hans Søn, Friedrich Gauermann, f. 1807, d. 1862, var ligeledes en fremragende Maler. Han fremstillede især Landskaber, men næsten bestandig med Staffage af Mennesker og Dyr. Han har ogsaa raderet nogle Blade fortræffelige Dyrestudier.

Gaugamela, i Oldtiden en By i Assyrien, ikke langt fra det nuværende Mossul. Her besejrede Alexander den store 331 f. Kr. Darius Kodomannus i et Slag, som havde Perserrigets Fald til Følge.

Gaulen, se Gaas.

Gaupe (Felis Lynx), Rovdyr af Kattesslægten, udmærker sig ved en temmelig kort, afstumpet Hale og ved lange Haardusker i Ørespidserne. Den er af Størrelse som en stor Hund (ca. 3 Fod 9 Tommer lang, Halen iberegnet). Dens Farve er meget varierende, hvilket har givet Anledning til, at man har antaget flere Arter, som man har kaldt Katgaupe, Rævegaupe og Ulvegaupe. Den findes i Stovene i Nordasien samt i Mellem- og Nordeuropa og gjør Skade ikke blot ved at dræbe Husdyr, især Faar og Gjeder, men ogsaa ved at udrydde Harer og andet nyttigt Vildt. I Norge udbetales for hver fældet Gaupe en Præmie af 20 Kroner. Ogsaa dens kostbare Skind medvirker til, at den ivrig efterstræbes, hvorfor den bliver stedse mere sjelden.

Gaurisankar, se Everest.

Gausdal, en Sidedal til Gudbrandsdalen paa dennes Vestside, gjennemstrømmes af Gausaelv, der falder i Lougen strax ovenfor Lillehammer. — Gausdal, østre og vestre, to Præstegjeld i Dalen af samme Navn. Østre Gausdal bestaar af Sognene Gausdal og Follebo, vestre Gausdal af Sognene Bødal og Svatsum. — Gausdals Sanatorium, en Kuranstalt, hvis helbredende Indflydelse væsentlig beror paa Stedets lette og rene Fjeldluft, er beliggende 4 Mil nord for Lillehammer, ved Foden af Skeidkampen, ca. 2,500 Fod over Havet. Det anlagdes af et Interessentskab og aabnedes 1ste Juli 1876. Det er indrettet til at modtage ca. 200 Gjester, et Antal, som de to første Aar ogsaa næsten naaedes; 1878 sank Besøget paa Grund af uheldige klimatiske Forhold til 94, men er senere igjen steget. Middeltemperaturen ved Sanatoriet for Maanederne Juli og August har i 1876 og 1877 varieret mellem 8,9° og 12° C.; Middelbarometerstanden for 1877 var 706.7 Millimeter. — De Sygdomme, ved hvilke et Ophold ved Gausdals Sanatorium er af gavnlig Indflydelse, er især Nervesvækkelser, kronisk Katarrh i Luftveiene og Uorden i Fordøielsen.

Gausta, Telemarkfjeldenes høieste Top, ligger paa Vestsiden af Tinsjøen og har en Høide af ca. 6,000 Fod.

Gaustad Sindssygeasyl i Vestre Aker ved Kristiania blev, efterat der af Storthinget i 1848 var bevilget Penge til en saadan Anstalts Opretelse, grundlagt 1851 og aabnet 1ste Oktbr. 1855. Det er anlagt i væsentlig Overensstemmelse med Esquirols Pavillonsystem, saaledes at Afdelingerne for de i forskjellig Grad Syge ligger parallelt i en indbyrdes Afstand af ca. 150 Fod, frit og med god Udsigt og smukke Omgivelser. Bygningerne er opførte efter Plan af Dr. Major og Tegning af Arkitekt Schirmer; Afdelingerne for mandlige og kvindelige Sindssyge ligger paa hver sin Side af et Midtparti, som indeholder Lægebolig, Kjøkken,

Forvalterbolig, Tjenerboliger, Kontorer, Værksteder og en Sal til Afholdelse af Gudstjeneste. Forat de Sindssyge skulde kunne skaffes Beskjæftigelse ved Havearbeide og Jordbrug var der allerede fra Begyndelsen tillagt Asylet ca. 200 Maal Jord; 1857 indkjøbtes til dets Brug hele Gaarden Gaustad, saa at Asylet nu raader over ca. 70 Maal Have, 1,000 Maal Indmark og 4,000 Maal Skov, Udmark og Vandløb. I denne Henseende er det saaledes et af de bedst udstyrede i Verden. Asylet var fra Begyndelsen tænkt som udelukkende Helbredelsesanstalt for 300 Sindssyge, 150 Mænd og 150 Kvinder; men Nødvendigheden har i Tidens Løb forvandlet det til en kombineret Helbredelses- og Pleieanstalt; den stærke Tilstrømning har bevirket, at der har maattet gives Bemyndigelse til at modtage 165 Mænd og 165 Kvinder, hvilket Tal endog af og til maa overskrides. — Fra 1ste Oktober 1855 til 1ste August 1880 har der i Asylet været behandlet 5,203 Sindssyge (Smlg. Art. Sindssygevæsen).

Gauß, Karl Friedrich, berømt tysk Mathematiker, f. 1777, d. 1855, blev 1807 Professor og Direktør for Observatoriet i Göttingen. 1799 fremsatte han i sin Doktordisputats for første Gang et strengt Bevis for Algebraens Hovedsætning og gav derved denne Gren af Mathematiken en dybere Begrundelse. I „Disquisitiones arithmeticae“ (1801) berigede han den høiere Mathematik, navnlig Tallæren, med mange vigtige Opdagelser. 1795 fremsatte han de mindste Kvadraters Methode, idet han anvendte den ved Beregningen af Smaaplaneternes Baner. 1811—17 ledede han Opførelsen af det nye Observatorium i Göttingen, fortsatte fra 1820 Gradmaalingen i Hannover og opfandt til Brug ved denne Heliotropen. Han beskjæftigede sig ogsaa med den mathematiske Fysik, særlig med Jordmagnetismen, og gav for denne en ny og fuldstændigere Theori, som nu traadte istedenfor de tidligere Forsøg til en Forklaring af T. Mayer og af Hansteen.

Gautama, se Buddah.

Gauta-Thore og **Afrafaste**, to Brødre, der levede som Røvere i Jemtelandsskovene, og som begge sluttede sig til Olaf den hellige, da han gjorde sit sidste Tog til Norge. De faldt i Slaget ved Stiklestad.

Gauthey (udt. Gaate), E. M., fransk Mathematiker og Ingeniør, f. 1732, d. 1806, byggede 1783—91 Canal du Centre mellem Saône og Loire.

Gautier (udt. Gaatie), Théophile, fransk Digter og Kritiker, f. 1808, d. 1872, begyndte efter endte Skolestudier at lægge sig efter Malerkunsten, men kom snart til det Resultat, at hans Begavelse ikke laa i denne Retning, og vendte sig nu med al sin kraftige Natur Energi til Literaturen. Den unge romantiske Skole, som netop opblomstrede under Victor Hugos Anførsel, talte snart i ham en begeistret Tilhænger, som ikke blot ved det, han selv bidrog til den romantiske Poesi, men ogsaa og især ved sin Kritik blev en af Skolens første Støtter. Efter i 1830 at have debuteret med et Bind Digte, skrev han i „La France littéraire“ Artikler om de franske Digtere i det 17de Aarh., var derpaa efter hinanden Medarbeider i „Figaro“, „Revue de Paris“, „Artiste“ og „Presse“, fra hvilket sidste Blad han efter en tyveaarig Virksomhed 1856 gik over til „Le Moniteur“. 1869 blev han Medarbeider i „Journal officiel“. Blandt hans poetiske Værker kan mærkes Digtet „Dødens Komedie“ (1838), Romanerne „Les jeunes-France“ (1833), „Mademoiselle de Maupin“ (1835), „Fortunio“ (1838), „Kaptein Fracasse“ (1864) samt Digtsamlingen „Emailler og Camées“ (1852). Endvidere samlede han Indtrykkene fra sine mange Reiser til flere aandrige Reiseskildringer, („Tra los montes“, „Zigzags“, „Italia“, „Constantinople“ m. fl.). — Gautiers Digtning hører til Romantikens mest farverige Frembringelser; en utøilet Fantasi driver sit Spil baade med Indhold og Form og frembringer en Række af de mest glødende og bevægede Billeder, indfattede i en Ramme af lunefuld og pikant Stil. Som Kritiker skaffede han den romantiske Retning Plads ved til den ene Side at hugge løs paa den falske Klassicitet i den traditionelle Tragedie, paa den anden Side ved ligesaa skarpe Angreb paa Scribes „Spidsborgerskole“ i Lystspillet og Vaudevillen. — Hans kritiske Arbeider er samlede i „Den dramatiske Kunsts Historie i Frankrige“ (6 Bd., 1858—59) og „Romantikens Historie“ (1872 og 74).

Gavarni, Paul, egentl. Guillaume Sulpice Chevalier, berømt fransk Tegner, f. 1801, d. 1866, var først Mekaniker, begyndte i sit 34te Aar at tegne Modeblade og erhvervede sig snart et stort Ry. Som Medarbeider i „Charivari“ berigede han derpaa dette Blad med en Række aandrige humoristiske Billeder saavel af det lavere som af det finere Pariserliv. Ogsaa som Lithograf var han særdeles fremragende.

Gave (donatio) en Formuespræstation, som en Person, Giveren, yder eller lover at yde en anden, Gavemodtageren eller Donataren, uden dertil at være moralsk eller juridisk forpligtet, i den Hensigt at berige Modtageren og med Formindskelse af egen Formue. — Gavekontrakten er en ensidet Kontrakt, men efter norsk Ret ligesaa bindende som enhver anden. Donataren kan saaledes holde Exekution for Gaven hos Giveren, om denne ikke opfylder sit Tilsagn. Eftersom Gavens Fuldbyrdelse er gjort afhængig af Giverens Død eller ikke, skjelnes mellem Dødsgaver (donationes mortis causa) eller Gaver i levende Live eller Livsgaver (donationes inter vivos). De første adskiller sig fra testamentariske og legatariske Forføininger deri, at de ikke ensidig kan tilbagekaldes af den lovende (Giveren), medens Testamenter og Legater ensidig kan tilbagekaldes eller forandres. Ifølge Arvelovens § 65 behandles dog alle Gaver, som ved Giverens Død er ufuldbyrdede, samt Gaver, som gjøres paa Dødsleiet, om de end fuldbyrdes før Giverens Død, som testamentariske Forføininger og er følgelig underkastede de for disse foreskrevne Indskrænkninger. I Tilfælde af Konkurs kan Konkursboet omstøde Skyldnerens Gaver, forsaavidt de ikke er gjorte inden 8 Uger før Konkursens Aabning, medens ufuldbyrdede Gaver altid kan omstødes. Ligesaa kan Gaver mellem Mand og Hustru og Forældre og Børn omstødes i Tilfælde af Konkurs.

Gavial (Gavialis indicus), se Krokodil.

Gavl, Endevæg i en Bygning; især det øverste trekantede Parti mellem de skraanende Tagflader.

Gavotte, en nu forældet livlig fransk Dans i $^4/_4$ eller $^2/_4$ Takt, brugtes baade som Selskabsdans og i Balletten; Musiken til den forekom ogsaa, friere behandlet, i Sonater og Suiter.

Gay (udt. Ge), John, engelsk Digter, f. 1688, d. 1732, skrev en Række Fabler og vittige Parodier, men blev især berømt ved sin „Tiggernes Opera", som ved sin Fremkomst (1728) oplevede 63 Opførelser efter hinanden og endnu spilles.

Gay (udt. Gæ), Sophie, fransk Forfatterinde, f. 1776, d. 1852, optraadte først som Forfatterinde i „Journal de Paris" med et Forsvar for Madame de Staël, hvilket vakte megen Opsigt. Hun offentliggjorde derpaa en lang Række Romaner og Theaterstykker, af hvilke kan nævnes „Laura d'Estell", „Léonie de Montbreuse" og „En lykkelig Elskers Ulykker". — Hendes Datter Delphine Gay, f. 1804, d. 1855, 1831 gift med Emile de Girardin, var paa Grund af sin Skjønhed og sit Talent Gjenstand for stor Hyldest af den franske romantiske Skole. Hun skrev flere Romaner og aandrige Causerier i Aviser, men er mest bekjendt for sine Lystspil „Lady Tartuffe" og „Journalisternes Skole".

Gay-Lussac (udt. Gæ-Lysak), Louis Josephe, fransk Kemiker og Fysiker, f. 1778, d. 1850, blev 1808 Professor i Fysik ved Sorbonnen, 1809 Professor i Kemi ved den polyteknniske Skole og 1832 Professor i samme Fag ved Jardin des plantes i Paris. Han har beriget Fysiken med en Række vigtige Jagttagelser, især angaaende Gasernes og Dampenes Udvidelse ved Varme, Gasernes specifike Vegt og Varmekapacitet m. m. Som Kemiker gjorde han sig høilig fortjent ved sine Undersøgelser af Alkalimetallerne, Jod, Chlor, Cyan, m. fl. Fra 1830 var han flere Gange Medlem af Deputeretkammeret og blev 1839 Pair.

Gaza, Gasa, Assa, Kadytis, i Oldtiden en af Filisternes 5 Hovedstæder. Byen ligger paa en veldyrket Slette, ½ Mil fra Middelhavet, er Stoppested for Karavanerne mellem Syrien og Ægypten og har 15,000 Indb.

Gaza, Theodoros, græsk Lærd, f. 1398, d. 1478, flygtede 1430, da hans Fødeby Thessalonika blev indtagen af Tyrkerne, til Italien. 1440 optraadte han som Lærer i Græsk i Ferrara og kaldtes 1451 af Pave Nikolaus den femte til Rom. Senere opholdt han sig en Tid hos Kong Alfons af Neapel. Han har stor Fortjeneste af Kjendskabet til det græske Sprog og den græske Literatur, idet han dels var en fremragende Lærer i disse Fag, dels udgav flere græske Forfattere i Oversættelse. Han skrev ogsaa en græsk Grammatik.

Gaze, et tyndt og gjennemsigtigt Stof af Silke, Bomuld, Uld eller Lin, er vævet netformigt, med firkantede Huller mellem Traadene. Forat disse ikke skal forskydes er Kjædetraadene dobbelte og snoes mellem hver Islættraad, saaledes at disse derved holdes fast. Gaze væves paa forskjellige dertil indrettede Vævstole og forekommer i mange Sorter. Den bruges bl. A. til Møllesigter.

Gazelle, se Antiloper.

Gebauer, Christian David, dansk Maler, f. 1777, d. 1831 som Professor ved Kunstakademiet i Kjøbenhavn, leverede talrige Dyrebilleder, som udmærker sig ved sin og korrekt Tegning og et vist gemytligt Lune i Fremstillingen. — Hans Søn, Johan Christian Gebauer, f. 1808, Organist ved Helliggeists Kirke i Kjøbenhavn, har komponeret yndede Melodier til flere Romancer og Sange, mest Barnesange.

Gebhard, Kurfyrste og Erkebiskop af Köln, f. 1547, d. 1601, gik 1582 over til Protestantismen, giftede sig og søgte at indføre Reformationen i sit Kurfyrstendømme, men blev affat og maatte efterat have mistet sine sidste Besiddelser flygte til Holland.

Gebiss, tysk, Sæt af kunstige Tænder.

Gebweiler, By i Elsas, 3 Mil sydvest for Kolmar, med 12,000 Indb. samt Silke- og Bomuldsindustri.

Gebyr, Betaling, som erlægges til det Offentlige eller til offentlige Tjenestemænd som Godtgjørelse for en eller anden Handling, der maa udføres af en i det Offentliges Tjeneste ansat Person, f. Ex. Thinglysning af Dokumenter, Forkyndelse af Stevninger osv.

Gedakt, en af Orgelets Labialstemmer med Piber, som er lukkede i den øverste Ende.

Gedalja, en fornem Jøde, som af Nebukadnesar blev udnævnt til Statholder i Judæa over de Jøder, som blev tilbage i Landet efterat Jerusalem var ødelagt. Han blev kort efter myrdet af Ismael, en Ætling af det jødiske Kongehus.

Gedigen, tyst, om Metaller: fri (naar de forekommer i Naturen uden at være forenede med andre Mineralier til Malm); solid, værdifuld.

Gedike, Friedrich, tysk Skolemand, f. 1755, d. 1803, studerede Theologi og Filologi i Frankfurt an der Oder, blev 1779 Direktør for det Friedrichswerderske Gymnasium i Berlin og 1795 Direktør for Berlins Gymnasium. Han indførte flere vigtige Forbedringer i den høiere Undervisning i Preussen og udgav endel gode Læsebøger.

Geefs, Wilhelm, belgisk Billedhugger, f. 1806, studerede i Antwerpen og Paris og nedsatte sig 1830 i Brysel, hvor han 1845 blev Medlem af Kunstakademiet. Blandt hans Arbeider fortjener især at nævnes Statuerne af Rubens (i Antwerpen), Gretry (i Lüttich), Kong Leopold (paa Frihedssøilen i Brysel) og Monumenterne over Grev Friedrich af Merode og General Belliard. — Hans Broder, Josef Geefs, f. 1808, d. 1860, fra 1841 Professor ved Akademiet i Antwerpen, var ogsaa en fremragende Billedhugger.

Geel, Jakob, hollandsk Filolog, f. 1789, d. 1862, fra 1833 Overbibliothekar og Professor i Leiden, har udgivet Theokrit med Scholier, Euripides's „Phoenissae" med kritisk Kommentar, Scholier til Svetonius m. m. og skrevet et interessant Verk om de græske Sofisters Historie.

Geelmuyden, Ivar Christian Sommerschild, norsk Skolemand, f. 1819, d. 1876, blev Student 1837 og tog 1844 filologisk Examen, hvorefter han i flere Aar var Lærer ved Nissens Skole i Kristiania. 1852 blev han Overlærer ved den lærde Skole i Fredrikshald, fra hvilken By han var Storthingsmand 1857 og 1858. 1865 blev han Rektor i Bergen, hvorfra han var Repræsentant paa Storthinget 1865—76. Han har udgivet flere Lærebøger i Geografien samt en engelsk Ordbog.

Geelong (udt. Djilong), By i den engelske Koloni Viktoria i Sydaustralien, med 24,000 Indb. og Handel med Guld, Korn og Uld.

Geer, de, en svensk Adelsslægt, der nedstammer fra Louis de Geer, f. 1587 i Lüttich, d. 1652, som i en ung Alder med sine Forældre paa Grund

af Religionsforfølgelser maatte flygte til Holland og 1616 paa Indbydelse af Gustav Adolf kom til Sverige, hvor han forpagtede Finspång og senere Dannemoras Jernværk. Han fremmede ved sin Foretagsomhed den svenske Bergværksdrift i overordentlig høi Grad, ligesom han grundede flere industrielle Anlæg, saaledes Kanonstøberiet paa Finspång. 1627 blev han svensk Borger og naturaliseredes 1641 som svensk Adelsmand. — Charles (Carl) de Geer, f. 1720, d. 1778, blev 1750 Hofmarskal. Han var en fremragende Entomolog og fortsatte Réaumurs Arbeide over Insekterne. — Louis Gerhard de Geer, f. 1818, optraadte 1841—45 som Forfatter med nogle Noveller og en Roman, „Karl den tolftes page", blev 1849 Assessor i Hofretten for Skåne og Bleking, 1855 Præsident i Göta Hofret, 1858 Justitie-Statsminister og 1870 Præsident i Svea Hofret; 1875—80 var han Førsteminister. Han har den væsentligste Andel i det Forslag, som i 1866 forandrede den svenske Rigsdags Sammensætning.

Geert ell. **Gerhard den fjerde „den store"**, Greve af Holsten („den kullede, d: skaldede Greve"), var Søn af Grev Henrik den første. Han levede i Begyndelsen i stor Fattigdom, men svang sig snart op til en Rigdom og Magt, som ingen af de holstenske Grever før havde havt. 1317 pantsatte Erik Menved Fyen til ham og Grev Johan, 1325 blev han Formynder for Hertug Valdemar den femte og begyndte som saadan Krig med Kristoffer den anden, hvem han besejrede ved Gottorp, hvorefter han 1326 fik Valdemar udraabt til Konge. Selv blev han Regent under hans Mindreaarighed og fik Sønderjylland til Len. Efterat Kristoffer igjen havde faaet Overtaget, sluttede Geert sig til ham og fik 1330 Fyen til arveligt Len og Størsteparten af Nørrejylland i Pant. 1331 kom han i Krig med sin Fætter Grev Johan og med Kongen, som understøttede denne; s. A. besejrede han Kongen paa Lohede og 1334 hans Søn, Prins Otto, paa Taphede. 1340 tilbyttede han sig af Hertug Valdemar Sønderjylland mod Nørrejylland; der fandt nu en Opstand Sted af Jyderne, hvilken Geert hevnede ved med en Hær at rykke ind og hærje Landet. Med 4,000 Mand lagde han sig ind i Randers, hvor han blev overfaldt og dræbt af Nils Ebbessøn 1340.

Geest kaldes i det nordvestlige Tyskland det Land, som ligger høiere end Marsken og er tørrere og mindre frugtbart end denne.

Gefion, efter den oldnordiske Mythologi en Asynje, som med 4 Oxer pløiede Sjælland løs fra Skaane. Ifølge senere Foretillinger var hun en jomfruelig Gudinde, hvem en Del af de ugifte Piger ved Døden tilfaldt.

Gefle, By i det svenske Landskab Gestrikland, ved Gafveläens Udløb i den botniske Bugt, med 17,600 Indb., er Sæde for en Landshøvding og har et betydeligt Antal industrielle Anlæg samt livlig Handel, især paa Finland og England. Der udføres navnlig Trælast, Stangjern og forarbeidet Jern. Handelen har især faaet et stort Opsving siden 1866, da Byen ved en Jernbane blev forbunden med Falun. — Gefleborgs Län bestaar af Gestrikland og Helsingland, er 350 Kv.mil stort og har 164,000 Indb.

Gefreiter kaldes i Felten den Mand af Vagtbesætningen, som ikke staar paa Post, men bruges som Fører for Afløsninger og Patruljer samt til at udrette forefaldende Ærinder.

Gefundenes Fressen, tysk, egentl. Navn paa „funden Mad"; noget, som kommer en vel tilpas, „Vand paa ens Mølle".

Gegenbaur, Karl, tysk Anatom, f. 1826, Professor i Heidelberg, har udmærket sig saavel paa den sammenlignende Anatomis som paa Zoologiens Felt. Siden 1875 udgiver han „Morfologisk Aarbog".

Geheimeraad (Geheimer Rath), egentl. „hemmelig Raadgiver", en i Tyskland og Danmark brugelig Titel.

Gehenna, hebr. Ge-Hinnom d: Hinnoms Dal, saa kaldet efter den tidligere Eier, Jebusiten Hinnom, en Dal eller rettere en Kløft paa Sydsiden af Jerusalem, hvor Kongerne Ahas og Manasse ofrede sine Sønner og Døtre til Molok, Ammons Gud. Paa Grund heraf blev, efter Hjemkomsten fra Babel, Ge-Hinnom saa afskyet, at det tilsidst, under den græske Form Gehenna, blev et Billede paa Helvede.

Gehør, tysk, egentl. Høreise, Høresans; navnlig et for musikalsk Vellyd følsomt Øre, der er istand til at opfatte og skjelne mellem Harmoni og Disharmoni.

Geibel, Emanuel, tysk Digter, f. 1815, gik efterat have studeret Filologi til Athen som Huslærer hos den russiske Gesandt dersteds og bereiste sammen med Ernst Curtius det meste af Grækenland. Efter Hjemkomsten lagde han sig efter Studiet af den franske og spanske Literatur og levede derpaa, efterat hans første Digte havde indbragt ham en aarlig Pension, afvexlende paa forskjellige Steder, indtil han 1852 kaldtes til Professor i Æsthetik i München. 1868 tog han Afsked og nedsatte sig i Lübeck. Det er især som Lyriker, at Geibel hører til de mest feirede af Tysklands nulevende Digtere. I sine „Digte" (1840; 82de Oplag 1877) viste han sig i Besiddelse af en dyb Følelse, inderlig Religiøsitet og et sjeldent Herredømme over Formen. I „Juninslieder" (1848) med flere Digtsamlinger anslog han polemiske Toner og lagde sit Ord med i Dagens politiske Stridigheder. Dels alene, dels sammen med Paul Heyse og von Schack har han udgivet flere Samlinger af spanske, portugisiske og franske lyriske Digte i fortrinlige Oversættelser. Endelig har han ogsaa forsøgt sig som Dramatiker („Kong Roderich", „Mester Andrea", „Brunhild", „Sophonisbe") uden dog paa dette Felt helt at kunne hævde den Rang, han ubestridt indtager som Lyriker.

Geiger, Abraham, tysk jødisk Lærd, f. 1810, d. 1874 som Rabbiner i Berlin, vandt en akademisk Pris for en Afhandling om de jødiske Kilder til Koranen, udgav 1835—39 og 1842—47 „Tidsskrift for jødisk Theologi" og skrev flere lærde Verker over Jødedommen og dens Historie. Hans Reformbestræbelser paadrog ham megen Modstand af det mest orthodoxe jødiske Parti.

Geijer, Erik Gustaf, svensk Historiker og Digter, f. 1783, d. 1847, vandt 1803 det svenske Akademis store Pris for sit „Äreminne öfver Riksföreståndaren Sten Sture den äldre", opholdt sig efter i Upsala hovedsagelig at have studeret Filosofi en Tid i England og blev 1810 Docent i Historie i Upsala. Kort efter søgte han og fik en Ansættelse ved Rigsarkivet i Stockholm for der bedre at kunne drive sine historiske Kildestudier.

Under dette Ophold i Stockholm stiftede han sammen med nogle literære Venner „Götiska förbundet“ (s. d.), til hvis Tidsskrift „Iduna“ han leverede Bidrag baade paa Prosa og Vers. 1815 udnævntes han til extraordinær Adjunkt og 1817 til Professor i Historie i Upsala; denne sidste Post indehavde han til Aaret før sin Død, da han paa Grund af Sygelighed tog Afsked og bosatte sig i Stockholm. Hans fornemste historiske Arbeider er „Svea Rikes häfder“ (1825), hvori han med megen Lærdom underkaster Kilderne til Sveriges Sagnhistorie en kritisk Granskning, og „Svenska folkets historie“ (3 Dele, 1832—36), som gaar til Slutningen af Kristinas Regjering og er et saavel i Henseende til Grundighed som klar Fremstilling udmærket Arbeide. — Geijer var ogsaa fremragende som Digter og Musiker, skjønt han paa disse Felter ikke var meget produktiv; flere af sine Sange har han selv sat Musik til. Ogsaa som Menneske betragtet var han en isandhed stor Mand, med en helt igjennem ædel Karakter og et moralsk Mod, som bragte ham til altid aabent at udtale sine Meninger, selv om disse ingenlunde altid fremmede hans Popularitet; et Exempel herpaa har man i hans meget omtalte Overgang fra et konservativt politisk Standpunkt til et liberalt.

Geiler von Kaisersberg, Joh., tysk Geistlig, f. 1445, d. 1510, virkede fra 1478 som Domprovst i Strasburg. Han vandt et stort Ry for sine Prædikener, i hvilke han snart med strengt Alvor, snart med Vid og Satire drog tilfelts mod sin Tids Gjerningshelligheds og Geistlighedens usædelige Levnet.

Geinitz, Hans Bruno, tysk Geognost og Palæontolog, f. 1814, siden 1850 Professor i Dresden, har især gjort Sachsens geologiske Forhold til Gjenstand for grundige Undersøgelser.

Geirangerfjord, en smal Fjordarm paa Søndmøre, som fra Sunelvsfjorden (en Gren af Storfjorden) gaar mod Øst i en Længde af $1^1/_2$ Mil og udmærker sig ved de næsten lodret steile Fjeldvægge, som omgiver den. — Geiranger Sogn, se Norddalen.

Geiser, isl. Geysir, kaldes paa Island enhver fontænemæssig fremsprudlende varm Kilde. Navnet bruges især om den store Geiser ved Gaarden Haukadal, 6 Mil nordvest for Hekla. Den har et Basin paa ca. 170 Fod i Omkreds, opbygget af Kilden selv ved dens mineralske Affætninger, og formet som en Tragt; i Midten er en Aabning nedad, 10 Fod i Gjennemsnit og ca. 74 Fod dyb, gjennem hvilken Vandet sprudler frem. Mindre Udbrud finder jevnlig Sted med omtr. 80—90 Minuters Mellemrum; større Udbrud varsles af en lydelig Larm som af en Explosion under Jorden. Basinet fyldes til Randen med det kogende Vand, og Straalen hæver sig til en Høide af 100—150 Fod. De større Udbrud pleier at vare i 5—7 Minuter.

Geison, Gesims, se Bygningskunst.

Geistlighed, se Klerus.

Gekkoer (Geccones), en Gruppe Firben med stort, noget fladtrykt Hoved, store Øine, tyk og vortet Tunge og med Tæer, der under er forsynede med Hudfolder, ved hvis Hjelp de kan løbe opad lodrette Vægge, ja endog under Taget i et Værelse. De findes i de varme og varmt tempererede Jordstrøg.

Gela, græsk Koloni paa Siciliens Sydkyst, grundedes 690 f. Kr. af Rhodier og Kretensere. Den tiltog snart i Folkemængde, saa at den 581 anlagde Kolonien Agrigent. 505 opkastede Kleander sig til Tyran i Gela; hans Broder Hippokrates underlagde sig hele Sicilien paa Syrakus nær og Hippokrates's Efterfølger, Gelon, erobrede ogsaa denne By og valgte den til sin Residens. Gela ødelagdes sandsynligvis 282 af Mamertinerne.

Gelasius, Navn paa to Paver, af hvilke Gelasius den første (492—96) hævdede den romerske Bispestols Ret til alene at have Opsigt med den rene Lære og Kirkedisciplinen.

Gelatine, se Lim.

Geldern ell. **Gelderland**, Provins i Holland, begrændses i Nordvest af Zuydersjøen, i Nordøst af Yssel, i Øst af Westfalen og Rhinpreussen, i Syd af Limburg og Nordbrabant og i Vest af Provinserne Sydholland og Utrecht, er $92^1/_2$ Kv.mil stor med 450,000 Indb. Landet bestaar dels af tørre og ufrugtbare Hedestrækninger, dels af fedt og frugtbart Marskland. Hovedprodukterne er Korn, Lin og Tobak. Desuden er Geldern den fovrigeste af Hollands Provinser. Hovedstad Arnheim. Provinsen var tidligere en Del af Hertugdømmet Geldern, som 1543 indlemmedes i Nederlandene. Under Opstanden mod Spanien blev Nedregeldern en Del af den nederlandske Republik, medens Øvregeldern 1713 indlemmedes i Preussen og nu udgjør en Del af Rhinprovinsen.

Gelée (udt. Sjele), en elastisk mere eller mindre gjennemsigtig Masse, som faaes ved Afkog af limrige dyriske Substanser (Husblas, Ben o. lign.) eller af Frugter.

Gelée, Claude, se Claude Lorrain.

Gellert, Christian Fürchtegott, tysk Digter, f. 1715, d. 1769, holdt fra 1745 som Docent Forelæsninger i Leipzig og blev 1751 Professor i Filosofi sammesteds. Han havde allerede tidlig optraadt som Fabeldigter og behagede som saadan sin Tid, der fandt Smag i den stærkt moraliserende Tone, han slog ind paa. Han udgav ogsaa Romaner („Den svenske Grevinde“), aandelige Sange, Lystspil og Breve, alt af underordnet Værd. Hans Forelæsninger blev talrigt besøgte, og hans Indflydelse baade ved Universitetet og hos Læseverdenen var ikke liden, men maa mere tilskrives hans humane og ædle Personlighed end hans Begavelse.

Gellius, Aulus, romersk Forfatter i det andet Aarh. e. Kr., studerede i Rom og Athen Rhetorik, Filosofi og Sprogvidenskab; senere blev han Dommer i Rom. Han har under Navnet „Attiske Nætter“ skrevet et Værk i 20 Bøger (af hvilke den 8de er gaaet tabt), som mest bestaar af Udtog og Anmærkninger af latinske og græske Forfattere over sproglige, antikvariske, historiske og literære Gjenstande.

Gellivare, et Fjeld i Luleå Lappmark i Sverige med uhyre Leier af righoldig Jernmalm, der dog paa Grund af den vanskelige Transport hidtil ikke har kunnet nyttiggjøres.

Gelon, se Gela.

Gemal (tysk), Ægtemand, og Gemalinde, Hustru; bruges nu som et halvt forældet Udtryk om fyrstelige Personer.

Gemini, Tvillingerne, Stjernebillede i Dyrekredsen.

Gemme, lat. gemma, Ædelsten, især en, som er prydet med udskaarne Skrifttegn eller Figurer. Naar Arbeidet er udført fordybet i Stenen, kaldes det Intaglio, naar det er ophøiet Kamé. I Oldtiden blomstrede Stenskjærerkunsten og frembragte Gemmer, som endnu beundres; i Middelalderen forfaldt Kunsten, men gjenoplivedes i det 16de Aarh. og trives nu især i Italien.

Gemona (udt. Djemona) By i den italienske Provins Udine, ved Foden af Alperne, med 8,000 Indb. og livlig Handel.

Gemse (Antilope eller Capella rupicapra), Antilopeart med lige opstigende og øverst oppe hageformig tilbagebøiede glatte Horn, lever i de høiere Egne af Alperne, Pyrenæerne, Apenninerne og Kaukasus samt Demavend i Persien. Den er bekjendt for sin Færdighed i at springe over brede Fjeldkløfter og finde Fodfæste paa de mest uveisomme Steder, hvorfor Jagten paa den er meget farlig.

Gemüse, tysk, Grønsager.

Gemyt, (tysk Gemüth), Sind, Naturel; Sindsstemning.

Gendarmer (udt. Sjangdarmer), fr. gens d'armes, Politistyrke, organiseret paa militær Vis.

Géne (udt. Sjen), fr., Ulempe, Ubehagelighed. — Genere (udt. sjenere), forulempe, gjøre Uleilighed; genere sig, være forlegen, undselig.

Genealogi, Slægtlære, Læren om (især historisk mærkelige) Slægters Oprindelse, Forplantelse og indbyrdes Forbindelser, er en af Historiens Hjelpevidenskaber.

Genelli (udt. Sjenelli), Johan Bonaventura, tysk Tegner og Maler, f. 1798, d. 1868, uddannede sig i Berlin og derpaa gjennem et 10-aarigt Ophold i Rom, malede efter sin Hjemkomst i Leipzig Scener af Bacchusmythen og levede derpaa i trange Kaar i München indtil 1859, da han kaldtes til Weimar, hvor han malede en Række store Billeder. Han var en sjelden begavet Natur, som imidlertid først sent formaaede at skaffe sig almindelig Anerkjendelse. Hans større Billeder behandler i Regelen Stoffer af den antike Mythe og Historie eller af Bibelhistorien; hans Tegninger er ordnede i Serier, enten som Illustrationer, f. Ex. til Homer og Dante, eller som selvstændige Skabninger af hans egen Fantasi (f. Ex. „Af en Kunstners Liv"). Han var paavirket af Carstens og repræsenterede afgjort den antike Retning i Maleriet, men med en levende Fantasi og en Fylde af Liv, som viser, at han ogsaa omhyggelig havde studeret Naturen og det moderne Liv.

General, Benævnelse paa den høieste Officérscharge. Man har Generalfeltmarskal, Chef for en hel Hær; General, Chef for en Hær eller et Armékorps; Generalløitnant, Chef for en Armédivision; Generalmajor, Chef for en Brigade, og Generaladjutant (hvilken Charge er afskaffet i Norge). — I den norske Armé er Brigadecheferne og Chefen for Generalstaben enten Generalmajorer eller Oberster. — Desuden forekommer: Generalintendant (i Norge Arméintendant), Generalauditør og Generalkrigskommissær. — Fortiden indehaves i den norske Armé ingen høiere Charge end Generalløitnant. — Chefen for Artilleriet kaldes Generalfelttøimester.

Generalbas, ital. Basso continuo, oprindelig en uafbrudt Grundstemme, som holdt det hele Musikstykke sammen; nu d. s. s. befæstet Bas; ogsaa ofte brugt i samme Betydning som Musiktheori overhoved.

Generalmarsch, Signal til alle Troppeafdelinger i en Hær om at rykke ud.

Generalprøve, den sidste Prøve paa et dramatisk eller musikalsk Værk før Opførelsen.

Generalstab, den norske, en særegen Afdeling af den norske Armé, hvis nugjeldende Plan er fastsat ved kgl. Resolution af 24de Febr. 1872, og hvis Øiemed er at uddanne det for Generalstabstjenesten ved Arméens Overkommando og dens høiere Afdelinger fornødne Personale samt at tilveiebringe de for Krigen nødvendige Oplysninger m. m. og — naar det fordres — at udtale sig over og nærmere bearbeide alt, hvad der vedkommer Arméen. I Fred bestaar Generalstabens Personale af: 1 Chef, som rangerer med Brigadechefer, 4 Oberstløitnanter, 6 Kapteiner, 6 Adjointer (Kapteiner eller Premierløitnanter), 5 Stabssergeanter, 1 Sekretær, 1 Fotograf og 1 Lithograf. — I Fred tilkommanderes der Generalstaben 8 Officérer, de saakaldte Generalstabs-Aspiranter, der har at gjennemgaa et 4aarigt Kursus for at forberedes til Generalstabstjenesten. Chefen for Generalstaben staar direkte under Arméens høistkommanderende General. Han leder Generalstabens Arbeider og er ansvarlig for, at det Materiale, som i Krigstilfælde maa haves til Raadighed for Overkommandoen, altid er tilstede og bearbeidet, hvorfor han maa være opmærksom paa alle de inden- og udenlandske Forhold, som har Betydning for Forsvarsvæsenet. Generalkvartérmester-Afdelingen har at samle alle for Landets Forsvar nødvendige Oplysninger samt at forberede og bearbeide alle de Sager, der angaar Krigsoperationer, Marscher, Troppeforlægninger og Rekognoscéringer, Landets Krigshistorie og militære Undervisnings-Anstalter, Arméens Bevæbning, Udrustning og Beklædning, dens Organisations- og Administrations-Anliggender samt Øvelser. — Den topografiske Afdeling af Generalstaben har at indsamle Materiale for Militærstatistiken og Landets militære Beskrivelse samt at optage Planer og Krokier af vigtige Terrænstrøg og endelig at lede Officérernes videre Uddannelse i topografisk Retning. — Armékommandoens 2 Expeditions-Afdelinger har at behandle alle til Adjutanturen hørende Sager. Den saakaldte Generalstabs-Kommission dannes af Generalstabens i Kristiania værende Oberstløitnanter samt 2 af dens Kapteiner. Denne Kommission har paa Chefens Forlangende at udtale sig om de militære Sager, der bliver den forelagte. — Generalstabsøvelser afholdes i Marken hvert Aar i September Maaned. Saamange, som kan afsees af Generalstabens Personale, tidligere Generalstabsofficérer og enkelte andre Officérer beordres til at deltage i disse Øvelser, hvis nærmere Anordning sker efter en derom særskilt udfærdiget Instrux.

Generalstaterne, i den tidligere nederlandske Republik Forsamlingen af Provincialstændernes Deputerede, som samledes i Haag; nu den hollandske Nationalforsamlings to Kamre.

Generation, egentl. Avling; Slægtfølge; samtlige paa samme Tid (i én Menneskealder) levende Mennesker. — Generationsvexel, en

Form af Forplantning, som forekommer hos flere lave Dyreslægter, og som bestaar i, at en Generation frembringes af Æg af kjønnede Individer, men selv er kjønløs og derfor frembringer den næste Generation ved Deling eller Knopskydning. Denne sidste Generation lægger i Regelen Æg ligesom den første; dog forekommer der ogsaa Arter, hos hvilke der følger flere kjønløse Generationer paa hverandre. De Dyreslægter, hos hvem dette eiendommelige Fænomen er iagttaget, er især Bladlus, flere Arter Orme (f. Ex. Bændelormen), Manæter, Salper, Koraldyr og nogle Infusionsdyr. — Ogsaa i Planteriget finder noget lignende Sted hos Bregnerne.

Genereux (udt. sjenerø), gavmild; ædelmodig, højmodig. — Generøsitet, Gavmildhed; Ædelmodighed, Højsindethed.

Genesis, Skabelse, Tilblivelse, Navn paa første Mosebog.

Genetisk, som hører til eller staar i Forbindelse med en Tings Ophav.

Genetrix, Moder, Skaberinde, Tilnavn for Venus.

Genever (udt. Sjenæver), engl. Gin, Enebærbrændevin, fabrikeres især i Holland.

Genf (fr. Genève), Kanton i Schweiz, udgjør Landets Sydvestspidse og strækker sig fra den nedre Ende af Genfersjøen ind mellem Frankrige og Kanton Waadt; Størrelsen er ca. 5 Kv.m. og Folkemængden 89,000. — Hovedstaden, Genf, ved Rhônes Udløb af Genfersjøen, har med Forstæderne 68,000 Indb. og mange prægtige Bygninger, er Sæde for et 1368 oprettet Universitet og har livlig Handel og Industri (især Fabrikation af Uhre og Smykker). Den er bekjendt for sin skjønne Beliggenhed og besøges aarlig af mange Reisende. — Genfersjøen, lat. Lacus Lemanus, fr. Lac Léman, er $10^1/_2$ Mil lang, har et Fladeindhold af $10^2/_3$ Kv.m. og ligger 1180 Fod over Havet. Den er rig paa Fisk og har livlig Dampskibsfart.

Genferkonventionen, en international Overenskomst om Saaredes Pleie i Krig og Ambulancers og Hospitalers Neutralitet, sluttedes 1864 af Udsendinge fra de forskjellige Stater, som samledes i Genf under General Dufours Forsæde.

Geni (udt. Sjeni), fr., af lat. Genius, den høieste, selvstændige og skabende Grad af aandelig Begavelse, især i kunstnerisk Retning; ogsaa en med en saadan Begavelse udrustet Person. — Genial, begavet med Geni.

Genier, hos de gammelitaliske Folk og hos Romerne Skytsaander, som fulgte og ledede saavel den enkelte som hele Byer, Hære og Folk. Man ofrede til dem og afbildede dem enten i Menneskeskikkelse med Overflødighedshorn i Haanden eller som Slanger.

Genital, hvad som angaar Kjønsorganerne (Genitalia).

Genitiv, den Forholdsform (Kasus) af Substantiver og substantiviske Ord, hvorved et Eiendomsforhold udtrykkes.

Genlis (udt. Sjanglis), Stéfanie Félicité Ducrest de Saint-Aubin, Marquise de Sillery, Grevinde af, fransk Forfatterinde, f. 1746, d. 1830, giftede sig tidlig med Greven af Genlis, blev senere Opdragerinde for Hertugen af Chartres's Børn, bivaanede under Revolutionen Jakobinerklubbens Møder og gik 1791—1802 paa Udenlandsreiser. Efter sin Tilbagekomst skrev hun en Række Romaner i en let og pikant Stil, men brede, overfladiske og fulde af Frivolitet. Den bedste af dem er „Mademoiselle de Clermont". Hun udgav ogsaa interessante Memoirer.

Gennesarets Land var et frugtbart Strøg ved det nordvestre Hjørne af Gennesarets Sjø (se Galilæas Sjø), med Byerne Kapernaum, Korazin og Betsaida.

Genoveva, fr. Geneviève, den hellige, f. 424, d. 512, Paris's Skytshelgeninde. — Genoveva af Brabant, Pfalzgrev Sigfrieds Hustru, levede ca. 750. Hendes Skjebne har ydet Stoffet til en meget bekjendt og udbredt Folkebog.

Genre (udt. Sjangr), fr., Slægt; Slags. — Genremaleri, Figurmaleri, som ikke beskjeftiger sig med religiøs eller historisk Fremstilling, men med Scener fra det daglige Liv.

Gens, Flertal Gentes, hos Romerne Navn paa de store Grupper af patriciske Familier med et fælles Familienavn, f. Ex. gens Julia.

Genserik ell. **Geiserik**, Vandalernes Konge, førte 429 sit Folk over fra Spanien til Afrika, hvor han grundede et Rige, hvis Hovedstad Karthago senere blev. Under hans Regjering begyndte Vandalerne at gjøre sig frygtede tilsjøs og indtog Sardinien, Korsika og en Del af Sicilien. 451 bevægede Genserik Attila til at gjøre et Tog mod Vestgoterne i Gallien; selv drog han 455 mod Rom, som han erobrede og plyndrede. Han døde i en høi Alder 477.

Gensonné (udt. Sjangsonne), Armand, fransk Politiker, f. 1758, levede til 1789 som Advokat i Bordeaux, valgtes af Departementet Gironde til Medlem af den lovgivende Forsamling og sluttede sig der til de øvrige Girondiner. Som en af disses talentfuldeste Ledere delte han deres Skjebne, idet han 31te Oktbr. 1793 guillotineredes sammen med 20 andre af dem paa Jakobinernes Foranstaltning.

Gent, fr. Gand, By i den belgiske Provins Østflandern, paa nogle Smaaøer i Scheldes og Lys's Sammenløb, har 131,000 Indb., et Universitet, Bomuldsspinderier, Væverier og berømte Blomstergartnerier.

Gentianrod, se Sødrod.

Gentil (udt sjangtil), fr., artig, høflig.

Gentilly (udt. Sjangtiji), By i det franske Departement Seine, bestaar af to Dele, store og lille Gentilly, af hvilke den sidste ligger lige ind til Paris's Mure. Begge Dele har tilsammen ca. 9,000 Indb. og en Mængde Fabriker.

Gentleman (udt. Djentelmen), engelsk Betegnelse for enhver, der i Samfundet indtager en Plads mellem Adelen og de arbeidende Klasser, og som forener Dannelse med en selvstændig Stilling; ogsaa d. s. s. Mand af Ære; i Tiltale til en Forsamling er „Gentlemen" d. s. s. „Mine Herrer!"

Gentry, den lavere Adel i England (Baronetter o. s. v.)

Gentz, Friedrich von, berømt tysk Publicist, f. 1764, d. 1832, var først en ivrig Beundrer af den franske Revolution, men slog snart om og blev en af dens mest fanatiske Modstandere. Efter Bonapartes Fremtræden forfegtede han Englands og Østerriges Krigspolitik og blev 1802 Hofraad ved det østerrigske Hof- og Statskancelli, i hvilken Stilling han ivrig bekjæmpede Napoleon

og opflammede de europæiske Magter til Krig mod ham. De østerrigske Krigsmanifester af 1809 og 1813 er førte i Pennen af Gentz. Senere var han som Metternichs Fortrolige og Redaktør af „Österreichischer Beobachter" Reaktionens fornemste Talsmand; i samme Aand virkede han 1815 ved Fredskongressen i Paris, hvor han var første Sekretær, saavelsom paa Wienerkongressen. Hans Skrifter er udgivne samlede (5 Bd., 1835—40).

Genua, ital., Genova (udt. Djenova), By i det nordlige Italien, ved Genuabugten, har 165,000 Indb., over hundre Kirker og en Mængde andre Pragtbygninger, et Universitet, Fabriker for Guld-, Sølv- og Silkevarer og livlig Handel. — De første Beboere af Landet omkring Genua var de tapre Ligurer, som Romerne først efter lange Kampe formaaede at underkaste sig. Efter Romerrigets Fald var Landet efter hinanden i Østgoternes, Grækernes, Longobardernes og Frankernes Besiddelse. Længere ud i Middelalderen gjorde det sig frit og dannede Republiken Genua. Som Følge af Stadens Beliggenhed blev dens Handelsmagt meget betydelig, og den derved frembragte Velstand medførte en Magt udadtil, som gjorde Republiken til en farlig Medbeiler for Pisa og Venedig, med hvilke Byer den i lange Aarrækker kjæmpede om Herredømmet i Middelhavet. I Tidernes Løb blev Genua Herre over et stort Antal tildels fjerntliggende Besiddelser; i sin Blomstringstid herskede det saaledes over Elba, Sardinien, Korsika, Galata, Pera, Kaffa, Lesbos og Khios. I den sidste Halvdel af det 15de Aarh. begyndte Genuas Magt at synke; Handelen tog ved Amerikas Opdagelse en ny Retning, og indre Uroligheder bidrog til Forfaldet. Lidt efter lidt gik alle Besiddelser tabte; den sidste var Korsika, som 1768 afstodes til Frankrige. 1797 blev Genua af Bonaparte omgjort til den ligurisk Republik og 1805 indlemmet i Frankrige; 1814 blev vel den gamle Forfatning igjen indført af Englænderne, men 1815 forenedes Genua paa Wienerkongressen med Kongeriget Sardinien.

Genuin, ægte, uforfalsket.

Genus, lat., Slægt; Kjøn.

Geocentrisk kaldes i Astronomien alle Angivelser (f. Ex. om et Himmellegemes Sted), som regnes fra Jordens Midtpunkt.

Geodæsi, se Landmaalerkunst.

Geoffrin (udt. Sjofræng), Marie Thérèse, f. 1699, d. 1777, 1714 gift med en Kjøbmand Geoffrin, arvede ved dennes Død hans store Formue, som hun benyttede til at understøtte literære og videnskabelige Foretagender. Saaledes skal hun have bidraget med mere end 100,000 Francs til Udgivelsen af Encyklopædien. Hendes Hus i Paris var længe Samlingsstedet for de mest fremragende Videnskabsmænd og Kunstnere.

Geoffroy St. Hilaire (udt. Sjoffroa Sængtilær), Etienne, berømt fransk Naturforsker, f. 1773, d. 1844, studerede i Paris, hvor han 1793 blev Professor i Zoologi ved Jardin des Plantes. 1798 deltog han i Expeditionen til Ægypten, hvor han indsamlede et stort Materiale til videnskabelige Forskninger; ogsaa i Portugal erhvervede han 1810 rige Samlinger. Han beskjeftigede sig især med Pattedyrenes Zoologi og Anatomi og udgav derom flere Skrifter. Formedelst sin Theori om, at der ligger en almindelig Plan til Grund for alle Dyrs Organisation, kom han i Strid med Cuvier. — Hans Søn, Isidore Geoffroy St. Hilaire, f. 1805, d. 1861, fra 1841 Professor ved det naturhistoriske Museum i Paris, har gjort sig bekjendt som en frugtbar Forfatter paa flere af Zoologiens Omraader.

Geognosi betegner dels det samme Begreb som Geologi, dels en Underafdeling af denne, Læren om Jordklodens nuværende Beskaffenhed i Modsætning til Geogeni, der omhandler dens Oprindelse og de Forandringer, den har undergaaet.

Geografi, Jordbeskrivelse, deler sig i: 1) mathematisk Geografi, som omhandler Jorden i Egenskab af Planet, dens Forhold til andre Himmellegemer, dens Form og Størrelse, Bevægelse og Bane, Himmelegnene, Aars- og Dagstiderne, Tidens Inddeling osv. 2) fysisk Geografi, som behandler Jordens Overflade med dens Bjerg- og Vandforhold, Luften og Klimaterne, Naturrigernes Frembringelser i de forskjellige Jordstrøg samt Menneskenes Racer og Udbredelse over Jorden. 3) politisk Geografi, som tager Hensyn til Jordoverfladens Deling mellem de forskjellige Nationer. De Hjelpevidenskaber, som tjener til at sætte enhver af disse Discipliner i sit rette Lys, er for den første Gren Astronomi og Mathematik, for den anden Fysik, Anthropologi, Zoologi, Botanik og Mineralogi, for den tredie Ethnografi og Statistik. — Geografiens Historie staar i den nøieste Forbindelse med de geografiske Opdagelser. I de allertidligste Tider kjendte hvert Folk naturligvis kun den Egn, de selv beboede, men ved Krigstog og fredelig Samfærdsel lærte de lidt efter lidt ogsaa Nabolandene at kjende. Som de første, der bidrog til at udbrede Kundskab om mere fjerntliggende Lande, nævnes Fønikerne, men deres Beretninger var blandede med forsætlige Opdigtelser og saaledes lidet paalidelige. Ægypterne siges at have været i Besiddelse af gamle geografiske Bøger, hvis Affattelse tilskreves Guden Thot. Grækerne, som baade førte mange Krige og gjorde hyppige Reiser, besad temmelig tidlig en vis Grad af Kjendskab til flere af Middelhavslandene. Det første Landkart skal være forfærdiget af Anaximander fra Milet (611—546 f. Kr.). Ved Alexander den stores Krigstog udvidedes i høi Grad Grækernes geografiske Kundskaber, men en egentlig geografisk Videnskab opstod først med Eratosthenes (276—194), som opstillede det første System for den mathematiske Geografi, beregnede flere Steders Længde og Brede og forsøgte en Jordmaaling. Strabons (d. 24 e. Kr.) vidtløftige Verk indeholder væsentlig topografiske Beskrivelser og en stor Rigdom paa Efterretninger om de forskjellige Folkeslags Eiendommeligheder, Sæder og Skikke. Alexandrineren Ptolemæus leverede i sit Verk, som forsynedes med Karter af Agathodæmon, en Række vigtige Længde- og Bredebestemmelser. Efter ham kom der en lang Periode, hvori Grækerne saagodtsom ikke ydede noget af Betydenhed i Geografien; nævnes kan dog Ægypteren Kosmas i det 6te Aarh., som gjorde et besynderligt Forsøg paa at tillempe Ptolomæus's System efter bibelske Forestillinger. — For det romerske Krigerfolk traadte naturligvis den politiske Geografi i Forgrunden, og deres Krigstog bidrog meget til at udbrede Kjendskab til det vestlige Europa og flere Dele af Asien og

Afrika. — I de første Aarhundreder af Middelalderen var det Araberne, som især beskjæftigede sig med Geografien og berigede den med nøiagtigere Beskrivelser over det vestlige Asien saavelsom det nordlige, østlige og vestlige Afrika; Ibn-Haukal forfattede i det 10de Aarh. en udførlig Beskrivelse over samtlige muhamedanske Lande, medens flere af hans Landsmænd leverede Arbeider af stort Værd over den almindelige Geografi. For Nordboerne var Vikingetogene af stor Betydenhed ogsaa ved, at deres Kjendskab til fremmede Lande derved udvidedes, og af en lignende Nytte var Korstogene for Europas øvrige Folk. Flere Reisende, først og fremst Marco Polo, udbredte i det 13de Aarh. Kundskab om det Indre af Asien. Geografiens egentlige Blomstringstid dateres fra Slutningen af det 15de Aarh. 1484 udgav Martin Behaim i Nürnberg et for sin Tid udmærket Landkart. De store Opdagelser, som paa denne Tid fandt Sted (se Kolumbus og Vasco da Gama) i Forbindelse med Kopernikus's Omformning af den mathematiske Geografi i den første Halvdel af det 16de Aarh. udøvede en stor Indflydelse og gjorde Geografien til et Fag, som man ved Universiteterne ivrig dyrkede. Fra det 16de Aarhundredes Begyndelse skriver sig Petrus Apianus's Kart, som var det første, hvorpaa Amerika var opført; Hollænderen Gerhard Mercator (1512—94) indførte den endnu brugelige Gradinddeling og Abr. Ortelius (d. 1598) udarbeidede det store Kartværk „Theatrum mundi". I det 17de Aarh. undersøgtes en Del af Australien, ligesom Sibirien bereistes; den mathematiske Geografi udviklede sig rast, støttet til stedse nøiagtigere Gradmaalinger, medens den fysiske Geografi først i den første Halvdel af det 18de Aarh. grundlagdes gjennem Buaches Arbeider. Fra Midten af det 18de Aarh. har en Række store Opdagelsesreiser kastet Lys over flere hidtil ukjendte eller kun lidet kjendte Dele af Jorden; særlig kan nævnes Cooks med flere Jordomseilinger, Mungo Parks Reiser i Afrika, som er blevne efterfulgte af andre Expeditioner til denne Verdensdel, af Clapperton, Lander, Barth, Rohlfs, Speke, Burton, Livingstone, Baker og i de seneste Tider Cameron og Stanley (se hver enkelt af disse Art.), samt endelig Nordpolexpeditionerne (s. d.), blandt hvilke især fortjener at nævnes Nordenskjölds i 1878—80, som for første Gang omseilede hele Asien. Blandt andre vigtige Reiser i den nyere Tid kan nævnes Niebuhrs i Arabien, Humboldts i Amerika og Asien og Vambérys i Centralasien. — Den geografiske Literatur i den nyere Tid tæller en Række omfattende og grundige Verker; særlig kan nævnes Malte-Bruns, Cannabichs, Ritters, Berghaus's og E. Reclus's Arbeider. Karter af stort Værd har især Stieler og Kiepert leveret. Petermann indtager ogsaa en fremragende Plads med sit Tidsskrift „Geografische Mittheilungen".

Geografisk Mil, Femtendedelen af en Ækvatorgrad = 23,643 Fod; ogsaa undertiden d. s. s. Femtendedelen af en Middelmeridiangrad = 23,604 Fod.

Geografiske Opmaaling, Norges. I Aaret 1773 paabegyndtes i Norge en Opmaaling med tilhørende Kartlægning, hvilket senere stadig har været fortsat. Medens denne Opmaaling fra først af nærmest var beregnet paa militære Øiemed, er den senere udviklet til at omfatte saavel Sjø- som Landkarter af forskjelligt Slags. Siden 1779 støttes Opmaalingen til astronomiske Observationer og trigonometrisk beregnede Punkter, hvilket Arbeide siden noget efter 1860 for en Del er sat i Forbindelse med det store astronomisk-geodætiske Foretagende, „den europæiske Gradmaaling", der udføres af Videnskabsmænd fra saagodtsom alle Europas Lande. Siden 1872 er Norges geografiske Opmaaling forbundet med Generalstabens topografiske Afdeling og bestaar nu af: 1 Chef og 11 Officérer, 4 Underofficérer, 4 Karttegnere og et teknisk Personale af tilsammen 21 Mand samt en Regnskabsfører. Til Arbeiderne i Marken afgives derhos hvert Aar Officérer af Arméen og Marinen. Opmaalingens øverste Ledelse er underlagt en Direktion, bestaaende af Chefen for Generalstaben og tvende andre dertil særskilt beskikkede Mænd. De første i Trykken offentliggjorte af Opmaalingens Karter var en i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede i Kjøbenhavn udgiven Samling Karter over Kysten mellem Trondhjemsfjorden og Svinesund („De grovske Drofter"). Mellem Slutningen af Tyve- og Slutningen af Fyrretyveaarene udgaves dernæst en Samling Karter over Kysten fra Trondhjemsfjorden til Ruslands Grændse, og siden 1849 har der været under Arbeide en ny Samling Karter langs Kysten fra Svinesund til Trondhjemsfjorden, hvilket Arbeide nu (1880) nærmer sig sin Fuldendelse, hvorefter ogsaa Karterne langs den nordlige Kyst skal omarbeides. Det er Planen, langs hele Norges Kyst paa et Par Undtagelser nær at erholde Karter i følgende 3 Maalestokke: 1:50,000, 1:100,000 og 1:350,000. — Desuden er der særskilt udgivet Karter over et Par af de vigtigste Fiskeridistrikter saavelsom et Kart over Nordsjøen (1:1,000,000). Af Landkarter udkom det første i Aaret 1827, nemlig Kart over Smaalenenes Amt i Maalestokken 1:200,000, hvorefter der senere er udgivet lignende Karter over samtlige Amter søndenfor Trondhjems Stift saavelsom over Tromsø Amt. Kart over Romsdals Amt er under Arbeide. Siden Slutningen af Sextiaarene er desuden under Arbeide et Kartverk i Maalestokken 1:100,000, det saakaldte Rektangelkart, der udgives i Blade omfattende 4 Mile i Øst—Vest og 3 Mile i Nord—Syd. Til August 1880 er udkommet 17 Blade. Endelig udgives ogsaa et af 18 Blade bestaaende Generalkart over det sydlige Norge i Maalestokken 1:400,000, hvoraf til August 1880 er udkommet de 6 sydligste Blade. 1867 udgaves et Reisekart over Norge i Maalestokken 1:800,000, hvilket Kart dog ikke længere er i Handelen. — I de senere Aar udgiver Opmaalingen ogsaa geologiske Karter for den norske geologiske Undersøgelse. 1854 begyndte den geografiske Opmaaling selv at trykke sine Karter. Siden 1864 har Fotografi og siden 1866 Galvanoplastik været anvendt ved dens kartografiske Arbeider. Salget af den geografiske Opmaalings Verker foregaar ved Kontoret af Regnskabsføreren og desuden hos Kommissionærer i de fleste af Landets Byer. I Juli 1880 toges i Brug en for Opmaalingen i Kristiania opført tidsmæssig indrettet Bygning.

Geologi, Læren om Jordens Tilblivelse og de Forandringer, som den faste Jordskorpe har gjennemgaaet gjennem Tiderne, de Lag, hvoraf den bestaar, og de Forhold, under hvilke disse optræder. Den staar i nøie Forbindelse med og er afhængig af de andre Naturvidenskaber, særlig af Fysik, Kemi og Mineralogi samt hvad angaar Resterne af Forverdenens Dyr og Planter ogsaa af Zoologi og Botanik. Det er saaledes først efterat disse Videnskaber har naaet et forholdsvis høit Udviklingstrin, at Geologien har kunnet faa sin faste videnskabelige Begrundelse. Allerede i Oldtiden havde man rigtignok begyndt at tænke over Jordklodens Tilblivelse, og Thales fra Milet (s. d.) havde opstillet sin Theori om, at den var fremkommen af Vandet, medens Zenon antog Ilden som dens Oprindelseselement. Men disse Theorier, som kun var byggede paa filosofisk Spekulation, gik igjen i Glemme, og der var saagodtsom ikke Tale om noget Studium af Jordens Bygning og dens Sten- og Bergarter, førend i Renaissancetiden, da flere italienske, tyske og franske Lærde begyndte at anstille Jagttagelser desangaaende. Danskeren Steno (d. 1687), som var Professor i Anatomi i Padua, var allerede inde paa den rette Vei, idet han paaviste Jordskorpens Lag og søgte at vise, at ethvert af disse svarede til en bestemt Periode; men ogsaa hans Theori gik snart i Glemme og erstattedes af mere eller mindre abstrakte spekulative Hypotheser. I den sidste Halvdel af det 18de Aarh. vaktes Studiet igjen, nærmest foranlediget af Hensynet til den praktiske Bergverksdrift. Svenskerne Tilas og Bregmann gjenoptog Stenos Theori og efterfulgtes af en Række Lærde, bl. a. Lehmann, Pallas, Dolomieu, Saussure og Werner (d. 1817), hvilken sidste først foredrog Geologien i et samlet System. Han antog, at Jordskorpens faste Lag er affatte af Havet, og opstillede 5 særskilte Formationer: Urformationen, Overgangsformationen, Flotsformationen, den opskyllede Formation og de vulkanske Bjerge. Angaaende Basalten kom han i Strid med Voigt og Dolomieu, som tilskrev den vulkansk Oprindelse. Werners Tilhængere i denne Strid kaldtes Neptunister, Modstanderne Vulkanister. Desuden opstod der omtrent samtidig paa Basis af Huttons Theorier et Parti, som kaldtes Plutonister, og som opfattede ikke blot Basalt, men ogsaa Granit, Porfyr o. fl. lignende Bergarter som lavalignende Dannelser. Werners Tilhængere og Disciple indsaa imidlertid snart, at hans Standpunkt var altfor énsidigt; de begyndte derfor at indrømme vulkansk Indflydelse ved Siden af Vandets Virksomhed, hvorved Læren om de metamorfiske Bergarter opkom. Ved Alexander Humboldts og Leopold von Buchs Reiser gjorde nu Geologien store Fremskridt; af nyere fremragende Forskere paa denne Videnskabs Felt kan nævnes Elie de Beaumont, Lyell, Agassis, Danskeren Forchhammer, Nordmændene Keilhau og Kjerulf og Svensken Erdmann. — Om de forstenede Levninger af Planter og Dyr se Forsteninger og Palæontologi. — Geologiske Formationer kaldes de geologiske Dannelser, Lag og Komplexer af saadanne, som er fremkomne i de enkelte Perioder. Flere Formationer samles til større Grupper, medens igjen hver Formation falder i flere Underafdelinger. Man pleier at opstille følgende Række af Formationer:

1. Urformationer (metamorfiske): Den laurentinske Formation. Den kambriske Formation.
2. Overgangs- (palæozoiske) Formationer: Den siluriske Formation. Den devoniske Formation. Kulformationen. Dyasformationen.
3. Sekundære (mesozoiske) Formationer: Triasformationen. Juraformationen. Kridtformationen.
4. Tertiære Formationer.
5. Kvaternære Formationer.

Urformationerne er de ældste, og de øvrige følger efter hverandre i den angivne Orden lige til de kvaternære Formationer, hvis Dannelse, (Diluvial- og Alluvialdannelser) endnu i Nutiden fortsættes. — Geologiske Undersøgelser er offentlige Indretninger, som har til Opgave at udrede Landenes Fjeldbygning. Deres Hovedformaal er at udgive geologiske Karter. Paa disse er Udbredelsen af de lagede Formationer (f. Ex. Kulformationen og Silurformationen), de eruptive Bergarter (f. Ex. Granit og Porfyr) og Jordarterne (f. Ex. Ler og Grus), angivet med forskjellige Farver. De Strækninger, hvor Fjeldet bestaar af Granit, farves f. Ex. røde, de, hvor der findes udbredt store Strækninger med Ler, saa man intet ser af det underliggende Fjeld, f. Ex. gule osv. De geologiske Karter har ikke alene Betydning i videnskabelig, men ogsaa i praktisk Henseende, dette sidste fornemmelig derved, at Bergmanden af dem kan faa mange værdifulde Vink om Ertsernes og andre nyttige Mineralers Udbredelse. Ogsaa Landmanden kan have Nytte af dem, f. Ex. til at fremfinde Mergellag og til at bedømme Jordbundens Natur. Geologiske Undersøgelser er satte i Gang i alle civiliserede Stater. Den norske begyndte 1858; den ledes af en Bestyrer, fortiden (1880) Professor Kjerulf, som under sig har to Assistenter. Den norske geologiske Undersøgelse har foruden andre Arbeider, i den senere Tid udgivet: „Geologisk Oversigtskart over det sydlige Norge" ved Th. Kjerulf og „Geologisk Kart over det nordlige Norge", det sidste ved Bergmester Dr. Telleſ Dahll. Disse Karter meddeler de store Træk af hvad man hidtil har fundet ud om Landets Fjeldbygning.

Geometri, egentl. Jordmaaling, den Del af Mathematiken, som handler om Rumstørrelser. Foruden Punkter, som ingen Udstrækning har, skjelner man i Geometrien mellem Linier, som har én Dimension (Længde), Flader, som har to Dimensioner (Længde og Brede) og Legemer med tre Dimensioner (Længde, Brede og Høide ell. Dybde). Læren om Linierne (Longimetri) sammenfattes med Læren om Fladerne til Planimetri ell. Plangeometri, som altsaa handler om Størrelser, der ligger i ét Plan, i Modsætning til Stereometrien, som behandler Størrelser, der ikke ligger i ét Plan (Legemer). I den elementære (lavere) Geometri, som omhandler den rette Linie, Cirkelen, Cylinderen, Keglen og Kuglen, er den synthetiske Methode raadende, i den høiere Geometri derimod den analytiske (se Analyse). Naar visse Dele af en Figur er givne, kan de øvrige Dele derefter enten beregnes (Trigonometri, s. d.) eller opkonstrueres (deskriptiv

Geometri). — Om den praktiske Geometri, se Landmaaling. — Sin første Begyndelse tog Geometrien sandsynligvis hos Ægypterne, fra hvem den overførtes til Grækerne. Hos disse udvikledes den til en ikke liden Fuldkommenhed af Pythagoræerne, derpaa af de store Mathematikere Euklides, Arkimedes og Apollonios saavelsom senere af de alexandrinske Lærde. Efter en Forfaldsperiode i Middelalderen, da Araberne var omtrent de eneste, som beskjeftigede sig med Geometrien, fik den et nyt Opsving i det 17de Aarh. gjennem Kepler, Galilei, Descartes, Pascal, Huygens, Newton, Leibnitz og Brødrene Jakob og Johan Bernoulli. Af det attende Aarhundredes Størrelser paa dette Felt kan nævnes Maclaurin, Euler, Lagrange og Monge; i det 19de Aarh. har især Carnot, Poncelet, Gergonne, Steiner og Chasles udmærket sig. — Geometrisk Progression, Geometrisk Række eller Kvotientprogression, en Rækkefølge af Tal af den Beskaffenhed, at Kvotienten mellem hvert Led og det foregaaende overalt er lige stor. Kvotienten kaldes ogsaa Forholdseksponent. En saadan Række er f. Ex. $2+4+8+16+32+64+\ldots$, hvor Forholdseksponenten er 2. Den konstante Formel for enhver geometrisk Række er $a + a \cdot m + am^2 + am^3 + \ldots \cdot am^{n-2} + am^{n-1}$, hvor **a** betegner første Led, **m** Forholdseksponenten og **n** Antallet af Led. Rækkens Sum er $= \frac{am^n - a}{m-1}$, af hvilken Formel Summens Talværdi findes ved at indsætte Værdierne for a, m og n. Af Rækken

$$2+6+18+54+162$$

faaes saaledes Summen

$$\frac{2.3^5-2}{3-1} = \frac{2.243-2}{2} = \frac{484}{2} = 242.$$

— Naar Forholdseksponenten er mindre end 1, kan Antallet af Rækkens Led være uendelig stort, medens dens Sum har en bestemt og endelig Grændse. En saadan Række kaldes konvergerende; f. Ex. $1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} + \ldots$ i det uendelige. Summen af denne kan findes ved Formelen

$$s = \frac{a}{1-m} = \frac{1}{1-\frac{1}{2}} = \frac{1}{\frac{1}{2}} = 2.$$

Exempel paa en konvergerende geometrisk Række er enhver periodisk Decimalbrøk, hvis Periode begynder umiddelbart efter Decimalkommaet. — Ethvert Led i en geometrisk Række danner Mellemproportionalleddet mellem det foregaaende og det efterfølgende Led. — Geometrisk Proportion, se Proportioner. — Geometrisk Sted, en Linie eller Flade, hvis samtlige Punkter opfylder en bestemt Betingelse. Saaledes er en Cirkelperiferi det geometriske Sted for alle de Punkter i samme Plan, som har samme Afstand fra et givet Punkt (Centrum). Hvis Punkterne ikke skal ligge i samme Plan, er en Kugleflade deres geometriske Sted.

Georg, Navn paa fire Konger i England, af hvilke de to første tillige var Kurfyrster og de to sidste Konger af Hannover. — Georg den første, f. 1660, d. 1727, efterfulgte 1698 sin Fader, Ernst August, som Kurfyrste af Hannover og blev 1714 ved Dronning Annas Død ifølge Sukcessionsakten af 1701 udraabt til Konge i England. Han satte strax Whigpartiet i Spidsen for Styrelsen, fik Parlamentets Varighed bestemt til 7 Aar og dæmpede strengt et Oprør til Fordel for den stuartske Prætendent. Forresten interesserede han sig langt mere for Hannover end for England og foretog aarlige Reiser did, hvor han ogsaa døde og blev begraven. — Georg den anden, foregaaendes Søn, f. 1683, d. 1760, kom paa Tronen ved Faderens Død 1727. Han var kun maadelig begavet, men retskaffen og karaktérfast, og var heldig nok til at faa dygtige Ministre (Walpole og senere Chatham). Han var ogsaa i Besiddelse af personlig Tapperhed; 1708 havde han udmærket sig under Marlborough ved Oudenarde, og i den østerrigske Arvefølgekrig, hvori han deltog som Garant for den pragmatiske Sanktion, vandt han den vigtige Seier ved Dettingen 1743. Samtidig førte han med Held Krig tilsjøs med Frankrige og Spanien. Efter at have dæmpet den stuartske Opstand hjalp han Fredrik den anden i Syvaarskrigen og førte en ny Krig med Frankrige i Anledning af Grændsestridigheder i de amerikanske Kolonier. Han grundede Britisk Museum og i Hannover, hvilket han ligesom Faderen særlig yndede, Universitetet i Göttingen. — Georg den tredie, f. 1738, d. 1820, foregaaendes Sønnesøn, besteg Tronen ved Bedstefaderens Død 1760. Han var den første Konge af det hannoverske Hus, der i Virkeligheden var og følte sig som Englænder, og som tog en mere indgribende personlig Del i Statsstyrelsen. Han afskedigede Chatham og gjorde sin tidligere Opdrager, Toryen Lord Bute, til Førsteminister, ligesom han i det hele støttede sig paa Toryerne. Mod de amerikanske Koloniers Krav viste han ingen Imødekommenhed og fremkaldte derved den Opstand, som førte til deres Løsrivelse. Efter Freden i Versailles 1783 tilvej Whiggerne sig Magten, og Kongen maatte antage Ministeriet Fox, som dog snart afløstes af Pitt. Medens denne var Førsteminister, førtes de langvarige Krige med Frankrige som Republik og Keiserdømme. Disse saavelsom Krigen i Amerika kostede store Summer og fremkaldte tunge Skatter, som igjen gav Anledning til Misnøie og flere Opstandsforsøg. Fra 1810 var Kongen sindssvag, og Kronprinsen stod som Regent i Spidsen for Regjeringen. — Georg den fjerde, f. 1762, d. 1830, foregaaendes Søn, blev strengt opdragen, men søgte efter at være bleven myndig at holde sig skadesløs derfor ved Udsvævelser, som berøvede ham Nationens Agtelse. Han sluttede sig nøie til Whiggerne, men forlod disse, da han 1811 blev Regent, og holdt sig nu til Toryerne. 1814 virkede han for, at de tyske Stater skulde faa frie Forfatninger, og udstedte en saadan i Hannover. Efter 1820 at være bleven Konge førte han en skandaløs Skilsmisseproces med sin Hustru; efter Castlereaghs Selvmord 1822 trak han sig tilbage fra enhver Befatning med det offentlige Liv.

Georg den femte, Konge af Hannover, f. 1819, d. 1878, Sønnesøn af Georg den tredie og Søn af Kong Ernst August, blev allerede i en ung Alder blind, men overtog dog Regjeringen 1851. Han viste sig strax som Tilhænger af Reaktionen mod Forfatningsændringerne af 1848 og understøttede Slesvigholstenernes Klager mod Danmark. Da han 1859 sluttede sig til Würzburgerforbundet og siden stadig viste sig som Preussens afgjorte Fiende, blev Hannover 1866 be-

sat af preussiske Tropper, og han maatte overgive sig og takke af. Da han vedblev at virke mod Preussens Interesser, beslaglagdes 1868 hans Privatformue paa 18 Mill. Thaler.

Georg den første, Konge af Grækenland, f. 1845, Søn af den danske Konge Kristian den niende, blev 1863 efter Kong Ottos Forjagelse paa Forslag af den engelske Regjering valgt til Grækenlands Konge. Efterat de fra dansk Side gjorte Krav paa, at de ioniske Øer af England skulde afstaaes til Grækenland, var opfyldt, tiltraadte han s. A. Regjeringen og udstedte i Begyndelsen af 1864 en almindelig Amnesti, ligesom han aflagde Ed paa en ny Forfatning. Trods de stadige Partikampe har han som Konge i det hele taget kunnet glæde sig ved Folkets Yndest, ligesom han har vist sig imødekommende ligeoverfor dets Krav.

George, Hertug af Clarence, se Clarence.

George Sand, se Dudevant.

Georges, Karl Ernst, tysk Leksikograf, f. 1806, fra 1846 Overlærer og fra 1863 Professor i Gotha, deltog fra 1828 i Udarbeidelsen af 7de Oplag af Schellers latinske Ordbog. Han besørgede ogsaa 8de og 9de Oplag af samme Værk og omarbeidede det helt i 10de Oplag. Senere har han foruden flere mindre latinsk-tyske Leksika udgivet en større tysk-latinsk Ordbog, som har vundet meget Bifald.

Georges Weymer (udt. Sjorsj Væmær), Marguerite, bekjendt under Navnet Mademoiselle Georges, berømt fransk Skuespillerinde, f. 1786, d. 1867, var 1802—16 ansat ved Théâtre français og senere ved Odéon, ligesom hun gjorde mange Kunstreiser i Provinserne og Udlandet. Hun udmærkede sig i lige Grad i de klassiske Tragedier og i det romantiske Drama.

Georgetown (udt. Dsjordsjtaun), 1) By i Forbundsdistriktet Columbia i de Forenede Stater, ved Floden Potomak, med 12,000 Indb. og et katholsk Universitet. 2) Hovedstad i engelsk Guyana, ved Demerara, med 36,500 Indb. og god Havn. 3) Hovedstad paa den England tilhørende Ø Pinang i Bagindien, med 25,000 Indb. og Havn.

Georgia, en af de Forenede Stater, omgives i Nord af Tennessee, i Nordøst af Syd-Karolina, i Øst af Atlanterhavet, i Syd af Florida og i Vest af Alabama, er 2,700 Kv.mil stor og har 1,200,000 Indb., hvoraf næsten Halvparten Farvede. Landet er i Øst lavt og sumpet, i Nordvest tildels bjergfuldt. De vigtigste Floder er Savannah (Grændseflod mod Syd-Karolina), Alatamaha og Appalachicola. Jordbruget er den vigtigste Næringsvei; dets fornemste Produkter er Ris, Mais, Bomuld, Sukker og Tobak. Hovedstad Atlanta (s. d.). — Georgia bebyggedes 1732 af Englændere, som opkaldte det efter Georg den første. Under Slaveurolighederne traadte det 1861 ud af Unionen, men maatte efter Krigen afskaffe Slaveriet og blev først 1870 gjenoptaget efter at have revideret sin Forfatning.

Georgien, paa Russisk Grusien, de Gamles Iberia, i de Indfødtes Sprog Kartlos, en russisk Provins i Transkaukasien, i Indsænkningen mellem Kaukasus i Nord og de armeniske Bjerge i Syd, grændser i Øst til Schirvan og i Vest til det Sorte Hav. Størrelsen er 1,092 Kv.mil og Indbyggertallet 1,212,000. Landet er bjergfuldt, men med talrige Dale og Sletter, sundt Klima og frugtbar, men kun maadelig dyrket Jordbund. Indbyggerne er for Størstedelen Georgiere (i sit eget Sprog Kartli) og hører til den kaukasiske Stamme. De er berømte for sin Skjønhed og tilhører den græske Kirke. De vigtigste Næringsveie er Vinavl, Agerbrug og Fædrift. — Det gamle Iberien blev undertvunget af Alexander den store, men gjorde sig efter hans Død uafhængigt under egne Konger. I det 4de Aarh. blev Kristendommen indført, og Landet kom derved i nær Forbindelse med det græske Keiserdømme. Under Kalifatet bemægtigede Araberne sig det lavere liggende Land, som i det 9de Aarh. blev skatskyldigt til Persien, men i det 10de igjen uafhængigt. Efter en Blomstringstid under flere dygtige Konger erobredes det af Mongolerne, som indførte Muhamedanismen. Efter Tamerlans Død gjenoprettedes Rigets Selvstændighed og Kristendommen gjeninførtes, men nu begyndte Landet at deles mellem flere og flere Fyrster, en Tid endog mellem 26. De østligste af disse Smaastater kom under Persien, fra hvis Herredømme de slap løs ved at gjøre sig til russiske Vasalstater; 1802 blev de gjorte til en russisk Provins. De vestlige Stater erobredes lidt efter lidt af Tyrkerne, men kom fra 1801 stykkevis over til Rusland, som 1829 ved Freden i Adrianopel fik det sidste af de tyrkiske Besiddelser i Georgien. — Georgierne har et eget Sprog, som sammen med Suanernes og Lazernes danner den iberiske Sprogstamme. Det mangler Velklang, men er kraftigt og har en egen agglutinerende Bygning. Det besidder en ikke liden Literatur, især af religiøse Skrifter, Krøniker og poetiske Værker. I den nyere Tid har Interessen for Sprogets og Literaturens Dyrkning taget et betydeligt Opsving.

Georgikon, didaktisk Digt om Landvæsenet; saaledes især Vergils Georgikon.

Georgine (Georgina ell. Dahlia), Slægt af de Kurvblomstredes Familie, omfatter fleraarige Urter, med gule rørformede Skiveblomster og tungeformede Randblomster af forskjellig Farve. — Den almindelige Georgine (G. variabilis) omtales første Gang af Filip den andens Livlæge Francisco Hernandez, som i Aarene 1593—1600 opholdt sig i Amerika for at undersøge den nye Verdens naturhistoriske Produkter. Senere har ingen bemærket noget om denne Plante, førend Cervantes, Direktør for den botaniske Have i Mexiko, i Aaret 1789 sendte Frø til den botaniske Have i Madrid. Den derværende Haves Direktør, Abbed Cavanilles, fandt, at det var en ny Slægt, som han (1791) kaldte Dahlia, efter den svenske Botaniker Andreas Dahl (d. i Åbo 1789). Men den nye Plante, som havde smaa og nanselige Blomster, vakte ikke nogen Opmærksomhed. Senere blev den gjenfunden i vild Tilstand af Humboldt og Bonpland under Nedstigningen fra de mexikanske Højlande til det Stille Hav, og Frøet kom 1804 til Paris. Hidtil havde Planten altid været benævnt med Cavanilles Navn Dahlia. Men uden at kjende dette, havde den svenske Botaniker Thunberg kaldt en anden Plante fra Kap Dahlia crinita. Tidligere havde Linné givet en anden Plante Navnet Dalea, efter en engelsk Læge, Samuel Dale. For at undgaa en Forveksling fandt Wallenow det nødvendigt at forandre Cavanilles Navn til Georgina, efter Pro-

fessor Georgi i Petersburg. 1808 fik man den første Georgine, med lidt fyldte Blomster, og ti Aar senere var disse ikke mere nogen Sjeldenhed. I Begyndelsen blev Georginen dyrket i Potter i varme Væxthuse; men efterhaanden den Tid efter anden blev akklimatiseret, vandt Blomsterne ogsaa i Skjønhed og Fylde. Man kjender nu over tre tusen forskjellige Sorter. — I Norge kan Georginen dyrkes næsten overalt, hvor Mennesker bor, og i nogenlunde heldige Sommere blomstrer den i Alten, ja endog i Hammerfest og Karasjok. Inden Udgangen af August giver den modent Frø ved Snaasens Prestegaard i nordre Trondhjems Amt. Den formeres ved Frø, Stiklinger og Deling af Knollerne. For nogle Aar siden blev Georginen anbefalet til Dyrkning som Erstatningsmiddel for Poteten; men Knollerne er usmagelige, da de ikke indeholder Stivelse, men Inulin.

Georgswalde, By i det nordlige Bøhmen, ved den sachsiske Grændse, med 8,000 Indb. og Fabrikation af fortrinlige Lærredsvarer.

Geothermometer, Instrument til at maale Temperaturen i Borehuller i Jorden, dybe Brønde osv.

Gepard ell. Jagtleopard (Cynailurus), Rovdyr af Katteslægten, har Hoved og Hale som de ægte Katte, men Legeme og Ben, som nærmer sig Hundeformen. Den tæmmes let og afrettes i Indien, Syrien og Nordafrika til Jagt, især paa Gazeller. — Den asiatiske Gepard (C. jubatus) har Manke og er plettet over hele Kroppen; den afrikanske (C. guttatus) har høiere Ben og er hvid under Bugen.

Gepider, en germanisk Folkestamme, som paa Folkevandringens Tid drog fra Nord mod Syd og nedsatte sig nordvestlig for Vestgoterne, ved Karpaterne. Efterat Attila, under hvem de havde staaet, var død, løsrev de sig og bemægtigede sig Landet omkring Theiß og den nedre Drau og Save. 566 omstyrtedes deres Rige af Alboin, hvorefter de gik op i Longobarderne og Avarerne.

Gera, Hovedstad i det tyske Fyrstendømme Reuß-Schleiz, ved Floden Elster, 7 Mil sydvest for Leipzig, med 21,000 Indb. og livlig Industri.

Geranium, se Storkenæb.

Gérant, Forretningsfører.

Gérard (udt. Sjerar), Balthasar, fransk katholsk Sværmer, f. 1558, myrdede 1584 Prins Vilhelm af Oranien og henrettedes s. A.

Gérard, François Pascal, Baron, fransk Historie- og Portrætmaler, f. 1770, d. 1837, blev i sit 18de Aar Elev af David, men revet ved Revolutionen for en længere Tid ud af sin Løbebane. 1795 udstillede han sit første Billede „Belisar" og kort efter „Amor og Psyche". Hos Napoleon kom han i stor Yndest og malede paa hans Anmodning sit største Værk „Slaget ved Austerlitz". Senere blev han, da han havde udstillet „Henrik den fjerdes Indtog i Paris" Hofmaler hos Ludvig den attende. Af hans Portræter er de af Napoleon og hans Familie, Talma, Mademoiselle Mars og Madame Récamier de berømteste.

Gérard, Etienne Maurice, Greve, fransk Marskal, f. 1773, d. 1852, indtraadte 1791 som Frivillig i Nordarméen og tjente under Dumouriez, Jourdan og Bernadotte, deltog 1805 som Oberst i Slaget ved Austerlitz, 1806 som Brigadegeneral i det preussiske Felttog og kommanderede 1809 under Bernadotte det sachsiske Kavaleri ved Wagram. 1810—11 kjæmpede han i Spanien, udmærkede sig derpaa 1812 paa Toget til Rusland og 1813 ved Lützen, Bautzen og Goldberg. I Slaget ved Leipzig blev han farlig saaret, men kom sig henimod Enden af Aaret og udmærkede sig i flere Slag 1814. Under den første Restauration gik han i Ludvig den attendes Tjeneste, men sluttede sig under de 100 Dage atter til Napoleon. Under den anden Restauration indvalgtes han 1822 og 1827 i Deputeretkammeret. 1830 deltog han i Julirevolutionen, blev Krigsminister og Marskal og 1832 Pair. S. A. kommanderede han en Armé, som rykkede ind i Belgien og indtog Antwerpen. 1834 var han igjen Krigsminister.

Gérard de Nerval (udt. Sjerar dø Nerval), egentl. Gér. Labrunie, fransk Digter, f. 1808, d. 1855, udgav 1828 en Samling „Nationale Elegier og politiske Satirer", skrev derpaa en Komedie, „Tartuffe hos Molière", og oversatte Goethes „Faust". Senere blev han Theaterkritiker i „La Presse" og traadte i et Kjærlighedsforhold til Skuespillerinden Jenny Colon, efter hvis Død han, utrøstelig af Sorg, begav sig paa vidtløftige Reiser for at adsprede sig. Efter i 1849 at være vendt tilbage til Paris virkede han atter som Journalist og udgav en Række Fortællinger, som alle er skrevne med meget Talent. Sammen med Alexandre Dumas père og Méry skrev han ogsaa for Scenen. Han kunde imidlertid ikke finde Trøst for sin Sorg og endte med at berøve sig selv Livet paa sin Elskerindes Dødsdag.

Gerba, se Djerba.

Gerd, efter den oldnorske Mythologi en Jættepige, som ved sin Skjønhed i den Grad henrev Frey, at han ikke hvilede, før han ved Gaver, Trusler og Besværgelser havde vundet hende. Historien om hans Svend Skirnes Sendelse for at fri til hende fortælles i Skirnismál i den ældre Edda.

Gerere sig, opføre sig, bære sig ad.

Gerhard, Eduard, fremragende tysk Arkæolog, f. 1795, d. 1867, studerede Filologi og blev Professor i Posen, foretog 1819 og 1822 Reiser til Italien og var 1828 med at stifte „Instituto di corrispondenza archeologica" i Rom. 1837 vendte han tilbage til Tyskland, hvor han blev Professor og Arkæolog ved det kongelige Museum i Berlin. Han har skrevet lærde Værker bl. a. om de græske Vasebilleder, antike Billedværker og etruskiske Speile.

Gerhard, Johan, tysk Theolog, f. 1582, d. 1637, studerede i Wittenberg Medicin og Theologi, blev 1606 Superintendent i Heldburg, senere Generalsuperintendent i Koburg og 1616 Professor i Jena. Han blev ved sine omfangsrige „Loci theologici" Grundlæggeren af den orthodoxe lutherske Dogmatik.

Gerhardt, Paul, tysk Salmedigter, f. 1607, d. 1676, blev 1657 Diakon ved Nikolaikirken i Berlin, men fjernedes 1666 fra dette Embede, da han som ivrig Lutheraner ikke vilde vide af Unionen med de Reformerte og negtede at underkaste sig Ediktet af 16de Septbr. 1664. 1668 blev han Arkidiakon i Lübben. Af hans Salmer er især „O Anfigt høit forhaanet", „Nu hviler Mark og Enge"

og „Befal du dine Veie“ (hos Landstad „Velt alle dine Veie“) i Oversættelser og Bearbeidelser kjendte og skattede ogsaa hos os.

Géricault (udt. Sjerikaa), Jean Louis André Théodore, fransk Maler, f. 1791, d. 1824, uddannede sig under Vernet, men især under Guérin, hvis strengt akademiske Manér han dog ikke kunde sympatisere med. Ved sine første Arbeider stillede han sig ogsaa strax i Opposition til den herskende Skoles Smag. Efter at have gjort en Reise til Italien udstillede han 1819 sit store Billede „Fregatten Medusas Skibbrud“ (nu i Louvre), et Verk som i sin storslagne Kraft og Rigdom paa Effekt vakte megen Opsigt, men ringe Bifald i Paris, hvorimod det i England skattedes efter Fortjeneste. — Géricaults tidlige Død var et uerstatteligt Tab for den nyere naturalistiske Retning i Malerkunsten.

Gerlach, Ernst Ludvig von, preussisk Politiker og Publicist, f. 1795, d. 1877, deltog i Befrielseskrigene 1813—15 og indtraadte derefter paa den juridiske Embedsbane, medens han samtidig i „Politisches Wochenblatt“ optraadte som konservativ Publicist. Efter at have indehavt forskjellige Dommerembeder blev han 1844 Præsident for Overlandsretten i Magdeburg. 1848 var han med at grunde „Neue preussische Zeitung“ („Kreuzzeitung“), hvis egentlige Leder han en Tid var, og hvori han skrev sine bekjendte Revuartikler. 1849 blev han Medlem af det preussiske Førstekammer, 1850 af Erfurterparlamentet og senere af Deputeretkammeret. 1858 trak han sig tilbage, men valgtes 1870 og 1873 igjen til Deputeretkammeret, hvor han optraadte skarpt mod Regieringen i Kirkekonflikterne. — Hans Broder, Leopold von Gerlach, f. 1790, d. 1861, indtraadte i Militærtjenesten, deltog i Felttogene 1813—15 og blev 1838 Oberst og Chef for det 3die Armékorps's Generalstab. 1849 blev han Generallieutenant og Generaladjutant og hørte i længere Tid til Fredrik Vilhelm den fjerdes fortrolige Omgangsvenner og Raadgivere. — En tredie Broder, Otto von Gerlach, f. 1801, d. 1849, studerede Theologi, blev 1828 Docent i Berlin, 1834 Præst og 1849 Professor sammesteds. Han har udgivet en meget benyttet Bibelfortolkning.

Gerlach, Georg Daniel, dansk General, f. 1798, d. 1865, kommanderede en Bataillon i Krigen 1849—50, blev 1856 Generalmajor og 1863 Generallieutnant. 1864 afslog han som Chef for første Division Angrebet paa Mysunde og blev efter Meza Overstbefalende. Efter Indtagelsen af Als nedlagde han Overbefalingen og blev igjen Chef for første Division.

Gerlach, Leocadie, f. Bergnehr, dansk Operasangerinde, f. 1827 i Sverige, var 1845—64 ansat ved det kongelige Theater i Kjøbenhavn, hvor hun i lige Grad høstede Bifald for sin smukke og omfangsrige Stemme og sit fortrinlige Spil.

Gerlache (udt. Sjerlasj), Etienne Constantin, Baron de, belgisk Statsmand, f. 1785, d. 1871, blev 1824 Medlem af Generalstaternes andet Kammer og tog Del i Belgiens Løsrivelse fra Holland. Senere var han en af Førerne for det klerikale Parti.

Germanicus, Cæsar, Søn af Nero Claudius Drusus og Broderson af Tiberius, f. 15 f. Kr., d. 19 e. Kr., adopteredes 4 e. Kr. af Tiberius, hvem han Aar 7—11 ledsagede paa Felttogene i Pannonien, Dalmatien og Germanien. Aar 13 fik han Kommandoen over 8 Legioner i Gallien, med hvilke han trængte ind i Germanien og med Held bekjæmpede flere germaniske Stammer. 17 kaldtes han tilbage og sattes til at ordne Forholdene i Orienten. Hans pludselige Død tilskrev man Forgiftning. Han var en literært dannet Mand og skrev flere Bøger, af hvilke nu kun nogle Bearbeidelser af græske Digte er i Behold.

Germanien (Germania) var hos Romerne Benævnelsen paa Landene nord for Donau og øst for Rhinen, hvilke beboedes af talrige beslægtede Folkestammer, som med et Fællesnavn kaldtes Germaner (Germani). Som de vigtigste af disse kan nævnes: Cheruskerne fra Harzen til Elben, Marcomannerne ved Øverrhin og Main, Ovaderne ved Mellemdonau, Bataverne ved Rhinens Udløb, Burgunderne og Gotherne i Nordost ved Østersjøen, Friserne ved Nordsjøen. I det 3die Aarh. e. Kr. opstod der mellem de forskjellige Stammer større Forbund, hvilket foranledigede nye Navne som Alemanner (Svever), Franker og Sachser. Landet skildres af Oldtidens Forfattere som vildt og opfyldt af Skove, men dog ikke uskikket til Agerdyrkning. Før Cæsars Tid var Germanien kun lidet kjendt, om end enkelte Stammer i det 2det Aarh. f. Kr. havde trued de romerske Grændser, men var blevne slagne tilbage. Senere blev et lignende Angreb paa Gallien af Sveverne under Arioviste Anførsel slaaet tilbage af Cæsar, som endog truede med at undertvinge Landet, hvilket dog ikke kom til Udførelse. Under Keiser August blev der med delvis Held forsøgt at faa fast Fod i Germanien; men Aar 9 e Kr. tilintetgjorde Cheruskerne under sin Høvding Armin den romerske Feltherre Varus's Hær i Teutoburgerskoven, og under de senere svage Keisere trængte Germanerne mere og mere frem. Under Keiser Markus Aurelius udbrød den blodige Marcomannerkrig, i hvilken vistnok de germaniske Folkeslags Angreb sloges tilbage, men Veien var nu aabnet, og under Folkevandringernes vilde Strøm knustes den gamle Romerstat. Fra det 5te Aarh. dannede der sig paa Romerrigets Ruiner efter blodige indbyrdes Kampe flere forskjellige Riger, som af Karl den store (771—814) forenedes til et stort romersk Keiserdømme. — Angaaende Germanernes Levevis og Skikke ved man, at de tidlig havde faste Boliger og dannede ordnede Samfund. De dyrkede Agerbrug og Fædrift, Jagt og Fiskeri. Skov og Græsgang var Fælleseiendom og fordeltes mellem Befolkningen efter enhvers Stilling. De havde ingen større Byer, kun Landsbyer eller Samlinger af flere Gaarde, og ingen af disse var omgiven af Forsvarsverker eller Mure, De enkelte Folk var delte i mindre Afdelinger. som kaldtes „Gauer“, der igjen deltes i Hundreder og disse atter i Sogne. Enkelte Slægter, som havde udmærket sig ved Tapperhed eller Rigdom, dannede tidlig en Slags Adel, som dog ikke nød nogen særskilte retslige Fortrin, men af hvis Midte i Almindelighed Gauernes Forstandere, Greverne, og Krigshøvdingerne toges. Forøvrigt havde alle frie Mænd de samme Rettigheder. Trællene, der som oftest var Krigsfanger, var ufrie og sin Herres Eiendom, med hvilken han kunde gjøre hvad han vilde. Kvinderne sattes hos de gamle Germaner meget høit. Inden hver enkelt Familie herskede Familiefaderen saa godt som uindskrænket. — Den ger-

maniske Gudelære falder i de fleste Punkter sammen med den nordiske (s. d.). Gudsdyrkelsen foregik i de hellige Lunde og bestod af Bøn og Ofringer af Dyr, stundom endog af Mennesker. Eiendommelige er deres Sandsigersker, som svarer til Vølverne hos de nordiske Folk, og hvem de i vigtige Spørgsmaal raadspurgte. — Germanerne benyttede sig af Runeskriften, men ikke til Optegnelse af Digte eller Beretninger, kun til Indskrifter. Digtekunsten var den eneste Kunst, de dyrkede, og Sangene forplantedes ved mundtlig Overlevering. — Germaniske Folk har i den moderne Ethnografi gaaet over til at betegne en af Hovedafdelingerne af den indoeuropæiske Folkestamme; til denne Afdeling regnes nu Tyskere, Hollændere og Flamlændere, Englændere og Skandinaver. Naar den germaniske Stamme indvandrede til Europa, er ubekjendt, da dette maa have foregaaet i den forhistoriske Tid. I de ældste Tider, om hvilke vi har Efterretninger, boede de væsentlig i de samme Lande som nu (med Undtagelse af England), altsaa mellem Kelterne i Vest, Romanerne i Syd og Slaverne og Finnerne i Øst. — Germaniske Sprog kaldes med et Fællesnavn de af de germaniske Folk benyttede Sprog. De har et nøie indbyrdes Slægtskab og er fremgaaede af én Gren af den indoeuropæiske Sprogstamme. Endnu i den nærmeste Tid efter Kristi Fødsel var de forskjellige germaniske Sprog egentlig at betragte som Dialekter af ét Hovedsprog. Meget tidlig delte de sig i to Hovedgrene, den tyske og den skandinaviske. Den tyske Gren delte sig igjen i to, af hvilke den ene blev Stamsproget til det nuværende Høityske, den anden gjennem Gammelsachsisk og Angelsachsisk til Plattyst, Hollandsk og Flamsk paa den ene Side og Engelsk paa den anden. Den skandinaviske Gren spaltede sig senere i Oldnorsk, Svensk og Dansk. De nulevende germaniske Bogsprog er Høityst, Engelsk, Dansk og Norsk, Svensk samt Hollandsk og Flamsk.

Germanisme, sproglig Vending eller Udtryk, som er eiendommelig for Tysk; især et saadant Udtryk overført til et andet Sprog.

Germanist, en, som studerer de germaniske Folks Sprog, Historie og Antikviteter.

Germantown (udt. Dsjermentaun), By i Pennsylvanien i de forenede Stater, med 10,000 Indb., for det meste Tyskere, er nu indlemmet i Filadelfia.

Germinal (udt. Sjerminal), „Spiremaaned", den første Foraarsmaaned i den franske republikanske Kalender, 21de Marts—19de April.

Gerôme (udt. Sjeraam), Jean Leon, fransk Maler, f. 1824, blev 1841 Elev af Paul Delaroche, hvem han 1844 ledsagede til Italien. Efter endnu en Gang at have besøgt dette Land, foretog han Reiser i Tyskland, Østerrige, Tyrkiet og Ægypten. Hans første Billeder var Genrestykker med Motiver fra den græske og romerske Oldtid, som han viste sig at have opfattet paa en langt mere korrekt Maade end den klassiske Skole. Senere har han ogsaa behandlet Emner fra den nyere Tid og fra sine Reiser. Han er især mesterlig i Tegningen, medens hans Kolorit ikke altid er ligefaa heldig. Af hans Arbeider kan nævnes „Ave Cæsar", „Circus maximus", „Fryne for Retten", „Kleopatra og Cæsar", „Maskedruellen" m. fl.

Gerona (udt. Sjerona), By i Provinsen af samme Navn i det spanske Landskab Katalonien, med 14,000 Indb. og en smuk Kathedralkirke.

Geronter, „Gamle", kaldtes hos Grækerne i de ældste Tider de gamle og ansete Høvdinger, som dannede Kongernes Raad. Senere gik Navnet i de doriske Stater, især i Sparta, over til at betegne et paa Livstid valgt Kollegium (Gerusia) paa 28 Medlemmer, som i Forening med Eforerne samt med de to Konger og under disses Forsæde indehavde den øverste Styrelse af Staten.

Gers (udt. Sjær), 1) Bifloð til Garonne i Sydfrankrige, udspringer ved Foden af Pyrenæerne og løber mod Nord i en Længde af 20 Mil. 2) Departement i det sydvestlige Frankrige, omsluttes af Depart. Lot et Garonne, Tarn et Garonne, Haute-Garonne, Hautes-Pyrénées, Basses-Pyrénées og Landes, er 112 Kv.m. stort og har 284,000 Indb. Den vigtigste Næringsvei er Agerbrug; af de Vine, som avles, destilleres Armagnac. — Hovedstad Auch (s. d.)

Gerson (udt. Sjersaang), Johan, egentl. Jean Charlier, fransk Theolog, f. 1363, d. 1429, studerede i Paris og blev 1395 Kansler ved Universitetet sammesteds. Han arbeidede ivrig for Ophævelsen af det daværende Paveschisma saavelsom for en Reformation i Kirken og udtalte aabent, at Paven var afhængig af Koncilierne. Han holdt imidlertid paa de katholske Dogmer og Kirkeskikke og var en af Hovedophavsmændene til Hus's Domfældelse.

Gerstäcker, Friedrich, bekjendt tysk Reisende og Forfatter, f. 1816, d. 1872, blev i sin Ungdom mod sin Villie bestemt til Kjøbmand, lagde sig derpaa efter Landvæsenet og reiste 1837 til Amerika, hvor han indtil 1843 gjennemstreifede de Forenede Stater og tildels førte et eventyrligt Liv som Jæger. Efter Hjemkomsten udgav han flere Reiseskildringer og Fortællinger, som gjorde stor Lykke. 1849 reiste han til Brasilien og derfra til Kalifornien, Sandwichsøerne og det australske Fastland, hvorfra han 1851 over Java vendte tilbage til Tyskland. 1860—61 bereiste han paany Sydamerika og 1862 i Selskab med Hertug Ernst af Gotha Ægypten og Abessinien. Foruden sine mange Reiseskildringer har han udgivet en Række Romaner, til hvilke Stoffet oftest er hentet fra fremmede Lande (især Amerika og Australien). Han skrev let og smukt og fortalte godt, hvorfor hans Bøger har kunnet glæde sig ved en stor Udbredelse.

Gerusia, se Geronter.

Géruzez (udt. Sjeryse), Nicolas Eugène, fransk Literaturhistoriker, f. 1799, d. 1865, fra 1840 Professor i Paris, har blandt flere Arbeider skrevet en fortjenstfuld fransk Literaturhistorie indtil 1789.

Gervais (udt. Sjervæ), Paul, fransk Naturforsker, f. 1816, fra 1865 Professor ved Sorbonnen i Paris, beskjeftigede sig i Begyndelsen hovedsagelig med de lavere Dyr, men har senere ogsaa anstillet skarpsindige og grundige Undersøgelser over de nulevende og de fossile Pattedyr.

Gervinus, Georg Gottfried, tysk Historiker, f. 1805, d. 1871, blev 1835 extraordinær Professor i Heidelberg og 1836 i Göttingen, fra hvilken Post han 1837 affattes, da han var en af de 7 Professorer, som protesterede mod Om-

styrtelsen af Forfatningen. 1844 blev han efter at have gjort en Reise til Italien atter Professor i Heidelberg. Han udgav nu i de nærmeste Aar en Del politiske Flyveskrifter, hvoriblandt en Adresse til Slesvigholstenerne (1846), som vakte Opsigt og Agitation i hele Tyskland. 1847 grundede han Bladet „Deutsche Zeitung", der blev et indflydelsesrigt Organ for det Parti, som arbeidede for Tysklands Forening. Han har skrevet „Det 19de Aarhundredes Historie", „Den tyske Digtnings Historie", „Shakespeare" og „Händel og Shakespeare. Bidrag til Tonekunstens Æsthetik".

Gesandt, Afsending i offentlige Ærinder fra en Stat til en anden.

Geschworner (tyst, egentl. „Edsvoren"), en Embedsmand, som har at paase Bergverkslovenes Overholdelse.

Gesenius, Friedrich Heinrich Wilhelm, tyst Orientalist, f. 1786, d. 1842, blev 1810 Professor i Theologi i Halle. Han gjorde Epoke i Studiet af de semitiske Sprog ved sin „Hebraiske og kaldæiske Haandordbog til det Gamle Testamente", sin „Hebraiske Grammatik" med flere vigtige Arbeider ikke alene over Hebraisk, men ogsaa over Samaritansk og Fønikisk.

Gesenk, i Bergsproget det dybeste Sted i en Grube.

Gesims, se Bygningskunst.

Gesta Romanorum, „Romernes Bedrifter", ogsaa Historiae moralisatae, en i Middelalderen meget bekjendt og yndet Samling af Fortællinger, for det meste af de romerske Keiseres Historie og med moralske Udlægninger, er sandsynligvis forfattet i England mod Slutningen af det 13de eller Begyndelsen af det 14de Aarh.

Gestikulation, se Gestus.

Gestrikland, det sydligste Landskab i svensk Norrland, omgives i Nord af Helsingland, i Øst af den botniske Bugt, i Syd af Vestmanland og Upland og i Vest af Dalarne, er 80 Kv.m. stort og har 54,000 Indb. Omtrent $^2/_3$ af Landet er Skov. Jernmalm findes paa flere Steder i betydelig Mængde.

Gestus, Bevægelse, især med Haanden og Armen, navnlig hos en Taler. — Gestikulation, mimiske Bevægelser hos en Talende for at gjøre Talen indlysende eller indtrængende. — Gestikulere, gjøre Bevægelser (især med Haanden) under Talen.

Geßler, Hermann eller Albrecht, efter de schweizíske Sagn en keiserlig Landfoged i Schwyz og Uri, som 1308 skal være skudt af Tell (s. d.) Hans Existence er imidlertid ligesaalidt som hele Tell-Sagnets Paalidelighed historisk godtgjort.

Geßner, Konrad, schweizisk Polyhistor, f. 1516, d. 1565 som Professor i Filosofi i Zürich, skrev foruden vigtige literaturhistoriske Verker ogsaa en Dyrerigets Naturhistorie og flere botaniske Skrifter, hvori han for første Gang fremsatte den botaniske Methode at ordne Planterne i Klasser, Slægter og Arter efter Blomsterne og Frøet.

Geßner, Salomon, schweizisk Digter og Maler, f. 1730, d. 1788, levede Størstedelen af sin Tid i Zürich som Boghandler og Landskabsmaler. Hans Idyller, som hos Samtiden vandt begeistret Bifald, er nu saagodtsom glemte; de er skrevne i et overordentlig smukt og melodisk Sprog, men lider af Affektation og Mangel paa Naturlighed. Hans Malerier er ikke uden Fortjeneste, og hans Raderinger skattes endog meget høit.

Geter, et Folk, som i Oldtiden boede i Thrakien, mellem Donau og Balkan, blev under Keiser Trajan overvundne af Romerne, hvorefter deres Land forenedes med Dakien.

Gethsemane, egentl. „Olieperse", en Have nær Jerusalem, østenfor Kedrons Bæk, ved Oliebjerget. Her blev Kristus forraadt af Judas. Man viser endnu en Indhegning med gamle Oliventræer som det samme Sted; at Gethsemane har ligget deromkring, er sikkert, men Oliventræerne er ikke fra Kristi Tid.

Gettysburg (udt. Dsjettisburg), By i den nordamerikanske Stat Pennsylvanien, med 4,000 Indb. Her stod 1ste—3die Juli 1863 et blodigt Slag, i hvilket Sydstaternes Armé under Lee blev totalt slagen af Nordstaternes under Meade.

Geuser (udt. Gøser) af fr. gueux, egentl. Tiggere, Navn paa det Parti af de nederlandske Adelsmænd, som 1566 fremtraadte med Krav paa Nederlandenes Frihed og Inkvisitionens Afskaffelse. En Del af dem udrustede Kaperskibe mod Spanierne og kaldtes Sjøgeuser.

Gewandhaus, tidligere et Magasin for Klæde og Tøier i Leipzig, i hvilket siden 1781 de berømte Gewandhaus-Koncerter er blevne afholdte.

Gevær (af det tyske Ord Gewehr, Værge) er et Ildvaaben for en enkelt Mand, et Haandskydevaaben. — Efterat man i Europa havde lært Krudtet at kjende, anvendtes det først blot som Drivkraft i svært Skyts. Først henimod Slutningen af det 14de Aarhundrede finder man Ildvaaben for enkelt Mand mere almindelig anvendte. Hvor disse først er opfundne, vides ikke med Bestemthed; Italienerne paastaar i Bologna. De første Geværer var i Grunden en Mellemting af Kanoner og Haandskydevaaben. De havde svært Kaliber og var saa tunge, at de under Skydningen maatte støttes mod faste Gjenstande. For at optage den voldsomme Recul anbragtes paa Pibens Underside en lodret Tap, som lagdes fast ind til Underlaget (deraf Navnet „Hager"). Bagerst i Piben var der udboret en Kanal, udenfor hvilken var anbragt en Pande for Fængkrudtet, som antændtes ved Hjelp af en løs Lunte. For at haandtere disse Vaaben udfordredes 2 Mand. Skudhastigheden var 10 Skud i Timen. Efter Kuglens Vegt inddeltes disse Geværer i dobbelte, hele og halve Hager; de sidste, som ogsaa kaldtes Arquebuser, kunde haandteres af én Mand. I denne Periode anvendtes blandt andet ogsaa et Slags Kammerladningsgeværer; men paa Grund af den ufuldkomne Fabrikation gik man snart over til udelukkende Anvendelse af Mundladningssystemet. Efterhaanden gjordes Geværerne lettere. Hagen afskaffedes, og Geværet støttedes under Affyringen paa en Gaffel, som sattes fast i Marken. Geværet forsynedes med en kløftet Hane, hvori Lunten indsattes. Krudtet nedførtes i Kapsler (hver for ét Skud), som fæstedes i et Bandolier. Nederst hang en Flaske med Fængkrudt. Kuglerne hang i en Skindpung ved Beltet, medens Lunten var viklet om Bandolieret eller om en Gaffel. Først omkring Aar 1500 havde Geværet naaet en saadan Udvikling, at det ganske kunde fortrænge Buen. Det saaledes forbedrede Gevær benævnedes i Almindelighed Musket. Ved denne Tid opfandt man

rette Riflegjænger for at give Kuglen en bedre Styring; men de indførtes ikke almindelig, da Resultatet var mindre heldigt. 1517 opfandtes i Nürnberg Hjullaasen, som havde følgende Indretning: Gjennem en Udskjæring i Panden stak Kanten af et Staalhjul op; under den laa en Fjer, hvis Ende ved en Kjede var fæstet til Hjulets Axe. Naar Hjulet vredes rundt ved Hjelp af en Nøgle, blev Kjeden vundet op om Axen, og Fjeren spendtes. I Hanen indsattes istedenfor Lunten et Stykke Svovlkis. Ved Aftrækningen gik Laaget over Panden tilside, Hanen slog ned, Hjulet roterede, og dets riflede Rand slog Ild mod Svovlkisen. Trods Hjullaasens mange Fordele vandt den ingen mere almindelig Udbredelse, uden ved Kavaleriet. Ved denne Vaabenart indførtes kortere Geværer under Navn af Dragongeværer og Karabiner. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede begyndte man at anvende vredne Riflegjænger, som skulde give Kuglen en bestemt Rotation, hvorved Træffesikkerheden forøgedes. Samtidig opfandtes den spanske Snaphanelaas, den ældste Form for Flintelaasen. Her bevirkedes Antændelsen ved Slaget af et paa Hanen anbragt Stykke Flint mod et i Panden fæstet Ildstaal. 1640 opfandtes i Frankrige en meget forbedret Konstruktion, og Flintelaasen blev nu almindelig antagen, men havde dog først ved Aarhundredets Udgang ganske fortrængt de gamle Former. Under Gustav Adolf indførtes i den svenske Hær saa lette Geværer, at Gaflen kunde undværes. Han indførte ogsaa en anden Forbedring, idet han lod sine Soldater lave Patroner, hvori baade Krudt og Kugle indesluttedes i samme Papirhylse. — I den første Tid efter Geværets Opfindelse var kun en ringe Del af Infanteriet bevæbnet med Ildvaaben. Saaledes har man Beretninger om, at Staden Augsburg i 1381 opsatte en Trop af 30 med Geværer bevæbnede Soldater. Karl den 5te havde i 1525 i Slaget ved Pavia 10 Musketerer ved hvert Kompagni Landsknegte. Disse nød stor Anseelse, og hver Musketér havde en Tjener, som bar Musketten under Marschen. Det øvrige Infanteri var bevæbnet med Piker. Efterhvert som Geværeme forbedredes, blev Musketérernes Antal forholdsvis større, men de kunde ikke optræde uden under Beskyttelse af Pikenérafdelinger. Dette Forhold forandredes, efterat Bajonetten var opfunden i Bayonne 1640. Efter denne Tid blev efterhaanden hele Infanteriet bevæbnet med Geværer. De første Bajonetter var Dolke med Træskaft, som sattes ind i Bøssepiben. Siden forandredes Skaftet til en Hylse, som kunde sættes udenpaa Geværet, saa at Bajonetten kunde beholdes paa under Skydningen. Fra denne Tid blev Benævnelsen „Gevær" almindelig. I Begyndelsen betragtedes Bajonetten kun som et Vaaben til Forsvar i Nødsfald. Dette forandredes af Svenskerne under Karl den tolvte, der skaffede den større Anseelse. „Dessa brukade öfverallt lika sed at icke lossa sina gevär, för än på ganska nära håll, och bröta, utan att gifva sig tid att ladda, med bajonetten in på de qvarblefne." Først efter 1815 indførtes imidlertid Øvelser i Bajonetfægtning. 1730 indførtes i Preussen Ladestokke af Jern, og ved den mest ihærdige Øvelse dreves Skudhastigheden i den preussiske Hær op til 5 a 6 Skud i Minutet, en Færdighed, som Fredrik den anden havde at takke for mange af sine Seire. Flintelaasgeværet blev af Napoleon den første betegnet som „Menneskeaandens skjønneste Opfindelse", som han ikke antog modtagelig for større Forbedringer. Saadanne lod dog ikke længe vente paa sig. Allerede 1800 opfandt man nemlig Perkussionsantændelsen. Her var det Hanens Slag, som bragte smaa Knaldsølvkugler, som enten heldtes ud i Panden eller fæstedes ved Hanen, til at explodere. 1818 opfandt Englænderen Joseph Egg Tændhætten. Knaldsatsen indesluttedes i en Metalhætte, som sattes paa en konisk Tap, hvorigjennem en Kanal førte ind til Ladningen. Perkussionsantændelsen blev snart almindelig indført, dog bibeholdtes enkelte Steder endnu længe Flintelaasen; saaledes havde endnu under Krimkrigen 1854 en Del af det russiske Infanteri Flintelaasgeværer. Fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede brugtes dels glatløbede Geværer, dels riflede (Studserne). Disse sidste havde imidlertid endel Ulemper; enten maatte man benytte Rendekugler, der gled let ned i Løbet, men derved havde man ikke vundet stort i Træffesikkerhed, eller ogsaa benyttedes Paskugler, der maatte presses ned; herved tog dog Ladningen altfor lang Tid. For at afhjelpe dette konstruerede den franske Kaptein Delvigne 1828 et Gevær, hvor Krudtladningen anbragtes i et snevrere Leie end selve Løbet. Ved nogle Slag med Ladestokken fik en Rendekugle, som stanfede mod Ladekammerets Kanter, en større Diameter, saa den greb ind i Riflerne. Noget senere opfandt Delvigne ogsaa Spidskuglen. Systemet forbedredes i 1846 af den franske Oberst Tauvenin, som bragte Kuglen til at gribe ind i Riflerne ved at banke den ud over en Tap, som stod op fra Løbets Bund. Tapgeværet indførtes i mange Arméer, blandt andre i den norske. 1849 opfandt den franske Kaptein Minié et Gevær (som er opkaldt efter ham), hvor det er Krudtgasen selv, der ved sit Tryk i en i Spidskuglens Bund anbragt Udhulning, tvinger Blyet ud i Riflerne. Disse Kugler kaldes Expansionskugler. 1852 opfandt man Kompressionskugler, hvor Kuglens cylindriske Del har flere dybe Indsnit. Ved Krudtgasens Tryk sinkes (teknisk Udtryk for, at den faar mindre Længde og større Diameter) Kuglen (sammen) og Blyet klemmes ind i Riflerne. Efter denne Tid indførtes snart Rifler overalt. En Mængde Projektilformer forsøgtes. De Forsøg paa at konstruere Kammer- eller Bagladningsgeværer, som i Haandskydevaabnernes første Tid strandede paa Grund af Datidens forholdsvis lave Standpunkt i teknisk Henseende, blev gjenoptagne i Begyndelsen af vort Aarhundrede. En Bøssemager i Paris, Pauly, konstruerede et Bagladningsgevær med Enhedspatron, det vil sige, at saavel Krudtladning som Kugle og Tændsats befinder sig i et Hylster. Han fik Ros af det franske Akademi og 10,000 Francs i Belønning; men derved blev det. Hos Pauly arbeidede Tyskeren Dreyse, som forfulgte Idéen videre og i 1836 endelig havde sit Tændnaalsgevær færdigt. Her var Krudtet og Kuglen indesluttet i en Papirhylse; paa Kuglens Bagside var anbragt en Tændsats, der antændtes ved en Naal, som af Hanen dreves ind gjennem Ladningen. Tændnaalsgeværet indførtes af Preussерne, som første Gang anvendte det i Krigen mod Danmark 1864. Efterat Østerrigerne endvidere i Krigen

1866 havde høstet en dyrekjøbt Erfaring om Tændnaalsgeværets Overlegenhed over Mundladningsgeværet, kappedes alle Nationer om at indføre Bagladningsgeværer med Enhedspatron, og en Masse Konstruktioner fremkom. Hidtil havde de øvrige Nationer alle havt Mundladningsgeværer, undtagen Norge, der i 1846 indførte et af Kaptein Schéele i 1840 konstrueret Kammerladningsgevær. Her dannede Pibens bagre Del et Kammer, der kunde gives en saadan Stilling, at det kunde lades, hvorefter Kammeret atter forenedes med Piben. Antændelsen skete ved en Knaldhætte, der var anbragt paa en hul konisk Cylindertap under Kammeret. Disse Geværer forandredes senere til „Lunds Geværer" (opkaldte efter Opfinderen), hvor Enhedspatron anvendtes og Kammeret forandredes til et Slutstykke, hvorigjennem gaar et Tændstempel. Under den nordamerikanske Borgerkrig 1861—65 blev foruden flere Bagladningsmekanismer Magasingeværet opfundet af Spencer og Colt. Af Forbedringer fra denne Tid kan desuden nævnes, at Enhedspatronerne indesluttedes i Metalhylser, hvorved de selv bidrog til at holde Løbet tæt. De mange i den senere Tid opfundne Bagladningsgeværer kan efter den Maade, hvorpaa Løbets bagre Del lukkes, indordnes i 6 Systemer: 1) Dreyses, hvor Slutstykket drages ret tilbage, naar Ladningen skal foregaa. 2) Remingtons (opfundet af Uhrmageren Reider, men opkaldt efter Patenthaveren), hvor Slutstykket kan bevæges om en Bolt og fældes tilbage som en Klaf. 3) Peabodys, hvor Slutstykket om en Bolt i sin bagre Del kan fældes ned i Kassen. 4) Werndls, hvor Slutstykket under Ladningen kun behøver at vrides om sin egen Længdeaxe. 5) Milbanks, hvor Slutstykket om en Bolt i sammes forreste Ende kan slaaes op og frem over Piben. 6) Sniders, hvor Slutstykket om en langsgaaende Bolt kan fældes op og ud til en af Siderne. Disse Systemer gives undertiden ogsaa andre Navne. Dreyses kaldes Kolbesystemet, Werndls Cylindersystemet, Remingtons og Peabodys Bloksystemet, Milbanks og Sniders Klafsystemet. De to førstnævnte kaldes ogsaa Cylindersystemer, de fire sidstnævnte Gangjernssystemer. Alle de øvrige Systemer er Modifikationer af disse. Blandt de andre mere bekjendte Bagladningsgeværer kan nævnes: det franske Chassepôt-, det italienske Peterli-, det russiske Berdan-, det hollandske Beaumont-, det tyske (i 1871) antagne Mauser-, det i Frankrige i 1874 indførte Grasgevær samt Pieri's Gevær, som alle er efter Dreyses System. Endvidere kan nævnes det bayerske Werdergevær og de engelske Martiny-Henrygeværer efter Peabodys System. Det belgiske Albini-Brändlins-, det spanske Berdan-, det østerrigske Wänzel- og det amerikanske Springfieldgevær er konstruerede efter Milbanks System. Ved disse Systemer er Skudhastigheden forøget i den Grad, at 15 à 16 Skud i Minutet med en Enkeltlader ikke er noget usædvanligt. — Allerede for længere Tid siden anvendtes i Amerika Revolvergeværer af samme Konstruktion som de bekjendte Revolverpistoler, men Revolverstykket var her altfor tungt og de optagne Patroners Antal for lidet. Først under Borgerkrigen opstod, som før nævnt, mere brugbare Former for Magasingeværet, og efter den Tid er en Mængde Konstruktioner opfundne. Ladningsmekanismen slutter sig altid til et af de før nævnte Systemer. Forskjellen bestaar i, at Patronerne, istedenfor enkeltvis at indlægges med Haanden, under Ladningen føres ind fra et Magasin, der indeslutter et større Antal (10—20—30) Patroner. Disse indlægges i et Hylster, som enten anbringes i en Pibe ved Siden af Geværløbet, eller i en Udhuling af Kolben, eller ogsaa anbringes de i et løst Metalhylster, der kan fæstes ved Geværet og ombyttes med et fuldt, naar det er udskudt. I alle Tilfælde drives Patronen frem ved en Fjer, saa at altid én ligger færdig for Ladningen. — Ved Magasingeværet er Skudhastigheden drevet op til 15 Skud i 40 Sekunder. De fleste Magasingeværer kan ogsaa benyttes som Enkeltladere. Blandt de mere bekjendte kan nævnes: det schweiziske Peterli- og det østerrigske Fruhwirtzgevær efter Dreyses og det i den norske Flaade indførte Krag-Petersonske Gevær (opfundet af den norske Kaptein Krag og den svenske Ingeniør Peterson). Den norske Læge Sandborg har konstrueret et Magasingevær med løst Magasin. Den norske Hær har hidtil været bevæbnet med Remingtongeværer. I den allersidste Tid har imidlertid den norske Ingeniør Jarmann opfundet et Gevær med Centrumsantændelse efter Dreyses System; det er godkjendt af en norsk-svensk Geværkommission og vil sandsynligvis blive indført i de forenede Rigers Hære. Det vil blive forsynet med Magasin. Med Geværkommissionens Løb og Jarmanns Mekanisme er dette Gevær for Øieblikket det mest langtrækkende, sikreste og mest hurtigskydende Gevær i Verden. — Medens man kort før Revolutionskrigene omtalte med Beundring et Gevær, hvormed man paa 100 Skridts Afstand „ikke blot kunde sigte paa, men endogsaa træffe en enkelt Mand," kan man nu ikke betragte sig som ganske sikker paa en Afstand af 4,000 Alen. Man begyndte for en Tid siden at anvende exploderende Kugler; men de fleste civiliserede Stater er af Humanitetshensyn komne overens om ikke at anvende dem til Krigsbrug. Nu anvendes overalt Enhedspatroner, i Regelen i Metalhylser. De har enten Randantændelse, idet Tændstemplets Slag virker mod Patronens bagre Rand, rundt hvilken der ligger en Satsring, eller de har Centralantændelse (som Patronen ved Jarmanns Gevær), idet Tændsatsen ligger i den bagre Endeflades Centrum. Sjeldnere anvendes Stiftpatroner, hvor Hanen slaar paa en Stift, som ender i en Tændhætte i Patronens Indre. Af Jagtgeværer haves ogsaa, saavel for Hagelgeværer som for Rifler, en Mængde Former af baade Mundladnings- og Bagladningsgeværer. Disse sidste tilhører i Almindelighed de før nævnte Systemer. Dog findes ogsaa enkelte mere originale. Saaledes føres undertiden Løbet under Ladningen om en Hængsel ned eller til Siden, saa at det danner en Vinkel med Kolben. Enkelte af disse Geværer benævnes almindelig efter deres bekjendte Fabrikant, Franskmanden Lefaucheuse. Dobbeltløbede Jagtgeværer er meget almindelige. Ved de saakaldte Expresrifler har man ved et lidet Kaliber og en overordentlig stærk Krudtladning givet Projektilet en meget raserende Bane. Af Sigter anvendes mange forskjellige Former, saasom Klafsigter, Skarpskyttersigter, der tillige

tjener som Afstandsmaalere, Galgesigter osv. Til Øvelse i Skydning anvendes undertiden „Salongeværer", hvor Projektilet enten udskydes ved Hjelp af en meget liden Krudt- eller Tændsatsladning, eller drives ud af en Fjer eller ved komprimeret Luft. Disse Geværer kan selvfølgelig konstrueres lettere og har i Regelen mindre Dimensioner.

Gezelius, Johan, svensk Theolog, f. 1615, d. 1690, blev 1641 Professor i Græsk og orientalske Sprog i Dorpat, derpaa Præst i Dalarne og 1664 Biskop i Åbo, i hvilken Stilling han gjorde meget for Finlands Skolevæsen. Han udgav en græsk Grammatik, en lettisk og en finsk Katekismus, en finsk Salmebog m. m. og paabegyndte en ny svensk Bibeloversættelse, som fortsattes af hans Søn, Johan Gezelius den yngre, f. 1647, d. 1718, Biskop i Åbo 1690—1713.

Gfrörer, August Friedrich, tysk Historiker, f. 1803, d. 1861, studerede Theologi og derpaa under et Ophold i Rom italiensk Sprog og Literatur, blev 1830 Bibliothekar i Stuttgart og 1846, efter at være gaaet over til Katholicismen, Professor i Freiburg. Hans Hovedverker er „Filo og den jødisk-alexandrinske Theosofi", „Urkristendommens Historie", „Gustav Adolf, Konge af Sverige", „Almindelig Kirkehistorie" og „De øst- og vestfrankiske Karolingers Historie". Efter sin Religionsforandring gjorde han sig bekjendt som Forkjæmper for den yderliggaaende Katholicisme.

Ghasel, en især hos Perserne og Tyrkerne brugelig Digtform med 5—17 Verslinier, som ved Rim er slyngede kunstigt i hverandre.

Ghasipur, By i Forindiens Nordvestprovinser, ved Ganges, med 40,000 Indb. og berømt Tilvirkning af Rosenolie og Rosenvand.

Ghasna ell. **Ghasni**, By i det sydlige Afghanistan, 20 Mil sydvest for Kabul, var tidligere en blomstrende By med stærke Befæstninger, men er nu sunket betydelig; 10,000 Indb. I Nærheden findes Ruinerne af det gamle Ghasna. — Ghasnevidерne, et tyrkisk Dynasti i Afghanistan, nedstammede fra Alp-Tekin (d. 975), som var Samanidernes Statholder i Ghasna og gjorde sig uafhængig der. Hans Svigersøn Sebak Tekin (d. 997) efterfulgte ham og blev Fader til den mægtige Mahmud (997—1030), som efter at have styrtet Samanideme udbredte sin Magt til alle Kanter, saaledes ogsaa langt ind i Indien. Under Mahmuds Efterfølgere begyndte imidlertid Dynastiets Magt snart at svækkes, dels ved indre Stridigheder, dels ved Kampe med Seldsjukerne og Ghuriderne, hvilke sidste i Begyndelsen af det 12te Aarh. endog indtog Ghasna og 1186 gjorde Ende paa Dynastiet.

Ghates ell. **Gats-Bjergene**, to Fjeldkjæder i Forindien, af hvilke den ene, de vestlige Ghatesbjerge gaar langs Malabarkysten, med en Høide af indtil 6,000 Fod, og den anden, de østlige Ghatesbjerge, langs Koromandelkysten (Høide ca. 4,000 Fod). Begge forener sig i Syd og danner de indtil 9,000 Fod høie Nilgiribjerge.

Gheel ell. **Geel**, By i Belgien, 6 Mil sydost for Antwerpen, med 10,000 Indb. og en bekjendt Sindssygeanstalt.

Gherardi del Testa, Tommaso, italiensk Digter, f. 1818, har gjort megen Lykke med sine kvikke og vittige Lystspil, hvori han ofte har behandlet politiske Spørgsmaal. Hans „Teatro comico" er udkommet samlet 1856 o. ff.

Gherhardesca, Navn paa en toskansk Adelsfamilie, af hvis Medlemmer Ugolino Gherhardesca i den sidste Halvdel af det 13de Aarh. var Hovedet for Ghibellinerne i Pisa, hvor han bemægtigede sig Herredømmet. 1288 blev han fangen under en Opstand og sultet ihjel.

Ghetto, det afsondrede Jødekvarter i italienske og orientalske Byer.

Ghibelliner, tysk Waiblinger, kaldtes i Middelalderen under Stridighederne mellem Paven og den tyske Keiser den sidstes Tilhængere, modsat Guelferne (Welferne), som holdt med Paven. Navnene opkom i det 13de Aarh. i Italien og vedligeholdt sig ligesom Partierne selv næsten hele Middelalderen igjennem, skjønt de 1334 under Straf af Ban blev forbudte af Paven.

Ghiberti, Lorenzo, berømt italiensk Billedhugger og Broncesmed, f. 1378, d. 1455, deltog ca. 1401 i Florens i en Konkurrance om Modeller til et Par Broncedøre til Baptisteriet San-Giovanni. Hans samt Brunelleschis og Donatellos Udkast erkjendtes for de bedste, men de to sidstnævnte Kunstnere trak sig frivillig tilbage, idet de indrømmede Ghibertis Arbeide Forrangen. Efter i 1424 at være bleven færdig med sit Verk, som prydedes med Fremstillinger af det Nye Testamente, fik han det Hverv at forfærdige endnu et Par Broncedøre til samme Baptisterium. Disse sidste (fuldendte 1452) fremstiller Scener af det Gamle Testamente og staar endnu høiere end de første. Skjønt han i sine Reliefer stærkt nærmede sig Grændsen for Maleriet, maa de dog betragtes som Mesterverker, og hans Ornamentik har neppe sin Lige siden Oldtiden. Bekjendt er Michel Angelos Ytring om hans Broncedøre „at de var værdige til at være Paradisets Porte". — Han forfærdigede ogsaa den hellige Zenobius's Broncekiste i Domkirken i Florens samt flere Statuer for Kirken Or San Michele.

Ghika, Fyrsteslægt fra Albanien, hvis Medlemmer i lange Aarrækker har været Hospodarer i Moldau og Walachiet. — Fyrstinde Helene Ghika, se Dora d'Istria.

Ghilan ell. **Gilan**, persisk Provins paa Sydvestkysten af det Kaspiske Hav. — Hovedstad Resht.

Ghirlandajo, Domenico, italiensk Maler, f. 1449, d. 1495, var først bestemt til Guldsmed, men uddannede sig derpaa under Baldovinettis Veiledning for Malerkunsten. Han grundede siden en Skole i Florens, af hvilken flere senere berømte Kunstnere, deriblandt Michel Angelo, er fremgaaede. Hans betydeligste Arbeider er Freskerne i Klostret Ognissanti, i Kapellet Sassetti i Trefoldighedskirken og i Koret i Santa Maria Novella i Florens. Af hans Staffelibilleder kan mærkes „Kongernes Tilbedelse" i Vaisenhuset i Florens. Han havde en vis realistisk Opfatningsmaade, som i hans Billeder fremtraadte i Forening med Værdighed og Adel i Fremstillingen.

Ghisi, en italiensk Kobberstikkerfamilie i det 16de Aarh. — Giovanni Battista Ghisi, f. 1503, d. 1575, var tillige Maler og Arkitekt. — Giorgio Ghisi, f. ca. 1520, d. 1582, stak Michel Angelos Profeter og Sibyller samt hans „Dommedag" i Kobber. — Diana Ghisi, Datter af Giovanni Battista, var gift med Arkitekten

Francesco da Volterra. Hun tog for en Del Agostino Carracci til Mønster. — Adamo Ghisi var sandsynligvis Dianas Broder. Han leverede især flere gode Kobberstik efter Michel Angelo.

Ghurider, se Gurider.

Ghurien, se Gurien.

Ghyczy (udt. Gitsi), Koloman, ungarsk Statsmand, f. 1808, blev 1843 indvalgt i Rigsdagen, hvor han snart hørte til de indflydelsesrigeste Deputerede. 1847 blev han Protonotar ved Ungarns øverste Domstol og 1848 under Deák Statssekretær i Justitsministeriet. Efter fra Nytaar 1849 at have levet som Privatmand blev han 1861 igjen indvalgt i Rigsdagen, hvis Præsident han blev, og hvor han var Føreren for „Beslutningspartiet". 1874 blev han Finansminister i Ministeriet Bittó og 1875 atter Rigsdagens Præsident.

Giacometti (udt. Djjakometti), Paolo, italiensk Digter, f. 1816, har skrevet en Række Tragedier (bl. a. „Maria Antoinetta" og „Elisabet, Dronning af England"), som især ved Signora Ristoris Spil er blevne kjendte ogsaa udenfor Italien.

Gianibelli (udt. Djjanibelli) eller **Giambelli**, Federigo, berømt italiensk Ingeniør i det 16de Aarh., gik i engelsk Tjeneste og sendtes 1585 til Antwerpen, hvor han byggede de Brandere, som skulde ødelægge Spaniernes Sperring af Schelde. Senere befæstede han Greenwich og ødelagde 1588 ved Brandere en Del af den spanske Armada.

Giannone (udt. Djjannoane), Pietro, italiensk Historieskriver, f. 1676, d. 1748, blev paa Grund af sin Neapels Historie Gjenstand for heftige Forfølgelser fra Pavens og Romerhoffets Side. 1723 flygtede han til Wien, og da man ogsaa her forfulgte ham, gik han 1734 til Venedig. Efter derpaa at have opholdt sig paa forskjellige Steder, stadig forfulgt og under paatagne Navne, kom han til Genf, hvorfra han ved Forræderi lokkedes over den savoyiske Grændse, toges til Fange og maatte tilbringe Resten af sit Liv i Citadellet i Turin. Hans „Efterladte Verker" (1760) er fulde af bitre Angreb paa den romerske Geistlighed.

Giants-Causeway (udt. Djjeients-Kaasueh), „Kjæmpedæmningen", en tæt sluttet Række Basaltsøiler i Grevskabet Antrim i Irland, strækker sig ud i Havet i en Længde af 600 Fod og i en Brede af 120—140 Fod. Den hører til de smukkeste af de bekjendte Basaltdannelser.

Giaur (udt. Djjaur), af det arabiske Kafir, d. e. Vantro, i Tyrkiet Skjældsord for Ikke-Muhamedanere.

Gibbon (udt. Djjibb'n), Edward, berømt engelsk Historieskriver, f. 1737, d. 1794, studerede i Oxford, traadte 16 Aar gammel over til Katholicismen, men blev allerede Aaret efter igjen Protestant, studerede derpaa i Lausanne Sprog og Historie, hvorefter han kom hjem og blev Kaptein i Militsen under Krigen med Frankrige. 1763 reiste han til Italien, hvor han opholdt sig til 1765. I Rom havde han fattet Planen til sit Storverk „History of the decline and fall of the Roman empire", som han efter sin Hjemkomst gav sig til at udarbeide. 1774—82 var han Parlamentsmedlem og en Tid Handelsminister i Norths Ministerium. 1783 tog han Ophold i Lausanne, hvor han 1787 fuldendte sit store Arbeide om Romerrigets Fald (6 Bd., London 1777—88). Dette Verk regnes med Rette til de klassiske i den engelske Literatur og udmærker sig ligesaameget ved et sandt Mesterskab i Stilen som ved grundig Lærdom og filosofisk Syn paa sit Emne. — Hans mindre Arbeider udkom 1796—1815 under Titelen „Blandede Verker"; det meste deraf udgjøres af hans Selvbiografi.

Gibbon (Hylobates), Slægt af de menneskelignende Aber, har mest tilfælles med Orang-Utangen, men skiller sig fra denne ved sin ringere Størrelse og fine lange Arme, som, naar Dyret staar opreist, rækker til Anklerne, ja endog til Jorden. De bebor i flere Arter Indien og de indiske Øer.

Gibeon, Navn paa en By i Benjamins Stamme, paa en Høi, 1¼ Mil nordvest for Jerusalem. Byen var paa Josvas Tid en af Heviternes fire Hovedbyer. Indbyggerne vilde ikke tage Del i de øvrige Kanaaniters Kamp mod Josva, men søgte at redde sig ved List. Da Bedrageriet opdagedes, gjorde Josva dem til Trælle ved Helligdommen.

Gibraltar (udt. Djjibraltar), arab. Djebel-al-Tarik, Spaniens sydligste Forbjerg, løber i en Længde af vel ½ Mil ud i Havet og er forbundet med Fastlandet ved en lav Landtunge. Klippen er ca. 1380 Fod høi og falder næsten lodret af mod Nord og Øst, men mere jevnt mod Syd og især mod Vest, hvor Byen Gibraltar er anlagt. Denne har 25,000 Indb., er uregelmæssig opført og har kun faa mærkelige Bygninger. Paa Klippens Syd- og Vestside er Fæstningen Gibraltar udhugget, med Hvelvinger i selve Fjeldet. Den har Plads for en Garnison paa over 5,000 Mand og gjelder for omtrent uindtagelig. — Gibraltar hed i Oldtiden Calpe og dannede tilligemed Abyla ligeoverfor paa den afrikanske Kyst de saakaldte Herkules's Støtter. De første, som her anlagde et Fort, var Araberne 711; dette erobredes 1303 af Ferdinand den fjerde af Kastilien, kom 1333 i Granadas og 1462 igjen i Kastiliens Besiddelse. 1704 erobredes Fæstningen af Englænderne under den spanske Arvefølgekrig og har siden været i deres Besiddelse. — Gibraltarstrædet forener Middelhavet med Atlanterhavet og er paa det smaleste Sted kun 2½ Mil bredt.

Gibs, vandholdig, svovlsur Kalk, forekommer i Naturen, dels krystalliseret, dels traadet, kornet eller jordformig og kjendes paa sin ringe Haardhed (2). Krystallerne har Glasglans og bladet Brud. Den reneste Gibs i kornet og tæt Form kaldes Alabast. — Gibsen kan ved Brænding berøves sit Vand og falder da hen til et hvidt Pulver; dette opsuger med Begjærlighed Vand og stivner hurtig til en fast Masse, hvorfor det er et meget anvendt Materiale til Billedstøbning. — Gibsbandager bruges i Kirurgien, naar det f. Ex. gjelder at holde et Led ubevægeligt i en vis Stilling; det dannes af løstvævet Tøi (Nettelbug), som indgnides med Gibs og fugtes efterat det er paalagt, hvorefter det stivner.

Gibson, 1) John, engelsk Billedhugger, f. 1791, d. 1866, besøgte Akademiet i London og gik 1817 til Rom for at studere under Canova, hvis Manér han fuldstændig tilegnede sig. Senere paavirkedes han stærkt af Antiken, dog mere af dens Gratie og Ynde end af dens Storhed. Til hans bedste Arbeider hører „Psyche baaren af Zefyrer", „Nymfe,

som binder sin Sandal", „Venus" samt Statuer af Dronning Viktoria og Robert Peel. 2) Thomas Milner Gibson, engelsk Statsmand, f. 1807, blev 1837 Medlem af Underhuset, men nedlagde 1839 sit Mandat, da han fandt ikke længere at kunne tilhøre det konservative Parti, paa hvis Program han var valgt. Han blev nu en af Hovedmændene i Anti-Cornlaw-leaguen, valgtes 1841 atter til Underhuset, var 1846—48 Vicepræsident i Handelsministeriet og sluttede sig 1853 og 1857 til Fredsvennernes Parti. 1858 fremkom han med Forslag til den Mistillidsadresse, som styrtede Ministeriet Palmerston, hvorpaa han til 1866 var Handelsminister i det nye liberale Ministerium. Han har især ivrig arbeidet mod, hvad han kaldte „Skat paa Oplysningen", Papirskat og Stempelafgift af Aviser.

Gideon, Dommer i Israel, af Manasse Stamme, tilintetgjorde Baalsdyrkelsen og gjorde Folket uafhængigt af Midianiterne. Han afslog den ham tilbudte Kongeværdighed, men vedblev i 40 Aar som Dommer at styre Israeliterne (Dom. Kap. 6 ff.)

Giebel, Christoph Gottfried Andreas, tysk Zoolog og Palæontolog, f. 1820, blev 1845 Docent og 1858 Professor i Zoologi i Halle. Han har foruden Lærebøger og populære Skrifter udgivet en „Almindelig Palæontologi" og et ufuldendt Arbeide over hele Forverdenens Fauna.

Giebelhausen, Christian, norsk Skuespiller, f. 1807 i Danmark, debuterede 1828 ved det daværende Strømbergske Theater i Kristiania og var fra 1835 ansat ved Kristiania Theater, hvor han virkede som Skuespiller indtil 1862; senere har han fungeret som Theatrets Hjelpekasserer. — Hans Hustru, Signe Giebelhausen, f. 1811 i Kjøbenhavn, d. 1879, var Datter af den danske Skuespiller Winsløv den ældre. Hun nærede tidlig Tilbøielighed for Scenen og debuterede 1832 ved Kjøbenhavns kongelige Theater, hvor hun blev optagen som Elev, men allerede 1833 modtog hun et Tilbud om Ansættelse i Kristiania og optraadte her første Gang 1834. I den lange Tid, hvori hun var knyttet til Kristiania Theater, udmærkede hun sig især i ældre, mere aristokratisk anlagte Dameroller ved sit fine og noble Spil og sit elskværdige og godmodige Lune.

Giesebrecht, Wilhelm Benjamin von, tysk Historiker, f. 1814, fra 1857 Professor i Königsberg og fra 1862 i München, har især vundet Anerkjendelse for sit Verk om „Den tyske Keisertids Historie" (4 Bd., 1855—75).

Gieseler, Johan Karl Ludvig, tysk Kirkehistoriker, f. 1792, d. 1854, fra 1831 Professor i Göttingen, har udgivet en Kirkehistorie, som især har Værd ved sine Udtog og Citater af Kildeskrifterne.

Gießen, By i det tyske Storhertugdømme Hessen, 7 Mil nord for Frankfurt am Main, med 14,000 Indb., et Universitet og betydelige Tobaksfabriker.

Gifford, William, engelsk Forfatter, f. 1756, d. 1826, nød i sin Ungdom en meget mangelfuld Skoleundervisning, men naaede i sit 22de Aar ved fleres Hjelp frem til at kunne studere i Oxford. Derpaa gik han paa Udenlandsreiser med en Adelsmands Søn, offentliggjorde efter sin Hjemkomst en Oversættelse af Juvenal og nye Udgaver af Massingers og Ben Johnsons Verker. 1809—24 redigerede han i ultrakonservativ Aand „Quarterly Review". Af hans Satirer mærkes „Mæviaden" (1794), som er rettet mod Samtidens Drama.

Gift kaldes i Almindelighed ethvert Stof, som, naar det indføres i det dyriske Legeme enten gjennem Fordøielseskanalen, gjennem Aarerne eller gjennem Luftveiene, foraarsager Forstyrrelser i enkelte Organers Ernæring og Funktioner og derved fremkalder Sygdom eller Død. Begrebet Gift er dog forsaavidt kun relativt, som intet Stof under alle Omstændigheder virker giftigt; Virkningen er i høi Grad afhængig af Stoffets Mængde saavelsom af Organismens Beskaffenhed. De fleste Giftstoffer danner nemlig, naar de tages i tilstrækkelig smaa Kvanta, virksomme Lægemidler, og enkelte Dyr er uimodtagelige for Virkningerne af bestemte Giftarter (saaledes Pindsvinet for Slangegift). Flere Slags Gift virker kun, naar de gjennem Saar kommer i Forbindelse med Blodet, medens de uden Skade kan passere Fordøielseskanalen. Med Hensyn til sin Virkning deles Giftene i flere Grupper. De ætsende eller irriterende Giftarter virker ved at forstyrre de organiske Væv; herhen hører bl. a. Arsenik, Fosfor, Chlor, Jod, alle kemiske Forbindelser af Guld, Sølv og Kobber samt de fleste af Kvikſølv, endvidere stærkt mineralske og vegetabilske Syrer, som Svovlsyre, Salpetersyre, Saltsyre, Oxalsyre osv., kaustisk Kali, ulæsket Kalk, flere Giftplanter, som Vortemelk, Gummigut, Kolokvinter o. fl., samt spanske Fluer. De narkotiske eller bedøvende Gifte virker ved en stærk Pirring og derpaa følgende Lammelse af Nervesystemet. De er næsten alle af Planteriget, saaledes Opium, Belladonna, Strykknin, desuden Blaasyre m. fl. Tobak, Rævebjelde, flere giftige Sopper samt Chloroform, Æther og Alkohol virker baade irriterende og bedøvende. Septiske eller zymotiske Gifte (Forraadnelsesgifte) virker ved at frembringe Forandringer i Blodet; herhen hører Svovlvandstof, Gaser fra raadnende organiske Stoffer samt Skorpionernes og flere Slangers Gift. — De Forandringer, som indtræder i Legemet, naar det optager et giftigt Stof, kaldes Forgiftning; denne kan være enten akut eller kronisk, det første ved Indvirkningen af større Mængder eller stærkere Gift, det sidste, naar et mindre Kvantum vedholdende indføres i Legemet, saaledes hos Arbeiderne i Speil- og Fyrstikfabrikerne, hvor i første Tilfælde Dampe af Kvikſølv, i andet af Fosfor stadig indaandes. Symptomerne paa Forgiftning er forskjellig efter Giftens Beskaffenhed og andre Omstændigheder; hvis de ikke ender med Døden, kan Giften enten blive fuldstændig udskilt af Legemet og Helbredelse indtræde, eller der kan blive sygelige Tilfælde tilbage, som Svækkelse af enkelte Organer o. lign. — Behandlingsmaaden ved Forgiftning gaar først og fremst ud paa at fjerne Giften. Hvis denne er kommen ind i Blodet gjennem et Saar, ætses og udbrændes dette snareſt mulig, eller det udsuges og Blødningen vedligeholdes, medens man ved Sammensnøring af det saarede Lem ovenfor Saaret søger at hindre Giftens Overgang i Blodmassen. Er derimod det giftige Stof indkommet i Maven, benyttes et Brækmiddel for at udtømme det, eller man anvender en Modgift, som ophæver Giftens Virkninger. Saadanne Modgifte (Antidota) virker i Regelen

ved kemisk at forandre og uskadeliggjøre Giften; de er naturligvis forskjellige efter dennes Beskaffenhed. Saaledes neutraliseres de ætsende Syrer af Magnesia, medens Arsenik gjøres uskadeligt ved Jernoxydhydrat. I narkotiske Forgiftningstilfælde er ofte Nydelsen af stærk Kaffe eller The af Nytte.

Gig, let tohjulet Vogn; ogsaa en let Baad.

Giganter, hos Hesiodos et kjæmpemæssigt Folk, som fremkom ved at Gæa (Jorden) optog Uranos's Bloddraaber. Senere græske Digtere fortæller, at de for at hevne Titanernes Indesperring i Tartaros søgte at storme Olympen, men ved Herakles's Hjelp dreves tilbage og dræbtes. I den bildende Kunst fremstilledes de, især i en senere Tid, som Ulhyrer med Slanger til Fødder og slyngende Klippeblokke.

Gige (fr. gigue, ital. giga) et af Troubadourerne brugt musikalsk Instrument, sandsynligvis enslags Violin. Ogsaa en munter Dans med Musik i $^{12}/_{8}$—$^{6}/_{8}$ Takt.

Gigt (Arthritis), en meget ofte arvelig Sygdom, som desuden især ytrer sig hos Personer, der fører et mageligt og yppigt Levnet, og beror paa Afsættelsen af urinsure Salte i og omkring Ledene, hvorved disse hovner op under stærke Smerter. Den optræder i Regelen først i Storstaaens Led og kaldes da Podagra, men kan ogsaa angribe Finger- og Knæledene m. fl. af Legemets Led. Den er enten akut eller kronisk, i sidste Tilfælde med længere Mellemrum mellem hvert Anfald. De i Ledene afsatte Salte kan ved flere gjentagne Anfald samle sig til vare haarde Knuder (Gigtknuder), som kan gjøre det angrebne Led vanskabt og ubevægeligt. — I daglig Tale bruges Navnet Gigt ogsaa om Rheumatisme (s. d.), der imidlertid er en ganske anden Sygdom. — Gigtkjæder, Kjæder af afvexlende Led af Kobber og Zink, frembringer, naar de er rigtig sammensatte, en galvanisk Strøm, som, naar Kjæden anbringes paa Huden, undertiden kan have helbredende Indflydelse paa rheumatiske og Nervesygdomme, Lamhed o. lign.

Gijon (udt. Chichon), By i den spanske Provins Asturien, ved Atlanterhavet, med 25,000 Indb., betydelig Handel og et Institut til Uddannelse af Sjømænd.

Gil Polo, Gaspar, spansk Digter, f. ca. 1535, d. 1591, indehavde under Filip den anden høie Statsembeder. Han skrev foruden lyriske Digte en Fortsættelse til Montemayors Hyrderoman „Diana", hvilken betydelig hæver sig over den af den nævnte Digter forfattede Begyndelse.

Gil Vicente, portugisisk Digter, f. 1470, d. 1557, forfattede fra 1502 de første Skuespil i Portugal. Hans Farcer, Lystspil og Tragikomedier er rige paa Humor og Friskhed, om end Formen ofte er noget ubehjelpelig.

Gil y Zárate, Don Antonio, spansk Digter, f. 1793, d. 1863, blev opdragen i Frankrige, saa at han ved Hjemkomsten maatte lære sit Modersmaal fra nyt af, blev 1820 ansat i Indreministeriet og redigerede 1832—35 Oppositionsbladet „Eco". Allerede tidlig optraadte han med Lystspil og Tragedier i klassisk Stil, men slog senere om og sluttede sig til den romantiske Skole. Af hans Stykker kan især nævnes „Carlos II" og „Guzman den gode".

Gila, Biflod til Colorado i Ny-Mexiko, 208 Mil lang.

Gilbert, Sir John, engelsk Maler, f. 1817, udstillede allerede 1836 sit første Billede og har senere været meget produktiv, især som Genremaler, baade i Akvarel og Olie. Hans Arbeider bærer Præget af en livlig Fantasi og udmærker sig ved frisk Farvebehandling og kraftig Tegning. De mest bekjendte af hans Billeder er „Don Quixote", „Othello for Senatet", „Thomas a Beckets Mord", „Jeanne D'Arcs Indtog i Orleans" m. fl. Han har ogsaa tegnet Illustrationer til Shakespeares, Longfellows m. fl. Værker.

Gilbert (udt. Sjilbær), Nicolas Joseph Laurent, fransk Digter, f. 1751, d. 1780, viste i sin Satire over det 18de Aarh., i hvilken han navnlig angreb Encyklopædisterne, store Anlæg, som imidlertid ikke kom til fuldstændigt Gjennembrud. Han skrev endnu flere Satirer samt lyriske Digte, af hvilke hans sidste „Den døende Digter" især har Værd.

Gilbertsøerne, Gruppe af Koraløer i Polynesien, under Ækvator, tilsammen ca. 12 Kv.mil med 50,000 Indb.

Gilde, enslags Broderskab eller selskabelig Forening, som i Middelalderen var i Brug i de germaniske Lande. I Norge indførtes de af Olaf Kyrre og traadte istedenfor de tidligere brugelige „Hvirfingsdrykkjur" (Sammenskudslag). Gilderne stod under Geistlighedens Opsyn og optog som Medlemmer baade Mænd og Kvinder. De samledes i egne Bygninger, Gildeskaaler, til selskabelige Sammenkomster, hvortil enhver medbragte sin Del af Levnetsmidler og Husgeraad. For Gilderne gjaldt særegne Love, de saakaldte Gildeskraaer. Naar nogen af Gildets Medlemmer led et Tab, skulde alle de øvrige i Fællesskab erstatte ham det, ligesom de i ethvert andet Tilfælde skulde staa hverandre bi. Det største og mest bekjendte Gilde i Norge var Myklegildet (d. e. det store Gilde) i Nidaros.

Gildemeister, Johan, tysk Orientalist, f. 1812, studerede først Theologi og derpaa under Ewald, Lassen og Freytag østerlandske Sprog, blev 1845 Professor i Marburg, 1848 Universitetsbibliothekar sammesteds og 1859 Professor i Bonn. Han har særlig behandlet Sanskrit og de semitiske Sprog. — En Slægtning af foregaaende, Otto Gildemeister, f. 1823, Senator i Bremen, har gjort sig bekjendt ved fortrinlige Oversættelser af engelske Digterverker, saaledes Byrons Skrifter og flere af Shakespeares Dramaer.

Gildeskaal, Præstegjeld i Salten, Nordlands Amt.

Gildning eller **Kastration**, Borttagelse af Testiklerne eller Æggestokkene hos levende Individer af Mennesker eller Dyr, hvorved de berøves Forplantningsevnen. Hvis Operationen finder Sted før Pubertetsalderen, viser sig ikke de Forandringer i Individets legemlige og aandelige Beskaffenhed, som pleier at ledsage dennes Indtræden. En mandlig Gilding faar saaledes intet Skjæg, og hans Stemme forandres ikke. I aandelig Henseende skal Gildingerne udmærke sig ved Mangel paa Mod og Energi, men derimod være listige og hidsige. — Kastration foretages ofte med forskjellige Husdyr (nu næsten udelukkende paa Handyr), saaledes med Heste for at gjøre dem

mere rolige og skikkede til Arbeide, og med Oxer, Bædere og Svin for at gjøre deres Kjød finere og befordre en større Fedtaffondring. Paa Mennesker foretages Gildning i Østerlandene for at skaffe Harémsvogtere (Eunuker); tidligere var det ogsaa almindeligt, især i Italien, at gilde Drengebørn for at bevare deres Sopranstemme, men dette er i senere Tider strengt forbudt. Af Lægerne foretages Kastration kun i meget alvorlige Sygdomstilfælde, f. Ex. Kræft eller ondartede Svulster i Testiklerne eller Æggestokkene. — Gilding eller Kastrat, ogsaa Eunuk, gildet Mand.

Gilead, bjergigt Landskab østenfor Jordan, mellem Bækken Arnon, der falder ud i det Døde Hav, og Hieromax, der søndenfor Gennesarets Sjø falder i Jordan. Det tilfaldt Rubens og Gads Stammer.

Gilgal var Navnet paa tre Byer i Palæstina. Den mest bekjendte laa mellem Jeriko og Jordan, paa Nordsiden af Bækken Krit, nu Kelt, som gaar forbi Jeriko og falder i Jordan. Her stod Tabernaklet med Arken i Josvas Dage, indtil han, efter at have taget hele Landet, flyttede det til Silo i Efraims Stamme .— Gilgal blev 1863 gjenfundet af Franskmanden Guérin i to Høie, som begge bærer Navnet Tel Jeljul eller Gilgals Høi.

Gillberg, Jakob, svensk Kobberstikker, f. 1724, d. 1793 som Professor ved Akademiet i Stockholm, leverede især flere blødt og fint modellerede Portræter, bl. a. af Gustav den tredie og Carl Fr. Scheffer.

Gillekrist, se Harald Gille.

Gillisland, et Nordpolarland nordøst for Spitsbergen, under 81½° n. B., først opdaget af Hollænderen Gillis 1707.

Gillray (udt. Gjilræ), James, engelsk Karikaturtegner, f. 1757, d. 1815, erhvervede sig europæist Berømmelse ved sine komiske Billeder især af Napoleon den første.

Gilly (udt. Sjiji), By i den belgiske Provins Hainaut, med 18,000 Indb., Kulgruber og Spigerfabriker.

Gimignano (udt. Sjiminjano), 1) Vincenzo da San-, italiensk Maler, var Elev af Rafael, hvis Malemaade han i mange Stykker tilegnede sig. Staffelibilleder af ham er nu meget sjeldne. 2) Giacinto da Gimignano, f. 1611, d. 1681, uddannede sig under Poussin og Pietro da Cortona og har malet flere Fresker i Lateranet. Man har ogsaa Kobberstik fra hans Haand. Hans Søn, Lodovico Gimignano, f. 1644, d. 1697, var ogsaa Maler. Han har efterladt sig Fresker i Kirken delle Vergine i Rom.

Gimle, se Gudelære, den nordiske.

Gimsø Nonnekloster (nu Gjemsø Kloster paa Klosterø tæt ved Skien), tilhørte Benediktinerordenen og blev anlagt sandsynligvis af Dag Eilifssøn ca. 1110. Det kom ved Gaver og Kjøb snart i Besiddelse af betydeligt Jordegods og drev adskillig Handel; det er endog ikke usandsynligt, at denne Handel gav Anledning til Anlægget af Byen Skien, som i ethvert Fald er yngre end Klostret. Haakon den sjette forbød senere i Byens Interesse Klostrets Handel med Undtagelse af hvad der tiltrængtes til dets eget Behov. — Allerede under Kristiern den anden blev Gimsø sekulariseret, idet det overdroges som Len til en vis Diderik Tolder; det sidste Spor af Klostervæsenet paa Gimsø forsvandt ved Klostrets og Kirkens Brand 1546. Efter Reformationen var Eiendommen en Tid Sæde for Lensherrerne i Bratsberg Amt.

Gin, se Genever.

Ginguené (udt. Sjængene), Pierre Louis, fransk Literaturhistoriker og Kritiker, f. 1748, d. 1816, optraadte først med Digte, som vakte adskillig Opmærksomhed, og udgav 1791 en ved Mildhed og Overbærenhed karakteriseret Kritik over Rousseaus „Confessions". S. A. udkom ogsaa hans Skrift om Rabelais's Indflydelse paa Revolutionen, i hvilket han lagde for Dagen et omfattende Kjendskab til den ældre franske Literatur. Hans Hovedverk er „Italiens Literaturhistorie" (8 Bd., 1811—19). Han var 1795—97 Undervisningsdirektør og 1799—1802 Medlem af Tribunatet.

Ginungagap, se Gudelære, den nordiske.

Ginseng eller **Sjin-seng** (Panax Ginseng), Plante af Vedbendefamilien, med femkoblede Blade, skjærmstillede Blomster og røde, bærlignende Frugter. Den voxer i Kina og Japan, hvor dens gulerodformede, grenede Rod staar i stor Anseelse som Universallægemiddel.

Gioberti (udt. Djoberti), Vincenzo, italiensk Filosof og Politiker, f. 1801, d. 1852, indtraadte i den geistlige Stand og var indtil 1833 Kapellan hos Kong Karl Albert. Mistænkt for at staa i Forbindelse med „det unge Italien" blev han fængslet og landsforvist, hvorefter han til 1847 opholdt sig i Paris og Brysel. Imidlertid offentliggjorde han flere Skrifter, som henledede Opmærksheden paa ham; dette var især Tilfældet med „Il primato civile e morale degl' Italiani" (1843), i hvilken han med glimrende Veltalenhed forfegtede Italiens Enhed under et reformeret Pavedømme, og „Il Gesuita moderno" (1846—47), hvori han drog skarpt tilfelts mod Jesuiterne. Da han 1847 vendte tilbage fra Landflygtigheden, modtoges han med Begeistring og indvalgtes i Deputeretkammeret; her opponerede han mod det bestaaende Ministerium og traadte efter dettes Fald i Spidsen for et nyt. Han blev imidlertid kun kort Tid staaende, hvorefter han gik til Paris for at søge Frankriges Hjelp i Krigen med Østerrige. Efter denne Krigs uheldige Udgang forblev han i Paris, hvor han udgav „Del rinnovamento civile d'Italia" (1851), som vandt begeistret Bifald hos det nationale Parti i Italien.

Giocondo (udt. Djokondo), Fra Giovanni, italiensk Bygmester og Arkæolog, f. ca. 1433, d. 1515 (efter andre Kilder 1519 eller 1530), samlede 1484—89 i Rom gamle Indskrifter og virkede derpaa i forskjellige Byer som Bygmester. I Paris byggede han saaledes Broen Notre-Dame; i Venedig ledede han Arbeidet med at give Brenta en anden Retning for at forebygge, at Lagunerne opfyldtes med Mudder. Endelig kom han 1514 til Rom, hvor han blev San-Gallos og Rafaels Medhjelper som Bygmester ved Peterskirken. Blandt hans Arbeider kan endnu mærkes en Bro samt Raadhuset i Verona. Sin Lærdom som Filolog lagde han for Dagen bl. a. ved sin Udgave af Vitruvius.

Giordano (udt. Djordano), Luca, italiensk Maler, f. 1632, d. 1705, var Elev af Spagnoletto og Pietro da Cortona; senere paavirkedes

han navnlig af Paolo Veroneses Kunst. Han tilegnede sig en forbausende Færdighed i at efterligne de mest forskjellige Mestres Stil samt en Hurtighed i at arbeide, som ofte forledede ham til altfor stor Skjødesløshed. Hans Billeder saavel i Fresko (bl. a. i Escurial) som i Olie er overordentlig talrige; de er korrekt tegnede, og Koloriten er frisk og harmonisk, men Mangel paa dybere Karakteristik gjør sig altfor ofte gjeldende.

Giorgione da Castelfranco (udt. Djsjordjsjaane —), egentl. Giorgio Barbarelli, italiensk Maler, f. 1477, d. 1511, var Elev af Giovanni Bellini, hvis Manér han i Begyndelsen tilegnede sig. Han forlod den dog snart og blev den egentlige Grundlægger af den venetianske Kolorit, som først hos ham viser sig i sin eiendommelige Varme og Kraft. Han dekorerede flere Bygninger med Vægmalerier og leverede ogsaa talrige Staffelibilleder, hvoriblandt mange Portræter.

Giotto di Bondone (udt. Djsjotto —), berømt italiensk Maler, f. 1276, d. 1336, var Søn af en fattig Bonde og skal som Gjætergut have moret sig med at tegne med en spids Sten paa et Stykke Skifer. I denne Beskjæftigelse skal han være bleven overrasket af Cimabue, som tog ham til sig og underviste ham. Han overgik snart sin Lærer og alle andre samtidige Mestre og begyndte paa det Naturstudium, som skulde føre den italienske Kunst ud af Byzantinismens stivnede Former. Naar man tager i Betragtning, at det var en helt og holdent ny Retning i Maleriet, som han brød Banen for ved selv at slaa ind paa den, er det mærkeligt at se, hvor vidt han allerede formaaede at drive det i Retning af Liv og Virkelighedspræg hos sine Figurer. Mest berømte er hans Fresker over den hellige Franciskus's Grav i Assisi samt i Padua og i Kirken Santa Croce i Florens. Man har tillige fra hans Haand et Antal Staffelibilleder i Tempera. Han var ogsaa Arkitekt; Klokketaarnet ved Domen i Florens er udført tildels af ham selv, tildels efter hans Tegning.

Giovinazzo (udt. Djsjovinatso), By i den italienske Provins Bari ved Adriaterhavet, med 10,000 Indb. og en stor Hittebarnsanstalt.

Giraf (Camelopardalis Giraffa), Pattedyrart af Drøvtyggernes Gruppe, staar Hjortene nærmest, men skiller sig fra dem ved sin overordentlig lange Hals og ved tre tapformede, med Hud og Haar bedækkede Udvexter i Panden, der svarer til Hjortenes Takker. Dyret er foran indtil 18 Fod høit, medens Legemets Længde kun er ca. 7 Fod; Farven er hvidagtig gul med brune Pletter. Den nærer sig af Træernes Blade og Kviste, da den kun med Besvær kan naa Jorden med Hovedet for at græsse.

Girandole (udt. Sjirangdaal), fr., egentlig Armlysestage; Fyrverkeri, som bestaar af et Knippe Raketter, der afbrændes samtidig.

Girardin (udt. Sjirardæng), fransk Adelsfamilie. — René Louis, Marquis de Girardin, f. 1735, d. 1808, deltog i Syvaarskrigen og beskjæftigede sig siden mest med at forskjønne sit Landgods Ermenonville, hvor han gav sin Ven Rousseau et Opholdssted. — Cécile Stanislas Xavier, Greve af Girardin, f. 1768, d. 1827, foregaaendes Søn, indtraadte tidlig i Kavaleriet, sluttede sig ved Revolutionens Udbrud til denne og indvalgtes 1790 i Nationalforsamlingen. Efter 18de Brumaire blev han Præfekt i Oise og senere Medlem af Tribunatet, fulgte med Josef Bonaparte til Neapel og Spanien, indtraadte derpaa i den lovgivende Forsamling, blev 1812 Præfekt i Seine-inférieure og 1819 i Côte d'Or samtidig med, at han indvalgtes i Deputeretkammeret, hvorhan sluttede sig til Venstre. — Foregaaendes Broder, Alexandre, Greve af Girardin, f. 1776, d. 1855, deltog i Keiserdømmets Felttog og blev Divisionsgeneral; senere blev han som ivrig Royalist udnævnt til Overjægermester hos Karl den tiende. — Sidstnævntes ægte Søn, Emile de Girardin, f. 1806, optraadte 1827 med en Roman „Emile", hvortil Stoffet var hentet fra hans egne Ungdomsoplevelser, var 1828—30 Inspektør for de skjønne Kunster under Martignac og begyndte samtidig at spekulere i Journalistiken ved at grundlægge „Le Voleur" (1828) og „La Mode" (1829) samt „Journal des connaissances utiles" (1831), af hvilke især den sidstnævnte gjorde megen Lykke, noget, som var begrundet i dens store Prisbillighed. Samme System anvendte han med „La Presse" (grundet 1836), som gjorde Epoke i den franske Avisliteratur. Her saa man for første Gang Romanfeuilletonen anvendt i et Dagblad. I Anledning af dette Blad kom han i en heftig Skriftvexel med Armand Carrel (s. d.), som han dræbte i en Duel. 1834 indvalgtes Girardin i Deputeretkammeret, af hvilket han var Medlem til faa Dage før Februarrevolutionen. 1849—51 var han derpaa Medlem af den lovgivende Forsamling, uden dog der at gjøre sig videre bemærket, hvorimod han ved sin haasse Pen hævdede en stor Indflydelse i Pressen. Efter Statskupet 1851 landsforvistes han, men fik allerede faa Maaneder efter Tilladelse til at vende tilbage, og vedblev derpaa til 1856 at redigere „La Presse". 1862—66 indehavde han atter Ledelsen af Bladet, hvorefter han begyndte at udgive „La Liberté". Samtidig forsøgte han sig ikke uden Held som dramatisk Forfatter. I 1870 blev han kort før Krigens Udbrud Senator; under Kommunen udgav han i Mai 1871 Dagbladet „L'Union française", og siden 1874 har han ledet det liberale republikanske Blad „La France". Han har udgivet en hel Del Flyveskrifter, mest af politisk Indhold. — Madame de Girardin, foregaaendes Hustru, se Gay, Delphine.

Girardon (udt. Sjirardaang), François, fransk Billedhugger, f. 1630, d. 1715, stod paa sit Højdepunkt under Ludvig den fjortende og paatrykte den daværende franske Billedhuggerkunst sit Stempel. Han holdt sig fri for Berninis Maniererthed i Figurernes Opstilling og Drapering, idet han ved Studium af Antiken lededes til en større Naturlighed. Hans Hovedverk er Richelieus Gravmæle i Sorbonnekirken; desuden strev sig fra hans Haand den under Revolutionen ødelagte Rytterstatue af Ludvig den fjortende paa Vendômepladsen.

Girgeh, se Djsjirdsjeh.

Girgenti (udt. Djsjirdsjenti), By paa Sydkysten af Sicilien, ved Floden Girgenti, har 21,000 Indb. og er Sæde for en Biskop. Den ligger paa samme Sted som det gamle Agrigent, der i Oldtiden var en blomstrende og mægtig By, efter de Gamles Sigende paa 800,000 Indb.

Ruiner af dens Bygninger findes i Nærheden af Girgenti, deriblandt et særdeles vel vedligeholdt Tempel i dorisk Stil for Concordia.

Gironde (udt. Sjirongd), 1) Flod i det sydvestlige Frankrige, se Garonne. 2) fransk Departement, omgivet af Charente-inférieure, Dordogne, Lot et Garonne, Landes og Atlanterhavet, er 174 Kv.mil stort og har 705,000 Indb. Jordbunden er i Øst frugtbar, og der finder betydelig Vinalv Sted. — Hovedstad Bordeaux.

Girondiner (fr. Girondins, udt. Sjirongdæng) eller **Girondister**, de maadeholdne Republikaneres Parti under den første franske Revolution. Girondiner kaldtes de, fordi Partiet fra først af bestod af Departementet Girondes Deputerede til den lovgivende Forsamling: Vergniaud, Guadet, Gensonné, Grangeneuve og Ducos, som alle gjorde sig bemærkede ved Begavelse og Liberalitet. Til dem sluttede sig saa Brissots og Rolands Parti samt flere af Centrumspartiets fremragende Mænd, som Condorcet, Fauchet, Lasource, Isnard, Kersaint, Valazé og Larivière. Den Overvegt, som deres Antal og Dygtighed gav dem, rettede de først mod Hoffets reaktionære Politik; Kongen saa sig nødt til at danne et Ministerium af deres Midte, men den tilsyneladende Forsoning, som derved kom istand, blev ikke af lang Varighed. Da de kom paa det rene med Hoffets hemmelige Forbindelser med udenlandske Magter, begyndte de paa sin Side at træffe Foranstaltninger, idet de bl. a. bestemte Landsforvisning for de Præster, som ikke vilde aflægge Ed paa Forfatningen, og Oprettelsen af en Milits paa 20,000 Mand i Nærheden af Paris. Da Kongen negtede at stadfæste disse Dekreter og afskedigede det girondistiske Ministerium, brød den 20de Juni 1792 en Opstand løs i Paris. Lidt efter lidt blev enhver ny Tilnærmelse mellem Kongen og Girondinerne umulig; disse var ialfald tildels delagtige i de Begivenheder, som førte til Kongefamiliens Fængsling, og optog derpaa sin gamle Rolle i Nationalforsamlingen, uden dog længere at kunne gjøre sig kraftig gjeldende, da de begyndte at overfløies af Jakobinerne, som, skjønt selv faatallige, havde Masserne paa sin Side. I Konventet dannede de, maadeholdne som altid, yderste Høire ligeoverfor „Bjerget". De begyndte med at forlange Straf over Ophavsmændene til Septembermyrderierne og blev til Gjengjeld af Robespierre beskyldte for Royalisme. For at rense sig for denne Beskyldning bestemte de Dødsstraf for Emigranter og Royalister og vovede ikke aabent at optræde mod Forslaget om Kongens Henrettelse. Efterat de fleste af dem havde været med at stemme for denne, søgte de at redde Kongens Liv ved en Appel til Folket, hvilken imidlertid ikke kom istand. Da de kort efter anklagede Marat for Oprørsstiftelse, benyttede denne og hans Parti Nordarméens Nederlag, Dumouriez's Frafald og en royalistisk Opstand som Agitationsmidler mod dem. En Sammensværgelse, der gik ud paa at rydde dem afveien, mislykkedes vistnok; men den 2den Juni 1793 drog en bevæbnet Pøbelhob under Henriots Anførsel til Konventet og forlangte Girondinernes Udleverelse, hvilken fandt Sted efter Konventets Beslutning. Nogle af dem reddede sig ved Flugt, de øvrige fængsledes. 30te Oktober dømtes de af Revolutionstribunalet til Døden og næste Dag henrettedes 21 af dem, deriblant Brissot, Vergniaud, Gensonné og Ducos. Andre, f. Ex. Pétion, Condorcet og Roland, tog sig selv af Dage. Efter Terrorismens Ophør indtog de saa tiloversværende Girondiner atter sin Plads i Konventet. — Lamartine har skrevet „Girondinernes Historie".

Giske ell. **Giskø**, paa Oldnorsk Gizki, en liden Ø i Borgunds Præstegjeld paa Søndmøre, ca. 3/4 Mil i Omkreds, er mærkelig fordi den gjennem flere Aarhundreder beboedes af en af Norges rigeste og mægtigste Ætter, Giskeætten, som foruden denne Ø besad det betydelige Giskegods. Slægtens Stamfader Arnmod levede under Haakon Jarls Regjering og kjæmpede i Slaget i Hjørungavaag. Af hans Sønner (se forresten Arnmødlingeætten) er Arne den, som først med Vished vides at have boet paa Giske, sandsynligvis kort efter Slaget i Hjørungavaag. Under den første Del af Olaf den helliges Regjering nævnes han som Lendermand, hvilken Værdighed ogsaa gik over paa hans Søn Thorberg Arnessøn, som efter ham boede paa Giske. Thorberg var gift med en Datter af Erling Skjalgssøn, men holdt i dennes Stridigheder med Olaf den hellige trofast med Kongen. Af Thorbergs Sønner faldt Eystein Orre i Slaget ved Stanfordbro; Ogmund Thorbergssøn arvede Giske og efterfulgtes af sin Søn Skofte Ogmundssøn. Denne deltog 1097 med tre af sine Sønner i Magnus Barfods første Tog til de skotske Øer og gjorde 1102 sammen med dem en Udenlandsreise, rimeligvis som Korsfarere, i saa Fald de første fra Norge. Sagaen nævner dem som de første Nordmænd, der seilede gjennem Gibraltarstrædet, hvilket de kaldte Njørvasund; det er dog lidet troligt, at de virkelig var de første. Paa Reisen døde Skofte i Rom, og Sønnerne kort efter paa andre Steder. Giske arvedes derpaa af hans yngste Søn, Paal Skoftessøn, ogsaa kaldet Aurepaal; dennes Søn, Nikolaus Paalssøn Kufung, som efterfulgte ham i Besiddelsen af Giske, nævnes 1172 som Magnus Erlingssøns Lendermand og deltog 1184 i hans Krigstog. Hans Dødsaar sættes til 1217. Paa Giske efterfulgtes han af sin Søn Paal Flida, som maa være født ca. 1170, og som 1217 nævnes som Haakon Haakonssøns Lendermand, skjønt han forøvrigt holdt mest med Skule Jarl. Han døde paa Giske ca. 1225 og efterfulgtes paa dette Herresæde af sin Søn Peter Paalssøn, der allerede 1221 omtales som Lendermand, og som tog levende Del i de politiske Kampe i Landet indtil sin Død 1254. Hans Søn Nikolaus Petersøn nævnes som Lendermand 1252. Da Kong Haakon Haakonssøn 1262 gjorde sit Vesterhavstog, sattes Nikolaus sammen med Gaut paa Mel til at forestaa Rigets Styrelse under hans Fraværelse. Han døde 1264, og med ham uddøde Giskeætten i ret nedstigende mandlig Linie fra Arne Arnmodssøn. Hans Datter, Margrete, blev gift med Bjarne Erlingssøn i Bjarkø, som nedstammede fra Arne Arnmodssøns Søn Jon. Bjarne, som allerede før eiede det store Bjarkøgods, blev ved dette Giftermaal Norges største Jordegodsbesidder. Han var under Magnus Lagabøter, Erik Magnussøn og Haakon den femte det mest indflydelsesrige Medlem af Rigs-

raadet og deltog ogsaa ellers meget i det offentlige Liv. Før sin Død 1313 havde han ved Testamente bestemt, at hans store Gods paa Livstid skulde besiddes og bruges af hans afdøde Søn Anders's Enke, Kristine; efter hendes Død gik det over til hans Broderson, Erling Vidkunnsson i Bjarkø, som nu blev Landets største Grundeier. Han tog ogsaa indgribende Del i det politiske Liv, bl. a. som Rigsforstander fra 1322. Ved sin Død 1355 efterlod han sig blandt flere Børn Datteren Ingeborg, som ifølge et af ham 24de Januar 1354 udstedt Brev kom i Besiddelse af Giske og Giskegods. Hun var gift med Sigurd Hafthorsson (d. 1391) og havde med ham to Døtre og Sønnen Haakon Sigurdsson, som fra 1390 boede paa Giske. Han føiede ved Kjøb meget Jordegods til sine allerede tidligere store Besiddelser; før sin Død 1407 testamenterede han det hele til sin Hustru Sigrid Erlendsdatter, som besad Giske og Giskegods til 1423, da det ved Dom tilkjendtes Haakon Sigurdssons Søsterson, Sigurd Jonsson. Denne blev 1448 Rigsraad, og efter Kong Kristoffers Død var der endog et Parti, som tænkte paa at vælge ham til Konge, hvilket han dog ikke vilde gaa ind paa. Han døde ca. 1453 og efterlod sig Sønnen Hans Sigurdsson, som imidlertid døde ung, hvorefter Godset tilfaldt en fjernere Slægtning, Alf Knutsson, (ca. 1477, d. 1495), som udvidede det ved Kjøb af flere Jordeiendomme paa Søndmøre. Hans Søn Knut Alfsson (s. d.) blev derefter Eier af Giske. Efter ham kom 1504 hans Søn Karl Knutsson, som gik i Kristiern den andens Tjeneste og faldt ved Stockholms Beleiring 1520. Den nærmeste Arving til Godset var nu Knut Alfssons Søster Karine Alfsdatter, som imidlertid først kom i Besiddelse af det 1535, efterat flere, deriblandt Fru Inger til Østraat, havde gjort Fordring derpaa. Hun døde allerede 1536, og Giske gik nu over til sin sidste Eier af denne Slægt, Knut Alfssons Datterdatter Gyrvild Fadersdatter, som døde i en høi Alder 1605 og testamenterede Godset til Kong Fredrik den anden. — Da Giskegods paa denne Maade tilfaldt den danske Krone, bestod det af 192 Gaarde, hvoraf 122 paa Søndmøre, 57 i Romsdalen og 13 i Nordland. Det bestyredes og brugtes nu af forskjellige, som blev forlenede med det af Kongen, indtil denne 1648 solgte det til Hannibal Sehested. I Mellemtiden maa der, ifølge Dokumenterne angaaende Salget, være foregaaet betydelige Mageskifter med Godsets Gaarde paa Søndmøre, hvis Antal ogsaa var steget til 143. 1651, da Sehested faldt i Unaade hos Kongen, blev Godset atter indbraget under Kronen, hvorefter det igjen forpagtedes til forskjellige; 1657 solgtes dets Eiendomme paa Søndmøre til Gabriel Marselius, medens en anden kjøbte dets Gaarde i Romsdalen, hvilke senere dannede det saakaldte Bestnæsgods. Marselius solgte igjen sin Eiendom til et Par Brødre i Bergen; 1661 angives disse som Eiere, og Godsets Skyld ansættes da til 492$^{3}/_{7}$ Tønder Hartkorn. Det gik nu dels ved Salg, dels ved Arv over til forskjellige, indtil det 1758 solgtes ved offentlig Auktion og spredtes paa mange Hænder. Hovedgaarden med hele Giskø og tilliggende Holmer var allerede solgt før og er gjennem flere Hænder kommen til sine nuværende Eiere i Aalesund. Paa Den findes ikke faa Fortidsminder, saaledes flere Gravhauge, hvor der tildels er gjort interessante Fund.

Giskra, Karl, østerrigsk Statsmand, f. 1820, d. 1879, studerede Retsvidenskab i Wien og blev 1846 Professor. 1848 deltog han i den politiske Bevægelse, ledede Studenternes Bevæbning og dannede en akademisk Legion, hvorefter han deltog i Frankfurterparlamentet. 1860 blev han Advokat i Brünn, indvalgtes i Landdagen og Underhuset og hørte i begge Forsamlinger til det liberale Helstatsparti. 1866 blev han Borgermester i Brünn, i hvilken Stilling han under Preussernes Besættelse af Byen indlagde sig stor Fortjeneste. 1867 blev han Præsident i Underhuset, s. A. Indenrigsminister og gjennemførte som saadan flere Reformer. 1870 nedlagde han sin Ministerpost, men vedblev endnu at virke som liberalt Medlem af Landdagen og Underhuset.

Gislason, Konrad, islandsk Sprogmand, f. 1808, blev 1848 Lektor og 1862 Professor i Oldnorsk i Kjøbenhavn. Han har udgivet flere Sagaer, etymologiske Arbeider over Islandsk, samt en dansk-islandsk Ordbog. Han har ogsaa været en af de vigtigste Medarbeidere i det i Oxford udgivne store islandsk-engelske Lexikon.

Gieslesen, Knud, norsk Geistlig, f. i Hjerdal i Thelemarken 1801, d. 1860, begyndte i sit 20de Aar, efter at have været Skolelærer, at studere og blev 1830 theologisk Kandidat. 1833 blev han residerende Kapellan til Asker og Førstelærer ved Seminariet sammesteds. Efter en Udenlandsreise 1849—50 for at studere Skolelærerseminariernes Indretning, blev han 1855 Sognepræst til Gjerpen og s. A. Biskop i Tromsø Stift. Han udgav bl. a. en kortfattet Forklaring af Luthers Katekismus, en Bibelhistorie og en „Lærebog i den kristelige Religion". — Hans anden Hustru, Henriette Jakobine Martine, f. Bibe, f. 1809, d. 1859, gift med Gieslesen 1854, har dels forfattet, dels oversat en Række religiøse Skrifter, af hvilke især „En Moders veiledende Ord til sin Datter" (1843, anonymt) har vundet megen Anerkjendelse og er oversat til flere fremmede Sprog.

Gissur Hallsson, en af Islands lærdeste og navnkundigste Mænd i Slutningen af det 12te Aarh., nedstammede fra den mægtige Haukedalsæt. Fra 1181 til 1200 var han Lovsigemand paa Island. I sin Ungdom besøgte han paa sine Udenlandsreiser Rom og flere af Europas Lande og udgav en Reisebeskrivelse, som dog nu er gaaet tabt.

Gissur hvite, en mægtig Høvding paa Island, boede paa Skálholt og var med sin Svigerson Hjalte Skjeggesön den virksomste til at indføre Kristendommen paa Island Aar 1000. Hans Søn var Biskop Isleif (d. 1080), hvis Søn var Biskop Gissur (d. 1118), fra hvem Haukedalsætten stammede.

Gissur Thorvaldsson, en af Islands mægtigste Mænd i dets Uafhængighedsperiode, f. 1209, d. 1268, hørte til den mægtige Haukedalsæt. Fra sin tidlige Ungdom var han bleven bekjendt for sin skarpe Forstand og sjeldne Aandsmodenhed, og i en Alder af 12 Aar førte han en Sag paa Althinget. Han var først gift med Snorre Sturlasons Datter Ingeborg, men dette Ægteskab opløstes efter

nogle Aars Forløb. Aarsagen hertil var nok for endel Strid om Magten mellem Hankedølerne og Sturlungerne. Det kom snart til aaben Kamp, i hvilken flere af Sturlungernes Hovedmænd satte Livet til, og tilsidst overfaldt Gissur Snorre paa dennes Gaard Reykholt og dræbte ham 1241. Tolv Aar senere gjorde hans Fiender Gjengjeld, idet de om Natten omringede Gissurs Gaard Flugumyre og satte Ild paa den. Gissurs Hustru og hans tre Sønner Hall, Isleif og Ketilbjørn indebrændte, medens det lykkedes ham selv at undkomme. Efter at have hevnet denne Udaad drog han til Norge og blev af Kong Haakon Haakonsøn udnævnt til Jarl paa Island, hvis Forening med Norge han delvis bragte istand.

Gitano, i Spanien Navn paa Zigeunerne. — Gitana, Zigeunerdans.

Gitschin, By i Bøhmen, med 6,500 Indb. Her seirede 1866 Preusserne i et natligt Slag over Østerrigerne.

Giudici Emiliani (udt. Djuditji —), P., italiensk Literaturhistoriker, f. 1812, fra 1847 Professor i Pisa og 1859—62 i Florens, har navnlig gjort sig kjendt ved sit fortræffelige Arbeide „Den italienske Literatur Historie" (1844). Han har ogsaa skrevet det italienske Theaters Historie.

Giulio Romano (udt. Djulio —), se Pippi.

Giunti (udt. Djiunti), ogsaa Junti, Junta ell. Zonta, berømt Bogtrykkerfamilie af florentisk Herkomst, hvis Medlemmer fra Slutningen af det 15de Aarh. til ud i det 17de levede som Bogtrykkere og Boghandlere i Venedig og Florens, senere ogsaa i Lyon, Burgos, Salamanca og Madrid.

Giurgewo ell. **Giurgiu** (udt. Djurdjiu). By i Rumænien, paa venstre Side af Donau, med 21,000 Indb., er Station for en betydelig Dampskibsfart paa Donau.

Giusti (udt. Djusti), Giuseppe, italiensk Digter, f. 1809, d. 1850, studerede Retsvidenskaben og tog den juridiske Doktorgrad, men uden senere at virke som praktisk Jurist. Allerede 1835 cirkulerede Afskrifter af et af hans Digte, og flere fulgte snart efter. 1845 udgav han sine samlede „Versi". De fortrinligste af hans Arbeider er politiske Satirer af stor Kraft og Formfuldendthed; han skrev ogsaa smukke lyriske Digte.

Givors (udt. Sjivaar), By i det franske Departement Rhône, ved Floden Rhône, 3 Mil syd for Lyon, med 10,000 Indb. og Fabrikation af Glasvarer, Pottemagerarbeider og Teglsten.

Gizeh ell. **Djiseh**, By i Mellemægypten, ligeoverfor Kairo. Omtrent 1 Mil i Vest for Byen ligger de største af de ægyptiske Pyramider.

Gjødwad, Jens Finsteen, dansk Journalist, f. 1811, blev 1834 Medarbeider i „Kjøbenhavnsposten", hvis Hovedredaktør han var 1837—39. 1839—77 var han Medarbeider i „Fædrelandet".

Gjallarbroen, se Gudelære, den nordiske.

Gjed (Capra), Slægt af de skedehornede Drøvtyggeres Familie, udmærker sig ved skarpkantede, sammentrykte og ikke meget bøiede Horn, der hos Hannen (Bukken) er betydelig større end hos Hunnen, ved lang, grov Haarbedækning og Hageskjæg. Gjederne er livligere og stridbarere end Faarene og trives bedst i Bjergegne; de har stor Færdighed i at klatre og springe paa steile og uveisomme Steder. Den almindelige, tamme Gjed, af hvilken der forekommer flere Afarter, holdes især i bjergfulde Lande for Melkens, Kjødets og Skindets Skyld. Den første har en særegen Smag og er særdeles fed; Skindet afgiver især et værdifuldt Materiale til Handskefabrikationen, og deraf tilberedes ægte Safiansskind. — Angoragjeden udmærker sig ved sine lange silkebløde Haar, som kan spindes og væves; endnu finere Pels har Kasjmirgjeden, af hvis Haar de ægte Kasjmirshawler forarbeides.

Gjedde (Esox), Familie af de blødfinnede Fiskes Orden (af Underafdelingen Physostomi), udmærker sig ved langstrakt Krop, skarpe og stærke Tænder og langt bagudsiddende Rygfinne. Den almindelige Gjedde kan opnaa en Længde af 2—3 Alen og opholder sig i Elve og Indsjøer, tildels ogsaa i Brakvand; den er en graadig Rovfisk, som især nærer sig af andre Ferskvandsfiske.

Gjedde, Ove, dansk Admiral, f. 1594, d. 1660, var 1618—22 Chef for en Flaade, som af Kristian den fjerde sendtes til Ostindien, og istandbragte der Kjøbet af Tranquebar. 1645 blev hans Rigsadmiral og Rigsraad, i hvilken Egenskab han deltog i Styrelsen under Interregnet efter Kristian den fjerdes Død.

Gjedeskjæg (Tragopogon pratense), Plante af Løvetandsgruppen, med indtil 3 Fod høi Stilk og gule Blomsterkurve; voxer paa Enge i de lavere Egne indtil Trondhjem.

Gjeite, se Yte.

Gjeitskor, dansk Gjederams (Epilobium angustifolium), Plante af Natlysfamilien, bliver indtil 6 Fod høi, med rank, glat og ugrenet Stilk. Blomsterne er mere eller mindre røde. Den voxer fornemmelig i Urer og Lier lige til Nordkap og paa Fjeldene i den sydlige Del af Landet lige til 4,500 Fod over Havet.

Gjellefod, se Bladfødder.

Gjelstrup, Adam Gottlob, dansk Skuespiller, f. 1753, d. 1830, var 1777—1803 ansat ved det kongelige Theater i Kjøbenhavn, udmærkede sig særlig i komiske Karakterroller, mest i Holbergs Stykker. Han var ogsaa en talentfuld Landskabsmaler. — Hans Hustru, Katharine, f. Morell, f. 1755, d. 1799, var i sine tidligere Aar en yndet Sangerinde, senere en ypperlig Fremstillerinde af de holbergske Perniller.

Gjeløen, en Ø af 1 Mils Længde udenfor Byen Moss, adskilt fra Fastlandet ved det smale Mossesund.

Gjendøbere, se Anabaptister.

Gjenklang, se Resonans.

Gjenlyd, se Ekko.

Gjennemgang, 1) i Astronomien Planeterne Merkurs eller Venus's Gang forbi Solskiven, indtræder naar vedkommende Planet kommer mellem Solen og Jorden. Planeten viser sig da gjennem Kikkert foran Solskiven som en sort Prik. Gjennemgangene pleier omhyggelig at observeres, især Venus's, som er vigtig for Bestemmelsen af Solparallaxen. 2) i Mineralogien de Retninger, i hvilke et Mineral, naar det slaaes i Stykker, kløves med glatte Sideflader. Som Mærke paa Mineralernes Krystallisation er Gjennemgangene vigtige som Kjendetegn. De kaldes ogsaa Klyvninger.

Gjennemprægning, en Prægning, ved hvilken Stemplets Præg paa tynde Mynter kommer tilsyne fra den ene Side til den anden.

Gjenpart, ligelydende Afskrift af et Dokument.

Gjenskin, se Reflex.

Gjensvand eller **Gjendinvand**, en Indsjø i Jotunfjeldene, nær Grændsen mellem Kristians og Nordre Bergenhus Amter, ca. 2½ Mil lang. Den er omringet af høie og steile Fjelde, hvoriblandt Memuru, Beshø, Knuthulstind og Svartdalspiggene.

Gjerdrum, Præstegjeld i Akershus Amt, bestaar af Sognene Gjerdrum og Heni.

Gjerpen, Præstegjeld i Bratsberg Amt, ved Skien.

Gjerrestad, Præstegjeld i Nedenæs Amt, bestaar af Sognene Gjerrestad og Vegaardsheien. — Gjerrestad, Gaard i Præstegjeldet af samme Navn, antages at have været Sæde for den gamle vestfoldske Konge Olaf paa Gjerrestad (Geirstad-Alf).

Gjessing, Gustav Antonio, norsk Filolog, f. 1835, blev Student 1854 og tog 1861 filologisk Embedseksamen. 1865 ansattes han som Adjunkt ved Kristianssands lærde Skole, hvor han siden 1877 er Overlærer. Han har især beskjæftiget sig med Studiet af oldnorsk Sprog og Historie og har udgivet en Afhandling om „Trældom i Norge" (1862), „Den ældre Edda, norrøne Oldkvad" i Oversættelse (I, 1866), „Undersøgelse af Kongesagaens Fremvext" (I, 1873, II, 1876) samt „Jómsvikinga-saga i latinsk Oversættelse af Arngrim Jonsson" (1877).

Gjester, et Slags Hofbetjente ved de gamle norske Kongers Hird. I Rang stod de under Hirdmændene, men over Huskarlene, og de benyttedes til at udføre allehaande Ærender og Sendelser, som var forbundne med Fare, og hvortil Raskhed og Uforfærdethed udfordredes. De havde en Høvding over sig.

Gjesteret, egentlig en (Extra-)Ret, som sættes til Behandling af en Sag, hvori en af Parterne er Gjest, d. e. ikke bosiddende i Jurisdiktionen; dernæst til Behandling af visse Sager, som paa Grund af sin Beskaffenhed tiltrænger en hurtigere Fremme, saasom Sjøretssager, Vexelsager. — Gjesteretssag, en Retssag, som behandles ved Gjesteret. — Gjesteretsbehandlingen er meget hurtigere, men ogsaa dyrere end den almindelige Domsbehandling. Saaledes kan Mægling ved Forligelseskommissionen bortfalde, idet Forligsmæglingen kan foregaa ved Retten; istedenfor det almindelige Varsel haves Aftenvarsel; der indrømmes ikke saa let Udsættelse. Fristen for Domsafsigelsen er forkortet, og Exekutionsfristen er tre Solmærker.

Gjesteri, d. s. s. Veitsler.

Gjesvær, en Samling af Smaaøer paa Magerøens Nordside, er Vestfinmarkens vigtigste Fiskevær og det nordligste beboede Sted i Norge.

Gjethuset („Gießhaus"), en Bygning, som 1671 opførtes til Kanonstøberi paa Kongens Nytorv i Kjøbenhavn. Senere havde Artillerikadetinstitutet og den militære Høiskole Plads der. Bygningen er nu nedreven.

Gjuke, i de gamle nordiske Sagn en Konge søndenfor Rhin, hvem Sigurd Fafnersbane besøgte. Hans Børn Gjukungerne (Niflungerne), som udmærkede sig ved Styrke og Skjønhed, omtales foruden i Eddaerne ogsaa i Vølsungasaga og den tyske Nibelungenlied.

Gjæller, det for de fleste Vanddyr eiendommelige Aandedrætsredskab, har i Regelen en busket, trevlet, fjer- eller kamformig Skikkelse, beklædt med en meget tynd Hud, gjennem hvilken det i Gjællerne cirkulerende Blod kommer i Berørelse med den i Vandet indeholdte Luft. Gjællernes Antal er meget forskjellig, ligesaa Maaden og Stedet, hvorpaa de er anbragte. Hos Fiskene sidder de paa Gjællebuer, lige bag Hovedet, og dækkes af Gjællelaag. Hos flere, især lavere Dyr, sidder Gjællerne frit udenpaa Kroppen eller Lemmerne. Foruden hos de fleste Vanddyr forekommer Gjæller ogsaa hos nogle faa Arter, som opholder sig paa Landet, saaledes Bænkebiderne og Landkrabberne. At de fleste med Gjæller forsynede Dyr mer eller mindre snart dør i Luften, beror oftest paa, at Gjællerne tørker sammen, hvorved Blodkredsløbet stanser.

Gjællesnegle, se Snegle.

Gjær, en enkeltcellet Plante, hvis Spirer svæver om i Luften og udvikler sig i Sukkeropløsninger, idet Vædsken paa samme Tid undergaar Alkoholgjæring. Ved Tilberedelsen af Vin overlader man Mosten til sig selv og lader den opfange Gjærcellerne af Luften, medens man ved Ølbrygningen sætter Gjær til Vørteren, for hurtigere at istandbringe Gjæring. Den Masse, som under Gjæringsprocessen samler sig ovenpaa Vædsken (Overgjær), er af en noget anden Beskaffenhed end Undergjæren; denne sidste er det almindeligste Ferment ved Gjæringen af Vin og flere Ølsorter (bayersk og Wiener-Øl); den første anvendes foruden til Søndtøl bl. a. i Bagerierne, for at bringe Deigen til at hæve sig. — Gjæren kommer i Handelen især i vasket og presset Tilstand (Presgjær, Pundgjær).

Gjærdesmut (Trologdytes europæus), Fugl af Sangernes Gruppe, med tyndt Næb, korte Vinger og opretstaaende Hale, opholder sig i Norge hele Aaret og gjør megen Nytte ved at fortære Insekter.

Gjæring, en eiendommelig Dekompositionsproces af organiske Forbindelser, hvilken er af stor Betydning for den praktiske Kemi. Man har især tidligere skjelnet mellem flere Slags Gjæring, af hvilke navnlig Alkoholgjæringen er af Vigtighed. Ved denne dekomponeres nemlig Sukkeret i Vædsken, som tillige maa indeholde kvælstofholdige og mineralske Stoffer, til Alkohol og Kulsyre under Indflydelsen af den mikroskopiske Gjærplante (s. Gjær), som under Processen lever i Vædsken. I Industrien benytter man sig af Alkoholgjæringen ved Fremstillingen af Vin, Øl og Brændevin. Man skjelner ved Alkoholgjæringen mellem Under- og Overgjæring. Den første foregaar ved lav Temperatur og tager længere Tid, ligesom Gjæren samler sig paa Bunden af Karret. Den anden tiltrænger en høiere Temperatur, forløber hurtigt, og Gjæren bliver paa Overfladen. Ved at forandre Temperaturen kan man bringe Overgjæring til at gaa over til Undergjæring og omvendt. — Tidligere havde man anset alkoholholdige Vædskers Overgang til Eddike som betinget af en egen Slags Gjæring, Eddikegjæring; men gjennem Liebigs Undersøgelser er det blevet bevist, at Processen er en simpel Oxydation. — Smørsyregjæring og Melkesyregjæring (se Smørsyre og Melkesyre) skal efter Pasteurs Paastand ligesom Alkoholgjæringen fremkaldes af et organisk Ferment, men er mindre undersøgte.

Gjærpulver, Blanding af Vinsten og dobbelt kulsur Natron, udvikler i Vand Kulsyre og bruges derfor undertiden i Bagerierne istedenfor Gjær for at faa Deigen til at hæve sig.

Gjødning. Herved forstaaes alle de Stoffer, som egner sig til Frembringelsen af en frodig Plantevext, til Udvikling af ikke alene Blade og Stilk, men ogsaa et fuldvegtigt Frø. Planterne optager sin Næring dels fra Jordbunden, dels fra Luften (Atmosfæren), og deres Ernæring bestaar i dels uorganiske, dels organiske Bestanddele, hvilke sidste hovedsagelig erholdes af Luften og Nedbørden. Alle uorganiske Bestanddele erholder de udelukkende fra Jordbunden, de organiske dels fra Jordbunden, dels fra Luften. Der gives forskjellige uorganiske Bestanddele, som nødvendigvis maa være tilstede i Jordbunden, for at Planterne skal kunne opnaa sin fulde Udvikling og afgive fuldmodent Frø. Disse, de saakaldte Planternes Askebestanddele, er: Fosforsyre, Kali, Natron, Kalk, Magnesia, Klor, Jern, Mangan, Kiselsyre og for enkelte Planters vedkommende endnu nogle andre. Disse mineralske eller uorganiske Bestanddele er tilstede i de fleste Jordsmon, men ikke altid i tilstrækkelig Mængde til at befordre en fuldkommen frodig Plantevext. Saaledes har f. Ex. mangeslags Jordsmon en Overflod af én eller flere af disse (og en Del af samme mangler gjerne aldrig i almindeligt Jordsmon), men den tilstrækkelige Mængde af de øvrige mangler. Det er herpaa det væsentlig beror, om et Jordsmon er frugtbart eller er, hvad man i daglig Tale kalder magert. De Næringsemner, som Planterne optager af Luften, er Kulsyre, der tilføres Planterne direkte gjennem Bladene, samt en Del Kvælstof i Form af Ammoniak og Salpetersyre, som tilføres Jordbunden gjennem Regnvandet. Vandet, som optages af alle Planter, er ogsaa et Opløsningsmiddel for al Vextnæring, der ikke kan komme Planten tilgode i uopløst Form. — I den Gjødning, vi erholder af vore Husdyr og af menneskelige Exkrementer, indeholdes alt hvad Planterne behøver for en frodig Udvikling, baade af organiske og uorganiske Emner, og naar man har denne Gjødning i tilstrækkelig Mængde, kan et Jordsmon altid vedligeholdes i fuld Vextkraft; men ved de fleste Gaardsbrug er dette ikke Tilfældet, da en stor Del af Gaardens Produkter ikke opbruges paa Stedet, men sælges, hvorfor aarlig en hel Del Vextnæringsemner med dem bortføres, og Jordens Vextkraft af denne Grund lidt efter lidt formindskes eller bliver, hvad man kalder udpint. Blandt de Vextnæringsemner, som sjelden findes i tilstrækkelig Mængde i Jorden, kan nævnes Fosforsyre, Kali og tildels Kalk. Ved at tilføre Jorden disse Bestanddele i Form af kunstig Gjødning kan ikke alene et Jordsmons Frugtbarhed bibeholdes, men ogsaa øges, saa at en større Afkastning erholdes end før. Men foruden at øge Jordens Indhold af disse Vextnæringsemner bør Landmanden tillige bestitte sig paa at vedligeholde og tilføre Jorden Muld. Muldemnet i Jorden har en stor Betydning for Planternes Trivsel, da dette ei alene er et direkte Næringsemne, men ogsaa i fysisk Henseende spiller en stor Rolle derved, at det gjør Jorden løs, saa at Planternes Rødder kan udbrede sig i den og erholde sin Næring fra en større Jordmasse. Muldemnet bevirker, at den gjennem Atmosfæren tilførte Fugtighed længer bibeholdes i Jorden, og at derfor Planterne bedre kan modstaa en længere Tids Tørke. Ved de gjennem Staldgjødning, Komposter, Myrjord, m. m. Jorden tilførte organiske Bestanddele dannes Mulden, som ved sin yderligere Opløsning i Jordsmonnet udvikler Kulsyre, Ammoniak og Salpetersyre, hvilke hver for sig ei alene er Næring for Vexterne, men ogsaa virker opløsende paa de mere tungtopløselige Mineralbestanddele, saa at disse bliver opløselige i Jordvædsken og derigjennem tilgjængelige som Føde for Planterne. Et Jordsmon, som er rigt paa Muld, er derfor i Regelen altid frugtbarere, end et, som er fattigt paa samme. En fuldstændig Gjødning bør saaledes indeholde ikke alene de nødvendige mineralske eller Askebestanddele, men ogsaa muldannende Stoffer. En saadan Gjødning er det almindelige Kreaturaffald, som beriger Jorden paa alle for Vexternes Føde nødvendige Bestanddele. Muldrigt Jordsmon derimod, f. Ex. Myr og Torvjord, har en Overflod af organiske Stoffer, men mangler en tilstrækkelig Mængde mineralske, hvorfor her som oftest med stor Vinding bruges mineralsk eller kunstig Gjødning. — Nedenfor leveres en kortfattet Tabel over hvad de forskjellige Gjødningsmidler indeholder af de for Vextnæringen vigtigste Stoffer, idet de øvrige i Regelen forekommer i Jorden i tilstrækkelig Mængde. Som før sagt er det kun nogle Bestanddele, som mangler i Jorden for Planternes frodige Udvikling. Disse er Fosforsyre, Kali og Kalk samt Kvælstof, og her meddeles, hvilken Mængde af disse, der i Middeltal indeholdes i de forskjellige Gjødningsstoffer pr. 1,000 Pd.

	Kvælstof	Fosforsyre	Kali	Kalk
Almindelig Kreaturgjødning:				
ferskt	4.5	2.1	5.2	5.7
noget brændt	5.0	2.6	6.3	7.0
fuldbrændt	5.8	3.0	5.0	8.8
Urin efter Hornkvæg	5.8		4.9	0.1
„ Heste	15.5		15.0	4.5
„ Svin	4.3	0.7	8.3	
Gjødselvand	1.5	0.1	4.9	0.3
Menneskelige Exkrementer:				
faste	10.0	10.9	2.5	6.2
flydende	6.0	1.7	2.0	0.2
sammenblandede	7.0	2,6	2.1	0.9
Handelsgjødning:				
Fineste Benmel	4.0	20.0	0.2	29.0
Dampprepareret do.	2.3	27.0		
Svovlsyret do.	4.0	13.0		
Fiskeguano	9.0	13.5	0.3	15.4
Peruguano	12.0	13.0	2.3	11.0
Bakerguano	0.5	34.8	0.2	41.5
Mejillones Guano	0.8	38.0		33.0
Svovlsyret Ammoniak	20.0			0.5
Chilisalpeter	15.5			0.2
Stassfurter Kali Salte:				
Klorkalium			50.0	
Raa Kali-Magnesia			15.17	
Svovlsyre-Kali-Magnesia			28.30	

Gjøe ell. **Goye**, Navn paa en gammel dansk Adelsslægt. — Henrik Gjøe, d. 1533, var en af Kristiern den andens trofaste Tilhængere og forsvarede efter Kongens Bortreise Kjøbenhavn og Malmø i over 8 Maaneder, men nødtes tilslut til at give tabt og forlade Landet 1524. — Mogens Gjøe, d. 1544, foregaaendes Broder, var dansk Rigshovmester under Fredrik den første og Kristian den tredie; han sluttede sig tidlig til Reformationen og virkede ivrig for dens Udbredelse. — Hans Datter, Birgitte Gjøe, f. 1511, d. 1574, blev 1543 gift med Admiral Herluf Trolle og oprettede sammen med ham Herlufsholm Skole. — Anna Gjøe, f. 1609, d. 1681, var bekjendt for sin Lærdom og oprettede et Bibliothek i Odense. — Markus Falckſen Gjøe, f. 1635, d. 1698, samlede paa sine Udenlandsreiser en Rigdom af Kundskaber og Erfaring, som kom ham til god Nytte, da han 1663—84 jevnlig anvendtes i diplomatiske Sendelser. 1695 blev han Overhofmester ved Ridderakademiet i Kjøbenhavn. Med ham uddøde Slægtens Mandslinie.

Gjøg (Cuculidae), Familie af Klatrefuglenes Orden, udmærker sig ved et tyndt, lidt buet Næb, lange Vinger og en Ydertaa, som kan vendes bagud. Den almindelige Gjøg (Cuculus canorus) er i Norge en Trækfugl, som ankommer i Mai og reiser i August. Den største Mærkelighed ved den er, at den ikke selv udruger sine Æg, men lægger dem enkeltvis i andre mindre Fugles Reder, f. Ex. Erlernes, Gjerdesmutternes, Piplærkernes osv., som da udruger Æggene og opføder Ungerne. Gjøgen lever væsentlig af allehaande bløde Insekter, Regnorme o. lign., i Nødsfald ogsaa af Sommerfuglelarver, og er meget graadig. — Af fremmede Arter, hvoraf flere selv udruger sine Æg, mærkes Honninggjøgen i Sydafrika og Jordgjøgen i Brasilien.

Gjøgesyre, Surklover (Oxalis acetosella), en smuk Skovplante med vandret, ledet og skjællet Rodstok, lange Blad- og Blomsterstilke, trekoblede Blade, hvis Smaablade er omvendt hjerteformede, femdelt Bæger og Krone, den sidste hvid med rødlige Aarer, 10 Støvdragere og 5-rummet Kapselfrugt. Den findes overalt i Norge paa skyggefulde Steder lige til den sydlige Del af Vestfinmarken og blomstrer i Mai og Juni. Bladene har en skarp, sur Smag, som hidrører fra, at de indeholder en Forbindelse af Oxalsyre (s. d.). — En anden Art, Oxalis crenata fra Peru, dyrkes for sine spiselige Rodknollers Skyld.

Gjøgeurt, se Fladknap.

Gjønge ell. **Gynge**, nu Gøinge, Herred i Kristiansstads Län i det nordøstlige Skaane, hvis Beboere i tidligere Tider ofte udmærkede sig i Danmarks Krige med Sverige. Særlig gjorde de god Tjeneste i 1658 under Anførsel af „Gjøngehøvdingen" Sven Poulsen.

Gjørs (Perca Lucioperca), Fisk af Aborfamilien, forekommer i Norge i den nedre Del af Glommen.

Gjørwell, Carl Christopherſon, svensk Publicist og Forfatter, f. 1731, d. 1811, gik efter tilendebragte Studier paa Reiser til Danmark, Holland og Frankrige og satte sig grundig ind i disse Landes Literatur. 1755 blev han Amanuensis ved det kongelige Bibliothek i Stockholm, hvilken Stilling han indehavde til 1795, i de sidste Aar med Titel af Bibliothekar. Han udgav i Aarrækker en Mængde Tidsskrifter, hvoriblandt „Svenska Mercurius", „Tidningar om lärda saker", „Svenska Magazinet", „Allmänna tidningar" m. fl., væsentlig af literær og kritisk, tildels ogsaa af politisk Natur, samt flere historiske Samlinger („Svenska bibliotheket", „Nya svenska bibliotheket", „Handlingar i svenska historien", „Svenska archivum" m. fl.).

Gjøs, paa Orlogsskibe et mindre Flag, som heises paa en paa Skibets Bougspryd opreist Stang, naar det ligger for Anker.

Gjøvik, By i Kristians Amt, paa vestre Side af Mjøsen, med 1,150 Indb. Byen fik Kjøbstadsrettighed 1860.

Glacis, (udt. Glasi), en Jordforhøining paa den udvendige Side af en Fæstningsgrav, er indad mod denne steil og gaar enten i ét med dens Kontraeskarpe eller tjener som Bryſtværn for en dækket Vei, som løber langs Graven, medens den udad falder jevnt af mod Marken med samme Skraaning, som Bryſtværnets Krone. Glaciet bevirker, at en derværende Fiende kommer høiere op i Skansens Skudlinie. Det optager en Del af de mod Bryſtværnet affkudte Kugler, hvilke ofte preller over dette.

Gladbach, 1) Mönchen-Gladbach, By i Rhinpreussen, 7 Mil nordvest for Köln, med 32,000 Indb. og store Fabriker for Uld-, Bomulds- og Silkevarer. 2) Bergiſch-Gladbach, 2 Mil nordost for Köln, har ca. 7,000 Indb., Krudtfabriker og adskillig Bergverksdrift (Jern og Brunkul).

Gladiatorer, hos Romerne Fægtere, som til Folkets Forlystelse kjæmpede offentlig indbyrdes. De var i Regelen Slaver, ofte Krigsfanger, og holdtes under streng Disciplin og stadige Øvelser i egne Fægterskoler (ludi gladiatorii). Ved de offentlige Lege pleiede de først at kjæmpe med sløve Vaaben og derpaa paa Liv og Død med skarpe. En haardtsaaret Gladiator kunde ved Keiserens, Folkets eller sin Herres Naade fritages for Dødsstødet. Ogsaa kunde gamle Fægtere fritages for videre Tjeneste, hvorefter de pleiede at ophænge sine Vaaben i Herkules's Tempel. Den barbariske Skik at feire høitidelige Anledninger ved Gladiatorkampe stammede oprindelig fra Etrurien og kom i Brug i Rom i Midten af det tredie Aarh. f. Kr. Den største Udstrækning naaede saadanne Kamplege under Caligula, Nero, Trajan, Hadrian og Darius Commodus. Under Trajan kjæmpede saaledes i Løbet af 123 Dage 10,000 Gladiatorer indbyrdes. Først henimod Slutningen af det fjerde Aarh. e. Kr. kom Gladiatorvæsenet ganske af Brug.

Gladstone (udt. Gledston), William Ewart, engelsk Statsmand, f. 1809, gjorde ved Oxfords Universitet omfattende klassiske Studier og blev 1833 Medlem af Underhuset. 1834 udnævntes han af Peel til Skatkammerlord og kort efter til Understatssekretær for Kolonierne, hvilket Embede han mistede ved Peels Aftræden 1835. Han hørte fra nu af til Oppositionen og tog desuden levende Del i de kirkelige Bevægelser. Da Peel 1841 igjen blev Førsteminister, blev Gladstone Vicepræsident og 1843 Præsident i Handelsministeriet; dette Embede nedlagde han 1845 og blev kort efter udnævnt til Statssekretær for Kolonierne. Efter sammen med de øvrige Medlemmer af Peels Ministerium at have fratraadt 1846, blev han næste

Aar valgt til Underhuset af Universitetet i Oxford. 1850 gjorde han en Reise til Italien og optraadte efter sin Hjemkomst som energisk Modstander af det nye Toryministerium. 1852 blev han Skatkammerkansler i Aberdeens Kabinet, men traadte med dette af igjen 1855 og beskjeftigede sig nu en Tid med lærde Arbeider („Studier over Homer og den homeriske Tidsalder", 3 Bd., 1858—61). 1857 stemte han i Parlamentet mod den kinesiske Krig og bidrog 1858 til Ministeriet Palmerstons Afgang. 1859 gik han i en Sendelse som Overkommissær til de Joniske Øer, hvor han blev modtagen med stor Begeistring af Befolkningen, men kom til den Overbevisning, at den Uenighed mellem England og Øerne, for hvis Skyld han havde foretaget Reisen, ikke saa let lod sig bilægge, og at det vilde være bedst for begge Parter at skilles ad. S. A. blev han paany Skatkammerkansler; samtidig med at hans Virksomhed i finansiel Henseende medførte de bedste Resultater, befriede han sig stedse mere for en Rest af konservative Anskuelser, som var blevne siddende igjen fra hans Ungdom. 1864 virkede han for Valgrettens Udvidelse og 1865 for en Reform af den irske Episkopalkirke. Det førte til, at han mistede sin Plads i Underhuset for Universitetet i Oxford, men han blev strax indvalgt igjen af en anden Valgkreds. Efter Palmerstons Død blev han Medlem af det nye Ministerium Russel, i hvilket han var den egentlige toneangivende, og overtog Ledelsen af Underhuset. 1866 indbragte Kabinettet en Reformbill for Underhuset, men trods Gladstones glimrende Forsvar faldt den igjennem paa Grund af mange Liberales vaklende Optræden. Ministeriet traadte nu tilbage, og et nyt dannedes af Derby og D'Israeli. Imidlertid gjorde Fenierne Bevægelser i 1867 det irske Spørgsmaal til et af de mest brændende, og 1868 udtalte Gladstone sig med Eftertryk for den anglikanske Statskirkes Ophævelse i Irland. Hans Forslag i denne Retning gik ogsaa igjennem, men Ministeriet blev ikke destomindre staaende, indtil det ved Valgene i November fik en overveiende Pluralitet mod sig. Gladstone kom nu paany til Roret med et Ministerium af tildels betydelige Kræfter (saaledes John Bright og Clarendon); 1870 satte han en Lov om Folkeundervisningen igjennem, men vakte s. A. adskillig Misfornøielse ved i Pressen at tage Frankriges Parti under Forviklingerne med Preussen. Utilfredsheden med hans Politik steg nu stadig baade hos de Konservative og de Radikale, men det lykkedes ham dog at sætte flere af sine Lovforslag igjennem, indtil han 1873 led et Nederlag med sin Bill om de irske Universiteter. Da D'Israeli imidlertid ikke saa sig istand til at danne et konservativt Ministerium, blev Gladstone staaende, indtil han ved de nye Valg i Begyndelsen af 1874 kom i Minoriteten. D'Israeli (Lord Beaconsfield) dannede nu et nyt, konservativt Ministerium, og Gladstone overlod Ledelsen af det liberale Parti til Hartington. Han viede sig nu igjen til litterære Arbeider og udgav 1876 et større filologisk Verk „Homeric Synchronism"; ved Siden deraf skrev han talrige Brochurer om Dagens Spørgsmaal og havde gjennem dem ikke ringe Indflydelse paa den offentlige Mening. Da det liberale Parti ved Valgene Vaaren 1880 vandt en afgjort Seier, blev Gladstone igjen Førsteminister og afløste som saadan Beaconsfield. Gladstone har paa sin lange Embedsbane især vist sig som en fremragende Finansmand, ligesom han i enhver Retning har arbeidet for Reformer i den indre Styrelse, medens hans Udenrigspolitik i Regelen har gaaet ud paa at holde England borte fra de øvrige Magters Stridigheder og bevare Freden næsten for enhver Pris.

Glagolitisk Alfabet (Glagolica, udt. Glagolitsa), en gammel-slavisk Skrift, som har været i Brug hos de pannoniske Slovener og Kroaterne og som endnu tildels bruges af de sidste. Det adskiller sig betydelig fra det cyrilliske Alfabet, men dets Forhold til dette og dets Oprindelse er ubekjendt.

Glais-Bizoin (udt. Glæ-Bisoæng), Alexandre, fransk Politiker, f. 1800, d. 1877, blev 1822 Advokat og gjorde sig bemærket som en af Restaurationens ivrigste Modstandere. Under Julikongedømmet var han Deputeret og hørte til yderste Venstre. Efter Februarrevolutionen var han Medlem af den konstituerende Forsamling; 1863 og 1869 blev han atter indvalgt i Deputeretkammeret, hvor han igjen indtog sin Plads blandt Oppositionen. 1870 blev han Medlem af den provisoriske Regjerings Delegation i Tours.

Glamorgan (udt. Glæmorgæn), Grevskab i det sydlige Wales, ved Bristolkanalen, 39½ Kv.mil stort, med 400,000 Indb. — Hovedstad Cardiff.

Glans, Mineralernes, tjener som et vigtigt Kjendemærke i Mineralogien. Man skjelner mellem Metalglans, Glas-, Fedt-, Perlemor- og Silkeglans.

Glansfisk, se Laxestørje.

Glanskobolt, se Koboltglans.

Glanskul, se Anthracit.

Glarus, Kanton i Schweiz, omgives af St. Gallen, Graubünden, Uri og Schwyz, er 12½ Kv.mil stor og har 36,000 Indb. Kvægavl er Hovednæringsveien; især produceres megen Ost. — Hovedstad Glarus, 1,400 Fod over Havet, med 6,000 Indb. og Bomuldsspinderier.

Glas er en ved Sammensmeltning af Alkalisilikater med andre Silikater — i Almindelighed af Calcium eller Bly — frembragt Forbindelse af kiselsure Salte i amorf Tilstand. De kiselsure Alkalier alene kan ikke benyttes til Glas, da de er opløselige i Vand, men ved at sammensmelte dem med visse andre Silikater erholder man en Substans, som har Glassets Egenskaber, d. v. s. er gjennemsigtig og ikke i nogen væsentlig Grad angribes hverken af Vand eller af alkaliske eller sure Vædsker, med Undtagelse af Flussyrer, der paa Grund af sin Evne til at opløse Glas har fundet Anvendelse til Ætsning af samme. De flere Arter af Glas, som finder teknisk Anvendelse, er forskjellige med Hensyn til kemisk Sammensætning og har som Følge heraf ogsaa forskjellige Egenskaber. Efter Sammensætningen kan man dele Glasset i 4 Hovedgrupper: Natronglas, almindeligt Glas, som bestaar af Natrium og Calciumsilikat, har en blaalig grøn Farve og er haardere, men lettere smeltbart end Kaliglas. Det anvendes til Vinduesglas, Flasker, kemiske Apparater m. m. — Kaliglas eller bøhmisk Glas adskiller sig i Sammensætningen fra det forrige deri, at det indeholder Kalium istedenfor Natrium. Det er tungere smeltbart og mindre glinsende end Natronglasset, men udmærker

sig fornemmelig ved, at det er fuldkommen farveløst. Det anvendes til Luxusgjenstande og til kemiske Apparater, som skal udsættes for en høi Temperatur. — Blyglas eller Flinteglas indeholder Kalium og Blysilikat. Dette Glas udmærker sig ved sin høie specifike Vegt, sin lette Smeltbarhed, sin Glans og sin stærke Lysbrydningsevne. Det lader sig let slibe og anvendes i optiske Øiemed og til Luxusgjenstande. — Almindeligt grønt Glas er en uren Blanding af Silikater af Natrium, Calcium, Aluminium, Jern osv. og anvendes for saadanne Øiemed, hvor det ikke kommer an paa Glassets Finhed eller Farve. — Raaemnerne pulveriseres og renses mere eller mindre omhyggelig, eftersom Glassets Beskaffenhed skal være. Derefter blandes de i Digler af ildfast Ler, der rummer 4—18 Centner Glasmasse, og smeltes i særegne Ovne ved Flammer af Ved, Kul og i den senere Tid især af Gas. Naar Smeltningen har foregaaet, hvortil der alt efter Massens Mængde hengaar flere eller færre Timer, afskummes Glasgallen, d. v. s. de Bestanddele af Raaemnerne, som ikke indgaar med i Glasset; for at fjerne Luft- og Gasblærer og give de tunge, fremmede Bestanddele Anledning til lettere at synke tilbunds, ophedes nu den smeltede Masse til en meget høi Temperatur, hvorved den bliver tyndtflydende; derpaa lader man den afkjøles, indtil den antager den for Bearbeidelse nødvendige Fasthed. Hulglasvarer, som Flasker, Drikkeglas osv., forfærdiges ved Udblæsning (se Flasker); Vinduesglas udblæses først til en stor Cylinder, som derpaa opsprenges, udbredes og glattes i en Strækkeovn. Paa samme Maade forfærdiges ogsaa Glas til smaa og simple Speile, medens større Speilglas støbes i Metalformer. Glasrør forfærdiges ved først at udblæse en liden Cylinder og derpaa trække den ud, idet to Arbeidere holder den, en i hver Ende, medens de hurtig fjerner sig fra hinanden. Naar Glasvarerne har faaet sin Form, afkjøles de langsomt i særegne Ovne, da de ved en pludselig Afkjøling i fri Luft vilde blive skjøre og springe. — En egen Sort Glas, som i den senere Tid er kommen i Handelen, er det saakaldte hærdede eller elastiske Glas. Man erholder det ved at neddyppe det rødglødende Glas i ophedet Fedt, Tjære eller Olie og langsomt afkjøle det deri. Dette Glas er langt mindre skjørt og udholder langt bedre pludselige Temperaturvexlinger end almindeligt Glas; gaar det imidlertid istykker, saa henfalder hele Massen i fine Splinter. Det lader sig ikke skjære med Diamant. — Farvet Glas frembringes ved at tilsætte farvende Metaloxyder til den smeltede Glasmasse; saaledes farves denne rød af Guld- og Tinoxyd, Kobberoxydul og Jernoxyd, blaa af Koboltoxyd, gul af Antimon-Bly-, Jern- og Uranoxyd samt Kul og forskjellige Sølvpræparater, grøn af Kobber- og Chromoxyd, violet af Manganoxydul osv. Paa mange Glassager, især saadanne, som skal være gjennemskinnende eller gjennemsigtige, er ikke hele Massen farvet, men kun det yderste Lag; dette kaldes Overfangsglas. Kunstige Ædelstene forfærdiges af farvet, stærkt blyholdigt Kaliglas. Ugjennemsigtigt (melkefarvet) Glas faaes ved at tilsætte et Overskud af Kvarts, Benaske o. lign. — Glasperler forarbeides mest af fine Glasrør og er som oftest farvede. Rørene sønderklippes i Smaastykker, som ophedes i et ildfast Pulver, indtil de smelter paa Kanterne og bliver runde. — Glasmosaiker, se Mosaik. — Flere Glasvarer gjøres skikkede til sit Endemaal ved Slibning, saaledes især Speile og optiske Glas. De store støbte Glasplader til Speile fastsættes med Gibs paa et horizontalt Underlag og bearbeides med en Løber, som bestaar af en tung Sten, nedenunder belagt med en Glasplade. Slibematerialet er først grovere og finere Sand, dernæst slemmet Smergel og endelig Jernoxyd, Blodsten o. lign., som paaføres med en med Filt beklædt Løber; tilsidst faar Skiverne den sidste Politur ved at gnides mod hinanden med de slebne Sider, medens der imellem dem anbringes et tyndt Lag finslemmet Tinaske. (Se forøvr. Art. Speil). Optiske Glas kræver den største Nøiagtighed i Slibningen. De større af dem støbes eller udslibes af tykke Glasstykker; de mindre kan ogsaa udskjæres af Glasplader. Deres videre Bearbeidelse foregaar paa Slibeskaale af Messing, som for konvexe Linser er konkave, for konkave konvexe. Slibningsmaterialet er ogsaa her Smergel, senere et finere Polérpulver. Til Indslibning af Ornamenter o. lign. paa Glas benyttes Slibeskiver af forskjellige Stoffer og Størrelser. — Glassets og Glasindustriens Historie taber sig i den tidligste Oldtid. Plinius beretter, at Glasset blev opfundet i Fønikien ved et Tilfælde, idet nogle Sjøfolk opstillede sine Kogekar paa endel Sodastykker paa den sandede Strandbred, hvorefter Glasset fremkom ved Sammensmeltningen. Dette Sagn kan vel ikke ansees for bogstavelig rigtigt, men der er al Sandsynlighed for, at Glasset er opfundet i et af Middelhavslandene. I ethvert Fald er der opbevaret ægyptiske Glassager fra ca. 1600 f. Kr. Disse er alle Smykkesager, der samtlige er farvede og ugjennemsigtige. Fra en tidlig Periode skriver sig ogsaa de mange Glasarbeider, som er opbevarede fra de berømte Fabriker i Sidon. Noget yngre er sandsynligvis de i det gamle Ninives Ruiner opgravne Glassager. I det Gamle Testamente nævnes Glasset i Jobs Bog (sandsynligvis fra ca. 600 f. Kr.) Efterat Kunsten at blæse Glas var opfunden, opblomstrede Glasindustrien i høi Grad. I Ægypten var der i Alexandria i længere Tid berømte Glasværker, som forsynede hele Italien. At Grækerne har forstaaet Kunsten at forfærdige Glas, er vel utvivlsomt, skjønt intet Arbeide af den Slags er opbevaret, som med fuld Sikkerhed kan tillægges dem. Romerne kjendte Glasvarer fra ca. 200 f. Kr., medens det første Glasværk i Rom først blev anlagt under Nero. I Pompeji har man fundet Vinduesruder, som tydeligvis har været støbte, Hvorvidt de gamle germaniske og slaviske Folk har kjendt Glassets Fabrikation, er uvist. Fra Romerne maa det antages, at Kunsten er kommen til Gallerne og fra disse senere over til England. Gjennem Middelalderen var Venedig Hovedsædet for Glasfabrikationen, og de venetianske Fabrikers Produkter var berømte for sin Godhed og Skjønhed. I de seneste Aartier har man der gjort heldige Forsøg paa at gjenoplive denne gamle Industri. Frankrige og Tyskland lærte Kunsten af Venetianerne; i Frankrige lagde man sig især efter Fabrikationen af Speile, medens Tyskerne og især Bøhmerne mere tilvirkede Hulglasvarer. Det bøhmiske Kalkglas er berømt for sin Styrke

og Gjennemsigtighed. For Tiden er det Tyskerne og Franskmændene, som leverer de fleste og bedste Glasvarer. — I Norge skriver Glasindustrien sig fra Midten af forrige Aarh.; ved Udgangen af 1870 fandtes 5 Glasværker med tilsammen 449 Arbeidere, i 1875 11 Værker med 799 Arbeidere. Fabrikationen omfatter især Flasker og Vinduesglas samt Glaskavl. Af Flasker forfærdiges flere end tilstrækkelig for det indenlandske Forbrug; 1877 udførtes 1,253,000 Centner til en Værdi af 53,400 Kroner. Af Vinduesglas udføres aarlig for ca. 50,000 Kr., medens der paa samme Tid indføres saameget Vindues- og Speilglas samt andre Glasvarer, at den samlede Indførsels Værdi overstiger Udførselens med ca. 560,000 Kr.

Glaser, Julius, østerrigsk Jurist og Statsmand, f. 1831 af jødiske Forældre, blev 1854 Docent og 1856 Professor i Wien. 1868—70 var han Sektionschef i Undervisningsministeriet og 1871 udnævntes han til Justitsminister. Han har offentliggjort en Række vigtige Skrifter, fornemmelig om Strafferetten.

Glasgow, By i Grevskabet Lanark i Skotland, ved Floden Clyde, med 545,000 Indb. (fraregnet Forstæderne), er smukt bebygget og har mange Pragtbygninger, blandt hvilke kan mærkes Raadhuset, Banken, Børsen, Theatret og Domkirken. Af videnskabelige og Kunstanstalter findes et Universitet (stiftet 1450), det Hunterske Museum, et Malerakademi og en storartet botanisk Have. Glasgow er Hovedsædet for Skotlands Handel og Industri; den sidste bestaar især i Forarbeidelsen af Bomuldsvarer, men desuden findes ogsaa Klæde- og Silkefabriker, Maskinverksteder, kemiske Fabriker, Glasværker osv. Ogsaa Skibsbygning, især af Jerndampskibe foregaar i stor Maalestok.

Glasmaleri, se Malerkunsten.

Glasur, et glasagtigt Overtræk paa Lervarer for at give dem Glans og sætte dem istand til at modstaa Vandets Indvirkning. Den kan være af forskjellig Slags efter Lervarernes Beskaffenhed; til simple Pottemagerarbeider samt Fajence bruges letsmeltelige Glasurer, som indeholder Bly, til Porcellæn og Stentøi tungsmeltelige, til det første af Kisel, Lerjord og Alkalier, til det sidste især af Kogsalt, som kastes i Ovnen og paavirker Stentøiet i Dampform. Glasere, forsyne med Glasur.

Glaßbrenner, Adolf, tyst Humorist og Satiriker, f. 1810, d. 1876, skulde først uddanne sig til Handelsmand, men begyndte snart overveiende at beskjeftige sig med literær Produktion. Efter at have skrevet forskjelligt i flere Berlinerblade udgav han fra 1831 Tidsskriftet „Don Quixote", som 1833 blev undertrykt paa Grund af sin djærve satiriske Optræden i politiske Spørgsmaal. Han begyndte derefter at udgive en Række Skildringer af Berlinerfolkelivet („Berlin wie es ißt und trinkt", 33 Hefter, „Buntes Berlin", 12 Hefter), som gjorde stor Lykke ved sin Rigdom paa frisk Humor og skarp Satire. Af lignende Art er ogsaa „Leben und Treiben der feinen Welt", „Berliner Volksleben" og „Bilder und Träume aus Wien", hvilken sidste blev forbudt af Forbundsdagen. Efter 1841 at have nedsat sig i Neustrelitz udgav han „Verbotene Lieder" og „Neuer Reinecke der Fuchs", var 1848 Fører for det demokratiske Parti i Mecklenburg-Strelitz og blev af den Grund landsforvist 1850. Han opholdt sig derpaa i Hamburg og fra 1858 i Berlin, hvor han redigerede „Berliner Montagspost". Af hans øvrige Skrifter kan anføres „Komischer Volkskalender" (1846—66) og „Die verkehrte Welt".

Glatbelg eller **Erteknap** (Orobus), Plante af Belgplanternes Familie, indeholder flere Arter, som gaar under Fællesnavnet Fugleærter. I Norge forekommer Vaar-Glatbelg (O. vernus), Knoltet Ertekнap (O. tuberosus) og Sort Ertekнap (O. niger).

Glatz, befæstet By i Schlesien, ved Floden Neisse, med 12,500 Indb. og Fabrikation af Klæde, Baand, Lærred og Trævarer.

Glauber, Johan Rudolf, tyst Læge og Alkemist, f. 1604, d. 1668, opdagede 1658 det efter ham opkaldte Glauberſalt, „Sal mirabile Glauberi". Dette bestaar af svovlsur Natron og forekommer i Naturen dels rent, dels i Forbindelse med andre Salte; det indeholdes i Havvandet, i flere Mineralkilder og især i enkelte Indsjøer i Rusland. Det bruges i Medicinen samt ved Fremstillingen af Soda, Glas og Ultramarin.

Glauchau, By i Sachsen, ved Floden Zwickauer-Mulde, med 22,000 Indb. og storartede Væverier.

Glaukos, efter den græske Mythologi en sandsigende Havgud. Efter nogle Sagn var han en Fisker, som blev udødelig ved at spise af en undergjørende Urt. Han sættes ogsaa undertiden i Forbindelse med Argonautertoget.

Gleim, Johan Wilhelm Ludvig, tyst Digter, f. 1719, d. 1803, fra 1747 Domsekretær i Halberstadt, har især Betydning som et Bindeled mellem de fleste literært begavede Mænd i Tyskland paa hans Tid, til hvilke han næsten uden Undtagelse stod i Bekjendtskabs- og Venskabsforhold. Som Digter var han heldigst i sine anakreontiske Sange og Krigssange, hvorimod hans Oder, Fabler o Romancer er uden Værd.

Gleiwitz, By i Schlesien, med 15,000 Indb., store Jernstøberier og Maskinfabriker.

Glenanøerne, en Gruppe af 9 smaa Klippeøer ved Sydkysten af det franske Departement Finisterre.

Glente (Milvus regius), Rovfugl af Ornefamilien, har lange, spidse Vinger og kløftet Hale samt kortere og svagere Klør end de øvrige Dagrovfugle. Farven er rødbrun. Den nærer sig fornemmelig af Fugleunger, Mus, Lemæn, Krybdyr og Orme og tager i Nødsfald endog tiltakke med Aadsler. Glenten er en Trækfugl, som sjelden forekommer i Norge; i Danmark og det sydlige Sverige opholder den sig fra April til September.

Gletscher, se Jøkel.

Glimmer (Kraakesølv) danner en Gruppe af Mineraler, er af ringe Haardhed og saa spaltelig i én Retning, at den kan kløves i meget tynde og bøielige Blade. Disse er hos lysfarvet Kaliglimmer saa gjennemsigtige, at de, naar de kan faaes tilstrækkelig store, kan bruges til Vinduesruder. Kaliglimmer bestaar især af Kiselsyre, Lerjord og Kali; Magnesiaglimmeren indeholder desuden ogsaa en hel Del Talkjord. — Glimmerskifer, en Bergart, som bestaar af Glimmer og Kvarts, enten ordnede i Lag hver for sig eller blandede. Den findes i ældre Bjerge og danner i Norge ofte smukke Hellebrud. Hvor den er stærkt indsprengt med Granat, kan den bruges til Kværnstene; saadan forekommer den i Norge især i Selbo Tydalen og Meraker.

Glinka, Michaïl Ivanovitsch, berømt russisk Komponist, f. 1804, d. 1857, komponerede „Livet for Czaren", den første nationale russiske Opera i stor Stil, som vakte overordentligt Bifald. Han har ogsaa komponeret en Samling Romancer, tildels efter russiske og polske Folkemelodier.

Glitning, se Satinering.

Glitretind, se Jotunheimen.

Globus, Kugle; især en Kugle, hvorpaa Jordens Overflade med dens Lande og Have eller den tilsyneladende Himmelhvælving med dens Fixstjerner er afbildet (Jord- eller Himmelglobus).

Glogau ell. **Großglogau**, By i den preussiske Provins Schlesien, ved Oder, med 18,000 Indb. og en stærk Fæstning.

Glommen, den skandinaviske Halvøs største Vasdrag, løber ud fra Vigelniptjernet i Tydalen, Søndre Trondhjems Amt, gaar mod Syd gjennem Aursjun Sjø (2,220 F. over Havet) forbi Røraas og gjennemstrømmer hele Østerdalen. Ved Kongsvinger bøier den mod Vest, til den naar Næs paa Romerike, hvor den optager Vormen, der kommer fra Mjøsen. Fra Næs gaar den atter mod Syd og falder ved Fets Kirke i Øieren, forlader denne Indsjø ved dens Sydende, hvor den danner Vandfaldet Mørkfos, gaar derpaa ind i Smaalenenes Amt og deler sig omtrent en Mil nordenfor Sarpsborg i to Arme, som igjen forener sig ved Fredriksstad, hvor Glommen falder i Havet. Den østre Arm danner ved Sarpsborg den bekjendte Sarpsfos (s. d.). Den samlede Længde er 80 Mil. Paa sit lange Løb optager den talrige Bielve fra begge Sider. Dens vigtigste Tilløb fra Vest er: Tunna, Sevelven, Folla, Atneelven, Imsa, Aasta, Vormen, Rauma, Nitelven og Lerelven; fra Øst: Dalselven, Nøren, Renelven, Flisa, Skadsen, Lekumelven og Rakkestadelven.

Gloppen, Præstegjeld i Nordfjord, Nordre Bergenhus Amt, ved Gloppenfjord, en Arm af Indviksfjorden, bestaar af Sognene Vareid, Gimmestad og Bredeim.

Gloria (lat.), fr. **gloire** (udt. gloar), Ære; Berømmelse. — Gloria in excelsis Deo, „Ære være Gud i det høie", katholsk Messesang.

Glorie, Glans, Skin, især en Straalekrans om Hovedet paa et Helgenbillede.

Gloſimodt, Olaf Olaſſen, norsk Billedhugger, f. i Thelemarken 1821, begyndte som ung at beskjæftige sig med det i hans Hjembygd fra gammel Tid øvede Træskjæreri, kom derefter paa Tegneskolen i Kristiania og senere til Kjøbenhavn, hvor han først besøgte Kunstakademiet og derpaa i længere Tid var Elev af Bissen. Efter med offentligt Stipendium at have opholdt sig en Tid i Rom, har han bosat sig i Kjøbenhavn. Han har ikke alene udført flere Statuetter og en Række Portrætbyster, men ogsaa et stort Antal Portrætmedailloner i Buxbom, Elfenben og Marmor, og det er især disse af hans Arbeider, som er udførte med Mesterskab og har indbragt ham megen Anerkjendelse.

Glosſe, gr., egentl. Tunge; Forklaring af et vanskeligt, sjeldent eller forældet Ord. — Glossator, en, som forklarer saadanne Ord. — Glossarium, Samling af saadanne Ord.

Glosſop, By i Grevskabet Derby i England, med 17,000 Indb. og Bomuldsindustri.

Gloucester ell. **Glocester** (udt. Glaaster), Grevskab i den sydvestlige Del af England, paa begge Sider af Floden Severn, 60 Kv.mil stort med 535,000 Indb., betydelig Fædrift og Tilvirkning af Ost. — Hovedstaden Gloucester, ved Severn, med 19,000 Indb., er Sæde for en Biskop. 2) By i Staten Massachusetts i Nordamerika, med 16,000 Indb. og vigtige Fiskerier.

Gloucester, Hertug ell. Greve af, Navn paa flere engelske Prinser. — Robert, Greve af Gloucester, en ægte Søn af Henrik den første, kjæmpede i Borgerkrigen 1139 for sin Søster, Keiserinde Mathilde, mod Stefan af Blois, hvem han 1141 tog tilfange ved Lincoln. Han døde 1146. — Gilbert de Clare, Greve af Gloucester, Søn af Johan uden Land, d. 1295, var under Edvard den førstes Korstog Medregent i England. — Humphrey, Hertug af Gloucester, Søn af Henrik den fjerde, blev 1422 Medlem af Formynderstyrelsen for Henrik den sjette. 1425 kom han i Anledning af sit Giftermaal i Strid med Burgund og fik samtidig sin Farbroder, Kardinalen af Winchester, til Fiende. Denne fik Kongen gift med Margrete af Anjou, paa hvis Anstiftelse Hertugen 1447 anklagedes for Høiforræderi og sattes i Fængsel, hvor han faa Dage efter fandtes død. — William Henry, Hertug af Gloucester, f. 1743, d. 1805, Broder af Georg den tredie, indgik 1766 med Grev Waldegraves Enke et Ægteskab, som blev Gjenstand for megen Debat i Parlamentet. — Hans Søn, William Frederick, Hertug af Gloucester, f. 1776, d. 1834, blev 1816 gift med Georg den tredies Datter.

Gluchov, By i det russiske Guvernement Tschernigow, med 13,000 Indb.

Gluck, Christoph Willibald von, berømt tysk Komponist, f. 1714, d. 1787, vakte først Opmærksomhed i Wien ved sit Violoncelspil og blev af den italienske Fyrste Melzi sendt til Italien, hvor han studerede under berømte Mestres Veiledning og komponerede sine første Operaer i den samtidige italienske Stil. Fra Italien begav han sig til England, hvor hans Værker imidlertid ikke rigtig slog an. Han forlod derfor snart London, og efter nogen Tids Ophold i Kjøbenhavn, hvor han var Kapelmester og hvorfra han i 1749 ogsaa besøgte Kristiania, samt i Dresden, tog han fast Bolig i Wien, som han siden kun forlod for at foretage Kunstreiser til Italien og Frankrige. Imidlertid komponerede han fremdeles Operaer i den herskende Smag, men Tanken om Forandringer i denne modnedes efterhaanden hos ham, og i „Orfeus og Eurydike" (1762) kom dette til Gjennembrud. Sine reformatoriske Idéer udførte han videre i de følgende Operaer, „Alkeste" og „Paris og Helena". I disse og de senere i Paris opførte Operaer, „Ifigenia i Aulis", „Armida" og „Ifigenia i Tauris" søgte Gluck at tilveiebringe en større Overensstemmelse mellem Musik og Text og grundlagde herved det nyere musikalske Drama. I Paris vakte imidlertid hans Theorier en forbitret Modstand saavel af de franske Komponister Lullys og Rameaus Parti, som af Tilhængerne af den italienske Opera, i hvilken Strid Gluck dog blev den seirende. Sine musikalske Theorier har han udviklet klart og anskueligt i Fortalerne til Operaerne „Alkeste" og „Paris og Helena".

Glücksborg, et Slot i Slesvig, som har været Hertugerne af Slesvig-Holsten-Glücksborgs Residens.

Glückstadt, By i Holsten, ved Elben, med 5,000 Ind., var i tidligere Tider befæstet og har udholdt flere Beleiringer under Trediveaarskrigen saavel af tyske som svenske Tropper. Fæstningsverkerne er siden 1814 sløifede.

Glycerin, en organisk Forbindelse, som i den nyere Kemi regnes til Alkoholgruppen, er i ren Tilstand en farveløs siruptyk Vædske af sød Smag, af Egenvegt 1.26, er opløselig i Vand og Alkohol, men uopløselig i Æther. Den antændes ved 150° C. og brænder med blaa Flamme uden at lyse; ved lav Temperatur antager den fast krystallinsk Form. Den findes i fri Tilstand i Palmeolie og enkelte andre Fedtstoffer. De fleste Fedtarter indeholder dog ingen Glycerin som saadan; men de sammensatte Ætherarter, hvoraf disse bestaar, dekomponeres ved Fedternes Forsæbning med Alkalier, eller ved Indvirkning af overhedede Vanddampe, idet Vand optages, paa den Maade, at der paa den ene Side optræder Syrer (Fedtsyrer) og paa den anden Side dannes Glycerin. Denne vindes derfor som Biprodukt ved Fabrikationen af Sæbe og af Stearinsyre. Den dannes ogsaa i smaa Mængder ved enhver Alkoholgjæring. — Glycerin opdagedes 1779 af den svenske Naturforsker Scheele; den vindes nu i det store ved Fabrikationen af Stearinsyre og har en udstrakt teknisk Anvendelse. Den bruges saaledes paa Grund af sin Sødme som Tilsætning til Vin og i Ølbryggerierne, endvidere til Smørelse, som Tilsætning til Sæbe (Glycerinsæbe), der blødgjør Huden, til Konservering af Levnetsmidler m. m. m. — Naar Glycerin behandles med en Blanding af Salpetersyre og Svovlsyre, gaar den over til Nitroglycerin (s. d.)

Glykokol, Limsukker, en organisk Forbindelse, hvis Formel er $C_2 H_5 NO_2$, fremstilles ved at lade Svovlsyre eller Alkalier indvirke paa Lim saavelsom paa flere andre Maader; det danner klare, søde, i Vand opløselige Krystaller og forholder sig dels som Syre, dels som Base.

Glykol, Fællesnavn for en Række to-atomede Alkoholer (s. d.), af hvilke den mest bekjendte er Æthylénalkohol. (s. d.)

Glykon, atheniensisk Billedhugger, om hvem man forøvrigt savner nærmere Underretning; han synes at have levet i Begyndelsen af den romerske Keisertid. Af ham er den berømte „Farnesiske Herkules".

Glykose, d. s. s. Druesukker.

Glykosider, fælles Navn paa en Række organiske Forbindelser, som ved Indvirkning af fortyndede Syrer eller Alkalier spaltes i Druesukker og én eller flere andre Bestanddele. De vigtigste er: Amygdalin, som forekommer i bitre Mandler og sønderdeles i Druesukker, Blaasyre og Bittermandelolie, Garvesyre, som deler sig i Sukker og Gallussyrer, og Salicin i Pilebark, som afgiver Druesukker og Saligenin.

Glyptik, Kunsten at udskjære, gravere i Sten og Metal. — Glypter, udskaarne Stene. — Glyptothek, egentl. et Sted, hvor en Samling udskaarne Stene er opstillet; ogsaa en Samling Billedhuggerverker (f. Ex. Glyptotheket i München).

Glæser, Franz Joseph, tysk Komponist, f. 1799, d. 1861, fik sin Uddannelse ved Musikskolen i Prag, kom derpaa til Wien og senere til Berlin, hvor han komponerede „Ørnens Rede". Fra 1842 var han Kapelmester i Kjøbenhavn, hvor han indlagde sig stor Fortjeneste af det musikalske Livs Udvikling.

Glætte, se Sølverglød.

Glødning, den hos faste, flydende eller luftformige Legemer indtrædende Lysning, naar de meddeles en tilstrækkelig høi Varmegrad. Den svageste Glødning begynder ved ca. 525° C.; den mest intensive Hvidglødning kræver 1500—1600°.

Gmelin, Navn paa en tysk Slægt af Videnskabsmænd, af hvilke især mange har udmærket sig som Kemikere og Botanikere. — Johann Georg Gmelin, f. 1707, d. 1755, studerede i Tübingen, og reiste 1727 til Petersburg, hvor han 1731 blev Professor i Kemi og Naturhistorie. 1733—43 undersøgte han Sibirien sammen med Delisle, Müller og Behring og blev 1749 Professor i Botanik og Kemi i Tübingen. Hans Hovedverker er „Flora Sibirica" og „Reiser i Sibirien". — Hans Broderson Johann Friedrich Gmelin, f. 1748, d. 1804 som Professor i Medicin og Kemi i Göttingen, udgav paany Linnés „Systema naturae" og indlagde sig derved stor Fortjeneste af Videnskaben. — Samuel Gottlieb Gmelin, foregaaendes Fætter, f. 1743, d. 1794, blev 1767 kaldt til Akademiet i Petersburg og bereiste 1768—74 flere Egne af Ruslands og Persien. Han udgav en værdifuld „Historia fucorum". — Hans Broderson Ferdinand Gottlieb von Gmelin, f. 1782, d. 1848, var Professor i Naturhistorie og Medicin i Tübingen, har især Fortjenester af den almindelige Pathologi. — Leopold Gmelin, f. 1788, d. 1853, Søn af Johan Friedrich Gmelin, blev 1814 Professor i Kemi i Heidelberg og udgav vigtige Haandbøger og Afhandlinger om baade den anorganiske og den organiske Kemi. — Wilhelm Friedrich Gmelin, f. 1745, d. 1821, var en udmærket Kobberstikker.

Gmünd, sædvanlig kaldt Schwäbisch-Gmünd, By i Würtemberg, 6 Mil øst for Stuttgart, med 13,000 Indb., var fordum fri Rigsstad. Den driver nu en betydelig Metalfabrikation.

Gnadenthal, en Herrnhuterkoloni i Sydafrika, øst for Kapstaden, med 1400 Indb., mest kristne Hottentotter.

Gnavere, Orden af Pattedyrenes Klasse, omfatter især mindre Dyr, som udmærker sig ved, at de mangler Hjørnetænder, medens de i hver Kjæve har to lange og stærke, noget krumme, meiseldannede Fortænder, som er aabne i Roden. De fleste af dem lever selskabelig, og mange opfører sig kunstige Boliger. De i Norge forekommende Gnavere henhører under Familierne Rotter, Bævere, Ekorn, og Harer (s. disse Art.).

Gneditsch, Nikolai Ivanovitsch, russisk Digter, f. 1784, d. 1833, skrev den smukke Idyl „Fiskerne" og udgav en fortræffelig Oversættelse af Homers Iliade.

Gneis, en i Skandinavien særdeles udbredt skifrig Bergart, som bestaar af Feldspat, Kvarts og Glimmer (Glimmergneis) eller Hornblende (Hornblendegneis). De to første Mineralier forekommer i kornet Tilstand, blandede om hinanden, medens Glimmeren danner Striber eller Baand i Massen. Gneisen danner store Strækninger af Norges Grundfjeld; den brydes noglesteds til Heller.

Gneisenau, August, Grev Neithardt von, preussisk Generalfeltmarskal, f. 1760, d. 1831, ind-

traadte 1786 i den preussiske Armé og var efter Tilsiterfreden sammen med Stein og Scharnhorst virksom for Statens Reorganisation. Han udmærkede sig senere i Befrielseskrigene og ledede Forfølgelsen efter Slaget ved Waterloo. 1831 fik han Kommandoen over de preussiske Armékorpser i den polske Insurrektionskrig.

Gneist, Rudolf, tysk Retslærd og Politiker, f. 1816, blev 1844 Professor i Berlin og 1859 Medlem af det preussiske Underhus. Han har skrevet flere værdifulde Arbeider om Englands Statsforhold og i Landdagen og Rigsdagen været en af Førerne for det nationalliberale Parti.

Gnesen, By i preussisk Posen, med 11,000 Indb., var indtil 1320 Kroningsstad for Polens Konger.

Gnist, elektrisk, se Elektricitet.

Gnome kaldes et kort, som oftest i Versform affattet Tankesprog, der indeholder en almindelig eller moralsk Betragtning. Navnlig udmærkede flere af de gamle Grækere sig som Gnomedigtere.

Gnomer, en i det 18de Aarhundrede i Frankrige opkommen Betegnelse for Jord- og Bjergaander.

Gnosis, gr. Erkjendelse, især en høiere Indsigt i Religionens Sandheder, modsat den almindelige religiøse Foreстilling. — Af Gnosis udledes Gnosticisme, som var en Sammensmeltning af kristne Elementer med orientalsk og græsk Filosofi. Gnosticismen opstod allerede paa Apostlernes Tid, men blomstrede især i det 2det Aarh. i mange forskjellige Skikkelser. Man deler Gnostikerne i to store Hovedgrupper, de alexandrinske (Basilides, Valentin, Karpokrates m. fl.) og de syriske (Saturnin, Tatian, Bardesanes og Marcion).

Gnu (Catoblepas), Slægt af Antilopefamilien, omfatter 2 indbyrdes lidet forskjellige Arter (Catoblepas gnu og C. taurina), som begge er af et Æsels Størrelse og ligner Oxeslægten i Hoved og Horn, men forresten mest minder om Hesten. De lever i Flokke i Sydafrika, fra Kap til Ækvator, er listige og forsigtige og efterstræbes af Jægerne for sit velsmagende Kjød.

Goa, Villa nova de, Hovedstad i de portugisiske Besiddelser paa Vestkysten af Forindien, har 10,000 Indb. og en god Havn, men kun ubetydelig Handel. Noget i Øst ligger det ældre Goa, som nu er forfaldet.

Gobat, Samuel, schweizisk Geistlig, f. 1799, d. 1879, gik 1826 som Missionær til Abessinien, hvorfra han vendte tilbage 1832. Efter paany at have opholdt sig der 1835—36 og derefter tilbragt nogle Aar i sit Fædreland, gik han til Malta for at føre Opsyn med det Nye Testamentes Oversættelse paa Arabisk. 1846 udnævntes han af den preussiske Regjering til protestantisk Biskop i Jerusalem, hvilket Embede han indehavde til sin Død.

Gobelins (udt. Gobelæng), kaldes vævede Tapeter med Kopier af Malerier, som kan være gjengivne med en høi Grad af Fuldkommenhed. De væves dels i en opretstaaende Vævstol (Hautelisse-tapeter), dels i en horizontal (Basselisse-tapeter). Kjæden bestaar af Uldgarn, Islætten enten af Uldgarn eller af Silke og indsættes paa fri Haand. Fabrikationen af kunstnerisk fuldendte Gobelinstapeter er overordentlig vanskelig og kræver lang Tid, hvorfor de staar i meget høi Pris. De fører Navn efter sin Opfinder, Farveren Gobelin i Paris, som levede i det 16de Aarh.; hans berømte Fabrik (Maison Gobelin) existerer endnu og arbeider kun for den franske Stat. Lignende Fabriker findes paa enkelte andre Steder, men kan ikke maale sig med den i Paris.

Gobi ell. **Kobi**, en ca. 35,700 Kv.mil stor Ørken i det Indre af Høiasien. Den udfylder Størstedelen af Mongoliet og begrændses i Nord af Altaifjeldene og i Syd af Thibets og Kinas Høilande. Mangelen paa Vandløb gjør endog de faa Oaser, som findes, næsten ubeboelige. Ørkenen gjennemstreifes derfor kun af omvandrende Hyrdefolk.

Gobineau (udt. Gobinoo), Joseph Aubur, Greve, fransk Diplomat og Orientalist, f. 1816, blev 1851 Gesandt i Bern, indehavde derpaa lignende Stillinger i Teheran, Athen og fra 1868 i Rio Janeiro. Han har skrevet „Religionerne og de filosofiske Anskuelser i Centralasien", „Tre Aar i Asien", „Persernes Historie" samt en Afhandling om Kileskriften.

Godavery (udt. Godæveri), Flod i Forindien, udspringer paa de vestlige Ghatsbjerge, gjennemskjærer i sydøstlig Retning hele Halvøen og falder efter et Løb paa 200 Mil i den bengalske Bugt.

Gode (oldnorsk goði, udt. Gaade), kaldtes paa Island under Hedendommen Forstanderen for et Gudetempel. Goden var tillige Høvding og Retsstyrer i Herredet; hans Værdighed kaldtes goðorð og tiltraadtes ved en hellig Handling. Ordet er vistnok overført fra Norge, om det end sjelden brugtes her, hvor man havde en anden Benævnelse, nemlig Herse (s. d.). Baade i Norge og paa Island var Godordet arvelig Eiendom for enkelte Slægter, og Værdigheden holdt sig paa Island som verdslig endog efter Kristendommens Indførelse, lige indtil Den kom under Norges Herredømme.

Gode Haabs Forbjerg, Afrikas Sydspidse, under 34° 23′ s. B. og 36° 8′ ø. L.

Godfred ell. **Gotrik**, Konge i Jylland i det 8de Aarh., førte Krig med Karl den store. Han blev myrdet 810. Ham tillægges Opførelsen af Kurvirke, den ældste Befæstning til Værn for Danmarks Sydgrændse.

Godhavn, dansk Koloni i Grønland, paa Diskøen, under 69° 14′ n. B., har ca. 250 Indb.

„God save the king" (udt. Gaadd sæv dhe king) ell. „— the queen" (— kvin), „Gud bevare Kongen" (ell. Dronningen), den engelske Nationalsangs Begyndelse.

Godoy, Manuel, spansk Statsmand, almindelig kaldet „Fredsfyrsten", f. 1767, d. 1851, traadte som fattig Adelsmand ind i den kongelige Garde og vandt snart ved sin Skjønhed og sin elskværdige Personlighed Dronning Marie Luises og den svage Karl den fjerdes Gunst. Efterhaanden svang han sig, stadig fulgt af Kongeparrets uindskrænkede Tillid, op til de høieste Værdigheder i Staten, hvis Styrelse han ganske overtog, men til Rigets store Skade. 1795 sluttede han Freden i Basel med Frankrige, hvorfor han fik Titelen „Fredsfyrste" og 1797 fik han endog Kongens Slægtning, Prinsesse Karoline, tilægte. Godoy, som efterhaanden ved sin Politik var bleven almindelig forhadt af Folket, trak sig 1798 tilbage, men kom snart til Magten igjen. Imidlertid blev han

nogle Aar efter (1808) styrtet ved en Folkeopstand. Han maatte tilligemed Kongeparret forlade Spanien, og efter i Bayonne at have havt en Sammenkomst med Napoleon den første, som benyttede sig af Spaniens indre Forviklinger til sin Fordel, levede han for det meste i Frankrige. Han har udgivet sine Memoirer i 4 Bind.

Godthaab, dansk Koloni i Grønland, under 64° 10′ n. B., grundet af Hans Egede 1721, har 1,000 Indb. og et Seminarium til Uddannelse af indfødte Kateketer.

Godunov, en ansét russisk Slægt af tatarisk Herkomst. — Boris Feodorovitsch Godunov, f. 1552, d. 1605, tilbragte sin Ungdom ved Ivan den andens Hof og var under dennes aandssvage Søn, Feodor den første, den egentlige Hersker. Han hævede Ruslands Magt paa mange Maader ved at fuldende Sibiriens Underkastelse og bringe Landet i Berøring med det øvrige Europa. Efter Feodors Død lod Godunov sig længe nøde, førend han 1598 besteg Tronen. Han vedblev som Czar ved kraftige Forholdsregler at arbeide for Landets Opkomst, men paadrog sig ved sin Strenghed manges Had, saa at den falske Demetrius, som trængte ind i Rusland, havde let for at vinde Tilhængere. — Hans Søn, Feodor Godunov, f. 1589, d. 1605, blev Czar efter ham, men maatte efter to Maaneders Regjering vige for den falske Demetrius og myrdedes kort efter.

Goeben (udt. Gøben), August Karl von, prussisk General, f. 1816, indtraadte 1833 i Militærtjenesten, kjæmpede 1836—40 i den karlistiske Armé i Spanien, deltog 1849 i Felttoget i Baden, 1860 i Spaniens Tog mod Marokko og 1864 i Krigen i Slesvig, hvor han kommanderede en Brigade ved Dybbøl og Als. 1866 kommanderede han en Division af Mainarméen; 1870 førte han det 8de Armékorps og fra Jan. 1871 den første tyske Armé, med hvilken han seirede ved St. Quentin.

Goedeke (udt. Gødeke), Karl, tysk Literaturhistoriker, f. 1814, blev 1872 Professor i Göttingen. Hans vigtigste Skrifter er: „Grundrids til den tyske Digtnings Historie" (3 Bd., 1856—73), „Goethes Liv og Skrifter" (1874) og „G. A. Bürger" (1874). Han har ogsaa besørget en historisk-kritisk Udgave af Schillers samlede Skrifter og forsynet Goethes Skrifter med værdifulde Indledninger.

Goes, Damião de, portugisisk Diplomat og Historiker, f. 1501, d. ca. 1573, blev som Gesandt blandt andet ogsaa sendt til Danmark og Sverige. Han har forfattet Emanuel den stores og Johan den andens Historie.

Goes (udt. Gus), Hugo van der, flamsk Maler, f. 1420, d. i Kloster 1482, var Elev af Jan van Eyck (s. d.). Hans Hovedværk, „Kristi Fødsel", findes i Florens.

Goethe (udt. Gøte), Johann Wolfgang, Tysklands største Digter, f. i Frankfurt am Main 1749, d. 1832, var Søn af formuende Forældre, som nærede levende Interesse for Videnskab og Kunst og derfor gav ham en særdeles omhyggelig Opdragelse. 1765 kom han til Universitetet i Leipzig og begyndte ifølge Faderens Bestemmelse at studere Retsvidenskaben; men allerede under Opholdet ved Universitetet beskjeftigede han sig langt mere med æsthetiske og literære Sysler end med sit Fagstudium. Den franske Retning i Literaturen, som var indført gjennem Gottsched, blomstrede endnu, men fandt ingen dybere Gjenklang hos den unge Digter, som derimod allerede nu begyndte selvstændig, ud af sit eget Sjeleliv at skabe sine eiendommelige Digtninger. Hans første dramatiske Forsøg, „Den forelskedes Lune" og „De Medskyldige", skrevne under dette Ophold i Leipzig, er vistnok affattede i Alexandriner og nærmer sig i det hele taget den herskende Smag, men bærer dog Spirer til noget nyt i sig. Mod Slutningen af sit Leipzigerophold paavirkedes han stærkt af Lessings Værker, ligesom Oeser indviede ham i Winkelmanns epokegjørende Theorier paa Kunstens Gebet. Hans alsidige Aand førte ham til mere og mere at udvide Kredsen af sine Beskjeftigelser; han tegnede, raderede, sang, blæste Fløite og deltog i dramatiske Opførelser, hvorhos han uafladelig dyrkede Poesien. Følgerne af denne anstrengte Virksomhed i Forbindelse med et mindre regelmæssigt Levnet ytrede sig imidlertid som en heftig Sygdom, der tvang ham til 1768 at reise hjem for at restituere sig. Under Opholdet hjemme paavirkedes han af den fromme Frøken Klettenberg og henfaldt for en Tid til en Slags religiøs Mysticisme, som hans stærke og harmoniske Natur dog snart udrev ham af. Derpaa gik han til Universitetet i Strasburg for at afslutte sine juridiske Studier, men lagde sig her mest efter Anatomi og Kemi; Bekjendtskabet med Herder blev her et Vendepunkt i hans æsthetiske Anskuelser, og Kjærlighedsforholdet til Friederike Brion i Sesenheim øvede en mærkbart velgjørende Indflydelse paa hele hans Sjelsliv. Efter at have taget den juridiske Doktorgrad vendte han 1771 tilbage til sin Fødeby og gik næste Aar til Wetzlar, hvor han fik Beskjeftigelse ved Rigskammerretten, og hvor han undfangede Idéen til „Werther". Herfra skriver sig ogsaa hans Bekjendtskab med Merck, Jakobi, Klinger og Lavater. 1772—73 deltog han i Redaktionen af „Frankfurter gelehrte Anzeigen" og udgav desuden flere anonyme Afhandlinger. Allerede 1769 var hans første Digtsamling udkommen, ligeledes anonymt, men først „Götz von Berlichingen" (1773, i ny Bearbeidelse 1774) og „Den unge Werthers Lidelser" (1774) tiltrak sig en større Opmærksomhed og gjorde sin Forfatter berømt over hele Tyskland. Sit Ry bragte han endnu til at voxe ved Tragedierne „Clavigo" og „Stella" samt en Række mindre lyriske og dramatiske Stykker. 1775 modtog han af Hertug Karl August af Sachsen-Weimar, hvis Bekjendtskab som Prins han allerede tidligere havde gjort, Indbydelse til at komme til Hoffet i Weimar, og efter at have gjort en Reise med Brødrene Stolberg i Schweiz og der at have besøgt Lavater ankom han i December 1775 til Weimar, hvor han udnævntes til Legationsraad. 1782 optoges han i Adelsstanden. 1786 foretog han en Reise til Italien, hvor han indtil 1788 opholdt sig, især i Rom. Resultatet af denne Reise betegner han selv som en „Gjenfødelse", idet den navnlig blev epokegjørende for hans Opfatning og Tilegnelse af den antike Kunst og Poesi. 1792 deltog han i Selskab med Hertugen af Weimar i Felttoget i Champagne og 1793 i Beleiringen af Mainz. 1791—1817 ledede han Hoftheatret i Weimar. Kort efter Tilbagekomsten fra sin italienske Reise havde han truffet sammen med Schiller, og han var medvirkende til at denne 1789 kaldtes til Professor i Historie i Weimar. Disse to høit-

begavede, men saa forskjelligartede Naturer udøvede paa hinanden en levende Tiltrækning, og denne førte til et varmt og oprigtigt Venskab, som først afbrødes ved Schillers Død. Hvor overordentlig befrugtende og velsignelsesrig Omgangen og det literære Samarbeide mellem dem blev for begge, kan man let tænke sig. I Fællesskab udgav de 1796 de bekjendte „Xenier", en Samling skarpe og bidende Epigrammer, rettede mod visse literære Personer og Forhold, og som vakte stor Opsigt og tildels Forbitrelse. Efter Schillers Død indgik Goethe 1806 Ægteskab med Johanne Christiane Sofie Vulpius (f. 1765, d. 1816), med hvem han havde levet sammen siden 1788, og som 1789 havde født ham en Søn. 1815 udnævntes han til første Statsminister, men beskjæftigede sig mere med de offentlige Foranstaltninger for Videnskab og Kunst end med Politiken. Forresten fortsatte han sine naturvidenskabelige Forskninger og sin digteriske Virksomhed saagodtsom uafbrudt til sin Død. — Goethe var utvivlsomt en af de største og mest universelt, men ogsaa mest harmonisk begavede Aander, som nogensinde har levet. Hans Objektivitet og Tilbøielighed til Realisme i Digtningen stod i nøie Forbindelse med hans Forkjærlighed for de bildende Kunster og Naturvidenskaberne, medens hans store Samtidige og Ven, Schiller, som fuldblods Idealist helst beskjæftigede sig med Historie og Filosofi. Goethes Syslen med Naturvidenskaberne maa vistnok i det hele taget betragtes som dilettantmæssig, men bragte dog ogsaa tildels virkeligt Udbytte for Videnskaben, f. Ex. hans Arbeide over Planternes Metamorfose. — Hans Digtning hænger nøie sammen med hans Oplevelser, og han har selv karakteriseret alle sine Verker som Leilighedsdigte i en vis Forstand, nemlig forsaavidt som de alle har ydre Impulser at takke for sin Tilblivelse. Alt, hvad der bevægede, glædede eller smertede ham, omsatte han i Poesi og digtede sig derved, efter sit eget Udtryk, igjen fri for Sindsbevægelsen. Han beherskede alle Grene af Poesien, den episke Digtning paa Vers og Prosa, Lyriken fra den mest ophøiede Ode til den letteste og lystigste Vise og Dramaet lige fra Tragedien til Farcen. Størst er han dog utvivlsomt som Lyriker, paa hvilket Felt han maa betragtes som uopnaaet i den tyske Literatur, lige meget om Hensyn tages til hans Smaadigtes kjærnefriske Indhold eller til deres uovertræffelige Formfuldendthed. — Goethes Digtervirksomhed har man ikke uden Grund delt i tre Perioder. Den første er hans „Sturm- und Drangperiode", „den sentimentale Kraftperiode", i hvilken han skrev „Werther", den ungdommelige og ubændige, men ogsaa overspendte Følelses Epos, og „Götz von Berlichingen", et raskt og livfuldt Drama paa Prosa, hvori Reformationstidens Ridderskab skildres med en original Karakteristik, og hvis løsrevne Scener minder om den Shakespeareske Teknik. Ogsaa de svagere, men paa skjønne Enkeltheder rige Arbeider „Stella" og „Clavigo" tilhører denne Periode. — Hans anden Periode, den saakaldte „ideale", kan regnes fra Begyndelsen af hans Ophold i Weimar. Den omfatter hans kraftigste Manddomstid og er Tilblivelsestiden for hans ypperste Verker. „Egmont", „Torquato Tasso" og „Ifigenia paa Tauris" paabegyndtes alle i Weimar og fuldendtes (de to sidste ved at omsættes fra Prosa paa Vers) under Opholdet i Italien 1786—88; fra det samme Ophold stammer ogsaa Idéen til de herlige „Romerske Elegier" og de fint udarbeidede „Epigrammer fra Venedig". Under Omgangen med Schiller gjenoptoges Arbeidet paa Romanen „Wilhelm Meisters Læreaar", hvilken allerede var paabegyndt tidligere og blev færdig 1806; 1797 udkom den deilige Idyl paa Hexametre „Hermann og Dorothea". „Faust", hvortil han allerede i sin tidlige Ungdom havde skrevet enkelte Scener, gjenoptoges ogsaa i denne Periode, og første Del udkom 1807. Denne første Del af Faust er Goethes Hovedverk og en af de mest storartede Digtninger, Verdensliteraturen eier. 1809 fuldendtes Novellen „Valgslægtskaberne", hvori han fremstiller Kjærligheden som en Sjelesympati, der optræder med en ubønhørlig Skjebnes Magt. Til denne Periode hører fremdeles hans mest fuldendte lyriske Digte og Ballader samt hans mesterlige Selvbiografi, „Sandhed og Digtning" (1811—22). — Den tredie Periode i Goethes Forfatterliv, den saakaldte „didaktiske", kan regnes fra ca. 1819. Af egentlige Digterverker skrev han i denne Tid væsentlig „Westöstlicher Divan" (1819), Romanen „Wilhelm Meisters Vandreaar" (1821—29) og anden Del af „Faust" (1831). Det første af disse tre Arbeider er en Samling lyrisk-didaktiske Digte i 12 Bøger, som støtter sig til persiske og arabiske Forbilleder, og hvis orientalske Duft er af et eget Trylleri; „Vandreaarene" behandler sociale Problemer, medens anden Del af „Faust" er fuld af hemmelighedsfuld Allegori og mystiske Hentydninger, men af en sjelden Fuldendthed i Sprog og Rhytmus. Resten af Goethes Forfatterskab i denne Periode er af naturvidenskabelig og kunsthistorisk Art. — Den store Indflydelse, Goethe har øvet paa Samtid og Eftertid, beror ikke blot paa hans Verker, men ogsaa paa hans ædle og skjønne Personlighed. Det er derfor naturligt, at der neppe er skrevet saa meget om noget Menneske, som om ham. Hans Korrespondance og Samtaler med de mest forskjellige Mennesker er udgivne i en stor Mængde Samlinger, og Episoder af hans Liv er skildrede af forskjellige. En fuldstændig og udtømmende Biografi af ham existerer imidlertid ikke; nærmest udfyldes dette Behov af G. H. Lewis's „Life and works of Goethe". Ogsaa Goethes Verker, og da især „Faust", har foranlediget en hel Literatur af Kommentarer; de er desuden oversatte til et stort Antal Sprog og i Tyskland udkomne i talrige Udgaver. Som de bedste kan nævnes de nyeste Cotta'ske Udgaver med Indledninger af Goedeke samt den i Berlin hos Hempel udkomne.

Goffeng, Hanna Bergwitz-, norsk Komponistinde, f. 1825 i Kristiania, d. 1879, fik allerede i en ung Alder Undervisning i Musik af Skuespiller og Sanger Wienecke og af Pianist Wetterstrand. Hun gjorde snart saa gode Fremskridt, at hun blev en meget søgt Musiklærerinde, i hvilken Stilling hun virkede til sin Død. Allerede tidlig komponerede hun Danse, af hvilke dog kun høist ubetydeligt er trykt; i en senere Periode af sit Liv satte hun Musik til et stort Antal Sange af Ingemann, Wexels, A. Munch, Jørgen Moe, Ibsen og Bjørnson. Hendes Melodier med al sin Fordringsløshed er blevne modtagne med Bifald og har vundet ikke liden Udbredelse; de fleste af dem udmærker sig ved en mild og noget vemodig Stem-

ning, der slutter sig godt til Textens. Foruden enkeltvis trykte Sange er fra hendes Haand udkomne fem Samlinger „Sange og Romancer" og nogle andre Kompositioner, saaledes en „Arvallamarsch" og en „Honnørmarsch for det norske Landkadetkorps".

Gogol-Janovskij, Nikolai Vassiljevitsch, fremragende russisk Digter, f. 1809, d. 1852, forsøgte sig først, men uden Held, som Skuespiller, var derpaa en Tid ansat i et af Ministerierne i Petersburg, hvorefter han 1831 blev Lærer ved en Skole og 1834 Professor i Historie. 1836 tog han imidlertid Afsked og reiste til Udlandet, hvor han især opholdt sig i Rom. Blandt hans talrige Fortællinger er især „Døde Sjele" berømt; han fremstiller her Livet i Rusland med dets mange Skyggesider og gjør det til Gjenstand for en gjennemtrængende skarp Satire. I Lystspillet „Revisoren" skildrer han den russiske Embedsstands Korruption med mørke Farver.

Goijen, Jan van, hollandsk Landskabsmaler, f. 1596, d. 1656. Hans Landskaber, der somoftest behandler Partier af hans eget Land, udmærker sig ved sin naturtro Opfatning og navnlig ved sin mesterlige Gjengivelse af Luften. Gode Billeder af ham findes i de fleste større europæiske Galerier.

Gol, Præstegjeld i Hallingdal, Buskerud Amt, bestaar af Sognene Gol og Hemsedal.

Goldoni, Carlo, italiensk Komedieforfatter, f. 1707, d. 1793, førte i sin Ungdom et ustadigt Liv i forskjellige italienske Byer, begyndte derpaa i Venedig og Pavia at studere Retsvidenskaben, men uden Stadighed, og blev senere Sekretær hos Vicekansleren i Kriminalretten i Chioggia. Samtidig skrev han Stykker for et Dilettanttheater, men optog efter sin Faders Død paany sine juridiske Studier og begyndte at praktisere som Advokat i Venedig. Imidlertid gjorde han Bekjendtskab med Molières Digtning og paavirkedes stærkt af denne; efter dens Forbillede begyndte han at skrive Karakterkomedier, gjennem hvilke han aabnede en Kamp mod den nationale italienske commedia dell'arte. Han vedblev frembeles at føre et omflakkende Liv og kom 1761 til Paris, hvor han vandt Bifald for sine Stykker og blev Lærer i Italiensk for Ludvig den femtendes Døtre; han fik ogsaa en Pension, som han imidlertid tabte ved Revolutionen. Hans ca. 150 Theaterstykker vidner om stor Opfindelsesevne og er rige paa komiske Situationer, men falder undertiden over i en triviel moraliserende Tone.

Goldschmidt, Levin, fremragende tysk Jurist, f. 1829, blev 1855 Docent i Heidelberg, 1860 Professor sammesteds og 1875 Professor i Berlin. Hans literære Arbeider behandler især Romerretten og Handelsretten.

Goldschmidt, Meyer Aaron, dansk Novelleforfatter og Publicist, f. 1819 af jødiske Forældre, begyndte som ung Student at udgive „Nestved Ugeblad" og stiftede Høsten 1840 Vittighedsbladet „Corsaren", som ved den bidende Satire, hvormed det bevægede sig baade paa det literære og det politiske Felt, vakte en uhørt Opsigt. Fra Regjeringens Side gjordes alt muligt for at undertrykke Bladet; det ene Numer efter det andet beslaglagdes, og Sommeren 1843 fængsledes Goldschmidt for Overtrædelse af Trykkefrihedsloven; men alt dette gjorde ham kun endnu dristigere. Efter at have udgivet Fortællingen „En Jøde" (1845) samt et Bind mindre Fortællinger, fratraadte han „Corsaren" og gik paa Reiser til Italien og Schweiz; efter sin Hjemkomst begyndte han at udgive Maanedsskriftet „Nord og Syd", som snart efter gik over til et Ugeblad, og i hvilket han med Veltalenhed forfegtede de Frihedsidéer, som var oppe over hele Europa netop i denne Tid. 1861 begyndte han at udgive et nyt Ugeblad, „Hjemme og ude". 1853 havde han i „Nord og Syd" paabegyndt sin største Roman, „Hjemløs", som først blev afsluttet 1857; derpaa fulgte „Ravnen" med Epilogen „Maser", „Arvingen", 3 Bind „Fortællinger og Skildringer", „Smaafortællinger", „Breve fra Choleratiden", „Kjærlighedshistorier fra mange Lande", „Avrhomche Nattergal" og en Række interessante Reiseskildringer. Som Dramatiker optraadte han, men i det hele taget med mindre Bifald, i „En Skavank", „Swedenborgs Ungdom", „I den anden Verden" og „Rabbi Eliezer". Det eiendommelig fængslende i Goldschmidts Forfatterskab skyldes først og fremst hans sjeldne Evne til skarp, ja minutiøs psykologisk Skildring, som ikke lader selv de umærkeligste og fineste Træk gaa upaaagtede, og dernæst hans enestaaende Stil. Uden Svulst, uden Pathos, uden nogen af de Egenskaber, man karakteriserer som „glimrende", er den et Vidunder af Finhed og Elegans, og Goldschmidt tør uden Modsigelse kunne opstilles som en af den danske Literaturs første Stilister. Hvad Kompositionen i hans Arbeider angaar, er denne ofte i de større af dem noget løs; kun hans Smaafortællinger kan betragtes som fuldt helstøbte, og de af disse, hvori han skildrer jødiske Typer, er Perlerne i hans Forfatterskab. 1877 udgav han sine „Livs Erindringer og Resultater", af hvilke navnlig 2den Del, „Nemesis", er af stor Interesse.

Goldsmith, Oliver, bekjendt engelsk Digter, f. 1728, d. 1774, studerede en Tid Medicin, men da dette ikke førte til noget, opgav han Studierne og reiste tilfods gjennem en stor Del af Europa. Ved sin Hjemkomst begyndte han at bestjeftige sig med literære Sysler, og hans Roman: „Hjelpepresten i Wakefield" vandt ved sin elskværdige Humor snax alles Hjerter og læses endnu i vor Tid med Fornøielse. Goldsmith, som forresten en stor Del af sit Liv var henvist til literært Haandverksarbeide for at tjene sit Brød, har ogsaa skrevet udmærkede Digte samt Komedier, af hvilke sidste „Feiltagelserne" er den mest bekjendte.

Goldstücker, Theodor, tysk Orientalist, f. 1821 af jødiske Forældre, d. 1872, studerede i Königsberg, Bonn og senere i Paris, især Sanskrit; 1850 gik han til London, hvor han 1851 blev Professor i Sanskrit ved Universitetet. Han var en af den nyere Tids lærdeste og skarpsindigste Sanskritforskere; hans Hovedverk er „Pánini, dens Plads i Sanskritliteraturen."

Golesco, Nikolas, rumænsk Statsmand, f. 1810, fik sin Opdragelse og Uddannelse i Genf, blev efter sin Hjemkomst 1829 Adjutant hos Alexander Ghika og beklædte derpaa flere høie militære og civile Embeder. Efter at have deltaget i Revolutionen 1848 og i nogle Maaneder at have været den øverste Styrer i Walakiet, reiste han til Paris, hvorfra han først 1857 vendte tilbage. Han blev nu indvalgt i Divanet og var virksom

ved Donaufyrstendømmernes Forening. Senere var han en af Førerne for de Liberale og gjentagne Gange Førsteminister. — Hans Broder Stephan Golesco, f. 1809, d. 1874, tog ogsaa fremragende Del i de politiske Begivenheder og var 1867—68 Førsteminister.

Golf (fr. golfe, ital. og sp. golfo), Havbugt; i Amerika især den mexikanske Bugt. — Golfstrømmen, en Havstrøm, som udgaar fra den mexikanske Bugt, løber gjennem Floridastrædet og derefter mod Nordøst langs Nordamerikas Østkyst indtil Kap Hatteras, hvor den fjerner sig længere fra Land, og bøier i Nærheden af Newfoundland mere mod Øst over til Europa. Før den naar det europæiske Fastland, deler den sig imidlertid i flere Grene, af hvilke en gaar ret i Øst til Spanien og Portugal og derfra mod Syd langs Afrikas Kyst, en anden ind i den biscaiske Bugt og derfra mod Nord vestenfor Irland, hvorefter den forener sig med en tredie Gren af Strømmen, som kommer mere lige fra Sydvest, stryger forbi den norske Kyst, gaar søndenfor Spitsbergen, og i Retning henimod Novaja Semlja. Strømmen har i Begyndelsen en Temperatur af 24°; denne synker vel under dens Løb, men den er dog stedse saa varm, at den bidrager meget til at formilde Klimatet paa de Kyster, som den støder op til, saaledes de norske.

Golgatha, hebr., „Hovedskalle", en Bjergknaus lige udenfor Jerusalems Mur, hvor Jesus blev korsfæstet. Stedet havde faaet sit Navn, fordi det lignede en Hovedskalle, ikke, som man har antaget, fordi det var et almindeligt Rettersted, hvor de Aflivedes Hovedskaller blev liggende.

Goliath, som David ifølge Bibelens Beretning fældede i Tvekamp, var fra Gat, en af Filisternes Hovedstæder. Han stammede rimeligvis fra Anakaterne, en Kjæmpeslægt af uvis Æt, der ved Israeliternes Indvandring fra Ægypten skal have boet omkring Hebron. Det var dem, som ved sin Kjæmpevext skræmte de 12 Mænd, som Moses havde udsendt for at bese Landet. Goliath var sex (hebraiske) Alen og et Spand høi, d: lidt over $4^1/_2$ norske Alen.

Golkonda, By i Hyderabad i Forindien, var fordum Hovedstad i Riget Golkonda. Stedet er berømt for sine storartede Kongegrave og sine Diamanter, som imidlertid ikke fandtes paa selve Stedet, men kun blev slebne her.

Gollnow, By i preussisk Pommern, 3 Mil nordøst for Stettin, med 8,000 Indb., var tidligere en af Hansestæderne.

Gdlovin, Navn paa en russisk Bojarslægt, som nedstammer fra Krim. — Fedor Alexijevitsch Golovin, f. 1650, d. 1706, sluttede 1689 med Kina Forliget i Nertschinsk og var senere Medlem af det Gesandtskab, hvortil Peter den store inkognito sluttede sig. — Ivan Golovin, f. 1816, gik 1843 i frivillig Landflygtighed og offentliggjorde 1845 et Skrift om „Rusland under Nikolaus den første", som gjorde stor Opsigt. Senere leverede han en Række historiske og politiske Arbeider, tildels af stor Interesse.

Golovnin, Vasilij Michailovitsch, russisk Opdagelsesreisende, f. 1776, d. 1831, udsendtes 1806 paa en Verdensomseiling, paa hvilken han 1811—13 holdtes fangen i Japan. 1817—19 foretog han en ny Reise rundt Jorden.

Goltz, Bogumil, tysk Humorist og Moralfilosof, f. 1801, d. 1870, skrev bl. a. „Barndommens Bog", „Ungdomsliv", „Selskabstyper" og „Figenblade", hvilke udmærker sig ved megen Aandrighed og Humor.

Goltzius, Hendrick, f. 1558, d. 1617, en af de største hollandske Kobberstikkere, har leveret over 300 Blade, ved hvilke han grundede en ny, mere virtuosmæssig Retning inden sin Kunst.

Goluchovski, Agenor, Greve, østerrigsk Statsmand, f. 1812, d. 1875, blev 1849 Guvernør i Galizien, 1859 Indenrigsminister og havde som saadan stor Andel i Oktoberdiplomet af 1860. 1866—67 var han atter Statholder i Galizien, hvilket Embede han for tredie Gang indehavde fra 1871.

Gomarus, Franz, f. 1563, d. 1641, Professor i Theologi ved Leydens Universitet, se Arminianere.

Gomera, en af de kanariske Øer, 8 Kv.mil stor, med 11,000 Indbyggere.

Gomorrha, se Sodoma.

Gonave, en ca. 13 Kv.mil stor Ø paa Vestkysten af Haiti, til hvilken den hører.

Goncourt (udt. Gaangkur), Edmond Huot de, fransk Forfatter, f. 1822, og hans Broder, Jules de Goncourt, f. 1830, d. 1870, udgav fra 1860 i Forening en Række Romaner, hvori de viste sig som hørende til den naturalistiske Skoles ypperste Kræfter. Dristighed i Valget af sine Emner og en vis aristokratisk Maade at behandle dem paa i Forbindelse med en sjelden anskuelig Fremstilling, der gjør det skildrede umiddelbart levende for Læserens Bevidsthed, er de mest fremtrædende Træk i deres Forfatterskab, som forresten aldrig har opnaaet at blive populært, men som bl. a. har havt direkte Indflydelse paa Naturalismens nuværende Fanebærer, Emile Zola. Som de mest fremragende af Brødrenes Romaner kan nævnes „Charles Demailly", „Manette Salomon", „Germinie Lacerteux" og „René Mauperin". De har desuden leveret ypperlige historisk-psykologiske og kunsthistoriske Arbeider om Frankrige i det 18de Aarhundrede. Efter Broderens Død har Edmond de Goncourt alene udgivet Romanerne „Elisa" og „Brødrene Zemganno", som i rent kunstnerisk Henseende ikke kan maale sig med begges Fællesarbeider.

Gondar, By i det abessiniske Rige Amhara, med 8,000 Indb.

Gonder eller **Ghonder**, en af de ældste Folkestammer i Indien, bebor Gondwana, en vild Egn ved Nerbuddas og Godaverys Kilder.

Gondokoro, Handelsplads og Missionsstation ved den hvide Nil i Øvreægypten.

Gondol, 1) et Slags Baad, især en saadan, som bruges paa Venedigs Kanaler. Den er lang og smal, roes af én Mand (Gondolier) og er forsynet med et Soltelt. 2) Den Kurv under en Luftballon, hvori de Luftreisende opholder sig.

Gonfaloniere, tidligere Titel paa Præsidenten i flere italienske Fristater, f. Ex. Lucca, Bologna og Florens.

Gong eller **Gonggong**, enslags Klokke eller Bækken, sædvanlig af Bronce, hvorpaa man slaar med en Stok, der i Enden er omviklet med Uld eller Skind. Gonggongen udmærker sig ved sin stærke, langt hendøende Lyd. Den kinesiske Gong-

gong er paa Grund af sin Metalblanding især af stærk og tillige behagelig Klang.

Gongora y Argote, Luis de, spansk Digter, f. 1561, d. 1627, indtraadte 45 Aar gl. i den geistlige Stand. Hans første Digte er vellykkede og indeholder ofte en skarp Satire, medens de senere er opfyldte af dunkle Udtryk og strevne i et overlæsset og opstyltet Sprog. Denne hans Stil skaffede ham imidlertid mange Beundrere og Efterlignere, som dannede en Skole, der efter ham benævnes Gongoristerne.

Gonorrhoe (udt. Gonorre), se Dryppert.

Gonsalvo de Cordova, Hernandez, „el gran capitano", spansk Feltherre, f. 1453, d. 1515, udmærkede sig under Ferdinand den katholske mod Maurerne og ledede det Felttog, som 1492 førte til Granadas Erobring. Derpaa gik han med en Armé for at hjelpe Kong Ferdinand af Neapel mod Franskmændene; kort efter hans Tilbagekomst forenede imidlertid Spanien sig med Frankrige, og han blev nu Anfører for den spanske Hær, som sendtes mod Neapel. Forbundsfællerne blev snart uenige, og Gonsalvo slog gjentagne Gange Franskmændene, hvorefter han 1503 erobrede Neapel, hvor han derpaa en Tid var Vicekonge.

Gonzaga, Navn paa en italiensk Fyrsteslægt, som indehavde Herredømmet i Mantua fra 1328 til 1707. Fra 1433 bar den Markgrevetitelen og 1530 blev den ophøiet i Hertugstanden. Herredømmet over Mantua mistede den under den spanske Arvefølgekrig, i hvilken den stillede sig paa Frankriges Side, hvorfor Keiser Josef den første lod dens Medlemmer erklære i Rigets Att og afsætte.

Gonzalez Brabo, Don Luis, spansk Statsmand, f. 1811, d. 1871, begyndte 1839 som Advokat at udgive det radikale Blad „El Guirigay", blev 1842 Medlem af Cortes, hvor han sluttede sig til de maadeholdne Liberale, og blev 1843 Første- og Udenrigsminister. 1844 blev han Gesandt i Lissabon, hvilken Stilling han indehavde til 1847. 1854 blev han atter Gesandt i Lissabon, var 1864—65 og 1866—68 Indenrigsminister samt sidstnævnte Aar en kort Tid igjen Ministerpræsident. Ved Udbruddet af Karlisternes Revolution sluttede han sig til dem.

Goodall, Frederick (udt. Gudaal), engelsk Maler, f. 1822, vælger med Forkjærlighed Emner af Soldater- og Landlivet til kunstnerisk Behandling, saaledes i „En Landsbyfest". En Reise i Afrika fremkaldte en Række Billeder fra disse Egnes Folkeliv („Pilegrimenes Hjemvenden fra Mekka", „Nilens Oversvømmelse" o. fl.).

Goodwin Sands, en stor, for Skibsfarten meget farlig Sandbanke ved den engelske Kyst, udenfor Dover.

Goos, August Herman Ferdinand Carl, dansk Retslærd, f. 1835, blev 1861 Professor i Retsvidenskaben ved Kjøbenhavns Universitet og er for nærværende (1880) dettes Rektor. Han har udgivet Skrifter om dansk Strafferet og om Strafferetspleiens almindelige Grundsætninger, ligesom han har været Medlem af Proceskommissionen og havt vigtig Del i Udkastet til en ny Straffeproces for Danmark. 1880 valgtes han til Medlem af Folkethinget.

Gopler, Vandmænd, Manæter, Klasse af Straaledyrenes Række, udmærker sig ved et geléagtigt, ofte vandklart Legeme; deres Organers Antal er deleligt med 4. De almindelige Gopler, Skivegoplerne, er klokke- eller skivedannede og har paa Undersiden en Mund, omgiven af 4 Fangarme. Rundt om langs Randen findes en Mængde Fangtraade, som kan forlænges og forkortes og hos de fleste Arter er besatte med smaa Blærer, der brister ved Berøring og ved at udgyde sit Indhold frembringer en brændende Svie hos Mennesker og lammer de Smaadyr, som tjener Goplen til Næring. Næringsvædsken føres gjennem Kanaler straaleformig ud fra Midtpunktet gjennem Legemet. Bevægelsen i Vandet foregaar ved vexelvis Sammentrækning og Udvidelse af Klokken. — Goplerne er især mærkelige ved sin Forplantningsmaade. Af deres Æg fremkommer hos de fleste Arter smaa Larver, som i Begyndelsen svømmer omkring ved Hjelp af Fimrehaar, men senere sætter sig fast og udvikles til enslags Polyp med Mund og Fangarme i den øverste Ende. Efter en Tids Forløb viser der sig paa den en Række Indsnevringer, den ene over den anden, og tilslut deler den sig i en Stabel af Gopler, som nu udvikler sig og igjen lægger Æg (se forøvr. Generationsvexel). — Ribbegoplerne afviger i flere Henseender fra Skivegoplerne; de er ogsaa geléagtige, men oftest agurk- eller baandformede og bevæger sig ved Hjelp af frynsede Blade, som er ordnede i otte Rækker langs Dyrets Legeme. De forplanter sig uden Generationsvexel.

Gorakpur, By i den engelske Provins Benares i Forindien, med 55,000 Indb.

Gordianus, Navn paa tre romerske Keisere i det tredie Aarhundrede e. Kr. — Marcus Antonius Gordianus den første blev udraabt til Keiser 80 Aar gammel i Keiser Maximinus's Sted (238 e. K.) tilligemed sin Søn Gordianus den anden, som imidlertid kort efter faldt i et Slag ved Karthago; ved Efterretningen herom dræbte Gordianus den første sig selv. Hans Sønnesøn Gordianus den tredie blev valgt til Keiser sammen med Pupienus og Balbinus og herskede efter disses Fald alene; han kjæmpede med Held mod Perserne. 244 blev han myrdet paa Foranledning af Filippos Arabs, som fulgte ham paa Tronen.

Gordium (gr. Gordieion ell. Gordion), gammel By i Galatien i Lilleasien, er efter Sagnet bleven opkaldt efter den frygiske Konge Gordios. Han knyttede den saakaldte gordiske Knude, af hvis Løsning Herredømmet over Asien skulde afhænge. Alexander den store løste den ved at overhugge den. — I senere Tiders Sprogbrug kalder man indviklede og uløselige Opgaver „gordiske Knuder".

Gordon (udt. Gorden), en gammel skotsk Greveslægt, som ivrig har deltaget i Skotlands Religionsstridigheder, idet den tog Parti for Katholikerne. 1684 ophøiedes den til hertugelig Værdighed. — George Gordon, den fjerde Greve af Huntley, søgte at bemægtige sig Maria Stuart og faa et Giftermaal i Stand mellem hende og sin Søn, men blev forinden fangen af Grev Murray og myrdet (1562). Slægten deltog forøvrigt stadig i Kampene for Huset Stuart. — Patrick Gordon kom i det 17de Aarhundrede i den russiske Czars Tjeneste, blev Peter den førstes Fortrolige og har havt megen Indflydelse paa den russiske Hærs Omordning, som fandt Sted paa den Tid. — Lord George Gordon, f. 1750, d. 1793, er

bekjendt som Ophavsmand til det store Oprør i London 1780. Han ivrede stærkt mod Katholikerne, og efterat et Forslag af ham om Ophævelse af Toleranceloven var blevet forkastet af Parlamentet, streifede Oprørerne omkring i Londons Gader, hvor de ødelagde Katholikernes Kapeller og Huse og satte Byen i Brand paa forskjellige Steder. Efterat Oprøret var dæmpet, blev Gordon vel sat under Tiltale for Høiforræderi, men frikjendtes. Han drog derpaa til Frankrige, hvor han paa Grund af et Smædeskrift mod Dronning Marie Antoinette blev dømt til fem Aars Fængsel. Derfra flygtede han til Holland, hvor han skal have gaaet over til Jødedommen. Senere blev han fængslet og ført til London, hvor han døde. Den mandlige Linie af Slægten uddøde 1836 med den femte Hertug, George Gordon, der var engelsk General. 1876 blev Titelen overdragen til Hertugerne af Richmond.

Gore (udt. Gor), Catherine, engelsk Forfatterinde, f. 1799, d. 1861, har med megen Opfindelsesevne og betydeligt Fremstillingstalent skrevet et stort Antal Romaner, som behandler Livet i Englands høiere Kredse. Hun har ogsaa forfattet flere Skuespil.

Gorge (udt. Gorsj), fr., Strube; i Befæstningskunsten, den aabne eller kun svagt befæstede Side paa et aabent Befæstningsverk.

Gorgias, græsk Sofist og Veltalenhedslærer i det 5te Aarh. f. Kr., var fra Leontini paa Sicilien og kom som Gesandt til Athen, hvor han øvede en stor Indflydelse. Hans Lære var, at der intet var, og om der var noget, saa kunde man ikke erkjende det, og kunde man end erkjende det, var denne Erkjendelse umulig at meddele i Ord. Han døde i Thessalien i en høi Alder, man siger 108 Aar gammel.

Gorgo, i Homers Digte Navn paa et kvindeligt Uhyre, hvis skrækkelige Hoved fandtes paa Athenes Skjold (Ægiden). Hos Hesiod og flere senere Digtere omtales tre Gorgoner, Stheno, Euryale og Medusa (s. d.); de var Døtre af Forkys og Keto, og som deres Opholdssted nævnes snart Egnene hinsides det vestlige Ocean, snart Libyen.

Gorgona, italiensk Ø i Genuabugten, 5 Mil sydvest for Livorno.

Gorilla (Troglodytes Gorilla), den største af de menneskelignende Aber, bliver indtil 6 Fod 4 Tommer høi, har Arme, som rækker til Knæerne, og mangler Hale. Den er overordentlig stærk, angives at være farlig at angribe og er vanskelig at tæmme, og den skal med Held indlade sig i Kamp med de største Rovdyr. Den lever i flokkevis i Vestafrika, syd for Ækvator, og bygger sig Løvhytter i Træerne ligesom Orangutangen.

Gorkim (Cyprinus aphya), Ferskvandsfisk af Karpeslægten, forekommer i det sydlige Norge.

Gorkum eller **Gorinchem**, befæstet By i Holland, 8 Mil syd for Amsterdam, med 9,000 Indb.

Gorm den gamle, dansk Konge, død ca. 940, har tidligere været anset som Samleren af det danske Rige, en Opfatning, der imidlertid nu er forladt. Det har ogsaa været fortalt, at han forfulgte de Kristne, og at den tyske Kong Henrik ved Krig tvang ham til at finde sig i Kristendommens Udbredelse, men ogsaa dette er usikkert. Han var gift med Thyre Danebod, med hvem han havde Sønnerne Harald Blaatand og Knud Dana-ast.

Gorostiza y Cepeda, Don Manuel Eduardo de, f. 1791, mexikansk Lystspildigter, der tillige udmærkede sig som Underhandler i flere for hans Fædreland vigtige Statsanliggender. Hans Lystspil er fulde af Vid og Lune og skrevne i et mesterligt Sprog.

Gortschakov, en russisk Fyrsteslægt, som skal nedstamme fra Rurik og Vladimir den store. — Peter Gortschakov var Voivod i Smolensk, som han 1609—11 tappert forsvarede mod Sigismund den tredie af Polen. — Dmitri Gortschakov, f. 1756, d. 1824, vandt et ansét Navn som Digter. — Alexander Gortschakov, f. 1764, d. 1817, tjente under Suvarov i Tyrkiet og Polen og udmærkede sig ved Praga, deltog 1799 i Slaget ved Zürich, var derpaa Militærguvernør i Viborg og fra 1812 Dirigent i Krigsministeriet. — Andrej Gortschakov, d. 1855, tjente under Suvarov i Italien, kommanderede 1813—14 et Infanterikorps og udmærkede sig ved Leipzig og Paris. — Peter Gortschakov, f. ca. 1790, d. 1868, deltog i Felttogene i Tyskland og Frankrige og 1829 i Toget over Balkan, var 1839—43 Generalguvernør over det vestlige Sibirien og deltog i Krimkrigen i Slagene ved Alma og Inkerman. — Michaïl Gortschakov, f. 1792, d. 1861, deltog 1812—15 i Krigen mod Napoleon, ledede 1828 Overgangen over Donau samt Silistrias og Schumlas Beleiring, udmærkede sig 1831 i Polen og blev derpaa Chef for den aktive Armés Generalstab. 1849 deltog han i Krigen i Ungarn, gik 1853 over Pruth og besatte Moldau og Valakiet, overskred 1854 Donau, men maatte snart trække sig tilbage. 1855 fik han Overkommandoen paa Krim, hvor han tappert holdt sig i den nordlige Del af Sebastopol, og blev 1856 Statholder i Polen. — Alexander Michaïlovitsch Gortschakov, f. 1798, betraadte 1824 den diplomatiske Bane som Legationssekretær i London, var derpaa ansat i Florens og Wien og blev 1841 Gesandt i Stuttgart. 1850 blev han russisk Befuldmægtiget ved den tyske Forbundsdag og 1854 Gesandt i Wien, i hvilken Stilling han udmærkede sig saaledes, at han 1856 blev Udenrigsminister. Under den italienske Krig 1859 stillede han sig afgjort paa Frankriges Side; under Opstanden i Polen 1863 optraadte han paa en energisk og bestemt Maade, som skaffede ham stor Popularitet blandt hans Landsmænd. 1862 blev han Rigsvicekansler og 1867 Rigskansler. 1870 erklærede han i en Note til Stormagterne, at Rusland ikke længer vilde binde sig til Pariserfredens Bestemmelser om det Sorte Hav's Neutralitét, hvilke Bestemmelser det lykkedes ham at faa modificerede ved et Forlig i London 1871. 1876 havde Gortschakov i Berlin en Sammenkomst med den tyske og den østerrigske Rigskansler, Bismarck og Andrassy, og et Forbund mellem de tre Magter (Trekeiserforbundet) var Frugten deraf. Dette Forbund bestod dog ikke længe; det fik sit første alvorlige Knæk, da Rusland 1878 erklærede Tyrkiet Krig, opløstes ganske under Berlinerkongressen 1879, hvor Gortschakov led den Ydmygelse, at de væsentligste Fordele, han havde opnaaet for Rusland ved Freden til San Stefano, blev ophævede af Kongressen. I den sidste Tid har han paa Grund af Alderdom og Sygelighed mindre kunnet befatte sig med Regjeringsanliggender.

Gosen, hvor Israeliterne, boede i 430 Aar, laa i Nedre-Ægypten, østenfor Nilen. Den hørte paa den Tid til „det bedste Ægypten", thi det vandedes af „Faraonernes Kanal", der var gravet omkring 2,000 Aar f. Kr. og gik fra Bubastis ved Nilens østre Arm til henimod Nordenden af Bittersjøerne, sex Mil nordenfor Suez; saalangt mod Nord strakte det Røde Hav sig i den ældste og ældre Tid. Da Kanalen under Arabernes og Tyrkernes Herredømme ikke blev holdt vedlige, var det forbi med Gosens Frugtbarhed. Da Lesseps gravede Suezkanalen, lod han Faraonernes Kanal oprense for at føre Drikkevand til Ismailia og Suez. — Langs Kanalen gror nu Græs, og den gamle Frugtbarhed vil vel snart vende tilbage.

Goslar, By i den preussiske Provins Hannover, med ca. 10,000 Indb., var tidligere fri Rigsstad. Den har flere mærkelige Bygninger fra Middelalderen.

Gosport, By i det sydlige England, i Nærheden af Portsmouth, med 8,000 Indb.

Gosse (udt. Gos), Philip Henry, engelsk Zoolog, f. 1810, har især beskjeftiget sig med Sjødyrene og foruden flere populær-naturhistoriske Arbeider udgivet interessante Verker om Hjuldyrene og Sjøanemonerne. — Hans Søn Edmund Gosse, f. 1849, blev 1867 Assistent ved Bibliotheket i British Muséum. Han udgav 1870 sammen med en Ven en Digtsamling, der blev velvillig modtagen og skaffede ham Forbindelser med flere af Englands fremragende yngre Digtere. 1871 besøgte han det nordlige Norge og medbragte fra denne Reise en Interesse for Landet og dets Literatur, som har faaet sit Udtryk i flere Afhandlinger over norske Digtere, navnlig Ibsen, hvis „Kjærlighedens Komedie" han har oversat, ligesom han ogsaa har øvet de to andre nordiske Landes Literatur adskilligt Studium. Han har ogsaa senere besøgt Norge, Danmark og Sverige. 1873 udgav han igjen en Digtsamling, der vakte Opmærksomhed ved sin Formfuldendthed og milde, klare Stemning.

Gossec (udt. Gosek), François Joseph, f. 1733, d. 1829, fransk Komponist, bevægede sig paa de forskjelligste Omraader i Musiken og indtager ved sine Operaer, Symfonier og øvrige Kompositioner en ærefuld Plads blandt Frankriges Musikere. Den af ham stiftede Sangskole blev Spiren til det senere Konservatorium i Paris.

Goszczynski, Severin, polsk Digter, f. 1806, d. 1876, er en af den polske Literaturs originaleste Forfattere. Hans poetiske Fortælling „Slottet i Kaniow", et af hans betydeligste Arbeider, er en livfuld og tro Skildring af Kosakklivet. Under den polske Opstand i 1830 strev han idfulde Krigssange og gik efter Opstandens Underkuelse til Udlandet, hvor han opholdt sig til sin Død.

Goßner, Johannes, tysk Geistlig, f. 1773, d. 1858, var oprindelig Katholik, men gik 1798 over til Protestantismen, hvorved han mistede sit Præsteembede, opholdt sig derpaa i Rusland og flere tyske Byer og blev senere Præst i Berlin, hvor han 1836 oprettede en Missionsskole, som udsendte talrige Missionærer til de fleste Verdensdele.

Got (udt. Gaa), François Jules Edmond, fransk Skuespiller, f. 1822, blev 1844 ansat ved Théâtre Français, hvor han i komiske Karakterroller har erhvervet sig Berømmelse som en Kunstner af første Rang.

Goter, en germanisk Folkestamme, som sandsynligvis først boede i Øst for Weichsel. Herfra trængte de 238 e. Kr. for første Gang ind paa Romernes Omraade, idet de overskjømmede og herjede Dacien og Møsien; Keiser Decius faldt paa sit Felttog mod dem 251, hvorpaa hans Efterfølger tilkjøbte sig Fred af dem. Paa et andet Tog trængte de frem til Bosporos og Propontis og satte over til Grækenland, som de herjede. 269 vendte de sig ogsaa mod Rhodos og Kreta, men beseiredes 269 af Keiser Claudius og stansedes derved i sin Fremtrængen; efterat de derpaa af Aurelianus var drevne tilbage over Donau, nedsatte de sig 274 i Dacien. Under Konstantin den store overskred de 321 atter Donau, men blev slagne og sluttede Forbund med Keiseren. Omkring denne Tid antog de Kristendommen (Arianismen), og Bibelen blev af deres Biskop Ulfilas (s. d.) oversat til Gotisk (ca. 370). Samtidig begynder Vestgoter og Østgoter at optræde som to særskilte Folk. Bekjendt er Østgoternes Konge Ermanrik, som ved Hunnernes Fremtrængen dræbte sig selv 375; derefter blev Østgoterne undertvungne af Hunnerne, medens Vestgoterne dels trak sig tilbage til Karpatherne, dels under Fridigerns Anførsel 376 gik over Donau og med Keiser Valens's Tilladelse nedsatte sig i Nedre-Møsien. Her blev de imidlertid saa plagede af de keiserlige Embedsmænd, at de snart gjorde Opstand og bemægtigede sig Landet; 378 blev Valens overvunden af dem og faldt ved Adrianopel. Under Theodosius den store lykkedes det atter at bringe dem til Underkastelse; men efter hans Død og Rigets Deling samlede de sig under Alarik (s. d.), streifede gjennem Makedonien og Grækenland og faldt 402 ind i Italien. 410 erobrede de Rom, men Alarik døde kort efter, og hans Efterfølger, Ataulph, drog 412 med Vestgoterne til Sydfrankrige og Spanien, hvor Ataulphs Efterfølger, Wallia, grundede det vestgotiske Rige med Tolosa (Toulouse) som Hovedstad. De følgende Konger, Theoderik den første og den anden, Thorismund og Eurik, udvidede og befæstede Riget, men den sidstes Eftermand, Alarik den anden, faldt i et Slag mod Frankerkongen Chlodevig, hvorpaa denne 507 tilegnede sig det meste af Vestgoternes Land i Sydfrankrige. Det vestgotiske Rige i Spanien vedblev imidlertid at existere, om end svækket ved indbyrdes Uroligheder, indtil 711, da det erobredes af Maurerne efter Slaget ved Xeres de la Frontera. — Østgoterne, som havde underkastet sig Hunnerne, boede efter Attilas Død i Ungarn. 475 blev Theoderik, som var opdragen ved det byzantinske Hof, deres Fyrste og førte dem paa Keiser Zenons Opfordring 489 til Italien mod Odoacer. Efterat denne var overvunden og dræbt, grundede Theoderik 493 det østgotiske Rige, med Ravenna som Hovedstad. Riget omfattede Italien, Sicilien, Dalmatien, en Del af Ungarn og fra 507 tillige Provence. Efter Theoderiks Død 526 begyndte Riget allerede at nærme sig sin Opløsning paa Grund af indre Stridigheder; Keiser Justinian blandede sig i disse, og hans Feltherre Narses gjorde Ende paa Riget ved sin Seier i Nærheden af Vesuv 553, hvorefter Italien blev en Provins af det byzantinske Rige.

— Det gotiske Sprog hørte til den germaniske Gren af den indo-europæiske Sprogstamme og udmærkede sig ved Rigdom og Bøielighed. Det havde særskilte Kasusendelser, Dualisform og en egen Form for Passiv. Nu er det kun kjendt af Ulfilas's Bibeloversættelse, som tilmed kun er opbevaret i Fragmenter, samt af nogle andre ubetydelige Brudstykker. De Skrifttegn, som Ulfilas benyttede i sin Oversættelse, er græske med optagne Modifikationer fra det latinske Alfabet og de gammelgermaniske Runer.

Gotfred af Bouillon (udt. Buijaang), Hertug af Nedre-Lothringen, f. 1061, d. 1100, var en af de fornemste Hærførere i det første Korstog (1096—99). Da Jerusalem var indtaget, blev han valgt til Konge over denne By, men afslog det, idet han blot forlangte at kaldes „den hellige Gravs Beskytter". Et Angreb af den ægyptiske Sultan tilbageslog han og sikrede ved denne Seier det nye Rige. Han skildres i samtidige Krøniker som en Typus paa en sand og ædel Ridder.

Gotha, Hovedstad i det tyske Hertugdømme Sachsen-Koburg-Gotha, har 23,000 Indb. og er om Vinteren Hertugens Residens. Byen har et Museum, et betydeligt Myntkabinet og et Bibliothek.

Gotisk Skrift kaldes i Bogtrykkerier enslags Frakturtyper, som især bruges paa Titelblade o. lign., og ser saaledes ud: **Gotisk Skrift.**

Gotland, paa Dansk Gulland, Ø i Østersjøen, udenfor Kysten af Kalmar Län, i Nordost for Øland, er ca. 56 Kv.mil stor og har 54,500 Indb. Den bestaar for det meste af Kalkklipper, har steile Kyster, men en temmelig jevn Overflade, som kun afbrydes af enkelte mindre Høidedrag. Jordbunden er i det hele særdeles frugtbar, og Vegetationen i Forhold til Bredegraden meget rig. Navnlig findes store Strækninger prægtig Fureskov, som giver fortrinligt Tømmer. Hovednæringsveiene er Agerbrug, Skovdrift, Kvægavl og Bearbeidelsen af Kalkbrud. Desuden drives adskilligt Fiskeri, ligesom Handelen og Sjøfarten paa Grund af flere gode Havne ikke er ubetydelig. — Gotland regnedes fra gammel Tid af med til Sverige, men stod dog i et temmelig løst Forhold til dette, da Indbyggerne for en væsentlig Del havde sine egne Love og kun betalte en aarlig Skat til den svenske Konge. Under Magnus Ladulås knyttedes Øen nærmere til Sverige, men 1361 erobredes den af Valdemar Atterdag og ved Forliget paa Aalholm 1366 afstodes den til Danmark. 1392 satte Vitaliebrødrene sig i Besiddelse af Gotland, men blev 1398 fordrevne af de tyske Riddere, til hvem Øen var bleven pantsat af Hertug Erik af Mecklenburg. 1408 indlystes den af Margarete og vedblev nu at være dansk indtil Freden i Brømsebro. 1676—79 var den atter i Danskernes Besiddelse; 1808 var den en kort Tid besat af Russerne. Gotland udgjør sammen med nogle omliggende Øer Visby Stift og Gotlands Län. Dette er 59 Kv.mil stort og har 57,000 Indb.; det inddeles i to Fogderier og har en egen Nationalbevæbning paa 8,500 Mand.

Gottfried af Strasburg, en af de bedste middelhøityske Digtere, levede i Begyndelsen af det 13de Aarh. Hans Hovedverk er den ufuldendte Oversættelse fra Fransk af Digtet „Tristan og Isolde", forfattet ca. 1210; han udmærker sig ved et sjeldent Herredømme over Sproget.

Gotthelf, Jeremias, se Bitzius.

Gottorp, Slot i Slesvig, nær ved Byen Slesvig, opførtes i det 12te Aarh. og var først Sæde for Slesvigs Biskoper, kom 1268 i Hertug Eriks Besiddelse og blev af ham befæstet. 1490 tilfaldt det Hertug Fredrik (senere Fredrik den første) og 1544 Kristian den tredies Broder Adolf, som blev Stamfader til den gottorpske Linie af de holstenske Hertuger. Disse havde her sin Residens, indtil deres Lande 1713 erobredes af Fredrik den fjerde, som 1721 paa Gottorp modtog de slesvigske Stænders Hyldning. — Nu benyttes Slottet som Kaserne.

Gottschall, Rudolf, tysk Digter og Literaturhistoriker, f. 1823, vakte først Opmærksomhed i 1842 ved sine Digtsamlinger: „Nutidssange" og „Censurflygtninge". Nogle politiske Artikler, som han havde skrevet, bevirkede hans Bortvisning fra Universitetet i Breslau; senere blev det ham tilladt at studere ved Berlins Universitet. Fra nu af viede han sig helt til Literaturen og skrev flere Dramaer, af hvilke „Ferdinand v. Schill" blev forbudt i Berlin. Blandt hans øvrige Værker kan nævnes „Carlo Zeno", et Epos, samt „Digte". Gottschall redigerer siden 1864 Tidsskriftet „Unsere Zeit" og har udgivet flere værdifulde literaturhistoriske Afhandlinger.

Gottsched, Johann Christoph, tysk Forfatter, f. 1700, d. 1766, har vundet sit Navn i Literaturen ved sin Kamp mod den i den samtidige tyske Digtekunst herskende Svulst og Platthed, idet han søgte at indføre den stive franske Smag med sin Regelbundethed. Ved sin literære Virksomhed for disse Idéers Udbredelse erhvervede han sig stor Anseelse, som dog led et betydeligt Afbræk i Kampen mod „Schweizerne" Bodmer og Breitinger, der søgte at udbrede engelsk Smag i Digtekunsten. Forøvrigt har Gottsched ubestridelig Fortjeneste af det tyske Sprog, som han bidrog til at faa indført i den videnskabelige Literatur, hvor hidtil Latinen enevældig havde herskет.

Gouachemaleri (udt. Guasj—), se Malerkunsten.

Gouda eller **Ter Gouw**, By i den hollandske Provins Syd-Holland, med 17,000 Indb., har anselige Bygninger fra Fortiden og betydelige Fabriker, navnlig for Tilvirkning af Teglvarer.

Goudimel (udt. Gudimell), Claude, fransk Komponist, f. ca. 1520, d. 1572, var først Katholik, men gik senere over til den reformerte Kirke, for hvis Kirkesang han har komponeret flere Salmemelodier, der tildels endnu benyttes. I Rom oprettede han 1540 en Musikskole, hvilken bl. a. besøgtes af den senere saa berømte Palestrina. Goudimel dræbtes i Lyon under Bartholomæusnatten.

Gough (udt. Goff), Hugh, engelsk Feltherre, f. 1779, d. 1869, indtraadte 1794 i Armeen og tjente paa Kap, i Vestindien, i Surinam og Spanien, blev 1830 Generalmajor og fik 1841 Kommandoen over Expeditionen til Kina, hvor han indtog Hongkong, Amoy og Ningpo, slog 1842 Kineserne totalt ved Tseki, besatte Shanghay og Tschin-kiang-fu og var paa Veien mod Nanking, da han stansedes ved Fredsslutningen. Han blev nu Baronet og Overstkommanderende i Indien, hvor han 1843 overvandt Mahratterne, 1845 Sikherne og 1846 ved Sobraon vandt en fuldstæn-

dig Seier over Oprørerne. Under den nye Opstand af Sikherne 1848 led han først Tab, hvorfor det var paa Tale at afskedige ham; men i Begyndelsen af 1849 ødelagde han i Slaget ved Gujerat totalt Fiendens Magt og tvang ham til Overgivelse. Denne Seier førte til Pendsjabs Indlemmelse i de engelske Provinser og skaffede Gough Titel af Viscount. 1867 blev han Feltmarskal.

Goujon (udt. Gusjong), Jean, berømt fransk Billedhugger i det 16de Aarhundrede. Om hans Liv vides kun lidet, men han synes at være paavirket af italienske Mestre. Hans Verker er fremragende ved sin aandfulde Behandling og fine Ynde, om de end ikke er fri for en vis Manér; som de mest kjendte og berømte af dem kan nævnes fire Karyatider og en hvilende Diana med Hinden i Louvre samt Fontænen „des Innocents" i Paris. Goujon har ligeledes som Arkitekt deltaget i Opførelsen af Louvre. Beretningen om, at han under Bartholomæusnatten skulde være bleven myrdet, savner tilstrækkelig Grund.

Gould (udt. Guld), John, engelsk Ornitholog, f. 1804, var fra 1824 ansat ved det zoologiske Selskabs Samlinger i London og gjorde 1838—39 Reiser i Australien. Hans Hovedverker er „Europas Fugle" (5 Bd., 1832—37), „Australiens Fugle", (8 Bd., 1848—69), „Storbritanniens Fugle" (5 Bd. 1862—73) og „Asiens Fugle" (1850—79).

Gould (udt. Guld), Sabine Baring, engelsk Theolog og Forfatter, f. 1834, siden 1867 Præst i Yorkshire og siden 1872 nærved Colchester, har udgivet en Række populær-filosofiske, religiøse og kirkehistoriske Skrifter.

Gounod (udt. Gunaa), Charles François, berømt fransk Komponist, f. 1818, uddannede sig ved Konservatoriet i Paris, drog derpaa 1839 til Rom og senere til Wien og blev ved sin Hjemkomst Kapelmester ved en Kirke i Paris. Ved flere kirkelige Kompositioner vandt han i denne Tid et agtet Navn, hvorimod hans første Arbeider for Scenen ikke vakte synderlig Opmærksomhed, og det er først ved sin Opera „Faust", som opførtes første Gang 1859 med overordentligt Bifald, at han har vundet et verdensberømt Navn. Af hans øvrige Operaer er der ingen, der har opnaaet den samme Popularitet og Udbredelse. En af de bedste er „Romeo og Julie" (1867). I 1870 begav han sig paa Grund af de politiske Forhold i Paris til London, hvorfra han vendte tilbage 1871. Hans sidst opførte Opera „Polyeucte" har trods store Skjønheder ikke trængt igjennem. Forøvrigt har han komponeret flere Symfonier og andre Orkestersager samt talrige Sange og Pianofortestykker. Hvad der navnlig udmærker Gounods Kompositioner, er Følelsens Inderlighed og hans store Herredømme over de musikalske Former.

Gourgaud (udt. Gurgaa), Gaspard, Baron, fransk General, f. 1783, d. 1852, deltog i Krigene 1805—07, udmærkede sig derpaa i Spanien og 1809 i Krigen med Østerrige, sendtes 1811 til Danzig for at undersøge denne Stads Befæstninger og blev derpaa Napoleons Ordonnansofficér. 1812 deltog han i Toget til Rusland og var den første, som trængte ind i Kreml. 1814 indtog han Rheims og forblev efter de Alliereedes Indtog i Paris hos Keiseren, blev derpaa under den første Restauration Chef for Artilleriets Generalstab, sluttede sig efter Napoleons Tilbagekomst til ham og ledsagede ham til St. Helena, hvor han forblev i tre Aar. Under Julimonarkiet beklædte han atter flere militære Poster og indvalgtes 1849 i den lovgivende Forsamling.

Gourmand (udt. Gurmang), fr., en, som gjerne spiser meget og godt. — Gourmandise, Forkjærlighed for Bordets Glæder. — Gourmet (udt. Gurme), Lækkermund, Finsmager.

Goutere (udt. gutere), finde Smag i.

Goutstien eller **Gautstien**, et over 5,000 Fod høit Fjeldparti mellem Dovrefjeld og Rundane, ved Grændsen mellem Kristians og Hedemarkens Amter.

Gower (udt. Gor), John, engelsk Digter, f. 1325, d. 1408, har skrevet et Digt om Kjærligheden, af hvilket kun den sidste Del er forfattet paa Engelsk. Det er første Gang trykt i 1483 og er af Betydning for Sproghistorien. Gowers Digtning — dels paa Latin, dels paa Fransk og Engelsk — er fuld af moralske Betragtninger, der virker hemmende og tyngende paa den poetiske Fortællings Gang.

Govone, Giuseppe, italiensk General, f. 1825, d. 1872, deltog 1848—49 i Felttogene mod Østerrige og senere i Krimkrigen, sendtes 1866 til Berlin for at stifte et hemmeligt Forbund mod Østerrige og blev 1869 Krigsminister, i hvilken Stilling han med stor Dygtighed gjennemførte Arméens Reduktion.

Goya (y Lucientes), Francisco, spansk Maler, f. 1746, d. 1828, uddannede sig i Spanien og kom derpaa til Rom, hvor han studerede de gamle Mestre. 1774 vendte han tilbage til Madrid og udfoldede nu en rig Virksomhed som Dekorationsmaler. Tillige gjorde han Udkast til Tapetmalerier, hvortil han benyttede Scener af det spanske Folkeliv. Disse Kartoner gjorde ligesom hans Portræter stor Lykke. Han har ogsaa raderet en Række fortrinlige Blade med kjække Satirer over Tidens Obskurantisme. Sine sidste Aar tilbragte han paa Grund af politiske Forhold i Bordeaux.

Goyaz (udt. Goias), tidligere Villa Boa, Hovedstad i Goyaz, en af de indre Provinser i Brasilien, har 8,000 Indb. I Nærheden er vigtige Guldvaskerier.

Gozlan (udt. Goslang), Léon, fransk Forfatter, f. 1803, d. 1866, opholdt sig en Tid i de franske Kolonier i Afrika som Handelsmand, men begyndte efter sin Tilbagekomst at skrive Romaner og Noveller, af hvilke han har forfattet et stort Antal („Familien Lambert" o. fl.), ligesom han ogsaa har skrevet Dramaer. Gozlans Stil er aandfuld og livlig, men altfor overlæsset med Billeder.

Gozzi (udt. Gotsi), Carlo, Greve, italiensk Lystspildigter, f. 1722, d. 1806, opholdt sig en Tid som Officér i Dalmatien og begyndte, da han var vendt tilbage til Venedig, i Opposition mod den franske Smag, som af Goldoni var bleven indført i den italienske Literatur, at skrive sine „Dramatiske Eventyr", hvis Stof han hentede fra Féeventyrene, medens han paa samme Tid beholdt de staaende Figurer i den gamle italienske Maskekomedie. Det eiendommelige ved Gozzis Digtning er Sammensmeltningen af det mest løssluppne Lune med en blød, fantasifuld Lyrik. — Hans Broder Gasparo Gozzi, f. 1713, d. 1786, er bekjendt som en skarp og vittig Kritiker. Han udgav et Tidsskrift „Ozzervatore Veneto" og viste sig her og i andre Verker som en Mester i at behandle Sproget.

Gozzoli, Benozzo, italiensk Maler, f. 1424, d. 1498, har rimeligvis været Elev af Fiesole (s. d.) og hører til de betydeligste ældre Mestre inden den florentinske Malerskole. Navnlig er, foruden hans „De hellige tre Kongers Tog" i Palazzo Ricardi i Florens, Væggemalerierne i Camposanto (Kirkegaarden) i Pisa blevne berømte. De behandler Emner af det Gamle Testamente og er udførte med meget Liv i Fremstillingen.

Gråberg af Hemsø, Jakob, svensk Forfatter, f. 1776, d. 1847, blev først Sjømand, tog 1793 Tjeneste i den engelske Marine, som han igjen forlod 1795, hvorefter han levede en Tid i Genua, dels som Forretningsmand, dels ansat ved det svenske Konsulat. Efter at have gjort flere Reiser i Italien, Ungarn og Sydtyskland var han 1811—15 svensk Vicekonsul i Genua, derpaa til 1822 Konsulatsekretær i Tanger og 1823—28 Konsul i Tripolis. Senere begav han sig til Florens, hvor han blev Bibliothekar og Kammerherre. Han skrev paa Italiensk en Afhandling om de oldnordiske Skalde og et Verk om Keiserdømmet Marokko samt paa Fransk bl. a. „Statistikens Theori."

Graabrødre, se Franciskanere.

Graad, en rigelig Afsondring af Taarer forbundet med hastig og stødvis Indaanding og langsom Udaanding, medens Stemmeridsen trækkes sammen, er i Regelen Udtryk for en stærk smertelig Sjelsaffektion. Langvarig Graad kan medføre Krampe i Mellemgulvet og i Strubehovedets Muskler (Krampegraad).

Graafenhaage, se Haag.

Graagaas (Grágás) var Navn paa et gammelt Exemplar af Frostathingsloven, som endnu i Kong Sverres Tid fandtes i Nidaros og da troedes at være skrevet efter Magnus den godes Foranstaltning (altsaa ca. 1040). I det 16de Aarh. troede man, at dette var selve den af St. Olaf givne Lov, og man gav derfor den Lovgivning, der var ældre end Magnus Lagabøters Lov, Navn af „St. Olafs Lov" eller „Graagaas". Da man ved Aar 1600 fandt et Exemplar af de ældre islandske Love (s. d.), troede man ogsaa heri at se „St. Olafs Lov" og overførte Navnet Grágás først paa Haandskriftet, men siden ogsaa paa de islandske Love fra Fristatstiden, som derefter har beholdt Navnet.

Graah, David, f. i Jylland 1803, tog 1830 Borgerskab som Kjøbmand i Kristiania og har hovedsagelig beskjeftiget sig med Fabrikdrift. 1859 oprettede han i Forening med Professor Ludvig Kristensen Daa og flere en Forening til Forebyggelse af Mishandling af Dyr, hvilken Forening siden har havt stadig Fremgang (se Foreningen til Dyrenes Beskyttelse). 1861 testamenterede han til nævnte Forening et Beløb af 20,000 Kroner og 1872 et nyt Beløb af 8,000 Kroner, alt med den Bestemmelse, at Renterne skal anvendes til Fremme af Foreningens Formaal. Foruden disse Beløb har han hvert Aar bidraget til Foreningens Diemed større og mindre Summer, som har været anvendte til Præmier for god Behandling af Dyr.

Graah, Wilhelm Auguft, dansk Marineofficér, f. 1794, d. 1863, foretog 1823—24 geografiske Undersøgelser af Grønlands Vestkyst og 1828—31 lignende af Landets Østkyst. 1831—50 var han Medlem af Direktionen for den grønlandske og færøiske Handel.

Graahø, se Jotunfjeldene.

Graal, se Gral.

Graat i Graat, en Malemaade, ved hvilken Billedet alene udføres i lysere og mørkere graa Farvetoner.

Graavakke, en Bergart, som bestaar af smaa kantede eller afrundede Brudstykker af forskjellige Mineralier, forenede ved et Kit, der oftest er af skiferagtig Beskaffenhed. Ved denne Egenskab hos Bindemidlet samt ved Stenstykkernes ringere Størrelse skiller Graavakken sig fra Konglomeratet. Den forekommer i Overgangsformationen sammen med Lerskifer, Sand- og Kalksten; i Norge findes den især omkring Mjøsens Nordende, i Østerdalen, Stjørdalen og Finmarken.

Grabbe, Christian Dietrich, tysk Digter, f. 1801, d. 1836, studerede Retsvidenskaben i Leipzig og Berlin, forsøgte sig derpaa uden Held som Skuespiller og blev endelig Regimentsauditør i Detmold. Et ubetvingeligt Hang til Udsvævelser gjorde ham imidlertid umulig i denne saavelsom i enhver anden regelmæssig Stilling. Han forlod Detmold og begav sig paa Immermanns Indbydelse til Düsseldorf, hvor han imidlertid sank endnu dybere i de mest kyniske Udsvævelser; kort før sin Død begav han sig tilbage til Detmold. Allerede i sit 19de Aar skrev han Dramaet „Hertugen af Gotland", et Arbeide, som røbede umiskjendelig Genialitet, men ogsaa en ubændig og til det vanvittige grændsende Fantasi. De vigtigste af hans øvrige Arbeider er Tragedierne „Marius og Sulla", „Friedrich Barbarossa", „Heinrich den sjette", „Hannibal" og „Hermannsslaget", Lystspillet „Spøg, Satire, Ironi og dybere Betydning", det dramatiske Digt „Don Juan og Faust" og det dramatiserede Eventyr „Askepot". I alle hans Verker viser sig rige Glimt af Genialitet i Enkelthederne forenet med Originalitet i Tanken og en ofte storartet Opfatning af de historiske Karakterer; men de lider ogsaa alle af store Kompositionsmangler og falder for det meste fra hinanden i glimrende Brudstykker.

Grabow, By i den preussiske Provins Pommern, med 10,000 Indb. og flere Skibsverfter.

Grabow, Wilhelm, preussisk Politiker, f. 1802, d. 1874, blev 1836 Hofetatsraad og Universitetsdommer i Greifswalde og 1838 Overborgermester i Prenzlau. 1847—48 blev han Medlem af den forenede Landdag og havde her stor Indflydelse paa Lovbeslutningen om almindelig Valgret. 1848 indvalgtes han i Nationalforsamlingen, hvor han hørte til høire Centrum, og hvis Præsident han blev. 1849 blev han Medlem af andet Kammer og valgtes ogsaa her til Præsident, men trak sig tilbage, da en ny Valglov oktroyeredes. 1858 indtraadte han i Underhuset, hvor han 1862—66 var Præsident og arbeidede paa at forene de liberale Partier.

Gracchus, Tiberius og Gajus Sempronius, Sønner af Tiberius Sempronius Gracchus, der med Hæder havde kjæmpet i Spanien, og Cornelia, en Datter af Scipio Africanus den ældre, fik af Moderen en fortrinlig Opdragelse. Den ældre Broder, Tiberius, f. 163 f. Kr., deltog først i Krigen mod Karthago og senere (137) som Kvæstor i et uheldigt Felttog

mod Numantia. Efter sin Hjemkomst til Rom arbeidede han paa at faa det Misforhold ophævet, som i Tidernes Løb var opstaaet mellem de Rige og de Fattige. De fornemme Familier havde nemlig ved Kjøb af de mindre Landeiendomme erhvervet sig udstrakte Godser, som de lod dyrke af sine Slaver, og benyttede den derved vundne store Indflydelse i sine egne Interesser. For at faa dette Forhold ordnet paa en for Staten saavelsom for de Besiddelsesløse heldig Maade foreslog Tiberius den gamle Agerlov i en ny Form, ifølge hvilken ingen maatte besidde over et vist Kvantum Jord. Loven gik ogsaa igjennem, trods Optimaternes heftige Modstand, men da han mod gammel Sædvane lod sig gjenvælge til Tribun, fik hans Fiender Overtaget, og 133 blev han dræbt under et Oplob tæt ved Kapitolium. — Hans yngre Broder Gajus, der var ham overlegen i Begavelse og Veltalenhed, men ikke besad hans Maadehold, fortsatte, da han 123 var bleven Folketribun, Broderens Verk og fremkom med en Række Lovforslag, sigtende til Udvidelse af Folkemagten. Han modarbeidedes heri stadig af Senatet, der omsider fik hans Indflydelse knækket, og da han havde foreslaaet Stemmeret for de italienske Bundsforvandte, reiste Optimaterne sig mod ham, og kun med Nød og neppe undgik han at falde i deres Hænder, men lod sig umiddelbart efter dræbe af sin Slave (121 f. Kr.).

Gracia, By i Spanien i Nærheden af Barcelona, med 17,000 Indb. og betydelig industriel Virksomhed.

Gracian, Baltasar, spansk Forfatter, f. ved Slutningen af det 16de Aarh., d. 1658, er i Spaniens Literatur bleven mærkelig derved, at han indførte Gongoras (s. d.) svulstige og dunkle Stil i Prosaen.

Grad, i Geometrien 360-delen af en Cirkels Omkreds. Gradens Størrelse staar i Forhold til Cirkelens og angives ved Radien. Ogsaa Vinkler maales efter Grader, idet enhver Vinkel, uafhængig af Benenes Længde, maaler saa mange Grader, som den Cirkelbue, hvis Centralvinkel den er. — Ligeledes inddeles Thermometernes Rør i Grader, hvis Antal er forskjelligt. — Om Grader i Ligninger se Ligninger.

Gradatim, lat., gradvis, trinvis, lidt efter lidt.

Gradering, foreløbig Koncentration af saltholdige Bædsker førend de indkoges.

Gradmaaling kaldes samtlige de Arbeider, der udføres for at bestemme Jordens Størrelse og Form. De kan deles i en astronomisk og en geodætisk Del, ved hvilke tilsammen, ved Sammenhold af Grad- og Længde-Maal, nærmest søges bragt paa det Rene Længden af enten en Meridiangrad (Bredegradmaalinger) eller en Parallelgrad (Længdegradmaalinger) paa forskjellige Dele af Jordens Overflade, idet dog som Regel Observationerne søges udstrakte til at omfatte saa mange Grader som muligt. — Den ældste virkelige Gradmaaling udførtes af Astronomen Picard mellem Paris og Amiens 1669. Blandt de mange, der senere er udførte, bør særlig mærkes: Franskmændenes mellem Dunkerque og Formentera (1792—1802), Englændernes fra Shetlandsøerne til Øen Wight, hvilke Maalinger derhos indbyrdes er forbundne, hvorhos ogsaa Franskmændenes er sat i Forbindelse med en spansk, som i de sidste Aar er forlænget over til Afrika. Videre bør mærkes en Gradmaaling mellem Donaus Munding og Hammerfest, der udførtes af Rusland, Sverige og Norge mellem Aarene 1816 og 1855, samt endelig den siden 1861 i Gang værende „Europæiske Gradmaaling". Denne sidste udføres af Videnskabsmænd fra saagodtsom alle Europas Lande, og deres Arbeider omfatter allerede nu (1880) Strøget mellem Rindenleret ved Levanger og Biskra i Algier. (Sml. Art. Geografisk Opmaaling).

Gradus ad Parnassum, lat., „Trin (Trappe) til Parnasset", Titel paa flere tidligere brugte Ordbøger for Studerende, til Hjelp ved Affattelsen af latinske Vers.

Graetz (udt. Græts), Heinrich, tysk jødisk Historieskriver, f. 1817, fra 1870 Professor i Breslau, har bl. a. skrevet en fortrinlig „Jødernes Historie fra de ældste Tider til Nutiden" (11 Bd. 1853—76).

Graff, Eberhard Gottlieb, tysk Sprogforsker, f. 1780, d. 1841, blev 1810 Regjerings- og Skoleraad i Marienwerder og senere i Arensberg og Koblenz; 1824 fik han et Professorat i Königsberg, men levede efter 1830 i Berlin. Han gjorde sig især fortjent af det oldtyske Sprogs Studium. Hans Hovedverk er det efter hans Død af Mäßmann fortsatte Lexikon „Gammelhøitysk Sprogskat" (6 Bd. 1834—44).

Graff, Anton, tysk Portrætmaler, f. 1736, d. 1813, var af Fødsel Schweizer; han har malet et usædvanlig stort Antal Portræter, der er fremragende ved sin karakteristiske Opfatning og smukke Kolorit. — Hans Søn Karl Anton Graff, f. 1774, d. 1832, udmærkede sig som Landskabsmaler.

Graffito, se Sgraffito.

Grafit, Blyant, et Mineral, som, naar det er rent, bestaar af Kulstof. Den har en Egenvegt af 1.8—2.09, og er saa blød, at den kan skjæres med Kniv. Den krystalliserer i hexagonale Tavler, har en sortgraa Farve og metallignende Glans, er usmeltelig og forbrænder i Luften til Kulsyre. Renest forekommer Grafiten i Cumberland i England, paa Ceylon og i Sibirien; mindre ren findes den paa flere Steder i Norge, især paa Langø i Vesteraalen. Paa dens Blødhed og Løshed, som gjør, at den farver af ved Gnidning, beror dens Anvendelse til Blyanter (s. d.); den bruges desuden ogsaa til Smeltedigler, Kakkelovnssværte og Maskinsmørelse.

Grafström, Anders Abraham, svensk Digter, f. 1790, d. 1870, studerede i Upsala og blev senere Lærer ved Krigsakademiet i Stockholm. 1830 lod han sig ordinere til Præst og blev 1835 Pastor i Umeå. Som Digter optraadte han først i forskjellige Kalendre og Tidsskrifter med lyriske Sager; senere udgav han „Skaldeförsök" og „Sånger från Norrland", fulde af tiltalende Naturbeskrivelser. 1838 blev han optagen i det svenske Akademi. Sine „Samlade Skaldestycken" udgav han i 1864. Grafströms Digtning udmærker sig ved en rolig, mild Stemning.

Graham (udt. Græhæm), en adelig Slægt, som hører til Skotlands ældste, og som har deltaget meget i dette Lands Kampe. — John Graham, Lord af Dundee, fik, da Jakob den anden var flygtet, samlet en Hær i Højlandene

og angreb Vilhelm den tredies Armé under General Mackay, men faldt selv 1689. — Thomas Graham, Lord Lynedoch, f. 1750, d. 1843, en af den nyere Tids mest fremragende engelske Generaler, udmærkede sig under Kampene i Spanien og Holland i Aarhundredets Begyndelse. — James Robert Georg Graham, f. 1792, d. 1861, er bekjendt af sin Deltagelse i det politiske Liv i England. Han indehavde gjentagne Gange Ministerposter og udfoldede herunder megen Virksomhed, især i Marineforvaltningen, af hvis Forbedring han har store Fortjenester, ligesom han ogsaa virkede for Frihandelens Indførelse.

Graham, John, engelsk Maler, f. 1754, d. 1817, har malet udmærkede historiske Billeder, af hvilke navnlig „Maria Stuart Morgenen før Henrettelsen" er blevet bekjendt. Tillige var han en fortrinlig Lærer; til hans Elever hører blandt andre den berømte engelske Folkelivsmaler Wilkie.

Graham (udt. Græhæm), Thomas, engelsk Kemiker, f. 1805, d. 1869, blev 1837 Professor i London og 1855 Direktør for Myntvæsenet. Han har offentliggjort epokegjørende Arbeider over Fosforsyre, Saltene, Gasernes Diffusion og Transspiration, Vædskernes Diffusion, Endosmose og Transspiration m. m. og var desuden virksom ogsaa paa den praktiske Kemis Felt.

Grahams Land kaldes en af Kaptein Biscoe i 1832 opdaget Kyststrækning i Sydpolaregnene, syd for Ildlandet.

Grahamstown (udt. Græhæmstaun), By i Kapkolonien i Afrika, med 8,000 Indb. og livlig Handel.

Grahn, Lucile Alexia, dansk Danserinde, f. 1819, debuterede 1834 ved Kjøbenhavns kongelige Theater, hvor hun gjorde stor Lykke; 1838 optraadte hun med meget Bifald i Paris, hvor hun 1839 modtog fast Engagement. 1868 blev hun Bestyrerinde af en Balletskole i München. Hun er gift med en tysk Tenorsanger Young.

Gral ell. **Graal**, af det gammelfranske gréal, provençalsk grazal, Kar, Skaal. Den hellige Gral, som spillede en stor Rolle i de middelalderske Sagn, var ifølge disse en Jaspisskaal, som Kristus skulde have benyttet ved Nadverdens Indstiftelse, og hvori Josef af Arimathea senere skulde have opfanget Jesu Blod. Den skildres som undergjørende, idet den sagdes at skjænke Sundhed og et 200aarigt Liv. Sagnet om den (se fransk Literatur) er rimeligvis af spansk Oprindelse.

Gram (fransk gramme), Vegtenheden i det metriske System, se metrisk Maal og Vegt.

Gram, Fredrik Terkel Julius, dansk Jurist, f. 1816, d. 1871, blev 1847 Lektor og 1849 Professor i Retsvidenskaben ved Kjøbenhavns Universitet. Han har udgivet flere juridiske Haandbøger, navnlig i den danske Sjøret, Formue- og Familieret, hvilke nyder megen Anseelse.

Gram, Hans, dansk Lærd, f. 1685, d. 1748, vakte tidlig Opmærksomhed ved sine sjeldne Kundskaber i Græst, i hvilket Sprog han 1714 blev Professor ved Kjøbenhavns Universitet. 1730 blev han kongelig Historiograf, Bibliothekar ved det kongelige Bibliothek og kort efter Geheimearkivar. Det var navnlig som Historiker, Gram virkede belivende paa den danske Videnskab; hans talrige Afhandlinger (noget større Verk udgav han ikke) vidner om sjelden Skarpsindighed og bidrog til at kaste Lys over mange tidligere dunkle Afsnit af Danmarks Historie. En stor Del af disse Afhandlinger findes i det kjøbenhavnske Videnskabsselskabs Skrifter, til hvilket Selskabs Stiftelse Gram gav Foranledning.

Grammatik, Sproglære, Læren om et Sprog som Organisme, sat i et videnskabeligt System, omfatter 1) Lydlære, 2) Formlære, Læren om de enkelte Ords Bøining og Dannelse, 3) Syntax, Sætningslære, Læren om Ordenes Sammenføining til sammenhængende Tale. — Ethvert Sprog har sin særegne Grammatik; desuden tales ogsaa om en almindelig Grammatik, d. e. en Fremstilling af de Principer, som gjør sig gjeldende i samtlige Sprog. Den sammenlignende Grammatik sammenstiller Lydene, Ordenes og Sætningernes Former i de forskjellige Sprog for at komme til Kundskab om disses indbyrdes Slægtskab og Sammenhæng, medens den historiske Grammatik beskjæftiger sig med Sprogenes Udvikling gjennem Tiden.

Grammont (udt. Grammaang) eller Geertsbergen, By i den belgiske Provins Østflandern, med 9,000 Indb.

Gramont (udt. Gramaang), en gammel adelig fransk Slægt, der har indehavt betroede Stillinger ved det franske Hof og Diplomati. Mest bekjendt er Antoine Agénor Alfred, Hertug af Gramont, f. 1819, som af Napoleon den tredie blev benyttet i flere diplomatiske Hverv, og som 1870 udnævntes til Udenrigsminister i Olliviers Kabinet. Medens han beklædte denne Stilling, var det, at han lod udfærdige den overilede Krigserklæring mod Preussen. Men allerede ved den franske Armées første Nederlag blev Opinionen mod Regjeringen saa stærk, at han tilligemed de øvrige Medlemmer maatte træde af. Han begav sig derpaa til England, hvor han senere har opholdt sig, og hvor han har skrevet et Forsvarsskrift: „Frankrige og Preussen før Krigen", som udkom i Paris 1872.

Grampianfjeldene, en Fjeldkjæde, som opfylder Mellemskotland og strækker sig fra Vest mod Øst. Dens høieste Punkt er Ben Nevis, som er over 4,000 Fod høi.

Gran (Picea), Slægt af Granfamilien, med kransstillede Hovedgrene, hvis Forgrening gaar fladt ud til Siderne, naaleformede, mere eller mindre firkantede, spiralstillede Barnaale, som altid er grønne og vedvarer i 6—7 Aar, røde Hanblomster og Kongleskjæl, som forthyndes ud mod Spidsen. — Den almindelige Gran (Picea excelsa) forekommer i store Skove i Nord- og Mellemeuropa; den gaar i Skandinavien paa Vestkysten indtil Saltdalen og Beieren (67°) og i Østfinmarken findes enkelte Træer lige til 69½° n. B.; mod Øst gaar den indtil Ural og mod Syd til Alperne og Pyrenæerne. Dens Ved er mindre varig end Furens, men let og seig; af denne Grund saavelsom fordi Granen i Regelen er rankvoxen og aftager lidet i Tykkelse opad, er den særdeles skikket til Bygningstømmer, Mastetræer o. lign. — Hvidgranen (Picea alba) i Nordamerika er mindre end den foregaaende, har graagrønne Bar og mindre Kongler; den danner Nordgrændsen for al Skovvext i Amerika, gaar lige til Mackenziefloden (68°) og nærmer sig her stærkt til Polarhavet. — Til Granslægten har man tidligere ogsaa regnet

Ædelgranen, Abies, (s. d.), der nu sædvanlig opfattes som en særskilt Slægt.

Gran, Præstegjeld paa Hadeland i Kristians Amt, bestaar af Sognene Gran, Tingelstad og Næs.

Gran, i Guldvegten 1/4 Karat = 50 Milligram.

Gran, 1) Flod i Ungarn, Biflod til Donau, udspringer paa en Sidegren af Karpatherne og er 36 Mil lang. 2) By i Ungarn med 14,000 Indb., ligger ved Donau og er Sæde for en Erkebisp. Dens pragtfulde Basilika er en af de skjønneste Kirkebygninger i Europa.

Granada, By i den spanske Provins Granada eller Øvre-Andalusien, som var den sidste af Maurernes Besiddelser i Spanien, har nu 68,000 Indb., men havde under Maurernes Herredømme indtil 400,000. Byen besidder endnu pragtfulde Levninger fra Maurertiden, saaledes det berømte Palads Alhambra (s. d.). Granada er Sædet for en Erkebisp og et Universitet og har en Mængde Kirker, hvoriblandt en storartet Kathedral.

Granat, 1) se Projektil. 2) Mineral, som bestaar af kiselsur Lerjord og forskjellige andre kiselsure Oxyder i meget vexlende Mængdeforhold. De forskjellige Arter har en Haardhed af 6.5—7.5, en Egenvegt af 3.5—4.2. Den findes hyppigt krystalliseret i den Form, som har sit Navn efter den, nemlig Granatoëdret, som er begrændset af 12 ligestore Rhombeflader; den har muslet Brud, er ofte gjennemsigtig og har Glasglans. De ædle Granatarter Pyrop og Almandin udmærker sig ved en smuk rød Farve og slibes til Smykkestene.

Granattræ (Punica granatum), Træ af en egen Familie, som er nærmest beslægtet med Myrterne, bliver 18—20 Fod høit, har modstaaende, langstrakte, lysegrønne Blade og skarlagenrøde Blomster i Bladhjørnerne. Frugten, det saakaldte Granatæble er af et almindeligt Æbles Størrelse og indvendig delt i mange Rum, som indeholder en stor Mængde Frø; disses saftige Omgivelse er spiselig og har en behagelig sød eller syrlig Smag. Granattræet har sandsynligvis hjemme i Lilleasien og Armenien, maaske især i Palæstina; det er udbredt i Sydeuropa, Nordafrika og de varme Dele af Asien og Amerika.

Granberg, Per Adolf, svensk Forfatter, f. 1770, d. 1841, optraadte først uden synderligt Held som lyrisk og dramatisk Digter, men har mere Betydning som flittig Historiker. Han har forfattet Kalmarunionens Historie (1807—11) og Skandinaviens Historie under Folkungerne (1819).

Grand, Jens, dansk Prælat, var først Domprovst i Roskilde og blev 1289 mod Erik Menveds Ønske valgt til Erkebisp i Lund. Da han var mistænkt for at have staaet i Forbindelse med Erik Glippings Mordere, maatte han høitidelig sværge Kongehuset Huldskab og Troskab, men da han trods dette sit Løfte alligevel understøttede de fredløse Kongemordere og forøvrigt trodsede Kongen, lod denne ham sætte i Fængsel, hvor han blev haardt behandlet, og hvorfra det først efter næsten to Aars Forløb lykkedes ham at undslippe. Han reiste ufortøvet til Rom og forelagde sin Sag for Paven. Efter en langvarig Proces idømte denne Kongen en betydelig Pengebod. Da Kongen gjorde Vanskeligheder, blev Landet belagt med Interdikt, og Kongen maatte bøie sig. Imidlertid blev Jens Grand forflyttet til Riga og senere til Bremens Erkebispesæde.

Grand-Combe (udt. Grang-kongb), By i det franske Departement Gard, med ca. 9,000 Indb. og betydelige Stenkulsminer.

Grander, sp. Grandes, i det gamle spanske Rige de fornemste af den høiere Adel, hvilke nød flere Forrettigheder fremfor dennes øvrige Medlemmer. Da Adelens Magt henimod det 15de Aarh.s Slutning var bleven betydelig indskrænket, gik den uafhængige Lensadel og saaledes ogsaa Granderne over til en Hofadel; under Josef Bonaparte og i Revolutionstiden ophævedes Grandeværdigheden, men gjenoprettedes under Restaurationen, uden dog at faa nogen videre Betydning.

Grandios, storartet.

Grandjunctionkanalen (udt. Grænddjonksjonn—), forbinder Englands nordligste Kanaler med Themsen.

Grand Rapids City (udt. Grænd Ræppids Sitti), By i den nordamerikanske Stat Michigan, med 16,000 Indb. og betydelig Fabrikvirksomhed.

Grand Trunkkanalen (udt. Grænd Trønk—), forbinder de engelske Floder Mersey og Trent og er 27 Mil lang.

Grandville (udt. Grangvill), egentl. Jean Ignace Isidore Gérard, fransk Tegner, f. 1803, d. 1847, er især bleven berømt ved sine mesterlige politisk-satiriske Tegninger i „Charivari“ og flere andre Blade. Han har ogsaa illustreret flere Prægtverker. Hans mest bekjendte Arbeider er samlede under Titlerne „De talende Dyr“ og „Dagens Forvandlinger“.

Granet (udt. Grane), François Marius, fransk Arkitekturmaler, f. 1775, d. 1849, var Elev af David. Hans Billeder udmærker sig ved ædel Simpelhed, frisk Kolorit og fortrinlige Lysvirkninger; med stor Effekt anvendte han ofte Figurer som Staffage.

Granikos, Flod i Lilleasien, bekjendt ved Alexander den stores første Seier over Perserne, som fandt Sted her 334 f. Kr.

Granit, en kornet og krystallinsk Bergart, som er sammensat af Feldspat, Kvarts og Glimmer og alt efter Feldspatens Farve har en graa eller rødlig Farvetone. Den gaar paa nogle Steder over i Syenit; undertiden grupperer dens Glimmerblade sig i parallele Rækker, hvorved den nærmer sig Gneis. Porfyragtig bliver Graniten, naar der i dens Masse forekommer større Krystaller af Feldspat; den saakaldte Skriftgranit har en ved Kvarts-Stængler eiendommelig Struktur og viser, naar den slibes lodret mod Stænglerne, Figurer som hebraiske Skrifttegn. — Graniten optræder med stor Udbredelse overalt paa Jorden i ældre saavelsom yngre Formationer; ogsaa i Norge er den en af de almindeligste Bergarter. Den er en varig og smuk Sten, som i stor Udstrækning bruges til Byggemateriale, Gravmonumenter o. lign.; fra Norge, især fra Omegnen af Kristiania, er der i den senere Tid udført ikke ubetydeligt af huggen Granit.

Gransherred, Præstegjeld i Telemarken, Bratsberg Amt, bestaar af Sognene Gransherred og Hovind.

Gran Sasso, se Apenninerne.

Granson, en liden By i den schweiziske Kanton Waadt, med 1,600 Indb. Her slog Schweizerne for første Gang Hertug Karl den dristige af Burgund, den 3die Marts 1476.

Grant (udt. Grænt), Sir James Hope, engelsk General, f. 1808, d. 1875, deltog 1840—42 i Krigen med Kina og indlagde sig 1856 og 1858 stor Fortjeneste i Kampen mod Oprørerne i Indien. 1860 fik han Kommandoen over Landgangstropperne paa Expeditionen til Kina og rykkede 1861 ind i Peking; 1861—65 var han Kommandant i Madras.

Grant, James Augustus, engelsk Opdagelsesreisende, f. 1827, indtraadte 1845 i Armeen i Indien, deltog 1863 i Kaptein Spekes Opdagelsesreise til Nilens Kilder og 1868 i Lord Napiers Expedition til Abessinien. Om den første af disse Reiser har han udgivet flere Afhandlinger.

Grant, Ulysses Sidney, nordamerikansk General og Statsmand, f. 1822, uddannede sig ved Militærakademiet i Westpoint og udmærkede sig som Løitnant i den mexikanske Krig. 1854 tog han sin Afsked og levede derpaa som Landmaaler og Farmer, indtil han 1859 blev Kompagnon i sin Faders Garverforretning. Ved Borgerkrigens Udbrud indtraadte han som Oberst i et af Unionsarméens Frikorpser, blev kort efter Brigadegeneral og sendtes til Cairo for at holde Styr paa Staterne Kentucky og Tennessee. Han indtog Paduca ved Tennessee, blev slagen ved Belmont, men erobrede i Begyndelsen af 1862 Forterne Henry og Donelson, blev derpaa Generalmajor og seirede ved Shiloh, hvorefter han belejrede Wicksburg og tvang det til Overgivelse (1863). S. A. blev han Chef for Vestarméen, seirede ved Chattanooga og overtog i Begyndelsen af 1864 den øverste Kommando over Unionstropperne. I Spidsen for Potomakarméen bandt han nu an med Lee, og efter at have vundet flere Seire fik han ham indesluttet mellem Richmond og Petersburg, men kunde først da Sherman kom til Hjelp tvinge ham til Overgivelse. Han blev nu General og indehavde ogsaa efter Freden Stillingen som Arméens Øverstkommanderende. I Kongressens Strid med Præsident Johnson stillede han sig paa førstnævntes Side, var i sidste Halvdel af 1867 Krigsminister og valgtes næste Aar af Republikanerne til de Forenede Staters Præsident. Som saadan virkede han for Reformer i Skattevæsenet og for Statsgjeldens Afbetaling saavelsom for Negrenes Ligestilling; „Alabamaspørgsmaalet" blev i hans Embedstid afgjort ved Voldgiftsretten i Genf, hvorimod hans Plan om San Domingos Annexion maatte opgives. 1872 gjenvalgtes han med stor Majoritet til Præsident, men formaaede ikke at opretholde sin Anseelse, da han altfor aabenbart saa gjennem Fingre med sit Partis og sine Slægtningers egennyttige Færd. 1877 efterfulgtes han som Præsident af Hayes; i den seneste Tid har der inden det republikanske Parti været Tale om at vælge ham for tredie Gang, men han er ved Nominationen af Partiets Kandidat (1880) falden igjennem.

Granulation, se Saar.

Granulering, Sønderdeling af Metaller i finkornet Form, foregaar ved Tin, idet man ryster det i smeltet Tilstand i en indvendig med Kridt besmurt Trækasse, ved mere tungsmeltelige Metaller ved at man i en tynd Straale helder dem i Vand.

Granvella (udt. Granvelja), Antoine Perrenot, Kardinal, spansk Statsmand, f. 1517, d. 1586, blev under Karl den femte Rigsseglbevarer og Statsraad og viste navnlig sin Dygtighed ved Afslutningen af Passauerforliget. Filip den anden sendte ham som Minister til Nederlandene, hvor hans Optræden imidlertid vakte saa stærk Misnøie, at Filip maatte kalde ham tilbage. Senere blev han benyttet i flere vigtige Sendelser, saaledes ved Underhandlingerne om Forbundet mellem Spanien, Paven og Venedig mod Tyrkerne.

Granville (udt. Grangvill), Havnestad i Departementet Manche i Frankrige, med 15,000 Indb., har talrige Skibsværfter og betydelig Østersfangst.

Granville (udt. Grænvil), Leveson-Gower, Jarl, engelsk Statsmand, f. 1773, d. 1846, blev 1793 Medlem af Underhuset, var 1800—02 Skatkammerlord under Pitt, blev 1804 Gesandt i Petersburg, 1813 i Haag og 1815 i Paris, hvorfra han tilbagekaldtes 1828, men hvor han 1830—41 atter repræsenterede England. — Hans Søn Granville George Leveson-Gower, Jarl af Granville, f. 1815, var en Tid Attaché hos sin Fader, indvalgtes 1837 i Underhuset, var 1839—41 Understatssekretær i Udenrigsministeriet og 1848 Vicepræsident i Handelsministeriet og var som saadan virksom for Istandbringelsen af Verdensudstillingen 1851. S. A. blev han Udenrigsminister, men fratraadte igjen 1852, hvorefter han indtil 1858 og atter 1859—66 var Geheimeraadspræsident. 1868 blev han Statssekretær for Kolonierne og tillige Leder for Overhusets Debatter; 1870 efterfulgte han Lord Clarendon som Udenrigsminister i Gladstones Ministerium, i hvilken Stilling han under den fransk-tyske Krig bevarede Englands Neutralitet. 1874 fratraadte han, hvorefter han blev Lederen for den liberale Opposition i Overhuset. Da Gladstone 1880 igjen overtog Ledelsen af Regjeringen, blev Granville paany Udenrigsminister.

Grasse (udt. Grass), By i det franske Departement Alpes maritimes, 4 Mil vest for Nizza, med 13,000 Indb., er berømt for sine Haver og sin Fabrikation af vellugtende Sager.

Grassere, rase, herske, især om Sygdomme. — „Løbe grassat", storme omkring og stifte Uorden.

Grathehede ell. **Graahede**, en Hedestrækning i Jylland, syd for Viborg, hvor der 1157 stod et Slag mellem Valdemar Knudssøn og Sven Eriksøn, hvilken sidste dræbtes paa Flugten.

Gratiale, Godtgjørelse; Foræring; Drikkepenge.

Gratianus, 1) Keiser i det vestromerske Rige, Søn af Valentinian den første, herskede 375—83 og blev styrtet af Maximus. 2) Franciskus Gratianus, italiensk Camaldulensermunk i Bologna, fuldendte omkring 1140 en Samling af kirkeretlige Forskrifter, som efter ham kaldes Decretum Gratiani.

Gratier, se Khariter.

Gratulere, ønske tillykke. — Gratulant, en, som lykønsker.

Gratz eller **Grätz**, Hovedstad i den østerrigske Provins Steiermark, ved Floden Mur, har 81,000 Indb., et Universitet og talrige Kirker samt betydelig Fabrikdrift og Handel med Vin og Landbrugsprodukter.

Graubünden eller **Graubündten** (fr. Grisons), den største Kanton i Schweiz, i den sydøstlige Del af Landet, 130 Kv.mil stor med 92,000 Indb., som dels taler tysk, dels romansk og italiensk. Over Halvparten af Indbyggerne tilhører den reformerte Kirke, de øvrige den ka-

tholske. Alperne omgiver og opfylder Kantonen og danner en Mængde Dale foruden de to Hoveddale: Rhin- og Inndalen, ligesom der findes et stort Antal Isbræer. Paa St. Gotthard i Kantonens sydvestlige Del udspringer Rhinen. Kvægavlen er betydelig, medens Kornavlen ikke strækker til for Behovet. Industrien er uden Betydning, derimod er Handelen livlig. Forfatningen er demokratisk. Hovedstad Chur. — Graubünden var i Oldtiden en Del af Rhætien; senere kom den ved Forliget i Verdun 843 under Tyskland. Fra det 15de Aarh. begyndte det at indtage en selvstændigere Stilling og dannede et Forbund til Værn mod fremmede Angreb, men først 1803 sluttede det sig ganske til det schweizisske Edsforbund som dets 15de Kanton.

Graudenz, By i Preussen, ved Floden Weichsel, 13 Mil sydvest for Danzig, med 15,000 Indb. og betydelige Klædefabriker.

Graun, Karl Heinrich, tysk Komponist, f. 1701, d. 1759, har havt megen Indflydelse paa Kirkemusiken; navnlig er hans Oratorium „Jesu Død" betydeligt. Han har ogsaa komponeret en Del Operaer, som dog er uden synderligt Værd.

Grav, Fordybning foran et Fæstningsværk, som tjener til at gjøre Stormen paa dette vanskeligere. Den udgravne Jord benyttes til Fyld for Vold og Bryststværn. Graven er enten fyldt med Vand i omtrent en Mandshøide eller tør og da paa Siderne beklædt med Mure. Paa Gravbunden bør isaafald Forhindringsmidler anbringes. (Se Løbegrav og Skyttegrav).

Gravand, d. s. s. Fagergaas.

Gravdalens Sanatorium i Valders, 2,000 Fod over Havet, benyttedes første Gang 1874 af nogle Patienter og indrettedes 1875 til at modtage faste Gjester. Det kan nu optage 40—50 Besøgende. Luften, der her ligesom ved andre Sanatorier er det egentlige Kurmiddel, er vistnok ingen udpræget Højfjeldsluft, men Stedet har et Fortrin for det mere høitliggende Gausdal deri, at dets Klima paa Grund af de omkringliggende skovbevoxede Aaser er mere lunt. Middeltemperaturen var 1879 for Juni 11.8°, Juli 12.9° og August 12.7° C. Stedet er især anbefalelsesværdigt for Nerve- og Brystsvage.

Grave, it., musikalsk Foredragsbetegnelse, tungt, alvorligt.

Grave, Immanuel Christian, norsk Præst og Forfatter, f. 1739, d. 1820 som Sognepræst til Saude, skrev bl. a. „Nationale Fortællinger for den norske Bondestand" (Kr.ania 1811), som i sin Tid var adskillig populære.

Gravefod kaldes Pattedyrenes Fødder, naar de er brede, stærke og forsynede med brede Klør.

Gravelines (udt. Gravelin), befæstet Sjøstad i det franske Departement Nord, 2 Mil vest for Dunkerque, med 8,000 Indb. Her stod 1558 et Slag, hvori Spanierne under Grev Egmont seirede over Franskmændene.

Gravelotte (udt. Gravelott), Landsby i Lothringen, bekjendt ved Slaget den 18de August 1870, hvori Tyskerne under Prins Friedrich Karl seirede over den franske Rhinarmé under Bazaine.

Graverende kaldes i det juridiske Sprog en Omstændighed ved en Forbrydelse, som gjør denne mere strafbar (modsat formildende Omstændighed).

Gravering, Udgravning af Bogstaver eller Figurer paa en Flade af Metal, Sten o. lign., gaar dels ud paa at forsyne en Gjenstand med Mærke eller Forsiringer, dels paa at fremstille Former til Aftryk eller Prægning. Det vigtigste Redskab til Gravering i Metal og Træ er Gravstikken, en tynd Stang af hærdet Staal, mest med rhombeformigt Gjennemsnit og tilsleben paaskraa efter den længste Diagonal. Den indsættes i et kort Træskaft og føres med et Tryk af den hule Haand.

Gravesend (udt. Grævsend), befæstet Havneby i England, ved Themsen, 4 Mil øst for London, med 21,000 Indb., forsyner fra sine Haver for en stor Del London med Grøntsager.

Gravhvepse (Fossores), Insektslægt af de aarevingedes Orden, gjør megen Nytte ved at ødelægge en Mængde skadelige Larver. De dræber disse, graver dem ned og lægger sine Æg i dem.

Graviditet, Svangerskab. — Gravid, frugtsommelig.

Gravina, By i Apulien i Syditalien, med 14,000 Indb.

Gravitation, Himmellegemernes indbyrdes Tiltrækning (s. d.)

Gravitet, Alvor og Værdighed. — Gravitetisk, alvorlig, værdig.

Gravøl, hos de gamle Nordboer en Fest ved en Persons Begravelse, ved hvilken den Afdødes Søn indtraadte i Faderens Sted som Familiens Overhoved, idet han høitidelig lovede at udføre en eller anden Stordaad. Skikken har i modificeret Form holdt sig til vore Dage, og Gravølene har i mange Bygder lige til den sidste Tid været holdte flere Dage itræk og med stor Lystighed.

Gray, (udt. Græ), Thomas, engelsk Digter, f. 1716, d. 1771, er en af de mere fremragende i den sentimentale beskrivende Smag, som var herskende i England i det 18de Aarhundrede.

Gray (udt. Græ), John Edvard, engelsk Zoolog, f. 1800, d. 1875, blev 1824 Assistent og 1840 Custos ved Britisk Muséums zoologiske Afdeling. Foruden fortræffelige Kataloger over denne skrev han en Række Verker, hvori han behandlede de fleste af Zoologiens Grene. Især kan nævnes Illustrationer til Indiens Zoologi. — Hans Broder George Robert Gray, f. 1808, d. 1872, blev 1831 ansat ved Britisk Muséum og var en dygtig Ornitholog.

Gray, Asa, nordamerikansk Botaniker, f. 1810, Professor i New-Cambridge. Han har skrevet: „Nordamerikas Flora" (3 Bd., 1838—42) og Genera boreali-americana (2 Bd., 1848—49) m. m. Gray ansees for Nordamerikas mest fremragende Botaniker. Han har ogsaa forsøgt videnskabelig at godtgjøre, at der ingen Modsætning er mellem Naturforskningens sikre Resultater og Kristendommen.

Great Eastern (udt. Gret Istern), engelsk Kjæmpedampskib, 660 Fod langt, af 22,500 Tons Drægtighed, bygget 1854—58 af J. K. Brunel, er næsten unavendeligt paa Grund af sin Størrelse og har især været benyttet ved Udlægningen af Undervands-Telegrafkabler.

Great-Saltlake-City (udt. Gret-Saaltlæk-Sitti) eller Ny-Jerusalem, Hovedstad i det nordamerikanske Territorium Utah, med 10,000 Indb., er Mormonismens Hovedsæde.

Grécourt (udt. Grekur), Jean Baptiste Joseph Villaret de, fransk Digter, f. 1683, d. 1743, blev 1697 Kanonikus i Tours og levede senere som

Abbé i Paris. Han var bekjendt for sit tøileløse Levnet og sit store Talent som Forelæser. Hans Digte, af hvilke „Philotamis“ er rettet mod Jesuiterne, er kvikke, men høist frivole.

Greely (udt. Grili), Horace, amerikansk Publicist og Politiker, f. 1811, d. 1872, nød i sin Barndom næsten ingen Undervisning og kom 1826 i Lære hos en Bogtrykker. 1831 kom han til New-York, hvor han siden boede. 1834 grundede han Ugebladet „The New-Yorker“ og 1840 et andet Blad, hvori han under Præsidentvalget kjæmpede for Whiggernes Kandidat. 1841 slog han begge Blade sammen til ét, „New-York Tribune“, som under hans Ledelse blev et af de Forenede Staters mest indflydelsesrige Blade. Før Borgerkrigen arbeidede han med Iver og Ufortrødenhed for Slaveriets Ophævelse, men saavel under som efter Krigen prædikede han Mildhed mod Sydstaterne og paadrog sig derved tildels Uvillie. 1872 var han af de liberale Republikanere opstillet som Kandidat til Præsidentværdigheden, men faldt igjennem mod Grant. Han har udgivet flere politiske og statsøkonomiske Skrifter.

Greene (udt. Grin), Nathaniel, nordamerikansk General, f. 1742, d. 1786, tilhørte Kvækernes Samfund, men ivrede ikke destomindre for en væbnet Modstand mod England og blev af denne Grund udstødt af Sekten. Efterat han ved Opstandens Udbrud havde ført Tropperne fra Staten Rhode-Island til Kontinentalarméen blev han Brigadegeneral og fik det Hverv at forsvare Long-Island. 1776 blev han Generalmajor og udmærkede sig ved Trenton og 1777 ved Princetown, Brandywine og Germantown, paa hvilke to sidste Steder han dækkede Arméens Tilbagetog. Efter at have faaet Kommandoen over Sydarméen fordrev han inden kort Tid Englænderne fra Georgia og Nord- og Syd-Karolina; da Cornwallis havde trukket sig tilbage til Virginien, slog Greene de engelske Tropper i et Slag ved Eutaw Springs, til Erindring om hvilket Kongressen lod slaa en Medalje.

Greenock (udt. Grinok), By i Skotland ved Mundingen af Clyde, 4 Mil vest for Glasgow, har 70,000 Indb. og betydelig Handel samt store Skibsverfter og Fabriker.

Greenough (udt. Grinoff), Horatio, amerikansk Billedhugger, f. 1805, d. 1852, studerede i Rom Antikerne under Thorvaldsen og Tennerani. 1843 udførte han Washingtons Rytterstatue og blev overdragen Udførelsen af flere kolossale Marmorgrupper for Kapitoliet i Washington. Hans Arbeider udmærker sig ved Originalitet og Renhed i Formen.

Greenwich (udt. Grinitsj), By i det engelske Grevskab Kent, ved Themsen, tæt ved London, har 170,000 Indb., en storartet Navigationsskole og et berømt Observatorium, fra hvis Meridian (17° 39′ 51″ Øst for Ferro) den geografiske Længde regnes af Englænderne og paa alle Sjøkarter.

Greffsen Bad, en Vandkuranstalt ved Foden af Greffsenaasen, nær Kristiania, er anlagt af et Aktieselskab og aabnedes første Gang 1858. Badet er senere stadig udvidet og havde 1877 260 Badegjester. Det holdes aabent i Maanederne Juni—August, hvilken Tid deles i to Saisoner paa 6 Uger. Kilden, hvorfra Badebassinerne forsynes, har en konstant Temperatur af 4—5° R. Foruden Bassinbade anvendes Halvbade, Siddebade, Dusch- og Styrtbade, Dampbade, Afrivninger og passiv Gymnastik, medens samtidig en streng Diæt overholdes. De Sygdomme, for hvilke Badet med størst Held har været anvendt, er kroniske Nervesygdomme. — Greffsenaasen, en skovbevoxet Aasryg paa Nordsiden af Kristiania, 1143 Fod høi, hvorfra man har en smuk Udsigt over Byen og Fjorden. Bergmassen i denne Aas bestaar for en Del af smuk rødlig Granit, og her findes derfor flere betydelige Stenbrud.

Gregariner, mikroskopiske Snyltedyr, som især findes i de hvirvelløse Dyrs Tarmkanal, men ogsaa hos høiere Dyr og i andre Organer. De er encellede, uden Mund og Tarm; deres Forplantningsforhold er endnu ikke fuldt bekjendt.

Grégoire (udt. Gregoar), Henri, fransk Geistlig og Statsmand, f. 1750, d. 1831, indvalgtes 1789 i den konstituerende Forsamling, hvor han sluttede sig til Trediestanden og udfoldede en betydelig Virksomhed. Af Menighederne i Blois valgtes han til Biskop og var den første Geistlige, som aflagde Eden paa den nye Kirkeforfatning. Som Medlem af Konventet 1792 bidrog han meget til Kongedømmets Afskaffelse, men optraadte senere bestemt mod flere af Terrorismens Udskeielser. Efter Konventets Opløsning blev han Medlem af de 500s Raad og efter den 18de Brumaire af den lovgivende Forsamling. Under Napoleon blev han Senator og Greve, men stemte under de hundre Dage mod Keiserdømmets Gjenoprettelse. Han har skrevet flere kirke- og kulturhistoriske Arbeider.

Gregor, Navn paa 16 Paver, af hvilke følgende er de mærkeligste: Gregor den første, den store, f. 540, d. 604, var romersk Prætor og traadte først 580 ind i den geistlige Stand. Han var nu efter hinanden Munk, Diakon, pavelig Gesandt i Konstantinopel og Abbed, indtil han 590 blev Pave. Som saadan tog han sig ivrig af Munkevæsenets og Gudstjenestens Ordning; ved sin Grundlæggelse af Kirkesangen efter nye Regler (den gregorianske Sang: cantus firmus) har han havt stor Indflydelse paa Musikens senere kunstmæssige Udvikling. Gjennem ham uddannedes Læren om Skjærsilden, og i sine Skrifter virkede han til Helgendyrkelsens Udbredelse og Udvikling. Med samme Iver tog han sig af Missionen og sendte Missionærer til Angelsachserne. I det hele arbeidede Gregor den store paa at gjøre Kirkens Indflydelse gjeldende i alle Retninger og lagde ved sin Virksomhed Grunden til Pavedømmets senere store Magtomraade. Selv var han tarvelig, men benyttede sine store Rigdomme til en udstrakt Velgjørenhed og til Opretselsen af fromme Stiftelser. Af Ydmyghed kaldte han sig selv „Servus servorum Dei“, d. e. Guds Tjeneres Tjener. Efter sin Død blev han kanoniseret. — Gregor den fjerde, Pave 827—44, har havt Betydning for Kristendommens Indførelse i de nordiske Lande ved at han udnævnte Ansgar til Legat for Norden og oprettede Erkebispedømmet Hamburg. — Gregor den syvende, f. ca. 1020, Pave 1073—85, hed oprindelig Hildebrand. Han var opdragen i Rom inden Benediktinerordenen, fulgte den afsatte Pave Gregor den sjette til Tyskland og traadte derpaa ind i Klostret Clugny, hvor han studerede Theologi og kanonisk Ret. Med Leo den niende vendte han 1048 tilbage til

Rom og skaffede sig saavel under ham som under de nærmest følgende Paver, Nikolaus den anden og Alexander den anden, stor Indflydelse. Efter den sidstes Død valgtes han selv, paa det romerske Folks Begjæring, til Pave. Nu optog han den Kamp, som han længe i Stilhed havde forberedt, mod Fordærvelsen inden selve Kirken og mod det verdslige Overherredømme. Ved sin Cølibatslov vakte han megen Forbitrelse mod sig, men tvang dog Præsterne til Lydighed. Ved at løsrive Geistligheden fra alle Familiebaand tænkte han at danne villigere og mere hengivne Redskaber i Kirkens Tjeneste. Da han derpaa erklærede, at ingen maatte modtage geistligt Embede af Lægfolk (Investituren), vakte han Fyrsternes Vrede og kom herved i langvarige Stridigheder med den tyske Keiser Henrik den fjerde, hvem han dog ved at erklære ham i Ban og ved at løse hans Undersaatter fra deres Troskabsed bragte til at ydmyge sig i den Grad, at Henrik barfodet og fastende i 3 Dage i Vinterkulden stod udenfor Slottet Canossa, hvor Paven opholdt sig, og tryglede Gregor om Naade og Befrielse fra Bannet. Dette opnaaede han endelig, og det kom til Forlig. Men det varede ikke længe, førend Keiseren brød dette og opstillede en Modpave, drog med denne til Rom og beleirede Gregor paa Engelsborg. Gregor blev imidlertid befriet af den normanniske Hertug Robert Guiscard og drog til Salerno, hvor han døde Aaret efter. — Gregor den niende, Pave 1227—41, var allerede over 80 Aar gammel, da han blev valgt. Ikkedestomindre udfoldede han under sin langvarige Kamp med Keiser Fredrik den anden af Tyskland stor Kraft og Udholdenhed. Han lod samle de kirkelige Love og Bestemmelser, Dekretalerne, i 5 Bøger og ordnede den pavelige Inkvisition. — Gregor den trettende, Pave 1572—85, virkede for Missionen i Indien og Japan, indførte den saakaldte gregorianske Tidsregning og foranstaltede en forbedret Udgave af Corpus juris canonici. — Gregor den syttende, f. 1765, Pave 1831—46, regjerede reaktionært, støttende sig til Østerriges Indflydelse i Italien. De Liberale haabede paa Frankriges Hjelp og gjorde Opstand, som dog blev dæmpet af Østerrigerne (1831). 1832 gjeninførte han Inkvisitionen paa Sardinien og fordømte i et Hyrdebrev Bibelselskaberne. S. A. brød atter Opstanden løs, men førte heller ikke dennegang til noget, og Gregor vedblev lige til sin Død at repræsentere den yderste Reaktion mod de ikke destomindre stadig voxende Frihedsbevægelser baade paa det politiske og det kirkelige Felt.

Gregor af Nazianz, græsk Kirkefader, f. 328, d. 391, erholdt af sin Moder Nonna en fortræffelig Opdragelse, studerede i Athen og levede derpaa flere Aar med sin Ven Basilius som Eneboer. 371 blev han Biskop i Sasima og senere Medhjelper hos sin Fader, som var Biskop i Nazianz. Efter dennes Død gik han til Seleukia og derpaa til Konstantinopel, hvor han ivrig virkede for Ortodoxien og mod Arianerne. 380 blev han Biskop i Konstantinopel og havde Del i Arianernes Fordømmelse paa Kirkeforsamlingen sammesteds 381, men maatte kort efter nedlægge sit Embede og levede i sine sidste Aar i den kappadokiske Ørken. Han er mere betydelig ved sin praktiske Optræden for den rene Lære end ved sine Skrifter.

Gregor af Tours, frankisk Historieskriver, f. ca. 540, d. 595, blev 573 Biskop i Tours. Han forenede en betydelig Lærdom med en ædel Karakter og et fromt kristeligt Sind og stod i stor Anseelse hos de samtidige frankiske Konger. Hans Hovedverk, den paa Latin skrevne „Frankernes Historie" i 10 Bøger, er endnu Hovedkilden for Merovingernes Historie.

Gregor fra Nyssa, græsk Kirkefader, f. ca. 330, d. 394 som Biskop i Nyssa, gjorde sig især bemærket paa det andet økumeniske Koncilium som en lærd og ivrig Forsvarer af det nicænske Symbol. Hans Verker af blandet theologisk Indhold er i den nyere Tid oftere udgivne.

Gregor Illuminator, d. e. Oplyseren, armenisk Patriark, f. ca. 257, d. ca. 325, grundede den armeniske Kirke.

Gregor Thaumaturgos, d. e. Undergjøreren, græsk Kirkelærer, f. i Neocæsarea, d. 270, var Søn af hedenske Forældre og gik 231 over til Kristendommen. 244 blev han Biskop i sin Fødeby. Han sluttede sig i sin theologiske Retning nærmest til Origenes. Først en senere Tid har opdigtet de Underverker, han skal have udført.

Gregorianere, d. s. s. Brødre af det fælles Liv (s. d.).

Gregorius Dagsson, en mægtig norsk Høvding i det 12te Aarh. Han var den svage Konge Inge Krokrygs trofaste Ven og Raadgiver og hjalp denne mod hans Brødre Sigurd Mund og Eystein og senere, da disse var blevne dræbte under Stridighederne, mod Sigurd Munds Søn Haakon Herdebred, hvis Hær og Flaade han overvandt i et stort Slag ved Konghelle (1159). Under et Sammenstød med Kong Haakons Folk faldt han 1161 ved Gaarden Fors, ikke langt fra Konghelle.

Gregorovius, Ferdinand, fremragende tyst Historiker, f. 1821, studerede i Königsberg Theologi og Filosofi, men begyndte snart efter udelukkende at dyrke Poesien og Historien. Efter i 1849 at have udgivet et skarpsindigt Arbeide om Goethes Wilhelm Meister og i de paafølgende Aar en Digtsamling og Dramaet „Keiser Tiberius" samt et Verk om Keiser Hadrian og hans Tid reiste han 1852 over Korsika til Rom, hvorfra han i de følgende Aar gjennemvandrede Italien i alle Retninger. Disse sine Streiftog har han paa en interessant og aandrig Maade skildret i sine „Vandreaar i Italien" (5 Bd., 1857—77). Hans Hovedverk er „Staden Roms Historie i Middelalderen" (8 Bd., 1859—72), et omfangsrigt Arbeide, som vidner ligesaa meget om betydelig Fremstillingsevne som om grundig Lærdom og skarpsindig Forskning. Som en Anerkjendelse for dette Verk blev han 1876 udnævnt til Æresborger af Rom. Han har desuden skrevet „Korsika" (1854), det episke Digt „Euphorion" (1858), „De romerske Pavers Gravmæler" (1857) og „Lucrezia Borgia" (1874).

Greifswalde, By i den preussiske Provins Pommern, nær ved en Bugt af Østersjøen, har 18,000 Indb., et bekjendt Universitet (grundet 1456), vigtig Skibsfart og ikke ubetydelig Industri. Dens Havn er Landsbyen Wieck.

Greiz, Hovedstad i det tyske Fyrstendømme Reuß-Greiz, ved Floden Hvide Elster, nær ved den sachsiske Grændse, med 13,000 Indb. og livlig Industri.

Grenaa, By i Randers Amt i Danmark, paa Østkysten af Nørrejylland, med 2,000 Indb. og flere industrielle Anlæg.

Grenada (udt. Grenædæ), en England tilhørende Ø af de smaa Antiller i Vestindien, 6 Kv.m. stor, med 36,000 Indb., heri indbefattet Grenadillerne eller Grenadinerne, nogle mindre Øer nord for Grenada.

Grenaderer, oprindelig udvalgte frivillige Soldater, bestemte til at kaste Haandgranater, indførtes først af den svenske Oberst Lars Kagge ved Regensburgs Forsvar 1634. Senere, da Brugen af Haandgranater blev sjelden, samledes Grenadererne til Kompagnier, ét paa hver Bataillon, og udgjorde enslags Kjernetropper af de mest udvalgte Folk. I nogle Landes Arméer bruges Benævnelsen endnu om enkelte Infanteriregimenter.

Grenadiltræ kaldes flere forskjellige haarde og mørke Træsorter fra Indien, Madagaskar og Vestindien; de bruges til fine Snedker- og Dreierarbeider, især til Fløiter og Klarinetter.

Grenelle (udt. Grenell), en af Paris's Forstæder paa den venstre Seinebred, med en berømt 1,750 Fod dyb artesisk Brønd.

Grenna, By i Småland, Jönköpings Län, ved Vetteren, med 1,500 Indb.

Grenoble (udt. Grenaabl), By i det franske Departement Isère, ved Floden Isère, med 45,000 Indb., et Universitetsakademi og betydelig Handskefabrikation.

Grenville, Navn paa en engelsk Adelsslægt, som allerede nævnes i Begyndelsen af det 12te Aarh. — Richard Grenville, d. 1724, lagde ved sit Giftermaal Grunden til Slægtens store Rigdomme. — Richard Grenville, Grev Temple, foregaaendes Søn, d. 1779, har været nævnt som Forfatter til „Junius-brevene". — Hans Broder George Grenville, f. 1712, d. 1770, kom 1763 i Spidsen for et Toryministerium; han var den, som gav Stødet til Stempelakten og til en Lov om Fremgangsmaaden ved stridige Valg (Grenville act). — Foregaaendes Søn Thomas Grenville, f. 1755, d. 1846, var i kort Tid Præsident i det indiske Raad og Skatkammerlord; han beskjæftigede sig meget med videnskabelige Sysler og testamenterede sit store Bibliothek til Britisk Muséum. — Hans Broder William Wyndham, Lord Grenville, f. 1759, d. 1834, var 1791—1801 Udenrigsminister; Englands fiendtlige Politik ligeoverfor Frankrige var hans Værk. 1806—07 var han Chef for det saakaldte „Koalitionsministerium".

Gresham (udt. Greshæm), Sir Thomas, engelsk Kjøbmand, f. 1519, d. 1579, fik en videnskabelig Uddannelse og erhvervede sig derpaa ved omfattende Handelsforetagender en betydelig Formue. Han ydede Dronningerne Maria og Elisabeth vigtige Tjenester og grundede 1566 Børsen i London, som han opførte paa egen Bekostning. Et i hans Hus ifølge hans Testamente oprettet videnskabeligt Kollegium henlagdes 1768 til Børsen og har fra 1843 en egen Bygning.

Gresset (udt. Gresse), Jean Baptiste Louis de, fransk Digter, f. 1709, d. 1777, er navnlig bleven berømt ved sit komiske Epos „Vert-Vert", som behandler en Papegøies Oplevelser. Af hans Komedier er „Den Ondskabsfulde" fremragende ved sin Skildring af hans Samtids Sæder.

Gretna-Green (udt. Gretna-Grin), Landsby i det skotske Grevskab Dumfries, var paa Grund af sin Beliggenhed ved den engelske Grænse tidligere berømt som Tilflugtssted for saadanne i England, som uden sine Forældres eller Foresattes Samtykke vilde indgaa Ægteskab efter den i Skotland herskende kanoniske Ret. Ifølge denne er det nemlig tilstrækkeligt for at stifte et gyldigt Ægteskab, at begge Parter fremstiller sig for en Præst, Fredsdommer, Notar eller troværdige Vidner og erklærer at ville ægte hinanden. Tilfældigvis var Fredsdommeren, for hvem de fleste Ægteskabserklæringer blev aflagte, Grovsmed, hvorfor den Mening opstod, at Smeden i Gretna-Green havde et særskilt Privilegium paa at slutte dem. Siden 1857 er de paa denne Maade stiftede hemmelige Ægteskaber erklærede for ugyldige.

Grétry (udt. Gretri), André Erneste Modeste, fransk Operakomponist, f. 1741, d. 1813, studerede i Lüttich og Rom og var en Tid Inspektør ved Konservatoriet i Paris. Hans bedste Operaer, „Zemire og Azor" og „Richard Løvehjerte" udfolder megen og karakteristisk Melodirigdom, medens Harmoniseringen og Instrumentationen er mindre fyldigt behandlet. Han var i lang Tid meget yndet saavel i Frankrige som i andre Lande, og har i det hele taget virket gavnligt paa Udviklingen af den franske komiske Opera.

Gretsch, Nikolaus, russisk Grammatiker, Literaturhistoriker og Publicist, f. 1787, d. 1867, redigerede 1812—38 et Ugeblad og 1821—60 Bladet „Séwernaja Ptschela" (den nordiske Bi). Foruden flere gode russiske Grammatiker udgav han en Haandbog i den russiske Literatur og en Række Forelæsninger om samme Emne samt nogle Romaner af ringe Værd.

Greuze (udt. Grøs), Jean Baptiste, fransk Maler, f. 1725, d. 1805, fremstillede Scener af Familielivet („Bibellæsningen"), som udmærker sig ved sin smukke Opfatning, men ikke kan siges fri for en vis Sentimentalitet. Hans Portræter er karakteristisk malte, og han var paa dette Omraade meget yndet.

Greve, tysk Graf, lat. Comes, hos Tyskerne fra det 5te Aarh. en Embedsmand, som indsattes af Kongen, og som repræsenterede den udøvende Magt i en Gau (s. d.). Efterhvert som Kongemagten voxede, forøgedes ogsaa Grevernes Indflydelse, idet de bl. a. fik Forsædet i Retterne og hævede de Kongen tilkommende Afgifter. Deres Indtægter bestod i en Del af de idømte Pengebøder samt i Afkastningen af et Stykke Land, som fulgte med Embedet. — Andre Embedsmænd med Grevetitel var Staldgreverne, som havde Overopsigt med den kongelige Stald og anførte Kongens Følge; Pfalzgreverne, som forestod de øverste Retter; Grændsegreverne (senere Markgrever), som bestyrede Grændselandskaberne og skulde forsvare disse mod fiendtlige Anfald, og Borggreverne, som bestyrede de kongelige Borge og de til disse hørende Distrikter. — I Tidernes Løb tabte Greverne lidt efter lidt sin Egenskab af Embedsmænd; nu betegner Titelen kun en Adelsklasse.

Grevens Feide, en blodig Borgerkrig i Danmark fra 1534—36, har faaet Navn efter Lybækkernes Anfører Grev Kristoffer af Oldenburg. Feidens

Udbrud foraarsagedes ved, at Herredagen, som 1533 var samlet i Kjøbenhavn, ikke kunde blive enig om, hvem der skulde vælges til Fredrik den førstes Efterfølger, og derfor udsatte Kongevalget til det følgende Aar. Borgerne og Almuen forenede sig og besluttede at gjøre den fangne Kristiern den anden til Konge; Borgermestrene i Kjøbenhavn og Malmø, Ambrosius Bogbinder og Jørgen Kok, forbandt sig i dette Øiemed med Lybeks Borgermester Jørgen Wullenweber, medens Rigsraadet sluttede Forbund med Hertugdømmerne og den svenske Konge Gustav Wasa. Lybækkerne under Grev Kristoffer af Oldenburg gjorde Juni 1534 Landgang paa Sjælland og kom snart i Besiddelse af Øerne og Skaane, hvor Jørgen Kok havde bemægtiget sig Malmø Slot. Nu reiste Borgerne og Bønderne sig mod Adelen og plyndrede og brændte dens Godser. I denne Fare sluttede Adel og Geistlighed sig sammen og valgte endelig Hertug Kristian (s. Kristian den tredie) til Konge. Men Bønderne fortsatte Kampen og rasede især i Jylland under Skipper Clement. Opstanden blev imidlertid med stor Strenghed dæmpet af Johan Rantzau, som overvandt Bønderne ved Aalborg. I Skaane vandt ogsaa Kristian den tredies Parti en afgjørende Seier ved Helsingborg. Johan Rantzaus Seier ved Øxnebjerg paa Fyen bragte denne Ø til Lydighed og Lybækkernes Flaade blev beseiret af Peder Skram ved Bornholm. Fra nu af faldt de fleste Byer i Landet tilføie, og da Freden med Lybek 1536 var sluttet, stod kun Kjøbenhavn, Malmø og Varbjerg Slot tilbage at overvinde, Længst Modstand gjorde Kjøbenhavn, hvor Grev Kristoffer havde indesluttet sig, men Byen overgav sig endelig, da Hungersnøden ikke længer kunde udholdes, efter et helt Aars Beleiring.

Grèvepladsen (udt. Grævə), „Strandpladsen" Plads foran Raadhuset i Paris, paa hvilken Henrettelserne under den franske Revolution foregik.

Grévy (udt. Grevi), François Paul Jules, fransk Statsmand, f. 1813, blev 1837 Advokat og erhvervede sig som saadan navnlig Berømmelse ved at forsvare de politiske Anklagede af det radikale Parti. Efter Februarrevolutionen sendtes han som den provisoriske Regjerings Kommissær til Departementet Jura, hvor han erhvervede sig Befolkningens Agtelse og Tillid, og hvorfra han valgtes til den konstituerende Forsamling. Her gjorde han sig bemærket som en af Demokraternes ypperste Talere og fremsatte Forslag om, at Republikens Præsident skulde vælges af Nationalforsamlingen og naarsomhelst igjen kunne afskediges. Efterat dette Forslag var forkastet, modarbeidede han Louis Napoleons Valg og bekjæmpede hans Politik som Præsident; efter Statskuppet 1851 trak han sig tilbage til Privatlivet. 1868 og 1869 indvalgtes han i Nationalforsamlingen; 1870 blev han Regjeringskommissær i Juradepartementet og 1871 igjen Medlem af Nationalforsamlingen, som valgte ham til sin Præsident. Denne Stilling indehavde han til 1873 og atter fra 1876, indtil han ved Mac Mahons Fratrædelse i Begyndelsen af 1879 valgtes til Republikens Præsident. Som saadan har han ærlig stræbt at befæste Republiken og forøvrigt erhvervet sig alle Partiers Agtelse ved sin paa samme Tid bestemte og humane Optræden.

Grey ell. **Gray** (udt. Græ), en gammel engelsk Adelsslægt, af hvis Medlemmer flere tog Del i de engelske Tronstridigheder i det 15de og 16de Aarhundrede. Den mest bekjendte er Jane eller Johanna Grey, f. 1537, d. 1554, en Datterdatters Datter af Kong Henrik den syvende. Hun var af Edvard den sjette med Forbigaaelse af hans to Halvsøstre, Maria og Elisabeth, bleven udnævnt til Tronarving og blev virkelig ogsaa ved Edvards Død 1553 Dronning, men nedlagde godvillig Kronen, da Maria 9 Dage efter udraabtes til Dronning. Jane blev tilligemed sin Ægtefælle, Lord Guilford Dudley, kastet i Fængsel, hvor de holdtes fangne, indtil Maria, da der udbrød Uroligheder, hvori hun troede Jane Grey indviklet, lod dem begge henrette 1554. Den samme Skjebne fik 5 Dage senere hendes Fader, Hertugen af Suffolk.

Grey (udt. Græ), en gammel engelsk Adelsslægt, af hvis Medlemmer flere har udmærket sig i det offentlige Liv. — Charles Grey, f. 1729, d. 1807, deltog i Syvaarskrigen og senere i den nordamerikanske Krig og erobrede 1794 en stor Del af de franske Besiddelser i Vestindien. Han blev 1801 ophøiet til Lord Howick og 1806 til Jarl Grey. — Hans Søn, Charles Grey, f. 1764, d. 1845, traadte tidlig ind i Parlamentet og sluttede sig strax, trods sine Familietraditioner, til det liberale Whigparti. Han foreslog 1793 og 1796 en Reform af Valgloven, som dog ikke trængte igjennem. 1801 hævdede han Sætningen „Frit Skib, frit Gods" og talte mod Angrebet paa Kjøbenhavn. 1806 blev han Minister, men fratraadte Aaret efter, da Forslaget om Katholikernes Emancipation ikke gik igjennem. Samme Aar traadte han efter sin Faders Død ind i Overhuset og blev her Oppositionens Fører. Han bekjæmpede heftig Krigen og Ophævelsen af Habeas-corpus-Akten (s. d.). 1814 protesterede han i Overhuset mod Norges Overdragelse til Sverige i Kraft af Kielertraktaten. 1830 kom han i Spidsen for et Whigministerium og gjennemførte efter lang Kamp endelig sin Valgreform i 1832. Men da de Liberale stadig forlangte Udvidelser af Reformen, nedlagde han 1834 sit Embede og trak sig efterhaanden tilbage fra den politiske Skueplads. — Hans ældste Søn Henry George Grey, f. 1802, paadrog sig som Medlem af det Russellske Ministerium stærk Adel for sin Optræden ligeoverfor Kolonierne og for den uheldige Ledelse af Kafferkrigen, der bidrog til Ministeriets Fald i 1852. — Sir George Grey, f. 1799, en Fætter af foregaaende, var flere Gange (1846—66) Medlem af de liberale Ministerier. — Sir George Grey, f. 1810, er bleven bekjendt ved sine Forskningsreiser i Australien og ved sin Undertrykkelse af Opstandene paa Ny-Seland hvor han var Guvernør 1845—54 og 1861—67.

Grey, Lord de, se Ripon.

Greytown (udt. Grætaun), se San Juan del Norte.

Grib, Peder, dansk Sjøofficér, tjente under Tordenskjold i den store nordiske Krig og udmærkede sig ofte ved Mod og Snarraadighed. Senere var han en Tid i russisk Tjeneste; han døde i en høi Alder 1757.

Gribbene (Vulturidæ), Familie af Dagrovfuglenes Underorden, har svagere Næb og Klør end Ørnene, er nøgne paa Hoved og Hals og lever for det meste af Aadsler. De deles i flere Un-

derfamilier; Kondoren, som lever i Sydamerika, er den største af alle flyvende Fugle og kan mellem Vingespidserne maale indtil 12 Fod. — Den hvidhovede Grib er næsten ligesaa stor som den foregaaende og lever især i Middelhavslandene. — Den graa Grib, som er noget mindre, fandtes tidligere ikke sjelden i Mellemeuropa, men er nu saagodtsom forsvunden derfra. — Af Aadselgribbene kan især mærkes den lille Aadselgrib (Neophron), der er af en Hønes Størrelse og i Orienten gjør overordentlig stor Nytte ved at fortære Aadsler, hvorfor den er fredet. — En særegen Gribbeart, som danner Overgangen til Ørnene, er Lammegribben (s. d.)

Gribeauval (udt. Gribaaval), Jean Baptiste Vaquette de, fransk General, f. 1715, d. 1789, gik 1752 til Berlin for at studere de af Fredrik den anden indførte Forbedringer i Artilleriet. Under Syvaarskrigen gik han i østerrigsk Tjeneste og udmærkede sig særlig ved Schweidnitz's Forsvar mod Fredrik den anden. Efter Freden vendte han tilbage til Frankrige, hvor han beklædte flere høie militære Poster og indførte gjennemgribende Reformer, især i Artilleriet.

Gribebret, en tynd Træplade, som paa Strengeinstrumenter ligger under Strengene, og mod hvilke disse trykkes under Spillet, for derved at frembringe høiere eller dybere Toner. Gribebrettet er paa Violinen fastlimet paa Halsen og strækker sig hen over Resonansbunden uden at berøre denne, medens den hos de luthagtige Instrumenter er befæstet til Resonansbunden.

Gribojedov, Alexander, russisk Digter, f. 1793, d. 1829, skrev under et Ophold i Kaukasus sit Lystspil „Gore ot umá“ („Det er en Ulykke at have Aand“), som med bidende Satire blotter Daabskaberne og den sædelige Fordærvelse i Rislands høiere Kredse. Han blev som Assending i Persien dræbt under et Opløb i Teheran.

Grieg, Edvard Hagerup, fremragende norsk Komponist, f. 1843 i Bergen, fik sin første Undervisning i Musik af sin Moder, en musikalsk begavet Dame, og blev i sit 16de Aar sendt til Leipzig, hvor han traadte ind som Elev af Konservatoriet. I flere Aar studerede han her under udmærkede Læreres Veiledning. 1863 drog han til Kjøbenhavn for at nyde godt af Gades Undervisning. Kommen tilbage til Norge udøvede han som Musiklærer og Orkesterdirigent megen Indflydelse paa det musikalske Liv i Kristiania; fra 1867—69 gav han saaledes Symfonikoncerter. Efter sin Hjemkomst fra en længere Udenlandsreise stiftede han sammen med flere Musikelskere „Musikforeningen“, hvor han til 1877 afvexlende med Johan Svendsen var Orkesteranfører. Siden har Grieg i Regelen hver Sommer opholdt sig i Hardanger, beskjeftiget med at komponere. 1879 foretog han en Reise til Sverige, Danmark og Tyskland, hvor han med stort Bifald gav Koncerter sammen med sin Hustru, Sangerinden Nina Grieg, f. Hagerup, der paa en sjelfuld Maade forstaar at tolke hans Sange. Griegs Kompositioner udmærker sig ved sin Originalitet og det Mesterskab, hvormed han forstaar at benytte den nationale Folkemusiks Eiendommeligheder. Af hans mange Kompositioner kan fremhæves hans Sonater for Violin og Pianoforte, som med meget Bifald er blevne opførte paa flere Steder i Udlandet, hans Komposition for Soli, Damekor og Orkester til B. Bjørnsons „Foran Sydens Kloster“, Musiken til „Sigurd Jorsalfar“ og „Per Gynt“, en Kvartet for Strygeinstrumenter, samt hans „Sange“ (10 Hefter).

Griepenkerl, Robert, tysk Digter og Æstetiker, f. 1810, d. 1868, er navnlig bleven bekjendt ved sine Dramaer: „Maximilian Robespierre“ (1851) og „Girondisterne“ (1852), i hvilke han søgte at lade de historiske Begivenheder virke ved sin egen Kraft, idet han uden videre indførte den historiske Virkelighed paa Scenen, et Forsøg, som ikke faldt heldigt ud, da Stoffet ikke er kunstnerisk ordnet og begrundet. I Noveller og Afhandlinger har han søgt at virke for Reformer paa det musikalske Omraade.

Griesbach, Johan Jakob, tysk Theolog, f. 1745, d. 1812 som Kirkeraad og Professor i Theologi i Jena, udmærkede sig især paa den nytestamentlige Textkritiks Omraade og var tillige en ansét Kirkehistoriker. Hans „Populære Dogmatik“ var et Indlæg mod hans Samtids rationalistiske Retning.

Griesinger, Wilhelm, tysk Læge, f. 1817, d. 1868, var 1850—52 Livlæge hos Vicekongen af Ægypten, 1854—60 Professor i Tübingen og 1860—65 i Zürich. Han gjorde sig især bekjendt ved Studier over Sindssygevæsenet samt Hjerne- og Nervesygdomme, paa hvilket Felt han endnu tildels er uovertruffen.

Griffel, se Støvvei.

Griffenfeld, Peder, berømt dansk Statsmand, f. 1635, d. 1699, hed før sin Ophøielse i Adelsstanden Schumacher. Allerede tidlig lagde han sine sjeldne Evner for Dagen og blev Student i en Alder af kun 12 Aar. Kong Fredrik den tredie, som havde bemærket den unge Mands Kundskaber, lod ham reise udenlands for ved forskjellige Universiteter at studere Sprog og Statsvidenskaberne. I Udlandet opholdt han sig i 9 Aar; ved sin Tilbagekomst fik han som Sekretær hos Geheimeraad Holger Vind Anledning til at vise sin Indsigt i Statssager, og Kongen udnævnte ham derpaa til Bibliothekar ved det nye kongelige Bibliothek og senere til Kancelliesekretær samt overdrog ham det vigtige Hverv at udarbeide den nye Grundlov, „Kongeloven“. Under den følgende Konge, Kristian den femte, hvis nindskrænkede Tillid han beholdt i flere Aar, forfremmedes han meget hurtig. Saaledes blev han 1671 adlet og forlenedes samtidig med det norske Grevskab Tønsberg („Griffenfeld“), ligesom han ogsaa blev Storkansler. Et Ægteskabstilbud, der vilde have knyttet ham til det hertugelige Augustenborgske Hus, afslog han og skabte sig herved mægtige Fiender, ligesom hans Hovmod vakte manges Had. Griffenfeld udfoldede som Statsstyrer en stor og gavnlig Virksomhed, der bragte ham megen Anseelse ogsaa i Udlandet. Aarsagen til hans Fald var, at han, da der i 1675 holdt paa at udbryde en almindelig europæisk Krig, ikke kunde formaa Kongen til at holde sig borte fra Deltagelse i denne. Han søgte da at faa et Forbund istand med Sverige, men saavel denne som hans øvrige Planer modarbeidedes af hans Fiender, som tvertimod fik Kongen overtalt til at føre Krig med Sverige. De danske Vaaben var i Begyndelsen heldige, hvilket for en stor Del skyldtes Griffenfelds Klogskab. Men den 11te Marts 1676 blev han pludselig paa sine Fienders Anslag fængslet og anklaget for Høiforræderi. Han dømtes til

Døden, men blev paa Retterstedet benaadet med Fængsel paa Livstid. I fire Aar sad han fængslet i Kjøbenhavn, hvorefter han blev ført til Munkholmen ved Trondhjem, hvor han sad i 18 Aar, indtil Kongen endelig benaadede ham (1698). Det følgende Aar døde han i Trondhjem.

Grillere (udt. griljere), stege paa Rist.

Grillparzer, Franz, tysk Digter, f. 1791, d. 1872, indehavde flere Embeder i Wien, som han kun forlod for at foretage et Par Udenlandsreiser. Han følte sig allerede i en ung Alder hendragen til Poesien og debuterede 1816 med Tragedien „Die Ahnfrau" i Zacharias Werners fatalistiske Manér. Til samme Genre hører ogsaa hans senere Dramaer, „Sappho", Trilogien „Det gyldne Skind" og „Kong Ottokars Lykke og Endeligt", hvilket sidste Arbeide ved Siden af sentimental Rhetorik ogsaa røber dramatisk Kraft. Hans øvrige dramatiske Sager er ubetydelige, medens hans Novelle „Spillemanden" er et smukt og vellykket Arbeide.

Grimace, fr., Fortrækning af Ansigtet.

Grimaldi, Navn paa en gammel Adelsslægt i Genua, som fra 980 besad Fyrstendømmet Monaco og ved Siden af Familien Fieschi spillede en vigtig Rolle i Genuas indre Politik. 1641 kom Monaco under Frankriges Protektion, og kort efter blev Slægtens Besiddelser i Mailand og Neapel indragne af Spanierne, hvorefter den af Ludvig den fjortende forlenedes med Valentinois og Baux. — Raimondo Grimaldi var den første Genueser, som viste Republikens Krigsflag hinsides Gibraltarstrædet, idet han 1304 understøttede Filip den smukke i hans Krig mod Nederlandene med 16 Galeier. — Giovanni Grimaldi beseirede 1431 den venetianske Admiral Trevisani paa Po. — Geronimo Grimaldi, f. 1597, d. 1685, indtraadte i Prestestanden, blev Biskop i Albano og Guvernør i Rom, sendtes derpaa af Urban den ottende som Nuntius til Tyskland og Frankrige og blev 1643 Kardinal. Hos Innocens den tredie var han i Unaade, men blev efter hans Død Erkebiskop i Aix i Provence, hvor han oprettede et Præsteseminarium og stræbte at forbedre Geistlighedens Sæder.

Grimelund, Andreas, norsk Geistlig, f. 26de Januar 1812 i Akers Sogn. Han afsluttede sine akademiske Studier 1835, men opnaaede først i 1844 Ansættelse i kirkeligt Embede som residerende Kapellan til Nannestad. 1847 blev han forflyttet i samme Egenskab til Ullensaker og 1852 ansat som Lærer og Sekretær ved det nylig oprettede praktisk-theologiske Seminarium i Kristiania. 1856 blev han udnævnt til Sognepræst til Gjerpen og 1861 kaldet til Biskop i Trondhjems Stift. Af andre offentlige Hverv kan nævnes, at han var Formand i den i 1865 nedsatte kongelige Salmebogskommission. Hans betydeligste Arbeide som Forfatter er et i 1856 udkommet Sammendrag af Forelæsninger over praktisk Theologi, som ogsaa efter hans Tid har været benyttet i det praktiske Seminarium. Andre i Trykken særskilt udkomne Arbeider er „En god Stjerne paa Aarets første Dag", Nytaarsprædiken 1850, Tale ved Oprettelsen af Indremissionsforeningen i Kristiania (1853) og ved Aabningen af Pleiestiftelsen for Smaabørn (1856), 4 Sendebreve til Trondhjems Stifts Geistlighed (1861, 1865, 1875 og 1878), Tale i Trondhjems Videnskabsselskab den 21de Jan. 1874, „Min Betragtning af Skriftemaalsspørgsmaalet" (1877) og „Tre Foredrag om Barnedaaben" (1880). I „Theologisk Tidsskrift" er i Aargangen 1857 to Afhandlinger af ham, den ene „om Nadverdens Stilling i Gudstjenesten", den anden „om flere Helligdages Optagelse i Kirkeaaret". Desuden findes Prædikener, Ordinationstaler og andre Leilighedstaler af ham i Eckhoffs og Kristensens Prædikener af norske Geistlige, G. Johnsons „Gammelt og Nyt", Bernhofts „Kirkelig Kalender" og flere Tidsskrifter. — Foregaaendes ældste Søn, Johannes Martin Grimelund, født 1842, blev theologisk Kandidat ved Universitetet i Kristiania 1866, men lagde sig senere efter Landskabsmaleri som Elev af Eckersberg og Gude; for Tiden (1880) er han bosat i Paris. Han har leveret et anseligt Antal Landskabsbilleder med Motiver dels fra Norge og Bohuslen, dels fra Frankrige. Flere af dem har været udstillede i Pariser-Salonen og 2 er præmiebelønnede paa Udstillingerne i Filadelfia og Wien.

Grimm, Friedrich Melchior, Baron, tysk Forfatter i Frankrige, f. 1723, d. 1807, kom efter tilendebragte Studier til Paris og blev Forelæser hos Arveprinsen af Sachsen-Gotha. Gjennem Rousseau blev han kjendt med Diderot, Holbach, Madame Epinay og andre af Tidens aandrigeste Personligheder, blev derpaa Sekretær hos Grev Friesen og efter dennes Død hos Hertugen af Orleans. Paa samme Tid begyndte han sine Korrespondencer til flere tyske Fyrster, især om fransk Literatur. 1776 blev han Hertugen af Gothas Minister ved det franske Hof. Ved Revolutionens Udbrud reiste han til Gotha og blev 1795 Katharina den andens Minister i Hamburg. Hans samlede „Literære, filosofiske og historiske Korrespondance" udkom 1812 i 16 Bind; den indeholder en fuldstændig fransk Literaturhistorie for Tidsrummet 1753—90 og udmærker sig ved en glimrende Stil og skarp, kritisk Dømmekraft.

Grimm, Jakob Ludvig, berømt tysk Sprogforsker, f. 1785, d. 1863, studerede Retsvidenskaben i Marburg og gik 1805 som Savignys Medhjelper ved hans literære Arbeider til Paris. Efter Tilbagekomsten blev han 1806 Krigssekretær i Hessen og begyndte med Iver at studere Middelalderens Literatur. 1808 fik han Opsynet over Bibliotheket paa Wilhelmshöhe, fulgte 1814 den hessiske Gesandt som Sekretær til de Allieredes Hovedkvartér og senere til Paris og paa Wienerkongressen. 1815 sendtes han atter til Paris for at tilbagefordre en Del af Franskmændene tagne Dokumenter og blev 1816 Underbibliothekar i Kassel. 1830 blev han Professor og Bibliothekar i Göttingen og hørte sammen med sin Broder samt Dahlmann og Gervinus til de 7 Professorer, som 1837 protesterede mod den hannoverske Grundlovs Ophævelse ved Kong Georg Ernst, og som Følge deraf blev affatte og landsforviste. Efter et Ophold i Kassel kaldtes han 1841 til Berlin som Medlem af Akademiet og holdt i denne Egenskab i de følgende Aar Forelæsninger. 1846 og 1847 var han Formand paa Germanistkongresserne i Frankfurt og Lybek, 1848 Medlem af Frankfurterparlamentet og 1849 af den Del af dette, som fortsatte sine Raadslagninger i Gotha. Grimm grundlagde Studiet af de germaniske Sprog i deres historiske Sammenhæng, og hans Navn er

endnu det største paa dette Felt. Hans Hovedarbeider, der vidner ligemeget om Skarpsindighed og om utrættelig Flid, er: „Deutsche Grammatik“ (1801—04, 1819—37, ufuldendt), „Deutsche Rechtsalterthümer“ (1828), „Deutsche Mythologie“ (1835) og „Geschichte der deutschen Sprache“ (2 Bd., 1848). Sammen med sin Broder udgav han bl. a. „Altdeutsche Wälder“ (3 Bd., 1813—16), „Kinder- und Hausmärchen“ (3 Bd., 1812—22), „Deutsche Sagen“ (2 Bd., 1816—18) og paabegyndte en omfattende „Deutsches Wörterbuch“, af hvilken han imidlertid kun fik udgivet 3 Bind; den er senere bleven fortsat af Heyne, Hildebrand og Weigand. Desuden har han dels alene, dels sammen med sin Broder, udgivet flere ældre tyske literære og sproglige Mindesmærker. — Foregaaendes Broder, **Wilhelm Karl Grimm**, f. 1786, d. 1859, studerede Retsvidenskaben i Marburg, blev 1814 Sekretær ved Bibliotheket i Kassel, 1830 Underbibliothekar og 1835 extraordinær Professor i Göttingen; 1841 modtog han sammen med Broderen en Kaldelse til Berlin, hvor han senere levede. Ogsaa han hørte til de mest fremragende Germanister og dyrkede især Studiet af den tyske middelalderlige Poesi. Foruden en lang Række Udgaver af herhen hørende Verker har han udgivet „Die deutsche Heldensage“ (1829) og forresten arbeidet meget sammen med sin Broder. Han var denne underlegen i omfattende Begavelse, men udmærkede sig ved en eiendommelig Finhed i Undersøgelsen og poetisk Forstaaelse af Gjenstandene for sin Forskning. — Hans Søn **Hermann Grimm**, f. 1828, er en af Nutidens mere fremragende Kunsthistorikere; foruden ved talrige mindre Afhandlinger har han især gjort sig bekjendt ved „Michel Angelos Levnet“ (2 Bd., 1860—63) og er siden 1873 Professor i Kunsthistorie i Berlin. — **Ludvig Emil Grimm**, Broder af Jakob Ludvig og Wilhelm, f. 1790, d. 1863, uddannede sig i München under Karl Heß's Veiledning som Radérer, deltog 1813 i Befrielseskrigen og blev 1832 Professor ved Akademiet i Kassel. Han raderede over 100 Blade, næsten udelukkende egne Kompositioner. Hans Portræter af Luther og Melanchthon efter Kranach er berømte. Desuden udførte han flere Oliemalerier, mest med religiøse Motiver.

Grimmelshausen, Hans Jakob Christoph von, tysk Forfatter, f. ca. 1620, d. 1676, tjente i længere Tid som Soldat, opholdt sig derpaa ved flere tyske Hoffer og blev tilsidst Foged i Renchen. Han er især bekjendt af sin biografiske Roman „Simplicissimus“ („Abentenerlicher Simplicius Simplicissimus, das ist Lebensbeschreibung eines einfältigen, wunderlichen und seltsamen Vaganten, Namens Melchior Sternfels von Fuchshain“), som udkom anonymt 1669; den er det første heldige Forsøg paa i Tyskland at skabe en Roman med Stof fra Samtiden og bevægende sig paa hjemlig Grund. Bogen er ligesaa tiltrækkende ved sine anskuelige Skildringer af tyske Forhold paa Trediveaarskrigens Tid som ved sin fortræffelige Komposition og Fremstilling. Foruden dette sit Hovedverk har Grimmelshausen forfattet et stort Antal mindre Skrifter, mest Satirer og Fortællinger, af hvilke mange er blevne virkelige Folkebøger. Hans samlede Skrifter udgaves 1683—1713 og flere Gange senere.

Grimsby eller **Great-Grimsby** (udt. Gret—), By i det engelske Grevskab Lincoln, ved Humberflodens Munding, med 20,000 Indb., Skibsverfter og andre industrielle Anlæg, Havn og livlig Handel.

Grimsel, Fjeld i Berneralperne, 7,000 Fod høit, med et Pas mellem Rhône- og Hasslidalen.

Grimstad, By i Nedenæs Amt, 6 Mil nordost for Kristiansand, med 1,800 Indb. Byens fornemste Næringsvei er Handel, især med Trælast, Skibsfart og Skibsbyggeri. Handelsflaaden talte ved Udgangen af 1878 131 Skibe med en Drægtighed af 47,131 Tons og en Besætning af 1,502 Mand. Allerede i Begyndelsen af det 17de Aarh. var Grimstad en Ladeplads, som før Kristiansands Anlæg laa under det saakaldte Flekkerø Toldsted; senere henlagdes det under Arendals Toldsted, erholdt 1791 Losse- og Ladestedsrettighed, og blev Kjøbstad 1816.

Grind, Grindehval, se Hvaler.

Grindelwald, Dal i Berner Oberland i Schweiz, ca. $1^1/_4$ Mil lang, med to meget bekjendte Isbræer.

Grinnell-Land, Polarø ved Amerikas Nordkyst, mellem Derne Bathurst og Nord-Devon.

Gringoire (udt. Grængoar), Pierre, fransk Digter, f. ca. 1475, d. 1544, skrev tidlig allegoriskmoralske Digte, var 1502—20 Medlem af Theaterselskabet „Enfants sans souci“ (se Skuespilkunst) i Paris og forfattede for dette Pantomimer og Mysterier. Senere gik han over til den udelukkende religiøse Digtning. Han er mærkelig som den første i Frankrige, hvis Skuespil er af politisk Tendens; en stor Del af dem gaar nemlig ud paa at latterliggjøre Ludvig den tolvtes Fiender. De er gjennemgaaende regelløse og ufuldkomne i det tekniske, men savner ikke en vis djerv Vittighed.

Grip, Bo Jonsson, svensk Adelsmand, deltog i Stridighederne mellem Magnus Smek og hans Søn Erik og landsforvistes 1362 af førstnævnte; senere sluttede han sig til Kong Albrecht og blev 1375 Drost, hvilken Stilling han ved alle mulige Midler benyttede til at forøge sin allerede tidligere anselige Formue i den Grad, at han blev den rigeste Mand, som Sveriges Historie kan berette om. Han tilvendte sig de fleste af Rigets Slotte og Len, men efter hans Død 1386 gik Besiddelserne snart igjen tabte for hans Arvinger.

Gripenstedt, Johan August, svensk Statsmand, f. 1813, d. 1874, blev 1837 Løitnant i Artilleriet, indtraadte 1840 i Ridderhuset, blev 1848 Medlem af Statsraadet og overtog 1856 Finansdepartementet. Som Chef for dette arbeidede han for en Forandring i Toldvæsenet i Retning af Frihandel samt for Jernbane- og Bankvæsenets Udvikling. 1866 udtraadte han af Statsraadet og repræsenterede senere Stockholm i andet Kammer.

Gripsholm, kongeligt Lystslot i Södermanland i Sverige, ved Mälaren, nær Mariefred, skal oprindelig være bygget af Bo Jonsson Grip, men ødelagdes under Engelbrekts Opstand, hvorefter dets nuværende Bygninger opførtes 1537 af Gustav Wasa. Det indeholder nu et historisk Portrætgaleri, et Rustkammer m. m. Her sad Erik den fjortende fangen 1571—73.

Grikvaer, Bastardhottentotter, en Folkestamme i Sydafrika, som nedstammer fra en Blanding af

Europæere og Hottentotter, bor omkring Sammenløbet af Oranges to Hovedkildefloder. De er i Antal ca. 20,000 og har siden Begyndelsen af dette Aarh. antaget Kristendommen.

Griseldis, Heltinden i en af Petrarca bearbeidet Novelle af Boccaccio. Fortællingen handler om en fattig Kulsvierpige, som en Greve giftede sig med. Hendes Mand satte hendes Kjærlighed paa de haardeste Prøver, som hun dog alle bestod. Bogen oversattes i det 15de og 16de Aarh. til Tysk og blev en yndet Folkebog.

Grisetter, en egen Klasse af unge Piger i Paris, især i Begyndelsen af dette Aarhundrede; de ernærede sig i Regelen som Syspiger o. lign., medens de paa samme Tid levede i et Slags frie Ægteskaber med sine Venner, Studenter o. lign. I den senere Tid forsvinder Grisetterne mere og mere for at give Plads for de elegantere og flottere, men ulige mindre sympatetiske Kokotter og Loretter.

Grisi, Giulia, berømt italiensk Sangerinde, f. 1811, d. 1869, uddannede sig under Veiledning af Giacomelli i Bologna og debuterede 1828 som Operasangerinde. Efter at have optraadt i flere italienske Byer drog hun 1832 til Paris, hvor hun i længere Tid var fast engageret, medens hun ogsaa af og til besøgte London. 1854 besøgte hun sammen med Tenoristen Mario, med hvem hun blev gift, Nordameria. Hun vandt overalt lige stor Anerkjendelse for sin henrivende Sang som for sit ypperlige Spilr især i de tragiske Operapartier. — Hendes Søster, Giuditta Grisi, f. 1805, d. 1840, var ogsaa en ypperlig Sangerinde. Hun engageredes 1832 ved den italienske Opera i Paris, men trak sig allerede næste Aar ved sit Giftermaal tilbage fra Scenen. — En Kusine af de foregaaende, Carlotta Grisi, f. 1821, glimrede en Tidlang som Danserinde i Paris.

Grochow, Landsby i Polen, ½ Mil i Øst for Praga, er bekjendt ved flere Slag, som har staaet her. Saaledes slog Polakkerne 1809 under Poniatowski Østerrigerne under Erkehertug Ferdinand, og 19de—25de Febr. 1831 blev Russerne under Diebitsch her slagne af Polakkerne under Chlopicki og Skrzynecki.

Grodek, By i Galizien, 2 Mil sydvest for Lemberg, med 9,000 Indb.

Grodno, Guvernement i det vestlige Rusland, tidligere en Del af Lithauen, er 700 Kv.mil stort og har 1,009,000 Indb. Det er fladt, med enkelte mindre Højdedrag, rigt paa Skove, Sumpe og Sjøer. Hovednæringsveiene er Agerbrug, Fædrift, Klædefabrikation og Handel. Indbyggerne bestaar af Ruthener, Lithauer, Polaker, Jøder og Tyskere. — Hovedstaden, Grodno, ved Niemen, har 31,000 Indb., Ølbryggerier, Lysestøberier og betydelig Handel. I Nærheden findes meget besøgte Mineralkilder.

Groen van Prinsterer, Vilhelm, hollandsk Statsmand og Forfatter, f. 1801, d. 1876, studerede Retsvidenskaben i Leiden og lagde sig derpaa hovedsagelig efter historiske Studier. 1829—33 var han Kong Vilhelm den førstes Kabinetssekretær og redigerede Tidsskriftet „Nederlandsche Gedachten". Derefter viede han sig til omfattende historiske Studier, paa samme Tid som han tog levende Del i Behandlingen af Dagens politiske og kirkelige Spørgsmaal. 1849 indvalgtes han i andet Kammer, hvor han næsten uafbrudt havde Sæde, indtil han 1865 trak sig tilbage. 1850—55 udgav han det politiske Blad „De Nederlander". — Hans Hovedverk som Historiker er „Huset Oranien-Nassaus Korrespondance" (15 Bd.), som indeholder vigtige Kilder til Hollands saavelsom til den almindelige europæiske Historie i det 16de og 17de Aarh. Han har ogsaa skrevet en Haandbog i Nederlandenes Historie, der benyttes meget.

Groeningen ell. **Groningen**, den nordøstligste Provins i Holland, mellem Nordsjøen i Nord, Hannover i Øst, Drenthe i Syd og Friesland i Vest, 41 Kv.mil stor, med 239,000 Indb. Jordbunden er i Nord frugtbart Ager- og England, i Syd sand- og torvagtig. Mod Havet er Landet beskyttet ved mægtige Dæmninger. Foruden Hovednæringsveien, Jordbrug, drives ogsaa betydeligt Skibsbyggeri. Handelen, især med Korn, er betydelig. — Hovedstaden, Groeningen, er stærkt befæstet og har 40,000 Indb., et Universitet (grundet 1614) og livlig Handel og Industri.

Grog, en Drik, tillavet af Rom, Kognak eller Arak med Sukker og Vand.

Grolman, Karl Ludwig Wilhelm von, tysk Jurist og Statsmand, f. 1775, d. 1829, blev 1798 Professor og 1815 Universitetskansler i Gießen. 1819 blev han Medlem af Statsministeriet i Hessen og senere Statsminister. Som saadan ledede han indtil 1821 hele Statsforvaltningen med Undtagelse af Militærvæsenet; derpaa overtog han Indre- og Justitsdepartementerne. Han beskjæftigede sig som Videnskabsmand især med Kriminalretten og var en ivrig Forkjæmper for Præventionstheorien. Hans vigtigste Arbeider er „Kriminalretsvidenskabens Grundsætninger" og „Theori for den retslige Fremgangsmaade i civile Retsstridigheder".

Grong, Prestegjeld i Namdalen, Nordre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Grong, Harran, Høilandet, Rørvik og Trondenæs.

Gronov, Johann Friedrich, tysk Filolog, f. 1611, d. 1671, blev, efter at have foretaget vidtløftige Reiser, 1643 Professor i Historie og Veltalenhed i Deventer og 1658 i Leyden. Han gjorde sig især bekjendt ved sine fortræffelige kritiske Udgaver af latinske Forfattere. — Hans Søn, Jakob Gronov, f. 1645, d. 1716, blev 1679 Professor i de skjønne Videnskaber i Leyden. Han var ogsaa en fremragende Filolog og udgav flere latinske Forfattere samt det vigtige Verk „Thesaurus antiquitatum Graecorum". — Ogsaa sidstnævntes Søn Abraham Gronov, f. 1694, d. som Professor i Leyden 1775, udmærkede sig som Filolog.

Groom (udt. Grum), Tjener, Opvarter, især Staldkarl.

Gros, 12 Dusin = 144 Stykker.

Gros (udt. Graa), Fællesnavn for flere forskjellige Slags tætte og ribbede eller kornede Silketøier.

Gros (udt. Graa), Antoine Jean, Baron, fransk Maler, f. 1771, d. 1835, var Elev af David, reiste 1790 til Italien, hvor han blev bekjendt med Bonaparte og malede flere Scener af dennes Liv, f. Ex. Slaget ved Arcole, Besøget hos de Pestsyge i Jaffa, Napoleons Besøg paa Slagmarken ved Eylau, Slaget ved Pyramiderne osv. I alle disse Arbeider røber han en vis realistisk Opfat-

ning og en dristig og livlig Fremstilling, men hans Kolorit lider af ikke uvæsentlige Svagheder. 1816 blev han Medlem af Institut de France. Blandt hans Arbeider under Restaurationsperioden kan især nævnes det store Freskobillede under Taget i Kirken St. Geneviève (Pantheon). Hans sidste Billeder var middelmaadige og blev Gjenstand for en saa skarp Kritik, at han ikke kunde udholde den og derfor tog Livet af sig ved at drukne sig i Seinen.

Gros, Pierre le, fransk Billedhugger, f. 1656, d. 1719, uddannede sig ved Akademiet i Paris, gik derpaa til Rom og udførte her flere Arbeider, bl. a. Basreliefet „Ludvig af Gonzagas Forklarelse" og en Statue af den hellige Stanislaus paa Dødssengen. Han vendte senere tilbage til Paris, men vandt her ingen synderlig Anerkjendelse for sine Arbeider, hvorfor han snart igjen reiste til Rom. Af hans Arbeider kan endnu nævnes Kardinal Casanatas Statue og Gravmæle, Pius den fjerdes Mausoleum og den hellige Theresias Statue i Karmeliterkirken i Turin.

Grosch, Heinrich August, Landskabsmaler og Kobberstikker, f. i Lybek 1763, d. i Kristiania 1843, kom ca. 1782 til Kjøbenhavn og blev Elev ved Kunstakademiet dersteds. Under et Besøg i sit Hjem stiftede han et af de følgende Aar Carstens's Bekjendtskab og kom i Besiddelse af en stor Del Haandtegninger af ham (nu i Kobberstiksamlingen i Kristiania). Blandt dem, som Grosch derpaa i Kjøbenhavn havde Omgang med, var ogsaa Thorvaldsen, som netop gjennem de i Grosch's Eie værende Tegninger modtog sine Indtryk af Carstens's Kunst. Efter i 1793 at have vundet den lille Sølvmedalje ved Akademiet, forlod han dette og udstillede næste Aar flere Billeder, mest Landskaber, i Akvarel og Kobberstik; ogsaa i Olie malede han nogle Landskaber. 1810 fik han det Hverv at dekorere endel Værelser paa det nye Kristiansborg Slot med norske Prospekter og foretog til den Ende en Reise til Norge; her fattede han Planen til Udgivelsen af et stort Kobberstikværk, „En malerisk Reise gjennem Norge", til hvilket han fik Løfte om Understøttelse af Selskabet for Norges Vel. 1812 tog han fast Ophold paa Fredrikshald og paabegyndte Arbeidet, som imidlertid paa Grund af Tidens Forhold viste sig uudførligt. Derimod leverede han i denne Tid en Række gode Portræter. 1816 kaldtes han til Kristiania for at stikke de midlertidige Pengebeviser, de saakaldte „Diskontosedler", og senere leverede han ogsaa Pladerne til de nye Pengesedler og forestod disses Trykning, indtil Seddelarbeidet 1820 flyttedes til Trondhjem. Senere vedblev han at stikke Portræter og norske Prospekter i Kobber samt malede et betydeligt Antal Landskaber i Olie. 1818 var han en af Grundlæggerne af den senere kongelige Tegneskole i Kristiania, hvor han virkede som Lærer til 1840, og til hvis Brug han udgav en Række „Forteginger til Begyndelsesgrundene". — Foregaaendes Søn, Christian Henrik Grosch, f. i Kjøbenhavn 1801, d. 1865, var tidlig en dygtig Tegner og undervistе allerede 1818 i Tegning paa Søndagsskolen i Kristiania. 1820—24 studerede han med Understøttelse af Selskabet for Norges Vel Bygningskunsten ved Kjøbenhavns Akademi og vandt begge dettes Sølvmedaljer. Efter Tilbagekomsten til Kristiania gav han Tegninger til og ledede Opførelsen af Banken, Børsen og Rigshospitalets nye Bygninger (kirurgisk Afdeling og Fødselsstiftelse). 1827 blev han Medlem af Tegneskolens Bestyrelse og Stadskonduktør i Kristiania, i hvilken Egenskab han forestod Byens Opmaaling. 1832 opførte han det astronomiske Observatorium og 1836 Kristiania Theater. Ogsaa det nye Universitet overdroges ham, og efterat hans Tegninger var gjennemséte og i alt væsentligt billigede af Schinkel i Berlin, begyndte Opførelsen 1841 og tilendebragtes 1853. I samme Tidsrum opførte han ogsaa Slagter- og Bazarboderne ved Stortorvet (1841—42 og 1845—46), som senere fik en smuk og virkningsfuld Afslutning ved Brandvagten (1854—55) samt Grøntboderne (1858), hvilke ogsaa byggedes efter hans Tegninger. I Kristiania opførte han endvidere Syge- og Fattighuset ved Kroghstøtten (fra 1857) og Stiftelsen „Kong Oskars Minde" (1861—63). Desuden har han leveret Tegninger til et stort Antal Kirker paa Landet og i flere Byer (Drammen, Tønsberg, Horten, Sarpsborg); 1854 udgav han paa Kirkedepartementets Foranstaltning 2 Hefter „Udkast til Kirkebygninger". Som Lærer ved den kongelige Tegneskole holdt Grosch fra 1824 ved denne Forelæsninger over Perspektivet. — Grosch var en højtbegavet Kunstner, som imidlertid paa Grund af de trange og for Kunstens Blomstring høist ugunstige Vilkaar, der i hans Tid raadede i Norge, kun sjelden fik Anledning til at anvende sit store Talent paa værdige Opgaver. Hans Universitets- og Bazarbygninger hører imidlertid til de faa Arkitekturfrembringelser, der virkelig er en Pryd for Kristiania.

Grosseto, Provins i det vestlige Mellemitalien, ca. 80 Kv.mil stor med 108,000 Indb. — Hovedstad Grosseto med 7,000 Indb.

Grossi, Tommaso, italiensk Digter, f. 1791, d. 1853, var først bestemt for den geistlige Stand, men forlod Seminariet og studerede Retsvidenskaben, hvorefter han en Tid ernærede sig som Sagfører, indtil han omkring 1820 begyndte udelukkende at beskjeftige sig med Poesien. I sine sidste Aar var han Notar i Mailand. Hans første Arbeider er skrevne i den mailandske Dialekt; af de senere er især værd at nævne de versificerede Noveller „Ildegonda" (1821) og „Ulrik og Lida" (1837) samt den historiske Roman „Marco Visconti" (1834). Hans Digtninger forraader varm, noget melankolsk Følelse og besidder en sjelden Formfuldendthed.

Großbeeren, Landsby i Brandenburg, bekjendt ved det Slag, som her fandt Sted 23de Aug. 1813, i hvilket Russerne, Svenskerne og Preussерne under Bernadotte seirede over Franskmændene, Bairerne, Würtembergerne og Saksерne under Oudinot.

Großenhain, By i Kongeriget Sachsen, nordvest for Dresden, med 11,000 Indb. og betydelige Væverier.

Großglockner, en af Alpernes høieste Toppe, i Hohe Tauern, mellem Salzburg, Tyrol og Kärnthen, 12,000 Fod høi.

Großwardein, ung. Nagyvárad, By i Øvre-Ungarn, ved Floden Körös, har 29,000 Indb., Pottemagerverksteder, Vinavl og Marmorbrud.

Grote (udt. Grot), George, engelsk Historiker, f. 1794, d. 1871, indtraadte 16 Aar gammel paa sin Faders Bankierkontor, men beskjeftigede sig i de følgende Aar meget med literære Arbeider og udgav et Par politiske Flyveskrifter, ligesom han personlig tog levende Del i Valgkampen 1830—31. Som Radikal indvalgtes han 1832 i Underhuset, hvor han ufortrødent arbeidede for sit Lovforslag om hemmelig Afstemning; da det imidlertid ikke lykkedes ham at faa Forslaget gjennemført, trak han sig 1841 tilbage til Privatlivet og ofrede sig ganske for Udarbeidelsen af sit allerede 1823 paabegyndte store Verk om Grækenlands Historie (12 Bd., 1846—55), et Arbeide, som vidner særdeles fordelagtigt saavel om hans grundige Lærdom som om hans sunde og skarpe Dømmekraft. Derefter anstillede han dybgaaende Studier over den græske Filosofi og nedlagde Resultaterne deraf i et Skrift om „Platon og Sokrates's øvrige Omgangsvenner" (3 Bd., 1864).

Grotefend, Georg Friedrich, tysk Filolog og Arkæolog, f. 1775, d. 1853, studerede i Göttingen, ansattes 1803 ved Gymnasiet i Frankfurt am Main og var 1821—49 Konrektor ved Hannovers Lyceum. Han udgav en større og en mindre latinsk Grammatik samt flere Verker over den babyloniske og assyriske Kileskrift og over de gammel-italiske Sprog. — Hans Søn, Karl Ludvig Grotefend, f. 1807, d. 1874 som Statsarkivar i Hannover, udmærkede sig som Numismatiker og behandlede derhos i en Række Monografier den nedersachsiske Lokalhistorie. — En Slægtning af de foregaaende, Friedrich August Grotefend, f. 1798, d. 1836 som Professor i Göttingen, erhvervede sig et Navn ved sine Lærebøger i Latin.

Grotesker, oprindelig d. s. s. Arabesker. Senere har groteſk gaaet over til at betegne det djervt komiske, omtrent d. s. s. burlesk (s. d.).

Groth, Klaus, tysk Digter, f. 1819, var først en Tid Skolelærer, dyrkede senere filologiske, mathematiske og naturvidenskabelige Studier, blev 1858 Docent og 1866 Professor i Kiel. Han udgav 1853 Digtsamlingen „Quickborn" paa Plattysk og 1855 en Samling Fortællinger i samme Sprog, i hvilke Verker han lagde for Dagen en Digterbegavelse af høi Rang. Senere har han bl. a. skrevet Digtningen „Rothgeter-Meister Lamp en sin Dochder" (1862), 2den Del af „Quickborn" (1871), en Række „Breve om Høityſk og Plattyſk", i hvilke han forsvarer det sidstes Berettigelse som Skriftsprog, samt en Samling Afhandlinger „Om Dialekter og Dialektdigtninger".

Grotius ell. **de Groot**, Hugo, berømt hollandsk Retslærd og Statsmand, f. 1583, d. 1645, blev allerede i sit 15de Aar Doctor juris, 1607 Generalfiskal og 1613 Raadspensionær i Rotterdam. I Stridighederne mellem Arminianerne og deres Modstandere tog han de førstes Parti og blev som Følge deraf sammen med Olden-Barneveldt fængslet 1618 og dømt til livsvarigt Fangenskab. Af dette lykkedes det ham dog ved sin Hustrus Hjelp at undkomme, hvorefter han opholdt sig i flere Lande, saaledes en Tid i Frankrige, indtil han 1631 traadte i svensk Tjeneste. 1635—45 var han derpaa Sveriges Gesandt i Frankrige, i hvilken Stilling han erhvervede sig stor Anseelse. Da han 1645 tog sin Afsked for at begive sig til sit Fædreland, døde han underveis i Rostock. Han var en Mand af den største Begavelse og i Besiddelse af en overordentlig Lærdom; han var saaledes paa samme Tid Theolog (han skrev Anmærkninger til det Gamle og det Nye Testamente samt et fortrinligt Forsvarsskrift for Kristendommen), Historiker, Sprogmand, Filosof og Digter, men hans Berømmelse skyldes fremforalt hans juridiske Arbeider, gjennem hvilke han grundede Folkeretten og den nyere Retsfilosofi (Naturretten). Hans Hovedverk er det berømte „De jure belli et pacis" („Om Krigens og Fredens Ret", Paris 1625).

Grotte, underjordisk Hule eller Hvelving.

Grouchy (udt. Grusji), Emanuel, Marquis, fransk Marskal, f. 1766, d. 1847, bekjæmpede 1794 som Brigadegeneral Royalisterne i Vendée, organiserede 1798 den provisoriske Regjering i Piemont og udmærkede sig 1800 under Moreau ved Hohenlinden. 1806 slog han Preusserne ved Zehdenik, deltog 1807 med Udmærkelse i Slagene ved Eylau og Friedland, indtraadte 1809 i Prins Eugens Armé og var med paa hans Felttog i Italien og Ungarn. 1812 kommanderede han paa Napoleons Tog til Rusland et Kavallerikorps. Under den første Restauration var han en Tid landsforvist, sluttede sig under de 100 Dage til Napoleon og fik 1815 efter Slaget ved Ligny det Hverv at forfølge Blücher, men kunde ikke hindre ham fra at forene sig med Wellington. Efter Napoleons Tronfrasigelse udraabte Grouchy hans Søn til Keiser og blev Overbefalingsmand over den store Armé, som han førte tilbage til Paris. 1816—19 levede han i Landflygtighed i Nordamerika. Efter Julirevolutionen indvalgtes han i Deputeretkammeret, blev 1831 Marskal og 1832 Pair af Frankrige.

Grousset (udt. Gruse), Pascal, fransk Kommunist, f. 1841, blev 1871 Medlem af Pariserkommunens Raad og overtog Bestyrelsen af de udenrigske Anliggender; efter Kommunens Fald deporteredes han til Ny-Kaledonien, men undveg derfra 1874 sammen med Rochefort.

Grove (udt. Grov), Sir William Robert, engelsk Fysiker, f. 1811, studerede oprindelig Retsvidenskaben og blev 1871 Dommer ved Court of common Please i London. Han har bl. a. opfundet det galvaniske Gasbatteri og forøvrigt gjort sig fortjent ved Undersøgelser af Elektriciteten.

Grubbe, Navn paa en dansk Adelsslægt, af hvis Medlemmer Marie Grubbe især er bekjendt. Hun var først gift med Ulrik Fredrik Gyldenløve og derpaa med Justitsraad Palle Dyre, men blev skilt fra begge, hvorefter hun ægtede en Matros, med hvem hun levede i Færgestedet Borrehuset paa Falster. Hun døde 1718. Hendes Liv har givet Emnet til J. P. Jakobsens Roman „Fru Marie Grubbe".

Grube kaldes forskjelligformede Fordybninger og Udhulinger i Jorden, som anlægges for at udvinde nyttige Mineralier (se forresten Bergværk og Bergverksdrift).

Grubegas, let Kulvandstofgas, danner sig blandt andre Produkter ved tør Destillation og ved Forraadnelse af organiske Substantser under indskrænket Tilgang af Luft, f. Ex. i Sumper, og kaldes derfor ogsaa Sumpgas. Den har Sammensætningen $C H_4$, er farveløs og uden Lugt og udgjør en Bestanddel af Lysgas. Den optræder i Stenkul-

gruberne og foranlediger der ofte store Ulykker, idet den blandet med Luft i et vist Forhold let antændes under voldsom Explosion. Den yderste Forsigtighed med Lys maa derfor iagttages i Gruberne; navnlig benyttes de saakaldte Sikkerhedslamper (s. d.).

Grubenhagen, tidligere tysk Fyrstendømme, ca. 15 Kv.mil stort, er nu indlemmet i den preussiske Kreds Hildesheim.

Gruber, Johann Gottfried, tysk Lærd og Forfatter, f. 1774, d. 1851, studerede Filosofi, Filologi og Historie, senere ogsaa Mathematik og Naturvidenskab, blev 1803 Docent i Jena, men flyttede snart til Weimar, hvor han traadte i personligt Bekjendtskabsforhold til Herder, Goethe og Wieland. 1811 blev han Professor i Wittenberg og 1815 i Halle. Han er mest bekjendt som Medudgiver af Ersch's og Grubers „Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste", som han efter Ersch's Død udgav alene (fra 18de Bind). Han skrev desuden „Menneskeslægtens Historie fra Humanitetens Synspunkt", en æsthetisk og arkæologisk Ordbog samt en mythologisk Ordbog.

Grue, Prestegjeld i Solør, Hedemarkens Amt. — Grue Kirke er bekjendt af den forfærdelige Ildebrand, som 26de Mai 1822 ødelagde den, ved hvilken Leilighed 113 Mennesker indebrændte.

Grumbach, Wilhelm von, tysk Adelsmand, fra Franken, f. 1503, deltog med Berømmelse i Karl den femtes Krige, gik 1544 i Tjeneste hos Markgrev Albrecht af Brandenburg-Kulmbach og blev hans Statholder. I Forbindelse med ham begyndte han en Feide med Biskopen af Würzburg, men var uheldig og tabte sine Godser, hvorfor han 1558 foranstaltede et Overfald paa Biskopen, under hvilket denne blev dræbt. Allerede før var Grumbach erklæret i Rigets Acht; nu henvendte Domkapitlet sig til Keiseren for at udvirke hans Afstraffelse, men han forbandt sig med flere andre frankiske Adelsmænd og overfaldt 1563 Würzburg, som han tvang til at overgive sig, hvorved han fik sine Godser tilbage tilligemed en Sum Penge. Efter hans Afmarsch erklærede Biskopen af Würzburg imidlertid Overenskomsten for ugyldig og udvirkede en ny Achtserklæring mod Grumbach; ogsaa Hertug Johan Fredrik af Sachsen-Gotha, som Grumbach havde vundet for sin Sag, blev draget med ind i Achtserklæringen. Begges Planer gik ud paa at afskaffe de større Fyrsters Territorialhøihed og gjenoprette Ridderskabets Rigsumiddelbarhed, hvorhos Hertugen gjorde sig Haab om at erholde Kurfyrsteværdigheden, ja endog Keiserkronen. Kurfyrst August af Sachsen fik det Hverv at fuldbyrde Achten og rykkede 1566 mod Gotha, som i Begyndelsen af 1567 maatte kapitulere. Hertugen sattes i livsvarigt Fængsel og Grumbach blev s. A. tilligemed Kansler Brück levende parteret.

Grund, se Havbund.

Grund (ratio), i Logiken et Begreb, som i sig indeholder Nødvendigheden af at anerkjende et andet Begreb, Følgen (consequentia). At paavise et bestemt Begrebs Afhængighed som Følge af sin Grund, kaldes at begrunde det; af Grunden at udvikle Følgen er at slutte. Som oftest har enhver Grund igjen en Grund, til hvilken den staar i Følgeforhold; men da dette Forhold ikke kan tænkes fortsat i det uendelige, standser Begrundelsen tilsidst ved visse Sætninger, som ikke trænger Begrundelse, da de indeholder sin Grund i sig selv, idet det modsatte er utænkeligt; disse Sætninger kaldes Grundsætninger (Axiomer). De Grundsætninger, paa hvilke Logiken hviler, er: 1) Identitetsprincipet (principium identitatis), „enhver Bestemmelse er, hvad den er". 2) Modsigelsesprincipet (principium contradictionis), „en Bestemmelse kan ikke paa samme Tid være og ikke være". 3) Den tilstrækkelige Grunds Princip (principium rationis sufficientis) „Alt maa have sin tilstrækkelige Grund". — Grund- og Følgeforholdet er nærmest et intellektuelt Forhold, forskjelligt fra Forholdet mellem Aarsag og Virkning, hvilket er det samme Forholds Realisation i den konkrete Virkelighed.

Grundhaar, Uldhaar, de blødere Haar mellem Dækhaarene (Stikkelhaarene) hos de fleste Pattedyr.

Grundlinie, i Geometrien den tredie Side i et ligebenet Triangel, hvilken ikke er (eller ikke behøver at være) af samme Størrelse som de to ligestore Sider (Benene). Som Grundlinie kan endvidere betragtes en hvilkensomhelst Side i et hvilketsomhelst Triangel; denne Sides modstaaende Hjørne kaldes da Toppunktet, og Triangelets Høide er lig en Linie, som fra dette drages perpendikulær paa Grundlinien eller dens Forlængelse. Ogsaa i et Parallelogram kan en hvilkensomhelst Side betragtes som Grundlinie; Høiden er da lig Afstanden fra denne til den modstaaende Side. — Ved Opmaaling af en Landstrækning kaldes Grundlinien en længere Linie, som nøiagtig maales, og tjener som Basis for Kartlægningen.

Grundlov, den Lov, som bestemmer en Stats Forfatning. Den kan i Regelen ikke forandres saa let som en hvilkensomhelst anden Lov; saaledes udkræves i Norge $^2/_3$ (kvalificeret) Stemmeflerhed, for at en Beslutning om Grundlovsforandring skal blive antagen af Storthinget, hvorhos Forslaget maa være fremsat tre Aar forud paa første ordentlige Storthing i Valgperioden.

Grundmur, massiv Mur, som helt igjennem er opført af Sten; ogsaa d. s. s. Fundament, hvorpaa Bygningens egentlige Mure hviler.

Grundplan, Grundrids af en Bygning, i Arkitekturen Tegningen af et horizontalt Snit, som tænkes lagt gjennem Bygningen i en vis Høide over Jorden, og som viser Omridset samt den indre Anordning.

Grundset Marked afholdes paa Gaarden Gaarders Grund i Elverums Prestegjeld i Østerdalen hvert Aars første Tirsdag i Marts og de nærmest paafølgende 2 a 3 Dage. Markedet har været afholdt paa dette Sted i mere end 200 Aar. To Gange har det ved Kongebud været ophævet og befalet flyttet, nemlig i 1685 til Tolgens Prestegjeld nær Røros og i 1720 til Vang paa Hedemarken. Paa disse Steder kom det dog aldrig til at trives, hvorimod det vedblev at holdes paa det gamle Sted, som det for et Handelsstevne heldigst beliggende. Det søges af Handlende, Fabrikanter og andre Næringsdrivende fra Kristiania, Hamar, Lillehammer og fjernere Byer samt af Landbefolkningen i Østerdalen, Solør, Hedemarken, Gudbrandsdalen og de svenske Grændsedistrikter. Her foregik i ældre Tider en betydelig Omsætning, tildels i Form af Tuskhandel, hvorunder omsattes almindelige Kjøbmandsvarer, Korn, Jernvarer, Kjøreredskaber og andre Haandverksarbeider, Skind

og Heste. Kjøbere og Sælgere af Trælast satte hverandre Stevne her, og en betydelig Omsætning i denne Artikel fandt Sted. Med Kommunikationernes Udvikling er i den senere Tid Markedets Karaktér forandret og dets Betydning aftaget. Det karakteristiske Markedsliv florerer dog fremdeles under stor Tilstrømning af Mennesker, og om end Markedet nu i høiere Grad end før søges blot som Forlystelsessted, er det dog endnu af adskillig Betydning, navnlig for Omsætning af Heste og Skind.

Grundskud, Skud, som træffer et Skib i eller under Vandlinien.

Grundstoffer eller Elementer kaldes i Kemien de Stoffer, som det hidtil ikke har lykkedes at sønderdele i flere eller at sammensætte af flere Stoffer. De Gamles Elementer, Ild, Luft, Vand og Jord, betegnede blot de fire forskjellige Optrædelsesformer af Materien, den imponderable, luftformige, flydende og faste Form, men ingen Grundstoffer efter det moderne Begreb. I Kemien inddeler man Grundstofferne i Metaller og Ikke-Metaller, en Inddelingsgrund, som ikke er videnskabelig, men har sin praktiske Nytte. Hvert Grundstof har man givet et Tegn, som sædvanlig er dannet af én eller to Bogstaver af dets latinske Navn. De hidtil bekjendte Grundstoffer med sine kemiske Tegn er:

	kem. Tegn				kem. Tegn		
Aluminium,	"	"	Al.	Mangan,	"	"	Mn.
Antimon	"	"	Sb.	Molybdæn	"	"	Mo.
Arsén	"	"	As.	Natrium	"	"	Na.
Barium	"	"	Ba.	Nikkel	"	"	Ni.
Beryllium	"	"	Be.	Niobium	"	"	Nb.
Bly	"	"	Pb.	Osmium	"	"	Os.
Bor	"	"	B.	Palladium	"	"	Pd.
Brom	"	"	Br.	Platina	"	"	Pt.
Cadmium	"	"	Cd.	Rhodium	"	"	Rh.
Calcium	"	"	Ca.	Rubidium	"	"	Rb.
Cerium	"	"	Ce.	Ruthenium	"	"	Ru.
Chlor	"	"	Cl.	Selen	"	"	Se.
Chrom	"	"	Cr.	Silicium	"	"	Si.
Cæsium	"	"	Cs.	Strontium	"	"	Sr.
Didym	"	"	Di.	Surstof	"	"	O.
Erbium	"	"	E.	Svovl	"	"	S.
Fluor	"	"	Fl.	Sølv	"	"	Ag.
Fosfor	"	"	P.	Tantal	"	"	Ta.
Gallium	"	"	Ga.	Tellur	"	"	Te.
Guld	"	"	Au.	Thallium	"	"	Tl.
Indium	"	"	In.	Thorium	"	"	Th.
Jern	"	"	Fe	Tin	"	"	Sn.
Jod	"	"	J.	Titan	"	"	Ti.
Iridium	"	"	Ir.	Uran	"	"	U.
Kalium	"	"	K.	Vanadium	"	"	V.
Kobber	"	"	Cu.	Vandstof	"	"	H.
Kobolt	"	"	Co.	Wismuth	"	"	Bi.
Kulstof	"	"	C.	Wolfram	"	"	W.
Kvikfølv	"	"	Hg.	Ytterbium	"	"	Yb.
Kvælstof	"	"	N.	Yttrium	"	"	Y.
Lanthan	"	"	La.	Zink	"	"	Zn.
Litium	"	"	Li.	Zirkonium	"	"	Zr.
Magnesium	"	"	Mg.				

Disse Grundstoffer forekommer i overordentlig forskjellig Mængde; medens nogle, enten rene eller i sine forskjellige Forbindelser, udgjør den væsentligste Del af Jordens Masse, har andre kun ladet sig paavise gjennem Spektralanalysen. Om Grundstoffernes indbyrdes Forbindelser, se Kemiske Forbindelser. — Flere Stoffer, som længe ansaaes for Grundstoffer, har det i den senere Tid lykkedes at sønderdele i flere, og man har Grund til at tro, at mange af de ovenfor nævnte Stoffer med Tiden vil vise sig at være sammensatte. Særlig formoder man, at dette er Tilfældet med Chlor, Brom og Jod. Ligesaa er det ikke usandsynligt, at flere Elementer, hvis Egenskaber stemmer meget nær overens, vil vise sig kun at være Modifikationer af samme Grundstof, f. Ex. Jern og Mangan eller Kobolt og Nikkel.

Grundsætning, Axiom, 1) i Mathematiken en Sætning, som forstaaes af sig selv uden at kunne bevises eller behøve Bevis, f. Ex. Sætningerne: „Enhver Størrelse er lig sig selv" eller „Naar to Størrelser er lig én og samme tredie Størrelse, er de indbyrdes lige store." — 2) se Grund.

Grundtal, se Logarithmer.

Grundtone, i en Akkord den Tone, hvorpaa dennes Tersbygning hæver sig; i en Toneart d. s. s. Tonika, d. v. s. den Tone, hvorpaa Toneartens diatoniske Skala bygges.

Grundtvig, Nikolai Fredrik Severin, bekjendt dansk Geistlig og Digter, f. 1783, d. 1872, blev Student 1800 og tog 1803 theologisk Embedseksamen. Omtrent samtidig paavirkedes han stærkt af Henrik Steffens's Forelæsninger og af de gamle Sagaer. Under et Ophold som Huslærer paa Langeland 1805—08 fordybede han sig i den nye Romantiks Digterverker og i den Schellingske Filosofi, ligesom han i denne Tid optraadte med sin første theologiske Afhandling „Om Religion og Liturgi" samt med nogle mindre Arbeider i Rahbeks Tidsskrift „Minerva". Efter sin Tilbagekomst til Kjøbenhavn fortsatte han sine Studier af Nordens Oldtid, skrev 1808 „Nordens Mythologi" og 1810 „Optrin af Nordens Kjæmpeliv", et Skrift, som han nærmest havde tiltænkt sin Samtid som en Straffeprædiken for dens i hans Øine slappe og daadløse Holdning. S. A. vakte han overordentlig Opsigt ved sin Dimisprædiken over Spørgsmaalet „Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?" hvori han rettede en skarp Anklage mod Tidens Mangel paa kristeligt Liv. Den Bevægelse, som denne Prædiken vakte, og som bl. a. ytrede sig i, at Hovedstadens Præster følte sig angrebne og udvirkede, at Grundtvig fik en Irettesættelse af Konsistorium, udøvede ogsaa en klarende og gavnlig Virkning paa hans eget indre Liv, hvilket han selv udtalte i sin Digtsamling „Nytaarsnat 1811". Han blev derpaa personel Kapellan hos sin Fader, som var Præst nær Vordingborg, og udgav i denne Tid „Kort Begreb af Verdenskrøniken" (1812), i Anledning af hvilken Bog han indviklédes i en skarp Polemik bl. a. med Molbech og H. C. Ørsted. 1813 vendte han tilbage til Kjøbenhavn, hvor han beskjæftigede sig med flittige Studier og ofte optraadte som Prædikant i de forskjellige Kirker; 1816 udgav han en Række „Bibelske Prædikener" samt flere poetiske Arbeider og paabegyndte Udgivelsen af Tidsskriftet „Danevirke" (1816—19), hvori han skarpt bekjæmpede den Schellingske Naturfilosofi. 1817 udkom hans „Udsigt over Verdenskrøniken". I Anledning af J. L. Heibergs Angreb paa Ingemann kom han i en heftig Polemik med den førstnævnte, medens han i Striden mellem Øhlenschläger og Baggesen tog den sidstes Parti. 1818—22 udgav han Oversættelser af Snorre og Saxo Grammatikus og 1820 Oversættelsen paa Vers af det angelsachsiske Digt om Beowulf. 1821 kaldtes han til Præst i Præstø, men blev s. A. Kapellan ved Vor Frelsers Kirke i Kjøbenhavn. I Anledning af Professor Clausens Bog om Katholicismen og Protestantismen udgav han 1825 et skarpt Modskrift, „Kirkens Gjenmæle", hvori han for første Gang ytrede sig om Troesbekjendelsen og Daaben som Kristendommens urokke-

ligste Grundvold og tillige rent ud beskyldte Clausen for Vranglære. Følgen blev, at han idømtes en Mulkt for Injurier og stilledes under Censur, hvorpaa han nedlagde sit Præsteembede. 1825 grundede han med Rudelbach „Theologisk Maanedsskrift"; i. A. fremsatte han den af hans Tilhængere som „den mageløse Opdagelse" betegnede Paastand, at Troesbekjendelsen skriver sig fra Herrens egen Mund, en Paastand, som han forgjæves opfordredes til at bevise, idet han indskrænkede sig til en Opfordring til sine Modstandere om at føre Bevis for det modsatte. 1827—30 udgav han sin „Søndagsbog" og „Krønikerim", og 1829—31 foretog han med kongelig Understøttelse Reiser til England for at fortsætte sine Studier af Angelsachsisk. 1832 fik han Lov til at prædike i en Kirke paa Fredrikshavn, men negtedes at udføre andre præstelige Forretninger. 1832 gav han ved et Skrift om Daabspagten Anledning til en vidtløftig Strid, især om Djevleforsagelsen ved Daaben, og 1834 hævdede han i sin Bog om den danske Kirke Præsternes Frihed i dogmatisk og liturgisk Henseende og Sognebaandets Løsning. 1832 udgav han „Nordens Mythologi og Sindbilledsprog, historisk-poetisk udviklet og oplyst", og 1833—36 „Haandbog i Verdenshistorien"; 1837—41 udkom hans „Sangverk til den danske Kirke", en Samling tildels særdeles værdifulde religiøse Digte, originale og bearbeidede. 1839 blev han Præst ved Vartou Hospital; 1843 gjorde han en ny Reise til England for at studere de religiøse Bevægelser der. I de derpaa følgende Aar tog han ivrig Del i den national-politiske Bevægelse i Danmark, stedse som Forkjæmperen for det nationale og kristelige i Folkelivet som i det offentlige Liv. 1848—52 udgav han i denne Aand Ugebladet „Dansken". Frihedsaaret 1848 hilste han med Begeistring, blev derpaa Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling og var i en Række af Aar Folkethingsmand, i hvilken Stilling han hørte til det demokratiske Parti. 1861 blev han ved sit 50aarsjubilæum som Præst udnævnt til titulær Biskop; 1866 blev han Medlem af Landsthinget. Sin sidste Bog, „Kirkespeilet", udgav han 1871. — Grundtvig var en overordentlig begavet, rig og frugtbar Natur, som fik Indflydelse paa sit Fædrelands Udvikling i mere end én Henseende. Som Digter hørte han til de Romantikere, der vendte tilbage til den nordiske Oldtid som til sit Ideal; i hans poetiske Arbeider ligger der en kjendelig Kraft og Storslagenhed, paa samme Tid som Formen lider af en vis Stivhed og en Rigdom paa smagløse Udtryk. Renest fremvældede hans Digteraare i hans religiøse Digte, af hvilke mange er sande Perler. Mest Betydning fik han dog ved den af ham fremsatte „kirkelige Anskuelse", som har faaet Navnet Grundtvigianisme. Grundtrækkene i denne er, „at Herrens eget mundtlige Ord ved hans Indstiftelser i det hele og hele den kristelige Menigheds mundtlige Troesbekjendelse ved Daaben i Særdeleshed er det eneste baade alméngyldige, udtrykkelige og levende Vidnesbyrd, hvorigjennem den kristne Tro og Kristi Aand kan meddeles og forplantes." Grundtvig virkede forresten for Religionsfrihed i videste Betydning og fremholdt stærkt Kristendommens Egenskab som Evangelium paa Lovens Bekostning. Hans „kirkelige Anskuelse" har vundet ikke faa Tilhængere i Danmark og tildels i Norge. Den grundtvigianske Bevægelse har især været af Betydning som Modvegt mod Pietismen og som en Løftestang for de nationale Bestræbelser i begge Lande; den Iver for Folkeoplysningen, som har besjelet baade Grundtvig selv og hans Disciple, har ført til Oprettelsen af Folkehøiskoler (s. d.). Men det kan paa den anden Side ikke negtes, at Grundtvigianismen har skadet ved sin Fremhæven af det eksklusivt nationale og sin romantiske Overvurderen af de nordiske Mythor og Sagn, hvilke tildels er blevne smeltede sammen med selve Kristendomsforkyndelsen til et lidet tiltalende Hele, ligesom Retningens Livsanskuelse fremtraadte altfor stærkt æsthetiserende og saa at sige har gjort Mythologi, Historie og Poesi til Livets Centrum. Bemærkes skal det dog, at mange af Grundtvigs Tilhængere heri er gaaede langt videre end han selv. — Hans Søn Svend Grundtvig, f. 1824, deltog 1848—50 i Krigen som Frivillig og Officér, blev 1863 Docent og 1869 Professor i nordisk Sprogvidenskab i Kjøbenhavn. Han har udgivet „Sæmunds Edda" med Anmærkninger samt flere Afhandlinger om den gamle nordiske Literatur, hvis særlig norske Karaktér han vil benegte; hans mest fortjenstfulde Arbeider er imidlertid Samlingerne af „Danmarks gamle Folkeviser" (5 Bd., endnu ikke afsluttet) og „Danske Folkeeventyr" (1876—78). Desuden har han udgivet „Dansk Haandordbog" til Fastsættelse af de nyere Retskrivningsregler. 1880 har han begyndt at besørge en fuldstændig Udgave af Faderens „Poetiske Skrifter."

Gruner, Wilhelm Heinrich Ludwig, tysk Kobberstikker, f. 1801, uddannede sig først som Dekorationsmaler, men begyndte snart at dyrke Kobberstikkunsten under Krügers Veiledning og sluttede sig derpaa især til Führich i Prag. 1825 besøgte han Italien og 1828 Spanien, senere England og Skotland, hvorhen han 1841 vendte tilbage efter et 17aarigt Ophold i Italien. 1858 blev han Professor ved Akademiet i Dresden. Han har leveret fortræffelige kobberstukne Gjengivelser af Billeder af Velasquez, Murillo og Rafael samt Billederne til flere Pragtverker, fordetmeste udkomne i England, hvor han ogsaa leverede Dekorationerne til en Fløi af Buckingham-Palace samt til Hertuginden af Kents og Prins Alberts Mausoléer.

Grunert, Johann August, tyst Mathematiker, f. 1797, d. 1872 som Professor ved Akademiet i Eldena, udgav mange meget benyttede mathem. Lærebøger.

Gruppe, i de bildende Kunster Sammenstillingen af flere Figurer, som ved sit Forhold til hverandre danner et sammenhængende Hele. I snevrere Forstand bruges Ordet især om en Sammenstilling af flere plastiske Figurer, en Statuegruppe (se Billedhuggerkunst).

Grusien, se Georgien.

Gruter ell. **Gruytere**, Janus, hollandsk Sproglærd, f. 1560, d. 1627 som Bibliothekar i Heidelberg, har især indlagt sig Fortjeneste ved sin Samling af kritiske og antikvariske Afhandlinger fra det 16de Aarh. („Lampas sive fax artium liberalium") og sit store Verk over romerske Indskrifter.

Grübel, Johann Konrad, tyst Digter, f. 1736, d. 1809, levede som Haandværker i Nürnberg. Han udgav en bindstærk Samling af Digte i den nürnbergske Dialekt, af hvilke især de rent komiske indtager en høi Rang.

Grün, Anastasius, se Auersperg.

Grünberg, By i den preussiske Provins Schlesien, med 12,500 Indb. og Vinhandel.

Gründer, egentl. „Grundlægger", en i senere Tid i Tyskland opkommen Benævnelse paa Stiftere af svindelagtige Aktieselskaber o. lign.

Grüneisen, Karl, tysk Præst og Kunsthistoriker, f. 1802, d. 1878, var 1835—68 Overkonsistorialraad i Stuttgart. Han udgav foruden religiøse Skrifter Monografien „Nikolaus Manuel" med flere kunsthistoriske Afhandlinger og stiftede 1858 sammen med Schnaase og Schnorr von Carolsfeld „Christliches Kunstblatt".

Grünewald, Matthias, tysk Maler, f. ca. 1450 (efter andre Angivelser omkring 1480), d. sandsynligvis ca. 1530, virkede i Aschaffenburg, Mainz og Frankfurt, men om hans Liv er forresten intet bekjendt. Af hans Malerier gik flere tilgrunde i Trediveaarskrigen; nu kjender man ham hovedsagelig af Alterverket fra Kirken i Isenheim, hvilket opbevares i Kolmar. Det bestaar af flere Billeder med Kristus paa Korset som Centrum. Figurerne er i høi Grad naturalistisk udførte, og Fremstillingen af Smerte og Sorg i deres Ansigter gjør et gribende, undertiden dog ogsaa formedelst sin Overdrivelse frastødende Indtryk. Hans Kolorit er kraftig, varm, men noget mørk. — Han skal ogsaa have leveret Træsnit, men intet saadant, som med Vished kan tillægges ham, er opbevaret.

Grütli ell. **Rütli**, Fjeldslette i Schweiz, paa Vestsiden af en Arm af Vierwaldstättersjøen, bekjendt som det Sted, hvor Stauffacher, Walther Fürst og Arnold fra Melchthal med sine 30 Kammerater Natten mellem 7de og 8de November 1307 stiftede Schweizerforbundet. Stedet er nu Statens Eiendom.

Grützmacher, Friedrich, tysk Violoncellist, f. 1832, er siden 1862 ansat i Dresden. Han gjelder for en Virtuos af første Rang paa sit Instrument, for hvilket han ogsaa har komponeret flere Koncerter og Salonstykker, som er blevne modtagne med stort Bifald.

Gryn, afskallede hele eller overklippede Korn, som ved en særskilt Behandling har faaet en mere eller mindre afrundet Form. De finere Sorter tilvirkes nu paa den Maade, at Kornet først knuses og tildels afskalles mellem skarpt riflede Valser og derpaa kommer i særegne Grynkværne, som i Regelen kun har én Sten uden Rifler, men paa Siderne omgives af en i en bestemt Afstand stillet Blikplade, der ligesom et Rivjern er forsynet med hvasse Huller. Naar Kværnen er i Gang, falder de knuste Korn ned paa Midten af Stenen, slynges derfra udover til alle Kanter og falder tilsidst i Mellemrummet mellem Stenen og Blikpladen, hvor de antager en rund Form. Derpaa stilles de paa denne Maade fremkomne Gryn ved Sigtning fra Skal og Mel og forteres gjennem andre Sigter i forskjellige Størrelser. Foruden Byggryn, som er de almindeligste, har man ogsaa Hvedegryn (Semoule), Havregryn, Boghvedegryn og Risgryn. Om Sagogryn se Sago.

Grynteore, se Yak.

Gryphius, Andreas, tysk Digter, f. 1616, d. 1664, blev 1637 kronet til keiserlig Poet, var 1639—43 Docent i Leiden, gik derefter paa Reiser i Frankrige og Italien og blev tilsidst 1650 Syndikus i Glogau. Foruden lyriske Digte, af hvilke mange aander ægte Følelse blandet med et Træk af Melankoli, skrev han skarpe Satirer, Tragedier og Lystspil; Tragedierne er affattede i Alexandriner og fulde af Rædselsscener af værste Slags, men røber ofte en vis dramatisk Kraft; Lystspillene paa Prosa staar betydelig høiere ved sin ægte folkelig-nationale Tone og sin friske Humor.

Gryten, Prestegjeld i Romsdals Amt, med Sognene Gryten, Heen og Kors.

Græcisme, Ord eller Udtryk, som er eiendommelige for det græske Sprog.

Gräfe, Karl Ferdinand von, tysk Kirurg, f. 1787, d. 1840, blev 1807 Livlæge hos Hertugen af Anhalt-Bernburg og 1811 Professor i Berlin; under Befrielseskrigen 1813—15 var han Generalstabslæge, men overtog efter Krigens Slutning igjen sit Professorat. Han opfandt flere nye kirurgiske Instrumenter og Operationsmethoder og udgav en Del høit anseete Skrifter, bl. a. om Rhinoplastik og om den ægyptiske Øiensyge. — Hans Søn, Albrecht von Gräfe, f. 1828, d. 1870 som Professor i Berlin, er den egentlige Grundlægger af den nyere Øienlægevidenskab, i hvilken han med Held anvendte Helmholtz's Øienspeil, og udøvede som praktisk Øienlæge og Universitetslærer en omfattende og betydningsfuld Virksomhed. Hans Afhandlinger findes især i det af ham i Forbindelse med Donders og Arlt siden 1855 udgivne „Arkiv for Ophthalmologi". — Foregaaendes Fætter Karl Alfred Gräfe, f. 1830, siden 1858 Docent og siden 1873 ordinær Professor i Halle, er ligeledes en fremragende Øienlæge.

Gräfe, Heinrich, tysk Pædagog, f. 1802, d. 1868, blev 1825 Rektor og 1840 Borgerskoledirektør i Jena, 1842 Rektor ved Borgerskolen i Kassel og 1849 Medlem af Overskolekommissionen derstedes. S. A. blev han ogsaa indvalgt i Stænderforsamlingen, gjenvalgtes 1850 og ivrede for Hassenpflugs Afsættelse, men blev 1851 anklaget i Anledning af en af ham udgiven Bog om Forfatningskampen, afskedigedes fra sine Poster og dømtes 1852 til 3 Aars Fæstningsstraf. Han kom imidlertid allerede det følgende Aar i Frihed, gik derpaa til Genf, hvor han grundede en Opdragelsesanstalt, og kaldtes 1855 til at organisere og lede den høiere Borgerskole i Bremen. Han har bl. a. skrevet en „Almindelig Pædagogik" samt Lærebøger i Naturhistorie og Mathematik.

Gräfenberg, Landsby i det østerrigske Schlesien, bekjendt for den der 1826 af Prießnitz grundede Vandkuranstalt, som aarlig besøges af 500—1,000 Gjester.

Grækenland, paa Græsk Ἑλλας, Kongerige i det sydøstlige Europa, indtager den sydligste Del af den græske Halvø (Rumelien og Morea) samt de ioniske Øer, Euboia, Cykladerne, de nordlige og nogle af de sydlige Sporader. Fastlandet grænser mod Nord til Tyrkiet og omgives forresten af Havet, i Øst af det Ægæiske, i Vest af det Joniske Hav. Hele Landet ligger mellem 36° 10′ og 39° 40′ n. B. og mellem 37° og 43° 40′ ø. L., er tilsammen 895 Kv.mil stort og har ca. 1½ Mill. Indb. Grækenland er et Bjergland, hvis nordlige Del gjennemskjæres fra Nordvest til Sydøst af Pindosbjergene, som med sine Sidegrene opfylder Landet; de mest bekjendte Høider i denne Del af Grækenland er Liakura-Kjæden (Parnas),

som er indtil 8,000 Fod, Helikon (4,700 F.), Kithæron (4,350 F.), Pentelikon (3,420 F.) og Lykabettos ved Athen samt Hymettos (2,500 F.). Halvøen Morea (i Oldtiden Peloponnes), som kun ved et smalt og lavt Eid (Isthmen ved Korinth) er forbunden med det øvrige Fastland, er i Vest temmelig fladt, men forresten opfyldt af Fjelde, af hvilke Kyllene i Nord hæver sig til 7,200 Fod og Pentedaktylon i Syd har Toppen Taygetos (7,900 F.); denne Fjeldkjede afsluttes i Kap Matapan, som er Grækenlands og Europas sydligste Forbjerg. Ogsaa de til Grækenland hørende Øer er bjergfulde, Cykladerne tildels vulkanske. Floderne er alle smaa og ikke seilbare; de vigtigste er Aspropotamos i Nordgrækenland og Gastuni (Peneios), Rufia (Alfeios) og Iri (Eurotas) paa Morea. Af Indsjøer findes næsten ingen. Derimod er Kysten stærkt indskaaren af Havet og rig paa Bugter. De vigtigste er Bugterne ved Volo i Øst og Arta i Vest paa den tyrkiske Grændse, Bugten ved Korinth, som fra Vest gaar ind mellem Nordgrækenland og Morea, Bugten ved Ægina, som fra Sydøst gaar ind til Isthmen, samt Bugterne ved Nauplia i det sydøstlige og ved Marathonisi og Koron i det sydlige Morea. Hele Landets Kyststrækning har den anselige Længde af 206 Mil. Jordbunden i Grækenland hører ikke til den frugtbareste Slags; af hele Overfladen er ca. 60 % dyrkbart Land, medens kun 25—30 % virkelig er Gjenstand for Dyrkning. Klimatet er idetheletaget meget mildt, dog med stor Forskjel efter Høiden over Havet. Paa de lavest liggende Steder er Sne og Is meget sjeldne, medens der isteden i Vintermaanederne falder megen Regn; i Bjergegnene falder derimod ikke saa lidet Sne. Sommervarmen gaar op til 36—40° R., og flere Floder tørker i denne Tid (Juni—September) ganske ud, da der knap falder en Draabe Regn, og da Himlen stadig er klar. Aarets Middelvarme i Athen er ca. 14° R. Om Vinteren blæser især nordlige og nordøstlige Vinde, om Sommeren er Scirokkoen især paa Morea til stor Plage. Paa Øerne er Klimatet i det hele taget mere jevnt end paa Fastlandet. Af Naturprodukter af Mineralriget forekommer Jern, Bly og Kobber paa forskjellige Steder; i Oldtiden var Sølvgruberne ved Laurion berømte. Marmor findes i Mængde og af fortrinlig Beskaffenhed paa Paros og Tinos, ved Eleusis og Athen (Pentelikon), Merskum i Thebens Omegn, Salt paa Milos og Brunkul i Attika og paa Euboia. Planteriget frembyder i vild Tilstand de almindelige sydeuropæiske Skovtræer; ca. 40 Kv.mil af Landet er bevoxet med Skov, især af Fure, Gran, Pinier, Eg og Oliven, men Skovenes Udstrækning formindskes stadig. Af dyrkede Planter forekommer især Hvede, Byg, Rug, Mais og tildels Ris, endvidere Vin og de sædvanlige Sydfrugter samt Tobak, Bomuld, Oliven og Morbærtræer. Dyreriget frembyder intet særegent. — Indbyggerne er for Størstedelen Grækere (Hellener, noget over en Mill.); desuden findes endel Albanesere og et mindre Antal Jøder, Italienere, Englændere og andre indvandrede Folk. Statskirken er den græsk-katholske, og Landet stod indtil 1833 i geistlig Henseende under Patriarken i Konstantinopel; senere er den øverste Kirkestyrelse Synoden i Athen, der bestaar af 5 Erkebiskoper og en Regjeringskommissær. Erkebiskopernes og Biskopernes Antal er 16; Præsterne besidder i Almindelighed en meget tarvelig Uddannelse, men har stor Indflydelse paa de lavere Klasser. Skolevæsenet har i den senere Tid modtaget flere Forbedringer, som dog ikke har udrettet alt, hvad man af disse kunde vente sig, idet de ikke har vundet tilstrækkelig Anklang hos Folket. For den høiere Undervisning findes et Universitet i Athen, anlagt 1837, med 60 Professorer og ca. 1200 Studerende, 16 Gymnasier, omkr. 90 Borgerskoler, 3 Præsteseminarier, et Lærerseminarium, en Militærskole og en polyteknisk Skole. Almueskoler findes i hver Menighed, og Undervisningen ved dem er ifølge Lov tvungen, men benyttes langtfra i den tilsigtede Udstrækning; den meddeles ved samtlige offentlige Skoler, saavel høiere som lavere, gratis. — Af Landets Næringsveie indtager Agerbruget den første Plads. Kornavlen er dog mindre væsentlig mod Produktionen af Vin og især af Korinter, af hvilke der aarlig udføres betydeligt, i 1874 for over 37 Millioner Francs. Endvidere dyrkes Olie (aarlig ca. 200,000 Hektoliter), Sydfrugter, Bomuld og Tobak, af hvilken sidste Vare Udførselen ikke er ubetydelig. Fædriften er af mindre Vigtighed og indskrænker sig mest til Faar og Gjeder; der udføres en Del Uld samt Skind. Silke- og Biavlen er derimod af forholdsvis større Betydning. Rige Fiskerier foregaar rundt Kysterne og leverer vigtige Bidrag til Befolkningens Underhold. Bergverksdriften er, uagtet Landet ingenlunde er fattigt paa mineralske Produkter, ubetydelig; der udvindes især Bly og Marmor. Industrien var, da Landet blev uafhængigt, aldeles forsømt, men senere har Regjeringen taget sig af den, og den har lidt efter lidt udviklet sig i ikke ringe Grad, om der end ikke er Tale om nogen videre Udførsel af Industriprodukter. De fortrinligste inden Landet fabrikerede Sager er Silke- og Lintøi samt Broderier i Guld og Sølv. Handel og Sjøfart er paa Grund af den lange Kyststrækning med dens mange Havne ganske livlig; Udførselen omfatter Landets Naturprodukter, Indførselen især engelske og franske Industrifrembringelser samt Kolonialvarer. Værdien af Udførselen var 1874 75½ Mill. Francs og af Indførselen 120⅓ Mill. Francs. Antallet af ankomne og afgaaede Skibe i Rigets Havne var 1874 tilsammen 142,503; Landets egen Handelsflaade udgjorde s. A. 5,202 Skibe, hvoraf 4,097 Kystfartøier. Samfærdselen i det Indre lider under Mangel paa brugbare Veie; af Jernbaner findes kun én mellem Athen og Piræus, ca. 1 Mil lang. Telegrafernes Længde er noget over 200 Mil. — Mynténheden er Drakmen = 1 Franc (72 Øre), som deles i 100 Lepta. Maal og Vegt er ordnede efter det metriske System, men med græske Navne for Enhederne. Af større Bankinstituter findes Nationalbanken i Athen og den ioniske Bank paa Korfu. — Grækenlands Forfatning er indskrænket monarkisk; Nationalforsamlingen („Raadet") vælges paa tre Aar ved direkte Valg med hemmelig Afstemning og kan naarsomhelst opløses af Kongen; denne, som fører Titel af „Hellenernes Konge", er uansvarlig og vælger og afskediger sine (7) ansvarlige Ministre. Han har Benaadningsret, dog kræves til dens Udøvelse mod politiske Forbrydere Nationalforsamlingens Samtykke. Almindelig Stemmeret finder Sted;

valgbar til Nationalforsamlingen er enhver Stemmeberettiget, som er over 30 Aar. Forfatningen er parlamentarisk med Etkammersystem og bærer gjennemgaaende et demokratisk Præg; Adel existerer ikke. Grundloven, som er af 28de November 1864, kan kun forandres i sine mindre væsentlige Punkter og da med $^3/_4$ Stemmeflerhed i Nationalforsamlingen. Den øverste dømmende Myndighed indehar Areopagos i Athen; i anden Instans dømmer 4 Appellationsdomstole (i Athen, Patras, Nauplia og Korfu), i første Underretter for hver sin Kreds's vedkommende. For Politiforseelser o. lign. gives Fredsdommere efter fransk Mønster; Kriminaltilfælde, Pressefrihedssager og Forbrydelser mod Staten dømmes af Juryer. Finanserne var ved Kongerigets Oprettelse aldeles forstyrrede og er endnu i Uorden; Statsgjelden beløber sig til over 430 Millioner Drakmer; Statens Indtægter og Udgifter beregnedes 1877 til omtr. 39 Mill. Arméen er 12,000 Mand stærk og kan i Krigstid forøges til 30,000 Mand; i den seneste Tid er almindelig Værnepligt indført. Den eneste egentlige Fæstning er Nauplia med Palamidi. Flaaden bestaar af 21 Krigsfartøier med 1740 Mands Besætning; et Sjøarsenal findes i Poros. — Grækenlands Vaaben er et Sølvkors i blaat Felt; Flaget har 5 blaa og 4 hvide Horizontalstriber; øverst næst Stangen er et blaat Felt med et hvidt Kors. — Landet inddeles i 13 Nomarkhier og 59 Eparkhier. Hovedstaden er Athen.

— **Historie.** Det gamle Grækenland omfattede foruden det nuværende ogsaa Epirus og Thessalien, saaledes at dets Nordgrændse dannedes af Makedonien og Illyrien. Hele Landets Udstrækning var ca. 1570 Kv.mil. Det beboedes fra de ældste Tider, hvorom vi har nogen Efterretning, af Pelasger, et Folk af den indoeuropæiske Stamme, som drev Agerbrug og byggede befæstede Byer. Naar de indvandrede, kan ikke engang tilnærmelsesvis angives, ligesaalidt som den Tid, da de fortrængtes af Hellenerne, der efter al Sandsynlighed var et med Pelasgerne nær beslægtet Folk, fra hvilket disse tidlig havde skilt sig ud, og som i Tiden mellem denne Begivenhed og sin Indvandring til Grækenland havde erhvervet sig en høiere Grad af Kultur. Hellenerne var allerede tidlig delte i flere Stammer, som sandsynligvis indvandrede til forskjellig Tid; de vigtigste af dem var Joner, Dorer, Akhæer og Æoler. De første nedsatte sig i Attika, paa Nordkysten af Peloponnes, samt i Bøotien m. fl. St., Akhæerne i Lakonien og Argolis og senere i Jonien, som efter dem fik Navnet Akhaia, Æolerne i Nord i Thessalien og Epiros. Dorerne drog i det 12te Aarh. f. Kr. under Heraklidernes Anførsel ud fra Egnen om Parnassos og fordrev Akhæerne og Jonerne fra Peloponnes, hvorefter de sidste flyttede over til Lilleasiens Vestkyst og nedsatte sig der. Omtrent samtidig maa Grækerne have modtaget Paavirkning af Fønikerne og Ægypterne, med hvem de kom i Berørelse. De vedblev at være delte i en Flerhed af selvstændige Stater, som jevnlig bekrigede hverandre, og af hvilke, især senere hen i Tiden, ofte én indtog en mere indflydelsesrig Stilling (Hegemoni) ligeoverfor de øvrige. Kun ved overordentlige Leiligheder, naar det gjaldt en stor Nationalsag, hendte det, at alle Grækere, eller de fleste af dem, i Følelsen af sit Stammeslægtskab forenede sig til fælles Bedrifter. Det første af disse Tilfælde, som omtales, var den trojanske Krig (s. d.), som imidlertid helt tilhører Sagnhistorien. I den ældste saakaldte heroiske Tid styredes disse Stater af Konger, hvis Magt havde et patriarkalsk Præg; men temmelig tidlig og næsten overalt afløstes Kongemagten af Republiken, som i Regelen var aristokratisk. Af og til hendte det, at Republiken for en Tid afløstes af en Enkeltmands Enevælde, det saakaldte Tyranni, hvilken Benævnelse oprindelig var uden odiøs Bibetydning. Forresten lider den ældste græske Historie under en stærk Opblanding med Sagn og under Mangel paa nøiagtig Tidsregning, som først existerer fra den første Olympiade (s. d.), Aar 776 f. Kr. De vigtigste græske Stater var Sparta paa Peloponnes, Athen og senere Theben. Spartas Forfatning ordnedes af Lykurgos ca. 880 f. Kr. Ifølge hans Bestemmelser deltes den øverste Magt mellem to Konger og et Raad (Gerusia) paa 28 Medlemmer (Geronter); desuden bestod en Folkeforsamling, hvori enhver Spartaner over 30 Aar kunde deltage, og som valgte Embedsmænd, fattede Beslutning om Love og afgjorde Spørgsmaal om Krig og Fred. Omsorgen for Lovenes Overholdelse paahvilede 5 Eforer, som i Tidens Løb skaffede sig stor Indflydelse. Forresten gik Lykurgos's Love ud paa at opdrage Spartanerne til et tappert og haardført Krigerfolk, hvorimod aandelige Sysler var anviste en ringe Plads. I det 8de Aarh. angreb Spartanerne sine Naboer i Vest, Messenierne, som de underkastede sig efter en lang og blodig Krig 724. I næsten hundre Aar var de Herrer over Messenien, men derpaa reiste dette sig under Aristomenes's Anførsel og kjæmpede en fortvivlet Frihedskamp, som imidlertid ca. 630 endte med deres fuldstændige Underkuelse, saaledes at deres Land deltes mellem Seierherrerne, og de selv gjordes til Slaver. Senere (464) gjorde de endnu et Forsøg paa at befri sig, men ogsaa dette blev frugtesløst. Ved Messeniens Erobring kom Sparta i Besiddelse af Hegemoniet paa Peloponnes, medens i den øvrige Del af Landet Athen havde mest at sige. — I Athen skal Kodros (ca. 1060) ifølge et Sagn have været den sidste Konge; da han faldt i en Krig, ansaa man ingen for værdig til at træde i hans Sted, hvorfor Kongemagten nominelt ophævedes, og den øverste Styrelse kom i Hænderne paa en arvelig Arkhont af den gamle Kongeslægt. Senere (750) gik Arkhontværdigheden over fra at være livsvarig og arvelig til 10aarig og Gjenstand for Valg samt fra Kongeslægten til hele Aristokratiet, og fra 680 valgtes 9 Arkhonter for en Tid af ét Aar. Ca. 620 f. Kr. fik Arkhonten Drakon det Hverv at udarbeide Love for Athen, men de synes nærmest at have været Straffelove og ikke at have indeholdt nogen Bestemmelse om Forfatningen. Denne ordnedes først, efterat Kylons Forsøg paa at tilrive sig Magten var strandet, af Solon (590 f. Kr.), som delte Borgerne efter Formuen i 4 Klasser; de tre første af disse var pligtige til at gjøre Krigstjeneste og kunde vælges til Embedsmænd, deraf første Klasse til Arkhonter. Ved Siden af Arkhonterne stod et Raad (Areopagiterne), som i Fællesskab med hine havde den øverste dømmende og styrende Magt, og som dannedes af Arkhonter, der havde fungeret sin Embedstid ud. Hertil føiede han

senere et andet Raad (βουλή), hvis 400 Medlemmer valgtes af de tre første Klasser; dette Raads Beslutninger kunde antages eller forkastes af Folkeforsamlingen, i hvilken ogsaa den fjerde Formuesklasse (Theterne) deltog. Ved Siden af de fra gammel Tid bestaaende Domstole oprettede han nye, de heliastiske, d. v. s. Edsvornedomstole. Medens Solon efter at have endt sit Lovgiverværk var paa Reiser, udbrød der i Athen Stridigheder mellem Adelen og Folket, hvilket sidste ved hans Lovgivning havde faaet større Indflydelse end før. En Slægtning af Solon, Pisistratos, optraadte som Folkets Leder og endte med at tilrive sig selv Magten; ved hans Død 527 efterfulgtes han af sine to Sønner, af hvilke den ene snart blev dræbt, den anden forjaget, hvorpaa Klisthenes gjeninduførte Solons Forfatning med nogle Afændringer; han ophævede saaledes de gamle Fyler og inddelte Borgerne i ti Stammer, medens han samtidig forøgede Antallet af Raadets Medlemmer til 500. Desuden indførte han Ostrakismen (s. d.) for ved Hjelp af den at kunne fjerne enhver, hvis Indflydelse syntes farlig for Forfatningens Bestaaen. — Ikke længe efter indtraf en Begivenhed, som bragte Grækerne til at slutte sig sammen, om end kun for en Tid, og til at udføre Bedrifter, der til alle Tider vil nævnes med Beundring i Verdenshistorien. De til Lilleasien udvandrede Joner var under Kyros's Regjering blevne undertvungne af Perserne og søgte efter hans Død under Aristagoras's Anførsel at frigjøre sig. I dette Forsøg blev de understøttede af Athenerne, som angreb Lydien og brændte Sardis, men derpaa blev slagne og trak sig tilbage, hvorefter de ioniske Byer i Lilleasien atter blev undertvungne af Perserne. 492 sendte Darios en Flaade til Grækenland for at hevne Athenernes Optræden, men den ødelagdes af Storm udenfor Forbjerget Athos, og en samtidig udsendt Landhær gik for Størstedelen tilgrunde i Kamp med Thrakerne. Derpaa sendte Darios Gesandter til de græske Stater for at afkræve dem „Jord og Vand" til Tegn paa Underkastelse. Nogle af dem lod sig skræmme og efterkom hans Villie, men de to vigtigste Stater, Athen og Sparta, agtede ikke derpaa, og Kongen sendte derfor en uhyre Hær mod dem. Denne ødelagde først Eretria paa Euboia og gjorde derpaa Landgang i Attika, hvor den imidlertid paa Sletten ved Marathon mødtes af Athenerne, understøttede af en Haandfuld Folk fra Platæa i Bøotien; Spartanerne var ikke rykkede ud, da de efter sin Skik kun indlod sig i Slag ved Fuldmaane. Den græske Hær var neppe Tiendeparten saa stor som den persiske; men alligevel vandt den under Miltiades's Anførsel en glimrende Seier (12te September 490) og tvang Perserne til at vende tilbage til Asien. Aristides fik derefter mest at sige i Athen; men han forvistes 483 ved Ostrakismen, og Themistokles blev nu den ledende i de offentlige Anliggender. Den nye Perserkonge Xerxes (Darios var imidlertid død) rustede sig til et nyt, uhyre Tog for at underkue de gjenstridige Grækere; en stor Hær rykkede tillands gjennem Thrakien og Thessalien indtil Passet ved Thermopylæ, hvor de mødtes af en liden Skare Spartanere under Leonidas. Ved Forræderi af en Græker fik de Spartanerne indesluttede, og Leonidas og hans Folk blev nedhuggede (6te Juli 480). Den græske Flaade, som var organiseret af Themistokles, opbiedede Perserflaaden ved Forbjerget Artemision, men maatte efter to Dages Kamp trække sig tilbage derfra til Salamis. Vel rykkede Perserne efter Seiren ved Thermopylæ frem mod Athen og brændte Byen, som var forladt af de fleste af sine Indbyggere, men til Gjengjeld vandt Grækerne ved Salamis en saa afgjørende Seier tilsjøs, at Xerxes fandt sig bøjet til at vende tilbage til Asien. Han efterlod imidlertid en Hær i Grækenland under Mardonios; men denne blev totalt slagen ved Platæa 479 af Spartaneren Pausanias og Aristides, samme Dag som Persernes Flaade ved Mykale opbrændtes af Leotykhides og Xantippos. Med disse Begivenheder endte Perserkrigene, af hvilke Grækerne trods sin Faatallighed var gaaede seierrige ud. Dette bidrog i høi Grad til at hæve deres Nationalfølelse, og den Blomstringsperiode for hele Landet, men især for Athen, som nu indtraadte, var et Udslag af denne Følelse. Athen blev udadtil Grækenlands mægtigste Stat, om hvilken der sluttede sig mange Forbundsfæller; navnlig høvdede det sin Overmagt tilsjøs. Efter Themistokles, som, for en væsentlig Del paa Spartas Anstiftelse, var bleven landsforvist, blev Miltiades's Søn Kimon den indflydelsesrigeste Mand i Athen. Han gjenoptog Kampen med Perserne i Thrakien og Lilleasien, hvor han vandt den glimrende Dobbelseier tillands og tilvands ved Floden Eurymedon 466; 449 vandt han en lignende Seier ved Salamis og Kypros, hvor han fandt sin Død, men de græske Stæder i Lilleasien var nu befriede fra Persernes Herredømme. Efter Kimon kom som den athenienſiske Stats Leder Perikles, som i Løbet af næsten 40 Aar var i Besiddelse af en omtrent uindskrænket Magt, skjønt han aldrig var Arkhont og kun sjelden førte Hæren. Denne sin Magt skaffede han sig hovedsagelig ved sin sjeldne Veltalenhed og anvendte den til at udvide og styrke Demokratiet. Desuden var han overordentlig virksom for at udsmykke Byen med prægtige Bygninger og andre Kunstværker. Det største af alle hans Anlæg var Propylæerne med Parthenon og Erechtheion. Ogsaa Historieskrivning, Filosofi, Digtning og Skuespilkunst hævede sig i denne Athens „gyldne Tid" til en før ukjendt Høide. Men netop i den samme Tid fik en ulykkelig Skinsyge mellem Athen og Sparta stedse mere Næring, affødte større og mindre Sammenstød og brød 431, to Aar før Perikles's Død, ud i den peloponnesiske Krig. I denne kjæmpede næsten alle ioniske Stater paa Athens og alle doriske paa Spartas Side. Spartanerne og deres Forbundsfæller var de overlegne tillands, Athenerne tilsjøs. Efter Perikles's Død kom den ene ubesindige og udygtige Leder efter den anden i Spidsen for den athenienſiske Stat og Hær, og Resultaterne heraf viste sig snart; Athenerne blev mere og mere uheldige, og tilsidst endte Krigen med, at den athenienſiske Hær og Flaade i August 405 led et totalt Nederlag mod Lysander ved Ægospotamos. I Begyndelsen af 404 maatte Athen overgive sig, dets Mure blev nedrevne, Staden blev Spartas tvungne Forbundsfælle, og dens gamle demokratiske Forfatning afløstes af et Oligarki under de „30 Tyranner". Ved denne Udgang paa Krigen fik Sparta det

uomtvistelige Hegemoni i hele Grækenland. Imidlertid bidrog selve dette Hegemoni til at skade Sparta, idet den uvante Magt bragte den gamle spartanske Aand i Forfald; ogsaa benyttede det sin Magt ligeoverfor de øvrige Stater paa en saadan Maade, at disse ikke længe kunde eller vilde taale den. De tredives Tyranni i Athen styrtedes allerede 403 under Thrasybulos's Anførsel, og Demokratiet gjenoprettedes. Da Sparta kort efter indlod sig i Krig med Persien for at støtte de græske Stater i Lilleasien, optraadte Korinth, Argos og Theben som dets afgjorte Fiender, og den sidstnævnte Stat greb i Anledning af Grændsestridigheder mellem de opuntiske Lokrer og Fokerne til Vaaben mod Sparta, som understøttede de sidstnævnte. Thebanerne seirede ved Haliartos 395 og Atheneren Konon vandt kort efter en Seier ved Knidos over Spartanerne; men disse seirede til Gjengjeld ved Koroneia 394, hvorved de af Modstanderne vundne Fordele igjen gik tabt. Krigen, som fik Navn af den korinthiske Krig, fordi den senere især dreiede sig om Korinth, varede under vexlende Held til 387, da den saakaldte antalkidiske Fred kom istand, ifølge hvilken Kypros og de græske Byer i Lilleasien skulde tilhøre Persien, de øvrige græske Stater være uafhængige. Spartas Hegemoni erkjendtes derved, at det fik det Hverv at exekvere Fredsbestemmelserne. Dets hensynsløse Fremfærd skaffede det imidlertid endnu flere Fiender; saaledes blev Mantineia erobret og tildels ødelagt 385 og Borgen (Kadmeia) i Theben indtaget ved Forræderi 382; den spartanske Besætning, som derpaa lagdes i Borgen, styrede Theben paa en tyrannisk Maade, indtil den forjoges af Pelopidas 379. Denne Begivenhed gav Signalet til en almindelig Reisning mod Sparta, i hvilken Theben, understøttet af den igjen opblomstrede athenienſiske Sjømagt, blev Sjelen. Efterat de øvrige græske Stater 371 havde sluttet Fred med Sparta, fortsatte Theben med Held Krigen under Epaminondas's Anførsel. Han vandt 371 en glimrende Seier ved Leuktra og 362 en anden ved Mantineia; i Mellemtiden var denne sidste By gjenopbygget, Megalepolis grundet som Midtpunkt for en arkadisk Enhedsstat, og Messenien befriet fra Spartas Herredømme. Efterat Athen 358 havde faaet Euboia igjen, fik det 357—55 en Krig med sine Bundsforvandte, i hvilken disse gjorde sig uafhængige. Paa samme Tid udbrød den fokiske (ogsaa kaldt den tredie hellige) Krig mellem Fokerne, som havde bemægtiget sig Helligdommen i Delfi, paa den ene Side og Thebanerne, Lokrerne og Thessalerne paa den anden. I denne Krig blandede Filip af Makedonien sig og benyttede sig af de forvirrede Forhold i Grækenland til at gjøre sig selv til den herskende. Efter at have erobret Olynth og tilvendt sig selv Fokernes Sæde og Stemme i Amfiktyonerraadet (s. d.) mødtes han af Athenerne, Thebanerne og deres Forbundsfæller, men slog dem alle ved Khæroneia 338, i hvilket Slag han gjorde Ende paa Grækenlands Frihed. Efter Filips Død gik hans Herredømme i Grækenland over til hans Søn, Alexander den store, som førte en Hær Grækere mod Persien og omstyrtede det persiske Rige. Et Opstandsforsøg 335 straffedes med Thebens Ødelæggelse. Efter Alexanders Død blev ogsaa Grækenland Gjenstand for Stridighederne mellem hans Feltherrer. Ved den Fred, som sluttedes mellem disse 311, bestemtes det, at de græske Stater skulde være fri; men alle de, som havde delt Alexanders Rige mellem sig, søgte hver paa sin Kant, under Foregivende af at vaage over denne Frihed, at skaffe sig Indflydelse i Grækenland. Saaledes tilrev Demetrios Poliorketes sig 307 Magten i Athen, gjenoprettede der den demokratiske Forfatning og bemægtigede sig ogsaa Herredømmet i Korinth, Megara, Sikyon m. fl. Stæder. Efter Slaget ved Ipsos 300 gik dette hans Herredømme tabt; vel vandt han Athen og Størstedelen af Peloponnes tilbage, men det gik snart igjen tabt, efterat han havde besteget den makedoniske Trone. 279 brød Brennus med sine Krigerskarer ind i Grækenland; Grækerne forenede sig og seirede ved Thermopylerne, Øta og Parnassos, ligesom Athen og Sparta med Held modstod Pyrrhos's Erobringsforsøg 274. 272 bemægtigede Antigonos Gonatas sig Athen og Korinth. En Ytring af Grækernes Ønske om at slutte sig sammen og værne om sin Selvstændighed var Stiftelsen af det akhæiske Forbund 281, oprindelig mellem Dyme, Patrai, Triteia og Farai, men som under Aratos's Ledelse udvidedes til ogsaa at omfatte Sikyon, Korinth, Megara, Epidauros, Megalepolis, Argos m. fl. Stæder; Forbundet stod ogsaa i et venskabeligt Forhold til Athen. Et lignende Forbund var det ætoliske; men istedenfor at slutte sig sammen blev begge Forbund snart aabenbare Fiender. Ogsaa Sparta fik det akhæiske Forbund mod sig, og Aratos tog sin Tilflugt til Makedonerkongen Antigonos Doson mod denne Stat. Antigonos oprettede snart igjen Makedoniens Herredømme over Grækenland, hvis fleste Stæder forenedes til et Forbund under Makedoniens Overhøihed. 217 udbrød en ny Krig mellem Akhæerne og Ætolierne, men den stansedes snart af Filip den femte af Makedonien. Imidlertid sluttede Ætolierne 211 et Forbund med Filips Fiender, Romerne, hvilket senere tiltraadtes ogsaa af Sparta, Messenien og Elis. Efterat der i flere Aar var kjæmpet med vexlende Held, kom 205 en Fred istand mellem Filip og Romerne; Grækerne klagede imidlertid snart over, at den første ikke overholdt Freden, og Romerne tog deraf Anledning til at erklære ham Krig paany. Efterat den romerske Feltherre Titus Quinctius Flamininus 198 var kommen til Grækenland, gik de fleste akhæiske Byer over fra Filip til Romerne, og Slaget ved Kynoskefalæ 197 gjorde Ende paa Makedoniens Herredømme over Grækenland. Romerne benyttede sig nu klogelig af de mange indbyrdes Stridigheder mellem de i Navnet uafhængige græske Stater til at underkaste sig den ene af dem efter den anden, og ved Korinths Ødelæggelse af Mummius 146 gik Landets Frihed ganske under for lange Tider. Umiddelbart efter denne Begivenhed blev Grækenland taget i Besiddelse af Rom og henlagt under Statholderen i Makedonien. Flere strenge Forholdsregler, som i Begyndelsen blev tagne mod de græske Stater, mildnedes snart igjen, og enkelte af dem, saaledes Athen, hævede sig til en vis Grad af Blomstring og Velstand; men Krigen med Mithridates (fra 88), i hvilken Athenerne, Akhæerne, Lakedæmonierne og Bøotierne lod sig forlede til at deltage mod Rom, bragte megen Elendighed og Ødelæg-

gelse over deres Stater. Kort efter hjemsøgtes Grækenland ogsaa med Røveri og Plyndringer af de talrige paa Middelhavet omsværmende Sjørøvere, indtil disse 67 beseiredes af Pompejus. Athen begyndte nu igjen at hæve sig, særlig paa Grund af dens meget besøgte filosofiske Skoler; Korinth gjenopbyggedes 44 og opnaaede senere adskillig Velstand og Betydning. Efter Cæsars Død sluttede en stor Del af Grækerne sig til Brutus, men behandledes efter hans Fald ved Filippi med Mildhed af Antonius og Octavian; da den sidstnævnte var bleven Keiser, fik Grækenland som egen Provins (Akhaia) sin særegne Statholder. Begunstiget af flere af de romerske Keisere førte det nu en forholdsvis lykkelig Tilværelse, indtil Goterne i Midten af det 3die Aarh. e. Kr. begyndte at hjemsøge det med sine Røvertog. Efterat Konstantin den store havde antaget Kristendommen, vandt denne i det 4de Aarh. snart videre Udbredelse i Grækenland. 395 trængte Vestgoterne under Alarik ind i Landet og anrettede store Ødelæggelser, hvorimod Hunnernes, Østgoternes og Vandalernes Tog i det 5te Aarh. ikke eller kun ubetydelig berørte Grækenland. Omkring 540 trængte slaviske Stammer lige frem til Isthmen, og i de nærmest paafølgende Aarhundreder vandt de mere og mere Fodfæste, saaledes at der i Midten af det 8de Aarh. existerede slaviske Menigheder ved Siden af de græske og saaledes, at begge Nationaliteter fra den Tid af begyndte at smelte stærkt sammen, en Omstændighed, som bidrog ikke lidet til at udvikle Liv og Driftighed i de græske Byer. Henimod Slutningen af det 11te Aarh. begyndte Normannerne under Robert Guiscard og hans Søn Bohemund at forurolige Grækenland; 1141 omseilede Kong Roger af Sicilien Peloponnes og indtog og plyndrede Korinth, som imidlertid snart igjen reiste sig efter denne Ulykke. Paa disse Tider bidrog Jøderne meget til at fremme Handel og Foretagsomhed i Grækenland, som derfor mod Slutningen af det 12te Aarh. hørte til de mest blomstrende og velhavende Dele af det byzantinske Rige. Efterat Frankerne 1204 havde oprettet det latinske Keiserdømme i Konstantinopel, blev Markgrev Bonifacius af Montferrat Konge i Thessalonika, hvorfra han gjentagende gjorde Erobringstog til forskjellige Kanter af Grækenland. Kort efter dannedes flere frankiske Fyrstendømmer i Akhaia, Athen o. fl. St.; ogsaa Venetianerne dannede mindre Fyrstendømmer, især paa Øerne. Ingen af disse Smaastater formaaede imidlertid at holde sig mod Tyrkerne, efterat disse 1453 havde indtaget Konstantinopel. 1456 erobredes Athen, og 1460 kom hele Peloponnes (som nu havde antaget Navnet Morea) med Undtagelse af nogle faa af Venetianerne besatte Punkter i Tyrkernes Hænder. I de første Aarhundreder føltes det tyrkiske Herredømme ikke synderlig tungt, idet Grækerne beholdt sin egen Kommunalforfatning, og de fleste af Øerne i Realiteten var uafhængige. 1573 mistede Venetianerne sine sidste Besiddelser paa det græske Fastland, og 1669 bemægtigede Tyrkerne sig ogsaa Kandia. 1685 lykkedes det imidlertid Venetianerne at tilbageerobre Morea, som de beholdt indtil 1715. Derefter indrettedes hele Grækenland til en tyrkisk Provins med sine Paschaer, hvilke, efterhvert som den tyrkiske Regjering sank ned til en Skyggeregjering, tiltog sig større Magt og udsugede Landet hver paa sin Kant. Grækerne udviklede imidlertid en stedse større Driftighed og udmærkede sig ved større Dannelse end sine tyrkiske Herrer; navnlig kom omtrent hele Rigets Handel og Skibsfart over i deres Hænder. Henimod Slutningen af det 18de Aarh. begyndte Rusland at optræde som Beskytter af sine græske Troesfæller; ved russisk Indflydelse og Hjelp istandbragtes en Opstand paa Morea 1770, hvilken imidlertid snart og voldsomt blev undertrykt, især ved Albanesernes Hjelp. I Freden 1774 maatte Tyrkiet indrømme Grækerne flere Friheder, som den tyrkiske Regjering imidlertid ikke magtede at gjennemføre, ligesaalidt som den formaaede at beskytte Grækenland mod de vilde Albanesere, hvilke efterat have undertrykt Opstanden betragtede sig selv som Landets Herrer. Først 1779 greb Regjeringen til mere energiske Forholdsregler, og Hassan-Pascha oprev i et Slag ved Tripolizza næsten ganske Albanesernes Krigsmagt. Suliotterne i Epiros, som havde løsrevet sig fra Ali Pascha af Janina, ophidsedes under den snart igjen udbrudte Krig mellem Rusland og Tyrkiet til Opstand; ved den derpaa følgende Fred i Jassy 1792 fik Grækerne Tilladelse til at drive fri Skibsfart under russisk Flag. Imidlertid oprettedes et hemmeligt Selskab, Hetæriet, af Konstantinos Rhigas m. fl. for at arbeide for Grækenlands Uafhængighed; vel blev det opdaget, og Rhigas henrettet 1798, men den ved Handelen fremkaldte Velstand i Forbindelse med Oplysningens større Udbredelse blandt Grækerne virkede til, at deres Nationalfølelse stedse mere udvikledes og Trangen til Uafhængighed gjorde sig stærkere gjeldende. 1814 oprettedes et nyt Hetæri, som maskerede sine egentlige Hensigter ved at foregive at have et literært Formaal; dets Planer gik ud paa at gjenoprette det byzantinske Rige under Grækernes Herredømme. Da Ali, Pascha af Janina, 1820 løsrev sig fra Sultanens Overherredømme, knyttede Grækerne en Forbindelse med ham, og 1821 kom Opstanden til Udbrud i Valakiet; men Uenighed mellem Lederne og Udeblivelsen af den fra Rusland paaregnede Hjelp gjorde, at den her fik liden Fremgang. Samtidig reistes der ogsaa Opstand paa Morea, hvor Grækerne i Løbet af kort Tid indtog de fleste vigtige Punkter, medens ogsaa de fleste af Øerne sluttede sig til Reisningen. En Opstand i Konstantinopel i April s. A. førte til skrækkelige Scener; en Mængde græske Kirker nedreves, Patriarken og en stor Del af Geistligheden samt ca. 30,000 andre Grækere dræbtes eller bortførtes som Slaver. Det var naturligt, at en saadan Fremfærd ophidsede Grækerne stedse mere til Kamp, men den ulykkelige Skinsyge og Uenighed mellem deres Anførere bevirkede, at de ikke fik saa stor Fremgang, som de ellers kunde have havt. Deputerede fra alle Landets Distrikter sammentraadte 1822 i Epidauros og vedtog en fri Forfatning; 1822—23 indtoges efter hinanden Korinth, Nauplia og Athens Akropolis, og da Tyrkerne i April 1822 paa det grusomste havde hærjet og plyndret Khios, hævnede den græske Anfører Kanaris dette ved i Juni at opbrænde Størstedelen af deres Flaade ved Tenedos. Grækerne begyndte nu ogsaa at se sig om efter Hjelp i Udlandet; en Henvendelse til de europæiske

Magter paa Kongressen i Verona mødtes med Afslag, hvorimod flere Privatmænd (Filhellener) fra forskjellige af Europas Lande støttede Frihedskampen med Penge eller ved selv at deltage i den. 1824 lykkedes det at erholde et ikke ubetydeligt Laan i London. S. A. udrustede Mehemed Alis Søn Ibrahim, der var udnævnt til Pascha over Morea, en egyptisk Hær og Flaade mod Grækerne; Flaaden blev imidlertid snart slaaet og nødt til at vende tilbage, men Landgangshæren førtes i Begyndelsen af 1825 over Kreta til Morea, indtog Navarino og hærjede paa det grusomste. 1826 erobredes Missolonghi og derefter Østgrækenland og Athen; et uhyre Antal af Indbyggerne bortførtes som Slaver, og Ibrahim tænkte paa at udrydde alle Grækere paa Morea for siden at befolke det med Ægyptere. I Begyndelsen af 1827 valgte en ny Nationalforsamling i Troizen Englænderen Church til Overstbefalende over den græske Armé og Cochrane til Admiral; Grev Kapodistrias udnævntes til Regent for en Tid af 7 Aar. S. A. sluttede Rusland og England sig sammen for at hindre videre Ødelæggelser i Grækenland og bestemte, at det for Fremtiden skulde være en Tyrkiet skattskyldig Vasalstat med en egen indfødt Fyrste. Overenskomsten tiltraadtes af Frankrige, og da Tyrkiet bestemt afviste de tre Magters Forestillinger, foretog de Skridt til ved sine Flaader at hindre flere Troppers Tilførsel fra Ægypten. 20de Oktbr. 1827 kom det til et Sjøslag ved Navarino, i hvilket den tyrkisk-ægyptiske Flaade blev totalt tilintetgjort. I Løbet af næste Aar tvang Franskmændene under Maison Ibrahim Pascha til at rømme Morea, hvorefter de forbundne Magter stillede Grækenland under sin Beskyttelse. 1829 blev Missolonghi indtaget af Church. Imidlertid var Kapodistrias ankommen og havde strax med Iver taget sig af Landets Organisationsvæsen. Sommeren 1829 traadte en Nationalforsamling sammen i Argos; den stadfæstede Kapodistrias's udøvende Magt og stillede ved Siden af ham et Senat, hvis Medlemmer for Størstedelen skulde udnævnes af ham. 3die Febr. 1830 erklæredes Grækenland af de forenede Magters i London samlede Konferens for et uafhængigt Kongerige, en Bestemmelse, som 24de April stadfæstedes af den tyrkiske Regjering. Efterat Prins Leopold af Sachsen-Koburg-Gotha havde afslaaet den ham tilbudte Trone, vedblev Kapodistrias at styre Landet paa temmelig egenmægtig Maade, hvilket bragte ham i et meget spændt Forhold til de mægtige Friskarehøvdinger; navnlig bidrog Indførelsen af et ordnet Skattevæsen meget til at vække Misfornøielse. Mainoterne gjorde Oprør 1830, og næste Aar løsrev ogsaa Hydra og andre Øer sig og dannede en provisorisk Regjering. En formelig Borgerkrig begyndte; den hydriotiske Admiral Miaulis bemægtigede sig Sommeren 1831 den græske Flaade og brændte den. Kort efter faldt Kapodistrias som Offer for en privat Hevn. Hans Broder, Augustin Kapodistrias, udnævntes til provisorisk Præsident, men nødtes i Begyndelsen af 1832 til at takke af, hvorefter der den 7de Mai 1832 sluttedes en Overenskomst mellem de tre garanterende Magter og Baiern, ifølge hvilken den baierske Prins Otto (f. 1815) udnævntes til Grækenlands Konge. Han ankom i Begyndelsen af 1833 sammen med et Regentskab af Tyskere, som skulde regjere under hans Mindreaarighed. Alle faste Pladse besattes med baierske Tropper, et ordentligt Ministerium indsattes, Retsvæsenet ordnedes og Staten organiseredes i det hele taget paa europæisk Vis. Kongens tyske Mentorer formaaede imidlertid ligesaalidt at vinde Popularitet som at gjøre Ende paa de evindelige Partistridigheder mellem Grækerne indbyrdes. Efterat det første Regentskab 1834 var tilbagekaldt og et nyt indsat, flyttedes Residensen 1835 fra Nauplia til Athen, og 1ste Juli s. A. overtog Kong Otto selv Regjeringen. Han vedblev imidlertid at støtte sig til Tyskerne og udnævnte Grev Armannsperg til Kansler. Dette vakte megen Misfornøielse, paa samme Tid som Partivæsenet vedblev at gribe om sig, støttet af de beskyttende Magter, som hver for sig søgte at skaffe sig Indflydelse ved at skabe sig et Parti i Landet. 1837 fjernedes Armannsperg, og s. A. udnævntes et nationalt Ministerium under Zografos; de tyske Tropper og de fleste fremmede Embedsmænd bortsendtes, men Folkets Ønske om at faa en Nationalforsamling sammenkaldt blev ikke imødekommet. 1843 blev Kongen ved en Opstand i Athen tvungen til at afskedige alle fremmede Embedsmænd, udnævne Metaxas til Ministerpræsident og sammenkalde Nationalforsamlingen. Denne udarbeidede et Udkast til en ny Forfatning, som stadfæstedes i Marts 1844. Hverken Rigets indre eller dets ydre Forhold blev imidlertid i nogen synderlig Grad forbedrede ved disse Forholdsregler; særlig var og blev Finanserne i den største Uorden. 1847 kom det til Grændsestridigheder med Tyrkiet, og 1850 blokerede England under et tomt Paaskud de græske Havne, forbitret over at have tabt sin Indflydelse i Landet. Under Krimkrigen streifede græske Friskarer ind i Tyrkiet, og Regjeringen satte sig ikke derimod; dette medførte, at Franskmændene 1854—57 besatte Piræus og nødte Kongen til at tage et nyt Ministerium. Omkring 1860 begyndte Misnøien med Kongen at blive meget stærk; et Forsøg paa at danne et liberalt Ministerium under Kanaris strandede paa Kongens Uvilligbed til at indføre det parlamentariske System. S. A. udbrød der paa flere Steder Opstande, og om Høsten erklæredes Kongen, medens han var paa en Reise paa Morea, for afsat, hvorefter han uden at gjøre Modstand forlod Landet. Ved en almindelig Folkeafstemning valgtes derpaa Prins Alfred af England til Konge, nærmest for derved at faa de ioniske Øer forenede med Grækenland. Prinsen fik dog af Beskyttelsesmagterne ikke Lov til at modtage Valget, hvorefter paa Englands Anvisning Prins Vilhelm af Danmark (f. 1845) blev valgt til Konge under Navn af Georg den første. Høsten 1863 kom han til Grækenland, kort efterat de ioniske Øer, som var afstaaede af England, havde udtalt sin Tilslutning til Grækenland. Efterat en Forfatningsrevision havde fundet Sted, aflagde Kongen 28de Novbr. 1864 Ed paa den nye Konstitution. Siden den Tid har en frisindet Ordning af Rigets indre Forhold gaaet jevnt, om end sent fremad; Partivæsenet er vistnok vedblevet at florere og har medført talrige Ministerskifter, men i det hele taget synes Partiernes Stridigheder ikke at omfattes med nogen dybere Interesse af Folket. Med Udlandet har der i den senere Tid kun én Gang

fundet en Konflikt Sted, nemlig i 1866—69, da en Masse græske Frivillige deltog i Opstanden paa Kreta, indtil Tyrkiet og Stormagterne ved sin Indskriden standsede denne Grækenlands Deltagelse i Kampen. Under den russisk-tyrkiske Krig 1877—78 holdt Grækenland sig neutralt; Fredskongressen i Berlin 1878 lovede det Grændseudvidelser mod Nord, uden at dette Løfte endnu (1880) er blevet opfyldt.

Græs (Gramineae), Familie af de énfrøbladede Planter, har et ledet og hult, i Rum afdelt Straa samt lange og smale linienervede Blade, som danner en rørformet, paa den ene Side spaltet Skede om Straaet. Paa det Sted, hvor Skeden gaar over i Bladpladen, sidder paa dens indvendige Side en tynd, opadrettet Skedehinde. Blomsterne er i Regelen grønne og samlede til Smaaax, som igjen er sammensatte i et større Ax (f. Ex. hos Rug) eller i en Top (hos Havre). Hver Blomst er indesluttet af to Agner, af hvilke den ene er forsynet med en lang Snerp; Smaaxene omgives af to Yderagner. Blomsterne har 3 Støvdragere og enkelt Frugtknude med to Grifler, hvis Ax er fjerformede. Frugten er en saakaldt Korn- eller Græsfrugt, d. v. s. et Slags Nød, hvis Skal er fastvoxet til Kjærnen. — Græsarterne omfatter et overordentlig stort Antal Slægter og Arter; de er især dominerende i de middelsvarme Lande Flora og bedækker der store sammenhængende Strækninger; i de varmere Lande forekommer de mere enkeltvis, men har ofte næsten træagtige Kjempeformer at opvise. De fleste af dem er vigtige som Foderplanter; nogle besidder i sine Frø en saa stor Mængde nærende Stoffer, at de udgjør den væsentligste Del af Menneskenes Føde. Disse kaldes Kornarter; de vigtigste af dem (Byg, Rug, Hvede, Havre, Ris, Mais) findes beskrevne under særskilte Artikler. — De i Norge voxende Græsarter kan inddeles i følgende 7 Grupper: 1) med Smaaax, som paa én Undtagelse nær er flerblomstrede, stillede i et større Ax paa en ledet Axstilk; Snerpen udgaar fra Spidsen af den nederste Inderagne. Herhen hører Byg (Hordeum), Rug (Secale), Hvede (Triticum), med dens vildtvoxende Arter, Kveke (T. repens) og Hundehvede (T. caninum), som har haarede Blade; endvidere Slægten Raigræs (Lolium) med kun én Yderagne og Strandrug (Elymus arenarius) med vidtforgrenet Rodstok, brede, stive og spidse, blaagrønne Blade og indtil 6 Tommer langt Ax. — 2) med flerblomstrede Smaaax i Top. Herhen hører flere Arter Svingel (Festuca), Hundegræs (Dactylis glomerata) med hvasse kjølede Blade og ensidet Top, samt Fals (Bromus) med store langsnerpede Smaaax og 3 Yderagner. — 3) med flerblomstrede Smaaax i Top, uden Snerp. Herhen hører Bævregræs (Briza media) med hjerteformede, sladtrykte hængende Smaaax paa haarfine, udsperrede Grene, Rapgræs (Poa) i mange Arter, Sødgræs (Glyceria) med lange, linieformede, trinde Smaaax, Blaatop (Molinia coerulea) med mørkviolet Top og en af korte Haar sammensat Skedehinde. — 4) med flerblomstrede Smaaax i Top og vreden Snerp fra Inderagnens Ryg eller Grund. Herhen hører Havre (Avena) med dens vilde Arter, Trold- ell. Floghavre (A. fatua), Hestehavre (A. elatior), Dunhavre (A. pubescens) med haarede Blade og Enghavre (A. pratensis) med smal, næsten axlignende Top og stærkt bøiet Snerp; endvidere Bunke (Aira), Lodnegræs (Holcus) med blødhaarede Blade og grenede, sammenknebne Toppe, Hængeax (Melica nutans) med nikkende Smaaax uden Snerp i en énsidet ludende Klase, og Vandrør (Phragmites communis), den største norske Græsart, 3—4 Alen høi, med brede, meget stive og indtil 1 Fod lange Blade, lange, blødе Haar ved Roden af Blomsterne og en 6—12 Tommer lang, brunrød Top. — 5) med énblomstrede Smaaax i Top. Herhen hører Hveinstraa (Agrostis), Rørhvein (Calamagrostis), Miliegræs (Milium effusum), med brede, vellugtende Blade og en pyramideformet Top paa indtil en Fods Længde, samt Strandrør (Phalaris arundinacea). — 6) med énblomstrede Smaaax i et større Ax. Herhen hører Rævehale (Alopecurus) med kun én Inderagne, Kavlegræs ell. Thimotei (Phleum) med stive Straa og valseformet Ax, samt Gulax (Anthoxanthum odoratum) med to Støvdragere og treblomstrede Smaaax; det udmærker sig ved sin Vellugt. — 7) med manglende Yderagner. Herhen hører Finstjæg (Nardus stricta) med bladløst Straa, børsteformede Blade ved Roden og tyndt, énsidet Ax.

Græshoppe (Gryllus), Slægt af de skindvingede Insekters Orden, har meget lange Bagben, ved hvis Hjelp de kan gjøre store Spring, langagtigt Hoved med lange Følehorn, lange og smale Forvinger og brede Bagvinger, som under Hvilen kan foldes vifteformet sammen. Hannerne kan under Hvilen frembringe en temmelig stærk hvislende Lyd ved at gnide Vingerne mod Baglemmerne eller mod hinanden indbyrdes. Hunnerne er hos nogle Arter forsynede med en sabelformet Læggebraad, hvormed Æggene nedbores i Jorden. De undergaar kun en ufuldstændig Forvandling, idet Larverne, naar undtages at de mangler Vinger, ser ud som det fuldtudviklede Insekt og ligeledes fører samme Levemaade. De lever af Planteføde og har en særdeles kraftig Bidemund. Deres Farve er i Regelen grøn, brun eller graa. — Bekjendt er især Vandregræshoppen (Gryllus migratorius), som bliver indtil 2 Tommer lang; den drager frem i uhyre Sværme, som øder omtrent al Plantevext der, hvor de slaar sig ned. De forekommer i de varmere Dele af Asien, Afrika og Amerika, men har undertiden vist sig i Syd- og Mellemeuropa, enkeltvis ogsaa i Norge.

Græsk Sprog og Literatur. Det gammelgræske Sprog hørte til den indoeuropæiske Sprogstamme og var inden denne nærmest beslægtet med Latin og de gammelitaliske Mundarter. Det udmærkede sig i høi Grad ved Velklang, Klarhed og Rigdom paa Ord og Former. Allerede i de ældste Tider, fra hvilke vi har sproglige Mindesmærker opbevarede, existerede der et stort Antal Dialekter; Oldtidens Forfattere ordnede disse i 4 Grupper, den æoliske, doriske, ioniske og attiske, eller ogsaa kun i to, den haardere æolisk-doriske og den blødere og smidigere ionisk-attiske. I Virkeligheden var dog Dialekternes Antal, som man kan se af opbevarede Indskrifter, langt større. I Literaturen er flere Dialekter repræsenterede; først optraadte hos Homer de lilleasiatiske Joners Mundart, som der-

paa holdt sig som „epist" eller „poetist" Sprog ogsaa hos de senere Epikere. Den lesbisk-æoliske Dialekt repræsenteredes af de æoliske Melikere, bl. a. Alkæos og Sapfo, den doriske af en Række Lyrikere med Pindaros i Spidsen. De store atheniensiske Tragikere skrev i attisk Dialekt, medens deres Korsange nærmer sig den doriske Lyrik. I Prosaen findes hos Herodot og Hippokrates den nyioniske, hos Thukydid og Antifon en ælvre Form af den attiske og hos de senere Prosaister den nyattiske Dialekt. Efterat Græsk fra Alexander den stores Tid var blevet det egentlige Verdenssprog, dannedes for Prosaen en Fællesdialekt (*κοινὴ γλῶσσα*) paa Grundlag af den attiske; udenfor de egentlige græske Stater dannede sig ved denne Tid en Række Mundarter, som fik Navn af hellenistiske, og for hvilke den makedoniske var Grundlaget. Under Romernes og senere hen ogsaa andre barbariske Folkeslags Indflydelse udartede det græske Talesprog i de første Aarhundreder af vor Tidsregning mere og mere, medens det skrevne Sprog ængstelig holdtes indenfor de klassisk-attiske Former. Som Resultat af alle de Forandringer og den Indtrængen af fremmede Elementer, for hvilke Græken senere har været Gjenstand, er det nygræske Sprog fremgaaet. Dette skiller sig fra det gammelgræske ved en langt mere simplificeret syntaktist Bygning, ved Bortfald af en Del Bøiningsformer (Dualis, Infinitiv, Optativ, Perfektum), ved mange Ords forandrede Betydning og ved Kvantitetens Tilsidesættelse ligeoverfor Akcenten i Stavelserne. En Mængde fremmede Ord, især slaviske, tyrkiske og italienske, som i Tidens Løb har vundet Borgerret, har man i senere Tid ivrig stræbt at udrydde og erstatte ved Ord fra Gammelgræsk. Der har idetheletaget siden Grækenland fik sin Selvstændighed fundet en livlig Sprogbevægelse Sted, og Sproget kan endnu ikke paa langt nær siges at have formet sig til en fast Enhed; meget mere skal man neppe fortiden finde to Forfattere i Landet, som skriver sit Sprog éns. — Allerede i Oldtiden begyndte man at beskjeftige sig med det græske Sprogs Grammatik; enkelte Studier paa dette Felt findes saaledes hos nogle Sofister, hos Platon og Aristoteles. Grammatikens videnskabelige Begrundelse og Udvikling skyldes dog først og fremst de alexandrinske Lærde, og blandt dem igjen fornemmelig Aristofanes fra Byzanz og Aristarkhos (150 f. Kr.). Den sidstnævntes Elev Dionysios forfattede den første systematiske græske Grammatik. Lexikografien dyrkedes især af Byzantinerne. Efterat Græsk gjennem Middelalderen havde været saagodtsom ukjendt for de vesteuropæiske Folk, blev det fra Slutningen af det 15de Aarh. kjendt gjennem de græske Lærde (Khryfaloras, Gaza, Laskaris o. fl.), som efter Konstantinopels Indtagelse af Tyrkerne flygtede til Italien. Blandt Sprogets mest fremragende Dyrkere i Tyskland og Nederlandene kan nævnes Reuchlin, Erasmus fra Rotterdam og Melanchthon. Fra disses Tid begyndte Græsk ivrig at dyrkes ved Universiteterne og at indføres i de lærde Skoler, hvor det paa de fleste Steder har holdt sig som fast Lærefag lige til Nutiden. Opkomsten af den sammenlignende Sprogvidenskab i vort Aarhundrede har baaret rige Frugter ogsaa for den græske Filologis vedkommende. Som de mest fremragende Arbeider paa Grammatikens og Etymologiens Omraade kan nævnes Georg Curtius's Grammatik (ogsaa bearbeidet paa Norsk) og hans „Grundtræk af den græske Etymologi" samt Benfeys „Græsk Rodlexikon". Af Lexika fortjener at nævnes de nyere Udgaver af Stephanus's „Thesaurus linguae graecae" og den af Pasfow grundlagte og senere af flere tyske Lærde fuldførte og bearbeidede „Handwörterbuch der griechischen Sprache". Gode Skoleordbøger er udgivne bl. a. af Tyskeren Schenkl og Danskeren Berg. — Det nygræske Sprogs videnskabelige Bearbeidelse indskrænker sig væsentlig til Lexika og Grammatiker for det praktiske Behov. Noget udtømmende grammatist eller lexikalst Arbeide over Nygræsk haves ikke. — Det græske Alfabet, saaledes som det nu anvendes til Trykning af saavel gammelgræske som nygræske Bøger, bestaar af følgende Bogstaver, hvis Navne er tilføiede i Parenthes, og som svarer til de efterstaaende latinske Bogstaver:

A, *α* (alfa), a.	*N*, *ν* (ny), n.
B, *β* (beta), b.	*Ξ*, *ξ* (xi), x.
Γ, *γ* (gamma), g.	*O*, *ο* (omikron), ŏ.
Δ, *δ* (delta), d.	*Π*, *π* (pi), p.
E, *ε* (epsilon), ĕ.	*P*, *ρ* (ro), r.
Z, *ζ* (zeta), z.	*Σ*, *σ*, *ς* (sigma), s.
H, *η* (eta), ē.	*T*, *τ* (tau), t.
Θ, *ϑ* (theta), th.	*Y*, *υ* (ypsilon), y.
I, *ι* (iota), i.	*Φ*, *φ* (fi), f (ph).
K, *κ* (kappa), k.	*X*, *χ* (chi), ch.
Λ, *λ* (lambda), l.	*Ψ*, *ψ* (psi), ps.
M, *μ* (my), m.	*Ω*, *ω* (omega), ō.

Disse Skrifttegn er udentvivl komne til Grækerne fra Fønikerne, hvilket ogsaa siges i Mythen, som beretter, at de er indbragte af Kadmos. Det oprindelige Alfabet skal efter de Gamles Beretning kun have indeholdt 16 Bogstaver; men det er rimeligt, at der strax fra Begyndelsen var 22, til hvilke saa Grækerne føiede det 23de, *Υ*. Enkelte af det oprindelige Alfabets Bogstaver (Digamma, Koppa, San) kom tidlig ud af Brug, hvorimod Anvendelsen af *Φ*, *X*, *Ψ* og *Ω* senere kom til. Det ovenfor opregnede Alfabet paa 24 Bogstaver blev 403 f. Kr. officielt indført i Athen og var snart almindelig brugt i hele Grækenland og de græske Kolonier. Bogstavernes Form har senere undergaaet mange Forandringer; særlig bør mærkes, at de Gamle udelukkende brugte store Bogstaver (Uncialskrift), medens de smaa (Minuskler) først forekommer i Haandskrifter fra det 9de Aarh. Akcenterne (`, accentus gravis, ´, accentus acutus, ˜, accentus circumflexus) og Tegnene for Aspirationen (῾, spiritus asper, ᾽, spiritus lenis) skal være opfundne af Alexandrinerne ca. 200 f. Kr., men kom først meget senere i almindelig Brug. — Literaturens ældste opbevarede Frembringelser er de homeriske Digte. Vistnok omtaler de græske Sagn endnu ældre Digtere og Sangere, som Musaios, Orfeus, Eumolpos m. fl., men disse maa sikkerlig ansees for mythiske, og de Digte eller Brudstykker af Digte, som er komne til os under deres Navne, er bevislig ægte. De homeriske Digte er opbevarede samlede til to omfangsrige Epopéer, Iliaden og Odysséen, af hvilke den første besynger Grækernes Kamp foran Troja, den anden Kong Odysseus's Hendelser paa Hjemveien fra Troja. Hos de Gamle og lige til Slutningen af forrige Aarh.

havde det uimodsagt været antaget, at disse Digte skrev sig fra en enkelt Digter, Homeros, hvis Levetid man satte til ca. 1000—900 f. Kr. 1795 søgte imidlertid Tyskeren F. A. Wolff at godtgjøre, at de ikke hidrørte fra en enkelt Digter, men meget mere var en Samling af forskjellige Rhapsoders Sange om Begivenhederne under og efter den trojanske Krig. Om den Strid, som i denne Anledning udspandt sig i den lærde Verden, se Art. Homeros. Hvad der er vist, er, at de homeriske Sange maa være affattede i Jonien i en Tid, som ligger forud for den sikre Tidsregning. Emner, som stod i Forbindelse med Iliadens og Odysséens, behandledes senere af et Antal Digtere, som har faaet Navn af de cykliske, fordi deres Digte danner en saavel indbyrdes som med de homeriske Sange sammenhængende Cyklus. Det græske Fastlands episke Digtning tog en anden Retning gjennem Hesiodos's (9de Aarh. f. Kr.), hvis Theogoni er en sammenhængende Mythologi i poetisk Form, medens hans andet Værk, „Arbeider og Dage", endog er af helt didaktisk Indhold. I den Tid, som fulgte efter en fast Tidsregnings Indførelse, formidledes Overgangen til Lyriken gjennem den elegiske Digtning, i hvilken det episke Hexameter vexlede med Pentametret (elegisk Versemaal). Elegien delte sig igjen som en Følge af den videre Betydning, de Gamle forbandt med dette Begreb, i flere Grene; saaledes repræsenteredes den krigerske Elegi af Kallinos og Tyrtæos (7de Aarh.), den gnomiske af Solon, Theognis, Kritias m. fl., den erotiske af Mimnermos (ca. 610), Filetas, Fanokles, Kallimathos og Myro, Elegien i snevrere Forstand (som Sørgedigt) af Arkhilokhos og Simonides (f. 556). Fra disse forskjellige Former af Elegien, som blev foredragne til Fløitespil, var Skridtet ikke langt til den egentlige Lyrik. Denne falder i to Hovedafdelinger, den lesbiske (æolisk-meliske) og den doriske. Den lesbiske Lyrik er væsentlig af erotisk og sympotisk Natur; den besynger i lette og smagfulde Vers Kjærlighedens og Livets Glæder og Sorger. Blandt dens mest udmærkede Dyrkere kan nævnes Alkæos fra Mitylene (600 f. Kr.), Digterinderne Sapfo og Korinna samt fremfor alle Anakreon fra Teos (560—475), hvis deilige Sange om Vin og Kjærlighed er den ægte helleniske Livsglædes originaleste og fyldigste Udtryk. De doriske Lyrikere sang i alvorligere Toner Hymner og Korsange af ophøiet Kraft og Skjønhed. Af dem var de ypperste Alkman fra Sardes (ca. 670), Stesikhoros, Ibykos, Simonides fra Keos og især Pindaros fra Kynoskefalæ i Bøotien (f. c. 520), hvis Oder til Ære for Seierherrerne i de hellige Lege maaske er det herligste, som er opbevaret os af græsk Lyrik. Medens saaledes Eposet og Lyriken fremstod og blomstrede hos Joner, Æoler og Dorer, var Attika den dramatiske Digtnings Vugge. Dramaet, saavel Tragedien som Komedien, er oprindelig fremgaaet af Lyriken, nærmere bestemt af de med Dans ledsagede Korsange, som tidlig sattes i Forbindelse med Gudernes, navnlig Dionysos's Dyrkelse. Forskjellen mellem de to dramatiske Genrers Oprindelse kan maaske fremstilles saaledes, at Tragedien fremgik af Satyrernes Kor ved de bakkantiske Orgier, Komedien af de lystige Sange ved de Festligheder, som stod i Forbindelse med Vinhøsten. Begge Slags Sange var vistnok i Begyndelsen frie Improvisationer. Som den, der for Tragediens vedkommende hævede Korsangen til versbunden Kunst og tillige indførte en Skuespiller ved Siden af Koret, nævnes Atheneren Thespis, som skal have levet paa Solons Tid. Han skal ogsaa have opfundet Brugen af Masker for Skuespillerne. Af hans Efterfølgere nævnes Khørilos i Slutningen af det 6te Aarh. som den, der først leverede skrevne Tragedier, og Pratinas fra Flios som Skaberen af Satyrspillet som en egen Genre. Paa den sidstnævntes Tid (ca. 500) fortælles det ogsaa, at den Skik allerede var indført, at der samtidig opførtes Stykker af konkurrerende Digtere, af hvilke den seirende prisbelønnedes. Dette foregik saaledes, at hver Digter optraadte med en Trilogi, d. v. s. tre Tragedier, der behandlede Emner, som stod i Forbindelse med hverandre, og til hvilke der da som Efterspil sluttede sig et lystigt Satyrdrama. Den næste betydelige Tragediedigter, som nævnes, er Frynikhos fra Athen, som vandt sin første Pris 511, og som først indførte kvindelige Roller. Efter ham kom den første af den græske Tragedies tre store Heroer, Æskhylos (f. d.) fra Eleusis, hvis Levetid falder mellem 525 og 456. Han førte den tragiske Kunst et mægtigt Stykke fremad, ikke blot ved at indføre prægtige Dekorationer, Dragter og Maskiner paa Theatret, men ogsaa ved at føie én Skuespiller til, hvorved altsaa Dialogen paa Scenen opkom. Det næste Skridt fremad, Indførelsen af en tredie Skuespiller (Tritagonistes), tilskrives dels Æskhylos, i hvis senere Stykker en saadan forekommer, dels hans yngre Samtidige og Medbeiler Sofokles fra Kolonos (496—406), som 468 besejrede Æskhylos i en dramatisk Vaddekamp. Hos Sofokles findes ikke længer den kjæmpemæssige Kraft som hos Æskhylos, men til Gjengjeld større Liv og Skjønhed; Koret har ikke længer Overvegten over Dialogen, men staar i et harmonisk afpasset Forhold til den. Den tredie af de store athenienſiske Tragikere, Euripides (480—407), betegner allerede Afslutningen paa Tragediens Blomstringsperiode. Hos ham har Lidenskaben afgjort Overvegten til Skade for det heroiske og ophøiede i Dialog og Handling. En vis Realisme i hans Opfatnings- og Fremstillingsmaade sætter ham næsten nærmere vor Tids Digtere end hans umiddelbare Forgjængere. Koret er hos ham trængt tilbage til en forholdsvis underordnet Betydning, og dets Sange staar i et temmelig løsrevet Forhold til Dialogen. Af de Tragikere, som fulgte efter Euripides, er ingen nærmere kjendt; fra Tabet af Grækenlands Frihed kan man regne Tragediens fuldstændige Forfald. — Som den første græske Komedieforfatter nævnes Susarion fra Megaris, efter hvem der fulgte flere doriske Komikere. Uafhængig af disse uddannedes Komedien i Athen gjennem flere Digtere, af hvem man nu kun kjender Navnene. Alle blev imidlertid overtrufne af Aristofanes (ca. 450—388), hos hvem den saakaldte „gamle" Komedie viser sig i sin høieste Fuldendelse. Denne Komedie besad ingen helstøbt dramatisk Form og ingen Intrige, men var en løs Sammenstilling af komiske Scener, som ingenlunde gik ud paa at fremstille Virkeligheden, men paa at karikere den med et

Overmaal af den mest løsslupne Fantasi. Emnet toges af det offentlige, politiske, religiøse og literære Liv, og man skyede ikke at fremføre kjendte Personer lyslevende paa Scenen. Den „nyere" Komedie tilhører allerede en senere Periode. — Prosaliteraturens Begyndelse skrev sig ifølge de Gamles egne Beretninger fra Jonerne, hos hvem Ferekydes først skal have begyndt at optegne filosofiske Sætninger i ubunden Form. Vist er det imidlertid, at nogle af de første Prosaarbeider var Mythografernes Værker, af hvilke flere nævnes, men hvoraf lidet er opbevaret. De fortalte paa en krønikemæssig Maade Myther og Sagn, som trods sin ubundne Form var af overveiende poetisk Indhold. Overgangen fra Mythografien til den egentlige Historieskrivning dannedes af Herodotos fra Halikarnassos (ca. 484—424), „Historiens Fader". Hans Historie er endnu en naiv og ukunstlet Opregning af Begivenheder uden kritisk Betragtning af dem og deres Sammenhæng. Anderledes er det hos den næste store Historieskriver, Thukydides fra Athen (ca. 460—400); hans Værk om den peloponnesiske Krig staar i første Række ved den grundige Forskning og den skarpe Dømmekraft, om hvilke det bærer Vidnesbyrd, ligesaameget som ved den mesterlige Fremstillingskunst. Thukydides's Værk fortsattes af Xenofon (ca. 440—354), som imidlertid ikke naaede sin Forgjænger. Han skrev ogsaa en Fremstilling af de titusen Grækeres Tilbagetog under Krigen mellem den yngre Kyros og Artaxerxes samt en Samling af Beretninger fra Sokrates's Liv. Af andre Historikere fra denne Periode kan nævnes Theopompos (f. ca. 380) og Eforos. — Af berømte Talere gaves der navnlig i Athen, paa Grund af det offentlige Livs særegne Karakter, mange. Særlig kan anføres Antifon (479—419), Lysias (458—378), (Isæos (d. ca. 357), Lykurgos (400—323), Isokrates (436—338), Æskhines (389—314) og fremfor alle Demosthenes (384—322), Filips utrættelige Modstander og Ivreren for de nationale Bestræbelser paa en Tid, da Friheden truedes med Undergang. Inden Rækken af store Filosofer (se Art. Filosofi) skal her kun nævnes Platon (429—348) og Aristoteles (384—322), den sidste ogsaa en Polyhistor i Ordets bedste og mest omfattende Forstand. — Efter 300 f. Kr. spores snart det paa Blomstringsperioden følgende Forfald. Sædet for det høieste aandelige Liv var nu ikke længer Athen, men Alexandria, efter hvilken Perioden ogsaa er bleven kaldt den alexandrinske. I denne traadte den selvstændige Produktion i Baggrunden for lærd Granskning og Bearbeidelse af Fortidens Literaturmindesmærker. Poesien beroede mest paa Efterligning af det tidligere frembragte. Som nye Genrer, der i denne Tid optraadte, kan mærkes Idyllen, hovedsagelig repræsenteret af Theokritos fra Syrakusæ (ca. 272 f. Kr.), Bion og Moskhos, samt den nyere Komedie, en mere tam Efterfølgerske af den gamle, der ikke som denne søgte sine Emner inden det offentlige, men i det private Liv og dettes hverdagslige Konflikter, hvorved den mere nærmer sig Nutidens Komedie. De største Mestre paa denne Digtarts Omraade var Menandros (342—291) og Filemon (d. 262). — Den historiske Literatur berigedes med en Mængde Værker om Alexanders Felttog og Bedrifter, samtlige af underordnet Værd; senere fremstod i Polybios (ca. 130 f. Kr.) en Historieskriver af virkelig Betydning, men hvis Værks Indhold ikke længer dreier sig om Grækenlands, men om Roms Historie. Endnu længere nede i den romerske Tid kan nævnes Dionysios fra Halikarnassos (f. 54 f. Kr.), Jøden Flavius Josephus (f. 37 e. Kr.), som paa Græsk skrev sit Værk om den jødiske Historie, Plutarkhos fra Khæroneia (50—120 e. Kr.) med sine bekjendte sammenlignende Biografier, Appianos med sin Roms Historie, Dion (ca. 155 e. Kr.), Arkæologen og Historikeren Pausanias (ca. 180 e. Kr.) og endelig Herodianos (i 3die Aarh. e. Kr.), som behandlede den romerske Historie fra Marcus Aurelius til Gordianus den tredie. I Alexandria dyrkedes med Iver grammatiske Studier; ogsaa Mathematik og Astronomi, Naturkundskab og Lægevidenskab fandt lærde Dyrkere. Af disse Videnskabsmænd kan nævnes Theofraftos, en Elev af Aristoteles, Euklides, Arkhimedes og Erathosthenes i det 3die og Hipparkhos i det 2det Aarh. f. Kr. — Endelig udfoldedes der ogsaa inden de forskjellige filosofiske Skoler, som for en Del allerede havde dannet sig i den foregaaende Periode, en omfattende literær Virksomhed. — Under den romerske og byzantinske Tid vedblev man at skrive paa Græsk, uden at der allige vel kan tales om nogen egentlig levende Literatur paa dette Sprog. I Løbet af Middelalderen skreves en Del episke Digte af underordnet Værd; efter Konstantinopels Erobring af Tyrkerne trængte romantiske Elementer fra Vesteuropa sig ind og afsødte poetiske Arbeider af romantisk Indhold. Som den første Forløber for en national nygræsk Digtning kan mærkes Leone Allacci i det 17de Aarh., som med Begeistring besang Hellas's gamle Storhed og stillede den i Modsætning til den senere Trældom. Under Frihedsbegeistringen i Slutningen af forrige Aarh. forfattede Konstantinos Rigas (1753—98) og Adamantios Korais (1748—1833), glødende Frihedssange; noget senere anslog Athanasios Kristopulos (1772—1847) med meget Bifald Toner, der i sin Lethed og Livsglæde mindede om Anakreon. Senere Navne paa den nygræske Digtnings Omraade er Alexandros Ypsilantis (1783—1828), Spuridion Trikupis, Brødrene Alexandros og Panagiotis Sutsos, Alex. Rangabe (f. 1810), Orfanidis, Karasutsas m. fl. Et historisk Arbeide af Betydning er Trikupis's Værk om den græske Frihedskrig. Forresten er den videnskabelige Literatur paa Nygræsk endnu i sin Begyndelse.

Græsk Ild skal være en Opfindelse af Kallinikos fra Heliopolis (ca. 668 e. Kr.). Dens Bestanddele kjendes ikke, men antages at have været Salpeter, Svovl, Beg og Harpix, sammensmeltede med Nafta eller andre brændbare Oliер. Den skal have kunnet brænde under Vand og skal efter én Beretning ogsaa være brugt til at udskyde Stenkugler af Jernrør. Keiser Konstantin den fjerde opbrændte 678 med græsk Ild den arabiske Flaade, som angreb Konstantinopel; senere blev den ogsaa brugt af Keiser Alexius mod Pisanerne. Grækerne var i 400 Aar i Besiddelse af Hemmeligheden ved dens Tilberedelse, men senere blev denne røbet for Saracenerne, som anvendte den græske Ild under Korstogene. Ved Krudtets Opfindelse gik den af Brug.

Græske Keiserdømme, det østromerske ell. byzantinske Rige, kaldes i Historien det østligste af de to Riger, som opstod, da Keiser Theodosius den store 395 delte sit Rige mellem sine Sønner Honorius og Arkadius. Det græske Keiserdømme, som tilfaldt den sidstnævnte, bestod af Præfekturerne Orienten og Illyricum, d. v. s. Romerrigets asiatiske Provinser (Syrien, Lilleasien og Pontus), Ægypten, Balkanhalvøen og Kreta; Rigets Hovedstad var Byzanz (Konstantinopel). Den svage Arkadius (395—408) lod sig ganske lede af sine Ministre og Gildinger og senere af sin Hustru, den skamløse og herskesyge Eudoxia. Hans Søn Theodosius den anden (408—50) kom paa Tronen som mindreaarig, hvorfor først Prætorianpræfekten Anthemius og senere Keiserens Søster Pulcheria førte Formynderskabet over ham; den sidste holdt ham ogsaa, efterat han var bleven voxen, borte fra al Befatning med Regjeringen og styrede selv med Kraft og Held, idet hun udvidede Riget ved Erhvervelsen af det vestlige Illyricum og en Del af Armenien. Efter Theodosius's Død giftede Pulcheria sig med den gamle og tapre Senator Marcianus, som nu blev Keiser (450—57). Han var en dygtig Hersker, som ved sin kraftige Optræden holdt Attila borte fra Rigets Grændser. Efter ham kom Thrakeren Leo den første (457—474), som ogsaa styrede med megen Dygtighed og Kraft, skjønt han var uheldig mod Vandalerkongen Geiserik 467. Hans Datterson og Efterfølger Leo den anden døde efter faa Maaneders Forløb, hvorefter dennes Fader Zeno (474—91) kom paa Tronen. Allerede 475 blev han fordreven af Basiliskus, en Broder af Leo den førstes Enke, men satte sig 477 igjen i Besiddelse af Tronen og holdt sig uagtet sin Udueligbed og Forhadthed og trods hyppige Oprør. Theodorik og hans Østgoter, som truede Riget, bevægede han ved Gaver til at holde sig rolige og til at foretage sit Tog til Italien. De indre Stridigheder under hans Regjering angik for en stor Del religiøse Spørgsmaal; navnlig var der Kamp mellem de Orthodoxe og Monofysiterne. Efter Zenos Død ægtede hans Enke en høiere Embedsmand, som besteg Tronen under Navn af Anastasius den første (491—518). Ogsaa under ham vedvarede de kirkelige Stridigheder, til hvilke der ogsaa kom Ufred med Isaurerne, Bulgarerne og Perserne. Hans Eftermand Justinus den første (518—27) var en ivrig Tilhænger af det orthodoxe kirkelige Parti og støttedes derfor af Præsteskabet. Under ham ordnedes Statsforvaltningen paany af Kvæstoren Proklus. Allerede før sin Død havde han udnævnt sin Søsterson Justinian den første (s. d.) til Medregent, og ved hans Død blev denne Keiser (527—65). Han blev af stor Betydning for Riget ved sin Lovgivning og greb gjennem sine seierrige Feltherrer Belisarius og Narses kraftig ind i Begivenhederne i Udlandet. Justinus den anden (565—78) var en svag og udueli Regent, under hvem en stor Del af hans Formands Erobringer i Italien igjen gik tabt, ligesom han ogsaa var uheldig i sin Krig mod Perserne om Armenien. Tiberius den anden (578—82) var derimod en klog og tillige mild Hersker. Han tilkjøbte sig Fred af Avarerne og udnævnte sin Feltherre Mauritius, der seirede over Perserne, til Tronfølger. Mauritius (582—602) vedblev med Held at bekjæmpe Perserne, men havde mindre Lykke med sig mod Avarerne. Han saavelsom hans udueli Efterfølger Fokas (602—10) blev myrdet under et Oprør i Hovedstaden; den sidste efterfulgtes af Heraklius (610—41), som slog Avarerne og Perserne, men ikke kunde staa sig mod Araberne, hvilke under Omar 635—41 indtog Syrien, Palæstina og Ægypten. Hans nærmeste Efterfølgere, Konstantin den tredie og Herakleonas, døde inden kort Tid, hvorefter den førstnævntes Søn Konstans (642—68) blev Keiser. Han sluttede Fred med Araberne og forsøgte forgjeves at forsvare Syditalien mod Longobarderne. Hans Søn Konstantin den fjerde, Pogonatus (668—85), seirede over Modkeiseren Mezentius fra Syrakus, medens Araberne gjorde stedse større Fremgang og endog gjentagne Gange angreb Konstantinopel, dog uden Held. 675 indgik Keiseren en ret fordelagtig Fred med dem, hvorimod han 680 maatte gaa ind paa at betale Bulgarerne Tribut. Hans Søn Justinian den anden (685—711), herskede despotisk og affattes 695, hvorefter Tronen indehavdes af tre forskjellige Keisere, indtil Justinian 705 igjen fik den tilbage. I de følgende 6 Aar regjerede efter hinanden Filippikus (711—13), Anastasius den anden (713—16) og Theodosius den tredie (716—17), hvilken sidste nedlagde Kronen, da Feltherren Leo Isaureren rykkede frem mod Konstantinopel og besteg Tronen under Navn af Leo den tredie (717—41). Han gjorde tapper Modstand mod Araberne, men gav Anledning til de voldsomme indre Stridigheder om Billeddyrkelsen, som varede i over 100 Aar. 753 mistede Riget Exarkhatet i Ravenna. Leos Søn Konstantin den femte (741—75) var en tapper og høisindet Fyrste og en ivrig Billedstormer; efter ham fulgte hans Søn Leo den fjerde (775—80), hvis Enke, Irene, derpaa førte Formynderskabet for sin Søn Konstantin den sjette, Porfyrogenitus, som blindedes af sin grusomme Moder og døde 797. Irene fortrængtes 802 fra Regjeringen af Nikeforus den første (802—11); dennes Søn, Stauratius, maatte kort efter sin Tronbestigelse vige for Mikael den første, og denne igjen 813 for Leo den femte, Armenieren (813—20), som med Kraft forfulgte Billeddyrkerne og seirede over Bulgarerne. Under den næste Keiser, Mikael den anden, den stammende (820—29) erobredes Sicilien og Kreta af Araberne. Hans Søn Theofilus (829—42) bekjæmpede Billeddyrkelsen og efterfulgtes af sin Søn Mikael den tredie (842—67), hvis Moder Theodora styrede under hans Mindreaarighed og gjorde Ende paa Billedstriden ved at faa Billeddyrkelsen anerkjendt paa Kirkemødet i Nikæa 842. Mikael dræbtes af sin Medregent Basilius Makedoneren (867—86), gjennem hvem det isauriske Dynasti afløstes af det makedoniske. Han var heldig mod Araberne og overvandt fuldstændig Paulicianerne, som i en Tid havde spillet en vigtig politisk Rolle. Hans Søn Leo den sjette, Filosofen (886—911) og dennes Broder og Medregent Alexander (d. 912) efterfulgtes af Konstantin den syvende, Leos Søn (912—59), som i Begyndelsen stod under sin Moder Zoes Formynderskab; 920—45 havde han sin Svigerfader, Romanus den første, Lekapenus, til Medregent. Konstantins Søn, Ro-

manus den anden (959—63), dræbtes af sin Hustru; denne ægtede derpaa Nikeforus den anden, Fokas, som 963—69 indehavde Keisertronen. Ogsaa Nikeforus blev dræbt, og Johannes den første, Tzimiskes (969—76), efterfulgte ham. Han førte med Held Krig mod Araberne, Bulgarerne og Russerne og efterfulgtes af Basilius den anden (976—1025), som 1018 undertvang det bulgariske Rige. Hans nærmeste Efterfølgere, Konstantin den ottende (1025—1028) og Romanus den tredie (1028—34), var udvelige Regenter; den sidste dræbtes af sin Hustru Zoe, en Datter af Konstantin. Hun bragte derpaa efter hinanden Mikael den fjerde (1034—41), Mikael den femte (1041—42) og Konstantin den niende (1042—54) paa Tronen. Efter Konstantin regjerede Zoes Søster Theodora (1054—56) og Mikael den sjette (1056—57). Det sidstnævnte Aar kom Isak Komnenus (1057—59) paa Tronen. Konstantin den tiende, Dukas (1059—67) efterfulgtes af den tapre Romanus den fjerde, Diogenes (1068—71), som tappert bekjæmpede Seldsjukerne, af hvem han dog senere blev fangen. Kort efter at have løskjøbt sig stødtes han fra Tronen af Mikael den syvende (1071—78), som efterfulgtes af Nikeforus den tredie, Botaniates (1078—81). Denne afsattes af den tapre og listige Alexius den første, Komnenus (1081—1118), under hvis Regjering Korstogene tog sin Begyndelse. Alexius's Søn, Johannes den anden (1118—43), og hans Sønnesøn, Manuel den første (1143—80), var dygtige Mænd, som med Held bekrigede Tyrkerne. Den sidstes Søn Alexius den anden (1180—83) myrdedes af Andronikos den første, som 1185 omkom i et Oprør og var den sidste af de komneniske Keisere. Isak den anden, Angelus, bragte nu det angeliske Dynasti paa Tronen. 1195 afsattes og blindedes han af sin Broder Alexius den tredie, men gjenindsattes 1203 af Korsfarerne i sin Værdighed sammen med sin Søn Alexius den fjerde. Denne dræbtes af Alexius den femte af Slægten Dukas, som af Befolkningen i Konstantinopel var udraabt til Keiser. Venetianske og franske Korsfarere stormede imidlertid Konstantinopel 1204 og indsatte Grev Balduin den niende af Flandern til Keiser (Balduin den første) i det nye, latinske Keiserdømme (s. d.). Dette omfattede imidlertid kun en mindre Del af det græske Keiserdømmes Provinser; Franskmænd og Venetianere tilegnede sig andre Dele af Riget, medens Grækerne bevarede sig uafhængige i Epirus, Nikæa og Trapezunt, paa hvilke to sidste Steder der oprettedes græske Keiserdømmer. Medens Balduin den anden sad paa Tronen i det latinske Keiserdømme, erobrede Keiseren i Nikæa, Johannes den tredie, en stor Del af hans Lande, og den næste nikæanske Keiser, Mikael Palæologus, omstyrtede ved Genuesernes Hjelp ganske det latinske Keiserdømme ved at erobre Konstantinopel 1261. Han grundede det palæologiske Dynasti og regjerede til 1282; hans Søn Andronikus den anden (1282—1328) fik 1322 sin Sønnesøn Andronikus den tredie (d. 1341) til Medregent; under deres Regjering begyndte Tyrkerne at trænge frem i Lilleasien, og under Johannes den femte (1341—91) satte de sig fast i Europa ved 1357 at erobre Gallipoli; 1361 indtog de ogsaa Adrianopel, hvor Sultan Murad den første opslog sin Residens. Under Mannel den anden (1391—1425) beleiredes Konstantinopel af Bajazet den første, og Murad den anden tvang 1444 Mannels Søn og Efterfølger Johannes den sjette (1425—48) til at betale Tribut. Efter Johannes kom hans Broder Konstantin den ellevte, under hvem Sultan Muhamed den anden 1453 erobrede Konstantinopel. Herved var det græske Keiserdømme for bestandig styrtet. De Fyrstendømmer, som var blevne fraskilte ved det latinske Keiserdømmes Oprettelse, indtoges lidt efter lidt af Tyrkerne; samme Skjebne havde 1461 ogsaa det græske Keiserdømme i Trapezunt.

Græske ell. græsk-katholske Kirke, efter sin egen Benævnelse „den orientalsk-orthodoxe Kirke", er en af de tre store Hovedgrene, i hvilke den kristne Kirke i Tidens Løb har delt sig. Den skiller sig i det væsentlige fra den romerske Kirke derved, at den kun holder sig til de første syv økumeniske Konciliers Beslutninger og forkaster Pavedømmet. Adskillelsen fra den romerske Kirke var allerede tidlig forberedt, dels ved politiske Forhold, dels ved den byzantinske Patriarks Skinsyge over Romerbiskopens voxende Magt. Til et fuldstændigt Schisma kom det første Gang 484—519 i Anledning af Keiser Zenons Forsøg paa at istandbringe en Union mellem de Orthodoxe og Monofysiterne, dernæst under Billedstriden 733—87 og under Striden med Fotius 868—85. I denne sidste Strid kom allerede de fleste af Uenighedspunkterne frem, idet Fotius bebreidede de vesterlandske Kristne, at de antog den Helligaands Udgang ogsaa fra Guds Søn, at de fastede om Lørdagen, paabød Præsternes Cølibat og underkjendte Gyldigheden af den Salvelse, som meddeltes af en lavere Geistlig; det vigtigste Punkt var dog den romerske Paves Anmasselser. Senere kom dertil Uenighed angaaende Brugen af det usyrede Brød i Nadverden og om Nydelsen af de af Apostlerne (Ap. Gj. 15, 29) forbudte Spiser. Den 24de Juli 1054 kom det til et blivende Schisma mellem de to Kirker, idet Pave Leo den niendes Legater oplæste og nedlagde paa Alteret i Sofiakirken en Exkommunikationsbulle over Patriarken Mikael Cerularius og den østerlandske Kirke. Forbitrelsen mellem de to Kirkesamfund forøgedes under det latinske Keiserdømme, som udsatte Grækerne baade for et politisk og religiøst Tryk fra Vesteuropas Folk. Efterat Mikael Palæologus 1261 havde gjenerobret Konstantinopel viste han sig ikke utilbøielig til at erkjende Pavens Overhøihed; men de Forsøg paa at tilveiebringe en Union, som gjordes ved Kirkemødet i Lyon 1274, strandede paa den græske Geistlighedes bestemte Modstand. 1438 gjorde Keiser Johannes den sjette paa det 1438—39 i Ferrara og Florens afholdte Kirkemøde et nyt Forsøg paa at faa en Forsoning istand, men heller ikke dette førte til noget. Efter Konstantinopels Erobring af Tyrkerne (1453) lykkedes det de romerske Katholiker at faa nogle under ungarsk og polsk Herredømme staaende Grækere til at underkaste sig Paven og antage den romerske Opfatning af Treenigheden samt Skjærsilden, mod at der tilstodes dem Frihed til at nyde Nadverden under begge Skikkelser samt derved benytte syret Brød, og at

deres Præster fritoges for Cølibatet. Disse Menigheder kaldes Unerede Grækere. I den sidste Halvdel af det 16de Aarh. gjordes der Forsøg paa en Tilnærmelse mellem Grækerne og Protestanterne, uden at dette dog førte til noget Resultat. — Foruden det østlige Illyrien, Grækenland og Øerne i Arkipelagos hørte indtil Begyndelsen af det 7de Aarh. ogsaa Lilleasien, Syrien, Palæstina, Arabien og Ægypten samt Dele af Mesopotamien og Persien til den græske Kirkes Gebet. Ved Muhamedanismens Opkomst og de Erobringstog, som dennes Tilhængere gjorde, gik efter 630 næsten alle de afrikanske og asiatiske Provinser tabt, og i det 15de Aarhundrede bevirkede Tyrkerne en yderligere Indstrækning i Territoriet. Til Erstatning udvidedes den græske Kirkes Omraade til at omfatte flere slaviske Folk, især Russerne, hos hvem den græsk-katholske Tro indførtes af Vladimir den store 988. Foruden Patriarken i Konstantinopel vedblev der at residere Patriarker i Jerusalem, Antiokia og Alexandria; hertil kom fra 1589 et Patriarkat i Moskau, hvilket dog ophævedes i 1721 af Peter den store, der i dets Sted indsatte en „hellig Synode" som øverste Autoritet for den russiske Kirke. 1833 løsrev Kirken i det nyoprettede Kongerige Grækenland sig fra Patriarken i Konstantinopel, som 1850 erkjendte dens Uafhængighed. — Den græske Kirke anerkjender som Troeskilde foruden Bibelen ogsaa den Tradition, som er opbevaret gjennem Kirkefædrene og bekræftet af de 7 første almindelige Kirkeforsamlinger. Den stemmer overens med den romerskkatholske ved at antage de 7 Sakramenter, Transsubstantiationen, Messeofferet og Mariadyrkelsen; den skiller sig fra den ved at meddele Nadverden ogsaa til Lægfolk i begge Skikkelser og derved at benytte syret Brød og Vin blandet med Vand, ved at forkaste Skjærsilden, Læren om Helgenernes overflødige Fortjeneste samt Aflad for Levende. Den lavere Geistlighed har Lov til at gifte sig én Gang, men ikke med Enker; Lægfolk kan ikke gifte sig oftere end tre Gange. Biskoper maa være ugifte og vælges derfor alene blandt de Klostergeistlige. De Helgenbilleder, som er Gjenstand for Tilbedelse, maa ikke være udskaarne, støbte eller huggede. Af Bodsøvelser bruges især Faste, som overholdes langt strengere end i den romerskkatholske Kirke. Gudstjenesten bestaar især i Messe samt i Oplæsning af Bibelsprog, Bønner og Troesbekjendelsen; Prædiken betragtes som mindre væsentlig. Kirkemusiken er udelukkende vokal. De fleste Klostre er indrettede efter den hellige Basilius's strenge Regel. — Det mest omfattende af den græske Kirkes Bekjendelsesskrifter er den af Metropoliten Petrus Mogila i Kiew 1642 affattede Troesbekjendelse, som ophøiedes til Symbol paa Synoden i Jerusalem 1672.

Græskar (Cucurbita), Slægt af Agurkfamilien, med Enboblomster og bærlignende, somoftest store Frugter, hvis Skal er tyk og dels barkagtig og blød, dels haard, og som indeholder mange Frø. Det almindelige Græskar (Cucurbita Pepo) blev allerede i Oldtiden overført fra Orienten til Europa og kom efter Amerikas Opdagelse did med Europæerne. Det dyrkes nu i flere hundre Afarter med Frugter fra et Stikkelsbærs Størrelse og lige til en Vegt af 200 Pund. Flere Arters Frugter bruges, tilberedte paa forskjellig Maade, til Menneskeføde, medens alle afgiver et ret godt Foder for Hornkvæg og Svin. Nogle Arter dyrkes ogsaa som Prydplanter. I Norge trives Græskarret godt, idetmindste til Polarcirkelen; ved Kristiania har man havt Græskar af 110 Punds Vegt, dyrkede paa aaben Mark, og endnu større, som har voxet i Drivbænk.

Gräße, Johan Georg Theodor, tysk Literaturhistoriker og Bibliograf, f. 1814, studerede Filologi i Leipzig, blev 1848 Inspektør ved Myntkabinettet i Dresden, 1852 Direktør for Porcellænsamlingen sammesteds, 1864 anden og 1871 første Direktør for Samlingen i „das grüne Gewölbe". Han har udgivet en omfattende „Lærebog i den almindelige Literaturhistorie" (9 Bd., 1837—59) med en kortere Bearbeidelse under Titelen „Haandbog i den alm. Literaturhistorie" (1844—50), en „Haandbog i den gamle Numismatik" (1852—55), „Trésor de livres rares et précieux" (1858—66) med flere bibliografiske Arbeider, nogle Sagnsamlinger og sammen med P. Chr. Asbjørnsen en Eventyrsamling „Nord og Syd" (1858). Desuden findes fra hans Haand flere gode Kataloger over kunstindustrielle og Kunstsamlinger samt et interessant Arbeide om de tyske Døbenavne (1875).

Grävell, Maximilian Karl Friedrich Wilhelm, tysk Politiker og Forfatter, f. 1781, d. 1860, studerede Retsvidenskaben og blev 1805 Assessor ved Kammerretten i Berlin, var senere en Tid i sachsisk Tjeneste og deltog som Adjutant i Befrielseskrigen. Som Embedsmand i preussisk Tjeneste kom han derpaa i gjentagne Konflikter med Regjeringen, hvilke endelig 1837 førte til hans Afskedigelse. 1848 indvalgtes han i den konstituerende tyske Nationalforsamling, hvor han holdt sig til yderste Høire, og fik 1849 det Hverv at danne et nyt Ministerium. Han traadte imidlertid snart tilbage og levede siden som Privatmand. Han skrev Kommentarer til de preussiske Kreditlove og til den almindelige Retsordning for de preussiske Stater, samt de tre sammenhængende Skrifter „Mennesket", „Borgeren" og „Regenten", foruden flere Flyveskrifter.

Grävius, egentl. **Gräfe** ell. **Greffe**, Johan Georg, tysk Filolog, f. 1632, d. 1703 som Professor i Historie i Utrecht, leverede fortrinlige kritiske Udgaver af flere, især latinske Klassikere og skrev de omfattende Verker „Thesaurus antiquitatum Romanarum" (12 Bd.) og „Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae" (45 Bd.).

Grævling (Meles Taxus), et Rovdyr, som staar midt imellem Maarfamilien og Bjørnene og ligner de sidste ved, at den under Gangen træder paa hele Fodsaalen. Den er omtrent en Alen lang, graa oventil og sort under Bugen. Med sine stærke Klør graver den sig Huler i Jorden og tilbringer der Dagen, medens den først ved Nattens Frembrud gaar paa Rov. Om Vinteren ligger den ligesom Bjørnen i Søvn eller Dvale. Den lever mest af Mus, Krybdyr og Insekter, men fortærer ogsaa Planteføde. I Norge forekommer den temmelig almindelig i den sydlige Del af Landet.

Grøgaard, Hans Jakob, norsk Præst, f. i Hof i Solør 1764, d. 1836, blev 1781 Student i Kjøbenhavn, tog 1782 Andenexamen og 1784 theologisk Embedsexamen, hvorefter han en Tid var Huslærer. 1786 blev han personel Kapellan i

Skjold og 1789 i Skudesnæs, 1797 residerende Kapellan til Diestad, 1811 Sognepræst til Vestre Moland og 1822 Præst ved Nykirken i Bergen. 1814 var han Medlem af Rigsforsamlingen paa Eidsvold, hvor han sluttede sig til Grev Wedels Parti og vandt stort Bifald som Taler. Senere deltog han ikke i det offentlige Liv, men opofrede sig ganske for sin geistlige Virksomhed og sine Bestræbelser for at fremme Folkeoplysningen og Skolevæsenet. I den sidste Retning virkede han især med stort Held ved sin „Abc" (1815) og sin „Læsebog for Børn, især i Omgangsskoledistrikterne" (1816), hvilken sidste i mange Aar benyttedes i omtrent alle Landets Skoler. Desuden udgav han en Del andre Skrifter, især Prædikener.

Grøndahl, Olavus Andreas, norsk Musiker, f. i Kristiania 1847, blev 1866 Student og begyndte at læse Theologi, men opgav efter et Par Aars Forløb dette Studium for at vie sig til Musiken. Allerede tidligere havde han af L. M. Lindemann faaet Veiledning i Pianospil og Harmonilære; 1870 reiste han til Leipzig, hvor han ved Konservatoriet i 3 Aar studerede Harmoni og Kontrapunkt under Richter og Oskar Paul samt Piano under Coccius. 1873—74 studerede han den høiere Sangkunst med Veiledning af Professor Oskar Lindhult i Köln. Senere har han virket som Sanglærer og Kordirigent i Kristiania. Af trykte Kompositioner har han udgivet Musik til B. Bjørnsons „Foran Sydens Kloster" for Solo, Kor og Orchester, endvidere til Bjørnsons „Ung Magnus" (Barytonsolo og Kor) samt flere firstemmige Mandssange. — Hans Hustru, Agathe Ursula Grøndahl, f. Backer, f. i Holmestrand 1847, fik i Kristiania Veiledning i Pianospil af O. Winter-Hjelm og Halfdan Kjerulf samt i Harmonilære af L. M. Lindemann. 1866—69 studerede hun i Berlin Pianoforte under Professor Kullack og Musiktheori under R. Wüerst; sidstnævnte Aar optraadte hun med meget Bifald paa Koncerter i Berlin og ligesaa efter sin Tilbagekomst til Kristiania, hvor en af hende komponeret Scherzo for Orchester ligeledes gjorde stor Lykke. Efter i 1871 at have spillet paa Gewandhauskoncerterne i Leipzig tog hun i Florens Undervisning hos Dr. Hans von Bülow, ligesom hun 1873 i Weimar studerede en Tid under Franz Lists Veiledning. Derefter optraadte hun i Kjøbenhavn saavel paa en af Musikforeningens som paa selvstændige Koncerter. 1875 gav hun med stort Bifald Koncerter i Stockholm, hvor hun blev udnævnt til Medlem af det kongelige musikalske Akademi; s. A. blev hun gift med O. A. Grøndahl. — Fru Grøndahl hører udentvivl til Nutidens mest begavede Pianistinder og har som saadan vundet et Ry, som strækker sig langt ud over hendes Fædrelands Grændser. Ogsaa hendes Kompositioner (10 Hefter Sange med Pianoakkompagnement) vidner om stort Talent.

Grøningen, (holl. Groningen), se Groeningen.

Grønjord, en Jordart, som sædvanlig bestaar af Kiselsyre, Jernoxydul, Kali og Vand. Den kommer i Handelen i flere Sorter og bruges til Malerfarve, især til Vandfarve paa Murvægge. Ved at glødes bliver den rød og bruges ogsaa i denne Tilstand til Maling.

Grønland eller Grenland (Grænland) kaldtes i ældre Tider den Del af det søndenfjeldske Norge, som nu udgjør nedre Telemarken og Bamble i Bratsbergs Amt.

Grønland, Ø i No or Amerika, omgives i Øst af Nordishavet, i Sydøst og Syd af Atlanterhavet og i Vest af Baffinsbugten; hvor langt det mod Nord strækker sig op i Ishavet, er ubekjendt. Sydspidsen, Kap Farvel, ligger under 60° 48" n. B. Østkysten er næsten ubekjendt, da Adgangen til den sperres af de uhyre Ismasser, som kommer fra det nordligste af Ishavet, og af Strømmen føres langs Kysten til Landets Sydspidse, hvorfra de drives mod Nordvest langs Vestkysten og tilbage mod Sydvest til den amerikanske Kyst. Kun enkelte Punkter af Østgrønland har man formaaet at trænge frem til; saaledes seilede den tyske Expedition 1870 ind igjennem en lang Fjord (Frans Josefs Fjord) under ca. 73° og fik se flere høie Fjelde, deriblandt en Vulkan. Vestkysten er kjendt i en Længde af over 200 Mil; den deles i Yderlandet, som er af 3—30 Mils Brede og bestaar af en Række Halvøer, der er skilte ved dybe Fjorde, og Indlandet, som er ganske øde og dækket med stedsevarende Is. Yderlandets Fladeindhold anslaaes til 1,600 Kv.mil; det er paa de fleste Steder klippefuldt med steile Bredder og Fjeldtoppe, som hæver sig til 5—6,000 Fods Høide. Snegrændsen ligger næsten overalt ca. 2,000 Fod o. H. Fra den evige Sne udgaar Isbræer, som strækker sig ned i Dalene og afgiver en Masse smaa Elve. Indlandsisen dækker helt det Indre af Landet, idet den kun længst mod Vest levner nogle Fjeldtoppe fri; fra ca. 2,000 Fods Høide paa sin Vestside hæver den sig længere inde i Landet til 3—4,000 Fod. Dette Isdække skyder sig stadig fremad mod Havet og afgiver saaledes til dette fra sin Yderkant en Ismasse, som svarer til dets aarlige Tilvext ved den faldende Regn og Sne. Isen synes at bevæge sig frem gjennem Dale og Fordybninger, idet den danner Isstrømme, som altid udmunder i Fjorde (Isfjorde); her løsner den sig stykkevis fra Hovedmassen („kalver") og føres gjennem Fjordene ud i det aabne Hav. Af saadanne Isfjorde er i det hele 32 bekjendte, hvoraf 4 i Sydgrønland og 28 i Nordgrønland. — Grønlands Klima er ustadigt og paa Grund af de uhyre Ismasser langt strengere end i den østlige Halvkugles Lande under samme Brede. Skjønt de danske Kolonier paa Vestkysten ligger omtrent under samme Bredegrader som Norge, er Middeltemperaturen for hele Aaret dog ikke høiere end + 3° R. Luften er i Regelen tør, især i det nordlige. Jorden er i en Dybde af 8—12 Tommer frossen hele Aaret, og Plantevexten er derfor af ringe Betydning. Den indskrænker sig væsentlig til Græsarter og kryptogame Planter, Lyng og enkelte Smaabuske, som Vidje, Ener, Dværgbirk og Or. Af Kulturplanter kan ved omhyggelig Pleie trives Kaal og nogle Rodfrugter; Poteter dyrkes paa et enkelt Sted i liden Maalestok og næsten blot som Kuriositet. Dyreverdenen omfatter af nyttigt Vildt især Ren og Harer, desuden Ræve og Isbjørne; af Husdyr findes hos de Indfødte kun Hunde, hos de indvandrede Kolonister ogsaa et ringe Antal Kjør, Faar, Gjeder og Fjerkræ. Havets Dyr er for Grønlænderne af ulige større Vigtighed; der fanges især Sæl ca. (100,000 Stkr. aarlig), Hval

(fornemmelig Narhval og Hvidfisk) samt flere Fiskearter i rigelig Mængde; i Elvene findes Lax. Mineralriget har ikke mange værdifulde Produkter at opvise; de vigtigste er Stenkul, Grafit, Kalksten, Kleberstен og Kryolith, hvilken sidste kun findes her og udføres i et Kvantum af ca. 100,000 Centner aarlig. — Grønlands Befolkning, hvis Antal anslaaes til omkr. 10,000, bestaar for Størstedelen af Eskimoer, der lever som jagende og fiskende Nomader; desuden findes en Del Europæere, som næsten alle er Danske, samt Blandinger af disse og de Indfødte. De allerfleste Grønlændere bekjender sig til den kristne Religion. Oplysningen blandt dem strækker sig for de flestes vedkommende til Kyndighed i Læsning, hos mange ogsaa i Skrivning. — Handelen er ikke ubetydelig; der udføres nemlig en stor Del af Jagtens og Fiskeriets Udbytte og indføres Levnetsmidler, Kolonialvarer og Industrifrembringelser. Al Handel med Udlandet er siden 1774 Monopol for den danske Krone. — Grønland opdagedes første Gang af Europæere i det 9de Aarh., da en Nordmand, Gunbjørn, som paa Veien til Island ved Storm blev forslaaet mod Vest, fik se det og førte Efterretningen med sig til Island. 982 seilede Erik røde fra Island til Grønland; 985 gjorde han en ny Reise dit og bosatte sig der med sit Følge. Der kom snart flere efter og nedsatte sig omkring Fjordene i Landets sydvestlige Del; de koloniserede Strækninger deltes i to Distrikter, Østerbygden og Vesterbygden. Under Olaf Tryggvessøn indførtes Kristendommen. 1126 fik Landet sin egen Biskop i Garde. I det 13de Aarh. kom Grønland, som hidtil havde været uafhængigt, under Norges Herredømme; sammen med Norge kom det senere til Danmark, i hvis Besiddelse det siden har vedblevet at være. Imidlertid havde Kolonisterne oftere, naar der ikke sørgedes for Tilførsel, lidt Mangel og havde ovenikjøbet faaet Ufred med de Indfødte. Dette førte omsider til, at de aldeles uddøde eller udryddedes. Expeditioner, som under Fredrik den andens Regjering afsendtes til Grønland, naaede ikke sit Maal; Godske Lindenov, Jens Munk o. fl., som udsendtes af Kristian den fjerde, bereiste derimod Kysten, og 1636 stiftedes der et Kompagni med det Formaal at drive Handel paa Grønland, i hvilken ogsaa Englænderne og Hollænderne deltog. Det var dog først efterat Hans Egede (s. d.) 1721 havde nedsat sig i Grønland som Missionær, at Handelen fik noget større Opsving. Der anlagdes i de nærmeste Aar flere danske Kolonier, som dog ikke trivedes efter Forventning, og som man under Kristian den sjettes Regjering endog en Tid tænkte paa at opgive igjen. Først da Handelen 1774 var bleven et Regjeringsmonopol, ordnedes Forholdene lidt efter lidt paa en bedre Maade. — Der har i den senere Tid været anstillet flere Undersøgelser paa Grønlands Østkyst, saaledes 1828—31 af en dansk Officér Graah, hvilke har godtgjort, at den gamle Østerbygd ikke, som man før troede, laa paa Østkysten, men i Vest, sydøst for Vesterbygden. — Grønland deles i to Inspektorater, det nordre og det søndre, af hvilket det første er delt i 7, det andet i 6 Distrikter.

Grønland, tidligere en af Kristianias østlige Forstæder, nu indlemmet i Byen.

Grønland, Thende, dansk Blomstermaler, f. i Altona 1817, d. 1876, levede 1844—69 i Paris og senere i Berlin; han var udenlandsk Medlem af det danske Kunstakademi. Af hans Arbeider findes et større, fortrinligt Blomsterstykke i det norske Nationalgaleri.

Grønlandshval, se Hvaler.

Grønne Forbjerg, sp. **Cabo verde**, Afrikas vestligste Forbjerg, mellem Floderne Senegal og Gambia, under 14° 53′ 5″ n. B. og 0° 6′ 53″ ø. L.

Grønsand, et Led af Kridtformationen, bestaar af Kalksten, Sand og Sandsten og har sit Navn af et i smaa Korn indblandet grønligt Mineral, Glaukonit. Det har især Betydning paa Grund af sin Rigdom paa Vand, hvorfor man ved Boring af artesiske Brønde lægger an paa at naa dette Lag.

Grønspette, se Spetter.

Grønsten, et Fællesnavn for Diorit, Diabas m. fl. Bergarter, bruges navnlig om de mest finkornede Arter af disse, hvis Sammensætning og Struktur er vanskelig at skjelne. Farven er grøn eller grønlig sort.

Grønvold, Marcus Fredrik Steen, norsk Maler, f. i Bergen 1845, bestemtes trods sin Lyst og sine Anlæg for Malerkunsten til at gaa den studerende Vei og blev Student 1864. Efter 1865 at have taget Andenexamen kunde han opofre sig for sit Kald og fik først Veiledning af Losting i Bergen og ved denne Bys Tegneskole. Derpaa studerede han en Tid ved Kjøbenhavns Akademi og gik 1867 til München, hvor han i flere Aar under Piloty uddannede sig som Figur- og Arkitekturmaler. Senere har han været bosat i München, men har gjort hyppige Studiereiser saavel til sit Fædreland som til Tyrol og Italien. Af hans Billeder findes navnlig mange i Sverige; det største og betydeligste af dem, „Volund Smed", er i Staden Kölns Besiddelse og findes i dens Kunstgaleri.

Guacharo (udt. Guatsjaro, Steatornis caripensis), en mærkelig Fugleart, som kun forekommer i Sydamerika og paa nogle vestindiske Øer, ligner i Næb, Ben og Fjærklædning Natravnen, men nærer sig af Frugter og Frø. Den er af Størrelse som en Høne og bliver overordentlig fed. Den findes i Huler i Kolumbia, paa Guadeloupe og Trinidad, men især i uhyre Masser i Guacharohulen i Caripedalen i Venezuela. Især af Ungerne fanger Indianerne aarlig et stort Antal, af hvis Fedt de smelter en Olie, som bruges til Spise og til Belysning.

Guaco (Micania Guaco), en i Mexiko og Kolumbia voxende Plante af de kurvblomstredes Familie, hvis Blade og Stilk i den senere Tid kommer i Handelen som Middel mod Slangebid og Kræft. Bladene er æggformede, rødblaa og filtede paa Undersiden; de har en skarp Lugt og bitter Smag og indeholder et eiendommeligt harpixagtigt Stof, Guacin.

Guadalajara ell. **Guadalaxara** (udt.—chara), Provins i Ny-Kastilien i Spanien, 230 Kv.mil stor med 209,000 Indb. — Hovedstaden, Guadalajara, ved Floden Henares, i en frugtbar og skjøn Egn, har 8,000 Indb. og et Akademi for Ingeniørofficerer.

Guadalaviar, Flod i det østlige Spanien, udspringer i Provinsen Teruel i Aragonien, løber mod Syd og Sydøst og falder nordenfor Valencia i Middelhavet. Længde 33 Mil.

Guadalajara, Hovedstad i Staten Jalisco i Mexiko, 60 Mil nordvest for Byen Mexiko, med 72,000 Indb. I Nærheden er rige Sølvgruber.

Guadalquivir (udt. —kivir), arab. Bad-al-Kebir, Flod i det sydlige Spanien udspringer i Provinsen Jaen paa den østlige Skraaning af Sierra de Cazorla, løber mod Nordost og Nord, derpaa mod Vest, Vestsydvest og Sydsydvest, deler sig kort ovenfor sin Munding i flere Grene, som siden igjen forenes, og falder efter et Løb paa 60 Mils Længde i Bugten ved Cadix. Den er næst Tajo den vigtigste af Spaniens Floder, idet den paa en lang Strækning er seilbar (for større Skibe dog kun til Sevilla). Dens vigtigste Bifloder er paa høire Side Guadalimar og Jándula, paa venstre Guadiana-Menor, Guadajoz, Jenil m. fl.

Guadarama, se Sierra de Guadarama.

Guadeloupe (udt. —lup), den største af de smaa Antiller i Vestindien, 18 Mil nordvest for Martinique, bestaar egentlig af to ved et smalt Sund adskilte Øer, tilsammen af 28½ Kv.mils Størrelse. Den vestligste og største af Øerne gjennemstrygges af en skovdækket vulkansk Fjeldkjede, hvis høieste Top er den 4,800 Fod høie Vulkan La Souffrière. Den østlige Ø er derimod ganske flad. Indbyggernes Antal er 117,000; Produkterne er især Kaffe, Sukker, Kakao og Bomuld. Sammen med nogle nærliggende Smaaøer udgjør Guadeloupe et Guvernement paa 33 Kv.-mils Størrelse, med 164,000 Indb. Hovedstad Basseterre (s. d.) — Guadeloupe opdagedes af Kolumbus 1493 og besattes 1635 af Franskmændene, i hvis Besiddelse Øen siden har været med Undtagelse af Tidsrummet 1759—63 og 1810—14, da den var i Englændernes Besiddelse.

Guadet (udt. Gyade), Marguerite Elie, fransk Politiker, f. 1758, var ved Revolutionens Udbrud Advokat i Bordeaux og valgtes derfra til Nationalforsamlingen, hvor han sluttede sig til Girondinerne og ved sin henrivende Veltalenhed snart blev en af deres Anførere. Efter Girondens Fald 1793 flygtede han til Bordeaux, men blev n. A. greben der og henrettet.

Guadiana, arab. Badi-Ana, hos Romerne Anas, Flod i Spanien, udspringer i Provinsen Albacete paa Sierra de Alcaraz, danner først en Række smaa Indsjøer, forsvinder derpaa i Jorden og fortsætter sit Løb flere Mil under denne, indtil den gjennem „Los Ojos del Guadiana“ igjen træder frem i Dagen. Den løber nu i flere større Bugtninger mod Vest til Badajoz, danner derfra og til Mansara Grændsen mod Portugal, træder derpaa ind paa dette Lands Omraade, indtil den fra Pomarao til sit Udløb i Bugten ved Cadix atter danner Grændsen mellem Spanien og Portugal. Længde 110 Mil. Dens vigtigste Bifloder er tilhøire Záncara og Giguela, tilvenstre Javalon, Ardila og Chanza.

Guadix (udt. Guadich), By i den spanske Provins Granada, med 10,000 Indb., er Sæde for en Biskop.

Guajaktræ ell. **Pokkenholt**, Veden af et i Vestindien, især paa Jamaika og San Domingo voxende Træ, Guajacum officinale. Den ydre Ved er gul, Kjerneveden grønagtig brun, meget haard, harpixglinsende og tungere end Vand. Ved at bearbeides udvikler den en behagelig Lugt. Den bruges til Dreierarbeider, Keglekugler, Skibsblokke o. lign.; i raspet Tilstand var den tidligere hyppig anvendt i Medicinen mod Syfilis og flere andre Sygdomme. Den indeholder et bittert Extraktivstof, Guajacin, samt Guajakharpix; ved Destillation afgiver den en tung, brun Olie, Guajaktræolie. — Guajakbark, Barken af Guajaktræet, bruges undertiden i Medicinen paa samme Maade som Veden; den indeholder en Harpix, som er forskjellig fra Vedens. — Guajakharpix udsveder enten af sig selv fra Guajaktræet eller vindes ved Udkogning af dette. Den er grønagtig brun, skjør og glinsende i Brudet, opløses let i Alkohol, mindre let i Æther og vanskelig i Terpentinolie og fede Olier. Den indeholder 70 % af en eiendommelig Syre, Guajaksyre, samt flere Harpixer. I Medicinen bruges den ligesom Veden og Barken.

Guajava- ell. **Guavatræ** (Psidium), Plantesløgt af Myrtefamilien, omfatter Buske med altidgrønne, modsatte, helrandede Blade og hvide, vellugtende Blomster i Bladhjørnerne. Frugten er hos de forskjellige Arter af forskjellig Form og Farve, sød og velsmagende og hører i Amerikas tropiske Lande, hvor den har hjemme, til de mest yndede Frugtsorter. De hyppigst dyrkede Arter er Psidium aromaticum, P. pomiferum, hvis Dyrkning nu er bleven udbredt ogsaa til de varme Dele af Asien, og P. pyriferum, som er forplantet til næsten alle tropiske Lande. Barken af alle Arter bruges til Garvning.

Guanahani, se San Salvador.

Guanajuato ell. **Guanaxuato** (udt. —chuato), Stat i Republiken Mexiko, paa Høiletten Anahuac, ca. 530 Kv.mil stor med 730,000 Indb., hvoraf 300,000 Indianere. Staten har rige Sølvgruber. — Hovedstaden, Guanajuato ell. Santa-Fé de Guanajuato, er en Bergstad med 56,000 Indb. og et Universitet.

Guanako, se Lama.

Guancher (udt. Guantsjer), de oprindelige Beboere, som forefandtes paa de kanariske Øer ved Spaniernes Erobring af disse, skildres som et velvoxent og smukt, tappert, men fredeligt Hyrdefolk. Beboerne paa de forskjellige Øer stod ikke i Forbindelse med hverandre og befandt sig paa et forskjelligt Kulturstandpunkt. De blev undertvungne af Spanierne og blandede sig med disse, saa at de nu fuldstændig har ophørt at existere som særeget Folk. Deres Sprog er kun bevaret i Fragmenter og er en Dialekt af Berbernes.

Guano, Exkrementer og døde Kroppe af Sjøfugle og Sjødyr, som i Tidens Løb er blevne samlede til store Masser paa mange Smaaøer og Holmer i de sydlige Have og paa enkelte Steder af disses Fastlandskyster. Især findes Guano i Mængde paa Chincas-Øerne ved Perus Kyst, hvor den forekommer i Lag paa indtil 300 Fods Tykkelse. Den var allerede i lang Tid brugt som Gjødning af Indbyggerne i Peru, Chili og Bolivia, førend man ca. 1840 begyndte at overføre den til Europa til samme Brug. Forbruget af denne Artikel har stadig voxet, og Udførselen alene fra Peru har i den nyere Tid udgjort over 10 Millioner Centner aarlig. Man har gjentagne Gange frygtet for, at Forraadet snart skulde være tilende, noget, som dog neppe er at befrygte, da der stadig opdages nye Guanoleier. De virksomme Stoffer i Guano er letopløselige Kvælstofforbindel-

er og fosforsure Salte; den virker kraftig og hurtig, men mindre varig paa Plantevexten. Sammensætningen er forresten vexlende efter de forskjellige Sorter; gjennemsnitlig kan man antage, at ægte Perunguano indeholder 12 % Kvælstof i Form af forskjellige Ammoniakforbindelser samt 13 % Fosforsyre. Baker-Guano indeholder derimod kun 0,5 % Kvælstof, men 34,8 % Fosforsyre, og Mejillones Guano 0,8 % Kvælstof samt 38 % Fosforsyre. — Flere fra den ægte Guano forskjellige Produkter har faaet samme Navn, saaledes især Fiskeguano (s. d.)

Guaranà, er en Deig, som er tilberedt med Vand af de knuste og ristede Frø af en 30—40 Fod lang Slyngplante, Paullinia sorbilis, der hører til Sapindaceernes Familie og findes i de varmeste Dele af Sydamerika. Den kommer i Handelen i haarde, mørkebrune, trinde Stykker, som har nogen Lighed med en kort Pølse. Den har en lidt bitter, sammensnerpende Smag og indeholder indtil fem Procent Kaffein, hvilket er mere end man hidtil har fundet i nogen anden Plante. Guaranà nydes som et simpelt Infus med Vand, baade som Nærings- og Forfriskningsmiddel, fornemmelig af de Indfødte i hele Amazonadalen, Bolivia og en stor Del af Brasilien.

Guardafui, arab. Djard Hafun, Afrikas østligste Forbjerg, under 11° 50′ n. B. og 69° ø. L.

Guardein, en Embedsmand, som skal prøve og bestemme de ædle Metallers Finhed. — Myntguardein, se Mynt.

Guardian, Forstanderen i et Franciskanerkloster; i andre Klostre en underordnet Klosterembedsmand, i England den, som under en Vakance forvalter den geistlige Jurisdiktion i et Bispedømme.

Guarini, Giovanni Battista, italiensk Digter, f. 1537, d. 1612, holdt en Tid Forelæsninger i Pisa, gik derpaa i Hertug Alfons den anden af Ferraras Tjeneste og anvendtes af ham i flere Gesandtskaber; senere tjente han flere Fyrster og gik 1605 som Ferraras Gesandt til Pavehoffet. Hans fornemste Verk er Hyrdedramaet „Il pastor fido“, som hos hele Samtiden vandt overordentligt Bifald og blev oversat og efterlignet paa en Mængde Sprog. Det er som de fleste Stykker af den Art rigt paa søgte Aandrigheder, Pedanterier og Unatur.

Guarino, lat. Varinus, italiensk Sproglærd, f. 1370, d. 1460, gik 1388 til Konstantinopel for at lære Græsk af Khrysoloras og virkede siden meget for de klassiske Studiers Opkomst. Han udgav flere latinske og græske Forfattere i Oversættelse og med Kommentarer.

Guarneri, berømt Familie af Violinmagere i Cremona, nedstammede fra Andrea Guarneri, som virkede fra 1650 til 1695 og var Elev af Geronimo Amati. — Hans Søn Giuseppe Guarneri arbeidede i Cremona 1690—1730; en anden Søn, Pietro Guarneri var virksom 1690—1725, fra ca. 1700 i Mantua. — Den berømteste af Familiens Medlemmer var Andreas Brodersøn, Antonio Giuseppe Guarneri, alm. kaldet Giuseppe Guarnerio del Gesù, f. 1683, d. 1745. Han var Elev af Antonio Stradivari og arbeidede i Cremona fra 1725. De bedste af hans Violiner kan maale sig med hans Lærers; den sidste Del af sit Liv skal han have tilbragt i Fængsel, hvor han forfærdigede flere Violiner, som imidlertid ikke er hans berømte Navn værdige. Først efter hans Død fandt hans Arbeider den Anerkjendelse, de fortjente; nu betales ofte for en af hans bedre Violiner en Pris af 6,000 Francs.

Guastalla, By i Provinsen Reggio i Italien, 4 Mil nordøst for Parma, med 11,000 Indb., var tidligere Hovedstad i et eget Fyrstendømme.

Guatemala, Republik i Centralamerika, omgives i Nord af Yukatan, i Nordøst af britisk Honduras og Hondurasbugten, i Sydøst af Honduras og San Salvador, i Sydvest af det Stille Hav og i Nordvest af Mexiko, er 1,900 Kv.mil stor, med 1,200,000 Indb., hvoraf over 2/3 Indianere. Landet er et Høiland af ca. 5,000 Fods Middelhøide; mægtige Fjeldkjeder og Toppe ligger langs Sydvestkysten, og flere af dem er Vulkaner, saaledes Volcan de Agua (ca. 13,500 F.) og Volcan de Fuego (ca. 12,000 F.) Af Floder findes et stort Antal, som dog ikke er af synderlig Betydning for Samfærdselen. Klimatet er forskjelligt efter Høiden over Havet, men i det hele taget sundt; Plantevexten er rig og store Dele af Landet er bedækkede af Skov. Kystlandskaberne frembringer Mahogni og Farvetræ, desuden Tobak, Kaffe, Kakao, Bomuld, Indigo, Sukker og Kochenille; paa de høiere beliggende Strækninger dyrkes den tempererede Zones sædvanlige Kulturplanter. Agerbruget er Hovednæringsvei; Fædrift, Bergverksdrift og Industri er af mindre Betydning, og heller ikke Handelen er saa livlig, som Landets Rigdom paa Produkter kunde lade vente. Kaffe, Kochenille, Huder, Indigo og uldne Tøier er de vigtigste Udførselsartikler. Udførselens samlede Værdi var 1874 3,295,000 Doll., Indførselen 3,054,000 Doll. Religionen er gjennemgaaende romerskkatholsk, og først 1873 blev almindelig Religionsfrihed indført. Oplysningen staar ikke paa noget høit Trin, uagtet Guatemala i denne Henseende udmærker sig fremfor de øvrige centralamerikanske Republiker. — Ifølge Forfatningen af 1851 vælges Præsidenten paa fire Aar af en Generalforsamling, som bestaar af Repræsentantkammeret, Statsraadet, Høiesteret og Erkebiskopen; Repræsentantkammerets 52 Medlemmer vælges paa fire Aar og vælger igjen Statsraadet (24 Medlemmer), ligeledes paa 4 Aar. Almindelig Stemmeret er herskende. — Statens Udgifter var 1874 vel 2½ Mill. Doll., Indtægterne noget mere; Statsgjelden var henved 4 Mill. Doll. Hæren bestaar af 3,200 Mand Linietropper og ca. 13,000 Mand Milits. Republiken deles i 7 Departementer (Corregimientos); Hovedstad er Santiago de Guatemala ell. Guatemala la Nueva (Ny-Guatemala) paa Høisletten, 4,100 F. over Havet, smukt bebygget og med 20,000 Indb. — Guatemalas Løsrivelse fra den centralamerikanske Føderation og dets Organisation som selvstændig Republik fandt Sted 1839, væsentlig paa Foranledning af Rafael Carrera, som 1845—65 herskede med diktatorisk Magt og især bragte Finanserne i en mønsterværdig Orden. Efter hans Død valgtes til Præsident Cerna, som 1871 styrtedes af Granados, der virkede for Landets materielle Opkomst og forviste Jesuiterne. Hans Efterfølger Rufino Barrios (valgt 1873) ophævede Klostrene, inddrog Kirkegodset og indførte Religionsfrihed.

Guaviari, Biflod til Orinoco, udspringer paa Andesbjergenes Østskraaning, Syd for Bogota,

løber mod Østnordøst i en Længde af 100 Mil og udmunder ved San Fernando.

Guayana, se Guyana.

Guayaquil eller **Santiago de Guayaquil**, By i den sydamerikanske Republik Ecuador og Hovedstad i Provinsen Guayaquil, ved Floden af samme Navn, har 20,000 Indb., god Havn, livlig Handel og vigtige Skibsbyggerier.

Guben, By i den preussiske Provins Brandenburg, 15 Mil sydøst for Berlin, ved Floden Neisse, med 24,000 Indb. og betydelig Industri.

Gubitz, Friedrich Wilhelm, tysk Forfatter og Xylograf, f. 1786, d. 1870, blev 1805 Professor ved Akademiet i Berlin, udgav 1807—09 Tidsskriftet „Das Vaterland", 1817—48 „Der Gesellschafter" og 1835—69 „Deutscher Volkskalender", hvilken sidste især nød stor Udbredelse og Yndest. Han skrev ogsaa flere Theaterstykker, som blev modtagne med Bifald. Hans Træsnit hører til det bedste, som den nyere Tid har frembragt i denne Retning.

Gud. Guder. Saa langt tilbage, som vi kjender Menneskeslægten, har den altid havt Forestillinger om et eller flere høiere Væsener, af hvem Menneskene og de jordiske Ting er afhængige, og hvem der skyldes Ærefrygt og Tilbedelse. Hine Forestillinger og den dermed forbundne Tilbedelse udgjør, hvad man kalder Religion. Hos de forskjellige Folk og i de forskjellige Tider er der opstaaet forskjellige Religioner, hver med sin særegne mere eller mindre ufuldkomne Opfatning af Gudsbegrebet, medens de dog alle synes at stevne hen mod den fuldkomne Religion, Kristendommen, hvor Gud erkjendes i sin Sandhed. De Religioner, der antager flere Guder, hvoraf altsaa ingen kan være almægtig og alfuldkommen, kaldes polytheistiske eller hedenske. Snart er det Lyset og dets Modsætning, Mørket, (som hos Inderne, Perserne og de ældste indoeuropæiske Folk), snart Solen og Stjernerne (som hos Babylonierne), snart endogsaa Dyr (som hos Ægypterne), der er blevne holdte for guddommelige Væsener; og man har da ogsaa gjort sig Billeder af Sten, Træ og Metal, som fulde dels symbolsk antyde, dels ligetil afbilde Guderne, men som ofte i Folketroen er blevne tagne for Guderne selv (Billeddyrkelse). Guderne er da ogsaa blevne dyrkede ved forskjellige Slags Ofringer og billedlige Handlinger, der ofte ved Raahed og Grusomhed svarer til de ufuldkomne Gudsbegreber, hvilke igjen er betegnende for Folkets og Tidens hele Kulturstandpunkt. Efterhaanden bliver baade Guderne og Religionsstikkene mildere og menneskeligere og medfører da i det hele en høiere Dannelse og mildere Sæder. Hos Grækerne tænktes alle Guder at have menneskelig Skikkelse, hvilken af Digtere og Kunstnere udformedes til den største Fuldkommenhed og Skjønhed, medens man dog ikke var fri for at tillægge Guderne ogsaa menneskelige Lidenskaber og Skrøbeligheder. I den græske Gudekreds, der senere ogsaa optoges af Romerne og tildels smeltedes sammen med de gamle italiske Guddomme, træder den Naturbetydning, som vel ogsaa her oprindelig laa til Grund, efterhaanden mere i Baggrunden, og Guderne kommer fortrinsvis til at betegne betydningsfulde Magter i eller Sider ved Menneskelivet. Saaledes staar Zeus (Jupiter), oprindelig Himmel- og Tordengud, i Spidsen for det ordnede sædelige Samfund, medens hans Dronning Hera (Juno) vogter Familielivets Helligdom, Apollon, oprindelig Solgud, bliver Sangens og idethele Kunstens Gud, Athena (Minerva) er Aandsdannelsens, Ares (Mars) Krigens, Artemis (Diana) Jagtens, Hermes (Mercurius) Handelens og Omsætningens, Demeter (Ceres) Agerdyrkningens, Bacchus Vinens, men ogsaa Begeistringens Guddom osv. (Se Gudelære, den græske). Ogsaa hos de gamle Nordboer kan man bemærke en lignende Overgang fra Naturssymboler til personlige og ethiske Guddomme, idet vel ogsaa navnlig de senere Gudeforestillinger, som vi kjender dem af de skriftlige Mindesmærker, sandsynligvis er uddannede, tildels under Indflydelse af de græsk-romerske. (Se Gudelære, den nordiske). Medens saaledes de hedenske Folk antog en Mangfoldighed af Guder og Gudinder, har dog flere af deres Filosofer med større eller mindre Klarhed skimtet, at Gud igrunden maa være én, altomfattende og alfuldkommen. Men først hos det gamle Hebræerfolk er Tanken om Guds Enhed (Monotheismus) fremtraadt med fuld Bestemthed og Styrke ogsaa som Folkets Tro, der forkaster Hedningernes mange Guder som Afguder. Her er da ogsaa Guds Almagt, Alvisdom, Allestedsnærværelse, Hellighed og idethele Alfuldkommenhed i Modsætning til al menneskelig og jordisk Ufuldkommenhed og Syndighed bleven sat i stærkt Lys. Denne Hebræernes eller Jødernes Gud, med det hellige Navn Jahve eller Jehova, betragtes vistnok endnu fra en Side nærmest som enslags Nationalgud, idet Jøderne anser sig som (og i en vis Betydning vistnok var) hans udvalgte Folk; dog betegnes han ettertrykkelig som Himlens og Jordens Herre, og der forjættes en Tid, da han skal dyrkes over den hele Jord. Monotheismen er fra Jødedommen gaaen i Arv til Kristendommen og til Muhamedanismen, dog saaledes, at Kristendommen ved at opfatte Gud som treenig (som Fader, Søn og Aand) har sat ham i et nærmere, forsonet og kjærligt Faderforhold til Menneskeheden, og da netop til den hele Menneskehed uden Hensyn til Slægt og Nationalitet, medens Muhamedanismen er sunken tilbage til en mere tom og død Enhedstanke og Forestillingen om en altopflugende vilkaarlig Almagt. Ogsaa inden Kristenheden opfattes Gudsbegrebet af mere eller mindre vantroende Retninger paa en mere tom og abstrakt Maade, idet nogle specielt benegter Treenigheden (Unitarismus), andre aabenbart kun har den ubestemte Forestilling om et „høiere Væsen", der staar over og udenfor den hele virkelige Tilværelse (Deismus), atter andre sammensmelter Gud med det naturlige Universum (Pantheismus). Selv den fuldkomne Benegtelse af en Guds Tilværelse (Atheismus) er nuomstunder, navnlig i Forbindelse med en overforfinet Kultur, ikke ganske sjelden.

Gudbrandsdalen, Norges næst længste Dalføre, strækker sig fra Nord mod Syd i en Længde af 21 Mil fra Dovres Fjeldkjede til den nordlige Ende af Mjøsen, paa begge Sider omgiven af temmelig høie Fjelde. Den tilhører Kristians Amt og indbefatter Præstegjeldene Lesje, Lom, Vaage, nordre og søndre Fron, Ringebo, østre og vestre Gausdal, Øier og Faaberg. Befolkningens Hovednæringsveie er fornemmelig Fædrift og Agerbrug, og Dalen hører til de bedst opdyrkede Egne i Norge, hvorimod den er forholdsvis mindre rig

paa Skov og kan i saa Henseende ingenlunde maale sig med Nabodalføret Østerdalen. Hovedvasdraget er Lougen, Norges næststørste Vasdrag. — I Historien er Dalen og dens Beboeres Navn fornemmelig kjendt af den Seier, som her vandtes over et skotsk Korps under Oberst Sinclair (s. d.) 1612. I civil Henseende udgjør Gudbrandsdalen 2 Fogderier og 3 Sorenskriverier.

Guddalelv, Vasdrag i Ytre Holmedals Præstegjeld, Nordre Bergenhus Amt, danner den anselige Harefos.

Gude, Hans Fredrik, berømt norsk Landskabsmaler, f. i Kristiania 13de Marts 1825, viste allerede som Smaagut en afgjort Begavelse for Tegning og fik fra sit tolvte Aar Undervisning af Flintoe, ligesom han besøgte Tegneskolen, medens han forberedte sig til Examen Artium. Welhaven, som var bleven opmærksom paa hans Begavelse, raadede imidlertid hans Fader ivrig til at lade ham uddanne den, og saaledes kom han 1841, istedenfor at indskrives ved Universitetet, til at reise til Düsseldorf, hvor han efter den oprindelige Bestemmelse skulde uddanne sig til Historiemaler under Hildebrandts Veiledning. Forholdene førte imidlertid med sig, at han istedenfor gjennem Andreas Achenbach blev vunden for Landskabsmaleriet, i hvilket han modtog Veiledning af Achenbach og J. W. Schirmer, hvilken sidste med sin strengt ideale, stilfulde Komposition blev af stor Betydning for den unge Kunstner som en Modvegt mod den Indflydelse fra realistiske Koloristers inden Landskabsmaleriet, som Ruysdael og Everdingen, der netop gjorde sig stærkt gjeldende hos ham. Sommeren 1843 gjorde Gude en Studiereise i Norge, hvor han traf sammen med Adolf Tidemand, til hvem han snart traadte i et Venskabsforhold, der uafbrudt varede til Tidemands Død og blev af stor og gavnlig Indflydelse paa begge. Vinteren 1843—44 opholdt Gude sig atter i Düsseldorf, hvor han blandt flere Arbeider udførte et „Højfjeldsbillede" for Kristiania Kunstforening, hvilket vakte Opsigt og Bifald i de hjemlige Kunstkredse. 1844 gjorde han efter at have malet flere Billeder, som blev solgte i Holland, en Studiereise i Tyskland; 1845 besøgte han Norge og blev i Kristiania Vinteren over, hvorefter han Sommeren 1846 bereiste Gudbrandsdalen sammen med Eckersberg og Cappelen. Om Vinteren reiste han tilbage til Tyskland, hvor han forblev til 1848 og i denne Tid malede et stort Højfjeldsbillede (nu paa Rosendal i Hardanger) og sammen med Tidemand „Brudefærden i Hardanger". 1848 kom han hjem og opholdt sig i Norge til Begyndelsen af 1851. I denne Tid deltog han bl. a. i den kunstneriske Udsmykning af det netop opførte Oskarshal, til hvis Salon han udførte fire store Billeder fra Sognefjorden, og malede sammen med Tidemand „Aften paa Krøderen". Efter at være vendt tilbage til Düsseldorf udførte han foruden flere Billeder paa egen Haand ogsaa forskjellige nye Arbeider i Fællesskab med Tidemand; særlig kan blandt disse anføres „Ligfærd paa Sognefjorden" (1853). 1854 modtog han Tilbudet om et Professorat ved Akademiet i Düsseldorf og vandt i de følgende Aar en stedse stigende Anerkjendelse som en af Samtidens første Mestre paa sit Felt. 1862 nedlagde han sin Post i Düsseldorf og tog efter et kort Ophold i Norge Bolig i Wales, hvis Natur inspirerede ham til en Række Fremstillinger. Efterat hans forrige Lærer Schirmer, hvis Efterfølger han havde været som Professor i Düsseldorf, og som siden 1854 havde været Direktør for Akademiet i Karlsruhe, var død 1863, blev Gude hans Eftermand i den sidstnævnte Post, som han beklædte til 1880, da han efter et Besøg i Norge tiltraadte et Professorat ved Berlins Akademi. — Gude hører utvivlsomt til Nutidens mest betydelige Landskabsmalere. I Begyndelsen af sin Kunstnerbane valgte han fortrinsvis at fremstille Scener af det norske Højfjeld; senere har han hentet et stort Antal Motiver fra Fjordene og Kysten. Det er ellers en Særegenhed ved ham, at han synes stedse at have en Trang til at vælge sig en ny Art af Emner og tildels en ny Behandlingsmaade; en mere overfladisk Begavelse vilde utvivlsomt lide ved saadanne Overgange, næsten Spring, fra det ene til det andet, men Gudes Alvor og grundige Indtrængen i ethvert nyt Stof har bevaret ham fra at komme paa Afveie i sin Kunst og gjort, at man med Glæde modtager ethvert nyt Arbeide fra hans Haand som et Vidnesbyrd om hans aldrig svigtende Genialitet og hans sandt kunstneriske Blik paa Naturen. Foruden Fremstillinger af den norske Natur har han ogsaa leveret fortræffelige Billeder fra Wales og fra flere tyske Egne; Italien har han derimod ikke indladt sig paa at skildre, ja ikke engang besøgt. Staffagen i hans Billeder røber, at han ogsaa har en fremragende Begavelse som Figurmaler. Foruden de af hans Arbeider, som allerede er nævnte, kan endnu anføres „Vossestranden", „Fjeldlandskab fra Lærdal", „Birkeskog" og „Norsk Fjeld", alle i Nationalgalleriet i Kristiania, „Fos" (i Louvre), „Fiskerhytte ved Solnedgang", „Aftenstille ved Kysten" og „Nødhavn paa den norske Kyst". Han har modtaget en Række Medailler ved forskjellige Kunstudstillinger, saaledes i Berlin 1852 og 1860, Paris 1855, 1861, 1869 og 1878, Köln 1861, Stockholm 1866, Wien 1873 og Filadelfia 1876.

Gudelære, den græske. Grækenlands ældste Guder er de samme som de indiske, kun særeget udviklede. Himmelguden heder her Zeus, Gudernes Herre og Fader; hans Hustru og Søster er Hera (Himmeldronningen, et Modstykke til Gemeter eller Demeter, ɔ: Moder-Jord); hans Brødre er Hades (den usynlige ɔ: Underverdenens Gud) og Poseidon (Havguden). Ligesom saaledes Himmelen, Jorden og dennes Indre var personificerede til Guddomme, laa det ogsaa nær at dyrke Ilden, Menneskets uundværlige Tjener og paa samme Tid det voldsomme, ødelæggende Element; Ilden paa den huslige Arne fik sin Personifikation i Hestia, den heftige vulkanske Ild fra Jordens Indre i Hefaistos. Ægte græske var ogsaa Krigsgudinden (senere Gudinde for Kunster og Videnskaber), Pallas Athene, som blev Byen Athens egentlige Gudinde (Athene Polias), ifølge Sagnet efter en Kamp med Havguden Poseidon, der var de sjøfarende Joners ældre Hovedgud. Dorernes Hovedgud var Apollon, hvis fornemste Sæde var Orakket i Delfoi. Meget tidlig optoges ogsaa fremmede Folks Guddomme, som imidlertid snart formede sig efter Grækernes Forestillinger til specifikt græske Væsener. Fra Sidon overførtes saaledes Dyrkelsen af Astarte, som i Grækenland antog Navnet Afrodite; Fønikernes Skibsstavne var prydede med hendes Billede,

og dette gav Foranledning til den græske Mythe, at hun var født af Havets Skum. Hendes Dyrkelse som Gudinde for den individuelle Kjærlighed saavelsom for den alt frembringende Forplantningsdrift udbredtes imidlertid kun langsomt og var endnu paa den troianske Krigs Tid ikke almindelig. Andre oprindelig fremmede Guddomme var Dionysos (Bakkhos), Vinrankens og Vinens Gud, hvem Mytherne gjør til en Søn af Zeus og den thebanske Kongedatter Semele, endvidere den jomfruelige Jagt- og Krigsgudinde Artemis, den frygiske Rhea eller Kybele, og den thrakiske Krigsgud Ares. — Senere end Indførelsen af alle disse Guders Dyrkelse er naturligvis deres Sammenstilling til en samlet Gudekreds og Mytherne om deres indbyrdes Forhold til hverandre og til Menneskene. Deres Magt var i mange Maader begrændset. Bortset fra, at hver Guddom under et særligt Tilnavn paa et enkelt Sted som Skytsgud dyrkedes fremfor de øvrige, var de alle underkastede den mystiske, blinde og uforsonlige Skjebne. De Naturbegreber, hvoraf hver af dem var fremgaaet, vedblev til en vis Grad at være saaledes forenede med deres Personer, at de paa en Maade tænktes dobbelt, som personlige Guder og som Naturkræfter. Deres Væsen forestillede man sig ligt Menneskenes, kun i en større Maalestok; de følte Glæde og Smerte, nærede Lidenskaber og Lyster og tog det ikke nøie med disses Tilfredsstillelse. Bekjendte er især Zeus's mange Kjærlighedsforbindelser baade med Gudinder og med jordiske Kvinder, Afrodites ægteskabelige Utroskab (hun var efter Mythen gift med Hefaistos) og Hermes's Tyverier. Guderne havde ikke skabt Verden, men var kun dens Styrere, idet de greb umiddelbart ind i Forholdenes Gang; man tænkte sig dem ikke engang altid som udødelige. — De Guddomme, som havde flest Dyrkere, var de tolv store olympiske: Zeus, „Gudernes Fader og Menneskenes Konge", hans Gemalinde Here, Poseidon, Havets Herre, Apollon, som foruden Spaadomsgud ogsaa var Gud for Musiken samt Solgud, Pallas Athene, Afrodite, Ares, Hefaistos, Gud for Ilden og Smedekunsten, Hestia, Gudinden for den huslige Arne og de huslige Sysler, Demeter, den frugtbare Jords og Agerbrugets Gudinde, Artemis, Jagtens og Maanens Gudinde, og Hermes, Gudernes Budbærer, Veltalenhedens, Handelens og Tyveriets Gud. Disse Guder boede paa Bjerget Olympos, hvor de førte et herligt og lyksaligt Liv; deres Spise kaldtes Ambrosia og deres Drik Nektar. Af de øvrige Guder nød især Hades og Dionysos samt Asklepios, Apollons Søn, Lægekunstens Gud, Anseelse. Under dem i Rang stod den Hærskare af lavere Guddommeligheder, hvormed Mark og Skov, Luft og Vand tænktes befolkede. Til dem hører Skovguden Pan, Satyrerne, Dryaderne (Træernes og Skovenes Nymfer), Najaderne (Kildenymferne), Oreaderne (Fjeldnymferne), Nereïderne og Okeaniderne (Havgudinder), Tritonerne (Havguder), Æolos (Vindenes Herre) og de under ham staaende Vindguder, de ni Muser, Videnskabernes og Kunsternes Skytsgudinder, Døtre af Mnemosyne, Moirerne (Klotho, Lakhesis og Atropos), som spandt Menneskenes Skjebne, samt Erinnyerne, den guddommelige Hevns ubønhørlige Tjenerinder. Ved Personifikation af allehaande abstrakte Begreber forøgedes i Tidens Løb disse underordnede Guddommes Tal næsten i det uendelige; man fik saaledes Seieren personificeret i Nike, Kjærligheden i Eros, Retfærdigheden i Dike, Søvnen i Morfeus, Striden og Tvedragten i Eris, Lykken (det lykkelige Tilfælde) i Tykhe osv. Endelig stod der mellem Guderne og Menneskene et stort Antal Heroer og Halvguder, for det meste Sønner af Guder med jordiske Kvinder (saaledes Herakles m. fl.). I endnu senere Tider troede man paa Aander, Dæmoner, af hvilke ethvert Menneske antoges at eie sin.

Gudelære, den indiske. Den ældste Religion i Indien, saaledes som den foreligger fremstillet i de ældgamle Vedahymner, viser sig efter nyere Undersøgelser ikke at være meget forskjellig fra de indoeuropæiske Folks fælles oprindelige Religion: man troede i Solen, Maanen og Himlen i dens forskjellige Former (Morgenrøde, Dag, Aften, Nat osv.) at se mægtige Væsner, der raadede for Verden, kjæmpede med Mørkets Dæmoner og beskyttede Menneskene, og man kaldte dem med Navne, fra hvilke Gudenavne stammer hos de forskjellige Folk: Lyset Djavs (gr. Zeus, lat. Jupiter ell. Dies-piter), Himlen Varuna (gr. Uranos), Morgenrøden Usjas (gr. Eôs for Avsos, lat. Aurora for Ausosa) osv. Denne oprindelige Lære modtog snart en særegen Udvikling i Indien, gjennem Vedadigtene, der kjender mange Guder, som Indra (Himmelhvelvingen), Agni (Ilden), Jama (Underverdenen), Surja (Solen), Vaju (Vinden), Prithivi (Jorden), Mas (Maanen) osv. Men efterhaanden tænkte man sig ogsaa allerede tidlig en guddommelig Ophavsmand til Universet, hvem man gav Navnet Brahma, men som ikke allesteds var Gjenstand for religiøs Dyrkelse. Senere formeredes Antallet af Guder, og af de om disse handlende Mythers foruden Brahma opstilledes som Hovedguder Siva og Visjnu. Den første er sandsynligvis en Personifikation af Ilden, som en paa engang frembringende og ødelæggende Kraft; han havde flere Tilnavne, som Isvara (Herskeren), Mahâdeva (den store Gud), Rudra (den frygtelige) osv. Han fremstilledes med 3 Øine, 4 Arme og bærende en Trefork. Hans Gemalinde, Bhavâni (ogsaa Pârvatî, Durgâ ell. Kâlî), tænktes ogsaa baade som belivende og ødelæggende. Visjnu er rimeligvis at betragte som en Personifikation af Ætheren som belivende Princip; han er af en mildere Karakter end Siva. Ogsaa han har en Mængde Tilnavne; saaledes kaldes han hyppig Hari, d. e. „den grønne", hvad der hænger sammen med at han fremstilles som blaa eller grøn af Farve. Hans Gemalinde kaldes Srî (Lyksalighed) eller Lakschmî (Skjønhed). Mytherne om Visjnu fortæller især om hans Aabenbarelser paa Jorden i mangehaande Skikkelser og hans under disse udførte Heltebedrifter; engang, heder det, skal han komme for sidste Gang og ødelægge Verden. Siva dyrkes hovedsagelig af de simplere Klasser, Visjnu af de mere dannede; begges Dyrkere optræder som to forskjellige Sekter. Foruden disse Hovedguder opstilles ogsaa et stort Antal Underguder, mest Personifikation af fysiske Gjenstande. Disse Guddomme dyrkedes og dyrkes endnu i forskjellige Modifikationer i de forskjellige Dele af Indien; snart er den ene, snart den anden af dem den mest fremtrædende. Ogsaa paa Halv-

guder og Heroer er Gudelæren i den senere Periode særdeles rig. — Om Buddhismen, som betegner den næste Periode i den indiske Religions Udvikling, se Buddha. — En af de ældste Grene af Buddhismen er den, som forefindes hos de saakaldte Djainas, som forøvrigt dyrker de samme Guder som Visjnuiterne. — (Se forøvrigt Art. Indien).

Gudelære, den nordiske. Ogsaa de germaniske Folk bevarede Grundtrækkene af den gamle Fælles-Religion (se Gudelære, den indiske): ogsaa deres Guder var oprindelig Lysguder, der kjæmpede mod Mørkets Dæmoner; men efterhaanden fik denne Religion Indtryk af Folkenes Omgivelser: man levede i Strid med Nabofolk og i Kamp mod en haard og karrig Natur; derfor blev Guderne Kampguder og deres Fiender blev Trold eller Nisser, der boede i Fjeldene, i Havet, i den vilde Natur. Den ældste Lysgud spaltede sig allerede tidlig i 3 Guder: Thonar (Thor), Tordenens Gud, Tius (Tyr) Krigsguden, og Wodan (Odin) Seirens og Visdommens Gud, som blev Gudernes Fader; hans Hustru var Fria (Frigg), Kjærlighedens Gudinde. Denne Religion holdt sig længst hos de nordiske Folk; men da disse i det 9de og 10de Aarh. drog paa Vikingstog til de kristne Lande og ofte slog sig ned her, modtog de Indtryk af de kristne Folks Religion og Traditioner og blandede disse ind i sin egen Religion og Digtning. Fra disse Aarhundreder er bevarede en Række Digte („den ældre Edda"), der saaledes fremstiller den nordiske Religion med fremmede Tilsætninger, uden at man endnu med Sikkerhed har formaaet at udskille de forskjellige Tiders Standpunkter; man ser kun, at Kristi Kors har været Forbilledet for Yggdrasil (se nedenfor 2). Kristi Død for Balders Død, at Bibelens Beretninger findes igjen i Sagnene om den store Vandflod og om Ragnarok (Verdens Undergang) osv. — Hovedtrækkene af den nordiske Gudelære, saaledes som Snorre fremstiller den i „Edda" (s. d.) er følgende: 1) Verdens Tilblivelse. I Tidens Ophav var der to Verdener, det lyse og luende Muspelshejm i Syd, for hvilket Surt raadede, og det kolde og mørke Nivlhejm, med Brønden Hvergelmer i Nord. Mellem disse Verdener var der et svælgende Dyb Ginnunga-Gap. Fra Hvergelmer randt de iskolde Strømme Elivaagerne; Rimet af disse mødtes i Ginnunga-Gap med Gnister fra Muspelshejm og belivedes ved Hedens Kraft, hvorved Ymer blev til; fra ham stammede Jaatnernes, Rimthursernes eller Bergrisernes onde Æt. Sammen med Ymer blev ogsaa Koen Audhumbla til. Den slikkede nogle salte Rimklumper, og derved fremkom Bure, et stort, fagert og mægtigt Væsen. Han var Fader til Bur, og dennes Sønner var Odin (udt. Ódën), Vile og Ve. Odin blev igjen Fader til de milde og mægtige Æser (Aaser). — Burs Sønner dræbte Ymer, og i hans Blod druknede hele Rimthursernes Æt paa et Par nær, fra hvem nye Jaatunætter stammede. Burs Sønner førte Ymers Legeme midt ud i Ginnunga-Gap; af hans Krop dannede de Jorden, af hans Blod Sjøen, af hans Ben Bjergene og af hans Haar Træerne; af hans Hovedskalle skabte de Himmelen. Den hvelvede de høit over Jorden og prydede den med Sol, Maane og Stjerner, som skabtes af Gnister fra Muspelshejm; Hjernen spredte de rundt om i Luften, og den blev til Skyer. Rundt om Jordens Skive lod de Havet strømme, og ved dets yderste Strande nedsatte de undkomne Jaatner sig i Jaatunhejm og Utgaard. Til Værn mod dem dannede Guderne af Ymers Øienbryn Borgen Midgaard til et Gjerde om den indre Jord. Fra Himmelen til Jorden spendte de Broen Biv-røst eller Regnbuen. Jaatunkvinden Nat, sort og mørk som hele hendes Æt, blev ved Aaseføinnen Delling Moder til Dag, der var lys og fager som Faderen. Odin satte Moder og Søn paa Himmelen og bød dem kjøre over Jorden hvert Døgn. Nat kjører først med Hesten Rimfakse, som hver Morgen dugger Jorden med Skummet af sit Bidsel. Dag følger efter med Hesten Skinfakse, hvis Manke spreder Lys over Luften og Jorden. Ormene, som fremkom i Ymers Kjød, blev til Dverge; de fik efter Gudernes Bud menneskelig Forstand og Skikkelse. De var dygtige Smede, boede i Jorden og i Stene, men taalte ikke Dagens Lys. — Engang gik de tre Æser Odin, Høner og Loder ved Bredden af en Sjø; der fandt de to Træer og skabte af dem de første Mennesker, Manden Ask og Kvinden Embla. Odin gav dem Liv, Høner Forstand, og Loder Blod og fager Farve. Fra Ask og Embla stammer hele Menneskeslægten. — 2) Verdens Opholdelse. Den altid grønne Ask Ygg-drasil (udt. Ygg-drasel og betyder Odins Hest eller Galge) er det herligste af alle Træer. Det spirer fra tre Rødder; den ene er i Nivlhejm, og paa den gnager Ormen Nidhugger; den anden er i Jaatunhejm, og den tredie hos Æserne i Himlen. I Askens Top sidder en Ørn, som véd meget; i Træets Grene løber 4 Hjorte; men op og ned ad dets Stamme farer et Ekorn, som bringer Avindsord mellem Ørnen og Nidhugger. Under den Rod, som spirer fra Jaatunhejm, er den vise Jaatun Mimes Brønd; under den, som spirer fra Himlen, er den hellige Urde-Brønd; der er Gudernes Domsted, og derhen rider de daglig over Broen Biv-røst. Ved denne Brønd har de tre Norner Urd, Verdande og Skuld sit Sæde. De pleier Træet og øser Brøndens rene Vand over dets Stamme. Nornerne uddeler Livet og raader for Skjebnen, og deres Dom kan ingen rokke. — 3) Guderne og deres Boliger. I Himlen er Æsernes Bolig Aasgaard; midt i den er Ida-Volden, Gudernes Samlingssted, med Odins Høisæde Lidskjalv, hvorfra han ser ud over hele Verden. Odin (Alfader) er den fornemste af Æserne; han raader for alle Ting, og ham hædrer alle Guder som Fader. Hans Hal er Valhall. Spyd danner dens Loft, den er tækket med Skjolde, og dens Bænke er prydede med Brynjer. Did byder Odin alle Mænd, som falder i Strid; derfor kaldes han Valfader, d. e. de Valgtes Fader, og de, som kommer til Valhall, kaldes Einherjer. Der strides de hver Dag og fælder hverandre; men om Aftenen bliver de levende igjen og rider forligte til Valhall. Her mættes de med Flesk og rækkes Mjød af Valkyrjerne. Disse kaldes ogsaa Odins Møer; dem sender han til Slagene for at vælge Mænd til Valhall. Ved Odins Side staar Ulvene Gere og Freke, dem sender han ud hver Morgen for at hente Tidender fra den vide Jord; paa hans Skulder sidder Ravnene

Hugin og Munin; hans Hest er den ottefodede Sleipner; til Kamp rider han med Guldhjelm, fager Brynje og Spydet Gungner, som han sender ud, naar han vil vække Kamp. Odin er ogsaa Visdommens og Skaldskabets Gud; han satte „i Tidens Morgen" sit ene Øie i Pant for at lære Kundskab af Mime og hentede Suttungs Mjød for at blive Skald. Han har ogsaa lært Menneskene Runer og alle hemmelige Kunster. — Thor er den stærkeste af Guderne. Hans Bolig er Thrudvang; han kjører i en Kjærre, som drages over Himmelen af to Bukke, hvorfor han kaldes Ake-Thor. Altid er han i Strid med Jaatnerne og bruger da sin gode Hammer, Mjølner, som alle Jaatner kjender, „thi den har knust mangen Hovedskal paa deres Frænder". Hans Hustru er Siv, hvis Haar er af Guld; Drengen Thjalve og Pigen Røskva følger ham ofte paa hans Reiser. — Balder er god, vis og mild og saa fager, at det lyser af ham. Hans Hustru er Nanna, og hans Bolig er Breidablik, hvor intet urent findes. — Njord stammer fra de vise Vaner; han raader for Vindens Gang, stiller Sjø og Ild og giver Menneskene Rigdom. Hans Hustru er Jaatunkvinden Skade, og han bor i en Noatun ved Sjøen. — Frøy er Njords Søn, og ham er det godt at paakalde for at faa gode Aaringer, Fred og Rigdom. Hans Bolig er Alvheim. Hans Hustru er Jaatundatteren Gerd; for at faa hende maatte han give sit gode Sværd bort. — Tyr er énhaandet; han er djærv og modig, og ham skal alle tapre Mænd paakalde. — Brage, den langskjeggede, er vis og veltalende; han er Skaldekunstens Gud; hans Kone Idun gjemmer de Æbler, som giver Guderne evig Ungdom. — Heimdal er Gudernes Vogter og bor paa Himinbjørg ved Bivrost; han trænger mindre Søvn end en Fugl, kan se 100 Mil langt og er saa lydhør, at han hører Græsset gro. Naar han blæser i sin Lur Gjallarhorn, høres det i alle Verdener. De andre Æser er: den blinde Haad, den tause Vidar, den gode Skytte Vaale, den raske Skiløber Ull og Balders Søn Forsete, som bor i Glitner og jevner alle Trætter mellem Guder og Mennesker. Den høieste af Gudinderne eller Aasynjerne er Frigg, Odins Hustru og Gudernes Moder. Hun kjender alles Skjebne og værger mange for Fare; hun bor i Fensaler, Næst Frigg er Frøyja den fornemste Aasynje; hun er Njørds Datter og kaldes Vanadis. Hun var gift med Od, men han forlod hende, og hun græder ofte af Længsel efter ham; derfor kaldes hun den graadfagre. Hun raader for Kjærlighed. Hendes Vogn drages af to Katte og hendes Bolig er Folkvang. — For det oprørske og stormende Hav raadede Jaatnen Ege eller Læ, som bor paa „Læsø"; han er dog Æsernes Ven, og naar disse gjester ham, oplyses hans Hal med skinnende Guld. Hans Hustru er Ran og deres Døtre er Bølgerne. — 4) Det Ondes Udbredelse og Verdens Forfald. I Verdens første Tid var der Fred blandt Guder og Mennesker. Men da Jaatunkvinder kom til Aasgaard, spildtes Lykksaligheden, og der begyndte Strid i Himmelen og paa Jorden. Jaatnerne angriber jevnt Æserne, og det er alene Thors Kraft, som mægter at twinge dem. Loke (udt. Laake) stiftede mest ondt blandt Guder og Mennesker. Han var af Jaatunæt men gik i Tidens Morgen i Fostbroderlag med Odin; han er fager af Aasyn, men listig og ond i Sind. Han har tre fæle Børn: Ulven Fenre, Midgaards-Ormen og Hel. Æserne vidste, hvad ondt de kunde vente af denne Lokes Æt, og bandt derfor Ulven, kastede Ormen i Havet og styrtede Hel til Nivlheim. Alle de, som dør af Sot eller Alderdom, kommer til hendes fæle Bolig Helheim. (Af Hel kommer Ordet Helvede (helviti), der betyder Hels Straffested). Den største Sorg voldte Loke Verden, da han ved Svig fældte Balder den gode. Dennes Moder havde taget Ed af alle Verdens Ting paa, at de skulde skaane ham. En liden Kvist, Misteltein, syntes hun dog var for ringe til at tages i Ed. Loke rykkede Misteltteinen op og fik den blinde Haad til at kaste den paa Balder. Dette blev Balders Bane. Æsernes Sorg og Rædsel var stor; Odins Svend Hermod red til Hel for at løse Balder ud fra Helheim og fik Løfte om, at han skulde blive fri, hvis alle Jordens Ting græd over hans Død. Alt græd: Menneskene, Dyrene, Jorden, ja selv Stenene. Kun en gammel Jaatunkvinde vilde ikke græde, og derfor maatte Balder blive hos Hel. Det var Loke selv, som havde skabt sig om til denne Jaatunkvinde. Balders Hustru Nanna døde af Sorg og blev brændt paa sin Mands Ligbaal; men over Loke tog Æserne en forfærdelig Hevn. De bandt ham til tre Stene og fæstede over hans Hoved en Edderorm, hvis Gift altid skulde dryppe ned i hans Ansigt. Lokes trofaste Hustru Sigyn stillede sig hos ham og holdt en Skaal under Edderdryppet; men naar den er fuld, og hun gaar bort for at tømme den, dryppet Edderet i Lokes Ansigt, og han vrider sig, saa hele Jorden bæver. Deraf kommer Jordskjelv. — 5) Gudernes og Verdens Undergang. Engang skal Verden forstyrres, og Æserne gaa under i Ragnarok eller Gudernes Ende. Iforveien tager Fordærvelse og Ondskab til i Verden; stadige Vintre raser med Storm og Snefok. Sol og Maane og Stjerner forsvinder, Jorden bæver, og Fjeldene styrter sammen. Alle Baand slides; Ulven Fenre og Loke slipper løs, og Midgaardsormen fnyser Edder over Luft og Hav. Skibet Naglfar fører Rimthursernes Hær over Havet; den anføres af Jaatnen Hrym. Himlen revner, og Muspels Sønner kommer ridende frem i straalende Fylking med sin Høvding Surt. Alle søger til Kamppladsen paa den store Slette Vigrid. Heimdal reiser sig og blæser i Gjallarhornet; alle Guder samler sig til Things, Yggdrasil skjælver, og alt i Himlen og paa Jorden opfyldes med Rædsel. Æser og Einherjer væbner sig og drager til Kampen. Odin rider først og møder Fenrisulven, som sluger ham; men Vidar hevner sin Fader og dræber Ulven. Thor kjæmper mod Midgaardsormen, dræber den, men kvæles i dens Edder. Frøy falder mod Surt, og Loke og Heimdal fælder hinanden. Da slynger Surt sin Ild over Verden; Røgen hvirvler, Luerne leger mod Himlen, og den forbrændte Jord synker i Havet. — 6) Verdens Gjenfødelse. Men det guldtækkede Gimle forgaar ikke i den store Verdensbrand. Did skal efter Ragnarok alle Gode samles for evig at nyde Glæde. De Onde derimod, ménsvorne Mænd og Mordere, skal komme til Naastrand (Ligstranden) rundt om Hvergelmer; der skal de vade i Edderstrømme og pines af Nidhugger. — En ny Jord, evig grøn og fager, skal

skyde op af Havet. Med Vidar og Vaale, der har overlevet Ragnarok, forener sig Thors Sønner Mode og Magne, som har Faderens Hammer; Balder vender tilbage fra Hel, og alle indtager de Æsernes gamle Sæder paa Idavolden. Liv og Leivthraser skjulte sig i Yggdrasil under Verdensbranden, og fra dem skal en ny Menneskeslægt stamme. Alt ondt ophører, og ingen Sorg eller Møie skal mere herske paa den gjenfødte Jord. Da kommer den Mægtige fra oven til Herredømmet, han, som raader for alt, hvis Navn man ikke tør nævne.

Gudelære, den persiske, se Zoroaster og Zendavesta.

Gudelære, den romerske. Den romerske Religion, saaledes som den skildres i de klassiske Forfattere, ser i det hele taget ud som en direkte Oversættelse af den græske. Oprindelig var der dog en gjennemgaaende Forskjel tilstede mellem den græske og den romerske Gudelære, og det var først under Paavirkningen af den græske Kultur i det hele taget, at Romerne dels optog græske Guder, dels identificerede sine nationale Guddomme med de græske. I det oprindelige romerske Religionssystem, som var nær beslægtet med de øvrige italiske Folks, indtog Jupiter den øverste Plads som Himmelgud og de øvrige Guders Fader; ved Siden af ham stod hans Gemalinde, Juno. Janus var Gud for det himmelske Lys; han aabnede om Morgenen Himlens Porte og lukkede dem igjen om Aftenen. Senere gik han over til at blive Gud for Døre og Porte og den, der gav Menneskene Held til deres Gjerning. Diana var Maanegudinde; Mars var Vaarens Gud og tillige Krigsgud. Saturnus var Agerbrugets Gud, som gav den voxende Sæd Trivsel; Faunus var Markens, Silvanus, Skovens Gud, Ops, Terra og Tellus, Personifikationer af den moderlige Jord, Vulcanus og Vesta af Ilden. Vertumnus var Gud for Høsten og dens Gaver. En Guddom, som i mange Skikkelser var Gjenstand for stor Dyrkelse, var Fortuna, Stjebnens eller Lykkens Gudinde. Oprindelig særlig sabinske Guder synes Semo Sancus eller Dius fidius, Gud for Troskab og Edens Helighed, samt Soranus, der senere smeltedes sammen med Apollo, og Summanus, Gud for den natlige Himmel, især Lyn om Natten, at have været. — De gamle romerske Guder var ikke saa skarpt individuelt udprægede for Bevidstheden som de græske, og dette blev en af Grundene til, at de saa let lod sig identificere med disse. Zeus sammensmeltedes med Jupiter, Here med Juno, Ares med Mars, Hefaistos med Vulkanus, Artemis med Diana, Afrodite med Venus, Hermes med Mercurius osv. Ogsaa den religiøse Kultus antog i en senere Tid græske Former.

Gudelære, den ægyptiske. De gamle Ægypteres Religion var i de ældste Tider en Naturreligion, i hvilken Solen (Ra) spillede Hovedrollen. Man lededes imidlertid snart til at tænke sig Solen som Person i menneskelige Former, og den Forestilling opstod, at Solguden paa menneskelig Vis havde en Hustru og en Søn, hvilke sammen med ham dannede en guddommelig Trehed. I hver af de større ægyptiske Byer, som før Riget blev samlet havde været egne Stater, havde Personerne i denne Trehed særegne Navne, som opstod efterhvert som selve Forestillingen om Gudddommen formede sig forskjellig paa de forskjellige Steder. Saaledes hed i Theben Gud som Fader Amon, som Moder Mut og som Søn Chonsu; i Abydos førte de tre Personer Navnene Osiris, Isis og Horus, i Memfis hed de Ptah, Pacht (Sechet) og Imhotep. I Amon, hvis Navn betyder „den skjulte", var det oprindelige Begreb forsaavidt forsvundet, som han ikke længer opfattedes som den synlige Sol, men ved Siden deraf bevaredes det i det sammensatte Navn Amon-Ra (Solguden Amon), som ofte tillægges denne Guddom. Osiris tænktes som den, der havde at gjøre med Menneskenes moralske Forhold, som straffede det onde og belønnede det gode, af hvilken Grund man senere forestillede sig ham som Dommer over de Afdøde i Underverdenen. Ptah, hvis Navn betyder „at aabne", „den, som aabner eller aabenbarer sig", var den Guddom, som tænktes at bo eller aabenbare sig i Oxen Apis, som derfor førte Navnet „Ptahs andet Liv". Chonsu og Imhotep var Guder for Lægekunsten. Som Skaber førte Guden Navnet Tum eller Num; i Dødsbogen nævnes saaledes Tum som den, der i Begyndelsen „var alene paa Himmeloceanet". — Da Kong Menes samlede Ægypten til ét Rige, havde alle de nævnte Lokalguder fæstet sig saaledes i Bevistheden som forskjellige Guddomme, at det ikke længer lod sig gjøre at smelte dem sammen igjen til det oprindelige ene Begreb, og man indordnede dem derfor alle ved Siden af hverandre i en samlet Gudekreds, hvor de bibeholdt sine Eiendommeligheder og fik hver sin afgrændsede Virkekreds. Øverst blandt dem stilledes Hovedstadens Gud, saaledes i den ældste Tid, da Memfis var Hovedstad, Ptah, senere, da Theben traadte i Memfis's Sted, Amon. Ved Siden af, at der saaledes blev en enkelt øverste Gud for det hele Rige, bibeholdt de enkelte Byer sin egen Gudsdyrkelse. Desuden dyrkedes endnu den oprindelige Solgud ved Siden af de øvrige Guder over hele Landet. Den Splittelse og den Forvirring i den religiøse Kultus, som var en Følge af dette Forhold, foranledigede Kong Amenofis den fjerde (se Ægypten) til at erklære Polytheismen for afskaffet og at forsøge at gjeninduføre den rene Soldyrkelse, men allerede kort efter hans Død blev den forrige Tilstand igjen herskende. — Foruden Hovedstædernes Guddomme fandt ogsaa den oprindelige Lokalgud i Abydos, Osiris, med hans Hustru og Søn (Isis og Horus) en mere udbredt Dyrkelse. Denne Triade er ogsaa mærkelig som den eneste, til hvilken der knytter sig egentlige Myther, hvilke imidlertid vel først er opstaaede i en senere Tid. Ifølge disse Myther var Osiris og Isis Børn af Gudeparret Seb og Nut, som foruden dem ogsaa havde Sønnerne Set (Tyfon) og den ældre Horus samt Datteren Neftys. Osiris tog sin Søster Isis til Hustru, medens Tyfon ægtede Neftys. Osiris arvede Faderens Kongemagt, men efterstræbtes af Tyfon, som endelig fik ham dræbt og selv tilrev sig Tronen. Da Osiris's og Isis's Søn, den yngre Horus, blev voxen, hevnede han Faderen ved at styrte og dræbe Tyfon, hvorefter han indtog sin Faders Trone. Osiris blev efter sin Død Overdommer i Underverdenen. — Ægypterne afbildede hyppig sine Guder i Skikkelser, som var sammensatte af en Menneskekrop og et

Dyrehoved; saaledes fremstilledes Horus med et Høgehoved, Pacht med et Løvehoved, Mut med et Gribbehoved, Tot (Gudernes Skriver) med et Ibishoved. Dette hang sammen med den religiøse Dyrkelse, som vistes visse Dyr, saaledes Katten, Hunden, Ibisen, Schakalen, Krokodillen, Faraorotten o. a. Den berømte Oxe Apis var det fornemste af alle de hellige Dyr; den fødtes, sagdes der, af en Kvie, som undfangede ved en Lysstraale fra Himlen, og skulde have visse Mærker, hvorpaa den kunde kjendes. Den ansaaes for et veldannet Billede af Osiris's Sjel, men kaldtes som før nævnt ogsaa meget ofte „Ptahs andet Liv." Hovedsædet for Apis's Dyrkelse, som forresten var udbredt over hele Ægypten, var Memfis, hvor den afdøde Apis ogsaa blev bisat. — Ægypternes Forestillinger om Tilstanden efter Døden fremstilles i den saakaldte Døgsbog (s. d.). Den afdødes Sjel maatte i Underverdenen gjennemgaa mange Besværligheder og Farer, kjæmpe med Krokodiller og Slanger osv.; omsider kom den til Domssalen, „den dobbelte (d. e. straffende og belønnende) Retfærdigheds store Sal", hvor Osiris og hans 42 guddommelige Meddomsmænd sad. Efter en foreløbig Retfærdiggjørelse fra den Afdødes Side blev hans Forhold ligeoverfor de 42 Hovedsynder — af hvilke mange paa en mærkelig Maade stemmer overens med dem, som forbydes i de ti Bud — undersøgt og Dommen derefter fældet. Maalet for den Afdødes Vandringer gjennem Underverdenen var efter at være erklæret for retfærdig af Dommerne at gjenforenes med Legemet og komme i Samfund med Guddommen, at seile med denne i Solbaaden over Himlen om Dagen og tilbage under Jorden om Natten. Ifølge en mere dybsindig Opfatning, som existerede ved Siden af denne sædvanlige, skulde Sjelen, som oprindelig var en Emanation af Guddommen, vende tilbage til og gaa op i denne. — (Sml. forresten Art. Ægypten).

Gudenaa, Danmarks længste Vasdrag, udspringer ved Hveisel i Veile Amt, løber mod Nordost, derpaa mod Nordvest og atter mod Nordost og falder nedenfor Randers i Randersfjord. Længde 14½ Mil. Fra Silkeborg til Randers er den farbar for Baade og nedenfor Randers ogsaa for større Fartøier.

Gudin (udt. Gydæng), Théodore, fransk Marine- og Landskabsmaler, f. 1802, d. 1880, var først Elev af Girodet-Trioson, derpaa af Géricault og Delacroix, gjorde senere vidtløftige Reiser og besøgte bl. a. 1856 flere orientalske Lande. 1822 vandt han først Anerkjendelse for sine Sjøbilleder og opnaaede i de følgende Aar et stedse større Navn. Han var en Kunstner med en storartet og blomstrende Fantasi, en udmærket Fremstiller af Luft og en ypperlig Kolorist. Talrige Bestillinger fra det historiske Muséum i Versailles forledede ham i den senere Tid til en altfor flygtig og flot Malemaade. Til hans bedste Arbeider hører „Vindstød paa Algiers Red", „Neapels Havn", „Det fordrevne Barkskib" o. fl. Flere af sine Malerier har han selv gjengivet i Lithografi.

Gudonov, se Godunov.

Gudrød, 1) en Sønneson af Harald haarfagre og Søn af Bjørn Farmand, blev af Haakon Adelstensfostre givet Kongenavn og herskede over en Del af Viken. Under et Gjestebud ved Tunsberg blev han overfaldt af Harald Graafeld og dræbt. 2) en Søn af Erik Blodøxe, var en Tid Broderen Harald Graafelds Medkonge. Efterat Eriksønnerne var fordrevne, fór Gudrød i længere Tid i Viking. Aar 999 gjorde han et Forsøg paa at sætte sig fast i Viken, men Olaf Tryggvesøns Svogre Thorgeir og Hyrning drog imod ham med en betydelig Styrke og dræbte ham.

Gudrød Veidekonge, Harald haarfagres Farfader, en af Vestfolds navnkundigste Konger, levede omkring 800. Han herskede ogsaa over Hedemarken, Thoten, Hadeland og Danmark. Han førte med Held Krig mod Keiser Karl den store og truede endog med, at han vilde hjemsøge Karl i Aachen. Han blev imidlertid dræbt af sine egne Hirdmænd, hvorefter hans Broderson Hemming sluttede Fred med Keiseren.

Gudsdomme, Ordalier, Prøver og Ceremonier, ved hvilke en Anklagets Skyld eller Uskyld søges bevist ved Guddommens formentlige Indgriben. Saadanne Gudsdomme har været i Brug hos mange Folk fra de tidligste Tider; Antydninger dertil findes i Jødernes og Grækernes Historie, og Inderne og Germanerne havde sat dem i et formeligt System. Den kristne Kirke adopterede denne Fremgangsmaade ved at stadfæste ældre brugelige Gudsdomme og opfinde nye, og saaledes kom dette Uvæsen til at blomstre ud gjennem hele Middelalderen. De almindeligst brugelige Gudsdomme var: Tvekamp mellem de stridende Parter, enten i egen Person eller ved Stedfortrædere, hvor da den seirende ansaaes for at have Retten paa sin Side. Denne den mest barbariske af alle Gudsdomme søgte man dog tidlig at faa afskaffet og ombyttet med andre. Ildprøven bestod i, at den Anklagede barfodet maatte gaa over glødende Kul eller over ni glødende Plogjern, eller at han maatte bære et gloende Jern i de bare Hænder, eller ogsaa gaa gjennem en Ild, ofte iført en med Vox gjennemtrukken Skjorte. Hvis Ilden ikke skadede ham, ansaaes han for uskyldig. I de nordiske Lande kaldtes denne Prøve Jernbyrd (s. d.). — Kjedelprøven bestod i, at den Anklagede med blottet Haand og Arm maatte tage en eller anden Gjenstand op fra Bunden af en med kogende Vand fyldt Kjedel. — Ved Vandprøven, som især brugtes ved Hexeprocesserne, kastedes den Anklagede med bundne Hænder og Fødder i Vandet; sank han under, blev han erkjendt for uskyldig, flød han derimod ovenpaa, dømtes han som skyldig. — Korsprøven bestod i, at Klageren og den Anklagede stilledes under et Kors med udstrakte Arme, idet de læste Bønner; den, hvis Arme først faldt ned af Træthed, dømtes at have Uret. — Baareprøven anvendtes især for at overbevise formodede Mordere; den, som troedes skyldig, maatte berøre den Myrdedes Lig, som laa paa en Baare, og hvis der flød Blod af Ligets Saar eller Skum af dets Mund, eller hvis det syntes at bevæge sig, ansaaes den Anklagede for skyldig. Geistlige og Munke pleiede for at bevise sin Uskyldighed, naar de anklagedes, at tage Nadverdens Sakramente, hvis Nydelse troedes øieblikkelig at dræbe den skyldige. Noget lignende var den Skik at give den Anklagede en indviet Bid Brød eller Ost i Munden under Fremsigelse af Forbandelsesformularer. Kunde han saa uden Møie svælge denne Bid uden senere at befinde sig ilde eller dø deraf,

ansaaes han for uskyldig. — I Middelalderen foregik enhver Gudsdom under Opsigt af Præsterne, som paa mange Maader havde det i sin Magt at give Prøven det Udfald, de selv vilde, hvorfor denne Skik gav Anledning til grove Misbrug. Den verdslige Magt søgte gjentagne Gange forgjeves at gjøre en Ende paa Uvæsenet; særlig blev det forbudt af Keiser Ludvig den fromme; men først efterat ogsaa Paven havde udstedt et Forbud mod, at de Geistlige befattede sig med Gudsdommene, og efterat en bedre Retsordning var indført, blev de i Løbet af det 14de Aarh. mere sjeldne og kom i det 15de ganske af Brug.

Gudsfred, Treuga Dei (rettest oversat Guds Vaabenstilstand), i Middelalderen en af Kirken paabudt Indskrænkning i den Tid, da Feider var tilladte. Oprindelig bestemtes, at ingen Feide maatte finde Sted fra Onsdag Aften til Mandag Morgen; senere forbødes det ogsaa i Tiden fra første Adventssøndag til Helligtrekongersdag, fra Søndag før Askeonsdag til Slutningen af Paaskeugen, fra Søndag før Kristi Himmelfartsdag til Slutningen af Pinseugen samt paa Høitidsdagene og deres Vigilier. Kirker, Klostre, Hospitaler, Kirkegaarde, Geistlige og Markarbeidere maatte ikke forulempes under Feiderne. Straffen for Overtrædelse var Banlysning. — Gudsfreden blev først paabudt af Biskoperne i Aqvitanien 1034 og senere paa flere Kirkemøder; efter den almindelige Landfreds Indførelse gik den lidt efter lidt af Brug.

Guelfer, se Welfer.

Guercino (udt. Guertsjino), egentl. Giovanni Francesco Barbieri da Cento, italiensk Maler, f. 1590, d. 1666, tilhørte samme Retning som Caraccierne og aabnede 1616 et Akademi, som besøgtes af et stort Antal Elever fra de fleste Lande i Europa. Han er en af de betydeligste af den bolognesiske Skoles Malere, naturalistisk og kraftig i Fremstillingen, og en særdeles fremragende Kolorist. Blandt dem, som øvede en heldig Indflydelse paa hans Kunst, kan især nævnes Caravaggio. Hans bedste Arbeider findes dels i hans Fødeby, Cento ved Bologna, dels i Pinakotheket i Bologna.

Guericke, Heinrich Ernst Ferdinand, tysk Theolog, f. 1803, d. 1878, blev 1829 Professor i Halle, hvor han snart kom i Strid med den der herskende Retning inden Theologien. Da han 1833 sluttede sig til de schlesiske Gammellutheranere og arbeidede mod Unionens Indførelse, blev han 1835 afskediget fra sit Embede, hvorefter han i tre Aar virkede som Præst ved den gammellutherske Menighed i Halle, indtil ogsaa denne Virksomhed blev ham forbudt. 1840 fik han imidlertid sit Professorat tilbage. Han har udgivet flere bibelkritiske og kirkehistoriske Skrifter.

Guericke, Otto von, tysk Fysiker, f. 1602, d. 1686, studerede først Retsvidenskaben, derpaa Mathematik og Mekanik, var en Tid Overingeniør i Erfurt og blev 1627 Raadsherre og 1646 Borgermester i Magdeburg. Han er især bekjendt som Opfinder af Luftpumpen (s. d.).

Guerilla (udt. Guerilja), i Spanien Navn paa mindre, væbnede Skarer, som i Krig streifer omkring og leverer Træfninger paa egen Haand.

Guérin (udt. Geræng), Pierre Narcisse, fransk Maler af den klassiske Skole, f. 1774, d. 1833, var Elev af Regnault og vakte 1800 Opsigt ved sit Billede „Marcus Sextus". 1822 blev han Direktør for det franske Kunstakademi i Rom. Af hans Arbeider, som alle er i den theatralske akademiske Smag, kan endnu nævnes „Fædra og Hippolyt", „Dido og Æneas" og „Klytæmnestra og Ægisth".

Guérin-Méneville (udt. Geræng-Mænvill), Felix Edouard, fransk Naturforsker, f. 1799, har især studeret Krebsdyrene og Insekterne og har gjort sig fortjent af Silkeavlen i Frankrige ved at indføre nye Silkeorme-Arter.

Guernsey (udt. Gørnsi), Ø i den britiske Kanal udenfor den normanniske Kyst, ca. 1⅕ Kv.mil stor, med 30,600 Indb. og betydelig Kvægavl, tilhører England. — Hovedstad St. Pierre.

Guéroult (udt. Geru), Adolphe, fransk Publicist, f. 1810, d. 1872, sluttede sig i sin Ungdom varmt til Saint-Simonismen, gik senere til Spanien, hvorfra han skrev interessante Reisebreve til „Journal des débats", og derpaa til Italien, hvorfra han i 6 Aar fortsatte sine Korrespondancer. 1842—47 var han fransk Konsul i Mazatlan i Mexiko og udnævntes sidstnævnte Aar til Konsul i Jassy. Afskediget af den provisoriske Regjering under Februarrevolutionen vendte han tilbage til Paris og blev Medarbeider i „Crédit" og „Republique"; efter Statskupet skrev han industrielle Artikler, især i „L'Industrie". 1857 blev han Hovedredaktør af „Presse" og grundlagde 1859 „L'opinion nationale", som snart blev et af de mere anséte Presseorganer. 1863—69 var han Medlem af den lovgivende Forsamling, hvor han hørte til venstre Centrum. Hans vigtigste Bladartikler er samlede under Titelen „Studier over Politik og Religionsfilosofi."

Guerrazzi, Francesco Domenico, italiensk Forfatter og Politiker, f. 1805, d. 1873, begyndte sin Løbebane som Advokat i Livorno og skrev 1828 den historiske Roman „La battaglia di Benevento". 1830 deltog han i „det unge Italiens" Konspirationer og sad som Følge deraf fængslet til 1838; i denne Tid skrev han Romanerne „Florens's Beleiring" og „Isabella Orsini". Efter sin Frigivelse deltog han atter i hemmelige politiske Selskaber og praktiserede som Advokat; 1848 blev han paany fængslet som mistænkt for at have udstedt en revolutionær Proklamation, men kom allerede samme Aar fri og udnævntes af Storhertug Leopold den anden af Toskana til Ministerpræsident og Indenrigsminister. Efter Storhertugens Flugt 1849 blev han sammen med Montanelli og Mazzoni Triumvir og s. A. Diktator, i hvilken Stilling han hindrede Toskanas Forening med Mazzinis romerske Republik. Da den storhertugelige Regiering kort efter gjenoprettedes, dømtes han trods sit glimrende Forsvarsskrift til livsvarig Landsforvisning, hvorefter han til 1859 boede i Bastia og Genua. Sidstnævnte Aar fik han Tilladelse til at vende tilbage til Toskana og blev 1860 Medlem af Deputeretkammeret, hvor han hørte til den radikale Opposition. Foruden de før nævnte Romaner har han endnu skrevet „Beatrice Cenci", „Andrea Dorias Liv" m. fl. Værker.

Guerrero, Provins i Republiken Mexiko, ved det Stille Hav, 1,150 Kv.mil stor, med 320,000 Indb. for det meste Indianere, og rige Guldgruber. — Hovedstad Ciudad Guerrero ell. Tixtlan, med 7,000 Indb.

Guesclin, Bertrand du, se Duguesclin.

Guevara y Dueñas (udt. — Duenjas), Luis Velez de, spansk Digter, f. 1574, d. 1646, skrev over 400 Komedier, hvoraf dog kun faa er opbevarede. Disse udmærker sig ved fortræffelig Karaktertegning og Rigdom paa ægte komiske Situationer. Desuden skrev han den vittige Roman „Haltesanden", der blev Forbilledet for Lesages Arbeide af samme Navn.

Guicciardini (udt. Guitsjardini), Francesco, italiensk Historieskriver, f. 1482, d. 1540, blev 1505 Professor i Retsvidenskaben i Florens og 1511 Republikens Gesandt ved Ferdinand af Aragoniens Hof. Under Paverne Leo den tiende og Hadrian den sjette bestyrede han Modena og Reggio og var under Klemens den syvende Guvernør over Romagna. Senere hørte han til de Optimater, som bevirkede Republikens Undergang i Florens og arbeidede for Slægten Medicis Herredømme. Foruden flere mindre, først efter hans Død udgivne Afhandlinger, skrev han en Italiens Historie fra 1492 til 1530 i 20 Bøger; den er tungt og bredt affattet, men vidner om Skarpsindighed og Sagkundskab og er en vigtig Kilde for den Tids Historie.

Guides (udt. Gid), fr., Førere; i nogle Arméer særegne Eskadroner, som anvendes til Ordonanstjeneste, Rekognoscering osv.

Guido af Arezzo, lat. Guido Aretinus, italiensk Munk i det 11te Aarh., var virksom for Kirkesangens Indøvelse, for hvilken han opfandt en ny Methode; ogsaa flere Forbedringer i Nodesystemet tilskrives ham.

Guido af Lusignan (udt. Lysinjang), af en gammel Slægt i Poitou, blev gift med en Datter af Kong Amalrich af Jerusalem og blev efter Baldvin af Montferrats Død 1186 Konge af Jerusalem. 1187 blev han slagen og tagen tilfange af Saladin, men løsladt paa den Betingelse, at han skulde frasige sig Tronen. Han vedblev dog at gjøre Krav paa denne og bortbyttede 1193 sit Rige til Richard Løvehjerte mod Cypern, hvor han grundede et Kongerige, der ved hans Død 1194 gik over til hans Broder og bestod til 1473.

Guido Reni, se Reni.

Guignes (udt. Giní), Joseph de, fransk Orientalist, f. 1721, d. 1800, blev 1745 Tolk i østerlandske Sprog ved det kongelige Bibliothek i Paris og 1769 Opsynsmand over Oldsagerne i Louvre. Han skrev et Værk om de occidentale Tartarers Historie og søgte at bevise, at Kina er en ægyptisk Koloni og det kinesiske Sprog afledet af det hieroglyfiske. — Hans Søn, Chrétien Louis Joseph de Guignes, f. 1759, d. 1845, blev 1784 fransk Resident i Kina og ledsagede 1794—1801 et hollandsk Gesandtskab til Peking. Foruden en Beskrivelse over denne Reise udgav han en kinesisk Ordbog med fransk og latinsk Forklaring.

Guildford (udt. Gillførd), By i det engelske Grevskab Surrey, 6 Mil sydvest for London, ved Floden Wey, med 9,000 Indb.

Guildhall (udt. Gillhaal), egentl. Gildehal, Navn paa Londons Raadhus.

Guillaume (udt. Gijaam), Eugène Claude Jean Baptiste, fransk Billedhugger, f. 1822, var først Elev af Simart og Pradier, opholdt sig 1845—51 i Rom og udstillede 1852 sin Marmorstatue „Anakreon" i Legemsstørrelse. Ved endel Arbeider i Bronce befæstede han sit Ry og fik det Hverv at udføre flere monumentale Værker for forskjellige franske Byer. 1865 blev han Direktør for Kunstakademiet i Paris. Blandt Antikerne synes han mere at tage de romerske end de græske til Mønster, men overalt røber han et betydeligt Talent og en kraftig Naturfandhed. Som Lærer gjelder han for udmærket.

Guillochering (udt. Gijosjering), Gravering af Linier efter et bestemt System, enten rette Linier eller Bølgelinier, Cirkler, Ovaler, Ellipser o. lign., som enten kan skjære hverandre, berøre hverandre eller gaa parallelt. Istedenfor at udføre denne Gravering paa fri Haand overlades den til særegne Maskiner, Guillocheremaskiner, som er indrettede efter forskjellige Systemer, idet enten den graverende Stift eller Gjenstanden, som skal graveres, eller begge samtidig bevæges. Guillocheringen tjener til at udføre Forsiringer paa Uhrkasser, Daaser, Knapper o. lign. og til at frembringe de fine og kunstige Mønstre paa de Staalplader, hvormed Papirpenge trykkes.

Guillotine (udt. Gijotin), Maskine til Halshugning, bestaar af to opretstaaende Bjelker, mellem hvilke et tungt, skarpt Jern kan bevæges op og ned i Falser. Naar Delinkventens Hals er befæstet til en Blok lodret under Jernet, slippes dette ned og afhugger Hovedet ved sin egen Tyngde. Guillotinen har faaet Navn efter den franske Læge Joseph Ignace Guillotin (f. 1738, d. 1814), som bevirkede dens Indførelse under den franske Revolution; ligneude Maskiner kjendtes imidlertid længe før i forskjellige Lande. Den benyttedes til alle under Terrorismen i Frankrige udførte Halshugninger og har senere været i Brug saavel i Frankrige som i flere andre Lande.

Guimarães (udt. Gimarangs), By i den portugisiske Provins Minho, 7 Mil nordost for Oporto, med 8,000 Indb., Lærredsfabriker og varme Svovlkilder.

Guinea ell. **Guinee** (udt. Gini), engelsk Guldmynt = 21 Shillings = 19 Kr. 7 Øre.

Guinea, Kystland i Vestafrika, omkring den store Guineabugt, strækker sig fra Kap Verga paa Senegambiens Sydgrænse ($10^1/_2{}^\circ$ n. Br.) til Kap Negro (16° s. B.) og deles ved Kap Lopez (1° s. B.) i Øvre eller Nord-Guinea og Nedre eller Syd-Guinea. — Øvre-Guinea er med Undtagelse af Egnen ved Kap Sierra Leone fladt og dels tørt og sandet, dels vandrigt og frugtbart, men usundt. Længere inde hæver det sig terrasseformig op mod Kongebjergene og har der et sundt og behageligt Klima; Produkterne er de samme som i det øvrige tropiske Afrika. Det deles sædvanlig i følgende Strækninger: 1) Sierra-Leonekysten fra Kap Verga til Kap Mesurado; her findes flere franske og engelske Kolonier, deriblandt den engelske Koloni Sierra Leone (s. d.) for frigivne Negerslaver. 2) Pebberkysten mellem Kap Mesurado og Kap Palmas; her ligger bl. a. den af Nordamerikanerne anlagte Koloni Liberia (s. d.) for frigivne Negerslaver. 3) Elfenbenskysten fra Kap Palmas til Floden Asfin. 4) Guldkysten fra Asfin til Rio Volta; her har Englænderne og Hollænderne flere Kolonier og Forter; ogsaa Danskerne havde her tidligere nogle Befæstninger. 5) Slavekysten fra Rio Volta til Nigerdeltaet, var tidligere et af de vigtigste Udførselsdistrikter for Negerslaver; Englænderne har nu flere Etablissementer der. 6) Beninkysten

omkring Nigers Delta. Længere mod Syd indtil Kap Lopez fører Kysten forskjellige Navne. I Gabun m. fl. St. er anlagt franske Etablissementer. Af Øerne udenfor Øvre-Guineas Kyst tilhører Fernando Po og Annobon Spanierne, Prinseøen og São Tomé Portugiserne. — Nedre-Guinea er ligeledes et fladt, indtil 20 Mil bredt Kystland, som derpaa hæver sig terrassemæssig; det deles i Loango, Kongo, Angola, Benguela og Mossamedes (se disse Art.).

Guineaorm, Medinaorm (Filaria medinensis), en traadformet Rundorm af indtil 14 Fods Længde og ca. 1 Linies Tykkelse forekommer i de fugtige Tropelande, hvor den snylter i Underhudscellevævet hos Mennesket og foraarsager ondartede Betændelser og Svulster.

Guinegate (udt. Gingat), Landsby i det franske Departement Pas de Calais; her seirede 1479 Maximilian den første over Ludvig den ellevte og 1513 Englænderne over Franskmændene i det saakaldte „Sporeslag".

Guipure (udt. Gipyr), fr., Broderi og Possementarbeider, som bestaar af Traade, der er overspundne med Silke; ogsaa ophøiet Broderi i Silke, Guld eller Sølv paa Pergament eller tykt Papir.

Guipuzcoa, se Baskerne.

Guirlande (udt. Girlangd), fr., Fletning af Blomster og Blade, oftest i langstrakt Form.

Guise (udt. Gis), berømt fransk hertugelig Slægt, en Sidegren af Huset Lothringen, nedstammede fra Claude, en yngre Søn af René den anden af Lothringen, som 1506 lod sig naturalisere i Frankrige og besad Aumale, Guise, Joinville, Elbeuf og Mayenne med flere Godser. 1527 fik han Grevskabet Guise ophøiet til Hertugdømme; d. 1550. — Claudes Søn, François af Guise, f. 1519, d. 1563, var en af sin Tids ypperste Hærførere, forsvarede 1552 Metz og indtog 1558 Calais. Hans Brødre Charles, f. 1525, d. 1574, Erkebiskop af Rheims og Kardinal („Kardinalen af Lothringen") og Louis, d. 1578, „Kardinalen af Guise", tog tilligemed ham selv vigtig Del i de politiske Begivenheder i Frankrige. To andre Brødre, Claude, d. 1573, og René, d. 1566, stiftede Sidelinierne Aumale og Elbeuf. — François's Søn, Henri af Guise, f. 1550, var Fører for det katholske Parti under Religionsstridighederne og deltog Bartholomæusnatten i Mordet paa Coligny. 1576 stiftede han „den hellige Ligue" og søgte 1584 efter Frans af Anjous Død at udelukke Henrik af Navarra fra Tronfølgen til Fordel for sig selv. Efterat Liguens Tropper 1587 i den saakaldte „de tre Henrikers Krig" var slagne af Henrik af Navarra, vakte Hertugen af Guise Oprør i Paris og tiltvang sig Connetableværdigheden, men blev 1588 myrdet paa Kongens Foranstaltning. — Den foregaaendes Broder Louis, Kardinal af Lothringen og en af Liguens ivrigste Tilhængere, blev greben samme Dag som Broderen dræbtes og henrettedes den følgende Dag. — En tredie Broder Charles, grundede Sidelinien Mayenne og døde 1611. — Henris Søn Charles arvede Faderens Hertugdømme, men forvistes af Richelieu og døde i Italien 1640. — Hans Søn og Efterfølger Henri den anden af Guise, f. 1614, d. 1664, indtraadte først i den geistlige Stand og blev Erkebiskop af Rheims, men affattes af Richelieu, mod hvem han 1641 deltog i en Sammensværgelse; dette havde til Følge, at han mistede alle sine Godser, som han dog fik tilbage efter Richelieus Død 1644. Under Masaniellos Opstand forsøgte han 1647 at bemægtige sig Neapel, men blev fangen af Spanierne og holdt i Fængsel til 1652; de to næstfølgende Aar gjorde han atter forgjeves Angreb paa Neapel. Senere var han til sin Død Overkammerherre hos Ludvig den fjortende. Da han ingen Efterkommere havde, indsatte han sin Broderson Louis Joseph, Hertug af Guise, Joyeuse og Angoulême (d. 1671), til sin Arving; med dennes Søn François Joseph uddøde 1675 Slægten, hvis Besiddelser derpaa gik over til Familien Condé.

Guitar, ital. Chitarra, et Strengeinstrument med fladt Laag og flad Bund, et rundt Lydhul, bred Hals og et med Tverbaand eller Kramper forsynet Gribebret samt 6 Strenge, der er stemte E, A, d, g, h, ē og spilles med Fingrene. Instrumentet egner sig især til Sangakkompagnement; det stammer fra Spanien og blev først i Slutningen af forrige Aarh. kjendt i Nordeuropa.

Guizot (udt. Gisaa), François Pierre Guillaume, fremragende fransk Historiker, Publicist og Statsmand, f. 1787 af protestantiske Forældre, d. 1874, studerede Retsvidenskaben i Paris, lagde sig derpaa bl. a. efter tysk Literatur og Filosofi og blev 1812 Professor i den nyere Historie ved Sorbonnen. Efter Napoleons Tronfrasigelse blev han Generalsekretær i Indreministeriet, reiste under de 100 Dage efter Ludvig den attende til Gent og indehavde under den anden Restauration flere høie Embeder; samtidig skrev han „Om den repræsentative Styrelse og om Frankriges nuværende Stilling" (1816) og blev en af Grundlæggerne for den saakaldte doktrinære Skole, som indrømmede de liberale Grundsætningers Berettigelse, men ikke ansaa Tiden beleilig til deres praktiske Gjennemførelse. Efter Decazes Fald 1820 sluttede han sig til Oppositionen mod Villèle, mistede sine Embeder og fik Forbud mod at holde Forelæsninger, men vedblev ivrig at virke som Forfatter, bl. a. ved sin „Den repræsentative Styrelses Historie" (1821—22), ligesom han i denne Tid udgav de bindstærke Samlinger af „Kildeskrifter til Englands Historie" (26 Bd., 1823 ff.) og „Kildeskrifter til Frankriges Historie" (31 Bd., 1823 ff.). Under Ministeriet Martignac fik han 1828 sin Plads i Statsraadet og ved Sorbonnen tilbage og valgtes samtidig af Oppositionen til Medlem af Deputeretkammeret. Efter Julirevolutionen blev han Undervisningsminister i den provisoriske Regjering og derefter Medlem af Lafittes Kabinet, af hvilket han dog snart udtraadte, hvorefter han understøttede Périers Ministerium i Fællesskab med de konstitutionelle Monarkisters Parti, hvis Fører han blev. 1832 dannede han med Thiers og Broglie et Kabinet, hvor han overtog Undervisningsporteføuillen, og viste sig meget virksom for Skolevæsenets Opkomst. Da Thiers's Ministerium 1837 maatte vige for Molé, sluttede han sig med Iver til Oppositionen. 1840 blev han Gesandt i London, hvor han imidlertid under Afgjørelsen af det orientalske Spørgsmaal ikke var heldig som Diplomat. Samme Aar blev han Udenrigsminister og den egentlige ledende Aand i Marskal Soults Ministerium, der blev staaende lige til Februar-

revolutionen og i alle Spørgsmaal repræsenterede Ludvig Filips personlige Politik, der gik ud paa Fred udadtil og streng Konservatisme indadtil. Under Februarrevolutionen anklagedes han med sine Kolleger for Høiforræderi og flygtede til England, men frikjendtes og vendte tilbage til Paris, hvor han forgjeves søgte at tage Del i det politiske Liv ved at stille sig som Kandidat ved Valgene til den lovgivende Forsamling. Senere blev han en af de ivrigste Talsmænd for Fusionen mellem Legitimisterne og Orleanisterne og opponerede stadig mod Napoleon den tredies Regjering, overfor hvilken han først 1870 optraadte mere forsonlig. Heller ikke efter Republikens Proklamation tog han direkte Del i det offentlige Liv, men indskrænkede sig til sin literære Virksomhed. Foruden de før nævnte af hans Skrifter kan endnu anføres hans Verk om Revolutionen i England (2 Bd., 1827—28), „Forelæsninger over den moderne Historie“ (6 Bd., 1828—30), „Civilisationens Historie i Europa“ (1845), Civilisationens Historie i Frankrige“ (4 Bd., 1845), hvilke to sidste er hans betydningsfuldeste Arbeider, „Washington“ (1841), „Memoirer som Bidrag til min Tids Historie“ (9 Bd., 1858—68), „Frankriges parlamentariske Historie“ (4 Bd., 1863), „Frankriges Historie, fortalt for mine Børnebørn“ (5 Bd., 1872—75) og „Englands Historie, fortalt for mine Børnebørn“ (2 Bd., udgivet efter hans Død 1876). — Guizots Virksomhed som Statsmand er bleven strengt dadlet; man har bebrejdet ham for at have været i høi Grad doktrinær og egensindig, medens hans personlige Moralitet og Retskaffenhed var hævet over enhver Tvivl. Som en besynderlig Inkonsekvens har man fremhævet, at han, skjønt ivrig og orthodox Protestant, forsvarede Pavens verdslige Magt og Jesuiterne. Som Historieskriver er han i en sjelden Grad fri for Partiskhed og følger uden Bihensyn sin skarpe og sunde Dømmekraft. Stilen i hans Arbeider er kraftig og fyldig. — Hans første Hustru Elisabeth Charlotte Pauline de Meulan, f. 1773, d. 1827, hvem han ægtede 1812, optraadte som Forfatterinde med flere fortræffelige Skrifter for Ungdommen; det samme var Tilfældet med hendes Niece, Guizots anden Hustru, Marguérite Andrée Elisa Dillon, f. 1804, d. 1833.

Gul Feber (Febris flava), en akut smitsom Sygdom, der er forbundet med Blodbrækning og andre Blødninger, Feber, Smerter i Underlivet osv., medens Huden antager en gul Farve. Den optræder i Vestindien og Mellemamerikas Kystlande, hvorfra den gjentagne Gange er bleven forplantet til en Del af Nord- og Sydamerika, Afrikas Vestkyst, Spanien og Italien. Længere mod Nord end 46° er den ikke iagttaget. Paa de Steder, hvor den raser, angriber den fortrinsvis Personer, som nylig er ankomne og saaledes ikke er vante til Klimatet; Negrene skal gaa forholdsvis fri for dens Anfald. Man har beregnet, at ca. 1/3 af de Angrebne dør. Virksomme Lægemidler mod den gule Feber kjendes ikke, hvorfor Medicinen maa nøie sig med at søge at forebygge Sygdommens Opkomst og Udbredelse, det første ved at bortskaffe Stoffer, som forpester Atmosfæren, det sidste ved streng Affondring af de Angrebne.

Gulathingslagen (Gulaþingslög), i Middelalderen et af Norges fire Lagdømmer, indbefattende omtrent Strækningen langs Kysten fra Søndmør til og med Agder, medens dog ogsaa enkelte Bygder paa Østsiden af Filefjeldene hørte til dette Lagdømme. Thinget holdtes paa Gulen ved Sognefjorden. Den for Lagdømmet gjeldende Ret, Gulathingsloven, foreligger endnu nogenlunde fuldstændig kun i et eneste Haandskrift, den saakaldte Codex Ranzovianus, der i de første Kapitler indeholder en dobbelt Text, hvoraf den ældre bærer Olaf (den helliges) Navn, medens den yngre indeholder de under Magnus Erlingsøn foretagne Ændringer i Landskabets Ret. Den sammenarbeidede Text selv synes at tilhøre det 13de Aarhundredes Begyndelse. Foruden Hovedhaandskriftet besidder man Brudstykker af fire andre Membraner.

Gulax, se Græs.

Guld (Aurum, kemisk Tegn Au), et Grundstof, et af de saakaldte ædle Metaller, udmærker sig især ved sin gule Farve og smukke Glans, sin ringe Haardhed (2,5) og sin betydelige specifike Vegt (19,3). Det forekommer i Naturen næsten altid gedigent, undertiden kemisk rent, men ofte blandet med Sølv eller med meget smaa Mængder af Jern eller Kobber; i Siebenbürgen findes det i kemisk Forbindelse med Tellur. Det krystalliserer i regelmæssige Oktaedre, men forekommer oftest traadet, bladet eller kornet, især i Flodleier, blandet med Kvartssand, fra hvilket det skilles ved Slemning (Udvaskning) og Udtrækning med Kvikfølv. Det holder sig i Luften og i Surstof uden at oxyderes ved en hvilkensomhelst Temperatur; det smelter først ved 1240° C., altsaa noget vanskeligere end Kobber, og forflygtiges ved meget høi Temperatur. Selv i kold Tilstand er det overordentlig strækkeligt og kan udhamres til yderst fine Blade (Bladguld), som lader grønt Lys gaa igjennem sig. Guldet angribes ikke af Saltsyre, Salpetersyre eller Svovlsyre, men opløses i Kongevand (en Blanding af Saltsyre og Salpetersyre). Det anvendes til Smykker, til Forgyldning af Gjenstande af andre Stoffer osv., men dets vigtigste Anvendelse er til Mynt (s. d.). Det forarbeides i Almindelighed ikke i ren Tilstand, da det er altfor blødt og let slides; det blandes derfor (legeres) med andre Metaller, især Sølv og tildels Kobber. Disse Legeringers Indhold af rent („fint“) Guld beregnes efter Karat, saaledes at 24 Karats Guld er ganske rent, 20 Karats Guld indeholder 20 Karat Guld og 4 Karat Sølv eller Kobber osv. — Guldet er et af de Metaller, som længst har været kjendt og benyttet af Mennesene. I Oldtiden hentedes det sandsynligvis især fra Indien og de nord for dette liggende Lande, Afrika, Arabien, Illyrien m. fl. St.; det rige Guldland Ofir, hvorfra Salomo ifølge Bibelens Beretning hentede Guld, kan ikke med Bestemthed paavises. I den nyere Tid har især Amerika og Australien spillet en vigtig Rolle inden Rækken af de guldproducerende Lande. I Amerika forekommer Guldet især i Brasilien, Mexiko, Kalifornien og de andre Stillehavsdistrikter i de Forenede Stater. I Europa er de vigtigste Findesteder for Guld Siebenbürgen og Ungarn. Forresten findes det, om end i ubetydelige Mængder, i omtrent alle Lande; ogsaa i Norge har man fundet Spor deraf i nogle Elve i Finmarken samt ved Eidsvold.

— Man har søgt at beregne Mængden af det i Europa existerende Guld paa den Tid, da Amerika opdagedes, og anslaaet det til 257,000 Kilogr., repræsenterende en Værdi af 800 Mill. Frc.s (468 Mill. Kroner), hvoraf 225 Mill. Frc.s i myntet Tilstand. Indtil 1848 producerede Amerika noget over 2 Mill. Kilogr. Guld (til en Værdi af ca. 7,270 Mill. Kr.); i samme Tid producerede Europa og Afrika noget over 1 Mill. Kilogr. (til Værdi henved 3,000 Mill. Kr.). Det i Europa 1848 existerende Guld anslaaes til $1^1/_2$ Mill. Kilogr. (3,626 Mill. Kr.), hvoraf Halvdelen i myntet Tilstand; 1848—70 beregnes den samlede Tilførsel til Europa til over $9{,}699^1/_2$ Mill. Kroner, og 1860 har man antaget, at der i Europa existerede 3,623 Mill. Kr. myntet Guld. Følgen af den forøgede Guldmængde har været, at Guldet er faldet i Pris, dog ikke i samme Grad som Sølvet; medens Værdiforholdet mellem begge Metaller i Slutningen af det 15de Aarh. var som 1 : 10 var det i Slutningen af det 16de Aarh. 1 : 12, i Begyndelsen af det 18de 1 : 15 og i Begyndelsen af det 19de Aarh. $1 : 15^1/_2$. Efter 1870 er Sølvet yderligere faldt, saa at Forholdet 1876—78 var ca. 1 : 17 à 1 : 18. Et Pund Guld kan for nærværende ansættes til en Pris af 1,240 Kroner. — Guldets vigtigste Forbindelser er Guldchlorid (1 Atom Guld og 3 Atomer Chlor), som dannes ved Opløsning af kemisk rent Guld i Kongevand og ved at inddampe Opløsningen faaes som en rødbrun Masse, der er opløselig i Æther, Alkohol og Vand; af den vandige Opløsning udskilles Guldchloridet ved Lyset eller ved reducerende Midler som et brunt Pulver. Af en fortyndet Opløsning af Guldchlorid blandet med Tinchlorure faaes Guldpurpur, en Forbindelse af Guld, Tin og Surstof i vexlende Forhold, som bruges i Porcellæn- og Glasmaleriet til Frembringelse af en prægtig rød Farve. — Kaliumguldcyanid ($KAuCy_4$) faaes af Guldchlorid og Cyankalium som et farveløst Salt, der finder Anvendelse ved den galvanoplastiske Forgyldning. — Knaldguld er en heftig exploderende Forbindelse, som faaes af Guldchlorid og Ammoniak. Guldoxyd (Au_2O_3) faaes som et brunt Pulver ved at behandle guldsur Magnesia med Salpetersyre.

Guldalder kaldte Grækerne og Romerne en mythisk Periode i den fjerne Fortid, da Mennesкene levede i Uskyldighed, Naturlighed og Simpelhed, altid glade og venligsindede mod hverandre. Grækerne troede, at denne Guldalder bestod under Kronos's Regjering; Romerne satte den under Saturn. Senere, heder det, afløstes Guldalderen af Sølv-, Kobber- og Jernalderen. — Ogsaa de gamle nordiske Myther har noget tilsvarende.

Guldalen, et Dalføre i Søndre Trondhjems Amt, begynder nær Rigsgrændsen og gaar i nordvestlig Retning ned mod Trondhjemsfjorden. Jernbanen mellem Trondhjem og Røros gaar gjennem Dalen. — Gulelven, Dalførets Hovedvasdrag, udspringer paa den nordlige Side af Fjeldet Storskarven og falder i Guloſen, en Arm af Orkedalsfjorden; Længde 18 Mil.

Guldbasse (Cetonia aurata), Insekt af de vingedækkedes Orden, udmærker sig ved sin smukke metalgrønne Glans og sin korte og brede Krop. Larven lever i Myretuer, Insektet selv paa Blomster, især paa Roser.

Guldberg, Ove Høegh, dansk Statsmand, f. 1731, d. 1808, blev 1761 Professor i Veltalenhed ved Sorø Akademi og 1764 Lærer for Arveprins Fredrik; 1772 steg han til Kabinetssekretær hos denne og tog kort efter den vigtigste Del i Komplottet mod Struensee, ligesom han var Medlem af den Kommission, som fældte Dommen over ham. I de derpaa følgende 12 Aar, indtil Kronprins Fredrik overtog Styrelsen, var Guldberg i Egenskab af Enkedronningens fortrolige Raadgiver Danmarks egentlige Styrer („Den Guldbergske Periode"), skjønt han kun var Statssekretær og først nogle Dage før sit Fald blev udnævnt til Minister. Hans vigtigste Medhjelpere var O. Thott, Schack-Rathlou, General Eichstädt og H. C. Schimmelmann. Det første, som Guldberg og hans Medstyrende foretog sig, var at udslette ethvert Spor af Struensees Virksomhed og ophæve alle hans Foranstaltninger, lige meget om de var gavnlige eller skadelige. Arveprins Fredrik sattes i Spidsen for det under Navn af Geheimestatsraadet gjenoprettede Geheimekonseil; Finansernes Bestyrelse blev splittet igjen, og Statsgjelden steg i den Guldbergske Periode næsten til det dobbelte. 1773—80 var A. P. Bernstorff Udenrigsminister, i hvilken Stilling han istandbragte Mageskiftet med Rusland og 1780 stiftede den væbnede Neutralitet mellem Danmark, Sverige og Rusland. Det kan ikke negtes, at Guldberg og hans Ministerium indlagde sig Fortjeneste ved at befordre Videnskaberne, ligesom ogsaa Forordningen om Indfødsretten var en heldig Foranstaltning ligeoverfor den Tyskhed, som gjennem de mange tyskfødte Embedsmænd havde indsneget sig; derimod maa man misbillige den Tvang, som atter paalagdes Pressen, idet Politimesteren fik Myndighed til at straffe enhver Bladudgiver, som kritiserede Regjeringen og de offentlige Foranstaltninger, med Bøder eller med Vand og Brød, uden at Vedkommende kunde appellere til Retten. Andre trykte Verkers Udgivelse hindredes ofte ved specielle Kabinetsordrer fra Regjeringen. Ogsaa de Anskuelser, det Guldbergske Ministerium gjorde gjældende om Bønderne, er en Plet paa det; Hoveriet, som under Struensee var reguleret ved en egen Forordning, blev igjen gjort ubestemt, og Guldberg udtalte den Mening, at Bøndernes Frigivelse vilde bringe Danmark til at „ryste og bæve i sine Grundvolde". — Ved Kronprins Fredriks Tiltrædelse som Regent 14de April 1784 fik Guldberg og de fleste af de øvrige Ministre sin Afsked, hvorefter han indtil 1802 var Stiftamtmand i Aarhus. Han var en meget lærd Theolog, Filolog og Historiker og udgav flere Verker, saaledes de første Bind af en Verdenshistorie, som fra Formens Side hørte til Tidens ypperste Frembringelser. Sammen med Biskop Ludvig Harboe udgav han „Guldbergs Salmebog", som lige til Nutiden har været brugt og bruges i mange danske og norske Menigheder. — Hans Søn Fredrik Høegh-Guldberg, f. 1771, d. 1852, virkede Størstedelen af sit Liv som Lærer i Dansk ved forskjellige Skoler. Han skrev et Verk om „Dannersprogets Retskrivning og Toneklang", oversatte Tibull, Terents og Plautus og udgav talrige Digte i den før-øhlenschlägerske Smag.

Guldberg, Cato Maximilian, norsk Mathematiker, f. 11te August 1836 i Kristiania, blev Student

1854 og tog Reallærereksamen 1859; s. A. fik han Guldmedaillen for Besvarelsen af Universitetets mathematiske Prisopgave. 1859—61 var han Lærer ved Nissens Latin- og Realskole og 1860—67 Lærer i de mathematiske Fag ved Krigsskolen; 1862 blev han Lærer ved den militære Højskole. 1867—69 var han Universitetsstipendiat og udnævntes 1869 til Professor i anvendt Mathematik. 1872—74 fungerede han som Medlem af Direktionen for den geografiske Opmaaling og fra 1874 er han Medlem af Bestyrelsen for Statens Jernbaneanlæg. 1873 blev han Medlem af den kgl. Kommission til at udarbeide Lov om metrisk Maal og Vegt. Fra 1875 har han været Sekretær i den Letterstedtske Forenings norske Afdeling. 1877 blev han kreeret til Doctor philosophiæ ved Upsala Universitets Jubelfest. Blandt de mange Skrifter og Afhandlinger, han har udgivet, skal her anføres: „Lærebog i Stereometri", „Lærebog i Trigonometri", „Elementerne af den analytiske Geometri", „Kortfattet Fremstilling af den mekaniske Varmetheori" og forskjellige Afhandlinger i „Polyteknisk Tidskrift", hvis Hovedredaktør han var 1863—73. Foruden i forskjellige udenlandske Tidsskrifter findes flere Afhandlinger af ham i Skrifter udgivne af Kristiania Videnskabsselskab til hvis Præses han blev valgt 1878. Han har sammen med Professor P. Waage opstillet en Theori for den kemiske Affinitet, der findes i Universitetsprogrammet for 1867, „Etudes sur les affinités chimiques", og i Videnskabsselskabets Forhandlinger samt Kolbe's Journal for 1879. Sammen med Professor H. Mohn har han udgivet to Universitetsprogrammer (1876 og 1880) „Etudes sur les mouvements de l'atmosphère. Ire et IIme partie". — Axel Sofus Guldberg, foregaaendes Broder, norsk Mathematiker, f. 2den Novbr. 1838 i Kristiania, blev Student 1856, og tog Reallærereksamen med bedste Karakter 1863. Samme Aar udnævntes han til Adjunkt ved Drammens Latin- og Realskole og 1866 til Overlærer ved Stavangers offentlige Skole. I Juni 1867 disputerede han for den filosofiske Doktorgrad og udnævntes fra 1ste Juli 1867 til Lærer i Mathematik ved Krigsskolen samt i 1874 til Forstander for den kgl. Tegneskole i Kristiania. Af andre offentlige Hverv, som han har indehavt, kan nævnes, at han siden 1874 har været Medlem af Administrationen for den almindelige Enkekasse. Han har udgivet følgende Skrifter og Afhandlinger: „Astronomiens Elementer" (1863), „De omvendte Funktioner anvendte paa Theorien for algebraiske Ligninger" (Disputats for den filosofiske Doktorgrad, 1867), „Om Feilenes Kompensation i den leibnitzske Infinitesimalregning" (1868), „Om Dannelsen af nye Algorithmer i Infinitesimalregningen" (1868), „Regningsarterne og deres Anvendelse" (1868), „Kortfattet Regnelære" (1869), „Indledning i Arithmetik og Algebra" (1869), „Elementær Plan-Geometri" (1870), Mathematikens Betydning og Anvendelse" (1870), „Om Sandsynlighedsregningen" (Tillægshefte til Folkevennen 1873), „Determinanternes Theori" (1876) og „Kortfattet Lærebog i algebraisk Analyse" (1879). I „Forhandlinger i Videnskabsselskabet i Kristiania" har Dr. Guldberg skrevet følgende Afhandlinger: „Om Ligninger af 5te Grad" (1869), „Om den algebraiske Ligning af nte Grad, hvis Rødder repræsenteres ved Formelen $x = R_1^{\frac{1}{n}} + R_2^{\frac{1}{n}}$ (1870), „Sur la résolution des équations du 2me, 3me et 4me degré par la fonction $\frac{n}{r}(x)$" (1872), „Om Ligningen af 3die og 5te Grad" (1871) og „Bidrag til Ligningernes Theori" (1877). Foruden spredte Afhandlinger i Aviser og Tidsskrifter har han desuden i det af ham redigerede Tidsskrift „Folkelæsning" skrevet flere mindre Afhandlinger, bl. a. „Lidt om Varmen og dens Natur", „Miraklet og Naturvidenskaben", „Om Præmielaan", m. m.

Guldbiller (Chrysomelidae), en Familie af de vingedækkedes Orden, udmærker sig ved sin smukke Metalglans og sin korte og brede, ofte næsten halvkugleformede Krop. — Græsguldbillen er staalblaa og grøn, ca. 3 Linier lang; den lille Guldbille har tre blaa Striber langs Ryggen og er kun 1½ Linie lang. Til denne Familie hører ogsaa Jordlopperne (s. d.).

Guldborgsund, et ca. 5 Mil langt, men meget smalt Sund mellem de danske Øer Lolland og Falster. Fra Nykjøbing paa Falster gaar en Bro over Sundet.

Guldbrakteater, runde Plader af Guld i Form af Mynter og prægede med Stempel som disse, men forsynede med Hempe til at bæres i Snor og udelukkende brugte som Smykker. De findes hyppigt i Jorden i de skandinaviske Lande, tilhører Tiden fra 5te til 7de Aarh. e. Kr. og er oprindelig raa Efterligninger af de romerske Keisermynter fra det 4de Aarh. Sml. Brakteater.

Guldfasan (Phasianus pictus), se Fasan.

Guldfisk (Cyprinus auratus), Art af Karpefamilien, udmærker sig ved sin smukke, oftest guldrøde Farve. Den nedstammer fra Kina og holdes i en Mængde Varieteter i Damme og i Glaskummer i Værelser.

Guldharald, Søn af Knud Dana-ast og Broderson af den danske Konge Harald Blaatand, for en Tid paa Vikingetog og erhvervede sig store Rigdomme. Ved sin Hjemkomst forlangte han af Farbroderen, at denne skulde overlade ham en Del af Riget. Harald lovede ham paa Haakon Ladejarls Raad Norge, og lod Harald Graafeld, som da var dansk Underkonge i Norge, lokke ned til Danmark og dræbe. Men Haakon Jarl lod Guldharald strax efter lide samme Skjebne, idet han fangede ham og lod ham hænge.

Guldhvepse (Chrysis), Snyltehvepsslægt med smukke Metalfarver og haardt Hudskelet. De kan rulle sig sammen til en Kugle og derved beskytte sig mod Angreb af andre Hvepsearter, i hvis Forraad de lægger sine Æg.

Guldkysten, se Guinea.

Guldlax (Argentina Silus), Fisk af Laxefamilien, har et langstrakt Legeme med store Stjæl og sølvglinsende Farve. Den findes temmelig almindelig paa dybt Vand ved de bergenske Kyster, men gaar undtagelsesvis ned i Nordsjøen. Herhen hører ogsaa den i Kristianiafjorden forekommende Strømsild, med stor sølvfarvet Svømmeblære.

Guldmageri, se Alkemi.

Guldmynt, se Mynt og Myntvæsen.

Guldregn (Cytisus), Slægt af de erteblomstredes Familie, omfatter Træer og Buske med

trekobbede Blade og oftest gule Blomster. Den almindelig Guldregn (C. Laburnum) har hjemme i Syd- og Mellemeuropa og dyrkes meget almindelig i Haver som Prydplante; det samme er Tilfældet med Alpe-Guldregn (C. alpina) og endel mindre Buskvexter af samme Slægt. — Guldregnens Frø og alle dens øvrige Dele indeholder et meget giftigt Stof, Cytisin.

Guldris (Solidago Virgaurea), Plante af de kurvblomstredes Familie, har 1—3 Fod høi Stilk, lancetformede Blade og talrige guldgule Blomsterkurve i en lang smal Top. Frøenes Fnok er haarformet. Den voxer i Norge lige til Nordkap.

Guldscha, Guldsja, Kuldja eller Ili, By i Mongoliet, ved Floden Ili, med 80,000 Indb., er vigtig som Station for Handelen mellem Rusland og Kina. Den var tidligere Hovedstad i en kinesisk Provins, men annekteredes 1871 af Russerne tilligemed en omliggende Landstrækning paa 1,290 Kv.mil.

Guldsmed, Libelle, se Øienstikker.

Gule Hav, stor Havbugt i det østlige Asien, mellem Kina og Korea.

Gulelven, se under Art. Guldalen.

Gulerod (Daucus), Slægt af Skjermplanternes Familie, med hvide Blomster, kamformet delt Storsvøb og en oval Frugt med piggede Ribber. — Den almindelige Gulerod (Daucus Carota) er en toaarig Urt og har i vild og forvildet Tilstand en tynd, hvid, uspiselig Rod, som ved Dyrkning bliver tyk og gul eller gulrød. Den dyrkes almindelig i alle europæiske Lande og indeholder omtrent 7 Procent Rørsukker.

Gulistan, se Saadi.

Gulland, se Gotland.

Guloſen, en ca. 2 Mil lang Arm af Orkedalsfjorden, strax søndenfor Trondhjem.

Gulowsen, Lona, norsk Sangerinde, f. 1847 i Kristiania, fik først Undervisning i Sang af Henrik Meyer og studerede 1871—74 i Paris under Pauline Viardot. 1875 reiste hun, efter at have holdt en Koncert i Kristiania, til Stockholm, hvor hun ligeledes optraadte paa en Koncert og 1876 ved den kongelige Opera som Mathilde i „Wilhelm Tell." Derpaa modtog hun Engagement ved Kristiania Theater, hvor hun gjorde Lykke, bl. a. i „Figaros Bryllup", „Faust" og „Tannhäuser". Efter et nyt Ophold i Paris er hun senere bleven ansat ved Operaen i Schwerin.

Gulsot (Icterus), en Sygdom, hvis mest fremtrædende ydre Symptom er, at Huden og Slimhinderne antager en gul Farve. Denne viser sig altid først i det hvide af Øiet og hidrører fra Galdefarvestof, som er gaaet over i Blodet. Denne Overgang finder Sted, naar Galden af en eller anden Aarsag (Galdesten, Betændelse eller Krampe i Galdegangene o lign.) ikke kan udtømme sig regelmæssig i Tarmkanalen, men istedet opsuges af Blod- og Lymfekarrene. Sygdommen karakteriseres endvidere af store Uordener i Fordøielsen, Mathed, Formindskelse af Pulsens Hurtighed, endog til kun 40 Slag i Minutet. Alt efter sin Grund er den mere eller mindre farlig.

Gulspurv, se Spurve.

Gultræ, fælles Navn paa flere Træarter, som indeholder et gult Farvestof og derfor bruges til Farvning af Tøier m. m. Det ægte Gultræ (Gult Brasilietræ) er Kjærneveden af det i Vestindien og Sydamerika voxende Farvemorbærtræ (Maclura ell. Morus tinctoria). Den kommer i Handelen i tykke Blokke af en lysere eller mørkere gul Farve; i de europæiske Havnestæder sønderdeles disse Blokke ved Raspning. De virksomme Stoffer i Gultræ er Morin ell. Morinsyre og Maclurin ell. Moringarvesyre. — Uægte Gultræ (Fisettræ) stammer fra Parykstræet (Rhus Cotinus) eller Garvetræet (Rhus Coriaria, se Sumak); det indeholder Fisetin, en gulgrøn, harpixagtig Substans, som er let opløselig i Alkohol og Æther, men tungt opløselig i Vand. Fisettræet (ɔ: Kjerneveden) kommer i Handelen i tynde Stykker; dets Farve er lidet bestandig og kan ganske afvaskes med varmt Sæbevand. I den senere Tid er alt Gultræ blevet mere og mere fortrængt af Kvercitron.

Gumbinnen, By i Østpreussen, ca. 15 Mil øst for Königsberg, med 9,200 Indb. og Bæverier.

Gumlere (Bruta eller Edentata), Orden af Pattedyrenes Klasse, mangler Tænder i den forreste Del af begge Kjæver. En Del af dem er endog ganske tandløse; hos de øvrige er Tænderne alle af éns Form og temmelig smaa, aabne i Roden og kun i Begyndelsen forsynede med Email paa Spidsen, hvilken dog snart slides af. Ordenen tæller ikke mange Slægter, og disse forekommer udelukkende i de varmere Jordstrøg, især i Sydamerika. De vigtigste af dem er Dovendyrene, Bæltedyrene, Myreslugerne og Skjældyrene. — I Tertiærperioden repræsenteredes denne Orden af langt flere Arter end nu, deriblandt de kjæmpemæssige Megatherier.

Gummi kaldes en Række kvælstoffrie organiske Stoffer, som findes i et stort Antal Planter, og som har den Egenskab at opløses eller svulme ud i Vand til en klar, klæbrig Masse uden Smag og igjen i uforandret Tilstand at udfældes af Alkohol. De Sorter, som fuldstændig opløses i Vand, sammenfattes under Fællesnavnet Arabin; de, som kun svulmer ud, kaldes Basorin. Gummien siver enten af sig selv ud af Planternes Bark eller vindes gjennem Indsnit i denne; i Luften tørker den til klare, farveløse, gulagtige eller brunlige Masser uden Lugt og Smag. — De vigtigste Arter af Arabin er arabisk Gummi (Gummi arabicum) i forskjellige Sorter, som alle stammer fra Akazia-Arter. Den bruges i Medicinen, som Klæbemiddel eller Klister og ellers paa mange Maader i Industrien. Kirsebær- og Plommegummi faaes af de almindelige Kirsebær- og Plommetræer; den er mindre værdifuld, da den kun delvis opløses i Vand. Den vigtigste Art Basorin er Tragantgummi (s. d.) — Gummiharpixer kaldes en Række naturlige Blandinger af Gummi, Harpixer og ætheriske Olier m. m. De er meget talrige, og mange af dem anvendes i Medicinen eller til teknisk Brug. Nævnes kan Dyvelsdræk, Myrrha, Opium (se disse Art.) og Gummigut, hvilken sidste udflyder som en gul Melkesaft af afbrudte Blade og Grene af et i Siam, Kotsjinkina og Indien hjemmehørende Træ, Garcinia Morella var. pedicellata. Den bruges i Medicinen som et stærkt afførende Middel, som gul Farve og til Fernisser. — Gummi elasticum, se Kautsjuk. — Gummilak, se Schellak. — Gummere, bestryge med Gummi (især om Tøier).

Gumælius, Gustaf Vilhelm, svensk Forfatter, f. 1789, d. 1877, blev 1832 Præst i Örebro og senere Provst sammesteds; 1840—69 var han Medlem af den svenske Rigsdag. Han optraadte 1828 med den første historiske Roman paa svensk, „Thord Bonde" (ufuldendt) og udgav 1858 den versificerede Roman „Engelbrekt".

Gundava ell. **Gondava**, By og Hovedstad i Landskabet af samme Navn i Beludsjistan, med 20,000 Indb. og betydelig Handel, er Khanen af Kelats Vinterresidens.

Gundersen, Sigvard, norsk Skuespiller, f. i Kristiansand 1842, gik først paa Kristiansands lærde Skole og senere paa Nissens Skole i Kristiania, hvorefter han blev Kadet. Af Lyst til Scenen forlod han imidlertid Krigsskolen og debuterede 7de Septbr. 1862 paa Kristiania Theater som Ingomar i „Ørkenens Søn". I de første Aar spillede han væsentligst Elskerroller, men har senere og med afgjort Held optraadt i Helte- og Karakterfaget. Af hans Roller nævnes: Titelrollerne i „Othello" og „Macbeth", Axel i „Axel og Valborg", Harald Haardraade i „Værингerne i Myklagaard", Mortimer i Schillers „Maria Stuart", Titelrollen i Goethes „Faust", Stig Hvide i „Svend Dyrings Hus", Ebbesen og Kristian den fjerde i „Elverhøi". Ogsaa det betydelige Repertoire, som er fremkommet ved Optagelse af Stykker af Ibsen og Bjørnson, har givet ham flere af hans bedste Roller, saaledes Eyolf i „Halte-Hulda", Axel i „De Nygifte", Bothwell i „Maria Stuart i Skotland", Tjelde i „En Fallit", Eystein i „Sigurd Jorsalfarer", Haakon Haakonssøn i „Kongsemnerne", Sigurd i „Hærmændene paa Helgeland", Falk i „Kjærlighedens Komedie", Bratsberg i „De Unges Forbund" og Bernick i „Samfundets Støtter". Gundersens kunstneriske Virksomhed har stedse og med Rette været yndet og agtet af Publikum; hans betydelige Begavelse og hans af sand Intelligens baarne kunstneriske Studium har i Forbindelse med et heldigt Ydre og en smuk Diktion hævet ham til en høi Rang blandt de norske dramatiske Kunstnere. — Laura Sofie Coucheron Gundersen, f. Svendsen, f. i Bergen 27de Mai 1832, gift 1864 med Sigvard Gundersen, kom i 15aars Alderen til Kristiania og debuterede 8de Januar 1850 som den første norskfødte Skuespillerinde i Regisses Rolle i „Svend Dyrings Hus". Blandt de Roller, hun i sin lange Virketid har spillet, kan foruden hendes Debutrolle særlig fremhæves: Agnete i „Elverhøi", Julie i „Romeo og Julie", Rose i „Fruentimmerskolen", Hermione i „Et Vintereventyr", Voltumnia i „Coriolanus", Portia i „Kjøbmanden i Venedig", Lady Macbeth i „Macbeth", Valborg i „Axel og Valborg", Margrethe i Goethes „Faust", Hjørdis i „Hærmændene paa Helgeland", Titelrollerne i „Emilia Galotti", Schillers „Maria Stuart", Bjørnsons „Maria Stuart i Skotland", „Halte-Hulda" og „Leonarda" samt Ibsens „Fru Inger til Østraat". Af moderne franske Stykker har hun bl. a. optraadt i Augiers „Familien Fourchambault" og i Titelrollen i Dumas fils's „Den Fremmede". Hun har under sin lange Virksomhed i Theatrets Tjeneste stadig hævdet sin Rang som den første blandt den norske Hovedscenes kvindelige Kunstnere. Særlig staar hun i første Række ved sin Udførelse af de decideret tragiske Roller, hvor hun lægger for Dagen en dyb og ren poetisk Opfatning, beaandet af en fin og ideel Romantik i Forbindelse med en udviklet Intelligens, og hvor hun er istand til at give Lidenskabens Udbrud en sjelden Kraft og Fylde, men altid forklaret i Skjønhedens Skjær. Ogsaa hendes ydre Fremstillingsmidler, hendes Stemme og smukke Plastik, staar særdeles høit. At hendes Virksomhed ogsaa er bleven omfattet med Kjærlighed af Publikum, har hun modtaget Beviser paa ved sit 25-Aarsjubilæum 1875 og sit 30-Aarsjubilæum 1880, i Anledning af hvilket sidste hendes Buste, modelleret af Billedhugger Skeibrok og anskaffet ved Bidrag af Kristiania Publikum, er bleven opstillet i Theatrets Foyer.

Gundulitsch, Ivan, fremragende serbisk Digter, f. 1588, d. 1638, studerede Retsvidenskaben og beklædte høie Embeder i Ragusa. Han skrev talrige episke og lyriske Digte og var den første dramatiske Digter blandt Slaverne. Hans Hovedverk er det store Epos „Osmaniden", som skildrer Osman den andens Bedrifter og Krigen i 1621. De fleste af hans øvrige Arbeider er gaaede tilgrunde ved et Jordskjælv og en Brand i Ragusa 1667 og kun Titlerne er opbevarede.

Gung'l, Josef, ungarsk Dansekomponist, f. 1810, traadte 1843 i Spidsen for et Orkester i Berlin og har siden 1864 levet i München. Han har gjort stor Lykke baade ved sine kvikke og melodiøse Danse og som Musikdirigent. — Hans Broderson Johann Gung'l, f. 1819, er ogsaa en bekjendt og yndet Dansekomponist.

Gunhild, Erik Blodøxes Hustru, var Datter af en haalogalandsk Stormand ved Navn Assur Tote. Hun var efter Sagnet af sin Fader sendt til Finmarken for at lære Trolddom, og her traf Erik hende paa et Bjarmelandstog og forelskede sig i hende. Gunhild var smuk og en ualmindelig begavet og kløgtig Kvinde, men derhos herskesyg, listig og voldsom, og det var vistnok for en Del efter hendes Tilskyndelse, at Erik ryddede flere af sine Brødre afveien. Efterat hun og Erik var fordrevne fra Norge, opholdt de sig i England. Ved Haakon Adelstensfostres Fald kom hendes Sønner tilbage til Norge, hvor de herskede en Tid, men blev paany fordrevne, denne Gang af Haakon Jarl. Efter et opdigtet Sagn skal hun af den danske Konge Harald Blaatand være bleven lokket til Danmark under Foregivende af, at Harald vilde ægte hende, men ved Landstigningen være bleven greben og druknet i en Myr.

Gunlaug Ormstunga, Søn af den mægtige islandske Høvding Illuge Svarte, var en ypperlig Skald, men derhos stridbar og hvastunget. Han opholdt sig en Tid hos Erik Jarl, drog siden til den irske Konge Sigtryg Silkeskjeg, og derfra til Upsalakongen Olaf, hvor han kom i Strid med en anden islandsk Skald, Navn Anundssøn. Tilsidst ægtedes Uenigheden ved, at de begge friede til en og samme Pige, hvilket havde en Holmgang til Følge. Denne, der fandt Sted først paa Althingspladsen, siden ved Suul i Værdalen 1011, endte med begges Fald. Om dem handler „Sagaen om Gunlaug Ormstunga og Skalde-Navn".

Gunnar Haamundssøn eller **Gunnar af Lidarende**, en af Islands navnkundigste Mænd i det 10de Aarh. Han omtales som en saadan Mester i alle ridderlige Øvelser, at neppe nogen Islænding før eller siden kunde maale sig med

ham; derhos var han fredelig, venneſæl og gavmild. Under de idelige Kampe, som dengang raſede paa Øen mellem de mægtigſte Høvdinger, kunde det ikke undgaaes, at ogſaa Gunnar indvikledes deri. Hans Ægteſtab med den ſmukke, men ondſkabsfulde Hallegerd, Høſkuld Dalakollſøns Datter, blev hans Ulykke. Hun ſøgte idelig at ſtifte Ufred mellem ham og hans Naboer, og det lykkedes hende ſaa vel, at Gunnar, efter at have fældet flere af ſine Uvenner, tilligemed ſin Broder den tapre Kolſkegg blev dømt til 3 Aars Landsforvisning. Han kunde imidlertid ikke bevæges til at forlade ſin Fædrenegaard, hvorfor hans Uvenner overfaldt ham en Dag, han var alene hjemme, og fældte ham efter et tappert Forſvar 986. Han er Helten i den tidligere Del af Njåls Saga.

Gunnerus, Johan Ernſt, norſk Geiſtlig og Videnſkabsmand, f. 1718, d. 1773, ſtuderede ved Kjøbenhavns Univerſitet og blev tidlig bekjendt for ſin ſtore Lærdom, iſær hvad Sprog angik. Efter 1742—55 at have opholdt ſig i Udlandet, navnlig ved Univerſiteterne i Halle og Jena, blev han Provſt ved Kommunitetet i Kjøbenhavn og holdt Forelæsninger ei alene over Theologi, men ogſaa over Mathematik og Filoſofi. 1758 blev han Biſkop i Trondhjem og udmærkede ſig i denne Stilling ſaavel ved Iver for ſit Kald ſom ogſaa ved ſine Beſtræbelſer for at fremme Videnſkabeligheden i Norge. Han gav ſaaledes Foranledning til Oprettelſen af Videnſkabsſelſkabet i Trondhjem og ydede perſonlig paa Naturvidenſkabens Omraade adſkilligt af Værd. Under Struenſees Styrelſe kaldtes han til Kjøbenhavn for at udarbeide Forſlag til Univerſitetets Omdannelſe, men baade dette Forſlag og et andet om Oprettelſen af et norſk Univerſitet henlagdes efter Struenſees Fald. Han ſkrev „Flora Norvegica“ (1766—76) og et ſtort Antal mindre Afhandlinger, iſær af zoologiſk Indhold, i de forſkjellige nordiſke Videnſkabsſelſkabers Skrifter.

Guntur, By og Hovedſtad i Landſkabet af ſamme Navn, i Præſidentſkabet Madras i Oſtindien, 48 Mil nord for Madras, med 20,000 Indb.

Gurgelvand, Lægemiddel i flydende Form, anvendes ved Halsbetændelſe til at ſkylle Svælget med.

Gurider, en perſiſk Kongeſlægt, ſom nedſtammede fra Huſſein Ebn Sam. De indtog i det 12te Aarh. Ghasna og uddøde efter Afghaniſtans Erobring af Sjehab-ed-Din Mohammed.

Gurien, Landſkab i Georgien, ved det Sorte Hav, udgjør det ruſſiſke Guvernement Tiflis.

Gurkemeie, et gult Farveſtof, ſom beſtaar af Rodſtokkene af en i Sydaſien og paa de indiſke Øer hjemmehørende Plante, Curcuma longa. Rodſtokkene er dels langſtrakte, dels runde og ſtammer i ſidſte Fald tildels fra en anden, beſlægtet Plante. Begge Sorter har en ſtærk, aromatiſk Lugt og en bitter Smag. Farveſtoffet er harpixagtigt og kaldes Curcumin; det er tungt opløſeligt i Vand, let opløſeligt i Alkohol, Æther og Olie og farves af Alkalier brunt. Farven er temmelig ubeſtandig, og Gurkemeie bruges derfor nu mindre hyppig til Farvning af Tøier. Tidligere anvendtes Rodſtokkene tildels i Medicinen.

Gurko, Joſef Vladimirovitſch, ruſſiſk General, f. 1828, er bekjendt for ſine Bedrifter i den ruſſiſk-tyrkiſke Krig 1877—78, i hvilken han gik over Balkan, rykkede ind i Sofia og ſlog og ſplittede Suleiman Paſchas Hær. 1879 blev han General, guvernør i Petersburg.

Gurlitt, Johannes Gottfried, tyſk Lærd og Skolemand, f. 1754, d. 1827 ſom Profeſſor i orientaliſke Sprog ved Johanneum i Hamburg, udgav flere kunſthiſtoriſke og andre Skrifter. — Hans Broderſøn, Ludvig Gurlitt, f. 1812, uddannede ſig under L. Bendixen ſom Landſkabsmaler, tilbragte derpaa 4 Aar paa Studiereiſer og Ophold i Danmark, Norge og Sverige, beſøgte ſenere Italien og opholdt ſig derefter i flere Aar i Kjøbenhavn. Siden 1873 bor han i Dresden. Han hører til de talentfuldeſte tyſke Landſkabsmalere og har iſær paa en ſmuk og karakteriſtiſk Maade ſkildret den italienſke Natur.

Gurreſjø, Indſjø i det nordøſtlige Sjælland. I Nærheden af den laa Gurre Slot, bekjendt ſom Valdemar Atterdags kjæreſte Opholdsſted, ſenere nedrevet.

Gurskø, Ø i Herø Preſtegjeld paa Søndmøre, i Sydveſt for Hareidlandet, ca. 5 Mil i Omkreds.

Guſtav, Navn paa 4 Konger i Sverige. — Guſtav den første, Vaſa, f. 1496, d. 1560, tilhørte en gammel Adelsſlægt; han optoges 1514 ved ſin Slægtning, Rigsforſtanderen Sten Stures Hof og deltog 1517—18 i Krigen med Danmark. Under de ſnart derpaa følgende Fredsunderhandlinger blev han en af de ſvenſke Adelsmænd, der ſom Gidſler maatte følge Kriſtiern den anden til Danmark. Her bragtes han i Forvaring hos en fjern Slægtning af ſig, men ſandt, da han hørte at Kriſtiern foretog nye Ruſtninger, Leilighed til at flygte, foreløbig til Lybek. 1520 vendte han tilbage til Sverige; efter at have gjort et forgjeves Forſøg paa at faa en Reisning iſtand blandt Bønderne i Småland og Østergötland, flygtede han ved Efterretningen om det ſtockholmſke Blodbad til Dalarne, hvor han i Forklædning ſøgte Arbeide og vandrede om fra Sted til Sted, altid forfulgt af Danſkerne. Ogſaa i Dalarne opfordrede han Folket til at gribe til Vaaben for ſin Frihed, men havde i Begyndelſen ſaa lidet Held med ſig, at han af Sorg derover beſluttede at forlade Landet. Han var allerede kommen til den norſke Grændſe, da han indhentedes af Bud fra Dalkarlerne, ſom ved Rygtet om Kriſtierns Færd var revne ud af ſin Ligegyldighed og nu ſtillede ſig under hans Befaling og væbnede ſig. Efterat han med ſine Tropper havde ſlaaet Danſkerne ved Veſterås og indtaget ſaavel denne By ſom Upſala, drog han mod det af Danſkerne beſatte Stockholm, og da en ſtor Del af Adelen ſluttede ſig til ham, ſamlede han dem 1521 til en Herredag i Vadſtena, hvor de, efterat han havde afſlaaet Kongeværdigheden, ſvor ham Troſkab ſom Rigsforſtander. I Løbet af næſte Aar indtog han alle Fæſtninger i det indre Sverige ſamt Bleking og Bohuslen, men kunde paa Grund af daarlig Hjelp fra ſine Forbundne, Lybekkerne, førſt 1523 bemægtige ſig Stockholms og Kalmars Fæſtninger ſamt Finland. Mod Søren Norby, ſom fremdeles indehavde Gotland og derfra forurolige de ſvenſke Kyſter, gjordes 1524 et uheldigt Tog. Allerede 7de Juni 1523 var Guſtav paa en Rigsdag i Strengnäs kaaret til Sveriges Konge, et Valg, ſom han betænkte ſig længe paa at modtage men tilſlut gik ind paa. Riget var da i en

sørgelig Tilstand; de lange Uroligheder havde ødelagt dets Pengevæsen, Folket var forarmet, og Geistligheden sad inde med omtrent Trediedelen af Landets Jordegods. Gustav, som selv var den lutherske Læres hengiven, besluttede at knuse Præsteskabets Magt og indføre Reformationen. Paa Rigsdagen i Vesterås 1527 maatte Prælaterne give sit Samtykke til, at Kongen skulde bestemme deres Indtægter, besætte de geistlige Embeder og raade over Kirkens Gods; Adelen fik Lov til at tage tilbage det af deres Fædre siden Karl Knutssøns Tid til Kirken skjænkede Gods, og i Kirker og Skoler skulde „Guds rene Ord og Evangelium" forkyndes. 1529 afskaffedes paa et Kirkemøde i Örebro de fleste af de katholske Kirkeskikke. Præsterne fandt sig naturligvis ikke gjerne i den nye Ordning, og paa flere Steder lykkedes det dem at fremkalde Opstand, især i Dalarne. Hertil kom, at Kristiern den anden gjorde nye, om end frugtesløse Forsøg paa at gjenerhverve Sverige, og at Lybækkerne blev forbitrede over de Forsøg, som gjordes paa at rive Handelen i de nordiske Riger ud af Hansestædernes Hænder. I Grevens Feide (s. d.) understøttede Gustav Kristian den tredie, og ved Fredsslutningen 1537 maatte Lybækkerne give Slip paa mange af sine Handelsprivilegier i Sverige. 1542 udbrød den farlige Dackefeide (se Dacke), den sidste Opstand, Gustav havde at kjæmpe med. Udadtil havde ogsaa Sverige for Fremtiden Fred, naar undtages en Krig med Rusland 1554—57, som væsentlig bestod i gjensidige Plyndringstog paa den finske Grændse. Resten af sin Regjeringstid anvendte Gustav til at ophjelpe Landets Næringsveie, tilveiebringe en Flaade og fremme Oplysningen. 1540 erklæredes paa Herredagen i Örebro Kronen for arvelig i hans Familie, hvilken Erklæring bekræftedes af Stænderne i Vesterås 1544. — Gustav Vasa staar i Historien som en af Sveriges ædleste Kongeskikkelser, lige udmærket som Statsstyrer ved Klogskab og Kraft som i sit Privatliv ved Gudsfrygt og Sædelighed. — Gustav den anden Adolf, f. 1594, d. 1632, var Søn af Karl den niende og overtog, efter at have nydt en udmærket Opdragelse, Regjeringen ved Faderens Død 1611. Paa denne Tid var Sverige i Krig med Rusland og Danmark (Kalmarkrigen), og især den sidste Magt havde vundet flere Fordele, medens dens Hær plyndrede i Sverige. Ogsaa med Polen havde Sverige Krig, som imidlertid dengang var afbrudt ved en Vaabenstilstand. Ved Freden i Knäröd 1613 bestemtes det, at alle Erobringer paa begge Sider skulde tilbagegives, og at Sverige som Løsepenge for det af Kristian den fjerde indtagne Elfsborg skulde betale 100,000 Rd. Gustav Adolf kunde nu bruge sine Kræfter udelte mod Rusland, som i Freden til Stolbova 1617 maatte afstaa Kexholm og Ingermanland. Disse Fredsslutninger gjorde, at Kongen, som nærede en levende Interesse for Sveriges indre Anliggenders Ordning, fik Tid til, understøttet af den dygtige og energiske Kansler Oxenstjerna (s. d.), at tage sig af disse; Armeen omorganiseredes, idet Forpligtelsen til at stille og udruste Soldater kom til at hvile paa Jordeiendommene og blev fordelt landskabsvis; Forvaltningen overgaves til flere Kollegier med høie Embedsmænd i Spidsen, Undervisningsvæsenet fremmedes, bl. a. ved Oprettelsen af Gymnasier, ved Stiftelsen af Universitetet i Dorpat og ved storartede Dotationer til Upsala Universitet. Retspleien underkastedes gjennemgribende Reformer, og alle Næringsveie begunstigedes og opmuntredes; 16 Byer anlagdes eller fik Kjøbstadsprivilegier. Gustav Adolf foretog ikke disse Reformer eller overhovedet nogen Regjeringshandling paa egen Haand, men sammenkaldte og raadspurgte jevnlig Rigets Stænder; allerede 1617 var en Rigsdagsorden og 1626 blev en Ridderhusorden udfærdiget. Krigen med Polen havde imidlertid sin Gang, dog ofte afbrudt af Vaabenstilstand. 1621 blev Riga indtaget af Svenskerne, som ogsaa ved Slaget ved Wallhof 1626 fikrede sig Besiddelsen af Livland og Kurland. Sidstnævnte Aar forlagde Gustav Adolf Krigsskuepladsen til Østpreussen i den dobbelte Hensigt at indtage Østersjøhavnene og at være nærmere Tyskland, hvor han flere Gange af Protestanterne var anmodet om Hjelp i deres Kamp for sin religiøse Overbevisning. Efter i 1629 at have tvunget Polakkerne til at indgaa paa en Vaabenstilstand i 6 Aar, drog han med Stændernes Samtykke næste Aar til Tyskland med en Armé paa 15,000 Mand. Han havde Lykken med sig og befriede i Løbet af to Aar Protestanterne i Mainz og Rhinegnene, trængte langt ind i Baiern, men vendte ved Wallensteins Indfald i Sachsen tilbage til dette Land og seirede i det blodige Slag ved Lützen 6te November 1632, hvor han imidlertid selv fandt Heltedøden (se forøvrigt Trediveaarskrigen). Følgerne af denne hans Optræden i Tyskland blev af stor Betydning baade for Sverige og for hele Europa; Svenskerne fik i denne Kamp Øinene op for sin egen Kraft og for, hvad de ved den kunde udrette, og de Fordele, han tilkjæmpede Protestantismen, reddede Religions- og Tænkefriheden i Europa. Personlig var Gustav Adolf en ligesaa ædel Karaktér som begavet Statsmand og tapper Kriger. — Gustav den tredie, f. 1746, d. 1792, var Søn af Adolf Fredrik. Han besad af Naturen glimrende Evner, men en feilagtig Opdragelse hindrede ham fra senere at gjøre sig tilbørlig Nytte af dem. Ved Faderens Død 1771 befandt han sig i Paris, hvorfra han vendte hjem for at overtage Regjeringen. Benyttende sig af den almindelige Misfornøielse med den bestaaende Regjeringsform fik han 1772 i Fred og Ro et Statskup udført og forelagde Stænderne et Udkast til en ny Forfatning, som af dem blev antagen. Ifølge denne Forfatning fik Kongen den udøvende Magt med Undtagelse af Retten til at erklære Krig. Den lovgivende Magt skulde han dele med Stænderne; disse skulde være i Besiddelse af hele den beskattende Myndighed, og Dommermagten overgaves til Raadet. Det kloge Maadehold, som Gustav ved denne Leilighed viste, og de mange Reformer — saaledes Torturens Ophævelse, Trykkefrihedens Indførelse m. m. —, som kom istand i de første Aar af hans Regjering, bidrog til at gjøre ham agtet og elsket af Folket; men det gode Forhold varede ikke længe, thi de store Summer, Kongen anvendte paa Reiser, Hoffester og Kunst, vakte Misfornøielse, især da han gjorde Brændevinsbrændingen, som han tidligere havde forbudt, til Kronens Monopol. Ogsaa paa Hæren og Flaaden anvendte han mange Penge. Paa Rigsdagen 1786 kom det til en heftig Opposition mod Kon-

gen, som af den Grund opløste Rigsdagen. Imidlertid omgikkes han med Planer til en Krig, hvorved han tænkte at vinde Popularitet; en paatænkt Annexion af Norge maatte han opgive ved Katharina den andens Mellemkomst, og han vendte sig nu mod Rusland. Krigen, som var bestemt til at begynde med en Overrumpling, udbrød 1788, men Angrebet mislykkedes, da en stor Del af Officérerne negtede at rykke ud, idet de paastod, at Kongen ikke havde Ret til at begynde Krigen. Danskerne, som stod i Forbund med Russerne, gjorde nu Indfald i Sverige; derved bragtes Folket til at interessere sig mere for Krigen, og paa Grund af Englands Trusler maatte Danskerne trække sig tilbage. Paa en Rigsdag 1789 fik Kongen ved at love de Uadelige store Begunstigelser og ved at fængsle de gjenstridige Medlemmer af Ridderskabet en Forandring i Forfatningen („Säkerhetsakten") antagen, ifølge hvilken han fik næsten uindskrænket Magt, da Stænderne kun levnedes Ret til at bevilge Skatter og til at udtale sig om Kongens Forslag. Retten til at begynde Krig overdroges Kongen, og istedenfor Rigsraadet blev „Konungens högsta Domstol", der bestod baade af Adelige og Uadelige, den øverste dømmende Instans. Krigen med Rusland fortsattes; Nederlagene tilsjøs i Svenskjsund 1789 og Viborgbugt 1790 opveiedes ved den glimrende Seier i Svenskjsund 1790, som førte til en Freds-slutning, hvorved det bestemtes, at alt skulde være som før Krigen. En Plan, som Kongen nærede om at stifte en Koalition mod den franske Republik, kunde af Mangel paa Midler ikke realiseres. Han sammenkaldte i den Anledning Stænderne, som vedtog at betale Rigets Gjeld; men et stort Parti af Adelen, som var misfornøiet med den Maade, hvorpaa Kongen havde sat dette igjennem, stiftede en Sammensværgelse mod ham, og en af dem, Anckarström, affyrede paa en Operamaskerade et Pistolskud paa ham, hvilket 13 Dage efter havde Døden tilfølge. Gustav den tredie var en ivrig Ven af Videnskaber og Kunster, som han søgte at fremme bl. a. ved Oprettelsen af det svenske Akademi, Musik- og Malerakademiet m. m. Ved hans Hof dyrkedes Skuespilkunst og Poesi, og blandt andre havde Bellmann i ham en liberal Ven og Velynder. Selv skrev han flere Theaterstykker, tildels af ikke lidet Værd; han var ogsaa en ypperlig Taler. — Gustav den fjerde Adolf, foregaaendes Søn og Efterfølger, f. 1778, d. 1837, stod først under Formynderskab af Hertug Karl (senere Karl den trettende) og overtog selv Regjeringen 1796. Han var en dygtig og arbeidsom Mand, men i Besiddelse af en ulykkelig Stivsindethed og opfyldt af Frygt og Forbitrelse ligeoverfor enhver Frihedsbestræbelse. Dette ledede til Indskrænkninger i Trykkefriheden, og gjentagne Gange forsøgte han ogsaa at indskrænke den personlige Tænke- og Talefrihed. Det Had, han ved disse Forholdsregler paadrog sig, formindskedes ikke ved de Skridt, han 1800 gjorde til at afhjelpe Landets Finansnød ved ny Beskatning og Rigsgjeldssedlernes Realisation. S. A. stiftede han et Forbund med Danmark, Rusland og Preussen mod England og gjorde ogsaa Tilnærmelser ligeoverfor Frankrige, men slog snart om, blev en fanatisk Fiende af Bonaparte og vilde ikke erkjende ham som fransk Keiser. Hans Tilslutning til Englands og Ruslands Koalition 1805 og hans haardnakkede Afslag af Fredstilbudene medførte Tabet af Pommern, og hans Forkastelse af Kontinentalsystemet indviklede ham i en Krig med Danmark og Rusland. Den sidstnævnte Magts Tropper rykkede ind i Finland, hvor den svenske Anfører havde Kongens Ordre til ikke at indlade sig i Slag, førend Seiren var vis. Den svenske Hær trak sig derfor stadig tilbage, indtil Adlercreutz's Seier ved Siikajoki foranledigede den til at rykke frem; men kort efter blev Sveaborg af Cronstedt (s. d.) overgivet til Russerne, og da disse samtidig fik store Forstærkninger, nødtes Svenskerne atter til at trække sig tilbage (1808) og efter Nederlaget ved Orravais at rømme Finland, som senere i Freden til Fredrikshamn afstodes til Rusland. En væsentlig Skyld i dette uheldige Udfald havde Kongen selv, som med den ham egne Stivsindethed endog afslog et fra England tilbudt Hjelpekorps. Da Russerne derefter baade fra Nord og Øst (Åland) og Danskerne fra Vest truede Sverige, men Gustav dog ikke lod sig bevæge til at tænke paa Fred eller sammenkalde Stænderne, drog en Afdeling af Hæren under Adlersparre til Stockholm for at afsætte ham; han var imidlertid, allerede før de naaede frem, under en Slotsrevolution tagen tilfange af Adlerkreutz. Hans Abdikation til Fordel for sin Søn forkastedes af de sammentraadte Stænder, som i Mai 1809 erklærede ham og hans Efterkommere for uberettigede til Tronen. En Pension bevilgedes ham, og efterat han en Tid havde siddet fængslet, førtes han til Tyskland; senere førte han under Navn af Greve af Gottorp og Oberst Gustafsson et omflakkende Liv i Tyskland og Schweiz. Efter forgjeves at have søgt om at blive naturaliseret som norsk Borger, blev han 1818 optagen som Borger af Basel.

Gustav, svensk Prins, Søn af Oskar den første, f. 1827, d. 1852, var bekjendt som talentfuld Musiker og har komponeret mange yndede Sange.

Gustav Adolfs-Stiftelsen, en Forening til Understøttelse for trængende protestantiske Menigheder, stiftedes 1832, 200-Aarsdagen for Gustav Adolfs Fald ved Lützen og vandt især Tilslutning i Sverige og Sachsen. Dens to Hovedkomitéer i Leipzig og Dresden er senere smeltede sammen til en Centralforening i Leipzig, og Forbundet tæller nu et stort Antal Filialafdelinger i alle tyske og flere andre europæiske Lande.

Gutenberg, Johannes eller Henne, med sit Fædrenavn Gensfleisch, Bogtrykkerkunstens Opfinder, f. i Mainz mellem 1395 og 1400, d. 1468, nedstammede baade paa fædrene og mødrene Side fra anséte adelige Familier. Han synes tidlig at have bestjeftiget sig med mekaniske Arbeider; efter 1420 udvandrede han fra sin Fødeby og opholdt sig 1435 i Strasburg. Som det synes forlod han denne By efter 1444 og reiste tilbage til Mainz, og allerede da havde han formodentlig begyndt at tænke over sin store Opfindelse. 1450 indgik han et Kompagniskab med Guldsmeden Johann Fust ell. Faust (s. d.), som forsynede ham med Penge til at oprette et Trykkeri, hvori da den latinske Bibel blev trykt. Forbindelsen opløstes imidlertid igjen efter faa Aars Forløb, og da Gutenberg ikke kunde erstatte Fust hans Udlæg, kom det til Proces mellem dem, og

Resultatet deraf var, at Fust beholdt Trykkeriet, som han fortsatte i Forening med Schöffer (s. d.) Ved Understøttelse af en Raadsherre i Mainz, Konrad Hummer, oprettede imidlertid Gutenberg et nyt Trykkeri, som bestod til 1465, da han traadte i Hoftjeneste som Adelsmand hos Erkebiskop Adolf af Nassau. I Mainz er hans Minde hædret ved en af Thorvaldsen modelleret Broncestatue; andre Statuer af ham findes i Frankfurt am Main (Udkast af Launitz) og Strasburg (af David).

Guts Muths, Johann Christoph Friedrich, tysk Skolemand, f. 1759, d. 1839, var i en lang Aarrække Lærer ved Salzmanns Opdragelsesanstalt i Schnepfenthal. Han indlagde sig især Fortjeneste ved sin Virksomhed for Gymnastikundervisningens Indførelse i Skolerne og skrev bl. a. flere gode geografiske Værker.

Guttapercha (udt. —pertsja), et Stof, som vindes ved Størkningen af Melkesaften i et omkring Malakkabugten, paa Borneo, i Singapore og de tilgrændsende Landskaber voxende Træ, Isonandra gutta. Saften er, især tidligere, bleven samlet ved at Træerne er blevne nedhuggede og afbarkede, hvorved den flyder ud; men det samme kan ogsaa opnaaes paa en mindre ødelæggende Maade ved at gjøre Indsnit i Barken. Guttapercha er i raa Tilstand en ugjennemsigtig, næsten læderagtig Masse, af gulagtig, rødgul eller rødbrun Farve og kun lidet elastisk; den lugter som Kautschuk, hvilken den ogsaa staar nær i kemisk Sammensætning. Ved at opvarmes til 50° C. bliver den bøielig og elastisk og ved 65—70° smelter den til en ensartet, blød Masse, der kan formes og støbes og i Kulden igjen bliver fast. Drives Opvarmningen til 120°, bliver Massen flydende og skummer og kan da ikke mere antage fast Form. Guttapercha er uopløselig i Vand og angribes ikke af Flussyre, men vel af stærk Svovl-, Salpeter- og Saltsyre. Under Indvirkning af Varme opløses den i Stenolie, Stenkultjære og Kautschukolie til en tykflydende Masse; endnu lettere lader den sig opløse i Benzol, Svovlkulstof, Chloroform og Terpentinolie. Ved at vulkaniseres bliver den ligesom Kautschuk mere bestandig mod Varme og Opløsningsmidler. Den benyttes særdeles meget i Industrien til Vandledningsrør, Drivremme, Valser, Ridepiske, Støvlesaaler, Hørerør, Beholdere for ætsende Syrer og Alkalier og opløst i Form af Fernis bl. a. til at gjøre Tøier vandtætte. Da den er en meget slet Leder, bruges den ogsaa til Isolator paa Telegraftraade.

Guttorm. 1) Harald haarfagres Morbroder, var i Kongens Mindreaarighed Rigets egentlige Styrer. Efterat Harald havde underkastet sig hele Norge, blev Viken givet Guttorm som Len. 2) Harald haarfagres Søn med Haakon Grjotgardssøns Datter Aasa. Han blev af Faderen sat til Befalingsmand eller Underkonge i Viken og blev dræbt af Vikingen Sølve Klove ved Götaelven. 3) Guttorm Sigurdsson, en Sønnesøn af Sverre, blev kun fire Aar gammel kaaret til Norges Konge (1204), men døde strax efter, som man formodede af Gift. 4) Guttorm Sindre, en af de berømteste Skalde paa Harald haarfagres Tid. Han havde engang digtet et Kvad til Harald haarfagres og hans Søn Halfdan svartes Pris, og da han ikke vilde modtage Løn derfor, havde han faaet det Løfte af dem begge, at de vilde tilstaa ham det første, han bad om. Da Halfdan svarte vilde hevne sig paa Broderen Erik Blodøxe, fordi denne havde overfaldt og dræbt den tredie Broder Bjørn Farmand, tog Faderen Eriks Parti. Der samledes Folk paa begge Sider, og paa Reinssletten i Ritsen strax udenfor Trondhjem stod Hærene færdige til at gaa løs paa hinanden, da Guttorm Sindre traadte frem, mindede Fader og Søn om det Løfte, de havde givet ham, og forlangte Fred mellem dem som dets Indfrielse. Og i saadan Agt og Ære holdt de Skalden, at de opfyldte hans Bøn.

Guttural (af lat. guttur, Strube), hvad der hører til Struben. — Gutturalbogstaver, Bogstaver, som betegner Strubelyd (g, k, ch).

Gutzkow, Karl Ferdinand, tysk Digter, Publicist og Romanforfatter, f. 1811, d. 1878, begyndte allerede som tyveaarig Student i „Forum der Journalliteratur" at virke som liberal Publicist og modtog kort efter Wolfgang Menzels Tilbud om at indtræde som Medarbeider i hans „Literaturblatt". Samtidig udgav han anonymt „Briefe eines Narren an eine Närrin (1832) og Romanen „Maha Guru, Geschichte eines Gottes" (1833), som vakte megen Opsigt og, skjønt paavirket af den herskende romantiske Retning, allerede pegede ud over denne. Fra Berlin, Leipzig og Hamburg, hvor han afvexlende opholdt sig, skrev han for „Morgenblatt" og „Allgemeine Zeitung" en Række Bidrag, der senere udkom samlede under Titlerne „Novellen" (1834), „Soiréen" (1835) og „Oeffentliche Charaktere" (1835). Efter et pludseligt Brud med Menzel gik Gutzkow 1835 til Frankfurt am Main og blev Medarbeider i Dullers „Phönix"; s. A. udgav han det skarpt satiriske Drama „Nero", en Fortale til Schleiermachers Breve om F. von Schlegels „Lucinde", og Novellen „Wally, die Zweiflerin", hvori han drog stærkt tilfelts mod al Aabenbaringstro. Denne Bog paadrog ham heftige Angreb af Menzel og tre Maaneders Fængselsstraf; medens han udstod denne, skrev han mod Hegel en Afhandling om Historiens Filosofi. I de følgende Aar var hans literære Virksomhed paa mange Maader hemmet af Censuren, og man gik i Preussen endog saa vidt, at man forbød ikke blot hans allerede udkomne, men ogsaa hans fremtidige Skrifter. En „Tysk Revue", som han agtede at udgive sammen med Wienbarg, blev undertrykt, ligesom ogsaa et andet journalistisk Foretagende, Udgivelsen af et politisk Dagblad, „Frankfurter Börszeitung" hindredes, medens det sidstes Tillægsblad holdt sig under Titelen „Telegraph für Deutschland", med hvilken Gutzkow 1838 flyttede til Hamburg. Imidlertid havde han udgivet flere literaturhistoriske Verker, deriblandt „Götter, Helden, Don Quixote" (1838) og „Die Zeitgenossen" (1837), hvilken sidste Bog han for at undgaa Censuren udgav under Bulwers Navn. 1838 optraadte han endvidere med Dramaet „Kong Saul", Novellen „Seraphine" og den satiriske Roman „Blasedow og hans Sønner" i Jean Pauls Manér. Derpaa fulgte „Die rothe Mütze und die Kapuze" (1838), et Stridsskrift i den Görres'ske Sag, „Skizzenbuch" (1839) og „Börnes Levnet" (1840). Fra dette Tidspunkt begyndte ogsaa Gutzkows egentlige dramatiske Periode; Tragedien

„Richard Savage“ (1839) gjorde stor Lykke paa de tyske Scener, og det samme var i endnu høiere Grad Tilfældet med „Uriel Acosta“ (1847). Ligesom det sidstnævnte er hans mest populære Sørgespil, har af hans Komedier især „Zopf und Schwert“ (1844), „Das Urbild des Tartufe“ (1847) og „Der Königslieutenant“ (1852) gjort megen Lykke. Efter en Reise til Paris 1842 bosatte han sig i Frankfurt am Main, hvor han 1845—52 udgav sine „Samlede Verker“ i 13 Bind; 1847 kaldtes han til Dresden som Leder af Hoftheatret, hvilken Stilling han indehavde i halvtredie Aar. Under Bevægelserne i 1848 forholdt han sig i det hele taget moderat; efterat de i det væsentligste havde lagt sig, udgav han sine store Romaner „Die Ritter vom Geiste“ (9 Bd., 1850—52) og „Der Zauberer von Rom“ (9 Bd., 1859—61), hvilke to Arbeider er rige paa forskjelligartede og skarpt tegnede Karakterer og aandfulde Skildringer af den moderne Kultur; de maa idetheletaget betragtes som hans Hovedverker. Desuden udgav han i denne Tid flere Dramaer, Romanen „Die kleine Narrenwelt“ og „Aus der Knabenzeit“, en memoireagtig Skildring af hans Ungdom; 1852—62 udgav han Ugeskriftet „Unterhaltungen am häuslichen Herd“. 1862—64 boede han i Weimar som Generalsekretær for den tyske Schillerstiftelse; sidstnævnte Aar udviklede en sygelig og ophidset Sindsstemning sig hos ham, nærmest foranlediget ved Uenighed med den nævnte Stiftelses Bestyrelse; han blev greben af en Sindsforvirring, der endog ledede til et Selvmordsforsøg; derefter opholdt han sig i længere Tid i et Asyl ved Bairenth, hvorfra han vendte tilbage fuldstændig helbredet og med Iver gjenoptog sin literære Virksomhed. Romanerne „Hohenschwangau“ (1868), „Die Söhne Pestalozzis“ (1870) og „Fritz Ellrodt“ (1872) samt en Række Noveller og Skizzer vidnede om hans endnu usvækkede digteriske Kraft. Foruden af sine to store Romaner besørgede han ogsaa en ny Udgave af sine samlede Verker; 1875 tog han Bolig i Heidelberg, hvor han skrev Romanen „Die neuen Serapionsbrüder“.

Guyana ell. **Guiana**, i videre Betydning den nordøstlige Del af Sydamerika, mellem Orinoco i Nord og Vest, Atlanterhavet i Øst og Amazonfloden i Syd; i mere indskrænket Forstand den Del af denne Strækning, som besiddes af England, Holland og Frankrige og i Syd begrændses af Brasilien, i Vest af Venezuela, uden at dog Grændserne er skarpt trukne. Ved Kysten ligger et Lavland, som ofte er udsat for Oversvømmelser; dernæst følger en Strækning Savanner med mindre Skovpartier og endelig i Syd og Vest et Bjergland af 3—4,000 Fods Middelhøide. Af Floder findes Esequibo, Demerara og Berbice i britisk Guyana, Corentyn paa Grændsen af britisk og hollandsk Guyana, Saramaca og Surinam i dette sidste, Maroni paa Grændsen af hollandsk og fransk Guyana og Oyapok paa Grændsen af det sidstnævnte og Brasilien. Paa Grund af sine mange Fossefald er ingen af dem af videre Betydning for Færdselen. Klimatet er tropisk og mindre sundt for Europæere; Hovedregntiden indtræffer i Kystlandet i Mai—Juli, men ogsaa i December og Januar pleier det at regne betydelig. Plantevexten er særdeles frodig; Skovene afgiver Farvetræ og Tømmer, af Kulturplanter er Mais, Ris, Sukkerrør, Kakao, Bomuld, Indigo, Peber og Krydderneliker de vigtigste; ogsaa Oranger og Vin dyrkes. Af vilde Dyr findes Jaguarer, Pumaer, Tapirer, Hjorte og Aber, desuden forvildet Hornkvæg, endvidere Papegøier, Kolibrier, Skildpadder, Alligatorer og mange Slanger; Floderne og Havet ved Kysten er rige paa Fisk. Af Insekter findes store Masser, som tildels er til meget Besvær. Nyttige Mineralier forekommer kun meget sparsomt. Indbyggerne bestaar af Indianere, dels bosatte, dels omvandrende, desuden af Negre, indvandrede Europæere (Englændere, Hollændere, Franskmænd) og Kinesere. — Britisk Guyana ligger mellem Venezuela, hollandsk Guyana og Atlanterhavet, er 4,000 Kv.mil stort og har 215,000 Indb. Plantagerne, som især findes ved Kysten, frembringer Sukker, Kaffe og Bomuld; Udførselen havde 1874 en Værdi af lidt over $2^3/_4$ Mill. Pd. Sterling. Det udgjør et Guvernement, og Styrelsens Sæde er Georgetown. — Hollandsk Guyana eller Surinam, mellem Britisk Guyana, Atlanterhavet, Cayenne og Brasilien, er 2,800 Kv.mil stort og har 70,000 Indb. Hovedproduktet er Sukker, hvoraf der i gode Aar avles indtil 34 Mill. Pund. Kolonien styres af en Guvernør, som residerer i Paramaribo. — Fransk Guyana eller Cayenne, mellem Surinam, Atlanterhavet og Brasilien, er 1,650 Kv.mil stort og har 24,000 Indb. Ogsaa her er Hovedproduktet Sukker. Udførselen havde 1874 en Værdi af henved $4^1/_2$ Mill. Francs. En Tid var Landet Straffekoloni, hvortil et stort Antal Forbrydere overførtes, men dette er senere opgivet paa Grund af Klimatets Usundhed. Guvernøren bor i Cayenne.

Guyon (udt. Gjiaang), Jeanne Marie Bouvière de la Mothe-, fransk religiøs Sværmerske, f. 1648, d. 1717, blev opdragen i et Kloster og studerede tidlig flittig i Bibelen og i mystisk-religiøse Skrifter. 16 Aar gammel indgik hun et ulykkeligt Ægteskab, som varede i 12 Aar. I denne Tid følte hun sig ofte fristet af Verdens Forfængelighed og søgte Bod derimod ved unaturlige Selvpinsler, indtil hun af en from Munk henvistes til Bønnen og det indre Liv i Gud istedenfor Gjerningshelligheden. Efterat være bleven Enke førte hun et omvandrende Liv, greben af Lyst til at missionere; Bekjendtskabet med Barnabiternes Prior gav hende imidlertid Smag paa Kvietismen, og hun opgav nu alle ydre Retfærdighedsbestræbelser for ganske at trække sig tilbage i sit eget indre Liv i Samfund med Gud. Alt ydre forsvandt for hendes Bevidsthed som noget, der vilde virke forstyrrende paa dette inderlige Samfund. Hendes ydre Liv stod imidlertid i skarp Modsætning til det indre; hun plagedes af en rastløs Trang til Virksomhed og slakkede ustanselig om fra det ene Sted til det andet, idet hun baade skriftlig og mundtlig arbeidede for Kvietismen. I Paris indesperredes hun 1688 i et Kloster, hvorfra hun udfriedes ved Madame Maintenons Mellemkomst og begyndte nu at holde religiøse Forsamlinger, som besøgtes af den fineste Dameverden i Paris. Imidlertid optraadte Bossuet mod hende, og efter en Proces blev hun tvungen til at tilbagekalde 30 af sine Troesætninger som kjætterske, hvorhos hun i 7 Aar indesperredes i et Fængsel.

Efter sin Frigivelse levede hun i Forvisning i Blois. Hendes Tilhængere holdt sig endnu en Tid efter hendes Død samlede.

Guyon, Richard, f. 1813 i England, d. 1856, var først i portugisisk Krigstjeneste og blev 1832 ungarsk Husarofficér; 1838—48 levede han som Magnat i Ungarn og blev sidstnævnte Aar Chef for en Afdeling Honveds, i hvilken Stilling han udmærkede sig mod Østerrigerne ved sin glimrende Tapperhed. 1849 var han en Tid Kommandant i Komorn, førte derpaa Reservearméen i Banatet, flygtede efter Kampens uheldige Udgang til Tyrkiet, hvor han antog Navnet Khurschid Pascha, og udmærkede sig 1850 i Syrien og 1854 i Kaukasushæren, ligesom han sidstnævnte Aar organiserede Fæstningen Kars's Forsvar.

Güllich, Waldemar Svend Ludvig, dansk Dekorationsmaler, f. 1837, besøgte Kjøbenhavns Kunstakademi og opholdt sig derpaa i Wien og Paris for at uddanne sig som Theatermaler. Som saadan har han siden 1870 været ansat ved Kjøbenhavns kongelige Theater, til hvilket han har leveret mange fortræffelige Dekorationer.

Günderode, Karoline von, tysk Digterinde, f. 1780, levede som Stiftsdame især i Frankfurt am Main. Af Fortvivlelse over en ulykkelig Kjærlighed til Arkæologen Creuzer dræbte hun sig selv 1806. Sine Digte udgav hun i to Samlinger, 1804 og 1805; de er rige paa Følelse, men svømmer ofte hen i en overdreven Romantiks Taageverden. Hendes Veninde, Bettina von Arnim, har skrevet hendes Levnet, men Bogen er neppe helt vaalidelig.

Günther, Anton, tysk katholsk Theolog og filosofisk Forfatter, f. 1783, d. 1863 som Professor i Wien, grundede en egen filosofisk Skole inden den katholske Kirke, nærmest i Opposition mod Hegel og Herbart.

Günther, Johan Christian, tysk Digter, f. 1695, d. 1723, studerede først Medicin, men opgav dette og hengav sig til et tøileløst og udsvævende Liv, idet han vandrede hjemløs om. Han hører til den saakaldte schlesiske Skole (se tysk Literatur); i hans Digte (Sange og Oder) veksler rige geniale Glimt med kvikke og platte Vendinger.

Güstrow, By i Mecklenburg-Schwerin, med 11,000 Indb. og Bryggerier.

Gützlaff, Karl, tysk Missionær, f. 1803, d. 1851, uddannede sig i den Jänikeske Missionsanstalt i Berlin og gik 1823 i det hollandske Missionsselskabs Tjeneste. 1826 reiste han som dets Udsending til Sumatra, men hindredes ved Uroligheder der i sin Virksomhed, hvorefter han flyttede til Batavia. Her fattede han Interesse for Kina, studerede det kinesiske Sprog og besluttede efter ved Giftermaal at være kommen i Besiddelse af en betydelig Formue at missionere paa egen Haand blandt Kineserne. Efter et Ophold i Bangkok drog han til Makao, hvorfra han udgav kristelige Traktater paa kinesisk og flere Skrifter. Sammen med Medhurst begyndte han en ny kinesisk Bibeloversættelse og med Morrison grundede han en Forening for nyttige Kundskabers Udbredelse blandt Kineserne. 1835 blev han første Tolk for de engelske Autoriteter i Kina og ydede 1842 Englænderne vigtige Tjenester ved Fredsunderhandlingerne. 1844 grundede han en Forening med det Formaal ved indfødte Missionærer at udbrede Evangeliet i det Indre af Landet. Han har udgivet flere værdifulde Skrifter om Kina, deriblandt „Det kinesiske Riges Historie" (Stuttgart 1847).

Gvalior, engelsk Vasalstat i Forindien (Centralindien), 1,130 Kv.mil stor, med 2½ Mill. Indb., var indtil 1844 selvstændig. — Hovedstaden Gvalior, har 50,000 Indb., Vaabenfabriker og en stærk Klippefæstning.

Gyda, Datter af Kong Erik paa Hordaland, opfostredes efter Snorres Beretning hos en mægtig Bonde i Valders, da Harald haarfagre fik høre om hende og sendte nogle Mænd did for at begjære hende tilægte. Men hun svarede Haralds Sendebud, at hun ikke vilde ægte en Smaakonge, og at hun undrede sig over, at der ikke i Norge fandtes en Mand, som kunde samle hele Riget og herske derover, saaledes som Kong Erik gjorde i Sverige og Gorm i Danmark. Hun bad Sendemændene hilse Kong Harald og sige, at hun vilde blive hans Hustru, naar han for hendes Skyld havde underkastet sig hele Norge. Da Harald fik denne Besked, skal han have aflagt Løfte om ikke at klippe eller kjæmme sit Haar, førend Norge var samlet under ét Scepter.

Gylden, tysk Gulden eller Florin (forkortet fl.), Navn paa Mynténheden i Østerrige og Holland. Den østerrigske Gylden er = 2 tyske Mark = 1 Krone 78 Øre; den deles i 100 Kreutzer. — Den hollandske Gylden er = 1 Krone 51 Øre og deles i 100 Cents. — Den rhinlandske eller sydtyske Gylden (= 1 Kr. 52 Øre) afskaffedes 1876.

Gyldendal, Søren, dansk Boghandler, f. 1742, d. 1802, grundede 1770 „Gyldendalske Boghandel" i Kjøbenhavn og udøvede en særdeles fortjenstfuld Virksomhed som Forlægger. Boghandelen bestaar endnu og eies af F. Hegel & Søn, som har vedligeholdt og hævet dens Ry ved at forlægge et stort Antal af den senere Tids mest fremragende videnskabelige og skjønlitterære Skrifter af danske og norske Forfattere.

Gyldenlak (Cheiranthus), Planteslægt af de Korsblomstredes Familie, omfatter ét- eller toaarige Urter eller Smaabuske med langstrakte Blade og forskjelligfarvede, oftest vellugtende Blomster i en lang, opretstaaende Klase. — Den almindelige Gyldenlak (Cheiranthus Cheiri) er en af de almindeligste og mest yndede Prydplanter og forekommer baade dyrket i Haver og som Potteplante.

Gyldenløve, Fort, se Fredrikshald.

Gyldenløve, et almindeligt Navn for uægte Børn af de danske oldenburgske Konger. — Af Kristian den fjerdes uægte Børn førte 5, deraf 3 Sønner, dette Navn. Kristian Ulrik Gyldenløve, f. 1611, gik 1633 som Gesandt til Frankrige, deltog senere i Trediveaarskrigen og faldt ved Neustadt 1640. — Hans Ulrik Gyldenløve, f. 1615, d. 1645 som Lehnsmand paa Kronborg og Fredriksborg. — Ulrik Kristian Gyldenløve, f. 1630, d. 1658, udmærkede sig som Generalløitnant under Kjøbenhavns Beleiring af Svenskerne ved sin glimrende Tapperhed, men vakte Forargelse ved sit udsvævende Levnet. — Fredrik den tredies uægte Søn, Ulrik Fredrik Gyldenløve, f. 1638, d. 1704, slægtede paa sin Farbroder, Ulrik Kristian G., i Tapperhed og Hang til Udsvævelser og udøvede en uheldig Indflydelse paa sin Halvbroder Kristian den femte. Han var med at styrte Griffenfeld,

blev derpaa 1675 Statholder i Norge og gjorde derfra Indfald i Sverige, erobrede Jemtland og havde ogsaa Held med sig i Halland og Bohus, hvor han bl. a. indtog Marstrand. Efter Kristian den femtes Død tog han 1700 Afsked. Han var Stamfader til Greverne Danneskjold-Laurvik og Danneskjold-Løvendal. — Kristian den femte havde med Sofie Moth 5 ægte Børn, 2 Sønner og 3 Døtre. Af Sønnerne opholdt Kristian Gyldenløve, f. 1674, d. 1703, sig den meste Tid af sit Liv udenlands; han deltog i det franske Felttog i Belgien, gik senere til Norge i militære Anliggender og blev 1701 Chef for de Tropper, hvormed Fredrik den fjerde understøttede Keiseren i den spanske Arvefølgekrig. Fra ham nedstammede Greverne af Danneskjold-Samsø. — Ulrik Kristian Gyldenløve, foregaaendes Broder, f. 1678, d. 1719, udmærkede sig tilsjøs i den store nordiske Krig og havde Kommandoen i Kjøgebugt 1710, da Huitfeldt udførte sin Heltedaad. 1712 ødelagde han ved Rügen en svensk Transportflaade. Han virkede ogsaa for Flaadens Interesser i alle Henseender og var en Velynder af Tordenskjold. — Fredrik den fjerdes Søn Fredrik Gyldenløve, f. 1704, døde allerede 1 Aar gammel.

Gyldenstjerne, Navn paa en dansk Adelsslægt. — Knud Henriksen Gyldenstjerne til Iversnæs og Enggaard var Hofmand hos Kristofer af Baiern og var paa Tale til dennes Efterfølger, da Enkedronningen ønskede at ægte ham, hvilket dog blev forhindret ved de danske Adelsmænds Modstand. Han døde 1467. — Foregaaendes Sønnesøn Knud Henriksen Gyldenstjerne, var den sidste katholske Biskop i Odense. Han var dog ingen ivrig Katholik, udgav Luthers Kathekismus og gik endog senere over til Protestantismen og giftede sig. Han døde 1560. — Mogens Gyldenstjerne var Slotsherre paa Akershus, da Kristiern den anden 1531 søgte at bemægtige sig Norge, og udmærkede sig ved denne Leilighed ved sin Klogskab og Snarraadighed. I Begyndelsen af Grevens Feide (1534) var han Slotsherre paa Malmøhus. — Peder Gyldenstjerne, d. 1594, var Rigsmarsk under Fredrik den andens Regjering og Kristian den fjerdes Mindreaarighed.

Gyldenstolpe, Michael Olofsson, svensk Retslærd, f. 1609, d. 1670, var 1650—57 Professor i Åbo og senere Assessor i Åbo Hofret. Han skrev „Epitome descriptionis Sueciae, Gothiae, Fenningiae“ (1650) og lagde ved sin „Politica“ (1657) Grunden i Sverige til en videnskabelig Behandling af Statslæren. — Hans Søn, Niels Gyldenstolpe, f. 1642, d. 1709 som Kancellipræsident, var længe anvendt i diplomatiske Hverv, spillede en vigtig Rolle under Karl den ellevte og var Medlem af Formynderstyrelsen under Karl den tolvtes Mindreaarighed.

Gyldental, det Tal, som angiver et Aars Plads i Maanecyklen (se Cyklus); det findes ved til Aarstallet (regnet fra Kristi Fødsel) at lægge 1 og dividere Summen med 19; den Rest, som bliver tilbage, er da Gyldentallet, men hvis ingen Rest udkommer, er 19 Aarets Gyldental, saaledes som for Aaret 1880.

Gyldne Aare, se Hæmorrhoider.

Gyldne Bog, (it. „Il libro d'oro“), Fortegnelse over de Adelige i Venedig, som 1319 var Medlemmer af Raadet, og hvis Efterkommere alene kunde indtræde i dette. Den gyldne Bog blev i Revolutionstiden i forrige Aarhundredes Slutning højtidelig brændt.

Gyldne Bulle (Bulla aurea), den af Keiser Karl den fjerde paa Rigsdagen i Nürnberg 1356 antagne og stadfæstede nye Grundlov for det tyskromerske Rige, hvilken især bestemte Kurfyrsternes Forrettigheder og Fremgangsmaaden ved Keiservalget. Den var gjeldende lige til det tyske Riges Opløsning. — Samme Navn havde ogsaa det Frihedsbrev, som Kong Andreas den anden af Ungarn maatte udstede 1222 paa Magnaternes Begjæring.

Gyldne Horn, en Bugt af Bosporus, danner Konstantinopels udmærkede Havn.

Gyllembourg, Thomasine Christine, f. Buntzen, fremragende dansk Forfatterinde, f. 1773, d. 1856, ægtede 1790 Digteren P. A. Heiberg, hvem hun n. A. fødte en Søn, den senere bekjendte Digter J. L. Heiberg. Efter sin Mands Landsforvisning lod hun sig skille fra ham og indgik 1801 Ægteskab med en svensk Baron Ehrensvärd, som efterat have taget Del i Sammensværgelsen mod Gustav den tredie var flygtet til Danmark og havde antaget sin Moders Familienavn Gyllembourg; han døde 1815. Efterat J. L. Heiberg var bleven gift, tog Fru Gyllembourg Ophold i hans Hus. Hun optraadte anonymt første Gang 1827 i det af Sønnen udgivne Ugeblad „Kjøbenhavns flyvende Post“ med „Et Brev, som Enhver bedes at læse“; derpaa fulgte „Klaras Skriftemaal“ og flere andre Smaaskrifter. 1828 skrev hun i samme Blad „En Hverdagshistorie“, som blev modtagen med meget Bifald og efterfulgtes af en hel Række andre Noveller, som snart erobrede sig et stort Publikum. Hendes Navn blev først bekjendt efter hendes Død; paa sine senere Fortællinger havde hun kaldt sig „Forf. til En Hverdagshistorie“. I hendes Arbeider er den i det jevne Hverdagsliv skjulte Poesi fremdraget paa en aandrig og tiltalende Maade; hendes Karaktertegning og psykologiske Kundskab er fremragende, og hendes Stil overordentlig elegant og smuk. — Hendes Skrifter, hvoraf mange er oversatte til fremmede Sprog, er udkomne samlede 1849—51 og senere.

Gyllenborg, Navn paa en svensk Adelsslægt, der nedstammede fra Jakob Wollimhaus, f. 1648, d. 1701, som 1680 adledes med Navnet Gyllenborg. Han var Karl den 11tes fornemste Hjelper ved Reduktionen og Indførelsen af Enevoldsmagten. — Hans Søn, Olof Gyllenborg, f. 1676, d. 1737 som Landshøvding, var poetisk begavet og udgav Maanedsskriftet „Skuggan af den döda Argus“. — Foregaaendes Broder Carl Gyllenborg, f. 1679, d. 1746, blev 1703 Kommissionssekretær ved Gesandtskabet i London og 1715 svensk Minister sammesteds. Som indviklet i Görtz's Forbindelse med Jakobiterne fængsledes han 1717 af Englands Regjering og sendtes en Tid efter tilbage til Sverige. Senere førte han sammen med Görtz Fredsunderhandlingerne med Rusland og tilhørte det holstensk-russiske Parti, men slog senere om og blev det fransksindede Partis („Hatternes“) Hovedmand; 1738 blev han Kancellipræsident. Han befordrede Videnskab og Kunst og optraadte ogsaa selv som lyrisk og dramatisk Digter. — Foregaaendes Broder Fredrik Gyllen-

borg, f. 1698, d. 1759 som Præsident i Bergverkskollegiet, var ogsaa et indflydelsesrigt Medlem af Hattepartiet. — Gustaf Fredrik Gyllenborg, en Broderson af den foregaaende, f. 1731, d. 1808, indehavde flere høie Embeder og blev 1774 Kanselliraad. Han var en Ven af Creutz og hørte til den literære Kreds, som samlede sig om Fru Nordenflycht. Hans Digte er væsentlig af didaktisk Art og holdte i en rhetorisk, men ofte kraftig og ædel Stil; han har ogsaa skrevet nogle Dramaer og et Epos „Tåget öfver Bält". — Slægten uddøde 1863.

Gyllenhaal, Leonhard, svensk Entomolog, f. 1752, d. 1840, blev 1773 Officér og tog 1799 med Majors Rang Afsked fra Krigstjenesten for at dyrke sine Studier. Hans Hovedverk, „Insecta Suecica" (4 Bd., 1808—27), er et fremragende, rigt og nøiagtigt Arbeide.

Gyllenhjelm, Carl Carlsson, en uægte Søn af den svenske Konge Karl den niende, f. 1574, d. 1650, var 1594—97 i fransk Tjeneste, deltog derpaa med Udmærkelse i Kampen mod Kong Sigismund af Polen og faldt 1601 i polsk Krigsfangenskab, i hvilket han tilbragte 12 Aar. Efter sin Frigivelse blev han 1615 Friherre, 1617 Rigsraad samt Generalguvernør over Narva og Ivanogorod og 1619 Rigsadmiral, i hvilken Egenskab han var Medlem af Formynderstyrelsen under Kristinas Mindreaarighed.

Gyllenstjerna, svensk Adelsslægt, en Gren af den danske Slægt Gyldenstjerne. — Erik Eriksson af denne Slægt kom til Sverige og ægtede en Datter af Karl Knutsson; han blev senere Rigsraad, Kong Karls Hovmester og Lagmand i Småland og døde 1477. — Erik Eriksson den yngre, foregaaendes Søn, overgav Elfsborg til Danskerne og dræbtes derfor af Almuen 1502. — Kristina Nilsdotter, foregaaendes Brodersdatter, ægtede 1511 Sten Sture den yngre. Efter hans Død fortsatte hun Modstanden mod Danskerne og forsvarede Stockholm, som hun først overgav mod Løfte om, at Byens Privilegier skulde respekteres og ingen Voldsomheder udøves af Seirherrerne. Efter Blodbadet fængsledes hun og førtes til Danmark, hvor hun sad fangen til 1524. Flere oprørske Planer, som lagdes i hendes Sønners Navn, gjorde hende mistænkelig i Gustav Vasas Øine, og for at forsikre ham om sin loyale Tænkemaade lod hun ham bestemme, hvem hun skulde ægte; Kongens Valg faldt paa Johan Turesson (Tre Rosor). Hun døde 1559. — Nils Gøransson, f. 1526, d. 1602 som Drost, var den første af Slægten, som antog Navnet Gyllenstjerna. — Hans Søn, Gøran Gyllenstjerna, f. 1575, d. 1618, blev 1602 Rigsraad og 1610 Rigsadmiral. — Foregaaendes Sønnesøn, Johan Gyllenstjerna, f. 1635, d. 1680, optraadte paa Rigsdagen 1664 samtidig mod de Uadeliges Fordringer og mod den høie Adel. 1668 blev han Medlem af Rigsraadet og arbeidede for Krongodsernes Inddragelse og for Sparsomhed i Forvaltningen saavelsom for Fredens Bevarelse. Han vandt i høi Grad Karl den elevtes Tillid og blev efter Krigens Udbrud 1675 næsten eneraadende; han baade organiserede Hæren og ledede Fredsunderhandlingerne med Danmark. Det var ogsaa fra ham, at Planen om Enevoldsmagtens Indførelse udgik, men den Rigsdag, paa hvilken denne skulde forberedes (1680) oplevede han ikke. Hans Optræden har været udsat for tildels overdreven streng Kritik fra de mange, som paa Grund af hans mindre elskværdige Personlighed var hans Fiender. — Nils Gyllenstjerna, yngste Søn af Nils Gøransson, blev Stamfader til de nulevende Friherrer Gyllenstjerna.

Gylve, efter de oldnordiske Sagn en Konge i Svithjod, som udmærkede sig ved sin Visdom og aflagde Besøg hos Guderne i Valhal. Om dette Besøg fortælles i „Gylfaginning", som danner første Del af Snorres Edda.

Gymnasium, hos Grækerne et Sted, hvor den mandlige Ungdom nøgen (γυμνος) oplærtes i Legemsøvelser. Senere forbandtes med disse ogsaa aandelige Fag, idet Filosofi, Rhetorik osv. blev Lærefag ved Gymnasierne. Enhver græsk By havde ét eller flere saadanne Steder, som især i den senere Tid ofte var udstyrede med megen Pragt. — Nu er Ordet gaaet over til at betegne en lærd Skole (offentlig eller privat), hvorfra der dimitteres til Universitetet. — Gymnasiast, Elev ved et Gymnasium.

Gymnastik, systematisk drevne Legemsøvelser, bestemte til ved hensigtsmæssig Øvelse og Udvikling af Legemets Organer at befordre Sundhed og Styrke og derigjennem ogsaa aandelig Livlighed. Saadanne Øvelser har været drevne hos de fleste af Oldtidens Folk fra meget gammel Tid og indtog især hos Grækerne en vigtig Plads i Ungdommens Opdragelse. Til at vedligeholde Interessen for dem bidrog navnlig de olympiske Lege (s. d.). Hos Romerne øvedes Gymnastiken væsentlig kun af Gladiatorerne, og i den første kristne Tid sattes den aldeles ud af Betragtning. I Middelalderen kom den til Ære hos Ridderskabet, men det er først siden Slutningen af forrige Aarhundrede, at dens store pædagogiske Betydning igjen har begyndt at vinde Anerkjendelse. Det var især Basedow og hans Tilhængere, som indlagde sig Fortjeneste deraf, og Sagen vandt først Tilslutning i Tyskland, navnlig ved Guts Muths' og Jahns Bestræbelser. Siden har Gymnastikens Anvendelse gjort stadig Fremgang i alle Lande uden dog nogensteds endnu at være kommen til sin fulde Ret. — I Sverige grundlagde Digteren Per Ling (s. d.) i dette Aarhundredes Begyndelse den saakaldte Svenske- eller Sygegymnastik, som gaar ud paa ved Siden af de almindelige Øvelser at helbrede sygelige Tilstande ved umiddelbar Indvirkning paa Muskelsystemet.

Gymnosofister, d. e. nøgne Vismænd, græsk Navn paa de indiske asketiske Eneboere.

Gymnospermae, se Nøgenfrøede.

Gynaikologi (gr.), Læren om det kvindelige Legeme og de specielt kvindelige Sygdomme. — Gynaikolog, Læge, som særlig behandler saadanne Sygdomme. — Gynaikokrati, Kvindeherredømme.

Gynge, se Gjønge.

Gytjebad, Bad af Gytje (Dynd, Slam), dels fra Sjøbunden, dels af mineralske Kilders Afsætninger eller fra Myrer, anvendes ofte som et virksomt Hjelpemiddel ved Badekurer. Af de norske Bade er især Thorsøkilens, Sandefjords og Laurviks Bade samt Hankø Kystsanatorium rige paa svovlholdig og Modums Bad paa jernholdig Gytje.

Gyula, By og Hovedstad i det ungarske Komitat Békes, ved Floden Hvide Körös, med 19,000 Indb. og Handel med Kvæg.

Gyulay, Ignaz, østerrigsk Feltherre, af en gammel siebenbürgsk Familie, f. 1763, d. 1831, deltog i Krigen mod Tyrkiet og kjæmpede 1793, mod Franskmændene; 1805 var han med at slutte Freden til Presburg og blev 1806 Banus i Kroatien, Dalmatien og Slavonien. 1809 kommanderede han et Korps i Italien og forsvarede derpaa Krain; 1813 havde han Befalingen over Østerrigernes venstre Fløi i Slaget ved Dresden og indlagde sig n. A. Fortjeneste under Felttoget i Frankrige. 1823 fik han Kommandoen i Böhmen, 1829 i Wien og blev 1830 Præsident for Hofkrigsraadet. — Hans Søn, Franz Gyulay, f. 1798, d. 1868, blev 1847 Militærkommandant i Triest og bidrog som saadan til at redde den østerrigske Flaade under Revolutionen i Italien 1848, var 1849—50 Krigsminister og havde 1859 Overbefalingen over Hæren mod Sardinien, men tog Afsked efter at have tabt Slaget ved Magenta.

Gyvel (Sarothamnus vulgaris), Busk af de Erteblomstredes Familie, med risformede, stive, kantede Grene, trekoblede Blade, gule Blomster i Bladhjørnerne og aflange, fladtrykte, i Kanten haarede Belge. Den voxer vildt og i Mængde i Syd- og Mellemeuropa, men ikke i Norge.

Gyongyos, By i Ungarn, 10 Mil nordøst for Pest, med 16,000 Indb. og Udførsel af Vin.

Gæa eller **Ge**, se Gudelære, den græske.

Gæler (Gaeler), se Kelter.

Gärtner, Friedrich von, tyst Arkitekt, f. 1792, d. 1847, uddannede sig i München samt paa Reiser i Frankrige, Italien og England og blev 1820 Professor i Bygningskunst ved Akademiet i München. Her restaurerede han Isarporten, byggede Ludvigskirken, Bibliotheket, Blindeinstitutet, Universitetet, Georgianum, Feldherrnhalle, Wittelsbacherpaladset, „Siegesthor" m. fl. Bygninger og ledede den af Ludvig den første anlagte Anstalt for Glasmaleri. Ogsaa paa andre Steder opførte han et stort Antal Bygninger, deriblandt Slottet i Athen. — Hans Søn, Friedrich von Gärtner, f. 1824, er bekjendt som Arkitekturmaler.

Gætuler, i Oldtiden et afrikansk Nomadefolk i Libyen.

Göppert, Heinrich Robert, tyst Botaniker og Palæontolog, f. 1800, blev 1831 Professor i Botanik i Breslau, hvor han ogsaa foredrog Farmaci, og blev 1852 Direktør for den botaniske Have sammesteds. Han er fremragende som Forsker paa den fysiologiske og komparativ-anatomiske, men især paa den palæontologiske Botanik's Omraade, og har udgivet et stort Antal lærde og grundige Skrifter. 1850 stiftede han i Breslau det første botaniske Museum.

Göppingen, By i Würtemberg, 5 Mil øst for Stuttgart, med 9,500 Indb. og betydelig Industri.

Göransson, Johan, svensk Oldgransker, f. 1712, d. 1769 som Præst i Vermland, udgav bl. a. „Gylfaginning" og „Völuspá" samt et Skrift „Bautil" (1750) med Afbildninger af ca. 1200 svenske Runestene, hvilket længe var af stor Vigtighed for Runemindesmærkernes Studium.

Görbitz, Jean, norsk Maler, f. i Bergen 1782, d. 1853, uddannede sig især som Portrætmaler i Tyskland og Frankrige, navnlig i Paris, hvor han opnaaede ikke liden Berømmelse. Efter at være vendt tilbage til Norge udførte han et stort Antal fortræffelige Portræter af Samtidige, hvilke tildels er af stor historisk Interesse. Han malede ogsaa en Del Landskabsbilleder.

Görgei, Arthur, ungarsk General, f. 1818, var 1842—45 Løitnant ved et Husarregiment, udtraadte derpaa af Armeén og studerede Kemi, men blev 1848 ved Opstandens Udbrud Kaptein og snart efter Major, i hvilken Stilling han lod Grev Zichy skyde. S. A. fik han som General Overkommandoen over Hæren ved Leitha og udførte et mesterligt Tilbagetog til Karpatherne. 1849 udtalte han sig i en Proklamation for det østerrigske Monarkis Bevarelse og paadrog sig derved Mistanke for Forræderi, hvilket havde til Følge, at Overkommandoen overdroges til Dembinski; denne maatte imidlertid snart igjen afstræde den til Görgei, som i Løbet af Vaaren 1849 vandt en Række Seire, undsatte Komorn og indtog Buda. Han blev nu Krigsminister, men afsattes som saadan, da han negtede at rykke imod de indtrængende Russer; paa Stabens Forlangende blev han dog staaende, tabte i Juli et Slag ved Komorn, men vandt paa sit Tilbagetog flere Træfninger og blev 11te August af Kossuth udnævnt til Diktator. Allerede to Dage efter overgav han sig med hele Hæren paa Naade og Unaade til Russerne og levede indtil 1867 som Privatmand i Klagenfurt. 1872 ansattes han ved den siebenbürgske Østbane. I Skriftet „Mit Liv og min Virksomhed i Ungarn 1848—49" har han søgt at retfærdiggjøre sin Optræden.

Görlitz, By i Schlesien, ved Floden Neisse, med 45,000 Indb., Væverier, Tobaks- og Maskinfabriker.

Görres, Jakob Josef von, tyst Lærd og Publicist, f. 1776, d. 1848, tilegnede sig tidlig den franske Revolutions Grundsætninger og virkede for deres Udbredelse gjennem sin Avis „Das rothe Blatt", som efter at være undertrykt udkom under Titelen „Rübezahl im blauen Gewande". 1799 gik han til Paris i Spidsen for en Deputation, som skulde andrage om Rhinlandenes Forening med den franske Republik; efter den 18de Brumaire opgav han imidlertid at virke for denne Plan og efter sin Tilbagekomst kastede han sig af Modbydelighed mod det offentlige Liv ind i Lærervirksomheden, idet han blev Lærer i Naturvidenskaberne i Koblenz. Paa samme Tid studerede han Persisk samt Middelalderens Poesi og udgav talrige Skrifter. 1814—16 udgav han „Der Rheinische Merkur", som sidstnævnte Aar blev forbudt; 1818 vakte han den preussiske Regjerings Uvillie ved en til Statskantsler von Hardenberg indleveret Adresse og 1820 gav hans Skrift „Tyskland og Revolutionen" Anledning til, at der udstedtes en Arrestordre mod ham, hvis Fuldbyrdelse han dog undrog sig ved at flygte til Frankrige. 1827 blev han Professor i Historie i München. I Anledning af de kölnske Stridigheder udgav han 1837 „Athanasius", et Skrift, hvori han drog stærkt tilfelts mod Protestantismen og det preussiske Bureaukrati, og som fremkaldte en heftig Skriftvexel. Görres var en aandfuld og original Forfatter, fuld af Ironi og Kraft i sine Angreb navnlig paa det samtidige tyske Embedsvæsen; hans Feil var, at han som fuldblods Romantiker ikke havde et klart Blik for sin Samtids Strøm-

ninger. Af hans Arbeider kan endnu nævnes „Den asiatiske Verdens Mythehistorie" og „Den kristelige Mystik".

Görtz, egentl. Georg Heinrich von Schlitz, svensk Statsmand af tysk Herkomst, f. 1668, d. 1719, traadte 30 Aar gammel i holstensk Tjeneste og gik efter Karl den tolvtes Tilbagekomst som holstensk Gesandt til ham i Stralsund. Ved sine Forslag til at skaffe Midler til Krigens Fortsættelse vandt han Kongens fulde Yndest og Tillid og udnævntes, uden at give Slip paa sin Stilling i Holsten, til Chef for den svenske Finansstyrelse, ligesom han derhos fik stor Indflydelse paa Militærforvaltningen og de diplomatiske Anliggender. For at skaffe Penge til nye Rustninger gjorde han Tvangslaan i stor Udstrækning og indledede samtidig, for at kunne koncentrere Kræfterne, Fredsunderhandlinger med Peter den store. Forhandlingerne gik dog snart istaa paa Grund af Karl den tolvtes haardnakkede Vægring ved at afstaa noget af sit Landomraade, og Görtz's Finansoperationer skaffede ham Folkets høieste Uvillie. Efter Kongens Død lod Fredrik af Hessen, af Frygt for at han skulde støtte Hertugen af Holstens Arvekrav, ham fængsle og stille for en extraordinær Domstol, der for „landsfordærvelige Raadslagninger" dømte ham til Døden, hvorefter han blev halshuggen i Stockholm 20de Februar 1719.

Görz og **Gradiska**, Fyrstgrevskab, østerrigsk Kronland, udgjør sammen med Triest og Markgrevskabet Istrien det saakaldte Kystland (Littorale). Dets Udstrækning er 53 Kv.mil og Indbyggertallet 204,000. Landet er bjergfuldt; Agerdyrkningen udgjør den vigtigste Næringsvei. I det Sydlige avles særlig Vin og Silke. Siden 1500 har Landet tilhørt Østerrige, med Undtagelse af 1809—15, da det var i Frankriges Besiddelse. — Hovedstaden Görz, 6 Mil nord for Triest, har 17,000 Indb. og er Sæde for en Erkebiskop.

Göschel, Karl Friedrich, tysk Filosof, f. 1784, d. 1862, var 1845—48 Medlem af Statsraadet i Berlin. Han var efter Hegels Død Føreren for den hegelske Skoles „Høireparti". Af hans Skrifter kan nævnes „Cæcilius og Octavius", „Aforismer", „Hegel og hans Tid" og „Om Beviserne for den menneskelige Sjels Udødelighed".

Götaelven, Vasdrag i det sydlige Sverige, løber ved Venersborg ud af Venern, gaar derpaa mod Sydvest, først gjennem Vestergötland, siden mellem dette og Bohuslen, udsender ved Kongelf en Gren (Nordreelv) mod Vest og falder efter et Løb af ca. 7 svenske Mil i Rivöfjord. Den danner flere Fald og Fosser, deriblandt Trollhättan, men er ved Kunst gjort seilbar i hele sin Længde.

Götakanalen danner i Forening med den forbargjorte Götaelv en Vandvei mellem Østersjøen og Kattegat, gjennem Venern og Vettern. Den gaar fra Slätbacken, en Vig af Østersjøen, til Sjötorp ved Venern og har i det hele en Længde af 12½ Mil; den har 58 Sluser og 20 Basiner og Ladesteder. Arbeidet paa den begyndte 1810 og endtes 1832.

Götarike, gammelt Navn for den Del af Sverige, som ligger syd for Tiveden, Kolmorden, Venern og Vettern. Det er ca. 800 svenske Kv.mil stort og udgjør Sveriges bedst befolkede Del; det deles i 12 Län.

Göteborg, By i det sydvestlige Sverige, ligger i en lav Dal paa venstre Side af Götaelven, ⅓ Mil fra dens Udløb. Den anlagdes 1619 og var først befæstet; 1621 fik den gunstige Privilegier og blomstrede snart op, men gik senere tilbage som Følge af de Angreb, som den Tid efter anden led under Krigene mellem Sverige og Danmark. Fra Slutningen af forrige Aarhundrede har den atter gaaet stærkt fremad og er nu næst Stockholm Sveriges største By (72,000 Indb.) og tillige dets næstvigtigste Handelsstad. 1870 bestod Byens Handelsflaade af 142 Seil- og 32 Dampfartøier; Toldoppebørselen var ca. 10¾ Mill. Kr. Byen er velbebygget og har mange smukke offentlige Bygninger og Pladse. Den er Sæde for en Landshøvding og en Biskop. — Göteborgs och Båhus Län bestaaende af Bohuslen og tre Herreder af Vestergötland er 98 Kv.mil stort og har 253,000 Indb. Det deles i 5 Fogderier. — Göteborgs Stift omfatter Bohuslen, Halland, 9 Herreder af Vestergötland og en liden Del af Skåne; det deles i 14 Provstier, 102½ Pastorater og 264 Sogne.

Göthe, Erik Gustaf, svensk Billedhugger, f. 1779, d. 1838 som Professor ved Akademiet i Stockholm, har udført Karl den trettendes Statue i „Kungsträdgården" i Stockholm.

Götiska Förbundet, et literært Samfund som stiftedes i Sverige 1811, væsentlig paa Foranledning af Jakob Adlerbeth. Det skulde have til Formaal at gjenoplive Sveriges gamle Minder og derved vække Fædrelandskjærlighed i Literaturen, Kunsten og Livet. De mest fremtrædende af de 93, som indtil Samfundets Opløsning var dets Medlemmer, var A. A. Afzelius, E. G. Geijer og Ef. Tegnér. Som sit Organ udgav det Tidsskriftet „Iduna" i 10 Hefter 1811—24, hvortil 1845, da den formelige Opløsning efter længere Tids Hensygnen fandt Sted, kom et 11te Hefte med et Omrids af Forbundets Historie. Götiska Förbundet havde en stor Indflydelse paa den svenske Literatur og Kunst, idet det ga Foranledning til, at Emner fra den nordiske Fortid gjordes til Gjenstand for digterisk og kunstnerisk Behandling.

Göttingen, By i den preussiske Provins Hannover, ved Floden Leine, med 17,000 Indb. og talrige Fabriker samt et berømt Universitet (stiftet 1734), som 1876 havde 120 Lærere og 991 Studerende.

Göttinger Dichterbund, se Hainbund.

Goye, se Gjøe.

Göze ell. **Goeze**, Johann Melchior, tysk Præst, f. 1717, d. 1786, har faaet et Navn i Literaturhistorien ved den blinde Iver, hvormed han bekjæmpede sin Tids Oplysningsideer; navnlig er han bekjendt for sin Polemik med Lessing, som mod ham skrev sin bidende „Anti-Goeze".

H.

H, den 8de Bogstav i det latinske og de fleste nyere Sprogs Alfabeter, betegner en Aandelyd (Aspiration) og svarer til det græske Tegn ‘ (Spiritus asper). I Musiken betegner h den 7de Tone i den diatoniske Skala.

Haa, Præstegjeld paa Jæderen, Stavanger Amt, bestaar af Sognene Nærbø og Varhaug.

Haa, Haabrand, Haakjærring, se Haier.

Haabøl, Præstegjeld i Smaalenenes Amt, bestaar af Sognene Haabøl og Tomter. — Haabølelven udspringer i Lørenskogens Sogn paa Nedre Romerike, løber gjennem Enebak, Haabøl og Vaaler Præstegjeld og falder i Vansjøen ovenfor Moss; 5 Mil lang.

Haaelven eller **Dalselv**, Vasdrag i Søndre Trondhjems Amt, løber ud fra Feragensjø, gaar mod Vest og falder i Glommen tæt ved Røraas; 5 Mil lang.

Haag (udt. Hag) eller **Gravenhaage**, fr. La Haye, Residensstad i Kongeriget Holland, ligger i Provinsen Sydholland, ca. 2/3 Mil fra Nordsjøen, har 100,000 Indb., er smukt bebygget og har mange pragtfulde Bygninger, deriblandt det kongelige Slot og flere andre Paladser, samt 17 Kirker. Byen er rig paa industrielle Anlæg saavelsom paa videnskabelige- og Kunstanstalter; ved en smuk Allé er den forbunden med Nordsjøbadet Scheveningen.

Håkansson, Olof, svensk Bonde, f. 1695, d. 1769, var 1726—69 Rigsdagsmand fra Blekinge og i en Række af Aar Bondestandens Ordfører, i hvilken Stilling han øvede megen Indflydelse til Gunst for „Hatternes“ Parti. — Hans Søn, Anders Håkansson, f. 1749, d. 1813, optraadte paa Rigsdagen 1789 for Sikkerhedsakten, blev 1790 Chef for Handels- og Finansexpeditionen, men afskedigedes efter Gustav den tredies Død og overtog sit tidligere Embede som Borgermester i Karlskrona. 1800 blev han Landshøvding i Blekinge. Efter Gustav den fjerdes Afsættelse tog han vigtig Del i Udarbeidelsen af en ny Grundlov og blev 1812 Præsident i Kommercekollegiet.

Haakenstad, Ole, f. 1775 i Kvikne Annex til Fron i Gudbrandsdalen, d. 1866, boede paa Gaarden Haakenstad i Vaage. Han var Medlem af Storthingene 1814—42 og nød der adskillig Anseelse. Bekjendt er Wergelands Skrift om Haakenstad, hvori han fremstiller denne som en Typus paa en Nordmand; senere blev han imidlertid af Vinje angreben paa en Maade, som maaske er ligesaa uretfærdig, som Wergelands Ros var overdreven.

Haakon, Navn paa 6 norske Konger. — Haakon Adelsstensfostre, „den gode“, Søn af Harald haarfagre og Thora Mosterstang, f. 921, d. 961, fik Tilnavnet Adelstensfostre deraf, at han opfostredes hos den engelske Konge Adelsten (Athelstan). Han antog i England Kristendommen og paavirkedes ogsaa forøvrigt af den i dette Land herskende forholdsvis høie Kultur. Da han fik Efterretning om Faderens Død, vendte han tilbage til Norge, hvor Folket var yderst misfornøiet med Erik Blodøxes strenge og vilkaarlige Fremfærd; han reiste til Trøndelagen og henvendte sig der til den mægtige Sigurd Ladejarl, ved hvis Bistand han fik stevnet Bønderne til Thing. Her lovede han dem deres Odel, som Faderen havde frataget dem, tilbage og blev under stort Bifald tagen til Konge (935), hvorefter Erik og hans Dronning maatte flygte fra Landet. Haakon gjorde sig ligesaa elsket af Folket ved sin Vennesælhed og Mildhed som fortjent af Landet ved de mange gavnlige Foranstaltninger, der udgik fra ham. Saaledes fik han de vestlige Fylker til at forene sig under Gulathingsloven og de nordlige under Frostathingsloven, hvorved hver af de tre store Landsdele, det Nordenfjeldske, Østenfjeldske og Vestenfjeldske, fik sine egne Hovedthing. Han inddelte hele Landet langs Kysten i Skibreder, hvoraf ethvert skulde stille et Skib til Landets Forsvar, bemande det og forsyne Mandskabet med Vaaben og Mad (Leding); hvert Skib skulde forsynes saaledes, at det, naar Kongen paabød det, skulde være fuldt færdigt og udrustet for to Maaneder. Naar det gjaldt Landets Forsvar, kunde det hele Antal Skibe og Folk opbydes (hel Almenning), til Angrebskrig kun det halve (halv Almenning). Som Signaler, naar Fare truede, opsattes Varder (Vedstabler) paa de høieste Fjelde og antændtes, saasnart Fienden nærmede sig. Mindre Held end i disse Foranstaltninger havde Haakon, da han forsøgte at indføre Kristendommen. Efter paa Frostathinget at have talt med Bønderne derom, men stødt paa bestemt Modstand, navnlig af Asbjørn fra Medalhus, maatte han opgive sin Plan; nogle Kirker, som Kongen havde ladet bygge paa Møre, blev igjen nedrevne. Bønderne tvang ham endog til at deltage i Blotgilder og spise Hestekjød, hvilket den Tids Kristne ansaa for Synd. I Sit Forsæt at straffe dem for dette hindredes han ved, at Erik Blodøxes Sønner, som havde faaet Tilhold i Danmark, havde gjort Indfald i Landet. Dette gjentog sig flere Gange; Eriksønnerne blev slagne 953 ved Agvaldsnes og 955 paa Rastarkalv paa Fredø (nær Kristianssund) samt endelig 961 ved Fitjar paa Stordøen, hvor Kongen imidlertid, idet han forfulgte dem, blev dødelig saaret. Før sin Død gav han dem Riget efter sig. Til Ære for hans Minde digtede Eyvind Skaldaspilder det berømte Kvad Haakonarmaal (s. d.). — Haakon Magnusson, Thoresfostre, var Søn af Harald haardraades Søn Magnus og opfostredes hos den mægtige Steigar-Thore paa Oplandene. Faderen havde været Konge med sin Broder, Olav kyrre, men efter hans Død gjorde hverken Haakon selv eller hans Fosterfader noget Skridt for at skaffe ham den samme Værdighed. Først efter Olavs Død 1093 lod han sig udraabe til Konge paa Frostathing, medens Magnus Barfod hyldedes i Viken. Haakon viste sig eftergiven mod Bønderne og indrømmede dem flere Lettelser, hvilket skaffede ham en Yndest, der begyndte at blive farlig for Magnus's Magt. Denne lavede sig derfor til Krig mod Haakon, som imidlertid døde allerede 1094 i en ung Alder. — Haakon Sigurdsson, herdebred, var Søn af Sigurd Mund og toges 10 Aar gammel til Konge af sin afdøde Farbroder Eysteins Parti 1157. Det kom strax til Fiendtligheder mellem ham og Inge Krokryg, som havde Held med sig, saalænge hans trofaste

Mand Gregorius Dagsſøn levede. Efter dennes Død 1161 faldt Inge ved Oslo kort efter; men allerede næſte Aar faldt Haakon i Slaget ved Den Sækken i Romsdalen mod Erling ſkakke, der kjæmpede for ſin Søns Kongedømme. — Haakon Sverresſøn, Søn af Sverre Sigurdsſøn, efterfulgte denne paa Tronen 1202. Ifølge Faderens Raad forligte han ſig med Geiſtligheden og kaldte de fordrevne Biſkoper tilbage; Baglerne underkaſtede ſig ham, paa ſamme Tid ſom hans Venneſælhed vandt ham Folkets Yndeſt. Han døde imidlertid allerede Nytaarsdag 1204, ſom Rygtet ſagde af Gift, der var givet ham af hans Stedmoder, Dronning Margrete. — Haakon Haakonsſøn, den gamle, foregaaendes Søn, var født efter Faderens Død og hyldedes 13 Aar gammel efter Inge Baardsſøns Død paa Orething af Birkebeinerne, ſom ikke vilde laane Øre til Skule Jarls Krav paa Kongedømmet. Skule ſtyrede imidlertid Riget under Kongens Mindreaarighed. Da Baglernes Konge Filippus var død omtrent ſamtidig med Inge, endte Striden mellem Birkebeinerne og Baglerne, og de ſidſte hjalp endog de første med at undertvinge et Parti, Slitungerne, ſom gjorde Opſtand mod Haakon. Ogſaa en ny Oprørsflok, Ribbungerne, blev beſeiret. Imidlertid udſpandt der ſig langvarige Stridigheder mellem Kong Haakon og Skule Jarl. Denne havde, da Haakon ſelv overtog Regjeringen, faaet en Trediedel af Landet, men fortſatte med at gjøre Krav paa det hele, nagtet et Rigsmøde i Bergen 1223 tildømte Haakon alene Retten til Tronen. Heller ikke Kongens Giftermaal med Skules Datter eller den Skule tildelte Hertugtitel gjorde Sagernes Stilling bedre. Hertugen ſamlede Mandſkab og blev af ſit Parti (Barbelgerne) hyldet ſom Konge. I Begyndelſen var han heldig og ſeirede over Kong Haakons Tropper i et Slag ved Laaka paa Romerike; ſenere blev han imidlertid ſlaaet af Haakon ſelv ved Oslo og maatte flygte til det Trondhjemſke, hvor han ſøgte Beſkyttelſe i Elgeſeter Kloſter, men blev dræbt af Birkebeinerne 1240. Efterat denne ſidſte Modſtand mod Haakons Kongedømme var ryddet af Veien, lod han ſig 1247 høitidelig krone i Bergen af den pavelige Legat Kardinal Vilhelm af Sabina. — Haakons lange Regjering var i mange Maader til ſtort Gavn for Norge, ſom hverken før eller ſiden hans Tid har været ſaa agtet i Udlandet. Haakon ſelv nød en ſaa ſtor Anſeelſe, at Paven endog vilde gjøre ham til Keiſer i Tyſkland. Han forbedrede Lovene og afſkaffede bl. a. den barbariſke Gudsdom Jernbyrd; ſtore og prægtige Bygninger lod han opføre i flere Byer, ſaaledes en ny Apoſtelkirke ſamt den endnu ſtaaende Kongehal i Bergen, oſv. I Bohuslen anlagde han Byen Marſtrand. 1263 gjorde han et Tog til Suderøerne mod den ſkotſke Konge Alexander den tredie, ſom vilde bemægtige ſig Øerne. Efter ved Storm at have lidt ſtor Skade paa ſin Flaade og i et forreſten heldigt Slag miſtet flere af ſine Mænd, vilde han overvintre paa Orknøerne, men døde i Kirkevaag i Slutningen af Aaret. — Han var en dannet, ja endog lærd, velvillig og venneſæl Mand, ſom i høi Grad nød Folkets Yndeſt; om hans Statsmandsklogſkab vidnede bl. a. den Maade, hvorpaa han 1262 fik bragt Island til at underkaſte ſig Norge. Kort før var ogſaa de fra Island anlagte Nybygder paa Grønland komne under hans Herredømme. — Haakon den femte Magnusſøn[1], Søn af Magnus Lagabøter, blev Konge efter ſin Broder Eriks Død 1299 i en Alder af 29 Aar. Under ham endtes 1309 den langvarige Ufred med Danmark ved Freden i Kjøbenhavn. Da han ikke havde Sønner, men to Døtre, fik han den tidligere Arvefølgelov forandret derhen, at Dattersøn ſkulde være arveberettiget til Kronen næſt efter Søn og Sønnesøn. Han fik ogſaa iſtand en Lov, ved hvilken det beſtemtes, at Formynderregjeringen under en Konges Mindreaarighed ſkulde føres af et Kollegium paa 12 Mand. Hans Styrelſe var i det hele kraftig og gik ud paa at hævde Kongemagten paa alle Kanter. Lendermandsværdigheden afſkaffede han og beſtemte nøie Sysſelmændenes og Lagmændenes Pligter. Stridighederne mellem Erkebiſkop Jørund og hans Domkapitel benyttede Kongen klogelig til at indſkrænke Geiſtlighedens Magt, ligeſom han til ſamme Øiemed bevægede Paven til at godkjende Indſtiftelſen af de 14 kongelige Kapeller, hvis Præſter Kongen ſelv udnævnte. Haakons Datter Ingebjørg blev gift med den ſvenſke Hertug Erik og fødte 1316 en Søn, Magnus, ſom efter den nye Arvefølgelov altſaa var Arvingen til den norſke Krone. Da Hertug Erik kort efter fangedes af Kong Birger og ſultedes ihjel paa Nyköping Slot, gik dette Kong Haakon ſaa til Hjerte, at det fremſkyndte hans Død; denne indtraf 1319, og med ham uddøde Harald haarfagres Kongeæt i den mandlige Linie. — Haakon den ſjette Magnusſøn, Magnus Smeks anden Søn, f. 1339, d. 1380, udnævntes allerede 4 Aar gammel med Faderens Samtykke til Norges Konge, medens kort efter hans ældre Broder Erik kaaredes til Konge i Sverige. Da Haakon 1355 blev myndig, overlod Faderen ham Norge, paa Viken og Island nær; efterat Erik 1359 var død, valgtes Haakon ogſaa til Konge i Sverige, hvor man var misfornøiet med Magnus's Styrelſe. Haakon hjalp imidlertid Faderen mod de ſvenſke Stormænd og ægtede mod deres Villie Valdemar Atterdags Datter Margrete, hvorfor han affattes 1363, medens Albrecht af Mecklenburg valgtes til hans Eftermand i Sverige. Albrecht fangede Magnus Smek, og da ſamtidig Haakon fik Krig med Hanſeſtæderne, kunde han først 1371 gjøre Indfald i Sverige for at befri Faderen. Svenſkerne ſluttede ſig til ham, og han trængte frem lige til Stockholm, men Albrecht reddede ſig ved at lægge ſin Magt i Rigsraadets Hænder, hvorefter det kom til Fred, idet Magnus blev frigiven og fik beholde Vermland, Dalsland og Veſtergötland. Efter Valdemar Atterdags Død kom Haakon atter i Strid med Tyſkerne; Albrecht af Mechlenburgs Broder var gift med en Datter af Valdemar og havde med hende

1) Som en Kuriositet anføres her Fakſimile af det Monogram, hvormed Haakon den femte egenhændig undertegnede de af ham udſtedte Forordninger:

en Søn, Albrecht, som efter Bedstefaderens Død antog Titel af Danmarks Konge. Men Danskerne valgte selv Haakons og Margretes Søn Olav til Konge 1376, og han arvede ved Faderens Død ogsaa Norge og det vestlige Sverige.

Haakon Galen, Søn af den norske Konge Sverres Halvsøster Cecilia og Vermlændingen Folkvid Lagmand, deltog med Hæder i flere af Morbroderens Kampe mod Baglerne og var under Haakon Sverressøns korte Regjering Landets mest formaaende Mand. Ved Guttorm Sigurdssøns Tronbestigelse 1204 blev han Jarl og Rigets egentlige Styrer, og efter Guttorms Død s. A. var der Tale om at vælge ham til Konge. Men Trønderne modsatte sig dette, og hans Halvbroder Inge Baardssøn blev valgt. Haakon beholdt imidlertid Jarleværdigheden, blev Hærens Overstbefalende og fik Halvdelen af de kongelige Indtægter. Han førte Krigen mod Baglerne med Dygtighed og Kraft og tilføiede dem bl. a. et blodigt Nederlag i Bergen 1206. Hans Misfornøielse med ikke at have Kongenavn gjorde, at Forholdet mellem ham og Kong Inge snart blev spændt, og det saa ud til at der skulde udbryde Fiendtligheder mellem Halvbrødrene, da Haakon døde 1214. Sagaen giver ham det Eftermæle, at „dueligere eller mandeligere Helt havde ei taget Vaaben i Haand i hans Tid i Norge, hvorhos han og var en god Regent, saa at alle Mand havde ham kjær, baade Krigsfolket og Landsfolket."

Haakon Ladejarl, Søn af Sigurd Ladejarl, som blev indebrændt af Erik Blodøxes Sønner, toges efter denne Begivenhed til Høvding af Trønderne, men nødtes efter nogle Aars Forløb til at flygte til den danske Konge Harald Blaatand. Efterat denne i Forening med Haakon havde lokket Harald Graafeld til Danmark, hvor han blev dræbt i et Slag mod Guldharald, den danske Konges Brodersøn, og efterat Haakon ogsaa havde dræbt Guldharald, reiste begge til Norge, hvor Harald Blaatand toges til Konge og satte Haakon til Jarl i det Norden- og Vestenfjeldske, medens han selv beholdt Viken. Haakon skulde betale ham Skat og i Ufredstid hjelpe ham med Mandskab. Da den danske Konge senere fik Krig med den tyske Keiser, benyttede Haakon Jarl Leiligheden til at gjøre sig uafhængig. For at hevne dette gjorde Harald et Tog til Norge, hvor han plyndrede og brændte i Bygderne, men vendte om igjen, da Haakon nærmede sig med sin Flaade. Senere fik hans Søn Svein Jomsvikingerne (s. d.) til at gjøre et Tog mod Haakon, men dette mislykkedes, og de blev totalt slagne i Hjørungavaag paa Søndmøre. Efter denne Seier søgte de danske Konger ikke mere at gjøre Haakon Herredømmet over Norge stridigt. Men denne blev selv overmodig af Lykken og viste sig hensynsløs og stolt, hvilket i Forbindelse med hans usædelige Levnet berøvede ham en stor Del af den Folkeyndest, han tidligere havde nydt. Hans Opførsel mod den mægtige Orm Lyrgja i Guldalen, hvis Hustru han med Magt vilde bortføre, fremkaldte en Reisning i det Trondhjemske, og da samtidig Olav Tryggvessøn kom til Landet fra Irland, sluttede Trønderne sig til denne. Haakon flygtede til sin Veninde Thora paa Rimul, som skjulte ham tilligemed hans Træl Kark, af hvem han, medens han sov, blev myrdet 995. — Haakon Jarl, foregaaendes Sønnesøn, blev sammen med Broderen Svein af sin Fader Erik Jarl overdraget Rigets Styrelse, da denne drog til England som Deltager i Knut den stores Erobringstog 1015. Han blev imidlertid kort efter fangen i Saudungssund (nu Sauesund i Askevolds Prestegjeld, Nordre Bergenhus Amt) af Olav den hellige og slap fri mod Løfte om aldrig at stride mod Olav. Da Knut den store erfiendtes for Norges Konge, vendte Haakon tilbage og blev udnævnt til Kongens Statholder (Jarl) i Norge, men efter et Aars Forløb drog han til England, antagelig kaldt did af Knut. Paa Tilbagereisen blev han borte, og der spurgtes ikke mere til ham eller hans Følge. Med ham uddøde Ladejarlernes mandlige Linie.

Haakonarmaal, et af de skjønneste Oldkvad, som er blevne opbevarede fuldstændig, digtet af den norske Skald Eyvind Skaldaspilder i Anledning af Haakon Adelstensfostres Fald.

Haakonshallen eller **Kongshallen** i Bergen, en mærkelig Stenbygning, opført af Kong Haakon Haakonssøn omkring 1250 og bestemt til Festlokale. I dens Sal, som er den største i Norge, fraregnet de større Kirker (ca. 100 Fod lang, 40 Fod bred og ca. 24 Fod høi til Langsidemurenes Overkant), feiredes bl. a. Kong Magnus Lagabøters Bryllup og rimeligvis Erik Magnussøns Kroning og Bryllup. Efter Reformationen blev Bygningen vanskjøttet og benyttedes bl. a. i længere Tid som Kornmagasin. Den restaureres nu af Foreningen til norske Fortidsmindesmerkers Bevaring ved Privates Bidrag og bliver nogenlunde gjengiven sin oprindelige Skikkelse.

Haakonshellen, se Helleren.

Haaland, Prestegjeld paa Jæderen, Stavanger Amt, bestaar af Sognene Sole og Madle.

Haalogaland (den høie Lues, d. e. Nordlysets Land), indbefattede i ældre Tider det nuværende Nordlands Amt og en Del af Tromsø Amt. Ifølge Sagnet bosatte Odins Søn Søming eller Seming sig her, og fra ham nedstammede Ladejarlernes Æt. Landets Grændser var Naumdal i Syd og Malangen i Nord.

Haand, se Arm.

Haandfæstning, kaldtes et skriftligt Løfte, som de danske Konger fra Kristoffer af Baiern, og saalænge som Landet var Valgrige, maatte udstede ved sin Tronbestigelse, og som navnlig gik ud paa, at Adelens og Geistlighedens Forrettigheder skulde respekteres. Haandfæstningerne blev i Tidens Løb mere og mere indskrænkende for Kongemagten, idet de priviligerede Stænders Krav stadig voxede; den sidste og haardeste af dem var Fredrik den tredies af 1648, som blev kasseret ved Indførelsen af Kongemagtens Arvelighed og Enevældet 1660.

Haandskrift, se Manuskript.

Haandskydevaaben, fælles Navn for Geværer, Karabiner og Pistoler (se disse Art.)

Haandspaalæggelse, en religiøs Skik, som fra Jøderne gik over til den første kristne Kirke, hvor den navnlig brugtes ved Katekumenernes Indvielse som et Symbol paa Kirkens Ønske om, at den Helligaand maatte udgydes over den, med hvem Handlingen foretoges. I den katholske og protestantiske Kirke er Ceremonien bibeholdt ved Daab, Konfirmation og Prestevielse.

Haandtegninger, originale Tegninger af Kunstnere i alle Grene af de bildende Kunster, er

i Regelen udførte med Blyant, Kridt eller Pen, dog ogsaa med Tusch eller Sepia. Berømte Mesteres Haandtegninger skattes meget høit og opbevares i de fleste Malerisamlinger.

Haandten, se Spinding.

Haar, traadformige Overhudsdannelser hos Mennesket og de øvrige Pattedyr, forekommer over saagodtsom hele Legemet, idet kun en Del af Ansigtet (saaledes hos Mennesket Panden), Fodsaalerne, hos Aber og Mennesker det indvendige af Haanden og hos de sidstnævnte tillige de to yderste Fingerleds Bagside samt nogle enkelte andre Steder er fri for Haar. Pattedyrenes Haar er hos de enkelte Arter ofteſt af ensartet eller hinanden lignende Beskaffenhed; navnlig skjelnes mellem de bløde Uldhaar og de ud over disse ragende stivere (Stikkelhaar). Hos Mennesket er Haarene paa de forskjellige Steder af Legemet af væsentlig forskjellig Bygning; saaledes er Hovedhaarene lange og cylindriske, enten glatte eller krusede, medens Skjægget og Haarbeklædningen f. Ex. under Armene bestaar af fladtrykte og krusede Haar. Haarene paa Øienbrynene og i Randen af Øienlaagene er korte, stive og cylindriske. De øvrige Dele af Legemet bedækkes mere eller mindre tæt af Dunhaar, som kan være næsten mikroskopisk smaa, men hvis Størrelse forresten veksler efter Stedet paa Legemet saavelsom efter Individerne. — Haarene er befæstede i Fordybninger i Læderhuden, *Haarsække*, paa hvis Bund findes *Haarpapiller*, der omfattes af Haarets nederste Del, *Haarløget*; dette gaar gjennem *Haarroden* over i *Haarskaftet*, Haarets længste, frie Del. Ernæringen foregaar gjennem Hudpapillen, saaledes at der nærmeſt denne dannes nye Celler, der skyder det allerede færdige Haarskaft frem. Haaret bestaar af Celler, som indeholder Fedt og Farvestoffer, der giver det dets karakteristiske Farve; da det alene voxer ved Roden, behøver det ingen Blodcirkulation og indeholder derfor ingen Blodkar. Det har heller ingen Nerver, hvorfor det er ganske uden Følelse. Naar en Berørelse af et Haar føles, beror det paa, at Haaret ved sin Stivhed forplanter Indtrykket til Hudens Nerver. — Haarets Graanen beror paa, at Farvestoffet forsvinder fra dets Celler, og er et Symptom, som pleier at ledsage Alderdommens Indtræden. Dog kan ogsaa Haaret hos unge Folk blive graat, især pludselig som Følge af overordentlig heftige Sindsbevægelser. Hovedhaarets Affalden forekommer ligeledes normalt kun i en høiere Alder, men kan ogsaa indtræffe tidligere som Følge af strengt aandeligt Arbeide, Udsvævelser og visse lokale eller konstitutionelle Sygdomme.

Hård, Karl Gustav, svensk General, f. 1674, d. 1744, var i sin Ungdom i fransk Tjeneste, deltog efter 1700 i Felttogene i Polen, Sachsen og Ukraine og var med i det berømte Slag ved Bender. 1717 blev han General og Guvernør i Skåne, 1727 Medlem af Rigsraadet, men afskedigedes 1739 af Hattepartiet. — Hans Søn, Johan Ludvig Hård, f. 1719, d. 1798, deltog 1741—42 som Løitnant i Krigen i Finland, stod derpaa nogle Aar i hollandsk Tjeneste og blev en Tid efter sin Hjemkomst ansat ved Livdrabantkorpset. Som Deltager i Revolutionsplanerne af 1756 dømtes han til Døden, men flygtede til Tyskland og blev 1758 Chef for et preussisk Frikorps, hvormed han deltog i Syvaarskrigen. Efter at have tilbragt to Aar i russisk Krigsfangenskab avancerede han til høie Poster i den preussiske Hær og blev 1776 Guvernør i Spandau. Et Tilbud, som Gustav den tredie 1788 gjorde ham om at overtage den øverste Kommando over den svenske Hær mod Rusland, afslog han paa Grund af sin høie Alder.

Haardhed, i Mineralogien et af de vigtigste praktiske Skjelnemærker, hvorved man adskiller Mineralierne fra hinanden. For at faa bestemte Betegnelser for Haardhedsgraderne sammenlignes de Mineralier, hvis Haardhed man vil bestemme, med den af Mohs opstillede *Haardhedsskala*, der bestaar af følgende 10 Mineralier: 1) Talk, 2) Gibs, 3) Kalkspat, 4) Flusspat, 5) Apatit, 6) Feldspat, 7) Kvarts, 8) Topas, 9) Korund, 10) Diamant. At et Minerals Haardhed er f. Ex. 3, vil saaledes sige, at det har samme Haardhed som det tredie i Skalaen, Kalkspat, der ridser Gibs, men ridses af Flusspat (f. Ex. Blyglans).

Haardt Vand, se Vand.

Haardug, løst vævede Tøier af Hestehaar o. lign. til Sigter og Møbelbetræk.

Haarek af Thjotta, Haalogalands mægtigste Mand i Slutningen af det 10de og Begyndelsen af det 11te Aarh., boede paa Thjotta (nu Tjøtø) og var en Søn af Eyvind Skaldaspilder. Da Olav Tryggvessøn drog til Haalogaland for at kristne Befolkningen, forenede Haarek sig med et Par andre Høvdinger og samlede en saa stor Hær, at Kongen blev nødt til at vende om. Det lykkedes imidlertid Olav ved List at faa Haarek i sin Magt, idet to af Kongens Mænd fik narret ham med sig paa en Seiltur, hvorpaa de styrede lige til Nidaros. Uagtet han under sit Ophold i Nidaros hverken ved Løfter eller Trusler lod sig bevæge til at antage Kristendommen, føiede han sig dog nogen Tid efter sin Hjemkomst efter Kongens Villie og fik af denne Lendermandsværdigheden samt store Forleninger. Med Olav den hellige blev han snart Uvenner, og var i Slaget ved Stiklestad en af Anførerne for Bondehæren. Kort efter at Magnus den gode var bleven Konge, dræbtes Haarek af sin Dødsfiende, Haalogalændingen Aasmund Grankellsøn, just som han steg iland i Nidaros og efter al Sandsynlighed med Kongens Samtykke.

Haarlem (udt. Harlem), By i Holland, 2 Mil vest for Amsterdam, med 36,000 Indb. og berømte Gartnerier. Tæt ved Byen ligger *Haarlemersjøen* (*Haarlemermeer*), som nu er udtørret.

Haarlingen (udt. Harlingen), By i den hollandske Provins Friesland, ved Zuydersjøen, med 11,000 Indb. og betydelig Handel og Skibsfart.

Haarrørsvirkninger (Kapillærvirkninger) tilskreves tidligere en særegen Kraft, Haarrørskraften, men grunder sig alene paa den Tiltrækning, som finder Sted mellem Molekylerne af faste og flydende Legemer og mellem de enkelte Dele af Vædskerne selv. De iagttages let i fine Rør, Haarrør. Sænker man et ganske tyndt Glasrør ned i en Vædske, som fugter Glas, vil Vædsken stille sig høiere i Røret end udenfor og med en indbuhl (konkav) Overflade. Det omvendte vil finde Sted, om Vædsken ikke fugter Glasset: den vil da staa lavere i Røret end udenfor og med en udad hvælvet (konvex) Overflade. Paa Haarrørsvirk-

ningerne beror det, at f. Ex. Planterne opsuger Fugtighed af Jorden, at Olie stiger op i en Bæge osv., og de spiller i det hele taget en vigtig Rolle i Naturen.

Haarteigen ell. **Hartougen**, Fjeld i Søndre Bergenhus Amt, ret ind for Hardangerfjordens Bund, 5,400 Fod høit.

Haase (udt. Hase), Friedrich, fremragende tysk Skuespiller, f. 1826, uddannede sig i sin Kunst under Tiecks Veiledning, debuterede i Weimar og har været ansat i Prag, München, Petersburg og Berlin; 1870—76 var han Direktør for Leipzigs Stadttheater. Han er i samme Grad fortræffelig som Karakterskuespiller og Tragiker.

Haase, Heinrich Gottlob Friedrich Christian, tysk Filolog, f. 1808, d. 1867 som Professor i Breslau, har leveret gode Udgaver bl. a. af Xenofon, Thukydides, Velleius Paterculus og Seneca.

Haastein (Hasting), berømt Vikingehøvding, satte sig med sine Røverskarer fast ved Floden Loires Munding og foretog derfra flere Plyndringstog ind i Frankrige, uden at Kongen, Karl den skaldede, formaaede at forhindre det, drog 893 til England og løb med 80 Skibe op i Themsen, hvor han anlagde to Befæstninger. Efter et uhistorisk Sagn skal han senere have antaget Kristendommen og sluttet Forlig med den franske Konge, af hvem han skal være udnævnt til Greve af Chartres.

Haaøen, Ø i Kristianiafjorden, nordvest for Drøbak, 1 Mil lang. Ved dens Sydende ligger Kaholmen med Fæstningen Oskarsborg.

Habakuk, en af de 12 smaa Profeter, levede paa Kong Jojakims Tid, omkring 600 f. Kr.

Habeas-Corpus-Akten (af lat. habeas corpus: „du skal have dit Legeme", neml. i Frihed), en 1679 af det engelske Parlament vedtagen Lov om, at ingen engelsk Undersaat maa holdes i Fængsel eller under anden Tvang, offentlig eller privat, uden at han straks stilles for en Ret, som afgjør, om hans Fængsling er beføiet eller ikke. — Habeas-Corpus-Akten udgjør endnu en vigtig Del af den engelske Konstitution.

Habil, dygtig, duelig. — Habilitere sig, ved Disputats godtgjøre sin Duelighed til et akademisk Lærerembede. — Habilitet Handleevne, navnlig retslig Handleevne, o: Evnen til at foretage retsgyldige Handlinger. Saaledes er f. Ex. Kontraktshabilitet Evnen til at afslutte retsgyldige Kontrakter; Dommerhabilitet Evnen til at beklæde Dommerembede, dels i Almindelighed (almindelig Dommerhabilitet), dels i en bestemt foreliggende Sag (speciel Dommerhabilitet); Vidnehabilitet, Evne til at aflægge gyldigt Vidnesbyrd. Habil er den, som besidder Habilitet. Inhabilitet, Mangel af retslig Handleevne, inhabil, den, der mangler denne.

Habit, Klædning, Dragt. — Habitus, Beskaffenhed, Udseende; i det medicinske Sprog Legemets ydre Beskaffenhed som Udtryk for Konstitutionen eller for Disposition til en eller anden Sygdom; saaledes f. Ex. apoplektisk Habitus, d. v. s. et Legemsudseende, der tyder paa Anlæg til Apoplexi. — Habituel, som gjennem lang Vane er blevet et Individ til varig Egenskab.

Habsburg, et gammelt Slot ved Floden Aar i Schweiz, opført ca. 1020 af Biskop Werner af Strasburg. Efter dette Slot har Fyrsteslægten Habsburg (se under Art. Tyske Rige, Østerrige og Spanien) faaet Navn.

Hachette (udt. Asjet), Louis Christophe François, bekjendt fransk Boghandler og Forlægger, grundede 1826 en Boghandel i Paris, hvilken han 1836 betydelig udvidede. Efter hans Død er Forretningen bleven fortsat af hans Sønner og Svigersønner under Firmaet „Hachette & Ko."

Hackert ell. **Hackaart**, Jan, hollandsk Landskabsmaler, f. 1635, d. i den sidste Halvdel af det 17de Aarh., malede især med Forkjærlighed schweiziske Landskaber. Paa flere af hans Billeder har Jan Both tilsat Staffagen.

Hackert, Philip, tysk Landskabsmaler, f. 1737, d. 1807, uddannede sig under Veiledning af sin Fader, som ogsaa var Maler, samt af Le Sueur, opholdt sig 1765—68 i Paris og senere for det meste i Italien. Hans Arbeider skattedes af hans Samtid høiere end de fortjente, men er til Gjengjeld siden maaske blevne altfor skarpt dadlede. Fortjeneste har han især af Perspektivet, som i hans Billeder optræder med en høi Grad af Fuldkommenhed. Til hans mest bekjendte Verker hører Fremstillingerne af Sjøslaget ved Tschesme og den derpaa følgende Opbrændelse af den tyrkiske Flaade, begge bestilte af Katharina den anden. — Tre af Hackerts Brødre var ogsaa Malere og en af dem Kobberstikker.

Hackländer, Friedrich Wilhelm, tysk Forfatter og Digter, f. 1816, d. 1877, var først Handelsmand, gik derpaa ind i det preussiske Artilleri, men opgav snart Militærvæsenet og gik tilbage til sin tidligere Beskjeftigelse. 1841 udgav han en Række Skizzer, „Billeder af Soldaterlivet i Fred", som ved sin Humor erhvervede sig en talrig Læsekreds. Efter at have gjort en Reise til Orienten og udgivet flere Skildringer fra denne, blev han 1843 Sekretær hos Kronprinsen af Würtemberg, hvem han ledsagede paa flere Reiser. Vaaren 1849 reiste han til Italien, hvor han i Radetzkys Følge deltog i Felttoget mod Piemont; efter sin Tilbagekomst var han med ved Badens Okkupation. 1854 gjorde han en Reise til Spanien; 1859 udnævntes han af Kongen af Würtemberg til Direktør for de kongelige Bygninger og Haver, i hvilken Stilling han gjorde meget for at forskjønne Stuttgart. Efter Kong Vilhelm den førstes Død trak han sig tilbage til Privatlivet. Blandt hans talrige Romaner og Fortællinger kan nævnes „Vagtstueeventyr" (1841), „Humoristiske Fortællinger" (1847), „Soldaterliv i Krigen" (1849—50), „Handel og Vandel" (1850), „Navnløse Historier" (1851), „Eugen Stillfried" (1853), „Europæisk Slaveliv" (1854), „Kunstnerliv" (1866), „Historier i Zikzak" (1870), „Den sidste Bombardér" (1870), „Kainsmærker" (1874) og „Forbuden Frugt" (1876). 1857 grundede han det illustrerede Ugeblad „Ueber Land und Meer", hvis Redaktion han forestod til sin Død, og hvori han offentliggjorde flere af sine Romaner og Noveller. Han skrev ogsaa flere Lystspil, af hvilke navnlig „Den hemmelige Agent" (1850) har gjort megen Lykke. Hans bedste Egenskaber som Forfatter er hans elskværdige Humor og hans lette, behagelige Fremstilling, hvorimod en dybere psykologisk Analyse savnes og vel ikke heller har været tilsigtet af ham.

Haddington (udt. Hæddingtn) ell. **Øst-Lothian**, Grevskab i det sydøstlige Skotland, ved

Firth of Forth, 13 Kv.mil stort, med 38,000 Indb. — Hovedstad Haddington, ved Tyne, med 4,000 Indb. og Garverier.

Hadeland og Land, Fogderi i Kristians Amt, paa begge Sider af Randsfjorden, er et af Norges frugtbareste og mest veldyrkede Distrikter. — Hadelandselven løber ud fra Randsfjorden og falder i Tyrifjorden; ca. 5 Mil lang.

Hadersleb, By i Nordslesvig, ved Haderslevfjord, 7 Mil nordenfor Flensborg, med 8,400 Indb. og ikke ubetydelig Handel, Skibsfart og Industri (Maskinfabriker, Jernstøberier og Tobaksfabriker). Byen er temmelig gammel, da det omtales, at den allerede brændtes af Erik Plogpenning 1247. — Tæt ved laa et Slot, Haderslevhus, som afbrændtes i den svenske Krig 1644.

Hades, se Gudelære, den græske.

Hadramaut, Landstrækning paa Arabiens Sydkyst, langs det Indiske Hav.

Hadrian, Navn paa 6 Paver. — Hadrian den første (772—95) kaldte Karl den store til Hjelp mod Longobarderne og fik af ham Stadfæstelse paa Pipin den lilles Gaver til Pavestolen, til hvilke Karl nu ogsaa føiede Ancona og Benevent. — Hadrian den anden (867—72) førte Kampen mod den græske Kirke med stor Bitterhed. — Hadrian den fjerde (1154—59) sendtes af Pave Eugenius den tredie som Legat til Norge for at bestemme, hvor et norsk Erkebispesæde skulde oprettes. Han valgte Trondhjem og udnævnte Biskop Johannes af Stavanger til den første norske Erkebisp. — Hadrian den sjette (1522—23) søgte gjennem Reformforsøg i Kirken og ved Pavehoffet at gjøre Luthers Optræden uvirksom, men paadrog sig derved baade Geistlighedens og det romerske Folks Mishag.

Hadrianus, Publius Aelius, romersk Keiser, f. 76, d. 138, bekl\u00e6dte under Trajan høie Embedsposter, ledsagede Keiseren paa Toget mod Decebalus og udnævntes 117 til Statholder i Syrien. Ved Efterretningen om Trajans Død s. A. udraabtes han af Soldaterne til Keiser; efterat han ved at afstaa Landet østenfor Eufrat havde skaffet sig Fred med Partherne, drog han 118 til Rom, blev anerkjendt af Senatet og befæstede sig i sin Stilling ved Liberalitet mod Folket og ved streng og bestemt Optræden mod sine Modstandere. 119—26 gjorde han for at lære Rigets Tilstand at kjende en Reise gjennem næsten alle dets Provinser; 130 gjorde han en ny Reise til Orienten, som han atter besøgte 133. Athen yndede han særlig og smykkede det med mange Pragtbygninger. I sine sidste Aar plagedes han af Sygdom, hvilket gav Foranledning til heftige Udbrud af hans medfødte Hang til Grusomhed. Hans Regjering var fredelig; istedenfor at udvide Riget styrkede han Grændserne, ligesom han ogsaa ordnede Hærvæsenet og Forvaltningen. Han var en Ven af Kunster og Videnskaber, som han selv ikke uden Held dyrkede.

Hadsel, Prestegjeld i Vesteraalen, Nordlands Amt, bestaar af Sognene Hadsel og Eidsfjord.

Hadsj, hos Muhamedanerne en Reise til Mekka, som enhver rettroende maa foretage mindst én Gang i sit Liv. — Hadsji, en, som foretager en saadan Reise.

Hadsji-Khalfa, egentl. Mustafa ben Abdallah, tyrkisk Lærd, f. ca. 1605, d. 1658, udgav paa Arabisk et stort bibliografisk Lexikon over arabiske, persiske og tyrkiske Bøger med tilføiede Oplysninger om Forfatterne, hvilket Verk er af stor videnskabelig Betydning.

Hadsji Loja Hafis, bosnisk Insurgentanfører, f. 1834, dannede 1878 under Okkupationen af Bosnien et Korps, med hvilket han gjorde Østerrigerne energisk Modstand, indtil han blev saaret og tagen tilfange, men benaadet.

Haff, Navn paa de tre Lagunsjøer, Pommerskes (Stettiner-) Haff, Frisches Haff og Kurisches Haff (s. disse Art.) ved Østersjøen. De er egentlig udvidede Flodmundingsdannelser og indeholder ferskt Vand; fra Havet skilles de ved smale, sandede Landtunger, „Nerungen" (d. e. Lavlande), gjennem hvilke der fører en smal Kanal som Udløb.

Hafis, Sjems-ed-din-Muhamed, berømt persisk Lyriker, f. i Begyndelsen af det 14de Aarh., d. 1389 (efter andre Angivelser 1391 eller 1394), lagde sig efter Retsvidenskaben og den muhamedanske Theologi og levede som Dervisj i Sjiras. Det berettes imidlertid, at han i en mere fremrykket Alder opgav den asketiske Levemaade, som var knyttet til denne Stand, og helt hengav sig til de Nydelser, han har besunget i sine herlige Digte. Han minder nærmest om Grækeren Anakreon; lig ham priser han Vin og Kjærlighed som Livets største Goder, ligeoverfor hvilke alt andet paa Jorden og i Himmelen er tomt og fattigt. Gjennem denne sin Retning kom han i et oppositionelt Forhold til sine tidligere Troesbrødre, der fordømte hans Digtning som ugudelig; senere har man taget sin Tilflugt til en allegorisk Forklaring af Digtene, hvorved disses Indhold udtydes som religiøst. Saaledes er det ogsaa gaaet til, at Hafis efter sin Død er bleven dyrket som enslags Helgen, til hvis Grav de fromme Muselmænd gjør Valfarter. — Hafis's „Divan" (samlede Digte) blev først samlet efter hans Død og blev første Gang trykt i Indien 1791. I Europa er hans Digte udkomne i flere Textudgaver, blandt hvilke kan nævnes Brockhaus's (3 Bd., 1854—61).

Hafsfjord (gl.norsk Hafrsfjörðr), en 2 Mil lang Fjord nordenfor Jæderen, vest for Stavanger, historisk bekjendt af det mærkelige Sjøslag, som stod her 872, og i hvilket Harald haarfagre overvandt de for enede Høvder, Ryger, Egder og Theler, der under sine Anførere, Kongerne Erik af Hordaland, Sulke af Rogaland, Kjøtve af Agder samt Sote Jarl, Thore Haklang, Roald Rug og Hadd den haarde forsøgte at standse Harald i hans Seiersløb. Efter Hafsfjordsslaget var al Modstand mod Haralds Erobringstanke kuet, og Norges Forening til ét Rige regnes derfor fra den Tid.

Hafslo, Prestegjeld i Sogn, Nordre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Hafslo, Fet, Joranger, Solvorn og Urnæs. — Hafslovand, Indsjø i Prestegjeldet, 2 Mil lang.

Hafslund, en gammel adelig Sædegaard i Skjeberg Prestegjeld, Smaalenenes Amt. Den er den første af alle søndenfjeldske Herregaarde, og har en Matrikulskyld af 71 Daler. I det sextende Aarh. eiedes Gaarden af Familien Gast, siden af Familierne Rosenvæard, Bildt og Wærnskjold. I Begyndelsen af dette Aarh. tilhørte den Statsraad Markus Gjøe Rosenkrantz. Til Gaarden hører store Sag- og Møllebrug.

Hafthor Jonsson, Søn af Jon Ivarsson Raud paa Raumarike, Lendermand (Baron) paa

Haakon den femtes Tid, blev gift med Kongens Datter Agnes og var i Begyndelsen af det 14de Aarh. en af de indflydelsesrigeste Mænd i Kongens Raad. Han eiede foruden Gaarden Sorknæs i Grue i Solør en hel Del Jordegods paa forskjellige Kanter af Landet.

Haga, kongeligt Lystslot nær Stockholm, bygget af Gustav den tredie.

Hagar, Abrahams Medhustru og Ismaels Moder (1 Mos., Kap. 16 og 21), blev fordreven paa Saras Foranstaltning og flygtede til det sydlige Palæstina. Muhamedanerne, der anser Hagar som sin Stammemoder, pleier at gjøre Valfarter til hendes foregivne Grav i Mekka.

Hagbard, en nordisk Sagnhelt, hvis tragiske Kjærlighedshistorie berettes af Saxo og i en Række gamle Viser. Saxo henfører Sagnet til et Sted i Sjælland, men andre Kilder henlægger det snart til Sverige, snart til Norge. Oehlenschläger har i Tragedien „Hagbart og Signe" behandlet Emnet.

Hagberg, Karl August, svensk Filolog og Æsthetiker, f. 1810, d. 1864, blev 1833 Docent i Græsk i Upsala, 1840 Professor i nyere Sprog og Æsthetik og 1858 i nordiske Sprog ved Lunds Universitet. Han er især bekjendt for sin ypperlige Oversættelse af Shakespeare.

Hage, Johannes Dam, dansk Publicist, f. 1800, d. 1837, var 1827—30 Adjunkt og 1830—36 Overlærer ved Roskilde Kathedralskole; i sine Artikler i „Kjøbenhavnsposten" og „Fædrelandet", hvilket sidste Blad han redigerede fra 1835, viste han sig som en af Presse- og Folkefrihedens varmeste og talentfuldeste Forkjæmpere. — Hans Broder Alfred Anton Hage, f. 1803, d. 1872, Grosserer, var fra 1852 Medlem af Folkethinget og 1856—66 af Rigsraadet, hvor han optraadte som afgjort Frihedsmand. — En tredie Broder, Edvard Philip Hother Hage, f. 1816, d. 1873 som By- og Herredsfoged paa Møen, var fra 1840 Medarbeider i „Fædrelandet", 1847—48 Redaktør af Trykkefrihedsselskabets Ugeblad, 1848 Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling, hvor han var den vigtigste Ophavsmand til Valgordningen, 1852—64 af Folkethinget og 1856—65 af Rigsraadet, hvor han tilhørte det nationalliberale Parti. Han virkede ogsaa ivrig for Indførelsen af det engelske Nettergangssystem.

Hage, Hagebosse, se Gevær.

Hagedorn, Friedrich von, tysk Digter, f. 1708, d. 1754 som Sekretær for et engelsk Handelsselskab i Hamburg, blev ved sine formskjønne og elskværdige Digte Skaberen af den tyske Selskabssang. Han tog især Franskmændene Chaulieu og La Chapelle til Forbilleder.

Hagefos, et betydeligt Vandfald i Moldaelven, Urlands Prestegjeld, Nordre Bergenhus Amt.

Hagen, By i den preussiske Provins Westfalen, ved Floden Ennepes Udløb i Volme, har 25,000 Indb. og talrige Fabriker, navnlig for Jernvarer og vævede Sager.

Hagen, Ernst August, tysk Kunsthistoriker, f. 1797, siden 1825 extraordinær og siden 1831 ordinær Professor i Königsberg, har navnlig vundet stort Bifald for sine fortræffelige „Kunstnerhistorier", hvoraf med længere Mellemrum udkom „Noria", (1827), „Florentineren Ghibertis Krønike om sin Fødeby" (1833), „Den hellige Katharina af Sienas Mirakler" (1840), „Leonardo da Vinci i Mailand" (1840) og „Otte Aar af Michel Angelo Buonarrotis Liv" (1869). Han har desuden forfattet Digtet „Olfried og Lisena" (1820), „Beskrivelse over Domkirken i Königsberg" (1833) og „Theatrets Historie i Preussen" (1854).

Hagen, Friedrich Heinrich von der, tysk Sprog- og Literaturforsker, f. 1780, d. 1856, var 1811—21 Professor i Breslau og derpaa i Berlin. Han gjorde sig bekjendt som ivrig Befordrer af den gammeltyske Literatur's Studium og var den første, som fik Gammeltysk indført som Universitetslærefag.

Hagen, Gotthilf Heinrich Ludwig, tysk Ingeniør, f. 1797, studerede først i længere Tid Astronomi, gik derefter over til de tekniske Fag og har navnlig ved sine Skrifter om Vandbygningskunsten erhvervet sig megen Anseelse.

Hagenau, By i Nedre-Elsas, ca. 4 Mil nord for Strasburg, med 12,000 Indb., betydelig Humledyrkning, Industri og Handel.

Hagenbach, Karl Rudolf, schweizisk Theolog, f. 1801, d. 1874, fra 1828 Professor i Basel, er især bekjendt ved sine „Forelæsninger over Kirkehistorien" (7 Bd., 1868—72).

Hagerup, Henrik Steffens, norsk Sjøofficer, f. i Kallundborg i Danmark 1806, d. 1859, blev 1824 Sekondløitnant i den norske Marine og avancerede efterhaanden til Kaptein. 1828—32 og 1835—38 var han ansat ved den nordlandske Kystopmaaling, og flere af de ved A. Vibe udgivne Karter er grundede paa hans Opmaalinger. 1840 blev han Lærer i Artilleri ved Sjøkadetinstitutet og Marinens Tømester; 1848, 1851 og 1854 var han Storthingsmand, blev 1856 Statsraad og Chef for Marinedepartementet samt Generaladjutant for Marinen og s. A. Kontreadmiral. Han har udgivet et Skrift om Kronometret og dets Anvendelse tilsjøs samt et Par Lærebøger i Sjøartilleri.

Haggai, en af de 12 smaa Profeter, levede efter det babyloniske Fangenskabs Tid ca. 500 f. Kr. og opmuntrede ved sine Profetier Jøderne til at gjenopbygge Templet.

Hagl, kugle- eller pæreformede Iskorn, som undertiden falder ned fra Luften. Haglkornene, der kan opnaa et Hønseægs Størrelse, bestaar som oftest af afverlende Lag af klar og ugjennemsigtig Is. Haglskurene varer i Regelen kun nogle Minuter, indtræffer hyppigst i Forsommeren og ledsages ofte af Regn og Lynild. Hvorledes Hagl dannes, lader sig vanskelig forklare, og der er fremsat mange, endnu tvivlsomme Hypotheser derom. — Hagl (Skydehagl) til Geværer bestaar af Bly med en ubetydelig Tilsætning af Arsenik. De forfærdiges ved at det smeltede Bly rinder gjennem et Sold og i Draaber falder ned fra en Høide af 100—170 Fod, hvorved Draaberne størkner i Kugleform. Efterat de feilfulde (ikke ganske runde) Hagl er fraskilte og de andre sorterede efter Størrelsen, poleres de ved sammen med Grafit at rulles i roterende Tønder. I den senere Tid har man kunnet indskrænke den Faldhøide, som kræves for at Haglene skal størkne, ved at lade dem falde gjennem en Cylinder, hvor de mødes af en opadpresset stærk Luftstrøm.

Hagn, Ludwig Karl Heinrich von, tysk Genremaler, f. 1820, uddannede sig 1840—46 ved Akademiet i München og senere i Antwerpen og Brysel. Siden 1868 har han boet i München. Han har især

erhvervet sig stort Ry ved sine udmærkede Fremstillinger af Rococotidens Liv. — Hans Søster Charlotte von Hagn, f. 1813, debuterede 1827 som Skuespillerinde i München og var 1833—46 ansat ved Hoftheatret i Berlin, hvor hun navnlig udmærkede sig i det høiere Lystspil.

Hagtorn eller **Hvidtorn**, (Cratægus oxyacantha), Art af Æbleslægten, er en tornet Busk med glatte Blade og hvide, halvskjærmstillede Blomster. Frugten er et rødt Bær. Den forekommer i Norge vildtvoxende indtil Romsdalen og bruges plantet til levende Hegn. Plantet gaar den langs Kysten lige til Stegen i Nordland (68°), men i de indre Dele af Landet, f. Ex. paa Hedemarken og i Østerdalen, holder den sig ikke godt.

Hahn, August, tysk protestantisk Theolog, f. 1792, d. 1863, blev 1821 Professor i Königsberg, 1826 i Leipzig, 1833 i Breslau og 1844 Generalsuperintendent i Schlesien. Han bekjæmpede Rationalismen og forfegtede en vidtgaaende supranaturalistisk Retning.

Hahn-Hahn, Ida Marie Luise Sofie Friederike Gustave, Grevinde af, tysk Forfatterinde, f. 1805, d. 1880, blev 1826 gift med sin Fætter, Grev Friedrich Wilhelm Adolf von Hahn, fra hvem hun 1829 blev skilt. Derpaa foretog hun vidtløftige Udenlandsreiser og debuterede som Forfatterinde først med flere Samlinger lyriske Digte; paa disse fulgte en lang Række Romaner, hvori hun med glimrende Fremstillingsevne, men partisk og usandt skildrede Livet i de moderne aristokratiske Cirkler. Ogsaa hendes talrige Reiseskildringer bærer det samme Præg af overfladisk Aandrighed og Upaalideligbed. 1850 gik hun over til Katholicismen, og hendes senere Skrifter har været fulde af ultramontane Tendenser.

Hahnemann, Samuel Christian Friedrich, tysk Læge, f. 1755, d. 1843, er bekjendt som Grundlæggeren af den homøopathiske Kurmethode (se Homøopathi).

Haidinger, Wilhelm, østerrigsk Mineralog og Geolog, f. 1795, d. 1871, blev efter at have bereist de fleste europæiske Lande 1840 Bergraad i Wien og begyndte 1843 at holde Forelæsninger over Mineralogi. 1849—66 stod han som første Direktør i Spidsen for den geologiske Rigsanstalt, i hvilken Stilling han ledede Udgivelsen af dennes fortrinlige geologiske Karter over Østerrige. Han skrev ogsaa talrige videnskabelige Afhandlinger, bl. a. om Pseudomorfoser og Meteoriter.

Haier, Gruppe af de tværmundede Bruskfiskes Orden. Kroppen er langstrakt og ender i en kraftig, muskelfuld Hale. Munden, der sidder paa Bugsiden under Snuden, er forsynet med flere Rader skarpe, trekantede eller takkede Tænder og Huden ofte besat med smaa, haarde Bentorne. Haierne, hvoraf de fleste føder levende Unger, er frygtelige Rovdyr, der især holder sig til Havets øverste Vandlag, hvor de streifer om for at søge sin Føde, der bestaar af Rov og Aadsler. — Herhen hører: Blaahaien (Carcharias glaucus) (s. d.), Hvidhaien (C. leucas), Rødhaierne, Glathaierne (Galeus), Hammerhaierne (Sphyrna), der udmærker sig ved at Hovedet fortil er afstumpet og udvidet til Siderne i to Grene, paa hvis Ender Øinene findes, og Haabranden (Lamna cornubica). Ved Norges Kyster findes foruden denne sidste ogsaa Brygden (Selache maxima) (s. d.), Pighaien eller Haaen (Acanthias vulgaris), der ikke er større end en Torsk og Haakjærringen (Scymnus borealis). Flere af disse fiskes for Leverens Skyld; Pighaien er den eneste hos os, som spises.

Haimonsbørnene, Grev Haimon (ell. Aymon) af Dordognes fire Sønner (Alard, Richard, Guichard og Renaut de Montauban), er Heltene i et til den karolingiske Kreds hørende Sagn, som behandler deres Kampe med Karl den store. Sagnet bearbeidedes poetisk, først af Huon de Villeneuve (før 1200); senere omdannedes Digtet til en „Folkebog" paa Prosa.

Hainan, Ø ved Kinas Sydkyst, 646 Kv.mil stor, med ca. 2 Mill. Indb., er bjergfuld og har store Skove af nyttige Træsorter. Befolkningen bestaar af en Blanding af oprindelige Urindvaanere og indvandrede Kinesere. — Hovedstad Kioungtsjau, med 200,000 Indb.

Hainaut (udt. Ænaa), tysk **Hennegau**, Provins i det sydlige Belgien, 66½ Kv.mil stor, med ca. 1 Mill. Indb., omgives i Vest af Vestflandern, i Nord af Østflandern og Brabant, i Øst af Namur, i Syd og Sydvest af Frankrige. Provinsen har rige Bergverker (Jern og Stenkul) og betydelig Industri. — Hovedstad Mons (s. d.)

Hainbund, ogsaa kaldt „Göttinger Dichterbund", et Forbund af yngre, poetisk begavede Studerende i Göttingen, stiftedes 1772. Medlemmerne forenedes navnlig ved den fælles Begeistring for Klopstock og hans nationale Poesi; de betydeligste af dem var Hölty, Voß og Brødrene Stolberg, hvorhos Bürger stod Forbundet nær uden at være Medlem. Samfundets Organ var „Göttinger Musenalmanach".

Hainichen, By i Sachsen, med 8,500 Indb. og mange Fabriker, især Flanelvæverier.

Haiti eller San Domingo, en af de store Antiller i Vestindien, i Sydost for Kuba, mellem 17° 45′ og 20° n. B. og 50° 45′ og 56° 53′ v. L., ca. 1,400 Kv.mil stor med ca. 825,000 Indb. Landet er bjergfuldt og viser paa flere Steder vulkansk Oprindelse; den høieste Top er Pic de Yaqui (ca. 8,900 F.) Kysterne er stærkt indskaarne af Havet. Klimatet er tropisk, varmt og fugtigt og mindre sundt for Europæere; Vegetationen er paa Grund af dette Klima og Jordbundens overordentlige Frugtbarhed særdeles yppig; de udstrakte Skove frembyder en Mangfoldighed af nyttige Træsorter, og alle almindelige tropiske Kulturplanter dyrkes. Af vilde Dyr findes i Floderne Kaimaner og Alligatorer; af de fra Europa indførte Dyr lever store Flokke, navnlig af Hornkvæg og Svin, i forvildet Tilstand. Af nyttige Mineralier forekommer Guld, Sølv, Platina, Kviksølv, Kobber, Jern og Tin samt Svovl, Stenslat, Marmor o. m. fl. Af Befolkningen er noget over Halvdelen Negre og henimod Halvdelen Mulatter; af Hvide findes kun meget faa. Den vigtigste Næringsvei er Jordbyrkningen, som leverer de fleste af Dens Udførselsartikler: Kaffe, Kakao, Sukker, Indigo, Bomuld og Tobak. — Haiti deles i to Republiker: 1) Negerrepubliken Haiti i Vest, 430 Kv.mil stor med 572,000 Indb.; den styres af en Præsident, som vælges paa 4 Aar, samt en Nationalforsamling, bestaaende af to Kamre; Hovedstad Port au Prince. 2) Mulatrepubliken San Domingo i Øst, 970 Kv.mil stor med 253,000 Indb.; i Spidsen for

den staar en paa 6 Aar valgt Præsident og et Senat. Hovedstad San Domingo. — Haiti opdagedes 1492 af Kolumbus, som kaldte Øen Espaňola eller Hispaniola og her grundede den første spanske Koloni i den nye Verden. De Indfødte maatte lide mange Mishandlinger af Spanierne og var allerede 1533 saagodtsom udryddede, hvorfor man greb til at indføre Negerslaver som Arbeidere. Imidlertid var Byen San Domingo anlagt, efter hvilken senere hele Øen fik Navn. Flibustierne (s. d.) nedsatte sig paa Vestkysten og trak flere Franskmænd til; disse bemægtigede sig lidt efter lidt Øens vestlige Del, som ved Freden i Ryswijk 1697 blev formelig afstaaet til Frankrige. Denne franske Koloni naaede snart en betydelig Velstand, men de mange Mulatter, som fremkom ved Europæernes Forbindelser med de sorte Slavinder, og som for det meste af sine Fædre blev frigivne uden at dele de Hvides Rettigheder, udviklede sig lidt efter lidt til et farligt Element inden Kolonien. Under den franske Revolution kom det til en Opstand 1791, idet Mulatterne ophidsede Negrene; de franske Befuldmægtigede, som sendtes over for at kue Oprøret, tog istedet Parti mod Kolonisterne, og da Englænderne og Spanierne 1793 angreb Kolonien, slog de til dennes Forsvar afsendte franske Tropper sig ligeledes sammen med Oprørerne. Spanierne maatte 1795 afstaa sin Del af Øen til Frankrige, og Englænderne trak sig tilbage 1797. 1794 havde det franske Konvent indrømmet Negrene lige Rettigheder med de Hvide og udnævnt Insurgentgeneralen Toussaint Louverture til Øverstbefalende for Tropperne paa Haiti; han søgte imidlertid snart at gjøre sig uafhængig og gav 1801 Øen en egen Forfatning med en god Regieringsorganisation. Vel blev han af de franske Tropper under Leclerc fangen og sendt til Frankrige, men Opstanden brød snart løs paany under Dessalines, og Franskmændene maatte 1803 forlade Øen. Dessalines antog Navn af Keiser (Jakob den første) og udstedte 1805 en ny Forfatning, men blev myrdet 1806. Hovedmændene for Sammensværgelsen mod ham, Negeren Christoph og Mulatten Pétion, oprettede nu hver sit Rige i den oprindelig franske Del af Øen, den første et Negerkongerige med absolutistisk Styrelse i Nord, den anden en Mulatrepublik i Syd; den tidligere spanske Del af Øen gjenerobredes 1808 af Moderlandet. Efter Pétions Død 1818 søgte Christoph, der som Konge kaldte sig Henrik den første, ogsaa at føie Mulatrepubliken til sit Rige, men forgjeves; 1820 dræbte han sig selv, og nu forenede begge Stater sig til én Republik, hvortil 1822 ogsaa den spanske Del af Øen, som igjen var bleven uafhængig, sluttede sig. Til 1843 stod nu Pétions Efterfølger, Boyer (s. d.), i Spidsen for den samlede Republik; efter hans Fordrivelse udbrød en Borgerkrig, som førte til, at den østlige Del af Øen udskilte sig som selvstændig Republik. I det vestlige tilrev Negergeneralen Faustin Soulouque sig 1849 Magten, kaldte sig Keiser og holdt sig indtil 1859, da han fordreves og Republiken igjen indførtes. I begge Republiker har der siden været hyppigt Præsidentskifte og mange borgerlige Uroligheder, som i ikke ringe Grad har hemmet Udviklingen.

Haizinger, Amalie, tyst Skuespillerinde, f. 1800, optraadte allerede tidlig i Karlsruhe og gjorde senere Kunstreiser ogsaa til Udlandet; fra 1845 var hun ansat ved Burgtheatret i Wien. Hun gjaldt for at være en af Tysklands mest fremragende Skuespillerinder i det høiere Lystspil. — Af sit første Ægteskab med Skuespilleren Neumann havde hun to Døtre Luise og Adolfine Neumann, som ligeledes med Bifald har optraadt paa Scenen. — Hendes anden Mand Anton Haizinger, f. 1796, d. 1869, var en fremragende Sanger ved Theatret i Karlsruhe.

Hajdu-Böszörmeny, By i Ungarn, 2 Mil nordvest for Debreczin, med 19,000 Indb. og betydelig Dyrkning af Tobak, Korn og Vandmeloner, var indtil 1876 Hovedstad i Hajdukdistriktet.

Hajdu-Nanas, se Nanas.

Hajduker (ung. Hajdu, Flertal Hajduk), oprindelig Hyrder eller Kvægdrivere, senere i Ungarn en Milits af Fodfolk, som lod sig hverve af hvemsomhelst. Efterat de i Revolutionskrigen havde ydet Bocskai vigtige Tjenester, fik de af denne Fyrste et eget Distrikt til Opholdssted samt Adelsrettigheder, som de beholdt lige til den nyeste Tid. Navnet gik senere over til at betegne Retsbetjentene i Ungarn saavelsom de ungarske Stormænds Drabanter samt Lakeierne ved flere europæiske Hoffer.

Hake Berserk, Søn af Kong Gandalf i Alfheim eller Naurike (Bohuslen), forsøgte sammen med sin Fader at fratage Harald haarfagre hans Besiddelser, da denne som tiaarig Gut blev Konge. Men Haralds Morbroder Guttorm, som fik Nys derom, drog imod Hake og fældte ham med Størstedelen af hans Folk i Hafedalen, der skal have faaet sit Navn efter Hake.

Hake Haamundsson, dansk Sjøkonge og Sagnhelt, var Broder til Hagbard (s. d.). I sin Hær havde han tolv udsøgte Kjæmper, deriblandt Starkad (s. d.). Han hevnede sin Broders Død ved at fælde hans Banemand, Kong Sigar. Med en talrig Hær landede han i Svithjod, overfaldt og dræbte Upsalakongen Hugleik og underlagde sig hans Rige. Da nogen Tid efter hans bedste Kjæmper havde forladt ham, angreb Hugleiks Fættere Jørund og Erik ham og overvandt ham i et Slag paa Fyrisvollene, hvor han blev haardt saaret. Da han følte Døden nærme sig, lod han et Krigsskib lade fuldt med døde Mænd og Vaaben, blev selv baaret ombord og bad sine Mænd tænde Ild paa det efterat de havde heist Seilene og sat Roret saaledes, at det brændende Skib stod tilhavs.

Hakedals Verk, omtrent 4 Mil nord for Kristiania, et af Norges ældste Jernverker, omtales allerede 1622. Verket er nu nedlagt.

Hakkebret, et musikalsk Instrument med firkantet, flad Resonansbund, hvorover er spændt Metalstrenge, som bringes til at lyde ved at slaaes med en Træhammer.

Hakluyt (udt. Hakklut), Richard, engelsk Geograf, f. 1553, d. 1616, var Professor i Kosmografi i Oxford og indførte Brugen af Glober og andre geografiske Hjelpemidler i de engelske Skoler. Megen Anerkjendelse høstede han for sit store Verk om „Den engelske Nations vigtigste Sjøexpeditioner, Reiser og Opdagelser" (1589, forøget Udgave i 3 Bd. 1598—1600).

Hakodade, By og Frihavn paa den japanesiske Ø Jeso, med 20,000 Indb., er siden 1858 aabnet for alle Nationers Handelsskibe.

Hal ell. **Halle**, By i den belgiske Provins Sydbrabant, 2 Mil sydvest for Brysel, med 8,000 Indb.

Halas, By i Distriktet Jaßkun i Ungarn, med 14,000 Indb. og Vinavl.

Halberstadt, By i den preussiske Provins Sachsen, med 28,000 Indb. Byen har to mærkelige gamle Kirker samt ikke ubetydelig Industri.

Halden, ældre Navn paa Fredrikshald (s. d.).

Haldenwang, Christian, tysk Kobberstikker, f. 1770, d. 1831, leverede gode Gjengivelser af flere berømte Landskabsmaleres Arbeider, saaledes af Ruysdael, Poussin og Claude Lorrain.

Hale, den Forlængelse af Hvirvelhyrenes Legeme, som ligger bagenfor Brughulen og Baglemmerne. Den dannes af et større eller mindre Antal Hvirvler (Halehvirvler), beklædte med Muskler og Hud. Halen kan enten danne en ligefrem Fortsættelse af Kroppen (som hos Fiskene, Hvalerne, Skjældyrene o. fl.), eller være et forholdsvis svagere og tyndere Appendix. Længden kan være høist forskjellig og overstiger hos visse Dyr endog hele Legemets Længde, medens Halen hos andre ikke træder frem af Huden, idet Halehvirvlerne ligger inde i Legemet (saaledes hos Mennesket og de halefløse Aber). Pattedyrenes Hale er ofte forsynet med en Haarbust af forskjellig Form; Fuglenes er kort og tjener til Fæste for Styrefjerene, medens Fiskenes bærer Halefinnerne. Særegne Former af Halen, som Svømmehale, Snohale osv., se disse Art.

Haleb, se Aleppo.

Halen, Juan van, spansk General af belgisk Herkomst, f. 1790, d. 1864, var en Tid Ordonnansofficér hos Josef Bonaparte, men gik over til Frihedshæren, tjente 1820 i den russiske Armé i Kaukasus og derpaa i Spanien under Mina, anførte 1830 den belgiske Opstand i Brysel og fordrev Hollænderne, kjæmpede derpaa i Spanien mod Karlisterne, var 1840—43 Generalkaptein i Katalonien og undertrykte 1842 Opstanden i Barcelona, men maatte efter Esparteros Fald gaa i Landflygtighed. Efter Amnestiens Udstedelse vendte han tilbage og var 1851—56 Formand for den øverste Krigsret.

Halepadde (Batrachia caudata), Orden af Paddernes Klasse. De herhen hørende Dyr adskiller sig fra Frosker og Padder derved, at de beholder Hale og Spor af Ribben efter fuldendt Forvandling, samt ved at Forbenene vorer ud før Bagbenene. De ernærer sig af Bløddyr, Orme og Insekter og er alle uden Undtagelse Nattyr. De deles i Salamandere og Fiskepadder.

Halévy, Jacques Fromental, fransk Komponist, f. 1799 af jødiske Forældre, d. 1862, uddannede sig ved Paris's Konservatorium under Cazot, Lambert, Berton og Cherubini og vandt den store Kompositionspris, hvorefter han med Statsstipendium reiste til Rom. 1829 optraadte han med en énakts Opera, som dog ingen Lykke gjorde; 1829 vakte han adskillig Opsigt ved en ny Opera, „Clari", ligesom ogsaa flere af hans derpaa følgende Operaer og Balletter vandt Bifald. Berømmelse vandt han dog først 1835 ved den store Opera „Jødinden", som blev modtagen med overordentligt Bifald og er hans bedste Verk. Senere komponerede han endnu et Antal Operaer, af hvilke kan nævnes „Karl den fjette" og „Dronningens Musketérer". Allerede fra 1816 havde han undervist ved Pariserkonservatoriet, ved hvilket han 1827 blev Professor i Harmonilære og 1833 i Kontrapunkt. 1829—45 var han Sanginstruktør ved Paris's store Opera og fra 1854 Kunstakademiets stadige Sekretær. Hans bedste Arbeider røber Refleksion, Aandrighed og gjennemdannet Teknik, men staar tilbage med Hensyn til Originalitet. — Foregaaendes Broder, Léon Halévy, f. 1802, studerede Retsvidenskaben, men viede snart sine Kræfter til Literaturen og hørte fra 1825 til Saint-Simons Tilhængere, hvis Organ, „Le Producteur", han var med at stifte. Foruden et større Antal Dramaer, Noveller og Digte har han skrevet „Omrids af Jødernes Historie" (2 Bd., 1827—28) og „Den franske Literaturs Historie i Omrids" (2 Bd., 1838). — Hans Søn, Ludovic Halévy, f. 1834, betraadte først Embedsbanen, men skrev ved Siden deraf for Scenen, især Texten til Operetter, som gjennem Offenbachs Musik gjorde saa stor Lykke, at han tog sin Afsked som Embedsmand for frit at kunne ofre sig til literært Arbeide. Den første af hans Texter til Musik af Offenbach, som gjorde storartet Lykke, var „Orfeus i Underverdenen" (1861); derpaa fulgte 1862 „Panurges Faar", som var skrevet i Fællesskab med Henri de Meilhac, hans senere stadige Medarbeider. Af de talrige Operettetexter, som de to Medarbeidere i det næstfølgende Aar skrev for Offenbach, er de mest berømte „Den skjønne Helene" (1865) og „Storhertuginden af Gerolstein" (1867). Blandt deres øvrige Arbeider er især Vaudevillen „Pariserliv" (1866) og Dramaet „Froufrou" (1869) bekjendte. Hvad der især har skaffet dette Forfatterfirmas Stykker en tildels enorm Lykke paa Scenen, er deres fine, lunefulde og aandrige, paa Studium af Virkeligheden byggede Satire. Halévy har ogsaa i Bladet „La vie parisienne" skrevet en Række Skisser, hvoraf de fleste er udkomne samlede under Titelen „Hr. og Fru Cardinal" (1872).

Half Hjørleifsson, berømt norsk Sjøkonge fra Sagntiden, Søn af en Konge paa Hordaland. Da han var 12 Aar gammel, drog han paa Vikingetog. Hans Mænd paa denne Færd, Halfsrekkerne, maatte gaa ind paa haarde Vilkaar. Saaledes var det fastsat, at intet Sværd maatte være over en Alen langt, intet Saar forbindes før efter et Døgns Forløb, ingensinde maatte Seilet reves i en Storm, og der maatte kun lægges bi udenfor de yderste Næs. Half fór vidt omkring og erhvervede megen Berømmelse og uhyre Rigdomme. Paa en Tur til Hjemmet blev han engang overfalden af en saa svær Storm, at det tungtladede Skib maatte lettes, og det gjordes paa den Maade, at Halvdelen af Besætningen frivillig sprang overbord. Half blev tilligemed sine Kjæmper ved Hjemkomsten indebrændt af sin Stedfader Aasmund, der havde svoret ham Troskabsed.

Halfdan svarte, Konge i det sydlige Norge, var Søn af Gudrød Veidekonge og ved dennes Død (810) kun ét Aar gammel. Han blev af sin Moder Aasa opdragen paa Agder, hvor han efter Sagaernes Beretning efter at være bleven voxen overtog Kongedømmet, men hvorfra han snart (827) begav sig til Vestfold og der nødte sin ældre Broder, Olav (Geirstad-Alv), til at dele Riget med sig. Halfdan fik den nordlige Del; derfra gjorde

han Tog mod Kong Gandalf paa Vingulmark, som han tvang til at afstaa Halvdelen af sit Rige. Efter mange Kampe lykkedes det ligeledes Halfdan at lægge Raumarike, Hedemarken, Thoten, Land og Hadeland under sig, hvorved han blev en særdeles mægtig Konge. Endnu mere udvidede han sit Rige, idet han giftede sig med en Datter af den gamle Konge Harald Guldskegg i Sogn og med hende fik en Søn, som den sønneløse Bedstefader lod tage til Arving. Kort efter den gamle Harald døde ogsaa hans Datter, Halfdans Hustru, tilligemed hendes unge Søn med Halfdan, hvorved denne arvede Sogn efter Sønnen. Samme Høst underlagde han sig ogsaa Resten af Vingulmark. Hans egentlige Rige (deri ikke indbefattet Sogn, som han lod styre af Atle Jarl,) strakte sig tilsidst fra Gudbrandsdalen og Østerdalen i Nord til Nordsjøen i Syd, fra Glommen og Vermlandsskogene i Øst til Grændserne af Valders, Hallingdal, Thelemarken og Agder i Vest, og han var ubetinget Norges mægtigste Konge paa den Tid. Han skildres som en forstandig og rettænkende Mand, der gav gode Love og selv var den omhyggeligste til at holde dem. Den allerede tidligere bestaaende Eidsivalag udvidede han. — Hans Død fortælles at være indtruffen ved, at han om Vaaren i Isløsningen vilde kjøre over en Bugt af den endnu islagte Randsfjord og omkom, idet Isen brast (ca. 860). Han siges at have været saa elsket af sine Undersaatter, at ethvert Fylke i hans Rige gjorde Krav paa at faa hans Lig og begrave det; man enedes tilslut om at dele det i fire Dele, som blev begravne paa fire forskjellige Steder.

Haliburton (udt. Hælibørtn), Thomas Chandler, engelsk-amerikansk Forfatter, f. i Nyskotland 1796, d. 1865, var en Tid Advokat i Halifax og blev 1842 Dommer ved Nyskotlands øverste Domstol. Kort efter reiste han imidlertid til England, hvor han forblev og 1859 valgtes til Parlamentsmedlem. Som saadan sluttede han sig til det konservative Parti, men ivrede ofte i sit Fødelands Interesse mod den engelske Kolonialpolitik. Som Forfatter optraadte han 1829 med et historisk og statistisk Verk over Nyskotland; 1835 paabegyndte han under Pseudonymet „Sam Slick" en Række Breve til et Blad i Halifax, hvilke ved sin tro og humoristiske Skildring af de spekulerende, praktiske og prosaiske Yankeer vakte stor Opmærksomhed. 1837 udkom de samlede i Bogform og efterfulgtes 1838 og 1840 af to nye Bind. Senere skildrede han paa samme Maade, men mindre heldig, engelske Forhold i „Sam Slick i England" (4 Bd., 1843—44). Af hans øvrige Skrifter kan endnu nævnes „Sam Slicks Træk af amerikansk Humor" (1852).

Halifax, 1) By i det engelske Grevskab York, med 66,000 Indb., er næst Leeds og Bradford Hovedsæde for den engelske Uldindustri og har ogsaa betydelige Bomulds-, Maskin- og Papirfabriker. 2) Hovedstad i den engelske Kolonі Nyskotland i Nordamerika, ved Atlanterhavet, er befæstet og har 30,000 Indb. samt ikke liden Skibsfart.

Halifax, Charles Montague, Greve af, engelsk Statsmand og Digter, f. 1661, d. 1715, virkede som Diplomat og Parlamentsmedlem for Vilhelm af Oraniens Valg til engelsk Konge, blev 1694 Skatkammerkansler, 1698 første Skatkammerkommissær og Medlem af Regentskabet under Kongens Fraværelse og 1700 Peer. Under Dronning Anna fjernedes han fra Ministeriet, men virkede for Skotlands Forening med England; efter Dronningens Død overbragte han Georg den første den Akt, som sikrede Huset Hannover Englands Trone.

Halikarnassos, gammel græsk By i Karien i Lilleasien, blev grundlagt af Udvandrere fra Troizen og Argos; af Alexander den store blev den erobret og delvis ødelagt, hvorefter den senere ikke hævede sig igjen. Her blev Historieskriverne Herodotos og Dionysios fødte. Levningerne af det berømte Mausoleum (s. d.) er i den nyere Tid udgravne.

Hall (udt. Haal), Anna Maria, f. Fielding, engelsk Forfatterinde, f. 1802, har i en Række Romaner, hvis Handling dels har en historisk Baggrund og dels foregaar i Nutiden, skildret Scener af Livet i Irland paa en sand og anskuelig Maade.

Hall, Basil, engelsk Sjømand og Reisende, f. 1789, d. 1844, indtraadte 1802 i den engelske Marine og gjorde Tjeneste i Amerika, Indien og Middelhavet, kommanderede 1816 en Slup, som ledsagede Lord Amhersts Gesandtskab til Kina og beseilede Koreas Kyst, blev derpaa Kaptein, gjorde et Krydstogt langs Sydamerikas Kyster og besøgte 1827—28 de Forenede Stater. Sine Reiser beskrev han i en Række interessante og underholdende Skrifter.

Hall, Karl Christian, dansk Statsmand, f. 1812, tog 1833 juridisk Embedsexamen, blev 1837 Auditør og 1847 tillige Docent i Romerret ved Kjøbenhavns Universitet; 1851 fik han Titel af Professor og var 1851—54 tillige konstitueret Generalauditør. Imidlertid havde han deltaget i den grundlovgivende Rigsforsamling og var bleven indvalgt i Folkethinget, hvor han 1854 var Ordfører for Mistillidsadressen mod Ministeriet Ørsted. Efter dettes Afgang blev han 1. A. Kultusminister i det nye Kabinet, i hvilken Stilling han bl. a. fik sat igjennem Lovene om Sognebaandets Løsning, Daabstvangens Ophævelse og en ny Ordning af Almueskolevæsenet. Efterat han 1857 var bleven Førsteminister og 1858 Udenrigsminister, nedlagde han 1859 Kultusportefeuillen; i December s. A. tog han med hele sit Ministerium Afsked paa Grund af Konflikter med Hoffet, men blev allerede faa Maaneder efter Konseilspræsident og Udenrigsminister, efterat Ministeriet Rotwitt var blevet opløst ved Rotwitts pludselige Død; 1861 blev han tillige Minister for Holsten og Lauenborg. I sin Notevexling med de tyske Magter om Holstens Forfatningsforhold havde han lidet Held med sig og stødte paa Modstand fra Hertugdømmernes Stænderforsamlinger. Forholdene ved Tronskiftet 1863 medførte hans Afgang, hvorefter han i Folkethinget var det nationalliberale Partis Fører. 1870—74 var han igjen Kultusminister i Holsteins Kabinet og gjennemførte bl. a. 1871 en ny Lov om Undervisningen i de lærde Skoler.

Hall, Marshall, engelsk Læge og Fysiolog, f. 1790, d. 1857, studerede i Edinburgh og senere i forskjellige europæiske Byer, hvorefter han nedsatte sig som praktiserende Læge, først i Bridgewater, senere i Nottingham og London. Han vandt især

et berømt Navn ved sine Undersøgelser over Rygmarvens Virksomhed og Nervesystemets Reflexfunktioner og har nedlagt Resultaterne deraf i talrige Skrifter.

Hallager, Georg Fredrik, norsk Jurist, f. i Kjøbenhavn 1816, d. 1876, kom 1827 til Bergen og blev fra denne Bys Skole Student 1833 og 1837 juridisk Kandidat. 1841 udnævntes han til Lektor og 1847 til Professor i Lovkyndighed ved Norges Universitet; 1864 blev han Assessor i Høiesteret. Han var Medlem af forskjellige Lovkommissioner og har som saadan havt Andel i flere vigtige Loves Forfattelse, især Arveloven. Af hans juridiske Skrifter, som nyder megen Anseelse, er følgende de vigtigste: „Den norske Obligationsret" (1860; 2den tildels omarbeidede Udgave besørget af Prof. L. M. B. Aubert 1879), „Den norske Arveret" (1862), „Den norske Søret" (2den Udg. 1873).

Hallager, Lorents, f. 1777, d. 1825, Læge i Bergen, udgav blandt flere Skrifter en „Norsk Ordsamling" (1802).

Hallam, Henry, engelsk Historieskriver, f. 1777, d. 1859, studerede i Oxford og London Retsvidenskaben, blev 1805 Medarbeider i „Edinburgh Review" og sluttede sig til Whigpartiet, men uden at tage personlig Del i Politiken. 1825 var han med at stifte Selskabet til nyttige Kundskabers Udbredelse. Hans vigtigste historiske Verker er „Blik paa Europas Tilstand i Middelalderen", (2 Bd., 1818) med et Supplement (1848), „Indledning i Europas Literatur i det 15de, 16de og 17de Aarh." (4 Bd., 1837—39) og især den udmærkede „Englands konstitutionelle Historie fra Henrik den syvendes Tronbestigelse til Georg den andens Død" (3 Bd., 1827).

Halland, Kystprovins i det vestlige Sverige, mellem Vestergötland i Nord, Vestergötland og Småland i Øst, Skåne i Syd og Kattegat i Vest, er for det meste flad, i det nordlige skovbevoxet, og rig paa Elve og Sjøer. Jorden er lidet frugtbar; fornden Agerbrug er Fædrift, Fiskeri og Industri de vigtigste Næringsveie. Halland udgjør et eget Län, 89½ Kv.mil stort, med 134,000 Indb. og er delt i 4 Fogderier. I geistlig Henseende hører det til Göteborgs Bispedømme og deles i 5 Provstier med 44½ Pastorat. — Halland hørte tilligemed Skåne fra de ældste Tider til Danmark, men blev ved Freden i Brömsebro 1645 midlertidig afstaaet til Sverige, med hvilket det for stedse forenedes ved Freden i Roskilde 1658. — Hallandsås, det høieste Punkt i Halland, ved dettes Sydgrændse, ca. 580 Fod høit.

Halle (Halle an der Saale), By i den preussiske Provins Sachsen, ved den høire Bred af Saale, med 61,000 Indb., et bekjendt Universitet (stiftet 1694) med ca. 900 Studerende, betydelig Industri, et Saltverk og Brunkulgruber. Her findes ogsaa de storartede Franckeske Stiftelser (se Francke).

Halleluja, hebr., „Lover Herren!", et i Bibelen, navnlig i Salmerne, ofte forekommende Ord, som undertiden ogsaa anvendes i nyere kristelige Salmer.

Haller, Albrecht von, schweizisk Læge, Naturforsker og Digter, f. i Bern 1708, d. 1777, studerede Medicin og Naturvidenskab i Tübingen og Leiden og derpaa høiere Mathematik under Bernoulli i Basel, nedsatte sig 1729 som praktiserende Læge i Bern, hvor han fra 1734 ogsaa holdt anatomiske Forelæsninger, og kaldtes 1736 til Professor i Göttingen, hvor han grundede flere videnskabelige Anstalter, deriblandt et Videnskabsselskab, til hvis stadige Præsident han blev valgt. 1745 valgtes han af Staden Bern til Medlem af dens store Raad og nedlagde 1753 sine Embeder i Göttingen for at tage Ophold i sin Fødeby, hvor han derpaa valgtes til Amtmand. — Af hans poetiske Arbeider kan mærkes hans „Digte" (oprindelig udgivne anonymt, 12te Udg. 1828), hans Hovedverk Læredigtet „Alperne" og nogle Romaner, alt væsentlig efter engelske Mønstre; af Betydning er ogsaa hans medicinske og naturvidenskabelige Skrifter paa Latin, i hvilke han bl. a. offentliggjorde sine Opdagelser i Embryologien og om Muskel-Irritabiliteten.

Halley (udt. Hælli), Edmund, berømt engelsk Mathematiker og Astronom, f. 1656, d. 1742, gjorde 1676 en Reise til St. Helena for at iagttage den sydlige Stjernehimmel, opdagede 1682 paa en Reise i Frankrige den efter ham opkaldte Komet, blev 1703 Professor i Geometri i Oxford, og 1720 kongelig Astronom i Greenwich. Han var den første, som gjorde opmærksom paa, at Venus's Gjennemgang kunde benyttes til at bestemme Solens Parallaxe. Efter Newtons Formler beregnede han Banerne for 24 Kometer, deriblandt den af ham selv opdagede, hvis Omløbsperiode han fandt at være 76 Aar. Af hans Skrifter er især „Tabulae astronomicae" (først udgivne efter hans Død) af Vigtighed.

Hallfred Vandrædaskald, Søn af Ottar Thorvaldsson paa Ylve (Ulvø) i Vesteraalen, der var udvandret til Island, var en af de berømteste Skalde paa Haakon Jarls og Olav Tryggvesssøns Tid. Hans Kvad indeholder paalidelige Efterretninger om Olav Tryggvesson, og baade Snorre Sturlesson og Kongesagaernes Forfattere henviser ofte til Hallfred som Hjemmelsmand. Et Par af hans Kvad er endnu saagodtsom fuldstændig opbevarede.

Hallier (udt. Hallir), Ernst, tysk Botaniker, f. 1831, lagde sig først efter Gartnerkunsten, studerede fra 1854 Filosofi og Naturvidenskab og blev 1864 Professor i Jena. Han er især bleven bekjendt ved sine Undersøgelser angaaende Gjæringsprocessen og de mikroskopiske Soparter, som fremkalder visse Sygdomme.

Halling, Honoratus, norsk Præst og religiøs Forfatter, f. i Nordre Odalen 14de Novbr. 1819, blev Student 1839, theologisk Kandidat 1843, pers. Kapellan i Aker 1847 og tog 1851 Afsked som saadan for at virke for Arbeidsklassens Vel i og udenom Kristiania, da Thranes Arbeiderurolighed stod paa. Han stiftede paa kristelig Grund det endnu bestaaende „Enerhaugens Samfund" og modtog Ansættelse som Præst for Arbeiderne ved Hovedjernbanen 1851—54 samt grundlagde Spareskillingsbanken, der siden stadig er gaaet fremad. Sommeren 1854 var han Orlogspræst med den i Anledning af Krimkrigen udrustede norsk-svenske Eskadre i Østersjøen og den derpaa følgende Vinter reiste han i Afholdssagens Tjeneste. Sommeren 1855 blev han kaldet til Garnisonspræst paa Horten, hvor han virkede til 1864, da han udnævntes til Sogne-

præst til Lom i Gudbrandsdalen, blev 1871 Provst i Nordre Gudbrandsdalens Provsti og 1875 Sognepræst til Østre Aker. Efterat han i nogle Aar havde udgivet „Søndagsblad for Menigmand", grundlagde han 1848 Bladet „For Fattig og Rig" og udgav det indtil 1855. Han har desuden udgivet „Søndagsbog for Søfarende", der fremdeles bruges tilsjøs, Rambachs „Betragtninger over Kristi Lidelse", „Husandagtsbog til hver Dag i Aaret" samt „Kristelig Haandbog for Tjenestetyende" og er Forfatter af „En liden Postille for Børn" (nu i 5te Oplag) m. fl. Skrifter.

Hallingdal (oldnorsk Haddingjadalr), et ca. 15 geogr. (10 norske) Mil langt, af mægtige Fjelde begrændset Dalføre i Buskeruds Amt, gaar fra Hallingskarven (s. d.) først mod Nordøst og derpaa mod Sydøst til Krøderens nordlige Ende. Dalen omgives i Nord af Valdersfjeldene, i Øst af Ringerike, i Syd af Krødsherred og Numedal og i Vest af de store Fjeldvidder, som danner Grændsen mellem Bergens og Akershus Stifter. Den udgjør et eget Fogderi, og indbefatter 4 Prestegjeld. — Hallingdalselven, Dalførets Hovedvasdrag, kommer fra nogle Fjeldvande mellem Reinsfjeldet og Hallingskarven og falder i Krøderen. Den optager talrige Bielve, hvoraf Hemsedalselven er den vigtigste.

Hallingskarven og **Hallingskeilen**, to mægtige Fjeldhøider paa Grændsen mellem Buskeruds og Søndre Bergenhus Amter, det første 5,000, det sidste 5,500 Fod høit. Begge har Snebræer.

Halliwel, James Orchard, engelsk Literaturhistoriker, f. 1821, gjorde sig først bekjendt ved at udgive Sir John Mandevilles Reisebeskrivelser, foretog derpaa Undersøgelser over Manuskripterne i Chetham-Bibliotheket i Manchester og udgav en af ham opdaget Roman paa Vers fra det 15de Aarh., „Torrent of Portugal". Senere har han bl. a. skrevet „Shakespeares Levnet", „Lexikon over forældede og provinsielle Ord" m. m. samt udgivet „Kongerne af Englands Breve".

Hallkell Agmundssøn (Krokedans), norsk Baron omkring 1280, var en af de Mænd, som styrede Riget under Erik Magnussøns Mindreaarighed, og som begyndte Kampen mod Geistlighedens overhaandtagende Magt og Indflydelse. Herfor blev han lyst i Ban, men ved store Gaver vandt han flere indflydelsesrige Geistlige for sig, saa at Banlysningen ligeoverfor ham ikke fik stort at betyde. 1283 gik han som Gesandt til den tyske Keiser Rudolf af Habsburg for at faa ordnet en Tvist mellem Norge og Hansestæderne og førte ogsaa paa Norges Vegne Underhandlinger med Danmark. Han var senere Hertug Haakons Befalingsmand paa Borgen paa Aakeberg ved Oslo; her blev han 1287 tagen tilfange af Alv Erlingssøn og kastet i Fængsel samt derpaa mod Tro og Love ført til en Ø ved Glommens Munding og dræbt.

Hallkell Huuk, norsk Lendermand fra Søndmøre, af den mægtige Blindheimsæt, traf paa en Reise til Orknøerne sammen med Harald Gille, som fulgte med ham til Norge og der optraadte som Tronprætendent. Han kom derved i stor Yndest hos Harald, og hans Sønner Simon Skaalp og Jon blev senere gifte med Kongens Døtre. Efter Haralds Død tog Hallkell hans Søn Eysteins Parti, medens hans Sønner fulgte Inge i Brødrenes Kamp om Tronen.

Hallkell Jonssøn paa Blindheim, Sønnesøn af Hallkell Huuk, tog i Krigen mellem Sverre og Magnus Erlingssøn Parti for den sidste, med hvis Søster Ragnhild han var gift. Efter Magnus's Fald underkastede han sig Sverre og blev Lendermand, men sveg snart sin Ed og var den egentlige Stifter af Øfteggernes Parti. I Slaget i Florevaag 1194 faldt han, og hans Flok adsplittedes.

Hallström, Ivar, begavet svensk Pianist og Komponist, f. 1826, studerede først Retsvidenskaben og betraadte Embedsbanen, men ofrede sig snart helt for Musiken. 1853 blev han Bibliothekar hos daværende Prins, nu Kong Oskar; 1861 overtog han Ledelsen af Adolf Lindblads Musikskole. Han har skrevet flere Pianokompositioner, Sange med Pianoakkompagnement, flerstemmige Sange (især „Blommornas undran" for Soli, Kor og Piano til Text af Kong Oskar) samt Operaen „Den bergtagna".

Hallucinationer, se Sandsebedrag.

Hallue (udt. Ally) eller Quérieux, en liden Biflod til Somme i det franske Departement Somme, er bekjendt ved det Slag, som fandt Sted her den 23de December 1870, i hvilket Tyskerne under Manteuffel slog Franskmændene under Faidherbe.

Halluin (udt. Allyæng), By i det franske Departement Nord, 2 Mil nord for Lille, med 13,000 Indb. og betydelig Fabrikdrift.

Hallvard den hellige, en Fætter af Olav den hellige og Harald haardraade, var Søn af en rig og anset Bonde, Vebjørn, som boede paa Huseby i Lier og drev betydelig Handel. Da Hallvard, som stedse udmærkede sig ved Gudsfrygt og Retsindighed, blev voxen, deltog han i Faderens Handelsforretninger; engang, da han skulde begive sig ud paa en Reise og vilde ro over Dramsfjorden, kom en Kvinde og bad om at faa være med, da hun forfulgtes af Folk, som falskelig beskyldte hende for Tyveri. Hallvard tog hende med, men Forfølgerne roede efter og dræbte baade ham og Kvinden, hvorpaa de bandt en Sten ved hans Lig og sænkede det i Fjorden. Senere flød det op, og det Rygte udspredte sig, at mange Undere og Jertegn havde fundet Sted ved Liget. I Harald haardraades Tid blev det bisat i Oslo, og St. Hallvard dyrkedes siden som Norges mest anseete Skytshelgen næst efter St. Olav. Hans Helligdag var den 15de Mai.

Hallvard Guldskø, Hirdmand hos den norske Konge Haakon Haakonssøn, sendtes 1261 af denne til Island for at paaskynde Dens Forening med Norge. Han fik ogsaa samme Vinter de fleste Høvdinger til at underkaste sig Haakon; senere fulgte de øvrige efter, og Hallvard kan derfor betragtes som den, der istandbragte Foreningen.

Hallvard paa Saastad (i Stange, Hedemarken), en af Baglernes mægtigste Høvdinger under de borgerlige Uroligheder i Norge, var først Magnus Erlingssøns Lendermand; efter hans Fald forenede han sig med Biisp Nikolaus i Oslo og Baglerne for at bekjæmpe Sverre. Han faldt 1199 som Anfører for Baglernes Flaade i Sjøslaget paa Strindfjorden ved Trondhjem.

Halm, Friedrich, Pseudonym for Friherre Münch-Bellinghausen (s. d.).

Halmstad, By i Halland i Sverige, ved Nissåens Munding, har 7,200 Indb., en lærd Skole, en Bandkuranstalt, Klædefabriker og Bryggerier og er Sæde for Länshøvdingen i Hallands Län. I Kalmarunionens Tid var Halmstad ofte Mødested for Udsendinge fra de tre nordiske Lande.

Haloider (Saltdannere), naturlig Gruppe af de 4 Elementer (Grundstoffer), Chlor, Brom, Jod og Fluor, der direkte forbinder sig med Metallerne til Salte, Haloidsalte, som ikke indeholder Surstof, f. Ex. Chlornatrium (Kogsalt), og med Vandstof til Syrer, f. Ex. Chlorvandstof (Saltsyre).

Hals (Collum), den Del af Hvirveldyrenes Legeme, som forbinder Hovedet med Kroppen. Halsen omslutter hos Mennesket de 7 Halshvirvler, (hvis Antal hos forskjellige Hvirveldyr kan være større, f. Ex. hos Fuglene, hvor der findes indtil over 20 Halshvirvler), Tungebenet, Spiserøret, Luftrøret, Muskler, Blodkar og Nerver.

Hals, Frans, hollandsk Maler, f. 1584, d. 1666, var i sin Kunst ikke lidet beslægtet med Rembrandt. Han hører til de ypperste samtidige Portrætmalere og blev kun overtruffen af Van Dyck. Især er hans Evne til aandrigt at opfatte og gjengive Karakteren fortrinlig. Hans Hovedverker, Portræter og „Regentstykker", findes i Haarlem. — Ogsaa hans Sønner samt hans Broder Dirk Hals (d. 1656) var fremragende Malere.

Hals og Haand var en Ret og tilsvarende Pligt for visse, almindeligst adelige, Jordegodsbesiddere til at paatale Forbrydelser begaaede af deres Undergivne paa det dem tilhørende Gods, lade Forbryderne anholde og de over dem affagte Domme fuldbyrde. Omkostningerne herved maatte Godsbesidderen selv bære, hvorimod de af Gjerningen flydende Bøder og det forbrudte Gods tilfaldt ham (se Sekt- og Sagefaldsret).

Halse, Prestegjeld paa Nordmøre, Romsdals Amt, bestaar af Sognene Halse og Tustern.

Halsesyge, den trondhjemske, se Diphtheritis.

Halsnø, en 2 Mil lang Ø mellem Bømmelfjorden og Kvindherredsfjorden i Søndre Bergenhus Amt, tilhører dels Fjælbergs, dels Skoneviks Prestegjeld. Paa denne Ø laa Halsnø Kloster, der først nævnes ved Midten af det 13de Aarh. som et Augustinerkonvent af Helligaandsordenen, altsaa som Klosterhospital. Efter 1539 gaves Halsnø med Klostret i Len eller pantsattes af Kongen til forskjellige, indtil de 1664 sammen med Hardanger lagdes under det nye oprettede Bergenhus Amt. — Af Klostrets Bygninger staar endnu nogle ubetydelige Levninger igjen. Dets Historie beretter meget udførlig om Klosterlivet og de indre Forhold og belyser derved det norske Klostervæsen paa en karakteristisk Maade.

Halvaber (Lemures), Underorden af Abernes Orden, med slank Legemsbygning, store Øine og bløde, laadne Haar; Tungen er forsynet med et eget Appendix, Undertungen, som ikke findes hos noget andet Pattedyr. De er alle Natdyr og holder kun til i Træer. Af Halvaberne bebor de allerfleste Madagaskar, enkelte de tilstødende Dele af Afrika og de sydasiatiske Øer; deres Næring bestaar af Frugter og Insekter.

Halvgræs (Cyperaceæ), græsagtige Sumpvexter, der findes udbredte over hele Jorden, dog hyppigere i de kolde Lande. Bladskeden er hel; Stilke og Blade er ru, saa at de danner daarlige Fodervexter. Herhen hører Stargræs (Carex), Myruld (Eriophorum) og Kongleſiv (Scirpus).

Halvklæde, se Klæde.

Halvkugler, de Magdeburgske. Otto von Guerike, Luftpumpens Opfinder, lod af Kobber gjøre to hule Halvkugler, hvis Rand passede nøie sammen. Randen blev besmurt med Talg, og Halvkuglerne derpaa trykkede sammen, saa at de sluttede lufttæt til hinanden; gjennem en Hane blev Luften pumpet ud af Kuglen. Disse Halvkugler, som før af sig selv faldt fra hinanden, var nu af Luftens Tryk udenfra saa haardt sammenpressede, at flere Heste fra hver Side maatte spændes for de Ringe, hvormed Halvkuglerne var forsynede, for at rykke dem fra hinanden. Dette Forsøg blev 1650 paa Rigsdagen i Regensburg udført i Overvær af Keiser Ferdinand den tredie og flere Fyrster og høie Herrer, til stor Forundring for alle Tilskuere. — Halvkugle, se Kugle.

Halvmaane, Demilune, Udenverk ved det bastionerede Befæstningssystem, udgjøres af to Facer med en Grav foran. — Halvmaane kaldes ogsaa et i Janitscharmusiken brugeligt Instrument.

Halvskjærm (Corymbus) kaldes en Blomsterstand med stilkede Blomster, der rækker op til samme Høide (f. Ex. hos Løn, Kirsebær).

Halvsyn, Hemiopi, en sygelig Tilstand i Øiet, hvorved de Gjenstande, som ligger i den ene Halvdel af hvert Øies Synsfelt, ikke sees. Halvsyn beror paa en Svækkelse i den korresponderende Del af Nethinden.

Halvtone, i Tonesystemet det mindste særskilt benævnte Interval (se Tonesystem).

Halvvingedækkede, se Tæger.

Halvø, i den geografiske og topografiske Videnskab en Del af et Fastland eller en Ø, som springer frem i Vandet og paa de tre Sider omgives af dette. Smaa Halvøer kaldes Næs; naar en Halvø er meget smal i Forhold til sin Længde, faar den Navn af Landtunge.

Hamadan, det gamle Ekbatana, By i Persien, ved Foden af Bjerget Elevend (Arvend), med 70,000 Indb.

Hamadryader, d. s. s. Dryader (se Gudelære, den græske).

Hamah, Romernes Epiphania, By i Syrien ved Floden Nahr-el-Aasi (Orontes), med 30,000 Indb., Væverier og Handel.

Haman, ifølge Beretningen i Esthers Bog den persiske Konge Ahasverus's Yndling, søgte at overtale Kongen til at udrydde Jøderne, men denne Plan blev Anledning til hans Fald, idet han styrtedes af Dronning Esther og hendes Onkel Mardochai og blev hængt i den Galge, som han havde reist for den sidste.

Hamann, Johann Georg, tysk Filosof og Forfatter, f. 1730, d. 1788, lagde sig efter Filologi og Kritik uden dog at øve disse Fag noget indtrængende Studium; senere levede han som Huslærer og Handelsreisende samt som Indehaver af flere offentlige Ansættelser, uden nogensteds at føle sig egentlig tilfreds. I sine Skrifter, der mest var formede som Brochurer og Flyveblade, bekjæmpede han paa den ene Side den saakaldte Oplysningsperiodes Idéer og den franske Materialisme, paa den anden Side visse Mangler ved Kants System. Hans Skrifter er flere Gange udgivne samlede.

Hamar, By i Hedemarkens Amt, paa Mjøsens Østside, med 2,300 Indb. Byen, som anlagdes 1848,

er Stiftsstad for Hamar Stift og Sæde for dets Overøvrighed. — Det gamle Hamar, der laa lidt nordenfor det nye, anlagdes 1152, og kort efter oprettedes her af den pavelige Legat Nikolaus (senere Pave Hadrian den fjerde) et Bispesæde, som tilligemed Byens heldige Beliggenhed i Centret af de sønden-fjeldske Oplande bidrog meget til dens Opkomst. Den stal, da den var paa sit høieste, med sine mange Haver have havt en Udstrækning af en halv Mil. Foruden den prægtige Domkirke, hvoraf der endnu staar nogle Ruiner tilbage, havde Byen to andre, Korskirken og St. Jørgens Kirke, samt to Klostre. Under Borgerkrigene i det 12te og 13de Aarh. led Byen meget, især paa Grund af, at dens ledende Mænd ivrig tog Parti for Magnus Erlingsøn og Baglerne. Men dens Velstand blomstrede alligevel, og i Begyndelsen af det fjortende Aarh., under Haakon Magnussøns Regjering, var Byen paa sit Høidepunkt; den havde da atten hundre vaabendygtige Mænd. Først ved den sorte Død fik Hamar et alvorligt Knæk, og da Hamars Bispeembede under Norges Forening med Danmark blev nedlagt, tabte Byen lidt efter lidt sin tidligere Anseelse. Endelig blev den fuldstændig ødelagt under Syvaarskrigen, idet et svensk Korps i Februar 1567 afbrændte Byen. Under Dansketiden gjordes der vel enkelte svage Forsøg paa Byens Gjenopbyggelse, men uden Held. — Hamar Stift indbefatter Hedemarkens og Kristians Amter.

Hamasa, egentl. „Tapperhed", Titel paa en Samling af gamle arabiske Digte, tildels fra Tiden før Muhamed; den er samlet af Digteren Abu-Temmâm (d. 845) og er af stort Værd ved sine levende og anstuelige poetiske Skildringer af Arabernes Liv.

Hamburg, Fristad, Tysklands største Handelsby, ligger ved Floden Alsters Udløb i Elben, ca. 15 Mil ovenfor dennes Munding i Nordsjøen, har 265,000 Indb. og iberegnet Forstæderne 348,000; til Byen hører desuden nogle i Nærheden beliggende Landsbyer og Øer, Amtet Ritzebüttel med Den Neuwerk og Amtet Bergedorf, saaledes at det hele „Hamburger Gebet" er $7^1/_4$ Kv.mil stort og har 389,000 Indb. Byens ældre Dele, som nu efterhaanden forsvinder, har trange Gader; de efter Branden 1842 gjenopførte Strækninger er derimod prægtig bebyggede; blandt offentlige Bygninger mærkes Nikolaikirken med et 459 Fod høit Taarn, Børsen og det storartede nye Skolehus, som har Lokaler for Byens Bibliothek (300,000 Bd. og 5,000 Haandskrifter) og et naturvidenskabeligt Museum; foruden disse findes ogsaa flere naturvidenskabelige Samlinger samt af Undervisningsanstalter et lærd og Real-Gymnasium, Johanneum, en Navigationsskole, et Handelsakademi m. m. Indbyggernes vigtigste Næringsvei er Handelen; Værdien af de indførte Varer beløb sig 1875 til 1,907 Mill. Reichsmark (over Udførselen savnes bestemte Angivelser). 1876 ankom 5,433 og afgik 5,481 Skibe, foruden Fartøierne paa Elben. 1875 bestod Byens Handelsflaade af 443 Skibe med en samlet Drægtighed af 219,567 Tons. I Forbindelse med Sjøfarten staar Sjøforsikringsvæsenet; 1873 fandtes 21 Sjøforsikringsselskaber, som repræsenterede en samlet Assurancesum af 1240 Mill. Mark. Vexelmarkedet er ogsaa et af Europas betydeligste, og dets Omsætning udgjorde 1866—69 i Gjennemsnit over 1,000 Mill. Reichsmark aarlig. Af Banker findes „Norddeutsche Bank" (45 Mill. Mark Kapital), „Hamburger Bank", „Vereinsbank" og „Diskontobank". En vigtig Rolle i Byens Forretningsliv spiller Emigranttrafiken, idet der 1875 over Hamburg udvandrede over 31,000 Mennesker til Amerika. — Hamburg blev efter Sagnet grundlagt af Karl den store 810; 834 grundedes her et Erkebispedømme, som 845 flyttedes til Bremen, da Hamburg var ødelagt af Danskerne. I det 12te Aarh. kom Byen under de holstenske Grevers Høihed, men 1215 fik den af Keiser Otto en fri Rigsstads Værdighed, og Afhængighedsforholdet til Danmark ophævedes i Virkeligheden 1223, skjønt det lige til Kristian den fjerdes Tid vedblev at bestaa i Navnet. I det 14de Aarh. udviklede sig Hanseforbundet, af hvilket Hamburg blev et fremragende Medlem, hvis Velstand stedse var i Stigende. 1529 indførtes den lutherske Reformation. Under Krigen mellem Frankrige og Tyskland i Begyndelsen af dette Aarh. led Hamburg overordentlig meget, men blomstrede hurtig op igjen; 1815 indtraadte Byen som en af de fire Fristæder i det tyske Forbund. Gjennem flere indbyrdes Partistridigheder er den bestaaende Forfatning af 1868 udviklet; den er demokratisk-republikansk med et Senat bestaaende af 2 Borgermestre, 16 Senatorer og 2 Syndici som øverste Myndighed; ved Siden af dette staar Borgerrepræsentationen, der bestaar af 196 Medlemmer og vælges paa 6 Aar. Den øverste dømmende Magt er Overappellationsretten i Lybek. Byen er Frihavn og har sit eget Handelsflag (en hvid Borg med tre Taarne paa rød Grund). Statens Indtægter udgjorde 1876 over 24 Mill., Udgifterne henimod 26 Mill. Mark. Statsgjelden var 1874 henimod 124 Mill. Mark.

Hameln, By i den prenssiske Provins Hannover, ved Floden Weser, med 10,000 Indb., Maskinfabriker, Spinderier og Lærefisferier.

Hamerling, Robert, østerrigsk Digter, f. 1830, studerede Medicin, Filologi og Filosofi og blev 1855 Professor ved Gymnasiet i Triest, fra hvilken Stilling han 1866 tog Afsked paa Grund af Sygelighed. Senere har han levet som Privatmand, alene sysselsat med sine digteriske Arbeider. Allerede i en ung Alder havde han skrevet talrige Digte, som 1859 udkom samlede under Titelen „Sinnen und Minnen". Andre mindre Arbeider, deriblandt „Venus i Exil", er optagne i hans „Samlede mindre Digtninger" (1871). Mest Berømmelse har han vundet ved sine store episke Digte „Ahasverus i Rom" (1866), „Kongen af Sion" (1868) og „De syv Dødssynder" (1873), hvis filosofiske Tankerigdom forenet med en overvældende Fantasi og en sjelden Pragt og Yppighed i Skildringerne gjør dem til mærkelige Fremtoninger i den nyere Poesi. Ogsaa hans Roman „Aspasia" (1876) har vundet stort Bifald for sine aandrige og fine Skildringer af Livet i Athen paa Perikles's Tid.

Hamilkar, Navn paa flere i Historien bekjendte Karthagere, af hvilke især er at mærke Hamilkar med Tilnavnet Barkas (d. e. Lynet), der 247 blev Karthagernes Overfeltherre i den første puniske Krig og i tre Aar holdt sig mod Romerne paa et Bjerg ved Palermo, derpaa erobrede Byen Eryx og satte sig fast der, indtil han 241 ved Catulus's Seier over Hanno nødtes til

at slutte Fred. Efter sin Hjemkomst bekjæmpede han de mod Karthago oprørske Leietropper og afrikanske Bundsforvandte, som han overvandt efter en treaarig Krig. Senere drog han med en Hær til Spanien, underkastede sig Størstedelen af dette Land, men faldt her 229. — Han var Hannibals Fader.

Hamilton (udt. Hæmilt'n), 1) By i Grevskabet Lanark i Skotland, 2 Mil sydøst for Glasgow, ved Floden Clyde, med 11,000 Indb. 2) By i Vestkanada, ved Ontariosjøen, med 27,000 Indb., livlig Handel og storartede Jernbaneverksteder.

Hamilton, gammel skotsk Adelsslægt, nedstammer fra Sir Walter Hamilton, som nævnes 1292. — James Hamilton, d. 1460, ophøiedes 1455 til Lord og Peer af Skotland. — Hans Søn James Hamilton, d. 1479, udvidede Slægtens Besiddelser ved Giftermaal med en Søster af Jakob den tredie. — Hans Søn James Hamilton, Greve af Arran, d. 1529, deltog i Regjeringen under Jakob den femtes Mindreaarighed. — Hans Søn James Hamilton, Greve af Arran, fik 1549 af Henrik den anden af Frankrige Hertugdømmet Châtelherault og udnævntes af det skotske Parlament efter Jakob den femtes Død til præsumtiv Tronfølger og Regent under Maria Stuarts Mindreaarighed, men da han begunstigede Reformationen, saa han sig 1554 nødt til at overgive Regentskabet til Enkedronningen, Maria af Guise. Under Stridighederne mellem Maria Stuart og hendes Halvbroder Murray holdt Familien Hamilton med Maria og maatte efter dennes Flugt til England udstaa mange Forfølgelser. Et Medlem af Slægten, James Hamilton, myrdede 1570 Murray, hvilken Begivenhed for en kort Tid skaffede Familien Overvegten, men snart efter blev Grev Lennox ved engelsk Indflydelse Regent og lod 1571 John Hamilton, Erkebiskop af St. Andrews, henrette. Opbragt herover traadte Hertugen af Châtelherault i Spidsen for sit Parti, besatte Hovedstaden og indtog Stirling, hvor Grev Lennox blev dræbt, men trak sig allerede 1572 tilbage og døde 1575. — Hans Søn James Hamilton, mistede som ivrig Protestant sit franske Hertugdømme og døde vanvittig; hans Brødre John (d. 1604) og Claude Hamilton, flygtede til England, men vendte efter James Stuarts Død tilbage og blev vel modtagne af Jakob den sjette; Claude Hamilton blev Stamfader til Markierne af Abercorn. Johns Søn James Hamilton var Jakob den sjettes Ynding og døde 1625, som man troede forgivet af Hertugen af Buckingham. — Hans Søn James Hamilton, f. 1606, var en trofast Tilhænger af Karl den første. Han deltog med et Hjelpekorps under Gustav Adolf i Slaget ved Leipzig, men vendte snart tilbage til England for at bistaa Kongen mod det hans fiendtlige Parti; han fangedes og henrettedes 1649, saa Uger efter Karl. Da han ingen Sønner efterlod sig, arvede hans Broder William Hamilton, Greve af Lanark, hans Værdighed. Han stod i Begyndelsen af Borgerkrigen paa Parlamentets Side, men sluttede sig senere til Kongen og blev efter dennes Henrettelse Anfører for den Hær, som forsvarede Karl den andens Sag. Han døde 1651 af de Saar, han havde faaet i Slaget ved Worcester. Med ham uddøde Slægtens mandlige Linie, hvorefter William Douglas, Greve af Selkirk, som var gift med en Datter af den første Hertug af Hamilton, succederede. Af hans Sønner døde Archibald Hamilton som Admiral 1757. Hans Søn William Hamilton, f. 1730, d. 1803, var 1764—1800 engelsk Gesandt i Neapel, deltog i Udgravningerne i Pompeji og Herkulanum og erhvervede sig et ansét Navn som Arkæolog. Han var gift med den berygtede Lady Emma Hamilton, f. 1761, d. 1815, som bl. a. i længere Tid var Admiral Nelsons Elskerinde. — Af senere Medlemmer af Familien (af Sidelinien Abercorn) kan mærkes James Hamilton, Hertug af Abercorn, f. 1811, som 1866—68 var Vicekonge i Irland; hans Søn George Hamilton, f. 1845, har siden 1868 været konservativt Medlem af Underhuset.

Hamilton, Anthony, Greve, af en Sidelinie af den skotske Adelsslægt af samme Navn, f. 1646, d. 1720, opholdt sig længe i Frankrige og skrev paa Fransk flere Samlinger aandrige, men frivole Fæventyr; han udgav ogsaa sin Svoger Grammonts Memoirer.

Hamilton, Alexander, amerikansk Statsmand, f. 1757 paa Den Nevis i Vestindien, d. 1804, kom i en ung Alder til New-York og begyndte fra 1774 at tage Del i Striden mellem England og dets amerikanske Kolonier, hvis Rettigheder han forsvarede i Tale og Skrift. Ved Krigens Udbrud traadte han ind i den nordamerikanske Hær, blev 1777 Washingtons Adjutant og ydede ham stor Nytte som Raadgiver. Efter Fredsslutningen lagde han sig efter Retsvidenskaben, blev Advokat og indvalgtes i Kongressen, havde 1787 vigtig Del i Udkastet til Unionsforfatningen og blev 1789 Skatkammersekretær, i hvilken Stilling han grundede Nationalbanken og ordnede de Forenede Staters Finanser. 1798 valgtes han til Arméens Næstkommanderende og efterfulgte ved Washingtons Død 1799 denne som Øverstbefalende. Af politiske Grunde kom han 1804 i Duel med Oberst Burr og døde af de Saar, han derved fik.

Hamilton, Henning Ludvig Hugo, Greve, svensk Statsmand, f. 1814, indtraadte som Underløitnant i Artilleriet, tog 1830 Kancellisteexamen og senere Examen som Artilleriofficér, gjorde 1835—36 en Udenlandsreise for at studere Forbedringerne i Artilleriet og blev 1837 Lærer i Taktik ved Læreanstalten for Linieofficérer. 1847 blev han Major og Chef for daværende Kronprins Karls Stab og 1852 Landshøvding i Østergötland. Allerede 1840 havde han begyndt at tage Del i det politiske Liv som Medlem af Ridderhuset; 1846—47 var han med i Komitéen for Nationalrepræsentationens Omdannelse og var 1848, 1853—54 og 1856—58 Landmarskal. 1858 blev han Statsraad og 1859 Chef for Undervisnings-Departementet, men gik af igjen 1860; 1861 blev han norsk-svensk Gesandt i Kjøbenhavn, hvor han førte Underhandlingerne om en nærmere Sammenslutning af de nordiske Magter. Da disse Forhandlinger 1864 afbrødes, tog han sin Afsked. 1866 blev han valgt til Medlem af Rigsdagens første Kammer, hvor han har øvet megen Indflydelse. Siden 1872 er han Kansler for de svenske Universiteter. Han har udgivet flere Skrifter, mest af militærvidenskabeligt og politisk Indhold.

Hamlet eller **Amleth**, efter Saxos Beretning en Søn af den jydske Konge Horvendil, anstillede sig, da hans Farbroder Fenge havde dræbt hans Fader og ægtet hans Moder samt bemægtiget sig Riget, som sindsforvirret for derved mere uforstyrret at kunne gjennemtænke og udføre sine Hevnplaner. Af Farbroderen, som anede Uraad sendtes han til England, hvor han vandt Kongens Venskab; med hans Bistand fældte han, da han var kommen hjem igjen, Fenge og overtog Kongeværdigheden. Hans Grav vises dels i Jylland, dels paa Sjælland. Af Beretningerne om ham har Shakespeare taget Stoffet til sin berømte Tragedie „Hamlet".

Hamm, By i den preussiske Provins Westfalen, ved Floden Lippe, 5 Mil sydøst for Münster, med 19,000 Indb. og Fabrikation af Jernvarer.

Hammarsköld, Lorenzo, svensk Forfatter, f. 1795, d. 1827, var siden 1806 Amanuensis ved det kongelige Bibliothek i Stockholm og fik senere Titel af Bibliothekar. Han var en af de ivrigste Bekjæmpere af den franske klassiske Smag i Literaturen og en af dem, som brød Banen for Nyromantiken især gjennem sine Afhandlinger i Tidsskriftet „Polyfem". Hans „Svenska Vitterheten" (2den Udgave, bearbeidet af Sondén, 1833) er vigtig for Kjendskabet til de svenske literære Forhold før og under hans Levetid; hans poetiske Arbeider er derimod uden Værd.

Hamme, By i den belgiske Provins Østflandern, 4 Mil nordøst for Gent, med 10,000 Indb. og Lindyrkning.

Hammer, Hjalmar Fridtjov, norsk Skuespiller, f. i Ekersund 16de Novbr. 1847, blev Student 1866 og debuterede 12te Jan. 1870 paa Kristiania Theater. Dette forlod han i Febr. s. A. for at slutte sig til det under Bjørnsons Ledelse oprettede „Norske Theater" i Møllergaden, hvoraf han fra Septbr. var Medlem, indtil han i Marts 1872, efter at have spillet i Bergen og Trondhjem, ved Sammensmeltningen af begge Theatre gik over til Kristiania Theater, hvor han siden har været engageret. Han har navnlig været anvendt i Elskerroller og har gjort megen og velfortjent Lykke ved den ungdommelige Frikhed og Varme, hvormed han har udført disse, og hvori han heldig understøttes navnlig af sit smukke, sympathiske Organ. Ogsaa i flere Karakterroller har han lagt betydeligt Talent for Dagen. Af hans Roller kan nævnes Tadeo i „Den Yngste" (Debut), Henri de Flavigneul i „Naar Damer fører Krig", Cassio i „Othello", Gringoire, Karl Folkunge, Rolla i „Det ubekjendte Mesterverk", Hamlet, Ambrosius, Erasmus Montanus, Perdican i „Man spøger ikke med Kjærlighed", André i „Dora", Hagbart i „Leonarda" og Doktor Rank i „Et Dukkehjem". Han har i det hele spillet 217 Roller og er den forholdsvis mest anvendte af alle norske Skuespillere.

Hammer, Julius, tyst Digter, f. 1810, d. 1862, skrev 1834 et Lystspil, som bragte ham i Forbindelse med Tieck og foranledigede ham til at ombytte sine juridiske Studier med literær Virksomhed. 1838—45 udgav han en Række Novellesamlinger, som imidlertid ikke gjorde nogen videre Lykke. Fra 1851 slog han med afgjort Held ind paa den lyrisk-didaktiske Retning og frembragte her en Række Samlinger af fintformede og ædelt tænkte Smaadigte. Senere beskjeftigede han sig meget med den orientalske Poesi, som fik Indflydelse paa hans Digtsamling „Under Halvmaanen, en osmanisk Sangbog" (1860). Som Romanforfatter optraadte han 1856 med „Einkehr und Umkehr", hvori han søgte at forsone Livets Idealitet med Virkeligheden.

Hammer, Hans Jørgen, dansk Maler, f. 1815, uddannede sig ved Kjøbenhavns Akademi og udstillede fra 1845 Figurbilleder i den Eckersbergske Skoles Stil. 1848 indtraadte han i Armeen som Frivillig og avancerede til Kaptein, hvorpaa han 1861 tog Afsked. 1856—59 gjorde han en Reise til Italien. Af hans Billeder er de mest bekjendte „Torvet i Ariccia" og „Baggesen i Besøg hos Grev Schimmelmann". — Hans Broder William Hammer, f. 1821, er en dygtig Blomstermaler.

Hammer, Præstegjeld i Søndre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Hammer, Melland, Alversund og Aasene.

Hammer Gaard, se Storhammer.

Hammer, Værktøi til Slag, forkommer hos de forskjellige Haandværkere i de forskjelligste Former. Af Smedehammere har man større og mindre, alt eftersom de er bestemte til at føres med én eller med begge Hænder. Ved Forarbeidelsen af større Smedejernsager bruges ofte Hammere, som drives med Damp- eller Vandkraft. Damphammere bygges nu i Regelen paa den Maade, at Dampmaskinens Cylinder stilles med Bunden op og Hammeren, som bevæger sig op og ned i Falser mellem svære Opstandere, fæstes ved den stærke, nedadrettede Stempelstang. Damphammere findes i forskjellige Størrelser, ligetil en Vegt af 100,000 Pund og spiller foruden i Jernverkerne (se Jern) navnlig en vigtig Rolle ved Forarbeidelsen af de moderne Kjæmpekanoner (se Kanoner); en af deres væsentligste Fordele er den Lethed, hvormed Slagenes Hurtighed og Styrke kan reguleres ved Dampcylinderens Ventil. — Vandhammere er oftest satte paa et Skaft af Jern eller Træ, der dreier sig om en horizontal Axe og paa hvilket Vandhjulets Axe virker ved de paa den fæstede Kamme. De letteste Vandhammere løftes ved Kammenes Tryk ovenfra nedad paa Skaftet bagenfor dettes Axe; ved større Hammere paavirkes Skaftet mellem Hammeren og Omdreiningspunktet (Brysthammere), og de største løftes foran Hammeren. — Den Del af en Hammer, som er bestemt til at virke umiddelbart paa den Gjenstand, som bearbeides, kaldes Bane, især hvis den er bred og flad; er den derimod smal og afrundet, kaldes den gjerne Pen og kan da enten sidde paalangs eller paatvers. De mindste Hammere for Haandkraft er ofte helt af Staal, de større af Smedejern med fastsveiset Staalbane; Damp- og Vandhammere er gjerne af Støbejern med en Bane af forstaalet Smedejern.

Hammerfest, Norges og tillige Europas nordligste By (70° 39'), ligger i Finmarkens Amt, paa den vestlige Side af Kvaløen, omtrent en kjedelformet, ligesom i Fjeldmassen udmineret Bugt eller Vaag, omgiven af høie og bratte Fjeldaaser. Den har 2,200 Indb., og dens Næringsveie er næsten udelukkende Handel og Fiskeri. Skibsfarten er ubetydelig, uagtet Byen har en af de bedste Havne i Finmarken, og den bestaar hovedsagelig i Fragtfart paa de nærmeste Byer samt i Fangstexpeditioner til Ishavet. — 1787 fik Byen Kjøbstadsrettigheder, men det varede længe,

inden den opnaaede videre Betydning. Efter 1850 har dens Folkemængde imidlertid taget forholdsvis raft til.

Hammerich, Peter Fredrik Adolf, dansk Theolog og Historiker, f. 1809, d. 1877, fik 1839 et Prestekald i Jylland, fra hvilket han imidlertid faa Aar efter tog Afsked paa Grund af Sygelighed, blev 1845 Kapellan i Kjøbenhavn og holdt samtidig som Docent ved Universitetet Forelæsninger over Danmarks Historie, Kirkehistorie m. m. 1848—50 gjorde han Tjeneste som Feltpræst; 1859 blev han Professor i Theologi ved Kjøbenhavns Universitet. Han har udgivet flere Arbeider over den danske Historie, saaledes „Danmark i Valdemarernes Tid", „Danmark under de nordiske Rigers Forening", „Danmark under Adelsvælden" og „Den slesvigske Treaarskrig", endvidere poetiske og kirkehistoriske Verker („Den kristne Kirkes Historie" og „Den hellige Birgitta og Kirken i Norden"). Som Theolog tilhørte han den grundtvigske Retning. — Martin Johannes Hammerich, foregaaendes Broder, f. 1811, bereiste som theologisk Kandidat Danmark og Norge, tog 1836 Magistergraden ved en Afhandling om Ragnarokssmythen, foretog derpaa længere Udenlandsreiser, under hvilke han ved tyske og engelske Universiteter studerede Sanskrit, og var 1841—44 konstitueret Universitetsdocent i dette Sprog. 1842 overtog han Bestyrelsen af Borgerdydskolen paa Kristianshavn, som han forestod til 1867. Som Stænderdeputeret og Medlem af den grundlovgivende Forsamling spillede han en ikke liden Rolle inden det frisindede Parti i Danmark; han har ogsaa med Iver arbeidet for Skandinavismen og for det danske Sprogs Renselse og Udvikling. Af hans Skrifter kan mærkes en udmærket Oversættelse af „Sakuntala", „Om de fremmede Ord i vort Modersmaal", „Ewalds Levnet", „Thorvaldsen og hans Kunst", „Svenske Læsestykker", „Danske og norske Læsestykker" samt flere Afhandlinger om det høiere Skolevæsen. — Asger Hammerich, Søn af P. F. A. Hammerich, f. 1843, uddannede sig som Musiker fornemmelig i Tyskland, Frankrige og Italien, og paavirkedes især af Berlioz. Siden 1871 er han Direktør for Peabodys musikalske Akademi i Baltimore. Blandt hans Arbeider, som ofte røber et stort Talent, kan nævnes Musikdramaerne „Tovelille", „Hjalmar og Ingeborg" og „La vendetta", til hvilke han selv har skrevet Texterne.

Hammer-Purgstall, Joseph, Friherre af, bekjendt tysk Orientalist, f. 1774, d. 1856, studerede ved det orientalske Akademi i Wien, gik 1799 til Konstantinopel og foretog derfra i det østerrigske Konsulats Anliggender en Reise til Ægypten, blev 1802 Legationssekretær i Konstantinopel og 1806 Konsularagent i Moldau. 1811 blev han Hoftolk i Wien. Han har udgivet et stort Antal tildels meget omfangsrige Verker over Arabiens, Persiens og Tyrkiets Sprog, Literatur og Historie; de indeholder tildels meget vigtige Samlinger af Stof, men savner kritisk Nøiagtighed. Hans største Betydning ligger i, at han bidrog meget til at vække en forøget Sans for de orientalske Studier hos de europæiske Lærde.

Hammerø, Præstegjeld i Salten, Nordlands Amt. Øen, hvorefter Præstegjeldet har sit Navn, udmærker sig ved den sukkertoplignende Fjeldtind Hammerøstauren.

Hamon (udt. Amaang), Jean Louis, fransk Maler, f. 1821, d. 1874, uddannede sig i Paris under Paul Delaroche og Gleyre og blev bekjendt som den originale Grundlægger af den saakaldte „ny-pompejianske" Genre i Malerkunsten. Hans Billeder med Motiver fra Hverdagslivet i Paris er især tiltrækkende ved sin fine Karakteristik og ædle Simpelhed, der minder om Antiken.

Hamp (Cannabis sativa), Plante af Neslefamilien (ifølge andre af en egen Familie), med tvebo Blomster, af hvilke Hanblomsterne har femdelt Blomsterdække og 5 Støvdragere, Hunblomsterne et skedeformet, paa den ene Side spaltet Blomsterdække. Hanblomsterne staar i en Top i Enden af Stænglerne, Hunblomsterne sammentrængte i Bladhjørnerne. Bladene er 5—9delte. Hampen stammer fra Sydasien, men har allerede fra Oldtiden været dyrket i Europa. Dens stærke Trevler afgiver et fortræffeligt Materiale til Tougverk, Seilgarn og grovere Lærreder. De vigtigste hampdyrkende Lande i Europa er Ungarn, Tyrol, Rusland, Italien, Portugal, Spanien, Frankrige og Baden; den bedste Hampesort er den romerske. — Frøene anvendes i Medicinen til Emulsioner samt til Presning af Hampolie; alle Plantens Dele indeholder et narkotisk Stof og har en stærk aromatisk Lugt. Af den indiske Hamp vindes en Harpix og en Extrakt, som i Orienten bruges som berusende Middel (Hasjisj).

Hampden (udt. Hæmpd'n), John, engelsk Politiker, f. 1594, d. 1643, indvalgtes 1625 i Parlamentet og gjorde sig bekjendt ved sin ubøielige Modstand mod det af Karl den første udskrevne Tvangslaan saavelsom ved den vigtige Andel, han havde i, at „Petition of rigths" blev sat igjennem. Efter en Tid at have trukket sig tilbage fra det offentlige Liv negtede han 1636 at betale de af Kongen ulovlig krævede Skatter; der anlagdes Proces mod ham, hvilken han tabte, men hvorved hans Popularitet blev endnu større end før. 1640 traadte han i Underhuset i Spidsen for Oppositionen og anklagedes 1642 for Høiforræderi. Ved Borgerkrigens Udbrud oprettede han et Regiment, hvormed han deltog i Kampen, og døde af de Saar, han fik i Slaget ved Chalgrovefield.

Hampshire (udt. Hæmpsjir), Hants ell. Southhampton, Grevskab i det sydlige England, 75 Kv.mil stort, med 545,000 Indb. Agerdyrkning er Hovednæringsveien og staar paa et særdeles høit Trin, begunstiget af Jordbundens Frugtbarhed. — Hovedstad Wincester (s. d.).

Hamster (Cricetus frumentarius), Gnaver af Musenes Familie, skiller sig fra disse ved sine store Kjæveposer. Den er rødgraa paa Ryggen, sort paa Bugen og har hvide Fødder. Hamsteren forekommer især paa frugtbare Kornmarker i Mellem- og Nord-Tyskland, Polen og Rusland og bliver meget skadelig derved, at den graver dybe Huller i Jorden med flere Kammere, hvori den om Efteraaret samler sit indhøstede Forraad af Korn, Ærter og Bønner, der hovedsagelig udgjør dens Føde. Skindet benyttes til Pelsverk, og Kjødet spises i mange Egne.

Hamun ell. Zareh, Indsjø i Afghanistan, 16 Mil lang og 6 Mil bred, med saltholdigt Vand, optager Floden Hilmend.

Hanau, By i den preussiske Provins Hessen-Nassau, 2 Mil øst for Frankfurt, med 23,000 Indb. og Fabrikation af Juvelérarbeider, Tobak og Læder. Her seirede Napoleon den første den 30te Oktbr. 1813 over Bairerne og Østerrigerne under Wrede.

Handel, den Virksomhed, hvis Formaal det er at tilføre enhver de Forbrugsgjenstande, som han behøver, men ikke selv kan producere, og saaledes lette Fordelingen af disse. Det er kun paa et meget lavt Kulturstandpunkt, at det enkelte Menneske eller det enkelte mindre Samfund af Mennesker er istand til selv at producere alt, hvad de kan lade sig nøie med til Livets Ophold og Behageligheder. Behovene, som med den stigende Kultur stedse bliver flere, bevirker, at en Arbeidsdeling finder Sted, idet enhver ikke lægger sig efter at producere alt, hvad han behøver, men det, som han er dygtigst til at frembringe. Ved saaledes at vælge sig en Specialitet kommer den enkelte til at frembringe en større Mængde af en enkelt Ting end han selv behøver, medens han lider Mangel paa en anden Ting, som af en anden Person produceres i Overflod. Enhver eier, hvad han saaledes producerer, og kan ikke tvinges til at afgive noget deraf for at dække andres Behov; men netop dette Behov bringer de forskjellige Producenter til frivillig at træde i Forbindelse med hverandre og gjensidig tilbytte, *tilhandle* sig hverandres Produkter, Dette er Handelens Væsen. Ialmindelighed forstaar man nu ved Handel kun dens forretningsmæssige Udøvelse af Kjøbmænd, som udelukkende har ofret sig for dette Fag; i Virkeligheden driver dog omtrent ethvert Menneske Handel af en eller anden Beskaffenhed og i større eller mindre Udstrækning. — Al Handel var oprindelig *Tuskhandel*, d. v. s. den ene Slags Varer byttedes direkte mod en anden Slags, noget, som endnu finder Sted hos mange Folk, der staar paa et lavere Kulturtrin; de mere civiliserede Folk har for længe siden indført Brugen af Penge (s. d.) som Hjelpemiddel, og disse kan for den nyere Tids Handel ansees for unndværlige. — *Handelsvidenskaben*, som Handelens Theori en Samling af alle de Kundskaber, som omfatter Handelens Principer, dens Gjenstande og Hjelpemidler. En af dens fornemste Dele er Læren om de Love, hvorefter Priserne stiger og synker. De vigtigste af disse er Lovene om Konkurrencen (s. d.), ifølge hvilken Priserne synker destomere, jo større Tilbudet fra Producenternes Side er, og stiger i samme Forhold som Efterspørgselen fra Forbrugernes Side. Der, hvor Konkurrensen frit kan gjøre sig gjeldende uden at hemmes af vilkaarlige Love og Paabud, hvor der altsaa gjelder Handelsfrihed, har Handelen altid lettest for at tage et høit Opsving. — Handelen deles efter sit Objekt i *Vare- og Pengehandel*, efter sit Omfang i *Gros- og Detailhandel*, efter Risikoen i *Egen-* (*Propre-*) og *Kommissionshandel*, efter Transportveiene i *Land- og Sjøhandel*, efter de Retninger, den tager, i *Indførsels-* (*Import-*), *Udførsels-* (*Export-*) og *Mellem-* (*Transit-*) Handel, samt efter Betalingsbetingelserne i *Byttehandel*, *Handel mod Kontant* og *paa Kredit*. — Handelens Historie udgjør et vigtigt Afsnit af Kulturhistorien. I Oldtiden existerede der egentlig kun tre Handelsfolk, Grækerne, Fønikerne og Kartagerne, og selv disses Handel hemmedes af mangelfulde geografiske og økonomiske Kundskaber saavelsom af Mangel paa bekvemme Kommunikationsmidler. Rom holdt som hovedsagelig Krigerstat Handelen for at staa under sin Værdighed, og ved at tilintetgjøre Karthago gav det hele Verdenshandelen et Knæk. Ogsaa efter Folkevandringerne lagde den vanskelige Kommunikation Handelen mange Hindringer iveien, og Middelalderens Feudalvæsen med de deraf følgende Feider og Usikkerhed for Person og Eiendom virkede i samme Retning. Alligevel tog Handelen i Middelalderen et betydeligt Opsving og koncentrerede sig i Byerne. I Italien hævede sig fra det 9de Aarh. flere vigtige Handelsstæder, især Amalfi, Venedig, Pisa, Genua og senere Florens. Disse udbredte oprindelig især Asiens Produkter, som de modtog over Konstantinopel, til Landene ved Middelhavet; senere udvidedes deres Handelsforbindelser ogsaa til Ægypten og Syrien. Den italienske Handels høieste Blomstring faldt i det 14de Aarh., da Venedig alene eiede henved 3,000 Handelsskibe. Samtidig udviklede de tyske Byer sig betydelig og sluttede sig for en stor Del sammen til det mægtige Hanseforbund (s. d.), som blomstrede i det 14de og 15de Aarh. Dets Byer og Faktorier besørgede saagodtsom udelukkende Handelen i det nordlige og nordøstlige Europa. Hanseforbundet forfaldt henimod Enden af det 15de Aarh., da den stærkere Kongemagt i de Lande, hvor det havde tilvendt sig hele Handelen, lagde det Hindringer iveien, medens samtidig Opdagelsen af Amerika og af Sjøveien til Ostindien brød nye Baner for Verdenshandelen. Det var nu Spanierne og Portugiserne og efter dem Hollænderne og Englænderne, som dominerede Handelen. Et stort Vendepunkt dannede de nordamerikanske Koloniers Løsrivelse fra England 1776; samtidig med denne Begivenhed fremsattes og begrundedes for første Gang Frihandelens Theori af Adam Smith, og denne Theoris stedse stigende Udbredelse (se Frihandel) har medført en ny Retning i Handelslivet, idet dette nu ikke længer er et Monopol for ét eller nogle faa Folk, men udbredt til alle civiliserede Lande. Overordentligt Opsving har ogsaa den nyere Tids forbedrede Kommunikationsmidler og dens Opfindelser og Opdagelser paa alle Felter givet Handelen. — *Handelsbalance* har man kaldt Forholdet mellem det enkelte Lands Indførsels- og Udførselsværdi. Ifølge det tidligere almindelig anerkjendte Merkantilsystem (s. d.) ansaa man det for absolut fordelagtigt for et Land, naar dets Udførsel stadig oversteg Indførselen i Værdi, og i dette Tilfælde kaldtes da Landets Handelsbalance gunstig. Efterat Merkantilsystemet nu almindelig er opgivet, taler man ikke længere om en gunstig Handelsbalance i denne Forstand, medens man dog maa erkjende, at tidligere Tiders Forsøg paa at udfinde Handelsbalancen har været af stor Betydning for Handelsstatistikens Opkomst. — *Handelsbøger* skal føres af enhver Handelsmand, Fabrikant, Bergværkseier eller af den, der driver Skibsrederi som Hovednæring. Han maa have saadan Bogførsel, at Forretningernes Gang og Midlernes Anvendelse deraf kan erfares, og (ifølge Lov af 3die Juni 1874, § 5) idetmindste føre Memorial, Kassabog samt Hovedbog. — *Handelskriser*, *Penge-* eller *Kreditkriser* kaldes større Forstyrrelser i Handelen og Forretningslivet overhoved, fremkaldte af over-

drevne Spekulationer, altfor stor Produktion i en ensidig Retning, Krig, Uaar, Opfindelser eller Opdagelser, som giver Handelen og Forretningslivet en ny Retning, osv. Tidligere, da Handelen fortrinsvis var i enkelte Landes Hænder, forekom saadanne Kriser sjeldnere og i mindre Udstrækning end i den senere Tid, da Landene staar i en nøiere Handelsforbindelse med hverandre, og da Kriserne saagodtsom periodisk vender tilbage. Den første betydelige Handelskrise foranledigedes af den saakaldte „Tulipanmani" i Holland 1634—38, da Dyrkningen af og Handelen med Tulipanløg havde naaet en Udstrækning, som stod i et absolut Misforhold til denne Vares virkelige Værd. Uhyre Summer betaltes for Tulipaner, og Omsætningen udgjorde i en enkelt By i Løbet af et Par Aar over 10 Millioner Gylden. Da der 1637 indtraf et Omslag i denne Mani, ruineredes et stort Antal Handelshuse, og hele Landets Forretningsliv behøvede Aar for at reise sig igjen. I Frankrige indtraf 1715—20 en ødelæggende Krise paa Grund af Laws Finansspindel og den umaadelige Mængde af Papirpenge, som han satte i Omløb, uden at den af ham oprettede Bank paa langt nær kunde indløse dem. Samtidig herskede i England den bekjendte Sydhavsspindel, idet et Selskab oprettedes til at drive Handel paa Sydhavsøerne og udstedte Aktier, som blev Gjenstand for en overdreven Spekulation, der medførte en gjennemgaaende Krise. 1763 rammedes Hamburg af en Forstyrrelse i sit Forretningsliv som Følge af de udvidede Spekulationer, hvortil Syvaarskrigen havde givet Anledning; lignende overdrevne Spekulationer greb om sig 1799, da der indførtes store Kvanta af Varer, som ingen Afsætning fandt. Falliterne blev talrige, og deres Sum beløb sig til 36 Mill. Mark. Overfyldning af det engelske Marked med uafsættelige Varer fremkaldte her 1815 en Krisis, som medførte store Arbeidsstansninger i Fabrikbyerne. I December 1825 udbrød ligeledes i England en Handelskrise, som virkede temmelig skadelig paa den norske Handel. Senere har man havt Kriser periodisk, omtrent hvert 10de Aar. De har som oftest begyndt i Nordamerika og har derfra forplantet sig til England, hvorfra de igjen, navnlig siden 1857, har udbredt sig ogsaa til større eller mindre Dele af Europas Fastland. De Handelskriser, som udbrød i England i Slutningen af 1836, i August 1847, Oktober 1857 og Marts 1866, var alle meget voldsomme, medførte i kort Tid mange og store Falliter og kunde de tre sidste Gange alene stanses ved extraordinære Foranstaltninger fra den engelske Banks Side. Disse Kriser gik dog forholdsvis hurtig over; men den i 1873 udbrudte Handelskrise blev den langvarigste og mest udbredte, man har kjendt. Den begyndte i Wien i Mai 1873 samt strax efter i Nordamerika og forplantede sig i Juni i nogen Grad til Nordtyskland. I 1874 syntes Tilstanden at bedre sig noget, men 1875 blev den atter værre. Det økonomiske Tryk vedblev i de følgende Aar og var i England især slemt i 1878, da Glasgowbanken i Oktober fallerede. Virkningerne af denne Krise viste sig i Norge først i 1875, men er endnu (1880) ikke forvundne. — Handelstraktater afsluttes mellem to Stater for at lette Handelsforbindelsen mellem sammes Kjøbmænd. De regulerer som oftest Indførsels- og Udførsels-Bestemmelserne, Toldafgifterne, de fremmede Kjøbmænds Rettigheder inden vedkommende Stats Grændser, Udelukkelse af andre Stater eller Fortrinsberettigelse for en enkelt Stat, Konsulernes Virkekreds osv. Konsulerne har at vaage over Handelstraktaternes Bestemmelser i Udlandet.

Handelsflaade, samtlige de af et Lands Fartøier, som befordrer Gods og Personer (modsat Krigsflaade). Den største Handelsflaade i Verden besidder for tiden England (1875: 37,136 Fartøier af tilsammen 7,745,000 Tons Drægtighed); dernæst kommer de Forenede Stater (1876: 25,934 Fartøier af 4,279,258 Tons Drægtighed), Norge (se nedenfor) og Frankrige (1875: 15,524 Fartøier af tilsammen 1,037,272 Tons Drægtighed. — Den norske Handelsflaade, som med Hensyn til Summen af Fartøiernes Drægtighed er den tredie i Verden, er i Forhold til Landets Indbyggerantal den største, idet der paa hver 1,000 Indbyggere i Norge 1875 kom 781 Tons Skibsrum, i England derimod kun 210 og i de øvrige europæiske og de amerikanske Stater endnu mindre. Ved Udgangen af 1879 talte Norges Handelsflaade 8,147 Skibe med en samlet Drægtighed af ca. 1,511,000 Tons og en Besætning af 58,592 Mand. Heraf var 324 Dampskibe af tilsammen 54,781 Tons Drægtighed. Af hele Handelsflaaden hørte ca. 1/5 hjemme i Landdistrikterne og 4/5 i Byerne, fornemmelig i Arendal, Stavanger, Drammen, Kristiania, Bergen, Kragerø, Tønsberg og Grimstad. — Handelsflaadens Vext kan sees af følgende Tabel over dens Størrelse i nedenanførte Aar.

	Antal Skibe.	Drægtighed i Tons.	Bemanding.
1767		53,000	
1792	860	94,700	
1800	1,156	121,072	
1815	1,673	147,871	
1820	1,672	124,792	
1830	2,031	135,358	
1840	3,166	221,462	13,471
1850	4,287	309,172	20,956
1860	5,960	563,453	34,737
1870	6,993	1,012,777	49,337
1879	8,147	1,510,669	58,952

Handsker, Bekledningsstykker for Hænderne, forfærdiges oftest af Skind, enten hvidgarvet (Glacéhandsker) eller semsgarvet (Vaskeskindshandsker), men ogsaa af Trikotage af Uld, Bomuld eller Silke.

Handsworth (udt. Hændsvaard), By i det engelske Grevskab Stafford, med 12,000 Indb. og Fabrikation af Jern- og Staalvarer.

Haneberg, Daniel Bonifacius von, tysk katholsk Theolog, f. 1816, d. 1876, blev 1839 Præst, 1840 Docent i München og 1844 Professor i Theologi sammesteds. 1872 blev han Biskop i Speier. Han er Forfatter af flere lærde Verker, hvoriblandt et Modskrift mod Renans „Jesu Liv".

Hanekam (Celosia cristata), en énaarig Plante, som hører hjemme i Ostindien og hører til Amarantacéernes Familie. De mangfoldige smaa Blomster, som viser sig i de forskjelligste Overgange af rødt og gult, sidder ved Siden af hverandre saaledes, at den hele Blomsterstand, der kan faa en Længde af 4—6 Tommer, i Formen har nogen Lighed med en Hanekam. Frøet saaes i Februar

eller Marts, og Planterne holdes i en varm Drivbænk eller et Vexthus.

Hanfstängl, Franz, tysk Lithograf, f. 1804, d. 1877, uddannede sig under Senefelder og er især bekjendt for sin Samling af fortræffelige lithografiske Gjengivelser af Dresdenergaleriets ypperste Billeder.

Hangtsjeufu, stærkt befæstet By i den kinesiske Provins Tsjekiang, ved Floden Tsjiantang og ved Enden af Keiserkanalen, nogle Mil fra Havet og 36 Mil sydsydøst for Nanking, har i lange Tider været den vigtigste Stapelplads for den kinesiske Sjøhandel med det indiske Arkipel og Japan. Byen har mange prægtige Bygninger og storartet Fabrikvirksomhed, deriblandt Silkevæverier, som alene beskjæftiger 60,000 Mennesker, livlig Handel og 1 Million Indb.

Hangö-Udde, Landtunge i det sydvestlige Finland, med Fæstningen Gustafsværn.

Hanka, Wenzeslaus, czechisk Sprogmand, f. 1791, d. 1861, studerede i Prag og Wien Theologi og Retsvidenskab, men ofrede sig snart under Dobrowskis Veiledning helt for Studiet af de slaviske Folks Sprog, Historie og Literatur. 1815 udgav han en Samling Sange, som blev modtagne med stort Bifald; kort efter oversatte han en Del serbiske Folkeviser samt Geßners Idyller paa czechisk. Ved sin „Czechiske Orthografi" (1817) gav han Stødet til en Strid mellem de bøhmiske Sprogmænd, hvilken tilsidst faldt ud til hans Fordel, da hans orthografiske System blev almindelig antaget. 1818 blev han Bibliothekar ved det bøhmiske Nationalmuseum i Prag og 1849 Professor ved Universitetet sammesteds. Af hans Værker kan endnu nævnes en czechisk Sproglære, en polsk, en russisk og en kirkeslavisk Grammatik samt Udgaver af flere ældre slaviske Literaturmindesmærker. Han fuldendte ogsaa den af Dobrowski paabegyndte og senere af Puchmayer fortsatte „Tysk-czechiske Ordbog" (2 Bd., 1821).

Hankel, Wilhelm Gottlieb, tysk Fysiker, f. 1814, blev 1836 Lærer i Naturvidenskaberne ved de Franckeske Stiftelsers Realskole i Halle, 1840 Docent og 1847 Professor i Halle; siden 1849 er han Professor i Fysik i Leipzig. Han har især indlagt sig Fortjeneste ved sine Undersøgelser over Elektriciteten. — Hans Søn Hermann Hankel, f. 1839, d. 1873, fra 1867 Professor i Erlangen og fra 1869 i Tübingen, var en begavet og dygtig Mathematiker.

Hankeu, By i den kinesiske Provins Houpe, med ca. 600,000 Indb. og betydelig Handel, er den vestligste af de kinesiske Havne, der er aabne for alle Nationers Fartøier.

Hanley (udt. Hænli), By i det engelske Grevskab Stafford, med 40,000 Indb. og Fabrikation af Jern- og Pottemagervarer.

Hannibal, berømt karthagisk Feltherre, Søn af Hamilkar Barkas, f. 247 f. Kr., ledsagede i en ung Alder sin Fader til Spanien og blev efter hans Død under Hasdrubal Anfører for Karthagernes Rytteri; efterat Hasdrubal 221 var myrdet, udraabte Hæren Hannibal til Overfeltherre. Han underkastede sig det østlige Spanien indtil Ebro og angreb derpaa Sagunt, som han 219 indtog efter 8 Maaneders Beleiring. Rom forlangte nu ved Gesandter, at det karthagiske Senat skulde udlevere Hannibal, og da dette ikke fandt Sted, erklærede Romerne Karthago Krig (den anden puniske Krig). Hannibal efterlod 218 sin Broder Hasdrubal med en Hær i Spanien, gik over Pyrenæerne og gjennem det sydlige Gallien og foretog derpaa sit berømte Tog over Alperne, sandsynligvis over Mont Genèvre. Ved Overgangen, som varede i 15 Dage, led hans Hær meget og smeltede betydelig sammen. Ankommen til Italien stødte han ved Ticino sammen med den romerske Konsul Publius Cornelius Scipio og besejrede ham i et Rytterslag; efter en anden Seier ved Trebia s. A. over Tib. Sempronius Longus opslog han sit Vinterkvartér blandt de cisalpinske Galler, som sluttede sig til ham. 217 trængte han ind i Etrurien, lokkede Konsulen Gajus Flaminius ind i Snevringerne mellem den Trasimeniske Sjø og Bjergene ved Cortona og slog ham der totalt i Juni s. A. Over Spoletium drog han derpaa til Picenum, Samnium og Apulien, idet han overalt søgte at vinde Romernes Bundsforvandte for sig. Da sendte Romerne Diktatoren Quintus Fabius Maximus mod ham; denne tvang ham til langvarige og udmattende Marscher og indesluttede ham tilsidst i Campanien, hvorfra han kun med List fik banet sig Udvei til Apulien. Her leverede han 216 Konsulen Varro et Slag ved Cannæ, hvor Romerne blev totalt slagne, og hvorefter næsten hele Nedreitalien underkastede sig Hannibal. Istedenfor at marschere mod Rom lagde han nu sin Hær i Vinterkvartér i Capua; 215 søgte han forgjeves at udvide sit Herredømme. Hans Hær var svækket af det yppige Liv i Capua, hans Broder, som skulde tilføre ham Forstærkninger fra Spanien, blev slagen, og en stor Del af de fra Karthago afsendte Hjelpetropper fandt sin Undergang ved et frugtesløst Angreb paa Sardinien. Hellerikke havde han nogen Nytte af sit Forbund med Filip den tredie af Makedonien, og mod Syrakus, hvor det mod Karthago venlig stemte Parti havde Overmagten, sendte Romerne Prætoren Marcellus, som allerede tidligere havde overvundet Hannibal ved Nola. Under vexlende Held fortsattes nu Kampen i en Række af Aar, indtil Publ. Corn. Scipios Landing i Afrika 204 gjorde Hannibals Nærværelse der nødvendig. 203 forlod han Italien og leverede 202 Romerne et Slag ved Zama, hvor han blev totalt slagen. Med Resterne af sin Hær vendte han tilbage til Karthago, hvor han valgtes til øverste Embedsperson og virkede for hensigtsmæssige Forbedringer i Forfatningen og Forvaltningen, men paadrog sig derved de Fornemmes Fiendskab. Romerne som mistænkte ham for at ophidse den syriske Konge Antiokhus til Krig, forlangte hans Udleverelse, som han undrog sig ved 195 at flygte, hvorefter han erklæredes for forvist fra Karthago. Han gik nu til Antiokhus, som han forgjeves opmuntrede til at slutte Forbund med Karthago og fortsætte Krigen i Italien; da Romerne forlangte ham udleveret, flygtede han til Kong Prusias i Bithynien, som imidlertid ogsaa fik Opfordring om at udlevere ham til Rom og var villig til at imødekomme den. For at undgaa denne Skjebne dræbte Hannibal sig selv med Gift 183 f. Kr.

Hanno, 1) karthagisk Suffet (s. d.) i det 6te Aarh. f. Kr., gjorde en Opdagelsesreise til Afrikas Nordvestkyst og anlagde der 6 Kolonier. En græsk

Oversættelse af den Beretning om sin Reise, som han lod ophænge i et Tempel i Karthago, er opbevaret til Nutiden. 2) Hanno den store var ved Slutningen af den første puniske Krig Statholder i det karthagiske Libyen og var saa uheldig i sin Kamp med de oprørske Leietropper, at han nødtes til at overgive Overbefalingen til Hamilkar Barkas, sin politiske Modstander, hvis personlige Fiende han nu ogsaa blev. Senere var han en af Hannibals ivrigste Modstandere og stod i Spidsen for det oligarkiske Parti, som holdt paa Fred med Rom. Efter Slaget ved Zama var han Formand for det Gesandtskab, som underhandlede om Fred med Scipio.

Hanno den hellige, Erkebiskop af Köln, se Anno.

von Hanno, Andreas Friedrich Wilhelm, Arkitekt og Maler, f. i Hamburg 1826, fik sin kunstneriske Uddannelse i sin Fødeby under Veiledning af Arkitekt de Chateauneuf og Arkitekturmaler Martin Gensler. Praktisk uddannede han sig som Murer og Stenhugger for gotisk Ornamentik i Hamburg og i Köln under Dombygmester Zwirner; i Billedhuggerkunsten veiledes han af Prof. Mohr i Köln, ligesom han Vinteren 1849—50 besøgte Kunstskolen i samme By. 1850 kom han til Kristiania, hvor hans forhenværende Lærer de Chateauneuf havde faaet det Hverv at opføre den nye Trefoldighedskirke; Chateauneuf havde imidlertid paa Grund af Sygdom ikke udarbeidet de nødvendige Detailtegninger, hvis Udførelse tilligemed Kirkens Bygning nu overdroges von Hanno. Denne var ved sin alsidige Uddannelse istand til egenhændig at udføre alle de ornamentale Forstiringer til Kirkens indre Kapitæler og Konsoler, ligesom han ogsaa egenhændig overhvelvede dens søndre Sakristi. Efter 1854 sammen med H. Schirmer sen. at have opført Hovedbanestationen i Kristiania indgik han 1855 Kompagni med Schirmer, og begge udførte indtil Firmaets Opløsning 1862 i Fællesskab et stort Antal offentlige og private Bygningsarbeider, hvoraf kan nævnes Restaurationen af Akers gamle Kirke, Opførelsen af Arsenal, Gymnastiklokale m. m. paa Akershus Fæstning, flere Kirker og Distriktsfængsler udenfor Kristiania, Kreditbanken, Hoppes og P. Petersens Gaarde med flere Privatbygninger i Kristiania, Børsen og Realskolen i Trondhjem og Reknæs Hospital ved Molde. Efter Opløsningen af Kompagniskabet med Schirmer har von Hanno alene bl. a. opført Grønlands Kirke, Almueskole og Politi- og Brandvagtstation, Gjertsens Skole, Kristiania Handelsstands og det militære Samfunds Bygninger, den geografiske Opmaalings og det statistiske Centralbureaus Gaard samt Kjøbmand Kopps nye Gaard ved Kristiania Stortorv. Han har ogsaa leveret Forslag til Bebyggelsen af Terrainet „Algier og Tunis" i Kristiania. Af offentlige Monumenter skyldes Meridianstøtten paa Hammerfest samt Professorerne Schjelderups og Conradis, A. B. Stabells og Falsens Mindesmærker von Hanno. Fra sit nu nedlagte Stenhuggeri leverede han en Række Arbeider i Sandsten, især Døbefonter, hvoraf en, som 1862 var udstillet i London, hører til de smukkeste Arbeider i sit Slags. Von Hanno har ogsaa været meget virksom som Tegnelærer, har grundet en Tegneskole og uddannet sig en egen Undervisningsmethode, som særlig gaar ud paa hos Eleverne at udvikle Anskuelsesevnen og Øiets Dømmekraft, og som har vundet stor Udbredelse i Skolerne; som Veiledning har han udgivet en „ABC i elementær Frihaandstegning for Folke- og Borgerskolen" med Plancher. Som Maler har von Hanno især leveret Arkitekturbilleder, særlig Gadeprospekter med Figurstaffage; hans Arbeider i denne Genre, baade i Akvarel og Olie, har vundet ikke liden Anerkjendelse. Som en af vore dygtigste Tegnere har han jevnlig leveret Billeder til illustrerede Blade, navnlig Prospekter fra „det gamle og det nye Kristiania". Til Kristiania Handelsstands Forening har han tegnet og foræret 15 store Kartoner udførte Graat i Graat. — Af Udmærkelsestegn har von Hanno erholdt flere Medaljer og Diplomer ved forskjellige Udstillinger.

Hannover, tidligere selvstændigt Kongerige i Tyskland, nu Preussens nordvestligste Provins, er 699 Kv.mil stor og har 2,019,000 Indb. Provinsen hører for det meste til den nordtyske Slette, idet kun $^1/_7$ er Bjergland (Harzen). Af Vasdrag er de fornemste Elben, Weser og Ems med deres Bifloder. Hovednæringsveiene er Agerbrug og Fædrift, men ogsaa Industrien og i den sydlige Del af Landet Skov- og Bergverksdrift er af væsentlig Betydning. Indbyggerne er for en Del af frisisk Herkomst; de fleste af dem taler Plattysk og bekjender sig til den protestantiske Tro. Hannover deles i 6 Landdrostier: Stade, Lüneburg, Hildesheim, Hannover, Osnabrück og Aurich. — Hovedstad Hannover, ved Floden Leine, med 107,000 Indb., en polyteknisk Skole, Bomuldsspinderier, Jernstøberier og Maskinfabriker. — I Middelalderen hørte Hannover til Hertugdømmet Sachsen; efterat det i lang Tid havde tilhørt det welfiske Hus, mistede Henrik Løve det 1180, men fik 1194 Lüneburg og Brunsvig med Størstedelen af Hannover tilbage. Fra Henrik Løves Søn, Vilhelm den tykke, nedstammede de senere Regenter i Brunsvig og Hannover. Den kongelige hannoveranske Linie grundedes af Vilhelm den yngre (f. 1535, d. 1592), Søn af Ernst Bekjenderen. Han delte 1569 Slægtens Arvelande med sin Broder Henrik, hvorved han fik Lüneburg og Celle, og residerede i den sidstnævnte By. Efter ham regjerede fire af hans Sønner efter hverandre; en femte efterlod sig 4 Sønner, af hvilke de to 1648 grundede Linierne Celle og Hannover (Kalenberg); begge Liniers Lande samledes 1705 under den yngste, Ernst Augusts Søn, Georg Ludvig, som 1714 besteg Englands Trone under Navn af Georg den første (s. d.). Under ham (1714—27), Georg den anden (1727—60), Georg den tredie (1760—1820), Georg den fjerde (1820—30) og Vilhelm den fjerde (1830—37) var Hannover ved en Personalunion forenet med England. 1801 og 1806 var det en kort Tid besat af Preussere og 1803—05 af Franskmændene. 1807 blev en Del og 1810 det hele Land lagt under Kongeriget Vestfalen, men blev 1813 igjen selvstændigt og fik 1814 Navn af Kongerige. 1833 udstedtes en ny Grundlov; efter Vilhelm den fjerdes Død 1837 ophævedes Personalunionen med England, og Ernst August (1837—61) besteg Tronen. Under ham begyndte Forfatningsstriden, som 1814 fremkaldte en Grundlov i liberal Aand.

Under hans Eftermand, Georg den femte (1851—66), ophævedes den nye Forfatning igjen 1855, og Styrelsen blev udpræget reaktionær. Kongens Uvillie mod de tyske Enhedsbestræbelser og hans Tilslutning til Würzburgerforbundet 1859 bevirkede, at Hannover 1866 besattes af preussiske Tropper, hvorefter Georg maatte takke af, og Landet indlemmedes i Preussen.

Hans, Konge i Danmark og Norge, f. 1455, d. 1513, var Søn af Kristiern den første og valgtes allerede som Barn til hans Efterfølger i alle de tre nordiske Riger. Ved Faderens Død tiltraadte han uden Modsigelse Regjeringen i Danmark 1481, hvorimod han først to Aar efter anerkjendtes i Norge, hvor Sten Sture havde et ikke lidet Parti. 1483 erkjendtes han paa et Møde i Kalmar for Konge ogsaa i Sverige, men da Sten Sture ikke vilde give Slip paa sin Magt som Rigsforstander, kom han først 1497 ved Vaabenmagt i Besiddelse af dette Rige. 1490 gik han ind paa en Deling af Hertugdømmerne, hvorved han overlod sin Broder Fredrik den gottorpske Del. Sammen med denne Broder gjorde han 1500 et Tog til Ditmarsken, som endte med hans fuldstændige Nederlag; Følgen heraf var, at der næste Aar udbrød en Opstand i Sverige og Norge. I det sidstnævnte Land var Knut Alvsøn Høvding for Opstanden; han blev ryddet afveien ved Snigmord, og Kongens Søn, Prins Kristiern, som 1502 var sendt til Norge, fik dæmpet Reisningen, men denne fornyedes under Herlog Høvudfat og knedes først 1508. I Sverige overtog Sten Sture igjen Rigsforstanderskabet, og snart var kun Kalmars og Stockholms Slotte i Kongens Hænder; det sidste forsvaredes 1501—02 af hans Dronning Kristine. Efter Sten Stures Død 1503 blev Svante Sture Rigsforstander, og han i Forening med Hemming Gad holdt den fiendtlige Stemning mod Danmark vedlige. 1505 dømte Danmarks og Norges Rigsraad Svante og hans Forbundsfæller som Majestætsforbrydere, den tyske Keiser Maximilian den første erklærede dem i Rigets Acht, og Paven lyste Hemming Gad i Ban. Lybek og flere andre Hansestæder tog imidlertid Parti for Svenskerne; 1510 gjorde Lybekkerne Angreb paa Møen og Langeland og plyndrede paa flere Steder, medens Danskerne i Skaane slog den svenske Anfører Aage Johanson, og Prins Kristiern 1511 underkastede sig Vestergötland. Efterat Danskerne derpaa tilsjøs havde vundet flere Fordele over Hansestæderne, sluttede disse Fred 1512; Svenskerne gik ind paa en Vaabenstilstand, men vilde ikke høre Tale om Underkastelse, idet de s. A. valgte den nylig afdøde Svante Stures Søn, Sten Sture den yngre, til Rigsforstander. Kort efter døde Kong Hans af en Sygdom, som han havde paadraget sig ved at falde i Vandet midt om Vinteren. Hans Samtidige roser ham som Privatmand for Retsind og et jevnt, ligefremt Væsen.

Hansa, et forældet tysk Ord, som betegner Forbund, Forening. I Middelalderen brugtes Navnet om Foreninger af tyske Kjøbmænd, som sluttede sig sammen til gjensidig Beskyttelse og i Udlandet drev Handel i fælles Faktorier. Særlig blev det brugt om det bekjendte Hanseforbund (Hansa Alemanniae ell. Teutonica), for hvis første Begyndelse man længe har regnet et Forbund, som i 1241 sluttedes mellem Lybek og Hamburg, men som dog først i det 14de Aarh. modtog sin egentlige Udvikling. Flere tyske Byer baade ved Kysterne og inde i Landet sluttede sig snart til Forbundet, som paa sit høieste omfattede over 80 Byer. Disse deltes i tre, senere i fire Distrikter; de vendiske Byers Hovedstad var Lybek, de rhinske og vestfalske Köln, de sachsiske og brandenburgske Brunsvig og de preussiske og liflandske Danzig. Hele Forbundets Hovedstad var Lybek, hvor der hvert tredie Aar holdtes en „Hansedag" af Afsendinge fra alle Hansestæder. Nogen egentlig Forbundsforfatning existerede dog ikke, og Ydelser til fælles Formaal bestemtes hver Gang ved særegne Overenskomster. Mange af disse Byer var underkastede Lensherrer, og disse saa ofte nødig, at Byerne, især i Indlandet, deltog i Forbundet. Dette i Forbindelse med, at Indlandsbyerne ikke var saa stærkt interesserede i Forbundets Øiemed, bevirkede, at de fleste af dem var faldne fra allerede omkring 1500. Allerede i Begyndelsen af det 15de Aarh. skiltes de vestlige, d. e. nederlandske Stæder fra Hansaen. — Hansestæderne skaffede sig især i de skandinaviske Riger udstrakte Privilegier og bemægtigede sig ganske Handelen i de fleste af Nordeuropas Lande, til stor Skade for disse. Forbundets vigtigste Faktorier („Kontorer") var i London („Der Stahlhof"), Brügge, Bergen og Novgorod. Med Kongerne i de nordiske Lande havde Hanseforbundet flere fiendtlige Sammenstød, saaledes med Valdemar Atterdag og Erik af Pommern; under Hans og Kristiern den anden gik dets Magt i de nordiske Lande tilbage og tabte sig efter dets Uheld i Grevens Feide. Den nye Retning, som Verdenshandelen tog efter de store Opdagelser omkring 1500, i Forening med Fyrsternes udvidede Magt, bidrog til, at Forbundet snart opløstes. 1630 holdtes den sidste Hansedag i Lybek. Senere forbandt Hamburg, Lybek og Bremen sig paany og har beholdt Navn af Hansestæder. De har en fælles Overdomstol.

Hansemann, David Justus Ludvig, preussisk Politiker og Publicist, f. 1790, d. 1864, nedsatte sig 1817 som Uldhandler i Aachen og blev der valgt til flere Tillidshverv; 1838 blev han Præsident for Handelskammeret og nedlagde 1844 sin Forretning, paa hvilken han havde tjent en betydelig Formue, for helt at ofre sig for offentlige Gjøremaal. Paa den preussiske Landdag 1847 indtog han en fremragende Plads inden det liberale Parti, blev i Marts 1848 Finansminister i Camphausens Kabinet og dannede efter dettes Afgang et nyt Ministerium. Efterat dette allerede samme Aar havde maatte vige Pladsen for det konservative Parti, var han til 1851 Chef for den preussiske Bank og stiftede derpaa et Diskontoselskab, som i kort Tid fik stor Betydning. — Hans Søn Adolf Hansemann, f. 1826, blev efter Faderens Død Chef for Diskontoselskabet, som han hævede til et af Europas betydeligste Bankinstituter.

Hansen, Carl Fredrik Sundt, norsk Genremaler, f. i Stavanger 30te Jan. 1841, gjennemgik fra 1858 Kjøbenhavns Akademi og tegnede med Prof. Helsted, studerede fra 1861 Figurmaleri i Düsseldorf ved Akademiet og under Vautier, som regnede ham for en af sine bedste Elever, tilbragte derefter 3 Aar i

Paris, vendte 1869 tilbage til Norge, men har siden 1872 mest opholdt sig i Stockholm, hvor han er bleven Medlem af det kongelige svenske Akademi, og hvorfra han hvert Aar foretager Studiereiser til Norge. Carl Hansens Genrebilleder, som henter sit Stof fra Livet i de norske Landsbygder, udmærker sig især ved sin Opfatning og den omhyggeligste Udførelse; de er i Almindelighed af dybere og alvorligere Karaktér, undertiden ogsaa af humoristisk Indhold. Hans Billeder vakte tidlig Opmærksomhed, og han vandt allerede 1866 Prisbelønning ved den skandinaviske Udstilling i Stockholm. Hans betydeligste Arbeider tilhører offentlige Samlinger, saaledes „Hjemsøgelsen“ og „Konfrontationen“ det svenske Nationalmuséum, „I Lensmandsarresten“ det norske Nationalgaleri og „En Lægprædikant“ Kong Oskar den andens Galeri.

Hansen, Carl Christian Constantin, dansk Maler, f. 1804, d. 1880, skulde først lægge sig efter Arkitekturen, men begyndte, da han havde mere Tilbøielighed for Malerkunsten, at studere denne under Veiledning af sin Fader, Hans Hansen, som var Portrætmaler, og derpaa ved Kjøbenhavns Akademi, hvor han stærkt paavirkedes af Eckersberg. 1835 gik han med Stipendium til Rom, hvor han opholdt sig i 9 Aar og for det meste beskjeftigede sig med italienske Motiver („Forelæseren paa Neapels Molo“ m. fl.). Efter sin Hjemkomst overtog han sammen med Dekorationsmaler Hilker Udsmykningen af det kjøbenhavnske Universitets Forhal, hvorpaa han arbeidede i 10 Aar, og hvor han fremstillede de vigtigste græske Mythes, som har Hensyn til Kulturens Oprindelse og Udbredelse. Senere beskjeftigede han sig meget med Motiver fra den nordiske Oldtid („Ægesgildet“, „Thors Reise til Jøtunheim“, „Thor iføres Kvindedragt“) samt med Portræter, i hvilken sidste Genre han har frembragt nogle af sine ypperste Arbeider. Hans første Verk af denne Slags er „Den grundlovgivende Rigsdag“ med flere hundre Portræter. Af hans faa Genrebilleder kan nævnes „En Moder ved sin Væv“. 1864 blev han Medlem af Kunstakademiet og 1873 dets Vicedirektør. Hansens Billeder udmærker sig ved en vis Tendens henimod det plastiske, ved en simpel men virkningsfuld Komposition, paa samme Tid som han ingenlunde er fremragende i Koloriten. Hans Billeder fra den nordiske Mythologi mangler det specifikt nordiske Præg og minder mere om Antiken. Hans mest fuldendte Verker er maaske hans Portræter af berømte danske Mænd.

Hansen, Christian Fredrik, dansk Arkitekt, f. 1756, d. 1845, besøgte allerede fra Tiaarsalderen Kunstakademiet i Kjøbenhavn og satte sig samtidig ind i Tømrer- og Murerprofessionen, opholdt sig derpaa et Par Aar i Italien og blev efter sin Hjemkomst Medlem af Akademiet 1788 og Landbygmester i Holsten. 1801 fik han det Hverv at gjenopføre flere nedbrændte offentlige Bygninger i Kjøbenhavn, deriblandt Raadhuset og Kristiansborg Slot; samtidig overdroges det ham ogsaa at opføre Frue Kirke, som paabegyndtes 1811 og indviedes 1829. Af hans øvrige Arbeider kan nævnes Metropolitanskolen og Hirschholms Kirke. Han søgte i alle sine Bygninger med større eller mindre Held at gjennemføre antike Idéer.

Hansen, Hans Christian, dansk Arkitekt, f. 1803, uddannede sig ved Kjøbenhavns Akademi og under Hetsch, fik 1831 Reisestipendium og begav sig over Italien og Sicilien til Athen, hvor han traadte i det Offentliges Tjeneste og bl. a. opførte Universitetet og deltog i Udgravninger af flere antike Bygninger. 1851—57 forestod han Bygningen af et Marinearsenal i Triest og blev det sidstnævnte Aar kaldt hjem til Danmark som Bygningsinspektør. Af hans Bygninger i Kjøbenhavn kan nævnes det store Kommunehospital og det naturhistoriske Muséum. 1879 udnævntes han ved Kjøbenhavns Universitets Jubilæum til Æresdoktor. — Hans Broder Theofilus Edvard Hansen, f. 1813, uddannede sig ogsaa ved Kjøbenhavns Akademi som Arkitekt og fik Veiledning af Hetsch og sin Broder. 1838 gik han til Grækenland, hvor han bl. a. byggede Observatoriet i Athen. Senere bosatte han sig i Wien, hvor han har opført et stort Antal offentlige Bygninger og erhvervet sig et meget ansét Navn.

Hansen, Jens Andersen, dansk Politiker og Publicist, f. 1806, d. 1877, lærte Skomagerhaandværket i Rudkøbing, blev 1834 Organist og 1835 tillige Skomagermester sammesteds, men flyttede 1838 derfra til Slagelse og 1841 til Fredericia. Allerede tidligere havde han skrevet politiske Artikler og Flyveskrifter og 1842 begyndte han at udgive Bladet „Almuevennen“, hvori han optraadte som en ivrig Forkjæmper for de simple og fattige Klassers Interesser. S. A. flyttede han til Kjøbenhavn, hvor han blev nominel Redaktør af „Fædrelandet“. 1848 blev han Medlem af Bestyrelsen for „Valgreformforeningen“ og indvalgtes s. A. i den grundlovgivende Rigsforsamlig. Senere var han saagodtsom uafbrudt Medlem af Folkethinget og 1856—63 ogsaa af Rigsraadet. 1851 indvalgtes han i Bondevenselskabets Bestyrelse og spillede siden en vigtig Rolle i flere lignende politiske Foreninger. 1856 overtog han „Morgenposten“, som han smeltede sammen med „Almuevennen“, men fratraadte selv Redaktionen 1864. Han arbeidede under hele sin Virksomhed for demokratiske Principer og var Ophavsmand til en Række Reformer; i de store nationale Spørgsmaal viste han en vaklende Holdning, ligesom han gjentagne Gange allierede sig med sit Partis naturlige Modstandere for derved at kunne komme sine værste politiske Fiender, de „Nationalliberale“, tillivs. 1870 var han en af Stifterne af „Det forenede Venstre“. Paa Grund af Misbrug af hans Stilling som Kasserer ved et Brandforsikringsselskab, blev hans offentlige Løbebane pludselig afbrudt straks før hans Død.

Hansen, Jens Julius, dansk Publicist og Diplomat, f. 1828, blev 1856 Kopist i Hof- og Stadsretten og skrev hyppige Artikler i Bladene; 1864 reiste han til Paris, hvor han skaffede sig Adgang og Indflydelse hos Bladene og i Udenrigsministeriet, som hvis Agent han 1864—67 gjentagne Gange underhandlede med Bismarck og bl. a. satte Pragerfredens § 5 igjennem. 1869 afskedigedes han fra sin Ansættelse i Ministeriet, men opholdt sig til 1879 fremdeles i Paris, hvor han 1876—79 udgav „Europe diplomatique“. Sin Virksomhed har han skildret i „Fra Diplomatiens Verden“ (1875).

Hansen, Jørgen Christian, dansk Operasanger, f. 1812, uddannede sig først som Violinist, men optraadte 1831 som Sanger paa det kongelige Theater og vandt især stort Ry ved sin Udførelse af Titel-

rollen i „Hans Heiling“ (1836). Blandt hans bedste Roller hører desuden „Vilhelm Tell“ og „Don Juan“. — Ogsaa hans Søn Erhard Hansen, f. 1839, siden 1864 ansat ved det kongelige Theater, har vundet Bifald som Operasanger.

Hansen, Peter, dansk Literat og Journalist, f. 1840, skrev 1868—72 under Pseudonymet Cabiro Feuilletoner i „Dagbladet“, udgav 1872—80 Ugebladet „Nær og Fjern“ og blev sidstnævnte Aar Redaktør af „Illustreret Tidende“. Han har bl. a. udgivet Blichers Digte og Noveller, C. N. Rosenkildes Skrifter og Anthologien „Nordiske Digtere“.

Hansen, Peter Andreas, fremragende tysk Astronom, f. 1795, d. 1874, var først Uhrmager, lagde sig siden paa egen Haand efter Mathematik og Astronomi, blev 1821 ansat ved Gradmaalingen i Holsten og ved Observatoriet i Altona og blev 1825 Direktør for Observatoriet i Seeberg ved Gotha, hvilken Stilling han indehavde til sin Død. Blandt hans talrige Skrifter og Afhandlinger er hans Maanetabeller de mest bekjendte.

Hansen, Maurits Christopher, norsk Forfatter og Digter, f. 1794 paa Modum, d. 1842, blev 1814 Student og 1816 Lærer i Norsk og Fransk ved Landkadetkorpset. 1820 modtog han en Lærerpost ved Trondhjems Borgerskole og blev 1825 tillige Adjunkt ved Kathedralskolen sammesteds. 1826 ansattes han som Overlærer og Bestyrer ved Kongsbergs Middelskole, hvilket Embede han indehavde til sin Død. Hansens store Produktivitet skrev sig for en væsentlig Del fra trange økonomiske Kaar, som nødte ham til at skrive for at kunne leve; han udgav bl. a. flere norske, franske og latinske Grammatiker, Lexika, latinske Klassikere til Skolebrug osv. Som Digter debuterede han 1816 med et Bind „Digtninger“, som indeholdt baade lyriske og fortællende Sager. I Riddereventyret „Othar af Bretagne“ (1819) viste han sig stærkt paavirket af det mystisk-fantastiske i den tyske Romantik. Han udgav derpaa nogle Forsøg til Sagafortællinger og fædrelandshistoriske Dramaer, men uden at kunne finde sig tilrette i Stoffet og Behandlingen. Endelig fandt han sit rette Felt i Novellen, hvis første fremragende Repræsentant han blev i den unge norske Literatur. Hans Samtidige betonede stærkest hans Betydning som Folkelivsskildrer og gjorde meget Væsen af det „nationale“ i hans Fremstillinger af det norske Bondeliv; den senere Tid har imidlertid underkjendt hans Betydning i denne Retning og fundet, at Bønderne i hans Fortællinger mangler altfor meget af den rette Virkelighedsfarve. Derimod vil mange af hans Fortællinger fra Hverdagslivet i Smaabyerne inden den mere eller mindre dannede Middelstand stedse beholde sit Værd ved sine naturtro og friske Skildringer. Hansen besad en ikke sædvanlig Evne til at opfinde Situationer og lægge sig Stoffet tilrette, ligesom ogsaa til at tegne helstøbte Karakterer; dertil kommer hans lette og smukke Sprog, i hvilken Henseende han stod langt over de fleste af sine Samtidige. Hans Noveller blev efter hans Død samlede af Schwach i 8 Bd. (Kristiania 1855—58).

Hanslick, Eduard, tysk Musikkritiker og æsthetisk Forfatter, f. 1825, blev 1856 Docent og 1861 Professor i Musik ved Wiens Universitet. Foruden talrige musikkritiske Opsatser i Pressen (siden 1864 i „Neue freie Presse“) har han udgivet flere større Arbeider, deriblandt „Om det musikalsk skjønne“, „Den moderne Opera“ m. fl. Han hører til den saakaldte Fremtidsmusiks mest afgjorte Modstandere.

Hansteen, Christopher, berømt norsk Mathematiker, Fysiker og Astronom, f. i Kristiania 1784, d. 1873, kom 1802 til Kjøbenhavns Universitet, hvor han begyndte at studere Retsvidenskaben, men viede snart de mathematiske Videnskaber sin overveiende Opmærksomhed. 1806 blev han Lærer ved Fredriksborgs lærde Skole, hvor han under Arbeidet med at konstruere en Jordglobus først blev opmærksom paa en Del Jagttagelser over Jordmagnetismen, som var anstillede af Reisende til forskjellige Tider. Han begyndte nu med Iherdighed at sætte sig ind i disse Undersøgelser og havde dermed fundet det Felt, paa hvilket han erhvervede sin videnskabelige Berømmelse. 1812 vandt han en af det danske Videnskabsselskab udsat Pris for en Afhandling om Jordmagnetismen og blev næste Aar udset til Lektor i anvendt Mathematik ved det nyoprettede Universitet i Kristiania, hvilken Post han overtog 1814. 1816 udnævntes han til Professor i samme Fag, hvorhos han ogsaa læste over Astronomi og forestod Universitetets endnu meget nanselige astronomiske Observatorium. 1819 udgav han paa Tysk sin omfattende Afhandling „Undersøgelser over Jordens Magnetisme“, som gjorde stor Opsigt i Udlandet, navnlig i England, og gav Stødet til, at der for Fremtiden paa næsten alle Opdagelsesreiser anstilledes magnetiske Jagttagelser efter Hansteens Methode. Selv gjorde han i samme Øiemed forskjellige Reiser, deriblandt 1821 til Bergen, 1824 gjennem Jylland til Berlin, 1825 over Trondhjem til Finland og tilbage over Stockholm og endelig 1828—30 paa offentlig Bekostning til Rusland og Sibirien. 1832 udgav han det første Universalkart over den magnetiske Intensitet, hvilket i Forbindelse med andre af hans Afhandlinger bragte Jordmagnetismens Studium langt fremad, især ved at den berømte tyske Mathematiker Gauß foranledigedes til at beskjeftige sig dermed. 1830 bevilgede Storthinget Midler til Opførelse af et tidsmæssig udstyret astronomisk Observatorium (fuldendt 1833), paa hvis Grund der 1839 ifølge Hansteens Forslag ogsaa opførtes et magnetisk Observatorium. Fra 1837 stod Hansteen i Spidsen for Norges geografiske Opmaaling; blandt de mange andre offentlige Gjøremaal, han i sin lange Levetid udførte, kan nævnes, at han var Lærer ved den militære Høiskole, forestod en Regulering af Maal- og Vegtsystemet osv. Ved sit 50aarige Embedsjubilæum 1856 fik han Fritagelse for at holde Forelæsninger og 1861 tog han sin Afsked som Professor. Af hans Skrifter kan foruden en lang Række af mindre Afhandlinger, som dels er særskilt udgivne, dels trykte i Blade og Tidsskrifter, nævnes hans Arbeide over Resultaterne af hans sibiriske Reise, hans Lærebøger i Plangeometri og Mekanik samt hans livlige „Reiseerindringer“, der ogsaa er oversatte til Tysk og Fransk. — Aasta Hansteen, foregaaendes Datter, f. 1824, beskjeftigede sig først en Tid med Malerkunsten, men begyndte fra 1870, navnlig ved Foredrag, at virke for Kvindens Emancipation, i hvilket Øiemed hun ogsaa skrev „Kvinden, skabt i Guds Billede“. 1879 begyndte hun igjen at

male; hun har bl. a. leveret et Portræt af sin Fader, hvilket findes i Nationalgalleriet i Kristiania. 1880 reiste hun til Amerika, hvor hun agtede at tage stadigt Ophold.

Hanswurst (egentl. „Hans Pølse"), en staaende grotesk-komisk Figur i den tyske Komedie fra det 16de Aarh. og til Gottscheds Tid, svarer til Hollændernes „Pickelhering" og flere beslægtede Figurer i den franske, engelske og italienske Komedie.

Hants, se Hampshire.

Haparanda, Sveriges nordligste By, ved Torneå, 1/4 svensk Mil ovenfor dens Udløb i den Botniske Bugt, med ca. 1,000 Indb., anlagdes 1812 og driver adskillig Handel med Trælast, Fædrifts- og Fiskeriprodukter.

Hapaxlegomenon, gr., „én Gang sagt", Ord især i Bibelen, som kun forekommer én Gang.

Har (Thymallus vulgaris), Fisk af Laxefamilien, bliver indtil 18 Tommer lang, har en høi, stribet Rygfinne, store Skjæl og nøgent Hoved; af Farve er den blaagraa med mørke Længdestriber. Den lever i Ferskvand i den største Del af Europa, nærer sig af Bløddyr, Insekter og Krebsdyr og har et meget velsmagende Kjød.

Haraforas, Arafuras eller Alfurer, en Folkestamme paa Øerne i det indiske Arkipel, særlig paa Celebes, Molukkerne og Magindanao, adskiller sig fra Papuerne ved sin Hjerneskaldannelse og sit lange, glatte Haar. Deres Sprog tyder paa Slægtskab med Malaierne.

Harakiri, en eiendommelig Art Selvmord, ved at man med en Kniv opskjærer Underlivet saa at Indvoldene falder ud, er i Japan blandt de Fornemme den sædvanlige Maade, hvorpaa en Delinkvent unddrager sig fra den offentlige Henrettelse.

Harald, Navn paa fire norske Konger. — Harald haarfagre, Søn af Halfdan Svarte, var født ca. 850, eftersom han ifølge Sagaernes Beretning ved Faderens Død (860) var 10 Aar gammel. I Begyndelsen holdt de af Halfdan Svarte undertrykte Fylkeskonger det for en let Sag at gjøre sig uafhængige igjen, men den unge Konges Morbroder og Formynder, Guttorm, hjalp ham istedet til end mere at forøge Riget. Ifølge Sagafortællingerne skal Harald i en ung Alder have friet til en Fylkeskonges Datter, Gyda, og kun faaet Løfte om hendes Haand paa den Betingelse, at han underlagde sig hele Norge. Han svor da, at han ikke vilde klippe eller kjæmme sit Haar, førend hele Landet var samlet under hans Magt. Ved Jarlen Haakon Grjotgardssøns Hjelp underlagde han sig Trøndelagen og føiede derpaa Fylke efter Fylke til sit Rige, indtil han endelig ved Slaget i Hafsfjorden nær Stavanger 872 gjorde Ende paa al Modstand. Kort efter lod han Ragnvald Mørejarl klippe og kjæmme hans Haar og fik ved denne Leilighed Kjendingsnavnet haarfagre. Harald fratog Bønderne deres Odel og tvang dem til at betale Skat, dels af Jorden, dels af hver Person; som Oppebørselsmænd og Haandhævere af Lov og Ret indsatte han i hvert Fylke Jarler, som skulde have Tredjedelen af Skatterne og til Gjengjeld i Krigstid tjene Kongen med 60 Mand hver, medens de i Fredstid hvert Aar skulde holde et Gjestebud for Kongen og hans Følge. Under Jarlerne stod Herserne, som hver havde en Kongsgaard at bestyre og i Krig skulde tjene Kongen med 20 Mand hver. Haralds temmelig egenmægtige Foranstaltninger vakte stor Misnøie, og mange af de mægtigste Bønder unddrog sig hans Magt ved med alt sit Gods og sine Undergivne at drage til det nys opdagede Island; andre nedsatte sig paa Færøerne og Orknøerne, hvorfra de gjorde Vikingstog til Norge. For at gjøre Ende paa disse gjorde Harald et Tog vestover og lagde Hjaltland og Orknøerne under sig. Da Kongen blev gammel, delte han Riget mellem sine mange (der fortælles 20) Sønner; de fik alle Kongenavn, men sin ældste Søn, Erik (Blodøxe), satte han til Overkonge. Tre Aar efter denne Begivenhed døde han Sottedød (933), 83 Aar gammel, og blev hauglagt paa Gaarden Hauge ved Haugesund. Paa hans Gravhaug reistes 1872, ved Norges Tusenaarsfest som samlet Rige, en Mindestøtte. — Harald Graafeld, Søn af Erik Blodøxe, blev 961 ved Haakon Adelstensfostres Død Konge efter ham sammen med sine Brødre, men stod i Afhængighedsforhold til den danske Konge Harald Blaatand. Baade Harald Graafeld og hans Brødre gjorde sig forhadte ved voldsom Fremfærd mod Høvdingerne, idet de bl. a. indebrændte Sigurd Ladejarl. Dennes Søn, Haakon, tyede til Harald Blaatand og fik gjennem ham lokket Harald Graafeld til Danmark, hvor han blev overfaldt og dræbt af Guldharald ved Hals i Limfjorden, sandsynligvis 970. — Harald haardraade, en Halvbroder af Olav den hellige, Søn af Sigurd Syr, deltog 15 Aar gammel i Slaget ved Stiklestad 1030, reiste derpaa til Rusland og Konstantinopel (Miklagard), paa hvilket sidste Sted han tog Tjeneste blandt Værингerne, deltog i mange Krigsforetagender og erhvervede sig store Rigdomme. 1046 kom han tilbage til Norge, hvor Magnus den gode da regjerede. Han delte sine Rigdomme med Magnus og fik til Gjengjeld af ham Halvdelen af Riget. Harald og Magnus levede ikke i god Forstaaelse med hinanden, men allerede efter et Aars Forløb døde den sidste, og Harald blev da Enekonge. Ifølge Magnus's Villie tog Svein Estridssøn Kongedømmet i Danmark, som Harald imidlertid søgte at gjøre ham stridigt ved hvert Aar at foretage et Herjetog til Danmark. I Slaget ved Nisaa i Halland 1062 seirede han fuldstændig over Svein, men maatte dog to Aar efter erkjende ham som Danmarks Konge. Haralds Styrelse var streng og skaffede ham Kjendingsnavnet haardraade. Blandt dem, han fór haardt frem mod, var ogsaa den gamle Einar Tambarskjelve, hvem han lod dræbe sammen med hans Søn; ved dette Drab udbrød en Opstand, som Kongen dæmpede ved sin kloge Optræden og ved Gaver. Blandt hans Regjeringshandlinger kan forøvrigt mærkes, at han anlagde Oslo. Paa den engelske Jarl Tostigs Bøn reiste han 1066 til England for at hjelpe ham mod hans Broder Harald Godwinessøn; med sin Hær indtog Harald Byen York, men faldt snart efter i Slaget ved Standfordbro s. A. — Harald Gille kom ved Slutningen af Sigurd Jorsalfarers Regjering til Norge fra Irland og udgav sig for en Søn af Magnus Barfod. Da han ved Jernbyrd havde bevist denne Paastand, erkjendte Sigurd ham for sin Broder, men tog det Løfte af ham, at han ikke skulde gjøre Krav paa Riget, saalænge Sigurd selv eller hans Søn Magnus levede. Efter Sigurds Død tog han imidlertid

strax Kongenavn og tvang Magnus til at dele Landet med ham. Det kom snart til Uenighed og Krig mellem begge Kongerne; Magnus var en Tid heldig og forjog Harald, som flygtede til Danmark, men ved Erik Emuns Hjelp vendte tilbage, fangede Magnus, som han lod blinde og lemlæste og sætte i Nidarholms Kloster. Allerede Aaret efter (1136) blev han selv myrdet af sin foregivne Broder Sigurd Slembe. Harald Gille var en svag Mand og lod sig lede af sine Venner, der benyttede hans Navn til at begaa mange Voldsomheder.

Harald, Navn paa to Konger i England. — Harald Harefod, en Søn af Knut den store, blev af Faderen sat til Underkonge i en Del af Skotland og toges efter hans Død 1035 til Konge af Englænderne. Enkedronning Emma arbeidede imidlertid paa at skaffe sin Søn Hardeknut Kronen; denne gjorde i den Anledning et Tog til England, men førend det kom til Kamp mellem ham og Harald, døde sidstnævnte 1040. — Harald Godwinessøn, den sidste Konge af den sachsiske Æt, tog Regjeringen efter Edvard Bekjenderen 1066 og slog s. A. sin Broder Tostig Jarl, som ved Harald haardraades Hjelp søgte at gjøre ham Kongedømmet stridigt, men faldt allerede 3 Uger efter ved Hastings mod Vilhelm Erobreren.

Harald, Navn paa tre danske Konger. — Harald Blaatand, Søn af Gorm den gamle, var i sin Ungdom paa Vikingetog sammen med sin Broder Knut Dana-ást og blev Konge efter Faderens Død ca. 940. Han understøttede Harald Graafeld, som var hans Fosterson, mod Haakon Adelstensfostre, men lød ham senere, ledet af Haakon Jarl, lokke til Danmark og dræbe af Guldharald; efterat ogsaa denne var dræbt af Haakon Jarl, seilede Harald med en Flaade til Norge, underlagde sig Landet og satte Haakon til sin Jarl. Harald var tidlig bleven Kristen og virkede for Kristendommens Udbredelse i sit Rige; med den tyske Keiser Otto den anden laa han i Strid i Anledning af Keiserens Anmasselser i de til Tyskland nærmest grændsende Lande; 975 rykkede Otto ind i Danmark, brændte Danevirke og tvang Harald til at erkjende hans Overherredømme. Den Begunstigelse, som blev de Kristne tildel, fremkaldte Fiendtligheder mellem Kongen og den mægtige Høvding Palnatoke, hos hvem Haralds Søn Svein var opfostret. Svein angreb Faderen med en Flaade, som han havde faaet under Paaskud af dermed at ville gjøre et Vikingetog, og i den Krig, som paafulgte, faldt Harald for Palnatokes Skud 986 eller 987. — Harald Sveinsson, Svein Tveskjægs Søn, blev 1013 Regent under Faderens Fraværelse paa et Tog til England og besteg efter hans Død Tronen 1014, men døde allerede fire Aar efter. — Harald Hein, en uægte Søn af Svein Estridsson, valgtes efter dennes Død 1076 til Konge, nærmest ved sin Svigerfader Asbjørn Jarls Indflydelse. Han forbedrede Retspleien ved at afskaffe Tvekamp som Bevismiddel for Retten og isteden at indføre Ed og var en mild og afholdt, men svag Regent; han døde allerede 1080.

Harald Hildetand, efter Sagnet Konge i Leire i Danmark, var en Dattersøn af Ivar Vidfadme. Denne voldte Haralds Faders Død og bemægtigede sig Riget, medens Harald og hans Moder flygtede til Gardarike. Efter Ivars Død vendte de tilbage, og Harald overtog Regjeringen, som han førte i lang Tid lykkelig og tappert. Paa sine gamle Dage kom han i Strid med sin Slægtning Sigurd Ring i Sverige og faldt i et Slag mod ham paa Braavollene i Östergötland (Braavallaslaget, s. d.).

Harald Kesja, uægte Søn af Erik eiegod, førte under dennes Fraværelse paa en Pilegrimsreise til det hellige Land Regjeringen i Danmark sammen med Erkebiskop Asser, men blev paa Grund af sin Voldsomhed og Ustyrlighed forbigaaet ved Kongevalget efter Faderens Død 1104. Under Kong Nils's Regjering førte han en blodig Strid med sin Broder Erik Emun, med hvem han derpaa en kort Tid forbandt sig for at hevne Knut Lavards Drab; snart slog han sig imidlertid paa Mordernes Parti og blev efter Erik Emuns Tronbestigelse halshugget 1135.

Harald Klak, Konge i Jylland i det 9de Aarh., var den første kristne Konge i de nordiske Lande. Han lod sig nemlig døbe 826 under et Ophold ved Keiser Ludvig den frommes Hof i Ingelheim og fik ved sin Hjemreise Ansgar (s. d.) med sig som Missionær.

Harangue (udt. Arang), høitidelig Tale; ogsaa en opstyltet og indholdsløs Tale.

Harbitz, Georg Prahl, norsk Præst og Politiker, f. 1802 i Haugs Præstegjeld i Bergens Stift, blev Student 1821 og theologisk Kandidat 1825. 1826 blev han Sognepræst til Askevold, 1839 til Slidre og 1852 til Nøterø og tog 1879 Afsked som Embedsmand. Fra 1836 til 1869 var han stadig Storthingsrepræsentant, de to første Gange fra Nordre Bergenhus Amt, 1842—51 fra Kristians Amt og 1854—69 fra Jarlsberg og Laurvigs Amt. Fra 1848 fungerede han som Storthingets Præsident. Han hørte stadig til det liberale Parti i Thinget og nød navnlig i den første Tid af sin Virksomhed som Storthingsmand megen Anseelse for sine Indsigter og sine greie Foredrag.

Harburg, By i den preussiske Provins Hannover, ved Elben, 1½ Mil syd for Hamburg, med 18,000 Indb., Skibsverfter, betydelig Industri og Handel.

Harcellere, drive Spot med, gjøre latterlig; i Militærsproget plage og forurolige Fienden ved hyppige Angreb.

Hardanger, Landskab i Søndre Bergenhus Amt, paa begge Sider af Hardangerfjorden, udgjorde tidligere en Del af Hordaland (se forøvrigt Art. Bergens Stift og Hordaland). — Hardangerfjorden, bekjendt for sin storartede Naturskjønhed, er egentlig en Fortsættelse af Bømmelfjorden og Kvindherredsfjorden, og deler sig længere inde i Landet i tre Arme, Gravenfjord, Eidfjord og Sørfjord. Den sidste er især omgiven af høie Fjelde, der styrter sig steilt ned mod Havet. — Hardangerfjeldene eller Hardangervidden, et mægtigt Fjeldparti østenfor Hardangerfjorden, udgjør den sydlige Del af Langfjeldene.

Hardeknut, Navn paa to danske Konger, af hvilke den første var Gorm den gamles Fader, den anden Søn af Knut den store og dennes Efterfølger ved hans Død 1035. Han forsøgte at erobre Norge fra Magnus den gode, men forligte sig 1036 med ham, idet det bestemtes, at den længstlevende af dem skulde arve den andens Land. Senere

rustede han sig til et Tog mod sin Broder Harald Harefod, som var bleven Konge i England; Harald døde imidlertid 1040, førend Hardeknut var kommen til England, hvorpaa denne efterfulgte ham, men døde allerede 1042. Med ham uddøde Danmarks gamle Kongeæt paa Mandssiden.

Hardenberg, Friedrich von, tysk Digter, bekjendt under Navnet Novalis, f. 1772, d. 1801, studerede Filosofi i Jena, hvor han omgikkes med Schiller, og derpaa Retsvidenskab i Leipzig og Wittenberg. 1795 fik han et Embede ved Saltværkerne i Weissenfels, studerede derpaa en Tid ved Bergakademiet i Freiburg og fik 1799 en høiere Embedspost i Weißenfels. Han hørte til de udprægede Tilhængere af den romantiske Skole og stod i Venskabsforhold til Tieck og Brødrene Schlegel. Hans lyriske Digte røber et stærkt udviklet mystisk Følelsesliv og er rige paa stemningsfuld Ynde; særlig hører hans religiøse Digte til den romantiske Literaturs Perler. Hans Roman „Heinrich von Ofterdingen" er forbleven ufuldendt, men røber megen Genialitet i Anlæg og Udførelse.

Hardenberg, Karl August von, preussisk Statsmand, f. 1750, d. 1822, blev 1770 hannoveransk Kammerraad og udnævntes 1787 til Præsident i det brunsvigske Kammerkollegium. 1790 blev han Minister for Fyrstendømmerne Ansbach og Baireuth og efter disses Forening med Preussen 1791 tillige preussisk Statsminister. Under Krigen med Frankrige blev han Krigsminister og afsluttede 1795 i Basel Freden med Frankrige. 1797—1805 var han Medlem af Kabinetsministeriet i Berlin, blev 1807 Udenrigsminister, men aftraadte efter Freden til Tilsit og blev 1810 Statskansler. I denne Stilling virkede han overordentlig meget for at ophjelpe og styrke Preussen under og efter Befrielseskrigen og deltog som dets Repræsentant i alle Kongresser og politiske Forhandlinger efter Napoleons Fald.

Hardiesse (udt. Ardiess), fr., Dristighed.

Hardinge, Henry, Viscount, engelsk General og Statsmand, f. 1785, d. 1856, deltog 1808—14 i Krigen i Spanien og Portugal og mistede 1815 i Slaget ved Ligny den venstre Arm. 1821 indvalgtes han i Parlamentet, vandt i en underordnet Stilling i Krigsministeriet Wellingtons Velvillie, udnævntes af ham 1828 til Krigssekretær og 1830 til Oversekretær for Irland, hvilken sidste Stilling han ogsaa indehavde under Peel 1834—35 og 1841. 1844 blev han Generalguvernør i Indien, hvor han overvandt Sikherne og til Løn blev Viscount. 1848 vendte han tilbage, tog Sæde i Overhuset og blev 1852 Generalfelttøimester. Efter Wellingtons Død blev han Overstbefalende for den engelske Armé og 1855 Feltmarskal.

Hardouin (udt. Arduæng), Jean, fransk Filolog, Historiker og Numismatiker, f. 1646, d. 1729, var siden 1666 Jesuit. Han besad en omfattende Lærdom, men fremkom ofte med underlige Paradoxer, saaledes da han søgte at bevise, at de fleste antike Mynter er af nyere Oprindelse, og at de latinske og græske Klassikere med Undtagelse af nogle faa var forfattede af Munke i Middelalderen, ligesom da han paastod, at alle Konciler før det tridentinske var opdigtede.

Hardt, Haardt ell. **Hart**, en Fortsættelse af Vogeserne mod Nord gjennem Rhinbaiern af indtil 2,000 Fods Høide.

Hardvar ell. **Hurdvar**, By i de britiske Nordvestprovinser i Indien, ved Ganges, med 2,000 Indb., er et berømt Valfartssted, som aarlig besøges af ca. 2 Millioner Pilegrimme.

Hardy, Gathorne, engelsk Statsmand, f. 1814, blev 1856 Medlem af Underhuset, hvor han vakte Opmærksomhed ved sin Veltalenhed og sine konservative Anskuelser, og blev 1853 Understatssekretær i Indreministeriet. 1865 blev han Gladstones Efterfølger som Underhusmedlem for Oxfords Universitet, 1867 Indreminister i Derbys Kabinet, var 1874—78 Krigsminister og 1878—80 Minister for Indien under Lord Beaconsfield.

Hare (Lepus), Familie af Gnavernes Orden, kjendes paa den langstrakte Krop med høie Bagben, de lange Øren, den korte Hale og derved, at der bag de skarpe Fortænder i Overkjæven findes to stumpe Smaatænder. Harerne er udbredte over den største Del af Jorden og ernærer sig udelukkende af Plantedele. De efterstræbes meget for Kjødets Skyld; Haarene benyttes af Hattemagere. Familien indeholder ikke faa Arter; som de vigtigste kan nævnes: Graaharen (Lepus europæus), som er udbredt over hele Mellemeuropa og et Stykke af Vestasien, Sne- ell. Alpeharen, ogsaa kaldet Hvidharen eller den foranderlige Hare (Lepus timidus), den eneste Art, som forekommer i Norge. Den er om Sommeren graabrun, om Vinteren hvid. — Til Haregruppen regnes ogsaa Pibeharerne, der adskiller sig fra Harerne ved kortere Øren og mindre udviklede Bagben. Blandt dem kan mærkes Alpe-Pibeharen (Lagomys alpinus).

Harefossen, et anseligt Vandfald i Guddalselven, Nordre Bergenhus Amt.

Hareidlandet, Ø i Romsdals Amt, 2 Mil syd for Aalesund, adskilt fra Fastlandet ved den smale Vartdalsfjord. Øen er 3 Mil lang; dens største Brede er 2 Mil.

Harem, arab., egentl. „det utilgjængelige, forbudte", hos Østerlænderne de Rum i Huset, hvor Kvinderne opholder sig.

Haremad (Lampsana communis), Plante af Løvetandgruppen, med haaret, 2—3 Fod høi Stilk, gule Blomsterkurve og lyreformede Blade. Forekommer i Norge paa dyrkede Steder.

Haremus (Eriomys), Familie af Gnavernes Orden, forekommer i Sydamerikas høie Bjergegne og udmærker sig ved sin fine Pels og sin lange, buskede Hale. Næringen bestaar i Bark, Rødder og Frugter. De efterstræbes især for Skindets Skyld, der er meget kostbart. Herhen hører: Chinchillaen (Eriomys chinchilla), Haremusen (Lagotis cuvieri) og Viscachaen (Lagostomus trichodactylus), hvis Skind er af langt mindre Værdi end de foregaaendes.

Haren, Willem van, hollandsk Digter, f. 1710, d. 1768, vakte 1742 stor Begeistring blandt sine Landsmænd ved sit af Frihedskjærlighed svulmende lyriske Digt „Leonidas". Foruden dette har han ogsaa skrevet Oder, af hvilke mange er af udmærket Skjønhed. — Onno Zwier van Haren, f. 1711, d. 1779, Broder af den foregaaende, var ligesom denne en Tilhænger af Prinsen af Oranien og bekledte høie Statsembeder. Som Digter vandt han Berømmelse ved sit fortræffelige ædrelandske Digt „Geuserne" (1772).

Hareskaar (Haremund), en medfødt Misdannelse af Overlæben, hvorved denne har en Spalte paa den ene eller begge Sider af Midtlinien og hyppig er forbundet med Spalte i den tilsvarende Del af Overkjæven samt med Ganespalte. Den hæves ved Operation, idet man med Kniv forvandler Spaltens Rande til Saarflader og derpaa syr dem sammen.

Hargraves (udt. Hargrevs), Edmund Hammond, f. 1815 i Gosport i England, nedsatte sig 1833 som Landmand i Australien og opdagede 1851 rige Guldleier i Ny-Sydwales, hvilke han har beskrevet i sin Bog „Australien og dets Guldfelter" (1855).

Hargraves, James, Væver i Standhill (Landcashire) i England, f. ca. 1720, d. 1803, opfandt ca. 1764 en Bomuldsspindemaskine, som efter hans Datter kaldes Jenny. 1768 stormede Pøbelen hans Hus og ødelagde hans Maskiner, hvorefter han flyttede til Nottingham. Han fik ingen Vinding af sin Opfindelse og skal være død i Fattigdom paa et Arbeidshus.

Harham, Prestegjeld paa Søndmøre i Romsdals Amt, paa nogle Øer nordvest for Aalesund, bestaar af Sognene Harham og Roald.

Hariri, egentl. „Silkehandler", med sit fulde Navn Abu-Muhamed-Kasem-ben-Ali, berømt arabisk Digter og Grammatiker, f. 1054, d. 1121, skrev en Samling af 50 Makamer, d. e. Noveller, der gjælder for noget af det ypperste i den arabiske Kunstpoesi. Han skrev ogsaa flere vigtige Afhandlinger over det arabiske Sprog.

Harkort, Friedrich Wilhelm, tysk Fabrikant og Politiker, f. 1793, anlagde efter at have deltaget i Krigen 1814—15 en Række Fabriker for Metalindustri i Westfalen og virkede meget for at fremme Dampskibsfart og Jernbaneanlæg. 1848 blev han Medlem af Nationalforsamlingen i Berlin, hvor han tog Parti mod Demokraterne; senere sluttede han sig til de Gammelliberale og angreb stærkt Junkerpartiets Fordringer. 1860 var han med at grunde venstre Centrum i Deputeretkammeret og var virksom for Næringsfrihed og andre Reformer. Som Forfatter af Folke- og Flyveskrifter har han havt ikke liden Indflydelse paa den offentlige Mening.

Harlekin, ital. Arlechino, en lystig Maskefigur i den italienske Commedia dell'arte, hvis Oprindelse man dels har villet søge i de gammel-romerske Atellaner, dels i Middelalderens Karnevalslystigheder. — Figuren er nær beslægtet med Tyskernes Hanswurst, Hollændernes Pickelhering og Franskmændenes Crispin.

Harlingen, By i den hollandske Provins Friesland, ved Nordsjøen, med 11,000 Indb. og betydelig Skibsfart og Handel.

Harmattan, en eiendommelig høi og tør Vind paa Afrikas Vestkyst, kommer fra det Indre af Landet og blæser især i Maanederne December—Februar. Den fører en Mængde Støv med sig og virker udtørrende og afkræftende paa alt levende.

Harmodios og **Aristogeiton**, to unge Athenere, myrdede 514 f. Kr. Peisistratos's Søn Hipparkh. Uagtet Mordet fremgik af personlig Hevn, æredes deres Minde af Athenerne, og de betragtedes som Frihedens Gjenoprettere efter Peisistratidernes Tyranni.

Harmoni, gr., Forbindelse, Overensstemmelse, betegner i Almindelighed et rigtigt Forhold mellem det hele og dets Dele eller mellem to eller flere Ting overhoved. I Musiken forstaaes ved Harmoni samtidig klingende Toner af forskjellig Høide og Dybde, som gjør et behageligt (harmonisk) Indtryk paa Øret. Læren om de Love, hvorefter Tonerne forbindes til Harmonier, kaldes Harmonilære; i videre Forstand betegner man ofte med dette Ord det samme som Kontrapunkt (s. d.). — Harmonika, et musikalsk Instrument, som bestaar af en Valse paa et Understel, til hvilken Halvkugler af Glas af regelmæssig aftagende Størrelse er befæstede og skudt saaledes ind i hinanden, at Randen paa enhver af dem rager frem. Intonationen bevirkes ved Fingerspidserne, der lægges paa Glasklokkernes Rand, medens Valsen ved et Trædebret sættes i omdreiende Bevægelse. — Harmonimusik, Tonestykke for lutter Blæseinstrumenter, altsaa det samme som Militærmusik. — Harmonium, d. s. s. Fysharmonika (s d.). — Harmonisk Proportion, i Mathematiken en saadan Forbindelse af 4 Størrelser, at Differensen mellem de to første forholder sig til Differensen mellem de to sidste som den første til den sidste; Formelen er (a — b) : (c — d) = a : d. — Harmonister, se Rappister. — Harmonia præstabilita, se Leibnitz.

Harmonia eller **Hermione**, ifølge de græske Sagn en Datter af Ares og Afrodite, gift med Kadmos; ogsaa Navn paa en Planetoide.

Harmotom, et Mineral af Zeolithgruppen, indeholder foruden Kiselsyre, Lerjord og Vand ogsaa Kalk eller Baryt. Det krystalliserer i korsformede Dobbeltkrystaller og forekommer i Malmgangene i Harzen og paa Kongsberg.

Harms, Klaus, bekjendt tysk Præst, f. 1778 i Sydditmarsken, d. 1855, studerede Theologi i Kiel og blev 1816 Arkhidiakon ved Nikolaikirken sammesteds. 1817 vakte han Opsigt ved i Anledning af Reformationsfesten at udgive Luthers 95 Theses fra 1517 og dertil føie 95 nye, hvori han bekjæmpede de Vildfarelser, som havde indsneget sig i den evangeliske Kirke. Det rationalistiske Parti aabnede en forbitret Kamp mod ham, men han fik ogsaa paa den anden Side stor Tilslutning. En Kaldelse til Biskop for den lutherske Kirke i Rusland afslog han ligesom ogsaa en anden til Præst ved Trefoldighedskirken i Berlin efter Schleiermacher. 1835 blev han Sognepræst og Provst og 1841 Overkonsistorialraad i Kiel, fra hvilket Embede han 1849 tog Afsked. Baade ved sine Prædikener (udkomne i flere Samlinger) og øvrige Skrifter samt ved sin Personlighed bidrog han meget til at vække et kraftigere Troesliv inden den tyske evangeliske Kirke.

Harnisk, se Rustning.

Harpe, et Strengeinstrument, indrettet til at spilles med Fingrene, har Form af en Trekant, hvis ene Side dannes af en Resonanskasse. Strengene er stemte i den diatoniske Skala, og Forhøielsen af Tonerne fandt tidligere Sted ved med Fingrene at trykke Strengene til Halsen og saaledes forkorte dem; i den nyere Tid bruges dertil et Pedalapparat. Harpen er et af de ældste musikalske Instrumenter, da den allerede var kjendt hos de gamle Ægyptere; hos Jøderne brugtes den hyppig ved religiøse Høitideligheder

og Fester. Ogsaa de gamle Nordboere havde Harper, hvorpaa Skaldene akkompagnerede sin Sang.

Harpefossen, Vandfald i Lougen Elv i Gudbrandsdalen, Nordre Frons Præstegjeld.

Harpestreng, Henrik, Kannik i Roskilde i det 13de Aarh., var Læge hos Erik Plogpenning. Han skrev en Lægebog, Urte- og Stenbog samt en Kogebog, som hører til de ældste Skrifter paa Dansk.

Harpixer (Resinae), Gruppe af vegetabilske Stoffer, som i Regelen udvindes ved Indsnit i visse Træer, hvoraf Harpixerne flyder ud, for det meste blandede med ætheriske Oliер til en tykflydende Balsam. De danner ukrystallinske Masser og skiller sig fra Gummi, som de i Udseendet noget ligner, ved hverken at opløses eller svulme op i Vand, hvorimod de opløses i Alkohol, ætheriske og tildels fede Oliер samt i Chloroform, Benzol m. fl. Vædsker, smelter ved Varme og brænder med sodet Flamme. De er alle meget slette Ledere for Elektricitet og bliver ved Gnidning negativ elektriske. I kemisk Henseende kan Harpixerne deles i sure og indifferente. De første opløses i ætsende Alkalier, og en Del af dem forbinder sig med Ammoniak, driver Kulsyren ud af kulsure Alkalier, og danner Salte (Resinater), der er opløselige i Vand, skummer som Sæbe og derfor anvendes til Harpixsæber (se Sæbe), ligesom de ogsaa i Papirindustrien finder Anvendelse til Papirmassens Limning. Alle Harpixer indeholder Kulstof, Vandstof og Surstof, men aldrig Kvælstof; Rav (s. d.), som er den vigtigste Repræsentant for de fossile Harpixer, indeholder ogsaa Svovl $^1/_4$—$^1/_2$ %. De i Alkohol og ætheriske Oliер opløste Harpixer bliver ved Opløsningsmiddelets Fordunstning tilbage i Form af et haardt, gjennemsigtigt og glinsende Overdrag paa de Gjenstande, hvorover de strykes; derpaa beror deres Anvendelser til Fernisser. Af Harpixernes øvrige tekniske Anvendelsesmaader kan nævnes, at flere af dem udgjør Bestanddele af Segllak, enkelte benyttes i Medicinen samt i Fyrværkerikunsten. Den sædvanligste Harpix er Kolofonium (s. d.) — Gummiharpixer, se Gummi.

Harpokrates, en ægyptisk Gud, Søn af Osiris og Isis. Det er en Form af Solguden Horus, og han kaldtes Harpokrates, paa Ægyptisk

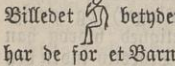

Hor-pe-chrot, Horus-Barnet, til Adskillelse fra Hor-oer, Arueris, d. e. den ældre Horus, der var Broder af Osiris og Isis. Billedet

betyder hieroglyfisk Barn, fordi det har de for et Barn karakteristiske Træk: en hukende Stilling og Fingeren i Munden. Grækerne misforstod Billedets Betydning og gjorde Harpokrates til Taushedens Gud, samt mente, at han var vanfør, fordi han skulde være kommen for tidlig til Verden. i.

Harpokration, Valerius, alexandrinsk Grammatiker, sandsynligvis i det 2det Aarh. e. Kr., skrev en vigtig Ordbog til de ti attiske Talere, hvilken endnu findes.

Harpun, Redskab til Hval-, Hvalros- og Brygdefangst, bestaar af et pileformet, med Modhager forsynet Jern af indtil en Alens Længde, til hvilket en Line er fæstet, og som haandteres ved Hjelp af et løst Skaft, som trækkes tilbage, naar Harpunen har rammet sit Maal. Ved Hvalfangst har man i den senere Tid begyndt at udskyde Harpunen af en dertil konstrueret Kanon, hvorhos der under Harpunens Modhager er indsat en Sprænggranat, der exploderer i samme Øieblik som Linen, der er fastgjort til Harpunen, strammes.

Harpyier, i den græske Mythologi frygtelige og rovgjerrige Gudinder for den rasende Stormvind, fremstilledes som en Blanding af Fugl og Menneske.

Harring, Harro Paul, tysk Forfatter og politisk Sværmer, f. i Sønderjylland 1798, d. 1870, lagde sig først efter Malerkunsten, gik 1821 til Grækenland, hvor han deltog i Friheds-kampen, vendte sig siden til Italien og flere tyske Byer, deltog 1828 i Ruslands Krig mod Tyrkiet, men flygtede og offentliggjorde et Par Skrifter om det russiske Undertrykkelsessystem i Polen. 1834 var han med paa Mazzinis Tog til Savoyen og var siden som Radikal Gjenstand for nasladelige Forfølgelser og gjentagne Udvisninger fra forskjellige Lande. Blandt andet kom han ogsaa 1849 til Kristiania, hvorfra han næste Aar ved Politimagt førtes bort og bragtes ombord i et engelsk Dampskib, uden at han i Norge egentlig havde gjort sig skyldig i nogen Forseelse. Senere opholdt han sig længere Tid i Amerika og fik endelig i 1863 Tilladelse til at bosætte sig i Kjøbenhavn. Hans Forstand var imidlertid svækket ved den idelige Forfølgelse, og han havde ingen Ro paa sig, da han indbildte sig at være forfulgt af det russiske Politi. Tilslut tog han sin Tilflugt til Øen Jersey, hvor han tog sig selv af Dage. Han skrev et stort Antal Dramaer, Romaner og lyriske Digte, som tildels er tiltalende ved en frist og livlig Form, men forresten uden synderligt Værd.

Harrisburg, Hovedstad i den nordamerikanske Stat Pennsylvanien ved Susquehannah, med 24,000 Indb.

Harrison, William Henry, nordamerikansk General og Statsmand, f. 1773, d. 1841, blev 1792 Officér i en Hær mod Indianerne, 1797 Vicegouvernør i Indiana og senere denne Stats Repræsentant i Unionskongressen. 1811—14 var han Unionshærens Øverstbefalende mod Indianerne og Englænderne, blev derpaa Skriver ved en Domstol i Ohio, 1816 denne Stats Repræsentant i Kongressen og 1824 i Senatet. 1836 opstilledes han af Whiggerne som Kandidat til Præsidentværdigheden, hvilken han imidlertid først opnaaede Aaret før sin Død.

Hartenstein, Gustav, tysk Filosof, f. 1808, var 1834—59 Professor i Leipzig. Han tilhører Herbarts Skole og har i hans Aand optraadt med „Den almindelige Metafysiks Problemer og Grundlærdomme“ (1836) og „De ethiske Videnskabers Grundbegreber“ (1844) m. fl. Arbeider.

Hartford, Hovedstad i den nordamerikanske Stat Connecticut, ved Floden Connecticut, med 38,000 Indb., store Fabriker og talrige Forsikringsselskaber.

Hartig, Georg Ludvig, fremragende tysk Forstmand, f. 1764, d. 1836, blev 1786 Forstmester hos Fyrsten af Solms og anlagde i Hungen en Forstanstalt, som han 1797 flyttede til Dillenburg. 1806 blev han Overforstraad i Stuttgart og 1811 Overlandforstmester i Preussen. Han har bl. a. skrevet

„Haandbog for Forstmænd", „Haandbog for Jægere" og „Lexikon for Jægere og Jagtvenner".

Hartington, Spencer Compton Cavendish, Marquis af, engelsk Statsmand, f. 1833, blev 1857 Medlem af Underhuset, 1863 Understatssekretær, 1868 Generalpostmester og var 1870—74 Statssekretær for Irland. Efter Gladstones Tilbagetræden blev han 1875 Fører for det liberale Parti; 1880 indtraadte han i Gladstones Ministerium som Minister for Indien.

Hartkorn kaldes en i Danmark anvendt Maalestok for Udligning af Skatter paa Jord, svarende til Matrikulskylden i Norge. Oprindelig betegnede Hartkorn det Antal Tønder Rug og Byg („hart Korn"), hvortil en Bondes samlede Ydelser til vedkommende Godseier sattes. Som Maalestok for alle paa Jorden faldende Skatter til Stat og Kommune har denne Hartkornsansættelse imidlertid i Aarenes Løb (ligesom Matrikulskylden) været Gjenstand for gjentagne Revisioner. — Ogsaa i Norge har Hartkorn været anvendt som Maalestok for en enkelt Skat, nemlig den i 1682 indførte Rostjeneskat. Ligeledes skulde Hartkornsskylden benyttes som Grundlag for en i 1721 paabegyndt ny Matrikulering af hele Rigets Jord, hvilken Matrikulering dog uden Resultat maatte indstilles et Par Aar efter. En Tønde Hartkorn svarer omtrent til 10 Lⅅ Tunge.

Hartlepool, By i det engelske Grevskab Durham, ved Floden Tees Munding, 5 Mil sydøst for Newcastle, med 13,000 Indb., Sjøbade, Skibsbyggerier og betydelig Handel med Stenkul.

Hartman, Karl Johan, svensk Læge og Botaniker, f. 1790, d. 1849, udgav 1820 en „Handbok i Skandinaviens Flora", hvis 10de Oplag udkom 1870—71, bearbeidet af hans Søn Carl Hartman, f. 1824, Lektor i Örebro.

Hartmann, Jakob, Friherre, tysk General, f. 1795, d. 1873, blev 1811 Løitnant i Storhertugdømmet Bergs Armé, hvorfra han gik over i fransk og 1816 i baiersk Tjeneste. 1842 blev han Kronprinsens Adjutant og 1849 Brigadechef; som saadan sendtes han 1854 til Leiren ved Boulogne og fik Anledning til at undersøge Paris's og flere andre franske Byers Befæstninger. Som Generalløitnant førte han 1866 en Division i Krigen med Preussen og kommanderede 1870 i den tysk-franske Krig det 2det baierske Armékorps, hvormed han deltog i Træfningerne ved Weissenburg, Wörth og Sedan samt i Paris's Beleiring.

Hartmann, Johan, tysk Musiker, f. 1726, d. 1793, var fra 1768 Violinist og Koncertmester i det kongelige Kapel i Kjøbenhavn. Han komponerede en hel Del Sager, som ikke er uden Værd, saaledes Musiken til Ewalds „Balders Død" og „Fiskerne". — Hans Sønnesøn Johan Peter Emilius Hartmann, f. 1805 er en af Danmarks mest fremragende nyere Komponister. Han fik Undervisning i Musik af Faderen, men bestemtes af denne til at gaa den studerende Vei og blev juridisk Kandidat. Imidlertid ansattes han 1824 som Organist ved Garnisonskirken i Kjøbenhavn og forsøgte sig samtidig som Komponist, hvorved han fik mange nyttige Vink af Weyse. 1827—40 var han Lærer ved Sibonis Musikkonservatorium; 1836 stiftede han Bekjendtskab med Marschner, der foranledigede ham til at gjøre en Udenlandsreise, under hvilken han bl. a. blev kjendt med Spohr, som levende interesserede sig for ham. 1839 blev han Formand i Musikforeningen og har siden 1842 ledet Studentersangforeningen; 1843 blev han Organist ved Frue Kirke og 1865 Medbestyrer samt Lærer i Orgelspil og Theori ved Kjøbenhavns Konservatorium. 1874 blev han kreéret til Æresdoktor ved Universitetet. Af hans talrige Kompositioner kan nævnes Operaerne „Ravnen", „Korsarerne" og „Liden Kirsten", Musiken til flere Oehlenschlägerske Tragedier, til Heibergs „Syvsoverdag" og flere af Bournonvilles Balletter, endvidere et Antal Melodramaer samt flere Salmer, Romancer og Koncertsager for Piano. — Hans Søn Emil Hartmann, f. 1836, blev 1861 Organist ved Johanneskirken i Kjøbenhavn og 1871 ved Slotskirken. Han har komponeret Musiken til Hostrups „En Nat mellem Fjeldene", en Opera „Elverpigen" og adskillige talentfulde Koncertsager.

Hartmann von Aue, middelhøitysk Digter, f. ca. 1170, d. ca. 1220, deltog 1197 i et Korstog. Af hans Digte slutter „Erec" og „Iwein" sig til Sagnkredsen om Artus og er udarbeidede paa Grundlag af Chrétien de Troyes's Digte. Foruden disse hører „Den fattige Henrik" til hans bedste Verker.

Hartmann, Karl Robert Eduard von, tysk Filosof, f. 1842, indtraadte 1858 i et Artilleriregiment og blev 1860 Officér, men nødtes 1865 til at tage Afsked paa Grund af en Nervelidelse, han havde paadraget sig ved et Stød. Senere har han levet i Berlin som Privatmand, beskjeftiget med filosofiske og naturvidenskabelige Studier. 1869 udgav han „Det Ubevidstes Filosofi", som vakte betydelig Opsigt. Hans Filosofi er at betragte som en Udløber af Schopenhauers System med nogen, tildels hegelianst Modifikation. Grundsynet er pessimistisk, skjønt der i Naturen hævdes en vis Teleologi. Foruden flere mindre Afhandlinger (samlede 1872 under Titelen „Samlede filosofiske Afhandlinger til det Ubevidstes Filosofi") har han udgivet „Kristendommens Selvopløsning og Fremtidens Religion" (1874), som har fremkaldt en heftig Polemik, „Sandhed og Vildfarelse i Darwinismen" (1875), „Aforismer om Dramaet" (1870) og „Dramatiske Digtninger" (1871, under Pseudonymet Karl Robert). Han har ogsaa været virksom som Publicist og udgivet en Samling af sine Bladartikler (1876).

Hartmann, Moritz, tysk Forfatter og Digter, f. 1821 i Bøhmen af jødiske Forældre, d. 1872, studerede Retsvidenskaben og gik derefter paa Reiser, hvorpaa han 1845 udgav Digtsamlingen „Kalk og Sværd", et lidenskabeligt Indlæg for religiøs og politisk Frihed. Dette Arbeide i Forening med hans „Nye Digte" (1847) paadrog ham i Wien en Tiltale, som dog afbrødes ved Martsrevolutionen 1848. S. A. valgtes han i Bøhmen til Medlem af den tyske Nationalforsamling, hvor han sluttede sig til det demokratiske Venstre, og gik i Oktober til Wien sammen med Robert Blum og Fröbel. Efter Blums Fængsling var han saa heldig at undslippe, opholdt sig senere i Schweiz, England og Frankrige og begav sig 1854 til Krigsskuepladsen i Orienten. Derpaa levede han i flere Aar i Paris, besøgte senere Danmark, Tyskland, Schweiz og Italien og nedsatte sig 1860 i Genf, hvor han med stort Bifald holdt Foredrag over tysk Literatur og Historie. 1863 gik han til Stuttgart, hvor han fra 1865 redigerede

„Freya“, og 1868 til Wien, hvor han overtog Redaktionen af „Neue freie Presse“'s Feuilleton. Hans poetiske Arbeider, Romanen „Der Krieg um den Wald“ (1850), det idylliske Epos „Adam og Eva“ (1851), Digtsamlingen „Die Zeitlosen“ (1858) og en Række mindre Fortællinger, er aandrigt skrevne og røber betydelig digterisk Begavelse.

Hartmansdorff, Jakob August von, svensk Statsmand, f. 1792, d. 1856, var 1816—21 Sekretær hos den norske Statholder, deltog derpaa i Komitéen til Regulering af de svenske Regjeringskontorer og udarbeidede et Forslag til et ganske nyt Forvaltningssystem. Som Rigsdagsmand, Statssekretær og Hofkansler var han derpaa Leder for det konservative Parti og vakte i det sidstnævnte Embede Uvillie ved sin haarde Fremfærd mod Oppositionspressen. 1841 blev han Præsident i Kammerretten. Senere brød han med det konservative Adelsparti i sit „Förslag till Svenska folkrepresentationens ombildning“ (1851).

Hartzenbusch, Juan Eugenio, spansk Digter, f. 1806, d. 1880, var Søn af en indvandret Tyskér. Han studerede Theologi hos Jesuiterne, lagde sig derpaa efter Malerkunsten og udgav lyriske Digte, men maatte for at kunne underholde Familien, efterat Faderen var bleven sindssvag, gribe til dennes Haandværk, Snedkeriet. Imidlertid oversatte han franske og italienske Komedier og bearbeidede ældre spanske Stykker samt lærte Stenografi og ansattes 1835 som Hurtigskriver ved Regjeringsbladet. 1836 udgav han sit første originale Drama „Los amantes de Teruel“ som gjorde stor Lykke og efterfulgtes af en lang Række Arbeider for Scenen, af hvilke kan nævnes: „Alfonso el Casto“, „La madre de Pelayo“. „La Archiduquesáta“, „Vida por honra“ og „El mal apostol y el buen ladron“. Hans Dramaer, som udmærker sig ved en national Tone og en glimrende Fantasi, er ogsaa fortrinlige fra Diktionens og Versebygningens Side. Han har udgivet en Samling Fortællinger og Fabler, besørget en ny Textudgave af „Don Quixote“ og oversat Digte af Schiller og Lessing. Siden 1862 var han Direktør for Nationalbiblioteket i Madrid.

Harun, med Tilnavnet Al-Rasjid, d. e. den Retfærdige, Kalif fra 786 til 809, valgte Bagdad til sin Residens og opførte her for de rige Skatte, som strømmede ind fra alle Rigets Kanter, et stort Antal prægtige Bygninger, ligesom han ved sit Hof samlede de berømteste Digtere og Lærde. Disse Omstændigheder i Forbindelse med hans Velgjørenhed og elskværdige Væsen gjorde ham overordentlig elsket af Folket. Mod Slutningen af sin Regjering lod han sig dog af Mistænksomhed forlede til at udrydde hele Barmekidernes Slægt, deriblandt sin Yndling og Fortrolige Djafar. Efter denne Handling var det forbi med hans Riges Fred og Lykke, idet den ene Opstand fulgte paa den anden. Harun blev prist og besunget af alle samtidige Digtere og er en af Hovedheltene i „Tusen og én Nat“.

Haruspex, Flertal Haruspices, lat., hos de gamle Romere en Spaamand, som tog Varsler, især af Offerdyrenes Indvolde, men ogsaa af Torden og Lynild samt andre fremtrædende Fænoméner. Disse Sandsigere stammede oprindelig fra Etrurien og dannede i Keisertiden et formeligt Præstekollegium, som ogsaa befattede sig med Kaldæernes Astrologi. Endnu efter Kristendommens Indførelse holdt de sig, indtil deres Lære udryddedes og deres hellige Bøger opbrændtes af Keiser Honorius.

Harv, et Agerdyrkningsredskab af forskjellig Form, besat med krumme eller rette Jernpigger, tjener til at smuldre Jorden samt til at nedmulde Saakornet. Den senere Tids forbedrede Agerbrug har fremkaldt en Mængde Konstruktioner af Harve, som dels er beregnede paa at trækkes af én, dels af flere Heste.

Harvey (udt. Harvi), William, berømt engelsk Læge og Fysiolog, f. 1578, d. 1658, studerede i Cambridge og Padua og vandt stort Ry som Læge i London. 1615 blev han Professor i Anatomi og fremsatte som saadan 1619 sin vigtige Opdagelse om Blodets Kredsløb, som han imidlertid først 1628 offentliggjorde i trykt Skrift. Af hans øvrige Undersøgelser kan især nævnes de embryologiske, hvorved han paaviste, at alle Dyr fremkommer af Æg.

Harzen (tysk Der Harz), Fjeldstrækning i Nordtyskland, mellem Floderne Saale og Leine, 25½ Mil lang og 4½ Mil bred, med en for det meste svagt bølgeformet Overflade og gjennemskaaren af enkelte Dale. Det høieste Punkt er Brocken (3,500 F.). Hovedmassen af Fjeldet bestaar af Lerskifer, Graavakke, Granit og Porfyr. Af talrige Gruber vindes Sølv, Jern, Bly, Kobber, Zink og Arsenik. Der findes ogsaa udstrakte Skove baade af Løv- og Bartræer.

Hasard (udt. Asar), fr., Tilfælde, Lykketræf. — Hasardspil, Spil, hvis Udfald alene beror paa Tilfældet, f. Ex. Rouge et noir, er i flere Lande forbudte, saaledes ogsaa i Norge.

Hasjisj, se Hamp.

Hasdrubal, Navn paa flere karthagiske Hærførere, saaledes Hamilkar Barkas's Svigersøn, som udvidede Karthagernes Besiddelser i Spanien, anlagde Karthagsnova (nu Cartagena) og sluttede en Overenskomst med Romerne, ifølge hvilken Ebro skulde være Grændsen for Karthagernes Besiddelser. Han myrdedes 221 f. Kr. — En anden Feltherre af Navnet Hasdrubal, en Broder af Hannibal, fik under dennes Tog til Italien Kommandoen i Spanien og søgte senere at komme ham til Undsætning, men blev slagen og faldt 207 f. Kr. ved Floden Metaurus. — Hasdrubal, Gisgos Søn, førte i den anden punisке Krig Hære i Afrika og Spanien. Derved, at hans Datter Sofonisbe, som var lovet Masinissa, mod Faderens Vidende af Karthagerne blev givet Syfax tilægte, foranledigedes, at Masinissa gik over til Romerne. — En fjerde Hasdrubal slog i den tredie punisке Krig to Gange Manius Manilius og forsvarede derpaa tappert Karthago mod den yngre Scipio, men forraadte tilsidst sine Folk og sin Familie og bad Scipio om Naade. Han døde efter sin Fædrenebys Indtagelse som Krigsfange i Italien.

Hase, Karl August, tysk Theolog, f. 1800, blev 1823 Docent i Tübingen, men fængsledes ikke længe efter som Deltager i Burschenschaft (s. d.) og holdtes næsten et Aar indesperret paa Hohenasperg. Efterat han var løsladt og landsforvist gik han til Dresden og nedsatte sig 1828 som Docent i Leipzig; 1829 blev han sammesteds Professor i Filosofi og 1830 Professor i Theologi i Jena. Hans theologiske System gaar ud paa at forsone Kristendommen med den nyere Tids

Aandsdannelse og lægger særlig Vegt paa den enkeltes religiøse Bevidsthed. Han bekjemper i samme Grad den nyere Supranaturalisme og den platte Rationalisme. Af hans Skrifter kan nævnes „Evangelisk Dogmatik" (1825), „Gnosis" (1826—28), „Hutterus redivivus" (1827), „Jesu Liv" (1829) og „Kirkehistorie" (1834).

Hasenclever, Wilhelm, tysk Socialdemokrat, f. 1837, var først Garver, redigerede senere „Der neue Socialdemokrat" og blev 1871 Præsident for den „almindelige tyske Arbeiderforening". 1874—78 og senere fra 1879 har han været Rigsdagsmedlem.

Hasenclever, Johan Peter, tysk Genremaler, f. 1810, d. 1853, uddannede sig ved Akademiet i Düsseldorf. Han var især heldig i humoristiske Scener af Hverdagslivet og bidrog ved sin Fremstilling af saadanne meget til at sætte Grændse for den romantisk-sentimentale Retning, som paa den Tid herskede i Düsseldorferskolens Kunst. Han var ogsaa en fortræffelig Portrætmaler.

Hasle, By paa Vestkysten af Bornholm, med ca. 1,000 Indb.

Haslidalen, en Dal i Berner Oberland i Schweiz, berømt for sin Naturskjønhed, gjennemstrømmes af Floden Aar. Indbyggerne, som hører til de kraftigste og smukkeste i Schweiz, skal ifølge et Sagn, som dog sandsynligvis er opdigtet, være af svensk Herkomst.

Hasner, Leopold, Ridder af Artha, østerrigsk Statsmand, f. 1818, blev 1848 Redaktør af „Prager Zeitung", 1849 Professor i Retsfilosofi og 1851 i Statsøkonomi i Prag. I denne Stilling skrev han „Rettens og dens Histories Filosofi i Grundrids" og det ufuldendte „Den politiske Økonomis System". 1861 indvalgtes han i den bøhmiske Landdag og blev dens Vicepræsident; 1863 blev han Præsident i Underhuset og 1865 Professor i Statsøkonomi i Wien. 1867 blev han Medlem af Herrehuset og 1868 Undervisningsminister, i hvilken Stilling han fik den nye østerrigske Almueskolelov istand. Efterat han med en Del andre Medlemmer af Kabinettet havde bevirket Ministrene Taaffes, Potockis og Bergers Afgang, blev han Ministerpræsident; efter sin Aftræden som saadan 1870 er han i den bøhmiske Landdag og Herrehuset en af Forfatningspartiets Førere. — Hans Broder Josef Hasner, Ridder af Artha, f. 1819, siden 1852 Professor i Prag, er en af den nyere Tids dygtigste Dienlæger og har udgivet talrige Skrifter og Afhandlinger over sin Videnskab.

Hasse, Johann Adolf, tysk Komponist, f. 1699, d. 1783, var først Tenorsanger, fik fra 1724 i Neapel Undervisning af Scarlatti og erhvervede sig snart stor Berømmelse som Operakomponist. 1727 blev han Kapelmester i Venedig og ægtede den berømte Sangerinde Faustina Bordoni (f. 1700); 1731—63 var han Hofkapelmester i Dresden og levede senere i Wien og Venedig. Hans henimod 100 Operaer i italiensk Stil var af hans Samtid Gjenstand for stor Beundring, men er nu saagodtsom glemte.

Hassel (Corylus), Slægt af de skaalbærende Træers Familie, omfatter Buske og mindre Træer med hjerteformet-rundagtige, tilspidsede, dobbelt sagtakkede og haarede Blade. Hanblomsterne sidder i lange Rakler, som udvikler sig i Løbet af Sommeren og Høsten og blomstrer tidlig om Vaaren, før Bladene springer ud. Hunblomsterne sidder i en knopformet Blomsterstand, hvoraf de purpurrøde Grifler rager frem. Frugten er en Nød, som indesluttes af en haard, træagtig Skal og er omgiven af et Svøb (Hams). Kjernen indeholder en fed Olie (indtil 66 Procent) og er sød og velsmagende, hvorfor samtlige Arter ofte dyrkes. — I Norge forekommer den almindelige Hassel (Corylus Avellana) hyppig vildtvoxende saa langt mod Nord som til Stegen (68°); i Sverige gaar Haselen til Själevad i Angermanland (63° 22'). Det er en stor Busk, hvis slanke og rette Skud afgiver et fortræffeligt Materiale til Tøndebaand. Undertiden plantes den til levende Hegn. En dyrket Varietet giver de store, stribede Zellernødder. — Lambertsnødden er Frugten af Corylus tubulosa, som voxer vildt i det sydøstlige Europa og dyrkes i de fleste Lande. Den er mere træformet i sin Vext og udmærker sig ved sine lange Hamse. — Den tyrkiske Hassel (Corylus Colurna) hører hjemme i de nedre Donaulande, Tyrkiet og Lilleasien; den er et temmelig stort Træ, men har mindre Blade end de øvrige Arter. Nødderne er meget store, men modnes ikke i Nordeuropa; Træet holder sig dog godt ved Kristiania. — Et Par amerikanske Arter, Corylus americana og Corylus rostrata, dyrkes undertiden i Europa.

Hassel Verk, tidligere Jernverk i Modums Prestegjeld, Buskeruds Amt, er nu nedlagt.

Hasselmus, se Sysvovere.

Hasselriis, Louis, dansk Billedhugger, f. 1844, besøgte Kjøbenhavns Akademi og vandt 1868 dets Guldmedalje; han har bl. a. udført Bellmans Statue paa Hasselbacken i Stockholms Djurgård og H. C. Andersens Statue i Rosenborg Have i Kjøbenhavn.

Hasselt, Hovedstad i Provinsen Limburg i Belgien, 5 Mil nordvest for Lüttich, med 12,000 Indb. og Brændevinsbrænderier.

Hassenfratz, Jean Henri, fransk Kemiker, f. 1755, d. 1827, var under Revolutionen Medlem af Jakobinerklubben og frelste mange af Girondinerne fra at fængsles. 1794 var han med at grunde den polytekniske Skole i Paris, ved hvilken han s. A. blev Professor.

Hassenpflug, Hans Daniel Ludwig Friedrich, reaktionær tysk Statsmand, f. 1794, d. 1862, nærede som ung Student vidtgaaende frisindede Anskuelser og deltog 1813 i Frihedskrigen. 1817 blev han Assessor ved Retten i Kassel og 1832 Justits- og Indenrigsminister i Kurhessen og søgte i denne Stilling med Energi og understøttet af sin Dygtighed at gjøre Fyrstemagten fuldstændig uindskrænket, til hvilken Ende han før haardt frem mod Pressen, de frisindede Embedsmænd og Landdagen. 1837 maatte han tage Afsked, men kaldtes 1850 atter til Roret som Førsteminister og begyndte strax at arbeide i sin gamle Aand. Det lykkedes ham at faa Forfatningen omstyrtet og gjøre Reaktionen til den seirende Magt; hos Folket blev han saa forhadt, at hans Navn sædvanlig fordreiedes til „Hessenfluch" („Hessernes Forbandelse") eller „Haß und Fluch") („Had og Forbandelse"). 1855 blev han afskediget, da han kom i Strid med Kurfyrsten, som vilde hævde hans egne Grundsætninger i hele deres Konsekvens.

Hastighed (et Legemes) kaldes i Fysiken Forholdet mellem den Veilængde, som Legemet gjennemløber, og den dertil anvendte Tid. Der gives mange forskjellige Grader af Hastighed. Lyden tilbagelægger i et Sekund over 1,000 Fod, Lyset 42,000 geogr. Mil. Hastigheden kan være aftagende og tiltagende.

Hasting, se Haastein.

Hastings (udt. Hestings), By i det engelske Grevskab Sussex, ved den britiske Kanal, med 30,000 Indb. og Sjøbade. Her seirede Vilhelm Erobreren 1066 over Harald Godwinessøn, som faldt i Slaget.

Hastings, Francis Rawdon, Marquis, engelsk Feltherre, f. 1754, d. 1826, tjente med Udmærkelse i Krigen med de amerikanske Kolonier, blev 1814 Generalguvernør over Ostindien og besejrede der Pindarerne, Fyrst Scindia og Bjergfolkene i Nepal. 1824 udnævntes han til Guvernør paa Malta.

Hastings, Warren, engelsk Guvernør i Indien, f. 1732, d. 1818, blev 1749 ansat som Skriver paa et Regjeringskontor i Ostindien, udnævntes 1761 til Medlem af Regjeringen i Bengalen og senere af Regjeringen i Madras, hvorefter han 1771 blev Guvernør over Bengalen og 1773 Generalguvernør over de engelske Besiddelser i Indien. I denne Stilling udvidede han det engelske Omraade ved heldige Krige med Tippo-Saib og Mahratterne. 1785 blev han hjemkaldt og 1786 af Burke anklaget for Underhuset for at have beriget sig ved Udpresninger og forresten optraadt paa en vilkaarlig og grusom Maade. Han blev vel frikjendt, men dømtes til at betale 60,000 Pund Sterling i Sagsomkostninger; herfor holdt det ostindiske Kompagni ham imidlertid skadesløs ved at bevilge ham en aarlig Livrente af 4,000 Pund.

Hatfjelddalen, Prestegjeld i Nordlands Amt, mellem Vefsenfjordens Bund og Rigsgrændsen.

„Hatter“ og „Huer“, se Sverige (Historie).

Hattisjerif (Hatti-Humayum, egentl. „hellig Skrift“), Kabinetsordre fra den tyrkiske Sultan.

Haubitz (tysk, egentlig Haufnitt eller Haufnitz) er Navnet paa et kort og tykt Skyts, som i de første Aartier af det 15de Aarh. første Gang anvendtes til at udskyde Stenkugler. Den ældste Haubitz var af Smedejern med cylindrisk boret Løb, der bagtil endte i et cylindrisk Kammer af mindre Diameter for Ladningens Anbringelse. Haubitzen anbragtes paa en Træblok, men senere affuteredes den som de øvrige Skytssorter i en Lavet med 2 Hjul, hvorhos den blev konstrueret af Støbejern eller Bronce. Projektilet blev nu fornemmelig en Granat (se Projektil), og Haubitzen gik fra oprindelig kun at være et Beleirings- og Fæstningsskyts over til ogsaa at blive Feltskyts, idet den i sidste Halvdel af forrige Aarh. blev anvendt i Batteri sammen med Kuglekanonen. Haubitzen er antagelig først anvendt i Holland og Tyskland og senere i England og Frankrige (efter Slaget ved Neuwinden). I Danmark og Norge fandtes omkring 1687 36 ℔'s Haubitzer (den fulde Kugle veiede 36 ℔), der anvendtes i Flaaden. Denne Haubitz var saa kort, at saavel Ladning som Projektil kunde sættes ind med Haanden. I Slutningen af forrige og i Begyndelsen af dette Aarh. fandtes af Haubitzer i Norge 36 ℔'s, 20 ℔'s og 10 ℔'s, der sattes i Batteri sammen med 12, 6 og 3 ℔'s Kuglekanoner. Efter Trediveaarene ophører dens Anvendelse i den norske Armé, idet den da afløses af de saakaldte Granatkanoner.

Haubold, Christian Gottlieb, tysk Retslærd, f. 1766, d. 1824, siden 1789 Professor i Leipzig, vandt især Anseelse ved sine lærde Arbeider over Romerretten.

Hauch, Johannes Carsten, dansk Digter, f. 1790 paa Fredrikshald, hvor hans Fader, som var dansk af Fødsel, var Amtmand, d. i Rom 1872, kom, da Faderen forflyttedes til Bergen, i Huset hos Præsten Hertzberg i Kvindherred og modtog der allerede tidlig Indtryk af den storartet-skjønne hardangerske Natur. 1802 kom han paa Skole i Kjøbenhavn, deltog med Livjægerne i Kjøbenhavns Forsvar 1807 og blev n. A. Student. Paavirket af Treschow og Ørsted lagde han sig efter Filosofi og Naturvidenskaber, medens samtidig hans Begeistring for Oehlenschlägers Poesi drev ham til selv at forsøge sig som Digter. 1816 udgav han det dramatiske Arbeide „Kontrasterne“ og 1817 „Rosaura“, hvilke imidlertid ikke tilfredsstillede ham selv, hvorfor han endnu ivrigere kastede sig over Naturvidenskaberne, medens han i Striden mellem Baggesen og Oehlenschläger kjæmpede paa den sidstes Side. 1821 tog han Doktorgraden med en naturvidenskabelig Afhandling og tiltraadte en Udenlandsreise, under hvilken han angrebes af en haardnakket Sygdom i den ene Fod, som tilsidst maatte afsættes. Under denne Sygdom greb han atter til Poesien, skrev „Hamadryaden“, Tragedien „Bajazet“ og Dramaerne „Tiberius“ og „Gregor den syvende“; efter sin Hjemkomst 1827 blev han Lektor i Naturvidenskaberne i Sorø. Under Striden om Heibergs Kritik over Oehlenschläger optraadte han med Hjort og Wilster for denne og skrev samtidig „Don Juan“, et af hans svageste Arbeider. Efter endnu at have digtet et Par Tragedier udgav han 1834 anonymt Romanen „Wilhelm Zabern“, som vakte megen Opmærksomhed og efterfulgtes af „Guldmageren“, „En polsk Familie“, „Slottet ved Rhinen“, „Robert Fulton“ og „Charles de la Russière“. Samtlige disse Romaner blev modtagne med meget Bifald og vidnede om et betydeligt Fortællertalent. Ogsaa hans Dramaer, som i denne Periode af hans Liv begyndte at forme sig mere kunstnerisk fuldendt, gjorde nu Lykke, saaledes „Svend Grathe“, „Søstrene paa Kinnekulle“, Marsk Stig“, Æren tabt og vunden“, „Tycho Brahes Ungdom“, „Kongens Yndling“, „Henrik af Navarra“ m. fl. 1846 blev han Professor i nordisk Sprog og Historie i Kiel og efterfulgte 1851 Oehlenschläger som Professor i Æsthetik ved Kjøbenhavns Universitet. 1858—59 var han Direktør for det kongelige Theater og 1860 Theaterdirektør. 1861 udgav han en Samling „Lyriske Digte og Romancer“, som vidnede om, at hans poetiske Evne intet havde lidt under Aarenes Vegt. Hans sidste Skrifter var „Fortælling om Haldor“ og „Minder fra min Barndom og min Ungdom“ (2 Bd., 1871). Hauch var en Romantiker i Ordets ædleste Betydning, og mange af hans Værker vil bevare sit Værd; i dem alle kommer en ædel Sjel og et varmt Hjerte tilsyne, og hans Fremstillingsevne staar i Arbeiderne fra hans bedste Periode høit.

Hauck, Minnie, berømt Operasangerinde, f. 1850 i Newyork af tyske Forældre, uddannede sig og debuterede i sin Fødeby, hvor hun gjorde stormende Lykke, og fik derpaa Undervisning hos Strakosch i Paris. 1870—73 havde hun Engagement i Wien og 1873—77 i Berlin; paa begge Steder vandt hun især som Koloratursangerinde overordentligt Bifald.

Haud, egentl. haud illaudabilis, lat., „ikke urosværdig", 2den Karakter ved det norske og det danske Universitets Examina.

Hauenschild, Richard Georg Spiller von, tysk Digter, f. 1822, d. 1855, udgav under Pseudonymet Max Waldau en Række Digte samt Romanerne „Efter Naturen" (1850) og „Fra Junkerverdenen" (1850), som vidner om megen Begavelse og en frisindet Livsopfatning.

Hauff, Wilhelm, tysk Forfatter og Digter, f. 1802, d. 1827, optraadte først med en „Eventyralmanak for Aaret 1826", hvis Indhold, Eventyr og Sagn fra de forskjelligste Lande senere ofte er blevet udgivet paany. 1826 udgav han den historiske Roman „Lichtenstein", som, trods nogen Brede i Fremstillingen, hører til de bedste i sit Slags i Tyskland. 1827 udkom „Manden i Maanen", en Parodi paa Claurens Fortællinger, hvilken blev udgivet under Claurens Navn og af Publikum troedes at være af ham; dertil føiedes f. A. „Kontroversprædiken over H. Clauren og Manden i Maanen, holdt for det tyske Publikum i Høstmessen 1827", hvori Claurens literære Virksomhed stilledes i et saadant Lys, at hans Anseelse fra den Tid var saagodtsom forbi. Af Hauffs øvrige Skrifter, som alle røber den fantasirige og begavede Fortæller, kan nævnes „Satans Memoirer", de ypperlige „Fantasier i Raadhuskjelderen i Bremen", Novellerne „Betlersken fra Pont des Arts", „Keiserens Billede", „Sangerinden" og „Othello".

Haug, Martin, fremragende tysk Orientalist, f. 1827, d. 1876, studerede i Tübingen især Sanskrit og blev 1854 Docent i Bonn. 1856 gik han til Heidelberg, hvor han blev Medarbeider i Bunsens Bibelværk; derfra kaldtes han 1859 til Poona i Indien, hvor han blev Professor i Sanskrit ved Poona College. Her satte han sig i Forbindelse med Brahminerne og skaffede sig et omfattende Kjendskab til deres Religion og Ritual. 1866 vendte han tilbage til Europa og blev 1868 Professor i Sanskrit og sammenlignende Sprogvidenskab i München. Hans Skrifter bestaar mest i Forklaringer over Zendavesta, men behandler ogsaa andre Felter af den indoeuropæiske Sprogforskning.

Hauge, Hans Nielsen, f. 3die April 1771 i Tune i Smaalenene, var Søn af gudfrygtige Forældre og læste allerede fra sin tidlige Barndom flittig i Bibelen og andre Opbyggelsesskrifter. Forskjellige Begivenheder bidrog end mere til at udvikle hans religiøse Liv, men sin egentlige gjennemgribende Omvendelse daterede han selv fra 1796, da han besluttede at ofre sig for Arbeidet paa at vække Folk til Syndserkjendelse og Omvendelse. S. A. udgav han sit første Skrift, „Betragtning over Verdens Daarlighed", hvori han bl. a. forsvarede Kristian den sjettes strenge Forordninger om Søndagens Helligholdelse og hans Forbud mod Skuespil. Baade dette Skrift og det ligeledes 1796 udgivne „Forsøg til en Afhandling om Guds Visdom" vandt stor Udbredelse og udkom i Løbet af kort Tid i flere Oplag; i de 8 Aar 1796—1804 udgav Hauge i det hele ikke mindre end 14 forskjellige Skrifter, deriblandt en fuldstændig Epistel- og Evangeliepostil, „Den kristelige Lære" (Kjøbenh., 1800). Samtidig var han stadig paa Reiser og holdt Opbyggelsesmøder næsten i hver Krog af Landet, ligesom han ogsaa enkelte Gange gjæstede Kjøbenhavn og Kristiansfeld. Foruden sin Virksomhed som Prædikant drev han ogsaa andre Sysler og satte mange Slags nyttig Virksomhed i Gang; saaledes oprettede han flere Fabriker, opmuntrede til Forbedringer i Jordbruget, Fiskerierne o. lign. De mange Venner, som overalt sluttede sig til ham, understøttede han med Raad og Daad og hjalp mange af dem til indbringende Virksomhed, saa at Haugianerne længe efter hans Tid udmærkede sig ved Velstand og Driftighed. Selv tog han 1801 Borgerskab som Kjøbmand i Bergen og drev en ikke lidet udstrakt Handel, uden dog derfor at forsømme sin Virksomhed som omreisende Prædikant; 1803—04 skal han have tilbagelagt 650 Mil paa Reiser, mest tilfods. Hans Virksomhed blev imidlertid ikke uanfægtet. Præsterne var paa den Tid for det meste Rationalister eller stive Ortodoxe uden Aand og Liv, og det var derfor naturligt, at de optraadte uvenlig mod Hauge, hvem det fremfor alt laa paa Hjerte at vække et inderligt religiøst Liv. Hauge selv gav ogsaa for en Del Anledning til Strid ved sit Angreb paa Præsternes lidet kristelige og pligtopfyldende Levnet, hvorimod han ikke i noget Punkt paavislig afveg fra den ortodoxe lutherske Lære og hellerikke optraadte mod den offentlige Gudstjeneste. Frugten af Geistlighedens Fiendskab mod ham var, at han 1796—1804 blev fængslet ikke mindre end 10 Gange under forskjellige Paaskud; men da man ikke kunde overbevise ham om nogen Brøde, var man nødt til hver Gang snart at sætte ham i Frihed igjen. Kun engang blev han i Trondhjem som Løsgjænger idømt en Maaneds Tugthusstraf. 1804 fik man endelig sat en Stopper for hans Virksomhed. Man anklagede ham gjentagne Gange i Kjøbenhavn hos Regjeringen for Overtrædelse af Kristian den sjettes Konventikelplakat af 13de Jan. 1741, som paabød, at ingen maatte holde gudelige Forsamlinger uden i Forveien at melde dette hos vedkommende Præst. Endelig blev Hauge fængslet 24de Oktbr. 1804, og en Kommission nedsattes for at undersøge og paadømme hans Sag. Foruden i Overtrædelse af Konventikelplakaten søgte man ogsaa at finde Anklagepunkter mod ham i hans og hans Venners Forretningsforhold. Der afhørtes Vidner næsten hele Landet rundt, og dette i Forbindelse med de langsomme Kommunikationsmidler udhalede Sagen saaledes, at den varede i 10 Aar. I de første 7 Aar af denne Tid sad Hauge fængslet i Kristiania, i Bygningen endog sammen med de værste Forbrydere; senere mildnedes hans Behandling noget, da hans Helbred led stærkt og flere gik i Forbøn for ham. 1809 blev han taget ud af Fængslet for at oprette Saltkogerier paa flere Steder paa Vestlandet, da Landet paa Grund af Krigen manglede Salt; men efterat han med stor Dygtighed havde udført dette Hverv sattes han igjen ind i Fængselet. Først 1811 blev han paa manges Forbøn løsladt mod Kaution.

Da der endelig skulde falde Dom i hans Sag, indstillede Aktor ham til Strafarbeide paa Livstid; ved Dom af 4de Decbr. 1813 blev han imidlertid kun ilagt to Aars Strafarbeide, som ved Overkriminalrettens Dom af 23de Decbr. 1814 forandredes til 1000 Rigsdalers Bøder og Udredelse af Sagens Omkostninger. Det paa hans Skrifter i 1805 lagte Beslag blev først hævet 1816. Han var nu ikke alene økonomisk ruineret, men havde ogsaa faaet sin Helse nedbrudt ved det lange Fængselsliv; ved sine Venners Hjelp fik han kjøbt en Gaard, Bredtveit i Aker, giftede sig og levede de sidste Aar af sit Liv i Ro; ved Flid og Dygtighed fik han ogsaa sine økonomiske Tab nogenledes oprettede. Han døde 29de Marts 1824. Af de Skrifter, han forfattede efter at være sat i Frihed, kan især nævnes hans Beskrivelse over sine Reiser og Vandringer samt hans „Testamente til sine Venner". — Hauge har havt en mærkelig Indflydelse ikke blot paa det religiøse, men ogsaa paa det materielle Liv i Norge. Hans Virksomhed var en energisk Protest mod Rationalismen saavelsom mod den døde Orthodoxi og tilføiede begge disse Retninger et varigt Knæk. Hans Tilhængere, „Haugianerne", holdt sig længe efter hans Tid samlede i et Slags religiøst Vennesamfund uden dog at træde ud af Statskirken eller afvige fra dennes Lære. De mange Retninger af religiøst Sværmeri og overdreven Pietisme, som i den senere Tid har været oppe, har man med Urette sat i Forbindelse med den haugeske Retning, der ialfald hos Hauge selv og den første Generation af hans Venner betegnedes af en ligesaa sund som alvorlig Religiøsitet. — Foregaaendes Søn, Andreas Hauge, f. i Aker 12te Decbr. 1815, blev Student 1834 og theologisk Kandidat 1839; 1843 blev han Lærer ved Trondhjems Realskole og 1850 Sekretær for det norske Missionsselskab, hvis Missionstidende han redigerede 1845—54. 1852 blev han Sognepræst i Nordre Undal og 1857 i Skien, hvor han senere ogsaa er bleven Provst. Foruden et Par Samlinger Missionssalmer har han bl. a. udgivet en Kirkesalmebog, som 1873 blev autoriseret til Brug ved den offentlige Gudstjeneste.

Haugesund, By i Torvestads Præstegjeld, Stavanger Amt, ved det Sund, som adskiller Karmøen fra Fastlandet. Byen har 4,500 Indb., en ypperlig Havn, megen Handelsrørelse og ikke ubetydelig Skibsfart; 1878 udgjorde Antallet af Byens Skibe 345 med en Drægtighed af 24,477 Tons. Især udrustes aarlig en Mængde Fartøier til de forskjellige langs Norges Kyst forefaldende Fiskerier, navnlig Sild- og Torskefiskerierne. I de senere Aar har Haugesund ogsaa begyndt at drive Sildefiske under Island. Byen fik 1866 Kjøbstadsrettigheder og tiltog endel Aar efter raskt i Folkemængde og Velstand.

Haugwitz, Christian Heinrich Karl, Greve, preussisk Statsmand, f. 1752, d. 1832, blev 1792 preussisk Gesandt i Wien og foranledigede, at Preussen blev draget med ind i Østerriges Krig med Frankrige. Endnu samme Aar blev han preussisk Kabinetsminister, fra hvilken Stilling han tog Afsked 1804; n. A. sendtes han efter Ønske af Napoleon som Fredsunderhandler til denne og lod sig opholde i hans Leir til efter Slaget ved Austerlitz, hvorpaa han sluttede et Forlig, ved hvilket Preussen afstod Ansbach, Kleve og Neuchâtel mod at faa Hannover til Erstatning. Kort efter blev han igjen Udenrigsminister, men formaaede intet at udrette, da Forholdet til Frankrige og nu ogsaa til England blev stedse mere spændt. Efter at have taget Afsked var han en Tid Kurator for Universitetet i Breslau; efter 1820 levede han i Italien.

Hauk Erlendsson, en særdeles kundskabsrig og dannet Mand paa Erik Magnussøns og Haakon den femtes Tid, af islandsk Herkomst, d. 1334, var fra 1294 en Tid Lagmand paa Island, blev 1302 Lagmand i Oslo og 1304 Gulathingets Lagmand. Under Haakons hele Regjering vedblev han at være en af Kongens mest betroede Mænd og Medlem af Raadet. Han indlagde sig stor Fortjeneste af Norges Literatur, og man har endnu fra hans Haand en hel Del Optegnelser, fornemmelig historiske. Saaledes har han afskrevet hele Landnamabogen, Beretningen om Kristendommens Indførelse paa Island, om Torfinn Karlsevnes Seilads til Vinland m. m. m.

Hauk Haabrok, en af Harald haarfagres paalideligste og mest betroede Mænd, anvendtes ofte af Kongen i særlige Sendelser, hvortil der udfordredes Mod og Klogskab. Det var saaledes Hauk, som bragte Haralds Søn Haakon over til England til Kong Athelstan for at hevne en af denne Harald kort før tilføiet Tort, og hvorved Athelstan skulde betegnes som afhængig af Harald.

Haukadalsætten, en mægtig Ætt paa Island, havde sit Navn efter Gaarden Haukadal ved Borgarfjord. Den udgik fra Teit, Biskop Isleifs Søn (d. 1111), og frembragte flere lærde og talentfulde Mænd samt mægtige Høvdinger, bl. a. Gissur Hallsson (s. d.), dennes Søn Biskop Magnus i Skálholt (d. 1237) og Sønneson Gissur Thorvaldsson (s. d.).

Haupt, Moritz, fremragende tysk Filolog, f. 1808, d. 1874, studerede i Leipzig, blev 1837 Docent og 1838 Professor i germanisk Sprog og Literatur sammesteds. 1850 blev han afsat paa Grund af sin Deltagelse i den nationale Bevægelse 1848—49; 1853 blev han Professor i klassisk Literatur i Berlin. Han har leveret værdifulde kritiske Udgaver saavel af latinske og græske Klassikere som af et stort Antal ældre tyske Literaturmindesmærker.

Hauptmann, Moritz, tysk Komponist og Musiktheoretiker, f. 1792, d. 1868, var 1822—42 Medlem af det kurfyrstelige Kapel i Kassel og derpaa Kantor og Musikdirektør ved Hovedkirkerne i Leipzig. Han har komponeret meget, især Kirkemusik, og skrevet „Harmonikens og Metrikens Væsen" m. m.

Haus, Præstegjeld i Søndre Bergenhus Amt, 1 Mil nordøst for Bergen, bestaar af Sognene Haus, Arne og Gjerstad.

Hauser, Kaspar, et i sin Tid meget omtalt Hittebarn, som 1828 viste sig i Nürnberg, uden tidligere at være set af nogen der, og fremviste et til en derværende Militær adresseret Brev, hvori det opgaves, at han var født 1812, var Søn af en fattig Pige og ønskede at blive Kavalerist. Han kunde skrive, men kun med Møie udtrykke sig mundtlig. Efterat han en Tid havde været i Huset hos Professor Daumer fik han

Understøttelse af Lord Stanhope og satte senere til Skrivearbeide for Retten i Ansbach under A. v. Feuerbachs Opsigt. 1833 døde han pludselig af et Stikfaar, som han sagde sig at have faaet paa en Spasértur af en ham ubekjendt Person. Det Gaadefulde ved hans Tilsynekomst og Dødsmaade fremkaldte en Mængde Gisninger om hans Person og Herkomst, og der blev skrevet meget om ham; enkelte paastod, at han var en badensk Prins, som hemmelig var skaffet tilside, andre at han var en Bedrager eller Idiot. Fuld Sikkerhed om det virkelige Forhold vil man vel aldrig faa; kun saa meget ved man, at han ikke var nogen Prins, og man mener at have Grund til at tro, at han var uægte Søn af en Domherre i Bamberg.

Haussa ell. **Hausa**, en Strækning i Sudan i Afrika, mellem Niger og Bornu, rig og frugtbar. Beboerne, Haussana, staar mellem Berberne og Negrene, er intelligente og driftige og bekjender sig til den muhamedanske Religion. De staar under Fellataernes (s. d.) Herredømme.

Hausse (udt. Aas), fr., Stigning, især i Værdipapirers Kurs (modsat Baisse). — Spekulation à la hausse, Spekulation, som er grundet paa en Udsigt til en Stigning i Kursen. — Haussier (udt. Aasie), en, som spekulerer i Kursens Stigen.

Hausmann, Georges Eugène, Baron, fransk Embedsmand, f. 1809, blev 1831 Generalsekretær under Præfekten i Departementet Vienne, var derpaa Underpræfekt og Præfekt i forskjellige Departementer og blev 1853 Seinepræfekt. Som saadan udførte han Napoleon den tredies storartede Planer til at forskjønne Paris, men paadrog derved Byen en Gjeld af 880 Mill. Francs. 1870 maatte han nedlægge sit Embede, da Ministeriet Olivier kom til Roret; 1871 blev han Meddirektør i Crédit mobilier.

Haussonville (udt. Aasongvil), Joseph Othenin Bernard de Cleron, Greve, fransk Historieskriver, f. 1809, var først i diplomatisk Tjeneste, skrev senere „Den franske Udenrigspolitiks Historie", „Historie om Lothringens Tilknytning til Frankrige" og „Romerkirken og det første Keiserdømme". 1878 blev han Senator paa Livstid.

Hautbois (udt. Aaboa), se Obo.

Hautelisse tapeter (udt. Aatelis—), se Gobelins.

Haute volée, La, (udt. Aat vole), fr., det fornemme Selskab.

Hautrelief (udt. Aarpliéf), se Billedhuggerkunst.

Hauy (udt. Ayi), René Just, fransk Mineralog, f. 1743, d. 1822, gjorde sig høilig fortjent af Krystallografien, som han har behandlet i flere omfangsrige Skrifter.

Hav, den sammenhængende Vandmasse, som fra alle Sider omgiver Jordens Fastlande og Øer. Det bedækker henimod $^3/_4$ af Jordens Overflade og indtager et langt større Rum paa den sydlige end paa den nordlige Halvkugle. For en bekvemmere Oversigts Skyld har Geograferne vedtaget at dele hele Havets Udstrækning i fem Hoveddele: Nordishavet, Sydishavet, Atlanterhavet, det Indiske og det Stille Hav. Fra disse større Have gaar større og mindre Arme ind i og mellem Fastlandene; de kan have forskjellig Form og benævnes, naar de paa tre Sider omsluttes af Land, Bugter eller Fjorde, naar de stiller mellem to Lande eller Øer og til to Kanter staar i Forbindelse med større Havmasser, Sunde, Stræder eller Kanaler. Havstrækninger, som kun gjennem et eller flere smale Stræder staar i Forbindelse med Havets Hovedmasse, kaldes Indhave (f. Ex. Middelhavet og Østersjøen.) — Havets Dybde er endnu forholdsvis lidet kjendt, da de til dens Bestemmelse anvendte Instrumenter (Lodder) ligetil henimod Nutiden har vist sig at være beheftede med Mangler, som har indvirket ufordelagtig paa Undersøgelsens Sikkerhed. Man er dog kommen efter, at Dybden tidligere paa flere Steder er antaget at være langt større, end den i Virkeligheden er, saaledes naar man i det sydlige Atlanterhav i Nærheden af Sydamerikas Fastland havde troet at kunne bestemme den til noget over 45,000, ja endog til over 48,000 Fod. Den amerikanske Videnskabsmand Maury var især den, som gjorde opmærksom paa den ringe Sandsynlighed for disse Maalingers Rigtighed og tillige erklærede, at idetheletaget Maalinger af større Dybder end ca. 12,000 Fod med de gamle Apparater stedse maatte betragtes som upaalidelige. Først i den nyeste Tid har man med forbedrede Dybdemaalere (Bathometre) vundet større Kjendskab til Havets virkelige Dybde. Den største hidtil fundne Dybde i Atlanterhavet (Nord for St. Thomas) er 22,738 Fod; i det Stille Hav (øst for Japan) har man fundet en Dybde af indtil 27,312 Fod. Indhavene er i Regelen grundere end de store Oceaner. Af Havets forskjellige Dybde sees, at ogsaa Havbunden ligesom det tørre Land har Bjerge og Dale, og Derne kan ansees for Toppe af undersjøiske Bjerge. — Havet optager i sig de fleste Floder og Vasdrag; det vilde derfor stadig voxe, hvis ikke Fordampningen af Vand fra dets Overflade var saa stærk, at dets Høide bestandig blev den samme. Havets Overflade er jevnt horizontal, d. v. s. (fraregnet den Forskjel, som fremkommer ved Jordens Sammentrykning fra Polerne) paa ethvert Punkt, ligemeget fjernet fra Jordens Centrum; man benytter derfor ved Høidemaalinger allerofteſt Havets Overflade, som Udgangspunkt for at faa et saadant, der er ligt for alle Maalinger. Imidlertid har man villet gjøre den Jagttagelse, at Indhavenes Overflade ofteſt ligger lidt høiere end de aabne Haves, hvilket i saa Fald maa forklares af, at Tilløbet paa Grund af den smale Forbindelseskanal med det øvrige Hav ikke saa hurtig kan flyde over i dette. En vigtig periodisk Vexel i Havfladens Høide fremstaar ved Flod og Fjære (s. d.) — Havets Temperatur ved Overfladen retter sig efter Luftens uden dog at gaa til dennes Ydergrændser for Varme og Kulde; længere nede bliver Forskjellen mellem den høieste og laveste Varmegrad endnu mindre, og ved Havbunden har man fundet Temperaturen at vexle mellem — 3° og + 2°, altsaa at være i Gjennemsnit omkring 0°. — Havvandet afviger i kemisk Sammensætning fra Vandet i de sædvanlige Kilder og Elve ved sit Indhold af forskjellige Salte, især Chlornatrium (Kogsalt). Mængden af Salte er størst under de tropiske Bredegrader, mindst nærmest Polerne og særlig i Indhave som f. Ex. Østersjøen; man har i Gjennemsnit beregnet den til ca. $3_{,48}$%. Jo større Saltgehalten

er, desto større er ogsaa Havvandets specifike Vegt, der altid overstiger Ferskvandets og i Gjennemsnit kan sættes til 1,020 — 1,030; deraf følger, at alle Gjenstande har lettere for at flyde i Havvand end i fersk Vand. Saltgehalten bevirker ogsaa, at Havvandet vanskeligere fryser; dette sker i Regelen først ved en Temperatur af 2,55° — 3,7°. — Havets Farve er i Almindelighed svagt grønagtig, men varierer efter Belysningen; paa ringe Dybder faar ogsaa Bundens Farve Indflydelse. Havvandets Gjennemsigtighed er i Regelen større end Ferskvandets, især i kolde Himmelegne. Fremmede Stoffer kan hist og her opfylde Vandet saaledes, at det bliver lidet gjennemsigtigt og undertiden derhos antager en usædvanlig Farve. Et særegent Fænomén er Havvandets Lysning (se Morild). — Bortset fra den Bevægelse, som foraarsages af Flod og Fjære, er Havet ogsaa paa andre Maader bestandig i Rørelse. Bølgebevægelsen holder sig til Overfladen, medens Strømmene (s. d.) kan udstrække sig til en betydelig Dybde. Denne Bevægelse er det vigtigste Middel til at bevare Havvandets Friskhed. — Havbundens Ujevnheder er allerede omtalt ovenfor. I nogen Afstand fra Land pleier Havbunden ofte at styrte pludselig af fra en ringe til en større Dybde; den Bakkedannelse som derved opstaar, faar Navn af en Eg og hører ofte til de bedste Fiskepladse. En langstrakt Forhøining paa Havbunden, med maadelig dybt Vand, kaldes en Banke; ogsaa paa Bankerne foregaar der ofte rige Fiskerier. En Banke med saa grundt Vand, at Sjøen i stærk Bølgegang bryder mod den, kaldes Rev. Forhøininger af forholdsvis ringe Udstrækning kaldes Grunde, og hvis de rager saa høit op, at Sjøen, naar den er i stærk Bevægelse, bryder paa dem, Baaer. Smaa Grunde, som ligger saa høit, at de jevnlig giver sig tilkjende, selv ved mindre heftig Sjøgang, kaldes Fluer eller blinde Skjær, medens de egentlige Skjær er synlige over Havfladen ved Lavvande ogsaa i stille Veir.

Havaiji, se Sandwichsøerne.

Hávamál, se Edda.

Havana, egentl. San-Christobal de la Habana, Hovedstad paa Øen Kuba i Vestindien, ligger paa Øens Nordside i en naturskjøn Egn, har 200,000 Indb., hvoraf over Halvdelen Hvide, en rummelig og sikker Havn og storartet Handel og Skibsfart. Byen er idetheletaget smuk, men mangler egentlige Pragtbygninger; blandt dens Kirker kan nævnes Kathedralkirken, hvor Kolumbus ligger begraven. Af videnskabelige Anstalter findes et Universitet (grundet 1728), et offentligt Bibliothek, et Muséum, en Tegne- og Malerskole, en botanisk Have m. m. Industrien bestaar især i Cigarfabrikation, og de ægte Havanacigarer ansees for de bedste i Verden. Værdien af Havanas samlede Udførsel var 1872 noget over 26½ Mill. Doll.

Havari, i videste Forstand al den Sjøskade, som Skib og Gods paa en Reise kan komme til at lide, saavelsom alle de usædvanlige Omkostninger, som Skipperen i Anledning af et Skib eller Ladning tilstødt Uheld kan faa at udrede. Havari er enten almindeligt (Groshavari) eller partikulært. Ved almindeligt Havari forstaaes al den Skade og alle de Omkostninger, som er en Følge af Skipperens Opofrelser eller frivillige Handlinger, sigtende til at redde Skib og Ladning fra større Fare; det med almindeligt Havari forbundne Tab fordeles paa Skib, Ladning og Fragt i Forhold til deres Værdi. Partikulært Havari er al tilfældig Skade, som rammer Skib eller Ladning, og alle andre Omkostninger, som foranlediges ved upaaregnede ulykkelige Begivenheder under Reisen; Tabet ved partikulært Havari er ikke Gjenstand for Fordeling, men maa bæres af den, hvem det rammer, eller, hvis Tingen er forsikret, af Assurandøren. Under Benævnelsen ordinært Havari har man stundom ogsaa opstillet de sædvanlige Udgifter ved en Sjøreise, saasom Lodspenge, Havneafgifter o. desl., hvilke tidligere ogsaa gjerne fordeltes mellem Skibet og Ladningen; men dette er nu ikke længere brugeligt. — Beregning og Fordeling af et Groshavari kaldes Dispache (s. d.), ligeledes Beregning af et partikulært Havari.

Havbro, en tildels flere Mil bred og meget fiskerig Banke udenfor Norges Vest- og Nordkyst, strækkende sig næsten uden Afbrydelse fra Stat til Nordkap. Udenfor Senjen i Tromsø Amt ligger den kun en Mil fra Land, og her er den tillige grundest, ikke fuldt 30 Favne. Storeggen ved Aalesund er en Del af dens ydre Heldning. Udenfor Finmarkens Kyst har den forskjellige Navne, som Gjæsbaaen, Brøndsraas, Tuvbaaen m. fl.

Havel (udt. Hafel), Biflod til Elben, udspringer i Mecklenburg, løber mod Syd, Vest og Nordvest gjennem flere Indsjøer i en Længde af 45 Mil og udmunder nær ved Havelberg. Den optager Spree og er seilbar i næsten hele sin Længde.

Havelle, se Isand.

Havelock (udt. Hævlok), Sir Henry, engelsk General, f. 1795, d. 1857, indtraadte 1815 i Armeén, deltog i Felttogene i Birma 1824 og Afghanistan 1839, kjæmpede 1843 og 1844 mod Sikherne og 1856 mod Perserne. 1857 fik han under den store indiske Opstand Overbefalingen over et Korps, hvormed han undsatte Cawnpore og Lucknow og slog Insurgenterne under Nena Sahib.

Havesangeren (Sylvia hortensis), af Sangernes (Sylviernes) Familie og Sangfuglenes Orden, med graabrun Overkrop og hvidagtig Bug og Strube. Det er en Trækfugl, som helst opholder sig i høie Skove og Haver med Træer og tæt Buskesnar. Den er en af vore bedste Sangere.

Havhest (Procellaria glacialis), af Stormfuglenes Familie, Svømmefuglenes Orden, er noget mindre end Graamaagen, hvem den forøvrigt ligner, har blaagraa Overkrop og hvidagtig Bug. Den opholder sig fornemmelig i Nordishavet, helst i aabent Hav, og forekommer udenfor Norges Kyst saa langt syd som til Stavanger, dog uden at ruge. Havhesten svømmer godt og har en sejlende Flugt, men kan ikke dykke. Det er en særdeles graadig Fugl, som ofte paa lange Strækninger følger efter Baade og Skibe og sluger alt, hvad der kastes ud til den. Sædvanlig følger den i store Skarer Loddestimerne. Dens Nærværelse mærkes gjerne langt borte ved en eiendommelig Lugt, den udbreder om sig.

Havimber, se Lom.

Havkat eller **Stenbit** (Anarrhichas lupus), af Slimfiskenes (Blenniidernes) Familie og Pig-

finnefiskenes Orden, forekommer almindelig i de nordlige Have og bliver indtil 4 Fod lang. Den er blaagraa af Farve, af et bistert Udseende, med høit, kantet Hoved, et stort Gab, der er besat med krumme Fortænder og stærke Knusetænder i Kjæver og Ganen. Dens Arrighed er blandt Fiskerne bleven til et Ordsprog; naar den er fangen, bider den i alt, hvad den kan naa, og paa Grund af Styrken i de vældige Kjæver kan dens Bid blive farligt. Dens Føde bestaar fornemmelig i Krebsdyr og Muslinger. I mange Egne er dens Kjød, som er fedt og velsmagende, et ikke uvigtigt Næringsmiddel.

Havn, Bugt af Havet eller af en seilbar Flod, som er saaledes indesluttet, at Fartøier der kan ligge trygge for Vind og Sjø. Hvis den nødvendige Beskyttelse ikke er tilstede af Naturen, hjelper man derpaa ved at opføre en Havnedæmning (Molo, s. d.).

Havnevæsen, det norske. Havnevæsenets Udgifter har vistnok fra først af været betragtede som paahvilende vedk. By; senere blev der i dette Øiemed paalagt lokale Afgifter (Havne- og Mudderpenge), og Havneudgifterne udelukkende bestridte af disse. Dette medførte, at man efterhaanden ophørte at betragte Havnevæsenet som Kommunesag, og derimod behandlede det som Statsanliggende. Ved Lov af 20de Aug 1842 blev det bestemt, at de til Bestridelse af Havnevæsenets Udgifter fornødne Midler skulde tilvejebringes ved et procentvis Tillæg i Stedets Toldintrader efter Kommunebestyrelsens Beslutning, hvorhos denne Lov samt Lov af 5te Sept. 1857 hæver alle disse ældre Afgifter til Havnekassen af Varer og Fartøier. Om Havnevæsenets Bestyrelse se Lov af 12te Oktbr. 1857, hvorved den saagodtsom ganske er gjort til Kommunesag. — Udenfor Kjøbstæderne bestredes Havnevæsenets Udgifter til og med 1873 udelukkende af Statskassen, af hvilken Storthingene 1863—73 bevilgede følgende Summer til dette Øiemed: 1863—65 aarlig 70,000 Kroner, 1866—68 aarlig 80,000 Kr., 1869—71 aarlig 46,000 Kr., 1872 48,000 Kr. og 1873 94,000 Kr. Ved Lov af 23de Mai 1873 blev det bestemt, at den i 1845 og 1848 paabudte Udførselsafgift af Fiskevarer, som ifølge Lov af 4de Mai 1872 ikke længere skulde indflyde i Fisketiendefondet, for Fremtiden skulde danne et Fond for Havnearbeider, Mærker og Fæstigheder i Fiskedistrikterne. Denne Afgift indbringer ca. 300,000 Kroner aarlig og har fra og med 1874 for det meste været anvendt til Havnevæsenet i Forbindelse med det aarlige Statsbidrag til dette. Havnevæsenets Budget har 1874—80 udvist følgende Beløb:

1874	Kr.	602,000
1875	„	565,000
1876	„	517,000
1877	„	536,000
1878	„	390,000
1879	„	333,000
1880	„	400,000

Den i de 3 sidste Aar stedfundne Nedgang i Bevilgningerne har sin Grund i, at man har villet afvente den ved kgl. Resolution af 28de Mai 1877 nedsatte Havnekommissions Indstilling. Denne Kommission har i Sommermaanederne 1877, 1878 og 1879 befaret Kysten i de 10 Amter mellem den russiske Grændse og Lindesnæs og har i Slutningen af 1880 været samlet i Kristiania for at opgjøre endelig Indstilling, hvorved der foreligger den en af Havnevæsenets Bestyrelse afgiven Plan og Beregning for de paakrævede Havneforbedringer i de nævnte 10 Fiskeriamter til et samlet Beløb af 26½ Mill. Kroner. — De af Statens Havnevæsen hidtil udførte Arbeider har væsentlig bestaaet i Fjernelse af Undervandsskjær, Uddybning af Strømme, Farleder og Sund samt tildels Havne. De vigtigste Forbedrings- og Dækningsarbeider af Havne er foretagne paa følgende Steder: Lyngholmen, 1868 (Udgifter 13,000 Kroner); Utsire, 1866—72 (180,000 Kr.); Listers Makrelskjøitehavne 1872—77 (13,000 Kr.); Flø paa Søndmøre, 1874—80 (350,000 Kr.); Halten, 1874—79 (110,000 Kr.); Kabelvaag, 1874—80 (310,000 Kr.; ufuldendt, efter Kalkul 390,000 Kr., idet det meste af det allerede udførte Arbeide Vinteren 1879—80 ødelagdes af Storm); Nykjund, 1874—77 (122,000 Kr.); Vardø, 1875—80 (570,000 Kr., fremdeles under Arbeide (1880), Overslag 1,200,000 Kr.). — Til at føre Opsyn med Havnevæsenet er ansat en Havnedirektør med to Assistenter; Havnedirektøren er desuden Medlem af Havnekommissionerne i nogle og femti Bykommuner, med hvis Havne og Havnearbeider han ogsaa har at øve Kontrol. Disse Bykommuners samlede aarlige Havnebudget beløber sig til 5—600,000 Kr., som væsentlig dækkes ved de af Kommunebestyrelserne bestemte Procenter (1 til 3) af hvert Steds Toldintrader.

Havre (Avena), Slægt af Græssenes Familie. For Kornets Skyld dyrkes tre Arter, almindelig Havre (A. sativa), Fanehavre (A. orientalis) og skalløs Havre (A. nuda). De to sidste ser man sjelden i Norge, derimod dyrkes den almindelige Havre her lige til 69—69½°; men da den gjerne bruger 2—3 Uger længere Tid til sin Udvikling end Byg, gaar den i de sydlige Egne af Landet heller ikke til den samme Høide over Havet som dette. En Blanding af Byg og Havre dyrkes ofte under Navn af Blandkorn. I Sverige dyrkes Havre til 67°, men nordenfor Umeå (omtr. 64°) modnes den dog sjelden; det samme er Tilfældet i Finland nordenfor 62°. Blandt de mange andre Arter af denne Slægt kan nævnes A. fatua (Floghavre, Svarthavre, Troldhavre), som paa flere Steder er et besværligt Ugræs i Ageren, og videre A. elatior, A. flavescens, A. pratensis og A. pubescens, der i Blanding med andre Græsarter dyrkes som Fodervexter.

Havre (udt. Avr) ell. Le Havre de Grace (udt. Lø Avr' dø Gras), By i det franske Departement Seine-inferieure, ved Seines Munding, med 92,000 Indb., befæstet Havn og Marinearsenal, er næst Marseille Frankriges betydeligste Sjøhandelsplads.

Havsule (Sula alba), en af de største Arter af de nordiske Svømmefugle, tilhører Pelikanfamilien, er hvid med sorte Vinger, har graablaat Næb og lang, kileformet Hale. I Norge forekommer den sjelden og ruger ikke, men træffes almindelig ved de engelske og skotske Kyster.

Hawick (udt. Haaik), By i det skotske Grevskab Roxburgh, ved Teriot, med 12,000 Indb. og Væverier.

Hawkins (udt. Haakins), John, engelsk Sjømand, f. 1520, d. 1595, var den første Englænder,

som begyndte at drive Slavehandel (1562). Han blev af Dronning Elisabeth udnævnt til „Sjøvæsenets Skatmester" og fik 1588 Kommandoen over den mod den spanske Armada udsendte Flaade.

Hawthorne (udt. Haadhorn), Nathaniel, nordamerikansk Forfatter, f. 1804, d. 1864, var en Tid Toldembedsmand og 1853—61 de Forenede Staters Konsul i Liverpool. Han udgav flere større og mindre Fortællinger, som med varm poetisk Følelse, psykologisk Skarpblik og elskværdig Humor forener en sjelden Fremstillingsevne.

Harthausen, Friedrich Ludvig Maria August, Friherre, tyst Godseier og landøkonomisk Forfatter, f. 1792, d. 1866, bereiste paa offentlig Foranstaltning Preussen og Rusland og gjorde disse Rigers Landbrugsvæsen til Gjenstand for interessante Skrifter.

Haydn, Joseph, berømt tyst (østerrigsk) Komponist, f. 1732, d. 1809, blev 8 Aar gammel Kordreng ved Stefanskirken i Wien, fik samtidig theoretisk og praktisk Undervisning i Musik og forsøgte sig allerede i Barnealderen som Komponist. Da han 16 Aar gammel skiftede Stemme, tabte han sin Plads ved Stephanskirken og maatte nu skaffe sig et tarveligt Ophold ved Undervisning og Medvirken i et Orkester. Noget bedre blev hans Stilling, da han blev bekjendt med Digteren Metastasio og gjennem denne med Sangeren Nicolo Porpora, hos hvem han tog Undervisning. 1759 blev han Kapelmester hos Grev Morzin og 1760 hos Fyrst Esterhazy; i denne Stilling komponerede han et stort Antal Symfonier, Strygekvartetter, Kirkemusik m. m. Efter Fyrstens Død 1790 gik han næste Aar til London, som han igjen besøgte 1793—94, og hvor han gjorde stormende Lykke ved sine berømte „Londonersymfonier." Efter sin Tilbagekomst fra sin sidste engelske Reise boede han i Wien, hvor han paa sine gamle Dage nød den Sorgfrihed og Lykke, som tidligere de trange Kaar og et ulykkeligt Ægteskab havde negtet ham. Haydn hører til alle Tiders frugtbareste Komponister; han har saaledes leveret 118 Symfonier, 83 Kvartetter, 19 Operaer, 15 Messer, 44 Klaversonater, et stort Antal Sange m. m. Han kan betragtes som den egentlige Skaber af den moderne Instrumentalmusik og som en af dennes genialeste Repræsentanter. I alle hans Kompositioner (over 400 flerstemmige Sange og over 1000 Instrumentalverker) er det livsglade og milde Element, Stjønhed og Gratie, mere fremtrædende end det storartede og lidenskabelige.

Haydon (udt. Hæd'n), Benjamin Robert, engelsk Historiemaler, f. 1786, d. 1846, vandt først Anerkjendelse for sin „Dentatus" (1810) og hævdede siden sit Ry ved en Række store bibelske og historiske Billeder, som tildels blev modtagne med stort Bifald, (saaledes „Salomos Dom", „Kristi Indtog i Jerusalem", „Moses for Farao"), men kun indbragte ham ubetydelige pekuniære Fordele. Han malede ogsaa satiriske Billeder i Hogarths Manér. Hans trange Formuesomstændigheder var vel Aarsagen til, at han tilslut frivillig endte sit Liv.

Hayes (udt. Hæs), Rutherford Birchard, nordamerikansk Statsmand, f. 1822, uddannede sig til Advokat og havde som saadan stor Praxis i Cincinnati, da han ved Borgerkrigens Udbrud 1861 traadte ind i Unionsarméen. Her udmærkede han sig som Major og Oberst og udnævntes 1865 til Generalmajor; derpaa var han Kongresmedlem fra Cincinnati, indtil han 1867 blev Guvernør i Ohio. Efter at have fungeret som saadan til 1871 vendte han tilbage til sin Advokatvirksomhed. 1875 valgtes han til Guvernør i Cincinnati og opstilledes 1876 som det republikanske Partis Kandidat til Præsidentposten. Valgets Udfald var saa tvivlsomt, at dets Afgjørelse overlodes til en Komité, som 4de Marts 1877 erklærede Hayes for lovlig valgt. Som Præsident har han hævdet det republikanske Program med Kraft, men tillige med Forsonlighed og Mildhed ligeoverfor Modstanderne.

Hayes, Isaak Israel, amerikansk Nordpolfarer, f. 1832, studerede Medicin, deltog som Skibslæge i Dr. Kanes Nordpolexpedition 1853—55 og kom derved til den Anskuelse, at der omkring Nordpolen maatte være et aabent Hav. 1861 ledede han selv en Expedition til Grønlands Vestkyst, hvor han naaede til 81° 37′ n. B. Efter sin Hjemkomst udgav han en Beretning om sin Reise og indtraadte som Læge i Unionsarméen under Borgerkrigen. 1869 besøgte han igjen Grønland.

Haynau, Julius Jakob, Friherre af, Søn af Kurfyrst Vilhelm den første af Hessen og Fru von Lindenthal, f. 1786, d. 1853, traadte 1801 ind i den østerrigske Armé, deltog i Krigene 1805—14, blev 1844 Feltmarskalløitnant og 1848 Kommandant i Verona. I Slaget ved Custozza (s. d.) udmærkede han sig, ledede siden Peschieras Beleiring og stormede 1849 Breschia, hvor han kuede Opstanden med frygtelig Strenghed, saa at han erholdt Tilnavnet „Hyænen fra Breschia". Under Ungarernes Frihedskamp 1849 fik han Overbefalingen over den Hær, som sendtes mod dem, og gjorde sig ogsaa her berygtet ved sin Grusomhed. I Juli 1850 blev han hjemkaldt og bosatte sig i Gratz. Paa en Reise til England, Belgien og Frankrige gav Stemningen mod ham sig tilkjende i Voldsomheder og Forhaanelser, og i Paris maatte Politiet beskytte ham.

Hazebrouck (udt. Hasbruk), By i det franske Departement Nord, med 10,000 Indb. og betydelig Fabrikation af Linvarer.

Hazelius, Johan August, svensk Militær og Forfatter, f. 1797, d. 1871, deltog 1814 i Feltoget mod Norge og var siden Lærer ved den høiere Artilleriskole. Han udgav en stor Del krigsvidenskabelige Skrifter, tildels af betydeligt Værd. 1851—59 var han Redaktør af „Svenska Tidningen", og som Medlem af Rigsdagen 1867 ivrede han stærkt for Landsforsvarets Omdannelse.

Hazlitt, William, engelsk Literaturhistoriker og Forfatter, f. 1778, d. 1830, blev 1808 Bladreferent i Parlamentet og udgav s. A. et Udvalg af de bedste Parlamentstaler fra Karl den førstes til sin egen Tid. Senere skrev han bl. a. „Karaktérerne i Shakespeares Dramaer", „Forelæsninger over de engelske Digtere", „Napoleons Levnet" og „Conversations of James Northcote". Hans Skrifter vidner om stor Begavelse og liberale Anskuelser, men paadrog ham mange Ubehageligheder paa Grund af hans skarpe og hensynsløse Udtryksmaade. — Hans Sønnesøn **William Carew Hazlitt**, f. 1834, har bl. a. skrevet et omfattende og grundigt Verk om Republiken Venedigs Historie.

Hebbe, Signe, fremragende svensk Operasangerinde, f. i Småland 1839, fik sin musikalske Uddannelse først i Berlin og senere ved Konservatoriet i Paris under Masset, hvorhos hun tog Undervisning i Plastik hos Ellie og Levasseur. Efter at have vundet Konservatoriets Prismedalje engageredes hun ved Théâtre lyrique og høstede samtidig stort Bifald paa Koncerter. Senere har hun indstuderet flere Operapartier af Gounod, Félicien David og Ambr. Thomas under Komponisternes egen Veiledning samt udviklet sin dramatiske Aktion under Signora Ristori og Ernesto Rossi. 1864 optraadte hun for første Gang i Stockholm og har senere besøgt de fleste af Europas Hovedstæder, hvor hun overalt har gjort megen Lykke. 1875—76 gav hun Gjesteroller ved Operaen i Kristiania, hvilken By hun baade før og senere gjentagne Gange har besøgt, saaledes Vinteren 1880, da hun med stort Bifald optraadte i flere Operascener paa Kristiania Theater. Hun er i Besiddelse af en ikke meget stærk, men særdeles smuk, sympathisk og og vel uddannet Mezzosopran og staar ogsaa hvad Spillet angaar meget høit. Af hendes ca. 50 større Operaroller kan her nævnes Margarethe i „Faust", Valentine i „Hugenotterne", Elsa i „Lohengrin", Pamine i „Tryllefløiten", Selika i „Afrikanerinden", Alice i Robert af Normandie", Titelrollerne i „Fidelio", „Lucrezia Borgia", Lallah Rookh", „Mignon" og „Violetta". Paa Koncerter har hun især høstet Bifald for sit mesterlige Foredrag af svenske Folkeviser. — Hendes Moder Bendela Hebbe, f. Ästrand, f. 1808, har i en Række af Aar været en virksom og talentfuld Medarbeiderske i den liberale svenske Presse. Hun har ogsaa udgivet flere Fortællinger, som er blevne modtagne med Bifald.

Hebbel, Friedrich, tysk Digter, f. 1813, d. 1863, fik i sin Ungdom kun tarvelig Undervisning og kom først 1835 til Hamburg for at forberedes til Universitetsstudierne. Derpaa lagde han sig i Heidelberg og München efter Filosofi, Literatur og Historie. Efter i 1841 at have udgivet Tragedien „Judith" gik han til Kjøbenhavn, hvor han stiftede Bekjendtskab med Thorvaldsen og Oehlenschläger og fik et Reisestipendium af Kongen. Han opholdt sig nu en Tid i Paris og Italien, kom 1846 til Wien, hvor han giftede sig, og opholdt sig siden stadig der. Han var betydeligst som Dramatiker („Genoveva", „Maria Magdalena", „Herodes og Marianne", „Julia", „Michel Angelo", „Die Nibelungen" o. fl.), men leverede ogsaa udmærkede lyriske Sager. Han mindede om Grabbe i sin Forkjærlighed for selsomme og bizarre Emner og ved et vist storslagent Træk i Kompositionen, som imidlertid er mindre harmonisk og kunstnerisk udarbeidet.

Hebe, hos de gamle Grækere Gudinde for ungdommelig Skjønhed og Gratie, havde det Hverv at skjænke Nektar for Guderne, indtil dette overdroges til Ganymedes. Hun blev gift med Herakles, da denne optoges blandt de Udødelige. — Hebe er ogsaa Navn paa en af Planetoiderne.

Hebel, Johan Peter, tysk Digter, f. 1760, d. 1826, var i længere Tid Lærer ved forskjellige Skoler, blev 1808 Direktør for Lycéet i Karlsruhe og 1819 Prælat. Han vandt især Berømmelse og en stor Læsekreds ved sine „Allemanniske Digte" i schwabisk Dialekt, som er Mønstre paa idylliske Malerier af Hverdagslivet; paa Prosa skrev han „Den Rhinlandske Husven" (1808—11) og „Bibelske Historier".

Hébert (udt. Ebær), Antoine Auguste Erneste, fransk Maler, f. 1817, studerede under Paul Delaroche og opholdt sig derpaa i længere Tid i Italien, hvor han malede „La Malaria", som skaffede ham et anseet Navn blandt de yngre franske Kunstnere. Fra Italien har han senere hentet Motiverne til de fleste af sine Billeder; siden 1866 er han Direktør for det franske Akademi i Rom.

Hébert, Jaques René, fransk Revolutionsmand, f. 1755, levede et eventyrligt Liv i Paris, optraadte ved Revolutionens Udbrud som Brochureforfatter og Folketaler og vidste paa denne Maade at komme i Gunst hos Jakobinerne. Paa Foranledning af disse grundede han Bladet „Père Duchesne", hvis Navn overførtes paa ham selv, og hvori han aabent prædikede det Bestaaendes Omstyrtelse. I Septembermyrderierne 1792 spillede han en vigtig Rolle. I Mai 1793 fængsledes han med nogle andre paa Foranstaltning af en Komité, som var nedsat for at undersøge Girondinernes Sag, men Pøbelen opnaaede snart ved heftige Demonstrationer hans Frigivelse. Derpaa blev han med sine Tilhængere (Hebertisterne) Sjelen i den nye Fornuftkultus; da imidlertid hans Parti opnaaede en Magt, som begyndte at blive farlig for Rosbespierre, lod denne dem alle tilligemed Hebert selv arrestere og henrette 1794.

Hebra, Ferdinand von, fremragende tysk Læge, f. 1816, d. 1880, blev 1841 ansat ved det almindelige Hospital i Wien, lagde sig efter Studiet af de til den Tid næsten upaaagtede Hudsygdomme og blev 1842 Docent i denne Disciplin, i hvilken han 1849 udnævntes til Professor. Af hans videnskabelige Verker kan især nævnes „Atlas over Hudsygdommene" (1876).

Hebraisk Sprog og Literatur. Det hebraiske Sprog hører til den semitiske Sprogstamme og er nær beslægtet med dennes øvrige Mundarter. Det taltes indtil ca. 100 Aar f. Kr. af Hebræerne (Jøderne); af disses Nabofolk ved man, at Moabiterne og sandsynligvis ogsaa Ammoniterne og Edomiterne talte Hebraisk, om end med Dialektforskjelligheder. Sproget er opbevaret i det Gamle Testamentes Skrifter, af hvilke de ældstes Affattelsestid falder omtr. 1500, medens de yngste skriver sig fra ca. 400 f. Kr. At der i Mellemtiden har fundet en Udvikling Sted i Sproget, er utvivlsomt; men de Forskjelligheder, som derved er opstaaede, er saaledes udjevnede under Overleveringen, at de kun enkeltvis lader sig paavise. Efter det babyloniske Fangenskabs Tid begyndte Sproget mere og mere at blandes med og fortrænges af Aramæisk, hvoraf der forresten ogsaa meget tidligere findes Spor. — Hebraisk staar i Velklang, Rigdom og Bøielighed under Arabisk, men over de aramæiske Dialekter. Som næsten alle de semitiske Sprog læses det fra høire mod venstre, hvorved man i trykte Bøger begynder øverst paa det sidste Blad og Bogstaverne er ligesom i alle de nævnte Sprog kun Konsonanter; dog benyttedes allerede fra først af de svage Konsonanter v (ו) og j (י) for at betegne Vokalerne u og i. En nøiagtig Betegning af samtlige Vokaler opkom først, da Sproget ophørte at tales; de jødiske Lærde

føiede da til den af Konsonanter bestaaende Text et System af Læsetegn, hvoraf en Del udtrykte Vokalerne, saaledes som disse ifølge Overleveringen (Massora) pleiede at udtales, medens andre betegnede Interpunktion og Akcentuation. Dette System af Tegn (væsentlig Punkter) kaldes den masoretiske Punktation og den samtidig med dennes Indførelse omhyggelig reviderede Text den masoretiske Text. Begges endelige Fastslaaen ligger i Tiden fra det 6te til det 11te Aarh. e. Kr. — Det hebraiske Alfabet har 22 Bogstaver, hvis Oprindelse man har søgt hos Fønikerne. Bogstaverne synes oprindelig at have været en Billedskrift, altsaa forestillet Gjenstande, hvis Navn endnu tildels er opbevarede i Bogstavernes Navn. Hebraisk skrives nu ikke længer med den oprindelige gammelhebraiske Skrift, der stærkt ligner den fønikiske, men med den under aramæisk Indflydelse opstaaede Kvadratskrift. De nu benyttede hebraiske Bogstavers Form, Navn og Lydværdi sees af følgende Tabel:

א,	alef,	’.	ל,	lamed,	l.
ב,	bêt,	b.	מ, ם,	mêm,	m.
ג,	gîmel,	g.	נ, ן,	nûn,	n.
ד,	dalet,	d.	ס,	samek,	s.
ה,	hê.	h.	ע,	ajin.	c.
ו,	vav,	v.	פ, ף,	pê,	p, f.
ז,	zajin,	z.	צ, ץ,	sadê,	ṣ.
ח,	chet,	ḥ, ch.	ק,	qôf,	q.
ט,	têt,	ṭ.	ר,	rês,	r.
י,	jod.	j.	שׁ, שׂ,	sîn, śîn,	s, ś
כ, ך,	kaf.	k.	ת,	tav,	t.

Alef svarer til det græske Spiritus lenis, udtrykker altsaa en meget svag Aspiration; Ajin er en eiendommelig Strubelyd, som ikke vel kan udtrykkes med vore Bogstaver, og som ligger omtrent mellem g og det gutturale r. Det gjengives almindelig med ʿ (Spiritus asper). — Vokalerne betegnes ved følgende Punkter, tildels i Forbindelse med Konsonanter:

ַ	patach,	ă.	ֲ, segôl, æ, ĕ.
ָ	qames,	ā, ŏ.	ְ, sere, ē.
ֹ	chôlem,	ō.	ִ ֵ } chîreq
ֻ וּ	šureq,	ū.	ִ ֵ } chîreq
ֻ	qibbus,	ŭ.	ִ ֵ } chîreq

ī.
ĭ, ĭ.

(De fine Linier antyder Skriftliniernes Plads og angiver her, om Vokaltegnet skal staa over eller under Linien). — Af de andre Læsetegn betegner nogle en Modifikation i en enkelt Bogstavs Udtale, andre Akcent eller Interpunktion. — Det hebraiske Sprogs videnskabelige Studium begyndte først med det 10de Aarh. og først hos Jøderne selv. Blandt de Kristne blev Joh. Reuchlin (d. 1522) i den nyere Tid Skaberen af det hebr. Sprogstudium, men han fulgte endnu i det væsentlige de jødiske Grammatikeres Methode. En ny Epoke for de hebraiske Studier aabnedes, da man ogsaa begyndte at bestjeftige sig med de øvrige semitiske Sprog; særlig gjorde Alb. Schultens (d. 1750) og N. N. Schrøder (d. 1798) Resultaterne af disse Sprogs Studium frugtbringende for den hebraiske Filologi. Af de nyere fremragende Forskere paa dette Felt kan især nævnes Tyskerne Gesenius (d. 1842) og Ewald (d. 1875), af hvilke den første ved sin Ordbog og begge ved sine Grammatiker har indlagt sig stor Fortjeneste. — Den hebraiske Literatur bestaar af historiske, profetisk-poetiske og filosofiske Skrifter, som er samlede i det Gamle Testamente. I Mosebøgerne skildres først Verdens Skabelse og Menneskeslægtens Urhistorie; fra Syndflodens Tid behandler denne Historie saagodtsom udelukkende Folkets egne Oplevelser. Dernæst kommer indflettet i Beretningen om Israeliternes Udvandring fra Ægypten den gjennem Moses givne Lov. Til Mosebøgerne slutter sig Josvas Bog. Dernæst skildres det hebraiske Folks Historie under og efter Bosættelsen i Kanaan, indtil den babylonske Landflygtighed i Dommernes, Ruths, de to Samuels og de to Kongernes Bøger. Til en anden og senere Gruppe af historiske Skrifter hører de to Krønikernes Bøger, som gaar til Landflygtighedens Slutning og tildels er byggede paa nu tabte Kilder, samt Esras og Nehemias Bøger, som behandler Tilbagetoget fra Babylon og Jerusalems Gjenopbyggelse. Det sidste af de historiske Skrifter er Esthers Bog, der skildrer Purimsfestens Oprindelse. — Af de profetiske Skrifter antages Joels at være det ældste og at skrive sig fra det 9de Aarh. f. Kr.; efter ham kommer mellem 800 og 700 Amos, Hoseas, Esaias, Obadja, Jonas og Mika. Af den senere Tids Profeter er Habakuk (Begyndelsen af det 7de Aarh.) den, som i storslagne Tanker og ædelt Sprog nærmer sig mest til de før nævnte ældre; hos de øvrige viser sig i større eller mindre Grad et vist Forfald i Inspiration og Sprog. Under den babylonske Landflygtighed levede Profeterne Jeremias, Ezekiel og Daniel og efter samme Haggai, Zakarias og Malakias. Af Poesi findes enkelte, tildels meget gamle Brudstykker indflettede i de historiske Bøger; de er, som overhoved det allermeste af den hebraiske Poesi, af rent lyrisk Natur. Rim og Metrum mangler overalt, men erstattes ved enslags Rhytmus i Tanken, idet de to eller flere Led i et Vers nuancerer den samme Tanke paa forskjellig Maade; ogsaa enslags Strofeinddeling forekommer, mest i længere Digte. Den mest fuldendte Blomst af den hebraiske Poesi er de 150 Salmer, som almindeligvis gaar under Kong Davids Navn, men af hvilke flere ifølge Overskrifterne er forfattede af andre, saaledes af Asaf, Korah, Heman, Ethan, Salomo og Moses. Salmerne kan betragtes som det ypperste, der nogensinde er frembragt af religiøs Lyrik. Af andre hebraiske Digte er Jeremias „Begrædelsesbog“ en Elegi over Jerusalems Ødelæggelse; af gnomisk Natur er Ordsprogsamlingen, hvoraf det meste er af Kong Salomo, og noget tillægges andre i selve Bogen, medens Højsangen og Jobs Bog indeholder dramatiske Momenter. Jobs Bog, som sandsynligvis er forfattet omkring 700, er et storartet Læredigt, mest i dialogisk Form og rigt paa poetiske Skjønheder og ophøiede Tanker. — Af filosofisk Indhold er den Salomo tilskrevne, men sandsynligvis først i Slutningen af det persiske Herredømmes Tid forfattede „Prædikerens Bog“ (Kohelet); den gaar ud paa at vise Forfængeligheden af alt Jordisk og opmuntre til

isteden derfor at fæste sit Hjerte ved de verdslige Ting, at frygte Gud og holde hans Bud. En senere Efterligning af Prædikeren er Jesu Siraks Søns Bog, forfattet i det 3die Aarh., hvis hebraiske Text er gaaet tabt, men som er bevaret i en tro græsk Oversættelse ved Forfatterens Sønnesøn. — Efter den ældre hebraiske Literaturs Afslutning blev der af Jøder skrevet paa Græsk (se Hellenister); om den væsentlige af Kommentarer til de hellige Skrifter bestaaende rabbinske Literatur, se d. Art.

Hebriderne, engl. Western-Islands, hos Romerne Ebudae, Øgruppe ved Skotlands Vestkyst, bestaar af ca. 300 Øer og Holmer, med et samlet Fladeindhold af 136 Kv.mil, men af hvilke kun ca. 100 er beboede. Øerne er alle klippefulde, Klimatet raat og fugtigt og Størstedelen af Jordbunden fuldstændig ufrugtbar. Næringsveiene er Fiske- og Fuglefangst, Fædrift og lidt Agerbrug; ogsaa Bergverksdrift i liden Maalestok finder Sted. — Hebriderne deler sig i to Hovedgrupper, en indre, nærmere den skotske Kyst, og en ydre. Af de indre Øer er de betydeligste Islay, Jura, Mull og Skye, af de ydre Barray, Syd-Uist, Nord-Uist og Lewis; paa den sidste, som er den største af alle Hebriderne, ligger Hovedstaden Stornoway, med 2,500 Indb. — Hebriderne synes i de ældste Tider at have været beboede af Kelter; disse blev i det 10de Aarh. undertvungne af Skotterne, hvis Stammehøvdinger besad og endnu trods en Parlamentsakt af 1748 besidder Størstedelen af Øerne. I Middelalderen stod de en Tid under norsk Overhøihed, kaldtes Sudøerne og afstodes ved Freden i Perth 1266.

Hebron, gammel By i Juda Stamme i Palæstina, $4^1/_2$ Mil i Sydsydvest for Jerusalem, var i syv Aar Davids Residensstad. Tidligere havde Abraham boet i Nærheden i Mamre Lund. I Hulen Makpela, lige ved Byen, blev Abraham og Sara, Isak og Rebekka samt Jakob og Lea begravne. Hulen er omgiven af en vældig Mur, som er reist af Herodes den store, og over Hulen blev af Korsfarerne bygget en gotisk Kirke, der af Saladin, som 1187 tog Hebron, blev omgjort til „Abrahams Moské", hvilken lige til 1862 var lukket baade for Kristne og Jøder.

Hebræer eller **Ebræer**, af det hebraiske eber, ɔ: hinsides, saaledes egentl. „Folket fra hin Side", nemlig fra hinsides Eufrat, Navn paa det semitiske Folk, som ifølge Bibelens Beretning nedstammer fra Abraham. Denne havde paa Guds Befaling forladt sin Fædrestad, Ur-Khaldæa, og draget mod Vest til Kanaan, det nuværende Palæstina, hvor han tog Ophold i Mamre ved Hebron. Den guddommelige Forjættelse om, at Landet skulde være hans, gik i Arv til hans Søn Isak og dennes Søn Jakob. En af Jakobs 12 Sønner, Josef, blev af sine Brødre solgt som Slave til Ægypten; da der siden blev Hungersnød i Kanaan, kom Jakob med alle sine Børn og Børnebørn, ialt 70 Personer, paa Josefs Foranstaltning til Ægypten, hvor de anvistes Bolig i Landskabet Gosen. Her levede de i 430 Aar og formerede sig stærkt, men plagedes ogsaa haardt af Ægyptens Konger, hvorfor de tilsidst udvandrede under Moses's Anførsel for at søge tilbage til Kanaan. Gjennem Sinai Ørken trængte Folket frem til Kanaans Grændse, men blev slaaet tilbage og kunde først efter 40 Aars Forløb under Anførsel af Josva sætte sig fast i Landet og underlægge sig dette. Under Opholdet i Ørkenen falder Lovgivningen paa Sinai, gjennem hvilken Folkets gamle monotheistiske Religion fastsloges for alle Tider. Ved denne særegne Gudsdyrkelse, som greb ind i baade det offentlige og det private Liv og paatrykte det sit eiendommelige Stempel, kom Hebræerne til at indtage en isoleret Stilling midt iblandt alle omkringboende Folkeslag. Deres Samfundsindretninger, Kultus osv., var bestemt ved Pagten med den eneste sande Gud, Jehova eller Jahve, hvis udvalgte Folk de var, og som gjennem Forjættelserne til Folkets Stamfædre og ofte senere havde lovet dem Herredømmet over Jorden. En Følge af denne Stilling var da ogsaa, at de bekjæmpede alle hedenske Folk og søgte at lægge dem under sig; saaledes i Kanaan, hvor de undertvang og for en stor Del udryddede de oprindelige Beboere og delte Landet mellem sine 12 Stammer, af hvilke hver nedstammede fra en af Jakobs Sønner. Blandt disse Stammer regnedes dog ikke Josefs, i hvis Sted der kom to Stammer, opkaldte efter Josefs Sønner, Efraim og Manasse, samt Levis Stamme, der ikke fik nogen egen Del af Landet, men som Præster oppebar Tiende og boede omkring i Kanaan i 48 Stæder. Regjeringsformen var theokratisk; Gud selv skulde være Folkets Konge, og som hans Tjenere udøvede Arons Efterkommere, Præsterne og Ypperstepræsten, den høieste Magt. Fra Josvas til Samuels Tid (ca. 1350—1100) fremstod en Række „Dommere", som væsentlig anførte Folket i Krig mod ydre Fiender; paa Samuels Tid forlangte Folket en Konge, og Samuel salvede da Saul af Benjamins Stamme, som heldig kjæmpede mod Filisterne, og derpaa David af Juda Stamme (1060—1020 f. Kr.), under hvem Riget hævede sig til en før ukjendt Magt og Anseelse. Denne vedvarede ogsaa under Davids Søn, den vise og rige Salomo (1020—980), som byggede det prægtige Tempel i Jerusalem; men ved hans Død deltes Riget i to, Israels og Juda Rige, og denne Deling blev Spiren til begges Undergang, idet dei israelitiske Folks Kræfter splittedes, og Rigerne endog gjentagne Gange laa i indbyrdes Krig. Israels Rige med Hovedstaden Samaria indtoges 721 af den assyriske Konge Salmanassar, som førte Indbyggerne med sig til Assyrien. Hans fjerde Eftermand, Asarhad, sendte omkring 677 Folk fra sine Lande til Samaria; af disse Nybyggere og Levningerne af de 10 Stammer, som ikke var bortførte af Salmanassar, opstod et Blandingsfolk, som blev kaldt Samaritaner. 588 blev ogsaa Juda Rige erobret af Nebukadnezar, der bortførte Størstedelen af Indbyggerne til Babylon. Efter 70 Aars Ophold der (Exilet, det babyloniske Fangenskab), fik Hebræerne eller, som de fra nu af kaldtes Jøderne, af Kyros Tilladelse til at vende tilbage til sit Land og gjenopbygge Jerusalem og det ødelagte Tempel. Under Artaxerxes den første drog endnu en Del Jøder, som var blevne tilbage i Babylon, hjem under Esras Anførsel (ca. 460). 332 indtog Alexander den store ogsaa Jødeland, hvis Indbyggere han dog behandlede meget mildt; efter hans Død kom Landet efter langvarige Kampe mellem de nye

Riger Ægypten og Syrien under det sidste. Antiokhus Epifanes's Haardhed æggede Jøderne til Opstand under Præsten Mattathias's Anførsel (167—66), og hans Sønner, Makkabæerne, fik tilsidst Jødernes Uafhængighed gjenoprettet. En af Makkabæerne, Aristobulos, tog Kongenavn og udvidede Riget; men denne Opblussen af den gamle Nationalaand blev ikke af lang Varighed. 64 indtog Pompeius Jerusalem, og den makkabæiske Herskerslægt blev senere af Romerne fortrængt til Fordel for en idumæisk, af hvis Medlemmer Herodes den store blev Judæas Konge. Efter hans Død deltes Riget mellem hans tre Sønner, af hvilke den ene, Arkhelaos, imidlertid snart affattes, hvorefter hans Lande (Idumæa, Judæa og Samaria) styredes af romerske Landshøvdinger. Af disse er navnlig Pontius Pilatus bekjendt. Under Herodes Agrippa den første, en Sønnesøn af Herodes den store, forenedes igjen for en kort Tid det meste af dennes Rige, men efter hans Død (44) blev Judæa romersk Provins og styredes af Landshøvdinger. Disse udøvede ofte et strengt Herredømme, som æggede Jøderne til Oprør; efter en fireaarig Kamp endte denne Reisning med Jerusalems Indtagelse og Ødelæggelse af Titus (70 e. Kr.) — Se forresten Art. Jøder.

Hebræerbrevet, et af det Nye Testamentes mærkeligste Skrifter, er skrevet af en Forfatter, som ikke har navngivet sig. Brevets Indhold er paulinsk, og lige fra Kirkens ældste Tider har mange holdt Paulus for dets Forfatter. Men det er dog mindre rimeligt, at Paulus, „Hedningernes Apostel", der havde sat sig fore som en Æresag at prædike der, hvor Kristus ei var nævnt (Rom. 15, 20), har skrevet til Jødekristne, som han ei selv havde omvendt. Brevet er nemlig skrevet til Jødekristne i Palæstina, som stod i Fare for at falde tilbage til Jødedommen. Af Kap. 2, 2 maa man slutte, at Forfatteren er Discipel af en Apostel, og, da Indholdet er paulinsk, efter al Rimelighed af Paulus. Man har gjettet paa Barnabas, Paulus's Ledsager, paa Klemens Romanus, Roms tredie Biskop, paa Lukas, Evangelisten, og paa Apollos, en veltalende og skriftlærd Jøde fra Alexandria. Sandsynlighed taler mest for, at Lukas har skrevet Brevet under Pauli Veiledning mellem Aarene 63 og 67.

Hecker, Friedrich Karl Franz, tysk Politiker, f. 1811, nedsatte sig 1838 som Overretssagfører i Manheim og indvalgtes 1842 i det badenske Andetkammer, hvor han gjorde sig bekjendt som et af Oppositionens ivrigste Medlemmer. 1848 deltog han i Forparlamentet og optraadte der aabent som Republikaner og Socialist; han blev ogsaa valgt til Nationalforsamlingen i Frankfurt, men afvist, da han i Mellemtiden sammen med Struve havde opfordret til Opstand, som ogsaa virkelig var begyndt, men snart dæmpet. S. A. reiste han til Nordamerika, hvorfra han 1849 under den nye Revolution i Baden kaldtes hjem af den provisoriske Regjering; førend han naaede frem, var imidlertid Opstanden tilende, og han vendte nu tilbage og blev Farmer i Illinois, hvor han senere optraadte som Agitator for det republikanske Parti. 1860 dannede han ved Borgerkrigens Udbrud et Regiment under Fremont, blev Oberst, men nedlagde 1864 sin Kommando. Senere har han levet som Farmer og populær Foredrager.

Heckscher, Johann Gustav Moritz, tysk Statsmand, f. 1797, d. 1865, blev Advokat i Hamburg og 1840 Medredaktør af „Hamburger Nachrichten", var 1848 Medlem af Forparlamentet og Nationalforsamlingen i Frankfurt og blev s. A. Udenrigsminister i det første tyske Rigsministerium. Senere var han tysk Gesandt i Turin og Neapel, optog 1849 igjen sin Advokatvirksomhed og blev 1853 Hamburgs Gesandt i Wien.

Hecuba, se Hekaber; — en af Planetoiderne.

Hedalen, 1) en Sidedal til Gudbrandsdalen, i Vaage Prestegjeld, Kristians Amt. Den gjennemstrømmes af den 4 Mil lange Sjoa- eller Hedalselv, som kommer fra Sjodalsvandet og falder i Lougen. 2) Dalstrøg i Søndre Aurdals Prestegjeld i Valders, Kristians Amt.

Hedberg, Frans Theodor, svensk Forfatter, f. 1828, var i sin Ungdom efter hinanden Handelsbetjent, Parykmager og Skuespiller, skrev 1852 et Drama, og dyrkede fra den Tid udelukkende Literaturen. 1862 blev han ansat som Literator ved kungl. stora theatern i Stockholm. Af hans talrige originale og bearbeidede Theaterstykker er det historiske Drama „Bröllopet på Ulfåsa" det, som har gjort mest Lykke; desuden kan nævnes „Dagen gryr" og „Kung Märta". Uden synderlig rige poetiske Anlæg har han forstaaet at udnytte sin sunde Sands og sit nøie Kjendskab til Scenen saaledes, at hans Arbeider indtager en fremragende Plads inden Sveriges dramatiske Literatur. Han har ogsaa udgivet Digte og Smaanoveller („Svart på hvitt" o. fl.)

Hedborn, Samuel Johan, svensk Digter, f. 1783, d. 1849 som Sognepræst i Askeryd, offentliggjorde som Student i Upsala flere Salmer i „Phosphorus" og „Poetisk Kalender"; enkelte af dem er senere gaaede over i den svenske Salmebog. Under Titelen „Minne och Poesi" udgav han 1838 en Samling af sine Digte.

Hede, tysk **Haide**, kaldes i Danmark og Tyskland større flade, sandede eller myrlændte Landstrækninger, som oftest bevoxede med Lyng (se jydske Hede og Lüneburger Haide).

Hedemarkens Amt, et af Norges største og frugtbareste Amter, omgives i Nord af Søndre Trondhjems Amt, i Øst af de svenske Landskaber Herjedalen, Dalerne og Vermland, i Syd af Akershus Amt og i Vest af Mjøsen og Kristians Amt. Størrelsen er ca. 470 (204 norske) Kv.mil, og Folkemængden 121,000. Det deles i Østerdalen, det egentlige Hedemarken samt Solør og Odalen. I Amtets nordlige Del, Østerdalen med dens Sidedale, findes adskillige Fjeldhøider, hvorimod dets midterste og sydlige Del for det meste er Sletteland. Af Naturen er Hedemarkens Amt maaske Norges bedst udstyrede Landsdel; medens Østerdalen og Solør er Landets rigeste Skovdistrikt, er Hedemarken en af dets bedste Kornegne. Amtet gjennemstryges i sin hele Længde fra Nord mod Syd af Glommen, der i sit Løb optager flere betydelige Bielve. Af Indsjøer kan nævnes: Mjøsen, som dog kun for en Del hører til Amtet, Storsjøen i Odalen, Storsjøen i Rendalen, Røgdensjø, Osensjø, Fæmundsjø, Isteren, Engersjøen og Sevalen. Amtet deles i 5 Fogderier (Vinger og Odalens, Solørs, Hedemarkens, Søndre Østerdalens og Nordre Østerdalens), 7

Sorenskriverier, 24 Herreder og 2 Bykommuner: Hamar og Kongsvinger. De vigtigste Næringsveie er Fædrift, Agerbrug og Skovdrift. Bergverksdriften er af mindre Betydning. Tidligere var der et Jernverk i Odalen og et Kobberverk i Foldalen, samt et Spigerverk i Grue, men disse er nu nedlagte. Af industrielle Anlæg haves endel Brændevinsbrænderier samt forskjellige Sag- og Møllebrug. Gjennem Amtet gaar Norges længste Jernbane, Hamar-Trondhjemsbanen, der 1880 ved Hedemarksbanen er sat i Forbindelse med Landets sydlige Jernveisnet. — Hedemarkens Amt udgjorde i ældre Tider en Del af de Gamles Upplönd, der var en Fællesbenævnelse for samtlige fjeldske Oplande. Det egentlige Hedemarken (det nuværende Hedemarkens Fogderi) havde tidlig sit eget Navn, Heiðmörk, og stod under selvstændige Konger af Ynglingeætten. Ligeledes var Solør (ford. Soleyar) et eget Rige. Gudrød Veidekonge og hans Søn- og Sønnesøn, Halfdan Sorte og Harald Haarfagre, underlagde sig Hedemarken, der synes at have gjort Frafald ved hvert Kongebytte. Endog efter Harald Haarfagres Tid, altsaa efterat hele Riget var samlet, sees det, at hedemarkske eller oplandske Smaakonger har dukket op. Saaledes fangede Olav den hellige 1017 fem saadanne. Her havde ogsaa Kristendommen vanskeligst for at vinde Fodfæste, og Hedemarken og Solør var blandt de Landsdele, som ivrigst og længst modsatte sig den nye Lære. Anlægget af Hamar By og en Bispestols Oprettelse der, gav denne Del af Landet afskillig Anseelse. Under Borgerkrigene holdt Hedemarken med Magnus Erlingsøn, Baglerpartiet og de øvrige Oprørsflokke, som modsatte sig Sverre, og her forefaldt afskillige Fægtninger. Den sorte Død rammede ogsaa disse Egne haardt, hvortil kom Hamars Forfald, der ogsaa i høi Grad bidrog til at sætte denne Del af Oplandene tilbage. Hedemarken var paa denne Tid Sædet for mange adelige Familier, og i Begyndelsen af det 16de Aarh. synes meget af dens Jordegods at have tilhørt Adelen og Geistligheden. Reformationens Indførelse gjorde vel Ende paa den sidstes Magt, men kun for at forøge Adelens. Først i Slutningen af det 17de Aarh., da en stor Del af det adelige Jordegods adjplittedes, begyndte det at spredes paa flere Hænder, og en selvstændig Bondestand opstod. Under de dansk-norske Kongers Krige med Sverige var Hedemarken meget mindre udsat for fiendtlige Indfald end dets Naboamter, Smaalenenes og Søndre Trondhjems; men disse Krige havde dog til Følge, at der oprettedes flere Forsvarsanlæg, hvoriblandt Kongsvinger Fæstning, Blakjær og Elverum Skanser m. fl. I Krigsaarene 1808—14 var derimod den søndre Del af Amtet flere Gange Krigens Skueplads. Saaledes stod den 18de April 1808 en Fægtning ved Lier i Vinger Prestegjeld, hvor de norske Tropper blev trængt ud af sin Stilling, som besattes og forskandsedes af Svenskerne. Den 25de s. M. blev en svensk Styrke efter en haard Fægtning saagodtsom tilintetgjort af et norsk Korps ved Udnæsset og Nyen i Aasnæs. Endelig kan nævnes Kampen ved Matrand Bro i Vinger den 5te August 1814, hvor en 2—3,000 Mand stærk svensk Hærafdeling efter en haardnakket Modstand og med betydeligt Tab blev tvungen til at trække sig tilbage over Grændsen. — Hedemarkens Amt sender 5 Repræsentanter til Storthinget.

Hedemora, By i Dalarne i Sverige, ved Sjøen Håfran, med 1,300 Indb. og et af de betydeligste Marketer i Sverige. Her samlede Gustav Vasa Dalkarlene, da han begyndte sin Kamp mod Danskerne.

Hedenborg, Johan, svensk Naturforsker og Ethnograf, f. 1787, d. i Florens 1865, var den første, som i Stockholm anlagde en Mineralvandfabrik, gik 1825 til Konstantinopel, hvorfra han foretog vidtløftige Reiser til Nordafrika og Lilleasien. Fra disse Reiser hjemsendte han Tid efter anden kostbare Samlinger af Naturalier og Oldsager. En ny, særdeles righoldig Samling tilligemed sine værdifulde Optegnelser mistede han 1859 ved et Skibbrud. Af hans Skrifter kan nævnes „Turkiska Nationens seder“ (1839—42) og „Resa i Ægypten og det inre Afrika.“

Hedin, Sven Adolf, svensk Publicist, f. 1834, har siden 1864 været Medarbeider i „Aftonbladet“. 1869 valgtes han til Medlem af Rigsdagens andet Kammer.

Hedlinger, Johan Karl, schweizisk Stempelskjærer, f. 1691, d. 1771, arbeidede i længere Tid som svensk Medaljør, men blev ogsaa søgt i Danmark, Italien og Rusland. Hans Medaljer udmærker sig ved sin tekniske Fuldendthed og en vis Indflydelse fra Antiken.

Hedlund, Sven Adolf, svensk Publicist, f. 1821, overtog 1852 Redaktionen af Göteborgs Handels- og Sjöfartstidning“, som han siden har ledet i afgjort liberal Aand. Som Medlem af Rigsdagens andet Kammer hører han til „Landtmannapartiet“.

Hedninger, Fællesnavn for alle dem, som ikke bekjender sig til Kristendommen, Jødedommen eller Islam. Da de forskjellige Religioner, som indbefattes under Begrebet Hedenskab, indbyrdes er meget forskjellige og tildels staar i Forbindelse med de Religioner, som ikke gaar ind under dette Navn, er Betegnelsen ubestemt og hviler ikke paa en videnskabelig Inddeling af Religionerne.

Hedonisme (af gr. ἡδονή, Lyst), Nydelseslære, Navn paa den kyrenaiske Læres Filosofi.

Hedrum, Prestegjeld i Jarlsberg og Laurvigs Amt, bestaar af Sognene Hedrum, Kvelde og Hvarnæs.

Hedsjra eller **Hegira**, arab., Flugt, bruges især som Betegnelse for Muhameds Flugt fra Medina til Mekka 15de Juli 622 e. Kr., fra hvilket Tidspunkt Muhamedanerne gaar ud i sin Tidsregning.

Heegaard, Poul Sophus Vilhelm, dansk Filosof, født i Slangerup paa Sjælland 1835, kom 1849 i Frederiksborg lærde Skole, blev 1853 Student, 1858 theologisk Kandidat, begyndte at lægge sig efter Mathematik og Naturvidenskaber, men førtes ved sit Forhold til Professor Rasmus Nielsen, som netop da begyndte med Eftertryk at accentuere Filosofiens Forhold til og nøie Sammenhæng med de reale Videnskaber, ind paa Filosofien, tog 1860 en Magisterkonferens i Filosofi, 1861 Doktorgraden deri („Den Herbartske Filosofi“), blev 1870 extraordinær Docent og 1875 Professor i Filosofi ved Kjøbenhavns Universitet. 1866 udgav han som Rasmus Nielsens Discipel „Indledning til den ratio-

nelle Ethik", men sagde sig 1867 efter en Udenlandsreise løs fra hans Filosofi ved sit kritiske Skrift „R. Nielsens Lære om Tro og Viden", har senere væsentlig knyttet sig til Kant og betegner selv sit Standpunkt som et kritisk. Hans seneste Skrifter er: „Om Intolerance" (1878) og „Om Opdragelse" (1880), hvilket sidste Værk er udgivet paa Foranstaltning af det danske Kirke- og Undervisningsministerium.

Heem, Johan David de, berømt hollandsk Frugt- og Stillebensmaler, f. 1600, d. 1674, uddannede sig i Utrecht under Veiledning af sin Fader og opholdt sig mod Slutningen af sit Liv i Antwerpen. Han udmærkede sig ved en uforlignelig Fuldkommenhed i den tekniske Udførelse og var en mesterlig Koloritst. — Hans Søn, Cornelis de Heem, f. 1630, var ogsaa en fremragende Kunstner i samme Genre.

Heemskerk, Jakob van, hollandsk Sjømand, f. 1567, gjorde 1596 og de følgende Aar forgjeves Forsøg paa nordenom Europa og Asien at finde en farbar Vei til Ostindien („Nordvestpassage"). 1607 besejrede og ødelagde han en spansk Flaade ved Gibraltar, hvor han ved samme Leilighed faldt.

Heemskerk, Martin van, hollandsk Maler, f. 1498, d. 1574, uddannede sig i Haarlem og Delft og opholdt sig derpaa flere Aar i Italien, hvor han paavirkedes af Michel Angelo, uden at dog denne Impuls formaaede at smelte sammen med hans oprindelige Manér. Heldigst og mest énsartede i alle sine Elementer er hans ældre Billeder.

Heer, Oswald, schweizisk Naturforsker, f. 1809, blev 1837 Professor i Botanik og Entomologi i Zürich, hvor han senere ogsaa blev Professor ved Polyteknikum. Han har især skaffet sig Anerkjendelse ved sine Arbeider om Schweiz's Vingedækkede og om den fossile Fauna og Flora.

Heeren, Arnold, Hermann Ludwig, fremragende tysk Historiker, f. 1760, d. 1842, studerede i Göttingen, hvor han blev Privatdocent, gjorde derpaa en Reise til Italien, Holland og Frankrige og blev 1787 Professor i Filosofi i Göttingen, hvilken Stilling han 1801 ombyttede med et Professorat i Historie. Hans vigtigste Værker er „Ideer over Politik, Samfærdsel og Handel hos de fornemste Folk i den gamle Verden" (2 Bd., 1793—96), „Oldtidens Staters Historie" (1799), „Det europæiske Statssystems og dets Koloniers Historie" (1809) og „Undersøgelser over Korstogene". Sine mindre Afhandlinger udgav han i 3 Bd. 1803—08. Sammen med Ukert begyndte han Samleværket „De europæiske Staters Historie" som senere er blevet fortsat af Giesebrecht.

Heermann, Johannes, tysk Salmedigter, f. 1585, d. 1647, fik 1612 et Præsteembede i Köln, hvorfra han blev fordreven 1634 under Trediveaarskrigens Uroligheder. Af hans Salmer, hvis Hjertelighed og Troeskraft minder om Paul Gerhardt, er hos os „O Gud, du fromme Gud" den mest bekjendte.

Hefele, Karl Joseph von, tysk katholsk Theolog og Kirkehistoriker, f. 1809, blev 1836 Privatdocent og 1840 Professor i Kirkehistorie i Tübingen. 1868 kaldtes han til Rom for at assistere ved Forarbeiderne til det vatikanske Koncil, blev 1869 Biskop i Rottenburg og udtalte sig som saadan paa Koncilet 1870 mod Dogmet om Pavens Ufeilbarhed. Efter at have protesteret mod Dogmets Proklamation vendte han tilbage til sit Bispedømme, men bøiede sig siden af Hensyn til den kirkelige Disciplin for Koncilets Beslutning. Hans Hovedværk er „Konciliehistorie" (7 Bd., 1855—74).

Heffter, August Wilhelm, tysk Jurist, f. 1796, blev 1820 Assessor ved Appellationsretten i Köln, var derpaa Professor i Bonn og Halle og fra 1833 i Berlin. Hans Skrifter behandler især Stats- og Kirkeretten, Strafferetten og Processen. Desuden har han udgivet flere politiske Brochurer ligesom han 1849—52 var Medlem af det preussiske Førstekammer og fra 1861 paa Livstid Medlem af Herrehuset.

Hegebostad, Præstegjeld i Lister og Mandals Amt, bestaar af Sognene Hegebostad og Ekern.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, berømt tysk Filosof, f. 1770, d. 1831, studerede i Tübingen Theologi og Filosofi og levede derpaa en Tid som Huslærer i Bern og Frankfurt am Main. Allerede under sit Ophold paa det sidstnævnte Sted (1797—1800) gjorde han Begyndelsen til at opstille et filosofisk System, skrev 1801 en Afhandling om Forskjellen mellem Fichtes og Schellings Systemer og habiliterede sig s. A. som Docent i Jena med en Afhandling om Planeternes Baner. Sammen med Schelling, til hvem han allerede i Tübingen var traadt i et venskabeligt Forhold, udgav han 1802 „Kritisches Journal der Philosophie", hvori han gjennem sine Artikler om Tro og Viden m. fl. udtalte selvstændige Anskuelser ligeoverfor de tidligere existerende filosofiske Systemer. 1807 udgav han „Aandens Fænomenologi", hvori han for første Gang betjente sig af sin særegne dialektiske Methode. 1806 blev han Professor i Jena, men gik allerede s. A. til Bamberg, hvor han redigerede et Blad, blev 1808 Rektor i Nürnberg, 1816 Professor i Heidelberg og 1818 i Berlin. Her fandt han strax fra Begyndelsen et stort Antal Tilhørere, og fra denne Tid begyndte hans Filosofi at vinde almindelig Anerkjendelse. 1827 stiftede han med flere af sine Tilhængere Tidsskriftet „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik", som bidrog meget til at give hans Lære større Udbredelse. Af hans Skrifter kan foruden de før nævnte anføres hans „Logik" (3 Bd., 1812—16), „De filosofiske Videnskabers Encyklopædi" (1817) samt „Grundlinier til Retsfilosofien, eller Naturret og Statsvidenskab" (1821). I hans samlede Skrifter, udgivne efter hans Død af hans Disciple (18 Bd., 1832—41), optoges ogsaa hans tidligere utrykte Forelæsninger over Æstethik, Religionsfilosofi, Historiens Filosofi og Filosofiens Historie. — Hegel er den af alle nyere Filosofer, hvis System har vakt mest Opmærksomhed og fundet størst og varigst Udbredelse. Dets Grundlag er det fra Schelling optagne Princip om en absolut Identitet mellem Viden og Væren, Tanke og Virkelighed, det subjektive og det objektive. Men istedenfor Schellings „intellektuelle Anskuelse", der forekom ham vilkaarlig og upaalidelig, vendte han tilbage til Kants transscendentale Logik og udviklede deraf sin særegne videnskabelige Fremgangsmaade, den dialektiske Methode. Ved denne søgte han at trænge ind i Tingenes Væsen, idet han ligeoverfor hvert Begreb opstillede dets Modsætning og derpaa ved Modsætningernes Forening skred frem til Dannelsen af høiere Begreber, med

hvilke han saa foretog det samme Experiment. Resultatet af denne gjentagne Forening af Modsætninger bliver da den „absolute Idé", som i sig indeholder alle de foregaaende Modsætninger. Denne Methode fører ved den stadig gjentagne tredobbelte Virksomhed, idet Begreberne sættes, negeres og forenes med sin Modsætning, til det i Hegels System gjennemgaaende Trehedsprincip. Hele hans Filosofi falder først i tre Hoveddele, som derpaa stadig deler sig i tre og tre Underafdelinger, Den første Hoveddel er Logiken, Videnskaben om Idéen i og for sig; den deler sig i Læren om den umiddelbare og forudsætningsløse Væren, om Væsenet som Idéens Reflexion og Formidling med sig selv, og om Begrebet eller den i sig selv tilbagevendende Idé. Denne Idé sætter sig nu ifølge Loven om Modsætningerne som sin egen Modsætning, som det Udvortes, Naturen. I Systemets anden Del, Naturfilosofien, vises, hvorledes denne Udvorteshed ophæves af Idéen i de trinsvis paa hinanden følgende Processer, den mekaniske, den fysiske og den organiske. Den saaledes frigjorte Idé realiserer sig nu som Aand, og om denne Aandsudviklings Stadier handler den tredie Del af Hegels System, Aandsfilosofien; den viser, hvorledes Aanden fra subjektiv gjennem at være objektiv udvikler sig til absolut. — I Hegels Ethik forekommer en lignende Trehed, som repræsenteres af Begreberne Ret, Moralité og Sædelighed. Hegel holdt fast ved de gjennem den historiske Udvikling nedarvede Former for Politik og Religion og søgte at give dem en filosofisk Begrundelse. Hans System med sin encyklopædiske Omfatten af al Viden og Videnskab er fortræffelig bygget og konsekvent gjennemført; og navnlig er hans Logik, skjønt vanskelig at forstaa tilbunds, endog af Modstandere erkjendt for den mest epokegjørende efter Aristoteles; men senere, fornemmelig realistiske Skoler finde i Almindelighed, at hans Dialektik leder af en abstrakt Formalisme, der tilsidst taber Fodfæste i Virkeligheden. — Hegels Skole kan opvise mange fremragende Navne paa Filosofiens forskjellige Felter, saaledes Psykologen og Æsthetikeren Rosenkranz, Juristen og Retsfilosofen Gans, Moralfilosofen Michelet, Æsthetikerne Hotho, Vischer, Ruge, Schasler samt inden Filosofiens Historie Feuerbach, Erdmann, Zeller og Kuno Fischer. Strax efter Hegels Død spaltede hans Tilhængere sig i tre Fraktioner, nærmest i Anledning af deres forskjellige Forhold til Kristendommen; de tre Grupper fik Navn af Venstre, Centrum og Høire. — I Frankrige blev Opmærksomheden paa Hegels vakt af Cousin, som dog kun løselig havde berørt og senere ganske forlod hans System; i Skandinavien har den især havt Talsmænd i Nordmanden M. J. Monrad, Danskerne J. L. Heiberg og Martensen samt Svenskerne Snellmoe og Borelius. I den senere Tid har den ogsaa begyndt at tælle ikke faa Tilhængere i Italien.

Hegemoni, gr., øverste Ledelse, den politiske Forrang, som en enkelt af de græske Stater til fine Tider besad. Saaledes havde Sparta i Begyndelsen af Perserkrigene Hegemoniet i Grækenland; efterat Athen havde skaffet sig Magten tilsjøs og seiret ved Salamis, kom Hegemoniet til denne Stat. Ved den for Athen uheldige peloponnesiske Krig fik Sparta igjen Overvegten. Senere søgte Theben at hævde Hegemoniet, indtil dette efter Slaget ved Khæroneia gik over til Makedonerne.

Hegesias, græsk Filosof af den kyrenæiske Skole, ansaa Frihed for Smerte som det høieste Gode. Han skildrede Livets Elendighed paa en saa overbevisende Maade, at han skal have forledet mange til Selvmord.

Hegewisch, Dietrich Hermann, tysk Historiker, f. 1740, d. 1812, var en Tid dansk Legationssekretær i Hamburg og blev 1782 Professor i Kiel. Han skrev flere fortjenstfulde Verker om det frankiske Riges og Tyskklands Historie samt „Geografiske og historiske Efterretninger om Grækernes Kolonier."

Hegyallja, Strækning af Vinbjerge i det nordlige Ungarn, frembringer den berømte Tokayervin.

Heiberg, Christen, norsk Læge, f. i Bergen 1799, d. 1872, blev Student 1817 og medicinsk Kandidat 1822. Efter en kort Tid at have praktiseret i Bergen reiste han til Danmark og Tyskland, hvor han navnlig studerede Kirurgi og Øiensygdomme. Under sin Fraværelse blev han udnævnt til Korpslæge, fungerede derpaa 1825—26 som adjungeret Stadsfysikus i Bergen og var tillige en Tid Læge ved Bergens civile Sygehus. 1826 ansattes han som Reservelæge ved Rigshospitalets Hovedafdeling, blev 1828 Lektor, 1830 Doctor medicinae og 1836 Professor samt Overkirurg ved Rigshospitalet, hvilke Stillinger han beklædte til sin Død. Han foretog med offentlig Understøttelse flere Udenlandsreiser og var Medlem af talrige videnskabelige Selskaber. I norske og udenlandske Tidsskrifter har han skrevet flere videnskabelige Afhandlinger. — Hans Søn Hjalmar Heiberg, f. i Kristiania 1837, blev Student 1855 og medicinsk Kandidat 1862. Efter en Tids Ansættelse ved Rigshospitalet opholdt han sig 1863—64 i Udlandet og studerede Mikroskopi og Øiensygdomme. 1866 vandt han Professor Schjelderups Guldmedalje for Besvarelsen af en medicinsk Prisopgave, var 1866—69 Assistent hos Rigshospitalets Prosektor, studerede derpaa i Wien pathologisk Anatomi og blev 1870 Professor ved Universitetet i Kristiania. Han har leveret flere videnskabelige Afhandlinger til norske, danske og tyske medicinske Tidsskrifter og har ydet væsentlige Bidrag til Læren om Sop som Sygdomsaarsag. — Johan Fritzner Heiberg, Broder af Professor Chr. Heiberg, f. i Bergen 1805, blev 1825 Student og 1832 medicinsk Kandidat. 1829 blev han Prosektor ved Universitetet, i hvilken Egenskab han fungerede til 1853; samtidig blev han 1837 Kompagnikirurg og 1841 Brigadelæge; 1853 udnævntes han til Generalkirurg for den norske Armé. Han udgav 1842—45 „Ugeskrift for Medicin og Farmaci", hvori han selv skrev en Række Afhandlinger; flere saadanne har han dels udgivet særskilt, dels leveret i norske Tidsskrifter. — Hans Søn Jakob Munch Heiberg, f. i Kristiania 1843, blev Student 1860 og tog medicinsk Examen 1867. 1870 gik han for at studere Kirurgi og Øiensygdomme til Berlin, hvor han under den fransk-tyske Krig tog Ansættelse som Lazaretlæge; s. A. deltog han i to Expeditioner til Frankrige, for at hente tyske Saarede derfra. 1871 blev han Assistent ved den kirurgiske Universitetsklinik i Rostock og modtog s. A. en lignende Ansættelse i Königsberg. Siden 1873 har han været Universitetsstipendiat og Øienlæge i Kristiania.

1876 og 77 studerede han med offentligt Stipendium i Paris og Wien Anatomi, i hvilket Fag han 1878 udnævntes til Professor i Kristiania. Hans Afhandlinger af anatomisk og kirurgisk Indhold findes i tyske og norske Tidsskrifter.

Heiberg, Peter Andreas, dansk Forfatter, f. 1758, d. 1841, studerede Filologi, opholdt sig derpaa en Tid i Bergen hos sin norskfødte Faders Slægtninger og blev efter sin Tilbagekomst til Kjøbenhavn Translatør. Stærkt paavirket af de frisindede Idéer, som paa den Tid var fremme i Frankrige, optraadte han som Komedieforfatter („Mikkel og Malene", „Heckingborn", „De Vonner og Vanner" o. fl.) og Satiriker, idet han skaanselløst angreb forældede literære og politiske Forhold. Særlig skarp var han i det satiriske Skrift „Rigsdalersedelens Hendelser", hvor han under Fortællingens Form fik Anledning til at uddele Sidehug til alt muligt, som mishagede ham i det offentlige og private Liv. Dette Skrift saavelsom hans politiske Viser paadrog ham den ene Domfældelse og Pengebod efter den anden, men gjorde ham overordentlig populær og fik stor Indflydelse paa den offentlige Mening. I sin „Sproggranskning" (trykt i Tidsskriftet „For Sandhed", 1799) angreb han bl. a. stærkt Generalprokurør Kristian Colbjørnsen; dette paadrog ham en Proces, under hvilken der ogsaa blev fremført en Række strafbare Udtalelser af ham i tidligere Skrifter. Resultatet blev, at han Juleaften 1799 dømtes til Landsforvisning og i Begyndelsen af næste Aar reiste til Paris. Under sin Proces, som han selv førte, udgav han Akterne under Titelen „Læsning for Publikum". I Paris blev han ansat i det franske Udenrigsministerium under Talleyrand; han skrev der flere Brochurer, fornemmelig af politisk Indhold; de behandlede for en Del norske Forhold og blev mest trykte i Norge. — Om P. A. Heibergs Hustru, Fru Gyllembourg, s. d. — Hans Søn Johan Ludvig Heiberg, f. 1791, d. 1860, var efter Faderens Landsforvisning en Tid i Huset hos Rahbeck, kom derpaa efter Moderens andet Giftermaal til hende og omgikkes allerede i en ung Alder med Oehlenschläger, Weyse, H. C. Ørsted og andre fremragende Mænd. Efter 1809 at være bleven Student beskjeftigede han sig mest med Poesi og Æsthetik, men drev samtidig ogsaa filologiske og naturvidenskabelige Studier. 1813 udgav han under Titelen „Marionettheater" Skuespillet „Don Juan" og det romantiske Drama „Pottemager Walter", som gjorde stor Lykke saavel hos Publikum som hos Kritiken. 1815 skrev han det nærmest mod Beundringen for Ingemanns Romaner rettede polemiske Digt „Julespøg og Nytaarsløier", der indviklede ham i en Polemik med Grundtvig, som tog Ingemanns Parti. Heiberg besvarede Grundtvigs Imødegaaelse af hans Digt med „Ny A-B-C-Bog i en Times Undervisning, til Ære, Nytte og Fornøielse for den unge Grundtvig, et pædagogisk Forsøg". 1817 tog han den filosofiske Doktorgrad med en Afhandling om Calderon, af hvis Digtning han viste sig paavirket i det romantiske Drama „Dristig vovet halv er vundet". 1819 reiste han til Paris, hvor han i tre Aar boede hos sin Fader og studerede Naturvidenskaberne, Musiken og den sceniske Kunst; fra dette Ophold skriver sig Dramaet „Nina". 1822 blev han Lektor i dansk Sprog og Literatur i Kiel, hvor han lærte at kjende den hegelske Filosofi, men hvor han forresten ikke trivedes; for nærmere at lære at kjende Hegels Lære reiste han til Berlin og hørte ham selv, skrev derpaa i Hegels Aand Afhandlingen „Om den menneskelige Frihed" og begyndte kort efter at skrive sine Vaudeviller, paa hvilke hans største Betydning som Digter beror. 1825 opførtes „Kong Salomon og Jørgen Hattemager", som trods enkelte uvillige Ytringer af Kritiken gjorde stormende Lykke. Heiberg vendte fra nu af tilbage til Kjøbenhavn og skrev „Den 28de Januar", „Aprilsnarrene", „Recensenten og Dyret", „Et Eventyr i Rosenborg Have" og „De Uadskillelige", som samtlige modtoges med stort Bifald; theoretisk forsvarede han Vaudevillens Berettigelse i Afhandlingen „Om Vaudevillen som dramatisk Digtart". 1827 begyndte han at udgive Ugebladet „Kjøbenhavns flyvende Post", hvori han udfoldede en særdeles betydningsfuld Virksomhed som Kritiker; hans Recension af Oehlenschlägers „Væringerne i Miklagard" fremkaldte en Fortsættelse af den gamle Feide mellem det oehlenschlägerske og det baggesenske Parti, og Heiberg blev Gjenstand for voldsomme Angreb fra Oehlenschlägers Tilhængere. 1828 opførtes Skuespillet „Elverhøi" og 1829 „Prinsesse Isabella"; s. A. blev Heiberg Theaterdigter og Oversætter, og 1830 udnævntes han til Docent i Logik, Æsthetik og dansk Literatur ved den militære Høiskole. Han forsømte imidlertid ikke sit Forfatterskab, men skrev Vaudevillerne „Kjøge Huskors" (1831), „De Danske i Paris" (1833) og „Nei" (1836) samt Eventyrkomedierne „Alferne" (1835), „Fata Morgana" (1838) og „Syvsoverdag" (1840). 1841 udkom hans „Nye Digte", indeholdende Romancecyklen „De Nygifte" og den satiriske Komedie „En Sjel efter Døden," hans bedste Værk. 1842—44 udgav han „Intelligentsbladene", hvori han ved sin Polemik vakte det yngre, liberale Partis Uvillie. 1847 opførtes hans sidste Arbeide for Scenen, Lystspillet „Valgerda." Senere skrev han kun enkelte mindre Digte og drev astronomiske Studier, hvis Udbytte han nedlagde i Aarbogen „Urania" (1847—49). 1849—56 var han Direktør for Kjøbenhavns kongelige Theater, i hvilken Stilling han imidlertid kom i Strid saavel med flere af Theatrets dygtigste Kunstnere som med Publikum; senere var han til sin Død Theatercensor. — Heibergs største Betydning ligger i den Reform, han ved sine Vaudeviller bragte istand paa den danske Scene. Som Æsthetiker var han klar og skarp, men doktrinær, og har paa den ene Side vistnok bidraget meget til at rense og udvikle Publikums Smag, men maa paa den anden Side ansees som Fader til den pedantisk-æsthetiserende Retning, som siden hans Tid har spillet Mester blandt det danske Publikum i den danske Literatur. Hans Skrifter er udkomne i 22 Bd., 1861—62. — Foregaaendes Hustru, Johanne Louise Heiberg, f. Pætges, f. 1812, en af Danmarks ypperste Skuespillerinder, blev 8 Aar gammel Elev ved det kgl. Theaters Danseskole og optraadte allerede som Barn saavel i Balletten som i det reciterende Skuespil. 1828 gjorde hun stor Lykke i Poul Møllers „Hans og Trine" og kort efter som Trine Rar i den med udtrykkeligt Hensyn til hende skrevne Vaudeville af Heiberg „Aprilsnarrene". I de nærmest følgende Aar spillede hun flere Roller i Heibergs Vaudeviller, Julie i „Romeo og Julie" m. fl. og blev 1829 kongelig Skuespillerinde; 1831

blev hun gift med J. L. Heiberg og gjorde 1836 og 1839 sammen med ham Reiser til Tyskland og Frankrige for at uddanne sig videre. Med en Afbrydelse i Aarene 1857—59 var hun knyttet til det kongelige Theater indtil 1864; hun spillede i denne Tid 268 Roller af de mest forskjellige Slags, naive unge Piger, tragiske Heltinder, ja endog komiske Skikkelser som Lukretia i „Den Vægelsindede" og gjorde bestandig stormende Lykke ved sit geniale Spil. Siden 1864 har hun fungeret som Instruktrice ved det kgl. Theater. Hun nævnes ogsaa som Forfatterinde af de yndede Vaudeviller „Abekatten" og „En Søndag paa Amager".

Heide, By i Nordditmarsken, med 7,000 Indb. Her seirede Fredrik den anden over Ditmarskerne 1559.

Heidelberg, By i Baden, ved Floden Neckar, med 23,000 Indb., et berømt Universitet, stiftet 1386, og betydelig Industri. I Omegnen finder rig Vinavl Sted. — Den heidelbergske Katekismus, et af den reformerte Kirkes Bekjendelsesskrifter, forfattedes paa Kurfyrst Fredrik af Pfalz's Befaling af Professorerne Olevianus og Ursinus i Heidelberg; den udkom 1563 og indførtes som Lærebog i Skolerne i flere reformerte Lande.

Heideloff, Karl Alexander von, tysk Arkitekt, f. 1788, d. 1865, studerede ved Akademiet i Stuttgart, blev 1818 Stadsarkitekt i Nürnberg og 1822 Professor ved den polytekniske Skole sammesteds. Han opførte i Nürnberg og Omegn mange Bygninger i en smuk gotisk Stil og forestod Restaurationen bl. a. af Slottet Lichtenstein, Kapellet paa Rheinstein, Domkirken i Bamberg, Sebalduskirken og Lorenzkirken i Nürnberg.

Heije, Jan Pieter, hollandsk Digter, f. 1809, d. 1876, studerede Medicin i Leiden, deltog i Krigen mod Belgien og nedsatte sig derpaa som praktiserende Læge i Amsterdam. Hans Digte, især hans Barnesange („Dichterlyke Krans", 1853), har vundet stor Anerkjendelse ved sin dybe og varme Følelse og simple og smukke Form.

Heijn, Peter Petersen, hollandsk Sjøhelt, f. 1577, d. 1629, slog som Viceadmiral for det vestindiske Kompagnis Flaade Spanierne i Brasilien 1626 og fratog dem 45 Skibe og tog 1628 en stor spansk Sølvflaade. 1620 blev han Admiral af Holland.

Heilbronn, By i den würtembergske Neckarkreds, ved Neckar, med 22,000 Indb., Vindyrkning og livlig Handel og Industri.

Heilhornet, Fjeld i Foldereids Prestegjeld, Nordre Trondhjems Amt, 3,400 Fod høit, er et vigtigt Sjømærke.

Heilo (Charadrius pluvialis), ogsaa kaldet Agerlo, Fjeldhjerpe, af Sumpfuglenes Orden og Strandløbernes Familie. Den er af en Dues Størrelse, og gul- og fortspraglet paa Overkroppen, hvorhos den i Sommerdragten har en fort med hvidt indfattet Flek i Brystet. Heiloen er en Trækfugl, som kommer til Norge i Begyndelsen af April og drager bort igjen i September. Om Sommeren opholder den sig paa Højfjeldet, men naar Ungerne er udvoxne, søger den ned til Fladbygderne. Dens Kjød er meget velsmagende.

Heim, François Joseph, fransk Historiemaler, f. 1787, d. 1865, studerede under Vincent og senere i Rom, udstillede flere Billeder af Bibel- og Martyrhistorien og gjorde 1827 megen Lykke med et fortræffeligt Billede af Karl den tiende, uddelende Belønninger til de paa Udstillingen i 1824 konkurrerende Kunstnere. Den romantiske Kunsts Tilhængere kritiserede imidlertid skarpt dette Værk og stillede ham i Klasse med de forældede Akademikere, en Dom, hvis Ubilligbed han godtgjorde ved flere fortræffelige Billeder paa senere Udstillinger.

Heimdal, se Gudelære, den nordiske.

Heimdalsvand, Indsjø i Jotunheimen, mellem Graahø og Heimdalshø, nordost for Bygdin.

Heimkringla, se Snorre Sturlasson.

Heinafylke, i ældre Tid Navnet paa Landstrækningen paa den nordøstre Side af Mjøsen, omtr. den nordlige Del af det nuværende Hedemarkens Fogderi.

Heine, Heinrich, berømt tysk Digter, f. 1799 af jødiske Forældre, d. 1856, studerede Retsvidenskaben i Bonn, Berlin og Göttingen, ved hvilket sidste Universitet han tog den juridiske Doktorgrad og lod sig 1825 døbe, mindre af religiøs Overbevisning end fordi han troede derved lettere at kunne skaffe sig Popularitet. Allerede 1822 var han optraadt i Literaturen med en Samling Digte, der imidlertid ligesaalidt som de n. A. udgivne Tragedier „Almansor" og „Radcliff" vakte nogen videre Opmærksomhed, uagtet hans Eiendommeligheder allerede i disse Arbeider begyndte at stimte frem. Sin Berømmelse grundede han ved sine „Reisebilder", hvoraf de to første Bind udkom 1826—27; deres lette og flygtige Skildringer, hvori han i den mest glimrende Stil og med en hensynsløs Ugenerthed, men tillige med en sjelden Aandrighed, behandlede alle mulige Forhold i Livet og Literaturen, uddelende skarpe og vittige Hug til alle Sider, er enestaaende i hele den tyske Literatur. 1830—31 udkom endnu to Bind, som, skjønt de ikke kan maale sig med de to første, ogsaa har glimrende Partier. Som lyrisk Digter vandt Heine først umaadeligt Bifald ved sin „Buch der Lieder" (1827), hvis originale og fintformede Sange vel er den tyske Lyriks ypperste Frembringelse efter Goethe. Efter i nogle Aar at have levet som Literat og Journalist i Hamburg, Berlin og München reiste han 1830, begeistret for Julirevolutionen og dens Frihedsideer, til Paris, hvor han tog fast Ophold og fra 1836 havde en Pension af den franske Regjering. Han beskjeftigede sig i denne Tid meget med Tysklands nyere Litteratur, som han gjorde til Gjenstand for flere Skrifter; samtidig lod han sine Verker oversætte paa Fransk og skrev i tyske Aviser Korrespondancer om franske Forhold. Fra Paris gjorde han flere Udflugter i Frankrige og Udlandet og besøgte 1844 for sidste Gang Tyskland; denne Reise skildrede han i det aandrige Digt „Deutschland, Ein Wintermärchen". Fra denne Tid led han af en Rygmarvstæring, som fra 1848 fuldstændig fængslede ham til Sengen; hans legemlige Tilstand blev jammerlig, og han maatte udholde de skrækkeligste Lidelser, uden at hans Aandskræfter i nogen mærkelig Grad aftog. Fra Sygesengen udgav han Digtsamlingen „Romancero" (1851) med en Efterskrift, hvori han udtalte sit Forhold til Religionen, „Doctor Faust" (1851) og „Vermischte Schriften" (1854). — Heine hører unegtelig til vort Aarhundredes største Begavelser, men den Maade, hvorpaa han

anvendte sine herskende Evner, Aandrighed, Vid og Ironi, kan ikke altid billiges. Der er i hele hans Optræden en vis Holdningsløshed, som skinner igjennem hos ham baade som Forfatter og Menneske. Heftig og pirrelig som han var, lod han sig i sin Polemik ofte henrive til Ubesindigheder, som han selv senere angrede, (saaledes i den medrette ilde ansete Bog om Börne, udgiven efter dennes Død). Han havde sin Styrke i at rive ned, at hudflette forældede Institutioner med sin Satire og dræbe dem ved at gjøre dem latterlige, uden i samme Grad at være skikket til at frembringe noget positivt istedet. Den Indflydelse, han trods sin Holdningsløshed besad, viser sig bedst i de haarde Forholdsregler, som den tyske Bogcensur tog ligeoverfor ham og hans Aandsfæller „Det unge Tyskland". Som Digter betegner Heine Romantikens Opløsning i Tyskland og er i det hele taget et Sidestykke til Byron i England. Hans Lyrik raader over et Omfang og en Intensitet, som har faa Sidestykker; men Yderpunkterne i hans Natur, den bløde Følelsesfuldhed og lyriske Varme paa den ene Side og den bitre Spot over alt, ogsaa over sig selv og over det, han et Øieblik før har tilbedet, paa den anden Side, træder hinanden saa nær, at de ofte findes forenede i et og samme Digt. Derfor gjør saa mange af hans Sange et smerteligt Indtryk ved en pludselig Dissonans midt i deres harmoniske Skjønhed, og derfor er han ved Siden af Byron blevet „Weltschmerz"-Poesiens største Repræsentant. Formen er baade i hans poetiske og prosaiske Arbeider mesterlig; hans Vers er af den mest fuldendte Velklang, paa samme Tid som de ved sin lette, lidt skjødesløse Form ikke røber det Arbeide, han anvendte paa dem, og sin Prosa betegnede han selv som „guddommelig". — Hans „Samlede Skrifter" er udkomne i en textkritisk i 21 Bd., 1861—69, besørget af Adolf Strodtmann, som ogsaa har skrevet Digterens Biografi („Heinrich Heines Leben und Werke", 2 Bd.).

Heinesen, Mogens eller Magnus, dansk Sjømand fra Færøerne, var en Tid i hollandsk Tjeneste og sendtes af Fredrik den anden til Island og Færøerne for at gjøre Jagt paa Sjørøvere; dette gjorde han ogsaa med Kraft og Klogskab, men blev derhos beskyldt for selv at drive Sjørøveri, hvorfor han halshuggedes 1589. Senere blev hans Dødsdom underkjendt og hans Enke fik en Pengeunderstøttelse. Han er Helten i mange Sange og Sagn paa Færøerne.

Heinsius, Daniel, berømt hollandsk Filolog, f. 1580, d. 1655, var Elev af Josef Scaliger og blev 25 Aar gammel Professor i Leiden, senere Universitetssekretær sammesteds og Rigshistorieskriver. Hans kritiske Udgave af Hesod, Horats, Virgil, Ovid o. fl. Klassikere har endnu Værd. Han gjaldt ogsaa for en fortrinlig Digter paa Græsk og Latin. — Hans Søn, Nikolaus Heinsius, f. 1620, d. 1681, var en Tid hollandsk Gesandt i Sverige; han leverede ligeledes gode kritiske Udgaver af Klassikere.

Heire, (Ardea), Slægt af Vadefuglenes Orden, med lang, tynd Hals, lige og stærkt Næb, som er kløftet til hen under Øinene, samt lang, blød Fjerbeklædning. De er udbredte over hele Jorden, med Undtagelse af de nordligste Lande. Enkelte Arter opholder sig ved Havet, andre ved Sjøer, og atter andre paa Myrer og ved sivbevoxede Flodbredder. Næringen bestaar udelukkende af dyrisk Føde, som Fisk, Padder, Firben og Insekter. Herhen hører Fiskeheiren (Graaheiren, A. cinerea), som er udbredt over hele Jorden (i Norge paa Vestkysten); dens Føde bestaar hovedsagelig af Fisk, Kjæmpeheiren (A. Goliath), i Mellemafrika, Rørdrummen (Botaurus stellaris) i Holland og Mellemeuropa Dvergheirerne (Ardetta) i Holland, Tyrkiet og Grækenland.

Heire (Bromus), Slægt af Græsarternes Familie; enkelte Arter findes især i Kornagre som Ugræs, og den almindeligste af disse er B. secalinus, Faks. Denne, som er énaarig, forekommer især blandt Rugen, men kun i Lavlandet og er endnu ikke fundet nordligere end i Indherred.

Heirefos, Prestegjeld i Nedenæs Amt, med Sognene Heirefos, Vegusdal og Mykland. — Heirefosfjord, Indsjø i Prestegjeldet, 2 Mil lang. Den optager Topdalselven, der ved sit Udløb danner et ikke ubetydeligt Vandfald, Heirefossen.

Heise, Peter Arnold, dansk Komponist, f. 1830, d. 1879, blev Student 1847 og begyndte derpaa udelukkende at dyrke Musiken, idet han fik Veiledning i Musiktheori af Berggreen, derpaa af Hauptmann i Leipzig og endelig af Gade, som udøvede den største Indflydelse paa ham. Efter en Tid at have fungeret som Meddirigent i Studentersangforeningen blev han 1857 Lærer i Sang og Musik ved Akademiet i Sorø, hvilken Stilling han fratraadte 1865; senere levede han som Privatmand i Kjøbenhavn. Foruden en hel Række Romancer, som hører til det smukkeste i sit Slags, har han komponeret Ouverturen „Marsk Stig", Koncertstykkerne „Efteraarsstormene", „Tornerose", „Bergljot" (til Bjørnsons Text) og „Gudruns Sorg", Operaerne „Paschaens Datter", og „Drost og Marsk" samt Musik til Oehlenschlägers „Palnetoke", Ibsens „Kongsemnerne" m. fl. Af hans Arbeider staar hans yndefulde Romancer høiest ved sin Melodirigdom og varme Lyrik; i „Drost og Marsk" røbede han imidlertid en afgjort Begavelse ogsaa for den rent dramatiske Musik.

Heister, Lorenz, fremragende tysk Kirurg, f. 1683, d. 1758 som Professor i Helmstedt, blev den nyere tyske Kirurgis Grundlægger. Hans Lærebog i Kirurgi (1719) vandt overordentlig Udbredelse og blev oversat paa næsten alle europæiske Sprog.

Hekabe ell. **Hecuba**, efter de græske Sagn den trojanske Konge Priamos's Ægtefælle, Moder til Paris og Hektor; hun blev efter Trojas Indtagelse ført med som Slavinde af Grækerne. Hendes Skjebne er skildret i en Tragedie af Euripides.

Hekate, en oprindelig trakisk Gudinde, hvis Dyrkelse senere blev optagen af Grækerne, især i det nordlige Hellas. Hun repræsenterede først det natlige Maanelys og gik siden over til Underverdensgudinde for natligt Troldskab og Spøgeri. — Hekate er ogsaa Navn paa en af Planetoiderne.

Hekataios, græsk Logograf, fra Milet, ca. 500 f. Kr., forfattede en Geografi, som var den bedste før Eratosthenes, og begyndte at anvende Kritik paa Nedskrivningen af Mytherne. Hans Skrifter er kun opbevarede i Brudstykker.

Hekatombe, hos Grækerne et Offer til Guderne, bestaaende af hundre Oxer; ogsaa ethvert stort og høitideligt Offer.

Hekfjeld, et vidtløftigt Fjeldparti paa Grændsen mellem Nedenæs og Lister og Mandals Amter. Dets mest fremragende Punkter er Tindefjeldet og Skjerkeknuden.

Hekkingen, en liden Ø i Lenvigs Prestegjeld, Tromsø Amt, med et betydeligt Fuglebjerg, Skarvbjerget. Paa Øens høieste Punkt er af Staten opført et større Seilmærke, og paa dens Nordende er et fast Fyr af 4de Orden.

Hekla, Vulkan paa Island, 15 Mil i Ostsydost for Reykjavik, under 64° n. B. og 2° v. L., er 4,960 Fod høi og bestaar af 5 Kratere, som berører hverandre med Randen. Den omgives af en fuldstændig øde Strækning, og over dens Top svæver i Regelen en Taagemasse. Den har i Løbet af 800 Aar havt 26 Udbrud, det første bekjendte 1104, det sidste 1845. 1878 fandt et Udbrud Sted i Vulkanens Nærhed.

Heklunger, under de borgerlige Uroligheder i Norge Navnet paa Magnus Erlingssøns Tilhængere.

Hektare, Hektogram, Hektoliter, Hektometer, se Metrist Maal og Vegt.

Hektik, Fællesnavn paa en Gruppe af Symptomer, som er forbundne med tærende Sygdomme, navnlig Lungesvindsot, og især bestaar i en Hensvinden af Legemets Kræfter og Huld, oftest ledsaget af Nattesved, Feber og Diarrhoe. Karakteristisk er den hektiske Rødme, en begrændset, stærkt rød Plet paa Kinderne, medens Ansigtet forresten er meget blegt.

Hektor, Troias tapreste Helt i den troianske Krig, Søn af Priamos og Hekabe, fældede Akhilleus's Ven Patroklos og blev derpaa selv dræbt af Akhilleus. Skildringen af hans Afsked med sin Hustru Andromakhe (Iliadens 7de Bog) er en af de skjønneste Episoder hos Homer.

Hel, se Gudelære den nordiske.

Helder, By i den hollandske Provins Nordholland, ved Mandilp, ligeoverfor Øen Texel, med 22,000 Indb., Befæstninger, udmærket Havn og betydelig Handel.

Helena, efter de græske Sagn en Datter af Zevs og Leda, var Oldtidens skjønneste Kvinde. Hun blev Kong Menelaos's Hustru, men lod sig bortføre af Paris (s. d.) og gav derved Anledning til den troianske Krig. Efter Troias Indtagelse fulgte hun Menelaus tilbage til Grækenland. — Helena er ogsaa Navn paa en Planetoide.

Helena, den hellige, Konstantin den stores Moder, gjorde sig forjent af Kristendommens Udbredelse og byggede blandt flere Kirken i Hebron og den hellige Gravs Kirke i Jerusalem. Hun døde som Nonne 80 Aar gammel 327. Den katholske Kirke feirer hendes Mindedag den 18de August.

Helgafell, Fjeld i Breidefjorden paa Islands Vestkyst, blev af de ældste norske Udvandrere betragtet som helligt. I Nærheden af Fjeldet byggede den første Nordmand, som landede her, Thorolv Mostarskegg, et prægtigt Gudetempel, til hvilket hans Undergivne maatte betale Skat. Paa Helgafell boede flere mægtige islandske Høvdinger, deriblandt Snorre Gode, som under Olav Tryggvessøn antog Kristendommen og byggede en Kirke paa Stedet.

Helge, Sagnkonge i Leire i Danmark, blev med sin Datter Yrsa Rolf Krakes Fader.

Helge Hundingsbane, nordisk Sagnhelt, havde faaet sit Tilnavn af, at han dræbte Hunding, Konge i Svithjod. Han ægtede Valkyrien Sigrun, men blev dræbt af sin Svoger Dag, og hans Hustru døde kort efter af Sorg.

Helge magre, Søn af Nordmanden Eyvind Austmand og en irsk Kongedatter, var en af de første norske Udvandrere, som bosatte sig ved Eyafjorden paa Island. Han var en af de første Islændere, som antog Kristendommen, men pleiede dog imellem at paakalde Thor, naar det kom an paa Styrke og Haardførhed. Flere af Eyafjordens mægtigste Mænd nedstammer fra ham.

Helgeaen, Elv i det sydlige Sverige, udspringer i Smaaland, flyder mod Syd ind i Skåne, danner ved Kristianstad en Indsjø og falder ved Åhus i Østersjøen. Her stod 1027 et Sjøslag, hvor Knut den store besejrede Olav den hellige og den svenske Konge Amund Jakob.

Helgeland, den sydligste Del af Nordlands Amt, mellem Salten og Namdalen. Se forøvrigt Art. Nordlands Amt og Haalogaland.

Helgene, Hellige, lat. Sancti, kaldes i den katholske Kirke saadanne Afdøde, som paa Grund af sit fromme Levnet æres og paakaldes som Talsmænd hos Gud og Kristus. Benævnelsen „hellig" brugtes i Kirkens første Tid særlig om Apostlerne, Evangelisterne og Martyrerne, hvis Dødsdage fra Slutningen af det andet Aarh. høitideligholdtes. Det varede endnu længe, førend de Hellige begyndte at paakaldes som Forbedere, det skete først henimod Slutningen af det fjerde Aarhundrede. Helgendyrkelsen skulde vistnok oprindelig ikke opfattes som Tilbedelse, den man alene skulde henvende til Gud, men som „Paakaldelse" (Invocatio); dog blev denne Forskjel aldrig klar for de uoplyste Klasser, som meget mere tilbad Helgenerne aldeles paa samme Maade, som Oldtiden havde tilbedet sine Specialguder og Heroer. Dette blev saameget lettere, som Helgenerne snart ikke blot opfattedes som Forbedere angaaende Syndernes Forladelse, men ogsaa, naar det gjaldt legemlig Nød, og da hvert Land, hver By, ja hver Person fik sin Skytshelgen, der ganske erstattede de hedenske Skytsguder. Paa den anden Synode i Nikæa 787 fastsattes Helgendyrkelsen som Kirkeskik i den østerlandske Kirke; senere blev der gjort Forsøg paa at indskrænke den, uden at dette lod sig gjøre; meget mere tog Helgendyrkelsen stedse større Overhaand ud igjennem Middelalderen. Indtil 1170 havde Biskoperne Ret til at erklære Afdøde for Helgene, men det nævnte Aar hævdede Pave Alexander den tredie denne Ret for Paven alene. Siden den Tid kaldes Erklæringen om, at en Afdød er Helgen, hans Kanonisation; iforveien for denne gaar Reatifikationen, hvorved den Afdøde erklæres for salig (beatus). — Helgenlegender, se Legender. — Helgenglorie, Nimbus, en Straalekrone, hvormed Kunstnerne undertiden angiver Helgenbilleders Hoved eller hele Figur, i hvilket sidste Tilfælde den ogsaa kaldes Aureola.

Helgesen, Hans, norsk Officér, f. 1793, d. 1858, blev 1813 Løitnant i det thelemarkske Infanteriregiment og deltog 1814 i Krigen med Sverige. 1815 tog han sammen med Rye og Schlep-

pegrell Afsked, gik derpaa i dansk Tjeneste og indtraadte s. A. i den preussiske Armé, med hvilken han deltog i de Allieredes Felttog mod Napoleon og udmærkede sig i Slaget ved Waterloo. Derpaa fulgte han med Blüchers Armé til Frankrige, hvor han efter 1818 at have taget Afsked fra Krigstjenesten bosatte sig i Nantes. 1830 tog han Del i Julirevolutionen i Paris og var en Tid Kaptein i Nationalgarden. 1838 vendte han tilbage til Norge, hvor han ventede Ansættelse som Officér; da dette slog feil, reiste han til Danmark, hvor han levede som Privatmand til 1848, da han indtraadte som Major i den danske Armé. I Begyndelsen hørte han til Schleppegrells Stab og fik 1849 Kommandoen over femte Bataljon, som han anførte ved Fredericia. 1850 stilledes han i Spidsen for en Expedition, som bemægtigede sig Fredriksstad, hvilken By han derpaa som Kommandant heltemodig forsvarede mod de overlegne Slesvigholstenere. Efter Krigens Slutning var han Kommandant i Slesvig og senere til sin Død i Rendsborg.

Helgeøen, en Ø i Mjøsen udenfor Furnesfjord, forekommer flere Gange i Norges Historie. Under Borgerkrigene opholdt Inge Baglerkonge sig en Tid her af Frygt for Haakon Sverressøn, og her blev han en mørk Høstnat 1202 overfaldt af en Flok Bønder og dræbt. Under Haakon Haakonssøns Regjering havde Ribbungerne jevnlig Tilhold paa Øen, hvor de følte sig tryggere end andensteds. Haakon havde senere adskillige Tvistigheder med Biskop Paal af Hamar om Eiendomsretten til Øen, hvilken Strid endte med, at Kongen beholdt den mod at give Biskopen andre Eiendomme i Erstatning.

Helgoland, Ø i Nordsjøen, udenfor Elbens og Wesers Mundinger, ca. 10 Mil nordvest for Kuxhafen, 1 Kv.mil stor, med 2,000 Indb., tilhører siden 1807 Englænderne og er af dem bleven befæstet. Øen har Fiskerier og stærkt besøgte Sjøbade.

Heliand (nyhøityſk Heiland, „Frelseren"), gammelsachsisk Digt fra det 9de Aarh., behandler i allitererende Vers Kristi Liv. Det blev første Gang udgivet 1830—40 af A. Schmeller.

Heliaster, Medlemmer af Domstolen Heliaia i det gamle Athen.

Helikon, nu Zagora, Fjeld i det græske Landskab Bøotien, ca. 5,000 Fod høit, ansaaes i Oldtiden for Musernes Opholdssted. Et Stykke nedenfor Toppen udspringer Kilden Hippokrene, som skulde være fremkommen ved et Hovslag af Pegasos.

Heliocentrisk, i Astronomien regnet fra Solens Centrum (om et Himmellegemes Sted).

Heliogabalus eller Elagabal, egentl. Varius Avitus Bassianus, romersk Keiser, en Slægtning af Caracalla, var først Præst i Solens Tempel i Emesa og blev 218 udraabt til Keiser under Medvirkning af hans Bedstemoder. 219 holdt han sit Indtog i Rom, hvor han bestræbte sig for at indføre Soldyrkelsen og forresten førte et Liv, som i Udsvævelser overgik de værste af hans Forgjængeres. 222 styrtedes han af Prætorianerne.

Heliometer, Instrument til at maale nærstaaende Himmellegemers Afstand, samt Planeternes, Maanens og Solens Gjennemsnit. Apparatet, som er opfundet af Franskmanden Bouguer og senere forbedret af Dollond og Fraunhofer, bestaar af et Teleskop, hvis Objektiv er gjennemskaaret, og som derfor giver to Billeder, naar begge Halvdele af Objektivet ikke dækker hverandre med Centrum. Maalingerne udføres ved med Mikrometerskruer at give Objektivets Halvdele forskjellige Stillinger.

Heliopolis, Solstaden, en af det gamle Ægyptens ældste og vigtigste Byer, der laa i Nærheden af det nuværende Kairo. Paa Ægyptisk hed den On, men kaldtes ogsaa pa-ra, Solens Bolig, fordi Solgudens Hovedtempel fandtes her. Her var ogsaa Sædet for et lærd Præstekollegium, hvorfor flere berømte Grækere, som Pythagoras, Solon, Platon og andre kom hid som til et Universitet for at lære. Der er kun faa Ruiner tilbage af den gamle Stad, men endnu sees her den ældste bekjendte Obelisk, der er 4,000 Aar gammel, og endnu vises her det Figentræ, under hvilket Jomfru Maria troes at have hvilet med Jesusbarnet paa sin Flugt til Ægypten. i.

Helios, hos Romerne Sol, Solen, Solgudden (se Gudelære, den græske). — Heliader, Solgudens Døtre, Faëtons Søstre; ogsaa Solgudens Sønner.

Heliotrop (Heliotropium peruvianum). Flerraarig Plante, som hører til de Rubladedes Familie og 1757 er indført til Europa fra Peru. Man har i de sidste 20—30 Aar faaet en Mængde Afarter, der har blaaviolette og stærkt vellugtende Blomster, hvorfor de dyrkes almindelig som Potteplanter.

Helland, Amund, norsk Geolog, er født i Bergen den 11te Oktober 1846. Han tog 1868 mineralogisk Examen og blev 1874 Universitetsstipendiat i Geologi. Siden 1879 har han tillige foredraget Bergbygning ved Universitetet. Han har reist meget i Norge og i Udlandet, idet han siden 1870 hvert Aar har foretaget en større Undersøgelsesreise. 1875 reiste han i Nordgrønland, 1876 undersøgte han Indsjøerne i Norditalien, 1877 besøgte han Bergverkerne i Tyskland og Cornwall, 1878 studerede han Vandreblokkenes Udbredelse i England, Holland og Tyskland, og 1879 bereiste han Færøerne, Shetland og Orkney. Fra hans Haand haves en Række videnskabelige Afhandlinger og populære Skrifter, ialt ca. 40, publicerede i norske, svenske, tyske og engelske Tidsskrifter. Hans Undersøgelser omfatter dels norske Gruber, (saaledes Kobber-, Krom-, Nikkel- og Koboltgruber), dels Istidens Dannelser i Norge, Tyskland og England, dels har han specielt beskjæftiget sig med Fjordenes, Dalenes og Indsjøernes Erosion. — Helland har først maalt Bevægelseshastigheden hos de enorme Isbræer, der fylder Fjordene i Nordgrønland, en Hastighed, der gaar lige op til 60 Fod i 24 Timer. Af hans populære Skrifter kan mærkes hans Skildringer fra Reiserne i Nordgrønland, Færøerne, Shetland og Orkney, ligesom hans Bog „Om Jordklodens Bygning".

Hellas, se Grækenland.

Helle, i de græske Sagn en Datter af Athamas og Nefele. For at undgaa sin hadefulde Stedmoder Ino flygtede hun med sin Broder Frixos, ridende paa en Vædder med Guldskind. Frixos kom i god Behold til Kolkhis, men Helle druknede un-

derveis i det Hav, som efter hende fik Navn af Hellespontos.

Hellebard (af det tyske Hellebarde, egentlig Helenbarte, nærmest oversat Hjelmøx: en Øxe, der kan gjennemhugge Hjelmen) var et i den senere Middelalder meget anvendt Vaaben for Fodfolk. Den bestod af et 7—8 Fod langt Træskaft, som oventil var forsynet med en lang Stødklinge (Spyd) af Jern, i hvis nedre Ende var anbragt en tynd, halvmaaneformig skarp Øx, som bagtil ved Hammeren endte i en horizontal, undertiden ogsaa nedadbøiet Spids eller Hage, hvilken skulde tjene til at rive Rytteren af Hesten, derved at Hellebarden hagedes ind i Visirets Gitter. Hellebarden var saaledes paa engang baade et Stød- og Hugvaaben. Den ovenfor beskrevne Form tile hører det 15de og 16de Aarh., medens det 14d-Aarh.s Hellebarder mere havde Form af en Øxe. En af de mest berømte Former er den flamske saakaldte „Godendags". Hellebarden er vistnok først bleven anvendt i Tyskland mellem Aarene 1270 og 1300; dog paastaaes ogsaa, at den fra Danmark skal være bleven først til Tyskland og derfra til Schweiz og Frankrige (1420). For den norske Armées vedkommende er først i 1604 Hellebarden omtalte i en offentlig Forordning, skjønt den vistnok har været anvendt før. Bajonettens Indførelse (ca. 1700) medførte Afskaffelse af Hellebarden som Vaaben for den menige Soldat; men den bibeholdtes dog fremdeles som Vaaben for Officérer og Underofficérer helt indtil Begyndelsen af dette Aarh.

Helleflyndre, Kveite, se Flyndre.

Hellefos, Vandfald i Dramselven, ca. 2 Mil ovenfor Drammen.

Helleland, Prestegjeld i Stavanger Amt, bestaar af Sognene Helleland og Birkrem.

Hellener, Grækere, se under Art. Grækenland.

Hellenisme, Udtryk, som er eiendommeligt for det græske Sprog — Hellenister, de, som befleftiger sig med den græske Oldtid, især med græsk Sprog og Literatur. Særlig bruges Navnet om de til Ægypten indvandrede Jøder, som under Ptolemæerne dyrkede græsk Sprog og Filosofi, navnlig i Alexandria; efter dem kaldes Literaturperioden fra Alexander den stores Død til vor Tidsregnings Begyndelse den hellenistiske.

Heller, Joseph, tyst Kunsthistoriker, f. 1798, d. 1849, levede som Privatlærd i Bamberg og foretog flere videnskabelige Reiser. Han eiede store Samlinger af Kobberstik og arkæologiske Sager og skrev „Lukas Cranachs Liv og Virksomhed", „Træskjærerkunstens Historie, „Albrecht Dürers Liv og Verker", „Monogramlexikon" m. fl. Skrifter.

Heller, Stephen, ungarsk Pianist og Komponist, f. 1814, optraadte allerede i en Alder af 9 Aar offentlig, gjorde senere flere Koncertreiser, paa hvilke han høstede stort Bifald, indtil han 1838 bosatte sig i Paris. Hans talrige Kompositioner for Piano slutter sig til Schumanns og Chopins Retning, men indeholder meget originalt.

Hellern, en liden Gaard i Fjelds Prestegjeld, tæt ved Bergen, er det af Historien bekjendte Sted, hvor Haakon Adelstensfostre fødtes, og hvor han ogsaa døde 961.

Hellespont, se Dardanellerne og Helle.

Hellesund, gamle og **nye**, to meget søgte Havne i Nærheden af Kristianssand. Gamle-Hellesund ligger i Høivaag Prestegjeld, 2 Mil øst for Kristianssand. Ny-Hellesund, 2 Mil sydvest for samme By, dannes af fire Smaaøer og er fast Lodsstation.

Helligaand, Guds Aand, i den kristelige Dogmatik Navn paa den tredie Person i Treenigheden. I det Gamle Testamente nævnes Guds Aand hyppig, saaledes allerede i Genesis, men først i det Nye Testamente fremtræder den som den personlige Aand, den himmelske Sjelesørger for Menneskene, der er Redskabet for Helliggjørelsen. Ifølge den kristelige Lære udgaar Aanden ikke i sit eget Navn, men udsendes af Faderen og Sønnen saavel til den enkelte som til den hele kristne Kirke. Under de trinitariske Stridigheder i den kristne Kirkes første Aarhundreder benegtedes Aandens Væsensenhed med Faderen og Sønnen af de saakaldte Pneumatomacher („Aandsbekjempere"), men erkjendtes af den rettroende Kirke; paa Koncilet i Konstantinopel 381 fastsattes det, at Aanden skulde æres og dyrkes lige med Faderen og Sønnen, hvorhos det antoges, at den udgik fra Faderen alene. Augustin opstillede senere den Lære, at den tillige udgik fra Sønnen, og dette udtaltes 589 paa Koncilet i Toledo som gjeldende Dogme for den vesterlandske Kirke. Meningsforskjellen i dette Stykke blev et staaende Stridspunkt mellem den græske og romerske Kirke, og den førstnævnte lærer endnu den Helligaands Udgang fra Faderen alene; den lutherske og reformerte Kirke har derimod sluttet sig til den romerske Lære om Aandens Udgang baade fra Faderen og Sønnen.

Helligbrøde er enhver Overtrædelse af Helligdagslovgivningen, enten ved Undladelse af at besøge Gudstjenesten, hvilket i Norge ved et Par antikverede Lovbud er paabudt under Straf) eller ved positive Handlinger. I Norge er alt Arbeide, som ikke er uomgjængelig nødvendigt, forbudt paa Helligdage, Fiskeri i Almindelighed under større Straf end andet Arbeide. Vin- og Øludsalg maa holdes lukkede fra Kl. 9 foregaaende Dags Aften til Kl. 5 Helligdagseftermiddag, Brændevin ikke sælges fra Kl. 5 Eftermiddag Dagen før til Kl. 8 Morgen Dagen efter Helligdage. Almindelig Handel kan derimod finde Sted saavel Dagen før Helligdage som paa Helligdage, naar Aftensang er ude.

Hellige Alliance, et Forbund mellem de tre østlige Stormagters (Ruslands, Østerriges og Preussens) Fyrster, stiftet 1815 og efterhaanden tiltraadt af alle samtidige kristne Monarker, undtagen Paven og Prinsregenten af England. Formaalet skulde være Broderskab og Venskab mellem Fyrsterne indbyrdes; som hver sit Folks Fader og af Forsynet indsatte Herre skulde de haandhæve Ret, Fordragelighed og Kristendom, saavel inden hvert Lands egne Grændser som mellem Folkene indbyrdes. I Virkeligheden blev Alliancen imidlertid en Støtte for Fyrsternes Enevælde og egenmægtige Trodsen mod Folkenes Frihedsbevægelser. Fra 1830 kan Alliancen regnes for opgiven, medens dens Grundsætninger endnu en Stund vedblev at gaa igjen.

Hellin (udt. Eljin), By i den spanske Provins Murcia, ved Mundo, med 8,000 Indb., Svovlgruber og Svovlkilder.

Hellingsø eller **Ellingsø**, en $2^1/_2$ Mil lang og meget smal Ø i Borgunds Prestegjeld, strax nordenfor Aalesund.

Hellwald, Friedrich Anton Heller von, tysk geografisk Forfatter, f. 1842, er siden 1871 Redaktør for Tidsskriftet „Das Ausland". Han har bl. a. skrevet „Russerne i Centralasien", „Kulturhistorien i dens naturlige Udvikling", „Jorden og dens Beboere" og „I den evige Is".

Helmersen, Gregor von, russisk Naturforsker og Reisende, f. 1803, lagde sig i Dorpat navnlig efter Bergbygningslære og Geologi, foretog 1826 en Reise til Egnene om den nedre Volga, undersøgte senere sammen med Ernst Hofmann den sydlige Del af Ural og fra 1833 Ural fra Jekaterinenburg til den 61de Bredegrad; 1835 foretog han Undersøgelser paa Kirgisersteppen. 1837 blev han Professor i Geologi i Petersburg, foretog endnu flere Reiser i Rusland i videnskabeligt Øiemed og var 1865—72 Direktør for Berginstitutet i Petersburg, hvis Omorganisation han gjennemførte.

Helmholtz, Hermann Ludvig Ferdinand, tysk Fysiolog, f. 1821, blev 1848 Lærer i Anatomi ved Kunstakademiet i Berlin, var derpaa Professor i Fysiologi i Königsberg, Bonn og Heidelberg og blev 1871 Professor i Fysik i Berlin. Han har udført flere vigtige Undersøgelser og navnlig indlagt sig stor Fortjeneste ved Opfindelsen af Øienspeilet (s. d.) Af hans Skrifter er „Haandbog i den fysiologiske Optik" og „Læren om Tonefornemmelserne" de betydeligste. Død 1894.

Helmintologi, Læren om Indvoldsormene; ogsaa Læren om Ormene i Almindelighed.

Helmold, tysk Historieskriver i det 12te Aarh., var Præst i Bosau. Han skrev „Chronicon Slavorum", som gaar fra 804 til 1170 og endnu er et vigtigt Kildeskrift.

Helmont, Johan Baptist van, belgisk Læge, Kemiker og Theosof, f. 1577, d. 1644, gjorde flere vigtige kemiske Opdagelser navnlig angaaende Luftarterne. Som Læge ansaa han Maven og Underlivet som de fleste Sygdommes Oprindelsessted. Livet styredes efter hans Mening af en Grundkraft, som han kaldte Archeus, tilligemed flere underordnede Kræfter. Hans System var Paracelsus's, men mere videnskabelig uddannet.

Helmstedt, By i Brunsvig, med 8,000 Indb., havde 1576—1809 et Universitet.

Heloise, se Abailard.

Heloter, oprindelig Navn paa Indbyggerne i Helos, en By i Lakonien, som ca. 700 f. Kr. blev undertvungne af Spartanerne og gjorte til Statens Slaver. Senere gik Navnet over ogsaa paa andre, som kom i den samme Stilling.

Helsingborg, By i det vestlige Skaane, ved Øresund, ligeoverfor Helsingør, med 10,000 Indb., var allerede i det 13de og 14de Aarh. en betydelig By, hvor der bl. a. 1310 sluttedes en Fred mellem de tre nordiske Riger, ifølge hvilken Sverige deltes mellem Kong Birger og hans to Brødre. Efter i det 17de Aarh. at have lidt meget ved Krigene mellem Danmark og Sverige har Byen i den senere Tid atter hævet sig betydelig og driver navnlig Handel med Korn. Den har en lærd Skole, en Badeanstalt og en Sundhedsbrønd.

Helsingfors, Hovedstad i Storfyrstendømmet Finland, ved den finske Bugt, med 32,000 Indb., et Universitet (overflyttet fra Åbo 1827), Skibsverfter, Seildugsfabriker og betydelig Handel. Paa nogle Øer og Holmer strax i Sydost for Byen ligger den stærke Fæstning Sveaborg.

Helsingland, Landskab i svensk Norrland, 122 svenske Kv.mil stort, med 102,000 Indb., grændser mod Nord til Medelpad, mod Øst til den botniske Bugt, mod Syd til Gestrikland og mod Vest til Herjedalen og Dalarne. Landskabet er bjergfuldt og lidet frugtbart, men har adskillig Skov; Hovednæringsveiene er Kvægavl og Dyrkning af Lin. — Helsingland hører i administrativ Henseende under Gefleborgs Län og udgjør 3 Fogderier; i geistlig Henseende hører det under Upsala Erkebispedømme og deles i 4 Provstier med 28 Pastorater. Et Sogn (Ytterhogdal) hører til Jemtlands Län og Hernösands Stift.

Helsingør, By paa Sjælland i Danmark, 5 Mil nord for Kjøbenhavn, ved Øresund, ligeoverfor Helsingborg med ca. 9,000 Indb., en Realskole, en Borgerskole samt betydelig Handel og Skibsfart. Indtil 1857 betaltes Øresundstolden i Helsingør, som efter Toldens Ophævelse det nævnte Aar daledе betydelig. Endnu er Byen et vigtigt Proviantеringssted for Skibe. — I Nærheden er Slottene Kronborg (stærkt befæstet) og Marienlyst.

Helst, Bartholomæus van der, berømt hollandsk Maler, f. 1613, d. 1670, levede for det meste i Amsterdam. Han var næst Frans Hals sin Tids ypperste Portrætmaler og overgik ham endog i store historiske Portrætfremstillinger; i det hele var han en af de allerbetydeligste hollandske Mestere. Hans Hovedverk er det udmærkede „Skyttergilde i Amsterdam".

Helvede (af oldnorsk Helviti, d. e. Hels Straffested), i de religiøse Forestillinger de Ondes og Ugudeliges Straffested efter Døden. Grækerne og Romerne kaldte den Del af Underverdenen, hvor de Onde fik sin Straf, Tartaros; Israeliterne antog oprindelig ligesom flere andre af Oldtidens Folk et fælles Dødsrige, Scheol, hvor samtlige Afdøde skulde føre en uvirksom og glædeløs Tilværelse. Efter det babyloniske Fangenskabs Tid opkom Forestillingen om to adskilte Opholdssteder efter Døden, Paradiset for de Gode og Helvede, Gehenna (s. d.) for de Onde. Disses Straf tænkte man sig især bestaaende i at brænde i Ild, hvorfor Forestillingen om Helvede udmalede dette som en Sjø af Ild og Svovl. Fra Jødedommen gik disse Begreber om Helvede over i Kristendommen, hvor de dog fik en væsentlig modificeret Skikkelse. Det Nye Testamente lærer, at de Onde skal opstaa fra de Døde og underkastes Dommen for derpaa at styrtes i Helvede. Foruden de Ugudelige, som i Livet havde tilhørt den kristne Kirke, antog ogsaa de gamle Kristne, at Hedninger og Jøder samt udøbte Børn efter Døden skulde faa sin Plads i Helvede. Straffens Haardhed forestillede man sig som forskjellig; dens Varighed antog man i Begyndelsen forskjellig, men fra det 5te Aarh. fik den Mening Overhaand, at den skulde være evig, hvilket siden har været fasthold af Kirken, trods der ofte ogsaa i den nyere Tid har været reist Trivl derimod.

Helvedesild (Zona), en Sygdom, som giver sig tilkjende ved Hududslet, forbundet med heftig Svie og undertiden lidt Feber; Udslettet bestaar af klare, vandfyldte Blærer, som udbreder sig regelmæssig bælteformet, hyppigst paa den ene Side af Brystet, undertiden paa begge. Blærerne tørker i Regelen nd efter faa Dages Forløb og efterlader Skorper; med dem forsvinder i Regelen ogsaa Smerterne.

Helvedesmaskiner har man kaldt Fartøier til Krigsbrug, fyldte med Krudt, Bomber o. lign., hvilke man lader drive mod Broer, Dæmninger osv. for ved Sammenstødet at explodere og sprænge disse Gjenstande i Luften. Det samme Navn har man givet flere paa samme eller lignende Principer konstruerede Mordapparater, bl. a. det, som 1800 forsøgtes anvendt mod den daværende Førstekonsul Bonaparte.

Helvedessten, (Lapis infernalis), salpetersurt Sølvoxyd, se Sølv.

Helvetier (lat. Helvetii), et keltisk Folk i det nuværende Schweiz, omtales først i Anledning af Kimbrernes og Teutonernes Tog, idet en af deres Stammer, Tigurinerne, sammen med disse Folkefærd beseirede Konsulen Lucius Cassius 107 f. Kr. Helvetiernes Land (Ager Helvetiorum) strakte sig paa Cæsars Tid fra Genfersjøen til Bodensjøen. En af deres Høvdinger, Orgetorix, overtalte dem til at forlade sit Land med dets 12 Byer og 400 Landsbyer for at nedsætte sig i Gallien; 58 f. Kr. beseiredes de imidlertid af Cæsar ved Bibracte (Autum i Burgund) og blev tvungne til at vende tilbage til sit Land, som nu indlemmedes i det romerske Gallien. Fra Slutningen af det 3die Aarh. gjorde Alemannerne hyppige Indfald i Helvetien, som de omkring 400 for Størstedelen indtog.

Helvétius, Claude Adrien, berømt fransk Filosof, f. 1715, d. 1771, bestemtes til Finansembedsmand og fik i sit 23de Aar en meget indbringende Post som Generalforpagter; som saadan holdt han streng Opsigt med sine til Udsugelser tilbøielige Undergivne, men opgav snart denne Stilling og tog Ansættelse ved Dronningens Hof, hvor han dog med sin Tilbøielighed for stille og dybe filosofiske Studier ikke følte sig hjemme. Efterat han 1751 havde giftet sig, levede han for det meste paa et Landgods, hvor han dyrkede sine Studier, sørgede for sine Undergivnes Vel og øvede en storartet Velgjørenhed. 1758 udgav han sit berømte Verk „De l'Esprit", som ved de deri indeholdte Angreb paa det traditionelle i Religion og Politik paadrog ham megen Forfølgelse. Bogen blev paa Parlamentets Foranstaltning offentlig brændt, og Forfatteren blev nødt til at tilbagekalde den. Af Harme herover reiste han 1764 til England og derfra til Tyskland, hvor han blev modtagen med megen Velvillie af Fredrik den anden. Efter hans Død udkom hans andet Hovedverk „De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation", hvori han videre udvikler Idéerne i sit første Verk. Hans System gaar ud paa at fremstille Selvkjærligheden og den egne Interesse som Drivfjeren til Menneskets hele intellektuelle og materielle Virksomhed. Lidenskaberne er i og for sig intet Slet, thi uden dem er ingen Virksomhed tænkelig; de har sit Udspring fra Selvkjærligheden, som igjen søger legemligt Velbefindende, og saaledes gaar al Virksomhed tilsidst ud paa materiel Nydelse. Moralen hviler paa fysiske Grunde; det Gode er ligesaa lidt en evig Idé som noget blot tilfældigt. Den enkelte holder det for godt, som er ham til Nytte, og i det praktiske Liv er Egennytten den virkelige Maalestok for enhvers Handlinger. Idealet af en god Handling vilde være, at den var nyttig for alle; men da dette ikke kan finde Sted, nødes man til at indskrænke den Kreds, man skal tage Hensyn til, til sin egen Nation, hvorved al Fortjeneste og al Uret egentlig bliver af politisk Art. Om hvor vel Helvétius's Lære svarede til hans Tids Tænkesæt, vidner det bekjendte Udsagn om ham: „Det er en Mand, som har sagt, hvad alle Mennesker hemmelig tænkte."

Helvingedækkede (Coleoptera), se Biller.

Hemans (udt. Himens), Felicia Dorothea, engelsk Digterinde, f. 1794, d. 1835, udgav 1812 Digtsamlingen „Domestic affections" og 1816 et større Digt „The restoration of the works of art in Italy", som vandt Byrons Bifald. I hendes senere talrige Digte er en vemodig romantisk Tone fremherskende, og de bærer Spor af Paavirkning af den tyske og spanske Literatur. Hendes samlede poetiske Verker er udkomne 1861 og ellers flere Gange.

Hemi-, gr., i Sammensætninger d. s. s. halv, saaledes Hemisfære, Halvkugle.

Heming, Søn af Strutharald, var en af Jomsvikingernes Anførere i Slaget i Hjørungavaag og en af dem, som undkom. Senere herjede han England, tildels som den danske Konge Sven Tjugeskeggs Forbundsfælle. Heming og de andre Jomsvikinger indgik omsider Forbund med den engelske Konge Æthelred, af hvem de havde erholdt store Forleninger. Men deres Overmod og Hensynsløshed blev tilsidst saa trykkende, at Æthelreds Sønner besluttede at skille sig af med dem. De overrumplede Heming i Sleswich i Nottinghamshire og dræbte ham med alle hans Mænd.

Hemmelige Retter, tysk Femgerichte ell. Freigerichte, en egen Slags Domstole, som fornemmelig i Vestfalen i Middelalderen udviklede sig af de gamle Gangerichte, og som i hin Lovløshedens Tid spillede en stor Rolle som Haandhævere af Ret og Orden. Deres Medlemmer kaldtes „Wisfende" (Vidende); af dem valgtes Dommerne, „die Freischöffen", som tillige skulde fuldbyrde Dommene. Retten holdt sine Møder dels om Dagen under aaben Himmel og dømte da i borgerlige Stridigheder, dels om Natten paa skjulte Steder, hvor der afsagdes Dom over dem, som havde gjort sig skyldige i Kjætteri, Trolddom, Voldtægt, Tyveri, Rov og Mord. Anklagen skete gjennem en „Freischöffe", som aflagde Ed paa, at den Anklagede havde begaaet Forbrydelsen; en af de „Vidende" sammenkaldte Rettens Medlemmer og indstevnede den Anklagede, som i en bestemt Nat skulde indfinde sig paa et bestemt Sted for derfra af „Vidende" at føres for Retten. Her kunde han fralægge sig Anklagen ved Ed, mod hvilken Anklageren saa kunde stille en Ed med Edshjelpere. Hvis nu den Anklagede skaffede 6 Edshjelpere, kunde Anklageren afkræfte deres Udsagn, naar han præsterede 14 Edshjelpere. Først hvis den Anklagede skaffede 21 Edshjelpere, maatte han ubetinget frikjendes. Den, som blev overbevist om sin Forbrydelse, saavelsom den, der ikke mødte for Retten, blev „verfemt", d. v. s. prisgiven til alle de „Vidende", og hvis Dommen lød paa Dødsstraf, var enhver af dem pligtig at dræbe den Dømte med Dolk eller Strikke, naar og hvor de maatte træffe ham. — De hemmelige Retter virkede i Begyndelsen utvivlsomt heldig og nød stor Anseelse for sin Upartiskhed og Retfærdighed; senere, da de fra

Westfalen udbredte sig videre, og Medlemmernes Antal steg, var det umuligt at forebygge Misbrug, og de hemmelige Retter blev da ofte et Redskab for personligt Fiendskab. Der reiste sig derfor gientagne Klager mod dem, og i Løbet af det 16de Aarh. forsvandt de lidt efter lidt uden egentlig at ophæves.

Hemmingsen, Niels, dansk Theolog, f. 1513, d. 1600, var først bestemt til Smed, men fik senere Anledning til at følge sin Tilbøielighed for lærde Studier. 1537 gik han til Wittenberg, hvor han studerede under Melanchthon, blev efter sin Hiemkomst 1543 Professor i Græsk, 1544 i Dialektik og Hebraisk, 1547 Præst for Helliggeists Menighed, 1553 Professor i Theologi og 1557 Summus theologus. Han havde stor Indflydelse paa den studerende Ungdom og fik Navn af „Danmarks almindelige Lærer". Som Theolog vandt han ogsaa i Udlandet stor Anerkiendelse, navnlig ved sit Hovedverk „Syntagma institutionum Christianarum" (1574), hvori han imidlertid i Opfatningen af Nadverden nærmede sig til Calvin. Dette bevirkede, at han paa de orthodoxe lutherske Theologers Anstiftelse af Kurfyrst August af Sachsen gientagne Gange anklagedes hos Fredrik den anden for Kryptocalvinisme og tilsidst uden Lov og Dom affattes 1579. Til Erstatning fik han et Kanonikat i Roskilde.

Hemnæs, Prestegield i Nordlands Amt, bestaar af Sognene Hemnæs og Korgen.

Hems, se Emesa.

Hemsedal, et 5 Mil langt Dalføre i Buskeruds Amt, Sidedal til Hallingdal. Den gjennemstrømmes af Hemsedalselven, en Fortsættelse af Mørkedøla.

Hemsterhuis (udt. —høis), Tiberius, berømt hollandsk Filolog, f. 1685, d. 1766, blev allerede 1704 Professor i Mathematik og Filosofi i Amsterdam og 1740 i Græsk og Historie i Leiden. Han blev af stor Betydning for det græske Sprogs Studium og grundede en egen filologisk Skole, hvis mest fremragende Repræsentanter foruden ham selv er Ruhnken og Valckenaer. Han udgav bl. a. Pollux's „Onomasticon", udvalgte Dialoger af Lukian og Aristofanes's „Plutus". — Hans Søn, Franz Hemsterhuis, f. 1722, d. 1790, erhvervede sig et anset Navn som Kunstkiender og Filosof.

Hendiadys ell. **Hendiadyoin**, gr., „et (Begreb udtrykt) ved to", en Talefigur, som ved to sideordnede Substantiver udtrykker det samme Begreb, som ellers betegnes ved et Substantiv med Adjektiv.

Hengist og Horsa, efter de angelsachsiske Beretninger og britiske Sagn to Brødre, under hvis Anførsel Anglerne og Sachserne satte sig fast i England. Beretningerne om dem, ifølge hvilke Horsa faldt 455 i et Slag mod den britiske Konge Vortigerns's Sønner, medens Hengist levede til 488, er neppe helt paalidelige, og selv deres Tilværelse har man betvivlet.

Hengstenberg, Ernst Wilhelm, tysk Theolog, f. 1802, d. 1869, studerede i Bonn Filosofi og orientalske Sprog og gik 1823 til Basel, hvor han traf sig tilbage fra det rationalistisk-liberale Parti og sluttede sig til de strengt Orthodoxe. 1824 blev han Docent og 1826 Professor i Theologi i Berlin, hvilket Embede han beklædte til sin Død. Han var det orthodoxe Partis Fører i Preussen og udgav fra 1827 som dets Organ „Evangelische Kirchenzeitung". I sine Skrifter hævdede han navnlig skarpt de bibelske Skrifters guddommelige Inspiration.

Henke, Adolf Christian Heinrich, tysk Læge, f. 1775, d. 1843, siden 1816 Professor i Erlangen, gjorde sig især fortjent af Retsmedicinen.

Henle, Friedrich Gustav Jakob, tysk Fysiolog og Anatom, f. 1809, blev 1834 Prosektor ved Universitetet i Berlin, 1837 Privatdocent samme steds, 1840 Professor i Zürich, 1844 i Heidelberg og 1852 i Göttingen. Han hylder paa Pathologiens Omraade den saakaldte fysiologiske eller rationelle Retning og har udgivet mange fortjenstfulde Verker, især over Anatomi.

Hennegau, se Hainaut.

Hennings, Betty Mathilde, f. Schnell, dansk Skuespillerinde, f. 1850, blev allerede som Barn Elev af det kongelige Theaters Danseskole og optraadte snart i Barneroller saavel i Skuespillet som i Balletten. 1866 optraadte hun som Astrid i Balletten „Valdemar" og gjorde megen Lykke, hvorefter hun i fire Aar udførte Hovedrollerne i Repertoirets fleste Balletter. Paa Grund af, at hun ikke taalte de med en Balletdanserindes Virksomhed forbundne Anstrengelser gik hun over til Skuespillet og debuterede 1870 som Rose i „Fruentimmerskolen". Senere har hun navnlig i en Række Ingenuroller vundet levende Bifald; 1879 gjorde hun megen Lykke ved sin fortrinlige Udførelse af Nora i „Et Dukkehjem".

Henningsvær, Lofotens betydeligste Fiskevær, bestaar af en Samling Smaaøer og Holmer udenfor Østvaagøens sydvestlige Spidse.

Henoch ell. **Enoch**, efter Bibelens Beretning (1ste Mosb. 5, 18—21) Methusalems Fader, levede 365 Aar og blev paa Grund af sin Fromhed levende optagen til Himmelen. — I et jødisk apokalyptisk Skrift, sandsynligvis skrevet ca. 110 f. Kr., som nu kun er opbevaret i æthiopisk Oversættelse, fremstilles han som modtagende en Række guddommelige Aabenbaringer, sigtende til at forklare ham alle Begivenheder i Verden, indtil Opfyldelsen af Guds Forjættelser til Jøderne.

Hennum, Johan, norsk Musiker, f. i Kristiania 1836, uddannede sig som Violoncellist og fik Ansættelse i Kristiania Theaters Orkester. Senere studerede han i Bryssel under Servais og indtraadte efter sin Tilbagekomst igjen i sin Stilling ved Theatret. 1865 blev han Theatrets Kapelmester, hvilken Stilling han senere har indehavt. Som en særdeles dygtig Violoncellist har han oftere optraadt paa Koncerter i flere norske Byer og vundet meget Bifald.

Henotheismus kaldes den Religionsform, som bestaar deri, at et Folk, der kiender og tilbeder flere Guder, dyrker hver enkelt af dem som den høieste og mægtigste Gud. Den fandtes hos Ægypterne og de vediske Inder. Ordet kommer af εἷς, ἑνός og staar i Modsætning paa den ene Side til Monotheismen, d. e. Dyrkelsen af en eneste Gud, og paa den anden Side til Polytheismen, d. e. Dyrkelsen af flere Guder, der er ordnede i en Gudekreds, i hvis Spidse én Gud staar som den høieste og øverste.

Henrik (Henry), Navn paa 8 engelske Konger. — Henrik den første („Beauclerc"), yngste Søn af Vilhelm Erobreren, bemægtigede sig 1100 under sin Broder Roberts Fraværelse paa det første Korstog England, som han ogsaa beholdt efter Roberts Tilbagekomst. 1106 fangede han Robert og satte sig nu ogsaa i Besiddelse af Normandiet. Kort efter sin Tronbestigelse udstedte han et Frihedsbrev (Charta libertatum), som gav Adel og Geistlighed betydelige Forrettigheder; forresten regjerede han med megen Kraft, tildels ogsaa temmelig vilkaarlig. — Henrik den anden, foregaaendes Datterson, den første Konge af Huset Plantagenet, f. 1133, d. 1189, arvede 1151 Anjou samt Maine og Normandie og lagde 1152 ved Giftermaal ogsaa Guyenne og Poitou til sine Besiddelser; 1154 blev han efter Stefan af Blois Konge i England. Han regjerede med Dygtighed, indbrog Kronens bortskjænkede Godser, holdt Adelen i Tømme og forbedrede Borgernes Kaar. Med Geistligheden havde han mange Kampe at bestaa; navnlig var Thomas Becket ham en haardnakket Modstander. 1170 blev Becket myrdet af nogle Adelsmænd paa Foranledning af en uforsigtig Ytring af Kongen, og denne maatte gjøre Bod ved den til Helgen ophøiede Prælats Grav. Efter at have bragt Wales under sit Protektorat begyndte han 1171—72 med Pavens Tilladelse Erobringen af Irland og knyttede den Forbindelse mellem dette og England, som siden har bestaaet. Hans Sønner gjorde ham megen Sorg og greb til Vaaben mod ham; efter at have beseiret dem tilgav han dem, men de paaførte ham endnu gjentagne Gange Krig, og da han fik høre, at hans yngste og kjæreste Søn, Johan („uden Land"), ogsaa gjorde fælles Sag med sine Brødre, døde han af Sorg. Henrik var en begavet og ædel Personlighed, hvis største Feil var hans for store Umistænksomhed. — Henrik den tredie, Søn af Johan uden Land, f. 1206, d. 1272, stod efter Faderens Død 1216 under Grev Pembrokes Formynderskab og overtog selv Regjeringen 1223. Han var svag og lod sig lede af sine Yndlinger og af Dronningen; de Misbrug, hvortil dette gav Anledning, bevirkede, at Baronerne og Geistligheden gjorde Opstand under Anførsel af Kongens Svoger, Simon af Montfort. Kongen blev ved Lewes 1264 fangen med sin Broder og sin Søn Edvard, hvorefter Simon af Montfort med Parlamentets Samtykke bemægtigede sig Regjeringen (til dette Parlament indkaldtes for første Gang ogsaa Deputerede fra Borgerstanden). Den fangne Edvard fik imidlertid Anledning til at undslippe, samlede en Hær og gjenindsatte 1265 Faderen i Kongedømmet. — Henrik den fjerde, Sønnesøn af Edvard den tredie, første Konge af Huset Lancaster, f. 1367, d. 1413, udmærkede sig 1392 paa et Korstog mod Lithauerne, forvistes 1398 paa ti Aar af Richard den anden, som frygtede hans Anseelse, og gik derpaa til Frankrige; da Richard 1399 vilde berøve ham hans Fædrenearv, vendte han tilbage, samlede en Hær, fangede Richard, som han lod afsætte af Parlamentet, og bemægtigede sig selv Regjeringen. Fra flere Kanter reiste der sig Modstand mod denne Forholdsregel, og Henrik Percy, Søn af Greven af Northumberland, stillede sig i Spidsen for en Hær mod Kongen, men overvandtes af denne og faldt ved Shrewsbury 1403. Efterat en anden Opstand 1405 var kvalt i sin Begyndelse, førte Henrik Regjeringen i Fred med Dygtighed og Maadehold. Han gjorde sig yndet af Parlamentet ved at gjøre det Indrømmelser mod Adelen og af Geistligheden ved at forfølge Wiclefiterne. Plaget af Samvittighedsnag stod han netop i Begreb med at gjøre et Tog til Palæstina, da Døden rammede ham. — Henrik den femte, foregaaendes Søn, f. 1388, d. 1422, skal efter Beretningen som Prins have ført et uvirksomt og udsvævende Liv, saa at man tvivlede om hans Dygtighed til at regjere. Men da han ved Faderens Død besteg Tronen, forandrede han ganske sin Levevis, fjernede sine Svirebrødre, holdt sig til sin Faders Raadgivere og viste ligesaa megen Dygtighed som personlig Elskværdighed. Efter at have undertrykt en Sammensværgelse under Hertug Richard af Cambridge vendte han sig 1415 mod Frankrige, indtog Harfleur, men led med sin Hær meget af Mangel og Sygdom. Franskmændene rykkede mod ham med overlegen Styrke, og han tilbød dem forgjeves at ville give Harfleur tilbage for uhindret at kunne trække sig tilbage til Calais. Da dette afsloges, kom det til et Slag ved Azincourt, hvor Franskmændene trods sin Overmagt led et totalt Nederlag. Henrik vendte nu tilbage og forenede sig med Hertug Johan af Burgund for at erobre hele Frankrige; 1417 rykkede han atter ind i Normandiet, som han i Løbet af to Aar næsten helt indtog. Efter Hertugen af Burgunds Død forbandt hans Søn Filip den gode sig med Henrik; 1420 kom det til et Forlig mellem dem og Frankrige, ifølge hvilket Henrik ægtede den franske Konge Karl den sjettes Datter og overtog Regentskabet i Frankrige; efter Karls Død skulde Riget tilfalde Henrik og hans Arvinger. Dauphinen søgte imidlertid ved skotsk Hjelp at sikre sig en Del af Frankrige og slog Hertugen af Clarence ved Baugé 1421; Henrik ilede mod ham, men kunde ikke bevæge ham til et afgjørende Slag. 1422 døde han i Vincennes. — Henrik den sjette, foregaaendes Søn og Efterfølger, f. 1421, d. 1471, stod først under Formynderskab af sine Farbrødre, Hertugerne af Bedford og Gloucester, og kronedes 1431 i Paris til Konge af Frankrige. Men ved Jeanne d'Arcs Optræden rystedes det engelske Herredømme i Frankrige og gik snart ugjenkaldelig tabt. 1445 ægtede Henrik den herskesyge og hensynsløse Margrete af Anjou, som tilligemed sine Yndlinger styrede Riget og vakte stor Misfornøielse, især ved at lade den af Folket yndede Hertug af Gloucester myrde. Der reiste sig nu en Opstand under Ledelse af Hertug Richard af York, og hermed begyndte de blodige Borgerkrige mellem „den røde og den hvide Rose". Henrik blev fangen ved St. Albans 1455 og stødtes formelig fra Tronen 1461 af Greven af Warwick. Efter 10 Aars Fangenskab blev han af den samme Greve af Warwick gjenindsat i Kongedømmet, men fangedes snart og myrdedes i Tower 1471 sammen med sin Søn Edvard, sandsynligvis paa Foranstaltning af Richard af Gloucester (Richard den tredie). Med ham uddøde Huset Lancasters mandlige Linie. — Henrik den syvende, den første Konge af Huset Tudor, f. 1456, d. 1509, opholdt sig efter Edvard den fjerdes Tronbestigelse i Bretagne, gik senere for at undgaa Richard den tredies Efterstræbelser til den franske Konge Karl den ottendes Hof og udrustede med hans Understøttelse et Tog mod Richard. 1485 landede han i Wales, beseirede

ved Bosworth Richard, som faldt i Slaget, og lod sig s. A. krone til Englands Konge. Han viste sig idetheletaget ugunstig stemt mod Huset York og dets Tilhængere, hvilket gav Anledning til, at der fremstod flere falske Kronprætendenter, som foranledigede Opstande mod ham. Saaledes fremstillede en Præst i Oxford en Bagersøn, Lambert Simnel, som Edvard den fjerdes Brodersøn, hvem Henrik holdt fangen i Tower; han vandt især Tilhængere i Irland, hvor Simnel endog blev kronet, men 1487 ved Stoke slagen og fangen og gjort til Kokkedreng ved Hoffet. Senere fremstod en anden Eventyrer, Perkin Warbeck, som den myrdede Hertug Richard af York; han anerkjendtes af sin foregivne Tante, Hertuginde Margrete af Burgund, og vandt Understøttelse af Kong Jakob den fjerde af Skotland, men blev fangen, indesperret i Tower og dræbt 1499. Henriks Regjering var i det hele taget klog og kraftig; han begunstigede Borgerne mod Adelen, ophjalp Næringsveiene, forbedrede Lovene og Retspleien og hævede Kongemagtens Anseelse. Hans værste Feil var en altfor vidtdreven Pengebegjærlighed, som han tilfredsstillede ved Konfiskationer og Bøder, der idømtes af den vilkaarlige Domstol „Stjernekammeret". — Henrik den ottende, foregaaendes Søn, f. 1491, d. 1547, var af Naturen overordentlig begavet og havde faaet en fortrinlig Opdragelse; de gode Forventninger, man gjorde sig om ham, skuffedes heller ikke i Begyndelsen, da han i sin endnu unge Alder forstod at omgive sig med dygtige Ministre; men snart udviklede hans Karakterstyrke sig til Stivsind, og han blev en fuldstændig Tyran. Han deltog i den hellige Ligue mod Ludvig den tolvte og seirede 1513 ved Guinegate; s. A. overvandt han ved Flodden Jakob den fjerde af Skotland, som faldt i dette Slag. Efterat Henrik 1514 havde sluttet Fred og Forbund med Ludvig den tolvte, lod han sig af sin Kansler, Kardinal Wolsey, og Keiser Karl den femte overtale til 1522 igjen at begynde en Krig med Frankrige, som varede til 1525. Da Luther begyndte sin Reformation, havde Henrik skrevet mod ham og forsvaret Læren om de syv Sakramenter, hvorfor Paven gav ham Titelen „Troens Forsvarer"; men da Paven af Hensyn til Karl den femte satte sig mod hans Skilsmisse fra sin Dronning, Katharina af Aragonien, som var Karls Tante, slog han om og besluttede at gjøre sig og sit Land uafhængige af Pavestolen. Ogsaa Udsigten til at kunne inddrage Geistlighedens Godser spillede sin Rolle ved denne Beslutning. Efterat han 1532 havde ægtet Anna Boleyn (s. d.) lod han en Ret af Geistlige udtale Skilsmissedommen mellem ham og hans første Dronning, hvorhos Parlamentet bestemte, at kun hans Børn med Anna skulde være successionsberettigede. 1534 erklærede Parlamentet Pavemagten for afskaffet i England, og 1536 ophævede Henrik flere Klostre og lod Bibelen oversætte paa Engelsk. Efter Anna Boleyns Henrettelse 1536 ægtede han Johanne Seymour, og Følgen deraf var, at en ny Successionsakt udstedtes. S. A. forelagde han Parlamentet en Troesbekjendelse, som vedtoges og krævedes antagen af alle Rigets Indbyggere. 1538 inddroges Resten af Klostrene og de geistlige Stiftelser, hvilket fremkaldte en Banbulle mod Kongen, som denne dog ikke tog mindste Hensyn til. 1539 forfattede Henrik 6 nye Troesartikler, der ligeledes blev vedtagne som Dogmer for den engelske Kirke; i det hele taget havde Parlamentet intet at sige og vedtog uden videre alle Kongens Forslag. Efter Johanne Seymours Død giftede Henrik sig 1540 med Anna af Kleve, fra hvem han skilte sig strax efter for at ægte Katharina Howard. Ved hendes Indflydelse kom Hertugen af Norfolk og Gardiner til Roret og satte grusomme Religionsforfølgelser i Scene. Imidlertid lod Kongen Katharina, som anklagedes for at have ført og at føre et usædeligt Levnet, henrette 1542 og ægtede Aaret efter Katharina Parr, som fik stor Indflydelse paa ham. Da han forgjeves havde søgt at faa Jakob den femte af Skotland til at foranstalte en lignende Kirkereformation i Skotland som hans egen i England, begyndte han Krig, i hvilken Englænderne 1542 slog Skotterne ved Solway; 1543 forbandt han sig med Keiseren mod Frans den første og begyndte 1544 en Krig, som fra Keiserens Side snart sluttede, men som Henrik fortsatte til 1546. Af Frygt for, at Hertugen af Norfolk og dennes Søn, Greven af Surrey, skulde gjøre hans 9aarige Søn Tronen stridig, gav han paa sit Dødsleie Befaling til begges Henrettelse; Surrey blev ogsaa halshuggen, men Faderen slap den ham tiltænkte Skjebne ved Tyrannens Død. — Henriks kraftige, men grusomme Regjering havde for England især Betydning derved, at den for Alvor knækkede Adelens Magt og forberedte det konstitutionelle Kongedømme.

Henrik (Heinrich), Navn paa én tysk Konge og 6 tyske Keisere. — Henrik den første, Fuglefængeren („Der Finkler"), f. 876, var Søn af Hertug Otto af Sachsen, hvem han efterfulgte som Hertug 912. Som saadan førte han en heldig Krig med Kong Konrad den første om Thüringen og blev siden af Konrad selv anbefalet til hans Efterfølger. 919 valgtes han af Frankerne og Sachserne til Konge, og med ham kom det sachsiske Fyrstehus paa den tyske Trone. Han fik Schwaberne og Bairerne til godvillig at underkaste sig og afstod 921 Lothringen til Frankrige, men fik den igjen, efterat Karl den tredie 923 var tagen til Fange af sine Vasaller. 924 herjede Ungarerne Sachsen, og Henrik maatte gaa ind paa at betale dem Tribut for at opnaa en 9aarig Vaabenstilstand; denne benyttede han først til at befæste Grændserne og skaffe sig et øvet Rytteri; derpaa bekrigede han Slaverne og indtog 927 Brandenburg. 933 negtede han at betale Tribut til Ungarerne, og da disse derfor rykkede mod ham, slog han dem totalt. — Henrik den anden, den hellige, f. 973, d. 1024, foregaaendes Sønnesønsøn, arvede 995 Hertugdømmet Baiern og ledsagede 1001 Keiser Otto den tredie til Rom. Da Otto døde paa dette Tog, bemægtigede Henrik sig Rigsklenodierne og drev det med Erkebiskopen af Mainz's Hjelp til at blive anerkjendt som Konge og kronet. Hans Broder Bruno og Markgrev Henrik af Schweinfurt gjorde nu med væbnet Magt Krav paa Baiern og understøttedes af Boleslav den første af Polen, men Henrik beseirede dem og overdrog Baiern til Henrik af Luxemburg. Imidlertid havde Italienerne valgt Markgrev Harduin af Ivrea til Konge; Henrik ilede til Italien, slog Harduin og lod sig i Pavia krone med Jernkronen. Ved hans Hjemkomst

havde Kong Boleslav, der tidligere havde underlagt sig Bøhmen, gjort Indfald i Lausitz og Meißen, men laa nu under for Henrik, som fratog ham Bøhmen og førte Krigen over til Polen. Imidlertid havde Harduin atter opkastet sig til Konge, og Henrik maatte nu 1013 gjøre et nyt Tog til Italien, hvor han tvang ham til at nedlægge Kronen. Et tredie Tog til Italien gjorde han 1022 for at hjelpe Pave Benedikt den ottende mod Grækerne i Syditalien. I Tyskland havde han endnu mange Kampe at bestaa, men viste sig jevnlig sine Fiender overlegen ved sin Tapperhed og Handlekraft. Han var ogsaa en ivrig Ven af Kirken og oprettede bl. a. Bispedømmet Bamberg. Med ham uddøde det sachsiske Hus. — Henrik den tredie, af de saliske Frankers Hus, f. 1017, d. 1056, Søn af Keiser Konrad den anden, valgtes allerede 1026 til tyst Konge, blev 1027 Hertug af Baiern, 1038 Hertug af Schwaben og efterfulgte 1039 sin Fader paa Keisertronen. Han vidste at underkaste sig samtlige tyske Hertugdømmer, som han enten beholdt for sig og sin Familie eller forlenede til mindre mægtige Fyrster, som ikke kunde blive farlige for hans Magt. 1042 tvang han Hertug Bretislav af Bøhmen til at tage sit Land til Len af ham og skaffede sig nogle Aar efter ogsaa Lenshøiheden over Ungarn. I Øvreitalien bilagde han ved sin Indflydelse de herskende Partistridigheder, og i Apulien og Kalabrien gjorde han Normannerne til sine Vasaller. I Lothringen havde han at kjæmpe med Hertug Gottfried af Nedrelothringen, som senere ogsaa optraadte mod ham i Italien. 1046 reiste han til Italien og lod ved en Forsamling af Biskopper de tre samtidige Paver, Benedikt den niende, Sylvester den tredie og Gregor den sjette, hvis ryggesløse Optræden gav Anledning til Forargelse, afsætte, hvorefter han fik Biskop Suitger af Bamberg ophøiet til Pave som Klemens den anden. Efter dennes Død indsatte Henrik endnu tre tyske Paver, som alle ved ulastelig Vandel hævdede Pavestolens Værdighed. Henrik var en Ven af Kunster og Videnskaber og havde selv faaet en omhyggelig Opdragelse; han var derhos en begavet og karaktérfast Mand og en af Tysklands kraftigste Herskere, men vakte ofte ved egenmægtige Skridt megen Misfornøielse blandt Rigsfyrsterne. — Henrik den fjerde, foregaaendes Søn, f. 1050, d. 1106, stod efter Faderens Død under Formynderskab af sin Moder, Keiserinde Agnes, som viste sig mere eftergivende mod Rigsfyrsterne end Henrik den tredie havde været. Imidlertid fandt Erkebiskop Anno af Köln sig tilsidesat og bemægtigede sig 1062 den unge Henrik for gjennem ham at komme til Magten. Annos Egennytte og Herskesyge vakte imidlertid stor Forbitrelse, og han blev nødt til at lade Adalbert af Bremen deltage i Regjeringen og i Henriks Opdragelse. Adalberts altfor store Eftergivenhed ligeoverfor den unge Fyrste blev af en skadelig Virkning paa denne og lagde Grunden til hans senere Hang til Udsvævelser. Efter et Felttog til Ungarn lod Adalbert Henrik 1065 erklære for myndig og førte nu Regjeringen i hans Navn, men snart blev de øvrige Fyrster trætte af Erkebiskopens Vilkaarligheder og satte igjennem, at Rigets Forvaltning af Henrik overlodes til Anno. Sachserne paalagdes haarde Skatter og maatte opføre et stort Antal Slotte for at sikre Henriks Herredømme i Sachsen, medens Hertugerne stødtes ved den Vilkaarlighed, hvormed Henrik fratog den ene efter den anden hans Land; 1073 kom det til et Oprør i Sachsen, og Henrik beleiredes paa Harzburg i Goslar. Efterat han ved Flugt havde reddet sig derfra, maatte han 1074 indgaa paa et ydmygende Forlig. Han fik imidlertid snart Anledning til at rykke i Marken med en Hær mod Sachserne, som han behandlede meget haardt; til Gjengjeld anklagede Sachserne og de misfornøiede Fyrster ham hos Paven (Gregor den syvende) for Simoni, og han blev stevnet til at møde i Rom for at forsvare sig. Henrik sammenkaldte imidlertid 1075 i Worms de ham hengivne Prælater og lod dem dekretere Pavens Affættelse. Paven svarede ved at sætte Henrik i Ban, og saa kraftig virkede dette Skridt, at Henrik saa sig nødt til skyndsomt at begive sig til Italien og ydmyge sig for Paven for at løses af Bannet. Han traf Gregor i Canossa i Januar 1077 og maatte i tre Dage staa barfodet og kun iført en Haarskjorte i Slotsgaarden udenfor Pavens Bolig, førend Bannet hævedes. Efter sin Hjemkomst samlede Henrik en Hær mod Hertug Rudolf af Schwaben, der imidlertid var optraadt som Modkonge; da Henrik i Begyndelsen var uheldig, satte Paven ham paany i Ban, men efter i et Slag ved Merseburg 1080 at være befriet for sin Modstander gik Henrik 1081 med sin Hær over Alperne og rykkede frem mod Rom, som han dog først indtog 1084, hvorefter han fordrev Gregor, satte Klemens den tredie paa Pavestolen og lod sig krone som Keiser. Imidlertid havde man i Tyskland valgt Grev Hermann af Luxemburg til Konge, og Henrik maatte nu optage Kampen med denne. Skjønt Hermann 1085 seirede ved Würzburg, takkede han dog et Par Aar senere frivillig af og døde snart efter; en anden Modkonge, Markgrev Eckbert af Meißen, døde ogsaa 1089. 1090 drog Henrik for tredie Gang til Italien for at understøtte Klemens den tredie mod det gregorianske Partis Modpave. Paa dette Tog fik han høre, at hans ældste Søn Konrad havde sluttet sig til hans Fiender; dette Slag traf ham saa haardt, at han i flere Aar opholdt sig uvirksom og fortvivlet paa et Slot i Italien. 1096 vendte han tilbage og fik paa en Rigsdag i Worms Konrad erklæret for uberettiget til at blive hans Efterfølger og hans anden Søn, Henrik, istedenfor bestemt dertil. Men en ny Pave, Paschalis den anden, lyste ham igjen i Ban, og ogsaa Henrik lod sig overtale til at sætte sig op mod Faderen, hvem han fangede og tvang til at abdicere. Den ulykkelige Keiser undkom vistnok og flygtede til Lüttich, men døde der snart efter, just som han stod i Begreb med at optage Kampen. Henrik var en særdeles begavet Mand og i Grunden en ædel Karaktér, men som Følge af en forkjert Opdragelse ikke de vanskelige Forhold, hvorunder han levede, voxen. — Henrik den femte, foregaaendes Søn, f. 1081, d. 1125, viste i Kampen mod sin Fader megen Dygtighed, men ogsaa megen Haardhed og Troløshed. Efter 1106 at være anerkjendt som Keiser, optog han Faderens Strid med Pavestolen om Investituren, drog 1110 med en Hær til Italien, indtog Rom 1111 og holdt Pave Paschalis og de fleste af Kardinalerne i Fangenskab, indtil de gav efter og indrømmede ham Investituren; tillige maatte Paven krone ham og

love aldrig at sætte ham i Ban. Da Henrik var vendt tilbage til Tyskland, tilbagekaldte imidlertid Paven sit Løfte, idet han vaastod, at Forliget var ham aftvunget, og tillod, at hans Legat, Erkebiskop Guido af Vienne, satte Keiseren i Ban. Samtidig var der udbrudt Uroligheder i Tyskland, idet de sachsiske Fyrster havde gjort Opstand; de rhinske og vestfalske Fyrster sluttede sig til, og Keiseren led 1115 et Nederlag ved Welfesholze, hvorefter Erkebisperne af Köln og Mainz endnu engang lyste ham i Ban. 1116 drog han til Italien for at tage Arven efter Markgrevinde Mathilde i Besiddelse; han fordrev ved samme Leilighed Pave Paschalis og indsatte i hans Sted Gregor den ottende. Paschalis flygtede til Frankrige, efterat Keiseren paany var bleven banlyst. Krigen i Tyskland vedblev imidlertid, indtil Henrik 1119 sluttede Forlig med de tyske Fyrster, hvilket 1121 blev fornyet efter en ny Ufred. Fyrsterne forenede sig nu med ham mod den nye Pave, Calixtus den anden, som endelig 1122 maatte finde sig i den Bestemmelse, at Keiseren skulde forlene de af Domkapitlerne valgte og af Paven stadfæstede Biskopper med deres verdslige Godser og Herligheder. Før sin Død maatte Henrik imidlertid endnu bekjæmpe flere Uroligheder i Tyskland. Med ham uddøde den saliske Keiserslægt. — Henrik den sjette, af Hohenstaufernes Hus, Søn af Fredrik den første (Barbarossa), f. 1165, d. 1197, kronedes allerede 1169 til tysk Konge. Han levede i sin Ungdom for det meste i Italien og blev 1188, da Faderen gjorde sit Korstog, Rigsforstander i Tyskland, i hvilken Egenskab han maatte begynde Kampen med Henrik Løve. 1191 vendte han sig til Italien, hvor han havde Krav paa den netop ledige sicilianske Trone, som de sicilianske Stænder imidlertid havde givet til Grev Tankred af Lecce. Efter at have ladet sig krone i Rom indtog Henrik Apulien og Neapel med Undtagelse af Hovedstaden, men nødtes af en Pest, som udbrød i hans Hær, til at vende tilbage. I Tyskland fortsatte han Kampen med Henrik Løve, indtil denne underkastede sig, hvorefter han, understøttet ved de store Løsepenge, han tvang Richard Løvehjerte til at betale, atter drog til Italien, hvor Tankreds Søn Vilhelm var bleven Konge af Sicilien. Henrik indtog Neapel og Sicilien og holdt sit Indtog i Palermo, hvorefter Vilhelm nedlagde Kronen. Paa en barbarisk Maade rasede nu Henrik mod det normanniske Kongehus og dets Tilhængere; Paven satte ham i Ban, men Frygten for hans Grusomhed sikrede hans Herredømme. I Tyskland optraadte han nu med den Plan at gjøre Kronen arvelig i sin Slægt. Dette stødte paa bestemt Modstand hos Fyrsterne, og han opnaaede kun, at hans unge Søn Fredrik blev valgt til Konge. Under Foregivende af at ville gjøre et Korstog samlede han en Hær, med hvilken han dæmpede nogle nye Uroligheder paa Sicilien og tvang den græske Keiser Alexius til at betale Tribut. Hans pludselige Død i Messina har tildels været tilskrevet Forgiftning. — Henrik den syvende, Søn af Grev Henrik den anden af Luxemburg, f. 1262, d. 1313, valgtes efter Albrecht den førstes Død til Konge og besteg 1308 Tronen efter et Interregnum paa 7 Maaneder. Paa Grund af Bøhmernes Utilfredshed med Henrik af Kärnthen affatte han denne og overdrog 1309 Bøhmen til sin Søn Johan. Efter derpaa at have erklæret sin Forgjængers Mordere samt Grev Eberhard af Würtemberg i Rigets Acht, gik han til Italien, hvor han søgte at gjenoprette Freden mellem Guelferne og Ghibellinerne uden egentlig at slutte sig til noget af disse Partier. Paa Grund af de Afgifter, han krævede til sin Hærs Underhold, reiste der sig i de lombardiske Byer et Oprør, som han kun med Møie fik dæmpet. 1312 lod han sig i Rom krone som Keiser, men formaaede ikke at bemægtige sig hele Rom, da Kong Robert af Neapel holdt en Del af Byen besat. Henrik forbandt sig nu med Ghibellinerne, erklærede Robert i Rigets Acht og forberedte sig til at angribe Neapel, da Foretagendet afbrødes ved hans pludselige Død.

Henrik (Henri), Navn paa 4 Konger af Frankrige. — Henrik den første regjerede 1031—60; under ham indførtes den saakaldte Gudsfred (s. d.) forat raade Bod paa den Usikkerhed og de Ulemper, de indre Feider i Landet førte med sig. — Henrik den anden, Søn af Frans den første, f. 1518, d. 1559, besteg Tronen efter sin Fader 1547. Skjønt i høieste Grad ærgjerrig var han af en svag Karakter og ikke Forholdene voxen; han overlod Styrelsen for det meste til Guiserne, kaldte den forviste Connetable af Montmorency tilbage og lod sig lede af sin Faders gamle Elskerinde, Diana af Poitiers, medens hans Dronning, den herskesyge Katharina af Medici, endnu havde liden Indflydelse. Henrik fortsatte Faderens Politik ligeoverfor Protestanterne, idet han forfulgte dem i Frankrige og understøttede dem i Tyskland. I Anledning af Begivenhederne i Skotland kom han i Krig med England og opnaaede, at Frankrige 1550 fik Boulogne igjen. 1552 sluttede han med Moritz af Sachsen og dennes protestantiske Forbundsfæller et Forbund mod Keiseren, erobrede, medens Moritz trængte frem i Tyskland, Metz, Toul og Verdun og vendte sig derfra til Nedreelsas; 1554 vandt Henriks Armeer flere Fordele over Keiserens. Fra 1552 førte Henrik ogsaa Krig i Italien, hvor hans Hær var heldig i Piemont, hvorimod et Angreb paa Neapel mislykkedes. 1556 sluttedes Vaabenstilstand, som dog paa Pave Paul den fjerdes Tilskyndelse blev brudt det næste Aar, men heller ikke da lykkedes et Angreb paa Neapel. Paa den nederlandske Grændse kjæmpede Franskmændene uheldig mod Filip den andens Krigsmagt, og Montmorency toges tilfange ved St. Quentin 1557, hvorimod Frans af Guise 1558 erobrede Calais og Thionville. Efterat Franskmændene havde lidt et Nederlag ved Gravelines, sluttedes Freden i Câteau Cambresis 1559; samtidig giftede Henrik sin Datter med Filip den anden. Under de med Brylluppet forbundne Turneringer blev Kongen ved et Ulykkestilfælde bibragt et Saar, som havde Døden til Følge. — Henrik den tredie, foregaaendes Søn, f. 1551, d. 1589, var sin Moders (Katharina af Medicis) Yndling og fordærvedes gjennem hendes forkjerte Opdragelse. Efter Connetablen af Montmorencys Død fik han Overbefalingen over den kongelige Hær under Borgerkrigen og seirede 1569 ved Jarnac og Moncontour. 1573 blev han ved Moderens Intriger Polens første Valgkonge, men forlod allerede snart efter sin Kroning 1574 sit nye Kongerige for at bestige den franske Trone efter sin afdøde Broder

Karl den niende. Han viste sig snart som uvirksom, ødsel, udsvævende og bigot og overlod Regieringen ganske til sin Moder. Hun og Guiserne overtalte ham let til at fortsætte Borgerkrigen, men da Hugenotterne støttedes bl. a. af et tysk Korps, i Spidsen for hvilket Kongens Broder, Hertugen af Alençon, stillede sig, og da Henrik af Navarra vakte Opstand i Guyenne, maatte Enkedronningen i Henriks Navn slutte en for Hugenotterne og deres Anførere fordelagtig Fred. Henrik af Guise, som ikke syntes om dette, stiftede nu „den hellige Ligue", som Kongen i Bevidstheden om dens Farlighed tiltraadte; Krigen begyndte paany, men standsede snart foreløbig ved Freden i Bergerac 1577. Et nyt fiendtligt Sammenstød med Hugenotterne endte ved en Fred 1580. Efterat Tronfølgeren, Henrik af Anjou, 1584 var død, indledede Kongen Underhandlinger med Henrik af Navarra og udsaa ham til Tronarving paa den Betingelse, at han skulde gaa over til Katholicismen, Dette Skridt bragte Guiserne og deres hellige Ligue til at gribe til Vaaben; de fik Kardinal Karl af Bourbon erklæret for Tronfølger og Henrik af Navarra sat i Ban. Kongen saa sig 1585 nødt til at slutte Forbund med Ligaen og paany bekjæmpe Hugenotterne, men Henrik af Navarras Seier ved Coutras 1587 gav Krigen („De tre Henrikers Krig") en for Kongen og Ligaen uheldig Vending. Hertugen af Guise benyttede sig af Henriks vanskelige Stilling til at forlange af ham en nøiere Tilslutning til Ligaen, Inkvisitionens Indførelse osv. Kongen afslog dette, men maatte efter et Oprør i Paris 1588 i det væsentligste føie sig. Imidlertid indsaa han, at Hertugen af Guise søgte at styrte ham, hvorfor han s. A. lod ham med hans Broder, Kardinalen af Lothringen, dræbe; nu erklærede Sorbonnen Folket for løst fra sine Pligter mod Kongen, og denne, som var raadvild, da Moderen netop var død, tog sin Tilflugt til Henrik af Navarra. Begge marscherede nu mod Paris, som forsvaredes af Hertugen af Mayenne, og var nær ved at indtage Byen, da Kongen blev myrdet af en fanatisk Dominikanermunk. Med ham uddøde Huset Valois; før sin Død udnævnte han Henrik af Navarra til sin Efterfølger. — Denne besteg nu 1589 Tronen under Navn af Henrik den fjerde (f. 1553, d. 1610). Han var en Mand af stor Begavelse, tapper og ædel; allerede fra Barneaarene havde han faaet en fortrinlig Opdragelse og var Protestantismen varmt hengiven. Men efter sit Giftermaal med Margrethe af Valois („Blodbryllluppet") havde han maattet føie sig i Katholicismens ydre Former, fra hvilke han først 1576 igjen formelig sagde sig løs. Efter Henrik den tredies Død havde han langvarige og haarde Kampe at udholde, indtil han endelig blev anerkjendt; Ligaen opstillede Kardinalen af Bourbon som Modkonge (Karl den tiende), og Henrik maatte to Gange opgive den paabegyndte Beleiring af Paris. Omsider indsaa han, at han ikke kunde vente at blive anerkjendt som Konge, medmindre han gik over til Katholicismen, hvilket han derfor gjorde 1593. Efterat han 1594 havde ladet sig krone, aabnede Paris godvillig sine Porte for ham, og med stor Dygtighed og Klogskab søgte han nu at stille de stridende Partier tilfreds. Med Spanien, som søgte at bringe Borgerkrigen i Frankrige til at flamme op igjen, begyndte han en Krig, som sluttede med Freden i Vervins 1598; samtidig udstedte han til Hugenotternes Fordel det nantiske Edikt, ved hvilket de sikredes fri Religionsøvelse. Med Undtagelse af en kort Krig med Savoyen om Saluzzo havde Henrik under Resten af sin Regjering Fred, som han benyttede til ved sin udmærkede Raadgiver Sullys Hjelp at ordne Finanserne og fremme alle Landets Hjelpekilder. Han ophjalp Handelen, byggede for at lette den Kanaler og Veie og anlagde franske Kolonier i Afrika. Efter saaledes at have fremkaldt en blomstrende Tilstand i Frankrige beskjæftigede han sig med Planer til at ydmyge det habsburgske Hus; til den Ende forbandt han sig med flere europæiske Stater og foretog store Rustninger; men just som han stod i Begreb med at rykke i Marken blev han Dagen efterat Dronningen var kronet for at føre Regjeringen under hans Fraværelse myrdet af François Ravaillac. Hans Død var et stort Tab for Frankrige, som under ham var gaaet overordentlig fremad. Hans Minde har bevaret sig hos det franske Folk til de seneste Tider, og ingen af de franske Konger har været elsket og agtet af sine Undersaatter som han.

Henrik Kaarsson, Biskop i Hole paa Island fra 1247 til 1256, var født i Norge; han var en ualmindelig nidkjær og kraftig Mand, som vistnok fik denne høie Stilling for at virke for Islands fuldstændige Forening med Norge. Som Fredsmægler optraadte han oftere mellem Sturlungerne og deres Modstandere, navnlig Gissur Thorvaldsson, men med ringe Held. Senere kjølnede Venskabet mellem Biskopen og Gissur, og det antages, at den første endog aftalte med Eynlf Thorsteinsson at tage Gissur afdage; ialfald satte Biskopen denne i Ban, da han søgte at hevne Overfaldet paa Flugumyre (se Gissur Thorvaldsson), og gjorde senere Eynlfs Sag fuldstændig til sin egen. 1256 bragte han det dertil, at Bønderne i Skagafjorden og Eyafjorden paa Nordlandet underkastede sig Kongen; samme Aar forlod han Island og opholdt sig siden hos Kongen; han døde 1260 i Tunsberg.

Henrik Løve, Hertug af Sachsen, f. 1129, d. 1195, var Søn af Henrik den stolte, Hertug af Sachsen og Baiern. Han arvede 1139 Sachsen efter sin Fader og tiltraadte 1146 selv Regieringen. 1147 krævede han forgjeves af Keiser Konrad den tredie Baiern, som var blevet frataget hans Fader; da Konrad negtede at opfylde hans Forlangende, greb han med sin Onkel, Welf den sjette, til Vaaben, men opnaaede først efter Konrads Død at faa Baiern tilbage. Han kom i Strid med Geistligheden om Investituren, og flere geistlige Fyrster sluttede 1166 et Forbund mod ham, hvilket dog efter en kort Tid blev opløst. 1171—72 gjorde han en Valfart til det hellige Land; da det Rygte kom ud, at han var død der, bemægtigede Keiser Fredrik Barbarossa sig de faste Stæder i Sachsen, hvilket gav Anledning til, at det gode Forhold mellem dem blev brudt. 1174 fulgte ved Henrik Keiseren paa dennes Tog til Italien, men forlod ham med sin Hærafdeling under Alessandrias Beleiring og gav derved Anledning til Keiserens Nederlag ved Legnano. 1180 stevnede Fredrik ham for en Rigsdag, lod ham erklære i

Rigets Acht og gav hans Len til andre Fyrster. Han forsvarede sig imidlertid med Held i sine Arvelande, Brunsvig og Lüneburg, men maatte tilsidst 1181 ydmyge sig for Keiserens Overmagt. Han beholdt sine Arvelande, men maatte gaa i Landflygtighed paa tre Aar, i hvilken Tid han opholdt sig i England. Da Keiseren 1189 tiltraadte sit Korgstog, blev han atter forvist, men vendte tilbage efter Keiserens Afreise og førte indtil 1194 Krig for at faa Sachsen tilbage. Sidstnævnte Aar kom det til Forlig, idet hans Søn blev gift med en Broderdatter af Fredrik Barbarossa. Henrik Løve var tapper og højmodig, men egensindig. Han gjorde sig meget fortjent ved at fremme Kunst og Næringsveie i sine Lande.

Henrik, Fredrik Henrik Ludvig, Prins af Preussen, Fredrik den andens yngre Broder, f. 1726, d. 1802, udmærkede sig i Syvaarskrigen og seirede bl. a. ved Freiberg 1762, hvorved han bidrog til Krigens Afslutning. Ifølge Broderens Ord var han „den eneste General i denne Krig, som ikke havde begaaet nogen Feil".

Henrik den stolte, Hertug af Sachsen og Baiern, af det welfiske Hus, f. 1102, d. 1139, arvede Baiern efter sin Fader, Henrik den sorte, og fik Sachsen i Len af sin Svigerfader, Keiser Lothar. Han havde haabet at efterfølge denne som Konge, men blev forbigaaet for Konrad af Franken, og da den nye Konge for at svække hans Magt bød ham at give Slip paa det ene af sine Hertugdømmer, udbrød 1138 en Krig, som fortsattes i de langvarige Feider mellem Guelferne og Ghibellinerne.

Henrik den sorte, Greve af Schwerin, d. 1228, regjerede sammen med sin Broder Gunzel. Begge maatte 1214 erkjende Valdemar Seier som Lensherre; medens Henrik 1220—22 var fraværende paa en Reise til Palæstina, gav Valdemar Halvdelen af Schwerin til den imidlertid afdøde Gunzels Datter, som ægtede Kongens ægte Søn Nils. Til Hevn blev Valdemar fangen paa Lyø 1223 af Henrik, der førte ham med sig til Tyskland og tvang ham 1225 til at gaa ind paa et haardt Forlig.

Henrik den jernhaarde („der Eiserne"), Greve af Holsten, Søn af Gert den store, efterfulgte denne 1340 sammen med sine Brødre Nikolaus og Johan. Han deltog i Krigen mellem Edvard den tredie af England og Filip den sjette af Frankrige og bidrog meget til Englændernes Seier ved Crecy 1346. Hans Dødsaar falder mellem 1384 og 1389.

Henrik Raspe, Landgreve af Thüringen, Søn af Landgreve Hermann den første, var til 1239 Formynder for sin Brodersøn Hermann den anden og efterfulgte denne efter hans Død 1242. S. A. blev han ogsaa Rigsforstander i Tyskland og udraabtes 1246, da Konrad den fjerde var sat i Ban, til Konge. Han samlede, understøttet af Paven, en Hær og slog Konrad 1246, men døde allerede næste Aar.

Henrik Sjøfareren (Dom Henrique el Navegador), Prins af Portugal, Søn af Johan den første, f. 1394, d. 1463, studerede i sin Ungdom forunden Sjøvæsenet ogsaa Geografi, Mathematik og Astronomi, udmærkede sig 1415 ved Erobringen af Ceuta og 1419 ved denne Fæstnings Undsætning. Senere nedsatte han sig i Sagres i Algarbien (Algarve), hvor han byggede et Arsenal og et Observatorium og oprettede en Navigationsskole. Herfra udrustede han ogsaa et stort Antal Skibe til Opdagelsesreiser paa Afrikas Vestkyst, som ved hans Foranstaltninger blev befaret fra 29° n. B. til 8° s. B. Han virkede ogsaa for at knytte Handelsforbindelser med de nyopdagede Lande og lod Øerne paa Afrikas Vestkyst kolonisere.

Henriot (udt. Angriaa), François, fransk Revolutionsmand, f. 1761, var en Tid ansat ved Toldvæsenet i Paris, sluttede sig 1789 til Revolutionen og spillede 1792 en vigtig Rolle ved Septembermyrderierne, ligesom han 1793 var en af de ivrigste til at faa Girondinerne styrtede. Senere var han en af Robespierres fornemste Hjelpere og henrettedes sammen med ham 1794.

Henriquel-Dupont (udt. Angrikel Dypaang), egentl. Louis Pierre Henriquel, fransk Kobberstikker, f. 1797, d. 1878, dyrkede først Malerkunsten under Guérin, men begyndte 18 Aar gl. at uddanne sig som Kobberstikker. Han har leveret fortræffelige Gjengivelser af Billeder af ældre og nyere Malere. Hans Hovedverk er de tre Blade efter Delaroches berømte Hemicykle i École des beaux-arts.

Henselt, Adolf, tysk Pianovirtuos, f. 1814, siden 1838 bosat i Petersburg, hvor han fra 1858 har været Generalinspektør for Musikundervisningen i de keiserlige Opdragelsesanstalter i Petersburg og Moskau. Af hans Kompositioner kan især nævnes fortræffelige Etuder.

Heptarkhi, det angelsachsiske, se Angelsachserne.

Hera, hos Romerne Juno, se Gudelære, den græske. — Hera er ogsaa Navn paa en Planetoide.

Herakleia (Heraclea), d. e. Herakles's By, Navn paa flere Byer i Oldtiden. Den vigtigste af dem var Herakleia i Bithynien ved det Sorte Hav, grundet ca. 550 f. Kr. af Megarerne (eller Milesierne); den underlagde sig en stor Del af Sortehavskysten og spillede en vigtig politisk Rolle, indtil den kom under Syrien og senere med hele Bithynien under Rom.

Herakleitos fra Efesos, græsk Filosof, ca. 500 f. Kr., var af en fornem Familie og forfegtede hensynsløst sine aristokratiske Anskuelser ligeoverfor sin Fødebys demokratiske Styrelse. Hans Hovedverk „Om Naturen" er skrevet i saa orakelmæssige og vanskelig forstaaelige Udtryk, at han fik Tilnavnet „den Dunkle". I dette Skrift forsvarer han mod Eleaterne den Lære, at kun det vordende er det virkelig sande, at alt er i Forandring og stedse gaar over i sin Modsætning. Som et Symbol paa denne Vorden ansaa han Ilden, gjennem hvilken alt bliver til og atter opløses. Herakleitos nøiedes ikke med at betragte Tingenes Substans, men søgte ogsaa at udfinde Principerne for deres Opstaaen, Forandringer og Undergang, som maatte foregaa i en evig og uforanderlig Harmoni. Han var saaledes den første, som havde en dunkel Anelse om Naturlove. Hans Skrift er kun opbevaret i Brudstykker, som det har kostet megen Møie at samle og sammenstille saavidt, at man har faaet et nogenlunde Overblik over hans Lære. Af de nyere Forfattere, som har behandlet hans Filosofi, kan især nævnes Ferd. Lassalle.

Herakles, hos Romerne Hercules, efter Oldtidens Myther en Søn af Zeus og Alkmene,

er den græske Sagntids berømteste Heros. Det fortælles, at Zeus havde forkyndt Guderne, at der paa en bestemt Dag skulde fødes et Barn, som skulde herske over hele Perseidernes Slægt; men den skinsyge Hera magede det saa, at ikke Herakles, men Eurystheus, Sthenelos's Søn, blev født paa denne Dag, og saaledes maatte Herakles adlyde Eurystheus. Hera forfulgte Herakles allerede som Barn og sendte to Slanger for at dræbe ham i Vuggen, men han viste sin Heltekraft ved at kvæle dem begge. I Opvexten blev han undervist af de bedste Lærere og opholdt sig derpaa en Tid hos Hyrderne paa Bjerget Kithairon. Her dræbte han en frygtelig Løve, befriede derpaa sin Fødeby Theben fra Orkhomenos's Herredømme og hjalp Zeus mod de himmelstormende Titaner. Senere maatte han paa Eurystheus's Befaling udføre sine berømte 12 Heltebedrifter: han nedlagde den nemeiske Løve, hvis Hud han senere benyttede som Panser, dræbte den lernæiske Slange, fangede den til Artemis helligede kerynitiske Hind, dræbte det erymanthiske Vildsvin, rensede den eliske Konge Augias's Stald ved at lede Floderne Alfeios og Peneios gjennem den, dræbte de strækkelige Rovfugle Stymfaliderne, fangede den rasende kretenſiske Tyr, bragte Eurystheus den thrakiske Konge Diomedes's menneskeædende Heste, hentede Amazondronningen Hippolytes Bælte, fangede Geryons Oxer, hentede Hesperidernes gyldne Æbler og førte Helvedeshunden Kerberos op fra Underverdenen til Jorden. Medens han under Udførelsen af disse Bedrifter streifede Jorden rundt, gjorde han derhos en Mængde andre Heltegjerninger; saaledes deltog han i Argonautertoget, befriede den lænkede Prometheus, opreiste Heraklesstøtterne, førte Theseus op fra Underverdenen osv. For at udsone et i Raseri begaaet Mord maatte han ifølge et Orakelsvar sælge sig selv som Slave paa tre Aar til den lydiske Dronning Omfale; efter denne Tids Forløb udførte han endnu mange Heltebedrifter og ægtede Kong Oeneus's Datter Deianeira. Da han med hende vilde lade sig sætte over Floden Euenos af Kentauren Nessos, dræbte han denne, som vilde øve Vold mod Deianeira, med en forgiftet Pil; førend han døde, gav Nessos Deianeira noget af sit nu forgiftede Blod og sagde, at dette var et Middel til for stedse at sikre hende Herakles's Kjærlighed. Da hun senere frygtede for, at han skulde forelske sig i Kong Eurytos's Datter Iole, gav hun ham en ny Dragt som hun indvendig bestrøg med Kentaurens Blod. Giften brændte og fortærede hans Legeme, og for at gjøre en Ende paa Pinen lod han sig paa Bjerget Oeta brænde paa et Baal. Fra Baalet blev han af en Sky ført til Olympen, hvor han ved sin Skytsgudinde Athenes Hjelp blev forsonet med Hera og fik Hebe tilægte. — Heraklesmytherne er i ældre og nyere Tid blevne opfattede og forklarede paa forskjellig Maade, ligesom der i Oldtiden antoges flere Helte af samme Navn, saaledes foruden den thebanske ogsaa en ægyptisk, en indisk og en tyrisk Herakles. Fra Grækerne gik han og hans Kultus over til Romerne, som under Navnet Hercules dyrkede en gammel italisk Gud. — Heraklés fremstilledes ofte i den bildende Kunst; de bedste endnu opbevarede Heraklesstatuer er den saakaldte helvederiske Torso (af Atheneren Apollonius) og den farnesiske Herkules (af Glykon, efter en Original af Lysippos).

Herakles's Støtter, i Oldtiden Navn paa Forbjergene Calpe og Abyla (nu Gibraltar og Ceuta) paa begge Sider af Gibraltarstrædet.

Herakliderne, i den græske Sagnhistorie Herakles's Sønner og senere Efterkommere, især de, som i Spidsen for Doerne 80 Aar efter Trojas Ødelæggelse gjorde et Tog til Peloponnes og indtog dette.

Heraklios, byzantinsk Keiser, 610—41 e. Kr., styrtede den tyranniske Fokas, plagedes siden 611 af hyppige Indfald af Perserne, som han besejrede i en Række Slag, og som ved Fredsslutningen 628 maatte trække sine Grændser tilbage til Mesopotamien. Mindre heldig var han mod Araberne, til hvem han 632—41 tabte Syrien, Mesopotamien og Ægypten.

Heraldik, egentl. Heroldernes Videnskab, Læren om de adelige Vaabener.

Herat, Fyrstendømme i Afghanistan, omfattende den sydøstlige Del af det gamle Khorassan, ca. 2,850 Kv.mil stort, med 800,000 Indb. Hovedstaden Herat angivelig grundet af Alexander den store, med 40—50,000 Indb., er stærkt befæstet og en vigtig Handelsstad.

Hérault (udt. Eraa), Flod i det sydlige Frankrige, ca. 22 Mil lang, falder nedenfor Agde i Middelhavet. — Departementet Hérault, ca. 111 Kv.mil stort, med 430,000 Indb., omgives af Departementerne Gard, Aveyron, Tarn og Aude samt af Middelhavet. Hovedstad Montpellier (s. d.).

Hérault de Séchelles (udt. Eraa dø Sesjell), Jean Marie, fransk Revolutionsmand, f. 1760, d. 1794, blev 1781 Advokat, sluttede sig ved Revolutionens Udbrud til den og deltog i Bastillens Bestormelse, blev derpaa i Paris valgt til Medlem af den lovgivende Forsamling og senere af Konventet, hvor han sluttede sig til Dantons Parti. Som Medlem af Velfærdskomitéen tog han Del i dennes tyranniske Forholdsregler, men søgte senere sammen med Danton at faa disse afløste af en mere human Fremgangsmaade og blev derfor paa Robespierres Foranstaltning henrettet sammen med Danton og Desmoulins.

Herbarium (lat., af herba, Urt) Samling af tørrede og pressede Planter, systematisk ordnede, er et vigtigt Hjelpemiddel ved botaniske Studier. Vel præparerede Planter kan opbevares i lang Tid, endog et Par hundre Aar.

Herbart, Johan Friedrich, tysk Filosof, f. 1776, d. 1841, studerede i Jena, hvor han kom i personlig Berørelse med Fichte, opholdt sig 1797—1800 som Huslærer i Bern, blev 1802 Docent i Göttingen og 1809 Professor i Königsberg, hvorfra han 1833 gik tilbage til Göttingen som Professor. Af hans Skrifter om filosofiske og pædagogiske Emner kan anføres „Almindelig Pædagogik" (1806), „Metafysikens Hovedpunkter" (1808), „Almindelig praktisk Filosofi" (1808), „Lærebog til Indledning i Filosofien" (1813), „Psykologien som Videnskab" (1824) og „Almindelig Metafysik" (1828—29). Herbarts Filosofi tager sit Udgangspunkt fra den realistiske Side i Kants System, og tildels i Overensstemmelse med dette sætter den en absolut Skilsmisse mellem den subjektive Tanke og det virkelige Objekt. Vor Erkjendelse omfatter kun Fænomener, men for disse maa der ligge noget virkeligt til Grund. Dette virkelige træder os

imøde gjennem Erfaringen, som netop beror paa det virkeliges Forhold til og Indvirkning paa vort Væsen; men den Maade, hvorpaa de oprindelige Erfaringer kombineres, er mangelfuld og maa korrigeres af Tænkningen. De givne Erfaringsbegreber indeholder nemlig ved nøiere Eftersyn Modsigelser; saaledes er Tingen med dens Inhærens (Egenskaber) et modsigende Begreb, idet Tingen er forskjellig fra sine Egenskaber, men dog ikke kan skilles fra dem. Denne Modsigelse løses ved „Relationernes Methode", idet enhver Realitet, som i sig selv er absolut enkelt, antager Skin af Mangfoldighed ved at betragtes i forskjellige Forhold. Forandringer er ikke virkelige i og for sig, men afhænger kun af de „forskjellige Synsmaader"; saaledes synes f. Ex. den graa Farve lys ved Siden af Sort, men mørk ved Siden af Hvidt. I Overensstemmelse med disse Anskuelser antager Herbart ogsaa Sjelen for et enkelt og uforanderligt Væsen, hvis mangehaande Følelser, Forestillinger, Villiesakter osv. hidrører fra deres Forhold til de ydre Ting. Herbarts Filosofi blev i Begyndelsen lidet paaagtet, da den idealistiske Spekulation fortrængte dens mere kritisk-reflekterende Retning; senere har den imidlertid vundet Terræn og tæller endnu fremragende Tilhængere.

Herberstein, Sigismund, Friherre af, østerrigsk Statsmand og Historieskriver, f. 1486, d. 1566, udmærkede sig i Krigen med Tyrkerne og benyttedes senere i diplomatiske Sendelser, bl. a. til Rusland. Hans „Rerum Moscoviticarum commentarii" er et vigtigt Verk over Ruslands ældre Historie.

Herbert, Sidney, Lord, engelsk Statsmand, f. 1810, d. 1861, indvalgtes 1832 i Underhuset, hvor han sluttede sig til Peel og de Konservative, blev 1841 Admiralitetssekretær og 1845 Krigssekretær under Peel. Da denne 1846 forlod sit tidligere Standpunkt i Frihandelsspørgsmaalet og sluttede sig til Frihandelens Forkjæmpere, gik Herbert ogsaa over til disse. 1852—55 var han Krigssekretær hos Ministeriet Aberdeen og blev 1859 Krigsminister i Palmerstons Kabinet. Hans rastløse Virksomhed for at istandbringe Reformer i Militærvæsenet paadrog ham imidlertid en af Overanstrengelse foraarsaget Sygdom, for hvilken han bukkede under i sin bedste Alder.

Herbert, Auberon Edward William Molineux, engelsk Politiker, f. 1838, studerede Retsvidenskaben i Oxford og blev 1866 Dr. juris. 1864 opsøgte og pleiede han i den danske Krig med stort Mod de Saarede under Kampen. 1870 blev han Medlem af Underhuset, hvor han sluttede sig til de Radikale, udtalte sig for Religionsundervisningens Afskaffelse i Skolen, virkede for at skaffe Arbeiderne større Indtægter og for at indføre Republiken efter Dronning Viktorias Død.

Herbert af Cherbury (udt. Tjerberri), Edward, Lord, engelsk Diplomat, Historieskriver og Filosof, f. 1581, d. 1648, gjorde vidtstrakte Reiser og var en Tid engelsk Gesandt i Paris. Af hans Skrifter kan især nævnes „Om Sandheden" (1624) hans Biografier over Henrik den ottende og over sig selv. Han udtalte sig for en naturlig Religion, hvis Hovedpunkter var følgende: „1) Der gives et høieste Væsen, en Gud; 2) denne Gud maa dyrkes; 3) Gudsdyrkelsens væsentligste Dele er Dyd og Fromhed; 4) Mennesket bør angre sine Synder og afholde sig fra dem; 5) Godt og Ondt gjengjeldes baade i dette Liv og i et tilkommende". Nogen positiv Religion stolede han ikke paa og krævede, at enhver saadan skulde undergives Fornuftens Dom. Ligeoverfor Sensualisterne forsvarede han et oprindeligt Instinkt, som fremtræder i Menneskets Grundsætninger, navnlig de sædelige.

Herbort fra Fritzlar, tysk Digter i det 13de Aarh., gav i sin „Liet von Troie" den første tyske Bearbeidelse af Sagnet om Trojanerkrigen, efter Franskmanden Bénoit de Sainte-More's „Roman de Troies". Hans Sprog er ikke rent Høitysk, men med indblandede dialektiske Elementer, og hans Fremstilling minder om det 12te Aarhundredes Stil.

Herbst, Eduard, østerrigsk Statsmand, f. 1820 studerede i Wien og blev 1847 Professor i Retsfilosofi og Kriminalret i Lemberg, hvilket Embede han 1858 ombyttede med et Professorat i Prag. 1861 valgtes han til Medlem af den bøhmiske Landdag og af denne til Rigsraadets Underhus, hvor han hørte til det tyske Partis mest fremragende Førere. 1865—66 forfegtede han atter i Landdagen det tyske Partis Interesser og var 1867—70 Justitsminister, i hvilken Stilling han gjennemførte flere Reformer, saaledes Gjeldsfængslets Ophævelse, Indførelsen af Jury for Pressesforseelser samt de konfessionelle Love af 1868. Efter sin Afsked som Minister har han atter været et virksomt Medlem af Underhuset. Han har udgivet flere Skrifter, især om Strafferetten.

Herculano de Carvalho e Araujo (udt. Karvalju i Arausju), Alexandro, portugisisk Digter og Historiker, f. 1810, d. 1877, opholdt sig 1828—32 i Paris og London, sluttede sig efter sin Tilbagekomst til det liberale Parti og redigerede 1837—43 Bladet „Panorama", hvori han lod flere af sine poetiske Arbeider trykke. Senere blev han Bibliothekar i Oporto og ansattes 1845 ved det kongelige Bibliothek i Ajuda. Hans første større Arbeider var de religiøs-politiske Digte „A voz do propheta" (1836) og „A harpa do crente"; senere udgav han under Fællestitelen „Monasticon" (1847—48) to Romaner samt 1851 „Lendas e narrativas", en Samling historiske Sagn. Af hans historiske Verker er „Portugals Historie" og et Arbeide om Inkvisitionen i Portugal de betydeligste. Han udmærker sig som Historiker lige meget ved kritisk Skarpsindighed som ved et fortræffeligt Sprog.

Herculanum ell. **Herculaneum**, i Oldtiden en blomstrende By i Campanien, mellem Neapel og Pompeji, var oprindelig grundlagt af Oskerne, men beboedes senere mest af Grækere. 63 e. Kr. ødelagdes den tildels ved et Jordskjelv, og 79 begravedes den sammen med Pompeji og Stabiæ ved et Udbrud af Vesuv. Paa de Lavamasser, som ganske skjulte Stedet, hvor Byen havde ligget, byggedes siden Portici og en Del af Resina; nu er et Stykke af Herculanum udgravet.

Hercynia Silva, lat., den hercynske Skov, paa Græsk Arkynia ell. Orkynia, hos de klassiske Forfattere Navn paa Mellemtysklands Fjeldsystem.

Herder, Johann Gottfried von, berømt tysk Forfatter, f. 1744, d. 1803, blev 1760 Famulus hos

en Diakonus i sin Fødeby Mohrungen, bestemte sig senere til at lære Kirurgien, men opgav snart dette for at studere Theologi i Königsberg. Her gjorde han Bekjendtskab med Kant, hvis strenge filosofiske Methode dog ikke tiltalte ham, hvorimod han sluttede sig nærmere til Hamann. Han studerede ikke alene Theologi, men ogsaa Filosofi, Literatur og Kunst, Historie og Naturvidenskaber, alt i en storartet og omfattende Maalestok. 1764 ansattes han ved Domskolen i Riga, hvor han ogsaa holdt Prædikener, som samlede et stort Antal begeistrede Tilhørere. Efter 1767 at have afslaaet en Kaldelse til Petersburg som Inspektør for St. Petriskolen tog han 1769 Afsked fra sin Stilling i Riga for at gjøre en Udenlandsreise. Imidlertid havde han erhvervet sig et Navn som Kritiker ved sine „Fragmenter om den nyere tyske Literatur" (1767) og sine „Kritische Wälder" (1769), hvori han stillede sig paa Lessings og Winkelmanns Standpunkt og bekjæmpede den herskende falske Klassicisme i Literaturen. Medens han paa sin Reise opholdt sig i Paris, kaldtes han til Opdrager for Prinsen af Holstein-Eutin, med hvem han gik til Strasburg; her gjorde han Bekjendtskab med Goethe, paa hvem han fik ikke liden Indflydelse. 1771 blev han Hofprædikant, Superintendent og Konsistorialraad i Bückeburg og erhvervede sig her et saadant Ry som Theolog, at han 1775 kaldtes til Professor i Theologi i Göttingen; men endnu førend han havde bestemt sig, hvorvidt han skulde modtage dette Tilbud, fik han paa Goethes Foranstaltning Kaldelse til Weimar som Hofprædikant, Generalsuperintendent og Overkonsistorialraad; 1776 flyttede han til Weimar, hvor han virkede til sin Død. — Herder havde en stor og befrugtende Indflydelse paa Aandslivet i Tyskland. Det centrale i hans Begavelse var egentlig det poetiske, skjønt hans egne originale Digtninger var af liden Betydning; vigtigere er hans Oversættelse og Efterdigtninger („Folkesange" og „Cid"). Poetisk beaandet er ogsaa hans Filosofi og Theologi, saaledes som de aabenbarer sig i hans „Den hebraiske Poesis Aand" og „Ideer til Menneskehedens Histories Filosofi". For ham er Maalet for Menneskeslægtens Udvikling det, som han sammenfatter under Begrebet „Humanitet", hvorved han forstaar alt ædelt i den menneskelige Natur. Som Repræsentant for den saakaldte Troesfilosofi stiller han sig paa flere Punkter i Opposition mod Kant, navnlig mod dennes Lære om den rene Tænkning og mod den isolerede Stilling, han tildeler Fornuften. Meget af det, som den senere Naturfilosofi har udviklet, laa skjult eller i Spire hos Herder. — Hans Skrifter er udgivne 1805—20 i 45 Bd. og ofte senere.

Heredia, By i Staten Costa Rica i Centralamerika paa Stillehavskysten, med 17,000 Indb.

Herediтær (af lat. heres, Arving), arvelig.

Hereford, (udt. Herrisförd), Grevskab i det vestlige England, 38½ Kv.mil stort, med 126,000 Indb. — Hovedstaden, Hereford, ved Floden Wye, med 19,000 Indb., er Sæde for en Biskop og driver betydelig Handel.

Herford, By i den preussiske Provins Westfalen, med 12,000 Indb. og adskillig Fabrikvirksomhed.

Herfugl (Upupa), Slægt af Skrigefuglenes Orden, har et langt, tyndt, spidst og bøiet Næb og en Fjertop paa Hovedet; Yder- og Mellemtaaen er sammenvoxede til første Led. Næringen bestaar af Insekter. Herhen hører den almindelige Herfugl (Upupa epops), af Størrelse som en Trost, med en stor, rustgul Fjertop med sorte Spidser. Den forekommer i Europa, Nordafrika og Mellemasien; i Norge viser den sig meget sjelden.

Héricourt, en liden By i det franske Departement Haute-Saône, bekjendt ved det tre Dages Slag, som stod her den 15de, 16de og 17de Januar 1871, og hvori det 14de tyske Armékorps under General Werder slog Franskmændene under Bourbaki.

Herisau, Fabriklandsby i den schweizisке Kanton Appenzell, 2500 Fod over Havet, med 10,000 Indb.

Heristall ell. **Herstal**, Flække i den belgiske Provins Lüttich, ved Floden Maas, 1 Mil nord for Byen Lüttich, med 11,000 Indb. og Jernverker, er mærkelig som Stamsæde for Karl den stores Oldefader, den austrasiske Majordomus Pipin (den tykke) af Heristall.

Herjedalen, Landskab i Sverige, ved den norske Grændse, omgives i Nord af Jemtland, i Øst af Helsingland og i Syd af Dalarne, er 109 svenske (245 geogr.) Kv.mil stort og har 10,000 Indb. Landet er bjergfuldt og har et stort Antal Sumpe og Myrer; Kornavlen er ringe, Fædriften derimod betydelig og Indbyggernes Hovednæringsvei. — Herjedalen (oldnorsk Herjádalr eller Herdalir) skal efter et gammelt Sagn være bleven bebygget fra Norge paa Halvdan Svartes Tid af en Mand ved Navn Herjulf Hornbrjot; den vedblev siden at høre under Norge, indtil den 1645 ved Freden i Brömsebro afstodes til Sverige tilligemed Jemtland. Nu udgjør Herjedalen sammen med et Sogn af Helsingland et Fogderi under Jemtlands Län; i geistlig Henseende hører det under Hernösands Bispestol.

Herlaug og Hrollaug, Konger i Naumdal paa Harald haarfagres Tid. Det fortælles hos Snorre og paa fl. St., at da Harald paa sit Erobringstog nordefter nærmede sig Naumdal, underkastede Hrollaug sig frivilligt, hvorimod Herlaug med 11 af sine Mænd gik ind i en Haug, han havde ladet opføre, og saaledes begrov sig levende. Denne Haug troede man i forrige Aarhundrede at have gjenfundet ved Gaarden Skei paa Leksø.

Herligheder betegner i Almindelighed de særlige Rettigheder, som knytter sig til et fast Gods, saasom Jagtret, Fiskerettighed, Almenningsret, Ret til at oppebære Landslod eller Afgift fra en Naboeiendom osv. Ved Udtrykket „Herligheden" betegnes undertiden ogsaa Retten til at bortbygsle en Eiendom og ved, Herlighedseieren den, der indehar denne Ret (i Almindelighed, som det forstaar sig, Godsets Eier).

Herlufsholm, Stiftelse paa Sjælland, nær Næstved, var oprindelig et Benediktinerkloster (Skovkloster), kom 1560 i Herluf Trolles Eie og bestemtes af ham og hans Hustru, Birgitte Gjøe, til en lærd Skole og Opdragelsesanstalt, som endnu bestaar.

Herlø, Præstegjeld i Nordhordland, Søndre Bergenhus Amt, ligger for en Del paa Øen af samme Navn. — Herløfjorden, en Arm af Storfjorden, danner den nordre Indseiling til Bergen.

Herløvær, en Udhavn i Mangers Præstegjeld, 5 Mil nordvest for Bergen. Herfra gik Kong Haakon Haakonsøn under Seil, da han 1263 gjorde sit Tog til Skotland.

Hermafroditisme, den Tilstand hos organiske Væsener, at mandlige og kvindelige Kjønsorganer findes forenede hos samme Individ (Hermafrodit). Denne Tilstand er normal hos de fleste Planter og hos en Del laverestaaende Dyr, saaledes flere Mollusker, Ringorme, Straaledyr og Indvoldsorme; hos nogle af disse Dyr kan det enkelte Individ frembringe Afkom uden Hjelp af et andet, medens hos andre en gjensidig Parring finder Sted. Hos Mennesket og de øvrige høiere Dyr forekommer Hermafroditismen kun sjelden og da som Følge af en feilagtig Udvikling under Fostertilstanden; det ene Slags Kjønsorganer er da i Regelen kun rudimentære, eller ogsaa er begge Slags i samme Grad ufuldstændig udviklede.

Hermafroditos, ifølge de senere græske Myther en Søn af Hermes og Afrodite, kom i sin Ungdom til Karien, hvor Kildenymfen Salmakis forelskede sig i ham og ved sin Bøn til Guderne opnaaede, at begges Legemer blev forenede til en Dobbeltskabning, halvt Mand og halvt Kvinde.

Herman, rettere Armin (lat. Arminius), gammeltysk Krigshelt, Søn af Cheruskerfyrsten Segimer, f. 17 ell. 16 f. Kr., d. 21 e. Kr., stod i sin Ungdom i romersk Tjeneste og udnævntes af Keiser Augustus til romersk Borger og Ridder. Efterat han var vendt tilbage til sit Fædreland stillede han sig i Spidsen for et Forbund af flere germaniske Stammer mod den romerske Statholder Quintilius Varus, som søgte at indføre romersk Rets- og Skattevæsen i Germanien. Aar 9 e. Kr. blev den romerske Hær fuldstændig slagen af Herman i Teutoburgerskoven, og Varus faldt. Men Germanerne forsømte at forfølge Seiren, og Romerne under Germanicus tilføiede dem snart flere Nederlag. Da Germanicus var kaldt tilbage, begyndte Herman Krig mod Markomannerne, som kaldte Romerne til Hjelp, og hvis Fyrste Marbod nødtes til at tage sin Tilflugt til Romerne; men ikke længe efter blev Herman dræbt af en af sine Slægtninge. Hans Hustru, Thusnelda, bortførtes af Germanicus i Fangenskab; Sønnen, Thumelicus, som blev født under Moderens Fangenskab, opdroges efter et nyere Sagn til Gladiator i Ravenna.

Hermandad, sp.. egentl. „Broderskab", Forbindelser mellem de kastilianske og aragoniske Byer fra Midten af det 13de Aarh. mod den røverske Adel til Overholdelse af den almindelige Sikkerhed. De understøttedes af Kongerne, især Ferdinand den katholske, og holdt en Krigsmagt samt oprettede egne Domstole. Senere, da Kongemagten blev stærk nok til at holde Adelen i Tømme, gik Hermandad over til et Gendarmeri til Beskyttelse af Landeveiene udenfor Byerne.

Hermann, Friedrich Benedict Wilhelm von, tysk Statsøkonom og Statistiker, f. 1795, d. 1868, fra 1833 Professor i Statsøkonomi i München, har især vundet Anerkjendelse for sine „Statsøkonomiske Undersøgelser" (1832).

Hermann, Karl Friedrich, tysk Arkæolog og Filolog, f. 1804, d. 1856, blev 1832 Professor i Marburg og 1842 i Göttingen. Han har givet Bidrag til et stort Antal Klassikeres Textkritik, udgivet Lukians „De conscribenda historia" og bl. a. skrevet en fortrinlig „Lærebog i græske Antikviteter" (1852).

Hermann, Johann Gottfried Jakob, tysk Filolog, f. 1772, d. 1848, studerede i Leipzig og Jena, blev 1794 Privatdocent i Leipzig, 1798 Professor i Filosofi og 1803 i Veltalenhed samme-steds. Han var en af den humanistiske Lærdoms mest fremragende Repræsentanter i den nyere Tid og samlede stedse et stort Antal Tilhørere om sig. Han grundede en ny rationel Behandling af den græske Grammatik og fik ogsaa Indflydelse paa det grammatiske Studium af Latin og de nyere Sprog. Han udgav Euripides's og Aristofanes's Verker samt en stor Del andre Klassikere i kritiske Udgaver, behandlede i en Række Skrifter den græske og latinske Metrik og skrev et stort Antal mindre Afhandlinger af stort videnskabeligt Værd. — Hans Søn Konrad Hermann, f. 1819, siden 1860 Professor i Leipzig, har gjort sig bekjendt som Filosof og Æsthetiker.

Hermannstadt, lat. Libinium, ung. Nagy-Szeben, Hovedstad i Komitatet af samme Navn i Siebenbürgen, med 19,000 Indb., er Sæde for en græsk-katholsk Erkebiskop.

Hermas, Kirkelærer i Rom i Midten af det 2det Aarh., forfattede et Skrift, „Hyrden", som i apokalyptisk Form varsler om Herrens Gjenkomst.

Herme, i den græske Kunst et Brystbillede eller Hoved, som nedad gik over i en firkantet Pille.

Hermelin, d. s. s. Røskat. — Ogsaa det fine og kostbare Pelsverk af Røskattens Skind.

Hermeneutik, Fortolkningskunst, Læren om Grundsætningerne og Hjelpemidlerne til at finde den rigtige Mening i et Skrift, især til rigtig at udlægge og fortolke de bibelske Bøger.

Hermes, hos Romerne Mercurius, se Gudelære, den græske.

Hermes Trismegistos, d. e. „den tre Gange største", et senere græsk Navn paa den ægyptiske Gud Tot. Han dyrkedes som Ophavsmand til al aandelig Kultur, og der tilskrives ham en Række Skrifter, efter Klemens Alexandrinus's Vidnesbyrd 42, som dannede en sammenhængende ægyptisk Encyklopædi, der omfattede Religion, Ret og Kultus saavelsom Videnskab og Kunst. En af disse Bøger synes at være opbevaret i Papyrus Ebers. — Efterat Kundskaben om Hieroglyferne var gaaet i Glemme, opstod paa Græsk, Latin og Arabisk under Hermes Trismegistos's Navn en Række filosofiske Skrifter af dunkelt Indhold. I Middelalderen stod disse Skrifter i stor Anseelse, og Hermes Trismegistos spillede i det hele en vigtig Rolle i den Tids Magi; særlig troede man, at han ved hemmelighedsfulde Segl kunde gjøre Skatte og andet utilgjængeligt; deraf kommer Udtrykket „hermetisk lukket", d. v. s. lufttæt.

Hermes, Georg, tysk katholsk Theolog, f. 1775 d. 1831, blev 1807 Professor ved Akademiet i Münster, 1820 Professor i Bonn og 1825 Domherre ved Metropolitankirken i Köln. Han grundede en dogmatisk-filosofisk Skole inden den tyske katholske Theologi, idet han hævdede, at Troen maatte falde sammen med Fornuften. Skjønt han i intet Stykke fraveg de katholske Dogmer, blev han Gjenstand for flere Angreb fra sine Kolleger, især Windischmann og Jarcke, og efter hans Død blev hans Lære, som talte en Mængde Til-

hængere, 1835 fordømt som kjætterst ved et Brev af Pave Gregor den sextende, hvilket senere bekræftedes af Pius den niende.

Hermetik, se Konservering af Levnetsmidler.

Hermod, se Gudelære, den nordiske.

Hermogenes fra Tarsos, græsk Veltalenhedslærer, ca. 160 e. Kr., forfattede et Verk i fem Bøger om Talekunsten, hvilket længe stod i stor Anseelse og endnu er opbevaret.

Hermon (nu Djebel es-Scheik), Fjeldkjæde i Syrien, ved Palæstinas Nordgrændse, er egentlig en Sidearm af Libanon (se Antilibanon).

Hermopolis, se Syra.

Hermosillo (udt. — siljo), tidligere Petic, By i Staten Sonora i Mexiko, med 14,000 Indb.

Hermundurer, et germanisk Folk, som boede mellem Werra, Harzen, Elben og Frankenwald, regnedes først med til Sueverne, men nævnes 19 e. Kr. særskilt. Paa Tacitus's Tid stod de i Handelsforbindelse med Romerne; senere deltog de i den markomanniske Krig mod Marcus Aurelius.

Herniker, et gammelitalienst Folk, som boede mellem Latinerne, Aequerne, Volskerne og Marserne, optoges 486 f. Kr. i det romerst-latinske Forbund.

Hernøsand, By i Ångermanland i Sverige, paa den med Fastlandet ved Broer forbundne Hernø, har 5,000 Indb., god Havn, betydelig Handel og Skibsfart samt en Navigationsskole og et Skibsverft. Byen er Sæde for Biskopen i Hernøsands Bispedømme, som omfatter Ångermanland, Medelpad, Herjedalen, Jemtland, Vesterbotten og Lapland; det deles i 15 Provstier og 92 Pastorater.

Hero, ifølge flere græske og latinske Digteres Fortælling en Prestinde i Afrodites Tempel i Sestos ved Hellespont. Hendes Elsker, Leandros, kunde paa Grund af hendes Stilling som Prestinde kun møde hende om Natten, da han svømmede over Hellesponten fra Abydos. Da han under en Storm druknede og Liget skylledes op i Sestos, styrtede Hero sig ned fra et Taarn og fandt Døden i Havet.

Herod, Prestegjeld i Lister og Mandals Amt, bestaar af Sognene Herod og Spind.

Herodes den store, Søn af Idumæeren Antipater, var Konge over Jødeland fra 37 f. Kr. til 1 e. Kr. Aar 48 blev han sat til Statholder i Galilæa, hvor han gjorde sig fortjent ved at udrydde Røvere. Efter Cæsars Død (44) sluttede han sig til Antonius; Aar 40 blev han af denne og Oktavian udnævnt til Konge over Jødeland, men maatte i tre Aar kjæmpe om Riget med Makkabæeren Antigonus, som fik Hjelp af Parterne. Han søgte at hjelpe Antonius mod Oktavian; efter Antonius's Nederlag ved Aktium Aar 31 lykkedes det ham alligevel at vinde Oktavian, saa at han vedblev at være Konge og fik sit Rige øget med nogle Landskaber østenfor Gennesarets Sjø. Han var en tapper, klog og prægtelskende Fyrste, som bl. a. udvidede og forskjønnede Templet i Jerusalem. Men han var ogsaa mistænksom og grusom og lod bl. a. dræbe sin Hustru Mariamne, tre af sine Sønner og sin Svoger Aristobulos. — Han efterfulgtes i Idumæa, Judæa og Samaria af sin Søn Arkelaos (s. d.), i Galilæa og Peræa af en anden Søn, Herodes Antipas, der ægtede sin Broder Herodes Filips Hustru Herodias og lod Johannes den Døber halshugge. Han blev Aar 39 af Caligula forvist til Gallien. — En tredie Søn, Filip (d. 33), blev Fjerdingsfyrste over Cæsarea Filippi med omliggende Strøg. — Herodes Agrippa den første eller den store, Herodes den stores Sønnesøn, opdroges ved Keiserhoffet sammen med Claudius, der blev Keiser Aar 42, levede derpaa hos Svogeren Herodes Antipas i Tiberas og blev efter sin Tilbagekomst til Rom kastet i Fængsel for nogle uforsigtige Ytringer om Keiser Tiberius. Senere kom han til Ære og Værdighed under Caligula og blev af Claudius indsat til Konge over hele Jødeland. Han døde 44. — Hans Søn, Herodes Agrippa den anden, fik Kongenavn, men kun et lidet Strøg omkring Cæsarea Filippi at raade over. Han opgav sine Landsmænd og sluttede sig til Vespasian og Titus under den jødiske Krig (66—70). Under Jerusalems Forstyrrelse opholdt han sig i Rom og døde sammesteds 101.

Herodes, Tiberius Claudius Atticus, græsk Taler i det 2det Aarh. e. Kr., eiede en umaadelig Formue, som han anvendte til Opførelse af Pragtbygninger i Athen og Rom samt paa flere andre Steder. Af hans Taler, som skaffede ham et stort Ry, er ingen opbevaret, da en Tale „Om Staten", som tillægges ham, vistnok er ægte.

Herodianos, græsk Historiker i Rom, ca. 170 — 240 e. Kr., skrev en romerst Keiserhistorie for Tidsrummet 180—238 (fra Commodus til Gordianus den tredie), hvilken udmærker sig ved en klar Fremstilling, men neppe er ganske paalidelig. — Herodian (Ælius) var ogsaa Navn paa en anset græsk Grammatiker fra Alexandria, Søn af Apollonios Dyskolos. Af hans grammatiske og prosodiske Arbeider er kun enkelte Brudstykker bevarede.

Herodotos fra Halikarnassos, berømt græsk Historieskriver fra ca. 485 f. Kr., d. ca. 424, foretog allerede i sin Ungdom vidtstrakte Reiser, paa hvilke han besøgte de græske Øer, Lilleasien, de fleste Dele af det persiske Rige i Asien og Afrika, navnlig Ægypten, Kystlandene ved det Sorte Hav, Babylon, Susa, Ekbatana m. fl. Steder. Efter sin Hjemkomst, som fandt Sted før 454, begyndte han at ordne det rige, historiske og geografiske Stof, som han havde samlet, og at udarbeide sit historiske Verk, hvoraf han 445 forelæste enkelte Dele i Athen. Her opholdt han sig en Tid og omgikkes navnlig meget med Sofokles; senere drog han til Thurii i Italien og skaffede sig der nærmere Kjendskab til dette Land og Sicilien. Efter et længere Ophold i Athen vendte han tilbage til Thurii, hvor han opholdt sig til sin Død. Hans Verk, som er delt i 9 Bøger, benævnte efter de 9 Muser, er forfattet i ionisk Dialekt og udmærker sig ved et simpelt, men tillige ædelt og kraftigt Sprog, paa samme Tid, som han med mærkelig Troskab og Nøiagtighed har skildret, hvad han har set og hørt. Hovedpunktet i hans Beretning er Perserkrigene. Han var den første Græker, som kunstmæssig behandlede Historien, og afløste saaledes de tidligere Logografers planløse Optegnelser, om der end ikke hos ham endnu har udviklet sig nogen historisk Kritik. — Hans Verk er fuldstændig opbevaret og læses i de fleste Landes lærde Skoler.

Heroer, (Enkelttal Heros), gr., Helte og Konger fra Sagntiden, især af guddommelig Herkomst

(Halvguder), æredes i Oldtiden hos Grækerne ved Offere og Bønner og betragtedes tildels som Skytsvæsener for visse Landskaber eller Byer. — **Heroisk**, hvad der staar i Forbindelse med en Heros; ogsaa i Almindelighed heltemæssig, tapper. — **Heroisme**, Heltemod, Tapperhed.

Hérold (udt. Eraald), Louis Joseph Ferdinand, fransk Komponist, f. 1791, d. 1833, studerede 1806—12 ved Konservatoriet i Paris under Louis Adam, Catel og Méhul, opholdt sig derpaa i 3 Aar i Rom og Neapel, arbeidede efter sin Hjemkomst en Tid sammen med Boildieu og forsøgte sig derpaa med flere Operaer, som dog hovedsagelig paa Grund af de slette Texter gjorde liden Lykke. 1820 blev han Akkompagnatør ved den italienske Opera og komponerede nu en Tid hovedsagelig for Piano; 1826 gjorde han stor Lykke med Operaen „Marie" og blev 1827 Maître de Chant ved Paris's store Opera. Af hans senere Verker for Scenen har især „Zampa" (1831) og „Klosterengen" (1833) vundet stort og almindeligt Bifald. — Hans Søn François Hérold, f. 1828, var 1870 Generalsekretær hos Forsvarsregjeringen og 1871 en Tid Indenrigsminister. 1876 blev han Senator og 1879 Seinepræfekt.

Herold, i Middelalderen en egen Slags Hofembedsmand, som forestod Turneringer og andre Fester, undersøgte de ved disse optrædende Riddere res Vaaben, bilagde Stridigheder mellem Adelsmænd og var Budbringer i Krig. De deltes i 3 Klasser „Vaabenkonger", egentlige Herolder og „Persevanter". Nu betegner Ordet en Udraaber eller en Underhandler (Parlamentær) i Krig.

Heron fra Alexandria, græsk Mathematiker og Mekaniker ca. 200 f. Kr., skrev et Verk i to Bøger om Forfærdigelsen af Automater samt flere andre Afhandlinger, saaledes om Bygningen af Krigsmaskiner m. m. En senere Mathematiker af samme Navn, forfattede et vigtigt Verk om Geometri og Stereometri, hvilket endnu er opbevaret. — Efter Heron har Heronskuglen faaet sit Navn; den bestaar af en kugleformet Flaske, hvori et Rør, der kan lukkes med en Hane, er nedstukket saaledes, at det næsten naar Bunden. Naar Flasken for en Del fyldes med Vand, Hanen lukkes og Luften over Vandet sammenpresses, udslynges Vandet, idet Hanen igjen aabnes, af Røret, i en høi Straale. — I det saakaldte Heronsvandspring sammenpresses Luften ved Trykket af en Vandsøile.

Heros, se Heroer.

Herostratos, en Efeser, som for at gjøre sit Navn udødeligt, efter Sagnet i den samme Nat, da Alexander den store blev født, 356 f. Kr., afbrændte det berømte Artemistempel i Efesus. Forat hans Hensigt ikke skulde blive opnaaet, besluttede hans Landsmænd at fortie hans Navn, som dog er blevet opbevaret af Theopompos. — Senere taler man om herostratisk Navnkundighed, en Navnkundighed, som vindes ved Ødelæggelse og Voldshandlinger.

Herpes, gr., Navn paa en akut Hudsygdom, som yttrer sig ved smaa vandfyldte Blærer; en Art Herpes er „Helvedesild" (s. d.).

Herrebrøden, en betydelig Gaard i Bergs Prestegjeld, Smaalenenes Amt, var tidligere en adelig Sædegaard, som paa Kristjern den andens Tid tilhørte den af ham henrettede norske Rigsraad Knut Knutsen. Efter ham eiedes den af den danske Adelsmand Vincents Lunge og senere af Familien Bjelke.

Herred (oldn. herad) er en ældgammel nordisk Benævnelse for et under fælles Thing forenet mindre Distrikt; dets sproglige Betydning er ubekjendt, men i Betydning svarer det ganske til det gammelsvenske Hundare, der afvexler med Herred og det tyske „Hundred" (centena) og har vel oprindelig betegnet en Forening af 100 Familier. Herredsinddeling er Grundlaget for Thingordningen i alle tre nordiske Riger (undtagen i det Trondhjemske, hvor Fylkesthinget oprindelig var det mindste) og blev lagt til Grund ved de senere Inddelinger i Prestegjeld og Sikbreder. Nu er i Danmark og Sverige Herred de mindste Retsdistrikter, hvis Formand i Sverige kaldes Häradshöfding, i Danmark Herredsfoged. I Norge er nu Herred det samme som Formandskabsdistrikt (se Kommunalforfatning).

Herredag var i Danmark fra det 15de Aarh. til 1660 Navnet paa de Forsamlinger, hvori Adel og (indtil 1536) Geistlighed mødte for at forhandle om Rigets Anliggender; den udøvede sammen med Kongen eller Rigsraaderne en lovgivende og dømmende Myndighed. Bekjendte Herredage er i Odense 1527, Kjøbenhavn 1530 og 33, i Ribe 1542 osv. I Norge indførtes efter Reformationen Herredage efter dansk Mønster; her samlede sig Rigets Adel og Lagmænd i Regelen med nogle Medlemmer af det danske Rigsraad; de gav Love eller Rettebøder og havde den øverste dømmende Myndighed. Mest bekjendte er Herredagene i Bergen 1604, hvor Kristian den fjerdes norske Lov blev vedtagen, og i Stavanger 1607, hvor Kirkeordinansen vedtoges.

Herrehus (Herrenhaus), i Preussen og Østerrige Navnet paa Nationalforsamlingens Førstekammer.

Herrera, Antonio, spansk Historiefriver, f. 1549, d. 1625 som Statssekretær, skrev et Verk i 4 Bind om Spaniernes Opdagelser i Amerika 1492—1554, Filip den andens Historie m. m.

Herrera, Fernando de, spansk Digter, f. ca. 1534, d. 1597, indtraadte i sine senere Aar i den geistlige Stand. Han nød stor Anseelse baade for sin Lærdom og sine Digte; af disse er især de af erotisk Indhold samt hans Oder af poetisk Værd.

Herrera, Francesco, den ældre, spansk Maler, f. 1576, d. 1656, vandt ogsaa Berømmelse som Billedhugger, Arkitekt og Broncearbeider. Af hans Malerier, som mest er af historisk og religiøst Indhold, kan mærkes „Den yderste Dom" i Bernhardskirken i Sevilla og „Den hellige Familie" samt „Den Helligaands Udgydelse" i Kirken Sta. Ines sammesteds. — Hans Søn, Francesco Herrera den yngre, f. 1622, d. 1685, studerede under Faderen og i Rom, blev 1660 anden Direktør for Akademiet i Sevilla og senere Hofmaler hos Filip den fjerde. Han malede i Begyndelsen især Stilleben, men vendte sig senere med Held til det religiøse Maleri. Hans fleste Arbeider findes i Sevilla, Madrid og Escorial.

Herrmann, Emil, tysk Jurist, f. 1812, blev 1872 efter at have indehavt Professorater i Köln, Göttingen og Heidelberg Præsident for Overkirkeraadet i Berlin. Han har gjort sig særdeles fortjent baade af den kirkelige Ret som Viden-

skab og af den kirkeretslige Ordning i de preussiske Stater.

Herrnhut, By i Kongeriget Sachsen, med ca. 1200 Indb., er Hovedsædet for Brødremenigheden (s. d.).

Herschel, Friedrich Wilhelm, berømt engelsk Astronom, f. i Tyskland 1738, d. 1822, var først Musiker og kom 1759 til England som Anfører for et Musikkorps. Derpaa var han en Tid Musiklærer og Organist og blev 1766 Musikdirektør i Bath. Samtidig satte han sig ved Selvstudium grundig ind i Mathematik, Optik og Astronomi. Da han var for fattig til at kunne anskaffe sig et Teleskop, konstruerede han 1774 selv en Reflektor paa $1^1/_2$ Meter, med hvilken han observerede Saturns Ring og Jupiters Maaner. Dette heldige Udfald opmuntrede ham til at konstruere det ene Speilteleskop efter det andet, tildels af en tidligere ukjendt Størrelse, og hvormed han snart gjorde betydelige astronomiske Opdagelser. Efter i 1780 bl. a. at have udgivet Beregninger over Højden af Maanens Bjerge opdagede han 1781 Planeten Uranus, som han gav Navnet „Georgsstjernen" efter Kong Georg den tredie. Denne ansatte ham nu som Astronom i Slough ved Windsor, hvor han bl. a. anstillede vigtige Observationer over Stjernetaagerne. 1783 forfærdigede han et 20 Fod langt Teleskop, med hvilket han 1787 opdagede to af Uranus's Drabanter og 1790; 1794 troede han at have fundet fire til, som dog ikke senere har været gjenfundne, hvorimod man har fundet to andre, som Herschel ikke har set. Ligeledes iagttog han først ved Hjelp af sit 1789 konstruerede 40 Fods Teleskop Saturns to nærmeste Maaner. Blandt hans øvrige Jagttagelser kan endnu mærkes Observationerne af Dobbeltstjernerne og af Saturns Rotation. Baade ved sine mange videnskabelige Opdagelser og ved sine Forbedringer af de astronomiske Instrumenter har Herschel faaet en særdeles stor Betydning for den nyere Astronomi. De fleste af hans hidtil trykte Afhandlinger er offentliggjorte i engelske Tidsskrifter. — Hans Søster, Karoline Herschel, f. 1750, d. 1848, var ham en flittig og dygtig Medhjelperske; hun opdagede flere Kometer og udgav en Stjernekatalog m. fl. Afhandlinger. — John Frederick William Herschel, Søn af F. W. Herschel, f. 1792, d. 1871, studerede ved Universitetet i Cambridge og begyndte 1816 at anstille omfattende Jagttagelser over Dobbeltstjernerne, Stjernehobene og Stjernetaagerne; 1823 fremlagde han som Resultat af sine Arbeider en Katalog over 380 nye Dobbeltstjerner, paa hvilken der 1827 fulgte en anden og 1828 en tredie Katalog over henholdsvis 295 og 324 nye Dobbeltstjerner. 1830 offentliggjorde han Resultaterne af sine Maalinger af 1236 Stjerners Afstand. 1834—38 opholdt han sig paa egen Bekostning paa Kap, hvor han anstillede Jagttagelser over den sydlige Hemisfæres Stjerner; fra samme Tid skriver sig hans Virksomhed for at faa meteorologiske Jagttagelser anstillede samtidig fra forskjellige Stationer. Resultaterne af sine Observationer paa Kap meddelte han 1847 i et eget Værk. Forresten har han skrevet et stort Antal mindre Afhandlinger saavelsom selvstændige Værker, hvoriblandt kan mærkes den efter hans Død udkomne Katalog over 10,300 Dobbeltstjerner.

Herse kaldtes i Norden i tidligere Tider Høvdingen i et Herred. Han var i Krigstid Anfører for Herredets Mandskab og i Fredstid Forstander for Herredets Gudetempel. Harald haarfagre forordnede, at enhver Jarl skulde have fire eller flere Herser under sig, af hvilke enhver havde en Kongsgaard i Forlening, mod i Krig at tjene Kongen med 20 Mand.

Hersleb, Peder, f. 1689 i det Trondhjemske, d. 1757, blev 1714 Feltpræst, 1719 Slotspræst i Fredriksborg, i hvilken Stilling han virkede meget for Skolevæsenets Fremme, 1725 Hofprædikant og umiddelbart efter Kristian den sjettes Tronbestigelse Biskop i Kristiania. Her virkede han for en forbedret Ordning af Kathedralskolen, Hospitalet og andre Stiftelser, for Exorcismens Afskaffelse, Konfirmationens Indførelse m. m. Fra Kristiania forflyttedes han 1737 til Sjællands Bispedømme og blev 1738 Medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet. Han var en særdeles veltalende, myndig og virksom Mand og nød Anseelse for sin Begavelse og Lærdom.

Hersleb, Svend Borchmann, norsk Theolog, f. 1784 paa Helgeland, d. 1836, blev 1807 theologisk Kandidat ved Kjøbenhavns Universitet og ansattes s. A. ved det kgl. Bibliothek sammesteds. 1808 blev han Lærer ved Metropolitanskolen, 1813 Lektor og 1814 Professor i Theologi i Kristiania. Af hans Skrifter nævnes især hans Lærebøger i Bibelhistorien, som i lang Tid var meget benyttede i Skolerne.

Herstall, se Hérstal.

Hertford ell. **Herts**, Grevskab i England mellem Cambridge, Essex, Middlesex, Buckingham og Bedford, 29 Kv.mil stort, med 192,000 Indb. — Hovedstad Hertford, ved Floden Lea, med 8,000 Indb. og Handel med Korn og Malt.

Hertha, se Nerthus.

Hertug, tysk Herzog, lat. Dux (deraf fr. Duc), oprindelig en Hærfører, som valgtes for et helt Felttog, senere en arvelig eller valgt Fyrste over en større Folkestamme. Under Karl den stores Regjering blev Hertugernes Magt og Værdighed afstaffet, men efter hans Død opstod der igjen Hertuger, som gjennem Middelalderen var keiserlige Lensmænd og Statholdere. Kun i Tyskland har Hertugtitelen til den seneste Tid vedblevet at være forbunden med nogen politisk Betydning, medens den ellers har gaaet over til en blot og bar Adelstitel.

Hertz, Henrik, dansk Digter, f. 1798 af jødiske Forældre, d. 1870, studerede Retsvidenskaben og tog 1825 juridisk Embedseramen. 1824 havde han vundet Universitetets Prismedalje for en juridisk Opgave og 1826 vandt han en lignende for en æsthetisk. 1827 optraadte han med Komedien „Hr. Burckhart og hans Familie" samt Vaudevillen „Kjærlighed og Politi"; i de nærmest følgende Aar fulgte flere Vaudeviller og Lystspil, hvoriblandt „Amors Genistreger" (1830). Alle disse Arbeider udgaves anonymt, hvilket ogsaa var Tilfældet med de 1830 udkomne „Gjengangerbreve eller poetiske Epistler fra Paradis", et ypperligt, i Baggesens Manér skrevet Indlæg i Striden mellem Heiberg og Oehlenschlägers Beundrere („Soranerne"). Senere skrev han et stort Antal Arbeider for Scenen, mest Lystspil, der tildels er af stort Værd; han lagde overalt for Dagen en fin

Smag, et skarpt Blik for, hvad der tager sig ud paa Scenen, og slaaende Vittighed. Af hans Skuespil kan især fortjene at nævnes „Sparekassen", Tragedien „Svend Dyrings Hus", hvor han overførte den middelalderske Folkevises Tone og Form paa Dramaet, „Kong Renés Datter", „Ninon", „De Deporterede", „Den Yngste" og „Besøget i Kjøbenhavn". Han har ogsaa skrevet talrige lyriske Digte af stor Skjønhed og fint udarbeidet Form; som fortællende Digter har han bl. a. optraadt med de store Fortællinger „Stemninger og Tilstande" og „Johannes Johnsen". — Hans lyriske Digte udkom samlede 1850 og hans dramatiske Verker 1853.

Hertzberg, Nils, norsk Præst, f. i Finaas 1759, d. 1841, dimitteredes 1778 fra Bergens Skole til Universitetet i Kjøbenhavn, blev 1783 theologisk Kandidat, 1786 Sognepræst i Kvindherred og 1803 i Kinservig; 1810 blev han Provst i Hardangers Provsti, i hvilket Embede han forblev til sin Død. 1814 repræsenterede han Søndre Bergenhus Amt paa Storthinget. Han skrev et stort Antal Opsatser i forskjellige Blade og Tidsskrifter, saaledes bl. a. om en Række af ham anstillede meteorologiske og Barometer-Jagttagelser; endvidere udgav han et større Antal af sine Prædikener og oversatte Bretons „Excursions in New-South-Wales", hvortil han føiede en Fortale indeholdende hans Autobiografi. Nogle Ytringer i denne gav Anledning til Welhavens bekjendte Digt til Hertzberg.

Heruler ell. **Eruler**, en germanisk Folkestamme, som oprindelig boede ved Østersjøen, men senere optraadte spredt paa forskjellige Steder; de nævnes saaledes som Beboere af det Sorte Havs Kyster sammen med Goterne og som Deltagere i disses Tog tilsjøs i det 3die Aarh. e. Kr., senere som Attilas Undergivne og som Gepidernes Hjelpere ved Omstyrtelsen af Hunnernes Herredømme. I det 5te Aarh. deltog de i Sachsernes Plyndretog til de galliske Kyster og 476 i Odoakers Omstyrtelse af det vestromerske Rige. I Slutningen af det 5te Aarh. omtales de bosatte ved Theiß, hvor de blev overvundne af Longobarderne; derpaa fik en Del af dem af Keiser Anastasius 512 Tilladelse til at nedsætte sig sønden for Donau, hvor de senere understøttede Justinian mod Perserne, Vandalerne og Østgoterne. — Herulerne var bekjendte for sin Tapperhed og raa Vildhed og holdt længe fast ved Hedenskabet.

Hervor, i oldnordiske Sagn en Datter af Berserken Angantyr, efter hvis Død hun iført Mandsdragt og Rustning drog til hans Gravhøi og bemægtigede sig hans Sværd Tyrfing, som, naar det blottedes „trævede Blod". Efter at have draget om paa Vikingetog vendte hun tilbage og giftede sig med en Kongesøn. Hendes Søn Heidrek slægtede hende paa i Tapperhed og Vildhed; han forvistes af Faderen, fik af Moderen Tyrfing til Gave og dræbte dermed sin Broder Angantyr. Senere blev han Konge i Reidgotland, men dræbtes af sine Trælle med Tyrfing, da han havde truet Odin i menneskelig Skikkelse med Døden. — Sagnene om Hervor og Heidrek findes i „Hervarar saga ok Heiðreks konungs", forfattet i anden Halvdel af 13de Aarhundrede paa Island, men efter Digte og Sagn fra meget gammel Tid.

Herwarth von Bittenfeld, Karl Eberhard, preussisk Generalfeltmarskal, f. 1796, førte i Krigen med Danmark 1864 en Division og senere alle preussiske Tropper under Fredrik Karls Overkommando, deltog i Indtagelsen af Als og var derpaa en Tid Overstkommanderende i Slesvig og Holsten. 1866 anførte han den vestlige Del af Hæren i Bøhmen og udmærkede sig ved Königgrätz, blev 1870 Generalguvernør i det vestlige Preussen og 1871 Generalfeltmarskal. — Ogsaa hans Brødre Hans Herwarth v. Bittenfeld, f. 1800, og Friedrich Adrian Herwarth v. Bittenfeld, f. 1802, er preussiske Generaler.

Herwegh, Georg, bekjendt tysk Digter og Frihedsmand, f. 1817, d. 1875, studerede en Tid Theologi i Tübingen, men opgav snart dette og blev Medarbeider i Lewalds Tidsskrift „Europa" i Stuttgart. Senere reiste han til Schweiz, hvor han 1841 udgav sine „Gedichte eines Lebendigen", en Samling frisindede politiske Digte, som snart blev meget populære. Efter et Ophold i Paris gjorde han 1842 en Reise gjennem Tyskland, men blev s. A. forvist paa Grund af et mod hans Villie offentliggjort Brev, som han havde skrevet til Kongen af Preussen. Han vilde nu i Zürich udgive et frisindet Tidsskrift, men fik heller ikke Tilladelse til at opholde sig der, hvorefter han lod sig optage som Borger af Basel. Snart bosatte han sig imidlertid i Paris, hvor han omgikkes Heine, Béranger og George Sand, men især polske og russiske Flygtninge. Her udgav han ogsaa 1844 et nyt Bind af sine „Gedichte eines Lebendigen", hvilket dog ikke vakte saa megen Opmærksomhed som det første. 1848 gjorde han i Spidsen for en Skare franske og tyske Arbeidere et Indfald i Baden, men blev slaaet tilbage og reddede sig ved Flugten til Schweiz, hvorfra han snart vendte tilbage til Paris. Senere opholdt han sig afvexlende paa forskjellige Steder i Schweiz, Frankrige og Tyskland. Efter hans Død udkom en Samling af hans „Nye Digte" (Zürich 1877). Hans politiske Lyrik hører til det ypperste i sit Slags baade ved den høie Frihedsbegeistring, som gjennemtrænger dem, og ved hans store Herredømme over Formen. I hans senere Digte gjør ofte en pessimistisk Stemning sig gjeldende. Herwegh har ogsaa leveret en Oversættelse af Lamartines Verker samt af enkelte af Shakespeares Dramaer.

Herz, Henri, tysk Pianovirtuos og Komponist, f. 1806, studerede fra 1816 ved Konservatoriet i Paris, hvor han senere har boet, fraregnet den Tid, han har anvendt paa Koncertreiser i Europa og Amerika, hvor han overalt har høstet stort Bifald for sit Spil. I Paris har han i længere Tid eiet og bestyret en Pianofortefabrik og tillige meddelt Undervisning ved Konservatoriet. Hans Kompositioner frembyder adskilligt tiltalende, men er i det hele af mindre Betydning. Ogsaa hans Broder Jacques Herz, f. 1794, har optraadt som Pianist.

Herz, Henriette, f. 1764 i Berlin af jødiske Forældre, d. 1847, ægtede 15 Aar gammel Lægen Markus Herz, i hvis Hus snart alle Byens fremragende Mænd samlede sig, tiltrukne af hendes Skjønhed og Aandrighed. Navnlig stod hun i et hjerteligt Venskabsforhold til Schleiermacher; ogsaa Rahel, Elise v. der Recke med flere høit begavede

Damer hørte til hendes Vennekreds. Börne, som i sin Ungdom en Tid opholdt sig i hendes Hus, fattede en saa lidenskabelig Kjærlighed til hende, at han truede med at tage Livet af sig. Ogsaa efterat hun 1803 var bleven Enke vedblev hun at samle en rigt begavet Kreds om sig; men det gik tilbage med hendes Formuesomstændigheder, og hun maatte 1808 tage sin Tilflugt til nogle Venner paa Rügen. Hun fik nu Tilbud om at blive Opdragerinde for den senere Keiserinde af Rusland, men opfatte med at modtage dette Tilbud indtil 1817, da hun lod sig døbe. 1817—19 gjorde hun en Reise til Italien og levede senere som før i Omgang og Brevveksling med alle sin Tids fremragende Aander. I sine sidste Aar havde hun en Pension af Kongen af Preussen. Hun besad store Kundskaber og en sjelden Aandsdannelse, men manglede den produktive Kraft til selv at optræde i Literaturen. Hendes Indflydelse paa sin Omgangskreds var derimod af ikke liden Betydning for den tyske Literatur.

Herzberg, Ewald Friedrich, Greve, preussisk Statsmand, f. 1725, d. 1795, blev tidlig ansat i Udenrigsdepartementet, deltog 1745 i det brandenburgske Gesandtskab ved Keiservalget og blev senere Legationsraad. Under Fredrik den andens Regjering forfattede han de fleste Statsskrivelser og Krigserklæringer samt underhandlede ved flere Fredsslutninger. Ogsaa under Fredriks Efterfølger havde han en Tid stor Indflydelse, men tog 1791 sin Afsked, da Konventionen i Reichenbach blev sluttet i Uoverensstemmelse med hans Planer. Han gjorde sig som Kurator for Videnskabsakademiet fortjent af det tyske Sprog og den tyske Literatur, ligesom han stræbte at forbedre Folkeundervisningen og Skolelærernes Kaar.

Herzegovina (d. e. Hertuglandet), Bjergland paa Balkanhalvøen, begrændses i Nord og Øst af Bosnien, i Syd af Montenegro og i Vest og Sydvest af Dalmatien. Størrelsen er ca. 235 Kv.mil og Indbyggernes Antal ca. 186,000, hvoraf over tre Fjerdedele Kristne. — Hovedstad Mostar (s. d.). — Herzegovina optræder første Gang som særeget Land i det 9de Aarh. og beboedes da af indvandrede Serber, hvis Fyrste nominelt stod under Serbiens Overherredømme. Senere forenedes Landet nærmere med Serbien, kom derpaa under Bosnien og 1197 under den ungarske Konge. Efterat det endnu gjentagne Gange havde skiftet Herskere, kom det 1378 i Kongen af Bosniens Besiddelse og gaves af ham i Len til Vladko Chranitsch, hvis Søn Stefan Kosatsch 1441 fik Hertugtitel af den tyske Keiser. 1463 blev Landet skatskyldigt til Tyrkerne og maatte 1482 underkaste sig dem. Senere har der flere Gange fundet Opstande Sted, saaledes 1861 og 1875, hvilken sidste 1876 førte til, at Serbien og Montenegro erklærede Tyrkiet Krig; af denne udspandt sig igjen den russisk-tyrkiske Krig 1877—78, ved hvis Afslutning Herzegovina tilligemed Bosnien toges i Besiddelse og Forvaltning af Østerrige.

Herzen, Alexander, berømt russisk Forfatter, f. 1812, d. 1870, studerede i Moskau og paavirkedes af Hegels Filosofi, men især af den franske Socialisme. Dette gjorde ham mistænkelig i Regjeringens Øine, hvorfor han med flere af sine Studérkammerater 1834 fængsledes og forvistes, først til Vjätka, senere til Vladimir. 1839 blev han benaadet og ansat i et Regjeringskontor i Petersburg, hvorfra han senere forflyttedes som Regjeringsraad til Novgorod. 1842 tog han Afsked fra Statstjenesten og reiste 1847 til Udlandet, hvor han først opholdt sig i Italien, senere i Frankrige og Schweiz og endelig slog sig ned i London, hvor han oprettede et Trykkeri for russiske Skrifter, som paa Grund af sit Indhold ikke kunde udgives i Rusland. Allerede 1842 var han optraadt med et Skrift „Om Dilettantismen i Videnskaben", paa hvilket 1845—46 fulgte „Breve om Naturstudiet". Romanerne „Doktor Krupow" (1847) og „Hvem har Skylden?" (1848—51), hvori han med Held skildrede russiske Personer og Tilstande, gjorde hans Navn ikke lidet populært. Foruden flere andre Skrifter udgav han fra Genf sit Hovedverk, „Fra den anden Strandbred" (1850), hvori han kritiserede Revolutionen af 1848 fra et afgjort socialistisk Standpunkt. 1856 grundede han i London det russiske Blad „Kolokol" („Klokken"), gjennem hvilket han arbeidede for Livegenskabets Ophævelse og en Række andre Reformer; Bladet vandt i Rusland stor Udbredelse og Indflydelse. Af hans øvrige Skrifter fra hans Ophold i London kan nævnes „Ruslands sociale Tilstande" (1854), „Polarstjernen" (1—7 Bd., 1857—62, 8de Bd., 1868), „Keiserinde Katharina den andens Memoirer, forfattede af hende selv" (1859) m. fl. Da han under den polske Opstand 1863 afgjort tog Parti for Polakkerne, tabte han meget af sin Indflydelse i Rusland. 1865 flyttede han til Genf, hvor han en Tid udgav sit Blad paa Fransk; efterat han havde maattet opgive dette, tog han i de sidste Aar af sit Liv Ophold i Paris. — Hans Skrifter er gjennemtrængte af en varm Frihedskjærlighed og hører fra Formens Side til den nyere russiske Literaturs Mesterverker.

Herzogenbusch, holl. s'Hertogenbosch, fr. Bois-le-Duc, befæstet By og Hovedstad i den hollandske Provins Nordbrabant, ved Floderne Dommels og Aas Forening, har 25,000 Indb., en smuk Domkirke og flere Pragtbygninger samt livlig Industri og Handel.

Hers, 1) Prestegjeld paa Søndmøre, Romsdals Amt, bestaar af Sognene Hers og Lekanger. 2) Prestegjeld i Helgeland, Nordlands Amt, paa Øen af samme Navn.

Hesiodos, græsk Digter i det 8de eller 9de Aarh. f. Kr., var født i Askra i Bøotien; om hans Liv er kun enkelte upaalidelige Sagn opbevarede, saaledes at han engang indlod sig i en poetisk Væddekamp med Homer. Hans Grav vistes i Orkhomenos. Han synes at have grundet en hel ny Digterskole, som i Modsætning til Homer og hans Efterlignere var af udpræget didaktisk Karakter. Af Hesiodos's Verker er „Theogonien" det vigtigste; dette Digt er en Sammenstilling af de ældste Myther og Forestillinger om Gudernes Herkomst og Verdens Tilblivelse, men hidrører i den Form, hvori det nu foreligger, sikkerlig ikke fra Hesiodos alene. Hans andet Hovedverk, „Arbeider og Dage", giver paa Vers Regler for Agerbruget og de landlige Arbeider, for Husvæsenet og Opdragelsen, saavelsom Visdomsregler i Almindelighed. Ogsaa dette Digt foreligger nu tilsat med adskillige Bestanddele, som ikke oprindelig har tilhørt det.

Hesnæsøerne, en god og meget søgt Havn udenfor Grimstad. Her landede Kristjern den

anden 1531 paa sit Tog fra Nederlandene for at tilbageerobre Norge.

Hesperider, i de græske Myther Døtre af Natten, efter andre af Atlas og Hesperis, tænktes snart som tre, snart som fire eller syv. De bevogtede tilligemed den 100hovede Drage Ladon i sin Have de gyldne Æbler, som Hera ved sin Formæling med Zeus havde faaet til Gave af Gæa. Hesperidernes Have laa ifølge Hesiodos i det yderste Vesten.

Hesperien (Hesperia), „Aftenlandet", hos Grækerne Navn paa Italien, hos Romerne paa Spanien. — Hesperia er ogsaa Navn paa en Planetoide.

Hesperos, Aftenstjernen (Planeten Venus), kaldtes som Morgenstjerne Fosforus (lat. Lucifer), d. e. Lysbringer. Opdagelsen af, at Morgen- og Aftenstjernen er det samme Himmellegeme, tilskrives dels Pythagoras, dels Parmenides.

Hessen-Darmstadt, Storhertugdømme i det tyske Rige, 139 Kv.mil stort, med 884,000 Indb., bestaar af to adskilte Dele, af hvilke den nordligste udgjør Provinsen Øvrehessen og helt omsluttes af preussiske Besiddelser, medens den sydligste, som omfatter de af Rhinen adskilte Provinser Starkenburg og Rhinhessen, i Nord begrænses af Preussen, i Øst af Baiern og Baden, i Syd af Baden og i Vest af Rhinpfalz og Rhinpreussen. Øvrehessen er for det meste bjergfuldt; det samme er Tilfældet med den østlige Del af Starkenburg, medens det nordlige og vestlige af samme Provins er Sletteland. Rhinhessen er bakket, men mangler større Højdedrag. Klimatet er forskjelligt, mildest i Egnene ved Rhin og Main. Vasdragene i Hessen hører til Rhinens og Wesers Flodsystemer. Jordbunden er i det hele frugtbar; ca. 50 % af den er Agerland, 13 % Eng, 31 % Skov og ca. 1½ % Vinbjerge. Agerdyrkningens vigtigste Produkter er Korn, Rodfrugter, Raps, Lin, Tobak og Vin; Kvægavlen er betydelig og omfatter især Hornkvæg. Bergværksdriften (i Øvrehessen) leverer Brunkul, Jern, Mangan og Salt. Industrien, som har sit Hovedsæde i Mainz og Offenbach, omfatter især Fabrikation af Skind og Lædervarer, Møbler, Tobak og Cigarer, Maskiner, kemiske Præparater, Øl, Klæde osv. Handelen er især livlig i Mainz. Af Jernbaner findes ca. 103 Mil, mest Privateiendom. — Af Befolkningen bekjender ca. 68 % sig til den evangeliske og 28 % til den romersk-katholske Kirke; af Jøder findes ca. 3 %. Skolevæsenet er vel indrettet; for den høiere Undervisning findes et Universitet (i Gießen), 6 Gymnasier, 11 Realskoler, et Polyteknikum (i Darmstadt) og et Præsteseminarium. Ved to Skolelærerseminarier uddannes Lærere for de talrige Folkeskoler. — Hessen-Darmstadt er ifølge Forfatningen af 17de Decbr. 1820 et konstitutionelt og arveligt Monarki. Nationalforsamlingen er delt i to Kammere; første Kammer bestaar af den høiere Adel, en katholsk og en protestantisk Geistlig, Universitetets Kansler, to valgte Repræsentanter for den lavere Adel samt 12 af Storhertugen paa Livstid udnævnte Medlemmer; andet Kammer bestaar af 10 Repræsentanter for de større Byer samt 40 for de mindre Byer og Landdistrikterne, hvilke vælges paa 6 Aar ved indirekte Valg. Retspleien er offentlig og mundtlig; Edsvorneretter finder Sted, og den øverste Domstol er Overappellations- og Kassationsretten i Darmstadt. — Statens Indtægter udgjorde i Gjennemsnit for hvert af Aarene 1876—78 ca. 22½ Mill. Mark, Udgifterne ca. 20¼ Mill. Mark; Statsgjelden beløber sig med Fradrag af Statskassens Aktiva til noget over 4 Mill. Mark. Armeen udgjør en Del af den preussiske og bestaar af 4 Infanteriregimenter, to Dragonregimenter, et Feltartilleriregiment og et Trænkompagni. Til det tyske Riges Forbundsraad sender Hessen-Darmstadt 3 og til Rigsdagen 9 Medlemmer. — Landets 3 Provinser inddeles i 18 Kredse; Hovedstad Darmstadt (s. d.). — Hessen-Darmstadts Historie begynder med Filip den høimodiges Død 1567 og den ifølge hans testamentariske Bestemmelse stedfundne Deling af Hessen mellem hans 4 Sønner, af hvilke den yngste, Georg den første (f. 1547, d. 1596), grundede den hessen-darmstadtske Linie. Baade under ham og under hans Søn, Ludvig den femte (f. 1577, d. 1626), udvidedes Hessens Grændser; den sidstnævnte indførte desuden Primogenituret (s. d.) og oprettede Universitetet i Gießen. Georg den anden (f. 1605, d. 1661) havde at kjæmpe med mange Vanskeligheder som Følge af Trediveaarskrigen; efter den vestfalske Fred gjorde han meget for Landets Opkomst og især for Skolevæsenet. Ludvig den sjette (f. 1630, d. 1678) var en ivrig Befordrer af Videnskab og Kunst og udstyrede Universitetet i Gießen med rige Dotationer. Under Ernst Ludvig (f. 1667, d. 1739) herjedes Landet af franske Hære, og Finanserne kom ogsaa i Uorden ved hans luxuriøse Hofhold. Tilstanden forbedredes ikke under Ludvig den ottende (f. 1691, d. 1768), i hvis Regieringstid Stridighederne med Kassel om Arvefølgen i Grevskabet Hanau bragtes tilende og Lichtenberg erhvervedes. Ludvig den niende (f. 1719, d. 1790) søgte at raade Bod paa Finansnøden ved at sætte Friherre v. Moser i Spidsen for Forvaltningen, men hans Reformer blev kun delvis gjennemførte. Ludvig den tiende (f. 1753, d. 1830) tabte 1801 ved Freden i Luneville en Del af Lichtenberg og 1803 flere andre Strækninger af sit Land; til Erstatning fik han Hertugdømmet Vestfalen samt Dele af Kurmainz og af Erkestiftet Worms. Efter at være indtraadt i Rhinforbundet antog han 1806 Titel af Storhertug og kaldte sig som saadan Ludvig den første. 1813 sluttede han sig til de Allierede, tabte 1814 Vestfalen, men fik til Erstatning Rhinhessen og gav 1820 Landet en ny Repræsentativforfatning. Ludvig den anden (f. 1777, d. 1848) havde Stridigheder med Landdagen og maatte 1848 love at give Pressefrihed, Edsvorneretter m. m. Ludvig den tredie (f. 1806, d. 1877), som i det sidste Aar før Faderens Død havde været Medregent, maatte give en frisindet Valglov og tiltræde det nordtyske Forbund, men sluttede sig 1850 til Østerrige, gjenindførte 1856 den gamle Forfatning og regjerede i reaktionær Aand. 1859 tiltraadte han mod Landdagens Villie Würzburgerforbundet og deltog 1866 i Krigen mod Preussen, men maatte afstaa flere Landstrækninger. Efterat han 1871 havde sluttet sig til det tyske Rige, fik hans reaktionære Minister Dalwigk Afsked, og flere Reformer indførtes. 1877 efterfulgtes han af sin Broderson Ludvig den fjerde (f. 1837).

Hessen-Homburg, tidligere tysk Landgrevskab, 5 Kv.mil stort, med 27,500 Indb., var oprindelig en Del af Hessen-Darmstadt og kom 1596 til Fredrik den første (d. 1638), en yngre Søn af Georg den første. 1806 blev Landgrevskabet mediatiseret og indlemmet i Hessen-Darmstadt, men gjenoprettedes 1815 som egen Stat og indtraadte 1817 i det tyske Forbund. Efterat Fyrstehuset 1866 var uddød, faldt Landet til Hessen-Darmstadt, som imidlertid s. A. maatte afstaa det til Preussen; nu udgjør det en Del af Provinsen Hessen-Nassau.

Hessen-Kassel (Kurhessen), tidligere tysk Kurfyrstendømme i det vestlige Tyskland, 172 Kv.mil stort, med 715,000 Indb., blev 1567 et eget Landgrevskab under Filip den høimodiges Søn Vilhelm den fi[illegible]e, den vise (d. 1592). Dennes Søn Moritz (d. 1632) gik over til den reformerte Kirke og nedlagde 1627 Regjeringen; hans Søn Vilhelm den femte (d. 1637) indførte Primogenituret, understøttede de Svenske i Trediveaarskrigen og døde i Rigets Akt. Vilhelm den sjette (d. 1663) fik ved den vestfalske Fred det meste af Grevskabet Schaumburg og Abbediet Herzfeld. Hans Søn Vilhelm den syvende døde smindreaarig 1670 og efterfulgtes af sin Broder Karl (d. 1730), som regjerede længe og dygtig. Hans Søn Fredrik den første (d. 1751) blev 1720 ved sit Giftermaal med den svenske Dronning Ulrike Eleonore Konge i Sverige; da han 1720 arvede Hessen-Kassel, lod han dette bestyre af sin Broder Vilhelm, der 1751 efterfulgte ham som Vilhelm den ottende (d. 1760); han deltog som Preussens og Englands Forbundsfælle i Syvaarskrigen. Hans Søn Fredrik den anden (d. 1785) gik over til Katholicismen og tjente store Summer paa at udleie sine Soldater til Englænderne i den nordamerikanske Krig. Vilhelm den niende (d. 1821) gik ved den franske Revolutions Udbrud over fra at hylde liberale Anskuelser til den yderste Konservatisme. 1803 blev han Kurfyrste og kaldte sig nu Vilhelm den første; 1806 blev hans Land indlemmet i Kongeriget Vestfalen, men blev 1815 igjen selvstændigt, og han regjerede nu paa den mest egenmægtige Maade uden at tage Hensyn til Landdagen, som han fra 1816 ikke engang indkaldte. Vilhelm den anden (d. 1847) fortsatte Faderens vilkaarlige Regjering og negtede at give en Forfatning. Dette i Forbindelse med hans forargelige Privatliv førte 1830 til Uroligheder, som nødte ham til delvis at give efter for Folkets Krav; 1831 udstedtes en frisindet Forfatning; Kurfyrstens Søn Fredrik Vilhelm blev Medregent og snart Landets egentlige Styrer. Han kom i Strid med Landdagen og fik ved Hassenpflugs Hjelp Forfatningen indskrænket til et tomt Skin; da han ved Faderens Død blev Kurfyrste, søgte han forgjeves at faa Forfatningen omstyrtet og maatte 1848 give Pressefrihed og indvilge i flere Reformer. 1850 kom imidlertid Hassenpflug igjen til Roret, Landdagen opløstes, og Kurfyrsten paakaldte Forbundsdagens Understøttelse. Østerrigske, baierske og preussiske Tropper rykkede ind i Landet, en streng Reaktion indtraadte, og 1852 udstedtes en ny Forfatning. Efter mangehaande indre Stridigheder nødtes Kurfyrsten 1862 ved Preussens Indflydelse til at gjenoprette Forfatningen af 1831; da han imidlertid afslog videre Reformer og var fiendtlig stemt mod Preussen, blev Forholdet mellem ham og Landdagen ikke synderlig bedre. 1866 sluttede han sig til Østerrige mod Preussen, og Følgen deraf var, at Landet s. A. besattes af preussiske Tropper og indlemmedes i Preussen. Siden 1868 udgjør det en Del af Provinsen Hessen-Nassau.

Hessen-Nassau, preussisk Provins, oprettet 1868, bestaar af Hessen-Kassel, Hessen-Homburg, det forhenværende Hertugdømme Nassau, Frankfurt am Main og nogle Strækninger, som tidligere har tilhørt Baiern og Storhertugdømmet Hessen-Darmstadt. Størrelsen er 284 Kv.mil og Indbyggerantallet henved 1½ Million.

Hessisk Flue (Cecidomyia destructor), en Art Galmyg, hvis Larve angriber de unge Hvedestraa og ofte kan anrette betydelige Ødelæggelser. Den er udbredt over hele Mellemeuropa.

Heste (Equidæ), eneste Familie af de Enhovede Orden. Hesten adskiller sig fra alle andre Hovpattedyr derved, at der paa hver Fod kun findes én udviklet Taa, som er omsluttet af en stærk Hov. Kindtænderne er skilte fra Fortændерne ved et aabent Mellemrum, da enten Hjørnetænderne mangler (hos Hopperne), eller er meget smaa (hos Hingsterne). Hovedet er langstrakt og Ørene let bevægelige, Halsen forsynet med en Manke (Man) og Halen langhaaret. Farven saavelsom Størrelsen er meget afvexlende. Næringen bestaar udelukkende af Planteføde. Foruden Æslet, Zebraen, Kvaggaen og Dsjigataien hører til Hestefamilien den almindelige Hest (Equus caballus), som er et af de nyttigste Husdyr. I Historien omtales Hesten først i Ægypten. Det antages, at mellemasiatiske Folkeslag først har befattet sig med Tæmning af Heste. De Folk, der fra Asien drog ind i Europa, førte Hesten med sig som Ridedyr. Da man lod dem græsse i Frihed og i Flokke, tog mange Flugten og forvildede sig. Til Amerika er Hesten indført af Europæerne. Med Undtagelse af Polarlandene findes den nu tam over hele Jorden og er et af Menneskets vigtigste Husdyr, idet den anvendes som Træk- og Lastdyr. Ogsaa paa anden Maade er den af stor Nytte, idet Huden anvendes til Læder, Hale- og Mankehaarene til Violinbuer, til Krølhaar osv., Hovene og Knoklerne benyttes af Dreierne, Kjødet er tjenligt til Fødemiddel. Af Hesteracer kan nævnes: Den arabiske, der ansees som den smukkeste og mest værdifulde; Hingste, indførte til Europa er blevne betalte med flere tusender af Pund Sterling. — Den engelske Væddeløbshest (Fuldblodshest) er fremkommen ved Parring mellem den arabiske og engelske Hest. — Den tartariske Hest, i Tartariet og Ungarn, er liden med lang Manke. — Den norske (Fjordhest) og den islandske Hest er smaa, stærke Dyr, der udmærker sig ved sin Haardførhed. — Paa Mellemasiens Stepper lever den vilde Hest eller Tarpanen, der adskiller sig fra den tamme ved sit tykke Hoved med stærkt tilbagebøiet Pande, fine spidse, noget hængende Øren og sin korte, krusede Manke. — Hestefod, en Misdannelse af Foden hos Mennesket, ved hvilken Fodsaalen vender bagtil og opad. — Hestegang, Gangspil, indrettet for at benytte Hestekraft til at sætte Maskiner i Bevægelse, kan enten være af Træ, og er da oftest

afstaaende, eller af Jern og transportabelt. — Hestekraft, se Kraft.

Hestebønne, se Vikke.

Hestehale (Hippuris vulgaris), Plante af Vandspirenes Familie, med horizontal, ledet Rodstok, udelt, hul og ledet Stilk af ½—1 Fods Høide, kransstillede, linieformede Blade, smaa firdelte Blomster med 1 Støvdrager, utydeligt Bæger og nødagtig Frugt. Den findes vildtvoxende i Norge lige til Nordkap og Vadsø.

Hestehov (Tussilago Farfara), Plante af de Kurvblomstredes Familie, med rundagtig hjerteformede, paa Undersiden hvidlodne Blade, som først udvikler sig efter Blomstringen, og kvartérhøie Blomsterskafter med en enkelt gul Blomsterkurv, hvis Randblomster er smalt tungeformede. Hestehov voxer paa Lerbund, lige til Porsanger, Tana og Sydvaranger; den hører til de tidligstblomstrende Vaarplanter og er et meget besværligt Ugræs paa Agre og i Haver.

Hestekastanie (Æsculus), omfatter store Træer med stilkede og koblede Blade og store, opretstaaende, pyramideformede Blomsterklaser. — Den almindelige Hestekastanie (Æ. Hippocastanum), har smukke hvide Blomster med røde og gule Pletter og en pigget, trerummet Kapselfrugt. Den hører hjemme i Asien, men plantes hyppigt i hele Europa, i Norge saa langt nord som til det sydlige Nordland; den bruges især hyppigt til Alléer. — Et Par amerikanske Arter, Æ. rubra med røde og Æ. flava med gule Blomster, plantes den senere Tid ofte i Europa.

Hestespreng (Allosurus crispus), en 3—12 Tommer høi Bregne med tredobbelt finnet, i Omrids trekantet Løv, hvis Smaafinner er høiede tilbage over Frugthobene lige til Midtnerven. Vildtvoxende hist og her lige til Øst-Finmarken. Paa flere Steder i Bergens Stift tror man, at denne Plante er giftig, især for Heste (heraf Navnet), men dette er dog ikke godtgjort.

Hestia, lat. Vesta, se Gudelære, den græske. — Hestia er ogsaa Navn paa en Planetoide.

Hestmandøen, Ø i Lurø Prestegjeld, Nordlands Amt, er mærkelig ved den høie Fjeldtind, Hestmanden, der set i Frastand har megen Lighed med en Rytter tilhest.

Hesykhios, græsk Grammatiker fra Alexandria i det 4de, efter andre i det 6te Aarh. e. Kr., skrev et græsk Lexikon, som endnu er opbevaret.

Heß, Heinrich Hermann Joseph, Friherre, østerrigsk Feltherre, f. 1788, d. 1870, indtraadte 1805 i Armeén, gjorde Felttogene 1813—14 med, blev 1831 Generalstabschef i Italien, var 1848—49 Radetzkys Stabschef i Krigen med Sardinien, blev 1850 Keiserens Generalstabschef, 1859 Feltmarkal og 1861 paa Livstid Medlem af Herrehuset.

Heß, Karl Adolf Heinrich, tysk Maler, f. 1769, d. 1849, vandt især Ry for Slagbilleder og Fremstillinger af Heste. — Karl Ernst Christoph Heß, f. 1755, d. 1828, var en bekjendt Kobberstikker. — Hans Søn Peter Heß, f. 1792, d. 1871, deltog 1815 i Krigen med Frankrige og gjorde Udkast til flere Billeder af de under denne stedfundne Slag. Senere gjorde han forskjellige længere Reiser og erhvervede sig Berømmelse som en udmærket Slagmaler. Han havde især sin Styrke i Kompositionen og i den yderst fuldendte Udførelse. — Foregaaendes Broder Heinrich Maria von Heß, f. 1798, d. 1863, studerede Malerkunsten under Veiledning af sin Fader og senere ved Akademiet i München, hvor han 1826 blev Professor. Han leverede en Række storartet komponerede historiske og religiøse Billeder, baade i Fresko og Olie; ogsaa som Portrætmaler nød han stor Anseelse. — En tredie Broder, Karl Heß, f. 1801, d. 1874, uddannede sig i München og forsøgte sig først som Historiemaler, men gik snart over til Genren, inden hvilken han især vandt Bifald for sine karakteristiske og smukke Fremstillinger af det idylliske Landliv.

Heterodox, gr., „anderledes troende", afvigende fra den anerkjendte og fastsatte kirkelige Lære (modsat orthodox). — Heterodoxi, Antagelsen af Meninger, som staar i Strid med den fastsatte kirkelige Lære.

Heterogen, uensartet.

Hetiter, Hets Børn, paa Ægyptisk Khet ell. Kheta, en af de 7 kana'anitiske Stammer, boede fra gammel Tid i og omkring Hebron og stod i et venskabeligt Forhold til Abraham. Senere dreves de af Anakiterne længere mod Nord og havde baade før og efter Israeliternes Indvandring fra Ægypten flere Smaariger i Orontes's Dalføre, hvilke rimeligvis dannede et Forbund.

Hetland, Prestegjeld ved Stavanger, bestaar af Frue Sogn, Riskekverven og Randeberg.

Hetman, Ataman, Titel for Kosakernes Overhoved.

Hetsch, Gustav Friedrich, dansk Arkitekt af tysk Herkomst, f. 1788, d. 1864, studerede i Paris og senere i Rom, kom 1815 til Kjøbenhavn og ansattes som Lærer ved Kunstakademiet; 1822 blev han Professor. Han var en ypperlig Lærer, men byggede selv ikke meget; han har bl. a. opført den katholske Kirke og den jødiske Synagoge i Kjøbenhavn.

Hettesveinerne, under Borgerkrigene i Norge Navnet paa det Parti, som sluttede sig til Olav, Datterson af Eystein Magnusson, for at bekjæmpe Magnus Erlingsson.

Hetting, Magnus Gabriel, f. i Overhalden 1811, tog 1842 juridisk Examen og ansattes senere ved Toldvæsenet. Da man i 50aarene begyndte at virke for Ferskvandsfiskeriernes Opkomst i Norge, blev han 1855 udnævnt til Fiskeriinspektør, hvilken Stilling han indehavde til 1874, da han paa Ansøgning fik Afsked. Han har med levende Interesse virket for at indføre en mere rationel Drift af Ferskvandsfiskerierne og udbrede Kjendskab til kunstig Fiskeudklækning, og det skyldes for en stor Del ham, at flere norske Vasdrag, som i Tidernes Løb var blevne saagodtsom fisketomme, igjen har hævet sig til gode Fiskepladse. Ved Siden af sin rent praktiske Virksomhed i denne Sags Tjeneste har han ogsaa leveret Udkastene til en Række Lovbestemmelser vedkommende Ferskvandsfiskerierne, hvilke vedtoges, medens han var Fiskeriinspektør. Han har ogsaa ellers optraadt som Forfatter inden sit Fag.

Hettner, Herman Julius Theodor, berømt tysk Kunst- og Literaturhistoriker, f. 1821, studerede 1838—43 i Berlin, Heidelberg og Halle Filologi og Filosofi og bereiste 1844—47 Italien. 1847 blev han Docent i Heidelberg, 1851 extraordinær Professor i Jena og 1855 Professor ved Kunst-

akademiet i Dresden og Direktør ved Antiksamlingen sammesteds. Senere har han foretaget udstrakte Reiser og navnlig ofte besøgt Italien. Hans Hovedverk er „Det 18de Aarhundredes Literaturhistorie" (6 Bd., 1856—70), som i sin første Del behandler den engelske Literatur fra Restaurationen til Midten af det 18de Aarh., i den anden Frankriges Literatur i det 18de Aarh. og i den tredie den tyske Literatur fra den vestfalske Fred til Goethes Død. Dette Verk har skaffet ham megen Anerkjendelse baade for Skarpsindighed og udmærket Fremstillingsevne. Desuden har han bl. a. skrevet „Den romantiske Skole i dens indre Sammenhæng med Goethe og Schiller" (1850), „Det moderne Drama" (1852), „Det kongelige Gibsafstøbningsmuseum i Dresden" og „Zwingeren i Dresden" (1874).

Hetærer, egentlig Veninder, hos Grækerne Kvinder, som levede i friere Forbindelser med Mænd. De skal først være forekomne i Korinth, hvor deres Næringsvei endog stod i Forbindelse med den religiøse Kultus; senere fandtes de navnlig ogsaa i Athen. Mange af dem udmærkede sig ved Aandrighed og Dannelse og talte derfor de mest udmærkede Mænd blandt sine Tilbedere, saaledes Aspasia, som stod i Kjærlighedsforbindelse med Perikles og gjennem ham endog udøvede politisk Indflydelse. Hetærernes Levemaade og Mændenes Forhold til dem har afgivet det vigtigste Stof til den saakaldte nyere attiske Komedie.

Hetæri, det hemmelige politiske Forbund, som omkring Midten af det 18de Aarh. stiftedes af Grækeren Konstantinos Rigas med Grækenlands Befrielse fra Tyrkiets Herredømme til Formaal. Det opløstes efter Stifterens Henrettelse 1798. — 1813 dannedes et nyt Hetæri, „Musavennernes Samfund" med videnskabelige Formaal; med dette forvexledes ofte et andet nyt Hetæri, som oprettedes 1814 i Odessa af Skufos og Xanthos og var af politisk Art og hemmeligt. Det ophørte med Opstanden i 1821.

Heuch, Johan Kristian, norsk Geistlig, f. 1838, blev theol. Kand. 1861 og Præst 1865, udnævntes 1875 til Lærer ved det praktisk-theologiske Seminarium ved Universitetet i Kristiania og 1880 til Sognepræst for Uranienborgs Menighed sammesteds. Han hører til den norske Kirkes mere begavede Theologer. Sammen med Prof. F. W. Bugge har han siden 1875 redigeret „Luthersk Ugeskrift" (tidligere Luth. Kirketidende), hvori han har leveret en stor Del værdifulde Artikler om Dagens kirkelige Spørgsmaal, af hvilke Artikler flere er udkomne i særskilte Aftryk.

Heuglin (udt. Høiglin), Theodor von, tysk Opdagelsesreisende, f. 1824, d. 1876, studerede Naturhistorie og Farmaci og foretog flere Reiser i Europa, gik 1850 til Ægypten og blev 1852 Sekretær hos den østerrigske Konsul i Khartum. Kort efter foretog han en Reise til Abessinien, hvorfra han medbragte et rigt Udbytte af naturhistoriske Gjenstande. Reisen har han beskrevet i et interessant Verk. Senere gjorde han en Række Reiser i Ægypten, Abessinien og Sudan; 1861—62 ledede han den Expedition, som udsendtes for at opsøge Eduard Vogel. Paa alle sine Reiser gjorde han vigtige videnskabelige Jagttagelser, navnlig i zoologisk Retning, og erhvervede betydelige naturhistoriske Samlinger. Hans Skildringer af sine Reiser hører til det bedste i sit Slags. 1870 besøgte han med Grev Zeil Spitsbergen og 1871 Novaja Semlja, hvorfra han ogsaa medførte rige Samlinger.

Heun (udt. Høin), Karl Gottlob Samuel, tysk Forfatter under Pseudonymet H. Clauren, f. 1771, d. 1854, skrev talrige Fortællinger, som ved sin sentimentale Slibrighed for en Tid vandt en stor Læsekreds. Hans Anseelse sank dog snart, navnlig ved Hauffs Parodi „Manden i Maanen" med den vedføiede „Kontroversprædiken", og han er nu at betragte som glemt.

Heusde, Philip Wilhelm van, fremragende hollandsk Humanist, f. 1778, d. 1839 som Professor i Utrecht, behandlede i sine Skrifter navnlig Platon. — Hans Søn Johann Adolf Charles van Heusde, f. 1812, siden 1847 Professor i Groeningen, er en ansét Filolog.

Hevelius, egentlig Hewel eller Hewelke, Johannes, tysk Astronom, f. 1611, d. 1688, blev 1651 Raadsherre i Danzig. Han byggede sig et eget Observatorium, som han for det meste selv forsynede med Instrumenter; ligeledes anlagde han i sit Hus et Trykkeri, hvor de fleste af hans Skrifter blev trykte. Han havde især sin Styrke i de praktiske Jagttagelser; hans „Selenographia" (Beskrivelse over Maanen) har endnu tildels Værd.

Heves, Komitat i Ungarn, i Øst for Pest, 120 Kv.mil stort, med 333,000 Indb.

Hevne, Præstegjeld i Søndre Trondhjems Amt, beliggende om den 4 Mil lange Hevnefjord, bestaar af Sognene Hevne og Vinje.

Hexaeder, gl., Polyeder, begrændset af 6 Planer. Det regulære Hexaeder kaldes Terning eller Kubus og er begrændset af 6 Kvadrater.

Hexagon, gr., Sexkant. — Hexagonalt System, se Krystaller.

Hexameter, gr., Vers, som bestaar af sex Fødder, af hvilke de fem første er Daktyler, den sidste en Trokhæ eller Spondæ. Istedenfor de fire første Daktyler, sjeldnere istedenfor den femte, kan en Spondæ indsættes. Schemaet for Hexametret bliver saaledes:

— ⏑⏑ | — ⏑⏑ | — ‖ ⏑⏑ | — ⏑⏑ | — ⏑⏑ | — ⏑

Hexametret stammer fra Grækerne, i hvis episke Poesi det allerede brugtes i den forhistoriske Tid; gjennem Ennius forplantedes det til Romerne, og i senere Tider har omtrent alle moderne Literaturer søgt at tilegne sig det, med størst Held maaske den tyske.

Hexer, ifølge tidligere Dages Overtro Kvinder, som paa Grund af en med Djævelen ingaaet Pagt havde Magt til at skade Mennesker og Dyr og i det hele taget paa overnaturlig Maade gjøre ondt. Troen paa Hexer er inden den kristne Kirke temmelig gammel og udviklede sig især i de Lande, hvor der endnu havde holdt sig Spor af den hedenske Kultus, og hvor de hedenske Guder endnu betragtedes som existerende i Egenskab af onde Aander. Da Inkvisitionen indførtes, fik den det Hverv at opspore, dømme og straffe Hexer og Hexemestre, hvis Forbrydelse jevnlig sattes i Forbindelse med Kjætteri. Hexeprocesserne billigedes 1484 veg en Bulle fra Pave Innocens den ottende, og kort efter (1489) gav i Tyskland Krämer og Sprenger i sin „Hexehammer" („Malleus maleficarum") formelige Regler for Fremgangsmaaden i saa-

danne Processer. Naar nogen var mistænkt for Hexeri, søgte man i Regelen ved Pinsler at faa Vedkommende til at bekjende; Straffen var gjerne at blive levende brændt. Hexeforfølgelserne gik i sin Tid over hele Europa som en Epidemi og krævede talløse Ofre; ogsaa i de nordiske Lande var Henrettelser af Hexer ikke sjeldne. Saaledes brændtes 1670 i det Trondhjemske en Kone, Lisbet Nypen, som Hex. Allerede i det 16de Aarh. hævede sig enkelte Stemmer mod dette af Overtro fremgaaede Barbari, men sit Dødsstød fik Hexeforfølgelserne først gjennem Balthasar Bekkers og Thomasius's Skrifter i Slutningen af det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarh. 1782 blev i Glarus i Schweiz den sidste Hex henrettet. Troen paa Hexeri har imidlertid i Forbindelse med anden Overtro holdt sig paa enkelte Steder lige til vore Dage.

Hexemel, se Kraakefod.

Heyden, Jan van der, hollandsk Maler, f. 1637, d. 1712, uddannede sig mest paa egen Haand. Han malede helst Byer, Landsbyer og enkelte Bygninger, som han fremstillede med en høi Grad af Finhed og Naturtroskab. Til flere af hans Billeder har Adrian van der Velde malet Staffage.

Heydt, August von der, preussisk Statsmand, f. 1801, d. 1874, uddannede sig som Kjøbmand og overtog senere sammen med sine Brødre Faderens Bankierforretning i Elberfeld. 1847 blev han Medlem af den forenede Landdag og indtraadte 1848 som Handelsminister i det Brandenburg-Manteuffelske Kabinet. 1851 blev han tillige Chef for den preussiske Bank. 1862 blev han Finansminister, fra hvilken Stilling han dog s. A. trak sig tilbage, da Bismarck blev Førsteminister; 1866—69 var han igjen Finansminister og udførte bl. a. det vanskelige Hverv uden Laan at skaffe Midler til Preussens Krig med Østerrige.

Heyne, Christian Gottlob, berømt tysk Filolog, f. 1729, d. 1812, studerede i Leipzig og blev 1753 ansat ved Grev v. Brühls Bibliothek i Dresden; her traf han sammen med Winckelmann, med hvem han senere stadig stod i Forbindelse. 1763 kaldtes han til Professor i Göttingen, hvor han vedblev at virke til sin Død. Han indlagde sig stor Fortjeneste af den klassiske Filologis og Arkæologis Studium og var en overordentlig begavet Lærer. Foruden textkritiske Udgaver af klassiske Forfattere, deriblandt Tibull, Vergil, Pindaros og Homer, udgav han en Række skarpsindige Smaaafhandlinger, der er samlede under Titelen „Opuscula academica" (6 Bd., 1785—1812).

Heyne, Moritz, tysk Filolog, f. 1837, studerede i Halle under Pott og Leo, blev 1864 Docent og 1869 Professor sammesteds og kaldtes 1870 som Wackernagels Efterfølger til Basels Universitet. Hans Virksomhed har hovedsagelig været rettet paa de germaniske Sprogs Studium; han har bl. a. udgivet flere ældre germaniske Sprogmindesmærker, „De gammelgermaniske Dialekters Lyd- og Bøiningslære", en Oversættelse af Beowulf m. m. Siden 1867 har han arbeidet med paa Fortsættelsen af Grimms „Deutsches Wörterbuch".

Heyse, Johann Christian August, tysk Skolemand og Forfatter, f. 1764, d. 1829, udgav flere tyske Grammatiker, en Fremmedordbog samt Skrifter for Ungdommen. — Hans Søn Karl Wilhelm Ludvig Heyse, f. 1797, d. 1855, blev 1827 Docent og 1829 Professor i Berlin. I Begyndelsen studerede han fortrinsvis de gamle Sprog, men lagde sig senere især efter det tyske Sprogstudium. Foruden en ny Udgave af Faderens Fremmedordbog samt en udførlig tysk Sproglære udgav han „Haandordbog over det tyske Sprog" (3 Bd., 1833—49), til hvilken der allerede var gjort Forarbeider af Faderen. Hans i videnskabelig Henseende betydeligste Verk er imidlertid „Sprogvidenskabens System", som efter hans Død udgaves af Steinthal 1856. — Hans Søn Johann Ludwig Paul Heyse, f. 1830, er en af Tyskl ands mest fremragende nyere Digtere. Han studerede fra 1847 klassisk Filologi i Berlin, men ombyttede 1849 dette Fag med romansk Filologi, som han lagde sig efter i Bonn under Diez's Veiledning. Efter sin Doktorpromotion 1852 gjorde han en Reise til Schweiz og Italien, hvor han i Bibliothekerne studerede ældre romanske Sprogmindesmærker. Allerede 1850 havde han optraadt som Digter med Tragedien „Franceska af Rimini"; 1852 udgav han to Noveller paa Vers, „Brødrene" og „Urica" og 1854 en Samling andre Digtninger, som vakte adskillig Opmærksomhed. Fra 1854 har han levet i München, udelukkende beskjæftiget med literære Arbeider. Af hans Verker har hans Noveller paa Prosa og Vers, udkomne i talrige Samlinger, vundet mest Bifald; blandt hans øvrige Digtninger kan især fremhæves de to store Romaner „Verdens Børn" og „I Paradiset", Digtet „Thekla", Dramaerne „Elisabeth Charlotte", „Greverne af Esche", „Sabinerinderne", „Maria Moroni", „Hadrian", „Hans Lange" m. fl. Heyse er en fin Kunstneraand med stærkt udpræget Sans for Formfuldendthed; flere af hans Noveller kan opstilles som Mønstre paa Herredømme over Stoffet, Finhed og Skarphed i Skildringen og Elegans i Udtrykket. Ogsaa hans Vers er af en sjelden Ynde og Velklang. Som grundig Kjender af de romanske Sprog og Literaturer har han optraadt med flere Oversættelser fra Italiensk og Spansk samt udgivet en fortræffelig Anthologi af nyere italienske Digteres Arbeider. Sine „Samlede Verker" har han udgivet i 10 Bd., 1871—73.

Heywood (udt. Hevud), By i det engelske Grevskab Lancashire, 2 Mil nord for Manchester, med 22,000 Indb. og Jern- og Bomuldsindustri.

Hiatus, lat., Aabning, Spalte, i Grammatiken og Metriken et Sammenstød af to Stavelser, af hvilke den første ender og den anden begynder med en Vokal. I flere Sprog føles et saadant Sammenstød som haardt og ildeklingende og undgaaes derfor ved Sammentrækning eller Elision.

Hibernia, de gamle Romeres Navn paa Irland.

Hickory (Carya), en Planteslægt, der hører til samme Familie som Valnøddetræet, men stiller sig fra dette ved kun at have fire Støvdragere, firdelt Ax og en firklappet Nød. Den mest bekjendte Art er Carya olivaeformis, et smukt Træ af ca. 60 Fods Høide; dets Nødder (Hickorynødder) er meget velsmagende, og Veden er overordentlig seig og stærk, hvorfor den navnlig i stor Udstrækning bruges af Vognmagere. Slægten hører hjemme i Nordamerika, men enkelte Arter plantes ogsaa i Europa.

Hidalgo, i Spanien Navn paa en Person af den lavere Adel.

Hiddemann, Friedrich, tysk Maler, f. 1829, studerede under Hildebrandt og Schadow i Düsseldorf, hvor han senere har opholdt sig. Han har især udmærket sig i humoristiske Fremstillinger af Landsbylivet; ogsaa som Tegner har han leveret fremragende Sager, saaledes især Illustrationerne til Fritz Reuters „Ut mine Stromtid".

Hide, 1) en Birkebeiner, der af Kong Sverre blev sat til Anfører for en Hob fremmede Leietropper, saakaldte Ribbalder, som den engelske Konge Johan uden Land Aar 1200 sendte ham til Hjelp mod Baglerne. Sverre skikkede Hide og hans Skare overland fra Bergen for at møde ham i Viken, og paa denne sin Vei gjennem Hallingdal og Telemarken før de umenneskelig grusomt frem, idet de dræbte alt Levende paa de Gaarde, de drog forbi, lige til Hunde og Katte, og satte Ild paa alt brændbart. De gjorde Sverre god Tjeneste under Beleiringen af Borgen ved Tunsberg, især ved sin Færdighed i Bueskydning. 2) Hide Unasson, en Halvbroder af Sverre, var Befalingsmand i dennes Hird og deltog med Hæder i hans Feider mod Baglerne. Han blev 1197 overrumplet i Tunsberg og dræbt af Erling Skakkes Søn Sigurd.

Hiel, Emanuel, flamsk Digter, f. 1834, siden 1867 Professor ved Konservatoriet i Brysel og siden 1869 tillige Bibliothekar ved det kongelige Industrimuséum sammesteds, har gjort sig bekjendt som en af Førerne for det nationale flamske Parti. Af hans poetiske Verker staar de lyriske høiest; han har desuden oversat flere Skrifter fra Tysk, Engelsk og Fransk og skrevet en Række literaturhistoriske og publicistiske Arbeider.

Hierarki, gr., egentl. de helliges Herredømme, Presteherredømme.

Hieratisk Skrift, en gammelægyptisk Skriftart, som opstod ved en hurtigere Skrivemaade af Hieroglyferne (s. d.), hvorved disses indviklede Form reduceredes til Træk, som var lettere at skrive i en Fart. I Hieratisk gjenfindes derfor de samme Tegn som i Hieroglyfisk, kun modificerede i Formen, og man skjelner ogsaa der mellem ideografiske og fonetiske Tegn. Den Form, Skrifttegnene har antaget i den hieratiske Skrift, er for en stor Del saa forskjellig fra de tilsvarende hieroglyfiske Tegn, at de vanskelig eller slet ikke kan gjenkjendes af disse; Nøglen til Forstaaelsen af disse saa stærkt forandrede Tegn har man i de Indskrifter o. lign., hvor den samme Text Linie for Linie er gjengivet baade i hieroglyfisk og hieratisk Skrift. — Den hieratiske Skrift er, som udviklet af Hieroglyferne, opstaaet senere end disse, men brugtes dog allerede i det gamle Riges Tid og næsten udelukkende til Optegnelser paa Papyrus. Senere, da den demotiske Skrift udviklede sig, brugtes den hieratiske („Presteskriften") fortrinsvis af Præsterne, medens den demotiske benyttedes af Lægfolk ved Affattelsen af Breve o. lign. — Forskjellig fra Hieroglyferne, som kan skrives baade fra venstre mod høire og omvendt, skrives den hieratiske Skrift stedse kun fra høire mod venstre.

Hieroglyfer, hellig indhuggen Skrift, er Navnet paa Ægypternes ældste Skrifttegn. De bestaar af Afbildninger af alle mulige Sansegjenstande, som Ægypterne havde Kjendskab til, og betegnede oprindelig de Gjenstande, hvis Billede de gjengav; senere tillagdes de ogsaa symbolsk Betydning, og under Udviklingens fortsatte Gang blev de endog Tegn for Lyd, saavel for Stavelser som Bogstaver. Hieroglyferne inddeles derfor i to Hovedgrupper: de ideografiske (d. e. Begrebstegn) og de fonetiske (Lydtegn). De ideografiske Hieroglyfer inddeles igjen i: 1) Figurative Tegn, d. e. saadanne, som ligefrem betegner de Gjenstande, de afbilder, f. Ex. , en Løve, for at angive Begrebet en Løve, for at udtrykke Begrebet en Oxe, ☉ for at betegne Solen, ✶ for at betegne en Stjerne osv. 2) Symbolske Tegn, d. e. saadanne, som tillægges en overført Betydning, f. Ex. en Alen, for at betegne Retfærdighed, to Arme, hvoraf den ene holder et Skjold, den anden et Spyd, for at angive Begrebet Krig, Himlen med en nedhængende Stjerne, for at udtrykke Begrebet Mørke eller Nat, d. e. den Tid, da Stjernerne sees paa Himlen. De fonetiske Hieroglyfer inddeles i: 1) Syllabiske Tegn, der angiver Lyden af én eller flere Stavelser, f. Ex. til Angivelse af Lyden mes, for Lyden ter, for Lyden nofr osv. 2) Alfabetiske Tegn, der fuldstændig ligner vore Bogstaver, som a, b, t osv. — Hieroglyferne har i Tidernes Løb, ved en lettere og hurtigere Skrivemaade, undergaaet successive Forandringer, hvorved først den saakaldte hieratiske Skrift opstod, og senere den demotiske. — En ved Rosette funden Sten, der har en tredobbelt Indskrift, nemlig samme Text i hieroglyfisk, demotisk og græsk Skrift, gav Nøglen til Hieroglyfernes Læsning. Ved dennes Hjelp blev det omkr. 1820 muligt for Englænderen Young at læse enkelte og for Franskmanden Champollion at læse en Mængde Hieroglyfer, og siden er den ægyptologiske Videnskab stadig gaaet fremad, saa man nu med temmelig Sikkerhed kan læse de fleste gammelægyptiske Texter. Det hieroglyfiske Alfabet bestaar af følgende Tegn:

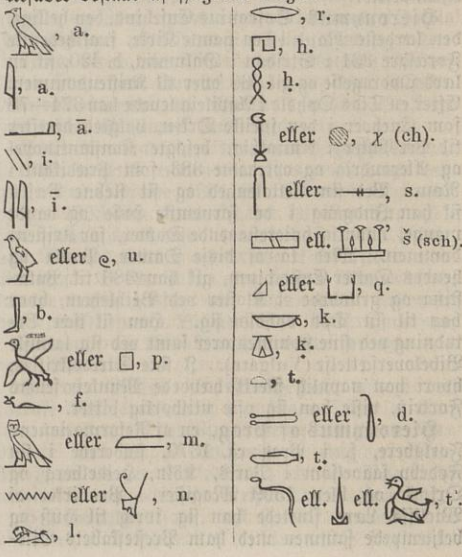

Hierofant, den øverste Præst ved de eleusinske Mysterier, valgtes stadig af Eumolpidernes Slægt. Han skulde være af feilfri Legemsbygning og føre et kysk Levnet; til hans Embede hørte at vise de Indviede de hemmelighedsfulde hellige Ting og istemme de hellige Sange.

Hieromanti, gr., Spaadom af Ofre, især af Offerdyrs Indvolde.

Hieron, Navn paa to Herskere i Syrakus. — Hieron den første fik 484 f. Kr. Herredømmet i Gela af sin Broder Gelon og blev efter dennes Død 477 ogsaa Herre over Syrakus. 476 fordrev han Indbyggerne i Naxos og Catana fra deres Stæder og anlagde i den sidstnævnte By en Koloni; senere kjæmpede han heldig mod Etruskerne og mod Agrigents Hersker, Thrasidæos. Han skildres som mistænkelig og grusom, men besad ogsaa ædlere Egenskaber og viste navnlig Interesse for de skjønne Kunster; saaledes trak han flere af Grækenlands betydeligste Digtere, deriblandt Simonides, Æskhylos og Pindaros, til sit Hof. Han døde 467. — Hieron den anden, Søn af Syrakusaneren Hierokles, f. ca. 305 f. Kr., d. 215, valgtes efter Pyrrhos's Bortreise fra Sicilien til Feltherre, overvandt Mamertinerne og blev 269 Konge i Syrakus. Da Mamertinerne 264 fik Understøttelse af Romerne og den karthagiske Besætning i Messana blev fordreven, forbandt Hieron sig med Karthagerne mod Rom, men sloges af Konsulen Appius Claudius og beleiredes i Syrakus. Efter 263 igjen at være bleven slagen af Romerne sluttede han Fred med dem og hjalp dem i den første og anden punisk Krig. 237 besøgte han Rom og forærede det romerske Folk 200,000 Maal Korn. Han erhvervede sig ved Mildhed og Visdom Syrakusanernes Yndest, saa at de, da han flere Gange ønskede at nedlægge Kronen, tvang ham til at lade det være. Han drog Omsorg for Agerbruget og interesserede sig særlig for Bygningskunsten; Arkhimedes, hans Ven og Slægtning, hjalp ham med at bygge Krigsmaskiner samt et paa det prægtigste udstyret Kjæmpeskib.

Hieronymus, Sofronius Eusebius, den hellige, den lærdeste Mand i den gamle Kirke, f. af hedenske Forældre 331 i Stridon i Dalmatia, d. 420, fik en lærd Opdragelse og gik 360 over til Kristendommen. Efter en Tids Ophold i Aquileia levede han 374—78 som Eneboer i den syriske Ørken, valgtes derefter til Presbyter i Antiokhia, besøgte Konstantinopel og Alexandria og optraadte 383 som Prædikant i Rom. Ved sin Veltalenhed og sit slebne Væsen fik han Indgang i de fornemste Huse og vandt mange, navnlig høierestaaende Damer, for Kristendommen. Med to af disse Damer, Paula og hendes Datter Eustochium, gik han 386 til Palæstina og grundede et Kloster ved Bethlehem, hvor han til sin Død opholdt sig. Han fik især Betydning ved sine Kommentarer samt ved sin latinske Bibeloversættelse (Vulgata). I sine Stridsskrifter, hvori han navnlig stærkt hævdede Munkevæsenets Fortrin, viste han sig ofte utilbørlig bitter.

Hieronymus af Prag, en af Reformationens Forløbere, f. i Prag ca. 1370, studerede i sin Fødeby saavelsom i Paris, Köln, Heidelberg og Oxford og blev 1399 Magister. Paavirket af Wicliffs Lære sluttede han sig ivrig til Huß og bekjæmpede sammen med ham Præsteskabets Vildfarelser og Ugudelighed. Da Huß fængsledes i Konstanz, ilede han til ham, men stod, da han ikke kunde faa Løfte om sikkert Leide, i Begreb med at vende tilbage til Prag, da han 1415 fængsledes og holdtes fangen et halvt Aar; pint af Mishandlinger i Fængslet besluttede han sig til at tilbagekalde sin Lære, men da dette ikke skaffede ham Friheden igjen, tog han 1416 sin Gjenkaldelse tilbage og erklærede sig for Huß's og Wicliffs Lære. 30te Mai s. A. blev han brændt paa Koncilets Befaling, og hans Aske strøedes i Rhinen.

Hierta, Lars Johan, udmærket svensk Publicist, f. 1801, d. 1872, tilhørte en oprindelig norsk Slægt, som var bleven adlet i Sverige. Han udgav sammen med Cruusenstolpe 1828—30 en „Riksdagstidning" og grundede 1830 „Aftonbladet", som han forlagde og redigerede til 1851 og hævede til Sveriges mest udbredte og anséte liberale Blad. I frisindet Retning virkede han ogsaa som Medlem af Ridderhuset 1834—56 og senere som Medlem af Borgerstanden og Rigsdagens andet Kammer. Ogsaa som Forretningsmand, navnlig som Forlagsboghandler, drev han en storartet og ansét Virksomhed.

High-life (udt. Hei-leif), engl., Livet i den fornemme Verden.

Highwaymen (udt. Heiuemen), kaldtes tidligere i England beredne Røvere, som navnlig gjorde Landeveiene i Londons Omegn usikre. Deres Bedrifter har givet Stof til mange engelske Balader.

Hikke, stødvise, krampagtige Sammentrækninger af Mellemgulvet, ledsaget af en Lyd, som skriver sig fra Luftens pludselige Indtrængen i Svælget og Stemmeridsen, kan enten være forbigaaende og af nervøs Oprindelse eller mere langvarig og fremkaldt af Sygdomme i Underlivsorganerne.

Hilarius den hellige, Kirkelærer, f. i Poitiers af hedenske Forældre, blev ca. 350 Biskop i sin Fødeby. Han deltog som en ivrig Tilhænger af Athanasius i de arianske Stridigheder og fik derfor Navnet „Kjætternes Hammer og Svøbe". Under den ariansksindede Keiser Konstantius forvistes han 356 til Frygien, hvor han opholdt sig til 360; senere bekjæmpede han navnlig den arianske Biskop Auxentius i Mailand. Han døde 368 og blev senere kanoniseret.

Hild, i den nordiske Gudelære en af Valkyrierne (s. d.).

Hildebert af Tours, fransk Scholastiker, f. 1057, d. 1134, blev 1097 Biskop i le Mans og 1125 Erkebiskop i Tours. Han var den første i de vestlige Lande, som søgte at bringe Dogmatiken i et gjennemført System og fik derved Betydning for de senere Dogmatikere. Han var nærmest paavirket af Augustin. Ogsaa som latinsk Digter indtager han en fremragende Plads.

Hildebrand, se Gregor den syvende.

Hildebrand, Bror Emil, svensk Arkæolog, f. 1806, studerede i Lund og blev der 1830 Docent i Numismatik. 1832 kaldtes han til Stockholm for at assistere ved Ordningen af det kongelige Myntkabinet og blev 1837 udnævnt til Rigsantikvar, fra hvilket Embede han tog Afsked 1879. Han har gjort talrige Reiser i videnskabeligt Øiemed, bl. a. for at samle Materialier til „Diplomatarium Suecanum", hvis Redaktion han overtog

efter Liljegren. Som Vitterhetsakademiets Sekretær har han siden 1838 redigeret dets Forhandlinger samt fra 1864 udgivet „Antiqvarisk tidskrift för Sverige". Foruden Afhandlinger i disse Tidsskrifter har han bl. a. udgivet „Anglosaxiska mynt i kgl. myntkabinettet" (1846) og „Minnespenningar öfver enskilda Svenska män och qvinnor" (1860). Han er siden 1866 Medlem af Svenska Akademien. — Hans Søn, Hans Olof Hildebrand, f. 1842, lagde sig i Begyndelsen hovedsagelig efter naturvidenskabelige og mathematiske Studier og blev 1860 Student i Upsala. Han begyndte imidlertid snart udelukkende at beskjeftige sig med Arkæologien, blev 1865 Amanuensis ved det historiske Museum i Stockholm og 1879 ved Faderens Afgang Rigsantikvar samt Sekretær ved Vitterhetsakademiet. Han har udgivet „Svenska folket under hednatiden" (Doktordisputats, 1866), „Lifvet på Island under sagotiden", „Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid", „Folkens tro om sina döda", „De förhistoriska folken i Europa" samt „Sveriges medeltid, kulturhistoriska skildringar" m. fl. Skrifter.

Hildebrand, Bruno, tysk Statistiker og Statsøkonom, f. 1812, studerede i Leipzig og Breslau, ved hvilket sidste Universitet han 1836 blev Docent og 1839 Professor. 1841 blev han Professor i Marburg, hvor han paa Grund af sin selvstændige Optræden, der paadrog ham en Tiltale for Majestætsforbrydelse, var udsat for mange Ubehageligheder og tilslut suspenderedes. 1848 frikjendtes han ved Dom for de mod ham reiste Anklager, blev s. A. Medlem af den tyske Nationalforsamling og var 1849—50 Medlem af den kurhessiske Landdag, hvor han ivrig bekjæmpede Hassenpflug. 1851 modtog han et Professorat i Zürich, hvorfra han 1856 flyttede til Berns og 1861 til Jenas Universitet. Af hans Skrifter kan især nævnes „Nutidens og Fremtidens Nationaløkonomi" (1848) og „Thüringens Statistik" (1866—71). Siden 1863 har han udgivet „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik". — Hans Søn Adolf Ernst Robert Hildebrand, f. 1847, har vundet Anseelse som Billedhugger.

Hildebrandslied, det ældste opbevarede tyske Sagndigt, sandsynligvis skrevet i Slutningen af det 8de eller Begyndelsen af det 9de Aarh., opdagedes 1729 af Eccard, men blev først nærmere bekjendt ved Brødrene Grimms Undersøgelse. Det er affattet i allitererende Vers (med Bogstavrim), og Indholdet hører til Sagnkredsen om Didrik af Bern.

Hildebrandt, 1) Eduard, tysk Landskabsmaler, f. 1817, d. 1868, studerede i Berlin under Krause, gjorde 1839 en Studiereise til Skandinavien og besøgte 1841 Isabeys Atelier i Paris. Derpaa besøgte han Nord- og Sydamerika, den pyrenæiske Halvø, Afrikas Vestkyst m. fl. Lande og senere Orienten; 1862—64 gjorde han en Reise rundt Jorden. Han malede baade i Olie og Akvarel, men var heldigst i den sidste Branche. I alle hans Billeder træder det koloristiske Element stærkt, undertiden altfor stærkt i Forgrunden; han havde navnlig sin Styrke i Lyseffekterne. 2) Ferdinand Theodor Hildebrandt, tysk Historiemaler, f. 1804, d. 1874, studerede ved Akademiet i Berlin og under Schadow, bereiste 1829 Nederlandene og paavirkedes saavel af de gamle Hollænderes Realisme som af den nyere belgiske Malerskole. 1836 blev han Professor ved Akademiet i Düsseldorf, hvor Adolf Tidemand var hans Elev. Han malede i Begyndelsen især Scener med Motiv fra Goethes og Shakespeares Dramaer og vedblev ogsaa i den senere Periode af sit Liv at hente sine Emner fra den sidstnævnte Digter. Han var en fremragende Kunstner, og hans Virksomhed blev af stor Betydning ved den Indflydelse, han øvede paa sine Omgivelser. Ogsaa som Portrætmaler var han betydelig.

Hildesheim, By i den preussiske Provins Hannover, 3 Mil sydøst for Byen Hannover, med 23,000 Indb., flere mærkelige gamle Bygninger, betydelig Handel og Industri, navnlig Bæverier. Byen hørte tidligere til Hanseforbundet.

Hilgenfeld, Adolf Bernhard Christoph Christian, tysk Theolog, f. 1823, studerede i Berlin og Halle, blev 1847 Privatdocent i Jena, 1850 extraordinær og 1869 ordinær Professor sammesteds og 1873 storhertugelig sachsisk Kirkeraad. Han tilhører den kritisk-theologiske Skole og har navnlig sluttet sig til Baur, efter hvis Død han kan ansees som Skolens lærdeste og flittigste Repræsentant. Hans literære Virksomhed er meget omfattende og behandler især det Nye Testamentes Bøger.

Hilker, Georg Christian, dansk Dekorationsmaler, f. 1807, d. 1875, lagde sig først efter Landskabsmaleriet, men forlod snart dette for at dyrke Dekorationskunsten; 1867 blev han Medlem af Kunstakademiet i Kjøbenhavn. Af hans Arbeider, som viser et sandt kunstnerisk Talent og en fin Smag, kan nævnes Dekorationen af Thorvaldsens Museum, Kjøbenhavns Universitets Forhal og Festsal, Sorø Akademi, Nationalbankens Bygning m. fl.

Hill, Rowland, det engelske Postvæsens Reformator, f. 1795, d. 1879, foreslog 1837 i et Skrift Portoens Nedsættelse til et ensartet, mindre Beløb inden hele Riget; 1840 blev hans Forslag, skjønt det fra mange Kanter stødte paa heftig Modstand, antaget, og Portotaxten sattes til en Penny. Denne Forholdsregel viste snart sin Gavnlighed og efterlignedes inden kort Tid i alle civiliserede Stater. 1854 blev han Oversekretær hos den engelske Generalpostmester og styrede i denne Stilling faktisk hele Englands Postvæsen.

Hill, Rowland, Lord Viscount, engelsk General, f. 1772, d. 1842, indtraadte 18 Aar gl. i den engelske Armé, tjente 1801 som Oberst i Ægypten og gik 1808 som Generalmajor til Spanien, hvor han gjentagne Gange udmærkede sig. 1811 slog han General Gérard og indtog 1812 Fæstningen Almarez. S. A. indvalgtes han i Parlamentet, kommanderede 1815, før Wellingtons Ankomst, den engelske Hær i Belgien, blev 1827 Guvernør i Plymouth og 1828 Overstbefalende for den engelske Armé.

Hillah, Hilleh ell. **El-Hellah**, By i det tyrkiske Villajet Bagdad, paa begge Sider af Eufrat, er bygget paa Ruinerne af det gamle Babylon. Den har 10,000 Indb., er omgiven af en Ringmur og er Forsamlingssted for Pilegrimmene, som valfarter til Messjed-Ali og Kerbela.

Hillebrand, Josef, tysk Filosof og Literaturhistoriker, f. 1788, d. 1871, blev 1818 Professor

i Filosofi i Heidelberg og 1822 i Gießen. I Stænderforsamlingen af 1848 var han en Tid Præsident i andet Kammer og hørte der saavelsom paa de senere Landdage til de Liberale. Foruden flere filosofiske Skrifter har han udgivet „Den tyske Nationalliteratur siden Begyndelsen af det 18de Aarh.“, som har skaffet ham et ansét Navn som Literaturhistoriker. — Hans Søn Karl Hillebrand, f. 1829, studerede i Gießen, tog 1849 Del i Opstanden i Baden og flygtede til Frankrige, hvor han 1863 blev Professor i Douai. Under Krigen 1870 tog han Afsked og har senere opholdt sig i Italien. Han har skrevet flere literaturhistoriske og politiske Artikler i franske Blade samt af større Verker bl. a. „Frankriges Historie 1830—70“; 1874 begyndte han at udgive Aarbogen „Italia“.

Hiller, Ferdinand, tysk Pianist og Komponist, f. 1811 af jødiske Forældre, viste allerede som Barn betydelige musikalske Anlæg og optraadte i sit 10de Aar paa Koncerter. Efter længere Tids Ophold i Paris, Italien og flere tyske Byer blev han 1847 Musikdirektør i Düsseldorf og 1850 Kapelmester i Köln. Han hører til de betydeligste Pianister og er ogsaa en sjelden dygtig Dirigent; af hans talrige Kompositioner staar en Del Pianostykker og Oratoriet „Jerusalems Ødelæggelse“ høiest.

Hiller, Johann Adam, tysk Musiker, f. 1728, d. 1804, blev 1789 Kantor ved Thomasskolen i Leipzig. Han uddannede som Sanglærer mange dygtige Kræfter, virkede bl. a. ved en ny Koralbog for Kirkesangens Forbedring og gjorde Publikum bekjendt med Händels dengang næsten glemte Verker. Han indførte ogsaa Operetten paa den tyske Scene og leverede i denne Genre flere Sager, som gjorde betydelig Lykke.

Hillerød, By i det nordøstlige Sjælland, tæt ved Fredriksborgs Slot, fører ofte Navn af Fredriksborg. Den fik Kjøbstadsprivilegier 1732 og har 2,500 Indb.

Hilmend, Flod i Afghanistan, udspringer paa Hindukusj og falder i Sjøen Hamum; 80 Mil lang.

Hilø, en ca. 1 Mil lang Ø vest for Mandal med en ypperlig Havn paa Nordsiden.

Himalaja, Jordens største Fjeldmasse, danner Sydranden af Højasien og strækker sig paa Grændsen mellem Tibet og Forindien fra Nordvest mod Sydøst og Øst i en Længde af over 300 Mil. Den vestlige Del bestaar af flere parallele Fjeldkjæder, den østlige, som er den høieste, kun af én. Himalaja har at opvise Jordens høieste Fjeldtinder, Gaurisankar (Everest), 27,944 Fod, Kantsjindsjunga, 27,176 Fod, og Davalagiri, 25,890 Fod. De fleste Passer ligger i 15,000—18,000 Fods Høide; Snegrændsen er paa Nordsiden ca. 17—18,000 Fod over Havet, medens den paa Sydsiden gaar ca. 3,000 Fod længere ned. Sne- og Isbræerne er mest storartede i de vestlige; deres Afløb er de store Floder Indus, Ganges og Brahmaputra med deres Bifloder.

Himera, gammel By paa Siciliens Nordkyst, øst for Palermo, grundedes ca. 648 f. Kr. af Grækere fra Zankle og styredes i det 5te Aarh. af Tyrannen Terillos, som ca. 480 blev fordreven af Tyrannen Theron i Akragas; denne indsatte sin Søn Thrasidæos til Regent i Himera. 472 beseiredes Thrasidæos af Hieron den første, og Himera blev nafhængigt, men ødelagdes allerede 409 af Karthagerne under Hannibal.

Himjariter, ell. Homeiriter, en arabisk Folkestamme, som allerede flere hundre Aar før Kristus grundede et eget Rige med mange blomstrende Byer i det sydlige Arabien. Omtrent paa Konstantin den stores Tid antog en Del af Himjariterne Kristendommen; 529 blev de undertvungne af Æthioperne, senere af Perserne, underkastede sig 629 Muhamed og gik over til Islam. De talte en egen arabisk Dialekt, som nærmede sig til Æthiopisk og er bevaret i en Række Indskrifter; deres Bogstavskrift havde ogsaa meget tilfælles med den æthiopiske.

Himmel, Himmelhvelving, det tilsyneladende Hvelv, som i Skikkelse af en noget fladtrykt Halvkugle synes at hvile over Jorden, antoges i tidligere Tider for en virkelig fast Hvelving, men er i Virkeligheden intet andet end det uendelige Verdensrum, hvortil man har Udsigt gjennem det Jorden omgivende Luftlag. Himlens blaa Farve skriver sig fra Sollysets Reflexion i Luften.

Himmel, Friedrich Heinrich, tysk Komponist, f. 1765, d. 1814, studerede Theologi, men viede sig senere til Musiken og fik 1792 sit Oratorium „Isak“ opført. Efter et Ophold i Italien blev han Kapelmester i Berlin. Han var en dygtig Pianist og komponerede navnlig flere fortræffelige Sange; af hans større Arbeider har især Operetten „Fanchon“ vundet Anerkjendelse.

Himmelbjerget, det næst høieste Punkt i Danmark, ligger i Ry Sogn i Jylland, mellem Skanderborg og Silkeborg, og er 469 Fod høit.

Himmelfartsøen, se Ascension.

Himmeltegn, se Dyrekredsen.

Himmeltinderne, en Række Fjeldtoppe paa Vestvaage i Nordlands Amt, ca. 3,000 Fod høie.

Hind, (udt. Heind) John Russell, engelsk Astronom, f. 1823, uddannede sig væsentlig paa egen Haand i sit Fag og fik 1840 Ansættelse ved den magnetiske Afdeling paa Observatoriet i Greenwich. 1844 blev han Observator ved Bishops Observatorium i Regentspark i London, hvor han navnlig har opdaget en Række mindre Planeter og Kometer samt anstillet Beregninger over mange Himmellegemers Baner. For sine Opdagelser og Beregninger har han redegjort i en Række Afhandlinger, hvorhos han af større Verker bl. a. har udgivet en „Astronomisk Ordbog“ og en deskriptiv Afhandling om Kometerne.

Hindebæger, se Strandnellike.

Hindenburg, Karl Friedrich, tysk Mathematiker, f. 1741, d. 1808, blev 1771 Docent i Leipzig, 1781 Professor i Filosofi og 1786 i Fysik sammesteds. Han gjorde sig navnlig bekjendt som Opfinder af den „kombinatoriske Analyse“ og udgav med Bernoulli 1786—89 „Magazin for ren og anvendt Mathematik“.

Hindostan, se Ostindien.

Hinduer, i videre Forstand Navn paa hele Forindiens ikke-europæiske Befolkning, betegner egentlig den ariske Stamme, som i den forhistoriske Tid sandsynligvis fra Nordvest indvandrede i Gangesdalen, udbredte sig mod Syd og blev Bærerne for den gammelindiske Kultur. Se forresten under Art. Ostindien.

Hindukusj ell. Hindukuh, Fjeldkjæde i Asien, udgjør Nordranden af Irans Højland og stilles i Øst ved Indusdalen fra Himalaja. Den danner et vildt og paa mange Steder utilgjængeligt Alpeland, som i det hele endnu er lidet bekjendt. Dens Toppe hæver sig til en Højde af ca. 20,000 Fod.

Hindø, Norges største Ø, ligger dels i Nordlands, dels i Tromsø Amt. Den har en Længde af 8 Mil, Middelbredden er 3 Mil, og Fladeindholdet 40 Kv.mil. Den omgives i Øst af Fastlandet, hvorfra den er skilt ved det smale Tjeldsund, i Syd af Vestfjorden og Lofotøerne, i Vest af Langø og Andø og i Nord af Andfjord, Senjen og Vaagsfjord. Den gjennemskjæres af en hel Del Fjorde, hvoraf de vigtigste er Kvædfjord, Kanstadfjord og Øksfjord.

Hinkmar, Erkebiskop af Rheims, f. 806, blev opdragen i Klostret St. Denys ved Paris og fulgte 830 sin Lærer Hilduin i Landflygtighed til Sachsen. Ved Karl den skaldedes Tronbestigelse vendte han tilbage og blev 845 Erkebiskop i Rheims, i hvilken Stilling han virkede meget for at opretholde Tugt og Orden inden Geistligheden, for dennes Anseelse ligeoverfor den verdslige Magt og for den franske Kirkes Selvstændighed ligeoverfor Paven. Særlig var han en heftig Modstander af de pseudoisidoriske Dekretaler. Ved Normannernes Indfald i Vestfranken 882 flygtede han fra sit Bispesæde og døde kort efter i Epernay. Af hans efterladte Breve er flere af Vigtighed for Tidens Historie.

Hiogo ell. **Fiogo**, By i Japan, paa Sydkysten af Den Nipon, med 50,000 Indb., deriblandt ca. 500 Europæere, god Havn og vigtig Handel; Havnen blev aabnet for Europæerne 1860.

Hipparkhos, Astronomiens Grundlægger, f. i Nikæa, levede ca. 160—125 f. Kr.; han var den første, som fandt, at Solaarets Længde var lidt mindre end 365 Dage 6 Timer, beregnede de første Sol- og Maanetabeller samt Solens og Maanens Afstand og Størrelse nøiagtigere end tidligere var skeet, forfattede en Katalog over samtlige af ham observerede Fixstjerner m. m. Han har ogsaa stor Fortjeneste af Geografien, idet han var den første, som begyndte at bestemme et Steds Beliggenhed paa Jorden ved Hjelp af dets geografiske Længde og Brede. Af hans Skrifter er opbevaret en Kommentar til Aratos's astronomiske Digt samt en Fixstjernefortegnelse.

Hipparkhos, Peisistratos's Søn, førte efter Faderens Død Regjeringen i Athen sammen med sin Broder Hippias og viste sig mild og velvillig; 514 f. Kr. dræbtes han af Harmodios og Aristogeiton.

Hippel, Theodor Gottlieb von, tysk humoristisk Forfatter, f. 1741, d. 1796, studerede først Theologi, derpaa, efter at have opholdt sig en Tid i Petersburg, Retsvidenskaben, blev 1780 dirigerende Borgermester og Politidirektør i Königsberg og 1786 Stadspræsident. Han var i sit Levnet en besynderlig Original; i sine Skrifter lagde han under en humoristisk Indklædning meget Alvor, stor Menneskekundskab og ædle Ideer for Dagen. Hans mest bekjendte Verker er „Om Ægteskabet", „om Kvindernes borgerlige Forbedring", „Om kvindelig Dannelse" samt „Levnetsløb i opstigende Linie".

Hippias, Peisistratos's Søn, herskede efter Broderen Hipparkhos's Død 514 f. Kr. alene i Athen og søgte at befæste sit Herredømme ved voldsomme Forholdsregler, som tilsidst førte til hans Fordrivelse. Derpaa begav han sig til Ligeum, og søgte Hjelp hos den persiske Statholder Artafernes, gjennem hvem han ophidsede Darios til Krig mod Athen. Han fulgte selv med den persiske Hær til Attika og skal være falden i Slaget ved Marathon.

Hippo ell. **Hippon**, til Forskjel fra andre Steder af samme Navn kaldet Hippo regius (Det kongelige Hippo), gammel By i Numidien i Afrika, ved Middelhavet, var oprindelig en fønikisk Koloni og blev senere afhængig af Karthago, kom derpaa under Massyliernes Fyrste, erobredes 46 f. Kr. af Cæsar og blev med det omliggende Land en romersk Provins. Byen havde sin Glansperiode i de første kristne Aarhundreder og var navnlig berømt som Kirkefaderen Augustins Bispesæde. 430 e. Kr. brændtes den af Vandalerne, men gjenopbyggedes og indtoges 533 af Belisar; 647 ødelagdes den ganske af Muhamedanerne, hvorefter Indbyggerne længere mod Nord opførte en ny By, det nuværende Bona.

Hippodameia, i den græske Sagnhistorie Datter af den eliske Konge Oinomaos, blev gift med Pelops, der havde beseiret Oinomaos i en Vædekjørsel, og blev Moder til Atreus og Thyestes.

Hippodrom, gr., Hestebane, hos Grækerne Bane til Vædekjørsel (sammenl. Cirkus). Mest bekjendt er Hippodromen i Konstantinopel (den nuværende „Hesteplads"), anlagt af Keiser Severus og udsmykket af Konstantin den store. Ved de paa Hippodromerne stedfundne Vædekjørsler optraadte der allerede tidlig Partier, som indtog et mere eller mindre fiendtligt Forhold til hverandre; i Konstantinopel førte Stridighederne mellem de to Partier, „de blaa" og „de grønne", gjentagne Gange til blodige Kampe, især under Justinian.

Hippofager, gr., d. e. Hesteædere, efter Ptolemæos's Beretning et skythisk Folk øst for Altai; ogsaa en sarmatisk Stamme nordøst for det Kaspiske Hav.

Hippokrates, Oldtidens største Læge, f. paa Øen Kos ca. 460 f. Kr., d. 377, undervistes først af sin Fader, der hørte til Asklepiaderne, modtog derpaa i Athen Veiledning af Gorgias og Herodikos, gik senere paa Reiser og opholdt sig tilsidst høit æret og ansét i Larissa. Han besad hverken overordentlige Kundskaber i Medicinen og dens Hjelpevidenskaber eller opstillede noget eget System; naar han alligevel med Rette kaldes Lægevidenskabens Fader, da er det væsentlig af den Grund, at han i denne Videnskab indførte den nøgterne og prøvende Jagttagelse, hvorved han erhvervede sig et grundigt Kjendskab til Sygdommenes Natur og Ytringsmaade og derved viste Veien for det empiriske Studium. Hans Kure var i Regelen overveiende diætetiske. Af de talrige Skrifter, som tillægges ham, er en stor Del ægte; de, som erkjendes for virkelig at være af ham, er tildels endnu af Vigtighed for Lægevidenskaben.

Hippokrene, se Helikon.

Hippologi, gr., Læren om Hesten. — Hippolog, en, som beskjæftiger sig med Hippologien.

Hippolyte, efter de græske Myther Amazonernes Dronning, Datter af Ares og Otrera, førte for at befri Antiope Amazonerne til Attika og faldt i Kamp med Herakles, som havde faaet det Hverv at bringe Eurystheus hendes Belte.

Hippolytos, se Fædra.

Hippolytus, romersk Kirkelærer i Slutningen af det 2det og Begyndelsen af det 3die Aarh., var en Disciple af Irenæus, med hvis theologiske Retning han væsentlig stemte overens. Han var Biskop i Portus ved Ostia og valgtes 217 til Biskop i Rom af et Parti, som hyldede den da for kjætterst ansete Lære om den guddommelige Logos; hans Modbiskop var Kalixtus den første. 235 forvistes han til de sardinske Bergværker hvor han snart efter døde. Han tillægges, uvist om med rette, Forfatterskabet til et Skrift med Titelen „Gjendrivelse af alle Kjætterier" og gjorde sig bekjendt ved sin Paaskeberegning og sin Fastsættelse af Kirkeaarets Høitider.

Hipponax, græsk Jambedigter fra Efesos, ca. 530 f. Kr., fordreves af sin Fædrestads Tyranner og levede senere i Klazomenai. Han var af et hæsligt Udseende og maatte af den Grund taale mange Spotterier, paa hvilke han svarede med bidende Satirer; i disse Digte benyttede han et eget Versemaal, det kholiambiske Trimeter, som efter ham kaldes det hipponakteiske Vers. Af hans Digte er kun enkelte Brudstykker opbevarede.

Hippursyre (Benzoylglykokoll), Bestanddel af især planteædende Dyrs Urin. Den vindes af frisk Heste- eller Ko-Urin ved Inddampning og Tilsætning af Saltsyre og danner farve- og lugtløse prismetiske Krystaller, som er tungt opløselige i koldt Vand, men let opløselige i kogende Vand og Alkohol. Hippursyre bruges til Fremstilling af Benzoesyre, til hvilken den gaar over ved Kogning med Kalk eller med Saltsyre. Hippursyren indeholder Kulstof, Vandstof, Kvælstof og Surstof.

Hiram ell. **Huram**, efter Bibelens Beretning en Konge i Tyrus, som stod i et venskabeligt Forhold til David og Salomo, hvem han overlod Materialier (Cedertræ og Cypresstræ) og Bygmestre til at udføre deres Pragtbygninger: Davids Kongeborg, Salomos Kongeborg med „Domshallen og Libanons Skovs Hus", samt Templet (2 Sam. 5 11; 1 Kong. (5, 1—7, 12). — Hiram sendte til Salomo sin egen Bygmester, som ogsaa hed Hiram; denne var tillige en dygtig Broncestøber og støbte for Salomo Karrene til Templet (1 Kong. 7, 13—51). Salomo forenede sig med Kong Hiram om at drive Handel paa Ofir; Skibene, som gik ud fra Eziongeber, ved den østre Arm af det Røde Hav, brugte tre Aar paa Reisen (1 Kong. 9, 26—28). (Se Ofir).

Hird (af et oldengelsk Ord hired, d. e. Husfolk) kaldtes fra det 11te Aarhundrede de norske Kongers haandgangne Mænd, som tjente i Kongens Gaard. De var delte i flere Klasser: den laveste Huskarle, dernæst Gjester, som fór i farlige Ærinder, og de egentlige Hirdmænd, som skulde være af „god Byrd" og var Kongens egentlige Livvagt og Børn. I Spidsen for Hirden („Hirdstyrere") stod Stallaren, Merkesmanden og Skutilsvendene (senere ogsaa Fehirden, Skatmesteren) samt, forsaavidt de var tilstede, Lendermænd og Jarl (Hertug), der tilsammen var Kongens Raadgivere. Unge Mænd gjennemgik i Hirden en Skole i Dannelse, Kampdygtighed og offentlige Forretninger; fra Hirden udgik de kongelige Embedsmænd, Sysselmænd og Lagmænd samt Lendermænd. Hirdens Pligter og Rettigheder bestemtes i en særegen Lov, Hirdskraa. Den ældste synes at være skreven paa Sverres Tid, den nu bevarede er given af Magnus Lagabøter (ca. 1275); han gav 1277 sin Hird fornemme Titler, idet han bestemte, at Lendermænd skulde kaldes Baroner og Skutilsvende Riddere; kort efter begyndte ogsaa Hirdmænd at føre „Skjold og Hjelm" og kaldtes Væbnere (á vápn); og de fik som saadanne visse Lettelser for Ledingspligt, saa at fra Hirden udgik den høiere og lavere Adel. Da Kongerne flyttede til Sverige og Danmark, forfaldt Hirden; de adelige Rettigheder knyttedes da til Familierne og Gaardene.

Hirsch, Max, tysk Statsøkonom og Politiker, f. 1832, studerede i Tübingen, Heidelberg og Berlin, foretog derpaa Reiser i Frankrige og Nordafrika og grundede efter sin Tilbagekomst i Berlin Ugebladet „Der Fortschritt". Derpaa opholdt han sig en Tid i Magdeburg, hvor han navnlig virkede for Arbeidernes Vel, bereiste England og Skotland for at studere Arbeiderforholdene der og begyndte 1868 at grunde Haandværkerforeninger, som har vundet Udbredelse over hele Tyskland og ved at bringe Haandværkerne og Arbeiderne til at slutte sig sammen til fælles gavnlige Formaal (Syge- og Pensionskasser osv.) har han virket meget godt. 1869 indvalgtes Hirsch i den nordtyske Rigsdag og 1877 i den tyske Rigsdag.

Hirschberg, By i den preussiske Provins Schlesien, med 14,000 Indb., betydelig Handel, Linvæverier, en Porcellænsfabrik og flere andre industrielle Anlæg.

Hirschfænger, tysk, „Hjortefanger", lang Jagtkniv til at dræbe anskudte Dyr.

Hirschholm ell. **Hørsholm**, Flække i Frederiksborgs Amt paa Sjælland, 3 Mil nord for Kjøbenhavn. Her laa tidligere det prægtige Hirschholms Slot, opført af Kristian den sjette 1733—44 med stor Bekostning, midt i en Myr; det blev nedrevet 1810.

Hirse (Panicum), Slægt af Græsfamilien, med stor, grenet Top. Den almindelige Hirse (Panicum miliaceum) er sandsynligvis kommen fra Mellemasien og dyrkes nu overalt i Europa, naar undtages de nordlige Lande. I almindelige Sommere modnes dog flere Afarter i Omegnen af Trondhjem. Af Frøet males i Almindelighed Gryn, som er meget velsmagende og bruges paa forskjellige Maader.

Hirtius, Aulus, romersk Officér, var Cæsars Legat i den galliske Krig, blev 46 f. Kr. Prætor og 43 Konsul. Han stod efter Cæsars Død i et fiendtligt Forhold til Antonius, mod hvem han som Konsul begyndte Krig, og hvem han gjentagne Gange slog, saaledes 43 ved Mutina, hvor han imidlertid selv faldt. Han ansees for Forfatter til den 8de Bog af Kommentarerne over den galliske Krig samt af den alexandrinske Krigs Historie.

Hirtsholmene, Gruppe af Smaaøer i Kattegat, nordost for Fredrikshavn i Jylland, med et Fyrtaarn.

Hisingen, Ø i det sydvestlige Sverige, dannet af Götaelvens to Arme, ca. 4 Kv.mil stor, med 11,000 Indb., bjergfuld og skovløs, men frugtbar.

Hispaniola, tidligere Navn paa Haïti.

Hissar, Distrikt i den engelske Provins Pendsjab i Indien, 400 Kv.mil stort, med 1,232,000 Indb. — Hovedstad Hissar med 15,000 Indb.

Histologi, Læren om de organiske Legemers Bøv, en Gren af Anatomien (s. d.).

Historie, Videnskaben om, hvad der i tidligere Tid har tilbraget sig paa Jorden. Da Menneskenes Virksomhed, som derved først og fremst kommer i Betragtning, falder i mange forskjellige Retninger, deler ogsaa Historien sig i flere Grene, idet der f. Ex. tales om en Kunsthistorie, en Religionshistorie, en Videnskabernes Historie osv. Ordet bruges dog ofte i den indskrænkede Betydning af politisk Historie, d. v. s. Historien om de paa Jorden optrædende Statssamfund, disses indre Organisation og Forhold til hverandre; Kulturhistorien beskjæftiger sig derimod med Folkenes aandelige og sædelige Liv, Levevis, Næringsveie osv. En Historie, som omfatter samtlige paa Jorden optrædende Statssamfund, kaldes Universal- eller Verdenshistorie i Modsætning til Specialhistorien, som behandler enkelte Staters, Landes, Byers, Slægters eller Personers Historie. Universalhistorien pleier for Oversigtens Skyld at deles i større Hovedafsnit, sædvanlig i 4: Oldtidens Historie (den gamle Historie), som behandler Begivenhederne fra de ældste bekjendte Tider til det vestromerske Riges Undergang 476 e. Kr., Middelalderens Historie fra det sidstnævnte Tidspunkt til Amerikas Opdagelse 1492, den nyere Historie, der gaar fra 1492 til den franske Revolution 1789, og den nyeste Historie fra Revolutionen til Nutiden. Historiens Hjelpevidenskaber er først og fremst Kronologi og Geografi, dernæst ogsaa Ethnografi, Sprogkundskab, Statistik, Arkæologi, Genealogi o. fl. Historieforskningen har den Opgave ved Hjelp af disse Midler at samle og kritisk prøve de historiske Kjendsgjerninger, medens Historieskrivningen beskjæftiger sig med at ordne dem og fremstille dem i sin Sammenhæng, overensstemmende med Sandheden og i læselig Form. Den tidligste Historieskrivning bestod blot i at optegne de mærkelige Begivenheder i Rækkefølge, uden videre Bemærkninger; deraf fremkom de ældste Annaler og Krøniker; senere begyndte man at sammenstille Begivenhederne og fortælle dem i Sammenhæng, men uden at ræsonnere over dem og navnlig uden at ledes af nogen herskende Tanke gjennem Beretningen. Først den pragmatiske Historieskrivning begyndte at beskjæftige sig med Begivenhedernes indre Sammenhæng, Aarsager og Virkninger. Ved Inddelingen af det historiske Stof for Fremstillingen har man gaaet frem paa to forskjellige Maader, idet man dels har sammenstillet alt samtidigt (den synkronistiske Methode), dels behandlet f. Ex. hvert Folk for sig i Sammenhæng (den ethnografiske Methode). Hver af disse Methoder har sine Fortrin og Mangler, hvorfor man oftest søger til en vis Grad at forene dem og supplere dem med hinanden. — Historiens Kilder er dels Overleveringen, den mundtlige (Sagn) og den faktiske (nedarvede Skikke, Sprog osv.), dels Mindesmærker og dels skriftlige Optegnelser (Indskrifter, Dokumenter og Forfatterarbeider). — I de gamle østerlandske Riger kom Historien aldrig ud af sit første Udviklingsstandpunkt, det rent annalistiske. Først hos Grækerne skabtes gjennem Herodot (ca. 450 f. Kr.) en egentlig Historieskrivning, som ved Thukydides (ca. 400 f. Kr.) fik sin pragmatiske Karakter og hos den sidstnævntes yngre Samtidige Xenofon optraadte forbundet med en mere praktisk-ethisk Betragtningsmaade. Efterat Grækenland havde mistet sin politiske Selvstændighed, gik Historieskrivningen tilbage og sank ned til en aandløs Kompilation, iklædt en pralende Rhetorik. Dog opstod der endnu enkelte fremragende græske Historieskrivere, som Dionysios fra Halikarnos, Diodoros og Polybios. Hos Romerne existerede fra gammel Tid annalistiske Optegnelser, ud af hvilke en Historieskrivning først udviklede sig, efterat de havde lært Grækerne og den græske Kultur at kjende. Den romerske Historieskrivnings Glansperiode begynder med Cæsar (100—44 f. Kr.) og Sallustius (87—35 f. Kr.), af hvilke den første især udmærker sig ved Sprogets ædle Simpelhed og ved livlige Skildringer, den anden ved Tankerigdom og Korthed i sit Udtryk. Livius (59 f. Kr. —17 e. Kr.) har større Billedrigdom og mere Rhetorik i sin Fremstilling, medens den største af alle romerske Historieskrivere, Tacitus (ca. 54—117 e. Kr.), udmærker sig ved kraftig og sammentrængt Stil, skarp Forstand og ædel Tænkemaade. Paa denne Blomstring fulgte en lignende Forfaldstid som i Grækenland; de romerske Historieskriveres Antal i de første Aarhundreder efter Kristus var vistnok temmelig stort, men kun faa er mere fremragende. I Middelalderen fortsattes efter de bevarede Mønstre fra Oldtiden især med Annaler og Krøniker paa Latin, men i de senere (13de—15de) Aarhundreder ogsaa med talentfuldere Skildringer paa Folkesprogene (deriblandt den norsk-islandske historiske Saga), indtil i Renaissancetiden, først i Italien, de gjenopdagede klassiske Mønstre fremkaldte Efterligninger som Macchiavellis og andres Verker. Ogsaa i Frankrige (de Thou o. fl.), Spanien, England og Tyskland begyndte historiske ligesom overhoved videnskabelige Studier at røre sig og efter Bogtrykkerkunstens Opfindelse at frembringe historiske Skrifter, hvorhos Historien ogsaa indførtes som Lærefag ved Universiteterne. Nye Baner for Historieskrivningen brødes i det 17de og 18de Aarh. i Frankrige gjennem Bossuet, senere gjennem Montesquieu og Voltaire og i England gjennem Hume, Robertson og Gibbon. I vort Aarhundrede har navnlig Frankrige og Tyskland havt en Række store Historikere at opvise, men ogsaa England og de fleste andre, saaledes de skandinaviske Lande, har med Hæder deltaget i den videnskabelige Kappestrid paa dette Felt. Til mærkelige og for Historien vigtige Resultater har bl. a. i dette Aarhundrede Studierne af Kileskriften og især af den ægyptiske Skrift ført.

Historiske Forening, den norske, blev efter forudgaaen Indbydelse fra en Del ansete Mænd stiftet i Generalforsamling af 22de Decbr. 1869, der vedtog Love og valgte Bestyrelse. Dens Formaal er „gjennem Udgivelse og Understøttelse af Skrifter at fremme historisk Studium og Kundskab, nærmest med Hensyn til Fædrelandet og dets Literatur". Den udgiver „Historisk Tidsskrift", hvis første Række (4 Bd.) udkom i Aarene 1870—76; af anden Række er til Nytaar 1881 udkommet 1ste—2det Bd. Desuden har den udgivet følgende Tillægshefter, som Medlemmerne har faaet gratis: „Statsraad Vogts efterladte Op-

tegnelser om sit Liv og sin Samtid", „Jens Bjelke, Norges Riges Kantsler" af Yngvar Nielsen, „Petter Dass's samlede Skrifter", 1ste Bd., udgivet ved A. E. Eriksen, „Sagnkredsene om Karl den store og Didrik af Bern hos de nordiske Folk" af Prof. Dr. G. Storm, „Statsraad Holsts efterladte Optegnelser om sit Liv og sin Samtid", „Udsigt over de nordgermaniske Retskilders Historie" af Konr. Maurer, „Samlede Skrifter af Peder Claussøn Friis", udgivne ved G. Storm, og „Gerhard Schønings Biografi" af L. Daae. Foreningen havde allerede det første Aar ca. 900 Medlemmer, senere stadig 11—1200; den har sluttet Kontrakt med den danske og den nylig stiftede svenske historiske Forening, saaledes at dens Medlemmer faar disses Skrifter for betydelig nedsat Pris. Foreningens Bestyrelse har siden 1869 været Rigsarkivar Birkeland, Antikvar Nicolaysen og Prof. S. Bugge, L. Daae og O. Rygh; efter de to førstes Afgræden 1879 valgtes istedet Prof. Dr. G. Storm og Arkivfuldmægtig Huitfeldt. Indtægterne af Statsraaderne Vogts og Holsts efterladte Optegnelser er af deres Arvinger skjænkede Foreningen, som deraf har oprettet to Legater med en Formue af tils. ca. 3,250 Kr.

Histrioner, lat., Skuespillere i det gamle Rom.

Hiso, Prestegjeld i Nedenæs Amt.

Hitchin (udt. Hitsjin), By i det engelske Grevskab Hertford, 7 Mil nord for London, med 8,000 Indb.

Hiterdal, Prestegjeld i Telemarken, Bratsbergs Amt, bestaar af Sognene Hitterdal og Lilleherred. — Hitterdalsvand, en $2^1/_2$ Mil lang Indsjø i Prestegjeldet, optager Elvene Hjertdøla og Tinelven, og har gjennem Saudeelven Afløb til Norsjøvandet.

Hiterelv, en af Glommens Bielve, har Tilløb fra nogle mindre Indsjøer i den sydøstlige Del af Søndre Trondhjems Amt, løber gjennem Røraas og falder strax nedenfor i Glommen; 4 Mil lang.

Hiteren, 1) Trondhjems Stifts største Ø, ligger paa den sydlige Side af Indløbet til Trondhjemsfjorden, har en Længde af 6 Mil og en Middelbrede af $2^1/_2$ Mil. Den er i Øst ved en smal Fjord adskilt fra Fastlandet, omgives i Syd af Smølen, i Vest af Frøiens Øgruppe og i Nord af Frohavet. 2) Prestegjeld i Søndre Trondhjems Amt, paa Øen af samme Navn, bestaar af Sognene Dolmø, Fillan og Kvenvær.

Hitopadeśa, se Indisk Sprog og Literatur.

Hittebørn, fundne Børn, som af Forældrene er blevne udsatte uden at forsørges. — Hittebørnshospitaler, Anstalter, hvor Hittebørn optages og opdrages, mest paa offentlig Bekostning, forekommer allerede fra det 8de Aarh., især i de romanske Lande. Man har paavist flere uheldige Omstændigheder ved disse Stiftelser, navnlig at de befordrer Løsagtighed, og at Opdragelsen i dem i Regelen lader meget tilbage at ønske, samt at Dødeligheden blandt Hittebørnene er uforholdsmæssig meget større end blandt andre Børn.

Hittegods kaldes i Retssproget saadanne fundne Ting, som kan antages at have havt en Eier. I indskrænket Forstand kaldes Hittegods saadanne fundne Ting, som kan antages fremdeles at have en Eier, i Modsætning saavel til jordgravet Gods (dsk: Danefæ, s. d. u. Danearv), hvis Eier maa antages forlængst at være gaaet i Forglemmelse, som til derelinkveret Gods, hvis Eier har opgivet sin Ret. Finderen er pligtig at oplyse sit Fund eller ogsaa at melde dette for vedkommende Øvrighed, som da besørger Fundet bekjendtgjort og Eieren indkaldt. Fordølgelse eller Underslag af Hittegods fra Finderens Side medfører Straf. Har Eieren ikke meldt sig inden Aar og Dag, tilfalder to Trediedele af Værdien det Offentlige og en Trediedel Finderen. Melder Eieren sig, tilkommer Finderen en passende Findeløn. — Om Brag, tabte Fiskeredskaber og Krabas samt Bundtømmer gives egne Bestemmelser.

Hitterø, Ø i Lister og Mandals Amt, udenfor Indseilingen til Flekkefjord, ca. 1 Mil lang, har to udmærkede Havne, Kirkehavn og Raabaag, af hvilke den sidste i Krigsaarene 1808—12 var befæstet.

Hittorf, Jacques Ignace, fransk Arkitekt af tysk Fødsel, f. 1793, d. 1867, gik 1810 til Paris, hvor han 1814 blev kongelig Bygningsinspektør og senere Hofarkitekt. Hans Hovedverk er Kirken St.-Vincent de Paul; desuden har han bl. a. foreslaaet Forskjønnelsen af Champs Elysées og Place de la Concorde. Af hans Skrifter kan nævnes „Den polykrome Arkitektur hos Grækerne" (1851).

Hitzig, Ferdinand, tysk Theolog, f. 1807, d. 1875, studerede i Heidelberg og i Halle under Gesenius, blev 1829 Docent i Heidelberg, 1833 Professor i Zürich og 1861 i Heidelberg. Han befattede sig især med det Gamle Testamentes Textkritik og Exegese og vandt navnlig Anerkjendelse ved sin „Oversættelse og Forklaring af Profeten Esaias" (1833), paa hvilken fulgte lignende Arbeider over de øvrige Profeter, Salmerne, Salomos Ordsprog og Høisangen m. fl. gammeltestamentlige Skrifter. Han var en skarpsindig og fordomsfri Kritiker, som imidlertid ofte gik vel vidt i negativ Retning.

Hitzig, Julius Eduard, tysk Jurist og Forfatter, f. 1780, d. 1849, studerede i Halle og Erlangen og dyrkede ved Siden af sin Fagvidenskab ogsaa Poesi og literære Studier. Han var 1804—06 Referendar i Warschau, levede derpaa til 1814 som Boghandler i Berlin, men betraadte saa igjen den juridiske Bane, blev Kriminalraad og 1827 Direktør for Kammerretsinkvisitoriatet. Han grundede flere juridiske Tidsskrifter og udgav fra 1848 sammen med Häring „Den nye Pitaval". Mest bekjendt blev han ved sine Biografier af Hoffmann og Zacharias Werner.

Hjalte, efter Sagnet en af den danske Konge Rolv Krakes ypperste tolv Kjæmper, hed tidligere Hatt eller Hott og skal have givet Kong Rolv Tilnavnet Krake. Han var en Fostersøn af Bødvar Bjarke (s. d.) og faldt tilligemed denne, da Kong Rolv ved Svig blev overfalden af sin Svoger Hjørvard.

Hjalte Skeggesson, navnkundig islandsk Høvding omkring Aar 1000, var en af dem, som mest bidrog til Kristendommens Indførelse paa Øen. Da Presten Thangbrand 999 blev lyst fredløs af de hedenske Islændere, rammede Fredløshedsdommen ogsaa Hjalte, fordi han havde sunget et Spottekvad om Odin og Freia. Han drog til Norge tilligemed sin Svigerfader Gisfur hvite (s. d.), blev vel modtagen af Olav Tryggvesøn

og bidrog til at mildne Kongens Vrede, da denne vilde hevne Fornærmelsen mod Thangbrand paa de i Norge værende hedenske Islændere. Aaret efter drog han, trods han var fredløs, tilbage til Island og talte paa Althinget med Iver Kristendommens Sag, og hans og hans Meningsfælles forstandige Optræden bidrog i høi Grad til, at den kristne Lære blev antagen paa Thinget. Under et Ophold i Norge ledsagede han Bjørn Stallare paa dennes Reise til Sverige for paa Olav den helliges Vegne at slutte Forlig og Svogerskab med Olav Skotkonung.

Hjaltland, se Shetlandsøerne.

Hjelm, se Rustning.

Hjelm, Claus Winter, norsk Jurist, f. 1797 i Strand i Ryfylke, d. 1871, blev Student 1818 og juridisk Kandidat 1823. 1824—26 var han konstitueret Docent i Retsvidenskaben ved Kristiania Universitet, blev 1826 udnævnt til Lektor og 1834 til Professor. Af Storthinget i 1827 blev det ham overdraget at forfatte Udkast til en almindelig Civillovbog for Norge, og han fratraadte derfor sin Funktion som Universitetslærer. Da Lovkommissionen, foranlediget ved en Beslutning af Storthinget i 1842, aftraadte, blev Hjelm 1843 Assessor i Høiesteret. Han har bl. a. forfattet „Udkast til en almindelig borgerlig Lovbog for Kongeriget Norge", „Udkast til Lov om Kreditvæsenet" og „Udkast med Begrundelse til en almindelig Rettergangslov for Kongeriget Norge". Fra 1849 redigerede han derhos „Norsk Retstidende".

Hjelm, Jonas Anton, norsk Jurist og Politiker, f. i Kristiansand 30te Decbr. 1782, d. 1848, blev 1797 Student ved Kjøbenhavns Universitet og tog 1800 juridisk Examen, hvorefter han en Tid var Kopist i Generalitetskollegiet. 1803 blev han Auditør ved det norske Livregiment og deltog som saadan 1807 i Kjøbenhavns Forsvar. 1811 blev han Overauditør og 1812 Høiesteretsadvokat, i hvilken Stilling han 1814 flyttede til sit Fædreland. 1815—16 var han konstitueret Docent i Retsvidenskaben ved Kristiania Universitet og udnævntes 1820 til Regjeringsadvokat. I det af hans Broder, Hans Abel Hjelm, udgivne oppositionelle „Nationalblad" skrev han flere Artikler, dels under Navn og dels anonymt; i Anledning af nogle af disse Artikler, der paa en nedsættende Maade angreb C. M. Falsen, blev han suspenderet fra sit Embede som Regjeringsadvokat og 1825 ved kongelig Resolution afsat, efterat han af Høiesteret var dømt i en betydelig Bod for sine Angreb paa Falsen og for at have formaaet en Straffange til at paatage sig Forfatterskabet til disse. 1827 bevilgede Storthinget ham, i Erkjendelse af Affættelsens Uregelmæssighed, fuld Gage i Pension. 1816—21 havde han været Statsrevisor; efter at have bosat sig paa Alby ved Moss blev han Storthingsmand fra Smaalenenes Amt 1830 og gjenvalgtes 1833, 1836, 1839 (da han imidlertid undslog sig for at modtage Valget) og 1842. I Storthinget nød han stor Anseelse som en af Førerne for Oppositionen. Som Jurist var han ogsaa fremragende baade ved Skarpsindighed og Lærdom. — Han udgav 1831—38 „Almindeligt norsk Maanedskrift" og var med Morgenstjerne, L. Lange og J. H. Vogt Medudgiver af „Juridisk Repertorium" (1818—21).

Hjelmaren, Indsjø i Sverige, i Vest for Mälaren, omgives af Nerike og Södermanland, ligger 79 Fod over Havet og er ca. 9 Kv.mil stor. Den indeslutter et stort Antal Øer og Holmer, hvoriblandt den historisk bekjendte Engelbrektsholm, og har gjennem Hyndevadsså Afløb til Mälaren. — Hjelmarkanalen forbinder Hjelmaren med Arbogaå; den er $1^1/_2$ svensk Mil lang, $6^1/_2$ Fod Dyb og har 9 Sluser. Den anlagdes allerede 1640, men blev ombygget 1821—30.

Hjelmeland, Præstegjeld i Stavanger Amt, bestaar af Sognene Hjelmeland, Fister og Aardal.

Hjemmel, i snevrere (den almindelig brugte) Betydning Sælgerens Forpligtelse til at sikre Kjøberen Besiddelsen og Nydelsen af den solgte Ting og navnlig at sikre ham, at ingen anden i Kraft af bedre Ret skal fravende ham den. Undertiden bruges Udtrykket Hjemmel ogsaa i en videre Betydning om Forpligtelsen til ogsaa at indestaa for den solgte Tings Kontraktmæssighed. Den, som har Hjemmelspligt, kaldes Hjemmelsmand. Kan han ikke opfylde sin Hjemmelspligt, siges han at gjøre sig skyldig i Vanhjemmel, og Kjøberen har da en Erstatningsfordring paa ham.

Hjemstavnsret i et vist Fattigdistrikt er Adgang til i de lovbestemte Tilfælde, hvori Fattigunderstøttelse overhoved ydes, at faa den af dette Distrikts Fattigvæsen. Oprindelig Hjemstavnsret har alle norskfødte i det Distrikt, hvor Moderen ved deres Fødsel havde Hjemstavnsret. Senere erhverves Hjemstavnsret ved efter det fyldte 15de Aar at opholde sig 2 Aar i Træk inden et og samme Fattigdistrikt, idet dog Erhvervelsen afbrydes — foruden ved Fraflytning — ved at faa Fattigunderstøttelse og ved at betle. Hustru har Mandens Hjemstavnsret (saalænge han lever), Børn, saalænge de ikke har erhvervet selvstændig Hjemstavnsret, Faderens, hvis de er ægtefødte, men Moderens, hvis de er uægtefødte. Engang erhvervet Hjemstavnsret bestaar saalænge ingen ny er erhvervet. Bergverker og enkelte andre større Brug danner egne Fattigdistrikter, hvori Hjemstavnsret erhverves enten ved to Aar i Træk at have været i Værkets Tjeneste eller Arbeide eller ved i lige lang Tid at have boet paa Værkets Grund som Tyende hos dets Eier eller Arbeidere. — Hjemstavnsberettiget er den, der har Hjemstavnsret. Sml. forøvrigt Fattigvæsen.

Hjerne (Encephalum), den i de bageste og øverste af Hovedets Ben (Hjerneskallen) indesluttede Del af Centralorganet for Nervevirksomheden hos Hvirveldyrene, fortsætter sig umiddelbart i Rygmarven (s. d.). Den danner en Masse af oval Form, grødagtig Konsistens og hvid- eller graaagtig Farve, deler sig paa Overfladen i flere større Lapper og har indvendig fire med en vandagtig Vædske fyldte Rum, Hjerneventriklerne. Indenfor Hjerneskallen er den omgiven af tre forskjellige Hudlag, inderst af den bløde Hjernehud (pia mater), derpaa af Spindelvævshuden (arachnoidea) og den haarde Hjernehud (dura mater). Hjernen bestaar af to forskjellig udseende Substanser, yderst en graaagtig, som er blødere og rigere paa Blodkar, indvendig en hvid, som er mere fast. Hele Hjernemassen deles i to Hovedafsnit, den store Hjerne, som udfylder den øverste større Del af Hjerneskallen, og den lille Hjerne, som ligger bagenfor og

under hin; begge deles ved en Fure paalangs i to symmetriske Halvdele. Den store og den lille Hjerne er forbundne ved Hjerneknuden, som nedad gjennem den forlængede Marv gaar over i Rygmarven. Den forlængede Marv er Centralorganet for Aandedrættet, Hjertets Bevægelse og Blodkarrenes Muskulatur. Fra selve Hjernen udgaar 12 Par Nerver, som udbreder sig til Organerne for Syns-, Høre-, Lugte- og Smagssansen saavelsom til Ansigtets, Svælgets og Mundhulens Hud og Muskler. — Under Mikroskopet viser Hjernemassen sig at være sammensat af fine, tæt ved hverandre liggende uforgrenede Trevler samt af Nerveceller, som ligger inde mellem Trevlerne og sandsynligvis er at betragte som de egentlige virksomme Organer. Trevlerne og Cellerne forbindes ved Nervekit. — Hjernen er den af alle Legemets Dele, som tidligst udvikles; i en høi Alder taber den i Omfang og Vegt. Hvad Vegten angaar, da har man tildels villet paastaa, at denne stod i direkte Forhold til de aandelige Evners Udvikling, uden at dette dog har bekræftet sig. Menneskets Hjerne veier i Gjennemsnit 2—3 Pund og er i Forhold til Legemets Vegt større end hos nogen anden Skabning; saaledes veier f. Ex. Elefantens Hjerne kun 9—10 Pund. De lavere Dyrs Hjerne er i Regelen af mindre Omfang og simplere Bygning end de høieres; hos en stor Del af dem findes istedenfor en egentlig Hjerne kun analoge Ganglier. — Hvad Hjernens Virksomhed angaar, da er den i det hele at betragte som Sjelens Organ. Man har dog allerede for længe siden fremsat den Mening, at den snarere var et Kompleks af Organer end et enkelt saadant, og det synes ogsaa at fremgaa af de Jagttagelser, man i den Anledning har kunnet gjøre, at de forskjellige Sjelsevner o. s. v. er lokaliserede paa forskjellige Punkter i Hjernen, uden at man dog er kommen til nærmere Kundskab om den Maade, hvorpaa dette finder Sted. — Hjerneskallen dannes af de Hjernen omsluttende sammenvoxne Ben i den øverste og bageste Del af Hovedet, til hvilke Ansigtsbenene fortil er fæstede. De er i Antal 8: Pandebenet, Nakkebenet, to Tindingeben, to Issben, Siebenet og Kilebenet; de fleste af dem er tynde, brede og krummede. Nakkebenet har en Aabning, hvorigjennem Rygmarven udgaar, og to Ledflader, ved hvilke Hovedet sættes i bevægelig Forbindelse med den øverste Ryghvirvel. — Hjernesygdomme kalder man Sygdomme, som beror paa anatomiske Forandringer i Hjernen eller ytrer sig ved Forstyrrelser af dennes regelmæssige Funktioner, uden at nogen Grund dertil kan opdages i noget andet Organ. Som Nervesystemets Centrum lider imidlertid Hjernen ogsaa ved enhver Sygdom i nogen anden af Legemets Dele. Den almindeligste Hjernesygdom er Hjernebetændelse (Meningitis), en Betændelse i Hjernehinderne, forbundet med Affondring af Materie, som især er farlig ved det Tryk, den øver paa Hjernen. Den er ogsaa ofte forbunden med Dannelsen af Tuberkler og er da næsten altid dødelig. Den er hyppigst hos Børn og kan dels have fysiske, dels psykiske Aarsager. — Hjernerystelse, en midlertidig Bedøvelsestilstand efter Fald eller Slag paa Hovedet, uden at nogen Forandring i Hjernen kan spores. — Hjernevattersot (Hydrocephalus), en Ophobning af en vandig Bødske i Hjerneventriklerne, hvorved disse udspændes, kan være akut og en Følge af tuberkuløs Hjernebetændelse eller kronisk og da oftest medfødt. I dette Tilfælde udvides Hovedet ved Vandets Tryk, Hjernemassen svinder ind, og de angrebne Børn dør oftest i en ung Alder.

Hjerpe (Tetrao bonasia), Fugl af Aarfuglefamilien, er af Størrelse som en Rype og brun med sorte, graa og hvide Schatteringer; Hannen og Hunnen er næsten ens af Størrelse og Udseende. Den lever i Skovene, især i bjergfulde Egne i Nord- og Mellemeuropa og er paa Grund af sit velsmagende Kjød Gjenstand for Jagt. I Norge er den ved Lov fredet fra 15de Mai til 15de August.

Hjertdal, Prestegjeld i Telemarken, i Dalen af samme Navn, Bratsberg Amt, bestaar af Sognene Hjertdal, Sauland og Tudal. — Hjertdøla, Elv i Prestegjeldet, gjennemstrømmer Prestegjeldets Hoveddalføre, udspringer fra Maanelidbraatet og Vindeggen i Dalens nordvestlige Del, gaar mod Sydost og Øst og falder i Hiterdalsvandet; 7½ Mil lang.

Hjerte (Cor), Centralorganet for Blodets Kredsløb, bestaar af en kegleformet Muskel, som ligger i skraa Stilling mellem Lungerne i den forreste og underste Del af Brystkassen, noget tilvenstre og hviler med Spidsen paa Mellemgulvet. Det omsluttes af en tynd, glat Hinde, Hjertesækken, indvendig i hvilken der findes en ringe Mængde af en slimet Bødske, som letter Hjertets Bevægelser. Indvendig er Hjertet hult og hos de høiere Hvirveldyr delt paalangs i en høire og en venstre Halvdel, som er fuldstændig adskilte; hver af dem er igjen delt i to Rum, et øvre (Forkammeret) og et nedre (Hjertekammeret), som staar i Forbindelse gjennem en Aabning, der kan lukkes med Klapper. I det høire Forkammer udmunder Hulaarerne, som bringer det venøse Blod fra Legemets Haarkarnet; fra det høire Hjertekammer udgaar Lungepulsaaren, som bringer Blodet til Lungerne for at renses. Lungeblodaarerne, som fører det rensede Blod tilbage fra Lungerne, udmunder i venstre Forkammer, og fra venstre Hjertekammer udgaar Legemets store Pulsaarestamme Aorta. Blodets Bevægelse gjennem Hjertet og Aarerne bevirkes ved Hjertets vexelvise Sammentrækning og Udvidelse, som hos et normalt vorent Menneske regelmæssig finder Sted ca. 70 Gange i Minutet; den derved fremkomne Bevægelse i Hjertet føles som et let Slag mod Brystkassens venstre Væg mellem det 5te og det 6te Ribben og ledsages af en eiendommelig Lyd, som kan høres udenpaa Brystet. Hjertets Bevægelser staar ikke under Villiens Herredømme og styres af et eget Centrum i den forlængede Marv samt af Nerveknuder (Ganglier) i Hjertets Vægge. Hjertets Ernæring sker ikke umiddelbart ved Blodets Gang gjennem det, men gjennem Pulsaarer, som udgaar fra Aorta. — De lavere Dyrs Hjerte er simplere bygget end de høieres; saaledes mangler f. Ex. Fiskene den venstre Hjertehalvdel, og deres Hjerte bestaar kun af et Forkammer og et Hjertekammer; hos endnu laverestaaende Dyreklasser findes kun et enkelt udelt Hjerterum. — Hjertesygdomme kan enten have sit Sæde i Hjertesækken eller i Hjertets Muskelsubstans (Betændelse,

for stærk Afsætning af Fedt) eller endelig i Hjertets Klapper, hvilket sidste (organiske Hjertefeil) er det almindeligste. Det er en enten medfødt eller ved Betændelse o. lign. erhvervet, uhelbredelig og meget besværlig Sygdom, som kan medføre mange andre Lidelser og ofte blive dødelig. Dels begrundet i organiske Hjertefeil og dels i rent nervøse Aarsager er den besværlige nervøse Hjertebanken, som især hyppig indtræder i Pubertetsperioden, hos blegsottige og blodfattige Personer.

Hjort (Cervus), Slægt af de drøvtyggende Pattedyr, udmærker sig ved sine takkede, massive Horn (Takker), som imidlertid (med Undtagelse af Renen) kun findes hos Hannerne, og som paa en bestemt Tid af Aaret fældes og erstattes af nye, som under Vexten er beklædte med en lodden Hud. Slægten tæller Arter i Europa, Asien og Amerika, men mangler ganske i Sydafrika og Australien. Den vigtigste Art er Kronhjorten (Cervus Elaphus), som især er udbredt i Europa, og i Norge navnlig findes paa Vestkystens Fastland og større Øer. Den er brunagtig af Farve, om Sommeren mere rødlig, og har tilbagebøiede Takker. Hannernes Alder kjendes nogenlunde paa Antallet af Takkernes Spidser, idet der efter hver Fældning kommer en ny Spids til. Kjødet er ligesom hos Slægtens øvrige Arter meget velsmagende, og Huden benyttes til Handsker o. lign. — Af den nu uddøde Kjæmpehjort (Cervus megaceros), hvis Horn maaler indtil over 6 Alen mellem de yderste Spidser, findes især Skeletter i Irlands Torvmyrer. — Om Elgen, Daadyret, Raadyret og Renen se de særskilte Artikler. — Hjortetakolie, en ildelugtende Olie, som faaes ved Destillation af Hjortehorn og bruges i Medicinen. Ved den samme Destillation faaes ogsaa Hjortetakspiritus, en Opløsning af Hjortetaksalt (flygtig kulsur Ammoniak), hvilket sidste ogsaa kan fremstilles paa andre Maader og anvendes i Medicinen samt af Bagere for at bringe Deigen til at hæve sig. — Hjortetalg bruges i Medicinen til Indgnidninger.

Hjort, Jens Johan, norsk Læge, f. i Oslo 1798, d. 1873, blev Student 1816 og tog 1822 medicinsk Embedseksamen; 1826 erhvervede han Licentiat- og 1830 Doktorgraden i Medicin. 1831 blev han konstitueret og kort efter virkelig Kompagnikirurg ved Artilleriet, 1836 Brigadelæge ved Kavaleriet og var 1847—53 konstitueret Generalkirurg. 1826—37 var han Reservelæge ved Rigshospitalets Filialafdeling og ansattes 1841 som Overlæge ved Rigshospitalets Hudsygeafdeling, i hvilken Stilling han virkede til 1871, da han paa Ansøgning fik Afsked. — 1832 havde han offentlig Understøttelse til en Reise til det vestlige Norge for at undersøge Hudsygdomme, navnlig Spedalskhed, og blev 1837 Medlem af den kongelige Kommission til at foreslaa Foranstaltninger mod den spedalske Sygdom. Senere var han i længere Tid Medlem af og Formand i Armeens Lægekommission. Han var Medlem af flere inden- og udenlandske videnskabelige Selskaber og gjorde oftere med offentlig Understøttelse videnskabelige Udenlandsreiser. — Han var Medudgiver af „Magazin for Lægevidenskaben", 1ste Række, og skrev deri saavelsom i flere andre Tidsskrifter en Række Afhandlinger navnlig om Hudsygdommene. — Foregaaendes Søn, Johan Storm Aubert Hjort, f. 1835 blev Student 1853 og medicinsk Kandidat 1861; 1872 udnævntes han til national Korpslæge og 1873 til Professor i Medicin med Forpligtelse til at læse over Sygdomme og enkelte kirurgiske Discipliner. S. A. blev han tillige Overlæge ved Rigshospitalets kirurgiske Afdeling B og Bestyrer af dets Sygehusklinik. 1876 repræsenterede han det norske medicinske Selskab som Delegeret ved den internationale Lægekongres i Filadelfia. Han har i forskjellige Tidsskrifter leveret flere Afhandlinger om kliniske Emner.

Hjort, Peder, dansk Forfatter, f. 1793, d. 1871, blev Student 1811 og vandt 1815 Universitetets Guldmedalje for en filosofisk Afhandling. I Striden mellem Baggesen og Oehlenschläger stillede han sig afgjort paa den sidstes Side og skrev bl. a. 1816 „Tolv Paragrafer om Jens Baggesen". 1817—21 reiste han i Udlandet og blev 1822 udnævnt til Lektor i tysk Sprog og Literatur ved Sorø Akademi, hvilken Stilling han indehavde til 1849. Af hans talrige Skrifter har navnlig hans Lærebøger i Tysk samt hans „Danske Børneven" vundet stor Udbredelse. I en Række Flyveskrifter, tildels paa Tysk, ivrede han for Dansksthedens Opretholdelse i Slesvig og angreb i Bladartikler heftig det nationalliberale Parti. 1852—67 udgav han en bindstærk Samling af sine tidligere trykte Arbeider under Titelen „Kritiske Bidrag til nyere dansk Tænkemaades og Dannelses Historie", som ogsaa indeholder interessante selvbiografiske Meddelelser. Endvidere udgav han i sine sidste Aar et Par omfangsrige og interessante Brevsamlinger, i Anledning af hvilke han blev stærkt bebreidet for Taktløshed og Indiskretion.

Hjortesvin ell. **Babirussa** (Porcus Babirussa), den eneste Art af en til Svinefamilien hørende Slægt, som udmærker sig ved sine lange Hjørnetænder, der gjennemborer Overlæben og bøier sig opad og bagover. Det hører hjemme paa Molukkerne og jages for sit velsmagende Kjøds Skyld.

Hjortsberg, Lars, svensk Skuespiller, f. 1772, d. 1843, stod i megen Yndest hos Gustav den tredie, hvis Forelæser han var. I lang Tid var han den svenske Scenes første Kunstner, navnlig i Komedien.

Hjul, se Vandhjul.

Hjuldyr (Rotatoria), en Gruppe af mikroskopiske Vanddyr, som tidligere regnedes til Infusionsdyrene, men adskiller sig fra dem ved en langt fuldkomnere Bygning og Organisation. Almindeligst regnes de nu til Ormene. De har sit Navn af nogle rundagtige Lapper paa den forreste Del af Legemet, som findes hos de fleste af Arterne og som i Randen er besatte med fine Fimrehaar, der ved hurtig at sættes i Bevægelse giver Lapperne Udseende af Hjul. Hunnerne har en Mund med stærke Kjæver og en temmelig sammensat Fordøielseskanal; Hannerne mangler begge Dele og er desuden meget mindre end Hunnerne. Nogle Hjuldyr svømmer frit omkring, har en forholdsvis bred Krop, en fast Skal og lang, ofte gaffelformet Hale; andre sidder med Halen fæstede til en eller anden Gjenstand og er omgivne af et geléagtigt Rør; de har blødere Hud og viser Spor af Leddeling. Hjuldyrene findes baade i salt og ferst Vand; de formerer sig dels ved Æg dels ved levende Unger. Deres Seiglivethed er saa stor, at de kan indtørres fuld-

stændig f. Ex. paa en Glasplade over en Lampe og dog leve op igjen ved at overheldes med Vand.

Hjärne, Urban, svensk Læge og Kemiker, f. 1641, d. 1724, var i længere Tid ansat i Bergverkskollegiet, blev 1696 kongelig Overlæge og fik senere Titel af Landshøvding. Han forsøgte sig i sine yngre Aar som dramatisk Digter; senere virkede han bl. a. for at faa udryddet den herskende Tro paa Hexeri og Troldsdom og var den første i Sverige, som gav Stødet til en almindelig Benyttelse af Sundhedsbrønde. Flere af hans videnskabelige Skrifter var for sin Tid af Vigtighed. — Hans Broder, Thomas Hjärne, f. 1638, d. 1690, gjorde sig bekjendt som Digter, men især som Historieskriver ved sin „Esth-Lyf-Lettländische Geschichte."

Hjørendfjord, rigtigere **Jøringfjord**, Præstegjeld i Søndmøre, Romsdals Amt.

Hjørne, i Stereometrien det Rum, som indesluttes af tre eller flere Planer, der skjærer hverandre i ét Punkt, Toppunktet. Hjørnets Kanter er Planernes Skjæringslinier.

Hjørring, By i Vendsyssel i Danmark, 4 Mil nord for Fredrikshavn, med 3,300 Indb., fik sine ældste bekjendte Privilegier under Erik Plogpenning 1243. — Hjørring Amt, 51 Kv.mil stort, med 92,000 Indb., hører i geistlig Henseende til Aalborg Stift.

Hjørungavaag, nu **Lidavaag**, Bugt af Storfjorden, gaar ind paa den nordøstlige Side af Hareidlandet paa Søndmøre. Den er bekjendt ved det Slag, hvori Haakon Jarl ca. 988 seirede over Jomsvikingerne.

Hlade ell. **Lade**, en historisk mærkelig Gaard i Strindens Præstegjeld, 1/8 Mil øst for Trondhjem, var længe de mægtige Hladejarlers Bopæl. Haakon Jarl lod her opføre et prægtigt Gudetempel, som Olav Tryggvessøn ødelagde. Senere hørte Gaarden til Bakke Klosters Gods og eiedes i Begyndelsen af det 17de Aarh. af Otten Bjelke og senere af forskjellige Privatmænd.

Hlassa, se Lassa.

Hlidskjalv ell. Lidskjalv, se Gudelære, den nordiske.

Hoang-hai, kinesisk Navn paa det Gule Hav.

Hoang-ho, d. e. den gule Flod, Kinas største Vasdrag, udspringer i Landskabet Koko-Nor, løber mod Nordøst og derpaa, idet den danner en Bue, mod Syd, senere mod Øst og Nordøst og falder i Bugten ved Pe-tjii-li. Tidligere udmundede den i det Gule Hav. Dens Længde er ca. 600 Mil og dens vigtigste Bifloder er Bai-ho, Hoai-ho og Fuen-ho. Paa Grund af sit rivende Løb er den kun i ringe Grad seilbar.

Hobart Pascha, egentl. Augustin Charles, Baron Hobart, tyrkisk Admiral af engelsk Herkomst, f. 1822 som Søn af Greven af Buckinghamshire, indtraadte 1835 i den engelske Marine og blev 1863 Kaptein. Under den nordamerikanske Borgerkrig viste han en uhørt Dristighed, idet han 18 Gange gjennembrød Nordstaternes Blokade af de sydlige Staters Havne for at tilføre Oprørerne Krigsmateriale og bringe Bomuld tilbage til England. 1867 traadte han som Kontreadmiral i tyrkisk Tjeneste og udmærkede sig under Opstanden paa Kandia. 1869 blev han Viceadmiral og 1870 Storadmiral for den tyrkiske Flaade, tjente 1874—77 igjen i den engelske Marine, men gik sidstnævnte Aar ved Udbruddet af den russisk-tyrkiske Krig paany i tyrkisk Tjeneste som Storadmiral.

Hobarttown (udt. —taun) ell. **City of Hobart**, Hovedstad paa den engelske Ø Tasmania i Australien, anlagt 1804, med 22,000 Indb., livlig Handel og Fabrikvirksomhed.

Hobbema, Meindert ell. Minderhout, udmærket hollandsk Landskabsmaler, f. 1638, d. omkring 1710; om hans Liv er kun lidet bekjendt. Han malede mest Skovpartier, Landsbyer og Ruiner og udmærkede sig ved klar og fuldendt, stjønt noget ensformig Komposition, fin Udførelse af Enkelthederne, kraftig og skjøn Kolorit og en udmærket Behandling af Lys- og Skyggepartierne. Hans Billeder findes spredte i de fleste af Europas betydeligere Samlinger.

Hobbes (udt. Hobs), Thomas, fremragende engelsk Filosof, f. 1588, d. 1679, studerede i Oxford og bereiste derpaa Frankrige og Italien. Efter sin Tilbagekomst oversatte han Thukydides og foretog derpaa atter et Par Udenlandsreiser. Under den politiske Gjæring, som fandt Sted efter hans Tilbagekomst fra den sidste af disse 1637, anvendte han al sin Indflydelse for at forebygge en Revolution, gik 1641 til Paris, hvor han blev Lærer for den fra England flygtede Prins af Wales, og skrev der sin berømte Bog „De cive". Dette Verk tilligemed hans „Leviathan" (1651) og andre Skrifter paadrog ham Geistlighedens Forfølgelse og gjorde ham Opholdet i Frankrige usikkert, hvorfor han 1652 vendte tilbage til England. Efter Karl den andens Tronbestigelse fik han en aarlig Pension, men var ogsaa udsat for talrige Angreb, som bl. a. foranledigede, at hans „Leviathan" 1666 offentlig fordømtes af Parlamentet. 1674 flyttede han fra London til et afsides Sted paa Landet, hvor han skrev Borgerkrigens Historie 1640—60 og beskjeftigede sig med en Oversættelse af Homer. Paa et for Parlamentet indbragt Forslag om at straffe ham som Atheist svarede han i et eget skarpsindigt Skrift. Hans filosofiske og politiske System er frit for alle religiøse Forudsætninger og kan betragtes som en konsekvent Gjennemførelse af den Baconske Empirismus, som her gaar over i Materialisme; Hobbes er i det hele taget Materialismens Fader i den moderne Filosofi. — Hans Skrifter paa Engelsk og Latin er udkomne i flere Samlinger og Udgaver.

Hobhouse, John Cam, Lord Broughton, engelsk Statsmand, f. 1786, d. 1869, studerede i Cambridge og reiste 1809 sammen med Byron til Orienten, opholdt sig under de 100 Dage i Frankrige og udgav efter Slaget ved Waterloo et Skrift, hvori han afgjort tog Parti for Napoleon. 1819 blev han paa Underhusets Foranstaltning fængslet for et af ham forfattet Flyveskrift, men indvalgtes 1820 selv i Underhuset, hvor han sluttede sig til yderste Venstre og deltog i Stiftelsen af „Westminster Review". Senere modererede han til en vis Grad sine Anskuelser, blev 1831 Statssekretær for Krigsvæsenet, 1833 Oversekretær for Irland og 1834 Overkommissær for Domænerne. 1839—41 og 1846—62 var han Præsident i Centralbureauet for Indien.

Hobro, By i Randers Amt i Nørrejylland, ved Hobrofjord, med 2,250 Indb.

Hoche (udt. Aasj), Lazare, fransk General, f. 1768, d. 1797, var ved Revolutionens Udbrud

Underofficér i Garden, tog derpaa Tjeneste i Nationalgarden og blev 1792 Løitnant i Linien. Som Adjutant hos General Leveneur beskyldtes han for at staa i Forbindelse med Dumouriez og fængsledes, men blev snart frigiven og sat til Kommandant i Dunkerque, som han tappert forsvarede mod Englænderne. Derpaa fik han Kommandoen over Moselarméen, slog 1793 Wurmser ved Weißenburg og fordrev Østerrigerne fra Elsas. Efter den 9de Thermidor fik han Kommandoen over et Armékorps i de vestlige Departementer, slog 1795 Emigranterne ved St.e Barbe, men nedlagde sin Kommando af Uvillie over den af Konventet paabudte Nedsabling af de Fangne, hvorefter han dæmpede Opstanden i Vendée og Bretagne. Efter en mislykket Expedition til Irland fik han Overbefalingen over Maas- og Sambrearméen, gik 1797 over Rhinen og trængte efter en Række Seire frem til Gießen, men stansedes af Vaabenstilstanden. Hans pludselige Død har været tilskrevet Forgiftning.

Hochkirch, Landsby i Øvrelausitz, mellem Bautzen og Löbau, bekjendt ved Østerrigernes Seier over Fredrik den anden 14de Oktbr. 1758.

Hodegetik, Methodologi ell. Methodik, veiledende Anvisning til Studiet af Videnskaberne eller af en enkelt Videnskab.

Hodeida, Havnestad i det arabiske Landskab Yemen, ved det Røde Hav, med 25,000 Indb.

Hoë von Hoënegg, Matthias, tysk Theolog, f. 1580, d. 1645, studerede i Wittenberg, hvor han fra 1600 som Magister holdt Forelæsninger, blev 1603 Superintendent i Plauen og 1612 Overhofpredikant hos Kurfyrst Johan Georg den første af Sachsen. Han viste sig som en lærd og dygtig Mand, men gjennemtrængt af et fanatisk Had til den reformerte Kirke, hvis Lære han søgte at bevise „i 99 Punkter stemte overens med Arianernes og Tyrkernes". Det var væsentlig ham det skyldtes, at Kurfyrsten af Sachsen ikke bragte Bøhmerne Hjelp mod Keiseren, fordi en Del af Bøhmerne var reformerte; ligeledes modarbeidede han en af Kurfyrsten paatænkt Forsoning mellem Lutheranerne og de reformerte. Hans vigtigste Skrift er en Forklaring over Johannes's Aabenbaring.

Hoefer, Edmund, tysk Novellist og Romanforfatter, f. 1819, studerede i Greifswalde, Heidelberg og Berlin Filologi og Historie, men begyndte fra 1845 hovedsagelig at bestjeftige sig med literære Arbeider. 1855—67 udgav han i Stuttgart sammen med Hackländer Tidsskriftet „Hausblätter". Hans talrige Noveller og Romaner skildrer især Livet i Egnene ved Østersjøen; han er en god Fortæller og forstaar at anskueliggjøre sit Stof paa en Maade, som vidner om fin Opfatning og Naturkroskab. Sine tidligere Fortællinger har han selv samlet i 12 Bd. (1865).

Hoeven (udt. Hufen), Jan van der, hollandsk Naturforsker, f. 1801, d. 1868, studerede i Leiden og boede derpaa som praktiserende Læge i Rotterdam, indtil han 1826 kaldtes til Professor i Leiden. Hans Hovedverk er „Haandbog i Zoologien" (2 Bd., 1827—33); desuden har han skrevet en Række vigtige Afhandlinger, som dels er udkomne særskilt, dels har været trykte i det af ham sammen med de Vrise udgivne „Tidsskrift for Naturhistorie og Fysiologi" og i andre videnskabelige Tidsskrifter. Han har bl. a. anstillet interessante Undersøgelser over Hjerneskallens Bygning hos de forskjellige Folkeslag.

Hof, 1) Prestegjeld i Jarlsberg og Laurvigs Amt, bestaaende af Sognene Hof og Vatsaas. 2) Prestegjeld i Hedemarkens Amt.

Hof, By i den baierske Provins Øvrefranken, ved Floden Saale, med 19,000 Indb., Spinderier, Væverier og andre Fabriker samt vigtig Transithandel.

Hofer, Andreas, Tyrolernes Anfører i Opstanden 1809, f. 1767, d. 1810, var Vertshusholder i St. Leonard i Passeyrdalen og kaldes „der Sandwirth von Passeyr". Han førte allerede 1796 et tyrolsk Skytterkorps mod Franskmændene ved Gardasjøen og var efter Freden i Luneville meget virksom for Organisationen af Tyrols Landeværn. Efter Tyrols Afstaaelse til Baiern fremkaldte den almindelige Misfornøielse Planen til en Opstand under Ledelse af Hormayr; Reisningen begyndte 1809 under Anførsel af Hofer, og allerede faa Dage efter var Innsbruck besat og omtrent hele Tyrol befriet. Efter ved to Træfninger ved Isel i Mai s. A. at have tvunget Bairerne til at rømme Landet, var han med at befri den i Trient beleirede Greve af Leiningen og stod netop i Begreb med at slutte sig til de Tropper, som skulde bemægtige sig Klagenfurt, da den efter Slaget ved Wagram sluttede Vaabenstilstand i Znaim indtraadte og bestemte, at Østerrigerne skulde rømme Tyrol og Vorarlberg. General Lefèbvre rykkede med en stærk Hær af Franskmænd, Bairere og Sachsere ind i Tyrol, og det forladte Folk kom i den heftigste Bevægelse. Hofer holdt sig i Begyndelsen skjult, men da Speckbacher, Kapucineren Joachim Haspinger og Peter Mayer fornyede Reisningen, sluttede han sig til dem som øverste Anfører, slog Lefèbvre ved Isel 13de Aug. og tvang ham til at forlade Tyrol. Hofer indehavde nu i to Maaneder den øverste civile og militære Myndighed i Tyrol, indtil han efter Freden i Wien paa Erkehertug Johans Opfordring underkastede sig Bairerne; men ved falske Efterretninger om Krigens Fornyelse og Østerrigernes Seire foranledigedes han igjen til at iverksætte en Reisning med en liden Skare. Da denne maatte give tabt, skjulte han sig, idet han af Kjærlighed til sit Hjemsted ikke ved Flugt vilde unddrage sig den Forfølgelse fra Franskmændenes Side, som nu begyndte mod ham. Efter to Maaneders Ophold midt om Vinteren i en affides Alpehytte røbedes han af en Forræder, førtes fangen til Mantua og blev ifølge Krigsretsdom skudt 20de Febr. 1810. Keiser Frans adlede hans Slægt og erstattede den dens tabte Formue; Hofers Lig bisattes 1823 i Hofkirken i Innsbruck ved Siden af Maximilian den førstes Monument, og Graven prydedes 1834 med hans Statue i Marmor.

Hoffmann, August Heinrich, sædvanlig kaldet Hoffmann von Fallersleben, tysk Digter, Sprogforsker og Literaturhistoriker, f. 1798, d. 1874, studerede i Göttingen og Bonn og var 1823—38 Kustos ved Universitetsbiblioteket i Breslau. Ved Siden deraf udnævntes han 1830 til extraordinær og 1835 til ordinær Professor i tysk Sprog og Literatur. Paa Grund af sine „Upolitiske Sange" (1840—41) blev han 1842 afsat fra sit Embede og førte derpaa et omvand-

rende Liv i Tyskland, Schweiz og Italien. 1848 kom han ind under den i Preussen udstedte Amnesti, opholdt sig derpaa i Bingerbrück og Neuwied, indtil han 1854 gik til Weimar, hvor han sammen med Schade redigerede „Weimarisches Jahrbuch" (1854—57). 1860 blev han Bibliothekar hos Hertugen af Ratibor og levede nu til sin Død paa Slottet Corvei ved Weser. Hans videnskabelige Virksomhed har været af stor Betydning for Kjendskabet til ældre tysk Sprog og Literatur; foruden Udgaver af „Reineke Vos" samt flere ældre Sprogmindesmærker har han udgivet en Række vigtige Samlerværker („Horae Belgicae" m. fl.) samt „Den tyske Kirkesangs Historie indtil Luther" (1832), „Den tyske Filologi i Grundrids" (1836) og Samlinger af tyske Folke- og Selskabssange. Af hans Digte vakte de før nævnte „Upolitiske Sange" størst Opsigt som de mest fremragende Frugter af politisk Poesi i Tyskland før Herwegh. Hans øvrige talrige Digte slutter sig nær til Folkevisen og er tildels blevne meget populære paa Grund af sin Friskhed og simple Ynde. Til flere af sine Sange har han selv komponeret yndede Melodier.

Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus (egentl. Wilhelm), tysk Novellist og Romanforfatter, f. 1776, d. 1822, studerede Retsvidenskaben og blev 1800 Regjeringsassessor i Posen. 1804—06 var han ansat i Warschau, gik 1808 som Musikdirektør til Theatret i Bamberg og ernærede sig, efterat dette var nedlagt, som Musiklærer og Kritiker. 1813—14 var han Orkesteranfører ved et Skuespillerselskab, som afvexlende optraadte i Dresden og Leipzig, og ansattes 1816 ved den kongelige Kammerret i Berlin, hvor han viste sig som en dygtig Jurist og Embedsmand, samtidig med at han førte det vildeste og mest excentriske Liv. 1814 begyndte han sin Forfattervirksomhed med Udgivelsen af „Fantasistykker i Callots Manér", paa hvilke fulgte „Djævelens Elixirer" (1815—16), „Natstykker" (1817), „Serapionsbrødrene" (1819—21), „Lille Zaches, kaldet Zinnober", „Prinsesse Brambilla", „Meister Floh" (1822), „Kater Murr" (1820—22), „Dobbeltgjængeren" (1822) med flere mindre Fortællinger. Han var en af Tyskflands og hele den nyere Tids originaleste Forfattere med en rig, men af de mest modsatte Egenskaber sammensat Begavelse. Ved Siden af en skarp og klar Forstand havde han et stærkt Hang til Mysticisme og Aandetro, ved Siden af den høieste lyriske Enthusiasme den mest bidende og skeptiske Ironi. Hans Fortællinger er for Størstedelen dæmonisk-fantastiske, fulde af Spøgeri og gyselige Scener, som ofte slaar over i det komiske. Mest fuldendte er dog et Antal mindre Fortællinger (som „Mester Martin og hans Kammerater", „Frøken Scudéry", „Doge og Dogaresse" m. fl.), hvori det fantastiske Spøgelseapparat mangler. Foruden som Digter var Hoffmann rigt begavet som Musiker og Tegner; han komponerede Musik til flere Syngespil og Operaer og tegnede en Række Karikaturer (saaledes af Napoleon den første), som blev meget populære. — Hans „Udvalgte Skrifter" udkom 1827 i 10 Bd., med 5 Supplementbind, udgivne af hans Enke.

Hoffmann, Friedrich, tysk Læge, f. 1660, d. 1742, studerede i Jena og Erfurt og blev 1681 Docent i Jena. Efter en Reise i Holland og England nedsatte han sig som praktiserende Læge i Minden, blev 1693 Professor i Halle, var 1708—12 Livlæge hos Fredrik den første af Preussen og vendte derpaa tilbage til sit Professorat, som han indehavde til sin Død. Størst Fortjeneste indlagde han sig af den praktiske Medicin ved Undersøgelser af Lægemidlerne og ved Anvendelsen af simple, for en stor Del diætetiske Kure. Opfindelsen af de saakaldte Hoffmannsdraaber (en Blanding af 1 Del Æther med 3 Dele Alkohol) skyldes ham. Af mindre Betydning var hans theoretiske System, ifølge hvilket et ætherisk Fludium, som gjennemstrømmer Nerverne, skulde være Aarsagen til al Livsvirksomhed baade i sund og syg Tilstand.

Hoffmann, Ludvig Friedrich Wilhelm, tysk Theolog, f. 1806, d. 1873, blev 1839 Direktør for den evangeliske Missionsanstalt i Basel, 1843 tillige Professor sammesteds, 1852 Hof- og Domprædikant i Berlin og 1854 Medlem af det preussiske Statsraad. Foruden flere Missionsskrifter og Prædikensamlinger udgav han en Imødegaaelse af Strauß's „Jesu Liv" samt „Tyskland før og nu i Guds Riges Lys" og „Tyskland og Europa i Verdenshistoriens Lys".

Hofman-Bang, Niels, dansk Botaniker, f. 1776, d. 1855, ledsagede 1797 Vahl paa en botanisk Reise i Danmark og foretog senere flere Udenlandsreiser. 1801 overtog han Stamhuset Hofmansgave paa Fyen. Han forfattede talrige videnskabelige Afhandlinger og indlagde sig Fortjeneste ved at understøtte Videnskabsmænd samt ved at arbeide for Landvæsenets Fremme. — Hans Søn Niels Erik Hofman-Bang, f. 1803, bestyrede 1843—54 en privat Landbrugsskole og har optraadt som en dygtig Landbrugsforfatter. Han har virket meget for Havedyrkningens Fremme og for en Forbedring af Husmændenes Kaar.

Hofmann, August Wilhelm, tysk Kemiker, f. 1818, studerede i Gießen under Liebig, hvis Assistent han blev, habiliterede sig 1845 som Docent i Bonn og blev snart efter Professor, men gik allerede s. A. til London, hvor han overtog Ledelsen af den nyoprettede kemiske Skole „Royal college of chemistry". 1855 blev han tillige Guardein ved Englands Mynt. 1864 kaldtes han som Professor til Berlin, hvor han tillige siden 1865 har forestaaet det nye kemiske Laboratorium. Af hans mange vigtige Undersøgelser er især de over Ammoniaken og dens Derivater, navnlig Anilin, af stor Betydning og har ført til Opdagelsen af de prægtige og i den senere Tid meget anvendte Anilinfarver. Af hans Skrifter er især „Indledning i den moderne Kemi" et fremragende Værk.

Hofmann, Johann Christian Konrad von, tysk Theolog, f. 1810, d. 1877, blev 1835 Docent i Erlangen, 1841 Professor sammesteds og 1842 i Rostock, hvorfra han 1845 vendte tilbage til Erlangen. Af hans Skrifter kan nævnes „Spaadom og Opfyldelse" (1841—44) og „Det nye Testamente, sammenhængende undersøgt", hvori han navnlig behandler Læren om Skriftens Inspiration.

Hofmann, Karl, tysk Statsmand, f. 1827, studerede Retsvidenskaben i Gießen og Heidelberg, ansattes 1857 i det hessiske Udenrigsministerium, fulgte 1864 som Sekretær med Beust til Konferencen i London, blev 1866 Medlem af det hes-

siske andet Kammer og ledsagede s. A. Dalwigk til Fredsunderhandlingerne i Berlin, hvor han forblev som hessisk Gesandt. 1870 virkede han for Oprettelsen af det nye tyske Rige, blev derpaa Hessens Befuldmægtigede i Forbundsraadet og 1872 Ministerpræsident, i hvilken Egenskab han gjennemførte en Reform af Forvaltningen. 1876 efterfulgte han Delbrück som Præsident for det tyske Rigskancelli og blev preussisk Statsminister.

Hofmannswaldau, Christian Hofmann von, tysk Digter, f. 1618, d. 1679, studerede i Leiden, reiste derpaa i Udlandet og blev efter sin Tilbagekomst Raadsherre i Breslau. Han udførte flere diplomatiske Hverv, især ved Hoffet i Wien, og blev tilsidst Præsident i Raadskollegiet og keiserlig Raad. Hans Digte har fortrinsvis den rent sanselige Kjærlighed til Gjenstand og er affattede i et sirligt og elegant, men ofte maniereret og falsk pathetisk Sprog. Han fik en betydelig Indflydelse paa den tyske Literatur og var en af Grundlæggerne af den anden schlesiske Digterskole.

Hofmeister, Wilhelm, tysk Botaniker, f. 1824, d. 1877, blev 1863 Professor i Heidelberg og 1872 i Tübingen. Hans Undersøgelser var navnlig af Betydning paa Plantefysiologiens Omraade.

Hofnarre, lystige og vittige Personer, som i gamle Dage var ansatte ved Hofferne for at tjene Fyrsterne og Hoffolkene til Morskab. En Begyndelse til denne Institution findes allerede i Oldtiden ved Alexander den stores, Dionysius af Syrakus's, Augustus's og fleres Hoffer, men først i Middelalderen blev det hele Narrevæsen en mundværlig Ting ved ethvert Hof. Hofnarrene bar en afstikkende Dragt, til hvilken der bl. a. hørte en Narrekappe, en stor Halskrave og Bjelder paa forskjellige Steder af Klæderne. Senere valgte man til Narre fortrinsvis Dverge, pukkelryggede eller paa anden Maade vanskabte Mennesker, og det gik saa vidt, at næsten hver Adelsmand paa sit Slot holdt en Nar. I Slutningen af det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarh. gik det hele Væsen endelig af Mode.

Hof- og Stadsretten, den civile Domstol i første Instans for Byen Kjøbenhavn, oprettedes af Struensee 1771 og dømte til 1845 ogsaa i kriminelle Sager. 1805 forenedes den ene af de da oprettede Landsoverretter, Overretten for Østifterne, med Hof- og Stadsretten, som derved tillige blev Domstol i anden Instans for Østifterne og siden fører Benævnelsen „Lands-Over- samt Hof- og Stadsretten".

Hofret, i Sverige Navn paa Domstolene i anden Instans (svarende til de norske Stiftsoverretter). De to ældste skriver sig fra det 17de Aarh., idet „Svea Hofret" (med Sæde i Stockholm) oprettedes 1614 og „Göta Hofret" (med Sæde i Jönköping) 1634; 1821 oprettedes en tredie for Skaane og Bleking. — Hofret kaldtes tidligere i Danmark en Domstol i Kjøbenhavn, der dømte i Sager, som angik de kongelige Betjente i Hovedstaden, som var Rangspersoner; tillige var den Appelinstans for Borgretten. Den ophævedes 1771, da Hof- og Stadsretten oprettedes.

Hofteben, se Bækken.

Hofteren, en 2 Mil lang Ø i Tysnæs Præstegjeld, Søndre Bergenhus Amt, ret ud for Hardangerfjorden.

Hogarth, William, berømt engelsk Tegner, Maler og Radérer, f. 1697, d. 1764, lærte først Guldsmedhaandværket og begyndte derpaa at dyrke Tegnekunsten, uden at hans første Arbeider syntes at tyde paa noget synderligt Talent. Derpaa forsøgte han sig som Portrætmaler og blev som saadan meget søgt. Efter 1730 begyndte han Rækken af sine berømte satiriske Tegninger, hvori han paa det skarpeste revsede sin Tids Laster og Vildfarelser. Nu vilde han ogsaa optræde som Historiemaler, men hans Vane til at karikere gjorde, at ogsaa hans historiske Billeder mod hans Villie næsten blev til Karikaturer. Han vendte derfor tilbage til det Felt, hvor han havde vundet sin Berømmelse, og leverede endnu en Række satiriske Billeder, af hvilke de berømteste er „Ægteskabet paa Moden" (i 6 Blade), „ og „Flidens og Lediggangens Følger". 1753 udgav han et Skrift, hvori han søgte at bestemme Skjønhedslinierne, men som paa Grund af sin i og for sig bisarre Idé ingen Anerkjendelse vandt. — Hogarth staar ikke meget høit i den kunstneriske Teknik, og hans Billeder lider ofte under en ukorrekt Tegning og en altfor skisseret Udførelse; hans Storhed ligger i hans geniale Tanker, i hans rige Opfindelsesevne og i den ypperlige Karakteristik af sin Tid, som gjør hans Billeder til virkelige kulturhistoriske Monumenter. Hans Verker er gjentagne Gange, udgivne i forskjellige Gjengivelser og forsynede med Text bl. a. af Lichtenberg.

Hogg, James, kaldet Ettrickhyrden eller Faarehyrden fra Ettrik, skotsk Folkedigter, f. 1770, d. 1835, var i sin Barndom Faarehyrde og lærte først som voxen at læse og skrive. Allerede tidlig havde han begyndt at digte, og da han havde lært at bringe sine Produkter paa Papiret, optraadte han 1801 med en Samling Ballader. 1810 forsøgte han at udgive et Ugeskrift i Edinburgh, hvilket dog kun bestod i meget kort Tid; derpaa levede han længe i trange Kaar, indtil han endelig af Hertuginden af Buccleuch fik en indbringende Forpagtning. Hans heldigste Digte i den folkelige Eventyr- og Balladestil er samlede i „The queens wake" (1813) og indtager tildels en høi Rang; af hans øvrige Verker kan nævnes „The pilgrims of the sun" (1815).

Hohenasperg, Fæstning ved Byen Asperg i Würtemberg, paa en ca. 1000 Fod høi fritstaaende Fjeldknat, brugtes fra Midten af det 18de Aarh. til Fængsel for politiske Forbrydere og er nu en militær Strafanstalt.

Hohenfriedberg, Landsby i Schlesien, bekjendt ved det Slag, hvori Fredrik den anden af Preussen 4de Juni 1745 besejrede Østerrigerne og Sachserne under Hertug Karl af Lothringen.

Hohenheim, Slot ved Stuttgart, med et berømt Landbrugs- og Forstakademi med 20 Lærere og ca. 80 Elever.

Hohenlinden, Landsby i Øvrebaiern, bekjendt ved Moreaus Seier over Erkehertug Johan 3die Decbr. 1800.

Hohenlohe, tidligere Grevskab, derpaa Fyrstendømme i Franken i Tyskland, mediatiseret 1806. — Af Slægten Hohenlohe kan mærkes Clodwig Karl Viktor, Fyrste af Hohenlohe-Schillingsfürst, Prins af Ratibor og Korvei, f. 1819; han blev 1849 baiersk Rigsraad og arbeidede ivrig for Baierns Tilslutning til Preussen. 1866 blev han Udenrigs-

minister og gjennemførte i denne Stilling en Toldoverenskomst mellem de sydtyske Stater og Preussen. Derpaa blev han Medlem af Toldparlamentet og bekjæmpede paa samme Tid ihærdig det ultramontane Parti, som imidlertid var ham for mægtigt og i Begyndelsen af 1870 ved et Mistillidsvotum af Kamrene nødte ham til at gaa af. S. A. stemte han som baiersk Rigsraad for Baierns Indtræden i det tyske Rige og blev derpaa Medlem af den tyske Rigsdag. 1874 blev han Tysklands Gesandt i Paris.

Hohenstaufen ell. **Staufen**, Borg i Würtemberg, bygget i det 11te Aarh., ødelagt i Bondekrigen 1525. Efter denne Borg havde den tyske Keiserslægt Hohenstaufferne Navn. Den nedstammede fra Fredr. af Büren, som levede i det 11te Aarh. Hans Søn Fredrik byggede Borgen og ægtede 1079 Keiser Henrik den fjerdes Datter Agnes, med hvem han fik Hertugdømmet Schwaben. Af hans to Sønner fik Fredrik den anden Schwaben, medens den anden, Konrad, blev Hertug af Franken. De understøttede begge Henrik den femte under Investiturstriden og i Kampen med Lothar af Sachsen; efter Henriks Død (1125) gjorde Fredrik Krav paa Keiserkronen. Da denne imidlertid tilfaldt Lothar af Sachsen, begyndte begge Brødre en Ufred med ham, som varede til 1135. 1138 besteg Konrad som Konrad den tredie den tyske Keisertrone; efter ham fulgte hans Broderson Fredrik Barbarossa. Hohenstaufferne indehavde Keiserværdigheden indtil 1254 (se Tyskland). Slægten uddøde med Keiser Konrad den fjerdes Søn Konradin, som 1268 henrettedes i Neapel af Hertugen af Anjou.

Hohenzollern ell. **Zollern**, Slot i det nu til Preussen hørende Fyrstendømme Hohenzollern-Hechingen, paa den 2,600 Fod høie Fjeldtop Zollerberg, oprindelig bygget i det 11te Aarh., senere gjentagne Gange ødelagt, men restaureret 1850—55 under Fredr. Wilhelm den fjerde, er Stamslottet for det tyske Fyrstehus Hohenzollern, som 1415 fik Kurværdigheden i Brandenburg, og til hvilken siden det preussiske Kongehus hører. — Til en Sidelinie, Hohenzollern-Sigmaringen, hører Arveprins Leopold, f. 1835, som 1870 af det spanske Ministerraad foresloges til Spaniens Konge og derved gav Anledning til den fransk-tyske Krig. Hans Broder, Karl, f. 1839, valgtes 1866 til Fyrste af Rumænien.

Hokkohøns (Cracidae), Familie af Hønsefuglene, omfatter temmelig store Fugle med høie Ben uden Sporer, afrundede Vinger og stærkt hvelvet Næb. De lever parvis i Sydamerikas Skove og jages for sit velsmagende Kjøds Skyld. Flere Arter (som Crax alector, C. rubra osv.) holdes ofte i de europæiske Dyrehaver.

Hol, Prestegjeld i Hallingdal, Buskeruds Amt.

Holbach, Paul Heinrich Dietrich, Baron, fransk Filosof af tysk Herkomst, f. 1723, d. 1789, kom i sin tidlige Ungdom til Paris, hvor han opholdt sig til sin Død. I hans gjestfrie Hus samledes Tidens første Tænkere og Forfattere som Condorcet, Diderot, Duclos, Helvetius, Rousseau, Buffon m. fl., og han var selv en begavet, om end ikke særdeles grundig Tænker og udrustet med store Kundskaber. Hans Hovedverk er „Système de la nature“ (1770), som imidlertid ikke er forfattet udelukkende af ham; det er blevet kaldt „Materialismens Bibel“ og danner paa en Maade Afslutningen paa den franske „Oplysningsperiodes“ Udvikling. Han udtalte deri som i sine øvrige Skrifter den yderste Materialisme og bekjæmpede ikke alene Kristendommen, men overhoved al aabenbaret Religion, som han ansaa for skadelig for Menneskeslægtens Udvikling og Kultur.

Holbein, Hans, den ældre, berømt tysk Maler, f. ca. 1460, d. 1524, udførte sine vigtigste Arbeider for Katharineklostret i Augsburg (nu Muséum), hvor de endnu bevares. Desuden malede han mange Alterbilleder, som er spredte paa forskjellige Steder i Tyskland. Man mærker i alle hans Billeder en vis Naturalisme, som slutter sig nær til det karakteristiske i det virkelige Liv, uden at hans Fremstilling derved taber noget af sin Majestæt og Ynde. Han var ogsaa en betydelig Portrætmaler. Interessante Skissebøger af ham opbevares i Basel. — Hans Søn Hans Holbein den yngre, f. 1497, d. 1543, uddannede sig under Faderens Veiledning og nedsatte sig omkring 1515 i Basel, hvor han søgte Fortjeneste ved at levere Tegninger til Træsnit for Bøger og ved at male Skildter. Her lærte han ogsaa at kjende Erasmus fra Rotterdam, hvis „Laus stultitiae“ han illustrerede. Foruden flere Dekorationsarbeider og Tegninger til Glasmalerier leverede han under sit Ophold i Basel en Række Portræter og flere religiøse Billeder, deriblandt hans berømte Madonna med Borgermester Meyers Familie (nu i Darmstadt; hvorvidt Kopien i Dresdenergalleriet er af ham selv, er usikkert). Af hans Illustrationsarbeider fra denne Tid er den berømte „Dødsdans“ (s. d.) det mest fremragende. 1526 gik han til England, hvorhen han medbragte Anbefalingsskrivelser fra Erasmus og hvor han blev modtagen med stor Velvillie af Thomas Morus. Efter ved sine Arbeider i London at have tjent store Summer vendte han 1528 tilbage til Basel, men drog allerede 1532 igjen til England, hvor han blev Hofmaler hos Henrik den ottende. Han malede nu mest Portræter, i hvilken Genre han hører til de ypperste Mestre, idet han i høi Grad havde Evne til at opfatte og gjengive det individuelt-karakteristiske hos de forskjellige Personer. Holbein indtager i det hele en overordentlig høi Rang blandt de tyske Malere og er Renaissancens største Repræsentant i Tyskland.

Holberg, Ludvig, den dansk-norske Fælleslitteraturs største Digter og egentlige Skaber, blev født i Bergen 3die December 1684. Hans Fader, Kristian Nilsen Holberg, var af en norsk Bondeslægt og havde fra simpel Soldat tjent sig op til Oberstløitnant og deltog med Udmærkelse i Fredrikshalds Forsvar 1660. Den unge Ludvig, som ved Faderens Død ikke var stort mere end et Aar gammel, mistede i 10aarsalderen ogsaa sin Moder og blev nu indskreven i et Militærregiment som Korporal. Han viste dog snart mere Lyst til boglige Sysler og blev derfor sat i Bergens lærde Skole, hvorfra han 1702 dimitteredes til Kjøbenhavns Universitet. Saasnart han var bleven Student, maatte han vende tilbage til Norge for at tjene sit Ophold som Huslærer hos en Præst paa Vos, hvor han ogsaa til Almuens store Opbyggelse oftere prædikede. Præstekonen fandt imidlertid, at han var for streng mod hendes yngste Søn, og bevirkede derfor, at han blev afskediget, hvor-

efter han med sine opsparede Penge reiste til Kjøbenhavn og i Løbet af et Aar tog baade Anden-examen og theologisk Attestats (1704), hvorhos han ogsaa lagde sig efter levende Sprog, navnlig Fransk og Italiensk. Nu var han atter henvist til at tjene sit Brød som Huslærer, denne Gang hos Magister Nils Smith i Bergen, der var en vidtbereist Mand og opbevarede adskillige Reisedagbøger, som Holberg med Interesse læste. Herved vaktes hans Lyst til selv at reise, og med 60 Rigsdaler i Lommen forlod han efter nogle Maaneders Forløb Bergen og gik til Amsterdam. Her havde han haabet at kunne slaa sig igjennem ved Informationer; men dette blev der intet af, og han blev ovenikjøbet angreben af en Sygdom, for hvilken han maatte søge Hjelp ved Badene i Aachen. Efter at have opholdt sig der i 3 Uger, i hvilken Tid han gjenvandt sin Sundhed, men ogsaa forbrugte sine sidste Skillinger, vandrede han tilfods tilbage til Amsterdam, hvor han fik laant Penge til at komme tilbage til Norge for. Han var nu bange for at blive spottet af sine Byesbørn for sin uheldige Udenlandsreise, hvorfor han ikke tog til Bergen, men slog sig ned i Kristiansand og ernærede sig der ved Sproginformationer, hvorved han lagde sig en liden Sum op. Med denne reiste han 1706 til England for at studere i Oxford, hvor han opholdt sig i to Aar, tjente det nødvendige ved at undervise i Sprog og Musik og vandt mange Venner ved sin Munterhed og Dannelse. Efter at være vendt tilbage til Kjøbenhavn — Norge saa han aldrig mere — begyndte han hjemme hos sig selv at holde Forelæsninger, som blev talrig besøgte, men intet indbragte; han modtog derfor en Plads som Hovmester hos en ung Adelsmand, hvem han fulgte til Dresden og derpaa forlod for at studere i Leipzig og Halle. 1709 kom han tilbage til Kjøbenhavn og fik kort efter en Plads paa Borchs Kollegium (se Borch), hvor han boede i 5 Aar. I denne Tid optraadte han for første Gang som Forfatter med „Introduktion til de europæiske Rigers Historie“ (1711), det første paa Dansk affattede Verk over den almindelige Historie. Dette skaffede ham en vis Anseelse, og da han senere havde tilegnet Kong Fredrik den fjerde en haandskreven Afhandling om Kristian den fjerdes og Fredrik den tredies Bedrifter, blev han 1714 udnævnt til extraordinær Professor, men uden Løn. Samtidig sattes han ved et Reisestipendium istand til at tiltræde sin fjerde og betydeligste Udenlandsreise. Vaaren 1714 reiste han til Amsterdam og gik derfra tilfods til Paris, hvor han opholdt sig i halvandet Aar. Ved at høre, at man for en forholdsvis liden Sum kunde komme fra Paris til Rom, besluttede han at drage derhen; med et laant Pas begav han sig afsted, tilbragte i Rom med den mest sparsommelige Husholdning — han kogte saaledes selv sin Mad — Vinteren 1715—16 og saa sig flittig om i den berømte By. Vaaren 1716 gik han tilfods til Turin, derfra over Alperne og vendte over Lyon tilbage til Paris. En haardnakket Feber havde plaget ham i Italien og forlod ham ikke, førend han i Amsterdam en Aften havde medvirket i et musicerende Selskab. Over Hamburg vendte han nu tilbage til Kjøbenhavn, hvor han udgav sin „Introduktion til Natur- og Folkeretten“ (1716) og forresten levede i stor Nød, indtil han 1717 blev lønnet Professor i Metafysik. Dette Fag var ham dog meget imod, og efter to Aars Forløb fik han sit Embede ombyttet med et Professorat i Latin. Endnu havde han efter eget Sigende ikke forsøgt at skrive Vers; da optraadte han pludselig 1719 med første Sang af sit komiske Heltedigt „Peder Paars“ („En Sandfærdig ny Wiise om Peder Paars, Som gjorde en Reyse fra Callundborg til Aars osv. Af Hans Mickelsen, Borger oc Indvaaner i Callundborg. Trykt i dette Aar“). Resten af Digtet udkom 1720. Samtidig med at Holberg her parodierede Heltedigtet ved at ikleede sine komiske Personer Heltedragten og benytte et stort Apparat af Guder og Gudinder osv., var hans egentlige Hovedhensigt at revse en Mængde Daarligheder og Feil hos alle Klasser, mest dog hos de Lærde; at hans Satire bed, kan man se af det overordentlige Røre, „Peder Paars“ ved sin Fremkomst vakte. Skjønt Satiren var holdt i sin Almindelighed, troede flere sig personlig fornærmede, saaledes navnlig Fr. Rostgaard, som indgav Klage til Kongen, fordi en Del af Handlingen i „Peder Paars“ var henlagt til hans Eiendom, Den Anholt, og forlangte, at Forfatteren skulde hensættes paa Munkholmen og Bogen offentlig brændes af Bøddelen. Efter selv at have gjort sig bekjendt med Digtet afgav Kongen sin Kjendelse, at det var et morsomt og uskyldigt Skrift. 1722 udkom „Hans Mikkelsens fire Skjemtedigte“, og s. A. begyndte Holberg den vigtigste Del af sin Virksomhed, nemlig som Komedieforfatter. Der havde tidligere hverken i Danmark eller Norge været spillet andet end tarvelige Skolekomedier paa Landets Sprog; i Kjøbenhavn var det væsentlig omreisende tyske Selskaber af lav Rang, som optraadte. Men 1722 begyndte en fransk Skuespiller med kongelig Bevilling at lade opføre Komedier paa Dansk; Begyndelsen gjordes med Oversættelser af Molières Stykker. Da besluttede Holberg at gjøre et Forsøg med originale danske Stykker og forærede Skuespillerselskabet sine fem første Komedier: „Den politiske Kandestøber“, „Den Vægelsindede“, „Jean de France“, „Jeppe paa Bjerget“ og „Geert Westphaler“, som samtlige blev opførte i Løbet af 1722 og 1723. Næste Aar udgaves „Hans Mikkelsens Komedier 1ste Tome“, paa hvilken der til 1725 fulgte to Bind til. Holberg benyttede den Form for Komedien, som havde udviklet sig i Frankrige gjennem Molière, og tog i flere Henseender denne Digter til Forbillede; ogsaa Plautus og Terents saavelsom den italienske Komedie har givet ham Motiver. Men trods han har hentet ikke blot Idéer, men endog undertiden hele Repliker fra fremmede Digtere, taber han derved intet af sin eiendommelige Originalitet. Han var en Digter om og for Folket, Middelstanden og Bønderne og skilte sig derved væsentlig fra Molière, som først og fremst skrev for Hoffet, og hvis Digtning derfor bevægede sig i andre Samfundslag. Foruden den som oftest fortræffelig opfundne og gjennemførte Intrige er især Karaktertegningen i de holbergske Komedier fortræffelig; de forskjellige komiske Figurer, Pedanten, den militære Praler, den politiserende Haandværker, den livegne Bonde, er alle i sine Hovedtræk lyslevende Tegninger efter Naturen. Ved Siden af disse Hovedkarakterer har Holberg en Række delvis staaende Figurer, til hvilke han har hentet Idéen fra den italienske Komedie; dertil

hører den gammeldagse Spidsborger Jeronimus, som hader alt nyt og priser den gode gamle Tid, hans fundige og fornuftige Nabo Leonard, den gamle borgerlige Kone Magdelone, Gaardskarlen Arv, der nærmest kan betegnes som en Personifikation af Dumheden, den listige og muntre Tjener Henrik, den forslagne og næsvise Kammerpige Pernille, hvilke to sidste i Regelen er Intrigens Bærere, Elskeren Leander og Elskerinden Leonora. Skjønt disse staaende Figurer — ialfald for en Del — kommer igjen i alle Holbergs Komedier, er de dog ikke overalt præcis de samme; megetmer har Digteren forstaaet at variere deres Karakterer ved at tilføie et og andet betegnende Træk. Den svageste Side af den holbergske Komedie er Skildringen af det erotiske Forhold; den er kold og tør, og det unge elskende Par har som saadant ingen anden Opgave, end at drive Stykkets Handling fremad. — Efter at have virket i tre Aar maatte det nye danske Theater lukkes 1725 paa Grund af den Gjeld, det havde paadraget sig; Holbergs Stykker havde vistnok gjort stor Lykke, men formaaede ikke i Længden at samle det lidet æsthetisk dannede Publikum i Theatret. For at rekreere sig efter sin anstrengte Forfattervirksomhed tiltraadte Holberg 1725 sin femte og sidste Udenlandsreise og tilbragte Vinteren 1725—26 i Paris; efter sin Hjemkomst udgav han „Metamorphoses eller Forvandlinger", et Slags Parodi paa Ovids Metamorfoser, som forresten hører til hans svagere Arbeider. 1726 aabnedes Theatret igjen, men maatte allerede næste Aar paany indstille sin Virksomhed, ved hvilken Anledning Holberg til den sidste Forestilling skrev „Den danske Komedies Ligbegjængelse". 1728 var Theatret atter en kort Tid i Virksomhed, men lukkedes snart ved Kjøbenhavns Ildebrand s. A. To Aar efter kom den pietistiske Kristian den sjette paa Tronen, og nu var det foreløbig forbi med alt Komediespil, hvilket Kongen selv og hans Ligesindede betragtede som Djævelens Verk. Holberg havde 1729 igjen optaget sin videnskabelige Forfattervirksomhed og udgivet den allerede tidligere paabegyndte „Danmarks og Norges Beskrivelse" (2den forøgede Udgave 1749 med Titelen „Danmarks og Norges geistlige og verdslige Stat"); 1730 blev han Professor i Historie og Geografi og udgav 1732—35 sit historiske Hovedverk „Danmarks Riges Historie" (3 Dele), et for sin Tid udmærket Arbeide, som endnu med Hensyn til klar og letlæst Fremstilling ikke er overgaaet. 1735 var han Universitetets Rektor og 1737—51 dets Kvæstor; 1737 udgav han første Del af sine „Opuscula latina" (Smaaskrifter paa Latin), som bl. a. indeholdt hans to første „Breve til en berømt Mand", indeholdende hans Selvbiografi, og 5 Bøger Epigrammer (2den Del indeholdende det tredie „Brev til en berømt Mand" samt 6te Bog af Epigrammerne udgaves 1743). 1737 udkom ogsaa „Bergens Bys Beskrivelse", 1738 Begyndelsen af „Almindelig Kirkehistorie" (2den Del, 1740) og 1739 første Del af „Berømmelige Mænds og Heltes sammenlignede Historier" (2den Del, 1753). Samtidig virkede han ved udsatte Præmier for den danske Digtekunst og prisbelønnede 1738—48 5 Gange indleverede Vers. 1741 udgav han sit berømte Verk „Nicolai Klimii iter subterraneum" („Nils Klims underjordiske Reise"), en satirisk Roman, hvortil han bl. a. havde faaet Impulser af Swifts „Gullivers Reiser", og hvori han i Form af en bergensk Degns Reiser og Oplevelser i de underjordiske Regioner satiriserer over Tidens Daarligheder paa alle Felter. „Nils Klim" vakte ikke mindre Opsigt end i sin Tid „Peder Paars" og var den af Holbergs Bøger, der gjorde hans Navn mest kjendt i Udlandet. 1742 udkom „Den jødiske Historie" (2 Dele), 1744 „Moralske Tanker" (2 Dele), hvori han i populær Form tog Ordet for den religiøse Tolerance, 1745 „Heltinders eller navnkundige Damers sammenlignede Historier" og 1746 „Mindre poetiske Skrifter". Det sidstnævnte Aar døde Kristian den sjette, og med ham gik det officielle Pietisteri i Graven; Theatret aabnedes igjen, og Holberg begyndte atter at skrive Komedier („Plutus", „Sganarels Reise", „Abracadabra", „Philosophus udi egen Indbildning" m. fl.); disse hans sidste Arbeider for Scenen staar dog, trods mange ypperlige Enkeltheder, i det hele betydelig under hans tidligere. 1748—54 udgav Holberg sine „Epistler, befattende adskillige historiske, politiske, metaphysiske, moralske, philosophiske. item skjemtsomme Materier" (5 Dele), som ved sin Rigdom paa sunde Tanker og den morsomme Fremstilling hører til hans fornøieligste Skrifter. Et af hans sidste Arbeider var „Moralske Fabler" (1751). — Siden Holberg var bleven en anerkjendt og høit ansét Forfatter, havde hans Skrifter indbragt ham en betydelig Formue, som han væsentlig anvendte til Kjøb af Jordegods; dette ophøiedes 1747 til et Baroni, og han selv fik Titel af Baron. Da han levede ugift og ingen Børn havde, testamenterede han sine Eiendomme til Sorø Akademi. Han døde i Kjøbenhavn Natten til den 28de Januar 1754. Hans Lig er bisat i Sorø. — Holberg var i et og alt en overlegen Personlighed som derfor ogsaa fik en Indflydelse, der har faa Sidestykker. Han stod paa Høiden af sin Tids Lærdom, uden at lide under dens Pedanteri, hvilket han meget mere idelig latterliggjorde, og forstod, at hvis Kundskaber og Lærdom skulde gjøre sin Nytte i Verden, maatte de ikke længer være en Særrettighed for nogle faa Personer, men saa meget som mulig blive alles Eiendom. Derfor skrev han sine videnskabelige Arbeider paa Dansk, istedenfor som de andre Lærde paa Latin. Ved dette saavelsom ved sine Digterverker blev han i egentlig Forstand det moderne danske (og dansknorske) Skriftsprogs Fader. Dette, at grundlægge en hjemlig dansk Literatur, var ogsaa hans bevidste Formaal, baade for den direkte Nyttes Skyld, Folket selv vilde have deraf, og for at hæve Nationen i Udlandets Øine. Den praktiske Nytte var ogsaa Hovedformaalet med hans Digtervirksomhed, gjennem hvilken han ikke saa meget tilsigtede at more som at forbedre. Af denne hans overveiende praktiske Sans og skarpe Forstand er det da ogsaa en Følge, at hans Digtning er udelukkende satirisk-komisk og aldrig betræder det rørendes og sublimes Felt. De bedste af hans Komedier („Jeppe", „Erasmus Montanus", „Den politiske Kandestøber", „Jakob von Tybo", „Jean de France", „Den Vægelsindede" m. fl.) hører endnu til den norske og danske Scenes stadige Repertoire, og Frugterne af hans rige Virksomhed kan mærkes paa mangfoldige Punkter i Danmarks og Norges Kulturhistorie siden hans Tid. Ogsaa i Udlandet, navnlig i Tyskland, har Holberg vundet

Anerkjendelse som en af Verdens største komiske Digtere. — Holbergs Skrifter er aldrig udkomne i nogen samlet Udgave; men i den senere Tid har man i Danmark foranstaltet gode kritiske Udgaver af hans betydeligste Arbeider. Af Skrifter om hans Virksomhed kan især nævnes Dr. O. Skavlans „Holberg som Komedieforfatter".

Holbæk, By i det nordlige Sjælland, ved Holbækfjord, en Arm af Isefjord, har 3,300 Indb. Den fik sin første Byret under Erik Menved. — Holbæk Amt er 29½ Kv.mil stort og har 93,300 Indb. Det hører for Størstedelen til Sjællands Stift.

Holck, Navn paa en gammel dansk Adelsslægt. — Eiler Eilersen Holck, f. 1627, d. 1698, udmærkede sig under Kjøbenhavns Beleiring 1658—59 og var derpaa i 12 Aar Lensmand og Kommandant paa Kronborg; senere blev han Baron, Generalmajor og Stiftsbefalingsmand paa Fyen. — Henrik Holck, f. 1599, d. 1633, udmærkede sig i Trediveaarskrigen ved 1628 at forsvare Stralsund mod Wallenstein, gik derpaa i keiserlig Tjeneste og deltog 1633 i Leipzigs Erobring. — En Efterkommer af ham var Fredrik Vilhelm Konrad Holck, f. 1742, d. 1800, som udøvede en skadelig Indflydelse paa Kristian den syvende i hans første Regjeringsaar og 1767 blev Hofmarskal. Han styrtedes 1770 af Struensee.

Holden, Prestegjeld i Bratsberg Amt, bestaar af Sognene Holden og Helgen.

Holden Verk, se Ulefos Verk.

Hole, Prestegjeld paa Ringerike, Buskeruds Amt, bestaar af Sognene Hole og Tyristranden.

Hole ell. **Holum** (isl. Holar), Gaard i Skagafjorden paa Islands Nordkyst, blev 1105 Bispesæde for Nordlandets Bispedømme; det nedlagdes 1801. Den sidste katholske Biskop paa Hole var Jon Arason (se Arason).

Holger Danske, en dansk Sagnhelt, som egentlig skriver sig fra Frankrige, hvor han i de middelalderske Digte skildres som en af Karl den stores Kjæmper. Folketroen mener, at han sidder sovende under Kronborg Fæstning og vil komme frem og slaa Fienden, naar Danmark er i den yderste Fare.

Holland, Henry Richard Vassall (egentl. Fox), Lord, engelsk Statsmand og Forfatter, f. 1773, d. 1840, var en Broderson af den bekjendte Statsmand Ch. J. Fox. 1797 tog han Sæde i Overhuset og forfegtede en liberal Politik; navnlig optraadte han ligesom Onkelen mod Aristokratiets Fiendskab ligeoverfor den franske Revolution. 1802 gik han til Spanien, hvis Literatur og Historie han studerede; som Frugt af denne Beskjeftigelse udgav han fortræffelige Biografier af Guillen de Castro og Lope de Vega samt Oversættelser af spanske Komedier. 1806 blev han for en kort Tid Medlem af det saakaldte „Talenternes Ministerium" og bekjæmpede i de følgende 24 Aar uafladelig Toryernes Politik. 1814 deltog han som Privatmand i Wienerkongressen; senere dadlede han bl. a. skarpt den strenge Behandling, som Napoleon fik paa St. Helena. 1830 blev han i Ministeriet Grey Kansler for Lancaster. Foruden de tidligere nævnte Skrifter udgav han ogsaa en Biografi af sin Onkel C. J. Fox. Hans Reiseerindringer udgaves 1850 af hans Søn, Henry Edward Fox, Lord Holland (f. 1802, d. 1859).

Holland kaldes ofte i videre Forstand den tidligere nederlandske Republik og det nuværende Kongerige Nederlandene (s. d.); i snevrere og egentlig Betydning betegner Navnet det gamle Grevskab Holland, som nu udgjør to Provinser i Kongeriget Nederlandene. 1) Nord-Holland begrændses mod Syd af Syd-Holland og Utrecht, mod Øst af Zuydersjøen og mod Vest af Nordsjøen; til Provinsen hører ogsaa Øerne Wieringen, Texel, Vlieland og Terschelling. Størrelsen er 49½ Kv.mil og Indbyggerantallet 630,000. Landet er lavt og fladt og gjennemskjæres af et vidtforgrenet System af Kanaler; mod Vest beskyttes det mod Havet ved Klitstrækninger, medens der mod Øst paa Kysten af Zuyderssjøen er opført kunstige Dæmninger. Hovedstad Amsterdam. 2) Syd-Holland omgives af Nordholland, Utrecht, Geldern, Nordbrabant, Zeeland og Nordsjøen, er 54 Kv.mil stort og har 748,000 Indb. Denne Provins bestaar for en stor Del af de i Rhins og Maas's Deltaer liggende Øer; Jordbunden er særdeles frugtbar. Hovedstad Haag. — Nord- og Syd-Holland udgjør den rigeste og bedst befolkede Del af Nederlandene. Agerbrug, Havedyrkning og især Fædrift er Hovednæringsveiene; desuden blomstrer en livlig Industri, Fiskerierne er af stor Betydning, og de hollandske Byer har Rigets bedste Havne. — Landet var i de ældste Tider beboet af Bataver og Friser, af hvilke de første i det 5te og de sidste i det 8de Aarh. blev undertvungne af Frankerne; Landet hørte til Lothringen og regjeredes af Grever, som lidt efter lidt øgede sin Magt og tilsidst gjorde sig til arvelige Herskere over Grevskabet. 1299 uddøde den grevelige Slægt, og Holland kom nu til Johan den anden af Avesnes og Greverne af Hennegau; efter langvarige indre Stridigheder tilfaldt det 1430 Filip af Burgund og delte siden de burgundiske Landes Skjebne (Smlg. Art. Burgund og Nederlandene).

Hollandsk Sprog og Literatur. Det i Kongeriget Holland eller Nederlandene benyttede Tale- og Skriftsprog hører til den germaniske Sprogstamme og er i det hele væsentlig identisk med Flamsk (se Flamsk Sprog og Literatur). Det nedstammer fra de gamle Frankers og Sachsers Mundart og viser sig i sin ældste Form (Gammelhollandsk), saaledes som det foreligger i de saakaldte karolingiske Salmer, nærmest beslægtet med det gammelsachsiske Sprog i „Heliand". Fra sidste Halvdel af det 12te indtil det 16de Aarhundrede regnes den „middelhollandske" Sprogperiode; Sproget kaldtes i denne Tid af Franskmændene Thyois ell. Tiesche, af de Indfødte Dietsch, medens Navnet „Flamsk" (Vlaemsch) mere havde en provinsiel Betydning. Det middelhollandske Sprog nærmer sig meget til det middelnedertyske (se Tysk Sprog og Literatur), men har ogsaa enkelte Eiendommeligheder tilfælles med Højtysk. Under det burgundiske Herredømme gjorde fransk Indflydelse sig stærkt gjeldende, og det nationale Sprog kom først til sin Ret igjen efter Befrielsen fra den spanske Overmagt. Det mægtige Opsving i alle Retninger, som denne Frihed medførte, viste sig ogsaa paa det sproglige og literære Felt, og det 17de Aarh. blev den hollandske Literaturs Glansperiode (se nedenfor). — Den videnskabelige Behandling af det hollandske Sprog begyndte i Slutningen

af det 16de Aarh., da Cornelis van Kiel 1588 udgav sin endnu værdifulde Ordbog; omtrent paa samme Tid udgav et videnskabeligt Selskab i Amsterdam den første hollandske Grammatik, der tilskrives Hendrik Laurenszoon Spieghel. En historisk Behandling begrundedes af den skarpsindige Lambert ten Kate (1674—1731), medens Balthazar Huydecoper studerede Middelhollandsk og 1772 udgav Miles Stokes Rimkrønike. 1776 stiftedes i Leiden det endnu bestaaende „Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde", som blev af stor Betydning for Sprogets Studium og Udvikling. I Begyndelsen af dette Aarh. virkede Palm for en officiel Ortografis Indførelse, hvilken kom frem paa Grundlag af Siegenbecks „Woordenboek voor de Nederduitsche spelling" (1805). Til Siegenbeck sluttede sig bl. a. Weiland, som udgav en Grammatik og en Ordbog, medens Bilderdijk bekjæmpede den orthografiske Reform. Af senere dygtige Forskere paa det hollandske Sprogs Omraade kan nævnes Halbertsma, Ypei, Lulof, Jager, Briel („Hollandsche Spraakleer", 1846, og „Nederlandsche Spraakleer", 1851), Te Winkel, Jonckbloet og M. de Vries. — Den hollandske Literatur udgik fra først af fra Klosterskolerne i Utrecht og Lüttich samt Domskolerne i Mecheln, Doornik o. fl. Steder. I det 12te Aarh. blomstrede ved Hofferne en rig Digtning, mest paa Fransk og behandlende Emner fra de franske Sagnkredse, men paa samme Tid begyndte der ogsaa paa Landets eget Sprog at røre sig en Folkedigtning, som bl. a. har frembragt Dyre-Eposet „Reinaert" (se Reineke Vos). Da Riddervæsenet forfaldt og det borgerlige Liv i Byerne vandt større Betydning, opstod en episk Digtning med moraliserende Tendens, som dels behandlede et frit opfundet Emne, dels øste af latinske Kilder. Denne Retnings Hoveddigter var Jakob van Maerlant (d. ca. 1300), som dels leverede Digte over den trojanske Krig og Alexander den stores Liv, dels historiske og moralske Fortællinger. Rimkrøniker og Læredigte i en lignende Retning skrev Jan de Clerc (1280—1351) og Melis Stoke (ca. 1305) m. fl. Lyriken dyrkedes lidet i denne Periode, hvorimod Dramaet, skjønt endnu i sin Begyndelse, var af større Betydning. Den hollandske Prosa uddannede sig i det 14de Aarh., fornemmelig gjennem Johannes Ruysbroek (1293—1381). Ogsaa traadte paa denne Tid istedenfor de store Læredigte og Rimkrøniker kortere, ofte improviserede Digte, som forfattedes af de omvandrende „Sprekers"; den berømteste af dem var Willem van Hildegaersberch (ca. 1350—1400). Dirk Potter (d. 1428) lagde den folkelige Sprekerpoesi til Grund for sit Digt „Der Minnen loep", som var beregnet paa de høiere Stænder og saaledes indledede et literært Fællesskab mellem Adelen og Borgerstanden. Dette Fællesskab fik sit praktiske Udslag i de saakaldte „Rederijkerkamre", der opstod i Begyndelsen af det 15de Aarh. og var en Art poetiske Foreninger, som samlede sig til bestemte Tider til poetiske Øvelser og Foredrag, men især for at forfatte og opføre Skuespil. Disse Foreninger var, skjønt deres Produkter i det hele havde liden poetisk Gehalt, af ikke ringe Betydning, især da de i sine Skuespil ogsaa behandlede politiske og religiøse Spørgsmaal. De blev derfor i det 16de Aarh. midt i sin Blomstring undertrykte af den spanske Regjering, hvorefter de i det 17de Aarh. førte en hensygnende Tilværelse og i det 18de Aarh. ophørte at existere. Det var især et af disse Rederijkerkamre, „In liefde bloeijende" i Amsterdam, som gjennem sine Medlemmer Filip van Marnix (1538—98), Dirk Coornhert (1522—90) samt Kjøbmændene Roemer Vischer og Hendrik Laurenszoon Spieghel hævede det hollandske Skriftsprog, dels ved sproglige Arbeider, dels ved poetiske og prosaiske Skrifter. Renaissancen og Frihedskrigen gav Hollands Aandsliv nye Impulser og fremkaldte en Række videnskabelige Verker af høieste Betydning; 1575 stiftedes et nyt Universitet i Leiden, som blev Sædet for den protestantiske Theologi og tillige ved Scaliger, som indkaldtes fra Frankrige 1592, for de klassiske Studier, hvilke allerede tidligere i Agricola, Erasmus fra Rotterdam (s. d.) og Lipsius havde havt fremragende Repræsentanter. I det 17de Aarh. dyrkedes Historien af Hugo Grotius (1583—1645), der tillige var fremragende som Jurist og Humanist, G. Brandt (1626—85), Pontanus (1571—1640), Aitzema og Pieter Corneliszoon Hooft (1581—1647), hvilken sidste tillige ved Siden af Joost van der Vandel (1587—1679), Konstantin Huyghens (1596—1686) og Jakob Cats (1577—1660) var Aarhundredets største Digter. Af andre Digtere kan nævnes R. Vischers Døtre Marie Tesselschade og Anna, Dirk Kamphuizen (d. 1626) og Lystspilforfatteren Bredero (1585—1618); foruden denne sidste optraadte som Dramatikere Gerard Brandt (d. 1685), J. Oudaan (d. 1692), Anslo (d. 1669) og J. A. van der Goes (d. 1684). Af det 17de Aarhundredes store Videnskabsmænd kan nævnes Filologen Daniel Heinsius (d. 1655), Mathematikeren Christian Huyghens (1629—95) og Filosofen Baruch Spinoza (1632—77). I Slutningen af det 17de Aarh. kom efter det nantiske Edikts Ophævelse mange Hugenotter fra Frankrige til Holland og medbragte Smagen for den fransk-klassiske Literaturskole. Mod denne stod endnu som Repræsentanter for den mere nationale Retning Hubert Corneliszoon Poot (d. 1733) og Jan van Brockhuisen (1707). Af den franske Retnings Digtere kan nævnes Lukas Rotgans (d. 1710), Arnold Hoogvliet (d. 1763) og Sijbrand Feitama (d. 1758). Noget mere selvstændige var Brødrene Willem og Onno Zwier van Haren, W. van Focquenbroch (d. 1796) med sine Burlesker og Lucretia Wilhelmina van Winter. Historieskrivningen i det 18de Aarh. fik nye Fremstød ved Jan Wagenaar (1709—73) og Stijl m. fl., og i Filologien grundedes en ny Skole af Tiberius Hemsterhuis (1685—1766). Mod Slutningen af Aarhundredet fremstod, nærmest foranlediget af den samtidige mægtige Bevægelse i den tyske Literatur, en ny Digterskole, som dog i det hele optraadte temmelig kanservativt. Den repræsenteredes væsentlig af Jakobus Bellamy (1757—86) og Rhijnvis Feith (1753—1824), af Digterinderne og Romanforfatterinderne Elizabeth Wolff f. Bekker (1738—1804) og Agathe Deken (1741—1804) samt endelig af den berømte Willem Bilderdijk (1756—1831), hvis omfangsrige Virksomhed baade

paa Digtningens og Historieskrivningens Omraade var altfor strengt bunden i konservative Tendenser. En Disciple af Bilderdijk var Isaak de Costa (1798—1860); af andre Digtere i dette Aarh. kan nævnes J. F. Helmers (1767—1813), Hendrik Tollens (1780—1856) og Humoristen Staring van den Wildenborch (d. 1840). Romantiken fik en fremragende Forkjæmper i Jakob van Lennep (1802—68), hvis historiske Romaner og poetiske Fortællinger sluttede sig nærmest til Walter Scott og Byron. Af andre Romanforfattere og Novellister i det 19de Aarh. fortjener at nævnes Oltmans (van der Hage), C. van Schaick, Bosboom, Toussaint, N. Beets, Limburg Boruwer, Douwes Dekker og Ten Brink. Den poetiske Fortælling dyrkede Adriaan Bogaers (1795—1870), Beets m. fl.; yngre Lyrikere er Ten Kate, Potgieter og De Bull. Af Historikere fortjener blandt flere dygtige Forskere at nævnes De Jonge, Van den Bergh og Bakhuyzen van den Brink (d. 1865).

Hollar, Wenzel, bøhmisk Kobberstikker, f. 1607, d. 1677, uddannede sig under Mathes Merian i Frankfurt og gjorde senere talrige Reiser; bl. a. opholdt han sig flere Gange i længere Tid i England, hvor han ogsaa døde. Foruden en lang Række Billeder af europæiske Nationaldragter leverede han udmærkede Gjengivelser af Holbeins, van Dycks og andre Maleres Billeder; høiest staar imidlertid hans Kobberstik efter egne Tegninger.

Hollænder, se Papir.

Hollænderi, Gaard, hvor der holdes en større Besætning af Kjør.

Holm, Peter Edvard, dansk Historiker, f. 1833, siden 1865 Docent og siden 1868 Professor ved Kjøbenhavns Universitet, har beskjeftiget sig dels med Studiet af politiske og kirkelige Forhold under de romerske Keisere, dels med Nordens Historie; 1875 udgav han et større Skrift om Danmarks og Norges udenrigske Historie i Slutningen af det 18de og Begyndelsen af det 19de Aarh.

Holmboe, Bernt Michael, norsk Mathematiker, f. i Valders 23de Marts 1795, d. 1850, blev Student 1814, udnævntes 1818 til Adjunkt og 1821 til Overlærer i Mathematik ved Kristiania Kathedralskole, 1826 til Lektor og 1834 til Professor i den rene Mathematik ved det norske Universitet. Under Prof. Hansteens Fraværelse læste han 1829—30 Astronomi ved Universitetet og var fra 1826 til sin Død Lærer i høiere Mathematik ved den militære Høiskole. Han udgav bl. a. en Lærebog i Mathematik i to Dele, omfattende Arithmetik og Geometri (1825—27), en Stereometri (1833), en plan og sfærisk Trigonometri (1834), første Del af en Lærebog i høiere Arithmetik (1849), Tabeller over Solens Deklination for Aarene 1819—31 og 1835—48 samt som Program til Festen i Anledning af Universitetets 25aarige Stiftelsesdag 2den Sept. 1836 „De evolutione functionum cos. nx & sin. nx dissertatio“. Han redigerede ogsaa den samlede Udgave af N. H. Abels Skrifter og Afhandlinger, som han paa Kongens Foranstaltning 1839 udgav og ledsagede med en Fortale. — Foregaaendes Broder, Christopher Andreas Holmboe, f. i Valders 1796, blev Student 1814 og tog 1818 theologisk Embedsexamen, hvorefter han fra 1820 holdt Forelæsninger ved Norges Universitet over Hebraisk. 1821—22 opholdt han sig med offentligt Stipendium i Paris for under Veiledning af Sylvestre de Sacy m. fl. at lægge sig efter østerlandske Sprog, hvori han 1822 blev Lektor og 1825 Professor. 1830 blev han sammen med Prof. F. Bibe og L. Aubert Bestyrer af Universitetets Myntsamling og indledede paa dennes Vegne 1834 Bytteforbindelser med Myntsamlingerne i Stockholm, Upsala og Kjøbenhavn. 1876 tog han sin Afsked som Professor. Han er Medlem af de norske Videnskabsselskaber i Kristiania og Trondhjem samt af mange udenlandske Videnskabsselskaber. — Af hans Skrifter kan mærkes „Bibelsk Geografi“ (1828), en Oversættelse af Muhamed ben Ali Elberhevis tyrkiske Katekismus (1829), „Kalila og Dimna“, en Række moralske og politiske Fabler af Bidpai, overs. fra Arabisk (udg. paa Tysk 1832 og paa Norsk 1880), „Det norske Sprogs væsentligste Ordforraad, sammenlignet med Sanskrit og andre Sprog af samme Æt, Bidrag til en norsk etymologisk Ordbog. Udgivet med Understøttelse af det kongelige norske Videnskabernes Selskab“ (Wien 1852), „Spor af Buddhismen i Norge før Kristendommens Indførelse“ (paa Fransk, 1857), „Bibelsk Real-Ordbog“ (1868) samt en Række Universitetsprogrammer af numismatisk og sprogvidenskabeligt Indhold, deriblandt „Sanskrit og Oldnorsk, en sprogsammenlignende Afhandling“ (1846), „Det oldnorske Verbum“ (1848), „Om Pronomen relativum og nogle relative Konjunktioner i vort Oldsprog“ (1850), „Norsk og Keltisk“ (1854). Desuden udgav han første Række af „Norske Universitets- og Skoleannaler“ (1834—40) og skrev deri saavelsom i flere inden- og udenlandske Tidsskrifter talrige mindre Afhandlinger.

Holme, se Ø.

Holme, Præstegjeld i Lister og Mandals Amt, bestaar af Sognene Holme, Øklebø og Løvdal.

Holmedal, indre og ytre, to Præstegjeld i Søndfjord, Nordre Bergenhus Amt. Indre Holmedal bestaar af Sognene Sande, Bøgstad og Vik, Ytre Holmedal af Sognene Holmedal, Dale og Guddal.

Holmengraa, en liden Ø strax søndenfor Indløbet til Dynekilen, paa Sveriges Vestkyst, nær den norske Grændse, bekjendt ved det Slag, som stod her den 12te November 1139 mellem den norske Konge Harald Gilles Sønner Sigurd og Inge samt den affatte Kong Magnus blinde og Sigurd Slembedegn.

Holmes, Oliver Wendell, amerikansk Digter, f. 1809, studerede først Retsvidenskab, derpaa Medicin, blev efter et Ophold i Europa 1838 Professor i Anatomi og Fysiologi ved Dartmouth-College og 1847 ved Harward-College. 1836 udgav han sin første Digtsamling, som gjorde megen Lykke; endnu større Bifald vakte de i „Atlantic Monthly“ offentliggjorte Serier af Prosaartikler „The autocrat at the breakfast table“ (1857), „The professor at the breakfast table“ (1858) og „The poet at the breakfest table“ (1872), hvilke begrundede hans Ry som Humorist. Mange af hans Digte er i Amerika blevne til Folkesange.

Holmestrand, By i Jarlsberg og Laurviks Amt, ved en Bugt af Kristianiafjorden, paa dennes Vestside, ca. 7 Mil sydvest for Kristiania, med 2,150 Indb. Byens egentlige Næringsvei er Handel og Skibsfart, der er forholdsvis betydelig, uagtet den

ikke har nogen egentlig Havn. Ved Udgangen af 1878 udgjorde Handelsflaaden 42 Skibe med en samlet Drægtighed af 11,456 Tons og 378 Mands Besætning. — Holmestrand nævnes i Midten af det 17de Aarh. som en Ladeplads under Tønsberg og fik 1744 Losse- og Ladestedsrettigheder. I 1752 blev Byens Privilegier udvidede, og fra den Tid kan Byen betragtes som særskilt Kjøbstad. Dens vigtigste Udførsel er Trælast.

Holmgaard, det gamle nordiske Navn paa Novgorod (s. d.).

Holmgang, i ældre Tider det nordiske Navn paa Tvekamp; den havde sit Navn deraf, at Kampen fandt Sted paa en liden Holme, saa at Kampspladsen kunde have en bestemt, uoverstigelig Grændse, og hvor de Stridende kunde være mindre udsatte for at forstyrres. Se forøvrigt Art. Tvekamp.

Holmgren, Frithjof, svensk Læge, f. 1831, siden 1864 Professor i Fysiologi i Upsala, er især bleven bekjendt ved sine vigtige Undersøgelser over Farveblindheden.

Holms Kloster, se Munkholmen.

Holmsbo, Ladested i Hurums Prestegjeld, Buskeruds Amt, paa østre Side af Dramsfjorden, med 450 Indb.

Holmsen, Karen, norsk dramatisk Sangerinde, f. i Kristiania 1832, studerede Sang under Carl Helsted i Kjøbenhavn og derpaa under Wartel i Paris, hvor hun senere ogsaa fik Veiledning af Madame Viardot. Hun har været ansat ved Operaerne i Weimar, Strasburg, Köln, Zürich og Rotterdam, har opholdt sig en Tid i Italien og senere optraadt paa Gewandhauskoncerterne i Leipzig, ligesom hun sammen med Kristina Nilsson har sunget paa Koncerter i London og gjentagne Gange optraadt i Norge, deriblandt paa Kristiania Theater som Leonore i „Fidelio", Valentine i „Hugenotterne" og Elvira i „Don Juan". Hendes sjeldne store Stemmeomfang har sat hende istand til at optræde baade i Alt- og Sopranpartier; foruden i de nævnte Roller har hun ogsaa optraadt som Azucena i „Troubadouren", Fides i „Profeten", Ortrud i „Lohengrin", Elisabeth i „Tannhäuser" m. fl.

Holofernes, se Judith.

Holsens, en ca. 3 Mil lang Ø i Hammer Prestegjeld, Søndre Bergenhus Amt.

Holsfjord, den sydlige Arm af Tyrifjorden (s. d.) paa Ringerike.

Holst, 1) Hans Peter, dansk Digter, f. 1811, var 1836—61 Lærer ved Landkadetakademiet, 1859—60 Redaktør af „Berlingske Tidende" og blev 1875 Sceneinstruktør ved det kongelige Theater i Kjøbenhavn. I de senere Aar har han redigeret Maanedsskriftet „For Romantik og Historie". Han vakte først Opmærksomhed som Digter ved sin Mindesang over Fredrik den sjette; senere har han skrevet adskilligt, baade lyrisk, episk og dramatisk, og tillige oftere optraadt som Oversætter. Hans bedste Arbeider er flere af hans Sange samt det fortællende Digt „Den lille Hornblæser". Holst er en smagfuld Digter og en ofte heldig Versekunstner, men uden egentlig Originalitet eller dybere Betydning. 2) Charles Fritz Holst, dansk dramatisk Forfatter, f. 1834, blev 1853 Løitnant og 1874 Kaptein. Af hans Skuespil kan nævnes „Revuen", „En sand Demokrat", „Hverdagsfolk", „De har en Datter" og „I Overgangstiden".

Holst, Poul Christian, norsk Statsraad, f. i Røken 1776, d. 1863, blev 16 Aar gammel Student i Kjøbenhavn og tog 1798 juridisk Embedseksamen. 1800 blev han Kopist i Rentekammeret, 1804 Renteskriver og Bestyrer af 2det søndenfjeldske Renteskriverkontor, 1806 Foged i Aker og Follo og 1813 konstitueret Amtmand i Akershus. Han deltog i det overordentlige Storthing 1814; efterat dette havde vedtaget Foreningen med Sverige, blev han Statssekretær og udnævntes 1822 til Statsraad, i hvilken Stilling han forblev til 1848, idet han først styrede Justits- og Politidepartementet, senere Kirkedepartementet. 1852—53 var han Medlem af Interimsregjeringen og fungerede da som Chef for Revisionsdepartementet. Han tilhørte en moderat-konservativ Retning og havde megen Indflydelse hos Karl Johan og Oskar den første. Mest fortjent gjorde han sig ved den dygtige Maade, hvorpaa han 1817—22 deltog i Opgjøret og Fordelingen af Danmarks og Norges tidligere fælles Eiendomme og Gjeld. Det var ikke lidet ham, det skyldtes, at Norge slap med i ti Aar at betale 3 Millioner Rigsbankdaler af den i det hele 142 Mill. Rbd. store danske Statsgjeld. 1820—21 havde han ogsaa den væsentligste Del i Underhandlingerne angaaende den bekjendte „Bodøsag" (se under Art. Bodø). Hans „Efterladte Optegnelser", udgivne af Dr. Yngvar Nielsen 1876, er en af de vigtigste Kilder til Norges nyere Historie.

Holst, Poul, norsk Jurist og Politiker, f. i Drammen 1789, d. 1840, blev 1807 Student i Kjøbenhavn og tog 1811 juridisk Embedseksamen, var derpaa ansat i det danske Kancelli og blev 1814 Justitssekretær i den norske Høiesteret. 1819 blev han Expeditionssekretær i Kirkedepartementet, 1829 konstitueret Justitiarius i Akershus Stiftsoverret og 1831 Høiesteretsassessor. Fra 1818 var han derhos Storthingsarkivar og mødte paa Storthingene 1833, 1836, 1837 og 1839 som Repræsentant for Kristiania, i hvilken Stilling han vandt Anerkjendelse for sit af ædelt Maadehold prægede Frisind. Han udgav 1ste—9de ordentlige og 1ste—4de overordentlige Storthings Forhandlinger samt „Bodøsagen" og „Smaalenssagen", begge udgivne efter Storthingets Beslutning. Han var Formand i den 1833 nedsatte Kommission for Lovgivningen om Brændevinsbrænding og havde væsentlig Andel i dens Betænkning og Forslag til ny Lov om denne Gjenstand.

Holstebro, By i Ringkjøbing Amt i Nørrejylland, med 2,600 Indb, nævnes allerede 1287, og fik sine ældste bekjendte Privilegier 1552.

Holstein, Ludvig Henrik Karl Herman, Greve til Holsteinborg, dansk Statsmand, f. 1815, var 1848 Medlem af Stænderforsamlingen og 1856—63 af Rigsraadet, hørte 1866—76 og igjen fra 1879 som Folkethingsmand til det saakaldte „Mellemparti". 1870—74 var han Ministerpræsident og forestod 1872 den nordiske Industriudstilling i Kjøbenhavn. — Til en anden Gren af den adelige Slægt Holstein hører Johan Ludvig Holstein, f. 1839, som siden 1872 er Folkethingsmand. I denne Stilling hørte han først til de Konservative, men har senere slaaet om og er siden 1877 Fører for „Det moderate Venstre".

Holsten (tyst Holstein) tidligere en af Danmarks Landsdele, nu en Del af den preussiske Provins Slesvig-Holsten, omgives i Nord af

Slesvig, hvorfra det skilles ved Eideren og Eiderkanalen, i Øst af Østersjøen, i Vest af Nordsjøen og i Syd af Hannover, hvorfra det skilles ved Elben samt Hamburgs, Lauenburgs, Mecklenburgs og Lübecks Territorier, er 160 Kv.mil stort og har ca. ½ Million Indb. Den østlige Del er et smukt og frugtbart Bakkeland; i Midten er der Hedestrækninger og mod Vest Marskland. Havnene ved Vestkysten er daarlige, hvorimod der ved Elben findes flere gode. Klimatet er meget foranderligt, men i det hele sundt undtagen i Marskegnene, hvor Fremmede er udsatte for Febersygdomme. Hovednæringsveiene er i den østlige og mellemste Del af Landet Agerbrug, i den vestlige Kvægavl; Udførselsprodukterne bestaar især i disse Næringsveies Produkter. — Om den nuværende Forvaltning se Slesvig-Holsten. — Holsten, som i de ældste Tider beboedes af de sachsiske Nordalbingier, udgjorde i Middelalderen en Del af Hertugdømmet Sachsen og deltes i 4 Dele: Holsten, Stormarn Vagrien og Ditmarsken; de tre førstnævnte Dele forenedes i Begyndelsen af det 12te Aarh. under Greverne af det Schauenburgske Hus, medens Ditmarsken efterhaanden gik over til at blive en uafhængig Bonderepublik. Grev Adolf den tredie af Holsten blev 1201 fangen og fortrængt af Valdemar Seier, som 1214 fik keiserlig Stadfæstelse paa Besiddelsen af Landet; dette kom imidlertid 1225 tilbage til Grev Adolf den fjerde. Ved dennes Død deltes Holsten mellem hans to Sønner Johan den første, som stiftede den 1320 uddøde Kielske Linie, og Gerhard den første, der blev Stamfader til Itzehoer-Linien, som gjennem hans Sønner igjen delte sig i tre. Den ene af disse, den pinnebergske, forblev i Besiddelse af Husets Stamgods Schauenburg i Westfalen, medens de to andre, den plønske og den rendsborgske, delte Holsten mellem sig. Den plønske Linie uddøde 1390, hvorefter hele Holsten gik over til Greverne af den rendsborgske Linie. De holstenske Grever stod stadig i et fiendtligt Forhold til Danmark og forbandt sig med de ligeledes mod Danmark uvenlig stemte Hertuger af Sønderjylland af Abels Slægt. 1386 maatte Margrete forlene Grev Gert den sjette med Sønderjylland, som forblev i hans og hans Sønners Besiddelse trods de Krige, hvori Danmark under Margretes sidste Aar og Erik af Pommerns Regjering søgte at vinde det tilbage. I den første Halvdel af det 15de Aarh. synes Holstens Lensforhold til Sachsen at være ophørt; 1460 kom Landet efter Adolf den ottendes Død i Forbindelse med Danmark under Grevens Søstersøn, Kristiern den første, og Holsten bragtes derved i den for Danmark fordærvelige Forbindelse med Sønderjylland, som i den senere Tid har havt begge Landsdeles Tab tilfølge. Under de oldenburgske Konger fandt der gjentagne Delinger Sted af Slesvig og Holsten; den vigtigste var den, som Kristian den tredie foretog 1544, og hvorved hans Broder Adolf fik den gottorpske Del af Hertugdømmerne; Adolf blev Stamfader til de mægtige holsten-gottorpske Hertuger, og mellem disse og de danske Konger var Slesvig delt til 1713 og Holsten til 1773. Efterat Hertugdømmerne det sidstnævnte Aar var blevne samlede under den danske Krone, hævedes 1806 ved det tyske Riges Opløsning dettes Lenshøihed over Holsten, der nu indlemmedes som en Del i den danske Stat; ved det tyske Forbunds Oprettelse 1815 tiltraadtes imidlertid dette af Fredrik den sjette for Holstens og Lauenburgs vedkommende. Allerede omtrent samtidig begyndte der at røre sig stærke tyske Sympatier i Holsten, og 1816 søgte det slesvig-holstenske Ridderskab at faa en fælles Forfatning for Slesvig og Holsten; dette lykkedes imidlertid ligesaa lidt som Forsøget paa at faa den gamle Adelsforfatning af 1460 gjenoprettet (1823). Universitetet i Kiel blev imidlertid et Centralpunkt for de tyske Bestræbelser, som vandt megen Gjenklang hos Middelklassen og de yngre Embedsmænd, og 1830 fremtraadte Uwe Lornsen med Forlangende om Slesvig-Holstens Adskillelse fra Danmark og Forening til en selvstændig, demokratisk styret Stat. Oprettelsen af de raadgivende Provinsialstænder for Holsten, af en slesvig-holsten-lauenburgsk Regjering og af en fælles Overappellationsret gav Bevægelsen Vaaben i Hænderne. Oppositionen i Stænderne blev navnlig stærk, efterat Prinsen af Augustenborg 1842 var bleven Statholder; det demokratiske „nyholstenske" Parti smeltede sammen med det aristokratiske „slesvig-holstenske", og Oppositionen støttedes af de tyske Universiteter og Landdage, indtil 1848, da der udbrød aabenbart Oprør. Den 3aarige Krig endte 1851 med Holstens Besættelse af preussiske og østerrigske Tropper, medens Styrelsen overdroges til en af to tyske og ét dansk Medlem bestaaende Kommission. Efterat den danske Regjering 1852 havde proklameret den konstitutionelle Helstat og Holstens Adskillelse fra Slesvig, drog de tyske Tropper bort, Holsten kom under den danske Regjering, og dets Uadskillelighed fra Danmark fastsloges i Londonertraktaten. 1853 flyttedes Toldgrændsen, som 1850 var forlagt til Eideren, tilbage til Elben, Mynténhed indførtes 1854, og danske Tropper forlagdes til Holsten. Stænderne her blev imidlertid bange for den paatænkte Helstat og den deraf følgende danske Overvegt; de forlangte først en enevældig Styrelse og gjorde derpaa Modstand mod Fællesforfatningen af 1855, som 1858 foreløbig maatte ophæves for Holstens vedkommende. Nu krævedes endog en Firdeling af Helstaten, og 1861 dannedes et nyt nationalt Parti, som nærmest saa hen til Preussen. Ved Fredrik den syvendes Død 1863 negtede de holstenske Embedsmænd at sværge Hyldingsed til Kristian den niende, de Stænderdeputerede paakaldte Forbundsdagens Indskriden, og i de sidste Dage af 1863 besattes Holsten af tyske Tropper. Fredrik af Augustenborg lod sig i flere Byer hylde som Hertug; under Londonerkonferencen 1864 krævede et stort Parti ham ordentlig indsat til Hertug, medens det saakaldte „nationale" Parti arbeidede for Tilslutning til Preussen. Hertugen vilde ikke underordne sig Preussen, som derfor satte sig mod hans Indsættelse, der ønskedes af Østerrige og Forbundsdagen; dette førte til Strid mellem Preussen og Østerrige og endelig 1866 til Krig; under denne annekteredes Holsten af Preussen og blev formelig indlemmet 1867 paa et lidet Stykke nær, som afstodes til Oldenburg.

Holt, Prestegjeld i Nedenæs Amt, bestaar af Holts Sogn og Tvedestrand.

Holtaalen, Prestegjeld i Guldalen, Søndre Trondhjems Amt, bestaar af Sognene Holtaalen, Aalen og Singsaas.

Holtei, Karl von, tysk Digter, f. 1798, d. 1880, indtraadte 1815 som Frivillig i den preussiske Hær og begyndte derpaa at studere i Breslau, men opgav den akademiske Bane for at blive Skuespiller. Snart forlod han dog ogsaa Scenen, blev Theatersekretær og Theaterdigter i Breslau, optraadte senere som Foreløser, ledede 1837—39 Theatret i Riga og indehavde derpaa en kort Tid Direktørposten ved Theatret i Breslau. Han vandt navnlig Berømmelse ved sine Syngespil, en Omplantning paa tysk Jordbund af den franske Vaudeville, samt ved sine lyriske Digte i schlesisk Dialekt. I sine senere Aar skrev han ogsaa flere Romaner af hvilke „Die Vagabunden" er den mest bekjendte.

Holtzendorff, Franz von, tysk Jurist, f. 1829, studerede i Berlin, Heidelberg og Bonn, blev 1857 Docent og 1861 Professor ved Berlins Universitet. Han har navnlig gjort sig bekjendt ved sine Foreløsninger og Skrifter over Kriminalretten, men har ogsaa paa andre Felter af Retsvidenskaben udfoldet en rig literær Virksomhed. Til hans mest bekjendte Skrifter hører „Encyklopädie der Rechtswissenschaft" (3 Bd.).

Holtzmann, Adolf, tysk Sprogforsker, f. 1810, d. 1870, studerede i Berlin, München og Paris og blev 1852 Professor i tysk Sprog og Literatur i Heidelberg. Han har leveret skarpsindige Arbeider inden flere af Filologiens Grene, saaledes over „Nibelungenlied", over den persiske Kileskrift m. m. og udgivet flere ældre tyske Sprogmindesmærker samt Oversættelser fra Sanskrit. Hans „Gammeltyske Sproglære" er ufuldendt.

Holyhead (udt. Hollihedd), Ø i det Irske Hav, vest for Anglesea, med en By af samme Navn, der har 6,000 Indb. og en vigtig Nødhavn (anlagt 1847—73).

Holyrood (udt. Hollirud), det gamle skotske Kongeslot i Edinburgh, bygget i det 12te Aarh. senere gjentagne Gange ødelagt, nu tildels restaureret.

Homann, Johann Baptist, tysk Karttegner, f. 1663, d. 1724, blev 1687 Notar i Nürnberg. Her begyndte han at lægge sig efter Kobberstikkerkunst og Karttegning og oprettede 1702 en Handel med Landkarter, hvorfra han leverede ca. 200 Karter, som for sin Tid var fortræffelige og især blev af Betydenhed ved sin Prisbillighed. Forretningen fortsattes af hans Søn og bestod indtil 1848.

Homburg vor der Höhe, By i den preussiske Provins Hessen-Nassau, med 8,500 Indb. og berømte jernholdige Saltkilder, er et meget besøgt Badested og var til 1866 Hovedstad i Landgrevskabet Hessen-Homburg.

Homedal, Prestegjeld i Nedenæs Amt, bestaar af Sognene Landvik og Eide.

Homel, Hommel eller Gomel, By i det russiske Guvernement Mohilev, med 12,000 Indb. og berømte Hestemarkeder.

Homeros, efter Oldtidens Tradition Grækenlands første og største episke Digter. Beretningerne om hans Liv er helt igjennem sagnmæssige; syv Stæder, Smyrna, Rhodos, Kolofon, Salamis, Khios, Argos og Athen, skal have stridt om Æren af at være hans Fødeby. Efter et meget udbredt Sagn var han Søn af Flodguden Meles og en Nymfe. Senere skal han være bleven blind og som omreisende Sanger have foredraget sine Digte paa forskjellige Steder. Hvad man med Sandsynlighed kan slutte, er, at de Digte, som bærer hans Navn, er opstaaede hos de lilleasiatiske Joner i det 10de eller 9de Aarh. f. Kr. og først noget senere bragte til det europæiske Grækenland (efter Traditionen fornemmelig af Lykurgus). I Grækenland blev de homeriske Sange enkeltvis foredragne af Rhapsoder ved Fester og Forsamlinger; først Peisistratos lod dem sammenstille i den Form, hvori de nu forefindes. De udgjør to store episke Digte, hvert i 24 Sange, affattede i Hexametre og i ionisk Dialekt (den saakaldte „heroiske"). Iliaden (gr. ἡ Ἰλιάς) behandler Episoder af den trojanske Krig. Den begynder med Beretningen om Akhilleus's Vrede, da han var bleven fornærmet af Agamemnon og nu holdt sig borte fra Kampen. Derpaa følger Fortællingen om en Række af Kampscener, hvori de største Helte paa begge Sider optræder. Efter forgjeves Forsøg fra Grækernes Side paa at forsone Akhilleus lader denne sig af sin Ven Patroklos overtale til at laane ham sin Rustning; Patroklos gaar i Kampen og fældes af Hektor, og nu først griber Akhilleus til Vaaben for at hevne sin Ven. Han kjæmper med Hektor og fælder ham, og Digtet slutter med Beretningen om, hvorledes han udleverer Hektors Lig til Priamos, og om Hektors Begravelse. — Odysseen (gr. ἡ Ὀδύσσεια) skildrer Odysseus's Eventyr paa Hjemveien fra Troia og de Begivenheder, som under hans Fraværelse foregaar i hans Hjem paa Ithaka. I de første fire Sange berettes om, hvorledes en Skare af Friere plager hans Hustru Penelope, opholder sig paa hans Kongeborg og fortærer hans Eiendom i Gilder og Svirelag, medens han selv holdes tilbage af Nymfen Kalypso paa Øen Ogygia. Hans Søn Telemakhos drager endelig afsted for i Pylos hos Nestor og i Sparta hos Menelaos at søge Efterretninger om den fraværende Fader. I 5te til Begyndelsen af 13de Sang fortælles om, hvorledes Odysseus kommer bort fra Ogygia og efter mange Farer naar til Faiakernes Land, hvor han modtages venlig af Kong Alkinoos. Denne giver ham Fartøi og Mandskab for at seile hjem, og i 13de—19de Sang berettes om de Planer, den hjemkomne Odysseus lægger sammen med sin Søn og Svinehyrden Eumaios til at skaffe Frierne af Veien. I de fire sidste Sange skildres hans Hevn over Frierne, som han samtlige dræber, og hans Møde med sin trofaste Hustru. — Begge Digte skattes endnu som hørende til det ypperste, Digtekunsten nogensinde har frembragt. Efterat Studiet af Græsk siden Renaissancetiden er blevet almindeligt, hører Iliaden og Odysseen til de Verker, som i størst Udstrækning læses i alle Landes lærde Skoler. Den mærkbare Forskjel, som finder Sted mellem begge Digte med Hensyn til Aand og Tone, blev tidlig iagttaget, uden at man derfor opgav den gamle Tro, at de begge skrev sig fra en og samme Digter. Først F. A. Wolf søgte 1795 videnskabelig at begrunde den Anskuelse, at der i det hele taget ikke har existeret nogen enkelt Digter af Navnet Homer, men at de Verker, som tillægges ham, gjennem en længere Tid stykkevis er forfattede af flere og senere sammensatte i den Form, hvori de nu foreligger. Denne Hypothese vakte en skarp Strid blandt Filologerne, og endnu har begge Meninger ivrige Forkjæmpere; navnlig har i den sidste Tid Nitsch og Ottfried Müller søgt at godtgjøre Uholdbarhe-

den af Wolfs Paastand. Iliaden og Odysseen er oversatte paa omtrent alle europæiske Sprog; paa Dansk existerer en særdeles god Oversættelse af Chr. Wilster. — De øvrige Verker, som Oldtiden tillagde Homer, deriblandt et parodisk Epos „Batrakhomyomakhien", en Del Hymner og Epigrammer, hidhører bevislig fra en senere Tid end Iliaden og Odysseen. Hymnerne er forfattede af de saakaldte Homerider, hvilket Navn i videre Forstand bruges om alle dem, som i Grækenland bestjeftigede sig med Foredraget af de homeriske Digte, og som digtede videre paa Grundlag af disse eller i det hele taget i homerisk Aand. I mere indskrænket Betydning forstaar man ved Homeriderne en Digterskole paa Øen Khios, som foregav at nedstamme fra Homer.

Home-rulers, af det engelske home-rule, Selvstyrelse, et Parti af irske Deputerede i det engelske Underhus, som kræver, at Irland skal faa et eget Parlament og en selvstændig Regjering.

Homilie, gr., gammelt Navn paa den kristelige Prædiken. — Homiletik, den videnskabelige Anvisning til at prædike. — Homiletiker, Lærer i eller Kjender af geistlig Talekunst.

Homogen, gr., ensartet (modsat heterogéa).

Homolog, gr., som har samme Navn; svarende til hinanden og refererende sig til samme Grundbegreb.

Homonymer, gr., Ord, som lyder ligedan og ser ligedan ud, men har forskjellig Betydning (f. Ex. Ret i juridisk Forstand og Ret Mad).

Homøopathi, gr., det af Hahnemann opstillede lægevidenskabelige System, som beror paa det Princip, at de Lægemidler, som hos et sundt Menneske fremkalder Symptomer af en bestemt Sygdom, er de rette til at helbrede den samme Sygdom, naar den indfinder sig af andre Aarsager. Dette System, som Hahnemann først fremsatte 1796 og senere udviklede videre, foraarsagede megen Strid inden den lægevidenskabelige Verden, især ved den fordømmende Maade, hvorpaa han optraadte mod den tidligere Lægevidenskab. Den nye Lære vandt temmelig hurtig en Mængde Tilhængere, hvorved ogsaa den mystiske Side af Sagen spillede sin for de videnskabelig udannede tiltrækkende Rolle. Hahnemanns Lære er i Tidens Løb af hans Tilhængere bleven paa mange Maader modificeret, men dens Grundsætninger hyldes endnu af Homøopatherne. Man skal, heder det, benytte Lægemidler, der hos det sunde Menneske frembringer lignende Symptomer som den Sygdom, de skal bekjæmpe. Da nu alle Symptomer beror paa en forandret Tilstand hos et eller andet Organ, skal man bruge specifike (lokale) Midler for hvert Organ. Erfaringen har imidlertid vist, at sygelig angrebne Organer afficeres langt stærkere af ethvert Lægemiddel end sunde; derfor opfandt Hahnemann at fortynde sine Medikamenter i det uendelige, hvorved de efter hans Mening skulde blive mere stikkede til at paavirke Organerne og følgelig mere virksomme. Ved Siden af disse fortyndede Lægemidler spiller Diæten en vigtig Rolle ved de homøopathiske Kure. Homøopathien forkastes nu i Almindelighed af alle videnskabelig dannede Læger som hvilende paa en uvidenskabelig Hypothese. Den har imidlertid ikke været uden heldig Indflydelse forsaavidt den har banet Veien for Erkjendelsen af Diætens Vigtighed som Kurmiddel.

Hondekoeter (udt. —kuter), Navn paa en berømt hollandsk Malerfamilie. — Ægidius Hondekoeter, f. 1583, var Landskabsmaler og udmærkede sig især ved sin friske og naturtro Kolorit og sin fortræffelige Udførelse. Hans Billeder tilhører forresten den ældre fantastiske Retning inden Landskabsmaleriet. — Hans Søn Gijsbert ell. Gilles Hondekoeter, f. 1613, d. 1653, var ogsaa en fremragende Landskabsmaler i samme Stil som Faderen. — Hans Søn Melchior Hondekoeter, f. 1636, d. 1695, var den berømteste af Familien. Han studerede under Veiledning af Faderen og senere af J. B. Weenix og blev en af Hollands mest fremragende Dyremalere. Han fremstillede navnlig med Mesterskab Fugle og havde især sin Styrke i at gjengive Fjerene.

Honduras, 1) Republik i Mellemamerika, begrændses i Nord af Hondurasbugten, i Nordøst af det Karaibiske Hav, i Sydøst af Nicaragua, i Syd af det Stille Hav, i Sydvest af San Salvador, i Vest og Nordvest af Guatemala, er 2,220 Kv.mil stor og har ca. 400,000 Indb., mest Mestizer. Hovednæringsveiene er Agerbrug, Skov- og Bergverksdrift, hvilke dog drives paa en lidet hensigtsmæssig Maade. Industri og Handel er af meget ringe Betydning. Oplysningen staar lavt, og Præsteskabet er gjennemgaaende uden høiere Dannelse. Ifølge Forfatningen af 1865 vælges Præsidenten paa 4 Aar af den lovgivende Forsamling (11 Medlemmer) og Senatet (7 Medl.). Præsidenten har absolut Veto, og ved Siden af ham staar et Statsraad. Finanserne er i Uorden, og Statsgjelden beløb sig 1875 til 7,220,272 Pund Sterling (130 Mill. Kr..) — Hovedstad Comayagua. — Honduras opdagedes af Kolumbus 1502 og koloniseredes af Spanierne 1523. 1824 løsrev det sig og konstituerede sig som en uafhængig Republik. 2) Britisk Honduras ell. Belize, engelsk Koloni i Mellemamerika, paa Østsiden af Halvøen Yucatan, 636 Kv.mil stor, med 25,000 Indb., for det meste frie Negere, og har Udførsel af Mahogni og Farvetræ. — Hondurasbugten, en Bugt af det Karaibiske Hav, mellem Honduras og Halvøen Yucatan.

Honfleur (udt. Aangflør), By i det franske Departement Calvados, paa Sydsiden af Seines Munding, med 9,000 Indb., betydelig Skibsfart, Skibsbyggerier og Bade.

Hongkong, egentl. **Hiang-Kiang**, Ø i det sydlige Kina, udenfor Kantonfloden's Munding, 1½ Kv.mil stor, med ca. 140,000 Indb., tilhører siden 1841 England og har faaet stor Betydning som Handelsplads og engelsk Flaadestation.

Honnet (fr. honnête), hæderlig, brav.

Honneur (udt. Honnør), fr. af lat. honor, Ære; Æresbevisning.

Honning, den søde Substans, som Bier og Humler samler af Blomster og Frugter og opbevarer i sine Boligers Celler. Den er klar, gulagtig eller brun, i frisk Tilstand gjennemsigtig, senere fyldt af krystallinske Korn, opløselig i Vand og Alkohol og kan gjære, naar den blandes med Vand. Den bedste Honning, den saakaldte Jomfruhonning, rinder uden Presning ud af Vorkagerne; simplere Sorter faaes ved Presning, med eller uden Opvarmning af Kagerne. Foruden flere Sukkerarter (Drue- og Slimsukker) indeholder Honningen en Syre og aromatiske Stoffer, hvis Beskaffenhed er forskjellig efter de Blomster,

hvorpaa den er samlet; højest skattes Honning af Lindeblomster. Honning har været kjendt siden Oldtiden og produceres nu især i de nordtyske Hedeegne, Schweiz, Rusland, Polen, paa Malta, i Spanien og Frankrige. Den benyttes til Peberkager, til Mjød og i renset Tilstand i Medicinen. — Honningdug, en klar, klæbrig, sød og ildelugtende Substans, som undertiden viser sig paa visse Træers, navnlig Lindens Blade og Grene. Den hidrører dels fra enkelte Bladlusarters Afsondringer og dels fra en Sygdom i selve Planten. Den kan blive skadelig ved at tilstoppe Bladenes Luftaabninger. — Honningfugle (Cinnyridae), en Familie af smaa Sangfugle fra Indien og Nyholland, udmærker sig ved prægtige Farver, langt, tyndt Næb og rørformet Tunge. — Honningsten (Mellit), et Mineral, som er fundet i Brunkullagene i Tyskland, er honninggult af Farve og krystalliserer i tetragonale Pyramider; dets specifike Vegt er 1,5, dets Haardhed 2. Det indeholder Lerjord, Vand og ca. 40 % Mellitsyre, en Forbindelse af Kulstof, Vandstof og Surstof, som kun findes i dette Mineral.

Honolulu, se Sandwichsøerne.

Honorar, lat., af honor, Ære, egentl. Æresløn; Godtgjørelse for et Arbeide, især et Forfatterarbeide. — Honorere, give Honorar; indfri en Vexel.

Honoratiores, lat., „Rangspersoner"; Fornemme.

Honoris causa, lat., for Ærens Skyld; bruges især om Tildelelsen af en akademisk Grad, uden forudgaaende Disputation, som Anerkjendelse af Vedkommendes videnskabelige Fortjenester.

Honorius, Keiser i det vestromerske Rige, f. 384, d. 423, var Søn af Theodosius den første og kom paa Tronen ved Rigets Deling 395, idet Stilikho i Begyndelsen var hans Formynder og førte Regjeringen med Kraft og Klogskab. Efterat Stilikho 408 var falden som Offer for Olympius's Intriger, fik Vestgoterne Overhaand i Italien, som de dog forlod efter Alarik's Død 412. I Britannien opstod der flere Modkeisere, deriblandt Konstantin, som ogsaa gjorde sin Magt gjeldende i Gallien. Han blev vistnok besejret 411 af Jllyrieren Konstantius, som 421 blev Medkeiser, men Honorius maatte dog opgive Herredømmet over Britannien.

Honorius, Navn paa 4 Paver. — Honorius den første, 625—38, sluttede sig til Monotheleterne og blev efter sin Død af Koncilet i Konstantinopel 680 fordømt som Kjætter. Denne Fordømmelse af en Pave har senere katholske Forfattere paa forskjellige Maader søgt at bortforklare. — Honorius den tredie, 1216—27, kronede Fredrik den anden til Keiser, men modsatte sig hans Forsøg paa igjen at underlægge sig Lombardiet. Han begunstigede meget Tiggermunkene og den tyske Ridderorden.

Hont, Komitat i Ungarn, 45 Kv.mil stort, med 113,000 Indb.

Hontheim, Johann Nikolaus von, Biskop af Trier, f. 1701, d. 1790, studerede først Retsvidenskaben, blev derpaa Geistlig og gjorde en Reise til Rom, hvor han lærte at kjende Præsteskabets Misbrug. 1748 blev han Biskop af Trier og udgav kort efter et Par historiske Verker. 1763 skrev han en Bog „Om Kirkens Tilstand", ved hvilken han søgte at forene de stridende Partier inden den kristne Kirke og optraadte mod Pavens Anmasselser. Bogen vakte stor Opsigt, blev forbudt af Paven, men vandt derved endnu større Udbredelse. Paa de forskjellige Imødegaaelser svarede Hontheim med nye Skrifter; Paven fik snart hans Anonymitet røbet, men vovede paa Grund af hans indflydelsesrige Stilling ikke at straffe ham. 1778 lod den gamle Mand, plaget til det yderste af Forestillinger fra Rom, sig bevæge til at tilbagekalde sine Udtalelser. Han stod i Brevvexling med mange af sin Tids Lærde og nød stor Anseelse for sin Lærdom og Fromhed.

Honthorst, Gerhard, hollandsk Maler, f. 1592, d. ca. 1664, uddannede sig under Veiledning af Abr. Bloemaert og senere af Caravaggio, hvilken sidste han efterlignede i djerv Realisme, og hvem han ogsaa nærmer sig i Figurernes Liv og i Behandlingen af større Lys- og Skyggemasser, men hvem han overgaar i Tegningen og i Personernes gratiøse Bevægelser. Af Italienerne kaldtes han paa Grund af sin Styrke i natlige Lyseffekter „Gherardo dalle notti". Han arbeidede længe i England for Karl den første, senere for Prinsen af Oranien; flere af hans ypperste Billeder findes paa Slottet Rosen ved Haag. Hans Hovedverker er „Johannes Døberens Henrettelse" og „Kristus for Pilatus".

Honved, ungarsk, egentl. Fædrelandsforsvarer, Navn paa de Frivillige i 1848, derefter paa den ungarske Hær mod Østerrigerne 1848—49 og nu for det ungarske Landeværn.

Hood (udt. Hud), Samuel, Viscount, engelsk Admiral, f. 1724, d. 1816, blev 1758 Fregatkaptein og 1780 Admiral, slog 1782 Franskmændene ved St. Christoph og Guadeloupe, indtog 1793 Toulon, som han dog 4 Maaneder efter igjen maatte opgive, og erobrede 1794 Korsika. 1796 blev han Guvernør i Greenwich.

Hood, Thomas, engelsk humoristisk Digter, f. 1798, d. 1845, var først bestemt til Handelsmand, kom derpaa i Lære hos en Kobberstikker, men beskjeftigede sig fra 1821 udelukkende med Forfatterskab og overtog Redaktionen af „London Magazine". Senere udgav han et eget Tidsskrift „Hoods Magazine". Af hans Skrifter er de versificerede de bedste; han lægger i dem en eiendommelig Humor for Dagen og er navnlig heldig i vittige Ordspil. Derimod er hans Fortællinger og Romaner mindre vellykkede. Hans „Samlede Skrifter" er udgivne 1864 af hans Søn Thomas Hood, f. 1835, d. 1874, som ogsaa selv var en heldig humoristisk Forfatter.

Hooft, Pieter, hollandsk Historieskriver og Digter, f. 1581, d. 1647, beklædte fra 1609 et Embede i Muiden. Han oversatte Tacitus, som han i sine egne historiske Arbeider tog til Mønster; det betydeligste af hans Skrifter er hans Nederlandenes Historie. Som Digter var han paavirket af italienske Mønstre og især fremragende i den erotiske Genre.

Hooghe, Pieter de, hollandsk Genremaler, f. ca. 1650, d. 1722, skal have været Elev af Berghem, men viste sig mere paavirket af Metsu og Mieris. Han fremstillede især Interiører af Værelser, ofte med indfaldende Solskin, hvilket han vidste at gjengive paa en sjelden naturlig Maade;

de huslige Scener, som han fremstillede i disse Omgivelser, er fint opfattede, og over hele Billedet hviler i Regelen en egen festlig Stemning. Som Kolorist hører han til de bedste i sit Fag. Hans Malerier er nu temmelig sjeldne.

Hoogstraten, Jakob van, berygtet tysk Kjætterdommer, f. i Brabant ca. 1454, d. 1527, indtraadte i Dominikanerordenen og blev Prior i Köln. Senere fik han et Professorat i Theologi sammesteds og udnævntes, da Inkvisitionen skulde indføres i Tyskland, til Overkjætterdommer. Han rasede især mod Erasmus fra Rotterdam og Reuchlin, hvilken sidstes Skrifter han lod offentlig brænde; Reuchlin vidste imidlertid at gjøre ham latterlig, og tillige blev han ilde medfaren i „Epistolae obscurorum virorum". Hans Reise til Rom for at udvirke Ban mod Reuchlin og de humanistiske Studier førte ikke til det ønskede Resultat. I sine Skrifter angreb han ogsaa bittert Luther og Reformationen.

Hooker (udt. Huker), Joseph nordamerikansk General, f. 1816, d. 1879, blev 1837 Underløitnant i Artilleriet, udmærkede sig 1846 i den mexikanske Krig, blev 1853 Oberstløitnant og bosatte sig derpaa som Farmer i Kalifornien. Ved Udbruddet af Borgerkrigen blev han Brigadegeneral for Unionisternes Frivillige, kjæmpede 1861—62 med glimrende Tapperhed under M'Clellan og blev 1863 Burnsides Efterfølger som Overstbefalende for Unionsarméen, hvilken Stilling han dog efter et uheldigt Felttog i Virginia s. A. maatte afstræde til Meade. Derpaa havde han en væsentlig Andel i Thomas's og Shermans Seire ved Chattanooga, blev 1864 Militærguvernør i Ohio og senere i New-York. Siden 1868 levede han som Privatmand.

Hooker, Sir William Jackson, berømt engelsk Botaniker, f. 1785, d. 1865, foretog 1809 en botanisk Reise til Island og blev senere Professor i Glasgow. 1839 blev han Direktør for den botaniske Have i Kew ved London, som han bestyrede til sin Død og hævede til den første Anstalt i sit Slags. Han redigerede flere botaniske Tidsskrifter og udgav „Muscologia britannica" (1818), „Flora Scotica" (1821), „Flora Boreali-Americana" (1833—40), „Den engelske Flora" (1830—36) samt et Pragtværk over Victoria regia (1851). — Hans Søn, Joseph Dalton Hooker, f. 1817, ledsagede 1839—43 som Læge og Botaniker Kaptein Ross paa hans Sydhavsexpedition og nedlagde efter sin Tilbagekomst Reisens Udbytte i botanisk Henseende i „Flora antarctica" (1845—48), „Flora Novae Zelandiae" (1852) og „Flora Tasmanica" (1855). 1847—51 foretog han en botanisk Reise i Indien og Tibet, paa hvilken han opdagede et stort Antal nye Planter. 1855 blev han Assistent hos sin Fader i Kew og efterfulgte ham ved hans Død som Direktør. Foruden de allerede nævnte Skrifter har han bl. a. udgivet „Himalayan Journals" (2 Bd., 1854) og „The Flora of British India" (1872).

Hoorn, By i den hollandske Provins Nordholland, ved en Bugt af Zuydersjøen, med 9,600 Indb., god Havn, Skibsbyggerier og Fiskerier.

Hoorn, Filip den anden af Montmorency-Nivelle, Greve af, hollandsk Feltherre og Statsmand, f. 1522, var en af Nederlandenes rigeste og mægtigste Herrer paa sin Tid. 1557 udmærkede han sig i Slaget ved St. Quentin og havde ogsaa Del i Seiren ved Gravelingen. Under Margarete af Parmas Regjering hørte han tillige med sin Slægtning Egmont til de misfornøiede og virkede bl. a. ivrig til at styrte Kardinal Granvella. Senerehen stilte Hoorn og Egmont sig fra sin tidligere Meningsfælle, Prinsen af Oranien, og blev, medens denne ved Efterretningen om Hertugen af Albas Komme forlod Landet, tilbage. 1567 blev begge arresterede, dømte til Døden og halshugne 1568.

Hope, Thomas, engelsk Kunstkjender og Forfatter, f. 1774, d. 1831, foretog i sin Ungdom vidtløftige Reiser i Europa, Asien og Afrika og samlede et stort Antal Tegninger af Billedhugger- og Bygværker. Senere udgav han bl. a. Beskrivelser og Afbildninger af sin pragtfulde og med megen Smag udstyrede Villa, desuden Værker om antike og moderne Dragter samt en Roman „Anastasius" (1819), som vandt stort Bifald og røbede hans betydelige Begavelse som Fortæller. — Hans Søn Alexander James Beresford Hope, f. 1820, hørte til det under Navn af „Det unge England" bekjendte Torvparti, var 1841—52 og senere fra 1865 ivrigt konservativt Medlem af Underhuset. Han har virket for høikirkelige Anskuelser og under den amerikanske Borgerkrig for Slavestaternes Interesser.

Hopfen, Hans, tysk Romanforfatter og Novellist, f. 1835, studerede først Retsvidenskaben i München, men vendte sig snart til literære Beskjeftigelser og paavirkedes navnlig af Geibel, senere af Halm og Grillparzer. I den senere Tid har han boet i Berlin. Hans talrige Romaner og Noveller røber et rigt og kraftigt Talent for den realistiske Virkelighedsskildring, men er undertiden ikke fri for at grændse til det bizarre. Blandt hans vigtigste Arbeider kan nævnes „Peregretta", „Fordærvet i Paris", „Den gamle Praktikant", „Slemme Sæder", „Den graa Ven", „Baierske Landsbyhistorier", „Majorens Historier", „Min Onkel Don Juan" m. fl.

Hoppe, Ferdinand, dansk Balletdanser, f. 1815, debuterede 1835 og var 1838—66 Solodanser ved det kongelige Theater i Kjøbenhavn. Baade her og ved flere af Udlandets Scener vandt han Anerkjendelse som en særdeles dygtig Kunstner i sit Fag.

Hoppe, Iver, dansk Sjøofficér, f. 1649, d. 1693, deltog som Chef for et Linieskib i Slaget i Kjøgebugt 1ste Juli 1677. — Hans Søn Fredrik Hoppe, f. 1690, d. 1776, deltog i Slaget ved Femern 1715 og senere i Tordenskjolds Operationer mod Ny-Elfsborg og Marstrand. 1770 fik han sin Afsked som Generaladmiralløitnant. — Hans Sønnesøn Johan Christoffer Hoppe, f. 1772, d. som Kontreadmiral 1835, kjæmpede 1812 heldig mod flere engelske Skibe.

Hora, lat., Time. — Horae canonicae, bestemte Bedetimer i Klostrene.

Horaer, i den græske Mythologi de Gudinder, som aabner og lukker Himlens Porte. Deres Antal sattes snart til 3, snart til 2; de nævnes ofte i Forbindelse med Khariterne.

Horatius, Navn paa en gammel patricisk Slægt i Rom. Til den hørte de tre Horatier, som ifølge den romerske Sagnhistorie under Tullus Hostilius's Regjering afgjorde Krigen mellem Rom og Alba longa i Kamp mod de tre albanske Curia-

tier. Et senere Medlem af Slægten var Publius Horatius Cocles, som under Krigen mod Porsenna 507 f. Kr. alene forsvarede en Bro over Tiberen saa længe, til den kunde afkastes, og derefter styrtede sig i Floden og svømmede over. Til Belønning fik han saa meget Agerland, som han kunde pløie omkring paa en Dag, og hans Statue opreistes paa Comitium. — Marcus Horatius Barbatus blev, efterat Decemvirregjeringen var styrtet, sammen med Lucius Valerius Publicola Konsul 449 f. Kr. og gjennemførte tilligemed sin Kollega de vigtige horatiske og valeriske Love til Fordel for Plebeierne. — Fra 378 f. Kr. omtales Slægten ikke længer i Aarbøgerne.

Horatius Flaccus, Quintus, berømt romersk Digter, f. 65 f. Kr., d. 8 f. Kr., var Søn af en Frigiven, men fik alligevel en meget omhyggelig Opdragelse og gik 45 til Athen for at studere Filosofi og Rhetorik. 43 indtraadte han i Brutus's Hær og deltog i Felttogene i Asien og Makedonien samt i Slaget ved Filippi, hvor han efter Brutus's Nederlag reddede sig ved Flugten. Efter sin Tilbagekomst til Rom fik han en Post som Skriver hos Kvæstorerne og begyndte samtidig at skrive Epoder og Satirer, som han fra først af oplæste i mindre Kredse. Da han var bleven kjendt med Varius og Vergil, indførtes han af dem hos Mæcenas, som tog sig meget af ham og hvis Yndling han stedse vedblev at være. 35 offentliggjorde han første Bog af sine Satirer (Sermones), paa hvilken ca. 30 anden Bog fulgte; omtrent samtidig udgav han sine samlede Epoder. Omkring 24 offentliggjorde han de tre første Bøger af sine Oder (Carmina), som han tilegnede Mæcenas, og vendte sig derpaa til den didaktiske Poesi med sine versificerede Epistler, hvis første Bog rimeligvis udkom 19 f. Kr. Anden Bog skriver sig fra hans sidste Aar og indeholder bl. a. en længere Epistel, „Ars poetica“ („Brevet til Pisonerne“), der undertiden regnes for et særskilt Verk. Paa Augustus's Opfordring skrev han derpaa Aar 17 sin „Carmen saeculare“ og 15—13 fjerde Bog af sine Oder. Samtlige disse Verker er bevarede til Nutiden; hvorvidt Horats foruden dem har forfattet flere nu tabte Digte, er ubekjendt. — Horats var væsentlig en reflekterende Aand og var derfor mest anlagt for den didaktisk-satiriske Digtning. Paa dette Omraade er han rigtignok ikke saa djerv som f. Ex. Lucil og raader heller ikke over den stærke Indignation ligeoverfor Laster og Forkjertheder, som senere kommer tilorde hos Satirikere som Juvenal; han betragter Gjenstanden for sin Satire fra dens komiske Side og gjør den latterlig i elegante Vers, som strømmer over af Vittighed og røber en overordentlig fin Jagttagelsesevne. Kun i hans Epoder og første Satirer bryder undertiden en personlig bitter Stemning igjennem ved Siden af enkelte Obscøniteter. Som Lyriker er han bedst hjemme i den spøgefulde og livsglade Sfære, besyngende Livets Nydelser og mindende om at tilegne sig dem, førend det er for sent. Af dette Indhold er de fleste og bedste af hans Oder, som forresten slutter sig nær til græske Mønstre, medens hans Satirer og Epistler er mere nationalt-romerske. — Horats's Verker, navnlig Oderne og Epistlerne, læses endnu i de fleste Landes lærde Skoler.

Hordaland eller **Hordafylke**, gammelnorsk Navn paa den største Del af det nuværende Søndre Bergenhus Amt (Nord- og Søndhordland), med Hardanger og Voss. Det havde tidlig egne Konger, og Sagnet har opbevaret Navnene paa adskillige af dem, som Aalrek, Vikar o. fl. Den sidste hordalandske Konge var Erik, der deltog i Hafrsfjordslaget 872. Efterat Harald havde samlet Riget, udvandrede en stor Del af Hordalands mægtigste Mænd til Island.

Horeb, se Sinai.

Horizont (af et græsk Ord, som betyder at begrændse), i daglig Tale den synlige Grændse mellem Himmel og Jord, viser sig paa en ganske jevn Slette eller paa Havet, hvor ingen Forhøining sperrer Udsigten, i Form af en Cirkel, som bliver større, jo høiere over Sletten eller Havet Jagttageren befinder sig. I Astronomien forstaaes ved Horizont dels et paa Lodlinien perpendikulært Plan, dels den Storcirkel, hvori dette skjærer den tilsyneladende Himmelkugle. — En kunstig Horizont er et nøiagtig vandret stillet Speil, som benyttes ved Maaling af Stjernernes Høide; oftere bruges dertil en Skaal med Kvikselv. — Horizontal, vandret, den med Horizonten og med stille Vands Overflade parallele Retning.

Hormayr, Joseph, Friherre, østerrigsk Historieskriver, f. 1781, d. 1848, studerede Retsvidenskaben i Innsbruck, indtraadte derpaa i det tyrolske Landeværn og avancerede til Major, ansattes 1801 i Udenrigsministeriet i Wien og blev 1803 Hofsekretær. 1809 overtog han Organisationen af Tyrolernes Reisning mod Franskmændene (se Hofer) og ledede derpaa Tyrols Forvaltning til Fredsslutningen. 1815 udnævntes han til østerrigsk Historiograf, men traadte 1828 i baierst Tjeneste, blev Ministerialraad, senere Ministerresident i Hannover og Bremen og tilsidst Direktør for Rigsarkivet i München. Af hans talrige historiske Skrifter angaar de fleste Østerrige og Tyrol, saaledes „Grevskabet Tyrols Historie“ (1806—08), „Tyrol og Tyrolerkrigen“ (1845), „De østerrigske Plutarkh“ (Biografier af alle østerrigske Regenter, 20 Bd., 1807—20), „Wien, dets Historie og Mærkværdigheder“ (9 Bd., 1823—25) m. fl.

Horn, de hos mange Drøvtyggere forekommende Udvexter paa Hovedet, bestaar af en indre Bentap, beklædt med en Skede af Hornsubstans, og tjener hovedsagelig til Vaaben. Hos flere Dyrearter har kun Hannen Horn, eller ogsaa er disse hos Hannen større. Hornene fældes ikke, paa én Undtagelse nær (den amerikanske Antilope), og skiller sig derved samt ved Tilstedeværelsen af den ydre Hornskede fra Hjorteslægtens Takker, som helt igjennem bestaar af Bensubstans og aarlig fældes. Hornsubstansen (Keratin) er identisk med den, hvoraf Haar, Negle (Kløer, Hover osv.), Skildpaddeskaller, Fjer samt Hudens Epidermis bestaar. Den er temmelig haard, men bøielig, og bliver ved Indvirkning af Varme blød og lader sig forme i forskjellige Skikkelser, som den beholder efter Afkjølingen. Hornenes massive Spids benyttes til Dreierarbeider som f. Ex. Pibespidser, Stokkeknapper osv.; af den nedre, hule Del gjøres Kamme, Skeer, Brilleindfatninger o. lign. Affaldet ved Hornets Bearbeidelse kan sammenpresses i opvarmede Former til en sammen-

hængende Masse, som ligeledes bearbeides til forskjellige Gjenstande; Affaldet benyttes ogsaa paa Grund af sin Rigdom paa Kvælstof til Fremstilling af Blodludsalt.

Horn, fr. cor, ital. corno, Blæseinstrument af Messing, bestaar af et langt, kredsformet sammenbøiet Rør, som i sin smaleste Ende er forsynet med et Mundstykke og i den anden med en vid Lydtragt. Røret er i de saakaldte Naturhorn (Valdhorn, Jagthorn) uden Lydhuller eller Ventiler, og de forskjellige Toner frembringes ved forskjellig Stilling af den Blæsendes Læber. Foruden de naturlige (aabne) Toner kan der ogsaa paa Horn frembringes en Række andre Toner ved med Haanden mere eller mindre at tilstoppe Lydtragtens Aabning; men disse (stoppede) Toner har en ganske anden Klangform end de aabne. For at kunne bruges i alle forskjellige Tonearter existerer der Horn af forskjellig Størrelse og med forskjellig Grundtone; desuden kan man forandre Tonen ved at skyde ind større eller mindre Bøiler paa Midten af Røret. Paa det saakaldte kromatiske eller Ventilhorn kan alle den kromatiske Skalas Toner frembringes, uden at anvende nogen Tilstopning af Aabningen, ved Ventiler, som aabner og lukker visse Stykker af Røret; men denne Indretning er til Skade for Hornets eiendommelige Klangfarve og anvendes derfor ikke saa ofte, som dens Letvindthed kunde tilsige.

Horn, Erik Frederik Barth, norsk Theolog og Forfatter, f. i Mandal 1829, blev Student 1848 og theologisk Kandidat 1854. 1860—61 gjorde han med offentlig Understøttelse en videnskabelig Reise til Tyskland; 1867 erhvervede han den filosofiske Doktorgrad og blev s. A. udnævnt til residerende Kapellan til Næs paa Romerike, hvorfra han 1875 forflyttedes som Sognepræst til Horten. 1879 kaldtes han til Medlem af Videnskabsselskabet i Kristiania. Af hans Skrifter kan anføres „Kort Fremstilling af den lutherske Lære om Naademidlerne" (1864), „Om Tro og Tænkning" (1866), „Forsoning og Retfærdiggjørelse" (1875) samt „Mennesket og Moralen" (1877). Desuden har han skrevet videnskabelige Afhandlinger i „Lutherst Kirketidende", „Norsk theologisk Tidsskrift" („Om det kirkelige Embede", „Den Hegelske Methodes Anvendbarhed i Theologien" m. fl.) og „Dansk theologisk Tidsskrift" (bl. a. Udsigter over de kirkelige Forhold i Norge); i „Folkevennen" har han leveret en Række populære Opsatser, bl. a. om Chrysostomus, „Om Psalmerne", „Om Æren", „Om Fanatisme", „Om Middeltingene", „Om Sprog og Tale". Dr. Horns Standpunkt som Forfatter er det orthodox lutherske, men han har, selv en begavet Tænker, tillige med Held bestrebet sig paa at lade den lutherske Dogmatik gjennemtrænges af en mere filosofisk Tænkning.

Horn, Navn paa en svensk Adelsslægt, som skal nedstamme fra Brabant. — Clas Christersson Horn kjæmpede 1556 med Udmærkelse mod Russerne, var derpaa Erik den fjortendes dygtigste Feltherre og blev 1563 Rigsraad. Efter i Krigen mod Polen at have indtaget Estland ledede han i den nordiske Syvaarskrig 1564—65 et Tog til Blekinge, Skaane og Halland og kjæmpede som Overadmiral heldig tilsjøs. Just som han kaldtes fra Flaaden for at overtage Kommandoen tillands, døde han 1566. — Gustav Carlsson Horn, f. 1592, d. 1657, studerede ved tyske Universiteter og uddannede sig som Militær under Morits af Oranien. Under Krigen med Polen vandt han Gustav Adolfs Tillid, blev 1625 Rigsraad og 1628 Feltmarskal og Overstkommanderende over Tropperne i Livland. Under Trediveaarskrigen kommanderede han ved Breitenfeld den svenske Hærs venstre Fløi og bidrog væsentlig til Seiren, havde 1632 Befalingen i Elsas og Baden og blev efter Gustav Adolfs Død Overstkommanderende ved Siden af Bernhard af Weimar. Efter at have kjæmpet heldig i Baiern blev han fangen ved Nördlingen 1634 og fik først sin Frihed igjen 1642. Derpaa fik han i Krigen med Danmark Kommandoen over en Hærafdeling, hvormed han indtog Størstedelen af Halland og Skaane. — Arvid Bernhard Horn, f. 1664, d. 1742, deltog i keiserlig Tjeneste i Felttoget mod Tyrkerne 1687 og i Krigen med Frankrige 1690—95, blev 1700 af Karl den tolvte udnævnt til Kapteinløitnant, udmærkede sig i Slagene ved Narva, Düna og Clissow og viste sig 1704 i en Sendelse som en dygtig Diplomat. 1705 blev han kongelig Raad og 1710 Kancellipræsident; fra denne Tid er han bleven anset for Føreren af de misfornøiede Aristokrater. 1719 tog han Afsked paa Grund af Uenighed med Ulrika Eleonora, blev derpaa Præsident i Ridderhuset, gjennemførte Fredrik af Hessens Valg til Konge 1720 og blev igjen indsat i sine Embeder. Indtil 1738 stod han nu i Spidsen for Sveriges Styrelse og søgte ved at bevare Freden og ordne Forvaltningen at fremme Rigets Opkomst; da „Hatterne" efter Opløsningen af det hannoverske Forbund fik bragt et Forbund med Frankrige istand, tog han sin Afsked. — Fredrik Horn, f. 1725, d. 1796, var 1741—43 med i det finske Felttog, udmærkede sig 1743—49 i Tyskland og Nederlandene, understøttede som Kommandant i Stockholm 1772 virksomt Gustav den tredie ved Regjeringsforandringens Gjennemførelse og blev kort efter General, men tog 1780 sin Afsked af Uvillie mod Kongen. 1789 fængsledes han en Tid som hørende til Oppositionen. — Hans Søn, Clas Fredrik Horn, f. 1763, d. 1823, stod en Tid i Yndest ved Gustav den tredies Hof, men paavirkedes af Faderen og af de franske Frihedsideer og tog 1785 sin Afsked som Officér. Efter Begivenhederne paa Rigsdagen 1789 vorede hans Uvillie mod Kongen, og han gik ind paa at deltage i Sammensværgelsen mod ham. For sin Delagtighed heri dømtes han fra Livet, men fik Dommen forandret til Tab af Adelskab og livsvarig Landsforvisning, hvorefter han under Navnet Fredrik Classon for det meste opholdt sig i Danmark.

Hornblende ell. **Amfibol**, et af Kiselsyre, Kalk, Magnesia, Jernoxydul og tildels Lerjord bestaaende Mineral, der er halvgjennemsigtigt eller ugjennemsigtigt, som oftest flaskegrønt eller sort og i naaleformede Krystaller. Den er en almindelig Bestanddel i Syenit og i Hornblendegranit. Haardheden er 5—6, den specifike Vegt 2.8—3.5. Som særskilte Arter nævnes Aktinolith ell. Straalesten, Grammatit, Tremolit og almindelig Hornblende. Den sidste kan optræde i mængdevis som Bergart; blandet med Kvartskorn og forsynet med skivet Struktur kaldes denne Hornblendeskifer, eller uden Stifrighed Hornblendesten (Amfibolit).

Horne-Tooke (udt. —Tuk), John, engelsk Forfatter, f. 1736, d. 1812, blev først Geistlig og gjorde sig bekjendt som Oppositionsmand, optraadte senere til Fordel for Amerikanerne under deres Frihedskamp og idømtes derfor 1777 et Aars Fængsel, lagde sig efter at have udstaaet Straffen efter Retsvidenskaben og skrev, da han i Egenskab af Præst ikke kunde virke som praktisk Jurist, en Række oppositionelle Flyveskrifter. 1794 anklagedes han for Højforræderi, men frikjendtes; 1801 valgtes han til Underhusmedlem, men Valget blev ikke godkjendt. Af hans Skrifter er „Bevingede Ord" (2 Bd., 1786—1805) det mest bekjendte.

Hornelen, et for sin Steilhed bekjendt Fjeld paa Østsiden af Bremangerland, udenfor Nordfjord, ca. 2,400 Fod højt.

Hornemann, Johan Ole Emil, dansk Komponist, f. 1809, d. 1870, var i længere Tid Musikhandler i Kjøbenhavn. Foruden en Del Pianostykker og Etuder komponerede han bl. a. Melodien til Fabers „Den tapre Landsoldat". — Hans Søn Christian Fredrik Emil Hornemann, f. 1841, er ogsaa Komponist.

Hornemann, Jens Wilken, dansk Botaniker, f. 1770, d. 1841, gjorde 1798—1800 videnskabelige Udenlandsreiser og blev 1801 Lektor ved den botaniske Have i Kjøbenhavn; 1808 blev han Professor i Botanik ved Universitetet sammesteds. Fra 1805 var han Udgiver af „Flora danica", hvoraf han redigerede 22de—39te Hefte (1806—40); desuden udgav han et „Forsøg til en dansk økonomisk Plantelære" (1796; andet Oplag, omfattende ogsaa de norske og holstenske Planter, 1806) samt et Værk om den botaniske Have i Kjøbenhavn og var Medudgiver af M. Vahl's „Enumeratio plantarum". — Hans Søn Claus Jakob Emil Hornemann, f. 1810, studerede Medicin og blev 1843 Læge ved Livsforsikrings- og Forsørgelsesanstalten i Kjøbenhavn. Han har navnlig interesseret sig levende for den offentlige Sundhedspleie og paa dette Omraade givet Stødet til flere Reformer.

Horngjæl, Horngjedde, (Belone rostrata), Fisk af Gjeddefamilien, med langstrakt Legeme, næbformig forlængede Kjæver og langt tilbagesiddende Bugfinner; dens Ben udmærker sig ved sin grønne Farve. Den kan blive indtil 3 Fod lang, er en graadig Rovfisk og findes almindelig i de nordiske Have, ogsaa ved de norske Kyster. Dens Kjød er til visse Tider meget fedt, men ikke synderlig velsmagende.

Hornhinde, se Øie.

Horningdal ell. **Hornindal**, Prestegjeld i Nordfjord, Nordre Bergenhus Amt. — Horningdalsvandet, en 3 Mil lang Indsjø i Prestegjeldet, ligger 210 Fod over Havet og har Afløb gjennem Horningdalselven. En Mil fra Vandets Nordende ligger det 5,060 Fod høie Fjeld Horningdalsrokken.

Hornkoraller (Gorgoniae), Afdeling af de ottearmede Koraller, har en hornagtig Axe, beklædt med en blødere Bark, hvori Dyrene sidder, og er ved Roden af den ofteſt grenede Koralstok fæstede til Gjenstande paa Havbunden. De findes almindelig i de varmere Have og tillige i de koldere paa dybt Vand, f. Ex. ved de norske Kyster.

Hornkvæg, d. s. s. de tamme Dyr af Oxefamilien; undertiden ogsaa samtlige de stedehørende Drøvtyggere.

Hornsten, se Kvarts.

Hornsølv, d. s. s. Chlorsølv, se Sølv.

Horoskop, se Nativitet.

Horribel, fr., skrækkelig, rædselsfuld.

Hors de combat (udt. **Aar** dø kaangba), fr., „udenfor Kampen", d. v. s. ukampdygtig. — Hors de concours (udt. **Aar** dø kaangkur), fr., udenfor Konkurs, om en Udstillingsgjenstand, især et Kunstværk, som ikke kommer i Betragtning ved Præmieuddelingen.

Horsa, se Hengist.

Horsegjøg, se Myrsnipe.

Horsens, By i Nørrejylland i Danmark, ved Horsensfjord, med 12,700 Indb., er smukt bebygget og en gammel By, som allerede i det 13de Aarh. havde sin egen Stadsret.

Horst, Ulrik von der, Friherre, preussisk Officér, deltog 1812 i Toget til Rusland, tjente siden i Posen og indtraadte 1850 i den slesvig-holstenske Hær; ved Isted kommanderede han en Brigade og var fra Slutningen af 1850 til den slesvig-holstenske Hærs Opløsning dens Øverstkommanderende; d. 1867.

Horta, By paa den azoriske Ø Fayal, med 8,000 Indb. og Havn.

Horten, Ladested i Jarlsberg og Laurviks Amt, paa vestre Side af Kristianiafjorden, ca. 8 Mil syd for Kristiania, med 5,300 Indb. Her er den norske Orlogsflaades Hovedstation, Marinens Hovedverft, et Staten tilhørende mekanisk Værksted, ligesom Sjømilitære Korps, Torpedoafdelingen med flere til Sjøforsvaret henhørende Institutioner er stationerede her. Hortens ypperlige Havn forsvares af Fæstningen Karljohansværn (s. d.) samt flere Forter og Montalembertske Taarne baade paa Fastlandet og paa den udenfor liggende Ø Vealøs. Allerede ved kgl. Res. af 21de Novbr. 1818 blev det bestemt, at den norske Marines Hovedetablissement skulde henlægges fra Fredriksværn til Horten, men den endelige Flytning foregik først i 1850. — I 1855 blev „Hortens Verft" ombøbt til „Karljohansværns Verft". Strax efter Flytningen steg Befolkningens Antal hurtig, men er i de sidste Aar aftaget noget paa Grund af Indskrænkninger i Marinens Arbeider.

Hortense (udt. Ortangs), Dronning, se Bonaparte.

Hortensia (Hydrangea), Planteslægt af Saxifragacéernes Familie, omfatter Buske med ægformede, modsatte Blade og hvide eller rosenrøde Blomster i Halvskjerm. Have-Hortensia (Hydrangea Hortensia) hører hjemme i det østlige Asien og dyrkes almindelig som Prydplante i Haver, ogsaa i de nordlige Lande. Den blev 1790 første Gang indført til Kew Have ved London.

Hortensius, Qvintus, med Tilnavnet Hortalus, berømt romersk Taler, en ældre Samtidig af Cicero, beklædte 69 f. Kr. Konsulatet. Han gjaldt for Roms ypperste Taler før Cicero, hvem han understøttede mod Clodius's Parti. Han var ogsaa bekjendt for sin Rigdom og sit yppige Levnet. Af hans Taler er ingen opbevaret. — Ogsaa hans Datter Hortensia roses som et Mønster paa Veltalenhed.

Hortulan (Emberiza hortulana), Fugl af Spurveslægten, er graa med gulagtig Strube og

brunrødt Bryst; den forekommer i Nordafrika, det sydvestlige Asien, Sydeuropa samt i enkelte nordlige Lande, f. Ex. Norge og Sverige. Om Høsten er den meget fed og velsmagende, hvorfor den paa denne Tid i Sydeuropa fanges i massevis.

Hortulan, Markus Ulsøe, dansk Skuespiller, f. i Jylland, d. 1783, var 1748—79 ansat ved den „danske Skueplads" og udmærkede sig baade i Tragedien og Komedien (navnlig i Holbergske Bonderoller).

Horuk, se Barbarossa.

Horungerne, se Jotunfjeldene.

Horus er et af Navnene paa Ægypternes Solgud og betegner navnlig Guden Sol, naar han staar op om Morgenen. Ifølge Mythen var han Søn af Osiris og Isis, og han kaldtes sin Faders Hevner, fordi han bekrigede og besejrede Tyfon, som havde dræbt hans Fader. Han afbildedes sædvanlig som en Høg eller som et Menneske med et Høgehoved. Det bedst vedligeholdte af alle gammelægyptiske Templer, nemlig Templet i Edfu, var indviet til ham. i.

Horváth, Michael, ungarsk Historieskriver og Politiker, f. 1809, d. 1878, indtraadte 1830 i den geistlige Stand, blev 1844 Professor i ungarsk Sprog og Literatur ved Theresianum i Wien, 1847 Provst i Hatvan og 1848 Biskop i Csanád. Som Medlem af Overhuset erhvervede han sig et ansét Navn som Politiker og blev 1849 efter Uafhængighedserklæringen Kultusminister. Efterat Opstanden i Ungarn var dæmpet, flygtede han til Udlandet og beskjæftigede sig med historiske Studier, indtil han 1866 fik Tilladelse til at vende tilbage. Han sluttede sig nu til Déaks Parti og valgtes gjentagne Gange til Medlem af Rigsdagen. Af hans historiske Værker er „Handelens og Industriens Historie i Ungarn i de tre sidste Aarhundreder" (1840), „Ungarernes Historie" (1842—46), „Monumenta Hungariae historica" (1857 o. fg.) og „Uafhængighedskrigen i Ungarn 1848—49" (1865) de vigtigste.

Horváth, Balthasar, ungarsk Politiker, f. 1822, Advokat i Steinamanger, sluttede sig til Déaks Parti blev 1861 Medlem af Underhuset og var 1867—71 Justitsminister.

Hosanger, Præstegjeld i Søndre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Hosanger, Seim og Mo.

Hoseas, Beeri Søn, en af de 12 saakaldte smaa Profeter, levede i den første Halvdel af det 8de Aarh. f. Kr., under de jødiske Konger Ursias, Jokhams, Achas's og Ezekias's Regjeringstid. Han har skrevet den første af de smaa Profeters Bøger.

Hoseas, Israels Riges sidste Konge, blev 722 f. Kr. tilligemed en stor Del af de ti Stammer ført i Fangenskab til Asyrien af Salmanasar.

Hosebaandsordenen, den fornemste engelske Ridderorden, stiftet 1350 af Edvard den tredie.

Hosemann, Theodor, tysk Maler og Tegner, f. 1807, d. 1875, besøgte i sin Ungdom Akademiet i Düsseldorf og fik senere Veiledning af Cornelius og Schadow. Foruden flere Arbeider i Olie og Akvarel har han leveret fortræffelige Illustrationer til en Række Børnebøger og desuden bl. a. til E. T. A. Hoffmanns Værker.

Hosianna, hebr., egentlig „giv Frelse!", hos Jøderne en Velkomsthilsen til Konger og Helte.

Hospital, af lat. hospes, d. e. Fremmed, Gjest, i videre og oprindelig Forstand enhver Anstalt, hvor Mennesker, der trænger til Hjelp og Pleie paa Grund af Fattigdom, Alderdom eller Sygdom, optages; i snevrere og nu almindelig Forstand d. s. s. Sygehus (s. d.). — Hospitalssygdomme kaldes en Række Sygdomme, som hyppig optræder paa Sygehuse, især naar disse er overfyldte, og naar Lokalerne har været brugte i længere Tid. Der udvikles da Smittestoffer, som hos Beboerne fremkalder Pyæmi, Difterit, Hospitalsbrand (en Art Koldbrand), Hospitalstyfus o. fl. Sygdomme.

Hospitalsbrødre, se Johanniterne.

Hospitium, lat., Gjestevenskab, Hus, hvor Fremmede og nødlidende Reisende finder Pleie, saaledes især de i de mest besærdede Alpepasser af Munke anlagte Stiftelser, af hvilke Hospitiet paa St. Bernhard, anlagt 962 af Bernhard de Menthon, er det ælbste og mest bekjendte. Der er nu Tale om at nedlægge det, da Gotthardjernbanen gjør det overflødigt.

Hospodar, d. e. Herre, kaldtes tidligere Fyrsterne i Moldau og Walakiet.

Hoste, heftig og stødvis Udaanding af Luften fra Lungerne som Følge af en pludselig krampagtig Sammentrækning i Aandedrætsmusklerne, navnlig Mellemgulvet, hvorved en eiendommelig Lyd opstaar i den samtidig forsnevrede Stemmeridse; den er oftest uvilkaarlig og en Følge af en Irritation af Luftveiene ved fremmede Gjenstande (Støv, Røg, afsat Slim o. s. v.) eller ved Betændelse, men kan ogsaa frembringes vilkaarlig. Heftig og vedvarende Hoste er et fremtrædende Symptom ved flere, tildels alvorlige Sygdomme og kan ogsaa i og for sig medføre skadelige Følger. (Sammenl. Art. Kighoste og Strubehoste).

Hostie, lat., egentl. Offer, ell. Oblat, d. e. Offergave, den af usyret Deig bagte Brødskive, som i den romersk-katholske og lutherske Kirke bruges ved Nadverden. Den er oftest forsynet med et Billede af den korsfæstede Kristus. Navnet stammer fra den katholske Transsubstantiationslære, ifølge hvilken Nadverden betragtes som et ublodigt Offer.

Hostrup, Jens Kristian, dansk Præst og Lystspilforfatter, f. 1818, blev Student 1837 og hørte sammen med Ploug til de mest fremtrædende Talsmænd for den da raadende eiendommelige Retning inden Studenterverdenen. Allerede tidlig optraadte han med muntre Studenterviser og Komedier, bestemte til at spilles af Studenterforeningens Personale; de første af dem var Sangspillene „Den Tredie" og „Den gamle Elsker". 1844 fremkom Vaudevillekomedien „Gjenboerne", som i den halvt private Kreds, hvor den opførtes, vakte stort Bifald. Samtidig tog Hostrup theologisk Embedseramen og var derpaa til 1847 Huslærer nær Rungsted; her skrev han „Intrigerne" og „En Spurv i Tranedans", som, efterat „Gjenboerne" 1846 var spillet paa det kongelige Theater, snart gik over i dettes Repertoire og gjorde megen Lykke. I noget mindre Grad var dette Tilfældet med Lystspillet „Æsthetik Sans", medens hans næste Arbeide „Eventyr paa Fodreisen", strax slog igjennem og senere stadig har hørt til det danske Publikums Yndlingsstykker. Af Hostrups større Arbeider i de nærmest paafølgende Aar kan nævnes „Tordenveir" og „Mester og Lærling", af de mindre Sangspil og Vaudeviller „Soldaterløier"

og „En Nat mellem Fjeldene". 1852—54 opholdt Hostrup sig i Italien; 1855 blev han Præst i Silkeborg og 1862 i Fredriksborg. Fra denne Tid af har han med Iver hengivet sig til sin præstelige Gjerning og intet skrevet for Scenen, førend 1880, da han udgav et Skuespil „Eva", hvori han har forladt det Omraade, hans Digtning tidligere bevægede sig paa, og nærmet sig det moderne sociale Drama. Hostrups bedste Stykker hører til de fornøieligste Sager, den danske dramatiske Literatur eier; de Karakterer, han især forstaar at tegne, er de unge, muntre eller alvorlige, ofte noget sentimentale unge Mænd. Hans „Poetiske Skrifter" udkom samlede 1865; 1872 udgav han en Samling af sine „Sange og Digte".

Hotel, fr., en fornem eller rig Mands Bolig; ogsaa overhoved enhver stor eller elegant Privatbygning. Mest bekjendt er Ordet som Betegnelse for større Gjestgiverier, navnlig i Byerne. — Hotel de ville kaldes Raadhuset i franske Byer. — Hotel-Dieu (udt. Diø), et stort og bekjendt Hospital i Paris.

Hotho, Heinrich Gustav, tysk Æsthetiker og Kunsthistoriker, f. 1802, d. 1873, studerede i Berlin og gjorde derpaa Reiser til Paris, London og Nederlandene, blev 1827 Docent i Berlin, 1829 Professor, 1830 Assistent ved det kongelige Museums Billedgaleri og 1859 Direktør for det samme Muséums Kobberstikssamling. Han hørte til den hegelske Skole og udgav efter Hegels Død hans Forelæsninger over Æsthetiken. Af hans egne Skrifter er de betydeligste „Den tyske og nederlandske Malerkunsts Historie" (2 Bd., 1840—43), „Hubert van Eycks Malerskole" (2 Bd., 1855—58) og „Malerkunstens Mesterverker fra Slutningen af det 3die til Begyndelsen af det 18de Aarh. i fotografiske og fotolithografiske Gjengivelser" (1865).

Hotomann, Franz, fransk Jurist og Kjender af det latinske Sprog, f. 1524, d. 1590, gik over til den reformerte Kirke og bosatte sig 1547 i Lyon; senere holdt han i flere franske og schweizisse Byer Forelæsninger over Retsvidenskab og klassisk Literatur. Efter Bartholomæusnatten flygtede han til Schweiz, hvor han opholdt sig til sin Død. Blandt hans Skrifter kan især nævnes hans Kommentarer til Ciceros Taler og til „Institutionerne" samt hans „Observationes juris Romani" og en Satire over Sixtus den fjettes Banbulle mod Henrik den fjerde.

Hottentotter, Urindvaanerne af den sydligste Del af Afrika, danner med Hensyn til Sprog og Legemsbygning en egen, kun med Buskmændene beslægtet Race, som forresten skiller sig fra alle andre afrikanske Stammer. De har en smudsigolivengul Hudfarve, lav Hjerneskal, fremtrædende Kindben og en plat Næse, er smaa af Vext og meget hæslige. Deres aandelige Begavelse er meget liden. Ublandet findes Stammen nu kun nordenfor Kapkolonien, medens de inden denne boende Hottentotter har blandet sig med Europæere, Kaffere, Malaier og Negre. Afkom af Europæere og Hottentotter kaldes Griquas.

Hottinger, Johann Heinrich, schweizisk Lærd, f. 1620, d. 1667, studerede i Genf og senere i Groeningen og Leiden især orientalske Sprog, blev 1642 Professor i Zürich, kaldtes 1655 til Heidelberg, men vendte 1661 tilbage til Zürich, hvor han paa Livstid udnævntes til Rektor ved Universitetet. Af hans Skrifter, som omhandler semitiske Sprog, orientalsk Historie, Kirkehistorie o. s. v., er de vigtigste „Thesaurus philologicus" „Etymologicum orientale". — Hans Søn Johann Jakob Hottinger, f. 1652, d. 1735 som Professor i Theologi i Zürich, skrev bl. a. en „Helvetisk Kirkehistorie" (2 Bd., 1708—20), som endnu har Værd. — En Sønnesøns Søn af foregaaende, Johann Jakob Hottinger, f. 1750, d. 1819, gjorde sig bekjendt som Filolog og Æsthetiker. — Johann Jakob Hottinger, f. 1783, d. 1859, var en Tid Professor ved Kunstskolen i Zürich og blev 1844 Professor i Historie ved Universitetet sammesteds. Han fortsatte Johannes v. Müllers „Schweizerhistorie" og skrev desuden bl. a. „Zwingli og hans Tid".

Houdon (udt. Udaang), Jean Antoine, fransk Billedhugger, f. 1741, d. 1828, uddannede sig mest paa egen Haand ved at studere Værkerne af de franske Billedhuggere fra det 17de Aarh. Efter et længere Ophold i Italien udstillede han i Paris en Morfeus, som foranledigede hans Optagelse i Akademiet. Senere leverede han en Række fortræffelige Værker, dels med Motiver fra den antike Mythologi, dels Portrætstatuer og Buster, alle naturalistisk opfattede og fint udførte. Af hans Arbeider kan især nævnes Washingtons Statue i de Forenede Staters Kongressal og Voltaires siddende Statue i Théâtre français's Foyer i Paris.

House of Commons, engl., det engelske Parlaments Underhus. — House of Lords ell. H. of Peers, Overhuset.

Houssaye (udt. Ussæ), Arsène, fransk Forfatter, f. 1815, omgikkes en Tid meget Gautier og Gérard de Nerval og har skrevet flere Romaner sammen med Jules Sandeau. 1849—56 var han Direktør for Théâtre français. Af hans Forfatterarbeider staar hans fine og elegant udførte Skildringer fra Ludvig den femtendes Tid højest; han har desuden ogsaa skrevet „Den flamske og hollandske Malerkunsts Historie" samt flere literaturhistoriske Monografier.

Houston (udt. Houst'n), By i den nordamerikanske Stat Texas, nordvest for Galveston, med 9,500 Indb.

Houtmann, Cornelius, hollandsk Sjømand, f. 1560, gjorde 1596 en Expedition til Java. Paa et nyt Tog 1598 omkom han, men aabnede for Hollænderne den af Portugiserne hemmeligholdte Vei til Indien.

Hov kaldes Neglen paa Pattedyrenes Tæer, naar den er tyk, omgiver Taaens Spids og er indrettet til at træde paa. Oftest kaldes blot Hestefamiliens enkelte Negl Hov, medens f. Ex. Drøvtyggernes saar Navn af Klov.

Hov (oldn. hof, udt. Haav) kaldtes hos de gamle Nordmænd Templerne i den hedenske Tid.

Howard, engelsk Adelsslægt, se Norfolk.

Howard, Katharina, se Henrik den ottende.

Howard, John, bekjendt engelsk Filantrop, f. 1726, d. 1790, virkede ved sine Undersøgelser og Skrifter kraftig for Reformer i Fængsels- og Hospitalsvæsenet.

Howard, Luke, engelsk Meteorolog, f. 1772, d. 1864, vandt især Anerkjendelse ved sit Verk om „Londons Klima" (2 Bd., 1818—20) og sine „Syv Forelæsninger over Meteorologi" (1837).

Howard, Charles, engelsk Admiral, af en Gren af den adelige Slægt Howard, f. 1536, d. 1624, havde 1588 som Lord-Admiral Kommandoen over den Flaade, som udsendtes mod den spanske Armada. 1596 erobrede han sammen med Greven af Essex Cadix og blev til Belønning herfor Greve af Nottingham. Senere stod han i høi Gunst hos Jakob den første.

Howe, Elias, amerikansk Mekaniker, f. 1819, d. 1867, opfandt 1841 Symaskinen, som dog i Begyndelsen ingen Indgang vandt, saa at han først efter flere Aars Forløb kunde faa sit Patent solgt for en forholdsvis lav Pris. Senere forbedrede han betydelig sin Opfindelse og tjente derved en anselig Formue.

Howe, Richard, Greve, engelsk Admiral, f. 1725, d. 1799, udmærkede sig tilsjøs 1755—63, blev 1770 Kontreadmiral og udførte derpaa under Krigen med Nordamerika flere udmærkede Bedrifter, navnlig ved 1782 at proviantere det beleirede Gibraltar. 1783—88 var han første Admiralitetslord, slog 1794 den franske Flaade ved Ouessant, blev 1795 General for Sjøtropperne og dæmpede 1797 alene ved den Anseelse, hvori han stod hos Matroserne, en Opstand paa Flaaden i Portsmouth.

Hoved, den øverste Del af det menneskelige Legeme, indeholder Hjernen samt Organerne for Syn, Høresle, Lugt og Smag; det deles i anatomisk Henseende i Hjerneskal (s. d.) og Ansigt og bestaar af 28 forskjellige Ben. Det kan dels bøies for- og bagover ved Hjelp af Ledforbindelsen mellem Nakkebenet og den øverste Halshvirvel, dels dreies til Siden ved Hjelp af den anden Halshvirvels Tap. Hos de øvrige Hvirveldyr, som ikke indtager en opreist Stilling, er Hovedet den forreste Del af Legemet; det har derhos i Regelen en mere langstrakt Form end hos Mennesket, da dets forreste og underste Parti er stærkere udviklet. De hvirvelløse Dyrs Hoveder bliver, jo lavere vedkommende Dyr staar, mere og mere ufuldkomment og mangler ganske hos de laveststaaende (Hovedløse, Acephala). — **Hovedpine**, et Symptom ved akute Febersygdomme, Hjernesygdomme, for rigelig Ansamling af Blod i Hjernen, Blodmangel, Blegsot, Hysteri, Fordøielsesuordener og flere andre Sygdomme, har oftest sit Sæde i Panden og Tindingerne, sjeldnere i Issen og Baghovedet. Den beror rimeligvis paa en sygelig Virksomhed i Hovedets Følenerver. En egen Art Hovedpine er **Migræne**, som kun optræder i den ene Sidehalvdel af Hovedet, er hyppigst hos Kvinder og vedvarer oftest hele Livet igjennem.

Hovedkvarter, i Felten Opholdssted for en større Hærafdelings Chef.

Hovedlod, i ældre dansk og norsk Ret Betegnelse for den enhver af de i Fællig levende Familielemmer tilhørende Formuesandel; ogsaa overhoved d. s. s. Boslod (s. d.).

Hovedøen, en Staten tilhørende Ø udenfor Akershus Fæstning, danner tilligemed endel andre Smaaøer en Beskyttelse for Kristiania Havn mod Syd og Sydost. Fra Midten af det 12te Aarh. stod her et Munkekloster, som bar Navn af Maria Cistercienserkloster; da Birgittinerklostret Munkeliv i Bergen var brændt 1455, blev dets Munke og Nonner overflyttede til Hovedø, medens dettes Munke opholdt sig i Bergen, indtil Klostret her atter blev opbygget. Under Kristiern den andens Ophold i Norge ødelagdes Hovedøklostret og blev derefter en verdslig Forlening. Efter Reformationen anvendtes en Del af Klostrets Mure til Udvidelse af Akershus Slot samt i 1808 til Anlæg af to Batterier paa Øen. Dog staar der endnu nogle Ruiner tilbage af dem. Senere benyttedes Øen til Exerserplads for Artilleriet, og her er opført to Krudttaarne.

Hoveri, i Danmark Benævnelse paa det Arbeide, som Fæsteren af en Bondegaard ifølge Overenskomst har at yde sammes Eier, navnlig til Dyrkning af hans Hovedgaard. Dette Arbeide (tidligere kaldt **Dagverk**) udgjorde oprindelig vistnok Hoveddelen af det for Brugen af en Gaard ydede Vederlag; dets Størrelse var gjennem Middelalderen nøie bestemt ved Skik og Brug. Men efterhvert som Adelsmændene senere erhvervede større Jordegodser, som dyrkedes af derunder hørende Fæstebønder, begyndte Jordeierne at betinge sig større Hoveri; dette forøgedes derved i en overordentlig Grad, ja dets Størrelse gjordes endog afhængig af Godseierens Forgodtbefindende. Hoveriet blev derfor en Byrde, som i det 17de og 18de Aarh. drog de danske Bønder ned i en forknet og sørgelig Stilling. Mod Slutningen af det 18de Aarh. vaktes endelig Opmærksomheden for denne Stilling og Ønsket hos den lovgivende Myndighed om at gjøre en Ende derpaa; det lykkedes ogsaa ved Lov at fastsætte Hoveriets Størrelse og indskrænke det saavidt, at Bonden ikke af det hindredes i at dyrke sin egen Gaard. Regjeringen opmuntrede tillige de Paagjeldende til ved frivillig Overenskomst at afløse Hoveriet ved en aarlig Pengeafgift, hvilken Afløsning det ikke ansaaes for raadeligt ligefrem at paabyde. Denne Ordning fik snart Fremgang, og efterat enhver af Parterne, Jorddrotten paa den ene Side og en Trediedel af de hoveripligtige Bønder paa den anden, siden 1850 kan forlange Hoveriets Afløsning med en Pengeafgift, er det hurtig blevet indskrænket og er nu næsten gaaet af Brug.

Howitt, William, engelsk Forfatter, f. 1795, d. 1879, studerede i sin Ungdom Filosofi og Naturvidenskaber, ægtede 1822 Mary Botham (f. 1804) og udgav 1827 sammen med hende en Digtsamling. Senere var han en Tid Apotheker i Nottingham og reiste derpaa til Tyskland, hvor han med sin Hustru opholdt sig i flere Aar. 1852—54 besøgte han Australien. Han har bl. a. skrevet: „History of the priestcraft“, „Colonisation and Christianity“, „The Aristocraty of England“, „History of literature and romance of Northern Europe“, Skildringer fra Australien samt flere Romaner; hans Hustru var Medarbeiderske i flere af hans poetiske Verker, skrev selv Romaner og oversatte flere tyske, svenske og danske skjønliterære Arbeider.

Howitz, Frants Gotthard, dansk Læge, f. 1789, d. 1826, blev 1819 Professor i Farmakologi og Retsmedicin i Kjøbenhavn. 1824 udgav han et Skrift „Om Afsindighed og Tilregnelse“, hvori han med meget Talent forfegtede et deterministisk Standpunkt, og som fremkaldte en livlig Strid i den videnskabelige Verden.

Hoya, forhenværende Grevskab i Hannover, tilfaldt 1582 Brunsvig-Lüneburg og er nu en Del af den preussiske Provins Hannover.

Hrabanus Maurus, tysk Geistlig, f. 776, d. 856, opdroges i Benediktinerklostret i Fulda og gik derpaa til Tours, hvor han studerede under Alcuin. Omkring 804 blev han Forstander for Klosterskolen i Fulda og 822 Abbed sammesteds. Dette Embede nedlagde han 842 og beskjæftigede sig derpaa i nogle Aar med lærde Arbeider, indtil han 847 blev Erkebiskop i Mainz. Han virkede meget for Kirketugten og for den rene kristelige Læres Vedligeholdelse, ligesom han i høi Grad befordrede lærde Studier og samtidig arbeidede for det tyske Sprogs Udvikling, bl. a. ved at fornye Paabudet om, at der skulde prædikes paa Folkets Sprog. Hans theologiske Skrifter var for sin Tid udmærkede.

Hradschin, den høitliggende Del af Prag, som omslutter Kongeborgen, Domkirken m. m.

Hrungner, i de oldnordiske Myther en Jotun, hvis Stenhoved Thor i en Tvekamp knuste med Mjølner.

Huacho (udt. Huatsjo), By i Peru, ved det Stille Hav, 15 Mil nord for Lima, med 12,000 Indb., Havn og Saltværker.

Huber, Franz, berømt schweizisk Naturforsker, f. 1750, d. 1831, blev allerede i sin Ungdom uhelbredelig blind. Ikke destomindre anstillede han vigtige Undersøgelser, navnlig over Bierne, idet han oplærte sin Tjener, senere sin Hustru og Søn til at udføre de Jagttagelser, hvortil Synets Brug krævedes. 1792 udgav han som Frugt af disse Undersøgelser et Værk med Titelen „Nye Jagttagelser over Bierne". Senere beskjæftigede han sig bl. a. med Studier over forskjellige Frøsorters Spiring. — Hans Søn Jean Pierre Huber, f. 1777, d. 1840, var ogsaa en fremragende Naturforsker; navnlig undersøgte han flere Insektarters Levemaade og gjorde sig bekjendt ved sit Arbeide over Myrerne (1810).

Huber, Johannes, tysk Filosof og Fører for det gammelkatholske Parti, f. 1830, d. 1879, studerede Theologi og Filosofi i München og blev 1858 Docent sammesteds, hvor han 1859 udnævntes til Professor. S. A. udgav han et Skrift om „Kirkefædrenes Filosofi", som 1860 sattes paa Listen over forbudne Bøger. 1863 forsvarede han paa et Møde af katholske Lærde i München den frie Forskning ligeoverfor Autoritetstroen og udgav 1864 sit Skrift „Der Proletarier", hvori han nærmer sig til Lasfalles Anskuelser. Senere bekjæmpede han den omsiggribende Jesuitisme i Tyskland og var i det hele en af den ultramontane Retnings dygtigste Bekjæmpere. Fra 1871 stod han i Spidsen for den gammelkatholske Bevægelse i Baiern.

Hubertus den hellige, Biskop i Lüttich fra 708, d. 727, blev Jægernes Skytspatron. Legenden beretter, at han selv i sine tidligere Aar var en ivrig Jæger; engang jagede han paa en Langfredag og saa da en Hjort med et straalende Kors mellem Takkerne, hvilket foranledigede ham til at vie sig til et religiøst-kontemplativt Liv.

Hubertusburg, tidligere kurfyrsteligt Jagtslot i Sachsen, nu Sindssygeasyl, Hospital og Opdragelsesanstalt. Her sluttedes 1763 den Fred, som endte Syvaarskrigen.

Hubro, se Ugle.

Hud, det ydre bedækkende Væv paa det dyriske Legeme, som let lader sig skille fra de underliggende Muskler og Væv. Menneskets og de øvrige Hvirveldyrs Hud bestaar af to Lag, et indre og tykkere, Læderhuden (Corium), og et ydre, Overhuden (Epidermis). Læderhuden, som er meget fast og elastisk, bestaar af filtagtig sammenslyngede Bindevævstraade med indblandede elastiske Trevler og er ved Underhudscellevævet forbundet med de underliggende Dele. Paa enkelte linieformede Steder er Læderhuden ved korte, faste Strenge tæt heftet til de underliggende Væv, f. Ex. i Ansigtet og i det indvendige af Haanden, hvor der da fremkommer Folder. I Underhudscellevævet og tildels i Læderhuden ligger Fedtkjertler, hvis Udførselskanaler udmunder paa Hudens Overflade eller i de ligeledes i Læderhuden beliggende Haarsække; ligeledes findes Svedkjertler, som gjennem spiralformede Rør staar i Forbindelse med Hudens Overflade. Læderhuden indeholder et stort Antal Blodkar, som staar under de sympatiske Nervers Herredømme, og som ved at fyldes stærkt med Blod bevirker Hudens Rødmen. Endvidere udmunder i Læderhuden talrige Følenerver, hvorfor den er det egentlige Sæde for Følesansen. Nervernes Ender befinder sig i de saakaldte Hudpapiller, smaa, vorteformede, rækkevis stillede Organer, hvoraf der paa en Kvadratlinie Hud i Gjennemsnit kommer ca. 400. Stærkest er Følesansen udviklet i den indvendige Haandflade, paa Fingerspidserne, under Fodsaalerne, paa Tungens Spids og paa Læberne. — Overhuden bedækker Læderhuden og bestaar af lagvis liggende, tildels tynde, flade Celler. Den fortsætter sig ogsaa ind i alle Læderhudens Fordybninger og beklæder de indvendige Vægge af Haarsækkene, Fedt- og Svedkjærtlerne. Overhuden voxer bestandig til indenfra, idet den udvikler sig af et Lag bløde, rundagtige Celler paa Læderhudens Overflade; efterhvert som nye Lag Overhud saaledes danner sig, afstødes de udvendige Lag i Form af smaa Skjæl. Overhuden indeholder ikke Blodkar; derimod synes efter de nyeste Undersøgelser fine Nervetraade at strække sig fra Læderhuden op mellem Overhudens Celler. Overhuden er gjennemsigtig, saaledes at det i Læderhuden cirkulerende Blod kan skinne igjennem, ligesom ogsaa det i det nævnte Lag af runde Celler liggende Pigment (Farvestof), som giver Huden hos de forskjellige Folkeslag dens eiendommelige Farve. Som særegne Overhuddannelser kan Haar, Fjer, Negle og Horn betragtes. — Huden tjener ikke blot til Beskyttelse af de underliggende Dele, men ogsaa til at regulere Legemets Temperatur; endvidere udskilles en Del af den i Legemet dannede Kulsyre gjennem den, og hos enkelte lavere Dyr optages ogsaa gjennem Huden Surstof. — Hudsygdomme i egentlig Forstand er alle Sygdomme i Huden, som optræder selvstændig uden at hænge sammen med Sygdomme i andre Organer; saaledes hører f. Ex. Kopper, Mæslinger og Syfilis ikke til de egentlige Hudsygdomme. Disse kan bestaa enten i Hypertrofi, d. v. s. en sygelig Tilvext af Huden, hvorved denne bliver unaturlig tyk, eller i Betændelser, f. Ex. Rosen osv. Skab (s. d.) beror paa Tilstedeværelsen af dyriske Parasiter (Mider). Læren om Hudsygdommene (Dermatologi, Hudpathologi) har først i den nyere Tid navnlig gjennem Hebras Arbeider udviklet sig til en vigtig Del af Lægevidenskaben. — Hudløshed, en delvis eller total Afstødning af Overhuden.

— Hudskifte forekommer periodisk hos flere Dyr og hænger ofte sammen med visse Epoker i deres Udvikling, saaledes hos Insekterne, hvor Larverne, efterhvert som de voxer, skifter Hud, naar den tidligere er bleven forliden, og hvor der ogsaa finder Hudskifte Sted ved Forvandlingen. Det er stedse Overhuden med dens Stjæl- eller Skaldannelser, som fældes; forinden dette finder Sted, har en ny Overhud dannet sig under den gamle. Hudskiftet medfører i Regelen sygelige Tilstande og flere Individers Død.

Huddersfield, By i det engelske Grevskab York, 8 Mil sydvest for Byen York, med 70,000 Indb. og vigtig Fabrikation af Uldvarer.

Hudiksvall, By i det nordlige Helsingland i Sverige, ved en Fjord af den Botniske Bugt, anlagt 1582, har 4,200 Indb. og betydelig Udførsel af Jern og Trævarer.

Hudson, Henry, engelsk Sjømand, f. ca. 1550, d. 1611, foretog 1607 en Expedition til Polarlandene for at søge en nordøstlig Vei fra Atlanterhavet til det Stille Hav nordenom Asien og kom paa denne Reise til Spitsbergen. 1608 tiltraadte han en anden Expedition med samme Maal og kom da til Novaja-Semlja, men maatte ligesom den forrige Gang vende om paa Grund af Is. Sin tredie Reise tiltraadte han 1609 paa det hollandsk-ostindiske Selskabs Bekostning; han seilede nu mod Nordvest for at naa Davisstrædet, men kom til det amerikanske Fastland under 44° n. B., styrede derfra sydover og opdagede Mundingen af den efter ham opkaldte Hudsonsflod. Paa sin sidste Reise 1610 fandt han Hudsonsstrædet og seilede gjennem dette ind i den ligeledes efter ham opkaldte Hudsonsbugt, hvor han overvintrede. Vaaren 1611 vilde han fortsætte sine Opdagelsesreiser, men Udsigten til at lide Mangel paa Proviant bevægede hans Matroser til at gjøre Mytteri. Han blev bunden og tilligemed sin Søn og nogle trofaste Tilhængere sat ned i en Baad og overgivet til sin Skjebne.

Hudson Lowe, se Lowe, Hudson.

Hudsonsbugten, (engl. Hudsonsbay), Indhav i Nordamerika, mellem Labrador, Ny-Wales og Polarlandene, er ca. 23,000 Kv.mil stort og staar i Nordøst gjennem det 100 Mil lange Hudsonsstræde i Forbindelse med Atlanterhavet; i Nord fører Foxstrædet til Polarhavet. Hudsonsbugten danner flere større Indskjæringer, navnlig Jamesbugten i Syd, og optager en Mængde, tildels betydelige, Floder. Skjønt den i hele sin Udstrækning ligger sønden for Polarkredsen, har den en fuldstændig arktisk Karaktér; kun ca. 4 Maaneder om Sommeren kan den befares, medens den hele Resten af Aaret er opfyldt af Drivis.

Hudsonsbugtlandene, fælles Navn for den Del af Nordamerikas Fastland, som ligger nordenfor de Forenede Stater og Kanada, mellem Klippebjergene og Atlanterhavet. De udgjør under Navn af Nordvest-Territoriet en Del af Dominion of Canada og deles i Hudsonsbugt-Territoriet, vestenfor Hudsonsbugten, og Labrador, østenfor denne. Fraregnet en Del af Labrador, som i administrativ Henseende hører til Newfoundland, udgjør Udstrækningen i det hele ca. 138,000 Kv.mil, med 85,000 Indb. — Om Labrador s. d. Art. — Hudsonsbugt-Territoriet er gjennemgaaende et Lavland, især i den vestlige Del, hvor der findes udstrakte Prærier, medens i det østlige enkelte lave Højdedrag optræder. Midt igjennem Territoriet, fra Nord mod Syd, strækker sig en Række store Indsjøer, som tilligemed de i dem faldende Floder er af stor Vigtighed for Samfærdselen. Sydligst ligger Winipegsjøen (410 Kv.mil stor), som optager Floderne Saskatschewan og Red-River og gjennem Nelson har Afløb til Hudsonsbugten. Athabascasjøen (146 Kv.mil), omtrent i Midten af Landet, optager Athabascafloden fra Sydvest og har i Sydøst gjennem Wollaston- og Dyresjøen Afløb til Churchills eller Missisippis Vasdrag, som falder i Hudsonsbugten. Et andet Afløb har Athabascasjøen mod Nord gjennem Slavefloden, som optager Fredsfloden og falder i den store Slavesjø (536 Kv.mil); denne udmunder gjennem den store Mackenzieflod i Nordishavet. Mackenzieflodens optager ogsaa Afløbet fra den store Bjørnesjø i Øst (ca. 350 Kv.mil). Østenfor Bjørnesjøen løber Kobbermineflodens mod Nord og den store Fiskeflod mod Nordøst. — Klimatet er ustadigt, med strenge Vintre og kold Vaar, men forholdsvis varm Sommer og mild Høst; Kornavl finder kun Sted i det sydlige og er selv der usikker. Skov forekommer hovedsagelig i de store Indsjøers Belte. Dyreverdenen leverer de fleste Bidrag til Indbyggernes Underhold samt Landets eneste Udførselsartikler. Der forekommer Bjørne, Ulve, Ræve, Gauper, Bævere og Bisamrotter, Maar og Oter m. fl. Pelsdyr; af spiseligt Vildt findes den amerikanske Bisonoxe, Moskusoxen, Rener, Elger og flere Hjortearter, Harer samt flere Fuglearter; Sjøerne og Floderne er rige paa Fisk. — Indbyggerne bestaar, fraregnet et ringe Antal Europæere, af Landets Urbeboere, som deler sig i forskjellige Stammer; de vigtigste af dem er Eskimoerne i det Nordlige og Indianerne mod Syd. — Hudsonsbugt-Selskabet stiftedes 1670 i England og fik Eneret til at drive Handel paa Hudsonsstrædet og Hudsonsbugten samt for de oprindelige Deltagere og deres Efterkommere Høihedsret, administrativ og dømmende Myndighed i de til de nævnte Farvande grændsende Landstrækninger. 1783 fik Selskabet en Rival i Nordvest-Kompagniet, en Forening af kanadiske Kjøbmænd, og det kom tilslut til aaben Krig mellem begge Selskaber (1816—21); den engelske Regjering skred ind og begge forenedes til et Kompagni. Dette fik gjentagne Gange sine Privilegier fornyede, indtil det 1869 mod en Erstatning af 300,000 Pund Sterling afstod sin Høihedsret over Landet til Dominion of Canada. Senere er Kompagniet kun et sædvanligt Handelsselskab.

Hudsonsfloden, Flod i den nordamerikanske Stat New-York, udspringer paa Adirondac-Bjergene, løber først mod Syd, derpaa mod Øst og tilsidst igjen mod Syd og falder i Bugten ved New-York. Den er ca. 67 Mil lang og paa en betydelig Strækning seilbar, hvorfor den er af stor Vigtighed for Trafiken. — Ved Floden, 26 Mil ovenfor New-York, ligger Byen Hudson, med 9,000 Indb.

Hué ell. **Hué-fu**, Hovedstaden i Anam i Bagindien, ved Floden Hué, 2 Mil fra dens Udløb i det Kinesiske Hav, er stærkt befæstet, har 100,000 Indb., livlig Industri og Handel.

Huelva, By og Hovedstad i Provinsen af samme Navn i Andalusien i Spanien, paa en

Landtunge mellem Tintos og Odiels Udløb i Atlanterhavet, med 8,500 Indb., Havn og Udførsel af Sydfrugter og Salt.

Huerta, Vincente Garcia de la, spansk Digter og Kritiker, f. 1734, d. 1787, forvistes paa Grund af sin Tragedie „Raquel" til Oran, men kaldtes senere tilbage og fik en overordnet Ansættelse ved det kongelige Bibliothek i Madrid. Han bekjæmpede stærkt den paa hans Tid indtrængende franske klassiske Retning i Poesien og søgte ligeoverfor den at hævde de gammelspanske Traditioner. Hans Verker (lyriske Digte og Dramaer), hvori især Sprog og Versbygning er fortrinlige, er samlede i „Obras poeticas" (2 Bd., 1778—79).

Huesca, By og Hovedstad i den til Frankrige grændsende spanske Provins af samme Navn, har 10,000 Indb. samt en smuk gothisk Domkirke og er Sæde for en Biskop.

Huet (udt. Ye), Pierre Daniel, fransk Lærd og Digter, f. 1630, d. 1721, uddannedes ved et Jesuiterkollegium og ledsagede 1652 Bochart til den svenske Dronning Kristinas Hof. Senere blev han ved Ludvig den fjortendes Hof Lærer for Dauphinen sammen med Bossuet, med hvem han ogsaa besørgede Udgaverne af de gamle Klassikere „in usum Delphini". 1678 blev han Abbed i Aunay, 1685 Biskop i Soissons og senere i Avranches; mod Slutningen af sit Liv trak han sig tilbage til Paris for at leve for sine lærde Sysler. Hans Betydning ligger især i hans literaturhistoriske og kritiske Skrifter; desuden forfattede han ogsaa latinske Digte og Stridsskrifter mod Descartes's Filosofi.

Hufeland, Christoph Wilhelm, tysk Læge, f. 1762, d. 1836, studerede i Jena og Göttingen og blev 1793 Professor i Jena. 1798 blev han Forstander for Collegium medicum og kongelig Livlæge i Berlin, hvor han 1809 blev Professor og 1810 Statsraad. Han nød hos sin Samtid stor Anseelse, hvilket vel mest var begrundet i hans praktiske Dygtighed som Læge og hans retsindige og hæderlige Karakter; som Theoretiker var han af mindre Betydenhed. Af hans Skrifter har især „Makrobiotik, eller Kunsten at forlænge det menneskelige Liv" (1796) vundet stor Udbredelse og er blevet oversat til de fleste europæiske Sprog.

Hugenotter, (fr. Huguenots, udt. Yg'naa), paa Reformationstiden og senere et Spottenavn, paa Protestanterne i Frankrige. Navnet skal komme af „Eidgenossen" (det schweiziske Edsforbund). Allerede kort efter Reformationsbevægelsens Begyndelse i Tyskland fik den ogsaa Tilhængere i Frankrige, og siden 1523 stiftedes under Dronning Margarethe af Navarras Beskyttelse lutherske Menigheder. Da senere Calvin optraadte, blev Frafaldet fra den romerske Kirke større, men allerede Frans den første greb til voldsomme Forholdsregler mod de Reformerte. Uagtet Forfølgelserne under Henrik den anden, greb Reformationen dog stedse stærkere om sig, og da Frans den anden gik i sine Forgjængeres Fodspor, reiste der sig 1560 en Opstand af Protestanterne under Ludvig den første af Condé; de samlede sig i Nantes og besluttede at bede Kongen om Religionsfrihed og anmode ham om at fjerne de mod den fiendtlige Guiser, som havde stor Indflydelse ved Hoffet; hvis Kongen negtede dette, vilde de bemægtige sig ham og gjøre Condé til Generalstatholder. Deres Plan opdagedes imidlertid, og de laa under i Kampen mod de kongelige Tropper, hvorefter 1200 af dem henrettedes. Guiserne vilde nu have Inkvisitionen gjenindført; men Biskoperne negtede dette og fik Myndigheden til at forfølge Kjætterne fratagen Parlamenterne og overgiven til sig. Under Karl den niendes Mindreaarighed og Katharina af Medicis Formynderskab fik Kansleren de l'Hôpital Kjætternes Straf nedsat til Landsforvisning, hvorhos han for at forsøge at opnaa Forsoning fik en Religionssamtale istand. 1562 udkom et Edikt, som sikrede de Reformerte Samvittighedsfrihed og Adelen fri Religionsøvelse paa dens Godser. Allerede s. A. kom det imidlertid til Fiendtligheder fra Guisernes Side, og der udbrød Borgerkrig; Guisernes Hær bemægtigede sig Kongen og Enkedronningen, seirede gjentagende over Hugenotterne, men mistede 1563 sin Anfører, Hertugen af Guise, hvorefter der sluttedes Fred i Amboise paa den Betingelse, at Protestanterne skulde have fri Religionsøvelse undtagen i visse Byer og Distrikter. Katharina af Medici var imidlertid fiendtlig stemt mod den reformerte Lære og sluttede et Forbund med Spanien for at bekjæmpe den, hvorhos hun 1564 indskrænkede de ved Freden gjorte Indrømmelser. Hugenotterne greb til Vaaben under Condé og Coligny, fik Hjelp fra Tyskland og tvang Katharina 1568 i Longjumeau til at slutte en lignende Fred som i Amboise. Da hun trods Freden vedblev at forfølge de Reformerte, flygtede Condé og Coligny til Rochelle, hvor de traf sammen med Johanne af Navarra og hendes Søn (den senere Kong Henrik den fjerde), og nu begyndte Religionskrigen for tredie Gang. 1569 blev Hugenotterne slagne ved Jarnac, hvor Condé faldt ved Snigmord; Coligny tog Overanførselen over deres Hær, men blev slagen ved Montcontour. Da Seierherren, Hertugen af Anjou (senere Henrik den tredie), ikke forfulgte Seiren, trak Coligny Forstærkninger fra England, Tyskland og Schweiz, erobrede Nimes og undsatte Rochelle; paa samme Tid slog Lanoue de kongelige Tropper ved Lucon, og nu maatte Katharina og hendes Søn atter søge Fred. Denne sluttedes i St. Germain en Laye 1570 og sikrede Protestanterne Amnesti, fri Religionsøvelse, undtagen i Paris, samt flere Sikkerhedspladse. Freden befæstedes ved en Forlovelse mellem Henrik af Navarra og Karl den niendes Søster, Margrethe af Valois, og til deres Bryllup samledes 1572 alle Hugenotternes Hovedmænd i Paris. Katharina forberedte i Stilhed et Blodbad paa dem, og dette fandt Sted Natten mellem 24de og 25de August (Bartholomæusnatten, Pariser-Blodbryllluppet). Myrderierne fortsattes i to Maaneder rundt omkring i Provinserne og kostede mange tusen Mennesker, deriblandt Coligny, Livet. Den Krig, som nu begyndte, førte til et Forlig 1573, ved hvilket Hugenotterne fik fri Religionsøvelse i tre Byer. Efter Henrik den tredies Tronbestigelse fornyedes Kampen; Hugenotternes Feltherre, Henrik den første af Condé, fik Hjelp fra Tyskland og af Hertugen af Alençon og gjorde i Forening med Henrik af Navarra saadanne Fremskridt, at Kongen 1576 maatte slutte Fred i Beaulieu, give Hugenotterne Religionsfrihed og talrige Sikker-

hedsstæder. Kort efter dannedes den „hellige Ligue“, som Kongen tiltraadte; efter kortvarige Fiendtligheder kom det 1577 igjen til Fred i Bergerac paa Grundlag af de tidligere Beringelser. En ny Ufred 1578—80 bilagdes ved Freden i Flex. Efter Hertugen af Anjous Død 1584 var Henrik af Navarra den nærmest berettigede til at blive Tronfølger, men Ligaen opstillede mod ham Kardinalen af Bourbon, og Kongen maatte 1585 erklære Hugenotterne for at have forbrudt alle sine Rettigheder. Henrik af Navarra seirede 1587 ved Coutras, men 1588 tvang Hertugen af Guise Kongen til at proklamere Henriks Udelukkelse fra Tronfølgen og Hugenotternes Udryddelse. Hertugens og Kardinalen af Guises Mord 1588 hidsede imidlertid Stemningen mod Kongen, som nu blev nødt til at søge Protestanternes Hjelp mod det oprørske Paris. Under Beleiringen blev han myrdet 1589, og nu førte Henrik af Navarra en fireaarig Kamp om Kronen, som han først fik 1593 ved at gaa over til Katholicismen. Men sine forrige Troesfæller's Rettigheder udvidede og fikrede han 1598 ved det nantiske Edikt, som 1599 stadfæstedes af Parlamentet. Under Henriks Regjeringstid levede nu Hugenotterne i Fred; men allerede under Ludvig den trettendes Mindreaarighed begyndte Hoffet at udøve et Tryk paa dem, hvorfor de 1615 støttede Condés Opstand. 1616 fik de ved Forliget i Loudun Kultusfrihed; men 1620 indførtes Katholicismen med Vaabenmagt i Bearn, og i den derpaa følgende Kamp erobredes næsten alle Hugenotternes Byer. 1622 fik de Fred og Stadfæstelse af det nantiske Edikt, men uden Forsamlingsfrihed, og 1625 greb de igjen til Vaaben i Rochelle, hvilken Fæstning beleiredes og erobredes 1628, hvorefter de øvrige Sikkerhedsstæder ogsaa maatte overgives 1629. Hugenotterne var nu afhængige af Hoffets Forføininger, men i en Række af Aar var dog deres Tilstand ganske taalelig. Først under Ludvig den fjortendes anden Regjeringsperiode brød Trængslerne igjen løs; 1681 begyndte man systematisk at anvende Tvang for at føre Protestanterne tilbage til den katholske Kirke. Blandt de Omvendelsesmidler, der brugtes, var ogsaa, at man indkvarterede hos protestantiske Familier Soldater, som tillod sig de værste Voldsomheder; dette kaldte man Dragonnader. 1685 ophævedes det nantiske Edikt. Blodsudgydelser, Fængslinger og Slaveri, Nedrivning af Hugenotternes Gudshuse og alskens andre Voldshandlinger tvang tusender af dem til at udvandre, navnlig til Brandenburg, Holland, Schweiz og England. En Del flygtede til Cevennerne, hvor der 1702—06 førtes en blodig Krig mod dem (se Camisarder). Ved disse Forfølgelser mistede Frankrige en Mængde af sine driftigste og bedste Borgere til stor Skade for sin Industri og Velstand. Ludvig den femtende udstedte 1724 et nyt strengt Edikt mod Hugenotterne, som 1744—46 paany var Gjenstand for blodige Forfølgelser; men fra den Tid begyndte man overalt at faa Øinene op for det fordærvelige i saadanne Forholdsregler, og de fik derfor fra nu af leve nogenlunde i Fred. Først efter Revolutionens Udbrud 1789 fik de i Lighed med alle andre Troessamfund sin Religionsfrihed anerkjendt. Code Napoleon stillede de franske Protestanter paa fuldstændig samme Fod som Katholikerne, og denne Stilling har de siden stadig indtaget, skjønt de navnlig under Restaurationen var Gjenstand for enkelte Plagerier i det smaa.

Huggert, kort, stærk Sabel til Brug for Mandskabet paa Krigsskibe.

Huggins (udt. Høggins), William, engelsk Astronom og Fysiker, f. 1824, lagde sig tidlig efter Mathematik og Naturvidenskaber og beskjeftigede sig længe med mikroskopisk-fysiologiske Undersøgelser; 1855 begyndte han hovedsagelig at lægge sig efter Astronomi og oprettede i sit Hus et privat Observatorium. Efter Opdagelsen af Spektralanalysen begyndte han at beskjeftige sig med denne og navnlig undersøgte han Solens, flere Stjernetaagers og Kometers Spektra; ligeledes har han beregnet den Varme, som meddeles Jorden fra flere Fixstjerner.

Hugin og **Munin**, se Gudelære, den nordiske.

Hugo, Gustav, tysk Jurist, f. 1764, d. 1844, studerede i Göttingen og blev 1788 Professor sammesteds. Han var en af de første, som foredrog Retshistorien afdelt efter Tidsrum, og var i det hele en af den historiske Retsskoles fornemste Grundlæggere. Hans vigtigste Verker er „Lehrbuch des civilistischen Cursus“ og „Civilistisches Magazin“.

Hugo, (udt. Ygaa), Victor Marie, berømt fransk Digter, f. i Besançon 1802, var først bestemt til ligesom Faderen at blive Militær, men beskjeftigede sig allerede i en meget ung Alder med Poesien og deltog 1817 i en Konkurrance om en udsat Prisbelønning for et Digt over et opgivet Emne; Prisen vilde han ogsaa have faaet, hvis han ikke i Digtet havde hentydet til sin unge Alder, hvilket fik Bedømmelseskomitéen til at tro, at der forelaa en Mystifikation. Han fik imidlertid en Belønning for sit Arbeide og tillige af sin Fader Tilladelse til at følge sin Tilbøielighed for literære Sysler. 1822—24 udgav han de to første Samlinger af sine „Oder og Ballader“, hvori han endnu fra Formens Side var paavirket af Klassicismen, men ved Siden deraf allerede røbede romantiske Idéer. 1826 udkom Romanen „Bug Jargal“ og tredie Bind af „Oder og Ballader“, hvori han viste et stærkere Fremskridt mod Romantiken. Med den klassiske Stil brød han fuldstændig ved sit Drama „Cromwell“ (1827), i hvis Fortale han udviklede den nye Romantiks Theori og især betonede, at der i Dramaet, hvis Maal det er at kombinere Typer for det groteske og det ophøiede, ikke skulde foregaa andet, end hvad som sker i det virkelige Liv. Baade Dramaet og Fortalen vakte Opsigt og fremkaldte en livlig Polemik. Allerede flere Aar tidligere havde en Gruppe af unge Mænd („le Cénacle“) sluttet sig sammen med Hugo og forfegtede Romantikens Idéer i „La Muse française“; denne Kreds fandt nu sit Program i Fortalen til „Cromwell“ og erkjendte dens Forfatter for den nye Skoles Høvding i Frankrige. 1828 udgav Huge Digtsamlingen „Les Orientales“, som tilfulde lagde hans beundringsværdige Herredømme over Sproget og hans Rigdom paa farverige Billeder for Dagen. Hans Drama „Marion Delorme“ (1829) blev forbudt at opføres, hvorimod „Hernani“ (1830) gik over Scenen paa Théâtre français under den nye Skoles begeistrede Bifald og Klassikernes heftige Moddemonstrationer. 1831

udkom den historiske Roman „Notre Dame de Paris“, et mærkeligt og storartet Arbeide, som ved Siden af mange grelle og fortrukne Drag røber en vældig Fantasi og er rig paa prægtige Partier i Skildringerne af det middelalderlige Paris; paa den fulgte Dramaerne „Kongen morer sig“ (1832), „Lucrèce Borgia“ og „Marie Tudor“ (1832), „Angelo“ (1835) „Ruy Blas“ (1838) og „Les Burgraves“ (1843) samt Digtsamlingerne „Feuilles d'automne“ (1831), „Chants du crépuscule“ (1835), „Voix interieures“ (1837) og „Les rayons et les ombres“ (1840). 1841 optoges Hugo i det franske Akademi og blev 1843 udnævnt til Pair. Oprindelig legitimistisk sindet som Politiker sluttede han sig under Julikongedømmet til dette, men optraadte senere i Pairskammeret med Forslag om at kalde Jerôme Bonaparte tilbage til Frankrige; efter Februarrevolutionen blev han Medlem af den konstituerende Forsamling og indtog en noget vaklende Holdning, men slog i den lovgivende Forsamling helt om og forfegtede fra nu af det demokratiske Partis Idéer. Under Louis Napoleons Præsidentskab ivrede han stærkt mod ham og kaldte ham „Napoleon den lille“; efter Statskupet af 2den Decbr. 1851 blev han derfor sat paa Proskriptionslisterne og flygtede nu først til Belgien, derpaa til Øen Jersey og endelig til Guernsey, hvor han tog fast Ophold og ogsaa vedblev at bo efterat Amnestien af 1859 havde tilladt ham at vende tilbage til Frankrige. Fra sit Exil udsendte han det mod Napoleon den tredie rettede bitre Flyveskrift „Napoléon le petit“ (1852), endvidere Digtsamlingerne „Les châtiments“ (1852), „Les Contemplations“ (1856), „Les Chansons des rues et des bois“ (1865) og „La légende des siècles“ samt Romanerne „Les misérables“ (10 Bd. 1862), som ved sin Fremkomst vakte umaadelig Opsigt paa Grund af sine glimrende Skildringer og radikalt-sociale Tendenser, „Les travailleurs de la mer“ (1866) og „L'homme qui rit“ (1869), i hvilken sidste Hugo har givet sit Hang til Bizarreri altfor frit Spillerum. Kort efter Republikens Proklamation i Frankrige 1870 vendte han tilbage til sit Fædreland, valgtes 1871 til Medlem af Nationalforsamlingen i Bordeaux, reiste efter Udbruddet af Kommunardernes Uroligheder til Belgien, hvor han i et Blad optraadte med et Indlæg for Kommunen, hvilket havde til Følge, at han blev udvist af Brysel, og vendte efter et kortere Ophold i England igjen tilbage til Paris. 1876 valgtes han til Senator og tog som saadan Plads mellem Tilhængerne af yderste Venstre. Af hans Skrifter efter hans Tilbagevenden til Frankrige kan nævnes Digtet „L'année terrible“ (1872) hvori han skildrer Rædselsbegivenhederne under den fransk-tyske Krig, Romanen „Quatre-vingt-treize“ (1874), en Skildring fra den første franske Revolution, en Samling Memoirer under Titelen „Actes et paroles“ (1875—76), „L'art d'être grand-père“ (1877) og „L'âne“ (1880). Endnu i sin høie Alder i Besiddelse af sin fulde legemlige og aandelige Kraft har han ogsaa i den sidste Tid jevnlig optraadt som Taler overalt, hvor det har gjeldt at lægge et Ord ind for Friheden paa alle Omraader. — Victor Hugo er uden Tvivl et af Aarhundredets mest begavede Digtergenier og har bevist sin Overlegenhed ved den Indflydelse, han har havt paa den franske Literatur. Han grundede her den romantiske Skole og er selv altid vedbleven at være Romantiker. Han raader over et ubegrændset Fond af Begeistring, en Rigdom paa originale, men ofte bizarre Tanker og en overordentlig Fantasi, men mangler altfor ofte den rette kunstneriske Begrændsning. Hans Stil baade paa Vers og Prosa er glimrende og farverig; en Eiendommelighed ved ham er hans Forkjærlighed for Antitheser, som han ofte anvender i en overdreven og trættende Grad. Af alle hans Verker kan man maaske sætte hans bedste lyriske Digte høiest med Hensyn til kunstnerisk Fuldendthed; der er blandt dem rene Perler, som søger sin Lige i enhver Literatur. — Hugos to Sønner, Charles Victor Hugo, f. 1826, d. 1871, og François Victor Hugo, f. 1828, d. 1873, har ogsaa optraadt i Literaturen, den første med en Del Romaner og som Medarbeider i „Evenement“ og „Rappel“, den anden bl. a. som Oversætter af Shakespeare.

Hugo Capet, se Kapetingerne.

Hugorm (Vipera berus), den eneste giftige Slange i de nordeuropæiske Lande, bliver indtil lidt over 1 Alen lang, har et bredt Hoved og er graa eller brunagtig, med et bredt, mørkt Zikzakbaand langs Ryggen; undertiden forekommer den ganske sort. Den er udbredt fra Polarcirkelen til det nordlige Italien og fra England til Sibirien; den forekommer især paa Hedestrækninger, tildels ogsaa i Skove, og lever af Mus, Insekter og mindre Krybdyr. Dens Bid kan være dræbende for Børn, men er i Regelen ikke farligt for voxne Mennesker. — Til Hugormslægten hører ogsaa andre giftige Slanger i Europa, Asien og Afrika, saaledes Vipera aspis i Sydeuropa, Vipera cerastes, med hornlignende Udvexter over Øinene, i Afrika og Træhugormene, med Gribehale, i det varme Vestafrika.

Hugtenburgh ell. **Huchtenburgh**, Jan van, hollandsk Slagmaler, f. 1646, d. 1733, uddannede sig i Rom under Veiledning af sin ældre Broder, Jakob van Hugtenburgh, og i Paris under van der Meulen, men tog især Wouverman til Mønster. Paa Bestilling af Prins Eugen af Savoyen malede han dennes Slag med Marlborough 1708—09, hvilke Billeder ogsaa udgaves i Kobberstik. Fra 1711 opholdt han sig en Tid hos Kurfyrsten af Pfalz. Ved det Liv og den Karakteristik, han forstod at lægge i sine Arbeider, overgik han van der Meulen og nærmede sig ofte Wouverman. Ogsaa som Radérer og Kobberstikker leverede han fortjenstfulde Sager.

Huitfeldt, Navn paa en gammel dansk Adelsslægt. Til den hørte Arild Huitfeldt, f. 1546 paa Bergenhus, hvor Faderen var Befalingsmand, d. 1609. Han reiste i sin Ungdom i Udlandet og blev senere Rigsraad og Rigskansler, i hvilken Stilling han havde let Adgang til Arkiverne og kunde samle Materialier til sin „Danmarks Riges Krønike“ og „Bispekrøniken“. Han skrev dette omfattende Verk i kronologisk Orden; Stilen er tør og Stoffet betragtet fra aristokratiske Synspunkter, hvilket sidste dog ikke formindsker hans Fortjeneste som flittig Samler af Kildeskrifter. Hans Krønike udkom 1595—1604; en senere samlet Udgave fra 1652 er den, som almindeligst forefindes og benyttes. I hans Verk er optaget en stor Del Kildeskrifter, som nu er tabte i Originalen, en Omstændighed, som

giver hans Krønike forøget Værd. — Iver Huitfeldt, f. 1665, var ligeledes født i Norge og en Søn af Tønne Huitfeldt, der 1659 forsvarede Fredrikshald mod Svenskerne. 1710 førte han som Kommandør Orlogsskibet „Danebrog" i Slaget i Kjøgebugt. Hans Skib laa yderst, mest udsat for Svenskernes Ild, og kom tilsidst i Brand, som man forgjeves søgte at slukke. Den eneste Redning for Mandskabet var at kappe Anker og lade Skibet drive i Land, men dette vilde efter al Rimelighed have medført, at den øvrige Flaade og maaske tillige Byen Kjøge vilde blive stukket i Brand, hvorfor Huitfeldt vedblev at fyre, indtil Ilden naaede Krudtkammeret, og han selv med ca. 700 Mand sprængtes i Luften.

Huitfeldt, Henrik Jørgen, norsk Historiker, f. i Kristiania 2den Febr. 1834, blev Student 1852 og studerede et Par Aar Retsvidenskaben, men ombyttede derpaa dette Studium med nordisk Specialhistorie. 1858 ansattes han som Assistent i Rigsarkivet, hvor han 1868 blev Fuldmægtig. 1874 blev han Medlem af Videnskabsselskabet i Kristiania og 1877 af Videnskabsskabet i Trondhjem. Desuden er han Medlem af Bestyrelsen for Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring (fra 1862), for den norske historiske Forening (siden 1879) og Samfundet for Dansk-norsk Genealogi og Personalhistorie (fra 1879). Høsten 1880 opholdt han sig med offentligt Stipendium i Nordtyskland og Danmark for at studere norsk Sprogistik, Heraldik og Genealogi i Middelalderen. I Forening med sin Broder, Cand. philos. Emil Huitfeldt (f. 1835, d. 1858) udgav han flere personalhistoriske Arbeider; 1861 fik han efter Rigsarkivar Langes Død det Hverv sammen med Prof. C. R. Unger at udgive „Diplomatarium norvegicum" (s. d.). 1876—77 udgav han „Christiania Theaterhistorie", 1ste Del (agtes fortsat) og 1873—79 paa Kildeskriftfondets Bekostning Biskop Eysteins Jordebog („den røde Bog"), d. e. en Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Stift ca. 1400. Desuden har han i Aviser og Tidsskrifter skrevet en Mængde Opsatser af special- og kunsthistorisk Indhold.

Hujus, lat., „dennes"; f. Ex., den 1ste hujus, d. e. den 1ste i denne Maaned.

Hukkert, et Slags rundgattede Fartøier med Galeasstakling, men uden Bramseil paa Stormasten. — Hukkert-Galeas, tomastet Fartøi med Brigstakling paa den forreste og Galeasstakling paa den bagerste Mast.

Hulder kaldes i Norge en kvindelig Naturaand, hvis Væsen i de forskjellige Egne af Landet opfattes paa en noget forskjellig Maade. Almindeligst beskrives hun som en særdeles smuk Kvinde med skinnende guldgult Haar, iført en grøn, blaa eller graa Klædning. Bagtil er hun oftest hæslig — enten har hun en lang Kohale, eller hun er hul i Ryggen som et Traug; undertiden heder det, at hun bagtil er af en blaa eller sortblaa Farve. Hun siges at bo i Fjeld eller Hauger ude i Skov og Mark, hvor hun gjæter sin glinsende, fede Bøling, og hvor Jægeren og Gjætergjenten ofte hører hendes lokkende Spil (Hulderslaatt). Med Mennesker omgaaes hun gjerne, ofte venlig, undertiden ogsaa fiendtlig; usynlig holder hun til med sin Buskap i eller ved Sætrene og aabenbarer sig tidt for Sæterfolket, ja forærer dem en og anden Gang Kvæg af det udmærkede „Hulderslag", eller hun danser til den enslige Skytters og Tømmerhuggers Spil og skjænker ham til Tak Jagt- og Fiskelykke eller aabenbarer ham hans Fremtid. Til andre Tider kommer hun forlokkende og forvildende til den Ensomme, tager ham ind i Fjeldet til sig og giver ikke Slip paa ham, før Jesu Navn eller Kirkeklokkens Klang tvinger hende. Ikke sjelden lader Sagnet hende indgaa Ægteskab med Mennesker; foran Alteret mister hun med sin Hale ogsaa Huldernaturen, men en særegen Lykke følger altid Forbindelsen. — Huldren optræder imidlertid ikke altid alene. Ofte har hun et mandligt Modstykke, den saakaldte Huldremand eller Huldrekall (Hudde), der i Regelen fremstilles som et ondskabsfuldt Væsen, kun sjelden med nogen af de gode og milde Egenskaber, Folketroen tidt tillægger hende. — Opfatningen af Hulderfolket, som i alt væsentligt tænkes at svare til Menneskene i den Grad, at de endog troes at holde Gudstjeneste i usynlige Kirker, flyder paa mangehaande Maader over i en Række nærbeslægtede halvmythiske Begreber: Alver eller Elvefolk, Haugefolk, Haugetussер, Hittfolk, Medelsfolk, Bettefolk, Underjordiske, Usynlige osv. Det oprindelige Grundlag for disse mythiske Forestillinger synes at have været en forhistorisk Dyrkelse af de Afdøde. Næsten alle de nævnte Væsener har nemlig flere eller færre Grundeiendommeligheder, der tyder paa, at de fra først af har været betragtede som Sjele eller Aander. Navnet Hulder, der ogsaa findes brugt i den gammelnorske Literatur, stammer fra et Verbum hylja, som betyder at skjule, gjemme. Denne Betydning er bevaret i Ordet Huldrehatt eller Hulahatt, en Hat, hvormed man kan gjøre sig usynlig, og som især tillægges de her omtalte Væsener. Paa Island kaldes Hulderfolket, med et Navn af samme Rod, huldufólk.

Hulebjørn (Ursus spelæus), en uddød Bjørneart, som i Størrelse betydelig overgik de nu levende Arter, og hvis Ben findes i Mængde i Mellemeuropas Knokkelhuler.

Hulepadde (Proteus), en Fiskepadde, som findes i de underjordiske Sjøer i de østerrigske Alpers Kalkstenshuler. Den er langstrakt, ca. en Fod lang, ligner Salamanderne, har en sammentrykt Svømmehale og vedvarende ydre Gjellebusker, er blind og næsten eller ganske farveløs.

Huler eller **Grotter**, lukkede eller kun gjennem forholdsvis snevre Aabninger tilgjængelige Rum i Jordens Indre, forekommer især i Kalk-, Dolomit- og Gibsbjerge og synes at være opstaaede ved disse Bergarters Opløsning. De danner mest sammenhængende Hulesystemer, der udvider sig til større Rum, som igjen forbindes ved snevrere Gange. Det nedsivende Vand indeholder ofte opløst Kalk, som ved Vandets Fordampning bliver tilbage i Form af Dryppsten (se Dryppstenshuler). Flere Huler er ogsaa mærkelige ved, at de indeholder Knokler af Dyr, dels nulevende, dels uddøde eller ialfald saadanne, som ikke længer findes levende i de Strøg, hvor Hulerne forekommer.

Huleugle (Noctua cunicularia), en liden højbenet Ugleart, som lever paa Amerikas Stepper i Huler, som den undertiden graver selv; oftest benytter den dog saadanne, som er gravede af andre Præriedyr.

Hull ell. **Kingston upon Hull**, tidligere Wyke upon Hull, By i det engelske Grevskab York, ved Floden Hulls Udløb i Humber, ca. 5

Mil fra Havet, har 122,000 Indb, og er en af Englands vigtigste Havnestæder. Ogsaa Skibsbyggeriet og de Industrigrene, som staar i Forbindelse dermed, blomstrer, saaledes navnlig Fabrikation af Toug og Seildug, Dampmaskiner, Kjættinger og Ankere m. m. Ogsaa Bomuldsvarer forarbeides i stor Maalestok. Som Handelsstad kommer i England Hull næst efter London og Liverpool; Indførselen beløb sig 1873 til en Værdi af henimod 16 Millioner Pd. Sterling og Udførselen til over 25½ Mill.

Hullin (udt. Yllæng), Pierre Augustin, fransk General, f. 1758, d. 1841, kom 1787 som Uhrmagersvend til Paris og aabnede en Uhrhandel, men gjorde snart Fallit og sluttede sig nu med Iver til Revolutionen. Han sendtes gjentagne Gange som Folkets Deputerede til Konventet og opførte sig stedse maadeholdent; Robespierre, som frygtede ham, lod ham fængsle, men han kom løs efter den 9de Thermidor, indtraadte i Arméen i Italien og avancerede allerede 1796 til Generaladjutant hos Bonaparte. 1802 fik han Befalingen over Konsulargarden og spillede senere under Napoleons Felttog som Divisionsgeneral en fremtrædende Rolle, hvor det kom an paa Klogskab og Fasthed. Under Toget til Rusland var han Kommandant i Paris og blev saaret under Malets Sammensværgelse. Efter Napoleons Tronfrasigelse affattes han som Kommandant, sluttede sig under de hundre Dage til Keiseren og blev derfor 1816 landsforvist. 1819 fik han imidlertid Tilladelse til at vende tilbage.

Hultmann, Frits Vilhelm, dansk Skuespiller, f. 1820, debuterede 1843 og var derpaa ansat ved det kongelige Theater i Kjøbenhavn indtil 1877. Han vandt navnlig Bifald i muntre og elegante ungdommelige Roller og fremstillede fortrinlig de Hostrupske Studenter. Senere spillede han ogsaa mere alvorlige Karaktérroller.

Humaïtá, Fæstning i Paraguay i Sydamerika, ved Floden Paraguay, anlagt 1855, spillede en vigtig Rolle i Krigen 1866—70.

Human (af lat. humanus), menneskelig; menneskevenlig, velvillig, rettænkende. — Humanitet, Menneskelighed, Velvillie; den harmoniske Uddannelse af Menneskets moralske og intellektuelle Evner, hvorved det først faar sin Karakter som Menneske i Modsætning til de øvrige Skabninger.

Humanisme kaldes den Dannelsesretning, som i Renaissancetiden sluttede sig til Studiet af de klassiske Sprog og Literaturer i Modsætning til Middelalderens theologisk-scholastiske lærde Dannelse. Navnet kom af, at de klassiske Studier betragtedes som henhørende til det menneskelige i Modsætning til Scholastikens Bestjeftigelse med Læren om de guddommelige Ting. De, som gav sig af med disse nye Studier, kaldtes Humanister og Studierne selv humanistiske eller Humaniora. Maalet for den humanistiske Dannelse skulde naturligvis være gjennem et nøiere Kjendskab til de klassiske Sprog at trænge ind i de gamle Forfatteres Aand og i hele den antike Oldtids Tænkesæt; men i Tidernes Løb blev Midlet — Sprogkundskaben — ofte betragtet som Maal, og Benævnelsen Humanist vilde da sige det samme som en, der var kyndig i Latin og Græsk. Ogsaa Færdighed i at udtrykke sig paa Latin, navnlig i at kunne skrive sirlig baade paa Vers og Prosa, hørte med. Den saaledes udartede Humanisme blev siden den anden Halvdel af det 18de Aarh. bekjæmpet af en filosofisk-humanistisk Skole, som betonede Vigtigheden af Naturvidenskabernes, Historiens, Mathematikens og de nyere Sprogs Studium fremfor de gamle Sprogs; denne Retning, som ogsaa kaldes den filantropiske, vandt navnlig gjennem Basedow og Campe berettiget Anerkjendelse og har ført til en Omvæltning i alle Landes lærde Skolevæsen, idet de klassiske Studier er blevne indskrænkede uden dog at bortfalde.

Humann (udt. Yman), Jean George, fransk Statsmand, f. 1780, d. 1842, var først Kjøbmand i Strasburg og i længere Tid Deputeret for Departementet Nedrerhin. Som Finansminister 1832—36 og igjen fra 1840 til sin Død virkede han særdeles gavnlig for Kommunikationernes Udvikling, navnlig for Anlægget af de første franske Jernbaner.

Humber (udt. Hømb'r), Flod i det østlige England, dannes ved Sammenløbet af Trent og Ouse og falder i Nordsjøen. Dens vigtigste Bifloder er Hull paa Nordsiden.

Humboldt, Friedrich Heinrich Alexander von, Friherre, berømt tysk Naturforsker, f. 1769, d. 1859, studerede 1787—88 i Frankfurt, opholdt sig derpaa et Aars Tid i Berlin, hvor han omgikkes Botanikeren Willdenow, fortsatte 1789 sine Studier i Göttingen og ledsagede 1790 Georg Forster paa en Reise til Belgien, Holland, England og Frankrige. Efter Hjemkomsten besøgte han, da det var bestemt, at han skulde uddanne sig for Finans- og Kameralfaget, et Handelsakademi i Hamburg, hvor han navnlig lagde sig efter levende Sprog; 1791 gik han til Bergakademiet i Freiberg, hvor han blev bekjendt med Werner og traadte i Venskabsforhold bl. a. til Leop. von Buch. 1792 blev han Assessor i Bergdepartementet og kort efter Overbergmester i de frankiske Fyrstendømmer, hvilket Embede han indehavde til 1797. Sidstnævnte Aar begav han sig, efter et Ophold i Jena i Omgang med Goethe og Schiller, paa Reiser; han vilde først i Italien undersøge de virksomme Vulkaner, men hindredes af Krigen og besluttede derfor med Leopold v. Buch at anstille meteorologiske Jagttagelser i Salzburg og Berchtesgaden. En paatænkt Reise til Ægypten med Lord Bristol gik overstyr, men i Paris, hvorhen han havde begivet sig, stiftede han 1798 Bekjendtskab med Aimé Bonpland, med hvem han reiste til Spanien og hos Hoffet der opnaaede Tilladelse til at bereise det spanske Amerika. 1799 indskibede begge Venner sig i Coruña og kom efter vel en Maaneds Reise til Cumana; de anvendte nu 18 Maaneder paa at gjennemreise Venezuela, gik derpaa fra Caracas og Puerto-Cabello over Calabozos Stepper til Apurefloden, derfra nedad denne til Orinoco og tilbage til Cumana, hvorfra de Sommeren 1801 indskibede sig til Havana. Efter nogle Maaneders Ophold her reiste de til Cartagena, derfra opad Magdalenafloden over Bogota til Quito, besteg Chimborazo, gjennemreiste Peru og begav sig derpaa i Slutningen af 1802 til Mexiko, hvor de ogsaa anstillede Undersøgelser samt ordnede sine Samlinger og Jagttagelser. 1804 reiste de fra Veracruz til Havana, derfra til Filadelfia og kom i August s. A. tilbage til Europa. Humboldt op-

holdt sig nu et Aars Tid i Paris, gik derpaa med Gay-Lussac til Italien og ledsagede 1807 efter sin Tilbagekomst til Berlin Prins Vilhelm af Preussen paa hans diplomatiske Sendelse til Paris. Her tog han blivende Ophold til 1827 og udgav herfra sit store Værk om sine og Bonpland's Reiser i Amerika. 1827 vendte han tilbage til Berlin, hvor han holdt en Række berømte Forelæsninger over den fysiske Geografi. 1829 foretog han med Ehrenberg og G. Rose en af den russiske Keiser foranstaltet Expedition til Ural, Altai, det kinesiske Dsongari og det Kaspiske Hav; Reisen varede ni Maaneder og indbragte rige videnskabelige Resultater. Fra 1830 fik Humboldts rastløse Virksomhed et mere politisk Præg, idet han ofte sendtes i diplomatiske Missioner og ledsagede Kongen paa Reiser, deriblandt 1845 til Kjøbenhavn. Efter det sidstnævnte Aar opholdt han sig stadig i Berlin, lige til sin Død i Besiddelse af sin fulde Aandskraft og beskjeftiget med videnskabelige Arbeider. — Humboldt var en af de alsidigste og tillige grundigste Lærde, som nogensinde har levet. Han har leveret Arbeider af blivende Værd paa Astronomiens, Meteorologiens, Zoologiens, Botanikens, Mineralogiens, Geologiens, Plante- og Dyregeografiens, Ethnografiens og Statistikens Omraader og var ikke blot en omhyggelig og flittig Samler samt begavet med en skarp Jagttagelsesevne, men formaaede ogsaa i høi Grad at drage Konsekvenserne af sine Jagttagelser, kombinere dem og gjensidig belyse dem ved hverandre. Han har ved sin Virksomhed gjort Epoke i Naturforskningen og givet den nye Impulser paa de mest forskjellige Felter. En Videnskab, som kan siges at være grundlagt af ham, er Plantegeografien. Af hans talrige videnskabelige Skrifter kan her, foruden de astronomiske, botaniske og geologiske Afsnit af hans store Værk om Reiserne i Amerika (30 Bd., Paris 1805—27), anføres: „Fragmenter af Asiens Geologi og Klimatologi" (fransk, 2 Bd.. 1831), „Om Planternes geografiske Udbredelse" (lat., 1817), „Vues des Cordillères" (1810), „Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne" (2 Bd., 1811), „Essai politique sur l'isle de Cube" (1826), „Kritisk Undersøgelse af den nye Verdens Geografi" (fr., 5 Bd., 1835—38) m. fl. I sine „Ansichten der Natur" (1808) forsøgte han med Held at give et populært Overblik over sine videnskabelige Forskninger. I sin høie Alderdom udarbeidede han det storartede og omfangsrige Værk „Kosmos" (4 Bd., 1845—58, ufuldendt), hvori han vilde nedlægge sin hele Viden i systematisk Sammenhæng, og som tillige er et Stridsskrift mod den Schelling-Hegelske Naturfilosofi. Desuden paabegyndte han i sine sidste Aar en samlet Udgave af sine mindre Skrifter, hvoraf 1ste Bind udkom 1854. — Foregaaendes ældre Broder, Karl Wilhelm v. Humboldt, Friherre, f. 1767, d. 1835, studerede i Frankfurt og Göttingen Retsvidenskaben, hvorhos han lagde sig efter Arkæologi, Æsthetik og Filosofi; efter at have gjort flere Udenlandsreiser samt i Weimar at have knyttet et varigt Venskab med Schiller og Goethe blev han 1801 preussisk Gesandt i Rom. Her forblev han til 1808, da han hjemkaldtes for som Geheimestatsraad at ordne Skolevæsenet i Preussen. Dette Hverv tog han sig af med Iver og Dygtighed og gav navnlig Stødet til Oprettelsen af Berlins Universitet. 1810 gik han som extraordinær Gesandt til Wien; 1813 deltog han i Fredskongressen i Prag, 1814 i Kongressen i Châtillon og Afslutningen af den første Pariserfred, 1815 i Wienerkongressen og fra 1816 i Ordningen af den første tyske Forbundsdag. 1817 gik han som Gesandt til London og deltog 1818 i Kongressen i Aachen; 1819 blev han Medlem af det preussiske Statsministerium, men tog allerede s. A. sin Afsked, da hans liberale Anskuelser og Planer ikke stemte overens med Hardenbergs. Fra nu af levede han som Privatmand, beskjeftiget med lærde, især sprogvidenskabelige Studier. Han havde allerede tidligere skrevet adskilligt, især literære og kritiske Opsatser samt Digte (Elegien „Rom", 1806) og leveret en interessant Oversættelse af Æskylos's „Agamemnon". I sine senere Aar beskjeftigede han sig med den sammenlignende Sprogforskning og blev en af dens Grundlæggere. Efter at have udgivet et Par vigtige Afhandlinger over Baskisk skrev han om den gamle indiske Literatur og udgav desuden en Ordbog over Sproget paa Tahiti samt „Om Kavisproget paa Øen Java" (3 Bd., 1836—40), hvis Indledning, „Om den menneskelige Sprogbygnings Forskjellighed og dens Indflydelse paa Menneskeslægtens aandelige Udvikling" (særskilt udgivet 1835), navnlig blev epokegjørende for Sprogforskningen.

Humbug, et fra det engelske „Slang" i Omgangs- og Skriftsproget optaget Ord, som betegner Markskrigeri, Svindel, Snyderi ved at benytte sig af Folks Lettroenhed. Ordets Oprindelse angives forskjellig; det skal være brugt første Gang paa Tryk 1735, men er først i dette Aarh. blevet almindeligt.

Hume (udt. Jum), David, berømt engelsk Filosof og Historiker, f. 1711, d. 1776, lagde sig allerede tidlig efter Studiet af Filosofien og den klassiske Literatur, men besluttede paa Grund af svækket Helbred og daarlige Formuesomstændigheder at lære Handelen. Dette blev han dog snart kjed af og reiste nu til Frankrige, hvor han i flere Aar opholdt sig i Rheims og la Flèche. Her skrev han sin „Afhandling om den menneskelige Natur" (3 Bd., 1738—40) og sine „Essays" (1842). Nogle Aar senere ledsagede han som Sekretær General Sinclair paa en Gesandtskabsreise til Wien og Turin, i hvilken sidste By han omarbeidede første Del af sin Afhandling om den menneskelige Natur, hvilken han 1748 udgav under Titelen „Undersøgelse over den menneskelige Forstand" som andet Bind af sine „Essays". Efterat han 1751 var vendt tilbage til sit Fædreland udgav han „Undersøgelse angaaende Moralens Principer" (1751) m. fl. Skrifter og blev 1752 Bibliothekar ved det juridiske Fakultet i Edinburgh. Nu paabegyndte han sit Hovedværk „Englands Historie fra Julius Cæsars Invasion til Revolutionen 1688" (6 Bd., 1763), som endnu hører til de ypperste Værker over Englands Historie og lige meget udmærker sig ved Sprogets Skjønhed, som ved en filosofisk Betragtningsmaade af Stoffet. 1763 ledsagede Hume som Gesandtskabssekretær Greven af Hertford til Paris, hvor han forblev til 1766 og i de lærde Kredse modtoges paa den mest smigrende Maade. Her stiftede han ogsaa Bekjendtskab med Rousseau, som fulgte ham tilbage til Eng-

land, men som ved sin Mistænksomhed og Pirrelighed snart gjorde Ende paa Venskabet. 1767 blev Hume Understatssekretær, hvilket Embede han to Aar efter nedlagde for som Privatmand at leve for sine lærde Sysler. Efter hans Død udkom hans „Dialoger over den naturlige Religion" og „Essays om Selvmord og om Sjelens Udødelighed". — Hume danner forrige Aarhundredes Afslutning paa den engelske Déisme og betegner dennes mest fremskredne spekulative Standpunkt. Hans Filosofi er skeptisk og kan betegnes som den mest fuldendte Konsekvens af Bacons og Lockes Empirisme. Han bestrider Gyldigheden af al Metafysik, som gaar ud over Erfaringens Grændser, og tager som Religionsfilosof et udelukkende psykologisk Standpunkt. Hans Tænkning er klar og skarp kritisk, og hans Fremstilling elegant og tiltalende. Hans Filosofi var i lang Tid lidet paaagtet af hans Landsmænd og har først i dette Aarhundrede vundet fortjent Opmærksomhed, hvortil for en stor Del Kants og flere tyske Filosofers anerkjendende Udtalelser har bidraget.

Hume, Josef, engelsk Politiker, f. 1777, d. 1855, traadte 1799 som Kirurg i det ostindiske Kompagnis Tjeneste, lagde sig efter de indiske Dialekter og fungerede fra 1803 som Tolk; 1808 vendte han tilbage, bereiste England, Middelhavslandene og Levanten og valgtes 1812 til Medlem af det snart derefter opløste Underhus. 1813 blev han Direktør for det ostindiske Kompagni og 1818 indvalgtes han paany i Underhuset, hvor han med faa Afbrydelser havde Sæde til sin Død og som Tilhænger af Venstre virkede meget for Reformer, navnlig i Finansveien, og for Udvidelsen af den politiske Frihed.

Humle (Humulus Lupulus), fleraarig Plante af Neslefamilien, med lang, slyngende, kantet og ru Stilk, modsatte, haandlappede Blade og tvebo Blomster. Hanblomsterne sidder i grenede Klaser og har et 5delt Blomsterdække; Hunblomsterne danner konglelignende Rakler med tragtformede Skjæl og har to Ar. Frugten er en Nød. Humlen stammer efter den almindelige Antagelse fra Asien, men forekommer vildtvoxende i næsten hele Europa, i Norge saa langt mod Nord som til Snaasen. Hunplanterne dyrkes i stor Maalestok og formeres ved Deling af Rodstokkene; dens Kongler indeholder en gul Harpix, Lupulin, af stærk aromatisk Lugt og Smag, samt en ætherisk Olie (Humleolie) og Garvestof. De anvendes ved Ølbrygning til at give Ølket en aromatisk Smag og større Holdbarhed; i nogen Udstrækning anvendes ogsaa Humlepræparater i Medicinen som beroligende Midler. Det vigtigste humledyrkende Land er Tyskland; dernæst kommer England, Nordamerika, Østerrige, Belgien og Frankrige. — Norge indførte 1879 155,640 ℔ Humle.

Humle (Bombus), Insektslægt af Biernes Familie, skiller sig fra de egentlige Honningbier ved sit stærkt lodne Legeme. Humlerne er sædvanlig sorte med gule eller røde Tverbaand; de lever i Selskaber i Bygninger, som kun benyttes et Aar og som i Regelen er anlagte under Jorden. I hvert Selskab findes en Hun samt Hanner og Arbeidere, men kun Hunnen overlever i befrugtet Tilstand Vinteren og grunder om Vaaren et nyt Selskab. Humlerne indsamler ligesom de egentlige Bier en sød og velsmagende Honning, men i langt ringere Mængde; den opbevares i rundagtige Celler af Vox, der ikke som Biernes er ordnede i Kager. Hunnerne er forsynede med en Braad, men stikker sjelden. Humlerne er af Vigtighed for flere Planters (f. Ex. Kløverens) Befrugtning, idet de bringer Blomsterstøvet omkring med sig paa sine lodne Legemer.

Humleblomst (Geum), Plante af Rosenfamilien, 1—2 Fod høi, med opret Stilk, femfliget Yderbæger og ægformede Kronblade. Blomsterne er rødbrune eller gule. I Norge forekommer to Arter: Eng-Humleblomst (Geum rivale) og Krat-Humleblomst (Geum urbanum).

Hummel, Johann Nepomuk, berømt tysk (østerrigsk) Pianist og Komponist, f. 1778, d. 1837, fik først Undervisning af sin Fader og fra 1785 af Mozart, som tog sig meget af ham. 1788—95 gjorde han med stort Bifald Koncertreiser, studerede derpaa i Wien Musiktheori under Albrechtsberger og Salieri og blev 1803 Kapelmester hos Fyrst Esterházy. 1811 opgav han denne Ansættelse, men kaldtes 1816 til Kapelmester i Stuttgart og 1820 i Weimar, hvor han med Afbrydelser ved flere længere Koncertreiser virkede til sin Død. Som Pianist var han fuldendt Virtuos, men forstod bestandig at lade sin Færdighed træde i den virkelige Kunsts Tjeneste; som Komponist leverede han Operaer og Messer, som nu ikke længere spilles, hvorimod adskilligt af hans Kammermusik og Pianokoncerter har blivende Værd.

Hummelfjeld, et 5,000 Fod høit Fjeld mellem Røraas og Tolgen, nordligst i Hedemarkens Amt.

Hummer (Homarus), Slægt af de tifødddede Krebsdyr, er nær beslægtet med Flodkrebsene. — Den almindelige Hummer (H. vulgaris) kan opnaa en Længde af ca. 1 Fod, er i levende Tilstand fortgrøn og har store Klør, af hvilke i Almindelighed den ene er større og stærkere tandet end den anden. Dens Kjød er velsmagende, hvorfor den i Mængde fanges; den forsendes i levende Tilstand og koges i Almindelighed levende eller dræbes i ethvert Fald i samme Øieblik, som den lægges i Gryden. Ved Kogningen bliver Skallen rød. Hummeren er udbredt fra Bodø til Middelhavet og lever af Fisk, Rogn, smaa Krebsdyr og Bløddyr; den fanges hovedsagelig i Teiner, i størst Udstrækning ved de norske Kyster, hvor den i Smaalenenes Amt er fredet 15de Juli—31te August, i Resten af Kristiania Stift samt Bratsbergs og Nedenæs Amter i August, i Nordre Bergenhus og Romsdals Amter i August og September og ellers 15de Juli—30te Septbr. — Udbyttet af den norske Hummerfangst afgav 1876 til Udførsel ca. 1,270,000 Stkr., til en Værdi af ca. 483,000 Kr., hvoraf for ca. 298,000 Kr. udførtes til England; 1879 udførtes 1,019,000 Stkr. — Den amerikanske Hummer (H. Americanus) ligner den almindelige, hvorimod den afrikanske (H. capensis) er betydelig mindre.

Humor, lat., egentl. Fugtighed, Vædske. Da de gamle Læger ansaa et rigtigt Forhold mellem Legemets Vædsker for Kilden til alt legemligt og aandeligt Velvære, gik Ordet i Tidens Løb over til at betegne en munter Stemning og et godt Lune og blev endelig (i Slutn. af det 18de Aarh.) i Æsthetiken Udtryk for den høieste og mest fuldendte Form af det komiske. Humoristen ler

over de menneskelige Daarskaber, men paa en godmodig Maade, og har i Grunden Medfølelse for dem, hans Latter gaar ud over. — Humoristisk, lunefuld, spøgefuld. — Humør (fr. humeur af lat. humor), Sindsstemning, Lune, især muntert.

Humoralpathologi, et nu forældet medicinsk System, ifølge hvilket alle sygelige Processer i Legemet kunde føres tilbage til en feilagtig Sammensætning af Legemets Vædsker, navnlig Blodet. Det var især udbredt i det 17de Aarh.

Humus, lat., i videre Betydning d. s. s. Muldjord, d. v. s. den øverste Del af Jordskorpen, som bestaar af en Blanding af uorganiske og organiske fra Plante- og Dyrestoffers Forraadnelse hidrørende Substanser; i snevrere Forstand betegner Navnet kun de organiske Forraadnelsesprodukter. I den sidste Betydning er Humus en letsmuldrende, brun eller sort Masse, som alt efter Forraadnelsens Grad har forskjellig Sammensætning og forskjellige Egenskaber. Den udgjør Hovedmassen af Torv og Myrjord, som er opstaaet ved Forraadnelse af Plantedele under Vand. Humus er en Blanding af flere forskjellige Huminstoffer, af hvilke man har adskilt: Kildesyre og Kildesatssyre, som er opløselige i Vand, Huminsyre og Ulminsyre, der er opløselige i Alkalier, samt Humin og Ulmin, som er uopløselige baade i Vand og Alkalier. Huminstofferne er alle uden Lugt og Smag; deres kvantitative Sammensætning er lidet kjendt. De er meget rige paa Kulstof og spiller en vigtig Rolle ved Planternes Ernæring, stjønt det ikke er sikkert, om de direkte optages af dem; i ethvert Fald afgiver de ved sin Dekomposition en rig Kilde til Kulsyre for Planterne, ligesom Humus ogsaa gavner ved at kunne opsuge og fastholde Ammoniak og Vand.

Hund (Canis), Slægt af Rovdyrenes Familie, har i Overkjæven 3, i Underkjæven 4 Sagtænder foran Rovtanden samt i hver af Kjæverne 2 Knusetænder. Som Følge af dette større Antal Tænder har Hundene længere Kjæver og mere langstrakt Hoved end Kattene og er ogsaa mindre rovgjerrige end disse. De skiller sig ogsaa fra Kattene ved høiere Ben og glat Tunge og derved, at deres Klør ikke lader sig trække tilbage i en Hudfold. Hundeslægten omfatter Ræverne, Ulvene, Schakalerne (se hver enkelt af disse Art.) og den egentlige Hund (Canis familiaris), som nu kun forekommer i tam Tilstand i én Art, men med et overordentlig stort Antal Varietéter. Den er udbredt over hele Jorden og var i Europa sandsynligvis Menneskets første Husdyr. De forskjellige Racer afviger meget fra hverandre i Udseende og faar ogsaa forskjellig Anvendelse; de vigtigste Tjenester gjør Hyrde- og Jagthundene. Paa flere Steder, saaledes navnlig i Grønland, benyttes Hunde som Trækdyr. Af de i Europa almindeligst forekommende Racer kan nævnes Doggen, Bulbideren, Mopsen, Pudelen, Grævlinghunden, Hønsehunden og Mynden. Hundene bliver alt efter Race og Størrelse 7—15 Aar gamle; Hunnen faar i Regelen to Gange om Aaret 3—6 Unger, som fødes blinde og bliver fuldvoxne i Løbet af et Aar. Af de Sygdomme, som angriber Hundene, er Vandskræk (s. d.) eller Hundegalskab den mærkeligste.

Hund, store og lille, to Stjernebilleder paa den nordlige Himmel, lige under Tvillingerne og tilvenstre for Orion. I hvert af dem findes en Stjerne af 1ste Størrelse: i den store Hund Hundestjernen eller Sirius (s. d.) og i den lille Procyon.

Hundedage kaldes Tiden fra 23de Juli til 22de August, da Sirius staar op samtidig med Solen.

Hundegrotten, en liden Hule ved Kratersjøen Agnano mellem Neapel og Pozzuoli i Italien, bekjendt derved, at mindre Dyr, som kastes ind i den, strax dør, og brændende Lys slukkes i Nærheden af dens Bund. Dette skriver sig fra, at der af Hulen udstrømmer Kulsyre, som leirer sig i et Lag paa Bunden.

Hundegræs, se Græs.

Hundekjex (Anthriscus silvestris), Plante af Skjærmfamilien, med sammensat Skjærm og 5 lancétformede, hule Smaasvøbblade uden Storsvøb. Frugten er linieformet aflang, jevn, brun og glinsende. Stilken er 1—1½ Alen høi, furet, nedentil haaret, Bladene dobbelt eller tredobbelt finnede, i Omkreds trekantede. — Hundepersille (Æthusa Cynapium) hører til samme Gruppe af Skjærmplanterne; den har rundagtig Frugt med høie Ribber, en ca. 1 Fod høi, glat, trind Stilk, mørkegrønne, tynde, glinsende Blade og et Smaasvøb, som bestaar af 3 linieformede, hængende, énsidige Blade. Den voxer paa dyrkede Steder og er meget giftig.

Hundefeile, se Stingfild.

Hundetunge (Cynoglossum officinale), Urt af de Rubladedes Familie, med tragtformet Krone, som i Svælget har en Krans af hvelvede Knuder, fladtrykte, piggede Smaafrugter, omtrent alenhøi Stilk, der oventil er bedækket af graa Fløielshaar, samt lancetformede, graafiltede Blade. Blomsterne er brunrøde, senere violette og samlede i en Top paa Enden af Stilken og dens Grene. Den voxer paa tørre Bakker, i Norge indtil Ringebo i Gudbrandsdalen; dens Rod bruges i Medicinen.

Hundorp, Gaard i Søndre Frons Prestegjeld, Kristians Amt. Her boede Olav den helliges og Kristendommens mægtige Modstander Dale-Gudbrand (s. d.).

„Hundrede Dage" (Les Cent-jours) kaldes i Frankriges Historie Tiden fra Napoleon den førstes Tilbagekomst fra Elba og anden Tronbestigelse (20de Marts 1815) til hans anden Frasigelse (28de Juni s. A.).

Hundsrück, rigtigere **Hunsrücken**, en Fjeldkjæde i det sydlige af den preussiske Rhinprovins, af ca. 2,500 Fods Middelhøide, bestaar af Kalkskifer og har Jerngruber.

Hundthjov, Konge paa Nordmøre paa Harald haardfagres Tid, forsøgte sammen med sin Søn Sølve Klove og sin Svoger Kong Nøkkve i Romsdalen at modsætte sig Haralds Erobringsplaner. Ved Den Solskjel i Edø Prestegjeld mødte de Harald 864, og det kom til et Slag, hvori baade Hundthjov og Nøkkve faldt.

Hunger, Følelsen af Næringsmangel, opstaar normalt som Følge af Tomhed i Mavesækken og Tarmene og ytrer sig ved en gnavende Fornemmelse, der sandsynligvis fremkommer ved en Forandring af de af Nervus vagus afhængige sensible Mavenerver, idet den tomme Mave kun modtager ubetydelig Blodtilførsel. Hungeren forsvinder igjen, naar stærkere Blodtilstrømning til Maven finder

Sted, enten ved sygelige Kongestioner eller tilkaldt af Næringsmidler, ja selv af ufordøielige Stoffer, som Maven har modtaget. Ogsaa enkelte narkotiske Stoffer, som f. Ex., Tobak, modarbeider Hungeren. Som blot Appetit (Madlyst) er Hungeren ingen ubehagelig Fornemmelse, men hvis den ikke tilfredsstilles, bliver Følelsen smertelig og der indtræder Mathed og Nervøsitet. Ved længere Afholdenhed fra Spise aftager Legemsvegten, Arbeidskraften og Udstillelserne, Temperaturen synker, Puls og Aandedræt bliver langsommere, der indtræder Afmagring, idet Fedtvævet svinder, Afmagt, Kramper og endelig Døden. Den Tid, som hengaar, inden Døden finder Sted, er af meget forskjellig Længde hos de forskjellige Dyr, længst hos de koldblodige; saaledes kan en Skildpadde leve i aarevis uden Næring. Af de varmblodige Dyr taaler Rovdyrene at hungre længere end de planteædende. Et forresten sundt Menneske dør af Sult efter ca. en Uges Forløb, hvis han hverken spiser eller drikker; hvis han derimod drikker Vand, kan han holde ud i ca. 14 Dage og længere. — Ved flere Sygdomme, især Rygmarvslidelser, finder en meget ringe Trang til Spise Sted. — Hungertyfus har man kaldt flere Arter af Tyfus (s. d.), som ofte optræder epidemisk under Hungersnød og Savn af forskjellig Art.

Hunner, et asiatisk Folk af mongolsk Race, som under Balamirs Anførsel, efter at have beseiret Alanerne, i Forbindelse med disse 375 e. Kr. gik over Don og styrtede Ermanriks Goterrige. Deres mange Stammer, som indbyrdes ikke var fast forbundne, indtog nu og udbredte sig over Sletterne mellem Volga og Donau; senere blev Sletten omkring Theiß deres Hovedsæde. Efter at have gjort Herjetog i Asien, fra Kaukasus til Syrien, rykkede de ind i Thrakien og nærmede sig under sin Anfører Uldin Konstantinopel. Hunnernes Magt naaede sit Højdepunkt under Attilas Anførsel 433—53; han samlede deres adspredte Stammer, med hvilke ogsaa slaviske og germaniske Folk forenede sig, herjede derpaa det østromerske Riges Provinser, angreb det vestromerske Rige og førte sine Skarer lige til Gallien, hvorfra han dog efter Nederlaget paa de katalauniske Marker 451 maatte trække sig tilbage. Efter Attilas Død opløstes Hunnernes Rige, og deres Navn forsvinder ikke længe efter af Historien. De skildres af samtidige Forfattere som raa og hæslige Mennesker, smaa af Vext, men stærke og udholdende; det meste af sit Liv tilbragte de tilhest og kjendte hverken Agerbrug eller faste Boliger. Enkelte har villet gjøre dem til de nuværende Magyarers Forfædre. — Fra Hunnernes Overgang over Don regnes Begyndelsen til den store Folkevandring.

Hunnerfossen, Vandfald i Lougen, i Diers Prestegjeld. Fossen er bekjendt ved den udmærkede Ørret (Hunnerørret), som her fanges.

Hunt (udt. Hønt), James Henry Leigh, engelsk Forfatter, f. 1784, d. 1859, begyndte tidlig at virke som Journalist i afgjort radikal Retning, især gjennem det af ham sammen med en Broder grundede Blad „Examiner“ (fra 1808). 1812 dømtes han for et Skrift om Prinsregenten (den senere Georg den fjerde) til to Aars Fængsel og vendte sig efter Straffetidens Udløb til en overveiende poetisk Virksomhed. For sit Digt „Story of Rimini“ (1816) vandt han stor Anerkjendelse som Digter; senere udgav han bl. a. Dramaet „A legend of Florence“ (1840) og det fortællende Digt „The palfrey“ (1842), desuden en opsigtvækkende Samling Episoder af Byrons Liv, en Beskrivelse af den londonske Forstad Kensington, et Verk om den naturlige Religion samt en interessant Autobiografi. Højlig fortjent af den engelske Literatur gjorde han sig ogsaa ved paany at udgive Wycherlys, Congreves og Farquhars dramatiske Skrifter. — Hans ældre Broder, Henry Hunt, f. 1773, d. 1835, spillede fra 1816 en betydelig Rolle som politisk Agitator og var 1830—32 Underhusmedlem.

Hunter (udt. Hønt'r), William, berømt engelsk Anatom og Kirurg, f. 1718, d. 1783, studerede først Theologi, men lagde sig derpaa under Veiledning af Cullen samt ved Edinburghs Universitet efter Medicinen og blev 1741 Læge ved et Hospital i London, hvor han 1746 ogsaa begyndte at holde Forelæsninger. Efter en Reise til Holland og Frankrige beskjeftigede han sig væsentlig med Anatomi og Fødselsvidenskab, blev 1764 kongelig Livlæge og 1768 Professor i Anatomi. Hans vigtigste Verk er „Anatomia humani gravidi uteri“ (1774). — Hans Broder John Hunter, f. 1728, d. 1793, var ogsaa en berømt Læge. Han fik først Undervisning af Broderen, studerede derpaa i Oxford og blev 1756 Saarlæge ved Georgshospitalet i London. 1760 blev han Stabskirurg og deltog i Expeditionen til Belle-Isle og i Feltoget i Portugal, blev 1776 kongelig Kirurg og 1790 første Generalkirurg for den engelske Armé. Han forfattede flere vigtige lægevidenskabelige Skrifter, som 1838 er udgivne samlede af Palmer.

Huntingdon (udt. Høntingd'n), Grevskab i det østlige England, 16½ Kv.mil stort, med 64,000 Indb., som hovedsagelig nærer sig af Agerbrug og Kvægavl. — Hovedstaden, Huntingdon, 12 Mil nord for London, med 4,000 Indb. er bekjendt som Cromwells Fødeby.

Hunyad, Komitat i Siebenbürgen, 115 Kv.mil stort og bjergfuldt, med 189,000 Indb., mest græskatholske Walacher.

Hunyad, Johannes, berømt ungarsk Nationalhelt, f. 1387, d. 1456, udmærkede sig under Keiserne Sigismund og Albrecht og sluttede sig efter den sidstes Død til Vladislav den første. 1442 blev han med Nikolaus Ujlaki Voivod i Siebenbürgen og kjæmpede med Tapperhed og Held mod Tyrkerne, som han 1444 tvang til at slutte en Vaabentilstand paa 10 Aar. Denne blev dog brudt paa den pavelige Legats Foreslillinger; et Slag ved Varna s. A. tabte Hunyad, og Vladislav den første faldt. Nu styrede han til 1453 Riget for den unge Vladislav den anden og vedblev at bekjæmpe Tyrkerne. 1456 forsvarede han med Heltemod Belgrad og tvang Muhamed den anden til at trække sig tilbage. Det var hans Plan helt at fordrive Tyrkerne fra Europa, men den strandede paa hans Misunderes Rænker og paa Mangel paa Deltagelse fra de europæiske Magter. — Hans Søn, Mathias Hunyad (Corvinus) blev 1458 Konge i Ungarn.

Hurdal, Prestegjeld i Akershus Amt, paa den vestlige Side af Mjøsens Sydende, bestaar af Sognene Hurdal og Feiring. I Prestegjeldet ligger Hurdalsvandet, en 2 Mil lang Indsjø, der har Afløb til Vormen.

Hurdvar, se Hardvar.

Huris, d. e. de blændende hvide, de Jomfruer, som efter Koranen i Paradiset skal tilhøre de Salige som Belønning.

Huroner, en Indianerstamme i Nordamerika, som i det 17de Aarh. indtog en Landstrækning ved den østlige Bred af den efter dem opkaldte Indsjø og udgjorde ca. 30,000 Mennesker. I Slutningen af det 17de Aarh. adsplittedes de ved Hungersnød og ved en Krig med Irokeserne; en Del gik op i disse, andre førtes af Jesuiter til Omegnen af Kvebek, hvor der endnu existerer et lidet Antal af dem (i 1872 264 Mennesker). En huronsk Stamme udvandrede til Wisconsin, senere til Ohio og 1832 i et Antal af 687 til Kansas, hvor de 1855 fik Borgerret.

Huronsjøen (Huron Lake), den midterste af de store kanadiske Indsjøer, omgives i Øst af Kanada, i Vest af Michigan, ligger ca. 560 Fod over Havet og er 950 Kv.mil stor. Den staar gjennem Machinaw-Strædet i Forbindelse med Michigansjøen, gjennem St. Mariestrædet med Øvresjøen og har gjennem St. Clair-Floden Afløb til Eriesjøen. Den har ingen gode Havne, men vigtige Fiskerier.

Hurter, Friedrich Emanuel von, schweizisk Geistlig og Historieskriver, f. 1787, d. 1865, blev 1825 Antistes og Dekan i Schaffhausen. Paa Grund af Beskyldninger for at nære katholske Tendenser maatte han 1841 nedlægge sit Embede, hvorefter han 1844 traadte over til den katholske Kirke og 1846 blev østerrigsk Historiograf. Han skrev „Pave Innocens den tredies og hans Samtidiges Historie" (1834—43) i ultramontan og reaktionær Aand samt „Ferdinand den andens og hans Forældres Historie" (1850—64) m. m.

Hurtigkarl, Fredrik Theodor, dansk Jurist, f. 1763, d. 1829, studerede først Filologi og tog 1784 filologisk Embedsexamen, men lagde sig derpaa efter Retsvidenskaben, tog 1788 juridisk Embedsexamen og blev 1798 Professor ved Kjøbenhavns Universitet. Han skrev „Den danske og norske private Rets første Grunde" (1813—20), hvortil A. S. Ørsted sluttede sig ved Udarbeidelsen af sin Haandbog i Lovkyndigheden.

Hurtigpresse, se Bogtrykkerkunsten.

Hurum, Prestegjeld i Buskeruds Amt, paa den Halvø, der stikker ud mellem Kristianiafjorden og Dramsfjorden. I Prestegjeldet ligger Ladestedet Holmsbo.

Husarer, oprindelig ungarsk Navn paa let Rytteri, siden forrige Aarhundrede i flere europæiske Armeer en egen Art af dette, bevæbnet med Sabel og Karabin og karakteriseret ved en snorebesat Uniform.

Husblas (Ichtyocolla), bestaar af den indre Hud af flere Brukfiskes, især Størens Svømmeblære. Denne udbløddes i Kalkvand, vaskes og tørres i Solen til en bestemt Tørhedsgrad, hvorefter den ydre Hud trækkes af, den indre bankes og æltes til en Deig, formes, bleges med Svovlsyrling og tørres. Den bedste Husblas er melkehvid, uden Lugt og Smag, opløselig ved Kogning i Vand og har, naar den holdes mod Lyset, Perlemorsglans. Den benyttes til Geléer, til Klaring af Øl og flere andre Drikkevarer, til Appretering af Silkebaand, til Klæbemiddel, til Forfærdigelse af engelsk Plaster, Hefteplaster m. m. Man har flere Surrogater for Husblas, dels tilberedte af forskjellige Fiskes Svømmeblærer, dels (som den franske Ichtyocolle française) af Blodfibrin o. lign. Til Geléer erstattes den nu ofte af Gelatine.

Husbonde, gammel Benævnelse paa Manden som Familieoverhoved, dels ligeoverfor Hustruen, dels ligeoverfor Børnene, Tjenestefolkene og de øvrige Undergivne; efter nyere Sprogbrug mest som Benævnelse paa Familiefaderen ligeoverfor Tjenestefolkene.

Huseby, 1) Gaard i Lier Prestegjeld, Buskeruds Amt. Her boede den norske Helgen St. Hallvard. 2) Gaard i Børsens Prestegjeld, Søndre Trondhjems Amt, skal have været Einar Tambarskjelves Bosted.

Huși ell. **Husch**, By i Rumænien, i Nærheden af Floden Pruth, med 18,500 Indb. Her sluttedes 1711 Fred mellem Russerne og Tyrkerne.

Huskarle, tidligere i Norge enslags Hofbetjente, som forrettede de i Kongsgaarden forefaldende daglige Sysler, anskaffede de nødvendige Forraad osv.

Huskisson, William, engelsk Statsmand, f. 1770, d. 1830, kom som ung til Paris, hvor han deltog i Bastillens Bestormelse, blev 1792 Privatsekretær hos den engelske Gesandt i Paris og ansattes 1793 i Emigrantbureauet i London, hvor han stiftede Bekjendtskab med Canning og Pitt. 1795 blev han Medlem af Underhuset og var derpaa Understatssekretær under Pitt til 1801. 1804—06 var han Skatkammersekretær, hvilken Stilling han igjen indehavde 1807—09; 1814 blev han Generaldirektør for Skovvæsenet, var derpaa 1822 Handelsminister og 1827—28 Statssekretær for Kolonierne. Han grundlagde som Handelsminister den nyere liberale Retning i den engelske Handelspolitik.

Husmand og Husmandsvæsen. Husmænd betegner nu i Almindelighed Personer af Bondestanden, som for sin egen og Hustrues Livstid, paa visse Aar eller paa Opsigelse, har faaet overdraget Brugen af et under en særskilt matrikuleret Gaard liggende, ikke særskilt matrikuleret Jordstykke (Husmandsplads), mod deraf at svare aarlig Afgift til Gaardens Eier eller Bruger og som oftest derhos for denne forrette personligt Arbeide ved Gaarden. I den ældre Lovgivning forstodes ved Husmænd de Arbeidsfolk, som boede tilhuse hos Gaardbrugerne eller i disses Bygninger, og ligesom Tjenestefolk bistod Husbonden ved Jordens Dyrkning. Det karakteristiske for Husmandsforholdet er nu, at en Husmandsplads i Regelen ikke er særskilt skyldsat, at den ikke har nogen betydelig Størrelse, at Husmanden (navnlig paa Østlandet) har Arbeidspligt til Husbonden, og at han svarer en aarlig Afgift til denne. I det vestlige Norge er det Regel, at han betaler en særskilt Indfæstnings eller Bygselsum for sin Plads, hvis Huse han der som oftest eier, medens paa Østlandet Husbonden i Almindelighed eier Pladsens Huse. De om Husmandsvæsenet gjeldende Lovbestemmelser indeholdes i alt væsentligt i „Lov om Husmandsvæsenet af 24de September 1851". Ifølge dennes § 1 skal Kontrakten mellem Husbond og Husmand ordentligvis oprettes skriftlig og forsaavidt den angaar Fæste af en nu oprettet Plads lyde paa Livstid. Kontraktsvilkaarene er tildels lovbestemte, saaledes at Lovens Forskrifter ikke kan fraviges til

Husmandens Skade. Kontrakten kan skrives paa ustemplet Papir og skal af Husbonden besørges thinglæst. Det paaligger Husmanden at rydde og opdyrke Pladsen, forsaavidt den er ny oprettet, eller at vedligeholde eller forbedre den, forsaavidt den er „gammel". Til Arbeide paa Pladsen kan han af Husbonden forlange en Fridag om Ugen, men iøvrigt pligter han efter Husbondens Tilsigelse at arbeide for denne hele Aaret mod at faa forsvarlig Kost og Dagløn. Ved Fraflytning af Pladsen kan han i visse Tilfælde kræve Erstatning for sine Forbedringer af denne eller af dens Huse. For Tiden findes i Norge henimod 60,000 Husmænd.

Husqvarna, stor Geværfabrik i Hakarps Sogn i Småland, i Nærheden af Jönköping, anlagt for Kronens Regning i Slutningen af det 17de Aarh., blev 1757 privat Eiendom. Nu fabrikerer den ogsaa en stor Del Symaskiner.

Huss, Magnus, svensk Læge, f. 1807, var 1837—39 Adjunkt ved det karolinske Institut i Stockholm, blev 1840 Professor ved samme og 1860 Generaldirektør for de svenske Hospitaler. Han har udøvet en betydningsfuld Virksomhed som klinisk Lærer og medicinsk Forfatter og bl. a. skrevet om Sveriges endemiske Sygdomme, om Tyfus og Lungebetændelse samt et Værk om den kroniske Alkoholisme, for hvilket han af det franske Institut fik den Monthyonske Pris.

Huss, rigtigere **Hus**, Johannes, bøhmisk Reformator, f. 1373, d. 1415, studerede i Prag, hvor han 1398 begyndte at holde Forelæsninger og 1402 blev Universitetets Rektor. Ogsaa som Prædikant paa Landets Sprog var han virksom og vandt megen Tilslutning hos den akademiske Ungdom og Folket, ligesom han i Egenskab af Dronning Sofias Skriftefader havde Indflydelse hos Hoffet. Han hyldede som Filosof den realistiske Retning og kom derved i Strid med flere tyske Professorer ved Universitetet; disse fordømte tillige heftig Wicliffs Skrifter, som Huss med Interesse studerede. Den lærde Strid endte med, at Huss 1409 fik udvirket et Edikt af Kong Wenzeslaus den fjerde, ifølge hvilket Polakerne og Tyskerne ved Universitetet berøvedes flere af sine Rettigheder, hvorfor de fleste af Professorerne med 6,000 Studenter forlod Byen og drog til Leipzig. Paa samme Tid drog Huss stedse stærkere tilfelts mod Præsteskabets og Munkenes Fordærvelse; dette bevirkede, at han 1410 af Erkebiskop Sbynko anklagedes hos Paven som en Tilhænger af Wicliff, men baade Folket, Hoffet og Universitetet stillede sig paa hans Side, og Paven maatte tilbagekalde sit Forbud mod, at Huss skulde prædike. 1412 optraadte han mod Johan den treogtyvendes Afladsbulle, i hvilken der opfordredes til Korstog mod Ladislaus af Neapel; 1413 belagdes han som Følge heraf med Interdikt, men appellerede fra Paven til et almindeligt Kirkemøde og skrev derpaa sin Bog „Om Kirken", hvori han udviklede sine Anskuelser om Pavedømmets Misbrug. Han holdt sig nu ikke længer for sikker i Prag, hvorfor han trak sig tilbage paa Landet og prædikede under stor Tilstrømning af Tilhørere. 1414 begav han sig som indstevnet og med sikkert Leide af Keiser Sigismund til Kirkemødet i Konstans, hvor han imidlertid trods den bøhmiske og polske Adels Indsigelser fængsledes og anklagedes for Kjætteri og Ulydighed mod sine kirkelige Foresatte. Efterat han havde tilbragt over 7 Maaneder i haardt Fængsel og under mange Pinsler blev han dømt til Døden og brændt levende paa sin 42de Fødselsdag, 6te Juli 1415; hans Aske strøedes i Rhinen. Hans reformatoriske Bestræbelser sluttede sig nær til Wicliffs og gik mere ud paa at fremme en praktisk bibelsk Kristendom end at foretage nogen egentlig Forandring i Kirkelæren. Det er væsentlig hans Paavisning af Præsteskabets Misbrug, hans Virksomhed for Bibelens Udbredelse og for Kristendommens Forkyndelse paa Folkets Sprog, som sikrer ham en blivende ærefuld Plads blandt Reformationens Forløbere.

Hussiter, Navn paa Johannes Huss's Tilhængere i Bøhmen. De negtede at føie sig efter Konstanserkoncilets Anordninger og at erkjende Sigismund som Bøhmens Konge, hvorfor der 1419 opstod en Borgerkrig, som varede i 16 Aar og medførte store Ødelæggelser. Hussiterne kaldtes ogsaa Utraquister, fordi de gav Nadverden under begge Skikkelser (lat. sub utraque specie) ogsaa til Lægfolk; de delte sig i to Fraktioner, af hvilke de mere moderate kaldtes Calixtinere (af lat. calix, Kalk) og de yderligstgaaende Taboriter efter deres befæstede Plads Tabor. Begge Partier bevarede trods indre Uoverensstemmelser i Begyndelsen Enigheden ligeoverfor Fienderne og var derfor en Tid heldige; under Johan af Trocznows (Ziskas) Anførsel seirede de ved Witkowbjerget 1420, ved Pankratz 1420 og ved Deutschbrod 1422. Efter Ziskas Død 1424 valgtes Prokopius den store til hans Efterfølger, og Hussiterne seirede nu afgjort over den væsentlig af Tyskere bestaaende „Korshær" ved Aussig 1426, Mieß 1427 og Tachau 1431. Paa Kirkemødet i Basel 1433 mødte 300 hussitiske Udsendinge, som efter lange Disputer fik 4 af Calixtinernes Artikler betingelsesvis antagne; dette Forlig satte imidlertid Taboriterne sig imod, og der udbrød mellem begge Fraktioner en Krig, som endte med begges totale Nederlag ved Lipan 1434. De religiøse Stridigheder vedblev imidlertid til 1485, da der kom et Forlig istand. Senere sluttede Calixtinerne sig til Reformationen, medens de strengere Taboriters Samfund udviklede sig til de bøhmiske og mähriske Brødre. — Den hussitiske Bevægelse var paa samme Tid religiøs, national og social, men formaaede kun i meget indskrænket Grad at realisere sine Planer.

Hustugt kaldes den Ret, som ifølge Loven Forældre har til at revse sine Børn, Husbondsfolk sine faste Tjenere, Mestere sine Læregutter og Skippere sit Mandskab. Hustugten er væsentlig et Middel til at fremtvinge skyldig Lydighed og sømmelig Opførsel. Den kan bestaa i mundtlig Irettesættelse, men ogsaa i legemlig Tugtelse inden visse Grændser. Overskridelse af Hustugten, hvad enten denne for Tilfældet bestaar i mundtlig Irettesættelse eller i legemlig Tugtelse, er belagt med Straf, som om Gjerningen var forøvet mod en Fremmed.

Husum, By i Slesvig, 6 Mil sydvest for Flensburg, ved Husumaa, nær Nordsjøen, med 6,000 Indb. og vigtige Kvægmarkeder.

Hutcheson (udt. Høtsjis'n), Francis, skotsk Moralfilosof, f. 1694, d. 1747, studerede i Glasgow og var derpaa en Tid Præst for en Disen-

termenighed i Irland. 1720 blev han Professor i Glasgow. Hans Moralsystem gaar ud fra, at de Motiver, som bestemmer vor Villie, er af to væsentlig forskjellige Slags: Hensynet til vor egen Fordel og Velvillien ligeoverfor andre. Kun de Handlinger, som fremgaar af det sidste Motiv, giver vi vort Bifald, og dette beror paa en Menneskets medfødt „moralsk Sans".

Hutten, Ulrich von, tysk Ridder, f. 1488, d. 1523, tilhørte en gammel frankisk Slægt og kom 1498 til Fulda for at blive Geistlig; for at undgaa dette flygtede han 1504 til Erfurt, hvor han lærte at kjende flere fremragende Lærde og Digtere. 1505 gik han til Köln, 1506 til Frankfurt an der Oder og opholdt sig i de næste Aar i det nordlige Tyskland, hvor han navnlig i Rostock og Greifswalde fik en gunstig Modtagelse paa Grund af sine Digte. 1511 kom han til Wittenberg, hvor han udgav et Verk om Verskunsten, og begav sig derpaa til Pavia for at studere Retsvidenskaben. Uroligheder nødte ham snart til at forlade Byen; han reiste til Bologna og tog 1513 Tjeneste i den keiserlige Hær, hvor han dog kun forblev et Aar. Efter sin Tilbagekomst til Tyskland gjorde han sig bekjendt ved en Række Breve og Digte mod Hertug Ulrich af Würtemberg, der havde dræbt en Fætter af ham; endnu mere kjendt blev han derved, at han i Striden mellem Hoogstraten og Reuchlin tog Parti for den sidste. 1515 gik han atter til Italien for at tage den juridiske Doktorgrad, vendte 1517 tilbage og blev i Augsburg af Keiser Maximilian kronet som Digter. Efter at have udgivet et i et Kloster fundet Skrift af Laurentius Valla, hvilket han tilegnede Paven, gik han 1518 i Tjeneste hos Erkebiskop Albrecht af Mainz, i hvis Ærinde han gjorde flere Reiser. S. A. ledsagede han Erkebiskopen til Rigsdagen i Augsburg, hvor han ved en Tale søgte at opflamme de tyske Fyrster til en Krig mod Tyrkerne. Kort efter sluttede han sig til det schwabiske Forbund og begyndte 1519 med dette en Feide mod Ulrich af Würtemberg. Efter Feidens Slutning trak han sig tilbage til sin Fædreneborg Steckelberg, hvor han anlagde et Trykkeri og udgav en Række Skrifter mod det romerske Præsteskab og Pavedomme. Derved mistede han Erkebiskop Albrechts Yndest, men traadte nu i Forbindelse med Luther og begyndte samtidig at udgive sine Skrifter paa Tysk istedenfor paa Latin. Han blev nu Gjenstand for Forfølgelse fra flere Kanter og maatte søge Tilflugt hos sin Ven Franz v. Sickingen, men efter dennes Død under Feiden med Erkebiskopen af Trier begav han sig til Schweiz, hvor han som Flygtning vandrede hjemløs omkring indtil han døde paa en Ø i Zürichersjøen. v. Hutten var en af sin Tids mest uforfærdede Mænd og en vigtig Befordrer af Reformationen. Han bekjæmpede uforsagt alle de Misbrug, han stødte paa, og kan kun bebreides en vis Letsindighed, der dog turde finde sin Forklaring i hans Livsomstændigheder. 45 Skrifter af ham er opbevarede, foruden en Del, som ikke med Sikkerhed kan tillægges ham.

Hutter, Leonhard, tysk Theolog, f. 1563, d. 1616, blev 1596 Professor i Theologi i Wittenberg. Han forsvarede ivrig det ved Konkordieformelen fastsatte Lærebegreb mod Kalvinisterne og kan i det hele betragtes som en udpræget Repræsentant for den lutherske Orthodoxi. Hans mest bekjendte Skrift er det paa Kurfyrst Kristian den anden af Sachsens Befaling forfattede „Compendium locorum theologicorum" (1610), som siden har oplevet et stort Antal Udgaver.

Hutton (udt. Hætt'n), James, engelsk Geolog, f. 1726, d. 1797, levede som Privatmand i Edinburgh. Han gjorde sig bekjendt ved sin 1788 fremsatte Lære om de plutoniske Dannelser (se Geologi), hvilken han nærmere udviklede i „Theory of the earth" (1795), og hvorved han stillede sig i bestemt Opposition til den da almindelig gjængse Wernerske Theori.

Huxley (udt. Høxli) Thomas Henry, fremragende engelsk Naturforsker, f. 1825, studerede Medicin og fik derpaa Ansættelse som Læge i Marinen. 1854 blev han Professor i Naturhistorie ved den kgl. Bergskole i London og var 1863—69 Professor i Anatomi ved College of Surgeons. Han har sluttet sig afgjort til Darwins Theori og har ved sine skarpsindige Skrifter bidraget meget til at gjøre den kjendt og udbredt i og udenfor England. Af hans videnskabelige Arbeider kan nævnes „Menneskets Plads i Naturen" (1863) og „Livets fysiske Basis", en Udvikling af hans Protoplasma-Theori (1868). Hans Skrifter er i stilistisk Henseende fortrinlige, og han har tillige vundet Ry som en udmærket Taler.

Huy (udt. Yi), By i den belgiske Provins Lüttich, paa begge Sider af Maas, 4 Mil nordost for Namur, med 12,000 Indb., en smuk gothisk Kirke, talrige Fabriker og et Citadel.

Huydecoper (udt. Højde-), Balthazar, hollandsk Digter og Sprogforsker, f. 1695, d. 1778, udgav foruden flere Oversættelser og Bearbeidelser et Par Tragedier med indlagte moraliserende Monologer, men er langt mere betydelig som Sprogmand; ved sin Udgave med Anmærkninger af Melis Stokes Rimkrønike blev han en af Grundlæggerne af den nationale Sprogforskning i Holland.

Huyghens (udt. Høigens), Christian, berømt hollandsk Mathematiker, Fysiker og Astronom, f. 1629, d. 1695, studerede først Retsvidenskaben i Leiden, men kastede sig snart udelukkende over Mathemathiken og besøgte 1655 Frankrige, hvor han især studerede Kunsten at slibe optiske Linser. 1656 udgav han sin Afhandling „De ratiociniis in ludo aleae", det første videnskabelige Verk over Sandsynlighedsregningen. Med en Beskedenhed, der var en saa stor Mand værdig, fraskrev han dog sig selv Æren for at have grundlagt dens Principer. Han gjorde derpaa flere Reiser til England og Frankrige. I Paris udvirkede Colbert, at han fik en aarlig Pension samt Bolig paa det kongelige Bibliothek; efter det nantiske Edikts Ophævelse reiste han tilbage til Holland, hvor han siden levede som Privatmand. Hans Opdagelser paa Mathematikens, Fysikens og Astronomiens Omraader er talrige og af stor Betydning. Ved Hjelp af sin Theori om de centrale Kræfter skulde han endog forud for Newton have gjort den store Opdagelse af Gravitationsloven, om han var kommen til at anvende sine Satser paa Jordens Rotation om sin Axe og Maanens Bevægelse omkring Jorden. Foruden at levere vigtige Arbeider om den rene Mathematik har han bl. a. opdaget den største af Saturns Maaner samt denne Planets Ring, udviklet Lovene for Lysets Brydning samt opstillet

Undulationstheorien, endvidere i høi Grad forbedret Kikkertens Bygning og endelig indført Pendelets Brug til at regulere Uhrverkernes Gang. Af den Jagttagelse, at Sekundpendelets Længde tiltog ved at nærmes til Polerne, udledede han et Bevis for Jordens fladtrykte Form.

Huysum (udt. Højsum), Jan van, udmærket hollansk Frugt- og Blomstermaler, f. 1682, d. 1749, uddannede sig først til Landskabsmaler og fulgte som saadan den af Nic. Piemont angivne Retning. Først i sine senere Aar beskjeftigede han sig udelukkende med at male Blomster og Frugter og overgik i denne Genre alle sine Forgjængere. Han var den første, som malede sine Blomster paa lys Grund; ikke alene Blomsterne selv, men ogsaa de Dugdraaber og Insekter, som han anbragte paa dem, er overraskende frisk, fint og naturtro udførte. Dette gjelder især hans tidligere Arbeider, hvorimod de senere er mere flygtigt udførte. Af hans Billeder findes navnlig flere udmærkede i Petersburg. Et Maleri af ham har givet Henr. Wergeland Stoffet til hans berømte Digt „Jan van Huysums Blomsterstykke".

Hübner, Rudolf Julius Benno, tysk Historiemaler, f. 1806, uddannede sig i Berlin og Düsseldorf, reiste derpaa i Italien og nedsatte sig 1839 i Dresden, hvor han 1841 blev Professor ved Akademiet og 1871 Direktør for det kongelige Billedgalleri. Af hans Billeder, hvis Antal er temmelig stort, kan især mærkes „Samson", „Kristus og Evangelisterne" (i Kirken i Meseritz), „Hiob og hans Venner", „Felicitas og Sønnen" (efter Tiecks „Octavianus"), „Guldalderen" samt „Luthers Disputats med Eck". Han har ogsaa leveret et større Antal Tegninger, udgivet en Katalog over Dresdenergaleriet og skrevet flere, tildels talentfulde Digte. — Hans Søn Emil Hübner, f. 1834, studerede i Berlin og Bonn Filologi, bereiste derpaa Frankrige, Spanien og Portugal og senere de britiske Øer, blev 1859 Docent og 1863 Professor i klassisk Filologi i Berlin. Han har som Frugt af sine Reiser offentliggjort flere Afhandlinger om latinske Indskrifter i Spanien og England samt bl. a. skrevet om den latinske Grammatik og Literaturhistorie.

Hübner, Karl, tysk Genremaler, f. 1814, uddannede sig i Düsseldorf, hvor han 1864 blev Professor. Han vandt først udbredt Anerkjendelse ved sine „Schlesiske Væverе" (1845) og vedligeholdt og udvidede sit Ry ved „Jagtretten" (1846), „Udvandrerne" (1847; i det norske Nationalgaleri), „Udpantningen" (1847), „Redning af Ildsvaade" (1854) m. fl. Arbeider, hvori han traadte i Opposition til den noget sødladne idylliske Retning hos de samtidige Düsseldorferkunstnere. Hans Komposition er som oftest særdeles heldig, Koloriten kraftig og Belysningen virkningsfuld. Ogsaa de Landskaber, hvortil han henlægger Scenen for sine Fremstillinger, er dygtig udførte.

Hübner, Otto, tysk Statistiker og Statsøkonom, f. 1818, d. 1877, uddannede sig som Handelsmand og oprettede derpaa i London et Kontor for „Oesterreichischer Lloyd". Senere grundede han i Berlin det preussiske Hypothek-Forsikringsselskab, hvis fornemste Leder han var til sin Død. Han skrev bl. a. et udførligt theoretisk og historisk Arbeide om Bankerne og en ofte senere oplagt „Statistisk Tabel for alle Lande".

Hübner, Johann, tysk Skolemand og Forfatter, f. 1668, d. 1731, blev 1694 Rektor ved Skolen i Merseburg og 1711 ved Johanneum i Hamburg. Han udgav Lærebøger i Geografi, Historie og Bibelhistorie, hvilke for sin Tid var fortræffelige og har oplevet en Uendelighed af Oplag. Han opfandt ogsaa den methodiske Illumination af Landkarter og var desuden bekjendt som lærd Genealog.

Hübner, Joseph Alexander von, østerrigsk Diplomat, f. 1811, blev 1837 Attaché ved det østerrigske Gesandtskab i Paris, 1841 Gesandtskabssekretær i Lissabon og 1844 østerrigsk Konsul i Sachsen. 1848 ansattes han hos Erkehertug Rainer, Statholder i Lombardiet, og forfattede senere f. A. de Manifester og andre Aktstykker, som angik Franz Josefs Tronbestigelse og Keiserdømmets Omorganisation. 1849 blev han Gesandt i Paris og deltog som saadan i Fredsunderhandlingerne 1856, blev ved Udbruddet af Krigen 1859 for en kort Tid Gesandt i Rom og var derpaa ligeledes en kort Tid Politiminister. 1865—68 var han atter Gesandt i Rom. Han har skrevet et større Verk om Sixtus den fjerde og en Beskrivelse af en Reise rundt Jorden.

Hübsch, Heinrich, tysk Arkitekt, f. 1795, d. 1863, studerede Filosofi i Heidelberg og uddannede sig derpaa som Arkitekt i Karlsruhe, hvorefter han besøgte Rom, Grækenland og Konstantinopel. 1827 fik han offentlig Ansættelse i Karlsruhe, hvor han tilsidst blev Overbygningsinspektør. Han opførte et stort Antal Bygninger i Baden, hvor han begrundede en ny Epoke i Arkitekturen. Theoretisk optraadte han som Forfatter i sit Fag med flere Skrifter, bl. a. om Arkitekturens Forhold til den moderne Malerkunst og Skulptur og om de gammelkristelige Kirker.

Hüllmann, Karl Dietrich, tysk Historiker, f. 1765, d. 1846, blev 1808 Professor i Königsberg og 1818 i Bonn, hvor han senere blev Universitetets Rektor. Han skrev bl. a. „Tyskklands Finanshistorie i Middelalderen", „Stændernes Oprindelse i Tyskland", „Domænebenyttelsens Historie i Tyskland", „Den byzantinske Handels Historie", „Middelalderens Byvæsen", „Grækernes Handelshistorie" samt Arbeider over Middelalderens Kirkeforfatning og Israeliternes og Romernes gamle Forfatninger.

Hvalaat (Clio borealis), Art af de nøgne Vingesnegle, forekommer i uhyre Antal i Ishavet, hvor den udgjør den vigtigste Del af Bardehvalernes Føde.

Hvaler (Cetacea), Orden af Pattedyrenes Klasse, omfatter de største nulevende Dyr. De har en fiskedannet Krop, der bagtil ender i en bred, vandret Halefinne, som tjener til Bevægelsesredskab. Baglemmerne mangler, og Forlemmerne er omdannede til Luffer, d. e. Svømmeredskaber med ubevægelige Tæer, som omsluttes af en fælles Hud. Gabet er overmaade stort og enten forsynet med Tænder eller Barder. Øinene er meget smaa og sidder nær Mundvigerne; ydre Øre mangler, og Øreaabningen er meget liden. Næsen tjener ikke som Lugteredskab, da Lugtenerve ikke er bleven fundet hos nogen Hvalart. Derimod aander Hvalerne gjennem Næseborene (Sprøitehullerne), der har sin Plads øverst oppe paa Panden, saa at de er de første, som naar Overfladen, naar Dyret dukker op.

Naar Hvalen skal aande, hæver den sig med Hovedet og en Del af Ryggen over Vandfladen, idet gjennem Sprøitehullerne en Dampsøile slynges i Veiret til en Høide af indtil 10 Fod. Huden er glat og nøgen; indenfor den ligger der et Lag Spæk, som tjener til Beskyttelse mod Kulden og til at gjøre Legemet lettere. Hvalerne opholder sig i det aabne Hav, hvor de ernærer sig af Fisk, Krebsdyr, o. s. v. De efterstræbes fornemmelig for Spækkets Skyld, af hvilket man ved Udkogning vinder Tran, samt for Barbehvalernes vedkommende tillige for Bardernes Skyld. Hvalerne inddeles i to Underordener: Tandhvaler og Bardehvaler. — I. Tandhvalerne er forsynede med kegledannede Tænder. De lever i Flokke og er meget hurtige i sine Bevægelser. De deles i 4 Familier: 1) Narhvalen (Monodon) med en eneste Art, (M. monoceros), der lever i Davisstrædet og Baffinsbugten og udmærker sig ved, at den ene Hjørnetand hos Hannen har udviklet sig til en 6—10 Fod lang ret udstaaende Stødtand. Den bliver 12—16 Fod lang; dens Kjød spises af Grønlænderne. 2) Delfinerne (Delphinidae) omfatter de talrigste Hvalarter. Kjæverne, der undertiden er næbformig forlængede, er besatte med spidse Tænder. Halefinnen og Lufferne er smaa, og hos næsten alle findes en Rygfinne, dannet af en Hudfold. Af Arter kan nævnes: Grindehvalen (Globicephalus melas), der er sort med steil Pande; den bliver 18—22 Fod lang og lever i store Flokke i de nordlige Have, fornemmelig ved Færøerne. — Hvidfisken ell. Beluga (Delphinapterus leucas) har et rundt Hoved og mangler Rygfinne. Længden er indtil 20 Fod. Farven er hos gamle Individer melkehvid. Naar Dyret har naaet en høi Alder, mister det alle Tænder i begge Kjæver. Den lever i Flokke i de nordligste Have. — Spækhuggeren (Orca gladiator), paa norsk Staurvagn, med sort Ryg, hvid Bugside og en lys Flek paa Siderne, er 18—20 Fod lang og et graadigt Rovdyr, der bebor Ishavet, det stille- og atlantiske Hav, hvor den flokkevis forfølger Sælhunde og Sildestime, ja endog undertiden angriber Grønlandshvalen. Den spidse, 5 Fod høie Rygfinne, bestaar udelukkende af Fedt. — Nisen, Isen, (Phocæna communis), opnaar i Regelen kun en Længde af 4—6 Fod. Den er temmelig tyk og har en stærkt hvelvet Ryg. Dens Hjem er det nordlige Atlanterhav, hvorfra den foretager Vandringer mod Nord og Syd. Nisen opholder sig helst ved Kysterne, men gaar ogsaa ofte ind i Fjordene; den forfølger Sildestimene, og jages for Spækkets og Kjødets Skyld. — Springeren eller den almindelige Delfin (Delphinus delphis) har hjemme i den nordlige Halvkugles Have, navnlig i den nordlige Del af Nordsjøen, hvor den efterstræber Fisk, Krebsdyr og Blækspruter; den bliver 6—8 Fod lang og har en lang, spids Snude. — 3) Næbhvalen (Hyperoodon diodon) er især mærkelig ved sin høit hvelvede Pande og sin lille og smale Snude, der noget ligner et Gaasenæb og kun har to Par rudimentære Tænder helt fremme i Underkjæven. Den bliver indtil 30 Fod lang og forekommer i Ishavet samt den nordlige Del af Atlanterhavet. Den nærer sig mest af Blækspruter; Farven er graasort. — 4) Kaskelotten (Physeter macrocephalus) er et kjæmpemæssigt Dyr af 60—70 Fods Længde og meget tyk; det nalmindelig store og tykke, næsten firkantede Hoved med det mægtige Gab udgjør over en Trediedel af hele Dyrets Længde; det har en smal Underkjæve med korte, tykke, kegleformede Tænder, som passer ind i Huller i Overkjæven. Næseborene sidder paa Enden af den butte Snude. Kaskelotten har hjemme i alle Jordens Have, dog fornemmelig i det Stille Hav og ernærer sig af Blækspruter og Smaafisk. Den efterstræbes meget ivrigt af Hvalfangere, ikke alene paa Grund af Spækket, som leverer en fortrinlig Tran, men ogsaa for Spermacetens eller Hvalravets Skyld; dette Fedtstof indeholdes i en egen Hulhed i Kaskelottens Hoved og benyttes i Lys- og Sæbefabrikationen. — II. Bardehvalerne mangler Tænder; istedenfor disse træder de saakaldte Barder, der er tynde, trekantede, hornagtige Plader, fæstede til Ganen, og hvis indre Rand er opløst i Trevler, der tjener til at fastholde de Millioner af Smaadyr, som Hvalen indtager med Vandet, hver Gang den farer frem med opspilet Gab. Disse Smaadyr, som udgjør Hvalens Føde, bestaar af smaa Bløddyr, Krebsdyr og Blækspruter samt mindre Fiske. Større Dyr kan den næsten ikke sluge formedelst det trange Svælg. De fleste Arter opholder sig i Ishavet, hvorfra de foretager sine regelmæssige Vandringer. Bardehvalerne inddeles i 1) Finhvalerne eller Rørhvalerne (Balaenoptera), hvis Kjendemærker er en Fedtfinne paa Ryggen og talrige Hudfolder langs Bugen. Herhen hører Vaagehvalen (B. rostrata), som er den mindste af alle Bardehvaler, og kun bliver 25—32 Fod lang, med hvidgule Barder. Dens Hjem er det nordlige Atlanterhav. — Sildehvalen (B. musculus), har sorte Barder og bliver indtil 70 Fod lang. Den findes i de nordlige Have, hvor den ernærer sig af Smaafisk, især Sild og Lodde. I massevis følger disse Hvaler efter Vaarsildstimerne ind til Kysterne. — Blaahvalen (B. Sibbaldii), den største af alle nulevende Organismer, kan blive lige indtil 100 Fod lang og har sorte Barder. Den forekommer i den nordlige Del af Atlanterhavet og i Ishavet og er i de senere Aar bleven særdeles stærkt efterstræbt, især i Varangerfjorden, hvor den er den vigtigste af de her af Svend Foyn og andre fangede Hvalarter. — Knølhvalen eller Pukkelhvalen (Megaptera boops) er et plumpt Dyr af 50—80 Fods Længde. Lufferne er meget lange, Barderne sorte. Kjødet og Spækket spises af Grønlænderne. — 2) Sletbagene eller Rethvalerne (Balaena) mangler Rygfinne og Bugfolder, Snuden er fortil noget nedadbøiet, Barderne lange, Halefinnen stor og dybt kløftet. Herhen hører Grønlandshvalen (B. mysticetus), som opnaar 60 Fods Længde og et Omfang af indtil 40 Fod. I det uhyre Gab sidder paa hver Side over 300 Barder af 10—11 Fods Længde. Grønlandshvalen holder til paa de saakaldte Hvalgrunde i Nordishavet, og ved Grønland, hvor den ernærer sig af smaa Sjødyr, navnlig Vingesnegle. Da den er meget værdifuld, er der gjennem lange Tider gjort Jagt paa den. Europæerne benytter dog kun Spækket, der omtrent giver 100 Tønder Tran, og Barderne, der kan levere indtil 30 Centner Fiskeben, medens Kjødet, Huden, Halen og tildels Indvoldene spises af Grønlænderne. — Sydhavshvalen (B. australis) findes i det sydlige Ishav samt i Ame-

rikas og Nyhollands sydlige Farvande. Fangsten af den giver et godt Udbytte, Antallet af denne Hvalart er i stadig Aftagen. — Hvalfangst har fra en tidlig Tid været en vigtig Næringsvei for flere sjøfarende Nationer. Nordmændene drev Hvalfangst allerede i det 9de Aarh. I den nyere Tid har især Englænderne og Amerikanerne drevet denne Bedrift. For nærværende foregaar den vigtigste Hvalfangst i det Stille Hav; i Norge er Finmarken Hovedstedet for Hvalfangsten, som der navnlig drives af Svend Foyn (s. d.) Hvalerne dræbes med Harpuner, som i den senere Tid ofte er forsynede med Sprænggranater og udskydes af dertil indrettede Kanoner. — Udbyttet af Hvalfangsten i Norge var i Aarene 1876—79 følgende:

1876	37	Hvaler	til	Værdi	Kr.	72,400
1877	33	„	„	„	„	72,500
1878	135	„	„	„	„	265,800
1879	127	„	„	„	„	232,100

Hvallus (Cyamus ceti), Art af de Blærefødedes Slægt af Dobbeltføddernes Orden, Krebsdyrenes Klasse. De er flade Dyr med lidet Hoved og kraftige Ben og lever som Snyltedyr paa Hvaler.

Hvalrav, se Spermacet.

Hvalros (Rosmarus), Slægt af Sælernes Orden, hører inden denne til en egen Gruppe. Man kjender to Arter, en i det Stille Havs Polaregne (R. obesus) samt den almindelige Hvalros (R. arcticus). I Legemsbygning ligner Hvalrossen de øvrige Sæler, men skiller sig fra dem ved sin betydelige Størrelse (den bliver indtil 12 Fod lang), sine indtil en Alen lange Hjørnetænder i Overkjæven og sine stumpe, bredkronede Kindtænder. Snuden er bred, Overlæben fremstaaende og forsynet med tykke Børster. Underkjæven mangler For- og Kindtænder. Farven er hos de unge Dyr sortbrun, medens den hos gamle gaar over i det graagule, indtil den tilsidst bliver næsten hvid. Hvalrossen lever i store Flokke ved Grønland, Spitsbergen, Novaja-Zemlja, i Hudsons- og Baffinsbugten. Sine Stødtænder bruger den til Forsvar og til at afrive fra Havbunden Muslinger og Tang, der udgjør dens Føde. Man jager den for Skindets og Spækkets Skyld, samt paa Grund af Hugtænderne, der anvendes som Elfenben og til mange tekniske Øiemed gives Fortrinet for dette. Paa Land dræbes den med Lanse, i Vandet med Harpuner. Jagten kan ofte være farlig, da Hvalrosserne undertiden søger at vælte eller sønderslaa Fangstbaadene.

Hvaløerne, en Øgruppe i Smaalenenes Amt, nær den svenske Grændse, syd for Fredrikstad, bestaar af 3 større (Vesterø, Asmal og Kirkø) og endel mindre Øer og udgjør et eget Prestegjeld.

Hvasser, Ebba Charlotte Elisa, fremragende svensk Skuespillerinde, f. 1831, siden 1850 ansat ved det kongelige Theater i Stockholm, har udmærket sig baade i tragiske og Karakterroller.

Hvede (Triticum), Slægt af Græsarternes Familie, har toradet Ax. De Arter, der dyrkes som Korn, trives bedst i lerholdig Jord. Almindelig Hvede (T. vulgare) dyrkes i Norge indtil 64° nordlig Brede og udgjør Englands, Sydtyskl ands, Frankriges, Ungarns, Mellemasiens og en stor Del af Amerikas vigtigste Brødplante. Axet er firkantet og Øderagnerne hvelvede. — Sjeldnere dyrkede Arter er polsk Hvede (T. polonicum), Spelt (T. spelta) med haaret Straa (sydlige Europa), énkornet Hvede (T. monococcum) og Emmer (T. amyleum). — Kveke (T. repens), med opret Ax og krybende Rodstok, er i Have og Agre et besværligt Ugræs. — Hundehvede (T. caninum) har haarede Blade og mangler Rodstok; den voxer paa skyggefulde Steder.

Hveen, en liden Ø i Øresund, 3/4 Mil i Omkreds, indehavdes i Slutningen af det 16de Aarh. som Len af Tyge Brahe, som her byggede sit bekjendte Slot Uranienborg med Observatoriet Stjerneborg. 1658 afstodes Øen sammen med Skaane til Sverige.

Hveinstraa, Hvene, se Græs.

Hvelving, Hvelv, se Bygningskunsten.

Hvepse (Vespae), Insektfamilie af de Aarevingedes Orden, udmærker sig ved, at Forvingerne under Hvilen sammenfoldes paalangs samt ved sit stærkt indsnørede Legeme, der sædvanlig er sort med gule Tværbaand. De er ligesom Bier og Humler forsynede med en Braad og lever af Frugter, smaa Insekter og Kjød. De egentlige Hvepse lever selskabelig og bygger Reder med flere Lag sexkantede Celler, hvis Aabninger vender nedad. Byggematerialet bestaar af gjennemtyggede Plantestoffer, blandet med Spyt, og har et papliguende Udseende. Rederne anbringes hos nogle til Undersiden af et Blad eller paa en Træstamme, i Jorden og under Tage, hos andre hænger de ned fra en Gren som en Cylinder, en Kugle eller en Halvkugle. Selskabet bestaar af indtil ca. 30,000 kjønsløse Individer (Arbeidere), nogle hundre Hanner og faa Hunner; Larverne mades i Cellerne af Arbeiderne. Om Vinteren uddør hele Kolonien paa nogle faa Hunner nær, som næste Vaar danner nye Samfund. Herhen hører Gjedehamsen (Vespa crabro), der er den største Hvepseart og paa den forreste Halvdel af Kroppen er rødlig farvet. Reden opføres paa en Bjelke, i en tom Bikube eller i en hul Træstamme. Den findes kun hist og her i Norge, hvorimod den almindelige Hveps (V. vulgaris) er meget udbredt. Denne bygger sin Bolig under Tage, i Træer og i Jorden og kan stikke temmelig smertelig. — Til andre Slægter hører de enlige Hvepse (Masaris, Eumenes), som enten indretter sig Celler i Sandbanker, Mure eller Pæle eller ogsaa bygger et lidet Antal Celler, hvori Æggene henlægges tilligemed et Forraad af Føde for den voxende Yngel. — Gravehvepsene (Sphex, Pompilus m. fl. Slægter) anbringer i sine Huler eller Celler sammen med sine Æg Insekter eller Edderkopper, der ikke dræbes, men kun bedøves ved et Stik og saaledes ikke kan raadne; derved forsynes de udklækkede Larver med frist Føde. Hver enkelt Art Gravehvepse vælger til dette Øiemed særskilte Insektarter; nogle af dem indretter ikke egne Celler, men lægger sine Æg i de af andre Gravehvepsearter samlede Forraad. Galhvepsene (s. d.) Træhvepsene og Bladhvepsene hører ikke til de egentlige Hvepse.

Hvergelmer, se Gudelære, den nordiske.

Hvidbjørn, d. s. s. Isbjørn.

Hvide Bjerg, en Bakke i Nærheden af Prag, bekjendt ved Slaget 1620, hvori den katholske Ligues Tropper under Hertug Maximilian af Baiern seirede over den til Konge af Bøhmen valgte

Kurfyrst Fredrik den femte af Pfalz, og som medførte Tabet af Bøhmens Uafhængighed.

Hvide Hav, en stor Bugt af Nordishavet, som mellem Halvøerne Kanin og Kola skjærer sig ind i det nordrussiske Guvernement Arkhangelsk. Størrelsen er ca. 500 Kv.mil. Det danner Kandalas-Bugten i Vest, Onega- og Dvinabugten i Syd og Mesenbugten i Øst; i de tre sidste falder Floderne af samme Navn. Det Hvide Hav, som næsten overalt er af ringe Dybde, er kun ca. 5 Maaneder af Aaret farbart, ellers i Regelen tilfrosset.

Hviderusland, tidligere Navn paa hele det mellemste Strøg af Storrusland, med de gamle Storfyrstesæder Rostov, Vladimir, Susdal og Moskov; senere den Del af Rusland, som en Tid stod under Lithauernes Herredømme; nu de russiske Guvernementer Grodno, Kovno, Vitebsk, Vilna, Minsk, Mohilev, Volhynien og Podolien.

Hvidfisk, se Hvaler.

Hvidræv, Melrakke, se Ræv.

Hvidsten, Ladested i Vestby Prestegjeld, Akershus Amt, paa den østre Side af Kristianiafjorden, $1^1/_2$ Mil syd for Drøbak, med 160 Indb.

Hvidsværmer, se Kaalsommerfugl.

Hvidt, Lauritz Nikolai, dansk Politiker, f. 1777, d. 1856, studerede i Kjøbenhavn og tog theologisk Examen med Udmærkelse, men overtog 1798 Faderens betydelige Handel. Efter ved Krigen 1808 at have mistet hele sin Formue gjenoptog han senere igjen sin Forretning og var 1819 med at sætte Danmarks første Dampskib i Gang. 1832 var han med at drøfte Udkastet til Stænderordningen, blev derpaa Stænderdeputeret for Kjøbenhavn og Vicepræsident i Forsamlingen i Roskilde, hvor han hørte til de dygtigste og liberaleste Medlemmer. Han var ogsaa 1835 den egentlige Stifter af Trykkefrihedsselskabet; s. A. blev han Bankdirektør og 1840 Formand for Borgerrepræsentationen, hvis Kroningsadresse til Kristian den ottende han udarbeidede og overrakte. 1848 var han Leder af de bekjendte „Kasinomøder" og anførte som Borgerrepræsentationens Formand 21de Marts Folketoget til Kristiansborg, hvor han for den nye Konge udtalte Folkets Ønske om en Konstitution. Nogle Dage efter blev han Medlem af det nye Ministerium, men udtraadte i November og var derpaa den grundlovgivende Rigsforsamlings Viceformand.

Hvidtorn, se Hagtorn.

Hvidveis (Anemone nemorosa), Plante af Ranunkelfamilien, med vandret, krybende, brun Rodstok, haanddelte Blade og kvartérhøie, énblomstrede Blomsterskafter. Blomsten er hvid og har udvendig ofte et rødligt eller violet Anstrøg. Den voxer paa skyggefulde Steder i Skove og Krat, gaar mod Nord til Tromsø og paa Fjeldene til og over Birkegrændsen. Den blomstrer i April og Mai.

Hvirveldyr ell. **Bendyr**, Vertebrater (Animalia vertebrata), den mest fuldkomne Række af Dyrene, udmærker sig ved at besidde et indre Skelet, hvortil Musklerne er fæstede, og hvis Hjerneskal og Hvirvelsøile omslutter Nervernes Centralorganer, Hjerne og Rygmarv. De har typisk 4 Lemmer, om end disse ikke altid er udviklede, rødt Blod med virkelige Blodlegemer og som Aandedrætsorganer enten Lunger eller Gjeller. De deles i Pattedyr og Fugle med varmt Blod, og Krybdyr, Padder og Fiske med koldt Blod.

Hvirvelsøilen (Spina dorsi) eller Rygraden, hos Hvirveldyrene (s. d.) Grundstativet for Legemets Bygning, har hos Mennesket som Følge af dets opreiste Stilling en vertikal Retning og er svagt bøiet i en S-form. Den er sammensat af Hvirvler (vertebrae) i et Antal af 33, nemlig øverst 7 Halshvirvler, dernæst 12 Ryghvirvler, 5 Lændehvirvler, 5 sammenvoxne Bækkenhvirvler (det hellige Ben, Korsbenet) og 4 uudviklede Halehvirvler. Hvirvlerne er med Undtagelse af den øverste Halshvirvel fast forbundne ved Brusklag, som paa Grund af sin Elasticitet gjør Hvirvelsøilen bøielig. Hver Hvirvel bestaar af et fortil vendt, massivt, halvcylinderformet Hvirvellegeme, fra hvilket der udgaar to Benbuer, som støder sammen bagtil og omslutter et rundt Hul; fra Buernes Foreningspunkt udgaar en fremspringende Torntap; til hver Side gaar en Tværtap. Hvirvlernes indvendige Hul danner en sammenhængende Kanal, der fortsætter sig saa langt ned som til Lændehvirvlerne og det hellige Ben, og hvori Rygmarven (s. d.) ligger. Fra Ryghvirvlerne udgaar Ribbenene; den øverste Halshvirvel staar i Ledforbindelse med Nakkebenet og bærer saaledes Hovedet, og det hellige Ben er ved en stærk Bruskforbindelse forenet med Hoftebenet. Hvirvelsøilen er den Del af Legemets Ben, som i sit Grundlag (Hvirvelstrengen, Chorda dorsalis) først optræder hos Fosteret, men udvikles senere end flere andre Ben. Medfødte Misdannelser af Hvirvelsøilen (Krumninger, Hvirvelspalte (se Hydrorrhachis) o. lign.) er ikke sjeldne; Krumninger, som medfører Skjævhed, kan ogsaa erhverves senere, navnlig i Barnealderen.

Hvirvelvind, Hvirvelcentrum, se Vind.

Hviteseid, Prestegjeld i Thelemarken, Bratsberg Amt, bestaar af Sognene Hviteseid, Brunkeberg og Braadal.

Hvitingsø, en Ø yderst i Bukkenfjord, 3 Mil nordvest for Stavanger, var tidligere et af de vigtigste Vaarsildfiskevær.

Hvitting, Lysing (Gadus merlangus), Art af Torskeslægten, er mere langstrakt end den almindelige Torsk og mangler Skjægtraad. Ryggen er graagrøn, Bugen hvid, langs Siderne gaar der en gul Stribe. Længden er 12—15 Tommer, og Vegten indtil 6 Pund. Hvittingen forekommer i Vesteuropas Have fra Portugal til Nordkap og fiskes i Mængde for sit fine og velsmagende Kjøds Skyld.

Hyacinth (Hyacinthus), Plante af Liliefamilien, med smale, rendeformede Blade, glat Blomsterskaft og opretstaaende Klaser af klokkeformede, sexdelte Blomster, der er vellugtende og af forskjellige Farver (blaa, violette, hvide, røde eller gule). Frugten er en trekantet og trerummet Kapsel. Den orientalske Hyacinth (H. orientalis) voxer vild i Persien, Syrien og Lilleasien og dyrkes i et stort Antal Varieteter som Prydplante i Haver; den bringes ogsaa ofte til at blomstre i Glas, fyldte med Vand, eller i Potter. De smukkeste Hyacinther dyrkes i Holland, navnlig i Haarlem.

Hyacinth, en Ædelsten, som egentlig er en Afart af Zirkon. Den er orangefarvet eller gul, findes paa Ceylon, i Auvergne, i Kärnthen og paa fl. St. og brugtes tidligere mere end nu til Smykker.

Hyacinthe (udt. Jasængt), Père, se Loyson, Charles.

Hyader, i den græske Mythologi nogle Nymfer, hvis Antal, Herkomst og Navn angives forskjellig. Efter en bekjendt Fortælling var de 5 Døtre af Atlas og Pleione; da deres Broder Hyas blev dræbt paa Jagten, begræd de ham saa længe, at Guderne ynkedes og satte dem paa Himmelen i Form af et Stjernebillede, hvis Opgang varsler Regn. — Hyaderne, en Stjernegruppe i Hovedet paa Tyrens Stjernebillede, har Form af et V; til denne hører Stjernen Aldebaran (s. d.)

Hyakinthos (lat. Hyacinthus), efter de græske Sagn en Søn af Kong Amyklas i Sparta og Diomede, udmærkede sig ved sin Skjønhed og var en Yndling af Apollon, som imidlertid kom til at dræbe ham ved et uheldigt Diskoskast og derpaa af hans Blod lod fremspire en Blomst, som fik hans Navn (ikke den nu saakaldte Hyacinth, men den blaa Sværdlilie). I Sparta feiredes til Ære for den Afdøde aarlig en tre Dages Fest, Hyakinthia.

Hyalith ell. **Glasopal**, en glasglinsende, vandblaa Opal, der mest som et Overtræk findes paa basaltiske og trakhytiske Stenarter. Den bestaar af vandholdig amorf Kiselsyre.

Hybla (nu Paterno), i Oldtiden en By paa Siciliens Østkyst, berømt for sin Honning.

Hybrid, d. s. s. Bastard.

Hydaspes, ældre Navn paa Floden Behat i det indiske Pendjab, bekjendt fra Alexander den stores Historie.

Hyde (udt. Heid), By i det engelske Grevskab Chester, nær Stockport, med 14,000 Indb. og betydelig Bomuldsindustri.

Hyde de Neuville (udt. Id dø Nøvil), Jean Guillaume, fransk Statsmand, f. 1776, d. 1857, var under Revolutionen en af det royalistiske Partis vigtigste Agenter og opholdt sig under det første Keiserdømme i Amerika. 1816—21 var han fransk Gesandt i Washington og 1822—24 i Lissabon, hørte som Deputeret til de ivrigste Royalister og var 1828—30 Marineminister, i hvilken Stilling han virkede for Slavehandelens Undertrykkelse og for Grækenlands Frihed. Efter Julirevolutionen optraadte han til Fordel for Greven af Chambord og trak sig derpaa tilbage til Privatlivet.

Hydepark (udt. Heid—) bekjendt Promenadeplads i London.

Hyderabad ell. **Haiderabad**, Hovedstad i den engelske Vasalstat af samme Navn i Dekan i Forindien, med ca. 200,000 Indb., mest Muhamedanere, og betydelige Papir- og Bomuldsfabriker, var tidligere Hovedmarkedet for de i det nærliggende Golkonda slebne Diamanter.

Hyder Ali (udt. Heider), egentl. Hyder Ali Khan Bhaudur, Sultan i Mysore (Indien), f. 1722, d. 1782, var Søn af en Fæstningskommandant og indtraadte som Frivillig i Mysores Armé, hvor han snart avancerede til høie Stillinger og vidste at vinde Soldaterne for sig, saa at han 1759 kunde opkaste sig til Rigets faktiske Hersker, medens den tidligere Rajah beholdt Fyrstenavnet. Efter Rajahens Død 1766 blev han ogsaa i Navnet Herre over det imidlertid betydelig udvidede Mysore. Han var en bitter Fiende af Englænderne, men nærede Hengivenhed for Franskmændene, af hvem han understøttedes i sine Krige mod de førstnævnte. 1769 tvang han Englænderne ved Madras til Fred, hvorefter han med Held bekrigede Mahratterne. Han var en overordentlig tapper og statsklog Mand, hvis Regjering udmærkede sig ved Mildhed og Tolerance. Hans Søn og Efterfølger var Tippo Saib, s. d.

Hydra, i Oldtiden **Hydrea**, en liden græsk Ø ved Sydostkysten af Argolis, er klippefuld og for det meste nøgen. Den befolkedes i det 15de og 16de Aarh. af Albanesere, som snart fik Ry for at være dygtige Sjøfolk og drev en meget udbredt Handel; i den græske Frihedskrig udmærkede Øens Beboere sig i høi Grad. — Byen Hydra, paa Nordkysten, har en god Havn og ca. 8,000 Indb.

Hydrat betegner i Kemien et Legemes Forbindelse med Vand; Benævnelsen benyttedes før hyppigere end nu. Svovlsyrehydrat f. Ex. tænkte man sig tidligere som en Forbindelse af vandfri Svovlsyre og Vand: $H_2O . SO_3$, medens man nu betragter den som en Vandstofforbindelse: H_2SO_4. Kalihydrat, efter den ældre Anskuelse: $K_2O . H_2O$, betegnes nu som KHO, eller Vand, H_2O, hvor Halvdelen af Vandstoffet er erstattet af Kalium, K.

Hydraulik, d. s. s. Hydrodynamik; ogsaa Læren om den praktiske Anvendelse af Vædskers Bevægelse. — Hydraulisk Kalk, se Cement. — Hydraulisk Presse, en Indretning til Frembringelse af et særdeles stærkt Tryk, bestaar af en større Cylinder, i hvilken en Kolbe passer lufttæt ind, og som fyldes med Vand under Kolben ved en Pumpe af betydelig mindre Diameter. Det Tryk, som derved udøves paa Kolben, driver denne opad med en Kraft, som ifølge en bekjendt hydrostatisk Lov er saa mange Gange større end den, hvormed Pumpens Kolbe nedtrykkes, som den store Cylinders Tværsnit er større end Pumpestokkens. Paa Enden af den store Cylinders Stempelstang er anbragt en Plade, der altsaa er bevægelig, og som trykker de Gjenstande, som skal presses, mod en anden, faststaaende Plade. Hydrauliske Presser, der kan indrettes til at give et Tryk af 50—60,000 Centner, benyttes til at sammenpresse Bomuld, Hø og lign., til at appretere Tøier osv.; undertiden har de ogsaa fundet Anvendelse til at løfte særdeles tunge Gjenstande.

Hydrodynamik, se Hydromekanik.

Hydroelektricitet, d. s. s. Galvanisme.

Hydrografi, 1) en Del af den fysiske Geografi, som omhandler det paa Jordens Overflade forekommende Vand og dettes fysiske Forhold. 2) en Del af den fysiske Geografi, som omhandler Kilder, Floder, Indsjøer og Have; undertiden indskrænkes Benævnelsen kun til at omfatte Beskrivelsen af Kilder, Floder og Indsjøer, medens Havenes Beskrivelse kaldes Oceanografi. Særlig bruges dog Ordet Hydrografi om Havenes Beskrivelse med særligt Hensyn til de Omstændigheder, som er af Vigtighed for Skibsfarten.

Hydromekanik ell. **Hydraulik**, Læren om de flydende Legemers mekaniske Forhold, udgjør en Del af den anvendte Mathematik. Den deles i Hydrostatik, d. e. Læren om Vædskernes Ligevegt og deres Tryk paa sine egne Dele, paa Væggene af det Kar, hvori de findes, og paa de i dem nedsænkede Legemer, og Hydrodynamik, d. e. Læren om Vædskernes Bevægelse og Lovene for samme.

Hydrometer, egentl. Vandmaaler, Apparat til at maale Vandstanden og dens Forandringer; ogsaa Instrument til at maale en Strøms Hastighed.

Hydrooxygengas-Mikroskop, se Mikroskop.

Hydrofobi, d. s. s. Vandskræk.

Hydrorrhakhis, Spina bifida, medfødt Ansamling af vandig Væske i Rygmarvens Midtkanal, sædvanlig paa et enkelt Sted og forbundet med en Spaltedannelse i Ryghvirvlernes Buer paa samme Sted, gjennem hvilken Rygmarven træder ud under Huden. Den medfører næsten altid Døden inden kort Tid.

Hydrostatik, se Hydromekanik.

Hydroteknik, Kunsten at bygge under Vand; ogsaa Kunsten at indrette Maskiner, der benytter Vand som Drivkraft.

Hydrotherapi, d. s. s. Vandkur.

Hyères (udt. Jær), By i det franske Departement Var, 2 Mil øst for Toulon, med 12,000 Indb. og betydelig Udførsel af Sydfrugter og Salt, er paa Grund af sit milde Klima et meget besøgt Kursted for Brystsvage. I Nærheden er fundet romerske Ruiner. Foran Bugten ved Hyères, som sædvanlig tjener den franske Middelhavsflaade til Øvelsesplads, ligger de hyèriske Øer (les îles d'Hyères), en Gruppe af flere smaa og tre større Øer, af hvilke den største, Ile de Levant eller Ile du Titan, er over en Mil lang og interessant i mineralogisk Henseende. Den har et Fyrtaarn og en Kolonі af unge Straffanger.

Hygieia, i den græske Gudelære Sundhedens Gudinde, Datter af Asklepios, fremstilles sædvanlig med en Slange som Symbol. — Hygieia er ogsaa Navn paa en Asteroide.

Hygieine, Sundhedslære, den Del af Medicinen, som omhandler, hvorledes Mennesket ved at leve overensstemmende med de fysiologiske Love skal bevare Sundheden og opnaa en høi Alder. Den almindelige Hygieine eller offentlige Sundhedspleie drager Omsorg for hele Samfundets Sundhed og beskjeftiger sig med de Ting, som har Indflydelse paa dets Sundhedstilstand, saaledes navnlig med de smitsomme Sygdomme.

Hygrometer, Fugtighedsmaaler, Navn paa forskjellige Instrumenter til at maale Atmosfærens Fugtighedsforhold.

Hyksos, et semitisk Hyrdefolk, som 2108 f. Kr. fra Asien trængte ind i Ægypten og underlagde sig den største Del af Landet. I Begyndelsen raa og vilde lod de Landet styres af ægyptiske Underkonger, men blev efterhaanden ægyptiserede og kunde 1920 f. Kr. selv overtage Regjeringen. Efterat de havde havt Magten i 511 Aar, reiste et indfødt overægyptisk Dynasti sig mod dem, og 1490 f. Kr. udjoges de fra Ægypten.

Hylas, efter de græske Sagn Theiodamas's Søn og en Yndling af Herakles, hvem han ledsagede paa Argonautertoget. Da han ved Propontis (Marmorasjøen) gik iland for at hente Vand, forelskede Kildens Nymfer sig i ham og trak ham ned i Vandet til sig.

Hyld (Sambucus nigra), Busk af Kaprifoliumfamilien, med stor, svampet Marv i Stammerne, uligefinnede Blade med 5—7 ovale, sagtandede Smaablade, hvide Blomster, der danner Kvaster, som igjen er samlede i Skjærme, og sorte Bær. Bladene er stærkt ildelugtende, Blomsterne har en sødagtig Lugt. Hylden findes overalt i Europa saavelsom i Algerien og Vestasien; i Norge forekommer den dyrket langs Kysten til den 68de Grad (i Nordland). Sandsynligvis er den ikke vildtvoxende i Norge, men indført i Middelalderen til Klosterhaverne. Blomsterne bruges i Medicinen i Form af The som svedtrivende Middel. — En anden Art, Druehyld (S. racemosa), med gule Blomster i ægformet Klase og røde Bær, findes undertiden plantet og forvildet.

Hyle, gr., egentl. Skov, Træ, Tømmer; raat Stof, hvoraf noget kan dannes, betegner hos de græske Filosofer Urstoffet, Materien, der hos Aristoteles først optræder som modsat Aanden, medens de ældre Filosofer havde antaget, at Materien i sig selv besad Bevægelse og Liv uafhængig af nogen Aand (Hylozoismus).

Hyllestad, Præstegjeld i Sogn i Nordre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Hyllestad, Øen og Bø.

Hylster, i Botaniken Navn paa ét eller flere Dækblade, som omgiver en Blomst eller Blomsterstand.

Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof, svensk Forfatter, f. 1818, var 1839—56 ansat ved det kgl. Bibliothek i Stockholm; 1857—60 var han Theaterdirektør og 1860—64 svensk Generalkonsul i Brasilien. Han har udgivet Samlinger af svenske Viser og Eventyr samt det ethnologiske Værk „Värend och Virdarne" (1863—68).

Hymen eller **Hymenaios**, gr., Bryllupssang; ogsaa Bryllupets eller Ægteskabets Gud.

Hymettos, nu Telovuni, Bjerg i Attika, sydvest for Athen, var allerede i Oldtiden berømt for sine Marmorbrud og for de der levende Biers fortræffelige Honning.

Hymne, hos Grækerne en Lovsang, som blev affungen ved Fester og Ofringer til Ære for Guder eller Heroer og ledsagedes med Musik og Dans. Senere har Ordet faaet Betydning af enhver Sang af udpræget højtidelig Karakter og bruges saaledes navnlig om religiøse Sange.

Hypallage, gr., Ombytning; den Talefigur, at Sætningsdele ombyttes, saaledes at et Substantiv f. Ex. sættes istedenfor et Adjektiv („Disse Træers Skjønhed" istedenfor „Disse skjønne Træer").

Hypatia, en lærd Grækerinde i Alexandria, Datter af Mathematikeren Theon og gift med Filosofen Isidoros, var berømt for sin Skjønhed og Dyd saavelsom for sin Lærdom. Hun studerede Filosofi i Athen og optraadte derpaa i Alexandria som Lærerinde i denne Videnskab, idet hun navnlig søgte at bringe Nyplatonismen i nøie Forbindelse med Aristoteles's System. I hendes Hus samledes Byens lærdeste og aandrigeste Mænd, som hyldede hendes Skjønhed og Visdom. Under de Jødeforfølgelser, som Patriarken Cyrillus satte i Scene, blev hun dræbt i et Folkeopløb 415 e. Kr. Hendes Skjebne er behandlet i en Roman af Kingsley.

Hyperbel, en krum Linie, som har den Egenskab, at Differensen mellem Afstandene fra et hvilketsomhelst Punkt deri og til 2 faste Punkter overalt er den samme. $r - r_1 = 2a = FN - F_1N$ osv. F og F_1 kaldes Brændpunkterne, E og H Hyperbelens Toppunkter; Linien KL kaldes Parameteren (s. d.). H har den mærkelige Egenskab, at dens Grene mere og mere nærmer sig til 2 rette Linier AB og CD (Asymptoterne), uden nogensinde at naa dem. Forholdet $FF_1 : EH = \frac{2c}{2a} = \frac{c}{a}$ kaldes Hyperbelens Excentricitet. Da OF = c altid er

større end a, saa er $\frac{c}{a} > 1$. Linien har deraf sit Navn Hyperbel (den overskydende). Hyperbelen fremkommer ved Skjæringen af en Dobbeltkegle

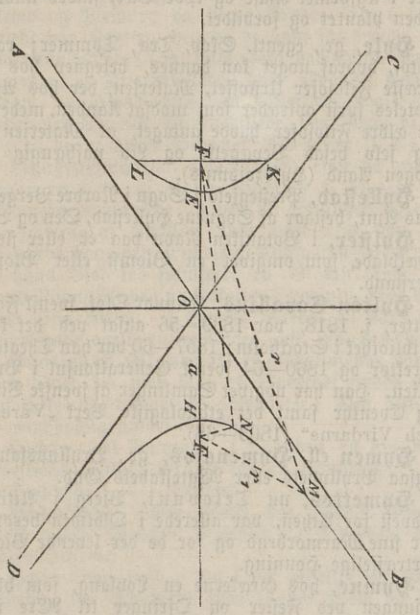

med et Plan, som med Axen danner en Vinkel, som er mindre end Vinkelen mellem Axen og Keglens Side. (Se Keglesnit.)

Hyperbole, gr., Overdrivelse; en Talefigur, hvorved Objektet i overdreven Grad forstørres eller formindskes. — Hyperbolsk, overdreven.

Hyperboræer, d. e. de hinsides Nordenvinden boende, hos Grækerne Navn paa et fabelagtigt Folk, som troedes at bebo et langt mod Nord liggende, paradisisk Land og leve i evig Ungdom.

Hyperides, atheniensisk Taler, en yngre Samtidig af Demosthenes, skal have været Elev af Platon og Isokrates. Han begyndte først som Taler for Retten, men tog snart Del i det politiske Liv og hørte ligesom Demosthenes afgjort til det nationalt-patriotiske Parti. Efter Slaget ved Khæronea ivrede han for Athens Forsvar, og efter Fredsslutningen med Filip angreb han ikke blot det makedoniskfindede Parti, men Demosthenes selv, da denne for Harpalos's Skyld ikke lod det komme til et Brud med Makedonien, og tvang ham til at gaa i Landflygtighed. Efter Alexander den stores Død opmuntrede Hyperides til den lamiske Krig, men maatte efter Slaget ved Krannon 322 flygte, da Antipater forlangte hans Udlevering; han blev imidlertid greben paa Ægina, bragt til Antipater og henrettet. Af hans Taler var kun ubetydelige Brudstykker kjendte, indtil Harris og Arden 1847 fligg. fandt flere længere Fragmenter og en hel Tale af ham optegnede paa Papyrusruller i ægyptiske Grave.

Hypermetrisk Vers, et Vers, som foruden sit regelmæssige Antal Versefødder endnu har en tilhængt overflødig Stavelse i Enden.

Hyperopi ell. **Hypermetropi**, en anomal Tilstand hos Øiet, som bestaar i, at dette er for svagt lysbrydende, hvorfor Straalerne ikke kan samle sig til et nøiagtigt Billede, inden de træffer Nethinden. Dette beror paa en medfødt eller i Barnealderen erhvervet altfor fladtrykt Form af Øiet (idet nemlig dettes Længdeaxe er for kort) og kan hæves ved at benytte Briller med konvexe Glas.

Hypersthen, et med Augit nær beslægtet Mineral, er brunagtigt, sort eller grønligt med metalagtig Perlemorsglans og forekommer i flere plutoniske Bergarter som Bestanddel af disse.

Hyperæmi, Overfyldning med Blod, altfor stor Blodrigdom.

Hypertrofi, en abnorm Forøgelse af et Organs Størrelse, enten ved Tilvext af de oprindelige Væv eller ved Nydannelse af fremmede, i hvilket sidste Fald Organet ofte gaar tilgrunde.

Hypnotisme, en søvnlignende Tilstand med ophævet Bevidsthed og Ufølsomhed for Smerte, opstaar ved længere Indvirkning af ensformige Lyd- eller Lysindtryk, saaledes ved skarpt at fixere en blank Gjenstand i 20—30 Minuter, og især hos nervøse Mennesker. Denne Tilstand har tidligere været sat i Forbindelse med den „dyriske Magnetisme" og været Gjenstand for omreisende „Magnetisører" Forevisninger. Under Hypnosen vedbliver Syns- og Hørelsessansen at fungere, medens den i høi Grad forøgede Reflexirritabilitet viser sig som en ubetvingelig Efterlignelsesdrift, saa at den Hypnotiserede, naar Magnetisøren stikker ham noget (f. Ex. en Sten) i Munden og samtidig gjør synlige eller hørlige Tyggebevægelser, uvilkaarlig vil tygge, som om Gjenstanden var spiselig, vil gaa eller springe, naar Experimentatoren gaar eller springer osv. Dette eiendommelige tilsyneladende Herredømme over den Hypnotiserede maatte nødvendigvis give det Indtryk, at Magnetisøren havde en særlig Evne til at bøie hans Villie under sin. Den Hypnotiseredes Handlinger er imidlertid ubevidste, og Tilstandens Indtræden er fuldstændig uafhængig af Experimentatorens Personlighed; Hypnosen maa rimeligvis ansees som beroende paa en Lammelse af Bevidsthedens Organer i Hjernens yderste Lag. — Den under den hypnotiske Tilstand tilstedeværende Ufølsomhed har man tildels benyttet sig af til smertefrit at udføre kirurgiske Operationer.

Hypokondri, en Sygdom, som staar paa Grændsen af Sindssygdommene og yttrer sig ved, at den deraf Lidende stadig i Tankerne beskjeftiger sig med sin Helbred og tror, at han er eller vil blive angreben af en eller anden Sygdom. Denne Indbildning medfører Forstemthed, som bliver et varigt Kjendemærke paa Lidelsen, og ofte optræder derhos Forstyrrelser i Fordøielsesvirksomheden. Hypokondri angriber mest Mænd mellem 20 og 40aars Alderen; den synes ofte at bero paa medfødte Anlæg, altfor stillesiddende Levemaade, Uvirksomhed og Svækkelser af enhver Art og udvikles og forværres navnlig ved Sygdomme i Fordøielses- og Kjønsorganerne. Den er oftest meget langvarig og holder sig hos mange gjennem hele Livet; helbredes kan den ofte ved Adspredelser, ved legemlig Bevægelse, Bade og diætetiske Kure.

Hypostase, gr., Underlag, Grundlag; Substans; Væsen, Personlighed. — Hypostasere, opfatte noget som Substans, som Personlighed.

Hypotenus, den Side i et retvinklet Triangel, som staar overfor den rette Vinkel.

Hypothek, Underpant, ethvert Pant, som ikke er forbundet med Besiddelse; i Regelen kun Betegnelse for frivillig stiftet Underpant og efter norsk Ret derfor kun for Pant i fast Eiendom. Se forøvrigt Art. Pant.

Hypothekbank, en Bank, som udlaaner Penge mod Pant i fast Eiendom. — Den norske Hypothekbank oprettedes ved Lov af 18de September 1851 væsentlig i det Øiemed at ophjelpe Landbruget ved at aabne Gaardbrugere Adgang til billige og i lang Tid amortisable Laan mod Pant i deres Eiendomme. Den udlaaner dog ogsaa mod Pant i fast Eiendom i Byerne. Laanene skal i Almindelighed ikke fordres afbetalte hurtigere end med 3 % aarlig af deres oprindelige Beløb. For de bevilgede Pantelaan giver Banken Valuta i sine egne Obligationer; men den skal dog, saavidt Omstændighederne tillader det, efter Vedkommendes Ønske udbetale dem med rede Penge efter saadan Kurs, som Indretningen kan taale at give. For at kunne dette frembyder den sine Obligationer til Salg, der for en væsentlig Del foregaar paa udenlandske Pengemarkeder efter Kurs, som har varieret mellem 92 og 100; for Tiden (1881) er den 100, d. e. Obligationerne betales efter pari eller med fit fulde paalydende Beløb. De lyder paa Ihændehaveren, og deres Rentefod fastsættes af Bestyrelsen, dog ikke over 4¾ %. Grundfondets oprindelige Størrelse udgjorde 2,000,000 Kr. og var 31te Decbr. 1879 6,890,000 Kr. Banken bestyres af en Direktion, som bestaar af et kongevalgt og to af Storthinget valgte Medlemmer. Den staar under Storthingets Kontrol og er given visse processuelle Forrettigheder ligeoverfor sine Debitorer. — Den 31te Decbr. 1880 havdes Panteobligationer af Laantagere for 57,074,878 Kr., medens Hypothekbankens egne løbende Obligationer androg til 55,119,800 Kr.

Hypothese, gr., Grundlag; Forudsætning, Betingelse, antagen, men ikke bevist Mening; antagen Forklaringsgrund for en Række Fænomener, som ikke tilstrækkelig kan forklares gjennem Erfaringen. — Hypothetisk Dom, se Dom.

Hyrdebrev, Rundskrivelse fra en Biskop til Præsterne i hans Stift eller til samtlige dertil hørende Menigheder.

Hyrdedigtning, Bukolisk Poesi, kaldes den Digtning, som skildrer Hyrdelivet i gamle Dage, idealiseret og fremholdt som Mønster paa Simpelhed og Naturlighed i Modsætning til senere Tiders mere fremskredne og forfinede Kultur. Denne Digtart forekom i Grækenland allerede 600 f. Kr. og dyrkedes da af Stesikhoros, som sang om Hyrden Dafnis; men først i den alexandrinske Tid udviklede Hyrdedigtningen sig til større Selvstændighed gjennem Theokrit, Moskhos og Bion. I Rom var Virgil den bukoliske Poesis fornemste Repræsentant; han efterlignedes paa Renaissancetiden i Italien, og Hyrdedigtningen gik der over fra at være episk til at antage dramatisk Form. Fra Italien udbredte Hyrdepoesien sig over hele Europa og holdt sig en Tidlang i stor Yndest, men forfaldt til en saadan Affektation og Unatur, at den, efterhvert som sundere æsthetiske position og feilagtig Opdragelse. Den er ikke livsfarlig, men meget plagsom baade for den Syge Begreber begyndte at gjøre sig gjeldende, for stedse forsvandt. (Smlgn. Idyl).

Hyrdetaske (Capsella), Planteslægt af de Korsblomstredes Familie, omfatter énaarige Urter med smaa, hvide Blomster og flade, trekantede eller omvendt hjerteformede Skulper. — Den almindelige Hyrdetaske (C. bursa pastoris), den eneste i Skandinavien forekommende Art, er et almindeligt Ugræs lige til Nordkap.

Hyre, Betegnelse for Styrmænds og Matroser Arbeidsløn for det Arbeide, de udfører i Egenskab af Styrmænd og Matroser. For Hyren har de lovbestemt, vel prioriteret Panteret i Skibet med Tilbehør.

Hyrkanus, Navn paa to jødiske Ypperstepræster af Makkabæernes Slægt. — Johannes Hyrkanus, Simons Søn, var Ypperstepræst 136—106 f. Kr. og stod først i Afhængighedsforhold til Syrerne, men gjorde sig uafhængig, undertvang Samaritanerne og nødte Idumæerne til at slutte sig til Jødedommen. Han knyttede ogsaa Forbund med Romerne og udvidede betydelig sit Rige. Oprindelig hørte han til Farisæernes Sekt, men gik senere over til Sadducæerne. Af hans Sønner regjerede Aristobulos og Alexander under Titel af Konger. — Hyrkanus den anden, Alexanders Søn, Johannes Hyrkanus's Sønnesøn, udraabtes 96 f. Kr. til Konge i Jerusalem, men bekjæmpedes af sin Broder Aristobulos den anden og trak sig derfor tilbage. 63 gjorde Pompejus ham til Ypperstepræst og Fyrste, og Cæsar bekræftede ham 47 i denne Værdighed, men 39 f. Kr. afsattes han af sin Broderson Antigonos og dræbtes under Herodes den store.

Hyrtl, Josef, berømt østerrigsk Anatom, f. 1811, studerede i Wien og blev 1833 Prosektor ved Universitetet sammesteds. 1837 blev han Professor i Anatomi i Prag og 1845 i Wien, fra hvilket Embede han 1874 tog Afsked. Hans „Lærebog i Menneskets Anatomi" og „Haandbog i den topografiske Anatomi" har vundet overordentlig Udbredelse og er oversatte til de fleste europæiske Sprog; han har desuden i Afhandlinger og selvstændige Skrifter behandlet flere Afsnit af Menneskets, Pattedyrenes og Fiskenes Anatomi og tillige ved sine ypperlige Præparater og sin „Haandbog i den praktiske Dissektion" indlagt sig Fortjenester af den tekniske Del af sin Videnskab.

Hyrvanien, det nuværende persiske Vest-Gilan og Masenderan, Landstrækning i Iran, mellem Elbrus og det Kaspiske Hav, tilhørte i Oldtiden det mediske og derpaa det persiske Rige, men var en Tid under det parthiske Herredømme uafhængigt.

Hyse, se Kolje.

Hysteri, en nervøs Sygdom, som næsten udelukkende angriber Kvinder og yrer sig i en Mangfoldighed af nervøse Tilfælde, som overdreven Omfindtlighed for Indtryk af alle Slags, Kramper, Lamhed, Susen for Ørene, Hovedpine (ofte Migræne) o. s. v., der hyppig veksler og afløser hverandre og ledsages af en pirrelig og lunefuld Stemning, Tilbøielighed til at overdrive alt og til at give utilbørlig efter for Lidelserne. Den indfinder sig i Almindelighed i eller kort efter Pubertetsalderen og varer oftest i lang Tid, ikke sjelden hele Livet igjennem. Den har ofte sin Grund i Sygdomme i Livmoderen og Æggestokkene, ogsaa i Blegsot; desuden kan den bero paa medfødt Dis-

selv og for Omgivelserne. — Hysterisk Anfald er pludselige og hurtig forbigaaende Forværrelser af en Hysteripatients Tilstand og bestaar oftest i Kramper, ledsagede af Skrig, Graad eller Latter, undertiden i Extase, Bedøvelse eller Raseri.

Hysteron Proteron, gr., „det sidste først", grammatisk og rhetorisk Figur, som forrykker Sætningsdelenes Stilling og sætter den Del, som sædvanlig stilles først, sidst og omvendt.

Hytte, en over Dækket paa et Fartøi opført Bygning, indrettet til Beboelse for Passagerer eller Skibets Officérer. Navnet bruges kun, naar Bygningen gaar fra Skibets ene Ræling til den anden; hvis der paa Siderne er et aabent Rum, saa at man kan gaa omkring Bygningen, kaldes den Ruf.

Hyttedrift, se Bergværk og Bergværksdrift.

Hyæne (Hyaena), Slægt af Rovdyrene, staar mellem Katte- og Hundeslægten. Hyænerne har temmelig høie Ben, en skraat affaldende Ryg, kortere Hoved end Hundene, smaa Øine, spidse Øren og busket Hale; de skiller sig i Tandbygningen fra Hundene ved at have færre Knusetænder, fra Kattene ved større Fortænder og mindre Hjørnetænder. Forlemmerne har kun fire Tær med Klør, som ikke kan trækkes tilbage. Deres Kjæver og Halsmuskler er af overordentlig Styrke, saa at de med Lethed kan knuse store Ben og bære betydelige Byrder i Munden. De færdes ude om Natten, er graadige, men feige og lever for en stor Del af Aadsler. — Den mest bekjendte Art er den stribede Hyæne (H. striata) fra Sydasien og Nordafrika; den er graabrun med uregelmæssige mørkere Striber og har en kort Manke paa Halsen og Ryggen. Den kan tæmmes og findes ofte i Menagerier. — Den plettede Hyæne (H. maculata) findes i Sydafrika, ligesom ogsaa den brune Hyæne (H. brunnea), der opholder sig ved Stranden og væsentlig lever af Sjødyr. — I en tidligere Jordperiode fandtes ogsaa i Europa Hulehyænen (H. spelæa), hvoraf der forekommer Ben i Huler i Baiern og England.

Häckel, Ernst Heinrich, fremragende tysk Zoolog, f. 1834, studerede i Berlin og Würzburg Naturvidenskaber og Medicin, foretog flere videnskabelige Reiser og blev 1861 Docent i Jena, hvor han allerede 1862 blev Professor. Han har især beskjæftiget sig med Studiet af de allerlaveste Sjødyr og udgivet flere fremragende Verker, bl. a. om Radiolarierne, Sifonoforerne, Meduserne og Svampene. Han var den første tyske Naturforsker, som aabent sluttede sig til Darwins Theori og har senere været virksom for dens Udbredelse, navnlig gjennem sine meget læste Skrifter „Organismernes generelle Morfologi" (1866), „Naturlig Skabelseshistorie" (1868) og „Anthropogeni" (1874).

Hæg (Prunus Padus), Træ af Stenfrugtfamilien, med elliptiske, fint sagtandede Blade og hængende Klaser af hvide, vellugtende Blomster; Frugten er liden og sort, indvendig grønagtig og af en sammensnerpende Smag. Den voxer vildt overalt i Norge og gaar paa Fjeldene op over Furegrændsen. For sine smukke Blomsters Skyld findes den ogsaa ofte plantet.

Hähnel, Ernst Julius, tysk Billedhugger, f. 1811, uddannede sig først i Dresden og München som Arkitekt, men begyndte allerede tidlig at lægge sig efter Billedhuggerkunsten, som han derpaa under et Ophold i Rom udelukkende ofrede sig for. Efter at have opholdt sig nogle Aar i München kaldtes han 1838 til Dresden for at udføre en Del af Skulpturerne paa det nye Theater. 1842 konkurrerede han om Modellen til en Statue af Beethoven, hvilken, da han havde vundet Prisen, 1845 opstilledes i Bronce i Bonn. Dernæst modellerede han en Statue af Karl den fjerde for Universitetet i Prag og deltog i Udsmykningen af det nye Museum i Dresden og har siden leveret en Række Statuer bl. a. af Fyrst Schwarzenberg (Wien) og Theodor Körner (Dresden). 1842 blev han Æresmedlem af Akademiet i Dresden og 1848 Professor.

Hæk, et lidet Rum i Agterenden af et Fartøi, hvor Rorgjængeren ofte sidder. — Hæksbjelker, Bjelker, som ligger paatvers over et Skibs Agterspeil paa Indsiden. — Hæksbaad eller Hæksjolle, en til et større Fartøi hørende mindre Baad, som er ophængt under Agterstevnen.

Hældning, Magnetnaalens, se Inklination.

Hæler, Betegnelse for den, som vidende om et Tyveri gaar Tyven tilhaande efter Forbrydelsens Udøvelse eller lader sig delagtiggjøre i Forbrydelsens Udbytte, saasom ved at modtage, skjule, kjøbe, affætte eller paa anden Maade forskaffe Tyven og sig selv Gevinst af eller ved de stjaalne Koster. Den populære Sætning: „Hæleren er ikke bedre end Stjæleren" har i den norske Straffelov fundet sit Udtryk deri, at „Hæleren", hvor han til egen Fordel har befattet sig med noget af det stjaalne, belægges med Tyvsstraf.

Hæmatin, det røde Farvestof i Blodlegemerne.

Hæmatoxylin, Farvestoffet i Campechetræ, krystalliserer af et Udtræk af Træet med Vand eller Æther i farveløse Prismer af en sødlig Smag, der i Alkalier og alkalisk reagerende Vædsker opløser sig med purpurrød Farve. De nyere Undersøgelser har gjort det sandsynligt, at Hæmatoxylin vil kunne fremstilles paa kunstig Maade.

Hæmorrhoider, en sygelig Udvidning af Endetarmens Blodaarer, ofte forbundet med Blødninger af de derved fremkomne Knuder (den gyldne Aare), er en rent lokal Sygdom, som hyppigst forekommer hos Mænd, der fører et stillesiddende Liv, og skriver sig fra Ophobning af Exkrementer i Endetarmen, fra Hindringer for Portaarekredsløbet eller Sygdomme i Lungerne og Hjertet. Det er en langvarig Sygdom, som er besværlig, men sjelden farlig, og kræver en streng diætetisk Behandling.

Händel, Georg Friedrich, en af de største tyske Komponister, f. 1684, d. 1759, blev af Faderen bestemt til Jurist, hvorfor han begyndte at studere ved Universitetet i Halle; snart vendte han sig imidlertid udelukkende til Musiken og reiste efter Faderens Død til Hamburg, hvor han fik Ansættelse som Musikdirektør ved Operaen og tillige ernærede sig som Musiklærer. Hans første Lærer i Musik var Domorganist Zackau i Halle; fra 1698 nød han i Berlin Undervisning, fornemmelig af Attelio. Hans første større Komposition, en Passionskantate, skriver sig fra 1704; næste Aar skrev han Operaen „Almira", som modtoges med stort Bifald, og

derpaa „Nero“ og „Florinda“. 1706 reiste han til Italien, hvor han feirede store Triumfer med sine Operaer „Rodrigo“ og „Agrippina“ og flere andre Kompositioner, og hvor han uddannede sin rige Begavelse i den italienske Musiks Skole, idet han navnlig udviklede sine Evner for det rent melodiøse. 1710 kom han som Kapelmester til Hannover, men gik allerede s. A. til London, hvor han gjorde stormende Lykke med Operaen „Rinaldo“, og hvor han 1712 tog fast Ophold. 1720 grundedes i London et Operaakademi, ved hvilket Händel ansattes som Komponist og Dirigent. For dette Institut skrev han 14 Operaer; men 1728 kom det til et Brud mellem ham og Akademiet, og 1729 aabnede han paa egen Bekostning et nyt Akademi, som han holdt gaaende til 1740; fra den Tid sluttede han med at komponere Operaer og leverede nu udelukkende Oratorier, paa hvilket Omraade af Musiken han har vundet sin største Berømmelse. Allerede 1736 havde han komponeret „Alexanderfesten“ og 1738 „Saul“ og „Israel i Ægypten“; 1741 skrev han sin „Messias“ og „Samson“, paa hvilke i de nærmeste Aar en lang Række Oratorier fulgte, deriblandt „Josef“, „Semele“, „Belsazar“, „Herkules“, „Judas Makkabæus“, „Josva“, „Salomon“, „Susanna“, „Jefta“ m. fl. Under Arbeidet paa det sidstnævnte Værk blev han 1751 angreben af en Øiensygdom, som tilsidst medførte fuldstændig Blindhed; han vedblev imidlertid rastløst at arbeide lige til faa Dage før sin Død. Han er begraven i Westminster-Abbediet. — Händel var fremragende paa alle Felter af sin Kunst, men det er navnlig hans herlige Oratorier, som har skabt hans varige Berømmelse, og som endnu har bevaret sit Værd som noget af det mest storartede, den nyere Musik har frembragt. Navnlig er hans Kor af en gribende Virkning. Oratoriernes Antal er 26; af Operaer har han skrevet ca. 45, foruden et stort Antal andre Kompositioner, og han hører saaledes til de mest produktive Komponister. Hans Verker er udkomne i flere samlede Udgaver, af hvilke den bedste er udgivet af det tyske Händel-Selskab.

Händel-Schütz, rigtigere Hendel-Schütz, Johanna Henriette Rosine, tysk Skuespillerinde, f. 1772, d. 1849, optraadte i en Række af Aar med Bifald paa flere tyske Scener, men vandt senere navnlig Anerkjendelse for sine udmærkede mimisk-plastiske Fremstillinger, hvormed hun optraadte i Rusland, Sverige, Danmark og Holland.

Hänel, Albert, tysk Politiker, f. 1833, studerede Retsvidenskaben og blev 1860 Professor i Königsberg, hvorfra han 1867 flyttede til Kiel. Han hørte til de afgjorte Slesvig-Holstenere og er siden et fremragende liberalt Medlem af den tyske Rigsdag. Han har udgivet flere juridiske Verker over ældre og nyere tysk Ret.

Hængear, se Græs.

Hængekøier, hængende Sengesteder for Matroser ombord, bestaar af et Stykke Seildug, som i begge Ender er sammensnøret og hænger i Touge. Hængekøierne har den Fordel, at de under Fartøiets Sidebevægelser (Rullen) beholder sin horizontale Stilling, samt at de kan borttages om Dagen og saaledes ikke optager Pladsen.

Hængverk, en Konstruktion af Tømmer eller Jern, der i Arkitekturen anvendes til at bære en underliggende Bjelke, som ikke kan støttes franeden.

Hær, se Armé.

Hærdning af Staal, den Operation, hvorved man gjør det smedede Staal haardt og derved skikket til skarpe Instrumenter eller andre Gjenstande, hvor det kommer an paa Haardhed, foregaar ved at Staalet ophedes til Rødglødhede og derpaa dyppes i Vand; jo større Haardhedsgrad man ønsker, desto stærkere ophedes Staalet og desto koldere Vand bruges til Afkjølingen. Oftest ønsker man dog at gjenvinde noget af Staalets Seighed, der gaar tabt ved Hærdningen, hvorfor man underkaster det en svag Opvarmning og lader det langsomt afkjøles igjen.

Häring, Wilhelm, tysk Forfatter, bekjendt under Pseudonymet Willibald Alexis, f. 1797, d. 1871, debuterede 1823—24 med en Roman „Walladmor“, som han udgav under Walter Scotts Navn og virkelig fik Publikum til at tro, var af denne. Senere skrev han under det ovenfor nævnte Pseudonym en Række Romaner og Noveller, som vandt en udbredt Læsekreds, og af hvilke den bedste er „Cabanis“ (6 Bd., 1832). 1842 begyndte han sammen med Hitzing at udgive „Den nye Pitaval“, en Samling af Kriminalhistorier fra alle Lande.

Häser, Heinrich, tysk Læge, f. 1811, studerede i Jena, blev 1836 Docent og 1839 Professor sammesteds; 1849 kaldtes han til Professor i Greifswalde og 1862 i samme Egenskab til Breslau. Han er navnlig anset for sine Skrifter om Lægevidenskabens Historie, deriblandt „Historisk-pathologiske Undersøgelser, som Bidrag til Folkesygdommenes Historie“ (1839—41).

Hæshed, en sygelig Tilstand af Stemmen, ved hvilken denne taber sin Renhed og Klang, bliver dybere eller høiere end sædvanlig og tillige svagere, grunder sig navnlig paa Betændelser, Saardannelser eller Gevæxter paa Stemmebaandene, hvorved disses Svingninger i større eller mindre Grad hindres. De stærkere Grader af Hæshed gaar over i Maalløshed (Afoni), der ogsaa kan være en Følge af Lammelse af Stemmebaandene.

Häußer (udt. Høiser), Ludwig, tysk Historieskriver, f. 1818, d. 1867, studerede i Heidelberg og Jena Filologi og Historie, blev 1840 Docent og 1845 Professor i Historie i Heidelberg. 1847 blev han Medlem af Redaktionskomiteen for „Deutsche Zeitung“, som han i 1848 en Tid alene ledede; sidstnævnte Aar blev han indvalgt i det badenske Andetkammer og 1850 i Erfurterparlamentet, men trak sig derpaa tilbage fra Politiken indtil 1858, da han optraadte mod den kirkelige Reaktion i Baden, ligesom han 1859 optraadte mod det ultramontane Parti. 1860—65 var han atter Medlem af Badens Andetkammer og deltog fra 1862 i de tyske „Abgeordnetentage“. Blandt hans mange historiske Verker indtager „Tysklands Historie fra Fredrik den stores Død til det tyske Forbunds Stiftelse“ (4 Bd., 1854—57) den første Plads.

Hævd, i Retsvidenskaben et Retsinstitut, ifølge hvilket Besiddelse eller Brug af en Ting i god Tro i en vis Tid træder istedenfor anden Adkomst. Hævdsbetingelserne er i norsk Ret 20 Aars uafbrudt Besiddelse eller Brug i eget Navn i god Tro. Enhver Ting, Løsøre som fast Gods, kan hævdes til Eiendom, forsaavidt ingen Undtagelse i Lovgivningen er fastsat. Brugsrettigheder kan derimod alene hævdes over fast Gods,

og med faa Undtagelser alene synbare Servituter (s. d.) — Odelshævd, Erhvervelse af Odelsret til Jord paa Landet (se Art. Odel). Det almindelige Hævdsinstitut er af romersk Oprindelse, men er i germanisk Ret blevet noget omdannet.

Hævert, Redskab til at bringe Vædsker over fra et Kar til et andet. Stikhæverten bestaar af et smalt Rør med en Udvidelse nær den øverste Ende; dens nederste Aabning stikkes ned i Vædsken, og Luften indvendig i den fortyndes ved Sugning, hvorved Vædsken stiger op og fylder Røret; naar nu dens øverste Aabning lukkes, f. Ex. med en Finger, kan man, uden at Vædsken rinder ud, løfte Hæverten op og tømme dens Indhold i et andet Kar. — Den togrenede Hævert er et Rør, der er bøiet paa Midten; naar dets ene Gren stikkes ned i en Vædske, hvis Overflade staar høiere end den anden Grens Endepunkt, og Luften derpaa udsuges af Hæverten, vil Vædsken fylde Røret og vedblive at løbe ud af dettes frie Gren, indtil dens Overflade er sunken i Høide med denne Grens Endepunkt. Hævertens Vinkel maa i ethvert Fald ikke staa høiere over Vædskens Overflade end Høiden af den Vædskesøile, som Lufttrykket formaar at bære, d. v. s. ved Vand 32 Fod.

Hævninger saavelsom Sænkninger af det faste Land er gjentagne Gange iagttagne i den historiske Tid, især i vulkanske Egne. Saaledes steg en Del af Chilis Kyst i 1822 mellem 3 og 4 Fod; Hævninger og Sænkninger er ogsaa paaviste i Omegnen af Neapel. Sædvanligvis angives det, at Norge og Sverige nu stiger med 1 Fod i hvert Aarhundrede. Denne Stigning af Landet i den Tid, Norge har været befolket, er imidlertid ikke fikkert eftervist. Derimod er det ganske fikkert, at Norge har steget i en Tid, der ligger den historiske meget nær. Beviserne er Skjæl og Skjælbanker i betydelig Høide over den nuværende Havstand. Man finder endog Sjøskjæl fastvoxede paa Klippen op til flere hundre Fods Høide. Fremdeles findes som Beviser for Landets Stigning Terrasser som Mærker efter den gamle Havstand samt Strandlinier. Stigningen var paa Østlandet 600 Fod, saa at Mjøsen var en Havfjord, paa Vestlandet 300 Fod eller noget mere, i det Trondhjemske op mod 600 Fod. Aarsagerne til Norges Stigning er ubekjendte. Det angives om forskjellige Lande, at de dels hæver sig, dels sænker sig, men Beviserne er ikke altid afgjørende. Fra ældre geologiske Perioder har man næsten i alle Lande Beviser for store Hævninger, idet nu uddøde Sjøskjæl findes i mange tusen Fods Høide forstenede i det faste Fjeld.

Höckert, Johan Fredrik, svensk Genremaler, f. 1826, d. 1866, studerede 1846—49 i München, bereiste derpaa Lapland og gik 1850 til Paris, hvor han 1853 fik Mention honorable for sit Billede „Dronning Kristina og Monaldeschi" og 1855 den store Guldmedalie for sin „Lappkyrka", som kjøbtes af Keiser Napoleon og af ham foræredes til Muséet i Lille. 1857 blev han Professor ved Akademiet i Stockholm, bereiste derpaa 1858 Dalarne og 1861 Spanien, Italien og Nordafrika. Hans sidste Arbeider er „Bellman i Sergels Atelier" og „Karl den ellevtes Lig reddes under Stockholms Slots Brand 1697". Han er den betydeligste Kolorist af alle svenske Malere, og hans Billeder har navnlig den fortræffelige Farveharmoni og sin kraftige Naturtroskab at takke for sin gribende Virkning.

Hød, se Gudelære, den nordiske.

Hoedt, Frederik Ludvig, fremragende dansk Skuespiller, f. 1820, studerede ved Kjøbenhavns Universitet og udgav 1845 et Bind lyriske Digte, debuterede 1851 paa det kongelige Theater som Hamlet og gjorde overordentlig Lykke. Derpaa optraadte han i en Række Lystspilroller og hørte til Theatrets bedste Kræfter, men tog Afsked 1855 paa Grund af Stridigheder med Direktionen. 1856 modtog han paany Engagement, men forlod definitivt Scenen 1860. Imidlertid vedblev han at fungere som Elevinstruktør (1857—76) og Sceneinstruktør (1859—63). Han repræsenterede en mere realistisk Retning paa den danske Scene og udarbeidede paa det nøiagtigste sine Roller. Ogsaa som Oversætter og Bearbeider af Theaterstykker har han virket for Scenen.

Höfler, Karl Adolf Konstantin, Ridder, tysk Historiker, f. 1811, studerede i München, blev 1836 Redaktør af Baierns officielle Blad, 1838 Docent og 1839 Professor i München, fra hvilket sidste Embede han pludselig afskedigedes 1847. Han var derpaa Arkivar i Bamberg, indtil han 1851 kaldtes som Professor til Prag. Han har bl. a. udgivet „De tyske Paver" (1839), „Kildesamling for fransk Historie" (1849—52), „Frankiske Studier" (1852—53) og „De kastilianske Stæders Opstand mod Karl den femte" (1876).

Høg (Astur), Slægt af Dagrovfuglene, udmærker sig ved et kort Næb, der er kroget fra Roden af og blot har Antydning til en saadan Tak i Kanten, som findes hos Falkene, kortere og rundere Vinger end disse og længere Hale. Den flyver hurtig og tager for en Del sit Bytte i Flugten, dog slaar den ogsaa ofte ned paa Jorden efter det. Den større Art, Hønsehøgen (A. palumbarius), og den mindre, Spurvehøgen (A. nisus) er begge mørkegraa eller brunlige paa Ryggen, lyse under Bugen, med fine, mørkere Tverlinier; Voxhuden omkring Næbbet samt Benene er gule. Hønsehøgen lever af tamt Fjerkræ og større Skovfugle, Spurvehøgen væsentlig af Smaafugle. Begge Arter har tidligere været anvendte paa Jagten til at fange Hønsefugle, f. Ex. Vagtler og Raphøns.

Høg, Navn paa en dansk Adelsslægt. — Just Høg, f. 1584, d. 1646, foretog i sin Ungdom udstrakte Reiser til de fleste europæiske Lande og besøgte ogsaa Ægypten, blev 1623 Hovmester ved det nyoprettede Sorø Akademi, 1627 Rigsraad og 1640 Rigskansler.

Höganäs, Stenkulsværk, Lertøis- og Glasfabrik i Luggude Herred i Skåne, $2^1/_2$ Mil fra Helsingborg. Grubearbeidet begyndte 1797. Stedet har 2,600 Indb.

Hogeskjæg (Crepis tectorum), Plante af de Kurvblomstredes Familie, har en graalig, bladet, næsten ugrenet Stilk af ca. 1 Fods Høide, fligede Rodblade, helrandede, lancétformede Stilkblade med tilbagerullet Rand og pilformet Grund samt gule Blomsterkurve og Frugter med ustilket, blødhaaret Fnok. Den voxer paa Tage, Agerrener osv. lige til Alten og Karasjok.

Högqvist, Emilia, svensk Skuespillerinde, f. 1812, d. 1846, udmærkede sig i samme Grad i Tragedien som i elegante Dameroller i den høiere Komedie.

Høgsbro, Sofus M., dansk Politiker, f. 1822, var 1850—62 Forstander for en Folkehøiskole i Rødding og blev 1858 valgt til Folkethinget, hvor han sluttede sig til de Liberale og 1866 var med at stifte „det nationale Venstre", ligesaa 1870 „det forenede Venstre". Han virkede særlig for Sognebaandets Løsning i udvidet Grad og for Opførelsen af Valgmenigheder; 1868—70 var han Medlem af Kirkekommissionen og 1872—79 Statsrevisor. Siden 1865 har han udgivet „Dansk Folketidende".

Høgsfjord, Præstegjeld i Stavanger Amt, om den ca. 3 Mil lange Høgefjord, bestaar af Sognene Høle og Fossan.

Höhscheid ell. Höheseheid, Landsby i den preussiske Rhinprovins, sydøst for Düsseldorf, med 10,000 Indb. og Fabrikation af Knive, Saxe og Messingvarer.

Høialter, i Kirker med flere Altere det, som staar midt i Korniſchen.

Høide, en Gjenstands Udstrækning i lodret (vertikal) Retning. Fjeldtoppes Høide regnes i Almindelighed fra Havets Overflade (absolut Høide), undertiden fra den omgivende Slette (relativ Høide). — I Astronomien er en Stjernes Høide lig den Vinkel, som Synslinien til Stjernen danner med Horizonten. — I Geometrien er et Triangels Høide lig Længden af en ret Linie, der trækkes fra en af Vinklernes Toppunkt til Vinkelens modstaaende Side; et Parallelograms Høide er den lodrette Afstand mellem de parallele Sider.

Høideling (en ret Linies). En ret Linie, som er delt i 2 saadanne Dele, at den hele Linie forholder sig til den største Del som denne til den mindste (idet altsaa den største Del er Mellemproportionalledet mellem hele Linien og den mindste Del), siges at være høidelt eller delt efter det gyldne Snit. Konstruktionen udføres ved at opreise en Perpendikulær = Liniens halve Længde gjennem dens ene Endepunkt. Om det andet Endepunkt af Perpendikulæren slaar man en Cirkel, hvortil den givne Linie bliver Tangent (Radius altsaa = Perpendikulæren). Gjennem Centrum drages derpaa en Linie til det andet Endepunkt af den givne Linie. Afstanden fra dette Punkt til Cirkelperiferien er da den største Del. Høideler man en Cirkels Radius, saa er den største Del = Siden i den regulære indskrevne 10-Kant.

Høidemaaling. Vil man maale Høiden f. Ex. af et Træ, saa er det simpleste Middel Maalestokken eller Maalesnoren. Da dette i Almindelighed ikke lader sig benytte, maa man anvende Geometrien eller Trigonometrien. Et Par Exempler vil tydeliggjøre dette (se Fig. 1 og 2 næste Spalte). Skal man maale Høiden af Træerne A B og d e, saa kan man gaa frem paa en af følgende Maader. Fig. 1. En Stok d f stikkes lodret i Marken, hvorefter den Skygge A c, som Træet kaster, og den Skygge f g, som Stokken kaster, maales. Træet er da saa mange Gange høiere end Stokken, som Træets Skygge er længere end Stokkens. Er f. Ex. Træets Skygge 6 m., Stokkens Skygge 2 m. og Stokkens Længde 3 m., saa er Træets Høide 3×3 m. $= 9$ m. — Fig. 2. Stokken stikkes lodret i Jorden og i dens øvre kløftede Ende fæstes et ret Rør (et Piberør f. Ex.). Gjennem Røret sigtes til Træets Top; derpaa sigtes tilbage gjennem Røret uden at forandre dets Stilling, og

Fig. 1.

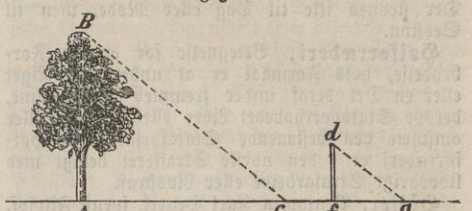

Fig. 2.

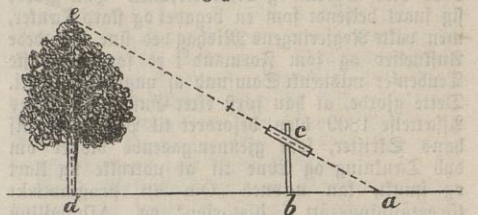

Punktet a mærkes af paa Marken; d e er da saa mange Gange høiere end b c, som a d er længere end a b. — Kan man ikke naa Gjenstandens Fod, saa maaler man i nogen Afstand derfra en ret Linie, hvis Forlængelse vilde træffe Foden. Fra Endepunkterne af den maalte Linie indsigtes Gjenstandens Spids og Høidevinklernes findes. Høiden beregnes dernæst ved trigonometriske Sætninger. Kan man ikke maale nogen ret Linie i samme Horizontalplan som Fodpunktet, saa maa man ved de i en anden Flade maalte Linier og Vinkler først bestemme deres Afvigelse fra Horizontalplanet og siden deraf beregne Gjenstandens Høide. Høideforskjellen mellem to Punkter paa Jordoverfladen kan ogsaa bestemmes ved Nivellering (s. d.). — Fysiken lærer, at et tungt Legeme i en vis Tid stedse falder gjennem et bestemt Rum, at det i første Sekund falder omtr. 15 Fod, i det andet $15 \times 2^2 = 15 \times 4 = 60$ Fod, i det tredie $15 \times 3^2 = 15 \times 9 = 135$ Fod osv. Ved saaledes at iagttage Tiden, som et tungt Legeme, der kastes ned fra et Taarn eller i en Fordybning, bruger for at naa Bunden, kan man omtrentlig beregne Høiden. — Jo høiere man stiger op i Atmosfæren, des mindre er Luftens Tryk. Ved Hjelp af Barometret kan man maale dette og som Følge deraf finde Høideforskjellen mellem to Punkter. (Se Barometer.)

Høiesteret, i Norge og Danmark Betegnelse for Landets øverste Domstol. Den norske Høiesteret organiseredes ved provisorisk Anordning af 9de Juni 1815, der afløstes ved Lov af 12te September 1818. Den bestaar for Tiden af en Justitiarius og ti ordinære Assessorer. Foruden de ordinære er der altid udnævnt flere extraordinære Assessorer (saaledes altid nogle af det juridiske Fakultets Medlemmer), som har at tiltræde Retten efter Justitiarius's Bestemmelse. Proceduren er ordentligvis offentlig og mundtlig, ligesom enhver Dom afsiges af mindst 7 Medlemmer. Høiesteret giver ikke Præmisser til sine Domme, men Medlemmernes Vota afsiges, som bemærket, offentlig. Høiesteret er i Fredstid øverste Domstol i alle Sager, medens i Krigstid enkelte Krigsretsdomme appelleres til Generalkrigsret. Rettens Arbeids-

tid er inddelt i to „Sessioner“ hvert Aar. Der stevnes ikke til Dag eller Møde, men til Session.

Høiforræderi, Betegnelse for enhver Forbrydelse, hvis Formaal er at underlægge Riget eller en Del deraf under fremmed Herredømme, berøve Statsoverhovedet Livet eller Tronen eller omstyrte den bestaaende Statsforfatning. Høiforræderi er i den norske Strafferet belagt med livsvarigt Strafarbeide eller Livsstraf.

Höijer, Benjamin Karl Henrik, svensk Filosof, f. 1767, d. 1812, studerede i Upsala, hvor han 1789 blev Docent og 1798 Adjunkt. Han gjorde sig snart bekjendt som en begavet og skarp Tænker, men vakte Regjeringens Mishag ved sine frisindede Ytringer og som Formand i et for jakobinske Tendenser mistænkt Samfund af yngre Akademici. Dette gjorde, at han først efter Gustav den fjerdes Afsættelse 1809 blev befordret til Professor. Af hans Skrifter, som gjennemgaaende vidner om dyb Tænkning og Evne til at udtrykke sig klart og smukt, kan nævnes „Om ett pragmatiskt föreställningssätt i historien“ og „Afhandling om den filosofiska constructionen“. Hans samlede Skrifter udgaves i 5 Bd. 1825—27.

Høiland, Præstegjeld paa Jæderen, Stavanger Amt. I Præstegjeldet ligger Ladestedet Sandnæs.

Høire, i parlamentariske Forsamlinger og ofte ellers Navn paa det konservative Parti.

Høisangen ell. Sangenes Sang, en i det Gamle Testamente optagen Digtning, der tillægges Kong Salomon og er af erotisk Indhold. Digtet blev allerede før Kristi Tid hos Jøderne Gjenstand for en allegorisk Fortolkning, ifølge hvilken det skulde fremstille Guds Kjærlighed til Israels Folk; i den kristne Kirke, er det blevet fortolket om Kristi Forhold til Kirken, og denne Udlægning har trods mange og vægtige Indvendinger holdt sig lige til den seneste Tid. — Salomon synes ikke at kunne være Forfatter af Høisangen, om end denne skriver sig fra en Tid ikke længe efter ham.

Højsgaard, Jens Terkild Rosenkvist, dansk Grammatiker, f. 1698, d. 1773, blev 1737 Universitetspedel og 1759 Klokker ved Trinitatis Kirke i Kjøbenhavn. Han udgav 1743—69 en Række Skrifter om det danske Sprog, hvilke blev den første Begyndelse til en videnskabelig Behandling af dets Grammatik og afgav Grundlaget for Badens og de andre senere Forfatteres Arbeider over dette Emne. Højsgaards Navn blev imidlertid glemt og først af Rask igjen gjort bekjendt for Almenheden.

Høiskole, den norske militære, oprettedes 1826. Ifølge den gjeldende Plan af 1864 er dens Formaal at uddanne Officerer for Generalstaben, Artilleriet og Ingeniørbrigaden samt at udbrede høiere militær Videnskabelighed blandt Armeens og Marinens Officerer. Som Elever optages Officerer af Armeen og Marinen. Af faste eller lønnede Elever kan kun antages 2 fra hver Brigade og 3 fra norske Jægerkorps; af admitterede Elever har et ubestemt Antal Adgang. Skolen har to Afdelinger; i den nederste, som er étaarig, læres mathematisk-naturvidenskabelige Fag, i den øverste, der er toaarig, og hvortil en Optagelsesexamen giver Adgang, undervises i militære Videnskaber, Generalstabs-, Ingeniør- og Artillerifag. Bestaaet Afgangsexamen fra øverste Afdeling giver Adgang til at indtræde som Officér i Generalstaben, Artilleriet eller Ingeniørbrigaden. Skolen ledes af en Direktør med en ældre Officér til Assistent og Inspektionsofficér. Efter en ny Plan af 1872, som dog endnu (1881) ikke er approberet, skal Høiskolens Kursus blive toaarigt, idet en Del af dens Undervisning henlægges til Krigsskolen. — I andre Lande er de militære Høiskoler organiserede omtrent som i Norge, dog haves i de større Militærstater Specialskoler for de forskjellige Vaaben, Generalstaben, Artilleriet og Ingeniørerne.

Høislette (Plateau), i Geografien, Benævnelse paa et betydeligere og forholdsvis jevnt Høiland. Fra Høisletterne hæver sig ofte enkelte Fjeldtoppe eller kortere Fjeldkjæder; undertiden er deres Rand omgiven af steile Randbjerge. Den høieste Høislette i Verden af betydeligere Omfang er den tibetanske, som ligger ca. 12,000 Fod over Havet.

Høitryk, se Reliefstryk.

Høitryksmaskine, se Dampmaskine.

Høivaag, Præstegjeld i Nedenæs Amt.

Høland, Præstegjeld paa Romerike, Akershus Amt, bestaar af Sognene Løken, Hemnæs og Sitskogen.

Hölder, Julius, tysk Politiker, f. 1819, studerede Retsvidenskaben i Tübingen, blev 1848 Regjeringsraad i det würtembergske Indenrigsministerium og 1849 Medlem af andet Kammer, hvor han hørte til de maadeholdne Demokrater. Ikke længe efter tog han under den herskende politiske Reaktion sin Afsked fra Statstjenesten og nedsatte sig som Advokat. 1855 blev han paany Medlem af andet Kammer, hvor han arbeidede paa at forene alle de frisindede Fraktioner til et „Fremskridtsparti“, modsatte sig Regjeringens klerikale Politik og virkede for Tysklands Enhed; 1862 var han med at grunde den tyske „Abgeordnetentag“. 1864 søgte han mod de i andet Kammer til Magten komne yderliggaaende Demokrater at danne et nationalliberalt Parti, optraadte 1866 mod Krigen med Preussen og virkede 1870 for Würtembergs Deltagelse i den fransk-tyske Krig saavelsom senere for dets Indtræden i det nye tyske Rige. Siden 1871 er han Medlem af den tyske Rigsdag.

Hölderlin, Johann Christian Friedrich, tysk Digter, f. 1770, d. 1843, studerede Theologi i Tübingen, levede senere i Jena og Weimar i Omgang med Schiller, Goethe og Herder og blev 1766 Huslærer hos en Familie i Frankfurt am Main. Her forelskede han sig i sine Elevers Moder, noget, som end mere bidrog til at forværre hans allerede tidligere overspændte og nervøse Sindstilstand, der skaffede sig Luft gjennem Romanen „Hyperion oder Eremiten i Griekenland“ (1798—99). Efter 1798 at have forladt Frankfurt gik han til Schweiz og derpaa som Huslærer til Bordeaux; af sin fortvivlede og sønderrevne Stemning bragtes han til at styrte sig i Udsvævelser, som ødelagde ham baade legemlig og aandelig, og 1802, da han pludselig igjen viste sig i Tyskland, var han allerede halv vanvittig. Han begyndte at oversætte Sofokles og ledsagede sine Tolkninger af „Antigone“ og „Kong Ødipus“ med Tillæg og Anmærkninger, som ved Siden af flere dybsindige Ting indeholder Udbrud af fuldstændig Sindsforvirring. Man forsøgte nu at faa ham

ansat som Bibliothekar i Hamburg, men maatte i Stedet indsætte ham i et Sindssygeasyl; derfra blev han to Aar efter udskreven som uhelbredelig og tilbragte derpaa Resten af sit Liv i Huset hos en Snedker i Tübingen. Hans bedste Arbeider er hans lyriske Digte (udgivne samlede af Uhland og Schwab), som udmærker sig ved en Fylde af dybe Tanker, Følelse og Fantasi.

Hølen, Ladested i Vestby Prestegjeld, Akershus Amt, ved Hølandselvens Udløb i Kristianiafjorden, har 270 Indb.

Hölty, Ludvig Heinrich Christoph, tysk Digter, f. 1748, studerede Theologi i Göttingen og blev Medlem af „Hainbund". Hans Sundhed blev allerede tidlig undergravet, og han døde 1776 i Hannover. Det var navnlig hans Idyller og Elegier, som i Tilslutning til hans bløde og vemodige Sindsstemning lykkedes for ham, og han har paa dette Felt leveret mange tiltalende Sager. Hans Ballader er af mindre Værd, men mærkelige som hørende til de første Forsøg i sit Slags i den tyske Literatur.

Hønefos, By paa Ringerike, i Buskeruds Amt, paa begge Sider af Bægnaelven, ved dennes Udløb i Randselven, hvor den danner Vandfaldet Hønefossen, har 1,130 Indb. Byens fornemste Næringsvei er Forædling af Træslag. — Hønefos fik Kjøbstadsrettigheder i 1851.

Hønsefugle (Gallinae), en Orden af Fuglene, udmærker sig ved sin fyldige Legemsbygning, sine kraftige Gangfødder og sine korte, afrundede og hvelvede Vinger. Deres Næb er kort, tykt og hvelvet; de nærer sig af forskjellig Slags Planteføde, tildels ogsaa af Insekter og Orme. De fleste af dem er af en forholdsvis betydelig Størrelse og har et velsmagende Kjød; da de tillige er selskabelige og formerer sig temmelig stærkt, egner flere af dem sig godt til Husfugle, og enkelte Arter har ogsaa lige fra Oldtiden været tæmmede. Hønsefuglene er i talrige (over 300) Arter udbredte næsten over hele Jorden; de lever mest i Polygami, og Hunnen er alene om at udruge Æggene. Ungerne forlader Redet, saasnart de er komne ud af Ægget. — Af de mange Grupper, hvori Hønsefuglene deles, er Fasangruppen den vigtigste; derhen hører Paafuglen, Kalkunen, Perlehønsene, Fasanerne og de egentlige Høns (Gallus), hvilke sidste udmærker sig ved nøgne Kinder, en nøgen Hudkam paa Hovedet og nedhængende Hudlapper ved Næbbet samt en kort, tagformig Hale. Hanen har over Bagtaaen paa hvert Ben en Spore. Den tamme Høne (Gallus domesticus) nedstammer sandsynligvis fra Arter, som lever vilde i Indien og paa de indiske Øer, maaske nærmest fra Bankivahønen (G. Bankiva) paa Java og Sumatra. Ligesom af de andre Husdyr gives der ogsaa af Høns en Mængde Racer, af hvilke især kan mærkes de store spanske og Kotsjinkinahøns.

Hønsegræs (Polygonum persicaria), Plante af Syrefamilien, med glatte, lancetformede Blade, glatte Axstilke og langt randhaarede Skeder; Blomsterne, som staar i tætte Ax i Bladhjørnerne, er rødagtige og har 6 Støvdragere; Frugten er en trekantet Nød. Det voxer paa fugtige Steder indtil Alten (70°).

Hønsekarm eller **Arve** (Cerastium), Plante af Nellikfamilien, med todelte Kronblade og fra 2 til 10 Tommer lang Stilk. I Norge findes flere Arter (almindelig Arve, Strandarve, Sandarve, Smaaarve), som tildels er et besværligt Ugræs.

Höpken, Navn paa en tysk Adelsslægt, som naturaliseredes i Sverige og fik Friherreværdigheden 1719 med Daniel Niklas von Höpken, f. 1669, d. 1741. Han var en klog og dygtig Statsmand og Diplomat og benyttedes allerede af Görtz. 1714 blev han Statssekretær og 1727 Præsident i Kommercekollegiet. Under Ulrika Eleonora og Fredrik af Hessen stod han i stor Yndest og var den virksomste ved Dannelsen af „Hatternes" Parti. — Hans Søn, Anders Johan von Höpken, f. 1712, d. 1789, blev 1738 Medlem af Rigsdagen og af dens hemmelige Udvalg og 1741 Sekretær i Udenrigsministeriet. 1746 blev han Rigsraad og efterfulgte 1752 Tessin som Kancellipræsident. Ved sin Afsked 1761 blev han Greve; senere var han igjen et Par Gange Medlem af Raadet og blev ved Stiftelsen af det svenske Akademi dets første Medlem.

Hørd Grimkelsson, en storættet Islænder, paadrog sig under et Ophold i Norge Dronning Gunhilds Vrede, hvorfor han flygtede til Gautland, hvor han blev gift med Harald Jarls Datter. Efter sin Hjemkomst til Island indvikledes han i flere Retstrætter og dømtes fredløs tilligemed flere af sine Venner, med hvilke han flygtede til en Holme i Hvalfjorden paa Vestlandet og organiserede en formelig Røverbande. Andre Fredløse strømmede til, og snart var Hørd og hans forvovne Skare en Skræk for Islænderne. Det lykkedes endelig ved Svig at faa dem narrede iland, hvor de alle blev dræbte. Hørds tro Hustru Helga svømmede om Natten iland med sine to Sønner og kom senere hjem til sin Fader Harald Jarl.

Hordaland, Hørdafylke, se Hordaland.

Horelse, Høresans, se Øre.

Høst eller Efteraar, den ene af de 4 Aarstider, hvori man pleier at dele Aaret, regnes astronomisk fra 23de September (Høstjevndøgn) til 21de December (Vintersolhverv) paa den nordlige Halvkugle og fra 21de Marts til 21de Juni paa den sydlige. — Høstjevndøgnspunktet, det ene af de Punkter paa den tilsyneladende Himmelkugle, hvor Ekliptiken skjærer Ækvator, og hvor Solen altsaa befinder sig, naar dens Deklination er = 0.

Høst, Jens Kragh, dansk Forfatter, f. 1772, d. 1844, studerede Retsvidenskaben og blev 1800 Protokolsekretær i Højesteret. 1801—08 var han Assessor i Hof- og Stadsretten, hvorefter han levede som Privatmand. Han var 1796 med at stifte det skandinaviske Literaturselskab og virkede meget for at udbrede Kjendskab til svensk Sprog og Literatur i Danmark. Af hans talrige Skrifter, der handler om Retsvidenskab, Historie, Sprog og Æsthetik, er de historiske de betydeligste, navnlig „Struensee og hans Ministerium" (3 Bd., 1824).

Høvl, et Værktøi til at give Træ en jevn Overflade eller til at forsyne det med Lister, Falser o. lign., bestaar af Høvljernet og Høvlstokken, hvilken sidste tjener saavel til at føre Høvlen med som til at regulere Jernets Indtrængen i Træet og saaledes bestemme Spaanens Tykkelse. Til forskjelligt Brug har man Høvler af meget forskjellig Størrelse og Form; de største

af dem, som anvendes til at glathøvle Bord og Planker, erstattes nu ofte af Høvlemaskiner, som virker ved, at Træet trækkes forbi stillestaaende eller roterende Kniv. Ogsaa til Messing- og Jernsager bruges Høvlemaskiner af forskjellig Indretning, hvilke spiller en vigtig Rolle i den nyere Maskinfabrikation.

Høvringfjeldet, et mægtigt Fjeldparti i nordre Gudbrandsdalen, paa østre Side af Lougen, sydvest for Rundane. Dets høieste Punkt, Formokampen, er 4,700 Fod høit.

Høyen, Niels Lauritz, dansk Kunsthistoriker, f. 1798, d. 1870, studerede fra 1816 ved Kjøbenhavns Universitet og foretog 1822—25 en længere Reise i Tyskland og Italien for at lægge sig efter Kunstens Historie. 1826—27 holdt han derpaa Forelæsninger ved Kjøbenhavns Kunstakademi, hvor han 1829 blev Professor; 1839 udnævntes han til Inspektør for Malerisamlingen paa Kristiansborg og 1856 til Professor i Kunsthistorie ved Kjøbenhavns Universitet. 1836—69 gjorde han flere længere videnskabelige Reiser i Udlandet. Han var en flittig og begavet Forsker, men skrev ikke særdeles meget. Hans Afhandlinger, som er spredte i forskjellige Tidsskrifter, og hvoraf de vigtigste vedrører Danmarks arkitektoniske Monumenter, er samlede i hans „Skrifter", der udkom 1871—76. Mest Indflydelse fik han dog ved sine ualmindelig klare og livfulde Forelæsninger, som stedse besøgtes af en talrig Tilhørerkreds; et Par Rækker af dem er optagne i hans Skrifter, medens Forelæsningerne over Rafael er udgivne særskilt 1875.

I (Vokal).

I, det niende Bogstav i de fleste nyere Sprogs Alfabet saavelsom i det latinske og græske (Jota), betegner en Vokal, som med a og u hører til det indogermaniske Vokalsystems Grundlyd. — Det latinske I betyder som Taltegn 1, dobbelt I (II) 2, tredobbelt (III) 3; staar I i flerzifrede Tal efter et større Ziffer, lægges dets Talværdi til, f. Ex. LI, 51; staar det derimod foran et større Ziffer, trækkes det fra, saaledes IX, 9.

Jambe (Jambos), Versfod, som bestaar af en kort og en lang Stavelse (⏑ —). — Jambiske Vers, Vers, der er sammensatte af Jamber. Af de iambiske Versemaal kan især mærkes de femfodede Jamber, som sædvanlig bruges i versificerede Dramaer paa de germaniske Sprog; sexfodede Jamber var hos Grækerne (Trimeter) og er endnu hos Franskmændene (Alexandriner) det sædvanlige dramatiske Versemaal.

Jamblikhos, nyplatonisk Filosof fra Kalkhis i Coelesyrien, d. ca. 330 e. Kr., var Elev af Porfyrios. Gjennem ham udartede Nyplatonismen til Dæmonologi og Theurgi, og hans Disciple betragtede ham som Aandebesværger og Troldmand. Julianus Apostata holdt ham i stor Anseelse og Ære. Af hans Skrifter er nogle Brudstykker bevarede.

Japetos, i de græske Myther en af Titanerne, Søn af Uranos og Gæa, var med Okeanos's Datter Klymene Fader til Atlas, Prometheus, Epimetheus og Menotios. Som Prometheus's Fader regnedes han for Hellenernes Stamfader.

Jason, gammel græsk Sagnhelt, var Søn af Kong Æson i Jolkos i Thessalien, havde Kentauren Khiron til Lærer og deltog allerede som Yngling i Jagten paa det kalydonske Vildsvin. Efterat Faderen havde nedlagt Regjeringen, blev den endnu umyndige Jasons Onkel, Pelias, hans Formynder. Da Jason senere vilde gjøre sin Ret til selv at regjere gjeldende, svarede Pelias, at han vilde overlade ham Tronen, hvis han bragte det gyldne Skind tilbage fra Kolkhis. Han begav sig nu med flere Helte paa Skibet Argo til Kolkhis (Argonautertoget), fik Understøttelse af Medea og erholdt ved hendes Hjelp det gyldne Skind, hvorefter hun fulgte ham hjem til Thessalien. Efter Pelias's Død kom Jason imidlertid ikke i Besiddelse af sine Fædres Trone, men maatte med Medea begive sig til Korinth; efter 10 Aars Forløb forstødte han Medea for at ægte den korinthiske Konge Kreons Datter Kreusa, men Medea dræbte denne saavelsom sine og Jasons Børn og flygtede paa en af Drager trukken Vogn til Kong Ægeus i Athen. Derpaa, beretter en Version af Sagnet, dræbte Jason sig selv; efter en anden Beretning blev han ihjelslaaet af en Bjelke af det Skib, hvorpaa han havde seilet til Kolkhis. Et tredie Sagn fortæller, at han senere blev forsonet med Medea, hvorefter han med hende drog til Kolkhis og efter hendes Faders Død besteg hans Trone.

Jatrokemi, en medicinsk Theori, som søger at forklare alle Tilstande og Forandringer i det sunde og syge Legeme saavelsom Lægemidlernes Virkning ud af kemiske Processer. En saadan Skole grundedes allerede i det 16de og 17de Aarh. af Paracelsus og Helmont, og Systemet udvikledes videre af F. Sylvius og G. E. Stahl. Paa Grund af manglende kemiske Kundskaber kom dog Jatrokemikerne ikke længer end til abstrakte theoretiske Spekulationer, og først den nyere Tids Kemi har kastet Lys over deres System og anvist de kemiske Processer deres rette Plads i Fysiologien og Pathologien. — Jatrofysikerne, Jatromathematikerne ell. Jatromekanikerne søgte at føre alle sygelige Processer i Legemet tilbage til mekaniske og fysiske Aarsager, f. Ex. Tilstopning af Blodkar og Kjertler osv.

Jaxartes, i Oldtiden Navn paa Sir-Darja (s. d.).

Ibague, By i den sydamerikanske Republik Ny-Granada, nær den 17,200 Fod høie Vulkan Tolima, med 8,000 Indb. og livlig Handel.

Ibarra, By i den sydamerikanske Republik Ecuador, nordøst for Quito, med 13,000 Indb.

Ibenholt, den overordentlig faste, tunge og kulsorte Kjærneved af det i Afrika og Ostindien voxende Ibenholttræ (Diospyros Ebenum) med flere Arter af samme Slægt. Det har en specifik Vegt af 1,21—1,33 og er saa haardt,

at det vanskelig lader sig skjære med en Kniv; ofte er det fuldt af Revner og er meget tilbøieligt til at springe. De bedste, aldeles kulsorte Arter kommer fra Ceylon, Madagaskar og Mauritius. Ibenholt anvendes paa Grund af sin Finhed og Tilbøielighed til at antage en smuk Politur til alle Slags finere Dreier-, Snedker- og Instrumentmagerarbeider. Ofte udgives falskelig andre tætte, fortbeitsede Træsorter for Ibenholt.

Iberer, hos Romerne Navn paa et Folk, som i Oldtiden beboede Spanien og Lusitanien (Portugal) samt det sydlige Gallien (Aquitanien) og dannede en fra sine Naboer fuldstændig adskilt Stamme, som delte sig i flere Underafdelinger. Som deres Efterkommere betragtes almindelig Baskerne, og af disses Sprog lader, ifølge de nyere Undersøgelser, de fleste til vor Tid opbevarede iberiske Navne sig forklare. De iberiske Stammer havde forskjellig Statsforfatning og stod paa et ulige, men i Almindelighed ganske høit Kulturstandpunkt; de havde en egen Skrift, og enkelte af dem besad opskrevne Digte og historiske Anteginger. De drev Agerbrug og Kvægavl, Industri (især Metalarbeide) og Bergverksdrift. — Iberien (Iberia) ell. den iberiske Halvø, d. v. s. den pyrenæiske Halvø. — Iberien kaldtes ogsaa i Oldtiden det nuværende russiske Georgien (Grusien), hvis Indbyggere, Ibererne, drev Agerbrug og var delte i Kaster. Landet stod fra Trajans Tid til Julians Død under romersk Herredømme.

Ibestad, Præstegjeld i Tromsø Amt, bestaar af Sognene Ibestad og Salangen.

Ibis, Slægt af storkelignende Badefugle, med nøgent Hoved og langt, buet Næb, forekommer i de varmere Lande og tæller mange, oftest smukt farvede Arter. Bekjendt er især den hellige Ibis (Ibis religiosa), der er hvid med sorte Vingespidser, Ben, Næb, Hoved og Hals. Den levede i ældre Tider i stort Antal i Ægypten, men er nu sjelden der og forekommer først sønden for Khartum hyppigere. De gamle Ægyptere holdt den for hellig og betragtede den som Symbol for Guden Tot (s. d.), som enten afbildedes i Skikkelse af en Ibis eller med et Ibishoved, ligesom hans hieroglyfiske Navn skrives med denne Fugls Billede. I Tots Templer holdtes et Antal Ibiser, og efter Døden blev de balsamerede og bisatte.

Ibn-Batuta, arabisk Reisende, f. 1302 i Tanger, d. 1377, besøgte Kina, Bukhariet, Forindien og 1352 Timbuktu og forfattede en Reisebeskrivelse, som bl. a. er udgiven af Defrémery 1855—59.

Ibrahim Pascha, Adoptivsøn af Ægyptens Vicekonge Mehemed Ali, f. 1789, d. 1848, undertvang 1819 Wahabiterne i Arabien og anførte 1825—28 med Tapperhed, men ogsaa med Grusomhed, de ægyptiske Tropper paa Morea, beseirede i Krigen mellem Sultanen og Mehemed Ali 1832 gjentagne Gange de tyrkiske Tropper og erobrede Syrien, som Sultanen maatte afstaa til Vicekongen af Ægypten. Efterat Krigen 1838 var udbrudt paany, slog han 1839 Tyrkerne afgjørende ved Nisibis, men hindredes 1840 ved en engelsk-russisk Flaade fra videre Operationer og nødtes til at vende tilbage fra Syrien til Ægypten. Kort før hans Død havde Mehemed Ali af Sultanen faaet ham bekræftet som Tronfølger i Ægypten. Hans Søn Ismail blev 1863 Ægyptens Vicekonge.

Ibraila ell. **Ibrail**, se Braila.

Ibsen, Henrik Johan, er født 20de Marts 1828 i Skien, hvor hans Fader var Kjøbmand. Han bestemtes tidlig til Studeringerne og sattes i en Privatskole, hvor han begyndte at læse Latin. Da Forældrenes Kaar imidlertid var mindre gode, fik han i sit 16de Aar Plads som Discipel paa Apotheket i Grimstad for gjennem Farmacien at naa frem til det medicinske Studium. I over 6 Aar opholdt han sig i Grimstad. Da han altid havde en hel Del Tid tilovers, og da hans Principal derhos var en velvillig Mand, kunde han beskjeftige sig meget med Læsning. Han skulde forberede sig til Examen artium, men man feiler neppe i at antage, at han, saavidt dertil har været Anledning, har drevet meget paa æsthetisk og historisk Læsning. Desuden har han ganske vist i denne modtagelige Alder af sine Omgivelser suget Indtryk, som er blevne frugtbare for hans senere Livsgjerning, og som forøvrigt ogsaa umiddelbart lod sig til Syne gjennem Vers, nok væsentlig af satirisk Beskaffenhed. Denne hans poetiske Virksomhed skal hos mere skjønsomme Bedømmere allerede have vakt gode Forhaabninger. Da Ibsen var 20 Aar gammel, kom Aaret 1848 og med det den franske Februar-Revolution. Uden al Tvivl har de Frihedsstrømninger, som derfra hvirvlede ud, ogsaa grebet ham, og det tør være under Indflydelse heraf, at den 20aarige Farmaceut gav sig i Kast med sit egentlige literære Debutarbeide, „Catilina“, et Drama i 4 Akter, hvori han behandler den bekjendte romerske Oprører Historie. Ibsens Digtergenius udfoldede allerede her paa en forunderlig Maade sine Vinger. Da hans „Catilina“ i 1875 udkom i ny Udgave i Anledning af hans 25-Aars Digterjubilæum, og man kunde betragte det i Belysning af hans senere Virksomhed, var det klart for selve den store Almenhed, at dette Arbeide ved Siden af visse Begynderfeil havde saa store og ubestridelige Fortrin, at dets Frembringelse af en ung Forfatter under Ibsens Vilkaar var mærkværdig. Allerede i 1850, da en uegennyttig Ven (den senere Sagfører O. K. Schulerud, nu forlængst død) hjalp Ibsen til at faa Stykket udgivet første Gang, fandt den mere indsigtsfulde literære Kritik vistnok det samme; men der blev neppe solgt 30 Exemplarer af hele Oplaget. Hvad Retning Ibsens Udvikling havde taget, om han strax havde faaet Vind i Seilene, og hvor meget anderledes Karakteren i hans senere Digtning i saa Fald kunde blevet, er selvfølgelig ikke godt at beregne. Samtidig som „Catilina“ første Gang blev trykt, kom Ibsen til Kristiania for at blive Student. Efter i nogle Maaneder at have besøgt Heltbergs bekjendte Skole, hvor han bl. a. havde Bjørnstjerne Bjørnson og A. O. Vinje til Skolekammerater, tog han Examen artium Sommeren 1850; men Tanken om at blive Læge, som fra først af havde bragt ham ind paa Studeringerne, havde ikke længere Rod hos ham. En fri literær Virksomhed var nu det, som han attraaede, og de Betingelser for en saadan, som han følte sig endnu at mangle, søgte han at erhverve gjennem Studium navnlig af Æsthetik. Ved Siden deraf stræbte han at skaffe sig det fornødne til Livsophold ved at levere poetiske Bidrag til Dagspressen, ligesom det lykkedes ham paa Kristiania Theater, der — vistnok i anerkjendende Udtryk — havde afvist hans „Catilina“, at

faa opført et Sagastykke, „Kjæmpehøien", og derfor at erholde et lidet Honorar. Det var imidlertid en daarlig Fortjeneste, som han paa denne Maade kunde drive det til, og han levede derefter. Hans Ven Paul Botten-Hansen har endog berettet, at Ibsen og Schulerud, der boede sammen, mangengang ikke havde Raad til at spise Middag. Fra Begyndelsen af det følgende Aar, 1851, udgav Ibsen sammen med P. Botten-Hansen og A. O. Vinje et literært Ugeblad, som kun skulde optage originale Bidrag, og for hvilket der, besynderlig nok, ikke fra først af var fastsat noget bestemt Navn, men som til Slutning blev hedende „Andhrimner". Her skrev han under sit allerede paa Titelbladet af Catilina antagne Forfatternavn „Brynjolf Bjarme" adskillige lyriske Smaadigte og tillige en Del Sager af satirisk Indhold, deriblandt „Norma eller en Politikers Kjærlighed, Musik-Tragedie i 3 Akter". Ibsens Deltagelse i Udgivelsen af dette Blad har neppe været meget stikket til at rette paa hans trange Kaar. Bladet naaede ikke op til mere end 100 Abonnenter, og efter at have bestaaet i 3 Fjerdingaar, gik det ind. Imidlertid havde Ibsens literære Virksomhed, trods sin hidtil i det hele taget mere beskedne Natur, dog henledet Opmærksomheden paa ham i tilstrækkelig Grad til, at han i Høsten 1851 modtog Kaldelse som artistisk Direktør for det af Ole Bull fra foregaaende Aars Begyndelse oprettede norske Theater i Bergen. I de paafølgende 6 Aar virkede nu Ibsen i denne Stilling. 1852 foretog han med Understøttelse af Theatret en Studiereise til Udlandet, navnlig til Kjøbenhavn, Hamburg, Berlin, Leipzig og Dresden. Under et længere Ophold i Kjøbenhavn stiftede han blandt andet Bekjendtskab med Digteren J. L. Heiberg. I Dresden, hvor han var den længste Tid, blev han behandlet med megen Velvillie og Forekommenhed af den berømte norske Maler Professor Dahl, som kunde skaffe ham særlig god Leilighed til at blive bekjendt med den sachsiske Hovedstads rige Kunstskatte. Der er ingen Tvivl om, at Ibsens Arbeide ved Bergens Theater i de følgende Aar har været til Gavn saavel for hans egen Udvikling, navnlig for Erhvervelsen af det sikre Kjendskab til og Herredømme over Scenens Midler, der gjør sig gjeldende i hans dramatiske Forfatterskab, som ogsaa for den Skueplads, for hvilken han arbeidede. Om den store Interesse, som han lagde i sin Gjerning, er det et Vidnesbyrd, at han hvert Aar paa Theatrets Stiftelsesdag — 2den Januar — bragte et nyt originalt Arbeide paa Scenen, nemlig efterhaanden: „St. Hans-Natten", Eventyr-Komedie i 3 Akter, „Gildet paa Solhaug", Drama i 3 Akter, „Fru Inger til Østraat", historisk Drama i 5 Akter, „Hærmændene paa Helgeland", Drama i 4 Akter, en Omarbeidelse af det tidligere nævnte Sagastykke „Kjæmpehøien", og endelig „Olaf Liliekrans", romantisk Skuespil i 4 Akter. Theatrets økonomiske Status var ogsaa under Ibsen bedre, end den nogen Gang senere blev. Imidlertid mistede det sine bedste Kræfter (Fru Wolf allerede i 1853, Johannes Brun med Frue Vaaren 1857), og naar Ibsens Eftermand som artistisk Direktør, Bjørnson, forefandt Theatret i Opløsningstilstand, beroede dette i det hele væsentlig paa Omstændigheder, for hvilke Ibsen ikke raadede. Det var ogsaa Omstændigheder af samme Art, som bevirkede, at „det norske Theater" i Kristiania, hvis Ledelse Ibsen fra Høsten 1857 overtog, ikke kunde holdes oppe, men i 1862 gjorde Bankerot. Ibsen stod nu paa bar Bakke. Han havde i 1858 giftet sig, og dermed var det givet, at han som Familieforsørger ikke længere som før kunde lade Livets haarde Tryk glide af paa sig. Allerede saalænge „det norske Theater" endnu bestod, havde han vistnok havt ondt ved at komme ud af det med den ringe Gage, og han havde jevnlig ved literær Virksomhed søgt at hjelpe paa sine Indtægter. Saaledes havde han i „Illustreret Nyhedsblad" offentliggjort Digte som „Terje Vigen" og „Paa Vidderne" m. fl. samt blandt andet en længere Afhandling „Om Kjæmpeviserne og deres Betydning for Kunstpoesien", der tildels var en Frugt af hans med offentligt Stipendium foretagne Reiser for at samle Folkeviser. Imidlertid kunde dette kun lidet hjelpe, og af liden Nytte for hans trange Kaar var det ogsaa, at han fra Begyndelsen af 1863 fik en Stilling som artistisk Konsulent ved Kristiania Theater. Stillingen var daarlig aflagt, og Ibsens Kaar var og blev kummerlige. Dertil kom den for hans stolte Natur smertelige Følelse af, at hans Verker blev uden den Paaskjønnelse, som han maatte vide, de efter sit virkelige Værd havde Krav paa. „Gildet paa Solhaug" udkom 1856, „Fru Inger til Østraat" 1857 og „Hærmændene" 1858. Intet af disse Arbeider kom dengang til Opførelse paa Kristiania Theater. Sidstnævnte epokegjørende Stykke med sine virkningsfulde dramatiske Egenskaber ved Siden af en storslagen, djerv, sagamæssig Poesi blev udtrykkelig forkastet af den norske Nationalscene, ligesom det havde samme Skjebne i Kjøbenhavn, hvor J. L. Heiberg i stærke Udtryk brød Staven over det, fremdt ved dets mod den bløde Romantik i Oehlenschlägers nordiske Dramaer kontrasterende vilde Kraft. 1862 udkom — som „Illustreret Nyhedsblads" Nytaarsgave til sine Abonnenter — „Kjærlighedens Komedie", Skuespil paa rimede Vers i 5 Akter, et Arbeide, der vistnok med sin megen bitre Spot over hjemlige Nutidsforhold og sin uharmoniske Afslutning bar Præg af de Omstændigheder, hvorunder det var blevet til, men hvis Fortrin ogsaa blev upaaskjønnede, ja som endog fremkaldte megen personlig Uvillie mod Forfatteren. Samme Aar ansøgte Ibsen om Digtergage i Lighed med, hvad der dengang tilstodes Bjørnson; men han fik Afslag og opnaaede først flere Aar senere denne offentlige Paaskjønnelse. I det følgende Aar skulde imidlertid hans Forfatterskab, trods den kuende Indflydelse af Næringsforger og Skuffelser, sætte en af sine skjønneste Blomster. Det var nemlig 1863, at „Kongsemnerne", historisk Drama i 5 Akter, udkom. Interessant er den Maade, hvorpaa dette Verk blev til. Ibsen deltog 1863 i Sangertoget til Bergen, hvor Mødet fandt Sted i Midten af Juni. Han havde da udarbeidet det hele Drama i alle Enkeltheder, men altsammen — i Hovedet. Da han kom hjem fra Sangerfesten, satte han sig til at skrive, og ved Udgangen af den paafølgende Juli Maaned laa det omfangsrige Stykke fuldt færdigt, i Stand til at sendes til Trykkeriet. Med den Formfuldendthed, der udmærker „Kongsemnerne" som alt, hvad Ibsen har skrevet, skulde dette synes næsten utroligt; men saa forholder det sig efter en mundtlig

Meddelelse af Digteren selv. Han stundede imidlertid efter at komme ud i friere og friskere Luft end den, som omgav ham hjemme. Honoraret for „Kongsemnerne" og ved Siden deraf et offentligt Stipendium satte ham istand til at drage til Udlandet, og henved Juletid 1864 reiste han med Hustru og Barn til Rom. Her boede han indtil 1868. Det næste Arbeide, som udkom fra hans Haand, var den mægtige Digtning „Brand", hvori han gaar løs paa al Halvhed i Livet, og som med én Gang stillede Ibsen paa den Plads, der med Rette tilkom ham i den nordiske Læserkreds's Opmærksomhed. Allerede det følgende Aar fulgte „Peer Gynt", en fantastisk Digtning, rettet væsentlig mod Selvgodheden i hans Landsmænds Nationalkarakter. 1868 flyttede Ibsen fra Rom til Dresden. Det følgende Aar foretog han en Reise til Norden, uden dog at besøge Hjemmet. Baade i Kjøbenhavn og Stockholm var han Gjenstand for megen Hyldest. Paa sidstnævnte Sted modtog han Indbydelse til som Gjest hos den ægyptiske Khediv at overvære Suezkanalens Indvielse samme Aar. Han var ogsaa tilstede ved denne Festlighed og gjorde ved samme Leilighed en længere Tur op ad Nilen. Forinden han saaledes gik paa Reiser, havde han fuldført sin Komedie „De Unges Forbund", der udkom i Kjøbenhavn Vinteren 1869 og samtidig opførtes paa alle de tre nordiske Hovedscener. Dette Stykke vakte i Norge en voldsom Bevægelse. Paa en glimrende Maade svinger Ibsen her Satirens Svøbe over karaktérløse politiske Fraseheltе, som ikke tænker paa andet end at vinde Glans og Magt for sig selv. Man troede i Satiren at finde vent personlig Polemik, og følte sig i visse politiske Kredse fornærmet. Trods Stykkets uimodsigelige Vittighed og fortrinlige dramatiske Egenskaber, og nagtet dets Udførelse fra Theatrets Side ubetinget overtraf alt, hvad Kristiania Theater hidtil havde præsteret, blev det dog af ovenanførte Grund ved de første Forestillinger Gjenstand for voldsomme Demonstrationer, idet man forsøgte at faa det udbebet. Dette nyttede dog, som rimelig kunde være, ikke, og endnu hører „De Unges Forbund" til de faste og mest yndede Stykker paa Kristiania Theaters Repertoire. „De Unges Forbund" vidnede om, hvor nøie Ibsen kjendte, og hvor omhyggelig han fra sin Udlændighed fulgte vore „lokale Forhold". Han vendte imidlertid nu sin Opmærksomhed bort fra disse for at kaste sig over Studiet af en mærkelig verdenshistorisk Skikkelse, Keiser Julian den frafaldne. Ved sin Forskning over dennes Karaktér skal Ibsen være gaaet lige til de ældste og latinske Kildeskrifter; først efter 4 Aars Forløb, i 1873, — efterat han 1871 havde udgivet en liden Samling af sine Digte — forelaa Frugten af hans ihærdige Arbeide i det „verdenshistoriske Skuespil" „Keiser og Galilæer". Dette Værk var med sine mange udmærkede Enkeltheder et nyt Vidnesbyrd om Digterens dybtrækkende og overlegne Begavelse, men efterlod dog nogen Skuffelse, fordi man deri savner baade en Centralfigur, hvorom Interessen samles, og derhos ogsaa Klarhed med Hensyn til Digterens egen Mening. Samme Aar var Ibsen som norsk Jurymand ved Kunstafdelingen tilstede ved Verdensudstillingen i Wien. Aaret efter, 1874, aflagde han efter næsten 10 Aars Fraværelse et Besøg i Hjemmet. Disse 10 Aar havde set hans Navn omgives af en voxende Berømmelse, og var han draget bort fra Hjemmet som en Mand, af hvis store Evner man nok havde et vist Indtryk, men om hvis Fremtid man dog var i Tvivl, saa han sig nu modtaget med aabne Arme og med alle Tegn paa sine Landsmænds Beundring og Sympathi. En offentlig Festlighed til hans Ære, som man i Kristiania vilde foranstaltet, frabad den stille Mand sig; men den tilstedeværende Trang til at vise ham sin Hyldest fik dog sit Udtryk gjennem et Fanetog, som Studenterne bragte ham. I sit Svar paa den Tale, som ved denne Leilighed henvendtes til ham, fremstillede Digteren paa en smuk Maade sit eiendommelige Forhold til Fædrelandet. Efter at være vendt tilbage til Tyskland flyttede Ibsen 1875 fra Dresden til München. Her skrev han sit Skuespil „Samfundets Støtter", i hvilket hans bidende Satire rammer den moralske Hulhed, der gjemmes af Formue og anset Stilling. Dette Stykke, der udkom i Efteraaret 1877, var imødeset med saa store Forventninger, at dets første Oplag var udsolgt i faa Dage. Ogsaa paa Theatret gjorde det megen Lykke, om end Kritiken fandt dets Afslutning noget utilfredsstillende. Samme Aar havde Ibsen været tilstede ved Upsala Universitets Jubilæum, ved hvilken Leilighed han kreeredes til Æresdoktor. I 1879 udgav han et 3-Akts Skuespil „Et Dukkehjem", der mere end noget andet af hans Arbeider eller i det hele taget noget andet Digterværk i den sidste Tid har sat den dannede Almenhed baade i de nordiske Lande og i Tyskland i en overordentlig Bevægelse. Det er Mangelen paa en moralsk og alvorlig Grundvold i Ægteskabet, som Ibsen her holder frem i skarp Belysning. „Et Dukkehjem" har efterladt et alvorsfuldt og vækkende Indtryk, og om det mægtige i Ibsens Digtning vidner det med sine faa Personer og sit ringe Apparat maaske mere end noget af hans tidligere Arbeider. Ibsen var i 1879 paany en Tur i Italien og bosatte sig 1880 i Rom. — Ibsen er ikke alene Nordens nulevende største Forfatter paa det dramatiske Omraade, men den samtidige Verdensliteratur har ikke mange, der paa dette Felt taaler Sammenligning med ham. Han er i samme Grad fremragende med Hensyn til den dramatiske Bygning og den skarpe Pointering af Personernes Karaktér som med Hensyn til Formen, idet han behandler Sproget med den høieste Grad af Mesterskab og forstaar at forme Replikerne paa én Gang kunstmæssig og naturlig. Man har villet bebreide Ibsen, at der er noget koldt, reflekteret og umildt i hans Digtning, og det er ganske sandt; han kjender, ialfald paa de senere Stadier af sin Digterbane, neppe anden Begeistring end Indignationens, og han bruger sin Satire som Kirurgen sin Amputationskniv. Men hans digteriske Storhed kan ikke bestrides og bliver anerkjendt i stedse videre Kredse. Navnlig har i Tyskland Literatur og Theater sørget for gjennem Oversættelser — tildels flere af samme Værk — at tilegne sig hans mest fremragende Arbeider.

Ibsen, Lars Møller, norsk Musiker, f. 1780, d. 1846, var først Kjøbmand i Kristiania, men opgav snart denne Levevei for at beskjæftige sig med Musik, som han havde baade Lyst og Anlæg til. Senere fik han Ansættelse som Sanglærer ved Kristiania Latinskole og som Fuldmægtig i Norges Bank. Foruden nogle firstemmige Mandssange, Leilighedskantater osv. har han komponeret Melo-

dierne til de bekjendte Sange „Hvor herligt er mit Fødeland" og „Mens Nordhavet bruser" osv. Han havde ogsaa Anlæg for den sceniske Kunst og optraadte jevnlig paa det private „dramatiske Selskabs" Theater.

Ibykos, græsk lyrisk Digter fra Rhegium, levede omkring Midten af det 6te Aarh. f. Kr. ved Polykrates's Hof paa Samos. Et Sagn beretter, at han paa en Reise til de isthmiske Lege blev overfaldt og dræbt af Røvere og i sit Dødsøieblik tog en Flok forbifluende Traner til Vidne paa Udaaden. Tranerne bragte siden Morderne til at røbe sig. I Oldtiden besad man af Ibykos syv Bøger Digte af heroisk-erotisk Indhold; kun nogle Brudstykker er opbevarede til Nutiden.

Icolmkill, se Iona.

Id, Præstegjeld i Smaalenenes Amt, ved den svenske Grændse, bestaar af Sognene Id og Enningdal. — Idefjorden, en ca. 4 Mil lang Fjord i Præstegjeldet, danner i næsten hele sin Længde Grændsen mod Sverige.

Ida, 1) Bjergstrækning i det nordvestlige Lilleasien, i det gamle Landskab Troas, kaldes nu Ras-Dagh. Nær herved laa det gamle Troia. Bjerget var i Oldtiden indviet til Rhea-Kybele og er bekjendt fra Mytherne om Ganymedes's Rov og Paris's Dom. 2) Den midterste Del af den Bjergkjæde, som fra Øst til Vest gjennemskjærer Øen Kreta (nu Psiloriti).

Idaho, Territorium i de Forenede Stater, paa Vestsiden af Klippebjergene, begrændses i Nord af britisk Columbia, i Øst af Montana og Wyoming, i Syd af Utah og Nevada, i Vest af Washington og Oregon, er 4,060 Kv.m. stort og har 20,000 Indb. Klimatet er strengt, men Landet ganske frugtbart og rigt paa Guld, Sølv og Kobber. Det organiseredes som Territorium 1863, men er senere indskrænket ved Oprettelsen af Territorierne Dakota, Montana og Wyoming.

Idalion, nu Dali, i Oldtiden Forbjerg og By paa Østsiden af Cypern, med en til Afrodite helliget Lund.

Ida-Bolden, se Gudelære, den nordiske.

Ide, Grundform, Grundtanke. Den filosofiske Brug af dette Ord skriver sig fra Platon, som tænkte sig Idéerne som det i sandeste Forstand værende og virkelige, saa at sige evige og uforanderlige Mønstre, hvoraf de mangfoldige og foranderlige sanselige Ting kun var Skygger og Efterligninger. I den nyere Tid opfattes Idéerne mere fra den subjektive Side som Begreber og Tankeformer, dog helst saadanne, der tænkes at ligge til Grund for virkelige Forekomster, især hvor der er Liv og Udvikling, eller som ialfald søges virkeliggjorte gjennem et mangfoldigt Stof. Saaledes taler man om Idéen i et Kunstværk som den oprindelige og samlende Enhedstanke, som Kunstneren gjennem alle Værkets Enkeltheder har villet udtrykke; eller f. Ex. om „den skandinaviske Idé" som en vidtforgrenet Tanke, der giver sig tilkjende i mangfoldige Ytringer og Bestræbelser, og hvis Virkeliggjørelse af mange imødesees. Fra sædvanlige Begreber adskiller Idéen sig dels ved dette nærmere Hensyn til en ialfald tænkt Virkeliggjørelse, dels derved, at selv den særegne Idé dog altid staar i Forhold til eller peger op mod Livets høiere Formaal, tilsidst mod en altomfattende aandelig Enhed. Saaledes er Retsidéen ikke det hist og her forekommende forskjelligt fattede Begreb om Ret, men Retten som en Menneskelivet gjennemgribende væsentlig Grundtanke, der gjennem alle historiske Retsforfatninger og Retsforhold efterhaanden udvikler og virkeliggjør sig. Kant bestemte Idéen som et rent Fornuftbegreb, der overstiger Erfaringens Mulighed, og som ikke egentlig betegner hvad der er, men væsentlig stiller Opgaver for en aldrig hvilende, i det uendelige gaaende Tanke og Handling. Som saadanne Idéer ansaa han Gud, Frihed og Udødelighed. I den hegelske Filosofi har Idéen igjen mere objektiv Betydning; den er her det levende, virksomme, til Grund for al Virkelighed liggende og sig stedse objektiverende eller realiserende Begreb. Ved den absolute Idé forstod Hegel den altomfattende og i sig fuldendte guddommelige Tanke, der i Naturen træder frem ubevidst, med blind Nødvendighed, men i Aanden kommer til sig selv og aabenbarer sig med Bevidsthed og Frihed. — I unøiagtig Dagligtale betyder Idé ofte ikke andet end en løs Forestilling.

Ideal, filosofisk Udtryk for Idéen, tænkt som fuldt udviklet og virkeliggjort og som Mønster og Forbillede, mod hvilket der skal stræbes, men som aldrig helt kan naaes. — Ideel, det, som blot er Gjenstand for Tanke eller Forestilling, men ikke er virkeligt. — Idealisme, den filosofiske Retning, som anser Idéen for det oprindelige i alle Ting, og som det eneste i Sandhed værende, medens den materielle Verden opfattes som et Produkt af en ideel Virksomhed eller som en Skinverden, der kun har illusorisk Virkelighed. Man taler om den dogmatiske Idealisme hos Descartes, Spinoza og Leibnitz, af hvilke den første stærkt betonede Dualismen mellem Aand og Materie, den sidste anfaa Materien kun for et Fænomén, der fremkom ved de saakaldte „Monaders" begrændsede og ufuldkomne Natur. Den dogmatiske Idealisme forudsætter Erkjendelsens Evne til at opfatte det objektive, medens Kant i sin kritiske Idealisme gaar ud fra en Tvivl derom, ja ganske benegter Muligheden af at opfatte „Tingen i sig selv". Fichtes subjektive Idealisme søger at udlede den hele Objektivitet indenfra, fra „Jeg"et, medens den absolute Idealisme hos Schelling og Hegel opfatter hele Verdensprocessen baade i det fysiske og det psykiske som en trinvis Virkeliggjørelse af den guddommelige Idéverden.

Ideasociation, en Række af Forestillinger, som har den Egenskab, at naar en af dem kommer frem i Bevidstheden, drager den de andre med sig og vækker Tanken om dem. Dette Forhold mellem Begreber behøver ikke altid at være grundet paa det enes Afhængighedsforhold til det andet, men opstaar ofte ved at Begreberne vilkaarlig er satte i Forbindelse med hverandre.

Ideler, Christian Ludwig, tysk Astronom og Kronolog, f. 1766, d. 1846, fra 1821 Professor i Berlin, skrev bl. a. „Historiske Undersøgelser om de Gamles astronomiske Jagttagelser", „Om Stjernenavnenes Oprindelse og Betydning" samt en meget anset „Haandbog i mathematisk og teknisk Kronologi", hvilken senere udkom bearbeidet under Titelen „Lærebog i Kronologi". Sammen med Nolte udgav han ogsaa franske og engelske Krestomathier.

Identitet, Lighed, Ligeartethed, Enhed i Forholdet mellem to Begreber eller Gjenstande, kan enten

være tilstede fuldstændig i alle deres Dele (absolut Identitet) eller kun i nogle af dem (relativ Identitet). — Identitetsprincipet (principium identitatis), en af den formelle Logiks Grundsætninger, udsiger, at ethvert Begreb er ligt sig selv (a = a). — Identisk, ens, overensstemmende i et og alt. — Identificere, gjøre til ét eller ens med.

Ideografisk Tegn, et Skrifttegn, ofte et Billede, der anvendes for at udtrykke et helt Begreb; af denne Art er de kinesiske Skrifttegn, den ældre Kileskrift og tildels de ægyptiske Hieroglyfer (s. d.).

Idiom, gr., Egenhed, Særegenhed, Eiendommelighed; i Sprogvidenskaben d. s. s. Dialekt eller Mundart.

Idiopathisk kaldes et Organs sygelige Tilstand, som fremgaar direkte af Sygdommens Aarsag, i Modsætning til de sympatiske Sygdomstilstande, der yttrer sig i et Organ som Følge af Sygdom i et andet.

Idiosynkrasi, gr., en eiendommelig Omfindtlighed hos den enkelte Organisme ligeoverfor visse Arter af Indtryk, naar f. Ex. en Lugt, der forekommer de fleste Mennesker væmmelig, for den med Idiosynkrasi behæftede Person fornemmes som Vellugt, eller naar saadanne Personer bliver syge af at spise visse Ting, som for de fleste andre er uskadelige, f. Ex. ofte Jordbær. Tilstanden forekommer oftere hos hysteriske og tillige hos frugtsommelige Kvinder.

Idiot, gr., oprindelig hvert enkelt Individ ligeoverfor Staten som Helhed, betegnede senere fortrinsvis enhver, der ikke tog Del i Statens Anliggender, saaledes paa den ene Side en Privatmand (modsat Statsmand), paa den anden en Uindviet, Ukyndig, Ubannet. Da Ordet gik over til Romerne, forstod disse derved en uvidende Person, Fusker, Stymper, hvilken Betydning Udtrykket endnu ofte i daglig Tale har. I det medicinske Sprog betegner Idiot en Person, som fra Fødselen eller den tidlige Barndom er forstandssvag og sløv, hvorfor han stedse i aandelig Henseende vedbliver at være Barn. Denne Tilstand kaldes Idioti eller Idiotisme. — Idiotisme betegner ogsaa en Eiendommelighed i det sproglige Udtryk, navnlig i syntaktisk Henseende, der er særegen for et bestemt Sprog eller en bestemt Dialekt. En Ordbog over saadanne eiendommelige Udtryk kaldes Idiotikon.

Idokras, en Halvædelsten, bestaaende af Kiselsyre med de almindeligste Jordarter (Kalk, Lerjord o. s. v.), som oftest smukt krystalliseret. Findestederne erindres i Navne som Vesuvian, (fra Vesuvs Udkastsstene), Egeran (fra Eger i Bøhmen) o. fl. Krystallerne er grønne eller harpixbrune. En himmelblaa Varietet fra Norge kaldes Cyprin, — Idokras anvendes kun sjelden som Smykkesten.

Idol, gr., Billede, Afgudsbillede, Afgud. — Idolatri ell. Idololatri, Afgudsdyrkelse.

Idomeneus, efter de græske Myther en Konge paa Kreta, Sønneson af Minos, udmærkede sig ved sin Skjønhed og var en af Helenas Friere. Sammen med sin Halvbroders Søn Meriones førte han Kretenserne paa 81 Skibe mod Troja; under en Storm lovede han at ofre det første, han mødte ved sin Hjemkomst, til Poseidon. Dette blev hans Søn, og da han havde ofret ham, udbrød en Pest, hvorfor Kretenserne jog Idomeneus i Landflygtighed. Han skal være begraven paa Bjerget Kerkafos.

Idria, Bergstad i Hertugdømmet Krain i Østerrige, med 4,000 Indb. og bekjendte rige Kviksølvgruber, opdagede 1497; Udbyttet er ca. 7,500 Centner aarlig.

Idumæa, se Edom.

Idumæer, se Edomiter.

Idun, se Gudelære, den nordiske.

Idus, se Kalender.

Idyl, af gr. εἰδύλλιον, et lidet Billede, betegner den digteriske Fremstilling af jevne, simple og patriarkalske Livsforhold, især af Hyrde- og Landlivet. Smlgn. Hyrdedigtning. — Idyllisk, simpel og skjøn, landlig.

If, fuldst. L'île du château d'If, Klippeø udenfor Marseilles Havn, med et Slot, som tidligere tjente til Statsfængsel.

Iffland, August Wilhelm, tysk Skuespiller og Theaterforfatter, f. 1759, d. 1814, var bestemt til Theolog, men gik 18 Aar gammel hemmelig til Gotha, hvor han tog Undervisning af Eckhof, og ansattes 1779 ved Theatret i Mannheim. 1796 gik han til Berlin som Direktør for Nationaltheatret og blev 1811 Generaldirektør for de kongelige Theatre. Han var en fremragende Skuespiller, mindre paa Grund af poetisk Opfatning og Inspiration end ved slittigt Studium og et kritisk beherskt Spil. Som Skuespilforfatter forfalder han til Brede, spidsborgerlig Moralisering og tildels Sentimentalitet, men hans Stykker viser et fint Blik for scenisk Effekt, og Karakteristiken er ofte ret vellykket.

Ifigenia, i den græske Sagnhistorie Agamemnons og Klytaimnestras Datter. Da Toget til Troja paa Grund af Vindstille laa i Aulis og ikke kunde komme derfra, besluttede Agamemnon paa Seeren Kalkhas's Raad at ofre Ifigenia til Artemis; han lod hende hente, under Paaskud af at ville gifte hende med Akhilleus, og førte hende til Offeralteret, men i det Øieblik, da Presten skulde dræbe hende, hentedes hun af Artemis og bortførtes gjennem Luften til Taurien, hvor hun blev Prestinde i Artemis's Tempel. Her skulde hun efter Landets Skik ofre alle Fremmede, som ankom, til Gudinden; da hendes Broder Orestes efter Mordet paa Moderen under sin Omflakken ogsaa kom til Tauris og derfor skulde ofres, gjenkjendte Ifigenia ham og flygtede med ham medtagende Artemis's Billede, til Brauron i Attika, hvor hun senere døde som Prestinde. Sagnet om hende er ofte blevet behandlet af dramatiske Digtere, i den nyere Tid bl. a. af Racine og Goethe. — Ifigenia er ogsaa Navn paa en af Planetoiderne.

Ifikrates, atheniensisk Feltherre, udmærkede sig i den korinthiske Krig 395—87 f. Kr. og i den thebanske Krig 378—62 lige meget ved personlig Tapperhed som ved at holde en udmærket Disciplin i sin Hær og forbedre Bevæbningen og Taktiken. 374 fik han Befalingen over de græske Leietropper, som kjæmpede paa Persernes Side i Ægypten, men vendte tilbage, da Satrapen Farnabazos hindrede ham i hans Foretagender, og hjalp derpaa Korkyræerne mod Sparta. Han har Ry for at have været en ogsaa fra Karakterens Side udmærket Mand; hans Liv er skildret af Cornelius Nepos.

Iglau, By i det østerrigske Markgrevskab Mähren, med 20,000 Indb. og betydelige Klædefabriker. Her sluttedes 1436 et Forlig mellem Husiterne og Keiser Sigismund, ifølge hvilket den sidstnævnte blev Konge i Bøhmen.

Igler (Hirudines), en Orden af Ledormene, udmærker sig ved et blødt, rundt eller paa Bugsiden fladtrykt Legeme med en Sugeskive bagtil og ofte ogsaa en lignende, men mindre, fortil, i hvis Midte Munden befinder sig. Munden er enten snabelformet eller forsynet med stærke og skarpe Kjæver. De har hverken Fødder eller Børster, men Legemet viser mere eller mindre tydelige Ringe. Iglerne er af forskjellig, ofte ikke ubetydelig Størrelse; de lever dels i ferskt Vand, dels i Havet, og i de tropiske Lande findes ogsaa Landigler. — Til de med Kjæver forsynede Igler hører den almindelige Blodigle (Hirudo officinalis), som er istand til at gjennembide Menneskets Hud og derfor ofte anvendes til at udsuge Blod af betændte Organer. — Hesteiglerne (Haemopis) har svagere Kjæver. — En sydamerikansk Art af Snabeligler, Haementeria, anvendes ogsaa til at suge Blod, da dens Snabel er haard og istand til at gjennembore Huden.

Ignatiusbønner, Frøene af den paa Filippinerne hjemmehørende Busk, Strychnos Ignatii eller Ignatia amara, er af en Hasselnøds Størrelse, indvendig smudsig gule, glinsende og meget haarde, har en bitter Smag og er stærkt giftige, da de indeholder Stryknin i endnu større Mængde end Nævekager. De bruges i samme Øiemed som de sidstnævnte.

Ignatiev, Nikolaus Pavlovitsch, russisk General og Diplomat, f. 1832, indtraadte 1849 i Garden og avancerede saa hurtig, at han allerede 1858 blev General. 1857—58 ledede han en Expedition til Khiva og Bukhara, blev 1859 russisk Gesandt i Peking, hvor det lykkedes ham at opnaa en for Rusland gunstig Handelstraktat med Kina, bestyrede derpaa fra 1863 det asiatiske Departement i Udenrigsministeriet og blev 1864 Gesandt i Konstantinopel. Her arbeidede han paa at forstærke den russiske Indflydelse paa de tyrkiske Kristne og paa hele det tyrkiske Rige; i den græsk-bulgariske Kirkestrid tog han Parti for Bulgarerne, som han ogsaa tilligemed Bosnierne begunstigede under Begivenhederne i 1875 og 76, da han ivrig arbeidede mod Midhat Paschas Forholdsregler. Efter Stormagternes Konferens i Konstantinopel 1876—77 hjemkaldtes han og gjorde en Rundreise til Hofferne i Paris, London, Wien og Berlin, paa hvilken han væsentlig bidrog til Afslutningen af Londonerprotokollen af 31te Marts 1877. Under Krigen s. A. opholdt han sig i det keiserlige Hovedkvartér, men afskedigedes i September i Unaade.

Ignatius den hellige (Ignatius Martyr), Biskop i Antiokhia, skal have været en Discipel af Apostelen Johannes og regnes til de saakaldte apostoliske Fædre. Han led Martyrdøden i Rom under Trajan 115. Hans Mindedag er den 1ste Februar. De under hans Navn opbevarede Breve ansees almindelig for ægte.

Ignatius Loyola, se Loyola, Ignatius.

Ignorant, lat., uvidende, vankundigt Menneske. — Ignorere, være uvidende om. — Ignorantbrødre (Frères ignorantes), en af Baptiste de la Salle i Frankrige 1724 stiftet Gren af Jesuiterordenen, som væsentlig skulde beskjeftige sig med Ungdommens Undervisning. Ordenen udbredte sig og forblev i Frankrige ogsaa efter Jesuiternes Fordrivelse 1764. 1790 maatte den ogsaa gaa i Landflygtighed, men kaldtes 1806 tilbage af Napoleon den første og arbeidede senere i Stilhed for Hierarkiets Interesser, indtil den 1880 forvistes ved de franske Martsdekreter.

Igualada, By i den spanske Provins Barcelona, med 14,000 Indb. og Bæverier.

Ihre, Johan, svensk Sproglærd, f. 1707, d. 1780, studerede i Upsala, gjorde derpaa længere videnskabelige Reiser og blev 1738 Professor i Upsala. Paa Grund af et Par akademiske Afhandlinger, hvori han skulde have udtalt frisindede politiske Anskuelser, tiltaltes han 1747, men frikjendtes 4 Aar efter. Han beskjeftigede sig især med Studiet af det svenske og de dermed i Forbindelse staaende Sprog, navnlig Gothisk. Af hans Skrifter kan nævnes „Utkast till föreläsningar öfver Svenska språket", „Ulfilas illustratus", „Analecta ulphilana", „Svenskt dialektlexikon" samt det omfattende „Glossarium Sveagothicum" (2 Bd., 1769), som endnu er af stort Værd.

Ikarios, en atheniensisk Heros, som efter Sagnet velvillig skal have modtaget den til Attika kommende Bakkhos og af ham have lært Vindyrkningen. Da han havde faaet sin første Vin istand, drog han omkring og solgte den, men da enkelte blev berusede af den, dræbte man ham, idet man troede, at han havde solgt dem Gift. Han blev begraven under et Træ, i hvilket hans Datter Erigone hængte sig af Sorg. Hun blev af Zeus og Bakkhos sat blandt Stjernerne, men paa Folket hvnedes Ikarios's Mord ved en Pest.

Ikaros, efter den græske Mythe Søn af Dædalos, flygtede med denne fra Kreta paa kunstige Vinger, men steg saa høit op, at Solen smeltede Voxet, hvormed Vingernes Fjer var sammenklæbede, hvorpaa han faldt ned og omkom i det efter ham opkaldte ikariske Hav, en Del af Arkipelagos. Hans Fader begravede ham paa Øen Ikaria (nu Nikaria) vest for Samos.

Ikhneumon, d. s. s. Faraorotte; ogsaa d. s. s. Snyltehveps.

Ikhthyofager, d. e. „Fiskeædere", hos de gamle Grækere Navn paa to Folk, et i Gedrosien (det nuværende Beludsjistan) og et andet i Æthiopien, ved den Arabiske Bugt.

Ikhthyologi, gr., den Del af Zoologien, som handler om Fiskenes Naturhistorie og Systematik.

Ikhthyosaur, „Fiskeøgle" eller „Hvaløgle", en uddød Krybdyrart, hvoraf Levninger ofte forekommer i Liasformationen i Tyskland og England. Den har havt et meget stort Hoved, lange Kjæver med et stort Antal kegleformede og foldede Tænder, store Øine, kort Hals, tyk Krop og lang Hale. Længden gaar op til over 30 Fod. I Liasformationen findes hele Lag af Ikhthyosaurernes Exkrementer, hvori man endnu kan stjelne Skjæl og Ben af de Fiske, som tjente dem til Føde.

Ikon, gr., Billede. — Ikonisk Stat e, Statue i Legemsstørrelse. — Ikonografi, Beskrivelse af antike og kirkelige Malerier og Statuer. — Ikonolatri ell. Ikonoduli, Billedtilbedelse. — Ikonologi, Kjendskab til de billedlige Fremstillinger fra Oldtiden; ogsaa Kjendskab til Frem-

stillingen af de kristne Helgener. — Ikonomakhi, Billedstrid.

Ikonion, nu Konia, By i det lilleasiatiske Landskab Lykaonien, var i Middelalderen Sæde for en selvsjukisk Sultan.

Ikosaëder, i Stereometrien et Legeme, som begrændses af 20 Flader. Det regulære Ikosaeder begrændses af 20 ligesidede triangulære Sider, hvis sammenstødende Hjørner er femkantede.

Ikter (Trematodes), en Gruppe af Fladormene, med kort, bredt og fladt, oftest farveløst, blødt Legeme, udstyret med én eller flere Sugeskaale samt ofte ogsaa med Heftekroge. Efter Sugeskaalenes Antal og Stilling samt Fordøielseskanalens Beskaffenhed deles de i flere Slægter. De fleste af dem er Indvoldsorme og lever i forskjellige Organer hos høiere og lavere Dyr; deres lavere Udviklingsformer synes fortrinsvis at holde sig hos lavere Dyr og de fuldkomnere i Fordøielseskanalen, Leveren og Galdegangen hos høiere Dyr. De synes at gjennemgaa baade en Forvandling og et Generationsskifte. — Den mest bekjendte Art er Faareflyndren eller Leverikten (Distoma hepaticum), der navnlig findes i Faarets, men ogsaa i andre Husdyrs Lever og Galdegang og undertiden forekommer hos Mennesket.

Iktinos, græsk Bygmester paa Perikles's Tid, nævnes i Forbindelse med Kallikrates som Parthenons Arkitekt. Han byggede ogsaa Zeustemplet i Olympia og Apollontemplet i Figalia i Arkadien.

Ilder (Mustela putorius), Rovdyr af Maarenes Familie, bliver indtil 16 Tommer lang, har et langstrakt Legeme, lave Ben, lidet, ægformet Hoved og busket Hale, der ligesom Fødder og Bryst er sorte; Munden, Hagen og de smaa, runde Øren er hvide, Resten af Kroppen dækkes af tætte, lyse Uldhaar, mellem hvilke lange, sorte eller mørkebrune Dækhaar stikker frem. Ilderen lever af Mus, Fjerkræ og Æg og fanger ogsaa ofte Fisk; i Norge forekommer den ikke. Dens Skind giver et godt Pelsverk, men har en meget ubehagelig Lugt.

Ilderhund (Icticyon venaticus), Rovdyrslægt i Brasilien, staar paa Grændsen mellem Maarene og Hundene, men maa nærmest regnes til de sidste. Den er ca. 1 Alen lang, noget plumpt bygget, har lave Ben, kort Hale, Snude og Øren, lever i gravede Huler og kan gjø næsten som en Hund.

Ild, se Art. Lys og Varme.

Ildkugler, se Meteoriter.

Ildvaaben, Fællesnavn for Vaaben, der benytter Krudtets Explosion som Drivkraft for et Projektil, altsaa Kanoner, Mørsere, Geværer og Pistoler.

Ildlandet, sp. Tierra del fuego, Ogruppe sønden for Sydamerikas Sydspids, stilt fra denne ved Magellansstrædet, ligger mellem 53° og 56° s. B. og 46° og 56° v. L. og bestaar af 11 større og over 30 mindre Øer, som tilsammen har en Udstrækning af ca. 1,300 Kv.mil og en Befolkning af ca. 2,000 Mennesker. Den største af Øerne er Kong Karls Sydland; til de større hører desuden Desolation, Hoste, Navarin, Statenland og Clarence. Paa den sydligste af Øerne, Horn, findes Forbjerget Kap Horn. Øerne er bjergfulde, især i Sydvest, og Klimatet raat paa Grund af hyppig Taage og Storm; den aarlige Middeltemperatur er ca. + 5°. Floraen er eiendommelig og har lidet tilfælles med det sydamerikanske Fastlands; Skovene bestaar for en stor Del af en Bøgeart. Dyrelivet er fattigt, og Hunden og Guanakoen synes at være de eneste Landdyr. Indbyggerne, Pesjeræerne, staar paa det laveste Kulturtrin; de er smaa og stygge og lever af Jagt og Fiskeri. Øerne blev opdagede af Magellan 1520, undersøgtes 1577 af Francis Drake og opmaaltes 1826—30 af Englænderne.

Ilen, Forstad til Trondhjem, paa Byens Vestside. Paa Ilevolden stod den 27de Mai 1180 et blodigt Slag mellem Sverre Sigurdsson og Magnus Erlingsson, hvori den første vandt en glimrende Seier, uagtet hans Hær var betydelig svagere end hans Modstanders.

Ili, 1) Steppeflod i Dsungariet, udspringer paa Nordsiden af Himmelbjergene, løber mod Nordost og derpaa mod Vest, senere mere mod Nordvest, og falder i Balkaschsjøen; Længde ca. 150 Mil. Den nederste Del af dens Løb er seilbart. 2) se Guldscha.

Iliaden, se Homeros.

Ilion, det ældste Navn paa Troia.

Iliske Tavle, et Basrelief fra Tiberius's Tid, forestillende den trojanske Krig, fundet i det 17de Aarh. ved den appiske Vei i Rom, nu i det kapitolinske Muséum.

Ilissos, en liden Flod ved Athen.

Ilithyia ell. **Eileithyia**, hos Grækerne en Gudinde, som ydede fødende Kvinder Bistand. Hun nævnes som en Datter af Here, men identificeredes ogsaa ofte med denne eller med Artemis.

Ill, Flod i Elsas, udspringer paa Jurabjergene og falder nedenfor Strasburg i Rhinen; 29 Mil lang. Den danner Udgangspunktet for Rhin-Rhône og Rhin-Marne-Kanalen.

Illegal, lat., ulovlig.

Illegitim, lat., uretmæssig; om Børn d. s. s. uægte.

Iller, Flod i Tyskland, udspringer paa Bieberkopf i Bregenzerwald, danner paa en Strækning Grændsen mellem Baiern og Würtemberg og falder efter et Løb af ca. 22 Mil i Donau ovenfor Ulm.

Ille-Vilaine (udt. Il-Vilæn), Departement i det nordvestlige Frankrige, grændser mod Nord til den britiske Kanal og Departementet Manche, mod Øst til Mayenne, mod Syd til Loire-inférieure, mod Vest til Morbihan og Côtes du Nord, er 120 Kv.mil stort og har 589,000 Indb. Hovednæringsveie er Agerbrug, Fiskeri, Bergverksdrift og Industri. — Hovedstad Rennes (s. d.).

Illiberal, lat., ikke frisindet; gjerrig; uædelmodig.

Illimani, Fjeldtop i Cordillererne i Bolivia, 20,000 Fod høi.

Illinois, en af de Forenede Stater i Nordamerika, omgives i Nord af Wisconsin, i Nordost af Michigansjøen, i Øst af Indiana, i Sydost og Syd af Kentucky og i Vest af Missouri og Iowa, er ca. 2,610 Kv.mil stor og har 3,200,000 Indb. Landet er for det meste fladt, mod Nord bakket; mod Syd findes betydelige Skove. Jordbunden er frugtbar, og Agerbrug og Kvægavl giver godt Udbytte. Af mineralske Produkter udvindes Bly og Stenkul. Illinois organiseredes 1809 som Territorinm og optoges 1818 som Stat i Unionen. Dets Hovedstad er Springfield (s. d.), men den største og vigtigste By er Chikago (s. d.). Til Unionskongressen sender Staten 19 Repræsentanter.

Illoyal, fr., stridende mod Loven; ildesindet, falsk.

Illudere, lat., bedrage, snyde, holde for Nar; omgaa (en Lov).

Illuminater, d. e. Oplyste, Navn paa flere, tildels hemmelige Selskaber i Spanien, Frankrige og Belgien i det 17de og 18de Aarh. Bekjendt er den 1776 i Ingolstadt stiftede Illuminatorden, som skulde bekjæmpe Jesuitismen og arbeide for politisk og religiøs Oplysning, men begik det Feilgreb selv at organisere sig paa jesuitisk Maade, hvorfor den efter at have vundet mange Tilhængere rundt om i Tyskland snart forfaldt og formelig ophævedes ved Lovbud 1784.

Illusion, lat., Indbildning, Skuffelse; især den Indbildning, at et Kunstværk, navnlig paa Scenen, virkelig er, hvad det forestiller. — Illusorisk, hvad der skuffer, bringer en i Illusion; indbildt, uvirkelig.

Illustrationer, lat., oplysende eller blot prydende Billeder i en Bog, nu sædvanlig udførte i Træsnit og indtrykte i Texten. Tidligere benyttedes til Illustrationer navnlig Kobber- og Staalstik, ligesom ogsaa efter Lithografiens Opfindelse denne er bleven anvendt.

Illyrien, i Oldtiden Navn paa Kystlandet langs det Adriatiske Havs Østside, fik sit Navn efter Illyrierne, en Folkestamme, som blev undertvungen af de makedoniske Konger Filip og Alexander den store. 229 kom de paa Grund af sine Sjørøverier i Krig med Romerne og maatte afstaa dem en Del af sit Land samt betale dem Skat; 35—33 f. Kr. blev de fuldstændig undertvungne, hvorefter deres Land blev en romersk Provins under Navnet Illyricum. Senere indbefattedes under dette Navn næsten alle Romerrigets østlige Besiddelser i Europa, og 324 fik et af de fire romerske Præfekturer Navnet Illyrien; dette tilfaldt ved Rigets Deling det østromerske Rige. Under og efter Folkevandringen tog slaviske Stammer Landet i Besiddelse; det gamle Navn forsvandt af Historien og dukkede først op igjen, da Napoleon den første 1809 organiserede de af Østerrige afstaaede Lande til en af Frankrige afhængig Stat med Navnet Illyriske Provinser (900 Kv.mil med 1,250,000 Indb.). 1816 fik de nuværende østerrigske Provinser Kärnten, Krain og Istrien Navn af Kongeriget Illyrien, hvilket de beholdt, indtil den nye Rigsinddeling af 1850 indførtes.

Ilm, Flod i Thüringen, udspringer paa Nordsiden af Thüringerwald og falder i Saale; 15 Mil lang.

Ilmen, Indsjø i det russiske Guvernement Stor-Novgorod, 17 Kv.mil stor, har gjennem Volkhov Afløb til Ladoga.

Ilmenau, Biflod til Elben, i Hannover, 15 Mil lang.

Iloilo, By paa Øen Panay blandt de spanske Filippiner, med 8,000 Indb. og Havn.

Ilori, By i Øvreguinea i Vestafrika, paa Grændsen af Joruba og Gando, med 70,000 Indb. og betydelig Karavanhandel.

Imagination, lat., Indbildningskraft, navnlig den Kombinationsevne, som hører under den produktive Fantasi. — Imaginær, indbildt. — I Mathematiken betegner en imaginær Størrelse en lige Rod af en negativ Størrelse f. Ex. $\sqrt{-4}$, $\sqrt{-16}$ o. s. v.; uagtet de imaginære Størrelser i Virkeligheden ikke existerer, da ingen Iverken positiv eller negativ Størrelse, ophøiet til en lige Potens, giver en negativ Størrelse, bliver dog de imaginære Størrelser ikke satte ud af Betragtning, men behandlede i Algebraen. Enhver negativ Størrelse kan faa Formen $a+b\sqrt{-1}$, hvor a og b er reelle Størrelser.

Imâm, arab., Forstander ell. Lærer, Titel paa de i Moskéerne forrettende muhamedanske Geistlige, ogsaa for udmærkede muhamedanske Theologer. Da Kaliferne oprindelig havde den Funktion at forrette den offentlige Bøn, gaves Titelen til dem og er senere tillagt den tyrkiske Sultan.

Imbecil, fr., aandssløv, dum.

Imbro, forhen Imbros, Ø i Archipelagos, ved Dardanellerne, 5 Kv.mil stor, med 4,000 Indb.

Imitation, lat., Efterligning. — Imitere, efterligne.

Immanent, lat., iboende, vedhængende, som ikke gaar ud over en Tings eller et Begrebs Grændser (modsat transscendent). — Immanens, Iboen, Vedhængen.

Immediat, lat., umiddelbar. — Immediatstænder kaldtes i det tidligere tyske Rige de Stænder (Byer, Stifter osv.), som umiddelbart, uden nogen Mellemlensherre, var afhængige af Keiseren.

Immatrikulere, lat., indlemme, indskrive, især de nye Studerende ved et Universitet.

Immermann, Karl Lebrecht, tysk Digter, f. 1796, d. 1840, begyndte 1813 at studere Retsvidenskaben i Halle, deltog i Felttoget 1815 og blev efter sin Tilbagekomst til Halle indviklet i heftige Stridigheder angaaende „Burschenschaft". 1819 blev han ansat som Auditør i Münster, 1822 som Kriminaldommer i Magdeburg og 1827 som Landretsraad i Düsseldorf. Allerede tidlig havde han næret Tilbøielighed for Poesien og gjort indtrængende literære Studier. Han optraadte først som Dramatiker med en Række Lystspil og Tragedier; af de første kan især fremhæves „Kjærlighedens Øie" (1824) og af de sidste Trilogien „Alexis" (1832) og det mythiske Drama „Merlin" (1832). Som fortællende Digter optraadte han 1830 med det versificerede Eventyr „Tulifäntchen", paa hvilket fulgte Romanen „Epigonerne" (1836), der er stærkt paavirket af Goethes „Wilhelm Meister", samt „Münchhausen" (1838—39) med en rig og djærv Komik og ypperlige Skildringer af det vestfalske Bondeliv. Ogsaa af lyriske Digte har han udgivet et Par Samlinger. Han var i det hele heldigere i det muntre og komiske end i Tragedien, hvor han mere røbede Arbeide og Reflexion end umiddelbar Poesi. Af den tyske Skuespilkunst har han som Theaterdirektør i Düsseldorf indlagt sig betydelig Fortjeneste.

Immigrant, lat., Indvandrer (modsat Emigrant). — Immigrere, indvandre.

Immobilia, lat., urørligt Gods.

Immoralitet, lat., Usædelighed.

Immortelle, fr., d. s. s. Evighedsblomst.

Immunitet, lat., Frihed for Forpligtelser; Fritagelse for offentlige Byrder, især Geistlighedens tidligere Frihed for Skatter og Afgifter, Militærtjeneste osv., samt Ret til kun at dømmes af sine Lige og ikke af den verdslige Ret.

Imola, By i den italienske Provins Bologna, med 10,000 Indb., er Sæde for en Biskop.

Imperativ, lat., den Modus af Verbet, hvorved en Befaling udtrykkes. — Imperativ, det kategoriske, se Kant.

Imperator, lat., hos Romerne enhver Magistratsperson, som af Folket ved en lex curiata de imperio var bleven beklædt med Imperium, d. v. s. den høieste militære, dømmende og udøvende Magt; især betegnedes dog med denne Titel Overanføreren i Felten. Cæsar fik af Senatet Titelen Imperator for Livstid og ligeledes Augustus; derpaa gik Navnet lidt efter lidt over til at blive ensbetydende med Keiser.

Imperfektum, lat., den Tid af Verbet, der betegner en Handling eller Tilstand som vedvarende eller nærværende i Fortiden.

Imperial, i Bogtrykkerkunsten et Slags meget store Typer til Plakater o. lign.; ogsaa et stort Papirformat.

Imperialist, Tilhænger af Keiserdømmet.

Impertinent, lat., uforskammet. — Impertinens, Uforskammethed.

Imponere, lat., gjøre Indtryk paa en, indgyde Agtelse eller Ærefrygt. — Imposant, imponerende.

Import, Indførsel af Varer (modsat Export). — Importere, indføre.

Impotens, lat., Udygtighed, Mangel paa Evne til noget; navnlig for Mandens vedkommende Udygtighed til at fuldføre Parringsakten, en Tilstand, som dels kan bero paa fysiske, dels paa psykiske Aarsager, som kan optræde momentant eller varig og alt efter Aarsagerne være helbredelig eller ikke.

Impressario, ital., kaldes i Italien en Direktør for et reisende Skuespiller- eller Operaselskab, især naar han driver Foretagendet paa egen Bekostning.

Imprimatur, lat., d. e. „kan trykkes", tidligere et Mærke, som sattes paa et Skrift, der af Censuren befandtes skikket til at trykkes.

Improvisere, forfatte og fremsige et Digt paa staaende Fod, uden Forberedelse og især over et opgivet Emne. — Improvisator, Digter, som improviserer offentlig. — Impromptu, improviseret Vers; ogsaa et uforberedt, pludseligt, vittigt Indfald.

Imprægnere, lat., gjennemtrænge et porøst, fast Legeme med et flydende eller et flydende Legeme med et luftformigt.

Impuls, lat., Stød; Tilskyndelse til noget.

Inakhos, efter de græske Sagn en Søn af Okeanos og Thetis, Fader til Io og Stamfader til den gamle argiviske Kongeslægt.

Inauguration, lat., Indvielse af en Person eller et Sted, især ved religiøse Ceremonier. — Inaugurere, indvie.

Inappellabel, som ikke kan appelleres, se Appel.

In casu, lat., i foreliggende Tilfælde.

In confesso, lat., tilstaaet, indrømmet.

In contumaciam, lat., se Kontumacialproces.

In corpore, lat., i samlet Masse, fuldtallig (om en Forsamling eller Korporation, hvis samtlige Medlemmer f. Ex. deltager i en Procession).

Incidentsag, en under en allerede for Retten verserende Hovedsag og foranlediget af denne opstaaet Retstvist om et underordnet Spørgsmaal, som behandles i de samme Akter som Hovedsagen.

Incitament, lat., Pirremiddel, hidsende Middel. — Incitere, hidse til noget, pirre.

Indalselven, Elv i Nordsverige, danner Afløbet for Storsjön i Jemtland, løber først mod Nord, derpaa under forskjellige Navne mod Østsydøst gjennem Jemtland og Medelpad og falder nord for Sundsvall i den botniske Bugt.

Indavl, Forplantning af Husdyr, hvorved disse parres med hverandre inden samme Race eller Familie, kan være af Vigtighed for at danne eller fixere en bestemt Stamme, men bliver ved Overdrivelse skadelig, idet den medfører Udartning og Svækkelse af Slægten.

Indbyrdes Undervisning, se Lancaster, J.

„Indelningsverket", se Sverige.

Independenter, egentl. Uafhængige, eller Kongregationalister, Medlemmer af et kirkeligt Parti, som dannedes 1610 i Leiden af Englænderen Robinson og er at betragte som en Fortsættelse af Browniſterne (se Brown, Robert). De udbredte sig først omkring i Holland, derpaa i England og forplantedes senere til Nordamerika, hvor de siden 1805 har forbundet sig med Presbyterianerne og Baptisterne. Deres Hovedpaastand er, at enhver Menighed danner en Kirke for sig selv, som staar umiddelbart under Kristus som Overhoved og derfor har Ret til at organisere og styre sig selv i kirkelig Henseende, uafhængig af enhver høiere Kirkemyndighed. De lægger megen Vegt paa bogstavelig Bibeltro, personlig levende Kristendom og Overholdelse af Kirketugten.

Inderst, i Retssproget Betegnelse for en Person med eller uden Familie, som paa Landet bor tilhuse hos en anden, især hos en Husmand.

Inderøen, Prestegjeld i Nordre Trondhjems Amt, for Størstedelen paa en Halvø mellem to af Trondhjemsfjordens Arme (Beitstadfjord og Borgenfjord), bestaar af Sognene Saxhaug, Solberg og Hustad.

Indeterminisme, den filosofiske Anskuelse, som tillægger Menneskets Villie ubetinger Valgfrihed (modsat Determinisme, s. d.).

Index, lat., Flertal Indices, Angiver, Anviser; Liste, Register. — Index librorum prohibitorum, „Liste over forbudne Bøger", en Fortegnelse over Bøger, som den romerske Kirke har forbudt navnlig Lægfolk at læse paa Grund af deri indeholdte formentlige kjætterske eller usædelige Anskuelser. En Liste over saadanne Bøger, hvis Læsning er tilladt, efterat de anstødelige Steder er fjernede, kaldes „Index librorum expurgandorum" eller „Index expurgatorius". Forbudene mod Læsningen af visse Bøger er gamle i den katholske Kirke, men blev især skjærpede, da efter Bogtrykkerkunstens Opfindelse Bøger begyndte at blive almindelige. Universitetet i Löwen affattede 1546 paa Karl den femtes Befaling en Fortegnelse over deslige Bøger, og 1557 blev af Pave Pius den fjerde en særegen Kongregation af Geistlige dannet til at udarbeide en lignende Liste; denne, som allerede udkom s. A., er den første officielle Index for hele den romerske Kirke. Flere nye og forøgede Fortegnelser af samme Art er senere gjentagne Gange udgivne; den nyeste romerske Index er fra 1819, men er 1835 og 1841 udkommen i forøgede Udgaver. Index-Kongrega-

tionen bestaar endnu, men har i den senere Tid tabt meget af sin Anseelse.

Indfødsret, den Fortrinsret eller udelukkende Ret, som tilkommer et Lands indfødte Borgere, navnlig til at betroes Statens Embeder eller Tillidshverv. I Norge og Danmark blev udelukkende Adgang til Embeder først forbeholdt Indfødte og dem, som stilledes lige med disse (Naturaliserede) ved Forordning af 15de Januar 1776, og dette er gjentaget i den norske Grundlovs § 92. Iøvrigt nyder i Norge de Indfødte ingen væsentlige Fortrin fremfor Statens øvrige Medlemmer.

Indførsel, i Lovsproget Betegnelse for Exekution i fast Gods.

Indherred, kaldes med en fælles Benævnelse Distrikterne om det indre af Trondhjemsfjorden eller Stør- og Værdals samt Inderøens Fogderier i Nordre Trondhjems Amt.

Indiana, en af de Forenede Stater, omgives af Michigan, Ohio, Kentucky, Illinois og Michiganssjøen, er ca. 1,560 Kv.mil stor og har ca. 1,700,000 Indb. En stor Del af Udstrækningen indtages af bølgeformet, særdeles frugtbart Prærieland; Klimatet er mildt. Agerdyrkning er Hovednæringsvei; desuden findes en Rigdom af mineralske Produkter, af hvilke navnlig Stenkul, Petroleum og Salt udvindes. — Hovedstad Indianapolis, med 50,000 Indb. og livlig Industri. — Indiana blev 1800 organiseret som Territorium og optoges 1816 som Stat i Unionen.

Indianere, Amerikas oprindelige Indbyggere, fik dette Navn, fordi Kolumbus ved sin Opdagelse af den nye Verdensdel troede at være kommen til Indien. De danner en egen Race, som udmærker sig ved en kobberrød Hudfarve, glat sort Haar, et bredt Ansigt med skarpe Træk og lav Pande. De deler sig forresten i et stort Antal Stammer, som paa Grund af Amerikas Udstrækning gjennem alle Zoner naturligvis har forskjellige Eiendommeligheder, der skiller dem fra hverandre; men i Hovedsagen er en bestemt Typus fremherskende hos alle de oprindelige Beboere af denne Verdensdel, med Undtagelse af Eskimoerne i det nordlige, som hører til en ganske forskjellig Race. Indianernes Sprog deler sig ogsaa i en Mængde tildels meget forskjellige Dialekter, af hvilke man har talt ikke mindre end 422. Deres aandelige Egenskaber synes ikke at være meget fremragende; de mangler Energi og har en sløvere Tænkeevne og mindre livlig Fantasi end den hvide Race. I sine Krige er de tilbøielige til Grusomhed. Før Europæernes Ankomst til Amerika havde kun enkelte Stammer, saaledes Aztekerne i Mexiko og nogle sydamerikanske Folk, formaaet at hæve sig til en forholdsvis høiere Kultur, idet de levede i ordnede Samfund med faste Boliger og drev Agerbrug, ja endog besad en vis national Kunst, som man kan se Spor af i Ruiner af deres Bygverker. Disse Stammer blev ved Europæernes Erobring og Kolonisation af deres Land undertrykte, maatte antage Kristendommen og danner endnu Kjærnen af vedkommende Landes lavere Klasser. I de nuværende Forenede Stater og Kanada m. fl. Strækninger forefandt Europæerne kun uryddet og udyrket Land med omstreifende jagende og fiskende Indianerstammer. Disse trak sig, efterhvert som Kolonisationen skred frem, længere tilbage til Urskovene og Prærierne og begyndte samtidig at formindskes i Antal, dels ved, at en stor Del af dem ligefrem udryddedes, dels paa Grund af hidtil ukjendte Laster (f. Ex. Brændevinsdrik), som Europæerne gjorde dem bekjendte med. Kun faa Stammer staar endnu paa sit oprindelige vilde Standpunkt; andre, navnlig i Sydamerika, danner store Røverbander, medens atter andre har antaget Kristendommen, nedsat sig som fastboende, ofte endog opgivet sit Sprog og i tildels betydelig Grad blandet sig med Europæerne. Af rene Indianere antager man, at der for Tiden i de forskjellige amerikanske Lande findes ca. 9—10 Millioner.

Indianerterritoriet, Territorium i de Forenede Stater, begrændses i Nord af Colorado og Kansas, i Øst af Missouri og Arkansas, i Syd af Texas og i Vest af Texas og Ny-Mexiko, er ca. 3,200 Kv.mil stort og har 68,000 Indb., mest Indianere, som fra de østlige Egne er flyttede hid, og af hvilke henimod Halvdelen er fast bosatte. — Hovedstad Talequah.

Indicium, i Bevislæren Betegnelse for en Kjendsgjerning, som staar i et saadant Forhold til et omtvistet Faktum, at man fra den første kan drage Slutninger om dettes enten Tilstedeværelse eller Ikke-Tilstedeværelse eller dets Beskaffenhed. Hvis Forholdet mellem den indicerende Kjendsgjerning og det omtvistede Faktum er saadant, at det sidste med Nødvendighed fremgaar af den første, foreligger der fuldt Bevis; men selv hvor Slutningen kun fremgaar med en større eller mindre Sandsynlighed, vil dog flere sammenstødende Indicier kunne frembringe en Overbevisning om dens Rigtighed, der i Styrke staar ved Siden af et direkte Bevis. Indiciebeviset er ikke udtrykkelig hjemlet i den norske Rets Bestemmelser om det juridiske Bevis, men er efterhaanden trængt ind i Retspraxis ved sin egen Fornuftighed. Stundom har Loven tillagt enkelte Kjendsgjerninger fuld Beviskraft, saalænge intet modsat er oplyst, saaledes uhjemlet Besiddelse af stjaalne Gjenstande som Bevis for Hæleri.

Indien kaldtes af Grækerne og Romerne den østlige Del af den gamle Verden, forsaavidt den var dem bekjendt; de forbandt med denne Benævnelse intet bestemt geografisk Begreb, men indbefattede derunder alt det østenfor Indus beliggende Land, saaledes ikke blot For- og Bagindien, men ogsaa Kina. Noget nærmere Kjendskab til disse Lande besad de imidlertid ikke; hvad de vidste desangaaende, havde de paa anden Haand faaet overleveret fra Perserne. Først ved Alexander den stores Felttog, der strakte sig lige til det indiske Pendjab, fik Grækerne og fra dem Romerne vide mere om disse østlige Lande. Under Ptolomæerne og Seleuciderne blev dette Kjendskab yderligere udvidet, og Eratosthenes kjendte allerede Forindiens mod Syd tilspidsede Form, men forlagde Ganges altfor langt mod Nordøst. Under Keiser Claudius kom et Gesandtskab fra Ceylon til Rom, og under Marcus Aurelius Antonius naaede romerske Gesandter over Bagindien til Kina. Claudius Ptolomæus beskrev baade For- og Bagindien samt flere af de indiske Øer. I Middelalderen kom Efterretninger fra Indien til Europa dels ved Karavaner til det Kaspiske og det Sorte Havs Kyster, dels gjennem Araberne til Ægypten og derfra ved de italienske Handelsstæders Skibe. Marco

Polo, som var den første Europæer, der 1290 besøgte Sumatra, med flere Reisende bidrog til i høiere Grad at henlede Europæernes Opmærksomhed paa Indien, og man begyndte at fatte Planer til at opdage en bekvemmere Vei did tilsjøs istedenfor den besværlige Vei tillands. Fra gammel Tid havde man beregnet Indiens Udstrækning mod Øst meget for stor, og man begyndte at tænke sig, at Veien did, naar man styrede i vestlig Retning, ikke var lang. Kolumbus drog ud for at finde en vestlig Vei til Indien og troede ogsaa, da han 1492 havde landet i Amerika, at have fundet sit Bestemmelsessted; først da Vasco da Gama 1498 havde opdaget Veien til Indien søndenom Afrika, og Spanierne i Amerika trængte frem til det Stille Hav, kom man paa det rene med, at det af Kolumbus opdagede Land var en hel ny Verdensdel. Navnet Indien bibeholdtes imidlertid for de af Kolumbus opdagede amerikanske Øer, som nu kaldtes Vestindien (s. d.) til Forskjel fra det gamle Indien, Ostindien (s. d.).

Indifferent, lat., ligegyldig; uden udpræget Karakter.

Indigestion, lat., Fordøielsesbesværligheder, især saadanne, som kommer af, at Maven overfyldes eller modtager ufordøielige Ting.

Indigirka, Flod i Provinsen Jakutsk i Sibirien, løber mod Nordost og falder i Nordishavet; Længde 150 Mil.

Indigo, et blaat Farvestof, som faaes af forskjellige Planter, navnlig af den i flere tropiske Lande voxende Indigobusk (Indigofera), der hører til de Erteblomstredes Familie. Dens forskjellige Arter (I. tinctoria, I. Anil, I caerulea og I. argentea) dyrkes navnlig i Ostindien, Vestindien, Syd- og Centralamerika samt Ægypten; de indeholder ikke Indigoen færdigdannet, men et farveløst Stof, Indican. Indigoen faaes ved at afskjære Planterne i Blomstringstiden og derpaa overgyde dem med Vand i dertil indrettede Cisterner, hvorved der snart opstaar en Gjæring og Vandet farves gult. Nu tømmes Vædsken i en anden Beholder og omrøres stærkt for at fjerne den udviklede Kulsyre og give Luftens Surstof friere Adgang; derved farves Vædsken blaa, og blaa Korn og Fnokker synker tilbunds. Disse udkoges med Vand, presses og sammensmeltes til Kager eller Klumper og tørres. Den saaledes erholdte Indigo er blaa med et violet Skjær, har mat, jordagtigt Brud, men viser, naar den ridses, en kobber- eller næsten guldglinsende Streg. Den indeholder Indigoblaat (Indigotin), der i gode Sorter forekommer i en Mængde indtil ca. 90 %, er sammensat af Kulstof, Vandstof, Surstof og Kvælstof ($C_{16} H_{10} N_2 O_2$), har en dyb purpurblaa Farve og sublimeres ved Opvarmning til 290° i purpurrøde, naaleformede Krystaller; endvidere Indigolim, Indigorødt, Indigobrunt, desuden Lerjord, Jernoxyd, Kalk, Magnesia og Kiselsyre. Indigoblaat reduceres let ved at bringes sammen med let oxyderende Stoffer i Nærværelse af Alkalier og gaar da over til Indigohvidt, der udfældes af Opløsningen i hvide eller graa Fnokker, men ved Paavirkning af Luftens Surstof snart igjen oxyderes og bliver blaat. Til Farvning af Tøi (Uld, Silke, Bomuld) benytter man en Opløsning af Indigo, som enten erholdes ved Reduktion eller ved Opløsning i rygende Svovlsyre. — Ved Kogning med Kalilud gaar Indigo over til Anilin (s. d.). Indigoblaat har i de senere Aar været Gjenstand for indtrængende videnskabelig Undersøgelse og det har lykkedes Prof. Baeyer i München at fremstille det kunstigt.

Indikativ, den Modus af Verbet, hvorved dettes Handling eller Tilstand betegnes som virkelig stedfindende.

Indikator, Instrument til Angivelse af Damptrykket i en Dampmaskines Cylinder, bestaar af en liden Cylinder, der fyldes med Damp fra den store, og hvori en med en Stang forsynet Kolbe kan bevæges op og ned. Kolben holdes nedtrykt ved en Fjer, og dens Bevægelse, idet den af Dampen presses opad, noteres af en paa Kolbestangen fæstet Blyant paa et Papirstrimmel.

Indirekte, lat., middelbart, gjennem Mellemled, ad Omveie.

Indiske Hav, Ocean paa den østlige Halvkugle, begrændses i Vest af Afrika, i Nord af Asien, gaar mod Øst over i det Stille Hav og mod Syd i Sydishavet. Størrelsen er ca. 1,315,000 Kv.mil. Det deles ved Stenbukkens Vendekreds i to Halvdele, af hvilke den nordlige mod Øst omslutter et stort Antal Øer (det indiske Arkipelag) og mod Nord danner de tre store Bugter, det Røde Hav, den persiske og den bengalske Bugt, medens den sydlige Del næsten ganske er blottet for Øer. Dybden er meget forskjellig, fra 17,500 Fod til blot ca. 180 Fod.

Indiske Sprog, i videre Forstand alle de Sprog, som hører hjemme i Forindien; i snevrere og almindelig i Sprogvidenskaben gjengs Forstand de indiske Sprog, der hører til den indoeuropæiske Stamme. Det ældste og betydningsfuldeste af disse Sprog er Sanskrit (s. d.), til hvilke de øvrige forholder sig som Datterssprog. Først udviklede sig af Sanskrit det under Navn af Prâkrit bekjendte Bulgærsprog, som allerede i det 3die Aarh. f. Kr. var i almindelig Brug i det daglige Liv, og som, efter hvad man kan se af samtidige Indskrifter, allerede da var delt i tre forskjellige Dialekter. Sanskrit var fra den Tid af et lærd Sprog, som væsentlig dyrkedes i Skolerne og anvendtes i literære Verker. I det indiske Drama taler alle Fyrster og Rangspersoner Sanskrit, men de optrædende Personer af de lavere Klasser Prâkrit. Denne Anvendelse af Bulgærsproget i Dramaet er det vel, som har givet Anledning til dets tidlige grammatiske Bearbeidelse, bl. a. af Vararutsji. Sjainasekternes hellige Bøger er affattede i en Dialekt af Prâkrit, ligesom det store Digt „Setu-bandha". — Af Prâkritmundarterne udviklede sig omtrent samtidig med Buddhismen Pâlisproget, som blev Buddhisternes hellige Skriftsprog og med dem udbredtes til Ceylon og Bagindien; det benyttes endnu i Skrifter, navnlig af religiøs Art, som er beregnede paa en videre Udbredelse, omtrent som Latin i tidligere Aarhundreder i Europa. Foruden de hellige buddhistiske Bøger omfatter Pâlilitteraturen navnlig en Del andre Legender samt historiske Verker paa Vers, deriblandt Mahanamas „Mahâvansa". Af indfødte Grammatikere, som har behandlet Pâlisproget, kan nævnes Katsjsjayana og Bâlâvatâra. — Omtrent i det 10de Aarh. e. Kr. dannede sig af Prâkrit-Mundarterne Hindûi, den indiske Middelalders Sprog, som i en moderniseret Form, Hindi, endnu er Skriftsprog for de

ikkemuhamedanske Beboere af Indien. Muhamedanerne betjener sig af det saakaldte Hindustani, som mest skrives med arabiske Bogstaver og er stærkt blandet med arabiske og persiske Ord, men oprindelig har samme Udspring som Hindi. I Dekhan er der opstaaet et lignende Blandingssprog, Dakhni. I den nyere Tid har Hindustani ved Englændernes Indflydelse opnaaet stor Udbredelse. Midtpunktet for den nyere indiske Literatur var først Delhi, senere, siden Slutningen af det 18de Aarh., der var Literaturens Glansperiode, Lucknow. Denne Literatur er meget rig, men bestaar for en stor Del af Oversættelser fra Arabisk, Persisk og Sanskrit. Blandt de mest fremragende nordindiske Digtere kan nævnes Sandâ (d. 1780) og Mir-Mohammed-Taqui (d. 1801). I Dekhan er især Romanliteraturen bleven dyrket. — Et i Bundelkund benyttet Sprog er Braj-bhâkhâ, der nedstammer fra Präkrit og er blevet benyttet som Literatursprog af flere Digtere. Det samme er i mindre Udstrækning Tilfælde med Pûrbî-bhâkhâ, der tales i Øst for Delhi. De øvrige i Indien brugelige Provincialsprog nedstammer alle fra Sanskrit, og flere af dem har i senere Tid dannet sig en Literatur. De vigtigste af dem er: Bengali i det østlige Indien, Orissa, Maharatti, Guzerati i den nordvestlige Del af Landet, Sindhi i Egnene omkring den nedre Indus, og Pendjab. — Sprogene i det sydlige Indien afviger i væsentlig Grad fra de ovenfor nævnte og hører til en egen fra den indoeuropæiske afvigende Sprogstamme, den saakaldte dekhanske eller dravidiske. De vigtigste af dem er Tamil ell. Malabarisk paa Koromandel- og Malabarkysten, Telugu ell. Telinga i det indre af Dekhan, Kanaresisk i Omegnen af Mysore, Malayalam paa Strækningen mellem Kap Comorin og Dilli og Singalesisk paa Ceylon; fra det sidste Sprog er det paa Maldiverne brugelige kun dialektisk forskjelligt. — Om den indiske, paa Sanskrit forfattede Literatur se Sanskrit.

Indiskret, fr., hensynsløs, uforsigtig; ikke taus, aabenmundet. — Indiskretion, Uforsigtighed, aabenmundet Snak.

Indisponeret, uoplagt, uden Tilbøielighed til. — Indisposition, Uoplagthed; Upasselighed. — Indisponibel, som ikke staar til Raadighed.

Indisputabel, ubestridelig.

Indium, et metallisk Grundstof, som af Th. Richter i Freiberg 1863 er opdaget i Zinkmalm fra Omegnen af denne By og først paavist ved Hjelp af Spektralanalysen. Det ligner i Udseende Platina, er blødere end Bly og holder sig godt i Luften. Det smelter ved 176° C. og forbrænder i stærk Glødhede med violet Flamme til Oxyd, hvilket som et gult Overtræk slaar sig ned paa Digelen. Metallets specifike Vegt er 7.420 og dets Atomvegt 35.9. Alle dets Forbindelser meddeler enten for sig alene eller fugtede med Saltsyre en ikkelysende Flamme en smuk blaa Farve. Indium forekommer kun meget sparsomt og er teknisk uden al Interesse.

Individ, lat., Enkeltvæsen, et for sig bestaaende organisk Væsen, især med Hensyn til det aandelige. — Individualitet, de eiendommelige Kjendemærker, hvorved et Individ adskiller sig fra andre af samme Art, ogsaa et Individ med Hensyn til disse Kjendemærker. — Individuel, som er eiendommelig for et Individ (modsat generel, som Individet har fælles med andre). — Individualisere, fremhæve Individet i dets Eiendommelighed.

Indkomstskat, se Art. Skat og Skatteveesen.

Indlade en Sag til Doms, opfordre Retten til at optage den til Dom. For at dette kan ske, maa den i Regelen indlades af begge Parter, men i Tilfælde af, at der efter Loven ikke længer kan bevilges Anstand, kan én Parts Indladelse være tilstrækkelig.

Indlæg, Betegnelse for de procederende Parters eller deres Sagføreres skriftlige Fremstillinger under en Retssag.

Indlægning, et Slags Mosaik, som hyppig finder Anvendelse til Forsiringer, især paa Træsager. Enten sønderſages det massive Træ i bestemte Figurer og sammensættes derpaa med Stykker, som passer i disse og af en anden Træsort eller et andet Materiale, eller ogsaa udføres Indlægningen kun i Finér, som limes paa Træet. I lakerede Sager kan f. Ex. Perlemor indlægges ved at trykkes ned i det bløde Lak, hvorefter det hele overdrages med en gjennemsigtig Fernis. I Horn og Skildpadde kan Metal indlægges ved Indpresning i varme Former.

Indoeuropæiske (indogermaniske) Folk, se Folkeslag.

Indoeuropæiske Sprog, se Sprog.

Indolent, lat., sløv, dorsk, ufølsom, ligegyldig. — Indolens, Sløvhed, Dorskhed.

Indore, engelsk Vasalstat i Præsidentskabet Bengalen i Forindien, ca. 370 Kv.mil stor, med 635,000 Indb., beboes af Mahratter og regjeres af Familien Holkar. — Hovedstaden, Indore, har ca. 15,000 Indb.

Indpodking, Inokulation, Overførelse af et fremmed Stof, især kunstig Overførelse af et Smittestof paa et sundt Individ ved at bringe det ind under Overhuden, saaledes f. Ex. ved Vakcination (s. d.).

Indra, se Gudelære, den indiske.

Indre (udt. Engdr, 1) Flod i Mellemfrankrige, løber mod Nordvest og falder nedenfor Tours i Loire; 32½ Mil lang. 2) Departement i Frankrige, mellem Vienne, Indre-Loire, Loire-Cher, Cher, Creuse og Haute-Vienne, 122 Kv.mil stort med 278,000 Indb. Hovedstad Chateauroux.

Indre-Departementet, se Departementet for det Indre.

Indre-Loire (udt. Engdr-Loar), Departement i Frankrige, mellem Sarthe, Loire-Cher, Indre, Vienne og Maine-Loire, 110 Kv.mil stort, med 317,000 Indb. Hovedstad Tours (s. d.).

Indrullering, Indførelse af de værnepligtige Tropper i dertil bestemte Bøger eller Protokoller (Ruller).

Indsigelse (exceptio), i Rettergangssproget Betegnelse for de fra en Parts Side fremsatte Indvendinger eller Benegtelser af Modpartens Paastande af enhver Art. Indsigelserne kan være af forskjellig Slags; ifølge den mest praktiske Inddeling er de enten formelle eller reelle; de første gaar ud paa, at Modpartens Rettergangshandlinger lider af Feil, som medfører eller kan medføre deres Ugyldighed (Intethed); de sigter saaledes egentlig til at forhale den endelige Retsafgjørelse; de sidste benegter, at Modparten under

nogen Omstændighed har Ret, materiel Ret, i sine Paastande, og sigter saaledes til at fremkalde en Retsafgjørelse i Partens Favør.

Indskreven siges i Geometrien en Polygon at være i en Cirkel, naar alle Polygonens Hjørnepunkter ligger i Cirkelens Periferi; Cirkelen er da omskreven Polygonen. En Cirkel er indskreven i en Polygon, naar Cirkelens Periferi i et Punkt falder sammen med hver af Polygonens Sider. En Polygon kan være indskreven i en anden, naar dens Hjørnepunkter ligger i den andens Sider.

Indsjø, en Vandmasse, som paa alle Kanter omgives af Land og kun gjennem Til- og Afløb staar i Forbindelse med andre Vandsamlinger. Indsjøerne har i Regelen ferskt Vand, og de fleste af dem ligger høiere end Havets Overflade; blandt dem, som gjør en Undtagelse fra disse Regler, kan nævnes det Kaspiske Hav, Verdens største Indsjø, og det Døde Hav m. fl., som tillige mangler Afløb. Indsjøerne findes meget ulige fordelte paa Jordens Overflade og forekommer i Europa især hyppig omkring Østersjøen (i Finland og Sverige) samt ved Foden af Alperne.

Induktion, i Logiken en Fremgangsmaade ved Slutninger, ifølge hvilken man slutter fra det enkelte og særegne til det almindelige (modsat Syllogismen, der slutter fra det almindelige til det enkelte). Naar man véd, at et vist Prædikat tilkommer samtlige Underafdelinger af et hele (f. Ex. alle til en Slægt hørende Arter), sluttes ved Induktion, at det samme Prædikat tilkommer hele Slægten, og dette kaldes en fuldstændig Induktion; ufuldstændig bliver Induktionen, naar man gjør den samme Slutning, men kun véd, at Prædikatet gjelder for en Del af Underafdelingerne. Den ufuldstændige Induktion spiller en vigtig Rolle ved Dannelsen af videnskabelige Hypotheser; den er en Sandsynlighedsslutning og vinder i Troværdighed, jo flere Underafdelinger af det hele, Prædikatet vides at gjelde om. Tilfælde, som taler imod en induktorisk Slutnings Gyldighed, kaldes Instanser; disse maa nøie tages i Betragtning, hvis den ufuldstændige Induktion skal føre til sandsynlige Resultater. — Elektrisk Induktion, Fremkaldelse af en momentan elektrisk Strøm i en sluttet Leder ved Indvirkning af en anden elektrisk Strøm eller af en Magnet. Hvis man opvikler to med Silke overspundne Kobbertraade i Form af to Kranse, som lægges paa hinanden, og man pludselig leder en elektrisk Strøm gjennem den ene Traad, vil der gjennem den anden i samme Øieblik gaa en Strøm i modsat Retning; den kan paavises ved at sætte Traaden i Forbindelse med en Multiplikator. Afbrydes den elektriske Strøm gjennem den første Traad, vil der i den anden i samme Øieblik opstaa en Strøm, der gaar i samme Retning som den afbrudte Hovedstrøm. Disse pludselig opstaaede og meget kortvarige Strømme kaldes Induktionsstrømme. Ogsaa ved at nærme de to sammenviklede Traade til hinanden eller igjen fjerne dem fra hinanden, medens den ene gjennemstrømmes af Elektricitet, fremkommer lignende Induktionsstrømme. Den her beskrevne Induktion kaldes Volta-Induktion i Modsætning til den magneto-elektriske Induktion (se Magneto-Elektricitet). — Induktionsmaskine, Apparat til at frembringe Induktionsstrømme.

Indulgens, lat., Overbærenhed med noget; Aflad (s. d.).

Indus, Sindhu ell. Sindh, Flod i det vestlige Forindien, udspringer i Tibet ca. 20,000 Fod over Havet, løber først mod Nordvest igjennem Landskaberne Ladak og Balti, derpaa mod Sydvest, gjennembryder Himalaja, træder ved Attak ind i Slettelandet og gjennemstrømmer nu i sydsydvestlig Retning Provinserne Pendjab og Sindh, idet den ofte deler sig i flere Arme, og falder nedenfor Karatsji gjennem et 15 Mil langt og 30 Mil bredt Delta i det Arabiske Hav. Længden er i det hele ca. 400 Mil, og Vandmassen meget stor; dette i Forbindelse med dens stille Løb gjennem Slettelandet gjør, at den besares temmelig betydelig. De vigtigste Bifloder er Kabul og Satledsj.

Industri, se Fabrik.

Industrielle System, en sjeldnere og mindre korrekt Betegnelse for det af Adam Smith (s. d.) grundlagte statsøkonomiske System.

Industriskole, den kvindelige, i Kristiania, oprettedes 1ste Septbr. 1875 som en Fortsættelse af en Eftermiddagsskole for Undervisning i kvindelig Industri, hvilken Skole var sat i Gang af Foreningen til Fremme af kvindelig Haandverksdrift (stiftet 1861). Ved den nuværende Industriskole meddeles Undervisning i Maaltagning, Tilklipning, Linsøm og Skræddersøm, Forfærdigelse af Gutteklæder, fransk Bask og Strygning, Jacquardvævning, Mønstertegning, Regning, Bogholderi, Norsk, Stoflære samt for dem, som ønsker det, og mod extra Godtgjørelse, i fremmede Sprog. Elevernes Antal er ca. 120, og deres Kontingent 52 Kr. aarlig. Skolen har et Tilskud af Kongen (100 Kr.), af Statskassen (indtil 10,000 Kr.) og af Kristiania Svarebank (fortiden 2,800 Kr.). Den staar under Tilsyn af Kristiania Magistrat, og dens Bestyrelse udgjøres af Direktionen for Foreningen til Fremme af kvindelig Haandverksdrift. — I de sidste Aar har der ved Skolen været i Gang en Afdeling, hvor Industriskolens uexaminerede Elever og andre har faaet Undervisning i Reutlingerarbeide m. m. Denne Afdeling, hvis Elever for Kursus paa 1, 2 eller 3 Maaneder betaler resp. 5, 10 og 12 Kr., har gjennemsnitlig været besøgt af 60 Elever aarlig.

Industriudstillinger, temporære, offentlige Udstillinger af alle Slags Industrigjenstande, i den Hensigt at skaffe et saavidt mulig fuldstændigt Overblik over et bestemt Lands eller over hele den civiliserede Verdens Industri. Saadanne Udstillinger for et enkelt Lands vedkommende har været holdte i Frankrige siden 1796, i Tyskland siden 1818, i England siden 1843. I Skandinavien gik Danmark i denne Henseende i Spidsen og afholdt 1810 sin første Industriudstilling. Fælles Udstillinger for de skandinaviske Lande har fundet Sted i Stockholm 1866 og i Kjøbenhavn 1872. I Drammen afholdtes 1873 en almindelig norsk Industriudstilling. — Om Verdensudstillinger se d. Art.

Indviken, Præstegjeld i Nordfjord, Nordre Bergenhus Amt, omkring den ca. 5 Mil lange Indviksfjord, bestaar af Sognene Indviken, Olden og Utviken.

Indvolde (viscera), de indre Organer, som hos Dyrene ligger i Legemets indvendige store Hul-

heder. — Indvoldsorme, Entozoer, Orme, der lever som Snyltedyr i andre Dyrs indre Organer. Den ældre Zoologi opstillede alle Indvoldsorme som en egen Klasse eller Orden, men man lærte snart at indse, at de i mange væsentlige Henseender var meget forskjellige, og at flere Former, som man havde kaldt Indvoldsorme, ikke engang hørte til Ormenes Klasse, men til Miderne og Krebsdyrene. Heller ikke alle de Snyltedyr, som virkelig er Orme, er indbyrdes saa nær beslægtede, at de kan sammenstilles i en egen Gruppe i Modsætning til de ikke snyltende. De almindeligste Indvoldsorme hører enten til Rundormene (saaledes Spolormene, Trikinerne) eller til Fladormene (f. Ex. Ikterne og Bændelormene). Tidligere anfaa man Indvoldsormene for at være opstaaede i de Organismer, hvor de har Tilhold, som Produkter af sygelige Tilstande; denne Mening er imidlertid forlængst modbevist, og det er sikkert, at de alle indføres i Legemet udenfra. De fleste af dem gjennemgaar eiendommelige Larvetilstande, og mange forplanter sig ved Generationsvexel; i Regelen opholder de sig paa et lavere Udviklingstrin i Indvoldene paa en anden Dyreart end den, de hjemsøger i udviklet Tilstand.

In effigie, lat., „i Billede"; Henrettelser in effigie fandt tidligere ofte Sted, naar den dødsdømte Person ikke kunde gribes, og foregik oftest ved at hans Billede brændtes paa et Baal.

In extenso, lat., udførlig, i hele sit Omfang, fuldstændig.

Infam, lat., ærløs; skjændig. — Infami, Banære, Skjændsel, Ærløshed. Tidligere kunde man i visse Tilfælde umiddelbart frakjendes sin Ære ved Dom (Mindremand, Tremarksbøder), ligesom Ærens Tab altid var forbundet med visse Straffe, saasom Kagstrygning, Brændemærke og overhoved alle, som medførte Haandspaalæggelse af Bøddelen (juridisk Infami). Men ved Kriminalloven af 1842 og Lov af 17de Mai 1848 er nu Ærens Tab som Straf afskaffet. Derimod bliver den, som gjør sig skyldig i Mened, Tyveri, Bedrageri, Røveri og lignende skammelige Forbrydelser, ligesom den, der for hvilkensomhelst Forbrydelse har udholdt Strafarbeide, som Følge af den Plet Gjerningen har sat paa hans Person, af Loven behandlet ugunstigere end den, hvis borgerlige Ære er uplettet, (faktisk Infami) d. v. s., de nævnte Omstændigheder har til Følge, at han i flere retslige Forhold betragtes som ærløs, idet han f. Ex. bliver udygtig til at tjene i Hæren, udelukket fra Embeder, mister statsborgerlig Stemmeret, hans Vidnedygtighed svækkes osv.

Infant (af lat. infans, Barn), Titel for de spanske og portugisiske Prinser. — Infantinde, spansk eller portugisisk Prinsesse.

Infanteri, oprindelig Navn paa de spanske Prinsers Livgarde, nu Fodfolket, der udgjør Hovedbestanddelen af enhver Hær. Infanteriet er bevæbnet med Gevær og Bajonet. Det inddeles i Regelen i Bataillioner paa 600—1,000 Mand, af hvilke 4—6 tilsammen danner en Brigade.

Infektionssygdomme, se Smitsomme Sygdomme.

Infernalsk, som hører til Helvede.

Infinitesimalregning, i den høiere Mathematik Læren om de uendelig smaa Størrelser (det Uendeliges Analyse). Hertil hører Differentialregningen og dens Modsætning Integralregningen (se disse Art.).

Infinitiv, den Modus af Verbet, som betegner Handlingen eller Tilstanden i Almindelighed uden at henføre den til nogen Person.

In flagranti, lat., paa frisk Gjerning.

Inflammation, d. s. s. Betændelse. — Inflammeret, betændt.

Inflexion, i Optiken d. s. s. Diffraktion, se Lys. — I Geometrien betegner Inflexion Forandringen af en Krumning; en Linie, som er bøiet i to forskjellige Retninger (som et latinsk S), har sin Inflexion i det Punkt, hvor den ene Krumning støder sammen med den anden.

Influenza, fr. la Grippe, en rimeligvis smitsom Sygdom, der yttrer sig ved heftig Snue og Bryskkatarrh i Forbindelse med stærkt Ildebefindende, Mathed og Hovedpine. Den optræder ofte som en udbredt Epidemi, er i Regelen ikke langvarig og medfører sjelden Livsfare, skjønt enkelte Epidemier af den kan udmærke sig ved sin Ondartethed.

Infusion, lat., Overgydning af faste Stoffer, især Plantestoffer, med en Vædske, som optager Bestanddele af dem og danner et Infus. — Infusionsdyr (Infusoria), en Klasse af Protozoerne, omfatter Smaadyr, som alle er saa smaa, at de kun kan sees gjennem Mikroskop. De har i Regelen et aflangt, ofte haaret, sammentrækkeligt Legeme, hvis Substans udvendig danner en mere eller mindre fast Hud, men indvendig overgaar til en næsten flydende Masse, uden at nogen egentlig Fordøielseskanal kan spores. Enkelte, hvis Hud er meget tynd og sammentrækkelig, kan antage mange forskjellige Skikkelser. Haarene tjener dels til Bevægelsesredskaber, dels til at skaffe Næringen tilstede, idet de sættes i en hvirvlende Bevægelse. De fleste Infusionsdyr har en Mund, som hos nogle er omdannet til et Sugerør; andre optager sin Næring ved Endosmose fra den Vædske, hvori de lever. Nervesystem og Sanseredskaber mangler alle. Forplantningen foregaar dels ved Deling, dels ved Knopskydning. Alle Infusionsdyr lever i Vandet og findes navnlig i Mængde i Vand, som indeholder opløste og helst raadnende organiske Stoffer; deres Navn skriver sig ogsaa fra denne Forekomst i Udtræk (Infusioner) af Dyr- og Plantesubstanser. De fleste kan, naar den Vædske, de lever i, udtørres, tilbringe en lang Tid i enslags Skindød og fvæver da om i Luften som et mikroskopisk Støv, der igjen kommer tillive, naar det falder i Vand. Af denne Omstændighed kan Infusionsdyrenes pludselige og massevise Optræden forklares; om de ogsaa, som de laveststaaende af alle Dyr, kan opstaa ved en Urgeneration, har været og er endnu et omtvistet Spørgsmaal. — Til Infusionsdyrene regnede man tidligere ogsaa flere andre mikroskopiske Organismer, saaledes Rhizopoderne, Hjuldyrene, de mikroskopiske Rundorme og flere encellede Alger. — Infusoriejord eller Bjergmel, en snart løs, melagtig, snart fastere og kridtlignende Masse, som bestaar af de kiselagtige Skaller af visse encellede, mikroskopiske Planter. Den findes i ikke ubetydelige Lag (lige til 30 Fods Tykkelse) i Tertiærformationen, men især sammen med Torvdannelser, og finder adskillig teknisk Anvendelse, navnlig som Polérmateriale og ved Fabrikationen af Dynamit.

Inga fra Varteig, den norske Konge Haakon Haakonssøns Moder, var af god Familie og blev paa et Besøg hos en Frænde i Borg (Sarpsborg) kjendt med Kong Haakon Sverressøn, der fattede Kjærlighed til den unge Pige. Efter Haakons ikke længe efter indtrufne Død fødte hun sin Søn hos Præsten Thrond i Heggen (det nuværende Eidsberg) og drog Aaret efter med sin Søn til Nidaros, hvor hun senere opholdt sig. Da der 1217 blev Tale om at hylde hendes Søn som Konge, underkastede hun sig Jernbyrd for at bevise hans retmæssige Afkomst til Kongedømmet. Hun døde 1235.

Inge, Navn paa to norske Konger. — Inge Krokryg var Søn af Harald Gille og udraabtes efter dennes Død 1136 i en Alder af knap to Aar til Konge sammen med sin Broder Sigurd Mund. 1142 kom en tredie af Harald Gilles Sønner, Eystein, fra Skotland til Norge og fik en Trediedel af Landet. Brødrene forligtes ikke godt, og Sigurd og Eystein søgte at faa den svagelige Inge affat, da de mente, at han ikke havde Helse til at være Konge; men Inge støttedes af Landets mægtigste Mænd, deriblandt Gregorius Dagssøn og Erling Skakke. Sigurd Mund faldt 1155 og Eystein 1157; men dermed kom ikke Inge i ubestridt Besiddelse af Magten, da de faldne Kongers Mænd gav Sigurds Søn, Haakon Herdebred, Kongenavn. Inge var dog overlegen i Kampen mod Haakon, saalænge Gregorius Dagssøn levede; men da han var falden 1161, vendte Lykken sig fra Inge, som faa Uger efter faldt i et Slag paa Isen ved Oslo. Inge roses for Klogskab og Venneselhed og var i høi Grad afholdt af sine Mænd. Under hans og hans Brødres Regjering kom Kardinal Nikolaus Brakspeare som Pavens Legat til Norge 1152, oprettede Erkebispestolen i Nidaros og indviede den første Erkebiskop. — Inge Baardssøn, f. 1185, d. 1217, var Søn af Baard Guttormssøn paa Rein og Sverres Søster Cecilie. Han valgtes af Birkebeinerne til Konge efter Guttorm Sigurdssøns Død 1204; hans Halvbroder, Haakon Galen, skulde med Jarlsnavn dele den styrende Myndighed med ham og føre Hæren. Kampen med Baglerne vedblev, efterat deres første Konge, Inge Magnussøn, var død og Erling Steinvegg var valgt i hans Sted. Efter Erlings Død fik den listige Biskop Nikolaus i Oslo sin Slægtning Filip Jarl valgt til Baglernes Konge; han forligte sig 1208 ved et Møde paa Hvitingsø ved Stavanger med Inge og fik som hans Jarl Oplandene og det meste af Viken at styre. Haakon Galen, som i Virkeligheden havde lige megen Magt som Inge selv, tragtede senere efter Kongenavnet, men sluttede Forlig med Inge og døde før denne. I sine sidste Aar stod Inge under Indflydelse af sin yngre Halvbroder, Skule Baardssøn, hvem han kort før sin Død gav Jarlsnavn.

Inge, Navn paa to Konger i Sverige. — Inge Steinkellssøn, Søn af Kong Steinkell Ragnvaldssøn, blev efter dennes Død og efter mangehaande indre Uroligheder erkjendt som Konge 1079. Han var en ivrig Kristen og forbød Svearne at blote, hvorfor han forjoges, og hans Svoger, Blot-Svein, blev Konge. Inge flygtede til Vestergötland (ca. 1080), hvorfra han efter 3 Aars Forløb vendte tilbage og fældte Blot-Svein, og herskede derefter med Kraft og Klogskab. Med Magnus Barfot kom han i Krig angaaende Dalsland, men forligte sig 1101 med ham, hvorefter Magnus ægtede hans Datter Margrete (Fredkulla). Inge døde ca. 1110. — Inge den yngre, en Søn af foregaaendes Broder Halstein, blev sammen med sin Broder Filip Konge efter Farbroderens Død og regjerede til omkring 1125. Han døde efter Sagnet af Gift og var den sidste af Steinkells Æt.

Ingeborg, se Fridthjov.

Ingefærplanten (Zingiber officinale), tilhører en tropisk Slægt af de enfrøbladede Planter og har en lang, krybende, ledet, knollet og grenet Rodstok, ca. 2 Alen høie Stilke og hvidblaa, uregelmæssige, vellugtende Blomster i en Top. Den hører hjemme i Indien og paa de indiske Øer, men dyrkes ogsaa i Vestindien, Sydamerika og Afrika. Dens Rodstok leverer det bekjendte Krydderi Ingefær. Rodstokken optages efter Blomstringen, befries for Sidetrevler og lægges derpaa i nogle Minuter i kogende Vand, hvorefter Barken afskrabes og Knollerne tørres i Solen; saaledes tilberedt kaldes Varen hvid Ingefær. Den brune eller sorte Ingefær faaes ved at skjære den friske Rodstok i Stykker, koge den i Vand og derpaa hurtig tørre den. Ingefær kommer i Handelen i faste, haarde, ujevne Stykker, som er tætte i Brudet og indeholder faa Trevler. Den har en behagelig, aromatisk Lugt og en bitterkrydret og skarp Smag; disse Egenskaber skyldes en blød Harpixart, som Knollerne indeholder sammen med en ætherisk Olie, Stivelse og Extraktivstof. Ved at knuses eller males giver den et gulagtigt Pulver. Den bruges til Krydderi og i Medicinen som mavestyrkende Middel samt mod Hæshed og Hoste. I frist Tilstand syltes Knollerne undertiden og føres som Ingefærsyltetøi til Europa. — Til Norge indførtes 1876 ca. 46,000 Kilo. Ingefær.

Ingemann, Bernhard Severin, dansk Digter, f. 1789, d. 1862, blev 1806 Student og skulde begynde at studere Retsvidenskaben, men grebes saa stærkt af den ved Oehlenschläger vakte literære Bevægelse, at han snart hengav sig udelukkende til poetiske Sysler. 1811 udgav han sin første Digtsamling, som modtoges med usædvanligt Bifald; paa den fulgte rask en Række Arbeider, hvori der blandt mange heldige Partier fandtes en Overflod af slap og sværmende Sentimentalitet, som netop tiltalte Tiden og gjorde Ingemann til en meget læst Digter. Efter at have udgivet det mystisk-allegoriske Digt „De sorte Riddere“ (1814) vendte han sig for en Tid til den dramatiske Digtning og skrev en Række Tragedier, af hvilke „Blanca“ (1816) gjorde megen Lykke paa Scenen. Men nu begyndte Kritiken at fremføre sine Betænkeligheder ligeoverfor hans omfangsrige Produktion og dens Gehalt; P. Hjort og Søtoft kritiserede ham paa Prosa og Vers, og endelig latterliggjorde J. L. Heiberg i sin satiriske Komedie „Julespøg og Nytaarsløier“ den yndede „Blanca“ saa stærkt, at der i den Anledning opstod en heftig Polemik mellem Heiberg og Grundtvig, som tog Ingemanns Parti. Ingemann selv reiste udenlands og vendte tilbage befriet fra meget af sit Fantasteri og i det hele sundere aandelig udviklet. 1822 ansattes han som Lektor i dansk Sprog og Literatur ved Sorø Akademi; 1842 blev han midlertidig ansat som Akademiets Direktør, hvilken Stil-

ling han indehavde til dets Nedlæggelse 1849. Paavirket af Walter Scotts historiske Romaner begyndte han kort efter sin Ansættelse i Sorø at arbeide i lignende Retning og leverede 1824—36 en Række Romaner af Danmarks Historie, der har indbragt ham hans største Popularitet som Digter. Med det episke Digt „Valdemar den store og hans Mænd" (1824) som Indledning, omfattede denne Romanserie „Valdemar Seier" (1826), „Erik Menveds Barndom" (1828), „Kong Erik og de Fredløse" (1833) og „Prins Otto af Danmark og hans Samtid" (1835), hvorpaa som et Slags Afslutning fulgte Digtet „Dronning Margrete" (1836). Fra Sagnhistorien tog han Stoffet til sit Digt „Holger Danske" (1837). Af hans senere Arbeider fortjener især at nævnes „Landsbybørnene, en Nutidsroman" (1852), hvori den aldrende Digter viste sig mærkelig ungdomsfrisk og endog aabenbarede Træk af en Humor, som han tidligere havde savnet, samt hans Salmer, der maaske er det mest vellykkede af hele hans Produktion. — Ingemanns Digtning hører til Romantikens mest udprægede Frembringelser i Danmark; den er selv i hans senere, mere livsfriske Digterperiode stærkt elegisk, sværmende og fantasifuld, og omformer, hvor den knytter sig til et historisk Stof, ofte dette paa en temmelig vilkaarlig Maade. Hans Romaner har længe været en særdeles yndet Folkelæsning i Danmark og er oversatte til flere fremmede Sprog.

Ingeniør (udt. Insjenjør), af sp. engeños, ital. ingegni, Krigsmaskiner, betegnede oprindelig i Middelalderen den, som byggede og betjente Krigs- og Beleiringsmaskiner; senere gik det over til at betegne den, som udkastede Planer til og opførte Fæstningsværker, og som i det hele taget udøvede Bygningskunsten i militære Øiemed, Fæstnings- eller Krigs-Bygmester. Fast organiserede militære Ingeniørkorpser under Kommando af Ingeniørofficerer findes i alle Arméer; de deles i Almindelighed i forskjellige Afdelinger med forskjelligt Hverv og benævnes i Overensstemmelse dermed (Pionerer, Sappører, Pontonnierer osv.). — Den norske Ingeniørbrigade har endnu ingen Menige. Den bestaar af 1 Brigadechef, 3 Stabsofficerer, 9 Kapteiner og 8 Løitnanter. Dens Organisation er bestemt ved Plan for Norges Feltarmé af 3die Juli 1817 i Forbindelse med Tillægsbestemmelser af 17de August 1818 og 12te December 1820. Dens Hovedstation er Kristiania. De Ingeniørbrigaden underlagte Befæstninger er: Fredriksten, Fredrikstad, Oskarsborg, Akershus, Kongsvinger, Karljohansværn (Horten), Fredriksværn, Kristiansand, Bergen, Trondhjem, Munkholmen og Vardøhus. — I Modsætning til de militære Ingeniører har man i den senere Tid begyndt at bruge Navnet Civilingeniører om Teknikere, som beskjæftiger sig med Bygning af Veie og Broer, Jernbaner, Kanaler, Havnearbeider osv. samt med Anlæg af Telegrafer og af alleslags Maskinetablissementer. I Norge haves en ved kgl. Resolution af 16de April 1864 oprettet Ingeniørkommission, bestaaende af en Formand og 6 andre Medlemmer, deriblandt Vei-, Kanal-, Havne- og Jernbanedirektørerne; paa Indredepartementets Foranstaltning kan Kommissionen desuden tiltrædes af én eller flere sagkyndige Mænd. Den har at afgive Betænkning over Arbeidsplaner og andre tekniske Spørgsmaal, som af noget Regjeringsdepartement maatte blive den forelagte.

Ingénu (udt. Ængsjeny), fr., naturlig, aaben, naiv. — Ingenue kaldes navnlig en ung, naiv Pige i Dramaet og Komedien.

Ingermanland, tidligere Navn paa en Del af det russiske Guvernement Petersburg, som dengang var svensk Provins og 1702 erobredes af Russerne. De oprindelige Beboere, Ingrierne, er af finsk Stamme.

Ingersley, Christian Fredrik, dansk Skolemand, f. 1803, d. 1868, var 1844—56 Rektor ved Koldings og efter 1861 ved Aarhus Skole; han udgav blandt flere Skolebøger de i Danmark og Norge meget benyttede latinsk-danske og dansk-latinske Haandordbøger og redigerede 1857—63 første Udgave af „Nordisk Konversationslexikon".

Ingjald Illraade, i den svenske Sagnhistorie den sidste Konge i Upsala af Yngves Æt, Søn af Braut-Anund. Han gjenoprettede Upsalakongernes gamle Magt og underlagde sig meget Land ved engang i et Gjestebud at indebrænde 6 Smaakonger fra de omliggende Landskaber. I det hele skal han paa forrædersk Maade have ryddet 12 Konger af Veien. Tilsidst indebrændte han sig selv tilligemed sin Datter og alle de Mænd, som var hos ham, da han tvivlede om at kunne staa sig mod den skaanske Kongesøn Ivar Vidfadme, som vilde hevne sin paa Ingjalds Datters Foranstaltning dræbte Fader. Ingjalds Søn var Olav Trætelje, fra hvem de norske Konger af Ynglingeætten nedstammede.

Inglis, 1) Robert Henry, engelsk Politiker, f. 1786, d. 1855, studerede i Oxford og blev Advokat, valgtes 1824 til Medlem af Underhuset og repræsenterede der fra 1829 til kort før sin Død Oxfords Universitet. Han var en af de ivrigste Konservative og Højkirkelige i Parlamentet og bekjæmpede bl. a. Valgreformen samt Jødernes og Katholikernes Emancipation. 2) John Eardley Wilmot Inglis, engelsk General, f. 1814, d. 1862, gjorde 1837 Tjeneste i Kanada under Opstanden der, fortsattes senere til Indien og udmærkede sig 1848—49 i Krigen i Pendjab. 1857 gjorde han sig bekjendt ved sit heltemodige Forsvar af Lucknow og tilføiede 1858 Oprørerne et afgjort Nederlag. Efter sin Tilbagekomst fra Indien 1860 blev han Chef for Tropperne paa de ioniske Øer.

Ingolstadt, By i Øvrebaiern, ved Donau, med 14,500 Indb. og Fæstningsværker, havde 1472—1800 et Universitet.

Ingredienser, lat., enkelte Bestanddele af et sammensat Stof (Fødemiddel, Lægemiddel o. lign.).

Ingres (udt. Ængr), Jean Auguste Dominique, berømt fransk Historiemaler, f. 1781, d. 1867, var i Paris Elev af David og reiste 1806 med offentligt Stipendium til Rom, hvor han opholdt sig indtil 1820; derpaa levede han til 1824 i Florens, men formaaede ikke i nogen særdeles Grad at vinde Anerkjendelse og maatte kjæmpe med trange Kaar. 1824 vendte han tilbage til Frankrige, hvor han brød Veien for sin Berømmelse med „Ludvig den trettendes Løfte", malet i Italien, og 1825 blev Medlem af det franske Institut. 1834 reiste han igjen til Rom som Direktør for det derværende franske Akademi; efter sin Tilbagekomst derfra 1841 stod han i sit Fædreland i den

største Anseelse og blev 1862 Senator. Han er i Frankrige den fornemste Repræsentant for den strenge, stilfulde Retning i Malerkunsten og røber grundige Studier af Antiken og desuden især af Rafael. Det mangler ham dog paa rigere Opfindelsesevne og finere Individualisering, hvorhos der er noget vist koldt og haardt i hans Kolorit. Hans mest berømte Værker er „Homers Apotheose" (Loftmaleri i Louvre), „St. Symforians Martyrium" (i Kathedralen i Autun) og „Napoleon paa Tronen" (i Hôtel de ville). Flere af hans mindre Billeder, der kun fremstiller en enkelt Figur, er ogsaa fortræffelige, saaledes „Andromeda" og „Kilden". Hans Portræter er ligeledes berømte. Som Lærer nød Ingres stor Anseelse og udøvede en stærk Indflydelse paa den nyere franske Kunst.

Ingrier, se Ingermanland.

Ingulf Ornsson, en mægtig Mand i Firdafylke paa Harald haarfagres Tid, maatte paa Grund af et Drab flygte ud af Landet og drog 874 sammen med sin Svoger Hjørleif til Island, hvor han foreløbig bosatte sig ved Ingulfshøvde paa den sydøstlige Side af Øen. Disse Mænd var blandt de første islandske Nybyggere fra Norge. Sine Andvegs-Suler (Højsædestøtter) havde Ingulf imidlertid kastet overbord inden han landede, idet han bestemte sig til at tage fast Ophold der, hvor de drev iland. De fandtes ved Reykjavik Aaret efter, og did flyttede nu Ingulf. Fra ham nedstammede flere af Islands mægtigste Høvdinger.

Ingævoner, hos Tacitus Navn paa den nordligstboende af Germanernes tre Hovedstammer, mellem Rhinens Munding og Østersjøen.

Inhabilitet, inhabil, se Habil.

Inhalation, lat., methodisk Indaanding af gas-, damp- eller støvformige Lægemidler, navnlig mod Sygdomme i Luftveiene. Mest anvendt er Inhalationer af Vanddampe, ofte med et Indhold af flygtige Olier, samt af overordentlig fint fordelte Mineralvande, Opløsninger af narkotiske Midler o. lign. Inhalationen foregaar enten i et dertil indrettet Værelse, der fyldes af Dampen eller den fintfordelte Vædske, eller i det mindre ved særegne smaa Inhalationsapparater af forskjellig Konstruktion.

Initialer, lat., store, især forsirede Begyndelsesbogstaver i en Bog.

Initiativ, lat., det første Stød til et Foretagende. — Lovgivningsinitiativ, Ret til at fremsætte Lovforslag, har i Norge Regjeringen og Odelsthingets Medlemmer.

Injektion, lat., Indsprøitning i Legemets Hulheder af Vædsker i medicinske Øiemed. Ogsaa Indsprøitning af farvede Vædsker i Aarerne paa et Lig, for at deres Leie og Forgreninger skal fremtræde tydeligere. — Subkutan Injektion, Indsprøitning af flydende Stoffer under Huden, hvorved de fra Underhudscellevævet let gaar over i Lymfekarrene. Hertil benyttes, da Mængden af den indsprøitede Vædske ikke kan være stor, mest kraftig virkende Lægemidler (Morfin o. lign.); Injektionen foregaar ved Hjelp af en liden, nøiagtig inddelt Sprøite med et spidst Rør, som kan stikkes gjennem Huden. Hovedfordelene med denne Fremgangsmaade, der først blev praktiseret af Wood i Edinburgh 1855, er, at Midlet virker meget hurtig og sikkert, og at Dosernes Størrelse kan bestemmes med den største Nøiagtighed. — Om Indsprøitning af Blod i Aarerne se Transfusion.

Injurie, retsstridig Krænkelse af ens personlige Ret eller af hans Ret og Værdighed som Menneske og Borger. Krænkelsen kan ske ved Handlinger, saasom ved voldelig eller fornærmelig Behandling af hans Legeme (reel Injurie), eller ved Ord, saasom ved at sigte ham for at have begaaet strafbare eller umoralske Handlinger, eller ogsaa ved at omtale ham med Haan, Spot og Ringeagt (verbal Injurie). Saavel reelle som verbale Injurier er strafbare. — Injuriant, Fornærmer. — Injurieret, fornærmet. — Injuriesøgsmaal, et Søgsmaal, som reises i Anledning af tilføiede Fornærmelser. Mundtlige Injurier maa paatales til første Forligelseskommission, hvortil lovligt Varsel kan gives, og Sagen derpaa forfølges til første eller andet Thing, ellers tabes Klageretten.

Inkaminere, d. s. s. anhængiggjøre (s. d.).

Inkapabel, ude af Stand, uduelig til.

Inkarnation, lat., Kjødspaatagelse, Indklædning i legemlig, menneskelig Skikkelse; i Dogmatiken Kristi Menneskevorden. — Inkarnere, legemliggjøre.

Inkas, Herskerne i Peru før Amerikas Opdagelse (se Peru).

Inkerman ell. Inkjerman, gammel, nu i Ruiner liggende By paa Krim, ved Tsjernaja, tidligere gjennesikt Fæstning, bekjendt ved det Slag, som der fandt Sted under Sebastopols Beleiring 5te Novbr. 1854, og hvori den engelsk-franske Hær seirede over Russerne.

Inklination, lat., Heldning, Tilbøielighed. — En Magnetnaals Inklination er den Vinkel, som dens magnetiske Axe paa et bestemt Punkt af Jorden danner med et Horizontalplan. Denne Vinkel bliver større, jo mere Naalen nærmes til en af Jordens magnetiske Poler (se Jordmagnetisme) og er, naar den stilles over en af disse = en ret Vinkel (90°). — Inklinatorium, Instrument til at maale Magnetnaalens Inklination, bestaar væsentlig af en Magnetnaal, gjennem hvis Midte gaar en til samme befæstet Axe, der ender i cylindriske Tapper, som med Lethed kan dreie sig i tilsvarende Tapleier, hvorved Naalen (naar Instrumentet forøvrigt er rigtig opstillet) altid vil kunne angive den jordmagnetiske Krafts Retning. Inklinationsvinkelens Størrelse aflæses paa en paa Instrumentet anbragt fastsiaaende Gradbue.

Inkognito, ital., ukjendt; reise inkognito, reise under et paataget Navn for ikke at blive kjendt.

Inkommensurable, lat., i Mathematiken to eller flere ligeartede Størrelser, som ikke har et fælles Maal, f. Ex. et Kvadrats Sider og dets Diagonaler eller en Cirkels Diameter og dens Periferi. Inkommensurable Størrelsers Forhold til hverandre er irrationalt.

Inkompetens, lat., Mangel paa Beføielse til at foretage noget, optræde i en vis Sag eller paa en bestemt Maade. — Inkompetent, som ikke har Beføielse eller Ret til at handle eller optræde paa en bestemt Maade. Se forresten Kompetens og kompetent.

Inkonsekvent, lat., stridende mod egne tidligere Handlinger eller Udtalelser. — Inkonsekvens,

indbyrdes Strid mellem en Persons forskjellige Handlinger eller Udtalelser.

Inkrustation, lat., skorpeagtigt Overtræk af mineralske Stoffer paa organiske eller uorganiske Gjenstande, frembringes især af kalk- eller kiselholdige Kilder.

Inkunabler (af lat. incunabula, Bugge, dernæst Oprindelse, Udspring, altsaa oprindelige eller første Tryk), i Bibliografien de første Bøger, som efter Bogtrykkerkunstens Opfindelse blev trykte, især de, som udkom før 1500. Herhen hører de første daterede trykte Bøger, de enkelte Landes eller Byers første trykte Skrifter, de første Tryk paa et bestemt Sprog eller med en bestemt Sort Typer, Bøger fra et bestemt Trykkeri, som har leveret faa Tryk, Verker, som først kan opvise en større teknisk Fuldendelse i Udførelsen, Bøger, der indeholder de første Forsøg til Illustrationer eller særdeles udmærkede saadanne, samt enkelte Pragtexemplarer og Kollektioner. De første Inkunabler var i Regelen i Folio og trykte paa Pergament; i Begyndelsen brugtes ikke Titelblade (som først forekommer 1485), hvorimod der ved Bogens Slutning gjerne tilføiedes en Efterskrift, indeholdende Trykkerens Navn, Trykningssted og Aarstal. Til de ældste Tryk benyttedes udelukkende gotiske Typer; de store Begyndelsesbogstaver blev gjerne ikke trykte, men indskrevne, mest med rød Farve.

Inkurabel, lat., uhelbredelig.

Inkvisition (lat. inqvisitio, Undersøgelse), den i den katholske Kirke bestaaende geistlige Domstol, som har det Hverv at opspore og afstraffe Kjætere. Allerede i den ældste Kirke havde Biskoperne et vaagent Øie med falske Lærdomme inden Kirken og straffede dem, som forfegtede saadanne, med forskjellige kirkelige Straffe, af hvilke den strengeste var Exkommunikation. I Midten af det 3die Aarh. ansattes der i enkelte østerlandske Menigheder egne Embedsmænd til at føre Opsyn med falske Lærdomme, og fra Theodosius's Tid (382) begyndte man at straffe saadanne med Døden. Dødsstraffens Exekution overdroges imidlertid den verdslige Øvrighed for ikke at besmitte Kirken med Blod. Biskoperne besad den inkvisitoriske Myndighed alene, indtil Slutningen af det 12te Aarh.; efterat Innocens den tredie var kommen paa Pavetronen, sendte han 4 Legater til Frankrige for at bistaa Biskoperne i at efterspore de der ikke lidet udbredte Valdensere og Albigensere. Paa Koncilet i Laterankirken 1215 fik Innocens bestemt, at de pavelige Sendebud for Fremtiden særlig skulde beflitte sig paa at opsøge Kjætterne, og nu gik snart den inkvisitoriske Magt over fra Biskoperne til Pavernes Legater. Gregor den niende udnævnte 1232 Dominikanere til Inkvisitorer i Tyskland, Aragonien og Østerrige og 1233 ligeledes i Lombardiet og Frankrige. Ved at gjøre disse Dominikanere ganske uafhængige af Biskoperne og stille disse selv under Inkvisitionens Myndighed forvandlede han Kjætterdomstolene til et helt og holdent paveligt Institut; de verdslige Fyrster maatte paatage sig at udøve Inkvisitionens Domme, og den hele Institution fik en skrækkelig Magt i de fleste katholske Lande. De af Inkvisitionen idømte Straffe var: Ærestab, Tab af borgerlige og kirkelige Rettigheder, Formuestab, livsvarigt Fængsel eller Strafarbeide paa Galeierne samt Døden, mest ved at brændes levende. Processfremgangsmaaden var følgende: den Anklagede blev tre Gange stevnet til at møde for Inkvisitionen; hvis han ikke mødte, dømtes han in contumaciam, men mødte han, blev han belagt med Arrest. Dog kunde Arrestation ogsaa finde Sted uden forudgaaende Stevning. Den Anklagede kastedes i et mørkt Fængsel, og hans Formue lagdes foreløbig under Beslag; hvis han strax tilstod den Brøde, han anklagedes for, kunde han i lettere Tilfælde slippe med at gjøre Bod, modtage geistlig Formaning og miste sin Formue; efter at have afsvoret sit Kjætteri maatte han en vis Tid bære en afstikkende Dragt. Hvis han anklagedes for anden Gang, var Dødsstraffen unndgaaelig. Den Anklagede, som ikke vilde bekjende at være skyldig, søgte man at tvinge dertil ved langt og haardt Fængsel. Vidnerne mod ham behøvede ikke at bevise sine Udsagns Rigtighed, og Anklageren gjaldt selv for gyldigt Vidne; to Vidner, som blot havde hørt den Anklagedes Skyld omtale, regnedes lige med et Øienvidne. Optraadte nogen og vidnede for den Anklagede, indbefattedes han selv under Anklagen. Hvis den formentlige Kjætter heller ikke tilstod efter at være gjort bekjendt med Vidnernes Udsagn — Vidnerne selv saavelsom Anklageren behøvede han ikke at lære at kjende —, underkastedes han Tortur; tilstod han endnu ikke, blev han alligevel dømt eller ogsaa holdt saa længe i strengt Fængsel, til han bukkede under for sine Lidelser. Tilstod han, underkastedes han paany Tortur for at bringes til at røbe sine Medskyldige. Henrettelsen af Inkvisitionens Ofre foregik med stor Høitidelighed ved de i Spanien saakaldte Autos da fé („Troeshandlinger"). Hvis en for Kjætteri mistænkt Person var død, førend hans formentlige Brøde kom til Inkvisitorernes Kundskab, forblev hans Arvinger, hvis 40 Aar var hengaaede efter hans Død, i Besiddelse af Arven efter ham, hvilken i modsat Fald konfiskeredes; i ethvert Tilfælde blev imidlertid Arvingerne æreløse og kunde ikke beklæde offentlige Embeder, medens den afdøde Kjætters Ben opgravedes og tilligemed hans Billede brændtes offentlig. — Det Land, hvor Inkvisitionen først greb om sig, var Frankrige, hvor den imidlertid ogsaa først gik af Brug (i det 14de Aarh.), uden at det senere lykkedes at gjenindføre den. Længst og værst rasede den i Spanien og Portugal. I Spanien var siden 1391 en Mængde Jøder og Maurer med Magt blevne døbte, men mange af dem holdt i Hemmelighed fast ved sin Fædrenetro, og mod dem kom da Inkvisitionen først i Anvendelse. Det første Forsøg derpaa gjordes 1477 af Kardinal P. Gonzalez de Mendoza, som derpaa bevirkede, at Inkvisitionen formelig indførtes af Kongeparret Ferdinand og Isabella paa en Rigsdag i Toledo 1480. Paven gav Kronen Magt til at ind- og afsætte Inkvisitorerne samt til at inddrage Kjætternes konfiskerede Formue i Statskassen, hvorved Inkvisitionen i Spanien blev en kongelig Institution. De to første Inkvisitorer blev trods sin ivrige Virksomhed allerede afsatte efter 3 Aars Forløb og erstattede med Dominikanerprioren Thomas de Torquemada, der 1483—98 fungerede som Generalinkvisitor. Indtil han nedlagde sit Embede, var i det hele i Spanien 8,800 Mennesker blevne brændte levende, 6,500 brændte in effigie og 90,000 belagte med forskjellig Slags Bod.

Under den anden Generalinkvisitor, Diego Deza (1499—1506), blev 1,664 brændte levende, 832 brændte in effigie og 52,456 straffede med kirkelig Bod; under Dezas Efterfølger, Kardinal Franz Ximenes de Cisneros (1507—17), brændtes 2,536 levende, 1,368 in effigie, og 47,263 blev tvungne til at underkaste sig Bodsøvelser. Paa samme blodige Maade rasede Inkvisitionen i det følgende Aarh., navnlig under Filip den anden, og bibeholdtes, skjønt den i det 18de Aarh. lidt efter lidt tabte i Strenghed og paa mange Maader indskrænkedes i sin Myndighed, lige til 1808, da den ophævedes af Josef Bonaparte. 1814—20 og 1825—34 blev den atter indført, men kunde ikke vinde Fodfæste og ophævedes definitivt det sidstnævnte Aar. Efter en Historikers Beregning (Llorente, „Historie critique de l'inquisition de l'Espagne") skal i Spanien i Tidsrummet 1481—1808 som Kjættere være brændt levende 31,912 Personer og in effigie 17,659. — I Portugal indførtes Inkvisitionen 1557; dens Hoveddomstol havde sit Sæde i Lissabon, og Storinkvisitoren udnævntes af Kongen med pavelig Stadfæstelse. Johan den fjerde beryvede efter Portugals Befrielse fra det spanske Herredømme 1640 Inkvisitionen dens Ret til at inddrage de Dømtes Godser og sattes derfor efter sin Død i Ban. Gjennem Portugiserne forplantedes Inkvisitionen ogsaa til Indien med Sæde i Goa. I det 18de Aarh. blev den paa mange Maader indskrænket og ophævedes endelig af Kong Johan den fjette. — I Italien indførtes Inkvisitionen 1235 og havde sit Hovedtribunal i Rom; ved Siden af dette oprettedes af Paul den tredie det saakaldte hellige Officium, som endnu bestaar. I Venedig havde Magistraten stor Indflydelse paa Kjætterdomstolene, og i Neapel fik disse paa Grund af denne Stats Stridigheder med Paven aldrig fast Fod. Paa Sicilien ophævedes Inkvisitionen 1782; paa Sardinien ophævedes den ligeledes, men fornyedes 1833 af Gregor den sextende og bestod til 1848. I Toskana krævede den Ofre under den politiske Reaktion fra 1849 og lige til Toskanas Indlemmelse i Kongeriget Italien 1859. — I Nederlandene indførtes Inkvisitionen af Spanierne og var en af de vigtigste Aarsager til Frihedskrigen, efter hvilken den afskaffedes. — I Tyskland var Konrad af Marburg, som 1233 blev ihjelslaaet af det forbitrede Folk, den første Inkvisitor; efter hans Død var Tyskland forskaanet for de blodige Kjætterretter, indtil disse igjen indførtes 1367. Paverne og Keiserne bekræftede Inkvisitionen og udvidede dens Myndighed; Innocens den ottende bragte den i Anvendelse mod de formentlige Hexe (se Hexeprocesser), og fra nu af blev disse en væsentlig Gjenstand for Kjætterdommernes Forfølgelser, indtil Inkvisitionens Magt blev brudt ved Reformationen. — I Polen indførtes Inkvisitionen 1327, men blev kun af kort Varighed; i England og de skandinaviske Lande kom den aldrig til Indførelse.

In mente, lat., i Minde, i Tankerne.

In natura, lat., i naturlig Tilstand; Godtgjørelse in natura, o: med Naturprodukter (Fødemidler o. lign.).

Inn, Romernes Oenus, Flod i Tyskland, kommer fra Graubünden i Schweiz, løber gjennem Engadindalen i Tyrol, forbi Innsbruck, derpaa ind i Baiern, danner siden Grændsen mellem dette Land og Østerrige og falder ved Passau i Donau. Den er 75 Mil lang, meget vandrig samt seilbar nedenfor Halle.

Innocens, Navn paa 13 Paver. — Innocens den første (402—17) hævdede Pavens Ret til at afgjøre alle vigtigere Sager i Kirken og bekræftede den tidligere udtalte Fordømmelse af Pelagianerne. Han blev efter sin Død kanoniseret. — Innocens den anden (1130—43) havde i Begyndelsen Anaklet den anden til Modpave og maatte flygte til Frankrige; senere satte han Ludvig den syvende af Frankrige i Ban og belagde Landet med Interdikt, da Kongen ikke vilde anerkjende Erkebispen i Bourges. — Innocens den tredie (1198—1216), f. 1161, var en af de største og mest udmærkede Paver. Ved Siden af en meget udstrakt Lærdom og et ædelt Sind besad han stor Villiekraft og hævdede stærkt den pavelige Myndighed. Strax efter sit Valg tvang han den keiserlige Præfekt i Rom til at hylde ham og høiede baade Folket og Adelen under sig; han stillede sig i Spidsen for de lombardiske og toskanske Stæders Forbund, blev Formynder for den unge Fredrik den anden og styrede hans Lande med Kraft og Frisind. I Striden mellem Keiserne Otto den fjerde og Filip af Schwaben støttede han den første, men satte ham senere, da han gjorde Krav paa Italien, i Ban og hævede Fredrik den anden paa Keisertronen. I Frankrige tvang han Kong Filip August ved Ban og Interdikt til at afstaa fra Skilsmissen med sin Dronning; over de fleste af Europas Lande og deres Fyrster gjorde han sin Myndighed gjeldende, og den eneste, han ikke kunde bøie ved sit Ban, var Sverre Sigurdsøn i Norge. I England banfatte han 1209 Johan uden Land for Gjenstridighed ligeoverfor Pavens Bispevalg og afsatte ham 1212; ved at ydmyge sig for Paven fik Johan imidlertid sit Land igjen 1213, men som pavelig Len. Da nu Baronerne af Johan tiltvang sig Udstedelsen af „Magna charta libertatum", satte Paven hele det engelske Folk i Ban. Efter at have bragt det fjerde Korstog istand ønskede Innocens endnu at foranstalte et femte samt at tage Forholdsregler mod Kjætterne og bringe Kirkereformer istand. Han sammenkaldte til den Ende 1215 et almindeligt Kirkemøde i Laterankirken, hvor der mødte 500 Biskoper, 900 Abbeder, Patriarkerne af Konstantinopel og Jerusalem samt mange verdslige Fyrster; her vedtoges Læren om Transsubstantiationen samt Forbud for Lægfolk mod at læse Bibelen. — Innocens den fjerde (1243—54) var før sin Tronbestigelse en Ven af Fredrik den anden, men senere hans værste Fiende; 1244 flygtede han til Lyon, satte Keiseren i Ban og erklærede ham for affat; 1251 vendte han tilbage til Rom. — Innocens den femte (21de Febr.—22de Juni 1276) døde endnu førend han var bleven viet til Pave. — Innocens den sjette (1352—62) residerede i Avignon og søgte forgjeves at bekjæmpe Geistlighedens Fordærvelse. — Innocens den syvende (1404—06) var Benedikt den ottendes Modpave. — Innocens den ottende (1484—92) er ligesaa berygtet for den Maade, hvorpaa han søgte at berige sine 16 Børn, som for sin Indførelse af Hexeprocesserne. — Innocens den niende var Pave 29de Oktbr.—30te Decbr. 1591. — Innocens den tiende

(1644—55) beherskedes af sin Broders Enke, Olympia Maldachini, fordømte 1651 den vestfalske Fred og 1653 Jansens Lære. — Innocens den ellevte (1676—89) er bekjendt som Fiende af Jesuiterne og var ellers en kraftig og dygtig Pave; han havde Stridigheder med Ludvig den fjortende paa Grund af dennes egenmægtige Bispeudnævnelser. — Innocens den tolvte (1691—1700) gjorde Ende paa Striden med Ludvig den fjortende og optraadte kraftig mod den i Kirken herskende Nepotisme og mod Simoniet. — Innocens den trettende (1721—24) var en Fiende af Jesuiterne og gav Keiser Karl den sjette Neapel til Len.

Innsbruck, Hovedstad i Tyrol, ved Floden Inn, med 23,000 Indb., ligger i en af høie Fjelde omgiven Dal og er smukt bebygget. Byen har et Universitet (grundet 1673, med 60 Lærere og 600—700 Studerende) og et Nationalmuseum. Handelen er livlig, og Industrien omfatter især Fabrikation af Silkebaand, Bomuldstøi og malede Glasvarer.

Inns of court, i England et særegent Slags Retskorporationer, som opstod i det 13de Aarh. og havde det Maal at befordre Retsvidenskabens Studium. De organiserede sig som et Slags Skoler, hvor der holdtes Forelæsninger over engelsk Ret, og som de Studerende maatte besøge i et vist Antal Aar, førend de fik Adgang til at praktisere som Advokater. Disse Indretninger og Forpligtelsen til at besøge dem bestaar endnu, men den sidste er sunket ned til en blot Formalitet, idet man vel maa lade sig indskrive ved et saadant Inn, men forresten maa uddanne sig privat.

Ino, i de græske Mythes Kadmos's og Hermiones Datter, var den bøotiske Konge Athamas's anden Hustru. Hun vilde for at begunstige sine egne Børn dræbe sin Ægtefælles Børn af første Ægteskab, Frixos og Helle, men de flygtede, ridende paa den gyldne Bæder. Senere fortørnedes Here, fordi Ino og Athamas opdrog den unge Bakkhos; hun lod Athamas i Vanvid dræbe en af sine Sønner med Ino, hvorefter denne med sin anden Søn, Melikertes, styrtede sig i Havet og blev optagen blandt Havguddommene under Navn af Leukothea.

Inokulation, se Indpodning.

Inovrazlav, By i den preussiske Provins Posen, med 9,500 Indb. og Saltværker.

Insekter, Klasse af Leddyrenes Række, den artrigeste af alle bekjendte Dyreklasser, udmærker sig ved, at deres Legemer regelmæssig er delte i tre Afsnit, Hoved, Bryst og Bagkrop. De har altid høist tre Par Ben, som er fæstede til Bryststykket, og i Regelen ét eller to Par Vinger. Deres Hud er for det meste haard og skalagtig og danner et saakaldt Hudskelet; deres Nervesystem bestaar af en Række med Nervestrenge forbundne Knuder, som løber langs Legemets Underside, samt af en hjerneagtig Knude i Hovedet, som ved Tragde, der danner en Ring om Svælget, er forbunden med Bugstrengen. Insekternes Blod er farveløst og koldt og cirkulerer ikke i egne Blodkar; det sættes i Bevægelse af et Slags Hjerte, Rygkarret, som kun har ét Rum. Aandedrætsapparaterne bestaar i grenede Rør, som gjennemløber Legemet og udmunder i Aabninger paa Bagkroppens Sider; en Del Insekters Larver, som lever i Vand, er forsynede med Gjeller. Næringen bestaar af næsten alle Slags organiske Stoffer, idet dog hver enkelt Insektgruppe er henvist til sit bestemte Slags. Mange lever udelukkende af dyrisk, andre blot af vegetabilsk Føde; flere store Slægter lever blot af Plantesafter. Efter som Føden er fast eller flydende, er Munden uddannet til en Bidemund eller til en Sugemund. Fordøielseskanalen er i sin Indretning væsentlig forskjellig fra de høiere Dyrs, men temmelig sammensat. Af Insekternes Sanseredskaber er Øinene de mærkeligste. De er undertiden enkelte, men oftest sammensatte af Facetter, hvis Antal kan naa op til 25,000. Følelsen understøttes ved Følehorn af meget forskjellig Form; Hørelsesorganerne synes dels at have sit Sæde paa Bagkroppen, dels paa Benene. Egne Smags- og Lugteapparater er ikke opdagede. Insekternes Sanser synes i det hele at være skarpe, ligesom deres Bevægelser for det meste er raske og i Forhold til deres Størrelse usædvanlig kraftige; dette sidste skriver sig fra, at deres Muskler er meget talrige og stærke. Stemme i egentlig Forstand har intet Insekt, men mange af dem kan frembringe en forholdsvis stærk Lyd, enten ved at gnide visse Legemsdele mod hinanden eller ved Hjelp af egne Apparater. — Begge Kjøn er i Regelen adskilte, dog kan hos enkelte Slægter, f. Ex. Bladlusene, hvert Individ forplante sig selvstændig. Formerelsen sker alleroftest ved Æglægning, kun sjelden ved levende Unger. Insekternes Frugtbarhed er overordentlig stor, og Yngelen opnaar hurtig Forplantningsdygtighed. Man har beregnet, at en enkelt Bladlus i femte Generation kan have et Afkom af 5,900 Millioner. — Et karakteristisk Træk hos Insekterne er den Forvandling, som de gjennemgaar, førend de naar sin fulde Udvikling. Forvandlingen kan være fuldstændig, som hos Sommerfuglene og Fluerne, eller ufuldstændig, som f. Ex. hos Græshopperne. I første Tilfælde fremkommer af Æggene Larver, der har en ormlignende Legemsform, med eller uden Ben, og altid mangler Vinger; de er forsynede med Bidemund og nærer sig med stor Graadighed af dyrisk eller vegetabilsk Føde. Samtidig tiltager de rask i Vext og skifter gjentagne Gange Hud. Efterat Larvelivet, hvis Varighed er meget forskjellig, er tilende, indtræder Puppetilstanden, i hvilken Insektet ligger i en Slags Dvale uden at røre sig eller tage Næring til sig, ofte indspunden i et spindelvævagtigt Hylster. Naar denne Tilstand er tilende, bryder det fuldstændig udviklede Insekt frem af Hylstret. Hos de Insekter, som undergaar en ufuldstændig Forvandling, er Larverne ogsaa vingeløse, men ligner forresten de udviklede Individer; de gjennemgaar ingen hvilende Puppetilstand, men udvikler sig med hver Hudskiftning mere, indtil de tilsidst ved Vingernes fuldstændige Dannelse har opnaaet sin blivende Form. Insekternes Levetid er ikke lang; de fleste lever kun et Aar, idet de om Vaaren udklækkes af de overvintrede Æg og dør om Høsten efter selv at have lagt Æg; andre opholder sig som Larver i flere Aar i Jorden eller i Vand, men lever som udviklede Insekter meget kort. Kun faa, f. Ex. Bierne, lever i udviklet Tilstand flere Aar. — Insekterne er udbredte over hele den beboelige Jord. Rigest paa Arter og i Antal er de tropiske Lande, hvor ogsaa mange udmærker sig ved en forholdsvis betydelig Størrelse og smukke

Farver. Antallet af hjendte Insektarter beløber sig til ca. 120,000, af hvilke det aldeles overveiende Antal er Luft- og Landdyr; kun et Par Arter lever i Havet. Den systematiske Inddeling retter sig efter Mundens Form, Forvandlingen og Vingernes Antal og Beskaffenhed. Efter disse Mærker opstiller man almindeligvis følgende Hovedgrupper: A. Med Bidemund og fuldstændig Forvandling: 1) Vingedækkede ell. Biller (Coleoptera) med 4 Vinger, hvoraf de to forreste danner skal- eller hornagtige Dækker over de bagerste (Torbister, Jordlopper); 2) Aarevingede (Hymenoptera) med 4 ligedannede, klare Vinger (Bier, Myrer, Hvepse); 3) Netvingede (Neuroptera) med 4 ligedannede, netformet aarede Vinger (Døgnfluer, Øienstikkere). B. Med Bidemund og ufuldstændig Forvandling: 4) Netvingede (Orthoptera) med 4 Vinger, af hvilke de forreste snart er læderagtige og ufoldede (Græshopper), snart ligesom de bagerste klare og istand til at sammenfoldes (Termiter). C. Med Sugemund og fuldstændig Forvandling: 5) Skjælvingede eller Sommerfugle (Lepidoptera) med 4 Vinger, som er dækkede med fine, for det blotte Øie støvformede Skjæl; 6) Tovingede (Diptera) med to tynde, hudagtige Vinger (Fluer, Myg, Bremser). D. Med Sugemund og ufuldstændig Forvandling: 7) Halvvingedækkede (Hemiptera) med 4, snart lige, snart ulige dannede Vinger og en ledet Sugesnabel (Tæger, Bladlus).

Insektpulver, persisk, et i den senere Tid hyppig anvendt Middel til at fordrive og udrydde Fluer og andre besværlige Insektarter, bestaar af de tørrede og pulveriserede Skiveblomster af en i Kaukasien vildtvoxende Planteslægt, Pyrethrum, især Arterne P. carneum og P. roseum. Planterne voxer ogsaa i Nordeuropa og dyrkes undertiden som Prydplanter, i Norge lige til Polarcirkelen. Det er neppe endnu prøvet, om de i dette Land dyrkede Planter har samme Egenskaber som de kaukasiske. Pulveret fabrikeres nu mest i Wien af de fra Asien indførte tørrede Blomster.

Insektædere (Insectivora), Gruppe af Pattedyrene, udmærker sig ved sit lange, spidse Hoved, fine skarpe Fortænder og spidstakkede Kindtænder. De gaar paa hele Fodsaalen og er oftest mindre Dyr; flere af dem lever i gravede Huler. Deres Næring bestaar hovedsagelig i Insekter, Snegle og Krybdyr. I Nordeuropa findes af denne Gruppe Spidsmusene, Muldvarpen og Pindsvinet (se disse Art.).

Inserat, lat., et Stykke eller en Opsats, indrykket i en Avis.

Insignier, lat., ydre Tegn paa Magt og Værdighed, saaledes den kongelige Krone, Scepteret o. l. v. (se Regalier).

Insinuere, lat., paa en listig Maade beskylde en for noget eller bringe en til at tro noget; insinuere sig, indsmigre sig. — Insinuation, listig eller skjult Beskyldning eller Meddelelse.

Insistere, lat., paastaa, hævde.

Insolvens, Uformuenhed til at betale paahvilende Gjeld. — Insolvent, ude af Stand til at betale sin Gjeld.

In spe, lat., i Haabet.

Inspektion, lat., Opsyn, Tilsyn. — Inspektør, Opsynsmand. — Inspicere, føre Opsigt, tage i Øiesyn.

Inspiration, lat., egentlig Indblæsning, Indaanding, i Dogmatiken den Meddelelse fra Gud, ifølge hvilken Bibelen er Guds Ord („Skriften er indblæst af Gud"). — Inspirere, indblæse, indgive en Idéen til noget.

Instans, lat., Trin af den dømmende Myndighed. De norske Domstole har tre Instanser, Underretterne, Overretterne og Høiesteret.

In statu quo, lat., i den Tilstand, hvori en Sag paa en vis Tid befinder sig.

Insterburg, By i Østpreussen, ved Insters Forening med Angerap, har 16,000 Indb., Maskinfabriker og betydelig Kornhandel.

Instinkt, lat., Naturdrift, Dyrenes ubevidste Drift til Virksomhed i en vis Retning, yttrer sig ofte paa en Maade, der er analog med Fornuftsytringerne hos Mennesket, f. Ex. ved visse Dyrs kunst- og planmæssige Bygningsarbeider. Ogsaa hos Mennesket spiller Instinktet en vigtig Rolle som Grundlag for det selvbevidste Aandsliv.

Institut, lat., Anstalt, oftest Undervisningsanstalt og da mest en privat. — Institut de France (udt. Ängstity dø Frangs), en omfattende og berømt Institution for Videnskab og Kunst i Frankrige, bestaar for nærværende af de 5 Akademier: Académie française, Académie des inscriptions et belles-lettres, Académie des sciences, Académie des beaux-arts og Académie des sciences morales et politiques. Académie française (det franske Akademi) opstod af en privat Forening af Lærde og Forfattere og organiseredes 1635; det bestaar af 40 Medlemmer og supplerer sig selv, naar nogen af disse dør. Det beskjeftiger sig med grammatiske, rhetoriske og æsthetiske Spørgsmaal vedrørende fransk Sprog og Literatur, forbereder Udgaver af franske Klassikere og udgiver nye Oplag af Akademiets berømte Ordbog (se Fransk Sprog og Literatur). Académie des inscriptions et belles-lettres (Akademiet for Indskrifter og skjønne Videnskaber), organiseret 1701, udgaaet af det tidligere Académie royale des inscriptions, har 40 Medlemmer, 8 udenlandske Associés og 50 korresponderende Medlemmer. Det beskjeftiger sig med Arkæologi, Filologi (klassisk og orientalsk) og Historie, navnlig Frankriges, og har udgivet flere herhen hørende Verker og Samlinger. Acad. des sciences (Videnskabernes Akademi), stiftet 1666, det berømteste i sit Slags i Verden, har i 11 Sektioner 63 Medlemmer, 8 udenlandske Associés og 100 Korrespondenter. Det beskjeftiger sig med Naturvidenskaber, Geografi, Økonomi o. s. v. og udgiver sine Forhandlingsprotokoller, sine Afhandlinger samt Samlinger af indleverede Afhandlinger. Acad. des beaux-arts (Akademiet for de skjønne Kunster), har sin Oprindelse fra det af Lebrun 1648 stiftede Maleakademi, som 1664 omorganiseredes af Colbert. Det har i 5 Sektioner 40 Medlemmer, 10 Associés og et ubestemt Antal Korrespondenter; det stiller Opgaver til de aarlig stedfindende Konkurrencer om de for Maler-, Billedhugger- og Bygningsverker, Kobberstik og musikalske Kompositioner udsatte Priser og uddeler disse. Acad. des sciences morales et politiques (Akademiet for de moralske og politiske Videnskaber), oprettet 1832 som en Fornyelse af det under Revolutionen oprettede Nationalinstituts anden Klasse, har 40 Medlemmer, 6 Associés og 45 Korrespondenter og

deles i 6 Sektioner (for Filosofi; Moral; Lovgivning, Statsret og Jurisprudens; Statsøkonomi og Statistik; almindelig Historie og Historiens Filosofi; Politik, Administration og Finanser). Hvert Akademi har en Sekretær, Videnskabsakademiet to. Foruden ugentlige Sammenkomster og et aarligt høitideligt Møde i hvert Akademi, holdes ogsaa et aarligt Fællesmøde af det hele Institut. — Under Revolutionen opløstes 1793 alle de tidligere bestaaende af disse Akademier; istedet oprettedes 1795 et „Institut national“ med tre Klasser og 144 Medlemmer; Bonaparte forøgede 1804 Klassernes Antal til fire. 1816 fik Institutet sin nuværende Ordning.

Institution, lat., Indretning, især offentlig. — Institutioner, i Retshistorien bl. a. Betegnelse for en af Keiser Justinian udgiven kortfattet Lærebog i den romerske Ret „Institutiones Justiniani“.

Instruere, lat., give en Forskrifter for, hvorledes han i et givet Tilfælde skal forholde sig; undervise, belære; indrette. — Instruktion ell. Instrux, Anvisning, Forskrift. — Instruktorisk Maxime, i Processen d. s. s. Forhandlingsmaximen (s. d.).

Instruktionsskolen til Uddannelse af Infanterioffiсérer uden fast Løn oprettedes i Kristiania ved kgl. Resolution af 27de Novbr. 1866 og begyndte sin Virksomhed 1ste April 1867. Den var henlagt under samme Bestyrelse som Krigsskolen. Den, som ønskede at blive Elev, maatte være værnepligtig eller i modsat Fald forpligte sig til at tjene mindst 5 Aar i Linien som Officér uden fast Løn; han maatte i Regelen ikke være yngre end 20 eller ældre end 32 Aar, maatte, hvis han allerede var Militær, have endnu mindst 2 Aars Tjenestetid tilbage, førend han skulde overgaa til Landeværnet, maatte enten have bestaaet Examen artium eller Optagelsesprøven ved Krigsskolen eller fuldstændig have gjennemgaaet en offentlig Realskole eller en privat Skole, som dermed kan stilles i Klasse, eller ogsaa ved en Adgangsexamen kunne godtgjøre at være i Besiddelse af en til en af de foran opstillede Kundskabsfordringer svarende Grad af Dannelse. — Kursuset har hvert Aar varet 122 Dage. Af Undervisningstiden (i 1880 ca. 9 Timer pr. Dag) blev s. A. ca. 17,4 % anvendt til theoretisk Undervisning (Taktik og Felttjeneste, militær Administration og Retspleie, militær Topografi, Vaabenlære og topografisk Tegning), 73,7 % til praktiske Øvelser og 8,9 % til Opstillinger, Visitationer m. m. De uexaminerede Elever er af Armédepartementet blevne bestikkede til Sekondløitnanter uden fast Løn efter Indstilling fra Krigsskolens Chef gjennem Armékommandoen. De er fordelte mellem de forskjellige Infanteribrigader efter disses Behov og rangerer næst efter fastlønnede Sekondløitnanter. De Sekondløitnanter, som overgaar til Landeværnet, bliver ansatte som Premierløitnanter uden fast Løn ved Landeværnet. Ansættelse som Officér uden fast Løn giver ikke Ret til Avancement til militær Embedspost, dog kan Kongen i Krigstid som Belønning for udmærket Forhold give saadan Ret. Sekondløitnanterne uden fast Løn forretter i det første Aar af sin Tjenestetid Tjeneste ved de garnisonerende Afdelinger i indtil 6 Maaneder; forøvrigt kan de, saalænge de staar i Linien, efter Behov indkaldes til Tjeneste, i Fredstid dog kun i de 5 første Tjenesteaar. — Fra og med 1881 sker Uddannelsen efter Planen af 1872 paa Krigsskolen i dennes første (yngste) Klasse. For at kunne optages maa Vedkommende være Student og have fuldstændig gjennemgaaet Rekrutskole og Bataillonssamling. Uddannelsen varer et Aar.

Instrument, lat., et Redskab eller Værktøi til videnskabelige, kunstneriske eller tekniske Øiemed. De musikalske Instrumenter deles i Blæse-, Strenge- og Slaginstrumenter. — Instrumentalmusik, Musik, som frembringes ved Instrumenter (modsat Vokalmusik, d. e. Sang). — Instrumentation, Ordningen og Fordelingen af Instrumenterne i Kompositioner for Instrumentalmusik eller for Sang med Instrumentalakkompagnement.

Insult, lat., Fornærmelse. — Insultere, fornærme, udskjælde.

Insurgent, lat., Oprører, en, som deltager i en Opstand. — Insurrektion, Opstand, Oprør.

Intaglio (udt. Intaljio), se Kamé.

Integralregning, i den høiere Mathematik det omvendte af Differentialregning (s. d.). Man søger ved dens Hjelp en Funktion, naar Loven for dens Forandring med uendelig smaa Tilvexter er bekjendt. Ved Integralet forstaar man Summen af alle disse Tilvexter, altsaa den søgte Funktion. Integralregningens Hovedlove fandtes samtidig med Differentialregningen af Newton og Leibnitz; men det vanskelige Emne beskjeftiger fremdeles de største Mathematikere. Af Nordmænd har Abel og Lie heri gjort betydningsfulde Opdagelser.

Integritet, lat., Helhed, ubeskaaren Tilstand. — Integrerende Del, væsentlig Del af en Helhed.

Intellektuel, som angaar Viden og Erkjendelse. — Intellektualisme ell. Intellektualfilosofi, den filosofiske Retning, som ikke søger Erkjendelsens Kilde i den sanselige Jagttagelse og Erfaring, men i Forstanden og Fornuften (modsat Emperisme og Sensualisme). — Intellektuel Anskuelse, se Schelling.

Intelligens, lat., Forstand, Indsigt, Erkjendelse, aandelig Dannelse; Evnen til at tilegne sig aandelig Dannelse; ogsaa et Individ, som er i Besiddelse af denne Dannelse (er intelligent).

Intendant, lat., Opsynsmand, Overopsynsmand, Direktør. — Intendantur, den Gren af den militære Forvaltning, som sørger for Troppernes Indkvartering, Beklædning og Bespisning.

Intension ell. **Intensitet**, lat., Spending, en forhøiet indre Virksomhed i Modsætning til Extension (Udstrækning). — Intens ell. intensiv, stærk (f. Ex. om Lys); inderlig.

Intention, lat., Retning, Villiesretning, Hensigt.

Interdikt, lat., i den romerske Ret en Befaling fra Prætor, ved hvilken en Person sattes i Besiddelse af en Ting eller stadfæstedes i Besiddelsen. — I den katholske Kirkeret betegner Interdikt et paveligt Forbud mod at afholde Gudstjeneste og andre kirkelige Ceremonier i et Land (interdictum generale) eller en Del deraf (interdictum particulare). Dog tillodes i Almindelighed at forrette Daaben og meddele Døende den sidste Olie. Den Slags Interdikt, som kaldtes lokalt Interdikt, brugtes tidligere som kirkelig Straf for samtlige Indbyggere i et Land eller en Egn og svarede til Exkommunikationen for den Enkeltes vedkommende. Det er nu ophævet, hvorimod det personale Interdikt, d. v. s. Ude-

lukkelse for en Enkelts vedkommende fra Deltagelse i den offentlige Gudstjeneste og fra kirkelig Begravelse, endnu er i Brug i den romerske Kirke som en mildere Art af Exkommunikation og ligeoverfor Geistlige, af Suspension.

Interesse, lat., den Andel, man har i en Ting, eller den Deltagelse, man viser deri; ogsaa det, som er Gjenstand for ens Deltagelse (er interessant). — Interessere, vække Deltagelse; interessere sig for noget, have Interesse derfor.

Interessentskab, Selskab, Bolag, Betegnelse for to eller flere Personer, som har forenet sig om under visse Betingelser at drive en eller anden Forretning i den Hensigt at vinde økonomisk Udbytte.

Interferens, lat., i Fysiken den gjensidige Indvirkning paa hinanden af sammenstødende Bølger (Vand-, Lyd- og Lysbølger).

Interim, lat., imidlertid; midlertidig Bestemmelse eller Anordning; især en paa Reformationens Tid af Keiseren ved en Forordning bestemt midlertidig Afgjørelse af en religiøs Tvist, indtil denne kunde afgjøres endelig paa et almindeligt Kirkemøde. Regensburger Interimet, affattet af en under Rigsdagen i Regensburg 1541 nedsat Kommission, fastslog nogle dogmatiske Punkter, men omhandlede ikke Sakramenterne eller Kirkens Magt. — Augsburger-Interimet af 1548 indrømmede Protestanterne Brugen af Kalken i Nadverden og deres Præster Ret til at gifte sig. — Leipziger-Interimet af 1548, affattet af Melanchthon, Bugenhagen, Major m. fl., antog flere katholske Kirkeskikke som uvæsentlige (Adiafora) og vakte derfor megen Modstand hos de strenge Lutheranere; det ophævedes efter Passauerforliget 1552. — Interimistisk, midlertidig.

Interjektion, lat., i Grammatiken en af Ordklasserne, hvis Ord kun danner umiddelbare Udtryk for en Følelse i Form af et Udraab (f. Ex. Ak!); de er mere Lyd end egentlige Ord og er stedse ubøielige.

Interlaken, Landsby i Kanton Bern i Schweiz, 1,800 Fod over Havet, er et meget besøgt sanatorisk Kursted.

Interlinear, lat., som staar mellem Linierne. — Interlinearversion, Oversættelse mellem Linierne (idet hvert Ord i Oversættelsen staar under det tilsvarende i Texten).

Intermezzo (it., udt. Intermetso), Mellemspil; en selvstændig dramatisk Akt, mest et Sangspil af lystig Karakter, som indskydes mellem Akterne af en Hovedforestilling.

Intermitterende, lat., om Sygdomme, som optræder i heftige Anfald med Mellemrum.

Intern, lat., indre. — Internat, Kostskole, Skole, som tillige giver Eleverne Bolig og Kost. — Internere, føre fra et Lands Grændse til dets Indre; især forbyde fremmede, politiske Flygtninger Opholdet paa Grændsen.

International, lat., som bestaar eller foregaar mellem flere Nationer, især mellem alle civiliserede Folk. — Internationale Udstillinger, se Verdensudstillinger. — International offentlig Ret, d. s. s. Folkeret.

Internationale, forkortet Navn for Association internationale des travailleurs (fr.) ell. International Working Men's Association (engl.), d. v. s. „den internationale Arbeiderforening". Denne stiftedes 28de Septbr. 1864 paa et Møde af engelske Arbeidere i St. Martins Hall i London. Der nedsattes et provisorisk Centralraad, som skulde udfærdige et Program og gjøre Udkast til Statuter; inden dette Raad blev Tyskeren Karl Marx Hovedmanden. Statuterne, som var forfattede af Karl Marx, vedtoges paa den internationale Kongres i Genf 1866. Foreningens Formaal sattes i at faa alle Forrettigheder ophævede, saaledes at Arbeiderne ikke længere skulde være Trælle af Kapitalisterne; dette Formaal skulde naaes ved en Sammenslutning af alle Arbeidere i Verden, hvorved der ikke skulde tages Hensyn til Forskjel i Nationalitet, Race eller Religion. Sandhed, Retfærdighed og Moral skulde være Foreningens Devise, og den Grundsætning, den fremfor alt vilde hævde, var: „Ingen Pligter uden Rettigheder, ingen Rettigheder uden Pligter". Foreningens Styrelse lagdes i Hænderne paa et Generalraad, sammensat af Arbeidere fra alle Lande, hvor Internationale havde Medlemmer; det skulde vælges af den aarlige Kongres, som tillige skulde bestemme, hvor det skulde have sit Sæde, og beramme Tid og Sted for den næste Kongres. For Kongressen skulde Generalraadet aflægge Regnskab og Meddelelse om sin Virksomhed. Hver enkelt Underafdeling af Foreningen skulde danne en selvstændig Sektion med egne Love og Embedsmænd; alle Sektioner i et Land skulde staa under en egen Centralkomité, men kunde ogsaa direkte forhandle med Generalraadet. Hver Sektion skulde sende sin Delegerede til Kongressen; hvis Sektionen talte over 500 Medlemmer, havde den Ret til at sende en Delegeret for hvert fulde 500. Alle Delegerede skulde paa Kongressen have hver sin Stemme. Hvert Medlem skulde til at bestride Generalraadets Omkostninger yde et aarligt Bidrag af 10 Centimer, medens hver Centralkomités Udgifter skulde bestrides af de under den staaende Sektioner. — Efter den ovenfor nævnte Kongres i Genf 1866, hvor 60 Delegerede mødte, udbredte Foreningen sig hurtig, især i Frankrige, England, Schweiz og Italien. Den næste Kongres fandt Sted 1867 i Lausanne; 1868 holdtes den tredie i Brysel og 1869 den fjerde i Basel. 1870 blev paa Grund af den fransk-tyske Krig ingen Kongres afholdt, hvorimod Foreningens Ledere søgte at sætte en almindelig socialistisk Opstand over hele Europa i Verk; da dette ikke lykkedes, fraraadede Marx efter Republikens Proklamation i Frankrige at forsøge at istandbringe en socialistisk Reisning i Paris, medens Internationale dog i det hele sympatiserede med Kommunen 1871. S. A. samledes en Konferens af Foreningens Delegerede i London; 1872 fandt en Kongres Sted i Haag, hvor der indtraadte en Spaltning af Internationale i Centralister og Føderalister; Lederen af det førstnævnte Parti var Marx, hvis Indflydelse allerede længe havde været mange af Foreningens Medlemmer imod. Føderalisterne forlangte de enkelte Sektioners fuldstændige Uafhængighed og Generalraadets Ophævelse; men Marx og Centralisterne var i Majoriteten og bestemte, at Generalraadet skulde forlægges til New-York. Føderalisterne protesterede og forlod Kongressen; 1873 samlede de sig i Genf og 1874 i Brysel, men ved Spaltningen var Internationale i det væsentlige opløst. En socialistisk Verdenskongres,

som var bestemt til at holdes i Genf 1877, kom ikke istand, og senere har navnlig i Tyskland de tagne Forholdsregler mod Socialisterne berøvet ogsaa Internationale alle Støttepunkter.

Internuntius, lat., paveligt Sendebud af lavere Rang end en Nuntius (s. d.).

Interpellation, lat., Afbrydelse; Forespørgsel fra en parlamentarisk Forsamlings Medlemmer til Regjeringen eller en af Ministrene. — Interpellere, gjøre en saadan Forespørgsel.

Interpolere, lat., indskyde; især forfalske en Text ved at indskyde Ord, Sætninger eller Afsnit, som ikke oprindelig hører hjemme i den. Dette er allerede tidlig og ofte blevet gjort med de klassiske Forfattere, og det er en af den filologiske Kritiks Opgaver at udskille de paa denne Maade opstaaede Interpolationer. — Interpolator, en, som indskyder fremmede Ord eller Sætninger i en Text. — I Mathematiken forstaaes ved Interpolation Indskydning af Tal i en Række, saaledes, at de mellem to Led indskudte Tal retter sig efter Rækkens Love.

Interpretation, lat., Fortolkning.

Interpunktion, lat., den regelbundne Anvendelse af visse Skrifttegn for at adskille Sætningerne og deres Dele, skriver sig fra de alexandrinske Grammatikere, men har modtaget sin nuværende Form af Bogtrykkeren Manutius i Venedig i det 15de Aarh. De vigtigste Interpunktionstegn (Skilletegn) er: Komma (,), Semikolon (;), Kolon (:), Punktum (.), Spørgetegn (?), Udraabstegn (!), Tankestreg (—), Parenthes ([], ()); blotte Læsetegn er: Bindetegn (=), Anførselstegn („“) og Apostrof (').

Interregnum, lat., Mellemregjering, Tid, i hvilken et Riges Trone staar ledig; særlig bekjendt er det store Interregnum i det tyske Rige fra Konrad den fjerdes Død til Rudolf den førstes Valg (1254—73). — Interrex, Mellemkonge, en Person, som under et Interregnum udfører de fyrstelige Funktioner. I det gamle Rom stod efter en Konges Død en paa 5 Dage valgt Interrex i Spidsen for Styrelsen.

Interusurium, Mellemrente (se Rente).

Interval, lat., Mellemrum, især mellem Linier; Mellemtid. I Musiken betyder Interval det Forhold, hvori en Tone staar til en anden med Hensyn til Afstanden. Intervallets Navn beror paa Afstandens Størrelse, og man tæller — idet man betragter den ene Tone (i Regelen den dybeste) som Udgangspunkt eller første Trin — alle mellemliggende Tonetrin opad. Tages f. Ex. c som første Trin (Prim), saa kaldes Intervallet c—d en Sekund, c—e en Ters, c—f en Kvart, c—g en Kvint, c—a en Sext, c—h en Septim, c—c̄ en Oktav. Den 9de Tone heder None, den 10de Decim, den 11te Undecim osv. I en opadgaaende Dur-Skala er alle Skalaens Trin, regnet fra Grundtonen, store eller rene. Disse kan gjøres større eller mindre ved kromatisk Forandring af Intervallets ene eller begge Yderpunkter, hvorved disse nærmes til eller fjernes fra hinanden, og der fremkommer saaledes store, smaa, forstørrede og formindskede Intervaller. Gaar man den omvendte Vei, d. v. s., hvis man fra Udgangspunktet tæller nedad, faar Toneafstandene Navn af Underintervaller; saaledes er f. Ex. f Underkvinten til c̄. Ordenstallet er altsaa det bestemmende for de oprindelige Grundintervallers Navn, medens Toneindholdet bestemmer hvert enkelt Intervals Størrelse.

Intervention, Mellemkomst, Mægling; Trediemands Indblanding i en Retssag; i Statsretten Staternes (omtvistede) Ret til at blande sig i andre Staters Anliggender. — Intervenere, indblande sig i en andens Sag; mægle.

Interview (udt. Intervju), engl., besøge, aflægge Visit. — Interviewer, Journalist, som besøger fremragende politiske eller andre Personligheder for ved Samtale at udforske deres Meninger om en eller anden Sag og meddele Resultaterne i Pressen.

Intestatarv, Lovarv, se Arv.

Intim, lat., inderlig, fortrolig.

Intolerance, se Tolerance.

Intonation, lat., i Musiken den Maade, hvorpaa en Tone angives, bringes til at klinge. En Sanger, som tager Tonen rent, siges at intonere rigtig eller godt.

Intrade, ital., i Musiken en kort, kraftig Instrumentalsats som Indledning til et større Musikstykke. — Intrader, Indtægter, Indkomster, saaledes især Toldintrader.

Intransigent, lat., uforsonlig.

Intransitiv, lat., som ikke gaar over; i Grammatiken betegner et intransitivt Verbum et Verbum, som ikke kan tage Objekt til sig.

Intrige (fr. intrigue), Rænke, listig smedet Plan; den planmæssige Forvikling (Knude) af Handlingen i et Theaterstykke. — Intrigere, drive Intriger. — Intrigant, rænkefuld.

Introducere, lat., indføre, lede ind, gjøre bekjendt i en Kreds eller en Familie. — Introduktion, Indledning; Indledningsstykke til en musikalsk Komposition.

Intuition, lat., Anskuelse, Beskuelse.

Inulin, et stivelselignende Stof, som indeholdes i Rødderne af flere Planter af de Kurvblomstredes Familie (saaledes Georgine, Cikorie m. fl.). Det opløses i varmt Vand, men udskiller sig igjen ved Afkjøling, giver ved Behandling med Svovlsyre et Sukker, som ikke kan gjære, og farves ikke blaat af Jod.

Invalid, lat., svag, vanfør, udskikket til Krigstjeneste, især naar Feilen skriver sig fra Saar i Krigen. I enkelte Stater gives der for Invalider egne Forsørgelsesanstalter, Invalidehospitaler.

Invasion, lat., Indrykning, Indfald af en fiendtlig Hær.

Invektiv, lat., Skjældsord, fornærmende Udtalelse.

Inventarium, lat., en Fortegnelse over alle en Person tilhørende rørlige Gjenstande, navnlig en saadan, som optages ved Eierens Død; ogsaa samtlige de Gjenstande, der opføres paa en saadan Fortegnelse, navnlig alle de Gjenstande og Redskaber, der hører til en vis Bedrifts Udøvelse.

Inverness, Grevskab i det nordvestlige Skotland, mellem Ross, Nairn, Elgin, Banff, Aberdeen, Perth, Argyle og Atlanterhavet, er 179 Kv.mil stort (iberegnet de dertil hørende 250 Øer blandt Hebriderne) og har 88,000 Indb.. Landet er bjergfuldt, lidet frugtbart og kun i ringe Grad dyrket; Kvægavl er Hovednæringsvei. Indbyggernes Sprog er keltisk. — Hovedstaden, Inverness, ved Morayfjorden, har 14,500 Indb., mest af engelsk Herkomst, et befæstet Slot, en Latinskole, Havn og Fiskerier. Her feirede Prætendenten Karl Edvard i Febr. 1746 over General Loudon.

Inversion, lat., Omvending, en Omflytning af Ord, hvorved et saadant, der skal udhæves, sættes paa en anden Plads i Sætningen, end det efter de syntaktiske Regler skulde have, sædvanlig først.

Investitur, lat., d. e. Iklædning; Indsættelse i Besiddelsen af en Ting; navnlig i den romerske Kirke Biskopernes Forlening med Ring og Stav som Tegn paa sin Værdighed. — Investiturstriden, en Strid mellem Paverne og de verdslige Fyrster (Keiserne) i Tyskland, der strev sig fra, at Gregor den syvende 1075 under Straf af Bansættelse forbød de verdslige Fyrster at investere Biskoperne, der som Lensmænd over Stifternes Godser paa samme Tid var Paven og Keiseren undergivne. Henrik den fjerde vilde ikke bøie sig for dette Forbud, men erklærede Paven for affat; han blev imidlertid sat i Ban og var nødt til at ydmyge sig. Senere greb han til Vaaben. Gregor døde 1085 som Flygtning og Henrik 1106 i Ban. Henrik den femte var ogsaa Forbudet overhørig og tvang ved et Tog over Alperne Pave Paschalis den anden til at gjøre Indrømmelser i Investiturspørgsmaalet. Striden endte 1122 med Wormserkonkordatet mellem Henrik og Calixtus den anden, ifølge hvilket Bispevalgene skulde foregaa uden Indblandelse af Keiseren, men under hans Opsigt, at Paven skulde foretage den geistlige Investitur med Ring og Stav, Keiseren den verdslige Forlening af Stiftsgodserne med Scepteret; Biskoperne skulde før sin Indvielse aflægge Keiseren Lensed. 1125 gik Lothar den anden ind paa kun at kræve den almindelige for Undersaatterne foreskrevne Ed af Biskoperne og tillod, at de indviedes før Investeringen.

In vino veritas, lat., „i Vinen Sandheden", d. e. ved Bægeret udtaler man mest uforbeholdent Sandheden.

Invita Minerva, lat., „mod Minervas Villie", siges om den, som vælger et Kald, især begynder at studere uden at have Evner dertil.

Invokation, lat., Paakaldelse.

Involvere, lat., indhylle, indeslutte; indeholde; medføre.

Jo (udt. Jo), efter de græske Sagn en Datter af Inakhos, var Gjenstand for Zeus's Kjærlighed. For at skjule hende for den skinsyge Heres Efterstrævelser forvandlede han hende til en hvid Ko, men Here udbad sig Koen til Foræring og satte Argos med de hundre Øine til at bevogte den. Argos blev paa Zeus's Befaling dræbt af Hermes, men Here sendte en Bremse, som plagede Jo og jog hende fra det ene Land til det andet, indtil hun fandt et Tilflugtssted ved Nilen, hvor hun fødte Epafos. — Jo er ogsaa Navnet paa en Planetoide og paa den inderste af Jupiters Maaner.

Jokaste ell. **Epikaste**, i de græske Sagn Datter af Menoikeios og Søster til Kreon, blev gift med Laios og Moder til Ødipus, hvem hun senere ægtede uden at vide, at han var hendes Søn; da hun fik vide det, hængte hun sig (se Ødipus).

Jole, i de græske Sagn en Datter af Kong Eurytos i Oikhalia, som ikke vilde give Herakles hende til Hustru. Herakles dræbte derfor Eurytos og sendte Jole som Slavinde til sin Hustru Deianeira. Da denne frygtede for at faa en Medbeilerske i hende, sendte hun Herakles den med Nessos's Blod bestrøgne Klædning, der voldte hans Død (se Herakles).

Jolkos, gammel By i Thessalien ved den Pagasæiske Bugt; herfra udgik ifølge Sagnet Argonautertoget.

Jon, i den græske Sagnhistorie en Søn af Apollon og Kong Erekhtheus's Datter Kreusa. Han blev som Barn udsat af Moderen, men bragtes paa Apollons Bud af Hermes til Delfi og blev opdragen der; senere, da Kreusa blev gift med Xuthos, men ingen Børn fik, indrettede Apollon det ved et Orakel saa, at Xuthos antog Jon som sin Søn. Kreusa, som ikke kjendte sin Søn, hadede ham og søgte at forgive ham; da denne Plan opdagedes, flygtede hun ind i et Tempel, hvor hun fik vide, at han var hendes Søn. Efter andre Sagn valgtes Jon af Athenerne til Hører mod Eleusinerne; han beseirede Therakerne og blev Konge i Athen, hvor Folket efter ham kaldte sig Joner. Han delte Attika i fire Fyler, som han gav Navn efter sine fire Sønner. Endnu andre Sagn tillægger ham Oprettelsen af de ioniske Kolonier i Lilleasien.

Jona (udt. Eionæ) ell. **Icolmkill**, en liden Ø blandt Hebriderne, nær Sydvestsiden af Mull, hører til Grevskabet Argyle, er $^1/_2$ Kv.mil stor og har 250 Indb. Den var i den hedenske Tid betragtet som hellig; 595 e. Kr. kom den hellige Columba did fra Irland, grundede et Kloster og prædikede for Pikterne. Klostret vedblev at bestaa efter hans Død 565, og dets Klosterskole var lige til Reformationen stærkt besøgt og meget anset. Endnu findes paa Øen Ruiner af to Klostre og en Kathedralkirke, hvori efter Sagnet 61 Konger, deriblandt 8 norske, skal være begravne.

Joner, en af de helleniske Folks 4 Hovedstammer, havde sine tidligste Boliger i Lilleasien, hvorfra de befolkede Øerne i det Ægæiske Hav, Attika, den sydlige Del af Bøotien og Nordkysten af Peloponnes. Ved Dorernes Vandring blev de i det 11te Aarh. f. Kr. fortrængte fra det græske Fastland med Undtagelse af Attika og drog nu tilbage til Lilleasien, hvor de grundede 12 Stæder, deriblandt Efesos, Smyrna og Milet. Kystlandet i Lilleasien fra Hermos til Syd for Mæandros samt Øerne Khios og Samos fik efter dem Navnet Jonien. De ioniske Stæder drev livlig Handel og opnaaede en høi Grad af Velstand; de dannede indbyrdes det ioniske Forbund, som imidlertid 560 f. Kr. blev undertvunget af Lydierne og 546 kom under Persernes Herredømme. 500—494 gjorde de under Aristagoras's Ledelse en uheldig Opstand, men befriedes ved Perserkrigene og sluttede sig nu som Bundsforvandte til Athen. Efter den peloponnesiske Krig blev de afhængige af Sparta, og ved den antalkidiske Fred 387 kom de igjen under Perserne, fra hvis Herredømme de befriedes af Alexander den store. Fra nu af delte Jonien de øvrige makedoniske Landes Skjebne. Jonien spillede aldrig nogen fremtrædende politisk Rolle, men var dog af stor Betydning for den græske Kultur; herfra udgik nemlig den episke og elegiske Poesi, de første Forsøg til Historieskrivning, Filosofi og Lægevidenskab (Hippokrates). — Den ioniske Dialekt, se Græsk Sprog og Literatur. — Den ioniske Stil i Arkitekturen, se Bygningskunsten.

Jonicus, i den græske og latinske Metrik en firestavelses Versefod, med to korte og to lange Stavelser; er de to første korte og de to sidste lange, kaldes den Ionicus a minori (⏑ ⏑ — —),

hvis det omvendte er Tilfældet, Ionicus a majori (— — ⏑ ⏑).

Joniske Hav, den Del af Middelhavet, som ligger mellem Tyrkiet og Grækenland i Øst og Kalabrien i Vest, staar ved Messinastrædet i Forbindelse med det tyrrhenske og ved Otrantokanalen med det Adriatiske Hav.

Joniske Øer, en Række af syv større og en Del mindre Øer langs Albaniens og Grækenlands Vestkyst og det sidstes Sydkyst, har tilsammen et Fladeindhold af 47 Kv.mil, med 219,000 Indb., mest af græsk Herkomst. De større Øer er fra Nord mod Syd Korfu (Korfus), Paxo (Paxos), Sta. Maura (Leukas), Thiaki (Ithaka), Kefalonia, Zante (Zakynthos) og Cerigo (Kythera). Øerne er bjergfulde, med frugtbare Dale og Sletter; de vigtigste Frembringelser er Olie, Korinther, Vin og Sydfrugter. Kvægavlen er af ringere Betydning, hvorimod Fiskerierne er af Vigtighed. Klimatet er sundt og mildt; især er Korfu et meget besøgt Kursted for Brystsyge. — De joniske Øer var allerede fra de tidligste Tider beboede af Grækere, og deres ældste Historie falder sammen med Grækenlands. Under det makedoniske og romerske Herredømme delte de ligeledes Skjebne med Grækenland og kom ved Romerrigets Deling til det østromerske Rige. I Middelalderen beherskedes de dels af Normannerne i Neapel, dels af Venetianerne, som i det 15de Aarh. fik dem fuldstændig i sin Magt, styrede dem gjennem Provveditorer og tilbageslog Tyrkernes Angreb. Ved den venetianske Republiks Undergang 1797 kom Øerne for en kort Tid til Frankrige, men erobredes 1799 af Russerne og Tyrkerne og omdannedes 1800 til en Republik under Tyrkiets Overhøihed og Ruslands Beskyttelse. 1807 kom de ved Freden i Tilsit atter til Frankrige, men blev 1811 besatte af Englænderne, med Undtagelse af Korfu, som først afstodes ved Pariserfreden 1814. 1815 konstitueredes de joniske Øer som en Republik under Englands Beskyttelse; i Spidsen for Styrelsen sattes en af den engelske Konge udnævnt Lordoverkommissær, som besad en meget udstrakt Magt og i Virkeligheden blev den egentlige Herre over Landet. Den Strenghed, som især Howard Douglas i denne Stilling viste, fremkaldte megen Misfornøielse og ledede til gjentagen Opstand. Da den engelske Regjering 1848 ikke vilde tilstaa Øerne Trykkefrihed m. m., udbrød der paa Kefalonia en Opstand, som dæmpedes med Vaabenmagt; den fornyedes 1849, men undertryktes ogsaa da ved Militærstyrke. Det 1849—50 samlede Parlament iverksatte nogle ubetydelige Reformer, men Misfornøielsen vedblev, og Parlamentet opløstes i de følgende Aar flere Gange paa Grund af dets oppositionelle Holdning. 1859 sendtes Gladstone som engelsk Kommissær til Øerne og tilbød deres Parlament flere vigtige Reformer, men Svaret var et enstemmigt Forlangende om at maatte forenes med Grækenland. Dette negtede den engelske Regjering baade denne Gang og senere at gaa ind paa. Først efter den græske Kong Ottos Affættelse 1862 og Prins Vilhelm af Danmarks Valg til Konge 1863 erklærede England sig villigt til at give Slip paa sit Protektorat; ved en Overenskomst i London 14de Septbr. 1863 afstodes Øerne til Grækenland, Foreningen med dette vedtoges i Oktober enstemmig af Øernes Parlament og billigedes i November af Stormagterne, hvorefter den formelige Indlemmelse fandt Sted i Mai 1864.

Jowa (udt. Ejowæ), en af de Forenede Stater i Nordamerika, grændser i Nord til Minnesota, i Øst til Wisconsin og Illinois, fra hvilke den skilles ved Mississippi, i Syd til Missouri og i Vest til Dakota og Nebraska, hvorfra den skilles ved Missouri. Størrelsen er 2,590 Kv.mil og Indbyggertallet henimod 1½ Million. — Landet er bølgeformet og bakket, uden Bjerge, men med enkelte Klippepartier; Jordbunden er frugtbar, Klimatet sundt. De vigtigste Produkter af Mineralriget er Stenkul og Bly, af Planteriget Korn, Tobak og Ahornsukker. — Jowa blev 1838 eget Territorium, efter før at have tilhørt Wisconsin, og 1845 Unionsstat. — Hovedstad er siden 1857 Desmoines, med 12,000 Indb.; tidligere var det Jowa-City.

Ipsara eller **Psara**, i Oldtiden Psyra, en liden Klippeø i det Ægæiske Hav nær Khios, havde før den græske Frihedskrig 200,000 Indb., der var dygtige Sjøfolk og drev en blomstrende Handel; 1824 erobredes den og herjedes totalt af Tyrkerne.

Ipsos, By i Storfrygien i Lilleasien, bekjendt ved det der stedfundne Slag 301 f. Kr., i hvilket Antigonos blev slagen af Seleukos Nikator.

Ipswich (udt. Ipsitsj), By og Hovedstad i det engelske Grevskab Suffolk, ved Floden Orwell, med 43,000 Indb., Havn og Skibsbyggerier.

Iquique (udt. Ikike), By i Provinsen Tarapacá i Peru, ved det Stille Hav, med 16,000 Indb., vigtig Havn og Udførsel af Chilisalpeter. 1879 fandt her en Træfning Sted mellem Perus og Chilis Sjømagt.

Ira ell. **Eira**, i Oldtiden en Bjergfæstning i Messenien, var i den anden messeniske Krig Aristomenes's Hovedstøttepunkt og erobredes først efter en 9aarig Beleiring af Spartanerne.

Irade (arab.), egentlig Villie, i Tyrkiet et officielt Aktstykke i Form af en Befaling fra Sultanen til Storvesiren.

Iråk, hos de arabiske Forfattere Navn paa Mesopotamien og Medien. Det deles i Iråk-el-adsjami, det persiske Iråk, d. s. s. det gamle Medien, og Iråk-el-arabi, det arabiske Iråk, der omfatter Mesopotamien og Khaldæa og udgjør den sydøstligste Provins i det asiatiske Tyrki.

Iran, af det gammelpersiske Ariyana, d. e. Ariernes Land, omfatter i videre Forstand største Delen af det vestasiatiske Høiland, nemlig Afghanistan, Beludsjistan og det nypersiske Rige; i snevrere Forstand er det officielt Navn paa det sidstnævnte.

Iranske Sprog, se Sprog og Sprogvidenskab.

Iravadi ell. **Iravaddi**, Flod i det vestlige Bagindien, udspringer paa Himalajas Østside, træder ved Amarapura ind i Birmas Sletteland, gjennemstrømmer dette i sydlig Retning og falder efter et ca. 230 Mil langt Løb i Martabanbugten, idet den danner et mægtigt Delta. Den er meget vandrig og seilbar paa en lang Strækning.

Irene (gr. Eirene), i den græske Gudelære Fredens Gudinde, Datter af Zeus og Themis. — Ogsaa Navn paa en af Planetoiderne.

Irene, Keiserinde i det byzantinske Rige, var født i Athen og ægtede 769 den senere Keiser Leo

den fjerde. Efter hans Død 780 satte hun sig selv som Formynderske for sin mindreaarige Søn Konstantinus Porfyrogenitus i Besiddelse af Tronen og sikrede sig denne ved at lade sin Mands Brødre dræbe. Hun støttedes af de orthodoxe Billeddyrkere og foranstaltede 787 det syvende økumeniske Kirkemøde i Nikæa, hvor Billeddyrkelsen officielt indførtes. I sine Krige med Araberne og Bulgarerne var hun uheldig, hvorimod hun vandt flere Fordele over Slaverne i Grækenland. 790 stødtes hun fra Tronen af sin Søn, men bemægtigede sig den igjen 797, hvorefter hun lod Sønnen fange og blinde. 802, da Nikeforos blev udraabt til Keiser, forvistes hun til Lesbos, hvor hun døde 803. Hun var ligefaa berømt for sin Skjønhed og Aandrighed som berygtet for sine Laster.

Irenæus, Kirkelærer fra Lilleasien, Discipel af Polykarp, blev 177 Biskop i Lyon og led Martyrdøden under Septimus Severus 202. Han var en Modstander af Gnostikerne, mod hvem han skrev et Verk i 5 Bøger, der nu kun findes i en daarlig latinsk Oversættelse, men er af Vigtighed for Dogmehistorien. Efter sin Død kanoniseredes han; hans Mindedag er den 28de Juni.

Irer, se Irland.

Ireton (udt. **Eirt'n**), Henry, engelsk General og Statsmand, f. 1610, d. 1651, indtraadte ved Borgerkrigens Udbrud i Parlamentets Hær og fik ved Understøttelse af Cromwell, der blev hans Svigerfader, stor Indflydelse paa Begivenhederne. I Slaget ved Naseby 1645 kommanderede han en Fløi af Parlamentshæren, blev slagen og fangen, men snart befriet af Cromwell, hvem han derpaa støttede under Bestræbelserne for at bringe Parlamentet fuldstændig i Hærens Magt. Efter Karl den førstes Udlevering af Skotterne blev Ireton Medlem af den Domstol, som dømte Karl til Døden. 1649 ledsagede han Cromwell til Irland for at underkaste sig dette Land og udrydde Katholikerne; efterat Cromwell havde begivet sig til Skotland, fik Ireton Overbefalingen i Irland, erobrede 1651 efter store Anstrengelser Irlændernes sidste befæstede Stad Limerick, men døde faa Dage efter. Cromwell lod ham begrave i Westminsterabbediet, men efter Restaurationen blev hans Ben opgravne og brændte.

Irgis, Biflod til Volga i det sydlige Rusland, udspringer ved Obtschei Syrt og falder i Volga ved Byen Volsk; 128 Mil lang.

Iriarte, Juan de, spansk Filolog, f. 1702, d. 1771, studerede de gamle Sprog i Paris og Rouen og Retsvidenskaben i Madrid, blev 1732 Bibliothekar ved det kongelige Bibliothek og 1742 Tolk i Udenrigsministeriet. Foruden flere latinske og spanske Digte udgav han første Bind af en fortrinlig Katalog over de græske Haandskrifter i det kongelige Bibliothek i Madrid; en latinsk Grammatik, paa hvilken han arbeidede næsten hele sit Liv, blev udgiven efter hans Død af hans Broderson. Denne, Thomás de Iriarte, f. 1750, d. 1791, studerede ældre og nyere Sprog og lagde sig efter Poesi og Musik, blev efter Onkelens Død hans Efterfølger i Udenrigsministeriet og 1776 Arkivar i Krigsraadet. Foruden Oversættelser fra ældre og nyere Sprog udgav han flere Theaterstykker, deriblandt „La señorita mal criada", samt Læredigtet „La musica" og „Fabulas literarias", som ved sine Skildringer af literære Forhold vakte stor Opsigt.

Iridium (Ir), metallisk Grundstof, opdagedes sammen med Osmium af Tennant 1804. Det er af hvid Farve, meget tungt (spec. Vegt $21{,}_{15}$) og temmelig sprødt. Det smelter ikke i almindelig Ild, opløses ikke i nogen Syre og danner med Platina haarde Legeringer. Det forekommer i Naturen sammen med Platin, dels i de hovedsagelig af Platin bestaaende Platinkorn, dels i de dermed blandede Platiniridium og Osmiumiridium. Paa Grund af sin Haardhed anvendes det bl. a. til Spidser paa Penne (de engelske „Diamond-Pens"). — Iridium og dets Oxyder bruges til Fremstilling af en sort Farve i Glas- og Porcelænsmaleriet.

Iris, egentlig Regnbuen, hos Grækerne en jomfruelig Gudinde, Datter af Thaumas og Elektra, var Gudernes, især Zeus's og Heres Sendebud. — Iris er ogsaa Navn paa en Planetoide.

Iris, Regnbuehinden, se Øie. — Iridektomi, i Øienlægekunsten Udskjæring af et Stykke af Regnbuehinden gjennem en i Hornhinden anbragt Aabning.

Irisk ell. **Tornirisk** (Fringilla canabina), Sangfugl af Finkeslægten, er graa med brun Ryg; Hannen har om Sommeren rødt Bryst og Hoved. Den er en Trækfugl, som om Sommeren hyppig forekommer i det sydlige Norge; den synger meget smukt. — Ogsaa flere beslægtede Arter kaldes ofte Irisker, saaledes Grønfinken ell. Grønirisken (F. chloris) og Graairisken (F. linaria), der er mindre og har et spidsere Næb end Tornirisken.

Irkutsk, Guvernement i Østsibirien, mellem 49^0 og 58^0 n. B., grændser i Nord til Provinsen Jakutsk, i Øst til Jakutsk og det transbaikalske Territorium, i Syd til Kina og i Vest til Guvernemente Jeniseisk, er 14,500 Kv.mil stort og har 378,000 Indb. Landet er bjergfuldt og rigt paa Mineralier og paa vilde Dyr, af hvis Skind faaes Pelsverk. — Hovedstaden, Irkutsk, ved Angara, har 33,000 Indb. og vigtig Handel.

Irland, den vestligste af de to større britiske Øer, stilles i Øst fra England og Skotland ved St. Georgskanalen, det Irske Hav og Nordkanalen og omgives i Nord, Vest og Syd af Atlanterhavet. Øens største Længde fra Nord mod Syd er 60 Mil, dens største Brede 43 Mil, Fladeindholdet iberegnet de 196 smaa Øer ved Kysten 1,530 Kv.mil og Indbyggerantallet ca. 5,318,000. Landet er i Øst kun lidet indskaaret af Havet og mangler der gode Havne; de øvrige Kyster er derimod stærkt udtungede og rige paa naturlige Havnepladse. Midten af Øen danner en udstrakt Lavslette, afbrudt af enkelte Høidedrag og isolerede Klipper; i Nord og Syd findes større Bjergstrækninger, og længst i Sydvest indeholder Kerry-Bjergkjæden Øens høieste Top, Carantuahill (ca. 3,300 Fod). Irlands Floder tilhører paa den største Strækning af sit Løb Slettelandet og er derfor i stor Udstrækning seilbare. Hovedfloden er Shannon (s. d.); af andre kan nævnes Barrow (25 Mil), der udmunder ved Waterford, desuden Lee, Blackwater, Bann og Boyne. Af Indsjøer (Loughs) findes et stort Antal, deriblandt Neagh (7 Kv.mil) i det nordøstlige, Erne, Corrib ($3^1/_2$ Kv.mil) og de for sine skjønne Omgivelser berømte Killarneysjøer. En Eiendommelighed for Irland

er de talrige og udstrakte Sumpe og Myrer (tildels Torvmyr), som tilsammen indtager over 200 Kv.mil. Jordbunden er overalt meget frugtbar og hører til den bedste i Europa; Klimatet er tempereret, mildere end i England og fugtigt. Aarets Middeltemperatur er i den nordlige Del + 7,1°, i den sydlige + 8,9° R. Regnmængden er især betydelig paa Vestkysten, hvor man i Gjennemsnit tæller 208 Regndage om Aaret. — Irland er ganske godt forsynet med nyttige Naturprodukter af Mineralriget. Af brugbare Stenarter findes foruden Granit, som udgjør Grundfjeldet, ogsaa forskjellige Sorter Kalksten samt smukt sort og hvid Marmor; nogle Elve i Grevskabet Wicklow fører gedigent Guld med sig, Jern forekommer hyppig, og Kobber ikke sjelden; desuden findes Stensalt samt udstrakte Stenkulsleier. Dyreriget er repræsenteret ved de samme Arter som i England, hvorimod Irlands Flora har at opvise flere eiendommelige Planter. Skovene er i den senere Tid stærkt udtyndede. Indbyggerne er af keltisk Stamme og har oprindelig talt et med Gælisk nær beslægtet Sprog, som nu mere og mere fortrænges af Engelsk. Irlænderne udmærker sig ligeoverfor Englænderne ved større Livlighed, har en let Fatteevne og er tilbøielige til Selskabelighed, men ogsaa til Hidsighed, Slagsmaal og i det hele Mangel paa Selvbeherskelse. Agerbrug og Kvægavl er Hovednæringsveiene, men ingen af dem staar, trods Landets Frugtbarhed, paa et endog tilnærmelsesvis saa høit Trin som i England og Skotland. Agerbrugets Opkomst har i lange Tider været hemmet ved den jorddyrkende Klasses elendige Kaar, idet det allerstørste Antal af dens Medlemmer kun er Forpagtere paa de rige Godseieres Besiddelser og i Regelen uden Formue; dertil kommer den altfor vidt drevne Udstykning af Forpagtningerne. Mod Godsherrernes Vilkaarligheder er Forpagterne først i den seneste Tid ved Lov blevne til en vis Grad beskyttede. Af Øens hele Udstrækning er noget over 400 Kv.mil Agerland; dette er bedst dyrket i det nordlige og østlige. Hovedprodukterne af Agerbruget er Havre, Lin og fortrinlige Poteter, hvilke udgjør Indbyggernes Hovednæring. — Fædriften leverer hovedsagelig Smør, tildels ogsaa Fedekvæg til Udførsel. Den indenlandske, grovuldede Faarerace er i den senere Tid sjeldnere og blandet med engelske Racer. Svin holdes hyppig paa Grund af den rigelige Tilgang paa Poteter, hvormed de hovedsagelig fedes. — Af Bergverker er Stenkulgruberne de vigtigste; 1874 var 37 saadanne i Drift og leverede noget over 135,000 Tons Kul. — Industrien er ikke ubetydelig og omfatter især Linspinding, der dog endnu hovedsagelig drives som Haandarbeide, Vævning af Lintøier (især i Ulster), Brodering paa Musselin (især i Belfast), desuden Bomulds- og Uldmanufaktur samt Brændevinsbrænding, der navnlig leverer den irske Nationaldrik Whisky. Ogsaa flere Bryggerier er opstaaede i den senere Tid. — Handelen er især bleven livlig i det 19de Aarh. Hovedudførselsgjenstandene er Slagtekvæg, Flesk, saltet Kjød, Smør, Havre og Brændevin, Indførselsgjenstandene fornemmelig Jern og Jernvarer, Stenkul, Kolonialvarer, Øl og Manufakturgjenstande. Irlands Handelsflaade talte 1874 1506 Seilfartøier af tils. 157,637 Tons Drægtighed og 218 Dampskibe med en samlet Drægtighed af 54,775 Tons. Den indenlandske Handel fremmes ved et Net af Jernbaner og ved flere betydelige Kanaler. — Indbyggernes Religion er for Størstedelen romerskkatholsk; af andre Religionssamfund er Tilhængerne af den episkopale Kirke (ca. 670,000). og Presbyterianerne (ca. 500,000) de talrigste. Af Methodister findes ca. 43,000 og af andre Dissenter ca. 52,000. Folkeoplysningen er meget ringe, dog er der i den sidste Tid gjort en hel Del for Skolevæsenet, navnlig gjennem de siden 1845 paa offentlig Bekostning bestaaende „Nationalskoler", af hvilke der 1871 fandtes 6,834 med 490,603 Elever, desuden gjennem 2,049 andre offentlige Elementærskoler med 106,340 Elever og 612 Privatskoler med 18,842 Elever. Af den irske Befolkning over 5 Aar kunde 1871 49,3% læse og skrive, 17,3% kun læse og 33,4% hverken læse eller skrive. For den høiere Undervisning er sørget ved to Universiteter, flere andre høiere Dannelsesanstalter og lærde Skoler. — Irland udgjør et eget, med England og Skotland til ét Monarki forenet Kongerige. I Spidsen for dets Styrelse staar en i Dublin residerende Vicekonge og Generalguvernør med en første Sekretær, der bestyrer Forvaltningen, samt et Raad, bestaaende af Landets øverste Dommer med andre af den engelske Regjering udnævnte Medlemmer. Vicekongen er det engelske Ministerium underordnet. I det engelske Overhus repræsenteres Irland af 28 Peers og i Underhuset af 103 Deputerede. — Statsindtægterne beløb sig 1870 til 7,620,622 Pd. Sterling. — Irlands Vaaben er en gylden Harpe med Sølvstrenge i blaat Felt. Landet inddeles i 4 Provinser, Ulster i Nord, Leinster i Øst, Munster i Syd og Connaught i Vest. Hovedstad Dublin (s. d.). — **Historie.** Irland beboedes i den ældste kjendte Tid af Kelter, som kaldte Øen Erin eller som det nu udtales Erin. I den Tid, da Britannien var romersk Provins, er næsten intet bekjendt om Irland, og de senere Krønikeskrivere har opfyldt denne Tid med fabelagtige Begivenheder. De gamle Irer levede stammevis under arvelige Høvdinger og drev især Kvægavl. De kaldtes Scoter, og Irland førte lige ned i Middelalderen Navn af Scotia major (Store-Skotland). Ca. 430 prædikede Briten Patrick Kristendommen i Irland og indførte Begyndelsesgrundene til kristelig Kultur. Øen, som ikke berørtes af Folkevandringen og den Uro, denne førte med sig, blev snart et Hjemsted for Munkevæsen og klosterlig Lærdom, og herfra udgik talrige Missionærer til flere Lande. I det 9de Aarhundrede begyndte norske og danske Vikinger („Østmænd") at gjøre Tog til Irland, hvor de nedsatte sig og 853 erobrede Dublin; en Nordmand, Olav, gjorde sig til Overkonge over Nordmændene i Irland og tog Skat af de oprindelige Beboere. I Midten af det 10de Aarh. havde ogsaa de i Irland bosatte Norske og Danske antaget Kristendommen, og 1152 stilledes paa et Kirkemøde i Drogheda den irske Kirke under den pavelige Stol. Mellem de fire Konger, som paa denne Tid indehavde Øen, var der stadige Krige; en af dem, Dermot af Leinster, blev fordreven og søgte 1167 Hjelp i England, i hvilken Anledning Henrik den anden drog over til Irland med en Hær og indtog en Del af Øen. Kun én af de indfødte Fyrster, Roderick O'Connor af Connaught, gjorde tapper Modstand, men sluttede 1175 Forlig og fik beholde det nordlige af Landet som den

engelske Konges skatskyldige Vasal. Resten af Øen gav Kongen sine Baroner i Len; de gik haardt frem mod de Indfødte, og allerede samtidig med Underkastelsen under England lagdes Grunden til den Misfornøielse med dets Herredømme, som siden stadig har gaaet igjen lige til vore Dage. Efterat Robert Bruce var bleven Konge i Skotland, henvendte de irske Høvdinger sig til ham om Hjelp; hans Broder Edvard kom 1315 over med en Hær, valgtes til Konge, men faldt kort efter i Kampen, hvorefter de egenmægtige Baroner fortsatte sine Voldsomheder og Undertrykkelser. For at tøile deres Magt sendte Henrik den syvende en Hær og en ny Statholder til Irland; Forfatningen blev reguleret ved den saakaldte „Poyning-Act“, og det bestemtes, at det af Baronerne sammensatte Parlament kun med Statholderens Tilladelse kunde træde sammen, og at det skulde forelægge Regjeringen sine Lovforslag. Imidlertid levede Irerne endnu i Stammer under Høvdinger og havde kun mistet lidet af sin gamle Vildhed og Raahed. Da Elisabeth kom paa Tronen og søgte at indføre Reformationen, reiste der sig heftige Uroligheder og Opstande hos Irerne, af hvilke de allerfleste holdt haardnakket ved Katholicismen; den værste var den 1595 af Hugh O'Neill foranstaltede; den støttedes af Filip den anden, og forgjeves sendtes Greven af Esser over for at dæmpe den. Der fulgte nu en Række Konfiskationer af de Indfødtes Godser til Fordel for Englænderne, og Irernes Underkastelse fuldendtes. Jakob den første erklærede alle Irlændere for frie Borgere og lod et Parlament for hele Øen, fra hvilket dog Katholiker var udelukkede, sammentræde 1615. Under Karl den første og Borgerkrigen fandt flere Opstande Sted, dels for at løsrive Irland, dels for at støtte Kongen; 1641 myrdedes et stort Antal af de protestantiske Englændere, men 1649 kom Cromwell og hans Svigersøn Ireton til Øen, som blev undertvungen og barbarisk behandlet. Efter Restaurationen stansedes Forfølgelserne, og den under Jakob den anden indtraadte katholske Reaktion hilsedes med Bifald; da Jakob var bleven afsat, kom han 1689 til Irland med et fransk Korps, Folket strømmede i massevis til ham, og Protestanterne blev ilde medfarne, men 1690 kom Vilhelm den tredie over og seirede ved Boyne og næste Aar ved Aughrim, hvorpaa Opstanden kuedes, 12,000 Irlændere af Jakobs Parti gik i Landflygtighed, og alt det Land, som tilhørte hans Tilhængere, konfiskeredes. Protestantismens og det nye Kongehus's Interesser forsvaredes af de under Navnet „Orangemen“ oprettede religiøs-politiske Foreninger, og Katholikerne behandledes stedse haardere; 1727 mistede de endog sin Stemmeret ved Parlamentsvalgene. De dannede nu en Række Sammensværgelser og hemmelige Foreninger, som ved Overfald, Mord og Brand søgte at hevne sine krænkede Rettigheder. Da Opstanden i Englands amerikanske Kolonier udbrød 1778, indtraadte der en Smule Forbedring i Irlændernes Kaar, idet Regjeringen i sin Nød saa sig tvungen til at fare mildere frem; der dannede sig et Korps „irske Frivillige“ paa 50,000 Mand, og for at forebygge Oprør over hele Øen gav England 1782 efter, ophævede Straffelovene mod Katholikerne samt Poyning-Akten, hvorved det irske Parlament blev uafhængigt af den engelske Regjering, og Katholikerne fik Ret til at erhverve Grundeiendom og oprette Skoler. Under den franske Revolution vaktes nye Frihedsbestræbelser hos Irlænderne; 1791 dannedes et Forbund med Navnet „The United Irishmen“, som 1792 optraadte med Krav paa Katholikernes fuldstændige Ligestilling. Da man isteden kun gjorde dem nogle mindre Indrømmelser, vedblev Bevægelsen, som nu søgtes dæmpet ved Vaabenmagt. Irlænderne tænkte ved Franskmændenes Hjelp at løsrive sig, og 1796 ankom ogsaa en fransk Flaade med 25,000 Mand Landgangstropper under Hoche, men Udfaldet var uheldigt; en 1798 opdaget vidt udstrakt Sammensværgelse gav Stødet til en blodig Reaktion, og efterat nye franske Landgangsforsøg var mislykkede, fik den engelske Regjering ved Vold og Bestikkelser en Union bragt istand mellem England og Irland ved at smelte det sidstes Parlament sammen med det førstes. Efter Pitts forgjeves Forsøg paa at faa Katholikernes Ligestilling gjennemført, stiftedes i Irland i samme Øiemed den saakaldte „Katholske Forening“, mod hvilken de før nævnte „Orangemen“ traadte i forstærket Virksomhed. Mægtige Befordringsmidler for Misfornøielsen blandt den katholske Landbefolkning var især den Omstændighed, at den anglikanske Statskirke skulde underholdes af hele Befolkningen, uagtet $^4/_5$ af denne var katholsk, og at Jorden mest var i Hænderne paa engelske Godseiere, som ofte endog opholdt sig udenfor Irland. Medens den katholske Forening, omdannet af O'Connell 1823, ved lovlige Midler søgte at hævde Irlands Ret, dannede Landbefolkningen nye hemmelige Samfund, som søgte Hevn ved Grusomheder mod Englænderne. Da O'Connell 1827 lod sig vælge til Underhuset, uagtet han som Katholik ikke var valgbar, maatte Ministeriet Wellington, for at undgaa Borgerkrig, trods sin Uvillie mod Katholikernes Emancipation, gjennemføre denne 1828, men forbød samtidig den katholske Forening. Af Reformer, som i de nærmeste Aar indførtes, var de vigtigste Oprettelsen af de „nationale“ Skoler (1831), hvilke var fælles for alle Troesbekjendelser, Lettelse af Tiendebyrden ved Inddragelse af anglikanske Præstekald i rent katholske Egne (1834) og Forbedringer i Fattigvæsenet (1838); Forholdene vedblev alligevel at være saa slette, at der 1833 maatte udstedes nye Tvangslove og holdes en stærk Militærmagt i Irland. O'Connell havde imidlertid fra 1830 sat „Repeal“, d. v. s. Ophævelsen af den engelsk-irske Union, til Maal for sine Bestræbelser og fremsatte 1834 Forslag derom i Underhuset, uden dog at opnaa Tilslutning af mere end 38 Stemmer; derimod fik han 1836 „Orangemens“-Logerne ophævede. Den Bevægelse, for hvilken han stod i Spidsen, antog imidlertid en saa stor Maalestok, at han 1843 regnedes som Fører for 700,000 Mænd. 1845 gjennemførte Peel for at dæmpe Misfornøielsen Oprettelsen af et katholsk Præsteseminarium og tre konfessionsløse Kollegier samt nogle Forholdsregler for at forbedre Forpagternes Kaar; 1846 indtraf en stor Misvext paa Poteter, Befolkningens Hovednæringsmiddel, og den Hungersnød, som nu opstod, gjorde energiske Foranstaltninger nødvendige. Baade fra den engelske Stats og fra den private Velgjørenheds Side gjordes store Ofre, og samtidig begyndte de fattige Irlændere i saa stort Antal at udvandre til Amerika, at Øens

Folkemængde i et Par Aar aftog med henimod 2 Millioner. Derved forbedredes de Tilbagebevnes Kaar, og Ophidselsen lagde sig til en vis Grad, saa at Smit O'Briens Opstandsforsøg 1848 lettelig dæmpedes. Yderligere Forbedring i Tilstandene medførte den 1849 nedsatte Kommission til at afgjøre de forgjeldede Godsers Forhold ved Tvangssalg. Misfornøielsen var imidlertid ikke uddød, og det 1862 i Amerika stiftede Feniersamfund bragte den til igjen at flamme op. I 1865 greb Agitationerne og Planerne til Irlands Løsrivelse saaledes om sig, at Tropperne i Irland maatte forstærkes og Habeas-corpus-Akten ophæves 1866—69. Det sidstnævnte Aar ophævede endelig Ministeriet Gladstone den saa forhadte anglikanske Statskirke i Irland og bestemte en stor Del af dens Formue til milde Stiftelser; dette i Forbindelse med Landboloven af 1870, der bragte de undertrykte Forpagtere store Lettelser, virkede beroligende, og Tilstanden blev nu for en Tid ganske taalelig. Fenier-Bevægelsen uddøde, men Kravet paa Unionens Ophævelse optoges af de saakaldte „Homerulers" og er blevet forfegtet af disses Tilhængere blandt de irske Deputerede i Underhuset. 1880 udbrød der igjen en voldsom Agitation, ledet af Underhusmedlemmet Parnell, og det misfornøiede Folk begyndte i stor Maalestok at udøve Voldshandlinger mod Godseierne. Bevægelsen lededes af den „irske Land-Liga", og de irske Medlemmer af Parlamentet søgte i Begyndelsen af 1881 ved Udhalen af Forhandlingerne at forsinke Vedtagelsen af en Tvangslov mod Irland, hvilken dog gjennemførtes og havde til Følge, at Myndighederne kunde optræde med større Kraft.

Irmin, Navn paa en gammeltysk Gud, sandsynligvis kun et Tilnavn for Ziu ell. Tiu (Tyr). Til hans Ære opreistes i hellige Lunde de saakaldte Irmensøiler, af hvilke en ved Eresberg i Westfalen 772 omstyrtedes af Karl den store.

Irminger, Carl Ludvig Christian, dansk Sjøofficér, f. 1802, blev Officér i Flaaden 1822 og deltog paa Korvetten „Najaden" i Togtet til de vestindiske Farvande 1824—25, ved hvilken Leilighed han erobrede den kolumbiske Kaperskonnert „Adolfo", blev 1832 Adjutant hos Prins Fredrik, var 1849—72 Generaladjutant for Flaaden og 1850 i nogle Maaneder Marineminister; 1865 udnævntes han til Kontreadmiral. Han har syslet meget med Studiet af Havets Temperatur og Strømninger og har desangaaende gjort vigtige Jagttagelser.

Irokeser, Fællesnavn for flere beslægtede Indianerstammer i det østlige Nordamerika, af hvilke Mohawkerne og Huronerne tidligere var de mægtigste. Nu findes de spredte i Kanada i et ringe Antal.

Ironi, gr., en Vending i Talen, hvorved der paa en satirisk Maade siges det modsatte af, hvad der menes; fin og bidende Spot. — Ironisk, spottende. — Ironiker, en, som i Skrift eller Tale udtrykker sig ironisk.

Irrational, lat., fornuftstridig, ufornuftig; i Mathematiken betegner irrationale Størrelser, saadanne Størrelser, som ikke lader sig udtrykke nøiagtig hverken med hele Tal eller med Brøker, men kun tilnærmelsesvis og da i Regelen ved en uendelig og ikke periodisk Decimalbrøk. Exempler paa irrationale Størrelser er de fleste Rødder og Logarithmer.

Irritabilitet, lat., Følsomhed, Pirrelighed, Evne til at sættes i Bevægelse eller Virksomhed ved Indtryk. — Irritabel, pirrelig, følsom, ømfindtlig. — Irritere, pirre, ophidse, ærgre. — Irritamenter, pirrende Midler.

Irtisch, Flod i Vestsibirien, udspringer paa den østlige Del af Altai og falder nedenfor Tobolsk i Ob; Længde 348 Mil. Dens vigtigste Bifloder er Ischina og Tobol.

Irving, Edvard, Stifter af Irvingianernes Sekt, f. 1792 i Skotland, d. 1834, blev 1822 Præst ved den skotske Nationalkirke i London. Han opstillede den apostoliske Kirke som Mønster for alle Tider og gik stedse videre i den sværmeriske Mystik, for hvilken han af Naturen var anlagt. Han indbildte sig saaledes, at Miraklerne i den første kristne Kirke, f. Ex. den Helligaands Udgydelse, kunde gjentage sig, og saa en Bekræftelse herpaa i talrige religiøse Vækkelser, som siden 1831 fandt Sted i forskjellige engelske Byer. Da han tillige brugte Ytringer om Kristi Menneskenatur, som syntes at indeholde en Benegtelse af hans absolute Syndefrihed, affattes han 1832 og exkommuniceredes 1833 af den skotske Generalsynode. — Irvingianerne har søgt at efterligne den apostoliske Kirke i sin Indretning, og deres Lære har i det hele et vist fantastisk Præg; forresten udmærker de sig i Regelen ved Sagtmodighed og Belvillie i Forbindelse med sædeligt og religiøst Alvor, som ogsaa udgjorde et fremtrædende Træk hos Irving selv. De er i den senere Tid især udbredte i Tyskland og Schweiz.

Irving, Washington, bekjendt amerikansk Forfatter, f. 1783, d. 1859, studerede Retsvidenskaben i New-York og foretog derpaa en længere Reise paa det europæiske Fastland. Senere deltog han som Kompagnon i sine Brødres Handelsforretning, besøgte 1815 England, 1822—24 Rhinegnene, Paris og Sydfrankrige og gik 1825 til Spanien, hvor han opholdt sig i 4 Aar og erhvervede sig et udstrakt Kjendskab til Landet, paa samme Tid som han i Escorial studerede historiske Kildeskrifter om Amerikas Opdagelse. Efter derpaa en Tid at have været Sekretær ved de Forenede Staters Gesandtskab i London, vendte han 1832 tilbage til Amerika, hvor han opholdt sig, indtil han 1841 gik som Gesandt til Madrid. Dette Embede indehavde han til 1846, da han vendte tilbage til sit Fædreland for udelukkende at leve for sin literære Virksomhed. Han optraadte først som Forfatter med „Letters of Jonathan Oldstyle", der trykkes i et af hans Brødre udgivet Blad; senere udgav han selv 1807—08 et humoristisk Tidsskrift „Salmagundi". 1809 udkom hans „History of New-York by Diedrich Knickerbocker", og 1820 som Frugt af hans Besøg i England „Sketchbook of Geoffrey Crayon", der ligesom „Bracebridge-Hall, or the humorists" (1823) blev modtaget med stort Bifald. Fra sine Reiser i Rhinlandene og andre Egne hentede han Stoffet til sine „Tales of a traveller" (1824) og fra Spanien til „Alhambra" (1832). Af hans historiske Arbeider kan især mærkes „History of the life and voyages of Chr. Columbus" (1828—30), „Chronicle of the conquest of Granada" (1829), „History of Mahomet and his successors" (1850) samt de fortræffelige Biografier af Oliver Goldsmith og George Washington. Gjennem Irvings Noveller gaar et tiltalende Træk af elskværdig Humor sammen med en livlig Fantasi og en sjelden behagelig Frem-

stilling; den sidste Egenskab udmærker ogsaa hans paa samvittighedsfuld Forskning byggede historiske Arbeider.

Is, Vand i fast (frossen) Form. Den Varmegrad eller Temperatur, hvorved rent Vand under almindelige Omstændigheder fryser, kaldes Frysepunktet og betegnes paa de' sædvanligst brugelige Thermometre med Nul. Da Isen ligeledes smelter ved den samme Temperatur, kaldes denne ogsaa Isens Smeltepunkt. Naar Vand henstaar roligt i trange Kar, kan det dog afkjøles flere Grader under Nul uden at fryse. Isen er lettere end Vand og flyder derfor paa dette. Vandet har sin største Tæthed (og er derfor tungest) ved omtrent + 4° C.; naar det afkjøles under denne Temperatur, bliver det lettere og flyder ovenpaa, hvorfor Isdannelsen paa større Vandsamlinger altid begynder fra Overfladen. Først naar Vandet gjennem hele sin Masse har naaet en Temperatur af 0°, dannes Bundis. Som Følge af sin ringere Vegt indtager Isen ogsaa et (omtrent 1/9) større Rum end den Vandmængde, hvoraf den er opstaaet. Dens Krystalform er hexagonal. Isens Forekomst paa Jorden er naturligvis afhængig af hvert Steds Klima; medens den saaledes i de tropiske Egne aldrig forekommer paa Lavlandet, men først i en Høide af flere tusen Fod over Havet, bedækker den i Nærheden af Polerne stedse eller næsten stedse Jord og Hav. Ismasser, som løsrives fra disse udstrakte Ansamlinger, træffes ofte svømmende i det aabne Hav som **Isbjerge**, der ofte kan være flere hundre Fod høie og af Miles Omkreds. Dels fra Polarisen, dels fra de tilfrosne Fjorde og Bugter skriver sig **Drivisen**, der bestaar af mindre Stykker end Isbjergene; den kan ofte pakke sig tæt sammen i store Masser og derved hindre Skibsfarten i betydelig Grad. Vedvarende Is- og Snemasser findes ogsaa overalt i visse Høider over Havet (evig Sne og Is). — Is finder i varme Klimater udstrakt Anvendelse til Afkjøling af Drikkevarer og selv under tempererede Himmelstrøg til at frembringe en Kulde, der er nødvendig for flere Levnetsmidlers Konservering i frisk Tilstand. Isen opbevares til saadanne Øiemed i Ishuse eller Iskjældere, hvor man ved at omgive den med slette Varmeledere sørger for, at den saa lidet som mulig er tilgjængelig for Sommervarmen. I de varme Lande, hvor der aldrig fryser Is, maa naturligvis denne indføres, og Handelen med Is danner derfor en ikke liden Indtægtskilde for de koldere Lande, saaledes for Norge, hvorfra der 1880 udførtes 162,000 Tons, til en Værdi af ca. 600,000 Kr., fornemmelig fra Byerne om Kristianiafjorden, især til England, Frankrige og Belgien. Is fremstilles ogsaa til teknisk Brug i mindre Maalestok ved saakaldte **Ismaskiner**, hvis Princip grunder sig derpaa, at der ved Gasarters Udvidelse eller ved Vædskers Fordampning bindes (forbruges) Varme, hvorved kan frembringes saa stærk Afkjøling, at selv større Vandmængder derved omdannes til Is. Forresten gives der mange Former af deslige Apparater. — **Isbræ**, se Jøkel. — **Istiden, Glacialperioden**, kaldes i Geologien et Tidsrum, der fulgte efter den varme Tertiærperiode, og under hvilket den nordlige Halvkugles Lande var bedækkede af kjæmpemæssige Isbræer, analoge med dem, som endnu findes i flere Bjerglande. Det er først i de seneste 30—40 Aar, at Læren om Istiden er opstaaet og antaget af alle Geologer, som Følge af de Undersøgelser over de endnu existerende Jøkler, som i dette Tidsrum har fundet Sted. Disse Undersøgelser har godtgjort, at der finder en fuldstændig Analogi Sted mellem de endnu stedse af Jøklerne frembragte Skuringer og det paa den nordlige Halvkugles Fjelde og Klipper i stor Maalestok optrædende Friktionsfænomén (s. d.), hvilket sidste kun faar sin naturlige Forklaring ved en Tid, da de Bjerge, hvor det forekommer, var dækkede af Jøkler; endvidere kan kun bevægelige Ismasser antages at have ført de ofte meget store Vandreblokke (s. d.) med sig, saaledes som man endnu stedse ser Jøklerne under sin langsomt nedadglidende Bevægelse føre Klippeblokke med. Et tredie Bevis for en Istids Tilværelse haves i Moræenerne (s. d.). Endelig findes der i ældre Jordlag i de tempererede Lande Ben og andre Levninger af udpræget arktiske Dyr, som for at kunne leve har krævet en langt lavere Varmegrad end den nuværende i de Egne, hvor Resterne findes. I størst Udstrækning findes Sporene efter en Isperiode i Sibirien, Nordamerika og Skandinavien, hvilken sidste Halvø i denne Tid maa have dannet en eneste sammenhængende Jøkellig den, som nu bedækker Grønlands Indland. Istiden synes at være indtraadt efterat der allerede paa enkelte Steder i Europa existerede Mennesker. Der har under denne Periode ogsaa fundet store Niveauforandringer Sted, idet Strækninger, som før stod under Vand, er blevne hævede og omvendt, ligesom hele Lag er dannede af forvitrede og knuste Stenmasser, som Vandet, da Isen smeltede, førte med sig. Paa de fleste Steder synes der paa Istiden at have fulgt en forholdsvis meget varm Periode, efter hvilken Temperaturen igjen er sunken. Grunden til disse storartede Varmeomverlinger har man dels søgt i astronomiske Forhold, dels i Forandringer i Jordens geografiske Dannelse, uden dog endnu at være kommen paa det rene dermed.

Isabeau (udt. Isabaa) ell. **Isabella**, Dronning af Frankrige, f. 1371, d. 1435, var oprindelig Prinsesse af Baiern og blev 1385 gift med Karl den sjette af Frankrige. Efterat han var bleven vanvittig, førte hun fra 1392 Regjeringen i hans Sted og gjorde sig bekjendt ved sin Herskesyge og Usædelighed. Af Had til sin egen Søn, Karl den syvende, spillede hun den franske Krone over i Englændernes Hænder; men efter hendes Mands Død 1422 tabte hun sin Indflydelse og døde forladt og skyet af alle.

Isabella, Navn paa to Dronninger af Spanien. — **Isabella den første** af Kastilien, Datter af Kong Johan den anden, f. 1451, d. 1504, blev 1469 gift med Ferdinand den katholske af Aragonien, hvorved Grunden lagdes til de to spanske Hovedrigers Forening. — **Isabella den anden**, f. 1830, Datter af Ferdinand den syvende, arvede Tronen efter denne 1833, idet hun i Begyndelsen stod under Formynderskab af sin Moder, Dronning Marie Kristine, og senere af Arguelles, medens Espartero fra 1840 førte Regjeringen. 1843 erklæredes hun for myndig og blev 1846 gift med sin Fætter, Frans af Assisi, hvem hun dog snart forlod for at overgive sig til den ene Elsker efter den anden. I Begyndelsen af sin

Regjering viste hun liberale Tendenser og var almindelig yndet, men snart indgik hun Forbund med den klerikale Reaktion og blev derved ligesaa hadet som foragtet for sit uanstændige Levnet. 1854—56 nødtes hun til at taale et frisindet Ministerium under Espartero, og 1858—62 førte O'Donnell en maadeholden Styrelse; men derefter blev hendes Forholdsregler stedse mere reaktionære og egenmægtige, indtil hun 1868 ved en Revolution affattes og forjoges efter i sin Regjeringstid at have havt omkring 40 Ministerier og over 500 Ministre. Efter sin Fordrivelse reiste hun til Frankrige og overdrog 1870 sine Rettigheder til sin Søn Alfons (den tolvte); da denne efter sin Tronbestigelse 1876 forbød hende at opholde sig i Spanien, anerkjendte hun Don Karlos som Konge og har siden levet i Paris.

Isabellafarvet, gulgraa.

Isabey (udt. Isabæ), Jean Baptiste, fransk Miniaturmaler og Tegner, f. 1767, d. 1855, blev 1786 Elev af David og erhvervede sig stor Søgning som Portrætmaler, ligesom ogsaa hans Tegninger i Tusch og Kridt vandt meget Bifald. Han er især bekjendt ved sine Portræter af Napoleon den første, som udnævnte ham til sin Kabinetsmaler. En lignende Stilling indehavde han ogsaa under Karl den 10de. — Hans Søn, Eugène Louis Gabriel Isabey, f. 1804, uddannede sig til Marinemaler og vandt som saadan ikke liden Anerkjendelse. Senere malede han bl. a. „Den hellige Antonius's Fristelse" og flere Arkitekturstykker.

Isagoge, gr., Indledning; de til et videnskabeligt Studium nødvendige Forkundskaber. — Isagogik, Indledningsvidenskab.

Isak, Abrahams og Saras Søn, født i Forældrenes høie Alderdom, blev gift med Rebekka, en Datter af Bethuel i Haran, og var Fader til Tvillingbrødrene Esau og Jakob. Han regnes som den anden af de israelitiske Patriarker.

Isambert (udt. Isangbær), François André, fransk Advokat og Retshistoriker, f. 1792, d. 1857, blev 1818 Advokat, hørte under Restaurationen til den politiske Opposition og deltog 1830 i Julirevolutionen; f. A. blev han Medlem af Deputeretkammeret og hørte senere til Oppositionen mod Ministeriet Périer. Efter Februarrevolutionen indvalgtes han i den konstituerende Forsamling, hvor han hørte til det republikanske Centrum. Som praktisk Jurist vandt han især Ry ved sin Optræden i flere politiske Processer, deriblandt som Forsvarer for Mulatterne paa Martinique. Som Retshistoriker indlagde han sig Fortjeneste ved Udgivelsen af en „Almindelig Samling af de gamle franske Love fra Aaret 420 til Revolutionen 1789" (29 Bd., 1821—33) m. fl. Skrifter.

Isand ell. **Havelle** (Anas glacialis), Andeart, der udmærker sig ved Hannens lange, spidse Halefjer samt ved kort, fort Næb med gult Tværbaand. Dens Kjød smager tranet. Den lever i det høie Norden og træffes ofte om Vinteren i Flokke paa Havet og ved Kysterne i Skandinavien og længere mod Syd.

Isanhlana ell. Isandula, Landsby i Zululandet i Sydafrika, bekjendt ved et Nederlag, Englænderne her led mod Zulueme 22de Jan. 1879, hvorved 700 af dem dræbtes.

Isar, Flod i Tyskland, udspringer i Tyrol, løber gjennem det sydlige Baiern forbi München og Landshut og falder ved Isarmünd i Donau. 39 Mil lang.

Isaschar, Søn af Patriarken Jakob og Lea, blev Stamfader for en af de tolv Israels Stammer. Isaschars Stamme fik ved Kanaans Deling Land paa Vestsiden af Jordan ved dennes Udløb fra Galilæas Sjø, og begrændsedes af Sebulons, Manasse og Efraims Stammer.

Isaurien, Landskab i det sydlige Lilleasien, mellem Pamfylien og Kilikien, var i Oldtiden bekjendt for sine Beboeres Røverier tilsjøs i det østlige Middelhav. De forbandt sig med Mithridates mod Romerne, beseiredes 75 f. Kr. af Prokonsulen Publius Servilius (Isauricus) og 67 af Pompeius, men blev aldrig ganske undertvungne. Fra det 5te Aarh. e. Kr. forsvinder de af Historien.

Isbjørn eller Hvidbjørn, se Bjørn.

Isboseth, Kong Sauls yngste Søn, blev efter Faderens Død Konge over en Del af Riget, medens den anden Del hyldede David. Efter nogle faa Aars kraftløse Regjering dræbtes han af sine egne Mænd.

Ischevsk ell. **Ischevski-Zavod**, By i det østrussiske Guvernement Viætka, med 8,500 Indb., Maskin- og Vaabenfabriker.

Ischia (udt. Iskia), Ø i Middelhavet, udenfor Bugten ved Neapel, ca. 1½ Mil stor, med 24,000 Indb., er klippefuld og af vulkansk Oprindelse. Den er berømt for sin Naturskjønhed, sin Frugtbarhed, sin fortræffelige Vin og sine varme Bade. — Hovedstaden, Ischia, paa Østsiden, har 7,000 Indb. I Marts 1881 blev den næsten totalt ødelagt af Jordskjelv.

Ischl, Badested i Salzkammergut i Østerrige, med 7,000 Indb., Saltverker og Svovlbade.

Isefjord, Fjord i Nordsjælland, skjærer sig fra Kattegat ind mellem Spodsbjerg og Korshage, udvider sig og deler sig i to Grene, Roskildefjorden i Øst og den egentlige Isefjord i Vest, hvilken sidste ender i de to Arme Holbækfjord og Lammefjord; den sidste er tildels udtørret.

Iseghem, By i den belgiske Provins Vestflandern, 4½ Mil syd for Brügge, med 8,000 Indb. og Fabrikation af Runkelroesukker.

Isel, Bjerg i Tyrol, i Syd for Innsbruck, 2,370 Fod høit, er bekjendt fra Tyrolernes Kamp 1809 (se Hofer).

Iser, Flod i Bøhmen, kommer fra Isergebirge og falder ovenfor Altbunzlau i Elben; 16 Mil lang.

Isère (udt. Især), 1) Flod i Sydfrankrige, udspringer paa Mont Iseran i Savoien, løber mod Sydvest, derpaa mod Nord, siden igjen mod Sydvest og Vest og falder ovenfor Valence i Rhône; 29 Mil lang. 2) Departement i det sydøstlige Frankrige, en Del af Dauphiné, omgives af Departementerne Ain, Savoien, Hautes-Alpes, Drôme, Ardèche, Loire og Rhône, er 148 Kv.mil stort og har 576,000 Indb. Hovedstad Grenoble.

Iserlohn, By i det preussiske Vestfalen, med 17,000 Indb., Zinkgruber og betydelig Metalindustri.

Isernia, By i den italienske Provins Campobasso, med 8,000 Indb., er Sæde for en Biskop.

Isfugl (Alcedo ispida), Fugl af de tyndnæbbede Skrigefugles Gruppe, har et langt, ret og kantet Næb, korte Ben og Vinger, smukt lasurblaa Ryg, hvid Strube, rødgul Bug og et rustrødt Baand mellem Øinene. Den flyver hurtig og med rasle Vingeslag, lever parvis ved Floder og Indsjøer og nærer sig af Fiskeyngel og Vand-

insekter. Sin Rede anbringer den i et flere Fod dybt Hul i en mod Vandet liggende Bakke. I Norge er den meget sjelden.

Ishav ell. **Polarhav**, det nordlige og det sydlige, kaldes de to Dele af Verdenshavet, som ligger indenfor Polarkredsene (66½° nordlig og sydlig Brede) og omgiver Polarlandene. Det nordlige Ishav kaldes ogsaa det arktiske, det sydlige det antarktiske Hav. Det nordlige Ishav er det mest bekjendte; det staar gjennem Beringsstrædet i Forbindelse med det Stille Hav og paa begge Sider af Island samt gjennem Baffinsbugten, Hudsonsstrædet o. fl. Kanaler mellem de amerikanske Polarøer med Atlanterhavet. Det er rigt paa Øer, især ved Amerikas Nordkyst, men ogsaa nordenfor Europa og Asien (Spitsbergen, Novaja-Semlja m. fl.). I de senere Aar er der foretaget flere Expeditioner til det nordlige Polarhav for at anstille Undersøgelser over dets Farbarhed og trænge saa langt op mod Polen som mulig. En nordvestlig Gjennemfart blev i 1850 funden af M'Clure (s. d.), men har hidtil været uden praktisk Betydning, hvorimod Nordenskjöld (s. d.) 1878—79 nordenom Asien fandt en Gjennemfart (Nordostpassagen), som antages at kunne blive af Betydning for Skibsfarten. Spørgsmaalet, om der gives et isfrit Hav omkring Polen, er imidlertid endnu ikke løst. — Det sydlige Ishav er langt mindre bekjendt, da det dels har været sjeldnere besøgt, dels ser ud til at være mindre fremkommeligt. Dog har man syd for Amerika og Australien truffet større Landmasser med høie Bjerge og Vulkaner.

Isidorus Hispalensis, Biskop i Sevilla, f. i den sidste Halvdel af det 6te Aarh., d. 636, udmærkede sig ved sin Lærdom og forfattede flere Skrifter, som gjennem Middelalderen stod i høi Anseelse. Af dem kan nævnes det liturgiske Skrift „De ecclesiasticis officiis libri duo", „Sententiarum de summo bono libri tres", en Sammenstilling af ældre Kirkelæreres Udtalelser om Moral og Dogmatik, samt „Goternes Historie" og „Vandalernes og Svevernes Historie". Senere udgav man under hans Navn de saakaldte „pseudoisidoriske Dekretaler".

Isidorus Peluſiota, Munk i Peluſium i Ægypten, d. ca. 450, dadlede skarpt de Geistliges usædelige Levnet og skrev en Række Breve, som endnu er opbevarede og er af Vigtighed for Exegesen og Kirkehistorien.

Isis (hieroglyfisk , Hes), en gammelægyptisk Gudinde, Moderen i Gudetriaden i Abydos, Osiris Søster og Hustru og den yngre Horus's (Hor-pe-chrot's) Moder. Hendes berømteste Templer var i Abydos og paa Philæ. Senere overførtes hendes Kultus til Grækenland og Rom, hvor hun sammenstilledes med Demeter, og hvor der til hendes Ære feiredes Mysterier. Se forresten Art. Osiris. — Isis er ogsaa Navn paa en af Planetoiderne.

Iſjum ell. **Iſum**, By i det russiske Guvernement Kharkov, ved Floden Donetz, med 13,000 Indb. og Kvæghandel.

Isla, José Francisco de, spansk Forfatter, f. 1703, d. 1781, indtraadte 1719 i Jesuiterordenen og virkede som Lærer og Prædikant; efter Jesuiternes Fordrivelse fra Spanien 1767 opholdt han sig i Bologna. Han blev især bekjendt ved sin satiriske Roman „Historia del famoso predicador Fray Gerundio de Campazas, alias Zotes" (1758—70), hvori han paa en saa skarp Maade spottede de samtidige Prædikemunke, at Bogen blev forbudt af Inkvisitionen. Efter hans Død udkom hans Breve (6 Bd.) og Taler (6 Bd., 1796).

Islam, se Muhamedanisme.

Island, Ø i Atlanterhavet, mellem Norge og Grønland, ligger mellem 63° 23′ og 66° 32′ n. B. og overskjæres af Ferros Meridian. Størrelsen er 1,830 Kv.mil (iberegnet de omgivende Smaaøer), og Folkemængden beløb sig 1870 til ca. 70,000. Det er dog kun noget over halvottende hundre Kvadratmil af Kystlandet, som er beboet; Resten bestaar af nøgne Fjelde, som er bedækkede med Sne og Is og tildels vulkanske, endvidere af Sletter og Dale, bedækkede med Sand og Lava. Kysterne er, med Undtagelse af den sydlige, stærkt indskaarne af Havet; af Fjordene er de vigtigste paa Vestkysten Faxafjörör, Breidifjörör og Isafjardardjup, paa Nordkysten Húnaflói (10 Mil lang), Skagafjörör, Eyjafjörör, Axarfjörör og Thistilfjörör, paa Østkysten Vapnafjörör, Seydisfjörör, Reidarfjörör og Berufjörör. Med Hensyn til hele sin Form danner Island et gjennemsnitlig 2,000 Fod høit Plateau, som oftest styrter steilt af ned til Havet og Fjordene. Fjeldmasserne bestaar væsentlig af Tuf og Trap af vulkansk Oprindelse. Af de endnu virksomme Vulkaner er Hekla og Kötlugjá (Katla) de vigtigste; af Jøklerne mærkes Vatna- ell. Klofajökul, som med de dermed sammenhængende Skaptár-, Skeidarár- og Oræfajökul indtager en Strækning af 160 Kv.mil, endvidere Hofs-, Eyafalla-, Lang- og Snæfellsjøklen. — Elvene har væsentlig sit Udspring fra Jøklerne, og deres Vand har derfor den for Jøkelvandet karakteristiske melkede Farve. Af større Indsjøer findes kun tre, Myvatn i det nordlige, Thingvallavatn i det sydlige og Hvitárvatn i Øst for Langjøkelen. En Mærkelighed for Island er dets mange varme og kolde Kilder, som dels er sure, dels alkalisk-kiselholdige. Af den første Slags, som indeholder Svovlvandstof, findes de fleste ved Myvatn samt ved Krisuvik i det sydlige Island; blandt de sidste er de berømte Geysere, hvis kogende Vand periodisk kastes høit op i Luften. — Islands Klima er Øklima med milde Vintre og kjølige Somre. De to store Havstrømme, Golfstrømmen og Polarstrømmen, har betydelig Indflydelse paa Varmeforholdet, idet den første omstrømmer Øens sydlige Del og opvarmer den, medens den sidste, der flyder i Retning mod Grønland, ofte sender Masser af Drivis mod det nordlige Island. Disse Omstændigheder bevirker, at der mellem den nordlige og sydlige Del finder en stor Temperaturforskjel Sted; medens Aarsvarmen i Gjennemsnit i Reykjavik i det sydlige (ca. 64° n. B.) er 3,8°, Sommertemperaturen + 10,5° og Vintertemperaturen — 0,7°, er Middelvarmen i Akureyri i det nordlige for Aaret 0°, for Sommeren + 5,9° og for Vinteren — 5. Ydergrænderne for Varme og Kulde er i Reykjavik omtr. + 26° og — 20°. Storme er hyppige og Snefaldet om Vinteren temmelig stort; Tordenveir forekommer især om Vinteren. Nordlys hører til de hyppig forekommende meteorologiske Fænomener. — Af mineralske Produkter af nogen Betyd-

ning frembringer Island kun Svovl, Brunkul og Dobbeltspat. Svovlet findes ved Myvatn og Krisuvik; Svovlleierne paa det førstnævnte Sted er Statseiendom. Brunkul findes paa mange Steder, men kan paa Grund af den ofte meget vanskelige Transport ikke benyttes i tilbørlig Udstrækning, hvorimod Torv er det sædvanlige Brændsel. Dobbeltspaten, en gjennemsigtig Kalkspat, der anvendes til optisk Brug, forekommer i Nærheden af Eskefjord. — Plantevexten er fattig; af Træer findes en Smule forkrøblet Birk, der i det høieste naar 15 Fods Høide, endvidere Dvergpil (Vidje) og Dvergbirk samt Rogn. Græsvexten afgiver gode Beiter. Korn avles ikke nu paa Island, men har i Sagatiden været dyrket i adskillig Udstrækning; for Klimatets Skyld kunde det nok modnes paa flere Steder, men Jorden er oftest altfor daarlig dyrket til at den kan bære nogen Høst af Korn. Poteter og Rodfrugter dyrkes derimod i den senere Tid mere og mere. Enslags Marhalm afgiver et spiseligt Frø, som kaldes vild Havre og tildels benyttes til Brødbagning; af andre vildtvoxende spiselige Vegetabilier forekommer kun Jordbær og Blaabær, Kvanne, Islandsk Lav, Søl (Rhodomenia palmata) og et Par andre spiselige Tangarter. — Af Pattedyr findes kun ét, som er karakteristisk for Øen, nemlig Snemusen (Mus islandicus); desuden forekommer Hvidræven, Renen, som er indført, endvidere Orne, Falke, Ravne, Ryper, Edderfugle og andre Vandfugle samt ved Kysterne Sæl, Hvaler og talrige Fiskearter. I Elvene findes Lax og Ørret. — Islands Indbyggere stammer fra Norge og har bibeholdt meget af den norske Nationalkarakter. De er i Regelen sindige og alvorlige, dertil fasthængende ved alt nedarvet, men i det hele vel oplyste; alle kan læse og skrive og besidder almindelig et godt Kjendskab til Islands Historie. Folkeundervisningen foregaar omtrent udelukkende i Hjemmet, da der paa hele Øen kun findes én Almueskole; i Reykjavik er en lærd Skole og et Præsteseminarium. Religionen er gjennemgaaende den lutherske. Standsforskjel er paa Island ukjendt, da alle Indbyggere er af Bondeslægt. Sproget er Oldnorsk med en Del mindre betydelige Modifikationer. — Den vigtigste Næringsvei er Fædrift, især Faareavl. Faarene er store, korthalede og fede og gaar for en stor Del ude om Vinteren. Af Heste haves en egen Race, nærmest beslægtet med de norske Fjordheste; de er smaa, men stærke, sikre paa Foden og udholdende. 1870 beløb Antallet af Hornkvæg sig til ca. 18,000 St., af Faar til ca. 352,000, af Heste til ca. 30,000 St. Gaardene, der ligger enkeltvis ligesom i Norge, har i Regelen et meget stort Areal af Eng, dels dyrket, dels udyrket. — Fiskeriet bestjeftiger ca. 7,000 Mennesker og leverer en betydelig Del af Indbyggernes Næring. 1870 fandtes af Fiskerfartøier 63 Dæksfartøier og 3,092 mindre Baade. — Handelen paa Island var til 1854 dansk Monopol, men er siden frigiven for alle Nationer. De vigtigste Indførselsartikler er Korn, Mel og Brød, Kolonialvarer, Øl, Vin, Brændevin, Salt, Sæbe, Klæde, Trælast, Jern og Staal, Tougverk m. m.; af Udførselsvarer er Fisk, Tran, Talg, Faarekjød, Uld og Uldvarer, Skind, Dun og Fjer de vigtigste. I den senere Tid udføres ikke faa Heste. — Island udgjør en Del af den danske Stat, men har egne Landsrettigheder. Den lovgivende og bevilgende Myndighed er siden 1874 hos Althinget i Reykjavik, hvilket siden 1845 kun havde været en raadgivende Forsamling. Forvaltningens Centrum er et eget „islandsk Departement" under den danske Regjering; den øverste Embedsmand paa Øen er en Landshøvding. En egen Landsoverret findes i Reykjavik, men øverste Instans er Højesteret i Kjøbenhavn. I geistlig Henseende udgjør Øen et Bispedømme, som deles i 19 Provstier. Den har fra gammel Tid været delt i 4 Fjerdinger: Sunnlendingafjórdungr, Vestfirdingafjórdungr, Nordlendingafjórdungr og Austfirdingafjórdungr; nu deles den i 3 Amter og 22 Syssler. — Island har intet Militær og er frit for Udskrivning baade til Hær og Flaade. — **Historie.** Island opdagedes af Nordmanden Nadodd ca. 860 og bebyggedes fra Norge under Harald haarfagres Regjering; en af de første, som besøgte Øen, var en vis Gardar, som kaldte den Gardarsholm. Den første Nordmand, som nedsatte sig der, var Ingulf (s. d.), og efter ham fulgte snart mange norske Høvdinger, som var misfornøiede med Haralds egenmægtige Regjering, især med, at han fratog dem deres Odel. Efterhvert som Kolonisterne ankom og tog Landet i Besiddelse delte de det mellem sig og sine medfølgende fribaarne Mænd, opførte Templer paa sine Eiendomme og blev saaledes af sig selv Overhoveder baade i verdslig og religiøs Henseende (Goder), hver i sin Kreds. Baade denne Værdighed selv og dens Distrikt kaldtes Godord. Imidlertid blev der med den tiltagende Kolonisation snart Trang til en mere central Myndighed; Ulfljot fik det Hverv at give Love og oprettede 930 Althinget (s. d.) som lovgivende og dømmende Forsamling. Kristendommen prædikedes først paa Island 981; 997 sendte Olaf Tryggvason sin Hirdpræst Thangbrand over til Øen, som Aar 1000 antog Kristendommen. Island fik senere to Biskopper, en i Hole og en i Skalholt, og der oprettedes efterhaanden 9 Klostre, som blev Arnesteder for megen boglig Lærdom, Digtning og Videnskabelighed. Islænderne var de øvrige Nordboers Jevnbyrdige i Sjøfart og Driftighed og vedligeholdt navnlig en levende Forbindelse med Norge. Deres Republik blomstrede som uafhængig i over 300 Aar, men var stadig Skuepladsen for blodige indre Feider mellem de mægtige Høvdingeætter, som var skinsyge paa hverandres Magt. De fornemste af disse Ætter var Sturlungerne og Haukdalsætten. Tilslut begyndte Høvdingerne istedenfor at holde sig til sin egen dømmende Forsamling, Althinget, at henvende sig til Norge, og da Kong Haakon Haakonssøn var bleven valgt til Dommer i Stridigheberne, benyttede han med Klogskab denne Omstændighed til at lægge Island under Norges Herredømme (1262), hvorved navnlig Gissur Thorvaldsøn (s. d.) var ham behjelpelig. Øens gamle Lovbog, Graagaasen (s. d.), afløstes af en ny, Jernsiden (Håkonarbók), og senere af Jonsbogen; men allerede snart efter begyndte Islændernes gamle Foretagsomhed at slappes og Landet i det hele at gaa tilbage. I Begyndelsen af det 14de Aarh. hævdede Islænderne endnu med Kraft de dem ved Underkastelsen tilsikrede Rettigheder; men da Handelen lidt efter lidt gik over til Englænderne, da Øen tilligemed Norge forenedes med Danmark, og da endelig den sorte Død havde herjet blandt Indbyggerne, var Island sunket dybt fra sin

tidligere blomstrende Tilstand. Englænderne vedblev under Øens Afhængighed af Danmark trods Regjeringens Forbud at drive Handel paa Island, indtil Handelen under Kristian den fjerde for en Tid kom i Hanseaternes Hænder. Den samme Konge oprettede dog snart igjen det gamle Regjeringsmonopol, som vedblev at bestaa til ind i det 18de Aarh. Reformationens Indførelse foregik paa en blodig Maade, idet den katholske Biskop i Hole, Jon Arason, 1550 blev dræbt for sin Fasthængen ved den gamle Lære. En Række Ulykker, Vulkanudbrud, Koppepidemier og Hungersnød i Forening med den grændseløse slette Styrelse hemmede i Aarhundreder Landets Opkomst og vakte stort Misnøie med den danske Regjering. Under Krigen mellem Danmark og England i Begyndelsen af dette Aarh. lod en dansk Kaperkaptein, Jørgen Jørgensen, sig 1809 udraabe til Konge paa Island, som han ogsaa ganske underkastede sig; men allerede efter et Par Maaneders Forløb fik hans Herredømme Ende, og han førtes som engelsk Fange til Australien. Imidlertid havde Island 1800 faaet en egen Overret istedenfor det gamle Althing; dette Navn fornyedes 1843 paa den da oprettede raadgivende Forsamling, som bestod af 6 kongevalgte Medlemmer (Embedsmænd) og 21 folkevalgte, og som for første Gang sammentraadte 1845. Under den politiske Bevægelse 1848 bad det islandske Althing om, at en egen Forsamling maatte blive sammenkaldt for at tage Islands Forhold til Danmark under Overveielse; dette lovede Kongen 1849 efter allerede før at have erklæret, at den danske Grundlov ikke skulde gjøres gjeldende for Island, førend dettes Repræsentation havde faaet udtale sig. Den nye Forsamling traadte sammen 1851 og fik sig forelagt Forslag om Grundlovens Overførelse paa Island, men samtidig indrømmedes der kun liden Selvstændighed, idet den danske Regjering vaagede strengt over Statshøihedens Overholdelse og foreslog, at alle vigtige fælles Sager skulde afgjøres af den danske Rigsdag, til hvilken Island skulde sende 4 Folkethingsmænd og 2 Landsthingsmænd. Dette vilde Forsamlingen ikke gaa ind paa, hvorimod et Parti blandt dens Medlemmer under Ledelse af Jon Sigurdsson forlangte Islands Selvstændighed, saaledes at det kun ved en Personalunion skulde være forenet med Danmark. Som Følge af dette Partis Optræden opløstes Forsamlingen efter vel en Maaneds Forløb uden at have behandlet det forelagte Valglovsforslag. Fra 1851 sammenkaldtes Althinget hvert andet Aar istedenfor som før hvert tredie; 1853 bøiede det sig for den danske Regjerings Afslag paa Fordringerne fra 1851, men bad dog baade nu og 1855 om, at Forfatningsspørgsmaalet ikke maatte henlægges. 1853 indførtes Pressefrihed, og 1857 udstedtes en ny Valglov med en lav Valgretscensus. S. A. gjenoptog Althinget med fornyet Iver Bestræbelserne for at skaffe Island større Uafhængighed; det forlangte at faa et Forfatningsudkast forelagt, og at Udgiftsbudgettet skulde undergives Althingets Bevilgning; tillige krævedes Oprettelsen af egne Rets- og Lægeskoler for Island. I Althingets senere Samlinger gjentoges de samme Forlangender med Tilføielse af, at Forfatningssagen ønskedes drøftet af en Forsamling, valgt efter Valgordningen af 1849, samt at Embedsmændene i alle Embedsskrivelser burde udelukkende benytte det islandske Sprog. Regjeringen modsatte sig disse Forlangender, men ogsaa den danske Rigsdag ønskede at blive kvit Behandlingen af de Island særlig vedkommende Sager, hvorfor der 1861 nedsattes en Kommission af 3 Danske og 2 Islændere for at overveie Islands finansielle Stilling til Danmark. Jon Sigurdsson gjorde Krav paa et fast aarligt Tilskud af ca. 240,000 Kr. som Erstatning for de tidligere til Indtægt for den fælles Statskasse solgte islandske Godser og for den Skade, Øen havde lidt af Handelsmonopolet. De andre Medlemmer af Kommissionen stemte for lavere Beløb, og Regjeringen foreslog 1865 at afgjøre Mellemværendet ved et Tilskud af 84,000 Kr. aarlig i 12 Aar. Dette afvistes af Althinget, som gjentog det tidligere Krav paa en grundlovgivende Forsamling. 1867 forelagde Regjeringen et Forfatningsudkast, ifølge hvilket Althinget skulde have fuld Lovgivnings- og Bevilgningsmyndighed og Grundloven overføres paa Island. Althinget forlangte imidlertid, at den Minister, som i saa Fald skulde udnævnes for Island, ogsaa skulde være ansvarlig for Althinget, ligesom der udtaltes Ønske om et større aarligt Tilskud (120,000 Kr.). 1868—69 behandledes Sagen i den danske Rigsdag, og 1869 forelagdes Althinget to forskjellige Forslag fra Regjeringen; Thinget fraraadede imidlertid deres Antagelse. 1871 bestemte Rigsdagen Islands Stilling i Riget og fastsatte Danmarks Bidrag til 60,000 Kr. aarlig samt 40,000 Kr. i 10 Aar med gradvis Synkning i de næste 20, hvorhos der som øverste lokale Embedsmand indsattes en Landshøvding med betydelig udvidet Magt. 1874 gav efter Althingets Opfordring Kongen en ny Forfatning, som traadte i Kraft samtidig med at Tusenaarsfesten for Islands Bebyggelse høitidelig feiredes.

Islandsk Sprog og Literatur, se Skandinaviske Sprog og Literaturer.

Islandske Love. Efter Oprettelsen af Althinget 930 gav dette Love, som oprindelig var ustrevne; men 1117 besluttede Althinget, at Lovene skulde optegnes skriftlig, og omkring 1135 blev ogsaa Kristenretten nedskreven. Fra disse Optegnelser med deres senere Tillæg stammer de islandske Lovbøger fra Frihedstiden, hvilke i nyere Tid har faaet det urigtige Fællesnavn Graagaas (s. d.); de vigtigste Lovhaandskrifter er Konungsbók, skrevet ca. 1260, og Stadarhólsbók, skrevet ca. 1270, begge udgivne af Finsen. Da Island 1262—64 havde underkastet sig den norske Konge, lod Magnus Lagabøter udarbeide en ny Lovbog paa Grundlag dels af den ældre islandske Ret, dels af de norske Lovbøger; den blev indført paa Island 1271—73 og kaldtes Jarnsida (i nyere Tid ogsaa, men urigtig, Hákonarbók). Omtrent samtidig blev ogsaa en ny Kristenret indført af Biskop Arne i Skalholt, men opnaaede ikke fuld Anerkjendelse; ved Siden af den benyttedes dels den ældre islandske Kristenret, dels den ældre norske. Da Magnus senere havde indført en ny Lovbog i Norge, blev en lignende ogsaa udarbeidet for Island, hvor den indførtes 1281; den kaldes Jonsbók efter Lagmanden Jon Einarssøn og gjelder i enkelte Stykker endnu paa Island. De senere norske Retterbøder, Kristian den femtes norske Lov og mange kongelige Forordninger fik ogsaa Lovskraft paa

Island i nyere Tid; siden 1874 har Althinget og den danske Konge i Fællesskab givet Love.

Islandsk Lav (Cetraria islandica), Lavart med stivt og bruskagtigt, fladtliget, lysebrunt, i Randen tagget og haaret Løv, voxer paa Hedestrækninger, især tilfjelds, i tætte Masser, som danner et Teppe over Jorden. Den indeholder en Art Stivelse (Lavstivelse, Lichenin), der farves svagere blaa af Jod end sædvanlig Stivelse, samt et bittert Stof, Cetrarsyre. Den kan paa Grund af sit Stivelseindhold bruges til Næringsmiddel, efterat det bitre Stof er fjernet ved Vaskning i opspædet Askelud eller Potaskeopløsning; den koges da gjerne til en Grød eller Gelée med Tilsætning af Mel, men kan ogsaa i tørret og malet Tilstand blandes i Fladbrød.

Islay (udt. Eilæ) ell. **Isla**, Ø blandt de sydlige Hebrider, 13 Kv.mil stor, med 8,000 Indb., bjergfuld, men frugtbar og veldyrket.

Isle de France (udt. Il dø Frangs), gammel fransk Provins, bestaaende af Landskaberne Hurepoix, Brie Française, Gâtinois, Mantais, Vexin Français, Beauvaisis, Valois, Soissonnais, Noyonnais, Laonnais og Aunais (de nuværende Departementer Seine, Oise, Seine-Oise, Seine-Marne og Aisne), var Kapetingernes Arveland og paa deres Tid den vigtigste Del af Frankrige. — Isle de France kaldes ogsaa af Franskmændene Øen Mauritius.

Isle (udt. Il), Flod i Sydfrankrige, løber gjennem Limousin og Perigord og falder ved Libourne i Dordogne; Længde 30 Mil.

Isleif Gissursson, Biskop paa Island i Midten af det 11te Aarh., 1056—80, var en Søn af Gisur hvite (s. d.) Som den første af de indfødte Biskopper paa Øen havde han meget at kjæmpe med, men viste sig i Kampen for den nye Lære sin Opgave voxen. Han indrettede et Præsteseminarium paa sin Fædrenegaard Skaalholt, fra hvilket der udgik flere lærde Mænd. Ifølge Sagaerne var han og hans Søn Gisur, der blev Biskop efter ham, at anse som Islands egentlige Regenter.

Ismael, Abrahams Søn med Trælkvinden Hagar, Stamfader til Ismaeliterne, som ogsaa kaldes Hagarener og Saracener. 1 Mos. 16, 11—15 og 37, 25; Sal. 83, 7.

Ismail, By i det russiske Guvernement Bessarabien, ved Kilia, en Arm af Donau, er forenet til én By med Tutjkov og har 21,000 Indb., Havn samt betydelig Handel og Skibsfart. Den kom 1812 under Rusland, 1856 under Moldau, men tilfaldt 1878 igjen Rusland.

Ismail Pasja, Khediv af Ægypten, f. 1830, er Søn af Ibrahim Pasja. Han blev opdragen i Paris og tilegnede sig europæisk Dannelse, virkede derpaa som Diplomat, blev 1861 under sin Onkel Said Pasjas Fraværelse Regent i Ægypten og undertrykte energisk en Opstand i Sudan. 1863 efterfulgte han Said Pasja som Vicekonge og traadte i hans liberale Regjerings Spor. Han indførte Bomuldsdyrkning i Ægypten og fik Suezkanalen fuldført; 1866 sammenkaldte han en Notabelforsamling for at skaffe flere Reformer Indgang og tillige for at søge at gjøre sig mere uafhængig af Tyrkiet; dette lykkedes ogsaa tildels, og efter at have understøttet Tyrkerne under Opstanden paa Kandia fik han 1867 Titelen Khediv, hvorhos det bestemtes, at hans Værdighed skulde være arvelig i hans Slægt i nedstigende Linie. Da han imidlertid stræbte efter endnu større Uafhængighed og bl. a. skaffede sig en paa europæisk Vis indrettet Hær og Flaade, kom han i Konflikt med Tyrkiet og maatte udlevere det fine Panserskibe; 1873 blev dog ved en Ferman fra Sultanen Ægyptens faktiske Uafhængighed bekræftet. Derpaa førte han en heldig Krig med Darfur, som han 1874 indlemmede i Ægypten. Hans Lands Finanser var og blev imidlertid i Uorden og bragte ham 1875 nær en Bankerot. Tilstanden forværredes efter en uheldig Krig med Abessinien 1876, og 1879 kom han paa Grund af sin Underballance i en Strid med de europæiske Magter, der medførte hans Afsættelse. Han efterfulgtes af sin Søn Tevfik Pasja og har senere mest opholdt sig i Neapel.

Ismid ell. **Iskimid**, det gamle Nikomedia, By i det tyrkiske Vilajet Khodavendikjâr i Lilleasien, ved Marmorahavet, med 15,000 Indb. og Silkevæverier, er Sæde for en græsk Erkebiskop.

Isobarometriske Linier, Linier, som tænkes trukne gjennem alle de Steder paa Jorden, hvis Middelbarometerstand er den samme.

Isodynamer, gr., Linier, der tænkes trukne gjennem de Steder paa Jorden, hvor den magnetiske Intensitet er den samme. — Isogoner, gr., Linier, der tænkes at forbinde de Steder paa Jorden, hvor Magnetnaalens Deklination (Kompassets Misvisning) er lige stor. — Isokliner, gr., Linier gjennem de Punkter paa Jorden, hvor Magnetnaalens Inklination er den samme.

Isokrates, udmærket atheniensisk Taler, f. 436 f. Kr., d. 338, uddannede sig ved Omgang med Sokrates samt ved at høre sin Tids berømteste Sofister, deriblandt Gorgias. Hans svage Stemme og tilbageholdne Karakter hindrede ham i at optræde offentlig som Taler, hvorfor han i Begyndelsen skrev talrige Retstaler for andre, senere væsentlig befattede sig med at undervise i Talekunsten, hvor han indførte en mere frugtbringende og alvorlig Methode end Sofisternes, samt ved at skrive Taler om offentlige Spørgsmaal. I sit 98de Aar dræbte han sig selv af Sorg over Grækenlands ved Kharoneia tabte Frihed. Af hans Taler er 21 endnu opbevarede og kan gjelde for Mønstre paa fin Fremstilling og elegant afrundet Stil. De berømteste af dem er „Areopagitikos", en Opfordring til at vende tilbage til Solons og Kleisthenes's Forfatning, „Panegyrikos", en Opmuntring til Samhold ligeoverfor Perserne, og „Panathenaikos", en Lovtale over Athen.

Isola Bella, en af de for sin Naturskjønhed berømte Borromeiske Øer i Lago Maggiore.

Isola Grossa, Ø ved Kysten af Dalmatien, 1 Kv.mil stor.

Isola Madre, en af de Borromeiske Øer.

Isolani, Johann Ludwig Hektor, Greve, keiserlig General i Trediveaarskrigen, f. 1586, d. 1640, blev 1602 i keiserlig Tjeneste fangen af Tyrkerne, men undkom og fik Kommandoen over et Regiment Kroater. I Begyndelsen af Trediveaarskrigen kjæmpede han mod Greven af Mansfeld og derpaa i Pommern under Savelli, udnævntes senere til General, men blev slaaet ved Sihlbach 1631 og Lützen 1632. Som Felttøimester blev han 1634 General over Kroaterne, fik til Løn for

sit Forræderi mod Wallenstein to af dennes Godser og kjæmpede derpaa ved Nördlingen, i Burgund, Hessen, Pommern og 1639 ved Øvrerhin mod Bernhard af Weimar.

Isolation, Affondring; især i Fysiken en elektrisk Leders Affondring fra Jorden eller fra andre Ledere ved et Underlag eller et Hylster af et ikkeledende Legeme (en Isolator; se Elektricitet). — Isolere, affondre. — Isolerskammel, en med Glasfødder forsynet Skammel, hvorpaa et Menneske kan staa og elektriceres.

Isomere Legemer kaldes i Kemien Stoffer, som indeholder de samme Elementer i det samme Vegtforhold, men viser forskjellige kemiske og fysiske Egenskaber. Der gives saaledes en Gruppe organiske Forbindelser (Stivelse, Dextrin m. fl.), som indeholder Kulstof, Vandstof og Surstof i det samme Forhold, men i alle sine Egenskaber er forskjellige. Dette Forhold, Isomeri, beror sædvanlig paa en forskjellig Gruppering af Atomerne. — Fysisk Isomeri kaldes det Forhold, at to eller flere Legemer indeholder de samme Grundstoffer i samme Forhold og tillige har samme kemiske Egenskaber, men viser forskjelligt fysisk navnlig optisk Forhold.

Isomorfe Legemer, i Kemien Legemer med analog Atomsammensætning, der krystalliserer i samme eller meget lignende Form (f. Ex. de kulsure Salte af Kalcium, Magnesium Zink, Jern og Mangan). En Krystal af et til en saadan Gruppe hørende Legeme, voxer, naar den lægges i en Opløsning af et med den isomorft Legeme, videre som i en Opløsning af det Stof, hvoraf den selv bestaar.

Isonzo, Flod i Grevskabet Görz i Østerrige, er 17 Mil lang og falder i Adriaterhavet.

Isop (Hyssopus officinalis), buskartet Plante af de Læbeblomstredes Familie, med blaa, énsidig stillede Blomster og smale Blade, der har en krydret Duft; den dyrkes undertiden i Haver.

Isopoder (Isopoda), se Krebsdyr.

Isotherer, Linier, som man tænker sig trukne gjennem alle de Punkter paa Jorden, som har samme Middeltemperatur om Sommeren. — Isochimener, Linier mellem de Steder, som har samme Middeltemperatur om Vinteren. — Isothermer, Linier, som tænkes dragne mellem alle Steder med samme Middeltemperatur for hele Aaret. — Ved Bestemmelsen af alle disse Linier, der udtrykker den samme Middelvarme, maa tages Hensyn til de forskjellige Steders Høide over Havet.

Isouard (udt. Isuar), Nicolo, fransk Komponist, f. 1777 paa Malta, d. 1818, var først bestemt til Sjømand, derpaa til Handelsmand, men fulgte sin egen Tilbøielighed for Musiken og søgte Uddannelse i Palermo og Neapel. Efter at have gjort Lykke med et Par Operaer kaldtes han til Organist i Lavalette og blev derpaa Maltheserordenens Kapelmester; 1800 gik han til Paris, hvor han især vandt Bifald med „Intrigue aux fenêtres“ (1805), „Cendrillon“ (1810), „Jeannot et Colin“ (1814) og „Joconde“ (1814). Hans over 30 Operaer er tiltrækkende ved melodiøs Friskhed, men røber ofte en flygtig Udarbeidelse.

Ispahan ell. **Isfahan**, By i den persiske Provins Irak-Adsjemi, ved Floden Zajendé-Rud, med 80,000 Indb., flere muhamedanske Skoler og mange Pragtbygninger, men med trange og smudsige Gader. Byen var fra Begyndelsen af det 17de Aarh. til 1796 Persiens Hovedstad og havde i sin Blomstringsperiode henimod 1 Million Indb.

Isplante (Mesembrianthemum crystallinum), Plante fra Kap og de kanariske Øer, udmærker sig ved sine tykke, kjødede og glinsende Blade, der ser ud, som om de var besaaede med Iskrystaller. Den dyrkes i Haverne som Prydplante og er tildels bleven anvendt i Medicinen.

Israel (Guds Fyrste), Tilnavn for Patriarken Jakob (1 Mos. 32, 28; 35, 10). — Israeliter, Efterkommerne af Jakob (se Art. Hebræer og Jøder). — Israels Rige kaldtes det hebraiske Rige, som bestod af de ti Stammer, der under Jeroboam skilte sig fra Juda Rige og siden valgte egne Konger.

Isseben, se Hjerneskal.

Issi-kul, Indsjø med salt Vand i det vestlige Høiasien, Syd for Balkasjsjøen, 93 Kv.mil stor.

Issos, i Oldtiden By i Kilikien, ved Østkysten af Issosbugten (den nuværende Bugt ved Iskanderun), er bekjendt ved det Slag, hvori Alexander den store 333 f. Kr. her seirede over Perserkongen Darius, hvis Leir og Familie han bemægtigede sig.

Issoudun (udt. Issudøng), By i det franske Departement Indre, med 14,500 Indb. og Fabrikation af Klæde.

Issy (udt. Isi), Landsby i det franske Departement Seine, umiddelbart i Sydvest for Paris, med 10,000 Indb. og store kemiske Fabriker.

Istambul ell. **Stambul**, tyrkisk Navn paa Konstantinopel.

Isted, Landsby i Slesvig, 1 Mil nord for Byen Slesvig, bekjendt ved det Slag, hvori Danskerne 24de og 25de Juli 1850 seirede over Slesvigholstenerne, og hvor Nordmanden General Schleppegrell faldt.

Ister, gammelt latinsk Navn paa Donau.

Isterfjoen, en 3 Mil lang Indsjø i Hedemarkens Amt, vest for Fæmundsjøens Sydende.

Isthme (gr. ἰσθμός), Eid, Landtange, der forbinder to større Landmasser. Særlig brugtes Navnet af de gamle Grækere om det Eid, som forbinder Peloponnes (det nuværende Morea) med det øvrige Grækenland. Her stod i Oldtiden et gammelt og berømt Poseidontempel, og hvert 5te Aar feiredes her de isthmiske Lege med Væddeløb, gymnastiske Kampe og musikalske Væddekampe.

Istinderne (Lappisk Ghirragas Zhjokko), et vidstrakt Fjeldparti mellem Maalselven og Bardoelven i Tromsø Amt. Mellem dets Toppe findes mægtige Snebræer.

Istrien, Markgrevskab i Østerrige, udgjør sammen med Görz og Gradiska samt Triest det tidligere til Kongeriget Illyrien hørende Kystland (Litorale). Det grændser mod Nord til Triest, Görz og Krain, mod Øst til Kroatien og Quarnerobugten, mod Syd og Vest til det Adriatiske Hav, er ca. 89 Kv.mil stort og har 255,000 Indb. — Istrien hørte i Oldtiden til Illyrien og underkastedes 177 f. Kr. Roms Herredømme. I det 6te Aarh. e. Kr. indtoges det af Goterne, hørte senere til det byzantinske Rige, kom 789 i Karolingernes Besiddelse, 1170 til Greverne af Andechs og senere til Venedig, medens en liden Del i det nordøstlige 1374 tilfaldt Østerrige. Efter Freden i Campo Formio besatte Østerrige hele Istrien, men maatte 1805 afstræde den tidligere venetianske Del til Napoleon, hvilket 1809 ogsaa blev Tilfældet med den nordøstlige Del. 1815 kom Østerrige igjen i Besiddelse af hele Istrien.

Isturiz, Don Francesco Xavier de, spansk Statsmand, f. 1790, d. 1871, aabnede efter Ferdinand den syvendes Restauration i sit Hus et Forsamlingssted for de Misfornøiede og deltog i den under Quirogas og Riegos Ledelse 1820 udbrudte Opstand. 1822 blev han Medlem af Cortes og 1823 deres Præsident, men dømtes efter Restaurationen til Døden og flygtede til England. 1834 vendte han tilbage, blev atter Medlem af Cortes, 1835 Præsident i andet Kammer og 1836 Første- og Udenrigsminister. Han betragtedes imidlertid nu som en Frafalden og nødtes ved en Opstand til at flygte til Udlandet; efter sin Tilbagekomst aflagde han Ed paa Konstitutionen af 1837 og valgtes atter ind i Cortes. 1846 var han to Gange i kort Tid Førsteminister, i hvilken Stilling han bl. a. bragte Dronning Isabellas og hendes Søsters Giftermaal istand. 1850—64 var han Gesandt ved forskjellige Hoffer med Undtagelse af nogle Maaneder 1858, da han endnu en Gang var Førsteminister.

Istævoner, hos Tacitus Navn paa en af Germanernes tre Hovedstammer.

Isæos (Isaios), attisk Taler i den første Halvdel af det 4de Aarh. f. Kr., uddannede sig under Isokrates's og Lysias's Veiledning. Han var selv senere Lærer i Veltalenhed og havde bl. a. Demosthenes til Discipel. Han synes ikke at have taget Del i det offentlige Liv; hans Taler var Retstaler, og de 11, som endnu er opbevarede, angaar Arvesager. De udmærker sig ved en simpel og ædel Stil.

Itacisme, Udtale af det græske η som i, hvilket er i Overensstemmelse med den nygræske Udtale. Den hævdedes især af Reuchlin, hvorimod Erasmus fra Rotterdam forsvarede den sædvanlig gjængse Udtale af det gammelgræske η som ē.

Itala, en gammel latinsk Bibeloversættelse fra det 2det Aarh.

Italien (Italia), Kongerige i Sydeuropa, bestaar af den apenniniske Halvø, som kun i Nord hænger sammen med Fastlandet og der begrændses af Østerrige, Schweiz og Frankrige, men forresten omgives af Middelhavet i Vest og Syd og Adriaterhavet i Øst. Til Riget hører ogsaa Øerne Sardinien i Vest og Sicilien i Sydvest m. fl. mindre Øer; i geografisk Henseende hører til Italien ogsaa Øerne Korsika og Malta, af hvilke den første er i Frankriges, den anden i Englands Besiddelse. Kongeriget, som ligger mellem 37° 56′ og 46° 42′ n. B. og mellem 24° 10′ og 36° 10′ ø. L., er 5,292 Kv.mil stort og har ca. 28 Mill. Indb. — Den italienske Halvø omgives i Nord af Alperne (s. d.), som skiller den fra de tilgrændsende Lande og lige paa Grændsen har sin høieste Top, Montblanc. Alperne falder steilt og uden Udløbere af i Syd mod Posletten, som mod Øst er saa lav, at den paa flere Steder maa beskyttes mod Adriaterhavet ved Dæmninger; i Sydvest straaner Sletten op mod Apenninerne (s. d.), som fra Genuabugten strækker sig gjennem Halvøen lige til dens Sydspidse. Af Sletter findes længere mod Syd paa Vestsiden af Apenninerne et fladt Strøg omkring den nedre Del af Arno, endvidere Campagna di Roma med de pontinske Sumpe og Campagna Felice ved Neapel. Paa Østsiden ligger den apuliske Slette (Tavoliera di Puglia). Af enkeltstaaende Fjeldmasser er de vigtigste Monte Gargano nord for Manfredoniabugten (5,000 F. høi) og den ca. 4,000 Fod høie Vulkan Vesuv ved Neapel. Siciliens Fjeldsystem er at betragte som en Fortsættelse af Apenninerne, men af mindre Gjennemsnitshøide; paa Øens Nordside hæver Monte Madonia sig til over 6,000 Fod. Paa Østsiden ligger isoleret den mægtige Vulkan Aetna (ca. 10,500 F.). Ogsaa Sardinien er Bjergland, hvis høieste Punkt, Gennargentu, er over 6,000 F. Kysterne er adskillig indskaarne; Adriaterhavet danner paa Østsiden Bugterne ved Venedig og ved Manfredonia; i Sydost skjærer den store Bugt ved Taranto sig ind fra Middelhavet og vest for den Squillacebugten; paa Vestsiden af Halvøen findes Bugterne ved Eufemia, Policastro, Salerno, Neapel, Gaëta, Piombino, Spezzia og Genua. Paa Sardinien er de vigtigste Bugter Orosei-, Cagliari-, Oristano- og Asinarabugten; paa Sicilien Bugterne ved Castellamare og Palermo. Af Forbjerge mærkes Kap Otranto, Halvøens østligste Punkt, Kap Sta. Maria di Leuca i Sydost, Kap Spartivento i Syd, Kap di Licoza, Circello og d'Anzo paa Vestkysten. Siciliens og hele Rigets Sydspids er Kap Pasfaro. — Af Floder findes et betydeligt Antal, af hvilke dog kun Po (s. d.) er af Vigtighed for Samfærdselen; af de øvrige kan nævnes Tagliamento, Piave, Brenta og Adige, der alle falder i Adriaterhavet, samt Arno, Tiberen, Garigliano, Volturno og Sele, som løber til Middelhavet. Den betydeligste Flod paa Sicilien er Salso og paa Sardinien Tirso. Af Indsjøer findes ved Foden af Alperne Lago maggiore, Lago di Como, Lago di Garda og Lago d'Iseo, der alle er berømte for sine naturskjønne Omgivelser; længere mod Syd findes Castiglione-, Perugia-, Bolsena- og Braccianosjøen; Celanosjøen er i den senere Tid udtørret. Ved Kysten af Adriaterhavet findes ved Venedig udstrakte Laguner og længere mod Syd flere Strandsjøer, som Lago di Lesina, Lago di Varano og Lago di Salpi. I Øvreitalien findes et udstrakt System af Kanaler, blandt hvilke kan nævnes Naviglio grande fra Milano til Tornavento med sin Fortsættelse i Martesanakanalen, Naviglio di Pavia mellem Milano og Pavia, Ostiglia- og Legnanokanalen, Canale bianco og Adigettokanalen. — Klimatet er forskjelligt paa Grund af Landets betydelige Udstrækning fra Nord mod Syd og paa Grund af Høideforskjellen. Det er i det hele mildt og hører til de behageligste i Europa. I Øvreitalien (nord for Apenninerne) kan Kulden gaa til — 13°; Sneen bliver liggende i temmelig lang Tid, og Lagunerne og Sjøerne bedækkes ofte med Is; i Mellemitalien (til 41½° n. B.) er der kun i Fjeldegnene egentlig Vinter, medens Sne og Is paa Sletterne og i Dalene sjelden bliver liggende; i Nedreitalien (til Sydspidsen af Fastlandet) er Sne meget sjelden og den strengeste Kulde sjelden stærkere end — 3°; paa Sicilien falder Thermometret saagodtsom aldrig under Frysepunktet. Om Sommeren er Himlen næsten stedse klar, hvorfor Landet tidt lider af Tørke; Sirocco er ofte til Plage, men den største Ubehagelighed er den i visse sumpige Egne, saaledes i de toskanske Maremmer, Campagna di Roma o. fl. St. herskende Malaria (s. d.), som frembringer heftige Febersygdomme. — Jordbunden er paa de fleste Steder særdeles frugtbar og frembringer en rig Vegetation. Af Mineralier

findes Svovl og Marmor, desuden i ringere Mængde, Jern, Kobber og Bly. Dyreriget repræsenteres af de almindelige mellem- og sydeuropæiske Arter. — Indbyggerne er for Størstedelen Italienere, der hører til den romanske Gren af den indoeuropæiske Folkestamme og taler det fra Latin nedstammende italienske Sprog. I Friuli i Provinsen Udine er Indbyggerne af gallisk Herkomst (ca. 370,000), ligesom der ogsaa findes Slovener (27,000); i Provinsen Turin lever ca. 135,000 Franskmænd, i det nordlige ca. 20,000 Tyskere, i Neapel og paa Sicilien 55,000 Arnauter samt en Del Slaver og Kataloniere, og endelig findes spredt ca. 20,000 Grækere og Armeniere. Religionen er gjennemgaaende romersk-katholsk, idet kun ca. 60,000 bekjender sig til den evangeliske Kirke og 40,000 er Jøder; Alle Konfessioner har i den nyere Tid fuldstændig Religionsfrihed. I Spidsen for Kirken staar efter Paven 45 Erkebiskoper og 198 Biskoper. Italienerne er et livligt og begavet Folkefærd, men bestyldes i Almindelighed for Dovenskab og Mangel paa Driftighed. Oplysningen blandt Folket lader meget tilbage at ønske, hvilket er en direkte Følge af det romerske Præsteskabs i Aarhundreder forfatte Bestræbelser for at holde Folket i Uvidenhed. 1861 kunde 72 % af Befolkningen hverken læse eller skrive, men allerede 1871 var Procentantallet sunket til 64.8 %, og i den nyeste Tid gjøres gode Fremskridt. 1872 fandtes 34,213 offentlige og 9,167 private Folkeskoler, som i Forbindelse med Aftenskoler og Skoler for Voxne havde 2,275,000 Elever; 1874 var de offentlige Skolers Antal 42,920 med 45,596 Lærere og 1,836,000 Elever. Skolebesøget er tvungent, og Udgifterne til de offentlige Folkeskoler paahviler Kommunerne. Af høiere Undervisningsanstalter findes foruden et større Antal Lyceer, Gymnasier og tekniske Skoler 21 Universiteter med 2—5 Fakulteter; de havde 1875 tilsammen 1,063 Professorer og 8,768 Studerende. Præsterne uddannes mest i egne Seminarier. Af andre videnskabelige Anstalter gives et videnskabelig-literært Akademi i Mailand, Academia della Crusca i Florens m. fl. lignende Akademier, Observatorier i Turin, Padua, Palermo, Mailand, Neapel og Florens, talrige Bibliotheker osv. Af Kunstanstalter findes rige Museer i de større Byer, desuden 13 Kunstakademier og 267 Musikskoler. — Hovednæringsveien er Jordbrug. Kun 15 % af Landets Udstrækning er uproduktiv, men Dyrkningen lader paa mange Steder meget tilbage at ønske. Bønderne er mest Forpagtere hos de store Godseiere, men lever paa ganske gode Betingelser. Den vigtigste Kornsort er Hvede; desuden dyrkes i betydelig Udstrækning Ris og Mais, hvilke Kornsorter udføres, hvorimod Hvedeproduktionen er utilstrækkelig til Landets eget Behov. Poteter dyrkes ikke meget; i større Udstrækning avles Bælgfrugter og Grønt. Frugtavlen er af stor Betydning; især dyrkes og udføres store Kvantiteter af Sydfrugter, Vin og Olie. Af andre vigtige Kulturplanter kan nævnes Hamp, Lin, Krap, Tobak, Safran og i det sydlige Bomuld samt tildels Sukkerrør. Morbærtræet plantes hyppig, og Silkeavlen er betydelig. — Fædriften indtager en mere underordnet Plads. Foruden de i Nord- og Mellemeuropa sædvanlige Husdyr findes Bøfler, der benyttes som Trækdyr, samt talrige Æsler og Muldyr og paa enkelte Steder Dromedarer. Det vigtigste Produkt af Fædriften er den bekjendte Parmesanost. — Bergverksdriften leverede 1872 167,000 Tons Jernmalm, 26,600 Tons Kobbererts, 35,000 Tons Blyerts (hvoraf ogsaa udvandtes ca. 3,500 Kilogr. Sølv), 80,000 Tons Galmei, 35 Kilogr. Guld, 55,000 Kilogr. Kviksølv, 2,000 Tons Anthracit, 95,000 Tons Brunkul, 6,000 Tons Petroleum og Jordbeg, 221,000 Tons Svovl, 41,000 Tons Salt, 143,700 Tons Marmor og 4,438 Tons Pimpsten. — Industrien omfatter navnlig Forfærdigelsen af Silke-, Straa- og Lervarer, Papir, Koralarbeider, Violiner og Violinstrenge. Ogsaa Hamp-, Bomulds- og Lædervarer samt Glas forarbeides i adskillig Udstrækning og af anerkjendt Godhed. — Handelen med Udlandet er særdeles livlig. 1874 havde Indførselen en samlet Værdi af noget over 1,281½ Mill. Lire og Udførselen af henved 1,038½ Mill. Lire. 1873 ankom i Havnene 120,866 og gik 118,918 Skibe i Udenrigsfart; deres Drægtighed var henholdsvis omtr. 11 Mill. Tons. Kystfibsfarten repræsenteredes af 199,865 Fartøier af tilsammen 12,934,947 Tons Drægtighed. De bedste Havne er Ancona, Brindisi, Cagliari, Chioggia, Cività vecchia, Genua, Livorno, Messina, Neapel, Palermo og Venedig. Langs Kysten findes 200 Fyre. Den italienske Handelsflaade bestod 1873 af 10,845 Skibe af tilsammen 1,046,439 Tons Drægtighed, deraf 133 Dampskibe paa tilsammen 48,573 Tons. Indenlandshandelen er ikke mindre livlig end den udenlandske og ophjelpes stadig ved Kommunikationernes Forbedring. Af Landeveie fandtes 1870 16,553 Mil, af Jernbaner 1876 ca. 228 Mil; Telegraflinjernes samlede Længde udgjorde 1875 2,858 Mil. — Af Banker er den fornemste den italienske Nationalbank i Florens. Myntsystemet er overensstemmende med det franske, idet Myntenheden, Lire, er = 1 Franc = 100 Centesimi (Centimer). Maal og Vegt er metriske. — Forfatningen er konstitutionelt-monarkisk og Kronen er arvelig i Huset Savoiens Mandslinie. Nationalforsamlingen bestaar af et Senat, hvis Medlemmer i ubestemt Antal udnævnes af Kongen og maa være over 40 Aar gamle (dog har kongelige Prinser efter 21aars Alderen Sæde og efter 25aars Alderen Stemme i Senatet), samt et Deputeretkammer paa 508 Medlemmer, som vælges af Folket paa 5 Aar og maa være 30 Aar gamle. De fleste Statsembedsmænd er ikke valgbare til Deputerede. Stemmeberettiget er enhver, som er 25 Aar gammel, kan læse og skrive, betaler en aarlig Skat af mindst 40 Lire eller en vis Leie for et til Handel eller anden Næringsvei indrettet Lokale, eller i 5 Aar har havt en Rente af 600 Lire eller endelig hører til de saakaldte „Kapaciteter", d. v. s. er Medlem af Akademierne eller Handelskamrene, Doktor, Professor, Embedsmand, Sagfører osv. Hverken Senatorer eller Deputerede faar nogen Godtgjørelse for sin Virksomhed som saadanne. Kamrene sammentræder hvert Aar; hvis Deputeretkammeret opløses, maa et nyt vælges og sammentræde inden 4 Maaneder. Senatet er tillige øverste Domstol over Ministrene og i Høiforræderisager. Ved Siden af Kongen staar 9 ansvarlige Ministre, som udnævnes efter det parlamentariske Systems Regler. Til Grund for Konstitutionen ligger Sardiniens Grundlov af 1848. — Administrationen udøves af Ministerierne, et Statsraad og en Regnskabsret efter

fransk Mønster. Rigets 16 Landskaber deles i 69 Provinser, af hvilke enhver har sit Provinsialraad og sin Provinsialdeputation; Provinsialraadet bestaar af 20—60 Medlemmer, som vælges paa 5 Aar og holder aarlige Møder. Raadet vælger af sin Midte Provinsialdeputationen, som bestaar af 4—10 Medlemmer, med Provinsens Præfekt i Spidsen. Provinsen deles i Kredse (Circondarii), af hvilke der findes 284, og i Spidsen for hvilke der staar Underpræfekter. Kommunerne har hver sit Raad paa 15—80 Medlemmer, som af sin Midte vælger en Kommune-Giunta paa 2—15 Medlemmer med en af Kongen udnævnt Borgermester (sindaco) i Spidsen. Kommunerne har i stor Udstrækning selvstændig Styrelse. — Retsvæsenet er i alt væsentligt indrettet efter det franske. Af Domstole findes 4 Kassationsretter, 24 Appelretter, 97 Assiseretter foruden lavere Domstole. — Statsgjelden beløb sig 1875 til henved ti tusen Mill. Lire; Statsindtægterne var 1876 noget over 1,321 Mill. og Udgifterne noget over 1,318½ Mill. Lire. — Armeen bestaar i Fredstid af 204,000 Mand Linietropper, som i Krig kan bringes op til ca. 409,000, endvidere af 181,000 Mand Reserve og 277,000 Mand Provinsialmilits. Almindelig Værnepligt finder Sted; de Værnepligtige deles i tre Klasser, af hvilke den sidste (eneste Sønner af endnu levende Fædre o. lign.) kun gjør Tjeneste i Provinsialmilitsen, medens de to første, som vælges ved Lodtrækning, efterhaanden har at tjene i Linien, Reserven og Militsen, første Klasse i resp. 8—9, 4—3 og 7 Aar, anden Klasse i resp. 5—6, 4—3 og 10 Aar. Kavaleriet af første Klasse tilhører i 9 Aar Linien og i 10 Aar Provinsialmilitsen. Sjømagten bestod i Slutningen af 1876 af 14 Panserskibe, 7 Kanonbaade og 9 Fregatter og Korvetter af Træ, 6 Transportskibe og 18 mindre Fartøier. Flaaden fører tilsammen 490 Kanoner, deraf 130 af stort Kaliber. Mandskabet udgjør 8,115 Mand. Flaadens Hovedstation er i Spezzia. Italiens Vaaben er et Sølvkors i rødt Felt; Flaget bestaar af tre vertikale Afdelinger, af hvilke den nærmest Stangen er grøn, den midterste hvid med Landets Vaaben og den yderste rød. — Om Inddelingen se ovenfor. Hovedstad Rom. — **Historie.** Italiens ældste bekjendte Beboere var de i flere Stammer delte italienske Folk (se italiske Sprog og Folk), som i Oldtiden holdtes for Autochthoner, men i Virkeligheden var indvandrede Grene af den indoeuropæiske Folkestamme. Deres Historie hænger nøie sammen med det romerske Folks, i hvilket de ca. 250 f. Kr. var gaaede fuldstændig op (se Rom og Romerske Rige). — Det moderne Italiens Historie begynder med det vestromerske Riges Undergang, 476 e. Kr. Odoaker, som omstyrtede det, grundede et Rige og kaldte sig Konge af Italien, men blev 493 fordrevet af Theodorik den store, hvis blomstrende Rige dog snart styrtede sammen efter hans Død. Det blev 554 indtaget af den byzantinske Keiser Justinians Feltherre Narses og kom saaledes under det østromerske Rige. Byzantinske Statholdere med Titel af Exarkher fik Sæde i Ravenna, men formaaede ikke at holde de fremtrængende Germaner tilbage, og saaledes faldt Longobarderne under Alboin 568 ind i Landet og erobrede inden kort næsten hele Øvreitalien samt betydelige Dele af Mellem- og Nedreitalien. Resten forblev endnu en Tidlang under det græske Keiserdømme. Longobarderne indførte germanisk Ret og Lensvæsenet, men deres Rige omstyrtedes 774 af Karl den store og indlemmedes i hans store frankiske Rige. 800 lod Karl sig i Rom krone til Keiser. Ved Forliget i Verdun 843 kom Italien til Karls Søn Lothar tilligemed Keiserværdigheden. Lothars Linie uddøde imidlertid allerede med hans Søn 875, og Karolingernes Magt tabte sig, hvorfor der efter Karl den tykkes Afsættelse 887 reiste sig langvarige Stridigheder om Italien. Den ene Fyrste efter den anden, som paa Moders Side nedstammede fra Karl den store, opkastede sig til Konge, saaledes Guido af Spoleto og hans Søn Lambert, Berengar af Friuli, Ludvig af Provence, Rudolf den anden af Burgund, Hugo af Arelate og hans Søn Lothar samt Berengar den anden af Ivrea; den sidste stødtes 951 fra Tronen af den tyske Konge Otto den første, som 962 i Rom lod sig krone til Keiser og Konge af Italien. Fra nu af var Herredømmet over Italien knyttet til den tyske Krone, men Keiserne formaaede ikke altid at hævde det. I Syditalien førtes Kampe mellem Hertugdømmet Benevent og Republikerne Neapel, Amalfi og Gaëta, som tillige alle i Forening kjæmpede mod Saracenerne; efter disses Fordrivelse satte igjen Grækerne sig fast i en Provins i Syditalien, styret af en Statholder i Bari. I Resten af Italien stødte Keiserne paa Modstand, dels hos Paverne, dels hos Stæderne, som af Otto den første og senere havde faaet vigtige Privilegier og nu benyttede sig af sin Magt til Forsøg paa at gjøre sig uafhængige. Efter Otto den tredies Død 1002 anfaa Italienerne sig for løste fra Afhængigheden af de tyske Keisere og valgte Markgrev Harduin af Ivrea til Konge, men Henrik den anden dæmpede Bevægelsen og underlagde sig atter Landet, som Konrad den anden og Henrik den tredie med Kraft beherskede. Under Henrik den fjerdes Mindreaarighed og senere under hans personlige Regjering vandt Pavemagten mere og mere Indflydelse paa Keisermagtens Bekostning. Imidlertid havde normanniske Erobrere slaaet sig ned i Syditalien og grundet flere Smaariger, af hvilket senere det neapolitanske eller sicilianske Kongerige udviklede sig. Af det tidligere Longobarderrige i Norditalien dannede sig derimod flere Smaastater og Stæder, blandt hvilke Mailand var den fornemste, især i den Tid, da den i Spidsen for alle de lombardiske Stæder førte Kampen mod Hohenstauferne. Ogsaa Pisa, Florens, Genua og Venedig hævede sig i denne Periode til Magt og Anseelse. De to Partier Guelfer og Ghibelliner, af hvilke de første holdt med Paven og de sidste med Keiseren, førte langvarige og blodige Feider, i hvilke de første overalt seirede; ved Konrad den fjerdes Død 1254 var det for stedse forbi med de tyske Keiseres Magt over Italien, hvilken senere Henrik den syvende forgjeves søgte at gjenoprette. Nu udbredte Pavemagten sig stedse mere, og de italienske Stæder dannede selvstændige og blomstrende Republiker, i hvilke der dog snart hævede sig Fyrstesløgter, som tiltog sig en tyrannisk Magt. Partivæsenet fik ny Næring, da Karl af Anjou ved Pavens Indflydelse blev Konge af Neapel; Guelferne understøttede ham og Franskmændene, medens Ghibellinerne optraadte som deres Fiender.

De mægtige Sjørepubliker Venedig, Pisa og Genua laa i Krig med hverandre, og i de fleste Stæder opkom der Fiendtligheder mellem Folket og Adelen, hvilke endte med Folkets Seier; de fleste Byer forjog 1302—06 sine Adelstyranner, men kun for inden kort igjen at komme under et lignende Herredømme. Uguccione della Faggiuola opkastede sig 1314 til Herre i Pisa, Castruccio Castracani 1316 i Lucca, Huset Carrara 1318 i Padua, Huset Visconti samtidig i Alessandria, Cremona og Tortona, Huset Gonzaga 1328 i Mantua, Este i Ferrara, Polenta i Ravenna, Scala i Verona, og Pepoli 1335 i Bologna. I Rom, hvor den lovløse Adel og Partistridighederne havde afstedkommet en sørgelig Forvirring, herskede Cola di Rienzi en kort Tid fra 1347. Under alle disse Uroligheder og Forvirringer, som medførte megen Demoralisation, blomstrede dog Kunster, Videnskaber og Industri. Mellem de mange Stater hævede sig som de fornemste Neapel, Kirkestaten, Toskana med Florens i Spidsen, Mailand og Venedig. Familien Visconti i Mailand underlagde sig Lombardiet, og da Familien uddøde, blev Franz Sforza 1450 Herster i Mailand, som i Forbindelse med de 4 andre ovenfor nævnte Stater opretholdt den politiske Ligevegt i Italien i det 15de Aarh. I Florens var paa denne Tid den bekjendte Familie Medici den raadende. I Slutningen af det 15de Aarh. begyndte med Karl den ottendes Erobringstog til Neapel (1498), hvilket gjentoges af Ludvig den tolvte og Frans den første, udenlandsk Indflydelse at gjøre sig gjeldende i Italien. Ludvig den tolvte erhvervede 1500 Mailand, som Karl den femte, der ved Slaget ved Pavia 1525 var bleven Herre i Øvreitalien, gav tilbage til Franz Sforza. Efterat Karl 1527 havde erobret Rom, tvang han Pave Klemens til 1529 at anerkjende Huset Habsburg, der allerede besad Neapel, Sicilien og Mailand, som verdslige Overherrer over Italien, og lod sig 1530 krone i Bologna. 1555 overlod han Mailand og Neapel til sin Søn Filip den anden, og disse Lande blev derved Dele af det spanske Monarki. Medicierne havde ved pavelig Indflydelse faaet arveligt Herredømme i Florens og udstrakte det snart over hele Toskana; Montferrat kom 1536 til Huset Gonzaga i Mantua, og i Parma og Piacenza fik Slægten Farnese Magten. Paa Grændsen af Schweiz erhvervede det savojiske Fyrstehus Piemont. I Slutningen af det 16de Aarh. var der Fred i Italien og ligeledes i det 17de Aarh., naar undtages en Krig om Arvefølgen i Mantua og Montferrat 1627—31, ved hvilken Italien for en Del blev indviklet i Trediveaarskrigen. 1706 erobrede Østerrige under den spanske Arvefølgekrig Mailand, Mantua og Montferrat; 1714 fik Østerrige ved Freden i Rastatt ogsaa Neapel og Sardinien, medens Montferrat og Sicilien kom til Huset Savoien. 1720 byttede dette Sicilien til Østerrige mod Sardinien, hvorefter dets Overhoved antog Titelen Konge af Sardinien. 1731 uddøde Huset Farnese, hvorved Parma og Piacenza tilfaldt Infanten Karl af Spanien, som 1735 blev Konge i Neapel og Sicilien, hvorefter han 1738 ved Freden i Wien aftraadte Parma og Piacenza til Østerrige. 1737 uddøde Medicierne i Florens, som nu med hele Toskana tilfaldt Hertug Frans Stefan af Lothringen; denne gjorde 1745 Toskana til et Sekundogenitur i det habsburgsk-lothringske Hus. 1748 maatte Østerrige afstaa Parma og Piacenza til den spanske Infant Filip, som fik disse Lande til arveligt Hertugdømme. Nu var saaledes næsten hele Italien kommet under fremmede Fyrster af østerrigsk og spansk Herkomst, og Østerrige og Spanien sloges om Overvegten. Under Revolutionen faldt franske Tropper 1792 ind i Savoien og 1794 ogsaa i Piemont og Genua, hvorfra de dog 1795 blev fordrevne. 1796 tvang Bonaparte i Spidsen for den franske Hær i Italien Kongen af Sardinien til Fred, hvorved Nizza og Savoien tilfaldt den franske Republik; efter derpaa at have erobret det østerrigske Lombardi, paalagt Paven og Hertugen af Parma Kontributioner og skrammet Kongen af Neapel til at bede om Fred oprettede han 1797 den cisalpinske Republik, som bestod af Mailand, Mantua og Dele af Parma og Modena; s. A. fik Østerrige ved Freden i Campo-Formio Venedigs Gebet indtil Adige. 1798 forvandledes Kirkestaten til en romersk Republik og Genua til den ligurske Republik, medens Kongen af Sardinien nødtes til at opgive sine Besiddelser paa Fastlandet. Af Neapel dannedes 1799 den parthenopeiske Republik. Imidlertid bevirkede Koalitionens Seire snart efter en Reaktion; Franskmændene blev fordrevne fra hele Italien paa Genua nær, og Paven og Kongen af Sardinien vendte tilbage til sine Hovedstæder. Men paa sit Felttog 1800 gjenoprettede Bonaparte den franske Magt over Øvreitalien, og ved Freden i Luneville 1801 fik Østerrige Bekræftelse paa sit Herredømme i Venedig, medens Parma forenedes med Frankrige, og dets Hertug isteden fik Toskana som Kongeriget Etrurien. I Begyndelsen af 1802 omdannedes den cisalpinske Republik til den italienske og fik den daværende franske Førstekonsul Bonaparte til Præsident, medens Piemont indlemmedes i Frankrige. Da Keiserdømmet 1805 proklameredes i Frankrige, blev den italienske Republik omdannet til et Kongerige og fik Keiserens Stedsøn Eugen Beauharnais til Vicekonge. Dette Kongerige udvidedes s. A. ved Freden i Presburg med det østerrigske Venedig, Istrien og Dalmatien; næste Aar indlemmedes Guastella, den ligurske Republik og Parma i Frankrige, medens Josef Bonaparte indsattes til Konge i Neapel. 1808 efterfulgtes han ved sin Indsættelse til Konge i Spanien paa Neapels Trone af Joachim Murat; s. A. forenedes Kongeriget Etrurien med Frankrige, i hvilket ogsaa Kirkestaten n. A. fuldstændig indlemmedes, medens Toskana blev et fransk Statholderskab. Istrien og Dalmatien fraskiltes Italien og lagdes til de illyriske Provinser, hvorimod en Del af Tyrol sloges til Italien. Fra nu af var Napoleon indtil sit Fald 1814 dels direkte, dels indirekte Herster over hele Italien, og trods hans Vilkaarlighed, var dog hans Herredømme i mange Maader af heldig Indflydelse ved at give nye Impulser til det i en langvarig politisk Sløvhedstilstand nedsunkne italienske Folk. 1814 rykkede Østerrigerne under Bellegarde ind i Italien og lovede Frihed og en national Statsordning, hvis Italienerne vilde falde fra Napoleon; Vicekongen, Eugen Beauharnais, og Franskmændene maatte forlade Landet, dog beholdt Murat Neapel indtil 1815. Østerrigernes gode Løfter saavelsom den engelske Lord Bentincks lignende Løfter i Neapel 1815 blev

ikke respekterede paa Wienerkongressen, hvor Italien igjen udstykkedes i større og mindre Stater med fremmede Styrere. De eneste Stater, som ikke gjenoprettedes, var Republikerne Genua og Venedig, af hvilke den første tilfaldt Kongen af Sardinien, som forresten fik sine Lande tilbage efter de 1792 bestaaende Grændser. Keiseren af Østerrige forenede det nyoprettede lombardo-venetianske Kongerige med sine Arvelande; Huset Østerrige-Este fik Herredømmet i Modena, Reggio, Mirandola, Massa og Carrara; Napoleons Hustru Keiserinde Marie Luise fik Parma, Piacenza og Guastalla; Erkehertug Ferdinand af Østerrige blev igjen Storhertug af Toskana; Infantinden Marie Luise fik Lucca; Kirkestaten blev gjenoprettet, og Kong Ferdinand den fjerde fik begge Sicilier igjen. Englænderne fik Malta, medens den lille Republik San-Marino og Fyrstendømmet Monaco holdt sig og har beholdt sin Selvstændighed. Østerrige havde i det hele Overvegten i Italien og fik endog ved specielle Aftaler med Fyrsterne Ret til at blande sig ind i Staternes indre Anliggender mod til Gjengjeld at love dem Understøttelse i Tilfælde af Revolutioner. Ønsket om Italiens Enhed, fri Forfatning og Uafhængighed gjorde sig imidlertid mere og mere gjeldende og vandt stedse større Magt, navnlig ved Indflydelse af det allerede 1808 stiftede Carbonarisamfund. Revolutionen paa den pyrenæiske Halvø 1820 foranledigede Uroligheder i Neapel, hvor Ferdinand den første maatte love en liberal Konstitution, og i Sardinien, hvor Viktor Emanuel den første 1821 takkede af til Fordel for sin Broder Karl Felix. Urolighederne blev imidlertid snart dæmpede ved østerrigske Vaaben baade i Neapel (7de—10de Marts 1821) og Piemont (7de—9de April) og en streng Reaktion fandt Sted, støttet af den gjenoprettede Jesuiterorden. Den franske Julirevolution 1830 gav nye Impulser til de italienske Frihedsvenner, og der opstod 1831 en Reisning i Modena, Bologna, Ancona og Parma; en i Bologna indsat provisorisk Regjering proklamerede Ophævelsen af Pavens verdslige Magt, sammenkaldte et Parlament og raadslog om en Forfatning for „de forenede italienske Provinser". Men snart rykkede igjen østerrigske Tropper ind, besatte Romagna og opløste den provisoriske Regjering; nye Uroligheder gav Anledning til Anconas Besættelse af franske Tropper 1832—38. Reaktionen antog en stedse mere fanatisk Karakter, navnlig i Modena og Kirkestaten under Indflydelse af Hertug Frans den fjerde og Pave Gregor den sextende; derimod vandt ogsaa de liberale Ideer mere og mere Gjenklang, især ved den af Mazzini 1834 stiftede hemmelige Forening „det unge Italien", der havde republikanske Tendenser. I Sardinien var 1831 Karl Albert kommen paa Tronen og havde begyndt at regjere efter et mere forsonligt System; en lignende Retning tog Styrelsen i Toskana under Storhertug Leopold den anden, og der dannede sig i disse Lande et stærkt moderat-liberalt Parti. Stor Indflydelse fik Forfatterne Gioberti og Cesare Balbo, som i sine Skrifter behandlede Enhedstanken. Ogsaa ellers førtes der Diskussion om den samme Tanke, medens Frihedsbestræbelserne fik praktisk Udslag i et paa Foranstaltning af Mazzini foranlediget Tog til Kalabrien under Ledelse af den østerrigske Admiral Bandieras to Sønner (1844) og en Reisning i Rimini (1845), hvis Hensigt det var at blive kvit en Del af det trykkende Præsteherredømme; begge Foretagender endte imidlertid uheldig og kvaltes i Blodsudgydelser. Da Pius den niende 1846 efterfulgte den reaktionære Gregor den sextende paa Pavestolen, udstedte han strax politisk Amnesti i Kirkestaten, gjorde flere frisindede Indrømmelser og foretog Skridt til praktiske Reformer, som gjorde ham særdeles populær og pustede til Frihedsbevægelsen i det øvrige Italien. Da Østerrige besatte Ferrara (Aug. 1847), protesterede Paven mod dette Skridt, og under Indflydelse af den nationale Stemning, som derved blev raadende, gik Karl Albert af Sardinien i Spidsen for de italienske Fyrster ved at bryde med sit klerikale og antinationale Ministerium, indføre Religions- og Pressefrihed, oprette en Nationalgarde og foreslaa Dannelsen af en italiensk Toldforening med Udelukkelse af Østerrige. I Begyndelsen af 1848 udbrød Opstand paa Sicilien, der løsrev sig fra Neapel; en lignende Opstand kunde sees at nærme sig i Neapel, men de østerrigske Hjelpetropper, som skulde understøtte Kong Ferdinand den anden mod Revolutionen, fik af Paven ikke Lov til at marschere gjennem Kirkestaten. Under disse betænkelige Omstændigheder maatte Ferdinand bekvemme sig til at give en Konstitution efter fransk Mønster; en lignende var allerede lovet i Sardinien og udstedtes kort efter saavel der som i Toskana. Det samme blev efter den franske Februarrevolution ogsaa Tilfældet i Rom, hvor der tillige indsattes et verdsligt Ministerium. I Marts udbrød der Opstand i Mailand og Venedig, hvor Folket paa begge Steder fik Overmagten, i Modena og Parma forjoges de forhadte Hertuger. 27de Marts erklærede Karl Albert som Fører for det italienske Uafhængighedsparti Østerrige Krig og overskred den lombardiske Grændse; fra Kirkestaten, Toskana og Neapel kom Hjelpetropper, og en Mængde Frivillige strømmede til. Østerrigerne nødtes til at trække sig tilbage og tilbød Indrømmelser; men Italienerne overvurderede sin Styrke, der splittedes af Striden mellem de maadeholdent-liberale og de radikale. Imidlertid begyndte Reaktionen at faa Overhaand først i Neapel, hvor Kongen 15de Mai tilbagekaldte den nye Forfatning og lod Hovedstaden bombardere. Efterat Karl Albert var kommen saa vidt, at han ved en almindelig Afstemning havde faaet Lombardiet, Venedig, Parma og Modena til at erklære sig for Tilslutning til Sardinien, blev han 23de til 25de Juli slaaet ved Custozza af Østerrigerne under Radetzky og maatte i Begyndelsen af August gaa ind paa en Vaabenstilstand, som prisgav hele Landet indtil Ticino for Østerrigerne. Derefter førtes ved engelsk Mægling langvarige Underhandlinger, som dog ikke gav noget Resultat. I Mellemitalien fik imidlertid det radikale Parti Overvegten; i Rom myrdedes i Novbr. den reaktionære Minister Rossi, og forskrækket flygtede Paven forklædt til Gaëta, medens Mazzini og Fyrst Bonaparte af Canino omdannede Rom til en Republik. Ogsaa Storhertugen af Toskana fandt det i Begyndelsen af næste Aar raadeligst at flygte og begav sig til Gaëta til Paven. I Marts 1849 begyndte Karl Albert igjen Krigen med Østerrige, men maatte snart, efter at være

slagen ved Novara, bede om Vaabenstilstand, hvorefter han takkede af til Fordel for sin Søn Viktor Emanuel den anden. Følgerne af Sardiniens Nederlag blev Gjenoprettelsen af den østerrigske Magt, ikke blot i Lombardiet, hvor Brescia først overgav sig efter et tappert Forsvar, men ogsaa i Modena, Parma og Toskana. Til Rom kom samtidig franske Tropper for i Forbindelse med spanske og neapolitanske at gjenoprette Paveherredømmet. Garibaldi forsvarede her tappert Republikens Sag, men Rom maatte i Juli overgive sig og havde siden ligetil 1866 en fransk Garnison. I August faldt ogsaa Venedig, som under Diktatoren Daniel Manin længe havde holdt sig tappert mod Østerrigerne, men nu maatte overgive sig paa Grund af Hungersnød; det lombardisk-venetianske Rige gjenoprettedes og indlemmedes som Provins i den østerrigske Helstat. Ogsaa Neapel og Sicilien, som 1848 havde forjaget sit bourbonske Kongehus og valgt Karl Alberts yngre Søn, Hertugen af Genua, til Konge, maatte 1849 igjen bøie sig under det gamle Regimente, og Ophavsmændene til Bevægelsen i 1848 blev strengt straffede. Med Pavens Tilbagevenden til Rom (1850) og Absolutismens og Præsteherredømmets Seier i Toskana havde nu Reaktionen seiret over hele Italien, undtagen i Sardinien. Trods Østerriges Forsøg paa ved delvis Eftergivenhed at gjøre sit Herredømme mere yndet, var det umuligt at frembringe Tilfredshed hos Folket; den politiske Tilstand karakteriseredes ved de i Mellemitalien overhaandtagende Røverier, ved de idelige Opstande (saaledes i Mailand 1853) og ved Hertug Karl den tredie af Parmas Mord 1854. Imidlertid traadte Viktor Emanuel af Sardinien trofast i sin Faders Fodspor ved redelige Bestræbelser for Fremskridt i konstitutionel Aand paa alle Felter. Efter det dygtige og frisindede Ministerium Massimo d'Azeglio (1849—52) fulgte som Førsteminister 1852—59 den store Statsmand Cavour (s. d.), som blev den egentlige Hovedmand for Friheds- og Enhedsbevægelsen i Italien. I Sardiniens indre Styrelse indførtes gjennemgribende Reformer; Oplysningen fremmedes, og der lagdes megen Vegt paa Hærens Uddannelse. Sardinien blev saaledes en Mønsterstat for hele Italien og var tillige det Tilflugtssted, hvorhen de paa andre Steder forfulgte og plagede Liberale tyede hen. Efter at have forenet sig med Vestmagterne under Krimkrigen fik Sardinien Adgang til at lade sig repræsentere paa Pariserkongressen 1856, hvor Cavour henledede Opmærksomheden paa de sørgelige Forhold i Italien og navnlig i Kirkestaten, hvor Ordenen opretholdtes udelukkende ved Tvang af fremmede Tropper, samt paa de reaktionære italienske Fyrsters mod Folkeretten stridende Aftaler med Østerrige. Hans velgrundede Forestillinger bevægede Vestmagterne til bl. a. at henvende sig til Kong Ferdinand den anden af Neapel med Forlangende om, at han skulde vise en liberalere Fremfærd; da dette afvistes, kom det til et diplomatisk Brud mellem Vestmagterne og Neapel. Et lignende Brud indtraadte 1857 mellem Sardinien og Østerrige; Sardinien begyndte at ruste sig, befæstede Alessandria og fik 100 Kanoner ved en Nationalsubskription, som sattes i Gang af Manin. Ogsaa Østerrige begyndte at gjøre militære Demonstrationer. Den kloge Cavour søgte nu Hjelp hos Frankrige og havde 1858 en Sammenkomst med Keiser Napoleon i Plombières, hvor der fandt en hemmelig Aftale Sted, ifølge hvilken Østerrigerne ved Frankriges Hjelp skulde fordrives fra Italien. Østerrigerne fik snart Klarhed i Situationen, især ved Napoleons Udtalelser i Nytaarsaudiensen i Tuilerierne 1ste Jan. 1859, da han til den østerrigske Gesandt ankede over det mindre gode Forhold mellem Frankrige og Østerrige. Kort efter erklærede Viktor Emanuel i sin Trontale, at han ikke længer kunde være døv for Italiens Raab, og Cavour fremsatte i sine diplomatiske Noter Forlangende om, at de italienske Fyrsters Traktater med Østerrige skulde ophæves og Forfatningerne af 1848 gjenindføres. Efterat de østerrigske Tropper i Italien var blevne forstærkede, forlangte Østerrige i sit Ultimatum af 19de April 1859 Sardiniens Afvæbning; dette afvistes selvfølgelig, og allerede 10 Dage efter gik den østerrigske Hær under Gyulay over Ticino, hvorved Krigen begyndte. Den sardinske Nationalforsamling gav Viktor Emanuel midlertidigt Diktatur, og under Garibaldis Kommando dannedes et Korps af de allevegne fra i Mængde tilstrømmende Frivillige. Allerede i de første Dage forlangte baade Folket og Hæren i Toskana, at Hertugen skulde slutte sig til Viktor Emanuel, men da han negtede dette, blev han forjaget, han og hans Ætt afsat og en provisorisk Regjering dannet under Peruzzis Ledelse, medens Buoncompagni sendtes til Toskana som Viktor Emanuels Befuldmægtigede. Ogsaa i Parma fandt lignende Bevægelser Sted, og en Del af Hæren afsendtes som Hjelpetropper til Sardinien; i Massa og Carrara valgtes Viktor Emanuel til Regent. I første Hast rykkede franske Hjelpetropper over den sardinske Grændse, og andre landsattes i Genua; Napoleon, som fik Overkommandoen over den forenede sardinsk-franske Hær, udstedte 3die Mai et Manifest, hvori han erklærede „Italiens Frihed lige til Adriaterhavet" for Krigens Maal. Imidlertid rykkede den østerrigske Hærfører Gyulay kun langsomt frem; det første Sammenstød fandt Sted 20de Mai ved Montebello, hvor den franske General Forey slog den østerrigske General Urban. 30te Mai skete et nyt Sammenstød ved Palestro, og 4de Juni stod det første Hovedslag ved Magenta, hvor Østerrigerne hovedsagelig ved Mac Mahons Tapperhed og Dygtighed blev totalt slagne. De maatte rømme hele Lombardiet, og 8de Juni holdt Viktor Emanuel og Napoleon under Folkemassernes Jubel sit Indtog i Mailand. I Løbet af de nærmeste 2—3 Dage forlod Erkehertuginden af Parma og Frans den femte af Modena sine Lande, som derpaa erklærede sin Tilslutning til Sardinien under Viktor Emanuels Styrelse. Da Østerrigerne kort efter rømmede Bologna, sluttede ogsaa Romagna sig til Sardinien, medens et Forsøg i Perugia paa at befri sig fra Pavevældet mislykkedes og straffedes haardt. Imidlertid havde Keiser Frans Josef, med Hefs som Stabschef, overtaget Kommandoen over den østerrigske Hær; 24de Juni fandt et afgjørende Slag Sted ved Solferino, hvor Østerrigerne atter blev slagne. Men nu begyndte Napoleon at fæste sin Opmærksomhed paa Tyskland for Østerrige gunstige Holdning, som i Forbindelse med de ringe Udsigter til Realisationen af hans Plan om at sætte en fransk Indflydelse i Italien i Stedet for den østerrigske, be-

stemte ham til at begynde Fredsunderhandlinger; 8de Juli foreslog han en Vaabenstilstand og 11te Juli mødte han med Keiser Frans Josef i Villafranca, hvor der sluttedes en Overenskomst uden Hensyn til Sardinien. Østerrige skulde afstaa hele Lombardiet, med Undtagelse af Fæstningerne Mantua og Peschiera, til Frankrige, som igjen uden Vederlag skulde overlade det til Sardinien; de fordrevne italienske Fyrster skulde gjenindsættes, et italiensk Forbund oprettes under Pavens Præsidium og Fredens Enkeltheder fastsættes paa en Kongres i Zürich. Viktor Emanuel saa for Øieblikket ingen anden Udvei end at gaa ind paa Aftalen; Cavour protesterede og aftraadte sin Post som Førsteminister til Ratazzi. Men der reiste sig snart uovervindelige Vanskeligheder for Fredens Gjennemførelse; Toskana, Parma, Modena og Romagna satte sig bestemt imod de fordrevne Fyrsters Gjenindsættelse. I Toskana blev Ricasoli den ledende, medens Modena, Parma og Romagna, som senere forenedes under Fællesnavnet Emilien, valgte Farini til Diktator. I alle disse Lande indkaldtes Nationalforsamlinger, som enstemmig vedtog Tilslutning til Sardinien og de fordrevne Fyrsters Afsættelse for bestandig; almindelige Folkeafstemninger gav det samme Resultat. De fire Landskaber forbandt sig for Tilfælde af Krig og udnævnte General Fanti til Chef for sin Krigsmagt; sardinske Love og Indretninger indførtes, især i Emilien, for at forberede Sammensmeltningen med Sardinien. Denne Stats Førsteminister Ratazzi ordnede imidlertid Lombardiets Indlemmelse. 10de Oktober sluttedes Freden i Zürich, hvorved Beslutningerne i Aftalen i Villafranca stadfæstedes; men Sardinien afslog Planen om et italiensk Forbund under Pavens Forsæde, England optraadte med Kraft til Fordel for det italienske Folks Ret til selv at bestemme sig, og Frankrige stillede sig for sit eget vedkommende neutralt, medens det ikke vilde gaa ind paa at lade Østerrige faa Ret til at udøve nogen Tvang i Mellemitalien. Den paatænkte Restauration maatte derfor opgives, og Cavour, som i Januar 1860 igjen var bleven sardinsk Førsteminister, begyndte strax, støttet af Englands Sympati at forberede de 4 mellemitalienske Landskabers Indlemmelse. Det lykkedes ham ved en Aftale med Frankrige at opnaa denne Magts Samtykke til Tilknytningen, mod at Frankrige skulde faa det fransktalende Savoien og Nizza. Overensstemmende med Udfaldet af en ny Folkeafstemning i Toskana og Emilien 18de og 22de Marts foregik derpaa Indlemmelsen af disse Landskaber, som repræsenteredes i de nye Kamre, der aabnedes 2den April; kort efter overlodes, ligeledes efter en Folkeafstemning, Savoien og Nizza til Frankrige. Paven søgte imidlertid at sikre sin Magt ved en Hær, som væsentlig bestod af Eventyrere og forløbne franske Adelsmænd under Lamoricières Anførsel; derimod opløste Kong Frans den anden af Neapel sine Schweizerregimenter, som tidligere havde ydet god Tjeneste mod Folkeopstandene, uden at han dog i mindste Maade vilde vide af nogen Tilnærmelse til Sardinien. Nu stod imidlertid Despotismens Fald for Døren ogsaa i hans Stater; Vaaren 1860 udbrød paa Sicilien en Opstand, som vel i Begyndelsen kun havde liden Fremgang, men i Mai kom Garibaldi med en forvoven Flok af 1,067 Frivillige til Sicilien og landede i Marsala, hvorefter han i Løbet af kun et Par Maaneder gjorde sig til Herre over hele Øen, undtagen Fæstningen i Messina. Kong Frans blev skræmt og lovede en fri Forfatning; men det var for sent, man vilde ikke tro hans Løfter, og da Garibaldi i August gik over til Fastlandet, vandt han saa stor Tilslutning, at han allerede en Maaned efter kunde drage ind i Hovedstaden. Efterat et Ultimatum fra Cavour til Paven om at sende de fremmede Tropper i Kirkestaten bort var besvaret benegtende, rykkede Cialdini med en Armé ind i Kirkestaten, slog Lamoricière ved Castelfidardo (18de September) og nødte ham og hele hans Hær til Overgivelse faa Dage bagefter. Kirkestaten blev nu, med Undtagelse af Byen Rom, taget i Sardiniens Besiddelse, hvorefter Cialdini drog videre til Neapel og der ganske gjorde Ende paa den bourbonske Kongemagts Modstand. Efterat Størstedelen af de neapolitanske Tropper havde maattet overgive sig 1ste November, holdt Viktor Emanuel sit Indtog i Hovedstaden, hvor Tilslutningen til Sardinien allerede, ligesom paa Sicilien, var vedtagen ved en almindelig Folkeafstemning. En lignende Beslutning fandt nogle Dage efter Sted i Umbrien og Mark Ancona. Disse Begivenheder vakte Mishag blandt de europæiske Magter; Frankrige holdt vel fast ved sit Princip om ikke at blande sig ind i Italiens Anliggender, men alle de øvrige Magter undtagen England kaldte sine Gesandter hos Sardiniens Regjering tilbage. Kongen af Neapel havde imidlertid indesluttet sig i Fæstningen Gaëta, som i Februar 1861 maatte overgive sig; det samme blev i Marts Tilfældet med Messina, hvorefter Syditaliens Indlemmelse vedtoges af de sardinske Kamre og de nu under Viktor Emanuels Krone samlede Landskaber, som foruden Øerne Sicilien og Sardinien omfattede hele den italienske Halvø med Undtagelse af det østerrigske Venetien, Republiken San Marino og Patrimonium Petri, fik Navn af Kongeriget Italien. Dette erkjendtes strax som selvstændig Stat af England, Grækenland, Schweiz og de Forenede Stater samt inden Aarets Udgang ogsaa af Frankrige, Holland, Belgien, Norge-Sverige, Danmark og Portugal; Rusland og Preussen fulgte Exemplet 1862, Spanien 1864, de mindre tyske Stater 1865. Paven og de fordrevne italienske Fyrster protesterede derimod mod Navnet „Kongeriget Italien". Nu begyndte et vanskeligt og omfattende Organisationsarbeide i det nye Kongerige; allerede faa Maaneder efter Proklamationen af Rigets Enhed døde dets største Statsmand Cavour, men hans Efterfølgere, Ministrene Ricasoli, Ratazzi, Minghetti, Menabrea, Lanza o. fl., viste sin Dygtighed ved at opretholde Riget trods de vanskelige Omstændigheder. Finanserne var i den største Forvirring, og Statsbudgettet gav aarlig en Deficit af 300 Millioner Lire; Hærens Omordning, Sammensmeltningen af de forskjellige Landsdele og den dermed følgende Indførelse af en ny fælles Forvaltning, en Række vigtige offentlige Arbeider o. lign. forøgede endnu mere den allerede til over 3,000 Millioner stegne Statsgjeld. Dertil kom et udbredt Røveruvæsen, som paa det bedste understøttedes af de pavelige Myndigheder og af den fordrevne Konge af Neapel, og som det kostede megen Møie at overvinde. Geistligheden stillede

sig gjennemgaaende fiendtlig til den nye Regjering; den gamle Provinsialisme gjorde sig gjeldende ved Klager over de andre Landsdeles Tilsidesættelse for Sardinien og Piemont, skjønt Ministerierne stedse sammensattes af Mænd fra alle Landskaber. Foruden de fordrevne Fyrsters Tilhængere vakte ogsaa Mazzinis republikanske Parti Røre, og de yderstgaaende var misfornøiede med, at der intet Skridt gjordes til Annexion af Venedig og til Afskaffelse af Pavens verdslige Magt. Til Opnaaelsen af dette sidste Øiemed gjorde Garibaldi i August 1862 et Tog fra Sicilien mod Rom, men blev underveis stanset ved Aspromonte. Frankrige, som var skinsygt paa det nye Rige, indtog en mindre venlig Holdning, men gik dog 1864 ind paa den saakaldte „Septemberkonvention", hvorved det forpligtede sig til at trække sin Garnison tilbage fra Rom inden to Aar, mod at Italien skulde overtage en Del af Kirkestatens Statsgjeld, love at hindre alle Angreb paa Rom og forlægge sin Hovedstad fra Turin til Florens. I Februar 1865 flyttede Kongen og senere i s. A. ogsaa Parlamentet til den nye Hovedstad. I Løbet af 1865 ordnedes Forvaltningen og Retspleien, den sidste ved Udstedelsen af nye Civil- og Kriminallove for det hele Rige. Gjentagne Tilbud til Østerrige om at afkjøbe det Venetien var forgjeves, hvorefter der 1866 sluttedes et hemmeligt Forbund med Preussen mod Østerrige. Den sidstnævnte Magt vilde ikke gaa ind paa Keiser Napoleons Forslag om en almindelig europæisk Kongres; det kom desuden i Strid med Preussen om tyske Forbundsforhold, og den tyske Krig mellem de to Magter brød ud i Juni. I Krigen stod Italien paa Preussens Side, og skjønt dets Hær blev slaaet ved Custozza 24de Juni og dets Flaade ved Lissa 20de Juli, opnaadede det dog, at Venetien ved Freden i Wien 3die Oktober afstodes til Frankrige, som igjen overdrog Landskabet til Italien efter en Folkeafstemning 21de—22de Oktober. 5-Aarsdagen efter sit Indtog i Neapel, 7de November 1866, holdt Viktor Emanuel sit Indtog i Venedig. Vel lykkedes ikke Bestræbelserne for ogsaa at erhverve den italiensktalende Del af Tyrol, men den med Venedigs Afstaaelse følgende Anerkjendelse fra Østerriges Side af det italienske Kongerige befriede dette fra alle de fordrevne Fyrsters Agitationer for at gjenvinde sin Magt, hvilken de nu selv erkjendte for tabt for bestandig. Paa Luxemburgkonferensen 1867 fik Italien Plads blandt Europas Stormagter. S. A. foretog Garibaldi i Spidsen for sine Friskarer et Indfald i Kirkestaten, hvilket gav Anledning til dennes fornyede Besættelse af Franskmændene og endte med Garibaldis Nederlag ved Mentana i November s. A. I de følgende Aar var man fornemmelig betænkt paa at afhjelpe den endnu særdeles trykkende Finansnød, til hvilket Øiemed en hel Del Kirkegods blev solgt, samt paa at bringe Frankrige til at trække sine Tropper bort fra Kirkestaten og at faa istand en Forsoning med Paven. Ved Udbruddet af den fransk-tyske Krig 1870 blev den franske Besætning i Kirkestaten hjemkaldt, og efter Slaget ved Sedan, der medførte Keiserdømmets Fald i Frankrige, besatte de italienske Tropper Kirkestaten og Rom. Den 2den Oktober afholdtes her en Folkeafstemning, ved hvilken Foreningen med det italienske Kongerige bifaldtes med 133,681 Stemmer mod 1,507. Som Følge heraf blev Kirkestaten 8de Oktober indlemmet i Italien, og Rom gjort til Rigets Hovedstad. Disse Forholdsregler, der gjorde Ende paa Pavens verdslige Magt og fuldbragte Italiens Enhed, billigedes stiltiende af hele Europa, og i Løbet af 1871 flyttede Kongen med Regjeringen og Kamrene til Rom. S. A. udstedtes den saakaldte Garantilov, hvorved Paven tilkjendtes Ukrænkelighed samt en aarlig Sum af 3,250,000 Lire, hvilke sidste han dog negtede at modtage. Regjeringen har siden vedblevet med sine Bestræbelser for at overvinde den uheldige Finanstilstand, som ikke destomindre endnu vedvarer, for at forbedre Skolevæsenet og fremme Oplysningen, hævde Retssikkerheden mod de endnu tildels existerende Røverbander og i det hele gjøre Landets indre Tilstand værdig dets Frihed og dets Anseelse udadtil. 1873 nærmede Italien sig Trekeiserforbundets Politik, og Kongen aflagde Besøg i Berlin og Wien; 1874 feiredes Viktor Emanuels 25-Aarsjubilæum som Konge under almindelig Deltagelse rundt hele Landet. Det fungerende Ministerium Minghetti, hvis konservative Holdning ikke havde Folkets Sympati, fortrængtes i Marts 1876 af et Venstreministerium, som ved de kort efter afholdte Valg til Kamrene vandt en glimrende Seier. 1878 døde Viktor Emanuel, som gjennem hele sin Regjering var bleven sine liberale Grundsætninger ubrødelig tro og derfor var Gjenstand for Folkets høieste Agtelse og Kjærlighed. Han efterfulgtes paa Tronen af sin ældste Søn Umberto (Humbert) den første, som i alt væsentligt har slaaet ind paa samme Retning.

Italiensk Sprog og Literatur. Det italienske Sprog er i Lighed med de øvrige romanske ikke opstaaet umiddelbart af den klassiske Latin, men af det saakaldte „lingua romana rustica", det under de sidste Aarhundreder af det romerske Riges Existens stedse mere udartede Folkesprog. Dette omdannede sig i de første Aarhundreder af Middelalderen lidt efter lidt og under Indflydelse af de germaniske Erobreres Sprog til det nyere Italienske, som længe vedblev at beholde Navnet lingua latina eller romana til Forskjel fra Germanernes, som kaldtes lingua francisca og theotisca. Senere skjelnede man ogsaa i Navnet mellem Latinen, der som lærd Sprog førte Navn af „grammatica", og det nyudviklede italienske Sprog, som kaldtes Lingua volgare (Folkesprog). Dette var dog allerede fra Begyndelsen langtfra ens over hele Italien, saasom allerede lingua romana rustica havde delt sig i mange Dialekter; de forskjellige Mundarter i Italiensk har holdt sig som Talesprog lige til vor Tid. Dante opregner i sin Afhandling „De vulgari eloqvio" ikke mindre end 14 Dialekter, som han dog alle holder for uskikkede til at benyttes som Literatursprog; i deres Sted henviser han til et i Virkeligheden intetsteds existerende, men dog for alle Dannede bekjendt Fællessprog, som han kalder vulgare illustre, aulicum, curiale eller cardinale. Og i Virkeligheden har Tiden givet Dante Ret; thi det nu brugelige italienske Skriftsprog er ingensteds i Brug som Talesprog, om end den toskanske og romerske Dialekt nærmer sig stærkt til det. Mellem de nordlige og de sydlige italienske Dialekter herskr navnlig den Forskjel, at Ordene i de første jevnlig har konsonantisk Udgang, der er næsten ukjendt i de sidste,

og at Vokalerne o og e i de sidste gaar over til u og i. I Nordost, i Venetien, har Sproget antaget en eiendommelig blød og kjælen Karakter, medens det i Nordvest, i Piemont, nærmer sig saa stærkt til Fransk, at det ikke synderlig ligner Italiensk. — Det af Dante omtalte „vulgare illustre“ benyttedes paa Sicilien ved Fredrik den andens Hof og vandt snart Udbredelse som Digtersprog. Dante slog det fast som saadant ved at benytte det i sine Værker, hvorhos han rensede det fra de indførte franske og provençalske Former. Dette poetiske Sprog, videre uddannet gjennem Petrarca, har holdt sig lige til vor Tid som et konventionelt Sprog. Prosaen uddannedes først gjennem Boccaccio, som imidlertid ved sine Studier af og Beundring for de klassiske latinske Forfattere forlededes til en for ulærde Læsere besværlig, vidtløftig og rhetorisk Periodebygning, som ogsaa har gaaet igjen lige til den nyere Tid. Sproget har siden Dantes, Petrarcas og Boccaccios Tider ikke udviklet sig jevnt og roligt, men meget mere gjennem en Vaklen frem og tilbage. I det 15de Aarh. tilsidesattes det for de klassiske Sprog, men udvikledes gjennem det 16de Aarhundredes store Digtere, Ariosto og Tasso, til den høieste formelle Fuldendthed; i det 17de og ud over Midten af det 18de Aarh. gjorde fransk Indflydelse sig gjeldende i en høi og fordærvelig Grad, saa at mange Italienere ganske optog den franske Periodebygning osv. og i Grunden skrev Fransk med italienske Ord. I de sidste Aartier af det 18de saavelsom i det 19de Aarh. kom denne gallisserende Manér ud af Brug, efterhvert som den gamle fransk-klassiske Retning i Literaturen veg Pladsen for den romantiske. De første ivrige Forkjempere for Modersmaalets Renhed og uafhængige Karakter var Digterne Monti og Perticari. — I sin nuværende Skikkelse hører Italiensk til Verdens skjønneste Sprog. Det besidder en fuldtonende Velklang og er frit for haarde Konsonantforbindelser, men alligevel ikke egentlig blødt; i Kraft staar det langt over Fransk, som det ogsaa overgaar i Bøielighed og Frihed i syntaktisk Henseende. Udtalen, som slutter sig nærmere til Ortografien end i de fleste andre moderne Sprog, er klar og distinkt selv i ubetonede Stavelser, og dette i Forbindelse med den fuldtonende Vokalisation gjør navnlig Italiensk særdeles skikket for Sang. — Sprogets videnskabelige Bearbeidelse er endnu forholdsvis ikke langt fremskreden. Den første, som begyndte at samle Jagttagelser over Sproget, var Kardinal Bembo, hvis Værk i Samtaleform udkom 1525 under Titelen „Prose“. Senere Grammatikere var Varchi („Ercolano“, 1570), Salviati („Avvertimenti della lingua“, 1584—86), Buommattei, hvis Værk „Della lingua toscana“ (1648) blev antaget af Academia della Crusca, Cinonio („Osservazioni della lingua“, 1685) og Corticelli („Regole ed osservazioni“, 1785). Af Ordbøger er de vigtigste „Vocabolario della Crusca“ (4 Udgaver, 1612—1738, 5te Udg. paabegyndt 1843), endvidere F. Albertis „Dizionario enciclopedico“ (1797—1805), „Dizionario universale della lingua italiana“ af Mortera, Bellini, Codogni og Mainardi (8 Bd., 1845—56) samt Tommaseos og Bellinis Ordbog (1864). — Den italienske Literatur tog sin første Begyndelse ved de normanniske Erobreres Hof paa Sicilien. Efterat den provençalske Digtning i Italien havde afsødt enkelte beslægtede Poesier paa Provençalsk, begyndte italienske Digtere ved Fredrik den andens Hof i Palermo at ikkede sine Digtninger Landets eget Sprog, lingua volgare. Den ældste af dem var Ciullo d'Alcamo (d. 1194), til hvem kom Fredrik den anden selv, hans Sønner Manfred og Enzio, hans Kansler Petrus de Vineis (Pier delle Vigne), hos hvilken sidste allerede Sonetten optræder som brugelig Versform, Guido dalle Colonne (d. ca. 1276) o. fl.; til den sicilianske Skole hørte ogsaa Digterinden Nina, som førte en poetisk-erotisk Brevveksling med Dante da Majano. Paa det italienske Fastland optraadte Toskaneren Guittone d'Arezzo, Guido Guinicelli m. fl., men navnlig Guido Cavalcanti (d. 1300), Dantes Ven, som overstraalede alle tidligere Digtere. Hele denne nye Poesi i Italien var forresten konventionelt-erotisk og kunstlet, og dens Produkter har nu kun sproglig Interesse. Mindre formfuldendt, men dybere og mere poetisk var Munken Jacopone da Todi (d. 1306), hvem bl. a. den berømte latinske Hymne „Stabat mater dolorosa“ (i omarbeidet Skikkelse Salmen „Naglet til et Kors paa Jorden“) tillægges. Mærkelig blandt Tidens Forfattere var ogsaa Brunetto Latini (d. 1294), Dantes Lærer og Kansler i Florens, som bl. a. skrev en Slags polyhistorisk Encyklopædi, „Tesoro“, oprindelig forfattet paa Fransk. Frem over alle de nævnte Forfattere rager Skaberen af det italienske Digtersprog, den store Dante Alighieri (f. 1265, d. 1321), som i sin „Divina Commedia“ leverede et Værk, hvortil hele Verdensliteraturen intet lignende har at opvise (se Art. Dante). Ogsaa ved sine herlige lyriske Digte (i „Vita nuova“ og „Convito“) overgik han alle sine italienske Forgjængere, paa samme Tid som han for første Gang viste Prøver paa videnskabelig Prosastil. Dantes store Værk fremkaldte ikke faa Efterlignere, deriblandt Federigo Frezzi og Fazio degli Uberti, der imidlertid ikke kan taale Sammenligning med ham. En Modstander af Dante var den 1327 som Kjætter brændte Cecco d'Ascoli, hvis Digt „Acerlea“ er en besynderlig Blanding af Lærdom, Skarpsindighed og Overtro. Mere til Folkedigtningen hører Francesco Barberino (d. 1348). Det næste store Glanspunkt i den italienske Literatur danner Francesco Petrarca (1304—74) med sine fuldendte lyriske Digte (Sonetter, Kanzoner osv.). En talentfuld Forgjænger havde han havt i den retslærde Cino da Pistoja (d. 1336). Petrarca var ikke blot stor som Digter, men ogsaa som Filolog og var ved sine Bestræbelser for at gjenoplive de klassiske Studier en af Renaissancens mest fremtrædende Forløbere. Til ham sluttede sig som Lærd Giovanni Boccaccio (1313—75), hvis største Fortjeneste det dog var, at han grundede den kunstmæssig udviklede italienske Prosa. Hans „Decamerone“, en omfangsrig Cyklus af Noveller, er tillige et Mønster i sin Digtart. Af Boccaccios Efterlignere kan nævnes Sacchetti (f. 1335) med sine „Novelle“ og Ser Giovanni med sin „Pecorone“. Af andre Prosaverker kan anføres Giovanni Villanis (d. 1348) Krøniker, som fortsattes af hans Broder Matteo og dennes Søn Filippo, endvidere de religiøse Skrifter af Dominikanermunken Jacopo Passavanti (d. 1357)

m. fl. — Efter dette paa store Forfattere saa rige Tidsrum („Trecentisternes" Periode) kommer det 15de Aarh. som den filologiske Videnskabs Blomstringsperiode i Italien. Petrarcas og Boccaccios Stræben efter at vække de klassiske Studier tillive bar nu rig Frugt, støttede af de fra Konstantinopel før og efter denne Bys Indtagelse af Tyrkerne udvandrede græske Lærde. Iveren for at opsøge, tyde og udbrede den antike Oldtids literære Værker blev saa stor, at den for en Tid næsten kvalte den hjemlige Literatur. I Begyndelsen maatte man endnu efter Petrarcas og Boccaccios Exempel møisommelig afskrive de paany frembragte literære Skatte, indtil ved det 15de Aarhundredes Slutning Bogtrykkerkunsten traadte til og befordrede deres Udbredelse i en hidtil ukjendt Grad. De i de fleste italienske Byer oprettede humanistiske Akademier bidrog mægtig til Aandslivets Vækkelse og Næring og til at emancipere Tanken fra Middelalderens scholastiske Tvang. Men ikke blot den paany vaagnende Forstaaelse af Oldtidens Kultur i dens Literatur og Kunst, ogsaa de nye Opfindelser og Opdagelser blev stærke Løftestænger for Renaissanceperiodens aandelige som materielle Liv. Efterat Venetianeren Marco Polo (s. d.) havde bereist Asien og i sin Reisebeskrivelse givet Beretninger om sine Opdagelser og Eventyr, opfandtes Kompasset, og Kolumbus fandt ved dettes Hjelp i Aarhundredets sidste Decennium en hel ny Verdensdel. Ogsaa i Kirken begyndte at røre sig et Liv, som aabenbarede sig paa de reformatoriske Konciler i Pisa, Konstans og Basel; Paverne selv var for en Tid (navnlig Nikolaus den femte) Videnskabens Velyndere og kappedes deri med de rige Fyrsteslægter, blandt hvilke Mediceerne i Florens indtager den første Plads. Ogsaa Kunsten hævede sig i denne Periode til en blandt de moderne europæiske Folk hidtil ukjendt Højde. Af Aarhundredets Digtere kan mærkes den florentinske Fyrste Lorenzo de' Medici (1448—92) og hans Ven Angelo Poliziano (1454—94), som i sin „Favola d'Orfeo" gav det første originale italienske Drama og tillige oversatte og kommenterede flere Klassikere. I dette Tidsrum begyndte Ridderdigtet, paavirket af de franske Sagndigte og disses italienske Efterligninger allerede fra det 14de Aarhundredes Slutning at udfolde sig. Alle tidligere Forsøg i denne Genre fordunkledes af Luigi Pulcis „Morgante maggiore" og af Bojardos (1430—94) „Orlando innamorato", hvilken sidste blev en direkte Forløber for Ariostos Værk. Ved Siden af disse Ridderdigte kan endnu nævnes Cieco da Ferraras (d. 1495) „Mambriano". Religiøse Digte af høit Værd skrev Savonarolas Discipel Girolamo Benivieni (d. 1542). — Prosaen led endnu mere end Poesien under Modersmaalets Tilsidesættelse for de klassiske Sprog. Af store Prosaister har derfor det 15de Aarh. ingen at opvise. Noveller digtede navnlig Masuccio Salernitano og desuden Gentile Sermini og Giovanni Sabadino. Som Historikere optraadte Pandolfo Collenuccio (Neapels Historie) og Bernardino Corio (Mailands Historie); et større Antal historiske Arbeider forfattedes paa Latin, saaledes Sylvius Piccolominis (Pave Pius den andens) Værk om Baselerkoncilet, Marcantonius Sabellicus's (d. 1506) Venedigs Historie m. fl. Ogsaa to Kunstnere optraadte som Forfattere, Leon Battista Alberti (d. 1472) med Digte og en Dialog „Della famiglia" og den store Leonardo da Vinci (d. 1519) med sin „Trattato della pittura". — Det 16de Aarh. er paa den ene Side den italienske Literaturs Blomstringsperiode, men danner paa den anden Begyndelsen til dens Forfald. I denne Tid straalede de italienske Hoffer som aldrig før og var Arnesteder saavel for Poesi og Kunst som for tøileløse Udsvævelser. Særlig udmærkede sig i begge Henseender Pavehoffet under Leo den tiende og hans nærmeste Efterfølgere. De humanistiske Studier begyndte at træde mere i Baggrunden, og Italiensk seirede over Latinen; dog vedblev endnu mange at digte paa Latin. Aarhundredets første store Digter var Lodovico Ariosto (1474—1533), som i sit romantiske Ridderepos „Orlando furioso" fortsatte Bojardos „Orlando innamorato", men langt overgik sin Forgjænger i Sprogets Skjønhed, i Fremstillingens Lethed, Ynde og Humor. Af Ariostos mange Efterlignere formaaede ingen endog tilnærmelsesvis at naa ham. En af Tidens bedre Digtere var Bernardo Tasso (d. 1569), hvis versificerede Ridderroman „Amadigi" ingenlunde er uden Fortjeneste; men han overstraaledes aldeles af sin Søn, den berømte Torquato Tasso (1544—95), som blev sine Landsmænds Yndlingsdigter. Hans store Epos „La Gerusalemme liberata" er enestaaende hvad Sprogets fine Velklang angaar og er rigt paa blændende og malerisk Effekt, men røber ofte en forstyrrende Paavirkning af fremmede Forbilleder. Ogsaa han fik en Skare Efterlignere, hvis Navne forlængst er glemte. — I Modsætning til Tassos alvorlige Sværmeriske og religiøse Digtning staar en anden i denne Periode meget yndet og dyrket Genre, hvis Frivolitet oftest er ligesaa fremtrædende som dens Kvikhed og Vittighed. Herhen hører den saakaldte „makkaroniske Poesi", som med størst Held dyrkedes af den udsvævende Munk Teofilo Folengo (Merlino Coccajo, d. 1544), endvidere de burleske Digte i terza rima, hvilke navnlig skaffede Francesco Berni (d. 1536) stor Berømmelse. Efter ham fik denne burleske Digtart Navnet „poesia Berniesca"; foruden ham selv kan blandt dens heldigste Dyrkere nævnes Giovanni Mauro, Cesare Caporali og den berygtede Pietro Aretino. Satirer i den gamle romerske Aand skrev Antonio Vinciguerra og især Ercole Bentivoglio (d. 1573). Ogsaa den didaktiske Digtning, nærmest med Vergil som Mønster, blomstrede ved Luigi Alamanni (d. 1556), som foruden Læredigtet „Coltivazione" skrev en Efterligning af Iliaden, „La Avarchide", endvidere ved Giovanni Rucellais (d. 1526) „Le api" og Erasmo de Valvasones „La caccia". Endnu i det 16de Aarh. forsøgte flere sig som dramatiske Digtere paa Latin; de bedste Værker af dette Slags var Ant. Tilesios „Imber aureus" og Angelo Martiranos (d. 1551) „Christus". Andre efterlignede efter Polizianos Exempel den antike Tragedie, saaledes Rucellai, Trissino (d. 1550) m. fl. Ogsaa Komedien udviklede sig ved Efterligninger af de Gamles Værker til den saakaldte „lærde Komedie" (commedia erudita). Som dennes første Dyrker antages almindelig Arioste, men ogsaa Bibbiena (d. 1520) og Machiavelli (se nedenfor) begyndte omtrent sam-

tidig med ham at skrive i samme Genre. Ariostos fem Komedier slutter sig mere til de gammelromerske Forhold og Sæder end til hans Samtids; de to andres Komedier er fulde af Obscøniteter. Ogsaa P. Aretino, Lodovico Dolce, den berømte Filosof Giordano Bruno (se nedenfor) m. fl. skrev Komedier. I Modsætning til den lærde Komedie udviklede sig for de lavere Klasser den saakaldte „commedia dell' arte", hvor kun Planen og Scenernes Hovedindhold bestemtes af Digteren, medens Dialogen blev overladt til Skuespillernes Improvisation. Af denne Folkekomedie udviklede sig Maskekomedien med sine staaende komiske Figurer. Hyrdedramaet, til hvilket der allerede havde vist sig Spor i det 14de Aarh. (Boccaccios „Ameto") dyrkedes ogsaa i det 16de Aarh. i stor Udstrækning; de mest berømte Verker af denne Slags er T. Tassos „Aminta" og „Il pastor fido" af Giambattista Guarini (d. 1612), hvilken sidste fremkaldte en Mængde Efterligninger. De i Hyrdedramaerne indlagte Kor blev sungne paa Scenen, og derved opkom Tanken om at ledsage hele Theaterstykker med Musik. Det første Forsøg i denne Retning gjordes af Ottavio Rinuccini (d. 1621), som skrev den første Opera „Dafne", der forsynedes med Musik af Jacopo Peri. Senere udviklede Operaen sig snart til Italienernes Yndlingsdrama og har vedblevet at være det. — Lyriske Digte har næsten alle det 16de Aarhundredes italienske Forfattere skrevet. Foruden Ariosto, Tasso og Guarini kan blandt Lyrikerne nævnes Kardinal Pietro Bembo (d. 1547), Giovanni della Casa (d. 1556), Francesco Maria Molza (d. 1544), Angelo di Costanzo (d. 1591) og den store Kunstner Michel Angelo Buonarroti (d. 1564). Flere Digterinder vandt ogsaa adskillig Berømmelse i den lyriske Genre, navnlig Vittoria Colonna (d. 1547) og Gaspara Stampa (d. 1554). — Noveller skrev Matteo Bandello (d. 1561), Angelo Firenzuola (d. 1548), Ant. Francesco Grazzini, kaldet Il Lasca (d. 1583), Machiavelli m. fl. Alvorligere Emner behandledes ofte i dialogisk Form; i denne Genre skrev bl. a. Tasso, Bembo, Lodovico Dolce og navnlig den aandrige Giambattista Gelli. — Som politisk Forfatter staar Niccolò Machiavelli (1469—1527) øverst; hans berømte „Principe" hører til Verdenslitteraturens mest omstridte Verker, uden at dog nogen kan frakjende ham en eminent Skarpsindighed, grundig Tænkning og stor Lærdom. Mesterlig er ogsaa hans florentinske Historie saavelsom hans Afhandling om Krigskunsten og hans „Discorsi sopra la prima decade di Tito Livio". Om hans digteriske Virksomhed er talt ovenfor. Under Machiavellis Verker staar „Discorsi sopra C. Tacito" og en Florens's Historie af Scipione Ammirato (d. 1601), „Discorsi politici" af Paolo Paruta og „Della ragione di stato e relazioni universali" af Giovanni Bottero (d. 1617). Foruden flere, som forfattede historiske Verker paa Latin, kan af Historieskrivere mærkes den berømte Francesco Guicciardini (d. 1540) med sin „Storia d'Italia", Giambullari, Adriani og de' Rossi. Specialhistoriske Verker over enkelte Byer og Tidsrum skreves navnlig i Florens, bl. a. af Jacopo Nardi (d. 1555), Giov. Cavalcanti (d. 1556), Varchi (d. 1565), Bernardo Segni (d. 1558), Gino Capponi og hans Søn Neri Capponi. Venedigs Historie fremstillede Kardinal Bembo i et større Verk; J. Bonfadio og Uberto Foglietta bearbeidede Genuas Historie, Giraldi Cinzio og Giambattista Pigna skrev Ferraras Historie, Ang. di Costanzo og Gianantonio Summonte (d. 1602) Neapels. Fremmede Landes Historie behandledes mest i latinske Verker, men ogsaa paa Italiensk, bl. a. af Bernardo Davanzati („La scisma d'Inghilterra"). Af kirkehistoriske Forfattere kan nævnes Cæsar Baronius (d. 1607), af Kunsthistorikere Giorgio Vasari (d. 1574), der skrev „De mest udmærkede Maleres, Billedhuggeres og Arkitekters Liv". Andre Arbeider om kunstneriske Emner er Rafaello Borghinis „Il riposo", Palladios og Scammozzis Verker om Arkitekturen samt den berømte Benvenuto Cellinis (d. 1571) Skrifter. Literaturhistoriske Forsøg gjordes af Barbieri og Francesco Doni. Filosofien, som gjennem Middelalderen havde været en Slave af den scholastiske Theologi, emanciperede sig ogsaa nu for første Gang og befrugtedes af Renaissancens rige Liv; de derhen hørende Verker af Girolamo Cardano, Vanini og den højtbegavede Giordano Bruno (d. 1600) er dog for Størstedelen skrevne paa Latin. — Det 17de Aarhundrede medførte et stort Forfald i den italienske Literatur, navnlig hvad Poesien og de klassiske Studier angik. Naturvidenskaberne derimod tog et betydeligt Opsving trods Kleresiets Bestræbelser for at kvæle dem i Fødselen. Allerede 1605 stiftedes i Rom en lærd Forening, og flere lignende opstod rundt om i de italienske Stæder. Af Aarhundredets store Videnskabsmænd maa først og fremst nævnes Astronomen og Fysikeren Galileo Galilei (1564—1642); ved Siden af ham staar hans Elever Viviani, Evangelista Torricelli (d. 1647), Cassini (Fader, Søn og Sønnesøn), Astronomerne Riccioli og Fr. Grimaldi, Naturforskerne Marcello Malphighi (d. 1694), Lorenzo Bellini og Lægen og Digteren Francesco Redi (d. 1697). Af Filosofer kan især nævnes Tommaso Campanella (d. 1659). Historieskrivningen dyrkedes ogsaa ganske flittig. Davila (d. 1631) skildrede Borgerkrigene i Frankrige, Bentivoglio (d. 1644) Krigene i Flandern; mere bygget paa lærde Forskninger og Samlerflid er Jesuiten Stradas (d. 1649), Capecelatros (d. 1670), Nanis (d. 1678), Capriatas m. fl.s Arbeider. Kirkehistorien repræsenteres især af et betydeligt Verk, Tridentinerkoncilets Historie af Fra Paolo Sarpi (d. 1626), Kunsthistorien af Baldinucci (d. 1696), Carlo Dati (d. 1675) m. fl. Literaturhistorien, specielt den italienske, bearbeidedes flittig baade i dette og det paafølgende Aarhundrede. — I Poesien fik en manieret Rococostil, som allerede havde været fremme hos Guarini i det foregaaende Aarh., Overhaand ved Giambattista Marini (d. 1625), hvis „Adonis", „Barnemordet i Betlehem" og lyriske Digte, for en stor Del fulde af Smiger for højtstaaende Personer, fandt talrige Efterlignere (de saakaldte Marinister). Den betydeligste Lyriker i hele Aarhundredet var Gabriello Chiabrera (d. 1637), som stillede sig i Opposition til den Efterligning af Petrarca, der saa

længe havde været gjængs i den italienske Lyrik, og i Stedet tog de græske Lyrikere (Pindaros og Anakreon) til Mønstre. Hans Tilhængere, Pindaristerne, var vistnok i det hele ikke meget fremragende, men dannede dog en heldig Modvægt mod Marinisterne. Ved Siden af Chiabrera kan nævnes Fulvio Testi (d. 1646), Francesco Fedi (d. 1698), Naturforskeren og Sprogmanden Francesco Filicaja (d. 1707) og Alessandro Guidi (d. 1712). Som Satirikere udmærkede sig Trajano Boccalini (d. 1613), Benedetto Menzini (d. 1708) og den store Landskabsmaler Salvator Rosa (d. 1673). Paa det episke Felt frembyder det 17de Aarh. lidet af Interesse; mest fremragende er Alessandro Tassonis (d. 1635) komiske Heltedigt „La secchia rapita", der tør ansees for Aarhundredets betydeligste italienske Digterværk. Ogsaa Francesco Bracciolini (d. 1645) og Lorenzo Lippi (d. 1664) skrev komiske Heltedigte af adskilligt Værd. Af alvorlige og romantiske Heltedigte kan nævnes „Il Conquisto di Granata" af Girolamo Graziani (d. 1675). Novellen, som tidligere havde været saa yndet hos Italienerne, forstummede ganske i det 17de Aarh., og Dramaet kunde paa Grund af Operaens voxende Herredømme ikke opnaa nogen Betydning. Smagløse Bearbeidelser og Efterligninger af spanske Stykker, navnlig Lope de Vegas, beherskede Scenen. — I det 18de Aarh. banede fransk Indflydelse sig Vei til Italien og medførte mere frisindede Anskuelser i flere Retninger; Historikeren og Arkæologen Muratori (1672—1750), som bl. a. udgav „Rerum Italicarum scriptores", optraadte ligesom Scipione Maffei (d. 1755) mod Jesuiterne og Overtroen; Statsvidenskaberne dyrkedes med Tilegnelse af franske Idéer af Filangieri (d. 1788) og Beccaria (d. 1794). I den lyriske Poesi raadede endnu langt ind i Aarhundredet Forholdene fra den foregaaende Forfaldsperiode, men omkring Midten af Aarhundredet begyndte en Bevægelse mod noget nyt at gjøre sig gjeldende. De første Repræsentanter for denne Bevægelse var Giuseppe Parini (1729—99), som arbeidede for at hævde de italienske klassiske Digteres Anseelse og selv særlig udmærkede sig ved sine Satirer og Oder, Gasparo Gozzi (d. 1786), som foruden Digter ogsaa var en ypperlig Kritiker og udgav Ugebladet „Osservatore veneto", der øvede megen Indflydelse, samt Melchiore Cesarotti (d. 1808), som oversatte Macphersons Ossian. Aurelio Bertola (d. 1798) udmærkede sig som Fabeldigter og gjorde meget for at udbrede Kjendskab til den tyske Literatur i Italien; Pasferoni skrev et spøgefuldt Læredigt „Cicerone" og Giambattista Casti (d. 1803) leverede i sit Dyreepos „Gli animali parlanti" en morsom politisk Satire. — Flere italienske Digtere droges til det østerrigske Keiserhof, saaledes Operaforfatterne Apostolo Zeno (d. 1750) og Metastasio (egentl. Trapassi, d. 1782), som tillempede Operatexterne efter den franske Tragedies Regler og udmærkede sig ved sin klangfulde og originale, men karakterløse Lyrik. Den betydningsfuldeste Del af den omkring Midten af det 18de Aarh. vaagnende nye Bevægelse i den italienske Literatur var dog det egentlige Dramas Opblomstring. Tragedien saavelsom Komedien havde fra de sidste Decennier af det 17de Aarh. været beherskет af fransk Smag; nu optraadte som Reformator af den tragiske Scene Vittorio Alfieri (1749—1803), en af begeistret Fædrelandskjærlighed besjelet kjæk og kraftig Digternatur, som formaaede hos sine Landsmænd at vække varig Interesse for Tragedien. Carlo Goldoni (1707—93) reformerede Komedien efter Molières og Regnards Former, men med Benyttelse af Elementer fra den italienske Folkekomedie; som Modstander af hans noget nøgterne og kolde Karakterkomik optraadte Carlo Gozzi (d. 1806) med sine brogede og lystige Eventyrkomedier i Smag med den gamle Commedia dell' arte. — Af Historieskrivere kan især fremhæves Pietro Giannone (1676—1748), som i sin Neapels Historie gjorde stærke Udfald mod Præsterne og Katholicismen; en Literaturhistoriker af Betydning var Tiraboschi (d. 1794), Kunsthistorikere Lanzi og Visconti. Filosofien fandt Dyrkere i Giambattista Vico (d. 1744), som i sin „Scienza nuova" forsøgte at fremstille en Historiens Filosofi, i Zanotti, Genovese, der gik i Lockes og Encyklopædisternes Spor, Verri m. fl. Den literære Kritik havde en fremragende Repræsentant i den skarpsindige og hensynsløse Giuseppe Baretti (d. 1789). — Overgangen til det 19de Aarh. skete gjennem den Gjæring, som den franske Revolution fremkaldte i alle Gemytter. Først var elegiske Stemninger i Tilslutning til Goethes „Werther", til Young, Gray og Rousseau, herskende, saaledes hos den ædle Ippolito Pindemonte (1753—1828); Vincenzo Monti (d. 1828) var fremragende baade som Dramatiker og Lyriker, men i høi Grad holdningsløs og blev tilslut Klassicismens ivrigste Forkjæmper mod den unge romantiske Skole. Af andre Digtere i Overgangstiden mellem begge Aarhundreder fortjener at nævnes Giovanni Fantoni (d. 1807) og især den høitbegavede Ugo Foscolo (d. 1827), hos hvem de gamle og de nye Idéer brødes, og som især fik Indflydelse ved sine „Inni ai sepolcri" og sin Roman „Ultime lettere di Jacopo Ortis". — Den nationale Begeistring, som var bleven vakt i Italien under den franske Revolution, skuffedes i sine Forventninger under Napoleons Herredømme og end mere ved den efter hans Fald gjennem østerrigsk Indflydelse indtraadte politiske Reaktion. Et ungt og stærkt Frihedsparti voxede efterhaanden frem, og af dets Midte udgik ogsaa i Literaturen en ny Skole, den romantiske. Begge disse allierede Retninger havde sit Organ i Bladet „Il Conciliatore" i Mailand, redigeret af den ulykkelige Silvio Pellico (1789—1854), som med tiaarigt haardt Fængsel (1820—30) maatte bøde for sine patriotiske og frisindede Bestræbelser. Hans Tragedie „Francesca da Rimini" vandt stort Bifald, og hans Fortælling om sit Fængselsliv oplammede Hadet til det østerrigske Tyranni. Før sin Fængsling var Pellico Huslærer hos Grev Porro Lambertenghi i Mailand, i hvis Hus den unge Romantiks Mænd samlede sig. Hovedet for den nye Retning var Alessandro Manzoni (1784—1873), hvis historiske Roman „I promessi sposi" er et Mesterværk, der er blevet verdensberømt. Manzoni brød ogsaa Banen for Romantiken paa Scenen ved sine Tragedier „Il conte di Carmagnola" og „Adelchi", ligesom han ogsaa præ-

sterede udmærkede Ting paa det lyriske Omraade (f. Ex. den berømte Ode „Il cinque maggio“ over Napoleons Død). Med den helt igjennem harmoniske og optimistiske Manzoni kjemper den store, men stærkt pessimistiske Lyriker Grev Giacomo Leopardi (1798—1837) om Forrangen inden den nyere italienske Poesi. Manzoni og Leopardi blev hver paa sin Kant Forbilleder, der fik mange Tilhængere; nærmest til den første sluttede sig Giovanni Berchel (d. 1851), den følelsesfulde og sværmeriske Tommaso Grossi (d. 1854), Niccolo Tommaseo (d. 1874), Prati, Torti, Sestini m. fl., hvorimod Marchetti, Alessandro Poerio, Mamiani m. fl. staar Leopardi nærmest. Mindre afhængige af noget bestemt Forbillede er blandt de nyere Lyrikere Aleardo Aleardi (f. 1810) med sin bløde og harmoniske Melankoli, Carcano, Scolari, Bellini, Carrer (d. 1851), Dall' Ongaro (d. 1873), Lombardi, Parzaneſe, Guadagnoli m. fl. En genial politisk Lyriker af første Rang er Giuseppe Giusti (1809—50). — Ved Siden af Manzoni og Pellico er Giovanni Battista Niccolini (d. 1861) den romantiske Skoles mest fremragende Tragedieforfatter; i hans og Manzonis Spor gik blandt flere Marenco og Sabbatino. Det egentlige Drama fandt Dyrkere i Battaglia, Fortis, Balbo, Giacometti m. fl. Den mest berømte Lystspildigter i dette Aarh. er Alberto Nota (d. 1847), efter ham Paolo Ferrari, Gherardi del Testa m. fl. Operatexter forfattede bl. a. Felice Romani. — Den historiske Roman er siden Manzonis epokegjørende Hovedværk udkom bleven dyrket af Massimo d'Azeglio (d. 1866), Giovanni Rosini (d. 1855), Cantù (se nedenfor), Tomm. Grossi, Guerrazzi (d. 1873), Fanfani m. fl., Familieromanen af Giulio Carcano og den sociale Roman af Ranieri. Novelledigtere er Cesare Balbo, Carcano, Dall' Ongaro m. fl. — Historieskrivningen har sine mest fremragende nyere Repræsentanter i Carlo Botta (d. 1837; Italiens Historie), Pietro Colletta (d. 1831; Neapels Historie), den berømte Cesare Cantù (f. 1807; Verdenshistorie m. m.), endvidere Corcia, Balbo, Farini, La Farina, Capponi m. m. fl. Historisk-politiske Forfattere, som har udøvet megen Indflydelse, er Gioberti, Capponi og Giuseppe Mazzini, Kunsthistorikere Cicognara, Rosini, Ranatti og Selvatico, Literaturhistorikere Corniani (d. 1813), Giuseppe Maffei, Emiliani Giudici, Nannucci og Cesereto. Filosofien har i den nyere Tid været stærkt paavirket af den tyske. Naturvidenskaberne har saavelsom Filologien, Statsøkonomien og de fleste andre Videnskaber i den senere Tid gjort store Fremskridt.

Italisk, i den nyere Sprogbrug det, som angaar det gamle (Oldtidens) Italien, i Modsætning til Italiensk, det som angaar Italien i Middelalderen og den nyere Tid.

Italiske Sprog og Folk. Italiske Folk kaldes med et Fællesnavn alle de med Hensyn til Sprog nærmere eller fjernere beslægtede Folk af den indoeuropæiske Folkestamme, som i Oldtiden beboede den italienske Halvø. Forskjellige fra dem var flere andre Beboere af Halvøen, som Ligurer, Veneter, de senere indvandrede Galler i Øvre-italien, Etrusker i Etruria (s. d.), Japyger, Messapier i Nedreitalien; alle disse regnes ikke til de italiske Folk, undtagen naar dette Navn bruges i rent geografisk Forstand. De egentlige italiske Folk ansees af mange for at være nærmest beslægtede med Grækerne; andre mener, at de har staaet de keltiske Stammer nærmere. De er sandsynligvis i den forhistoriske Tid indvandrede fra Nordøst i to Grene, af hvilke den ene nedsatte sig vest for Apenninerne, den anden paa og østenfor disse. Den første Stamme omfattede Latinerne, den anden de umbrisk-sabelliske Folk. Begge Stammers Sprog stod i den historiske Tid i skarp Modsætning til hverandre. Den latinske Sproggren taltes i forskjellige Dialekter ikke blot af de egentlige Latinere i det egentlige Latium (Latium vetus, Gammel-Latium), men ogsaa af Ausonerne o. fl. andre Folk i det udvidede Latium (Latium novum, Ny-Latium) helt hen til Liris. Af den i det egentlige Latium talte Dialekt fremgik det latinske Sprog, som med Romernes voxende Magt blev det herskende (se Latinsk Sprog og Literatur). Den umbrisk-sabelliske Sproggrens Dialekter er kun tildels bekjendte, saaledes den egentlige umbriske og den oskiske ell. samnitiske, der kjendes af en Række Indskrifter; færre saadanne er levnede i Volskernes og Marsernes Sprog, og af de andre sabelliske Stammers (Sabinernes, Hirpinernes, Picenternes o. fl.) Dialekter er der kun opbevaret svage Spor. Den rigtige Fortolkning af de italiske Sprogmindesmærker hører til Filologiens vanskeligste Opgaver; af Lærde, som har bestjeftiget sig dermed, kan nævnes Lepsius, Kirchhoff, Mommsen, Corssen, G. Curtius, Bücheler m. fl. Tyskere, Italieneren Fabretti, Franskmanden Bréal og Nordmanden Sophus Bugge.

Itapicuru, Flod i Provinsen Maranhao i det nordlige Brasilien, 93 Mil lang, falder i Atlanterhavet.

Itasca, Indsjø i Staten Minnesota i Nordamerika, 1480 Mil over Havet; fra den udgaar Missisippi.

Item, lat., ligeledes.

Ithaka, nu Thiaki, den næstmindste af de syv ioniske Øer, syd for Leukas, og nordøst for Kefalonia, er $1^4/_5$ Kv.mil stor og har ca. 10,000 Indb. Øen er fra Oldtiden berømt som Odysseus's Hjemsted; Arkæologernes Forsøg paa at eftervise de i Odysseen skildrede Steders Beliggenhed har imidlertid været ganske frugtesløse.

Ithaka, By i Staten New-York i Nordamerika, ved Cayugasjøen, med 11,000 Indb.

Ithome, den gamle befæstede Hovedstad i Messenien i Grækenland, paa Bjerget Ithome, det nuværende Monte-Vulcano.

Itinerarium, lat., Fortegnelse over Stationerne eller Holdepladsene paa en Vei, med Angivelse af deres indbyrdes Afstand. Flere Intineraria fra Oldtiden er af Vigtighed for den gamle Verdens Geografi, saaledes „Itineraria Antonini“, hvoraf det ene (I. provinciarum) indeholder en Række Reiseruter gjennem Romerrigets europæiske, asiatiske og afrikanske Provinser, det andet (I. maritimum) de mest befærdede Kyst- og Sjøveie; endvidere „Itinerarium Hierosolymitanum“, forfattet af en Kristen Aar 333 og indeholdende en Reiserute fra Bordeaux til Jerusalem, „Itinerarium Alexandri“, en kort Skildring af Alexander den stores Tog, og flere Intineraria fra det hellige Land.

Iturbide, Don Augustin de, Keiser i Mexiko, f. 1783, Søn af en til Mexiko indvandret spansk Adelsmand, d. 1824, var 1810 med at bekjæmpe den første Opstand i Mexiko og blev General, fik 1821 af Vicekongen Kommandoen over den spanske Hær mod Oprørerne, men sluttede sig til disse og lod sig 1822 udraabe til Keiser og krone under Navn af Augustin den første; en nyvalgt Kongres erklærede enstemmig Keiserværdigheden for arvelig i hans Familie. Han mødte imidlertid snart Modstand fra alle Sider og maatte 1823 nedlægge sin Magt i Kongressens Hænder. Han fik en aarlig Pension paa Betingelse af, at han skulde leve i Italien, hvorhen han ogsaa blev bragt; men da han 1824 fik høre om en Sammensværgelse til Gunst for ham, indskibede han sig og landede i Mexiko, hvor han imidlertid ifølge Kongressens Befaling blev greben og skudt.

Iturup eller **Jetorop**, den nordligste af de japanesiske Øer, 70 Kv.mil stor.

Itzehoe, By i Holsten, ved den seilbare Flod Stør, med 10,000 Indb. og Sukkerraffinaderier. Byen anlagdes 809 af Karl den store; før 1864 var den Sæde for de holstenske Provinsialstænder.

Itzstein, Johann Adam von, tysk Politiker, f. 1775, d. 1855, blev 1819 Hofretsraad i Manheim og valgtes 1822 til Medlem af den badenske Landdag, hvor han blev en af Førerne for den liberale Opposition. Han blev derfor sat paa Pension, men gjenvalgtes 1831—50 stadig til Landdagen, hvor han ved sin Veltalenhed og Klogskab fik stor Indflydelse og efter Rottecks Død var de Liberales Hovedleder. 1848 valgtes han til Medlem af Parlamentet i Frankfurt, sluttede sig der til yderste Venstre og fik dette Partis (32) Stemmer til Rigsforstander. I Mai gik han med de tilbageblevne af Parlamentet til Stuttgart og reiste siden til Schweiz til Lederne af den badenske Revolution 1849, i hvilken han dog ikke personlig havde deltaget. Han blev nu berøvet sine Borgerrettigheder i Baden og levede siden paa sit Gods i Rheingau.

Ivakura, Tomani, japanesisk Statsmand, f. 1825, blev 1858 Medlem af Statsraadet, 1871 Udenrigsminister og gik 1872—73 i Spidsen for et stort Gesandtskab til alle større europæiske Hoffer. Efter sin Tilbagekomst har han været den egentlige Leder af Japans Politik.

Ivan, Navn paa flere russiske Storfyrster og Czarer. — Ivan den første, Storfyrste af Moskau 1328—40, var afhængig af Tatarerne, men søgte at hæve sig over de andre russiske Fyrster og fik gjort Moskva til Metropolitens Sæde istedenfor Vladimir. — Ivan den tredie, som Czar Ivan den første Vasiljevitsj, den store, f. 1440, d. 1505, er den egentlige Grunder af det russiske Rige. Han besteg Tronen 1462, forenede lidt efter lidt de øvrige russiske Fyrstendømmer med Storfyrstendømmet Moskva, underlagde sig 1478 Novgorod og befriede sig 1480 ganske fra Tatarernes Herredømme. Han var den første, som kaldte sig Czar af Rusland og fastsatte ved Lov Rigets Enhed og Udelelighed. Ved hans 2Egteskab 1472 med Sofia, den sidste byzantinske Keisers Broderdatter, kom den tohovede byzantinske Ørn ind i Ruslands Vaaben. — Ivan den anden Vasiljevitsj, den skrækkelige, foregaaendes Sønneson, f. 1530, d. 1584, efterfulgte sin Fader 1533 og kronedes 1547 til Czar. Han gjorde meget for at fremme europæisk Kultur i Rusland, anlagde de første Bogtrykkerier i Landet, indkaldte Lærde, Kunstnere og Haandverkere, sørgede for Handelens Opkomst og grundede en staaende Hær (Strelitserne); 1552 indtog han Kasan og 1554 Astrakan. Senere søgte han at fratage de tyske Riddere Liland, men Polakkerne, Svenskerne og Danskerne forbandt sig mod ham, og Striden endtes ved pavelig Mægling 1582. 1570 gjorde Ivan et Tog til Novgorod, hvor der viste sig Uafhængighedstendenser, og rasede der saavelsom paa flere andre Steder grusomt mod de Gjenstridige. I det hele er han berygtet for sin Grusomhed, der ogsaa har skaffet ham hans Tilnavn. Sin ældste Søn skal han have dræbt med egen Haand. — Ivan den tredie Alexejevitsj, Halvbroder af Peter den store, f. 1666, d. 1696, blev Czar sammen med sin Broder, men var sygelig, lidet begavet og frasagde sig 1688 al Andel i Styrelsen. — Ivan den fjerde, Søn af Hertug Anton Ulrik af Brunsvig-Wolfenbüttel og den russiske Storfyrstinde Anna Karlovna, f. 1740, bestemtes af Keiserinde Anna til Tronfølger og udraabtes 2 Maaneder gammel til Keiser under Birons Formynderskab. Efter Birons Forvisning overtog Ivans Forældre Regentskabet, men allerede 1741 tilrev Peter den stores Datter Elisabeth sig Magten, og den unge Ivan bragtes i Fængsel, tilsidst til Schlüsselburg, hvor han under Katharina den andens Regjering dræbtes, da der gjordes Forsøg paa at befri ham.

Ivanovo, Fabriksby i det russiske Guvernement Vladimir, med 20,000 Indb. og store Væverier.

Ivar Vidfadme, Sagnkonge i Skaane, udvidede sit Rige ved at fortrænge Ynglingeætten i Upsala, bemægtigede sig en stor Del af Østersjølandene og kom ved List ogsaa i Besiddelse af de danske Øer, men faldt paa et Tog til Gardarike. Hans Dattersøn var Harald Hildetand.

Iviza, en af de Balearikse Øer.

Ivry (udt. Ivri), Flekke ved Floden Eure i Frankrige, bekjendt ved det Slag, hvori Henrik den fjerdes Tropper her seirede over Liguens Krigsmagt under Karl af Mayenne 1590. — Ivry er ogsaa Navn paa en By i det franske Departement Seine, tæt ved Paris, med en berømt Fabrik for Glas-, Porcellæns- og Lervarer. Strax i Nærheden ligger Fortet Ivry.

Irion, i de græske Myther Konge over Lapitherne i Thessalien, var gift med Deioneus's Datter Dia og havde med hende Sønnen Peirithoos. Han fik af Zeus Lov til at sidde ved Gudernes Bord, men forelskede sig i Hera og blev til Straf for sin Paatrængenhed mod hende nedstyrtet i Underverdenen og bundet med Slanger til et Hjul, som stadig dreies rundt.

Iynx, efter det græske Sagn en Datter af Pan og Ekho, Jos Tjenerinde, blev af Hera forvandlet til en Fugl (Vendehals, Iynx torquilla) til Straf for at hun havde forledet Zeus til hans Kjærlighedsforbindelse med Io. Senere gjaldt Vendehalsen for et ufeilbarligt Middel til at vinde ens Kjærlighed; man skulde til den Ende binde den med Vinger og Ben fast til et Hjul og dreie dette rundt under Fremsigelsen af Trylleformularer.

J (Konsonant).

J (Jod), den 10de Bogstav i vort Alfabet, er nær beslægtet med Vokalen J. Den er den eneste oprindelige Palatal i de indoeuropæiske Sprog; i Græsk gik den tabt, hvorimod den fandtes i Latin, hvor den dog havde fælles Tegn med i. I de nyere Sprog har j forskjellig Lyd; saaledes udtales den i Tysk og Italiensk som i Norsk, medens den franske j lyder som et blødt sch, den engelske som et blødt dsch og den spanske som ch.

Jaablom (Parnassia palustris), Plante af Soldugfamilien, har langstilkede, hjerte- eller nyreformede Rodblade, flere Stilke, hvis Høide er indtil 12 Tommer, og som har et siddende Blad paa Midten; Blomsterne er enlige, endestillede, med 5 Bæger- og 5 Kronblade; foruden disse sidste, som er hvide, findes 5 gulagtige Bikroneblade, der i Randen har 9—13 stilkede, gulgrønne Kjertler. Frugten er en 3—4klappet Kapsel. Den voxer paa fugtige Skovenge og blomstrer i Juli og August.

Jaabæk, Søren Pedersen, norsk Politiker, f. 1ste April 1814 i Holme Prestegjeld ved Mandal, var en Tid Almueskolelærer og blev 1845 Storthingsmand for Lister og Mandals Amt. Til dette Hverv er han senere stadig bleven gjenvalgt og har i Storthinget næsten bestandig havt Sæde i Odelsthinget. Som udpræget Venstremand og færdig Debattant har han især tidligere deltaget meget flittig i Storthingets Forhandlinger og været et virksomt Medlem af det. 1865—79 udgav han Ugebladet „Folketidende", som en Tid havde stor Udbredelse og Indflydelse paa Landsbygderne. Af andre Skrifter har han udgivet en „Englands Historie" samt flere Brochurer af politisk Indhold.

Jabes, gammel By i Gilead i Palæstina, tilhørte Manasse Stamme.

Jablonovski, Navn paa en polsk Fyrstefamilie. — Stanislav Jablonovski, f. 1634, d. 1702, udmærkede sig i Kampen mod Kosakerne, Tatarerne og Svenskerne, deltog 1673 i Slaget ved Chocjim og blev 1682 Storhetman. 1685 forsvarede han sig i Bukovina tappert mod Tyrkerne og Tatarerne og reddede derpaa Hæren, da den ikke længere kunde staa sig mod Overmagten, ved et mesterligt Tilbagetog. — Josef Alexander Jablonovski, f. 1712, d. 1777, blev 1743 tysk Rigsfyrste og reiste efter Udbruddet af de polske Uroligheder 1768 til Udlandet; efter at have bereist Frankrige og Italien levede han sine sidste Aar i Leipzig. Han besad rige Samlinger af Bøger, Mynter osv., skrev flere Verker paa Polsk, Latin og Fransk og udsatte Prisbelønninger for videnskabelige Afhandlinger. 1768 grundede han i Leipzig det endnu bestaaende Jablonovskiske Videnskabsselskab.

Jabok, en Biflod til Jordan paa dennes østlige Side, dannede tidligere Grændsen mellem Jøderne og Ammoniterne.

Jacini (udt. Jatsjini), Stefano, italiensk Statsøkonom og Statsmand, f. 1827, studerede ved flere italienske og udenlandske Universiteter og tildrog sig 1851 Opmærksomhed ved et Skrift om Grundeiendommen og den agerdyrkende Befolkning i Lombardiet. 1858 skrev han en Afhandling om Tilstanden i Veltlin, i hvilken han skarpt fremhævede det østerrigske Herredømmes skadelige Indflydelse. Afhandlingen vakte megen Opsigt og oversattes paa Engelsk af Gladstone. Efter Lombardiets Annexion blev Jacini 1860 Minister for de offentlige Arbeider, hvilken Stilling han indehavde indtil 1861 og senere igjen 1864—67. Han gjorde sig meget fortjent af Kommunikationernes Forbedring og virkede især ivrig for Bygningen af St. Gotthardsjernbanen.

Jackson (udt. Djjekk'n), By i den nordamerikanske Stat Michigan, med 12,000 Indb. og rige Kulgruber.

Jackson, Andrew, Præsident i de Forenede Stater, f. 1767 af irske Forældre, d. 1845, blev 1787 Sagfører og 1788 offentlig Anklager i Tennessee; da dette Territorium blev Unionsstat, valgtes han til Repræsentant i Kongressen og 1797 til Unionssenator. 1799 blev han Overdommer i Tennessee, men nedlagde 1805 sit Embede og levede derpaa som Farmer. 1812 blev han ved Udbruddet af Krigen med England Generalmajor og Chef for Militsen, drog nedad Mississippi, drev de af Spanierne understøttede Creek-Indianere tilbage til Florida og indtog Pensacola. Da derpaa Englænderne truede New-Orleans, blev han Chef for Linietropperne og slog Englænderne afgjørende 1815. Paa Grund af sine egenmægtige Forholdsregler idømtes han imidlertid en Mulkt af 1,000 Dollars. 1817—18 kjæmpede han med Held mod Seminolerne, blev 1821 det af Spanierne afstaaede Floridas første Guvernør og 1823 for anden Gang Senator fra Tennessee. 1828 valgtes han til Unionens Præsident og tiltraadte 1829 dette Embede. I Spidsen for Regjeringen forfægtede han afgjort demokratiske Principer, som han gjennemførte med en urokkelig Energi. Af hans Foranstaltninger blev især Ophævelsen af de Forenede Staters Bank og dens Monopol af stor Indflydelse paa Landets Pengevæsen. Han holdt strengt paa de enkelte Staters Uafhængighed i alle Sager, som ikke direkte vedrørte unionelle Anliggender; Indianerne fik han overført fra de østlige Stater til hinsides Mississippi. Da der 1832 i Sydkarolina reiste sig Modstand mod Beskyttelsestolden, valgtes Jackson anden Gang til Præsident og forstod ved en paa samme Tid kraftig og forsonlig Optræden at opretholde Lydighed mod Loven. Ogsaa i sin Udenrigspolitik optraadte han bestemt og kraftig, hvorved det lykkedes ham bl. a. stedse at bevare et godt Forhold mellem de Forenede Stater og England.

Jackson, Thomas Jonathan, amerikansk General, f. 1824, d. 1863, uddannedes ved Militærakademiet i Westpoint, blev 1846 Artilleriofficér, udmærkede sig i den mexikanske Krig og avancerede til Major, men tog 1852 Afsked og indtraadte som Lærer i Mathematik ved Militærinstitutet i Lexington i Virginia. Ved Borgerkrigens Udbrud sluttede han sig til Sydstatspartiet, blev 1861 General og bidrog meget til at afgjøre Slaget ved Bulls-Run s. A. For sin Tapperhed i dette Slag fik han Tilnavnet „Stonewall" (Stenmur). Vinteren 1861—62 holdt han Shenandoahdalen besat og fordrev 1862 Banks derfra. S. A. deltog han i det 7 Dages Slag ved Richmond, anførte derpaa Lees Fortropper og havde den vigtigste Del

i Seiren i det nye Slag ved Bulls-Run; kort efter deltog han atter, som Chef for Lees Avantgarde, i Indfaldet i Maryland, indtog i September Harpers-Ferry og udmærkede sig derpaa ved Antietam og Fredericksburg. Vaaren 1863 drev han ved Chancellorsville Hookers høire Fløi paa Flugt, men blev ved en Feiltagelse udsat for Ilden fra et af sine egne Regimenter og dødelig saaret.

Jacobi, Friedrich Heinrich, tysk Filosof, f. 1743, d. 1819, bestemtes af sin Fader til Handelsmand, opholdt sig en Tid i Genf og gjorde der et nøie Bekjendtskab med den franske Literatur, hvorefter han 1762 overtog Faderens Handelsforretning. 1772 blev han Medlem af det jülich-bergiske Hofkammer og gik 1779 til München, hvor han blev Geheimeraad. De af den franske Revolution fremkaldte urolige Forhold foranledigede ham til 1794 at reise til Holsten, hvorefter han levede dels i Wandsbeck og Hamburg, dels i Eutin, indtil han 1804 kaldtes tilbage til München, hvor han blev Medlem af Videnskabsakademiet og 1807 dets Præsident. 1771 havde han stiftet Bekjendtskab med Wieland og 1774 med Goethe, som fik megen Indflydelse paa ham. I hans Skrifter — Romanerne „Woldemar", „Eduard Allwills Brevsamling", „Om Spinozas Lære", „David Hume om Troen eller Idealisme og Realisme", „Sendebrev til Fichte" m. fl. — fremtræder det filosofiske Element stedse forenet med det poetiske. Som Filosof var han stærkt religiøs og desuden fri for alt skolemæssigt og al stiv Systematik. Han var Hovedrepræsentanten for den saakaldte „Troesfilosofi" og optraadte baade mod Rationalismen og mod Kant. Ogsaa Mendelssohn, Fichte og Schelling var Gjenstand for hans polemiske Angreb.

Jacobi, Karl Gustav Jakob, tysk Mathematiker, f. 1804, d. 1851, studerede i Berlin og blev 1824 Privatdocent i Mathematik, gik 1827 som Professor til Königsberg og tog efter 1843 at have gjort en Reise til Italien Ophold i Berlin. Hans talrige Afhandlinger, der er af Vigtighed for de fleste Grene af den mathematiske Analyse, men fornemmelig for Udviklingen af de elliptiske og de Abelske Funktioners Theori, er for det meste indførte i Crelles „Journal für die reine und angewandte Mathematik" samt i andre periodiske Skrifter. Af særskilte Verker har han bl. a. udgivet „Fundamenta nova theoriae functionum ellipticarum". Dette hans Hovedverk udkom i Aaret 1829 kort efter hans Medbeiler Abels Død. — Foregaaendes Broder Moritz Hermann Jacobi, f. 1801, d. 1874, uddannede sig som Arkitekt, blev 1835 Professor i Bygningskunsten i Dorpat, kaldtes 1837 til Petersburg og blev der Medlem af Videnskabsakademiet samt senere russisk Statsraad. Han har navnlig gjort sig bekjendt som Opfinder af Galvanoplastiken og af Elektromagnetismens Anvendelse som bevægende Kraft.

Jacobs, Christian Friedrich Wilhelm, tysk Filolog, f. 1764, d. 1847, studerede i Jena og Göttingen, blev 1802 ansat ved det offentlige Bibliothek i Gotha, gik 1807 til München som Lærer ved det derværende Lyceum, men vendte 1810 tilbage til Gotha, hvor han blev Overbibliothekar. Han offentliggjorde en Række Udgaver og Oversættelser af græske og latinske Klassikere, desuden flere Skrifter om filologiske Emner samt et større Antal Fortællinger, som vandt ikke liden Udbredelse.

Jacobsen, Sofus, norsk Landskabsmaler, f. i Kristiania 1833, begyndte 1855 med offentlig Understøttelse at studere i Düsseldorf under Gude. Han har senere mest opholdt sig i Tyskland, hvor hans Billeder har vundet megen Anseelse. De fleste af dem er Maaneskinsstykker og Vinterlandskaber og er navnlig hvad Koloriten angaar fremragende. Paa Verdensudstillingen i Wien 1873 blev et af ham udstillet Arbeide belønnet med Medalje. I det norske Nationalgaleri er han repræsenteret ved et „Skovlandskab".

Jacobsen, Carl Ludvig, norsk Billedhugger, f. paa Moss 24de Jan. 1835, kom som ung til Danmark, hvor han i Odense kom i Huset hos en Snedker, i hvis Speilfabrik han beskjæftigedes med at skjære Ornamenter i Træ. Da han paa egen Haand havde modelleret en Buste, vakte denne Principalens Opmærksomhed og bevægede ham til hos nogle formuende Mænd at skaffe Jacobsen en Understøttelse, forat han kunde uddanne sig i Kjøbenhavn. En Buste af Etatsraad Hoffmann Bang, som han modellerede og sendte til Kjøbenhavn, aabnede ham Adgangen til Bissens Atelier, hvor han nød den berømte Mesters Undervisning og kunde glæde sig ved hans særdeles Velvillie. Samtidig begyndte han som Elev i Kunstakademiets nederste Klasse, men fik efter at have indleveret et Basrelief efter Thorvaldsens Gruppe „Amor og Psykhe" Adgang til Modelklassen med Forbigaaelse af de lavere Klasser, og vandt snart efter den lille Sølvmedalje for Arbeider efter levende Model. 1869 fik Jacobsen et Reisestipendium fra sit Fædreland og opholdt sig nu et Aar i Rom, hvor han flittig studerede Antikerne. 1871 bosatte han sig med sin Familie i Kristiania, hvor han senere har levet. Af hans Arbeider kan anføres Basreliefet „Tro, Haab og Kjærlighed", den fristaaende Gruppe „To fattige tiggende Børn" (begge i Odense), „Andromeda" (paa Slottet i Kristiania), „Amor" i Marmor efter en dansk Bestilling samt flere Portrætbuster. Hans Hovedverk er den Høsten 1880 paa Stortorvet i Kristiania opstillede Broncestatue af Kristian den fjerde, hvis Udførelse 1875 blev ham overdragen efter Konkurrance, og som har vundet enstemmig Anerkjendelse som et særdeles vellykket Arbeide.

Jacobsen, Jakob Christian, dansk Industridrivende, f. 1811, blev 1837 Bygger i Kjøbenhavn og anlagde 1847 det store Ølbryggeri Carlsberg. 1843—57 var han Borgerrepræsentant, 1848—52 Kaptein i det borgerlige Infanteri, 1854—58 og 1861—64 Folkethingsmand samt 1863—71 kongevalgt Medlem af Landsthinget. Han har gjort sig bekjendt ved sine storartede Gaver til Fremme af Videnskab og Kunst, hvilke foranledigede, at han 1879 af Kjøbenhavns Universitet kreeredes til Æresdoktor.

Jacobson, Louise Frederikke Amalie, f. Larcher, dansk Skuespillerinde, f. 1834, debuterede 1854 paa Kjøbenhavns kongelige Theater og ansattes 1857 som kongelig Skuespillerinde. Hun spillede i Begyndelsen især Elskerinderoller, men har senere med Held optraadt i komiske Karakterroller.

Jacobson, Ludvig (egentl. Levin), dansk Læge, f. 1783, d. 1843, studerede i Stockholm og Kjøbenhavn, tog 1804 kirurgisk Examen, var 1806—15 Reservekirurg og 1807—09 tillige Lektor ved det

kirurgiske Akademi, blev 1811 Regimentskirurg og levede efter at have gjort en Udenlandsreise som praktiserende Læge i Kjøbenhavn. Foruden at være en dygtig praktisk Læge, navnlig Kirurg, gjorde han ogsaa vigtige Opdagelser paa den sammenlignende Anatomis Felt.

Jacobus de Benedictis ell. Jacoponus, Giacopone da Todi, italiensk Franciskanermunk, d. 1306, er bekjendt som Forfatter til den berømte Hymne „Stabat mater dolorosa".

Jacoby, Johann, tysk Politiker, f. 1805 af jødiske Forældre, d. 1877, studerede Medicin i Königsberg og nedsatte sig 1830 der som praktiserende Læge. 1841 udgav han et Skrift med Titelen „Fire Spørgsmaal, besvarede af en Østpreusser", for hvilket han tiltaltes, da han deri stærkt havde fremhævet Nødvendigheden af en Forfatning; han blev imidlertid frikjendt, hvilket ogsaa var Tilfældet, da han senere tiltaltes for et Par andre Flyveskrifter. 1848 var han Medlem af Forparlamentet i Frankfurt og tog derpaa en fremragende Del i den preussiske Nationalforsamling. 1849 valgtes han i Berlin til Medlem af andet Kammer og indtraadte efter dettes Opløsning i den tyske Nationalforsamling. Med Resterne af denne gik han til Stuttgart, hvorfra han begav sig til Schweiz og tog Bolig i Verner ved Genfersjøen. Først fra 1858 tog han igjen Del i det offentlige Liv; 1859 udkom Brochuren „Det preussiske Demokratis Grundsætninger", og 1862 indvalgtes han i det preussiske Deputeretkammer, uden dog at modtage Valget. 1863 modtog han derimod efter nyt Valg Mandatet og holdt sig nu til den yderste Opposition. 1866 sad han to Gange fængslet for uforsigtige Udtalelser, men vedblev ogsaa efter Begivenhederne i 1866 at forfegte sine yderliggaaende Grundsætninger. 1870 førtes han ved Udbruddet af den fransk-tyske Krig for en Tid i Fængsel. Senere nærmede han sig til Socialdemokraterne, uden dog egentlig at tilhøre dem.

Jacotot (udt. Sjakotaa), Jean, fransk Pædagog, f. 1770, d. 1840, uddannede sig i den polytekniske Skole i Paris, blev senere Advokat, derpaa efter hinanden Professor i Humanitetsvidenskaberne, Artillerikaptein, Sekretær i Krigsministeriet, Professor i Mathematik og endelig Professor i fransk Sprog og Literatur i Löwen. Her optraadte han med sin saakaldte Universalundervisningsmethode, som grundede sig paa den Sats, at Mennesket kan, hvad det vil, og formaar at undervise sig selv uden nogen Lærer. Han søgte saa meget som mulig at vække og udvikle den sjelelige Virksomhed, fremfor alt at styrke Hukommelsen, bl. a. ved at lade Eleverne lære meget udenad. Flere af hans Ideer er senere blevne optagne af Pædagogiken.

Jacquard (udt. Sjakar), Joseph Marie, fransk Tekniker, f. 1752, d. 1834, var oprindelig Silkevæver, men levede senere i længere Tid beskjæftiget med forskjellige Arbeider og i trange Kaar. 1808 lykkedes det ham efter mange Forsøg at konstruere den efter ham opkaldte Jacquardvævestol til Forarbeidelse af mønstrede Tøier. Opfindelsen blev af stor Vigtighed, da den gjorde meget besværligt Haandsarbeide overflødigt, og udbredte sig i en Fart til alle europæiske Lande, hvor Jacquards Væveстol endnu ansees for den bedste til sit Øiemed.

Jacqueri (udt. Sjakeri) kaldtes en Bondeopstand i Nordfrankrige, som foranlediget af Adelens overdrevne Udsugelser og af Karl den onde af Navarras Herjinger i Omegnen af Paris opstod 1358. Navnet skriver sig fra, at Adelsmændene for Spot pleiede at kalde Bønderne „Jacques bonhomme". Opstanden antog en meget voldsom Karakter og førte til Mord og Brand i en frygtelig Udstrækning; endelig lykkedes det Adelsmændene af alle Partier ved at forene sig at undertrykke den med Vaabenmagt.

Jacquin (udt. Sjakæng), Nikolaus Joseph, Friherre, hollandsk Botaniker, f. 1727, d. 1817, levede siden 1752 som Læge i Wien, bereiste 1754—59 Vestindien, blev derpaa Professor i Botanik og Kemi i Chemnitz og senere i Wien. Han skrev bl. a. „Flora austriaca" (5 Bd., 1773—78), „Observationes botanicae" (4 Bd., 1764) og et stort Verk om de Planter, han opdagede i Vestindien.

Jaell, Alfred, østerrigsk Pianist, f. 1832, uddannede sig under Veiledning af sin Fader og af Czerny i Wien og gjorde allerede 12 Aar gammel Koncertreiser. 1857 blev han hannoversk Hofpianist og har i de senere Aar levet i Paris. Han har ogsaa komponeret flere brillante Salonstykker for Piano.

Jaen (udt. Khaen), Provins i det spanske Landskab Andalusien, tidligere et mauriſk Kongerige, 244 Kv.mil stor, med 392,000 Indb. — Hovedstad Jaen, 10 Mil nord for Granada, ved en Biflod til Guadalquivir, har 20,000 Indb., Silkevæverier og et mauriſk Kastel og er Sæde for en Biskop.

Jaket, en af Noahs Sønner, fra hvem Nordasiens og Europas Beboere skal nedstamme.

Jaffa, i det Gamle Testamente Jafo, i det Nye Testamente og i Middelalderen Joppe, By i Palæstina ved Middelhavet, ca. 7½ Mil nordvest for Jerusalem, er denne Bys Havn. Indbyggerantallet angives forskjelligt, fra 5,000 til 16,000. Byen var allerede i Oldtiden befæstet og en vigtig Havnestad; under Korstogene var den Korsfarernes Hovedlandingsplads og Gjenstand for idelige Kampe mellem dem og Muhamedanerne, indtil den 1268 for stedse gik tabt for de Kristne. 1799 erobredes den af Bonaparte og 1832 af Mehemed Ali; siden 1840 tilhører den igjen Tyrkerne.

Jaffé, Philipp, tysk Historiker, f. 1819, d. 1870, studerede Historie i Berlin, men lagde sig senere, da han som Jøde var udelukket fra den akademiske Virksomhed i Preussen, efter Medicin for at tjene sit Livsophold som Læge. Imidlertid kaldtes han til Medarbeider i Pertz's „Monumenta Germaniae historica", for hvilke han leverede flere Arbeider af stort Værd; 1862 blev han Professor i Berlin og holdt der meget besøgte Forelæsninger over Palæografi, Diptomatik og Kronologi, men henfaldt lidt efter lidt i en tungsindig Stemning, der tilsidst bragte ham til selv at berøve sig Livet. Af hans Arbeider kan især nævnes „Det tyske Riges Historie under Lothar Sachseren" (1843), „Det tyske Riges Historie under Konrad den tredie" (1845), „Regesta pontificum Romanorum ad annum 1198" (1851) og „Bibliotheca rerum Germanicarum" (6 Bd., 1864—73). Han var især fremragende som historisk Kritiker.

Jagello ell. Jagjello, Søn af Olgerd, blev 1381 efter Faderen Storhertug af Lithauen, an-

tog Kristendommen og blev 1386 Konge af Polen under Navn af Vladislav den anden. Han besejrede de tyske Riddere i et Slag ved Tannenberg 1410, fra hvilket Ordenens fuldstændige Forfald daterer sig. Til Kristendommens Udbredelse i Lithauen stiftede han Bispedømmet i Wilna og grundede 1400 Universitetet i Krakau, som efter ham kaldes det jagelloniske Akademi. Han døde 1434. — Af det af ham stiftede Dynasti, Jagellonerne, regjerede i Polen 1386—1572 syv Konger i fire Generationer; den sidste Konge af den jagelloniske Mandsæt, Sigismund August, havde en Søster, Katharina, som blev gift med den svenske Konge Johan den tredie og Moder til Sigismund den tredie, gjennem hvilken denne Sidelinie af Jagellonerne 1587 igjen kom paa Polens Trone og beholdt denne gjennem Sigismunds Sønner indtil 1668. I Bøhmen og Ungarn regjerede to Konger af det jagelloniske Hus.

Jager, paa forskjellige Fartøier et Seil foran Klyveren.

Jagst ell. Jaxt, Bifloð til Neckar, i Würtemberg, 26 Mil lang.

Jagt, Efterstræbelse og Fældning af Vildt, enten nyttigt (navnlig da spiseligt) Vildt eller Rovdyr. Jagten har været og er endnu ved Siden af Fiskeri den vigtigste Næringsvei for de paa det laveste Kulturtrin staaende Folkeslag, men spiller ogsaa hos de civiliserede Nationer en vigtig Rolle, saavel for Nyttens som for Fornøielsens Skyld. Den mere kunstmæssige Jagt blev først uddannet i Middelalderen, da den var Fyrsternes og Adelens udelukkende Privilegium, og da Indgreb deri af andre straffedes paa det strengeste. I den nyere Tid har paa mange Steder en rigtigere og rimeligere Ordning af Jagtvæsenet trængt igjennem, men det er dog endnu langt fra, at alle fra Middelalderen stammende forældede Institutioner i saa Henseende overalt er afskaffede. — Man pleier at dele den kunstmæssige Jagt i den høiere og den lavere; hin omfatter Jagten paa Dyr af Hjorteslægten, Vildsvin, Svaner, Aarfugl, Fasaner osv., denne Jagten paa Harer, Ræve, Otere, Maar, Grævling, Bæver, Snepper, Agerhøns, Vildænder og Vildgjæs m. m. — Jagtretten er høist forskjellig ordnet i de forskjellige Lande. I Regelen er al Jagt paa fremmed Eiendom forbuden. — I Norge er al Slags Jagt med Hund, undtagen paa Bjørn, Ulv og formentlig ogsaa Gaupe, i Hjemmemark eller Udmark, ulovlig uden Grundeierens Tilladelse; ligesaalidt maa uden saadan Tilladelse Gildre eller Fangstindretninger for Vildt (Stok, Snare osv.) anbringes paa anden Mands Grund. I Hjemmemarken (dyrket Mark med Havnegang og Hjemmeskov) er derhos ogsaa al Jagt uden Hund paa fredede Vildtsorter ulovlig uden Grundeierens Tilladelse, og Elg, Hjort og Bæver maa overhoved ingensteds jages eller fældes uden saadan Tilladelse. Den frie Jagt er altsaa indskrænket til Udmarken for de fredede Vildtsorters vedkommende og maa ingensteds drives med Hund. Den, som har opjaget et Dyr paa egen Eiendom, har dog Ret til at forfølge det og fælde det paa anden Mands Grund, men Bevisbyrden for, at Dyret virkelig er opjaget paa egen Grund, paahviler Jægeren. Bøderne for ulovlig Jagt paa anden Mands Grund er, om intet Dyr dræbes, saares eller fanges, 8—20 Kroner, men i modsat Fald efter Vildtets Beskaffenhed 40—80 Kr. Fredede Vildtsorter er: Elg, Hjort, Bæver, Ren, Hare, Tiur og Røi, Aarfugl, Hjerpe, Rype og Raphøns samt Edderfugl. Lovbestemmelserne om Fredningstiderne og om Brugen af visse Fangstredskaber er baade i Hjemme- og Udmark bindende saavel for Grundeieren som for andre. I Almenning er Jagten (naturligvis med Jagttagelse af Fredningsbestemmelserne) baade med og uden Hund, dog ikke paa Elg, Hjort og Bæver, samt Anbringelsen af Gildre fri for enhver norsk Undersaat. — Udlændinger maa for at kunne jage paa privat Grund erhverve Grundeierens Tilladelse, selv for saadan Jagt, som er fri for norske Undersaatter. I Stats- eller Bygdealmenning samt paa den Del af Højfjeldet, som ikke er i privat Eie, kan Udlændinger jage i den lovlige Jagttid og efter alt Slags Vildt, undtagen Elg, Hjort og Bæver, naar de dertil hos en af Landets Fogder har løst Bevilling mod et Gebyr af 200 Kroner. Bevillingen gjelder for det hele Land. Udlændings Jagt paa ovennævnte Steder uden Bevilling straffes med Bøder paa 200—1000 Kroner; har han løst Bevilling, men jaget Elg, Hjort eller Bæver, straffes han med den for ulovlig Jagt paa disse Dyr fastsatte Mulkt; har han jaget saadanne Dyr, uden at have løst Bevilling, ilægges han begge Mulkter. Forseelser paatales af det Offentlige.

Jagt, et lidet Seilfartøi med Dæk og én Mast uden Saling og Stang.

Jagtleopard, se Gepard.

Jaguar eller Amerikansk Tiger (Felis Onça), Rovdyr af Katteslægten, bliver ca. 4½ Fod lang (Halen fraregnet), er hvid under Bugen, ellers rustgul, paa Siderne tegnet med 4—6 Længderækker af sorte Pletter, af hvilke hver er omgiven af en sort Ring. En Afart er ganske sort. Jaguaren er Amerikas største og farligste Katteart; den opholder sig især ved Floder og svømmer ligesaa godt som den klatrer i Træerne. Den efterstræber alle Slags større Dyr og er ogsaa farlig for Mennesker. Indianerne dræber den med smaa forgiftede Pile.

Jahde ell. Jade, Kystflod i Oldenburg, falder i Jahdebugten. Paa begge Sider af denne kjøbte Preussen 1853 af Oldenburg for ½ Mill. Thaler et lidet Distrikt, hvor Flaadestationen Wilhelmshafen er anlagt.

Jahn, Friedrich Ludwig, „der Turnvater", tysk Pædagog og Forfatter, f. 1778, d. 1852, studerede Theologi og Filologi og udgav 1810 sit Skrift „Deutsches Volksthum". S. A. blev han Lærer ved et Gymnasium i Berlin og aabnede 1811 en Turnanstalt i Hasenheide. 1813 indtraadte han i Lützows Frikorps og var med paa Felttogene mod Frankrige 1813—15. Efter Tilbagekomsten til Tyskland holdt han Forelæsninger i Berlin og ansattes af Staten som Turnlærer, men anklagedes 1819 som Demagog og holdtes en Tid fængslet. Efter 6 Aars Forløb blev han frikjendt, men levede efter den Tid i Stilhed, mest i Freiburg. 1848 indvalgtes han i den tyske Nationalforsamling, hvor han sluttede sig til yderste Høire. Han var i høi Grad begeistret for alt nationalt-tysk og søgte navnlig at vække Kraft og Fædrelandskjærlighed hos det tyske Folk ved gjennem Turnkunsten at udvikle den legemlige Kraft og Sundhed. Som Forfatter optraadte han med flere Skrifter i patri-

otisk Retning og udgav med Eiselen „Den tyske Turnkunst“ (1816). 1872 reistes hans Statue i Berlin.

Jahn, Otto, tysk Filolog, Arkæolog og Kunsthistoriker, f. 1813, d. 1869, studerede i Kiel, Berlin og Leipzig, besøgte derpaa Frankrige og Italien, blev 1839 Docent i Kiel, 1842 Professor i Greifswalde og 1847 i Leipzig. 1851 afsattes han fra dette Embede for sin Deltagelse i de politiske Bevægelser 1848—49. Derpaa levede han som Privatmand, indtil han 1855 blev Professor i klassisk Filologi og Arkæologi samt Direktør for det akademiske Kunstmuseum i Bonn. Han har offentliggjort en fortræffelig kritisk Udgave af Juvenal og desuden udgivet Persius, Florus, Apuleius m. fl. samt enkelte Verker af Cicero, Livius og Sofokles. Af hans arkæologiske Verker kan nævnes „Telefus og Troilus“, „Polygnots Maleri i Lesche i Delfi“, „Pentheus og Mænaderne“, „Paris og Oinone“, „Den hellenske Kunst“ samt flere Arbeider om antike Vaser. Ogsaa over den nyere tyske Litteratur og Musik har han leveret flere større og mindre Skrifter, af hvilke især hans Biografi over Mozart (4 Bd., 1856—59) er et Mesterverk i sit Slags.

Jahn, Ferdinand Heinrich, dansk krigshistorisk Forfatter af tysk Herkomst, f. 1789, d. 1828, skrev bl. a. „Kristian den fjerdes Krigshistorie“, „Almindelig Udsigt over Nordens, især Danmarks Krigsvæsen i Middelalderen“ samt „Danmarks politisk-militære Historie under Unionskongerne“.

Jakarandatræ, Veden af et i Sydamerika voxende Træ, Jacaranda brasiliana. Træet har gule Blomster; Kapslerne indeholder en Slags Fedt, der benyttes til Sæbe. Veden er fast og tung, i frisk Tilstand mørkerød eller violetagtig med en Lugt, der minder om Roser; senere bliver den fortagtig eller mørkebrun med smukke, lysere eller mørkere Aarer. Den modtager en udmærket Politur og bruges derfor i stor Udstrækning til finere Snedker- og Dreierarbeider. Jakarandatræ kommer i Handelen især fra Brasilien, den bedste Sort fra Rio Janeiro.

Jakob, den tredie af de jødiske Patriarker, Søn af Isak og Rebekka og Broder til Esau. Han udvandrede i sin Alderdom med sin Slægt til Ægypten og skal være bleven 147 Aar gammel.

Jakob, Navn paa to Apostle. — Jakob den ældre (Jacobus major), Søn af Zebedæus og Salome, Broder til Evangelisten Johannes, skal ifølge Legenden have prædiket Evangeliet i Spanien og er derfor dette Lands Skytshelgen (San Jago). Han halshuggedes Aar 44 i Jerusalem paa Herodes Agrippas Befaling. — Jakob den yngre (Jacobus minor), Søn af Alfæus og Maria, en Søster af Jesu Moder, antages af mange Theologer for at være den „Herrens Broder“, som Evangelierne nævner. Hvis saa er Tilfældet, maa Benævnelsen „Broder“ egentlig betegne „Fætter“. Er Jakob den yngre ikke denne Broder, da vides intet om hans Liv; Jesu Broder siges at have været den første Biskop i Jerusalem og faaet Tilnavnet „den Retfærdige“. Han blev Aar 62 nedstyrtet fra Templet og stenet. Hans Brev til de kristne Jøder under Adspredelsen er optaget i det Nye Testamente, men er af flere, deriblandt af Luther, dog neppe med tilstrækkelig Grund, blevet antaget for ægte.

Jakob (James), Navn paa 6 Konger af Skotland, af Huset Stuart. — Jakob den første, f. 1393, d. 1437, var Søn af Robert den tredie. Paa en Reise til Frankrige blev han 1405 fangen af Englænderne og holdt i Fængsel til 1424, da han først kom fri og kunde bestige Tronen efter sin 1406 afdøde Fader. Han var en kraftig og dannet Mand og gjorde meget for at hæve Kulturen, befæste Retssikkerheden og indskrænke Adelens Magt i Skotland. Dette vakte stor Misfornøielse blandt Adelen, af hvilken flere sammensvor sig mod ham og myrdede ham. Han efterlod sig flere Digte paa Skotsk og Latin, hvilke vidner om betydelige poetiske Anlæg. — Jakob den anden, foregaaendes Søn, f. 1430, d. 1460, efterfulgte som mindreaarig Faderen 1437 og søgte senere at føre hans Reformer videre. Paa et Krigstog til England for at hjelpe den fordrevne Dronning Margarethe af Anjou døde han under Beleiringen af Roxborough. — Jakob den tredie, foregaaendes Søn, f. 1453, d. 1488, styrede med tyrannisk Strenghed og faldt ved Bannockburn i et Slag mod den oprørske Adel. Ved hans Giftermaal med Kristiern den førstes Datter Margrethe kom Orknøerne og Shetlandsøerne til Skotland. — Jakob den fjerde, foregaaendes Søn, f. 1472, d. 1513, var en klog og god Regent. Han forbandt sig med Frankrige mod England og faldt under et Tog til dette Land i et Slag ved Flodden. Ved hans Giftermaal med Henrik den syvendes Datter fik Huset Stuart sine Rettigheder til den engelske Krone. — Jakob den femte, foregaaendes Søn, f. 1512, d. 1542, overtog efter at være bleven myndig 1529 Regjeringen. Han søgte at hindre Reformationens Udbredelse, og Skotland led i hans Tid meget ved religiøse Stridigheder. Han havde ingen ægte Sønner, hvorfor hans Datter Maria Stuart (s. d.) fulgte ham paa Tronen. En uægte Søn af ham var James Murray (s. d.). — Jakob den sjette, se nedenfor Jakob den første.

Jakob (James), Navn paa to Konger af England. — Jakob den første, Maria Stuarts og Darnleys Søn, f. 1566, d. 1625, kronedes efter Moderens Afsættelse 1567 til Skotlands Konge under Navn af Jakob den sjette. Han stod i sin Barndom under Formynderskab af James Murray m. fl. og nød en lærd Opdragelse, men udviklede sig til en svag og pedantisk Karakter, paa samme Tid som han indsugede overdrevne Forestillinger om Kongemagtens Storhed og Hellighed. Da Moderens Liv truedes af Elisabeth, søgte han Hjelp hos flere Magter for at paaføre England Krig, men lod sig forsone og deltog Aaret efter Marias Henrettelse 1588 i et Forbund med England mod Spanien. Ved Elisabeths Død 1603 besteg han ogsaa Englands Trone. Han forfulgte de frisindede Presbyterianere og begunstigede den episkopale Kirkes Tilhængere; Katholikerne, der havde bygget sit Haab paa ham som den katholske Maria Stuarts Søn, blev skuffede og stiftede derfor 1605 den bekjendte Krudtsammensværgelse mod ham. I sin indre Styrelse røbede han snart sin Svaghed og sine despotiske Tendenser; han gjorde stærke Indgreb i Parlamentets Rettigheder og hævede vilkaarlige Skatter, men var paa samme Tid et Verktøi for sine skiftende Yndlinger. I sin Udenrigspolitik viste han en

vaklende Holdning, der berøvede ham al Agtelse. 1603 lod han sig kun med Møie bevæge til at forene sig med Frankrige til Fordel for Nederlænderne, men allerede 1604 traadte han over paa Spaniens Side. Senere forberedte han endog et Giftermaal mellem sin ældste Søn og en spansk Prinsesse; dette forhindredes dog ved Prinsens Død 1612, hvorefter han giftede sin Datter Elisabeth med Kurprins Fredrik (den femte) af Pfalz. Da denne modtog den bøhmiske Krone, betragtede Jakob ham som Oprører og vilde ikke understøtte ham. Da nye Tilnærmelser til Spanien hindredes af Buckingham, sluttede Jakob sig til Frankrige for at paaføre Spanien Krig, men døde førend denne brød løs. Trods hans vilkaarlige og slette Regjering, hvorved Grunden lagdes til Borgerkrigen under hans Efterfølger, gik England dog i hans Tid fremad i materiel Henseende; bl. a. blev den engelske Kolonisation af Nordamerika grundlagt. Jakob skrev mange Vers og vilde ogsaa vise sin Lærdom i latinske Skrifter; disse, der er samlede af Biskop Montacute (1619), røber ligesaa meget Pedanteri som Lærdom og indeholder bl. a. ivrige Angreb paa Brugen af Tobak samt Forsvar for det absolute Kongedømme og for Troen paa Hexer og Trolddom. — **Jakob den anden**, foregaaendes Sønneson, Søn af Karl den første, f. 1633, d. 1701, førte før han blev Konge Titelen Hertug af York. 1646 fangedes han af Parlamentshæren og holdtes i Fængsel til 1648, da han undkom og gik til Holland. Derfra reiste han til Frankrige til sin Moder, stod i længere Tid i fransk og spansk Tjeneste, kom 1660 ved Restaurationen tilbage til England og fik under sin ældre Broder Karl den andens Regjering som Storadmiral Befalingen over den engelske Sjømagt, med hvilken han 1665 beseirede en hollandsk Flaade under Opdam. I Frankrige havde han hemmelig gaaet over til Katholicismen, hvilket han 1671 offentlig vedkjendte sig; ifølge Test-Akten maatte han derpaa 1673 nedlægge sine Embeder og 1679 begive sig til Brysel. Underhuset søgte forgjeves at faa Overhuset og Kongen med paa at udelukke ham fra Tronfølgen. 1681 vendte han tilbage, blev Medlem af Statsraadet og fik stor Indflydelse; ved Broderens Død 1685 fulgte han ham paa Tronen. Ved Stivsindighed, Haardhed og Uklogskab nærede han i høi Grad den fiendtlige Stemning hos Folket, indtil dettes Ledere 1688 henvendte sig til hans Svigersøn og Søstersøn, Vilhelm af Oranien, om Hjelp til at støde ham fra Tronen. Det hjalp ikke, at Jakob i sidste Øieblik afskaffede flere af sine forhadte Institutioner; Vilhelm landede s. A. i England, og Kongen maatte flygte til Frankrige, hvor han fik Ophold paa Slottet St. Germain. 1689 erklærede Parlamentet ham for afsat; hans gjentagne Forsøg paa at vinde Tronen tilbage mislykkedes bestandig. — Hans Søn, **Jakob** (den tredie), **Prætendenten**, f. 1688, d. 1766, erfjendtes efter Faderens Død 1701 af Frankrige, Spanien, Paven og flere katholske Magter som Konge af England, medens Parlamentet for stedse udelukkede ham fra Tronen. Han tilbragte nu Størstedelen af sit Liv med forgjeves Forsøg paa at indtage England og hengav sig, da det ikke lykkedes, til Udsvævelser, der svækkede hans Kraft. Da Frankrige under den østerrigske Arvefølgekrig endnu engang antog sig hans Sag, følte han sig for gammel og ødelagt og overdrog derfor 1744 sine Rettigheder til sin Søn Karl Edvard.

Jakob, Ludwig Heinrich von, tysk Statsøkonom og Filosof, f. 1759, d. 1827, blev 1780 Gymnasiallærer, 1785 Docent og 1791 Professor i Filosofi i Halle. Efter dette Universitets Opløsning kaldtes han 1807 til Professor i Statsvidenskaberne i Kharkov, blev senere Medlem af den keiserlige russiske Lovkommission og af Statsraadet, men vendte 1816 tilbage til Halle, hvor han indtil sin Død virkede som Professor. Foruden flere rent filosofiske Skrifter udgav han „Lærebog i Nationaløkonomi", „Politilovgivningens og Politianstalternes Grundsætninger", „Indledning i Statsvidenskabernes Studium", „Udkast til en Kriminallovbog for det russiske Rige" og „Statsfinansvidenskab".

Jakob Erlandsson, dansk Geistlig, Søsterdatterson af Erkebiskop Andreas Sunesson, var i sine yngre Aar en Tid Kapellan i Rom, blev senere Domprovst i Lund og stod i saadan Anseelse for sin Lærdom, at han 1245 sendtes som den danske Kirkes Repræsentant til Koncilet i Lyon. 1249 blev han Biskop i Roskilde og gav i denne Egenskab Kjøbenhavn dets første Stadsret 1254. Sidstnævnte Aar blev han Erkebiskop i Lund, hvor han paa Grund af sin Hensynsløshed og sine Forsøg paa at forandre den skaanske Kirkeret kom i Strid med Skaaningerne. Kong Kristoffer den første indstevnte ham derfor til at møde for et Domhof i Nyborg 1256, men inden han indfandt sig der, udstede han paa et Møde af Geistlige „Veile-Konstitutionen", ifølge hvilken Landet skulde belægges med Interdikt, hvis Kongen fængslede eller øvede Overlast mod nogen Biskop. Da Jakob Erlandsson 1258 ikke vilde krone Kongens Søn Erik, blev han 1259 fængslet, og Interdiktet forkyndtes nu i Stifterne Lund, Roskilde og Odense. Ved Kongens Død s. A. kom Erkebiskopen løs og begyndte nu aaben Feide mod Erik Glipping. Han maatte snart flygte til Sverige, hvor han opholdt sig 1260—64; Pave Urban den fjerde tog Kongens Parti, bandsatte og suspenderede Erkebiskopen, men 1264 drog denne til Rom og vandt den nye Pave (Klemens den fjerde) for sig; Kongen maatte 1273 efter lange Underhandlinger love at gjenindsætte ham i hans Embede og betale ham 15,000 Mark Sølv i Skadeserstatning, men paa Hjemveien døde Erkebiskopen paa Rügen 1274.

Jakobinere (fr. Jacobins), en politisk Klub under den første franske Revolution, stiftedes 1789 efter Generalstændernes Sammentræden i Versailles af Deputerede fra Bretagne og kaldtes oprindelig „Club breton". Efter Hoffets og Stændernes Flytning fra Versailles til Paris samlede Klubben sig under Navn af „Konstitutionsvennernes Selskab" i et forhenværende Jakobinerkloster og fik derfor af udenforstaaende Navn af Jakobinerklubben. Den optog nu ogsaa som Medlemmer Ikke-Deputerede, holdt regelmæssige og offentlige Møder og stiftede Filialklubber rundt hele Frankrige. Medlemmerne bestod imidlertid endnu af forholdsvis moderate Frihedsmænd, og det Manifest, som Klubben udstedte i Begyndelsen af 1790, røbede endnu intet af, hvad den senere skulde forfegte. Men allerede i Løbet af s. A. fik de yderliggaaende radikale Anskuelser afgjort Overvegt inden Klubben og frembragte en Spaltning, der endte med de moderates Udtræden 1791. Klubben

havde nu opnaaet en saadan Indflydelse, at Valgene til den lovgivende Forsamling 1791 næsten ganske bestemtes af den. Et stort Antal af den nye Forsamlings Medlemmer indtraadte ogsaa i Klubben, som nu forenede i sig baade Robespierres Tilhængere og Girondinerne. I Marts 1792 udgik et nyt Ministerium fra Klubben, som derpaa havde Hovedandelen i Kongedømmets Afskaffelse og Konventets Sammenkaldelse. Samtidig blev den berømte „Jakobinerhue" (en rød frygisk Hue) inden Klubben Symbol paa dens Hovedbestræbelser „Frihed og Lighed". Efter Konventets Sammentræden begyndte Girondinerne at trække sig tilbage fra Klubben, hvor nu Robespierre opnaaede en næsten uindskrænket Magt og havde den vigtigste Støtte for sine Foretagender. Jakobinerklubben blev Sjelen i Agitationen for Kongens Død, i Forfølgelsen mod Girondinerne og i hele Terrorismen; Velfærds- og Sikkerhedskomitéerne var kun Grene af Klubben. Men efter Robespierres Fald var det forbi med dens Indflydelse; en Lov forbød den at stifte Filialafdelinger, og kort efter blev dens Forsamlingslokale lukket. I de følgende Aar søgte enkelte jakobinske Retninger forgjeves at gjøre sig gjeldende, og under Direktoriet blev hele Jakobinismen endelig tilintetgjort.

Jakobiter, 1) Navn paa en monofysitisk Sekt i Østerlandene, opkaldt efter Munken Jakob Zanzalus (d. 578), som efter Monofysiternes Adspredelse under Justinian atter samlede dem til et Kirkesamfund. De tæller nu i Syrien og Mesopotamien 30—40,000 Familier og har to Patriarker, en i Diarbekr og en i Klostret Safran ved Mardin. De ægyptiske Monofysiter har i Tidens Løb skilt sig fra sine asiatiske Troesfæller og danner en egen Sekt under Navn af Koptiske Kristne. 2) Navn paa den fordrevne Konge Jakob den andens og hans Søns Tilhængere i England og Skotland.

Jakobselv, Grændseelv mellem Norge og Rusland, falder i Varangerfjorden; ca. 3 Mil lang.

Jakobshavn, dansk Koloni ved Diskobugten i Nordgrønland, med ca. 450 Indb., hvoraf nogle faa Europæere.

Jakobstad, By i Storfyrstendømmet Finland, ved den botniske Bugt, med 2,000 Indb. og Havn, anlagdes 1653 af Ebba Brahe og opkaldtes efter Jakob de la Gardie.

Jakobæa af Holland, Datter af Vilhelm den sjette af Baiern, som var Greve af Holland og Hennegau, f. 1401, d. 1436, efterfulgte 1417 sin Fader i Regjeringen og maatte 1433 afstaa sine Lande til Hertugen af Burgund.

Jakub Beg, f. 1820, d. 1877, var 1853 og 1864 Khokands Hærfører mod Rusland, grundede 1865 et eget Rige i Kaschgar og styrede det kraftig og retfærdig, men despotisk. Han sluttede Forbund med Rusland og England, men indviklede sig i Krig med Kina og døde under Krigen, hvorefter hans Rige gik tilgrunde.

Jakuter, et Folkeslag af den tyrkisk-tatariske Stamme, lever som Nomader i Østsibirien, navnlig i Provinsen Jakutsk. De fleste er Kristne og driver adskillig Handel og Industri. Deres Antal angives til 100—200,000.

Jakutsk, russisk Provins i det østlige Sibirien, ved Ishavet, ca. 70,000 Kv.mil stor, med 236,000 Indb. — Hovedstaden Jakutsk, ved Floden Lena, med ca. 5,000 Indb., er Hovedsædet for den nordsibiriske Pelshandel.

Jalapa ell. **Xalapa** (udt. Khalapa), By i den mexikanske Stat Veracruz, ca. 4,400 Fod over Havet, med ca. 37,000 Indb.

Jalaparod, Rodknollerne af den i Mexiko voxende Plante Ipomæa purga, der hører til Vindel-(Konvolvel-)Familien. Rodknollerne har en modbydelig Lugt og en bitter, kradsende Smag, som skriver sig fra deres Indhold af Jalapaharpix, der kan udtrækkes ved Hjelp af Alkohol. Baade Knollerne og Harpixen bruges i Medicinen som stærkt afførende Midler.

Jalisco ell. **Xalisco** (udt. Khalisko), Stat i Forbundsrepubliken Mexiko, ved det Stille Hav, 1,812 Kv.mil stor, med 985,000 Indb. — Hovedstad Guadalaxara.

Jalousi (fr., udt. Sjalusi), Skinsyge. — Jaloux (udt. sjalu), skinsyg.

Jalousier, Vinduesskjærme af smale, flade Tverlister, der kan stilles saaledes, at Lyset i større eller mindre Grad kan indlades mellem dem. Ofte er de indrettede til at rulles op som Rullegardiner.

Jamaika (udt. Djsjameka), Ø blandt de store Antiller i Vestindien, i Syd for Kuba og i Vest for Haiti, 197 Kv.mil stor, med 506,000 Indb., hvoraf 13,000 Hvide. Øen gjennemskjæres af de blaa Bjerge, som opfylder dens østlige Del og sender Udløbere til alle Kanter; Kysten er mest steil, men med flere Bugter og Havne. Klimatet er tropisk og paa Slettelandet usundt; Jordbunden er overordentlig frugtbar og frembringer navnlig Sukker, Kaffe, Spanskpeber og Ingefær, som tilligemed den som Biprodukt ved Sukkerfabrikationen producerede Rum udgjør Øens vigtigste Udførselsgjenstande. Udførselen havde 1874 en Værdi af 1,442,000 Pd. Sterling. Ogsaa Skovene leverer værdifulde Produkter, og af nyttige Mineralier findes en Mængde. Handelen og Skibsfarten er livlig. — Hovedstad Kingston. — Jamaika opdagedes 1494 af Kolumbus og fik 1514 af Spanierne Navnet Isla de Santiago. 1655 kom Øen i Englændernes Besiddelse og har siden tilhørt dem. I Spidsen for Styrelsen staar en Guvernør.

James (udt. Djsjæms), George Payne Rainsford, engelsk Forfatter, f. 1801, d. 1860, debuterede med nogle mindre Noveller og udgav derpaa en Række Romaner, især historiske, hvori han røbede en overordentlig Opfindelsesevne i Retning af Intrigens Spending og Løsning. 1852 blev han engelsk Konsul i Norfolk i Virginien og 1858 i Venedig. Han har ogsaa skrevet historiske og biografiske Verker af ikke ubetydeligt Værd.

James, Sir Henry, engelsk General og Landmaaler, f. 1803, blev 1825 Ingeniørløitnant og 1844 Direktør for den geografiske Opmaaling i Irland. 1846 blev han Direktør for Admiralitetsarbeiderne i Portsmouth og var 1857—70 Dirigent for det topografiske og statistiske Departement under Krigsministeriet. 1874 blev han Generalløitnant. Han gjelder for Englands mest fremragende Geodæt og har dels selv forfattet, dels ledet Udgivelsen af flere vigtige Verker i sit Fag. Han har ogsaa opfundet Fotozinkografien og ved Hjelp af den taget en Række vigtige Manuskriptfaksimiler.

Jamesbugten (Jamesbay), se Hudsonsbugten.

Jameson (udt. Djsæmsen), Anna, engelsk Forfatterinde, f. 1797, d. 1860, vakte først Opsigt ved sin Beskrivelse af en Reise i Italien og udgav senere flere andre Reiseskildringer samt kunsthistoriske og kunstkritiske Skrifter, af hvilke kan nævnes „Karakteristiker af de kvindelige Karakterer hos Shakespeare" og „Fører i de mest berømte private Kunstgalerier i England".

Jameson, George, skotsk Maler, f. 1586, d. 1644, uddannede sig under Rubens i Antwerpen og blev især en betydelig Portrætmaler (han fik derfor Tilnavnet „den skotske Van Dyck"); dog malede han ogsaa Landskaber og historiske Billeder, som udmærker sig ved sin klare og skjønne Kolorit.

Jana, Flod i Provinsen Jakutsk i Sibirien, østenfor Lena, 120 Mil lang, falder i Nordishavet.

Janauschek, Fanny, tysk Skuespillerinde, f. 1830, ansattes 1847 i Köln og 1848 i Frankfurt am Main, hvor hun forblev til 1860. Derpaa foretog hun Kunstreiser i Tyskland og har senere med stort Bifald spillet paa Engelsk i Amerika og London. Hun er navnlig fremragende i tragiske Roller.

Janesville (udt. Djsensvil), By i Wisconsin i de Forenede Stater, ved Rock-River, med 9,000 Indb. og Fabriker.

Jangtsekiang ell. **Jantsekiang**, „den blaa Flod", Flod i Kina, udspringer i Vest for Hoangho, løber mod Øst gjennem den kinesiske Lavslette og falder i det Gule Hav. Længde 676 Mil. Dens Delta er ved Keiserkanalen forbundet med Hoangho, og Floden selv er paa en lang Strækning seilbar.

Janiculum, en af de 7 Høie, hvorpaa Rom er bygget (se Rom).

Janin (udt. Sjanæng), Jules Gabriel, bekjendt fransk Kritiker, Publicist og Romanforfatter, f. 1804, d. 1874, levede efter endte Studier i Paris som Privatlærer og Medarbeider i forskjellige Theaterblade og beskjæftigede sig efter at være ansat ved „Quotidienne" og senere ved andre Dagblade ogsaa med Politik. 1829—31 udgav han flere Romaner, deriblandt den mod Huset Orleans rettede „Barnave". 1836 blev han Feuilletonist i „Journal des Débats", hvor han begyndte Rækken af sine bekjendte Theaterkritiker, der vakte stor Opsigt og fandt mange Efterlignere. Den mest fremtrædende Egenskab ved dem var den aandrige, men overfladiske Maade, hvorpaa Forfatteren vidste at berøre alle mulige Gjenstande og fremhæve det pikante gjennem en livlig og vittig Stil. Ofte sank dog hans Causerier ned til en blot og bar Ordstrøm uden Gehalt. 1856 udgav han i 6 Bind sine samlede Feuilletoner. Desuden vedblev han at levere Romaner og Noveller samt Reisebeskrivelser, hvoraf dog ingen er af mere fremragende Betydning. 1872 blev han Medlem af det franske Akademi.

Janina, tyrkisk Vilajet i det sydlige Albanien, omfatter det gamle Thessalien og Epiros, er 65 Kv.mil stort og har 850,000 Indb. Det deles i 5 Sandsjakater: Janina, Ergheri, Berat, Preveza-Arta og Tirchala. Hovedstaden Janina, ved Janinasjøen, har 30,000 Indb. og et Citadel.

Janitsjarer, en tyrkisk Militsstyrke, som 1329 oprettedes af Sultan Orkhan og bestod af unge kristne Fanger, der blev tvungne til at gaa over til Muhamedanismen. Korpset organiseredes 1360 af Murad den første og bragtes op til en Styrke af 12,000 Mand. Det forordnedes, at hver femte Mand af alle kristne Fanger samt hvert tiende af alle i det europæiske Tyrki fødte kristne Børn skulde tjene til at rekrutere Janitsjarkorpset, men paa Grund af de Privilegier, hvormed dette udstyredes, indtraadte senerehen saa mange Tyrker, at den tvungne Rekrutering af Kristne ophørte. Foruden de regulære Janitsjarer gaves i senere Tid ogsaa et stort Antal irregulære, som mod Erlæggelse af en Pengesum lod sig indskrive i Rullerne og derfor nød flere Begunstigelser, saaledes Skattefrihed, medens de i Fredstid kunde bosætte sig hvorsomhelst og drive borgerlige Haandteringer. De regulære Janitsjarer gjorde i Fred Tjeneste som Politi og var kun bevæbnede med en Stok; i Krig tjente de tilfods og var bevæbnede med et langt Gevær, en Pistol, en Kniv og en kort Sabel. Sultanens Livvagt blev tagen af Janitsjarerne; andre af dem gjorde Tjeneste i Fæstningerne og paa Flaaden. De blev godt underholdte og levede troppevis i egne Kaserner; deres øverste Befalingsmand var en Aga, som besad næsten uindskrænket Magt over sine Undergivne. I Begyndelsen udmærkede Janitsjarerne sig ved sin strenge Disciplin, men i Tidens Løb, efterhvert som Sultanerne sank ned til blødagtige Haremsfyrster, tiltog de sig stor Magt, gjorde hyppig Revolution og herskede ved at indsætte og afsætte Sultaner. Efter flere forgjeves Forsøg paa at kue dem lykkedes dette endelig Mahmud den anden 1826; 15,000 af dem blev dræbte, en Masse landsforviste og Korpset erklæredes opløst for bestandig.

Janitsjarmusik, tyrkisk Musik, kaldtes oprindelig Tyrkernes Militærmusik, som fra først af kun bestod af Slaginstrumenter. Senere er Benævnelsen overført paa al Instrumentalmusik, hvor de melodiførende Blæseinstrumenter ledsages af Trommer, Pauker, Bækkener, Triangler osv. til Markering af Rhythmen. Den forekommer mest i Militærmusiken.

Jan Mayn, en øde Ø i Nordishavet, mellem Island og Spitsbergen, under 71° n. B. og 9° 40′ ø. L., ca. 7 Mil lang og 2 Mil bred, er det nordligste bekjendte vulkanske Land paa Jorden. Dens høieste Punkt er det 6,630 Fod høie Beerenberg, der imidlertid ikke med Sikkerhed kan betegnes som virksom Vulkan; af saadanne er navnlig at mærke Esk, 1,550 Fod høi. Den blev set af Hudson 1507, men besøgtes først 1611 af en hollandsk Sjømand, hvis Navn den bærer.

Jansen, lat. **Jansenius**, Cornelis, hollandsk Theolog, f. 1585, d. 1638, studerede i Löwen og opholdt sig derpaa i Paris og Bayonne især beskjæftiget med Studiet af Augustins Skrifter. 1617 blev han Doktor, 1630 Professor i Löwen og 1635 Biskop i Ypern. Han hyldede med Liv og Sjel Augustins Lære og optraadte skarpt mod Jesuiterne. Hans Hovedverk er „Augustinus, sive doctrina St. Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina etc.", paa hvilket han arbeidede i 22 Aar, og som han netop havde faaet færdigt ved sin Død. Det udgaves 1640 af Libertus Fromond og Kalen. — Jansenister kaldes i Kirkehistorien Jansens Tilhængere, som i Overensstemmelse med hans Udtalelser i sit Verk om Augustin optraadte mod den romerske Kirkes og navnlig Jesuiternes semipelagianske Lærdomme og hævdede den Augustinske Lære om Arvesynden, Menneskets ufrie Villie og Naadevalget. Janse-

nisterne udbredte sig snart forvden i Holland ogsaa fornemmelig i Frankrige, hvor deres Hovedarnested var Klostret Port-Royal. Allerede 1642 havde Paven forbudt Jansens Bog om Augustin som kjættersk. 1653 fordømte Innocens den tiende 5 Sætninger af den som kalvinistiske. Jansenisternes berettigede Angreb paa Jesuiterne vakte Forfølgelser mod dem i Frankrige, og 1709 blev Klostret Port Royal ophævet og ødelagt; en Mængde Jansenister tog sin Tilflugt til Nederlandene. 1693 udgav Jansenisten Quesnel det Nye Testamente med Anmærkninger; ved en pavelig Bulle blev 1713 101 Sætninger af dette Værk fordømte som kjætterske. Denne Forholdsregel spaltede den franske Geistlighed i to Partier af hvilke det, som modsatte sig Bullen og appellerede til et Kirkemøde, anførtes af Erkebiskoven i Paris, Kardinal Noailles. Dette Parti blev 1719 ved et paveligt Brev exkommuniceret, hvorefter flere af dem underkastede sig, og Fordømmelsen af Quesnels Bog blev gjeldende Lov i Frankrige. 1728 underkastede ogsaa Noailles sig; andre af Partiet udvandrede til Nederlandene. Under disse Forfølgelser udartede Jansenismen i Frankrige hos mange til et asketisk Sværmeri, som berøvede den al Anseelse, og den forsvandt derfor snart der, om end flere af dens Principer senere gjentagne Gange har dukket op igjen. I Holland dannede sig derimod 1723 en egen Jansenistisk Kirke som endnu bestaar; den anerkjender Paven som Kirkens Overhoved, men benegter hans Ufeilbarhed. Jansenisterne tæller 25 Menigheder med ca. 6,000 Medlemmer; de har en Erkebiskop i Utrecht og Biskoper i Harlem og Deventer. Forskjellige Forsøg fra Pavestolens Side paa dels ved Mægling, dels ved Magt at bringe dem til at gaa op i den katholske Kirke er blevne uden Virkning.

Janson, Christopher Nagel, norsk Digter, f. 1841 i Bergen, blev Student 1859 og theologisk Kandidat 1865. 1866 debuterede han som Forfatter paa Landsmaalet med to Fortællinger under Fællestitelen „Fraa Bygdom", og af hvilke navnlig den ene, „Liv", vidnede om megen poetisk Begavelse. Aaret efter udgav han „Norske Dikt", der indeholder mange lyriske Stykker af Værd. Senere har han navnlig virket som Novellist; af hans Arbeider kan nævnes Fortællingerne „Han og Ho" (1868), „Marit Stjølte" (1868), „Torgrim" (1872), „Den Bergtekne" (1876) samt den større historiske Roman „Fraa Dauketidi" (1875). Et episk Digt paa Vers er „Sigmund Brestesøn" (1872). Som Dramatiker har Janson forsøgt sig i „Jon Arason" (1867) og „Austanfyre Sol og vestanfyre Maane" (1879), et dramatisk Eventyrdigt, der nærmest er tænkt som Operatext. 1879 udgav han et Drama paa Prosa og i det almindelige Skriftsprog, „En Kvindeskjæbne", hvori han har søgt at sætte Spørgsmaalet om Kvindens Stilling i Ægteskabet under Debat fra et frisindet Standpunkt, men som i poetisk Henseende maa betragtes som mislykket. Smukkest og mest originalt fremtræder Jansons Talent i enkelte af hans Fortællinger (særlig „Liv" og „Han og Ho") samt i en Del af hans lyriske Digte. Som Forfatter paa Landsmaalet indtager han den næste Plads efter Aasen og Vinje. — Janson har i de senere Aar været bosat i Gausdal, hvor han i længere Tid har været Lærer ved Vonheims Folkehøiskole. Han har gjort flere Udenlandsreiser, deriblandt til Italien 1866—67 og Høsten 1879 til de Forenede Stater, hvor han opholdt sig Vinteren over og holdt Foredrag og Oplæsninger for de der bosatte Nordmænd. Af Storthinget har han erholdt bevilget Digtergage i Lighed med Bjørnson, Ibsen og Jonas Lie.

Janssens, Abraham, nederlandsk Historiemaler, f. 1560, d. ca. 1630, var Rubens's Medbeiler og stod i Spidsen for et Parti, som tog Italienerne til Mønster ligeoverfor Rubens's nationale Retning. Af hans Arbeider, der udmærker sig ved god Tegning og fortræffelig Kolorit, er en Gravlægning samt Madonna med Barnet i Karmeliterkirken i Antwerpen de mest berømte. — To andre Kunstnere af Navnet Jansens har ogsaa vundet Ry, Cornelis Jansens, d. 1665, som Historie- og Portrætmaler og Victor Honorius Jansens, f. 1664, d. 1739, som Historiemaler.

Januar, lat. mensis Januarius, den første Maaned i det kristelige Aar, har 31 Dage og har faaet sit Navn efter den romerske Gud Janus.

Januarius den hellige, Biskop i Benevent, blev halshuggen under Diokletian i Begyndelsen af det 4de Aarh. Han skal ligge begraven i Neapel, hvor hans Hoved samt to Flasker, der angivelig indeholder hans Blod, opbevares i et prægtigt Kapel. Det indtørkede Blod skal efter Præsternes Sigende have den vidunderlige Egenskab, at det bliver flydende igjen, naar det nærmes til Helgenens Hoved. Dette Mirakel sættes navnlig i Scene paa Helgenens Festdag, den 19de September, samt tillige naar nogen stor Ulykke er paafærde eller truer.

Janus, se Gudelære, den romerske.

Japan, paa japanesisk Nipon ell. Daï Nipon, Ørige i Østasien, bestaar af fire Hovedøer, Nipon, Kiusiu, Sikok og Jeso ell. Jeddo samt af henimod 4,000 mindre Øer og Holmer, som strækker sig mellem 23° 50′ og 47° n. B. og mellem 141° 3′ og 167 ø. L. De omgivende Have er i Øst og Syd det Stille Hav, i Vest og Nord det Japanesiske og Ochotske Hav. Størrelsen af samtlige Øer udgjør ca. 7,022 Kv.mil og Indbyggerantallet ca. 33,300,000. De større Øer er alle bjergfulde og gjennemstryges for det meste paa langs af Bjergkjæder paa indtil 4,500 Fods Høide, hvilke mest bestaar af Syenit, Granit, Glimmerskifer og Gneis. Af Vulkaner findes flere; de vigtigste af dem er Wunzen (ca. 4,000 F. høi) og Aso paa Kiusiu, Fusi (ca. 13,400 F.), Siro og Asama paa Nipon. Ogsaa paa Jeso, paa flere mindre Øer i Nærheden af Nipon og Kiusiu samt paa Kurilerne findes adskillige dels endnu virksomme, dels udbrændte Vulkaner. Kysterne er for en stor Del steile og stærkt indskaarne af Havet; de talrige Bugter og Fjorde afgiver gode Ankerpladse. Af Floder findes et stort Antal, men de fleste har et altfor rivende Løb og er altfor lidet vandrige til at kunne blive af nogen Betydning for Samfærdselen. Den eneste, som paa en længere Strækning kan befares, er Jodo paa Nipon. Klimatet er som Følge af Landets store Udstrækning fra Nord mod Syd meget forskjelligt, men er i det hele under Paavirkning af det asiatiske Fastlands Temperaturforhold intet Øklima. Sommerens Middeltemperatur i Nagasaki er + 27,7°, Vinterens + 8,4°; i Juli og August haves ofte

36—37° Varme, medens om Vinteren Sne og Is ikke er sjeldne. Den nordlige Del af Nipon og Jeso udmærker sig ved sin strenge Vinter med rigeligt Snefald. Om Vinteren blæser ogsaa ofte heftige Storme, især fra Øst og Nordøst. — Japan er overordentlig rigt paa nyttige Produkter af Mineralriget. Guld og Sølv forekommer paa mange Steder, ligesaa Kobber, der er det bedste paa Jorden, Jern, Antimon, Tin, Bly, Zink, Mangan, Kobolt, Arsenik og Kviksølv, endvidere Stenkul, Brunkul og Torv, Grafit, Rav, Petroleum, Svovl, Baryt, Gibs, Marmor, Alunjord, Flusspat, flere Slags Ædelstene, Asbest, Glimmer og fortrinlig Porcellænsjord. Salt vindes i stor Maalestok af Havvandet. Den japanesiske Flora er særdeles rig baade paa nyttige Vexter og paa smukblomstrende Prydplanter. Den tæller et meget stort Antal Slægter, men forholdsvis faa Arter. Af de dyrkede Planter, som afgiver Næringsmidler, er de vigtigste forskjellige Sorter Ris, Byg, Hvede, Hirse, Durrah, japanesisk Hirse, Boghvede, endvidere flere Slags Bælgfrugter og Kaal, Jordnødder osv.; Theen og i det sydlige Sukkerrøret spiller en vigtig Rolle, ligeledes Bomuldsbusken og Morbærtræet, som i stor Udstrækning dyrkes for Silkeavlens Skyld. Spindestoffer leverer ogsaa Hampen, en Nesleart m. fl. Planter; til Fabrikation af det for sin Godhed berømte japanesiske Papir tjener især flere Arter af Daphnefamilien, og Rhus vernix leverer i sin Harpix Materiale til den fortræffelige japanesiske Lak. Til Brænde og Tømmer benyttes Veden af de talrige og smukke Arter Naaletræer; til Snedkerarbeider tjener ogsaa Veden af Kamfertræet, hvoraf der desuden udvindes en Mængde Kamfer. Bambusrøret voxer til den 40de Bredegrad og finder udstrakt Anvendelse i Industrien. Dyreverdenen er mindre rig; af vilde Dyr forekommer især paa Jeso en Art Bjørn (Ursus Thibetanus), en Abeart (Inuus speciosus), en Hjort, en Gazelle (Antilope crispa), Ræve, Ulve, flere Arter vilde Hunde samt Harer. Af Fugle findes mange Arter, der for det meste er identiske med Mellemeuropas og Mellemasiens. Af Husdyr findes et ringe Antal Heste og Kjør og endnu færre Faar og Gjeder; af tamme Fugle holdes Høns, Ænder og Duer. I Havene rundt Kysten findes Mængder af Fisk, som afgiver en vigtig Del af Befolkningens Føde. Befolkningen bestaar paa en Del af Jeso samt paa Kurilerne af en egen mongolsk Stamme, Ainos, der taler et særskilt Sprog og lever af Jagt og Fiskeri; ellers er de fleste Beboere af de japanesiske Der Japanesere, som ligeledes hører til den mongolske Stamme og sandsynligvis i den forhistoriske Tid er indvandrede fra det asiatiske Fastland. De bærer i Ansigtets og Hjerneskallens Bygning det tydelige mongolske Præg; i Størrelse staar de tilbage for Nordeuropæerne og ligner i denne Henseende mest Italienere og Sydfranskmænd. Deres Haar og Øine er næsten uden Undtagelse sorte, Skjægvexten svag, Hænder og Fødder smaa og fint dannede. I aandelig Henseende staar Japaneserne fuldstændig ved Siden af Verdens mest begavede Folkeslag; deres Fatteevne, Dømmekraft og Hukommelse er ialmindelighed særdeles vel udviklet, og skjønt hos dem som hos Kineserne Fantasien synes at være meget fremtrædende, har de dog afgjort Anlæg for de exakte Videnskaber. En mærkelig og heldig Egenskab hos dem er deres særegne Evne og Lyst til at optage og tilegne sig fremmede Dannelseselementer, hvorved de danner en fuldstændig Modsætning til de stammebeslægtede Kinesere. De er desuden flittige, arbeidsomme og udholdende, gjestfri og fredelige, men derhos tapre og modige, ærgjærrige og fædrelandskjærlige. Et fremtrædende Træk, som er enestaaende i Asien, er deres stærke Sans for Renlighed og Nethed. Som deres væsentligste Feil har man betegnet Mistroiskhed og Underfundighed, Hevngjerrighed og navnlig Sanselighed. Den nationale Dragt bestaar af lange og vide Benklæder samt en lang Kjole, der holdes sammen om Livet ved et Belte; i den senere Tid er europæisk Dragt bleven meget udbredt. Husene er tarvelige, men smukt indrettede. Ved Siden af Buddhismen, som især tæller Bekjendere blandt de lavere Stænder, og Konfucius's Lære, som er udbredt blandt de Lærde, er Sintoreligionen den mest udbredte Kultus. Ifølge dennes ældste og simpleste Skikkelse identificeredes Guddommen med Himmelen og Himmellegemerne, navnlig var Solen Gjenstand for Dyrkelse. Ogsaa Mennesker, som havde udmærket sig paa Jorden, blev efter sin Død ærede som Guder. Senere blev under Paavirkning af de kinesiske Myther Sintoreligionen væsentlig omformet og antog tre Gudegenerationer, den himmelske, den jordiske og den menneskelige. Mikadoen (se nedenfor) tilskrives guddommelig Herkomst, og Antallet af Afdøde, som fik guddommelig Dyrkelse, steg til ikke mindre end 3,132. Sintotemplerne, Mi-ja, er simple Træbygninger med Halmtag og uden Prydelser. Som Symbol paa den Renhed paa Legeme og Sjel, som Religionen fordrer, findes i Templerne et blankpoleret Metalspeil eller en Bundt hvidt Papir. De vigtigste Næringsveie er Agerbrug, Fiskeri, Industri og Handel. Af Industrigrenene bringelserne er de vigtigste Silke- og Bomuldsvarer, Porcellæn, lakerede Varer samt Arbeider af Staal og Kobber, alt af anerkjendt Godhed. Ogsaa fortræffeligt Papir forarbeides og benyttes til en Mængde Gjenstande, endog til Klædningsstykker (Regnkapper o. l.). De betydeligste Fabrikbyer er Jedo, Miako, Osaka, Nagasaki, Kuru og Yosida. Skolevæsenet er siden 1872 organiseret efter europæisk Mønster; der findes en Høiskole, 32 Middelskoler, 210 høiere og ca. 54,000 lavere Elementærskoler. Europæere og Amerikanere har i stor Udstrækning faaet Ansættelse som Lærere ved Skolerne. — Regjeringsformen er monarkisk. Keiseren eller Mikadoen har ved Siden af sig et Ministerium; et Parlament, hovedsagelig efter engelsk Mønster, oprettedes 1875, men blev igjen ophævet som endnu ikke tidsmæssigt. Et Senat paa 21 Medlemmer samt en Kassationsret er de øverste justicielle Myndigheder. Arméen bestaar i Fredstid af ca. 35,000, i Krig af 50,000 Mand; Flaaden tæller 21 Skibe med 60 Kanoner. Statens Indtægter udgjorde 1875—76 ca. 274 Mill. Kroner, Udgifterne omtrent samme Beløb, Statsgjelden ca. 190 Mill. Kroner. — Handelen med Udlandet er i den senere Tid, efterat flere Havne er blevne aabnede for Udlændinger, ret livlig; Værdien af de udførte Varer (Silke, The, Ris, Kobber, Stenkul m. m.) var 1874 henved 41 Mill. Dollars, af de indførte (Metalvarer, vævede Sager af Hamp, Uld og Bomuld) ca. 29 Mill. Doll. Den indenlandske Handel er i den senere Tid fremmet

ved Anlæg af Jernbaner (14 Mil) og Telegrafer (ca. 378 Mil). Myntenheden er Yens = 1 mexikansk Sølvdollar = 4 Kroner. — Japans Historie gaar tilbage til 667 f. Kr., da Zin-mu-ten-no stiftede Riget og grundede et lige til Nutiden vedvarende Dynasti. Det er ikke afgjort, om han var indfødt Japaneser eller Fører for erobrende Udvandrere fra Asiens Fastland. Japanesernes Tidsregning begynder fra 660 f. Kr. Zin-mu-ten-no blev Japans religiøse og politiske Lovgiver og regierede til 585. Hans Efterfølgere, som fik Titelen Mikadoer, regierede i lange Aarrækker som uindskrænkede Herskere og var tillige de øverste Præster for Sintokulten. Ifølge Japans ældste Krønike kom der for første Gang 33 f. Kr. Koreaner til Japan. Dette blev i stor Udstrækning Tilfældet i Tidsrummet fra Slutningen af det 2det til Slutningen af det 6te Aarh. e. Kr., da Japan over Korea fra Kina fik sin Bogstavskrift og Grundlaget for sin Kultur i de sleste Retninger, ligesom ogsaa Buddhismen i denne Tid indførtes og begyndte at udbrede sig. I Løbet af de nærmeste Aarhundreder efter udvidedes Riget ved Underkastelse af hidtil uafhængige Stammer, og de forskjellige Provinser gaves af Mikadoerne i Len til deres Slægtninger og andre fornemme Personer, som fik Navn af Daimios og snart begyndte at spille en ikke liden Rolle i Riget. De førte gjentagne Gange Krig saavel mellem hverandre indbyrdes som i Fællesskab mod Mikadoen for at gjøre sig uafhængige af ham. Under disse Krige blev en af Mikadoens Feltherrer, Jori-tomo, 1192 udnævnt til Sjogun (Kronfeltherre) og gjorde denne Værdighed arvelig i sin Familie samt skaffede sig adskillig Indflydelse paa Regjeringen. I det følgende Aarh. (1274 og 1281) gjorde Keiseren af Kina to Expeditioner for at erobre Japan, men uden noget Resultat. Disse Tog foranledigede, at Marco Polo, som levede ved det kinesiske Hof, for første Gang bragte Efterretninger til Europa om det der endnu ganske ubekjendte Japan. Sjogunerne søgte senere stadig at udvide sin Magt paa Mikadoernes Bekostning, og dette førte til mange for Riget fordærvelige Stridigheder. Henimod Slutningen af det 16de Aarh. tilrev Fide-Josi, en Mand af lav Herkomst, sig Sjogunværdigheden. Han var tapper og statsklog og blev under Navnet Taiko Japans Nationalhelt. Han døde 1598 og indsatte et Formynderskab af sex af de fornemste Daimios for sin unge Søn, Fide-Jori. I Spidsen for Formynderskabet stod den mægtige Fyrste Jjejasou, mod hvem de andre Daimios reiste sig og gjorde Opstand. Han overvandt ikke alene sine Modstandere og udvidede sin Magt, men gjorde sig ogsaa 1603 selv til Sjogun i sin Myndlings Sted og tiltog sig en bethdelig Magt i alle Rigets Anliggender. Den af ham og hans Efterfølger Mitsu, som bl. a. forbød alle Japanesere under streng Straf at forlade sit Fædreland, indførte Forfatning, som varede til 1867, var i sit Slags enestaaende. Mikadoen vedblev at være Statens Overhoved, men havde ikke mere nogen Indflydelse paa Regjeringen. Han forblev vistnok Hovedet for Sintokulten, men selv i denne Retning indskrænkedes hans Indflydelse ved at Sjogunerne („Taikunerne") gjorde Buddhismen til Statsreligion. Mikadoen holdtes indesluttet i sit Palads i Miako, alene omgiven af sine Hofembedsmænd, Hustruer og Præster; enhver Tilnærmelse mellem ham og Folket og Daimioerne blev omhyggelig forhindret, og han stod under nøie Opsigt af en dertil ansat høi Embedsmand. Udgifterne til hans kostbare og luxuriøse Hof udredes gjennem Sjogunen af Rigets Indtægter. Foruden Ledelsen af den gamle Sintokultus bestod hans Funktion blot i at uddele de høieste Titler og Værdigheder til Rigets Store. Sjogunen gav Love og ledede Rigets Forvaltning; han havde fuldstændig Raadighed over Finanserne og stod i Spidsen for Hæren. Hans Magt indskrænkedes hovedsagelig kun af den siden Jjejasous Tid bestaaende Regel, at de af en Sjogun udstedte Love og Anordninger ikke kunde forandres, men var af bindende Virkning for alle hans Efterfølgere. Efterhvert som disse Love og Forordninger blev talrigere og indsnevrede Sjogunernes Myndighed, tiltog de to Rigsraad sig stedse større Indflydelse. Daimioernes Antal voxede i stor Udstrækning ved Udnævnelsen af nye, som nu blev Sjogunens Lensmænd, istedenfor at de tidligere havde været Mikadoens. Hæren bragtes under Sjogunernes Regjering op til 200,000 Mand; den materielle Kultur steg i det hele bethdelig, og Landets Velstand øgedes; Regjeringen drog omhyggelig Omsorg for, at ingen Hungersnød skulde indtræffe, idet den for Tilfælde af Misvextaar havde anlagt Magasiner, hvorfra Folket for en billig Pris kunde kjøbe Korn. Politiet var vel indrettet og Domstolene strenge, men upartiske, hvorfor den største Sikkerhed for Person og Eiendom var raadende. Forholdet mellem Folkeklasserne var ordnet paa en Maade, som forebyggede Utilfredshed og gjensidigt Fiendskab mellem dem; der bestod 8 Klasser, nemlig 1) Daimioerne, 2) Sumioerne, en lavere Adel, som ogsaa havde Len af Regjeringen, 3) Embedsmænd og Krigere, 4) Sintoreligionens og Buddhismens Præster, 5) Læger, Lærde og Kunstnere, 6) Kjøbmænd, 7) Jordbrugere, 8) Sjøfolk, Fiskere, Haandværkere og Arbeidere. Hver af disse Klasser havde sine bestemte Rettigheder og var beskyttede mod Undertrykkelse af sine Overmænd. Ved personlig Fortjeneste kunde enhver stige til en høiere Klasse, og Ægteskaber mellem Personer af forskjellige Klasser var tilladt. Som urene betragtedes Medlemmerne af en Slags Pariakaste, som stod udenfor alt Samkvem med de nævnte 8 Klasser, og som beskjæftigede sig med at flaa selvdøde Dyr og at tilberede Læder. Dog havde ogsaa de sine Rettigheder. Men Forfatningen og Tilstanden i Landet under Sjogunherredømmet havde ogsaa mange mørke Sider; en Mængde detaillerede Forskrifter for Ceremonier i alle Tilfælde udbredte en vis Smaalighed baade over det offentlige og det private Liv. Dertil kom et udstrakt Spionvæsen samt Regjeringens vidtgaaende Begunstigelse af Japanesernes Hang til Usædelighed ved en formelig Organisation af den offentlige Prostitution. Hvad Forholdet til Udlandet i Begyndelsen af den nyere Tid angaar, da begyndte i den anden Halvdel af det 16de Aarh. Kristendommen at udbredes i Japan. 1543 blev tre Portugisere, som var paa Reise fra Siam til Makao, fordrevne til en af de smaa japanesiske Øer syd for Kiusiu; de var de første Europæere, som betraadte Japans Jordbund. 1549 gik den bekjendte spanske Jesuit Franciskus Xaver som

Missionær til Japan, hvor han prædikede Kristendommen endog i Miako, Mikadoens Residensstad. Allerede 1552, da Xaver vendte tilbage til Europa, havde Kristendommen vundet fast Fod og udbredte sig ikke lidet i Løbet af de følgende Aartier. De fornemste blandt de japanesiske Kristne sendte endog 1582 et Gesandtskab til Spanien og Rom, hvilket 1585 ankom til Madrid og blev modtaget med stor Udmærkelse af Filip den anden. Efter derpaa at have besøgt Rom og nydt megen Udmærkelse ved Pavehoffet vendte Gesandterne 1590 tilbage, ledsagede af 17 Jesuiter. I Japan havde imidlertid Uvillien mod Kristendommen begyndt at gjøre sig gjeldende og voxede stadig; under Ijejasou og hans nærmeste Efterfølgere fandt 1613, 1622—29 og 1637—39 blodige Forfølgelser Sted, hvorved de Kristne blev ganske udryddede og Portugiserne forviste fra Landet. 1609 kom Hollændere til Japan, fik Tilladelse til at drive fri Handel og oprettede et Faktori paa en Ø ved Kysten af Kiusiu. Handelen var især i Begyndelsen overordentlig lønnende og vedblev ogsaa at indbringe Hollænderne meget, efterat deres Faktori var forflyttet til den lille Ø Desima; senere blev dog al Udførsel af Guld og Sølv forbudt og Udførselen af Kobber indskrænket 1790, men det hollandske Faktori paa Decima har dog vedblevet at existere lige til Nutiden. Englænderne havde 1613 ligeledes faaet Handelsfrihed og oprettet et Faktori, som de dog allerede 1623 igjen maatte nedlægge, da de ikke kunde konkurrere med Hollænderne. Kineserne havde Tilladelse til aarlig at besøge Nagasaki med ti Skibe og var blandt Asiaterne ligesom Hollænderne blandt Europæerne den eneste fremmede Nation, som indtil over Midten af dette Aarhundrede havde Adgang til Japan. Vel søgte Englænderne 1674 igjen at knytte den tidligere Forbindelse, men blev afviste; det samme var Tilfældet med Russerne, som 1782 og 1804—05 sendte Gesandter for at indlede en Forbindelse. Englænderne gjorde endnu 1803 og 1811 ligesom Franskmændene og Nordamerikanerne 1846 forgjeves Tilnærmelsesforsøg; først 1853 lykkedes det Amerikaneren Commodore Perry, som med 12 Krigsskibe sendtes til Japan, at aabne Landet for de Forenede Staters Undersaatter. 1854 sluttedes en Freds- og Venskabstraktat mellem Japan og de Forenede Stater, og Amerikanerne fik Tilladelse til at handle paa Simoda og Hakodade paa Jeso. En lignende Traktat kom samme Aar istand med Englænderne, som foruden til de ovenfor nævnte Havne ogsaa fik Adgang til Nagasaki. Der fulgte nu en Række nye og fornyede Handelstraktater med Rusland, de Forenede Stater, England, Nederlandene og Frankrige, hvilke Stater fik Adgang til stedse flere Havne; disse Staters Undersaatter erholdt Tilladelse til i de aabnede Byer at erhverve Grundeiendom, bygge Huse og Kirker, udøve sin Religion og tillige fra 1862 at nedsætte sig som Handlende i Byen Jedo. Magternes Gesandter og Konsuler skulde frit kunne bereise Landet. Af Indførselsartikler var kun Opium og af Udførselsartikler myntet Kobber forbudne. Paa samme Grundlag sluttede Japan ogsaa Handelstraktater med Portugal (1860), Preussen (1861), Schweiz (1864), Belgien (1866), Danmark (1867), Norge og Sverige (1868), det Nordtyske Forbund (1869), Østerrige og Ungarn (1869) og senere ogsaa med Sandwichsøerne og Kina. Samtidig med Afslutningen af de første Handelstraktater med udenlandske Magter var ogsaa det gamle Forbud for Japaneserne mod at forlade Landet blevet ophævet. Nu varede det ikke længe, førend den vesterlandske Civilisation begyndte at gjøre sig gjeldende. Allerede 1860 besøgte et af Sjogunen afsendt Gesandtskab de Forenede Stater og 1862 et andet Verdensudstillingen i London samt flere europæiske Hoffer. Efterhvert som Forbindelsen med Udlandet kom istand maatte imidlertid som Følge af den japanesiske Statsindretnings eiendommelige Beskaffenhed Sjogunernes Magt mere og mere tabe sig. Der opstod blodige Tronstridigheder, medens en Del af de mægtige Daimios, navnlig i den sydlige Del af Riget, begyndte mere at nærme sig Mikadoen, idet de ansaa Sjogunens Aabning af Rigets Havne for fremmede Nationer for et ulovligt Skridt, hvorved Sjogunen havde berøvet sig selv sine Rettigheder. I Forbindelse med denne Anstuelse stod et dybt Had hos Daimioerne til de Fremmede, hvilket gjentagne Gange gav sig Luft i Voldshandlinger og Drab. Sommeren 1863 erklærede Rigsraadet for de fremmede Gesandter, at Sjogunen af Mikadoen havde faaet Ordre til at lade de aabnede Havne lukke igjen, uden at dog denne Forholdsregel blev gjennemført. De mægtige Daimioer af Satsuma og Nagato søgte paa egen Haand at holde de Fremmede borte og begyndte ogsaa Fiendtligheder mod de indseilende Skibe, men blev af engelske og franske Krigsskibe tvungne til at opgive dette; efterat Daimioen af Nagatos Forsøg paa at bemægtige sig Mikadoens Person 1864 var mislykket og de fremmede Krigsskibe s. A. totalt havde ødelagt Befæstningsværkerne i Simonosakistrædet, gav endelig Mikadoen 1865 sin Stadfæstelse paa de med de fremmede Magter afsluttede Traktater. Nu begyndte ogsaa flere af de tidligere mod Udlændingerne fiendtlig stemte Daimioer at optræde mere forsonlig. Sjogunen (siden 1866 en Søn af Fyrsten af Mito) begyndte nu ogsaa at fatte Planer om ved Udlændingernes Hjelp at afskaffe Daimioerne og Lensvæsenet og gjøre sig til Eneherskер. Han fik franske Officerer til at indøve sin Hær og sendte 1867 sin Broder til Paris for at repræsentere Japan under Verdensudstillingen. Til Gjengjeld sluttede Daimioerne sig nærmere om Mikadoen, især efterat en ny saadan 1867 havde besteget Tronen; en Forsamling af Daimios foreslog s. A. at afskaffe Sjogunværdigheden, og Sjogunen erklærede sig beredt til at afgive al sin Myndighed til Mikadoen. Denne vilde dog ikke modtage Tilbudet, men sammenkaldte en Forsamling af Fyrsterne for at forandre Forfatningen. I December underrettedes de fremmede Magters Gesandter om, at Sjogunen havde aftraadt Regjeringen til Mikadoen, som nu var Landets Eneherskер. Sjogunen havde dog ikke nedlagt al sin Myndighed, men vilde selv lede Rigets Overgang fra den gamle til den nye Forfatning. Men de mod ham fiendtlige Daimios bevægede Mikadoen til at erklære Sjogunværdigheden for ganske affkaffet og afsætte dens Indehaver fra alle hans Embeder, Titler og Værdigheder. Nu samlede Sjogunen Tropper og leverede i Januar 1868 Fyrsterne af Satsuma og Nagato et Slag, som han dog tabte, medens hans Sjømagt samtidig seirede. Derpaa trak han sig tilbage til et Buddhakloster i Jedo,

medens hans Modstandere ødelagde hans Palads i Ohosakka. Mikadoen modtog i Løbet af Vaaren som Landets Hersker de fremmede Magters Gesandter og lovede at overholde Traktaterne samt beskytte de Fremmede. En Broder af den afsatte Sjogun samt flere Daimios fra den nordlige Del af Landet fortsatte imidlertid Kampen og vandt flere Fordele over Mikadoens Tropper, men maatte tilsidst falde tilføie; Mikadoen var mod Slutningen af Aaret i fuld Besiddelse af Herskermagten og holdt i December sit høitidelige Indtog i Jedo, som nu blev Residens og fik det officielle Navn Tokio, d. e. „Østens Hovedstad". Nu begyndte et Reformverk af stor Udstrækning og gjennemført med en beundringsværdig Energi. Den liberale og forstandige unge Mikado omgav sig med ligesindede Statsmænd til Raadgivere, af hvilke Udenrigsministeren, (siden 1871) Iwakura-Tomomi, er den mest fremragende. Daimioerne blev berøvede sine Len og gjorte til Statholdere i Provinserne, men senere (1871) ogsaa berøvede denne Værdighed og gjorte til Privatmænd med en aarlig Pension lig Tiendedelen af deres tidligere Indtægter. Kastevæsenet blev ophævet, de forhen ofte barbarisk strenge Love mildnede, Politivæsenet organiseret efter europæisk Mønster og den gamle Sintoreligion gjort til Statsreligion, samtidig med at Kristendommens Forkyndelse og Udbredelse blev tilladt. 1873 indførtes den gregorianske Kalender, medens Tidsregningen endnu sker fra den første Mikado. Statens Overhoved har opgivet sin tidligere indesluttede Levemaade og den guddommelige Dyrkelse, som tidligere vistes ham. Gjentagne Gange har japanesiske Gesandter besøgt Europa, dels i diplomatiske Hverv, dels for at anstille Undersøgelser om europæiske Indretninger, som paatænktes overførte til Japan. I det hele har den moderne Kultur baade i materiel og aandelig Henseende i de senere Aar gjort saadanne Fremskridt i Japan, at Magen dertil ikke kan opvises i hele Verdenshistorien.

Japanesisk Sprog og Literatur. Det japanesiske Sprog tilhører den turanske Stamme, men stiller sig i væsentlige Punkter fra dennes øvrige Grene. Særlig er det forskjelligt fra Kinesisk og andre østasiatiske Sprog ved at eie Flerstavelsesord. Grundlaget for det brugelige Skriftsprog er en ældre Dialekt, Jamato, som afviger adskillig fra Talesproget, men forstaaes af alle dannede Japanesere. Det tidlige Samkvem med Kina og den aandelige Paavirkning fra dette Land i ældre Tider har medført, at en Mængde kinesiske Ord og Vendinger er trængte ind i Skriftsproget; dog udtales de anderledes end i Kina. De fleste mere betydelige literære Verker skrives forresten helt paa Kinesisk. Skriften bestaar af Tegn for de enkelte Stavelser; man har to Systemer af saadanne Tegn, et lettere paa 47 Tegn (Katakana) og et meget vanskeligt, som bestaar af et overordentlig stort Antal Tegn (Firakana). For Tegnene ligger de kinesiske til Grund; de er dog paa mange Maader blevne forandrede og har ganske mistet sin ideografiske Betydning. Dog indblandes ofte i Skriften uforandrede kinesiske Tegn med ideografisk Betydning. Skriften optegnes med en Pensel; den gaar ovenfra nedad, og Linierne læses fra Høire mod Venstre. — Den japanesiske Literatur er meget rig i alle Fag, men er endnu lidet kjendt i Europa. Til dens vigtigste Verker hører foruden Rigsannalerne den store kinesisk-japanesiske Encyklopædi (1714, 185 Bind). Geografiske og topografiske Beskrivelser over Rigets forskjellige Dele og med vedføiede historiske Optegnelser gives i stort Antal; af japanesiske Karter er flere Exemplarer blevne bragte til Europa. Af de naturhistoriske Fag har navnlig Botaniken fundet en udstrakt Bearbeidelse. Sprogvidenskabelige Verker forefindes i stort Antal, ligesaa gode kinesiske og japanesiske Lexika, Glossarier over Aino- og Koreanersproget samt adskillige Hjelpemidler til Studiet af Sanskrit. Den religiøse og medicinske Literatur er meget rig; ligeledes er Verkerne om Landvæsenet talrige. Poesien er repræsenteret af Verker, som tildels skriver sig fra en meget tidlig Tid; det berømteste episke Digt er „Fei-ke-monogatari", forfattet 1183. Af lyrisk Indhold er den berømte Digtsamling „Manjo-sju" fra det 8de Aarh. Dramaet og navnlig Romanen har ogsaa fundet et særdeles stort Antal Dyrkere. Den kristelige Literatur paa Japanesisk er ikke betydelig, skjønt det Nye Testamente allerede 1613 skal være trykt i Miako. — Begyndelsen til Studiet af japanesisk Sprog og Literatur hos Europæerne skete gjennem Jesuiterne allerede i det 17de Aarh., men først i den senere Tid har fremragende Videnskabsmænd leveret betydelige Arbeider om samme. Foruden Siebold kan blandt Kjenderne af Japanesisk især nævnes Franskmanden de Rosny, Englænderne Medhurst og Alcock samt Tyskerne Hoffmann og Pfitzmaier.

Japetiske Race, se Folkeslag.

Jarfjord, Norges østligste Fjord, nær den russiske Grændse, gaar ind fra Varangerfjorden og er ca. 3 Mil lang.

Jargon (udt. Sjargaang), fr., fordærvet Dialekt, især en, som er vilkaarlig sammensat af Ord af forskjellige Sprog; „Kaudervælsk".

Jarkand, Yarkand ell. **Jarkend**, By i det kinesiske Østturkestan, ved Floden Jarkand, med 50—60,000 Indb. og livlig Karavanehandel.

Jarl, i Nordens ældste Historie Styrer af et Fylke eller en Provins, stod umiddelbar under Kongerne, hvis han ikke var selvstændig Hersker (som f. Ex. Haakon Ladejarl). Harald haarfagre indsatte efter Norges Forening til ét Rige Jarler i ét eller flere Fylker. Enhver Jarl skulde i Krig paa egen Bekostning tjene Kongen med 60 Hærmænd og aarlig holde et Gilde for Kongen og hans Hirdmænd. Til at bestride disse Udgifter skulde Jarlen oppebære en Trediedel af den af Fylket udredede Landskyld og øvrige Skatter og Afgifter. Over de i Vesterhavet gjorte Erobringer (Orknøerne, Suderøerne m. fl.) indsatte de norske Konger ogsaa Jarler, men disses Uafhængighed synes at have været større, ligesom deres undersaatlige Forhold neppe i Regelen medførte andre Byrder end en aarlig Skat. Senere indskrænkedes Jarlernes Antal til én, og under de senere norske Konger var det ofte, at ingen beklædte Jarleværdigheden; naar en saadan udnævntes, var han i Regelen Hærens Overstbefalende og styrede en Del af Landet. I Norge afskaffedes Jarleværdigheden 1308 af Haakon den femte.

Jarlsberg Gaard, et af Norges største samlede Jordegods (ca. 160 Skyldaler), ligger i Amtet af samme Navn paa en Slette ved Tønsbergfjor-

dens Bund, paa begge Sider af Oulielven. Dens paa østre Side af Elven beliggende Del udgjør den i Historien bekjendte Kongsgaard Sæheim (senere Sem), der i det 9de Aarh. omtales som de vestfoldske Kongers Residens. Ved Rigets Deling under Harald haarfagre fik hans Søn Bjørn Farmand Vestfold og tog Bolig paa Sæheim, hvor han 927 blev overfaldt og dræbt af sin Broder Erik Blodøxe. Senere var Gaarden i lang Tid en af Rigets fornemste Kongsgaarde og Opholdssted for de kongelige Befalingsmænd over Tunsberg. Efter Reformationen sloges Sæheim sammen med det paa Elvens Vestside beliggende Gods Auline (nu Ulen), blev Hovedgaard for det for Griffenfeld oprettede Grevskab og fik Navn af Griffenfelds Gaard, hvilket Navn forandredes til Jarlsberg, da Gaarden ved Griffenfelds Fald kom under Kronen. Derefter eiedes Gaarden af Statholder Gyldenløve og kom senere til den Gren af den Wedelske Familie, som har antaget Navnet Wedel-Jarlsberg, og i hvis Besiddelse den endnu er.

Jarlsberg og Laurviks Amt, Norges mindste, men tillige tætest befolkede Amt, ligger i Kristiania Stift og grændser mod Øst og Nordøst til Buskeruds Amt, mod Syd til Drammensfjorden og Kristianiafjorden, mod Sydvest til Skagerak og mod Vest og Nordvest til Bratsberg Amt. Størrelsen er 41 (henved 18 norske) Kv.mil, og Folkemængden, Byernes iberegnet, 89,400. Det hører til Landets lavest liggende og frugtbareste Egne, og ingen af dets Fjeldpartier hæver sig til nogen betydelig Høide. Langs Kyststrækningen findes en Række Øer, og flere dybe Fjorde skjærer ind fra Skagerak. Af Elve kan nævnes Numedalslaagen, der gjennemstryger hele Amtet og falder i Havet nær Laurvik. Af Indsjøer har Amtet ingen af Betydning; den største er Farrisvandet (henved 1/2 Kv.mil). Amtet deles i 2 Fogderier (Jarlsberg og Laurviks), 4 Sorenskriverier, 19 Herreder og 7 Bykommuner: Holmestrand, Tønsberg, Sandefjord, Laurvik, Svelvik, Horten og Aasgaardstrand; de tre sidste er Ladesteder. De vigtigste Næringsveie er Agerbrug, Fædrift, Skovdrift og Skibsfart. Især er den sidste forholdsvis betydelig. Ogsaa Bergverks- og Fabrikdrift samt Fiskeri og Isbavsfangst beskjeftiger en stor Del af Befolkningen. Inden Amtet er gode Veie, og for Tiden (1881) er en Jernbane under Bygning, Grevskabsbanen, der gjennemskjærer det i hele dets Længde. Befolkningen er driftig og oplyst, og Amtet er en af Norges mest velstaaende Landsdele. — Jarlsberg og Laurviks Amt udgjør den væsentligste Del af de Gamles Vestfold og havde tidlig egne Konger. Paa Grund af sin heldige Beliggenhed var Distriktet i Oldtiden enslags Midtpunkt for Nordboernes Handelssamkvem, især efter at det bekjendte Tempel i Skiringssal (s. d.) blev opført. Endnu efterat Harald haarfagre havde samlet Riget, vedblev Vestfold at hævde sin Betydning, og flere af de Kampe, som forefaldt mellem Erik Blodøxe og hans Brødre, udkjæmpedes her. Ogsaa senere, fornemmelig under de borgerlige Uroligheder, var Vestfold en Stridsgjenstand mellem de forskjellige Kronprætendenter. Af senere Begivenheder kan mærkes, at der i Aaret 1531 eller 1532 stod en Fægtning ved Gjersø udenfor Tønsberg mellem den danske Flaade og de af Kristiern den anden fra Holland medbragte Krigsskibe. Under Syvaarskrigen oversvømmedes ogsaa disse Egne af Svenskerne og maatte underkaste sig Erik den fjortende for en Tid. Kort før Reformationen fik Amtets nordlige Del Navn af Tønsbergs Len, ligesom dets sydlige Del kaldtes Brunlaugs Len. Omkring 1660 fik de to Distrikter Navn af Amter. Allerede tidligere var her samlet mange store adelige Godser, og af disse oprettedes tildels de tvende Grevskaber, Laurviks Grevskab (1671) for Fredrik den tredies uægte Søn Statholder Gyldenløve og Jarlsberg Grevskab (1673) for Griffenfeld. I 1821 blev af begge Grevskaber oprettet det nuværende Jarlsberg og Laurviks Amt.

Jarlsberg Verk, ogsaa kaldet Konnerud Verk, i Skouger Prestegjeld, Jarlsberg og Laurviks Amt, oprettedes først 1730, uagtet der næsten et Aarhundrede i Forveien var opdaget sølv- og kobberholdige Ertser paa Stedet. I Aarene 1736—1754 gav Verket et Udbytte af 16,200 Mark Sølv, 132 Skippund Kobber og 2,276 Skippund Bly, repræsenterende en Værdi af 217,000 Rigsdaler. Senere gik Driften tilbage, da den gav Tab istedenfor Udbytte, hvorfor den stansedes 1770, og syv Aar senere ophørte det som Bergverk. Isteden oprettedes et Møllebrug, en Stangjernshammer, en Masovn, to Spigerverker m. m., ligesom man, da der ved de forladte Kobbergruber fandtes Zinkblende, i første Halvdel af dette Aarh. forsøgte Messingtilvirkning. 1866 optoges Verket af en Englænder, og Driften anlagdes udelukkende paa Udvinding af Bly og Zink. Den beskjeftigede i nogen Tid et betydeligt Arbeiderantal, men indstilledes 1875.

Jarnberjaland, tidligere Navn paa det svenske Landskab Dalarne.

Jaroslav, Guvernement i Storerusland, mellem Guvernementerne Novgorod, Kostroma, Vologda, Vladimir og Tver, 648 Kv.mil stort, med noget over 1 Mill. Indb., var tidligere et Storfyrstendømme. — Hovedstaden, Jaroslav, ved Volga, 35 Mil nordnordøst for Moskva, har 26,500 Indb. samt livlig Handel og er Sæde for en Erkebiskop.

Jaroslav ell. **Jaroslau**, By i Galicien, 13 Mil vest for Lemberg, ved Floden Sau, med 11,000 Indb.

Jasmin (Jasminum), Planteslægt med sambladet, 5—8delt Krone, to Støvdragere og Bærfrugt, omfatter talrige Arter, som alle er Buske med sammensatte Blade, og voxer i de tropiske, tildels ogsaa i de tempererede Lande. — Den almindelige Jasmin (J. officinale) stammer fra Sydasien, men dyrkes i Sydeuropa. Af dens hvide, vellugtende Blomster beredes det yndede Parfumeri Jasminolie. — Den storblomstrede Jasmin (J. grandiflorum) er fra Ostindien forplantet til Sydeuropa; den har større og mere vellugtende Blomster end den foregaaende og leverer en bedre Olie. — Blomsterne af den indiske Jasmin (J. sambac) bruges undertiden i Kina til at parfumere Theen. — Med den ægte Jasmin maa ikke forvexles en Busk, som ofte dyrkes i Haverne under Navn af Jasmin, og som ogsaa har hvide, vellugtende Blomster; den hører til en anden Familie og heder i Botaniken Philadelphus coronarius. Den har hvide og vellugtende Blomster, mange Støvdragere og enkelte Blade.

Jasmin (udt. Jasmæng), Jaques, ell. paa Provençalsk Jacquou Jansmin, fransk Dialektdigter, f. 1798, d. 1864, levede som Frisør i Agen i Provence. Han forfattede i den provençalske Dialekt talrige Digte, som skaffede ham et berømt Navn baade i Frankrige og i Udlandet. Mest bekjendte er Digtsamlingerne „Las papillotas“ (1ste Samling 1835, 2den Saml. 1843), hvori han besynger de arbeidende Klassers Kaar. Desuden kan mærkes det komiske Heltedigt „Lou chalibari“ (1825), „Den Blinde fra Castel-Cuillé“ (1836) og „De to Tvillingbrødre“ (1847).

Jaspis, en Varietet af Kvarts, bestaar af Kiselsyre, noget Lerjord og Jernforbindelser, er mat eller med glasagtig Glans, ugjennemsigtig og rød, grøn, gul eller brun af Farve. Den forekommer i uregelmæssige Masser og Lag og er ofte sammensat af Baand og Striber af forskjellig Farve; efter Stribernes Anordning skjelner man mellem forskjellige Varieteter, saasom Baandjaspis, Agatjaspis, Kuglejaspis m. fl. Den slibes undertiden til Vaser, arkitektoniske Prydelser, Bordplader o. lign.

Jassy ell. **Jasch**, Hovedstad i Moldau, ved Bachlui, en Biflod til Pruth, med 90,000 Indb., hvoriblandt 40,000 Jøder, et Universitet og betydelig Handel med Korn og Spiritus.

Jasz-Berény (udt. —Berenj), By i Ungarn, ved Floden Zagyva, 9 Mil øst for Pest, med 20,000 Indb. og betydelig Kvægavl.

Jatagan, tyrk., en kort, dolkformet, tveegget Sabel, som tidligere hørte til Janitsjarernes Vaaben og nu bæres af det tyrkiske Politi.

Jaubert (udt. Sjaabær), Amédée, fransk Orientalist, f. 1779, d. 1847, fulgte 1798 Bonaparte som Tolk til Ægypten, gjorde 1802 en Reise til Orienten, sendtes 1804 i en diplomatisk Mission til Tyrkiet og 1805 til Persien, paa hvilken Reise han af Pasjaen i Bayazid holdtes indesperret 8 Maaneder i en Hule. Efter sin Tilbagekomst til Frankrige holdt han i Paris Forelæsninger over Tyrkisk. Han har udgivet en Beskrivelse over sine Reiser i Armenien og Persien, en tyrkisk Grammatik og en Oversættelse af Edrisis Geografi.

Jauer, By i den preussiske Provins Schlesien, med 10,500 Indb., var tidligere Hovedstad i et Fyrstendømme af samme Navn.

Java, den mindste af de store Sundaøer i det indiske Arkipelag, i Øst for Sumatra, er 2400 Kv.mil stor og har noget over 18 Mill. Indb. Den er bjergfuld og har 28 virksomme Vulkaner; Floderne er talrige, men korte, Klimatet tropisk, og Jordbundens Frugtbarhed overordentlig. Plantevexten er særdeles yppig; af her hjemmehørende Planter kan mærkes Ris, Kokos- og Betelpalmen, Indigoplanten, Bomuldsbusken, Sukkerrøret og Peberbusken; endvidere findes flere eiendommelige Arter Frugt og i Skovene udmærket Tømmer; af tropiske Kulturplanter, som er indførte, kan mærkes Tobakken, Kaffetræet, Thebusken og Kinatræet. Dyreverdenen er ogsaa særdeles talrig; af vilde Dyr findes en Art Næshorn, en vild Oxeart, Tigeren, en Art Panther, Vildsvin, Hjorte, Raadyr, Gibbonen m. fl. Abearter, et stort Antal Fugle, deriblandt Salanganen, endvidere Kaimaner, en overordentlig Mængde Insekter og ved Kysterne en Rigdom paa Fisk. Af Metaller findes ikke mange, kun noget Jern, Tin og i Floderne Guld; af andre nyttige Mineralier forekommer Svovl og Bjergolie. — Beboerne hører med Undtagelse af de indvandrede Europæere, Kinesere og andre Asiater til den malajiske Stamme og taler et i to Hoveddialekter adskilt Sprog. De fleste af dem bekjender sig til Muhamedanismen. Hovednæringsveien er Jordbruget, som ogsaa leverer de vigtigste Udførselsgjenstande: Kaffe, Sukker, Tobak, Thé, Ris og Indigo. Desuden udføres Tin og Huder. Den samlede Udførsel havde 1874 en Værdi af ca. 144 Mill. hollandske Gylden. Java modtog oprindelig sin Civilisation fra Indien og blev 1405 erobret af Araberne. 1579 begyndte Portugiserne og 1594 Hollænderne at drive Handel paa Øen, hvor de sidstnævnte 1677 erobrede betydelige Landstrækninger; senere har Hollænderne bemægtiget sig hele Øen, som de endnu besidder. 1811—15 tilhørte den England. Styrelsen føres af en Guvernør, som residerer i Batavia.

Javorov, By i Galizien, med 9,000 Indb.

Jaxartes, se Sir-Darja.

Jazyger, i Oldtiden Navn paa et Folk i det nuværende Ungarn, mellem Floderne Grau, Donau og Theiss; fra det 13de Aarh. Navn paa de ungarske Bueskytter, som boede i egne Distrikter og nød visse Forrettigheder. Efter dem har Distriktet Jazygien, en Del af Komitatet Heves, faaet Navn.

Jean Paul, se Richter, Jean Paul Friedrich.

Jeanne Darc ell. **d'Arc** (udt. Sjan Dark), „Jomfruen fra Orleans“, f. 1412, d. 1431, var Datter af en Landmand i Landsbyen Domrémy i Provinsen Champagne. Allerede 13 Aar gammel troede hun at høre en overjordisk Stemme, som formanede hende til Fromhed og Kyskhed, og lovede allerede da stedse at leve ugift. Frankrige var paa denne Tid ved Henrik den femtes Erobringer bragt i en høist betænkelig Stilling, da Englænderne havde tilrevet sig over Halvdelen af Landet. Den vanvittige Konge Karl den sjette døde 1422, og Dronningen saavelsom Hertugen af Burgund stod paa Englændernes Parti. Den da 19 Aar gamle Dauphin (senere Karl den syvende) formaaede kun med Nød at holde sig i det sydlige Frankrige. I en Alder af 15 Aar troede Jeanne atter at høre den overjordiske Stemme, som befalede hende at gaa i Krigen for Dauphinen. Hun talte imidlertid ikke til nogen derom, førend hun 1428 under Orleans's Beleiring, som endnu mere forværrede Franskmændenes Stilling, endnu en Gang mente at høre Stemmen og desuden i Drømme troede at have faaet Paalæg om at undsætte Orleans og føre Dauphinen til Rheims for at krones. Først efter mange Besværligheder opnaaede hun gjennem Baudricourt, Befalingsmanden i Vaucouleurs, at faa Adgang til Dauphinen, som i Begyndelsen ikke vilde tro paa hende, men endelig følte sig overbevist om hendes guddommelige Sendelse. Med et Sværd, som havde været opbevaret i Kirken i Fierbois, i Mandsdragt og Rustning og med en hvid, med Lilier prydet Fane i Haanden drog hun i Spidsen for en Hær til Orleans, som hun i April 1429 lykkelig undsatte, hvorefter hun slog flere Angreb af Englænderne tilbage og nødte dem til at hæve Beleiringen. Hun blev nu Englændernes Skræk, men hos Franskmændene Gjenstand for næsten guddommelig Hyldest. Hun bevarede dog sin Beske-

denhed og tænkte kun paa at udføre den anden Del af sit Hverv, at føre Dauphinen til Kroningskirken i Rheims. Paa Veien did blev flere Byer erobrede fra Englænderne, og Kroningen fandt Sted 17de Juli 1429. Af enkelte berettes det, at hun nu holdt sin Sendelse for fuldført; vist er det, at hun dog vedblev at tage Del i Kampen, om end, som det synes, ikke altid med den gamle Begeistring. Efterat Byerne i Champagne for en stor Del frivillig havde underkastet sig Kongen, brød denne med Jeanne op mod Paris, hvor hun i et Angreb paa Byen blev haardt saaret. 1430 udmærkede hun sig ved sin fortvivlede Tapperhed under Indtagelsen af St. Pierre-le-Moutier og gik derpaa med en liden Skare mod Nord ind i Isle-de-France. Her besejrede hun den burgundiske Partigjænger Franquet d'Arras og kastede sig derpaa med en ubetydelig Troppestyrke ind i Compiègne. Ved et Udfald blev hendes Folk slaaede tilbage af Burgunderne, og hun selv blev fangen. Hun overgaves af Bastarden af Vendôme til Johan af Luxemburg og af ham til Hertugen af Burgund; Englænderne jublede, men Franskmændene og Kongen gjorde til sin store Skam intet for at befri hende. For ikke at blive udleveret til Englænderne sprang hun ud af et Vindu paa et Slot, hvor hun var forvaret, men forslog sig og blev greben. Hun førtes nu til Rouen, hvor den engelske Magt havde sit Hovedsæde, og Processen mod hende begyndte i Januar 1431. Hun beskyldtes for Hexeri, men svarede med saa klare og overtydende Ord, at mange af Dommerne fandt sig overbeviste om hendes Uskyldighed. Trods dette og trods hendes Appel til Paven blev hun dog efter 4 Maaneders Forløb dømt til Døden. Da hun skulde føres til Baalet, lod hun sig, udmattet af Processen og af det haarde Fængsel, af de Geistlige overtale til at tilbagekalde Beretningen om sin overnaturlige Sendelse og skulde nu benaades for Dødsstraffen med livsvarigt Fængsel. Man vidste imidlertid i sit fanatiske Had til hende at faa hende til at gjøre et „Tilbagefald" ved i Fængslet at iføre sig en Mandsdragt, som med Forsæt var lagt der, og nu var hendes Skjebne afgjort. 31te Mai 1431 blev hun brændt paa Torvet i Rouen. Det berettes, at hendes Mod og fromme Hengivenhed endog overbeviste Bødlen om hendes Uskyldighed. — Paa hendes Families Begjæring blev Processen 1450 revideret, Anklagen mod hende 1456 erklæret for falsk og hun selv for uskyldig. Flere Digtere har behandlet hendes Historie, saaledes Schiller i sin Tragedie „Die Jungfrau von Orleans" og Voltaire i sit vittige, men frivole Digt „La Pucelle". I Domrémy, Versailles, Rouen og Orleans er der reist Monumenter for hende.

Jebusiter, et kana'anitisk Folk, som beboede Byen Jebus, det senere Jerusalem, og indehavde Borgen der (Zion) lige til Davids Tid.

Jedo ell. **Yeddo**, se Tokio.

Jefferson (udt. Djeffers'n), Thomas, nordamerikansk Statsmand, f. 1743, d. 1826, studerede Retsvidenskaben og nedsatte sig 1767 som Advokat. 1769 blev han Medlem af Virginiens lovgivende Forsamling, hvor han forgjeves tog Ordet for Negerslavernes Frigivelse. Da det kom til Forviklinger mellem England og dets amerikanske Kolonier, sluttede Jefferson sig til de ivrigste Patrioter, indvalgtes 1775 i Kongressen og forfattede som Medlem af en dertil nedsat Komité den Uafhængighedserklæring, som antoges af Kongressen den 4de Juli 1776. S. A. virkede han i Virginiens lovgivende Forsamling for Forandringer i denne Stats feudal-aristokratiske Forfatning, var 1779—82 Guvernør i Virginien og 1783—84 Medlem af Kongressen, hvor han fik vedtaget Loven om at udelukke Slaveriet fra Unionens nordvestlige Territorier. 1784 gik han i et diplomatisk Hverv til Europa og var 1785—89 de Forenede Staters Gesandt i Paris, hvorefter han 1790—93 var Statssekretær under Washington. I denne Stilling førte han med Finansministeren Hamilton en Strid, som blev Ophavet til de politiske Partier Føderalisterne og Republikanerne. Efter at være aftraadt som Statssekretær levede han som Privatmand, indtil han 1797 blev valgt til Vicepræsident under Adams; han optraadte nu mod flere af dennes Forholdsregler og hævede det republikanske (det senere demokratiske) Parti, af hvilket han 1800 valgtes til Unionens tredie Præsident. Denne Værdighed beklædte han ved Gjenvalg til 1809, hvorefter han levede som Privatmand, sysselsat med Jordbrug og videnskabelige Beskjeftigelser. Under hans Præsidentskab erhvervedes Louisiana for Unionen. — Jefferson er den egentlige Fader for Demokratiet i de Forenede Stater. Han udmærkede sig mere ved Klogskab, Tænke- og Jagttagelsesevne end ved Veltalenhed.

Jeffersonville (Djeffers'nvil), By i den nordamerikanske Stat Indiana, med 8,000 Indb.

Jeffrey (udt. Djeffri), Francis, engelsk Jurist og Forfatter, f. 1773, d. 1850, blev 1799 Advokat og var 1802 med at stifte „Edinburgh Review", som han redigerede til 1829. 1821 blev han Rektor for Glasgows Universitet, 1829 Dekan for Juristerne i Edinburgh, 1830 Lordadvokat for Skotland og Underhusmedlem og 1834 Lordoverdommer i Skotland.

Jeffreys (udt. Djeffris), George, engelsk Dommer og Lordkansler, f. 1643, d. 1689, blev 1666 Sagfører og fik betydelig Praxis inden den fornemme Verden. 1680 blev han Overdommer ved Kings-Bench, i hvilken Stilling han under Karl og Jakob den anden rasede mod de politiske Anklagede og gjorde sig berygtet ved sine Forfølgelser mod Oppositionen. Til Løn for denne Virksomhed udnævntes han til Lordkansler. Da Jakob den anden blev fordreven, vilde han flygte, men blev greben og sat i Tower, hvor han døde, endnu førend der kunde anlægges Proces mod ham.

Jefta, en af „Dommerne" i Israel, en uægte Søn af Gilead, anførte Gileaditerne mod Ammoniterne og slog disse. Efter sin Hjemkomst skulde han ifølge et Løfte ofre det første, som gik ham imøde fra hans Hus; dette var hans Datter, som han ogsaa ofrede, og til hvis Minde Israeliterne siden feirede en aarlig Sørgefest.

Jehovah, det Gamle Testamentes Navn for Gud. Den nu gjængse Udtale af Ordet er urigtig og grunder sig paa en af de jødiske Lærde foretagen Forandring af Vokalerne. Navnet skrives nemlig paa Hebraisk Jhvh (יהוה), idet her som i alle hebraiske Ord Vokalerne udelades i Texten, og udtaltes sandsynligvis oprindelig Jahave

(Jahveh). Dette Navn ansaa imidlertid Jøderne ifølge en altfor bogstavelig Fortolkning af det andet Bud og 3 Mosb. 24, 16 for altfor helligt til at udtales, hvorfor de erstattede det med Ordet Adonâi (Herren). Vokalerne af dette Ord (o og a) blev derpaa senere i Haandskrifterne af Bibelen satte under Konsonanterne af Jahave, hvorved Jehovah fremkom. Navnet betyder „den som er", altsaa den evige, uforanderlige.

Jehu, Josafats Søn, den israelitiske Konge Jorams Feltherre, blev af en af Elisas Disciple salvet til Konge i Israels Rige og regjerede 880—58 f. Kr. Han dræbte Joram og udryddede hele Akabs Hus, ødelagde Baals Tempel i Samaria og dræbte alle Baals Præster. Syrerne satte sig under hans Regjering i Besiddelse af alt Landet østenfor Jordan.

Jeisk, Havnestad i det vestlige Kaukasien, ved Jejas Munding i det Asovske Hav, har 29,000 Indb.

Jekaterinburg, By i det russiske Guvernement Perm, ved Floden Isset, med 25,000 Indb., er Midtpunktet for Grubedriften i Ural.

Jekaterinodar, By i Kaukasien, ved Floden Kuban, med 17,500 Indb., er Sæde for de tjernomoriske Kosakers Hetman.

Jekaterinoslav, Guvernement i Sydrusland, ved Floden Dnjepr, omgives af det Asovske Hav og Guvernementerne Poltava, Karkov, Voronesch, Taurien og Kherson samt de donske Kosakkers Land. Det er 1,230 Kv.mil stort, med 1,352,000 Indb. — Hovedstaden, Jekaterinoslav, med 25,000 Indb., er Sæde for en Erkebiskop.

Jelabuga, By i det russiske Guvernement Vjätka, med 8,000 Indb.

Jelez, By i det russiske Guvernement Orel, ved Floden Sosna, med 30,000 Indb. og Handel med Korn og Læder.

Jelisavetgrad, se Elisabethgrad.

Jelisavetpol, se Elisabethpol.

Jellachich de Buzim (udt. Jellatsjitsj —) Josef, Greve, østerrigsk Feltherre, f. 1801 i Kroatien, d. 1859, indtraadte 1819 i den østerrigske Armé, blev 1842 Oberst i et Banat-Grændseregiment og 1848 Ban i Kroatien. Idet han støttede sig paa Sydslaverne, modvirkede han de ungarske Tendenser, gik 1848 over Ungarns Grændse og afsattes af Ministeriet i Pest, men støttedes af det østerrigske Hof. Han deltog i Wiens Indtagelse og i Vinterfelttoget 1848—49, udnævntes sidstnævnte Aar til Felttøimester, men blev i Juli slagen ved Hegyes. Efter Krigen vedblev han at være Ban samt Civil- og Militærguvernør i Kroatien. Han udgav flere Digte, som tildels blev meget populære.

Jelven, se Gjeløen.

Jemappes (udt. Sjømap), Landsby i Provinsen Hennegau i Belgien, med 11,000 Indb. Her seirede Franskmændene under Dumouriez over Østerrigerne under Clairfayt 6te Novbr. 1792.

Jemen ell. **Yemen**, „det lykkelige Arabien", se Arabien.

Jemtland, Provins i Sverige, grænser mod Syd til Herjedalen og Medelpad, mod Øst og Nordøst til Angermanland, mod Nordvest og Vest til Norge, er 325 svenske Kv.mil stor og har ca. 64,000 Indb. Landet er omgivet og tildels gjennemskaaret af Fjeldstrækninger, har talrige Sjøer og Vasdrag og betydelige Skove. Jordbunden er tildels meget frugtbar, og trods den store Høide over Havet og det deraf følgende temmelig strenge Klima er Agerbruget den vigtigste Næringsvei. Andre Erhvervskilder er især Kvægavl og Skovdrift. Af mineralske Produkter findes navnlig Kobber. — Jemtland bebyggedes oprindelig fra Norge, hvortil det hørte fra det 12te Aarhundrede. Sammen med Herjedalen afstodes det til Sverige ved Freden i Brömsebro 1645. — Jemtlands Län bestaar af Jemtland, Herjedalen samt et Sogn af Helsingland, er ca. 920 (408 svenske) Kv.mil stort og har ca. 74,000 Indb. Det hører i geistlig Henseende under Hernösands Stift.

Jena, By i det tyske Storhertugdømme Sachsen-Weimar, ved Floden Saale, $2^1/_2$ Mil sydøst for Weimar, med 9,000 Indb. og et Universitet (aabnet 1558), der 1877 havde 55 Professorer, 16 Privatdocenter og 459 Studenter. Universitetet eier foruden andre Samlinger et Bibliothek paa 200,000 Bd. — Jena er bekjendt ved det Slag, hvori Napoleon den første 14de Oktober 1806 her seirede over Preusserne under Hohenlohe.

Jenil ell. **Xenil** (udt. Khenil), Flod i Spanien, udspringer paa Sierra Nevada og falder efter et Løb paa 34 Mil i Guadalquivir nedenfor Palma.

Jenisei ell. **Jenissei**, Flod i Sibirien, udspringer paa kinesisk Grund, løber mod Nord gjennem Guvernementet Jeniseisk og falder nedenfor Dudinsk i Nordishavet. Længde 750 Mil. Den er dyb og vandrig og paa lange Strækninger seilbar, men er hvert Aar i længere Tid belagt med Is.

Jeniseisk ell. **Jenisseisk**, Guvernement i Nordsibirien, ca. 46,000 Kv.mil stort, med 373,000 Indb. Landet er bjergfuldt og har store Sumpstrækninger og Urskove; kun den sydlige Del er skikket til Agerbrug. Af mineralske Produkter findes Guld i Floderne samt desuden Stenkul og Grafit. — Hovedstad Krasnojarsk. — Jeniseisk, By ved Floden Jenisei, med 7,000 Indb. og Markeder.

Jenner (udt. Djenner), Edward, engelsk Læge, f. 1749, d. 1823, studerede Kirurgi i London og nedsatte sig derpaa som Læge i Berkeley i Gloucester, hvor han ved Siden af sin praktiske Virksomhed beskjeftigede sig med naturvidenskabelige Studier. 1775 begyndte han at anstille Undersøgelser angaaende Kokoppernes beskyttende Virkninger mod Børnekopperne og foretog 1796 den første Vakcination. 1798 offentliggjorde han Resultaterne af sine Undersøgelser, som havde til Følge, at Vakcinationen (s. d.) hurtig udbredtes over hele den civiliserede Verden. Senere udgav han endnu flere Skrifter om sine fortsatte Experimenter over samme Gjenstand.

Jennymaskine, se Hargraves.

Jensen, Peter Andreas, norsk Geistlig og Forfatter, f. i Bergen 22de December 1812, d. 1867, blev Student 1831 og theologisk Kandidat 1836. Baade før og efter sin Embedseksamen var han en Tid ansat som Lærer ved Bergens lærde Skole, bestyrede derpaa en Privatskole i Bergen og blev 1843 residerende Kapellan til Lindaas. Herfra forflyttedes han 1848 i samme Egenskab til Aker men ansattes allerede Aaret efter som Lærer i Kateketik ved det praktisk-theologiske Seminarium

og gjorde 1851 med offentlig Understøttelse en Reise til Danmark og Tyskland for at uddanne sig i de praktisk-theologiske Discipliner. 1859 udnævntes han til Stiftsprovst og Sognepræst ved Vor Frelsers Kirke i Kristiania, hvilket Embede han indehavde til sin Død. — Han havde allerede 1838 optraadt i Literaturen med „Et Snes Digtninger", der røbede mere end almindelig Lethed i Behandlingen af de poetiske Former, men ogsaa led af Svulst og Mangel paa Indhold. En ny Digtsamling, „Blade af min Mappe" (1849) tydede i flere Henseender paa Fremskridt; senere optraadte han som Lyriker navnlig med et stort Antal Leilighedsdigte, hvor han ofte fandt et heldigt og smukt Udtryk for den Stemning, der fremkaldte dem. 1852 udgav han et Bind „Dramatiske Digtninger", indeholdende „Kong Gorm", „Olaf i Venden" og „Huldrens Hjem"; 1853 fulgte et nyt dramatisk Arbeide, „Kongens Magt". Alle disse Dramaer er trods den pragtfulde Diktion, der minder om Oehlenschläger, svage Arbeider. Heldigere og ubetinget det bedste af Jensens poetiske Produktion er hans religiøse Digte, samlede i „Freidighed i Herren, hundrede nye Salmer" (1855) og „Kirkeaaret, en Julegave til Menigheden" (1861). Som Novellist optraadte han med „En Erindring" (1857). Mest bekjendt blev han ved sin Bibelhistorie, som i stor Udstrækning har været brugt i Folkeskolerne, samt ved sin Læsebog i Modersmaalet og især ved „Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet", udgiven efter offentlig Foranstaltning, og som endnu i noget omarbeidet Skikkelse benyttes i de fleste af Landets Almueskoler. Jensen var tillige en begavet Prædikant og har udgivet flere af sine religiøse Taler i Trykken.

Jensen, Wilhelm, tysk Novellist, f. 1837 i Holsten, var 1866—72 Redaktør af „Norddeutsche Zeitung" i Flensburg og har senere levet i Kiel. Hans Noveller og Romaner (deriblandt „Minatka", „De Navnløse", „Efter Solnedgang" m. fl.) udmærker sig ved livlig Fantasi, kraftige og farverige Skildringer og tiltalende Fremstilling. Han har ogsaa udgivet et Par Samlinger Digte.

Jeremias, Hilkias's Søn, en af de israelitiske Profeter, optraadte i Jerusalem under Kong Josias's Regjering som Profet og vakte Stemningen mod sig ved sine Ulykkesspaadomme. Da han opfordrede Jøderne til at underkaste sig Babylon, blev han af Zedekias sat i Fængsel, hvorfra han først efter Jerusalems Indtagelse befriedes af Nebukadnesar. Af denne fik han ogsaa Tilladelse til at forblive i Mizpa i Judæa, men udvandrede senere med sine tilbageblevne Landsmænd til Ægypten, hvor han døde ca. 570 f. Kr. Hans Spaadomme optegnedes af hans Skriver Barukh. I det Gamle Testamente er desuden under hans Navn optagen en Samling Klagesange over Jerusalems Ødelæggelse („Begrædelsernes Bog"), som hører til det skjønneste af hebraisk Poesi.

Jeremias Gotthilf, se Bitzius, Albert.

Jeres de la Frontera ell. **Xeres** (udt. Kheres), By i Andalusien i Spanien, Provinsen Cadix, med 52,000 Indb., bekjendt Vinavl og Vinhandel. — Jeres ell. Xeresvin, se Sherry.

Jerichau, Jens Adolf, dansk Billedhugger, f. 1816, blev i sin Ungdom sat i Malerlære i Odense, men reiste til Kjøbenhavn og indtraadte som Elev af Kunstakademiet, hvor han viede sig til Billedhuggerkunsten. 1837 udstillede han sit første Arbeide, en Statue af Balder, og reiste 1838 til Rom, hvor han en kort Tid nød Thorvaldsens Veiledning. 1845 udstillede han Reliefet „Alexanders og Roxanes Bryllup" (nu paa Kristiansborg), som vakte megen Opmærksomhed; dette blev i endnu høiere Grad Tilfældet med den kolossale Gruppe „Herakles og Hebe" (1846). S. A. modellerede han en ny Gruppe „Pantherjægeren" og 1847 en kolossal Kristusstatue samt „Adam og Eva efter Syndefaldet", hvilket sidste Værk foranledigede, at han 1849 blev Medlem af Kjøbenhavns Akademi samt Professor. Af hans senere Arbeider kan mærkes „Slavinden", „Dødens og Opstandelsens Engle", „David" (1861) og Monumentet for H. Chr. Ørsted (1876). 1879 udnævntes han af Kjøbenhavns Universitet til Æresdoktor i Filosofien. Jerichaus Arbeider udmærker sig gjennemgaaende ved et klart Syn paa den antike Renhed og Skjønhed i Formen, uden derfor at mangle Kraft og Storhed. — Hans Hustru, Anna Marie Elisabeth Jerichau, f. Baumann, f. 1819 i Warschau af tyske Forældre, uddannede sig som Malerinde i Düsseldorf under Sohns Veiledning og vakte først Opmærksomhed ved Billeder af det polske Folkeliv. 1845 reiste hun til Rom, hvor hun lærte at kjende J. A. Jerichau, med hvem hun 1846 blev gift. Siden 1849, da hun med sin Mand kom til Danmark, har hun ogsaa behandlet danske Emner ved Siden af det rige Stof, hendes mange Reiser i Sydeuropa og Orienten har givet hende. Ogsaa flere fortrinlige Portrætter har hun leveret. 1861 blev hun Medlem af Kunstakademiet i Kjøbenhavn. Fru Jerichau røber i alle sine Billeder en energisk og kraftig Opfatning forbundet med en frisk og god Kolorit, hvorimod man har bebreidet hende det undertiden manglende Naturstudium samt en vis Skjødesløshed i Udførelsen. Hun har oftere optraadt som Forfatterinde med Reiseskildringer o. lign. og har 1881 begyndt at udgive „Brogede Reisebilleder" med Illustrationer efter sine egne Originaltegninger. — De to foregaaendes Søn Harald Jerichau, f. 1852, d. 1878, var en særdeles talentfuld og lovende Maler, især Landskabsmaler.

Jeriko, i Oldtiden en blomstrende By i Palæstina, 3 Mil nordøst for Jerusalem og 1½ Mil vest for Jordan samt 1½ Mil nord for det døde Hav, var paa den Tid, da Israeliterne under Josva trængte ind i Landet, stærkt befæstet og indtoges først efter 7 Dages Beleiring. Den blev da ganske ødelagt og Stedet forbandedes, men alligevel omtales ikke længe efter atter dette Jeriko, som altsaa maa have været ialfald delvis gjenopbygget. Medens Akab regjerede i Israels Rige (918—896), blev Byen igjen befæstet og var derpaa Sæde for en Profetskole; længere nede i Tiden forfaldt Befæstningerne, som imidlertid igjen reistes af Jonathan Makkabæus (160 f. Kr.); det var sandsynligvis ogsaa ham, som henlagde Byen til et Sted ca. ¼ Mil længere mod Syd end den gamle By havde ligget. Herodes den store befæstede og forskjønnede Jeriko, hvor han ogsaa døde; senere skal Byen være ødelagt under Titus's Beleiring af Jerusalem og gjenopført under Hadrian. Paa Korstogenes Tid blev den endelig

ganske ødelagt, og nu findes paa Stedet kun en usel Landsby, Errika.

Jerikorose (Anastatica hierochuntica), Plante af de Korsblomstredes Familie, med langstrakte eller ægformede, stilkede Blade, hvide Blomster og kugleformede Skulper med to Frø i, voxer i Omegnen af det Røde Hav. Planten er énaarig og trækker sig efter Blomstringen sammen til en kugleformet Masse, som ved at sættes i Vand svulmer op og ligesom springer ud. Dette Fænomén har bidraget til, at Planten fra tidligere Dage af har været Gjenstand for megen Overtro.

Jermolov, Alexei Petrovitsch, russisk Feltherre og Diplomat, f. 1777, d. 1861, tjente i sin Ungdom i Polen, Italien og Kaukasus, afskedigedes og forvistes af Keiser Paul til Kostroma, men indtraadte under Alexander den første igjen i Tjenesten og var med paa Felttogene 1805, 1807 og 1812—13; 1815 kommanderede han et Korps af den russiske Armé, som rykkede ind i Frankrige. 1817 blev han Generalguvernør i Transkaukasien og Øverstkommanderende over den kaukasiske Hær, gik derpaa som overordentlig Gesandt til Persien, kjæmpede siden i Kaukasus med Held mod Perserne og fremmede Handelen, Kulturen og den tyske Kolonisation i sit Guvernement. 1827 faldt han uforskyldt i Unaade og levede derpaa som Privatmand, indtil han 1855 for en kort Tid blev Chef for Militsen i Guvernementet Moskva.

Jern (Fe), et af de metalliske Grundstoffer, er det nyttigste og tillige mest udbredte af alle Metaller. Det forekommer i gedigen Tilstand, men blandet med Nikkel, Kobolt og Chrom, i Meteorer (Meteorjern); paa Jorden findes det i forskjellige Forbindelser i saadan Mængde, at man har antaget ca. 2 % af hele den faste Jordskorpes Masse for at bestaa af Jern. De Mineralier, som indeholder saameget Jern, at dette kan udvindes af dem i det store, kaldes Jernmalme; de vigtigste af dem er: Magnetjernsten, der bestaar af Jernoxyd og Jernoxydul (FeO. Fe_2O_3), krystalliserer i regulære Oktaedre og Granatoedre, indeholder ca. 72 % Jern og afgiver det bedste Emne til Stangjern og Staal; Jernglans, som helt igjennem bestaar af Jernoxyd (Fe_2O_3), krystalliserer i Rhomboedre, men oftest forekommer i drøie, kornede eller tætte Masser, der kaldes Rødjernsten; vandholdigt Jernoxyd krystalliserer kun sjelden og da i smaa rhombiske Søiler; ikke krystalliseret er Brunjernsten. Nærmest til denne Art hører ogsaa Myrmalm, som findes i ofte meget store Leier paa Bunden af Sjøer og Myrer; Chromjern bestaar af Jernoxydul og Chromoxyd (FeO. Cr_2O_3) og forekommer oftest i drøie og kornede Masser; Jernspat bestaar af Jernoxydul og Kulsyre, krystalliserer i Rhomboedre og leverer et især til Staalfabrikationen fortrinlig skikket Jern. — De ovenfor anførte Mineralier benyttes (med Undtagelse af Chromjern) til Fremstilling af Jern; andre Jernforbindelser, som forekommer i Naturen som Stenarter, men hvoraf Jern ikke udvindes, er Svovlkis (FeS_2), Magnetkis og Titanjern. Endvidere indeholdes Jern i opløst Tilstand i mange Mineralkilder; i den organiske Verden forekommer det i det dyriske Blods Farvestof. — Til teknisk Brug anvendes Jernet ikke i ren Tilstand, da det som saadant er ufikket til at bearbeides og tillige overordentlig vanskeligt at smelte. Det bruges derfor blot i Forbindelse med Kulstof, og efter dettes Mængde skjelner man mellem 3 Slags af Jern: Støbejern med 2—6 % Kulgehalt, Staal med ½—2 % og Smedejern eller Stangjern med mindre end ½ % Kul. Støbejernet eller Raajernet frembringes umiddelbart ved Udsmeltning af Malmen, idet det i selve Ovnen optager det Kul, som det kommer til at indeholde. Malmen pukkes og knuses, hvorefter den glødes („rostes") for at fjerne Vand, Svovl og andre flygtige Stoffer, hvoraf den kan indeholde Spor, og tillige for at gjøre den lettere at knuse endnu finere. Derpaa bringes den i Masovnen, en stor Schachtovn, der kan være af indtil 60 Fods Høide og opføres med massive Mure af ildfast Sten. Øverst oppe smalner den af mod Kransen („Gichten"), hvis Aabning kun har 3—6 Fods Vidde; nedenfor Midten indsnevres den igjen noget. Ovnen fyldes ovenfra med afvexlende Lag af Brænde (Trækul, Koks o. lign.) og knust Jernmalm; naar Brændet er antændt, tvinges gjennem Aabninger i Ovnens nedre Del stærke Luftstrømme ind i den og frembringer derved en overordentlig stærk Varme. Naar Malmen begynder at antage Glødhede, udskiller dens Surstof sig og forbinder sig med Kulstoffet til Kulsyre og Kuloxyd, som gaar bort gjennem den øverste Aabning. Det af Malmen udskilte Jern forener sig ogsaa med Kul til Raajern og flyder i smeltet Tilstand ned i „Herden", hvorfra det fra Tid til anden tappes ud. Efterhvert som Malmen smelter ned, opvarmes de høiere liggende Lag og synker efter, medens der ovenfra stadig paafyldes nye Lag af Malm og Brænde; saaledes foregaar Arbeidet ved en Masovn uafbrudt, ofte i flere Aar, indtil Ovnen trænger til Reparation. — Sammen med det smeltede Raajern flyder ogsaa Slag ned i Herden; Slaggen er en Slags mørkfarvet Glas, som fremkommer ved Smeltning af den i større eller mindre Mængde i Jernmalmen tilstedeværende Kiselsyre, Lerjord og Kalk. Den er lettere end Jern og svømmer derfor i Herden ovenpaa; den er nødvendig ved Jernfremstillingen, idet den ved at bedække det smeltede Metals Overflade hindrer, at dette kommer i Berørelse med Luften og oxyderes, hvorved meget Jern vilde gaa tilspilde. Hvis derfor Jernmalmen ikke indeholder tilstrækkeligt af slagdannende Stoffer, tilsættes den med saadanne („Tilslag"), navnlig Kalk. — Det udsmeltede Raajern kan være af forskjellig Beskaffenhed. Det hvide Raajern er forenet med Kul i en kemisk Forbindelse; det er lyst af Farve, glinsende, i smeltet Tilstand tyktflydende og stivner let, hvorfor det ikke anvendes til Støbegods, men kun til Fremstilling af Smedejern og Staal; det graa Raajern har en Del af sit Kul kun mekanisk indblandet og er derfor fortgraat af Farve. Det er i smeltet Tilstand meget tyndtflydende og fylder let alle Huller og Rum i Formen, hvorfor det anvendes til alskens Støbegods. Blandede med hinanden danner det hvide og det graa Jern forskjellige Mellemsorter. Det hvide Raajern er omtrent 7½, det graa ca. 7 Gange tungere end Vand. Alt Støbejern er sprødt og har et kornet Brud; det kan ikke smedes eller sveises. Til simplere Støbegods kan det flydende Jern udstøbes umiddelbart fra Masovnen; til finere Sager, som man vil give en mere ensartet Sammensætning, maa det stivnede Jern omsmeltes, hvilket enten sker i

egne Ovne eller i store Digler. Formerne for Jernstøbning er i de fleste Tilfælde af mager Sand, sjeldnere af Ler eller en Blanding af Sand og Ler. — Om Staal se d. Art. — Til Smedejern omdannes Støbejernet ved Ferstning, d. e. ved at det smeltes paa en lav Herd, medens det bedækkes af Trækul og Slag, eller ved Hjelp af Stenkul i en Flammeovn; en tilført stærk Luftstrøm bevirker, at det meste af Kulstoffet i Jernet forbrænder og gaar bort i Luftform. Det med Trækul ferstede Smedejern ansees for at være langt bedre end det, som faaes ved Ferstning med Stenkul; herfra skriver sig væsentlig det norske og svenske Jerns anerkjendte Fortrin fremfor f. Ex. det engelske. Det størknede Smedejern bearbeides ved Hjelp af svære Vand- eller Damphammere og tildannes i Form af runde eller firkantede Stænger, i hvilken Form det kommer i Handelen. Smedejern er 7 1/3—8 Gange saa tungt som Vand; dets Struktur bliver, naar det smedes under en høi Varmegrad, valses eller strækkes, senet eller traadet, og det tiltager da i Styrke paalangs, men taber paatvers. Ved at hamres i kold eller brunglødende Tilstand bliver det skjørt og krystallinsk i Bruddet. En overordentlig vigtig Egenskab ved Smedejernet saavelsom ved Staal er, at det kan sveises, d. v. s., at to eller flere Stykker hvidglødende Smedejern eller Staal ved at lægges paa hverandre og bearbeides med Hammeren eller i en Presse forener sig til ét Stykke. Jo mere frit for fremmede Stoffer Smedejernet er, desto lettere at bearbeide og smidigere er det; det kan da valses til tynde Plader (Blik) og trækkes ud til meget fin Traad. Ligeledes kan det files, dreies, bores, afhøvles og poleres. Det anvendes overalt, hvor der kræves større Seighed og Elasticitet, end Støbejernet besidder. — Jernets Elasticitet, der f. Ex. ved Bygningskonstruktioner af Jern er af største Vigtighed, undersøges ved Hjelp af Belastning med en vis Vegt. En Jernstang af 1 Kv.tommes Tversnit vil ved en forholdsvis lettere Vegt strække sig, men atter trække sig sammen, naar Vegten tages bort; forøges denne til ca. 20,000 Pund, naaes Jernets Elasticitetsgrændse, d. v. s. Jernstangen strækkes da saa stærkt, at den ikke længer kan trække sig sammen til sin tidligere Længde. Forøger man end yderligere Vegten, kommer man til Brudgrændsen, d. v. s. en saa stærk Udvidelse, at Stangen sønderslides; dette sker med en Stang af godt Smedejern og af den ovenfor nævnte Tykkelse ved en Belastning af ca. 48,000 Pd. Skjønt et feilfrit Materiale i praktiske Anvendelser nok uden egentlig Fare kan belastes indtil Elasticitetsgrændsen, pleier man dog for Sikkerheds Skyld aldrig at overstige Halvdelen af den dertil svarende Belastning, altsaa ved en Stang af den nævnte Tykkelse 10,000 Pund; dette kaldes Jernets Sikkerhedsgrændse. Den til denne svarende Belastning staar i direkte Forhold til Jernstangens Tversnit, hvorfor Tykkelsen i Kvadratommer i ethvert Tilfælde findes ved at dividere den Belastning, Gjenstanden skal have, udtrykt i Pund, med 10,000. For Sammentrykning gjelder i omvendt Forhold de samme Love. Den til Støbejernets Sikkerhedsgrændse svarende Belastning forholder sig til Smedejernets som 4 : 10. — Alt Jern er magnetisk, d. e. det tiltrækkes af Magneten og bliver ved Berøring med denne selv til en Magnet; rent Jern taber snart igjen sin Magnetisme, hvorimod kulstofrigt Jern og navnlig Staal beholder den længe og endog ved gjentagne Gange at bestryges med en Magnet for bestandig forvandles til en kraftig Magnet. Denne Magnetisme gaar dog tabt ved Glødning. — I ganske tør Luft angribes Jernet ikke, hvorimod det, naar Luften er fugtig, ruster, d. v. s. overdrages med et Lag af rødt Jernhydroxyd (Rust); dette gaar lettere for sig med kulstoffattigt end med kulstofrigt Jern. For at beskytte det mod Rust bruges forskjellige Overtræk, saaledes Fortinning (s. d.), Galvanisering (s. d.), Fernis, Oliemaling o. lign. Ophedet til Glødning oxyderes Jernet meget let, hvorved Overfladen bliver mat og mørk; naar det glødende Jern smedes, falder Oxydet af i Blade (Hammerskjæl). — Jernet opløses i fortyndet Saltsyre, Svovlsyre og Salpetersyre; koncentreret Svovlsyre angriber det ikke i kold Tilstand, og af Alkalier paavirkes det slet ikke. — Af Jernets Forbindelser mærkes: Jernoxydul (FeO), hvis Hydrat faaes ved at sætte Kali til en Opløsning af Jernvitriol (se nedenfor). Hydratet fremkommer da som et hvidt Bundfald, der i Luften hurtig oxyderes, efterhaanden farves grønt, brunt og sort og tilsidst gaar over til brunt Jernhydroxyd. — Jernoxyd (Fe_2O_3) forekommer i Naturen som Rødjernsten (se ovenfor) og vindes tillige som Biprodukt ved Fremstillingen af rygende Svovlsyre. Det benyttes pulveriseret til rød Farve samt til Polérpulver. — Jernhydroxyd ($2\,Fe_2O_3 + 3\,H_2O$) forekommer i Naturen som Brunjernsten og Myrmalm og faaes rent, naar en Opløsning af Jernchlorid bundfældes med Ammoniak. Det opløses let i Syrer og danner med Sukker og Vand en klar Opløsning (Jernsirup). Det finder i Medicinen en vigtig Anvendelse som en sikker Modgift mod Arsenikforgiftning. — Jernoxyduloxyd (Fe_3O_4) forekommer i Naturen som Magnetjernsten (se ovenfor) og opstaar i Form af Hammerskjæl ved Jernets Glødning. Det er sort, uopløseligt i Syrer og har udprægede magnetiske Egenskaber. Dets Forbindelse med Vand, Jernhydroxyduloxyd, er et brunsort, magnetisk Pulver, som benyttes i Medicinen. — Svovlforbindelser af Jern er Svovlkis (s. d.) og Magnetkis, der forekommer i Naturen; ved at behandle glødende Jern med Svovl fremstiller man broncefarvet Svovljern, der benyttes til Udvikling af Svovlvandstofgas. — Forbindelser af Chlor og Jern er Jernchlorur ($FeCl_2$), som faaes ved at opløse Jern i Saltsyre, og som da affætter sig i grønligblaa Krystaller, samt Jernchlorid (Fe_2Cl_6), der i Form af rødgule, vandholdige Krystaller udskiller sig af en koncentreret Jernopløsning i Kongevand og anvendes i Medicinen. — Cyanjern anvendes som Cyanjernkalium eller Blodludsalt, der benyttes ved Fremstillingen af Berlinerblaat samt Blaasyre og andre Cyanforbindelser. — Svovlsurt Jernoxydul, alm. kaldt Jernvitriol ell. grøn Vitriol ($FeSO_4 + 7\,H_2O$), er et Salt, som vindes ved Oxydation af Svovlkis eller ved Opløsning af Jern i fortyndet Svovlsyre. Det danner store, lysegrønne Krystaller og anvendes til Fabrikation af Blæk, i Farvekunsten, til Fremstilling af rygende Svovlsyre, som Desinfektionsmiddel osv. Sættes til en vandig Opløsning af Jernvitriol kulsurt Natron, faaes kulsurt Jernoxydul ($FeCO_3$) i Form af et hvidt Bund-

fald, som dog snart farves grønt og derpaa brunt ved at optage Surstof og for en Del forvandles til Oxyd. I Naturen forekommer det som Jernspat (se ovenfor) samt opløst i Kilder, der indeholder Kulsyre. — **Produktionen** af Jern er størst i England, som har uudtømmelige Mængder af Jernmalme og til deres Udsmeltning besidder en Overflod af Stenkul. Englands Jernproduktion beløb sig 1848 til ca. 40 Millioner Centner og kan for nærværende anslaaes til ca. 140—150 Mill. Centner. De vigtigste Jernværker findes i Staffordshire, Wales, Cornwallis og Skotland. I Nordamerika frembringes for nærværende ca. 50 Mill. Centner aarlig, i Frankrige ca. 20 Mill., i Tyskland ca. 35 Mill., i Belgien ca. 10—12 Mill., i Østerrige og Ungarn ca. 8 Mill., i Rusland ca. 8 Mill., i Sverige 6—7 Mill. Centner; mindre Kvanta produceres i Spanien, Portugal, Holland, Italien og Schweiz. — I **Norge** fandtes ved Udgangen af 1878 kun 1 Jernværk i Drift med 42 Arbeidere. Den samlede Produktion i Aarene 1867—78 sees af følgende Tabel.

Aar.	Jernmalm.			Myren og Sjøbegods.			Det af det foran opførte Kvantum Myren tilsvarende Stybe Jern og Staal.		
	Produktionsmængde. Kilogr.	Produktionsværdi. Kr.	Antal Arbeidere.	Produktionsmængde. Kilogr.	Produktionsværdi. Kr.	Antal Arbeidere.	Produktionsmængde. Kilogr.	Produktionsværdi. Kr.	Antal Arbeidere).
1867	18,714,000	150,000	196	7,118,000	398,000	649	3,710,000	924,000	30
1868	19,819,000	150,000	140	4,737,000	266,000	584	1,815,000	552,000	30
1869	16,736,000	116,000	106	3,970,000	227,000	491	1,190,000	456,000	30
1870	21,075,000	148,000	194	3,960,000	221,000	430	1,110,000	424,000	30
1871	7,165,000	54,000	74	2,920,000	158,000	261	1,210,000	511,000	22
1872	32,980,000	347,000	277	1,565,000	167,000	263	1,080,000	745,000	22
1873	28,960,000	315,000	301	1,395,000	149,000	286	1,080,000	752,000	22
1874	29,805,000	281,000	226	1,961,000	112,000	77	589,000	350,000	54
1875	28,805,000	275,000	253	2,231,000	143,000	105	478,000	260,000	64
1876	20,535,000	166,000	95	870,000	62,000	59	443,000	345,000	50
1877	17,265,000	139,000	69	1,292,000	94,000	75	379,000	190,000	56
1878	11,880,000	96,000	42	737,000	40,000	24	583,000	322,000	60

1) Til 1874 er Arbeiderne ved Stangjernstilvirkningen regnede sammen med Arbeiderne ved Tilvirkn. af Myren og Sjøbegods.

Indførselen af Jern til Norge udgjorde 1876 ca. 18½ Mill. Pd. Raajern, 25 Mill. Pd. Stangjern, 23 Mill. Pd. Jernbaneskinner, 1½ Mill. Pd. Spiger, 4 Mill. Pd. Ankere og Kjættinger, ¾ Mill. Pd. Staal m. m. Udførselen beløb sig s. A. til ca. 243,000 Pd. norsk og 280,000 Pd. fremmed Stangjern, 246,000 Pd. norsk Staal m. m. — **Jernindustrien** er uden Sammenligning den vigtigste Gren af al Metalindustri, og Jernet leverer tillige det mest slaaende Exempel paa, hvorledes et Raastof ved den industrielle Behandling kan forædles og vinde i Værdi. Man har beregnet, at et Centner Jern, medens det endnu indeholdes i den i Gruben brudte Malm, er værdt ca. 27 Øre; i udsmeltet Tilstand er det som Raajern værdt det 10dobbelte, i Form af Jerntraad det 40dobbelte, forarbeidet til Støbestaal det 90dobbelte, til Knivblade det 5—7,000dobbelte og til den fineste Sort Uhrfjere det 20,000,000dobbelte, nemlig ca. 5⅓ Mill. Kroner, altsaa ca. 400 Gange saa meget som et Centner Guld. — De ældste Spor af Jernets Bearbeidelse findes hos Ægypterne allerede mere end 2000 Aar f. Kr.; Grækerne kjendte Jernet før Homers Tid, og Romerne drev en forholdsvis betydelig Jerninduſtri. Allerede i Oldtiden fandt en mere kunstmæssig Forarbeidelse af Jernet Sted, men af den Tids kunstindustrielle Frembringelser af Jern er dog ikke meget bevaret. De gamle Nordboer satte megen Pris paa gode og smukt forarbeidede Jern- og Staalvarer, hvorfor Smedene hos dem stod i høi Anseelse. I den nyere Tid anvendes forholdsvis lidet af den Masse Jern, som aarlig produceres, til mindre Redskaber og kunstindustrielle Gjenstande; Hovedmassen sluges af Maskinfabrikationen, Jernbanerne og Jernskibene, saavelsom af de stedse hyppigere opførte Bygninger og Broer af Jern og Staal.

Jernalderen kaldes i Arkæologien den Kulturperiode, i hvilken Brugen af Bronce til Vaaben og Redskaber blev afløst af Brugen af Jern. For **Nordens** vedkommende antages denne Periode at være indtraadt omtrent ved Begyndelsen af den kristelige Tidsregning. Man har vedtaget at dele Jernalderen i flere Perioder, mest i tre, den ældre Jernalder, Mellemjernalderen og den yngre Jernalder. Den første har man antaget for at have varet til ca. 450, den anden til ca. 700 og den tredie til Kristendommens Indførelse, altsaa til ca. 1000. Det har dog ogsaa været gjort gjeldende, at meget taler for at slaa Mellemjernalderen sammen med den ældre Jernalder, hvis Varighed paa denne Maade udstrækkes til de 6 første Aarhundreder af vor Tidsregning. I den ældre Jernalder, hvis Levninger mest er fundne i Danmark og det sydlige Sverige, benyttedes endnu i stor Udstrækning Bronce til Prydelser f. Ex. paa Sværdene, og Oldsagerne fra denne Tid har mere elegante og sirlige Former end fra den paafølgende Periode, da Broncens Brug betydelig indskrænkedes. Den yngre Jernalder findes i Modsætning til den ældre stærkere repræsenteret i det nordlige end i det sydlige Skandinavien. I den ældre Jernalder har de Afdødes Lig almindeligvis været begravede i ubrændt Tilstand, hvorimod de i den yngre Jernalder findes at være brændte.

Jernbaner ell. **Jernveie**, Sporveie med Skinner af Jern og (efter den nu almindelig bru-

gelige Betydning) bestemte til at befares af Vogne, som drives frem med Dampmaskiner. Allerede i Oldtiden finder man hos Grækerne og Romerne Spor af, at Skinner blev anvendte for at lette Kjørselen; i Middelalderen brugtes ofte Skinner af Træ, navnlig ved Bergværkerne, og efterhaanden begyndte man for større Solidités Skyld at beklæde disse Skinner med Jern, først i Kurverne (Krumningerne), hvor de var mest udsatte for Slid, senere overalt. Med Træmaterialernes stedse stigende Pris og Jernets samtidig stedse større Billighed opkom saa ganske naturlig Tanken om at gjøre Skinnerne helt af Jern. De første Baner med Jernskinner byggedes i England og anvendtes udelukkende til at transportere Kul fra Gruberne; de anlagdes med en Helding, som gjorde det lettere for Hesten at trække de fyldte Vogne; hvor Heldingen var stærk nok dertil, lod man de belæssede Vogne rulle ned ved sin egen Tyngde, og hvor en endnu større Helding fandt Sted, kunde disse Vogne samtidig trække de tomme op, idet Banen fik dobbelt Spor, og de fulde og tomme Vogne stod i Forbindelse med hverandre ved et Toug, som i Banens øvre Ende gik om en Rulle. De oprindelig brugte Skinner af Støbejern afløstes snart af Smedejernsskinner og senere af de nu brugelige Skinner af valset Jern. Efter Dampmaskinens Opfindelse anvendtes faststaaende Dampmaskiner til at trække Vognene op, men først efter Lokomotivets Opfindelse kunde der tales om Jernbaner i den nu almindelige Forstand. Man troede i Begyndelsen, at Lokomotivets og de andre Vognes Hjul ikke vilde udøve større Friktion mod Skinnerne, end at hine vilde glide paa disse, og anbragte derfor midt under Lokomotivet et Tandhjul, som greb ind i en med Tænder forsynet og i Midten af Banen lagt Skinne; men 1814 paaviste George Stephenson, at Gnidningsmodstanden mellem Hjulene og Skinnerne var fuldstændig tilstrækkelig til at forhindre de første fra at glide, og da han efter flere Forsøg 1829 kunde optræde med et forbedret Lokomotiv, var Jernbanernes Seier afgjort. Med en mærkelig Hurtighed, der tilstrækkelig viste deres overordentlige Betydning for Samfærdselen, udbredte Jernbanerne sig snart over saagodtsom hele Europa; af de andre Verdensdele var Amerika den, som først og i størst Udstrækning fulgte Exemplet. — Det første, som er at gjøre, naar en Jernbane skal anlægges, er ligesom ved et hvilketsomhelst Veianlæg at bestemme de vigtigste Punkter, hvorigjennem den skal lægges og udkaste Planen til Liniens Beliggenhed. Navnlig maa derved tages Hensyn til Stigningsforholdene og tillige undgaaes, at Banen maa gjøre altfor skarpe Kurver. Hvad Stigningen angaar, da overskrider man paa Sletteland ikke gjerne et Forhold som 1 : 200, i bakket Terræn 1 : 100 og i Fjeldegne 1 : 40; til de sjeldne Tilfælde hører det, naar man er nødt til betydelig at gaa ud over det sidstnævnte Forhold, saaledes paa Rigibanen, hvor Stigningen er 1 : 4, og hvor der mellem Skinnerne er nedlagt en Slags trappeagtig Tandstang, langs hvilken Lokomotivet ved et Tandhjul arbeider sig frem. Uden saadanne særegne Apparater kan de nyere kraftige Lokomotiver benyttes paa en Stigning af indtil 1 : 25. Paa Uetliberg-Banen ved Zürich er Stigningen endog 1 : 14. Med Hensyn til Kurverne, da bevirker disse, jo skarpere de er, desto større Slid paa Hjul og Skinner, desto større Langsomhed i Farten og desto større Fare for at Toget skal gaa ud af Skinnerne. I Almindelighed har de skarpeste brugelige Kurver paa Sletteland en Radius paa 900—1000 Meter, i Bakkeland paa 600 Meter og i Fjeldland paa 160—200 Meter. Hvor der nær hinanden maa forekomme to Kurver med Krumning i modsat Retning, skal disse ikke støde umiddelbart sammen, saa at de danner en S-formet Figur, men bør adskilles ved en saa lang ret Banestrækning, at hele Trænet kan faa Plads paa den. Der, hvor Terrænet frembyder Hindringer, som ikke kan omgaaes ved Kurver eller overvindes ved Stigning eller Fald, maa Strækningen gjøres farbar ved Broer, Viadukter, Dæmninger, Tunneler eller Skjæringer. Disse Arbeider kan kun paa de færreste Jernbanelinier undgaaes og bidrager i væsentlig Grad til at gjøre Anlægget kostbart. Efterat Banelinien er planeret, anbringes paa den et Lag af Grus af 1—2 Fods Tykkelse for at gjøre Underlaget for Skinnerne fast og tørt. Paa Grundlaget anbringes med større eller mindre Mellemrum Tværsviller af Træ (Eg, Bøg, Fure eller Birk), der ofte impregneres med et Stof, som hindrer Forraadnelse (Kviksølvsublimat, Kreosot, Jern- eller Kobbervitriol o. desl.); Svillernes Længde er oftest 2.2—2.8 Meter, Breden 18—26 Centimeter, Høiden 15—18 Centimeter. Efter det engelske System er Svillerne stærke, men ligger langt fra hverandre, og deres Underlag er meget tykt; det amerikanske System anvender lidet eller intet Underlag og tætliggende Sviller; undertiden anbringes over dem Langsviller, der bærer Skinnerne. Flere andre Systemer har været forsøgte, idet man dels har ladet de nedentil brede Skinner hvile umiddelbart paa Grusunderlaget, dels anbringer dem paa Stenblokke; ogsaa har det været forsøgt at gjøre Tværsvillerne af Jern. Skinnerne gjøres af valset Smedejern, i den senere Tid somoftest af Staal; deres Form er forskjellig, dog bruges nu mest de saakaldte Vignolesskinner med bred Basis. De enkelte Stykker, hvoraf Skinnesporet sammensættes, er 6—7.5 Meter lange; Vegten pr. Meter veksler mellem 30 og 60 Kilogram. For Stykkernes Forbindelse haves flere særskilte Systemer; dog maa det altid iagttages, at der i Sammenføiningerne lades et lidet Mellemrum tilovers af Hensyn til Skinnernes Udvidelse og Sammentrækning under vexlende Temperatur. Paa Banens rette Strækninger ligger begge Skinner lige høit og aldeles parallelt; i Kurver maa Sporvidden forøges noget (lidt over en Tomme), ligesom den ydre Skinne lægges mere eller mindre høiere (alt efter Længden af Kurvens Radius) end den indre. Hvor almindelige Veie krydser Jernbanen, føres de enten ved Hjelp af Broer over eller af Tuneller under Banen, eller der anbringes Niveauovergange, idet Veibanen lægges i Høide med Skinnernes Overflade, saa ledes at der kun bliver Rum tilovers for Hjulenes Sporkranse; Overgangen chausseres eller brolægges, og Færdselen over Banen afstænges, naar et Tog skal passere. Paa Baner, der kun har enkelt Spor, maa i passende Afstande anbringes Mødesteder eller Undvigespor, forat Togene kan passere hinanden. Hvor disse Undvigespor anbringes, opstaar Sporskifter, som kan være forskjellig indrettede. Sporvidden (Afstanden mellem

Skinnernes indre Kanter) er paa de fleste Jernbaner 1.435 Meter (bredt Spor); dels overskrides dog denne Sporvidde mangesteds, dels har man i flere Lande, saaledes i Norge, anvendt det saakaldte smale Spor med 0.60 à 1.25 Meters Sporvidde. Paa bredsporede Jernbaner kjøres i Almindelighed hurtigere end paa de smalsporede, da Lokomotiverne gjøres større og kraftigere. For at passe paa Banen er der med visse Mellemrum ansat Banevogtere, som i Regelen har sin Bolig tæt ved Banelinien. De kan ved et eget Signalsystem give Tegn til Lokomotivførerne. Langs Jernbanelinierne gaar desuden Telegraftraade, gjennem hvilke de forskjellige Stoppesteder og Stationer kan korrespondere. Paa Stationerne findes ogsaa Apparater for Lokomotivets Forsyning med Vand. Lokomotivet (s. d.) er almindeligvis af 100—400 Hestes Kraft; det er enten forbundet med en Vogn, paa hvilken Vand og Kul medbringes (en saakaldt Tender), eller der medføres Vand og Kul paa selve Lokomotivet. Den sidstnævnte Slags Lokomotiver anvendes især paa Baner med stærke Stigninger. Til Brug paa underjordiske Baner har Charpentier til Forebyggelse af Røg konstrueret et Lokomotiv, der benytter Gas som Brænde. De Vogne, som Lokomotivet trækker efter sig, og som i Regelen er sammenkoblede til et længere Træn, er dels Personvogne, dels Godsvogne. Personvognene kan have forskjellig Indretning; de engelske er oftest smaa og lette, med fire Hjul, og delte i tre eller fire Kupeer, til hvilken Indgangen er fra Siderne; paa de tyske Baner bruges større Vogne med 6 Hjul og 5—6 Kupeer, forøvrig indrettede som de engelske; i Amerika anvendes store Vogne med 8 Hjul og med Indgang fra Enderne og en Gang efter Midten. Foruden de almindelige Personvogne haves ogsaa mere luxuriøst indrettede Salonvogne, Sovevogne og i Amerika de Pullmannske Hotelvogne, som er indrettede med den største Komfort. Personvognene opvarmes om Vinteren ved Beholdere med varmt Vand eller Sand, med Dampledninger eller Ovne og oplyses med Olie- eller Petroleumslamper eller med Gas. Godsvognene er særskilt indrettede efter de forskjellige Slags Gods, de skal optage; i Almindelighed følger ogsaa med hvert Tog en Postvogn. Vognene er forsynede med Bremser (s. d.) for at kunne sagtne eller standse Farten efter Behag. Hurtigheden var før Opfindelsen af Stephensons forbedrede Lokomotiv (1829) høist 20 a 30 Kilometer i Timen; med det forbedrede Lokomotiv opnaaedes snart en Hurtighed af 45 a 55 Kilometer, og nu kan de specielt for Persontrafik bestemte Hurtigtog tilbagelægge indtil 110 Kilometer i Timen. I de to første Aar efterat Jernbanerne var opfundne, udbredte de sig forholdsvis langsomt; men senere har Jernbaneanlæggene i alle Lande forøget sig i en overordentlig Grad, der nokſom viser deres Vigtighed og de Fordele, de medfører. Disse bestaar ikke alene i, at Transporten af Personer og Gods bliver lettere, hurtigere og billigere, men Jernbanerne har desuden ogsaa en stor militær Betydning, saaledes at et Land med et udstrakt Jernbanenet maa ansees for bedre rustet til en Forsvarskrig end et andet, der mangler Baner. Længden af Jernbanenettet paa hele Jorden var 1840 kun 8,591 Kilometer; 1850 var den stegen til 38,022 og 1860 til 106,886 Kilom. Om Jernbanernes senere Udbredelse se følgende Tabel.

	Jernbaner i Drift 1860. Kilom.	Jernbaner i Drift 1865. Kilom.	Jernbaner i Drift 1870. Kilom.	Jernbaner i Drift 1875. Kilom.	Jernbaner i Drift 1876. Kilom.
Europa	51,544	75,149	103,744	143,039	148,725
Asien	1,397	5,568	8,132	12,302	13,091
Afrika	446	837	1,773	2,488	3,207
Amerika	62,735	62,735	96,398	133,552	142,701
Australien	264	825	1,812	3,079	4,325
Paa hele Jorden	116,386	145,114	211,859	294,460	312,049

Jernbanernes Fordeling paa de forskjellige Verdensdele og Lande sees af nedenstaaende Tabel for Udgangen af Aaret 1876.

Verdensdel og Land.	Jernbaner i Drift i Slutningen af 1876. Kilometer.	Jernbanelængde i Kilometer pr. 100 Kv.kilom.	Jernbanelængde i Kilometer pr. 10,000 Indb.
I. Europa.			
Tyskland	29,149	5.4	6.8
Østerrige og Ungarn	17,486	2.8	4.7
England	27,147	8.6	8.0
Frankrige	22,508	4.2	6.1
Belgien	3,589	12.2	6.6
Holland	1,695	5.1	4.4
Luxemburg	273	10.5	13.3
Schweiz	2,378	5.7	8.6
Italien	7,942	2.7	2.8
Spanien	5,980	1.2	3.6
Portugal	1,070	1.2	2.6
Danmark	1,366	3.6	7.2
Sverige	4,818	1.1	10.8
Norge	667	0.21	3.6
Rusland	19,875	0.37	2.7
Rumænien	1,233	1.0	2.4
Tyrkiet	1,537	0.42	1.6
Grækenland	12	0.024	0.8
Tilsl. i Europa	148,725	1.5	4.7
II. Asien.			
Kaukasien	1,004	0.22	2.0
Lilleasien	395	0.080	0.66
Ostindien	11,164	0.47	0.58
Ceylon	146	0.23	0.6
Java	261	0.20	0.14
Japan	105	0.029	0.03
Kina	16	0.0004	0.0004
Tilsl. i Asien	13,091	0.029	0.16
III. Afrika.			
Ægypten	1,763	0.32	3.3
Tunis	60	0.050	0.3
Algier	634	0.095	2.6
Kaplandet	636	0.12	8.8
Natal	8	0.017	0.25
Mauritius	106	5.9	3.1
Tilsl. i Afrika	3,207	0.010	0.16
IV. Amerika.			
Forenede Stater	124,649	1.33	32.0
Kanada	7,985	0.87	21.7
Mexiko	623	0.032	0.67
Honduras	90	0.074	2.6

Verdensdel og Land.	Jernbaner i Drift i Slutningen af 1876. Kilometer.	Jernbanelængde i Kilometer pr. 100 Kv.kilom.	Jernbanelængde i Kilometer pr. 10,000 Indb.
Costa-Rica	59	0.010	3.2
Kolumbia	106	0.012	0.36
Kuba	640	0.54	4.6
Jamaika	43	0.40	0.86
Barbadoes	10	2.3	0.62
Venezuela	113	0.010	0.63
Engelsk Guyana	32	0.014	1.7
Brasilien	2,290	0.027	2.2
Paraguay	72	0.040	3.3
Uruguay	376	0.21	8.4
Argentinske Republik	2,133	0.10	11.8
Bolivia	130	0.010	0.65
Ecuador	41	0.006	0.47
Peru	1,620	0.12	6.0
Chili	1,689	0.52	8.1
Tilsammen i Amerika	142,701	0.34	16.8
V. Australien.			
Ny-Syd-Wales	888	0.11	14.6
Viktoria	1,162	0.51	14.1
Sydaustralien	597	0.060	28.4
Queensland	451	0.026	24.9
Vestaustralien	61	0.002	23.4
Ny-Seeland	883	0.32	23.5
Tasmania	250	0.37	24.2
Tahiti	33	2.7	25.3
Tilsammen i Australien	4,325	0.049	9.6
Paa hele Jorden	312,049	0.23	2.3

I Norge anlagdes den første Jernbane, Hovedbanen, mellem Kristiania og Eidsvold, i Aarene 1851—54 og aabnedes sidstnævnte Aar. Senere har Udviklingen af det norske Jernbanenet været i stadig Fremgang, skjønt der ikke i mange Lande lægges større naturlige Hindringer i Veien for Jernbaneanlæg end i Norge. Landets udpræget bjergfulde Beskaffenhed har gjort Bygningen af Viadukter og Tunneler i betydelig Udstrækning nødvendig; hertil kommer, at de paa de norske Baner unddgaaelige stærke Stigninger vanskeliggjør og fordyrer Driften, ligesom ogsaa Sneforholdene paa mange Steder lægger ikke uvæsentlige Hindringer iveien for samme. — I Norge er det smalsporede System blevet anvendt i saa stor Udstrækning, at af alle de for Tiden (1881) anlagte og projekterede Baner (3,149 Kilom.) er kun noget over Femtedelen (687 Kilom.) bredsporet. Denne Anvendelse af det smale Spor skriver sig fra dettes større Prisbillighed og fra, at Trafiken paa de fleste norske Baner ikke stiller større Krav, end at smalsporede Baner tilfredsstiller Behovet. Hovedbanen blev i sin Tid anlagt af engelske Ingeniører og tildels for engelsk Regning. Senere er Præferenceaktierne efterhaanden blevne indløste af Staten, som nu for Størstedelen er Eier af Banen, hvilket ogsaa er Tilfældet for de øvrige norske Jernbaners vedkommende. — For Tiden har Norge 1,563 Kilom. Jernbaner aabnet for Drift eller under Arbeide, hvorhos 1,586 Kilom. er projekterede eller undersøgte. Længden, Endepunkterne, Sporvidden, Anlægsomkostningerne, Driftens Udbytte m. m. for hver enkelt Bane sees af efterstaaende Tabeller.

Norske Jernbaner, aabne for Drift eller under Arbeide i Marts 1881.

Navn.	Endepunkter.	Aabnet.	Længde Kilom.	Sporvidde, engelsk Maal.	Anlægsomkostninger Kr.	Kapitalværdi 1878—79 Kr.	Bruttoindtægt $^1/_{7}78—^{30}/_{6}79$ Kr.	Samlet Udgift $^1/_{7}78—^{30}/_{6}79$ Kr.	Overskud $^1/_{7}78—^{30}/_{6}79$ Kr.	Antal Perioner befordret $^1/_{7}78—^{30}/_{6}79$	Ton af Gods befordret $^1/_{7}78—^{30}/_{6}79$
Hovedbanen	Kristiania—Eidsvold	1/9 1854	68	4′ 8½″	8,521,200	8,883,000	114,500	628,400	516,700	259,702	287,638
Kongsvingerbanen	Lillestrømmen—Riggsgr.[1])	4/11 1865	115	″	7,416,000	7,602,000	678,800	580,400	98,400	101,449	138,713
Smaalensbanen	Kristiania—Fredrikshald	2/1 1879	136	″	20,135,700	ubekjendt	234,200[3])	203,900[3])	30,300[3])	130,346[3])	12,564[3])
Do.	Fredrikshald—Riggsgr.[2])	21/7 1879	35	″	2,471,300	ubekjendt	Svensk Driftsbestyrelse. Driftsberetning ukjendt.				
Hedemarksbanen	Eidsvold—Hamar	8/11 1880	58	″	5,227,000	ubekjendt					
Rørosbanen	Hamar—Trondhjem	17/10 1877	434	3′ 6″	21,154,315	ubekjendt	724,000	768,000	÷ 44,500	199,608	68,734
Kristiania-Drammensbanen	Kristiania—Drammen	7/10 1872	53	″	4,526,500	5,738,000	553,500	422,600	130,900	464,497	69,203
Randsfjordbanen	Drammen—Randsfjorden	12/10 1868	90	″	4,766,100						
Sidelinierne til Kongsberg og Krøderen	Hougsund—Kongsberg	10/11 1871	53	″	2,161,900	7,820,000	525,300	477,800	47,500	221,209	93,344
	Vikersund—Krøderen	28/11 1872									
Jæderbanen	Stavanger—Egersund	1/8 1878	76	″	5,164,400	5,230,000	104,000	113,000	÷ 9,000	89,213	5,519
Smaalensbanen (østre)	Ski—Sarpsborg	Ikke aabnet	79	4′ 8½″	6,096,000						
Merakerbanen	Trondhjem—Riggsgrændsen		103	″	11,639,344						
Grevskabsbanen	Drammen—Skien		155	3′ 6″	12,000,000						
Bossebanen	Bergen—Vossevangen		108	″	9,600,000						

Antages at være færdig for Trafik til $^1/_{1}$ 1883.

[1]) Den 8 Kilom. lange Strækning mellem Grændsen og Charlottenberg drives for Kongsvingerbanens Regning. [2]) Denne Strækning drives af Dalslandsbanen (Fredrikshald—Sunnaaa-Jernbkg.). [3]) Gjælder for Tiden fra Aabningen ($^2/_{1}$ 1879) til $^{30}/_{6}$ 1879.

Projekterede og undersøgte Baner.

Endepunkter.	Længde Kilom.	Sporvidde, engelsk Maal.	Anlægsomkostninger. Kr.
Kongsvinger—Elverum (Solørbanen)	93	4′ 8½″	4,900,000
Hamar—Lillehammer .	59	3′ 6 ″	3,965,000
Lillehammer—Veblungsnæs	265	„	14,467,000
Veblungsnæs—Aalesund	127	„	8,789,000
Størdalen—Namsos . .	184	„	13,500,000
Skien—Kristianssand. .	216	„	23,422,000
Kristianssand—Ekersund	223	„	23,089,000
Kr.sand—Byglandsfjord (Sætersdalsbanen). .	76	„	4,182,000
Skien—Strengen. . . .	54	„	5,760,000
Bossevangen—Krøderen	289	„	23,934,000

Jernbarden, Erik Jarls Skib, hvormed han deltog i Sjøslagene i Hjørungavaag og ved Svolder, kaldtes saaledes, fordi det var beslaaet med Jern lige til Vandgangen.

Jernbyrd (oldnorsk jarnburðr) kaldtes den vigtigste Art Gudsdom hos de nordiske Folk. Dens Anvendelse skrev sig vistnok allerede fra den hedenske Tid, men blev først efter Kristendommens Indførelse almindeligere som Erstatning for den mere barbariske Tvekamp. Jernbyrden bestod i, at den, som skulde underkaste sig den, bar et gloende Jern i bare Hænder et vist Antal Skridt, eller at han skulde kaste et gloende Jern i et Trug og hvis det faldt udenfor tage det op og kaste det paanyt, indtil det traf, eller endelig at han med bare Fødder gik over et Antal (ofte 9) gloende Plogjern. Efter Prøven blev Hænderne (eller i sidstnævnte Tilfælde Fødderne) forbundne; Bindene toges af efter et vist Antal Dages Forløb, og hvis Lemmerne da var uskadte, var Prøven faldt heldig ud for den paagjeldende. — Jernbyrden afskaffedes i Skaane 1216 og var allerede tidligere gaaet af Brug i Sjælland; i Norge afskaffedes den af Haakon Haakonssøn i Midten af det 13de Aarh., i Sverige først af Magnus Smek 1320.

Jernkronen, de longobardiske Kongers Krone siden Slutningen af det 6te Aarh., bestaar af en Jernring, efter Sigende smedet af et af de Søm, hvormed Kristus blev naglet til Korset, og omgivet af en med Perler og Ædelstene forsiret Guldring. Efter Longobarderrigets Fald blev de tyske Keisere fra Karl den store til Karl den femte kronede med Jernkronen; af nyere Fyrster er Napoleon den første (1805) og Ferdinand den første af Østerrige (1838) ved den blevne indsatte til Herskere i Lombardiet. Den opbevares i Stiftskirken i Monza.

Jeroboam ell. **Jerobeam**, Navn paa to Konger i Israels Rige. — Jeroboam den første, Nebats Søn, af Efraims Stamme, valgtes af de ti Stammer til Konge efter Salomos Død og regjerede 975—53 f. Kr. Han befæstede Pnuel og Sithem og valgte den sidstnævnte By til sin Residens, men forlagde senere denne til Thirza. For at hindre, at Folket skulde reise til Jerusalem og tilbede, opreiste han i Bethel og Dan „Guldkalve" og indsatte ved deres Templer Præster af Folket, da Levi Stamme udvandrede til Juda Rige. — Jeroboam den anden. Søn af Konge Joas, efterfulgte sin Fader og var Konge 825—784. Han var en dygtig Fyrste, som for en Tid hævede Riget til en blomstrende Tilstand, da han ikke alene sørgede for den indre Ordning, men ogsaa udvidede Landet ved heldige Krige med Moabiterne og sluttede Forbund med Syrien. Da han imidlertid ogsaa gjorde sig skyldig i Afgudsdyrkelse, forkyndte Profeterne Hoseas og Amos ham Rigets forestaaende Omstyrtelse af Assyrerne.

Jérôme, Konge i Vestfalen, se Bonaparte.

Jerrold (udt. Djerrold), Douglas William, engelsk Humorist og Skuespilforfatter, f. 1803, d. 1857, var først Sjømand, men begyndte fra 1823 at virke som Forfatter og vandt snart Anseelse ved sine Komedier, Farcer og Melodramer. Da Vittighedsbladet „Punch" blev stiftet, indtraadte han som Medarbeider og skrev i det flere af sine bedste Fortællinger. Senere redigerede han „Illustrated Magazine" og grundede derpaa „Douglas Jerrolds Shilling Magazine"; fra 1852 udgav han det politiske Blad „Lloyds Weekly London Newspaper". Af hans talrige humoristiske Fortællinger og Skisser, som ofte røber en fremragende Evne til skarp Karaktertegning, er ingen bleven saa bekjendt og læst som „Mrs. Caudles Gardinprækener". Flere af hans Lystspil er ogsaa af blivende Værd. — Hans Søn William Blanchard Jerrold, f. 1826, overtog efter Faderens Død Redaktionen af „Lloyds Newspaper". Han har udgivet flere Lystspil, Reiseskisser o. lign. samt et Verk om Napoleon den tredies Liv, hvilket vakte ikke liden Opsigt

Jersey (udt. Djersi), den største af de til England hørende normanniske Øer i den britiske Kanal, ved Nordkysten af Frankrige, ligger i Syd-ost for Guernsey, er ca. 2 Kv.mil stor og har 57,000 Indb. Nordkysten er steil, men stærkt indskaaren; resten bestaar Øens Overflade af et bølgeformet og frugtbart Land, der skraaner mod Syd. — Hovedstad Saint-Hélier.

Jersey-City (udt. Djersi-Sitti), By i New-Jersey i de Forenede Stater, ved Hudsonsfloden, ligeoverfor New-York, med 83,000 Indb. og betydelige Fabriker.

Jertegn (oldn. Jartegn), Mirakel, Under.

Jerusalem, den mærkeligste By i Palæstina, ligger under 31°,47′ n. B. og 52°,54′ ø. L., paa Ryggen af det Bjergstrøg, som fra Libanon gaar tversigjennem Landet vestenfor Jordan, og som ender ved Hebron. Byen ligger omtrent paa Vandskillet mellem Vest og Øst, ca. 2,500 Fod over Middelhavet. Dens Afstand fra Jaffa er 8 geogr. Mil, fra Nazaret 14½ Mil, fra Jeriko 3 Mil, fra Betlehem 1 Mil og fra Hebron 4 Mil. Hinnoms og Kedrons dybe og trange Dale eller rettere Kløfter, som støder sammen søndenfor Byen, omgiver den mod Vest, Syd og Øst med naturlige Grændser paa tre Kanter. Mod Nord, hvor Jordsmonnet er jevnt, er Grændsen vilkaarlig. Fra 44—70 eft. Kr., da Byen var paa sit største, naaede Muren til Kongernes Grave, søndenfor Kedrons Dal, der her, som et grundt Bækkeleie, gaar fra Vest mod Øst. — Jerusalem er en Bjergstad; den kan dog ikke sees langt borte, da den paa meget nært Hold er omgiven af endnu høiere Bjerge. Den, som kommer fra Jeriko i Øst, ser ikke Byen, før han er over Oliebjerget;

den, som kommer fra Bethlehem i Syd, giver vistnok allerede ved Mar Elias's Kloster, i en Afstand af 12,000 Fod, Zions Taarne, men ser ellers intet af Byen, før han er over „det onde Raads Bjerg", der danner Sydsiden af Hinnoms Dal, og den, som kommer fra Jaffa i Vest, har kun et Kvarters Gang, naar han har for sig først Oliebjerget og saa Zions Taarne. Kun fra Nord kan Byen sees paa længere Hold. — Jerusalem har oftere skiftet Navn. Det ældste var Salem (ɔ: Fred). Melkisedek, Konge i Salem og „den høieste Guds Præst", nævnes i Abrahams Historie. Ved Israeliternes Indvandring fra Ægypten, omkring Aar 1350, var Jerusalem i Jebusiternes Eie og kaldtes da Jebus. Navnet Salem havde dog holdt sig. Rameses eller Ra'amses den anden, Konge i Ægypten 1180—1114 f. Kr., opregner blandt 18 Byer, som han tog i Kana'an, Salama ɔ: Salem, som maaske er Jerusalem. Da David 1048 tog Jebus fra Jebusiterne, kaldte han Staden Jerusalem ɔ: Fredens Grundlægning, „Fredensgrund". Af Jerusalem gjorde Grækerne og efter dem Romerne Hierosolyma. Da Romerne under Hadrian 135 e. Kr. tredie Gang indtog Jerusalem, blev det jevnet med Jorden, og en ny Stad blev bygget, som blev kaldt Ælia Capitolina, efter Hadrians Fornavn Ælius og Jupiter Capitolinus. Araberne, som 637 under Kalifen Omar indtog Jerusalem, og som regner det for sin tredie hellige By, næst efter Mekka og Medina, kalder det el-Kuds ɔ: Helligheden. — Jerusalem har sin Betydning ved sin Fortid. Man ønsker derfor først og fremst at kjende Byen, som den var, da de store Tildragelser foregik der. Megen Lærdom er opbudt, navnlig i de sidste 40 Aar, for at fremstille den gamle Stad. Men man er ikke engang bleven enig om dens Grændser undtagen der, hvor de er naturlige, og om Enkelthederne er man saa uenig, som mulig. Grundene til denne Uenighed er hovedsagelig, at Jerusalem i Løbet af tre tusen Aar har undergaaet flere Forandringer og større Omvæltninger end formentlig nogen anden Stad, idet den 35 Gange har været beleiret og deraf 26 Gange indtaget og plyndret samt 3 Gange ganske ødelagt, — at man for at skaffe Byggetomter og for Bekvemmelighedsog Skjønheds Skyld delvis har udjevnet Stadens fire Bjerge eller Høie og fyldt de Fordybninger, som skilte dem, — samt at Steder og Navne ved Pilegrimene er blevne forvirrede, forvexlede og opdigtede. Josefos har i sit Skrift om den jødiske Krig, Bog 5, Kap. 4, leveret en Beskrivelse af Staden, som den var, før Forstyrrelsen ved Titus; men den er hverken klar eller paalidelig. Staden var, skriver han, ved en dyb Kløft, der gik fra Nord mod Syd, delt i to Hovedhøie, Overstaden (Zion) i Vest, og Understaden i Øst. Understaden var ved en Kløft mod Vest og en anden mod Øst delt i tre Høie, Akra, Moria og Bezeta. Mod Vest, Syd og Øst ɔ: langs Hinnoms og Kedrons dybe Kløfter var Staden kun forsvaret ved én Mur; men mod Nord, hvor Jordsmonnet er jevnt, og hvorfra Fienden altid søgte at tage Staden, fandtes en tredobbelt Mur, den ene udenom den anden. Desuden var Zion og Moria skilte ved en Mur. Den ældste Mur, som gik nordenom Zion og Moria, stammede fra Jebusiterne; den var gjort stærkere af David, Salomo og flere af de følgende Konger, navnlig Herodes den store. Den havde 60 Taarne, af hvilke enkelte paa Grund af sin Størrelse og Styrke snarere kunde kaldes Borge (Forter) end Taarne. Titus sløifede Staden, men lod de tre stærkeste Taarne med et Stykke af Muren blive staaende. Den anden Mur, som gik nordenom den ældste, havde 14 Taarne; den tredie sluttede sig til den ældste Mur, baade i Vest, ved Nordsiden af Zion, og i Øst, ved Nordsiden af Moria. Den var bygget af Kong Agrippa den store (d. 44 e. Kr.) og havde 90 Taarne. Den ældste og den tredie Mur havde tilsammen en Omkreds af 33 Stadier eller 19,800 Fod. Josefos opgiver ikke, hvor mange Mennesker der boede i Jerusalem. Da Byens Omkreds aldrig var over 20,000 Fod, kan det faste Folketal ikke sættes til over 100,000. Men Tilstrømningen af Pilegrime paa de store Høitider, navnlig Paasken, var uhyre. Josefos fortæller, at da Nero havde ytret sig haanlig om Jødernes Magt i en mulig Opstand, lod Statholderen i Syrien, Cestius Gallus, Præsterne tælle de Offerlam, som blev slagtede til Paasken 65 e. Kr. Tallet gik op til over 250,000. Der maatte ikke være under 10, men der kunde være indtil 20 Personer om hvert Lam. Dette giver snarere over end under tre Millioner, til hvilket Tal Josefos sætter Summen af de faste Indbyggere og Pilegrimene i Paasken 65. Tallet paa dem, som under Beleiringen ved Titus 70 e. Kr., var indenfor Murene, opgiver Josefos til næsten 1,200,000; men dette er en Umulighed, da saa mange Mennesker ikke kan finde Rum i en By med saa liden Omkreds. Man maa derfor gjøre et stort Afslag i Josefos's Opgave over dem, som satte Livet til eller blev fangne under Stadens Forstyrrelse. Tacitus opgiver Tallet paa de Beleirede til 600,000. Det er under alle Omstændigheder vanskeligt at tro, at de Festreisendes Tal kunde stige til tre Millioner og derover. — Det nuværende Jerusalem er foruden Moria delt i fire Bydele: den armeniske (Syd paa Zion), den kristne, hvor Grækerne og Latinerne bor (Nord paa Zion), den jødiske (paa den østre Skraaning af Zion, nedimod Moria), og den muhamedanske, som er den største, (paa Akra og den Del af Bezeta, som nu ligger indenfor Muren). Af de syv Porte er Jaffaporten i Vest, Damaskusporten i Nord, Stefansporten i Øst og Zionsporten i Syd de mærkeligste. — 1,200 Fod fra den vestre og 2,400 Fod fra den østre Mur ligger den hellige Gravs Kirke, inden hvis Mure baade Golgata og Kristi Grav vises. Da Kirken ligger saa langt inde i Staden, medens Golgata og Graven efter Joh. 19, 20. 41. 42, laa udenfor Muren, har mange forkastet Gravens Ægthed. Andre, som forsvarer denne, paastaar, at det Strøg, hvor Kirken ligger, paa Kristi Tid laa udenfor Muren og først 11 Aar efter Kristi Død blev indlemmet i Staden. Der trænges nærmere Undersøgelser, før dette indviklede Spørgsmaal kan blive afgjort. — Paa Moria, hvor Templet fordum stod, staar nu fem Moskéer. Den smukkeste af disse, som de Kristne kalder Omars Moské, staar midt paa Moria. Det er en ottekantet Bygning, med en herlig, 90 Fod høi Kuppel. At Kalifen Omar (d. 641) ikke har bygget den, er sikkert, og muligt er det, at det er den samme Bygning, som Konstantin den store 333 reiste over Kristi Grav og kaldte Opstandelses-

kirken (Anastasis). — Paa Moria udspringer en Kilde, som man ikke har faaet Lov til nærmere at undersøge. Ellers maa Byen lade sig nøie med Regnvand. I den ældre Tid førte to Ledninger, som begge kom søndenfra, rigeligt Vand til Staden. Den ældste, „Salomos Vandledning", som med sine mange Slyngninger havde en Længde af 6 geogr. Mil, førte Vand til Moria. Den anden, „Pilatus's Vandledning", som havde en Længde af 5 geogr. Mil, førte Vand til Zion. Begge Ledninger er vistnok gamle og skyldes rimeligvis dem, hvis Navn de bærer. Josefos fortæller, at der blev Opløb blandt Folket, fordi Pilatus brugte en Del af Tempelskatten til at føre Vand ind i Jerusalem. Ellers nævnes ingen af dem, hverken i Bibelen, Apokryferne, Pilegrimenes Reisebøger (Itinerarier) eller under nogen Beleiring. Pilatus's Vandledning er ikke alene brudt, men paa mange Steder opbrudt; Salomos Vandledning er nu brudt overalt undtagen fra Salomos Damme til midtveis mellem Bethlehem og Jerusalem. — Jerusalem tæller efter de sidste Angivelser (1877) 36,000 Indbyggere, af hvilke 15,000 er Muhamedanere, 13,000 Jøder og 8,000 Kristne. — Jerusalem er „den hellige Stad" baade i Jødernes, Muhamedanernes og de Kristnes Øine. Jøderne tror, at Messias skal holde Dom i Josafats Dal (mellem Moria og Oliebjerget), og at de, som er jordede der, skal nyde visse særlige Goder eller rettere gaa fri for visse Smerter, som Jøder, der er jordede andensteds, har at gjennemgaa ved Opstandelsen. Flere Jøder tyr derfor i sin Alderdom til Jerusalem for at hvile ved Fædrenes Grave i Josafats Dal. For Muhamedanerne er Byen hellig, siden Muhamed paa sin foregivne Himmelreise besøgte den; dog valfarter kun faa muhamedanske Pilegrime did. — Intet Valfartssted samler saa mange kristne Troesbekjendelser fra forskjellige Kanter af Jorden som den hellige Grav. Tallet paa Pilegrime, som før var sat til 30,000 aarlig, er i de sidste Angivelser (1877) anslaaet til 10,000 og for somme Aar til 20,000. De fleste Pilegrime kommer til Paasken og tilhører den græske Kirke. Paaskeaften tændes en efter Præsternes Sigende fra Himlen bragt Ild i det indre af Kristi Grav; de talrige Tilstedeværende søger at faa tændt sine medbragte Voxlys ved denne Ild, og den Trængsel, som derved opstaar, har endog undertiden endt med Drab. Siden dette skete 1834, er Kirken om Paaskeaften besat med tyrkisk Vagt. — Før 1824 havde Protestanterne ikke Missionærer i Jerusalem og nok heller ikke i andre Byer i Palæstina. 1840 enedes England og Prøssen om at oprette et Bispedømme i Jerusalem for at forkynde Kristendommen blandt Jøderne, og 1841 lagdes Grunden til en protestantisk Kirke, hvis Biskop skiftevis skal vælges af de to Magter. England, som fik det første Valg, udnævnte en omvendt Jøde, Alexander Wolff. Efter dennes Død 1845 udnævnte Prøssen Schweizeren Samuel Gobat (s. d.), og efter hans Død 1879 udnævnte England Barclay. 1849 indviedes den protestantiske Kirke paa Zion, ikke langt fra Jaffaporten og heller ikke langt fra den hellige Gravs Kirke. I denne prædikes skiftevis paa Arabisk, Engelsk og Tysk og stundom paa Hebraisk. 1874 indviedes en anden protestantisk Kirke, i hvilken Gudstjenesten foregaar paa Arabisk. To Skoler er oprettede, en for Gutter og en for Piger. At voxne Jøder lader sig døbe, er en Sjeldenhed, og de Jødekristnes Antal i Jerusalem er ikke større end ca. 130. — Handelen er yderst ringe, og Industrien indskrænker sig til at udskjære Billeder af den hellige Grav og andre Helligdomme og tilskjære Stokke af Træerne og Buskene ved Jordan, hvilke Sager i stor Mængde sælges til Pilegrimene.

Jerusalem, Johann Friedrich Wilhelm, tysk Geistlig, f. 1709, d. 1789 som Vicepræsident for Konsistoriet i Wolfenbüttel, var en af Tysklands berømteste geistlige Talere paa sin Tid. — Hans Søn Karl Wilhelm Jerusalem, f. 1747, gav ved sit af ulykkelig Kjærlighed foraarsagede Selvmord 1772 Anledningen til Udgivelsen af Goethes „Leiden des jungen Werthers".

Jerusalems Skomager, se Evige Jøde.

Jerv eller **Fjeldfras** (Gulo borealis), Rovdyr af Maarfamilien, stiller sig fra de øvrige til denne hørende Dyr ved sin mere sammentrængte og kraftige Bygning samt korte Hals og Hale. Den har ellers ligesom Maarene et lidet Hoved med smaa Øine og smaa, runde Øren samt korte Ben. Pelsen er langhaaret og strid. Af Farve er den brun med sort Bug, sorte Ben og en sort Plet paa Ryggen. Fraregnet Halen bliver den ca. 1 Alen lang. Jerven er et meget blodtørstigt og graadigt Rovdyr, som foruden paa Harer og Fuglevildt ogsaa anretter Ødelæggelser paa Faareflokkene, ja endog angriber Renen og Elgen ved at bide sig fast i deres Nakke og lade dem løbe, indtil de styrter. Den er udbredt i de skandinaviske Bjergegne samt i det nordlige Rusland og Sibirien; i Nordamerika findes en anden Art (Gulo luscus). I Norge betales af det Offentlige for hver dræbt Jerv en Præmie af 20 Kroner.

Jervis (udt. Djservis), John, Baron af Meaford, Grev Saint-Vincent, engelsk Admiral, f. 1734, d. 1823, udmærkede sig under Krigen med de amerikanske Kolonier, blev Kontreadmiral, erobrede 1794 Øerne Martinique og St. Lucie og slog 1797 en i Antal overlegen spansk Flaade ved Kap St. Vincent. 1801—05 var han første Admiralitetslord.

Jesabel, Datter af Ethba'al, Konge i Sidon, ægtede den israelitiske Konge Akab og indførte Baals og Astartes Dyrkelse i Israel samt forfulgte Profeten Elias. 882 f. Kr. blev hun paa Jehus Befaling dræbt ved at styrtes ud af et Vindu i sit Palads.

Jesaias ell. **Esaias**, en af Jødernes store Profeter, levede i Juda Rige under Kongerne Usias, Jotham, Akas og Ezekias ca. 760—700 f. Kr. og skal være død som Martyr under Manasses Regjering. Den under hans Navn i det Gamle Testamente optagne Bog indtager en høi Rang inden den hebraiske Literatur. Den bestaar af Straffetaler og Klager over Folkets Ugudelighed, Forkyndelser af en nær forestaaende Ulykke, men ogsaa Profetier om en Fremtid af Storhed og Herlighed, naar Messias kommer. Ingen af de gamle Profeter tolker saa skjønt og storartet Jødernes gamle Messiashaab. Fremstillingen er simpel og ædel og fuld af Begeistring. — Det sidste Afsnit af Jesaias's Bog (Kap. 40—66) antages af mange Kritikere at skrive sig fra en anden Forfatter, som har levet under Exilet.

Jesd ell. **Yezd**, By i den persiske Provins Irak Adsjemi, med 40,000 Indb., Kamelavl, Fabrika-

tion af Vaaben, Silke- og Uldvarer samt betydelig Karavanhandel.

Jesi, By i den italienske Provins Ancona, ved Floden Esino, med 12,000 Indb.

Jesi, Samuel, italiensk Kobberstikker, f. 1789, d. 1853, uddannede sig under Longhi i Mailand og vandt først Anerkjendelse ved sin Gjengivelse af Guercinos „Hagars Fordrivelse". Efter derpaa at have stukket et Par Blade efter Fra Bartolommeo vendte han sig næsten udelukkende til Gjengivelsen af Rafaels Verker og opnaaede derved stor Navnkundighed. Et af hans ypperste Verker er Leo den tiendes Portræt efter Rafael.

Jesuiter ell. **Jesu Selskab**, den indflydelsesrigeste og mægtigste af alle den romerske Kirkes Munkeordener, stiftedes af Spanieren Ignatius af Loyola (s. d.). Han forbandt sig 1534 i Paris med Navarreseren Frans Xaver, Savoiarden Pierre Lefèvre, Spanierne Jakob Lainez, Alfons Salmeron og Nikolaus Bobadilla samt Portugiseren Rodriguez for at drage til Jerusalem og prædike Evangeliet for de Vantro. Reisen hindredes imidlertid ved Krig, hvorfor Loyola med to af sine Kammerater gik til Rom, og her modnedes hos ham Planen til at stifte en ny og eiendommelig Munkeorden. Dette udførte han 1539, og 1540 blev Ordenen stadfæstet af Pave Paul den tredie. Dens Medlemmer maatte foruden de sædvanlige Munkeløfter om at leve i Fattigdom, Kyskhed og blind Lydighed mod sine Foresatte endnu føie et fjerde Løfte om uvægerlig at begive sig, hvorhen man vilde sende dem som Missionærer og Prædikanter, og udføre det dem paalagte Hverv med alle sine Kræfter. 1541 holdt Ordenens Medlemmer en Forsamling i Rom, hvor de valgte Loyola til General for Ordenen paa Livstid. Allerede Paul den tredie og hans Efterfølgere indrømmede Ordenen Forrettigheder, som ingen anden lignende nogentid havde besiddet. Jesuiterne skulde være fri for alt Opsyn fra Biskopernes Side og ligesaa lidt kunne dømmes af disse som af den verdslige Magt; foruden Paven og sin Ordensgeneral skulde de ikke skylde noget Menneske Lydighed. De skulde være berettigede til at udføre alle Slags geistlige Forretninger, selv under Interdikt, til paa egen Haand at absolvere fra alle kirkelige Straffe, til uden pavelig Stadfæstelse overalt at erhverve Kirker og Godser, anlægge Klostre osv., samt til efter Omstændighederne at dispensere sig selv fra Faste, fra de daglige Bedetimer, ja selv for Brugen af Breviariet. Generalen skulde kunne sende dem hvorhen han vilde, ansætte dem som Lærere i Theologien og beklæde dem med akademiske Værdigheder. I det hele var det Ordenens Maal at trænge ind og udbrede sig saa meget som mulig i det borgerlige Samfund, paa samme Tid som den skulde danne en indbyrdes nøie sammenhængende Enhed. Medlemmerne blev inddelte i Klasser; lavest stod Novicerne, som i særlige Noviciathuse blev opdragne og vænnede til Ordenens Tvang og undervist om, hvorledes de i ethvert Tilfælde havde at forholde sig. Til Novicernes Klasse hørte ogsaa nærmest de verdslige Koadjutorer, som intet Munkeløfte behøvede at aflægge og derfor kunde træde tilbage fra Ordenens Tjeneste. Den næsthøiere Klasse var Scholastikerne og de geistlige Koadjutorer, der maatte besidde lærd Dannelse og særlig beskjæftige sig med Ungdommens Opdragelse og Undervisning samt fungere som Prædikanter og Skriftefædre. Den øverste Klasse udgjorde de saakaldte „Professi", der valgtes blandt Ordenens mest erfarne og prøvede Medlemmer; de var befriede for Forpligtelsen til at være Lærere, men skulde isteden tjene som Missionærer, som Skriftefædre hos Fyrsterne og som Ordenens Residenter paa Steder, hvor den endnu ingen Kollegier havde. Professi vælger Generalen paa Livstid af sin egen Midte; han bor i Rom og vælger blandt Professi sin „Admonitor" og sine 5 „Assistenter" samt Ordenens Provincialer, Superintendenter og Rektorer. Disse indsender til bestemte Tider med korte Mellemrum Indberetninger om alle mærkelige Begivenheder inden Ordenen og om ethvert enkelt Medlems Forhold, til hvilken Ende et udstrakt Spionsystem finder Sted for at udforske, om Medlemmerne forholder sig som de bør eller ikke. Generalen forordner, hvorledes enhver af Medlemmerne overensstemmende med sine Kvaliteter skal anvendes, og har i alle Ordenens Anliggender uindskrænket Magt. — Jesuiterne vidste snart at skaffe sig en Indflydelse, der blev ligesaa uheldbringende som stor. De skaffede sig som Skriftefædre og Opdragere Adgang til de mægtigste Personer og trængte som Prædikanter frem til Masserne. Maalet for det hele var fra først til sidst Pavekirkens Udbredelse og andre Troesbekjendelsers Undertrykkelse. Jesuiternes Moral er bleven til et Ordsprog formedelst dens helt igjennem spidsfindige Kasuistik, der skaffede sig Udtryk i den berygtede Sætning: „Hensigten helliger Midlet". Andre Regler for Jesuiterne var, „at en Handling var retfærdiggjort eller ialfald undskyldt, naar en eller anden sandsynlig Grund eller en anset Theologs Bifald kunde anføres for den", og at, „naar man ved et Løfte eller en Ed underlægger Ordene en anden Betydning end den ligefremme, eller knytter Løftets Opfyldelse til en Betingelse, som ikke udtales, da er kun denne Opfatning gyldig" (reservatio mentalis). Hvad Paven eller Generalen paabød, skulde opfattes som Guds Villie, selv om Paabudet gik ud paa Udøvelsen af en hvilkensomhelst Synd; alt skulde udføres „in majorem Dei gloriam" („til Guds Æres Forherligelse"). — Allerede da Loyola døde 1556, talte Ordenen ikke mindre end 1000 Medlemmer, fordelte i 12 Provinser. Den første af disse Provinser var Portugal, hvor Xaver allerede 1540 paa Kongens Indbydelse var kommen hen og havde anlagt Jesuiterkollegier. Foruden i Portugal fik Ordenen navnlig i Italien, Spanien og Sydtyskland hurtig og stor Udbredelse. Allerede den anden General, Lainez, vidste fra Ordensreglerne at fjerne ethvert Træk af munkeagtig Strenghed og Askese, hvorved Tilslutningen blev større og større. Foruden Bekjæmpelsen af Reformationen, der i Østerrige, Baiern og paa flere Steder endog førte til en fuldstændig Undertrykkelse af den evangelske Konfession, drev Ordenen allerede fra sine første Aar en udstrakt Missionsvirksomhed, især i Øst- og Sydasien samt i Sydamerika. Missionsbestræbelserne gik dog mere ud paa at døbe saa mange som mulig og skaffe Ordenen Fodfæste i de Lande, hvor den drev Mission, end paa at udbrede sand kristelig Oplysning og vække religiøst Liv; derfor fik den jesuitiske Mission i det hele faa varige Følger. Derhos traadte en

stedse større Tilbøielighed til at grunde en selvstændig politisk-hierarkisk Magt samt til at skaffe sig Herredømmet over Verdenshandelen frem hos Ordenen. Jesuiterne fik snart Fiender baade blandt de andre geistlige Ordener, der misundte dem deres Privilegier, og blandt den dannede Almenhed, hvor Hadet til dem især steg ved deres Deltagelse i de jansenistiske Stridigheder. Deres Moral blev Gjenstand for skarpe og velberettigede Angreb (saaledes af Pascal i hans „Lettres provinciales", 1666), og deres Indblanding i de politiske Forhold medførte tilsidst deres Fald. I Portugal, hvor de først havde faaet Fodfæste, foretoges ogsaa de første effektive Skridt mod dem; Ministeren Pombal, som arbeidede med omfattende Reformplaner, hemmedes af dem i alle sine Bestræbelser og udvirkede derfor tilsidst deres Udvisning af Portugal og deres Godsers Inddragelse 1759. I Frankrige havde Ordenen en Fiende i Choiseul, der satte dens Ophævelse igjennem, efterat Generalen, Lorenzo Ricci, havde afslaaet enhver Forandring i dens Forfatning med de bekjendte Ord „Sint, ut sunt, aut non sint" („De skal være, som de er, eller ikke være"). Nu fulgte deres Fordrivelse ogsaa fra Spanien, Neapel, Parma og Malta 1767, hvorefter endelig Pave Klemens den fjortende 1773 ved en Bulle dekreterede Ordenens almindelige Ophævelse. Kort efter døde han, som det almindelig antoges forgivet af Jesuiterne. Disse blev imidlertid kun fra Spanien og Portugal helt fordrevne, medens de i andre katholske Lande havde Lov til at opholde sig som Privatmænd. I Ruslands polske Provinser vedblev de som Gjenstand for fuldkommen Tolerance og valgte endog 1782 en ny Generalvikar der, trods Ophævelsesbullen. I selve Rusland var de blevne udviste allerede 1719, senere igjen paany 1817, og 1820 ophævedes deres Orden der ved en egen Ukas. Trods alt vedblev dog Ordenens Medlemmer at staa i indbyrdes Forbindelse; de samlede sig til Ordener af andre Navne, men med aldeles lignende Program, og begunstigedes aabenlyst af Pave Pius den sjette. Pius den syvende gjenoprettede Ordenen i al Stilhed paa Sicilien 1804 og udstedte efter Napoleons Fald 1814 Bullen „Sollicitudo omnium", hvorved den erklæredes for fuldstændig gjenoprettet. Allerede s. A. indviedes i Rom et nyt Jesuiternoviciat. Frans den første af Østerrige vilde intet have at bestille med Ordenen i sine Stater; Prinsregenten af Portugal og Brasilien nedlagde Protest, hvorimod Ferdinand den syvende i Spanien 1815 indsatte Jesuiterne i alle deres Rettigheder. I Frankrige blev Ordenen under Restaurationen kun taalt, og efter Julirevolutionen 1830 ophævedes den der for alle Tider. Alligevel vedblev den at existere i Frankrige, ligesom den vidste at indsnige sig i Portugal og paa fl. St. I Schweiz oprettedes 1818 et Jesuiterkollegium i Kanton Freiburg, og Jesuiterne vandt ogsaa Fodfæste i flere andre Kantoner; dette førte 1847 til „Sonderbundskrigen", som medførte deres Fordrivelse. Under Pave Pius den niende fik den i alle katholske Lande opdukkende ultramontane Reaktion en mægtig Støtte i Jesuiterne, som viste sig sin Fortid fuldkommen værdige. Ved det paa det vatikanske Koncil 1869—70 fastslaaede Ufeilbarhedsdogme fik Jesuiterne en overordentlig Magtudvidelse. — Ved Begyndelsen af 1877 talte Ordenen 9,546 Medlemmer, fordelte i 5 „Assistentser", Italien, Tyskland, Frankrige, Spanien og England. Fra Frankrige blev Jesuiterne fordrevne ved Martsdekreterne af 1880. Til Norge har de ifølge Grundloven ikke Adgang.

Jesuiterskoler blev allerede kort efter Jesuiterordenens Oprettelse indrettede for at skaffe Ordenen Indflydelse blandt Ungdommen og ud af denne rekrutere den med Individer, der var opdragne i dens Grundsætninger. Da Jesuiterne 1577 havde faaet Tilladelse til at uddele akademiske Værdigheder, bemægtigede de sig inden kort næsten alle katholske Universiteter. Antallet af deres Kollegier var allerede 1574 125, og 1750 var det steget til 969. 1599 udgav Generalen Claudius Aquaviva en Undervisningsplan, som senere har været det stadige Grundlag for Jesuiterskolernes Organisation. Den bærer Titelen „Ratio et institutio studiorum societatis Jesu" og danner intet fast sammenhængende System, men en Række særskilte Instruktioner. Den Lærdom og Omhyggelighed, de jesuitiske Lærere til alle Tider har udvist, har skaffet deres Skoler stor Anseelse, paa samme Tid som man har kunnet paapege nok af skadelige Følger af deres Virksomhed hos deres Elever. Enhver fuldstændig Jesuiterskole omfattede to Afdelinger, en for de høiere Studier (studia superiora) og en for de lavere (studia inferiora). I den høiere Afdeling lærtes i det første Kursus Filosofi og Moral efter Aristoteles samt Mathematik, i det andet Bibelkundskab, Hebraisk, scholastisk Theologi og Kasuistik. Den lavere Afdeling var delt i fem Klasser, tre „Grammatikalklasser" en humanistisk og en Rhetorikklasse. Her lagdes foruden paa Religionsundervisning næsten udelukkende an paa at opnaa Færdighed i at læse, skrive og tale Latin, med Cicero til Mønster og med fuldstændig Tilsidesættelse af Modersmaalet. Elevernes Kappelyst opmuntredes ved udsatte Belønninger og ved Disputatser; Disciplinen var overordentlig streng, og ethvert af Elevernes Skridt blev nøie vaaget over, ja al deres Korrespondance blev gjennemlæst. Hovedformaalet var at udvikle og skjærpe Hukommelsen og opøve Tænkningen efter en formel Logiks Regler. Dette opnaaedes ganske vist ogsaa i høi Grad, men denne mekaniske Aandsdressur dræbte for det meste alle Anlæg til dybere og fordomsfri Tænkning. — Da Jesuiterordenen 1773 ophævedes, lukkedes ogsaa dens Skoler; siden dens Gjenoprettelse er Skolerne der, hvor den har faaet Indgang, igjen aabnede, dog i mange Maader modificerede, uden dog alligevel at have tabt sit Formaal af Syne, at opdrage Eleverne i Jesuitismens Interesse.

Jesuiterstil, en Afart af Sen-Renaissancens Bygningsstil, der fra Midten af det 17de Aarh. navnlig er bleven anvendt af Jesuiterne i deres Kirker og Klostre og udmærker sig ved en broget og pragtfuld Ornamentation paa Bekostning af Arkitekturens organiske Side.

Jesus Kristus (Jesus den Salvede, Messias), den kristelige Religions Stifter, efter hvem baade Kristendommen og de Kristne bærer sit Navn, levede og virkede i Jødeland, hvor han omkring Aar 30 led Døden paa Korset under Pontius Pilatus. Hans Person og fuldbragte Frelsesverk er Midtpunktet i Kristendommen, den kristne Kirkes Hovedhjørnesten. Thi dette er det eiendommelige ved

Jesu Kristi Religion, at dens Stifter, „den nye Pagts Midler", har fremstillet sig selv som Guds Søn, der skulde give sit Liv som Forsoning for Slægtens Skyld, og som ved sin Seier over Døden skulde blive Ophavet for en ny, gjenfødt Menneskeslægt. Kristi Virksomhed som Lærer har da fornemmelig den Betydning, at den forklarer hans Værk fra sine forskjellige Sider. Saa langt op i Tiden, som Kristendommen kan forfølges, og det vil sige lige op til Kirkens Grundlæggelse, er det en historisk Kjendsgjerning, at Jesus Kristus har staaet for de Kristnes Bevidsthed som Guds Søn; dette fremgaar klarligen baade af det Nye Testamentes Skrifter og af Eedsformularen i Romeren Clemens's Brev til Menigheden i Korinth fra Aaret 95. Men hvorledes det guddommelige og det menneskelige ved Kristus nærmere skulde opfattes og bestemmes, derom gjorde der sig inden Kirken alt tidlig forskjellige Meninger gjeldende. Især fra det 4de Aarh. opstod der herom dybtgaaende Stridigheder (de kristologiske Stridigheder), som endte med Fastslaaelsen af den for alle kristne Partier senere gyldige Betragtningsmaade. Det staar i fuld Harmoni med det Billede, enhver Kristen danner sig om Kristus, at han ikke har efterladt sig Skrifter. Hans Taler, hans Undergjerninger, hans Liv og Død, hans Opstandelse og Himmelfart, alt dette, der var Indholdet i hans Apostlers mundtlige Forkyndelse, og med Hensyn til hvis Fremstillingsmaade der snart dannede sig en fast Tradition, er i den sidste Halvdel af 1ste Aarh. bestrevne af de fire Evangelister. Disse giver os et Billede af Jesus Kristus, der visselig efter sine Hovedtræk er det samme, men som dog ligesaavist frembyder flere Forskjelligheder. De enkelte Evangelister har, hver paa sin Maade, fremstillet den Side af Kristus, enhver især havde Betingelsen til at forstaa og nedsænke sig i; det er altsaa Summen af de fire Evangelister, der tilsammen giver os det fuldstændige Billede af Frelseren. Fra Kristi Fødselsaar har den kristne Tidsregning taget sit Udgangspunkt. Denne, som fra først af blev beregnet af den romerske Abbed Dionysius (omkring 525), og senere optaget af Angelsakserne og Frankerne, gaar ud fra, at Kristus er født 754 Aar efter Roms Anlæggelse. Aar 1 efter Kristi Fødsel svarer saaledes til Aar 754 efter Anlægget af Byen Rom. Men denne Beregning er aabenbart feilagtig. Thi ifølge Matth. 2 levede jo Kong Herodes endnu efter Kristi Fødsel. Da det nu er en bekjendt Sag, at Herodes døde i Begyndelsen af April 750 efter Roms Anlæg, saa maa følgelig Kristi Fødselsaar af Dionysius være sat mindst 4 Aar for sent, det vil med andre Ord sige, at det Aar, der af ham er betegnet som 1 efter Kristus, mindst burde være sat som 4 før Kristus. Med Hensyn til Bestemmelsen af Kristi virkelige Fødselsaar kommer følgende Omstændigheder i Betragtning. I Joh. 2, 20 siger Jesus: „Paa dette Tempel er bygget i 46 Aar". Nu véd man, at Tempelbygningen begyndte i Herodes's 18de Regjeringsaar, det vil sige Tiden fra Paasken 734 til Paasken 735 efter Roms Anlæg. Altsaa maa den Paaskefest, da Jesus sagde hine Ord, falde ind i 780 efter Roms Anlæg. Da det viser sig af Evangelisterne, at flere Begivenheder i Jesu Liv har fundet Sted før hans første Paaskebesøg i Jerusalem, saa maa Jesu Daab hensættes enten til Slutningen af 779 eller Begyndelsen af 780 efter Roms Anlæg eller efter vor Tidsregning til Aaret 26, og Jesus var saaledes ved sin Daab omkring — i vor Oversættelse staar mindre nøiagtigt „henved" — 30 Aar (Luk. 3, 23). Hans Fødsel maa altsaa henlægges til 749 eller 750. Da Herodes som sagt døde i April 750 e. R.s Anlæg og levede endnu nogen Tid efter Kristi Fødsel, saa bliver sikkerlig 749 efter Roms Anlæg Kristi virkelige Fødselsaar. I ethvert Tilfælde kan Kristi Fødsel ikke falde *senere* end Begyndelsen af 750.

Jesus Sirak, se Sirak.

Jetée (udt. Sjete), en i Vand opført Dæmning, især af udkastede Fastiner, Sten o. lign., men ogsaa af Tømmer.

Jetro, en Præst i Midian, Moses's Svigerfader.

Jettegryder, cylindriske eller kjedelformede Fordybninger i Overfladen af Klipper, indvendig glat afslebne, skyldes Indvirkningen af Vandhvirvler, der ved medført Sten og Grus efterhaanden i et langt Tidsrum har udhulet Jettegryderne. Grus og Stene, de sidste afrundede paa Overfladen, findes i Regelen paa Jettegrydernes Bund. Dannelsen af saadanne Fordybninger i Klipper ved Kysten maa have foregaaet, medens Klipperne endnu stod under Vand; ogsaa ved Fossefald findes ofte Jettegryder, og nye dannes ogsaa i Nutiden. Nogle Jettegryder er smaa, kun faa Tommer dybe, andre er 10, 20, 40 Fod dybe, ja endnu dybere; deres Tværsnit er ligeledes meget forskjelligt.

Jeux floraux (udt. Sjø floraa), fr., „Blomsterlege", poetiske Væddekampe, som hvert Aar høitidelig feires af Académie des jeux floraux i Toulouse. Begyndelsen skete af nogle Borgere i Toulouse, som i Begyndelsen af det 14de Aarh. forenede sig og dannede et lærd Institut for at oplive den hendøende Troubadourpoesi. 1324 holdtes paa deres Foranstaltning en poetisk Væddekamp, hvor Arnaud Vidal vandt Prisen, en Viol af Guld. 1325 konstituerede Selskabet sig under Navn af „Consistori de la gaya sciensa"; Væddekampene omfattedes med større og større Interesse, og Selskabet fik Filialafdelinger ogsaa i Spanien. 1484 stod Festerne i Fare for at indstilles, men en Dame i Toulouse, Clémence Isaure, skjænkede Selskabet betydelige Summer for at vedligeholde Væddekampene, som nu fik Navn af Jeux floraux. Festerne antog fra nu af et mere storartet Præg, og Doteringerne bortsdsledes ved overdreven Pragt, indtil Selskabet 1695 af Ludvig den fjortende omorganiseredes og fik Navn af Académie des jeux floraux. Prisbelønningerne vedblev som før at bestaa i Blomster af Guld og Sølv. 1790—1806 stansedes Akademiets Virksomhed, men blev derpaa igjen optagen og har vedvaret lige til vore Dage.

Jevnaker, Præstegjeld paa Hadeland, Kristians Amt, bestaar af Sognene Jevnaker og Lynner.

Jevndøgn, de to Tider paa Aaret, da Solen staar lodret over Ækvator, og da derfor Dagen og Natten overalt paa Jorden er lige lange. Dette indtræffer to Gange om Aaret, 21de Marts (Vaarjevndøgn) og 23de September (Høstjevndøgn). — *Jevndøgnspunkter* (Ækvinoktialpunkter), de to Punkter paa Himmelen, hvor Ækvator skjæres af Ekliptiken.

Jeypur, se Djejpur.

Jig (udt. Djig), en Slags engelsk Dans.

Jisreel, i Oldtiden en By i Landskabet Samaria i Judeland, i hvilken de israelitiske Konger en lang Tid residerede.

Jo, se Tyvjo.

Joab, israelitisk Hærfører, Davids Søstersøn, udmærkede sig i høi Grad i Davids Krige og vandt hans høieste Tillid. Han lod Urias dræbe og snigmyrdede Abner; senere blev han Kongen utro og blev derfor ifølge Davids Befaling til Salomo dræbt af denne efter hans Tronbestigelse.

Joachim, Joseph, berømt østerrigsk Violinist, f. 1831 af jødiske Forældre, uddannede sig ved Konservatoriet i Wien under Veiledning af Joseph Böhm, optraadte allerede 1843 med Bifald i Leipzig og fik nu Undervisning af Mendelssohn. I Leipzig opholdt han sig derpaa til 1850 som Medlem af Gewandhausorkestret og Lærer ved Konservatoriet, gjorde derpaa en Reise til Paris og blev efter sin Tilbagekomst Koncertmester i Weimar. 1853 blev han Koncertdirektør ved Hofkapellet i Hannover og 1869 Professor og Direktør ved den akademiske Musikhøiskole i Berlin, men har ogsaa senere vedblevet at gjøre Koncertreiser, navnlig til England. Han er en udmærket Virtuos uden derfor at gaa op i det virtuosmæssige paa Kunstens Bekostning. — Hans Hustru Amalie Joachim, f. Weiss, f. 1839, er en dygtig Sangerinde.

Joakas, Søn af Jehu, Konge i Israel 856—40, bedrev Afgudsdyrkelse og angrebes af de syriske Konger Hasael og Benhadad.

Joanes (udt. Choanes), Vicente, spansk Maler, f. 1523, d. 1579, studerede sandsynligvis i Italien og grundede senere en Malerskole i Valencia. Hans Billeder, der alle behandler religiøse Emner, udmærker sig ved en vis simpel Ynde og Renhed, forbundet med korrekt Tegning og Udtryksfuldhed.

Joanne (udt. Sjoan), Adolphe, fransk geografisk Forfatter, f. 1813, har gjort sig bekjendt ved sine meget udbredte og benyttede Reisehaandbøger over de fleste af Europas Lande samt ved sit „Geografisk Lexikon over Frankrige".

Joas, Konge i Juda Rige, Søn af Akasia, blev reddet af Ypperstepresten Jojada under det af hans Bedstemoder Athalia foranstaltede Blodbad og gjordes 879, 7 Aar gammel, til Konge. Saalænge Jojada levede, regjerede han godt, men efter hans Død forfaldt han til Afgudsdyrkelse, og da han derfor blev irettesat af Jojadas's Søn, Zakarias, lod han denne dræbe. 839 dræbtes han ved en Sammensværgelse. — Joas hed ogsaa en Konge i Israels Rige, Søn af Joakas; han regjerede 837—21 og bedrev Afguderi.

Job, se Hjob.

Jobber (engl.), en Person, som driver Børsspekulationer ved at kjøbe og sælge Statspapirer eller Aktier paa den Betingelse, at Handelen fuldbyrdes ikke ved Levering af det solgte Værdipapir, men ved Betaling af Differencen mellem den paa Salgsdagen og Leveringsdagen gjeldende Pris. Jobberne kan dels spekulere i Prisernes Stigen (à la hausse), dels i deres Fald (à la baisse); de, som saaledes spekulerer i modsat Retning, søger gjerne ved allehaande Midler at indvirke paa Priserne for at bekjæmpe hverandres Spekulationer ved en kunstig frembragt Prisbevægelse. Jobberiet er derfor ingen virkelig Handelsforretning, men kun en Slags Spil eller Væddemaal. Det drives ikke blot med Værdipapirer, men ogsaa med andre Gjenstande, som er almindelig efterspurgte og af ensartet Beskaffenhed, f. Ex. Brændevin, Kaffe osv.

Jochmus, August Giacomo, Friherre af Cotignola, tysk Officér, f. 1808, var 1827—35 i græsk Tjeneste og udmærkede sig under Felttogene 1828—29. 1835 indtraadte han i den engelsk-spanske Legion, blev 1837 Brigadegeneral, gik 1840 i tyrkisk Tjeneste og blev Divisionsgeneral og Pasja af tre Hestehaler. I Syrien medvirkede han s. A. til Indtagelsen af St. Jean d'Acre, blev derpaa Chef for Operationsarméen og tilendebragte Felttoget mod Ibrahim Pasja. 1848 forlod han den tyrkiske Tjeneste efter en kort Tid at have været Krigsminister, vendte tilbage til Tyskland og udnævntes 1849 til Udenrigs- og Marineminister i det tyske Rigsministerium. Efter dettes Opløsning s. A. trak han sig tilbage til Privatlivet. 1859 blev han østerrigsk Feltmarskalløitnant. Han har skrevet „Den syriske Krig og det osmaniske Riges Forfald siden 1840".

Jockey (udt. Djokki), engl., Rideknegt; især en, som rider en Væddeløbshest ved et offentligt Væddeløb.

Jod, et ikke-metallisk Grundstof, opdaget af Courtois 1811, findes ikke frit i Naturen, men kun i Forbindelser, i smaa Mængder sammen med Brom- og Chlorforbindelser i Havvand, flere Havplanter og Havdyr, i Levertran og i flere Saltkilder. Det fremstilles især af Tangaske, i senere Tid ogsaa af den ved Raffinationen af Chilisalpeter tilovers-blivende Lud. Rent Jod er et fast, krystallinsk, sortgraat og metalglinsende Legeme, af Udseende ikke uligt Grafit; dets Vegtfylde er 4,04. Ved at opvarmes gaar det over til violette Dampe, smelter ved 115° C. og koger ved over 200°. Det er tungt opløseligt i Vand, men let opløseligt i Alkohol, Æther, Jodkalium, Benzol, Chloroform og Svovlkulstof; paa Huden frembringer det en gulbrun Farve. Stivelse farver det blaat, hvorfor en Jodopløsning er et meget anvendt Reagens paa Stivelse. I fri Tilstand saavelsom i mange Forbindelser er det giftigt. — Af Jodforbindelser kan mærkes Jodkalium (KJ), der krystalliserer i hvide, i Vand let opløselige Terninger og i Medicinen anvendes mod Kjertelsyge, Syfilis o. fl. Sygdomme. — Jodsølv (AgJ) benyttes meget i Fotografien, da det let paavirkes af Sollyset; de paavirkede Steder bliver nopløselige, medens de Steder, som ikke har været udsatte for Lyset, kan afvaskes med undersvovlsyrligt Natron. — Jodkvælstof, som faaes ved at blande Jod med Ammoniak, er et meget heftig exploderende Legeme. — Jodets Forbindelser er i det hele analoge med Chlorets; ogsaa det frie Jod er i kemisk Henseende nær beslægtet med Chlor og Brom. Jod udvindes af Tangaske, hovedsagelig i Skotland og Frankrige; i de senere Aar udvindes noget Jod i Norge, især ved Trondhjem og Bergen. — Jodtinktur, en brunrød Opløsning af 1 Del Jod i 10 Dele Alkohol, benyttes i Medicinen som udvortes Middel ved Ophovninger o. desl.

Jodelle (udt. Sjodel), Etienne, Sieur de Lymodin, fransk dramatisk Digter, f. 1532, d. 1573, brød fuldstændig med den Form for Dramaet, som var udviklet gjennem Middelalderens Mysterier, og søgte at nærme sig den antike dramatiske Digtning, hvorved han blev en Forløber for Corneille og Racine og den egentlige Grundlægger af det franske klassicerende Drama. Af hans Arbeider kan nævnes Tragedierne „Cléopâtre captive"

(1552) og „Didon se sacrifiant“ (1553) samt Komedien „Eugène“. Af mindre Betydning var hans lyriske Digte, mest af erotisk Indhold, i Tidens Smag, samt hans Virksomhed som Maler, Billedhugger og Arkitekt.

Joel, israelitisk Profet, Pethuels Søn, levede ca. 800 f. Kr. og profeterede i Juda Rige. Han spaaede Landets Ødelæggelse ved Græshoppesværme og Tørke og formanede Folket til Bod for dets Synder. Hans Spaadomme er den anden Bog i Rækken af de „smaa Profeter“ Skrifter i det Gamle Testamente.

Johan (Johannes), Navn paa 23 Paver. — Johan den første var Pave 523—26 og gik som den østgotiske Konge Theodoriks Sendebud til Konstantinopel for at bevæge Keiser Justinian til at indstille sine Forfølgelser mod Arianerne. Han blev efter sin Død kanoniseret. — Johan den ottende, Pave 872—82, kronede trods den tyske Konge Ludvigs Indsigelse Karl den skaldede til romersk Keiser og fik derfor betydelige Landstrækninger samt Ret til at udnævne en apostolisk Vikar med udstrakt Myndighed i Frankrige. 877 fik han paa Synoden i Ravenna ogsaa den lavere Geistlighed unddraget fra de verdslige Domstole. Den af Hadrian den anden udnævnte Patriark i Konstantinopel, Fotius, anerkjendte han i Haab om derved at vinde Bulgarien tilbage under sin Jurisdiktion. Da dette ikke skete, tilbagekaldte han Anerkjendelsen. — Johan den tiende, Pave 914—28, sattes paa Pavestolen af Theodora, kronede Kong Berengar til Keiser og slog 916 Saracenerne ved Garigliano. Han styrtedes og dræbtes paa Foranstaltning af Theodoras Datter Marozia. — Johan den tolvte, Pave 955—63, var kun 18 Aar gammel, da han kom paa Pavestolen. Han kaldte Kong Otto den første af Tyskland til Hjelp mod Berengar den anden og kronede ham 962, men afsattes næste Aar for Troløshed mod ham samt for sit lastefulde Levnet. — Johan den femtende, Pave 986—96, erklærede Forhandlingerne paa Synoden i Rheims 991, hvor Erkebiskop Arnulf var bleven afsat, for ugyldige, men afsattes selv af Otto den tredie. — Johan den nittende kjøbte som Lægmand Pavestolen ved Bestikkelser og indehavde den 1024—33. Til ham valfartede Knut den store og traf Overenskomst om Palliernes Uddeling og om Betalingen af Tiende og Peterspenge. — Johan den toogtyvende, f. 1244, d. 1334, blev 1310 Erkebiskop i Avignon og 1316 Pave; som saadan vedblev han at residere i Avignon. Han optraadte 1323 mod den tyske Keiser Ludvig af Baiern og søgte at styrte ham ved Ban og Interdikt; under sit Ophold i Italien udnævnte Ludvig 1328 en Modpave, Nikolaus den femte, men saasnart Ludvig havde forladt Italien, lod Johan Nikolaus tage tilfange og tvang ham til at frasige sig sin Værdighed, hvorefter han ved et Edikt erklærede Italien for skilt fra det tyske Rige. 1327 satte han Marsilius af Padua, Johan af Gent m. fl. Retslærde i Ban, fordi de benegtede Pavens Ret til at træffe Afgjørelser i civile Sager. Han udgav „Extravaganterne“, hvormed Corpus juris canonici afsluttedes. — Johan den treogtyvende, Pave 1410—15, førte Krig med Kong Ladislaus af Neapel og gav Aflad til dem, som vilde deltage i et „Korstog“ mod ham. Da Huss i Prag med Uforfærdethed og Kraft optraadte mod denne Pavens Foranstaltning, stevnedes han til at møde i Rom, men da han ikke indfandt sig, sattes han i Ban, og Prag belagdes med Interdikt. For at faa Hjelp mod Ladislaus henvendte Johan sig derpaa til Keiser Sigismund, som til Gjengjeld forlangte Afholdelsen af et Kirkemøde for at hæve det pavelige Schisma, som saa længe havde fundet Sted, og for at reformere Kirken. Mødet aabnedes i Konstans 1414, og Johan indfandt sig; Koncilet besluttede for at hæve Schismaet at bevæge baade Johan og hans to Medpaver til at nedlægge sin Værdighed, hvilket han ogsaa i Begyndelsen af 1415 lovede; men kort efter flygtede han med sine Tilhængere til Schaffhausen, og der indledtedes derpaa en Kriminalproces mod ham. Her kom hans forargelige Levnet for Dagen; han overbeviistes om at være skyldig i Mord, Utugt, Blodskam, Røverier og Simoni og blev derpaa høitidelig afsat og fængslet. Efter 4 Aars Forløb kjøbte han sig fri, blev benaadet af Pave Martin den femte og udnævntes 1419 til Kardinalbiskop og Dekan i Kardinalkollegiet, men døde allerede s. A.

Johan, Navn paa to Konger i Sverige. — Johan den første, Søn af Sverker den anden, f. ca. 1201, d. 1222, valgtes efter Erik Knutssons Død i en Alder af 15 Aar til Konge af Prælaterne og Adelen. Han skjenkede Kirken flere betydelige Rettigheder og gjorde ca. 1220 et Korstog til Estland. — Johan den tredie (Kong Hans regnes i Sverige for Johan den anden), Gustav Vasas Søn, f. 1537, d. 1592, blev i Faderens Levetid Hertug i Finland og forbandt sig derpaa med Kong Sigismund den anden af Polen, hvis Søster, Katarina Jagellonika, han ægtede. Efter en Tid paa Grund af Planer til at løsrive Finland at have været indesperret paa Gripsholm kom han fri 1567, stillede sig i Spidsen for Aristokratiet og styrtede sin Broder Erik den fjortende. Han var en svag og ustadig, men desuagtet herskesyg og egensindig Regent, som laa i Strid baade med sine Undersaatter og med Naboerne. Han ansaa det for sin Opgave at sammensmelte alle Troessamfund og skaffede sig ved sine Forholdsregler dertil Fiender i det lutherske Præsteskab, som beskyldte ham for at helde til Katholicismen, da han lod sin Søn Sigismund opdrage i denne Religion. Fra Erik den fjortende arvede han en Krig med Danmark, som han 1570 maatte ende paa haarde Betingelser ved en Fred i Stettin, efterat han havde indviklet sig i en Krig med Rusland, hvilken endnu varede ved hans Død.

Johan, Nepomuk Maria Josef, Konge af Sachsen, f. 1801, d. 1873, Søn af Prins Maximilian, fik 1830 Sæde og Stemme i Geheimeraadet og 1831 Forsædet i Statsraadet samt blev Medlem af første Kammer. 1854 besteg han Tronen efter sin Broder Fredrik August. Han var en virksom og oplyst Fyrste, som navnlig indlagde sig store Fortjenester af Retsordningen og Lovgivningen samt ved gjennem Anlæg af Jernbaner at fremme Samfærdselen. I sin Udenrigspolitik fulgte han Beust og sluttede sig 1866 til Østerrige, men maatte efter dettes Nederlag indtræde i det nordtyske Forbund og underkastede sig med en høi Grad af Uegennytte og Loyalitet den nye Ordning i Tyskland. Han dyrkede lærde Studier og udgav bl. a. 1839 pseudonymt en Oversættelse af Dantes „Divina commedia“ med oplysende Anmærkninger.

Johan, Baptist Joseph Fabian Sebastian, Erkehertug af Østerrige, f. 1782, d. 1859, var Søn af Keiser Leopold den anden. Han blev 1800 Overstkommanderende for den østerrigske Hær og blev slagen af Franskmændene under Moreau ved Hohenlinden og Salzburg; 1805 og 1809 ledede han Tyrolernes Opstand, trængte det sidstnævnte Aar frem til Etsch og seirede ved Sacile, men blev kort efter slagen ved Raab og hindredes derved fra i rette Tid at komme Erkehertug Karl til Hjelp ved Wagram. I Felttoget 1815 kommanderede han den østerrigske Reserve ved Øverrhin og levede siden som Privatmand. 1848 sendtes han som formentlig liberal, efter Hoffets Flugt til Innsbruck, til Wien som Keiserens Repræsentant og valgtes kort efter til tysk Rigsforstander. Som saadan kunde han dog intet af Betydenhed udrette og nedlagde sin Værdighed allerede i Slutningen af 1849. Senere levede han i Stilhed som Privatmand.

Johan (João), Navn paa 6 Konger i Portugal. — Johan den første, en ægte Søn af Peter den grusomme, f. 1357, d. 1433, blev 1383 Konge efter sin Halvbroder Ferdinand. Han førte heldige Krige med Kastilien og Maurerne og indtog 1415 Ceuta. I hans Regjeringstid begyndte Portugiserne foranledigede af hans Søn, Henrik Sjøfareren, at gjøre Opdagelsesreiser til Afrikas Vestkyst. — Johan den anden, Søn af Alfons den femte, f. 1455, d. 1495, blev 1481 Konge efter sin Fader. Han førte en kraftig Regjering og holdt Adelen i Tømme; under ham udstraktes Portugisernes Reiser og Landerhvervelser i Afrika betydelig. — Johan den tredie, f. 1502, d. 1557, Søn af Kong Emanuel, efterfulgte denne 1521. Han udvidede Portugals Besiddelser i Indien, gav gode Love, men indførte Inkvisitionen. — Johan den fjerde, Grundlæggeren af det endnu i Brasilien regjerende Hus Braganza, f. 1604, d. 1656, blev Konge 1640 ved Opløsningen af Forbindelsen mellem Spanien og Portugal. Han erobrede 1654 Brasilien. — Johan den femte, foregaaendes Sønnesøn, f. 1689, d. 1750, efterfulgte 1707 sin Fader Pedro den anden. Han regjerede fredelig og mildnede Inkvisitionens Strenghed. — Johan den sjette, foregaaendes Sønnesøn, Søn af Infanten Don Pedro (Pedro den tredie) og Dronning Maria, f. 1767, d. 1826, blev 1792 under Moderens Sindssygdom Regent og 1816 efter hendes Død Konge i Portugal. Som Regent sluttede han sig 1793 til den første Koalition mod Frankrige og stillede sig 1795 under Englands Beskyttelse; Portugal blev derfor paa Bonapartes Foranstaltning angrebet af Spanien og maatte 1801 slutte Fred i Badajoz, hvorved det maatte afstaa Olivenza til Spanien og et Stykke af Guyana til Frankrige. Da Kong Johan senere negtede at adlyde Napoleons Bud med Hensyn til Englænderne, erklæredes han for afsat, og en spansk-fransk Armé rykkede ind i Portugal. Efter at have indsat en Regjeringsjunta begav Johan sig til Brasilien; han sluttede sig nu nærmere end nogensinde til England, som tilbageerobrede Portugal for ham og under hans Fravær styrede det ved Marskal Beresford. Efterat en Revolution i Portugal 1820 havde indført en ny Forfatning, vendte Johan tilbage 1821, anerkjendtes af Cortes og aflagde Ed paa Forfatningen, som han dog allerede kort efter ophævede. Imidlertid var hans Søn Dom Pedro forbleven i Brasilien og blev dette Lands Keiser, da det 1822 erklærede sig for uafhængigt af Portugal. I Kampen mellem Absolutisterne og det konstitutionelle Parti viste Kong Johan sig svag og holdningsløs. En Sammensværgelse, som stiftedes af Dronningen og hans yngre Søn, Dom Miguel, og gik ud paa at afsætte ham, opdagedes 1824, førend den fik sat sin Plan iverk.

Johan af Leiden, egentl. Johan Bockelson, Bockold ell. Bockolt, bekjendt Gjendøber, f. ca. 1510 i Leiden, blev Skrædder og nedsatte sig som saadan i sin Fødeby, men fandt mere Behag i at optræde som Digter og Skuespiller, hvortil han ved sin Veltalenhed, sit yndende Ydre og sin livlige Fantasi var velskikket. Da han havde lært Gjendøbernes Sekt at kjende, blev han en af dens mest fanatiske Prædikanter; 1533 kom han med Jan Matthys til Münster og blev efter Matthys's Død n. A. hans Efterfølger som Gjendøbernes Leder. Han omstyrtede nu Byens Forfatning og indrettede den til et Kongerige, som han kaldte Zion, og hvis Konge han selv var. Lovgivning og Forvaltning ordnede han paa en fantastisk Maade efter gammeltestamentlige Forbilleder, indførte derhos Flerkoneriet og forøvede de skrækkeligste Forbrydelser i Retning af Grusomhed og Sanselighed. Münster blev gjentagne Gange angrebet, men Johan og hans Parti forsvarede sig tappert, indtil Byen 1535 erobredes af Biskopen. Johan blev i Begyndelsen af 1536 efter skrækkelige Pinsler henrettet tilligemed de øvrige Førere for Partiet, og hans Lig ophængtes i et Jernbur paa et høit Taarn i Münster.

Johan af Luxemburg, Konge i Bøhmen, f. 1296, d. 1346, var Søn af Grev Henrik den tredie af Luxemburg, som senere blev tysk Konge. 1310 valgtes han til Bøhmens Konge; efter sin Faders Død 1313 stillede han sig under Uroligheden i Anledning af Keiservalget paa Ludvig af Baierns Side og var med paa hans Felttog. 1324 understøttede han den franske Konge i Lothringen og 1328 i Krigen med Flamlænderne; derpaa hjalp han 1329 de tyske Riddere i Preussen, ved hvilken Leilighed han mistede det ene Øie. 1327 erhvervede han Hertugdømmet Breslau og bragte derpaa næsten alle de øvrige schlesiske Fyrster under sin Høihed. 1333—35 førte han Krig og gjorde Erobringer i Italien. Skjønt han 1340 ogsaa mistede sit andet Øie, vedblev han sin krigerske Virksomhed og faldt i Slaget ved Crécy, hvor han kjæmpede paa Franskmændenes Side.

Johan af Østerrige, sædvanlig kaldet Don Juan d'Austria, en ægte Søn af Karl den femte, f. 1545, d. 1578, opdroges i Spanien og anerkjendtes ifølge en Bestemmelse i Faderens Testamente af Filip den anden som Broder. 1568 fik han Kommandoen over 33 Galeier, hvormed han heldig kjæmpede mod de afrikanske Sjørøvere. 1569—70 undertrykte han en Opstand i Granada, ved hvilken Leilighed han lagde stort Feltherretalent for Dagen. 1571 fik han Befalingen over den forenede pavelig-spansk-venetianske Krigsmagt mod Tyrkerne og ødelagde s. A. i Slaget i Lepantobugten næsten hele den tyrkiske Flaade. Efterat Venedig var udtraadt af Forbundet, erobrede han 1573 Tunis, som imidlertid allerede n. A. gik tabt igjen. Senere blev Johan Overstatholder over de spanske Provinser i Italien og 1576 Stat-

holder i Nederlandene. Her underhandlede han med de nederlandske Stænder og blev efter at have udstedt det saakaldte „Edictum perpetuum“ anerkjendt af dem. Men Vilhelm af Oranien negtede at underkaste sig og bevirkede, at han 1577 erklæredes for affat. Da Alexander Farnese i Slutningen af s. A. førte nye spanske Tropper til, stillede Johan sig i Spidsen for disse og seirede ved Gemblours 1578, men døde allerede s. A. af en i Hæren udbrudt Pest.

Johan den bestandige, Kurfyrste af Sachsen, f. 1467, d. 1532, Søn af Kurfyrst Ernst, efterfulgte 1525 sin Broder Fredrik den vise. Strax efter sin Regjeringstiltrædelse gjorde han ved sin energiske Optræden Ende paa Bondekrigen; som en ivrig Tilhænger af Reformationen og Ven af Luther sluttede han 1526, da de Evangeliske truedes med nye Forfølgelser, Forbund med Landgreve Filip af Hessen og mødte paa Rigsdagen i Speier. 1528 lod han holde en almindelig Kirkevisitats i sine Lande og var 1529 med at protestere mod Beslutningerne paa Rigsdagen i Speier. 1530 overleverede han paa Rigsdagen i Augsburg den augsburgske Konfession, arbeidede derpaa ivrig for at istandbringe det schmalkaldiske Forbund og bevirkede Afslutningen af den første Religionsfred i Nürnberg.

Johan Fredrik den første, den hoimodige, Kurfyrste af Sachsen, f. 1503, d. 1554, var Søn af Johan den bestandige og efterfulgte ham sammen med sin umyndige Broder Johan Ernst. Som ivrig Protestant var han i den schmalkaldiske Krig de Evangeliskes Fører og kom i Strid med sin Fætter Hertug Moritz af Sachsen, som under Krigen erobrede de fleste af hans Lande. Disse tog han vel tilbage, men blev af Keiseren erklæret i Rigets Acht, beseiredes derpaa og toges tilfange ved Mühlberg 1547, hvorefter han dømtes til Døden. Dommen formildedes dog til Tab af Kurværdigheden, som nu gik over til Moritz og med ham til den „albertinske“ Linie. Johan Fredrik holdtes derpaa i Fangenskab til 1552, gik siden til Thüringen og arvede 1553 sin Broder Johan Ernsts Lande.

Johan den anden, Kasimir, Konge i Polen, f. 1609, d. 1672, var Søn af Sigismund den tredie, indtraadte 1640 i Jesuiterordenen og blev Kardinal, men overtog 1648 efter sin Stedbroder Vladislavs Død den polske Trone. Han var en svag Styrer, som var ligesaa uheldig ligeoversor de indre Uroligheder i Riget som mod sine ydre Fiender. Han førte Krig med Sverige og Rusland; med den første Magt sluttede han 1660 en Fred, ved hvilken Polen tabte Øsel, Estland og Størstedelen af Livland; til Rusland gik ved Freden i Andrussov 1667 Hvide- og Røderusland samt Ukraine indtil Dnjepr tabt. Paa Grund af de stedse tiltagende indre Uroligheder fandt Johan Kasimir sig bevjet til 1668 at nedlægge Kronen; han begav sig til Frankrige, hvor han af Ludvig den fjortende fik flere Abbedier, og hvor han opholdt sig til sin Død.

Johan den tredie, Sobieski, Konge i Polen, f. 1624, d. 1696, var Søn af Kastellanen i Krakau, Jakob Sobieski. Sammen med sin Broder Markus besøgte Johan Frankrige, England, Italien og Tyskland, vendte 1648 tilbage og indtraadte i den polske Hær, som nylig havde ligget under for Russerne og var bragt i en sørgelig Forfatning. Ved sin overordentlige Tapperhed blev Johan snart Polakernes Stolthed og gjorde sig i høi Grad frygtet af Fienderne. 1665 blev han Kronens Stormarskal, 1667 Storfeltherre og Voivod i Krakau, og efterat han 1673 ved Chocjim havde seiret over Tyrkerne, valgtes han 1674 enstemmig til Polens Konge. Under sin Regjering viste han i Forbindelse med andre ædle og gode Egenskaber den samme Tapperhed som før; navnlig udførte han glimrende Bedrifter 1683, da han undsatte og befriede det af Tyrkerne beleirede Wien. Senere var han mindre heldig mod Tyrkerne.

Johan (Jean) **den gode**, Konge i Frankrige, f. 1319, d. 1364, var Søn af Filip den sjette, som han efterfulgte 1350. Han var tapper, men ubesindig og udygtig til at regjere; 1356 blev han ved Maupertuis slaaet og fangen af den sorte Prins og maatte 1360 afstaa Aquitanien til England samt forpligte sig til at betale en stor Sum. Da han ikke kunde opdrive Pengene, blev han til sin Død holdt i Fangenskab i England.

Johan den milde (ɔ: gavmilde), Greve af Holsten, Søn af Gerhard den anden og Enkedronning Agnes af Danmark, regjerede efter Faderens Død 1314 sammen med sin Fætter Gert den store, hjalp sin Halvbroder Kristoffer den anden paa Danmarks Trone, men gjorde senere Krav paa Femern, som han 1326, efter Kristoffers Fordrivelse, fik til Len sammen med Laaland og Falster. 1329 hjalp han Kristoffer paa Tronen igjen og fik nu Sjælland og Skaane i Pant; Skaaningerne gjorde imidlertid Opstand mod hans Herredømme og overgav sig til Magnus Smek, som 1332 afkjøbte Johan hans Panteret. Efter Valdemar Atterdags Tronbestigelse kom alle de Lande, som Johan havde erhvervet, tilbage til den danske Krone undtagen Femern. Johan døde 1359.

Johan den uforfærdede („Sans-peur“), Hertug af Burgund, f. 1371, d. 1419, Søn af Filip den dristige, kjæmpede 1396 mod Tyrkerne og efterfulgte sin Fader 1404. 1407 lod han Hertug Ludvig af Orleans myrde og beherskede derpaa omtrent hele Frankrige, indtil han dræbtes af Dauphinens Tilhængere paa Pontbroen ved Montereau.

Johan uden Land, Konge i England, f. 1166, d. 1216, yngste Søn af Henrik den anden, var Faderens Yndling, men deltog dog i Opstandene mod ham. Da den ældre Broder, Richard Løvehjerte, som efter Faderens Død var bleven Konge, holdtes fængslet af Hertugen af Østerrige, søgte Johan i Forbund med Filip August af Frankrige at bemægtige sig Tronen, hvilket dog ikke lykkedes paa Grund af Biskoppernes og Regentskabsraadets Modstand. Efter Richards Hjemkomst forsonede Johan sig med ham; Kongen døde dog allerede 1199, og nu lod Johan sig krone som Englands Konge, trods den tidligere afdøde ældre Broder, Gotfred, havde efterladt sig en Søn, Hertug Arthur af Bretagne, som af mange ansaaes for nærmere berettiget til Tronen. Arthur understøttedes af Filip August af Frankrige, som 1202 gjorde et Indfald i Normandiet, men her lykkedes det Johan at fange Arthur, som han derpaa, efter hvad der sagdes, med egen Haand myrdede. Nu faldt hans franske Vasaller fra, og inden kort Tid havde han mistet alle sine Besiddelser i Frankrige med Undtagelse af en Del af Poitou og Guienne. Omtrent samtidig fik han ogsaa Strid med Pave

Innocens den tredie om et Erkebispevalg. Paven lyste ham i Ban, affatte ham og overdrog 1212 Filip August at udføre Dommen. Nu maatte Johan ydmyge sig og tage sine Lande til Len af Paven mod en aarlig Tribut. 1215 forbandt de misfornøiede Baroner sig med Geistligheden mod ham, samlede en Hær og indtog London, hvorpaa Kongen maatte udstede det bekjendte Frihedsbrev „Magna Charta libertatum", som endnu udgjør Grundlaget for den engelske Forfatning. Snart efter bevægede han imidlertid Paven til ved en Bulle at fordømme Frihedsbrevet, og nu udbrød Borgerkrigen paany. Johan udøvede med sine Leietropper de skrækkeligste Grusomheder, indtil endelig Baronerne indkaldte Filip den anden af Frankriges Søn Ludvig, hvem de tilbød den engelske Krone. Han kom 1216 med en stærk Hær og underlagde sig en stor Del af England; kort efter døde Johan, medens han rustede sig til at fortsætte Kampen. Han har i Historien faaet et slet Eftermæle som i høi Grad troløs, grusom, havesyg og vellystig.

Johanne, Pavinde, skulde efter et Sagn have regjeret mellem Leo den fjerde (d. 855) og Benedikt den tredie (d. 858). Datter af en engelsk Missionær skulde hun have flygtet med en Munk fra Fulda til Athen og senere forklædt som Mand være kommen til Rom, hvor hun skulde være bleven Kardinal og senere Pave under Navn af Johan den ottende. Hun sagdes at være død kort efterat hun under en kirkelig Procession havde født et Barn. Sagnet blev først almindelig udbredt fra det 13de Aarh., men ansees i den senere Tid almindelig for at være opdigtet.

Johanne, Navn paa to Dronninger af Neapel. — Johanne den første, Datter af Hertug Karl af Kalabrien og Sønnedatter af Kong Robert den gode, f. 1326, d. 1382, blev som Barn gift med en Slægtning, Andreas af Ungarn, som to Aar efter hendes Tronbestigelse 1345 blev myrdet paa hendes Foranstaltning, hvorefter hun ægtede Ludvig af Tarent. Den myrdedes Broder, Kong Ludvig den store af Ungarn, angreb 1347 Neapel, og Johanne maatte søge Tilflugt hos Paven i Avignon. Hun solgte Paven Byen Avignon og frikjendtes af ham for Anklagen for at have dræbt sin Mand; ved hans Mægling fik hun ogsaa 1352 Neapel igjen, men der udbrød 1354 en ny Opstand, og Paven satte nu hende og hendes Ægtefælle i Ban. Efter Ludvig af Tarents Død giftede hun sig med Jakob den tredie, Titulærkonge af Mallorca, og senere med Otto af Brunsvig. 1381 blev hun tagen til Fange af sin Slægtning Karl af Durazzo og næste Aar dræbt. Hun udmærkede sig ved Skjønhed og Aandrighed, men var ogsaa overordentlig lidenskabelig og sanselig. — Johanne den anden, Datter af Karl af Durazzo, f. 1371, d. 1435, fulgte 1415 sin Broder Vladislav paa Tronen. Med hende uddøde Huset Anjou i Neapel.

Johannes Døberen, en Søn af den jødiske Præst Zakarias og hans Hustru Elisabeth, som var en Slægtning af Jomfru Maria. Han blev født 6 Maaneder før Jesu Fødsel og optraadte sandsynligvis først Aar 29 i Judæas Ørken som Bodsprædikant og Forkynder af Messias's snarlige Aabenbarelse. De Disciple, som samlede sig om ham, døbte han, til Tegn paa deres Omvendelse, i Jordan. Ved Begyndelsen af sin Lærervirksomhed lod ogsaa Kristus sig døbe af ham. Senere paadrog han sig Herodes Antipas's Vrede, fordi han optraadte mod Kongens Giftermaal med sin endnu levende Broders Hustru, og blev af den Grund fængslet og halshugget. Hans Minde er af Kirken bleven feiret paa hans formentlige Fødselsdag den 24de Juni („St. Hansdag"). — Efter ham fører en gnostisk Sekt i Østerlandene, Mandæerne, Navnet Johanneskristne, uden at deres Sammenhæng med ham og hans virkelige Disciple historisk kan paavises.

Johannes, Evangelisten, en af Jesu tolv Apostle, var Søn af Fiskeren Zebedæus og hans Hustru Salome og drev selv Fiskeri paa Genesarets Sjø. Efter sin Kaldelse til Discipel dannede han sammen med sin Broder Jakob den ældre samt Simon Petrus enslags engere Udvalg inden Discipelkredsen, idet disse tre var Kristi fortroligste Venner. Særlig betegnes Johannes som „den Discipel, Herren elskede". Han var tilstede ved Korset paa Golgatha og tog sig ifølge Jesu Ord i hans Dødsstund af hans Moder; senere virkede han i Jerusalem og Samaria og derpaa fornemmelig i Efesos. Han skal under Keiser Domitian være bleven forvist til Øen Patmos (lige ud for Milet), hvorfra han under Keiser Nerva fik Tilladelse til at vende tilbage til Efesos. Her skal han Aar 101 e. Kr. være død i en høi Alder. Man har fra ham et historisk Skrift, Evangeliet, tre Breve, og et profetisk Skrift, Aabenbaringen.

Johannes Khrysorrhoas, efter sin Fødeby kaldt Damascenus, østerlandsk Kirkelærer, f. ca. 700, d. ca. 760 som Munk i et Kloster nær Jerusalem, skrev en systematisk Dogmatik, en Dialektik samt Stridsskrifter mod Billedstormerne.

Johannes Præst, en kristen Konge i det indre Asien, skal have levet i det 12te Aarh. og var meget omtalt i Middelalderen, uden at man hverken da eller senere har kunnet faa noget nærmere at vide om ham. Hans Rige er senere af enkelte blevet henlagt til Abessinien.

Johannes Secundus, egentl. Jan Nicolai Everard, latinsk Digter, af Fødsel Hollænder, f. 1511, d. 1536, forfattede paa klassisk Latin erotiske og elegiske Digte, Oder og Epigrammer m. m., som hører til det bedste i sit Slags.

Johannesbrød, Frugterne af det i Middelhavslandene hjemmehørende Johannesbrødtræ (Ceratonia Siliqva), som hører til Belgplanternes Familie. Det er et smukt Træ med altidgrønne, læderagtige, sammensatte Blade og Klaser af grønligrøde Blomster i Bladhjørnerne. Belgene, som ved Modningen ikke springer op, er indvendig fyldte med en Slags Marv af en sød Smag, men en ubehagelig Lugt. Belgene tjener til Næring for Mennesker og Husdyr, ligesom der af dem beredes en Sirup og en Slags stærkt Brændevin. Af disse Grunde samt for den værdifulde og smukke Veds Skyld er Træet ofte Gjenstand for Dyrkning.

Johannisberg, Landsby i den preussiske Provins Hessen-Nassau, ovenfor Rüdesheim, med et smukt Slot og et berømt Vinbjerg, hvor den under Navn af Johannisberger bekjendte fortrinlige Sort Rhinskvin avles.

Johanniterordenen eller **Hospitalsbrødrene**, oprindelig Munkene i et af Kjøbmænd fra Amalfi 1048 i Jerusalem anlagt Kloster, med hvilket var forbundet et Hospital for syge og fattige Pilegrime. Munkene levede efter Benediktinerorde-

nens Regler; 1113 fik de af Pave Paschalis den anden en egen Ordensforfatning og af Gotfred af Bouillon m. fl. store Dotationer. 1118 omdannedes Munkeordenen til en geistlig Ridderorden, idet Medlemmerne foruden de sædvanlige Munkeløfter ogsaa maatte love at bekjæmpe de Vantro. Ordenens Medlemmer deltes nu i tre Klasser: de adelige Riddere, som bar Vaaben, Præsterne, som forrettede Gudstjeneste i Konventkirkerne, og de tjenende Brødre, som var uadelige. Ordenen fik snart Besiddelser i de fleste kristne Lande, erhvervede sig store Rigdomme og Forretigheder og begunstigedes meget af Paverne. Ordenens Klostre i Europa var dels bestemte til at samle Penge til Krig mod Tyrkerne, dels til at tjene som Forsørgelses- og Pleieanstalter. I Skandinavien fandtes flere Johanniterklostre, deriblandt i Norge Værne Kloster ell. Hospital (s. d.) samt muligens Langseters og Hofvins (ved Oslo) Hospitaler. Johanniternes tiltagende Rigdom medførte imidlertid her som inden alle geistlige Ordener en Slappelse og Korruption, der hindrede dem i at opfylde sin Bestemmelse som det hellige Lands Forsvarere. Efter Jerusalems Indtagelse af Saladin forlagdes deres Hovedsæde til Ptolemais og 1291 derfra til Cypern, hvor Byen Limosso indrømmedes dem. 1309 indtog de Rhodos, hvor de nu etablerede sit Hovedsæde, og efter hvilken Ø de ogsaa ofte kaldes Rhodiserriddere. De blev gjentagne Gange angrebne og beleirede af Tyrkerne, til hvem de endelig 1522 nødtes til at overgive Rhodos. Efter derpaa at have opholdt sig paa forskjellige Steder, fik Ridderne 1530 af Karl den femte Øerne Malta, Gozzo og Comino til Len paa den Betingelse, at de stedse skulde kjæmpe mod de Vantro og mod Sjørøverne samt give Øerne tilbage, hvis de engang igjen kom i Besiddelse af Rhodos. Efter sit nye Opholdssted kaldtes Ridderne nu Malteserriddere. 1565 afslog de under sin Stormester Jean de Lavalettes Anførsel et Angreb af Tyrkerne og bevarede siden sin Selvstændighed lige til den franske Revolution; da mistede de sine Besiddelser i Frankrige, ligesom dette før paa Grund af Reformationen havde været Tilfældet i England, Nederlandene og Skandinavien, og 1798 indtog Bonaparte paa sit Tog til Ægypten Malta, som 1800 erobredes af Englænderne. I disses Besiddelse forblev Øen ogsaa efterat det ved Freden i Amiens var blevet bestemt, at den skulde tilbagegives Johanniterordenen. Den ved Maltas Erobring fungerende Stormester, Hompesch, nedlagde 1798 sin Værdighed, som derpaa ved Valg overdroges Keiser Paul den første af Rusland. Denne blev kun anerkjendt af faa, og nu begyndte de fleste Stater, hvor Johanniterne endnu havde Besiddelser, at inddrage disse. Efter Napoleons Fald forsøgt Restauration af Ordenen lykkedes ikke; dog er Ordenskapitlet under Forsæde af en Stormester vedblevet at bestaa, siden 1834 i Rom. En Gren af Ordenen existerer i Spanien. — Den preussiske Johanniterorden, stiftet 1812, var oprindelig blot en for Adelige bestemt Ordensdekoration, men omdannedes 1852 til en Korporation for Sygepleie, hvilken har udfoldet adskillig Virksomhed, bl. a. ved Pleie af Saarede i den sidste tyske Krig.

Johannot (udt. Sjoanaa), François, fransk Tegner og Lithograf, f. i Offenbach i Hessen-Darmstadt af franske Forældre, gjorde samtidig med Senefelder lithografiske Forsøg og grundede senere en lithografisk Anstalt i Paris. — Hans Søn Charles Johannot, f. 1783, d. 1825, var Kobberstikker og leverede som saadan bl. a. Illustrationer til Genoveva af Brabants Liv. — En anden Søn, Alfred Johannot, f. 1800, d. 1837, var ogsaa Kobberstikker og leverede bl. a. gode Illustrationer til Oversættelser af flere engelske Digtere. Senere udstillede han med Bifald romantiske Genremalerier. — De to næstforegaaendes Broder Tony Johannot, f. 1803, d. 1852, leverede som Tegner og Kobberstikker en lang Række smukke og velkomponerede Illustrationer; ogsaa han forsøgte sig med Held som Maler ved flere Genre- og historiske Billeder.

John, Eugenie, tysk Forfatterinde under Pseudonymet E. Marlitt, f. 1825, forsøgte sig en Tid som Skuespillerinde, men nødtes af Sygelighed til at forlade Scenen. Siden 1865 har hun i „Gartenlaube" offentliggjort en lang Række Romaner og Noveller, som har vundet mange Læsere paa Grund af den spendende Komposition og den livlige Fremstilling, men hvis poetiske Værd ikke kan sættes synderlig høit.

Johnson, Gisle Christian, norsk Theolog, f. 1822 paa Fredrikshald, blev Student 1839 og theologisk Kandidat med Udmærkelse 1845. I de to derpaa følgende Aar gjorde han med offentlig Understøttelse en videnskabelig Reise til Tyskland, hvor han især opholdt sig ved Universiteterne i Berlin og Leipzig. Efterat Storthinget 1848 havde bevilget Gage til en ny Lærer i Theologi ved det norske Universitet, udnævntes Johnson 1849 til Lektor i Theologien; 1860 blev han Professor. 1855—74 var han tillige Lærer i Pædagogik ved det med Universitetet forbundne praktisk-theologiske Seminarium. Foruden ved sine akademiske Forelæsninger, som 1849—74 væsentlig behandlede den systematiske Theologi, senere hovedsagelig Kirkehistorie, har han ogsaa ved populære opbyggelige Foredrag og Bibellæsninger virket meget for Udbredelsen af religiøs Sans og Forstaaelse og Tilegnelse af Kristendommens Lære. Sin Forfattervirksomhed har han fornemmelig udøvet gjennem Tidsskrifter, navnlig „Theologisk Tidsskrift for den norske Kirke, udgivet af den theologiske Forening i det norske Studentersamfund", af hvis Redaktion han var Medlem 1846—57, og „Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge", af hvilket han er Medudgiver siden 1858. 1863—75 udgav han derhos alene „Lutherst Kirketidende" og 1864—71 ligeledes „Gammelt og Nyt, et Tidsskrift til Oplysning og Opbyggelse for lutherske Kristne". 1857 udgav han i Anledning af den Lammerske Bevægelse „Nogle Ord om Barnedaaben"; fortiden er han beskjeftiget med at udgive et „Grundrids af den systematiske Theologi", hvoraf hidtil (Mai 1881) er udkommet 4 Hefter. Endelig maa nævnes, at han 1854 var med at oprette Foreningen for indre Mission i Kristiania og 1866 ligesaa den norske Lutherstiftelse; i begge disse Foreninger har han senere været Bestyrelsesmedlem og tildels Formand.

Johnson (udt. Djonsson), Andrew, nordamerikansk Statsmand, f. 1808, d. 1875, fik i sin Ungdom saagodtsom ingen boglig Undervisning

og lærte Skrædderhaandværket, som han fra 1826 udøvede i Grenville i Tennessee. Af sin Kone lærte han at læse og skrive og begyndte snart at tage Del i Politiken. 1828 blev han Alderman i Grenville, 1830 Borgermester, 1835 Deputeret og 1841 Senator i Statens lovgivende Forsamling. 1843 blev han Repræsentant for Tennessee i Unionskongressen, hvilket Hverv han indehavde indtil 1853, da han valgtes til Guvernør i Tennessee. 1855 gjenvalgtes han som saadan og blev derpaa 1857 Medlem af Unionens Senat. Her var han 1861 den eneste Sydstatssenator, som afgjort optraadte for Unionen mod Oprøret i Slavestaterne, men formaaede ikke, trods alle sine Anstrengelser, at afholde Tennessee fra at slutte sig til Oprørerne. 1862 udnævntes han til Militærguvernør i Tennessee; 1864 valgtes han til Unionens Vicepræsident og indtog efter Lincolns Mord Præsidentstolen 1865. I Begyndelsen udtalte han sig strengt mod de besejrede Sydstater og krævede Slaveriets Afskaffelse, men kom 1866 i Strid med Kongressen, da han, ledet af sine gamle demokratiske Sympatier, vilde hævde Staternes Selvstændighed og negtede at sanktionere den saakaldte „Rekonstruktionsbill". Videre Anledning til Misfornøielse gav han ved at negte Sanktion paa Beslutningen om Negrenes Ligestilling og ved sine lidenskabelige Angreb paa Kongressens Ledere. Paa Grund af sin ulovlige Fremgangsmaade mod Krigsministeren Stanton, blev han endelig 1868 sat under Tiltale af Kongressen, men frikjendtes i Senatet, da der ikke opnaaedes den lovbestemte $^2/_3$ Pluralitet for hans Domfældelse. Efter Udløbet af sin Embedstid som Præsident søgte han længe forgjeves at tage Del i det offentlige Liv, indtil han Aaret før sin Død valgtes til Unionssenator for Tennessee.

Johnson, Samuel, engelsk Forfatter, f. 1709, d. 1784, studerede en Tid i Oxford og blev 1731 Skolelærer i Leicestershire. Efter at have forsøgt sig som Forfatter, men uden derved at opnaa nogen Forbedring i sine trange Kaar, ægtede han en gammel og formuende Enke og oprettede en Opdragelsesanstalt i Lichfield. Han fik dog ikke mange Elever; med en af dem, den senere berømte Skuespiller Garrick, reiste han 1737 til London, hvor han 1738 offentliggjorde det satiriske Digt „London" i Juvenals Stil og hvor han blev Medarbeider i „Gentlemans Magazine". I dette Tidsskrift skrev han en Række Opsatser af polemisk og biografisk Indhold samt de satiriske Beretninger om „Senatsforhandlingerne i Lilleput". 1744 udkom hans „Richard Savages Biografi"; 1750—52 udgav han Tidsskriftet „The Rambler", som han næsten udelukkende skrev selv. Imidlertid arbeidede han paa sit store Hovedverk „Ordbog over det engelske Sprog", som udkom 1755 og endnu i alt væsentlig gjelder for et Mønster i sit Slags. Af hans øvrige Arbeider kan især nævnes Læredigtet „De menneskelige Ønskers Tomhed" (1749), Romanen „Rasselas, Prins af Abessinien" (1759), „Reise til de vestskotske Øer" (1775), „Biografier af de mest fremragende engelske Digtere" (1779—81) samt en Udgave af Shakespeares Værker, der imidlertid lider af flere væsentlige Mangler. Fra 1762 havde han en aarlig Pension af Staten. Johnson var i sit Ydre og i hele sit Væsen en besynderlig Original, hvis kyniske Levevis skræmte mange fra ham. Som Forfatter var han i alle Retninger yderst konservativ, i Æsthetiken en afgjort Tilhænger af Klassicismen og i Politiken ivrig Tory. Hans Digterværker er uden Værd; sin største Betydning har han som Lexikograf samt som Kritiker, i hvilken sidste Retning han udøvede en betydelig Indflydelse. — Hans Liv er bl. a. skildret af Boswell (1792).

Joinville (udt. Sjoængvil), Jean, Sieur de, fransk Historieskriver, f. ca. 1223, d. 1318, traadte i Kongen af Navarras Tjeneste, sluttede sig 1245 med en Hær til Ludvig den niende paa hans Korstog, traadte derpaa i Ludvigs Tjeneste og levede efter Tilbagekomsten til Frankrige ved hans Hof. Hans „Ludvig den helliges Historie" (udg. bl. a. af de Wailly, Paris 1874) er et uvurderligt Kildeskrift til den Tids Historie og er skrevet i et i Forhold til de samtidige Forfatteres fortrinligt Sprog.

Joinville, François Ferdinand Philippe Louis Marie, Prins af, f. 1818, Kong Ludvig Filips tredie Søn, blev Sjøofficér, hentede 1840 Napoleons Lig fra St. Helena, blev 1846 Viceadmiral, gik efter Februarrevolutionen til England og senere til Amerika, hvorfra han 1870 vendte tilbage til Frankrige og tilbød sin Tjeneste i Orleansarmeen, men afvistes af Gambetta. 1871 indvalgtes han i Nationalforsamlingen, hvor han dog ikke spillede nogen fremragende Rolle.

Jojakim, Konge i Juda Rige, Søn af Josias, kom ved den ægyptiske Kong Nekos Hjelp paa Tronen 609 f. Kr. I sit ottende Regjeringsaar blev han afhængig af Khaldæerne, og da han senere søgte at frigjøre sig fra deres Herredømme, eroberede Nebukadnesar 598 Jerusalem og førte ham fangen til Babylon. — Han Søn Jojakin efterfulgte ham, men regjerede kun i nogle Maaneder, hvorefter ogsaa han bortførtes til Babylon. 37 Aar efter frigaves han af Nebukadnesars Efterfølger.

Jókai, Maurus, ungarsk Digter og Publicist, f. 1825, studerede Retsvidenskaben og fik Diplom som Advokat uden dog at ofre sig for praktisk juridisk Virksomhed, hvorimod han tidlig begyndte at virke som Forfatter. Allerede 1842 havde han skrevet et Drama, paa hvilket 1846 hans første Roman fulgte; 1847 overtog han Redaktionen af det skjønlitterære Tidsskrift „Életképek". 1848 sammenkaldte han i Pest et Folkemøde, som vedtog de bekjendte „12 Pester-Punkte", og har senere stedse, bl. a. som Medlem af Rigsdagen, optraadt som liberal Politiker. Siden 1858 har han redigeret Vittighedsbladet „Üstökös" (Kometen) og siden 1863 det politiske Dagblad „Hon" (Fædrelandet), som er Organ for den moderate Venstre. Hans digteriske Produktion er meget omfangsrig og udgjør over 200 Bind Dramaer, Digte, Noveller og Romaner; det er især de sidste (deriblandt „Et Guldmenneske", „Kjærlighedens Narre", „Sorte Diamanter" m. fl.), som baade i hans Fædreland og i Udlandet har skaffet ham Ry som en Digter af betydelig Rang.

Jokohama ell. **Yokohama**, Havnestad paa Østsiden af den japanesiske Ø Nipon, 3 Mil sydsydvest for Jedo, med 62,000 Indb., var oprindelig kun en ubetydelig Fiskerlandsby, som først efterat den 1858 var aabnet for Europæerne blev ordentlig og bymæssig bebygget. For Tiden er den den vigtigste af alle for fremmede Nationer aabnede japanesiske Havne.

Jolin, Johan Kristofer, svensk Skuespiller og Forfatter, f. 1818, blev 1843 Student i Upsala, men opgav Studeringerne for at vie sig til Scenen og debuterede 1845 i Stockholm under stort Bifald i et af ham selv forfattet Lystspil „En Komedie". 1846 fik han Engagement ved det kongelige Store Theater, hvor han var ansat til 1868. I denne Tid virkede han foruden som Skuespiller ogsaa 1849—56 som Theatrets „Literatør" og fra 1857 som Forstander for dets Elevskole. Han indtager med sine ca. 20 originale Arbeider samt sine Oversættelser og Bearbeidelser for Scenen en hæderlig Plads inden den svenske, forresten meget fattige nyere dramatiske Digtning. Ogsaa nogle Noveller og lyriske Digte har han udgivet.

Jolle, en mindre, aaben Baad, der hører til et større Fartøi.

Jolly, Julius, tysk Statsmand, f. 1823, studerede Retsvidenskaben, blev 1847 Privatdocent og 1857 extraordinær Professor i Heidelberg. 1861 indtraadte han i det badenske Indreministerium og repræsenterede samtidig Heidelbergs Universitet i Førstekammeret, hvor han snart gjorde sig bemærket ved sin Veltalenhed, 1866 blev han Indenrigsminister og 1868 Ministerpræsident, hvilken Stilling han indehavde til 1876. Han arbeidede ivrig for Tysklands Enhed og gjennemførte en Række liberale Reformer. Efter sin Afgang som Ministerpræsident overtog han Præsidiet i Overregnskabsretten.

Jolof, Yolof ell. **Wolof,** d. e. de Sorte, en Negerstamme paa Vestafrikas Kyst, mellem Senegal og Gambia, dannede tidligere et mægtigt Rige, som gik under i det 16de Aarh.

Jomard (udt. Sjomar), Edme François, fransk Geograf og Arkæolog, f. 1777, d. 1862, besøgte den polytekniske Skole i Paris og deltog 1798 i Felttoget til Ægypten, hvor han tegnede og beskrev gamle Monumenter. Efter sin Tilbagekomst 1802 ledede han i Baiern de topografiske Arbeider paa den bøhmiske Grændse, deltog senere i Redaktionen af det store Pragtværk over Ægypten og gik 1814 til England for at gjøre arkæologiske Studier. 1821 udkastede han Statuterne til det franske geografiske Selskab, blev 1828 Kustos ved det kongelige Bibliotheks Kartsamling og 1839 Konservator ved den samme Samling. Hans Skrifter omhandler især Afrikas Geografi samt den ægyptiske Arkæologi.

Jomelli, Nicolo, italiensk Komponist, f. 1714, d. 1774, uddannede sig i Neapel og optraadte 23 Aar gl. med sin første Opera. Paa denne fulgte en Række andre, som gjorde hans Navn kjendt og populært i Italien, og som skaffede ham Ansættelse som Direktør for Konservatoriet i Venedig. Herfra gik han efter at have skrevet de første af sine kirkelige Kompositioner til Rom, hvor han 1749—54 var Kapelmester ved Peterskirken. 1754—58 var han Kapelmester i Stuttgart, hvor han komponerede et stort Antal Operaer. Senere levede han mest i Neapel. Hans Operaer overgaar de fleste af hans samtidige Landsmænds ved Kraft i det musikalsk-dramatiske Udtryk; ogsaa hans Kirkemusik indeholder meget fortrinligt.

Jomfruen, et Stjernebillede, se Dyrekredsen.

Jomfruen (Die Jungfrau), Fjeldtop i Schweiz, mellem Kantonerne Bern og Wallis, 13,200 F. høi.

Jomfruland, en ca. 1 Mil lang, temmelig lav og smal Ø i Bratsberg Amt, udenfor Kragerø. Paa Jomfruland staar et Blinkfyr af 2den Orden.

Jomini (udt. Sjomini), Henri, Baron, schweizisk Officér, f. 1779, d. 1869, indtraadte i Schweizergarden i Paris, blev under Revolutionen i Schweiz 1799 Oberstløitnant for Militsen i Waadt, blev senere Kompagnon i et Handelshus i Paris og dyrkede samtidig militærvidenskabelige Studier. Efter at have offentliggjort en krigshistorisk Afhandling blev han 1804 Neys Adjutant, 1805 Oberst, var under Felttogene i Preussen og Polen 1806—07 Chef i Neys Stab og fulgte ham 1808 til Spanien. 1811 udnævntes han af Napoleon til Brigadegeneral, var med paa Toget til Rusland, men gik 1813 af Forbitrelse over krænkende Tilsidesættelser over i russisk Tjeneste, uden dog derved direkte at modarbeide Frankrige og uden at røbe de af Napoleons Krigsplaner, som han kjendte. Han grundede Militærakademiet i Petersburg og udfoldede en fremragende Virksomhed som krigshistorisk Forfatter, hvilken han ogsaa fortsatte efter 1855 at have taget sin Afsked. Særlig fortjener at nævnes hans „Revolutionens Felttogs Historie" samt „Napoleons politiske og militære Liv".

Jomsborg ell. **Jom,** Jumne eller Jumneta, hos Saxo Grammaticus Julinum, i den tidligere Del af Middelalderen en mægtig Vikingekoloni af Nordboer i Venden i Nordtyskland (i det nuværende Pommern), paa Øen Wollin udenfor Oders Munding. Byen var efter Adam af Bremens Beretning tidlig en af de vigtigste Handelspladse ved Østersjøen, og her var endog græske Kjøbmænd bosatte. Mest bekjendt er Byen og Borgen som Sæde for Jomsvikingerne, et Samfund af Krigere og Sjørøvere, hvis Stiftelse tilskrives Palna-Toke (s. d.), og som udmærkede sig ved sine strenge Love og Regler. Ingen maatte optages i deres Samfund, naar han var ældre end 50 eller yngre end 18 Aar; ingen af Medlemmerne maatte give sig for nogen Smerte, vise Frygt for noget eller vige for nogen, med hvem han i Styrke og Rustning kunde maale sig. Ingen Kvinde maatte komme ind i Borgen, og ingen af dennes Beboere maatte uden Høvdingens Tilladelse være fraværende længere end 3 Døgn. Forøvrig synes Jomsvikingerne at have været enslags Leietropper, der for et Vederlag traadte i Tjeneste snart hos den ene, snart hos den anden Høvding. I Striden mellem den danske Konge Harald Blaatand og hans Søn Sven Tveskjæg holdt de med den første, som, da han af Sønnen blev fordreven fra Riget, fandt et Tilflugtssted i Jomsborg; senere førte Jomsvikingernes Høvding Sigvald Jarl Sven Tveskjæg som Fange til Jomsborg. Det var paa Foranledning af Sven Tveskjæg, at Jomsvikingerne under Sigvald Jarls Anførsel gjorde et Tog til Norge mod Haakon Jarl, som imidlertid slog dem i Hjørungavaag paa Søndmøre. Dette Nederlag bibragte Jomsvikingernes Magt et følelig Knæk, men de vedblev dog at existere, indtil Jomsborg 1043 indtoges og ødelagdes af Magnus den gode. — Jomsvikingernes Bedrifter fortælles i den forresten meget upaalidelige Jomsvikingasaga. Den er udgiven i 11te Bd. af „Fornmanna-Sögur".

Jon Arnessøn, Stamfader for den i det 11te Aarh. og senere mægtige Bjarkøet, var Søn af Arne Arnessøn (se Arnmødlingeætten). Ved sit

Giftermaal med Thore Hunds Sønnedatter Rannveig kom han i Besiddelse af det store Bjarkøgods.

Jon Brynjulfsson fra Sogn, norsk Baron paa Erik Magnussøns Tid, var en af de Mænd, som under Kongens Mindreaarighed styrede Riget, og som i høi Grad bidrog til at knække Geistlighedens altfor store Indflydelse. Paa Grund heraf blev han lyst i Ban af Erkebispen, men dette synes ikke at have virket stort ligeoverfor den ansete og villiesaste Mand. Han var en Tid Kongens Befalingsmand i Trondhjem og forflyttedes senere til Hedemarken i samme Egenskab.

Jon Haraldsson, Jarl paa Orknøerne i Begyndelsen af det 13de Aarh. arvede efter Faderen Harald Maddadhssøns Død tilligemed sin Broder David Jarledømmet. Under Tronstridighederne mellem Birkebeinernes og Baglernes Konger havde Orknøjarlerne omtrent gjort sig uafhængige; men da Forlig sluttedes mellem Inge Baardsøn og Filip Simonsøn, ilede de til Norge og fik beholde sin Værdighed mod at betale store Bøder og stille Gidsler til Sikkerhed. Under Haakon Haakonssøn var Forholdet mellem ham og Jon taalelig godt en Tid; men Jarlen gav dog oftere Anledning til Misnøie. Tilsidst overrumplede Haakons Sysselmand Haanev Jarlen og dræbte ham med flere af hans Mænd.

Jon Kuvlung (af Kuvlɔ: Munkekappe), norsk Munk ved Hovedøens Kloster paa Kong Sverres Tid, udgav sig 1185 for en Søn af Kong Inge Haraldsøn og samlede om sig et stort Parti, som kaldtes Kuvlungerne. Især fik han Tilløb fra Viken, hvor den Aaret i Forveien faldne Magnus Erlingssøn havde havt sine fleste Tilhængere. 1186 drog Kuvlungerne til Trondhjem, hvor Sverre da opholdt sig, besatte Byen og dræbte flere af hans Folk. Sverre var ikke mandstærk nok til at møde dem, hvorfor han holdt sig i Ro paa sin Borg, og kort efter drog de bort. Aaret efter fornyede Jon sit Forsøg mod Trondhjem, men blev da slagen af Sverre. Efter flere Kampe lykkedes det Sverre (Decbr. 1188) at overfalde Kuvlungerne i Bergen, hvor Jon dræbtes og hans Flok adsplittedes.

Jon Loftsøn, Sønnesøn af Sæmund Frode og Dattersøn af Magnus Barfod, var en af Islands mægtigste Høvdinger i sidste Halvdel af det 12te Aarh. og tillige anset for sin Tids lærdeste og rigeste Mand paa Øen. Han var Snorre Sturlassøns Fosterfader, og det skyldes væsentlig hans Klogskab og store Indflydelse, at Sturlungerne og deres mægtige Fiender flere Gange blev forligte for en kort Tid. Han modsatte sig Geistlighedens Anmasselser, og saa stor var hans Indflydelse, at de mægtige katholske Biskoper kom tilkort ligeoverfor ham, trods deres Banstraale. Han døde 1197.

Jon Ogmundsson, første Biskop i Hole paa Island, f. 1050, d. 1121, skildres i Sagaerne som en meget veltalende Mand. Han skal have givet Stødet til Nidarholms Klosters Oprettelse. Ved sin Nidkjærhed og sit strenge Levnet erhvervede han sig et stort Ry og bidrog meget til Oplysningens Fremme paa Island. Han blev senere erklæret for Helgen, og hans Dødsdag (23de April) optoges i Hole Bispedømme blandt Helligdagenes Tal, ligesom hans Ben blev opgravne og satte i et Skrin paa Hole Kirkes Højalter.

Jon Raude, Erkebiskop i Nidaros fra 1267 til 1282, var en myndig og kraftfuld Mand, som ved enhver Leilighed søgte at befæste og forøge Geistlighedens Indflydelse. Han modsatte sig med Ihærdighed Magnus Lagabøters Lovreform i alt hvad Kristenretten angik. Paa Rigsmødet i Bergen 1273 kom det dog til Forlig mellem Kongen og Erkebispen ved at man paa begge Sider gjorde Indrømmelser. Denne Overenskomst førte dog ikke til noget, da Paven paa Concilet i Lyon 1274 tilføiede nogle Tillægsbestemmelser, som Kongen ikke vilde underskrive. Ved et nyt Møde kom imidlertid et Forlig istand, idet Kong Magnus gjorde yderligere Indrømmelser. Efter Erik Magnussøns Regieringstiltrædelse kom Erkebispen snart i Strid med Formynderregieringen; han forsøgte med Strenghed at tvinge sin Villie igjennem og lyste flere af Kongens Raadgivere i Ban. Men dette havde til Følge, at han tilligemed to andre Biskoper blev landsforvist. Han døde kort efter i Skara i Sverige.

Jonas, en af de hebraiske Profeter, optraadte under Jeroboam den andens Regjering (ca. 800 f. Kr.). Efter Beretningen i den gammeltestamentlige Bog, som bærer hans Navn, sendtes han af Herren for at prædike Bod i Ninive; da han for at unddrage sig dette Hverv gjorde en Sjøreise, blev han under en Storm kastet overbord og slugt af en stor Fisk, i hvis Mave han tilbragte tre Døgn. Da Fisken havde kastet ham op paa Land, gik han til Ninive og prædikede Bod, men blev misfornøiet, da Herren paa Grund af Niniviternes Anger over sine Synder forskaanede dem for Straf.

Jonas, Justus, en af den lutherske Reformations Medarbeidere, f. 1493, d. 1555, blev 1521 Professor i Theologien og Provst i Wittenberg. Han var en personlig Ven af Luther, hvem han ledsagede til Rigsdagen i Worms og senere hjalp ved Bibeloversættelsen og Kirkevisitationen. For Reformationen virkede han ogsaa ved talrige Skrifter og Oversættelser, bl. a. af Melanchthons oprindelig paa Latin skrevne Apologi for den augsburgske Konfession. 1541 blev han Superintendent i Halle og 1546 i Koburg.

Jonathan, Søn af Kong Saul, Davids fortrolige Ven, faldt sammen med sin Fader og sine Brødre i et Slag mod Filisterne.

Jonckbloet (udt. Jonkblut), Willem Jozef Andreas, hollandsk Literaturhistoriker, f. 1817, studerede først Medicin, derpaa Jus, men lagde sig senere udelukkende efter hollandsk Sprog og Literatur, blev 1847 Professor ved Athenæum i Deventer og 1854 i Groeningen. Kort efter indvalgtes han i Generalstaternes Andetkammer og nedlagde nu sit Professorat for at leve som Privatmand i Haag. Hans mest fremragende Verker er „Den middelnederlandske Digtekunsts Historie" (3 Bd., 1851—54), „Étude sur le Roman de Renart" (1863) og „Den nederlandske Literaturs Historie".

Jones (udt. Djsjonns), Ernst, engelsk Jurist, Politiker og Digter, f. 1819 i Hannover, hvor Faderen var Adjutant hos Hertugen af Cumberland (den senere Kong Ernst August), d. 1869, studerede i Göttingen og blev 1844 Sagfører i London. Kort efter sluttede han sig til Chartistbevægelsen og blev en af Partiets mest fremragende Ledere; han udfoldede en udstrakt Virksom-

hed som Folketaler og Publicist og stod i Spidsen for den store Chartistprocession til Parlamentet 1848. S. A. dømtes han for nogle angivelig oprørske Taler til to Aars ensomt Fængsel. Senere praktiserede han som Advokat og forsvarede bl. a. 1867 de i Manchester fængslede Feniere. Allerede 1841 havde han optraadt som Romanforfatter og skrev senere en Række Fortællinger og Digte, som udmærker sig ved kraftig Stil, dyb og ægte poetisk Følelse og ædle Tanker.

Jones, Inigo, engelsk Arkitekt, f. 1572, d. 1652, var først bestemt til Snedker, men viste saa afgjort Begavelse for Maler- og Bygningskunsten, at han fik Understøttelse for i Udlandet at uddanne sig. Mod Slutningen af sit Liv kom han under Revolutionen i Fængsel som en Tilhænger af Karl den første og kunde blot ved at opofre Størstedelen af sin Formue igjen faa sin Frihed. Han udkastede Planen til Bebyggelsen af Greenwich og opførte bl. a. Whitehall i London.

Jones, John Paul, amerikansk Sjøhelt, f. 1747 i Skotland, d. 1792, kom som ung til Amerika og drev en Tid Slavehandel. Denne opgav han dog snart ved Tanken paa dens Uretfærdighed og levede derpaa som Koffardikaptein. 1775 tilbød han ved Udbruddet af den amerikanske Uafhængighedskrig Kongressen sin Tjeneste og udmærkede sig gjentagne Gange i Kampen mod den engelske Sjømagt. 1777 sendtes han til Frankrige for at tage Kommandoen over en fransk Flaade, som skulde understøtte Amerikanerne, men da Frankrige tøvede med at erklære England Krig, gjorde han 1778 paa egen Haand et Streiftog til Englands Nordkyst, hvor han opbrændte flere Skibe og indtog Grev Selkirks Slot. 1779 blev han Kommandør over en forenet fransk-amerikansk Eskadre, med hvilken han udførte store Bedrifter ved de engelske Kyster; bl. a. tog han det store engelske Linieskib „Serapis“ og gjorde 800 Krigsfanger. Efter Tilbagekomsten til Frankrige blev han Gjenstand for storartede Æresbevisninger, ligeledes i Amerika, hvortil han 1781 vendte tilbage. Efter Freden forsøgte han at grunde en Pelshandel mellem Nordamerika og Kina, men gik senere paa Katharina den andens Indbydelse i russisk Tjeneste som Kontreadmiral og bidrog 1788 væsentlig til Russernes Seier over den tyrkiske Flaade. Allerede Aaret efter tog han dog Afsked paa Grund af Potemkins Skinsyge og levede siden i Paris. — Han er Helten i Coopers „The pilot“ og Alex. Dumas père's „Le capitaine Paul“.

Jones, Sir William, engelsk Orientalist, f. 1746, d. 1794, studerede i Oxford ved Siden af de romanske Sprog fornemmelig Arabisk og Persisk og begyndte 21 Aar gl. at lægge sig efter Kinesisk. Senere studerede han tillige Retsvidenskaben og blev 1783 Dommer ved Overretten i Kalkutta. Her lagde han sig efter Sanskrit og bestjeftigede sig desuden meget med videnskabelige Undersøgelser over Indien. Han udgav bl. a. en persisk Grammatik, Oversættelser fra Arabisk og Sanskrit (deribl. af „Sakuntala“) samt en Række Afhandlinger af stort Værd om Indiens og andre asiatiske Landes Historie, Literatur og Arkæologi.

Jones, Owen, engelsk Arkitekt, f. 1809, d. 1874, uddannede sig under Veiledning af Vulliamy og senere paa Reiser i Europa og Ægypten. Ved Opførelsen af Verdensudstillingsbygningen i London 1850 fik han det Hverv at dekorere det indvendige af den og stilte sig saa vel derfra, at det 1852 ogsaa overdroges ham at dekorere det indre af Glaspaladset i Sydenham. Senere forestod han Opførelsen af St. James-Hall i Piccadilly. Af hans Skrifter, der navnlig behandler Ornamentiken, kan anføres hans Pragtverk over Alhambra samt „Grammar of Ornament“.

Jongleurs (udt. Sjonglør), af det nylatinske Jaculator, prov. Joglar eller Joglador, i Middelalderen i Provence og Nordfrankrige Navn paa de Personer, der var Digtere, Sangere og Recitatorer af Profession og enten fulgte Troubadourerne (s. d.) som deres Underordnede og Foredragere af deres Sange eller hørte til Fyrsternes Hofpersonale; i sidste Tilfælde fik de Navn af Ménéstrels, i England Minstrels, og dannede i Regelen en egen Korporation med en Roi des ménéstrels i Spidsen. Nogle Jongleurer levede ogsaa uafhængige og drog omkring til Adelsslottene og Markederne som Spillemænd, Sangere og Fortællere; mange af dem befattede sig derhos med Kunster af lavere Art, f. Ex. Forevisning af dresserede Dyr, gymnastiske Præstationer o. lign. Nu forstaar man ved Jonglører udelukkende dem, som driver de sidstnævnte Slags Kunster, altsaa d. s. s. Gjøglere, Taskenspillere.

Jonquières (udt. Sjonkiær), Henri Alexandre Antoine de, dansk General af fransk Slægt, f. 1816, d. 1879, indtraadte 1838 som Officér i Artilleriet, blev 1842 Lærer i Artillerifag ved den militære Høiskole, deltog i Krigen 1848—50 samt 1864 som Major og kommanderende Artillerioffícér i Dybbølstillingen. 1865 blev han Chef for Artilleriet og 1867 General; 1870 valgtes han til Medlem af Landsthinget. Han har forfattet flere Skrifter og Afhandlinger om militære Gjenstande.

Jonsbogen (Jonsbók), se Islandske Love.

Jonson, Benjamin, sædvanlig kaldt Ben Jonson, fremragende engelsk dramatisk Digter, f. 1574 (ell. 73), d. 1637, sattes først i Murerlære, men rømte og lod sig hverve, var med paa et Felttog i Nederlandene og studerede efter sin Tilbagekomst ved Universitetet i Cambridge. Snart optraadte han imidlertid som Skuespiller, men blev, da han i en Tvekamp havde dræbt sin Modstander, sat i Fængsel, hvor han gik over til den katholske Kirke. Efter sin Frigivelse begyndte han at skrive for Scenen; hans to første Arbeider var de skarpt satiriske Lystspil „Every man in his humour“ (1596) og „Every man out of his humour“ (1599). Han vandt snart Bifald og traadte i venskabelig Forbindelse med Tidens første Forfattere, Beaumont, Fletcher og Shakespeare. Næst efter denne sidste var han selv utvivlsomt Periodens mest begavede Digter, uden dog at søge at rivalisere med ham. Han søgte meget mere at bibringe sine Stykker noget af Antikens Ro og Korrekthed i Modsætning til den ubændige og frit spillende Kraft og Lidenskab, som kom til Orde gjennem Shakespeares Digtning. Emnerne for sin Fremstilling studerede han paa det nøieste, hvorved hans omfattende Lærdom kom ham til Hjelp; i sine Arbeider er han logisk og rig paa Sentenser; alt er reflekteret, men han savner Shakespeares mægtige Evne til at opfange og gjengive Livet i al dets Fylde, om end den varmblodige Renaissancetids Liv og Lidenskab mangengang bryder igjennem ogsaa hos

ham. — Af hans Lystspil er foruden de før nævnte endnu at mærke „The poetaster“ (1601), „Volpone“, „Epicene“ og „The Alchymist“; blandt hans Tragedier er „Sejanus“ og „Catilina“ de mest bekjendte. Ved sin skarpe Satire indviklede han sig i mangehaande Ubehageligheder og blev endog en Gang kastet i Fængsel for en sammen med Chapman og Marston forfattet satirisk Komedie; senere benyttedes han under Jakob den første ofte som Leilighedsdigter ved Hoffet og fik en Pension, som forhøiedes af Karl den første. I sine sidste Aar plagedes han af Sygdom og Nød og overlevede sit Talent. — Hans Verker er gjentagne Gange udgivne samlede, saaledes af Gifford (1816), Procter (1838) og Cunningham (1870).

Jonsson, Arngrim, lat. Arngrimus Jonæus, islandsk Lærd, f. 1568, d. 1648, blev 1589 Rektor ved Skolen i Hole og kort efter Præst. Han virkede meget for at vække Sansen for Studiet af Islands Fortid og Literatur og skrev derom en Række lærde latinske Verker.

Jonsson, Karl, d. ca. 1212, blev 1169 Abbed i Thingøre Kloster paa Island, men nedlagde sin Værdighed 1181. 1185 kom han til Norge og opholdt sig to Aar hos Kong Sverre, af hvis Saga han har skrevet en Del.

Jonsson, Finn, lat. Finnus Johannæus, islandsk Lærd, f. 1704, d. 1789, studerede i Kjøbenhavn, blev 1732 Præst i Reykholt, 1753 Biskop i Skaalholts Stift og 1774 Dr. theol. Han forfattede flere lærde Skrifter, som han tildels efterlod utrykte; det vigtigste af dem er en islandsk Kirkehistorie paa Latin i 4 Bind.

Jonæsen, Søren, dansk Præst, f. 1656, d. 1717, ansattes 1691 ved Domkirken i Roskilde. 1680 udgav han „Den Profet Jonas, udi danske Vers forfattet“, en Omskrivning af Profeten Jonas's Bog paa Alexandriner, uden poetisk Værd. 1691 fik han det Hverv at udarbeide en Salmebog, til hvilken han bl. a. oversatte „Gud-Helligaand i Tro os lær“ og „I Døden Jesus blunded“.

Joppe, se Jaffa.

Joram, Konge i Israels Rige, Søn af Akab, regjerede 894—82; han afskaffede Ba'alsdyrkelsen, men gjenindførte Dyrkelsen af de af Jeroboam den første oprettede „Guldkalve“. 882 dræbtes han af Jehu. — Joram hed ogsaa en Konge i Juda Rige. Han var Søn af Josafat, regjerede 890—82 og lod sig beherske af sin Dronning, Akabs Datter Athalia. Under hans Regjering faldt Edomiterne fra, og han var uheldig i Krigen mod Araberne og Filisterne.

Jordaens ell. **Jordaans**, Jakob, berømt nederlandsk Maler, f. 1594, d. 1678, var Elev af Adam van Oort og studerede i Antwerpen de derværende Arbeider af italienske Mestre, uden selv nogen Gang at komme til Italien. Han var en Ven af Rubens, med hvem han tildels arbeidede sammen; saaledes tegnede han Kartonerne til de Tapeter, som Kongen af Spanien havde bestilt hos Rubens. Med denne Kunstner havde Jordaens især meget tilfælles i den rige og skjønne Kolorit; hans Tegning er ikke altid udadlelig og hans Karakteristik er ofte svag, men det lette og sikre i hans Komposition i Forbindelse med hans Lune, hans Djervhed og Kraft i Udførelsen sikrer ham en høi Rang som Kunstner. Emnerne for hans Fremstillinger er dels bibelske og historiske dels bakkhantiske Fester og Scener af Folkelivet, som han forstod at gjengive med Mesterskab.

Jordan, Elv i Palæstina, paa Hebraisk Jarden, d. e. „den Rindende“, „Floden“, har sine tre Kilder paa Vestskraaningen af Antilibanon og Sydskraaningen af Hermon; de tre Arme, Hasbani, Leddan og Banias, forener sig nord for Sjøen Merom, hvorfra Floden løber ret i Syd ud i Galilæas Sjø. Herfra gaar den, frembeles med Hovedretning mod Syd, men med utallige mindre Krumninger, til det Døde Hav. Længden fra den nordligste af Kilderne til Udløbet er 61 geografiske Mil; heraf kommer 50 Mil paa Strækningen mellem Galilæas Sjø og det Døde Hav, idet Krumningerne medregnes; i ret Linie er Afstanden mellem de to Sjøer kun 14½ Mil. Fra den nordligste og høieste af Kilderne til sit Udløb har Jordan et Fald af 2,900 Fod. Dens Løb er saaledes stridt, men den er i sin nedre Del farbar for Baade. Den modtager fra begge Sider mange, men ubetydelige Tilløb. Som Hovedvasdraget i Palæstina omtales den ofte baade i det Gamle og det Nye Testamente. Jøderne holdt den fra gammel Tid for hellig, og dette blev endnu mere Tilfældet hos de Kristne, da Jesus af Johannes havde ladet sig døbe i Jordan.

Jordan, Sylvester, tysk Retslærd og Statsmand, f. 1792, d. 1861, studerede i München og Landshut, blev Sagfører, 1821 Docent i Heidelberg og s. A. Professor i Retsvidenskaben i Marburg. Herfra sendtes han som Repræsentant til den kurhessiske Stænderforsamling, hvor han tog vigtig Del i Udkastet til Forfatningen af 1831, og øvede senere stor Indflydelse paa den første konstitutionelle Landdag. Dette vakte Regjeringens Misnøie, og da han efter Landdagens Opløsning indvalgtes i den nye, negtede Ministeriet ham Permission fra hans Embede. Da Stænderforsamlingen fattede Beslutning om, at intet var i Veien for Jordans Indtræden i den, blev den opløst. 1839 blev han pludselig suspenderet fra sit Embede, fængslet og anklaget for Delagtighed i de 1832—33 stedfundne høiforræderske Planer og Attentater; Processen blev meget langvarig, og først 1843 faldt Dom i første Instans. Den lød paa Afsættelse og 5 Aars Fængselsstraf, men 1845 frikjendtes Jordan i øverste Instans. 1848 blev han Medlem af Forbundsdagen og Parlamentet i Frankfurt, hvor han virkede i moderat Retning. Efter Hassenpflugs Tilbagekomst 1850 tog han ikke mere Del i det offentlige Liv.

Jordan, Rudolf, tysk Genremaler, f. 1810, begyndte at studere under Wach, men følte sig ikke tiltalt af dennes Retning og tilbragte derpaa en Tid med at gjøre Studier efter Naturen paa Rügen. Efter et Ophold i Düsseldorf, hvor han nød Undervisning af Schadow og Sohn, drog han til Helgoland, hvor han af Fiskernes og Lodsenes Liv tog Stoffet til mange af de Billeder, som nu hurtig skaffede ham Anerkjendelse; et af de mest berømte er „Frieriet paa Helgoland“. Han har senere vedblevet med Forkjærlighed at fremstille Scener af Livet paa og ved Sjøen og har derved lagt et rigt og friskt Talent for Dagen. Ogsaa fra Holland og Italien har han hentet Emner til smukke Genrebilleder. National-Galeriet i Kristiania eier et af hans hollandske Billeder „Husandagt“.

Jordan, Wilhelm, tysk Digter, f. 1819, studerede i Königsberg og begyndte derpaa at beskjeftige sig med Forfatterarbeider, siden 1844 i Leipzig. 1846 forvistes han derfra for en angivelig atheistisk Tale, gik senere til Paris og blev efter sin Tilbagekomst 1848 indvalgt i den tyske Nationalforsamling, hvor han sluttede sig til Venstre. S. A. blev han Marineraad i Handelsministeriet og fik senere af Rigsforstanderen definitivt Patent som Ministerialraad. Efter den tyske Flaades Opløsning gik han af fra denne Post og har senere mest levet i Frankfurt am Main. Foruden flere Dramaer, Oversættelser af græske og engelske Digtere samt æsthetiske Afhandlinger har han udgivet de store Digte „Demiurgos, et Mysterium" (3 Bd., 1852—54) og „Die Nibelungen" (1868—74), hvilket sidste han med stort Bifald har foredraget i flere tyske Byer.

Jordanes ell. **Jornandes**, Historieskriver i det 6te Aarh. e. Kr., var af Fødsel Alaner og i sine senere Aar Geistlig, sandsynligvis Biskop i Kroton. Han skrev foruden det mindre vigtige Skrift „De regnorum et temporum successione" en Goternes Historie („De origine actuqve Getarum"), der endnu er af Betydenhed som Kildeskrift.

Jordbeg, Asfalt, en sort eller sortbrun, glinsende mineralsk Harpix, som i ren Tilstand findes paa Øen Trinidad samt opskyllet paa Bredderne af det Døde Hav; tilblandet forskjellige Begarter forekommer den og lignende mineralske Harpixer paa mange Steder. Asfalten er tungere end Vand, uopløselig i Vand, men opløselig i Æther, Terpentinolie, Petroleum, Benzin og tildels i Alkohol; den smelter ved ca. 100° C. og brænder med sodet Flamme. Asfalt anvendes i ren Tilstand til sorte Lakeringer, til Anstrøg paa Jernvarer, til Ætsgrund for Raderere osv.; blandet med Kalk udstøber man den til Fortouge, Gulve o. lign. paa et med Sand jevnet Underlag. Til dette Brug anvendes i den senere Tid, paa Grund af det ægte Jordbegs Kostbarhed, ofte en Harpix, som faaes ved Indkogning af Stenkultjære.

Jordbor, Instrument til at undersøge Jordbundens Beskaffenhed saavelsom til Boringen af artesiske Brønde. Efter Beskaffenheden af de Lag, hvorigjennem der skal bores, har Jordboret, der fæstes til Jernstænger, som forlænges ved tilsatte Stykker efterhvert som Boringen skrider frem, en meget forskjellig Form. Til bløde Lag er Boret cylindrisk med skjærende Rand og virker ved Omdreining; naar det trækkes op, tager det af sig selv den udborede Materie med sig. Til haarde Lag af Sten benyttes meiselformede Bor, som arbeider ved at hæves og derpaa slippes, saa at Stenen knuses; Materialet ophentes derpaa ved et eget Apparat.

Jordbær (Fragaria), smaa Urter af Rosenfamilien, med trekoblede Blade, hvide, fembladede Blomster i en faablomstret Halvskjerm og haarede Blomsterstilke. Planten udsender lange Udløbere, der med visse Mellemrum skyder Rødder og fæster sig i Jorden. Frugterne er smaa Nødder, der sidder udenpaa den opsvulmede, hjirøde eller mørkrøde Frugtbund; denne er kugle- eller ægformet, blød og saftig og falder af ved Modningen. Jordbærret, der kun er en saadan Frugtbund, er udvendig besat med de talrige smaa Nødder, har en behagelig sød og aromatisk Smag og hører til de mest yndede og sundeste Frugtsorter. — Det almindelige Jordbær (Fragaria vesca) har Blomsterstilkens Haar tiltrykte og en liden, høist aromatisk Frugt; det voxer vildt overalt i Europa, i Norge lige til Finmarken. — Bakke-Jordbær eller Nakkebær (Fragaria collina) har en haardere og mere fastsiddende Frugt, som er sød og velsmagende, og hvis Bæger er tiltrykt, saa at det følger med ved Plukningen; Blomsterstilkenes Haar er noget udstaaende. Det voxer i Norge kun i det sydlige. — Spanske Jordbær (F. elatior) er større end de foregaaende Arter, idet Planten kan blive indtil 1 Fod høi; Blomsterstilkenes Haar er bløde og ret udstaaende, Bægeret tilbagebøiet eller udstaaende. Det dyrkes meget almindelig i Haver og leverer en større, men mindre aromatisk Frugt end det vilde Jordbær. — Endnu større Frugter har det ligeledes hyppig dyrkede Ananasjordbær (F. grandiflora) fra Amerika.

Jordbærtræ (Arbutus Unedo), et mindre Træ af Lyngfamilien, har læderagtige, altidgrønne, sagtakkede Blade, hængende Blomsterklaser og Blomster med en femrummet Frugtknude, der udvikler sig til en Frugt, som i Udseende har en vis Lighed med Jordbær, men hvis Frø sidder indvendig i 5 Rum. Frugterne har en behagelig, syrlig-sød Smag og bevirker, naar de nydes i Mængde, Hovedpine og enslags Beruselse; man benytter dem ofte til Fremstilling af en Art Vin og Brændevin. Træet voxer vildt i Sydeuropa, især i Spanien, men forekommer ogsaa i Irland; det dyrkes hyppig som Prydplante, men maa i de nordlige Lande om Vinteren opbevares i et Vexthus, da det paa aaben Mark let tager Skade af Frosten.

Jorddrot, se Leilænding.

Jorddyrkning, Jordbrug, betegner den Virksomhed, hvis Formaal er Frembringelse af de for Mennesket nyttige Planter. Den omfatter Jordbundens Bearbeidelse, for at gjøre den skikket til Besaaning og Beplantning, dernæst disse Processer selv og endelig Planternes Røgt under deres Vext samt Indhøstningen. Jorddyrkningen deler sig væsentlig i tre Hovedgrene: Agerdyrkning eller Agerbrug (med hvilken Benævnelse undertiden den samlede Jorddyrkning betegnes), Engdyrkning og Havedyrkning. — Agerdyrkningen beskjeftiger sig med det Land, som stadig holdes under Plogen, og som hovedsagelig frembringer de for Mennesket vigtigste af alle Planter, Korn og Rodfrugter. Foruden den aarlige Bearbeidelse af Jorden, hvorved denne gjøres passende løs for Planternes Rødder, kræver Agerbruget ogsaa Afledning af Grundvandet paa vaadlændte Steder samt, hvor dette behøves, Forbedring af Jorden ved Tilførsel af de for Planterne nødvendige Stoffer, som den ikke i sig selv indeholder. Vandets Afledning (Draining) foregaar gjennem Systemer af aabne eller lukkede Veiter, hvilke sidste enten kan være stensatte eller dannede af egne dertil forfærdigede Rør, mest af brændt Ler (Drainrør). Jordens Forbedring sker ved Paakjørsel af Myrjord, Sand, Ler osv., alt efter Jordens Beskaffenhed, samt ved Anvendelse af Gjødning (s. d.). Desuden kan undertiden paa tørt Lænde Overrisling med Vand være nødvendig. Ved Dyrkning af de almindelige Kornsorter udkræves, efterat Udsæden og Kornets Nedbringelse i Jorden er foregaaet, intet videre Arbeide før Indhøstnin-

gen, hvorimod de med Rodfrugter beplantede Agre i Sommerens Løb maa renses for Ugræs, og Jorden tildels (som ved Poteter) hyppes op omkring den nederste Del af Planternes Stilke. — De Redskaber, hvormed Agerdyrkningen foregaar, er høist forskjellige i de forskjellige Lande og til forskjellige Tider. De første Redskaber var simple Hakker og Spader til Jordens Bearbeidelse og mere eller mindre fuldkomne Sigder eller Ljaaer til Indhøstningen; disse primitive Redskaber er endnu for en stor Del bibeholdte, de førstnævnte dog fortrinsvis ved Dyrkning i det smaa; men overalt, hvor Agerbruget har taget et større Opsving, bruges nutildags et stort Antal mere komplicerede Redskaber og Maskiner, af hvilke de fleste først er komne i Brug i England og Amerika. Man har nu Ploge af et meget stort Antal Konstruktioner, dels for én, dels for flere Heste eller endog bestemte til at drives med Dampkraft; Harve af forskjelligt Slags (Tindeharve, Labbeharve osv.) tjener dels til at finsmuldre Jorden, dels til at nedmylde Udsæden. Denne udstrøes ofte i den senere Tid ikke med Haanden, men med Saamaskiner, som dels er indrettede til at sprede Frøet jevnt over hele Agerterrænet (Bredsaamaskiner), dels til at lægge det i Rækker eller Rader (Radsaamaskiner). Til Hypning bruges i stor Udstrækning lette Hyppeploge istedenfor Hakker; til Bortlugning af Ugræs erstattes ofte Haandarbeidet af særegent konstruerede Lugeharve. Endelig foregaar Indhøstningen for Kornets vedkommende nu ofte ved Meiemaskiner, som dog kun er brugbare paa et større og mere jevnt Agerfelt, og som derfor paa de fleste Steder i Norge neppe tilsvarer Hensigten. Til Indhøstning af Rodfrugter har man flere mere eller mindre hensigtsmæssige Apparater (Potetoptagere o. desl.). — Engdyrkning gaar ud paa at frembringe Foderplanter for Husdyrene og staar derfor i den nøieste Forbindelse med Kvægavlen (s. d.). I mange Lande, hvis Jordbrug er mindre fremskredet, nøier man sig hovedsagelig med de naturlige Græsgange og Slaattemarker, hvilke imidlertid paa et høiere økonomisk Standpunkt snart viser sig utilstrækkelige. For af et vist Kvantum Land at vinde den nødvendige Mængde Fodermidler maa man derfor dyrke, bearbeide og tilsaa dette Land med de bedste Fodervexter, altsaa frembringe kunstig Eng. Dette sker hensigtsmæssigst ved skiftevis at benytte det samme Jordstykke til Ager og til Eng; denne Fremgangsmaade udgjør en Del af det saakaldte Vexelbrug, som er af overordentlig stor Betydning i den rationelle Jorddyrkning. Erfaringen og den videnskabelige Undersøgelse har nemlig godtgjort, at de forskjellige dyrkede Vexter (Korn, Foderplanter, Rodfrugter) hver optager forskjellige Stoffer af Jordbunden, saaledes, at en Plante, naar den i en længere Række af Aar dyrkes paa samme Jordstykke, tilsidst ikke længere finder de til sin Næring nødvendige Stoffer, medens Jorden godt kan bære en Afgrøde af andet Slags, som udkræver andre Stoffer til sin Næring. Naar saaledes et Jordstykke har baaret flere Afgrøder af Korn, til hvis Frødannelse udkræves betydelige Mængder af visse af Jordbundens mineralske Bestanddele, vil det være gavnligt bagefter at dyrke Foderplanter, hvis Stilke og Blade til sin Dannelse absorberer andre Stoffer. — Til kunstig Eng vælges ikke alene egentlige Græsarter (Timothei, Svingel, Rævehale, Raigræs, Faks), men ogsaa ofte Kløver, Vikker osv. Af Kornsorterne benyttes navnlig Havre og Vinterrug, som Fodervexter og slaaes da førend Frøet er udviklet. Ved Engdyrkning er det ligesom ved Agerdyrkning af Vigtighed at have Jorden vel afdrainet, medens paa den anden Side Overrisling med Vand (Engvanding) her kommer ulige hyppigere til Anvendelse end ved Dyrkning af Korn. Engen er enten bestemt til at tjene som Beiteplads (hvor man da i Regelen flytter Kreaturerne omkring fra det ene Sted til det andet ved Hjelp af flytbare Indhegninger) eller i de fleste Tilfælde til at slaaes; det afslaaede Græs anvendes da dels i frist Tilstand om Sommeren til Staldfodring, dels tørret som Hø til Vinterfodring. Ved Indhøstningen af Græsset paa kunstig Eng anvendes i den senere Tid paa fladt Land med Held Slaamaskiner, en oprindelig amerikansk Opfindelse. — Havedyrkning foregaar i det smaa væsentlig ved Hjelp af Spade, Hakke og Rive samt ved Haandarbeide, medens et Havebrug i større Maalestok og da navnlig, naar der dyrkes Kjøkkenvexter, for en Del tager de samme Redskaber (Plog osv.) til Hjelp som Agerbruget. Havedyrkning kan vistnok, naar den drives med Stjønsomhed og Hensyn til Stedets Naturforhold samt til det for Afkastningen aabne Marked, betegnes som den mest lønnende Gren af alt Jordbrug, men har ikke paa langt nær i alle Lande kunnet tilkjæmpe sig den Plads, det fortjener. — At et Folk driver Jordbrug, er et Kjendetegn paa, at det har naaet et forholdsvis høit Trin i Kultur. Overalt er de oprindelige Hovednæringsveie, Jagt og Fiskeri, først blevne afløste af Fædrift og dernæst af Agerbrug. Medens de jagende og fiskende samt for Størstedelen ogsaa de af Fædrift levende Stammer drager om fra det ene Sted til det andet, efter som Forholdene frembyder en mere eller mindre gunstig Anledning til at ernære sig, er de agerdyrkende Folk altid fast bosiddende, hvilket er en nødvendig Betingelse for Udviklingen af et høiere Samfundsliv og en mere fremskreden Kultur. Man finder ogsaa, at allerede hos Oldtidens mest fremskredne Kulturfolk var Agerdyrkningen den vigtigste Næringsvei for det største Antal Individer, saaledes hos Ægypterne, Inderne, Grækerne og Romerne. Ogsaa i de nordiske Lande dreves Jordbrug fra de ældste Tider, hvorom Efterretninger er opbevarede. Det første Skridt fra Nomadetilstanden over til en fastboende Levemaade synes altid at have været Anlægget af en Have, d. v. s. et indhegnet Stykke Land i Nærheden af Boligen, paa hvilket man dyrkede Kjøkkenvexter, Blomster og frugtbærende Træer og Buske. Senere udskiltes Prydplanterne i egne Blomsterhaver og Parke fra de Jordstykker (Kjøkkenhaver), hvor man dyrkede Kjøkkenvexter, Frugttræer, Apothekerplanter o. desl. — Skjønt den jorddyrkende Landbefolkning vel altid har udgjort Flertallet af ethvert Lands produktive Befolkning, har den dog ikke altid nydt den Anseelse og de Rettigheder, som synes naturlig at skulle knytte sig til en saa talrig og betydningsfuld Samfundsklasse. Meget mere var allerede i Oldtiden paa mange Steder den jorddyrkende Befolkning overveiende Slaver, og lige til den nyere og nyeste Tid har selv i europæiske Lande denne Befolkning ikke været i Besiddelse af de borgerlige Rettigheder,

som nu almindelig tilkjendes den. — Jordbrugets Omfang og Beskaffenhed i et Land eller Distrikt bestemmes, som rimeligt er, af de naturlige Forhold, blandt hvilke Klimatet er det vigtigste. Saaledes indtager i de tropiske Lande ganske andre Planter (Ris, Mais) Hovedpladsen blandt Brødkornarterne end i de tempererede Egne, hvor Hvede, Rug, Byg og Havre er de almindeligste. I de længst mod Polerne liggende beboede Lande kan ingen Kornart modnes, og kun enkelte Kjøkkenvexter er Gjenstand for Dyrkning. Det samme Forhold, som finder Sted, naar man mod Nord eller Syd nærmer sig Polerne, gjentager sig, naar man fra Havfladen stiger i Høiden og nærmer sig Snegrændsen. — I et fra Syd mod Nord forholdsvis saa udstrakt Land som Norge, hvis Høideforhold derhos er meget vexlende, er Vilkaarene for Jordbruget naturligvis ogsaa saare forskjellige. I det sydlige, hvor ogsaa de største flade Strækninger findes, indtager Hvede og Rug, især den sidste, endnu en vigtig Plads mellem Kornsorterne, medens Havre og Byg er de overveiende i Fjeldalene og det nordlige af Landet. Bemærkes maa det dog, at Norge, med Hensyn til Kornsorternes Trivsel langt mod Nord, er det mest begunstigede Land paa Jorden, hvilket tilskrives den varme Golfstrøms Indflydelse paa Klimatet. Hvede modnes saaledes indtil ca. 64½° n. B. (i Undtagelsestilfælde lige til 69½°), Rug til ca. 69°, Byg til over 70°, Havre til ca. 69° og Poteter lige til den nordligste Spids af Landet. Det samlede med Korn tilsaaede Areal i Norge udgjorde 1875 191,215 Hektarer; 34,879 Hektarer anvendtes s. A. til Potetavl. 1865 var disse Arealer respektive 181,450 og 31,700 Hektarer. (Se forresten Art. Norge.) Engdyrkning har i Norge endnu ikke paa langt nær faaet den Udbredelse, som den fortjener, skjønt betydelige Fremskridt i saa Henseende er gjorte i den senere Tid. De fleste mere brugelige Fodervexter trives godt til nordenfor Polarcirkelen, flere (f. Ex. Hvidkløver) til over 70°. Over Størrelsen af det samlede Areal dyrket Eng i Norge foreligger ingen statistiske Opgaver. — Havedyrkningen i Norge stod under Hedendommen paa et saa lavt Trin, at der i hin Tid aldeles ikke kan være Tale om Havedyrkning i den Forstand, hvori dette Ord nu tages. Efter Kristendommens Indførelse (omtrent 1025), og især efterat flere Klostre var oprettede i Landet, eller omtrent fra Begyndelsen af det 12te Aarh., kan der dog i en vis Forstand tales om enslags Havedyrkning, nagtet den vistnok ogsaa dengang har været i sin første Barndom. Ordet „Urtehave", hvorved man vel i den ældste Tid ikke har forstaaet andet end en indhegnet Plads, hvor der hovedsagelig voxede Græs og i enkelte Bed en eller anden Urt (navnlig Angelika eller Kvan samt et eller andet Slags Løg og maaske ogsaa enkelte andre stærkt smagende Urter) nævnes første Gang i Halfdan Svartes Saga (Kap. 6), hvor det omtales (omtrent 850), at hans Dronning Helga eller Ragnhild havde havt en Drøm, hvori det forekom hende, at hun stod i sin Urtehave („grasgardr") osv. Efter Kristendommens Indførelse kan det med Bestemthed paavises, at Munkene har bidraget meget til at fremme Sansen for Havedyrkning i Norge, og at de, foruden en Mængde af de nu dyrkede spiselige Urter og Rødder, ogsaa har indført adskillige Slags Frugttræer. Men gjennem flere hundre Aar gik det dog meget smaat med Havedyrkningens Fremme, og først i den nyeste Tid har denne i flere Henseender nyttige Del af Landbruget gjort betydelige Fremskridt. Paa de Steder i Norge, hvor man nu dyrker Kjøkkenvexter i det store, f. Ex. i Omegnen af Kristiania, er der saaledes ikke mere Tale om at bruge Spade, Rive og lignende saakaldte Haveredskaber, men derimod Plog og Harv, som ved det almindelige Agerbrug. Vistnok indføres endnu fra Udlandet en Mængde Havevexter, men der er Grund til at tro, at ikke mange Aar vil gaa hen, førend Landet ei alene vil kunne forsyne sig selv med disse nyttige Fødemidler, men endog have noget til Udførsel.

Jordemoder, en Kvinde, som er oplært til og befatter sig med at yde Hjelp under Fødselen og Barselsengen (se Fødselshjelp). Jordemødre fandtes allerede i den tidlige Oldtid og vedblev til lige ind i den nyere Tid at være de eneste, hvem Fødselshjelpen var betroet; men efterat Fødselsvidenskaben i det 17de og 18de Aarh. havde gjort store Fremskridt, gik stedse mere af deres Funktion over til de videnskabelig dannede Læger, og for nærværende betroes kun Fødsler, der gaar regelmæssig og naturlig for sig, til Jordemødrenes Omsorg, medens disse ved ethvert uregelmæssigt og usædvanligt Tilfælde er forpligtede til at tilkalde Lægen. I Norge er i hvert Herred ansat én eller flere Jordemødre, som faar sin Uddannelse ved Jordemoderskoler, af hvilke der findes en i Kristiania og en i Bergen, begge forbundne med Fødselsstiftelser.

Jorden, den tredie i Rækken af vort Solsystems Planeter, regnet fra Solen af. Dens Form har man oprindelig anset for at være flad, idet man kun kjendte de nærmeste Omgivelser, som ved en løselig Betragtning, Fjelde og Dale fraregnet, ser flad ud. Allerede i Oldtiden begyndte dog den Mening at faa Indpas, at Jordens Form er rund, hvilket har bekræftet sig ved nærmere Undersøgelser. Blandt de Beviser for Jordens runde Form, som lettest kan fremføres, er den Omstændighed, at dens Overflade, hvor ingen Gjenstande staar i Veien (saaledes paa Havet eller paa Sletteland), altid viser sig begrændset af en Cirkel (Horizonten, s. d.), som udvider sig, jo høiere Jagttagerens Øie befinder sig; endvidere, at langt bortfjernede Gjenstande, som lidt efter lidt rykker nærmere (f. Ex. et Skib paa Havet), eller som man nærmer sig til, altid først kommer tilsyne med sin øverste Del, idet nemlig det mellemliggende Kugleſegment af Jorden i Begyndelsen skjuler den nedre Del (f. Ex. et Fartøis Skrog). Endnu andre Beviser er den runde Skygge, som Jorden ved Maaneformørkelse kaster paa Maanen, samt den erfaringsmæssige Jagttagelse, at man ved stadig at reise f. Ex. mod Vest tilslut østenfra kommer tilbage til det Sted, man gik ud fra. Den gamle Indvending mod Jordens runde Form, at i saa Fald de Mennesker, som bor paa den os modsatte Side, maa staa med Benene op og Hovedet ned, falder bort, naar man gjør sig det klart, at opad egentlig kun betyder Retningen fra Jordens Centrum og nedad Retningen mod dette og at saaledes vore „Antipoder" ligesaavel som vi staar med Hovedet op, naar de med Fødderne hviler paa Jordens Overflade. Jorden er dog ikke ganske kugleformet, men danner en Sfæro-

ide (et Legeme, som fremkommer ved at dreie en Ellipse om sin lille Axe) og er saaledes fra to modsatte Kanter noget sammentrykt, hvorved dens Polardiameter er noget kortere end Ækvatorialdiameteren. Forskjellen er dog ikke større, end at de to Axers Forhold er til hinanden som 298 : 299; Forholdet udtrykkes i Brøkform som $^1/_{299}$. I Længdemaal er Forskjellen 6 geografiske Mil, idet Polaraxen (Omdreiningsaxen, den egentlige Jordaxe) er 1,713, Ækvatorialaxen 1,719 geogr. Mil lang. Jordens største Omfang (rundt Ækvator) er 5,400 Mil, dens Fladeindhold 9,261,000 Kv.mil og dens Kubikindhold 2,650 Millioner Kubikmil. — Jorden dreier sig rundt om sin mindste Axe fra Vest mod Øst i en Tid af 24 Timer (et Døgn, nøiagtigere 23 Timer, 56 Minuter og 4 Sekunder Middeltid). Dette er Aarsagen til, at den tilsyneladende Himmelhvelving med alle Himmellegemer ser ud til i det samme Tidsrum at dreie sig rundt fra Øst mod Vest. At det virkelig er Jorden, som dreier sig, kan indirekte bevises af dens Fladtrykning ved Polerne; alt tyder nemlig paa, at Jorden engang har været en flydende Masse, og naar en saadan hurtig dreies om en Axe, antager den netop den samme sfæroidiske Form, som Jorden har. I absolut rolig Tilstand vilde Jorden være en fuldstændig Kugle. Direkte bevises Jordens Omdreining ved, at Gjenstande, som falder ned fra en betydelig Høide, ikke falder ganske lodret, men tager en lidt afvigende Retning mod Øst; endvidere bevises den samme Kjendsgjerning ved Foucaults interessante Pendelforsøg (se Pendel). Den gamle Indvending, at hvis Jorden dreiede sig rundt om sin Axe, maatte derved opstaa en saa stærk Luftstrøm, modsat Omdreiningsretningen, at alle Gjenstande vilde blæse bort fra Jordens Overflade, grundede sig kun paa Mangel paa Eftertanke over den Omstændighed, at Luften dreier sig med Jorden. Ved Jordens Rotation fremkommer Vexlingen mellem de forskjellige Dagstider, saaledes at den ene Halvdel af Jorden, som vender mod Solen, har Dag, naar den anden har Nat. — Jorden bevæger sig i Ligned med alle de øvrige Planeter rundt om Solen fra Vest mod Øst og tilbagelægger sin Bane i et Tidsrum af 365 Døgn, 6 Timer, 9 Minuter og 11 Sekunder. Forskjelligt fra dette (sideriske) Aar er det tropiske, hvoraf Aarstiderne er afhængige, og som er 20 Min. 23 Sek. kortere. Tidligere troede man, at Jorden stod stille, og at alle Himmellegemer dreiede sig om den, saaledes som Forholdet ogsaa ved første Øiekast ser ud til at være; men ved at betragte Forholdet mellem Jordens og Solens Masse samt den Omstændighed, at Omløbet er en Følge af Gravitationen, følger det af en almindelig gjeldende mekanisk Lov, at Jorden maa være den, som bevæger sig; det er nemlig en Lov, at to Legemer, som bevæger sig om hinanden, bevæger sig om sit fælles Tyngdepunkt. Dette ligger for Jordens og Solens vedkommende i selve Solen, hvis Masse er ca. 325,000 Gange større end Jordens. Jordens Bane er ingen Cirkel, men en Ellipse, der nærmer sig meget til en Cirkel, idet dens Excentricitet (s. d.) kun er ca. 0,$_{01676}$. Solen har Plads i det ene af denne Ellipses Brændpunkter. Heraf følger, at Jorden ikke altid er lige nær Solen; nærmest (i Perihelium) er den i Begyndelsen af Aaret, altsaa naar der paa den nordlige Halvkugle er Vinter, fjernest (i Aphelium) midt paa Aaret. At det ikke er Afstanden fra Solen, som betinger Aarstidernes Forskjellighed, kan sees allerede deraf, at Forskjellen mellem den længste og korteste Afstand er forholdsvis liden. Den første er nemlig 20,367,000 Mil, den sidste 19,695,000 Mil; Middelafstanden er 20,031,000 Mil og hele Jordbanens Længde 126 Millioner Mil. Jorden tilbagelægger saaledes paa sit Løb omkring Solen meget nær 4 geografiske Mil i Sekundet. Jordens Rotationsaxe er altid parallel med sig selv og danner med en Perpendikulær paa det Plan, hvis Omkreds dens Bane om Solen er, en Vinkel paa nærved $23^1/_2{}^0$; dette medfører, at dens Poler afvexlende vendes mod og fra Solen, som bestandig bestrinner Halvdelen af dens Overflade, og herved opstaar Vexelen mellem Aarstiderne samt den dermed følgende Forskjel i Dagens og Nattens Længde. Naar Jordens Nordpol vender mest mod Solen (ved Sommersolhverv), skinner denne $23^1/_2$ Bredegrad forbi Polen, saaledes at ethvert Punkt, som ligger nærmere Polen end $23^1/_2{}^0$ paa denne Tid har Solen oppe hele Døgnet; samtidig vender Sydpolen saameget bort fra Solen, at denne slet ikke viser sig inden en Afstand af $23^1/_2{}^0$ fra Sydpolen. Det modsatte finder Sted ved Vintersolhverv. Det Belte af Jorden, hvor Solen i det mindste én Gang om Aaret viser sig i Zenit, begrændses af de to Vendekredse, som hver har en Afstand fra Ækvator af $23^1/_2{}^0$. — Jordens Tæthed eller specifike Vegt er meget forskjellig paa Overfladen og i det Indre; man har ved en Række Pendelobservationer fundet den at være i Gjennemsnit 5,$_6$, medens den specifike Gjennemsnitsvegt af de paa Jordoverfladen forekommende Stoffer er mindre end Halvdelen af dette Beløb; deraf følger, at Tætheden maa tiltage betydelig indad mod Centrum. Jordens Indre er kun kjendt til en i Forhold til Jorddiameteren forsvindende kort Dybde, nemlig ca. 3—4,000 Fod, til hvilken Dybde enkelte Schakter og Borehuller er trængt ned. Af den tiltagende Varme indad mod Jordens Centrum kan imidlertid med Sikkerhed sluttes, at dens Indre maa bestaa af en glødende og smeltet Masse, omkring hvilken de faste og afkjølede Jordlag kun danner en forholdsvis tynd Skorpe. Dette bevises ogsaa ved de jevnlig forekommende vulkanske Udbrud, hvorved smeltede Masser fra Jordens Indre kommer op paa Overfladen. Jordskorpens Varme har man fundet i Gjennemsnit stiger med ca. 1° C. paa hver 100 Fod i Dybden; paa Bunden af et henimod 4,000 Fod dybt Borehul har man fundet en Temperatur af 48° C. — Jordens Overflade er dels bedækket med Vand, dels tør. Vandet (Hav) optager ca. 73,$_6$ % af Overfladen, Landet 26,$_4$ %. Landmasserne deles for Oversigtens Skyld i 5 Kontinenter, Europa, Asien, Afrika, Amerika og Australien; Havet deler man ligeledes i 5 Hoveddele, det nordlige og det sydlige Polarhav, Atlanterhavet, det Stille og det Indiske Hav. — Jordens Folkemængde har man beregnet til ca. 1,380 Millioner Mennesker; heraf kommer paa Asien nærved 800 Mill., paa Europa noget over 300 Mill., paa Afrika vel 200 Mill., paa Amerika vel 80 Mill. og paa Australien omtrent $4^1/_2$ Mill. Med Hensyn til de forskjellige Racers Udbredelse se Art. Menneske.

Jordloppe (Haltica), Slægt af de vingedækkede Insekter, omfatter smaa Dyr med tykke og stærke

Bagben, som er indrettede til at springe med. Af de meget talrige Arter mærkes den almindelige Jordloppe (H. oleracea), som er ca. 2 Linier lang, blaa eller grøn med Metalglans og fint punkteret. Den gjør, hvor den optræder i større Antal, megen Skade paa Kulturplanter, især af de Korsblomstredes Familie. — En anden, ligeledes meget graadig og skadelig Art er H. nemorum, der er sort, med en svovlgul Længdestribe paa hvert Vingedække, og mindre end den foregaaende.

Jordmandler, de spiselige Rodknoller af en i Sydeuropa voxende Plante af Halvgræsarternes Familie, Cyperus esculentus.

Jordnød (Arachis hypogæa), Plante af de Erteblomstredes Familie, er énaarig, med grenet Stilk og stilkede, rødgule Blomster; naar disse falder af, sænker Frugten sig og borer sig ned i Jorden, i hvilken Bælgene med fine 2—4 Frø modnes. Frøene er af Størrelse og Farve som brune Bønner og indeholder 46 % af en Olie, der ligner Mandelolie. Planten hører hjemme i de tropiske Lande, hvor Frugten i stor Udstrækning bruges som Næringsmiddel; ogsaa i de amerikanske Sydstater dyrkes den i den senere Tid for Oliens Skyld.

Jordnød (Bunium flexuosum), Plante af Skjærmfamilien, med kortstilkede, dobbeltfinnede Stilkblade og stilkede, tredobbeltfinnede Rodblade; udmærker sig især ved sin rundagtige knollede Rod, der udvendig er omgiven af en brun, glat Skal og indvendig er hvid eller gulagtig. Den er fra en Hasselnøds til en liden Valnøds Størrelse og spiselig; Smagen er sødagtig, noget melet. Planten forekommer i Norge kun paa Vestkysten.

Jordolie, se Petroleum.

Jordrøgfamilien (Fumariaceae), Plantefamilie, der omfatter smaa Vexter med sammensatte Blade og Klaser af uregelmæssige Blomster, med 6 i to Bundter sammenvoxede Støvdragere; Frugten er en Nød eller Kapsel. — Jordrøg (Fumaria officinalis) er ½—1 Fod høi, har finnede Blade med stilkede, trekoblede Smaablade, violetrøde Blomster med mørkere Spids og en rund Nødfrugt. Den er en almindelig Ugræsplante lige til Tromsø.

Jordskjelv, temporære Bevægelser af enkelte Dele af den faste Jordskorpe som Følge af vulkansk Virksomhed. Jordskjelvene forekommer ikke overalt lige hyppige eller lige stærke, men holder sig væsentlig til visse bestemte Egne, navnlig Sydamerikas vulkanske Egne, hvor Jordskjelv næsten daglig forekommer. I Europa findes to Strækninger, hvor Jordskjelv er forholdsvis hyppige, et langs Pyrenæerne, Alperne og Kaukasus, et andet langs Middelhavets Kyster. I vulkanske Egne slutter ofte Jordskjelvene med en Eruption af en nærliggende Vulkan, og næsten foran ethvert vulkansk Udbrud gaar et mindre Jordskjelv. Jordbundens Rystelse udstrækker sig ofte over et meget stort Felt, betydelig større end det, hvorover den vulkanske Virksomhed naar; man har derfor søgt at skjelne mellem vulkanske og plutoniske Jordskjelv, idet man ved den første Benævnelse har villet betegne de lokale Rystelser, som gaar forud for en Eruption, ved den anden de af lokale Eruptioner uafhængige. Jordskjelvene udbreder sig dels kredsformig fra et Centrum, dels i Længden; Jordbundens Bevægelser er dels bølgeformede og bevæger sig fremad med en Hastighed af indtil 20—30 Mil i Minutet, dels stødvise; de gjentager sig i Regelen med korte Mellemrum og er selv kortvarige. Stærkere Jordskjelv er i Regelen forbundne med underjordisk Larm, Sprækker i Jordskorpen og undertiden tillige med Opstigen af Røg og Flammer fra de nydannede Sprækker. Pludselige Niveausænkninger er ofte Følgen af Jordskjelvene. — Af bekjendte Jordskjelv kan nævnes det i Lima 1746, ved hvilket Havet kom i saa stærk Bevægelse, at Bølgerne bortskyllede hele Byen Callao med den Grund, hvorpaa den stod, samt Jordskjelvet i Lissabon 1755, som næsten totalt ødelagde denne By og strakte sig over et Rum af 500,000 Kv.mil.

Jordsvin eller Myresvin (Orycteropus), Slægt af Gumlernes Orden, har 4 Tæer paa Forbenene og 5 paa Bagbenene, tyk Hud besat med Børster, nøgne Øren, korte Ben og plumpe Klør, som er indrettede til at grave med. De lever i Jordhuler i Sydafrika, gaar kun om Natten ud for at søge Næring og jages for Kjødets og Hudens Skyld.

Jornandes, se Jordanes.

Jorsal, hos de gamle Nordmænd Navn paa Jerusalem. — Deraf fik Kong Sigurd Magnussøn Tilnavnet Jorsalfarer, d. e. Jerusalemsfarer.

Jorullo (udt. Khoruljo), Vulkan i Michoacan i Mexiko, ca. 4,000 Fod høi, opstod 1759 pludselig under et Jordskjelv og vulkanske Udbrud.

Jorvik, de gamle Nordboers Benævnelse for York.

Josafat, Konge i Juda Rige, Søn af Asa, efterfulgte denne og regjerede 914—889 f. Kr. Han var en god og retfærdig Konge, som omordnede Retspleien, søgte at udbrede Kjendskab til Loven og i det hele ivrig haandhævede Lov og Ret. Han hjalp Israels Konge Joram mod Moabs Konge Mera. Krigen endte uden Resultat. Til Hevn angreb Moabiterne Josafat. Krigen endte med, at Josafat gjorde et stort Bytte.

Josef, Søn af Patriarken Jakob og hans Yndlingshustru Rachel, var den Søn, som Jakob elskede mest. Hans Brødre blev derfor misundelige og solgte ham som Slave til midianitiske Kjøbmænd, der bragte ham til Ægypten. Her kom han i en høi Embedsmand Potifars Hus, men kastedes i Fængsel, da han blev Gjenstand for en falsk Beskyldning af Potifars Hustru. Fra Fængslet befriedes han, fordi han med Held havde tydet Kongens Drømme, og han blev nu den øverste i Landet næst Kongen. Under en Hungersnød i Palæstina kom hans Brødre to Gange til ham for at kjøbe Korn, uden at de kjendte ham; tilsidst aabenbarede han sig for dem og bevægede dem tilligemed den gamle Jakob og hele hans Familie til at flytte til Ægypten, hvor han anviste dem Bolig i Gosen.

Josef, Marias Mand og Jesu Pleiefader, levede som Tømmermand i Nazareth i Galilæa. Han døde sandsynligvis før Jesus optraadte som Lærer.

Josef af Arimathæa var efter Beretningen i Mark. 15, 43 Medlem af Synedriet i Jerusalem og en hemmelig Discipel af Kristus. Efter dennes Korsfæstelse udbad han sig af Pilatus hans Lig, som han lod begrave i en i Klippen udhuggen Grav i sin Have. Den senere Tradition gjør ham til en af Jesu 70 Disciple.

Josef, Konge af Neapel og senere af Spanien, se Bonaparte, Josef.

Josef, Navn paa to Keisere i det tyske Rige. — Josef den første, Søn af Leopold den første, f. 1678, d. 1711, blev allerede 1689 Konge i Ungarn og 1690 romersk Konge; 1705 besteg han Keisertronen. Han fortsatte den under Faderens Regjering begyndte spanske Arvefølgekrig og var ved Eugens og Marlboroughs Seire istand til at fordrive Franskmændene fra Italien og Nederlandene; endog Frankriges egne Grændser blev truede, og Ludvig den fjortende maatte gjentagne Gange bede om Fred. 1706 havde Karl den tolvte paa Veien til Polen uden at bryde sig om Keiseren taget Veien gjennem Schlesien; Josef forligte sig dog med ham 1707 og gav de schlesiske Protestanter Religionsfrihed. 1706 erklærede han Kurfyrsterne af Baiern og Köln og 1708 Hertugen af Mantua i Rigets Ackt, fordi de stod i Forbindelse med Frankrige. En Opstand i Ungarn, som allerede var begyndt under Faderens Regjering, lykkedes det ham at dæmpe. Han var en kraftig, men mild Herskér, som navnlig skaffede de undertrykte Bønder flere Lettelser. — Josef den anden, Søn af Frans den første og Maria Theresia, f. 1741, d. 1790, valgtes og kronedes 1764 til romersk Konge og fulgte n. A. sin Fader paa Keisertronen, medens Moderen samtidig gjorde ham til sin Medregent i de østerrigske Lande. Dog indskrænkede hans Deltagelse i Styrelsen sig i det væsentlige til, at han indehavde den øverste Ledelse af Armeen, samt at han af og til greb ind i Udenrigspolitiken, saaledes ved at bevæge Moderen til at deltage i Polens første Deling. Forresten gjorde han under Moderens Regjering flere Reiser baade inden- og udenlands for at udvide sine Kundskaber og gjøre sig skikket til Regent. Efter Maria Theresias Død 1780 blev han Eneherskér i det østerrigske Monarki. I sin Udenrigspolitik vendte han sig først mod Holland, idet han ophævede den saakaldte Barrièretraktat og tvang Hollænderne til at inddrage Besætningerne i Fæstningerne paa det østerrigske Belgiens Grændser. Da Holland negtede at hæve Sperringen af Schelde, truede han med Krig, men det kom 1785 ved Frankriges Mægling til et Forlig. Nu optog Josef de Planer, han allerede i Moderens Levetid havde næret om Baierns Erhvervelse, og vilde tilbytte sig dette Land for Belgien; hans Planer strandede dog paa Modstand fra Fredrik den anden, som for at forhindre dem stiftede det bekjendte Fyrsteforbund. Josef søgte derpaa at udvide sit Rige i Øst og begyndte i Forbund med Rusland Krig mod Tyrkiet. Krigen førtes med verlende Held og varede til efter Keiserens Død. — Det var dog ikke Josefs Foretagender udadtil, der skaffede ham det lysende Navn blandt sin Samtids Fyrster, som han med Rette bærer. Dette havde han meget mere sin Indenrigspolitik at takke for. Han var af Naturen ypperlig begavet og havde faaet sine Evner udviklede ved en god Opdragelse. Han var opfyldt af Begeistring for Fremskridt, Ret og Sandhed og stræbte uafbrudt at virkeliggjøre sine Idéer i sit Lands Styrelse. Forholdene og Tidens Aand medførte, at han derved handlede som Despot, men dette tjener kun i ringe Grad til at forduukle den Ære, som tilkommer ham. Saasnart han ved Moderens Død havde faaet frie Hænder, begyndte han en Række Reformer. Han forenede for første Gang de østerrigske Lande til en Helstat, som han delte i 13 Regjeringskredse, og søgte saa meget som mulig at centralisere Styrelsen og Forvaltningen. Embedsstanden reformeredes, og mange og store Underslæb droges for Lyset og straffedes; Retsvæsenet forbedredes ved Indførelsen af nye Love, som bl. a. afskaffede Dødsstraffen, og almindelig Lighed for Loven blev herskende. Trykkefriheden indførtes for Dagspressen, og for Bøger overgaves Censuren til frisindede Lærde istedenfor til Geistligheden; Videnskaber og Kunster beskyttedes, og Folkeoplysningen blev Gjenstand for Regjeringens særlige Omsorg. Ikke mindre sørgede Josef for sine Landes materielle Opkomst ved at ordne Grundskatten efter nye Principer, fremme Anlæg af Fabriker, skaffe Pengebidrag til industrielle Foretagender og ophæve trykkende Monopoler. Hans største Foranstaltninger var imidlertid Ophævelsen af Bøndernes Livegenskab og Udstedelsen af Toleranceediktet, ved hvilket Protestanter og Græskkatholske fik fri Religionsøvelse. Ogsaa Jødernes Stilling forbedrede han. Mod Paven og det mægtige Præsteskab optraadte han med Myndighed; Geistligheden i de østerrigske Lande blev forbudt enhver Forbindelse med Pavestolen uden Keiserens Tilladelse; alle pavelige Buller og Breve blev underkastede placitum regium, og Klemens den ellevtes Bulle mod Jansenisterne saavelsom Bullen „In coena domini", der indeholder en samlet Fremstilling af Hierarkiets Rettigheder ligeoverfor de verdslige Fyrster, undertrykkes. 1782—90 blev henimod 700 Klostre i Østerrige ophævede, og de Ordensgeistliges Antal formindskedes fra 63,000 til 27,000; de tilbageværende Klostre stilledes under Biskopernes Opsyn. Pave Pius den sjette søgte ved en Reise til Wien 1782 og en personlig Konference med Keiseren at hemme hans Reformer, men udrettede intet. Imidlertid stødte hans Forholdsregler ved den Hensynsløshed, hvormed han gjennemførte dem, paa megen Modstand baade i hans tyske Lande og fornemmelig i Ungarn og Belgien; i Ungarn vakte især hans Bestræbelser for Indførelsen af Tysk som officielt Sprog almindeligt Misnøie og ledede til gjentagne Uroligheder. Ogsaa i Belgien udbrød Opstand 1789, og de derværende Provinser erklærede sig for uafhængige; for at forebygge, at det samme skulde ske i Ungarn, maatte Josef til sin store Sorg bekvemme sig til at tilbagekalde alle sine Reformer med Undtagelse af Toleranceediktet og Livegenskabets Ophævelse. Dette i Forbindelse med hans nedbrudte Helbred og andre ulykkelige Omstændigheder i hans Liv medførte hans tidlige Død. — 1807 reiste hans Broderson, Keiser Frans, ham i Wien en Statue, paa hvis Fodstykke staar: „Josef den anden, der levede for Statens Vel, ikke længe, men helt."

Josefine Marie Rose, fransk Keiserinde, f. Tascher de la Pagerie, var Datter af en fransk Havnekaptein paa Martinique og født 1763. 15 Aar gl. kom hun til Frankrige og blev n. A. gift med Vicomte Alexander de Beauharnais, med hvem hun havde Sønnen Eugen af Leuchtenberg og Datteren Hortense, senere Dronning i Holland. Beauharnais henrettedes under Terrorismen 1794 og hun selv blev en Tid fængslet; efterat hun havde faaet sin Frihed, skaffede Barras hende

hendes konfiskerede Eiendom tilbage og førte hende sammen med Napoleon Bonaparte, som forelskede sig i hende og ægtede hende 1796. Da han 1804 lod sig krone til Keiser, paasatte han hende selv Kronen. Der herskede mellem hende og Napoleon en levende og gjensidig Kjærlighed, men da Ægteskabet vedblev at være ufrugtbart, og Napoleon gjerne ønskede en retmæssig Arving til sit Rige, fik han 1809 Forbindelsen opløst og ægtede Erkehertuginde Marie Luise af Østerrige. Josefine fik Slottene Malmaison og Navarre ved Evreux, hvor hun levede omgiven af Pragt og Luxus; hun vedblev at nære en levende Hengivenhed for Napoleon, med hvem hun korresponderede, og hvis Besøg hun undertiden modtog. Napoleons Tronfrasigelse rammede hende som et haardt Slag, og 1814 døde hun under hans Opholt paa Elba.

Josefine Maximiliane Eugenie, Dronning i Norge og Sverige, f. i Mailand 1807, d. 1876, var Datter af Hertug Eugen af Leuchtenberg og blev 1823 gift med daværende Kronprins Oskar, senere Kong Oskar den første.

Josefinos, i Spanien Navn paa Josef Bonapartes Tilhængere i Tiden 1808—13.

Josephson, Jakob Axel, fremragende svensk Komponist, f. 1818 i Stockholm af jødiske Forældre, gik i sin Ungdom over til Kristendommen, blev 1835 Student i Upsala og tog 1842 den filosofiske Magistergrad. 1843 foretog han, hovedsagelig med Understøttelse af Jenny Lind, en Udenlandsreise, paa hvilken han i Dresden studerede Orgelspil under Julius Schneider og i Leipzig Komposition under Hauptmann og Gade. 1845—46 opholdt han sig i Rom, hvor han valgtes til Æresmedlem af det musikalske Akademi Santa Cecilia, blev derpaa efter sin Tilbagekomst til Sverige 1849 udnævnt til Musikdirektør ved Universitetet i Upsala, indvalgtes 1857 i det svenske musikalske Akademi, blev 1864 Organist ved Upsala Domkirke og 1874 titulær Professor. Han døde 1880. — Som Musikdirektør udfoldede Josephson en rig Virksomhed og gjorde sig navnlig fortjent ved sine hver Vaar afholdte Oratoriekoncerter, paa hvilke han bl. a. bragte Händels og Haydns betydeligste Arbeider til Opførelse. Som Komponist var han nærmest beslægtet med Adolf Lindblad, med hvem han stemte overens i Kompositionernes enkle Inderlighed og Skjønhed og i et vist vemodigt Drag, der gaar gjennem de fleste af dem. Han komponerede dels Kirkemusik, dels et større Antal Festkantater, Mandskor og Sange med Pianoakkompagnement (over 30 Hefter), hvis store kunstneriske Fortrin i Forbindelse med deres tiltalende Simpelhed og Letfattelighed tildels har gjort dem meget populære. — Hans Broder Ludvig Oscar Josephson, f. 1832, var først bestemt til at blive Boghandler, men forlod denne Beskjeftigelse og blev 1857 Skuespiller i Stockholm. 1872—76 var han ansat som Theaterdirektør ved Kristiania Theater, hvor det skyldtes hans Dygtighed og Energi, at en fast Opera blev oprettet, hvilken dog igjen gik ind efter hans Fratræden. Han udmærkede sig især ved den fortrinlige Maade, hvorpaa han forestod Iscenesætningen. Senere har han opholdt sig i Stockholm, hvor han med Held leder „Nya Teatern". Han har ogsaa optraadt som dramatisk Forfatter.

Josepos eller **Josephus,** Flavius, jødisk Historieskriver, f. i Jerusalem 37 e. Kr., var af en præstelig Slægt og sluttede sig til Farisæernes Sekt. Ved Udbruddet af Jødernes Opstand mod Romerne overtog han Forvaltningen af Galilæa og forsvarede Fæstningen Jotapata mod Vespasian og Titus under en Beleiring i 47 Dage. Da Fæstningen ved Forræderi var indtagen, blev han greben og ført som Fange til Vespasian, hvis Gunst han vandt. Senere fulgte han Titus paa dennes Tog til Jerusalem og opfordrede gjentagne Gange, men forgjeves, sine Landsmænd til at overgive sig. Efter Jerusalems Indtagelse fulgte han Titus til Rom, hvor han skrev sin bekjendte „Historie om den jødiske Krig", først paa Hebraisk, senere paa Græsk. Af andre Skrifter forfattede han en jødisk Arkæologi, d. e. en Jødernes Historie fra Verdens Skabelse til Neros 12te Regjeringsaar, samt en Autobiografi. Hans Verker er ofte udgivne samlede, bedst af Bekker (Leipzig 1865).

Josias, Konge i Juda Rige, Søn af Amon og Sønnesøn af Manasse, regjerede 640—609 f. Kr. Han afskaffede Afgudsdyrkelsen og gjennemførte, efterat Ypperstepresten Hilkia havde gjenfundet de tabte Lovbøger, en Reform i Gudstjenesten. I det hele roses han i Bibelen som en from og god Konge. Han blev saaret i et Slag ved Megiddo mod Kong Neko den anden af Ægypten og døde kort efter.

Jósika, Nikolaus, Baron, ungarsk Romanforfatter, f. 1794, d. 1865, studerede Retsvidenskaben og indtraadte derpaa i Arméen, deltog i Felttogene indtil Freds-slutningen og gik derefter over i den civile Statstjeneste. 1818 vendte han tilbage til Ungarn og levede som Godseier dels der, dels i Siebenbürgen. 1834 optraadte han paa den siebenbürgiske Landdag som afgjort Oppositionsmand og forfegtede 1847 i Landdagen Siebenbürgens Forening med Ungarn. 1848 deltog han i de revolutionære Bevægelser i Ungarn, men maatte efter Katastrofen ved Világos flygte til Udlandet og boede dels i Brysel, dels i Dresden. Fra 1834 havde han optraadt som Forfatter og snart vundet Bifald; indtil 1848 offentliggjorde han ca. 60 Bind Romaner, hvoriblandt de mest bekjendte er „Az utolsó Bátory" („Den sidste Batory"), „A Csehek Magyarországban" („Bøhmerne i Ungarn") og „Jósika István". Af hans senere Verker kan især fremhæves „Esther" og „A Cegváriak". Stoffet til sine Romaner tog han af Ungarns Historie; han var paavirket af Walter Scott, men var fri for dennes trættende Brede og komponerede sine Arbeider med Behændighed og original Opfindsomhed. De fleste af hans Romaner er oversatte til Tysk, tildels af hans Hustru, Julie Jósika (f. 1815).

Josquin Desprez (udt. Joskæng dæpre) ell. De Près (udt. dø præ), lat. Jodocus Pratensis, fransk Kirkekomponist, f. ca. 1450, d. 1521, uddannede sig under Ockenheim, var en Tid Musikmester ved Kathedralkirken i Cambrai og gik under Sixtus den fjerde til Rom, hvor han blev Sanger i det pavelige Kapel. Senere opholdt han sig i Ferrara og Paris, blev derpaa Kapelmester hos Maximilian den første og tilsidst Provst ved Domkapitlet i Condé. Han var den dygtigste Kontrapunktist i Tiden før Palestrina og komponerede talrige Salmer, Messer og Motetter samt værdslige Sange af høit Værd.

Jost, Isaak Markus, tyst jødisk Historieskriver, f. 1793, d. 1860, studerede Filologi i Göttingen og Berlin, i hvilken sidste By han 1816—35 bestyrede en Skole. Derpaa kaldtes han til Overlærer ved den jødiske Realskole i Frankfurt am Main, hvor han virkede til sin Død. Foruden flere andre Skrifter udgav han de omfangsrige og grundige Verker „Israeliternes Historie" (9 Bd., 1820—29), „Israeliternes nyere Historie 1815—45" (3 Dele, 1846—47) og „Jødedommens og dens Sekters Historie" (3 Bd., 1857—59). Han var med at grunde Institutet til Fremme af den jødiske Literatur og udgav med Philipson og Goldschmidt „Jahrbuch für die Geschichte der Juden".

Jostedal, Prestegjeld i Nordre Bergenhus Amt.

Jostedalsbræen, Norges og tillige det europæiske Fastlands største Isbræ, ligger i Nordre Bergenhus Amt, inderst paa Halvøen mellem Nordfjord og Sognefjord. Den har en Udstrækning af 28 Kv.mil og ligger i en Høide af 4—5,000 Fod over Havet. Fra den udgaar forskjellige mindre Bræer, som Boyumbræen, Suphellebræen, Lodalsbræen, Negaardsbræen m. fl.

Jostedalselv, i Prestegjeldet af samme Navn, løber ud fra Styggevandet og falder i Lysterfjord, en Arm af Sognefjord; 9½ Mil lang.

Josva, hebr. Jehosjua ell. Jesjua, Nuns Søn, Israeliternes Anfører ved Indtagelsen af Kana'an, udsendtes af Moses sammen med Kaleb som Speider til Landet under Opholdet i Ørkenen og blev ved Moses's Død hans Efterfølger. Efter Kana'ans Indtagelse delte han Landet vestenfor Jordan mellem de 9½ Stammer (Landet østenfor var allerede delt af Moses). Han døde 110 Aar gammel.

Jotham, Usias's Søn, Konge i Juda Rige 758—42 f. Kr., fremstilles i Bibelen som en from og god Regent.

Jotunfjeldene eller **Jotunheimen**, Norges og tillige Nordeuropas mægtigste Fjeldparti, ligger i den nordvestlige Del af Kristians Amt og sender enkelte af sine Udløbere ind i Nordre Bergenhus Amt. Denne Samling af høie og fantastisk formede Alpetinder strækker sig fra Ottavandets Dalsører i Nord til Bygdinsjøen og Tyenvandet i Syd (8 Mil) og fra Fortundalen i Vest til Sjodalen i Øst (8 Mil). Jotunfjeldene danner Norges vildeste Fjeldparti, hvis Storartethed endnu mere fremhæves ved de dybe Dalfører, som gjennemskjærer det. Middelhøiden er 4,000 Fod over Havet, medens to af Fjeldtoppene naar en Høide af over 8,000 Fod. De høieste Tinder er: Kvitingskjølen (6,776), Glittretind (8,140), Store Galdhøpiggen, Norges høieste Fjeldtop (8,161), Loftet (7,112), Skarstind (7,664), Bukkehø (7,546), Simletind (7,269), Memurutinderne (7,740), Uladalstinderne (7,390), Kirken (6,569), Leirhø (7,660), Heilstuguhø (7,690), Tykningsfuen (7,689), Nautgardstind (7,400), Beshø (7,390), Skarflytind (7,540), Knutshultind (7,594), Svartdalspiggene (6,916), Sletmarkhø (6,970), Skardalseggen (7,009), Melkedalstinderne, Skagastølstinderne eller Horungerne (høieste Top 7,650 Fod), Stølsnaastinderne, Smørstabtinderne (indtil 7,065) m. fl. Inde mellem Fjeldtinderne ligger flere betydelige Indsjøer, saasom Gjende, Bygdin og Tyen, der alle er fiskerige. Jotunfjeldene besøges hver Sommer af talrige Reisende saavel fra Norge som fra Udlandet, hvilke drager derop dels for Rensdyrjagtens Skyld, dels for at nyde det fjeldne og storartede Naturskue. De fleste Fjeldtinder er blevne bestegne af forskjellige Turister. Blandt de mere bekjendte Tindebestigere kan nævnes Englænderen Wm. Cecil Slingsby og Nordmanden Adjunkt E. Mohn.

Joubert (udt. Sjubær), Barthélémy Catherine, fransk Hærfører, f. 1769, d. 1799, indtraadte 15 Aar gammel mod sin Faders Villie i et Artilleriregiment, men føiede ham siden og studerede Retsvidenskaben. 1791 indtraadte han som Frivillig i Infanteriet og deltog med Rhinarméen i Felttoget 1792; 1793 kjæmpede han som Kaptein i Alpearméen, blev 1794 Generaladjutant ved Arméen i Italien, 1795 paa Kellermanns Anbefaling Oberst og snart efter Brigadegeneral. Under Felttoget 1796 kom han i stor Gunst hos Bonaparte og blev 1797 Divisionsgeneral, i hvilken Stilling han s. A. vandt Slaget ved Rivoli. Derpaa erobrede han Trient, trængte ind i Tyrol og sendtes senere af Bonaparte til Paris med de erobrede Faner. 1798 fik han i Brunes Sted Kommandoen over Arméen i Italien, besatte Piemont og bevægede Kongen af Sardinien til at takke af. Da Direktoriet modsatte sig hans Forholdsregler, opgav han Kommandoen, reiste til Paris og sluttede sig til Sieyes's Parti. 1799 fik han efter Moreau Kommandoen i Øvreitalien, samlede Stridskræfterne til et Slag mod Suvarov ved Novi, men faldt strax i Begyndelsen af Slaget.

Jouffroy (udt. Sjuffroa), Théodore Simon, fransk Filosof, f. 1796, d. 1842, blev 1817 Repetent i Filosofi ved École normale, efter hvis Ophævelse han holdt private Forelæsninger i Filosofi. Fra 1828 foredrog han samme Fag ved Faculté des Lettres og fra 1830 ved den igjen oprettede École normale. 1831 blev han Medlem af Deputeretkammeret, 1833 Lærer i den gamle Filosofi ved Collége de France, senere Universitetsbibliothekar og under Cousins Ministerium Medlem af Universitetets Raad. Som Filosof har han ikke grundlagt noget selvstændigt System, men dog behandlet de fleste af Filosofiens Grene; mest Betydning har han som Psykolog samt ved sine Studier over den tyske og skotske Filosofi. Af hans Skrifter kan nævnes „Cours de droit naturel" og „Cours d'ésthétique". I sine senere Aar beskjæftigede han sig ogsaa med Historie og paabegyndte et Verk om Revolutionen i Grækenland.

Joule (udt. Djaul), James Prescott, engelsk Fysiker, f. 1818, begyndte først temmelig sent at beskjæftige sig med videnskabelige Arbeider. Han konstruerede først en elektro-magnetisk Maskine og anstillede derpaa Undersøgelser over den ved Elektriciteten frembragte Varme, hvis Mængde han fandt at staa i direkte Forhold til Ledningsmodstanden og Kvadratet af den elektriske Strøms Styrke. Senere fandt han ved andre Forsøg, at den Mængde Varme, som opstaar ved Legemers Forbrænding, staar i Forhold til Legemernes Affinitet til Surstof. Disse Undersøgelser i Forbindelse med andre bragte ham til at antage, at Varmen havde en mekanisk Oprindelse, og han fandt omtrent samtidig med J. R. Mayer (s. d.)

Værdien af Varmens mekaniske Ækvivalent. Senere beskjeftigede han sig med Undersøgelser over Varmeforholdene i bevægede Vædsker og over Magnetismens Virkninger paa Jernets og Staalets Udvidelse samt angaaende Konstruktionen af et Instrument til en nøiagtigere Maaling af elektriske Strømme. Hans Afhandlinger er for Størstedelen offentliggjorte i Royal Society's Skrifter.

Jour (udt. Sjur), fr., Dag. — Jourhavende, vagthavende; som til en bestemt Tid har Tjeneste, især om Militære og Embedsmænd.

Jourdan (udt. Sjurdang), Jean Baptiste, Greve, fransk Marskal, f. 1762, d. 1833, indtraadte i Arméen 1778 og deltog i den amerikanske Frihedskrig, blev 1790 Kaptein i Nationalgarden i Limoges og 1793 som Divisionsgeneral Houchards Efterfølger ved Nordarméen. 1794 førte han Sambre- og Maasarméen, slog Østerrigerne ved Fleurus og indtog flere belgiske Fæstninger, gik n. A. over Rhinen ved Düsseldorf, men blev slagen ved Höchst og nødtes til at trække sig tilbage. 1796 trængte han over Rhinen ind i Baiern, men var uheldig mod Erkehertug Karl og nødtes efter at være slagen ved Würzburg til at trække sig tilbage over Rhinen. Nu nedlagde han sin Kommando og indtraadte i de Femhundredes Raad; 1799 fik han Overbefalingen over Donauarméen, gik tredie Gang over Rhinen, men blev atter slagen af Erkehertug Karl og kaldtes tilbage, hvorefter han igjen blev Medlem af de Femhundredes Raad. Han modsatte sig Statskupet af 18de Brumaire, men fik alligevel af Bonaparte det Hverv at reorganisere Piemont, blev 1803 Senator og 1804 ved Keiserdømmets Oprettelse Marskal samt fik Sæde i Statsraadet. Under Keiserdømmet havde han ingen selvstændig Kommando, men blev Josef Bonapartes militære Raadgiver baade i Neapel og senere i Spanien. Efter Napoleons anden Tronfrasigelse blev han af Ludvig den attende ophøiet til Greve og 1819 til Pair; under Julikongedømmet blev han Guvernør for Hôtel des invalides.

Journal (udt. Sjurnal), fr., Dagbog, Protokol til daglige Optegnelser, saaledes Skibsjournal; ogsaa Avis, især Dagblad af politisk Indhold. — Journalist, Forfatter, som skriver i Aviser og Tidsskrifter.

Jouvenet (udt. Sjuvene), Jean, fransk Historiemaler, f. 1647, d. 1717, studerede i Paris under Poussin, indvalgtes 1675 i Akademiet, blev kort efter Professor og 1707 stadig Direktør for Akademiet. Han var en overordentlig frugtbar Maler. De vigtigste Arbeider fra hans bedste Periode var flere Billeder i Kirken St. Martin aux Champs, de tolv Apostle i Invalidekirken og Nedtagelsen af Korset i Kapucinerkirken. De bedste af disse Billeder findes nu i Louvre. Hans Stil er ofte maniereret og hans Perspektiv mangelfuldt; men ellers er hans Tegning korrekt, hans Kolorit undertiden fortrinlig og Udtrykket ikke uden Kraft. Da han i sit 69de Aar ved et Slagtilfælde blev lam i den høire Haand, vænnede han sig til at male med den venstre.

Jouy (udt. Sjui), Victor Joseph Etienne, fransk Digter, f. 1764, d. 1846, var først i længere Tid Militær, senere Civilembedsmand, men begyndte i de sidste Aar af forrige Aarh. udelukkende at ofre sig for Literaturen. Han skrev flere Noveller, Vaudeviller og Operatexter, arbeidede i liberale Blade og Tidsskrifter og blev 1815 Medlem af det franske Akademi. 1812 begyndte han i „Gazette de France" at offentliggjøre Skisser af Livet i Paris under Titelen „L'hermite de la Chaussée d'Antin", som fik flere Fortsættelser og hører til hans bedste Arbeider. 1822 udgav han Tragedien „Sylla", som oplevede talrige Opførelser, men ikke har synderligt blivende Værd. 1830 blev han Bibliothekar i Louvre. Han var en ivrig liberal Politiker, men hyldede i Æsthetiken strengt den gamle klassiske Retning.

Jovellanos (udt. Khoveljanos), Don Gaspar Melchior de, egentl. Jove-Llanos, spansk Statsmand og Forfatter, f. 1744, d. 1811, bestemtes først til Geistlig, men indehavde senere juridiske Embeder og forvistes 1790 fra Madrid, da han antog sig sin Ven Cabarrus. 1797 udnævntes han til Justitsminister af Godoy, som imidlertid snart fattede et saa dybt Had til ham, at han endog skal have forsøgt at forgive ham. Han blev forvist til Gijon og holdtes 1801—08 fængslet; efter sin Frigivelse levede han i Gijon. Han modstod alle lokkende Tilbud fra Josef Bonaparte og blev endog et ivrigt Medlem af Centraljuntaen, som ledede Kampen mod det fremmede Herredømme. Da Juntaen 1810 opløstes, var det Jovellanos, som foranledigede Udnævnelsen af et Regentskab og Sammenkaldelsen af Cortes. Han skrev flere lyriske, satiriske og dramatiske Digte samt politiske og statsøkonomiske Værker og udøvede en betydelig Indflydelse paa den nye Digterskole i Salamanca.

Jovial, munter, gemytlig, oprømt.

Joyeuse entrée (udt. Sjoajøs angtre), fr., paa Flamsk Blijde-incomste, d. e. glædeligt Indtog, en Erklæring angaaende Stændernes Rettigheder og Privilegier, som Hertugerne af Brabant og Limburg, fra Wenceslas (1355) af, maatte udstede og besværge i Stændernes Nærværelse før deres Indtog i Residensen. Blandt Bestemmelserne i dette Dokument var den, at hvis Hertugen i nogen Maade handlede mod dets Ordlyd, skulde ingen Undersaat længer være pligtig til at vise ham Lydighed. Den sidste Hersker i Brabant, som besvor denne Erklæring, var Keiser Frans den anden 1792.

Juan (udt. Khuan), se Don Juan og Johan af Østerrige.

Juan-Fernandez-Øerne, Øgruppe i det Stille Hav, ca. 90 Mil vest for Chili, under 33° 40′ s. B., bestaar af to større og flere mindre Øer og hører til Republiken Chili. Den største af Øerne er Juan Fernandez eller Mas a Tierra, ca. 1¾ Kv.mil stor. Den har paa Nordsiden en god Havn og adskillige Skove. Øerne besøges ofte af Hvalfangerne i Stillehavet, som her forsyner sig med Vand. Øgruppen opdagedes først 1563 af Spanieren Juan Fernandez og blev senere bekjendte ved at Skotlænderen Alexander Selkirk her levede alene i en Tid af 4 Aar (1705—09).

Juarez (udt. Khuares), Benito, mexikansk Statsmand, f. 1806 af Indianerslægt, d. 1872, studerede Retsvidenskaben og nedsatte sig 1834 som Advokat. Han tog allerede tidlig Del i det politiske Liv, blev Medlem af den lovgivende Forsamling i Staten Oaxaca og ansattes ved dens øverste Domstol, blev 1846 Medlem af den mexikanske Kongres og 1847 Guvernør i Oaxaca. Som saadan virkede han meget godt ved at fremme

Næringsveiene og arbeide for Oplysningens Udbredelse. 1852 traadte han tilbage i Privatlivet, men blev omtrent samtidig landsforvist af Santa Anna, som havde tilrevet sig Magten, og opholdt sig derpaa i Havana og New-Orleans. Da Indianergeneralen Alvarez 1855 reiste sig mod Santa Anna, drog Juarez hjem og sluttede sig til ham og blev under hans provisoriske Præsidentskab Udenrigs-, Kultus- og Justitsminister. I denne Stilling udstedte han en Lov om Ophævelsen af alle kirkelige og militære Privilegier. Efterat Alvarez havde nedlagt Præsidentskabet, blev Juarez atter Guvernør i Oaxaca og 1856 paany Medlem af Kongressen, hvor han havde stor Del i Udstedelsen af den nye Forfatning af 1857. Ved Valgene s. A. blev Comonfort Præsident, medens Juarez valgtes til Vicepræsident og tillige fik Forsædet i Republikens høieste Domstol. Efter Comonforts Flugt i Begyndelsen af 1858 blev Juarez hans Efterfølger paa Præsidentstolen, men mødtes med Modstand af det geistlige og militære Parti, som indehavde Hovedstaden og de betydeligste andre Byer. 1859 forlagde han Regjeringens Sæde til Veracruz, hvorefter han ved de saakaldte Reformlove fik Kirkegodset erklæret for Statseiendom og indførte Religionsfrihed og borgerligt Ægteskab. Efter blodige Kampe gik Juarez af med Seiren, holdt 1861 sit Indtog i Hovedstaden, anerkjendtes af de europæiske Magter og gjenvalgtes 1861 med en overvældende Stemmeflerhed til Præsident. Kort efter brød imidlertid de franske Tropper ind i Mexiko for at støtte den nylig udnævnte Keiser Maximilian; under dennes Opholdt i Landet rasede en forbitret Guerillakrig, som fra Juarez's Side førtes med Udholdenhed og ikke uden Held. Da hans Embedstid 1865 var udløben, vedblev han mod Lovens Bestemmelse at fungere som Præsident, hvorved han fik adskillig Opposition mod sig. Efter at have fanget Maximilian og ladet ham skyde, gjenvalgtes han 1867 til Præsident og undertrykte med Strenghed flere Opstandsforsøg. 1871 gjenvalgtes han endnu engang. Han var en af den nyere Tids mere begavede Statsmænd og den første Indianer, som har spillet en saa betydelig og konsekvent politisk Rolle.

Juba, Konge i Numidien, Søn af Hiempsal den anden, deltog i den romerske Borgerkrig mellem Cæsar og Pompeius paa den sidstes Side og slog 49 f. Kr. sammen med Attius Varus Cæsars Legat Quintus Curio. Efter Slaget ved Farsalos samlede sig hos ham Pompeianerne under Quintus Metellus Scipio; med dem blev han overvunden af Cæsar ved Thapsus 46 og dræbte sig selv efter Slaget. — Hans Søn Juba den anden, d. 23 f. Kr., blev opdragen i Rom og gift med en Datter af Antonius og Kleopatra. Augustus gav ham 30 f. Kr. hans Fædrenerige tilbage, men fratog ham det igjen 25 og gav ham isteden Mauritanien. Han gjorde sig bekjendt som Forfatter til en Række videnskabelige Skrifter.

Jubelaar, holdtes hos Jøderne ifølge 3 Mos. 25 hvert 50de Aar, da alle Slaver af jødisk Herkomst skulde frigives, al Gjeld eftergives og al solgt eller pantsat Jord uden Godtgjørelse gives tilbage til den oprindelige Eier eller hans Arvinger. I Jubelaarene maatte hverken pløies eller saaes; hvad der voxede op af sig selv, skulde tilhøre de Fattige og Markens vilde Dyr. (Smlgn. Sabbatsaar). — Jubelaar indførtes i Middelalderen ogsaa i den katholske Kirke, men i en anden Betydning og forbundet med en Aflad, Jubelaflad. Bonifacius den ottende erklærede Aaret 1300 for et Jubelaar og lovede alle, som da i Bodfærdighed gjorde en Valfart til Rom og medbragte fromme Gaver samt besøgte Peterskirken, fuldstændig Aflad. Herfra var dog Pavens Uvenner, Colonnaerne, Aragonierne og Danskerne, undtagne. Uhyre Menneskemasser strømmede til Rom, og rige Indtægter for Pavens Kasse blev Resultatet af Jubelaaret. Et saadant skulde efter den oprindelige Tanke holdes hvert 100 Aar; men allerede Clemens den sjette erklærede 1343 hvert 50de Aar for Jubelaar, Urban den sjette 1389 hvert 33te og Paul den anden 1470 hvert 25de Aar. Ved denne sidste Ordning er man siden bleven staaende, idet dog flere Pavers Foranstaltninger for at lette Folk Adgangen til Aflad ved at meddele denne ved omreisende Afladshandlere mod Betalingen af den Sum, en Reise til Rom kostede, snart bidrog til at berøve Jubelaarene meget af deres Glans. Ved Reformationen indskrænkedes betydelig Pavernes Indtægter af dette Paafund, men Jubelaarene vedblev dog at feires, i den senere Tid næsten udelukkende som en Lokalhøitid for Byen Rom.

Jucar ell. **Xucar** (udt. Khukar), Flod i det østlige Spanien, udspringer paa Sydskraaningen af Sierra de Albarracin og falder efter et Løb paa 35 Mil i Middelhavet nedenfor Cullera.

Juda, Patriarken Jakobs fjerde Søn med Lea. Efter ham havde Juda Stamme Navn; den var en af de betydeligste israelitiske Stammer og udgjorde Kjærnen i det efter Rigets Deling opkomne Juda Rige; deraf er Navnene Judæa og Jøder komne.

Judas Iskharioth (sandsynligvis Judas fra Karioth i Juda Stamme), Simons Søn, en af Jesu Apostle, havde efter Evangeliernes Beretning enslags Kassererpost blandt disse, idet han opbevarede de Penge, som de behøvede paa sine Reiser. Tilsidst forraadte han for „30 Sølvpenge" Jesus til Jøderne og hængte sig derpaa af Fortvivlelse efter at have kastet Pengene i Tempelkisten.

Judas Makkabi ell. **Makkabæus**, Søn af Præsten Mattathias, anførte efter dennes Død Jøderne i deres Frihedskamp mod Anthiokhus Epifanes og hans Efterfølger. Efter flere Seire over Syrerne kunde han slutte Forbund med Rom. Han faldt i et Slag mod Syrerne 161. Judas Makkabi maa nævnes blandt de ædleste Helte, som nogensinde har reist sig for at fri sit Land fra Trældom og Grusomhed.

Judas Thaddæus ell. **Lebbæus**, en af Jesu tolv Disciple. Hans Liv og Virksomhed er lidet kjendte; han skal være død som Martyr i Persien.

Judasøre, svært Tømmer foran paa et Skib, paa Siden af Bougsprydet.

Judiciel, lat., hvad som hører til Rettergang og Domstole. — Judicium, Dom; Rettergang; ogsaa Domstol; Dømmekraft, Forstand.

Judith, Heltinden i en af det Gamle Testamentes apokryfiske Bøger, var efter dens Beretning en ung og skjøn Enke i den jødiske By Bethulia. Da denne truedes af den assyriske Feltherre Holofernes, skaffede Judith sig Adgang til den fiendtlige Leir og bedaarede ved sin Skjønhed

Holofernes, hvis Hoved hun derpaa om Natten afhuggede med hans eget Sværd. Beretningen er bevislig uhistorisk, og Juditha Bog synes at være forfattet ved Slutningen af det 2det Aarh. f. Kr.

Judæa, se Palæstina.

Juel ell. **Juul**, Navn paa en dansk Adelsslægt. — Esger Juel var Kannik i Ribe og antog sig Erik Menveds Sag mod Erkebispen Jens Grand, hvorfor han 1306 blev Biskop i Aarhus og 1310 Erkebiskop i Lund. Han kom imidlertid nu i Strid med Kongen, reiste udenlands og forbandt sig med hans Fiender og vendte først tilbage efter Kongens Død. Han døde selv 1325. — Jens Juel, Friherre til Juellinge, f. 1631, d. 1700, studerede i Sorø og gjorde længere Udenlandsreiser, hvorefter han traadte i Statens Tjeneste som Diplomat og Officér og i begge Retninger udmærkede sig. Som Admiralitetspræsident holdt han Flaaden i ypperlig Stand og bidrog væsentlig til flere af Broderens store Seire. 1672 blev han Baron. — Hans Broder, Niels Juel, f. i Kristiania 1629, d. 1697, blev i sin Ungdom Page hos Prins Fredrik (senere Fredrik den tredie), som da var Erkebiskop i Bremen, og fulgte ham 1648 til Danmark. Efter et Aars Studier i Sorø begav han sig udenlands og drog først til Frankrige, hvorfra han, ledet af sin Lyst til Sjøvæsenet, reiste til Holland og lod sig undervise i alt, som hørte til Sjøkrigsvæsenet. Praktisk uddannede han sig i Hollands Tjeneste under Tromp og Ruyter i Krigen med England 1652—53 og fulgte i de to følgende Aar Ruyter paa hans Tog til Middelhavet mod de afrikanske Sjørøvere. 1656 vendte han tilbage til Danmark og udnævntes n. A. til Holmens Chef („Admiral paa Holmen"). 1657 hjalp han under Krigen med Sverige Admiral Bjelke til at slaa en overlegen svensk Flaade ved Falsterbo og bidrog ved denne Seier til at hindre Svenskernes Angreb paa Sjælland fra denne Kant; under Kjøbenhavns Beleiring 1658—59 forsvarede han paa en udmærket Maade Byen fra Sjøsiden; 1659 nødte han i Forening med Bjelke og Hollænderen Opdam Wrangel til at søge ind til Wismar og førte derefter sammen med Ruyter og Bjelke Tropper til Fyen. Hans største Bedrifter er dog knyttede til den skaanske Krig. I Begyndelsen af denne fik han efter Kort Adelers Død Kommandoen over Flaaden og erobrede i Mai 1676 Gotland; kort efter leverede han mellem Bornholm og Rügen Svenskerne et Slag, i hvilket begge Parter tilskrev sig Seiren, skjønt Svenskerne havde lidt store Tab. Da den hollandske Admiral Corn. Tromp var kommen til Kjøbenhavn og var bleven Generaladmiral over den danske Flaade, stilledes Juel under hans Overkommando og vandt sammen med ham en stor Seier ved Øland 1ste Juni 1676. Aarsdagen derefter seirede han alene ved Møen og 1ste Juli 1677 vandt han i Kjøgebugt sin største Seier, idet han tilintetgjorde den svenske Flaade under Admiral Horn og hindrede en svensk Landgang paa Sjælland. Til Belønning for denne Seier, den største, som var vunden i Danmark siden Absalons Dage, blev han Generaladmiralløitnant; for de paa hans Part faldende Prisepenge kjøbte han Øen Taasinge, som siden har tilhørt hans Slægt. Kort efter Slaget i Kjøgebugt landsatte han Tropper i Småland og paa Øland; 1678 erobrede han Rügen. Efter Fredsslutningen udmærkede han sig ogsaa i Fredens Syssler og havde navnlig megen Indflydelse paa Foranstaltningerne til en bedre Organisation af den danske Flaade. — Just Juel, en Fætters Søn af de to foregaaende, f. 1664, var en Tid i hollandsk Tjeneste, blev senere dansk Viceadmiral og faldt 1715 i et Slag i Pronervig udenfor Jasmund paa Rügen.

Juel, Jens, dansk Portrætmaler, f. 1745, d. 1802, uddannede sig i Hamburg hos en Maler ved Navn Gehrman og senere ved Kjøbenhavns Akademi, hvis store Guldmedalje han vandt 1771. Efter 1772—80 at have besøgt Italien, Paris og Schweiz vendte han tilbage, blev Hofportrætmaler, 1782 Medlem af Kunstakademiet og 1784 Professor ved dets Modelskole; 1796 og 1800 valgtes han til Akademiets Direktør. Han nød stor Yndest hos sine Samtidige og viste sig, skjønt han naturligvis ikke var upaavirket af sin Tids Smag, som en gedigen og dygtig Kunstner. Af hans talrige Arbeider mærkes Portræter af Karoline Mathilde og Arveprins Fredrik, den schweizisk Naturforsker Bonnet, Klopstock m. fl.

Juell, Johanne Regine, fremragende norsk Skuespillerinde, f. i Bergen 17de Oktober 1848, meldte sig i sit 16de Aar som Elev ved Bergens Theater og indstuderede flere større Roller under Veiledning af Skuespillerinden Fru Fredrikke Nielsen. Efter i Decbr. 1865 at have debuteret fik hun fast Engagement og fulgte derpaa det bergenske Theaters Personale til Trondhjem, hvor hun i Løbet af Vinteren og Vaaren 1866 optraadte i flere Roller, deriblandt som Laura i „De Nygifte". Samme Sommer assisterede hun Johs. Brun og Wolff med Frue, der gav Gjesteroller i Bergen. Senere fulgte hun med et Selskab, som om Høsten gav Forestillinger i Østlandets Smaabyer, og optraadte da ogsaa paa Theatret i Møllergaden i Kristiania. Hendes Udførelse af Maries Rolle i „En Kvinde af Folket" bestemte Bjørnson til at engagere hende, og 28de December 1866 debuterede hun under almindeligt Bifald paa Kristiania Theater som Regisse i „Svend Dyrings Hus". Endnu i samme Sæson fik hun Anledning til at lægge sin Begavelse for Dagen i Ingenufaget, hvori hun siden har høstet saa meget Bifald, idet hun spillede Génévième i „Landlig Uskyldighed". Fra nu af ansaa man længe det naive Fag for hendes egentlige Specialitet, medens samtidig hendes Talents Bøielighed og Alsidighed satte hende istand til ogsaa at udføre en Mængde Roller af anden Art, saa at hendes Repertoire gjennem en Række af Aar har været høist forskjelligartet sammensat. Tiltrods for dette har hendes kunstneriske Udvikling gaaet jevnt og sikkert for sig og er i særlig Grad bleven fremmet ved en Studiereise til Paris Høsten 1874, under hvilken hun med Held studerede den franske Skuespilkunst, der har havt en særdeles gavnlig Indflydelse paa hendes Spil. — Af de usædvanlig mange Roller, Fru Juell allerede har udført, kan her foruden de forhen anførte kun nævnes et indskrænket Antal af hendes bedste, deriblandt Titelrollen i Sardous „Dora", Anette i „Froufrou", Messalina i „Arria og Messalina", Maria i „Maria og Magdalena", Klara i „Egmont", samt i norske Stykker Valborg i „En Fallit", Taylor

i „Maria Stuart i Skotland", Thordis i „Halte-Hulda", Aagot i „Leonarda", Dagny i „Hærmændene", Eline i „Fru Inger til Østraat", Selma i „De Unges Forbund" og Nora i „Et Dukkehjem". Udførelsen af den sidstnævnte Rolle er vistnok det mesterligste af alt, hvad Fru Juell til denne Tid har præsteret og stiller hende i Række med den norske Hovedscenes allerbedste Kræfter. Hendes bestemte Retning mod det realistiske i Skuespilkunsten, der støttes af en skarp Iagttagelsesevne og en sjelden Sikkerhed i at give de fineste Nuancer i Opfatningen af Rollen Udtryk, gjør hende mere end nogen anden af Theatrets kvindelige Kunstnere til en moderne Kunstnerinde i Ordets bedste Forstand. Dette endnu mere end hendes indtagende Personlighed og Fremtræden har gjort hende til Publikums Yndling og spaar godt saavel for hendes egen som for den norske Scenes kunstneriske Fremtid.

Jugurtha, Konge i Numidien, Søn af Mastanabal og Sønnesøn af Masinissa, opdroges ved Hoffet hos sin Onkel Micipsa, som var Masinissas Efterfølger, og behandledes i et og alt ligesom Kongens egne Sønner Adherbal og Hiempsal. Han udmærkede sig tidlig ved Skjønhed, Styrke og Tapperhed og viste krigerske Tilbøieligheder. 134 f. Kr. sendtes han af Micipsa til Numantia for at understøtte Romerne og vandt hos disses Feltherre, Scipio, Agtelse og Venskab. Senere indsatte Micipsa ham sammen med sine egne Sønner til Arving af Riget; men snart efter Micipsas Død lod han Hiempsal dræbe (117), og Adherbal maatte flygte til Rom for at undgaa samme Skjebne. Jugurtha sendte nu Gesandter til Rom, som bestak Senatet, saaledes at det romerske Gesandtskab, som skulde dømme mellem ham og Adherbal, undskyldte Mordet paa Hiempsal og ved Delingen af Numidien mellem Jugurtha og Adherbal gav førstnævnte den bedste Halvdel. Men kort efter gjorde Jugurtha Indfald i Adherbals Landsdel og lod ham tilsidst 112 efter at have indtaget hans Opholdssted, Byen Cirta, grusomt dræbe tilligemed de i Byen bosatte Romere. Paa Tribunen Memmius's Forslag erklærede nu Rom Jugurtha Krig; Konsulen Lucius Calpurnius Piso Bestia og hans Legat Marcus Æmilius Scaurus sendtes mod ham og kjæmpede i Begyndelsen med Held, men lod sig senere begge ved Bestikkelser vinde af Jugurtha. Denne blev nu kaldt til Rom for at underkaste sig Folkets Dom, men Sagen blev uafgjort, da han ogsaa her anvendte Bestikkelser. 110 fortsattes Krigen mod ham af Konsulen Spurius Postumius Albinus, hvis Broder, Aulus Postumius, Jugurtha 109 fangede og sammen med hans Hær lod gaa under Aaget. Men s. A. kom Quintus Cæcilius Metellus til Numidien som Konsul; han lod sig ikke bestikke og slog Jugurtha 109 ved Floden Muthul. Efter et nyt Nederlag 108 maatte Jugurtha flygte til Kong Bocchus i Mauritanien. Marius fik nu Befalingen over den romerske Hær mod de to Konger, og efterat han havde besejret dem i flere Slag, lod Bocchus sig bevæge til at udlevere Jugurtha til Sulla, som da var Marius's Kvæstor. 104 tjente Jugurtha som Fange til at pryde Marius's Triumftog og blev derpaa kastet i Fængsel og sultet ihjel. — Krigen mod Jugurtha er beskreven af Sallust i hans Bog „De bello Jugurthino".

Jujuy, Stat i den nordvestlige Del af den argentinske Republik, ved Grændsen mod Bolivia, 1,113 Kv.mil stor, med 40,000 Indb.

Jukagirer, Folkestamme i Sibirien, i Øst for Jakuterne og i Nord for Korjækerne, lever af Jagt og Fiskeri. Deres Sprog er ikke beslægtet med deres Naboers.

Jul, oldnorsk jól, en Fest, som hos de gamle Nordboer og de øvrige Germaner holdtes ved Vintersolhvervstid, og som efter Kristendommens Indførelse faldt sammen med den aarlige Fest, som siden det 4de Aarh. feiredes af Kirken den 25de December til Erindring om Kristi Fødsel. — Juletræer og Skikken at give hverandre Foræringer til Jul er af hedensk Oprindelse.

Juli, den 7de Maaned i vort borgerlige Aar, var hos Romerne den femte og kaldtes derfor Quintilis, indtil den 45 f. Kr. blev kaldt Juli til Ære for Julius Cæsar, som var født i denne Maaned; den har 31 Dage.

Julia, eneste Datter af Keiser Augustus med hans anden Hustru, Scribonia, f. 39 f. Kr., d. 14 e. Kr., udmærkede sig ved Skjønhed, Aandrighed, Dannelse og Elskværdighed og blev 25 f. Kr. gift med sin Fætter Marcus Claudius Marcellus. Efter hans Død ægtede hun 22 Marcus Vipsanius Agrippa, og da hun for anden Gang var bleven Enke, blev hun paa sin Stedmoder Livias Raad givet til Tiberius for at stifte denne Tronfølgen. Ægtefællerne nærede gjensidig Antipati mod hinanden, og Julias Opførsel var vistnok alt andet end dadelfri; 2 f. Kr. bekjendtgjorde pludselig Augustus for Senatet, at hun havde gaaet saa vidt at gjøre selve Forum til Skueplads for sine Udsvævelser, og forviste hende til Øen Pandateria ved Neapel. Grunden til dette Skridt maa sandsynligvis søges i Livias Angivelse. Senere anvistes hun Opholdssted i Rhegium, hvor hun forblev til sin Død og levede under Savn og Mangel. — En af hendes Døtre med Agrippa hed ogsaa Julia og blev 8 e. Kr. af Augustus som anklaget for Ægteskabsbrud forvist til Øen Trimerus, hvor hun døde 28. — En anden Datter af Agrippa og Julia var Agrippina (s. d.).

Juliane Marie, dansk Dronning, f. 1729, d. 1796, var oprindelig Prinsesse af Brunsvig-Wolfenbüttel og blev 1752 gift med Fredrik den femte. 1772—84 styrede hun, efter at have styrtet Struensee, sammen med Guldberg Riget under sin Stedsøn Kristian den syendes Sindssvaghed. Hun har faaet et slet Eftermæle som herskesyg og stolt. Hendes Søn var Arveprins Fredrik.

Julianehaab, den sydligste af de danske Kolonier paa Grønland, under 60° 43' n. B., med 2,600 Indb.

Juliansk Kalender, se Kalender.

Julianske Periode, i Kronologien en Cyklus paa 7,980 Aar, efter hvis Forløb Aarets 3 Mærketal (Gyldental, Indiktion og det Tal, der angiver Aarets Plads i Solcyklen), igjen bliver de samme. Den Julianske Periode fremkommer ved at multiplicere Maanecyklens, Solcyklens og Indiktionscyklens Længde (Antal af Aar) med hverandre (saaledes $19 \times 28 \times 15 = 7{,}980$). Den blev opstillet af Josef Scaliger, og dens Udgangspunkt er regnet fra Aaret 4713 f. Kr., saaledes at f. Ex. 1881 er det 6594de Aar i den julianske Periode.

Julianus, Flavius, romersk Keiser, kaldet Apostata, d. e. den frafaldne, f. 331, d. 363,

var Søn af Julius Konstantius, en Broder af Konstantin den store. Da denne var død, lod hans Sønner sine Onkler og øvrige Slægtninge dræbe, men Julian og hans Broder Gallus forskaanedes og opdroges paa et Slot i Kappadokien paa en streng og munkeagtig Maade. Her fattede han en stærk Uvillie mod Kristendommen og en ligesaa stærk Begeistring for den græske Digtning og Filosofi, især Nyplatonismen. Ved hans Fætter Keiser Konstantius den andens Gemalinde Keiserinde Eusebias Gunst fik han 355 Anledning til at fortsætte sine Studier i Athen; s. A. udnævntes han af Konstantius til Cæsar, efterat Broderen Gallus, som havde indehavt denne Værdighed, var henrettet, og sendtes nu til Gallien for at forsvare dette Land mod Germanernes Angreb. 357 slog han Alemannerne ved Argentoratum (Strasburg), tvang derpaa Frankerne til at slutte Fred og gik for at indjage Germanerne Skræk tre Gange over Rhinen. I Gallien virkede han ogsaa for Retspleiens og Finansvæsenets Forbedring. 360 blev han af sine Tropper udraabt til Augustus, og da Konstantius ikke vilde stadfæste ham i denne Værdighed, brød han op fra Gallien og kom næste Aar til Naissos i Møsien, hvor han fik vide, at Konstantius var død. Han blev nu anerkjendt som Keiser og skaffede sig megen Popularitet ved at afskaffe flere Misbrug, lette Skattebyrderne, indskrænke sin Hofstat osv. Han traadte nu ogsaa aabent over fra Kristendommen til Hedenskabet, viste Uvillie mod de Kristne og virkede for Hedenskabets Gjenoplivelse. 363 gjorde han et Tog mod Perserne og trængte over Tigris, men maatte af Mangel paa Levnetsmidler trække sig tilbage og blev paa Tilbagetoget overfaldt af Perserne, hvorved han fik et dødeligt Saar. Julian var en ædelt anlagt Natur, som imidlertid havde taget en sværmerisk Retning, idet han søgte at restituere det græsk-romerske Hedenskab, som han ikke forstod havde overlevet sig selv. Hans lærde Dannelse fremlyser af hans Skrifter, af hvilke endnu nogle er opbevarede.

Julien (udt. Sjylieng), Stanislas Aignan, fransk Orientalist, f. 1799, d. 1873, lagde sig først efter Græsk og udgav 1824 Koluthos's „Helenas Rov" med lærde Kommentarer, men begyndte derpaa særlig at bestjæftige sig med Kinesisk og opnaaede snart Ry som en af de grundigste Kjendere af dette Sprog. 1832 blev han Professor ved Collége de France, 1839 Konservator for den østasiatiske Afdeling ved det keiserlige Bibliothek i Paris og 1859 Administrator for Collége de France. Han udgav en Række Oversættelser af Verker af den kinesiske Literatur samt Skrifter om Silkeavlen og Porcellænsfabrikationen i Kina.

Julirevolutionen, se Frankrige.

Juliske Alper, se Alperne.

Julius, Familienavn for en gammel patricisk Slægt i Rom, som sagdes at nedstamme fra Æneas's Søn Julus (Askanios). Til den hørte bl. a. Julius Cæsar (s. d.).

Julius, Navn paa tre Paver. — Julius den første, romersk Biskop 336—52, blev paa Synoden i Sardica valgt til Voldgiftsmand af Athanasius's Parti, paa hvilken Omstændighed hans Efterfølgere paa den romerske Bispestol for en Del byggede sine Krav paa Romerbiskopernes Myndighed. — Julius den anden, Pave 1503—13, var mere fremragende som Krigs- og Politiker end som Geistlig. Han beskyttede Videnskab og Kunst, men tilbragte forresten Størstedelen af sin Regjeringstid med Kampe om Kirkestatens Uafhængighed og Udvidelse. Han fordrev Cesare Borgia, erobrede Bologna m. fl. Byer, lyste Hertugen af Ferrara i Ban og dæmpede Urolighederne i Florens; med Keiser Maximilian og Ludvig den tolvte af Frankrige sluttede han 1508 mod Venedig Ligaen i Cambrai, men da Venedig havde forsonet sig med ham og afstaaet ham nogle Byer, forbandt han sig med Republiken samt med Spanien, England og Schweiz til den „hellige Ligue" mod Frankrige. Mod denne Magt, med hvilken han personlig førte Krig, opbød han endog en tyrkisk Hjelpehær. Det af Ludvig den tolvte og Keiser Maximilian 1511 sammenkaldte Koncil i Pisa lod han sprenge og fik derpaa selv 1512 et andet Koncil istand i Lateranet. — Julius den tredie, Pave 1550—55, er bekjendt for sit udsvævende Levnet. Han blev 1536 Kardinal og gik som Legat til Koncilet i Trient, hvor han ivrig forfegtede de pavelige Interesser. Da han selv havde besteget Pavestolen, aabnede han 1551 Koncilet i Trient, som dog allerede 1552 maatte opløses. Han kom i Strid med Venedig om Inkvisitionen og forhandlede med Nestorianerne om en kirkelig Union.

Jung, Jakob Friedrich Alexander, tysk Kulturhistoriker og Filosof, f. 1799, studerede Theologi og Filosofi i Berlin og Königsberg, i hvilken sidste By han senere for det meste har levet. Han har udgivet en lang Række Skrifter om literære og sociale Gjenstande samt nogle Romaner.

Jung ell. **Jungius**, Joachim, tysk Lærd, f. 1587, d. 1657, studerede først Mathematik og var 1609—14 Professor i dette Fag i Gießen, lagde sig derpaa efter Medicin og tog 1618 Doktorgraden i Padua, blev 1624 Professor i Mathematik i Rostock og 1629 Rektor ved Johanneum i Hamburg. Han var en skarpsindig Bekjæmper af den scholastiske Filosofi og i flere Retninger en Forgjænger for Leibniz; Botaniken skylder ham den første nøiagtige Bestemmelse af Begreberne Slægt og Art samt Begyndelsen til den botaniske Terminologi.

Jung, Johann Heinrich, kaldt Stilling, tysk Forfatter, f. 1740, d. 1817, var Søn af fattige Forældre og skulde først blive Kulbrænder. Senere lærte han Skrædderhaandværket og begyndte efter at have opsparet sig en liden Kapital at studere Medicin i Strasburg, hvor han bl. a. kom i nær Berørelse med Goethe. Senere nedsatte han sig som Læge i Elberfeld og udmærkede sig især som Øienoperatør; 1778 blev han ansat ved Kameralskolen i Lautern og udnævntes ved denne Anstalts Forflyttelse til Heidelberg til Professor i Landøkonomi der. 1787 blev han Professor i Marburg, men vendte 1803 tilbage til Heidelberg. Han havde allerede tidlig fordybet sig i mystisk-theosofiske Grublerier, som stedse vedblev at bestjæftige ham, og som ved hans ædle moralske og religiøse Personlighed fik et vist tiltrækkende Præg. Af hans Skrifter er hans Fortælling om sit Liv („Heinrich Stillings Liv" med Supplementet „Heinrich Stillings Alderdom") det værdifuldeste; desuden kan nævnes „Theobald, eller Sværmerne", „Aandelærens Theori", „Apologi for Aandelærens Theori" og „Scener af Aanderiget", hvilke vakte

stor Opsigt og fremkaldte en heftig literær Strid. Han har ogsaa forfattet nogle Romaner samt kameralistiske Skrifter, som for sin Tid ikke er uden Betydning.

Jung-Bunzlau, paa Czechisk Mladá Boleslav, By i Bøhmen, ved Floden Iser, med 9,000 Indb. og livlig Handel.

Jungel, Jungle, se Djangel.

Jungfrau, die, „Jomfruen", Fjeldtop i Berneralperne i Schweiz, ca. 13,200 Fod høi.

Junghuhn, Franz Wilhelm, tysk Reisende og Naturforsker, f. 1812, d. 1864, studerede i Halle og Berlin Naturvidenskaber og Medicin og blev derpaa Kompagnikirurg i den preussiske Armé. For en Duel dømtes han til 20 Aars Fængsel, men flygtede over Frankrige til Algier og indtraadte som Læge i Fremmedlegionen, fik efter at have taget Afsked som saadan Benaadning af den preussiske Konge og indtraadte derpaa som Militærlæge i den nederlandske Armé i Indien. Her bereiste han Java og Sumatra og fik 1846 det Hverv af den nederlandske Regjering at anstille omfattende geologiske Undersøgelser over den førstnævnte Ø. Efter at have udført dette opholdt han sig 1849—55 i Europa og ledede siden Dyrkningen af Kinatræer paa Java. Foruden flere andre Skrifter har han udgivet „Java, dens Skikkelse, Plantedække og indre Bygning" (3 Bd.) samt et fortræffeligt Kart over Java. De talrige Planter og Fossilier, som han havde samlet, er bearbeidede og beskrevne af flere andre Videnskabsmænd.

Jungmand, yngre Matros paa et Handelsskib.

Jungmann, Josef Jakob, bøhmisk Sprogforsker, f. 1773, d. 1847, studerede i Prag, hvor han 1815 blev Gymnasiallærer og senere Professor. Foruden flere Oversættelser fra Fransk, Tysk og Engelsk til Czechisk har han udgivet en Række egne Skrifter, blandt hvilke kan nævnes „Bøhmisk Sprog- og Literaturhistorie" (1825) og en czechisk-tysk Ordbog „Slownik Cesko-Nemecky" (5 Bd., 1835—39), som endnu er den bedste i sit Slags.

Juni, den sjette Maaned i vort Aar, var hos Romerne den fjerde. Den har 30 Dage og skal have faaet sit Navn efter Juno.

Juniusbrevene, engl. „Letters of Junius", en Række politiske Breve, som fra 21de Januar 1769 til 21de Januar 1772 blev trykte i det engelske Blad „Public Advertiser" under Pseudonymet „Junius". De angreb med en sjelden Skaanselløshed, men ogsaa med Talent og Sagkyndighed Ministrene og de øvrige Embedsmænd, Domstolene, Parlamentet og Kongen selv, uden dog at gaa udenfor den engelske Forfatnings Principer. I stilistisk Henseende kan de gjelde for Mønstre og betragtes endnu som hørende til den engelske Literaturs bedste Prosa. Brevene vakte en overordentlig Opsigt, og Udgiveren af „Public Advertiser", Bogtrykkeren Woodfall, blev 1770 tiltalt for dem, men Processen endte uden Resultat. Forfatterskabet blev saavel i Samtiden som senere tilskrevet en Mængde forskjellige Personer, deriblandt General Lee, Glover, Edm. Burke, Hertugen af Portland, Lord Temple m. fl., men det er i den senere Tid blevet saagodtsom fuldstændig bevist, at Brevene skriver sig fra Sir Philip Francis (f. 1740, d. 1818). Juniusbrevene er udkomne i talrige Oplag, forøgede med flere private Breve fra samme Forfatter.

Juno, 1) hos Romerne Navn paa Here (se Gudelære, den græske). 2) En af de større Planetoider, opdagedes 1804 af Tyskeren Harding.

Junot (udt. Sjynaa), Andoche, Hertug af Abrantes, fransk General, f. 1771, d. 1813, studerede ved Revolutionens Udbrud Retsvidenskaben, men forlod Studiet og traadte 1792 som simpel Soldat ind i en Bataljon Frivillige. Under Beleiringen af Toulon 1793 tiltrak han sig ved sin Koldblodighed Bonapartes Opmærksomhed, ledsagede ham 1796 til Italien som Adjutant og derpaa til Ægypten, blev Brigadegeneral og 1800 Divisionsgeneral samt Kommandant i Paris. 1804 ved Keiserdømmets Oprettelse blev han Generaloberst for Husarerne, sendtes 1805 som Gesandt til Lissabon, men forlod uden Tilladelse denne Post, reiste til Arméen i Tyskland og udmærkede sig i Slaget ved Austerlitz. 1806 blev han Guvernør i Paris og Kommandant over første Militærdivision, men førte et saa vildt og ødselt Liv, at Napoleon saa sig nødt til at fjerne ham og give ham Kommandoen over et Armékorps, som skulde besætte Portugal. Dette udførte han paa en glimrende Maade og blev nu Generalguvernør i Portugal samt Hertug af Abrantes. Da imidlertid Opstanden brød ud i Spanien og Portugal og en engelsk Armé under Wellington ankom, viste han sig ubesindig og udygtig; efter at være slagen ved Vimeiro afsluttede han i August Konventionen i Cintra, kjæmpede 1809 mod Østerrige, fik 1810 igjen en Kommando i Spanien og blev 1811 Guvernør i Illyrien. Efter i 1812 at have deltaget i Felttoget til Rusland og her vist liden Energi vendte han tilbage til Illyrien, men blev kort efter sindssvag og førtes til Frankrige, hvor han i et Anfald af Raseri styrtede sig ud af et Vindu og døde som Følge af, at hans ene Ben blev brækket og maatte amputeres. — Hans Hustru, Laura, Hertuginde af Abrantes, f. Permon, f. 1784, d. 1838, skrev flere Romaner samt bekjendte Memoirer om Napoleon, Revolutionen, Direktoriet, Konsulatet, Keiserdømmet og Restaurationen. Ogsaa en Søn og to Døtre af ham har betraadt den literære Bane.

Junta (udt. Khunta), d. e. Forening, kaldes i Spanien enhver Forsamling, der er sammentraadt eller nedsat for at udføre et eller andet politisk eller Statshverv. Navnlig kaldte man tidligere saaledes de Forsamlinger af Folkerepræsentationen, som var sammentraadte paa egen Haand uden at være indkaldte af Regenten.

Jupiter, romersk Navn paa Zeus, se Gudelære, den græske. — Jupiter er ogsaa Navn paa den største af vort Solsystems Planeter. Dens Bane ligger udenfor Mars's og dens Middelafstand fra Solen er 5,2028 Gange saa stor som Jordens, altsaa noget over 104 Millioner Mil. Banen er mere elliptisk end Jordens, idet dens Excentricitet er = 0,048; i sit Perihelium staar Planeten ca. 99 Millioner Mil, i sit Aphelium ca. 109 Millioner Mil borte fra Solen. Omløbstiden omkring Solen er 4,332 Dage og 14 Timer, altfaa henimod 12 Aar. Af den hurtige Rotation, der foregaar i 9 Timer 55½ Minut, forklares Jupiters stærke Fladtrykning ved Polerne, der beløber sig til 0,063 af Axens Længde. Jupiters Ækvator har kun en meget svag Heldning mod dens Banes Plan, hvorfor Forskjellen paa Aars-

tiderne paa den maa være meget liden. Planetens største Afstand fra Jorden er 130 Millioner Mil, den mindste ikke fuldt 79 Millioner Mil. Dens største Diameter er 19,100 Mil, altsaa over 11 Gange saa stor som Jordens; dens Masse er over 300 Gange større end Jordens, men Tætheden kun 0,23, naar Jordens sættes til 1. Set gjennem Teleskop viser Jupiters Overflade flere lysere og mørkere Striber, der paa det nærmeste er parallele med dens Ækvator; de skriver sig sandsynligvis fra Atmosfæren. — Ogsaa med en svag Kikkert (f. Ex. en almindelig Theaterkikkert) kan man se Jupiters 4 Maaner, som opdagedes kort efter Kikkertens Opfindelse af Galilei 1610. De sees paa Grund af sine Baners ringe Helning mod Jupiters Bane og Ekliptik bestandig stillede i en næsten ret Linie. Den første (inderste) af dem maaler i Gjennemsnit vel 503 Mil, den anden 452 Mil, den tredie 738 Mil, den fjerde 632 Mil; deres Afstand fra Jupiter er resp. 6, $9^1/_2$, $15^1/_3$ og 27 Jupiterradier, deres Omløbstid resp. $1^3/_4$, $3^1/_2$, $7^1/_6$ og $16^2/_3$ Dage. Deres Rotation falder ligesom hos Jordens Maane sammen med Omløbstiden.

Jura, en Fjeldmasse i Mellemeuropa, dannes af flere parallele Kjæder i Hovedretningen fra Sydvest til Nordøst, paa Grændsen mellem Frankrige og Schweiz, i en Længde af ca. 40 Mil og en Brede af indtil 7 Mil. Middelhøiden er 3—5,000 Fod og den høieste Top, Reculet, 5,450 Fod. Bjergmassen bestaar hovedsagelig af Kalksten.

Jura, fransk Departement i Franche-Comté, ved den schweiziske Grændse, 90 Kv.mil stort, med 287,000 Indb., er opfyldt af Jurabjergene og har udstrakte Skove og Græsgange. Hovednæringsveien er Fædrift. — Hovedstad Lons-le Saunier.

Jura, Ø blandt Hebriderne, hører til Grevskabet Argyle. Den er 3 Kv.mil stor, med 1,200 Indb., bjergfuld og lidet frugtbar.

Jura, se Jus.

Juraformationen, se Geologiske Formationer.

Juridisk, af lat. jus, d. e. Ret, hvad som hører til Retten eller til Retsvidenskaben.

Juridisk Person (undertiden ogsaa moralsk Person) kaldes i Retssproget et Subjekt for Formuerettigheder, hvilket ikke er en enkelt fysisk (naturlig) Person. I ethvert Samfund er i Regelen visse Formuer henlagte for at tjene Øiemed, der gaar ud over ethvert enkelt Individs Interesser, og til disse Formuesmidler kan saaledes ingen virkelig, fysisk existerende Eiermand paavises. Midlerne tiltrænger dog selvfølgelig Lovenes Beskyttelse og maa gaa ind under de samme Forskrifter om Retsforhold, Rettigheder og Forpligtelser som al anden Formue, hvorfor man i den nyere juridiske Videnskab anser selve den Indretning, til hvis Bedste Formuen er bestemt, som dens Eier under Navn af juridisk Person. Denne blot tænkte Person kan imidlertid selvfølgelig ikke selv erhverve Rettigheder og stifte Forpligtelser i Lighed med en fysisk Person, hvorfor dette paa dens Vegne maa udføres af en af fysiske Personer bestaaende Bestyrelse. — Den vigtigste af alle juridiske Personer er Staten; endvidere kan af saadanne nævnes Kommunerne, andre Korporationer med et Øiemed, der ligger over de enkelte Individers Interesser (f. Ex. Videnskabsselskaber o. lign.) samt de saakaldte Stiftelser (Universiteter, Skoler, Hospitaler, Legater osv.). Ofte regnes ogsaa Aktieselskaber til juridiske Personer; men dette er unøiagtig Sprogbrug.

Jurien de la Gravière (udt. Sjyriæng dø la Graviær), Pierre Roch, fransk Admiral, f. 1772, d. 1849, indtraadte 15 Aar gl. i Marinen og avancerede under Revolutionen til Fregatkaptein. 1801 kommanderede han Skibet „La Franchise" ved Forsvaret af Leogane og fik 1814 det Hverv igjen at tage Øen Bourbon i Besiddelse for Frankrige. 1817 blev han Kontreadmiral og efter Julirevolutionen Sjøpræfekt i Toulon, Viceadmiral og Pair af Frankrige. — Hans Søn, Jean Pierre Edmond Jurien de la Gravière, f. 1812, tog Tjeneste paa Flaaden 1828 og blev 1841 Fregatkaptein, førte 1847—50 et Skib i de kinesiske Farvande, tjente 1854 i Krimkrigen og blev 1855 Kontreadmiral. 1861 gik han til Mexiko som Gesandt og Øverstbefalende over den franske Land- og Sjømagt der, men hjemkaldtes efter at være bleven Viceadmiral 1862, da han havde sluttet den foreløbige Overenskomst i Soledad. Under Krigen 1870—71 havde han ingen Kommando, men deltog 1871 i Paris's Forsvar under Beleiringen og blev s. A. Overdirektør for Marineministeriets Samling af Sjøkarter. Han har bestrevet sine Reiser i Kina og udgivet sin Faders Biografi samt flere værdifulde sjøkrigsvidenskabelige Verker.

Jurisdiktion betyder først og fremst den Myndighed, som er tillagt de til Retspleiens Udøvelse indsatte Autoriteter i Egenskab af saadanne. Man skjelner i denne Betydning af Ordet mellem jurisdictio contentiosa (den stridige Jurisdiktion), som er den Myndighed, der udøves ved Retstrætters Afgjørelse, og jurisdictio voluntaria (den frivillige Jurisdiktion), der er den Myndighed, som af de judicielle Autoriteter udøves til Sikring og Befæstelse af Rettigheder, saaledes Thinglæsningsvæsenet. — Dernæst betegner ogsaa Jurisdiktion det Distrikt, hvorover en dømmende Autoritets Myndighed strækker sig (f. Ex. et Sorenskriveri).

Jurisprudens, d. s. s. Retsvidenskab, s. d.

Jurist, Retslærd, Retskyndig.

Jury (Edsvorneret), en Domstol bestaaende af et vist Antal, sædvanlig 12, edsvorne Mænd, som i kriminelle Retssager, efter at have hørt Vidneforklaringerne, begge Parters Procedure og Dommerens Fremstilling af Sagens Omstændigheder pro og kontra, afgiver sin Kjendelse (Verdikt): skyldig eller ikke skyldig, hvorefter den retskyndige Dommer i første Tilfælde afsiger Dommen efter den gjeldende Lov eller i sidste Fald erklærer Anklagede fri. Dommeren afgjør de i Sagen forekommende Retsspørgsmaal og bestemmer Straffens Størrelse. Jurymændene afgjør derimod i Almindelighed kun Sagens faktiske Sider, navnlig Bevisernes Tilstrækkelighed. Erklærer de den Anklagede ikke skyldig, er han dermed ubetinget fri. Derimod har man en vis Adgang til at faa Sagen prøvet paanyt, hvis de urettelig har erklæret ham skyldig. Mændene tages i Regelen fra Anklagedes eget Distrikt og maa ikke være beslægtede med ham eller staa i noget Afhængighedsforhold til ham; Parterne har Ret til at forkaste et vist Antal af dem. I England, hvorfra Juryinstitutionen oprindelig er udgaaet, og hvor den paa det nøieste er indforlivet med Befolkningen og Landets Historie, ligesom

ogsaa i Skotland, Irland og de engelske Kolonier samt i de Forenede Stater, maa Juryens Kjendelse altid være enstemmig, medens der i Almindelighed i andre Lande kun fordres kvalificeret Pluralitet (to trediedels eller trefjerdedels), hvad der navnlig er Tilfældet i Frankrige. I England og de Forenede Stater udøves ogsaa Anklagemyndigheden af en saakaldt Storjury (Anklagejury), der afgjør, hvorvidt Sag skal anlægges mod en anklaget Person. Den bestaar af 23 Medlemmer, som ligeledes maa være enstemmige i sit Verdikt. — Efter den engelsk-amerikanske Retsforfatning benyttes tillige Jury i visse civile Sager. — Juryinstitutionen har, som ovenfor bemærket sit Hjem i England. Det har rigtignok været søgt godtgjort, at den kun skulde være en videre Udvikling af den allerede tidlig hos de nordiske Folk brugelige Edshjelperinstitution, medens andre igjen har villet føre dens Oprindelse tilbage til Grækerne og Romerne; ingen af disse Anskuelser har dog vundet almindelig Anerkjendelse eller er blevne gyldig bevist. Juryen maa betragtes som en oprindelig for det egentlige England (ikke tillige Skotland og Irland) eiendommelig Indretning, som har udviklet sig sukcessivt og ligesom af sig selv, uden at nogen kan angive dens Opkomsttid, som dog formentlig ikke kan sættes længere tilbage end til det 12te Aarh. I Skotland taler Sandsynligheden for, at Juryen er bleven indført af Jakob den første omkring Slutningen af det 14de Aarh. Den skotske Jury var allerede fra Begyndelsen og er tildels endnu i enkelte Henseender forskjellig indrettet fra den engelske. Irland fik sin Jury umiddelbart efter Landets Erobring af Englænderne under Henrik den anden. Fra England udbredtes Juryen til alle engelske Kolonier og Besiddelser, medens den lige til den franske Revolution var ubekjendt i alle andre Lande end de, der laa under den engelske Krone. — Frankrige var den første Stat paa det europæiske Fastland, som tilegnede sig Juryen, idet denne af Nationalforsamlingen 30te April 1790 blev besluttet indført og blev fastslaaet ved Lov af 29de September 1791. Ved talrige Bestemmelser i Løbet af de følgende Aar søgte man at rette paa Juryens Organisation, men Resultaterne var i Begyndelsen ikke synderlig tilfredsstillende. Dog blev Juryen bibeholdt af Code Napoléon og har siden hævdet sin Plads i Frankrige. Herfra forplantedes den til Belgien, de tyske (daværende franske) Rhinprovinser og senere, navnlig efter 1848 til mange andre tyske Stater, ligesom den nu for de fleste Sager er indført i det nye tyske Rige, efterat dette i 1879 har faaet en og samme Rettergangsmaade. Der har i det hele i dette Aarhundrede næsten overalt gjort sig Tendenser gjeldende til at optage Juryen og paa de fleste Steder da nærmest efter det franske Mønster, idet kun faa Lande (som f. Ex. Brasilien) har adopteret den dog igrunden mere konsekvent gjennemførte engelske Ordning. I Danmark er Juryens Indførelse bestemt ved Grundloven af 5te Juni 1849, uden at Bestemmelsen endnu er realiseret. Heller ikke i Sverige har Institutionen fundet Indgang. — I Norge har der i en Række af Aar med længere Mellemrum været arbeidet paa dens Indførelse, uden at Sagen er kommen til nogen Afslutning. I 1845 bevilgede Storthinget 3,000 Spd. (12,000 Kr.) til Reisestipendier for i Europa og Amerika at anstille Undersøgelser om Juryinstitutionen i civile, almindelig kriminelle og militære Sager. Disse Undersøgelser blev derefter overdragne til Prokurator, senere Amtmand E. Aubert og Kand. jur., senere Generalkonsul O. Munch Ræder, hvilke efter endt Reise, den første til England, Skotland, Frankrige, Belgien og de preussiske Rhinprovinser og den sidste til Amerika, nedlagde Resultaterne af sine Studier og Erfaringer i de to Skrifter: „Om mundtlig Rettergang og Edsvorne" af E. Aubert (1849) og „Jury-Institutionen i Storbritannien, Canada og de Forenede Stater af Amerika" af Munch Ræder (3 Bd., 1850—52). Storthinget 1851 anmodede Regjeringen om at foranstalte det fornødne til at der, om muligt, kunde blive næste Storthing forelagt Udkast til en Proceslov, derunder indbefattet Indførelse af Jury. I Begyndelsen af 1853 nedsatte Regjeringen en Kommission med det Hverv at afgive Betænkning om, hvilke væsentlige Forandringer Proceslovgivningen burde undergaa, og om Juryen kunde anses at være forenlig med Grundloven og hensigtsmæssig. Paa Storthinget 1854 indgik Repræsentanten O. G. Ueland med et Forslag til Lov om Retsmænd, og en Minoritet i Justitskomitéen No. 2 fik istand et Udkast til en Jurylov med Uelands Forslag til Grundlag, efterat have forudskikket endel historiske Betragtninger over Juryen og dens Anseelse og Værd i de Lande, hvor den er indført, samt nogle Bemærkninger over Manglerne ved den norske kriminelle Retspleie. Minoritetens Indstilling forkastedes, og Sagen oversendtes derpaa til det samlede Storthing, som bifaldt et Forslag af Joh. Sverdrup om Udnævnelse af en Kommission paa 5 Medlemmer til at forfatte Udkast til en Rettergangslov i Straffesager, grundet paa Anvendelse af Jury. Til Medlemmer af Kommissionen valgte Storthinget i et senere Møde Høiesteretsassessor U. A. Motzfeldt, Sagfører Joh. Sverdrup, Lensmand O. G. Ueland, Byfoged Meldahl, der af Regjeringen blev negtet at forlade sit Embede i Trondhjem, og i hvis Sted Suppleanten Advokat Kildal kom, samt Advokat Dunker. Regjeringen lagde forgjeves Hindringer iveien for Kommissionens Sammentræde, og dens Udkast til Lov om Rettergang i Straffesager blev paa Storthinget 1857 fremsat som Forslag, vedtaget af Ueland, Sverdrup og D. Kildal. Loven vedtoges af Odelsthinget, men forkastedes af Lagthinget, som fandt, at en Lov af saa indgribende Vigtighed burde underkastes mere omfattende Overveielse end hidtil, og at dens Væsen tydelig og fuldstændig burde forelægges Almenheden, førend den besluttedes. Da Odelsthinget fastholdt Beslutningen, vedtoges den af Lagthinget ved anden Gangs Behandling der med 14 mod 14 Stemmer, idet Præsidentens (Sognepræst Berghs) Stemme gjorde Udslaget, men blev af Regjeringen negtet Sanktion. 1860 foreslog 44 Repræsentanter Lovbeslutningen uforandret gjentaget af Odelsthinget, som imidlertid besluttede, at den ikke skulde tages under Behandling, da Regjeringen imidlertid havde foretaget Skridt for ved Grundlovsforandringer at fjerne de Betænkeligheder mod Juryen, som var hentede fra Grundloven. Efterat disse Forandringer var vedtagne af Storthinget 1862—63, fremsatte Sverdrup paa samme Storthings Odelsthing

som Lovforslag et af en kongelig Kommission det foregaaende Aar udarbeidet Udkast til Lov om Rettergangsmaaden i Straffesager. Justitskomitéen No. 2 indstillede paa Grundlag af dette Udkast et Lovforslag paa 487 Paragrafer, efter hvilket Jury skulde anvendes i de fleste Straffesager. Efter vidtløftige Forhandlinger i Odelsthinget blev Loven vedtagen, men forkastet af Lagthinget ved anden Gangs Behandling. I Plenum opnaaede den ikke grundlovmæssig Pluralitet. Siden har Sagen hvilet, indtil Odelsthingets Beslutning af 1863 i 1881 af Joh. Sverdrup m. fl. blev fremsat som Forslag til Lov om Procesmaaden i Straffesager, grundet paa Anvendelse af Jury. — Forskjellige fra Jurydomstole i egentlig Forstand er Juryer, som vælges eller opnævnes i særlige Tilfælde, hvor Fagkyndighed fordres, for at afgive et Skjøn eller en Dom i et vist Anliggende, f. Ex. om Udstillingsgjenstande, i Handelsanliggender osv.

Jus, Flert. Jura, lat., Ret, s. d.; ogsaa i daglig Tale Retsvidenskaben og det retsvidenskabelige Studium („studere Jus" ell. „studere Jura"). — Jus civile, Civilret ell. Privatret, s. d. (under Hovedtitelen Civil). — Jus gentium, d. s. s. Folkeret, s. d. — Jus talionis, Gjengjeldelsesret. — Jus vitae et necis, Ret ell. Magt over Liv og Død, efter den ældre Romerret Herrens Rettighed til at dræbe sine Slaver og Faderens til at dræbe sine Børn. — Jus patronatus, Patronatsret, dels Eiendomsretten til en Kirke, dels en Godseiers Ret til at udnævne eller foreslaa de kirkelige Betjente paa Godset.

Jussieu (udt. Sjysiø), Navn paa en fransk Familie, blandt hvis Medlemmer flere har været berømte Botanikere. — Antoine de Jussieu, f. 1686, d. 1758, foretog botaniske Reiser paa den pyrenæiske Halvø og blev derpaa Tourneforts Efterfølger som Professor i Botanik ved den botaniske Have i Paris. Han udgav et nyt Oplag af Tourneforts „Institutiones botanicae" og skrev bl. a. en „Traité des vertus des plantes" (1771). — Hans Broder Bernhard de Jussieu, den mest berømte af Slægtens Medlemmer, f. 1699, d. 1776, studerede først Medicin, men lagde sig senere efter Botanik og ansattes 1722 som Underlærer under Broderen ved den botaniske Have. 1758 blev han Opsynsmand for Haven i Trianon, hvor han ordnede Planterne efter et naturligt botanisk System. Dette, Jussieus System, vidner om et mærkeligt Kjendskab til Planternes Detaljer og har dannet Grundlaget for alle senere naturlige Plantesystemer. Hans Skrifter er ikke talrige og bestaar mest i mindre Afhandlinger. — En tredie Broder, Joseph de Jussieu, f. 1704, d. 1779, studerede Medicin og Mathematik og sluttede sig som Botaniker til den af Maurepas 1735 til Quito afsendte Expedition. Efterat denne var vendt tilbage, forblev han i Peru, bereiste Cordillererne og botaniserede, men blev, da han vilde indskibe sig for at reise hjem, holdt tilbage med Magt og tvungen til at gjøre Tjeneste som Ingeniør. Som Følge af denne Behandling blev han sindssvag og opnaaede siden aldrig at faa sin Forstands fulde Brug igjen. 1771 vendte han tilbage til Frankrige; hans rige botaniske Samlinger kom senere til Paris. — Antoine Laurent de Jussieu, de foregaaendes Brodersøn, f. 1748, d. 1836, var 1770—85 Professor ved den botaniske Have i Paris og var senere Professor i Farmaci ved Universitetet samt i Botanik ved det naturvidenskabelige Museum. Han udgav og udviklede videre Bernh. de Jussieus Plantesystem og indlagde sig overordentlig stor Fortjeneste af Videnskaben om Planternes naturlige Slægtskabsforhold. Hans Hovedverk er „Genera plantarum secundum ordinem naturalem disposita" (1789). — Hans Søn Adrien de Jussieu, f. 1797, d. 1853, var siden 1826 Professor i Botanik ved den botaniske Have. Han har udgivet en Række fortræffelige Monografier over enkelte Planteslægter.

Jusuf, fr. Yousouf, fransk General, f. paa Elba 1805, d. 1866, blev som Barn af algierske Sjørøvere ført til Tunis, hvor han kom i Ynd hos Beien, blev opdragen som Muhamedaner og omhyggelig uddannet. Efter at have været ansat i Beiens Livvagt flygtede han 1830 til Algier, hvor han traadte i fransk Tjeneste og organiserede et indfødt Rytterkorps, hvormed han deltog i alle vigtige Affærer i Algerien og navnlig udmærkede sig paa den mest glimrende Maade ved Indtagelsen af Bona samt i Slaget ved Isly. 1838 blev han Oberstløitnant, 1841 Oberst, besøgte 1845 Paris og gik der over til Kristendommen. 1851 blev han Brigadegeneral og organiserede 1854 det irregulære tyrkiske Rytteri mod Russerne samt deltog i Slaget ved Alma som Fører for den tyrkiske Division. 1856 blev han Divisionsgeneral og deltog 1857, 1860 og 1864 med Udmærkelse i Felttogene mod Kabylerne.

Juste (udt. Sjyst), Theodore, belgisk Historiker, f. 1818, siden 1859 ansat som Konservator ved det kongelige Antikvitetsmuseum i Brysel, har udgivet en længere Række værdifulde Arbeider, hovedsagelig om sit Fædrelands Historie; det omfangsrigeste er „Grundlæggerne af det belgiske Monarki", hvoraf indtil 1877 var udkommet 20 Bd.

Juste-milieu (udt. Sjyst-miliø), fr., „den rette Midte (eller Middelvei)", var i Frankrige under Julikongedømmet Benævnelsen paa Ludvig Filips Politik, som søgte at holde Middelveien mellem alle Partier og derved gjøre de yderliggaaende paa begge Sider ufarlige. Oprindelig brugtes Ordet i rosende, men senere i dadlende Betydning, da Kongens vaklende Holdning havde undergravet Respekten for hans Regjering.

Justering, en ved dertil oprettede offentlige Kontorer (Justerkamre) foretagen omhyggelig Undersøgelse og Berigtigelse samt Stempling af Maal- og Vegtredskaber, førend disse tillades benyttede i Handel og Vandel. Efter norsk Lov kan enhver forfærdige eller indføre Maal- og Vegtredskaber, men de maa alle, førend de udsælges eller bruges i Handel og Vandel, justeres ved et af de offentlige Justerkamre og forsynes med dettes Stempel. Straffen for Salg eller Benyttelse af ujusteret Maal- eller Vegtredskab er første Gang 5—40 Kroner og i Gjentagelsestilfælde 20—100 Kroner, hvorhos Redskabet konfiskeres til Fordel for Justervæsenet. I Norge bestyres Justervæsenet af en Justerdirektør med to tilforordnede Bestyrelsesmedlemmer; Justermestere er ansatte i Kristiania, Hamar, Kristiansand, Stavanger, Bergen, Trondhjem og Tromsø og Justerere i de fleste større Byer. Offentlige Udsalg af Maal- og Vegt-

redskaber findes ved Justerkamrene og hos Justererne, ligesom offentlige Udsælgere desuden er ansatte i de mindre Byer og i flere Landdistrikter.

Justinianus den første, Keiser i det byzantinske Rige, f. 482, d. 565, var af en fattig Slægt. Hans Farbroder Justinus den første, som havde svunget sig op til Keiser, opdrog ham og udnævnte ham 527 til Medregent; ved Justinus's Død s. A. efterfulgte Justinian ham paa Tronen. Han lod sig i meget paavirke af sin Gemalinde Theodora, som tidligere havde været Skuespillerinde og først et meget udsvævende Levnet; hun bevægede ham til de længe fortsatte, men frugtesløse Bestræbelser for at forene Monofysiterne med den orthodoxe Kirke og havde stor Andel i de blodige Uroligheder, som opstod af Striden mellem Hippodromens Partier, og som kun med Nød kunde dæmpes af Belisar. Denne Feltherre samt Gildingen Narses udvidede ved sine heldige Felttog Riget i høi Grad; vistnok maatte Keiseren tilkjøbe sig Fred af Perserne, men derimod tilfaldt ved Omstyrtelsen af Vandalernes Herredømme af Belisar 534—35 Afrika, Sardinien og Korsika og ved Omstyrtelsen af det østgotiske Rige af Belisar og Narses Italien og Sicilien det byzantinske Rige. I Spanien erhvervedes 550 en stor Strækning af Kysten fra Vestgoterne. Justinians berømteste Regjeringshandling var den paa hans Foranstaltning af Justitsministeren Tribonianus foretagne Udgivelse af Corpus juris civilis (s. d. og Art. Romerret). Justinian byggede meget, baade Fæstninger og andre Bygværker; i Konstantinopel opførtes under hans Regjering ikke mindre end 25 nye Kirker, deriblandt den prægtige Sofiakirke, paa hvilken 10,000 Mennesker byggede i 6 Aar. Hans Karaktér har været forskjellig bedømt; sikkert er det, at han var en virksom Regent, som søgte at fremme Dannelse og Orden i Statens Anliggender, men han var ogsaa forfængelig, mistroisk og havesyg. — Justinianus den anden, Søn af Konstantin den fjerde, kom paa Tronen 685, herskede despotisk og forjoges 695. 705 bemægtigede han sig igjen Regjeringen, som han førte til sin Død 711.

Justinus, Marcus Junianus, ogsaa kaldt Justinus Frontinus, romersk Historieskriver, antageligvis ca. 160 e. Kr., forfattede et Udtog af Trogus Pompejus's nu tabte historiske Værk, som i 44 Bøger behandlede Verdenshistorien, navnlig det makedoniske Rige. Justinus's Arbeide, „Historiae Philippicae", er i den nyere Tid gjentagne Gange udgivet.

Justinus Martyr, Kirkelærer fra Sikhem i Samaria, levede i den første Halvdel af det andet Aarh., studerede i sin Ungdom den græske Filosofi og sluttede sig navnlig til Platonismen, men gik senere over til Kristendommen. Som Kristen vedblev han at være Filosof og søgte at godtgjøre, at den kristne Religion var den fuldkomneste Filosofi. Hans Skrifter er af stor Betydning for Udviklingen af den kirkelige Troeslære i det 2det Aarh. og især for Tillempningen af den platoniske Logoslære paa den kristelige Verdensanskuelse. Af dem er opbevaret en Apologi for Kristendommen (forfattet 147) med et Tillæg, den saakaldte anden Apologi, samt en Samtale med Jøden Tryfon. Hans Skrift mod Gnostikerne er derimod gaaet tabt. Han led Martyrdøden i Rom ca. 160 og æres i den katholske Kirke som Helgen; hans Mindedag er i den græske Kirke 1ste Juni, i den romerske 13de April.

Justitia, hos Grækerne Themis, Retfærdigheden, ogsaa personificeret som Gudinde.

Justitiarius kaldes Formanden i en Domstol, der er sammensat af flere Medlemmer (kollegial Ret).

Justitien (af lat. justitia, d. e. Retfærdighed) kaldes Retshaandhævelsen og den retshaandhævende Magt i Staten. Man taler saaledes om at „sættes under Justitiens Tiltale", d. e. af det Offentlige ved dets dertil indsatte Embedsmænd at anklages for en Forbrydelse. — Justitiel, hvad der vedkommer Rettens Haandhævelse. — Justits, Retspleie. — Justitsembedsmænd, de Embedsmænd, som er indsatte til at forvalte Retspleien. — Justitsprotokol kaldes den Protokol, hvori alle ved en Ret foregaaede Retsforhandlinger optegnes; særlig kaldes Thingprotokollen ofte Justitsprotokol. Den Embedsmand, hvem det ved en kollegial Ret paaligger at føre eller ved sine Betjente at lade føre denne Protokol, kaldes Justitssekretær. — Justitssag er en Retssag, som af det Offentlige anlægges mod en formentlig Forbryder for at faa hans Skyldighed eller Uskyldighed godtgjort og i første Fald faa ham straffet efter Loven. Øvrigheden (i Norge Amtmanden) udsteder Aktionsordre mod vedkommende og beskikker en Sagfører under Navn af Aktor til paa Justitiens Vegne at føre Sagen mod den Tiltalte, medens der for denne paa den anden Side af det Offentlige beskikkes en Defensor, som skal føre hans Sag for Retten. Enhver Tiltalt kan dog privat engagere en Defensor.

Justits- og Politidepartement, et af den norske Regjerings Departementer, hvorunder hører: Kontrollen med Lovenes Overholdelse og Politivæsenet i Almindelighed, Overopsynet med Retspleien, Skifte- og Myndlingsvæsenet, Fængsler og Strafanstalter, Benaadningssager, processuelle m. fl. Bevillinger, Medicinalvæsenet (derunder indbefattet Kvarantænevæsenet), Overformynderregnskabernes Revision og Decision, forsaavidt samme ikke er overgaaet til kommunal Behandling, Spørgsmaal vedkommende den konstitutionelle Lovgivning samt Sager angaaende Forandringer i eller Tillæg til Lovgivningen, som, om de end berører noget af de under Departementet for det Indre henlagte Anliggender, dog nærmest er at betragte som henhørende under den almindelige Civil- eller Politilovgivning.

Justitsmord, Domfældelse og Henrettelse af en uskyldig anklaget.

Jute ell. **Kinahamp**, et Trevlestof, som faaes af Basten af Corchorus capsularis m. fl. nærbeslægtede Plantearter, der hører til Lindefamilien. Juteplanten er énaarig og opnaar en Længde af 14—16 Fod. Trevlerne erholdes paa samme Maade som af Lin og Hamp; de ligner Manillahamp, men er mindre faste og noget finere end denne. Farven er gul- eller brunagtig, undertiden blaalig eller sølvgraa. Trevlerne kan være af 6—9 Fods Længde; de kan hekles og bleges og har en smuk, silkeagtig Glans. I Plantens Hjemland, Ostindien, forarbeides Jutetrevlerne dels til Reb og Garn, dels til grove Lærredssorter, der i stor Udstrækning anvendes som Pakkerred. Den af Jute spundne Traad kan blive meget finere end Hampetraad, men til Tougverk staar Jute langt under Hamp, da den lettere raadner; dog har man i

den senere Tid tildels søgt at anvende den til undersjøiske Telegrafkabler. I grove uldne Gulvteppetøier bruges i stor Udstrækning Jute til Rending; desuden blandes den i den senere Tid i store Kvantiteter i Uld-, Bomulds- og Lintøier, hvorved disse vistnok taber i Kvalitét, men paa Grund af Jutens store Prisbillighed kan leveres til en lav Pris. De fineste Sorter Jutegarn væves til fine Tepper, Gardin- og Portièretøier, Møbelbetræk o. lign., som paa Grund af sin smukke Glans, og da de kan modtage de fleste Slags Farver, tager sig særdeles godt ud. Affald af Jute benyttes til Fabrikation af simplere Papirsorter. — Juteindustrien i Europa er forholdsvis ny. Allerede i Slutningen af det 18de Aarh. forsøgte det ostindiske Kompagni at vække Interesse i England for det i Indien allerede længe anvendte Stof, men det lykkedes ikke. Enkelte mindre Forsøg i den første Del af Aarhundredet blev af forholdsvis ringe Betydning; først under Krimkrigen henvendte man i England sin Opmærksomhed i større Udstrækning paa Juten, da Krigen hindrede Tilførselen af russisk Hamp. 1865 indførtes til England 354 Mill. Pd. Jute og 1872 740 Mill. Pd. Hovedsædet for Juteindustrien er Skotland, fornemmelig Byerne Dundee, Forfar og Glasgow. I de sidste Aar har man, som der berettes, med Held forsøgt at dyrke Jute i flere blandt de sydlige af de Forenede Stater, hvor den sandsynligvis vil blive en almindelig Kulturplante. Den er det billigste af alle hidtil kjendte Spindeemner.

Juvel, Ædelsten, sleben og oftest tillige indfattet. — Juveler, en, som forarbeider Smykker af Ædelstene og ædle Metaller.

Juvenalis, Decimus Junius, berømt romersk Satiredigter, efter den sandsynligste Antagelse f. 67 e. Kr., d. 147, uddannede sig først som Taler og tjente senere i Hæren; under Trajans og Hadrians Regjering begyndte han at dyrke Digtekunsten og blev af en af disse Keisere for en Tid forvist paa Grund af en satirisk Hentydning til en dengang yndet Skuespiller. Under hans Navn er opbevaret 16 Satirer, af hvilke den tyske Textkritiker Ribbeck har antaget en stor Del for ægte uden dog at kunne bevise sin Paastand tilstrækkelig eller finde synderligt Medhold. Satiren er hos Juvenal af en anden Art end hos de tidligere Digtere, navnlig Horats; istedenfor dennes spøgefulde Fremstilling af Latterligheder og Forkjertheder træder hos Juvenal en af dyb moralsk Indignation præget streng Revsen af Laster og Feil, som bliver Gjenstand for Afsky, ikke for Latter og Munterhed. Dog er han ikke paa langt nær saa streng og mørk i sin Satire som Persius. Hans poetiske Stil er kraftig, ofte noget rhetorisk, og Udtrykkene er ikke altid saa nøie valgte; de mange anstødelige Enkeltheder i hans Skildringer af sin Tid kan dog paa Grund af hans tydelige moralske Tendens ikke lægges ham til Last. — Af de nyere kritiske Udgaver af Juvenal er Otto Jahns den bedste.

Juvencus, Gajus Vettius Aquilinus, latinsk kristelig Digter, var Presbyter i Spanien og døde 331. Af hans episke Verker, hvis Stof er hentet fra den bibelske Historie, er „Historia evangelica“, en væsentlig efter Matthæus bearbeidet Skildring paa Hexametre af Jesu Liv, det vigtigste.

Juxtaposition, Sidestilling, f. Ex. af Tal; ogsaa den Maade, hvorpaa uorganiske Legemer kan tiltage i Omfang, ved at der stadig afsættes nye Lag udvendig paa dem.

Jülich, tidligere selvstændigt Hertugdømme i Tyskland, nu en Del af den preussiske Rhinprovins, ligger paa den venstre Rhinbred, er ca. 74 Kv.mil stort og har 400,000 Indb.

Jürgensen eller **Jørgensen**, Jørgen, dansk Eventyrer, f. i Kjøbenhavn 1779, d. 1850, var en Tid tilsjøs i engelsk Tjeneste og blev senere dansk Kaperkaptein. Under Krigen 1809 drog han til Island, bemægtigede sig Herredømmet over Øen og erklærede sig for dens Konge; det lykkedes ham virkelig at berøve de danske Embedsmænd deres Magt og gjøre sig til eneraadende, men allerede f. A. fjernedes han af et engelsk Krigsskib og blev senere for Falskneri deporteret til Tasmania i Australien, hvor han opholdt sig til sin Død. — Hans Broder Urban Jürgensen, f. 1776, d. 1830, nedsatte sig 1809 som Uhrmager i Kjøbenhavn og erhvervede sig stort Ry for sine udmærkede Kronometre. Han udgav 1804 en lærd Afhandling paa Dansk og Fransk „Om Tidens nøiagtige Afmaaling med Uhre“ (ny Udg. 1838). — En Brodersøn Fritz Jürgensen, f. 1820, d. 1863, er bekjendt for sine fortræffelige humoristiske Tegninger af det kjøbenhavnske Folkeliv.

Jüterbogk ell. **Jüterbock**, By i den preussiske Provins Brandenburg, ca. 8 Mil sydvest for Berlin, har med de to umiddelbart tilstødende Landsbyer Damm og Neumarkt 8,500 Indb., Væverier og Farverier samt betydelige Kvæg- og Hestemarkeder. Her seirede Torstenson over Gallas 1644.

Jydepotter, et Slags for Danmark særegne simplere Lerkar, som forarbeides i de jydske Hedeegne og faar sin sorte Farve ved først at halvbrændes („smøges“) med rygende Lyng. De benyttes til Kogekar.

Jydske Lov, en af de 4 gamle danske Provinciallove, er den yngste og vigtigste af disse. Den skal i det væsentligste være udarbeidet af Biskop Gunner i Viborg og blev offentlig antagen som Lov paa en Rigsdag i Vordingborg i Marts 1241. Den gjaldt for Jylland, Fyen og de tilgrændsende mindre Øer; man har tildels troet, at den ogsaa opnaaede Gyldighed i Rigets øvrige Provinser, hvilket dog neppe var Tilfældet, uden naar der i de andre Landsdeles specielle Love manglede Bestemmelser for et bestemt, i Jydske Lov omhandlet Tilfælde. Den afløstes 1683 i Jylland og paa Fyen af Kristian den femtes Lov, men vedblev med Forandringer at gjelde for Slesvig.

Jylland, d. e. Jydeland, Jydernes Land, se Art. Danmark, Nørrejylland og Slesvig.

Jæderen, en flad, skovbar Landstrækning i Stavanger Amt, støder i Sydvest til Havet og er forøvrigt omgiven af Dalerne og Ryfylke. Af alle norske Landskaber har Jæderen mindst Lighed med det øvrige Norge; dets Kyststrækning har faa Havne og ingen Skjærgaard. Ved Kystens nordlige Del strækker sig, indtil $^1/_4$ Mil fra Land, en temmelig lang Sandbanke, Jæderrevet, som er meget farligt for Seiladsen. Som en Særegenhed for Jæderen kan ogsaa nævnes den Række af Flyvesandstrækninger, som hist og her forekommer langs Kysten; naar det i tørt Veir ryger op med en Storm, sættes Sanden i Bevægelse, føres afsted som et Snefog og bedækker og ødelægger ofte dyrkede og dyrkbare Landstrækninger.

Man har i den senere Tid med Held begyndt at dæmpe Sandflugtens Virkninger, fornemmelig ved at beplante Flyvesandstrækningerne med saadanne Planter (Strandrør, Marehalm osv.), som trives i den løse Jordbund. Jæderen er kun for en liden Del opdyrket; ifølge en i 1879 foretagen Beregning skal dets dyrkede Areal udgjøre ca. 66,000 Maal, medens det uopdyrkede, men dyrkbare skal udgjøre ca. ½ Million Maal. I 1881 paabegyndtes Dannelsen af et Aktieselskab til Jæderens Opdyrkning efter stor Maalestok. Jæderen hører forresten paa de dyrkede Steder til Norges bedste Korndistrikter. I Syttiaarene begyndte et Selskab at søge efter Stenkul paa Jæderen, men uden noget Resultat.

Jäger, Gustav, tysk Historiemaler, f. 1808, d. 1871, uddannede sig i Leipzig og Dresden, gik derefter til München og erholdt Veiledning af Schnorr v. Carolsfeld og fik efter et Ophold i Italien det Hverv at deltage i Udsmykningen af „Königsbau" i München med Freskomalerier. Efter Udførelsen af dette Hverv beskjeftigede han sig væsentlig med Oliemaleriet, dog malede han 1846—48 Fresker i Slottet i Weimar og 1850 igjen i München. 1847 blev han Direktør for Akademiet i Leipzig. Hans Freskobilleder udmærker sig ved en ædel Ro, Klarhed og Kraft; hans Staffelibilleder, især med Emner fra den bibelske Historie, har ogsaa skaffet ham megen Anerkjendelse.

Jæger- og Fiskerforening, Norsk, stiftedes 1871 med det Formaal „at fremme en fornuftig Husholdning med de fredede Vildtsorter samt Fiskearter i vort Land og i dette Øiemed søge at 1) udvirke tidsmæssige Forandringer i Lovene om Jagt og Ferskvandsfiske, 2) virke til Forøgelse af Vildtstand og Fiskemængde, dels ved at opmuntre til Ødelæggelse af de for Vildtet og Fiskerierne skadelige Dyrearter, dels ved at forhindre ulovlig Jagt og Fiskeri, dels ved at fremme Foranstaltninger mere direkte sigtende til Formerelse af Vildt og Fisk, og 3) opmuntre til Dannelse af lignende Foreninger omkring i Landet, der slutter sig til Hovedforeningen i Kristiania. Kontingenten for Medlemmerne er Kr. 4.00 aarlig. Bestyrelsen udgiver et Tidsskrift, „Norsk Jæger- og Fiskerforenings Meddelelser", som udkommer med to Hefter aarlig.

Jægere, lette Infanteritropper, der især anvendes som Tiraljører og Skarpskytter. — Ridende Jægere, d. s. s. let Kavaleri.

Jægerkorps, Norske, dannedes under Mobiliseringen af en Del af den norske Armé, som skulde gjøre et Indfald i det vestlige Sverige under dette Lands Krig med Rusland 1788, og formeredes paa 6 Kompagnier i Tønsberg 19de September s. A. Det bestod af Holstenske Jægerkorps, Kongsvingerske lette Infanterikompagni samt Kontingenter (Riflesktytter) fra Akershusiske, Smaalenske, Oplandske, Vesterlenske og Bergenhusiske nationale Regimenter. En Eskadron ridende Jægere dannedes ved Kontingenter fra Akershusiske, Smaalenske og Oplandske Dragonregimenter og underlagdes Korpset, som med Over- og Underbefal, Spillemænd og Menige tilhørt og tilsøds talte 785 Mand. Efter Tilbagekomsten fra det korte Felttog dimitteredes efterhaanden samtlige nationale og de fra Holstenske Jægerkorps modtagne Soldater, og Korpset blev opsat paa 4 hvervede Kompagnier (Plan af 10de Decbr. 1788). Efterat Korpset havde garnisoneret paa forskjellige Steder (Fredrikstad, Moss, Kristiania) kom det 1801 til Kongsvinger og udmærkede sig under Felttoget 1808 (Høland 19de April, Rødenæs 5te Mai). Det samme var Tilfældet 1814, efterat Jægerkorpset siden 1810 havde garnisoneret i Laurvik. Siden Foreningen med Sverige har det stadig været forlagt til Kristiania. Det afgiver Befal og Mandskab til den 1856 oprettede norske Garde i Stockholm. Efter forskjellige Omorganisationer opsattes Korpset 1867 paa 6 Kompagnier, hvoraf 1 (1ste) i Stockholm, 4 i Kristiania og 1 paa Karl-Johansværn. Dette sidste tilbagekaldtes 1869 og fordeltes 1877 paa de 4 i Kristiania værende Kompagnier. For Tiden (1881) tæller Jægerkorpsets 5 Kompagnier tilsammen 476 Mand, hvoraf 26 Officerer, 89 Mand Underbefal og 361 Spillemænd og Menige. — Siden Vinteren 1793—94 har ved Korpset en Underbefalsskole været i omtrent uafbrudt Virksomhed, og dets Bestemmelse er nu at danne en for hele Infanteriet fælles Underbefalsskole (navnlig for de høiere Grader).

Jägerndorf, By i det østerrigske Hertugdømme Schlesien, ved Floden Oppa, med 8,500 Indb., var tidligere Hovedstad i et eget Fyrstendømme, som nu er delt mellem Østerrige og Preussen.

Jægersborg, Jagtslot i Gjentofte Sogn paa Sjælland, nedrevet 1761. Dets Udbygninger benyttes til Exercerskole for Husarregimentet. Efter Jægersborg benævnes ogsaa den nærliggende Dyrehave.

Jægerspris, Slot paa Sjælland, 6 Mil nordvest for Kjøbenhavn, eiedes af Grevinde Danner og blev efter hendes Død ombannet til en Stiftelse for forladte og hjelpeløse Pigebørn.

Jælse, Prestegjeld i Stavanger Amt, bestaar af Sognene Jælse og Erfjord.

Jämtland, se Jemtland.

Järta, Hans, svensk Politiker og Forfatter, f. 1774, d. 1847, tilhørte den adelige Slægt Hiertа, men hyldede allerede tidlig frisindede Anskuelser og frasagde sig som oppositionelt Medlem af Rigsdagen 1800 sit Adelskab. Som Følge heraf affkedigedes han fra sin Post som Protokolsekretær i Justitsrevisionen, hvilken Post han havde faaet 1796. Han virkede for Revolutionen 1809 og havde efter denne betydelig Andel i Udarbeidelsen af den nye Konstitution. 1809—11 var han Statssekretær for Finanserne og 1812—22 Landshøvding i Dalarne; derpaa levede han som Privatmand, indtil han 1837 tog Ansættelse som Rigsarkivar, men uden Løn. Dette Embede nedlagde han 1844. 1823—24 udgav han et politisk-literært Tidsskrift „Odalmannen" og skrev 1832 „Försök att framställa Svenska lagfarenhetens utbildning ifrån Gustaf I's anträde til regeringen intill slutet af 17da århundradet", hvilket Skrift prisbelønnedes af Vitterhetsakademiet. Han hører til de bedste af Sveriges Prosaforfattere.

Jødekirsebær (Physalis Alkekengi), en i Syd- og Mellemeuropa voxende fleraarig Plante af Solanaceernes Familie, med ægformede Blade og enkeltstaaende, smudsighvide, hjulformede Blomster paa nikkende Stilke i Bladhjørnerne. Frugten omsluttes af det udvoxede blæreformede Bæger og ser ud som et Kirsebær. Smagen er syrlig-sød, dog temmelig flau. — Til samme Slægt hører Ananaskirsebæret (Ph. peruviana) fra Sydamerika,

der undertiden dyrkes for sine velsmagende Frugters Skyld.

Jødekristne, i den første Kirkes Tid de Kristne, som tidligere havde været Jøder, modsat Hedningekristne.

Jødeland, d. s. s. Palæstina, s. d.

Jøder, det af Juda afledede almindelige Navn paa Hebræerne eller Israeliterne efter det babyloniske Exil. Om deres Historie indtil Jerusalems Ødelæggelse af Titus 70 e. Kr. se Art. Hebræer. Paa Jerusalems Ødelæggelse fulgte en almindelig Adspredelse af Jøderne til alle Kanter, skjønt ogsaa en stor Del blev tilbage i Palæstina og udgjorde Kjernen af dettes Befolkning. De gjorde gjentagne Forsøg paa at befri sig fra Romernes Herredømme, men uden Held; den sidste Opstand skete 132—35 under Bar-Cochbas Ledelse og dæmpedes af Hadrian ved megen Blodsudgydelse, ved Landets Plyndring og ved strenge Forholdsregler mod Jøderne, hvilke tildels dog blev ophævede igjen under Antoninus Pius. Jødernes Kaar paa de Steder, hvor de udbredte sig, var ganske taalelige, indtil Kristendommen under Konstantin den store var bleven Statsreligion, men da begyndte den kristne Stat at udøve et stedse stærkere Tryk paa dem. I det 4de og 5te Aarh. bestemte Kirkemøderne mangehaande Indskrænkninger i deres Frihed, idet man især søgte at hindre Jøders Ægteskab med Kristne og Kristnes Overgang til Jødedommen. En Afbrydelse i denne trykkede Stilling fandt Sted under Julianus Apostata, som begunstigede Jøderne paa de Kristnes Bekostning og omgikkes med Planer til at føre dem tilbage til Palæstina. 415 fordreves 100,000 Jøder fra Alexandria af Biskop Cyrillus, og 418 udelukkedes Jøderne fra Militærtjenesten; 429 blev deres Patriarkat i Tiberias ophævet. Efter det vestromerske Riges Undergang var deres Skjebne i de forskjellige Lande meget forskjellig. I Italien, paa Sicilien og Sardinien nød de forholdsvis gunstige Kaar, medens de i det byzantinske Rige blev undertrykte og i Frankrige og det vestgotiske Spanien i det 6te og 7de Aarh. maatte gjennemgaa haarde Forfølgelser. I Asien var deres Skjebne forholdsvis mild; de i Palæstina værende Jøder indtog 614 med Perservnes Hjelp Jerusalem og tænkte paa at gjenoprette sit gamle Rige, men blev kuede af Keiser Heraklius. Muhamedanismens Udbredelse i det 7de Aarh. forandrede meget Jødernes Stilling i de af Muhamedanerne erobrede Lande. Fraregnet enkelte mindre Forfølgelser levede de under Kaliferne og de arabiske Fyrster i Ro og udbredte sig navnlig fra det 8de Aarh. i det mauriske Spanien, hvor de opnaaede en høi Grad af Velstand og Dannelse og talte mange lærde Mænd blandt sig. Flere Jøder var Livlæger, Astrologer, Skrivere eller Raadgivere hos de mauriske Fyrster; ogsaa hos mange kristne Fyrster fandtes spanske Jøder som Livlæger og Finansmænd. Værre end i det mauriske Spanien var Jødernes Stilling i de kristne Lande; i det byzantinske Rige var de i det 8de Aarh. udsatte for store Forfølgelser, som foranledigede dem til at udvandre til Khasarernes Land ved Volga; her grundede de et Rige, som bestod til Aar 1000. Senere blev deres Stilling i det byzantinske Rige mere taalelig, men i Begyndelsen af det 11te Aarh. brød der under Keiser Basilius den anden nye Forfølgelser løs mod dem. I Neapel, Rom og paa mange andre Steder i Italien levede Jøderne under lykkelige Omstændigheder; Paverne beskyttede dem i Regelen, dog maatte de fra det 13de Aarh. bære egne Kjendemærker paa sin Dragt og fik fra det 15de Aarh. i de italienske Byer et eget afsondret Kvartér (Ghetto) at bo i. Paa Sicilien havde de Grundeiendomme og en ordnet Kommunalforfatning; de skaanedes her baade af Araberne og Normannerne saavelsom af Fredrik den anden, men maatte senere betale store Skatter og siden 1296 bære Kjendetegn paa sin Dragt. Efterat man i Begyndelsen af det 15de Aarh. forgjeves havde forsøgt at omvende de sicilianske Jøder, blev disse 1493 paa Ferdinand den katholskes Befaling fordrevne fra Øen i et Antal af 100,000 og nedsatte sig nu i Neapel. — I Frankrige levede Jøderne i det 8de og 9de Aarh. i blomstrende Kaar, navnlig i Paris, Lyon, Languedoc og Provence; de besad Grundeiendomme og havde en egen høieste Øvrighedsperson, magister Judaeorum. Men den under de svage Karolinger omsiggribende Geistlighed begyndte snart at undertrykke dem; de maatte med store Summer kjøbe sin Rettighed til at forblive i Landet og led fra det 11te til Midten af det 14de Aarh. under blodige Forfølgelser, til hvilke man som Paaskud benyttede falske Anklager mod dem for at have forgiftet Brønden, røvet og dræbt kristne Børn osv. Gjentagne Gange blev de fordrevne, men vendte tilbage og fik mod Erlæggelsen af høie Pengesummer sine Rettigheder fornyede, indtil de 1395 for stedse forvistes fra Mellemfrankrige. — Til England var Jøder komne i det 9de Aarh.; 1189 udbrød en blodig Pøbelforfølgelse mod dem, og under Johan uden Land maatte de for 4,000 Mark Sølv kjøbe sig et Fribrev, som dog under Henrik den tredie ikke beskyttede dem mod Undertrykkelse. Man fratog dem Eiendom og Synagoger, berøvede dem 1270 Retten til at besidde Grundeiendomme og udviste dem efter mislykkede Omvendelsesforsøg 1290 af Landet. — I det tyske Rige var Jøderne Keisernes Eiendom („Kammerknechte") og blev som saadan vilkaarlig bortskjænkede og solgte, pantsatte og forflyttede fra det ene Sted til det andet. Svære Skatter trykkede dem, og gjentagne Folkeopstande og Forfølgelser lod dem næsten aldrig i Ro. Især blev de haardt medfarne under en Forfølgelse 1348—50 i Anledning af den sorte Død, som af det overtroiske Folk tilskreves deres Brønnforgiftninger osv. Ved denne Leilighed blev Jøderne i det tyske Rige med Undtagelse af de østerrigske Lande næsten udryddede, men de udbredte sig dog snart igjen over de fleste Dele af Tyskland. Fra det 13de Aarh. maatte de ogsaa her bære en afstikkende Dragt; kun paa faa Steder havde de Borgerrettighed og Grundeiendom, ellers maatte de kun drive Handel og Ager, og selv heri hindredes de ved, at deres Gjeldskrav gjentagne Gange erklæredes for ugyldige. Endog Loven havde haardere Straffe for jødiske Forbrydere end for andre. I den senere Del af Middelalderen blev Jøderne, som paa mange Steder maatte bo i egne Gader, udviste af flere tyske Rigsstæder. — I Schweiz besad de siden det 13de Aarh. Grundeiendomme, men blev allerede fra det 14de Aarh. forfulgte og paa flere Steder udviste. Mere Fred og Ro nød de i Polen og Lithauen, hvor de fra 1264 endog havde visse Forrettigheder og senere

navnlig blev begunstigede af Kasimir den tredie. I Rusland var der Jøder allerede i det 10de Aarh., men i Slutningen af Middelalderen blev de udviste, ligesom de ogsaa paa samme Tid blev forfulgte i Ungarn. — Efterat Maurernes Magt i Spanien var styrtet, nød Jøderne her endnu en Tid sine gamle Rettigheder, men den voxende Præstemagt i Forbindelse med Misfornøielsen over den af Jøderne drevne Ager gjorde snart en Ende derpaa. Deres Skatter blev forhøiede, Retten til at bo, hvor de vilde, berøvedes dem, og 1391—92 anstilledes i flere Byer et stort Blodbad paa dem; kun ved at lade sig døbe eller at flygte over til Afrika kunde de redde sig. Gjennem hele det 15de Aarh. var de udsatte for Forfølgelser, tvungne Omvendelser og Inkvisitionens Tyranni mod de døbte Jøder, som ikke havde Lov til at udvandre. Efterat Tusinder af Jøder siden 1480 var brændte, forjoges de øvrige 1492 og udvandrede til Italien, Provence, Portugal, Afrika og Tyrkiet. — I Portugal havde der været Jøder fra det 11te Aarh.; de levede fordelte i 7 Distrikter under en Storrabbiner og maatte fra 1429 bære en afstikkende Dragt. 1495 blev de udviste, og 1506 myrdedes i Lissabon 2,000 døbte Jøder. Baade i Spanien og Portugal var de med Tvang døbte Jøder, som hemmelig holdt fast ved sine Fædres Religion, endnu Gjenstand for mange Undertrykkelser, indtil Udvandringsforbudet ophævedes 1629. Først 1773 blev imidlertid al Forskjel mellem de Jødekristne og de øvrige Kristne ophævet. Ved Begyndelsen af det 16de Aarh. var som Følge af de ovenfor omtalte Foranstaltninger Jøderne næsten forsvundne fra det vestlige Europa; de fleste europæiske Jøder fandtes i Tyskland, Italien og Polen. I andre Verdensdele fandtes Jøder i Nordafrika og i de fleste asiatiske Stater. Renaissancens mere opklarede Begreber og Reformationens Udbredelse medførte vistnok en mere menneskelig Tænkemaade ligeoverfor det vidtudbredte, hjemløse Folk, men det varede endnu længe, førend nogen faktisk Forbedring i deres Kaar indtraadte. Undertrykkelser og Udsugelser gjennem haarde Skatter, Forjagelser og Afsperring fra alle Borgerrettighedens Goder vedblev til Skam for Europa endnu at være Jødernes Lod til ind i det 18de Aarh. 1750 udstedte Kong Fredrik den anden af Preussen et Toleranceedikt, som i nogen Grad forbedrede deres Stilling i de preussiske Stater; 1755 udkom et lignende Edikt i Østerrige, men først 1781 gjorde den ædle Keiser Josef den anden alvorlige Skridt til deres Ligestilling. Samtidig virkede flere ansete Forfattere, saaledes Lessing og Dohm samt den selv af jødisk Slægt udsprungne Moses Mendelssohn alvorlig for at udstrække de almindelige Menneskerettigheder til Jøderne, hvis Aandsliv ogsaa paa denne Tid tog et Opsving. De samme Friheds- og Ligheds-principer, som foraarsagede den franske Revolution, medførte ogsaa endelig Jødernes Emancipation baade i Frankrige og i de fleste andre europæiske Lande, om end først lidt efter lidt. 1784 afskaffedes den trykkende „Leibzoll" i Elsas og Lothringen, 1787 i Preussen og 1799—1803 i det øvrige Tyskland. Selve Revolutionen skjænkede Jøderne i Frankrige Borgerret 1790—91; den samme Ret fik de 1796 i Holland og 1808—13 i de tyske Stater. Efter 1814 saavelsom senere, efter 1848, fulgte en midlertidig Reaktion i Jødesagen; først 1869 blev Jødernes fuldstændige Ligestilling fastslaaet i Tyskland. I Frankrige vedblev de 1790 Jøderne indrømmede Rettigheder at være gjeldende efter 1814, og 1831 fik de ligesom andre Religionssamfund Tilskud af Staten til sine Gudshuses Opførelse og Vedligeholdelse. Ogsaa i Holland bekræftedes Jødernes Emancipation ved Lov 1814, ligesom de i Danmark s. A. fik Borgerret. I England havde deres Ligestilling allerede i Midten af det 18de Aarh. været paatænkt af Regjeringen, men havde maattet opgives af Hensyn til Folkets Uvillie mod dette Skridt; først 1833 fik de i England Adgang til at fungere som Advokater, 1845 til Aldermansværdigheden og 1858 til Parlamentet. I Rusland har deres Ligestilling i de senere Aar gaaet fremad, ligesom den i Schweiz, Italien og Østerrige nu er fuldstændig gjennemført; i Spanien blev de først taalte efter 1837, og i Portugal er de endnu udelukkede fra Borgerrettigheder. — I Danmark er Jødernes retslige Stilling efter 1814 gjentagne Gange bleven ordnet og forbedret, og Ligestillingen er nu fuldstændig gjennemført; dette er ikke Tilfælde i Sverige, hvor Jøderne indtil 1853 kun maatte bo i 4 Byer, derefter kun i Byerne og først nylig har faaet Ret til ogsaa at nedsætte sig paa Landet. — Til Norge negtedes Jøderne Adgang ved Grundloven af 1814. Denne besynderlige Bestemmelse blev gjort til Gjenstand for stærke Angreb, navnlig af Henrik Wergeland, men havde mærkelig nok saa megen Sympati i Storthinget, at den først ophævedes 1851. Siden dette Aar har Jøderne i Norge de samme Rettigheder som ethvert andet udenfor Statskirken staaende Religionssamfund. — Den direkte Følge af Jødernes Ligestilling har været, at de i den senere Tid mere og mere har sluttet sig til de øvrige Indbyggere i de Lande, hvor de har opholdt sig, og følt sig som Borgere af sit Fødeland, i hvis Interesser man oftere har set dem tage levende Del. Deres skarpt udprægede Nationalitet og indgroede eiendommelige Skikke har allerede paa de fleste Steder modtaget adskillig Afslibning, og et stort Parti blandt dem, de saakaldte Reformjøder, har endog ganske brudt med de gamle nationale Ceremonilove som unødvendelige under Nutidens Forhold. Jødernes Indflydelse paa Europas materielle og aandelige Liv i den senere Tid har været meget betydelig, hvad der ogsaa er ganske naturligt i Betragtning af deres gjennemgaaende store Begavelse i de forskjelligste Retninger. De fleste Lande regner Jøder blandt sine fremragende Videnskabsmænd, Forfattere, Kunstnere og Politikere; i Journalistiken har de navnlig i Tyskland taget levende Del. Størst Betydning har de dog havt og har som Finansmænd, idet en stor Del af Europas Pengemarked beherskes af dem. Den mest fremtrædende Rolle spiller de unegtelig for Tiden i Tyskland, hvor et ultrapatriotisk Partis Fordomme i den seneste Tid (Vinteren 1880—81) har fremkaldt en heftig, men forhaabentlig snart forbigaaende Agitation mod dem. — Jødernes Antal paa hele Jorden anslaaes fortiden til ca. 7—8 Millioner, af hvilke i Europa lever ca. $5^1/_4$ Million. Flest i Antal er de i det russiske Rige (over $2^1/_2$ Mill.), Østerrige-Ungarn (henimod $1^1/_2$ Mill.) og det tyske Rige (vel $^1/_2$ Mill.) I Danmark findes ca. 4,300, i Sverige ca. 1200 og i Norge ifølge Folketællingen af 1875 34 Jøder.

Jødisk Literatur, Jødernes Literatur fra Exilet til den nyeste Tid. I denne Literaturs første Periode, der kan regnes at gaa til det 9de Aarh. e. Kr., udviklede den sig fornemmelig i Palæstina og Babylonien. Det almindeligst benyttede Sprog var Aramæisk, men tildels opblandet med Latin og Græsk. Nær til Esra sluttede sig den saakaldte „Store Synagoge", som vedblev at virke under Makkabæerne og lagde Grunden til Masora (se Hebraisk Sprog og Literatur). De hellige Skrifter fandt talrige Fortolkere og Oversættere, hvis Verker danner en omfangsrig Literatur. Inden denne Fortolkningsliteratur skjelnes mellem Halacha og Haggada; den første holder sig alene til Bibelens udtrykkelige Ord for deraf at uddrage Lovbestemmelser, som er blevne samlede i Talmud (Mischna og Gemara). Hillel gjelder for at have afsluttet og samlet den i Talmud nedlagte mundtlige Tradition, ligesom Esra havde afsluttet den skriftlige i den gammeltestamentlige Kanon; dog afsluttedes den saakaldte palæstinensiske eller jerusalemske Talmud først 370—80 i Tiberias, medens den „babyloniske" Talmuds Samling fuldendtes i Babylonien i det 5te Aarh. I Modsætning til Halacha betegner Haggada (egentl. „Forkyndelse") en Art Homiletik med Ordforklaring, allegorisk og mystisk Forklaring til de hellige Skrifter, hvorhos den indeholder Begyndelsesgrundene til flere Videnskaber (Medicin, Mathematik, Astronomi, Ethik) samt en Mængde Legender. Især den Del, som fører Navnet Kabbala, har tidlig tiltrukket sig Opmærksomhed ogsaa blandt de Kristne; den er paavirket af alexandrinsk Filosofi og indeholder metafysiske Undersøgelser om Guds Væsen og Aabenbaring, om Englene o. lign. Til den specielle Haggada, som kommenterer de forskjellige bibelske Skrifter, slutter sig liturgiske Verker, for det meste paa Hebraisk. — En ny Periode i den jødiske Literatur danner Tiden fra Begyndelsen af det 9de til Begyndelsen af det 16de Aarh. Nu paavirkedes det jødiske Folk, som allerede længe havde været spredt, paa den ene Side af de Kristne, paa den anden Side af de muhamedanske Arabere. De sidstes Indflydelse var størst, og arabiskdannede Jøder udbredte videnskabelige Studier i Spanien, Italien og Sydfrankrige, hvorfra jødisk Videnskab ogsaa trængte ind i Tyskland. Toledo i Spanien blev den jødiske Literaturs Hovedsæde, og fra det 12te Aarh. oversattes en Mængde arabiske Skrifter paa Hebraisk. Af arabisk-spanske Elementer paa den ene Side og jødisk-kristelige paa den anden fremgik den nyere kabbalistiske Literatur i det 14de og 15de Aarh. Foruden Oversættelser og Fortolkninger af de hellige Skrifter leveredes grammatiske og dogmatiske Verker; Digtere fremstod blandt Jøderne, og af Videnskaber dyrkedes navnlig Mathematik, Fysik, Astronomi og Medicin. Sproget var fra først af Aramæisk, som bibeholdtes i den kabbalistiske Literatur, senere Hebraisk og i de arabiske Lande mest Arabisk. Af Periodens fremragende Bibel- og Talmudfortolkere kan nævnes Saadja (d. 942), Salomon ben Isak, kaldt Raschi (d. 1105), Aben Esra (d. 1167) og Maimonides (d. 1204); desuden maa anføres den sproglærde David Kimchi (d. 1240), den lovlærde Moses Nachmanides (d. 1270), den Reisende Benjamin fra Tudela (d. 1160), Forfatter af en Reisebeskrivelse fra det hellige Land, Digterne Gabirol (d. 1070), Jehuda Halevi (d. 1142) og Charisi (d. 1216). De kabbalistiske Skrifter fra Slutningen af denne Periode antager Karakteren af en stedse dunklere Mysticisme, ifølge hvilken den skrevne Lov blot var en Indklædning for den sande og skjulte. Fra denne Periode er den paa Aramæisk skrevne berømte Kommentar til Pentateuchen, „Zohar". — Den tredie Periode i den jødiske Literatur, fra 1500 til Nutiden, har at fremvise Skrifter dels paa Hebraisk, dels paa de moderne europæiske Sprog; de sidste gaar ind under de forskjellige Literaturer, med hvilke de har Sprog tilfælles. Det er navnlig i Italien, Tyskland og Polen, at den jødiske Literatur paa Hebraisk i dette Tidsrum er bleven dyrket. Flere vigtige exegetiske Skrifter, deriblandt den berømte „Schulkân Aruch" fra 1567, skyldes Menigheder af spansk-portugisiske Jøder i Tyrkiet. I det 16de Aarh. begyndte det saakaldte Jødetysk, en Blanding af højtyske og hebraiske germaniserede Ord, at bruges som Skriftsprog. Den kabbalistiske Literatur berigedes med talrige Verker, og der forfattedes mange Kommentarer til Zohar og Schulkân Aruch. Af Fortolkere kan nævnes Elias Levita (d. 1549), Salomo Norzi (d. 1626) m. fl. Fra Midten af det 18de Aarh. fandt navnlig gjennem Moses Mendelssohn (s. d.) et vigtigt Omslag Sted i den jødiske Literatur og Kultur. En rigere Forfattervirksomhed af mangesidig Beskaffenhed udfoldede sig, jødiske Verker oversattes fra Hebraisk til nyere Sprog (Tysk) og fremmede Verker til Hebraisk. Navnlig fik Mendelssohns Oversættelse af Pentateuchen til Tysk en gjennemgribende Betydning.

Jøkelfjeldene, en mægtig Fjeldmasse paa den østlige Side af Kvænangsfjord, Tromsø Amt, med vidtstrakte Snefonner og Isbræer. Høiden er omkring 4,000 Fod.

Jøkler, Isbræer, tysk Gletscher, Ismasser, som fra de med evig Sne bedækkede Fjeldregioner (Snebræer) skyder sig ned gjennem tilgrændsende Dale og Kløfter. De dannes ved, at de store Snemasser om Sommeren delvis smelter og det derved fremkomne Vand siver ned mellem Snekrystallerne; ved Vinterkuldens Indtræden fryser den vaade Sne til en kornet Ismasse, som efter flere Sommeres Forløb stadig er bleven mere grovkornet og som dels ved sin egen Tyngde, dels ved Trykket af de efterfølgende nydannede Masser sætter sig i Bevægelse og glider nedover. Paa denne Vandring trænger Isen i Regelen frem til langt under Snegrændsen; jo lavere ned dens Ende kommer og jo høiere Temperatur den saaledes udsættes for, desto mere taber Massen i Omfang ved Smeltning, indtil den naar det Punkt, hvor Sommervarmen er saa stærk, at Jøklens Ende afsmeltet flyder bort i Form af Vand. Jo lavere Temperaturen en Sommer er, desto længere ned i Dalene rækker Jøklernes Endepunkter, hvorimod disse i mere end sædvanlig varme Sommere trækker sig tilbage. Man maa saaledes adskille Jøkelendens Frem- og Tilbagetriden fra selve Isdelenes uafladelige Bevægelse fremad. Det er denne sidste, som man forstaar ved Bevægelses-Hastigheden. Den er større i Midten, mindre mod Siderne, overhoved forskjellig, fra nogle Tommer til nogle Meter i

Døgnet. — Fra Sideveggene af den Dal, gjennem hvilken Jøklen bevæger sig, falder jevnlig Sten og Grus ned paa den; dette føres med og afsættes til Siderne i Form af Sten- og Grusvolde, Sidemoræner. Den Sten o. lign., som føres med, lige til Jøklen naar sit Endepunkt, og smelter i Forbindelse med de Materialier, som den skraber med sig nedentil, danner nedenfor Endepunktet en Tvervold, Endemoræne, der kan naa et Par hundre Fods Høide. Naar større Stenblokke falder ned paa Jøklens Overflade, smelter under Fremrykningen ofte Isen rundt omkring stærkere bort end under Stenblokken, som derved kommer til at hvile paa et Slags Fodstykke af Is og danner et saakaldt Gletscherbord. I den nederste Ende af Jøklerne danner sig ofte en Isgrotte, ud af hvilken der strømmer en af den smeltede Is opstaaet Bæk, og hvorfra der ogsaa ofte blæser en kold Vind, som fører fine Ispartikler med sig. Hele Ismassen er jevnlig fuld af Sprækker, der, naar de skjules af nyfalden Sne, gjør Jøklen farlig at passere. Hvor en Jøkel under sin Fremrykning kommer til et brat Affald, opstaar en Islavine eller et Gletscherfald. — Jøkler forekommer i de høiere Fjeldkjæders Dale og Kløfter, i Europa især i Alperne, hvor flere har en Længde af et Par Mil og derhos en meget anselig Tykkelse. De største i den gamle Verden findes paa Himalaja. I Norge findes talrige Jøkler, men alle af en forholdsvis ubetydelig Størrelse. Island, Spitsbergen og fremfor alle Grønland er fyldt med Jøkler. — I en tidligere Jordperiode har Jøklerne havt en ulige større Udbredelse paa den nordlige Halvkugle, hvad man kan slutte af deres efterladte Moræner og andre Mærker (se Istid).

Jølster, Præstegjeld i Søndfjord, Nordre Bergenhus Amt, bestaar af Sognene Aalhus og Helgeim. — Jølstervand, Indsjø i Præstegjeldet, ca. $2^1/_2$ Mil lang.

Jönköping, By i Småland i Sverige, ved Sydenden af Vettern, med 13,900 Indb., er Sæde for Landshøvdingen i Jönköpings Län, for Göta Hofret og Hovedkontoret for Smålands enskilda Bank. Af Industri staar den storartede Fabrikation af Fyrstikker øverst. — Jönköping nævnes allerede i det 13de Aarh. og blev under Krigene mellem Danmark og Sverige gjentagne Gange afbrændt. 1809 sluttedes her Fred mellem Danmark og Sverige. — Jönköpings Län omfatter den nordvestligste og høiest liggende Del af Småland, er 210 Kv.mil stort og har 197,000 Indb. Det deles i 6 Fogderier.

Jörg, Johann Christian Gottfried, tysk Læge, f. 1779, d. 1856, studerede i Leipzig, hvor han 1805 blev Docent og 1810 Professor i Fødselsvidenskaben samt Direktør for Fødselsstiftelsen. Han fik betydelig Indflydelse paa Orthopædien, som han drev efter nye og forbedrede Principer, men især paa Fødselsvidenskaben, hvor han stræbte efter at afskaffe al voldsom Indgriben fra Lægens Side og isteden at overlade det meste til Naturens egen Hjelp, et rigtigt Princip, som senere har vundet almindelig Anerkjendelse. Han udgav flere lægevidenskabelige og populær-medicinske Skrifter.

Jörg, Josef Edmund, tysk Politiker og Historiker, f. 1819, studerede Theologi i München, var i længere Tid Amanuensis hos Döllinger og gjorde nu Historie til sit Hovedfag. Siden 1847 er han baiersk Arkivar og siden 1865 Medlem af det baierske Andetkammer, hvor han er Fører for det ultramontane Parti. Af hans historiske Skrifter kan nævnes den paa flittige Kildestudier byggede „Den store Bondekrigs Historie" (1850) samt de tendensiøse Verker „Protestantismens Historie i dens nyeste Udvikling" (2 Bd., 1857) og „De social-politiske Partiers Historie i Tyskland" (1867). 1852 overtog han efter Guido Görres's Død Redaktionen af „Historisch-politische Blätter".

Jørgen ell. Georg den hellige, efter Legenden en asiatisk Kongesøn, som dræbte en frygtelig Drage. Han blev i Middelalderen Ridderskabets og senere Englands Skytshelgen.

Jørgensen, Christian, dansk Skuespiller, f. i Kjøbenhavn 1812, blev allerede i en meget ung Alder Elev ved det kgl. Theater i Kjøbenhavn, men forlod snart dette, da der ikke gaves ham Anledning til at forsøge sig i større Roller, og gik til Kristiania, hvor han blev ansat ved det strømbergske Theater. Efter dettes Brand spillede han et Par Aar paa det dramatiske Selskabs Theater, indtil han 1837 ved Kristiania Theaters Oprettelse blev engageret ved dette. Jørgensen var derpaa i en Række af Aar en af dette Theaters dygtigste og mest alsidige Kunstnere. Han optraadte i en Række Helteroller (f. Ex. som Haakon Jarl i Oehlenschlägers Tragedie af samme Navn) og Karakterroller (saaledes hyppig i de heibergske Vaudeviller); ogsaa Elskerroller spillede han, især i sine yngre Aar, hvorhos hans gode Sangstemme gjorde ham skikket ogsaa for Operapartier, som f. Ex. Titelrollen i Mozarts Figaros Bryllup. Fra Kristiania Theaters Oprettelse fungerede han som Sceneinstruktør, først sammen med Nielsen, Balling og Cronborg, senere alene. 1863 forlod han Theatret og døde 1874.

Jørgensen, Jørgen, se Jürgensen.

Jørgensen, Nikoline Thomasine Henriette, dansk Skuespillerinde, f. 1791, d. 1847, var 1816—45 ansat ved Kjøbenhavns kongelige Theater, hvor hun vandt stort Bifald som Karakterskuespillerinde baade i komiske og tragiske Roller.

Jørund, Biskop i Hamar fra 1285, Erkebiskop i Norge fra 1287 til 1309, forsøgte først at følge sin Forgjænger Jon Raudes Exempel i at hævde Geistlighedens Magt ligeoverfor Kongemagten, men maatte falde tilsøie og indgaa Forlig med Erik Præstehader. Han lod sig endog udnævne til Kongens Jarl, hvilket foraarsagede heftige Stridigheder med Paven og Korsbrødrene. Senere blev han uenig med Haakon den femte, og man troede, at han hemmelig begunstigede Kongens Fiender, men hans kort efter paafølgende Død forhindrede ialfald, at det kom til noget Brud.

Rettelser og Tillæg

til første Bind.

Åberg, Gurli, svensk Skuespillerinde, f. 1843, debuterede 1862 paa Stockholms kongelige Theater, som hun forlod 1868, hvorefter hun optraadte paa „Mindra Theatern" og i Göteborg. Efter en Studiereise til Paris engageredes hun 1870 paanyt ved det kgl. Theater, til hvilket hun senere har været knyttet. 1871 og senere gav hun Gjesteroller i Kristiania. I de første Aar gjorde hun mere Lykke ved sin Skjønhed end ved sit Spil, der forekom altfor kjøligt; senere har dog hendes Talent kommet til afgjort Gjennembrud og i Forbindelse med hendes udviklede sceniske Teknik gjort hende til en feiret Kunstnerinde. Af hendes Roller kan nævnes Beatrice i „Megen Støi for ingenting", Sara i „Onkel Sam" („I den nye Verden"), Berta i „Rolands Datter", Lydia Walanoff i „Familien Danicheff" og Prinsesse Agnes i „Dagvard Frey". — (Tilføies S. 1, Sp. 1.)

Åager (S. 1, Sp. 2), L. 3, „høieste tilladte Rente for Laan mod Pant" osv., læs: høieste tilladte Rente i Almindelighed 5 af 100, dog er Renten fri for kortfigtige (o: 6 Maaneders) Gjeldsbreve.

Åagesen, Andreas, dansk Jurist, f. 1826, d. 1879, var siden 1855 Professor ved Kjøbenhavns Universitet i civil og romersk Ret. Han har forfattet flere værdifulde juridiske Skrifter og Afhandlinger, af hvilke navnlig hans „Tingsret" er et fremragende Arbeide. — (Tilf. S. 1, Sp. 2).

Åal (S. 2, Sp. 1); istedenfor „Aal, en Fiskeart, der hører til" osv., læs: Aal (Angvilla), Fiskefamilie af de Aaleartedes Gruppe (Murænoides), der hører til, osv.

Åalborg (S. 2, Sp. 1) havde Februar 1880 14,150 Indb., Aalborgs Amt 96,205 Indb.

Åalekvabbe (S. 2, Sp. 1), L. 3, efter „ligesom hos Aalen", tilføi: Den føder levende Unger.

Åalholm, Nils Matthias, norsk Skolemand og Forfatter, f. 1811, blev 1852 ansat som Adjunkt ved Arendals Skole, hvor han senere har virket. Han har udgivet en Række Skolebøger, deriblandt en tysk og en fransk Læsebog, som begge har været meget benyttede. 1838—47 udgav han under Pseudonymet Theodor Reginald en Række „Norske Noveller", hvori han ikke uden Held sluttede sig til M. C. Hansens Forbillede. Desuden har han skrevet adskillige Leilighedsdigte m. m. og en Tid redigeret „Den vestlandske Tidende". — (Tilf. S. 2, Sp. 1).

Åar (S. 3, Sp. 1), L. 2, „Dette kaldes det tropiske Aar" osv. indtil „Almanak- eller Kalenderaaret regnes for 365 hele Dage" (L. 13), læs: I Astronomien gjøres Forskjel paa det tropiske Aar, hvis Længde er 365 Dage, 5 Timer, 48 Min. og 47 Sekunder, og det sideriske, som er 20 Min. 23 Sek. længer. Forskjellen kommer af, at Solen og Maanen paa Grund af Jordens Fladtrykning fremkalder en langsom Forandring i den Stilling, som Jorden indtager under sin Bevægelse om Solen (Jevndøgnspunkternes Præcession). Det sideriske Aar er Jordens egentlige Omløbstid; men det tropiske, hvoraf Aarstiderne er afhængige, danner Grundlaget for Almanak- eller Kalenderaaret, der regnes for 365 hele Dage osv.

Åarestrup, Carl Ludvig Emil, dansk lyrisk Digter, f. 1800, d. 1856, studerede Medicin og virkede Størstedelen af sit Liv som praktiserende Læge; ved sin Død var han Stiftsfysikus i Fyen. Hans „Digte" udkom 1838 og efterfulgtes efter hans Død af „Efterladte Digte" (1863). Han var en original og livskraftig Digter, der især udmærker sig ved sin varme, sanselige Erotik og sin malende Fantasi, forenet med et djervt og tiltalende Lune. Hans Vers er i høi Grad melodiske og velklingende og forøger endnu mere det tiltrækkende ved hans Digtning, der indtager en fremragende Plads inden den danske Lyrik. — (Tilf. S. 3, Sp. 2).

Åarslot (S. 3, Sp. 2), L. 5, „1792", læs: 1798. — L. 12, „1794", læs: 1795.

Åarfugl (S. 3, Sp. 2); istedenfor den indførte Art. læs: Aarfugl (Tetrao Tetrix), Hønsefugl af Skovhønsenes Slægt, er kjendelig ved sin kløftede Hale, som dannes derved, at de yderste Halefjer er forlængede og stærkt krummede udad. Hannen er sort med et blaaligt Skjær og to hvide Striber over Vingerne; Hunnen er mindre end Hannen og spraglet med gulbrunt og sort. Aarfuglen lever paa Heder og i Skovegne; den er almindelig i Norge, hvor Aarhanen er fredet 15de Mai—15de August og Aarhønen 15de Marts—15de August. — Aarfuglen og Tiuren parrer sig undertiden indbyrdes og frembringer derved et Bastardafkom, som kaldes Rakkelhaner.

Åarhus (S. 4, Sp. 1) havde Februar 1880 24,830 Indb., Aarhus Amt 140,888.

Åar og Dag (S. 4, Sp. 1), L. 4, „en Dom skal være exekveret", læs: Overretsdomme skal være paaankede for Høiesteret.

Åasæde (S. 5, Sp. 2), L. 3, „sidste Besidders Børn til at tiltræde Gaarden", læs: sidste Besidders ældste Søn til at tiltræde Gaarden paa Skifte.

Åbailard (S. 5, Sp. 2), læs: Abailard ell. Abélard (udt. Abelar), lat. Petrus Abaelardus.

Abbadie (S. 6, Sp. 1), læs: Abbadie (udt. Abadi), Antoine Thomson og Arnould Michel d', den første f. 1810, den anden 1815.

Abbas Pascha (S. 6, Sp. 1), tilføi: f. 1813.

Abbate, Nicolo dell' (S. 6, Sp. 1), læs: Abbate, Niccolo dell' f. 1512, d. 1571.

Abbiate-grasse (S. 6, Sp. 2), læs: Abbiategrasso ell. Abbiagrasso.

Abd-ul-Medschid (S. 7, Sp. 1), L. 3, „1829", læs: 1839.

Abel, dansk Konge, f. ca. 1218, var Søn af Valdemar Seier og blev 1232 Hertug i Sønderjylland. Efterat Broderen Erik Plogpenning havde besteget den danske Trone, kom Abel i Strid med ham, og der udbrød en blodig Borgerkrig. 1248 sluttedes Forlig mellem Brødrene, men da Erik 1250 besøgte Abel i Slesvig, lod denne ham myrde og besteg selv den danske Trone efter at have aflagt Ed paa sin Uskyldighed i Broderens Død. Han regjerede kun kort, da han allerede 1252 faldt paa et Tog mod Friserne. — (Tilføies S. 7, Sp. 1.)

Abel, Nils Henrik (S. 7, Sp. 2, L. 1), „elleptiske", læs: elliptiske.

Abelsted, Kristian August Rudolf, norsk Skuespiller, f. i Kristiania 19de Marts 1833, blev efter sin Konfirmation sat til Handelen, men havde allerede tidligere fattet en Lyst til Scenen, som bevægede ham til Sommeren 1853 at søge Engagement ved det nylig oprettede norske Theater i Møllergaden, hvilket han ogsaa fik uden endnu at have debuteret. Ved dette Theater gjorde han snart Lykke; da det 1862 gjorde Konkurs, fik han Tilbud om Engagement ved Bergens Theater, hvilket han modtog. Allerede Vaaren 1863, da det norske Theater igjen var kommet paa Fode, gik han imidlertid tilbage til dette, og ved dets Sammensmeltning med Kristiania Theater samme Aars Høst kom han til den tidstnævnte Scene, hvor han siden uafbrudt har virket. Indtil Høsten 1878, da han feirede sit 25-Aarsjubilæum som Skuespiller, havde han ved Kristiania Theater ialt spillet 436 forskjellige Roller. I Begyndelsen indehavde han navnlig Elskerroller, men har senere saagodtsom udelukkende fremstillet komiske Figurer, af hvilke mange maa betegnes som fortrinlige, saaledes hans Johan von Ehrenpreis i „Kjærlighed uden Strømper", Peter Ravn i „En Spurv i Tranedans", Mads i „Soldaterløier", Dick Rapid i „Den hjemkomne Nabob", Desonnais i „Michel Perrin", Alidor de Rosenville i „Reisen til Kina", Bastian Monsen i „De Unges Forbund", flere Henrikroller i Holbergske Stykker, Jakob i „Erasmus Montanus" m. fl. Hans smukke Sangstemme har været flittig anvendt i Syngespillet og Operetten, ja endog i større Operapartier; han har bl. a. sunget Tonio i „Regimentets Datter", Mazetto i „Don Juan", Orfeus i „Orfeus i Underverdenen", Menelaus i „Den skjønne Helene", Kaplin i „Theblomst", Mollberg i „Ulla skal paa Bal" og Asmodæus i „Fandens Overmand". — (Tilf. S. 7, Sp. 2.)

Aberbroothwick eller Arbrooth (S. 7, Sp. 2), læs: Aberbrothwick eller Arbroath.

Abernethy (udt. Æbberneddhi), John, udmærket engelsk Kirurg og Anatom, f. 1763, d. 1831, blev 1787 Blicks Assistent ved St. Bartholomew-Hospitalet i London og 1814 Professor i Kirurgi og Anatomi ved Kirurgernes Kollegium sammesteds. Han var ligesaa fremragende i den praktiske Udøvelse som i den theoretiske Forstaaelse af sin Videnskab og var den første, som begrundede Kirurgien paa Anatomien. Hans videnskabelige Skrifter er udgivne samlede i 4 Bd., 1831. — (Tilføies S. 7, Sp. 2.)

Abessinien (S. 8, Sp. 1, L. 7), „Kaffen har her sit Hjem" osv., læs: Kaffen har efter nogles Mening her sit Hjem, osv. — Johannes, Konge af Abessinien, d. 1881.

Abilgaard, Søren (S. 8, Sp. 1), læs: Abildgaard. — „Kristiansand", læs: Flekkefjord.

Abilgaard, Nikolai Abraham, læs: Abildgaard, Nikolai Abraham, foregaaendes Søn.

Ablativ, se Kasus. — (Tilføies S. 8, Sp. 2.)

Abor, en Fisk osv. (S. 8, Sp. 2), læs: Abor (Perca vulgaris), Fisk af de Pigfinnedes Orden, er grønbrun med 5 brede, mørke Tverbaand og har i Regelen smukt røde Finner. Den lever af Orme, Insekter, Rogn og Fiskeyngel og opholder sig i Ferskvand, tildels ogsaa i Havet paa Steder, hvor Vandet ikke er for salt. Dens Kjød er meget velsmagende.

Absalon, Davids Søn, gjorde Oprør mod Faderen, som maatte sende en Hær mod ham, idet han dog befalede, at man skulde skaane hans Liv. Han flygtede og blev paa Flugten hængende ved sit Haar i et Træ, hvor han dræbtes. — (Tilføies S. 8, Sp. 2.)

Absinth (S. 9, Sp. 1), „Vermut; ogsaa Likør af Vermut og Anis", læs: spiritusholdig Likør, hvis eiendommelige Bestanddel er Absintholie, en grøn Olie, som faaes af Malurt.

Abt, Franz, tysk Komponist, f. 1819, studerede først Theologi i Leipzig, men henlededes ved sit Bekjendtskab med Mendelssohn til Musiken, blev Formand i en Studentersangforening og begyndte allerede snart at komponere. 1841—52 var han Musikdirektør, Sanglærer og Sanginstruktør i Zürich og blev det tidstnævnte Aar anden og 1855 første Hofkapelmester hos Hertugen af Brunsvig. Han har komponeret et stort Antal Sange for én og flere Stemmer, hvilke ved sine tiltalende og stemningsrige Melodier har vundet stor Udbredelse. — (Tilf. S. 9, Sp. 1).

Acanthus (S. 9, Sp. 2), „en Planteart" osv., læs: Planteslægt af Acanthaceernes Familie, omfatter smukke Buskvexter, af hvilke de fleste hører hjemme i Middelhavslandene. To Arter, Acanthus mollis og Acanthus spinosa, dyrkedes allerede i Oldtiden som Prydplanter for sine smukke Blades og Blomsters Skyld; i Arkitekturen har Acanthus mollis bl. a. afgivet Motivet til det korinthiske Søilekapitæl.

Accession (S. 9, Sp. 2), L. 4, „nødvendig" udgaar.

Achard (S. 9, Sp. 2), L. 4, „Han regnes til" osv., læs: Det er især hans novellistiske Arbeider, som har gjort ham bekjendt og faaet adskillig Udbredelse.

Acosta (S. 10, Sp. 1), L. 2, „gik i Holland" osv., læs: tilhørte oprindelig en jødisk Slægt, som havde antaget Kristendommen, men begyndte at tvivle paa dennes Sandhed og flygtede fra sit Fædreland til Holland, hvor han under Navnet Uriel gik over til Jødedommen. — L. 4, „Reformer", læs: Reformbestræbelser.

Acut (S. 10, Sp. 2), „Acute Sygdomme vil sige hidsige, feberagtige" osv., læs: Acute Sygdomme kaldes Sygdomme, som har et hurtigt

Forløb og i forholdsvis kort Tid enten medfører Døden eller helbredes. De fleste acute Sygdomme er af feberagtig Natur. Den samme Sygdom kan dels optræde acut, dels kronisk (s. d.)

Adam af Bremen (S. 11, Sp. 1), L. 10, „Partz", læs: Pertz.

Adams, Robert (S. 11, Sp. 2), „mest ansete Arkitekt", læs: mest ansete engelske Arkitekt.

Adamsbjerget (S. 11, Sp. 2), „Den Ceylons høieste Bjerg", læs: et af Ceylons høieste Bjerge.

Adamsæble (S. 11, Sp. 2), „Strubehovedet", læs: den øverste Del af Strubehovedet.

Adel (S. 12, Sp. 1), L. 4 f. n., „ophævedes den af Storthinget ved tre Beslutninger, i 1815, 1818 og 1821", læs: ophævedes den ved en Lov af 1821, som først sanktioneredes af Kong Karl Johan efter 3 Gange (1815, 1818 og 1821) ligelydende at være antaget af Storthinget.

Aderno (S. 12, Sp. 2), „8,000", læs: 15,000.

Adige (S. 13, Sp. 1), „48 Mil", læs: 60 Mil.

Adler, Jakob Georg Kristian (S. 13, Sp. 1), „1777", læs: 1797.

Adler, Johan Gunder (S. 13, Sp. 1), efter „f. 1784" tilføi: d. 1852. — L. 8, „Udkast til Norges Grundlov i 1814", læs: et Udkast til Grundlov for Norge, hvilket benyttedes meget ved Grundlovens Forfattelse paa Eidsvold Vaaren 1814. — Sidste Linie: „lige til sin Død i 1852", læs: lige til hans Død 1848.

Adlerbeth (S. 13, Sp. 1), „Jøran", læs: Göran. — I Slutn. tilføies: Hans Søn Jakob Adlerbeth, f. 1785, d. 1844, var en af Hovedmændene ved Stiftelsen af „Götiska förbundet".

Adrastus (S. 14, Sp. 2), læs: Adraſtos.

Adret (S. 14, Sp. 2), læs: Adræt (egentl. fr. adroit, udt. adroa).

Adstringerende Midler (Adstringentia) kaldes i Lægekunsten saadanne Midler, som gjør de dyriske Væv tættere og fastere, deres Kanaler snevrere og Affondringerne sparsommere. Dette sker mest ved kemisk Indvirkning paa det opløste Æggehvidestof i Safterne. Adstringerende Midler bruges for at stille Blødning, endvidere ved Katarrher, Svulster o. lign. De vigtigste saadanne Midler er alle garvesyreholdige Stoffer, desuden Alkohol, Alun, eddikesurt Bly, svovlsur Zink, Kobber og Sølv (Helvedesſten) m. fl. — (Tilføies S. 14, Sp. 2.)

Aëtius (S. 15, Sp. 1), sidste L., „453", læs: 454.

Afghanistan (S. 15, Sp. 2), L. 3, „12,000", læs: ca. 13,000. — Tilf. Art.: Vaaren 1879 afsluttede England med Jakub Khan en Fred, hvorved dets indiske Besiddelser fik en mere betryggende Grændse mod Nordvest. Kort efter blev den engelske Gesandt i Kabul, Major Cavagnary, tilligemed hele hans Følge, ialt 67 Mand, dræbt ved en Pøbelopstand. England sendte nu Tropper til Landet, og da det viste sig, at Jakub Khan stod i hemmelig Forbindelse med de oprørske Stammehøvdinger, blev han fængslet af Englænderne og ført til Indien, hvorefter en af hans Slægtninge, Abdurrhaman, blev indsat som Emir. Denne er imidlertid med afvexlende Held bleven bekjempet af en anden Tronprætendent, Ejub eller Ayub Khan, hvorfor han bliver støttet af engelske Tropper (1881).

Afhjemle (S. 16, Sp. 1), „med Ed", læs: i Henhold til forhen aflagt Ed.

Aflægning (S. 16, Sp. 2), L. 3, „Den stikkes med Spidsen op" osv., læs: Den bringes, uden at skjæres løs fra Moderplanten, 4—6 Tommer ned i Jorden, idet den fastholdes i høiet Stilling ved en Trækrog, saaledes at Spidsen kommer til at staa ret op. Den under Jordskorpen værende Del vil da skyde Rødder, hvorefter Grenen kan løsnes fra Træet. Ved flere Træsorter bruger man at gjøre et Indsnit i den i Jorden værende Del af Grenen for at befordre Roddannelsen. Forskjellig fra Aflægning er Formering ved Stiklinger (s. d.).

Afrancesados (S. 17, Sp. 1), læs: Afrancesados. — L. 2, „Napoleon den første", læs: den franske Invasion.

Afrika (S. 17, Sp. 2), L. 10 f. n., „Dabel-", læs: Daddel. — S. 18, Sp. 1, L. 4—5 f. n., „Daareyrier", læs: Duveyrier.

Affprengning (S. 18, Sp. 2), sidste Linie, „der afkradses", læs: de afkradses.

Affætning (S. 19, Sp. 1), istedenfor sidste Punktum læs: Den giver ikke Ret til at søge Fyldestgjørelse ved Salg af det udlagte.

Afvisning (S. 19, Sp. 1), L. 4, „den lider", læs: dens Paastevning lider.

Afzelius, Arvid August (S. 19, Sp. 1), d. 1871. Hans Hovedverk er „Svenska folkets sagohäfder" (11 Bd., 1839—70).

Agamemnon (S. 19, Sp. 2), tilføi: Han dræbtes efter Tilbagekomsten fra Troia af sin utro Hustru Klytæmnestra og hendes Elsker Ægisthos.

Agassis (S. 19, Sp. 2), læs: Agassiz (udt. Agast). — Alexander Agassis, læs: Alexandre Agassiz.

Agave (S. 19, Sp. 2), sidste Linie, „vildt", læs: forvildet. — Tilføi: Den mexikanske Agave giver, naar Endeknoppen, hvoraf Blomsterstanden skulde have udviklet sig, udskjæres, rigelige Mængder af en sød Saft, som blandes med Vand og gjærer, hvorved den leverer en behagelig forfriskende og let berusende Drik, som kaldes Pulque og er Mexikanernes Yndlingsdrik.

Agesandros (S. 20, Sp. 1), „ca. 430 f. Kr." osv., læs: nævnes sammen med Billedhuggerne Polydoros og Athenodoros som Laokoonsgruppens Mester. Om denne Gruppe er fra Titus' Tid, eller den tilhører den rhodiske Billedhuggerskole, som blomstrede i det 3die Aarh. f. Kr., er et meget omtvistet Spørgsmaal.

Agnona (S. 20, Sp. 2), læs: Agnone (udt. Anjaane).

d'Agoult (udt. dagu), Marie Catherine Sophie de Flavigny, Grevinde, fransk Forfatterinde, f. 1805, d. 1876, ægtede 1827 Grev d'Agoult og gjorde derpaa længere Reiser i flere europæiske Lande. Fra 1841 skrev hun i „La Presse" flere smukke Noveller under Pseudonymet Daniel Stern, som hun derefter beholdt. Senere leverede hun historiske, novellistiske, politiske og æsthetiske Arbeider, af hvilke man pleier at sætte de i sit Slags fortræffelige „Esquisses morales" (1849) høiest. — (Tilføies S. 21, Sp. 1.)

Agra (S. 21, Sp. 1), „120,000 Indb.", læs: ca. 150,000 Indb.

Agricola, Martin (S. 21, Sp. 1), L. 3, „den første", læs: i Tyskland en af de første.

Agrippa (S. 21, Sp. 2), „Vipsonius", læs: Vipsanius.

Agvaldsnæs (S. 22, Sp. 1), „eller Augvaldsnæs", læs: eller Avaldsnes; „(tidligere Øgvaldsnes, Avaldsnæs)", læs: (Oldn. Ögvaldsnes).

Ahlfeldt (S. 22, Sp. 2), læs: Ahlfeld.

Ahlquist (S. 22, Sp. 2), „Engelbert", læs: Engelbrekt.

Aide (S. 22, Sp. 2), læs: Aidé.

Ain-Derne (S. 23, Sp. 1) udgaar.

Aisne (S. 23, Sp. 1), „Arona", læs: Axona.

Aix (S. 23, Sp. 1), „(udt. Æ)", læs: (udt. Æks).

Akademi (S. 23, Sp. 2), L. 3—4, „Plato", læs: Platon. — L. 13 f. n., „i alle Lande og i de fleste større Byer", læs: i mange Lande. — L. 7 f. n., „saadan", læs: lignende. — L. 4 f. n., „men disse har", læs: men disse fører ikke Navn af Akademier og har osv. — Sidste Linie paa Siden: „og Selskabet for Norges Vel i Trondhjem" udgaar.

Akaia (S. 24, Sp. 1), læs: Akhaia. — L. 2, „Peleponnes", læs: Peloponnes.

Akhmim (S. 24, Sp. 2), „10,000", læs: ca. 17,000.

Akilles (S. 24, Sp. 2), læs: Akhilles, egentl. Akhilleus.

Akjerman (S. 25, Sp. 1), „30,000", læs: 40,000.

Akklamation (S. 25, Sp. 1), „Valg ved Tilraab", læs: Vedtagelse af en Beslutning eller et Valg ved Tilraab eller Applaus.

Akkompagnement (S. 25, Sp. 1), L. 4, „understøtte", læs: ledsage; „eller et Musikstykke", læs: med Musik.

Akkusativ, se Kasus. — (Tilføies S. 25, Sp. 1).

Akrolither (S. 25, Sp. 1), L. 1, „de ældste", læs: ældre.

Akromasi (S. 25, Sp. 2, L. 1), „sædvanlig Sort Glas", læs: Kronglas. — S. L., „konkav", læs: konkav-konvex.

Akromatopsi (S. 25, Sp. 2), læs: Akromatopsi.

Akroterier (S. 25, Sp. 2), „bladformige Prydelser" osv., læs: Billedverker eller Ornamenter, de sidste mest i Palmetteform, paa begge Hjørner samt paa Spidsen af en Gavl, forekommer især i den græske Bygningsstil.

Aksakov, Sergei Timofejevitsch, russisk Forfatter, f. 1791, d. 1859, studerede i Kasan, levede siden paa sine Godser og blev 1826 Censor i Moskva, hvilket Embede han dog snart nedlagde. Allerede tidlig havde han interesseret sig for Literaturen og bl. a. oversat flere poetiske Arbeider fra Fransk samt skrevet kritiske Opsatser i forskjellige Tidsskrifter. Senere udgav han „Bemærkninger over Fiskefangsten" (1847), en Bog, som ved sine friske Naturskildringer og sit elskværdige Humor vandt stor Udbredelse. Senere udgav han „En Jægers Memoirer" (1852) og som Fortsættelse deraf „En Jægers Fortællinger og Erindringer" (1855). Hans Hovedverk er dog „Seméinaja Chronika" (1856), hvori han har leveret natursande og poetisk tiltrækkende Billeder af det gammelrussiske Liv. — Hans Søn, Konstantin Aksakov, f. 1817, d. 1860, studerede i Moskva og offentliggjorde siden flere Digte og dramatiske Arbeider, ligesom han oversatte Verker af Goethe og Schiller. Han var sammen med sin Broder Ivan (se nedenfor), Sammarie, Chomjakov, Kirajevski m. fl., Grundlæggeren af „Slavofilernes" Parti. — Ivan Aksakov, foregaaendes Broder, er en af Panslavismens indflydelsesrigeste Forfattere; han redigerede 1861—66 Bladet „Denj" i Moskva og senere et andet panslavistisk Blad „Moskva". — (Tilføies S. 25, Sp. 2.)

Aktiv (S. 25, Sp. 2), tilføi: Aktiv kaldes ogsaa et af Verbets Genera, som udtrykker, at Subjektet udfører en Handling eller udøver en Virksomhed (f. Ex. „jeg elsker"), modsat Passiv, som betegner, at Subjektet er Gjenstand for en Handling eller Virksomhed (f. Ex. „jeg elskes".)

Aktor (S. 25, Sp. 2), L. 2, „der i Retten optræder og fremstiller", læs: som af det Offentlige bestikkes til i en Justitssag at optræde for Retten og fremstille osv.

Akustik (S. 26, Sp. 1), „se Lydlære", læs: Læren om Lyd (s. d.). — Tilføi: Akustisk, som angaar Lyden; de akustiske Forhold i et Rum er dettes heldigere eller uheldigere Forhold for Opfattelsen af Tale, Sang eller Musik.

Alabama (S. 26, Sp. 1), L. 5, „ca. 1 Million", læs: ca. 1,150,000. — Tilføi: Alabama blev optaget som Unionsstat 1819.

Alakamanda (S. 26, Sp. 2), læs: Alakananda.

Alaska (S. 26, Sp. 2), tilføi: Halvøen tilhørte tidligere Rusland, men kom 1867 ved Kjøb i de Forenede Staters Besiddelse. Sammen med det tilgrændsende Fastland indtil den 141de Længdegrad vest for Greenwich (123° 21′ v. L. fra Ferro) samt med de nærliggende Øer (Aleuterne m. fl.) danner den Territoriet Alaska, der er ca. 26,700 Kv.mil stort og har ca. 30,000 Indb., hvoraf i det høieste kun ca. 1,500 er af europæisk Herkomst og civiliserede. Resten er dels Eskimoer, dels Aleuter. De vigtigste Næringsveie er Fiskeri og Jagt paa Pelsdyr.

Albemarle-Øen (S. 27, Sp. 2), „Galopagoøerne", læs: Galapagosøerne.

Albert Bjørn (S. 28, Sp. 1), læs: Albrecht Bjørnen.

Albinos (S. 28, Sp. 2), tilføi efter „Ræve og Mus": den skriver sig fra manglende Forekomst af det ellers sædvanlige mørke Farvestof (Pigment) i Hud, Haar og Øine.

Albreckt af Mecklenburg (S. 29, Sp. 1), læs: Albrecht af Mecklenburg.

Albufera (S. 29, Sp. 1), „Indsjø", læs: Strandsjø.

Albumin (S. 29, Sp. 1), istedenfor den her indførte Art. læs: Albumin, Albuminstoffer, se Æggehvide, Æggehvidestoffer.

Albuminuri (S. 29, Sp. 1), tilføi: Smlg. Brights Sygdom.

Alcala de los Gazules (S. 29, Sp. 1), „22,000 Indb.", læs: 6,000 Indb.

Alcantara-Ordenen (S. 29, Sp. 2), tilføi: I den senere Tid er den dog gjenoprettet som militær Fortjenstorden.

Alcazar, San Juan (S. 29, Sp. 2), læs: Alcazar de San Juan.

Alcuin (S. 29, Sp. 2), sidste Linie: „Frankrige", læs: det frankiske Rige.

Aldan (S. 29, Sp. 2), „150 Mil", læs: noget over 200 Mil.

Aldea Galega (S. 29, Sp. 2), læs: Aldea Gallega.

Aldegrever (S. 29, Sp. 2), „Albrecht Dürers dygtigste Elev", læs: en af de dygtigste af Albrecht Dürers Skole.

Aldehyd (S. 29, Sp. 2), L. 8, „blander sig med Vand og Alkohol", læs: er let opløselig i Vand, Alkohol og Æther.

Aldershott (S. 30, Sp. 1), „122,000", læs: 22,000.

Aldrich (S. 30, Sp. 1), „T. B.", læs: Thomas Bailey.

Alea jacta est (S. 30, Sp. 1), L. 4, „Det være vovet", læs: Det er vovet.

Aleardi (S. 30, Sp. 1), læs: Aleardi, Aleardo (egentl. Gaetano).

Alemanner (S. 30, Sp. 1), L. 3 f. n., „Alemanner er endnu i det franske" osv., læs: Alemanner (Allemands) er endnu i det franske osv.

Alembert (S. 30, Sp. 2); istedenfor den indførte Artikel læs: d'Alembert (udt. dalangbær), Jean le Rond, berømt fransk Mathematiker og Filosof, f. 1717, d. 1783, var en uægte Søn af den for sin Skjønhed og Aandrighed bekjendte Fru de Tencin og en Officér Destouches. Han blev udsat af Forældrene og overgaves af Politiet til Pleie og Opdragelse til en fattig Glasmagerkone. Allerede tidlig røbede han et stort mathematisk Talent; efterat han havde studeret Retsvidenskaben og var bleven Advokat samt derpaa en Tid havde lagt sig efter Lægevidenskaben begyndte han at offentliggjøre mathematiske og fysiske Afhandlinger, som snart henledede Opmærksomheden paa ham. 1741 blev han paa Grund af to Afhandlinger, en om faste Legemers Bevægelse i Vædsker og en om Integralregningen, Medlem af det franske Videnskabsakademi og vandt nogle Aar senere ved en meteorologisk Afhandling en Prisbelønning af Videnskabsakademiet i Berlin. I sine mekaniske Arbeider bragte han navnlig større Klarhed i de til Grund for Læren om Bevægelsen af Legemer, der paavirkes af Kræfter, liggende Principer. Den Form herfor, som han fremsatte, har senere beholdt hans Navn (det d'Alembertske Princip). Ogsaa om astronomiske Gjenstande skrev han værdifulde Arbeider. Sammen med Diderot og dennes øvrige Medarbeidere (se Encyklopædister) deltog han i Udarbeidelsen af den berømte Encyklopædi, til hvilken han forsynede de mathematiske Artikler ogsaa forfattede den mesterlige Indledning, der er en Videnskabssystematik paa Grundlag af Bacons og Lockes Principer. Hans Deltagelse i dette Arbeide beredte ham mange Ubehageligheder, som virkede langt mere generende paa hans stilfærdige Karakter end paa den uforfærdede Diderot. Han var et elskværdigt og ædelt Menneske, velgjørende og sædelig og levede stedse i Stilhed og Tilbagetrukkenhed. Fredrik den andens Tilbud til ham om at bosætte sig i Berlin og Katharina den andens om at blive hendes Søns Opdrager tog han ikke imod.

Aleuterne (S. 30, Sp. 2), „omtrent 100", læs: ca. 60. — L. 7, „1,900 Indb.", læs: Indbyggernes Antal angives forskjellig, fra ca. 2,000 til 6—8,000.

Alexander den store (S. 30, Sp. 2), L. 6—7, „18 Aar gammel afgjorde han det for Grækenlands Frihed bestemmende Slag ved Kæronea", læs: 18 Aar gammel udmærkede han sig i høi Grad i Slaget ved Khæroneia, hvor Filip gjorde Ende paa Grækenlands Frihed. — L. 10, „af den græske Kriger Epaminondas", læs: ved Studium af sin Faders og andre berømte Hærføreres Taktik.

Alexander den anden (S. 31, Sp. 2), i Artikelens Slutning tilføies: I de senere Aar af Alexanders Regjering greb Nihilismen stedse mægtigere om sig, opflammet af de haarde Forholdsregler, som blev tagne mod den, og af Keiserens haardnakkede Utilbøielighed til at gaa ind paa Forlangendet om Reformer. Flere Attentater fandt Sted mod Keiserens Liv, og han svævede i stadig Livsfare, indtil han endelig 13de Marts 1881 blev myrdet paa Gaden i Petersburg ved at eksplodere Bomber kastedes mod hans Vogn. — Han efterfulgtes af sin Søn Alexander den tredie (se under næste Art.).

Alexandria (S. 32, Sp. 1), L. 1, „det gamle Ægypten", læs: Ægypten.

Alexandrinske Bibeloversættelse (S. 32, Sp. 2), efter „den ældste Oversættelse" tilføi: (paa Græsk). — „250 e. Kr.", læs: 250 f. Kr.

Alexei Michailowitsch (S. 32, Sp. 2); tilføi i Slutn.: Han var Fader til Peter den store.

Alexius den første Komnenos (S. 33, Sp. 1), „mod Normanner og Korsfarere, som han behandlede med Klogskab, og mod Tyrkerne" osv., læs: mod Normannerne og Tyrkerne osv.

Alfieri (S. 33, Sp. 1), „Vittoria", læs: Vittorio. — Istedenfor Slutningssætningen, „Han har skrevet" osv., læs: Blandt hans mange Digterverker staar hans Tragedier (af disse først og fremst „Abel") høiest; de bærer Præget af en ophøiet og alvorlig Digteraand og søger at virke ved de simpleste Midler, men undgaar derved ofte ikke at blive farveløse og tørre, ligesom ogsaa Udtrykket savner Ynde og harmonisk Skjønhed. Ogsaa gjennem hans Lystspil gaar der et alvorligt Drag. Scenen betragtede han først og fremst som en Opdragelsesanstalt for gode og ædle Egenskaber hos Tilskuerne. Han skrev ogsaa fortræffelige Oder og Sonetter.

Alfred den store (S. 33, Sp. 1), „f. 829", læs: f. 849. — L. 3, „Etelwulf", læs: Ethelwulf.

Algarotpulver (S. 33, Sp. 2), „et Brækmiddel" osv., læs: en Forbindelse af Antimon med Chlor og Surstof, faaes som Bundfald ved at blande Antimonchlorur med meget Vand. Det er et stærkt Brækmiddel, som tidligere brugtes i Medicinen.

Alger (S. 33, Sp. 2); istedenfor den indførte Art. læs: Alger (Algae) eller Tang, en overordentlig artrig Plantefamilie af de frøbladløses Orden, hører ligesom Sopper, Lav og Mos til Celleplanterne, idet de mangler Karbundter. De allerfleste Alger er Vandplanter; Arterne har et høist forskjelligt Udseende og forskjellig Størrelse; flere af dem bestaar kun af en enkelt mikroskopisk Celle, medens andre er anselige, grenede og trælignende Vexter. Deres Hovedbestanddel er Planteslim og deres Konsistens snart blød, næsten geleeagtig, snart læderagtig, brusket eller hornlignende, men aldrig træagtig. Farven er ofte grøn, hos mange Arter dog gul, brun, rødlig eller violet. Mange mikroskopiske Arter (Diatomeer) formerer sig ved Deling, de øvrige ved Sporer, som snart ligger frit i Plantens Masse, snart er indesluttede i egne Beholdere. De fleste Alger indeholder forholdsvis betydelige Mængder Jodnatrium, hvorfor man af deres Aske udvinder Jod og Soda. Mange

Arter, som i store Mængder skylles op paa Stranden, benyttes til Gjødning; flere er spiselige. — Foruden de ovenfor nævnte Diatomeer, der er omgivne af et Kiselhylster og ved sin Død danner store Lag af Polérskifer o. lign., og som tidligere henregnedes til Infusionsdyrene, henføres Algerne til følgende Grupper: Grønalger (Chlorospermeae), der findes baade i ferskt og salt Vand og oftest er traadformede (som Konferverne); Rødalger (Floridеae), som forekommer i salt Vand, er røde af Farve og ofte udmærker sig ved smukke Former; herhen hører mange spiselige Arter, saaledes Karraghen (s. d.), Søl (s. d.), Fligtare samt Slægten Sphærococcus, som bl. a. udgjør en Bestanddel af de bekjendte spiselige Fuglereder; Brunalgerne findes kun i Saltvand og har i Regelen et læderagtigt Løv af brun eller olivengrøn Farve. Herhen hører Slægten Bladtang (Laminaria), af hvis Arter flere er spiselige, endvidere den ved Norges Kyster meget hyppige Blæretang (Fucus vesiculosus), Sargassotangen (Sargassum bacciferum), som i Atlanterhavet træffes i umaadelige Masser svømmende paa Overfladen af Havet, mellem 16° og 38° n. B. og mellem 10° og 61° v. L., samt endelig Kjempetangen (Macrocystis pyrifera), der angives at blive indtil 6—700 Fod lang. — Læren om Algerne kaldes Algologi.

Algerien (S. 33, Sp. 2), L. 6, („Arabere, Berber og Kabyler"), læs: Arabere og Berber (Kabyler). — L. 25, „ødelagt" udgaar. — L. 30, „Dscherredin", læs: Khaireddin.

Algier (S. 34, Sp. 1), tilføi i Slutningen: Den er et i den senere Tid stærkt besøgt klimatisk Kursted for Brystsyge.

Algol (S. 34, Sp. 1), „hurtige", læs: periodiske.

Alhajoth, se Capella (S. 34, Sp. 1), udgaar.

Alison (S. 35, Sp. 1, L. 1), „fem", læs: flere.

Alkarsin (S. 35, Sp. 1), „Arsénsyrling", læs: Arsenikſyre.

Alke (S. 35, Sp. 1), „Slægt af Svømmefuglenes Familie", læs: Alker (Alcidae), Familie af Svømmefuglenes Orden. — L. 4, „Der gives flere Arter" osv., læs: Til Alkefamilien hører Teisten, Lomvien, Alkekongen (Mergulus alle), der er ca. 8 Tommer lang og har et kort, hvelvet Næb, samt de egentlige Alker. Af disse har den almindelige Alke (Alca torda) et krumt, stærkt og sammentrykt Næb; dens Kjød kan spises, skjønt det er seigt og tranet. — Lunnefuglen (Alca arctica), s. d. — En stor Alkeart, Geirfuglen (Alca impennis), forekom tidligere ved de nordlige Kyster, men synes i de sidste 40—50 Aar at være aldeles udryddet. Ben af den findes i de danske Kjøkkenmøddinger fra Stenalderen. Dens Vinger var saa smaa og uudviklede, at den slet ikke kunde flyve.

Alkemi (S. 35, Sp. 1), L. 3, „fra det 2det Aarhundrede", læs: omtrent fra det 17de Aarh., da Kemien begyndte at blive en virkelig og paa Empiri grundet Videnskab. — L. 6, „Alkemisterne kaldte sin formentlige Kunst „de Vises Sten". De paastod, at et af deres Midler, den „store Elixir", ikke alene" osv., læs: Denne formentlige Kunsts Dyrkere, Alkemisterne, paastod, at det vigtigste af deres Midler, den saakaldte „store Elixir" eller „de Vises Sten", ikke alene osv. — Sp. 2, L. 1, „og Munken" o. s. v., læs: og, ifølge Sagnet, Munken osv.

Alkinoos, i de græske Sagn en Konge paa Øen Skheria, herskede over Faiakerne. Han siges at have vist Argonauterne Gjestfrihed og at have reddet Medea fra hendes kolkhiske Forfølgere. Mest bekjendt er han dog fra Odysseen, hvor der fortælles, at Odysseus efter at have lidt Skibbrud kom til Stheria, af Alkinoos's Datter Nausikaa blev ført til hans Kongsgaard og der nød den venligste Pleie, hvorefter Alkinoos gav ham Skibe og Mandskab for at reise hjem. I Odysseen gives en livlig og farverig Skildring af Alkinoos's Palads og dets Omgivelser. — (Tilføies S. 35, Sp. 2.)

Alkmene, i de græske Sagn en Datter af Kong Elektryon i Mykene, var gift med Amfitryon, Konge i Tiryns. Zeus, som elskede hende, kunde kun vinde hendes Gunst ved at paatage sig hendes fraværende Mands Skikkelse, og hun blev da ved ham Moder til Herakles. Efter Amfitryons Død ægtede hun Rhadamanthys. — (Tilføies S. 35, Sp. 2).

Allan Kardec (S. 35, Sp. 2), læs: Allan Kardec.

Allard (S. 35, Sp. 2), „f. 1783", læs: f. 1785.

Allé (S. 35, Sp. 2), læs: Allée (udt. Ale), fr.; „gjennem en Række", læs: mellem Rækker af.

Allenghin (S. 36, Sp. 1), læs: Allenstein.

Allia (S. 36, Sp. 2) udgaar.

Alliance (S. 36, Sp. 2), L. 4, „Alliere", læs: Alliere sig.

Alm (S. 37, Sp. 1); istedenfor den indførte Art. læs: Alm (Ulmus), Slægt af Almfamilien (Ulmaceae), omfatter Træer med grovtakkede, rue og ved Grunden skjæve Blade, smaa, sammenhobede Blomster, som har et rødagtigt, tragtformet, lappet Blomsterdække og 4—6 Støvdragere; Frugten er en næsten kredsrund, fladtrykt Vingefrugt. — Den almindelige Alm (Ulmus montana) voxer i Norge vildt til den 67de Bredegrad. Dens indre Bark er i Hungersnød bleven anvendt til Menneskeføde. — Den smalbladede Alm (U. campestris) har mindre Blade og Frugter end den foregaaende; den findes i Norge kun plantet.

Almanſor (S. 37, Sp. 1), tilføi: f. 712.

Almenninger (S. 37, Sp. 2), L. 10, efter „indstilledes" tilføi: Ogsaa i dette Aarhundrede er adskillige Statsalmenninger blevne solgte, især til de Brugsberettigede, og udskiftede mellem disse; nu er det forbudt at sælge dem. — L. 12, „1862", læs: 1863.

Almlöf (S. 37, Sp. 2), „svensk tragisk Skuespiller", læs: svensk Skuespiller; efter „d. 1875" tilføi: Han var fortrinsvis fremragende i det høiere Drama.

Almonde (S. 37, Sp. 2), læs: Almonte.

Almquiſt (S. 38, Sp. 1), L. 10, „naturlig", læs: overnaturlig.

Aloë (S. 38, Sp. 1), L. 1—2, „Planteart", læs: Planteslægt. — Sp. 2, L. 2, efter „i Værelser" tilføi: og Drivhuse.

Alpeglød (S. 38, Sp. 2), „fra Alpernes", læs: af den nedgaaende Sol paa Alpernes osv.

Alperoſe (S. 39, Sp. 1), i Slutn. tilføi: Flere Arter fra Europa, Asien og Amerika hører til de mest yndede og hyppigst dyrkede Prydplanter.

Alpha (S. 39, Sp. 1), læs: Alfa.

Alpina (S. 39, Sp. 1), læs: Alpinia.

Alt, Bislod til Donau (S. 39, Sp. 2), istedenfor Artikelen, læs: se Aluta.

Alt (S. 39, Sp. 2), „fra lille g til tostreget d" osv., læs: fra lille f eller g til tostreget d, e eller f og undertiden endnu højere, dog bruges aldrig de højeste Toner i Korsats. — I Instrumentalmusiken er Alt det samme som Bratsch eller Viola (Alt-Viol). Ligeledes har man Alt-Basun og Alt-Oboe (engelsk Horn). — Alt-Nøgle er C-Nøglen paa Liniesystemets 3die Linie.

Alter (S. 40, Sp. 1), L. 9 sigg., „De Reformerte" osv., indtil Punktum, læs: Ved Reformationen beholdtes Alterne hos Lutheranerne i en Form, som i det væsentligste stemmer overens med de katholske Kirkers, medens de Reformerte isteden kun betjener sig af et simpelt Bord med Krucifix.

Ater ego (S. 40, Sp. 1), læs: Alter ego.

Altevand (S. 40, Sp. 1), efter „Tromsø Amt", tilføi: ca. 4 Kv.mil stor.

Altodouro (S. 40, Sp. 2), „Trazos-Montes", læs: Traz-os-Montes.

Altomonte (S. 40, Sp. 2), „f. 1677", læs: f. 1657.

Altötting (S. 41, Sp. 1), „(det tyske „Lorato")", læs: („det tyske Loreto").

Aluminium (S. 41, Sp. 1), L. 3, „kiselsure Salte", læs: kiselsure Salt.

Alun (S. 41, Sp. 1), L. 2, „Ammoniak", læs: Ammonium. — L. 10, efter „kulholdig Lerskifer" tilføi: med indblandet Svovlkis.

Alvar (S. 41, Sp. 2), „280,000", læs: 780,000.

Ama (S. 42, Sp. 1), læs: Ame.

Amadeus (S. 42, Sp. 1), „(d. e. kjære Gud)", læs: (it. Amadeo).

Amalienborg (S. 42, Sp. 2), „Slot i Kjøbenhavn; paa Amalienborgplads" osv., læs: 4 Palæer i Kjøbenhavn, paa de 4 Sider af Amalienborgplads; paa denne osv.

Amanitin (S. 42, Sp. 2), tilføi: ell. Agaricin. — „Fluegift", læs: Fluesop.

Amasry (S. 43, Sp. 1), „Amastrig", læs: Amastris.

Amathos (S. 43, Sp. 1), „Venustempel Amathusia", læs: Tempel for Afrodite Amathusia.

Amboinerne (S. 44, Sp. 1), „3 større og flere mindre", læs: flere større og mindre. — L. 3, „170,000 Indb.", læs: 237,000 Indb.

Ambrosianske Bibliothek (S. 44, Sp. 2), „Boromeo", læs: Borromeo. — L. 3, „talte 70,000", læs: tæller ca. 87,000.

Amerigo Vespucci (S. 44, Sp. 2), L. 4, „1497", læs: 1499. — S. L., „og udgav 1507 en Samling Beskrivelser over sine Reiser, hvori han fremstiller sig selv som den første" osv., læs: 1507 udkom et (ikke af ham selv forfattet) Verk om hans Reiser, hvori han fremstilledes som den første, osv.

Amerika (S. 45, Sp. 1), L. 37, „Britisk Amerika og de Forenede Stater; Mellemamerika af Mexiko og flere mindre Republiker og Sydamerika af" osv. til Punktum, læs: Britisk Amerika, de Forenede Stater og Mexiko, Mellemamerika af flere mindre Republiker og Sydamerika af de franske, hollandske og engelske Besiddelser (Guyana), Republikerne Kolumbia, Venezuela, Ecuador, Peru, Bolivia, Chili, Argentina, Paraguay og Uruguay, Keiserdømmet Brasilien samt Patagonien med Ildlandet. — Sp. 2, L. 11, „I Mellemamerika hæver Mexikos Høiland med sit evige Vaarklima sig" osv., læs: Mexikos Høiland hæver sig med sit evige Vaarklima osv. — Sp. 2, L. 24, „Mais" udgaar.

Amerikanske Oldsager (S. 46, Sp. 1), L. 14, „uhugne", læs: udhugne.

Amfibier (S. 46, Sp. 1), „systematisk Udtryk for Krybdyr og Padder", læs: tidligere fælles systematisk Navn paa alle Hvirveldyr, der har koldt Blod, aander ved Lunger og lægger Æg, altsaa Krybdyrene og Froskene. Nu anvendes Ordet kun som Navn paa de sidstes Klasse, der omfatter Froskene og Salamanderne.

Amfitryon, se Alkmene. — (Tilføies S. 46, Sp. 2.)

Amici (S. 46, Sp. 2), „f. 1786", læs: f. 1784.

Amiranterne (S. 46, Sp. 2) udgaar.

Ammon (S. 46, Sp. 2), efter „Friedrich August von Ammon" tilføi: f. 1799, d. 1861.

Ammoniak (S. 46, Sp. 2); i Art. Slutn. tilføies: Ammoniak er en Forbindelse af Kvælstof og Vandstof (NH_3) og forekommer i Forbindelse med Kulsyre og Salpetersyre i ringe Mængder i Luften og Vandet; den dannes ved Forraadnelse samt ved Ophedning af kvælstofholdende, organiske Substanser; den udvindes saaledes som Biprodukt ved Lysgastilvirkning af Stenkul. Den forbinder sig med Syrer til Ammoniaksalte, hvoraf mange har stor teknisk Betydning; de vigtigste af dem er svovlsur Ammoniak, Salmiak (s. d.), kulsur Ammoniak (Hjortetaksalt, s. d.) og salpetersur Ammoniak, hvilken sidste finder Anvendelse til Kuldeblandinger, da den ved at opløses i Vand binder megen Varme. — Vand, som har indsuget en større eller mindre Mængde Ammoniak, danner den saakaldte Salmiakspiritus (s. d.).

Amnesti (S. 47, Sp. 1), L. 2—3, „ligeartede" udgaar; L. 4, „af en Klasse eller en Flerhed af Personer" udgaar.

Amortisation (S. 47, Sp. 2); i Art. Slutn. tilføies: Man amortiserer (mortificerer) ogsaa et bortkommet Værdipapir (en Vexel, Obligation ell. lign.) forat forebygge, at nogen, som uretmæssig maatte være kommen i Besiddelse deraf, skal kunne gjøre sig det nyttigt; Eieren, som har tabt Papiret, faar i dette Tilfælde et nyt Exemplar udstedt.

Amru (S. 48, Sp. 1), „638—651", læs: 638—41.

Amsdorf (S. 48, Sp. 1), L. 3, „1548", læs: 1558.

Amstel (S. 48, Sp. 1), „den store Kanal", læs: Het Y.

Amt (S. 48, Sp. 1), L. 3, „Len", læs: Län. — Sp. 2, L. 21, „Udskiftningsformænd" udgaar.

Amtsskoler, se Skoler og Skolevæsen. — (Tilføies S. 48, Sp. 2.)

Amurlandet (S. 48, Sp. 2); istedenfor denne Art. læs: Amurlandet, den 1858 af Kina til Rusland afstaaede Del af Mandsjuriet (s. d.)

Amygdalin (S. 49, Sp. 1), efter „Blaasyre" tilføi: samt Bittermandelolie og Sukker.

Amyl (S. 49, Sp. 1), efter „Vandstof" tilføi: er ikke kjendt i fri Tilstand.

Amylum, Amylon (S. 49, Sp. 1); istedenfor denne Art. læs: d. s. s. Stivelse.

Amyot (S. 49, Sp. 1), „Joh.", læs: Joseph.

Ana (S. 49, Sp. 1), udgaar.

Anadyr (S. 49, Sp. 1), tilføi: ca. 100 Mil lang.

Anahuac (S. 49, Sp. 1), „Mellemamerika", læs: Mexiko.

Analog (S. 49, Sp. 2), „lig", læs: svarende til.
Anaphi eller **Namphio** (S. 50, Sp. 1), læs: Anafi eller Nanfio.
Anastasia (S. 50, Sp. 1), L. 4, „Domitian", læs: Diokletian.
Anastatisk Tryk (S. 50, Sp. 1), L. 5, „Fotografien", læs: Fotolithografien.
Anciennetet (S. 51, Sp. 1), læs: Anciennitet.
Ancre (S. 51, Sp. 2), L. 2, „Consini", læs: Concini. — L. 9, „1717", læs: 1617.
And (S. 51, Sp. 2); istedenfor denne Art. læs: se Ænder.
Andemad (Lemna), Planteslægt af en egen Familie (Andemadfamilien, Lemnaceae), bestaar kun af et lidet, rundagtigt Løv, der svømmer frit paa Overfladen af stillestaaende Vandsamlinger. Paa Løvets Underside findes én eller flere Rodtrevler og i dets Kanter de smaa og ufuldkomne Enboblomster, hvoraf der udvikler sig en Nødfrugt. I Norge findes 4 Arter, deriblandt Liden Andemad (Lemna minor), som kun har én Rodtrevl. — Andemad optræder sædvanlig i stort Antal og danner et sammenhængende grønt Overtræk paa Vandfladen. Den spises gjerne af Ænder, Svin og flere Dyr. — (Tilføies S. 52, Sp. 1.)
Andenæs (S. 52, Sp. 1) udgaar.
Andersen, Hans Kr. (S. 52, Sp. 2), L. 11, „og han gjorde ingen Lykke", læs: og hertil kom, at han mistede sin smukke Sangstemme, saa at han maatte opgive at gaa til Scenen.
Andersson, N. J. (S. 52, Sp. 2), d. 1880.
Andlaw (S. 53, Sp. 1), L. 3, „Arving til", læs: Arveridder af.
Andrassy (S. 53, Sp. 1), Julius, afgik 1879.
Andreæ, Jakob (S. 54, Sp. 1), L. 2, „Weiblingen", læs: Waiblingen.
Andøen (S. 54, Sp. 2), tilføi: 12 Kv.mil stor.
Anemologi (S. 55, Sp. 1), sidste L., „Veirhane", læs: Instrument, som angiver Vindens Retning.
Anemone (S. 55, Sp. 1), „se Vaarblomst", læs: se Hvidveis og Blaaveis.
Angangneo (S. 55, Sp. 1), læs: Angangueo.
Angelsakserne (S. 56, Sp. 1, L. 19), „(hvoraf det norske Ord Jarl)", læs: (det samme Ord som det norske Jarl).
Angelsaksisk Sprog og Literatur (S. 56, Sp. 1), L. 9, „600 Aar", læs: over 400 Aar.
Angerbode (S. 56, Sp. 2), udgaar.
Anghiera (S. 56, Sp. 2), L. 2, „Spanien", læs: Italien.
Angström (S. 58, Sp. 1), læs: Ångström.
Angus (S. 58, Sp. 1), „se Forfarshire", læs: se Forfar.
Anker (S. 59, Sp. 1), L. 13 o. flgg., „Ankerbøie, en stor hul Kugle" osv. til Punktum, læs: Ankerbøie, en Bøie, der ved en Line fæstes til et udlagt Anker og viser Pladsen, hvor dette ligger.
Anker (Familien; S. 59, Sp. 2), L. 2, „har sit Udspring", læs: udleder sin Herkomst. — L. 3, „Anchar", læs: Ancker. — L. 14 f. n., „hævedes 1819", læs: reduceredes 1819, men bestaar endnu. — S. 60, Sp. 1, L. 8, „paa Gaarden Bogstad", læs: paa sin Gaard Bogstad. — L. 9, „dengang", læs: senere. — L. 4 f. n., „f. 1836", læs: f. 1839.
Anklageproces (S. 60, Sp. 2), L. 7—8, „Denne Form" osv., til Punktum, udgaar. — I Slutn., efter „afsiger Dommen", tilføi: Denne sidste Form af Straffeprocessen maa nærmest siges at være gjeldende i Norge.
Anlæg (S. 60, Sp. 2), L. 5, „betegner ogsaa Forholdet mellem" osv., indtil Slutn., læs: betegner ogsaa den vandrette Afstand mellem en Skraanings Top og dens Fod. Er denne Afstand lig Høiden til Skraaningens Toppunkt, siges Skraaningen at have fuldt Anlæg; er den dobbelt saa stor som Høiden, taler man om dobbelt Anlæg, er den kun halv saa stor, om halvt Anlæg osv.
Anna (S. 61, Sp. 1), L. 5 f. n., „1525", læs: 1575.
Annalin (S. 61, Sp. 2), „brændt", læs: ubrændt.
Anopsi (S. 62, Sp. 1), „paa Grund af Øinenes feilagtige Stilling", læs: enten paa Grund af Sygdomme eller Misdannelser i Øiet eller paa Grund af dettes feilagtige Stilling (Skelen).
Anselm af Canterbury (S. 62, Sp. 2), L. 7, „ontologiske", læs: ontologiske.
Antalia (S. 63, Sp. 1), „By med Havn" osv., læs: se Adalia.
Anthologi (S. 63, Sp. 2), L. 6, „fra det 10de Aarh., samlet og udgiven af Konstantin Kefalas", læs: samlet i det 10de Aarh. af Konstantin Kefalas.
Anthracit (S. 63, Sp. 2), „Kulart", læs: Stenkulart.
Anthropologi, Læren om Mennesket, dets anatomiske, fysiologiske og psykologiske Egenskaber; navnlig i mere begrændset Forstand Læren 1) om de forskjellige Folkestammers og Racers afvigende Eiendommeligheder i legemlig og aandelig Henseende (hvilken Gren væsentlig falder sammen med Ethnografien), 2) om den ethniske Sammenhæng mellem tidligere levende Folkestammer indbyrdes paa den ene Side og dens Sammenhæng med de nu levende Stammer paa den anden (historisk Anthropologi) og 3) om Menneskets Plads i Naturen, dets Forhold til og mulige Afstamning fra nærstaaende Dyreformer. — (Tilf. S. 63, Sp. 2.)
Anti (S. 64, Sp. 1), L. 2, „2) latinsk" osv. udgaar.
Antilegomena (S. 64, Sp. 2), L. 3, „ikke ansaaes for ægte", læs: af enkelte Menigheder ikke ansaaes for ægte.
Antinoos, en for sin Skjønhed berømt ung Mand fra Bithynien, var Keiser Hadrians Yndling. Han fulgte ham paa en Reise i Ægypten, hvor han druknede sig i Nilen, enten i et Anfald af Tungsindighed eller i enslags religiøst Sværmeri for at opofre sig for Keiserens Vel. Hadrian lod talrige Statuer og Altre opreise for Antinoos og hensatte ham blandt Stjernerne, idet han gav en angivelig nyopdaget Stjerne hans Navn. I Nærheden af det Sted, hvor han druknede, anlagdes Byen Antinoopolis, hvoraf endnu Ruiner findes. Mindefester for Antinoos feiredes endnu i det 3die Aarh. Der er bevaret mange billedlige Fremstillinger af ham, hvilke hører til det bedste af den Periodes Kunst. — (Tilføies S. 65, Sp. 1.)
Antisana (S. 66, Sp. 1), „17,500 Fod", læs: over 18,000 Fod.
Antiseptisk Saarbehandling, se Karbolsyre. — (Tilf. S. 66, Sp. 1.)
Antokolski, Mikael, udmærket russisk Billedhugger, f. 1842, uddannede sig i Rom, hvor han blev stærkt paavirket af den moderne Retning in-

den Plastiken, som navnlig repræsenteres af Monteverde. I den senere Tid bor han i Paris. Af hans Arbeider kan nævnes den ligeså ædelt og skjønt som realistisk opfattede „Kristus, der fremstilles for Folket", „Sokrates's Død" og den mesterlige Statue af den russiske Czar Ivan den strækkelige. For sin „Kristus" m. fl. Arbeider fik Antokolski paa Verdensudstillingen i Paris 1878 „le grand prix d'honneur". Han anses i det hele for en af Nutidens mest betydelige Billedhuggere. — (Tilf. S. 66, Sp. 1).

Anton af Bourbon (S. 66, Sp. 2), „Johanna d'Albrecht", læs: Johanne d'Albret. — L. 7, „døde 1572", læs: faldt under Rouens Beleiring 1562.

Anville (S. 68, Sp. 1), „Jean Baptist", læs: Jean Baptiste Bourguignon d'.

Anzuan (S. 68, Sp. 1), læs: eller Andjuana.

Anæsthetiske Midler (S. 68, Sp. 1), „Se forøvrigt under Kloroformere", læs: Se Chloroform (under Hovedart. Chlor).

Aonio Poleario (S. 68, Sp. 1), læs: Aonius Palearius, ital. A(nt)onio Paleario, egentl. Antonio dei Pagliari. — „1500", læs: ca. 1500. — L. 9, „1855", læs: 1843.

Aorist, egentl. „ubegrændset", „ubestemt", i Gammel- og Nygræsk samt tildels i visse slaviske Sprog en Tempusform af Verbet, hvilken oprindelig og egentlig tjente til at udtrykke den momentane Handling uden Hensyn til nogen bestemt Tid og i Modsætning til den vedvarende og den tilendebragte Handling. Aorist brugtes dog kun om den i Fortiden liggende Handling og er derfor senere bleven indordnet som en Fortidsbetegnelse, svarende til det historiske Perfektum i Latin og til de nyere Sprogs Imperfektum. — (Tilf. S. 68, Sp. 1.)

Apachos (S. 68, Sp. 1), „i Mellem- og Nordamerika" udgaar.

Apelles (S. 68, Sp. 2), „Grækenlands berømteste", læs: en af Grækenlands berømteste.

Apenninerne (S. 68, Sp. 2), L. 15. „8,970", læs: ca. 9,500.

Aphelium (S. 68, Sp. 2), L. 2, „langstrakt Bue", læs: aflang Bane.

Apologi (S. 69, Sp. 2), L. 2—3, „Platos berømte Forsvarsskrift for Sokrates", læs: den af Platon optegnede Forsvarstale, som Sokrates holdt til sine Dommere.

Apostat (S. 69, Sp. 2), „Apostata", læs: Apostata.

Apostel (S. 69, Sp. 2), L. 15, „Apostolikere", læs: Apostolikere.

Appel (S. 70, Sp. 1), L. 6, „og tillige hjemvise", læs: og kan under visse Betingelser tillige hjemvise. — L. 7. „forsaavidt den har været" osv. til Punktum udgaar. — Sp. 2, L. 14, „og Høiesteret", læs: Overkrigsretterne og Høiesteret.

Appellativ, i Grammatiken ethvert Substantiv, der betegner en hel Klasse af Gjenstande (f. Ex. Menneske, Træ); Fællesnavn, i Modsætning til Propriet eller Egennavnet, som betegner en bestemt Person eller Gjenstand ved dens specielle Navn. — (Tilf. S. 70, Sp. 2.)

Appius Klaudius (S. 70, Sp. 2), læs: Appius Claudius. — L. 8, „hvorved Appius Klaudius dræbtes" osv., læs: som først lagde sig, da Senatet blev sammenkaldt og Decemvirerne nedlagde sin Myndighed. Appius Claudius dræbte sig selv i Fængsel, ligesom hans Medhjelper Oppius; de øvrige Decemvirer gik i frivillig Landflygtighed.

Aprikostræ (S. 71, Sp. 1), „Mandeltræernes Familie", læs: Stenfrugtfamilien.

Apulejus (S. 71, Sp. 2), „paa Grund af sin vittige Satire" osv., læs: ; den indeholder bl. a. den skjønne Digtning om Eros og Psykhe.

Apulien (S. 71, Sp. 2), L. 2 f. n., „(Puglio)", læs: (ital. Puglia).

Arabien (S. 72, Sp. 2), L. 4 f. n., „ved Nordkysten", læs: i det nordlige.

Arabisk Sprog og Literatur (S. 73, Sp. 1), L. 11, „den nuværende æthiopiske" udgaar.

Arabisk Talbetegning (S. 73, Sp. 2), L. 2, „Talregning: Titalsinddelingen, 0—9", læs: Talbetegnelse, der udtrykkes ved 10 Tifre (iberegnet 0), hvilke foruden sin absolute Værdi ogsaa har en relativ, som afhænger af Tifrets Stilling foran andre Tifre.

Arad (S. 73, Sp. 2), „Marosch", læs: Maros. — L. 3, „Byen deles" osv., læs: Paa den modsatte Side af Maros, i Komitatet Temes, ligger Fæstningen Ny-Arad med 5,000 Indb.

Aragonit (S. 74, Sp. 1), „Kalkften", læs: Kalkspat.

Arany (S. 74, Sp. 2), „1864 kronet af" osv., læs: hans Epos „Buda halála" blev 1864 prisbelønnet af osv.

Ararat (S. 74, Sp. 2), L. 4, „strandede", læs: stansede.

Aratos (S. 74, Sp. 2), L. 2 f. n., „217", læs: 213.

Araujo Porto-Allegre (S. 74, Sp. 2), læs: Araujo Porto-Alegre.

Aravalli (S. 74, Sp. 2), „44", læs: 64.

Arbo (S. 75, Sp. 2), L. 6, „Hünter", læs: Hünten.

Arcueil (S. 76, Sp. 1), „2 Mil", læs: ikke fuldt 1 Mil. — Sp. 2, L. 1, „af en By fra Romertiden", læs: af en romersk Aquædukt.

Ardennerne (S. 76, Sp. 2), „og Ardennerskoven", læs: eller Ardennerskoven.

Aretino (S. 78, Sp. 1), „1494", læs: 1492.

Arezzo (S. 78, Sp. 1), „ca. 40,000", læs: ca. 12,000.

Argeländer (S. 78, Sp. 1), læs: Argelander. — „1797", læs: 1799.

Argentina (S. 78, Sp. 2), L. 19, „og Strudsfjer" udgaar. — L. 30, „1777", læs: 1776.

Argenton (S. 78, Sp. 2), „Deaux-Sevres", læs: Indre.

Arguelles (S. 79, Sp. 1), L. 3 f. n., „fra 1841 til sin Død", læs: 1841—43.

Argument (S. 79, Sp. 1), tilføi: Argumentere, fremføre Grunde og Beviser for noget.

Argusfasanen (S. 79, Sp. 1), „en Fugl, der" osv., læs: se Fasan.

Argyle ell. **Argyll** (S. 79, Sp. 1), L. 8, „Monmouths", læs: Monmouths.

Arie (S. 79, Sp. 2), L. 8, „Ariolo", læs: Arioso.

Arinos (S. 80, Sp. 1), „Sjerra Pareus", læs: Serra Parecis. — „Papajos", læs: Tapajos.

Arizona (S. 81, Sp. 1) har ca. 42,000 Indb.; tilføi i Slutn.: Det organiseredes som Territorium 1863.

Arkansas (S. 81, Sp. 2), L. 4, „485,000", læs: 750,000. — I Art. Slutn. tilf.: Arkansas hørte oprindelig til det af de Forenede Stater ved

Kjøb fra Frankrige erhvervede Louisiana-Territorium og blev, da Louisiana 1812 optoges som Stat i Unionen, slaaet sammen med Missouri til et Territorium. Efter Missouris Optagelse som Forbundsstat dannede Arkansas 1821—36 et eget Territorium, der sidstnævnte Aar optoges som Unionsstat. I Kampen mellem Nord- og Sydstaterne stod Arkansas paa de sidstes Side.

Arkitekturmaleri (S. 82, Sp. 1), „en i det 17de Aarh. opstaaet Gren af Malerkunsten", læs: en allerede af de Gamle dyrket Gren af Malerkunsten, som dog først i den nyere Tid er bleven udøvet i større Omfang.

Arkiv (S. 82, Sp. 1), tilf.: — Arkivar, Bestyrer eller Forstander for et Arkiv.

Arkæologi (S. 82, Sp. 2, L. 3), efter „som er fattige paa" tilf.: eller ganske mangler.

Arlberg, Georg Efraim Fritz, svensk Operasanger, f. i Dalarne 1830, studerede i Upsala og betraadte derpaa Embedsbanen, som han imidlertid forlod for paa Stjernströms Theater at debutere i Titelrollen i „Farinelli" (1854). Efter hos Stjernström under stort Bifald at have optraadt bl. a. som Asmodeus i „Fandens Overmand" gik han 1858 over til den kongelige Scene og debuterede som Figaro i „Figaros Bryllup". 1874 forlod han som Følge af en Theaterkonflikt sin Plads i Stockholm og modtog Engagement ved den ny oprettede Opera i Kristiania, hvor han virkede til Vaaren 1877 og ligesom i Stockholm høstede stort Bifald, navnlig som Figaro, Don Juan, Hans Heiling, Hollænderen i „Den flyvende Hollænder", Karl den femte i „Ernani" o. fl. Ved Siden af sin smukke Stemme har han slittig uddannet sin dramatiske Aktion og staar i denne Henseende særdeles høit. Senere har han optraadt som Gjest paa et Par lavere Sekondtheatre i Stockholm sammen med mindre ansete Provinselskaber, samt udenfor Operaen i det reciterende Skuespil, men har i dette ikke været ganske heldig. — (Tilf. S. 82, Sp. 2).

Armada (S. 82, Sp. 2), L. 11, „paa Høiden af Plymouth" osv., læs: paa Høiden af Dunkerque angreben af den engelske Admiral Howard, som ødelagde og erobrede flere af dens Skibe. Befalingsmanden besluttede, da en stærk Sønden-vind hindrede Flaaden i at vende tilbage gjennem Kanalen, at lægge Veien nordenom Skotland for at komme tilbage til Spanien. Men ved Orknøerne blev Spanierne overfaldne af en saa voldsom Storm, at Flaaden spredtes og de fleste af Skibene strandede paa de omliggende Kyster. Kun nogle faa Skibe kom tilbage til Spanien.

Armagnac (S. 83, Sp. 1), L. 3, „mod Elsaß og Schweiz", læs: mod Schweiz. — Efter „adsplittedes" tilføi: det samme var Tilfældet med en anden Afdeling af dem, som sendtes til Elsas.

Armbryst (S. 83, Sp. 1), tilf.: eller Armbyrst. — L. 3, „spende", læs: gribe og slippe.

Armenien (S. 83, Sp. 1), L. 18 f. n. „63 f. Kr.", udgaar.

Armfeldt (S. 83, Sp. 2), læs: Armfelt.

Arnaud (S. 84, Sp. 1), „Jaques", læs: Jacques. — L. 5, „1852", læs: 1851; „samme", læs: næste.

Arnauld (S. 84, Sp. 1), „Arno Antoine", læs: Antoine.

Arnica (S. 84, Sp. 2), „Arnikadraaber", læs: Arnicatinktur. — „Blomsterstof", læs: Arnicablomster.

Arnim (S. 84, Sp. 2), „Harry Karl von Arnim", læs: Harry Karl Kurt Edward von Arnim. — D. 1881.

Arnim, Ludvig Achim von (S. 84, Sp. 2) udgaar og erstattes af følgende Art.: Arnim, Ludwig Joachim, sædvanlig kaldt Ludwig Achim von Arnim, tysk Digter, f. 1781, d. 1831, studerede i Halle Naturvidenskaberne og udgav allerede 18 Aar gammel et Skrift om Elektriciteten, men bestemtes ved sit Bekjendtskab med Tieck og Clemens Brentano til at kaste sig udelukkende over Poesien. Han udgav derpaa en Række af Noveller og Romaner, som vidner om hans levende Fantasi og Humor; den bedste af dem er „Grevinde Dolores". Sammen med sin Svoger Brentano udgav han den bekjendte Samling af tyske Folkeviser „Des Knaben Wunderhorn". — Hans Hustru, Elisabeth, sædvanlig kaldt Bettina, f. Brentano, f. 1785, d. 1859, var en Søster af Clemens Brentano. Hun var allerede som Barn høist fantastisk og excentrisk og udvikledes endnu mere i denne Retning ved Bekjendtskabet med Karoline von Günderode. Mest bekjendt er hun ved sin sværmeriske Kjærlighed til Goethe, hvilken af denne ikke blev besvaret og som affødte den i mange Henseender mærkelige Bog „Goethes Brevveksling med et Barn" (3 Bd., 1835). Bettina skrev desuden sin Veninde Karoline v. Günderodes Biografi og senere flere Arbeider, hvori hun paa en aandrig Maade behandlede det moderne Samfundsliv. — Hendes Datter, Gisela von Arnim, gift med Herman Grimm, har optraadt som dramatisk Forfatterinde.

Arnold, Karl, tysk Musiker, f. i Neukirchen 1794, uddannede sig under Veiledning af Aloys Schmitt og Anton André til en dygtig Pianist, Musiktheoretiker og Komponist. Under et længere Ophold i Berlin fik han opført en Opera „Irene", besøgte derpaa Petersburg og kom 1847 paa en Koncertreise til Kristiania, hvor han engageredes som Musikdirektør for „det filharmoniske Selskab". 1857 blev han derhos Organist ved Trefoldighedskirken, i hvilken Stilling han virkede til sin Død 1873. Foruden en ikke opført Opera, „Der Liebe Macht", har han komponeret en Symfoni, flere Sonater for Piano og Violoncel, Kantater, Pianostykker m. m. — (Tilf. S. 85, Sp. 1.)

Arnold af Brescia (S. 85, Sp. 1), L. 10, „hængt", læs: hængt 1155.

Arnstadt (S. 85, Sp. 2), „Schwarzburg-Sonderhausen", læs: Schwarzburg-Sondershausen.

Arntzen (S. 85, Sp. 2), L. 5, „1848—57", læs: 1848—53.

Arrest (S. 86, Sp. 1), L. 4, „Særlig", læs: Ligesaa.

Arriergarde (S. 86, Sp. 2), læs: Arrièregarde.

Arrighi (S. 86, Sp. 2), „1788", læs: 1778.

Arta (S. 87, Sp. 2), „ved det Joniske Hav", læs: ved Floden Arta, lidt ovenfor dens Udløb i Bugten ved Arta.

Artemisia (S. 87, Sp. 2), „se Rynke", læs: se Malurt.

Artikel (S. 88, Sp. 1, L. 1), „et lidet Ord — (den, det, de)", læs: et toneløst Ord, som i mange Sprog føies til Substantivet for at angive, om dette skal opfattes bestemt eller ubestemt. De fleste Sprog, som eier Artikel, har to, en bestemt (norsk den, det, de ved Adjektiver,

en, et, ne efter Substantiver) og en ubestemt (en, et foransat). Den bestemte Artikel sættes dels foran det Substantiv, hvortil den hører, saaledes altid i Græsk og i de fleste moderne romanske Sprog samt i Tysk og Engelsk, dels efter, saaledes i Rumænsk samt i Norsk, Svensk og Dansk. Latin mangler begge Slags Artikel; af de slaviske Sprog har kun Bulgarisk Artikel, som sættes efter Substantivet.

Artikulation (S. 88, Sp. 1), tilføi: — Artikulere, udtale et Ords Stavelser tydelig, saa at ingen af dem gaar tabt. — Artikulerede Lyd kaldes de Lyd, som Mennesket frembringer ved Hjelp af sine Taleorganer ved at sammenføie Konsonanter og Vokaler. Evnen til at frembringe artikulerede Lyd er eiendommelig for Mennesket alene.

Artiskok (S. 88, Sp. 1), „spiselige Rodblade", læs: Blomsterkurve, hvoraf Blomsterleiet og den nederste kjødfulde Del af Kurvbladene er spiselige.

Arui (S. 88, Sp. 1), udgaar.

Arve (Cerastium), Planteslægt af Nellikfamilien, indbefatter lodne Urter med uanselige Blomster. De fleste af dem er Ugræsplanter. I Norge findes mange Arter, deriblandt Almindelig Arve (C. vulgatum), Opret Arve (C. viscosum) og Storblomstret Arve (C. arvense). — (Tilføies S. 89, Sp. 2.)

Asald, se Rogn. — (Tilf. S. 89, Sp. 2.)

Asbest (S. 89, Sp. 2), L. 5, „spinde", læs: væve.

Asche (S. 91, Sp. 1), læs: Asche.

Asbford (S. 91, Sp. 2), „sydvest", læs: sydost.

Asia (S. 91, Sp. 2), læs: Asia.

Asien (S. 91, Sp. 2), L. 5, „1 og 79°", læs: ca. 1 og $77^1/_2$°. — L. 7, „188°", læs: 208°. — S. 92, Sp. 1, L. 24 f. n., „Faristan", læs: Farsistan. — S. 92, Sp. 2, L. 27, „Baikalsjøen", læs: Balkaschsjøen. — L. 30, „Balchasah", læs: Baikal. — S. 93, Sp. 1, L. 6—7, „Mandschuerne og Tunguserne", læs: Mandsjuerne, Tyrkerne, Tunguserne. — L. 8, „Araberne", udgaar. — L. 9, „Tyrkerne", udgaar. — L. 10, efter „indoeuropæiske Race", tilf.: Araberne til den semitiske. — S. 93, Sp. 2, L. 2 f. n., „Schlagintweit", læs: Schlagintweit.

Asinara (S. 93, Sp. 2), „Koralrev", læs: Koralbanker.

Askalon (S. 93, Sp. 2), „Derketas", læs: Derketos.

Askeonsdag (S. 94, Sp. 1), „de første", læs: den første.

Asmodi (S. 94, Sp. 1), „Asmedai", læs; Aschmedai.

Asnieres (S. 94, Sp. 2), læs: Asnières.

Asparges (S. 94, Sp. 2), „Den voxer vildt over hele Europa", læs: Den almindelige Asparges (Asparagus officinalis) voxer vildt i de fleste europæiske Lande og er i Norge forvildet paa et Par Steder ved Sydkysten. Den dyrkes almindelig som Kjøkkenvext, idetmindste til Nordre Trondhjems Amt.

Aspe (S. 94, Sp. 2), „Tarara", læs: Tarafa.

Aspropotamos (S. 95, Sp. 1), læs: Aspropotamo.

Assemani (S. 95, Sp. 1), „f. 1682", læs: f. 1687.

Assen (S. 95, Sp. 1), „Skotland", læs: Holland.

Asteroider (S. 96, Sp. 1), „Planetorider", læs: Planetoider.

Atacama (S. 97, Sp. 1), tilf.: Ogsaa Navn paa en Provins i Bolivia.

Atessa (S. 97, Sp. 1), „ved Adriaterhavet", læs: i Nærheden af Adriaterhavet.

Atheisme (S. 97, Sp. 2), „som negter" osv., læs: som negter Guds Tilværelse.

Athen (S. 97, Sp. 2), sidste L., „44,500", læs: ca. 60,000.

Athlet (S. 98, Sp. 1), „Grækere enhver" osv., læs: Grækere de, som deltog i de offentlige gymnastiske Væddekampe; senere betegnede Ordet enhver osv.

Atlas, efter de græske Myther en Titan, Søn af Japetos og Klymene. Han var Fader til Pleiaderne, efter nogle Overleveringer ogsaa til Hyaderne og Hesperiderne. Han berettedes at have deltaget i Titanernes Storm mod Olympen og til Straf af Zeus at være sat til at bære Himmelhvælvingen. — Da man i ældre Tider ofte pleiede at afbilde en Atlas bærende Himmelkuglen paa Samlinger af Karter, er Navnet Atlas gaaet over paa en saadan Samling, i senere Tid ogsaa paa en Samling af et hvilketsomhelst Slags Afbildninger, især naar disse hører til og tjener til at oplyse et literært Verk. — (Tilf. S. 98, Sp. 2.)

Atrato (S. 99, Sp. 1), „Cama", læs: Cauca.

Atreus, græsk Sagnkonge i Mykenæ, Søn af Pelops og Sønnesøn af Tantalos. Ifølge de i den senere Del af den græske Oldtid paa mangfoldige Maader udpyntede Sagn blev hans Hustru forført af hans Broder Thyestes; denne blev forvist, men foranledigede, at Atreus kom til at dræbe sin egen Søn, hvorefter Atreus for at hevne sig hjemkaldte Thyestes og anstillede sig forsonet, men hemmelig slagtede hans Sønner, med hvis Kjød han bevertede Faderen. Atreus blev dræbt af Ægisthos. — Et mægtigt underjordisk Bygverk i Kuppelform i Mykenæ kaldes endnu Atreus's Skatkammer. — (Tilf. S. 99, Sp. 1.)

Atropin (S. 99, Sp. 1), „(begge sjeldne i Norge)" udgaar. (Ingen af disse Planter voxer i Norge.)

Atterbom (S. 99, Sp. 1); tilf. i Art. Slutn.: Ved sit Arbeide „Svenska siare och skalder" (1841—55) indtager Atterbom den første Plads blandt Sveriges Literaturhistorikere.

Attitude (S. 99, Sp. 2), „udmærket og karakteristisk Legemsholdning", læs: karakteristisk eller effektfuld Legemsstilling, især i de bildende Kunster og paa Scenen.

Attribut (S. 99, Sp. 2), „(hædrende)" udgaar.

Auber (S. 100, Sp. 1), „Daniel François", læs: Daniel François Esprit.

Auckland (S. 100, Sp. 1), „William Edw.", læs: William Eden; „f. 1750", læs: f. 1745. — Sp. 2, L. 1, „d. 1841", læs: d. 1849.

Audifon, et Instrument, ved hvis Hjelp Døve kan bringes til at høre, hvis deres Hørenerve er ubeskadiget. Den blev opfunden af Rhodes i Chicago og bestaar af en tynd, haard Kautsjukplade, der er forsynet med et Haandtag og bøiet saml stillet saaledes, at dens konvexe Side vender mod den talende og den konkave mod den, der skal høre. Pladens øvre Kant trykkes mod Forsiden af Overkjævens Fortænder og overfører paa denne Maade Svingningerne af de Lydbølger, den modtager, til Tænderne og Hovedets Ben, saa at Hørenerven paavirkes. — (Tilf. S. 100, Sp. 2.)

Auersperg (S. 100, Sp. 2), L. 2, „Carlos Wilhelm", læs: Carlos. — L. 5., „1868—71", læs: 1868 en kort Tid.

Augier (S. 101, Sp. 1), „Emil", læs: Guillaume Victor Emile.

Augne Elv (S. 101, Sp. 1); istedenf. denne Art. læs: se Stenkjærelven.

Augustenborg (S. 101, Sp. 2), L. 9, Fredrik, Hertug af, d. 1880.

Auktion (S. 102, Sp. 2), L. 5, „hvorimod enhver efter Lov af 17de Juni 1869 er berettiget", læs: det samme gjelder endnu om frivillige Auktioner, men naar Loven af 17de Juni 1869 træder i Kraft, vil enhver være berettiget osv.

Aurdal (S. 102, Sp. 2), L. 6, „og Hedalen", læs: Bægndalen og Hedalen.

Auripigment (S. 103, Sp. 1), L. 2, „gjennemsigtige", læs: gjennemskinnende.

Australien (S. 104, Sp. 1), L. 13, „Murrumbidgre", læs: Murrumbidgee.

Avanturin, Kvarts med smaa indblandede Glimmerblade. — (Tilf. S. 105, Sp. 1.)

Avanturin (S. 105, Sp. 1), læs: Avanturinfeldspat.

Avèrsa (S. 105, Sp. 2), læs: Aversa.

Arinit (S. 106, Sp. 1), „Granitfamilien", læs: Granatfamilien.

Baade, Knut (S. 107, Sp. 1), d. 1879.

Babrios (S. 108, Sp. 1), „e. Kr.", læs: f. Kr.

Babylonien (S. 108, Sp. 1), L. 2 f. n., „El", læs: Bel.

Backhuysen (S. 108, Sp. 2), tilf.: Ludolf.

Baden eller **Baden-Baden** (S. 110, Sp. 1), sidste L., „tyve", læs: 29.

Baffinsbugt (S. 110, Sp. 1), L. 2, „Cookburn", læs: Cockburn.

Bagdad (S. 110, Sp. 1), L. 2, „100,000", læs: 60—70,000.

Baggesen (S. 110, Sp. 2), L. 9 f. n., „Bern", læs: Kiel.

Bagnères (S. 111, Sp. 2), læs: Bagnères. — L. 6, „Biggerronum", læs: „Bigerrionum".

Baierske Arvefølgekrig (S. 112, Sp. 2), L. 4, „Feschen", læs: Teschen.

Baker (S. 113, Sp. 2), „f. 1824", læs: f. 1821.

Baku (S. 114, Sp. 1), „165 Kv.mil", læs: ca. 700 Kv.mil.

Bakunin (S. 114, Sp. 1), tilf.: Mikael.

Balduin (S. 114, Sp. 2), L. 2, „(se denne Art.)" udgaar.

Balsam (S. 115, Sp. 2), L. 2, „Regnfang og Bynke", læs: Reinfan og Malurt.

Bamble (S. 116, Sp. 1), „Bamble, Sandøkedal og Drangedal", læs: Drangedal, Sandøkedal, Skaatø, Bamble, Eidanger, Gjerpen og Slemdal.

Bang, Anton Christian, norsk Theolog, f. i Dønnæs Annex til Næsne paa Helgeland 18de September 1840, besøgte efter at have gjennemgaaet Almueskolen i sin Hjembygd 1858—60 Tromsø Seminarium, blev derpaa Student 1862 og theologisk Kandidat 1867. Efter 1868—72 at have været personel Kapellan hos Provst Bugge i Gran paa Hadeland gjorde han paa offentlig Bekostning en Reise omkring i Norge for at samle Materialier til sin Biografi af H. N. Hauge (se nedenfor), var derpaa Kateket i Tromsø og udnævntes 1874 til Præst ved Gaustad Sindssygeasyl ved Kristiania. 1877—78 bereiste han Tyskland og Italien for at fortsætte sine kirkehistoriske Studier og var sidstnævnte Aar den første, som tog den theologiske Doktorgrad ved det norske Universitet, ligesom han s. A. optoges som Medlem af Videnskabsselskabet i Kristiania. Siden 1879 er han ogsaa Lærer i Katheketik ved det med Universitetet forbundne praktisk-theologiske Seminarium. Han har udgivet „H. N. Hauge og hans Samtid" (1874, 2det Opl. 1875), „Om Kristi Opstandelses historiske Virkelighed" (Afh. for den theologiske Doktorgrad, 1876, 2det Opl. 1877), „Kirken og Romerstaten" (1879) samt „Völuspaa og de sibyllinske Orakler" (i Kristiania Videnskabsselskabs Aarsberetning for 1879, tyst Oversættelse Wien 1880), hvilken sidste Afhandling især har vakt stor Opmærksomhed i den videnskabelige Verden paa Grund af Forfatterens skarpsindige Paavisning af de sibyllinske Oraklers Indflydelse paa Affattelsen af Völuspaa. Desuden har Dr. Bang i flere Tidsskrifter leveret et større Antal kortere Afhandlinger. — (Tilf. S. 117, Sp. 1.)

Banville (udt. Bangvil), Théodore de, fransk Digter, f. 1820, sluttede sig til den af Victor Hugo grundlagte romantiske Skole og erhvervede sig snart Anerkjendelse for sine lyriske Digte, især sine „Odes funambulesques" (1857). Han har ogsaa været meget virksom som Journalist, skrevet flere Romaner og Noveller samt Theaterstykker, af hvilke „Gringoire" er det mest bekjendte. Han er en helt igjennem original Forfatter og udmærker sig ved sine Verkers fuldendte Form. — (Tilf. S. 119, Sp. 2).

Baptister (S. 119, Sp. 2), L. 4—5, „at alene Voxne bør døbes, da kun disse kan tro", læs: at kun de (voxne eller mindreaarige) bør døbes, som personlig kan aflægge Vidnesbyrd om sin Tro paa Kristus. — L. 1 f. n., „Freewel-", læs: Freewill-.

Barbès (udt. Barbe) (S. 120, Sp. 2), læs: Barbès (udt. Barbæs).

Barchent (S. 121, Sp. 1), „se Bommesi", læs: d. s. s. Bommesi.

Bare (S. 121, Sp. 1), udgaar.

Bari (S. 121, Sp. 2), L. 2, „117", læs: 107.

Barthélemy Saint-Hilaire (S. 124, Sp. 1), blev 1880 fransk Udenrigsminister.

Bartholin (S. 124, Sp. 1), L. 3, „1525", læs: 1585.

Basilier-Magelssen, Ida, fremragende Sangerinde, f. ved Uleåborg i Finland 10de Septbr. 1846, studerede fra 1867 med et Stipendium af den finske Stat Sang ved Konservatoriet i Paris. Endnu førend hendes Studietid her var tilende, bevirkede Rygtet om hendes Begavelse og Flid, at hun erholdt et særligt Stipendium af den russiske Keiserinde. Efter sin Tilbagekomst fra Paris 1870 reiste hun efter kort Tids Ophold i Helsingfors til Petersburg og studerede under Veiledning af Fru Nissen-Salomon. 1871 kom hun til Stockholm, hvor hun modtog Ansættelse ved den kongelige Scene og vandt levende Bifald for sin Udførelse af Rosina i „Barberen", Rose Friquet i „Villars Dragoner", Philine i „Mignon" og Titelrollen i „Martha" m. fl. Vaaren 1875 studerede hun i Tyskland og Frankrige, hvor hun optraadte paa flere Koncerter; samme Aars Høst optraadte hun første Gang i Norge og udførte ved denne Leilighed paa Kristiania Theater Titelrollen i „La Traviata" samt Rosina i „Barberen". 1876—78 var hun engageret ved den finske Opera i Helsingfors, hvor hun optraadte i en Mængde Roller paa det finske

Sprog. I de samme Aar lod hun sig ogsaa gjentagne Gange høre i Petersburg. 1877 gav hun Gjesteroller ved Operaen i Stockholm og besøgte s. A. sammen med Mad. Trebelli, Konrad Behrens o. fl. fremragende Kunstnere paa en Koncertreise Storbritanniens og Irlands større Byer. 1878 ægtede hun kgl. Fuldmægtig i det norske Kirkedepartement Joh. Magelssen (dengang ogsaa Redaktør af „Aftenposten") og har senere været bosat i Kristiania, hvor hun er en meget søgt Sanglærerinde. Foruden paa Koncerter har hun ogsaa senere optraadt paa Kristiania Theater, bl. a. Baaren 1881 i Titelrollen i Massés Operette „Jeanettes Brylup". — Fru Basilier-Magelssen er navnlig særdeles fremragende som Koloraturſangerinde. — (Tilf. S. 125, Sp. 1).

Baskerne (S. 125, Sp. 2), L. 4, „de Baskiske Provinser (Navarra, Alava, Biskaya og Guipuzcoa)", læs: Navarra samt de baskiske Provinser (Alava, Biscaya og Guipuzcoa).

Bassein (S. 125, Sp. 2), L. 2, „Bisloder", læs: Mundingsarme.

Bastardnattergalen (S. 126, Sp. 1), „Spurvefamilien", læs: Sangerslægten (Sylvia).

Basun (S. 126, Sp. 1), „Bas-Blæseinstrument", læs: Blæseinstrument.

Bataille (S. 126, Sp. 1), „et mindre Slag, en Træfning", læs: fr., Slag, Træfning.

Baumannshulen (S. 127, Sp. 2), „7", læs: 6.

Baur (S. 127, Sp. 2); tilføi: Hans Hovedtheori om Kristendommen i dens Begyndelse er dog nu saagodtsom almindelig forkastet.

Bayard (S. 127, Sp. 2), „Ivan", læs: Jean.

Bazancour (S. 128, Sp. 1), læs: Bazancourt, César, Baron de.

Beaconsfield (S. 128, Sp. 2) afgik som Førsteminister 1880, udgav s. A. Romanen „Endymion" og døde 1881.

Beaufort (S. 129, Sp. 1), L. 3, „Hertug af Lancaster" udgaar. — L. 4, „Wincester", læs: Winchester. — L. 5—6 „ledede et Korstog mod Husiterne" udgaar.

Beauharnais (S. 129, Sp. 1), L. 8, „Greve", læs: Vicomte. — L. 17, Fanny Beauharnais, tilf.: f. 1738; hun hed egentlig Marie Anne Françoise, f. Mouchard, og var gift med en Onkel af de to foregaaende. — Sp. 2, L. 5, „Hortence", læs: Hortense.

Beaumarchais (S. 129, Sp. 2), „Auguste", læs: Augustin.

Beaumont, Elie de (S. 129, Sp. 2), læs: Elie de Beaumont, Jean Baptiste Armand Louis Léonce.

Beaumont, Francis (S. 129, Sp. 2), L. 3, „Fletscher", læs: Fletcher.

Begna (S. 132, Sp. 2); istedenf. den indførte Art. læs: Bægna, Vasdrag i Valders, kommer fra Utrovandet ved Foden af Filefjeld (3,140 Fod over Havet), gjennemløber i sydøstlig Retning Vangsmjøsen, Slidrefjord, Graneimfjord, Strandefjord og Spirillen og falder ved Hønefos i Randselven. Den samlede Længde er 25⅔ (171/10 norske) Mil.

Behrens, J. D. (S. 133, Sp. 1), L. 3 flg., „oprettede kort efter Studenternes Sangforening, 1847 Handelsstandens og 1848 Haandværkernes Sangforeninger, afholdt sidstnævnte Aar den første" osv., læs: var 1845 med blandt Indbyderne til at danne en Studentersangforening, hvis Instruktion han senere overtog efter Halfd. Kjerulf. Den af J. G. Conradi 1845 stiftede „Handelsstandens Sangforening" opløste sig efter et Par Aars Forløb i flere mindre Kvartetter under sin tidligere Instruktør, medens Behrens 1847 stiftede en ny Sangforening for Handelsstanden. Haandværkernes Sangforening, der ogsaa var stiftet af Conradi, opløste sig ved hans Bortreise fra Kristiania 1848, men traadte snart sammen igjen og valgte Behrens til Instruktør. Behrens afholdt 1848 den første osv.

Beitstaden (S. 133, Sp. 2), „Solberg og Elden", læs: Solberg, Malmo og Eilden (Aas).

Belcher (S. 134, Sp. 1), d. 1877.

Belgiojoso (S. 135, Sp. 1), d. 1871.

Bellini (S. 135, Sp. 2), „Vicenzo", læs Vincenzo.

Belmontet (S. 136, Sp. 1), d. 1879.

Belsazer (S. 136, Sp. 1), læs: Belsazar.

Belsheim (S. 136, Sp. 1), tilføi: 1880 udgav han „Veiledning i Bibelens Historie" og 1881 „Das Evangelium Matthäus" efter den latinske Codex ff[1] Corbeiensis i det keiserlige Bibliothek i Petersburg.

Beltedyr (S. 136, Sp. 1), L. 1, „de Tandløses", læs: Gumlernes. — L. 3, „Ryggen er dækket med et sammenhængende, stærkt Benskjold", læs: Deres Legeme er oventil omgivet af et Benskjold, som bestaar af belteformede Ringe af smaa Plader; mellem Ringene er der paa den midterste Del af Kroppen et Mellemrum, hvor Huden er blød.

Benedek (S. 137, Sp. 2), d. 1881.

Benfey, Th. (S. 138, Sp. 2), d. 1881.

Benoit de Sainte Moore (S. 139, Sp. 2), læs: Benoit de Sainte More.

Béranger (S. 140, Sp. 2), L. 9, „1821, 1825 og 1833", læs: 1821, 1825, 1828 og 1833. — L. 6 f. n., „Samling", læs: Sange.

Berat (S. 141, Sp. 1), „eller Arnaut, Beligrad", læs: eller Arnaut-Beligrad.

Berg, Magnus (S. 142, Sp. 1), „i Romsdalen", læs: sandsynligvis i Gudbrandsdalen eller paa Hedemarken.

Berggren (S. 144, Sp. 2), d. 1880.

Bergh, Edv., (S. 144, Sp. 2), d. 1880.

Bergkrystal (S. 144, Sp. 2), L. 7, „Rødtopas", læs: Røgtopas.

Bergslien, B. (S. 145, Sp. 1); hans Wergelandsstatue afsløredes i Kristiania 17de Mai 1881.

Berkeley (S. 146, Sp. 1), „ved at ægte den rige Stella Johnson", læs: ved den rige Stella Johnsons Testamente.

Berlichingen (S. 146, Sp. 2, L. 1), „1528", læs: 1525.

Bermudasøerne (S. 147, Sp. 1), L. 9, „Kulpalmen", læs: Kaalpalmen.

Bernard (S. 147, Sp. 2), Claude, L. 7, „Mavekjertelens", læs: Bugspytkjertelens.

Bernhard, Hertug af Sachsen-Weimar (S. 147, Sp. 2), L. 4 f. n., „som det formodes", læs: som man tildels, men neppe med Grund har antaget.

Bernhardt (udt. Bernar), Sarah, berømt fransk Skuespillerinde, f. 1844, spillede oprindelig paa flere forskjellige Parisertheatre og kom 1871 til Théâtre français, hvorfra hun 1880 paa Grund af et Brud med Direktionen tog Afsked. Ligesom hun tidligere med Théâtre français's Kunstnere havde optraadt i London, kom hun nu til Kjøbenhavn og gav derpaa Vinteren 1880—81 med stort

Bifald og fabelagtige Indtægter Forestillinger i Amerika. Hun har optraadt i flere Tragedieroller, men synes at savne den nødvendige Kraft til at give det tragiske dets rette Udtryk; derimod indtager hun i den høiere Komedie og Dramaet en høi Rang og har især med Mesterskab fremstillet Roller som Mrs. Clarkson i Dumas's „Den Fremmede" o. lign. Hun har ogsaa syslet med Billedhuggerkunsten og optraadt med literære Arbeider. — (Tilf. S. 148, Sp. 1.)

Besikabugten (S. 150, Sp. 2), „paa Østkysten af Den Tenedos", læs: paa Lilleasiens Vestkyst, ligeoverfor Tenedos.

Bethlehemiter (S. 152, Sp. 2), sidste L., „1807", læs: 1667.

Bethmann-Hollweg (S. 152, Sp. 2), L. 3, „1829", læs: 1820; s. Linie, „senere", læs: 1829.

Beton (S. 152, Sp. 2); istedenfor denne Art. læs: Beton, en Blanding af Stensplinter, Sand og Cement eller hydraulisk Kalk, benyttes til deraf at fremstille Gulve, Mure og Hvelvinger, hvilke for det meste støbes af en tyndt flydende Betonmasse, som ved at tørre bliver haard og ligner en sammenhængende Stenmasse. Den almindeligste Sammensmeltning af Beton er to Dele Stensplinter og én Del Kalk og Sand.

Bevern (S. 153, Sp. 2), L. 2, „1705", læs: 1715.

Beyle (S. 154, Sp. 1), L. 7, „efter Julirevolutionen", læs: senere.

Bibliografi (S. 157, Sp. 2), L. 12, „IXX", læs: XIX. — „Norsk Bogfortegnelse" er fortsat for Aarene 1866—72 af Thv. Boeck; for Aarene 1873—81 er en lignende Fortegnelse (ved M. W. Feilberg) under Arbeide.

Bibra (S. 158, Sp. 1), d. 1878.

Bikonvex (S. 159, Sp. 1), L. 2, „Linie", læs: Linse. — L. 3, „med", læs: mod.

Bild (S. 159, Sp. 1), L. 7, „Lensherren", læs: Lehnsmanden.

Bilderdijk (S. 159, Sp. 2), „blev 1806 Kong Ludvig Napoleons Bibliothekar" udgaar.

Billard (S. 159, Sp. 2), L. 4, „to", læs: ét.

Bille, K. St. A. (S. 160, Sp. 1) blev 1880 dansk Generalkonsul og Chargé d'affaires i Washington.

Billedhuggerkunsten (S. 162, Sp. 1), L. 2, „Sansavino", læs: Sansovino.

Bindesbøll (S. 162, Sp. 2), læs: Bindesbøll.

Binué (S. 162, Sp. 2), læs: Binuë.

Birch (udt. Børtsj), Samuel, engelsk Sprogforsker og Arkæolog, f. 1813, har særlig lagt sig efter Ægyptologi og er siden 1861 Forstander for den ægyptiske Afdeling af Britisk Museum. Han hører til de mere fremragende Ægyptologer og har udgivet en ægyptisk Grammatik og Ordbog samt oversat og fortolket en Række hieroglyfiske og hieratiske Texter. Desuden har han publiceret Kopier af flere af de ægyptiske Texter i Britisk Museum, deriblandt den store Papyrus Harris. — (Tilf. S. 163, Sp. 1).

Birch-Pheiffer (S. 163, Sp. 1), læs: Birch-Pfeiffer.

Bisværmeren (S. 167, Sp. 2), „af de Skjælvingedes Orden", læs: hører til Tusmørkesværmerne.

Bithynien (S. 167, Sp. 2), L. 6, „Astrakes", læs: Astakos.

Bittermandelolie (S. 167, Sp. 2), sidste L., „Benzolsyre", læs: Benzoesyre.

Bizet (udt. Bise), George, fransk Komponist, f. 1838, d. 1875, var Elev af Halévy, med hvis Datter han blev gift. Han komponerede allerede 19 Aar gammel Operaen „Doctor Miracle" og vakte snart Opmærksomhed som en betydelig musikalsk Begavelse. Foruden flere Orkestersager, Pianostykker og Sange komponerede han endnu 5 Operaer, af hvilke navnlig den sidste, „Carmen" (1875), med stort Bifald er bleven opført paa de fleste af Europas lyriske Scener og kan henregnes til den nyere franske Musiks mest fremragende Arbeider. — (Tilf. S. 168, Sp. 1).

Bjarkøætten (S. 168, Sp. 2, L. 13), „eneste Datter og Arving", læs: Datter.

Bjelew (S. 168, Sp. 2), „Kjew", læs: Tula.

Bjerknes (S. 169, Sp. 2), har 1880 offentliggjort en særdeles interessant Biografi over N. H. Abel (udg. som Tillæg til den Letterstedtske Forenings Tidsskrift).

Bjørnson, B. (S. 171, Sp. 2, L. 36), „Borregaard", læs: Borgaard. — 1880—1881 foretog Bjørnson en Reise til de Forenede Stater, hvor han holdt talrige Foredrag for de der boende Norske. I disse Foredrag bekjæmpede han bl. a. Kristendommen, og har baade før og senere offentlig erklæret sig som en Modstander af den. — 17de Mai 1881 holdt han Festtalen ved Afsløringen af Henrik Wergelands Monument i Kristiania.

Blaaveis (Anemone hepatica), Plante af Ranunkelfamilien, har langstilkede, læderagtige, dybt trelappede Blade, der udgaar fra Rodstokken og varer Vinteren over. Blomsterne staar enlige paa 4—6 Tommer lange Stilke, er 6—9bladede og af en smuk mørkeblaa eller violet Farve. Blaaveisen blomstrer i April og Mai; den voxer i skyggefulde Skove og Krat indtil Nordre Trondhjems Amt og hører til de smukkeste Vaarblomster. — (Tilf. S. 174, Sp. 1.)

Black Warrior (S. 174, Sp. 2), „Tombigby", læs: Tombigbee.

Blad (S. 174, Sp. 2), L. 13, „kantet", læs: tandet.

Bladfødder (S. 174, Sp. 2), „Krebsdyr af Gjelleføddernes Orden", læs: Orden af Krebsdyrene.

Bladlus (S. 175, Sp. 1), „Mundbeskyttede", læs: Halvvingedækkedes.

Blanc (S. 175, Sp. 1), „Jean Joh.", læs: Jean Joseph.

Blanca af Kastilien (S. 175, Sp. 2), „1188", læs: 1187.

Blanchard (S. 175, Sp. 2), L. 3, „den første", læs: sin første.

Blanqui (S. 176, Sp. 1), L. A., d. 1881.

Blasnavac (S. 176, Sp. 1), læs: Blaznavac ell. Blaznavatz.

Bleek (S. 176, Sp. 2), læs: Bleek. D. 1875.

Blegekalk (S. 176, Sp. 2), L. 2, „Calciumhydraxyd", læs: Calciumhydroxyd.

Blindheimsætten (S. 178, Sp. 1), L. 4, „eller Blindheim paa Aspøen i Borgund paa Søndmøre" udgaar.

Blixen-Finecke (S. 178, Sp. 1), L. 2 f. n., „Kristian den niendes", læs: den danske Dronning Louises.

Blom (S. 180, Sp. 2), Kristian, d. 1861.

Blomst (S. 181, Sp. 1), L. 18, „En Blomst, der mangler alle fire" osv. indtil Punktum udgaar. — L. 12 f. n., „udstilkede", læs: ustilkede.

Blücher (S. 182, Sp. 1, L. 9 f. n.), „Ney", læs: Napoleon.

Bly (S. 182, Sp. 2, L. 17 f. n.), „Fosfortændmasse", læs: Tændsats paa enkelte Slags Fyrstikker. — S. 183, Sp. 1, L. 3, „basfisk", læs: basisk.

Blytt (S. 183, Sp. 1), Axel Gudbrand, blev 1880 udnævnt til extraordinær Professor i Botanik ved Universitetet i Kristiania.

Blæresten (S. 183, Sp. 2), L. 3, „axalsur", læs: oxalsur.

Boccaccio (S. 184, Sp. 2, L. 17), „1368", læs: 1348.

Bochnia (S. 184, Sp. 2), „Galicien", læs: Galizien.

Bodum (S. 185, Sp. 2), læs: Bodom.

Boeck (S. 186, Sp. 1, L. 18), „Pharma copoea", læs: Pharmacopoea.

Boemo, Kap (S. 186, Sp. 2), læs: Boeo, Kap (ital. Capo di Boeo).

Boëtius (S. 186, Sp. 2), efter „Anicius Manlius Torquatus" tilføi Severinus.

Bogskorpion (S. 187, Sp. 2, under Hovedtitel Boglus), sidste L., „I Persien findes en meget giftig Art" udgaar.

Bogomilier (S. 187, Sp. 2), L. 2, „antikristelig", læs: antikirkelig. — L. 6, „Stifter", læs: Overhoved.

Bogota (S. 187, Sp. 2), „Republik Nygranada", læs: Forbundsrepublik Kolumbia.

Bogsjo (S. 187, Sp. 2), „$1^1/_2$", læs: 1.

Bogtrykkerkunst (S. 188, Sp. 2, L. 26), „(Gensleisch)", læs: Gensfleisch. — L. 5 f. n., „1750", læs: ca. 1725. — S. 189, Sp. 1, L. 1, „Talmudbibel", læs: tamulisk Bibel. — L. 9, „(1816)", læs: (i Aarene nærmest før 1810). — Sp. 2, L. 27, „Kuhn", læs: Kühn.

Boguklawski (S. 189, Sp. 2), læs: Boguslawski.

Boileau-Despréaux (S. 190, Sp. 2), „(udt. Baa-ajaa Døpreaa)", læs: (udt. Boalaa Dapreaa). — L. 3, „traadte først i Kirkens Tjeneste", læs: studerede først en Tid Theologi, men skulde senere blive Advokat.

Boklund (S. 191, Sp. 1), d. 1880.

Bolchow (S. 191, Sp. 1), L. 2, „Ungra", læs: Nugra.

Bolinteanu (S. 191, Sp. 2), læs: Bolintineanu.

Bolivar (S. 191, Sp. 2), L. 13, „1822", læs: 1823—24.

Bologna (S. 192, Sp. 2), L. 5 f. n., „1859", læs: 1860.

Bologna, Giov. da (S. 192, Sp. 2), L. 4, „Mesterverker den springende" osv., læs: berømteste Verk er den flyvende osv.

Bolton le Moors (S. 193, Sp. 1, L. 1), „Croach", læs: Croal.

Bolværk (S. 193, Sp. 1), „se Fæstning", læs: d. s. s. Bastion.

Bonald (S. 194, Sp. 2), L. 6, „Udenrigsministeriet", læs: Undervisningsministeriet.

Bonaparte (S. 195, Sp. 1, L. 22 flgg.), „hvor Paven forlenede ham med Fyrstendømmet Canino. Da han efter Freden i Tilsit" osv. til Punktum, læs: hvor han bosatte sig nær Rom. Da det spændte Forhold mellem ham og Keiseren forværredes, anfaa han det for raadeligt at forlade Europa. — L. 28, efter „1814" tilf.: Nu vendte han tilbage til Italien og blev af Paven forlenet med det lille Fyrstendømme Canino. — L. 27 f. n., Pierre Napoleon Bonaparte d. 1881. — Sp. 2, L. 14 f. n., „Statsraadet", læs: Senatet.

Boncompagni (S. 196, Sp. 1), d. 1880.

Bond (S. 196, Sp. 1), L. 2, „Planeten Saturns 8 Maaner", læs: en af Planeten Saturns 8 Maaner.

Bonde (S. 196, Sp. 2, L. 9), „1861", læs: 1863. — L. 24 og 29, „Hølderne", læs: Haulderne.

Bonifacius (S. 197, Sp. 2, L. 2 f. n.), „1302", læs: 1303. — S. 198, Sp. 1, L. 3, „fnoede han sig", læs: sneg han sig ind.

Bonnat (udt. Bona), Léon Joseph Florentin, fransk Maler, f. 1833, uddannede sig først i Madrid under de Madrazo og senere i Paris under Cogniet. Ligesom den sidstnævnte har ogsaa Bonnat sin Hovedstyrke i Koloriten, der hos ham er sjelden varm og harmonisk. Emnerne for sine Fremstillinger har han med Forkjærlighed valgt af de sydeuropæiske og orientalske Landes Folkeliv; ogsaa som Portrætmaler staar han ved Siden af Samtidens bedste. — (Tilf. S. 198, Sp. 1.)

Bonnechose (S. 198, Sp. 1), tilf.: François Saul Emile Boisnormand de.

Bonnemère (S. 198, Sp. 1), tilf.: Joseph Eugène.

Bootes (S. 199, Sp. 1), L. 3, „(Vagnet)" udgaar.

Boräs (S. 199, Sp. 2), „Venersborgs", læs: Elfsborgs.

Borghese (S. 204, Sp. 1), L. 1, „Sienna", læs: Siena.

Borgia (S. 204, Sp. 2, L. 30), „Bicaglia", læs: Bisceglie.

Bornholm (S. 205, Sp. 1) havde Februar 1880 35,365 Indb. — L. 1 f. n., „hvortil den" osv. indtil Art. Slutn., læs: som dog maatte give den tilbage s. A.; 1658 blev den afstaaet til Svenskerne, der imidlertid allerede s. A. fordreves af Dens Befolkning.

Borromeo (S. 205, Sp. 2), L. 8, „1610", læs: 1616.

Bossut (S. 207, Sp. 1), L. 4, „Esav", læs: Essai.

Bothwell (S. 208, Sp. 1), L. 6, „1557", læs: 1567.

Botta (S. 208, Sp. 1), L. 2, 1796, læs: 1799. — L. 8, „1798", læs: 1789.

Botten-Hansen (S. 208, Sp. 1) redigerede „Ill. Nyhedsblad" lige til det gik ind, blot med Undtagelse af vel et Aars Tid 1864—65.

Botticelli (S. 208, Sp. 2), „egentlig Filipepo", læs: egentl. Alessandro Filipepi.

Bouet-Villaumez (S. 209, Sp. 1), læs: Bouet-Willaumez.

Boufflers (S. 209, Sp. 2), L. 4, „1793", læs; 1693.

Boulogne sur mer (S. 210, Sp. 1), L. 2, „Benonia", læs: Bononia.

Bourbaki (S. 210, Sp. 1), d. 1879.

Bourbon (S. 211, Sp. 1), L. 19, „1739—1860", læs: 1735—1860. — L. 14 f. n., „1525", læs: 1527. — L. 8 f. n., „en Broder", læs: Broderson.

Bournonville (S. 211, Sp. 2), Aug., d. 1879.

Boyaca (S. 212, Sp. 2), „se Ny-Granada", læs: se Kolumbia.

Brage (S. 213, Sp. 2), L. 2, „bragafull", læs: bragarfull.

Brahe (S. 214, Sp. 1, L. 24), „Benatek", læs: Benach.

Brahma osv. (S. 214, Sp. 2), „se under Indien", læs: Brahma, se Gudelære, den indiske. — Brahminer, se Ostindien.

Brandes, Carl Edvard Cohen, dansk Orientalist og Dramaturg, Broder af Georg Brandes, f. i Kjøbenhavn 1847, blev Student 1865 og begyndte efter n. A. at have taget examen philosophicum at studere Sanskrit under Westergaard, medens han samtidig lagde sig efter de klassiske og de slaviske Sprog. Fra 1868 dyrkede han som Hovedfag de orientalske Sprog, læste Arabisk, Nypersisk samt ældre persiske Dialekter og tog 1872 Magisterkonferencen med Sanskrit til Hovedfag. 1879 tog han Doktorgraden i Filosofi med en Afhandling om „Ushas og Ushashymnerne i Rigveda". Som Frugt af sine Sanskritstudier har han bl. a. udgivet Oversættelser af de indiske Lystspil „Lervognen" og „Kongen og Danserinden". 1874—77 udgav han sammen med Broderen Tidsskriftet „Det nittende Aarhundrede", hvori han bl. a. skrev flere dramaturgiske Afhandlinger og Theateranmeldelser. I de senere Aar har han navnlig dyrket Studiet af den sceniske Kunst og har ved sin Bog „Dansk Skuespilkunst" (1880) vist, at han i denne Henseende er i Besiddelse af et skarpt Blik og omfattende Kundskaber. 1881 udgav han et kreatks Skuespil „Lægemidler", som er blevet opført i Kjøbenhavn og Stockholm. — Brandes indvalgtes Sommeren 1880 og Vaaren 1881 i det danske Folkething og har der sluttet sig til Venstre. — (Tilf. S. 216, Sp. 1.)

Brasilien (S. 218, Sp. 2, L. 15 f. n.), efter „Karnaubapalmen" tilf.: (Voxpalmen). — L. 12 f. n., „Vanilie", læs: Vanille.

Bratsberg Amt (S. 219, Sp. 2), L. 2, „280" læs: ca. 268.

Braun, V. A. D. von (S. 220, Sp. 1), L. 6, „politiske", læs: poetiske.

Brednebsfugle (S. 221, Sp. 1) udgaar.

Breithaupt (S. 221, Sp. 2), L. 7, „Vollständiges", læs: Vollständige.

Bremanger (S. 221, Sp. 2), L. 3, „Nordfjords Fogderi", læs: Sønd- og Nordfjords Fogderi.

Bremen (S. 222, Sp. 1, L. 2), „1859", læs: 1857.

Brentano (S. 222, Sp. 2), L. 3, „sindsforvirret" udgaar. — L. 9, „Gokel", læs: Gockel; „Gakeleia", læs: Gackeleia.

Bretagne (S. 223, Sp. 2, L. 3 f. n.), „vælske", læs: walesiske.

Brieux, Saint (S. 224, Sp. 2), tilf.: ell. St. Brieuc.

Briggs (S. 224, Sp. 2), „(eller Briggins)", læs: (lat. Briggius).

Brigth (S. 225, Sp. 1), Ch. T. og John, læs: Bright.

Brigthon (S. 225, Sp. 1), læs: Brighton.

Brigths Sygdom (S. 225, Sp. 1), læs: Brights Sygdom. — „(morbus Brigthii)", læs: (morbus Brightii). — L. 2, „Richard Brigth", læs: Richard Bright.

Briller (S. 225, Sp. 2), L. 6, „naar de er slebne paa Overfladen af en Kugle (konkave eller hulslebne Briller); saadanne bruges" osv., læs: naar deres Overflader danner Dele af en Kugleflade og Glassene saaledes enten er udbuede og tykkest paa Midten (konvexe) eller hulslebne og tyndest i Midten (konkave). Sfæriske Briller bruges osv. — L. 17, „sfærisk", læs: konkavt. — L. 21 f. n., „Pantoskopiske kaldes" osv. til Punktum, læs: I de pantoskopiske Briller er Glassene delte i en øvre og en nedre Halvdel, af hvilke den ene er konkav og den anden konvex. Herved opnaaes, at man ved at hæve eller sænke Blikket efter Behag kan se klarere i længere eller kortere Afstand. — S. 226, Sp. 1, L. 7, „Briller kjendtes allerede i Oldtiden" udgaar.

Bringebær (Rubus idæus), Busk af Rosenfamilien, med trind Stilk, der er besat med talrige fine Naalebørster. Bladene er hvide paa Undersiden, finnede eller trekoblede og sagtakkede; Blomsterne har hvide Kronblade, og den sammensatte Frugt, „Bæret", er rød og sidder paa et kjødet, kegleformet Frugtfæste, hvorfra den ved Modningen løsner sig. Enkelte dyrkede Varieteter har gule Frugter. Bringebær voxer vildt i det tempererede Asien og Europa, i Norge lige til Finmarken, og har desuden siden flere Aarhundreder tilbage været almindelig dyrket for sin saftige, velsmagende og aromatiske Frugts Skyld. — Til samme Slægt hører ogsaa Bjørnebær (Rubus fruticosus), der har hvide eller rødlige Blomster og violetsorte Frugter, som er fastvoxede til Frugtfæstet. Ogsaa Bjørnebær er en velsmagende Frugt. — Endvidere hører til Slægten Rubus Tejebær og Multer (s. disse Art.). — (Tilf. S. 226, Sp. 1).

Bristol (S. 226, Sp. 2), L. 3, „omtrent en Mil", læs: ca. 2 Mil. — L. 4, „180,000", læs: ca. 203,000.

Brives (S. 226, Sp. 2), L. 2, „Brives", læs: Corrèze.

Broca (S. 227, Sp. 1), d. 1880.

Brody (S. 228, Sp. 2), „Galicien", læs: Galizien.

Brok og Sindre (S. 229, Sp. 1) udgaar.

Bronker (S. 230, Sp. 1), læs: Bronkier.

Browne (S. 231, Sp. 1), L. 2, „1756", læs: 1757.

Bruce (S. 231, Sp. 1), L. 4, „1328", læs: 1329. — L. 7, „1320", læs: 1328.

Brudekrans (S. 231, Sp. 2, L. 6), „Middelalderen", læs: Oldtiden.

Brumaire (S. 231, Sp. 2), L. 3, „(22de Okt. — 20de Nov.)", læs: (23de Oktober — 21de November).

Brunsvig (S. 233, Sp. 2), L. 2, „50,000", læs: 70,000.

Brunsvig, Ny (S. 233, Sp. 2), L. 10, „1743", læs: 1713.

Brufkigle (S. 233, Sp. 2) udgaar.

Brünn (S. 234, Sp. 2), L. 5, „Spiegelberg", læs: Spielberg.

Bryant (S. 234, Sp. 2), d. 1878.

Brækning (S. 235, Sp. 2), L. 7, „trange", læs: mange.

Brødre af det fælles Liv (S. 238, Sp. 2), L. 3, „1384", læs: ca. 1376. (1384 er Stifterens Dødsaar.)

Buczacz (S. 240, Sp. 1), „Østgalicien", læs: Østgalizien. — „Strina", læs: Stripa.

Budal (S. 240, Sp. 2, L. 2), „Fries", læs: Friis.

Bugge, Elseus Sophus (S. 242, Sp. 1), tilf. i Slutn.: I den sidste Tid (1880) har Bugge vakt overordentlig Opsigt i den lærde Verden ved sine Undersøgelser over den gamle nordiske Mythologi, som han har paavist at være dannet eller ialfald stærkt paavirket af fremmede, deriblandt ogsaa

kristelige Elementer. En Fremstilling af hans Forskninger over denne Gjenstand er (1881) begyndt at udkomme.

Bukarest (S. 243, Sp. 1), L. 2, „Dumbrowitza", læs: Dimbowitza.

Bulak (S. 243, Sp. 2), tilf.: Efter Mariettes Død (1881) er den franske Ægyptolog Maspero kaldt til Bestyrer af Bulaks Museum.

Bulgarien (S. 243, Sp. 2), L. 5, „3,000", læs: 1,150. — „2½ Mill.", læs: ca. 1,860,000.

Bull, Ole (S. 244, Sp. 1), d. 1880. — Sp. 2, L. 17 f. n., „Wilhelmji", læs: Wilhelmj. — S. 245, Sp. 1, L. 7, „Siciliano" og „Tarantella", læs: „Siciliano e Tarantella". — Af Ole Bulls Breve er der 1881 begyndt at udkomme en Samling, besørget af hans Søn, Alexander Bull, samt Jonas Lie.

Bulle (S. 245, Sp. 1), L. 10 f. n., „Excurge", læs: Exsurge.

Bulwer (S. 245, Sp. 2, L. 2), „Ayten-Bulwerske", læs: Clayton-Bulwerske. — Rosina, Lady Bulwer, er f. 1807.

Burckhardt (S. 246, Sp. 2), L. 4, „der gjelder for de bedste, som findes", læs: som længe var i Brug.

Buskeruds Amt (S. 248, Sp. 2, L. 7 f. n.), „16", læs: 17.

Bussuluk (S. 249, Sp. 1), læs: Busuluk.

Bülow, B. E. v. (S. 250, Sp. 1), d. 1879.

Bülow, Hans Guido v. (S. 250, Sp. 1), f. 1830.

Bülow-Cummeron (S. 250, Sp. 1), læs: Bülow-Cummerow.

Bürger (S. 250, Sp. 1, L. 4 f. n.), „Blondine", læs: Blandine.

Bygdin (S. 251, Sp. 2), L. 2, „2½", læs: 3⅓.

Bygland (S. 251, Sp. 2), L. 3, „4", læs: 3⅕.

Bygningskunsten (S. 254, Sp. 1, L. 27 f. n.), „endnu ikke fuldendt", læs: fuldendt 1880.

Bø, 1) Præstegjeld i nedre Thelemarken i Bratsbergs Amt. 2) Præstegjeld i Vesteraalen, Nordlands Amt, bestaar af Sognene Bø og Malnæs. — (Tilf. S. 257, Sp. 2.)

Böhmen (S. 259, Sp. 1, L. 31), „1516—64", læs: 1526—64.

Bohn (S. 259, Sp. 2), L. 1, „paa Røraas", læs: i Næs paa Romerike.

Bonsnæs (S. 260, Sp. 1), „Norderhovs", læs: Hole.

Bor (S. 260, Sp. 1), læs: Bur.

Böttiger (S. 261, Sp. 1), Karl Vilhelm (svensk Digter), d. 1878.

Calcium (S. 264, Sp. 1, L. 2—3), „Calciumhydrocyd", læs: Calciumhydroxyd.

Calderon (S. 264, Sp. 1); hans 200aarige Dødsdag feiredes i Mai 1881 med storartede Festligheder i Madrid.

Carey (S. 272, Sp. 1), Henry Ch., d. 1879.

Carlyle (S. 273, Sp. 1), d. 1881.

Cassagnac (S. 275, Sp. 2), A. Granier de, d. 1880.

Cayenne (S. 279, Sp. 2), sidste L., „Capucum", læs: Capsicum.

Ceder (S. 280, Sp. 1, L. 8), „Elden", læs: Ehden.

Celle (S. 281, Sp. 1, L. 7 f. n.), „Schevann", læs: Schwann.

Censi (S. 282, Sp. 1), læs: Cenci.

Ceséna (S. 284, Sp. 1), læs: Cesena.

Chasles, M. (S. 288, Sp. 1), d. 1880. — L. 6—7, „Philarète", læs: Philarète.

Chevalier, Michel (S. 291, Sp. 2), d. 1879.

Chlor (S. 293, Sp. 2, L. 13 f. n.), „Chlorhydrat", læs: Chloralhydrat.

Christensen, H. O., (S. 294, Sp. 2), L. 3, „Kallerud", læs: Kollerud. — L. 7, „1824", læs: 1822. — L. 8, „1828", læs: 1827. — L. 14, „1848 dels i Lagthinget", læs: 1848 dels i Storthinget.

Christie, B. F. K., (S. 295, Sp. 2, L. 17), „Bergens Torv", læs: Torvalmenningen i Bergen.

Cirkum (S. 299, Sp. 1), L. 3, „Polhøide", læs: Ækvatorialhøide.

Ciudad Rodigro (S. 300, Sp. 2), læs: Ciudad Rodrigo.

Civil (S. 300, Sp. 2), L. 20, „Charlotte", læs: Charlotte Eugenie.

Clémenceau (udt. Klemangsaa), Emile, fransk Politiker, f. 1841, nedsatte sig 1869 som Læge i Paris. 1871 blev han Medlem af Nationalforsamlingen og indtog en mæglende Stilling mellem den og Kommunen, men da hans Bestræbelser ikke bar Frugt, opgav han sin Plads i Nationalforsamlingen. 1875 blev han Formand for Paris's Byraad og 1877 Medlem af Deputeretkammeret, hvor han hører til yderste Venstre. — (Tilf. S. 303, Sp. 1.)

Cogniet (S. 306, Sp. 2), d. 1880.

Colban (S. 307, Sp. 2) har senere udgivet Fortællingerne „En gammel Jomfru" og „Cleopatra" (1880).

Collett, Jacobine Camilla (S. 310, Sp. 1), har senere udgivet et større Skrift under Titelen „Mod Strømmen".

Coppée, François, fremragende fransk Digter, f. i Paris 1843, var en Tid ansat i Krigsministeriets Kontorer og senere som Underbibliothekar ved Luxembourgbiblioteket. Hans første Digte røbede en altfor paatagelig Indflydelse af Musset og Fornegtelse af hans eget Naturel; men han rystede snart den fremmede Indflydelse af sig og har senere ved hvert nyt Verk vundet stigende Anerkjendelse. Hans lyriske Digte (deriblandt Samlingen „Les intimités") røber en følelsesfuld og elskelig Digternatur af et noget vemodigt Præg. Mest bekjendt er han ved sine Arbeider for Scenen, af hvilke kan nævnes „Instrumentmageren fra Cremona", „Skatten", den lille dramatiske Situation „Le passant", som i sin Tid skabte hans Berømmelse i videre Kredse, og hans nyeste Drama, „Madame de Maintenon", der blev opført paa Théâtre français i Begyndelsen af 1881. Flere af hans Theaterstykker har vundet fast Fod paa mange udenlandske Scener og anbefaler sig lige meget ved sit digteriske Værd som ved sin fint udarbeidede Form. Særlig er Versbehandlingen hos Coppée fortrinlig. — (Tilf. S. 316, Sp. 2.)

Coquelin (udt. Kok'læng), Benoit Constant, berømt fransk Skuespiller, f. 1841, har siden 1860 været ansat ved Théâtre français, til hvis ypperste Kunstnere han hører. Hans Fag er nærmest de komiske Karaktérroller, men han er med sin overordentlig bøielige og mangesidige Begavelse ogsaa istand til at levere mesterlige Præstationer i det høiere Drama. Sommeren 1881 optraadte han med et fransk Skuespillerselskab i Udlandet, deri-

blandt i Kjøbenhavn, Stockholm og Kristiania, hvor han høstede begeistret Bifald og Hyldest, særlig for Udførelsen af Titelrollen i „Gringoire", Mascarilles Rolle i „Les précieuses ridicules" og Don Annibals i „L'aventurière". — Hans Broder, E. A. H. Coquelin, f. 1848, er ogsaa en dygtig Skuespiller og har siden 1876 været ansat ved Théâtre français. — (Tilf. S. 316, Sp. 2.)

Cordelier (S. 317, Sp. 1), læs: Cordelierer.

Cortona, By i den italienske Provins Arezzo, 1,900 Fod over Havet, har 26,000 Indb., gamle Ruiner og Samlinger af etruskiske Oldsager. Byen hed i Oldtiden Corythus og var den vigtigste af Etruskernes 12 Stæder. — (Tilf. S. 320, Sp. 1.)

Crémieux (S. 323, Sp. 2), d. 1880.

Croizette (udt. Kroasett), Sophie, berømt fransk Skuespillerinde, f. 1847, har siden 1869 været ansat ved Théâtre français, til hvis mest udmærkede Kræfter hun hører. Sine bedste Roller har hun i Dramaet og den høiere Komedie. — (Tilf. S. 324, Sp. 2.)

Cygnæus (S. 328, Sp. 2), d. 1881.

Cypern (S. 329, Sp. 1), „Kyperos", læs: Kypros.

Cypres (S. 329, Sp. 1), L. 3 f. n., „Harifera", læs: Thurifera.

Dakota (S. 337, Sp. 2), „en af de Forenede Stater", læs: Territorium i de Forenede Stater. — L. 5, „Den var indtil 1879 Territorium" udgaar.

Dall' Ongaro (S. 338, Sp. 2, L. 11), „Aabani", læs: italiani.

Dalman (S. 338, Sp. 2), d. 1881.

Dalsland (S. 339, Sp. 1), L. 17, „Sunnarå", læs: Sunnanå. — L. 6 f. n., „Ledängen", læs: Lelängen.

Damp (S. 340, Sp. 1), L. 8 og 10, „%", læs: °.

Dampmaskine (S. 343, Sp. 2, L. 12), „Expensionskraft", læs: Expansionskraft.

Daniel, en af Israeliternes fire „store" Profeter, blev, da Jerusalem erobredes af Nebukadnezar (606 f. Kr.), sendt til Khaldæa, hvor han efter at have tydet en af Kongens Drømme kom i stor Anseelse. Senere blev han imidlertid paa sine Avindsmænds Anstiftelse kastet i en Løvehule, hvorfra han udfriedes paa en mirakuløs Maade. Han levede endnu under Kyros. Beretningen om hans Liv blev i apokryfiske Bøger („Asarjas Bøn", „De tre Mænds Sang i den gloende Ovn", „Susannas Historie", „Om Bel i Babylon", „Om Dragen i Babylon") paa mange Maader udpyntet. Den i det Gamle Testamentes Kanon optagne Bog, der bærer hans Navn, ansees af mange Kritikere for at tilhøre en langt senere Tid. — (Tilf. S. 345, Sp. 1.)

Danmark (S. 345, Sp. 2); Indbyggerantallet i det egentlige Danmark var 1ste Februar 1880 1,969,454. — L. 28, „550", læs: 469. — L. 29, „540", læs: 547.

Dansk Kunst (S. 349, Sp. 2, L. 23 f. n.), „Mander", læs: Mandern.

Danton (S. 352, Sp. 1), L. 5 f. n., „1793", læs: 1794.

Darwin (S. 353, Sp. 2), udgav 1880 et opsigtvækkende Verk „Om Planternes Bevægelse".

Dasent (S. 354, Sp. 1), „G. W.", læs: George Webbe.

Dautzenberg (S. 355, Sp. 1), „fransk", læs: flamsk.

Decimere (S. 357, Sp. 1), læs: Decimere.

Delaunay (udt. Dølaanæ), Louis Arsène, berømt fransk Skuespiller, f. 1826, er siden 1848 ansat ved Théâtre français. Han udmærker sig især i yngre Elskerroller samt enkelte Karakterroller, mest i det klassiske Repertoire. — (Tilf. S. 360, Sp. 1.)

Delaware (S. 360, Sp. 1), L. 3, „125,000", læs: 145,000.

Délibes, Léo, fransk Komponist, f. 1836, var Elev af Adolphe Adam og begyndte allerede tidlig at komponere. Forskjellige Smaastykker af ham i Offenbachs Manér blev spillede paa „Bouffes parisiennes" og gjorde Lykke ved sit Liv og sin spirituelle Munterhed. Senere fik han en Ansættelse ved Paris's store Opera, for hvilken han komponerede en Del Balletmusik, der vakte Opmærksomhed og gjorde hans Navn bekjendt. Hans Hovedverker er imidlertid Operaerne „Kongen har sagt det" (1873) og „Jean de Nivelle" (1880), der hører til de talentfuldeste Frembringelser af den nyere franske musikalske Skole og med stort Bifald har gjort sin Tur rundt de fleste europæiske Scener. Délibes's Musik røber grundige Studier bl. a. af de tyske Mestre og udmærker sig ved en overlegen Behandling af baade de vokale og instrumentale Hjelpemidler samt ved Finhed og Elegance i den rhythmiske Bevægelse og farverigt, spillende Liv. — (Tilf. S. 361, Sp. 1.)

Devaux (S. 369, Sp. 2), d. 1880.

Devrient (S. 369, Sp. 2), Ph. Edw., d. 1877.

Diastase (S. 371, Sp. 2), „(Maltæggehvide)" udgaar.

Didot (S. 372, Sp. 2), Hyacinthe Firmin, d. 1880.

Dietrichson (S. 373, Sp. 2), L. H. S., udgav 1880 et interessant Verk, „Kristusbilledet, Studier over den typiske Kristusfremstillings Oprindelse, Udvikling og Opløsning".

Dingelstedt (S. 378, Sp. 1), d. 1881.

Diser (S. 380, Sp. 2), „se Gudelære, den nordiske", læs: d. s. s. Asynjer.

Diron (S. 382, Sp. 1), d. 1879.

Dobbeltsyn (S. 382, Sp. 2), L. 16, „Dobbeltsyn beror", læs: Dobbeltsyn, naar der sees med begge Øine, beror.

Dogmatik (S. 383, Sp. 2), L. 4 f. n., „ubevidst", læs: ubevist.

Dorph (S. 388, Sp. 2, L. 2), „Arskylos's", læs: Æskylos's.

Dostojevskij (S. 389, Sp. 1), d. 1881.

Douay (S. 389, Sp. 1), F. Ch., d. 1879.

Drachmann (S. 390, Sp. 1), har senere bl. a. skrevet Eventyrdigtet „Østenfor Sol og vestenfor Maane" og et større Digt „Peder Tordenskjold" samt Novellesamlingen „Vildt og Tæmmet" (1881).

Dubevant (S. 397, Sp. 1), A. L. A., d. 1876.

Dufaure, (S. 398, Sp. 1), d. 1881.

Dunkerque (S. 402, Sp. 2), „Dynkirken", læs: Dünkirchen.

Duvergier de Hauranne (S. 406, Sp. 1), d. 1881.

Duvernois (S. 406, Sp. 1), d. 1879.

Dvergberg (S. 407, Sp. 1), læs: Dverberg.

Dykker (S. 408, Sp. 1), L. 4, „opfandt Friar Bacon en", læs: opfandtes en.

Ebers (S. 414, Sp. 1) har senere skrevet Romanerne „Keiseren" og „Søstrene" samt Idyllen

„Et Spørgsmaal", Text til et Billede af Alma Tadema.

Eddike (S. 418, Sp. 1), L. 23, „Vinagre", læs: Vinaigre.

Ediſon (S. 419, Sp. 1), L. 10, „Mikrofonen", læs: Megafonen.

Ehrenſvärd (S. 422, Sp. 2, L. 3 f. n.), „Agronomien", læs: Aſtronomien.

Einar Tambarſkjelve (S. 425, Sp. 1), L. 9, „Hesje", læs: Nesje.

Eir (S. 425, Sp. 2), „ſe Gudelære, den nordiſke", læs: Lægekunſtens Gudinde i den nordiſke Mythologi.

Eker (S. 425, Sp. 2), „og Nedre-Eker" udgaar. (Nedre-Eker er eget Præſtegjeld, men danner et Herred ſammen med Eker.)

Ekhel (S. 415, Sp. 1), læs: Eckhel.

Elefant (S. 427, Sp. 1, L. 15), „ikke", læs: kun meget ſjelden.

Eliot (S. 430, Sp. 1), „ſe Lewes", læs: ſe Evans.

Ems, By og ſtærkt beſøgt Badeſted i den preuſſiſke Provins Heſſen-Naſſau, med ca. 6,000 Indb. De varme Natronkilder paa Stedet beſøges aarlig af ca. 15,000 Badegjeſter. — (Tilf. S. 434, Sp. 1.)

England (S. 445, Sp. 2, L. 23), efter „Forholdsregler", tilf.: Ved Valgene Vaaren 1880 ſeirede det liberale Parti, hvilket havde tilfølge, at Beaconsfield og hans Miniſterium gik af og erſtattedes af et nyt Miniſterium under Gladſtone. — S. 447, Sp. 1, L. 38, efter „Currer Bell)", tilf.: Mary Anne Evans (1820—80, Pſeudonym George Eliot). — S. Sp., ſidſte L., „(f. 1794)", læs: (1794—1878).

Erebos (S. 451, Sp. 1), læs: Erebos.

Erman (S. 455, Sp. 1), G. A., d. 1877.

Eſparſette (S. 458, Sp. 1), „Rødkløver", læs: Sødkløver.

Esra (S. 459, Sp. 1, L. 4), „Cyrus", læs: Kyros.

Eſſendrop (S. 459, Sp. 1), ſidſte L., „—79", læs: —81.

Etruria (S. 460, Sp. 2), „ſenere Navn Tuſcia, det nuværende Toskana, er opſtaaet", læs: ſenere Navn, Tuscia, det nuværende Toskana er opſtaaet.

Eugenia Stiftelſe (S. 461, Sp. 2), læs: Eugenias Stiftelſe.

Europa (S. 463, Sp. 1), L. 23—24, „Indhavne", læs: Indhave.

Evans (udt. Ivens), Mary Anne, fremragende engelſk Forfatterinde, bekjendt under Pſeudonymet George Eliot, f. 1820, d. 1880, var en Tid Medarbeider i „Westminster Review". 1846 overſatte hun Strauſs's „Jeſu Liv" og 1854 Feuerbachs „Kriſtendommens Væſen" paa Engelſk. Efter at have vakt Opmærkſomhed ved ſin Novellesamling „Scenes of clerical life" (1858) udgav hun 1859 Romanen „Adam Bede", med hvilken hun erobrede ſig en Plads blandt Englands første Romanforfattere. Hovedfortrinene i dette Verk er den fortræffelige Karaktertegning, de originale Skildringer fra det engelſke Provindsliv og Stilens Renhed og Kraft. Senere udgav hun bl. a. Romanerne „The mill on the floss" (1860), „Romola" (1863), en meſterlig Skildring fra den italienſke Renaissancetid, „Felix Holt" (1866), „Midlemarch" (1874), der i Almindelighed anſees for hendes Hovedverk, og „Daniel Deronda" (1876). Derhos ſkrev hun flere Romaner og Noveller paa Vers, deriblandt „The spanish gipsy" (1868) og „Agatha" (1869). Mary Anne Evans levede ſammen med den bekjendte Forfatter George Henry Lewes, men var ikke viet til ham; efter hans Død ægtede hun 60 Aar gammel en Mr. Croſs. — (Tilf. S. 466, Sp. 1).

Excentriſk (S. 468, Sp. 1), L. 6, „Excentriſke", læs: Excentriſke.

Expektence (S. 469, Sp. 1), læs: Expektance.

Exſikator (S. 469, Sp. 2), læs: Exſikkator.

Fabius (S. 472, Sp. 2), L. 16, „Cunetator", læs: Cunctator.

Fanden (S. 479, Sp. 2), „fjandi", læs: fjandi.

Fatal (af lat. Fatum), ſkjebnesvanger; ulykkebringende, uheldig; fortrædelig. — (Tilf. S. 486, Sp. 2.)

Faure (S. 489, Sp. 1) tog ſin Afſked fra Operaen 1876.

Fausbøll (S. 489, Sp. 1) blev ved Kjøbenhavns Univerſitets Jubilæum 1879 Æresdoktor i Filoſofien.

Faust, Carl, bekjendt tyſk Dansekomponiſt, f. 1825, var til 1865 i preuſſiſk Militærtjeneſte ſom Muſikdirektør og har ſenere havt Anſættelſe ſom Kapelmeſter i Waldenburg og Görlitz. Han hører til Nutidens meſt yndede Komponiſter i ſin Genre og udmærker ſig ved ſine Kompoſitioners lette og livlige Rhythmus og iørefaldende Melodiøſitet. — (Tilf. S. 489, Sp. 2).

Favre, Louis (S. 489, Sp. 2), f. 1826.

Fechter (S. 491, Sp. 1), „engelſk", læs: franſk.

Fénélon (S. 493, Sp. 1, L. 19), „Telemakues", læs: Telemaks.

Ferry (S. 496, Sp. 2) blev September 1880 Miniſterpræſident.

Fétere (S. 497, Sp. 2), læs: Fetere.

Fichte, Imm. H. (S. 499, Sp. 2), d. 1879.

Finland (S. 507, Sp. 2), L. 7 f. n., „Näſtijärvi", læs: Näſijärvi. — „Kuomo", læs: Kumo.

Fiſketik, ſe Strandvibe (S. 515, Sp. 1), læs: Fiſketit eller Strandſnipe, ſe Snepper.

Fixſtjerner (S. 515, Sp. 2), L. 16 f. n., „I Melkeveien" o. ſ. v., til Punktum udgaar. — L. 10 f. n., „udgjør noget over 20 Millioner", læs: er anſlaaet til ca. 1,200 Millioner. — Sidſte L. paa Siden, „20", læs: 17; „16", læs: 40. — S. 516, Sp. 1, L. 19—20, „enten den ene om den anden eller begge" udgaar. — L. 31 flgg., „for det blotte Øie ſer de ud ſom en enkelt Stjerne; i ſvage Kikkerter viſer de ſig ſom lyſende Taagepletter, og kun i de ſtærkeſte" oſv., læs: ofte viſer de ſig for det blotte Øie eller i ſvage Kikkerter ſom lyſende Taagepletter, og kun i ſtærkere oſv. — L. 37, „Melkeveien beſtaar ogſaa af flere", læs: Melkeveien indeholder ogſaa mange.

Fjerdinger (S. 516, Sp. 2), L. 3, „Sunnlenöinga-", læs: Sunnlendinga-.

Flaubert (S. 519, Sp. 2) har endvidere ſkrevet Nutidsromanen „L'éducation sentimentale" og efterlod ſig ved ſin Død Manuſkriptet til en ny Roman, „Bouvard et Pécuchet", ſom offentliggjordes i „La nouvelle Revue" (1880—81).

Flyvefisk (S. 525, Sp. 1), „(Exocoëtus)", læs: (Exocoetus).

Fnok (S. 525, Sp. 2), „de sammensatte Planter", læs: de Kurvblomstrede og Baldrianfamilien.

Folkeret (S. 527, Sp. 2, L. 2 f. n.), „Wheatou", læs: Wheaton.

Foltz, Ph. (S. 529, Sp. 1), d. 1877.

Forenede Stater i Amerika (S. 531 flgg.); 1880 valgtes James Garfield til Præsident og tiltraadte sit Embede som saadan i Marts 1881. 2den Juli s. A. affyredes to Skud mod ham af en Sagfører fra Chikago, Charles Guiteau, hvorved han saaredes saa haardt, at Vicepræsidenten, Arthur, maatte tiltræde Præsidentposten.

Foss, Fr., (S. 545, Sp. 1), vendte 1881 tilbage til Kristiania og begyndte at udgive Tidsskriftet „Vort Land".

Fossekal (S. 545, Sp. 1), „Ciaclus", læs: Cinclus.

Frauenstädt (S. 567, Sp. 1), d. 1879.

Fredrikson, Gustaf, svensk Skuespiller, f. i Stockholm 1833, studerede i Upsala og indtraadte for en kort Tid paa den civile Embedsbane, men besømte sig efter en Reise til Paris 1862 til at debutere ved Stockholms kongelige Theater, hvor han siden uafbrudt har været engageret. I Kristiania har han nogle Gange med stort Bifald optraadt som Gjest. Han har sin Styrke i det lettere Konversationsdrama, hvor hans elegante Optræden og strengt beherskede Spil er paa sin Plads. I Roller, hvor en dybere Følelse skal komme til Udbrud, strækker derimod hans Evne sjelden rigtig til. — (Tilf. S. 572, Sp. 2.)

Freycinet (S. 575, Sp. 2), L. 2 f. n., „Januar 1880", læs: December 1879. — Han afgik i September 1880.

Fries (S. 577, Sp. 1), Bernh., d. 1879.

Fryrell (S. 582, Sp. 1), d. 1881.

Frøbel, Fr. og J., (S. 582, Sp. 2), læs: Fröbel.

Fuglebjerge (S. 584, Sp. 1, L. 32), „to" udgaar.

Fuglevær (S. 584, Sp. 2, L. 26), „og fremfor alle Tamsø", læs: samt i Finmarkens Amt Tamsø.

Fulla (S. 584, Sp. 2) udgaar.

Funke (S. 585, Sp. 2), d. 1879.

Fyrtøi og Fyrstikker (S. 588, Sp. 1): Antallet af de norske Fyrstikfabriker var 1879 14 og af de derved beskjeftigede Arbeidere 1,208.

Færøerne (S. 592, Sp. 1) havde 1880 11,221 Indb.

Gade (S. 596, Sp. 1), blev 1879 kreeret til Æresdoktor i Filosofien ved Kjøbenhavns Universitets Jubelfest.

Gagern, H. W. A. (S. 596, Sp. 2), d. 1880.

Galvanisme (S. 601, Sp. 2, L. 30), „ledende", læs: glødende.

Gas (S. 607, Sp. 1, L. 13 f. n.), „Le Bou", læs: Le Bon.

Geologi (S. 617, Sp. 1), L. 34, „Bregmann", læs: Bergmann. — L. 9 f. n., „Agassis", læs: Agassiz.

Georgine (S. 619, Sp. 2, L. 2 f. n.), „Walldenow", læs: Willdenow.

Girardin, Emile de, (S. 631, Sp. 2), d. 1881.

Gjessing (S. 635, Sp. 1), blev 1880 udnævnt til Rektor i Arendal.

Gjødning (S. 636, Sp. 1); de i Tabellen Sp. 2 opførte Mængder Kvælstof, Fosforsyre, Kali og Kalk gjelder kun for de 10 først anførte Gjødningsstoffers vedkommende pr. 1,000 Pd., medens de for de under Fællesnavnet „Handelsgjødning" anførte Stoffer (Benmel o. s. v.) er beregnede pr. 100 Pd.

Gjøg (S. 637, Sp. 1), læs: Gjøgene.

Gloppen (S. 641, Sp. 1), „Vareid, Gimmestad og Bredeim", læs: Vereid, Gimmestad, Hyen og Bredeim.

Goeben (S. 644, Sp. 1), d. 1880.

Goethe (S. 645, Sp. 2, L. 8 f. n.), „Lewis", læs: Lewes.

Goldschmidt, M. A. (S. 646, Sp. 1); hans egentlige Fornavn er Meir Arons Søn, og han skriver sig stedse selv „M. Goldschmidt".

Goliath (S. 647, Sp. 1), L. 4, „Anakaterne", læs: Anakiterne.

Gould, John (S. 652, Sp. 1), d. 1881.

Gramont, Ant. Ag. Alfr., (S. 655, Sp. 2), d. 1880.

Grumbach (S. 669, Sp. 1), sidste L., „Brüch", læs: Brück.

Grundlov (S. 669, Sp. 2), L. 3, „saa let som en hvilkensomhelst anden Lov", læs: ved de almindelige Statsmagters Beslutninger uden under særlige betryggende Omstændigheder.

Gunnar Haamundsson (S. 704, Sp. 2), L. 1, „af Lidarende", læs: paa Lidarende. — S. 705, Sp. 1, L. 6, „Hallegerd", læs: Hallgerd.

Gæa (S. 713, Sp. 1), „se Gudelære, den græske", læs: hos de gamle Grækere Jorden personificeret som Gudinde.

Hachette (S. 719, Sp. 2), L. Chr. F., f. 1800, d. 1864.

Hagen, C. A. (S. 721, Sp. 1), d. 1880.

Hamilton (S. 730, Sp. 2), H. L. H., fik 1881 Afsked i Unaade fra alle sine Embeder og trak sig tilbage til Privatlivet.

Hansen (S. 738, Sp. 2), Jørgen Chr., d. 1880.

Harkort (S. 743, Sp. 1), d. 1880.

Hauch (S. 748, Sp. 2), L. 24 f. n., „Russière", læs: Bussière.

Hecker (S. 758, Sp. 1), d. 1881.

Hecuba (S. 758, Sp. 2), „Hekaber", læs: Hekabe.

Hedemarkens Amt (S. 759, Sp. 1), L. 1, „24", læs: 25.

Heffter (S. 760, Sp. 2), d. 1880.

Hegebostad (S. 760, Sp. 2), L. 2, „Ekern", læs: Eken.

Hegel (S. 761, Sp. 1, L. 3 f. n.), „Snellmoe", læs: Snellman.

Heiberg (S. 762, Sp. 2, L. 14 f. n.), „danske Publikum i den danske Literatur", læs: danske Publikum og i den danske Literatur.

Heine (S. 764, Sp. 1, L. 4 f. n.), „textkritisk i 21 Bd.", læs: textkritisk Udgave i 21 Bd.

Heise (S. 764, Sp. 2), L. 3 og 7 f. n., „Drost", læs: Drot.

Helgeåen (S. 765, Sp. 2), L. 6, „Amnud", læs: Anund.

Helgene (S. 765, Sp. 2), L. 7 f. n., „Reatifikationen", læs: Beatifikationen.

Helgeseter eller **Elseter Kloster** i Nidaros var beliggende ca. 1,000 Alen i Sydvest for Domkirken, paa den anden Side af Nidelven. Det blev anlagt rimeligvis af Erkebiskop Eystein, samtidig med eller noget efter Domkapitlets Oprettelse (1152) og var færdig indrettet 1176. Eystein skjenkede meget Gods til dette Kloster, som var afhængigt af Domkapitlet, og hvis Forstander kun kaldtes Prior, da Erkebispen betragtedes som dets Abbed. Klostret tilhørte Augustinerordenen. Biskop Nikolaus kom under Bagleroprøret 1199 til Helgeseter og tvang Munkene til at hjelpe Baglerne; senere (1240) søgte Hertug Skule Tilflugt her, hvor han blev dræbt, medens Klostret afbrændtes. Det blev snart gjenopbygget, men man har ikke mange videre Efterretninger om det. Det vedblev endnu en Tid efterat de øvrige norske Klostre havde faaet verdslige Forstandere at bestyres af sin Prior; 1547 lagdes det under Kronen, og 1564 blev den forfaldne Klosterbygning nedbrudt. Nu findes intet Spor tilbage af Klostret. — (Tilf. S. 766, Sp. 1.)

Heliesen eller **Eliesen**, Povel, lat. Paulus Eliae, dansk Karmelitermunk, f. ca. 1480, udmærkede sig ved sin Lærdom, hvorhos han ivrede mod Afladshandelen og i Begyndelsen hilsede Reformationen med Glæde. Men han vilde nærmest have en Reformation i Erasmus's Aand, hvorfor han misbilligede Luthers og hans Tilhængeres Færd som altfor vidtgaaende. 1524 blev han Karmeliternes Provincial i Danmark og drog nu omkring og bekjempede Protestantismen paa det lidenskabeligste. Efter Fredrik den førstes Død blev han Lektor i Theologi i Roskilde, men da Reformationen feirede under Kristian den tredie, tabte han sin Anseelse og forsvinder af Historien. Hans Dødsaar er ubekjendt. — (Tilf. S. 766, Sp. 1.)

Hellebard (S. 767, Sp. 1), L. 1, „Hellebarde", læs: Hellebarte. — L. 2, „Helenbarte", læs: Helmbarte.

Hellern (S. 767, Sp. 1), læs: Helleren.

Hellingsø, (S. 767, Sp. 2), „$2^1/_2$", læs: 2; „meget smal", læs: smal.

Heltberg, Henrik Anton Schjøtt, norsk Skolemand, f. 4de Febr. 1806, d. 1873, tilbragte sin Barndom i Ringsaker, hvor Faderen var Præst. 1828 blev han privat dimiteret, tog s. A. Artium og Andenexamen og studerede derefter Filologi, men naaede ikke frem til Embedsexamen, nærmest fordi han saagodtsom udelukkende lagde sig efter Latin og Græsk. I sidstnævnte Sprog begyndte han sin Lærervirksomhed paa Nissens Skole. 1843 oprettede han en Skole for Forberedelse til Artium, hvilken han fortsatte til sin Død. Heltberg besad en særegen Gave til hurtig at bibringe sine Elever de til denne Examen nødvendige Kundskaber. Blandt dem, som er udgaaede fra hans Skole, kan nævnes Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson, Aasmund Vinje, Jonas Lie og Paul Botten-Hansen. 1871 bevilgede Storthinget ham 1,200 Kr. til Udgivelsen af en af ham udarbeidet latinsk Grammatik eller som han selv kaldte den „Periodebygning"; den udkom dog ikke, og Bevilgningen maatte vel ogsaa helst betragtes som en Anerkjendelse af Heltbergs Virksomhed. — (Tilf. S. 768, Sp. 2).

Heyerdahl, Hans Olaf, norsk Maler, f. 1857 i Dalarne, hvor Forældrene da opholdt sig. Efter deres Bosættelse i Drammen gjennemgik han denne Bys Realskole, men viste ved Siden deraf unmiskjendelig Begavelse for Tegning og Maling, som han dyrkede paa egen Haand. Ved at male mindre Akvareller tjente han saavidt, at han kunde skaffe sig Oliefarver, og paa et Besøg i Kristiania fik han lidt Veiledning af Morten Müller. Det var ogsaa paa denne Kunstners bestemte Raad, at han, efter at være bleven konfirmeret og have gjort Studier i Thelemarken, for Alvor valgte Kunsten til sin Livsgjerning. Han blev Elev af Thurmann, hvem han 1874 ledsagede paa en Studiereise til Hardanger; samme Høst drog han til München, ved hvis Akademi han blev Elev af Lindenschmidt. Efter her at have malet en hel Del Studier udførte han 1877 sin første større Komposition, „Adam og Eva", som 1878 paa Verdensudstillingen i Paris indbragte ham en 3die Klasses Medalje. S. A. reiste han til Paris, hvor han senere har opholdt sig og studeret under Bonnat. Af hans Arbeider i de sidste Par Aar kan nævnes en stor Del Kopier efter gamle Mestre, desuden „En Skovnymfe", „Madonna", „Italienske Blomsterfælgerster", „Et Brev" samt et større Antal Portræter. Af disse Arbeider var ved Siden af et Par Tegninger et Portræt af Fru Laura Gundersen samt „En Skovnymfe" udstillede paa Pariserfalonen 1879. Blandt flere større Kompositioner har han (1881) under Arbeide „Thors Fiskefangst". — (Tilf. S. 790, Sp. 1.)

Hildebrand (S. 793, Sp. 1), Bruno, d. 1878.

Hillerød (S. 794, Sp. 1) havde Febr. 1880 3,097 Indb.

Himmel (S. 794, Sp. 2), L. 8, „Fanchon", læs: „Fanchon".

Himmeltinderne (S. 794, Sp. 2), L. 2, „Vestvaage", læs: Vestvaagø.

Hjørring (S. 802, Sp. 1) havde Febr. 1880 4,308 Indb., Hjørring Amt 100,548.

Hohenzollern (S. 806, Sp. 1), sidste L., efter „Fyrste af Rumænien" tilføi: og lod sig 1881 udraabe til Konge.

Holst (S. 812, Sp. 2), P. Chr., L. 23, „Rigsbankdaler", læs: Speciedaler.

Hormayr (S. 818, Sp. 2), L. 4 f. n., „De østerrigske", læs: „Den østerrigske.

Horn (S. 819, Sp. 1), L. 13, „Klangform", læs: Klangfarve.

Hosanger (S. 821, Sp. 1), L. 2, „Hosanger, Seim og Mo", læs: Hosanger, Seim, Mo og Eksingdalen.

Hoseas (S. 821, Sp. 1), „Beeri", læs: Beeris.

Hyrdedigtning (S. 845, Sp. 1); de to nederste Linier paa Spalten er feilagtig overførte fra den nederste Del af anden Spalte, hvor de hører til Art. „Hysteri".

Japetos (S. 852, Sp. 1), L. 4, „Menotios", læs: Menøtios.

Ignatiev (S. 858, Sp. 1), udnævntes 1881 af Alexander den tredie til Indenrigsminister.

Ignorant (S. 858, Sp. 1, L. 2 f. n.), „ignorantes", læs: ignorantius.

Indien (S. 862, Sp. 2, L. 8 f. n.), „Antonius", læs: Antoninus.

Inkvisition (S. 871, Sp. 1, L. 16), „Historie", læs: Histoire.

Isachsen, Andreas Hornbeck, norsk Skuespiller, f. i Grimstad 31te Mai 1829, blev Student 1850. 1852 debuterede han paa det nyoprettede norske

Theater i Bergen som Ruy Gomez i „Man kan, hvad man vil" samt som Marat i „Charlotte Corday"; i Bergen vandt han snart Anerkjendelse og fik et ganske betydelig Repertoire. 1855 optraadte han som Gjest paa Kristiania Theater og engageredes 1860 ved det norske Theater i Møllergaden. 1862 sluttede han sig til det ny oprettede Theater i Trondhjem og blev endelig 1865 engageret ved Kristiania Theater, hvor han senere uafbrudt har virket, naar undtages, at han med flere andre af Theatrets Kunstnere 1870 for en Tid tog Engagement ved det af Bjørnson da ledede norske Theater. Isachsen er en betydelig Karakterskuespiller, hvis Fremstilling af flere Figurer er bleven typisk og vanskelig turde overtræffes. Til de Roller, som han paa denne Maade har skabt, hører først og fremst Advokat Berendt i „En Fallit" og Bogtrykker Aslaksen i „De Unges Forbund", af hvilke navnlig den sidste har vundet Anerkjendelse som en mønstergyldig Præstation. Hans Kunst hører hovedsagelig hjemme i den høiere Komedie og har en afgjort realistisk Tendens; sin naturlige Begavelse har han stedse samvittighedsfuldt stræbt at uddanne ved et Studium, der ledes af en udviklet Intelligens. Hans smukke og distinkte Organ har en noget kold Klangfarve, som især passer fortrinlig til Roller, hvor et satirisk og ironisk Træk er fremherskende, men som ogsaa klæder hans Fremstilling af raske og mandige Figurer (som Tordenskjold m. fl.) godt. Foruden de ovenfor nævnte Roller kan blandt de bedste paa hans righoldige og alsidige Repertoire endnu anføres Guldstad i „Kjærlighedens Komedie", Hilmar Tønnesen i „Samfundets Støtter", Kaptein Slack i „Engelskmænd i Indien" samt de karakteristiske Smaaroller Passageren og Knappestøberen i „Peer Gynt". — Foruden som Skuespiller har Isachsen virket som Læseinstruktør for Kristiania Theaters Elever samt som Sceneinstruktør siden 1878. Desuden har han siden 1871 været Lærer i Deklamation og Skjønlæsning ved Aars og Voss's lærde Skole og siden 1875 ved Frk. Bauers Skole. Som Forfatter har han optraadt med flere Smaastykker for Scenen, deriblandt Vaudevillen „M. S." (opført 1849), Komedien „Dobbeltgjængeren" og Vaudevillen „En usleben Diamant" samt Leilighedsstykket „Bedste Skud", som opførtes i Trondhjem ved Festforestillingen 17de Mai 1864. Ved Brochuren „Til Theaters, dramatisk Umulighed med Sange; et Paaskeæg til Direktionen for Stadstheatret i Kristiania" (1851) bidrog han ikke lidet til en Reform i Kristiania Theaters Forhold. Endelig har han oversat og bearbeidet flere fremmede Stykker for norske Scener. — (Tilf. S. 884, Sp. 1.)

Italiensk Sprog og Literatur (S. 900, Sp. 2, L. 11), „La scisma", læs: Lo scisma. — S. 902, Sp. 1, L. 10, „Berchel" læs: Berchet.

Jynx (S. 903, Sp. 2), L. 3, „terqvilla", læs: torqvilla.

Jacobsen, Jens Peter, fremragende dansk Romanforfatter, f. i Thisted 7de April 1847, blev Student 1867 og tog n. A. examen philosophicum. Han viede sig nu til botaniske Studier og sendtes af den botaniske Forening i Kjøbenhavn 1870 til Læsø og Anholt for at undersøge disse Øers Flora. Resultaterne af denne Reise fremlagde han i Afhandlingen „Fortegnelse over de paa Læsø og Anholt i 1870 fundne Planter" (Bot. Tidsskr., 3die Række, 3die Bd., 1879). Derpaa blev han Medarbeider i det af Vilh. Møller udgivne „Nyt dansk Maanedsskrift", hvor han bl. a. i en Række populære Artikler gav en Fremstilling af den Darwinske Evolutionstheori og derved for første Gang gjorde denne bekjendt i videre Kredse i Danmark. I Forbindelse hermed oversatte han 1871—72 to af Darwins Hovedværker „Om Arternes Oprindelse" og „Menneskets Afstamning og Parringsvalget". 1873 vandt han Universitetets Guldmedalje for en Afhandling om nogle af de lavere Grønalger („Aperçu systématique et critique sur les desmidiacées du Danemark", Bot. Tidsskr. 1874). Som Digter optraadte han første Gang i „Nyt dansk Maanedsskr." for 1872 med en Fortælling „Mogens". Efter 1873 at have besøgt Østtyskland og Norditalien skrev han i Brødrene Brandes's Tidsskrift „Det nittende Aarhundrede" for 1875 en ny Fortælling „Et Stud i Taagen". 1876 udkom hans første større Værk, „Fru Marie Grubbe, Interiører fra det 17de Aarhundrede". 1877—79 var han atter paa Reise i Schweiz, Tyskland og Italien og udgav 1880 et nyt større Arbeide, Romanen „Niels Lyhne". Foruden de nævnte fortællende Digtninger har han skrevet nogle faa lyriske Digte (i Grensteens „Fra Fjeld og Dal", 1875). — Skjønt Jacobsen saaledes kun har været lidet produktiv som Digter, har han dog Krav paa at regnes blandt Danmarks mest fremragende nyere Forfattere, en Rang, som baade Kritiken og det læsende Publikum indrømmede ham allerede strax efter Fremkomsten af „Fru Marie Grubbe". Denne Bog er i mange Henseender uden Sidestykke i de nordiske Literaturer. Den forgangne Tid, hvori Handlingen rører sig, er gjengiven med den yderste Troskab i Fremstillingen af Personernes Tænke- og Handlesæt, og Sprogets arkhaiserende Form tjener til at gjøre Billedet fuldstændigt uden derfor i mindste Maade at klinge maniereret. Den farverige og malende Fremstilling med de vexlende Billeder gjengiver med samme beundringsværdige Anskuelighed Naturscener som psykologiske Træk i deres fineste Detaljer. I „Niels Lyhne" har Jacobsen behandlet Forhold, som ligger Nutiden nærmere, idet Handlingen foregaar i Aarene nærmest før 1848. Ogsaa i dette Arbeide lægger han for Dagen den samme naturalistiske Troskab i Opfatningen og den samme blændende Fremstillingsevne; uanset at Bogen i sin Helhed efterlader et trist, næsten trøstesløst Indtryk, og dens (virkelige eller foregivne) Tendens har været baade rost og dadlet, vil man ikke kunne negte, at den som Kunstværk indtager en meget høi Rang. — (Tilf. S. 905, Sp. 2.)

Jaffé (S. 906, Sp. 2), L. 10, „Diptomatik", læs: Diplomatik.

Jaroslav ell. **Jaroslau** (S. 917, Sp. 2), „Galicien", læs: Galizien.

Jerichau (S. 921, Sp. 2), L. 24, efter „tyske Forældre" tilføi: d. 1881.

Jerv (S. 930, Sp. 2), L. 13, „og Elgen" udgaar.

Johanniterordenen (S. 939, Sp. 1, L. 16 f. n.), „Hornpesch", læs: Hompesch.

Jongleurs (S. 943, Sp. 2), L. 2, „Jaculator", læs: Joculator.

Depotbiblioteket
78sd 16 652

Norsk

Haandskrifter

1

A-J